వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ
కావ్య శృఙ్ఖలా

శ్రీహర్షవిరచితం నైషధీయచరితమ్।

శ్రీమన్నారాయణవిరచితయా నైషధీయప్రకాశాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా,

మల్లినాథ-విద్యాధర-జినరాజాదివ్యాఖ్యాన్తరీయ-

టిప్పణ్యాదిభిశ్చ సముల్లసితమ్।

॥శ్రీః॥

నైషధీయచరితస్యానుక్రమణికా।

విషయానుక్రమణికా తు జయపురసంస్కృతపాఠశాలాయామాయుర్వేదాధ్యాపకైర్ ఆర్యాలంకారశతక— కచ్ఛవంశ-ఛన్దశ్ఛటామణ్డన–జయపురవిలా-సముక్తకముక్తావలీ-పలాణ్డుశతక—

పౌలామపౌత్సవాద్యనేకకావ్యనిర్మాతృశ్రీకృష్ణరామకవిభిర్విరచితసారశతకాన్తర్గతనైషధీయచరితసారతః కృతార్థేతి విచార్య నైషధీయచరితసార ఏవ లిఖ్యతే—

కవిషు దధతముత్కర్షం విస్ఫురదనవద్యహృద్యవాగ్వర్షమ్।
ఇహ ఖలు ఖలప్రధర్షం శ్రీహర్షం నౌమి హర్షసంఘర్షమ్॥౧॥

౧ సర్గే కథాసారః—

భూపః కోఽపి నలోఽనలద్యుతిరభూత్తత్రానురాగం దధౌ
వైదర్భీ దమయన్తికా గుణరుచిః సోఽప్యాస తస్యాం స్పృహీ।
జాతు స్వాన్తవినోదనాయ విరహీ లీలాటవీం పర్యట-
న్హైమం హంసమసౌ నిగృహ్య తరసా దూనం దయాలుర్జహౌ॥౧॥

౨ సర్గే—

రాజంస్త్వాం దమయన్తికాం త్వయి తథా కర్తాస్మి రక్తాం యథా
శక్రాదీనపి హాస్యతీతి నృపతిం హంసః కృతజ్ఞోఽభ్యధాత్।
ఏవం చేత్ఖగ ! సాధయేప్సితమితి ప్రోక్తః స రాజ్ఞా ముదా
ద్రాగుడ్డీయ దదర్శ కుణ్డినగతో భైమీమటన్నిష్కుటే॥౨॥

3 సర్గే—

మాముద్దిశ్య కిమేషి భైమి! చటువిన్నాలోఽస్మి విస్తై రుచి -
శ్చేన్మధ్యస్తి నలం వృణీష్వ బత తాముక్త్వా వ్యరంసీర్ద్వయః।
తస్మై బ్రూహి తథా యథా స నృపతిర్మాముద్వహేదిత్యపా-

దిష్టో భీమజయా ఖగో ద్రుతగతిః సిద్ధిం నలాయాలపత్॥౩॥

౪ సర్గే—

క్షామాఙ్గీ విరహాధినా విదధతీ నిద్రాం సుధాంశోర్జ్వర-
జ్వాలాభిర్ధుతమురుర్మరీకృతసుమాకల్పాథ సాఽమూముహత్।
భీమస్తత్పరిచారికాకలకలాడూతస్తథా వీక్ష్యతాం
జ్ఞాతో వ్యాధిరయి! స్వయంవరమహం కర్తాస్మ్యవాదీదితి॥౪॥

౫ సర్గే—

జ్ఞాత్వా నారదతః స్వయంవరవిధిం భైమ్యాః స్పృహాలుర్హరిః
సార్ధం దిక్పతిభిః పథాణ పృథివీం శచ్యా శుంచా వీక్షితః।
అస్మాద్దౌత్యముపేత్య యాహి నృప భో! భైమీమదృష్టో భటై-
స్తామస్మాఖనుకూలయాశ్వితి నలం సోఽయుఙ్క్త దౌత్యే ఛలీ॥౫॥

౬ సర్గే—

భూజానిర్భువనైకదృశ్యతనురప్యుచ్చైరదృశ్యస్తదా
కక్షాః సప్త వగాహ్య భీమదుహితుః ప్రాసాదమాసాదయన్।
తాం తత్ర ప్రసమీక్ష్య ఖణ్డనపరాం గీర్వాణదూతీగిరాం
దూరాదుచ్ఛ్వసితి స్మ చేతసి భృశం దూనోఽపి దౌత్యేన సః॥౬॥

౭ సర్గే—

అశ్రాన్తం తరదన్తరోఽద్భుతరసా కూపారపూరాన్తరే
ప్రత్యారభ్య ముఖాన్నఖావధి నలఖాం ప్రాదురాస స్తువన్।
సా తు వ్యక్తమముం సమీక్ష్య చకితా తద్రూపలుబ్ధా సఖీ-
ష్వాశ్చర్యస్తిమితాసు కోఽసి కిమిహ ప్రాప్తోఽస్యపృచ్ఛత్స్వయమ్॥ ౭॥

౮ సర్గే—

దూతం విద్ధి వరాఙ్గి! మాం దివిషదాం ధన్యాసి యత్త్వామహో
సోఽప్యాశాపతిభిః సహ స్వయమిదం బ్రూతే వృషా మద్గిరా।
అస్మాస్వన్యతమం వృణీష్వ కమపి త్వం నన్దనే ! నన్ద భో !
మా కుత్రాపి నరే స్థలేతి బహుధా భైమీం నలోఽలోభయత్॥౮॥

౯ సర్గే—

చిత్తం మేఽస్తి నలే న లేఖపతిషు త్వం కోఽనలశ్రీస్తయే-
త్యుక్తః ప్రోజ్ఝ్య సురాన్నలం శ్రయసి కిం ముగ్ధాస్యవోచత్స తామ్।
పశ్చాదస్రుముఖీముదీక్ష్య సహసా సోఽహం నలస్తత్ప్రియే !
మా రోదీరితి తత్ర వాదిని స విర్దేవాద్ధివోఽవాతరత్॥౯॥

౧౦ సర్గే—

ఆజగ్ముర్మహతి స్వయంవరమహే నన్దన్నలే నాయకా-
శ్చత్వారో హరితాం హరిప్రభృతయః కృత్వా నలస్యాకృతిమ్।
వాగ్దేవ్యాం నృపవృన్దవర్ణనవిధౌ బద్ధోద్యమార్యా పురో

మధ్యేరాజకమాజుహావ తనయాం భీమో మహీవాసవః ॥౧౦॥

౧౧ సర్గే—

ఏతే సన్తి సురా ఇతః పునరిమే దీవ్యన్తి విద్యాధరాః
కించ స్ఫారరుచః పృథక్పృథగితో ద్వీపాధిపా ఆసతే।

సర్వే యోగ్యతమా వృణీష్వ కమపి స్యాద్యత్ర వా త్వద్రుచి-
ర్వాచా భూరి విలోభితాపి విజహౌ సా చిత్తచశ్చన్నలా ॥౧౧॥

౧౨ సర్గే—

పార్శ్వే పశ్య పరే త్వదర్థమపరే ద్రాగా సముద్రాదిమే
ప్రాప్తాః ప్రాజ్యపరాక్రమక్రమయుజః పద్మాక్షి ! పృథ్వీభుజః।
ఏషు స్వీకురు కంచిదేకమితి వాగ్దేవ్యోపదిష్టా పురో
యాన్తీ వీక్ష్య విసిస్మియే స్మితవతః సా పశ్చ మఞ్చే నలాన్ ॥౧౨॥

౧౩ సర్గే—

పఞ్చస్వఞ్చ నలేషు తన్వి ! కమపి శ్రీవీరసేనోదయం
దేవం మఙ్క్షు పరీక్ష్య కిం భ్రమయసి వ్యర్థం త్వమస్మానితి।
వాచా శ్లేషవచః ప్రపఞ్చ ఫలితామర్త్యేశమర్త్యశయా
ప్రోక్తా పఞ్చనలీం విభావ్య సమభూత్సందేహభూర్భూమభూః ॥౧౩॥

౧౪ సర్గే—

స్తోత్రప్రీతదిగీశదర్శితనలా మన్దాక్షమన్దా సతీ
మత్వా తానియముత్ససర్జ కరతః కణ్ఠే నలస్య స్రజమ్।
దిక్పాలేషు గతేషు ఖం సహ గిరా దత్త్వా వరానమ్బరా-
త్సామోదా నిపపాత మూర్ధని తయోః కల్పప్రసూనావలిః॥౧౪॥

౧౫ సర్గే—

రక్తాలంకృతిభిశ్చమత్కృతిమతీ స్నానప్రమృష్టాకృతి-
భైమీ మాతృభిరుత్సవ ప్రకృతిభిః సంస్కృత్య సజ్జీకృతా।
భూషోద్భాసిబలో నలోఽథ విభవైశ్చిత్రోఽపి పీతో దృశా
స్త్రీభిస్తత్ర జగామ కుణ్డిననృపాహూతో వివాహోత్సుకః॥౧౫॥

౧౬ సర్గే—

భీమః శ్రీనిషధేశ్వరేణ దుహితుః సంపాద్య పాణిగ్రహం
జన్యాన్భక్తమభోజయద్బహుసితం సౌజన్య సిన్ధుర్ముదా।
ఇత్థం తాం పరిణీయ భీమభవనే రాత్రీరుషిత్వా కతి
ప్రీతాత్మా విలసంస్తయా స నిషేధోద్దేశాన్ప్రత స్థే నలః॥౧౬॥

౧౭ సర్గే—

లిప్సుర్భీమసుతాం బలేన కలితః కూర్దన్కరాలః కలి-
ర్మా గాస్తత్ర వృతస్తయా నల ఇతి ప్రోక్తోఽపి దేవైః పథి।
భైమీ తర్హి వియోజయామి నలతః పాపీ ప్రతిజ్ఞాయ హా!

భ్రామ్యన్నాప కథంచిదస్య నిలయారామే విభీతం విభీః॥౧౭॥

౧౮ సర్గే—

ఇత్థం తామథ మేదినీతలశచీమాసాద్య సౌధే మహా-
రత్నస్ఫూర్జితకాఞ్చనక్షితిభృతి క్ష్మాచక్రశక్రో నలః।
నక్తం యత్నవశీకృతాం క్రమగలల్లజాం కలాకోవిదః
కందర్పోదధిపారలమ్భనతరీముచ్చైరుమదారీరమత్॥౧౮॥

౧౯ సర్గే—

ప్రాతర్బోధవిధిత్సవో రససుధావర్షాః సహర్షా జగు-
ర్గాథా బోధకరాః కరాహతకలాతోద్యా గృహోద్యానగాః।
బుద్ధ్వా ప్రాజ్నిషధేశ్వరః సురసరిత్స్నాతో రథస్థః సమా-
గచ్ఛంస్తైరవలోకితో నతు పునస్తన్నిర్గమః సౌధతః॥౧౯॥

౨౦ సర్గే—

ప్రాప్తే రాజ్ఞి పురోగతా వితరతి స్వర్ణామ్బుజన్మాన్యరీ-
కుర్వాణా నియమం సమాపయతి సా మానం మనాగాశ్రితా।
అఙ్కే కుర్వతి లజ్జితా సహచరీరుత్సార్య నీవిస్పృశి
ద్రాగుత్థాయ చచాల చాలసగతిర్లోలన్నితమ్బా బహిః॥౨౦॥

౨౧ సర్గే—

సౌధాన్నిఃసరతే స్మితం వికిరతే రాజ్ఞాం నమో గృహ్ణతే
స్నాత్వా త్ర్యమ్బకమర్చతే మురరిపోః స్తోత్రాణ్యహో గ్రథ్నతే।
భుక్త్వా పర్యటతే శనైః శతపదం మఞ్చే ప్రియామశ్చతే
సాయం వర్ణయతే నమాంసి కలయే తస్మై నలక్ష్మాభృతే॥౨౧॥

౨౨ సర్గే—

సాయం సాంధ్యవిధిం విధాయ విగలద్దోషః ప్రదోషస్తవం
ప్రత్యారభ్య విధూదయావధి వధూత్సఙ్గాదనఙ్గీ స్తువన్।
తస్యా గ్లౌవిషయా గిరోఽమృతకిరః శ్రుత్వా స కావ్యస్థిర-
ప్రజ్ఞః ప్రాప పరం స్మరన్స్మరనవానన్దో నలో విస్మయమ్॥౨౨॥

నైషధీయప్రకాశవ్యాఖ్యాయాం సముద్ధృతాన్యగ్రన్థ-గ్రన్థకృతాం సూచీ।

గ్ర. నామాని	గ్ర. నామాని
అజయపాలః	భోజః
అమరః	మనుస్మృతిః
ఆశ్వలాయనగృహ్యసూత్రమ్	మహాభారతమ్
ఉదయనాచార్యః	మాఘకావ్యమ్
ఉపనిషత్	మార్కణ్డేయపురాణమ్
ఋగ్వేదః	మేదినీకోషః
కామందకీయనీతిః	యజుర్వేదః
కామశాస్త్రమ్	యాజ్ఞవల్క్యస్మృతిః
కావ్యప్రకాశః	యాదవప్రకాశః

కిరాతార్జునీయమ్ రఘువంశమ్

కుమారసంభవమ్ రామరక్షా

క్షీరస్వామీ రామాయణమ్

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్ వచనమ్

జైమినిః వాత్స్యాయనః

జ్యోతిర్విదః వామనాచార్యః

తైత్తిరీయోపనిషత్ విశ్వకోషః

దశరూపకమ్ విష్ణుపురాణమ్

దానఖణ్డమ్ వృత్తిః

నిఘణ్టుః బృద్ధోక్తిః

నీతిః వైరాగ్యశతకమ్

నైయాయికాః వైద్యకమ్

న్యాయః వైరాగ్యశతకమ్

పద్మపురాణమ్ వ్యాసః

పాణినిః శ్రుతిః

పురాణమ్ సారసిన్ధుః

బృహదారణ్యకమ్ స్మృతిః

బౌద్ధసిద్ధాన్తః హరదత్తమిశ్రః

భగవద్గీతా హలాయుధః

భాగవతమ్ హరివంశః

హారీతః

హితోపదేశః

సాంకేతికశబ్దసూచీ।

ఉం సూం = ఉణాదిసూత్రమ్ (శాక ం) బృం = బృహదారణ్యకమ్

ఋం సం = ఋగ్వేదసంహితా భాం = శ్రీమద్భాగవతమ్

కామందం = కామన్దకీయనీతిః మనుం;మం స్మృం = మనుస్మృతిః

కాం ప్రం = కావ్యప్రకాశః యాజ్ఞం ఆచాం = యాజ్ఞవల్క్యస్మృతిః (ఆచారాధ్యాయః)

కిరాం = కిరాతార్జునీయమ్ రఘుం = రఘువంశమ్

కుమారం = కుమారసంభవమ్ రామం = రామరక్షా

గం సూం = గణసూత్రమ్ (పా) రామాం ఉం = వాం రామాయణమ్ (ఉత్తరకాణ్డమ్)

గీం భంగీం = భగవద్గీతా వాం = వార్తికమ్

ఛాం = ఛాన్దోగ్యోపనిషత్ విష్ణుః = విష్ణుపురాణమ్

తైం = తైత్తిరీయోపనిషత్ వైం శం = వైరాగ్యశతకమ్

దుం రూం = దశరూపకమ్ శిశుం = మాఘకావ్యమ్

దేం మాం = మార్కణ్డేయపురాణమ్ హిం = హితోపదేశః

నీం శం = నీతిశతకమ్

నైం = నైషధీయచరితమ్

పం = పరిభాషా (సిద్ధా)

॥శ్రీః॥

మహాకవిశ్రీహర్షప్రణీతం

వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

నైషధీయచరితమ్।

నారాయణకృతయా నైషధీయప్రకాశాఖ్యవ్యాఖ్యయా సమేతమ్।

ప్రథమః సర్గః।

వైదేహీ యస్య వామే జయతి జయజనిర్దక్షిణే లక్ష్మణోఽపి
శ్రీమానగ్రే హనూమానతులవలచయో హస్తవిన్యస్తతత్త్వః।
కోదణ్డం కాణ్డమేకం దధదహితకులధ్వంసకారీ సమన్తా-
దవ్యాదవ్యాజభవ్యాకృతిసలిలనిధిర్జానకీజానిరస్మాన్॥

దశకంధరకరిసింహః సీతాచేతఃసరోజలమ్బః।
రఘుకులకైరవచన్ద్రః పాయాదాయాసతో రామః॥

భద్రాయ భూయాద్భవతాం శ్రీరామో భక్తిభావితః।
స్మృతేరుజ్జృమ్భతే యస్య పదవీ సురదుర్లభా॥

నత్వా శ్రీనరసింహపణ్డితపితుః పాదారవిన్దద్వయం
మాతుశ్చాపి మహాలసేత్యభిధయా విఖ్యాతకీర్తేః క్షితౌ।

శ్రీరామేశ్వరసీతయోః సుమనసోర్గుర్వోరగర్వో యథా-
బుద్ధి శ్రీనిషధేన్ద్రకావ్యవివృతిం నిర్మాతి నారాయణః॥

ప్రణమ్య శంకరం సోమమనన్తం శ్రీపతిం సమమ్।

కుర్వే నామ్నా నైషధీయప్రకాశం సుహృదాం ముదే॥

చికీర్షితస్య గ్రన్థస్య నిర్విఘ్నసమాప్త్యర్థం శిష్టాచారపరిప్రాప్తమ్ 'ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖమ్' (కాం ప్రం౧।౨) ఇతి మఙ్గలాచరణం కర్తవ్యమితి గ్రన్థకృచ్ఛ్రీహర్షనామా కవిర్గూఢం సబీజరఘునాథాభీష్టదేవతానమస్కారరూపం మఙ్గలమాచరతి। అన్యే తు 'విశిష్టవస్తునిర్దేశలక్షణం మఙ్గలమ్' ఇత్యాహుః—

నిపీయ యస్య క్షితిరక్షిణః కథాస్తథాద్రియన్తే న బుధాః సుధామపి।

నలః సితచ్ఛత్రిత కీర్తిమణ్డలః స రాశిరాసీన్మహసాం మహోజ్జ్వలః॥౧॥

నిపీయేతి॥ అత్ర పుణ్యశ్లోకనలరూపవిశిష్టవస్తునిర్దేశేన నిర్విఘ్నగ్రన్థసమాప్తిరిత్యభిప్రాయేణాహ—స నల ఆసీత్ ఇతి। పృథ్వాదీనాం స్మరణమపి సకలాభీష్టహేతుః, కిం పునః కీర్తనమితి। కింవిశిష్టో నలః— మహసాం రాశిః ప్రతాపానామాశ్రయః। యద్వా— మహసాం తేజసాం రాశిః సూర్య ఇవ స్థితః। లుప్తోపమా, లుప్తోత్ప్రేక్షా వా। ఏతేన స ఏవ తేజస్వీ సూర్యవత్, నాన్య ఇతి వ్యఙ్గ్యమ్। స కః— బుధాః సుమతయో యస్య ప్రజాపాలనరూపాః కథా గోష్ఠీర్నిపీయ సాదరం శ్రుత్వా సుధామప్యమృతమపి తథా నాద్రియన్తే యథా పూర్వమమృతే యాగాదిసాధ్యే సాదరా ఆసంస్తథా నలకథాశ్రవణానన్తరం నేతి తతోఽప్యధికా నలకథతి భావః। "కథామ్' ఇతి పాఠః। సాధీయాన్ శర్కరాదిమధురద్రవ్యాదపి సుధాయామాదర ఇత్యపేరర్థః। యదీయా కథా అమృతాదపి సరసా ఇత్యర్థః। (ఏతేన ఇన్ద్రాదీనాం త్యాగేన నలే దమయన్త్యనురాగస్యౌచితీ యుక్తా। యద్వా,—బుధా దేవాః సుధాన్ధసోఽపి తాం నాద్రియన్తే। యత్కథా అమృతాదపి మనోహరా ఇత్యర్థః। యద్వా,—వృష్ట్యాదినా క్షితిరక్షిణో బుధా దేవా యత్కథామాకర్ణ్య సుష్ఠు ధామ మనోహరాం కాన్తి పాతి రక్షతీతి సుధామపాశ్చన్ద్రస్తస్మిన్నలకథావత్పూర్వవద్వా నాద్రియన్తే। యద్వా,—బుధా జ్ఞాతారః క్షితిరక్షిణోఽన్తే రాజానో యజ్ఞాదినాఽమృతమపి నాద్రియన్త ఇతి వా। యద్వా, ఫణామణ్డలధారణాదినా క్షితిం రక్షన్తి తే క్షితిరక్షిణః శేషతక్షకాదయో నాగాః 'సుధా భుజగభోజనమ్' ఇత్యభిధానాత్స్వీయం భోజనమమృతమపీన్ద్రేణ రక్షణార్థమర్పితమమృతం నాద్రియన్తే। యతో బుధాస్తారతమ్యవిజ్ఞాతారః క్షితిరక్షిత్వం తక్షకాదిషు శేషసాహచర్యాదుపచర్యతే। ఏతేన వ్యాఖ్యానత్రయేణ నలకీర్తేర్లోకత్రయవ్యాపిత్వం ద్యోత్యతే। యద్వా, —'క్షితిః, అక్షిణః' ఇతి పదద్వయమ్। అక్షో విభీతకో నివాసోఽస్యాస్తీత్యక్షీ కలిః। యస్య కథా నిపీయ స్థితస్య పురుషస్యాక్షిణః కలేః క్షితిర్నాశో భవతి। 'క్షి క్షయే' ఇతి ధాతుః। తథా చోక్తమ్— 'కర్కోటకస్య

నాగస్య దమయన్త్యా నలస్య చ। ఋతుపర్ణస్య రాజర్షేః కీర్తనం కలినాశనమ్॥' (వన ం ౭౯।౧౧) ఇతి। తథా యస్య కథా నిపీయ బుధాః సుధామపి నాద్రియన్త ఇతి। 'తథా 'శబ్దః సముచ్చయార్థో వ్యాఖ్యేయః। యద్వా, — అక్షాః పాశాస్తే క్రీడార్థం యస్య విద్యన్తే సోఽక్షీ తస్య ద్యూతవ్యసనినోఽపి నలస్య క్షితిః పృథివీ। రాజ్యమిత్యర్థః। ఏవంవిధస్యాపి భూపతిత్వమిత్యాశ్చర్యమ్। 'తథా 'శబ్దోఽత్రాపి సముచ్చయార్థః। యత ఏవంవిధోఽత ఏవ కీర్తేర్మణ్డలం యశోమణ్డలమ్, సితం చ తచ్ఛత్రం చ సితచ్ఛత్రం శ్వేతాతపత్రమివాచరన్తం కృతం వా లోకత్రయవ్యాప్తిసమర్థ కీర్తిమణ్డలం యస్య యేన వా। పునః కింవిశిష్టః— మహోజ్జ్వలో మహైరుత్సవైరుజ్జ్వలో దీప్యమానః। ఏతేనోత్సాహయుక్తత్వం తస్య మహాన్పరమకాష్ఠాపన్న ఉజ్జ్వలః శృఙ్గారో యస్యేతి వా। యద్వా,— మహానుజ్జ్వలః శృఙ్గారో యత్ర దమయన్త్యాః। ఏతేన పఞ్చనలీమధ్యే తస్యైవ వృతత్వాత్। యద్వా, మహసా తేజసా ప్రతాపేన జ్వలతీతి మహోజ్జ్వలః। సూర్యపక్షేఽపి 'ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిః' ఇతి వృష్టిప్రదత్వేన క్షితిరక్షిణః సూర్యస్య కథా నిపీయ బుధాః సుధామపి చన్ద్రే విషయే తథా నాద్రియన్తే। తస్య తత్రాసామర్థ్యాత్। కింభూతః సూర్యః — శ్వేతాతపత్రీకృతం కీర్తియుక్తం స్తుతియుక్తం విస్తారయుక్తం వా మణ్డలం యస్య। స్తోతా శ్వేతచ్ఛత్రాకారం మణ్డలం స్తౌతి। మహసా తేజసా జ్వలతీతి మహోళవలః। 'కీర్తిః ప్రతాపయశసోర్విస్తారే కర్దమేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। 'మహస్తూత్సవతేజసోః', 'శృఙ్గారః శుచిరుజ్జ్వలః' ఇత్యమరః। 'జ్ఞాతృచాన్ద్రిసురా బుధాః' ఇతి క్షీరస్వామీ। కలిపక్షే,— 'నిపీయ స్థితస్య' ఇత్యధ్యాహారేణైక కర్తృకత్వాల్లయపా్నధుః। నిపీయేతి 'పీఙ్ పానే'। క్షితిరక్షిణ ఇత్యత్ర తాచ్ఛీల్యే ణినిః। కథేతి 'చిన్తిపూజి—' (౩।౩।౧౦౫) ఇతి కర్మణ్యఙ్ । ఆద్రియన్త ఇతి 'దృఙ్ ఆదరే' ఇతి తౌదాదికాన్ఙిత్త్వాత్తఙి ప్రథమపురుషే ఝే పరతః శే వికరణే ధాతోః 'రిఙ్శయక్—' (౭।౪।౨౮) ఇతి రిఙాదేశేయఙాదేశయోః 'అతో గుణే' (౬।౧।౯౭) ఇతి పరరూపే చ రూపం సిద్ధమ్। బుధ్యన్త ఇతి బుధాః 'ఇగుపధ—' (౩।౧।౧౩౫) ఇతి కః। సితచ్ఛత్రితేత్యత్రాచారక్కిబన్తాత్, 'తత్కరోతి—' (గంసూం౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాద్వా నిష్ఠా। 'నిష్ఠాయాం సేటి' ఇతి ణేర్లోపః। జ్వల ఇత్యత్ర 'జ్వలితికసన్తేభ్యో ణః' (౩।౧।౧౪౦) ఇతి ణస్య పాక్షికత్వాత్పచాద్యచ్। అస్య మహాకావ్యత్వమ్ 'సర్గబన్ధో మహాకావ్యమ్' ఇతి లక్షణాత్। నాయకశ్చాత్ర ధీరలలితః, 'నిశ్చితో ధీరలలితః కలాసక్తః సుఖీ మృదుః' ఇతి। రసశ్చాత్ర శృఙ్గారః। స ద్వివిధ:- సంభోగశృఙ్గారో విప్రలమ్భశృఙ్గారశ్చ। తస్యాపరే రసా అఙ్గభూతాః। ఏవం సర్వత్ర। అస్మిన్సర్గే 'ఇత్థమముమ్' (నై ం ౧।౧౪౩) ఇతి యావద్వంశస్థం వృత్తమ్।

రసైః కథా యస్య సుధావధీరణీ నలః స భూజానిరభూద్గుణాద్భుతః।
సువర్ణదణ్డైకసితాతపత్రితజ్వలత్ప్రతాపావలికీర్తిమణ్డలః॥౨॥

రసైరితి॥ 'సర్వం వాక్యం సావధారణం భవతి' ఇతి న్యాయాత్స నల ఏవ భూజానిర్మహీపతిరభూత్। నాన్య ఇత్యర్థః। భూర్జాయా యస్యేతి 'జాయాయా నిఙ్' (౫।౪।౧౩౪)। స కః। యస్య కథా నవభిః శృఙ్గారాదిభీ రసైః షడ్రసాం సుధామవధీరయతి తిరస్కరోతీత్యేవంశీలా సుధావధీరణీ। సుధాయాః షడ్సత్వం వ్యాఖ్యాతృప్రసిద్ధ్యా వ్యాఖ్యాతమ్। మధురరసయుక్తైవ వా। యస్య కథా రసైః కృత్వా సుధాయా అవధిమ్। ఉత్కృష్టాం సుధామితి యావత్। తామీరయతి క్షిపతీత్యేవంశీలా। 'సుధావధీరిణీ' ఇత్యపి పాఠః। తత్రాణి స ఏవార్థః। యద్వా యస్య కథా రసైర్హేతుభిః సుధాయా అవధిః। ఏతత్పరమమృతం నాస్తీత్యర్థః। 'ఢ్రలోపే—' (౬।౩।౧౧౧) ఇతి దీర్ఘః। ఏతేనేన్ద్రాదిపరిత్యాగేన నలే భైమ్యనురాగస్యౌచిత్యమ్। యద్వా,—శోభనం ధావతీతి సుధా వా పుణ్యసంచారిణీ ధీర్యస్యేతి మన్త్రశక్తిమత్త్వం తస్య ద్యోత్యతే। రణీ నిత్యం రణోఽస్యాస్తీతి। అనేనోత్సాహశక్తిమత్త్వమ్। భూజానిరిత్యనేన ప్రభుశక్తిమత్త్వమ్। గుణైః శౌర్యాదిభిః సంధివిగ్రహాదిభిర్వాఽద్భుత ఆశ్చర్యరూపః। అత ఏవ కవేరేతస్య వర్ణనం యుక్తమ్। యద్వా,—'రసా, ఏః' ఇతి పదద్వయమ్। యస్య కథా ఏః కామస్య రసా భూః స్థానమ్। సర్వాభిలాషజనికేత్యర్థః। కీదృశో నలః— సువర్ణేత్యాది। సువర్ణస్య దణ్డః సువర్ణదణ్డః। ఏకం చ తత్సితం చ తదాతపత్రం చైకసితాతపత్రమ్। సువర్ణదణ్డశ్చ ఏకసితాతపత్రం చ సువర్ణదణ్డైకసితాతపత్రే। సువర్ణదణ్డైకసితాతపత్రే కృతే తద్వదాచరితే వా సువర్ణదణ్డైకసితాతపత్రితే। ప్రతాపస్యావలిః ప్రతాపావలిః। జ్వలన్తీ చాసౌ ప్రతాపావలిశ్చ జ్వలత్ప్రతాపావలిః। కీర్తేర్మణ్డలం కీర్తిమణ్డలమ్। జ్వలత్ప్రతాపావలిశ్చ కీర్తిమణ్డలం చ జ్వలత్ప్రతాపావలికీర్తిమణ్డలే। సువర్ణదణ్డైకసితాతపత్రితే జ్వలత్ప్రతాపావలికీర్తిమణ్డలే యేన యస్య వా। యథాక్రమం యోజనా। పూర్వశ్లోకే సుధాసితచ్ఛత్రే అవిశేషేణైవోక్తే। అత్ర తు విశేషేణేతి న పౌనరుక్త్యమ్। ఏవమన్యేష్వపి పద్యేషు విశిష్టార్థం ప్రతిపాదనాదపౌనరుక్త్యం ద్రష్టవ్యమ్। అథవా,—శోభమానో న్యాయ్యో వా ద్విజాతివర్ణానాం దణ్డశాసనం యథాసంభవం కరదానం వా యత్ర। తథైకం సితాతపత్రం యస్మింస్తాదృశం కృతమ్। తథా జ్వలన్త్యౌ ప్రతాపావలికీర్తీ యస్మిన్। యద్వా—ప్రతాపావలియుక్తా కీర్తిర్యస్మిన్। ఏవం భూతం మణ్డలం రాష్ట్రం యస్య సః। ఏతేన పూర్వశ్లోకేన సహాపౌనరుక్త్యమ్। ప్రతాపస్య దణ్డత్వనిరూపణాత్సంకోచః ప్రతీయతే, సానౌచితీ ప్రతాపస్య వ్యాపకత్వం వినా కీర్తేర్వ్యాపకత్వమనుపపద్యమానం తద్గమయతీతి వర్ణసామ్యమాత్రేణ చ దణ్డత్వ నిరూపణాత్పరిహరణీయా। జ్వలదిత్యుభయవిశేషణమ్। అన్యథా 'కీర్తిమణ్డల' శబ్దస్య పూర్వనిపాతః స్యాత్। యద్వా— కీర్తి ప్రతి ప్రతాపస్య హేతుత్వాదభ్యర్హితత్వాత్పూర్వనిపాతః॥౨॥

కవిరిదానీం స్వమౌద్ధత్యం పరిహరంస్తస్యైవ గుణానువర్ణనే కారణమాహ—

పవిత్రమత్రాతనుతే జగద్యుగే స్మృతా రసక్షాలనయేవ యత్కథా।

కథం న సా మద్గిరమావిలామపి స్వసేవినీమేవ పవిత్రయిష్యతి॥౩॥

పవిత్రమితి॥ సా ఇతి సంబన్ధాత్ యా ఇతి యోజ్యమ్। యా యత్కథా యత్సంబన్ధినీ కథా అత్ర యుగేఽస్మిన్కలియుగే స్మృతా స్మర్యమాణా సతీ జగద్భువనం ఆ సామస్త్యేన పవిత్రం తనుతే కరోతి। సా యత్కథా ఆవిలాం సదోషాం మద్గిరమపి రసైః శృఙ్గారాదిభిః క్షాలనయేవోజ్జ్వలీకరణేనేవ కథం న పవిత్రయిష్యతి। అపి తు పవిత్రయిష్యత్యేవ। జగదపేక్షయా మద్వచసోఽన్తరఙ్గత్వాత్। తదేవాహ—స్వసేవినీమేవ। స్వకథైకతత్పరామేవేత్యర్థః। 'వైన్యం పృథుమ్-' ఇత్యాదినా స్మరణమాహాత్మ్యాత్। కర్కోటకస్య-' (వన ౦౭౯।౧౧) ఇత్యాదినా కీర్తనస్యాపి మాహాత్మ్యాత్। యా స్మృతా పవిత్రయతి సా స్మరణపూర్వకం కీర్తితా మద్గిరం కథం న పవిత్రయిష్యతి। యద్యేన సేవ్యతే తత్సదోషమపి తేన పవిత్రీక్రియతే। అన్యదపి మలినం వస్త్రాది రసేనోదకేన యా క్షాలనా తయా నిర్మలీక్రియతే। 'అపిర్యథాపాఠమేవ వా యోజ్యః। యద్వా,—పవిత్రీకరణే కారణద్వయమ్। ఆవిలత్వం అపి అన్యఞ్చ అన్యసేవారాహిత్యేన స్వసేవిత్వమ్। అపిరన్యచ్చేత్యర్థే। 'తత్కథా' ఇత్యపి పాఠః సాధుః। పవిత్రమితి “పువః సంజ్ఞాయామ్' (౩।౨।౧౮౫) ఇతి కర్తరీత్రః। ఇహ తు 'పవిత్రమివ పవిత్రమ్' ఇత్యుపచారాత్। క్షాలనయేతి క్షాలేశ్చురాదేః 'ణ్యాసశ్రన్థో-' (౬।౩।౧౦౭) ఇతి యుచ్। యోరనః। క్షాలనయేవేతి 'ఇవేన నిత్యసమాసో విభక్త్యలోపశ్చ' (వా౦౧౨౩౬) ఇతి ద్వౌ॥౩॥

ద్వితీయశ్లోకే తస్య గుణాద్భుతత్వముక్తం, తదేవాహ—

అధీతిబోధాచరణప్రచారణైర్దశాశ్చతస్రః ప్రణయన్నుపాధిభిః।

చతుర్దశత్వం కృతవాన్కుతః స్వయం న వేద్మి విద్యాసు చతుర్దశ స్వయమ్॥౪॥

అధీతీతి॥ అయం నలః స్వయమాత్మనా చతుర్దశసు విద్యాసు। అధీతిబోధాచరణప్రచారణైః। అధీతిరధ్యయనమ్, బోధోఽర్థజ్ఞానమ్, ఆచరణం కర్మానుష్ఠానమ్, ప్రచారణమధ్యాపనమ్, ఏతైశ్చతుర్భిరుపాధిభిః ప్రకారైశ్చతస్రో దశా అవస్థాః ప్రణయన్కుర్వన్, చతుర్దశత్వం కుతః కేన హేతునా కృతవాన్ [ఇత్యహం] న జానే। అత్ర హేతుర్నాస్తీత్యర్థః। చతుర్దశసు విద్యాసు స్వతశ్చతుర్దశత్వే సిద్ధేఽపి తత్కరణం పిష్టపేషణతుల్యత్వాదయోగ్యమ్। చతుర్దశసు చతుర్దశత్వం ధర్మః సిద్ధ ఏవ।

కించాధీత్యాదిచతుర్భిః ప్రకారైరేకైకస్యా విద్యాయాశ్చతురవస్థాత్వేన షట్పఞ్చాశతా భావ్యమితి చతుర్దశత్వాక్షేపోఽపి। తస్మాచ్చతుర్దశత్వమేవ స్వయం జ్ఞాతా సఙ్కేతః కృతవానిత్యహం న వేద్మీతి కవేరుక్తిరిత్యాశఙ్క్య పునః స్వయం వదతి— చతుర్భిరధికా దశేత్యయమర్థో న చతుర్దశత్వస్య, కింతు చతస్రో దశా అవస్థా అధీత్యాదయో యాసాం తాశ్చతుర్దశాస్తాసాం భావస్తత్త్వమ్। తదహం న జానే ఇతి న। అపితు జానే ఏవేతి కాకూక్తిః। ఏతేన షట్పఞ్చాశత్త్వం నిరస్తమ్। చతుర్భిరధికా దశేత్యపి నిరస్తమ్। యద్యపి క్షత్రియస్యాధ్యాపనే నాధికారః, తథాపి ధనాది దత్త్వా బ్రాహ్మణద్వారాఽధ్యాపనం యుక్తమితి న దోషః। ఏతేన చతుర్దశాపి విద్యాస్తస్య స్ఫురన్తీత్యుక్తమ్।
'పురాణన్యాయమీమాంసాధర్మశాస్త్రాఙ్గమిశ్రితాః। వేదాః స్థానాని విద్యానాం ధర్మస్య చ చతుర్దశ॥' (యాజ్ఞం ౧౧౩) ఇతి యాజ్ఞవల్క్యః। 'అఙ్గాని వేదాశ్చత్వారో మీమాంసా న్యాయవిస్తరః। ధర్మశాస్త్రం పురాణం చ విద్యా స్త్వేతాశ్చతుర్దశ॥' ఇతి మనుః (విష్ణు ౦?)। 'ఉపాధిర్ధర్మచిన్తాయాం కైతవేఽపి విశేషణే' ఇతి విశ్వః। బోధశబ్దస్యోత్తరేణ సమాసం కృత్వాధీతిశబ్దేన సమాసః। అన్యథా బోధస్య పూర్వనిపాతః స్యాత్। యద్వా,— అధీతేరభ్యర్హితత్వాత్పూర్వనిపాతః। 'లట్' (౩।౨।౧౧౮) ఇత్యనువర్తమానే పునర్లడ్గ్రహణాత్ప్రథమాసామానాధికరణ్యేఽపి శతా, తద్యోగే చ 'న లోకా-' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్దశా ఇతి ద్వితీయా। ఏవం సర్వత్ర జ్ఞేయమ్। చతుర్దశత్వమిత్యత్ర 'త్వతలోర్గుణవచనస్య' (వాం ౩౯-౨౭) ఇతి పుంవత్। గుణగ్రహణేన జాతిసంజ్ఞయోర్నివృత్తిః క్రియతే, న తు శుక్లాదిగుణవిశేషప్రతిపత్తిః। తథా చ— 'వ్రజతి హి సఫలత్వం వల్లభాలోకనేన' ఇత్యాదయః ప్రయోగా యుజ్యన్తే।।

ఉపవేదానామనన్తర్భావమాశ్రిత్య విద్యాన్తరసంబన్ధం వర్ణయితుమాహ—

అముష్య విద్యా రసనాగ్రనర్తకీ త్రయీవ నీతాఙ్గగుణేన విస్తరమ్।

అగాహతాష్టాదశతాం జిగీషయా నవద్వయద్వీపపృథగ్జయశ్రియామ్॥౫॥

అముష్యేతి॥ అముష్య నలస్య విద్యా ముఖ్యత్వాద్వేదలక్షణైవ నవద్వయద్వీపపృథగ్జయశ్రియాం జిగీషయేవ। లుప్తోత్ప్రేక్షా। అష్టాదశతామష్టాదశప్రకారత్వమగాహత ప్రాప। యద్యపి విద్యాయా అష్టాదశత్వం స్వత ఏవాస్తి, తథాపి సాష్టాదశవిధాప్యనేనాభ్యస్తేత్యభిసంధిః। నవానాం ద్వయమష్టాదశ। నవద్వయం చ తే ద్వీపాశ్చ తేషాం పృథగ్భిన్నా యా జయశ్రియో జయసూచికాః శ్రియః। యద్వా, జయన్తీతి జయాః సర్వోత్కర్షత్వేన వర్తమానా యాః శ్రియస్తాసాం జేతుమిచ్ఛయా।

ఏకయా విద్యయైకా ద్వీపశ్రీర్జేతవ్యా ఇత్యష్టాదశభిర్విద్యాభిరష్టాదశ ద్వీపశ్రియః సుఖేన జేతుం శక్యా ఇత్యర్థః। యద్వా,—అముష్య యా విద్బుద్ధిః సాఽష్టాదశతామగాహతేతి పూర్వవదన్వయః। అష్టాదశద్వీపభిన్నజయశ్రియాం జిగీషయాష్టాదశ బుద్ధివిశేషా జాతా ఇత్యర్థః। అనయా బుద్ధ్యాఽయం ద్వీపో జేతవ్య ఇతి। అత ఏవాముష్యైవ రసనాగ్రే జిహ్వాగ్రే నర్తకీవ నర్తకీ స్ఫురద్రూపా, నాన్యస్యేత్యర్థః। అష్టాదశ విద్యా అస్యైవ స్ఫురన్తి · స్మేత్యర్థః। నర్తక్యప్యేకా శిరోహస్తాదిభిః షడ్భిరఙ్గైః గ్రీవాబాహ్వాదిభిః షడ్భిః ప్రత్యఙ్గైః భ్రూనేత్రాదిభిః షడ్భిరుపాఙ్గైః, విస్తరం నీతాష్టాదశధా భవతి। తథా విద్యా అపి చతుర్దశ పూర్వోక్తాః 'ఆయుర్వేదో ధనుర్వేదో గాన్ధర్వశ్చార్థశాస్త్రకమ్' ఇతి చతస్రః। ఏవమష్టాదశ। ద్వీపానామష్టాదశత్వమవాన్తరలఙ్కాసింహలకాదిభేదేన భాగవతోక్తరీత్యా 'అష్టాదశద్వీపనిఖాతయూపః' (రఘు ౦ ౬ । ౩౮) ఇతి కాలిదాసోక్త్యా చ జ్ఞాతవ్యమ్। యద్వా,—నవద్వయద్వీపానాం భిన్నా యా జయజనితా నలస్య శ్రియస్తాసాం జేతుమిచ్ఛయా వేతి లుప్తోత్ప్రేక్షా। నలేనాష్టాదశ ద్వీపా జితాస్తేన తస్య తావత్యః శ్రియో జాతాస్తాసాం జేతుమిచ్ఛయా విద్యాప్యష్టాదశతాం ప్రాప్తా। శ్రీసరస్వత్యోః సహజవిరోధాత్సపత్న్యోరివ। కేవ। అఙ్గగుణేన షట్సంఖ్యయా గుణనేన విస్తరం నీతా విస్తారం ప్రాపితా త్రయీ త్రిత్వసంఖ్యా షడ్గుణితాఽష్టాదశత్వం ప్రాప్నోతి। జ్యోతిఃశాస్త్రే త్రిత్వం షట్సంఖ్యయా గుణితమష్టాదశతాం లభతే। తత్ర 'అఙ్గ'శబ్దేన షట్సంఖ్యా గృహ్యతే। తయా గుణనమావృత్తిః। యద్వా, —త్రయ్యుద్ధారోఽథర్వవేదః। స ఏకః, షడఙ్గాని వ్యాకరణాదీని, గుణా అప్రధానాని పురాణన్యాయమీమాంసాధర్మశాస్త్రాయుర్వేదధనుర్వేదగాన్ధర్వవేదార్థశాస్త్రలక్షణాన్యష్టౌ, తైర్విస్తరం నీతా వేదత్రయీ యథా। అఙ్గాని చ గుణాశ్చైతేషాం సమాహారోఽఙ్గగుణం తేన। అథ వా— స్వాదురసోత్పాదకప్రకారకథనద్వారా శ్రుతా సతీ లోకస్య రసనాగ్రం జిహ్వాగ్రం నర్తయతీతి రసనాగ్రనర్తకీ। నలస్య సూపకారవిద్యా అఙ్గానామవయవభూతానాం మధురామ్లలవణతిక్తకటుకషాయాఖ్యానాం షణ్ణాం రసానాం న్యూనాధికసమత్వరూపేణ గుణేనాష్టాదశతాం ప్రాప। యథా మధురే ద్రవ్యే మధురద్రవ్యాన్తరస్య న్యూనః ప్రక్షేపః, తిక్తేఽధికః, అమ్లే సమః, ఇత్యనేన ప్రకారేణ సర్వరసానాం త్రైవిధ్యేఽష్టాదశత్వమ్। యద్వా—అఙ్గానాం దుగ్ధదధ్యాదీనామ్। తథా చ సూపశాస్త్రమ్ 'దుగ్ధం దధి నవనీతం ఘోలవనే తక్రమస్తుయుగమ్। మధ్వాటవికహవిష్యం ద్విదలాన్నం చేతి విజ్ఞేయమ్॥ కన్దో మూలం శాఖా పుష్పం పత్త్రం ఫలం చేతి। అష్టాదశకం మాంసం భక్ష్యాణ్యుక్తాని గిరిసుతయా॥' ఇతి। దధ్యుదకం మస్త్విత్యుచ్యతే, కణిశభవం వ్రీహ్యాది, శిమ్బ్యాదిభవం ముద్గాది, ఘణ్టకభవం చణకాది। ఇదం త్రివిధం ధాన్యమ్। భూచరఖేచరజలచరభేదాత్త్రివిధం మాంసమ్। షడ్రసాః। కన్దమూలఫలనాలపత్త్రపుష్పమయం షడ్విధం శాకమ్। ఇత్యేవం ధాన్యాద్యఙ్గగుణేన విస్తరం నీతా ఇతి కేచిత్। ద్యూతావేశేన బహుభాషిణో నలస్య జిహ్వాగ్రనర్తకీ విద్యాక్షవిద్యాఽఙ్గానాం ద్వికాదీనాం గుణేన తద్వశేన విస్తరం నీతా సత్యష్టాదశతాం ప్రాప। చతురఙ్గద్యూతే హి ద్వికత్రికచతుష్కపఞ్చకైర్మిలితైశ్చతుర్దశ భవన్తి। తథా చోడ్డీయకచతుష్టయమేలనాదష్టాదశ భేదా ఇతి కేచిత్। సూపశాస్త్రవిదష్టాదశద్వీపపతిశ్చాయమిత్యర్థః। నర్తకీత్యత్ర 'శిల్పిని ష్వున్'।

షిత్త్వాన్ఙీష్। జిగీషయేత్యత్ర 'అప్రత్యయాత్' (౩।౩।౧౦౨) ఇత్యప్రత్యయః। విస్తరమిత్యత్ర — అశబ్దే' (౪।౩।౬౪) ఇతి [ఘఇః,] నిషేధాత్ 'ఋదోరప'। (౩।౩।౫౭) త్రయీత్యత్ర త్రిత్వసంఖ్యా ఇతి పక్షే విస్తర ఇవ విస్తరః। తమిత్యుపచారః॥౫॥

ప్రకారాన్తరేణ తస్య శాస్త్రమార్గగామిత్వం వదతి—

దిగీశవృన్దాంశవిభూతిరీశితా దిశాం స కామప్రసరావరోధినీమ్।

బభార శాస్త్రాణి దృశం ద్వయాధికాం నిజత్రినేత్రావతరత్వబోధికామ్॥౬॥

దిగీశేతి॥ స నలః శాస్త్రాణ్యేవ ద్వయాధికాం దృశం బభార। శాస్త్రలక్షణాం ద్వయాధికాం చక్షురవిషయభూతస్యాప్యర్థస్య గ్రహణాదప్యత్రావ్యవహితత్వాత్తృతీయాం దృశం బభార। తృతీయనేత్రే సతి హి త్రినేత్రత్వం భవతీతి శాస్త్రాఖ్యం తృతీయం నేత్రం బభారేత్యర్థః। కింభూతాం దృశమ్— కామస్య స్వేచ్ఛాచారస్య యః ప్రసరః ప్రాబల్యం తస్యావరోధినీం నివారికామ్॥ శాస్త్రద్రష్టుః పాపకర్మణ్య ప్రవృత్తేః। అత ఏవ నిజస్యాత్మనస్త్రినేత్రావతరత్వస్య త్రినేత్రస్యైవావతఽర ఇత్యర్థస్య బోధికాం జ్ఞాపికామ్। త్రినేత్రోఽపి యథా కామప్రసరం రుణద్ధి స్మ, తథాయమపి శాస్త్రాభ్యాసాల్లోకానాం స్వస్య చ స్వేచ్ఛాచారిత్వం రుణద్ధీత్యర్థః। అవతరో నామోత్పత్తిః। యద్వా,—నిజః స్వసంబన్ధీ నిత్యః సహజో వా త్రినేత్రావతరో యస్యేతి. బహువ్రీహిః। తస్య భావస్తత్త్వం తస్య జ్ఞాపికామ్। కింభూతో నలః— దిగీశవృన్దాంశవిభూతిః। దిగీశా ఇన్ద్రాదయోఽష్టౌ తేషాం వృన్దాని తేష్వంశేన లేశేన విభూతిర్యస్య। నలస్య విభూతిలేశో దిగీశవృన్దేషు 'వర్తత ఇత్యర్థః। ఏతత్కుతః। యతోఽయం దిశామీశితా సర్వాసాం దిశాం శాసితా। తే త్వేకైకస్యా దిశః। తస్మాచ్ఛాస్త్రవిరుద్ధం కిమపి న కరోతీత్యర్థః। త్రినేత్రోఽపి దిగీశవృన్దమంశవిభూతిర్యస్య। 'యద్యద్విభూతిమత్సత్త్వమ్-' (భం గీం ౧౦।౪౧) ఇతి వచనాద్విష్ణోరీశ్వరస్య చాభిన్నత్వాత్సర్వాసాం దిశాం శాసితా త్రైలోక్యస్వామిత్వాత్। యద్వా,— దిగీశవృన్దేఽశేన విభూతిరేకదిగ్విభాగైశ్వర్యం యస్య। యద్వా,— దిగీశవృన్దమధ్యే ఽశో యజ్ఞాదిభాగో యస్య। విశిష్టా భూతిరణిమాద్యైశ్వర్యం చ యస్య। తతః కర్మధారయః। యద్వా,— దిగీశా ఇన్ద్రాదయోఽష్టౌ తేషాం వృన్దం తస్యాం శైర్మాత్రాభిర్విశిష్టా భూతిర్జన్మ యస్య। 'అష్టాభిశ్చ సురేన్ద్రాణాం మాత్రాభిర్నిర్మితో నృపః' ఇతి మనుః। యద్వా, — దిగీశవృన్దాంశశ్చాసౌ విశిష్టైశ్వర్యశ్చ। అత ఏవ దిశామీశితా ఇతి। ఏతేషు కతిపయేష్వర్థేషు నలస్య లోకపాలాంశత్వప్రతీతేస్త్రినేత్రావతరత్వస్య గౌణత్వప్రతీతేరసామఞ్జస్యమ్। ముఖ్యం తు త్రినేత్రావతరత్వమత్ర సంపాద్యమ్। 'స భూభృదష్టావపి లోకపాలాః' (నైం ౩।౮౯) ఇతి లోకపాలాం త్వం వక్ష్యతి। 'త్రినేత్ర'శబ్దేనాత్రే శానవ్యతిరిక్తః సర్వేశ్వర ఉచ్యత ఇతి

తాత్పర్యమ్। శాస్త్రాణి దృశమితి పదద్వయే లిఙ్గవచనభేదేఽపి 'వేదాః ప్రమాణమ్' ఇతిబద్విభక్తిరేకైవ। యదుక్తమ్— 'లిఙ్గసంఖ్యావిభేదేఽపి హ్యుపమానోపమేయతా। విభక్తిః పునరేకైవ చోపమానోపమేయయోః॥ ఇతి। నలపక్షే—' దిగీశ—' ఇత్యాదౌ వ్యధికరణోఽపి బహువ్రీహిః 'సప్తమీవిశేషణే బహువ్రీహౌ' ఇతి జ్ఞాపకబలాదఙ్గీకర్తవ్యః। ఈశితా ఇతి తృచ్। ప్రసర ఇతి 'పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణ' (౩।౩।౧౧౮) ఇతి వచనాద్ఘః। 'ప్రసరం న లభన్తే' ఇతి ప్రయోగదర్శనాత్। అవరోధినీ ఇతి సుబ్గ్రహణాదుపసర్గనివృత్తేస్తాచ్ఛీల్యణినేరయోగాదావశ్యకే ణినిః। భాష్యకారమతే తు సుమ్మాత్రత్వాత్తాచ్ఛీల్యేఽపి భవత్యేవ। ఏవమేవంజాతీయేఽన్యత్రాపి జ్ఞేయమ్। త్రినేత్ర ఇతి క్షుభ్రాదిత్వాణ్ణత్వాభావః। అవతరణమవతర ఇతి భావే 'ఋదోరప్' (౩।౩।౫౭) ఇత్యప్। 'కృయల్యుటో బహులమ్' (౩।౩।౧౧౩) ఇతి సూత్రాదుపరి 'భావే' (౩।౩।౧౮) ఇత్యధికారస్య స్థితత్వాత్। 'అవే తౄస్త్రోః' (౩।౩।౧౨౦) ఇతి ఘఞి అవతార ఇతి స్యాత్। తస్య సంజ్ఞాయాం కరణాధికరణయోశ్చ విధానాత్ప్రకృతే తదభావాదబేవ। యద్వా— అవతరతీత్యవతరః। త్రినేత్రశ్చాసావవతరశ్చేతి పచాద్యచి జ్ఞేయమ్। అవతరత్వస్య బోధికేతి శేషషష్ఠ్యాః సమాసః, న తు కర్మషష్ఠ్యాః। 'తృజకాభ్యాం కర్తరి' (౨।౨।౧౫) ఇతి నిషేధాత్। నచైవం సతి నిషేధవైయర్థ్యమ్। కారకషష్ఠ్యాః సమాసే హి కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరప్రసఙ్గః। శేషషష్ఠ్యాస్తు సమాసే సమాసాన్తోదాత్తత్వమితి స్వరవిశేషస్య సత్త్వాత్। ఏతేన 'జనికర్తుః ప్రకృతిః,' 'తత్ప్రయోజకో హేతుశ్చ' ఇతి నిర్దేశో వ్యాఖ్యాతః। అనిత్యః షష్ఠీసమాసనిషేధ ఇత్యన్యే। యద్వా,— బోధయతీతి బోధా ఇతి పచాద్యచి ఇతి పూర్వేణ షష్ఠీసమాసే సమాసాత్స్వార్థికే కని 'ప్రత్యయస్థాత్కాత్పూర్వస్యాత ఇత్-' (౭।౩।౪౪) ఇతీత్వమ్। అవతరత్వం బోధయతీతి 'కర్మణ్యణ్' (౩।౨।౧) ఇత్యణి జీపి కని 'కేఽణః' (౭|౪|౧౩) ఇతి హ్రస్వత్వమితి వా సమర్థనీయమ్॥౬॥

పదైశ్చతుర్భిః సుకృతే స్థిరీకృతే కృతేఽమునా కే న తపః ప్రపేదిరే।

భువం యదేకాఙ్ఘ్రికనిష్ఠయా స్పృశన్దధావధర్మోఽపి కృశస్తపస్వితామ్॥౭॥

పదైరితి॥ అమునా నలేన చతుర్భిః పదైశ్చరణైః సత్యాస్తేయశమదమరూపైస్తపోదానయజ్ఞజ్ఞానరూపైర్వా సుకృతే ధర్మే స్థిరీకృతే నిశ్చలీకృతే సతి కృతే సత్యయుగే కే జన్మస్తపో ధర్మం న ప్రపేదిరే న ప్రాపుః। అపి తు సర్వే ధర్మపరా బభూవుః। కృతయుగే ధర్మస్య చతుష్పాత్త్వే సిద్ధేఽధర్మస్యాప్యేకస్య పాదస్య సత్త్వాశఙ్కాయామనేనాధర్మస్యాతితరాం కృశీకరణద్వారా స్థిరీకరణాక్విప్రత్యయోపపత్తిః। కుతోఽవగతమేతదిత్యాహ—యద్యస్మాద్ధర్మవిరుద్ధోఽధర్మోఽపి తపస్వితాం ధర్మవత్తాం దధో దధార। అన్యే తపశ్చక్రురితి కిమాశ్చర్యమ్। కిం కుర్వన్— ఏకాఙ్ఘ్రికనిష్ఠయా భువం స్పృశన్।

ఏకోఽఙ్ఘ్రిర్యస్యాం సా ఏకాఙ్ఘ్రికా, సా చాసౌ నిష్ఠా స్థితిశ్చ తయా, ఏకచరణకనిష్ఠికయా వా భువం స్పృశన్। అత ఏవ కృశో దుర్బలః క్షీణః। ధర్మాధర్మౌ చతుష్పాదౌ। ధర్మస్య జ్ఞానాదయశ్చత్వారః పాదాః, అధర్మస్య తద్విపరీతాః। తత్ర కృతయుగే ధర్మంశ్చతుష్పాత్, అధర్మ ఏకపాత్। అతశ్చాధర్మాన్యూనత్వమేవాధర్మస్య కృశత్వమ్। అథ చ దీనత్వమ్। అన్యోఽపి మహాంస్తపస్వీ పూర్వావస్థో భవతి। 'నలస్తు కృతయుగే నాభూత్' ఇతి కశ్చిత్। తచ్చ సర్వపురాణేషు కృతయుగ ఏవ నలసంభవస్యోక్తత్వాత్ 'అవశ్యంభావిభావానాం ప్రతీకారో భవేద్యది। ప్రతికుర్యుర్న కిం నూనం నలరామయుధిష్ఠిరాః॥'

ఇతి యుగక్రమనిర్దేశాద్విరుద్ధమితి జ్ఞాతవ్యమ్। తన్మతేఽపి శోభనాకృతిః సుకృతిస్తస్యాః సుకృతేర్ధర్మస్య చతుర్భిశ్చరణైర్నలేన త్రేతాయామపి కృతే కృతయుగే స్థిరీకృతే సతి ధర్మస్య బాహుల్యాత్త్రేతాయుగమపి కృతయుగమేవేతి సవిసర్గ పాఠమఙ్గీకృత్య వ్యాఖ్యేయమ్। యద్వా, — అనేన త్రేతాయాం చతుర్భిః పాదైర్ధర్మే స్థిరీకృతే సతి తేన చ కృతే కృతయుగే జాతే సతి కేన తపః ప్రపేదిరే। యత్ర చతుష్పాద్ధర్మస్తదేవ కృతయుగమ్। 'తపస్వీ చానుకమ్పార్హే' ఇతి విశ్వః। తపస్వీతి 'తపఃసహస్రాభ్యామ్-' (౫।౨।౧౦౨) ఇతి వినిః॥౭॥

యదస్య యాత్రాసు బలోద్ధతం రజః స్ఫురత్ప్రతాపానలధూమమఞ్జిమ।

తదేవ గత్వా పతితం సుధామ్బుధౌ దధాతి పఙ్కీభవదఙ్కతాం విధౌ॥౮॥

యదస్యేతి॥ అస్య నలస్య యాత్రాసు దిగ్విజయేషు యద్బలేన సైన్యేనోద్ధతం రజస్తదేవ తద్రజ ఏవ విధౌ చన్ద్రేఽఙ్కతాం కలఙ్కత్వమధునాపి దధాతి। కింభూతం రజః। స్ఫురత్ప్రకాశమానో యః ప్రతాపః స ఏవాసహ్యత్వాదనలోఽగ్నిస్తస్య యో ధూమస్తస్య మఞ్జిమేవ సౌన్దర్యమివ మఞ్జిమా యస్య। తథా, —ఇతో గత్వా సుధామ్బుధౌ సుధాసముద్రే పతితం సదత ఏవ పఙ్కీభవత్కర్దమీభవత్। సుధామ్బుధేశ్చన్ద్ర ఉత్పన్నస్తత్సంబద్ధః పఙ్కశ్చన్ద్రేఽపి లగ్నః, స ఏవ కలఙ్క ఇత్యర్థః। ఆసముద్రం యాత్రా సేనాబాహుల్యం చానేన ద్యోత్యతే। సుధామ్బుధిః క్షీరసముద్రః। సుధామ్బుధావమృతసముద్రే ఇతి విధువిశేషణం వా। రజసః పఙ్కీభవనయోగ్యత్వార్థముక్తమ్। అథ చ యత్పతితం పాతిత్యహేతు తదన్యస్య నిర్మలస్యాపి స్వసంసర్గాన్మాలిన్యం కరోతి, తదేవ దధాతీతి కాకులుప్తోత్ప్రేక్షా వా। 'వర్ణదృఢాదిభ్యః-' (౫।౧।౧౨౩) ఇతి దృఢాదేరాకృతిగణత్వాన్మఞ్జిమేత్యత్ర ఇమనిచ్। 'ద్వితీయా శ్రితాతీతపతిత-' (౨।౧।౨౪) ఇతి నిపాతనాత్ 'పతిత శబ్దః సాధుః॥౮॥

స్ఫురద్ధనుర్నిస్వనతద్ధనాశుగప్రగల్భవృష్టివ్యయితస్య సంగరే।

నిజస్య తేజః శిఖినః పరశ్శతా వితేనురిఙ్గాలమివాయశః పరే॥౯॥

స్ఫురదితి॥ పరశ్శతాః శతాత్పరేఽనన్తాః పరే శత్రవః। (దిగ్దేశకాలవాచినామేవ పూర్వాదిశబ్దానాం సర్వనామత్వాత్కథం శత్రువాచినోః పరాపరశబ్దయోః సర్వనామసంజ్ఞేతి। అత్ర కైయటాదయః—దేశవాచితయా వ్యవస్థావిషయయోరేవ పరాపరశబ్దయోరుపచారాచ్ఛత్రౌ ప్రతివాదిని ప్రయోగమాహుః। వస్తుతస్తు పరాపరశబ్దయోర్దేశాన్తరనిష్ఠత్వాదికమేవార్థః। శత్రుత్వాదికం త్వార్థికోఽర్థః।) సంగరే సఙ్గ్రామే నిజస్య స్వకీయస్య తేజఃశిఖినః ప్రతాపాగ్నేరిఙ్గాలమివ దగ్ధకాష్ఠమివాయశో వితేనుర్విస్తారయామాసుః। ఇఙ్గాలో భాషాశబ్దః। కవిభిర్యశో ధవలమ్, అయశః శ్యామం వర్ణ్యతే। కథంభూతస్య తేజఃశిఖినః—స్ఫురదితి। స్ఫురన్ప్రకాశమానో ధనుర్నిస్వనః కోదణ్డశబ్దో యస్య ఏవంవిధశ్చాసౌ స నలశ్చ స్ఫురద్ధనుర్నిఖనసః తస్య నలస్య ఘనా నిబిడా యే ఆశుగా బాణాస్తేషాం ప్రగల్భా ప్రౌఢాఽసహ్యా యా వృష్టిస్తయా వ్యయితస్య నిర్వాపితస్య। స్ఫురద్ధనుర్నిస్వనో యస్యామితి వృష్టివిశేషణం వా। తస్య నలస్య। అన్యత్పూర్వవత్। యద్వా,—ధనుర్నిస్వనతో తనోతి విస్తారయతి, తయతే ప్రాప్నోతి వా ధనుర్నిస్వనతత్। స్ఫురన్ప్రకాశమానశ్చాసౌ ధనుర్నిస్వనతచ్చ। ప్రకృతత్వాదయమేవేతి। తస్య। అన్యత్పూర్వవత్। యద్వా,—స్ఫురన్తౌ ధనుర్నిస్వనౌ ధనుఃసింహనాదౌ యస్య స చాసౌ (స ప్రసిద్ధశ్చ) స ఏవ ఘనో మేఘస్తస్యాశుగా శీఘ్రగామినీ ప్రౌఢా చ। అన్యత్పూర్వవత్। శిఖిపక్షే తు యద్వా, —స్ఫురన్తీ ఇన్ద్రధనుర్గర్జితే యేషు తే చ ఘనా మేఘాస్తేషామాశుగా శీఘ్రగామినీ ప్రౌఢా, ఆశుగేన వాయునా వా ప్రోఢా యా వృష్టిస్తయా వ్యయితస్య వినాశం ప్రాపితస్య। నిస్వనం తన్వన్తీతి నిస్వనతతః, స్ఫురద్ధనుర్యుక్తా నిస్వనతతశ్చ యే ఘనా మేఘా ఇతి వా। తేజఃప్రధానస్యాగ్నేరిఙ్గాలః శ్యామ ఏవ భవతి। సర్వే రాజానస్తేన జితా ఇత్యర్థః। 'ఆశుగౌ వాయువిశిఖౌ' ఇత్యమరః। నిస్వనం తనోతీతి నిస్వనతాదిత్యత్ర పక్షే క్వౌ 'గమః క్వౌ' (౬।౪।౪౦) ఇత్యత్ర 'గమాదీనామితి వక్తవ్యమ్' (వాం ౪౦౨౩) ఇతి వచనాదనునాసికలోపే తుక్। సంజ్ఞాపూర్వకత్వాచ్చ 'నహివృతి-' (౬।౩।౧౧౬) ఇతి దీర్ఘాభావః। తయతేర్వా క్విపి 'లోపో వ్యోర్వలి' (౬।౧।౬౬) ఇతి యలోపే తుక్। శతాత్పరే ఇతి విగృహ్య 'పఞ్చమీ' (౨।౩।౪౫) ఇతి యోగవిభాగాద్వాహులకాద్వా సమాసే 'రాజదన్తాది-' (౨।౨।౩౧) ఇతి పరనిపాతే పారస్కరాదిత్వాత్సుటి శ్రుత్వే చ 'పరశ్శతాః' ఇతి సిద్ధమ్॥౯॥

అనల్పదగ్ధారిపురానలోజ్జ్వలైర్నిజప్రతాపైర్వలయం జ్వలద్భువః।

ప్రదక్షిణీకృత్య జయాయ సృష్టయా రరాజ నీరాజనయా స రాజఘః॥౧౦॥

అనలేత్వేతి॥ స రాజఘో రాజ్ఞో హన్తి న క్షుద్రాన్, రాజ్ఞాం హన్తా నలో నీరాజనయా ఆరాత్రికేన రరాజ శుశుభే। కింభూతో నలః—జయాయ విజయాయ భువో వలయం మణ్డలం ప్రదక్షిణీకృత్య స్థితః। కింభూతయా నీరాజనయా— సృష్టయా కృతయా। పురలోకైరితి శేషః। కింభూతం వలయమ్— నిజప్రతాపైః స్వకీయైస్తేజోభిర్జ్వలత్ప్రకాశమానమ్। కింభూతైర్నిజప్రతాపైః — అనల్పాని బహూని దగ్ధాన్యరిపురాణి వైరినగరాణి యైస్తేఽనల్పదగ్ధారిపురాః, తే చ తేఽనలా వహ్నయస్తైరుజ్వలా దీప్యమానాస్తైః। భూరితరైరిత్యర్థః। తేజసస్తేజోన్తరసంయోగే భూయస్త్వం భవతి। అనలవదుజ్జ్వలైరితి వా। యద్వా,—కింభూతయా నీరాజనయా—ఉక్తవిశేషణైర్నిజప్రతాపైరేవ సృష్టయా నలేనైవ కృతయా। కింభూతం వలయమ్—జ్వలన్నలేనైవ 'దేదీప్యమానమ్। శోభమానమిత్యర్థః। అత ఏవ రాజ్ఞామభావో నీరాజం నీరాజకరణం నీరాజనా ఇత్యత్ర 'అవ్యయం విభక్తి—' (౨।౧।౬) ఇత్యభావేఽవ్యయీభావః। 'అనశ్చ' (౫।౪।౧౦౮) ఇతి టజన్తాత్ 'తత్కరోతి-' (గంసూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాద్యుచ్। ప్రచుర-జ్వాలితవైరినగరాగ్నివర్ధిష్ణైః స్వీయక్షాత్రతేజోభి దీప్తం భూమణ్డలం జయాయ జేతుం పరిభ్రమ్య స్వైరేవ ప్రతాపైః సృష్టయా నీరాజనయా రాజాభావకరణేన స రేజే ఇతి భావః। జయాయ భూమణ్డలం పరిక్రమ్య యద్రాజాభావకరణం తేన రేజే ఇతి వా। యద్వా,—జ్వలత్ప్రకాశమానం జయాయ జేతుం ప్రదక్షిణీకృత్య స్వీయక్షాత్రతేజోభిః కృతయా నీరాజనయా ఆరార్తికవిధానేన స రేజే। ప్రతాపైనీరాజనయేతి వ్యస్తరూపకం వా। అత్ర జ్వలద్భూమణ్డలం జేతుం ప్రదక్షిణీకృత్య సృష్టయా అర్థాన్నలేనైవేతి వ్యాఖ్యేయమ్। యద్వా,— స్వీయతేజోభిః పురలోకైర్వా జయస్యాయే ఆగమనే కృతయా, జయే సత్యయేన శుభావహవిధినా హేతునా కృతయేతి వా। (గమనాగమనయోర్నీరాజనం క్రియత ఇతి లోకాచారః। నలస్య జయం ప్రాప్తుం కృతయా ఇతి వా। జయాయే జయాగమనే సృష్టయా। అస్మిన్పక్షే పురా లోకైః కృతయా ఇత్యన్వయః। విజయాయ లోకైః సృష్టయా నీరస్య శాన్త్యుదకస్యాజనా క్షేపణా తయా వా)। యద్వా,— నలస్యోజ్జ్వలైః శృఙ్గారభూతైర్నిజప్రతాపైః, అనల్పాని దగ్ధాన్యరిపురాణి యాము తా అనల్పదగ్ధారిపురాః। అత ఏవ జ్వలన్తీర్దేదీప్యమానా భువో వైరిదేశాన్ వలయన్నాయ్వధీనీకుర్వన్। యద్వా— కింభూతో వలయమ్ - అనల్పా దగ్ధా అరయో యస్మింస్తదనత్పదగ్ధారి। అస్మిన్పక్షే పురా సృష్టయా కృతయా ఇత్యన్వయః। యద్వా,— కింభూతో నలః-అనల్పా దగ్ధా ఆ సమన్తాత్ రిపురాయో రిపుద్రవ్యాణి యేన స తథా। 'శృఙ్గారః శుచిరుజ్జ్వలః' ఇత్యమరః। వలయ వలదిత్యత్ర పక్షే పరసవర్ణః। పక్షాన్తరే తు శ్రుత్వమ్। 'రాజఘ ఇత్యుపసంఖ్యానమ్' (వాం ౨౦౨౨) ఇతి నిపాతితః। జయాయేతి 'తుమర్థాచ్చ-' (౨।౩।౧౫) ఇతి చతుర్థీ। యద్వా,—స రాజ్ఞాం హన్తా నలః అజయా లక్ష్మ్యా ఆయ విష్ణవే సృష్టయా నీరాజనయా రేజే। రాజ్ఞో విష్ణురూపత్వాలక్ష్మ్యా నీరాజనా క్రియతే। యతః కారణాత్ ప్రదక్షిణా ప్రకృష్టా దక్షిణా దాతృత్వం యేషాం తే ప్రదక్షిణా వదాన్యాస్తే సన్తి యస్య స ప్రదక్షిణీ। అతివదాన్యా అప్యేతస్యానుచరాః ఇత్యయం వదాన్యతమ ఇత్యర్థః। యద్వా,— ప్రకృష్టదక్షిణా జ్యోతిష్టోమాదయో యస్య సన్తీతి ప్రదక్షిణీ। అత ఏవ కృతీ కర్మకుశలః॥౧౦॥

నివారితా స్తేన మహీతలేఽఖిలే నిరీతిభావం గమితేఽతివృష్టయః।

న తత్యజుర్నూనమనన్యవిశ్రమాః ప్రతీపభూపాలమృగీదృశాం దృశః॥౧౧॥

నివారితా ఇతి॥ అతివృష్టయ ఈతయః ప్రతీపభూపాలమృగీదృశాం ప్రతీపా వైరిణో యే భూపాలా రాజానస్తేషాం మృగీదృశో నాయికాస్తాసాం దృశో నేత్రాణి నూనం ప్రాయేణ న తత్యజుర్న ముముచుః। నూనముత్ప్రేక్షాయాం వా। ఈతయస్తస్య రాష్ట్రే న సన్తీత్యర్థః। కింభూతా అతివృష్టయః— తేన నలేనాఖిలే మహీతలే నివారితాః ప్రతిషిద్ధాః। నిష్కాసితా ఇత్యర్థః। కింభూతే మహీతలే—– నిరీతిభావం నిర్గతా ఈతయో యస్మాత్తన్నిరీతి తస్య భావస్తమ్, గమితే ప్రాపితే। అతః అనన్యవిశ్రమా న విద్యతేఽన్యోఽన్యత్ర వా విశ్రమో విశ్రామస్థానం యాసాం తాః। అనేన సర్వేఽపి శత్రవో నిహతా ఇత్యుక్తమ్। యచ్చ యేన నిష్కాస్యతే తత్తద్వైరిణమాశ్రయతి। స్త్రీణాం చ స్త్రియ ఏవ శరణమిత్యుక్తిః। 'అతివృష్టిరనావృష్టిర్మూషకాః శలభాః శుకాః। ప్రత్యాసన్నాశ్చ రాజానః షడేతా ఈతయః స్మృతాః॥' విశ్రమ ఇత్యత్ర 'నోదాత్తోపదేశస్య—' (౭।౩।౩౪) ఇతి వృద్ధినిషేధః॥౧౧॥

సితాంశువర్ణైర్వయతి స్మ తద్గుణైర్మహాసివేమ్నః సహకృత్వరీ బహుమ్।

దిగఙ్గనాఙ్గావరణం రణాఙ్గణే యశఃపటం తద్భటచాతురీతురీ॥౧౨॥

సితేతి॥ తద్భటచాతురీతురీ తద్గుణై రణాఙ్గణే యశఃపటం వయతి స్మ। తస్య నలస్య భటాః। యద్వా,— స చాసౌ భటశ్చ తేషాం తస్య వా చాతురీ యుద్ధనైపుణ్యం సైవ తురీ నిష్పన్నవస్త్రవేష్టనదణ్డస్తస్య నలస్య గుణైః, తైః ప్రసిద్ధైర్వా శౌర్యాదిగుణైః। అథ చ గుణైస్తన్తుభిః సఙ్గ్రామాఙ్గణే యశోలక్షణపటం విస్తారితవతీ। నిరమాసీదిత్యర్థః। కింభూతైర్గుణైః— సితాంశుశ్చన్ద్రస్తద్వద్వర్ణః సారూప్యం యేషాం తైః। ధవలైరిత్యర్థః। కీదృశీ—– మహాన్యోఽసి: ఖఙ్గః స ఏవ బేమా వయనకాష్ఠం తస్య సహకృత్వరీ సహకారిణీ। కింభూతం యశః పటమ్— బహుం మహాపరిమాణమ్। అత ఏవ దిశ ఏవాఙ్గనాస్తాసామఙ్గానామావరణమాచ్ఛాదకమ్। సర్వదిగ్వ్యాప్యస్య యశ ఆసీదిత్యర్థః। 'పరపరిభవి తేజస్వన్వతామాశు కర్తుం ప్రభవతి హి విపక్షోచ్ఛేదమగ్రేసరోఽపి' ఇతి న్యాయేన భటైరేవ నలశౌర్యం వినైవ వైరిణో హతాః। దిగ్వ్యాపి యశో నలస్యాకారీతి భావః। తన్తువాయతుర్యాః సకాశాదియం తుర్యన్యాదృశీ। సా ప్రత్యేకమావరకమనేకం పటం వయతి, ఇయం తు తద్విపరీతా ఇతి వ్యతిరేకః। వేమా పుంసి। వయతి స్మ ఇతి 'లట్ స్మే' (౩।౨।౧౧౮)

ఇతి భూతే లట్। సహకృత్వరీతి 'రాజని యుధి కృఞః' (౩।౨।౯౫) ఇతి వర్తమానే 'సహే చ' (౩।౨।౯౬) ఇతి 'క్వనిపి 'వనో ర చ' (౪।౧।౭) ఇతి జీబ్రౌ। చాతుర్యమేవ చాతురీ। ష్యఞః షిత్త్వాన్ఙీష్॥౧౨॥

ప్రతీపభూపైరివ కిం తతో భియా విరుద్ధధర్మైరపి భేత్తృతోజ్ఝితా।

అమిత్రజిన్మిత్రజిదోజసా స యద్విచారదృక్చారదృగప్యవర్తత॥౧౩॥

ప్రతీపేతి॥ విరుద్ధధర్మైరపి మిథోవిరోధిస్వభావైరపి ధర్మః స్వభావః తతో నలాద్భియా భయేన భేత్తృతా విరుద్ధత్వముజ్ఝితా కిమ్। కైరివ—ప్రతీపభూపైరివ ప్రతికూలరాజభిర్యథా భేత్తృతోపజాపకారిత్వం త్యక్తా। ఉపజాపోఽన్తర్భేదః। కుత ఏతజ్జ్ఞాతమత ఆహ—యద్యస్మాత్ స నేల ఓజసా అమిత్రజిదమిత్రాన్వైరిణో జయతీత్యమిత్రజిత్। తథా ఓజసా (తేజసా) మిత్రజిత్ (సూర్యమపి జయతీతి) అవర్తతాసీత్। స చారదృగపి విచారదృగవర్తత। చారా ఏవ దృక్ యస్య స చారదృక్। విగతా చారా ఏవ దృగ్యస్య స విచారదృక్। యోఽమిత్రజిత్స మిత్రజిత్కథమ్ యశ్చారదృక్స విచారదృక్కథమితి విరుద్ధధర్మాస్తైర్భేత్తృతోజ్ఝితా। కథమ్—తేజసా మిత్రజిత్తేజసా మిత్రం సూర్యం జయతీతి మిత్రజిత్, తథా విచారః శాస్త్రమేవ వివేకో వా దృగ్యస్య స విచారదృక్, చారా ఏవ దృగ్ యస్య స చారదృక్। అపిశ్చార్థే విరుద్ధపక్ష ఉభయత్రాపి యోజ్యః। అథ చ విరుద్ధత్వమ్—అమిత్రజిద్యః స మిత్రజిత్కథమ్, అసుహృదం యో జయతి స సుహృదం కథం జయతి। అథ చ యః అసూర్యం జయతి స సూర్యం కథం జయతీతి విరోధః। తత్పరిహారః పూర్వవ్యాఖ్యానాత్। విచారం పశ్యతీతి విచారదృగ్వా। 'చారైః పశ్యన్తి రాజానః' (కామందం) ఇతి। ఏతేన శత్రుజిత్త్వం తేజస్విత్వం శాస్త్రమార్గగామిత్వం చోరరక్షణత్వం చ వ్యక్తీకృతమ్। ఏతేన విజిగీషుత్వం నలస్య ద్యోతితమ్, 'అరిర్మిత్రమరేర్మిత్రం మిత్రమిత్రమతః పరమ్। తథారిమిత్రమిత్రం చ విజిగీషోః పురఃసరాః॥ పార్ష్ణిగ్రాహస్తతః పశ్చాదాస్కన్దస్తదనన్తరమ్। ఆసారావనయోశ్చైవ విజిగీషోశ్చ పృష్ఠతః॥ అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ మధ్యమో భూమ్యనన్తరః। అనుగ్రహే సంహతానాం వ్యస్తానాం చ వధే ప్రభుః॥' ఇతి ద్వాదశరాజమణ్డలీ। తత ఇతి 'భీత్రా—' (౧।౪।౨౫) ఇత్యపాదానత్వమ్॥౧౩॥

తదోజసస్తద్యశసః స్థితావిమౌ వృథేతి చిత్తే కురుతే యదా యదా।

తనోతి భానోః పరివేషకైతవాత్తదా విధిః కుణ్డలనాం విధోరపి॥౧౪॥

తదోజస ఇతి॥ విధిర్బ్రహ్మా యదా యదా ఇతి పూర్వోక్తం చిత్తే మనసి కురుతే। విచారయతీత్యర్థః । తదా తదా భానోః సూర్యస్య విధోరపి చన్ద్రస్య చ పరివేషకైతవాత్పరివేషవ్యాజాత్కుణ్డలనాం వైయర్థ్యసూచకం రేఖామణ్డలం కరోతి। ఇతీతి కిమ్— తదోజసో నలప్రతాపస్య, తద్యశసో నలయశసశ్చ స్థితీ సత్యామిమౌ సూర్యాచన్ద్రమసౌ వృథా నిష్ప్రయోజనావితి, తదోజసస్తద్యశసశ్చ హేతోరిమౌ వృథా స్థితావితి వా। సూర్యాచన్ద్రాభ్యాం యత్కరణీయం తన్నలతేజోయశోభ్యామేవ క్రియతే। సూర్యతుల్యం చన్ద్రతుల్యం చాస్మిన్ద్వయమ్। పరివేషస్య కాదాచిత్కత్వాత్ 'యదా యదా' ఇత్యుక్తమ్। కైతవాదితి భావే యువాదిత్వాదణ్। వృథాలిఖితగ్రన్థస్య కుణ్డలనయా లోపః క్రియతే తథేత్యర్థః॥౧౪॥

తస్య వదాన్యత్వం వర్ణయతి—

అయం దరిద్రో భవితేతి వైధసీం లిపిం లలాటేఽర్థిజనస్య జాగ్రతీమ్।
న చక్రేఽల్పితకల్పపాదపః ప్రణీయ దారిద్ర్యదరిద్రతాం నలః॥౧౫॥

అయమితి॥ స నృపో నలోఽర్థిజనస్య యాచకజనస్య లలాటే జాగ్రత వైధసీం బ్రాహ్మీమితి లిపిం మృషా మిథ్యా న చక్రే, కింతు షష్ఠ్యాం బ్రహ్మణా లిఖితత్వాత్ సత్యామేవ చకార। ఇతీతి కిమ్— అయం యాచకలోకో దరిద్రో నిర్ధనో భవితా భావీతి వైధసీ లిపిః। తర్హి తస్యానౌదార్యత్వప్రతీతేః కథం వదాన్యత్వమిత్యాశఙ్క్యోక్తిభఙ్గయా సమాధత్తే—కిం కృత్వా— దారిద్ర్యదరిద్రతాం ప్రణీయ దారిద్ర్యస్యైవ దరిద్రతామ్। రాహిత్యమిత్యర్థః। తాం ప్రణీయ నిర్మాయ। వైధసీం లిపిం మృషా న చకారేత్యర్థః। యతోఽల్పితకల్పపాదపః అల్పితోఽల్పీకృతః కల్పపాదపః కల్పవృక్షో యేన। కథమ్— కల్పవృక్షో యాచితమేవ దదాతి, నలస్త్వయాచితమపి। అతో వదాన్యతమ ఇత్యర్థః। నలరాజ్యే కోఽపి దరిద్రో నాభూదిత్యర్థః। యద్వా,— అకల్పితం ధనం దత్త్వా బ్రాహ్మీం లిపిం మృషాం న చక్రే, అపి తు కృతవానేవేతి కాకుః। అల్పిత ఇతి 'తత్కరోతి-' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాన్నిష్ఠా॥౧౫॥

ప్రకారాన్తరేణ పునరపి నితరాం వదాన్యత్వమాహ—

విభజ్య మేరుర్న యదర్థిసాత్కృతో న సిన్ధురుత్సర్గజలవ్యయైర్మరుః।

అమాని తత్తేన నిజాయశోయుగం ద్విఫాలబద్ధాశ్చికురాః శిరః స్థితమ్॥౧౬॥

విభజ్యేతి॥ తేన నలేన తత్తస్మాత్కారణాద్వాభ్యాం ఫాలాభ్యాం భాగాభ్యాం బద్ధాః సంయమితాశ్చికురాః కేశా ఏవ నిజం స్వీయమయశసోఽకీర్త్యేర్యుగమమాన్యమన్యత। శిరసి సీమన్తస్యోభయభాగే స్థితాః కేశా న భవన్తి, కింత్వకీర్తిద్వయమేవ। తత్కిమ్— యద్యస్మాన్మయా నలేన మేరుర్హేమాద్రిర్విభజ్య ఖణ్డశో విధాయ, అర్థిసాద్యాచకాయత్తోఽర్థ్యధీనో దేయో వా న కృతః। తథా, సిన్ధుః సముద్ర ఉత్సర్గజలవ్యయైర్దానే క్రియమాణే యే జలవ్యయా జలదానాని తైర్మరురిర్నిర్జలదేశో న కృతః। దానం హి జలపూర్వకం భవతి। యద్వా— మరురుత్సర్గ జలవ్యయైః సిన్ధుర్న కృతః। తదకరణలక్షణాపయశఃస్థానే ద్విఫాలబద్ధాః కేశా ఏవ జాతా ఇత్యర్థః। సర్వస్వదానేఽపి యావదేతద్వయం న కృతం తావన్నలో న తుతోషేతి భావః। ఏతేనాస్యాయశోలేశోఽపి నాస్తీతి సూచితమ్। లౌకికోక్తిరపి — 'అపకీర్తిః శిరసి స్థితా' ఇతి। అర్థిసాదిత్యత్ర 'తదధీనవచనే', (౫/౪/౫౪) 'దేయే త్రా చ'

(౫।౪।౫౫) ఇతి సాతిః। 'ఫాల' శబ్ద: పాత్రాదిః॥౧౬॥

అజస్రమభ్యాసముపేయుషా సమం ముదైవ దేవః కవినా బుధేన చ।

దుధౌ పటీయాన్సమయం నయన్నయం దినేశ్వరశ్రీరుదయం దినే దినే॥౧౭॥

అజస్త్రమితి॥ అయం దేవో రాజా నలో దినే దినే ప్రతిదినముదయమధికామభివృద్ధిం దధౌ। కిం కుర్వన్— కవినా కావ్యకర్త్రా బుధేన విదుషా వైయాకరణేన చ సమం సహ ముదేవ హర్షేణైవ సమయం కాలం నయన్గమయన్। కింభూతేన కవినా బుధేన చ— అజస్రం సర్వదాభ్యాసం కావ్యకవనశాస్త్రమననవ్యసనముపేయుషా ప్రాప్తవతా। 'అభ్యాశమ్' ఇతి పాఠే నలసాంనిధ్యమ్। కీదృక్సః—పటీయాన్ కవిత్వాద్యభ్యాసవాన, ఆక్షేపాదిసమర్థశ్చ। పునః కింభూతః- దినేశ్వరశ్రీర్దినేశ్వరః సూర్యస్తద్వచ్ఛ్రీః శోభా యస్య। అత ఏవ దినేశ్వరోఽపి కవినా శుక్రేణ బుధేన చన్ద్రపుత్రేణ సహ ప్రాతరాదిసమయం కుర్వన్పటీయాంస్తేజస్వీ తమోనాశసమర్థః ప్రతిదినముదయం ధత్తే। 'బుధశుక్రౌ సదా పూర్వోత్తరరాశిస్థౌ' ఇతి జ్యోతిర్విదః। యద్వా,—తాభ్యాం సమం సమయం సమ్యఇచ్ఛమ్ అయం శుభావహువిధిం యన్ ప్రాప్నువన్ అయం ప్రతిదినముదయం న దధౌ, అపి తు దధావేవ। 'అభ్యాసో వ్యసనేఽన్తికే' ఇతి విశ్వః। అజస్రమితి నఞ్పూర్వాజ్జసే: 'నమికమ్పి-' (౩।౨।౧౬౭) ఇతి రః। ఉపేయుషేతి 'ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చ' (౩।౨।౧౦౯) ఇతి సాధుః। ఉపేయుషేత్యాదౌ సమమితి సహార్థయోగే తృతీయా॥౧౭॥

తస్య సాముద్రికలక్షణవత్త్వమాహ—

అధోవిధానాత్కమలప్రవాలయోః శిరఃసు దానాదఖిలక్షమాభుజామ్।
పురేదమూర్ధ్వం భవతీతి వేధసా పదం కిమస్యాఙ్కితమూర్ధ్వరేఖయా॥౧౮॥

అధోవిధానాదితి॥ కిమితి సంభావనాయామ్। వేధసా బ్రహ్మణాఽస్య నలస్య పదం చరణ ఇతి హేతోరూర్ధ్వరేఖయా లక్షణభూతయాఙ్కితం చిహ్నితం కిమ్। ఇతీతి కిమ్—ఇదం 'నల' పదం కమలప్రవాలయోః పద్మపల్లవయోః కమలవిద్రుమయోర్వా అధోవిధానాదరుణత్వస్నిగ్ధమృదుత్వైరధఃకరణాద్ధిక్కారాత్, తథా,— అఖిలక్ష్మాభుజాం సమస్తభూభృతాం శిరఃసు దానాత్స్థాపనాత్క్రమేణోర్ధ్వముత్కృష్టముపరి చ పురా భవతి భవిష్యతి। 'యావత్పురా-' (3।3।౪) ఇత్యాదినా లట్। రాజ్ఞాం శిరఃసు దానం నామాక్రమ్య వర్తనమ్॥౧౮॥

తస్య వయఃసంధిమాహ—

జగజ్జయం తేన చ కోశమక్షయం ప్రణీతవాఞ్శైశవశేషవానయమ్।
సఖా రతీశస్య ఋతుర్యథా వనం వపుస్తథాలిఙ్గదథాస్య యౌవనమ్॥౧౯॥

జగదితి॥ అయం నలః శైశవశేషవాన్ శైశవస్య శేషో విద్యతే యస్యైవంభూతః షోడశాబ్దదేశీయో జగతః సమగ్రస్య భూమణ్డలస్య జయం విజయం ప్రణీతవాన్కృతవాన్। తేన చ విజయేన కోశం భాణ్డారగృహమక్షయం పరిపూర్ణం కృతవాన్। 'తేన చ' ఇతి పదేనానుషఙ్గికత్వం లక్షణయా ద్యోత్యతే। దానశూరస్య తస్య పూర్వమేవోక్తత్వాద్భాణ్డారగృహస్యాక్షయత్వమానుషఙ్గికం న తు ముఖ్యమితి భావః। అవ్యయభావత్వేన రాజనీతిశ్చ। ఏతేన శత్రురాహిత్యం సూచితమ్। దమయన్తీలాభస్త్వవశిష్యతే। అథ జగజ్జయానన్తరం యౌవనం తారుణ్యమస్య వపుః శరీరం తథాఽలిఙ్గత్। అయం యౌవనం ప్రాపేత్యర్థః। శరీరం కర్తృ యౌవనం కర్మీభూతం ప్రాపేతి వా। అనేన లవపుషైవ యౌవనమలంకృతం, న తు తత్తేన। యథా రతీశస్య కామస్య సఖా మిత్రమృతుర్వసన్తో వనమాశ్లిష్యతి, యథా స్వత ఏవ రమణీయం వనం వసన్త ఉద్దీపయతి,

తథా యౌవనం కర్తృశరీరం కర్మ ఉద్దీపయతి స్మ। శరీరమపి సౌన్దర్యాత్కామస్య మిత్రమ్। రతీశస్య ఋతురిత్యత్ర 'ఋత్యకః' (౬।౧।౧౨౮) ఇతి ప్రకృతిభావః॥౧౯॥

శరీరవర్ణనమేవ ప్రక్రమతే—

అధారి పద్మేషు తదఙ్ఘ్రిణా ఘృణా క్వ తచ్ఛయచ్ఛాయలవోఽపి పల్లవే।

తదాస్యదాస్యేఽపి గతోఽధికారితాం న శారదః పార్వికశర్వరీశ్వరః।।౨౦।।

అధారీతి॥ తదఙ్ఘ్రిణా తచ్చరణేన పద్మేషు కమలేషు ఘృణా జుగుప్సా దయా వాఽధార్యకారి। పదో నలచరణాత్, నలచరణస్య వా మా యేషామ్, సాముద్రికలక్షణత్వేన పది మాన్తీతి వా। మచ్ఛోభాలాభేన యాని సలక్ష్మీకాణి మామాశ్రిత్యైవ యాని వర్తన్తే తైః సహ స్పర్ధా మయా కథం కార్యా। క్రమేణ స్వతో నిఃశోభత్వాజ్జుగుప్సా, ఆశ్రితత్వాచ్చ కరుణా। పద్మాత్తచ్చరణశోభాధికేత్యర్థః। పల్లవే ప్రవాలే తచ్ఛయచ్ఛాయలవోఽపి తస్య నలస్య శయో హస్తస్తస్య చ్ఛాయా కాన్తిస్తచ్ఛయచ్ఛాయం తస్య లవో లేశోఽపి క్వ కుతః,—యతః పదో లవః పల్లవః శరీరనికృష్టావయవచరణశోభాలేశో యత్ర వర్తతే తత్ర శరీరోత్కృష్టావయవపాణిశోభాలేశోఽపి కథమ్। హీనేన సహ సామ్యాయోగాదిత్యర్థః। ఏతేన పల్లవాత్తత్కరశోభాధికేత్యర్థః। కించ, శారదః శరది భవో నిర్మలః పార్వికః పర్వణి పూర్ణిమాయాం భవః సంపూర్ణకలః శర్వరీశ్వరో నిశానాథశ్చన్ద్రస్తస్య నలస్యాస్యం ముఖం తస్య దాస్యేఽపి సేవకత్వేఽప్యధికారితాం పాత్రత్వం న గతో న ప్రాప్తః కిముత తత్సామ్యమ్। చన్ద్రస్య శరత్పూర్ణిమాసంయోగాద్రమణీయత్వమ్, ఆస్యస్య తు స్వత ఏవ। శారదత్వాదధృష్టత్వాదగ్రే స్థాతుమశక్యత్వాత్సామ్యం న లేభే ఇతి వా, రమణీయనాయకస్య రమణీయేనైవ దాసేన భావ్యమ్। న చాస్య పూర్వోక్తప్రకారేణ తుల్యత్వమ్। అతో దాసత్వమపి న ప్రాపేతి భావః। నిర్మలత్వాత్సంపూర్ణత్వాత్కలఙ్కస్యాస్పష్టత్వాత్, స్త్రీప్రధానత్వాద్వా। అస్య చతుఃషష్టికలత్వాత్। 'శారదః పీతముద్రే స్యాచ్ఛాలీనేఽప్రతిమే నవే'। తచ్ఛయచ్ఛాయ ఇతి 'విభాషా సేనా-' (౨।౪।౨౫) ఇత్యాదినా నపుంసకత్వమ్। శారద ఇతి భవార్థే 'సంధివేలా-' (౪।౩।౧౬) ఇత్యణ్। పార్విక ఇతి భవార్థే 'కాలాట్ఠఞ్' (౪।౩।౧౧)। 'పార్వణః' ఇతి పాఠే సంబన్ధేఽణి 'అన్' (౬।౪।౧౬౭) ఇతి ప్రకృతిభావః॥౨౦॥

ప్రకారాన్తరేణ సాముద్రికలక్షణవత్త్వమాహ—

కిమస్య లోమ్నాం కపటేన కోటిభిర్విధిర్న లేఖాభిరజీగణద్గుణాన్।

న రోమకూపౌఘమిషాజ్జగత్కృతా కృతాశ్చ కిం దూషణశూన్యబిన్దవః॥౨౦॥

కిమితి॥ విధిర్బ్రహ్మా రోమ్ణాం కపటేన మిషేణ సార్ధత్రికోటిభీ రేఖాభిరస్య నలస్య గుణాన్ శౌర్యౌదార్యాదీన్ కిం నాజీగణత్, అపి తు గణయామాసేతి కాకుః। గుణగణనయా గణకేన బ్రహ్మణా లేఖా ఏవ లిఖితా, న తు రోమాణి। అనేన సర్వగుణవత్త్వం తస్య ద్యోతితమ్। దోషరాహిత్యమాహ— జగత్కృతా బ్రహ్మణా రోమకూపౌఘమిషాద్రోమకూపసమూహవ్యాజేన దూషణశూన్యబిన్దవో దూషణానాం శూన్యాన్యభావాస్తజ్జ్ఞాపకా బిన్దవశ్చ న కృతాః కిమ్, అపి తు కృతా ఏవ। యత్ర కిమపి న తత్ర జ్యోతిర్విద్భిః శూన్యసూచకో బిన్దుః క్రియతే, తథా రోమకూపా అపి వర్తులా బిన్దుత్వేనోత్ప్రేక్ష్యతే। అయం రోమకూపో న, కింతు దోషరాహిత్యసూచకా బిన్దవ ఏవ లిఖితాః। 'తిస్రః కోట్యోర్ధకోటీ చ యాని రోమాణి మానుషే' ఇతి తావన్తః కూపా ఇతి 'రోమ్నైకైకం కూపకే పార్థివానామ్' ఇతి సాముద్రికలక్షణం సూచ్యతే। అజీగణత్। ణ్యన్తాచ్చఙి ద్విత్వే 'ఈ చ గణః' (౭।౪।౯౭)॥౨౦॥

అముష్య దోర్భ్యామరిదుర్గలుణ్ఠనే ధ్రువం గృహీతార్గలదీర్ఘపీనతా।

ఉరః శ్రియా తత్ర చ గోపురస్ఫురత్కపాటదుర్ధర్షతిరఃప్రసారితా॥౨౨॥

అముష్యేతి॥ అముష్య నలస్య దోర్భ్యామరిదుర్గలుణ్ఠనేఽరీణాం దుర్గాణి గిరిప్రాకారాస్తేషాం లుణ్ఠనే బలాద్గ్రహణే క్రియమాణే సతి, అర్గలదీర్ఘపీనతాఽర్గలస్యేవ దీర్ఘం చ తత్పీనం చ, తస్య భావస్తత్తా। కర్మధారయో ద్వన్ద్వో వా। సా గృహీతా ధ్రువం గృహీతా నను। ధ్రువం ప్రాయేణ వా। తత్ర చ తత్రైవారిదుర్గలుణ్ఠన ఏవాముష్యోరఃశ్రియా వక్షస్థలశోభయా గోపురే స్ఫురద్దీప్యమానం యత్కపాటం తస్య దుర్ధర్షతా కఠినతా తిరఃప్రసారితా విశాలతా చ గృహీతా కిమ్। అనేన తస్య ఆజానుబాహుత్వం వ్యూఢోరస్కత్వమనాకలనీయత్వం చ ధ్వనితమ్। లుణ్ఠనే సమర్థ ఏవాగ్రణీర్భవతి పురోవర్తిసారం వస్తు గృహ్ణాతి। 'తద్విష్కమ్భోఽర్గలం న నా' ఇత్యమరః, 'పురద్వారం తు గోపురమ్' ఇతి చ। ఉభయత్ర కర్మధారయాత్తల్॥౨౨॥

స్వకేలిలేశస్మితనిన్దితేన్దునో నిజాంశదృక్తార్జితపద్మసంపదః।

అతద్ద్వయీజిత్వరసున్దరాన్తరే న తన్ముఖస్య ప్రతిమా చరాచరే॥౨౩॥

స్వకేలీతి॥ తన్ముఖస్య ప్రతిమా స్వరూపముపమానం చరాచరే స్థావరజంగమాత్మకే జగతి నాస్తి। చన్ద్రపద్మే ఉపమానం చేత్తత్రాహ— కథంభూతస్య తన్ముఖస్య— స్వేతి। స్వా స్వకీయా కేలిః క్రీడా తస్యా లేశో లవభూతం యత్స్మితం తేన నిన్దితో నిర్జిత ఇన్దుర్యేన తత్। తథా నిజః స్వకీయోంఽశో భాగస్తద్రూపే యే దృశౌ నేత్రే తాభ్యాం తర్జితా నిర్భత్సితాఽధఃకృతా పద్మానాం సంపత్ సమూహః సౌభాగ్యం వా యేన। చన్ద్రపద్మాతిరిక్తమన్యదుపమానం భవిష్యతీతి చేత్తత్రాహ— అతద్ద్వయీతి చరాచరవిశేషణమ్। తయోశ్చన్ద్రపద్మయోర్ద్వయీ తద్వయీ, తస్యా జిత్వరం జయనశీలమ్। న విద్యతే తద్వయీజిత్వరం సున్దరాన్తరమన్యత్సున్దరం వస్తు యస్మిన్। జగతి ముఖస్యోపమానం ద్వయమ్— చన్ద్రః, పద్మం చ। తదతిరిక్తం వస్త్వన్తరం నాస్తి। తద్వయమేతన్ముఖేనాంశభూతేన స్మితేన చక్షుర్ద్వయేన చ నిర్జితమితి। సమగ్రస్య తన్ముఖస్యోపమానం నాస్తీత్యర్థః। 'చరాచరం స్యాజ్జగతి' ఇతి విశ్వః। జిత్వరమితి 'ఇణ్నశూజి-' (౩।౨।౧౬౩) ఇతి క్వరప్। అన్యత సున్దరం సున్దరాన్తరమ్। మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః। చరాచరే ఇతి పక్షే 'సర్వో ద్వన్ద్వో-' (పరిం ౩౬) ఇత్యేకవద్భావః॥౨౩॥

పూర్వోక్తమర్థం పునరప్యాహ—

సరోరుహం తస్య దశైవ నిర్జితం జితాః స్మితేనైవ విధోరపి శ్రియః।

కుతః పరం భవ్యమహో మహీయసీ తదాననస్యోపమితౌ దరిద్రతా॥౨౪॥

సరోరుహమితి। తస్య నలస్య ముఖావయవభూతయా దృశైవ సరోరుహం పద్మం నిర్జితమ్। స్మితేనైవ విధోరపి చన్ద్రస్యాపి శ్రియో జితాః। పరం పద్మచన్ద్రాతిరిక్తమన్యద్భవ్యం సున్దరం వస్తు కుతః కుత్రత్యమ్। అత ఏవ తదాననస్య నలాననస్యోపమితావుపమానే మహీయసీ మహతీ కవీనాం దరిద్రతా। అహో మహదాశ్చర్యమ్। అత్యన్తాభావ ఇత్యర్థః। 'మహీయసామ్' ఇతి పాఠే మహీయసాం కవీనాం దరిద్రతా। భవ్యమ్ 'భవ్యగేయ-' (౩।౪।౬౮) ఇతి నిపాతనాత్సాధుః। యో హి యస్మాన్నికృష్టో భవతి స తేన దృశైవ భర్త్స్యతే, స్మితేన స్వల్పోపహాసేనైవాధః క్రియతే చ॥౨౪॥

స్వవాలభారస్య తదుత్తమాఙ్గజైః సమం చమర్యేవ తులాభిలాషిణః।

అనాగసే శంసతి బాలచాపలం పునః పునః పుచ్ఛవిలోలనచ్ఛలాత్॥౨౫॥

స్వవాలేతి। 'ఏవ' శబ్దోఽప్యర్థః। చమరీ పశురపి పునః పునః పుచ్ఛవిలోలనచ్ఛలాత్ పుచ్ఛస్య విలోలనం చాలనం తదేవ ఛలం వ్యాజో మిషం తస్మాత్ స్వవాలభారస్య స్వవాలాః కేశాస్తేషాం భారః సమూహస్తస్యానాగసేఽపరాధాభావాయ బాలచాపలం బాలశ్చపలో భవతీతి తస్య చాపలమపరాధాయ నేతి మాతా యథా శంసతి, తద్వచ్చమరీ లాఙ్గూలచాలనవ్యాజేన స్వవాలభారస్యాపరాధో నాస్తీతి కథయతి। కథమపరాధిత్వం తస్యేత్యత ఆహ— కింభూతస్య స్వవాలభారస్య— తదుత్తమాఙ్గజైః సమం తస్యోత్తమాఙ్గే శిరసి జాతాః కేశాస్తైః సహ తులాభిలాషిణస్తులాం సామ్యమభిలషతీత్యేవంశీలస్తస్య। స్వయం బాలః సన్ మహతాం సామ్యమిచ్ఛతి తదా తన్మాతా బాలేనాజ్ఞానాదేవేదం కృతం క్షమ్యతామితి వదతి తద్వచ్చమరీ। వాలభారస్యేతి బవయోరభేదాత్। ఉత్తమాఙ్గజైరితి 'సప్తమ్యాం జనేర్డః, (౩।౨।౯౭) 'అమూర్ధమస్తకాత్-' (౬।౩।౧౨) ఇతి ప్రాప్తోఽప్యలుగ్ బాహులకాన్న భవతి। అనాగసే ఇతి 'క్రియార్థోప–' (౨।౩।౧౪) ఇత్యాదినా, 'క్రియయా యమభిప్రైతి–' (వా౦ ౧౦౮౫) ఇత్యాదినా సంప్రదానత్వే వా చతుర్థీ। 'చపల'శబ్దస్య గుణవాచిత్వాచ్చాపల్యమితి ష్యఞా భావ్యమ్, తథాపి యువాదిత్వాదణి చాపలమితి సాధు॥౨౫॥

మహీభృతస్తస్య చ మన్మథశ్రియా నిజస్య చిత్తస్య చ తం ప్రతీచ్ఛయా।

ద్విధా నృపే తత్ర జగత్త్రయీభువాం నతభ్రువాం మన్మథవిభ్రమోఽభవత్॥౨౬॥

మహీతి॥ తత్ర నృపే నలే జగత్త్రయీభువాం త్రిలోకీసముత్పన్నానాం నతభ్రువాం సున్దరీణాం (పూర్వార్ధోక్తేన ప్రకారేణ) ద్విధా మన్మథవిభ్రమః కామజనితో విభ్రమోఽభవజ్జాతః। విశిష్టో భ్రమో విభ్రమః, విలాసశ్చ। కామస్య విశిష్టో భ్రమః కామజనితో విలాసశ్చ। తదుభయం కథమిత్యపేక్షాయాం యథాక్రమేణాహ— తస్య మహీభృతో రాజ్ఞో నలస్య మన్మథశ్రియా కామశ్రీ సదృశశోభత్వేన స్వీయాన్తః కరణే మదనోఽయమితి భ్రాన్తిః। తథా నిజస్య స్వస్య చ చిత్తస్యాన్తఃకరణస్య తం ప్రతి నలం ప్రతీచ్ఛయా అత్యభిలాషేణ కామజనితో విలాసః కటాక్షాదిరితి కామజన్యవిభ్రమద్వైవిధ్యమ్। 'మహీమృత' ఇతి సంబన్ధషష్ఠ్యా 'మన్మథ' పదేనాన్వయాత్, 'నృపే' ఇతి విషయసప్తమ్యా 'మన్మథవిభ్రమ' పదేనాన్వయాన్నాత్ర పౌనరుక్త్యమ్। చౌ పరస్పరసముచ్చయే। జగత్త్రయీభువామితి సామాన్యేనోక్తే పతివ్రతాదిరహితానామితి జ్ఞేయమ్। ఏవం 'న కా నిశి-' (నం ౦ ౧।౩౦) ఇత్యాదావపి జ్ఞేయమ్। యద్వా, మన్మథశ్రియైవ ఇతి చకారమేవకారార్థం వ్యాఖ్యాయ ద్వితీయం సముచ్చయార్థం వ్యాఖ్యాయ పతివ్రతానాం మన్మథోఽయమితి నిరభిలాషో విశిష్టో భ్రమో జాతః। అన్యాసాం తు తం ప్రతీచ్ఛయాపీతి ద్వైవిధ్యమిత్యనౌచితీ పరిహరణీయా। 'విభ్రమో భ్రాన్తి హావయోః' ఇతి విశ్వః। మననం మత్ శాస్త్రాద్యభ్యాసామాన్యం జ్ఞానం మథ్నాతీతి మన్మథః। మూలవిభుజాదిత్వాత్ కః॥౨౬॥

ఇదానీం క్రమేణ దేవనాగమర్త్యాఙ్గనానాం కామవిభ్రమం శ్లోకత్రయేణాహ—

నిమీలనభ్రంశజుషా దృశా భృశం నిపీయ తం యస్త్రిదశీభిరర్జితః।
అమూస్తమభ్యాసభరం వివృణ్వతే నిమేషనిఃస్వైరధునాపి లోచనైః॥౨౭॥

నిమీలనేత్యాదినా॥ త్రిదశీభిర్దేవాఙ్గనాభిః యోఽభ్యాసభరోఽభ్యాసాతిశయో నిమీలనభ్రంశజుషా నిమీలనస్య నేత్రసంకోచస్య భ్రంశోఽభావస్తం జుషతీతి నిమీలనభ్రంశజుట తథా దృశా తం నలం నిపీయ సాదరం దృష్ట్వాఽర్జితః కృతః। అమూస్త్రిదశ్యస్తమభ్యాసభరం నిమేషనిఃస్వైః నిమేషదరిద్రైర్లోచనైరధునాప్యద్యాపి వివృణ్వతే ప్రకటయన్తి। దేవాఙ్గనానాం స్వత ఏవ నిర్నిమేషత్వం నలావలోకనే ఉపక్షీణమిత్యుత్ప్రేక్షిత్వమ్। యదత్యన్తమభ్యస్తం తత్కదాపి న విస్మర్యతే। త్రిదశీతి పుంయోగలక్షణో జాతిలక్షణో వా జీష్॥౨౭॥

అదస్తదాకర్ణి ఫలాఢ్యజీవితం దృశోర్ద్వయం నస్తదవీక్షి చాఫలమ్।
ఇతి స్మ చక్షుఃశ్రవసాం ప్రియా నలే స్తువన్తి నిన్దన్తి హృదా తదాత్మనః॥౨౮॥

అద ఇతి॥ చక్షుఃశ్రవసాం నాగానాం ప్రియాః స్త్రియో నలే నలనిమిత్తమాత్మనస్తదృశోర్ద్వయమితి పూర్వోక్తప్రకారేణ హృదా మనసా స్తువన్తి స్మ నిన్దన్తి స్మ చ। ఇతీతి కిమ్—అద ఇదం నోఽస్మాకం దృశోర్ద్వయం తదాకర్ణి తం నలమాకర్ణయతీత్యేవంశీలం సత్ ఫలాఢ్యజీవితం ఫలేనాఢ్యం జీవితం యస్య। సఫలజీవితమిత్యర్థః। తదవీక్షి తం నలం న వీక్షతే ఏవంభూతం సత్ అఫలం నిష్ఫలమితి। పాతాలే స్థితత్వాన్నలాకర్ణనం భవతి, న తు వీక్షణమ్॥౨౮॥

విలోకయన్తీభిరజస్రభావనావలాదముం నేత్రనిమీలనేష్వపి।
అలమ్భి మర్త్యాభిరముష్య దర్శనే న విఘ్నలేశోఽపి నిమేషనిర్మితః॥౨౯॥

విలోకేతి॥ మర్త్యాభిర్మానుషీభిరముష్య దర్శనేఽవలోకనే నిమేషనిర్మితో నేత్రనిమీలనరచితో విఘ్నలేశోఽపి నాలమ్భి న ప్రాపి। కింభూతాభిర్మానుషీభిః— అజస్రభావనాబలాదజస్రం నిరన్తరం యా భావనా వాసనా, చిన్తనం వా తద్వశాదముం నలం నేత్రనిమీలనేష్వపి నేత్రసంకోచేష్వపి సత్సు విలోకయన్తీభిః పశ్యన్తీభిః। యో హి యం స్మరతి స నేత్రగోచరాభావేఽపి తమేవ పశ్యతి। మర్త్యాభిరితి యోపధత్వాన్న జీష్। అలమ్భి ఇత్యత్ర 'లభేశ్చ' (౭।౧।౬౪) ఇత్యనువృత్తౌ 'విభాషా చిణ్ణములోః' (౭।౧।౬౯) ఇతి నుమ్॥౨౯॥

ఇదానీం పతివ్రతావ్యతిరిక్తానాం సర్వాసామపి ముగ్ధాదిక్రమేణ నలేఽనురాగమాహ—

న కా నిశి స్వప్నగతం దదర్శ తం జగాద గోత్రస్ఖలితే చ కా న తమ్।

తదాత్మతాధ్యాతధవా రతే చ కా చకార వా న స్వమనోభవోద్భవమ్॥౩౦॥

నేతి। కా స్త్రీ నిశి రాత్రౌ స్వప్నగతం స్వప్నప్రాప్తం తం నలం న దదర్శ, అపి తు సర్వాపి। కా చ గోత్రస్ఖలితే నామవ్యత్యయే నామభ్రాన్తౌ తం నలం న జగాద, అపి తు సర్వాపి చ పరం రతే సంభోగే తదాత్మతాధ్యాతధవా తస్య నలస్యాత్మా స్వరూపం యస్య తస్య భావస్తత్తా నలస్వరూపవత్త్వం తయా నలస్వరూపేణ ధ్యాతో ధవః ప్రియో యయా సైవంభూతా సతీ కా వా స్వమనోభవోద్భవం స్వస్య మదనోద్భూతిం న చకార, అపి తు సర్వాపి। స్వప్రియే నలభావం కృత్వా రేమే ఇత్యర్థః। క్రమేణ ముగ్ధాదీనాం నలే చిత్తాసఙ్గో దర్శితః। బహ్వ్యో యువతయో నలమేవ స్వప్నగతం దదృశురిత్యర్థః। 'నామ గోత్రం కులం గోత్రం గోత్రస్తు ధరణీధరః' ఇతి యాదవప్రకాశః॥౩౦॥

ఇదానీమన్యస్త్రీణాం తదయోగ్యత్వప్రతిపాదనపురఃసరం భైమీప్రసఙ్గం కరోతి—

శ్రియాస్య యోగ్యాహమితి స్వమీక్షితుం కరే తమాలోక్య సురూపయా ధృతః।

విహాయ భైమీమపదర్పయా కయా న దర్పణః శ్వాసమలీమసః కృతః॥౩౧॥

శ్రియేతి। కయా సురూపయా జ్ఞాత్ర్యా భైమీం విహాయ త్యక్త్వా దర్పణ ఆదర్శః శ్వాసమలీమసః శ్వాసేన ముఖవాయునా మలినో న కృతః, అపి తు భైమీవ్యతిరేకేణ సర్వాభిరపి కృతః। అయోగ్యత్వాత్। కింభూతో దర్పణః—తం నలం చిత్రాదావాలోక్య ఇతి

విచార్య స్వమాత్మానమపీక్షితుమవలోకయితుం కరే హస్తే ధృతః। ఇతీతి కిమ్—శ్రియా శోభయాఽస్య నలస్యాహం యోగ్యా స్యామితి కాకుః। కింభూతయా కయా— అపదర్పయా గతదర్పయా తమాలోక్య గతగర్వయా ఇతి వాఽన్వయః। భైమీం త్యక్త్వా సర్వా అపి గతగర్వా జాతా ఇతి భావః। 'ప్రాప్తరూపసురూపాభిరూపా బుధమనోజ్ఞయోః' ఇత్యమరః। విహాయేతి ల్యబన్తసరూపో నిపాతో వినార్థే ద్రష్టవ్యః। (తద్యోగే చ' తతోఽన్యత్రాపి దృశ్యతే' ఇతి వచనాద్భైమీమితి ద్వితీయా) శిష్టప్రయోగాత్। 'జ్యోత్స్నాతమిస్రా—'(౫।౨।౧౧౪) ఇతి మలీమసో నిపాతితః॥౩౧॥

నలే భైమీమనోభిలాషమాహ—

యథోహ్యమానః ఖలు భోగభోజినా ప్రసహ్య వైరోచనిజస్య పత్తనమ్।

విదర్భజాయా మదనస్తథా మనో నలావరుద్ధం వయసైవ వేశితః॥౩౨॥

యథేతి। వయసా పక్షిణా గరుడేనైవోహ్యమానః ప్రాప్యమాణో మదనః ప్రద్యుమ్నః ప్రసహ్య బలాత్కారేణ వైరోచనిజస్య పత్తనం బలిపుత్రస్య బాణస్య శోణితపురం నగరం యథా గరుడేనైవ ప్రవేశితస్తథా వయసైవ తారుణ్యేనైవ విదర్భజాయా దమయన్త్యా మనః కర్మ ప్రసహ్య శైశవసమయం క్రాన్త్వా మదనః ప్రవేశితః। 'ఖలు' వాక్యాలంకారే ప్రసిద్ధౌ వా। కింభూతేన గరుడేన— భోగభోజినా భోగం సర్పశరీరం భుఙ్క్తే ఏవంశీలస్తేన। తారుణ్యపక్షే— భోగం సుఖం భుఙ్క్తే భోజయతి వా తచ్ఛీలేన। కింభూతం పత్తనమ్— అనలేనాగ్నినాఽవరుద్ధం సమన్తతో వ్యాప్తమ్। భైమీమనః పక్షే—నలేన సంబద్ధమాక్రాన్తం చిత్రాదౌ దృష్టం శ్రుతం చ నలం మనసి నిధాయ కామపీడితా జాతేత్యర్థః। కామః కీదృక్— తారుణ్యచిహ్నైరూహ్యమానస్తర్క్యమాణః। ప్రసహ్యేతి హఠార్థేఽవ్యయమ్। పక్షే సహేర్ల్యప్। బాణాసురకన్యావివాహేఽనిరుద్ధే శ్రీకృష్ణనప్తరి బాణేనాఽవరుద్ధే నారదవచనాద్బలప్రద్యుమ్నసహితః శ్రీకృష్ణో గరుడమారుహ్యానిరుద్ధమోచనార్థం శోణితపురం గత ఇతి విష్ణుపురాణమ్। 'భోగిభోజినా' ఇతి పాఠే భోగినః సర్పాన్, భోగయుక్తాన్విలాసినశ్చేతి। 'ఖగబాల్యాదినోర్వయః' ఇత్యమరః॥౩౨॥

తమేవ ప్రకారమాహ—

నృపేఽనురూపే నిజరూపసంపదాం దిదేశ తస్మిన్బహుశః శ్రుతిం గతే।
విశిష్య సా భీమనరేన్ద్రనన్దనా మనోభవాజ్ఞైకవశంవదం మనః॥33॥

నృప ఇతి॥ సా భీమనరేన్ద్రస్య నన్దనా దమయన్తీ తస్మిన్నృపే నలే మనో విశిష్య అన్యస్త్రీభ్యః సకాశాదతిశయేన, అన్యనృపేభ్య ఆకృష్య వా దిదేశ నిదధౌ। కింభూతే నృపే— నిజరూపసంపదాం స్వకీయసౌన్దర్యాధిక్యానామనురూపే యోగ్యే। తథా బహుశోఽనేకవారం శ్రుతిం శ్రవణగోచరం గతే ప్రాప్తే। కింభూతం మనః— మనోభవస్య కామస్య ఆజ్ఞాయాం ఏకం ముఖ్యం వశంవదం ప్రవణమ్। కామాజ్ఞాకారకమిత్యర్థః। మదనాయత్తత్వాన్నల ఏవ సంలగ్నమిత్యర్థః। రూపం చ సంపదశ్చేతి వా। బహుశ ఇతి 'సంఖ్యైకవచనాత్—'(౫।౪।౪౩) ఇతి శస్। నన్దనా ఇతి నన్ద్యాదిత్వాల్ల్యుః। వశంవదమితి 'ప్రియవశే వదః ఖచ్' (౩।౨।౩౮)। 'అరుర్ద్విషదజన్తస్య—'(౬।౩।౬౭) ఇతి ముమ్॥33॥

ఉపాసనామేత్య పితుః స్మ రజ్యతే దినే దినే సావసరేషు బన్దినామ్।
పఠత్సు తేషు ప్రతిభూపతీనలం వినిద్రరోమాజని శృణ్వతీ నలమ్॥౩౪॥

ఉపాసనామితి॥ సా భైమీ స్వావసరం త్యక్త్వా దినే దినే ప్రతిదినం పితురుపాసనాం సేవామేల్యాగత్య బన్దినామవసరేషు సమయేషు రజ్యతే స్మ అనురక్తా బభూవ। తేషామవసరే నలాకర్ణనసంభవాదిత్యర్థః। తదేవాహ— తేషు బన్దిషు ప్రతిభూపతీనన్యాన్రాజ్ఞః పఠత్సు స్తుతిపూర్వకం వదత్సు సత్సు సా భైమీ నలం శృణ్వతీ సతీ అలమత్యర్థం వినిద్రరోమాఽజన్యత్పులకా జాతా। శ్రవణానురాగః సాత్త్వికో భావశ్చ దర్శితః। ఉపాసనామితి 'ణ్యాసశ్రన్థ—' (౩।౩।౧౦౭) ఇతి యుచ్। రజ్యతే ఇతి స్వరితతో దేవాదికస్య రఞ్జో రూపమ్। భూపతీన్ప్రతీతి లక్షణే కర్మప్రవచనీయత్వమ్। వినిద్రరోమా ఇతి నాన్తం డాబన్తం వా। అజనీతి 'దీపజన—' (౩।౧।౬౧) ఇతి కర్తరి చిణి 'జనివధ్యోశ్చ' (౭।౩।౩౫) ఇతి నిషేధాద్వృద్ధ్యభావః॥౩౪॥

కథాప్రసఙ్గేషు మిథః సఖీముఖాత్తృణేఽపి తన్వ్యా నలనామని శ్రుతే।
ద్రుతం విధూయాన్యదభూయతానయా ముదా తదాకర్ణనసజకర్ణయా॥౩౫॥

కథేతి॥ మిథః పరస్పరం కథాప్రసఙ్గేషు సఖీముఖాత్తృణేఽపి విషయే నలనామ్ని తన్వ్యా దమయన్త్యా శ్రుతే సతి అనయా భైమ్యా ముదా హర్షేణ తస్య నలనామ్న ఆకర్ణనే శ్రవణే సజ్జౌ తత్పరౌ కర్ణౌ యస్యా ఏవంవిధయాఽభూయత జాతమ్। కిం పునర్వాచ్యం నలనృపవర్ణనే సజ్జకర్ణత్వమ్। కిం కృత్వా—అన్యత్కథాన్తరం కార్యాన్తరం వా ద్రుతం ఝటితి విధూయ పరిత్యజ్య। ఏతా మయి స్నేహాన్నలరాజకథా ఏవ కథయన్తీతి జ్ఞాత్వేత్యర్థః। తన్వ్యా ఇతి విరహవ్యథయా కృశత్వమ్। అభూయత। భావే యగాత్మనేపదే॥౩౫॥

స్మరాత్పరాసోరనిమేషలోచనాద్బిభేమి తద్భిన్నముదాహరేతి సా।

జనేన యూనః స్తువతా తదాస్పదే నిదర్శనం నైషధమభ్యషేచయత్॥౩౬॥

స్మరాదితి॥ సా భైమీ ఇతి పూర్వోక్తేన విన్యాసేన యూనస్తరుణాన్ స్తువతా జనేన సఖ్యాదినా ప్రయోజ్యేన నైషధం నలం తదాస్పదే మదనస్థానే నిదర్శనం దృష్టాన్తమభ్యషేచయత్ స్థాపయామాస। ఇతీతి కిమ్—హే జన, పరాసోః పరాగతా అసవః ప్రాణా యస్య తస్మాన్మృతాత్, అత ఏవానిమేషలోచనాన్నిమేషరహితనేత్రాత్స్మరాత్కామాదహం బిభేమి తత్తస్మాద్భిన్నమన్యం దృష్టాన్తముదాహర వద ఇతి తేన జనేన పృష్టే సతి నలం దృష్టాన్తేన స్థాపయామాస। అసౌ రాజా కామోపమ ఇతి జనో యం కంచన స్తౌతి తదా భైమ్యాజ్ఞయా కామముపమానం త్యక్త్వా నలముపమానం కరోతీత్యర్థః। అన్యస్యోపమానస్యాభావాన్నలమేవ దృష్టాన్తం జనో దదాతీత్యర్థః। తస్మాత్స్మరాద్భిన్నమిత్యేకం పదం వా। దేవత్వాదనిమేషత్వం మృతత్వేనోత్ప్రేక్షితమ్। మృతస్య రాజాదేః స్థానేఽన్యోఽభిషిచ్యతే। స్మరాదితి 'భీత్రా–' (౧।౪।౨౫) ఇత్యపాదానమ్। ఆస్పదే ఇతి 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామ్' (౬।౧।౧౪౬) ఇతి సాధుః। నైషధమితి నిషధానామయమితి సంబన్ధమాత్రేఽణ్। ప్రకరణాదినా స్వస్వామిభావాధిగతిః। నిషధానాం రాజా ఇత్యర్థే తు జనపదలక్షణాఞో బాధకే నాదిత్వాత్ 'కురునాదిభ్య–' (౪।౧।౧౭౨) ఇతి ణ్యే నైషధ్యమితి స్యాత్। అభ్యషేచయదిత్యత్ర 'ప్రాక్సితాత్–' (౮।౩।౬౩) ఇతి షత్వమ్॥౩౬॥

నలస్య పృష్టా నిషధాగతా గుణాన్మిషేణ దూతద్విజబన్దిచారణాః।

నిపీయ తత్కీర్తికథామథానయా చిరాయ తస్థే విమనాయమానయా॥౩౭॥

నలస్యేతి॥ అనయా భైమ్యా నిషధాగతా నిషధదేశాదాగతా దూతద్విజబన్దిచారణాః చారవిప్రస్తుతిపాఠకా దేశాన్తరభ్రమణజీవినో నలస్య గుణాన్ సౌన్దర్యాదీన్। భవతాం దేశే కో

రాజా, కీదృగ్గుణః, కథం ప్రజాః పాలయతీతి మిషేణ వ్యాజేన పృష్టాః। అథ ప్రశ్నానన్తరం తత్కీర్తికథాం నిపీయ నలయశోవర్ణనమాకర్ణ్య అనయా భైమ్యా చిరాయ విమనాయమానయాఽహృష్టచిత్తయా దుర్మనాయమానయా తస్థే స్థితమ్। ఈదృగ్గుణో రాజా మయా కథం లప్స్యతే ఇతి విమనస్కతా। అకారప్రశ్లేషేణాఽవిమనాయమానయా జాతమ్, చిరకాలమాకర్ణయన్త్యైవ స్థిరచిత్తవహితచిత్తయా జాతమితి వ్యాఖ్యేయమ్। 'తత్కీర్తిసుధామ్' ఇతి పాఠః। చిరాయ నిపీయ ఇతి వా సంబన్ధః। 'అకథితం చ' (౧।౪।౫౧) ఇతి ద్వికర్మకత్వాత్ప్రచ్ఛేరప్రధానే కర్మణి నిష్ఠా, తయాభిహితత్వాన్న ద్వితీయా—చారణాః ఇతి। గుణాన్ ఇతి 'న లోకా'(౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్వితీయా। తస్థే ఇతి భావే తఙ్। పక్షే, నిపీయ తస్థే ఇత్యత్ర ముఖం వ్యాదాయ స్వపితీతివత్తుల్యకాల ఏవ ల్యప్। విమనా ఇవాచరతి ఇతి 'కర్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చ' (౩।౧।౧౧), 'అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః' (౭।౪।౨౫) ఙిత్త్వాచ్చానచ్॥౩౭॥

పూర్వశ్లోకపఞ్చకేన భైమ్యా నలే శ్రవణానురాగం ప్రతిపాద్య, ఇదానీం లిపిస్వప్నాదౌ దర్శనానురాగం ప్రతిపాదయతి—

ప్రియం ప్రియాం చ త్రిజగజ్జయిశ్రియౌ లిఖాధిలీలాగృహభిత్తి కావపి।

ఇతి స్మ సా కారువరేణ లేఖితం నలస్య చ స్వస్య చ సఖ్యమీక్షతే॥౩౮॥

ప్రియమితి॥ సా భైమీ ఇతి స్వాజ్ఞయా కారువరేణ కుశలేన లిపికర్త్రా ప్రయోజ్యేన లేఖితం నలస్య స్వస్యాత్మనశ్చ సఖ్యం రూపసామ్యమీక్షతే స్మ పశ్యతి స్మ। ఇతీతి కిమ్—హే కారువర, త్వమధిలీలాగృహభిత్తి లీలాగృహం క్రీడాగృహం తస్య భిత్తౌ (విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః) ప్రియం నాయకం ప్రియాం నాయికాం చోభౌ కావప్యనిర్దిష్టనామానౌ లిఖ। కింభూతౌ—త్రిజగజ్జయిశ్రియౌ త్రయాణాం జగతాం సమాహారస్త్రిజగత్ తజ్జయతీత్యేవంశీలా శ్రీః శోభా యయోః। జగత్త్రయ్యామావామేవ సున్దరౌ ఇతి జగజ్జయీత్యత్ర 'జిదృక్షి–' (౩।౨।౧౫౭) ఇతీనోం పుంవద్భావః॥౩౮॥

మనోరథేన స్వపతీకృతం నలం నిశి క్వ సా న స్వపతీ స్మ పశ్యతి।

అదృష్టమప్యర్థమవైభవాత్కరోతి సుప్తిర్జనదర్శనాతిథిమ్॥౩౯॥

మనోరథేనేతి॥ స్వపతీ నిద్రాణా సా భైమీ మనోరథేన వాఞ్ఛయా స్వపతీకృతమ్ అస్వపతిః స్వపతిః కృతః స్వప్రాణేశ్వరీకృతం నలం క్వ నిశి కస్యాం రాత్రౌ న పశ్యతి స్మ, అపి తు సర్వస్యామపి। దివా దృష్టస్య స్వప్నే దర్శనాత్ కదాప్యదృష్టస్య కథం దర్శనమిత్యర్థే హేతుమాహ—అదృష్టమితి। సుప్తిః స్వప్నః కదాచిదదృష్టమప్యర్థం వస్తు అదృష్టవైభవాద్ధర్మాధర్మసామర్థ్యాజ్జనదర్శనాతిథిం జనదర్శనగోచరం కరోతి। 'యదృష్టం దృశ్యతే స్వప్నేఽననుభూతం కదాపి న' ఇతి న్యాయేన జన్మాన్తరస్థానాన్తరానుభూతం సముత్పన్నసంస్కారమస్మిఞ్జన్మన్యదృష్టమప్యర్థం ధర్మాధర్మావేవ దర్శయత ఇతి భావః। చిత్రాదౌ నలదర్శనే సత్యపి సాక్షాత్తద్దర్శనాభావాదదృష్టత్వోక్తిర్యుక్తా। 'సాక్షాచ్చిత్రే తథా స్వప్నే తస్య స్యాద్దర్శనం త్రిధా' ఇతి। అత్ర తూత్తరం ప్రకారద్వయమ్॥౩౯॥

నిమీలితాదక్షియుగాచ్చ నిద్రయా హృదోఽపి వాహ్యేన్ద్రియమౌనముద్రితాత్।

అదర్శి సంగోప్య కదాప్యవీక్షితో రహస్యమస్యాః స మహన్మహీపతిః॥౪౦॥

నిమీలితాదితి॥ నిద్రయైవ సుపుప్త్యైవ స మహీపతిర్నలోఽస్యా భైమ్యా మహద్రహస్యమదర్శి దర్శితః। కింభూతః—కదాపి జాగ్రత్స్వప్నావస్థయోరపి ఏవంరూపత్వేనావీక్షితోఽదృష్టః। కిం కృత్వా— నిమీలితాన్ముద్రితాదక్షియుగాన్నేత్రద్వయాత్సంగోప్య సంయమ్య గోపయిత్వా తథా బాహ్యేన్ద్రియమౌనముద్రితాద్వాహ్యేన్ద్రియస్య చక్షురిన్ద్రియస్యైవ మౌనేన స్వవిషయగ్రహణాభావేన ముద్రితాద్రూపలక్షణస్వవిషయగ్రహణేఽశక్తాద్ధృదోఽపి మనసోఽపి సంగోప్య। అక్షియుగమనసోరపి జ్ఞాతుమదత్త్వాపీతి యావత్। చశబ్దాపిశబ్దావన్యోన్యసముచ్చయే। మహారహస్యత్వేన నిరతిశయానన్దరూపత్వేన నిద్రయా భైమ్యై సాక్షాత్ప్రదర్శిత ఇత్యర్థః। నను సుషుప్తౌ మనసోఽప్యవ్యాపారశ్చేత్తర్హి జ్ఞానం కథమ్। ఉచ్యతే—స్వప్నార్థానాం బాహ్యేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాభావాద్వాహ్యత్వాభావే సుఖాదిష్వన్తర్భావాదభావాదాభ్యన్తరత్వాభావేఽప్యదృష్టసహకృతకేవలావిద్యావృత్తిరూపసుషుప్తివిషయత్వస్య యుక్తత్వాత్, ఆత్మన ఏవ తత్రాదృష్టత్వాచ్చ। ఆత్మరూపేణ నిత్యస్ఫురణోపపత్తేః। యద్వా—నల ఏవ భైమ్యా అనురక్తత్వాత్తత్ప్రాప్తిం వినా విషయమాత్రస్యాపి విరాగసంభవాత్సుఖాసంభవాత్ బోధానన్తరం చ 'సుఖమహమస్వాప్సం న కించిదవేదిషమ్' ఇత్యనుసంధానస్య సద్భావాన్నలవిషయత్వమన్తరేణైవమనుసంధానస్యాయుక్తత్వాత్, సుషుప్త్యవస్థావశాత్ స నల ఏవ మమ నిరతిశయానన్దాత్మరూపత్వేన స్ఫురిత ఇతి బోధానన్తరం తయా జ్ఞాతమితి భావః। ఇతి యథాకథంచిత్సుషుప్త్యవస్థా వ్యాఖ్యేయా। ఏవం యథాక్రమం శ్లోకత్రయేణావస్థాత్రయేఽపి నలసాక్షాత్కారో వర్ణితః। బాలత్వాదతిగూఢత్వాన్నలవిషయోఽనురాగః కేనాపి న జ్ఞాత ఇతి తస్య మహారహస్యత్వమ్॥

వ్యాఖ్యానాన్తరం చ— పూర్వస్మిఞ్శ్లోకే స్వప్నావస్థోక్తా। 'మనోరథేన–' (నై ౦ ౧।౩౯) 'ఇతి శ్లోకేన మనోరథేన నలః పతిః కృతః తత్రైవ స్వప్నావస్థాయాం దృష్టం నలం ప్రతి స్వయమేవాహ—నిమీలితాదితి। హే నల, స ప్రసిద్ధస్త్వం పతిః స్యా భవ (ఇతి ప్రార్థనాయాం లిఙ్)। (అర్థాన్మమ)। ప్రసిద్ధస్తు పురాణాదౌ భైమీపతిర్నల ఏవ, నత్విన్ద్రాదయ ఇతీన్ద్రాదిపరిత్యాగేన తస్యైవ ప్రార్థనాయాం సంబోధనైర్హేతుమాహ—యతః హే అక్షియుగాత్, అక్షో బిభీతకో నివాసోఽస్యాస్తీత్యక్షీ, అక్షి చ తద్యుగం చ కలియుగం తస్మాదపి బాహ్య భిన్న। చోఽప్యర్థే। కింభూతాదక్షియుగాత్— నిద్రయా నిద్రాజన్యేనాజ్ఞానేన మీలితాత్తిరోహితాత్। వ్యాప్తాదిత్యర్థః। తథా, అహృదః అజ్ఞానినో జడాత్। మూర్ఖాదిత్యర్థః। తస్మాదపి బాహ్య భిన్న। కింభూతాదహృదః—ఇన్ద్రియస్య వాగ్రూపస్య మౌనం వ్యాపారాభావః తదేవ ముద్రా స్వభావో యస్య। పరస్తుతౌ మూకాదిత్యర్థః। తల్లక్షణం మాఘే (౧౬।౨౯)–'సహజాన్ధదృశః స్వదుర్నయే పరదోషేక్షణదివ్యచక్షుషః। స్వగుణోచ్చగిరో మునివ్రతాః పరవర్ణగ్రహణేష్వసాధవః॥' ఇతి। తథా హే రహస్యమ, రహస్యా అత్యన్తగోప్యా మా లక్ష్మీర్యస్య। తథా హే మహన్ మానార్హ। ఏతేషు సంబోధనేషు పదత్రయం హేతుర్యథాయథం యోజ్యమ్। కింభూతస్త్వమ్— అదర్శిసఙ్గః అం విష్ణుం పశ్యన్తీత్యేవంశీలా అదర్శినో విష్ణుభక్తాస్తైః సహ సఙ్గో మైత్రీ యస్య। పునః కింభూతః— అకదాప్యవీక్షితః, న కమ్ అకం దుఃఖం దాపయన్తీత్యేవంశీలా అకదాపినః స్వయం దుఃఖం దదతి దాపయన్తి చేత్యేవంశీలా దుష్టాస్తైరకదాపిభిః। అవీక్షితో న దృష్టః। తత్సఙ్గాదిరహిత ఇత్యర్థః। అత ఏవ మహీ సర్వదోత్సవవాన్। స్యాః ఇతి మధ్యమపురుషసామర్థ్యాత్సా భైమీ (ప్రార్థయిత్రీ) ఇతి జ్ఞాతవ్యమ్। యద్వా—కశ్చన కస్మైచిదాశిషం దదత్ప్రార్థయతే స త్వం మహీపతీ రాజా స్యా భవ ఇతి ప్రార్థనాయాం లిఙ్। యద్వా— రాజానం ప్రార్థయతే మహీపతిస్త్వం ప్రసిద్ధః స్యాః। అన్యత్పూర్వవత్। దమయన్తీసంబోధనపదాని సమానార్థాని జ్ఞాతవ్యానీత్యలమ్॥౪౦॥

అహో అహోభిర్మహిమా హిమాగమేఽప్యభిప్రపేదే ప్రతి తాం స్మరార్దితామ్।

తపర్తుపూర్తావపి మేదసాం భరా విభావరీభిర్బిభరాంబభూవిరే॥౪౧॥

అహో ఇతి॥ అహోభిర్దివసైః కర్తృభిః హిమాగమే హేమన్తర్తావపి స్మరార్దితాం మదనపీడితాం తాం భైమీం ప్రతి లక్ష్యీకృత్య మహిమా దైర్ఘ్యం ప్రపేదే ప్రాప్తమ్। విభావరీభీ రాత్రిభిః తపపూర్తావపి నిదాఘర్తుభరేఽపి మేదసాం భరా మజ్జబాహుల్యం (లక్షణయా) స్థూలత్వం బిభరాంబభూవిరే ధృతమ్। హేమన్తతౌ దినాని హ్రస్వాని, రాత్రయో మహత్యః। గ్రీష్మేఽపి దినాని మహాన్తి, రాత్రయోఽల్పాః। విరహిత్వాదతివాహయితుమశక్యత్వాత్తాం ప్రతి

విపరీతా జాతా ఇత్యర్థః। అహో విచిత్రమిత్యర్థః। అహో ఇత్యేదన్తత్వాత్ప్రగృహ్యత్వమ్। బిభరామిత్యత్ర 'భీహ్రీ-' (౬।౧।౧౯౨) ఇత్యామ్ శ్లువచ్చ॥౪౧॥

ఇదానీం నలస్యాపి తస్యామనురాగమాహ—

స్వకాన్తికీర్తివజమౌక్తికస్రజః శ్రయన్తమన్తర్ఘటనాగుణశ్రియమ్।

కదాచిదస్యా యువధైర్యలోపినం నలోఽపి లోకాదశృణోద్గుణోత్కరమ్॥౪౨॥

స్వకాన్తీతి। కదాచిత్ కస్మింశ్చిత్సమయే నలోఽపి లోకాల్లోకముఖాదస్యా భైమ్యా గుణోత్కరం సౌన్దర్యాదిగుణసమూహమశృణోత్। కింభూతం గుణోత్కరమ్—యువధైర్యలోపినం తరుణధైర్యలోపనశీలమ్। తథా,—స్వస్యా భైమ్యాః కాన్తికీర్తివ్రజః సౌన్దర్యవిషయో యో యశః సమూహః స ఏవ శుభ్రత్వాన్మౌక్తికమాలా తస్యా అన్తర్ఘటనా నలస్య మనసి యా ఘటనా సంబన్ధస్తస్యై గుణశ్రియం దోరకశోభాం శ్రయన్తం కుర్వాణమ్। గుణోత్కరేణ నలచేతసి తత్కాన్తికీర్తిర్గుమ్ఫితేత్యర్థః। మాలాయా అన్తర్ఘటనార్థం దోరకో భవతి। యద్వా—స్వస్య నలస్య। తద్యోగే నలరామణీయకానురూపో భైమీగుణసమూహ ఇతి భావః। మౌక్తికమితి వినయాదిత్వాత్స్వార్థే ఠక్। లోకాదితి హేతౌ పఞ్చమీ॥౪౨॥

తమేవ లబ్ధ్వావసరం తతః స్మరః శరీరశోభాజయజాతమత్సరః।

అమోఘశక్త్యా నిజయేవ మూర్తయా తయా వినిర్జేతుమియేష నైషధమ్॥౪౩॥

తమేవేతి॥ తతో భైమీగుణశ్రవణానన్తరం స్మరః కామస్తమేవావసరం ప్రస్తావం లబ్ధ్వా తయా భైమ్యా కృత్వా నైషధం నలం వినిర్జేతుం పరాభవితుమియేష ఐచ్ఛత్। ఉత్ప్రేక్షతే—మూర్తయా శరీరిణ్యా నిజయా స్వకీయయాఽమోఘశక్త్యేవ। యతః స్వశరీరస్య యా శోభా తస్యా జయస్తేన జాతో మత్సరః క్రోధో యస్యేతి పరాజయేచ్ఛాయాః కారణమ్। జాతక్రోధో వైరీ కమప్యవసరం ప్రాప్య శక్త్యాయుధః సన్ వైరిణం పరాజేతుం ప్రక్రమతే। శోభేతి భిదాదిగణే నిపాతనాత్సాధుః॥౪౩॥

అకారి తేన శ్రవణాతిథిర్గుణః క్ష్మాభుజా భీమనృపాత్మజాలయః।

తదుశ్చధైర్యవ్యయసంహితేషుణా స్మరేణ చ స్వాత్మశరాసనాశ్రయః॥౪౪॥

అకారీతి॥ తేన క్షమాభుజా రాజ్ఞా నలేన భీమనృపాత్మజాలయః భీమనృపకన్యా ఆలయః స్థానమాశ్రయో యస్య ఏవంభూతో గుణః సౌన్దర్యాదిః శ్రవణాతిథిః శ్రవణగోచరోఽకారి కృతః। ఆకర్ణిత ఇత్యర్థః। ఆదరాతిశయాపూర్వత్వసూచనాయ ‘అతిథి’ పదమ్। స్మరేణాపి గుణః ప్రత్యఞ్చా స్వాత్మశరాసనాశ్రయః స్వాత్మనో యచ్చరాసనం ధనుస్తదాశ్రయ ఆధారః స్థానం యస్యైవంభూతోఽకారి। కింభూతేన—తస్య నలస్యోశ్చముత్కృష్టం ధైర్యం తస్య వ్యయో నాశస్తస్మై సంహితో ధనుష్యారోపిత ఇషుర్యేన। యదైవ భైమీగుణశ్రవణం జాతం తదైవ తస్య మదనపీడా జాతేతి భావః। 'చః' తుల్యకాలద్యోతనార్థే వా। శోభనం దృఢం యదాత్మశరాసనమితి వా॥౪౪॥

అముష్య ధీరస్య జయాయ సాహసీ తదా ఖలు జ్యాం విశిఖైః సనాథయన్ ।

నిమజ్జయామాస యశాంసి సంశయే స్మరస్త్రిలోకీ విజయార్జితాన్యపి॥౪౫॥

అముష్యేతి॥ స్మరః త్రయాణాం లోకానాం సమాహారస్త్రిలోకీ, తస్యా విజయేనార్జితాని సంపాదితాన్యపి యశాంసి కీర్తీః సంశయే సందేహే నిమజ్జయామాస। 'ఖలు' సంభావనాయామ్। త్రైలోక్యే జితేఽపి యద్యేనం జేతుం న శక్ష్యామి తర్హ్యేకస్యాజయే సర్వాపి కీర్తిర్గమిష్యతీతి శక్ష్యామి న వేతి సందేహః। కింభూతః స్మరః— తదా ధీరస్యాముష్య నలస్య జయాయ విశిఖైర్బాణైః జ్యాం సనాథయన్ సనాథాం కుర్వన్। యోజయన్నిత్యర్థః। యతః సాహసీ హితాహితానపేక్షం యత్కర్మ తత్సాహసం తద్వాన్। అవిమృశ్యకారీత్యర్థః। విశిఖైరితి ధీరస్యైకేన జేతుమశక్యత్వాద్బహుత్వమ్। త్రైలోక్యాపేక్షయాఽస్యాతిధీరత్వముక్తమ్। 'విజయోర్జితాని' ఇతి పాఠః సాధీయాన్। జయాయేతి 'తుమర్థాత్—' (౨।౩।౧౫) ఇతి చతుర్థీ। నిమజ్జయామాసేతి మస్జేః సకారస్య 'ఝలాం జశ్ ఝశి' (౮।౪।౫౩) ఇతి యో దకారస్తస్య'—మృజ్జతీనామ్'— ఇతి నిర్దేశాచ్చుత్వమ్॥౪౫॥

అనేన భైమీం ఘటయిష్యతస్తథా విధేరవన్ధ్యేచ్ఛతయా వ్యలాసి తత్।

అమేది తత్తాదృగనఙ్గమార్గణైర్యదస్య పౌష్పైరపి ధైర్యకఞ్చుకమ్॥౪౬॥

అనేనేతి॥ అస్య నలస్య తత్ ప్రసిద్ధం తాదృగ్దుర్భేద్యమపి ధైర్యమేవ కఞ్చుకం పౌష్పైః పుష్పరూపైరప్యనఙ్గమార్గణైః కామబాణైర్యద్యస్మాదభేది విదారితమ్, తత్తస్మాత్ తథా వక్ష్యమాణభైమ్యభిలాషీన్ద్రాదిపరిత్యాజనప్రకారేణ అనేన నలేన భైమీం ఘటయిష్యతః సంగమయిష్యతో విధేర్బ్రహ్మణోఽవన్ధ్యేచ్ఛతయా అవన్ధ్యా సఫలా ఇచ్ఛా మనోరథో యస్య తస్య భావస్తత్తా సఫలేచ్ఛతా తయా వ్యలాసి విలాసితమితి వితర్కః। తత్తాదృగనఙ్గమార్గణైరిత్యేకం వా పదమ్। తైః పఞ్చసంఖ్యతయా ప్రసిద్ధైరల్పైస్తాదృగ్భిశ్చాతిమృదుశ్లక్ష్ణైః కామబాణైరితి। అఙ్గరహితస్యాపి పుష్పరూపైర్బాణైర్ధైర్య కఞ్చుకస్యామూర్తస్యాపి వస్తునో యద్విదారణం తద్బ్రహ్మసఫలేచ్ఛాయా ఏవ విలాస ఇతి, యత్తదోః క్రియావిశేషణత్వం వా। అసంభావితమపి విధీష్టం భవత్యేవేతి భావః। వ్యలాసీతి భావే చిణ్। అభేదీతి కర్మణి కర్మకర్తరి వా చిణ్। పౌష్పైః। భేదవివక్షాయాం సంబన్ధేఽణ్। స్వార్థే వా॥౪౬॥

ధైర్యభఙ్గమేవాహ—

కిమన్యదద్యాపి యదస్త్రతాపితః పితామహో వారిజమాశ్రయత్యహో।

స్మరం తనుచ్ఛాయతయా తమాత్మనః శశాక శఙ్కే స న లఙ్ఘితుం నలః॥౪౭॥

కిమన్యదితి॥ యస్య కామస్యాస్త్రైర్బాణైస్తాపితః పితామహో బ్రహ్మాఽద్యాపి వారిజం కమలమాశ్రయతి। 'అహో' ఆశ్చర్యే। బృద్ధోఽపి బ్రహ్మా కామసంతప్తః। యః స్వపితామహమప్యతివృద్ధమతిపూజ్యం శస్త్రైః పీడయతీతి సోఽన్యం పీడయతీతి కిం వాచ్యమ్। స్వభావసిద్ధం కమలాసనత్వం కామసంతప్తత్వేనోత్ప్రేక్షితమ్। లుప్తోత్ప్రేక్షా। సంతప్తాః శీతలమాశ్రయన్తే। అత ఏవ 'వారిజ' పదమ్। అన్యత్కామస్య కిం వర్ణనీయం తత్రాహ— శఙ్కే ఇతి। నల ఆత్మనః స్వస్య తనుచ్ఛాయతయా శరీరసామ్యేనేవ। యద్వా— తన్వీ ఛాయా శోభా యస్య తస్య భావస్తత్తా తయా విరహవ్యథాజనితమ్లానశోభతయా తం స్మరం లఙ్ఘితుం జేతుం న శశాక। యద్వా,—ఆత్మనః సకాశాత్ కామస్య తనుచ్ఛాయతయాల్పశోభత్వేన జేతుం నాశకత్, అపి తు శశాకైవ। తస్యాల్పకాన్తిత్వమాత్మనోఽధికకాన్తిత్వమేవ జయ ఇత్యర్థః। పూర్వం తస్యాతిశయితం ధైర్యం వర్ణయిత్వా తన్నాశకథనం విప్రలమ్భపోషార్థమ్। లఙ్ఘితుమితి శకియోగే తుమున్॥౪౭॥

ఉరోభువా కుమ్భయుగేన జృమ్భితం నవోపహారేణ వయస్కృతేన కిమ్।

త్రపాసరిదుర్గమపి ప్రతీర్య సా నలస్య తన్వీ హృదయం వివేశ యత్॥౪౮॥

ఉర ఇతి॥ సా తన్వీ కృశాఙ్గీ (స్త్రీయా) త్రపైవ సరిన్నదీ తస్యా దుర్గం ప్రాకారమపి, త్రపాసరిదేవ దుర్గం వా। ప్రతీర్య తీర్త్వా నలస్య హృదయం యద్వివేశ ప్రవిష్టా। యద్వా,—నలస్యైవ త్రపాసరిద్ దుర్గమ్। తదురోభువా వక్షస్థలగేన కుమ్భయుజేన కుచకలశయుగేన జృమ్భితం విలసితమ్। 'కిమ్' ఉత్ప్రేక్షాయామ్। కింభూతేన—నవోపహారేణ నవో నూతన ఉప సమీపగతో హారో ముక్తాహారో యస్య, ఉపహార ఉపాయనం తద్రూపేణ వా। వయసా యౌవనేన కృతం వయస్కృతం తేన। తేన లజ్జాం త్యక్త్వా సంపన్నయౌవనా భైమీ ధ్యాతా ఇత్యర్థః। అన్యాపి కుమ్భకారకృతముపఢౌకితం కుమ్భద్వయం వక్షసి నిధాయ జలదుర్గం తీర్త్వా ప్రియసంకేతం గచ్ఛతి। 'యత్' శబ్దోఽప్యర్థః। సా తన్వ్యప్యురోభువా కుమ్భయుగేన త్రపాసరిదుర్గమపి ప్రతీర్య నలస్య హృదయమపి వివేశ, కిమితి వితర్క ఇతి వాఽన్వయః। కింభూతం దుర్గమ్—జృమ్భితమ్। అత్యుచ్చమిత్యర్థః। అన్యత్పూర్వవత్। 'ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహారస్తథోపదా' ఇత్యమరః। ఉరోభువా ఇతి భాషితపుంస్కత్వేన నుమభావః। కుమ్భయుగేనేతి కర్తరి తృతీయా॥౪౮॥

అపహ్నువానస్య జనాయ యన్నిజామధీరతామస్య కృతం మనోభువా।

అబోధి తజ్జాగరదుఃఖసాక్షిణీ నిశా చ శయ్యా చ శశాఙ్కకోమలా॥౪౯॥

అపేతి॥ మనోభువా కామేనాస్య నలస్య యద్ అనిర్వాచ్యం కృతమ్। తత్ నిశా రాత్రిః శయ్యా ఆస్తరణం చాబోధి జానాతి స్మ। కింభూతస్యాస్య—జనాయ లోకాయ నిజాం స్వకీయామధీరతామధైర్యమపడవానస్య గోపాయతః। కింభూతా నిశా శయ్యా చ— యతో జాగరదుఃఖం సాక్షాదీక్షతే సా। విదుషీత్యర్థః। తజ్జాగర ఇత్యేకం పదం వా। తథా, శశాఙ్కకోమలా చన్ద్రేణ మనోహరా। శశస్య మృగవిశేషస్యాఙ్క ఉత్సఙ్గస్తద్వన్మృద్వీ। చన్ద్రవన్మనోహరా వా। చన్ద్రేణ కర్పూరప్రక్షేపేణ మనోహరా వా। చాన్ద్రీ రాత్రిరతిదుఃసహత్వాజ్జాగరదుఃఖసాక్షిణీ శయ్యా చాత్మని విలుఠనేన। రాత్రిశయ్యావ్యతిరేకేణ కేనచిత్తద్విరహదుఃఖం న జ్ఞాతమితి భావః। జనాయేతి 'శ్లాఘహ్నుఙ్—' (౧।౪।౩౪) ఇతి సంప్రదానత్వమ్। అబోధీతి 'దీపజన—' (౩।౧।౬౧) ఇతి కర్తరి చిణ్। నిశా ఇతి హలన్తాద్వా టాప్। శయ్యా ఇతి 'సంజ్ఞాయాం సమజని–' (౩।౩।౯౯) ఇతి క్యపి 'అయఙ్ యి–' (౭।౪।౨౨) ఇత్యయఙ్॥౪౯॥

స్మరోపతతోఽపి భృశం న స ప్రభుర్విదర్భరాజం తనయామయాచత।

త్యజన్త్యసుఞ్శర్మ చ మానినోవరం త్యజన్తి న త్వేకమయాచితవ్రతమ్ ॥౫౦॥

స్మరేతి ॥ భృశం స్మరోపతప్తోఽప్యతిశయేన కామపీడితోఽపి స నలో విదర్భరాజం విదర్భదేశాధిపం భీమం తనయాం కన్యాం నాయాచత। యతః,—ప్రభుః సమర్థః। అభిమానీతి యావత్। కామపీడితః స కథం న యాచితవానిత్యత ఆహ—మానినోఽభిమానినః పురుషాః శర్మ సుఖం, తథా అసూంశ్చ ప్రాణానపి త్యజన్తి। ఏతద్వయం తేషాం వరమల్పమిష్టమ్। ఏకమద్వితీయం ప్రధానమయాచితవ్రతమ్। అయాచనరూపం వ్రతం నైవ త్యజన్తీత్యర్థః। ఏతదవరం న విద్యతే వరం శ్రేష్ఠం యస్మాత్। అతిశ్రేష్ఠమిత్యర్థః। పాఠక్రమాదర్థక్రమస్య బలీయస్త్వాత్ 'శర్మ' పదస్య పూర్వమన్వయః। యద్వా,— చకారస్తుల్యకాలద్యోతనార్థః। శర్మ యథా భవతి తథాఽసూనపి త్యజన్తి। సుఖేన త్యజన్తీత్యర్థః। వరం శ్రేష్ఠమితి వ్రతవిశేషణం వా। విదర్భరాజేతి 'రాజాహః— (౫।౪।౯౧) ఇతి టచ్। యాచిర్ద్వికర్మకః। 'దైవాద్వృతే వరః శ్రేష్ఠే త్రిషు క్లీబం మునాక్ప్రియే' ఇత్యమరః॥౫౦॥

మృషావిషాదాభినయాదయం క్వచిజ్జుగోప నిఃశ్వాసతతిం వియోగజామ్।

విలేపనస్యాధికచన్ద్రభాగతావిభావనాచ్చాపలలాప పాణ్డుతామ్॥౫౧॥

మృషేతి॥ అయం నలః క్వచిత్కస్మింశ్చిద్వస్తుని విషయే మృషావిషాదాభినయాత్ 'తద్వస్తు గతమ్' ఇతి మిథ్యాస్వేదప్రకటనాద్వియోగజాం విరహజనితాం నిఃశ్వాసతతిం నిఃశ్వాసపరమ్పరాం జుగోప విరోధత్తే స్మ। తథా,— విలేపనస్య చన్దనస్యాధికశ్చన్ద్రభాగః కర్పూరాంశో యస్మింస్తస్య భావస్తత్తా, తస్యా విభావనాజ్జ్ఞాపనాత్ప్రకటీకరణాద్వియోగజాం పాణ్డుతాం చాపలలాప। అద్య చన్దనమధ్యే కర్పూరోఽధికో జాత స్తేనాఙ్గపాణ్డుత్వం న త్వన్యత్కారణమ్। విషమత్తీతి విషాదః శివః తస్యాభినయాద్, నిఃశ్వాసానుపదం శివశివేతి నామోచ్చారణాద్వా జుగోప। 'ఘనసారశ్చన్ద్రసంజ్ఞః కర్పూరః' ఇత్యమరః॥౫౧॥

శశాక నిహ్నోతుభయేన తత్ప్రియామయం బభాషే యదలీకవీక్షితామ్।

సమాజ ఏవాలపితాసు వైణికైర్ముమూర్చ్ఛ యత్పఞ్చమమూర్చ్ఛనాసు చ॥౫౨॥

శశాకేతి॥ అయం నలోఽలీకవీక్షితాం మోహేన మిథ్యైవ వీక్షితాం ప్రియాం భైమీం ప్రతి యత్కించిద్బభాషే, తదయేన దైవేన నిహ్నోతుం గోపాయితుం శశాక। వైణికైర్వీణావాదనకుశలైః పఞ్చమరాగస్య మూర్చ్ఛనాస్వాలపితాసు పునః పునర్గీతాసు

సతీషు సమాజ ఏవ సభాయామేవ యన్ముమూర్చ్ఛ, తదపి అయేన రాగమూర్చ్ఛనాజనితసుఖానుభవవ్యాజేన నిహ్నోతుం శశాక। మూర్చ్ఛాప్యపలపితేత్యర్థః। సప్తానాం స్వరాణామారోహావరోహౌ మూర్చ్ఛనాః। తాస్త్వేకవింశతిః। అథ చ ప్రియాం ప్రతి 'అయే భైమీ' ఇతి సమాజే బభాషే తత్ నిహ్నోతుం న శశాక ఇతి కాకుః। శశాకైవ। శబ్దాన్తరాన్తర్భూతత్వాద్వచనమపలపితమ్। యద్వా,—వైణికైః పఞ్చమరాగమూర్చ్ఛనాసు గాతుం ప్రారబ్ధాసు సమాజ ఏవ సభైవ ముమూర్చ్ఛ। యేన నలకృతభైమీసంబోధనమాకర్ణనీయం స సమాజ ఏవ మూర్చ్ఛాం ప్రాప। యద్వా,— యత్కించిద్వభాషే, తద్ అయే కామాయ నిహ్నోతుం న శశాక, సమాజాయ త్వపలపితుం సమర్థోఽభూత్। యతః

సమాజ ఏవ ముమూర్చ్ఛ। ఇః కామః తస్మై కామాయ। 'అయే క్రోధే విషాదే చ సంభ్రమే స్మరణేఽపి చ', 'ఇః కామే పరుషోక్తౌ చ' ఇతి విశ్వః। 'అయః శుభావహో విధిః', 'వీణావాదస్తు వైణికః' ఇత్యమరః। రాగప్రకటీకరణమాలపితమ్। పశువ్యతిరిక్తసమూహవాచిత్వాత్సమాజ ఇత్యత్ర ఘఞ్। వైణికైరితి 'శిల్పమ్' (४।४।५५) ఇతి ఠక్। మూర్చ్ఛోన్మాదావుక్తౌ॥५२॥

అవాప సాపత్రపతాం స భూపతిర్జితేన్ద్రియాణాం ధురి కీర్తితస్థితిః।

అసంవరే శంబరవైరివిక్రమే క్రమేణ తత్ర స్ఫుటతాముపేయుషి॥५३॥

అవాపేతి॥ స భూపతిః సాపత్రపతామవాప। అన్యతో లజ్జాపత్రపా తయా సహ వర్తమానః సాపత్రపః తస్య భావస్తత్తా తాం ప్రాప। కింభూతః— యతో జితేన్ద్రియాణాం మధ్యే ధుర్యగ్రే ప్రథమతః కీర్తితా స్తుతా స్థితిర్మర్యాదా యస్య। విరహవ్యథా లోకేనాపి జ్ఞాతేతి సలజ్జోఽభూదిత్యర్థః। కస్మిన్సతి తత్ర సమాజే సభామధ్యేఽసంవరే నిరోద్ధుమశక్యేఽగోప్యే శంబరవైరీ కామస్తస్య విక్రమే క్రమేణ పరిపాట్యా స్ఫుటతాం ప్రాకట్యముపేయుషి ప్రాప్తే సతి। అసంవరే ఇత్యత్ర 'ప్రహవృదృనిశ్చి–' (३।३।५८) ఇత్యప్॥५३॥

అలం నలం రోద్ధుమమీ కిలాభవన్గుణా వివేకప్రముఖా న చాపలమ్।

స్మరః స రత్యామనిరుద్ధమేవ యత్సృజత్యయం సర్గనిసర్గ ఈదృశః॥५४॥

అలమితి॥ అమీ వివేకప్రముఖా వివేకాదయో గుణా నలమిదం పూర్వోక్తం చాపలం రోద్ధుమావరితుమలం సమర్థా నాభవన్। నలస్య చాపలం రోద్ధుం న సమర్థా ఇత్యర్థః। కిల నిశ్చయేన। యద్యతః స ప్రసిద్ధః స్మరో రత్యామనురాగే సతి పురుషమనిరుద్ధమేవ చపలమేవ

సృజతి కరోతి। అయమేతాదృక్సర్గనిసర్గః సృష్టినిర్ణయః స్వభావో వా। అయమేవ నిశ్చయ ఇత్యర్థః। అనురాగే సతి సర్వోఽపి చఞ్చలో భవతీత్యర్థః। వివేకస్యాపి కిమపి న చలతీత్యర్థః। యద్వా,— స్మరో రత్యాం సంభోగేఽనిరుద్ధం నివారయితుమశక్యం చాపలమిత్యర్థః। అయమీదృశః కామేన సృజ్యమానస్య ప్రస్తుతత్వాచ్చాపలస్య స్వభావః। అథ చ— మదనః ప్రద్యుమ్నాఖ్యో రత్యాం స్వప్రియాయామనిరుద్ధనామానమేవ పుత్రం జనయతీతి యత్, అయమీదృశోఽనాదిః సర్గస్వభావః। హేయోపాదేయవిచారో వివేకః। నలమితి షష్ఠ్యర్థే సప్తమ్యర్థే వా ద్వితీయా, రుధేర్ద్వికర్మకత్వాత్। 'స్వభావశ్చ నిసర్గశ్చ' ఇత్యమరః। రోద్ధుమిత్యలంయోగే

'పర్యాప్తివచనేషు—' (౩।౪।౬౬) ఇతి తుమున్॥౫౪॥

అనఙ్గచిహ్నం స వినా శశాక నో యదాసితుం సంసది యత్నవానపి।

క్షణం తదారామవిహారకైతవాన్నిషేవితుం దేశమియేష నిర్జనమ్॥౫౫॥

అనఙ్గేతి॥ స నలో యదా యస్మిన్సమయే విరహచిహ్నపలాపవిషయే యత్నవానపి సన్ సంసది సభాయామనఙ్గచిహ్నం పాణ్డుత్వకృశత్వగోత్రస్ఖలనాది కామచిహ్నం వినా క్షణమప్యాసితుం స్థాతుం నో శశాక న సమర్థోఽభూత్ తదా తస్మిన్సమయే ఆరామ ఉపవనే విహారః క్రీడా తస్యాః కైతవాద్వ్యాజేన నిర్జనం దేశముద్యానదేశం నిషేవితుం సేవితుమియేష ఐచ్ఛత్। క్షణముత్సవరూపం, నిర్జనత్వాద్దేశవిశేషణం వా। యత్తదితి కారణార్థం వా। 'కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణః' ఇత్యమరః। చిహ్నమితి 'పృథగ్వినా—' (౨।౩।౩౨) ఇతి ద్వితీయా। క్షణమితి పక్షే 'కాలాధ్వనోః—' (౨।౩।౫) ఇతి ద్వితీయా॥౫౫॥

అథ శ్రియా భర్త్సితమత్స్యలాఞ్ఛనః సమం వయస్యైః స్వరహస్యవేదిభిః।

పురోపకణ్ఠోపవనం కిలేక్షితా దిదేశ యానాయ నిదేశకారిణః॥౫౬॥

అథేతి॥ అథానన్తరం స నలో యానాయ యానమానేతుం నిదేశకారిణో భృత్యాన్ దిదేశాజ్ఞాపయామాస। కింభూతః—విరహవ్యథావ్యథితోఽపి శ్రియా కాన్త్యా సురూపత్వాద్భత్సితతస్తిరస్కృతో మత్స్య లాఞ్ఛనః కామో యేన। విరహవ్యథాగోపనార్థమఙ్గీకృతశోభత్వాద్వా జితకామః। తథా, స్వరహస్యవేదిభిః

స్వామ్యభిప్రాయజ్ఞైర్ద్విత్రైర్వయస్యైః సఖిభిః సమం సహ పురోపకణ్ఠోపవనం నగర నికటస్థముద్యానమ్। 'కిల' ఇత్యలీకమ్। ఈక్షితా ఈక్షమాణః। కామచిహ్నపహ్నవే తాత్పర్యం, న తు వనవిలోకన ఇతి కిలేత్యుక్తమ్। ఉపకణ్ఠమ్। సామీప్యేఽవ్యయీభావః। 'పూరణగుణ–' (౨।౨।౧౧) ఇత్యవ్యయేన సహ సమాసనిషేధాత్పురముపకణ్ఠం యస్యేతి బహువ్రీహిః। కేచిదస్మిన్సూత్రే పూర్వోత్తరసాహచర్యాత్కృతవ్యయస్యైవాయం నిషేధో, న త్వవ్యయమాత్రస్యేత్యాహుః। తన్మతే పురస్యోపకణ్ఠమితి షష్ఠీతత్పురుషోఽపి। వనమ్ తృనా యోగే షష్ఠ్యభావః। యానాయేతి 'క్రియార్థోపపదస్య—' (౨।౩।౧౪) ఇతి చతుర్థీ॥౫౬॥

అమీ తతస్తస్య విభూషితం సితం జవేఽపి మానేఽపి చ పౌరుషాధికమ్॥

ఉపాహరన్నశ్వమజస్రచఞ్చలైః ఖురాఞ్చలైః క్షోదితమన్దురోదరమ్॥౫౭॥

అమీ ఇతి॥ తతస్తదాజ్ఞానన్తరమమీ భృత్యాస్తస్య నలస్యాశ్వముపాహరన్నానిన్యుః। అశ్వవిశేషణాని—సితం శ్వేతమ్। విభూషితం విశేషేణాలంకృతమ్। జవేఽపి వేగేఽపి పౌరుషేణ బలేనాధికమ్। మానేఽపి పరిమాణేఽపి పౌరుషం పురుషప్రమాణం తస్మాదధికమ్। అజస్రం చఞ్చలైః ఖురాఞ్చలైః ఖురాగ్రైః ప్రయోజ్యైః క్షోదితం చూర్ణీకారితం మన్దురాయా వాజిశాలాయా ఉదరం మధ్యం యేన। 'ఖురైః స్వనన్యః పృథివీమశ్వో లోకోత్తరః స్మృతః' ఇతి శాలిహోత్రే। విభూషితమ్ వీనాం పక్షిణాం భువి స్థాన ఉషితమ్। వేగవశాదాక్రమణవశాద్వా గగనగామినమితి వా। 'సితమ్' ఇత్యనేన కఫప్రకృతిత్వమ్। తేనాతిబలవత్త్వసహిష్ణుత్వాదిలక్షణం సూచితమ్। 'ఊర్ధ్వవిస్తృతదోఃపాణినృమానే పౌరుషం త్రిషు', 'వాజిశాలా తు మన్దురా' ఇత్యమరః। 'పురుష' శబ్దాత్ పక్షే భావే యువాదిత్వాదణ్। పరిమాణే 'పురుషహస్తిభ్యామణ్ చ' (౫।౨।౩౮) ఇత్యణ్। క్షోదితమితి హేతుమణ్ణ్యన్తాన్నిష్ఠా। కర్తరి చ తృతీయా, కరణే వా॥౫౭॥

(ఇతః సప్తభిః కులకమ్)

అథాన్తరేణావటుగామినాధ్వనా నిశీథినీనాథమహఃసహోదరైః।

నిగాలగాద్దేవమణేరివోత్థితైర్విరాజితం కేసరకేశరశ్మిభిః॥౫౮॥

అథేతి॥ అథానన్తరం స నలః హయమారురోహేతి సప్తమశ్లోకేనాన్వయః। అశ్వవిశేపణాని। కింభూతం హయమ్—స్కన్ధప్రరూఢాః కేశాః కేసర కేశాస్తేషాం, రశ్మిభిః తల్లక్షణైరేవ కిరణైర్వా విరాజితమ్। కింభూతైః—నిగాలగాద్ గలప్రదేశే వర్తమానాల్లక్షణభూతాద్దేవమణేః దేవమణినామ్నో దక్షిణావర్తాదవటుగామినా ఆన్తరేణ కణ్ఠమధ్యవర్తినాధ్వనా మార్గేణోత్థితైః నిఃసృతైరివ। తథా,—ఉజ్జ్వలత్వాత్ నిశీథినీ రాత్రిస్తస్యా నాథశ్చన్ద్రస్తస్య మహాంసి కిరణాస్తేషాం సహోదరైః సదృశైః। ప్రాయేణ సహోదరాః సరూపా భవన్తీతి సారూప్యం లక్ష్యతే। అథ చ దేవమణిః కౌస్తుభః, చన్ద్రశ్చ। సముద్రాదుత్పన్నత్వాదుభయోః సహోదరత్వేమ్। కేసరకేశరశ్మిభిరుపలక్షితమ్। విరాజితం వీనాం పక్షిణాం రాజా విరాజో గరుడః తద్వదాచరితమ్। 'నిగాలస్తు గలోద్దేశే', 'అవటుర్ఘాటా కృకాటికా' ఇత్యమరః। 'దేవమణిః శివేఽశ్వస్య కణ్ఠావర్తే చ కౌస్తుభే' ఇతి విశ్వః। సహోదరైరితి 'వోపసర్జనస్య' (౬।౩।౮౨) ఇతి వైకల్పికత్వాత్సాదేశాభావః॥౫౮॥

అజస్రభూమీతటకుట్టనోత్థితైరుపాస్యమానం చరణేషు రేణుభిః।

రయప్రకర్షాధ్యయనార్థమాగతైర్జనస్య చేతోభిరివాణిమాఙ్కితైః॥౫౯॥

అజస్రేతి॥ రేణుభిశ్చరణేషూపాస్యమానం సేవ్యమానమ్। కింభూతై రేణుభిః—అజస్రం నిరన్తరం భూమీతటకుట్టనం ధరాతలచూర్ణనం తేనోత్థితైః। కైరివ—అణిమా అణుపరిమాణత్వం తేనాఙ్కితైర్యుక్తైర్జనస్య లోకస్య చేతోభిరివాన్తఃకరణైరివ।' అణుపరిమాణం మనః' ఇతి। కింభూతైశ్చేతోభిః—రయప్రకర్షస్య వేగాతిశయస్యాధ్యయనార్థం పఠనార్థమాగతైః। తద్వేగం ప్రేక్షతాం లోకానాం చేతోభిర్వేగాతిశయాధ్యయనార్థమాగతైరివేత్యుత్ప్రేక్షా। ఇతి మనసోఽపి సకాశాదశ్వస్య వేగాతిశయో ద్యోత్యతే। అథ చ శిష్యో గురుచరణయోరుపాస్తే। అజస్రభూమీతటకుట్టనముత్తమాశ్వజాతిః। భూమీతి 'కృదికారాదక్తినః' (గం సూం ౫౦) ఇతి జీష్। అణిమా మఞ్జివత్॥౫౯॥

చలాచలప్రోథతయా మహీభృతే స్వవేగదర్పానివ వక్తుముత్సుకమ్।

అలం గిరా వేద కిలాయమాశయం స్వయం హయస్యేతి చ మౌనమాస్థితమ్॥౬౦॥

చలాచలేతి॥ చలాచలోఽతిచఞ్చలః ప్రోథ ఓష్ఠాగ్రం నాసాపుటం వా యస్య తస్య భావస్తత్తా తయా మహీభృతే నలాయ స్వకీయవేగవిషయే దర్పాన్గర్వాన్వక్తుముత్సుకమివోత్కణ్ఠితమివ। తర్హి కిమితి నోక్తవానిత్యాశఙ్క్యాహ— 'కిల' ప్రసిద్ధౌ। అయం నలో హయస్యాశయమభిప్రాయం

స్వయమాత్మనైవ వేద జానాతి కిల, అతో గిరా వాచా అలం పూర్యతామితి హేతోరివ మౌనమాస్థితమ్। 'చలాచలప్రోథత్వమశ్వజాతిః'। జ్ఞాతురగ్రే స్వయం స్వగుణం వక్తుమనుచితమిత్యర్థః। చలాచల ఇతి 'చరిచలిపతివదీనాం ద్విర్వచనమాక్చాభ్యాసస్య' (వా౦ ౩౪౩౦) ఇతి ద్విత్వమాగాగమశ్చ। 'అభ్యాసకార్యమనచి' ఇతి వక్తవ్యాద్, ఆగమదీర్ఘసామర్థ్యాద్వా, 'హలాదిః శేషః' (౭।౪।౬౦) న। మహీభృతే 'క్రియయా యమభిప్రైతి సః—'(వా౦ ౧౦౮౫) ఇతి సంప్రదానత్వమ్। గిరేతి వారణార్థయోగే తృతీయా। వేద ఇతి 'విదో లటో వా' (౩।౪।౮౩) ఇతి ణల్॥౬౦॥

మహారథస్యాధ్వని చక్రవర్తినః పరానపేక్షోద్వహనాద్యశఃసితమ్।

రదావదాతాంశుమిషాదనీదృశాం హసన్తమన్తర్బలమర్వతాం రవేః॥౬౧॥

మహారథస్యేతి॥ మహారథస్యాయుతయోధినః చక్రవర్తినః సార్వభౌమస్య నలస్యాధ్వని మార్గే ఆకాశగామిత్వేన న విద్యతేఽపేక్షా యస్యాం క్రియాయామితి పరేషామన్యేషామశ్వానామనపేక్షయానాశ్రయేణ యదుద్వహనం తస్మాజ్జాతం యద్యశస్తేన యశసా సితం శ్వేతమ్। అత ఏవ రదానాం దన్తానామవదాతా నిర్మలా యేఽశవః కిరణాస్తేషాం మిషాద్ అనీదృశాం పరానపేక్షోద్వహనాసమర్థానాం రవేః సూర్యస్యార్వతామశ్వానాం బలం అన్తర్ముఖమధ్యే హసన్తమ్। సూర్యాశ్వాః పరాపేక్షోద్వహనాః నాహం తథా ఇత్యుపహాసస్తేషామ్। యద్వా, పరానపేక్షోద్వహనాత్సూర్యాశ్వానాం బలం దన్తోజ్జ్వలకిరణవ్యాజాదన్తర్హసన్తమిత్యన్వయః। స్వాభావికం శ్వేతత్వం యశోహేతుత్వేనోత్ప్రేక్షితమ్। సూర్యాశ్వానాం నీలవర్ణత్వాత్॥౬౧॥

సితత్విషశ్చఞ్చలతాముపేయుషో మిషేణ పుచ్ఛస్య చ కేసరస్య చ।

స్ఫుటం చలచ్చామరయుగ్మచిహ్నైరనిహ్నువానం నిజవాజిరాజతామ్॥౬౨॥

సితేతి॥ సితా శ్వేతా త్విట్ దీప్తిర్యస్య తస్య చఞ్చలతాం చాపల్యముపేయుషః ప్రాప్తస్య పుచ్ఛస్య చ కేసరస్య స్కన్ధకేశసమూహస్య చ మిషేణ వ్యాజేన చలఞ్చఞ్చలం చామరయుగ్మం తస్య చిహ్నైః కృత్వా నిజవాజిరాజతాం వాజినాం రాజా వాజిరాజః, తస్య భావస్తత్తా, నిజస్యాత్మనో వాజిరాజతా తామనిహ్నువానం ప్రకటయన్తమితి స్ఫుటముత్ప్రేక్షే। రాజా హి శ్వేతచామరద్వయేన వీజ్యతే। చలనక్రియాపేక్షయా చిహ్నైరితి బహువచనమ్।

చిహ్నైనరితి తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాద్భావే 'ల్యుట్ చ' (3।3।౧౧౫) ఇతి ల్యుట్॥౬౨॥

అపి ద్విజిహ్వాభ్యవహారపౌరుషే ముఖానుషక్తాయతవల్గువల్గయా।

ఉపేయివాంసం ప్రతిమల్లతాం రయస్మయే జితస్య ప్రసభం గరుత్మతః॥౬3॥

అపీతి॥ రయస్మయే వేగగర్వే ప్రసభం బలాత్కారేణ జితస్య గరుత్మతో గరుడస్య ద్విజిహ్వాః సర్పాస్తేషామభ్యవహారో భక్షణం తస్మాద్యత్పౌరుషం తస్మిన్నపి ముఖేఽనుషక్తా లగ్నా ఆయతా దీర్ఘా వల్గుః సున్దరీ యా వల్గా ప్రగ్రహస్తయా కృత్వా ప్రతిమల్లతాం ప్రతిభటత్వముపేయివాంసం ప్రాప్తవన్తమ్। వల్గాప్రాన్తా హి సర్పపుచ్ఛసదృశా దృశ్యన్తే। పూర్వం వేగదర్పవిషయే జితః, అధునా సర్పభక్షణపౌరుషేఽపి। వల్గా కాన్యకుబ్జభాషాయాం 'వాగ' ఇతి ప్రసిద్ధా॥౬3॥

స సిన్ధుజం శీతమహఃసహోదరం హరన్తముచ్చైఃశ్రవసః శ్రియం హయమ్।

జితాఖిలక్ష్మాభృదనల్పలోచనస్తమారురోహ క్షితిపాకశాసనః॥౬౪॥

స ఇతి॥ సిన్ధుజం సిన్ధుదేశోద్భవమ్। శీతమహాశ్చన్ద్రస్తస్య సహోదరం తుల్యమ్। ఉచ్చైఃశ్రవస ఇన్ద్రాశ్వస్య శ్రియం శోభాం హరన్తం తత్సదృశమ్। కింభూతో నలః—జితా అఖిలాః సమస్తాః క్ష్మామృతో రాజానో యేన। తథా, అనల్పే మహతీ లోచనే యస్య సః। యద్వా,—అనల్పం లోచనం జ్ఞానం యస్య। తథా క్షితౌ పృథివ్యాం పాకశాసన ఇన్ద్ర ఇవ। క్షితౌ పాకం పచిక్రియాం శాస్త్యుపదిశతి సూపశాస్త్రప్రణేతృత్వాత్। ఉచ్చైఃశ్రవా అపి సముద్రజః, స చన్ద్రభ్రాతా తం యథా జితసమస్తశైలః సహస్రలోచనశ్చ ఇన్ద్ర ఆరోహతి తం హయమారురోహేతి। 'సిన్ధుజమ్' ఇత్యనేనాశ్వశాస్త్రోకచతుఃపఞ్చాశదుత్తమకులమధ్యజత్వం బలిత్వం మహాకాయత్వం చ సూచితమ్। కులకమ్॥౬౪॥

నిద్రా మయూఖా ఇవ తీక్ష్ణదీధితిం స్ఫుటారవిన్దాఙ్కితపాణిపఙ్కజమ్।

తమశ్వవారా జవనాశ్వయాయినం ప్రకాశరూపా మనుజేశమన్వయుః॥౬౫॥

నిజా ఇతి॥ అశ్వవారా అశ్వసాదినస్తం మనుజేశం రాజానం నలమన్వయురనుజగ్ముః। కింభూతా అశ్వవారాః—నిజాః స్వకీయాః। కింభూతం నలమ్—స్ఫుటం ప్రకటం లక్షణభూతాని రేఖారూపాణి యాన్యరవిన్దాని తైరఙ్కితం చిహ్నితం పాణిపఙ్కజం యస్య తం। తథా—జవనో వేగవాన్ యోఽశ్వస్తేన యాతీత్యేవంశీలమ్। కే కమివ—నిజాః సహజా మయూఖాః కిరణాస్తీక్ష్ణదీధితిం సూర్యమివ। సూర్యవిశేషణమేవ వా। స్ఫుటేతి। 'కమలపాణిః సూర్యః' ఇత్యాగమాత్। సూర్యోఽపి జవనైరశ్వైర్యాతి। మయూఖా యథా సదా సూర్యసహచారిణః, తథాశ్వవారా అపి। తేన తేషాం స్వరహస్యవేదిత్వముక్తమ్। 'జవనస్తు జవాధికః' ఇత్యమరః। 'ప్రకాశోఽతిప్రసిద్ధే స్యాత్ప్రకాశాతయోః స్ఫుటే' ఇతి విశ్వః। మీనాతి హినస్తి తమ ఇతి మయూఖః, 'మీనాతేరూఖః' ఇత్యౌణాదిక ఊఖప్రత్యయః। అశ్వాన్వృణ్వతే ఇత్యశ్వవారాః 'కర్మణ్యణ్' (౩।౨।౧)। 'జుచఙ్క్రమ్య-' (౩।౨।౧౫౦) ఇతి యుచి జవనః॥౬౫॥

చలన్నలంకృత్య మహారయం హయం స్వవాహవాహోచితవేషపేశలః।

ప్రమోదనిఃస్పన్దతరాక్షిపక్ష్మభిర్వ్యలోకి లోకైర్నగరాలయైర్నలః॥౬౬॥

చలన్నితి॥ నగరాలయైః నగరమ్ ఆలయః స్థానం యేషాం తైర్నగరవాసిభిర్లోకైర్నలో వ్యలోకి ఖేచ్ఛయా దృష్టః। కింభూతః— మహారయమతిశయితవేగం హయమశ్వం స్వాధిష్ఠానేనాలంకృత్య చలన్మధ్యేమార్గం గచ్ఛన్। పునః కింభూతః—స్వస్య వాహోఽశ్వస్తల్లక్షణో వాహో వాహనం తస్యోచితో వేషోఽలంకారాదిస్తేన పేశలో రమణీయః। యద్వా,— వాహవాహస్యాశ్వవారస్య। యద్వా,—వాహస్యాశ్వస్య వాహే సంచారణే ఉచితో వేషో నేపథ్యమ్। కింభూతైర్లోకైః— ప్రమోదేనాతిశయితానన్దేన నిఃస్పన్దతరాణ్యక్షిపక్ష్మాణి నేత్రపక్ష్మాణి యేషాం తైః। నిర్నిమేషం సాదరావలోకనం కుర్వద్భిరిత్యర్థః। 'మహారయమ్' ఇత్యనేనాష్టభిర్మాత్రాభిర్ధనుః శతమాత్రభూలవనసామర్థ్యం సూచితమ్। 'వాహస్తు మీనభేదే వృషే హయే' ఇతి విశ్వః। 'పేశల: సున్దరో దక్షః' ఇతి చ। 'నిస్పంద' ఇతి పాఠః। నగాః సన్త్యస్మిన్నితి నగరమ్। 'ఊషసుషి-' (౫।౨।౧౦౭) ఇత్యత్ర 'నగపాంసుపాణ్డు-' (వాం ౩౧౯౯) ఇతి వచనాత్ రః॥౬౬॥

క్షణాదథైష క్షణదాపతిప్రభః ప్రభఞ్జనాధ్యేయజవేన వాజినా।

సహైవ తాభిర్జనదృష్టివృష్టిభిర్బహిః పురోఽభూత్పురుహూతపౌరుషః॥౬౭॥

క్షణాదితి॥ అథానన్తరమేష నలః వాజినాశ్వేన తాభిర్నన్దదృష్టివృష్టిభిః సహైవ క్షణానిమేషమాత్రేణ పురో నగరాద్బహిరభూత్। కింభూతో నలః—క్షణదా రాత్రిస్తస్యాః పతిశ్చన్ద్రః తద్వత్ప్రభా యస్య। తథా పురుహూత ఇన్ద్రస్తద్వత్పౌరుషం సామర్థ్యం యస్య। కీదృశేన వాజినా—ప్రభఞ్జనేన వాయునాధ్యేయోఽధ్యేతవ్యో జవో వేగో యస్మాత్। క్షణాదితి విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయమ్। ‘అపపరిబహిః–’ (౨।౧।౧౨) ఇతి పఞ్చమీసమాసవిధానాదేవ జ్ఞాపకాద్బహిర్యోగే పఞ్చమీ॥౬౭॥

తతః ప్రతీచ్ఛ ప్రహరేతి భాషిణీ పరస్పరోల్లాసితశల్యపల్లవే।

మృషామృధం సాదిబలే కుతూహలాన్నలస్య నాసీరగతే వితేనతుః॥౬౮॥

తత ఇతి॥ తతః పురనిర్గమానన్తరం నాసీరం సేనాముఖం గతే ప్రాప్తే నలస్య సాదిబలేఽశ్వారోహసైన్యే కుతూహలాత్కౌతుకాదత ఏవ మృషా అలీకం మృధం యుద్ధం వితేనతుశ్చక్రతుః। కింభూతే బలే—హే శూర, త్వం ప్రతీచ్ఛ మదీయం శస్త్రం స్వాఙ్గే గృహాణ, ప్రహర మయి ప్రహారం కుర్వితి భాషిణీ వదన్తీ। తథా, —పరస్పరస్యోపర్యుల్లాసితా ఉద్ఘూర్ణాః నతు క్షిప్తాః శల్యానాం శస్త్రాణాం పల్లవాః ప్రాన్తా యాభ్యామ్। అత ఏవ మృషా। పల్లవః ప్రాన్తవాచీ వస్త్రపల్లవనత్। నలస్య కౌతూహలాదితి వా। శల్యం సతోమరం శస్త్రమ్। 'సేనాముఖం తు నాసీరమ్' ఇత్యమరః। పరస్పరేత్యత్ర కస్కాదిత్వాత్సః॥౬౮॥

ప్రయాతుమస్మాకమియం కియత్పదం ధరా తదమ్భోధిరపి స్థలాయతామ్।

ఇతీవ వాహైర్నిజవేగదర్పితైః పయోధిరోధక్షమముద్ధతం రజః॥౬౯॥

ప్రయాతుమితి॥ నిజేన స్వకీయేన వేగేన జవేన ప్రయోజకేన దర్పితైర్గర్వం ప్రాపితై ర్వాహైరశ్వైరితీవ మనసి ధృత్వా ఇతి హేతోర్వా రజ ఉద్ధతముత్థాపితమ్। ఇతీతి కిమ్— ఇయం ధరా పృథివ్యస్మాకం ధావతామశ్వానాం కియత్పదం స్యాత్, అపి తు ద్విత్రాణి పదాని భవిష్యన్తీతి। యస్మాదత ఏవ ప్రయాతుం ప్రకర్షేణ యాతుం గన్తుమమ్భోధిరపి సముద్రోఽపి స్థలాయతాం స్థలమివాచరతు భవతు। కింభూతం రజః— పయోధేః సముద్రస్య రోధః పూరణం తత్ర క్షమం సమర్థమ్। 'ప్రయాతుమ్' ఇత్యస్య 'స్థలాయతామ్' ఇత్యనేన సంబన్ధః। దర్పితైరితి ణ్యన్తాన్నిష్ఠా। అన్యథా శ్యన్వికరణస్య దృప్త ఇతి స్యాత్। శబ్వికరణస్య తు దృపిత ఇతి॥౬౯॥

హరేర్యదక్రామి పదైకకేన స్వం పదైశ్చతుర్భిః క్రమణేఽపి తస్య నః।

త్రపా హరీణామితి నమ్రితాననైర్న్యవర్తి తైరర్ధనభఃకృతక్రమైః॥౭౦॥

హరేరితి॥ ఇతి విచార్య హేతోర్వా నమ్రితాననైః నమ్రితం నమ్రీకృతమాననం ముఖం యైః అర్ధేన పూర్వార్ధేన నభస్యన్తరిక్షే కృతః క్రమః పాదవిక్షేపో యైస్తైరశ్వైర్న్యవర్తి నివృత్తమ్। అర్ధే నభసీతి వా। ఇతీతి కిమ్—యత్ స్వం నభో హరేర్విష్ణోరేకకేనాసహాయేన పదా చరణేనాక్రామ్యాక్రాన్తం తస్య స్వస్య నభసశ్చతుర్భిరేవ పదైశ్చరణైః క్రమణ ఆక్రమణే నోఽస్మాకం హరీణామశ్వానామ్। అథవా విష్ణూనామ్। బహూనామస్మాకం త్రపా లజ్జా భవిష్యతీతి। యస్మాదస్మజ్జాతీయేనైకేన హరిణా ఏకేనైవ పాదేన యదాక్రాన్తం నభస్తస్య బహుభిరస్మాభిర్బహుభిః పదైరాక్రమణే నోఽస్మాకం మహతీ లజ్జా కథం న స్యాదితి హరిశబ్దచ్ఛలేన లుప్తోత్ప్రేక్షా। సలజ్జశ్చ నమ్రముఖో భవతి। అర్ధనభఃకృతక్రమైరిత్యనేన గతేరుత్తమత్వం సూచితమ్। తేన సాదినామానన్దోఽరీణాం మీతిశ్చ। 'నోదాత్తోపదేశస్య మాన్తస్యానాచ మేః' (౭।౩।౩౪) ఇతి వృద్ధినిషేధాత్ అక్రామి ఇతి చిన్త్యమ్। 'సకృద్బద్ధమబద్ధం భవతి, ద్విర్బద్ధం సుబద్ధం భవతి' ఇతి తదో దావచనజ్ఞాపితయా పరిభాషయా వృద్ధినిషేధస్యానిత్యత్వమాశ్రిత్య కథం చిత్పరిహరణీయమ్। యదా తు 'తదో దా చ' ఇత్యత్ర స్వరార్థం దా ఇతి ప్రత్యయ ఇతి పక్షస్తదైతస్యాః పరిభాషాయా నిర్మూలత్వాచ్చిన్త్యమేవ। యద్వా,— 'ప్రాగ్దిశో—'(౫।౩।౧) ఇతి థమో విభకిత్వాత్ 'న విభక్తౌ—'(౧।౩।౪) ఇత్యనేనైవ మకారస్యేత్సంజ్ఞానిషేధే సిద్ధే 'ఇదమస్థముః' (౫।౩।౨౪) ఇత్యుకారోచ్చారణం వ్యర్థం సదేతస్యాః పరిభాషాయా మూలమితి జ్ఞేయమ్। గత్యన్తరం వా గవేషణీయమ్। పదేతి 'పద్దన్నో—' (౬।౧।౬౩) ఇతి పదాదేశః। ఏకకేనేతి 'ఏకాదాకినిచ్చ—' (౫।౩।౫౨) ఇతి చకారాత్కన్॥౭౦॥

చమూచరాస్తస్య నృపస్య సాదినో జినోక్తిషు శ్రాద్ధాతయేవ సైన్ధవాః।

విహారదేశం తమవాప్య మణ్డలీమకారయన్ భూరితురంగమానపి॥౭౧॥

చమూచరా ఇతి॥ తస్య నృపస్య చమూచరాః సేనాచరాః సాదినోఽశ్వవారాస్తం పూర్వోక్తం విహారదేశం బాహ్యలీలాప్రదేశమవాప్య ప్రాప్య భూరితురంగమానపి బహూనశ్వానపి మణ్డలీం మణ్డలాకారేణ గతివిశేషమకారయన్। 'అపి శబ్దాత్తన్మణ్డలీకరణవశాత్స్వయమపి కృతవన్త ఇత్యర్థః। కే ఇవ— జినోక్తిషు బౌద్ధవచనేషు శ్రాద్ధతయాస్తికతయా సైన్ధవా ఇవ సిన్ధుదేశోద్భవా జినా ఇవ। విహారదేశం సుగతాలయం ప్రాప్య యథా జినా మణ్డలాకారేణావతిష్ఠన్తే తథేత్యర్థః। తేషామయం సంప్రదాయః। తణ్డులాదిసప్తధాన్యమయీం మణ్డలీం కారయన్తీతి

తత్సంప్రదాయవిదః। చమూచరా ఇతి 'చరేష్టః' (౩।౨।౧౬)। శ్రాద్ధ ఇతి మత్వర్థే 'ప్రజ్ఞా' (౫।౨।౧౦౧) ఇతి ణః। మణ్డలీమితి గౌరాదిత్వాన్ఙీష్। తురంగమానితి 'హృక్రోః—(౧।౪।౫౩) ఇతి కర్మత్వమ్॥౭౧॥

ద్విషద్భిరేవాస్య విలఙ్ఘితా దిశో యశోభిరేవాబ్ధిరకారి గోష్పదమ్।

ఇతీవ ధారామవధీర్య మణ్డలీక్రియాశ్రియామణ్డి తురంగమైః స్థలీ॥౭౨॥

ద్విషద్భిరితి॥ తురంగమైరశ్వైరితీవ హేతోః, విచార్య వా ధారామాస్కన్దితాదిపఞ్చప్రకారాం గతిమవధీర్య త్యక్త్వావజ్ఞాయ మణ్డలీక్రియాశ్రియా మణ్డలీకరణజనితశోభయా స్థలీ అకృత్రిమా భూమిః, అమణ్డ్యభూషి। అశ్వవారా ధారాభిః ప్రథమమశ్వాన్నమయన్తి, పశ్చాద్భూమిగత్యా ఇతి తేషాం జాతిః। ఇతీతి కిమ్— అస్య ద్విషద్భిరేవ దిశో భయేన విలఙ్ఘితా ఆక్రాన్తాః, అస్య యశోభిరేవ కీర్తిభిరేవాబ్ధి సముద్రో గోష్పదం గోఖురప్రమాణోఽనాయాసేన లఙ్ఘ్య ఏవంవిధోఽకారి కృతః। ఋజుగత్యాఽస్మాభిర్దిగన్తః సముద్రశ్చ లఙ్ఘనీయః। తయోర్లఙ్ఘనమన్యైరేవ కృతమితి తత్రైవ భ్రమిం చక్రురిత్యర్థః। 'ఆస్కన్దితం ధౌరితకం రేచితం వల్గితం ప్లుతమ్। గతయోఽభూః పఞ్చ ధారాః' ఇత్యమరః। గోష్పదమితి 'గోష్పదం సేవితాసేవితప్రమాణేషు' (౬।౧।౧౪౫) ఇతి సుట్షత్వే। ధారామితి ధార్యన్తే గతౌ స్థాప్యన్తేఽనయేతి ధారా। భిదాదిత్వాదఙ్। జాతావేకవచనమ్। స్థలీతి। అకృత్రిమత్వే 'జానపద—' (౪।౧।౪౨) ఇతి జీష్। అవధీర్యేతి 'అవధీర్ అత్యవజ్ఞాయామ్ (?)' ఇతి ధాతో రూపం న, తస్య ల్యబాదేశాసంభవాత్। కింత్వచాధిధిపూర్వస్య 'ఈర ప్రేరణే' ఇత్యస్య। అవధీత్యత్ర శకన్ధ్వాదిత్వాత్పరరూపమ్। తతశ్చావధీర్య ఇతి సిద్ధమ్॥౭౨॥

అచీకరచ్చారు హయేన యా భ్రమీర్నిజాతపత్రస్య తలస్థలే నలః।

మరుత్కిమద్యాపి న తాసు శిక్షతే వితత్య వాత్యామయచక్రచఙ్క్రమాన్॥౭౩॥

అచీకరదితి॥ నలో నిజాతపత్రస్య స్వకీయఛత్రస్య తలస్థలేఽధోభాగే హయేనాశ్వేన చారు సమ్యక్ (మనోజ్ఞా) యా భ్రమౌర్భ్రమణాన్యచీకరత్కారయామాస, తాసు విషయే మరుద్వాయురద్యాపి వాత్యామయా వాతసమూహరూపా చక్రాకారాచఙ్క్రమా భ్రమణాని తాన్వితత్య కిం న శిక్షతే। భ్రమివిషయే జ్ఞానే శక్తో భవితుం నేచ్ఛతి కిమ్ అపి తు శక్తో భవితుమిచ్ఛత్యేవ। పరమద్యాపి శక్తో నాభూదిత్యర్థః। వాత్యావర్తం కుర్వన్ వాయురపి భ్రమిశానే శక్తో భవితుమిచ్ఛతీవేత్యుత్ప్రేక్షా। ఏతేనాశ్వస్య చలనక్రియాదాక్ష్యం సత్త్వవత్త్వం

చోకమ్। 'సత్త్వరహితో న సంగ్రాహ్యః' ఇతి, 'తల్లక్షణగుణైః శ్లాఘ్యః కిం సత్త్వేన వినా హయః। పఞ్చేన్ద్రియసమేతోఽపి యథా కాయో వినాత్మనా॥' ఇతి సారసిన్ధౌ। హయేనేతి 'హ్యకోః—(౧।౪।౫౩) ఇతి వికల్పితత్వాత్కర్మత్వాభావః। భ్రమీరితి కృప్యాదిత్వాదిక్। శిక్షత ఇతి సన్నన్తాచ్ఛకేః 'శిక్షేర్జిజ్ఞాసాయామ్' ఇతి వక్తవ్యాత్తఙ్। చఙ్క్రమాన్ [ఇతి] స యఙన్తాద్ధఞి అతోలోపే 'యస్య హలః' (౬।౪।౪౯) ఇతి యలోపః। వితత్య శిక్షతే ఇతి సమానకాలే క్త్వా। పాశాదిత్వాద్వాత్యా। తతస్తాద్రూప్యే మయట్। 'తాః సుశిక్షత' ఇతి పాఠే తా భ్రమీః సు శోభనం కిం న శిక్షతే జిజ్ఞాసతే॥౭౩॥

వివేశ గత్వా స విలాసకాననం తతః క్షణాత్క్షోణిపతిర్ధృతీచ్ఛయా।

ప్రవాలరాగచ్ఛురితం సుషుప్సయా హరిర్ఘనచ్ఛాయమివార్ణసాం నిధిమ్॥౭౪॥

వివేశేతి॥ తతోఽనన్తరం స క్షోణిపతిః పృథ్వీపతిర్నలః ప్రవాలరాగేణ నవపల్లవలౌహిత్యేన ఛురితం విచిత్రం ఘనచ్ఛాయం నివిడచ్ఛాయం విలాసకాననం క్రీడావనం గత్వా ప్రాప్య క్షణాచ్ఛీఘ్రం ధృతీచ్ఛయా ప్రీత్యభిలాషేణ' అత్ర మమ సంతాపో నివర్తిష్యతే' ఇత్యభిలాషేణ, అన్యత్ర,—వ్యాసఙ్గాద్వైర్యం భవేదితి వాసనయా వా, వివేశ। కః కయా కమివ— హరిర్విష్ణుః సుషుప్సయా స్వప్తుమిచ్ఛయా ప్రవాలరాగేణ విద్రుమలౌహిత్యేన ఛురితం శ్యామత్వాద్ధనస్య మేఘస్య ఛాయేవ ఛాయా యస్య తమ్। ఏవంభూతమర్ణసాం నిధిం సముద్రమివ। అథ చ పల్లవతామ్రం జలస్థానభూతం నివిడచ్ఛాయం వనం సుషు' సయా హరిః సింహో యథా విశతి తథేత్యర్థః। క్షోణిపతిరితి ' ఙ్యాపోః—(౬।౩।౬౩) ఇతి హ్రస్వః, హ్రస్వాన్త ఏవ వా। దీర్ఘాన్తస్తు 'కృదికారాదక్తినః' (గం సూం ౫౦) ఇతి ఙీషన్తత్వాత్॥౭౪॥

వనాన్తపర్యన్తముపేత్య సస్పృహం క్రమేణ తస్మిన్నవతీర్ణదృక్పథే।

న్యవర్తి దృష్టిప్రకరైః పురౌకసామనువ్రజద్బన్ధుసమాజబన్ధుభిః॥౭౫॥

వనేతి॥ పురౌకసాం నగరవాసినాం దృష్టిప్రకరైర్నేత్రసమూహైర్నలావలోకనార్థం సస్పృహం సాభిలాషం వనాన్తస్య వనస్వరూపస్య పర్యన్తం మర్యాదాముపేత్య గత్వా న్యవర్తి నివృతమ్। కస్మిన్సతి— తస్మిన్నలే క్రమేణావతీర్ణదృక్పథే దృఙ్మా (ర్గా) త్రాగోచరే సతి। కింభూతైర్దృష్టిప్రకరైః— అనువ్రజన్ననుగచ్ఛన్ యో బన్ధుసమాజ ఇష్టసమూహస్తస్య బన్ధుభిః సదృశైః। వనాన్తః పర్యన్తోఽవధిర్యథా భవతి తథేతి క్రియావిశేషణం వా। బన్ధుభిరపి వనాన్తముదకసమీపం క్రీడావనసమీపం వా సాభిలాషం గత్వా తత్రైవ పథి స్థిత్వా

పథికేఽదృష్టే సతి నివర్త్యతే। 'జీవనం భువనం వనమ్' ఇత్యమరః। (పురౌకసామితి 'పౄ పాలనే' ఇత్యస్మాన్మూలవిభుజాదేరాకృతిగణత్వాత్కప్రత్యయే 'ఉదోష్ఠ్యపూర్వస్య' (౭।౧।౧౦౨) ఇత్యుత్త్వే రపరత్వే పుర ఇత్యదన్తేన పురే పురం వా ఓకో యేషామితి 'సప్తమీవిశేషణే బహువ్రీహౌ' (౨।౨।౩౫) ఇత్యత్ర సప్తమీగ్రహణాత్తజ్జ్ఞాపకాత్ లక్షణయా వా బహువ్రీహౌ సుబ్లుకి 'వృద్ధిరేచి' (౬।౧।౮౮) ఇతి వృద్ధౌ సిద్ధమిష్టం రూపమ్।) దృక్పథే ఇతి 'ఋక్పూర—' (౫।౪।౭౪) ఇతి సమాసాన్తః॥౭౫॥

తతః ప్రసూనే చ ఫలే చ మఞ్జులే స సంముఖస్థాఙ్గులినా జనాధిపః।

నివేద్యమానం వనపాలపాణినా వ్యలోకయత్కాననకామనీయకమ్॥౭౬॥

తత ఇతి॥ తతో వనప్రవేశానన్తరం స జనాధిపో నలః కాననస్య క్రీడావనస్య కామనీయకం రామణీయకం వ్యలోకయత్ పశ్యతి స్మ। కింభూతమ్— వనపాలస్యోద్యానరక్షకస్య పాణినా హస్తేన నివేద్యమానం జ్ఞాప్యమానమ్। కింభూతేన— మఞ్జులే రమణీయే ప్రసూనే పుష్పే ఫలే చ (జాతావేకవచనమ్) సంముఖస్థాభిముఖాఙ్గులిర్యస్య। కామనీయకమితి భావే 'యోపధాత్—' (౫।౧।౧౩౨) ఇతి వుఞ్। గుణవాచిత్వాత్ 'పూరణగుణ—' (౨।౨।౧౧) ఇతి సమాసనిషేధేఽపి 'సంజ్ఞాప్రమాణత్వాత్' ఇతి జ్ఞాపకబలాత్సమాసః॥౭౬॥

ఫలాని పుష్పాణి చ పల్లవే కరే వయోతిపాతోద్గతవాతవేపితే।

స్థితైః సమాదాయ మహర్షివార్ధకాద్వనే తదాతిథ్యమశిక్షి శాఖిభిః॥౭౭॥

ఫలానీతి॥ వనే విద్యమానైః శాఖిభిర్వృక్షైర్మహర్షివార్ధకాద్వృద్ధమహర్షిసమూహాత్తదాతిథ్యం తస్య నలస్య పూజాఽశిక్షి శిక్షితేవ। కింభూతైః శాఖిభిః— వయోతిపాతేన పక్షిపతనేనోద్గత ఉచ్ఛ్రితో యో వాతస్తేన వేపితే కమ్పితే పల్లవే శాఖాగ్రలక్షణే ఏవ కరే హస్తే పుష్పాణి ఫలాని చ సమాదాయ గృహీత్వా స్థితైః। వృద్ధమహర్షిసఙ్ఘోఽపి వృద్ధత్వాదేవ చలే హస్తే ఫలాని పుష్పాణి చ గృహీత్వా రాజపూజార్థం యథా తిష్ఠతి తథా వృక్షా అపి। ఉద్యానే మహర్షయస్తిష్ఠన్తీతి సూచితమ్। విజనే విద్యాభ్యాసశ్చ। ఫలపుష్పయుక్తా వృక్షాస్తిష్ఠన్తీతి భావః। వృద్ధానాం సమూహో వార్ధకమ్ 'గోత్రోక్షో—' (౪।౨।౩౯) ఇతి సూత్రే 'వృద్ధాచ్చ' ఇతి వక్తవ్యాద్వుఞ్। మహర్షీణాం వార్ధకమితి షష్ఠీసమాసః। సామర్థ్యాద్వృత్త్యన్తర్గతస్యాపి 'వృద్ధ' శబ్దస్య యథాకథంచిత్ 'మహర్షి' శబ్దేనాన్వయః। మహర్షిపక్షే,—వయసస్తారుణ్యస్య। 'ఆఖ్యాతోపయోగే'

(౧।౪।౨౯) ఇత్యపాదానత్వమ్। ఆతిథ్యమ్, తాదర్థ్యే 'అతిథేర్ఞ్యః' (౫।౪।౨౬) ఇతి ఞ్యః। శాఖినః వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః॥౭౭॥

రాజానం దృష్ట్వా సాత్త్వికభావోత్పత్తేః కణ్టకితత్వాత్ప్రథమం కేతకం వర్ణయతి—

వినిద్రపత్రాలిగతాలికైతవాన్మృగాఙ్కచూడామణివర్జనార్జితమ్।

దధానమాశాసు చరిష్ణు దుర్యశః స కౌతుకీ తత్ర దదర్శ కేతకమ్॥౭౮॥

వినిద్రేతి॥ స నలస్తత్ర వనే కౌతుకీ అపూర్వ పుష్పాదిదర్శనోత్సుకః, విరహీ వా సన్ కేతకం కేతకీపుష్పం దదర్శ। కింభూతం కేతకమ్— వినిద్రా వికసితా పత్రాలిః పత్రపఙ్క్తిస్తత్ర గతాః, తాం వా గతా యే అలయో భ్రమరాస్తేషాం కైతవాన్మిషాత్ మృగాఙ్కశ్చన్ద్రః చూడామణౌ యస్య స శివః, తేన వర్జనం పురాణప్రసిద్ధః పరిత్యాగస్తేనార్జితముపార్జితమాశాసు దిశాసు చరిష్ణు ప్రసరణశీలం దుర్యశోఽపకీర్తిః తాం దధానమ్। భ్రమరా న సన్తి, కింతు మహాదేవకృతపరిత్యాగజన్యమయశ ఇతి। మహతా పరిత్యక్తోఽయశోభాగ్భవతి। చరిష్ణు 'అలంకృఞ్-' (౩।౨।౧౩౬) ఇత్యాదినా ఇష్ణుచ్। కౌతుకీ 'అత ఇనిః'(౫।౨।౧౧౫)। కేతక్యాః పుష్పం కేతకమ్। వికారావయవప్రత్యయస్య 'పుష్పమూలేషు బహులమ్' (వాం ౨౯౫౦) ఇతి వచనాల్లుక 'లుక్ తద్ధిత—' (౧।౪।౪౯) ఇతి స్త్రీప్రత్యయలుక్॥౭౮॥

వియోగభాజాం హృది కణ్టకైః కటుర్నిధీయసే కర్ణిశరః స్మరేణ యత్।

తతో దురాకర్షతయా తదన్తకృద్విగీయసే మన్మథదేహదాహినా॥౭౯॥

వియోగేతి॥ 'తేన నలేన ఇతి కుధా క్రోధేన కేతకమాక్రుశ్యతానిన్ద్యత' ఇతి తృతీయశ్లోకేనాన్వయః। ఇతీతి కిమ్— స్మరేణ కామేన వియోగభాజాం వియోగినాం స్త్రీపుంసానాం హృది వక్షసి కణ్టకైః కటుః క్రూరః కర్ణిశరః కర్ణయుక్తో బాణః త్వం యద్యస్మాన్నిధీయసే నిక్షిప్యసే తతస్తస్మాత్కారణాత్ కర్ణిశరత్వాద్వా హృదయాద్వా దురాకర్షతయోద్ధర్తుమశక్యతయా తదన్తకృద్వియోగినాం ప్రాణహారీ త్వం మన్మథదేహదాహినా స్మరహరేణ మహాదేవేన విగీయసే నిన్ద్యసే। యేన వియోగినో హతా అస్మదాదయః, స దగ్ధ ఏవ తత్రేత్ప్రేష్యస్త్వం కేతకమితి నిన్ద్యసే। లుప్తోత్ప్రేక్షా॥౭౯॥

త్వదగ్రసూచీసచివేన కామినోర్మనోభవః సీవ్యతి దుర్యశఃపటౌ।

స్ఫుటం స పత్త్రైః కరపత్త్రమూర్తిభిర్వియోగిహృద్ధారుణి దారుణాయతే॥౮౦॥

త్వదగ్రేతి॥ మనోభవః కామస్తవాగ్రమేవ సూక్ష్మత్వాత్తీక్ష్ణత్వాచ్చ సూచీ తద్రూపేణ సచివేనోపకారకేణ సహాయేన కృత్వా కామినోః స్త్రీపుంసయోః పరస్పరధైర్యభఙ్గౌ దుర్యశోలక్షణౌ పటోం సీవ్యతి యోజయతి। తత్త్రప్రథమకలికయాతిసురభితయోద్దీపనభావహేతుభూతయా కామినాబుచితానుచితసంబన్ధమప్యవిచార్య మిథో రిరంసూ ప్రవర్తేతే ఇతి భావః। స్ఫుటముత్ప్రేక్షతే— స కామో వియోగినాం హృదేవ దారు కాష్ఠం తస్మిన్ కరపత్త్రవత్కకచవన్మూర్తిః స్వరూపం యేషాం తైస్తవ పత్త్రైః కృత్వా దారుణాయతే భీషణవదాచరతి। కేతకాప్రదర్శనాద్వియోగినోః స్త్రీపుంసయో ర్ధైర్యభఙ్గః, పత్త్రదర్శనాచ్చ హృదయం విదీర్ణం భవతీతి భావః। 'దారుణాయసే' ఇతి పాఠే త్వమితి జ్ఞాతవ్యమ్। సూచీ ఇతి గౌరాదిపాఠాన్ఙీష్। కామినోః వియోగీత్యత్ర చ 'పుమాన్స్త్రియా' (౧।౨।౬౭) ఇత్యేకశేషః॥౮౦॥

ధనుర్మధుస్విన్నకరోఽపి భీమజాపరం పరాగైస్తవ ధూలిహస్తయన్।

ప్రసూనధన్వా శరసాత్కరోతి మామితి కుధాక్రుశ్యత తేన కేతకమ్॥౮౧॥

ధనురితి॥ ప్రసూనధన్వా కామస్తవ పరాగైర్ధూలిభిః ధూలిహస్తయన్ ధూలియుక్తం హస్తం కుర్వన్సన్ భీమజాపరం భైమ్యనురక్తం మాం శరసాద్బాణాధీనం బాణలక్ష్యం కరోతి। కింభూతః— ధనుః పుష్పం తస్య మధునా రసేన ఖిన్న ఆర్ద్రః కరో యస్య ఇతి కేతకమనిన్ద్యత। తవ ధూలిర్యది న స్యాత్తదా కామః ఖిన్నకరత్వాచ్చ్యుతసాయకః స్యాత్। అతోఽయమపరాధస్తవైవ। ఖిన్నకరో ధనుర్ధరో ధూలియుక్తం హస్తం కరోతీతి జాతిః। ధూలిహస్తయన్నితి ధూలియుక్తం హస్తం కరోతీతి ణ్యన్తాచ్ఛతృ। ప్రసూనధన్వా ఇతి 'ధనుషశ్చ' (౫।౪।౧౩౨) ఇత్యనఙ్। శరసాదితి 'తదధీన—' (౫।౪।౧౫౪) ఇతి సాతిః॥౮౧॥

విదర్భసుభ్రూస్తనతుఙ్గతాప్తయే ఘటానివాపశ్యదలం తపస్యతః।

ఫలాని ధూమస్య ధయానధోముఖాన్స దాడిమే దోహదధూపిని ద్రుమే॥౮౨॥

విదర్భేతి॥ స నలో దాడిమే ద్రుమే దాడిమసంజ్ఞకే ఫలాని అపశ్యత్। కింభూతే ద్రుమే— దోహదధూపిని అతిశయితఫలాదిసమృద్ధిర్యేన భవతి తద్దోహదమ్। దాడిమీవృక్షస్య దోహదం యో ధూపో దోహదధూపః, సోఽస్యాస్తీతి తస్మిన్। కానివ— ఘటానివ। కింభూతాన్ ఘటాన్— విదర్భసుభ్రూభైమీ, తస్యాః స్తనయోస్తుఙ్గతా ఉచ్చైస్త్వం తస్యా ఆప్తయేఽలమతిశయేన తపస్యతస్తపః కుర్వతః। అత ఏవ ధూమస్య ధయాన్ ధాయకాన్। అత ఏవాధోముఖాన్। అన్యోఽప్యుచ్చపదప్రాప్తయేఽధోముఖో ధూమపానాదినా తపశ్చరతి। ఏతాని దాడిమీఫలాని న, కింతు ఘటా ఏవైతే। తానివేత్యుత్ప్రేక్షా। తపస్యతః 'కర్మణో రోమన్థ–' (౩।౧।౧౫) ఇత్యాదినా క్యఙ్। 'తపసః పరస్మైపదం చ' (వాం ౧౭౩౩) ఇతి వక్తవ్యాచ్ఛతృ। ధయాన్ 'పాఘ్రా–' (౩।౧।౧౩౭) ఇతి సూత్రేణ ధేటః శః। 'తత్రోపసర్గానువృత్తిర్నావశ్యకీ' ఇతి వృత్త్యావుక్తమ్। దోహదధూపిని ఇతి కర్మధారయాదినిః సమర్థనీయః॥౮౨॥

వియోగినీమైక్షత దాడిమీమసౌ ప్రియస్మృతేః స్పష్టముదీతకణ్టకామ్।

ఫలస్తనస్థానవిదీర్ణరాగిహృద్విశచ్ఛుకాస్యస్మరకింశుకాశుగామ్॥౮౩॥

వియోగినీమితి॥ అసౌ నలో దాడిమీమైక్షతాపశ్యత। కింభూతామ్— వియోగినీం విభిః పక్షిభిః శుకాదిభిః యోగోఽస్యా అస్తీతి। అథ చ వియోగినీం విరహిణీం నాయికామివేతి లుప్తోత్ప్రేక్షా। ప్రియస్మృతేర్దోహదాదిస్మరణాత్ (లక్షణయా) ప్రాప్తేర్హేతోః స్ఫుటం ప్రకటముదీతకణ్టకాం, ప్రియస్మరణాద్రోమాఞ్చితాఙ్గీమ్। నాయికాపి నాయకస్మరణాద్రోమాఞ్చితాఙ్గీ భవతి। తథా, —ఫలాని స్తనా ఇవ, తేషాం స్థానే మధ్యే విదీర్ణ స్ఫుటితం రాగి పక్వత్వాల్లోహితయుక్తం హృత్ అన్తరప్రదేశస్తస్మిన్విశన్తి యాని శుకాస్యాని శుకముఖాని తాన్యేవ స్మరస్య కింశుకాని పలాశపుష్పాణ్యేవ ఆశుగా వాణా యస్యామ్। నాయికాపక్షే, —దాడిమీఫలతుల్యస్తనమధ్యే విరహిత్వాత్స్ఫుటితమనురాగయుక్తం యద్ధృదయం తస్మిన్విశన్తః శుకాస్యతుల్యా మదనకింశుకా ఆశుగా బాణా యస్యాః। దాడిమీఫలం స్వయమేవ విదీర్యతే। అథవా ఫలస్య పరమాత్మసాక్షాత్కార లక్షణస్య స్తనం కథకమ్। బోధకమితి యావత్। ఏవంభూతం యత్ స్థానం తురీయావస్థాలక్షణం తస్మాద్విదీర్ణచ్యుతం తురీయావస్థామప్రాప్తమేవంభూతం పూర్వం విషయేషు రాగి సానురాగం యద్ధృదయం తద్విశన్తః శుకాః (లక్షణయా) తదుపదేశా యోగాభ్యాసేన హృదయసంలగ్నాస్తైః ఆస్యాః క్షేప్యాః స్మరకింశుకాశుగా యస్యాస్తామ్। విషయేభ్యః పరావృత్తచిత్తామ్। అనన్తరం ప్రియస్య పరప్రేమాస్పదస్య సచ్చిదానన్దఘనస్య పరమాత్మస్వరూపస్య స్మృతేః సంనిహితానన్తరప్రాప్తస్యానుధ్యానాచ్ఛీఘ్రతత్ప్రాప్తిసంభావనాసంజాతహర్షేణోద్గతరోమాఞ్చామ్। వివిధా యోగా వియోగాస్తద్వతీమష్టాఙ్గయోగయుక్తాం, విశిష్టాం యోగినీం వా తద్వదైక్షత। సామర్థ్యాత్ 'ఇవ' శబ్దలాభః। వియోగినీ మితి 'సంపృచా—' (౩।౨।౧౪౨) ఇత్యాదినా

విపూర్వాద్ద్యుజేః కర్మకర్తరి ఘినుణి జీప్। దాడిమీతి జాతివాచిత్వాన్ఙీష్। ఉత్పూర్వాదీజ్ (ద్లైవాదికాత్) కర్తరి నిష్ఠాయాముదీత ఇతి। స్తనేతి పదే పచాద్యచ్। ఆస్యేతి అస్యతేర్ణ్వలన్తాత్కర్మణి ణ్యత్॥౮౩॥

స్మరార్ధచన్ద్రేషునిభే క్రశీయసాం స్ఫుటం పలాశేఽధ్వజుషాం పలాశనాత్।

స వృన్తమాలోకత ఖణ్డమన్వితం వియోగిహృత్ఖణ్డిని కాలఖణ్డజమ్॥౮౪॥

స్మరార్ధేతి॥ స నలః పలాశే పలాశపుష్పే వృన్తం ప్రసవబన్ధనమాలోకతాద్రాక్షీత్। కింభూతే పలాశే—స్మరస్యార్ధచన్ద్రాకారో య ఇషుర్బాణస్తన్నిభే తత్తుల్యే, తద్బ్యాజే వా। తథా,—వియోగిహృత్ఖణ్డిని విరహిహృదయవిదారకే। అత ఏవ క్రశీయసాం కృశతరాణామధ్వజుషాం పథికానాం పలాశనాత్ పలం మాంసం తస్యాశనాద్భక్షణాత్ స్ఫుటం ప్రకటమేవ పలాశే పలం మాంసమశ్నాతీత్యన్వర్థసంజ్ఞకే। 'పలాశ' శబ్దస్యావృత్త్యా యోజనీయమ్। కిమివ—కాలఖణ్డజం కాలఖణ్డాజ్జాతమన్వితం వియోగిహృది సంబద్ధం ఖణ్డమంశమివేతి లుప్తోత్ప్రేక్షా। దక్షిణపార్శ్వస్థం కృష్ణం మాంసం కాలఖణ్డమ్। క్రశీయసాం కృశాదీయసుని 'రఋుతః—' (౬।౪।౧౬౧) ఇతి రః॥౮౪॥

నవా లతా గన్ధవహేన చుమ్బితా కరమ్బితాఙ్గీ మకరన్దశీకరైః।

దృశా నృపేణ స్మితశోభికుడ్మలా దరాదరాభ్యాం దరకమ్పినీ పపే॥౮౫॥

నవేతి॥ దరాదరాభ్యాముపలక్షితేన నృపేణ నలేన లతా దృశా నేత్రేణ కృత్వా పపే సాదరం దదృశే। పుష్పితలతాదిదర్శనం విరహిణామసహ్యమితి దరో భయమ్। రమణీయదర్శనాచాదరః। తిర్యగాదిసంభోగవృత్తాన్తావలోకనం విరహిణాం కౌతూహలమావహతీతి నృపాదరః। కింభూతా లతా—నవా నూతనపల్లవా। తథా, గన్ధవహేన కామితుల్యేన వాయునా చుమ్బితా స్పృష్టా। అత ఏవ మకరన్దసీకరైః పుష్పరసకణైః కరమ్బితమఙ్గం యస్యాః సా। తథా, స్మితేన వికసనేన శోభీని కులాని ముకులాని యస్యాః। తథా, వాయుసంగమాత్ దరమీషత్కమ్పతే ఏవంశీలా। న విద్యతే బాలతా బాలత్వం యస్యాః। తరుణీత్యర్థః। సా యథా లతాసదృశీ తన్వీ కస్తూర్యాదిగన్ధయుక్తేన నాయకేన చుమ్బితా రోమాఞ్చయుక్తాఙ్గీ ఈషద్ధాస్యేన శోభితకుడ్మలాకారదన్తా ఈషత్సాత్త్వికకమ్పయుక్తా కేనచిత్కౌతుకినా పరస్త్రీత్వాద్భయమ్, సౌన్దర్యాదాదరస్తాభ్యాం యుక్తేన దృశ్యతే। యద్వా,—వహతీతి వహః, బాలతాగన్ధస్య శైశవలేశస్య వహః, నైవంభూతః—

నబాలతాగన్ధవహాస్తరుణస్తేన చుమ్బితా కాచిత్ నవా నవోఢా లతాసదృశీ తన్వీ నవోఢత్వాత్ సకమ్పా। నకారస్య నిషేధార్థస్య సమాసత్వాన్నలోపాభావః। సంయోగోపధత్వేఽపి 'అఙ్గగాత్రకణ్ఠేభ్యస్త్విష్యతే' ఇతి జీష్॥౮౫॥

విచిన్వతీః పాన్థపతఙ్గహింసనైరపుణ్యకర్మాణ్యలికజ్జలచ్ఛలాత్।

వ్యలోకయచ్చమ్పకకోరకావలీః స శమ్బరారేర్బలిదీపికా ఇవ॥౮౬॥

విచిన్వతీరితి॥ స నలః చమ్పకకోరకావలీశ్చమ్పకకుడ్మలపఙ్క్తీర్వ్యలోకయద్దదర్శ। కా ఇవ— శమ్బరారేః కామస్య బలిదీపికా బల్యర్థదీపికా ఇవ। కింభూతాశ్చమ్పకకోరకావలీః— పాన్థా ఏవ పతఙ్గాః శలభాస్తేషాం హింసనైర్మారణైః అలికజ్జలచ్ఛలాత్ అలయో భ్రమరా ఏవ కజ్జలం తస్య ఛ్లాద్వ్యాజాదపుణ్యకర్మాణి పాపకర్మాణి విచిన్వతీరర్జయన్తీః। కామోద్దీపకాని చమ్పకాని దృష్ట్వా విరహిణో మ్రియన్తే। 'పన్థో ణ నిత్యమ్' (౫।౧।౭౬) ఇతి ణే పాన్థః। చమ్పకోపరి భ్రమరో న తిష్ఠతీతి కశ్చిత్। తత్ర తిష్ఠతి పరంతు మ్రియతే ఇతి ప్రామాణికాః॥౮౬॥

అమన్యతాసౌ కుసుమేషు గర్భగం పరాగమన్ధంకరణం వియోగినామ్।

స్మరేణ ముక్తేషు పురా పురారయే తదఙ్గభస్మేవ శరేషు సంగతమ్॥౮౭॥

అమన్యతేతి॥ అసౌ నలః కుసుమేషు గర్భగమాన్తరప్రదేశగతం పరాగం పురా పూర్వం స్మరేణ పురారయే శివాయ ముక్తేషు పుష్పరూపేషు శరేషు సంగతం లగ్నం తస్య శివస్యాఙ్గలగ్నం భస్మ ఇవామన్యతాతర్కయత్। కింభూతమ్— వియోగినామన్ధంకరణం నేత్రోపఘాతకమ్। భస్మనాఽన్ధత్వం భవతి। అన్ధంకరణమితి 'ఆఢ్యసుభగస్థూల–'(౩।౨।౫౬) ఇతి ఖ్యున్। 'అరుర్ద్విషద్–' (౬।౩।౬౭) ఇతి ముమ్॥౮౭॥

పికాద్వనే శృణ్వతి భృఙ్గహుంకృతైర్దశాముదఞ్చకరుణే వియోగినామ్।

అనాస్థయా సూనకరప్రసారిణీం దదర్శ దూనః స్థలపద్మినీం నలః॥౮౮॥

పికాదితి॥ దూనః సంతప్తో నలః స్థలపద్మినీం దదర్శ। కస్మిన్సతి— వనే పికాత్కోకిలాద్వియోగినాం దశామవస్థాం మృఙ్గాణాం భ్రమరాణాం హుంకృతైర్హుంకారైః కృత్వా

శృణ్వతి సతి। కింభూతే వనే— ఉదఞ్చన్తో వికాసం ప్రాప్నువన్తః కరుణసంజ్ఞకా వృక్షా యస్మిన్। కింభూతామ్— అనాస్థయా నలగతాఽధీరతయాఽభినయవశాత్ సూనాని పుష్పాణి కమలాని తల్లక్షణకరాన్హస్తాన్ ప్రసారయతీత్యేవంశీలా తామ్, అనాస్థాయాఽనాదరేణాపశ్యదితి వా। అన్యస్మిన్నపి దయావతి కస్యచిత్ కష్టాం దశాం శృణ్వతి సతి అనిచ్ఛయా కిమనేనేతి కరం ప్రసార్య కశ్చన వారయతి। యద్వా,—అనాస్థయా సంసారానిత్యతయాభినయవశాత్కరం ప్రసారయతీతి। వనే పికాః కూజన్తి భృఙ్గా హుంకారం కుర్వన్తి కరుణపుష్పాణి వికసన్తి కమలాని చోన్మీలన్తి। ఏతచ్చ దృష్ట్వా విరహిణో వ్యథన్తే ఇతి భావః। కిమిదం వనం శృణోతి దుఃఖవార్తా మితీవ పుష్పవికాసవ్యాజేన కరం ప్రసారయతీతి వార్థః। ఆస్థా ఇత్యత్ర 'ఆతశ్చోపసర్గే-' (౩।౧।౧౩౬) ఇత్యఙ్। దూన ఇతి దీర్ఘాహూజః స్వాది- (త్వేనాది-) త్వాన్నిష్ఠానః। కరుణో వృక్షః, పక్షే, —కరుణా దయా॥౮౮॥

రసాలసాలః సమదృశ్యతామునా స్ఫురద్ద్విరేఫారవరోషహుంకృతిః।

సమీరలోలైర్ముకులైర్వియోగినే జనాయ దిత్సన్నివ తర్జనాభియమ్॥౮౯॥

రసాలేతి॥ అమునా నలేన రసాల ఆమ్రలక్షణః సాలో వృక్షః సమదృశ్యత దృష్టః। కింభూతః— స్ఫురన్తో భ్రమన్తో ద్విరేఫా భ్రమరాస్తేషామారావ ఏవం రోషహుంకృతిః క్రోధహుంకారో యస్య। కిం కుర్వన్నివ— సమీరేణ వాయునా లోలైర్ముకులైః కృత్వా వియోగినే విరహిణే జనాయ తర్జనాయా భర్త్సనాయా భీర్భయం తో దిత్సన్నివ దాతుమిచ్ఛన్నివ। అన్యోఽపి హుంకృత్య లలేనాఙ్గుల్యాదినా తర్జయతి। 'రసాల' శబ్దస్తత్పుష్పే వర్తతే। దిత్సన్నితి దదాతేః సని ద్విర్వచనమ్ 'సని మీమా' (౭।౪।౫౪) ఇతీస్। 'అత్ర లోపోఽభ్యాసస్య' (౭।౪।౫౮) ఇత్యభ్యాసలోపః 'సః స్యార్ధధాతుకే' (౭।౪।౪౯) ఇతి తః। 'భయభీత-' (వాం ౧౨౭౫) ఇత్యాదినా వక్తవ్యాత్తర్జనాభియమితి సమాసః॥౮౯॥

దినే దినే త్వం తనురేధి రేఽధికం పునః పునర్మూర్చ్ఛ చ తాపమృచ్ఛ చ।

ఇతీవ పాన్థాఞ్శపతః పికాన్ద్విజాన్సఖేదమైక్షిష్ట స లోహితేక్షణాన్॥౯౦॥

దినే దిన ఇతి॥ స నలః పికాన్ ద్విజాన్పక్షిణః బ్రాహ్మణాంశ్చ సఖేదం సోద్వేగమైక్షిష్ట దదర్శ। కింభూతానివ—ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ పాన్థాఞ్జనాఞ్శపత ఇవ పాన్థేభ్యః శాపం దదత ఇవ। యతో లోహితేక్షణాన్మత్తత్వాద్రక్తనేత్రాన్। ఇతీతి కిమ్ — రే పాన్థ, త్వం దినే దినే అధికం భృశం తనుః కృశ ఏధి భవ, పునస్త్వం మూర్చ్ఛ మూర్చ్ఛాం ప్రాప్నుహి। తథా, త్వం తాపం

సర్వాఙ్గతాపమృచ్ఛ లభస్వ చ। పికః స్వభావాద్రక్తలోచనః। పికశబ్దం శ్రుత్వా పాన్థానాం మూర్చ్ఛా తాపశ్చ భవతి। క్రుద్ధా బ్రాహ్మణా అపి రక్తనేత్రాః సన్తః శాపం దదతే। 'రే' ఇత్యనాదరేఽవ్యయమ్। ఏధి। అస్తేర్లోటి హే: 'హుఝల్భ్యో హేర్ధిః'— (౬।౪।౧౦౧) ఇతి ధౌ 'ధ్వసోరేద్ధౌ'— (౬।౪।౧౧౯) ఇత్యేత్త్వే 'శ్నసోః— (౬।౪।౧౧౧) ఇత్యలోపశ్చ। ఋచ్ఛ ఇత్యతేర్లోటి 'పాఘ్రా—' (౭।౩।౧౭౮) ఇత్యాదినా ఋచ్ఛాదేశే 'అతో హేః' (౬।౩।౧౦౫) ఇతి హేర్లుక్। ఋచ్ఛేర్వా। పాన్థాన్ నిత్యం పన్థానం గచ్ఛన్తీత్యర్థే 'పన్థో ణ నిత్యమ్' (౫।౧।౭౬) ఇతి ణః, పన్థాదేశశ్చ। జ్ఞీప్స్యమానత్వాభావాత్ పాన్థానితి ద్వితీయా। ఉపాలమ్భాభావాచ్ఛ ' శపతః' ఇతి తఙ్గభావః॥౯౦॥

అలిస్రజా కుడ్మలముచ్చశేఖరం నిపీయ చామ్పేయమధీరయా ధియా।

స ధూమకేతుం విపదే వియోగినాముదీతమాతఙ్కితవానశఙ్కత॥౯౧॥

అలీతి॥ స నలః చామ్పేయం కుడ్యలమధీరయా ధియా బుద్ధ్యా నిపీయ సాదరమాలోక్య ఆతఙ్కితవాన్ చకితః సన్ వియోగినాం విపదే వినాశాయోదీతముదయం ప్రాప్తం తమేవ ధూమకేతుముత్పాతవిశేషమశఙ్కత తర్కితవాన్। ధూమకేతుర్వినాశసూచకః। కింభూతం కుడ్మలమ్— అలిస్రజా భ్రమరపఙ్క్త్యోచ్చశేఖరముచ్చాగ్రమ్। 'చామ్పేయశ్చమ్పకో హేమపుష్పకః' ఇత్యమరః। తతో వికారప్రత్యయస్య 'పుష్ప—' (వాం ౨౯౫౦) ఇతి లుక్। కుడ్యలమితి 'కలస్తృపశ్చ' (ఉం సూం ౧౦౪) ఇత్యత్ర కలప్రత్యయమనువర్త్య 'కుటికశికాంతిభ్యః ప్రత్యయస్య ముట్' (ఉం సూం ౧౧౪) ఇతి కలే తస్య ముడాగమే 'కుట కౌటిల్యే' ఇత్యస్య ధాతోః 'కుట్మలః' టమధ్యోఽయమ్। 'కుట బాల్యే' ఇత్యస్య 'కుడ్మలః ' డమధ్యోఽపి। తథా చ మేదినీకోషః— 'కుడ్మలో ముకులే పుంసి న ద్వయోర్నరకాన్తరే' ఇతి॥౯౧॥

గలత్పరాగం భ్రమిభఙ్గిభిః పతత్ప్రసక్తభృఙ్గావలి నాగకేసరమ్।

స మారనారాచనిఘర్షణస్ఖలజ్వలత్కణం శాణమివ వ్యలోకయత్॥౯౨॥

గలదితి॥ స నలో నాగకేసరం నాగకేసరకుసుమం శాణమివ నికషమిద కషణపాషాణమివ వ్యలోకయత్। కీదృశమ్— గలత్పరాగం భ్రశ్యత్పరాగమ్। తథా భ్రమిభఙ్గిభిర్భ్రమణరచనావిశేషైః పతన్తీ వృక్షాదాగచ్ఛన్తీ ప్రసక్తా లగ్నా భృఙ్గావలిర్భ్రమరపఙ్క్తిర్యస్మిన్। కింభూతం శాణమ్— మారస్య కామస్య నారాచా

బాణశల్యాని తేషాం నిఘర్షణాత్స్ఖలన్తో భ్రశ్యన్తో జ్వలన్తో దేదీప్యమానాః కణాః స్ఫులిఙ్గా యస్మాత్। పరాగో జ్వలత్పతత్కణస్థానే। భృఙ్గావలిర్నారాచస్థానే। శాణస్యాపి భ్రమణం భవతి। లోహసంఘర్షాజ్జ్వలన్తః కణాశ్చ తస్మాదుచ్చలన్తి। 'శాణస్తు నికషః కషః' ఇత్యమరః॥౯౨॥

తదఙ్గముద్దిశ్య సుగన్ధి పాతుకాః శిలీముఖాలీః కుసుమాద్గుణస్పృశః।

స్వచాపదుర్నిర్గతమార్గణభ్రమాత్స్మరః స్వనన్తీరవలోక్య లజ్జితః॥౯౩॥

తదితి॥ స్మరః కామః శిలీముఖాలీర్భ్రమరపఙ్క్తీరవలోక్య స్వచాపాత్స్వధనుషః దుర్నిర్గతా దుఃఖేన నిర్గతా మార్గణా బాణాస్తేషాం భ్రమాద్భ్రాన్తేః లజ్జితో లజాం ప్రాప్త ఇవ (లుప్తోత్ప్రేక్షా)। కింభూతాః శిలీముఖాలీః—కుసుమాదపి సుగన్ధి తదఙ్గం నలాఙ్గముద్దిశ్య పాతుకాః పతనశీలా ఆగచ్ఛన్తీః। యద్వా, —కుసుమాత్సకాశాత్పాతుకాః। యద్వా,—కుసుమగుణబద్ధాత్కుసుమలక్షణాద్ధనుషః పాతుకాః। యతో గుణస్పృశో గుణాభిలాషిణీః, మౌర్వీస్పృశశ్చ। స్వనన్తీః శబ్దాయమానాః। 'శిలీముఖ' పదం భ్రాన్తేః కారణమ్। 'అలిబాణౌ శిలీముఖౌ' ఇత్యమరః। దుర్నిర్గతో హి బాణో ధ్వనతి లక్ష్యం చ న స్పృశతి తేన ధానుష్కో లజ్జతే। సుగన్ధీతి సుపూర్వస్య 'గన్ధస్యేత్' (౫।౪।౧౩౫) ఇతీత్త్వమ్। పాతుకాః తచ్ఛీలే 'లషపత—' (౩।౨।౧౫౪) ఇత్యుకఞ్ ॥౯౩॥

మరుల్లలత్పల్లవకణ్టకైః క్షతం సముచ్చలచ్చన్దనసారసౌరభమ్।

స వారనారీకుచసంచితోపమం దదర్శ మాలూరఫలం పచేలిమమ్॥౯౪॥

మరుదితి॥ స నలః పచేలిమం పక్వం మాలూరఫలం బిల్వఫలం దదర్శ। కింభూతమ్—మరుతా లలన్తో విలసన్తో యే పల్లవాః శాఖాగ్రాణి తేషాం కణ్టకైః క్షతమ్। మరుత్ దేవః, తద్వల్లలన్విలాసం కుర్వన్ యః పల్లవో విటస్తస్య కణ్టకాః కణ్టకవత్తీక్ష్ణా నఖాస్తైః క్షతమ్। అథ చ, —తస్య పల్లవ ఇవ పల్లవః పాణిః, తస్య కణ్టకైర్నఖైరితి ఛాయార్థః। తథా సముచ్చలదుద్గచ్ఛచ్చన్దనవత్సారం శ్రేష్ఠం సౌగన్ధ్యం యస్మాత్। చన్దనస్య సారం సౌగన్ధ్యం యస్మాదితి చ। 'సార' శబ్దేన ఘనసారః కర్పూరో లక్షణయా, శ్రీఖణ్డయుక్తః సార ఇతి వా। అత ఏవ వారనారీ గణికా తస్యాః కుచౌ తాభ్యాం సంచితా తుల్యా, అర్జితా వా ఉపమా సాదృశ్యం యస్య। గణికాస్తనతుల్యశోభం వా। కులస్త్రీకుచే నఖక్షతాదిప్రాకట్యోక్తేరనౌచిత్యమితి 'వార' ఇతి పదమ్। 'బిల్వే శాణ్డిల్యశైలూషౌ మాలూరశ్రీఫలౌ' ఇత్యమరః। లలతిరుభయపదీ।

'ఇగన్తాచ్చ లఘుపూర్వాత్' (౫।౧।౧౩౧) ఇతి భావేఽణ్। కర్మకర్తరి కేలిమర ఉపసంఖ్యానాత్పచేలిమమ్॥౯౪॥

యువద్వయీచిత్తనిమజ్జనోచితప్రసూనశూన్యేతరగర్భగహ్వరమ్।

స్మరేషుధీకృత్య ధియా భయాన్ధయా స పాటలాయాః స్తబకం ప్రకమ్పితః॥౯౫॥

యువేతి॥ స నలో భయాన్ధయా భయభ్రాన్తయా ధియా బుద్ధ్యా పాటలాయాః స్తబకం గుచ్ఛం స్మరేషుధీకృత్య కామతూణీరీకృత్య ప్రకమ్పితశ్చకితః। కింభూతం గుచ్ఛమ్— యువద్వయీ స్త్రీపుంసద్వయీ తస్యాశ్చిత్తే వేద్యేఽన్తఃకరణే తయోర్మధ్యే నిమజ్జనం బ్రుడనం తస్మిన్నుచితానియోగ్యాని ప్రసూనాని పుష్పాణి తైః శూన్యేతరం పూర్ణ గర్భగహ్వర మధ్యబిలం యస్య। ఏతత్పాటలాగుచ్ఛం న భవతి, కింతు కామస్య శస్త్రమితి బుద్ధ్యా కమ్పిత ఇత్యర్థః॥౯౫॥

మునిద్రుమః కోరకితః శితిద్యుతిర్వనేఽమునామన్యత సింహికాసుతః।

తమిస్రపక్షత్రుటికూటభక్షితం కలాకలాపం కిల వైధవం వమన్॥౯౬॥

మునీతి॥ అమునా నలేన బనే కోరకితః శితిః కృష్ణా ద్యుతిర్యస్య స మునిద్రుమోఽగస్త్యవృక్షః సింహికాసుతో రాహురివామన్యత జ్ఞాతఇతి లుప్తోత్ప్రేక్షా। 'కిల' ఇవార్థే వా। కింభూతో రాహుః— తమిస్రపక్షేఽన్ధకారపక్షే యా త్రుటిశ్చన్ద్రస్య కలావిచ్ఛేదః సైవ కూటం వ్యాజస్తేన భక్షితం గిలితం వైధవం విధుశ్చన్ద్రః, తత్సంబన్ధినం కలాకలాపం కలాసమూహం వమన్నుద్గిరన్। 'ముని' పదం శాన్తిసంభావనాద్వధనివృత్తిసంభావనార్థమ్। శ్యామవర్ణత్వాద్రాహుత్వమ్। శ్యామవృక్షస్య కలికానాం శుభ్రత్వాదాకారసామ్యాచ్చ చన్ద్రకలాత్వమ్। చన్ద్రాద్భయమనేన వ్యజ్యతే। కోరకాః సంజాతా అస్య। తారకాదిత్వాదిత్వాచ్। అథ చ సింహికాపుత్రః సింహః శితిద్యుతిర్ధవలవర్ణః భక్షితం శ్వాపదాద్యుద్గిరన్ వనేఽమన్యత అయం సింహ ఇతి। తద్దర్శనాయథా భయం భవతి తథా విరహిణోఽస్యాగస్త్యదర్శనాజ్జాతమితి భావః। 'శితీ ధవలమేచకౌ' ఇత్యమరః॥౯౬॥

పురా హఠాక్షిప్తతుషారపాణ్డురచ్ఛదా వృతేర్వీరుధి బద్ధవిభ్రమాః।

మిలన్నిమీలం సంస్పృజుర్విలోకితా నభస్వతస్తం కుసుమేషు కేలయః॥౯౭॥

పురేతి॥ కుసుమేషు పుష్పేషు నభస్వతో వాయోః కేలయః క్రీడా విలోకితాః సత్యః తం నలం మిలన్నిమీలం కృతనేత్రసంకోచం ససృజుశ్చక్రుః। కింభూతాః— పురా ఆదౌ హఠేన బలాత్కారేణ ఆక్షిప్తాశ్చాలితాస్తుషారేణ హిమేన పాణ్డురాచ్ఛదాః పత్రాణి యాభిస్తాః। తథా,— వృతేః ఆవరణస్య సంబన్ధిన్యాం వీరుధి లతాయాం బద్ధవిభ్రమాః కృతవిశిష్టభ్రమాః కృతపక్షిభ్రమణా వా। ఛదలక్షణమావరణమాక్షిప్తం యేనేతి వాయువిశేషణం వా। తిర్యగాదిసంభోగావలోకనసుఖాదివశాత్ కృతనేత్రసంకోచమిత్యర్థః। విరహిత్వాదసహ్యత్వాద్వా పరసంభోగదర్శనస్యానుచితత్వాద్వా మిలన్తీ నిమీలా నేత్రవ్యాపారో యస్య। వీరుధి స్త్రీలిఙ్గత్వాద్యోషితి నభస్వతః పుంలిఙ్గత్వాన్నాయకస్య కుసుమేషు కేలయః కామక్రీడాః। 'నేక్షేతార్కం న నగ్నాం స్త్రీం న చ సంసక్తమైథునామ్' (ఆచాం ౧౩౫) ఇతి యాజ్ఞవల్క్యనిషేధాత్॥౯౭॥

గతా యదుత్సఙ్గతలే విశాలతాం ద్రుమాః శిరోభిః ఫలగౌరవేణ తామ్।

కథం న ధాత్రీమతిమాత్రనామితైః స వన్దమానానభినన్దతి స్మ తాన్॥౯౮॥

గతా ఇతి॥ స నలః ఫలగౌరవేణ ఫలబాహుల్యేన పుణ్యజన్యఫలాధిక్యేన చ అతిమాత్రమతిశయేన నామితైర్నమ్రితైః శిరోభిరగ్రభాగైర్మస్తకైశ్చ తాం ధాత్రీం పృథ్వీమ్, ఉపమాతరం చ వన్దమానాన్స్పృశతః, నమస్కారం కుర్వతశ్చ తాన్ద్రుమాన్, సుతాంశ్చ కథం నాభినన్దతి స్మ ప్రీత్యా కథం నాస్తౌషీత్। కాంస్తాన్— యే ద్రుమా యస్యా ధాత్ర్యా ఉత్సఙ్గతల ఉపరిప్రదేశే అథవాఽఙ్కస్థలే విశాలతాం వృద్ధిం గతాః ప్రాప్తాః। తే హి యుక్తకారిణః స్తోతుముచితా ఆసన్। ఫలభరనమ్రా హి వృక్షాః స్తోతవ్యా ఏవ। విరహిత్వాదనభినన్దనమ్। కథమభినన్దతి స్మ కింతు న ఇతి కాకుర్వా। వియోగతప్తాయ తస్మై స్మరోపకరణహేతవః పుష్పవృక్షా ఇవ ఫలవృక్షా అపి న రురుచిరే ఇతి భావః। యతః— 'దుఃఖితే మనసి సర్వమసహ్యమ్' (కిరాతార్జుం ౯।౩౦) ఇతి భారవిః। 'ధాత్రీ స్యాదుపమాతాపి క్షితిరప్యామలక్యపి' ఇత్యమరః। దధతి యామ్, ధయన్తి యామితి ధాత్రీ 'ధః కర్మణి ష్ట్రన్' (౩।౨।౧౮౧) ఇతి ష్ట్రని జీష్। నామితైరితి 'జ్వలహ్వల–' (గం సూం ౩౭౭) ఇతి పాక్షికం మిత్త్వమ్॥౯౮॥

నృపాయ తస్మై హిమితం వనానిలైః సుధీకృతం పుష్పరసైరహర్మహః।

వినిర్మితం కేతకరేణుభిః సితం వియోగినేఽదత్త న కౌముదీముదః॥౯౯॥

నృపేతి॥ అహర్మహః అహ్నో దివసస్య మహస్తేజః తస్మై వియోగినే నృపాయ కౌముదీముదచన్ద్రికాజనితానన్ఁతోషాన్నాదత్త। కింభూతమహమహః—వనానిలైరుద్యానవాయుభిర్ష్మితం హిమీకృతమ్। పుష్పరసైర్మకరన్దైః సుధీకృతమమృతీకృతమ్। కేతకరేణుభిః కేతకీకుసుమపరాగైః సితం శ్వేతం వినిర్మితం కృతమ్। చన్ద్రికాతుల్యమపి దివసే తేజోవిరహిత్వాత్తస్య చన్ద్రికా దుఃఖదాయినీ ఇతి। దుఃఖదం జాతమిత్యర్థః। అహర్మహః కౌముదీతి వ్యస్తరూపకమ్, తస్మై ముదో నాదత్త ఇతి వా। శైత్యాదిగుణయోగాదహర్మహ ఇతి కారణాత్తస్మై ముదోఽదత్త, న కౌముదీతి వా। శైత్యాదిగుణయోగేన దివసతేజః సుఖాన్తరం తస్మై దదౌ, కౌముదీముదో న దదావితి వా। దివసతేజః కౌముదీజన్యహర్షాన్నాదత్త కిమ్। అపి తు దదావేవేతి వా। అహర్మహ ఇతి 'రోఽసుపి' (౮।౨।౬౯) ఇతి రేఫః॥౯౯॥

అయోగభాజోఽపి నృపస్య పశ్యతా తదేవ సాక్షాదమృతాంశుమాననమ్।

పికేన రోషారుణచక్షుషా ముహుః కుహూరుతాహూయత చన్ద్రవైరిణీ॥౧౦౦॥

అయోగేతి॥ అయోగభాజోఽపి విరహిణోఽపి నృపస్య నలస్య తత్ ప్రసిద్ధమాననం ముఖం సాక్షాదబాధితత్వేన అమృతాంశుం చన్ద్రమేవ పశ్యతా పికేన కోకిలేన చన్ద్రవైరిణ్యమావస్యా ముహురాహూయతాకారితా। కింభూతేన పికేన—అనేన ముఖేన విరహిత్వాన్మ్లానేన భవితవ్యం, తదధునాపి న మ్లాయతీతి రోషేణ క్రోధేన అరుణే రక్తే చక్షుషీ యస్య। తథా,—'కుహూః కుహూః' ఇతి రుత్ శబ్దో యస్య। కుహూః ఇతి రౌతీతి వా కుహూః ఇతి రుత్ శబ్దస్తయాఽమావాస్యా ఆకారితా। 'ఉత' ఇతి నిశ్చయే, కింత్వర్థే వా। చన్ద్రవైరిణీ కుహూరితి వా యోజనా। విరహేఽపి చన్ద్రాధిక్యం ముఖస్య। తదేవ పాణ్డుతాదిగుణోపేతమేవేతి వా। 'కుహూః స్యాత్కోకిలాలాపనష్టేన్దుకలయోరపి' ఇతి విశ్వః। పికస్య నేత్రే స్వభావేనైవ రక్తే, శబ్దశ్చ కుహూరితి। తత్రైతత్సర్వముత్ప్రేక్షితం॥౧౦౦॥

అశోకమర్థాన్వితనామతాశయాగతాఞ్శరణ్యం గృహశోచినోఽధ్వగాన్।

అమన్యతావన్తమివైష పల్లవైః ప్రతీష్టకామజ్వలదస్త్రజాలకమ్॥౧౦౧॥

అశోకేతి॥ ఏష నలోఽశోకం వృక్షమేవంభూతమివామన్యత। అర్థేన 'యత్సేవయా శోకో న భవతి' ఇత్యేవంరూపేణాన్వితమన్వర్థం నామ యస్య తస్య భావోఽర్థాన్వితనామతా

తస్యామాశయాభిలాషేణాగతాన్ప్రాప్తాన్గృహాశోచినః
స్త్రీశోచినోఽధ్వగాన్పాన్థానవన్తమిత్రామన్యత' ఇత్యన్వయః। పునః కింభూతమ్— పల్లవైః శాఖాగ్రైః కృత్వా ప్రతీష్ఠమఙ్గీకృతం కామస్య జ్వలత్ ఆరక్తమస్త్రజాలకమస్త్రసమూహో యేన, అస్త్రరూపాణి జాలకాని కలికా యేనేతి వా। యతః— శరణ్యం శరణే రక్షణే సాధుమ్। అన్యోఽపి శరణ్యోఽరిశస్త్రాణి స్వాఙ్గే గృహఙ్శరణాగతాన్ రక్షతి। పల్లవైరవన్తమితి వా। కామస్య జ్వలదస్త్రజాలకమాగ్నేయాస్త్రకాణ్డం యేనేతి వా। అర్థాన్వితనామతాశయా శరణాగతాన్పాన్థానవన్తం మారయన్తమితి వాఽమన్యత। అవన్తం మారణార్థమేవేతి తాత్పర్యమ్। యతః శరణే మారణే సాధుం సమర్థమ్। పథికానాం కామాస్త్రేభ్యో భయమ్, తాని తు పుష్పాన్తరాద్ధారుణాన్యత్రైవ విద్యన్తే। తతశ్చ 'కామశస్త్రాణి స్వహస్తే గృహీత్వాయమేవ మారయతి' ఇతి ప్రకృతౌపయికత్వాదయమేవార్థః సాధీయాన్। రక్తాన్యశోకపుష్పాణి దృష్ట్వా పాన్థా వ్యథన్తే ఇత్యర్థః। 'శరణం వధరక్షిత్రోః శరణం రక్షణే గృహే', 'గృహాః పక్ష్యాం గృహే స్మృతాః' ఇతి విశ్వః। 'క్షారకో జాలకం క్లీబే కలికా కోరకః పుమాన్' ఇత్యమరః। శరణే సాధురితి 'తత్ర సాధుః' (౪।౪।౯౮) ఇతి యత్। అధ్వగాన్ 'అన్తాత్యన్తాధ్వ-' (౩।౨।౪౮) ఇతి డః॥౧౦౧॥

విలాసవాపీతటవీచివాదనాత్పికాలిగీతేః శిఖిలాస్యలాఘవాత్।

వనేఽపి తౌర్యత్రికమారరాధ తం క్వ భోగమాప్నోతి న భాగ్యభాగ్జనః॥౧౦౨॥

విలాసేతి॥ తౌర్యత్రికం నృత్యగీతవాద్యరూపం కర్తృ వనేఽపి తం నలమారరాధ సేవతే స్మ। కస్మాత్— విలాసార్థం క్రీడార్థం వాపీ దీర్ఘికా తస్యాస్తటే తీరే వీచీవాదనాత్తరఙ్గనాదాత్। తథా, పికాః కోకిలా అలినో భ్రమరాస్తేషాం గీతేర్గానాత్। పికానామాలి: పఙ్క్తిర్వా। తథా, శిఖినాం మయూరాణాం లాస్యం నృత్యం తస్య లాఘవాచ్చాతుర్యాత్। అత్రార్థాన్తరం న్యసన్నాహ— క్వేతి, భాగ్యభాగ్దైవయుక్తో జనః పురుషః క్వ కస్మిన్స్థానే భోగం సుఖం సుఖసాధనం వా నాప్నోతి, అపి తు సర్వత్రాపి ప్రాప్నోతి। విరహిణస్తౌర్యత్రికం సుఖాయ న, తథాపి మయూరాదీనాం సేవావ్యాపారో దర్శితః। నలస్య తు న తత్స్వీకారః। భుజ్యత ఇతి భోగ ఇతి తేషాం వాస్తవీ నిరుక్తిరస్త్యేవ। నలస్య సా తదా నాస్తీతి చేత్ మా భూత్, తథాపి భోగ ఏవ। యథా నీరాగజనసమీపస్థా యువతిర్యువతిరేవ। 'ఆ' ఖేదే। తౌర్యత్రికం తం పురషద్వనేఽపి రాధ హింసితవాన్। భాగ్యభాక్ శుభాశుభకర్మభాక్ సుఖదుఃఖాన్యతరసాక్షాత్కారలక్షణం భోగం కుత్ర నాప్నోతి, అపి తు సర్వత్రాపి। యో హి సుఖీ స స్థానాన్తరేఽపి సుఖం ప్రాప్నోతి, యస్తు దుఃఖీ స స్థానాన్తరే గతోఽపి దుఃఖ్యేవేతి వా। సుఖినస్తస్య వనేఽపి సుఖప్రతిపాదనం ప్రసఙ్గకృతమ్। 'భాగ్యం శుభాత్మకవిధౌ స్యాచ్ఛుభాశుభకర్మణి' ఇతి విశ్వః। అలీతీన్నన్తః। ఇకారాన్తత్వే ధ్యన్తత్వాత్పూర్వనిపాతః స్యాత్॥౧౦౨॥

తదర్థమధ్యాప్య జనేన తద్వనే శుకా విముక్తాః పటవస్తమస్తువన్।

స్వరామృతేనోపజగుశ్చ సారికాస్తథైవ తత్పౌరుషగాయనీకృతాః॥౧౦౩॥

తదర్థమితి॥ జనేన లోకేన తదర్థం నలస్తుత్యర్థమేవాధ్యాప్య పాఠయిత్వా తద్వనే నలోద్యానే విముక్తాః పటవః స్ఫుటవాచః శుకాస్తం నలమస్తువన్। తథైవ తేనైవ ప్రకారేణ తద్వనే విముక్తాః స్ఫుటవాచః సారికా అపి స్వరామృతేన తం నలముపజగుస్తుష్టువుః। కింభూతాః— తస్య పౌరుషం పరాక్రమః తస్య గాయనా గాయన్యశ్చ కృతా గాయనీకృతాః। జనేనేతి శేషః। ఉభయోర్విశేషణమ్। సారికాణామేవ వా। అనేన స్తుతిబిరుదావలిపాఠకాః సూచితాః। అధ్యాప్యేతి 'క్రీఙ్జీనాం ణౌ' (౬।౧।౪౮) ఇత్యాత్త్వమ్। గాయనీత్యత్ర 'ణ్యుట్ చ' (౩।౧।౧౪౭) ఇతి ణ్యుట్। తతశ్ఙ్వీః॥౧౦౩॥

ఇతీష్టగన్ధాఢ్యమటన్నసౌ వనం పికోపగీతోఽపి శుకస్తుతోఽపి చ।

అవిన్దతామోదభరం బహిశ్చరం విదర్భసుభ్రూవిరహేణ నాన్తరమ్॥౧౦౪॥

ఇతీతి॥ అసౌ నలః ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ వనమటన్పరిభ్రమన్సన్ బహిశ్వరం బాహ్యమామోదభరం సౌరభాతిశయమవిన్దత ప్రాప। విదర్భసుభ్రూర్భైమీ తస్యా విరహేణాన్తరమామోదభరం హర్షాతిశయం న లేభే। 'బహిః పరమ్' ఇతి క్వచిత్పాఠః। తత్ర పరం కేవలమ్। కింభూతం వనమ్— ఇష్టగన్ధాఢ్యమిష్టేనాభీష్టేన గన్ధేన సౌరభేణాఢ్యం సమృద్ధమ్। కింభూతోఽసౌ— పికోపగీతోఽపి। తథా, — శుకస్తుతోఽపి। 'ఆమోదో హర్షగన్ధయోః' ఇతి విశ్వః॥౧౦౪॥

కరేణ మీనం నిజకేతనం దధద్ద్రుమాలవాలామ్బునివేశశఙ్కయా।

వ్యతర్కి సర్వర్తుఘనే వనే మధుం స మిత్రమంత్రానుసరన్నివ స్మరః॥౧౦౫॥

కరేణేతి॥ స నలః స్మర ఇవ వ్యతర్కి। లోకైరితి శేషః। కింభూతః స్మరః— సర్వే చ తే ఋతవశ్చ సర్వర్తవస్తైర్ఘనే సంపూర్ణేఽత్రాస్మిన్వనే మిత్రం సహాయం మధుం వసన్తమనుసరన్ మృగయమాణః। నిజకేతనం చక్రవర్తిచిహ్నం ధ్వజరూపం మీనం లక్షణభూత రేఖారూపమత్స్యం ద్రుమాణామాలవాలేష్వమ్బు తస్మిన్ని వేశశఙ్కయా కరేణ

దధత్ ధారయన్। దధదితి 'నాభ్యస్తాత్' (౭।౧।౭౮) ఇతి నుమ్ని షేధః। ఆలూయతే ఖన్యత ఇత్యాలవాలమ్। ఔణాదిక ఆలచ్ప్రత్యయః॥౧౦౫॥

లతాబలాలాస్యకలాగురుస్తరుప్రసూనగన్ధోత్కరపశ్యతోహరః।

అసేవతాముం మధుగన్ధవారిణి ప్రణీతలీలాప్లవనో వనానిలః॥౧౦౬॥

లతేతి॥ వనానిలోఽముం నలమసేవత। కింభూతః— లతారూపా అబలాస్తాసాం లాస్యకలా నృత్యవిద్యా తస్యా గురురధ్యాపకః। తథా, —తరుణాం ప్రసూనాని పుష్పాణి తేషాం గన్ధోత్కరస్య గన్ధసమూహస్య పశ్యతోహరశ్చౌరః। తథా, మధు పుష్పరసస్తల్లక్షణే గన్ధవారిణి గన్ధోదకే ప్రణీతం కృతం లీలాప్లవనం జలక్రీడా యేన। మధుగన్ధాఖ్యం నలసర ఇతి కేచిత్। క్రమేణ విశేషణత్రయేణ మన్దత్వ-సుగన్ధత్వ-శీతలత్వాని సూచ్యన్తే। ఏవంవిధో వాయుః కార్యసిద్ధేః సూచకః। అన్యోఽప్యేవంవిధః పీఠమర్దాదిభిః పరిచారకో నాయకం సేవతే। పశ్యతోహర ఇతి 'షష్ఠీ చానాదరే' (౨।౩।౩౮) ఇతి షష్ఠ్యా 'వాగ్దిక్పశ్యద్భ్యో యుక్తిదణ్డహరేషు' (వాం ౩౮౯౭) ఇత్యలుక్॥౧౦౬॥

అథ స్వమాదాయ భయేన మన్థనాచ్చిరత్నరత్నాధికముచితం చిరాత్।

నిలీయ తస్మిన్నివ సన్నపాంనిధిర్వనే తడాకో దదృశేఽవనీభుజా॥౧౦౭॥

అథేతి॥ అథానన్తరమవనీభుజా రాజ్ఞా నలేన స తడాకోఽపాంనిధిరివ సముద్ర ఇవ దదృశే। లుప్తోత్ప్రేక్షా। కింభూతః—చిరాద్బహుకాలేనోచ్చితం వృద్ధిం ప్రాపితమ్, తథా, చిరత్నైశ్చిరంతనై రత్నైరైరావతాదిభిరధికమ్। పూర్వం తాన్యసహాయాన్యేవాసన్, ఇదానీం తు తాన్యేవ బహూని జాతాని తేభ్యోఽధికం వా। స్వం ధనం మన్థనాద్భయేనాదాయ గృహీత్వా తస్మిన్వనే నిలీయ తడాకరూపేణైవ తిరోహితీభూయ నివసన్। సముద్రోపమయా ఉదకబాహుల్యం వ్యజ్యతే। తస్మిన్వనే సన్ విద్యమాన ఇతి పక్షే సాక్షాదుత్ప్రేక్షా। అన్యోఽపి ధనీ రాజాదిపీడనాద్భయేన సర్వస్వం గృహీత్వా నిరుపద్రవే దేశాన్తరే గుప్తో వసతి। 'రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠేఽపి' ఇత్యమరః। తడాక ఇతి 'తడ ఆఘాతే' ఇత్యస్మాత 'పినాకాదయశ్చ' (ఉం సూం ४५५) ఇత్యుణాదిసూత్రేణాకప్రత్యయే సిద్ధమ్। మన్థనాదితి భీత్రా–' (౧।४।౨५) ఇత్యపాదానత్వమ్। చిరత్న ఇతి 'చిరపరుత్పరారిభ్యస్నో వక్తవ్యః' (వాం ౨౮४౨) ఇతి త్నః॥౧౦౭॥

సముద్రధర్మానాహ— అగ్రే 'పయోధిలక్ష్మీముషి' (నైం ౧।౧౧౭) ఇతి తడాకవిశేషణాత్తదేవ పయోధిలక్ష్మీముట్త్వమాహాష్టభిః—

పయోనిలీనాభ్రముకాముకావలీరదాననన్తోరగపుచ్ఛసుచ్ఛవీన్।

జలార్ధరుద్ధస్య తటాన్తభూభిదో మృణాలజాలస్య మిషాద్బభార యః॥౧౦౮॥

పయ ఇతి॥ స కః— యస్తడాకో మృణాలజాలస్య బిససమూహస్య మిషాద్వ్యాజాత్ పయసి నిలీనా మగ్నా అభ్రముకాముకా ఐరావతాస్తేషామావలీ సమూహస్తస్యా రదాన్దన్తాన్ బభార। కింభూతాన్రదాన్—అనన్తోరగః అనన్తసంజ్ఞక ఉరగః శేషస్తస్య పుచ్ఛం తద్వత్సుచ్ఛవీన్ శోభనదీప్తీన్। 'సచ్ఛవీన్' ఇతి పాఠే సదృశదీప్తీన్ శ్వేతాన్। కింభూతస్య మృణాలజాలస్య— జలేనార్ధరుద్ధస్యార్ధావృతస్వరూపస్య। తథా—తటాన్తే తటసమీపే యా భూస్తాం భినత్తీతి తటాన్తభూభిత్ తస్య। ఆకణ్ఠమమత్వాదైరావతా న దృశ్యన్తే, కిం తు దన్తా దృశ్యన్తే। పూర్వం త్వేక ఏవైరావత ఆసీత్, అధునా తు బహవ ఇత్యర్థః।' ఆవలీ' శబ్దేన రత్నాధికత్వం సూచితమ్। ఏవముత్తరత్రాపి రత్నాధిక్యం ద్రష్టవ్యమ్। తటాన్తభూభేత్తృత్వం దన్తానామపి విశేషణమ్। కమేః 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి నిషేధాభావాత్ 'అభ్రముకాముక' ఇతి షష్ఠీసమాసః। సచ్ఛవీనిత్యత్ర 'సమానస్య–' (౬।౩।౮౪) ఇతి యోగవిభాగాత్ సమానస్య సః॥౧౦౮॥

తటాన్తవిశ్రాన్తతురంగమచ్ఛటాస్ఫుటానుబిమ్బోదయచుమ్బనేన యః।

బభౌ చలద్వీచికశాన్తశాతనైః సహస్రముచ్చైఃశ్రవసామివాశ్రయన్॥౧౦౯॥

తటేతి॥ యస్తడాకః తటాన్తే కూలప్రాన్తే విశ్రాన్తాః స్థితా నలతురంగమచ్ఛటా అశ్వసమూహాస్తేషాం స్ఫుటం ప్రకటముదితోఽనుబిమ్బః ప్రతిబిమ్బస్తస్య చుమ్బనేన సంబన్ధేన తత్ప్రతివిమ్బమిషేణేత్యర్థః। ఉచ్చైఃశ్రవసాం సహస్రమాశ్రయన్నివ ప్రాప్నువన్నివ బభౌ। కింభూతం సహస్రమ్—వీచయ ఏవ కశా అశ్వతాడన్యస్తాసామన్తాః ప్రాన్తాస్తైర్యాని శాతనాని తాడనాని తైశ్చచ్చఞ్చలమ్। ప్రతిబిమ్బితం వస్తు తరఙ్గవశాచ్చఞ్చలమివ ప్రతిభాతి। తత్ర తాడితత్వేన చలత్త్వముత్ప్రేక్షాగర్భమ్। నలాశ్వానాముచ్చైః శ్రవఃసామ్యం ద్యోత్యతే। 'అశ్వాదేస్తాడనీ కశా' ఇత్యమరః॥౧౦౯॥

సితామ్బుజానాం నివహస్య యశ్ఛలాద్బభావలిశ్యామలితోదరశ్రియామ్।

తమఃసమచ్ఛాయకలఙ్కసంకులం కులం సుధాంశోర్బహలం వహన్బహు ॥౧౧౦॥

సితేతి॥ యస్తడాకః సితామ్బుజానాం శ్వేతోత్పలానాం నివహస్య సమూహస్య ఛలాన్మిషాత్ సుధాంశోశ్చన్ద్రస్య బహలం సాన్ద్రం విస్తృతం వా కులం వృన్దం వహన్సన్ బహు అతిశయేన బభౌ శుశుభే। కింభూతానామ్— అలిభిర్భ్రమరైః శ్యామలితా శ్యామలీకృతా ఉదరశ్రీర్మధ్యశోభా యేషామ్। కింభూతం కులమ్—తమః సమచ్ఛాయోఽన్ధకారసదృశశోభో యః కలఙ్క స్తేన సంకులం వ్యాప్తమ్। శ్రియామితి భాషితపుంస్కత్వాత్పుంవత్॥౧౧౦॥

రథాఙ్గభాజా కమలానుషఙ్గిణా శిలీముఖస్తోమసఖేన శార్ఙ్గిణా।

సరోజినీస్తమ్బకదమ్బకైతవాన్మృణాలశేషాహిభువాన్వయాయి యః॥౧౧౧॥

రథేతి॥ యస్తడాకః సరోజినీ కమలినీ తస్యాః స్వమ్బకదమ్బో గుల్మసమూహస్తస్య కైతవాన్మిషాత్ కమలినీగుల్మసమూహేనైవ శార్ఙ్గిణా శ్రీకృష్ణేనాన్వయాయి అనుసృతః। కృష్ణో హి సముద్రే శేతే। 'కదమ్బ 'పదప్రయోగసామర్థ్యాత్। శార్ఙ్గిణేతి జాతావేకవచనమ్। కింభూతేన— రథాఙ్గం చక్రం, చక్రవాకశ్చ తద్భాజా। తథా, —కమలా లక్ష్మీః, కమలముత్పలం తయా, తేన చ సహానుషఙ్గః సంబన్ధోఽస్యాస్తీతి తేన। తథా,— శిలీముఖస్తోమో భ్రమరసమూహస్తత్సఖేన తత్సదృశేన తద్వచ్ఛ్యామేన తత్సహితేన చ, బాణసమూహసహితేన వా। తథా,—మృణాలమివ శేషాహిః స ఏవ భూః శయనస్థానం యస్య మృణాలాన్యేవ శేషాహి భూరుత్పత్తిస్థానం యస్య। కమలానుషఙ్గిణేత్యత్ర ఇనిః॥౧౧౧॥

తరఙ్గిణీరఙ్కజుషః స్వవల్లభాస్తరఙ్గరేఖా బిభరాంబభూవ యః।

దరోద్గతైః కోకనదౌఘకోరకైర్ధృతప్రవాలాఙ్కురసంచయశ్చ యః॥౧౧౨॥

తరఙ్గిణీరితి॥ యస్తడాగః తరఙ్గరేఖాస్తరఙ్గమాలా ఏవ తరఙ్గిణీర్నదీర్బిభరాం బభూవ। వ్యస్తరూపకమ్। కింభూతాః— అఙ్కజుషో మధ్యసేవినీరుత్సఙ్గసేవినీశ్చ। తథా,— స్వవల్లభాః స్వప్రియాః, ప్రాణేశ్వరీశ్చ। యతశ్చ తడాకః దరోద్గతైరీషదుద్భుతైః కోకనదౌఘా రక్తోత్పలసమూహాస్తేషాం కోరకర్ముకులైః కృత్వా ధృతః ప్రవాలాఙ్కరసంచయో విద్రుమాఙ్కురసమూహో యేన (తాదృగ్ అస్తి)। సముద్రే నద్యః ప్రవిశన్తి విద్రుమాఙ్కురాశ్చ బహవః సన్తి, తథాత్రాపీతి సముద్రసామ్యమ్॥౧౧౨॥

మహీయసః పఙ్కజమణ్డలస్య యశ్ఛలేన గౌరస్య చ మేచకస్య చ।

నలేన మేనే సలిలే నిలీనయోస్త్విషం విముఞ్చన్విధుకాలకూటయోః॥౧౧౩॥

మహీయస ఇతి॥ యస్తడాకో నలేన మహీయసో మహత్తరస్య గోరస్య శ్వేతస్య తథా మేచకస్య నీలస్య పఙ్కజమణ్డలస్య కమలసమూహమ్య ఛలేన వ్యాజేన సలిలే నిలీనయోనిమగ్నయోర్విధుకాలకూటయోశ్చన్ద్రవిషయోస్త్విషం దీప్తిం విముఞ్చన్నుద్గిరన్నిత్ర మేనే శఙ్కితః। సముద్రే యథా చన్ద్రో, విషం చ తిష్ఠతి తథాత్రాపీతి। 'విధురమృతమ్' ఇతి కేచిత్॥౧౧౩॥

చలీకృతా యత్ర తరఙ్గరిఙ్గణైరవాలశైవాలలతాపరమ్పరాః।

ధ్రువం దధుర్వాడవహవ్యవాడవస్థితిప్రరోహత్తమభూమధూమతామ్॥౧౧౪॥

చలీకృతా ఇతి॥ యత్ర యస్మింస్తడాగే తరఙ్గరిఙ్గణైస్తరఙ్గస్వలనైః చలీకృతాశ్చలితా అవాలా మహత్యః శైవాలలతాస్తాసాం పరమ్పరాః సమూహాః వాహవ్యవాట్ వాడవానలస్తస్యావస్థితిరవస్థానం తేన ప్రరోహత్తమోఽతిశయేన ప్రాదుర్భూతో భూమా బాహుల్యం యస్య ఏవంవిధో యో ధూమస్తస్య భావస్తత్తా తాం దధురితి ధ్రువం శఙ్కే। సముద్రే వాడవానలధూమస్తిష్ఠతి తద్వదత్రాపి। 'ప్రరోహత్తమధూమభూమతామ్' ఇతి క్వచిత్। తత్ర ప్రరోహత్తమో ధూమభూమా యాసామితి। 'వహేశ్చ' (౩।౨।౧౬౪) ఇత్యస్య ఛాన్దసత్వస్య ప్రాయికత్వాత్ 'హవ్యవాద' ఇత్యత్ర ణ్విః। బహోర్భావో భూ ఇతి 'బహోర్లోపో భూ చ బహోః' (౬|౪|౧౫౮) ఇతి సిద్ధమ్॥౧౧౪॥

ప్రకామమాదిత్యమవాప్య కణ్టకైః కరమ్బితామోదభరం వివృణ్వతీ।

ఘృతస్ఫుటశ్రీగృహవిగ్రహా దివా సరోజినీ యత్ప్రభవాప్సరాయితా॥౧౧౫॥

ప్రకామేతి॥ యత్ప్రభవా యస్మాత్ప్రభవ ఉత్పత్తిర్యస్యాః సా సరోజినీ కమలినీ దివా (దినే) అప్సరాయితా అప్సరస ఇవాచరితా అప్సరస్తుల్యా। కింభూతా—ఆదిత్యం సూర్యమవాప్య ప్రకామమతిశయేన కణ్టకైః కరమ్బితా వ్యాప్తా। ఆమోదభరం సౌగన్ధ్యబాహుల్యం వివృణ్వతీ ప్రకటయన్తీ। తథా,—ధృతః స్ఫుటాని వికసితాని శ్రీగృహాణి కమలాని తాన్యేవ విగ్రహః శరీరం

యయా। అథ చ ఏవంవిధాః ప్రకామం ప్రకృష్టమదనమాదిత్యం దేవం ప్రాప్య రోమాఞ్చితా హర్షం ప్రకటయన్త్యో దివా స్వర్గేణ ధృతః స్ఫుటాయాః ప్రకాశమానాయాః శ్రియః శోభాయా గృహం స్థానం విగ్రహః శరీరం యాసాం తా అప్సరసోఽపి। ఆదిత్యమితి 'దిత్యదిత్యా— (౪।౧।౮౫) ఇతి ణ్యః। అప్సరాయితేతి 'కర్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చ' (3।౧।౧౧) ఇతి క్యఙి 'ఓజసోఽప్సరసః— (వాం ౧౭౧౯) ఇత్యాదినా సలోపః॥౧౧౫॥

యదమ్బుపూరప్రతిబిమ్బితాయతిర్మరుత్తరఙ్గైస్తరలస్తటద్రుమః।

నిమజ్జ్య మైనాకమహీభృతః సతస్తతాన పక్షాన్దువతః సపక్షతామ్॥౧౧౬॥

యదితి। యస్య తడాకస్యామ్బున ఉదకస్య పూరే ప్రవాహే ప్రతిబిమ్బితా ప్రతిఫలితా ఆయతిర్దైర్ఘ్యం యస్య ఏవంభూతస్తటద్రుమస్తీరవృక్షో నిమజ్యాన్తర్నిలీయ సతో విద్యమానస్య మైనాకమహీభృతో మైనాకనామ్నః పర్వతస్య సపక్షతాం సమానతాం పక్షసాహిత్యం చ తతాన విస్తారయామాస। మైనాక ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః। కింభూతః— మరుత్తరఙ్గైర్వాయుచాలితోర్మిభిస్తరలశ్చఞ్చలః। కింభూతస్య— పక్షాన్దువతః కమ్పయతః। అత్ర వృక్షప్రతిబిమ్బః సముద్రే మైనాకస్తిష్ఠతి॥౧౧౬॥

యుగ్మమ్—

పయోధిలక్ష్మీముషి కేలిపల్వలే రిరంసుహంసీకలనాదసాదరమ్।

స తత్ర చిత్రం విచరన్తమన్తికే హిరణ్మయం హంసమవోధి నైషధః॥౧౧౭॥

ప్రియాసు బాలాసు రతక్షమాసు చ ద్విపత్రితం పల్లవితం చ విభ్రతమ్।

స్మరార్జితం రాగమహీరుహాఙ్కురం మిషేణ చఞ్చ్వోశ్చరణద్వయస్య చ॥౧౧౮॥

పయోధీతి యుగ్మమ్॥ స నలస్తత్ర తస్మిన్కేలిపల్వలే క్రీడాల్పసరసి చిత్రమన్తికే విచరన్తం హంసీసమీపే గచ్ఛన్తం హిరణ్మయం సువర్ణమయం హంసమబోధ్యజ్ఞాసీత్। కింభూతే— పయోధిః సముద్రస్తస్య లక్ష్మీం శోభాం పూర్వోక్తాబ్ధిలక్షణప్రకారేణ ముష్ణాతీతి। కింభూతం హంసమ్— రిరంసూ రన్తుమిచ్ఛుః హంసీ తస్యాః కలనాదోఽవ్యక్తమధురధ్వనిస్తత్ర సాదరం

సాభిలాషమ్। చిత్రం సువర్ణమయత్వాదాశ్చర్యకారకం వా। అన్తికే పల్వలసమీపే వా। పూర్వోక్తప్రకారేణాతివర్ణితస్య పల్వలత్వమనుచితమ్। తత్తు నలస్య కీడాసర ఇతి బుద్ధ్యా 'పల్వల' శబ్దప్రయోగ ఇతి వా। అథ చ విస్తరత్వాత్సముద్రతుల్యే వినాశిత్వాత్పల్వలతుల్యే శరీరే విచరన్తం హంసం పరమాత్మానం కశ్చిద్యోగీ పశ్యతి। రిరంసుసీ శక్తిః తస్యాః కలనాదే సాదరమ్। హిరణ్మయత్వం 'హిరణ్మయః పురుషః' (ఛాం ౬।౬) ఇతి శ్రుతేః। 'విహరేన్తమ్' ఇతి క్వచిత్। హిరణ్యస్య వికార ఇత్యర్థే మయటి 'దాణ్డినాయన-' (౬।౪।౧౭౪) ఇత్యాదినా హిరణ్మయః సాధుః। అబోధీతి కర్తరి చిణ్॥ ప్రియాస్వితి॥ కింభూతమ్—బాలాసు ప్రియాసు రతక్షమాసు చ సురతసమర్థాసు ప్రియాసు చఞ్చ్వోర్మిషేణ చరణద్వయస్య చ మిషేణ ద్విపత్రితం ద్విపత్రయుక్తం పల్లవితం పల్లవయుక్తం చ స్మరాజితం కామోత్పన్నం రాగోఽనురాగస్తల్లక్షణో మహీరుహో వృక్షస్తస్యాఙ్కురం విభ్రతం యథాక్రమం ధారయన్తమ్। బాలాసు స్వల్పోఽనురాగః, ప్రౌఢాసు భూయానిత్యర్థః। పత్రద్వయసామ్యం చఞ్చుపుటస్య। అనేకాఙ్గులీసంయోగాచరణద్వయస్య పల్లవసామ్యమ్। రాజహంసస్య చ చఞ్చుచరణం లోహితమ్। ద్విపత్రపల్లవాభ్యాం తారకాదిత్వాదితచ్। బిభ్రతమితి 'నాభ్యస్తాత్—'(౭।౧।౭౮) ఇతి నుమభావః। చఞ్చుపుటస్య ద్విపత్రితత్వాద్బాలాసు ప్రియాసు చుమ్బనాదివ్యాపారః। ప్రౌఢాసు చరణద్వయస్య పల్లవితత్వాత్సర్వాఙ్గీణ ఇతి సూచితమ్॥౧౧౭-౧౧౮॥

మహీమహేన్ద్రస్తమవేక్ష్య స క్షణం శకున్తమేకాన్తమనోవినోదినమ్।

ప్రియావియోగాద్విధురోఽపి నిర్భరం కుతూహలాక్రాన్తమనా మనాగభూత్॥౧౧౯॥

మహీతి॥ స మహీమహేన్ద్రః పృథ్వీన్ద్రః ప్రియావియోగాద్భైమీవిరహాన్నిర్భరమత్యన్తం విధురోఽపి విహ్వలోఽపి తం శకున్తం హంసం క్షణం ముహూర్తమవేశ్యావలోక్య మనాగీషత్కుతూహలేన కౌతుకేనాక్రాన్తం మనోఽన్తఃకరణం యస్యైవంభూతోఽభూత్। కింభూతమ్— ఏకాన్తేన నియమేన సర్వదాభీక్ష్ణం వా మనో వినోదయతి రఞ్జయత్యేవంశీలమ్॥౧౧౯॥

విరహిత్వేఽపి తస్య కుతూహలాకాన్తత్వం కుత ఇత్యపేక్షాయాం కవిరర్థాన్తరన్యాసేనోత్తరమాహ—ససైన్యనలదర్శనేనాతిభీతః కథం తత్ర నిదద్రావిత్యుత్తరశ్లోకాకాఙ్క్షాయాముత్తరశ్లోకసమర్థనార్థం వార్థాన్తరన్యాసమాహ—

అవశ్యభవ్యేష్వనవగ్రహగ్రహా యయా దిశా ధావతి వేధసః స్పృహా।

తృణేన వాత్యేవ తయానుగమ్యతే జనస్య చిత్తేన భృశావశాత్మనా॥౧౨౦॥

అవశ్యేతి॥ అవశ్యం నియమేన భవ్యేషు భవితవ్యేషు శుభాదిషు విషయేఽనవగ్రహోఽబాధ్యమానో నిరర్గలో గ్రహోఽభినివేశః ప్రసరో యస్యాః సా వైధసో బ్రహ్మణః స్పృహా వాఞ్ఛా యయా దిశా యేన మార్గేణ ధావతి గచ్ఛతి తయా దిశా తేనైవ మార్గేణ జనస్య లోకస్య చిత్తేన సా వేధసః స్పృహాఽనుగమ్యతే। యథా విధిః ప్రేరయతి తథా లోకః కరోతీత్యర్థః। కింభూతేన చిత్తేన— భృశమత్యర్థమవశోఽనధీన ఆత్మా స్వరూపం యస్య తేన। విధిస్పృహాధీనేనేత్యర్థః। యథా— అప్రతిబన్ధా వాల్యా యయా దిశా ధావతి తయా దిశా నిఃసారత్వాద్వాతపరతన్త్రేణ తృణేన సా వాత్యానుంగమ్యతే తథేత్యర్థః। అవశ్యంభావిభైమీపరిణయనానుకూలే విధిప్రేరితే హంసే కౌతుకం యుక్తమితి భావః। విధిప్రేరితత్వాదేవ నలస్వీకృతస్త్రీషగ్రహణపూర్వమోచనద్వారా నలస్యోపకారార్థం సైన్యసంనిధావపి బుద్ధిపూర్వం నిదద్రావితిభావః। యద్వా,—అనేనాకారేణ తేన న జ్ఞాతస్తథాపి విధివశాదేవ భావిన్యపి సుఖేఽన్తఃకరణం సోత్సాహం జాతమితి భావః। అవశ్యభవ్యేష్వితి మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః। 'లుమ్పేదవశ్యమః—' ఇతి మలోపః॥౧౨౦॥

అథావలమ్బ్య క్షణమేకపాదికాం తదా నిదద్రావుపపల్వలం ఖగః।

స తిర్యగావర్జితకంధరః శిరః పిధాయ పక్షేణ రతిక్కుమాలసః॥౧౨౧॥

అథేతి। అథానన్తరం స ఖగో హంసస్తదా తస్మిన్సమయే రతిక్లమేన సురతఖేదేనాలసః సన్ ఉపపల్వలం సరఃసమీపే క్షణం నిదద్రౌ నిద్రాం చక్రే। కిం కృత్వా— పక్షేణ శిరః పిధాయాచ్ఛాద్య। కింభూతః— తిర్యగావర్జితా నమ్రీకృతా కంధరా గ్రీవా యేన సః। పునః కిం కృత్వా— ఏకశ్చాసౌ పాదశ్చ ఏకపాదః సోఽస్యాం స్థితావస్తీతి తాం స్థితిమవలమ్బ్యాఙ్గీకృత్య। పక్షిజాతిరియమ్। ఏకపాదికామితి బహువ్రీహౌ కుమ్భపద్యాదిషు 'ఏకపదీ 'శబ్దస్య పాఠాత్ 'పాద' శబ్దాన్త్యలోపే ' పాదోఽన్యతరస్యామ్ ' (౪।౧।౮) ఇతి జీపి భత్వాత్పదాదేశే ఏకపదీమితి ప్రాప్తే 'న కర్మధారయాన్మత్వర్థీయః' ఇతి 'ఏకాక్షరాత్కృతో జాతేః సప్తమ్యాం చ న తౌ స్మృతౌ' ఇతి చానిత్యత్వాదనాశ్రిత్యో క్తకర్మధారయాదస్త్యర్థే ఠని ఇకాదేశే సమర్థనీయమ్। ఉపపల్వలమితి సామీప్యేఽవ్యయీభావః॥౧౨౧॥

సనాలమాత్మాననిర్జితప్రభం హ్రియా నతం కాఞ్చనమమ్బుజన్మ కిమ్।

అబుద్ధ తం విద్రుమదణ్డమణ్డితం స పీతమమ్బుఃప్రభుచామరం ను కిమ్॥౧౨౨॥

సనాలమితి॥ స నలః తం హంసమిత్యవుద్ధ తర్కితవాన్। ఇతీతి కిమ్— ఏకచరణావస్థానాత్సనాలం నాలసహితమాత్మనః స్వస్యాననేన ముఖేన నిర్జితా ప్రభా యస్య। అత ఏవ హ్రియా లజ్జయా నతం నమ్రం కాఞ్చనం సౌవర్ణమమ్బుజన్మ కమలమేతత్కిమ్। తథా,—చరణస్య రక్తత్వాద్విద్రుమదణ్డేన మణ్డితమలంకృతం పీతం పీతవర్ణమమ్బుః ప్రభోర్వరుణస్య చామరం కిమితి తర్కితవాన్। కమలం సనాలమ్, చామరం చ సదణ్డం భవతి। కాఞ్చనమితి వికారే 'అనుదాత్తాదేశ్చ' (౪।౩।౧౪౦) ఇత్యఞ్। రజతాదిత్వాద్వా అబుద్ధేతి బుధ్యతేర్లుజి (సిజ్లోపే) 'ఝషస్తథోర్ధోఽధః' (౮।౨।౪౦) ఇతి ధాదేశే రూపమ్॥౧౨౨॥

కృతావరోహస్య హయాదుపానహౌ తతః పదే రేజతురస్య విభ్రతీ।

తయోః ప్రవాలైర్వనయోస్తథామ్బుజైర్ని యోద్ధుకామే కిము వద్ధవర్మణీ॥౧౨౩॥

కృతేతి ॥ తతోఽనన్తరం హయాదశ్వాత్కృతావరోహస్య కృతోత్తరణస్యాస్య నలస్య పదే చరణీ రేజతుః శుశుభాతే। కింభూతే పదే—ఉపానహౌ విభ్రతీ ధారయమాణే। తత్రోత్ప్రేక్షతే— తయోః ప్రకృతయోర్వనయోః కాననోదకయోర్యథాక్రమం ప్రవాలైః పల్లవైః తథాఽమ్బుజైః సహ నియోద్ధుకామే సంగ్రామయితుకామే సతీ బద్ధవర్మణీ బద్ధం వర్మ కవచం యాభ్యాం తే। 'కిము' సంభావనాయామ్। 'తథా' సముచ్చయే। అత్ర నియుద్ధం యుద్ధమాత్రమ్, నతు బాహుయుద్ధమ్। తస్య పదే పల్లవరక్తోత్పలతుల్యే ఇతి సూచితమ్। యోద్ధుకామో బద్ధకవచో భవతి। 'వనే సలిలకాననే' ఇత్యమరః। ఉపానహావితి 'నహివృతి-' (౬।౩।౧౧౬) ఇతి దీర్ఘః। రేజతురితి 'ఫణాం చ సప్తానామ్' (౬।౪।౧౨౫) ఇత్యేత్త్వాభ్యాసలోపౌ'॥౧౨౩॥

విధాయ మూర్తిం కపటేన వామనీం స్వయం బలిధ్వంసివిడమ్బినీమయమ్।

ఉపేతపార్శ్వశ్చరణేన మౌనినా నృపః పతఙ్గం సమధత్త పాణినా॥౧౨౪॥

విధాయేతి॥ అయం నృపః పాణినా హస్తేన పతఙ్గం హంసం స్వయమేవ సమధత్త ధృతవాన్। కిం కృత్వా— కపటేన బలిధ్వంసీ నారాయణస్తస్య విడమ్బినీమనుసరణశీలాం వామనీం హ్రస్వాం మూర్తిం స్వరూపం విధాయ కృత్వా। కింభూతః—- మౌనినా నిఃశబ్దేన చరణేన (పాదేన) గమనేన వోపేతః ప్రాప్తః పార్శ్వో హంససామీప్యం యేన। త్రివిక్రమోఽపి

వలిం ఛలయితుం వామనావతారమూర్తి కృత్వా ఆకాశగామిత్వాన్నిః శబ్దేన చరణేన (అఙ్ఘ్రిణా) గమనేన వా ప్రాప్తసూర్యపార్శ్వోఽభవత్। సూర్యం హస్తేనాస్ప్రాక్షీదిత్యాగమః। పక్షిధారణజాతిరుక్తా। వామనీమితి సంబన్ధేఽపి జీప్, గౌరాదిత్వాన్ఙీషు వా।।౧౨౪॥

తదాత్తమాత్మానమవేత్య సంభ్రమాత్పునః పునః ప్రాయసదుత్ప్లవాయ సః ।

గతో విరుత్యోడ్డయనే నిరాశతాం కరౌ నిరోద్ధుర్దశతి స్మ కేవలమ్॥౧౨౫॥

తదాత్తమితి॥ స హంస ఆత్మానం తేన నలేనాత్తం ఘృతమవేత్య జ్ఞాత్వా సంభ్రమాద్భయాత్ పునఃపునః ఉత్ప్లవాయోడ్డీనగమనాయ ప్రాయసద్యన్నం చక్రే। అనన్తరముడ్డయనే నిరాశతాం నిష్ప్రయత్నత్వమ్, ఆశారాహిత్యం వా గతః ప్రాప్త సన్విరుత్య దీనం శబ్దం కృత్వా కేవలం నిరోద్ధుర్గ్రహీతుర్నలస్య కరౌ దశతి స్మ దదర్శ। పక్షిజాతిః। ప్రాయసదితి యము ప్రయత్నే' ఇత్యస్మాత్ 'యసోఽనుపసర్గే' (౩।౧।౭౧) ఇతి శ్యనో నిషేధే లజి శప్। యద్వా,— లుజి పుషాదిత్వాదజ్। తదేతి భిన్నం వా॥౧౨౫॥

ససంభ్రమోత్పాతిపతత్కులాకులం సరః ప్రపద్యోత్కనయానుకమ్పితామ్।

తమూర్మిలోలైః పతగగ్రహాన్నృపం న్యవారయద్వారిరుహః కరైరివ॥౧౨౬॥

ససంభ్రమేతి॥ సరః కర్తృ సజాతీయధారణాత్సంభ్రమం భయసహితముత్పాతి అవశ్యముత్పతనశీలం పతత్కులం పక్షికులం తేన ఆకులం వ్యాప్తం సత్। అత ఏవ పక్షిపక్షవాతేన యా ఉత్కతా ఉత్ ఉచ్ఛలత్ కముదకం యస్య తస్య భావస్తత్తా తయా, హంసోత్కణ్ఠతయా వా అనుకమ్పితాం సకమ్పతాం, దయాలుతాం వా ప్రపద్య ప్రాప్య ఊర్మిలోలైస్తరఙ్గచఞ్చలైర్వారిరుహైః కమలైరేవ కురైర్హస్తైస్తం నృపం పతగగ్రహాద్ధంసగ్రహణాన్న్యవారయదివ న్యషేధయదివ వా। కరేరివేతి। (అన్యోఽపి) కశ్చిజ్జిఘాంసుముత్కణ్ఠితత్వేన దయాలునాం ప్రాప్య చఞ్చలైః కమలతుల్యైః కరైర్వాయతి। ఇయమపి పక్షిజాతిః। కమ్పేత్యత్ర 'నమికమ్పి-' (౩।౨।౧౬౭) ఇతి రః। యద్యపి సరసః పతగగ్రహో నేష్టః, తథాపి నృపస్యేష్ట ఇతి। 'వారణార్థానామ్-' (౧।౪।౨౭) ఇత్యపాదానత్వమ్॥౧౨౬॥

పతత్రిణా తద్రుచిరేణ వఞ్చితం శ్రియః ప్రయాన్త్యాః ప్రవిహాయ పల్వలమ్।

చలత్పదామ్భోరుహనూపురోపమా చుకూజ కూలే కలహంసమణ్డలీ॥౧౨౭॥

పతత్రిణేతి॥ కలహంసమణ్డలీ రాజహంససంహతిః కూలే తీరే చుకూజ శబ్దం చకార। కింభూతా— తత్ పల్వలమల్పసరః ప్రవిహాయ త్యక్త్వా ప్రయాన్త్యా గచ్ఛన్త్యాః శ్రియః శోభాయాః శబ్దచ్ఛలేన లక్ష్మ్యాః చలన్తీ యే పదామ్భోరుహే చరణకమలే తయోర్వర్తమానౌ నూపురౌ తదుపమా తత్తుల్యా। శ్రీత్యాగే కారణమాహ— కింభూతం పల్వలమ్—రుచిరేణ సున్దరేణ పతత్రిణా పక్షిణా హంసేన వఞ్చితం రహితమ్। తస్యా నూపురసామ్యాత్ కూజితస్య మఞ్జీరశబ్దసామ్యమ్, కూజనేనైవ తస్యా నూపురతుల్యత్వం వా। యథా సుఖప్రదేన ప్రియేణ త్యక్తం స్థానం త్యక్త్వా గచ్ఛన్త్యాః ప్రియాయాశ్చరణే నూపురౌ కూజత ఇతి శ్లేషః। ప్రయాన్త్యా ఇతి వర్తమానప్రత్యయేన శ్రియః శీఘ్రం ప్రత్యాగమనం సూచితమ్। 'కలహంసస్తు కాదమ్బే రాజహంసే నృపోత్తమే' ఇతి విశ్వః॥౧౨౭॥

న వాసయోగ్యా వసుధేయమీదృశస్త్వమఙ్గ! యస్యాః పతిరుజ్ఝితస్థితిః।

ఇతి ప్రదాయ క్షితిమాశ్రితా నభః ఖగాస్తమాచుక్రుశురారవైః ఖలు॥౧౨౮॥

నేతి॥ క్షితిం ప్రహాయ త్యక్త్వా నభోఽన్తరిక్షమాశ్రితాః ప్రాప్తాః ఖగాః పక్షిణ ఆరవైః శబ్దైస్తం నలమితి పూర్వోక్తప్రకారేణాచుక్రుశుర్నినిన్దుః। 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షాయాం, నిశ్చయే వా। ఇతీతి కిమ్—హే అఙ్గ! దీనకర్తృకసామర్థ్యామన్త్రణే యస్యా వసుధాయా ఉజ్ఝితస్థితిస్త్యతమర్యాద ఈదృశో నిరపరాధప్రాణిధారణలక్షణమధర్మం కుర్వాణో నిరపత్రపో వా త్వం పతిః పాలయితా సేయం వసుధా పృథ్వీ వాసయోగ్యా న భవతీతి వరం శూన్యం నభ ఏవ ఆశ్రయిష్యామః, న తు బహుధనరత్నసంపూర్ణాం వసుంధరామ్। దుష్టస్వామిత్వాదిత్యర్థః। అన్యోఽపి సోపద్రవం దేశం త్యజతి। ఆరవైరిత్యత్ర 'ఋదోరప' (3।3।౫౭) ఇత్యపో నిత్యమ్ 'ఉపసర్గే రువః' (3।3।౨౨) ఇతి బాధకే ఘఞి ప్రాప్తే 'విభాషాఙి రుప్లువోః' (3।3।౫౦) ఇత్యాది ఘఞో వికల్పవిధానాత్ పక్షేఽప్॥౧౨౮॥

న జాతరూపచ్ఛదజాతరూపతా ద్విజస్య దృష్టేయమితి స్తువన్ముహుః।

అవాది తేనాథ స మానసౌకసా జనాధినాథః కరపఞ్జరస్పృశా॥౧౨౯॥

న జాతేతి॥ అథానన్తరమితి పూర్వోక్తప్రకారేణ ముహుర్వ్వారంవారం స్తువన్స జనాధినాథో నలః (తేన) మానసౌకసా ఇంసేనావాది వక్ష్యమాణప్రకారేణోక్తః। కింభూతేన— కరపఞ్జరం హస్తలక్షణం పరం పక్షిబన్ధనయన్త్రం స్పృశతీతి తేన। ఇతీతి కిమ్— ద్విజస్య పక్షిణో జాతరూపస్య సువర్ణస్య ఛదౌ పక్షౌ తాభ్యాం జాతం రూపం సౌన్దర్యం యస్య తస్య భావస్వత్తా, సా క్వాపి న దృష్టేతి। అథ చ బ్రాహ్మణమాత్రస్య సౌవర్ణప్రచ్ఛదసంజాతసౌన్దర్యమాశ్చర్యకారి భవతి। 'పఞ్జర' పదేన కరపుటస్య శైథిల్యాత్ పీడాభావః సూచ్యతే॥౧౨౯॥

ధిగస్తు తృష్ణాతరలం భవన్మనః సమీక్ష్య పక్షాన్మమ హేమజన్మనః।

తవార్ణవస్యేవ తుషారసీకరైర్భవేదమీభిః కమలోదయః కియాన్॥౧౩౦॥

ధిగితి। హే రాజన్! హేమజన్మనః సువర్ణప్రభవస్య సువర్ణప్రభవత్వాన్మగ పక్షాన్ సమీక్ష్య దృష్ట్వా తృష్ణయా స్పృహయా తరలం చఞ్చలం భవన్మనస్త్వదన్తఃకరణం ధిక్ గర్హ్యమస్తు। సువర్ణాభిలాషేణైవ త్వయాహం ధృతః, స్తుతశ్చేత్యర్థః। అమీభిః పక్షైస్తవ రాజ్ఞః సతః కియాన్కియత్పరిమాణః కమలా లక్ష్మీస్తస్యా ఉదయ ఆధిక్యం భవేత్। అపి తు నాల్పోఽపీత్యర్థః। కైః కస్యేవ—తుషారసీకరైర్హిమకణైరర్ణవస్య సముద్రస్యేవ। యథా హిమకణైః సముద్రస్య కమలం జలం తస్యోదయః కియాన్। యథోదకవృద్ధ్యర్థం సముద్రేణ హిమకణా నాద్రియన్తే, తథా సమృద్ధేన త్వయా మమ పక్షసువర్ణం నాభిలషణీయమితి భావః। పరద్రవ్యాభిలాషేణ కియాంల్లక్ష్మీసముదయో భవేత్, అపి తు విపదేవేతి వా। 'కమలా శ్రీహరిప్రియా', 'సలిలం కమలం జలమ్' ఇత్యమరః। ధిగ్యోగే 'మనః' ఇతి ద్వితీయా॥౧౩౦॥

న కేవలం ప్రాణివధో వధో మమ త్వదీక్షణాద్విశ్వసితాన్తరాత్మనః।

విగర్హితం ధర్మధనైర్నిబర్హణం విశిష్య విశ్వాసజుషాం ద్విషామపి॥౧౩౧॥

న కేవలమితి॥ హే రాజన్! త్వదీక్షణాత్సాధోస్తవ ఈక్షణాద్విలోకనాద్విశ్వసితో విశ్వాసం ప్రాప్తోఽన్తరాత్మా మనో యస్యైవంభూతస్య మమ వధః కేవలం ప్రాణివధో జన్తుహింసామాత్రం న భవతి, కిం తర్హి ధర్మ ఏవ ధనం యేషాం తైర్మన్వాదిభిర్ద్విషాం వైరిణామపి విశ్వాసజుషాం విశ్వసితానాం నిబర్హణం మారణం విశిష్యోత్కృష్య విగర్హితం విశేషేణ నిన్దితమ్। ధర్మధనైర్నిబర్హణం హింసామాత్రం నిన్దితమ్। సామాన్యేనేత్యర్థః। విశ్వాసజుషాం (తు) ద్విషామపి నిబర్హణం విశిష్య విశేషతో గర్హితమితి వా యోజనా విశ్వాసఘాతకస్య

గురుప్రాయశ్చిత్తప్రతిపాదనాత్। యస్తు మారణీయస్తస్యాపి విశ్వసితస్య మారణం నిన్దితమ్ కిం పునర్నిరపరాధస్య మాదృశస్యేతి భావః॥౧౩౧॥

పదే పదే సన్తి భటా రణోద్ధటా న తేషు హింసారస ఏప పూర్యతే।

ధిగ తే నృపతే। కువిక్రమం కృపాశ్రయే యః కృపణే పతత్రిణి॥౧౩౨॥

పద ఇతి॥ హే నృపతే। పదే పదే స్థానే స్థానే రణోద్భటాః సఙ్గ్రామదుర్మదా భటాః శూరాః సన్తి విద్యన్తే। ఏష హింసారసో మారణానురాగస్తేషు భటేషు న పూర్యతే పరిపూర్ణో న భవతీతి కాకుః। అపి తు భవితుం యుక్తః। ఏష హింసారసస్త్వయా భటేషు పరిపూర్ణ: కర్తవ్యః। స్థానే స్థానే భటాః సన్తి పరమేష హింసారసో నతేషు నస్రేషు మాదృశేషు త్వయా పూర్ణః క్రియతే ఇతి శిరశ్చాలనేనాయుక్తత్వమేవ ధ్వన్యతే। తేషాం శూరతరత్వాత్త్వాన్ప్రతి కించిదపి కర్తుం న శక్నోషీతి భావ ఇతి వా। స్థానే స్థానే శూరా న సన్తి। కాకుః। ఏష హింసారసస్తేషు పరిపూర్ణో భవితుం యుక్తో న త్వస్మాస్వితి వా। తేషు హింసారసో న పరిపూర్ణః క్రియతే త్వయా, తతశ్చాస్మాసు పరిపూర్ణః క్రియత ఇతి వా। ఈదృశం విశ్వాసహననలక్షణం తే కువిక్రమం కుత్సితం పౌరుషం ధిక్। నిన్ద్యస్తే పరాక్రమ ఇత్యర్థః। యః పరాక్రమః కృపణే దీనే కృపాశ్రయే కరుణాస్పదే మయి పతత్రిణి పక్షిణి వర్తతే। పునః 'ధిక్' పదమతిశయనిన్దాసూచకమ్। కౌ పృథివ్యాం ప్రసిద్ధం విక్రమమితి వా। 'పూరీ పూర్తీ (ఆప్యాయనే)' ఇత్యస్య కర్తరి ఇని పూర్యతే ఇతి రూపమ్। కర్మణి క్యపి (యకి) వా॥౧౩౨॥

ఫలేన మూలేన చ వారిభూరుహాం మునేరివేత్థం మమ యస్య వృత్తయః।

త్వయాద్య తస్మిన్నపి దణ్డధారిణా కథం న పత్యా ధరణీ హృణీయతే॥౧౩౩॥

ఫలేనేతి॥ హే రాజన్। వార్యేవ భూరుత్పత్తిస్థానం వారిభూస్తస్యాం రోహన్త ఉత్పద్యన్తే తేషాం కమలానాం ఫలేన పద్మాక్షలక్షణేన, మూలేన కన్దాదినా (మృణాలేన) చ యస్య మమ హంసస్యేత్థమభినయేన పురోవర్తితయా దర్శయతి। మునేరివ వృత్తయో జీవనాని। ఇత్థం సర్వలోకసమక్షమితి వా తస్మిన్నప్యనపరాధే నిస్పృహే ఋషితుల్యేఽపి మయి అద్య దణ్డధారిణా శాస్తికారిణా త్వయా పత్యా స్వామినా ధరణీ పృథ్వీ కథం న హృణీయతే। అన్యాయవర్తిని ప్రియే స్త్రియో యథా లజ్జన్తే। వారిరుహాం భూరుహాం చేతి వా। కణ్డ్వాదేః 'హృణీఙ్ రోషే లజ్జాయాం చ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కణ్డ్వాదిత్వాత్స్వార్థే యకి ఙిత్త్వాత్ 'స్వరితఞితః'—(౧।౩।౭౨) ఇతి సూత్రేణ కర్తృగామిని క్రియాఫలే తఙ్। హృణీఙ్ ఇతి పాఠాన్ఙిత్త్వాత్తఙ్। హృణీఙ సౌత్రో ధాతుర్లజ్జార్థే (ఇతి) కేచిత్॥౧౩౩॥

ఇతీదృశైస్తం విరచయ్య వాఙ్మయైః సచిత్రవైలక్ష్యకృపం నృపం ఖగః।

దయాసముద్రే స తదాశయేఽతిథీచకార కారుణ్యరసాపగా గిరః॥౧౩౪॥

ఇతీతి॥ స ఖగో హంస ఇత్యనేన ప్రకారేణ ఈదృశైరేతాదృశైరన్యైరపి వాఙ్మయైర్వచనైస్తం నృపం రాజానం సచిత్రవైలక్ష్యకృపం చిత్రం చ వైలక్ష్యం చ కృపా చ తత్సహితం విరచయ్య విధాయ దయాసముద్రే కృపాసిన్ధౌ తస్య నలస్యాశయే హృదయే కారుణ్యలక్షణో రసస్తస్యాపగా నదీ: గిరో వాచోఽతిథీచకార। కరుణావాచస్తమాకర్ణయామాసేత్యర్థః। పక్షిణో మనుష్యవాక్త్వాద్ హేమపక్షత్వాద్వా చిత్రమాశ్చర్యమ్। స్వనిన్దాశ్రవణాత్ సలజత్వమ్। తద్దైన్యశ్రవణాత్ కృపా। సముద్రే చ రసనద్యోఽతిథీభవన్తి।ఆత్మనశ్చరితే సమ్యగ్జ్ఞాతేఽన్యైర్యస్య జాయతే। అపత్రపాఽతిమహతీ స విలక్ష ఇతి స్మృతః॥' విరచయ్యేతి 'ల్యపి లఘుపూర్వాత్' (౬।౪।౫౬) ఇతి ణేరయాదేశః। వాఙ్మయైరితి 'నిత్యం వృద్ధశరా-' (౪।౩।౧౪౪) ఇతి నిత్యగ్రహణాదేకాచో మయట్। 'బహుష్వనియమః' (వాం ౧౪౧౮ - ౧౯) ఇతి 'కృపా' శబ్దస్య న పూర్వనిపాతః। కారుణ్యేతి స్వార్థే ష్యఞ్॥౧౩౪॥

మదేకపుత్రా జననీ జరాతురా నవప్రసూతిర్వరటా తపస్వినీ।

గతిస్తయోరేష జనస్తమర్దయన్నహో విధే! త్వాం కరుణా రుణద్ధి న॥౨౩౫॥

మదితి॥ కారుణ్యగిరోఽన్యాపదేశేన రాజానం శ్రావయతి— జననీ మమ మాతా జరాతురా వార్ధక్యపీడితా స్వతో జీవితుమసమర్థా। తర్హి పుత్రాన్తరేణ జీవికా స్యాత్, నేత్యాహ —యతో మదేకపుత్రా అహమేవైకః పుత్రో యస్యాః సా। తర్హి తవ స్త్రీ స్యాత్, నేత్యాహ। వరటా మమ స్త్రీ నవప్రసూతిర్నవప్రసవా। సాపి స్వతో జీవితుమసమర్థా। పత్యన్తరేణాపి జీవికాఽసంభావితేత్యాహ— యతః తపస్వినీ పతివ్రతా, అథ చ దీనా। ఏష మల్లక్షణో జనస్తయోర్మాతృపత్న్యోర్గతిర్వృత్త్యుపాయః। యద్వా— మత్త ఏకః పుత్రో యస్యాః సా అజననీ మన్మరణానన్తరమప్రసవిత్రీ। యతో జరాతురా న వృద్ధా న। ప్రసవసంభావనాయామపి పాతివ్రత్యాదజననీ। వప్రే సూతిశ్చేష్టా యస్యాః। యద్వా,— వప్ర ఏవ సానురేవ సుతరామూతీ రక్షణం యస్యాః సా। మద్వియోగాత్పర్వతభ్రమణం కరిష్యతీత్యర్థః। వరటావిశేషణాని। తయోః పుత్రవరటయోః। తం మామర్దయన్పీడయన్మారయన్ హే విధే బ్రహ్మన్, దైవ వా। కరుణా దయా త్వాం న రుణద్ధి నావృణోతి। న వారయతీత్యర్థః। అహో ఆశ్చర్యమ్। ఏవంవిధపీడనే హి త్వయా సదయేన భవితవ్యమ్। తవ దేవస్య సతో యా నోత్పద్యతే, కిం పునర్మనుష్యస్యేతి కరుణోక్తిః। 'హంసస్య యోషిద్వరటా' ఇత్యమరః। అర్దయన్నితి

చౌరాదికాదర్థయతేః 'సంబోధనే చ' (౨।౩।౪౭) ఇతి శతా। ఆత్మనేపద్యేవేతి కేచిత్। తదా 'గణకృత్యమనిత్యమ్' (పరిం ౯౬) ఇత్యర్థనమర్థస్తద్వన్తం కుర్వన్నితి మతుల్లుకా వా సమాధిః॥౧౩౫॥

ముహూర్తమాత్రం భవనిన్దయా దయాసఖాః సఖాయః స్రవదశ్రవో మమ।

నివృత్తిమేష్యన్తి పరం దురుత్తరస్త్వయైవ మాతః! సుతశోకసాగరః॥౧౩౬॥

ముహూర్తేతి॥ మమ సఖాయో మిత్రాణి పక్షిణః ముహూర్తమాత్రం క్షణమాత్రమీదృశ్యేవ సంసారస్థితిరితి భవస్య నిన్దయా నివృత్తిం దుఃఖవిస్మరణమేష్యన్తి యాస్యన్తి। కింభూతాః— స్రవన్తి గలన్త్యశ్రూణి యేషామ్। తథా,— దయాసఖా దయాలవః। హే మాతః, పరం కేవలం సుతశోకః పుత్రశోక ఏవ సాగరః సముద్రస్త్వయైవ దురుత్తరో దుఃఖేనాపి తరితుమశక్యః। భవిష్యతీతి శేషః। మమ మిత్రాణాం క్షణమాత్రం దుఃఖం, తవ తు యావజ్జీవమితి భావః। ముహూర్తమాత్రమితి 'కాలాధ్వనోః—' (౨।౩।౫) ఇతి ద్వితీయా। దయాసఖా ఇతి 'రాజాహః సఖిభ్యష్టచ్' (౫।౪।౯౧)। దురుత్తర ఇతి ఖల్। 'న లోకా' (౨।౩।౬౯) ఇతి నిషేధాత్త్వయేతి తృతీయా॥౧౩౬॥

మదర్థసందేశ మృణాలమన్థరః ప్రియః కియద్దూర ఇతి త్వయోదితే।

విలోకయన్త్యా రుదతోఽథ పక్షిణః ప్రియే! స కీదృగ్భవితా తవ క్షణః॥

మదర్థేతి॥ హే ప్రియే! స తవ క్షణః సమయః కీదృక్కీదృశో భవితా భవిష్యతి। నితరామనిర్వాచ్యో భవిష్యతీతి భావః। కింభూతాయాస్తవ— త్వయా ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ వచసి మత్సహచరాన్ప్రత్యుదితే ఉక్తే సతి। పృష్టే సతీత్యర్థః। అథానన్తరమేవ పక్షిణో మత్సహచరాన్రుదన్తో రోదనం కుర్వతో విలోకయన్త్యాః పశ్యన్త్యాః। ఇతీతి కిమ్— హే సహచరాః, మహ్యమిమే మదర్థే యే సందేశమృణాలే సందేశశ్చ మృణాలం చ తయోర్విషయే మన్థరోఽలసః। తత్ర గత్వా త్వమిదం మత్ప్రియాం బ్రూహి ఇతి సందేశ ఆజ్ఞా, మృణాలం చ మద్భక్ష్యమ్। ఏవంభూతో మత్ప్రియః కియద్దూరే పథి వర్తత ఇతి। కియద్దూరం యస్యేతి ప్రియవిశేషణం వా। పూర్వత్రాన్యపదార్థః పన్థాః। మదర్థం మృణాలాన్యానేయానీతి సందేశమృణాలాని తైర్మన్థరో, భారబాహుల్యాన్మన్థర ఇతి వా। మదర్థ ఇతి 'అర్థేన నిత్యసమాసః–' (వాం ౧౨౭౩) ఇతి సమాసః॥౧౩౭॥

కథం విధాతర్మయి పాణిపఙ్కజాత్తవ ప్రియాశైత్యమృదుత్వశిల్పినః।

వియోక్ష్యసే వల్లభయేతి నిర్గతా లిపిర్లలాటంతపనిష్ఠురాక్షరా॥౧౩౮॥

కథమితి॥ హే విధాతః బ్రహ్మన్! మయి విషయే తవ పాణిపఙ్కజాత్కర కమలాదిత్యేవంభూతా లిపిః కథం నిర్గతా? కింభూతాత్— ప్రియాయాః శైత్యం శీతత్వం, మృదుత్వం చ తయోః శిల్పినో నిర్మాతుః। ఇతీతి కిమ్ — త్వం వల్లభయా ప్రియయా సహ వియోక్ష్యసే వియోగం ప్రాప్స్యసీతి। (కింభూతా-) లలాటం తాపయన్తి లలాటంతపాని నిష్ఠురాణి కఠినాన్యక్షరాణి యస్యాః। లిప్యామేతదయుక్తమిత్యర్థః। 'కారణగుణాః కార్యగుణానారభన్తే' ఇతి న్యాయాత్। కరపఙ్కజం శీతలం మృదు చ తస్య దాహకాఠిన్యయోరుత్పాదకత్వం విరుద్ధమితి భావః। లలాటంత పేత్యత్ర 'అసూర్యలలాటయోః–' (౩।౨।౩౬) ఇతి ఖశ్, 'అరుర్ద్విషదజన్తస్య (౬।౩।౬౭) ఇతి ముమ్॥౧౩౮॥

అయి స్వయూథ్యైరశనిక్షతోపమం మమాద్య వృత్తాన్తమిమం బతోదితా।

ముఖాని లోలాక్షి! దిశామసంశయం దశాపి శూన్యాని విలోకయిష్యసి ॥౧౩౯॥

అయీతి॥ అయి ప్రియే, లోలాక్షి స్వభావతః శోకవశాచ్చఞ్చలనేత్రే! త్వమద్య దిశాం దశాపి ముఖాన్యసంశయం నిశ్చితమేవ శూన్యాని రిక్తాని విలోకయిష్యసి ఈక్షయిష్యసి। 'బత' ఖేదే। మాం వినా సర్వం శూన్యమివ ద్రక్ష్యసీతి భావః। కింభూతా— స్వయూథ్యైః స్వవయైర్హసైరశనిక్షతోపమం వజ్రప్రహారసదృశమిమం మరణరూపం మమ వృత్తాన్తం వార్తాముదితోక్తా। బ్రూయోఽర్థగ్రహణాద్వదిర్ద్వికర్మా। వృత్తాన్తమ్। ముఖ్యకర్మణి ద్వితీయా॥౧౩౯॥

మమైవ శోకేన విదీర్ణవక్షసా త్వయా విచిత్రాఙ్గి! విపద్యతే యది।

తదాస్మి దైవేన హతోఽపి హా హతః స్ఫుటం యత స్తే శిశవః పరాసవః॥౧౪౦॥

మమైవేతి॥ హే విచిత్రాఙ్గి సున్దరగాత్రి! మమైవ శోకేన దుఃఖేన విదీర్ణవక్షసా స్ఫుటితహృదయయా త్వయా యది విపద్యతే మ్రియతే, తదా తర్హి, 'హా' ఖేదే, అహం దేవేన హతోఽపి పునర్హతోఽస్మి। యతః—స్ఫుటం నిశ్చితం తే ఇత్యభినయేనాల్పీయాంసః శిశవో బాలకాః పరాసవో మృతా భవేయుః। మాం వినా త్వత్తోఽపి తేషాం జీవనం సంభావ్యతే, తవ

మరణే సతి తేఽపి మరిష్యన్తీతి పిష్టపేషణమేవ దైవేన కృతమితి భావః। 'ఏకశోకేన' ఇతి పాఠః॥౧౪౦॥

తవాపి హా హా విరహాత్క్షుధాకులాః కులాయకూలేషు విలుఠ్య తేషు తే।

చిరేణ లబ్ధా బహుభిర్మనోరథైర్గతాః క్షణేనాస్ఫుటితేక్షణా మమ॥ ౧౪౧॥

తవేతి॥ 'హా హా' ఇతి ఖేదే। హే ప్రియే ! మమ తే బాలకా బహుభిర్మనోరథైశ్చిరేణ బహుకాలేన లబ్ధాః సన్తః క్షణేన గతాః। మృతప్రాయా ఇత్యర్థః। కింభూతాః— క్షుధాకులాః। తథా,— అతిబాల్యాదస్ఫుటితేక్షణా అప్రకాశితనేత్రాః। కిం కృత్వా— తవాపి, అపి శబ్దాన్మమాపి విరహాత్తేషు ప్రసిద్ధేషు కులాయకూలేషు స్వకృతనీడతటేషు విల్లఠ్యలుఠిత్వా। పూర్వశ్లోకార్థానువాదః॥౧౪౧॥

ఇతి ప్రియాం ప్రత్యుక్త్వా సుతాన్ప్రత్యాహ—

సుతాః! కమాహూయ చిరాయ చుంకృతైర్విధాయ కమ్ప్రాణి ముఖాని కం ప్రతి।

కథాసు శిష్యధ్వమితి ప్రమీల్య సః స్రుతస్య సేకాద్బుబుధే నృపాశ్రుణః॥౧౪౨॥

సుతా ఇతి॥ హే సుతాః పుత్రాః! జననీం మాం చ వినా చుంకృతైః శిశుపక్షిసూక్ష్మశబ్దవిశేషైశ్చిరాయ కమాహూయాకార్య భక్ష్యం యాచయిష్యథ। కం ప్రతి కమ్ప్రాణి చలాని ముఖాని విధాయ గోష్ఠీః కథయిష్యథ, అపి తు న కమపి ప్రతి। ఉభయోర్మృతత్వాత్। శిశుపక్షిణామియం జాతిః। ఏవం సతి పరం పూర్వకథాసు శిష్యధ్వం కథాశేషీ భవిష్యథేత్యుక్త్వా స హంసః ప్రమీల్య మూర్చ్ఛాం ప్రాప్య స్రుతస్య కారుణ్యాద్గలితస్య నృపాశ్రుణో నృపనేత్రవాష్పస్య సేకాత్సేచనాద్బుబుధే। భక్ష్యయాచనం గోష్ఠీకరణం చ కవేరుక్తిః, న తు హంసస్య। తస్య వచః 'ఆహూయ విధాయే'త్యేతదన్తమ్। శోకవశాత్ఖణ్డోక్తిః కరుణారసపోషికా। గోష్ఠీషు విషయే చతురా భవిష్యథేతి పితరం మాతరం చ వినా యుష్మాన్ వక్తుమపి కః శిక్షయేదితి వాక్యశేషో వా। శిష్యధ్వమితి కర్మకర్తరి ప్రాప్తకాలే లోటస్తఙ్। ఏవమహమపి కథాసు శిష్యే ఇత్యుత్తరం చాపి జ్ఞేయమ్॥౧౪౨॥

ఇత్థమముం విలపన్తమముఞ్చద్దీనదయాలుతయావనిపాలః।

రూపమదర్శి ధృతోఽసి యదర్థం గచ్ఛ యథేచ్ఛమథేత్యభిధాయ ॥౧४३॥

ఇత్థమితి ॥ అవనిపాలో రాజా దీనేషు దయాలుస్తస్య భావస్తత్తా తయా ఇత్యభిధాయోక్త్వా ఇత్థం పూర్వోక్తప్రకారేణ విలపన్తం విలాపం కుర్వన్తమముం హంసమముఞ్చదత్యజత్। ఇతీతి కిమ్— హే హంస! యదర్థం ధృతోఽసి తద్రూపమదర్శి దృష్టమ్। అథాతః పరం త్వం యథేచ్ఛం స్వేచ్ఛయా గచ్ఛ। యదర్థం 'ధృతోఽసి' ఇత్యాదినా 'ధిగస్తు తృష్ణా–' (నై౦ ౧।౧३౦) ఇత్యాది పరిహృతమ్। 'స్పృహిగృహి–(३।౨।౧౫౮) ఇత్యాలుచి దయాలుః। దోధకం వృత్తమ్॥౧४३॥

ఆనన్దజాశ్రుభిరనుస్రియమాణమార్గాన్ప్రాక్శోకనిర్గమితనేత్రపయఃప్రవాహాన్

చక్రే స చక్రనిభచఙ్క్రమణచ్ఛలేన నీరాజనాం జనయతాం నిజబాన్ధవానామ్

ఆనన్దేతి ॥ స హంసః చక్రనిభం చక్రాకారం చఙ్క్రమణం భ్రమణం తస్య ఛలేన వ్యాజేన నీరాజనామార్తికాం జనయతాం కుర్వతాం నిజబాన్ధవానాం స్వీయమిత్రాణాం ప్రాక్స్వగ్రహణసమయే శోకేన నిర్గతాన్నేత్రపయఃప్రవాహాన్బాష్పప్రవాహాన్ స్వముక్తిసమయే ఆనన్దజాశ్రుభిరానన్దజనితబాష్పైరనుస్రియమాణమార్గాననుగమ్యమానమార్గాశ్చక్రే। ధృతే హంసే రురుదుః ముక్తే జహసురిత్యర్థః। బద్ధముక్తం పక్షిణం వేష్టజిత్యా పక్షిణో భ్రమన్తి రుదన్తి చేతి పక్షిజాతిః। అన్యస్యాపి కారాగృహాదిబద్ధవిముక్తస్యానన్దాశ్రుసహితైర్బాన్ధవైర్నీసజనా క్రియతే। చఙ్క్రమణమితి క్రమేర్గతికౌటిల్యే। యఙన్తాద్భావే ల్యుట్। వలయాకారాపి గతిః కుటిలైవ। యఙోఽచి చ' (౨।४।७४) ఇతి చకారాదన్యత్రాపి యఙ్ లుక్। సర్వసర్గసమాప్తిశ్లోకేషు 'ఆనన్ద' పదప్రయోగాదానన్దాఙ్కమిదం కావ్యమ్। వసన్తతిలకావృతమ్॥౧४४॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

తచ్చిన్తామణిమన్త్రచిన్తనఫలే శృఙ్గారభఙ్గ్యా మహా-

కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గోఽయమాదిర్గతః॥౧४५॥

శ్రీహర్షమితి॥ శ్రీహీరనామా పితా మామల్లదేవీ మాతా చ యం శ్రీహర్షనామానం పుత్రం సుషువే। కింభూతః శ్రీహీరః — కవిరాజానాం రాజిః పఙ్క్తిస్తస్యా ముకుటానామలంకారరూపో హీరో హీరాఖ్యం రత్నమ్। కింభూతమ్— జితేన్ద్రియచయం జిత ఇన్ద్రియచయ ఇన్ద్రియసమూహో యేన। తస్య శ్రీహర్షస్య చిన్తామణిమన్త్రస్య చిన్తనమనుధ్యానం జపాదికం తస్య ఫలే శృఙ్గారభఙ్గ్యా శృఙ్గారరచనావిశేషేణ చారుణి రమణీయే శృఙ్గారరసప్రధానే నైషధీయం నలసంబన్ధి చరితం చరిత్రం యస్మిన్నేవంవిధే మహాకావ్యేఽయమాదిః ప్రథమః సర్గో గతః సమాప్తః। చిన్తామణిమన్త్రచిన్తనసామర్థ్యాదేవంవిధం కావ్యం కృతమితి భావః। శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్। నైషధసంబన్ధి నైషధీయమ్ 'వృద్ధాచ్ఛః' (౪।౨।౧౧౪)। ఛన్దాంస్యలంకారాశ్చాత్ర నోక్తాః, లక్షణగ్రన్థగౌరవభయాత్। తే తు సుధియా గ్రన్థాన్తరాజ్జ్ఞాతవ్యాః॥౧౪౫॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతౌ

నైషధీయప్రకాశే ప్రథమః సర్గః సమాప్తః॥

ద్వితీయః సర్గః।

హంసముఖేన భైమీవర్ణనార్థం ద్వితీయం సర్గమారభత—

అధిగత్య జగత్యధీశ్వరాదథ ముక్తిం పురుషోత్తమాత్తతః।

వచసామపి గోచరో న యః స తమానన్దమవిన్దత ద్విజః॥౧॥

అధిగత్యేతి॥ అథ మోచనానన్తరం స ద్విజో హంసః తమానన్దం లోకోత్తరం హర్షమవిన్దత లేభే। తం కమ్— య ఆనన్దో వచసామపి గోచరో విషయో న। వర్ణయితుమశక్య ఇత్యర్థః। కిం కృత్వా— తతస్తస్మాజ్జగత్యాః పృథ్వ్యా అధీశ్వరాత్స్వామినః పురుషోతమాత్పురుషశ్రేష్ఠాన్నలాన్ముక్తిం మోచనమధిగత్య ప్రాప్య। యథా ద్విజో బ్రాహ్మణో

జగతి లోకే అధీశ్వరాత్సర్వోత్కృష్టాత్పురుషోత్తమాచ్ఛ్రీవిష్ణోః సకాశాత్తత్ప్రసాదాన్ముక్తిం ముక్తిసాధనం సంసారమోచనం చ జ్ఞానం ప్రాప్య బాగగోచరమ్, 'అపి' శబ్దాన్మనసోఽప్యగోచరమానన్దం బ్రహ్మస్వరూపం ప్రాప్నోతి। 'యతో వాచో నివర్తన్తే' (తైత్తిం ౨।౪) ఇతి, 'ఆనన్దం బ్రహ్మణో రూపమ్' ఇతి చ శ్రుతేః। జ్ఞానాన్మోక్ష ఇతి। 'జగతీ జగతి ఛన్దోవిశేషేఽపి క్షితావపి', 'దన్తవిప్రాణ్డజా ద్విజాః' ఇత్యమరః। 'న నిర్ధారణే' (౨।౨।౧౦) ఇతి నిషేధాత్ షష్ఠీసమాసో న। పురుషేషూత్తమ ఇతి నిర్ధారణసప్తమీసమాస ఏవ। స్వరవిశేషదర్శనాత్। లాభార్థో విదిః స్వరితేత్। ముచాదిః సర్గేఽస్మిన్ 'అశ్రాన్త-' (నైం ౨।౧౦౨) ఇతి యావత్ వైతాలీయం ఛన్దః॥౧॥

అధునీత ఖగః స నైకధా తనుముత్పుల్లతనూరుహీకృతామ్।

కరయన్త్రణదన్తురాన్తరే వ్యలిఖశ్చఞ్చుపుటేన పక్షతీ॥౨॥

అధునీతేతి॥ స ఖగో హంసస్తనుం శరీరం నైకధా నైకప్రకారమధునీతాకమ్పయత్। కింభూతాం తనుమ్— ఉత్పుల్లాని వికసితాని తనూరుహాణి రోమాణి యస్యాం సా, అనుత్పుల్లతనూరుహా ఉత్పుల్లతనూరుహా కృతా తామ్। చ్వీః। తథా,—చఞ్చుపుటేన పక్షతీ పక్షమూలే వ్యలిస్వత్ సమీచకార। కింభూతే పక్షతీ—కరయన్త్రణేన నలహస్తనియమనేన ధారణేన దన్తురం నిమ్నోన్నతమన్తరం మధ్యం యయోస్తే। (ఉత్పుల్లేతి) 'ఉత్పుల్లసంపుల్లయోరుపసంఖ్యానమ్' (వాం ౪౮౪౩) ఇతి సాధుః । దన్తురేతి 'దన్త ఉన్నత ఉరచ్' (౫।౨।౧౦౬)। అత్ర తూనతత్వమాత్రమ్। పక్షతీ ఇత్యత్ర 'పక్షాత్తిః' (౫।౨।౨౫) ఇతి తిః॥౨॥

అయమేకతమేన పక్షతేరధిమధ్యోర్ధ్వగజఙ్ఘమఙ్ఘ్రిణా।

స్థలనక్షణ ఏవ శిశ్రియే ద్రుతకణ్డూయితమౌలిరాలయమ్॥౩॥

అయమితి॥ అయం హంసః స్థలనక్షణ ఏవ మోచనసమయ ఏవాలయం నీడం శిశ్రియేఽభజత్। కింభూతః— పక్షతేః పక్షమూలస్యాధిమధ్యం మధ్యే ఊర్ధ్వగోర్ధ్వగామినీ జఙ్ఘా యస్మిన్కర్మణి తద్యథా తథా ఏకతమేనైకేనాఙ్ఘ్రిణా చరణేన ధృతం శీఘ్రం కణ్డూయితో మౌలిర్మస్తకం యేన। హంసజాతిః। ఏకతమేనేతి 'స్వార్థేఽపి తమబాదయః' ఇతి వచనాత్తమప్॥౩॥

స గరుద్వనదుర్గదుర్గ్రహాన్కటు కీటాన్దశతః సతః క్వచిత్।

నునుదే తనుకణ్డు పణ్డితః పటుచఞ్చుపుటకోటికుట్టనైః॥౪॥

స ఇతి॥ స హంసః పటు కీటాద్యపనయనే సమర్థం చఞ్చుపుఢం తస్య కోటిరగ్రభాగస్తేన కుట్టనాని ఘట్టనాని తైః కీటాన్ తనుకణ్డు తన్వీ స్వల్పా కణ్డూర్యస్యాం క్రియాయాం యథా తథా నునుదే స్ఫోటయామాస। కింభూతః— పణ్డితః కణ్డూయనే కుశలః। కింభూతాన్— గరుద్వనం పక్షవృన్దం తల్లక్షణం దుర్గ తత్ర దుర్మహాన్ధర్తుమశక్యాన్। అత ఏవ— కటు తీక్ష్ణం పీడాకారి యథా తథా దశతః ఖాదతః। తథా—క్వచిన్నిర్ధ్ద్రాయితుమశక్యే శరీరే దేశే సతో విద్యమానాన్। అన్యోఽపి పర్వతదుర్గదుర్గ్రహానుపద్రవకారకాన్మారణేన నుదతి। నునుదే ఇతి స్వరితేత్త్వాదాత్మనేపదమ్॥౪॥

అయమేత్య తడాగనీడజైర్లఘు పర్యత్రియతాథ శఙ్కితైః।

ఉదడీయత వైకృతాత్కరగ్రహజాదస్య వికస్వరస్వరైః॥౫॥

అయమేత్యేతి॥ అయం హంసస్తడాగస్య నీడజాః పక్షిణస్తైరేత్యాగత్య లఘు శీఘ్రం పర్యవియత వేష్టితః। అథానన్తరమస్య కరగ్రహజాన్నలస్య హస్తగ్రహణజాతాద్వైకృతాద్వికారాచ్ఛఙ్కితైస్త్రస్తైః అత ఏవ వికస్వరస్వరైరుఞ్చస్వరైః పక్షిభిరుదడీయత ఉడ్డీనమ్। ఏషా పక్షిజాతిః। వైకృతం దన్తురపక్షత్వాత్। తీర్థాదౌ కరగ్రహణార్థం కైశ్చిత్కశ్చన పరితో వేష్ట్యతే। అథ వలిగ్రహణజాత్కలహాదేః శఙ్కితైరుచ్చైః స్వరైర్గమ్యతే। 'లఘు క్షిప్రమ్' ఇత్యమరః। వైకృతాత్। స్వార్థేఽణ్ 'స్థేశభాస–' (3।2।175) ఇతి వరచి వికస్వరః॥౫॥

వహతో బహుశైవలక్ష్మతాం ధృతరుద్రాక్షమధువ్రతం ఖగః।

స నలస్య యయౌ కరం పునః సరసః కోకనదభ్రమాదివ॥౬॥

వహత ఇతి॥ స ఖగో హంసః సరసః సకాశాన్నలస్య కరం పునర్యయౌ। కస్మాదివ— కోకనదభ్రమాదివ రక్తోత్పలభ్రాన్తేరివ। సరసః పల్వలస్య కోకనదభ్రమాదివేతి వా। నలకరస్య రక్తత్వాత్కోకనదభ్రాన్తిః। రక్తోత్పలం చ హంసానాం ప్రియమిత్యుత్ప్రేక్షా। కింభూతస్య నలస్య సరసశ్చ—బహూని శివసంబన్ధీని లక్ష్మాణి త్రిపుణ్డ్రాదీని యస్య తస్య భావస్తత్తా తాం వహతో

ధారయతః। శివే భక్తిర్యేషాం తే శైవాః, తత్సంబన్ధీని వా। సరఃపక్షే— బహూని శైవలాని యస్యాం సా బహుశైవలా క్ష్మా పృథ్వీ యస్మింస్తస్య భావస్తత్తా తాం వహృతః। శివం కల్యాణం తత్సంబన్ధీని శుభసూచకాని లక్ష్మాణి సాముద్రికోక్తాని మత్స్యాదీని యస్యేతి వా। కింభూతం కరమ్—ధృతం రుద్రాక్షాణాం మధుతుల్యం సమీచీనం (వా) వ్రతం నియమో యేన, శైవత్వాద్రుద్రాక్షా ఏవ మధువ్రతా భ్రమరా యేనేతి వా। రుద్రాక్షధారణం నియమేన కరోతి, అన్యచిహ్నధారణే నియమో నేతి న పౌనరుక్త్యమ్। కోకనదమపి రుద్రాక్షసదృశభ్రమరయుక్తమ్। న క్షమన్త ఇత్యక్షమాః, రుద్రస్య అక్షమాః। కర్మషష్ఠ్యా సమాసః। తాన్ధునోతి కమ్పయతి రుద్రాక్షమధు తచ్చ తద్వ్రతం చ। ధృతం తద్యేనేతి వా। శివద్రోహిపరాభవకారిణమిత్యర్థః। అనేన పౌనరుక్త్యశఙ్కాపి నిరస్తా। రవణం రుత్ ధృతా రుద్యైస్తే ధృతరుతః సశబ్దాః, రః అగ్నిస్తద్వదక్షీణి పిఙ్గలాని నేత్రాణి యేషాం తే రాక్షాః ఏవంభూతా భ్రమరా యత్రేతి వా। అర్థాత్కోకనదవిశేషణమ్। 'ర' శబ్దోఽగ్నివాచీ ఆగమశాస్త్రే। తథా 'రః పావకే చ తీక్ష్ణే చ' ఇతి విశ్వః। శైవేత్యత్ర 'తస్యేదమ్' (౪।౩।౧౨౦) ఇతి 'భక్తిః' (౪।౩।౯౫) ఇతి వాణ్। రుదితి సంపదాదిత్వాత్క్విప్। రాక్షేతి 'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః-' (౫।౪।౧౧౩) ఇతి షచ్। రుద్రాక్షమాన్ ధూనోతీతి దీర్ఘాన్తాత్ 'క్విప్ చ' (౩।౨।౭౬) ఇతి క్విప్। వ్రతవిశేషణత్వాన్నపుంసకత్వాద్ధ్రస్వత్వమ్॥౬॥

పతగశ్చిరకాలలాలనాదతివిశ్రమ్భమవాపితో ను సః।

అతులం విదధే కుతూహలం భుజమేతస్య భజన్మహీభుజః॥౭॥

పతగ ఇతి॥ ఏతస్య మహీభుజో రాజ్ఞో భుజం భజన్నాశ్రయన్ స పతగో హంసః అతులమనుపమం కుతూహలం విదధే చకార। పునరాగమనం కౌతూహలే హేతుః। 'తు' వితర్కే। చిరకాలం లాలనాత్సాన్త్వనాదతివిశ్రమ్భమతివిశ్వాసమవాపితః ప్రాపిత ఇవ। అను పశ్చాదేతస్య భుజం భజనితి వా। 'సన్' ఇతి పాఠే అవాపితః సన్। అను పశ్చాత్। అన్యోఽపి బహుకాలం పోషితో విశ్వాసం ప్రాప్తః స్వామినం స్వగుణేన కుతూహలినం కరోతి॥౭॥

నృపమానసమిష్టమానసః స నిమజ్జత్కుతుకామృతోర్మిషు।

అవలమ్బితకర్ణశష్కులీకలసీకం రచయన్నవోచత॥౮॥

నృపేతి। ఇష్టం మానసం సరో యస్య స హంసః అవోచదువాచ। కిం కుర్వన్— కుతుకామృతోర్మిషు కౌతూహలలక్షణామృతతరఙ్గేషు నిమజ్జహున్నడన్నృపమానసం

నలాన్తఃకరణమవలమ్బితే కర్ణశష్కుల్యావేవ కలస్యా యేన ఏవంవిధం రచయన్। సావధానం కుర్వన్నిత్యర్థః। రాజ్ఞో మనః స్వవచనశ్రవణోత్సుకం కుర్వన్నువాచేతి భావః। అన్యోఽప్యూర్మిషు మజ్జత ఇష్టస్య కలసమవలమ్బనం దత్తే। కర్ణాకారో వాద్యవిశేషః శష్కులీ। మన ఏవ మానసమ్। ప్రజ్ఞాదిత్వాదణ్। 'మానసం సరసి స్వాన్తే,' 'అమృతం యజ్ఞశేషే స్యాత్పీయూషే సలిలే' ఇతి విశ్వః। కలసీకమ్ 'నద్యృతశ్చ' (౫।౪।౧౫౩) ఇతి కప్। 'న కపి' (౭।౪।౧౪) ఇతి హ్రస్వనిషేధః॥౮॥

కిమవోచదిత్యాహ—

మృగయా న విగీయతే నృపైరపి ధర్మాగమమర్మపారగైః।

స్మరసున్దర! మాం యదత్యజస్తవ ధర్మః స దయోదయోజ్జ్వలః॥౯॥

మృగయేతి॥ ధర్మాగమా ధర్మశాస్త్రాణి తేషాం మర్మ రహస్యం తస్య పారం గచ్ఛన్తీత్యేవంభూతైరపి నృపై రాజభిర్మన్వాదిభిః మృగయా పాపర్ద్ధిః న విగీయతే నిన్ద్యతే, అపి తు క్రియత ఏవ। ఏవం సత్యపి హే స్మరవత్సున్దర। త్వం మాం యదత్యజః స తవ దయోదయోజ్జ్వలో ధర్మః దయాయా ఉదయేనోత్పత్త్యా ఉజ్జ్వలః శోభమానః। సదయః సన్ అయః శుభావహావిధిర్యస్య। ఉపకరిష్యమాణత్వాత్। తథా — దయోజ్జ్వల ఇతి వా। దయోదయేన సహ వర్తమానః। అత ఏవ ఉజ్జ్వల ఇతి వా। మన్మోచనే దయాం వినాన్యత్కారణం నాస్తీత్యర్థః। 'స్మర' ఇతి భిన్నమ్। హే సున్దర! త్వం స్మర విచారయ। వాక్యార్థః కర్మ। నృపైః క్రియమాణా మృగయా ధర్మాగమమర్మపారగైరపి న నిన్ద్యత ఇతి వా। పారగైః 'అన్తాత్యన్తాధ్వ—' (౩।౨।౪౮) ఇతి డః॥౯॥

మృగయాయా అనిన్దనే కారణమాహ—

అబలస్వకులాశినో ఝషాన్నిజనీడద్రుమపీడినః ఖగాన్।

అనవద్యతృణార్దినో మృగాన్మృగయాఘాయ న భూభుజాం ఘ్నతామ్॥౧౦॥

అబలేతి॥ మృగయా భూభుజాం రాజ్ఞామఘాయ పాపాయ న భవతి। కథమిత్యత ఆహ— కింభూతానాం భూభుజామ్— అబలం నిర్బలం స్వకులం చ తదశ్నన్త్యేవంశీలాఞ్ఝషాన్మీనాన్

ఘ్నతాం మారయతామ్। తథా, —నిజాః స్వీయా యే నీడద్రుమా నివాసస్థానవృక్షాస్తాన్పీడయన్త్యేవంశీలాన్ఖగాన్పక్షిణో ఘ్నతామ్। తథా, —అనవద్యం నిరపరాధం తృణం తద్ అర్దన్తి పీడయన్త్యేవంశీలాన్మృగాన్ ఘ్నతామ్। 'అన్తఃసంజ్ఞా భవన్త్యేతే సుఖదుఃఖసమన్వితాః' (మనుం ౧।౪౯) ఇతి స్మృతేస్తరుణతృణాదేరపి ప్రాణిత్వాత్తద్వధస్తు దోషాయ। పరం దుష్టనిగ్రహో రాజ్ఞాం ధర్మ ఏవేతి భావః। అబలాన్బలినో భక్షయన్తీతి మత్స్యానాం జాతిస్వభావః। అవద్యేతి 'అవద్యపణ్య— (౩।౧।౧౦౧) ఇతి సాధుః। పశ్చాద్బహువ్రీహిస్తత్పురుషో వా। పూర్వశ్లోకే మృగయాదోషాభావే స్మృతిం ప్రమాణముక్త్వాఽత్ర యుక్తిమప్యవదత్॥౧౦॥

యదవాదిషమప్రియం తవ ప్రియమాధాయ నునుత్సురస్మి తత్।

కృతమాతపసంజ్వరం తరోరభివృష్యామృతమంశుమానివ॥౧౧॥

యదితి॥ హే రాజన్! అహం తవ యదప్రియం నిన్దాద్యవాదిషముక్తవానస్మి ప్రియమాధాయ కృత్వా తదప్రియం నునుత్సుర్నిరాకర్తుమిచ్ఛురస్మి। తత్ర దృష్టాన్తమాహ— అంశుమాన్సూర్యః స్తరోర్వృక్షస్య ఆతపేన కృతం సంజ్వరం పీడామమృతం జలమభివృష్యాభితో వర్షిత్వా యథా నుదతీత్యర్థః। అనేన దృష్టాన్తేనాతిశయితం ప్రియం కరిష్యామీతి సూచ్యతే॥౧౧

ఉపనమ్రమయాచితం హితం పరిహర్తుం న తవాపి సాంప్రతమ్।

కరకల్పజనాన్తరాద్విధేః శుచితః ప్రాపి స హి ప్రతిగ్రహః॥౧౨॥

ఉపేతి॥ అయాచితమప్రార్థితముపనమ్రముపస్థితం హితం ప్రియం పరిహర్తుం త్యక్తుం తవాపి సార్వభౌమస్యాపి న సాంప్రతం న యుక్తమ్। హి యతః కరకల్పమ్ ఈషదసమాప్తః కరః జనాన్తరం అన్య జనో మల్లక్షణః, కరకల్పం జనాన్తరం యస్యైవంవిధాచ్ఛుచితో నిర్మలాచ్ఛోభనాద్విధేర్దైవాత్స ప్రతిగ్రహస్త్వయా ప్రాపి ప్రాప్తః। సర్వం హి శుభాశుభం దైవాత్ప్రాప్యతే। యద్దైవవశాద్భవతి తత్కేనాపి నిరాకర్తుం న శక్యతే। కరేణ హి దీయతే। యద్వా— విధేర్దేవస్య హస్తభూతాజ్జనాన్తరాదేతాదృశః ప్రతిగ్రహో రాజ్ఞో దోషాయ న। 'అయాచితాహృతం గ్రాహ్యమపి దుష్కృతకర్మణః' (ఆచారాం శ్లోం ౨౧౫) ఇతి యాజ్ఞవల్క్యః॥౧౨॥

స్వగర్వం పరిహరతి—

పతగేన మయా జగత్పతేరుపకృత్యై తవ కిం ప్రభూయతే।
ఇతి వేద్మి న తు త్యజన్తి మాం తదపి ప్రత్యుపకర్తుమర్తయః॥౧౩॥

పతగేనేతి॥ పతగేన పక్షిణా మయా జగత్పతేర్భువనాధిపతేస్తవ నలస్యోపకృత్యై ఉపకారాయ ప్రభూయతే కిం సమర్థేన భూయతే, అపి తు న; ఇతి యద్యపి వేద్మి జానామి తదపి తథాపి ప్రత్యుపకర్తుం ప్రత్యుపకారార్థ అర్తయః కథమస్యోపకరోమీత్యుత్కణ్ఠాదరః, పీడా వా మాం న తు నైవ త్యజన్తి। అసమర్థమపి ప్రేరయన్తీత్యర్థః॥౧౩॥

ఉపకర్తుం శక్యతే న వేతి విచారో మాస్తు, కిం తూపకర్తుః ప్రత్యుపకర్తవ్యమేవేతి విధిరస్తీత్యాహ—

అచిరాదుపకర్తురాచరేదథ వాత్మౌపయికీముపక్రియామ్।
పృథురిత్థమథాణురస్తు సా న విశేషే విదుషామిహ గ్రహః॥౧౪॥

అచిరాదితి॥ 'అథవా' పక్షాన్తరే। యః పురుషః కశ్చనోపకర్తురుపకారకస్యాత్మౌపయికీమాత్మోపాయభూతామాత్మోపాయాదాగతామ్। ఆత్మోపాయసాధ్యామిత్యర్థః। ఏవంభూతాముపక్రియాముపకారమచిరాజ్ఝటితి ఆచరేత్కుర్యాత్। జీవనస్య సత్వరత్వాత్ 'చిరాత్' ఇత్యుక్తమ్। ఇత్థం విధౌ సతి సా ఉపక్రియా పృథుర్మహతీ, అథ అథవా అణుః అల్పా వాస్తు తిష్ఠతు। ఇహ ఇతి విశేషే మహత్త్వాత్పత్వలక్షణే విదుషాం జ్ఞాతౄణాం గ్రహో నిర్బన్ధో నాస్తి। ఉపకారస్య మహత్త్వాత్ స్వాల్పత్వపరిహార ఏవ తాత్పర్యమ్। ఉపాయ ఏవౌపయికీతి వినయాదిషు 'ఉపాయాద్ధ్రస్వత్వం చ' (గం సూం ౧౪౪) ఇతి పాఠాత్స్వార్థే ఠకి తదన్తాత్ 'తత ఆగతః' (౪।౩।౭౪) ఇత్యణన్తత్వాద్వా జీప్ హ్రస్వత్వం చ। 'యుక్తమౌపయికం లభ్యమ్' ఇత్యమరః॥౧౪॥

వచనప్రసఙ్గార్థమాహ—

భవితా న విచారచారు చేత్తదపి శ్రవ్యమిదం మదీరితమ్।

ఖగవాగియమిత్యతోఽపి కిం న ముదం ధాస్యతి కీరగీరివ॥౧౫॥

భవితేతి॥ యద్యపి ఇదం మదీరితం మద్వచనం విచారచారు విచారవిషయే మీమాంసాసహం చేన్న భవితా భవిష్యతి। అహం లోకోత్తరముపకారం కరిష్యామీతి సత్యమేవ, తథాపి త్వం మిథ్యా చేన్మన్యసే, తథాపి మదీయం వచః శ్రవ్యం శ్రవణార్హం భవత్యేవ। విచారచారు చేన్న కథం శ్రవ్యమిత్యాశఙ్కాయామాహ— ఇయం ఖగవాక్ పక్షిణో వాక్ పక్షీ మనుష్యవాచా వదతీత్యతోఽపి హేతోర్మద్వచనం కిం ముదం సంతోషం న ధాస్యతి కరిష్యతి, అపి తు కరిష్యత్యేవ। ఇష్టసాధకత్వాత్' అపిః' ఏవార్థః। కేవ— శుకైవాగివ। శ్రవ్యమ్ అహార్థే 'అచో యత్' (౩।౧।౯౭) ఇతి యత్, 'సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః' (౭।౩।౮౪) ఇతి గుణః, 'ధాతోస్తన్నిమిత్తస్యైవ' (౬।౧।౮౦) ఇతి వాన్తాదేశః॥౧౫॥

తదేవాహ—

స జయత్యరిసార్థసార్థకీకృతనామా కిల భీమభూపతిః।

యమవాప్య విదర్భభూః ప్రభుం హసతి ద్యామపి శక్రభర్తృకామ్॥౧౬॥

స ఇతి॥ 'కిల' ప్రసిద్ధౌ। స భీమసంజ్ఞకో భూపతీ రాజా జయతి సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే। కింభూతః— అరిసార్థే వైరిసమూహే సార్థకీకృతమన్వర్థకీకృతం నామ స్వసంజ్ఞా యేన। బిభ్యత్యస్మాద్వైరిణః (నత్వన్యే, ఇతి) భీమః। 'భీమాదయోఽపాదానే' (౩।౪।౭౪) ఇతి సాధుత్వమ్। స కః—విదర్భభూర్వరాడభూః యం పతిమవాప్య శక్రభర్తృకామపీన్ద్రపతికామపి ద్యాం దివం హసతి। తత్తుల్యా భవతీత్యర్థః। శఙ్కతే తపస్విభ్యోఽపీతి శక్రస్తద్భర్తృకా ద్యౌః, అహం తు భీమభర్తృకేతి హాసహేతుః। శక్యతే జేతుమితి వా। తస్మాత్కోఽపి న బిభేతీతి। అర్థేన సహ వర్తమానం సార్థకమ్ 'తేన సహేతి తుల్యయోగే' (౨।౨।౨౮) ఇతి బహువ్రీహిః, 'వోపసర్జనస్య' (౬।౩।౮౨) ఇతి సః, 'శేషాద్విభాషా' (౫।౪।౧౫౪) ఇతి కప్। తతశ్చ్వి। శక్రభర్తృకామ్ 'నద్యృతశ్చ' (౫।౪।౧౫౩) ఇతి కప్॥౧౬॥

భైమ్యా లోకోత్తరే గుణోత్కర్షే మిథ్యాత్వనిరాసార్థం పురాణప్రసిద్ధమితిహాసం సూచయన్నాహ—

దమనాదమనాక్ప్రసేదుషస్తనయాం తథ్యగిరస్తపోధనాత్।

వరమాప స దిష్టవిష్టపత్రితయానన్యసదృగ్గుణోదయామ్॥౧౭॥

దమనాదితి॥ హే రాజన్! స భీమః దమనాదేతన్నామ్నస్తపోధనాదృషేర్వరదానసమర్థాద్ అమనాక్ అత్యర్థం ప్రసేదుషః ప్రసన్నాత్తథ్యగిరోఽప్రతారకాదేవంభూతాత్ తనయాం వరం కన్యాలక్షణమభీప్సితమాప ప్రాప్తవాన్। కింభూతామ్— దిష్టః కాలః విష్టపం భువనమనయోస్త్రితయే కాలత్రయే, భువనత్రయే చానన్యసదృగన్యసదృశో న భవత్యేవంభూతః సౌన్దర్యౌదార్యాదిగుణోదయో యస్యాస్తామ్। భూతభవిష్యద్వర్తమానకాలే లోకత్రయేఽపీదృక్సౌన్దర్యాదిగుణవతీ కాపి నాస్తీతి భావః। దిష్టస్తేనైవ మునినా దత్తో విష్టపత్రితయేఽనన్యసదృశో గుణోదయో యస్యై తామితి వా। 'కాలో దిష్టః' ఇత్యమరః। దమనాత్ 'సహితపిదమః సంజ్ఞాయామ్' (గంసూం౨౩) ఇతి ల్యుః। ప్రసేదుషః ప్ర—సదో లిటః 'భాషాయాం సదవసశ్రువః' (౩।౨।౧౦౮) ఇతి క్వసుః। అనన్యసదృక్ 'సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే' (వాం ౧౩౭౬) ఇతి పుంవద్భావః॥౧౭॥

భువనత్రయసుభ్రువామసౌ దమయన్తీ కమనీయతామదమ్।

ఉదియాయ యతస్తనుశ్రియా దమయన్తీతి తతోఽభిధాం దధౌ॥౧౮॥

భువనేతి॥ యతో యస్మాత్కారణాదసౌ భీమతనయా భువనత్రయే సుభ్రువః సున్దర్యస్తాసాం కమనీయతయా యో మదః సౌన్దర్యేణ యో గర్వస్తం తనుశ్రియా శరీరసౌన్దర్యేణ దమయన్తీ గ్లపయన్తీ శమయన్తీ వోదియాయోత్పన్నా। తతస్తస్మాత్కారణాత్ 'దమయన్తీ' ఇత్యభిధాం సార్థకం నామ దధౌ బభార। 'భూసూధూభ్రస్జిభ్యశ్ఛన్దసి' ఇతి క్యుని సాధితస్య 'భువన' శబ్దస్య బాహులకాద్భాషాయాం ప్రయోగః। 'అణావకర్మకాత్–' (౧।౩।౮౮) ఇతి కర్తృభిప్రాయే క్రియాఫలే యత్ పరస్మైపదం విహితం తస్యైవ 'న పాదమి— (౧।౩।౮౯) ఇత్యాదినా నిషేధాదణావకర్మకత్వే చ తత్రైవ చిత్తవత్కర్తృకత్వాభావాత్తేన పరస్మైపదాప్రాప్తేర్నిషేధాశఙ్కయా అభావాచ్చాకర్తృభిప్రాయే యథాప్రాప్తం పరస్మైపదం భవత్యేవేతి దమయన్తీత్యత్ర శతా యుజ్యతే॥౧౮॥

శ్రియమేవ పరం ధరాధిపాద్గుణసిన్ధోరుదితామవేహి తామ్।

వ్యవధావపి వా విధోః కలాం మృడచూడానిలయాం న వేద కః॥౧౯॥

శ్రియమితి॥ హే రాజన్! త్వం తాం భైమీం శ్రియమేవ లక్ష్మీమేవావేహి జానీహి। పరమయం విశేష— గుణసిన్ధోర్గుణసముద్రాద్ధరాధిపాత్పృథ్వీపతేరుదితాముత్పన్నామ్। లక్ష్మీః సముద్రాదుత్పన్నా, ఇయం తు గుణసముద్రాద్రాజ్ఞ ఇతి విశేషః। అప్రసిద్ధస్య జ్ఞాపనం క్రియతే, న తు ప్రసిద్ధస్యేత్యాహ— 'వా' ప్రసిద్ధౌ। వ్యవధిర్వ్యవధానం తస్యాం సత్యామపి మృడో మహాదేవస్తస్య చూడా మౌలిః సా నిలయః స్థానం యస్యాః సా తాం విధోశ్చన్ద్రస్య కలాం కో న వేద జానాతి, అపి తు సర్వోఽపి। ఈశ్వరస్యాప్రత్యక్షత్వేఽపి తన్మౌలిస్థితాం చన్ద్రకలాం సర్వోఽపి వేత్తి, తథా వ్యవధానేఽపి త్వమపి తాం వేత్స్యతి భావః। ఇణో లోటి హేరపిత్త్వాద్గుణాభావే ఏజాదిత్వాభావాద్ 'ఏత్యేధతి—' (౬।౧।౮౯) ఇతి వృద్ధ్యభావేన 'ఆద్గుణః' (౬।౧।౮౭)।ఆఙ్శ్లేషేఽపి 'ఓమాఙోశ్చ' (౬।౧।౯౫) ఇతి పరరూపప్రాప్తేః 'అవేహి' ఇత్యేవ రూపమ్॥౧౯॥

చికురప్రకరా జయన్తి తే విదుషీ మూర్ధని సావిభర్తి యాన్।

పశునాప్యపురస్కృతేన తత్తులనామిచ్ఛతు చామరేణ కః॥౨౦॥

చికురేతి॥ హే రాజన్! తే చికురప్రకరాః కేశసమూహా జయన్తి సర్వోత్కర్షేణ వర్తన్తే। తే కే— సా విదుషీ పణ్డితా భైమీ యాంశ్చికురప్రకరాన్ (మూర్ధని) ఆబిభర్తి ధారయతి ఆభరణం కరోతి వా। చామరేణ సామ్యే సతి సర్వోత్కృష్టత్వం కథమిత్యత ఆహ— పశునా చమరసంజ్ఞకేనాప్యపురస్కృతేన చామరేణ తత్తులనాం తేషాం కేశానాం తులనాం సామ్యం క ఇచ్ఛతు। న కోఽపి। చమరాణాం హీనస్థానధారణాత్తత్తులనా నాస్తి। అథ చ జ్ఞాత్రా యే మస్తకే ధ్రియన్తే పూజ్యన్తే తేషాం మూర్ఖేణాప్యపూజితేనాసతా సహ సామ్యం కోఽభిలష్యేత్। అతస్తత్కేశానాం సర్వోత్కర్షతా। విదుషీతి 'విదేః శతుర్వసుః' (౭।౧।౩౬) 'ఉగితశ్చ' (౪।౧।౬) ఇతి జీప్, 'వసోః సంప్రసారణమ్(౬।౪।।౧౩౧)। తులనామ్ 'ణ్యాస-' (౩।౩।౧౦౭) ఇతి యుచ్। సంజ్ఞాపూర్వకవిధేరనిత్యత్వాలఘూపధగుణాభావః॥౨౦॥

స్వదృశోర్జనయన్తి సాన్త్వనాం ఖురకణ్డూయనకైతవాన్మృగాః।

జితయోరుదయత్ప్రమీలయోస్తదఖర్వేక్షణశోభయా భయాత్॥౨౧॥

స్వదృశోరితి॥ హే రాజన్! మృగాః ఖురేణ కణ్డుయనం కణ్డ్వపనయనం తదేవ వ్యాజస్తస్మాత్స్వదృశోః స్వనేత్రయోః సాన్త్వనామాశ్వాసనం జనయన్తి కుర్వన్తి। యతస్తస్యా భైమ్యా అఖర్వేక్షణశోభయా విశాలనేత్రశోభయా జితయోః పరాభూతయోః। అత ఏవ భయాదివోదయత్ప్రమీలయోర్ఘాయమానతన్ద్రీకయోః। లుప్తోత్ప్రేక్షా। యథా కేనచిజ్జితం భీతమన్యమపి కశ్చిత్ కరపరామర్శాదినా సాన్త్వయతి తథా మృగా అపి స్వనేత్రే సాన్త్వయన్తి। 'తన్ద్రీ ప్రమీలా' ఇత్యమరః। 'ఖర్వో హ్రస్వశ్చ వామనః' ఇత్యమరః। ఉదయదితి 'ఇ గతౌ'॥౨౧॥

అపి లోకయుగం దృశావపి శ్రుతదృష్టా రమణీగుణా అపి ।

శ్రుతిగామితయా దమఖసుర్వ్యతిభాతే సుతరాం ధరాపతే!॥౨౨॥

అపీతి॥ హే ధరాపతే పృథ్వీపతే। దమఖసుర్భైమ్యా లోకయుగమపి మాతృకులపితృకులలక్షణం శ్రుతిగామితయా లోకాకర్ణనవిషయత్వేన జగత్ప్రసిద్ధత్వేన సుతరాం వ్యతిభాతే। పరస్పరోత్కర్షేణ వినిమయేన వా భాసత ఇత్యర్థః। ఇదం భైమీమాతృకులమితి జగద్విఖ్యాతత్వమ్। తేన భైమీమాతృకులస్య శోభనం తద్భైమీపితృకులేనాఙ్గీకృతమ్। ఏవం భైమీపితృకులమిదమితి జగద్విఖ్యాతత్వమ్। తేన భైమీపితృకులస్య శోభనం తద్భైమీమాతృకులేనాఙ్గీకృతమితి వినిమయః। భైమీసంబన్ధేన పితృకులవన్మాతృకులం మాతృకులవత్పితృకులం శోభతే। సాదృశ్యం తు తాత్పర్యార్థః। తచ్చ సాదృశ్యం శ్రుతిగామితయా విశేష్యతే। తచ్చ శ్రుతిగామిత్వలక్షణం సాదృశ్యం మాతృకులస్య పితృకులాపేక్షయా పితృకులస్య చ మాతృకులాపేక్షతయా నతు దృగాద్యపేక్షయా। ఏవం దృగాదీనామపి సజాతీయాపేక్షయైవ శ్రుతిగామిత్వలక్షణం సాదృశ్యమఙ్గీకరణీయం నతు లోకయుగాద్యపేక్షయా। తథా,— దమఖసుర్దృశావపి నేత్రే అపి శ్రుతిగామితయా ఆకర్ణదేశవిశాలత్వేనాతితరాం వినిమయేన భాతే శోభేతే ఇతి ద్వివచనమ్। దక్షిణనయనస్య శ్రుతిగామిత్వేన యా శోభా తాం వామనయనమఙ్గీకరోతి। వామనయనస్య చ శ్రుతిగామిత్వేన యా శోభాం తాం దక్షిణనయనమఙ్గీకరోతీత్యత్రాపి వినిమయః। శ్రుతిగామిత్వేన దక్షిణం వామమివ వామం దక్షిణమివేత్యత్రాపి సాదృశ్య ఏవ తాత్పర్యం జ్ఞేయమ్। తస్యా దమఖసుః సంబన్ధీ శ్రుతదృష్టాః శ్రుతాః పురాణాదౌ, దృష్టాః కాసుచిత్సున్దరీషు। యద్వా,–కాసుచిత్స్త్రీష్వేవ శ్రుతాః కాసుచిద్దృష్టా రమణీగుణాః స్త్రీగుణాః శ్రుతిగామితయా లోకాకర్ణనవిషయత్వేన వ్యతిభాతే వినిమయేన శోభన్త ఇతి బహువచనమ్। పురాణాదావన్యస్త్రీషు వా యే శ్రుతాస్తే కాసుచిదృష్టాస్తే భైమ్యామేవ శ్రూయన్త ఇతి శ్రుతానాం దృష్టానాం చ స్త్రీగుణానాం దమఖసుః సంబన్ధినాం సర్వేషాం శ్రుతిగామిత్వం విద్యతే। తతః శ్రుతానాం స్త్రీగుణానాం దమఖసుః సంబన్ధినాం యచ్ఛ్రుతిగామితయా శోభనం తద్దృష్టైరఙ్గీకృతమ్। ఏవం దృష్టానాం శోభనం తచ్ఛ్రుతైరఙ్గీకృతమిత్యత్రాపి యథాకథంచిద్వినిమయః। యథా శ్రుతా భైమీసంబన్ధినః శ్రుతిగామితయా శోభన్తే తథా దృష్టా

అపి భైమీసంబన్ధినః శ్రుతిగామితయా శోభన్త ఇత్యత్రాపి సాదృశ్య ఏవ తాత్పర్యమ్। శ్రుతదృష్టా అపి సర్వే గుణా భైమ్యాం విద్యన్త ఇతి భావః। సాముద్రికశాస్త్రే శ్రుతానాం పద్మిన్యాదౌ దృష్టానామితి వా యథాకథంచిజ్జ్ఞేయమ్, విస్తరభయాన్న లిఖ్యతే। 'శ్రుతిః స్త్రోత్రే తథామ్నాయే వార్తాయాం శ్రోత్రకర్మణి' ఇతి విశ్వః। గామీ గమ్యాది। ఆవశ్యకే తాచ్ఛీల్యే వా ణినిః। 'త్వతలోః'—(వాం ౩౯౨౭) ఇతి పుంవత్। వ్యతి–పూర్వస్య భావేః 'కర్తరి కర్మవ్యతిహారే' (౧।౩।౧౪) ఇత్యాత్మనేపదమ్। ద్వివచనే సవర్ణదీర్ఘత్వే కృతే, బహువచనే చ 'ఆత్మనేపదేష్వనతః' (౭।౧।౫) ఇతి ఝస్యాదాదేశే శబ్లుక టేరేత్వం సర్వత్ర। వచనశ్లేషః॥౨౨॥

నలినం మలినం వివృణ్వతీ పృషతీమస్పృశతీ తదీక్షణ।

అపి ఖఞ్జనమఞ్జనాఞ్చితే విదధాతే రుచిగర్వదుర్విధమ్॥౨౩॥

నలినమితి॥ తదీక్షణే భైమీనేత్రే పృషతీమఞ్జనశలాకామ స్పృశతీ అప్రాప్తే అఞ్జనానఞ్చితే సతీ నలినం కమలం మలినం స్వకాన్త్యా దూషితం విదధాతే కుర్వతే। కింభూతే తదీక్షణే— వివృణ్వతీ ఆత్మానం ప్రకాశయన్తీ ప్రసారయన్తీ। ఋజురీత్యా విలోకమానే। అఞ్జనాఞ్చితే అఞ్జనపూజితే సాఞ్జనే సతీ తదీక్షణే ఖఞ్జనమపి ఖఞ్జరీటమపి రుచిగర్వేణ కాన్తిమదేన దుర్విధం దరిద్రం విదధాతే। అవతంసీకృతం కమలం కటాక్షావలోకన ప్రసృతయా స్వకాన్త్యా మలినం శ్యామం వివృణ్వతీ కుర్వతీ, తథా,—పృషతీ హరిణీమస్పృశతీ నేత్రవిషయేఽగణయన్తీ ఏవంవిధే భైమీనేత్రే కజ్జలాశ్చితే ఖఞ్జనమితి పూర్వవత్। అఞ్జనపూజనాత్పూర్వం స్వకాన్త్యా కమలం జితం, హరిణీనేత్రయోస్తు భైమీనేత్రశోభాసంభావనాపి నాస్తి। అఞ్జనపూజనానన్తరం ఖఞ్జనస్య మన్నేత్రసదృశే నాన్యస్యేతి గర్వస్తద్రహితం కుర్వతే ఇత్యర్థ ఇతి వా, రుచి కాన్తివిషయే దర్పేణ రహితమితి వా। 'రుచి' ఇతి భిన్నం పదమ్। ఖఞ్జనో హి శుక్లకృష్ణోఽతిసరలోఽతిచఞ్చలశ్చ। అత స్తేన సామ్యసంభావనాయాం కజ్జలదానానన్తరం తదధికకాన్తిత్వాత్ సోఽపి జిత ఇతి భావః। మలినం స్వగతం శ్యామం గుణం విలోకనవశాద్వివృణ్వతీ ప్రకాశయన్తీ నలినం రుచిగర్వదుర్విధం విదధాతే ఇతి వా, మలినం శ్యామం నలినం నీలోత్పలం రుచిగర్వదుర్విధం విదధాతే ఇతి వా। సవిలాసవీక్షణదశాయాః పూర్వమేవ నీలోత్పలం జితమిత్యర్థః। తథా—అసంకుచతీ సతీ పృషతీం హరిణీ శ్యామం నలినం నీలోత్పలం రుచిగర్వదుర్విధం విదధాతే, నిర్నిమేషత్వవేలాయామపి తాభ్యాం హరిణీ జితా కిం పునః కటాక్షవిక్షేపవేలాయామితి వా। అస్మిన్పక్షే దుర్విధా చ దుర్విధశ్చేతి 'నపుంసకమనపుంసకేన'—(౧।౨।౬౯) ఇతి నపుంసకై (కశేషై) కవద్భావో। అజ్యతేఽనేనేత్యఞ్జనం తేన పూజితే ఇత్యనేన ల్యుడన్తస్య 'అఞ్జూ వ్యక్తి (గతికాన్తి) మ్రక్షణేషు' ఇతి ధాతోరర్థానుసారేణ దృశోః స్నిగ్ధనీలరక్తసితవర్ణకాన్తిచాఞ్చల్యయోగః

సూచితః। తథా చ నలినాదిషు మధ్యే క్వచిత్కస్యచిద్గుణస్య సత్త్వాద్ధృశోస్తు పూర్వోక్తగుణసద్భావాత్తాభ్యాం నలినాదీని జితానీతిభావః। 'మలినం దూషితే కృష్ణే' ఇతి విశ్వః। అఞ్చితే 'అఞ్చేః పూజాయామ్' ఇతీటి 'నాఞ్చే: పూజాయామ్' (౬।౪।౩౦) ఇతి నలోపనిషేధః। 'అఞ్జనాఞ్జితే' ఇతి పాఠే 'అజి భాసి' ఇతి చౌరాదికస్యాఞ్జయతేర్నిష్ఠా। అఞ్జనేన భాసితే ఇత్యర్థః॥౨౩॥

అధరం కిల విమ్బనామకం ఫలమస్మాదితి భవ్యమన్వయమ్ ।

లభతేఽధరబిమ్బమిత్యదః పదమస్యా రదనచ్ఛదం వదత్॥౨౪॥

అధరమితి॥ హే రాజన్! అస్యా దమయన్త్యా రదనచ్ఛదమధరమోష్ఠం వదదభిదధత్ అధరబిమ్బ ఇత్యదఃపదమేతత్పదం। సుబన్తోఽయం శబ్ద ఇత్యతో హేతోర్భవ్యం సమీచీనమన్వయం సంబన్ధం లభతే ప్రాప్నోతి। ఇతీతి కిమ్—కిల యస్మాద్బిమ్బనామకం ఫలమస్మాదోష్ఠాదధరం హీనమ్। బిమ్బాపేక్షయాస్యాధికరక్తత్వాదమృతయుక్తత్వాచ్చ అధరం బిమ్బం బిమ్బసంజ్ఞకం ఫలం యస్మాదధరబిమ్బ ఇతి బహువ్రీహిః, న త్వధర ఏవ బిమ్బమితి। అన్యాసాం తు అధరో బిమ్బ ఇవేతి తత్పురుషః కర్మధారయః। ఏతస్యాస్తు బహువ్రీహౌ అర్థతః శబ్దతశ్చ భవ్యత్వమ్। భైమ్యధరో జితబిమ్బ ఇతి భావః॥౨౪॥

హృతసారమివేన్దుమణ్డలం దమయన్తీవదనాయ వేధసా।

కృతమధ్యబిలం విలోక్యతే ధృతగమ్భీరఖనీఖనీలిమ॥౨౫॥

హృతేతి॥ ఇన్దుమణ్డలం చన్ద్రబిమ్బం వేధసా బ్రహ్మణా దమయన్తీవదనాయ భైమీముఖం నిర్మాతుం హృతసారమివ గృహీతశ్రేష్ఠభాగమివ కృతం మధ్యే బిలం ఛిద్రం యస్యైవంభూతం విలోక్యతే దృశ్యతే। తర్క్యత ఇత్యర్థః। కలఙ్కేన హృతసారత్వముత్ప్రేక్షితమ్। కింభూతమ్—ధృతో గమ్భీరఖన్యాం నిమ్నగర్తే పరభాగస్థితస్య ఖస్యాకాశస్య నీలిమా యేన। కలఙ్కో న భవతి, కిం త్వాకాశనీలిమా। భైమీముఖం నిష్కలఙ్కచన్ద్రసారతుల్యమితి భావః। వదనాయ 'క్రియార్థోపపదస్య చ—' (౨।౩।౧౪) ఇతి చతుర్థీ। ఖనీతి 'కృదికారాదక్తినః' (గం సూం ౫౦) ఇతి జీష॥౨౫॥

ప్రకారాన్తరేణ భైమీముఖస్య చన్ద్రాధిక్యమాహ—

ధృతలాఞ్ఛనగోమయాఞ్ఛనం విధుమాలేపనపాణ్డురం విధిః।
భ్రమయత్యుచితం విదర్భజాననసీరాజనవర్ధమానకమ్॥౨౬॥

ధృతేతి॥ బ్రహ్మాజ్ఞయా చన్ద్రో భ్రామ్యతి। తత్రోత్ప్రేక్షతే—విధిర్బ్రహ్మా విధుం చన్ద్రముచితం యోగ్యం విదర్భజా భైమీ తస్యా ఆననం తస్య నీరాజనార్థమారార్తికార్థం వర్ధమానకమివ వర్ధమానకం శరావం భ్రమయతి। కింభూతం విధుమ్—ధృతం లాఞ్ఛనమేవ కలఙ్క ఏవ గోమయాఞ్ఛనం గోమయపూజనం యేన। తథా, —ఆలేపనం పిష్టోదకమ్ ('అఈపణ' ఇతి లోకే ప్రసిద్ధం) తేనైవ పాణ్డురమ్। చన్ద్రస్తన్ముఖసాదృశ్యం న ప్రాపేతి భావః। గోమయలిప్తేన చూర్ణాదిచిహ్నేన శరావేణ దృష్టిదోషనిరాసార్థం నీరాజనా క్రియత ఇతి లోకాచారః। 'శరావో వర్ధమానకః' ఇత్యమరః॥౨౬॥

సుషమావిషయే పరీక్షణే నిఖిలం పద్మమభాజి తన్ముఖాత్।
అధునాపి న భఙ్గలక్షణం సలిలోన్మజ్జనముజ్ఝతి స్ఫుటమ్॥౨౭॥

సుషమేతి॥ కమలస్య శోభాఽధికా, భైమీవదనస్య వేతి సుషమావిషయే పరమశోభావిషయే పరీక్షణే దివ్యేన శోధనే నిఖిలం సమస్తం పద్మం పద్మజాతం తన్ముఖాద్భైమీముఖాదభాజి పరాజయం ప్రాప్తమ్। యతః,—భఙ్గలక్షణం పరాజయచిహ్నం సలిలోన్మజ్జనం జలాదున్మజ్జనమూర్ధ్వభవనమద్యాపి నోజ్ఝతి స్ఫుటం వ్యక్తమేవ న త్యజతి। 'స్ఫుటమ్' ఉత్ప్రేక్షే వా। జలోన్మజ్జనం తస్య స్వాభావికం భఙ్గలక్షణత్వేనోత్ప్రేక్షితమ్। స్ఫుటం వికసితమితి పద్మవిశేషణం వా। జలదివ్యే ధనుర్ధరముక్తం బాణమాదాయ యావదన్యో ధావన్నాగచ్ఛతి తావదన్యః సలిలే నిమగ్న ఏవ విష్ఠతి స విజయతే, యస్తు తతః పూర్వమేవోన్మజ్జతి స పరాజయత ఇతి భావః। 'సుషమా పరమా శోభా' ఇత్యమరః। 'సువినిర్దుర్భ్యః—' (౮।౩।౮౮) ఇతి షత్వమ్। అభాజీతి కర్మకర్తరి చిణ్, 'భఞ్జేశ్చ చిణి' (౬।౪।౩౩) ఇతి నలోపః॥౨౭॥

ధనుషీ రతిపఞ్చబాణయోరుదితే విశ్వజయాయ తద్భ్రువౌ।
నలికే న తదుచ్చనాసికే త్వయి నాలీకవిముక్తికామయోః॥౨౮॥

ధనుషీ ఇతి ॥ తద్భ్రువౌ భైమీభ్రువౌ విశ్వజయాయ త్రైలోక్యజయాయ రతిపఞ్చబాణయోర్ధనుషీ నోదితే ప్రాదుర్భూతే న ఇతి కాక్వా। 'ను' ఇతి పాఠే వితర్కే। తథా,— తస్యా భైమ్యా ఉచ్చనాసికే రన్ధ్రద్వయోపలక్షితే నాసికే త్వయి విషయే నాలీకౌ నలికాప్రేర్యమాణలఘుశరౌ తయోర్విముక్తికామయోర్నలికే శరాధారనలౌ న భవతః, అపి తు నలికే ఏవ। తస్యా భ్రూనాసికం దృష్ట్వా సర్వోఽపి కామాతీనో భవతీతి భావః। 'నాలీకః శరశల్యయోః' ఇతి విశ్వః। విశ్వజయాయ 'తుమర్థాత్—' (౨।౩।౧౫) ఇతి చతుర్థీ। కామయోరితి 'శీలికామిభక్ష్యాచరిభ్యో ణః' (వా౦ ౧౯౮౦) ॥౨౮॥

సదృశీ తవ శూర! సా పరం జలదుర్గస్థమృణాలజిద్భుజా।

అయి మిత్రజుషాం సరోరుహాం గృహయాలుః కరలీలయా శ్రియః॥౨౯॥

సదృశీతి ॥ హే శూర! సా భైమీ పరం కేవలం తవ సదృశీ యోగ్యా। కింభూతా— జలలక్షణం దుర్గం తత్ర తిష్ఠన్తి జలదుర్గస్థాని మృణాలాని జయత ఇతి జితౌ భుజౌ యస్యాః సా। మృణాలాదపి కోమలౌ (గౌరౌ చ) తద్భుజౌ ఇత్యర్థః। తథా,— కరలీలయా హస్తవిలాసేన మిత్రం సూర్యం, సుహృదం చ జుషన్తే సేవన్తే మిత్రజుంషి తేషామ్। వికసితత్వాత్ సశ్రీకాణామపి సరోరుహాం కమలానాం శ్రియో గృహయాలుర్గ్రహీతుకామా। త్వమపి జలదుర్గస్థబైరిజిద్భుజః సత్సుహృదాం సత్సహాయానామపి వైరిణాం సంపదః కరలీలయా బలిక్రియయా। గృహయాలురితి శూరత్వాదుభయోః సామ్యమ్। 'అపిః' అన్యచ్చ ఇత్యర్థే వా। 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్కే', 'బలిహస్తాంశవః కరాః', 'లీలా విలాసక్రియయోః' ఇత్యమరః। గృహేశ్చౌరాదిణ్యన్తాత్ 'స్పృహిగృహి—' (౧।౪।౩౬) ఇత్యాదినాలుచి 'అయామన్తా—' (౬।౪।౫౫) ఇత్యయాదేశే గృహయాలుః। తద్యోగే 'నలోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాచ్ఛ్రియ ఇతి ద్వితీయా॥౨౯॥

వయసీ శిశుతాతదుత్తరే సుదృశి స్వాభివిధిం విధిత్సునీ।

విధినాపి న రోమరేఖయా కృతసీమ్నీ ప్రవిభజ్య రాజ్యతః॥౩౦॥

వయసీ ఇతి ॥ హే రాజన్ ! తస్యాం సుదృశి సునయనాయాం స్వాభివిధిం నిజాభివ్యాప్తిం విధిత్సునీ కర్తుకామే, అహమేవ సర్వాత్మనా ఇమామభివ్యాప్య తిష్ఠామీతి బాల్యం మన్యతే, ఏవం తారుణ్యమపి ఏవంభూతే శిశుతా చ తదుత్తరం శిశుతాయా బాల్యతః పరం తారుణ్యం చ వయసీ న రజ్యతః, అపి తు రజ్యత ఏవ సంతుష్యత ఏవ। బాల్యతారుణ్యే తస్యాం తిష్ఠత

ఇత్యర్థః। వయఃసంధౌ వర్తమానా ఇతి యావత్। కింభూతే వయసీ—విధినా బ్రహ్మణా ఉదరే వర్తమానయా రోమరేఖయా ప్రవిభజ్య సమం విభాగం కృత్వా కృతసీమ్ని కృతమర్యాదే అపి। ఏవంవిధే విభజ్య న రజ్యతః, కిం తర్హి సంవలితే ఏవానురాగం భజత ఇతి వా। బాల్యం వర్తతే, రోమరేఖోద్భవేన చ తారుణ్యం ప్రాప్తమిత్యుభే సంవలితే ఏవ తిష్ఠతః। రమ్యత్వాద్బాల్యం త్యక్తుం న శక్నోతి, తారుణ్యం, చాగన్తుమిచ్ఛతీతి భావః। విధినా శాస్త్రోక్తమార్గేణ రేఖయా కృతసీమ్న్యపి సస్యాధికాయాం భువి 'మదీయేయం మదీయేయమ్' ఇతి కౌచిద్వివదేతే॥౩౦॥

అపి తద్వపుషి ప్రసర్పతోర్గమితే కాన్తిఝరైరగాధతామ్।

స్మరయౌవనయోః ఖలు ద్వయోః ప్లవకుమ్భౌ భవతః కుచావుభౌ॥౩౧॥

అపీతి॥ ఉభౌ కుచౌ స్తనౌ తద్వపుషి ప్రసర్పతోః ప్లవమానయోః క్రీడతోర్ద్వయోః స్మరయౌవనయోః కామతారుణ్యయోః ప్లవకుమ్భౌ (ప్లవనార్థం కుమ్భౌ) తరణకుమ్భౌ భవతః। 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షాయామ్। కింభూతే తద్వపుషి— కాన్తిఝరైః కాన్తిప్రవాహైరగాధతామతలస్పర్శత్వం గమితే ప్రాపితేఽపి। అగాధే హ్యుదకే క్రీడాఽనుచితా, తత్రాపి క్రీడతోరితి ద్యోతనార్థమ్ 'అపి' శబ్దః। పూర్వాపేక్షయా 'అపిః' అన్యచ్చ ఇత్యర్థే వా। అగాధే హ్యుదకే క్రీడతోర్ద్వయోర్ఘటద్వయేన భావ్యమ్। యద్యపి ద్వివచనేనైవ ద్వయోః, ఉభౌ ఇతి చ లభ్యతే తథాపి సదాగృహవాసిత్వపరస్పరమిలితత్వ ప్రదర్శనార్థముక్తమిత్యవగన్తవ్యమ్॥ ౩౧ ॥

కలసే నిజహేతుదణ్డజః కిము చక్రభ్రమకారితాగుణః।

స తదుచ్చకుచౌ భవన్ప్రభాఝర చక్ర భ్రమమాతనోతి యత్॥౩౨॥

కలస ఇతి॥ న్యాయశాస్త్రే—'సమవాయికారణమసమవాయికారణం నిమిత్తకారణం చేతి; యత్సమవేతమేవ కార్యముత్పద్యతే తత్సమవాయికారణం యథా మృత్పిణ్డో ఘటస్య'। తత్ర పూర్వశ్లోకే కుమ్భత్వారోపణేన తదుభయసామ్యమసహమానః కవిః ప్రభాగుణాధికత్వప్రతిపాదనేన తయోరుత్కృష్టతామారోపయితుం హంసముఖేనాపూర్వాముక్తిభఙ్గిం ప్రణీతవాన్। అసంభావ్యవస్తుదర్శనే పరసంమతిప్రశ్నే 'కిము' శబ్దః। హే రాజన్! చక్రభ్రమం కరోత్యేబంశీలశ్చక్రభ్రమకారీ తస్య భావశ్చక్రభ్రమకారితా తల్లక్షణో గుణః స్వభావః (యః) కలసే ఘటే దృశ్యతే స నిజస్య స్వస్య ఘటస్య హేతుర్నిమిత్తకారణం దణ్డస్తస్మాజ్జాతః కిము। సమవాయికారణగుణః కార్యే గుణమారభతే, న

నిమిత్తగుణః। అత్ర తు నిమిత్తగుణః కార్యే గుణమారభత ఇతి అసంభావ్యమేతత్త్వయా కుత్రచిద్దృష్టమితి ప్రశ్నార్థః కిము, మయా తు దృష్టః। కుత్రేత్యపేక్షాయామాహ— యద్యస్మాత్స కలసస్తస్యా భైమ్యా ఉచ్చకుచౌ భవన్నుచ్చస్తనతాం ప్రపద్యమానః ప్రభాఝరేణ దీప్తిసమూహేన చక్రభ్రమం కులాలచక్రభ్రమణమర్థాద్దృష్టేః కరోతి। సున్దరవస్తుదర్శనేన దృష్టేర్భ్రమణం భవతి। సూర్యాద్యాలోకావలోకనవత్। అథ చ స తదుచ్చకుచో భవన్దీప్తిసమూహేన చక్రస్య రాష్ట్రస్య, లోకసమూహస్య వా భ్రమం మదజనితం మోహమాతనోతి। సర్వోఽపి స్తన కాన్తిదర్శనేన కామాన్ధో భవతీతి భావః। అథ చ కాన్తిప్రవాహే చక్రవాకభ్రాన్తిమాతనోతి। (కాన్తి) ప్రవాహే చక్రవాకా భవన్తి (భ్రమన్తి) అతో భ్రమకారణత్వాచ్ఛబ్దచ్ఛలాచ్చక్రభ్రమకారితాగుణో ఘటే విద్యతే। తుఙ్గత్వేన కాన్తిమత్త్వేన చ తత్కుచౌ ఘటచక్రవాకతుల్యావితి భావః। నిజః సహజశ్చాసౌ హేతుశ్చ। సమవాయికారణమితి యావత్। తాదృశో న భవతీతి అనిజ హేతుర్నిమిత్తకారణం తాదృశాద్దణ్డాజ్జాతః కిము ఇత్యుత్ప్రేక్షా, ఆక్షేపో వా। దణ్డగుణః కలసే విద్యత ఇత్యత్ర కిం ప్రమాణమిత్యాశఙ్కాయాం శబ్దచ్ఛలేనాహ— స ఇతి। యస్మాదితి వా ఇతి యథామతి వ్యాఖ్యేయమ్। 'చక్రో గణే చక్రవాకేచక్రం సైన్యరథాఙ్గయోః। గ్రామజాలే కులాలస్య భాణ్డే రాష్ట్రాస్త్రయోరపి ఇతి విశ్వః॥ ३२॥

భజతే ఖలు షణ్ముఖం శిఖీ చికురైర్నిర్మితబర్హగర్హణః।

అపి జమ్భరిపుం దమఖసుర్జితకుమ్భః కుచశోభయేభరాట్॥33॥

భజత ఇతి॥ 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షే। దమఖసుః చికురైః కేశైర్నిర్మితా కృతా బర్హగర్హణా పిచ్ఛభారతిరస్కారో యస్య స శిఖీ మయూరః షణ్ముఖం కార్తికేయం భజతే సేవతే। ప్రసఙ్గత ఏతదుక్తమ్। తథా, దమఖసుః కుచశోభయా స్తనభారేణ జితో గణ్డౌ యస్య స ఇభరాట్ కరిణాం రాజా ఐరావతోఽపి జమ్భారిమిన్ద్రం సేవతే। భైమ్యాః కేశసామ్యం స్తనసామ్యం చ దేవారాధనేన ప్రాప్తుకామౌ వైరనిర్యాతనార్థం వా తౌ భజత ఇతి భావః। అధికేన జితోఽన్యమధికం భజతే। చికురైరితి బహువచనేనైవ బహుత్వం సూచయిత్వా 'షణ్ముఖ' పదప్రయోగేణ షణ్ముఖత్వాత్స్కన్దస్య కేశసంభావనయా తత్రాప్త్యర్థం శిఖినః స్కన్దాశ్రయణం యుక్తమ్। 'జభి జృభి గాత్రవినామే' జమ్భతే గాత్రవినామం కరోతీతి జమ్భస్తద్రిపుర్జమ్భాదధికః। అత ఏవ సేవ్యతే। అస్యా గాత్రవినామకారిణీ కుచశోభా జమ్భతుల్యేతి హేతోస్తదధికమిన్ద్రం సేవతే ఇతి॥33॥

ఉదరం నతమధ్యపృష్ఠతాస్ఫుటదఙ్గుష్ఠపదేన ముష్టినా।

చతురఙ్గులమధ్యనిర్గతత్రివలిభ్రాజి కృతం దమస్వసుః॥३४॥

ఉదరమితి॥ హే రాజన్! దమఖసుర్భైమ్యా ఉదరం ముష్టినా కృతమ్। విధినేత్యర్థాత్। కింభూతేన ముష్టినా—నతో నమ్రో మధ్యో యస్యైవంవిధం పృష్ఠం యస్యోదరస్య తస్య భావస్తత్తా తయా స్ఫుటప్రకటీభవదఙ్గుష్ఠపదమఙ్గుష్ఠస్థానం యస్య తేన। కింభూతముదరమ్—చతసృణామఙ్గులీనాం మధ్యాన్నిర్గతాస్తిస్రో వలయస్తాభిర్భ్రాజతే తచ్ఛీలమ్। పృష్ఠమధ్యే నిమ్నత్వమఙ్గుష్ఠనివేశాత్। ఉదరే త్రివలియుక్తత్వం చతురఙ్గులిధారణాత్ చతసృణాం త్రీణ్యేవాన్తరాణి భవన్తి। చతురఙ్గులమితి 'తత్పురుషస్య—(౫।४।౮౬) ఇత్యచ్॥3४॥

ప్రకారాన్తరేణోదరమేవ వర్ణయతి—

ఉదరం పరిమాతి ముష్టినా కుతుకీ కోఽపి దమఖసుః కిము।
ధృతతచ్చతురఙ్గులీవ యద్వలిభిర్భాతి సహేమకాఞ్చిభిః॥3౫॥

ఉదరమితి॥ కోఽపి కుతుకీ దమఖసురుదరం ముష్టినా ఇయత్తయా పరిమాతి వ్యవచ్ఛినత్తి। 'కిమ' ఉత్ప్రేక్షే। యద్యస్మాత్తదుదరం సహేమకాఞ్చిభిః సువర్ణమేఖలాసహితాభిర్వలిభిః కృత్వా ధృతాస్తస్య ముష్టేశ్చతస్ర అఙ్గులయో యేన ఏవంవిధమివ భాతి। తిస్రో వలయశ్చతుర్థీ హేమకాఞ్చీ చ। చతస్రోఽఙ్గులయస్తస్య ముష్టేరిత్యర్థః। కో బ్రహ్మా। 'అపి:' ఏవార్థః। బ్రహ్మైవేత్యర్థః॥3౫॥

పృథువర్తులతన్నితమ్బకృన్మిహిరస్యన్దనశిల్పశిక్షయా।
విధిరేకకచక్రచారిణం కిము నిర్మిత్సతి మాన్మథం రథమ్॥3౬॥

పృథ్వితి॥ విధిర్బ్రహ్మా మాన్మథం కామసంబన్ధినం రథం నిర్మిత్సతి నిర్మాతుమిచ్ఛతి। 'కిము' ఉత్ప్రేక్షాయామ్। కింభూతో విధిః—మిహిరః సూర్యస్తస్య స్యన్దనో రథస్తస్య శిల్పం నిర్మాణం తస్య శిక్షయాఽభ్యాసేన పృథుం మహాన్తం వర్తులం తస్యా భైమ్యా నితమ్బం కరోతీతి కృత్। కింభూతం రథమ్—ఏక కేనాసహాయేన చక్రేణ చరతి ఏవంశీలమ్। సూర్యరథైకచక్రనిర్మాణాభ్యాసేన బ్రహ్మణా భైమీనితమ్బః కృతః, స కామరథత్వేనోత్ప్రేక్షితః।

నితమ్బదర్శనాన్మదనప్రాదుర్భావో భవతీతి భావః। నిర్మిత్సతి। మాజః 'సని మీమా—(౭।౪।౫౪) ఇత్యాదినా అచ ఇస్, 'అత్ర లోపోఽభ్యాసస్య' (౭।౪।౫౮)॥౩౬॥

తరుమూరుయుగేన సున్దరీ కిము రమ్భాం పరిణాహినా పరమ్।

తరుణీమపి జిష్ణురేవ తాం ధనదాపత్యతపఃఫలస్తనీమ్॥౩౭॥

తరుమితి॥ హే రాజన్! సున్దరీ భైమీ పరిణాహినా విశాలేనోరుయుగేనోరుద్వయేన తరుం వృక్షరూపాం రమ్భాం కదలీం పరం కేవలం జిష్ణుర్జయనశీలేతి కిము వక్తవ్యమ్। అపి త్వేవం న వాచ్యమ్। కింతు తరుణీమపి తాం రమ్భామప్సరోవిశేషమపి జిష్ణురేవ। కింభూతామ్ — ధనదాపత్యస్య కుబేరపుత్రస్య నలకూబరస్య తపసః ఫలం స్తనౌ యస్యాః। యదర్థం నలకూబరేణ తపః కృతం తాం రమ్భామ్। కదలీమప్యూరుయుగేన జితవతీత్యర్థః। ద్వయేన ద్వయం జితమ్। 'పరిణాహో విశాలతా' ఇత్యమరః। 'రమ్భా కదల్యప్సరసోః' ఇతి విశ్వః। 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి నిషేధాత్తరుమితి ద్వితీయా। సున్దరీ। గౌరాదిత్వాన్ఙీష్॥ ౩౭ ॥

జలజే రవిసేవయేవ యే పదమేతత్పదతామవాపతుః।

ధ్రువమేత్య రుతః సహంసకీకురుత స్తే విధిపత్రదంపతీ॥౩౮॥

జలజే ఇతి॥ యే జలజే కమలే రవేః సూర్యస్య సేవయేవైతస్యా భైమ్యాః పదతాం చరణత్వం పదముత్తమస్థానం, వ్యాజం చావాపతుః ప్రాపతురితి ధ్రువమ్। ఉత్ప్రేక్షతే—విధిపత్రదంపతీ బ్రహ్మవాహనపక్షిజాయాపతీ హంసస్త్రీపుంసౌ కర్తారౌ తే జలజే కర్మణీ ఏత్యాగత్యరుతః శబ్దాద్ ధ్రువం నిశ్చయేన సహస్రసకీకురుతః హంససహితే కురుతః। హంసరవతుల్యాచ్ఛి-ఞ్జితాదేతే సహంసే ఇయనుమీయత ఇత్యర్థః। హంసకః పాదకటకస్తత్సహితే నృపురయుక్తే కురుతః। విధిహంసమిథునమేతన్నూపురత్వేన పరిణతమిత్యర్థః। రవిసేవయా పద్మయోర్భైమీపదత్వప్రాప్తిః। విధిసేవయా హంసానామేతవరణస్థానప్రాప్తిరిత్యర్థః। విధిపత్రదంపతీ యే పద్మే ఏత్య రుతః శబ్దం కురుతః। 'రు శబ్దే'। తథా సహంసే కురుత ఇతి వా। కమలస్య హంససంయోగో యుక్తః। భైమీపదయోః పద్మాదప్యుత్కృష్టత్వాద్ధం సరవసమానశిఞ్జితయోగాచ్చేయముత్ప్రేక్షా। సున్దరే సుకుమారే చ సృజతా బ్రహ్మణా స్వీయహంసమిథునమేవ తద్భూషణత్వేన కల్పితమ్, తాదృశస్యాన్యస్య భూషణస్యాభావాదితి చ ధ్వనిః। 'హంసకః పాదకటకః' ఇత్యమరః। పక్షే, 'శేషా- ద్విభాషా' (౫।౪।౧౫౪) ఇతి కప్, తతశ్చ్విః। రుత ఇతి పక్షే సంపదాదిః॥౩౮॥

శ్రితపుణ్యసరః సరిత్కథం న సమాధిక్షపితాఖిలక్షపమ్।
జలజం గతిమేతు మఞ్జులాం దమయన్తీపదనామ్ని జన్మని॥౩౯॥

చితేతి॥ జలజం కమలం దమయన్తీ (న్త్యాః) పదమేవ చరణ ఏవ నామ యస్యైవంభూతే జన్మని జన్మాన్తరే మఞ్జులాం రమ్యాం గతిం గమనం పుణ్యలోకప్రాప్తిరూపాం దశాం చ కథం న పంతు ప్రాప్నోతు। కింభూతమ్—శ్రితాని పుణ్యాని శ్రేయస్కారీణి సరాంసి శ్రేయస్కారిణ్యో నద్యశ్చ యేన తత్। తథా,— సమాధినా ముకులీభావేన సమ్యగాధినా క్షపితా అవివాహితా అఖిలాః క్షపా రాత్రయో యేన। అన్యోఽపి సేవితపుణ్యతీర్థః సమాధినా యోగాఙ్గేనాతివాహితసమస్తరాత్రిర్జన్మాన్తర ఉత్తమాం దశాం ప్రాప్నోతి తద్వద్భైమీపదప్రాప్తిర్జలజస్య॥౩౯॥

ఏతాదృశీ సా కథం త్వయా జ్ఞాతేత్యత ఆహ—

సరసీః పరిశీలితుం మయా గమికర్మీకృతనైకనీవృతా।
అతిథిత్వమనాయి సా దృశోః సదసత్సంశయగోచరోదరీ॥౪౦॥

సరసీరితి॥ సరసీః సరాంసి పరిశీలితుమవగాహితుం గమేర్ధాతోః కర్మీకృతా గతివిషయీకృతా నైకా అనేకా నీవృతో దేశా యేన ఏవంవిధేన మయా సా భైమీ దృశోరతిథిత్వం దృగ్గోచరత్వమనాయి ఆనీతా। దృష్టేత్యర్థః। కింభూతా—సదసతోరస్తి నాస్తీతి సంశయస్తస్య గోచరో విషయ ఉదరం యస్యాః సా। అత్యన్తం కృశోదరీతి భావః। ఏతేన క్వాపి దేశే తాదృశీ న దృష్టేతి భావః। 'నీవృజ్జనపదో దేశవిషయౌ' ఇత్యమరః। సరసీః। గౌరాదిత్వాన్ఙీష్। శీలేర్ణ్వాదికాత్తుమున్। నీవృత్ 'నహివృతి-'(౬।౩।౧౧౬) ఇతి దీర్ఘః। గోచరోదరీ 'నాసికోదర—' (౪।౧।౫౫) ఇతి ఙీష్॥౪౦॥

అవధృత్య దివోఽపి యౌవతైర్న సహాధీతవతీమిమామహమ్।
కతమస్తు విధాతురాశయే పతిరస్యా వసతీత్యచిన్తయమ్॥౪౧॥

అవేతి॥ హే రాజన్! అహమిత్యచిన్తయం విచారితవానస్మి। కిం కృత్వా— దివోఽపి స్వర్లోకస్యాపి యౌవతైః స్త్రీసమూహైః సహ నాధీతవతీం నాధ్యయనకర్త్రీమిమాం భైమీమవధృత్య నిశ్చిత్య। సదృశైః సహ పఠ్యతే కిల। ఇతీతి కిమ్—విధాతుర్బ్రహ్మణ ఆశయే మనస్యస్యా భైమ్యాః కతమస్తు కో వా పతిర్విద్యతే ఇతి। విధాత్రా సురసున్దరీభ్యోఽపి సున్దర్యా భైమ్యా యోగ్యః కో భర్తా వినిర్మిత ఇతి చిన్తితవానిత్యర్థః। యౌవతైరితి 'యువతి' శబ్దాత్సామూహికే భిక్షాదిత్వాదణి 'భస్యాఢే—'(వాం ౩౮౨౮) ఇతి ప్రాప్తః పుంవద్భావో భిక్షాదో 'యువతి' శబ్దపాఠసామర్థ్యాన్న భవతి। నసహాధీతవతీమితి 'సుప్సుపా' ఇత్యనేన సమాసః। కతమ ఇతి 'కతరకతమౌ జాతిపరిప్రశ్నే' (౬।౨।౫౭) ఇతి వచనసామర్థ్యాత్ స్వార్థేఽపి డతమచ్॥౪౧॥

అనురూపమిమం నిరూపయన్నథ సర్వేష్వపి పూర్వపక్షతామ్।

యువసు వ్యపనేతుమక్షమస్త్వయి సిద్ధాన్తధియం న్యవేశయమ్॥౪౨॥

అన్వితి॥ ఇమస్యా భైమ్యా అనురూపం రూపయోగ్యం పతిం నిరూపయన్ 'అయం వా యోగ్యః, అయం వా యోగ్యః' ఇతి విచారయన్నపి అథ పశ్చాత్ సర్వేష్వపి యువసు తరుణేషు పూర్వపక్షతామయోగ్యరూపత్వం వ్యపనేతుం నిరాకర్తుమక్షమోఽసమర్థః సన్నహం త్వయి సిద్ధాన్తధియం భైమీరూపానురూపత్వబుద్ధి నిఃసపత్నం నిశ్చయం న్యవేశయం నివేశితవాన్। అథ పశ్చాత్త్వయీతి వా। త్వత్తోఽన్యస్తద్యోగ్యః కోఽపి తరుణో న విద్యత ఇతి। అన్యత్రాపి పూర్వపక్షాపేక్షయా సిద్ధాన్తస్య బలవత్త్వమ్॥౪౨॥

అనయా తవ రూపసీమయా కృతసంస్కారవిబోధనస్య మే।.

చిరమప్యవలోకితాద్య సా స్మృతిమారూఢవతీ శుచిస్మితా॥౪౩॥

అనయేతి॥ చిరం చిరకాలమవలోకితాపి శుచిస్మితా రమ్యహాస్యా సా భైమీ అద్య మే స్మృతి స్మృతిపథమారూఢవతీ ప్రాప్తా। కింభూతస్య మే—తవానయా దృశ్యమానయా రూపసీమయా లావణ్యమర్యాదయా కృతం జనితం సంస్కారవిబోధనం పూర్వాహితభావనాఖ్యసంస్కారసముద్బోధో యస్య। తద్రూపయోగ్యత్వాత్త్వద్రూపదర్శనే సా స్మృతేత్యర్థః। సదృశదర్శనే హి స్మృతిర్భవతి। 'సదృశాదృష్టచిన్తాద్యాః స్మృతిబీజస్య బోధకాః' ఇతి। రూపసీమయేతి 'డాపుభాభ్యామ్– (౪।౧।౧౩) ఇతి డాపి తృతీయా॥౪౩॥

త్వయి వీర ! విరాజతే పరం దమయన్తీకిలకిఞ్చితం కిల।

తరుణీస్తన ఏవ దీప్యతే మణిహారావలిరామణీయకమ్॥౪౪॥

త్వయీతి॥ 'కిల' ఇతి సంభావనాయామ్। హే వీర హే శూర ! కిల దమయన్త్యాః కిల-కిఞ్చితం శృఙ్గారచేష్టావిశేషః త్వయి పరం కేవలం విరాజతే విశేషేణ శోభతే। వీరస్యైవ శృఙ్గారిత్వం యుజ్యతే, వీరానురాగిణ్యశ్చ స్త్రియ ఇతి సూచనార్థం 'వీర' ఇతి పదమ్। అర్థాన్తరన్యాసం దృష్టాన్తత్వేనాహ–మణిహారావలేర్ముక్తాహారసమూహస్య రామణీయకం సౌన్దర్య తరుణీస్తనే తరుణ్యా ఏవ కుచే శోభతే, న తు వృద్ధయోషితః। 'క్రోధాశ్రుహర్షభీత్యాదేః సంకరః కిల కిఞ్చితమ్ ' (దంరూం ౨।౩౯) ఇత్యాలంకారికా సమణీయకం కామనీయకవత్॥౪౪॥

పునరుత్కణ్ఠార్థమాహ—

'తవ రూపమిదం తయా వినా విఫలం పుష్పమివావకేశినః।

ఇయమృద్ధధనా వృథావనీ స్వవనీ సంప్రవదత్పికాపి కా॥౪౫॥

తవేతి॥ హే రాజన్ ! తవ ఇదం దృశ్యమానమనుపమం రూపం తయా భైమ్యా వినా విఫలం నిరర్థకమ్। కస్య కిమివ—అవకేశినో వన్ధ్యవృక్షస్య విఫలం ఫలరహితం పుష్పమివ, తద్యథా న శోభతే। అథవా,—అవకేశినో ముణ్డితముణ్డస్య శిరసి ధార్యంమాణం పుష్పం యథా విఫలమ్। తయా వినా న కేవలం రూపం విఫలం, కిం చ (తు)—ఋద్ధధనా పూర్ణధనా ఇయమవనీ పృథ్వ్యపి వృథా వ్యర్థైవ। తథా,— సంప్రవదన్తః కూజన్తః పికాః కోకిలా యస్యాం సా స్వవన్యపి స్వయమారోపితా విలాసవాటికాపి కా। న కాపి। భైమీప్రాప్త్యభావే సర్వమేతన్నిరర్థకమిత్యర్థః। 'వన్ధ్యోఽఫలోఽవకేశీ చ' ఇత్యమరః। బనీ ఇతి గౌరాదిత్వాన్ఙీష్। అవ్యక్తవాక్త్వాత్ సంప్రవదదిత్యత్ర వదేః శతా॥౪౫॥

అహమేవైతద్రూపయోగ్యస్తర్హ్యసులభా కథమిత్యత ఆహ—

అనయా సురకామ్యమానయా సహ యోగః సులభస్తు న త్వయా।

ఘనసంవృతయామ్బుదాగమే కుముదేనేవ నిశాకరత్విషా॥౪౬॥

అనయేతి ॥ యతః సురైర్దేవైరపి కామ్యమానయాఽభిలష్యమాణయానయా భైమ్యా సహ యోగః సంబన్ధస్తు త్వయా న సులభః సుప్రాపః। తత్ర యుక్తిమాహ—కః కేనేవ–అమ్బుదాగమే వర్షాకాలే ఘనసంవృతయా మేఘచ్ఛన్నయా నిశాకరస్య చన్ద్రస్య త్విషా దీప్త్యా సహ సంబన్ధః కుముదేనేవ న సుప్రాపో న ప్రాప్స్యతే, పరంతు దుఃఖేన మదుపాయేన సా ప్రాప్యా। తత్ర గత్వా త్వయ్యేవ తస్యా అనురాగముత్పాద్య త్వామేవ యథా భజేత్తథా కరిష్యామీతి భావః। యథా వర్షాసు మేఘానామతిప్రతిబన్ధకతయా కుముదేన చన్ద్రజ్యోత్స్నా దుష్ప్రాపాపి వాయునా దైవాన్మేఘనిరాకరణే ప్రాప్యతే తథేత్యర్థః। సులభః। ఖలర్థత్వేన షష్ఠీనిషేధాత్త్వయేతి తృతీయా ॥౪౬॥

వ్యఞ్జితమర్థం వ్యక్తీకుర్వన్నిగమయతి—

తదహం విదధే తథా తథా దమయన్త్యాః సవిధే తవ స్తవమ్।

హృదయే నిహితస్తయా భవానపి నేన్ద్రేణ యథాపనీయతే ॥౪౭॥

తదితి ॥ తత్తస్మాత్ యోగ్యస్య సాన్తరాయత్వాత్కారణాదహం దమయన్త్యాః సవిధే సమీపే తవ స్తవం స్తుతిం తథా తథా తేన తేన ప్రకారేణ విదధే కరిష్యామి తయా భైమ్యా హృదయే మనసి నిహితోఽవధృతో భవాన్ యథా యేన ప్రకారేణేన్ద్రేణాపి నాపనీయతే దూరీక్రియతే, కిం పునర్మనుష్యేణ। ఇన్ద్రాదేరప్యధికతయా త్వం వర్ణనీయః। విదధే అపనీయతే ఇతి చ వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్ప్రత్యయః। విదధే, ఆశంసాయాం భూతవద్వా ॥౪౭॥

అనౌచిత్యం పరిహరతి—

తవ సంమతిమేవ కేవలామధిగన్తుం ధిగిదం నివేదితమ్।

బ్రువతే హి ఫలేన సాధవో న తు కణ్ఠేన నిజోపయోగితామ్ ॥౪౮॥

తవేతి ॥ ఇదం దమయన్తీయోజనం తవానుమతం న వేతి కేవలాం సంమతిమనుమతిమధిగన్తుమేవ జ్ఞాతుమేవ, ప్రాప్తుమిత్యర్థః। ఇదం నివేదితం విజ్ఞప్తిం ధిక్।

హి యతః —సాధవో మహాన్తో నిజోపయోగితాం నిజోపకారితాం ఫలేన ఫలనిష్పత్త్యా బ్రువతే, న తు కణ్ఠేన కణ్ఠస్థేన వచనేన। తవ కేవలాం సంమతిమేవాధిగన్తుం జ్ఞాతుమేవేదం నివేదితం మమ వచనం తథాపి నిర్థ్యమ్। మమోపకారో న కర్తవ్య ఇతి కేనాపి నోచ్యత ఇతి వా। భవత్సంమతి జ్ఞాతుమేవేదం వచనం యది సంమతిం భవత్కర్తృకమాత్మసంమానం ప్రాప్తం చేద్వచనం తర్హి ధిక్ నిర్థ్యమేవ ! యతః— సాధవో న హ్యేతాదృశా భవన్తీతి వా॥౪౮॥

తదిదం విశదం వచోమృతం పరిపీయాభ్యుదితం ద్విజాధిపాత్।

అతితృప్తతయా వినిర్మమే స తదుద్గారమివ స్మితం సితమ్॥౪౯॥

తదితి॥ స నలో ద్విజాధిపాత్పక్షిశ్రేష్ఠాత్, చన్ద్రాచ్చాభ్యుదితం నిర్గతమిదం పూర్వోక్తం విశదం ప్రవ్యక్తం ధవలం చ వచోలక్షణమమృతం పరిపీయ సాదరమాకర్ణ్య పీత్వా చాతితృప్తతయావిహృష్టత్వేన సితం శ్వేతం స్మితం తస్య పీతస్యామృతస్య చోద్గారమివ వినిర్మమే చకార। శ్వేతస్య శ్వేత ఏవోద్గారో భవతీతి ‘సిత’ పదమ్। అన్యోఽప్యతితృప్తోఽజీర్ణభయాదుద్గారం కరోతి, సోఽప్యపక్వత్వాత్సితో భవతి। సాధవః స్మితభాషిణః। భైమీప్రాప్తిసంభావనాజాతహర్షాద్వా స్మితమ్। ఉద్గార ఇతి 'ఉన్న్యోర్గ్రః' (౩।౩।౨౯) ఇతి ఘఞ్॥ ౪౯॥

పరిమృజ్య భుజాగ్రజన్మనా పతగం కోకనదేన నైషధః।

మృదు తస్య ముదేఽకిరద్గిరః ప్రియవాదామృతకూపకణ్ఠజాః॥౫౦॥

పరీతి॥ నైషధో నలస్తస్య హంసస్య ముదే హర్షాయ గిరో వాచో మృదు కోమలం యథా తథాఽకిరదువాచ। కిం కృత్వా—భుజాగ్రే బాహుప్రాన్తే జన్మోత్పత్తిర్యస్య తేన కోకనదేన రక్తోత్పలేన। కరేణేత్యర్థః। పతగం పరిమృజ్య సంస్పృశ్య। కింభూతా గిరః—ప్రియవాదామృతం స్తుతివచోలక్షణమమృతం తస్య కూపః, ఆకర ఇత్యర్థః। ఏవంభూతో యః కణ్ఠస్తస్మాజ్జాతాః। మఞ్జులం సరసం చ వచ ఉవాచేతి భావః। మృదు పరిమృజ్యేతి వా॥౫౦॥

న తులావిషయే తవాకృతిర్న వచోవర్త్మని తే సుశీలతా।

త్వదుదాహరణాకృతౌ గుణా ఇతి సాముద్రకసారముద్రణా॥౫౧॥

నేతి॥ హే హంస ! తవ ఆకృతిః స్వరూపం తుల్యత ఇతి తులా ఉపమేయం తల్లక్షణే విషయే న। ఉపమానాభావాత్, కిం తూపమానమేవ। తుల్యతేఽనయేతి తులా ఉపమానం తస్య విషయే లక్ష్యే ఉపమేయమధ్యే న తిష్ఠతి, కిం తూపమానమేవేతి వా। తథా—తే సుశీలతా సుఖభావత్వం సువృత్తత్వం వా వచోవర్త్మని న వాగ్గోచరో న వర్ణయితుం న శక్యత ఇత్యర్థః। తథా—,ఆకృతౌ గుణా ఇతి 'యత్రాకృతిఖత్ర గుణా వసన్తి' ఇతి సాముద్రకశాస్త్రస్య సారో రహస్యం తస్య ముద్రణా నియమనా, సంగ్రహ ఇతి యావత్। సా త్వదుదాహరణా త్వమేవోదాహరణం దృష్టాన్తో యస్యాః। అన్యథా సా నిర్విషయా స్యాదితి భావః। తవాకృతిం గుణాంశ్చ దృష్ట్వా సాముద్రికశాస్త్రకారైః 'యత్రాకృతిస్తత్ర గుణా వసన్తి' ఇత్యుక్తమ్। ఉదాహరణం ప్రథమదృష్టాన్తస్త్వమిత్యర్థః ఇతి వా। తులేతి కర్మణి కరణే చ 'ఘఞర్థే కవిధానమ్' (వాం౨౨౦౪) ఇతి కః। ణ్యన్తత్వాత్తులనేతి యద్యపి భవితవ్యమ్, తథాపి '— అతులోపమాభ్యామ్' (౨।౩।౭౨) ఇతి నిర్దేశాత్కప్రత్యయః। సాముద్రకేతి సముద్రేణ ప్రోక్తమిత్యస్మిన్నర్థే 'తేన ప్రోక్తమ్' (౪।౩।౧౦౧) ఇత్యణి స్వార్థే కన్। 'సాముద్రిక' ఇతి పాఠేఽణన్తాదస్త్యర్థే 'అత ఇనిఠనౌ' (౫।౨।౧౧౫) ఇతి ఠన్॥౫౧॥

న సువర్ణమయీ తనుః పరం నను కిం వాగపి తావకీ తథా।

న పరం పథి పక్షపాతితానవలమ్బే. కిము మాదృశేఽపి సా॥౫౨॥

నేతి॥ 'నను' సంబోధనే। తావకీ తవేయం తనుః పరం కేవలం సువర్ణమయీ హేమవికారో న, కింతు తానకీ వాగపి వాణ్యపి తథా కిం సువర్ణమయీ శోభనా వర్ణా యస్యాం సా। కి' ప్రశ్నే। వాక్పటుత్వం, శరీరసౌన్దర్యం చ త్వయ్యేవేతి సూచితమ్। 'ను' సంబోధనే। న ఇతి పృథక్। వాగపి తథా న కిమ్, అపి తు తథైవేతి వా। అన్యచ తవ పక్షపాతితా పక్షాభ్యాం పతతి గచ్ఛత్యేవంశీలః పక్షపాతీ తస్య భావస్తత్తానవలమ్బే నిరాలమ్బే పథి అన్తరిక్షమార్గే పరం కేవలం న, కింతు సా పక్షపాతితా స్వవర్గాన్తః పాతిత్వమనుకూలవర్తిత్వమనవలమ్బే నిర్గతికే మాదృశే మత్సదృశే కిము కిం నేతి వా। నిరాలమ్బనస్య మమ త్వమేవాలమ్బనమితి భావః॥౫౨॥

భృశతాపభృతా మయా భవాన్మరుదాసాది తుషారసారవాన్।

ధనినామితరః సతాం పునర్గుణవత్సంనిధిరేవ సన్నిధిః॥౫౩॥

భృశేతి॥ హే హంస! మయా భవాన్మరుద్వాయురాసాది ప్రాప్తః। కింభూతేన— మృశతాపమతిశయిత కామజ్వరం బిభర్తీతి। కింభూతో మరుత్–తుషారస్య హిమస్య సారః శ్రేష్ఠో భాగో విద్యతేఽస్మిన్। జ్వరతప్తస్య శీతలేన వాయునా యథా తాపనాశస్తథా భవత్సంగత్యా మమేత్యర్థః। తదేవ దృష్టాన్తేనాహ——ధనినాం ధనవతామితర ఏతద్విలక్షణో నీచో ద్రవ్యరూపో వా సంనిధిః సమ్యఙ్నిధిః। సతాం విదుషాం పునర్గుణవతాం సంనిధిః సమాగమ ఏవ సంనిధిః సమ్యగ్ సంనిధిర్న త్వన్యః। నిధిప్రాప్త్యా ధనికానాం యథా హర్షస్తథా గుణిజన సంనిధివాసినాం హర్షః। 'సన్' ఇతి పృథగ్వా। 'ఇతరస్త్వన్యనీచయోః' ఇత్యమరః॥౫౩॥

శతశః శ్రుతిమాగతైవ సా త్రిజగన్మోహమహౌషధిర్మమ।

అమునా తవ శంసితేన తు స్వదృశైవాధిగతామవైమి తామ్॥౫౪॥

శతశ ఇతి॥ త్రిజగతో మోహే మూర్చ్ఛాప్రాపణే వశీకరణే చ మహౌషధిరుత్తమౌషధిః సంమోహినీ విద్యేత్యర్థః। సా భైమీ శతశః శతాద్బహుభ్యోఽనేకవారం వా మమ శ్రుతిమాగతైవ। అనేకవారమాకర్ణితైవేత్యర్థః। అమునానేన తవ శంసితేన త్వత్కర్తృకేణ సౌన్దర్యకథనేన తు పునరహం తాం భైమీం స్వదృశైవ స్వనేత్రేణైవాధిగతాం దృష్టామవైమి జానే। యద్యేవంవిధా దృష్టా త్వయా తర్హి మయాపి దృష్టైవేత్యతిమిత్రతయా లౌకిక్యుక్తిః। యచ్చ బహువారమాకర్ణ్యతే తత్కదా-చిద్దృశ్యతేఽపి। శతశ ఇతి బహ్వర్థకారకత్వాచ్ఛస్॥౫౪॥

నేత్రాదపి మిత్రవచనస్యాధిక్యమాహ—

అఖిలం విదుషామనావిలం సుహృదా చ స్వహృదా చ పశ్యతామ్।

సవిధేఽపి నసూక్ష్మసాక్షిణీ వదనాలంకృతిమాత్రమక్షిణీ॥౫౫॥

అఖిలమితి॥ 'చౌ' తుల్యయోగార్థౌ। సుహృదా మిత్రేణ చ స్వహృదా స్వమనసా చాఖిలం సమస్తం వస్త్వనావిలమసందిగ్ధమ్ అవిపర్యస్తం చ ఆగమానుమానాభ్యాం పశ్యతామ్, అనావిలమసందిగ్ధం యథా భవతి తథా వా జానతాం విదుషాం జ్ఞాంతౄణామక్షిణీ నేత్రే వదనాలంకృతిమాత్రం ముఖాలంకరణమేవ న త్వన్యత్తయోః ప్రయోజనమ్। యతః కింభూతే అక్షిణీ—సవిధేఽపి సమీపేఽపి న సూక్ష్మవస్తుగ్రాహకే। యన్నేత్రద్వయం స్వగతం కజ్జలారక్తత్వాదికమపి జ్ఞాతుం న శక్నోతి తద్దూరస్థం కథం గృహ్ణీయాత్ ? అసామీప్యాదితి

భావః। అతః ప్రత్యక్షం తాభ్యాం దుర్బలమిత్యర్థః। మిత్రస్య ప్రథమగ్రహణం హృదయాపేక్షయా ప్రాధాన్యద్యోతనార్థమ్। ఏవంవిధే అక్షిణీ అలంకరణమాత్రం న, కింత్వలంకృతిరేవ వద కథయ ఇతి వా। సుహృదా దేశకాలాదివ్యవహితమపి పశ్యతి న తు నేత్రాభ్యామ్। సుహృదేతి 'సుహృద్దుర్హృదౌ—' (౫।౪।౧౫౦) ఇతి సాధుః। నసూక్ష్మేతి నసమాసః। సూక్ష్మసాక్షిణీ నేతి కేశ్చిత్। 'మాత్రం కార్త్స్న్యేఽవధారణే'। అత్రావధారణే 'మాత్ర' శబ్దః॥౫౫॥

అమితం మధు తత్కథా మమ శ్రవణప్రాఘుణకీకృతా జనైః।

మదనానలబోధనే భవేత్ఖగ! ధాయ్యా ధిగధైర్యధారిణః॥౫౬॥

అమితమితి॥ హే ఖగ హంస! జనైర్లోకైః శ్రవణయోః ప్రాఘుణకీకృతాతిథీకృతా శ్రావితా తస్యా భైమ్యాః కథా మమ మదనానలస్య కామాగ్నేర్బోధనే దీపనే ధాయ్యా అగ్నిసంధుక్షణే సమర్థా ఋక్ భవేద్భవతి। తయా యథాగ్నిర్దీప్యతే తథా తత్కథయా మమ మదనాగ్నిర్దీప్యతే। కింభూతా తత్కథా—అమితమనుపమం, బహు వా మధు। దివ్యాపరిమితామృతతుల్యేత్యర్థః। అతోఽధైర్యధారిణో మత్సదృశానధీరాన్పురుషాన్ ధిక్। ఏతాదృశా అధీరా నిన్ద్యాః। మమ (ఇత్యస్య) విశేషణమ్, అధైర్యధారిణ ఇతి వా। తదా మాం ధిగిత్యర్థః। 'ఋక్ సామిధేనీ ధాయ్యా చ యా స్యాదగ్నిసమిన్ధనీ' ఇత్యమరః॥౫౬॥

విషమో మలయాహిమణ్డలీవిషఫూత్కారమయో మయోహితః।

ఖగ! కాలకలత్రదిగ్భవః పవనస్తద్విరహానలైధసా॥౫౭॥

విషమ ఇతి॥ హే ఖగ! తద్విరహానలో భైమీవియోగవహ్నిస్తస్యైధసా ఇన్ధనేన మయా కాలకలత్రం దిక్ దక్షిణా తత్ర భవః పవనో వాయుర్దక్షిణవాతః విషమో దుఃసహ ఊహితస్తర్కితః। కింభూతః—మలయాచలే వర్తమానా అహిమణ్డలీ భుజంగసమూహస్తస్య విషం తస్య ఫూత్కారమయోఽగ్నిసంధుక్షణధమనవాయురూపః। విషం మాతి ఆత్మనా సమీకరోతీతి వా।విషం మయతే దదాతి వా। కాలయతి సర్వభూతానీతి కాలస్తత్పుత్ర స్త్వేవంవిధ ఏవ సంభావ్యతే। ఫూత్కారసంధుక్షితేన వహ్నినా యథా కాష్ఠం దహ్యతే తథా మలయపవనసంధుక్షితేన విరహానలేనాహమపి దహ్యే ఇతి భావః। మలయాచలే చన్దనబాహుల్యాత్ సర్పబాహుల్యమ్। విషమ ఇతి 'ఆతోఽనుపసర్గే కః' (3।౨।3)।

ఫూత్కారమయ ఇతి తాద్రూప్యే ప్రాచుర్యే వా మయట్। కాలేతి
నోదనార్థాత్కలయతేశ్చౌరాదికాత్పచాద్యచ్॥౫౭॥

ప్రతిభాసమసౌ నిశాపతిః ఖగ! సంగచ్ఛతి యద్దినాధిపమ్।

కిము తీవ్రతరైస్తతః కరైర్మమ దాహాయ స ధైర్యతస్కరైః॥౫౮॥

ప్రతిభేతి॥ హే ఖగ! అసౌ నిశాపతిశ్చన్ద్రః ప్రతిమాసం మాసే మాసే యద్దినాధిపం సూర్యం సంగచ్ఛతి ప్రవిశతి స చన్ద్రస్తతః సూర్యసఙ్గాత్తీవ్రతరైరతితీక్ష్ణైర్ధైర్యతస్కరైర్ధైర్యచోరైః కరైః కిరణైః మమ దాహాయ కిము। జాత ఇతి శేషః। ఉపలక్షిత ఇతి వా। విధోర్విరహిణాం సంతాపకారిత్వం స్వత ఏవ రవేస్తైక్ష్ణ్యమాదాయోత్ప్రేక్షితమ్। అన్యోఽపి స్వతోఽపకారేఽసమర్థోఽన్యసహాయోఽపకారం కరోతి। ప్రతిమాసమ్। వీప్సాయామవ్యయీభావః। సంగచ్ఛతీతి సకర్మకత్వాత్తజభావః॥౫౮॥

కుసుమాని యది స్మరేషవో న తు వజ్రం విషవల్లిజాని తత్।

హృదయం యదమూముహన్నమూర్మమ యచ్చాతితరామతీతపన్॥౫౯॥

కుసుమానీతి॥ యది స్మరేషవః కామబాణాః కుసుమాని పుష్పాణి, న తు వజ్రమ్। వజ్రరూపా యది న భవన్తీత్యర్థః। తత్తర్హి తాని వా కుసుమాని విషయల్లిజాని విషవల్లిభవాని। యద్వా,— మమ తే స్మరేషవో వజ్రమేవ, న తు కుసుమాని। లోకప్రసిద్ధివిరుద్ధం యది చేత్తర్హి తాని విషవల్లీజాతాని భవిష్యన్తి। కుసుమత్వమస్తు, విషవల్లీజత్వం మాస్తు। విపక్షే బాధకమాహ— యద్యస్మాత్ అమూః స్మరేషవో మమ హృదయమతితరామతిశ-యేనామూముహన్మోహయామాసుః, అతీతపంశ్చ తాపయామాసుః। అత్యన్తమోహతాపౌ విషయక్లీజత్వేన వినా న సంగచ్ఛేతే। తస్మాద్విషవల్లిజాన్యేవేత్యర్థః। 'ఇషుర్ద్వయోః' ఇత్యమరః। అమూముహన్ అతీతపన్నితి ముహేస్తపేశ్చ ణ్యన్తాలుఙ్। తయోరకర్మకత్వాత్ 'గతిబుద్ధి—'(౧।౪।౫౨) ఇత్యాదినాఽణౌ కర్తుణో కర్మత్వాత్ హృదయమితి ద్వితీయా। అతితరామ్ 'కిమేత్తిఙ్—' (౫।౪।౧౧) ఇత్యాముః॥౫౯॥

తదిహానవధౌ నిమజ్జతో మమ కందర్పశరాధినీరధౌ।

భవ పోత ఇవావలమ్బనం విధినాకస్మికసృష్టసంనిధిః॥౬౦॥

తదితి॥ హే హంస ! తత్తస్మాత్త్వం మమావలమ్బనమాధారో భవ। క ఇవ—పోత ఇవ సముద్రతరణపాత్రమివ। కింభూతస్య మమ—ఇహాస్మిన్నవధౌ నిర్మర్యాదే కందర్పశరైర్జనితో య ఆధిర్మానసీ వ్యథా తద్రూపే నీరధౌ సముద్రే నిమజ్జతో బ్రుడతః। కింభూతః—విధినా బ్రహ్మణా, దైవేన వా ఆకస్మికోఽకస్మాత్సృష్టో జాతః కృతః సన్నిధిః సాంనిధ్యం యస్య। అపారే సముద్రే నిమజ్జతః కస్యచిద్దైవవశాత్సమీపగతః పోతో యథా ఆలమ్బనం భవతి, తథా త్వమపి భవేతి భావః। హేతుశూన్యః కాలః 'అకస్మాత్' ఇత్యనేనావ్యయేన లక్ష్యతే। తత్ర భవ ఆకస్మికః। అధ్యాత్మాదిత్వాట్ఠఞ్ 'అవ్యయానాం భమాత్రే టిలోపే:'(వా౦౪౨౦౭)॥

అథవా భవతః ప్రవర్తనా న కథం పిష్టమియం పినష్టి నః।

స్వత ఏవ సతాం పరార్థతా గ్రహణానాం హి యథా యథార్థతా॥౬౧॥

అథవేతి॥ 'అథవా' ఇతి పూర్వాపరితోషే। ఇయమ్ 'భవ పోత ఇవాబలమ్బనమ్' (నై౦౨।౬౦) ఇత్యాదినా నోఽస్మత్కర్తృకా భవతస్త్వత్కార్మికా ప్రవర్తనా ప్రేరణా పిష్టం పిష్టమేవ కథం న పినష్టి। పిష్టపేషణన్యాయం కథం నానుసరతి వ్యర్థమిత్యర్థః। నను స్వతః ప్రవృత్తౌ పిష్టపేషణం న తథాస్తీత్యాశఙ్కాయాం స్వతః ప్రవృత్తిం దృష్టాన్తేన సమర్థయతే—హి యస్మాత్ సతాం సాధూనాం పరార్థతా పరోపకారిత్వం స్వత ఏవ। పరప్రేరణం నాపేక్షతే ఇత్యర్థః। తస్మాత్పిష్టపేషణతుల్యా ప్రవర్తనేతి భావః। యథా గ్రహణానాం జ్ఞానానాం యథార్థతా ప్రామాణ్యం స్వత ఏవ। జ్ఞానం స్వతఃప్రమాణమితి మీమాంసకాః। యద్వా—గృహ్యతే జ్ఞాయతేఽర్థో యైస్తాని శబ్దాస్తేషాం యథార్థతానుగతార్థతా స్వత ఏవ। 'వృక్ష' శబ్దోచ్చారణమాత్రే మూలశాఖాపత్రాది ప్రత్యక్షమిత్ర స్ఫురతి యథా తథా సతో నామమాత్రే గృహీతే తేషాం పరోపకారిత్వం స్ఫురత్యేవ। 'ఏకే సత్పురుషాః పరార్థఘటకాః స్వార్థం పరిత్యజ్య యే—' (నీం శం ౭౫) ఇత్యాది భర్తృహరిః। అన్యద్విస్తరభయాన్న లిఖ్యతే। ప్రవర్తనేతి 'ణ్యాస—'(౩।౩।౧౦౭) ఇతి యుచ్। న ఇతి 'అస్మదో ద్వయోశ్చ'(౧।౨।౫౯) ఇత్యేకత్వేఽపి బహువచనమ్॥౬౧॥

తవ వర్త్మని వర్తతాం శివం పునరస్తు త్వరితం సమాగమః।

అయి ! సాధయ సాధయేప్సితం స్మరణీయాః సమయే వయం వయః !॥౬౨॥

తవేతి ॥ వర్త్మని మార్గే తవ శివం కల్యాణం వర్తతాం భవతు । కృతకార్యస్య తవ త్వరితం శీఘ్రం సమాగమో మయా సహ మేలనం పునరస్తు భవతు । అయి హంస! ఈప్సితం భైమీప్రాప్తిలక్షణం మదభిలషితం సాధయ సాధయ నిష్పాదయ । స్వాతిద్యోతనార్థం వీప్సా । సాధయ గచ్ఛ, అభిమతం సాధయ కుర్వితి వా । హే వయః పక్షిన ! వయం సమయే సఖీరాహిత్యసమయే ఏకాన్తే స్మర్తవ్యాః । తస్యామస్మదభిలాష ఉత్పాదయితవ్య ఇతి కేచిత్ । అథ చ కించిత్ప్రతిబన్ధకాశఙ్కాసమయే వయ వైన్యాదయః కార్యసిద్ధ్యర్థం స్మరణీయాః । 'అనునయేత్వయి' ఇత్యమరః । వయమ్ 'అస్మదో ద్వయోశ్చ' (౧।౨।౫౯) ఇయేకత్వే బహువచనమ్ । పక్షే 'త్యదాదీనాం మిథః—' (వాం ౮౦౧) ఇత్యస్మదః శేషః ॥౬౨॥

ఇతి తం స విసృజ్య ధైర్యవాన్నృపతిః సూనృతవాగ్బృహస్పతిః ।

అవిశద్వనవేశ్మ విస్మితః స్మృతిలగ్నైః కలహంసశంసితైః ॥౬౩॥

ఇతీతి ॥ స నృపతిర్నలః ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ తం హంసం విసృజ్య ప్రస్థాప్య వనవేశ్మ ఉద్యానగృహమవిశత్ । కింభూతః—ధైర్యవాన్ధైర్యయుక్తః । యావద్ధంసాగమనం తత్రైవ ప్రతీక్షాకారిత్వాత్ । తథా,— సూనృతాచి ప్రియే సత్యే చ వచసి బృహస్పతిరివ, న తూపచారవాదీ । తథా—రమణీయత్వాత్స్మృతిగోచరం స్మరణవిషయం లగ్నైర్గతైః కలహంసశంసితైర్హంసభాషితైః కలైర్గమ్భీరైః హంసభాషితైర్వా విస్మితః సాశ్చర్యః ॥౬౩॥

అథ భీమసుతావలోకనైః సఫలం కర్తుమహస్తదేవ సః ।

క్షితిమణ్డలమణ్డనాయితం నగరం కుణ్డినమణ్డజో యయౌ ॥౬౪॥

అథేతి ॥ అథానన్తరం సోऽణ్డజో హంసో భీమసుతా భైమీ తస్యా అవలోకనైర్దర్శనైః తదేవాహర్దినం సఫలం సార్థకం కర్తుం కుణ్డినం నామ నగరం యయౌ జగామ । కింభూతమ్—రమణీయత్వాద్భైమ్యధిష్ఠితత్వాచ్చ క్షితిమణ్డలస్య మణ్డనాయితమలంకారీభూతం మణ్డనమివాచరితమ్ । 'తదేవ' ఇత్యనేన క్షణమపి విలమ్బో న కృతః, తేన పరోపకారిత్వం సూచ్యతే ॥౬౪॥

తద్గమనే శ్లోకత్రయేణ శకునాన్యాహ—

ప్రథమం పథి లోచనాతిథిం పథికప్రార్థితసిద్ధిశంసినమ్।

కలసం జలసంభృతం పురః కలహంసః కలయాంబభూవ సః॥౬౫॥

ప్రథమమితి॥ స కలహంసః ప్రథమం పథి మార్గే లోచనాతిథిం లోచనగోచరం జలసంభృతం జలపూర్ణం కలసం ఘటం పురోఽగ్రే కలయాంబభూవ జ్ఞాతవాన్। స్వానుకూలం శకునమగ్రహీదిత్యర్థః। 'అతిథి' శబ్దేనాకస్మికోపస్థితిః సూచ్యతే। బుద్ధిపూర్వకం శకునం తథా న ఫలదం యథాకస్మికమ్। కింభూతం కలసమ్—పథికైః ప్రార్థితా యా సిద్ధిస్తాం శంసతీతి శంసినం ద్యోతకమ్। పథికః 'పథః ష్కన్' (౫।౧।౭౫)॥౬౫॥

అవలమ్బ్య దిదృక్షయామ్బరే క్షణమాశ్చర్యరసాలసం గతమ్।

స విలాసవనేఽవనీభృతః ఫలమైక్షిష్ట రసాలసంగతమ్॥౬౬॥

అవలమ్బ్యేతి॥ స హంసోఽవనీభృతో నలస్య విలాసవనే క్రీడావనే రసాలే ఆమ్రే సంగతం లగ్నం ఫలమైక్షిష్ట దదర్శ। ఫలమాత్రదర్శనం కార్యసిద్ధిసూచకమ్, సుతరామామ్రఫలదర్శనమితి భావః। కిం కృత్వా—క్షణం ముహూర్తం దిదృక్షయా మార్గావలోకనేచ్ఛయాఽమ్బర ఆకాశే రమణీయోద్యానదర్శనాశ్చర్యరసేనాలసం మన్దం గతం గమనమవలమ్బ్యాశ్రిత్య, ఇతి పక్షిజాతిః॥౬౬॥

నభసః కలభైరుపాసితం జలదైర్భూరితరక్షుపం నగమ్।

స దదర్శ పతఙ్గపుంగవో విటపచ్ఛన్నతరక్షుపన్నగమ్॥౬౭॥

నభస ఇతి॥ స పతఙ్గపుంగవః పక్షిశ్రేష్ఠో నగం పర్వతం దదర్శ। కింభూతమ్—నభస ఆకాశస్య కలభైః కరిశావకరూపైర్జలదైర్మేఘైరుపాసితమ్। తథా—భూరితరాః క్షుపా హ్రస్వశాఖాశిఫవృక్షా యస్మిన్। తథా—విటపైః శాఖాభిశ్ఛన్నాస్తిరోహితాస్తరక్షవో మృగాదనాః శ్వాపదవిశేషాః పన్నగాః సర్పాశ్చ యత్ర। కలభదర్శనస్య శకునస్వరూపత్వాజ్జలదానాం కలభత్వముక్తమ్। తరక్షుపన్నగదర్శనమశకునమత స్తేషాం ఛన్నత్వముక్తమ్। 'కలభః కరిశావకః', 'హ్రస్వశాఖాశిఫః క్షుపః', 'తరక్షుస్తు మృగాదనః' ఇత్యమరః। 'స్యురుత్తరపదే వ్యాఘ్రపుంగవ—' ఇత్యాదివచనాత్ 'పుంగవ' శబ్దః ప్రశంసావచనః। ప్రశస్తః పతఙ్గః।

'ప్రశంసావచనైశ్చ' (౨।౧।౬౬) ఇతి సమాసః। ఛన్నేతి 'వా దాన్తశాన్త—'(౭।౨।౨౭) ఇతి సాధుః। పన్నగేతి 'సర్వత్రపన్నయోరుపసంఖ్యానమ్' (వాం ౨౦౧౪) ఇతి డః॥౬౭॥

స యయౌ ధుతపక్షతిః క్షణం క్షణమూర్ధ్వాయనదుర్విభావనః।

వితతీకృతనిశ్చలచ్ఛదః క్షణమాలోకకదత్తకౌతుకః॥౬౮॥

స ఇతి॥ స హంస ఏవంభూతః సన్ యయౌ। కింభూతః—క్షణం త్రింశత్కలాలక్షణం ధుతా కమ్పితా పక్షతిః పక్షమూలం యేన। తథా,— క్షణమూర్ధ్వమయనం గమనం తేన దుర్విభావనో దుర్లక్ష్యః। తథా,— క్షణం వితతీకృతౌ విస్తారితౌ అత ఏవ నిశ్చలౌ నిష్కమ్పౌ ఛదౌ పక్షౌ యస్య। సర్వాపి పక్షిజాతిః। అత ఏవ ఆలోకకానాం పశ్యతాం జనానాం దత్తం కౌతుకం యేన। ఏకత్ర దుర్లక్ష్యత్వాదేవ కౌతూహలమ్। ఆలోకయతేర్ణ్వుల॥౬౮॥

తనుదీధితిధారయా రయాద్గతయా లోకవిలోకనామసౌ।

ఛదహేమ కషన్నివాలసత్కపపాషాణనిభే నభస్తలే॥౬౯॥

తన్వితి॥ అసౌ హంసః అలసద్రరాజ। కిం కుర్వన్నివ—లోకవిలోకనాం జననయనగోచరం గతయా ప్రాప్తయా తనుదీధితిధారయా శరీరదీప్తిధారయా, గమనవేగాత్తన్వీ కృశా యా దీధితిధారా దీప్తిధారా తయా వా కృత్వా కషపాషాణనిభే నికషోపలతుల్యే గగనేనభస్తలే ఛదహేమ పక్షసువర్ణం శుద్ధమశుద్ధం వేతి పరీక్షార్థం కషన్నివ ఘర్షన్నివ। నికషే సువర్ణలేఖాపి జనైర్విలోక్యతే॥౬౯॥

వినమద్భిరధః స్థితైః ఖగైర్ఝటితి శ్యేననిపాతశఙ్కిభిః।

స నిరైక్షి దృశైకయోపరి స్యదఝూంకారితపత్రపద్ధతిః॥౭౦॥

వినమద్భిరితి॥ స హంసః స్వాపేక్షయాఽధః స్థితేః ఖగైః పక్షిభిరేకయా దృశాదృష్ట్యా ఉపర్యూర్ధ్వం నిరైక్షి దృష్టః। కింభూతైః—శ్యేనస్య నిపాతశఙ్కిభిర్నిపతనశఙ్కనశీలైః। అత ఏవ ఝటితి వినమద్భిర్నమ్రీభూతైః। కింభూతః— (శ్యేననిపాతశఙ్కాయాం హేతుః) స్యదేన వేగేన ఝూంకారితా 'ఝూమ్' ఇత్యాకారకశబ్దం కుర్వతీ పత్రపద్ధతిః పక్షసరణిర్యస్య

శ్యేనత్రస్తపక్షిజాతిరియమ్। ఝూంకారితేతి తారకాదిత్వాదితచ్। 'స్యదో జవే' (౬।౪।౨౮) ఇతి నిపాతః॥౨౦॥

దదృశే న జనేన యన్నసౌ భువి తచ్ఛాయమవేక్ష్య తత్క్షణాత్।

దివి దిక్షు వితీర్ణచక్షుషా పృథువేగద్రుతముక్తదృక్పథః॥౨౧॥

దదృశ ఇతి॥ జనేన యన్ గచ్ఛన్ అసౌ హంసో న దదృశే న దృష్టః। కింభూతేన—భువి భూమ్యాం తస్య హంసస్య ఛాయా తచ్ఛాయమవేక్ష్య దృష్ట్వా తదవలోకనార్థం తత్క్షణాత్తస్మిన్నేవ క్షణే దివి గగనే దిక్షు దిశాసు చ వితీర్ణం దత్తం చక్షుర్యేన। కింభూతః—(యతః) పృథునాతిశయేన వేగేన ద్రుతం ఝుటితి ముక్తస్త్యక్తో దృక్పథో దృష్టిమార్గో యేన। భువి తచ్ఛాయాం దృష్ట్వా తదవలోకనార్థం యావదన్తరిక్షే దిక్షు చ దృష్టిదీయతే తావదేవాతివేగేన దూరగామిత్వాన్నాలోకీతి భావః। యన్ ఇతీణః శతరి రూపమ్। తచ్ఛాయమ్ 'విభాషా సేనా—(౨।౪।౨౫) ఇతి నపుంసకత్వమ్। దృక్పథః 'ఋుక్—' (౫।౪।౭౪) ఇత్యాదినా సమాసాన్తః॥౨౧॥

న వనం పథి శిశ్రియేఽమునా క్వచిదప్యుచ్చతరద్రుచారుతమ్।

న సగోత్రజమన్ववాది వా గతివేగప్రసరద్రుచా రుతమ్॥౨౨॥

న వనమితి॥ అమునా హంసేన పథి మార్గే క్వచిదపి ప్రదేశే వనం న శిశ్రియే నాశ్రితమ్। కింభూతమ్—ఉచ్చతరాణాం ద్రూణాం ద్రుమాణాం చారుతా యత్ర। తథా, —వాఽథవా సగోత్రజం స్వజ్ఞాతిహంసజాతం రుతం నాన్వవాది నానూదితమ్। సగోత్రైః సహ సంవాదో న కృత ఇత్యర్థః। కింభూతేన—గతివేగేన గమనవేగేన ప్రసరన్తీ రుగ్రుచిర్యస్య। వనస్థితిః స్వయూథ్యసంభాషణం చ పక్షిజాతిః। విలమ్బభయాదుభయమపి తేన న కృతమితి గమనే సాదరత్వం సూచితమ్। సగోత్రేతి 'జ్యోతిర్జనపద— (౬।౩।౮౫) ఇతి సః। రుగితి సంపదాదిత్వాద్భావే క్విప్॥౨౨॥

అథ భీమభుజేన పాలితా నగరీ మఞ్జురసౌధరాజితా।

పతగస్య జగామ దృక్పథం హరశైలోపమసౌధరాజితా॥౨౩॥

అథేతి ॥ అథ ధరాజితా రాజ్ఞా భీమేన పాలితాసౌ మఞ్జుః సున్దరీ కుణ్డినాఖ్యా నగరీ పతగస్య హంసస్య దృక్పథం దృష్టిగోచరం జగామ। కింభూతేన—భీమౌ శత్రూణాం భయజనకౌ భుజౌ యస్య। కింభూతా—హరశైలః కైలాసస్తదుపమైస్తత్సదృశైః సౌధైః సుధాధవలితైః రాజగృహైః రాజితా శోభితా। కైలాసోఽపి భీమభుజేన హరభుజేన పాలితః। సౌధరాజితా, అసౌ ధరాజితా ఇతి విరోధాభాసః ॥౭౩॥

దయితం ప్రతి యత్ర సంతతా రతిహాసా ఇవ రేజిరే భువః।

స్ఫటికోపలవిగ్రహా గృహాః శశభృద్భిత్తనిరఙ్కభిత్తయః ॥౭౪॥

దయితమితి ॥ అసౌ కా—యత్ర నగర్యాం గృహా భువో నాయికాతుల్యాయా రతిహాసాః కేలిహాసా ఇవ రేజిరే శుశుభిరే। కింభూతా రతిహాసాః—దయితం పృథ్వీపతిం భీమం ప్రతి సంతతా నిరన్తరాః, ప్రవృత్తా వా। కింభూతా గృహాః—స్ఫటికోపలాః స్ఫటికరత్నాని విగ్రహః స్వరూపం యేషామ్। స్ఫటికరత్ననిర్మితా ఇత్యర్థః। తథా,—శశభృచ్చన్ద్రస్తస్య భిత్తం శకలం తద్వన్నిరఙ్కా నిష్కలఙ్కా భిత్తయో యేషామ్। గృహాణాం శుభ్రత్వాద్ధాసతుల్యత్వమ్। రతిసమయే కాన్తం ప్రతి స్త్రీణాం హాసా భవన్తి, అన్యదా న। 'గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యేవ', 'భిత్తం శకలఖణ్డే వా' ఇత్యమరః। సంతతాః 'సమో వా—' ఇతి పక్షే మలోపాభావః, 'భిత్తం శకలమ్' (౮।౨।౫౯) ఇతి సాధు ॥౭౪॥

నృపనీలమణీగృహత్విషాముపధేర్యత్ర భయేన భాస్వతః।

శరణార్థమువాస వాసరేఽప్యసదావృత్త్యుదయత్తమం తమః ॥౭౫॥

నృపేతి ॥ యత్ర తమోఽన్ధకారం నృపస్య రాజ్ఞో నీలమణినిర్మితా గృహాస్తేషాం త్విషస్తాసాముపధేర్వ్యాజాత్ భాస్వతః సూర్యాద్భయేనేవ హేతునా వాసరే దివసేఽపి శరణం గృహం రక్షితారం వా అర్థయతే తాదృశం సత్ ఉవాస వసతి స్మ। ఇన్ద్రనీలనిర్మితగృహదీప్తయో న భవన్తి, కిం త్వన్ధకారోఽయమితి భావః। శత్రోర్భీతోఽన్యోఽపి రక్షితారమాశ్రయతే, తదాశ్రయేణోదయం ప్రాప్నోతి చ। కింభూతం తమః—అసతీ అవిద్యమానా ఆవృత్తిర్వ్యాఘుట్టనం యస్య తత్। అత ఏవాతిశయేనోదయత్ప్రసరత్ ఉదయత్తమమ్। తతః కర్మధారయో వా। అన్యత్ర—రాత్రౌ తమస్తిష్ఠతి దివా వ్యావర్తతే, అత్ర తు రాత్రిందివమ్। అసతీ అవిద్యమానా ఆవృత్తిః ప్రతిబన్ధకం సూర్యాది యస్య। అత ఏవోదయత్తమమితి వా। సూర్యాదేరిన్ద్రనీలదీప్తిప్రతిబన్ధకత్వాభావాదతినిబిడమితి వా।

'ఉపధిర్వ్యాజచక్రయోః' ఇతి విశ్వః। మణీ ఇని 'కృదికారాత్—(గం సూం ౫ం) ఇతి జీప్।
భాస్వత ఇతి 'భీత్రా— (౧।౪।౨౫) ఇత్యపాదానత్వమ్। శరణార్థమితి 'చతుర్థీ తదర్థా—
(౨।౧।36) ఇతి సమాసః। పక్షే 'కర్మణ్యణ్' (3।౨।౧) ॥౭౫॥

సితదీప్రమణిప్రకల్పితే యదగారే హసదఙ్కరోదసి।

నిఖిలాన్నిశి పూర్ణిమా తిథీనుపతస్థేఽతిథిరేకికా తిథిః॥౭౬॥

'సితేతి॥ యదగారే యస్యాం నగర్యాం అగారే గృహేషు। జాతావేకవచనమ్। నిశిరాత్రావేకికా ఏకాకినీ పూర్ణిమా తిథిః నిఖిలాన్ప్రతిపదాదీన్సకలాం స్తిథీనతిథిర్యాచకో భూత్వా సన్ ఉపతస్థే ప్రాప। ఆగన్తుకరూపేణ సంగత ఇత్యర్థః। కింభూతే—సితాః స్ఫాటికా దీప్రా దీప్తిమన్తో యే మణయో రత్నాని తైః ప్రకల్పితే నిర్మితే। తథా,—హసన్తీ ప్రకాశమానే అఙ్కరోదసీ సమీపద్యావాపృథివ్యౌ యస్య। యద్వా,—హసన్నఙ్కో మధ్యో యయోరేవంవిధే రోదసీ ద్యావాభూమీ యేన। సర్వాస్వపి రాత్రిషు సితమణినిర్మితగృహ ప్రభాపటలేన ద్యావాభూమ్యోరన్తరాలస్య ప్రకాశమానత్వాదన్ధకారాభావాత్ పూర్ణిమైచ జాతేతి భ్రాన్తిర్భవతీతి భావః। 'తిథయో ద్వయోః' ఇత్యమరః। దీప్రేతి 'నమికమ్పి–' (3।౨।౧౬౭) ఇతి రః। ఉపతస్థే 'ఉపాద్దేవపూజా—'(వాం ౯౧౪) ఇత్యాదినా సంగతకరణే తఙ్। ఏకైవ ఏకికా, 'ఏకాదాకినిచ్చ—(౫।3।౫౨) ఇతి స్వార్థే కః॥౭౬॥

'సుదతీజనమజ్జనార్పితైర్ఘుసృణైర్యత్ర కషాయితాశయా।

న నిశాఖిలయాపి వాపికా ప్రససాద గ్రహిలేవ మానినీ॥౭౭॥

సుదతీతి॥ యత్ర వాపికా జలక్రీడాదీర్ఘికాఖిలయాపి సకలయాపి నిశా రాత్ర్యా న ప్రససాద న స్వచ్ఛాభూత్। కింభూతా—సుదతీజనానాం సున్దరీసమూహానాం మజ్జనేన జలక్రీడయా అర్పితైర్వితీర్ణైర్ఘుసృణైః కుఙ్కుమాఙ్గరాగైః కషాయితః కలుషిత ఆశయో మధ్యం యస్యాః। కేవ— గ్రహిలా ఆగ్రహవతీ మానినీవ సున్దరీవ। అనేన కుఙ్కుమాఙ్గరాగబాహుల్యం సూచ్యతే। మానిన్యపి సపత్నీజనే ప్రతిఫలితం ప్రియకుఙ్కుమాఙ్గరాగం దృష్ట్వా ప్రియేణ నమస్కారాదినా ప్రసాదితాపి సకలయాపి నిశా రాత్ర్యా న ప్రసీదతి। సాపి ఘుసృణైః కలుషితా। తథా,—అశయా శయనం శయః స్వప్నః స న విద్యతే యస్యా ఇతి వా, సుదతీజనే మజ్జనమాసక్తిరితి వా। శోభనా దన్తా యస్యాః సా। 'అగ్రాన్తశుద్ధ–'(౫।౪।౧౪౫) ఇతి చకారస్యానుక్తసముచ్చయార్థత్వాన్నిత్యం స్త్రీసంజ్ఞత్వాత్ 'స్త్రియాం సంజ్ఞాయామ్'

(౫।౪।౧౪౩) ఇతి వా దత్రాదేశః। నిశా 'పద్దన్న—'(౬।౧।౬౩) ఇతి నిశాయా నిశ్। 'గ్రహోనుగ్రహనిర్బన్ధౌ' ఇతి విశ్వః। 'గ్రహ' శబ్దో నిర్బన్ధవాచకః। ప్రకృతే తు మాననిర్బన్ధః। తున్దాదేరాకృతిగణత్వా చ్ఛ్రయణాదిలచ్॥౭౭॥

క్షణనీరవయా యయా నిశి శ్రితవప్రావలియోగపట్టయా।

మణివేశ్మమయం స్మ నిర్మలం కిమపి జ్యోతిరబాహ్యమిజ్యతే॥౭౮॥

క్షణేతి॥ యయా నగర్యా నిశి మధ్యరాత్రే క్షణనీరవయా క్షణమాత్రం నిఃశబ్దయా మణివేశ్మమయం రత్నగృహరూపం నిర్మలముజ్జ్వలమబాహ్యం ప్రాకారమధ్యస్థితం కిమపి వక్తుమశక్యం జ్యోతి స్తేజ ఇజ్యతే స్మ ప్రాప్యతే స్మ। కింభూతయా—శ్రిత ఆశ్రితో వప్రావలిరేవ ప్రాకారపఙ్క్తిరేవ యోగపట్టో యయా। ఏతేన మణిగృహబాహుల్యం సూచితమ్। అన్యయాపి యోగిన్యా క్షణమౌనిన్యా ఆశ్రితయోగపట్టయా చ నిర్మలమవిద్యాదిదోషరహితం కిమపి వాఙ్మనసయోరవిషయమ్ అబాహ్యమాభ్యన్తరమాత్మలక్షణం జ్యోతీ రాత్రౌ పూజ్యతే। విషయీక్రియత ఇత్యర్థః। యజేః ప్రాప్తిరప్యర్థః। క్షణేన పరమాత్మసాక్షాత్కారరూపేణ యన్నీరం సాత్త్వికభావజనితమశ్రుజలం తద్వాతి ప్రాప్నోతి తాదృశ్యా వా। ఆదన్తత్వాత్కః। తదుక్తం గీతాయామ్ (౨।౬౯) 'యా నిశా సర్వభూతానామ్' ఇత్యాది॥౭౮॥

విలలాస జలాశయోదరే క్వచన ద్యౌరనుబిమ్బితేవ యా।

పరిఖాకపటస్ఫుటస్ఫురత్ప్రతివిమ్బానవలమ్బితామ్బుని॥౭౯॥

విలలాసేతి॥ యా నగరీ క్వచన కస్మింశ్చిజ్జలాశయోదరే జలాధారమధ్యేఽనువిమ్బితా ప్రతివిమ్బితా ద్యౌరివ స్వర్గ ఇవ విలలాస శుశుభే। మధ్య ఏవ ప్రతిబిమ్బితేత్యత్ర హేతుమాహ—పరిఖేతి। ప్రాకారపరితో జలసహితో గర్తః పరిఖా తస్యాః కపటం వ్యాజ స్తేన స్ఫుటం ప్రవ్యక్తం స్ఫురతా ప్రతిబిమ్బేనానవలమ్బితమసంబద్ధమమ్బు యస్య యత్ర వా। మహతి జలాశయే నగరీరూపాల్పపరిమాణా ద్యౌః ప్రతివిమ్బితా। ప్రతివిమ్బస్థానే చోదకం న దృశ్యతే, అపరితస్తు దృశ్యతే। మధ్య ఏవ చ ప్రతిబిమ్బితత్వాత్పరితో యదుదకం సైవ పరిఖేతి భావః। నగర్యాః స్వర్గసామ్యమ్॥౭౯॥

వ్రజతే దివి యద్గృహావలీచలచేలాఞ్చలదణ్డతాడనాః।

వ్యతరన్నరుణాయ విశ్రమం సృజతే హేలిహయాలికాలనామ్॥౮౦॥

ప్రజత ఇతి॥ యద్గృహావలీ యస్యాః ప్రాసాదపఙ్క్తి తస్యాశ్చలచేలాఞ్చలాశ్చఞ్చలపతాకావస్త్రప్రాన్తాస్త ఏవ దణ్డాః ప్రతోదాస్తైస్తాడనా హననాని (కర్తృః) దివి గగనే వ్రజతే గచ్ఛతే। హేలిః సూర్యస్తస్య హయా అశ్వాస్తేషామాలిః పఙ్క్తిస్తస్యాః కాలనాం ప్రేరణాం సృజతే కుర్వతే అరుణాయ సూర్యసారథయే విశ్రమం విశ్రాన్తి వ్యతరన్దదుః। పతాకావస్త్రచాఞ్చల్యదర్శనేనారుణప్రతోదతాడనబుద్ధ్యా సూర్యాశ్వశ్రేణిస్త్వరితా గచ్ఛతి। అత ఏవారుణస్య విశ్రాన్తిః।

గృహాణాముచ్చత్వం పతాకాయుక్తత్వం చ। 'హేలిరాలిఙ్గనే రవౌ' ఇతి యాదవః॥౮౦॥

క్షితిగర్భధరామ్బరాలయైస్తలమధ్యోపరిపూరిణాం పృథక్।

జగతాం కిల యాఖిలాద్భుతాజని సారైర్నిజచిహ్నధారిభిః॥౮౧॥

క్షితీతి॥ యా నగరీ జగతాం సారైః శ్రేష్ఠైరంశైరివాజని నిరమాయి। 'కిల' ఇవార్థః। కింభూతైః సారైః—క్షితిగర్భః పాతాలమ్, ధరా పృథ్వీ, అమ్బరమాకాశమ్, ఏతత్త్రయమాలయ ఆశ్రయో యేషాం తైః। కింభూతానామ్—తలమధః ప్రదేశమ్, మధ్యం ధరారూపమ్, ఉపరి ఆకాశరూపం పూరయన్తి వ్యాప్నువన్తి। ఏతత్సంజ్ఞకానామిత్యర్థః। పునః కింభూతైః—(హేతుగర్భం విశేషణమ్) పృథక్ నిజం స్వకార్యం చిహ్నం లక్షణం తద్ధారిభిః। పాతాలస్య నిధ్యాది చిహ్నం, తత్తలగృహేషు। ధాన్యాది భూమశ్చిహ్నం తన్మధ్యగృహేషు। స్రక్చన్దనాది స్వర్గచిహ్నం, తదూర్ధ్వగృహేషు। విద్యత ఇత్యర్థః। త్రిభూమికగృహయుక్తేత్యర్థః। జగత్త్రయసారైనిర్మితత్వాదేవాఖిలా సకలాప్యద్భుతాశ్చర్యరూపా అఖిలాదపి త్రైలోక్యాదద్భుతా। ఏకైవ త్రైలోక్యరూపత్వాదాశ్చర్యకారిణీతి భావః। ఏకస్మిన్నపి లోక వర్తమానత్వేఽపి లోకాన్తరవస్తుదర్శనాద్విస్మయ ఇతి వా। 'అధః స్వరూపయోరస్త్రీ తలమ్' ఇత్యమరః। ధరా చ అమ్బరం చేతి సమాసం కృత్వా పూర్వపదేన సమాసః॥౮౧॥

దధదమ్బుదనీలకణ్ఠతాం వహదత్యచ్ఛసుధోజ్జ్వలం వపుః।

కథమృచ్ఛతు యత్ర నామ న క్షితిభృన్మన్దిరమిన్దుమౌలితామ్॥౮౨॥

దధదితి॥ యత్ర నగర్యాం క్షితిభృన్మన్దిరం రాజగృహమిన్దుమౌలితాం చన్ద్రయుక్తాగ్రతాం చన్ద్రశేఖరత్వం, చన్ద్రయుక్తమస్తకత్వం చ కథం నామ న బుభుచ్చతు। ప్రాప్నోత్యేవ। సంప్రశ్నే లోట్। కింభూతమ్—అమ్బుదైర్మేఘైనలిః శ్యామః కణ్ఠః కణ్ఠస్థానీయః ప్రదేశో యస్య తస్య భావస్తత్తా తాం దధత్। తథా,—అత్యచ్ఛ్యాతినిర్మలయా సుధయా లేపేనోజ్జ్వలం వపుః స్వరూపం వహద్విభ్రత్। ఇన్దుర్మౌలౌ యస్య తత్తాం మహాదేవత్వం రాజగృహస్య సూచ్యతే। సోఽపి జలదవనీలకణ్ఠతామతినిర్మలసుధావద్గౌరం శరీరం చ ధారయతి। కణ్ఠదేశే మేఘా అగ్రభాగే చన్ద్రశ్చేత్యత్యుచత్వం రాజగృహస్య సూచ్యతే। 'సుధా లేపేఽమృతే స్నుహీ' ఇత్యమరః॥౮౨॥

బహురూపకశాలభఞ్జికాముఖచన్ద్రేషు కలఙ్కరఙ్కవః।

యదనేకకసౌధకంధరా హరిభిః కుక్షిగతీకృతా ఇవ॥౮౩॥

బహ్వితి॥ బహు రూపకం సౌన్దర్యమాకృతిర్వా యాసామేవంవిధాః శాలభఞ్జికా దన్తాదిరచితాః స్తమ్భాదిషు నిర్మితాః పుత్రికాస్తాసాం ముఖాన్యేవ చన్ద్రాస్తేషు కలఙ్కరఙ్కవః సంభావితా లాఞ్ఛనమృగా యస్యా నగర్యా అనేకకానాం బహుసంఖ్యాకానాం సౌధానాం ప్రాసాదానాం కంధరాసు గతైః కృత్రిమైర్హరిభిః సింహైః కుక్షిగతీకృతా ఇవ భక్షితా ఇవ లక్ష్యన్తే। కుక్షౌ గతాస్తాదృశాః కృతాః। చన్ద్రేషు లాఞ్ఛనమృగైర్భావ్యమ్, తే తు తత్ర న విద్యన్తే తర్హి కంధరాగతైః సింహైర్భక్షితా ఇవేతి లక్ష్యన్తే। నిష్కలఙ్కాని తాసాం ముఖానీత్యర్థః। బహురూపకేతి 'శేషాద్విభాషా'(౫।౪।౧౫౪) ఇతి కప్। పుంవద్భావాట్టాప్నివృత్తౌ 'ప్రత్యయస్థాత్—'(౭।౩।౪౪) ఇతీత్వనివృత్తిః॥౮౩॥

బలిసద్మదివం స తథ్యవాగుపరి స్మాహ దివోఽపి నారదః।

అధరాథ కృతా యయేవ సా విపరీతాజని భూవిభూషయా॥౮౪॥

బలీతి॥ తథ్యవాక్ సత్యవాక్ స నారదో బలిసద్మ పాతాలం తల్లక్షణాం దివం స్వర్గం దివోఽపి స్వర్గాదప్యుపరి అతిరమణీయామాహ స్మ వదతి స్మ। 'స్వర్గాదప్యతిరమణీయాని పాతాలాని' ఇతి విష్ణుపురాణే నారదవచనమ్। అథ చ శబ్దచ్ఛలేనోర్ధ్వభాగే పాతాలమితి ప్రసిద్ధేరభావాత్ కథం తస్య తథ్యవాక్త్వమిత్యాశఙ్క్య శబ్దచ్ఛలేన సమర్థయతే—అథ పశ్చాద్భూవిభూషయా పృథివ్యా అలంకారభూతయా యయా నగర్యా అధరా హీనా కృతేవ। జితేవేత్యర్థః। అథ చ అధోదేశే కృతేవ సా బలిసద్మద్యౌర్విపరీతా అన్యాదృశ్య జని జాతా। అధోభాగే బభూవేత్యర్థః।

పూర్వం భూర్లోకాత్స్వర్లోకాఽఽర్ధ్వమభూదిదానీం తాభ్యామధోభాగే జాతేతి వైపరీత్యమ్। అథవా, అనయా జితత్వాదేవ పాతాలస్యాప్యధస్త్వమ్, న త్వధోభాగే స్థితత్వాదిత్యుభయత్రాపి నారదస్య సత్యవాక్త్వమ్। స్వర్గాత్పాతాలం రమణీయం తదప్యనయా జితమితి స్వర్గపాతాలాభ్యామియమతిరమణీయేతి శ్లోకతాత్పర్యమ్॥౮౪॥

ప్రతిహట్టపథే ఘరట్టజాత్పథికాహ్వానదసక్తుసౌరభైః।

కలహాన్న ఘనాన్యదుత్థితాదధునాప్యుజ్ఝతి ఘర్ఘరస్వరః॥౮౫॥

ప్రతీతి॥ ప్రతిహట్టపథే సర్వేష్వపి విపణిమార్గేషు పథికాః పాన్థాస్తేషామాహ్వానమాకారణం తదదతి ఆహ్వానదాని సక్తునాం సౌరభాణి సౌగన్ధ్యాని తైః కృత్వా తైరుపలక్షితాద్వా ఘరట్టజాద్గోధూమాదిపేషణపాషాణో ఘరట్టస్తస్మాజ్జాతాద్యదుత్థితాద్యస్యా నగర్యా ఉదితాత్కలహాజ్జాతో యో ఘర్ఘరఖరః పరుషశబ్దోఽధునాప్యద్యాపి ఘనాన్మేఘాన్నోజ్ఝతి న త్యజతి। 'యత్తత్' శబ్దార్థోఽర్థాద్గమ్యః। సక్తూనామామోదమాఘ్రాయ పాన్థా భోజనార్థం తత్రత్యాన్సక్తుంస్త్యక్తుం న శక్నువన్తి, మేఘాశ్చ తాన్గృహం ప్రత్యుత్సుకయన్తీతి సక్తునిమిత్తో మేఘఘరట్టయోః కలహః। మేఘాః పీడయన్తి సక్తుపరిమలైర్ఘరట్టా జీవయన్తి। తేన మేఘానాం ఘరట్టానాం చ నిత్యం కలహః। తేన ఘర్ఘరఖరోఽద్యాపి మేఘాన్న ముఞ్చతీతి వా। ఘరట్టా పాన్థాహ్వానం దదతి, మేఘాశ్చ ద్యన్తి ఖణ్డయన్తీతి భావః। యోఽతిరోషాత్కలహం కరోతి ఘర్ఘరస్వరస్తం న త్యజతి। సర్వోపకారిత్వం నగర్యా ద్యోత్యతే। హట్టపథే చ కలహో భవతి। 'ఋుక్—'(౫।౪।౭౪) ఇత్యాదినా సమాసాన్తః 'తృతీయాసప్తమ్యోః— (౨।౪।౮౪) ఇత్యమభావః। ఘర్ఘరః పృథక్పదమ్॥౮౫॥

వరణః కనకస్య మానినీం దివమఙ్కాదమరాద్రిరాగతామ్।

ఘనరత్నకపాటపక్షతిః పరిరభ్యానునయన్నువాస యామ్॥౮౬॥

వరణ ఇతి॥ కనకస్య సువర్ణస్య వరణః ప్రాకార ఏవామరాద్రిః సుమేరుః మానినీం కోపనాం అత ఏవాఙ్కాత్స్వోత్సఙ్గం త్యక్త్వా ఆగతాం భువం ప్రాప్తాం యాం నగరీమేవ దివం పరిరభ్యాలిఙ్గ్య అనునయన్ప్రసాదయన్నువాస। మేరుః కథం తత్రాగత ఇత్యత ఆహ— ఘనరత్నే నిబిడరత్నే నిబిడే వా రత్నకపాటే తే ఏవ పక్షతీ పక్షౌ యస్య। సపక్షత్వాత్తస్య తత్రాగమనమ్। ఉవాసేత్యనేన తదిచ్ఛయా తత్రైవ స్థితః, న తు తాం గృహీత్వా స్వగృహం నేతుమశకత్। అతిమానినీత్వాచ్చాద్యాపి నానునేతుం శక్యతే। స్వర్ణప్రాకారో మేరుతుల్యః,

నగరీ స్వర్గతుల్యా, రత్నకపాటే హేమాద్రిపక్షతుల్యే। అన్యోఽపి మానినీమన్యత్ర గతామాలిఙ్గ్యానునయంస్తదనురోధాత్తత్రైవ వసతి। 'ప్రాకారో వరణః శాలః' ఇత్యమరః। 'అనునయన్నివాస' ఇతి వా పాఠః॥౮౬॥

అనలైః పరివేషమేత్య యా జ్వలదర్కోపలవప్రజన్మభిః।

'ఉదయం లయమన్తరా రవేరవహద్బాణపురీపరార్ధ్యతామ్॥౮౭॥

అనలైరితి॥ యా నగరీ జ్వలద్భిర్దేదీప్యమానైరర్కోపలేః సూర్యకాన్తైర్నిర్మితేభ్యోవప్రేభ్యో జన్మ యేషాం తైరనలైరగ్నిభిః పరివేషం వేష్టనమేత్య ప్రాప్య రవేః సూర్యస్యోదయం లయమస్తం చాన్తరా ఉదయమారభ్యాస్తపర్యన్తం బాణపురీబ పరార్ధ్యతామగ్రగణ్యతాం శ్రేష్ఠతామబహద్దధార। పుర్యాః పరార్ధ్యతా వా। బాణపుర్యపి రుద్రప్రసాదాదనలావరుద్ధేతి ప్రసిద్ధిః। సూర్య-కిరణసంబన్ధాత్ సూర్యకాన్తేభ్యోఽగ్నిరుత్పద్యతే। అనేకప్రాకారేతి భావః। ఉదయమ్,లయమ్, 'అన్తరాన్తరేణ—(౨।౩।౪) ఇతి ద్వితీయా॥౮౭॥

బహుకమ్బుమణిర్వరాటికాగణనాటత్కరకర్కటోత్కరః।

హిమవాలుకయాచ్ఛవాలుకః పటు దధ్వాన యదాపణార్ణవః॥౮౮॥

బహ్వీతి॥ యస్యా ఆపణో హట్ట ఏవార్ణవః పటు సాతిశయం దధ్వాన గర్జితవాన్। కింభూతః— బహవః కమ్బవః శఙ్ఖా, మణయో మౌక్తికాదయశ్చ యత్ర, సముద్రోఽప్యేవమ్। తథా,— వరాటికాగణనాయాం కపర్దకగణనార్థమటన్తో భ్రమన్తః కరా హస్తా ఏవ కర్కటీత్కరాః కులీరసమూహా యత్ర। సముద్రే భ్రమత్కులీరాస్తిష్ఠన్తి। తథా— హిమవాలుకయా కర్పూరేణాచ్ఛవాలుకో నిర్మలసికతః। సముద్రే సికతాస్తిష్ఠన్తి తత్సాన్నేఽత్ర కర్పూరః। సికతాసామ్యేనాత్ర కర్పూరబాహుల్యమ్। తత్ర దేశే బాహుల్యేన కపర్దైరేవ వ్యవహారః। 'పటు' శబ్దేన జనసంమర్దః సూచ్యతే॥౮౮॥

యదగారఘటాట్టకుట్టిమస్రవదిన్దూపలతున్దిలాపయా।

ముముచే న పతివ్రతౌచితీ ప్రతిచన్ద్రోదయమభ్రగఙ్గయా॥౮౯॥

యదితి॥ అభ్రగఙ్గయా ఆకాశగఙ్గయా ప్రతిచన్ద్రోదయం చన్ద్రోదయే చన్ద్రోదయే పతివ్రతౌచితీ పాతివ్రత్యౌచిత్యం న ముముచే న వ్యక్తమ్। కింభూతయా—యదగారఘటానాం యస్యా గృహసమూహానామట్టా ఉపరిగృహాస్తేషు కుట్టిమా బద్ధభూమయస్తాసు స్రవన్తో ద్రవన్తో య ఇన్దూపలాశ్చన్ద్రకాన్తాస్తైస్తున్దిలా బహుతరా ఆపో జలాని యస్యాస్తయా। చన్ద్రోదయే సముద్రోదకవృద్ధిర్భవతి, గఙ్గా చ తత్పత్నీ చన్ద్రకాన్తగలదుదకసంపర్కాద్వర్ధత ఇతి పాతివ్రత్యౌచిత్యమ్। 'ఆర్తార్తే ముదితే హృష్టా ప్రోషితే మలినా కృశా' ఇత్యాది పవివ్రతాలక్షణమ్। అనేనాకాశగఙ్గాయా అపి కుట్టిమానామూర్ధ్వభావత్వం సూచ్యతే। తున్దిలా మత్వర్థే 'తున్దాదిభ్యః' (౫।౨।౧౧౭) ఇతీలచ్। లక్షణయా పుష్టత్వమ్। తున్దిలాపయేతి 'ఋక్—'(౫।౪।౭౪) ఇత్యాదినా సమాసాన్తః। 'ప్రతిః' వీప్సాయామ్॥౮౯॥

రుచయోఽస్తమితస్య భాస్వతః స్థలితా యత్ర నిరాలయాః కిల।

అనుసాయమభుర్విలేపనాపణకశ్మీరజపణ్యవీథయః॥౯౦॥

'రుచయ ఇతి॥ యత్ర నగర్యామనుసాయం ప్రతిసంధ్యాకాలం విలేపనాపణే సుగన్ధద్రవ్యవిక్రయహట్టే కశ్మీరజం తల్లక్షణం పణ్యం విక్రేయం తస్య వీథయో మార్గా అస్తమితస్యాస్తంగతస్య భాస్వతో రవేః స్థలితాశ్ర్యుతా నిరాలయా నిరాశ్రయా రుచయ ఇవాభుర్భాన్తి స్మ। 'కిల' ఇవార్థే। భాతేర్లఙ్। 'అనుః' వీప్సాయామ్। సాయంకాలే తాసాం రక్తత్వాదిత్యర్థః। పణ్యమ్ 'అవద్యపణ్య—' (౩।౧।౧౦౧) ఇతి సాధు। 'పఙ్క్తిర్వీథీ పదవ్యపి॥౯౦॥

వితతం వణిజాపణేఽఖిలం పణితుం యత్ర జనేన వీక్ష్యతే।

మునినేవ మృకణ్డుసూనునా జగతీవస్తు పురోదరే హరేః॥౯౧॥

తితతమితి॥ యత్ర నగర్యాం జనేన లోకేన వణిజా లాభజీవినా ఆపణే హృట్టే పణితుం విక్రేతుం వితతం విస్తారితమఖిలం జగతీవస్తు వీక్ష్యతేఽవలోక్యతే। ఏకైకస్యాపి వణిజో హట్టే సర్వ వస్తు విద్యత ఇతి భావః। కేన కస్మిన్కిమివ—మృకణ్డుసూనునా మార్కణ్డేయేన మునినా పురా పూర్వం హరేర్విష్ణోరుదరే జఠరే జగతీషు త్రైలోక్యేషు జాతం వస్త్వివ। వీక్ష్యతే స్మేత్యర్థః। పణితుమ్। ఆర్ధధాతుకే వికల్పాదాయాభావః। వీక్ష్యతే భూతేం పురాయోగే 'పురి లుఙ్ చాస్మే' (౩।౨।౧౨౨) ఇతి లట్। ఉకారాన్తాదేవాపత్యార్థే శుభ్రాదిత్వాఢ్ఢకి కిత్త్వాద్వృద్ధౌ చ "ఢే లోపోఽకద్ర్వాః (౬।౪।౧౪౭) ఇత్యుకారలోపే చ మార్కణ్డేయః॥౯౧॥

సమమేణమదైర్యదాపణే తులయన్సౌరభలోభనిశ్చలమ్।
పణితా న జనారవైరవైదపి గుఞ్జన్తమలిం మలీమసమ్॥౯౨॥

సమమితి॥ యస్యా నగర్యా ఆపణే పణితా విక్రేతా మలీమసం శ్యామం గుఞ్జన్తమపి శబ్దాయమానమప్యలిం భ్రమరం జనారవైర్లోకకోలాహలైర్న అవైన్నాజ్ఞాసీత్। కిం కుర్వన్—ఏణమదైః కస్తూరికాభిః సమం సహ తులయన్। కింభూతమలిమ్—సౌరభలోభేన సౌరభ్యాభిలాషేణ నిశ్చలం కస్తూరికాయా ఉపరి స్థితమ్। నిశ్చలత్వాత్సమానవర్ణత్వాచ్చ కస్తూరికాయాః సకాశాద్భిన్నత్వేన యద్యపి జ్ఞాతుం న శక్యతే తథాపి గుఞ్జనాజ్జ్ఞేయః। జనశబ్దేషు గుఞ్జనస్యాన్తర్హితత్వాదితి భావః। అవైదితీణో లజి రూపమ్। తులయన్ 'తుల ఉన్మితౌ' ఇతి ణ్యన్తాచ్ఛతా సంజ్ఞాపూర్వకవిధిత్వాల్లఘూపధగుణాభావః। మలీమసమ్ 'జ్యోత్స్నాతమిస్రా—'(౫।౨।౧౧౪) ఇతి సాధుః॥౯౨॥

రవికాన్తమయేన సేతునా సకలాహం జ్వలనాహితోష్మణా।
శిశిరే నిశి గచ్ఛతాం పురా చరణౌ యత్ర దునోతి నో హిమమ్॥౯౩॥

రవీతి॥ యత్ర నగర్యాం హిమం శీతం రవికాన్తమయేన సూర్యకాన్తబద్ధేన సేతునా పథా శిశిరే శిశిరర్తౌ నిశి రాత్రావపి గచ్ఛతాం స్త్రీపుంసానాం చరణౌ పురా నో దునోతి నాదునోత్। కింభూతేన సేతునా—సకలం చ తదహశ్చ సకలాహం జ్వలనోఽగ్నిస్తేనాహిత ఆరోపిత ఊష్మా ఔష్ణ్యం యస్య। సకలాహమ్ 'రాజాహః—' (౫।౪।౯౧) ఇతి టచ్। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। దునోతి। పురాయోగే లట్॥౯౩॥

విధుదీధితిజేన యత్పథం పయసా నైషధశీలశీతలమ్।
శశికాన్తమయం తపాగమే కలితీవ్రస్తపతి స్మ నాతపః॥౯౪॥

విధ్వితి॥ ఆతపో యత్పథం యస్యా నగర్యాః పన్థానం తపాగమే గ్రీష్మాగమేఽపి న తపతి స్మ నోష్ణీచకార। కింభూతమ్—శశికాన్తమయం చన్ద్రకాన్తమయమ్। అత ఏవ విధుదీధితిజేన చన్ద్రకిరణసంబన్ధజేన పయసా జలేన నైషధశీలవన్నలస్వభావవచ్ఛీతలమ్। కింభూతః—

కలితీవ్రః కలియుగవదతిదారుణః। దినే తప్తోఽపి చన్ద్రోదయే స్రవద్భిశ్చన్ద్రకాన్తైరతిశీతలో జాత ఇత్యర్థః। యత్ప్రథమ్ ఋుగాదిత్వాదః॥౯౪॥

పరిఖావలయచ్ఛలేన యా న పరేషాం గ్రహణస్య గోచరః।

ఫణిభాషితభాష్యఫక్కికావిషమా కుణ్డలనామవాపితా॥౯౫॥

పరీతి॥ యా నగరీ పరిఖావలయచ్ఛలేన పరిఖామణ్డలవ్యాజేన కుణ్డలనాం రేఖావలయమవాపితా సతీ పరేషాం శత్రూణాం గ్రహణస్య స్వాధీనత్వస్య గోచరో విషయో న। శత్రుభిర్గ్రహీతుమశక్యేత్యర్థః। కింభూతా—ఫణిభాషితా శేషోక్తా భాష్యస్య ఫక్కికా గ్రన్థస్తద్వద్విషమా దుర్గ్రహా శేషవ్యతిరిక్తేన జ్ఞాతుమశక్యా। యథా భాష్యఫక్కికా వరరుచినా కుణ్డలితేతి ప్రసిద్ధిః, శేష ఏవ తదర్థం జానాతి॥౯౫॥

ముఖపాణిపదాక్షిణ పఙ్కజై రచితాఙ్గేష్వపరేషు చమ్పకైః।

స్వయమాదిత యత్ర భీమజా స్మరపూజాకుసుమస్రజః శ్రియమ్॥౯౬॥

ముఖేతి॥ యత్ర నగర్యాం భీమజా స్మరస్య కామస్య పూజాయాః కుసుమస్రజః (శ్రియం) పుష్పమాలాయాః శ్రియం శోభాం స్వయమాత్మనైవాదిత స్వీచకార। కామపూజాపుష్పమాలాస్థానే సైవ జాతేత్యర్థః। యతః కింభూతా—ముఖపాణిపదాక్షిణ ఆస్యకరచరణనయనే పఙ్కజైర్గౌరరక్తనీలోత్పలై రచితా నిర్మితా। ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావః। తథా,— పరేష్వన్యేష్వఙ్గేషు చమ్పకైశ్చమ్పాపుష్పై రచితా। మాలాప్యనేకవిధైః పుష్పైః క్రియతే। వదనకరచరణనేత్రం కమలతుల్యమ్, అన్యదఙ్గం చమ్పకతుల్యమితి భావః। మాలయా యథా కామః ప్రసన్నీక్రియతే, తథా తయేత్యర్థః। (-పదాక్షిణ) 'అస్థిదధి—' (౭।౧।౭౫) ఇత్యాదౌ 'అఙ్గాధికారే తస్య చ తదుత్తరపదస్య చ' ఇతి తదన్తవిధ్యనుజ్ఞానాదనజాదేశే 'అల్లోపోఽనః' (౬।౪।౧౩౪) ఇత్యల్లోపః। ఆదిత 'ఆఙో దోఽనాస్యవిహరణే' (౧।౩।౨౦) ఇతి తఙ్। 'స్థాఘ్వోరిచ్చ' (౧।౨।౧౭) ఇతీకారః। 'హ్రస్వాదఙ్గాత్' (౮।౨।౧౭) ఇతి సిచో లోపః' ॥౯౬॥

జఘనస్తనభారగౌరవాద్వియదాలమ్బ్య విహర్తుమక్షమాః।

ధ్రువమప్సరసోఽవతీర్య యాం శతమధ్యాసత తత్సఖీజనః॥౯౭॥

'జఘనేతి॥ శతమసంఖ్యాతా అప్సరసో జఘనస్తనభారగౌరవాన్నితమ్బకుచ (స్య) యోః భారేణ స్థూలత్వేన గౌరవాద్గురుత్వాత్ వియదాకాశమాలమ్బ్య యతో విహర్తుం క్రీడితుమక్షమా అసమర్థా ధ్రువం నిశ్చితమ్। అతో (అవతీర్య) భువమాగత్య తత్సఖీజనో భైమీసఖీజనో భూత్వా యాం నగరీమధ్యాసతాధ్యతిష్ఠత్। యత్సఖ్యోఽప్సరస్తుల్యా ఇతి భావః। అభ్యర్హితత్వాజ్జఘనస్య పూర్వనిపాతః। యామ్ 'అధిశీఙ్—' (౧।౪।౧౮౬) ఇతి కర్మత్వమ్॥౯౭॥

స్థితిశాలిసమస్తవర్ణతాం న కథం చిత్రమయీ బిభర్తు యా।

స్వరభేదముపైతు యా కథం కలితానల్పముఖారవా న వా॥౯౮॥

స్థితీతి॥ యా నగరీ స్థిత్యా స్వీయస్వీయాచారానతిక్రమణేన శాలినః శోభమానాః సమస్తా వర్ణా యస్యాం తస్యా భావస్తత్తా తాం కథం కేన ప్రకారేణ న బిభర్తు, అపి తు బిభర్త్యేవ। అత ఏవ చిత్రమయీ ఆశ్చర్యరూపా। అన్యత్ర బ్రాహ్మణాదివర్ణానాం సంకరాత్, అత్ర చ తదభావాదాశ్చర్యరూపత్వమ్। బ్రాహ్మణాదయోఽత్రాసంకీర్ణాస్తిష్ఠన్తీత్యర్థః। అథ చ యా చిత్రమయీ లేఖ్యప్రచురా సా స్థిత్యా పరస్పరానతిక్రమేణ శాలినః సర్వే నీలపీతాదివర్ణా యస్యాం తద్భావం కథం న బిభర్తు, అపితు బిభర్త్యేవ। 'వా' సముచ్చయే। యస్మాత్ యా కలితాఽఙ్గీకృతా అనల్పానాం బహూనాం నరాదీనాం ముఖారవా ముఖశబ్దా యయా ఏవంభూతా, తస్మాత్స్వరభేదమనేకశబ్దత్వం నరకరితురగాదిశబ్దానాం భేదం కోలాహలక్వాద్వర్ధరశబ్దం వా కథం నోపైతు। అథ చ కలితోఽఙ్గీకృతో వాచాటత్వాదనల్పముఖా బ్రాహ్మణాస్తేషామారవో వేదరూపో యథా జాతో వా యస్యాం సా, స్వరభేదముదాత్తాదిభేదమకారాదిభేదం వా కథం నోపైతు। యద్వా—స్థితయో వర్ణానామష్టౌ స్థానాని తాభిః శాలినః సమస్తా వర్ణా అక్షరాణి యస్యామ్। బ్రాహ్మణాః సలక్షణం వేద యత్ర పఠన్తీత్యర్థః। 'అష్టౌ స్థానాని వర్ణానా- మురః కణ్ఠః శిరస్తథా। జిహ్వామూలం చ దన్తాశ్చ నాసికోష్ఠౌ చ తాలు చ॥' ఇతి శిక్షాయామ్। అథ చ—ఖః ఖర్గాదభేదం సామ్యం కథం న ప్రాప్నోతు। ఖర్గేఽనల్పముఖస్య చతుర్ముఖస్య బ్రహ్మణ ఆరవః శబ్దో విద్యతే తస్మాత్స్వర్గేణ సహైకత్వం యుజ్యతే। యా బహుముఖారవా సా ఖరభేదం కథముపైతు, అపి తు న। లోకబాహుల్యాత్స్త్రీపుంసాదిఖరభేదో నోపలభ్యత ఇత్యర్థః। 'వర్ణో ద్విజాదీ శుక్లాదౌ స్తుతౌ వర్ణం తు వాక్షరే', 'ఆలేఖ్యాశ్చర్యయోశ్చిత్రమ్ ఇత్యమరః॥౯౮॥

స్వరుచారుణయా పతాకయా దినమర్కేణ సమీయుషోత్తృషః।

లిలిహుర్బహుధా సుధాకరం నిశి మాణిక్యమయా యదాలయాః॥౯౯॥

స్వరుచేతి॥ మాణిక్యసంజ్ఞకై రత్నవిశేషైర్నిర్మితా యదాలయా యస్యా గృహాః స్వరుచా గృహకాన్త్యా అరుణయా రక్తయా పతాకయా కృత్వా నిశి రాత్రౌ సుధాకరమమృతనిధి చన్ద్రం బహుధానేకప్రకారం లిలిహురస్పృశన్। పతాకాయా జిహ్వాత్వం సూచ్యతే। సాప్యారక్తా భవతి। కింభూతాః—దినం సమస్తదివసే సమీయుషా సంగతేనార్కేణ సూర్యేణ కృత్వా ఉత్తృష ఉత్కృష్టా బహుతరా, ఉద్గతా వా తృట్ పిపాసా యేషామ్। అన్యోఽపి సూర్యతేజసా తప్తో రాత్రౌ జిహ్వయా శీతలం మధురం చ వస్తు లేఢి। అత్యుచ్చా ఇతి భావః। దినమ్। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। 'ఉపేయివాన్—' (౩।౨।౧౦౯) ఇత్యత్ర 'ఉపేత్యస్యాతన్త్రత్వాదనుపసర్గస్యాన్యోపసర్గస్య చ భవతి' ఇత్యుక్తత్వాత్ సమీయుషేతి సాధుః। బహుధేతి 'బహుగణ—'

(౧।౧।౨౩) ఇతి సంఖ్యాత్వాత్ 'సంఖ్యాయా విధార్థే ధా' (౫।౩।౪౨) ఇతి ధా-ప్రత్యయః। లిహేః స్వరితేత్త్వాదకర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే పరస్మైపదమ్॥౯౯॥

లిలిహే స్వరుచా పతాకయా నిశి జిహ్వానిభయా సుధాకరమ్।

శ్రితమర్కకరైః పిపాసు యన్నృపసద్మామలపద్మరాగజమ్॥౧౦౦॥

లిలిహే ఇతి॥ పూర్వోక్త ఏవార్థో 'జిహ్వా' పదప్రక్షేపేణ వర్ణితః। లిహేః స్వరితేత్త్వాత్కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే తజ్। 'శ్రితమ్' ఇతి పాఠః। అర్కకరైః శ్రితం సామీప్యాదభిప్రాప్తమ్। 'స్థితమ్' ఇత్యపి క్వచిత్। అర్కకరైః పిపాసు స్థితమ్। అర్కకరైస్తప్తమిత్యర్థః॥౧౦౦॥

అమృతద్యుతిలక్ష్మ పీతయా మిలితం యద్వలమీపతాకయా।

వలయాయితశేషశాయినః సఖితామాదిత పీతవాససః॥౧౦౧॥

అమృతేతి॥ పీతయా గౌర్యా యస్యా నగర్యా వలభీపతాకయా వలభీసంజ్ఞకగృహవిశేషవైజయన్త్యా మిలితం సంబద్ధమమృతద్యుతేశ్చన్ద్రస్య లక్ష్మ లాఞ్ఛనం కర్తృ వలయాయితో మణ్డలీభూతః శేషస్తస్మిఞ్శేతే ఏవంశీలస్య పీతవాససో విష్ణోః సఖితాం సామ్యమాదిత ప్రాప। తత్సదృశం బభూవేత్యర్థః। కలఙ్కమభితో వర్తమానస్య

చన్ద్రస్య శేషసామ్యమ్, కలఙ్కస్య శ్రీకృష్ణసామ్యమ్, పీతపతాకాయాః పీతవస్త్రసామ్యమ్।
అత్యుచ్చత్వం వ్యజ్యతే॥౧౦౧॥

అశ్రాన్తశ్రుతిపాఠపూతరసనావిర్భూతభూరిస్తవా-

జిహ్మబ్రహ్మముఖౌఘవిఘ్నితనవస్వర్గక్రియాకేలినా।

పూర్వం గాధిసుతేన సామిఘటితా ముక్తా ను మన్దాకినీ

యత్ప్రాసాదదుకూలవల్లిరనిలాన్దోలైరఖేలద్దివి॥౧౦౨॥

అశ్రాన్తేతి॥ యస్యాః ప్రాసాదానాం దేవరాజగృహాణాం దుకూలవల్లిర్వైజయన్తీరూపా శ్వేతదుకూలవల్లిః అనిలాన్దోలైర్వాయుకర్తృకచాలనైర్దివి ఆకాశే మన్దాకినీ ను స్వర్గఙ్గేవాఖేలచ్చిక్రీడ; 'ను' ఇవార్థే వితర్కే వా। కింభూతా మన్దాకినీ—గాధిసుతేన విశ్వామిత్రేణ పూర్వం సామిఘటితాఽర్ధనిర్మితా పశ్చాద్బ్రహ్మస్తుల్యా ముక్తా త్యక్తా। కింభూతేన—అశ్రాన్తశ్రుతిపాఠేన నిరన్తరవేదపాఠేన పూతాభ్యః పవిత్రాభ్యో రసనాభ్యో జిహ్వాభ్య ఆవిర్భూతేషు ప్రకటీభూతేషు భూరిషు బహుషు స్వవేషు స్తుతిషు ఆజిహ్మనలసా బ్రహ్మముఖౌఘాశ్చత్వార్యపి బ్రహ్మముఖాని తైర్విఘ్నితా విఘ్నవతీ కృతా నవా నూతనా స్వర్గక్రియాకేలిః స్వర్గనిర్మితక్రీడా యస్య తేన। పూర్వమర్చకృతాం సృష్టిం బ్రహ్మాదిభిరర్థితో విశ్వామిత్రోఽముఞ్చదితి పురాణాదౌ। లతాచ వాయునా చఞ్చలీక్రియతే। 'సామి త్వర్ధే జుగుప్సనే' ఇత్యమరః। సామిఘటితేత్యత్ర 'సామి' (౨।౧।౨౭) ఇతి సమాసః॥౧౦౨॥

యదతివిమలనీలవేశ్మరశ్మిభ్రమరితభాః శుచిసౌధవస్త్రవల్లిః।

అలభత శమనస్వసుః శిశుత్వం దివసకరాఙ్కతలే చలా లుఠన్తి॥౧౦౩॥

యదితి॥ యస్యా నగర్యా అతివిమలాని నీలరత్ననిర్మితవేశ్మాని గృహాణి తేషాం రశ్మిభిః కిరణైర్భ్రమరితా భ్రమరీకృతా, తైః కృత్వా భ్రమరవదాచరితా వా భా దీప్తిర్యస్యాః యా ఏవంవిధా శుచిసౌధవస్త్రవల్లిర్ధవలగృహాన్తరపతాకాపఙ్క్తిః దివసకరస్య సూర్యస్యాఙ్కతలే సమీపాధోభాగే, ఉత్సఙ్గతలే చ చలా చఞ్చలా లుఠన్తీ క్రీడన్తీ సతీ శమనఖసుర్యమభగిన్యా యమునాయాః శిశుత్వమలభత ప్రాప। బాలికా యమునేవ శోభతే స్మేత్యర్థః। స్వాపి శ్యామా పితుః సూర్యస్య సమీపే శిశుత్వాచఞ్చలా లుఠనం కరోతి। శిశుత్వం యమునా- పత్యత్వమితి కేచిత్। ఉచ్చత్వం సూచ్యతే॥౧౦౩॥

స్వప్రాణేశ్వరనర్మహర్మ్యకటకాతిథ్యగ్రహాయోత్సుకం

పాథోదం నిజకేలిసౌధశిఖరాదారుహ్య యత్కామినీ।

సాక్షాదప్సరసో విమానకలితవ్యోమాన ఏవాభవ-

ద్యన్న ప్రాప నిమేషమభ్రతరసా యాన్తీ రసాదధ్వని॥౧౦౪॥

స్వప్రాణేతి॥ యత్కామినీ యస్యా నగర్యాః స్త్రీ అభ్రతరసా మేఘవేగేనాధ్వని మార్గే రసాన్మేఘవేగజనితప్రీతేః ప్రియానురాగాద్వా యాన్తీ గచ్ఛన్తీ సతీ యద్యస్మాన్నిమేషం నిమేషోపలక్షితమపి విలమ్బం, అథ చ నేత్రసంకోచం న ప్రాప। తేన కారణేన సా స్త్రీ విమానేన కలితం గమికమీంకృతం వ్యోమ గగనం యాభిరేవంవిధాః సాక్షాత్ప్రత్యక్షదృశ్యమానా అప్సరస ఏవాభవత్। కిం కృత్వా—నిజం యత్కేలిసౌధం క్రీడాగృహం తస్య శిఖరాచ్ఛృఙ్గాత్పాథోదం మేఘమారుహ్య। కింభూతం పాథోదమ్—స్వప్రాణేశ్వరః స్వప్రియస్తస్య నర్మహర్మ్య క్రీడాగృహం తస్య కటకే మధ్యప్రదేశే ఆతిథ్యగ్రహాయ ప్రాఘుణికపూజాగ్రహణాయ। కటకప్రాప్తయ ఇతి యావత్। తస్మా ఉత్సుకముత్కణ్ఠితమ్। సహజసౌన్దర్యేణ విమానతుల్య మేఘాధిరోహేణాకాశగమనేన నిమేషాప్రాప్తేశ్వ దేవాఙ్గనాతుల్యా జాతేతి భావః। కటకశిఖరపదాభ్యామపి హర్మ్యాణాముచ్చతరత్వం సూచితమ్। ఇః కామస్తస్మిన్ రసాదితి వా। 'ప్రసితోత్సుకాభ్యామ్–'(౨।౩।౪౪) ఇతి తృతీయాసప్తమ్యోః ప్రసఙ్గాదాతిథ్యగ్రహ ఏవ అయః శుభవిధిస్తత్రోత్సుకమితి వా వ్యాఖ్యేయమ్। కామిన్యపేక్షయా శుభకర్మత్వమ్।— వ్యోమాన ఇతి 'అనో బహువ్రీహేః' (౪।౧।౧౨) ఇతి న జీప్। 'స్త్రియాం బహుష్వప్సరసః' ఇత్యమరః॥౧౦౪॥

వైదర్భీకేలిశైలే మరకతశిఖరాదుత్థితైరంశుదర్భై-

ర్బ్రహ్మాణ్డాఘాతభగ్నస్యదజమదతయా హ్రీధృతావాఙ్ముఖత్వైః।

కస్యా నోత్తానగాయా దివి సురసురభేరాస్యదేశం గతాగ్రై-

ర్యద్గోగ్రాసప్రదానవ్రతసుకృతమవిశ్రాన్తముజ్జృమ్భతే స్మ॥౧౦౫॥

వైదర్భీతి॥ యస్యా నగర్యా గోగ్రాసస్య ప్రదానలక్షణం వ్రతం తస్య సుకృతం పుణ్యం నీలత్వాదంశుభిరేవ దర్భైరవిశ్రాన్తం అనవరతముజ్జృమ్భతే స్మ వర్ధతే స్మ। కింభూతైః—వైదర్భీ కేలిశైలే భైమీక్రీడాపర్వతే మరకతాఖ్యరత్నవిశేషనిర్మితశిఖరాదుత్థితరూర్ధ్వగామిభిః।

తథా,— బ్రహ్మాణ్డాఘాతేన బ్రహ్మాణ్డసంఘట్టనేన భగ్నః స్యదజో వేగజో మదో గర్వో యేషాం తద్భావస్తత్తా తయా హ్రియా లజ్జయేవ ధృతం కృతమవాఙ్ముఖత్వం వ్యాధుట్టనం యైః। అత ఏవ దివి స్వర్గే ఉత్తానగాయా ఉత్తానగామిన్యాః కస్యాః సురసురభేర్దేవగవ్యాః ఆస్యదేశం ముఖప్రదేశం గతాగ్రైః ప్రాప్తాగ్రైః సర్వస్యా అపి ముఖం ప్రాప్తాగ్రైః। అనేకమరకతరత్ననిర్మితో భైమీక్రీడాశైలస్తత ఉత్థితాః కిరణా యావద్బ్రహ్మాణ్డం గతాస్తత ఉపరిగమనాభావాన్నివృత్తా దేవగవీ నాముత్తానగామిత్వాత్తన్ముఖపతితా దర్భతుల్యా జాతా ఇతి భావః। 'ఉత్తానా వై దేవగవా వహన్తి' ఇతి శ్రుతేః। అన్యో భగ్నయర్వో లజ్జయాఽధోముఖో భవతి॥౧౦౫॥

విధుకరపరిరమ్భాదాత్మనిష్యన్దపూర్ణైః

శశిదృషదుపక్లృప్తైరాలవాలైస్తరూణామ్।

విఫలితజలసేకప్రక్రియాగౌరవేణ

వ్యరచి స హృతచిత్తస్తత్ర భైమీవనేన॥౧౦౬॥

విష్వితి॥ తత్ర నగర్యా భైమీవనేన స హంసో రమణీయత్వాద్ధృతచిత్త ఆకృష్టమనావ్యరచి విరచితః। కింభూతేన—తరూణామాలవాలైర్జలాధారైః కర్తృభిర్విఫలితం వ్యర్థీకృతం జలసేకప్రక్రియాగౌరవం జలసేచనప్రకారభారో యస్య। కింభూతైః— శశిదృషద్భిశ్చన్ద్రకాన్తైరుపక్లృప్తాని నిర్మితాని తైః। పునః కింభూతైః— విధుకరపరిరమ్భాచ్చన్ద్రకిరణసంపర్కాదాత్మనః స్వస్య నిష్యన్దేన నిర్ఝరోదకేన పూర్ణైః। వృక్షాణామాలవాలపూరణప్రయాసశ్చన్ద్రకాన్తనిర్మితత్వాత్తైరేవ క్రియత ఇతి భావః। నిష్యన్దేతి 'అనువిపర్యభినిభ్యః—' (౮।౩।౭౨) ఇతి షత్వమ్॥౧౦౬॥

అథ కనకపత్రస్తత్ర తాం రాజపుత్రీం

సదసి సదృశభాసాం విస్ఫురన్తీం సఖీనామ్।

ఉడుపరిషది మధ్యస్థాయిశీతాంశులేఖా-

నుకరణపటులక్ష్మీమక్షిలక్షీచకార॥౧౦౭॥

అథేతి॥ అథానన్తరం కనకపతత్రః సువర్ణపక్షో హంసస్తత్ర వనే తాం రాజపుత్రీం భైమీమక్షిలక్షీచకార నేత్రగోచరీచకార। కింభూతామ్— సదృశభాసాం సమానకాన్తీనాం సఖీనాం

సదసి సభాయాం విస్ఫురన్తీం విశేషేణ దీప్యమానామ్। తథా,—ఉడుపరిషది నక్షత్రసభాయాం మధ్యస్థాయినీ శీతాంశులేఖా చన్ద్రలేఖా తస్యా అనుకరణేఽనుకారే పటుః సమర్థా లక్ష్మీః శోభా యస్యాస్తామ్। సదృశదీప్తిత్వేఽపి నక్షత్రాపేక్షయా చన్ద్రలేఖా యథాధికా తథా సఖ్యపేక్షయా సేతి। భైమీసఖీనాం తత్సాదృశ్యకథనమన్యసున్దరీభ్యో విశిష్టసౌన్దర్యప్రతిపాదనార్థమ్। 'సూతోగ్రరాజభోజకులమేరుభ్యో దుహితుః పుత్రడ్వా' ఇతి 'రాజ' శబ్దాత్ పరస్య 'దుహితృ' శబ్దస్య పుత్రడాదేశే టిత్త్వాన్ఙీపి రాజపుత్రీతి। కేచిత్తు శార్ఙ్గరవాదిషు 'పుత్ర' శబ్దం పఠన్తి। తేన పురుహూతపుత్రీతి సిద్ధమ్। విస్ఫురన్తీమ్ 'స్ఫురతిస్ఫుల్యోః' (౬।౧।౪౭) ఇతి వా షత్వమ్।—లక్ష్మీం సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాత్ కబభావః॥౧౦౭॥

భ్రమణరయవికీర్ణస్వర్ణభాసా ఖగేన

క్వచన పతనయోగ్యం దేశమన్విష్యతాధః।

ముఖవిధుమదసీయం సేవితుం లమ్బమానః

శశిపరిధిరివోర్ధ్వం మణ్డలస్తేన తేనే॥౧౦౮॥

భ్రమణేతి॥ తేన ఖగేన హంసేనోర్ధ్వమూర్ధ్వప్రదేశే శశిపరిధిరివ చన్ద్రపరివేష ఇవ మణ్డలస్తేనే। భ్రమణమకృతేత్యర్థః। అవతరతః పక్షిణో మణ్డలగతిః క్రియాస్వభావః। కింభూతేన—భ్రమణరయేణ పరిభ్రమణవేగేన వికీర్ణా ప్రసారితా స్వర్ణభాః సువర్ణదీప్తిర్యేన। తథా,—క్వచన అధః కస్మిన్నప్యధః ప్రదేశే పతనయోగ్యమవతరణయోగ్యదేశం స్థానమన్విష్యతా పర్యాలోచయతా। కింభూతః శశిపరిధిః—అదసీయమ్ అముష్యా భైమ్యా అయం తం సుఖవిధుం ముఖచన్ద్రం సేవితుం పరిచుమ్బితుం లమ్బమానోఽధః ప్రదేశమాగతః। అదసీయమ్। త్యదాదిత్వాత్ 'వృద్ధాచ్ఛః' (౪।౨।౧౧౪)। 'భస్యాఢే తద్ధితే' (వాం ౮౩౬) ఇతి పుంవద్భావః। 'బిమ్బోఽస్త్రీ మణ్డలం త్రిషు' ఇత్యమరః॥౧౦౮॥

అనుభవతి శచీత్థం సా ఘృతాచీముఖాభి-

ర్న సహ సహచరీభిర్నన్దనానన్దముచ్చైః।

ఇతి మతిరుదయాసీత్ పక్షిణః ప్రేక్ష్య భైమీం

విపినభువిసఖీభిః సార్ధమాబద్ధకేలిమ్॥౧౦౯॥

అన్వితి॥ విపినభువ్యుపవనప్రదేశే సఖీభిః సార్ధం సహ ఆబద్ధకేలిం కృతక్రీడాం భైమీం ప్రేక్ష్య దృష్ట్వా పక్షిణో హంసస్య ఇతి మతిర్బుద్ధిరుదయాసీదుత్పన్నా బభూవ। ఇతీతి కిమ్— సా ప్రసిద్ధా శచీన్ద్రాణీ ఘృతాచీముఖాభిర్ధృతాచీప్రమృతిభిః సహచరీభిరప్సరోభిః సఖీభిః సహ సార్ధముచ్చైరతిశయేన ఇత్థమనేన ప్రకారేణ। భైమీవదిత్యర్థః। నన్దనానన్దం నన్దనవనే క్రీడాం నానుభవతి। ఏతత్ క్రీడాసుఖం శచ్యా అపి నాస్తీత్యర్థః। తతోఽపీయమధికేతి భావః। నానుభవతి, అపి తు సైవేయం కిం నన్దనానన్దమనుభవతీతి వా। భైమీతత్సఖీవనానాం శచీఘృతాచీనన్దనైః సామ్యమ్। సహచరీ, పచాదౌ చరడితి పాఠాట్టిత్త్వాన్ఙీప్। ప్రేక్ష్యేతి భిన్నకర్తృకత్వాత్ క్త్వానుపపత్తౌ స్థితస్యేత్యధ్యాహార్యమ్। ‘కేలిమ్’ ఇతి హ్రస్వః పాఠః॥౧౦౯॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

ద్వైతీయీకతయా మితోఽయమగమత్తస్య ప్రబన్ధే మహా-

కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గోం నిసర్గోజ్జ్వలః॥౧౧౦॥

శ్రీహర్షమితి॥ పూర్వార్ధ పూర్వవత్। ద్వయోః పూరణో ద్వితీయః। ద్వితీయ ఏవ ద్వైతీయీకః। ‘తీయాద్ధీకక్స్వార్థే వక్తవ్యః’ (వాం ౨౬౯౧)। ద్వితీయీకస్య భావస్తత్తాతయా మితో గణితః। నిసర్గోజ్వలః స్వభావసున్దరః । శేషం స్పష్టమ్॥౧౧౦॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతౌ

నైషధీయప్రకాశే ద్వితీయః సర్గః సమాప్తః॥

తృతీయః సర్గః।

అథ భైమ్యాః పురస్తాన్నలస్య గుణాన్హంసముఖేన వర్ణయితుం తృతీయసర్గమారభతే—

ఆకుఞ్చితాభ్యామథ పక్షతిభ్యాం నభోవిభాగాత్తరసావతీర్య।
నివేశదేశాతతధూతపక్షః పపాత భూమావుపభైమి హంసః॥౧॥

ఆకుఞ్చితాభ్యామితి॥ అథోపవనప్రాప్త్యనన్తరం మణ్డలంకరణానన్తరం వా హంసః ఆకుఞ్చితాభ్యాం సంకుచితాభ్యాం పక్షతిభ్యాం పక్షమూలాభ్యాం నభోవిభాగాదాకాశప్రదేశాత్తరసా వేగేనావతీర్యోత్తీర్య ఉపభైమి భైమీసమీపే పపాతోపవిశతి స్మ। కింభూతః—నివేశదేశ ఉపవేశస్థానే ఆతతౌ విస్తారితౌ ధూతౌ కమ్పితౌ చ పక్షౌ యేన సః। పక్షిజాతిః॥౧॥

ఆకస్మికః పక్షపుటాహతాయాః క్షితేస్తదా యః స్వన ఉచ్చచార।
ద్రాగన్యవిన్యస్తదృశః స తస్యాః సంభ్రాన్తమన్తఃకరణం చకార॥౨॥

ఆకస్మిక ఇతి॥ పక్షపుటేన పక్షద్వయేనాహతాయాః క్షితేః సకాశాదాకస్మికోఽచిన్తితోపనతోఽజ్ఞాతహేతుకో యః స్వనః శబ్దస్తదా పతనసమయే ఉచ్చచారోదభూత్। అకర్మకత్వాన్న తఙ్। స శబ్దస్తస్యా భైమ్యా అన్తఃకరణం ద్రాక్ ఝటితి సంభ్రాన్తం ససంభ్రమం చకార। ఆకస్మికశబ్దశ్రవణాత్ సభయా సాశ్చర్యా చ జాతేతి భావః। కీదృశ్యాస్తస్యాః—అన్యవిన్యస్తదృశః అన్యత్ర స్వదేశాత్ప్రదేశాన్తరేషు విన్యస్తే చాలితే దృశౌ యయా సా। కుతోఽయం శబ్ద ఉత్పన్న ఇతీతస్తతో విలోకితవతీతి భావః॥౨॥

నేత్రాణి వైదర్భసుతాసఖీనాం విముక్తతత్తద్విషయగ్రహాణి।
ప్రాపుస్తమేకం నిరుపాఖ్యరూపం బ్రహ్మేవ చేతాంసి యతవ్రతానామ్॥3॥

నేత్రాణీతి॥ వైదర్భసుతాసఖీనాం భైమీసఖీనాం నేత్రాణి నిరుపాఖ్యం స్తోతుమశక్యం రూపం సౌన్దర్యం యస్య తమేకం కేవలం హంసం ప్రాపుః। సాదరం పపురిత్యర్థః। కింభూతాని—విముక్తస్త్యక్తస్తేషాం తేషాం విషయాణాం స్రక్చన్దన నృత్యగీతాదీనాం గ్రహో గ్రహణం యైస్తాని। కేషాం కాని కిమివ—యతవ్రతానాం యోగినాం చేతాంసి బ్రహ్మేవ పరమాత్మస్వరూపమివ। తాన్యపి విముక్తాస్తత్తద్విషయాః స్రక్చన్దనవనితాదయస్తేషు గ్రహోఽఙ్గీకారో యైస్తాని। నిరుపాఖ్యరూపమీదృక్తయా ప్రతిపాదయితుమశక్యరూపమ్।

యోగిమనోవిషయత్వాద్బ్రహ్మణః। ఏకమద్వితీయం చ। వైదర్భః విదర్భాణా రాజేతి పూర్వవత్। తత్తదితి వీప్సాయాం ద్విర్వచనాదేకశేషాభావః॥3॥

హంసం తనౌ సన్నిహితం చరన్తం మునేర్మనోవృత్తిరివ స్వికాయామ్।

గ్రహీతుకామాదరిణా శయేన యత్నాదసౌ నిశ్చలతాం జగాహే॥४॥

హంసమితి। అసౌ భైమీ దరిణా సభయేన అదరిణా నిర్భయేన వా శయేన పాణిన హంసం ప్రహీతుకామా ధర్తుకామా సతీ యత్నాత్స్వికాయాం స్వీయాయాం తనౌ శరీరే నిశ్చలతాం జగాహే ప్రాప। చిత్తే తు చఞ్చలైవాభూత్। కింభూతమ్—సంనిహితం నికటమ్, సతా నలేన నిహితం ప్రేషితం వా। చరన్తం గచ్ఛన్తమ్। ప్రయత్నపూర్వం నిశ్చలత్వమ్। బాలత్వాద్భయమ్। ధారణానివేశాద్భయాభావః। కస్య కేవ— మునేర్మనోవృత్తిరివ। యథా మునేర్యోగినో (మనోవృత్తిః) మానసో వ్యాపారః స్వికాయాం తనౌ చరన్తం సద్భిర్మన్వాదిభిర్నితరాం హితం ధ్యాతం, సద్భ్యో వా తేభ్య ఏవ నితరాం హితమిష్టం హంసం పరమాత్మానమాదరయుక్తేనాశయేనాభిప్రాయేణ గ్రహీతుకామా జ్ఞాతుకామా సతీ నిశ్చలతాం ప్రాప్నోతి। పక్షిధారణజాతిః। 'హంసః పక్షిణి విష్ణౌ చ'। స్వికేతి 'భస్త్రైషా—' (౭।3।४౭) ఇతి వేత్త్వమ్। గ్రహీతుకామా గ్రహోఽలిటి' (౭।౨।3౭) ఇతీటో దీర్ఘః, 'తుం కామ— ఇతి మలోపః। అదరిణేతి। అత ఇన్నన్తస్య నఞ్సమాసః॥४॥

తామిఙ్గితైరప్యనుమాయ మాయామయం న భైమ్యా వియదుత్పపాత।

తత్పాణిమాత్మోపరిపాతుకం తు మోఘం వితేనే ప్లుతిలాఘవేన॥५॥

తామితి॥ అయం హంసస్తాం న్యుబ్జగమనాదిరూపాం భైమ్యా మాయాం స్వధారణకపటవృత్తిమిఙ్గితైశ్చేష్టాభిరనుమాయ జ్ఞాత్వాపి వియదాకాశం నోత్పపాత ఉడ్డీయనవిషయం న చకార। కింతు, ఆత్మోపరిపాతుకం స్వస్యోపరి పతనశీలం తత్పాణిం భైమీహస్తం అదూరముత్ప్లవనలఘుతయా మోఘం నిష్ఫలం వితేనే కృతవాన్। ప్రతార్య ఇయం విజనప్రదేశే నేతవ్యేతి బుద్ధ్యా నోత్పపాత। ఉత్పతనే హి ధారణార్థం ప్రయత్నమకృత్వైవాగమిష్యతీతి దౌత్యాసిద్ధిః స్యాదితి భావః। అనుమాయ 'న ల్యపి' (౬।४।౬౯) ఇతి నిషేధాన్నేత్త్వమ్। పాతుకమితి 'లషపత—'(3।౨।౧५४) ఇతి శీల ఉకఞ్। ఉపరిపాతుకమితి 'సహ సుపా' ఇతి సమాసం కృత్వా పశ్చాత్పూర్వేణ షష్ఠీసమాసః। అన్యథా 'పూరణగుణ—(౨।౨।౧౧) ఇతి షష్ఠీసమాసనిషేధప్రసఙ్గాత్। 'పాతుక'

శబ్దస్యోకప్రత్యయాన్తత్వేऽపి 'ఉపరిపాతుక' శబ్దస్య తదన్తత్వాభావాత్ 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాభావః॥౫॥

వ్యర్థీకృతం పత్రరథేన తేన తథాऽవసాయ వ్యవసాయమస్యాః।

పరస్పరామర్పితహస్తతాలం తత్కాలమాలీభిరహస్యతాలమ్॥౬॥

వ్యర్థీతి॥ ఆలీభిః సఖీభిస్తత్కాలం తస్మిన్కాలే పరస్పరామన్యోన్యమర్పితో దత్తో హస్తేషు తాలస్తాలికా యస్యాం క్రియాయాం యథా భవతి తథా అలమత్యర్థమహస్యత హసితమ్। కిం కృత్వా—అస్యా భైమ్యా వ్యవసాయం పక్షిధారణోద్యమం తథా ప్లుతిలాఘవప్రకారేణ తేన పత్రరథేన పక్షిణా హంసేన వ్యర్థీకృతం నిష్ఫలీకృతమవసాయ జ్ఞాత్వా। పరస్పరామ్। 'కర్మవ్యతిహారే సర్వనామ్నో ద్వే భవతః' (వా౦ ౪౨౦౦) ఇతి ద్విత్వమ్। బహులవచనాత్ సమాసవద్భావాభావే పూర్వపదస్య ప్రథమైకవచనాన్తత్వమ్। కస్కాదిత్వాత్సః। 'స్త్రీనపుంసకయోరుత్తరపదస్య వామ్భావో వక్తవ్యః' (వా౦ ౪౨౦౧) ఇత్యుత్తరపదస్యామ్భావః। తత్కాలమ్ 'కాలాధ్వనో:—(౨।౩।౫) ఇతి ద్వితీయా॥౬॥

ఉచ్చాటనీయః కరతాలికానాం దానాదిదానీం భవతీభిరేషః।

యాన్వేతి మాం ద్రుహ్యతి మహ్యమేవ సాత్రేత్యుపాలస్మి తయాలివర్గః॥౭॥

ఉచ్చేతి॥ తత్రా భైమ్యా ఆలివర్గః సఖీజన ఇత్యనేన ప్రకారేణోపాలమ్భి ఉపాలబ్ధః। ఇతీతి కిమ్—ఇదానీం మయ్యేతం ధారయన్త్యాం సత్యాం భవతీభిరేవ హంసః కరతాలికానాం హస్తతాలానాం దానాద్వాదనాదుచ్చాటనీయ ఉడ్డయనీయః। ప్రశ్నకాకుః। ఏతస్య గ్రహణే మయా యత్నః క్రియతే, భవతీభిరుచాటనం క్రియతే, ఏతన్న యుక్తమిత్యర్థః। అత్ర ఆసు భవతీషు మధ్యే యా మామన్వేతి అనుగమిష్యతి సా మహ్యమేవ ద్రుహ్యత్యేవ। 'ఏవ' శబ్దస్యావృత్తిః। మమ ద్రోహమేవ కరిష్యతీతి। అన్వేతి, ద్రుహ్యతీతి 'వర్తమానసామీప్యే—' (౩।౩।౩౧) ఇతి భవిష్యతి లట్। అన్వాదేశేऽపి 'న చవాహా—(౮।౧।౨౪) ఇతి ' ఏవం ' శబ్దేన సాక్షాద్యోగే నిషేధాన్మహ్యమిత్యత్ర న మయాదేశః। మహ్యమ్ 'కుధద్రుహ—' (౧।౪।౩౮) ఇతి చతుర్థీ॥౭॥

ధృతాల్పకోపా హసితే సఖీనాం ఛాయేవ భాస్వన్తమభిప్రయాతుః।

శ్యామాథ హంసస్య కరానవాప్తేర్మన్దాక్షలక్ష్యా లగతి స పశ్చాత్॥౮॥

ధృతేతి॥ శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా హంసస్య పశ్చాల్లగతి స్మ చచాల। కింభూతా—సఖీనాం హసితే హాస్యవిషయే బహ్వపరాధాభావాద్ధృతః కృతోఽల్పః కోపో యయా। తథా—హంసస్య కరేణ హస్తేనానవాప్తేరప్రాప్తేర్హేతోర్మన్దాక్షేణ లక్ష్యా దృశ్యా। సలజ్జేలార్థః। కస్యకేవ—భాస్వన్తం సూర్యమభిప్రయాతుః సూర్యసంముఖం గచ్ఛతః పురుషస్య ఛాయా యథా తస్యైవ పశ్చాల్లగతి। ఛాయాపి హి హంసస్య సూర్యస్య కిరణాప్రాప్తేః శ్యామా భవతి। హంసస్య (ఇత్యత్ర) పశ్చాదిత్యనేన యోగే షష్ఠ్యతసర్థప్రత్యయేన' (౨।౩।౩౦) ఇతి షష్ఠీ। 'పశ్చాత్ ' (౫।౩।౩౨) ఇతి నిపాతః। 'మన్దాక్షం హ్రీస్త్రపా' ఇత్యమరః॥౮॥

శస్తా న హంసాభిముఖీ పునస్తే యాత్రేతి తాభిశ్ఛలహస్యమానా।

సాహ స్మ నైవాశకునీభవేన్మే భావిప్రియావేదక ఏష హంసః॥౯॥

శస్తేతి॥ తాభిః సఖీభిరితి పూర్వోక్తేన ప్రకారేణ ఛలేన శబ్దచ్ఛలేన హస్యమానా సోపహాసముచ్యమానా సా భైమీ ఇతి వక్ష్యమాణం సఖీః ప్రతి ఆహ స్మ వదతి స్మ। ఇతీతి కిమ్—హే భైమి। హంసాభిముఖీ రాజహంససంముఖీ, అథ చ సూర్యసంముఖీ, యాత్రా తే పునః రాజపుత్ర్యా న శస్తా న ప్రశస్తా। అశకునత్వాచ్ఛాస్త్రనిషిద్ధత్వాదితి సఖీవచనమ్। హే సఖ్యః ! ఏష హంసో మే మమ నైవ అశకునీభవేదపశకునరూపో నైవ భవేదితి ప్రార్థనాయాం లిఙ్। యతోఽయం భావి భవిష్యత్ప్రియం తస్యావేదకః సూచకః। రాజహంసాభిముఖీ యాత్రా శకునరూపైవ । హంసదర్శనస్య శ్రవణస్య చ వసన్తరాజేన సర్వసిద్ధికరత్వోక్తేరితిభావః। అత ఏవ భవిష్యన్ననురాగవాన్వా ప్రియో నలస్తస్యావేదక ఇతి। లోకోత్తరసువర్ణశకునదర్శనాల్లోకోత్తరనలశుభప్రాప్తిరనుమీయతే వా। నైవాశకునిః పక్ష్యేవేతి వా। 'ప్రత్యాదిత్యం ప్రతిబుధమ్' ఇతి యాత్రానిషేధాత్। న చాయం సూర్యాదిః, కిం తు పక్ష్యేవ। 'అశకున' శబ్దాదశుభసూచకాత్ పక్షినిషేధకాచ్చ చ్వౌ 'అస్య చ్వౌ' (౭।౪।౩౨) ఇతీకారః। పక్షినిషేధకాత్ 'అశకుని' శబ్దాత్ చ్వౌ 'చ్వౌ చ' (౭।౪।౨౬) ఇతి దీర్ఘో వా భావీ గమ్యాదిః॥౯॥

హంసీఽప్యసౌ హంసగతేః సుదత్యాః పురః పురశ్చారు చలన్బభాసే।

వైలక్ష్యహేతోర్గతిమేతదీయామగ్రేఽనుకృత్యోపహసన్నివోచ్చైః॥౧౦॥

హంస ఇతి ॥ న కేవలం తాభిరేవ హసితా, కిం తు అసౌ హంసోఽపి వైలక్ష్యహేతోర్భైమీలక్ష్యోత్పాదనమేవ హేతుస్తస్య ఏతదీయాం భైమీసంబన్ధినీం గతిమస్యా ఏవాగ్రే అనుకృత్యానుసత్య ఉచ్చైరతిశయేనోపహసన్నివోపదాసం కుర్వన్నివ బభాసే శుశుభే। కిం కుర్వన్— హంసవద్రతిర్గమనం యస్యాస్తస్యాః సుదత్యా భైమ్యాః పురః పురః అగ్రేఽగ్రే చారురమణీయం చలన్గచ్ఛన్। పరిహాసకోఽపి నేపాద్యనుకరణేనాన్యాన్ హ్రేపయతి। సుదత్యాః, వైలక్ష్యహేతోరితి చ 'షష్ఠ్యతసర్వ - (౨।౩।౩౦) ఇతి షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' (౨।౩।౨౬) ఇతి షష్ఠ్యా॥౧౦॥

పదే పదే భావిని భావినీ తం యథా కరప్రాప్యమవైతి నూనమ్।

తథా సఖేలం చలతా లతాసు ప్రతార్య తేనాచకృషే కృశాఙ్గీ॥౧౧॥

పద ఇతి ॥ భావో హంసగ్రహణానుసంధానం తద్వతీ సా భైమీ భావిని భవిష్యతి పదే పదే చరణవిన్యాసే తం హంసం కరప్రాప్యం హస్తప్రాప్యం నూనం నిశ్చయేన యథాఽవైతి జానాతి ఉత్తరస్మిన్పదేఽవశ్యమేతం ధారయిష్యామీతి యథా జానాతి తథా సఖేలం సక్రీడం చలతా గచ్ఛతా తేన హంసేన ప్రతార్య వఞ్చయిత్వా సా కృశాఙ్గీ లతాసు వల్లీసమీపే ఆచకృషే ఆకృష్టా। 'భావినీయమ్' ఇతి పాఠే 'భావిని' పదవిశేషణమ్। 'భామినీ' ఇతి పాఠే హస్యాప్రాప్తేః కోపనేత్యర్థః। కృశాఙ్గీతి విరహపీడా సూచ్యతే। ప్రాప్యం 'కృత్యాశ్చ' (౩।౩।౧౭౧) ఇత్యావశ్యకే కృత్యః॥౧౧॥

రుషాం నిషిద్ధాలిజనాం యదైనాం ఛాయాద్వితీయాం కలయాంచకార।

తందా శ్రమామ్భః కణభూషితాఙ్గీం స కీరవన్మానుషవాగవాదీత్॥౧౨॥

రుషేతి॥ కీరవచ్ఛుకవన్మానుషీ వాగ్యస్య యథా శుకో మనుష్యవాచా వదతి తథా స హంసో రుషా క్రోధేన నిషిద్ధ ఆలిజనః సఖీసమూహో యయా అత ఏవ ఛాయైవ ద్వితీయా సహచరీ యస్యాస్తామేకాకినీమ్, తథా శ్రమామ్భః కణైః శ్రమజనిత ధర్మోదకబిన్దుభిః భూషితమఙ్గం యస్యాస్తాం యదా కలయాంచకార జ్ఞాతవాన్ తదా తాం ప్రత్యవాదీదువాచ। ఛాయాద్వితీయామిత్యనేన దూత్యావసరః సూచితః। శ్రమామ్బు ఇత్యనేన శ్రాన్తేయమతః పరం నాగమిష్యతీతి దూత్యం కర్తుమశక్యం, తస్మాదత్రైవ స్థాతవ్యం మయేతి సూచితమ్। 'భూషిత' పదేన శ్రమబిన్దూనాం ముక్తాసామ్యం సూచితమ్। ఛాయయా కాన్త్యా

అద్వితీయామవిద్యమానప్రతిభటాం, రుషా నిషిద్ధాలిజనాం, శ్రమామ్బుః కణభూషితాఙ్గీం చ యదా జ్ఞాతవానితి వా। మానుషస్య వాగివ వాగ్యస్యేతి వా॥౧౨॥

అయే ! కియద్యావదుపైషి దూరం వ్యర్థం పరిశ్రామ్యసి వా కిమిత్థమ్।

ఉదేతి తే భీరపి కిం ను బాలే! విలోకయన్త్యా న ఘనా వనాలీః॥౧౩॥

అయే ఇతి॥ అయే భైమి। కింయద్దూరం యావదుపైష్యాగమిష్యసి। 'వా' సముచ్చయే। త్వభిత్థమనేన ప్రకారేణ శీఘ్రగమనాదినా వ్యర్థం నిష్ఫలం కిం వా పరిశ్రామ్యసి కథయ। 'కిమ్' ఆక్షేపే। వయే ఇతి వ్యర్థం పక్ష్యర్థం వా। శ్రమో న కార్యం ఇత్యర్థః। 'కిమర్థమ్' ఇతి పాఠే 'అర్థ' శబ్దః ప్రయోజనవాచీ। తతశ్చ కిం ప్రయోజనమిత్యర్థః। యాతీతి యాః, తద్వద్యావచ్ఛీఘ్రగామిపురుషవత్ కియద్దూరముపైష్యసి వ్యర్థమేవ పక్ష్యర్థమిత్థం కిం పరిశ్రామ్యసి? కాక్వా ప్రశ్నే। వ్యర్థం కియద్దూరముపైషీతి వా। ను బాలే భైమి ! పరిశ్రమం తద్వైయర్థ్యం చేన్న గణయసి తర్హి ఘనా నిబిడా వనావలీర్వనపఙ్క్తీర్విలోకయన్త్యాః పశ్యన్త్యాస్తే తవ భీరపి భయమపి కిం నోదేతి నోత్పద్యతే ? బాలాయా హి ఘనవనపఙ్క్తిదర్శనేన భయేనోదేతవ్యం తదపి తవ నోదేతీత్యాశ్చర్యమ్। 'నబాలే' ఇతి పాఠే బవయోరభేదాన్నవా నవీనా ఆలయః సఖ్యో యస్యాస్తత్సంబుద్ధిః। నూతనత్వాత్తాస్త్వాం బాలాం వనసమీపే పరిత్యజ్య గతాస్తథా పరిణతా నేతి భావః। యావదుపైషీతి 'యావత్పురా–' (౩।౩।౪) ఇతి భవిష్యతి లట్। ద్వితీయపక్షే యేతి క్విప్ చ' (౩।౨।౭౬) ఇతి క్విప్, తదన్తాద్వతిః। ఉపైషీతి వర్తమానసామీప్యే భవిష్యతి లట్। ఏతేరేజాదిత్వాత్పూర్వేణ సహ 'ఏత్యేధత్యూఠ్— '(౬।౧।౮౯) ఇతి వృద్ధిః॥౧౩॥

వృథార్పయన్తీమపథే పదం త్వాం మరుల్లలత్పల్లవపాణికమ్పైః।

ఆలీవ పశ్య ప్రతిషేధతీయం కపోతహుంకారగిరా వనాలీ॥౧౪॥

వృథేతి॥ ఇయం వనాలీ వనపఙ్క్తిః ఆలీవ సఖీవ మరుతా వాయునా లలన్తో విలసన్తః పల్లవాస్తల్లక్షణాః పాణయస్తేషాం కమ్పనైః కృత్వా, తథా,—కపోతానాం పారావతానాం హుంకారగీః 'హుం హుం' ఇతి శబ్దస్తయా చ అపథే మద్వారణరూపేఽస్థానేఽమార్గే చ వృథా నిష్ఫలం పదం వ్యవసాయం చరణన్యాసం చార్పయన్తీం కుర్వతీం త్వాం ప్రతిషేధతి పశ్య। వాక్యార్థః (దృశేః) కర్మ। సఖ్యపి కరకమ్పనైర్హుకారేణ చ సఖీం నిషేధతి। 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థానల- క్ష్మాఙ్ఘ్రివస్తుషు' ఇత్యమరః। అపథే 'పథో విభాషా' (౫।౪।౭౨) ఇతి

అప్రత్యయః। 'అపథం నపుంసకమ్' (౨।౪।౩౦) ఇతి సాధుః। 'హుంకారకిరా' ఇతి పాఠే కిరతీతి కిరా 'ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః' (౩।౧।౧౩౫) ఇత్యనేన కే కాన్తేన పూర్వస్య కర్మషష్ఠీసమాస ఇతి సిద్ధాన్తః॥౧౪॥

అస్థానత్వమేవాహ—

ధార్యః కథంకార మహం భవత్యా వియద్విహారీ వసుధైకగత్యా।

అహో! శిశుత్వం తవ ఖణ్డితం న స్మరస్య సంఖ్యా వయసాప్యనేన॥౧౫॥

ధార్య ఇతి॥ హే భైమి। వసుధాయామేవైకాఽసాధారణా గతిః సంచరణం యస్యాః, వసుధై వైకా గతిర్యస్యా ఇతి వా, భవత్యా త్వయా వియత్యన్తరిక్షే విహారో గమనం యస్య ఏవంభూతోఽహం కథంకారం కథమివ ధార్యో ధర్తుం శక్యః అపి (తు) న కథంచిత్। 'అహో' ఇత్యాశ్చర్యే సంబోధనే వా। స్మరస్య సఖ్యం మిత్రేణానేన ప్రత్యక్షదృశ్యేన వయసాపి తారుణ్యేన తబ శిశుత్వం బాలత్వమజ్ఞత్వం చ న ఖణ్డితం నాశితమ్। మమ గగనగామిత్వం స్వస్య చ కేవలముర్వీగామిత్వమవిచార్యైవ మద్గ్రహణోద్యోగం కరోషీతి భావః। ప్రశ్నకాకుర్వా। వయఃసంధిరుక్తః। అథ చ—స్మరస్య స్మరతుల్యస్య నలస్య మిత్రేణానేన యల్లక్షణే వయసా పక్షిణా తే ఇదం శిశుత్వం బాలత్వం న ఖణ్డితమ్ అపి తు ఖణ్డితప్రాయమేవ। శీఘ్రమేవ నలప్రాప్తేః కరిష్యమాణత్వాద్బాలత్వం ఝటితి గమిష్యతీతి భవిష్యత్యపి భూతవదుపచారః॥౧౫॥

మయి ధృతేఽపి తవ నః కించిత్ఫలమిత్యాహ—

సహస్రపత్రాసనపత్రహంసవంశస్య పత్రాణి పతత్రిణః స్మః।

అస్మాదృశాం చాటురసామృతాని స్వర్లోకలోకేతరదుర్లభాని॥౧౬॥

సహస్రేతి॥ హే భైమి। వయం సహస్రపత్రం కమలమాసనం యస్య బ్రహ్మణస్తస్య పత్రాణి వాహనాని హంసాస్తేషాం వంశస్య కులస్య పత్రాణి పక్షభూతాః సహాయభూతాః పతత్రిణః పక్షిణః స్మో భవామః। తతః కిమత ఆహ— అస్మేతి। అస్మాదృశాం మాదృశాం చాటూని

ప్రియవచనాని తేషు యో రసః శృఙ్గారాదిస్తల్లక్షణాని అమృతాని స్వర్లోకే యే లోకా జనాస్తేభ్య ఇతరే యే పృథివీపాతాలలోకవాసినస్తైర్దుర్లభాని దుష్ప్రాపాణి। అమృతాని భువి జనానాం దుష్ప్రాపాణి। మానుషీ త్వం మదర్థం కిమర్థం క్లిశ్యసీతి భావః। 'పత్త్రం స్యాద్వాహనే పర్ణే పక్షే చ శరపక్షిణామ్' ఇతి విశ్వః। 'అస్మదో ద్వయోశ్చ' (౧।౨।౫౯) ఇతి స్వాభిప్రాయం స్మ ఇతి బహువచనమ్। నలతడాగస్థహంసాభిప్రాయం వా। అస్మాదృశామ్ 'ఆ సర్వనామ్నః' (౬।౩।౯౧) ఇత్యాత్వమ్। దుర్లభాని 'న సుదుర్భ్యామ్' (౭।౧।౬౮) ఇతి నుమభావః॥౧౬॥

నను భవతాం హంసత్వాత్సువర్ణశరీరత్వం కథమిత్యత ఆహ—

స్వర్గాపగాహేమమృణాలినీనాం నాలామృణాలాగ్రభుజో భజామః।

అన్నానురూపాం తనురూపఋద్ధిం కార్యం నిదానాద్ధి గుణానధీతే॥౧౭॥

స్వర్గేతి॥ హే భైమి! వయం అన్నానురూపాం భక్షణీయయోగ్యాం తనురూపఋద్ధిం కాయకాన్తిసమృద్ధిం భజామః ప్రాప్నుమః। కింభూతాః— స్వర్గాపగా స్వర్గనదీ తస్యా హేమమృణాలినీనాం స్వర్ణకమలినీనాం యా నాలా మృణాలాని చ తేషామగ్రాణి క్రమేణ కమలాని కోమలబిసావయవాశ్చ నాలాసంబన్ధీని మృణాలాని వా భుఞ్జత ఇతి, భుజేః క్విప్। హి ప్రసిద్ధం కార్యం ఘటాది నిదానాదాదికారణాత్ మృత్పిణ్డాదేః సమవాయికారణాద్గుణాన్కార్ష్ణ్యాదీనధీతే లభతే। 'కారణగుణాః కార్యే గుణానారభన్తే' ఇతి నైయాయికాః। ప్రకృతే సువర్ణమృణాలభక్షణాత్ సువర్ణమయత్వమస్మాకమితి భావః। 'నాలా' శబ్దః స్త్రీలిఙ్గః। నలస్యేమే నాలా వయమితి వా భిన్నం పదమ్। రూపఋద్ధిమ్ 'ఋత్యకః' (౬।౧।౧౨౮) ఇతి ప్రకృతిభావః। నిదానాత్ 'ఆఖ్యాతోపయోగే' (౧।౪।౨౯) ఇత్యపాదానమ్॥౧౭॥

నను యది భవాన్బ్రహ్మణో వాహనం తర్హి భువం ప్రత్యాగమనే చ కో హేతురత ఆహ—

ధాతుర్నియోగాదిహ నైషధీయం లీలాసరః సేవితుమాగతేషు।

హైమేషు హంసేష్వహమేక ఏవ భ్రమామి భూలోకవిలోకనోత్కః॥౧౮॥

ధాతురితి॥ హే భైమి ! క్రీడాస్థలం పృష్టస్య ధాతుర్బ్రహ్మణో నియోగాదాజ్ఞయా ఇహ భూలోకే నైషధీయం నలసంబన్ధి లీలాసరః క్రీడాసరః సేవితుమాలోడయితుమాగతేషు ప్రాప్తేషు హైమేషు సౌవర్ణేషు (హంసేషు) మధ్యే ఏకోఽహమేవ భూలోకవిలోకనే ఉత్క ఉత్కణ్ఠితః సన్ భ్రమామి విచరామి। భూలోకం పశ్యన్ ప్రసఙ్గాదత్రాగతోఽహమిత్యర్థః। మత్సదృశా బహవో నలసరసి క్రీడన్తీత్యర్థః। హైమేషు వికారే అనుదాత్తాదిత్వాదఞనన్తత్వాన్న ప్రకృతిభావః। హంసేషు నిర్ధారణే సప్తమీ। 'ఉత్క ఉన్మనాః' (౫।౨।౮౦) ఇతి నిపాతాత్ సాధుః॥౧౮॥

'ధార్యః కథంకారమ్—'(నై౦౩।౧౫) ఇతి యదుక్తం తత్ర భూపర్యటనేన శ్రాన్తస్య తవ ధారణే కః ప్రయాస ఇత్యాశఙ్కాయామాహ—

విధేః కదాచిద్భ్రమణీవిలాసే శ్రమాతురేభ్యః స్వమహత్తరేభ్యః।

స్కన్ధస్య విశ్రాన్తిమదాం తదాది శ్రామ్యామి నావిశ్రమవిశ్వగోఽపి॥౧౯॥

విధేరితి॥ హే భైమి। అహం విధేర్బ్రహ్మణః కదాచిత్కస్మింశ్చిత్సమయే భ్రమణీవిలాసే బాహ్యలీలాయాం శ్రమాతురేభ్యః పరిశ్రాన్తేభ్యః స్వమహత్తరేభ్యో నిజపూర్వజేభ్యో హంసేభ్యః స్కన్ధస్య విశ్రాన్తిమదామ్। తేషు శ్రాన్తేషు తద్భారమహమగ్రహీషమ్। కింభూతోఽహమ్— అవిశ్రమం క్వచిద్విశ్రాన్తిమకృత్వైవ విశ్వగోఽపి సర్వలోకగామ్యపి। తదాది తత్ప్రభృతి న శ్రామ్యామి న శ్రాన్తో భవామి। నిజపూర్వజప్రసాదాచ్ఛ్రమరహితో విశ్వం భ్రమామీతి భావః। భ్రమణీ ఇతి 'కృత్యల్యుటః—(3।3।౧౧3) ఇతి ల్యుట్। శ్రామ్యామి 'శమామష్టానామ్—'(౭।3।౭౪) ఇతి దీర్ఘః। 'ఉప్రకరణేఽన్యత్రాపి గమేడోం దృశ్యతే' ఇతి విశ్వగ ఇత్యత్ర డః ॥౧౯॥

నను పక్షిణః సర్వత్ర బన్ధనసంభవాత్త్వం కథం న వద్ధ ఇత్యాశఙ్క్య నలప్రసఙ్గేనోత్తరం ప్రయచ్ఛతి—

బన్ధాయ దివ్యే న తిరశ్చి కశ్చిత్పాశాదిరాసాదితపౌరుషః స్యాత్।

ఏకం వినా మాదృశి తన్నరస్య స్వర్భోగభాగ్యం విరలోదయస్య॥౨౦॥

'బన్ధాయేతి॥ కశ్చిత్పాశాదిర్వాగురాదిః దివ్యే దివి భవే మాదృశి మత్సదృశే తిరశ్చిపక్షిణి విషయే బన్ధాయ బన్ధనాయ మాదృశం బద్ధుమాసాదితపౌరుషః ప్రాప్తసామర్థ్యో న స్యాద్భవేత్। దివ్యత్వాదేవాహం కేనచిద్బద్ధుం న శక్య ఇత్యర్థః। పరమయం విశేషః— విరలోదయస్య విరలజన్మనః క్వచిత్కస్యచిన్నరస్య పురుషస్య తత్ప్రసిద్ధమేకమసాధారణం స్వర్భోగభాగ్యం స్వర్లోకే స్రక్చన్దనాదిభోగయోగ్యం భాగ్యం శుభం కర్మ వినా। యో భూమిష్ఠోఽపి స్వర్గభోగం భుఙ్క్తే తస్యైవ మాదృశా వశ్యా ఇతి భావః। ఏవంవిధః కశ్చన, న సర్వ ఇత్యర్థః। అథ చ— విగతో రేఫో (యస్య) విరస్తస్య, (రస్య స్థానే) లస్యోదయో యస్మింస్తస్య నలస్య। యద్వా,—'నర' శబ్దస్య విశేషేణ రస్థానే లోదయో యస్య। ఉభయథాపి నల స్యేత్యర్థః। తతశ్చ నలస్య తదేకం స్వర్భోగభాగ్యం వినా మాదృశం ధర్తు కోఽపి న శక్నోతి। నలస్య స్వర్భోగభాగధేయస్యైవ మాదృశా వశ్యా ఇతి భావః। స చాసౌ నరశ్చ తన్నర ఇతి వా। బన్ధాయ 'తుమర్థాత్—(౨।౩।౧౫) ఇతి చతుర్థీ। దివ్యే దిగాదిత్వాద్యత్। ఏకమ్ 'పృథగ్వినా—'(౨।౩।౩౨) ఇతి ద్వితీయా। విరేతి 'ప్రాదిభ్యో ధాతుజస్య—'(వాం ౧౩౬౦) ఇతి సమాసః॥౨౦॥

నరస్య స్వర్భోగభాగ్యమేవ కుత ఇత్యత ఆహ—

ఇష్టేన పూర్తేన నలస్య వశ్యాః స్వర్భోగమత్రాపి సృజన్త్యమర్త్యాః।
మహీరుహా దోహదసేకశక్తేరాకాలికం కోరకముద్గిరన్తి॥౨౧॥

ఇష్టేనేతి॥ ఇష్టేన యాగాదినా, పూర్తేన కూపాదినా, అపేక్షితాధికదక్షిణాదినా వా వశ్యా అమర్త్యా దేవా అత్రాపి భూలోకేఽపి మనుష్యజన్మన్యపి నలస్య స్వర్భోగం సృజన్తి। యాగవాహుల్యం తడాగబాహుల్యం చ నలం వినా కేనాపి న కృతమితి తస్యైవ వశ్యా భూత్వా స్వర్భోగంసృజన్తి। దేహాన్తరదేశాన్తరభావి స్వర్గఫలం కథమత్రైవేత్యాశఙ్క్యాహ—అచేతనా అపి మహీరుహా వృక్షా దోహదసేకశక్తేర్ధూపాదిదోహదసామర్థ్యాద్గర్భాధానౌషధినిక్షేపసామర్థ్యాద్వా ఉదకసేకసామర్థ్యాచ్చాకాలికమన్యకాలభవనయోగ్యం కోరకం కలికాముద్గిరన్తి కాలాన్తరే ప్రకటయన్తి। తథా,—వృక్షా అపీష్టేన దోహదేన పూర్తేన ఖాతేనాలవాలేన నలాధీనాః సన్తో దోహదసేకసామర్థ్యాదాకాలికం కోరకముద్గిరన్తీత్యపి జ్ఞేయమ్। అన్యోఽపీష్టో వశ్యః సన్ స్వర్గఫలతుల్యం వస్తు దదాతి। 'అథ క్రతుకర్మేష్టం పూర్తం ఖాతాదికర్మణి' ఇత్యమరః। వశ్యః 'వశం గతః' (౪।౪।౮౬) ఇతి యత్। మహీరుహాః 'ఇగుపధ—' (౩।౧।౧౩౫) ఇతి కః। అకాలే భవః అధ్యాత్మాదిత్వాట్ఠక్। పూర్తేన 'న ధ్యాఖ్యా—' (౮।౨।౫౭) ఇతి నత్వనిషేధః॥౨౧॥

స్వర్భోగమేవ వక్తి—-

సువర్ణశైలాదవతీర్య తూర్ణం స్వర్వాహినీవారికణావకీర్ణైః।
తం వీజయామః స్మరకేలికాలే పక్షైర్నృపం చామరబద్ధసఖ్యైః॥౨౨॥

సువర్ణేతి॥ వయం స్మరకేలికాలే సురతక్రీడాసమయే పక్షైస్తం నృపం నలం వీజయామః। తస్య సురతఖేదాపనయనం కుర్మః। కిం కృత్వా— సువర్ణశైలాన్మేరోః తూర్ణం ఝుటితి అవతీర్య ఆగత్య। కింభూతైః పక్షైః—స్వర్వాహినీ మన్దాకినీ తస్యా వారికణా జలకణాస్తైరవకీర్ణైర్వ్యాప్తైః। తథా,—గౌరత్వాచ్చామరైః సహ బద్ధం కృతం సఖ్యం సాదృశ్యం యైః। చామరతుల్యైరిత్యర్థః। అథ చ— అమరైర్దేవైః సహ బద్ధం కృతం సఖ్యం యైః। దేవైరపి నలస్య స్వర్భోగః సృజ్యతే, అస్మత్పక్షైరపీతి తైః సహ సఖ్యమ్। అస్మిన్పక్షే దేవా వయం చ వీజయామః। తూర్ణమిత్యనేన సేవాధర్మః సూచితః। 'జ్వరత్వర— (౬।౪।౨౦) ఇత్యూర్॥౨౨॥

తస్యా నలేఽనురాగం దృష్ట్వా తద్వర్ణనం ప్రక్రమతే—

క్రియేత చేత్సాధువిభక్తిచిన్తా వ్యక్తిస్తదా సా ప్రథమాభిధేయా।
యా స్వౌజసాం సాధయితుం విలాసైస్తావత్క్షమానామపదం బహు స్యాత్॥౨3॥

క్రియేతేతి॥ కే కే సాధవ ఇతి సాధూనాం విభక్త్యా విభాగేన చిన్తా విచారణా చేద్యది క్రియేత తదా తర్హి సా నలలక్షణా వ్యక్తిః ప్రథమా ఆద్యాభిధేయా వాచ్యా। సాధూనాం మధ్యే నల ఏవ ప్రథమో గణ్య ఇతి భావః। సా కా—యా స్వౌజసాం స్వకీయతేజసాం విలాసైర్విభవైర్బహు అసంఖ్యాకమనామపదం నమనం నామః స న విద్యతే యేషాం తేఽనామాః శత్రవస్తేషాం రాజ్ఞాం శత్రూణాం స్థానం తావత్సాకల్యేన సాధయితుం స్వాధీనం కర్తుం క్షమా సమర్థా భవేత్। తావదతిమహత్ క్షమానామ పృథ్వీసంజ్ఞకం పదం సాధయితుమేకైవ బహురనేకధా స్యాదితి సవిసర్గః పాఠ ఇతి వా। ఏతేన పృథ్వీమణ్డలే స ఏవ రాజా నాన్య ఇతి సూచితమితి వ్యాఖ్యానమ్। అథ చ—చేద్యది సాధు సమ్యగ్విభక్తీనాం సుప్తిఙాం చిన్తా విచారణా క్రియేత తదా సా వ్యక్తిః ప్రథమాభిధేయా ప్రథమేత్యభిధేయం సంజ్ఞా యస్యాః సా। సా కా—యా ఖౌజసామేకవచనద్వివచనబహువచనసంజ్ఞకానాం ప్రత్యయానాం విలాసైర్యథాసంభవం విసర్జ-నీయలోపామాదేశశీభావాదిరూపైః ప్రకారవిశేషైర్బహు నామ ప్రాతిపదికం పదం

సుబన్తం సాధయితుం కర్తుం నిష్పాదయితుం తావదతితరాం క్షమా సమర్థా స్యాద్భవతి సా వ్యక్తిః ప్రథమాభిధేయా వ్యజ్యతేఽనయా ప్రాతిపదికార్థ ఇతి వ్యక్తిర్విభక్తిః ప్రథమేత్యభిధేయా। అథ చ—సాధువిభక్తీనాం చిన్తా విచారో యది క్రియేత తర్హ్యేకవచనాదిసంజ్ఞకానాం స్వౌజసాం మధ్యే యా ప్రథమా వ్యక్తిర్విభక్తిః సులక్షణా సైవాభిధేయేతి యావత్। ప్రయోగయోగ్యత్వాయ 'ఏకవచనముత్సర్గతః కరిష్యతే' ఇతి న్యాయేన సువిభక్తిరేవ విధేయా భవతీతి భావః॥౨౩॥

రాజా స యజ్వా విబుధవ్రజత్రా కృత్వాధ్వరాజ్యోపమయైవ రాజ్యమ్।

భుఙ్క్తే శ్రితశ్రోత్రియసాత్కృతశ్రీః పూర్వం త్వహో శేషమశేషమన్త్యమ్॥౨౪॥

రాజేతి॥ శ్రితశ్రోత్రియసాత్ ఆశ్రితచ్ఛన్దోధ్యాయ్యధీనదేయీకృతా శ్రీర్లక్ష్మీర్యేన స యజ్వా విధినేష్టవాన్స రాజా నలోఽధ్వరే యజ్ఞే యదాజ్యం ధృతం దేవసమూహాధీనదేయీకృతం తస్య ధృతంస్యోపమయైవ దృష్టాన్తేనైవోపభోగేనైవ రాజ్యం విబుధానాం విదుషాం వ్రజః సమూహస్తదాయత్తం దేయం కృత్వా సంపాద్య శ్లోకోక్తక్రమాపేక్షయా పూర్వమధ్వరాజ్యం యజ్ఞశేషాజ్యం హుతంతావశిష్టమ్, అన్త్యం రాజ్యమశేషం సకలమపి భుఙ్క్తే ఇత్యహో ఆశ్చర్యమ్! యత్ పూర్వం భుజ్యతే తదశేషం శేషం న భవతి, యత్పశ్చాత్తచ్ఛేషమితి లోకప్రసిద్ధిః। అత్ర తు విపరీతమితి। అహో ఆశ్చర్యమ్। దేవసమూహాధీనదేయీకృతస్య యజ్ఞఘృతస్యోపభోగం యథా కరోతి తథా విద్వజ్జనాయత్తీకృతస్య రాజ్యస్యాపీతి భావః। యజ్ఞదక్షిణాస్తు శ్రోత్రియేభ్య ఏవ దత్తాః, రాజ్యభోగస్తు విద్వజ్జనైః సహేతి విబుధవ్రజత్రా ఇత్యనేన శ్రోత్రియసాహిత్యస్య న పౌనరుక్త్యాశఙ్కా। 'జన్మనా బ్రాహ్మణో జ్ఞేయః సంస్కారాద్విజ ఉచ్యతే। విద్యయా యాతి విప్రత్వం త్రిభిః శ్రోత్రియ ఉచ్యతే॥' ఇతి ముఖ్యత్వాచ్చ పృథగుపాదానం శ్రోత్రియస్య। అథ చ— సర్వజనోపభోగ్యత్వాదధ్వని మార్గే ఏవ యద్రాజ్యం తత్సామాన్యేనైవోపభుఙ్క్తే ఇతి సమస్తరాజ్యోపభోగ ఏవాశ్చర్యహేతురితి। అనేకయజ్ఞకారీ సముద్రావధిరాజ్యస్య చోపభోక్తేతి భావః। యజ్వేతి 'సుయజోర్ఙ్వనిప్' (౩।౨।౧౦౩)। రాజ్యోపమయేతి షష్ఠీసమాసః। భుఙ్క్తే ఉపభోగస్య వివక్షితత్వాత్త్రిన్త్యయం భుఙ్క్తే ఇతివత్ 'భుజోఽనవనే' (౧।౩।౬౬) ఇతి తఙ్। శ్రితాః స్వయమాశ్రితాః పాలితా ఇతి కర్మణ్యేవ క్తప్రత్యయః సమర్థనీయః 'శ్రోత్రియంశ్ఛన్దోధీతే' (౫।౨।౮౪) ఇతి 'శ్రోత్రియ' శబ్దః సాధుః। కృతశ్రీరితీయజ్వానత్వాన్నదీత్వాభావాత్కవభావః॥౨౪॥

దారిద్ర్యదారిద్రవిణౌఘవర్షైరమోఘమేఘవ్రతమర్థిసార్థే।

సంతుష్టమిష్టాని తమిష్టదేవం నాథన్తి కే నామ న లోకనాథమ్॥౨౫॥

దారిద్ర్యేతి ॥ కే నామ లోకాస్తం లోకనాథం రాజానం నలమిష్టాని హితాని ధనాదీని న నాథన్తి న యాచన్తే, అపి తు సర్వేఽపి। యాజ్ఞాకరణే హేతుగర్భాణి విశేషణాని। కింభూతమ్— బహుత్వేన దారిద్ర్యదారిభిర్దరిద్రత్వనాశకైర్ధవిణౌర్ధవర్షైర్ధనసమూహవర్షైః కృత్వా అర్థిసార్థే యాచకసమూహేఽమోఘం సఫలం మేఘవ్రతం యస్య। జలదా యథా జలవర్షైర్లోకం సుఖయన్తి తథా ధనవర్షైరయమ్। తథా, సంతుష్టమవదానైః సంతోషయుక్తం సహజోత్సాహయుక్తం వా। తథా,— ఇష్టదేవం ఇష్టా యజికర్మీకృతా దేవా యేన। ఇష్టాః ప్రియా దేవా యస్యేతి వా। ఇష్టో హితశ్చాసౌ దేవో రాజా చ ఇష్టదేవతారూపం వా। 'నామ' ఇతి శిరశ్చాలనే। దారిద్ర్యనాశసమర్థధనదానశీలత్వాత్ సర్వోఽపి తం యాచత ఇతి భావః। అథ చ ప్రసన్నం దేవం బ్రహ్మణమ్, ఇన్ద్రం వా ధనాదీని సర్వేఽపి యాచన్తే। నాథిర్యాజ్ఞార్థో ద్వికర్మకః। ఆశిష్యేవ తజో నియమాదత్ర పరస్మైపదమ్ ॥౨౫॥

అస్మత్కిల శ్రోత్రసుధాం విధాయ రమ్భా చిరం భామతులాం నలస్య।

తత్రానురక్తా తమనాప్య భేజే తన్నామగన్ధాన్నలకూబరం సా ॥౨౬॥

అస్మదితి ॥ సా రమణీయరూపా రమ్భా దేవాఙ్గనా నలస్య అతులాం లోకత్రయేఽప్యనుపమాం భాం కాన్తిమస్మత్సకాశాచ్చిరం శ్రోత్రసుధాం కర్ణామృతం విధాయ కృత్వా బహుకాలం సాదరమాకర్ణ్య తత్ర నలే అనురక్తా సతీ తం నలమనాప్య కిల అప్రాప్యైవ తస్య నలస్య నామ్నో గన్ధాల్లేశాత్, న త్వనురాగాత్। నలకూబరం కుబేరపుత్రం భేజే ప్రాప। నలకూబరనామాపేక్షయా తస్య లేశత్వమ్। గన్ధాత్సంబన్ధాదితి వా వ్యాఖ్యేయమ్। అన్యోఽప్యభీష్టవస్తుప్రాప్త్యభావాత్కేనచిద్గుణేన తత్సదృశమన్యద్వస్తు భజతే। 'గన్ధో గన్ధక ఆమోదే లేశే సంబన్ధగర్వయోః' ఇతి విశ్వః।
అనాప్యేత్యత్రాప్ప్రశ్లేషాదనఞ్పూర్వత్వాల్ల్యప్ ॥౨౬॥

స్వర్లోకమస్మాభిరితః ప్రయాతైః కేలీషు తద్గానగుణాన్నిపీయ।

హా హేతి గాయన్యదశోచి తేన నామ్నైవ హాహా హరిగాయనోఽభూత్ ॥౨౭॥

స్వర్లోకమితి ॥ కేలీషు నలసుఖాసికావేలాసు క్రీడాసు వా తస్య నలస్య గానస్య గుణాన్మాధుర్యాదిగుణాన్నిపీయ సాదరమాకర్ణ్య ఇతో భూలోకాత్స్వర్లోకం ప్రయాతైర్గతైరస్మాభిః కర్తృభిర్గాయన్ (హాహాసంజ్ఞకో) హరిగాయన ఇన్ద్రగాయకో హాహేతి యదశోచి హా హా కష్టం

కష్టమితి యస్మాన్నిన్దిత స్తేనైవ కారణేన స హరిగాయనో నామ్నా హాహా వా ఏవాభూత్। తతః పరం హాహా ఇత్యేవ నామాభూత్। తేనైవ నామ్నేతి వా। 'హాహా హూహూశ్చైవమాద్యా గన్ధర్వాస్త్రిదివౌకసామ్' ఇత్యమరః। గాయనః 'ణ్యుట్ చ' (౩।౧।౧౪౭) ఇతి ణ్యుట్॥౨౭॥

శృణ్వన్సదారస్తదుదారభావం హృష్యన్ముహుర్లోమ పులోమజాయాః।

పుణ్యేన నాలోకత లోకపాలః ప్రమోదబాష్పావృతనేత్రమాలః॥౨౮॥

శృణ్వన్నితి॥ లోకపాల ఇన్ద్రః పులోమజాయా ఇన్ద్రాణ్యా లోమ తస్యా ఏవ పుణ్యేన. నాలోకత న పశ్యతి స్మ। కిం కుర్వన్—సదార ఇన్ద్రాణీసహితః తస్య నలస్యోదారభావం వదాన్యత్వం శృణ్వన్నాకర్ణయన్ముహుర్వారంవారం హృష్యన్సరోమాఞ్చో భవన్। అత ఏవ తద్రోమ నాపశ్యదితి వా, ముహుర్వారంవారం హృష్యదితి రోమవిశేషణం వా। తదనవలోకనే హేతుగర్భం విశేషణమ్। తథా,—ప్రమోదబాష్పైరానన్దాశ్రుభిరావృతా వ్యాప్తా నేత్రమాలా నేత్రపఙ్క్తిర్యస్య సః। ఇన్ద్రాణ్యా నలగుణాకర్ణనోద్భూతం రోమాఞ్చం చేదిన్ద్రోఽద్రక్ష్యత్, అద్భుతౌదార్యశ్రవణరసావేశాద్రోమాఞ్చోదయః, తద్దర్శనే శక్రస్య శృఙ్గారరసాధిక్యశఙ్కా స్యాత్తర్హి అసతీత్వాత్త్యాగమకరిష్యత్। తస్యౌదార్యాతిశయః సూచితః। అదర్శనే హేతుద్వయమ్,– బాష్పైర్నేత్రనిమీలనత్వమ్, తస్యాః పుణ్యం చ॥౨౮॥

సాపీశ్వరే శృణ్వతి తద్గుణౌఘాన్ప్రసహ్య చేతో హరతోఽర్ధశమ్భుః।

అభూదపర్ణాఙ్గులిరుద్ధకర్ణా కదా న కణ్డూయనకైతవేన॥౨౯॥

సాపీతి॥ సాపి పాతివ్రత్యేన ప్రసిద్ధాప్యపర్ణా పార్వత్యపి కణ్డూయనకైతవేన కణ్డూయనవ్యాజేనాఙ్గులిరుద్ధకర్ణాఽఙ్గులినిరుద్ధశ్రవణా కదా నాభూత్, అపి తు సర్వదైవ జాతా। కస్మిన్సతి—ఈశ్వరే శంభౌ ప్రసహ్య బలాత్కారేణ చేతోఽన్తఃకరణం హరతో వశీకుర్వతస్తద్గుణౌఘాన్నలగుణసమూహాఞ్శృణ్వతి సాదరమాకర్ణయతి సతి। కింభూతా అపర్ణా—అర్ధం శరీరార్ధం శంభుర్యస్యాః। శంభో: శరీరార్ధం వా ఏకదేశిసమాసో వా। శంభోరర్ధశరీరత్వాత్,అన్యత్ర,-గన్తుమశక్యత్వాత్తద్గుణశ్రవణేన సాత్త్వికభావరోమాఞ్చాద్యుత్పత్తేః పాతివ్రత్యభఙ్గభీత్యా చ శంభుర్జ్ఞాస్యతీతి భీత్యా చ తద్గుణవర్ణనప్రస్తావే కణ్డూయనవ్యాజేన కర్ణౌ రుణద్ధిస్మేత్యర్థః। అపర్ణేత్యనేన శుష్కపర్ణత్యాగతపస్యయా శంభుప్రాప్త్యర్థం యతమానయా తయా పాతివ్రత్య భఙ్గభీత్యా కర్ణరోధః కృత ఇతి భావః॥౨౯॥

అలం సజన్ధర్మవిధౌ విధాతా రుణద్ధి మౌనస్య మిషేణ వాణీమ్।

తత్కణ్ఠమాలిఙ్గ్య రసస్య తృప్తాం న వేద తాం వేదజడః స వక్రామ్॥౩౦॥

అలమితి॥ ధర్మవిధౌ సంధ్యాకర్మకరణే సజన్సక్తః సన్ విధాతా బ్రహ్మా మౌనస్య మిషేణాలమత్యర్థం వాణీభావృణోతి। బహిర్నిర్గతా పురుషాన్తరం భజేదితి శఙ్కయా మౌనం కరోతి న తు ధర్మార్థమితి భావః। యద్రుణద్ధి తదలం వృథేతి వా। వైయర్థ్యమేవాహ—స బ్రహ్మా తత్కణ్ఠం నలకణ్ఠమాలిఙ్గ్యాశ్లిష్య రసస్య శృఙ్గారాదినవరసైస్తృప్తాం సంపూర్ణాం వాం వక్రోక్తిరూపాం తా వాణీం న వేద న జానాతి। యతో వేదజడః సదైవ వేదపాఠవ్యాకులీభూతహృదయః। నిరుద్ధాపి కదా నిర్గత్య నలకణ్ఠమాలిలిఙ్గేతి నాజ్ఞాసీదితి భావః। అథ చ వేదజడత్వాత్తం విహాయానురాగాన్నలకణ్ఠమాలిఙ్గ్య శృఙ్గారాదిపూర్ణామిత్యర్థః। శృఙ్గారాదియుక్తాం వక్రోకిం నల ఏవ జానాతి నాన్య ఇత్యర్థః। అన్యోఽపి ఛాన్దసో విరక్తామనురక్తాం వా స్వస్త్రియం న జానాతి। 'పూరణగుణ- (౨।౨।౧౧) ఇతి సుహితార్థయోగే షష్ఠీసమాసనిషేధాదేవ రసస్యేతి తృప్త్యర్థంకరణే షష్ఠీ॥౩౦॥

శ్రియస్తదాలిఙ్గనభూర్న భూతా వ్రతక్షతిః కాపి పతివ్రతాయాః।

సమస్తభూతాత్మతయా న భూతం తద్భర్తురీర్ష్యాకలుషాణునాపి॥౩౧॥

శ్రియ ఇతి॥ పతివ్రతాయాః శ్రియా (శోభాయాః ఛలేన రాజ్యలక్ష్మీఛలేన చ) తదాలిఙ్గనం నలాలిఙ్గనం తస్మాద్ భవతీతి భూః కాపి వ్రతక్షతిః పాతివ్రత్యక్షతిర్న భూతా న జాతా। తస్యా లక్ష్మ్యా భర్తుర్విష్ణోర్నలాలిఙ్గనేన లక్ష్మీవిషయే ఈర్ష్యాఽసహిష్ణుత్వలక్షణాతయా కలుషం కాలుష్యం తస్యాణుర్లేశస్తేనాపి న భూతం న జాతమ్। పాతివ్రత్యక్షత్యభావే, తద్భర్తురీర్ష్యాకాలుష్యాభావే చ హేతుమాహ—సమస్తభూతాత్మతయా సమస్తానాం భూతానామాత్మా స్వరూపం విష్ణుస్తస్య భావస్తత్తా తయా। విష్ణోః సకలభూతస్వరూపత్వేన నలోఽపి విష్ణురేవేతి తదాలిఙ్గనేన పాతివ్రత్యక్షతిః, విష్ణోరర్ష్యా చ నాభూదిత్యర్థః। సదా కాన్తిసంపత్తియుక్త ఇతి భావః। 'కలుష' శబ్దోఽత్ర ధర్మమాత్రపరః। అసూయానిమిత్తపాపలేశేనాపి న భూతమితి వా। పత్యర్థ భర్తృ' శబ్దస్య యాజకాదిత్వాత్ షష్ఠీసమాసః॥౩౧॥

ధిక్ తం విధేః పాణిమజాతలజ్జం నిర్మాతి యః పర్వణి పూర్ణమిన్దుమ్।

మన్యే స విశః స్మృతతన్ముఖశ్రీః కృత్వార్ధమౌజ్ఝద్ధరమూర్ధ్ని యస్తమ్ ॥౩౨॥

ధిగితి ॥ హే భైమి । స్మృతా తస్య నలస్య ముఖశ్రీర్యేన ఏవంభూతోఽపి యో విధేర్బ్రహ్మణః పాణిర్హస్తః పర్వణి పూర్ణిమాయాం పూర్ణం పరిపూర్ణకలం సకలం చన్ద్రం నిర్మాతి రచయతి। అత ఏవాజాతలజ్జం నిర్లజ్జం విధేః పాణిం ధిక్। తజ్జైత్రే నలాననే సత్యపి యః కరస్తస్మాదతిహీనం పూర్ణచన్ద్రం నిర్మాతి స నిర్లజ్జత్వాన్నిన్ద్య ఏవ। స విధేః పాణిర్విజ్ఞః

కుశలః। స కః—యః స్మృతనలాననశోభః సన్ కృతార్ధం కృత్వైకదేశమపి తం చన్ద్రం హరమూర్ధ్ని శివమస్తకే ఔజ్ఝత్ తత్యాజేత్యహం మన్యే। ప్రారబ్ధమపి తదుత్తమస్యాన్యస్య స్మరణాద్యస్త్యజతి స విపశ్చిదేవేతి భావః। పూర్ణకలమేకకలం చ చన్ద్రం యద్యప్యేక ఏవ బ్రహ్మణః పాణిర్నిర్మాతి తథాపి కార్యభేదాన్మూర్ఖత్వం విజ్ఞత్వం కాలభేదాదుపచర్యతే। చన్ద్రాదప్యతిరమణీయం తదాననమితి భావః॥౩౨॥

నిలీయతే హ్రీవిధురః స్వజైత్రం శ్రుత్వా విధుస్తస్య ముఖం ముఖాన్నః।

సూరే సముద్రస్య కదాపి పూరే కదాచిదభ్రభ్రమదభ్రగర్భే ॥౩౩॥

నిలీయత ఇతి ॥ హే భైమి । విధుశ్చన్ద్రో నోఽస్మాకం ముఖాత్తస్య ముఖం ఖజైత్రం స్వస్యజేతృ శ్రుత్వా హీవిధురో లజ్జావికలః సన్ కదాపి కదాప్యమావాస్యాయాం సూరే సూర్యే, కదాప్యస్తసమయే సముద్రస్య పూరే ప్రవాహే, కదాచిత్ప్రావృట్కాలే అభ్ర ఆకాశే భ్రమన్తి అభ్రాణి మేఘాస్తేషాం గర్భే మధ్యే నిలీయతేఽన్తర్హితో భవతి। అన్యోఽపి స్వజేతారం శ్రుత్వా లజ్జావికలోఽలక్షితేషు స్థానేషు నిలీయతే। 'సూరసూర్యార్యమా—' ద్యౌదివౌ ద్వే స్త్రియామభ్రమ్' 'అభ్రం మేఘః' ఇత్యమరః। జేత్రేవ జైత్రమ్। ప్రజ్ఞాద్యణ్ ॥౩౩॥

సంజ్ఞాప్య నః స్వధ్వజభృత్యవర్గాన్ దైత్యారిరత్యజనలాస్యనుత్యై।

తత్సంకుచన్నాభిసరోజ పీతాద్ధాతుర్విలజ్జం రమతే రమాయామ్ ॥౩౪॥

సంజ్ఞాప్యేతి ॥ దైత్యారిర్విష్ణుః స్వధ్వజస్య గరుడస్య భృత్యవర్గాన్నోఽస్మానత్యబ్జం జితకమలం నలాస్యం నలముఖం తస్య నుత్యై స్తుతయే సంజ్ఞాప్య సంజ్ఞయా ఆజ్ఞాప్య ధాతుర్బ్రహ్మణః సకాశాద్విలజం లజ్జారహితం యథా తథా రమాయాం లక్ష్మ్యాం రమతే క్రీడతి। కింభూతాద్ధాతుః—తయాస్మత్కృతయా నలాననునుత్యా

సంకుచన్ముకులీభవన్నాభిసరోజం నాభికమలం, తేన పీతాదన్తర్హితాదపశ్యత ఇత్యర్థః। అబ్జమతిక్రాన్తమ్। అయమేవ ముకులీభవనే హేతుః। 'స్తవః స్తోత్రం నుతేః స్తుతిః' ఇత్యమరః। పశ్యతో వృద్ధస్య సమక్షం స్త్రీక్రీడా లజ్జావహా॥38॥

రేఖాభిరాస్యే గణనాదివాస్య ద్వాత్రింశతా దన్తమయీభిరన్తః।

చతుర్దశాష్టాదశ చాత్ర విద్యా ద్వేధాపి సన్తీతి శశంస వేధాః॥3౯॥

రేఖాభిరితి॥ వేధా అస్య నలస్యాన్తరాస్యే ముఖమధ్యే ద్వాత్రింశతా ద్వాత్రింశత్సంఖ్యాభిర్దన్తమయీభిర్దన్తరూపాభీ రేఖాభిర్గణనాత్సంఖ్యానం కృత్వా విధాయ ఇతి శశంసేవ కథయతి స్మేవ। ఇతీతి కిమ్—అత్ర నలముఖమధ్యే ద్వేధా స్వతన్త్రాభ్యాం ద్వాభ్యామపి ప్రకారాభ్యాం చతుర్దశాష్టాదశ చ విద్యాః సన్తీతి। దన్తానాం రేఖాత్వరూపణం సూక్ష్మత్వేన సాముద్రికలక్షణవత్త్వద్యోతనార్థమ్। దన్తా ద్వాత్రింశద్విద్యన్త ఇతి భావః। విద్యానాం చతుర్దశత్వమష్టాదశత్వం చ ప్రథమసర్గే ఉక్తమ్। 'వింశత్యాద్యాః సదైకత్వే' ఇతి 'ద్వాత్రింశత్'—శబ్దో బహువచనాన్తవిశేషణమ్। గణనాత్ ల్యబ్లోపే కర్మణి పఞ్చమీ। ద్వేధా 'సంఖ్యాయా విధార్థే ధా'(౫।3।౪౨) ఇతి ధాప్రత్యయస్య 'ఏధాచ్చ'(౫।3।౪౬) ఇత్యేధాచ్॥3౯॥

శ్రియౌ నరేన్ద్రస్య నిరీక్ష్య తస్య స్మరామరేన్ద్రావపి న స్మరామః।

వాసేన తస్మిన్క్షమయోశ్చ సమ్యగ్బుద్ధౌ న దధ్మః ఖలు శేషబుద్ధౌ॥3౬॥

శ్రియావితి॥ హే భైమి! వయం తస్య నరేన్ద్రస్య శ్రియౌ శోభాసమృద్ధీ నిరీక్ష్య దృష్ట్వా స్మరామరేన్ద్రావపి కామేన్ద్రావపి న స్మరామః అన్తఃకరణగోచరౌ న కుర్మః। మదనే కాన్తిరేవ, ఇన్ద్రే చ సమృద్ధిరేవ; నలే తు ద్వే అపీత్యాధిక్యమ్। తస్మిన్నలే క్షమయోః భూక్షాన్త్యోః సమ్యగ్ వాసేన వసత్యా ఖలు నిశ్చయేన శేషబుద్ధావనన్తసుగతావపి బుద్ధౌ చిత్తే న దధ్మః। మనసాపి న స్మరామ ఇత్యర్థః। తయోరేకైకక్షమాధారత్వమస్య చ ద్వయోరప్యాధారత్వమ్, అతస్తయోః స్మరణం న। తాభ్యామయమధిక ఇతి భావః। 'క్షితిక్షాన్త్యోః క్షమా' ఇత్యమరః। కర్మణః శేషత్వేనావివక్షణాత్ స్మరామరేన్ద్రావిత్యత్ర 'అధీగర్థ—'(౨।3।౫౨) ఇతి షష్ఠ్యభావః॥3౬॥

వినా పత్రం వినతాతనూజైః సమీరణైరీక్షణలక్షణీయైః।

మనోభిరాసీదనణుప్రమాణైర్న లఙ్ఘితా దిక్కతమా తదశ్వైః॥3౭॥

వినేతి॥ తస్య నలస్య అశ్వైః కతమా దిక్ న లఙ్ఘితా నిర్జితా ఆసీత్, అపి తు సర్వాపి। కింభూతైః—పతత్రం పక్షం వినా పక్షరహితైః వినతాతనూజైర్గరుడైః। తథా,—ఈక్షణలక్షణీయైర్నేత్రగోచరైః సమీరణైర్వాయుభిః। తథా,—అనణుప్రమాణైర్మహాపరిమాణాధికరణైర్మనోభిరన్తఃకరణైః। గరుడః సపక్షః, వాయురచాక్షుషః, మనోఽణుపరిమాణమితి

ప్రసిద్ధిః। తద్విపరీతా అపి తదశ్వా వేగేన గరుడాదిరూపా జాతా ఇతి భావః। ఇవయోజనా వా కర్తవ్యా। 'న నిర్జితా' ఇతి క్వచిత్పాఠః। అతిజవాస్తదశ్వా ఇతి భావః। కతమా, 'కతరకతమౌ జాతిపరిప్రశ్నే' (౨।౧।౬౩) ఇతి స్వార్థే ఉతమచ్॥౩౭॥

సంగ్రామభూమీషు భవత్యరీణామస్రైర్నదీమాతృకతాం గతాసు।

తద్బాణధారాపవనాశనానాం రాజవ్రజీయైరసుభిః సుభిక్షమ్॥౩౮॥

సంగ్రామేతి॥ హే భైమి। రాజ్ఞాం వ్రజాః సమూహాస్తేషామిమే రాజవ్రజీయాస్తైరసుభిర్నరేన్ద్రప్రాణరూపైర్వాయుభిః కృత్వా తస్య నలస్య బాణధారా బాణపరమ్పరాస్తలక్షణాః పవనాశనాః సర్పాస్తేషాం సుభిక్షం భిక్షాసమృద్ధిర్భవతి। నలబాణైః సర్వేఽపి శత్రవో హతా ఇతి భావః। కాసు సతీషు—సంగ్రామభూమీష్వరీణాం శత్రూణామస్రై రుధిరైర్నదీమాతృకతాం గతాసు నదీజలపరిపూర్ణాసు సతీషు। వైరిరుధిరనదీపరిపూర్ణాస్విత్యర్థః। దైర్ఘ్యేణాశుగామిత్వేన ప్రాణహరత్వేన బాణానాం పవనాశనత్వమ్। ప్రాణానాం పవనత్వాత్తైరేవ తేషాం సుభిక్షమితి భావః। నదీమాతృకాసు భూమిష్వవగ్రహాదిసద్భావేఽపి సుభిక్షం భవతి। 'దేశో నద్యమ్బువృష్ట్యమ్బుసంపన్నవ్రీహిపాలితః। స్యాన్నదీమాతృకో దేవమాతృకశ్చ యథాక్రమమ్॥ 'ఇత్యమరః। నదీమాతృక ఇతి 'నద్యృతశ్చ' (౫।౪।౧౫౩) ఇతి కప్। రాజవ్రజీయ ఇతి 'వృద్ధాచ్ఛః' (౪।౨।౧౧౪)। సుభిక్షమ్। భిక్షాణాం సమృద్ధిః 'అవ్యయం విభక్తి—(౨।౧।౬) ఇత్యవ్యయీభావః॥౩౮॥

యశో యదస్యాజని సంయుగేషు కణ్డూలభావం భజతా భుజేన।

హేతోర్గుణాదేవ దిగాపగాలీకూలంకషత్వవ్యసనం తదీయమ్॥౩౯॥

యశ ఇతి॥ కణ్డూలభావం రణకణ్డూసహితత్వం భజతా ప్రాప్నువతా భుజేన సంయుగేషు యదస్య నలస్య యశోఽజని సంపాదితం, (తత్) తదీయం యశః సంబన్ధి దిశ ఏవాపగా నద్యస్తాసు వా నద్యస్తాసామాలీ పఙ్క్తిస్తస్యాః కూలం తీరం తత్కషత్వం కషణస్వభావస్తద్రూపం వ్యసనం హేతోః కారణస్య గుణాదేవ జాతమితి శేషః। న తు స్వభావతః। యశఃకారణే భుజే విద్యమానాత్కణ్డూలక్షణాత్కారణగుణాదేవ యశసి కూలంకషత్వరూపం వ్యసనమాగతమితి భావః। తస్య యశః సర్వదిగ్వ్యాపీత్యర్థః। కణ్డూల ఇతి 'సిధ్మాదిభ్యశ్చ' (౫।౨।౯౭) ఇత్యస్త్యర్థే లచ్। కణ్డూం లాత్యాదత్తే ఇతి వా, 'ఆతోఽనుపసర్గే' (౩।౨।౩) ఇతి కః। కూలంకష ఇతి 'సర్వకూల' – (౩।౨।౪౨) ఇతి ఖశి అజన్తత్వాన్ముమ్॥౩౯॥

ఇదానీం తస్య గుణానువర్ణనాసక్తిం ద్యోతయన్నతిశయోక్తిమాహ—

యది త్రిలోకీ గణనాపరా స్యాత్తస్యాః సమాప్తిర్యది నాయుషః స్యాత్।

పారేపరార్ధం గణితం యది స్యాద్గణేయనిఃశేషగుణోఽపి స స్యాత్॥౪౦॥

యదీతి॥ త్రిలోకీ త్రైలోక్యం యది గణనాపరా గుణగణనాసక్తా స్యాత్తస్యాస్త్రిలోక్యాస్తద్గుణగణనార్థమాయుషః సమాప్తిర్యది న స్యాద్యది గణితం గణితశాస్త్రం పారేపరార్ధం పరార్ధాత్పరం స్యాత్తదా స నలః గణేయా గణయితుం శక్యా నిఃశేషాః సమగ్రా గుణా యస్య ఏవంభూతోఽపి భవేత్। నతు ఏవమ్। తతః సోఽప్యసంఖ్యేయగుణ ఇతి భావః। త్రిలోకీ సమాహారద్విగౌ 'ద్విగోః' (౪।౧।౨౧) ఇతి జీప్। పారేపరార్ధమ్। 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యా'— (౨।౧।౧౮) ఇతి సమాసః। ఏదన్తత్వం చ నిపాతనాత్। గణేయ ఇతి 'గణేరేయః' ఇత్యౌణాదికో గణేరేయః స్యాత్। క్రియాతిపత్తేరవివక్షితత్వాల్లిడ్॥౪౦॥

తస్యాన్తఃపురే స్వగతిం ద్యోతయన్నాహ—

అవారితద్వారతయా తిరశ్చామన్తః పురే తస్య నివిశ్య రాజ్ఞః।

గతేషు రమ్యేష్వధికం విశేషమధ్యాపయామః పరమాణుమధ్యాః॥౪౧॥

అవారీతి॥ హే భైమి! వయం పరమాణువన్మధ్యే యాసాం తా అతికృశోదరీః కర్మభూతాః స్వత ఏవ రమ్యేషు గతేషు విషయేఽధికం లోకోత్తరం గమనవిశేషమధ్యాపయామః పాఠయామః కిం

కృత్వా—తిరశ్చాం పక్ష్యాదీనామవారితద్వారతయాఽనిషిద్ధద్వారత్వేన తస్య రాజ్ఞోఽన్తః పురే నివిశ్య ప్రవిశ్య। ఇజః శబ్దకర్మత్వాత్ 'గతిబుద్ధి–(౧।౪।౫౨) ఇత్యణ్యన్తకర్తుర్ణ్యన్తత్వే కర్మత్వమ్॥౪౧॥

నర్మసాచివ్యమపి కుర్మ ఇత్యాహ—

పీయూషధారానధరాభిరన్తస్తాసాం రసోదన్వతి మజ్జయామః।

రమ్భాదిసౌభాగ్యరహః కథాభిః కావ్యేన కావ్యం సృజతాదృతాభిః॥౪౨॥

పీయూషేతి॥ వయం రమ్భాదీనామప్సరసాం సౌభాగ్యం పురుషవశీకరణాదిశక్తిస్తస్య రహో రహస్యం తస్య కథాభిః సంభోగగోష్ఠీభిర్వ్యస్త్వన్తరగోప్యకథాభిశ్చ తాసాం నలస్త్రీణామన్తర్హృదయం రసోదన్వతి శృఙ్గారసముద్రే నిమజ్జయామో నిమగ్నాకుర్మః। కింభూతాభిః— పీయూషధారా అమృతప్రవాహస్తస్యాః సకాశాదనధరాభిరన్యూనాభిః। తథా,— కావ్యం ప్రబన్ధవిశేషం సృజతా కుర్వతా కావ్యేన శుక్రేణ ఆదృతాభిః కావ్యే ప్రతిపాదితాభిః। ఉదన్వతి 'ఉదన్వానుదధౌ చ' (౮।౨।౧3) ఇతి సాధుః। తత్ర నిమజ్జనం యుక్తమ్। 'రహః సురతగోప్యయోః' ఇతి ధరణిః॥౪౨॥

స్వస్య విశ్వాస్యత్వం వదన్నాదేశార్హత్వమాహ—

కాభిర్న తత్రాభినవస్మరాజ్ఞావిశ్వాసనిక్షేపవణిక్ క్రియేఽహమ్।

జిహ్రేతి యన్నైవ కుతోఽపి తిర్యక్కశ్చిత్తిరశ్చస్త్రపతే న తేన॥౪3॥

కాభిరితి॥ తత్ర నలాన్తఃపురే కాభిః సున్దరీభిరహం పక్షీ అభినవాతిగోప్యా స్మరాజ్ఞా తస్యా విశ్వాసేన నిక్షేపవణిక్స్థాపనికో వణిఙ్న క్రియే, అపి తు సర్వాభిరపి కృతః। కయా స్వకామరహస్యం మయి న కథ్యత ఇత్యర్థః। తత్ర హేతుః,—యత్ యతో హేతోస్తిర్యక్పక్ష్యాది కుతోఽపి కస్మాదపి ప్రాణినో నైవ జిహ్రేతి లజ్జతే। తేన కారణేన కశ్చిత్కోఽపి ప్రాణీ తిరశ్చోఽపి సకాశాన్న త్రపతే లజ్జతే। అతస్తా నిర్లజ్జాః సత్యో మదగ్రేఽతిగోప్యా అపి కామగోష్ఠీః కుర్వన్తీతి భావః। అన్యదపి గోప్యం విశ్వాసయోగ్యే వణిజి నిక్షిప్యతే॥౪3॥

తాసాం పరిహాసోక్తమలీకమపి వచో నాన్యస్మై కథయామీత్యాహ—

వార్త్తాపి నాసత్యపి సాన్యమేతి యోగాదరన్ధ్రే హృది యాం నిరున్ధే।
విరఞ్చినానాననవాదధౌతసమాధిశాస్త్రశ్రుతిపూర్ణకర్ణః॥౪౪॥

వార్త్తేతి॥ అసత్యప్యలీకాపి సా పరిహాసవార్త్తాపి పరిహాసకథా అన్యం నైతి। అన్యస్మై న కథయామీత్యర్థః। సా కా–అరన్ధ్రేఽరిభేదరహితే హృది యోగాదుపాయేన। ప్రయత్నాదిత్యర్థః। యాం వార్త్తాం నిరున్ధే నితరామావృణోమి। ధ్యానాదిసంబన్ధాద్దోషరహితే హృదీతి వా। సదోషమేవాన్తఃకరణమన్యస్మా అన్యవార్త్తాం కథయతి, మదన్తఃకరణం తు ధ్యానాదినా నిర్దోషమ్, అతో న కథయామీతి భావః। వార్త్తాప్యన్యం నైతి కిముతాన్యత్, అలీకాప్యన్యం నైతి కిముత సత్యేతి ద్యోతనార్థం' 'అపి' శబ్దౌ। దుష్టప్రయుక్తా వార్త్తా జనహితార్థం కథనీయాపి న కథ్యతే। సరన్ధ్రాదేవ బహిర్నిర్గమః సంభావ్యతే, ఇదం త్వరన్ధ్రమ్। అథ చ—అసతీ కులటాపి కార్మణాదియోగాన్నిరన్ధ్రస్థానే నిరుద్ధాప్యన్యం పురుషం నైతీత్యుక్తిః। యోగవత్త్వమేవాహ— విరఞ్చేర్బ్రహ్మణో నానాననాని చత్వారి ముఖాని తత్కృతో వాదో వచనం తేన ధౌతం పవిత్రీకృతం సమాధిశాస్త్రం యోగశాస్త్రం తస్య శ్రుతిః శ్రవణం తేన పూర్ణౌ కర్ణౌ యస్య। యోగశాస్త్రాణి శ్రుతయశ్చేతి వా। యోగినో హి యత్రకుత్రాపి న జల్పన్తి తథా బ్రహ్మణ ఉపదేశాదహమపి। త్వమపి వయఃసంధిం విశ్వాసార్థే మయి విశ్వస్య కామగోష్ఠీం కుర్వితి భావః। రుధేః స్వరితేత్త్వాత్తఙ్॥౪౪॥

అతిశయితమభిలాషముత్పాదయితుం నలప్రాప్తేర్దుర్లభత్వమాహ—

నలాశ్రయేణ త్రిదివోపభోగం తవానవాప్యం లభతే బతాన్యా।
కుముద్వతీవేన్దుపరిగ్రహేణ జ్యోత్స్నోత్సవం దుర్లభమమ్బుజిన్యా॥౪౫॥

నలేతి॥ హే భైమి। తవ త్వయా అనవాప్యం దుష్ప్రాపమస్మత్కర్తృకపక్షవీజనాదిసేవాదిరూపం త్రిదివోపభోగం స్వర్గోపభోగం నలాశ్రయేణ కృత్వాన్యా నాయికానర్హాపి లభతే। 'బత' స్వేదే హా కష్టం। ప్రాప్స్యతే। వర్తమానసామీప్యే లట్। ప్రాప్నోతి వా, బహువల్లభత్వాదితి వా। కేవ— అమ్బుజిన్యా కమలిన్యా దుర్లభం దుష్ప్రాపం

జ్యోత్స్నోత్సవం చన్ద్రికాజన్యవికాసాదిరూపం మహోత్సవమిన్దుపరిగ్రహేణ చన్ద్రాఙ్గీకారేణ కుముద్వతీవ యథా ప్రాప్నోతి। అన్యస్యా అనర్హత్వాదేవ మే ఖేదః। స్వర్భోగసిద్ధ్యై నలపరిగ్రహస్త్వయా సంపాద్య ఇత్యర్థః। నహి తం వినా వయమన్యం భజామ ఇత్యర్థః। తవ కృద్యోగే "కృత్యానామ్— (౨।౩।౭౧) ఇతి కర్తరి షష్ఠీ। అమ్బుజిన్యా ఖలర్థయోగే షష్ఠీనిషేధాత్ కర్తరి తృతీయా॥౪౫॥

ప్రకృతముపసంహరన్నాహ—

తన్నైషధానూఢతయా దురాపం శర్మ త్వయాస్మత్కృతచాదుజన్మ।

రసాలవన్యా మధుపానువిద్ధం సౌభాగ్యమప్రాప్తవసన్తయేవ॥౪౬॥

తదితి॥ తత్తస్మాత్త్వయా నైషధేన నలేనానూఢతయాపరిణీతత్వేనాస్మాభిః కృతం యచ్చాటు ప్రియవచనం తస్మాజ్జన్మ యస్య శర్మ సుఖం దురాపం దుష్ప్రాపమ్। నలాశ్రయేణైవ త్వయాప్యస్మత్ప్రియవచనజనితం సుఖం ప్రాప్తవ్యం నాన్యథేతి భావః। కయా కిమివ—అప్రాప్తవసన్తయా రసాలవన్యా సహకారవాటికయా మధుపైర్భ్రమరైరనువిద్ధం కృతం సౌభాగ్యం మకరన్దాస్వాదఝుంకారగుఞ్జనాదిలక్షణమివ యథా దుష్ప్రాపమ్। పూర్వశ్లోకేఽమ్బుజినీ దృష్టాన్తేన సర్వథా దుష్ప్రాపత్వం సూచితమ్ ఇదానీమామ్రవనీదృష్టాన్తేన కాలాన్తరే ప్రాప్స్యత ఇతి సూచ్యతే। ఖలర్థయోగే 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౪౬॥

తత్ర నలప్రాప్తిసంభావనాయామధైర్యం న కర్తవ్యమిత్యాహ—

తస్యైవ వా యాస్యసి కిం న హస్తం దృష్టం మనః కేన విధేః ప్రవిశ్య।

అజాతపాణిగ్రహణాసి తావద్రూపస్వరూపాతిశయాశ్రయశ్చ॥౪౭॥

తస్యైవేతి॥ త్వం తస్యైవ నలస్యైవ వా హస్తం కిం న ప్రాప్స్యసి అపిత్వేవమపి సంభావ్యతే। సర్వథా నలం న ప్రాప్తోషీతి నిశ్చేతుం న శక్యతే ఇతి పూర్వత్రాపరితోషద్యోతకో 'వా' శబ్దః। నిశ్చయాభావః కథమత ఆహ—- కేన పురుషేణ విధేర్బ్రహ్మణో మానోఽన్తఃకరణం ప్రవిశ్య

దృష్టం జ్ఞాతం భైమ్యా నలో న ప్రాప్స్యత ఇతి। అపి తు న కేనాపి। ఏవం సతి కదాచిత్తత్ప్రాప్తిసంభావనాపీత్యాహ—తావదాదౌ త్వం న జాతం పాణిగ్రహణం వివాహో యస్యాః సా ఏవంభూతాసి వర్తసే। ప్రథమమేవ నైరాశ్యం న కర్తవ్యమిత్యర్థః। మమ యోగ్యతాభావశ్చేత్తత్ప్రాప్తిః కథం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ—రూపస్య లావణ్యస్య స్వరూపేణైవాలంకారమన్తరేణైవ స్వాభావికోఽతిశయస్తస్యాశ్రయః స్థానమప్యసి। సహజసౌన్దర్యేణ నలప్రాప్తిరపి తవ సంభావ్యత ఇతి భావః॥౪౭॥

సరూపత్వాత్తస్యా నలప్రాప్తిం ద్రఢయతి—,

నిశా శశాఙ్కం శివయా గిరీశం శ్రియా హరిం యోజయతః ప్రతీతః।

విధేరపి స్వారసికః ప్రయాసః పరస్పరం యోగ్యసమాగమాయ॥౪౮॥

నిశేతి॥ నిశా రాత్ర్యా శశాఙ్కం చన్ద్రం, శివయా గౌర్యా గిరీశం శ్రియా లక్ష్మ్యా హరిం విష్ణుం యోజయతః సంయోగం ప్రాపయతో విధేరపి బ్రహ్మణోఽపి స్వారసికః స్వేచ్ఛాకారీ ప్రయాసః ప్రయత్నః పరస్పరం మిథో యోగ్యయోః సమాగమాయ మేలనాయ ప్రతీతః ఖ్యాతః। పూర్వోక్తదృష్టాన్తేన బ్రహ్మ స్వరసత ఏవ పరస్పరం యోగ్యయోరేవ సమాగమం కరోతి నత్వయోగ్యయోరితి, అతో నలమపి త్వయైవ యోజయిష్యతీతి భావః। స్వరసేన చరతీతి స్వారసికః। 'చరతి' (౪।౪।౮) ఇతి ఠక్। 'స్వ' శబ్దస్య ద్వారాదిషు పఠితత్వాత్తత్ర తదాదివిధేరభ్యనుజ్ఞానాత్ సౌవరసిక ఇతి యద్యపి భవితవ్యం తథాపి స్వాగతాదిషు దర్శనాత్స్వార్థికస్వాభావికాదిభాష్యకారప్రయోగదర్శనాచ్చ వృద్ధిరేవేతి బోధ్యమ్। ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్॥౪౮॥

అన్యనిరాకరణే న నలస్యైవ త్వం యోగ్యేత్యాహ—

వేలాతిగస్త్రైణగుణాబ్ధివేణిర్న యోగయోగ్యాసి నలేతరేణ।

సందర్భ్యతే దర్భగుణేన మల్లీమాలా న మృద్వీ భృశకర్కశేన॥౪౯॥

వేలేతి॥ వేలాం మర్యాదామతిక్రమ్య గచ్ఛతి ఏవంభూతో యః స్త్రైణః స్త్రీసంబన్ధీ గుణాబ్ధిః సౌన్దర్యాదిగుణసముద్రస్తస్య వేణిః ప్రవాహరూపా సమస్తసౌన్దర్యాదిగుణభాజనం త్వం

నలాదితరేణ వరేణ సహ యోగయోగ్యా సంబన్ధయోగ్యా నాసి న భవసి। యతః—మృద్వీ మల్లీమాలా పుష్పమాలా భృశకర్కశేనాతికఠినేన దర్భగుణేన కుశనిర్మితదోరకేణ న సందర్భ్యతే గ్రథ్యతే। మల్లీమాలాయాః కుశదోరకేణ గుమ్ఫనమనుచితం తథా తవ నలవ్యతిరిక్తేన యోగ ఇతి భావః। 'వేణిర్నదీప్రవాహే కచోచ్చయే' ఇతి క్షీరస్వామీ। స్త్రీసంబన్ధినః స్త్రైణాః 'స్త్రీపుంసాభ్యాం—' (౪।౧।౮౭) ఇతి నఞ్। వేణీతి సంబుద్ధ్యన్తం వా తత్ర నద్యన్తత్వాద్ధ్రఖః। మృద్వీ 'వోతో గుణ—' (౪।౧।౪౪) ఇతి ఙీష్॥౪౯॥

తస్యా నలప్రాప్తౌ ప్రకారాన్తరేణ హేతుమాహ—

విధిం వధూసృష్టిమపృచ్ఛమేవ తద్యానయుగ్యో నలకేలియోగ్యామ్।

త్వన్నామవర్ణా ఇవ కర్ణపీతా మయాస్య సంక్రీడతి చక్రిచక్రే॥౫౦॥

విధిమితి॥ అహం తస్య విధేర్యానం విమానం తస్య ధుర్యో భారవాహకః సన్ నలకేలేర్నలక్రీడాయా యోగ్యాముచితాం వధూసృష్టిం నలక్రీడాయోగ్యా కా త్వయా నిర్మితేతి స్త్రీసృష్టిం విధిం బ్రహ్మాణమపృచ్ఛమేవ పృష్టవానేవ। తేన కిముత్తరితమిత్యత ఆహ— నలకేలియోగ్యా భైమీ రచితేతి తవ నామ్నో వర్ణా ఇవ కర్ణాభ్యాం పీతా ఉత్తరత్వేన మయా శ్రుతాః। సమ్యగేవ కిమితి న శ్రుతా ఇత్యత ఆహ— కస్మిన్సతి—అస్య బ్రహ్మణశ్చక్రిణో రథస్య చక్రే సంక్రీడతి కూజతి సతి। రథాఙ్గకూజనేన సమ్యఙ్నాకర్ణితి భావః। యది నిశ్చయేనావక్ష్యత్తదా స్వత ఏవ కార్యసిద్ధేస్తదర్థం స్వస్మిన్నాదరా నాభవిష్యదితి 'ఇవ' శబ్దప్రయోగః। 'చక్రచక్రే' హంససమూహే క్వచిత్। యుగ్యః 'తద్వహతి—' (౪।౪।౭౬) ఇతి యత్। సంక్రీడతి 'సమోఽకూజనే' (వా౦ ౯౦౪) ఇతి ప్రతిషేధాచ్ఛతా॥౫౦॥

బ్రహ్మణః స్వవచనాన్యథాకరణే బాధకమాహ— .

అన్యేన పత్యా త్వయి యోజితాయాం విశత్వకీర్త్యా గతజన్మనో వా।

జనాపవాదార్ణవముత్తరీతుం విధా విధాతుః కతమా తరీః స్యాత్॥౫౧॥

అన్యేనేతి॥ 'వా' అథవా, నిశ్చయే వా। త్వయి అన్యేన నలాతిరిక్తేన పత్యా భర్త్రా యోజితాయాం సత్యాం విజ్ఞత్వకీర్త్యా సర్వజ్ఞత్వయశసైవ గతమతిక్రాన్తం జన్మ యస్య యేన వా ఏవంవిధస్య విధాతుర్జనాపవాద ఏవార్ణవస్తం సర్వజ్ఞేన బ్రహ్మణేదమనుచితం కథమకారీతి లోకాపవాదసముద్రముత్తరీతుం కతమా విధా ప్రకారస్తరీర్నౌకా స్యాత్। అపి తు న కాపీ- త్యర్థః। సకలేనాపి జన్మనా యత్సర్వజ్ఞత్వం బ్రహ్మణార్జితం తదేకస్యాస్తవాన్యథాకరణే తథైవ గమిష్యతీతి భియా నలేనైవ యోజనీయేతి భావః। సముద్రం తరీ తుం కాచిన్నౌర్భవతి, జనాపవాదార్ణవం తరీతుం న కాపీతి భావః। 'స్త్రియాం నౌస్తరణిస్తరీః' ఇత్యమరః। ఉత్త- రీతుమ్ 'వృతో వా' (౭।౨।౩౮) ఇతి దీర్ఘః। తరన్త్యనయా తరీః 'అవితృస్తృతన్త్రిభ్య ఈః" (ఉం సూం ౪౩౮)॥౫౧॥

అభిప్రాయం జ్ఞాతుముపసంహరన్నాహ—

ఆస్తాం తదప్రస్తుతచిన్తయాలం మయాసి తన్వి। శ్రమితాతివేలమ్।

సోఽహం తదాగః పరిమార్ష్టుకామః కిమీప్సితం తే విదధేఽభిధేహి॥౫౨॥

ఆస్తామితి॥ హే భైమి। తన్నలవర్ణనం తవ తద్యోగ్యత్వప్రతిపాదనం చాస్తాం తిష్ఠతు। న కర్తవ్యమిత్యర్థః। యతః,— అప్రస్తుతస్య చిన్తయా కథయాలమ్, నిష్ప్రయోజనత్వాత్। హే తన్వి మయా త్వమతివేలం భృశం శ్రమితాసి। సోఽహం తదాగః అపరాధం పరిమార్ష్టుకామోఽపనేతుకామః సన్ తవ కిమీప్సితం కం మనోరథం విదధే కరోమి అభిధేహి బ్రూహి। అప్రస్తుతచిన్తయేతి వారణార్థయోగే తృతీయా॥౫౨॥

ఇతీరయిత్వా విరరామ పత్రీ స రాజపుత్రీహృదయం బుభుత్సుః।

హృదే గభీరే హృది చావగాఢే శంసన్తి కార్యావతరం హి సన్తః॥౫౩॥

ఇతీతి॥ రాజపుత్ర్యా భైమ్యా హృదయం నలేఽనురాగో విద్యతే న వేతి మనో బుభుత్సుర్జిజ్ఞాసుః సపత్రీ హంస ఇతి పూర్వోక్తమీరయిత్వోక్త్వా విరరామ తూష్ణీమభూత్। నను నలానురాగస్త్వయి విద్యతే, త్వమపి నలేఽనురక్తా భవేతి ప్రకటం కిమితి నోక్తవానిత్యత ఆహ— హి యస్మాద్గభీరే గామ్భీర్యయుక్తే హ్రదే జలాశయే, గూఢాభిప్రాయే హృది చావగాఢ ఆలోడితే, జ్ఞాతే చ సతి సన్తః పణ్డితాః కార్యావతరం కరణీయం తరణపథం, కార్యస్య ప్రస్తావం చ శంసన్తి కథయన్తి। గమ్భీరం హృదమనాలోడ్య అత్రోత్తరీతవ్యమితి తరణమార్గం యథా న

కోఽపి కథయతి తథా ఆశయమవిజ్ఞాయ బుధస్తదగ్రే కార్యవిశేషప్రస్తావం న కరోతి। అతస్తదభిప్రాయం జ్ఞాత్వా తస్యాం నలానురాగప్రకాశనం కర్తవ్యమితి నలానురాగమప్రకాశ్యైవ తూష్ణీంబభూవేత్యర్థః। రాజపుత్రీతి హృదయస్య గూఢాశయత్వమ్। విరరామేతి 'వ్యాఙ్-పరిభ్యో రమః' (౧।౩।౮౩) ఇతి పరస్మైపదమ్। హృదయమ్ 'న లోకా' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౫౩॥

కించిత్తిరశ్చీనవిలోలమౌలిర్విచిన్త్య వాచ్యం మనసా ముహూర్తమ్।

పతత్రిణం సా పృథివీన్ద్రపుత్రీ జగాద వక్త్రేణ తృణీకృతేన్దుః॥౫౪॥

కించిదితి॥ సా పృథివీన్ద్రపుత్రీ భైమీ ముహూర్తం క్షణమాత్రం మనసాన్తఃకరణేన వాచ్యం వక్తవ్యం వచనం విచిన్త్య విచార్య పతత్రిణం హంసం జగాద। కింభూతా–వచనవిచారణే క్రియమాణే కించిదీషత్తిరశ్చీనో వక్రః విలోలశ్చఞ్చలో మౌలిర్మస్తకం యస్యాః సా। తథా,— సహజసౌన్దర్యేణాభిలాషసిద్ధ్యాశయాతిప్రసన్నత్వేన చ వక్త్రేణ ముఖేన తృణీకృతో న్యక్కృత ఇన్దుశ్చన్ద్రో యయా। తిరశ్చీనమ్ 'విభాషాఞ్చేరదిక్స్త్రియామ్' (౫।౪।౮) ఇతి స్వార్థే ఖః। పుత్రీతి శార్ఙ్గరవాదిపాఠాన్ఙీన్॥౫౪॥

ఆత్మనోఽనుచితకారిత్వమాహ—

ధిక్చాపలే వత్సిమవత్సలత్వం యత్ప్రేరణాదుత్తరలీభవన్త్యా।

సమీరసఙ్గాదివ నీరభఙ్గ్యా మయా తటస్థస్త్వముపద్రుతోఽసి॥౫౫॥

ధిగితి॥ హే హంస! చాపలే చఞ్చలత్వవిషయే యద్ వత్సిమవత్సలత్వం వత్సస్య బాలస్య భావో వత్సిమా బాలత్వం తేన యద్వత్సలత్వం సస్నేహత్వం బాలత్వేన చాపలవిషయే యత్ప్రీతిమత్త్వమ్ చాపలాఙ్గీకరణమితి యావత్। తద్ ధిఙ్నిన్ద్యమనుచితమ్। యతః,— యస్య చాపలస్య ప్రేరణాన్నియోగాద్యదధీనతయోత్తరలీభవన్త్యా అతిశయేన చఞ్చలీభవన్త్యా మయా పశ్చాల్లగిత్వా తటస్థ ఉదాసీనస్త్వముపద్రుతః పీడితోఽసి। కయేవ— సమీరసఙ్గాద్వాయుసంబన్ధాచ్చఞ్చలీభవన్త్యా నీరభఙ్గ్యేవ। తరఙ్గరూపయోదకరచనయా తటస్థః కూలస్థో యథోపద్రూయతే। నిరపరాధస్త్వం। పశ్చాల్లగిత్వా మయా పీడితః, అతోఽహమనుచితకారిణ్యేవేతి భావః। 'వత్స' శబ్దాత్ పృథ్వాదిత్వాదిమనిచ్। తస్మాదేవ

'వత్సాంసాభ్యామ్— (౫।౨।౯౮) ఇత్యభిలాషవతి లచ్। తథాచ వత్సల ఇతి స్నేహవానుచ్యతే॥౫౫॥

ఆత్మనిన్దాపూర్వకం హంసస్తుతిమాహ—

ఆదర్శతాం స్వచ్ఛతయా ప్రయాసి సతాం స తావత్ఖలు దర్శనీయః।

ఆగః పురస్కుర్వతి సాగసం మాం యస్యాత్మనీదం ప్రతిబిమ్బితం తే॥౫౬॥

ఆదర్శతామితి॥ హే హంస! దర్శనీయోఽతిరమణీయస్త్వం ఖలు నిశ్చయేన, ఉత్ప్రేక్షే వా। స్వచ్ఛతయా నిష్కపటతయా కృత్వా సతాం సాధూనాం తావత్ప్రథమమాదర్శతాం దృష్టాన్తతాం ప్రయాసి ప్రాప్నోషి। కింవత్। అయం నిష్కపట ఇతి ప్రశ్నే త్వమేవ ప్రథమం దృష్టాన్తయోగ్యోఽసీత్యర్థః। అథ చ నిర్మలతయా దర్పణతుల్యోఽసి। దర్పణోఽపి సతామవలోకనీయః, శ్రీకామైః ప్రాతరవలోక్యతే చ। నిష్కపటతామాదర్శతాం చ సమర్థయతే— పశ్చాల్లగనాత్సాగసం సాపరాధాం మాం పురస్కుర్వతి 'మయాసి తన్వి! శ్రమితా—' (నేం ౩।౫౨) ఇత్యాదివచనాన్మాం ప్రతి ప్రియభాషిణి యస్య తవాత్మని స్వరూపే ఇదమాగః తటస్థపీడనలక్షణో మమాపరాధః ప్రతిబిమ్బితః 'సోఽహం తదాగః—' (నైం ౩।౫౨) ఇతి వచనాత్త్వయా మదపరాధః స్వీయత్వేనైవ స్వీకృత ఇతి సతాం స్వభావోఽయమ్। అన్యాపరాధం స్వాత్మన్యారోపయన్తి। 'ఖలుః' కిమర్థే। ఆదర్శతాం ప్రయాసి కిమ్। తతోఽప్యధికః। ఆదర్శే పురో యథాస్థితం వస్తు ప్రతిఫలతి, త్వయి తు సాపరాధే వస్తుని పురఃస్థితేఽప్యపరాధలక్షణో ధర్మః ప్రతిబిమ్బితః, న తు సాపరాధో ధర్మిత్యా-దర్శాదధికత్వాదాశ్చర్యరూపోఽసీతి॥౫౬॥

స్వాపరాధం నిశ్చిత్య తత్క్షమాం ప్రార్థయతే—

అనార్యమప్యాచరితం కుమార్యా భవాన్మమ క్షామ్యతు సౌమ్య! తావత్।

హంసోఽపి దేవాంశతయాసి వన్ద్యః శ్రీవత్సలక్ష్మేవ హి మత్స్యమూర్తిః॥౫౭॥

అనార్యమితి॥ హే సౌమ్య సున్దర! భవాన్ కుమార్యా బాలాయా మమానార్యమనుచితమప్యాచరితమాచరణం తావత్ప్రథమం క్షామ్యతు సహతామ్। ఈప్సితప్రశ్నోత్తరం తు పశ్చాద్వక్తవ్యమ్। అజ్ఞస్య హ్యపరాధః క్షన్తవ్య ఇతి 'కుమారీ' పదమ్। రాజపుత్ర్యాః పక్షిణి మయి ప్రార్థనమనుచితమిత్యత ఆహ— హంసోఽపి త్వం దేవాంశతయా వన్ద్యోఽసి పూజ్యోఽసి। దేవాంశత్వం బ్రహ్మవాహనత్వాన్యథానుపపత్త్యా। తతః ప్రార్థ్యస ఇతి భావః। క ఇవ— శ్రీవత్సో లక్ష్మ చిహ్నం యస్య స మత్స్యమూర్తిర్మత్స్యస్వరూప ఇవ। శ్రీవత్సచిహ్నో దేవాంశో మత్స్యోఽపి పూజ్యతే తథా త్వమ్। 'సౌమ్యం తు సున్దరే' ఇత్యమరః। దేవతాధికారే సోమాట్టయణో విధానాత్ సౌమ్య ఇతి చిన్త్యమ్। సోమస్య చన్ద్రస్యేయం సౌమీ సుధా తామర్హతి దణ్డాదిత్వాద్యప్రత్యయే సౌమ్య దేవతుల్య ఇత్యర్థ ఇతి సమర్థనీయమ్॥౫౭॥

దర్శనస్తుతిద్వారేణ 'తవేప్సితం కిం విదధే' (నైం ౩।౫౨) ఇత్యస్యోత్తరమాహ—

మత్ప్రీతిమాధిత్ససి కాం త్వదీక్షాముదం మదక్ష్ణోరపి యాతిశేతామ్।
నిజామృతైర్లోచనసేచనాద్వా పృథక్కిమిన్దుః సృజతి ప్రజానామ్॥౫౮॥

మదితి॥ యా ముద్ హర్షః మదక్ష్ణోర్మన్నేత్రయోః త్వదీక్షాముదం త్వదవలోకనజాతమపి హర్షమతిశేతామతిక్రామతు తస్మాదపి హర్షాదధికా భవతు। త్వం తాం కాం మత్ప్రీతిం మమ ముదమాధిత్ససి ఆధాతుం కర్తుమిచ్ఛసి। సా కాపి నాస్తి। ఏషైవ తతోఽప్యధికేతి భావః। ఏతదేవ దృష్టాన్తేన ద్రఢయతి— 'వా' ఇవార్థః। యథా ఇన్దుర్నిజామృతైః స్వీయపీయూషైః ప్రజానాం లోచనసేచనాన్నేత్రసేకాత్ పృథగన్యదధికం కిమివ సృజతి, అపి తు నేత్రసంతోషాదన్యన్న కిమపి, తథా త్వద్దర్శనాదధికం కిమపి మదీప్సితం నేతి భావః। అయమభిప్రాయః— చన్ద్రస్య లోకానాం నేత్రాహ్లాదకత్వమేవ, న త్వజరామరత్వాదికరణసామర్థ్యమ్, తథా త్వాదృశానామపి దర్శనేన నేత్రాహ్లాదకత్వమేవ, న త్వధికాభిలాషకరణసామర్థ్యమితి తస్యాభిమానోత్పాదనేన నలప్రాప్తిపర్యవసాయీ మమ సంతోష ఇతి సూచితమ్। తస్మాద్యథా మమ నలప్రాప్తిస్తథా యతస్వేత్యర్థః। సేచనాత్ 'పృథగ్వినా—' (౨।౩।౩౨) ఇతి పఞ్చమీ॥౫౮॥

నను తవ కో మనోరథస్తం వదేత్యత ఆహ—

మనస్తు యం నోజ్ఝతి జాతు యాతు మనోరథః కణ్ఠపథం కథం సః।

కా నామ బాలా ద్విజరాజపాణిగ్రహాభిలాషం కథయేదలజ్జా॥౫౯॥

మనస్త్వితి॥ హే హంస ! స మనోరథః కణ్ఠపథం కణ్ఠమార్గం వచనగోచరం కథం కేన ప్రకారేణ యాతు, అపితు న కేనాపి। స కః—తు పునర్యమభిలాషం మనోఽన్తఃకరణం జాతు కదాచిదపి నోజ్ఝతి న త్యజతి। అన్తఃకరణస్యాధోదేశాత్ కణ్ఠస్య చోర్ధ్వదేశాదిత్యర్థః। అథ రథోఽపి గర్తపాతాదినా ధ్వస్తం పన్థానం నావతరతి। సర్వత్రాపి మనసో గతిసాధనత్వాదభిలాషోఽపి మనసో రథః। అథ చ యో వక్తుమపి న శక్యతే స కర్తుం కథం శక్యత ఇతి దుఃసాధత్వమ్। తదేవాహ— 'నామ' సంభావనాయామ్। అలజ్జా నిర్లజ్జా సాధ్యమసాధ్యమిత్యజానానా సతీ కా బాలా ద్విజరాజస్య చన్ద్రస్య పాణినా గ్రహాభిలాషం గ్రహణాభిలాషం కథయేత్, అపి తు హస్తేన చన్ద్రం గ్రహీతుం మమ వాఞ్ఛేతి కాపి న కథయతి। హస్తేన చన్ద్రప్రాప్తిర్యథాఽశక్యా తథా మన్మనోరథప్రాప్తిరితి భావః। 'ద్విజ' ఇతి సంబుద్ధిః। రాజ్ఞశ్చన్ద్రస్యేతి వా। అథ చ స్వాభిలాషం కథయతి— ద్విజానాం రాజా సమ్రాట్ నలస్తద్వివాహేచ్ఛాం కా కథయేత్, అపి తు న కాపి। నలవివాహేచ్ఛా మమేతి కథం కథయేయమితి భావః। అథ చ సలజ్జత్వాద్వక్తుం న శక్యత ఇత్యాహ— హే ద్విజరాజ! కా స్త్రీ పాణిగ్రహే వివాహేఽభిలాషమిచ్ఛాం నిర్లజ్జా సతీ ప్రకటయేత్। అపి త్వేవం ప్రౌఢైవ కథయతి న బాలేత్యర్థః॥౫౯॥

వాచం తదీయాం పరిపీయ మృద్వీం మృద్వీకయా తుల్యరసాం స హంసః।

తత్యాజ తోషం పరపుష్టఘుష్టే ఘృణాం చ వీణాక్వణితే వితేనే॥౬౦॥

వాచమితి॥ స హంసో మృద్వీకయా ద్రాక్షయా తుల్యో రసో మధురరసో యస్యాస్తాం మృద్వీం కోమలాం తదీయాం భైమీసంబన్ధినీం వాచం పరిపీయాకర్ణ్య పరపుష్టానాం కోకిలానాం ఘుష్టే కూజితే తోషం హర్షం తత్యాజ। తథా,—వీణాక్కణితే వీణానినాదేఽపి ఘృణాం జుగుప్సాం వితేనే చకార। పికకూజితవీణాక్వణితాభ్యామపి తద్వాక్కోమలా సరలా చేతి భావః। "మృద్వీకా గోస్తనీ ద్రాక్షా" ఇత్యమరః। మృద్వీకా 'వోతో గుణవచనాత్' (౪।౧।౪౪) ఇతి జీషన్తాత్సంజ్ఞాయాం కని 'కేఽణః' (౭।౪।౧౩) ఇత్యస్య సంజ్ఞాపూర్వకవిధిత్వాద్ధ్రస్వత్వాభావః। ఘుష్ట ఇత్యప్రజ్ఞానార్థత్వాద్ 'ఘుషిరవిశబ్దనే' ఇతి నిష్ఠాయా ఇణ్నిషేధః। ఘో (ఘు)షిమనిటం కేచిత్పఠన్తి॥౬౦॥

మన్దాక్షమన్దాక్షరముద్రముక్త్వా తస్యాం సమాకుఞ్చితవాచి హంసః।

తచ్ఛంసితే కించన సంశయాలుర్గిరా ముఖామ్భోజమయం యుయోజ॥౬౧॥

మన్దాక్షమితి (క్షేతి)॥ అయం హంసః తచ్ఛంసితే తస్యా వచనే అప్రకటస్వల్పోకత్వాదేవ కించన సంశయాలుః సందిహానః సన్ ముఖామ్భోజం ప్రశస్తం ముఖం గిరా వాచా యుయోజ। వదతి స్మేత్యర్థః। కస్యాం సత్యామ్— తస్యాం భైమ్యాం మన్దాక్షేణ లజ్జయా మన్దా స్వల్పాక్షరముద్రా వర్ణవిన్యాసో యస్యాం క్రియాయాం తథా ఉక్త్వా సమాకుఞ్చితా వాక్ యయా తూష్ణీంభూతాయాం సత్యామ్। ముఖామ్భోజమ్ 'ప్రశంసావచనైశ్చ' (౨।౧।౬౬) ఇతి సమాసః॥౬౧॥

కరేణ వాఞ్ఛేవ విధుం విధర్తుం యమిత్థమాత్థాదరిణీ తమర్థమ్।

పాతుం శ్రుతిభ్యామపి నాధికుర్వే వర్ణం శ్రుతేర్వర్ణ ఇవాన్తిమః కిమ్॥౬౨॥

కరేణేతి॥ హే భైమి! కరేణ విధుం చన్ద్రం విధర్తుం గ్రహీతుం వాఞ్ఛేవ స్పృహేవ నతు తాత్త్వికీ స్పృహా। ఇత్థమనేనైవ గోప్యాకారేణ ఆదరిణీ ఆదరయుక్తా, అదరిణీ నిర్భయా అకమ్పయుక్తా వా త్వం యమర్థం ప్రయోజనమాత్థ బ్రూషే అహం తమర్థం శ్రుతిభ్యాం కర్ణాభ్యాం పాతుం సాదరం శ్రోతుమపి కిం నాధికుర్వే నాధికారీభవామి। కర్తుం యద్యపి న సమర్థస్తథాపి శ్రోతుం శక్త ఏవేతి 'అపి' శబ్దార్థః। అథ చ తమర్థం కర్తుమప్యధికారీ భవామి, కిం పునః శ్రోతుమితి 'అపి' శబ్దార్థో వా। అన్తఃకరణేన జ్ఞాత ఏవ (మేవ) శ్రోతుమపి నాధికుర్వే, అపి తు అధికుర్వ ఏవేతి వా। కః కిమివ—అన్తిమో వర్ణః శూద్రః శ్రుతేర్వేదస్య వర్ణమక్షరమివ। వేదాక్షరశ్రవణే శూద్రస్యాధికారో నాస్తి తథా మమ నేతి భావః। ఆత్థేతి భూతేఽపి 'వర్తమానసామీప్యే—' (౩।౩।౧౩౧) ఇతి వర్తమానవత్ప్రత్యయః। అన్తిమః 'అన్తాచ్చ' (వాం ౨౮౪౬) ఇతి వక్తవ్యాడ్డిమచ్॥౬౨॥

అవాప్యతే వా కిమియద్భవత్యా చిత్తైకపద్యామపి విద్యతే యః।

యత్రాన్ధకారః కిల చేతసోఽపి జిహ్మేతరైర్బ్రహ్మ తదప్యవాప్యమ్॥౬౩॥

అవాప్యత ఇతి॥ హస్తేన చన్ద్రధారణవద్దుష్ప్రాపత్వం యదుక్తం తన్న కించిదిత్యాహ— యోఽర్థః చిత్తైకపద్యామన్తఃకరణలక్షణే క్రమగమ్యేఽతిసూక్ష్మే మార్గేఽపి విద్యతే స భవత్యావాప్యతే ప్రాప్యతే। 'వా' నిశ్చయే। చన్ద్రధారణదృష్టాన్తేన యత్తస్యార్థస్య దుష్ప్రాపత్వమియత్కిమ్। ఇయద్గౌరవం కిమర్థమ్। తన్న కార్యమిత్యర్థః। అథ చ– పరచిత్తగోచరో విషయః సుజ్ఞేన జ్ఞాయతే, ఇయద్గోపనం తస్య కిమర్థమ్? స మయా జ్ఞాత

ఇత్యర్థః। ఏకమార్గే స్థితం వస్తు సర్వైరపి జ్ఞాయతే। ఏతద్దృష్టాన్తేన ద్రఢయతి— 'కిల' ఇతి శ్రుతౌ। యత్ర బ్రహ్మణి చేతసోఽప్యన్ధకారః 'యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహ' (తైం ౨।౧।౪) ఇతి శ్రుతేః। యన్మనోగోచరో న భవతి తదపి స్వప్రకాశం బ్రహ్మ జిహ్మేతరైరనలసైరవాప్యం ప్రాప్యం ప్రాప్యత ఇత్యర్థః। కిం పునర్మనోగోచరః। తతశ్చ సూక్ష్మదర్శినా మయా తవాభిప్రాయో జ్ఞాత ఏవ। త్వయా కిమితి గోప్యత ఇతి భావః। 'వర్తన్యేకపదీతి చ', 'జిహ్మస్తు కుటిలేఽలసే' ఇత్యమరః। ఏకపదీ 'సంఖ్యాసుపూర్వస్య' (౫।౪।౧౪౦) ఇత్యన్తలోపే 'పాదోఽన్యతరస్యామ్' (౪।౧।౧౮) ఇతి జీపి పదాదేశః। అవాప్యమ్ 'శకి లిఙ్ చ' (౩।౩।౧౭౨) ఇతి కృత్యః॥౬౩॥

మదుక్తమజానన్నేవాభిమానేన జ్ఞాతమితి వదసీత్యాశఙ్కయామాహ—

ఈశాణిమైశ్వర్యవివర్తమధ్యే! లోకేశలోకేశయలోకమధ్యే।

తిర్యఞ్చమప్యఞ్చ మృషానభిజ్ఞరసజ్ఞతోపజ్ఞసమజ్ఞమజ్ఞమ్॥౬౪॥

ఈశేతి॥ ఈశస్యేశ్వరస్యాష్టవిధైశ్వర్యమధ్యేఽణిమలక్షణం యదైశ్వర్యం తస్య వివర్తస్తాత్త్వికోఽన్యథాభావస్తత్త్వతోఽణిమైశ్వర్యమేవ జాతో మధ్యో యస్యాస్తత్సంబుద్ధిః హే కృశోదరి! త్వం లోకేశో బ్రహ్మ తస్య లోకేశయా లోకవర్తినో లోకా జనా స్తేషాం మధ్యేఽజ్ఞం మూర్ఖం తిర్యఞ్చమపి మామేవంభూతం అఞ్చ జానీహి పూజయ వా। కింభూతం మామ్— మృషా అసత్యం తస్యానభిజ్ఞా అజ్ఞాతారః సత్యవాదినో రసజ్ఞాః సహృదయా స్తేషాముభయేషాం భావస్తత్తా సత్యవాదితా, సహృదయతా చ తద్విషయే ఉపజ్ఞా ఆద్యం జ్ఞానం యస్య ఏవంవిధశ్చాసౌ సమజ్ఞశ్చ। 'సమ' శబ్దస్య 'సర్వ' శబ్ద పర్యాయత్వాత్ సర్వజ్ఞస్తమేవంవిధస్వరూపం మాం అజ్ఞమలీకభాషిణం, అహృదయం మూర్ఖం చ యథా తవేచ్ఛా తథా జానీహీత్యర్థః। సత్యవాదినాం సహృదయానాం సర్వజ్ఞానాం చ మధ్యే ప్రథమగణనీయోఽహం మిథ్యాభాష్యహృదయో మూర్ఖశ్చ కథం స్యామితి భావః। మృషానభిజ్ఞా సత్యవాదినీ రసజ్ఞా జిహ్వా యేషాం తేషాం భావః సత్యవాదితా, ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞా ఆద్యం జ్ఞానం మృషానభిజ్ఞరసజ్ఞతాయా ఉపజ్ఞా మృషానభిజ్ఞరసజ్ఞతోపజ్ఞం, తేన సమజ్ఞా కీర్తిర్యస్య। ఏవం సత్యవాదితా ప్రథమం కస్మాదుత్పన్నేతి జిజ్ఞాసాయాం తస్యాః ప్రథమోత్పత్తికారణత్వేనాహమేవ ఖ్యాత ఇత్యేవంరూపమజ్ఞం మాం జానీహీతి వా। లోకేశయ ఇతి 'అధికరణే శేతేః' (౩।౨।౧౫) ఇత్యచి 'శయవాసవాసిష్వ—'(౬।౩।౧౮) ఇతి సప్తమ్యా అలుక్। రసజ్ఞతోపజ్ఞ ఇత్యత్ర (పక్షే) 'ఆతశ్చోపసర్గే' (౩।౩।౧౦౬) ఇత్యఙి 'ఉపజ్ఞోపక్రమం—'

(౨।౪।౨౧) ఇత్యాదినా నపుంసకత్వమ్। సమ్యైః సర్వైర్జ్ఞాయతే ఇతి సమజ్ఞా కీర్తిః 'ఘఞర్థే కవిధానమ్' (వాం ౩౨౩౪) ఇతి కః॥౬౪॥

సత్యవాదిత్వమేవ ప్రకటయతి—

మధ్యే శ్రుతీనాం ప్రతివేశినీనాం సరస్వతీ వాసవతీ ముఖే నః।
హ్నియేవ తాభ్యశ్చలతీయమద్ధా పథాన్న సత్సఙ్గగుణేన నద్ధా॥౬౫॥

మధ్య ఇతి॥ హే భైమి! నోఽస్మాకం ముఖే వర్తమానా సరఖతీ వాణీ ప్రతివేశినీనాం నికటగృహవర్తినీనాం శ్రుతీనాం వేదానాం మధ్యే వాసవతీ స్థితిమతీ యస్మాత్తస్మాత్తాభ్యః శ్రుతిభ్యో హ్నియేవ అద్ధా నిశ్చయేన అపథాదపథం కుమార్గం ప్రాప్య। ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ। న చలతి న వ్యభిచరతి। యతః— సతా సహ సఙ్గః స ఏవ గుణ స్తేన నద్ధా సంబద్ధా। సత్సఙ్గేన కాచిద్యథా న వ్యభిచరతి। వేదసాహచర్యాన్మద్వాణ్యపి సత్యైవేత్యర్థః। 'సత్యే త్వద్ధాఞ్జసా ద్వయమ్'। అపథాన్కుమార్గాన్ప్రతి న చలతి న గచ్ఛతి, కింతు సమీచీనమార్గాన్ప్రత్యేవ గచ్ఛతీతి వా। 'లిఙ్గమశిష్యం లోకాశ్రయత్వాల్లిఙ్గస్య' ఇతి, 'అపథం నపుంసకమ్' (౨।౪।౩౦) ఇత్యేతన్నాశ్రీయతే। అథవా 'పథి' శబ్దపర్యాయః 'పథ' శబ్దోఽకారాన్తోఽప్యస్తి। అథవా 'అద్ధాపథాత్' ఇత్యేకమేవ పదమ్। అద్ధాపథాత్ సత్యమార్గాన్న చలతీత్యర్థః। అథ చ— సఙ్క్షోభనః సఙ్గః సంధిర్యస్య తేన గుణేన దృఢయా రశనయా బద్ధా కాచిద్యథా న చలతి తథేయమపి। మద్వాణ్యాః శ్రుతయః ప్రతివేశిన్యో భవన్తి। అత ఏవ తత్సదృశమేవ వ్యవహరన్తి నాన్యథా॥౬౫॥

అథ త్వమభిప్రాయం కథయేతి ప్రరోచనార్థం స్వసామర్థ్యం ద్యోతయతి—

పర్యఙ్కతాపన్నసరస్వదఙ్కాం లఙ్కాం పురీమప్యభిలాషి చిత్తమ్।
కుత్రాపి చేద్వస్తుని తే ప్రయాతి తదప్యవేహి స్వశయే శయాలు॥౬౬॥

పర్యఙ్కేతి। హే భైమి! తే చిత్తం మనో లఙ్కాం పురీమప్యభిలాషి ద్రష్టుం గన్తుం వా అభిలాషుకం సత్ కుత్రాప్యన్యత్ర కస్మింశ్చిల్లఙ్కాయాః సకాశాదతితరాం దుష్ప్రాపే వస్తుని విషయే చేత్ప్రయాతి గచ్ఛతి త్వం తదపి తదుభయమపి స్వశయే స్వహస్త ఏవ శయాలు

విద్యమానమవేహి జానీహి। కుత్రాపి వస్తుని అభిలాషి తవ చిత్తం లజ్కాయాం విద్యమానవస్తుప్రాప్త్యర్థం లజ్కామపి ప్రయాతి తదపీతి వా యోజనా। దుష్ప్రాపవస్తునః సాధకోఽహమేవేతి భావః। కింభూతాం లజ్కామ్— సరస్వతః సముద్రస్యాఙ్కో మధ్యః। పరితః సర్వదిక్షు అఙ్కతాం చిహ్నతాం పరివేష్టనం వా ఆపన్నః ప్రాప్తః సరస్వదఙ్కో యస్యాః సా తామ్। పర్యఙ్కతాం మఞ్చతామ్। సముద్రాఙ్కే సుఖేన తిష్ఠతీత్యర్థః। పర్యఙ్కతాం యోగపట్టత్వం ప్రాప్తః సముద్రోఽఙ్కశ్చిహ్నం యస్యా ఇతి వా। పర్యఙ్కతాం బృసీత్వం వా। సముద్రమధ్యే తిష్ఠతీత్యర్థ ఇతి వా। సర్వథా లజ్కాయా దుష్ప్రాపత్వం సూచితమ్। యా ఏవంవిధా దుష్ప్రాపా తామపి హస్తగతామవేహి, కిం పునరన్యామ్। కుత్రాపి కోః పృథివ్యాః త్రాణం త్రాః తామాప్నోతీతి కుత్రాప్। 'క్విప్ చ' (౩।౨।౭౬) ఇతి క్విప్, తస్మిన్ రాజలక్షణే వస్తుని వా। పర్యఙ్క ఇతి వికల్పత్వాల్లత్వాభావః। అపేః పదార్థే సంభావనాయాం సముచ్చయే వా కర్మప్రవచనీయత్వాల్లజ్కామితి ద్వితీయా। అభిలాషస్య (షిశబ్దస్య) గమ్యాదిపాఠాద్వా। తదితి సా చ లజ్కా చ తచ్చ వస్తు తత్ 'నపుంసకమనపుంసకేన–' (౧।౨।౬౯) ఇత్యేకశేషః పాక్షికమేకత్వం చ ॥౬౬॥

ఇతీరితా పత్త్రరథేన తేన హ్రీణా చ హృష్టా చ వభాణ భైమీ।

చేతో నలజ్కామయతే మదీయం నాన్యత్ర కుత్రాపి చ సాభిలాషమ్ ॥౬౭॥

ఇతీతి ॥ తేన పత్త్రరథేన పక్షిణా ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణేరితోక్తా హ్రీణా నిజాభిలాషకథనప్రస్తావేన లజ్జితా స్వాభిలాషస్య ప్రాపకోఽహమితి తేనోక్తత్వాద్ధృష్టా ఆహ్లాదయుక్తా। విస్మితేతి యావత్। భైమీ ఇతి బభాణావోచత్। ఇతి కిమ్—మదీయం చేతో లజ్కాం న అయతే ప్రాప్నోతి। అభిలష్యతీత్యర్థః। అన్యత్ర చాన్యత్రాపి కుత్రాపి రాజని వా న చ నైవ సాభిలాషమ్। అథ చ—నలం నలనామానం రాజానం కామయతే। తదతిరిక్తేఽన్యవస్తుని నైవ సాభిలాషమితి శ్లిష్టమవోచత్। 'తర (పత) త్పత్రరథాణ్డజాః' ఇత్యమరః। హ్రీణా ' నుదవిద—' (౮।౨।౫౬) ఇతి నిష్ఠానత్వమ్। అప్రాప్యవస్తుప్రాపకోఽహమితి హంసోక్తిం శ్రుత్వా హృష్టా సరోమాఞ్చా। తతశ్చ హృషేర్లోమహర్షవిషయత్వాద్ 'హృషేర్లోమసు' (౭।౨।౨౯) ఇత్యేవేడ్వికల్పః। ఏవం సర్వత్ర జ్ఞేయమ్। 'క్వితి చ' (౧।౧।౫) ఇత్యనేనేగ్లక్షణయోరేవ వృద్ధిగుణయోః ప్రతిషేధాత్కామయత ఇత్యత్ర త్వనిగ్లక్షణత్వాదప్రతిహతప్రసరా వృద్ధిరితి జ్ఞేయమ్ ॥౬౭॥

విచిన్త్య బాలాజనశీలశైలం లజ్జానదీమజ్జదనఙ్గనాగమ్।

ఆచష్ట విస్పష్టమభాషమాణామేనాం స చక్రాఙ్గపతఙ్గశక్రః ॥౬౮॥

విచిన్త్యేతి॥ చక్రాఙ్గసంజ్ఞకానాం పతఙ్గానాం పక్షిణాం శక్రో రాజా హంసో విస్పష్టం ప్రకటమభాషమాణామేనాం భైమీం జగాదోక్తవాన్। కిం కృత్వా— బాలాజనస్య శీలం స్వభావ ఏవ దుర్లక్ష్యత్వాదతిగహనత్వాచ్చ శైలః పర్వతస్తం లజ్జారూపాయాం నద్యాం మజ్జన్క్రీడన్ అనఙ్గః కామస్తల్లక్షణో నాగో హస్తీ యత్ర ఏవంవిధం విచిన్త్య విచార్య। కామపీడితోఽపి బాలాజనో లజ్జయా కామమాచ్ఛాయ స్వాభిలాషం న కథయతీతి విచార్యం విస్పష్టవాదనార్థంమేతామాహ స్మేత్యర్థః। అథ చ— పర్వతనద్యాం హస్తీ మజ్జతీత్యుక్తిః। 'చక్రాఙ్గా మానసౌకసః' ఇత్యమరః॥౬౮॥

నృపేణ పాణిగ్రహణస్పృహేతి నలం మనః కామయతే మమేతి।

ఆశ్లేషి న శ్లేషకవేర్భవత్యాః శ్లోకద్వయార్థః సుధియా మయా కిమ్॥౬౯॥

నృపేణేతి॥ హే భైమి! శ్లేషకవేః పూర్వం రాజకర్తృకే పాణిగ్రహణే మమ వాఞ్ఛేతి, అనన్తరం మమ మనో నలమభిలష్యతీతి చ శ్లిష్టకవిత్వకారిణ్యా భవత్యాస్తవ క్రమేణ 'కా నామ బాలా' (నైం ౩।౫౯), 'చేతో నలఙ్కామయతే' (నైం ౩।౬౭) ఇత్యాదేః శ్లోకద్వయస్యార్థోఽభిప్రాయః సుధియా విదుషాపి కేనచిన్నాశ్లేషి నాజ్ఞాయి, మన్దప్రజ్ఞేన మయా నాజ్ఞాయీతి కిం వాచ్యమ్। అథ చ విదుషా శ్లేషాదివివరణే పటునా మయా నాజ్ఞాయి కిమ్, అపి తు జ్ఞాత ఏవ। కిమర్థం గోపాయసీతి భావః। 'స్వధియా' ఇతి పాఠే స్వీయబుద్ధ్యైవ, న త్వన్యబుద్ధ్యా॥౬౯॥

యది మమాభిప్రాయో జ్ఞాత ఏవ తర్హి లజ్జాం త్యాజయిత్వా పునః పునః కిమితి వాదయసీత్యాశఙ్క్యాహ—

త్వచ్చేతసః స్థైర్యవిపర్యయం తు సంభావ్య భావ్యస్మి తమజ్ఞ ఏవ।

లక్ష్యే హి బాలాహృది లోలశీలే దరాపరాద్ధేషురపి స్మరః స్యాత్॥౭౦॥

త్వచ్చేతస ఇతి॥ 'తుః' పునరర్థే। అహం బాలభావాత్త్వచ్చేతసః తవ మనసః స్థైర్యవిపర్యయం చాఞ్చల్యం సంభావ్య సంచిన్త్య పునస్తమజ్ఞ ఏవ తవాభిప్రాయమజానాన ఏవ భావ్యస్మి। 'తదశః' ఇతి పాఠే శ్లోకద్వయస్యార్థస్యాజ్ఞ ఇతి వా। ఏవకార ఇవార్థో వా। జ్ఞాతోఽప్యర్థః కిమజ్ఞాత ఇత్యుచ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ— హి యస్మాద్బాలత్వాదేవ లోలశీలే

చఞ్చలస్వభావే బాలాహృది బాలాహృదయలక్షణే లక్ష్యే విషయే స్మరోఽపి దరం ఈషదపరాద్ధేషుశ్చ్యుతసాయకః స్యాద్భవేదితి సంభావ్యతే। కామస్యాపి మనోభవత్వాత్తేనాపి యజ్జ్ఞాతుం న శక్యతే తత్రాన్యస్య కా కథా। బాలానాం చిత్తచాఞ్చల్యాన్నలాభిలాషనిశ్చయాభావాదజ్ఞ ఏవ జాతోఽస్మీతి భావః। అతో నిశ్చయార్థం పునర్వాదయామీత్యర్థః। అథ చ— బాలానామల్పకామత్వాత్కామబాణస్తథా న పీడయతి యథా తరుణీనామితి తస్య చ్యుతసాయకత్వం యుక్తమ్। అన్యోఽపి ధానుష్కశ్చఞ్చలే లక్ష్యే చ్యుతసాయకో భవతి। భావ్యస్మి భవామీతి 'ధాతుసంబన్ధే ప్రత్యయాః' (౩।౪।౧) ఇతి ప్రత్యయః। 'అపిః' సంభావనాయామ్॥౭౦॥

అథ నిశ్చయాభావే మాదృశేన రాజా బోధయితుం శక్యో నేత్యాహ—

మహీమహేన్ద్రః ఖలు నైషధేన్దుస్తద్బోధనీయః కథమిత్థమేవ।
ప్రయోజనం సాంశయికం ప్రతీదృక్పృథగ్జనేనేవ స మద్విధేన॥౭౧॥

మహీతి॥ స నైషధేన్దుర్నిషధదేశోద్భవజనానామిన్దురాహ్లాదకః ఖలు, యస్మాన్మహ్యాం మహేన్ద్ర ఇవ తత్తస్మాన్మద్విధేన విశ్వాస్యేన పృథగ్జనేనేవ నీచజనేనేవ స నల ఇత్థమేవ బాలాహృదయచఞ్చలత్వసమర్థనప్రకారేణ సాంశయికం సందేహచఞ్చలమీదృక్ నలాభిలాషలక్షణం ప్రయోజనం కార్యం, ఇత్థమేవావిచార్యైవ వా కథం బోధనీయః కేన ప్రకారేణ జ్ఞాపనీయః। యథావిశ్వాస్యేన మూర్ఖేణ భయం త్యక్త్వా రాజ్ఞోఽగ్రేఽవిచార్య యత్కించిదుచ్యతే తథా మయా నిశ్చితం వక్తుం న శక్యత ఇత్యర్థః। ఇత్థమేవ బాలయా త్వయాహం యథా బోధితస్తథా మయా స కథం బోధ్య ఇతి వా। 'పృథగ్జనః స్మృతో నీచే మూర్ఖే చ' ఇతి విశ్వః। మహ్యాం మహేన్ద్ర ఇవ 'సప్తమీ' (౨।౧।౪౦) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః। షష్ఠీసమాసో వా। 'గతి బుద్ధి—' (౧।౪।౫౨) ఇతి కర్మత్వే బోధనీయ ఇతి కర్మణి కృత్యః॥౭౧॥

పూర్వోక్తమేవ ద్రఢయతి—

పితుర్నియోగేన నిజేచ్ఛయా వా యువానమన్యం యది వా వృణీషే।
త్వదర్థమర్థిత్వకృతి ప్రతీతిః కీదృఙ్మయి స్యాన్నిషధేశ్వరస్య॥౭౨॥

పితురితి॥ పితుర్నియోగేన ఆజ్ఞయా నిజేచ్ఛయా వా స్వేచ్ఛయా త్వం యద్యన్యం నలవ్యతిరిక్తం యువానం తరుణం వృణీషే తర్హి త్వదర్థం తుభ్యం త్వయా భైమీ పరిణేతవ్యా ఇతి అర్థిత్వకృతి యాఞ్చాకారిణి మయి నిషధేశ్వరస్య నలస్య కీదృక్కీదృశీ ప్రతీతిర్విశ్వాసః స్యాత్। ప్రతారకోఽయమితి తస్య బుద్ధిః స్యాత్। నిశ్చయం వినా తస్యాగ్రే వక్తుం న యుక్తమిత్యర్థః। యద్యర్థే 'యది వా' ఇతి। కీదృగ్వా ఇతి వా 'వా' శబ్దో యోజనీయః। అర్థిత్వకృతి। కృఞః క్విపి తుక్॥౭౨॥

అథ సందిగ్ధే కార్యే త్వయాపి నాహం నియోజ్య ఇత్యాహ—

త్వయాపి కిం శఙ్కితవిక్రియేఽస్మిన్నధిక్రియే వా విషయే నిధాతుమ్।

ఇతః పృథక్ప్రార్థయసే తు యద్యత్కుర్వే తదుర్వీపతిపుత్రి! సర్వమ్॥౭౩॥

త్వయేతి॥ త్వయాపి శఙ్కితవిక్రియే సంభావితవరాన్తరవరణలక్షణవికారేఽస్మిన్వివాహలక్షణే విషయే నిధాతుం యోజయితుం కిం వా కిమిత్యహమధిక్రియే అధికారీక్రియే? అస్మిన్నధికారే నాహం నియోజ్య ఇత్యర్థః। హే ఉర్వీపతిపుత్రి! ఇతో వివాహలక్షణకార్యాత్పృథగన్యద్యద్యత్ప్రార్థయసే యాచసే, అహం తత్సర్వమపి కుర్వే సాధయేయమ్। ప్రార్థయసే ఇతి, కుర్వే ఇతి వర్తమానసామీప్యే లట్॥౭౩॥

శ్రవఃప్రవిష్టా ఇవ తద్గిరస్తా విధూయ వైమత్యధుతేన మూర్ధ్నా।

ఊచే హ్రియోఽపి శ్లథితానురోధా పునర్ధరిత్రీపురుహూతపుత్రీ॥౭౪॥

శ్రవ ఇతి॥ ధరిత్రీపురుహూతపుత్రీ పృథ్వీన్ద్రపుత్రీ పునరూచే। కిం కృత్వా—శ్రవః కర్ణం ప్రవిష్టాః కర్ణాన్తర్గతాస్తాః పూర్వోక్తాస్తద్గిరో హంసవాణీః వైమత్యేనాసంమత్యా ధుతేన కమ్పితేన మూర్ధ్నా విధూయేవ నిరస్యేవ। కింభూతా— హ్రియోఽపి లజ్జాయా అపి శ్లథీకృతః (అనురోధః) అనుబన్ధోఽనుసంధానం యయా। 'శ్రవః ప్రవిష్టా ఇవ' ఇతి కేచిత్। తదా ప్రతికూలత్వాదనఙ్గీకారేణ వస్తుగత్యా శ్రవణప్రవిష్టా న భవన్తీత్యతః ప్రవిష్టా ఇవేత్యుక్తమ్। అన్యేనాపి కర్ణప్రవిష్టస్య కీటాదేర్నిరాకరణార్థం శిరశ్చాలనం క్రియతే। యా లజ్జా సర్వథా త్యక్తుం న శక్యా సాపి త్యక్తేతి 'అపి శబ్దార్థః। వైమత్యమ్। దృఢాదిపాఠాద్భావే ష్యఞ్। కర్మధారయాద్వా స్వార్థే జ్ఞాపకాత్। బ్రూఞో ఞిత్త్వాద్వచేస్తఙ్॥౭౪॥

దృష్టాన్తద్వయేన పితృకర్తృకనలాన్యస్వకర్తృకపరిణయం నిరాకరోతి శ్లోకద్వయేన—

మదన్యదానం ప్రతి కల్పనా యా వేదస్త్వదీయే హృది తావదేషా।
నిశోఽపి సోమేతరకాన్తశఙ్కామోంకారమగ్రేసరమస్య కుర్యాః॥౭౫॥

మదన్యదానమితి॥ మమ అన్యస్మై నలవ్యతిరిక్తాయ వరాయ పితృకర్తృకం దానం ప్రతి ఉద్దిశ్య 'పితుర్నియోగేన—'(నైం ౩।౭౨) ఇత్యాదిర్యా కల్పనా శఙ్కా తర్కః ఏషా తావత్కల్పనా త్వదీయే హృది వేదః వేద ఇవ ప్రమాణభూతా ఇతి చేత్తర్హి త్వం నిశోఽపి రాత్రేరపి సోమాచ్చన్ద్రాదితరోఽన్యః కాన్తః ప్రియస్తస్య శఙ్కాం అస్య వేదస్యాగ్రేసరం పురోవర్తినమోంకారం కుర్యా అఙ్గీకురు। వేదస్యాగ్రేసర ఆదౌ ఓంకారో భవతి। రాత్రేశ్చన్ద్రాదన్యః కాన్తో న, తథా నలాతిరిక్తో మమేత్యర్థః। మత్కర్తృకం దానం వా। అగ్రేసరమ్ 'పురోగ్రతోగ్రేషు సర్తేః' (౩।౨।౧౮) ఇతి టః। 'అజాద్యదన్తమ్' (౨।౨।౩౩) ఇతి పూర్వనిపాతమకృత్వా 'అగ్ర' శబ్దస్య పరనిపాతకరణం సప్తమ్యేకవచనేన విగృహ్య ఏదన్తత్వార్థమ్। 'యూథం తదగ్రసర—' (రఘుం ౯।౫౫) ఇత్యాదయః ప్రయోగా అగ్రతః సరతి, అగ్రేణ వేతి సమర్థనీయాః॥౭౫॥

సరోజినీమానసరాగవృత్తేరనర్కసంపర్కమతర్కయిత్వా।
మదన్యపాణిగ్రహశఙ్కితేయమహో మహీయస్తవ సాహసిక్యమ్॥౭౬॥

సరోజినీతి॥ హే హంస! సరోజిన్యాః కమలిన్యా మానసరాగోఽన్తఃకరణానురాగః తస్య వృత్తేః సద్భావస్య స్థితేః అనర్కేణ సూర్యాదన్యేన సహ సంపర్కం సంబన్ధమతర్కయిత్వాఽవిచార్య తవేయం మమాన్యేన నలవ్యతిరిక్తేన పాణిగ్రహః పరిణయస్తచ్ఛఙ్కితా తత్తవ మహీయోఽతీవ మహత్సాహసిక్యం సాహసికత్వమ్। 'అహో' ఆశ్చర్యే। సూర్యాతిరిక్తః కాన్తః కమలిన్యాశ్చేత్తర్హి నలాతిరిక్తో మమేతి భావః। సహసాఽవిచార్యైవ వర్తతే సాహసికః 'ఓజఃసహోమ్భసా వర్తతే' (౪।౪।౨౭) ఇతి ఠక్। తతో బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ష్యఞ్॥౭౬॥

పునరపి ద్వితీయం పక్షం నిరాకరోతి—

సాధు త్వయా తర్కితమేతదేవ స్వేనానలం యత్కిల సంశ్రయిష్యే।
వినామునా స్వాత్మని తు ప్రహర్తుం మృషాగిరం త్వాం నృపతౌ న కర్తుమ్॥౭౭॥

సాధ్వీతి॥ హే హంస! ఏతత్త్వయా సాధు సమ్యక్తర్కితమూహితమ్। 'కిల' ఉపహాసే। యత్స్వేనాత్మనైవ స్వేచ్ఛయా అనలం నలాదన్యం సంశ్రయిష్యే। 'కిల' చేదిత్యర్థే, యద్యర్థే వా। నలాదన్యం చేత్ సంశ్రయిష్యే తర్హి తు పునరమునా నలేన వినా నలప్రాప్త్యభావే స్వాత్మని స్వవిషయే స్వప్రహారం కర్తుమనలమగ్నిమేవ సంశ్రయిష్యే। న తు త్వాం నృపతౌ నళే మృషాగిరం మిథ్యావాణీకం కర్తుం నలాదన్యం సంశ్రయిష్యే। త్వం చేన్నాఙ్గీకరోషి తర్హ్యగ్నావాత్మఘాతం కరిష్యామీతి తస్య పురస్తాత్కథయేతి భావః। స్వాత్మనీతి కర్మావివక్షయా సప్తమీ॥౭౭॥

ఏతద్వచనం ప్రతారణమాత్రం, నతు సత్యమిత్యత ఆహ—

మద్విప్రలభ్యం పునరాహ యస్త్వాం తర్కః స కిం తత్ఫలవాచి మూకః।
అశక్యశఙ్కావ్యభిచారహేతుర్వాణీ న వేదా యది సన్తు కే తు॥౭౮॥

మదితి॥ హే హంస ! యస్తర్కస్త్వాం పునర్మద్విప్రలభ్యం మయా ప్రతారణీయమాహ స తర్కః తస్య ప్రతారకస్య ఫలం ప్రయోజనం తద్విషయిణ్యాం వాచి కిం మూకః ప్రతారణస్య ఫలం కిమితి న వదతి, న వదతి చేన్మాస్త్యేవ తత్। తతశ్చ అశక్యా శఙ్కా యేషామేవంవిధా వ్యభిచారహేతవోఽజ్ఞానాదయో యస్యాః [యస్యా వ్యభిచారకారణం శఙ్కితుం న శక్యతే] ఏవంవిధా అవ్యభిచారిణీ వాక్ యది వేదా న వేదవత్ప్రమాణభూతా న భవేత్, తర్హి కే తు పునర్వేదాః సన్తు। అవ్యభిచరితవాక్త్వమేవ వేదత్వమ్। ఏవంవిధాయా అపి వాచోఽప్రామాణ్యే వేదస్యాప్యప్రామాణ్యం స్యాదిత్యర్థః। తతశ్చ పూర్వశ్లోకోక్తం మద్వచః అన్యథాశఙ్కాం విహాయ సత్యమేవ జ్ఞాతవ్యమ్। విప్రలభ్యమ్ 'పోరదుపధాత్' (౩।౧।౯౮) ఇతి యత్। శక్య ఇతి 'శకిసహోశ్చ' (౩।౧।౯౯) ఇతి యత్॥౭౮॥

పునరపి పూర్వోక్తం 'పితుర్నియోగేన—' (నైం ౩।౭౨) ఇత్యాది పక్షద్వయం యుక్త్యా నిరాకరోతి—

అనైషధాయైవ జుహోతి తాతః కిం మాం కృశానౌ న శరీరశేషామ్।
ఈష్టే తనూజన్మతనోః స నూనం మత్ప్రాణనాథస్తు నలస్తథాపి॥౨౯॥

అనైషధాయేతి॥ తాతః పితా చేచ్ఛరీరశేషాం శరీరమాత్రావశేషాం మామనైషధాయ నలవ్యతిరిక్తాయ జుహోతి దదాతి తర్హి కృశానావేవాగ్నావేవ కిం న జుహోతి వహ్నావేవ కిమితి మాం న క్షిపతి వద ఇతి కిమః ప్రశ్నార్థత్వేన నఞో నిషేధార్థత్వేన చ వ్యాఖ్యేయమ్। అఙ్గీకృత్యాప్యాహ—యద్యప్యన్యస్మై దాస్యతి తథాపి మమ ప్రాణానాం నాథస్తు నల ఏవ। 'తుః' ఏవార్థః। యతో నూనం నిశ్చితం స పితా తనూజన్మ అపత్యం తస్య తనుః శరీరం తస్యైవ ఈష్టే స్వామీ తదధీనస్థ శరీరస్య యత్కించిత్ కరోతు, ప్రాణాస్తు నలాధీనా ఏవ, పితృకర్తృకాన్యదానే నలోద్దేశేనాగ్నౌ జన్మాన్తరేఽపి తత్ప్రాప్త్యర్థం ప్రాణాంస్త్యక్ష్యామి। 'యం యం వాపి స్మరన్భావం' (భం గీం ౮।౬) ఇతి భగవద్వచనాత్। తనూజన్మతనోరితి 'అధీగర్థ–' (౨।3।౫౨) ఇతి షష్ఠీ॥ ౨౯॥

'ఇతః పృథక్ప్రార్థయసే' (నైం 3।౭3) ఇత్యుక్తం దూషయతి—

తదేకదాసీత్వపదాదుదగ్రే మదీప్సితే సాధు విధిత్సితా తే।
అహేలినా కిం నలినీ విధత్తే సుధాకరేణాపి సుధాకరేణ॥౩౦॥

తదితి॥ తస్య నలస్యైకం కేవలం దాసీత్వం తల్లక్షణం పదం వస్తు తస్మాత్సకాశాదుదగ్రే ఉత్కృష్టే మదీప్సితే మమాభిలాషే యత్తే విధిత్సితా కర్తుకామత్వం తత్సాధు ఉచితమ్, కాక్వా న సాధ్వీతి వా। నలదాసీత్వాదన్యన్న ప్రార్థయ ఇతి భావః। నలస్య దాసీత్వం సమ్యక్, అన్యస్య మహిషీత్వం నేత్యాహ— నలినీ కమలినీ సుధాయా అమృతస్యాకరేణ ఆలయేనాప్యహేలినా హేలిః సూర్యస్తస్మాదన్యేన సూర్యవ్యతిరిక్తేన సుధాకరేణ చన్ద్రేణ కిం విధత్తే కురుతే, అపి తు న కిమపి। సూర్యేఽనురాగబాహుల్యాచ్చన్ద్రే తదభావాదమృతపూర్ణోఽపి తస్మై న రోచతే తథా మమేత్యర్థః। 'సుధాకర' పదం ప్రథమం యౌగికం, ద్వితీయమయౌగికమితి న పునరుక్తిః। 'తదేకదాసీత్వ' పదాత్ వస్తునః సకాశాదధికే మదీప్సితే విధిత్సితాస్తి, ఇతి యత్తత్సాధ్వప్యనుచితమ్। తాదృశస్య మదీప్సితస్యాభావాదిత్యర్థ ఇతి వా॥౩౦॥

ఏతదేవ ద్రఢయతి—

తదేకలుబ్ధే హృది మేఽస్తి లబ్ధుం చిన్తా న చిన్తామణిమప్యనర్ఘ్యమ్।

చిత్తే మమైకః సకలత్రిలోకీసారో నిధిః పద్మముఖః స ఏవ॥౮౧॥

తదితి॥ తస్మిన్నేవైకం కేవలం లుబ్ధమభిలాషుకమేవంభూతే మే హృది అనర్ఘ్యమమూల్యం చిన్తామణిమపి తదాఖ్యరత్నవిశేషమపి లబ్ధుం ప్రాప్తుం చిన్తా మనోరథో నాస్తి। కిం పునః ఫలాన్తరమిత్యపేరర్థః। యతః—మమ చిత్తే సకలత్రిలోక్యాం సారః శ్రేష్ఠభూతశ్చ-తుఃషష్టికలాసహితః త్రైలోక్యశ్రేష్ఠశ్చ ఇతి వా। పద్మవద్రమణీయాననః స ఏవ నల ఏవైకో నిధిః స ఏవైకోఽన్తఃకరణే మయా ధ్రియతే, న చిన్తామణిః। అథ చ పద్మో నిధిర్ముఖమాదిర్యస్యైవంభూతో నిధిః స ఏవ నవనిధిరూపః। కిం చిన్తామణినేతి భావః। నిధీయత ఇతి నిధిః। కర్మణి 'ఉపసర్గే ఘోః కిః' (౩।౩।౯౨)॥౮౧॥

మమాభిలాషః కర్తవ్యశ్చేన్మదుక్తమవశ్యమేవ కర్తవ్యమితి ఖానురాగపూర్వకం శ్లోకదశకేన హంసం ప్రవర్తయతి—

శ్రుతః స దృష్టశ్చ హరిత్సు మోహాద్ధ్యాతః స నీరన్ధితబుద్ధిధారమ్।

మమాద్య తత్ప్రాప్తిరసువ్యయో వా హస్తే తవాస్తే ద్వయమేకశేషః॥౮౨॥

శ్రుత ఇతి॥ సోఽనిర్వచనీయస్వరూపో నలో మయా దూతద్విజాదిముఖాచ్ఛ్రుతః। తథా,—హరిత్సు సర్వాసు దిక్షు మోహాదున్మాదవశాద్దృష్టశ్చ। సర్వం జగత్తన్మయమేవ దృష్టమితి యావత్। తథా,—నీరన్ధ్రితా విజాతీయజ్ఞానేనావ్యవహితా నిరన్తరా బుద్ధిధారా బుద్ధిప్రవాహో యస్యాం క్రియాయాం తథా, ధ్యాతో ధ్యానేన గోచరీకృతశ్చ। ఏవం చక్షురాగాదయో నవావస్థా యథాయథం మయానుభూతాః, ఇదానీం మమ తత్ప్రాప్తిర్నలప్రాప్తిః, అసువ్యయో దశమావస్థారూపః ప్రాణనాశో వా। 'వా' శబ్దశ్చార్థే వా। ఏతద్ద్వయం తవ హస్తే ఆస్తే। త్వదధీనమేవ విద్యత ఇత్యర్థః। పరంతు ఏకస్య శేషః। ఏకశ్చాసౌ శేషశ్చేతి వా। ఏకశేషరూపేణ ద్వయం తిష్ఠతీత్యర్థః। యదా నలప్రాప్తిస్తదా నాసువ్యయః, యదా నాసువ్యయస్తదా తత్ప్రాప్తిర్న। త్వత్సకాశాన్నలం వా మృత్యుం వా ప్రాప్స్యామీతి భావః। ఏకతరస్య నిశ్చయాభావాద్ద్వయమిత్యుక్తమ్। ఏకశేషః సరూపాణాం భవతి, న తు విరూపాణామ్। అత్ర తు

విరూపయోరప్యేకశేష ఇతేరి చిత్రమ్। అథ చ—“శ్రోతవ్యః శ్రుతివాక్యేభ్యో మన్తవ్యశ్చోపపత్తిభిః। మత్వా చ సతతం ధ్యేయ ఏతే దర్శనహేతవః॥' ఇతి వచనాచ్ఛ్రవణాదినా పూర్వం విషయీకృతస్య 'తత్త్వమసి' (ఛాం౬।౮।౭) ఇతి శ్రుతౌ తచ్ఛబ్దవాచ్యస్య బ్రహ్మణః ప్రాప్తిః కస్యచిదేవ సుకృతినో భవతి, తథా మమ నలప్రాప్తిస్త్వత్ప్రసాదాదేవేత్యర్థః। బ్రహ్మాప్యద్వయమ్। అథ చ—ఏవంవిధో య ఏకస్యైవ శుద్ధస్యైవ బ్రహ్మణః శేషోఽవస్థానం తల్లక్షణమద్వయం చేత్యుక్తిః। అత్ర 'వా' శబ్దశ్చార్థః। 'ద్వయమేవ' ఇతి పాఠో వా। ధ్యాతః 'న ధ్యాఖ్యా—' (౮।౨।౫౭) ఇతి 'నత్వనిషేధః। నీరన్ధ్రా కృతా నీరన్ధ్రితా ఇతి ణ్యన్తాన్నిష్ఠా॥౮౨॥

మమ కార్యసాధనే తవ మహాంల్లాభ ఇత్యాహ—

సంచీయతామాశ్రుతపాలనోత్థం మత్ప్రాణవిశ్రాణనజం చ పుణ్యమ్।

నివార్యతామార్య! వృథా విశఙ్కా భద్రేఽపి ముద్రేయమయే! భృశం కా॥౮౩॥

సంచీయతామితి॥ ‘తదప్యవేహి స్వశయే శయాలు’ (నైం ౩।౬౬) ఇతి ఆశ్రుతస్య ప్రతిజ్ఞాతస్య పాలనం తస్మాదుత్థం జనితం పుణ్యమ్। తథా,—మమ ప్రాణానాం మహ్యమేవ విశ్రాణనం దానం తజ్జనితం చ పుణ్యం త్వయా సంచీయతాం పరిపుష్టీక్రియతామ్। ప్రతిశ్రుతకరణేన మహాన్ధర్మః, తేన చ మత్ప్రాణరక్షణాద్ధర్మో భవిష్యతీత్యర్థః। ప్రతిశ్రుతాదానే చాధర్మః, మత్ప్రాణహానిశ్చేతి స్త్రీహత్యాలక్షణశ్చాధర్మః। ఏతద్ద్వయం యథా న భవతి తథా కర్తవ్యమితి భావః। నిశ్చయాభావే కథం కార్యమిత్యత ఆహ— ఆర్య శ్రేష్ఠ! వృథా నిష్కారణికా ‘పితుర్నియోగేన—’ (నైం ౩।౭౨) ఇత్యాదివిశఙ్కా విరుద్ధా సంభావనా నివార్యతాం దూరతస్త్యజ్యతామ్। అయే హంస! భద్రేఽప్యసందిగ్ధేఽపి పదార్థే విషయే భృశమతిశయేన కేయం ముద్రా మూకీభావః? కిమితి నాఙ్గీక్రియత ఇత్యర్థః। భద్రే శుభరూపే శ్రేష్ఠే సాధౌ త్వయి ఇయం కా ముద్రా స్థితిరితి వా॥౮౩॥

అలం విలఙ్ఘ్య ప్రియవిజ్ఞ! యాఞ్చాం కృత్వాపి వామ్యం వివిధం విధేయే।

యశఃపథాదాశ్రవతాపదోత్థాత్ఖలు స్ఖలిత్వాస్తఖలోక్తిఖేలాత్॥౮౪॥

అలమితి॥ హే ప్రియవిజ్ఞ ప్రియశ్చాసౌ విజ్ఞశ్చ, విషు పక్షిషు మధ్యే జ్ఞ పక్షిశ్రేష్ఠ ఇతి వా హంస ! యాఞ్చాం మత్కృతాం ప్రార్థనాం విలఙ్ఘ్యాతిక్రమ్య అలం నాతిక్రమణీయా। ప్రియస్య

సతో విజ్ఞస్య నలస్య యాఞ్చాం విలజ్ఘ్యాలమితి వా। తథా,—విధేయే కరణీయవస్తువిషయే వివిధం వామ్యం వక్రత్వమపి కృత్వా అలమ్। న కరణీయమిత్యర్థః। 'అపిః' తుల్యకాలత్వద్యోతనార్థః। ఉభయమపి న కార్యమిత్యర్థః। తథా,—ఆశ్రవతాపదం దాతృత్వలక్షణం పదముత్తమస్థానం తస్మాదుత్థ ఉత్పన్నః తస్మాద్యశః పథాత్కీర్తిమార్గాత్ స్ఖలిత్వా పతిత్వాపి ఖలు పూర్యతాం పతనమపి న కార్యమ్। 'అపి' శబ్దోఽత్రాపి యోజ్యః। కింభూతాత్—అస్తః క్షిప్తః ఖలోక్తీనాం ఖలదుర్వచనానాం ఖేలో విలాసో యస్మిన్। హంసతుల్య ఉపకారీ అన్యో నాస్తీతి దుర్జనా అపి యథా తవ కీర్తిం వర్ణయన్తి తథా కుర్విత్యర్థః। ఆశ్రవతా వచనకారితా, ప్రతిశ్రుతకారిత్వమితి వా। పన్థా హి పదోత్థో భవతి। విజ్ఞ ఇతి 'ఇగుపధ—' (౩।౧।౧౩౫) ఇతి కః। విలఙ్ఘ్య కృత్వా, స్ఖలిత్వా ఇతి 'అలంఖల్వోః ప్రతిషేధయోః—(౩।౪।౧౮) ఇతి క్త్వాప్రత్యయః। ఆశృణోతీత్యాశ్రవః, పచాదిషు 'యజయాచ—'(౩।౩।౯౦) ఇతి నఙ యాఞ్చా॥ ౮౪॥

సోపహాసం బ్రూతే—

స్వజీవమప్యార్తముదే దదద్భ్యస్తవ త్రపా నేదృశబద్ధముష్టేః।

మహ్యం మదీయాన్యదసూనదిత్సోర్ధర్మః కరాదభ్రశ్యతి కీర్తిధౌతః॥౮౫॥

స్వేతి॥ హే హంస! మదీయానసూన్నలలక్షణాన్ప్రాణాన్ మహ్యమేవాదిత్సోర్దాతుమనిచ్ఛోః ఈదృశోఽభినవశ్చాసౌ బద్ధముష్టిశ్చ కృపణశిరోమణిస్తస్య తవ ఆర్తానాం దీనానాం ముదే హర్షాయ స్వజీవమపి స్వప్రాణమపి దదద్భ్యో జీమూతవాహనాదిభ్యః సకాశాద్యద్యస్మాత్త్రపా లజ్జా న భవతి తస్మాత్తవ కరాత్కీర్తిధౌతో యశోధవలో ధర్మో భ్రశ్యతి అధునైవ వినశ్యతి। యశో నశ్యతి ధర్మోఽపీత్యర్థః। అన్యదీయం గృహీత్వా తస్మై యో న దదాతి తస్య స్వజీవదాతృభ్యః సకాశాల్లజా కథం స్యాత్, యది స్యాత్తర్హి దద్యాదేవ। తస్మాదుభయమపి తవ నష్టమ్। తే తు జీవమపి దదుః, త్వం తు తదీయమేవ ధనం న దదాసి, కిం పునః స్వీయజీవమితి। తస్మాద్యేన ధర్మో యశశ్చ భవతి తదేవ కుర్వితి భావః। బద్ధముష్టేః కరాత్పతతీతి విరోధాభాసః। నేతి కాకుర్వా। 'కర్ణస్త్వచం శిబిర్మాంసం జీవం జీమూతవాహనః। దదౌ దధీచిరస్థీని కిమదేయం మహాత్మనామ్॥' ఇతి వచనం జీవదానే ప్రమాణమ్। 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి నిషేధాదసూనితి ద్వితీయా। ధౌతః ధావేర్నిష్ఠాయామూఠి వృద్ధిః॥౮౫॥

త్వయా మత్కార్యే కృతే ప్రత్యుపకర్తుమశక్యత్వేనాహమధమర్ణో యథా స్యాం తథా కుర్విత్యాహ—

దత్త్వాత్మజీవం త్వయి జీవదేఽపి శుధ్యామి జీవాధికదే తు కేన।

విధేహి తన్మాం త్వదృణాన్యశోద్ధుమముద్రదారిద్ర్యసముద్రమగ్నామ్॥౮౬॥

దత్త్వేతి॥ హే హంస ! జీవదే ప్రాణదే త్వయి ఆత్మనో జీవం దత్త్వాపి శుధ్యామ్యనృణీభవామి, జీవాధికం నలం దదాతి తస్మింస్త్వయి కేన తు పునః ప్రకారేణ శుధ్యామి। కేవలజీవదత్వే తు జీవదానేనానృణీభవనం యుక్తమ్, జీవాధికదత్వే తు జీవే దత్తేఽప్యనృణీభవితుం న శక్యతే। జీవాధికమన్యత్కిమపి న విద్యత ఇతి భావః। యతః— తస్మాత్త్వదృణాన్యశోద్ధుమనపాకర్తుం మామముద్రో నిర్మర్యాదో దారిద్ర్యసముద్రః తత్ర మగ్నామతిదరిద్రాం విధేహి। తవాధమర్ణో యథా స్యాం తథా కుర్వితి భావః। జీవాధికదో భవేతి భావః। 'ఋణ' శబ్దస్త్వత్రోపకారపరః। అశోధనం ప్రత్యుపకారాకరణమ్। అత్ర భైమీజీవ ఏవ 'జీవ' శబ్దేన గృహ్యతే। ప్రాణేభ్యోఽప్యధికం నలం దదాతీతి జీవాధికదః ఏవంవిధేఽత ఏవ జీవదే నలదాన ఏవ మమ ప్రాణనం యతః। ఏవంవిధే త్వయ్యాత్మనః ప్రాణాన్దత్త్వాపి ఆత్మజీవవ్యయసాధ్యముపకారం కృత్వాపి కేన పునః ప్రకారేణానృణీభవామి, అపి తు ప్రాణవ్యయసాధ్య ఉపకారే కృతేఽపి మమానృణత్వం యతో న భవేదితి వా యోజనా॥౮౬॥

అస్మిన్కార్యే కృతే ఫలసద్భావేన త్వయైతత్కరణీయమిత్యాహ—

క్రీణీష్వ మజ్జీవితమేవ పణ్యమన్యన్న చేదస్తి తదస్తు పుణ్యమ్।

జీవేశదాతర్యది తే న దాతుం యశోఽపి తావత్ప్రభవామి గాతుమ్॥౮౭॥

క్రీణీష్వేతి॥ హే హంస ! మజ్జీవితం జీవమేవ పణ్యం విక్రేయం వస్తు క్రీణీష్వ। ప్రియదానమూల్యేనేతి శేషః। మహ్యమేవ తత్క్రయేణ ప్రయచ్ఛ। నను తుభ్యం క్రయేణ జీవదానే మమ కో లాభ ఇత్యాశఙ్క్యాహ— అన్యద్ధనాదికం చేద్యద్యపి నాస్తి తత్తథాపి పుణ్యమస్తు భవతు। జీవితదానే చ జీవాధికదానే చ జీవాధికదానేన వినాఽన్యత్ మూల్యం యద్యపి న విద్యతే।

తథాపి తస్య స్థానే శ్రేయ ఏవ భవత్విత్యర్థః। నను పుణ్యం పారలౌకిక, అహమైహికమపి కిమపి వాఞ్ఛామీత్యాశఙ్క్యాహ— హే జీవేశదాతః ప్రాణనాథదాతః! జీవాధికతుల్యమూల్యాభావేన యద్యపి తే తుభ్యం దాతుం న ప్రభవామి సమర్థాస్మి తథాపి తవ యశస్తావత్సాకల్యేన ప్రథమతో వా గాతుం సమర్థాస్మి। ప్రభవామ్యేవేతి 'తావత్' శబ్దోఽవధారణార్థే వా। ఐహికం పారలౌకికం చ ఫలం తవ విద్యతే, తద్రూపేణ మూల్యేన మహ్యం జీవదానం కుర్వితి భావః। యద్వా,- 'తావత్' తర్హ్యర్థే। యది తే దాతుం న ప్రభవామి తర్హి యశోఽపి యశః పునర్గాతుం న ప్రభవామి, అపి తు ప్రభవామ్యేవ। పణ్యమ్ 'పణపాద—' (౫।౧।౩౪) ఇత్యాది నార్హార్థే యత్॥౮౭॥

పూర్వోక్తఫలద్వయాభావేఽపి సాధవ ఉపకుర్వన్తీత్యాహ—

వరాటికోపక్రియయాపి లభ్యాన్నేభ్యాః కృతజ్ఞానథవాద్రియన్తే।

ప్రాణైః పణైః స్వం నిపుణం భణన్తః క్రీణన్తి తానేవ తు హన్త సన్తః॥౮౮॥

వరాటికేతి॥ 'అథవా' ఇతి పూర్వోక్తాపరితోషే। ఇభ్యా ధనికాః। ధనలుబ్ధా ఇవేత్యర్థః। వరాటికోపక్రియయా కపర్దకదానమాత్రోపకారేణాపి లభ్యాన్సులభాన్ కృతజ్ఞాన్సాధూన్ నాద్రియన్తే న సంమానయన్తి। ఆదరం న కుర్వన్తీత్యర్థః। 'తుః' పునరర్థే। 'హన్త' ఆశ్చర్యే। సన్తస్తు సాధవః పునః ప్రాణైరేవ పణైర్మూల్యైస్తానేవ కృతజ్ఞాన్క్రీణన్తి క్రయేణ గృహ్ణన్తి। కృతజ్ఞోపకారార్థం ప్రాణానపి త్యక్త్వా తానర్జయన్తీత్యర్థః। కింభూతాః సన్తః—స్వమాత్మానం నిపుణం కుశలం భణన్తో బ్రువన్తో మానయన్తః। ప్రాణాధికం మూల్యమర్హన్త ఏతేఽస్మాభిరల్పేన మూల్యేన లబ్ధా ఇతి వయం కుశలా ఇతి సంతుష్యన్తి। అతః ఫలాభావేఽపి సాధునా త్వయా కృతజ్ఞాహం క్రేతవ్యా। మహ్యం జీవదానం కుర్వితి భావః। 'దానే తపసి శౌర్యే వా యస్య న ప్రథితం యశః। విద్యాయామర్థలాభే వా మాతురుచ్చార ఏవ సః॥' (హిం౦ప్రం ౧౬) ఇతి। 'ఇభ్య ఆఢ్యో ధనీ' ఇత్యమరః। ఇభమర్హతి, దణ్డాదిత్వాద్యః॥౮౮॥

బలాత్కారేణాపి త్వత్తో నలో యాచనీయ ఇత్యుక్తివిశేషేణాహ—

స భూభృదష్టావపి లోకపాలాస్తైర్మే తదేకాగ్రధియః ప్రసేదే।

న హీతరస్మాద్ఘటతే యదేత్య స్వయం తదాప్తిప్రతిభూర్మమాభూః॥౮౯॥

స ఇతి॥ యతః స భూభృత్ రాజా నలోఽష్టావపి లోకపాలాః। లోకపాలాంశత్వాత్త ఏవాసావిత్యర్థః। అతః తస్మిన్నల ఏవ ఏకాగ్రా నిశ్చితా ధీర్యస్యాస్తస్యా మే మమ త్రైర్లోకపాలైః ప్రసేదే ప్రసన్నీభూతమ్। నలస్య తదంశత్వాత్తే మమ భక్తాయాః ప్రసన్నా జాతాః। ప్రసన్నత్వేఽన్యథానుపపత్తిం ప్రమాణయతి— హి యస్మాత్త్వమేత్యాగత్య స్వయమప్రేరిత ఏవం మమ యత్తదాప్తిప్రతిభూః నలప్రాప్తిలగ్నకోఽభూః జాతోఽసి 'తదప్యవేహి స్వశయే శయాలు' (నైం ౩।౬౬) ఇత్యాదినా, తత్ లోకపాలప్రసాదవ్యతిరేకేణ న ఘటతే। లోకపాలైర్మమ విశ్వాసార్థం త్వం లగ్నకః కృతః, అతస్త్వామేవ నలం యాచే। లోకే ప్రతిభూరేవ పీడ్యతే, ధనికాధమర్ణయోరన్తరే స్థితత్వాత్। ప్రతిభూరిత్యత్ర 'భువః సంజ్ఞాన్తరయోః' (౩।౨।౧౭౯) ఇతి క్విప్॥౮౯॥

నలదాతృత్వం వినా తవానౌచిత్యమేవ స్యాదిత్యాహ—

అకాణ్డమేవాత్మభువార్జితస్య భూత్వాపి మూలం మయి వీరణస్య।

భవాన్న మే కిం నలదత్వమేత్య కర్తా హృదశ్చన్దనలేపకృత్యమ్॥౯౦॥

అకాణ్డమితి॥ అకాణ్డమేవాప్రస్తావ ఏవ కౌమార ఏవ ఆత్మభువా కామేనార్జితస్య మయి జనితస్య రణస్య శబ్దస్య రహస్యకథనస్య మూలం కారణం భూత్వాపి విః పక్షీ భవాన్నలదత్వం నలస్య దాతృత్వమేత్య ప్రాప్య మే హృదః చన్దనలేపస్య కృత్యమఙ్గరాగకార్యం కిం న కర్తా, మమ హృదయం నలదానేన శీతలం విరహసంతాపరహితం కిమితి న కురుషే, ఏవం తావత్కర్తుం యుక్తమ్, అన్యథా త్వయా రహస్యకథనం కిమితి కారితమ్, తతో నలదో భవేతి భావః। కామపీడా కౌమారే న యుజ్యతే, కింతు తారుణ్యే। మయా బాలత్వే కామపీడా కథితా నలముద్దిశ్య, తత్ర కారణం త్వమేవ జాతోఽసీత్యర్థః। అకాణ్డం శరరహితం యథా భవతి తథా కామజనితస్య సంగ్రామస్య నిదానం భూత్వా నలప్రస్తావాదితి వా। అథ చ—అకాణ్డం పర్వరహితం బ్రహ్మణా మయి నిమిత్తే సృష్టస్య వీరణతృణస్య మూలం భూత్వా నలదత్వముశీరరూపతాం ప్రాప్య సంతప్తస్య హృదయస్య చన్దనలేపేన యత్కృత్యం శీతలత్వరూపం కార్యం కిం న కర్తాసి కాకుః, ఆక్షేపో వా। తవాపి నలదత్వాద్ధృదశ్చన్దనలేపకృత్యం యుక్తమేవ। నలప్రాప్తావేవాహం హృదశ్చన్దనలేపం కరిష్యామి నాన్యథేతి భావః। 'స్యాద్వీరణం వీరతృణం మూలేఽస్యోశీరమస్త్రియామ్। అభయం నలదం సేవ్యమ్' ఇత్యమరః। కృత్యమ్, 'విభాషా కృవృషోః' (౩।౧।౧౨౦) ఇతి (కృఞః) క్యపి తుక్॥౯౦॥

శీఘ్రమేవైతత్కర్తవ్యమిత్యాహ—

అలం విలమ్బ్య త్వరితుం హి వేలా కార్యే కిల స్థైర్యసహే విచారః।
గురూపదేశం ప్రతిభేవ తీక్ష్ణా ప్రతీక్షతే జాతు న కాలమర్తిః॥౯౧॥

అలమితి॥ హి యస్మాదియం త్వరితుం త్వరాం కర్తుం వేలా ఏతత్కార్యం కర్తుం శీఘ్రం గన్తుమయం సమయః, అతో విలమ్బ్యాలం విలమ్బో న కార్యః। క్షణం విచార్య కరిష్యామీత్యత ఆహ— కిల యస్మాత్తైర్స్థర్యసహే విలమ్బసహే కార్యే విషయే విచారః। క్రియత ఇతి శేషః। ఇదం తు విలమ్బసహం న భవతీతి విచారో న యుజ్యత ఇత్యర్థః। తత్ర హేతుమాహ—అర్తిః తీక్ష్ణా పీడా ప్రకృతే విరహపీడా జాతు కదాచిదపి కాలం న ప్రతీక్షతే। తత్ర దృష్టాన్తః కా కమివ। తీక్ష్ణా కుశాగ్రతుల్యా శిష్యస్య ప్రతిభా ప్రజ్ఞా గురూపదేశమివ గురూపదేశాత్పూర్వమేవ శాస్త్రార్థం గృహ్ణాతి। లోకేఽపి యావద్వివాహాదిసమయః సమాయాతి తావత్పూర్వమేవ త్వరా భవతి। శీఘ్రమేతత్కార్యం సాధయేతి భావః। త్వరితుమ్ 'కాలసమయవేలాసు—' (3।3।౧౬౭) ఇతి తుమున్ ॥౯౧॥

శ్లోకచతుష్టయేన విజ్ఞాపనావసరముపదిశతి—

అభ్యర్థనీయః స గతేన రాజా త్వయా న శుద్ధాన్తగతో మదర్థమ్।
ప్రియాస్యదాక్షిణ్యబలాత్కృతో హి తదోదయేదన్యవధూనిషేధః॥౯౨॥

అభ్యర్థనీయ ఇత్యాదినా॥ ఇతో గతేన త్వయా శుద్ధాన్తగతోఽవరోధమధ్యస్థితః స రాజా భైమీ త్వయానుగ్రాహ్యేతి మదర్థం నాభ్యర్థనీయః। మద్విషయం కిమపి న వక్తవ్యమిత్యర్థః। గతేన త్వయాభ్యర్థనీయః పరంతు శుద్ధాన్తగతో నేతి వా। ఏవమగ్రిమశ్లోకత్రయేఽపి విశేషణస్య నఞా సంబన్ధః కార్యః కిమితి నేత్యాశఙ్క్యాహ— హి యస్మాత్తదా తస్మిన్సమయే ప్రియాణామాస్యానాం తేషు వా దాక్షిణ్యస్యానురోధస్య బలాదాధిక్యాత్కృతోఽన్యవధూనిషేధోఽన్యస్త్రీనిషేధ ఉదయేత్ప్రాదుర్భవేత్। యద్యప్యన్యస్త్రీవాసనాస్య స్యాత్తథాపి తత్సమక్షం ప్రార్థితే తన్ముఖావలోకనేన జనితయా లజ్జయా, ప్రీత్యా వా ఏతాభ్యః సకాశాదన్యా కాపి సున్దరీ నాస్తీతి

నిషేధ ఉదయేదితి హేతోర్న ప్రార్థనీయస్తదేత్యర్థః। ‘శుద్ధాన్తశ్చావరోధశ్చ' ఇత్యమరః। 'అర్థ ఉపయాచనే'॥౯౨॥

శుద్ధాన్తసంభోగనితాన్తతుష్టే న నైషధే కార్యమిదం నిగాద్యమ్।

అపాం హి తృప్తాయ న వారిధారా స్వాదుః సుగన్ధిః స్వదతే తుషారా॥౯౩॥

శుద్ధాన్తేతి॥ త్వయా శుద్ధాన్తసంభోగేనాన్తఃపురస్త్రీసురతేన నితాన్తతుష్టేఽతిశయేన సంతుష్టే। శాన్తకామే ఇతి యావత్। నలే ఇదం పూర్వోక్తం కార్యం న నిగాద్యం న వక్తవ్యమ్। సతిసప్తమీ వా। హి యస్మాదపామద్భిస్తృప్తాయ పురుషాయ స్వాదుః సురసా సుగన్ధిః కర్పూరాదినా తుషారా శీతలా చ వారిధారోదకధారా న రోచతే। పిపాసాయా అభావాత్ప్రీతాదుదుకాదుత్కృష్టమప్యుదకం యథా తస్మై న రోచతే తథా సంభోగేన శాన్తమదనత్వాత్త్వద్వధూభ్యోఽభ్యధికాహం తస్మై న రోచేయమ్। తస్మాత్తదాపి న వక్తవ్యమితి భావః। నిగాద్యమ్, సోపసర్గాద్గదవేర్ణ్యత్। సుహితార్థయోగే 'పూరణగుణ—' (౨।౨।౧౧) ఇతి షష్ఠీసమాసనిషేధాదేవ అపామితి షష్ఠీ। 'తృప్త్యర్థానాం కరణే షష్ఠీ చ' ఇతి వా। తృప్తాయ, 'రుచ్యర్థానామ్–' (౧।౪।౩౩) ఇతి చతుర్థీ। సుగన్ధిరితి 'గన్ధస్యేత్—' (౫।౪।౧౩౫)। తుషారేత్యభిధేయలిఙ్గతా॥౯౩॥

త్వయా విధేయాః స గిరో మదర్థాః క్రుధా కదుష్ణే హృది నైషధస్య।

పిత్తేన దూనే రసనే సితాపి తిక్తాయతే హంసకులావతంస!॥౯౪॥

త్వయేతి॥ హే హంసకులావతంస హంసవంశభూషణ! నైషధస్య హృది క్రుధా క్రోధేన కదుష్ణే ఈషత్తప్తే సతి మదర్థా మత్ప్రయోజనా గిరో వాచస్త్వయా న విధేయాః కర్తవ్యాః। యతః—పిత్తేన పిత్తదోషేణ రసనే రసనేన్ద్రియే దూనే దూషితే సతి సితాపి శర్కరాపి తిక్తాయతే తిక్తేవాచరతి నిమ్బతుల్యరసా భవతి। అహం శర్కరాతుల్యాపి తిక్తా స్యామిత్యర్థః। ‘శర్కరా సితా’ ఇత్యమరః। ‘కవం చోష్ణే' (౬।౩।౧౦౭) ఇతి చకారాత్ కదుష్ణమ్। రస్యతేఽనేనేతి రసనమ్। తిక్తేవాచరతీతి 'కర్తుః క్యఙ్–' (౩।౧।౧౧) ఇతి క్యఙ్। తిక్తా భవతీతి వార్థే లోహితాదిత్వాత్క్యష్। 'వా క్యషః' (౧।౩।౯౦) ఇత్యాత్మనేపదమ్॥౯౪॥

ధరాతురాసాహి మదర్థయాఞ్చా కార్యా న కార్యాన్తరచుమ్బిచిత్తే।

తదార్థితస్యానవబోధనిద్రా బిభర్త్యవజ్ఞాచరణస్య ముద్రామ్॥౯౫॥

ధరేతి॥ హే హంస! త్వయా ధరాయాం తురాషాట్ ఇన్ద్రస్తస్మిన్పృథ్వీన్ద్రే నలే పూర్వోక్తవ్యతిరిక్తకార్యాన్తర చుమ్బి కార్యమాత్రాసక్తం చిత్తం యస్య ఏవంభూతే సతి మదర్థయాఞ్చా న కార్యా న విధేయా। యతః—తదా కార్యాన్తరాసక్తిసమయేఽర్థితస్య యాచితస్య అనవ- బోధోఽనాకర్ణనం తల్లక్షణా నిద్రా అవజ్ఞాయా అవ హేలనాయా ఆచరణం కరణం తస్య ముద్రాం సాదృశ్యం బిభర్తి ధారయతి। అసమయే కార్యాన్తరాసక్తత్వాత్తవ విజ్ఞాపనాం యది న శృణు- యాత్తదా ఇదం కార్యమస్మై న రోచత ఇతి విచార్య తవాపి పునర్విజ్ఞాపనాయాం బుద్ధిర్నోదీయాదితి భావః। తురాసాహి ఇతి ప్రయోగో భాషాయాం 'ఛన్దసి సహః' (౩।౨।౬౩) ఇతి ణ్విప్రత్యయస్య ఛన్దసి విహితత్వాచ్చిన్త్యః। గిరిశాదివన్మహాకవిప్రయోగాదస్యాపి ఛాన్దసత్వస్య ప్రాయికత్వాద్వా పరిహర్తవ్యమ్। ప్రకారాన్తరం తు—ధరాతురా ధరావత్పృథ్వీవత్ అతురానుత్తాలా, అవేగా వా సా పూర్వోక్తా ప్రసిద్ధా వా। యాఞ్చావిశేషణమ్। హి నిశ్చితమ్। అన్యత్పూర్వవత్। ధరవత్పర్వతవత్ అతురా వా। స్వస్థేన సమయం దృష్ట్వా కర్తవ్యా న సోత్తాలేనేత్యర్థః। యద్వా,—హే అహిమదర్థ। అహీన్మథ్నాతి అహిమద్గరుడః తమర్థయతే మిత్రత్వం ప్రాప్తుం ప్రార్థయతే తత్సంబోధనమ్। గరుడతుల్యపరాక్రమ ఇత్యర్థః। అన్యత్పూర్వవత్॥౯౫॥

నిగమయతి—

విజ్ఞేన విజ్ఞాప్యమిదం నరేన్ద్రే తస్మాత్త్వయాస్మిన్సమయం సమీక్ష్య।
ఆత్యన్తికాసిద్ధివిలమ్బిసిద్ధ్యోః కార్యస్య కార్యస్య శుభా విభాతి॥౯౬॥

విజ్ఞేనేతి॥ హే హంస! తస్మాత్కారణాదస్మిన్నరేన్ద్రే విజ్ఞేన విశేషజ్ఞేన త్వయా సమయమవసరం సమీక్ష్య దృష్ట్వా ఇదం కార్యం విజ్ఞాప్యం విజ్ఞాపనీయమ్। సమయప్రతీక్షణే కార్యవిలమ్బః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాద— అస్య కార్యస్య ఆత్యన్తికీ సర్వథా అసిద్ధిః, తథా విలమ్బినీ సిద్ధిః, తయోర్మధ్యే ఆర్యస్య పూజ్యస్య బుద్ధిమతస్తవ కా సిద్ధిః శుభా సమీచీనా విభాతి ప్రతిభాతి। కథయేతి శేషః। అసమయే విజ్ఞాపితస్య కృత్యస్య సర్వథా అసిద్ధిరేవ। సమయం విచార్య కృతస్య విలమ్బేన సిద్ధిః సైవ జ్యాయసీ, తస్మాత్సమయం సమీక్ష్య విజ్ఞప్తిం కుర్వితి భావః। ఆత్యన్తికీ చాసావసిద్ధిశ్చేతి కోపధత్వేఽపి 'పుంవత్కర్మధారయ—(౬।౩।౪౨) ఇతి

పుంవత్। 'లక్షణహేత్వోః—(౩।౨।౧౨౬) ఇతి జ్ఞాపకాత్ 'అల్పాచ్తరమ్' (౨।౨।౩౪) ఇత్యస్యానిత్యత్వాత్ ఆత్యన్తికాసిద్ధివిలమ్బిసిద్ధ్యోరిత్యత్ర పరనిపాతః సమర్థనీయః॥ ౯౬॥

బాలాయాస్తరుణీవల్లజ్జాత్యాగో న యుక్త ఇత్యాశఙ్క్య పరిహరతి—

ఇత్యుక్తవత్యా యదలోపి లజ్జా సానౌచితీ చేతసి నశ్చకాస్తు।

స్మరస్తు సాక్షీ తదదోషతాయామున్మాద్య యస్తత్తదవీవదత్తామ్॥౯౭॥

ఇతీతి॥ ' వినాఽమునా స్వాత్మని—' (నై౦ ౩।౭౭) ఇత్యాద్యుక్తవత్యా భైమ్యా యల్లజ్జా అలోపి త్యక్తా సానౌచితీ అనౌచిత్యం నోఽస్మాకం కవీనాం చేతసి చకాస్తు ప్రకాశతామ్। బాలాయా లజ్జయా భావ్యమేవేతి తత్త్యాగేఽస్మత్సిద్ధాన్తాతిక్రమాదస్మాకం చిత్తే త్వనౌచిత్యం స్ఫురతు నామేత్యర్థః। 'తుః' పునరర్థే। తస్యా అదోషతాయాం నిర్దోషత్వే పునః స్మరః సాక్షీ సాక్షాద్ద్రష్టా। కథం సాక్షిత్వమిత్యత ఆహ— యః కామ ఉన్మాద్య ఉన్మాదావస్థాం కృత్వా తాం భైమీం తత్తత్ 'వినాఽమునా—' (నై౦ ౩।౭౭) ఇత్యాది బాలాయా యుక్తమయుక్తమవీవదద్వాదయతి స్మ। తేనైవ బలాద్వాదితా సా ఇతి తస్యా న దోషః। కవీనో వర్ణనేఽనౌచిత్యం ప్రాతిభాసికం నతు తాత్త్వికమ్, అనువాదత్వాదితి భావః। శబ్దకర్మత్వాద్వదేరణ్యన్తకర్తుర్ణౌ కర్మత్వమ్॥౯౭॥

మదనేన సా కిమిత్యున్మాదితేత్యత ఆహ—

ఉన్మత్తమాసాద్య హరః స్మరశ్చ ద్వావప్యసీమాం ముదముద్వహేతే।

పూర్వః పరస్పర్ధితయా ప్రసూనం నూనం ద్వితీయో విరహాధిదూనమ్॥౯౮॥

ఉన్మత్తమితి॥ ద్వౌ ఉన్మత్తమున్మత్తవస్తు ఆసాద్య ప్రాప్య అసీమాం నిర్మర్యాదాం ముదం హర్షముద్వహేతే ధారయతః। ద్వౌ కౌ— హరో మహాదేవః, స్మరశ్చ। తయోర్మధ్యే పూర్వో హరః ప్రసూనం ధత్తూరపుష్పలక్షణమున్మత్తం ప్రాప్య హర్షం ధత్తే, ద్వితీయః కామో విరహాధినా విరహపీడయా దూనం దుఃఖితమున్మత్తమున్మాదవన్తం జనం ప్రాప్య హర్షం ధత్తే। 'నూనమ్' ఉత్ప్రేక్షే। ఉభయత్ర హేతుః— పరస్పర్ధితయా అన్యోన్యస్పర్ధయా। హరశత్రుః స్మరః హరస్యోన్మత్తం ధత్తూరకుసుమం హర్షజనకం దృష్ట్వా మయాప్యున్మత్తం జనం ప్రాప్య

హర్షితవ్యమ్, తథా హరేణాపి కామ ఉన్మత్తం ప్రాప్య హృష్యతి చేన్మయాపి కామాయుధమున్మత్తం పుష్పం ప్రాప్య హర్షితవ్యమిత్యన్యోన్యస్పర్ధా। శత్రోరస్త్రాది లబ్ధ్వా సర్వోఽపి తుష్యతి। కామోఽప్యున్మత్తం పిశాచం హరసేవకమాసాద్య హర్షం ధత్తే। శత్రువస్తులాభాదిత్యర్థః। 'ఉన్మత్త ఉన్మాదవతి ధత్తూరముచుకున్దయోః' ఇతి విశ్వః। వహేః స్వరితేత్త్వాదాత్మనేపదమ్॥౯౮॥

తథాభిధాత్రీమథ రాజపుత్రీం నిర్ణీయ తాం నైషధబద్ధరాగామ్।

అమోచి చఞ్చూపుటమౌనముద్రా విహాయసా తేన విహస్య భూయః॥౯౯॥

తథేతి॥ అథ అనన్తరం తేన విహాయసా పక్షిణా స్వాభీప్సితసిద్ధేర్విహస్య చఞ్చుపుటస్య మౌనముద్రా మౌనభఙ్గిర్భూయః పునరప్యమోచి త్యక్తా। వక్తుం ప్రారబ్ధమ్। కిం కృత్వా— తథాభిధాత్రీం 'శ్రుతః స దృష్టశ్చ' (నై౦ ౩।౮౩) ఇత్యాదిభాషమాణాం తాం రాజపుత్రీం భైమీం నైషధే నలే బద్ధో రాగః ప్రీతిర్యయా ఏవంభూతాం నిర్ణీయ నిశ్చిత్య। 'విహాయాశ్చ శకున్తే స్యాత్' ఇతి విశ్వః॥౯౯॥

ఇదం యది క్ష్మాపతిపుత్రి! తత్త్వం పశ్యామి తన్న స్వవిధేయమస్మిన్।

త్వాముచ్చకైస్తాపయతా నృపం చ పఞ్చేషుణైవాజని యోజనేయమ్॥౧౦౦॥

ఇదమితి॥ హే క్ష్మాపతిపుత్రి రాజపుత్రి। యది ఇదం పూర్వోక్తం సర్వం తత్త్వం సత్యం, తత్తర్హ్యస్మిన్కార్యే స్వస్యాత్మనో విధేయం కరణీయం న పశ్యామి। మయా కరణీయం కిమపి నావశిష్యతే। తర్హి త్వాం వినా స్వయమేవ కథం భవిష్యతీత్యత ఆహ— త్వాం నృపం నలం చోచ్చకైరతిశయేన తాపయతా ఉభయోరపి పరస్పరం రాగాద్విరహపీడాం జనయతా పఞ్చేషుణైవ కామేనైవేయం యోజనా ఘటనా అజని జనితా। అత ఏవ మద్వ్యాపారోఽత్ర నావశిష్యత ఇత్యర్థః। తప్తయోః సంధిరితి లోహాదౌ దృశ్యతే॥౧౦౦॥

భైమ్యవస్థాః శ్రుత్వా నలస్యాపి కాశ్చిదవస్థాః సూచయన్నాహ—

త్వద్బద్ధబుద్ధేర్బహిరిన్ద్రియాణాం తస్యోపవాసవ్రతినాం తపోభిః।

త్వామద్య లబ్ధ్వామృతతృప్తిభాజాం స్వదేవభూయం చరితార్థమస్తు ॥౧౦౧॥

త్వదితి ॥ హే భైమి । తపోభిః పుణ్యైరద్య త్వాం లబ్ధ్వా ప్రాప్య అమృతతృప్తిభాజాం పీయూషపానజనితతృప్తితుల్యతృప్తిభాజాం తస్య నలస్య బహిరిన్ద్రియాణాం చక్షురాదీనాం కేవలానాం స్వదేవభూయం 'ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాక్షిణీ ప్రావిశత్' ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధం స్వీయం దేవత్వం చరితార్థం కృతకార్యమస్తు। ఏతావత్కాలం శబ్దమాత్రేణ తేషాం దేవత్వమభూత్, ఇదానీం త్వల్లాభేనామృతతృప్తితుల్యత్వాద్దేవత్వం సార్థకం భవిష్యతీత్యర్థః। కింభూతస్య తస్య— త్వయ్యేవ బద్ధా నివేశితా బుద్ధిర్మనో యేన। అనశననియమవతశ్చ। కింభూతానామిన్ద్రియాణామ్— మనసస్త్వయి లీనత్వాత్తేషు మనోవ్యాపారాభావాదుపవాసవ్రతం విద్యతే యేషామ్। అన్యస్యాపకృష్టేన్ద్రియస్యానశననియమవతః పరబ్రహ్మ ధ్యాయతః పుణ్యైస్తదేవ బ్రహ్మ లబ్ధ్వా మోక్షలక్షణానన్దభాజో దేవత్వం సార్థకం భవతీత్యుక్తిః। బహిరిన్ద్రియాణాం నిజవ్యాపారేష్వప్రవృత్తిస్తపః। విషయభోగాభావశ్చోపవాసః। అమృతపానే హి దేవానాం దేవత్వం, తథా త్వల్లాభే తదిన్ద్రియాణామపి దేవత్వం కృతార్థమస్తు। దేవభూయమ్, భువో భావే క్యప్। ఉపవాసశ్చాసౌ వ్రతం చేతి కర్మధారయాదినిః సమర్థనీయః। ఉపవాసేన వ్రతిన ఇతి వా సమాధిః॥౧౦౧॥

నలస్య త్వద్విరహేణ కామజనితం విరహజ్వరమాహ—

తుల్యావయోర్మూర్తిరభూన్మదీయా దగ్ధా పరం సాస్య న తాప్యతేఽపి।
ఇత్యభ్యసూయన్నివ దేహతాపం తస్యాతనుస్త్వద్విరహాద్విధత్తే॥౧౦౨॥

తుల్యేతి॥ హే భైమి! అతనుః కామః త్వద్విరహాత్తస్య నలస్య దేహతాపం విధత్తే కరోతి। కిం కుర్వన్నివ— ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ అభ్యసూయన్నివ ఈర్ష్యాం కుర్వన్నివ। ఇతి కిమ్— ఆవయోః కామనలయోర్మూర్తిః శరీరం పూర్వం తుల్యా సమానాభూత, అనన్తరం మదీయా సా మూర్తిర్దగ్ధా, అస్య నలస్య సా మూర్తిః పరమతిశయేన తాప్యతేఽపి న ఏతచ్ఛరీరస్య దాహోఽపి న క్రియతే ఏవం పరం సంతాపోఽపి కేనచిన్న క్రియత ఇతి। అనఙ్గస్త్వద్విరహాదేవ దేహతాపం కరోతి నాన్యస్మాదిత్యర్థః। మమ చ తస్య చ ఆవయోః। 'త్యదాదీనాం మిథః' (వాం ౮౦౧) ఇత్యేకశేషః॥౧౦౨॥

దశా వర్ణయతి—

లిపిం దృశా భిత్తివిభూషణం త్వాం నృపః పిబన్నాదరనిర్నిమేషః।
చక్షుర్జలైరర్పితమాత్మచక్షూరాగం స ధత్తే రచితం త్వయా ను॥౧౦౩॥

లిపిమితి॥ నృపో నలో దృశా దృష్ట్యా భిత్తేర్విభూషణమలంకారభూతాం లిపిం చిత్రనిర్మితాం త్వామాదరేణ తాత్పర్యేణ నిర్నిమేషో నేత్రసంకోచరహితః సన్ పిబన్నాదరమవలోకయంశ్చక్షుర్జలైర్నిర్నిమేషత్వాదనురాగవశాచ్చ జాతైర్నేత్రబాష్పప్రవాహైరర్పితం జనితమాత్మచక్షూరాగం స్వీయనయనయోర్లోహితిమానం ధత్తే। ఉత్ప్రేక్షతే—త్వయా రచితమివ జనితమివ। అయం బాష్పజనితలోహితిమా న భవతి, కింతు త్వద్విషయకో నయనానురాగః। ప్రథమావస్థా॥౧౦౩॥

తామేవ పునరాహ—

పాతుర్దృశాలేఖ్యమయీం నృపస్య త్వామాదరాదస్తనిమీలయాస్తే।
మమేదమిత్యశ్రుణి నేత్రవృత్తేః ప్రీతేర్నిమేషచ్ఛిదయా వివాదః॥౧౦౪॥

పాతురితి॥ ఆలేఖ్యమయీం చిత్రలిఖితాం త్వామాదరాత్ అస్తనిమీలయా నిర్నిమేషయా దృశా పాతుః సాదరమవలో- కయితుర్నృపస్యాశ్రుణి విషయే నేత్రవృత్తేర్నయనవర్తిన్యాః ప్రీతేరనురాగస్య నిమేషస్య చ్ఛిదయా విచ్ఛేదేన సహ మమేదమితి ఇదమశ్రు మజ్జన్యమ్, ఇదం మజ్జన్యమితి అహమహమికయా వివాదః కలహ ఆస్తే భవతి। అనురాగవశాన్నిమేషాభావో భవతి నయనానురాగజన్యం, నిమేషచ్ఛిదాజన్యమేతదశ్రు ఇతి లోకః సందిగ్ధ ఇతి భావః। నిమేషచ్ఛిదయేత్యత్రాప్రధానే తృతీయయా ముఖ్యా నయనప్రీతిరితి ద్యోతితమ్। భిదాదిపాఠాత్ ఛిదా సాధుః॥౧౦౪॥

ద్వితీయామాహ—

త్వం హృద్గతా భైమి! బహిర్గతాపి ప్రాణాయితా నాసికయాస్యగత్యా।

న చిత్రమాక్రామతి తత్ర చిత్రమేతన్మనో యద్భవదేకవృత్తి ॥౧౦౫॥

త్వమితి॥ హే భైమి। బహిర్గతాపి బహిఃప్రదేశే వర్తమానాపి అనురాగవశాదన్తఃకరణే విద్యమానా త్వం కయా గత్యా కేన ప్రకారేణాస్య నలస్య ప్రాణాయితా జీవాయితా నాసి, అపి తు సర్వప్రకారేణ జీవవత్ప్రియాసి। అథ చ— బహిర్గతా త్వం నాసికయా ఆస్యగత్యా ముఖగత్యాపి హృద్గతా మనోరమా। అత ఏవ ప్రాణాయితా ప్రాణవత్ప్రియా। తవ నాసికాముఖసౌన్దర్య చిత్రాదౌ దృష్ట్వా తేన హృదయే ధారితేత్యర్థః। బహిర్గతాపి హృద్గతేతి విరోధాభాసః, తత్పరత్వాత్పరిహారః। ప్రాణా అపి నాసికాముఖమార్గేణ ద్వాదశాఙ్గులపర్యన్తం బహిర్గత్వా పునరన్తః ప్రవిశన్తి ప్రాణాఖ్యాం చ లభన్తే తథా త్వమపి। భవతీ త్వమేకా కేవలా వృత్తిర్జీవనోపాయో యస్య ఏవంభూతమ్ ఏతన్మనో నలాన్తఃకరణం చిత్రమాలేఖ్యం యన్నాక్రామతి తచ్చిత్రమివ భవతి, తత్ర విషయే ఆశ్చర్యమ్। విరహవ్యథయా చఞ్చలేన భవితవ్యం, తచ్చ యదా చిత్రమివ నిర్వ్యాపారం జాతం తత్రాశ్చర్యమిత్యర్థః। త్వదాయత్తత్వాత్త్వదన్యత్కిమపి తస్య చిత్తే న లగతీతి త్వం ప్రాణవత్ప్రియేత్యర్థః। చిత్రం కర్తృ, ఏతన్మనః కర్మ యత్ర స్వాధీనం కరోతి తత్ర చిత్రమ్, అపి తు నేతి కాకుః। యతస్త్వదేకవృత్తి ఇతి వా। భవదేకవృత్తి ఏతన్మనో యచ్చిత్రం నాక్రామతి అర్థాన్నావలోకయతి తత్ర చిత్రమ్। చిత్రం హి సర్వైరవలోక్యతే, అనేన నేత్యాశ్చర్యమితి వా। ఏతన్మనో యచ్చిత్రమాక్రామత్యవలోకయతి తత్ర చిత్రం న, యద్యపి విరహిణశ్చిత్రం దుఃఖదం తథాప్యాశ్చర్యం న। యతశ్చిత్రం భవదేకవృత్తి భవత్యా ఏవ ఏకా వృత్తిరవస్థానం యత్రైవంవిధమ్। యత్ర త్వమేవ లిఖితాసి తదేవ చిత్రమవలోకయతీత్యత్ర కిమాశ్చర్యమితి వా। 'చిత్తమ్' ఇతి పాఠే వ్యాఖ్యా—తత్ర ప్రాణీభవనే లోకస్య చిత్తమాశ్చర్యం న గచ్ఛతి। యస్మాద్ ఏతన్మనస్త్వదేకవృత్తి త్వదాసక్తమ్। యస్య యత్రాసక్తిస్తత్తస్య ప్రాణవద్భవతి। అత్ర కిమాశ్చర్యమ్। ఇతి ద్వితీయావస్థా॥ ఆక్రామతీతి 'వా భ్రాశ—' (౩।౧।౭౦) ఇతి శ్యన్వికల్పః। భవత్యా ఏకా వృత్తిర్యత్ర 'సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే—' (వాం ౧౩౭౬) ఇతి 'భవతీ' శబ్దస్య పుంవత్॥౧౦౫॥

తృతీయామాహ—

అజస్రమారోహసి దూరదీర్ఘాం సంకల్పసోపానతతిం తదీయామ్।

శ్వాసాన్స వర్షత్యధికం పునర్యద్ధ్యానాత్తవ త్వన్మయతాం తదాప్య॥౧౦౬॥

అజస్రమితి ॥ త్వం దూరదీర్ఘామతిమహతీం తదీయాం నలసంబన్ధినీం సంకల్పరూపాం సోపానతతిం సోపానపరమ్పరాం ‘భైమీప్రాప్తిః కథం భవేత్, ప్రాప్తౌ సత్యామహమేవం కరిష్యామి, సా ఏవం కరిష్యతి’ ఇత్యేవంరూపాం మానసవిచారలక్షణామజస్రం నిరన్తరమారోహసి। త్వత్ప్రాప్త్యుపాయాది సర్వదా విచారయతీత్యర్థః। యత్పునః స నలః అధికమత్యర్థం శ్వాసాన్నిఃశ్వాసాన్వర్షతి ముఞ్చతి తత్తవ ధ్యానాచ్చిన్తనాత్త్వన్మయతాం త్వత్సాయుజ్యమాప్య ప్రాప్య త్వత్ప్రధానో భూత్వా। త్వయ్యనురాగబాహుల్యాత్త్వచ్చిన్తనాత్త్వత్ప్రాప్తేరభావాద్దుఃఖవశాదత్యర్థం నిఃశ్వాసాన్ముఞ్చతీత్యర్థః। యోఽతిదీర్ఘా సోపానపఙ్క్తిమారోహతి స నిఃశ్వాసాన్ముఞ్చతి, అత్ర తు విపరీతమిత్యాశ్చర్యమ్। తచ్చ త్వద్ధ్యానాత్త్వన్మయత్వప్రాప్తౌ సత్యాం వ్యధికరణత్వభావాత్సంగచ్ఛతే। త్వద్ధర్మా నలే యుజ్యన్తే। తస్మాత్త్వత్సాయుజ్యం తస్య జాతమిత్యనుమీయత ఇతి భావః। అథ చ యో యం ధ్యాయతి స తన్మయో భవతి। ‘యోగప్రభావాత్ప్రహ్లాదో జాతో విష్ణుమయోఽసురః’ ఇతి విష్ణుపురాణమ్। ‘ఆరోహణం స్యాత్సోపానమ్’ ఇత్యమరః। ఆప్యేత్యత్రాజా సమాసః। తృతీయావస్థా తేనానుభూయత ఇతి ॥౧౦౬॥

సంకల్పమేవాహ—

హృత్తస్య యన్మన్త్రయతే రహస్త్వాం తద్వ్యక్తమామన్త్రయతే ముఖం యత్।
తద్వైరిపుష్పాయుధమిత్రచన్ద్రసఖ్యోచితీ సా ఖలు తన్ముఖస్య ॥౧౦౭॥

హృదితి ॥ తస్య నలస్య హృదన్తఃకరణం రహ ఏకాన్తే యత్త్వాం మన్త్రయతే త్వాముద్దిశ్య గుప్తం యద్భాషతే భైమీం ప్రాప్య తో ప్రత్యేవం వదిష్యామి ఆలిఙ్గనాదికం దేహీతీతి గుప్తం విచారం కరోతి, ముఖం నలముఖం కర్తృ తత్ గుప్తభాషణం కర్మ వ్యక్తం యద్ ఆమన్త్రయతే భాషతే। ముఖస్య పాణ్డుతామ్లానతాదిగుణం దృష్ట్వా త్వామేవ ధ్యాయతీతి వ్యక్తం జ్ఞాయత ఇత్యర్థః। సా తన్ముఖస్య నవముఖస్య తద్వైరీ నలవైరీ పుష్పాయుధః కామస్తస్య మిత్రం చన్ద్రస్తేన సహ యత్సఖ్యం మైత్రీ తస్యోచితీ। ‘ఖలు’ నిశ్చయే, ఉత్ప్రేక్షాయాం వా। చన్ద్రతుల్యత్వాన్నలముఖం చన్ద్రమిత్రమ్। నలః కామస్య శత్రుః పీడ్యమానత్వాత్। చన్ద్రోఽపి మదనమిత్రం తద్వృద్ధికరత్వాత్। మిత్రం చ మిత్రస్య కార్యం కరోతి। నలో మన్త్రలక్షణాం శక్తిం ప్రయుఙ్క్తే। నల ఏవంవిధం మన్త్రం కరోతీతి నలశక్తేర్మదనస్యాగ్రే మదనమిత్రేణ కథనీయమ్। నీతిజ్ఞా హి మిత్రమిత్రేణాపి రిపుమన్త్రభేదం కుర్వన్తి। తచ్చన్ద్రమిత్రేణ నలముఖేన కృతమితి భావః। ముఖే పాణ్డుత్వాదిగుణదర్శనాదతిశయేన త్వద్విషయాం

చిన్తాం కరోతీతి స్పష్టం జ్ఞాయత ఇత్యర్థః। ‘సప్తమ్యర్థే రహోఽవ్యయమ్’ ఇత్యమరః। ‘మన్త్రి గుప్తభాషణే’ ॥౧౦౭॥

క్రమముల్లఙ్ఘ్య లాఘవార్థమేకప్రయత్నేనైవ చతుర్థీ షష్ఠీం చావస్థామాహ—

స్థితస్య రాత్రావధిశయ్య శయ్యాం మోహే మనస్తస్య నిమజ్జయన్తీ।

ఆలిఙ్గ్య యా చుమ్బతి లోచనే సా నిద్రాధునా న త్వదృతేఽఙ్గనా వా॥౧౦౮॥

స్థితస్యేతి॥ రాత్రౌ శయ్యామధిశయ్య స్థితస్య తస్య మనో మోహే వైచిత్త్యే, స్నేహవిశేషే చ మోహనం మోహో మదనయుద్ధం తత్ర వా నిమజ్జయన్తీ తద్వశం కుర్వతీ సతీ యా ఆలిఙ్గ్యాఙ్గాని శ్లథయిత్వా లోచనే చుమ్బతి తత్ర సంబద్ధా భవతి। అథ చ లతావేష్టితాద్యాలిఙ్గనాదీని కృత్వా యా నేత్రచుమ్బనం కరోతి, సా ఏవంవిధా నిద్రా అఙ్గనా వా త్వదృతే త్వాం వినాఽధునా ఇదానీం న విద్యతే। త్వద్విరహార్తస్య న నిద్రా, త్వద్వ్యతిరేకేణైవంవిధాఙ్గనా వా న। అఙ్గనాపి న రోచత ఇతి భావః। శ్లేషప్రయత్నేన నిద్రాచ్ఛేదవిషయనివృత్తిలక్షణే అవస్థే ప్రోక్తే। క్రమోల్లఙ్ఘనం దోషాయ నేతి జ్ఞేయమ్। శయ్యామ్, ‘అధిశీఙ్—’ (౧|౪|౪౬) ఇతి కర్మత్వమ్। త్వత్, ‘అన్యారాత్—’ (౨।౩।౨౯) ఇతి పఞ్చమీ॥౧౦౮॥

పఞ్చమీమాహ—

స్మరేణ నిస్తక్ష్య వృథైవ బాణైర్లావణ్యశేషాం కృశతామనాయి।

అనఙ్గతామప్యయమాప్యమానః స్పర్ధాం న సార్ధం విజహాతి తేన॥౧౦౯॥

స్మరేణేతి॥ స నలః స్మరేణ బాణైర్నిస్తక్ష్య నిర్భిద్య లావణ్యం సౌన్దర్యమేవ శేషం యస్యాస్తాం కృశతాం వృథైవానాయి నీతః ప్రాపితః। లావణ్యం స్థితం, శరీరం క్షీణమ్। యతః— అనఙ్గతామతికృశాఙ్గతామఙ్గరహితతాం మదనత్వం నీయమానోఽప్యయం తేన మదనేన సహ స్పర్ధాం సామ్యం న జహాతి న త్యజతి। రూపసామ్యాత్క్రుద్ధేన కామేనాతికృశత్వం నీతః। తతశ్చ ఈషదఙ్గోఽనఙ్గః, నఞ్సమాసః। నఞ్ ఈషదర్థే। అనుదరా కన్యేతివత్। కృతేఽపి కృశత్వే

సుతరాం సామ్యమేవాభూదితి భావః। అత ఏవ లావణ్యశేషామిత్యుక్తమ్। 'తథైవ' ఇతి పాఠే లావణ్యశేషామేవ కృశతాం తథా అనాయి యథానఙ్గతామాప్యమానోఽపి తేన సహ స్పర్ధాం న త్యజతీతి వ్యాఖ్యా॥౧౦౯॥

సప్తమీమాహ—

త్వత్ప్రాపకాత్త్రస్యతి నైనసోఽపి త్వయ్యేష దాస్యేఽపి న లజ్జతే యత్।

స్మరేణ బాణైరతితక్ష్య తీక్ష్ణైర్లూనః స్వభావోఽపి కియాన్కిమస్య॥౧౧౦॥

త్వదితి॥ ఏష నలస్త్వాం ప్రాపయతి దాపయతి తత్త్వత్ప్రాపకమ్, తస్మాద్ ఏనసోఽపి పాపాదపి 'రాక్షసో యుద్ధహరణాత్' ఇత్యాదిచ్ఛలాదిరూపాన్న త్రస్యతి న బిభేతి। యచ్చ త్వయి విషయే దాస్యేఽపి న లజ్జతే, తతో హేతోః స్మరేణ తీక్ష్ణైర్బాణైరతితక్ష్య అతిశయేనాస్య శరీరం తనూకృత్య కియాన్స్వల్పః స్వభావోఽపి లూనః ఛిన్నః కిమితి సహేతుకోత్ప్రేక్షా। ధర్మశీలత్వాదయం సర్వదా పాతకాద్బిభేతి, దాసత్వే చ రాజత్వాల్లజ్జతే ఇత్యస్య స్వభావః। స తు త్వత్ప్రాప్తిలోభేన న దృశ్యతే। శరీరస్యాతికార్శ్యాత్స్వభావస్యాపి కార్శ్యం జాతమిత్యనుమీయత ఇత్యర్థః। త్రపానాశావస్థోక్తా। త్వత్ప్రాపకాదిత్యాదినా త్వదన్యవిషయనివృత్తిరేవ తాత్పర్యవృత్త్యా వర్ణ్యత ఇతి రోకతాత్పర్యమ్। అతితక్ష్యేతి స్వభావాపగమే హేతుత్వార్థముక్తం, న తు తనుతావస్థాప్రతిపాదనార్థమ్। శరీరస్యాతితక్షణే స్వభావస్య లూనత్వం సంభావ్యత ఇతి ద్యోతనార్థమ్ 'అతి'శబ్ద-'తీక్ష్ణ' శబ్దప్రయోగౌ। ఏనసః 'భీత్రార్థానాం—' (౧।౪।౨౫) ఇతి పఞ్చమీ॥౧౧౦॥

పునస్త్రపానాశమేవాహ—యద్వా ప్రథమతస్త్రపానాశం వర్ణయితుమాహ—

స్మారం జ్వరం ఘోరమపత్రపిష్ణోః సిద్ధాగదఙ్కారచయే చికిత్సౌ।

నిదానమౌనాదవిశద్విశాలా సాఙ్క్రామికీ తస్య రుజేవ లజ్జా॥౧౧౧॥

స్మారమితి॥ తస్య నలస్య విశాలా మహతీ లజ్జా సిద్ధే చికిత్సాసమర్థేఽగదంకారచయే వైద్యసమూహే నిదానమౌనాదాదికారణవిషయే మౌనాదాదికారణస్యాజ్ఞానాదవిశత్ప్రవిష్టా।

కింభూతస్య– అపత్రపిష్ణోర్లజ్జాశీలస్య। కింభూతే—స్మారం మదనజనితం ఘోరం దారుణం జ్వరం చికిత్సౌ ప్రతికుర్వాణే। కేవ—సఙ్క్రమేణ జనితా సాఙ్క్రామికీ సంసర్గజనితా రుజేవ రోగ ఇవ। క్షయాదిర్వ్యాధిః క్షయిణం పరిత్యజ్య యథాన్యం సంసర్గిణం ప్రవిశతి తథా లజ్జాశీలస్య తస్య లజ్జయా భవితవ్యమ్। సా చ తం విహాయ వైద్యసమూహే దృశ్యతే కార్శ్యనిదానాజ్ఞానాత్। 'అక్షిరోగో జ్వరః కుష్ఠం తథాఽపస్మార ఏవ చ। సహభుక్త్యాదిసంబన్ధాత్ సంక్రామన్తి నరాన్నరమ్॥' ఇతి। వైద్యైః పృష్టేన తేన లజ్జాం విహాయ జ్వరనిదానం యద్దైవ కథితం తద్దైవాస్మాభిర్న జ్ఞాతమిత్యుక్త్వా లజ్జితమ్। 'లజ్జాశీలేఽపత్రపిష్ణుః' ఇత్యమరః। జ్వరమ్, 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్వితీయా। అపత్రపిష్ణోః, 'అలంకృఞ్–'(౩।౨।౧౩౬) ఇతీష్ణుచ్। అగదం రోగరహితం కరోతీతి 'అగదంకారః'। కర్మణ్యణన్తే 'కార'శబ్దే ఉత్తరపదే 'కారే సత్యాగదస్య' (౬।౩।౭౦) ఇతి ముమ్। సాఙ్క్రామికీ, అధ్యాత్మాదిత్వాట్ఠకి అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః॥౧౧౧॥

అష్టమీమాహ—

బిభేతి రుష్టాసి కిలేత్యకస్మాత్స త్వాం కిలాపేతి హసత్యకాణ్డే।
యాన్తీమివ త్వామను యాత్యహేతోరుక్తస్త్వయేవ ప్రతివక్తి మోఘమ్॥౧౧౨॥

బిభేతీతి॥ స నలః హే భైమి! త్వం రుష్టాసి కుపితాసి కిలేతి సంభావ్య అకస్మాత్త్వత్కోపేన వినైవ బిభేతి భయం ప్రాప్నోతి। తథా, —కిల మిథ్యాభూతాం త్వామాప ప్రాప్తవానితి కృత్వా అకాణ్డేఽసమయ ఏవ త్వత్ప్రాప్తిం వినైవ సుఖాతిశయాద్ధసతి। తథా,—యాన్తీమివ గచ్ఛన్తీమివ త్వామను లక్షీకృత్య అహేతోర్నిష్కారణం యాతి। తథా,—త్వయోక్త ఇవ సంభాషిత ఇవ ఆగచ్ఛామి, త్వదాదిష్టం మయా పూర్వమేవ కృతమిత్యాది మోఘం నిష్ఫలం ప్రతివక్తి ప్రతివచనం దదాతి। ఉన్మాదావస్థా॥౧౧౨॥

నవమీమాహ—

భవద్వియోగాచ్ఛిదురార్తిధారాయమస్వసుర్మజ్జతి నిఃశరణ్యః।
మూర్చ్ఛామయద్వీపమహాన్ధ్యపఙ్కే హా హా మహీభృద్భటకుఞ్జరోఽయమ్॥౧౧౩॥

భవదితి॥ భవత్యా వియోగేన విరహేణ జనితా అచ్ఛిదురా సంతతా యా ఆర్తిః పీడా తస్యా ధారా ప్రణాలీపరమ్పరా సైవ యమస్వసా యమునా తస్యా మూర్చ్ఛామయం మూర్చ్ఛారూపం యద్ద్వీపం జలమధ్యావకాశస్తస్మిన్ మహాన్స్వలక్షణో మహాజ్ఞానలక్షణః పఙ్కః కర్దమస్తస్మిన్ నిఃశరణ్యో రక్షితృరహితోఽయం నలః మహీభృద్భటో రాజశ్రేష్ఠ ఏవ కుఞ్జరో హస్తీ నిమజ్జతి బ్రుడతి। 'హా హా' ఖేదాతిశయే। అన్యోఽపి కుఞ్జరో హస్తిపకం వినా నద్యా ద్వీపపఙ్కే బ్రుడతి। పఙ్కమగ్నో గజో నోద్ధర్తుం శక్యత ఇతి మూర్చ్ఛావస్థా। ఏవం నవావస్థాసూచకాః శ్లోకాః 'లిపిమ్—' (నైం ౩।౧౦౩) ఇత్యాదయో యథాయథమూహ్యాః। భవత్యా వియోగ ఇతి 'సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే—' (వాం ౧౩౭౬) ఇతి పుంవత్। అచ్ఛిదురేతి 'విదిభిది—' (౩।౨।౧౬౨) ఇతి కురచ్॥౧౧౩॥

ఉక్తివిశేషేణ దశమీమవస్థామాహ—

సవ్యాపసవ్యత్యజనాద్ద్విరుక్తైః పఞ్చేషుబాణైః పృథగర్జితాసు।

దశాసు శేషా ఖలు తద్దశా యా తయా నభః పుష్యతు కోరకేణ॥౧౧౪॥

సవ్యేతి॥ సవ్యాపసవ్యాభ్యాం వామదక్షిణాభ్యాం త్యజనం మోచనం తస్మాద్ద్విగుణైర్దశభిః పఞ్చేషుబాణైః కామబాణైః పృథక్ప్రత్యేకమర్జితాసు రచితాసు దశాస్వర్జితప్రాయాసు మధ్యే శేషావశిష్టా యా తద్దశా మృతిలక్షణా తయా కోరకేణ కలికయా నభో గగనం ఖలు నిశ్చితం పుష్ప్యతు పుష్పితం భవతు। సా దశమీ దశా ఖపుష్పతుల్యా సర్వథా భవత్విత్యర్థః। ఏకేన మదనబాణేనాన్యేషాం దశావస్థా భవన్తి, అస్య తు నవ, దశమీ నేతి తస్యా అవసరః। అస్యాః కోరకత్వమనుద్భూతత్వాత్। నలే తర్హి సాపి దశా భవిష్యతి సా మా భూత్। త్వత్ప్రాప్తిరేవ భవత్వితి భావః। దశాయా అశుభత్వాన్నామగ్రహణానర్హత్వాత్ 'యత్తత్' శబ్దప్రయోగః। 'ద్విరుక్త'శబ్దో లక్షణయా ద్విగుణపర్యాయః। శేషశబ్దస్త్రిలిఙ్గః, అభిధేయలిఙ్గత్వాత్। 'పుష్ప వికసనే' ఆశిషి లోట్। 'చక్షూరాగః ప్రథమం చిత్తాసఙ్గస్తతోఽథ సంకల్పః। నిద్రాచ్ఛేదస్తనుతా విషయనివృత్తిస్త్రపానాశః। ఉన్మాదో మూర్చ్ఛా మృతిరిత్యేతాః స్మరదశా 'దశైవ స్యుః॥' ఇతి॥౧౧౪॥

ప్రకృతమాహ—

త్వయి స్మరాధేః సతతాస్మితేన ప్రస్థాపితో భూమిభృతాస్మి తేన।

ఆగత్య భూతః సఫలో భవత్యా భావప్రతీత్యా గుణలోభవత్యాః॥౧౧౫॥

త్వయీతి॥ స్మరాధేః కామజనితపీడాతః సతతం నియతమస్మితేన హాస్యరహితేన భూమిభృతా రాజ్ఞా త్వయి విషయేఽహం ప్రస్థాపితోఽస్మి భైమీ మదర్థం త్వయా విజ్ఞాపనీయేతి। అహమిహాగత్య గుణేషు లోభవత్యా అనురాగిణ్యా భవత్యాస్తవ భావప్రతీత్యా ప్రేమపరిజ్ఞానేన సఫలః కృతకార్యో భూతో జాతః। నలసదృశో గుణీ, త్వం చ గుణానురాగిణీ, స్వత ఏవ తస్మిన్ననురక్తేతి జ్ఞాత్వా కృతార్థో జాతోఽస్మీతి భావః॥౧౧౫॥

ధన్యాసి వైదర్భి! గుణైరుదారైర్యయా సమాకృష్యత నైషధోఽపి।

ఇతః స్తుతిః కా ఖలు చన్ద్రికాయా యదబ్ధిమప్యుత్తరలీకరోతి॥ ౧౧౬॥

ధన్యాసీతి॥ హే వైదర్భి భైమి! సా త్వం ధన్యా దైవాధికాసి। యయా త్వయా ఉదారైరతిరమణీయైర్గుణైః సౌన్దర్యాదిభిః కృత్వా నైషధో ధీరోదాత్తో నలోఽపి సమాకృష్యత స్వవశీకృతః। యా ఈదృశం ధీరం వశీకరోతి తతః పరా కా ధన్యేత్యర్థః। దృష్టాన్తేన ధన్యత్వం సమర్థయతే—ఖలు యస్మాచ్చన్ద్రికాయా ఇతః పరా కా స్తుతిః? యత్ యా గమ్భీరమప్యబ్ధిం సముద్రముత్తరలీకరోతి అతిశయేన చఞ్చలీకరోతి తద్వత్తద్వశీకరణమేవ తవ స్తుతిర్ధన్యతా చ। అథ చ—వైదర్భీ కావ్యరీతిః గుణైః శ్లేషాదిభిరలంకారైః, అన్యదపి విశాలైర్ధీరకైరాకృష్యతే॥౧౧౬॥

నలేన భాయాః శశినా నిశేవ త్వయా స భాయాన్నిశయా శశీవ।

పునఃపునస్తద్యుగయుగ్విధాతా యోగ్యాముపాస్తే ను యువాం యుయుక్షుః॥ ౧౧౭॥

నలేనేతి॥ హే భైమి। త్వం నలేన కృత్వా భాయాః శోభస్వ। కేన కేవ—పరిపూర్ణేన శశినా నిశేవ। స నలస్త్వయా కృత్వా భాయాచ్ఛోభతామ్। కయా క ఇవ—నిశయా శశీవ। ఉభయోః సమాగమే ఉభావపి వ్యతిభాతామిత్యర్థః। 'ను' ఉత్ప్రేక్షే। పునఃపునః ప్రతిమాసం తద్యుగం చన్ద్రనిశాలక్షణం యుగ్మం యునక్తీతి యుక్ ఏవంవిధో విధాతా బ్రహ్మా యువాముభావపి యుయుక్షుర్యోక్తుమిచ్ఛుః సన్ యోగ్యామభ్యాసముపాస్తే కరోతి। శిల్పీ రమణీయం వస్తు సంఘట్టయితుమభ్యాసం కరోతి, అన్యథా చన్ద్ర-నిశయోః పునఃపునర్యోజనం వ్యర్థం

స్యాదిత్యర్థాపత్తిః ప్రమాణమ్। 'స్వభ్యాసమాస్తే' ఇతి పాఠే అభ్యాససమృద్ధ్యర్థమ్। సమృద్ధావవ్యయీభావే చతుర్థ్యా అమ్భావః। 'యోగ్యాభ్యాసార్కయోషితోః' ఇతి విశ్వః॥౧౧౭॥

స్తనద్వయే తన్వి! పరం తవైవ పృథౌ యది ప్రాప్స్యతి నైషధస్య।

అనల్పవైదగ్ధ్యవివర్ధినీనాం పత్రావలీనాం వలనా సమాప్తిమ్॥౧౧౮॥

స్తనద్వయ ఇతి॥ హే తన్వి కృశాఙ్గి। నైషధస్య నలస్యానల్పం బహుతరం వైదగ్ధ్యం కౌశలం తస్య వివర్ధినీనాం జ్ఞాపికానాం పత్రావలీనాం పత్రవల్లీపఙ్క్తీనాం వలనా రచనా సమాప్తిం యది ప్రాప్స్యతి తర్హి పరం కేవలం పృథౌ విశాలే తవైవ స్తనద్వయే అతిపీనత్వాత్, నాన్యస్యా అల్పకుచత్వాత్। 'పృథు'శబ్దో భాషితపుంస్కః॥౧౧౮॥

ఏకః సుధాంశుర్న కథంచన స్యాత్తృప్తిక్షమస్త్వన్నయనద్వయస్య।

త్వల్లోచనాసేచనకస్తదస్తు నలాస్యశీతద్యుతిసద్వితీయః॥౧౧౯॥

ఏక ఇతి॥ ఏకోఽసహాయః సుధాంశుశ్చన్ద్రోఽతివిశాలస్య త్వన్నయనద్వయస్య కథంచన కేనాపి ప్రకారేణ తృప్తిక్షమః సంతర్పణసమర్థో యతో న స్యాన్న భవేత్। తత్తతః కారణాత్ స చన్ద్రో నలాస్యలక్షణో యః శీతద్యుతిశ్చన్ద్రస్తేన సద్వితీయః ససహాయః సన్ త్వల్లోచనయోస్తవ నేత్రయోరాసేచనకో నిర్మర్యాదతృప్తికార్యస్తు భవతు। చకోరతుల్యస్య త్వన్నేత్రద్వయస్యైకేన చన్ద్రేణ తృప్త్యభావాచ్చన్ద్రద్వయేన భవితవ్యమ్। తత్ర చన్ద్రసహకారీ నలాస్యచన్ద్రో భవత్విత్యభిప్రాయః। తత్ప్రాప్త్యర్థం యత్నః కార్య ఇతి భావః। 'తదాసేచనకం తృప్తేర్నాస్త్యన్తో యస్య దర్శనే' ఇత్యమరః॥౧౧౯॥

అహో తపఃకల్పతరుర్నలీయస్త్వత్పాణిజాగ్రస్ఫురదఙ్కురశ్రీః।

త్వద్భ్రూయుగం యస్య ఖలు ద్విపత్రీ తవాధరో రజ్యతి యత్కలమ్బః॥౧౨౦॥

యస్తే నవః పల్లవితః కరాభ్యాం స్మితేన యః కోరకితస్తవాస్తే।

అఙ్ఘ్రిమ్రదిమ్నా తవ పుష్పితో యః స్తనశ్రియా యః ఫలితస్తవైవ॥౧౨౧॥

అహో ఇతి॥ యస్త ఇతి॥ (యుగ్మమ్।) నలీయో నలసంబన్ధీ తపోరూపః కల్పతరుః కల్పవృక్షః, అహో ఆశ్చర్యరూపః। ఆశ్చర్యరూపత్వమేవ విశేషణైః ప్రకటయతి—కీదృశః కల్పతరుః—త్వత్పాణిజాగ్రాణి తవ నఖాగ్రాణ్యేవ స్ఫురన్తీ ప్రకాశమానా అఙ్కురశ్రీరఙ్కురశోభా యస్య। 'ఖలు' నిశ్చయే। అఙ్కురానన్తరం త్వద్భ్రూయుగమేవ యస్య కల్పవృక్షస్య ద్విపత్రీ పత్రద్వయమ్। తవాధర ఓష్ఠ ఏవ యస్య కలమ్బో మధ్యమాఙ్కురః। నాలమిత్యర్థః। రజ్యత్యారక్తో భవతి। ప్రథమాఙ్కురాపేక్షయా మధ్యమాఙ్కురస్యాతిరక్తత్వాత్। యస్తే కరాభ్యాం నవో నూతనః పల్లవితః పల్లవయుక్తో విద్యతే, మధ్యమాఙ్కురాపేక్షయాతిరక్తత్వాత్తవ హస్తావేవ యస్య పల్లవౌ జాతౌ। యః తవ స్మితేన కోరకితః కలికాయుక్త ఆస్తే। పల్లవానన్తరం కోరకా భవన్తి, స్మితస్య సితత్వాత్ కోరకత్వమ్। కోరకాపేక్షయా వికస్వరాణాం పుష్పాణాం మృదుత్వాద్యస్తవాఙ్గమ్రదిమ్నా శరీరమార్దవేన పుష్పితః పుష్పయుక్తో విభాతి। అతిమృదూని తవాఙ్గాని యస్య పుష్పస్థానే జాతాని। యః తవైవ స్తనశ్రియా ఫలితః ఫలయుక్తః। తవ స్తనావేవ యస్య ఫలస్థానే జాతౌ। అతీవాశ్చర్యజనకోఽయం నలీయస్తపఃకల్పవృక్షః। ఏవంవిధాం త్వాం ప్రాప్తుం తేనైవ తపస్తప్తం నాన్యేనేతి భావః। అన్యస్య తరోరేతే పదార్థాః క్రమేణ భవన్తి, ఏతస్య త్వేకకాలమేవేతి 'అహో' శబ్ద ఆశ్చర్యం ద్యోతయతి। 'కద (ల) మ్బః సాయకే నీపే నాలే శాకే కలమ్బ్యపి' ఇతి విశ్వః। నలీయః, 'వా నామధేయస్య' (౧ాం ౫౭౬) ఇతి వృద్ధసంజ్ఞాయాం 'వృద్ధాచ్ఛః' (౪।౨।౧౧౪)। రజ్యతి 'కుషిరఞ్జోః—' (౩।౧।౯౦) ఇతి కర్మకర్తరి శ్యన్పరస్మైపదే। పల్లవితః తారకాదిః॥౧౨౦-౧౨౧॥

కాంసీకృతాసీత్ఖలు మణ్డలీన్దోః సంసక్తరశ్మిప్రకరా స్మరేణ।

తులా చ నారాచలతా నిజైవ మిథోనురాగస్య సమీకృతౌ వామ్॥౧౨౨॥

కాంసీతి॥ 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షే। హే భైమి! వాం తవ నలస్య చ మిథః పరస్పరం యోఽనురాగస్తస్య సమీకృతౌ సమీకరణే నలస్య త్వయి యావాననురాగః తావానేవ తవ నలేఽనురాగ ఇత్యుభయోరనురాగస్య తులనార్థం స్మరేణేన్దోశ్చన్ద్రస్య మణ్డలీ కాంసీకృతా పరిమేయ వస్తుధారణార్థం కాంస్యపాత్రమివ కృతాసీత్। కింభూతా—సంసక్తాః సంబద్ధా రశ్మిప్రకరాః కిరణసమూహా రజ్జుసమూహాశ్చ యస్యాః సా। నిజైవ స్వీయైవ నారాచలతా బాణవల్లీ తులా చ తులాదణ్డశ్చ కృతా। కంసాయ పాత్రవిశేషాయ హితం కంసీయమ్ 'తస్మై హితమ్' (౫।౧।౫) ఇతి 'ప్రాక్క్రీతాచ్ఛః' (౫।౧।౧) తస్య వికారః 'కంసీయపరశవ్యయోః—' (౪।౩।౧౬౮) ఇతి యఞ్। ఛస్య లుక్ కాంస్యమ్, అకాంస్యం కాంస్యం సంపన్నం కాంసీకృతమ్। చ్వౌ 'క్యచ్వ్యోశ్చ' (౬।౪।౧౫౨) ఇతి హల ఉత్తరస్య 'ఆదేః పరస్య' (౧।౧।౫౪)

ఇతి యకారమాత్రస్య లోపః। అవర్ణస్య ‘అస్య చ్వౌ’ (౭।౪।౩౨) ఇతీత్వమ్ । ‘కంసీకృతా’ ఇతి పాఠే ‘కంసో దైత్యాన్తరేఽపి చ। కాంస్యే చ కాంస్యపాత్రే చ’ ఇతి విశ్వః। ‘కిరణప్రగ్రహౌ రశ్మీ’ ఇత్యమరః॥౧౨౨॥

సత్త్వస్రుతస్వేదమధూత్థసాన్ద్రే తత్పాణిపద్మే మదనోత్సవేషు।

లగ్నోత్థితాస్త్వత్కుచపత్రలేఖాస్తన్నిర్గతాస్తం ప్రవిశన్తు భూయః॥౧౨౩॥

సత్త్వేతి॥ హే భైమి! మదనోత్సవేషు తత్పాణిపద్మే నలహస్తకమలే పూర్వం లగ్నాః పశ్చాదుత్థితాః త్వత్కుచయోః పత్రలేఖాః పత్రావలయః తన్నిర్గతా నలపాణిపద్మేనైవ లిఖితా భూయస్తమేవ పాణిపద్మం ప్రవిశన్తు। కింభూతే పాణిపద్మే—సత్త్వేన సత్త్వభావేన స్రుతో జనితః స్వేదో ధర్మోదకం తల్లక్షణం మధూత్థం సిక్థకం తేన సాన్ద్రే నిబిడే। రతోత్సవవశాత్ పత్రావల్యా మార్జనం భవత్వీత్యర్థః। కారణే కార్యస్య లయ ఉచిత ఇతి భావః। మధూత్థే యథాలిఖితమేతీతి ‘మధూత్థ’పదమ్। ‘పద్మ’శబ్దః పుంలిఙ్గేఽపి, తతః ‘తమ్’ ఇతి యుజ్యతే॥౧౨౩॥

బన్ధాఢ్యనానారతమల్లయుద్ధప్రమోదితైః కేలివనే మరుద్భిః।

ప్రసూనవృష్టిం పునరుక్తముక్తాం ప్రతీచ్ఛతం భైమి! యువాం యువానౌ॥౧౨౪॥

బన్ధాఢ్యేతి॥ హే భైమి! యువానౌ తరుణౌ యువాం కేలివనే క్రీడావనే మరుద్భిర్వాయుభిః పునరుక్తం పునఃపునర్ముక్తాం త్యక్తాం ప్రసూనవృష్టిం ప్రతీచ్ఛతం గృహ్ణీతమ్। కింభూతైర్మరుద్భిః—బన్ధైః పఙ్కజాసనాదిసురతబన్ధైరాఢ్యం విస్తృతం నానారతమనేకప్రకారరతం తదేవ మల్లయుద్ధం తేన ప్రమోదితైః ప్రకర్షేణ పరిమలం ప్రాపితైః। సంభోగేన పుష్పేషు చ్యుతేషు పునః పునర్మోచనం సంగచ్ఛతే। అథ చ మల్లయుద్ధహృష్టైర్దేవైర్ముక్తాం పుష్పవృష్టిం మల్లౌ గృహ్ణీతః। ‘మరుతౌ పవనామరౌ’ ఇత్యమరః। యువతిశ్చ యువా చ ‘పుమాన్స్త్రియా’ (౧/౨/౬౭) ఇత్యేకశేషః॥౧౨౪॥

అన్యోన్యసంగమవశాదధునా విభాతాం

తస్యాపి తేఽపి మనసీ వికసద్విలాసే।

స్రష్టుం పునర్మనసిజస్య తనుం ప్రవృత్త-

మాదావివ ద్వ్యణుకకృత్పరమాణుయుగ్మమ్ ॥౧౨౫॥

అన్యోన్యేతి ॥ అధునోభయసంబన్ధానన్తరం అన్యోన్యసంగమవశాత్పరస్పరసంయోగవశాద్వికసన్విలాసో విభ్రమో యయోస్తే తస్యాపి నలస్యాపి తేఽపి తవాపి మనసీ పరమాణుయుగ్మమివ విభాతాం శోభేతామ్। కింభూతం పరమాణుయుగ్మమ్—మనసిజస్య కామస్య తనుం శరీరం పునః స్నష్టుం ప్రవృత్తమ్। అత ఏవాదౌ ద్వ్యణుకం కరోతీతి ద్వ్యణుకకృత్। 'సక్రియాభ్యాం ద్వాభ్యాం పరమాణుభ్యామేకం ద్వ్యణుకమారభ్యతే, ఏవం క్రమేణ మహత్కార్యమారభ్యతే' ఇతి సిద్ధాన్తః। దగ్ధస్య కామస్య మనోజన్యత్వాన్మనసిజత్వమ్। తతశ్చ తదుత్పత్త్యర్థం మనోద్వయేన ద్వ్యణుకమారబ్ధవ్యమ్। తత్తు యేన కేనచిన్మనోద్వయేన కర్తుం న శక్యతే, ఏతాదృశపరస్పరానురాగస్య కుత్రచిదప్యభావాత్। తతశ్చ యువయోరేవ మనోద్వయేన కర్తుం శక్యతే నాన్యేనేతి భావః। యువయోః పరస్పరరాగబాహుల్యాత్ కామః శరీరీ స్యాదితి భావః॥౧౨౫॥

కామః కౌసుమచాపదుర్జయమముం జేతుం నృపం త్వాం ధను-

ర్వల్లీమవ్రణవంశజామధిగుణామాసాద్య మాద్యత్యసౌ।

గ్రీవాలంకృతిపట్టసూత్రలతయా పృష్ఠే కియల్లమ్బయా

భ్రాజిష్ణుం కషరేఖయేవ నివసత్సిన్దూరసౌన్దర్యయా॥౧౨౬॥

కామ ఇతి ॥ అసౌ కామః కౌసుమేన చాపేన దుర్జయం జేతుమశక్యమముం నృపం నలం జేతుమవ్రణే నిర్దోషే వంశే జాతామ్, అథ చ ఘుణాదిజన్యవ్రణరహితవేణుజాతామధిగుణామతిశయితసౌన్దర్యాదిగుణయుక్తాం, ఆరోపితమౌర్వీకాం చ త్వాం త్వన్మయీం ధనుర్వల్లీం ధనుర్లతామాస్వాద్య ప్రాప్య మాద్యతి అధునా నలం జేష్యామీతి తుష్యతి। కింభూతాం ధనుర్వల్లీమ్— నివసతా విద్యమానేన సిన్దూరేణ సౌన్దర్యం లోహితిమా యస్యాం తయా పృష్ఠే ధనుఃపృష్ఠభాగే, అథ చ పశ్చాద్భాగే కియల్లమ్బయా కియద్దీర్ఘయా గ్రీవా మధ్యం కణ్ఠశ్చ తస్యా అలంకృతిరలంకారభూతా పట్టసూత్రలతా తయా। దీర్ఘేణ పట్టసూత్రేణేత్యర్థః। భ్రాజిష్ణుం శోభమానామ్। కయేవ— కషరేఖయేవ పరీక్షారేఖయేవ। కషణధారయా ధనుర్యోగ్యవేణుపరీక్షాయాం నిఘృష్యమాణం సిన్దూరం చలతి చేత్తదా పరిపాకో జ్ఞేయ ఇతి ధానుష్కప్రసిద్ధిః। కామస్య త్వాం వినా

నలవశీకరణం కిమపి న విద్యత ఇతి భావః। భ్రాజిష్ణుమ్, 'భువశ్చ' (౩।౨।౧౩౮) ఇతి చకారాదిష్ణుచ్॥౧౨౬॥

త్వద్గుచ్ఛావలిమౌక్తికాని గులికాస్తం రాజహంసం విభో-
ర్వేధ్యం విద్ధి మనోభువః స్వమపి తాం మఞ్జుం ధనుర్మఞ్జరీమ్।
యన్నిత్యాఙ్కనివాసలాలితతమజ్యాభుజ్యమానం లస-
న్నాభీమధ్యబిలా విలాసమఖిలం రోమాలిరాలమ్బతే॥౧౨౭॥

త్వదితి॥ హే భైమి! త్వం విభోః మనోభువః కామస్య త్వద్గుచ్ఛావలేః తవ హారవిశేషపఙ్క్తేర్మౌక్తికాన్యేవ గులికాః సూక్ష్మాన్మృద్గోలకాన్విద్ధి జానీహి। తథా,—తం రాజహంసం నృపశ్రేష్ఠం నలం వేధ్యమ్, అథ చ తం నలమేవ రాజహంసాఖ్యం పక్షివిశేషం కామస్య వేధ్యం లక్ష్యం విద్ధి। తథా,—స్వమాత్మానమపి తాం వక్ష్యమాణగుణయుక్తాం మఞ్జుం మనోజ్ఞాం ధనుర్మఞ్జరీం ధనుర్లతాం జానీహి। తవ రోమాలీ రోమరాజిర్యస్యా ధనుర్లతాయా నిత్యం సర్వదాఙ్కనివాసో మధ్యవసతిస్తయా లాలితతమాఽతిశయేన నర్తితా శోభమానా జ్యా మౌర్వీ తయా భుజ్యమానం సేవ్యమానమనుభూయమానం వాఽఖిలం విలాసం చాపమధ్యవర్తిశోభమానమౌర్వ్యాః సంపూర్ణాం లీలామాలమ్బతేఽఙ్గీకరోతి। రోమారాజిరేవ మౌర్వ్యాః స్థానే జాతేత్యర్థః। కింభూతా రోమాలిః— లసన్తీ నాభ్యేవ మధ్యం బిలం యస్యాః సా। గులికాధారణచ్ఛిద్రస్థానే నాభిరేవ జాతేత్యర్థః। గులికాధనురితి నామ (క) త్వద్రూపేణ శస్త్రేణ నలః కామస్య జయ్యో నాన్యేనేతి భావః। ధనుమౌర్వీ మధ్యే గులికారోపణస్థానబిలం భవతి, తదత్ర నాభిరేవ, రోమాలిర్మౌర్వీ, అఙ్గయష్టిర్ధనుః, స రాజహంసో వేధ్య ఇత్యర్థః। విభుస్తు గులికాధనుఃక్రీడాం కరోతి। 'హారభేదా యష్టిభేదా గుచ్ఛగుచ్ఛార్ధగోస్తనాః' ఇత్యమరః। 'రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠే కాదమ్బకలహంసయోః' ఇతి విశ్వః॥౧౨౭॥

పుష్పేషుశ్చికురేషు తే శరచయం త్వద్భాలమూలే ధనూ
రౌద్రే చక్షుషి తజ్జితస్తనుమనుభ్రాష్టం చ యశ్చిక్షిపే।
నిర్విద్యాశ్రయదాశ్రయం స వితనుస్త్వాం తజ్జయాయాధునా
పత్త్రాలిస్త్వదురోజశైలనిలయా తత్పర్ణశాలాయతే॥౧౨౮॥

పుష్పేషురితి॥ తేన నలేన సౌన్దర్యాదినా గుణేన జితోఽత ఏవ నిర్విద్య వైరాగ్యం ప్రాప్య యః పుష్పేషుః కామస్తే తవ చికురేషు కేశపాశేషు పుష్పేషుత్వాత్ స్వం శరచయం బాణసమూహం పుష్పసమూహం చిక్షిపే త్యక్తవాన్। తవ భాలమూలే లలాటమూలే భ్రూస్థానే స్వం ధనుస్త్యక్తవాన్। రౌద్రే రుద్రసంబన్ధినీ దారుణే చక్షుష్యనుభ్రూ ష్టే తృతీయనేత్రలక్షణే భర్జనపాత్రే స్వీయాం తనుం చ చిక్షిపే క్షిప్తవాన్। స కామోఽధునా వితనుః శరీరరహితోఽథ చ విశేషేణ కృశః సన్ తజ్జయాయ తం నలం జేతుం త్వామేవాశ్రయమాశ్రయత్। తథా,—తవ ఉరోజౌ స్తనావేవ శైలౌ తావేవ నిలయః స్థానం యస్యాః సా తత్ర విద్యమానా పత్రాలిః పత్రవల్లీపఙ్క్తిః తస్య కామస్య పర్ణశాలేవాచరతి భవతి। భైమీకేశపాశపుష్పాణాం కామజనకత్వాత్ కామబాణత్వమ్। భ్రువోరపి కామజనకత్వాద్ధనుష్ట్వమ్। స్తనపర్వతనిలయపత్రవల్లీనామపి తజ్జనకత్వాద్గృహత్వమ్। త్వయైవ శస్త్రేణ కామేన స జేతవ్యో నాన్యత్కించిత్తజ్జయాయేతి త్వదాశ్రయేణ మదనస్తం పీడయతీత్యర్థః। అన్యోఽపి జితోఽస్త్రాది త్యక్త్వాఽగ్నౌ దేహం త్యక్త్వా శత్రుం జేతుం పర్వతే పర్ణశాలామధిష్ఠాయ తపస్యతి। అనుభ్రాష్టమ్ సప్తమ్యర్థే సాదృశ్యే వావ్యయీభావః। క్షిపేః స్వరితేత్త్వాత్తజ్ ॥౧౨౮॥

ఇత్యాలపత్యథ పతత్రిణి తత్ర భైర్మీ

సఖ్యశ్చిరాత్తదనుసంధిపరాః పరీయుః।

శర్మాస్తు తే విసృజ మామితి సోఽప్యుదీర్య

వేగాజ్జగామ నిషధాధిపరాజధానీమ్॥౧౨౯॥

ఇతీతి॥ తత్ర తస్మిన్పతత్రిణి హంసే ఇతి పూర్వోక్తమాలపతి వదతి సతి తదనుసంధౌ భైమ్యన్వేషణే పరాః సఖ్యశ్చిరాద్బహుకాలేన భైమీం పరీయుః దశదిగ్భ్యః సమాగతత్త్వాత్ పరితో వేష్టయామాసుః। అథానన్తరం స హంసోఽపి తుభ్యం శర్మ సుఖమస్తు, మాం విసృజ ప్రేషయేత్యుదీర్యోక్త్వా వేగాజ్జవేన నిషధాధిపరాజధానీం నలనగరీం జగామ। నలపీడాస్మరణాద్వేగగమనమ్॥౧౨౯॥

చేతోజన్మశరప్రసూనమధుభిర్వ్యామిశ్రతామాశ్రయ-

త్ప్రేయోదూతపతఙ్గపుఙ్గవగవీహైయఙ్గవీనం రసాత్।

స్వాదంస్వాదమసీమమిష్టసురభి ప్రాప్తాపి తృప్తిం న సా

తాపం ప్రాప నితాన్తమన్తరతులామానర్చ్ఛ మూర్చ్ఛామపి॥౧౩౦॥

చేత ఇతి ॥ సా భైమీ ప్రేయసో నలస్య దూతో యః పతఙ్గపుంగవో హంసస్తస్య గౌర్వాణీ సైవ హైయఙ్గవీనం హ్యోగోదోహోద్భవం ఘృతం తస్య రసాత్తత్ప్రీతేః స్వాదంస్వాదమాస్వాద్యాస్వాద్య। సాదరమాకర్ణ్యాకర్ణ్యేత్యర్థః। తృప్తిం ప్రాప్తా అన్తరన్తఃకరణే నితాన్తమతిశయితం తాపం సంతాపమపి న ప్రాప। అతులాం నిఃసీమాం మూర్చ్ఛామపి న ఆనర్చ్ఛ ప్రాప। కింభూతం హైయఙ్గవీనమ్—చేతోజన్మనః కామస్య శరభూతాని ప్రసూనాని పుష్పాణి తేషాం మధుసీ రసైః, అథ చ మాక్షికైర్వ్యామిశ్రతాం మేలనమాశ్రయత్ప్రాప్నువత్। తథా, —అసీమం నిర్మర్యాదమ్। తథా,—ఇష్టం సుస్వాదు సురభి ఖ్యాతం సుగన్ధి చ। సమత్వేన మధుమిశ్రితం ఘృతం నితాన్తం పీతం సత్సంతాపమోహౌ జనయతీతి, తస్యాస్తు నేత్యాశ్చర్యమ్। యద్వా,—ఏవంభూతం హైయఙ్గవీనమాస్వాద్యాపి తృప్తిం న ప్రాప, తాపం ప్రాప, మూర్చ్ఛామపి ప్రాప। హంసముఖాన్నలగుణాకర్ణనేనానురాగబాహుల్యాత్తాపమోహౌ తస్యా జాతావితి భావః। స్వాదంస్వాదమపీతి యోజనా। అసీమమృష్టసురభీత్యేకం వా పదమ్। 'తత్తు హైయఙ్గవీనం యద్ధ్యోగోదోహోద్భవం ఘృతమ్' ఇత్యమరః। 'హైయఙ్గవీనం సంజ్ఞాయామ్' (౫/౨/౨౩) ఇతి సాధు। పుంగవగవీత్యత్ర 'గోరతద్ధిత—' (౫/౪/౯౨) ఇతి టచి టిత్త్వాన్ఙీప్। స్వాదంస్వాదమ్, ఆభీక్ష్ణ్యే ణముల్ ॥౧౩౦॥

తస్యా దృశో నృపతిబన్ధుమనువ్రజన్త్యాస్తం బాష్పవారి నచిరాదవధీబభూవ।

పార్శ్వేఽపి విప్రచకృషే యదనేన దృష్టేరారాదపి వ్యవదధే న తు చిత్తవృత్తేః॥౧౩౧॥

తస్యా ఇతి ॥ బాష్పవారి బాష్పామ్బు తం నృపతిబన్ధుం నలసుహృదం హంసమనువ్రజన్త్యాస్తస్యా దృశో భైమీదృష్టేర్నచిరాచ్ఛీఘ్రమేవ యద్యస్మాదవధీబభూవ అగ్రే గన్తుం న దదౌ తత్తస్మాదనేన హంసేన పార్శ్వేఽపి సమీపే గచ్ఛతాపి భైమీదృష్టేః సకాశాద్విప్రచకృషే వ్యవహితీభూతమ్। సమీపే వర్తమానోఽపి నలవియోగాద్ధంసగమనాద్వా జాతేనాశ్రుణా ద్రష్టుం న దత్త ఇత్యర్థః। తు పునః ఆరాదపి దూరాదపి వర్తమానేనానేన చిత్తవృత్తేర్న వ్యవదధే వ్యవహితీభూతమ్। యద్యపి దూరం గతస్తథాపి ప్రియబన్ధుత్వాత్తస్యా మనస్యవర్తిష్టైవేత్యర్థః। బన్ధుమనువ్రజతో వారి అవధిర్భవతి। 'ఔదకాన్తాత్ప్రియం పాన్థమనువ్రజేత్' ఇతి వచనాత్। దృష్టిః పార్శ్వేఽపీతి వా। 'తదనేన' ఇతి పాఠః। 'ఆరాద్దూరసమీపయోః' ఇత్యమరః। విప్రచకృషే, అకర్మత్వవివక్షయా భావే లిట్॥౧౩౧॥

అస్తిత్వం కార్యసిద్ధేః స్ఫుటమథ కథయన్పక్షతేః కమ్పమేద్రై-

రాఖ్యాతుం వృత్తమేతన్నిషధనరపతౌ సర్వమేకః ప్రతస్థే।

కాన్తారే నిర్గతాసి ప్రియసఖి! పదవీ విస్మృతా కిం ను ముగ్ధే!

మా రోదీరేహి యామేత్యుపహృతవచసో నిన్యురన్యాం వయస్యాః ॥౧౩౨॥

అస్తిత్వమితి ॥ అథ తయోర్మధ్యే ఏకో హంసో నిషధనరపతౌ నలసమీప ఏతత్సర్వం వృత్తం నిష్పన్నమ్ । వచ సేతి శేషః । ఆఖ్యాతుం కథయితుం ప్రతస్థే । కిం కుర్వన్–పక్షయోః కమ్పభేదైః కమ్పవిశేషైః కృత్వా భైమీప్రాప్తిరూపాయాః కార్యసిద్ధేరస్తిత్వం సద్భావం స్ఫుటం కథయన్ । ఇతి పూర్వోక్తమార్గేణోపహృతముక్తం వచో యాభిస్తా వయస్యాః సఖ్యోఽన్యాం భైమీం నిన్యుః । గృహం ప్రాపయామాసురిత్యర్థః । ఇతి కిమ్— హే ప్రియసఖి! త్వం కాన్తారే దుర్గమే వర్త్మని విషయే నిర్గతాసి ప్రస్థితాసి ను, అయి ముగ్ధే భ్రాన్తచిత్తే భైమి । పదవీ మార్గః విస్మృతా కిం త్వయా? త్వం మా రోదీః, ఏహ్యాగచ్ఛ, వయం సర్వా మిలిత్వా యామ గృహం ప్రతి గచ్ఛామ ఇతి పక్షకమ్పనవిశేషః కార్యసిద్ధిసూచకః । అన్యోఽపి హస్తచాలనాదినా కార్యసిద్ధిః కథయతి । 'కాన్తారం వర్త్మ దుర్గమమ్' ఇత్యమరః । 'అస్తి' ఇత్యవ్యయాత్ త్వప్రత్యయః । ఆఖ్యాతేతి వా పాఠ ॥౧౩౨॥

సరసి నృపమపశ్యద్యత్ర తత్తీరభాజః

స్మరతరలమశోకానోకహస్యోపమూలమ్ ।

కిసలయదలతల్పమ్లాయినం ప్రాప తం స

జ్వలదసమశరేషుస్పర్ధిపుష్పర్ద్ధిమౌలేః ॥౧౩౩॥

సరసీతి ॥ స హంసో యత్ర సరసి నృపం పూర్వమపశ్యత్తస్య సరసస్తీరం భజతే తస్య అశోకానోకహస్యాశోకవృక్షస్య ఉపమూలం మూలసమీపే తం నలం ప్రాప । కింభూతమ్— స్మరతరలం మదనజనితపీడయా చఞ్చలమ్ । తథా, —కిసలయానామప్రపల్లవానాం దలాని కోమలాఙ్కురాస్తేషాం తల్పం శయ్యా తస్యాపి మ్లాయినం మ్లానశీలమ్ । కింభూతస్యానోకహస్య—జ్వలన్తో దేదీప్యమానా అసమశరేషవః కామబాణాస్తైః సహ స్పర్ధన్తే ఏవంశీలాని పుష్పాణి తేషామృద్ధిః సమృద్ధిస్తద్యుక్తో మౌలిరగ్రభాగో యస్య । విరహవ్యథయా హంసం ప్రతీక్షమాణస్తత్రైవ స్థితో యత్ర పూర్వం హంసేన దృష్టః । అశోకపుష్పాణాం రక్తత్వాజ్జ్వలత్కామబాణతుల్యత్వమ్ ॥౧౩౩॥

పరవతి దమయన్తి ! త్వాం న కించిద్వదామి

ద్రుతముపనమ కిం మామాహ సా శంస హంస!।

ఇతి వదతి నలేఽసౌ తచ్ఛశంసోపనమ్రః

ప్రియమను సుకృతాం హి స్వస్పృహాయా విలమ్బః॥౧౩౪॥

పరవతీతి॥ నలే ఉన్మాదవశాత్ ఇతి వదతి అసౌ హంస ఉపనమ్రః సమీపమాగతః సన్ తద్భైమీవృత్తాన్తం సర్వం శశంస కథయతి స్మ। ఇతీతి కిమ్—చిత్తే ప్రత్యక్షీకృతాం భైమీం ప్రత్యాహ। ఏవం హంసమపి—హే పరవతి పిత్రధీనత్వాత్పరతన్త్రే దమయన్తి। అహం త్వాం ప్రతి అద్యాపి నాగచ్ఛసీత్యాది కిమపి న వదామి। ఖాతన్త్ర్యాభావాత్। హే హంస! త్వం ద్రుతం శీఘ్రముపనమ మత్సమీపమాగచ్ఛ। సా భైమీ మాముద్దిశ్య కిమాహాబ్రవీత్తచ్ఛంస కథయేతి। వాక్యార్థః కర్మ। తద్వచనానన్తరమేవాయం గత్వా కథం కథితవానిత్యాశఙ్కయాహ—ప్రియమితి। హి యస్మాత్సుకృతాం ధార్మికాణాం ప్రియం స్వాభీష్టమను లక్షీకృత్య స్వస్పృహాయాః స్వేచ్ఛాయా ఏవ విలమ్బః, న త్వన్యస్య। యదైవ తేషాం వస్తు ప్రాప్తుమిచ్ఛా భవతి తదైవ పుణ్యవశాత్ప్రాప్నువన్తీతి భావః। 'క్వ స్పృహాయాః' ఇతి కేచిత్। స్పృహాయా విలమ్బః క్వేతి యోజనీయమ్। సుకృతామ్, 'సుకర్మపాపమన్త్రపుణ్యేషు కృఞః' (౩।౨।౮౯) ఇతి క్విప్। ఆహేతి విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం భూతార్థే॥౧౩౪॥

కథితమపి నరేన్ద్రః శంసయామాస హంసం

కిమితి కిమితి పృచ్ఛన్భాషితం స ప్రియాయాః।

అధిగతమథ సాన్ద్రానన్దమాధ్వీకమత్తః

స్వయమపి శతకృత్వస్తత్తథాన్వాచచక్షే॥౧౩౫॥

కథితమితి॥ స నరేన్ద్రో నలో హంసేన కథితమపి ప్రియాయా భైమ్యా భాషితం వచనం కిమితి కిమితి కీదృక్కీదృగిత్యేవమాదరాతిశయేన హంసం పృచ్ఛన్ శంసయామాస వాదయతి స్మ। అథానన్తరం సాన్ద్రో నిబిడ ఆనన్ద ఏవ మాధ్వీకం మధు తేన మత్తో హృష్టః సన్ అధిగతం జ్ఞాతార్థం తద్భైమీభాషితం స్వయమపి శతకృత్వోఽనేకవారం ఇంసేన యథోక్తం తథైవ ఈదృగ్భైమ్యోక్తమీదృగ్భైమ్యోక్తమితి శిరఃకమ్పాద్యభినయేనాన్వాచచక్షేఽనూదితవాన్। అత్యాదృతస్యేయం జాతిః। మద్య (త్ర) విశేషోచ్చక్తమపి పునర్వాదయతి స్వయమపి పునర్వదతి। 'మధు మాధ్వీకమద్యయోః' ఇత్యమరః। '"మార్ద్వీక"' ఇతి పాఠే మృద్వీకాయా ద్రాక్షాయా వికారో మార్ద్వీకమ్। శంసేః శబ్దకర్మత్వాదణౌ కర్తుర్ణ్యన్తే కర్మసంజ్ఞా। శతవారం

శతకృత్వః 'సంఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్' (౫।౪।౧౭) ఇతి కృత్వసుచ్॥౧౩౫॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం
శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।
తార్తీయీకతయా మితోఽయమగమత్తస్య ప్రబన్ధే మహా-
కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥౧౩౬॥

శ్రీహర్షమితి॥ తార్తీయీక ఇతి ద్వైతీయీకవత్॥౧౩౬॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతౌ నైషధీయప్రకాశే తృతీయః సర్గః సమాప్తః॥

చతుర్థః సర్గః।

అథ నలస్య గుణం గుణమాత్మభూః సురభి తస్య యశఃకుసుమం ధనుః।
శ్రుతిపథోపగతం సుమనస్తయా తమిషుమాశు విధాయ జిగాయ తామ్॥౧॥

అథేతి॥ అథ హంసగమనానన్తరమాత్మభూర్మదనః శ్రుతిపథే కర్ణమార్గే ఉపగతం ప్రాప్తమాకర్ణితం నలస్య గుణం సౌన్దర్యాదిరూపగుణం గుణం మౌర్వీం విధాయ కృత్వా, తథా, — కర్ణితం సురభి ఖ్యాతం సుగన్ధి చ తస్య యశోలక్షణం కుసుమం ధనుర్విధాయ, తథా,— శ్రుతిపథోపగతం శ్రుతమాకర్ణకృష్టం చ తమేవ రాజానం నలం సుమనస్తయా మనీషితయా కుసుమత్వేన చ ఇషుం బాణం విధాయ ఆశు తాం భైమీం జిగాయ జితవాన్।

అన్యస్యాన్యత్వకరణం దేవత్వేన సమ్భావ్యతే। హంసముఖాత్తం శ్రుత్వా ఝటితి కామపీడాసహితా జాతేతి భావః। నలే తదనురాగపోషార్థం విప్రలమ్భవర్ణనమనేన సర్గేణ క్రియతే। నిర్వేదాదయో విభావా ఆలస్యాదయశ్చ విప్రలమ్భశృఙ్గారపోషార్థం యథాయథమూహనీయాః। 'సుగన్ధే చ మనోజ్ఞే చ సురభి' ఇతి విశ్వః। జిగాయ, 'సన్లిటోర్జేః' (౭।౩।౫౭) ఇతి కుత్వమ్॥౧॥

యదతనుజ్వరభాక్తనుతే స్మ సా ప్రియకథాసరసీరసమజ్జనమ్।

సపది తస్య చిరాన్తరతాపినీ పరిణతిర్విషమా సమపద్యత॥౨॥

యదతన్వితి॥ అతనుజ్వరభాక్ కామజనితసంతాపభాక్ సా భైమీ ప్రియకథా నలగోష్ఠ్యస్తల్లక్షణా సరసీ తస్యా విప్రలమ్భాఖ్యశృఙ్గారరూపే రసే మజ్జనం తస్యాం రసేన ప్రీత్యా మజ్జనమ్। సాదరమాకర్ణనమిత్యర్థః। తనుతే స్మ చకార। తస్య మజ్జనస్య సపది పరిణతిః పరిపాకః విషమా దుఃసహా సమపద్యత జాతా। కింభూతా— చిరం చిరకాలమాన్తరం మనస్తాపయత్యేవంశీలా। నలగుణాకర్ణనజకామపీడాశాన్త్యర్థం తత్కథయా విరహపీడానాశో భవిష్యతీతి బుద్ధ్యా సాదరం తత్కథాయామాకర్ణితాయాం ప్రత్యుత తస్యా ఉద్దీపకత్వాత్పూర్వాపేక్షయాఽతితమాం సా కథా విరుద్ధార్థజనికా జాతేతి భావః। యోఽపి జ్వరీ సరోజలస్నానం కరోతి తస్య విషమాఖ్యో జ్వరో భవతి। జ్వరిణస్తదా స్నానమపి విషమత్వజనకం భవతి, సరసీస్నానం తు సుతరామితి 'సరసీ' పదమ్॥౨॥

ధ్రువమధీతవతీయమధీరతాం దయితదూతపతద్గతవేగతః।

స్థితివిరోధకరీం హ్యణుకోదరీ తదుదితః స హి యో యదనన్తరః॥౩॥

ధ్రువమితి॥ ద్వ్యణుకోదర్యతికృశోదరీ ఇయం భైమీ దయితస్య నలస్య దూతో హంసస్తస్య పతద్భ్యాం పక్షాభ్యాం గతో యో వేగస్తస్మాద్దయితదూతస్య పతతోః పక్షయోర్గతే గమనే యో వేగస్తస్మాద్వా, పక్షాభ్యాం గతం గమనం యస్య స పక్షీ దయితదూతశ్చాసౌ పతద్గతశ్చేతి వా, తస్య వేగస్తస్మాత్సకాశాత్స్థితిః స్త్రీమర్యాదా తస్యా విరోధకరీం విరోధినీమధైర్యతాం ధైర్యాభావం శైఘ్ర్యం చాధీతవతీ పఠితవతీ స్వీచకార। 'ధ్రువమ్' ఉత్ప్రేక్షే। అధ్యయనే న్యాయం ప్రమాణయతి—హి యస్మాద్యో యస్మాదనన్తర ఏవావ్యవహితః స తదుదితస్తస్మాదేవోత్పద్యతే। 'యదనన్తరమేవ యద్దృశ్యతే తత్తస్య కారణమ్' ఇతి గౌతమః।

తస్మిన్ధ్వంసే గతమాత్రే ఏతస్యా అధీరతా జాతేతి తస్మాదేవాధీతా, ఇతి సహోత్ప్రేక్షా। వేగతః, 'ఆఖ్యాతోపయోగే' (౧।౪।౨౯) ఇత్యపాదానత్వమ్। విరోధకరీమ్, 'హేతౌ టః॥3॥

అతితమాం సమపాది జడాశయం స్మితలవస్మరణేఽపి తదాననమ్।

అజని పఙ్గురపాఙ్గనిజాఙ్గణభ్రమికణేఽపి తదీక్షణఖఞ్జనః॥౪॥

అతీతి॥ తదాననం భైమీముఖం స్మితలవస్య హాస్యలేశస్య స్మరణవిషయేఽప్యతితమాం జడాశయం జడాభిప్రాయం సమపాది జాతమ్। విరహపీడయా స్మితలేశమపి నాస్మార్షీత్। స్మితం నాకరోదిత్యత్ర కిం వాచ్యమ్। తదీక్షణఖఞ్జనః తస్యా నయనరూపః ఖఞ్జరీటోఽపాఙ్గే నేత్రప్రాన్తలక్షణే నిజాఙ్గణే భ్రమికణేఽపి విలాసగమనలేశేఽపి పఙ్గు ఖఞ్జోఽజని జాతః। అన్యోఽపి నిజాఙ్గణే సుఖేన భ్రమతి తథా పక్ష్యఙ్గణే భ్రమతి, అయం తు తత్రాప్యసమర్థోఽభూత్। ఖఞ్జయతీతి అన్యాన్విలోకనమాత్రేణ పఙ్గూన్కరోతి స స్వీయగమనేఽపి పఙ్గుర్జాత ఇత్యాశ్చర్యమ్। విరహపీడయా కటాక్షావలోకనమపి విసస్మార। అతితమామ్। స్వార్థే తమప్। సమపాది, కర్తరి 'చిణ్తే పదః' (3।౧।౬౦) ఇతి చిణ్। అఙ్గనం, ణత్వమపపాఠః। 'అజిరం త్వఙ్గనం తత్స్యాత్కామిన్యామఙ్గనా మతా' ఇతి విశ్వప్రకాశః॥౪॥

కిము తదన్తరుభౌ భిషజౌ దివః స్మరనలౌ విశతః స్మ విగాహితుమ్।

తదభికేన చికిత్సితుమాశు తాం మఖభుజామధిపేన నియోజితౌ॥౫॥

కిమ్వితి॥ స్మరనలౌ తదన్తస్తస్యా అన్తర్హృదయం విగాహితుమాలోడితుం విశతః స్మ ప్రవిష్టౌ। ఉత్ప్రేక్షతే—తదభికేన తస్యా భైమ్యాః కాముకేన మఖభుజాం దేవానామధిపేనేన్ద్రేణ ఆశు శీఘ్రం తాం భైమీం చికిత్సితుం నీరోగాం కర్తుం శరీరస్థితిం విచారయితుం చ నియోజితావాజ్ఞప్తౌ దివో భిషజౌ స్వర్వైద్యౌ ఆశ్వినేయౌ కిము। నలో నలవిషయో మదనశ్చ భైమ్యన్తఃకరణమధితిష్ఠతః స్మేతి భావః। 'అనుకాభికా–' (౫/౨/౭౪) ఇతి 'అభిక'శబ్దః సాధుః। నియోజితౌ, చౌరాదికాద్యుజేః క్తః॥౫॥

శ్లోకపఞ్చకేన తాపమాహ—

కుసుమచాపజతాపసమాకులం కమలకోమలమైక్ష్యత తన్ముఖమ్।

అహరహర్వహదభ్యధికాధికాం రవిరుచిగ్లపితస్య విధోర్విధామ్ ॥౬॥

కుసుమేతి ॥ తన్ముఖం రవిరుచ్యా గ్లపితస్య విధోశ్చన్ద్రస్య అహరహః ప్రత్యహమభ్యధికాధికాం పూర్వదినాపేక్షయా పరదినే మహతీం విధామవస్థాం వహద్రైక్ష్యత దృష్టమ్। సర్వజనేనేత్యర్థః। కింభూతమ్—కుసుమచాపజః కామజస్తాపో జ్వరస్తేన సమాకులం మ్లానమిత్యర్థః। యతః,—కమలవత్ కోమలం సుకుమారమ్। విరహవ్యథయా సూర్యకిరణమ్లానచన్ద్రసదృశం జాతమితి భావః। అహరహః, వీప్సాయాం ద్విర్వచనమ్, అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। అభ్యధికాయా అధికా మహతీ, 'యస్మాదధికమ్–' (౨।౩।౯) ఇతి జ్ఞాపకాత్పఞ్చమీ, 'పఞ్చమీ' (౨।౩।౪౨) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః ॥౬॥

తరుణతాతరణిద్యుతినిర్మితద్రఢిమ తత్కుచకుమ్భయుగం తదా।

అనలసంగతితాపముపైతు నో కుసుమచాపకులాలవిలాసజమ్ ॥౭॥

తరుణతేతి ॥ తస్యాః కుచావేవ కుమ్భయుగం తదా తస్మిన్సమయే అనలసంగత్యా నలప్రాప్త్యభావేన వహ్నిసంగత్యా తాపం తజ్జనితజ్వరమ్, ఔష్ణ్యం చ నో ఉపైతు న ప్రాప్నోతు, అపి తు ప్రాప్నోతు। కింభూతమ్—కుసుమచాపః కామః స ఏవ కులాలః కుమ్భకారస్తస్య విలాసః క్రీడా తయా జాతం విరచితమ్। తథా,–ప్రశాన్తత్వాత్తరుణతా తారుణ్యం తల్లక్షణయా తరణిద్యుత్యా సూర్యదీధ్యా నిర్మితః కృతో ద్రఢిమా దాదర్ఢ్యం యస్య। కులాలోఽపి ఘటం కృత్వా ఆతపే శుష్కం కృత్వాఽగ్నౌ ప్రక్షిపతి। విలాసజమితి తాపవిశేషణం వా। ద్రఢిమేత్యత్ర 'వర్ణదృఢాదిభ్యః ష్యఞ్చ' (౫।౧।౧౧౩) ఇతీమనిచి ర ఋతోః—' (౬।౪।౧౬౧) ఇతి రః ॥౭॥

అధృత యద్విరోష్మణి మజ్జితం మనసిజేన తదూరుయుగం తదా।

స్పృశతి తత్కదనం కదలీతరుర్యది మరుజ్వలదూషరదూషితః ॥౮॥

అధృతేతి ॥ తదా తస్మిన్సమయే మనసిజేన కామేన విరహోష్మణి ఆధిజనితే దాహే మజ్జితం యత్తదూరుయుగమధృత జీవశేషమతిష్ఠత్। కదలీతరుః తత్కదనం తస్యోరుయుగస్య కదనం సామ్యమవస్థాం వా తర్హి స్పృశతి ప్రాప్నోతి తదూరుయుగసమానః స్యాత్, యది కదలీతరుర్మరౌ ధన్వదేశే జ్వలద్వహ్నిదగ్ధమూషరం క్షారమృత్తికాస్థలం తేన దూషితః స్యాత్। అతిమృదోః కదలీతరోర్వహ్నిదగ్ధే ఊషరే యది స్థితిః స్యాత్తర్హి

తదూరుయుగదుఃఖం కదలీతరుణాప్యనుభూయేత। తదూరుయుగమతితరాం సంతప్తమభూదితి భావః। మనసిజేతి 'సప్తమ్యాం జనేర్డః', (౩।౨।౯౭), 'హలదన్తాత్—' (౬।౩।౯) ఇతి సప్తమ్యా అలుక్। స్పృశతి, కాలసామీప్యే లట్। 'స్యాదూషః క్షారమృత్తికా' ఇత్యమరః। అస్త్యర్థే 'ఊషసుషిముష్క—' (౫/౨/౧౦౭) ఇతి రః। అధృత, 'ధృఙ్ అవస్థానే' ॥౮॥

స్మరశరాహతినిర్మితసంజ్వరం కరయుగం హసతి స్మ దమఖసుః।

అనపిధానపతత్తపనాతపం తపనిపీతసరఃసరసీరుహమ్॥౯॥

స్మరేతి॥ దమస్వసుర్భైమ్యాః కరయుగం స్మరశరైరాహతిఈననం తయా నిర్మితః కృతః సంజ్వరః సంతాపో యస్య ఏవంభూతం సత్తపేన గ్రీష్మేణ నిపీతం సరస్తస్మిన్విద్యమానం సరోరుహం కమలం హసతి స్మ। తత్తుల్యం జాతమిత్యర్థః। కింభూతం కమలమ్—అనపిధానో నిష్ప్రతిబన్ధః పతంస్తపనాతపః సూర్యాతపో యస్మిన్। గ్రీష్మసంబన్ధికమలవదతితరాం సంతాపోఽనుభూయత ఇత్యర్థః॥౯॥

మదనతాపభరేణ విదీర్య నో యదుదపాతి హృదా దమనస్వసుః।

నిబిడపీనకుచద్వయయన్త్రణా తమపరాధమధాత్ప్రతిబధ్నతీ॥౧౦॥

మదనేతి॥ దమనస్వసుర్హృదా హృదయేన మదనతాపభరేణ మదనజనితజ్వరబాహుల్యేన కృత్వా విదీర్య స్ఫుటిత్వా యద్ నో ఉదపాత్యుత్పతితమ్, నిబిడం నిరన్తరం పీనం పీవరం కుచద్వయం తేన కృతా యన్త్రణా బన్ధనం ప్రతిబధ్నతీ సతీ తం విదీర్యానుత్పతనలక్షణమపరాధమధాద్ధధార। విరహసంతాపభరాద్భైమీహృదయం విదీర్య గన్తుకామం జాతమపి స్తనద్వయేన తమపరాధం సోఢ్వాపి రక్షితమ్। అన్యథా గతమేవ స్యాత్। స్తనద్వయస్యాయమపరాధో న తు హృదయస్య। అథ చ తమపరాధమధాత్పీతవతీ। ఉత్పతనశీలస్య వస్త్రాదేః పాషాణాదినా కృతా యన్త్రణా ప్రతిబన్ధం కరోతి। పూర్వనిపాతభియా పూర్వం 'పీన' శబ్దస్యోత్తరేణ సమాసం కృత్వా 'నిబిడ'పదేన సమాసః కర్తవ్యః। అధాత్, ధాఞ్ధేటోరపి లుఙి 'ఘుమాస్థా—' (౬।౪।౬౬) ఇతి సిచా లుకి రూపమ్ ॥౧౦॥

చిన్తామాహ—

నివిశతే యది శూకశిఖా పదే సృజతి సా కియతీమివ న వ్యథామ్।

మృదుతనోర్వితనోతు కథం న తామవనిభృత్తు నివిశ్య హృది స్థితః॥౧౧॥

నివిశత ఇతి॥ 'శూకోఽస్త్రీ శ్లక్ష్ణతీక్ష్ణాగ్రే' ఇత్యమరః। శూకశిఖా ధాన్యకణ్టకాగ్రమాత్రం పదే చరణే యది నివిశతే ప్రవిశతి సా శూకశిఖా కియతీమివ వ్యథాం న సృజతి కరోతి, అపి తు మహతీం పీడాం కరోతి। అతః కారణాన్మృదుతనోరతిసుకుమార్యా భైమ్యా హృది నివిశ్య ప్రవిశ్య స్థితోఽవనిమృత్పర్వతో నలశ్చ, తు పునస్తాం వ్యథాం కథం న వితనోతు కరోతు, కరోత్యేవ। నలస్తు తస్యా హృదయం ప్రవిశ్య స్థితః పరం తయా న ప్రాప్తః। అతస్తం సర్వదా విచిన్తయన్త్యాస్తస్యా భూయసౌ వ్యథా జాతేతి భావః। 'ఇవ' శబ్దో వాక్యాలంకారే। నివిశతే, 'నేర్విశః' (౧।౩।౧౭) ఇతి తజ్ ॥౧౧॥

చిన్తయా విషయాన్తరాగ్రహణమాహ—

మనసి సన్తమివ ప్రియమీక్షితుం నయనయోః స్పృహయాన్తరుపేతయోః।

గ్రహణశక్తిరభూదిదమీయయోరపి న సంముఖవాస్తుని వస్తుని॥౧౨॥

మనసీతి॥ ఇదమీయయోరేతదీయయోర్నయనయోః సంముఖే అగ్రే వాస్తు స్థానం యస్యైవంభూతే పురోవర్తిన్యపి వస్తుని ఘటాదౌ గ్రహణశక్తిః జ్ఞానసామర్థ్యం నాభూత్। కింభూతయోః— మనసి సన్తం స్థితం ప్రియం నలమీక్షితుం స్పృహయైవ వాఞ్ఛయైవాన్తర్హృదయదేశముపేతయోః। విరహవ్యథయా నేత్రయోర్నిమ్నదేశత్వేన నిఃసహత్వాత్పురఃస్థితమపి తాభ్యాం గ్రహీతుం న శక్యతే। తత్రాన్తరగతత్వే ప్రియాలోకనవాఞ్ఛాయాః కారణత్వేనోత్ప్రేక్షా। ఇదమీయయోః, త్యదాదిత్వాద్వృద్ధాచ్ఛః॥౧౨॥

చిన్తానుభావం రోదనం ముఖానతిం చాహ—

హృది దమస్వసురశ్రుఝురప్లుతే ప్రతిఫలద్విరహాత్తముఖానతేః।

హృదయభాజమరాజత చుమ్బితుం నలముపేత్య కిలాగమి తన్ముఖమ్॥౧౩॥

హృదీతి॥ విరహేణాత్తా స్వీకృతా ముఖానతిర్ముఖనమ్రతా యయా తస్యా దమస్వసుర్భైమ్యాః అశ్రుఝరప్లుతే బాష్పప్రవాహపరిపూర్ణే హృది వక్షసి ప్రతిఫలత్ప్రతిబిమ్బితం తత్తాదృగాననం ముఖం కర్తృ హృదయభాజం హృదయమధ్యవర్తినం నలం చుమ్బితుముపేత్య సమీపం గత్వా ఆగమి కిల ఆగమిష్యదివారాజత శుశుభే। విరహవశాన్ముఖం నమ్రం జాతమ్, అశ్రు చ నిర్గతమిత్యర్థః। విరహేణాత్తా యా ముఖానతిస్తస్యా హేతోః ప్రతిఫలదితి వా। తం నలమితి వా। ఆగమి, 'భవిష్యతి గమ్యాదయః' (3।3।3) ఇతి సాధుః॥౧౩॥

చిన్తానుభావం నిఃశ్వాసమాహ—

సుహృదమగ్నిముదఞ్చయితుం స్మరం మనసి గన్ధవహేన మృగీదృశః।

అకలి నిఃశ్వసితేన వినిర్గమానుమితనిహ్నుతవేశనమాయితా॥౧౪॥

సుహృదమితి॥ మృగీదృశో భైమ్యా నిఃశ్వసితేన నిఃశ్వాసలక్షణేన గన్ధవహేన మలయానిలేన మనసి విద్యమానం సుహృదం స్మరం స్మరలక్షణమగ్నిముదఞ్చయితుముత్తేజయితుం వినిర్గమేన నిఃసరణేనానుమితమనుమానజ్ఞానవిషయీకృతం నిహ్నుతవేశనం గుప్తప్రవేశనం యస్య స చాసౌ మాయీ చ తస్య భావస్తత్తా సా అకలి అఙ్గీకృతా। అభ్యస్తేత్యర్థః। విరహాన్నిఃశ్వాసవాయుర్బహిర్నిఃసరతి। బహిర్నిఃసరణం చాన్తఃప్రవేశనం వినాఽనుపపద్యమానం సత్తమనుమాపయతి। వాయునా స్వమిత్రస్య స్మరాగ్నేర్వర్ధనార్థమన్తఃప్రవేశః కృత ఇతి లుప్తోత్ప్రేక్షా। బాహ్యేన వాయునాన్తః ప్రవిశ్య నిఃశ్వాసరూపేణ బహిర్నిర్గతమివేత్యర్థః। విరహవశాద్భృశనిఃశ్వాసో జాత ఇతి భావః। అన్యోఽపి మాయీ దుర్గమధ్యే స్థితస్య మిత్రస్య బహిర్నిర్గమనార్థం గుప్తం ప్రవిశతి, నిర్గమానన్తరం తస్య గుప్తప్రవేశో దుర్గస్థైరనుమీయతే। పద్మినీత్వాన్నిఃశ్వాసస్య గన్ధవహత్వమ్। వ్రీహ్యాదిత్వాన్మాయీ॥౧౪॥

విరహపాణ్డిమరాగతమోమషీశితిమతన్నిజపీతిమవర్ణకైః।

దశ దిశః ఖలు తద్దృగకల్పయల్లిపికరీ నలరూపకచిత్రితాః॥౧౫॥

విరహేతి॥ తద్ధృక్ భైమీదృష్టిలక్షణా లిపికరీ చిత్రకారిణీ విరహేణ జనితః పాణ్డిమా పాణ్డురత్వం, తథా రాగోఽనురాగో లోహితిమా చ, తమో మూర్చ్ఛా తల్లక్షణా మషీ తస్యాః శితిమా కృష్ణతా స ప్రసిద్ధో నిజః స్వీయః పీతిమా గౌరత్వం ఏతద్రూపైర్వర్ణైః కృత్వా। 'ఖలు' అప్యర్థః। దశాపి దిశః నలరూపకైర్నలప్రతిచ్ఛన్దకైః చిత్రితాశ్చిత్రయుక్తా అకల్పయత్। పాణ్డిమా తు ముఖ ఏవ ప్రకటః, అన్యత్ర తు పీతిమా। స చాసౌ నిజ ఇతి విగ్రహః। నిజో దృక్సంబన్ధీ, తస్యా భైమ్యాః సహజో యః పీతిమేతి వా। విరహవశాత్ పాణ్డిమాదయో వర్ణా జాతాః। ఉన్మాదవశాద్దశస్వపి దిక్షు నలమేవాపశ్యదితి భావః। 'ఖలుః' ఇవార్థే వా, లిపికరీవేత్యుత్ప్రేక్షా। లిపికరీ, 'దివావిభా'—(౩।౨।౨౧) ఇతి టే టిత్త్వాన్ఙీప్॥౧౫॥

స్మరకృతాం హృదయస్య ముహుర్దశాం బహు వదన్నివ నిఃశ్వసితానిలః।

వ్యధిత వాససి కమ్పమదః శ్రితే త్రసతి కః సతి నాశ్రయబాధనే॥౧౬॥

స్మరకృతామితి॥ నిఃశ్వసితానిలో నిఃశ్వాసవాయుః భైమ్యా హృదయస్య స్మరకృతాం దశాం పీడాం ముహుః బహ్వతిశయేన సఖీజనస్య పురస్తాద్వదన్నివ కథయన్నివ అదో హృదయం శ్రితే ఆశ్రితే వాససి కమ్పం వ్యధిత చకార। విరహవశాన్నిఃశ్వాసానాం బాహుల్యాత్తస్యా హృదయం చకమ్పే, తత్కమ్పవశాద్వస్త్రమపి చకమ్ప ఇత్యర్థః। ఉచితమేతత్। ఆశ్రయస్య బాధనే పీడాయాం సత్యామాశ్రితః కోఽపి న త్రసతి బిభేతి, అపి తు సర్వో బిభేత్యేవ। కమ్పితహృదయాశ్రితస్య వస్త్రస్యాపి కమ్పో యుక్తః। వదన్నితి, వదితుమితి హేతౌ శతా। యోఽవిచారం బహు వదతి సోఽప్యధరాదికమ్పం కరోతి॥౧౬॥

సంతతమన్తర్జ్వరమాహ—

కరపదాననలోచననామభిః శతదలైః సుతనోర్విరహజ్వరే।

రవిమహో బహు పీతచరం చిరాదనిశతాపమిషాదుదసృజ్యత॥౧౭॥

కరేతి॥ సుతనోర్భైమ్యా విరహజ్వరే వియోగజనితే జ్వరే కరపదాననలోచనాని నామాని సంజ్ఞా యేషాం తత్సంజ్ఞైః శతదలైః కమలైః దినే బహు అపరిమితం పీతచరం పూర్వం పీతం రవిమహః సూర్యతేజః అనిశతాపమిషాత్సంతతసంతాపవ్యాజాచ్చి-
రాచ్చిరకాలముదసృజ్యత ఉత్సృజ్యతే స్మ। కరకమలమిత్యాది॥౧౭॥

అశ్రుపాతమాహ—

ఉదయతి స్మ తదద్భుతమాలిభిర్ధరణిభృద్భువి తత్ర విమృశ్య యత్।

అనుమితోఽపి చ బాష్పనిరీక్షణాద్వ్యభిచచార న తాపకరో నలః॥౧౮॥

ఉదయతీతి॥ ఆలిభిః సఖీభిస్తత్ర తస్యాం ధరణిమృద్ రాజా భీమస్తస్మాద్భూరుత్పత్తిర్యస్యాస్తస్యాం భైమ్యాం విమృశ్య విచార్య బాష్పనిరీక్షణాదశ్రుదర్శనాదపి తాపకరోఽనుమితో నలః యన్న వ్యభిచచార తత్ అవ్యభిచారలక్షణమద్భుతముదయతి స్మ ఉదితమ్। 'అపిః' చకారార్థో వా। అకథితేఽశ్రుదర్శనమాత్రాదేవ నలవిరహజనితమేవేదమితి యత్తాసాం నిశ్చయజ్ఞానం తదాశ్చర్యమిత్యర్థః। పూర్వం పాణ్డుత్వాదినా నలస్య తాపకారిత్వమనుమితమ్, అశ్రుదర్శనాదపీతి। 'అపి చ' ఇతి సముచ్చయార్థో వా। పర్వతే బాష్పదర్శనాద్వహ్న్యనుమితిరాశ్చర్యకారిణీ భవతి తద్వద్బాష్పదర్శనానుమితవహ్నేర్యత్తాపకారిత్వం తదాశ్చర్యమ్। 'బాష్పమశ్రుజలోష్మణోః' ఇతి విశ్వః। ఉదయతి 'ఇ గతౌ' భౌవాదికస్య రూపమ్॥౧౮॥

హృది విదర్భభువః ప్రహరఞ్శరై రతిపతిర్నిషధాధిపతేః కృతే।

కృతతదన్తరగస్వదృఢవ్యధః ఫలదనీతిరమూర్చ్ఛదలం ఖలు॥౧౯॥

హృదీతి॥ రతిపతిః కామః నిషధాధిపతేర్నలస్య కృతే నలవ్యధార్థం విదర్భభువో భైమ్యా హృది శరైః ప్రహరన్ప్రహారం కుర్వన్నలనిమిత్తం భైమీం పీడయన్ స్వయమేవాలమత్యర్థమమూర్చ్ఛత్ మూర్చ్ఛాం ప్రాప। యతః కింభూతః—కృతః తదన్తరగస్య భైమీహృదయమధ్యవర్తినః స్వస్యాత్మనో దృఢో వ్యధస్తాడనం యేన సః ఖలు ఏవంవిధ ఇవ। అత ఏవ ఫలన్తీ ఫలదా అనీతిర్యస్య। కామో నలశ్చ భైమ్యా హృదయవర్తినౌ, కామశ్చ స్వవైరిణో నలస్య ప్రహారం కుర్వన్ భైమీహృదయం ప్రహృతవాన్। తతశ్చాత్మానమేవ ప్రహృతవాన్న నలమ్। యోద్ధా హ్యాత్మానం రక్షిత్వా పరం ప్రహరతి, అనేన తు నలార్థం భైమీహృదయం ప్రహృతమ్, తేన ఫలదనీతినా స్వయమేవ మూర్చ్ఛితమ్। అథ మదనో మూర్చ్ఛయా అధికీభవంస్తామతితరాం పీడయతి స్మేతి భావః। నలవ్యధలక్షణా నీతిః

ఫలదేతి వా। అన్యవధార్థమన్యస్య ప్రహార ఇత్యనీతిః। 'మూర్చ్ఛ మోహసముచ్ర్ఛాయయోః'। కృతే తాదర్థ్యే విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయమ్॥౧౯॥

శఙ్కామాహ—

విధురమాని తయా యది భానుమాన్ కథమహో స తు తద్ధృదయం తథా।

అపి వియోగభరాస్ఫుటనస్ఫుటీకృతదృషత్త్వమజిజ్వలదంశుభిః॥౨౦॥

విధురితి॥ తయా భైమ్యా విధుశ్చన్ద్రో యది భానుమాన్సూర్యోఽమాని దాహకత్వాచ్చన్ద్ర ఏవ సూర్యత్వమారోపితం చేత్తర్హి స తు పునః సూర్యః వియోగభరేణ విరహబాహుల్యేనాపి యదస్ఫుటనమవిదీర్ణత్వం తేన స్ఫుటీకృతం దృషత్త్వం పాషాణత్వం యస్య యేన వా ఏవంవిధమతికఠినమపి తస్యా హృదయమంశుభిః కృత్వా కథం తథా అనిర్వాచ్యమజిజ్వలద్దదాహ। నహ్యారోపితేఽగ్నిత్వే అగ్నితుల్యోఽయమితి తస్య దాహసామర్థ్యం, పాషాణదాహే త్వనిర్వాచ్యమ్। అత ఏవ అహో ఆశ్చర్యమ్। మానితేఽపి సూర్యత్వే విరహిణః సూర్యస్య చ పరస్పరమిత్రత్వాత్కథం దాహకత్వమ్। అత ఏవాశ్చర్యమ్। యది చన్ద్రః సూర్యో మానితో న తు తాత్త్వికస్తర్హి తాపాతిభరాస్ఫుటనలక్షణేన సామ్యేన ప్రకటీకృతం సూర్యకాన్తత్వం యేనైవంవిధం భైమీహృదయం కరైః కృత్వా కథం తథాఽజిజ్వలత్? చన్ద్రస్య కుత్రాపి దాహకత్వమదృష్టచరమశ్రుతచరం చ। సూర్యస్య తు ప్రసిద్ధమ్। అతోఽయం తాత్త్వికః సూర్య ఏవ। అన్యచ్చ సూర్యకాన్తజ్వలనం సూర్య ఏవ కరోతి న త్వన్యః, అతస్తాత్త్వికః సూర్య ఏవ, న త్వారోపితః। ఆరోపితత్వాదాశ్చర్యమిత్యర్థః। విరహిత్వాచ్చన్ద్రకిరణాస్తయా న సోఢా ఇతి భావః॥ ౨౦॥

ద్వాభ్యాం మృతిం సూచయతి—

హృదయదత్తసరోరుహయా తయా క్వ సదృగస్తు వియోగనిమగ్నయా।

ప్రియధనుః పరిరభ్య హృదా రతిః కిమనుమర్తుమశేత చితార్చిషి॥౨౧॥

హృదయేతి॥ విరహాగ్నిపీడితత్వాన్నిఃసహయా శైత్యార్థం హృదయే దత్తం సరోరుహం కమలం యయా తయా భైమ్యా సదృక్ తుల్యా క్వ కస్మిన్దేశే అస్తు, అపి తు తత్తుల్యాన్యా కాపి

కుత్రాపి నాస్తి। రతిర్భవేదిత్యాశఙ్క్య దూషయతి—రతిః ప్రియధనుః హృదా పరిరభ్యాలిఙ్గ్య అనుమర్తుం మదనస్య పశ్చాన్మరణార్థం చితార్చిషి చితాగ్నౌ కిమశేత నిద్రితా, అపి తు న। తస్మాద్రతిః సమానా న। క్షత్రియాణాం దేశాన్తరే మృతానాం స్త్రియో ధనురాలిఙ్గ్యానుమ్రియన్త ఇత్యాచారః। విరహసంతప్తత్వాచ్ఛీతలత్వోపచారః। విప్రయోగస్య వహ్నిత్వం వ్యఙ్గ్యం చితార్చిషీత్యనేన। 'తదా రతిః' ఇతి పాఠః సమీచీనః। సదృక్, 'సమానాన్యయోశ్చ–' (వాం౨౧౭౯) ఇతి వక్తవ్యాత్క్విప్। 'దృగ్దృశవతుషు' (౬।౩।౮౯) ఇతి సభావః॥౨౧॥

అనలభావమియం స్వనివాసినో న విరహస్య రహస్యమబుధ్యత।

ప్రశమనాయ విధాయ తృణాన్యసూఞ్జ్వలతి తత్ర యదుజ్ఝితుమైహత॥౨౨॥

అనలేతి॥ ఇయం భైమీ స్వనివాసినః స్వీయస్య విరహస్య రహస్యం తాత్త్వికమనలభావమగ్నిత్వం నావుధ్యత నాజానాత్। యద్యస్మాత్ తత్ర విరహే జ్వలతి దీప్యమానే సతి అసూన్ప్రాణాంస్తృణానీవ కృత్వా ప్రశమనాయ విరహవహ్నిశాన్త్యర్థముజ్ఝితుం త్యక్తుమైహత ఐచ్ఛత్, విరహస్య వహ్నిత్వం చేజ్జ్ఞాతం స్యాత్తర్హి శాన్త్యర్థం తృణక్షేపం న కుర్యాత్। అతో విరహస్య వహ్నిత్వం నాజానాదిత్యర్థః। కింతు స్వీయవిరహస్య అనలభావం నలస్య భావః ప్రాప్తిస్తదభావం నలప్రాప్త్యభావలక్షణం రహస్యం మూలకారణం నాజ్ఞాసీత్, అపి తు జానాతి స్మైవ। నలవిరహే మరణమేవ జ్యాయో నతు జీవనమిత్యైచ్ఛదితి భావః। యతః స్వవిరహస్య రహస్యం స్వేన జ్ఞాయతే, తస్మాత్స్వీయాన్ప్రాణాన్ప్రశమనాయోద్భటాయ యమాయ తృణతుల్యాన్కృత్వా త్యక్తుమైచ్ఛత్। ఏతచ్చ దుఃసహత్వజ్ఞానేన వినా న ఘటతే।విరహస్యాగ్నివద్దుఃసహత్వం జాతమితి భావః। 'శమనో యమరాడ్యమః' ఇత్యమరః॥౨౨॥

ప్రకృతిరేతు గుణః స న యోషితాం కథమిమాం హృదయం మృదు నామ యత్।

తదిషుభిః కుసుమైరపి దున్వతా సువివృతం విబుధేన మనోభువా॥౨౩॥

ప్రకృతిరితి॥ 'నామ' ప్రసిద్ధౌ। యోషితాం హృదయమన్తఃకరణం మృదు కోమలమితి యత్ ప్రకృతిః స్త్రీణాం స్వాభావికో గుణః, ఇమాం యోషితాం భైమీం కథం కుతో నైతు న ప్రాప్నోతు, అపి తు ప్రాప్తః। ఇమాం ప్రాప్త ఇత్యస్మిన్నర్థే ప్రమాణమాహ—విబుధేన దేవేన, విదుషా చ మనోభువా కామేన కుసుమైరపి పుష్పరూపైరపీషుభిర్బాణైర్హృదయం దున్వతా పీడయతా సతా తన్మృదుత్వలక్షణం ప్రమేయం సువివృతం సుతరాం స్పష్టీకృతమ్। యది స గుణో న

స్యాత్తర్హి పుష్పబాణైః పీడా న స్యాత్। సా తు జాతా। తస్మాత్ స గుణః సమాయాత ఇతి సుతరాం మదనబాణైః పీడితేతి భావః। దుర్బోధం ప్రమేయం విదుషా వివ్రియతే॥౨౩॥

నిర్వేదానుభావం బహిరనిర్గమమాహ—

రిపుతరా భవనాదవినిర్యతీం విధురుచిర్గృహజాలబిలైర్ను తామ్।

ఇతరథాత్మనివారణశఙ్కయా జ్వరయితుం బిశవేశధరావిశత్॥౨౪॥

రిపుతరేతి॥ విధురుచిశ్చన్ద్రకాన్తిః భవనాద్గృహాదవినిర్యతీం బహిరనిర్గచ్ఛన్తీం తాం భైమీం జ్వరయితుం సంతాపయితుం గృహజాలబిలైర్గృహగవాక్షచ్ఛిద్రైరవిశత్। కింభూతా—యతో రిపుతరా విరహిత్వాదతివైరిణీ। తథా,—విశవేశధరా బిశరూపధారిణీ। బిశరూపధారిత్వే హేతుమాహ—ఇతరథాన్యథా ఆత్మనివారణశఙ్కయా ఆత్మనిషేధభియా వైరిణ్యా చన్ద్రదీప్త్యా వైరిణీ భైమీ వధ్యా, సా చ తద్భియా బహిర్న నిర్గచ్ఛతి। అతః పద్మదణ్డసమానా చన్ద్రదీప్తిస్తాం హన్తుం సంతాపశాన్త్యర్థం శరీరస్థాపితానాం బిసానాం రూపేణ జాలమార్గేణాన్తరేవ ప్రవిష్టా। వైరిణో ముఖ్యమార్గేణ ప్రవేశాభావాద్గవాక్షైరేవ ప్రవిష్టా, న తు స్వరూపేణ। అన్తర్గతవైరిమారణార్థమియమేవ రీతిరన్యేనాప్యనుష్ఠీయతే। అవినిర్యతీతి ఇణః శతరి రూపమ్॥౨౪॥

అతిరిక్తాం భృశానతిమాహ—

హృది విదర్భభువోఽశ్రుభృతి స్ఫుటం వినమదాస్యతయా ప్రతిబిమ్బితమ్।

ముఖదృగోష్ఠమరోపి మనోభువా తదుపమాకుసుమాన్యఖిలాః శరాః॥౨౫॥

హృదీతి॥ మనోభువా కామేన తదుపమాకుసుమాని ముఖనయనోష్ఠోపమాయోగ్యాని కుసుమాని కమలనీలోత్పలబన్ధూకాని అఖిలాః శరాః పూర్వోక్తకుసుమరూపాః పఞ్చాపి బాణా అశ్రుభృతి అశ్రుపూర్ణే విదర్భభువో భైమ్యా హృది దుఃఖవశాద్వినమదాస్యతయా నమ్రముఖత్వేన ప్రతిబిమ్బితం ప్రతిఫలితం, ముఖదృగోష్ఠమేవ అరోపి సమారోపితం, స్ఫుటముత్ప్రేక్షతే—ప్రకటం ప్రతిబిమ్బితమితి వా। ప్రతిబిమ్బితం భైమీముఖదృగోష్ఠమేవ భైమీవధార్థం కామేన పఞ్చాపి బాణాః ప్రాయేణ సమారోపితా ఇత్యర్థః। పీడావశాదశ్రు,

నమ్రముఖత్వం చ తస్యా జాతమితి భావః। ముఖదృగోష్ఠమ్ శరా ఇతి వ్యస్తరూపకమ్। ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావః॥౨౫॥

విరహపాణ్డుకపోలతలే విధుర్వ్యధిత భీమభువః ప్రతిబిమ్బితః।

అనుపలక్ష్యసితాంశుతయా ముఖం నిజసఖం సుఖమఙ్కమృగార్పణాత్॥౨౬॥

విరహేతి॥ విధుశ్చన్ద్రః భీమభువో భైమ్యా విరహేణ పాణ్డుని కపోలతలే ప్రతివిమ్బితః సన్ భైమీముఖమఙ్కమృగస్య కలఙ్కమృగస్యార్పణాదఙ్కే ముఖమధ్యే వా మృగస్యారోపణాత్సుఖమనాయాసేన నిజసఖం స్వీయం మిత్రం వ్యధిత చకార। కయా—అనుపలక్ష్యాః వివేకేన జ్ఞాతుమయోగ్యాః సితా అంశవః కిరణా యస్య చన్ద్రస్య తస్య భావస్తత్తా తయా। చన్ద్రకపోలయోః పాణ్డుత్వాత్ప్రతిబిమ్బితస్యాపి చన్ద్రస్యానుపలబ్ధిః। కలఙ్కస్య శ్యామత్వాదుపలబ్ధిః। తతశ్చ మృగాఙ్కలాభాద్వదనస్య నిజమిత్రత్వం యుక్తమిత్యర్థః। సవర్ణే స్థితం సవర్ణం శఙ్ఖదుగ్ధాదివన్న లక్ష్యతే। విరహాత్పూర్వం ముఖస్య గౌరత్వాత్ప్రతిబిమ్బితశ్చన్ద్రః పృథగ్లక్ష్యతే స్మ, విరహే తు పాణ్డుని ముఖే సవర్ణత్వాచ్చన్ద్రో న దృశ్యతే। అతో భైమీముఖం చన్ద్ర ఏవేతి సర్వస్యాపి ప్రతీతిరభూత్। పూర్వమతిచన్ద్రం ముఖమాసీత్, అధునా తు చన్ద్రతుల్యం పాణ్డురం జాతమితి భావః। అన్యేన చతురేణ కించిదుత్కృష్టం వస్తు దత్త్వా సఖ్యం సంపాదనీయమిత్యుక్తిః। దుష్టో నిర్దోషేఽపి స్వసంసర్గిణి స్వదోషం సంక్రమయ్య సామ్యం కరోతి। నిజసఖమ్, 'రాజాహః—' (౫।౪।౯౧) ఇతి టచ్॥౨౬॥

విరహతాపిని చన్దనపాంశుభిర్వపుషి సార్పితపాణ్డిమమణ్డనా।

విషధరాభబిసాభరణా దధే రతిపతిం ప్రతి శంభువిభీషికామ్॥౨౭॥

విరహేతి॥ సా భైమీ రతిపతిం కామం ప్రతి శంభుసంబన్ధినీం విభాషికాం భయానకతాం దధేఽఙ్గీకృతవతీ। కింభూతా—విరహతాపిని విరహసంతప్తే వపుషి సంతాపేన శుష్కత్వాచ్చన్దనపాశుభిశ్చన్దనరజోభిరర్పితం విరచితం పాణ్డిమా పాణ్డురత్వమేవ మణ్డనమలంకారో యస్యాః సా। తథా,—దైర్ఘ్యాచ్ఛుష్కత్వాచ్చ విషధరాభాని వాసుక్యాదిసర్పతుల్యాని బిసాభరణాని బిసాలంకరణాని యస్యాః సా। భస్మపాణ్డురం సా (సర్పా) లంకరణం మదీయం వపుర్దృష్ట్వా శంభుభ్రాన్త్యా భీతః కామో మాం న పీడయిష్యతీతి బుద్ధ్వా చన్దనబిసాని ధృతానీతి భావః॥౨౭॥

వినిహితం పరితాపిని చన్దనం హృది తయా ధృతబుద్బుదమాబభౌ।

ఉపనమన్సుహృదం హృదయేశయం విధురివాఙ్కగతోడుపరిగ్రహః॥౨౮॥

వినిహితమితి॥ పరితాపిని విరహసంతప్తే హృది తయా భైమ్యా వినిహితం నిక్షిప్తం ధృతం బుద్బుదం ధృతచన్ద్రకం చన్దనం విధురివ చన్ద్ర ఇవాబభౌ శుశుభే। కింభూతో విధుః— హృదయేశయం హృది విద్యమానం సుహృదం కామముపనమన్నుపాగచ్ఛన్। తథా,— అఙ్కగతః సమీపమాగతః ఉడవో నక్షత్రాణ్యేవ పరిగ్రహో యస్య। అథ చ— స్త్రీత్వాదుత్సఙ్గవర్తినక్షత్రసమూహః। ఘనస్య చన్దనస్య చన్ద్రతుల్యత్వం, బుద్బుదానాం చ నక్షత్రతుల్యత్వమ్। అన్యోఽపి సపరిగ్రహో మిత్రముపాగచ్ఛతి। హృదయేశయమ్, 'శయవాసవాసిష్వకాలాత్' (౬।౩।౧౮) ఇతి సప్తమ్యా అలుక్॥౨౮॥

స్మరహుతాశనదీపితయా తయా బహు ముహుః సరసం సరసీరుహమ్।

శ్రయితుమర్ధపథే కృతమన్తరా శ్వసితనిర్మితమర్మరముజ్ఝితమ్॥౨౯॥

స్మరేతి॥ స్మర ఏవ హుతాశనోఽగ్నిస్తేన దీపితయా తయా భైమ్యా బహ్వనేకం సరసమార్ద్రం సరసీరుహం కమలం శ్రయితుమాశ్రయితుం ముహుర్వారంవారమర్ధమార్గే కృతం శ్వసితేన నిఃశ్వాసవాయునా నిర్మితో మర్మరః శుష్కపర్ణధ్వనితం యస్యైవంభూతం నిరుపయోగిత్వాదన్తరా మధ్య ఏవ నికటమనీత్వైవోజ్ఝితం త్యక్తమ్। అనేన సంతాపాధిక్యం సూచితమ్। 'అథ మర్మరః। స్వనితే వస్త్రపర్ణానామ్' ఇత్యమరః। అర్ధపథే, 'అర్ధ నపుంసకమ్' ఇతి సమాసః। 'ఋక్పూర్—'(౫।౪।౭౪) ఇతి సమాసాన్తః। 'అర్ధపథమ్' ఇతి పాఠే అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా॥౨౯॥

ప్రియకరగ్రహమేవమవాప్స్యతి స్తనయుగం తవ తామ్యతి కిం న్వితి।

జగదతుర్నిహితే హృది నీరజే దవథుకుడ్మలనేన పృథుస్తనీమ్॥౩౦॥

ప్రియేతి॥ హృది నిహితే స్థాపితే నీరజే కర్తృణీ దవథునా సంతాపేన కుడ్మలనం సంకోచః, తేన కృత్వా పృథుస్తనీం భైమీం ప్రతి ఇతి జగదతురివ। ఇతి కిమ్—హే భైమి! తవ స్తనయుగం ఏవమస్మన్ముకులకృతగ్రహణరీత్యా ఏవమనేన ప్రకారేణ మమ యథా సంకోచో జాతస్తథా

తదాకారేణ వా ప్రియకరగ్రహం నలపాణిసంబన్ధం ప్రాప్స్యతి, కింతు తామ్యతి గ్లాయతి। 'ను' ప్రశ్నే। గ్లానిర్న కార్యేత్యర్థః। సంతాపవశాత్ కమలసంకోచః॥30॥

త్వదితరో న హృదాపి మయా ధృతః పతిరితీవ నలం హృదయేశయమ్।
స్మరహవిర్భుజి బోధయతి స్మ సా విరహపాణ్డుతయా నిజశుద్ధతామ్॥3౧॥

త్వదితి॥ సా హృదయేశయం నలం విరహేణ యా పాణ్డుతా తయా స్మర ఏవ హవిర్భుక్ తస్మిన్ హవిర్భుజి వహ్నౌ నిజశుద్ధతాం స్వీయపాతివ్రత్యమితి బోధయతి స్మేవ జ్ఞాపయతి స్మ। ఇతి కిమ్—హే ప్రియ! మయా త్వదితరస్త్వత్తోఽన్యః పతిః హృదాపి మనసాపి న ధృతః, క్వ ను హస్తాదినేతి। భైమ్యన్తః కామః పాణ్డుతా చ విద్యత ఇతి। అన్యాపి సతీ వహ్నౌ స్వీయశుద్ధతాం పతిం బోధయతి। బుద్ధ్యర్థత్వాదణికర్తుర్ణౌ కర్మత్వమ్॥3౧॥

విరహతప్తతదఙ్గనివేశితా కమలినీ నిమిషద్దలముష్టిభిః।
కిమపనేతుమచేష్టత కిం పరాభవితుమైహత తద్దవథుం పృథుమ్॥3౨॥

విరహేతి॥ విరహేణ తప్తే తదఙ్గే భైమ్యఙ్గే నివేశితా నిక్షిప్తా కమలినీ నిమిషన్తి సంకుచన్తి దలాని పర్ణాన్యేవ ముష్టయస్తైః కృత్వా పృథుం మహాన్తం తద్దవథుం భైమీసంతాపమపనేతుం దూరీకర్తుమచేష్టత కిం ఉద్యోగం చక్రే, వా పరాభవితుం మోహయితుమైహత ఐచ్ఛత కిమ్। అన్యదపి దుఃఖదం ముష్టిభిరపనీయతే। సంతాపవశాత్ కమలినీ సంకుచితేతి భావః॥3౨॥

వివశతామాహ—

ఇయమనఙ్గశరావలిపన్నగక్షతవిసారివియోగవిషావశా।
శశికలేవ ఖరాంశుకరార్దితా కరుణనీరనిధౌ నిదధౌ న కమ్॥33॥

ఇయమితి॥ ఇయం భైమీ ఖరాంశోః సూర్యస్య కరైరర్దితా పీడితా శశికలేవ కరుణసముద్రే కం న నిదధౌ చిక్షేప, అపి తు సర్వమపి। కింభూతా—అనఙ్గశరావలిలక్షణాః పన్నగాస్తైః క్షతం

దంశనం తేన విసారి ప్రసరణశీలం వియోగ ఏవ సంతాపకారిత్వాద్విషం, తేన అవశా విహ్వలా। ఏవంవిధాం దృష్ట్వా సర్వేఽపి శుశుచుః। అన్యోఽపి సర్పదష్టో విషవిహ్వలః సన్ లోకం కరుణాయాం క్షిపతి। అథ చ సర్పదష్ట ఏవ విషనిరాసార్థం జలాశయే క్షిప్యతే, తయా త్వన్య ఏవ నిక్షిప్త ఇత్యాశ్చర్యమ్। 'కలా' శబ్దేన భైమ్యా అతితనుత్వం సూచితమ్। పన్నగక్షతా చాసౌ విసారివియోగవిషావశా చేతి వా॥౩౩॥

జ్వలతి మన్మథవేదనయా నిజే హృది తయార్ద్రమృణాలలతార్పితా।

స్వజయినోస్త్రపయా సవిధస్థయోర్మలినతామభజద్భుజయోర్భృశమ్॥౩౪॥

జ్వలతీతి॥ తయా మన్మథవేదనయా మదనజనితపీడయా జ్వలతి సంతప్తే నిజే హృది అర్పితా నిహితా ఆర్ద్రమృణాలలతా సరసా మృణాలవల్లీ స్వజయినోః కాన్త్యా మృణాలజైత్రయోః సవిధస్థయోః హృదయసమీపస్థితయోర్భుజయోః సకాశాత్రపయా లజ్జయా భృశమతితమాం మలినతామభజత్। సంతాపశాన్త్యర్థం సరసా మృణాలలతా హృదయే స్థాపితా తదఙ్గసఙ్గవశాన్మ్లానా జాతా। మృణాలజేత్రహృదయస్థితమృణాలసమీపస్థయోర్భైమీభుజయోర్లజ్జయా శ్యామత్వం జనితమితి ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। అన్యోఽపి స్వజయినా సహైకత్ర స్థితౌ సత్యాం తన్ముఖం పశ్యన్మలినో భవతి। భుజయోః సవిధస్థయోరితి సతిసప్తమీ వా। అర్థాత్తాభ్యామేవ త్రపా॥౩౪॥

పికరుతిశ్రుతికమ్పిని శైవలం హృది తయా నిహితం విచలద్బభౌ।

సతతతద్గతహృచ్ఛయకేతునా హృతమివ స్వతనూఘనఘర్షిణా॥౩౫॥

పికరుతీతి॥ పికరుతిశ్రుత్యా విరహిత్వాత్కోకిలాలాపశ్రవణేనోత్కమ్పిని హృది తయా సంతాపనివృత్త్యర్థం నిహితం నిక్షిప్తం హృదయస్య సకమ్పత్వాద్ విచలద్విశేషేణ కమ్పమానం శైవలం సతతతద్గతో నిరన్తరభైమీగతో, హృద్గతో వా హృచ్ఛయః కామస్తస్య కేతునా ధ్వజేన హతమివ బభౌ శుశుభే। కింభూతేన కేతునా—స్వతనూం స్వశరీరం ఘనం నిబిడం ఘర్షతీత్యేవంశీలేన। మత్స్యో హి శైవలే ఘర్షణం కరోతీతి జాతిః। ఘర్షణస్య ఘనత్వం కమ్పబాహుల్యసూచనార్థమ్। నిక్షిప్తేఽపి శైవలే కోకిలాలాపస్తాం దునోతి స్మేతి భావః। హృచ్ఛయ ఇత్యత్ర 'శయవాస—'(౬।౩।౧౮) ఇతి వికల్పితత్వాల్లుక్॥౩౫॥

బాష్పాతిరేకమాహ—

న ఖలు మోహవశేన తదాననం నలమనః శశికాన్తమబోధి తత్।

ఇతరథా శశినోఽభ్యుదయే తతః కథమసుస్రువదస్రుమయం పయః॥౩౬॥

నేతి॥ నలమనో నలాన్తఃకరణం కర్తృ। తత్ సున్దరమ్। అథవా, యత్ సర్వదోన్మాదవశేన పశ్యతి తత్తదాననం భైమీముఖం కర్మ। ఉన్మాదవశాచ్చశివత్ కాన్తం రమణీయం చన్ద్రకాన్తమణివిశేషరూపం న ఖలు నైవాబోధి। అబుద్ధేతి కాకుః। కింతు సమ్యగేవాబోధీత్యర్థః। కింతు తత్త్వత ఏవ చన్ద్రకాన్తత్వం తస్య తేన జ్ఞాతమిత్యర్థః। ఇతరథా పూర్వవదధునాపి భ్రాన్తమేవ చేత్తస్య చన్ద్రకాన్తత్వం తస్మాత్తర్హి శశినోఽభ్యుదయే సతి తతో ముఖాదస్రుమయం బాష్పరూపం పయ ఉదకం కథమసుస్రువత్ స్రవతి స్మ। చన్ద్రోదయే చన్ద్రకాన్తాదుదకం స్రవతి నాన్యస్మాత్। చన్ద్రోదయే ముఖాజ్జలం స్రవతి తర్హి తాత్త్వికమేవ చన్ద్రకాన్తత్వం, నతు భ్రాన్తమిత్యర్థః। చన్ద్రవత్కాన్తమితి పక్షే వైరిణా చన్ద్రేణ సహ స్పర్ధమానత్వాత్తదుదయే దుఃఖవశాత్తతోఽస్ర (కథం) నిఃసృతం, వైరిణ ఉదయేఽన్యస్యాపి దుఃఖాదస్రు నిర్గచ్ఛతి న త్వన్యస్య, తస్మాత్ చన్ద్రస్పర్ధీతి తత్త్వం జ్ఞాతమ్। చన్ద్రవత్కాన్తః, చన్ద్రః కాన్తో యస్యేతి చోక్తౌ చన్ద్రమిత్రత్వప్రతీతిః, తతశ్చ మిత్రోదయే ఆనన్దాశ్రు నిర్గచ్ఛతి వా

చన్ద్రోఽపి తాం మృశమపీడయదిత్యర్థః। అసుస్రువత్, 'ణిశ్రిద్రుస్రుభ్యః కర్తరి చఙ్' (౩।౧।౪౮)॥౩౬॥

రతిపతేర్విజయాస్త్రమిషుర్యథా జయతి భీమసుతాపి తథైవ సా।

స్వవిశిఖానివ పఞ్చతయా తతో నియతమైహత యోజయితుం స తామ్॥౩౭॥

రతీతి॥ రతిపతేః కామస్య ఇషుర్యథా విజయాస్త్రం విజయసంబన్ధి విజయసాధనమస్త్రం జయతి తథైవ కామదేవబాణవదేవ సా భీమసుతాపి విజయసాధనమస్త్రం సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే। కుతో జ్ఞాతమిత్యత ఆహ— తత ఏవ హేతోః స కామః పఞ్చతయా పఞ్చత్వసంఖ్యయా స్వవిశిఖానివ స్వబాణానివ తాం భైమీం నియతం నియమేన పఞ్చతయా యోజయితుమైహత। పఞ్చతయా యోజనం యుక్తమితి ఛలనా। అత్ర ముమూర్షుతోక్తా। 'పఞ్చతా పఞ్చభావః స్యాత్పఞ్చతా మరణేఽపి చ' ఇతి విశ్వ॥౩౭॥

శశిమయం దహనాస్త్రముదిత్వరం మనసిజస్య విమృశ్య వియోగినీ।

ఝటితి వారుణమశ్రుమిషాదసౌ తదుచితం ప్రతిశస్త్రముపాదదే॥౩౮॥

శశిమయమితి॥ వియోగినీ విరహవ్యథితా అసౌ భైమీ మనసిజస్య కామస్య శశిమయం చన్ద్రలక్షణం దహనాస్త్రమాగ్నేయాస్త్రముదిత్వరముద్గమనశీలం విమృశ్య విచార్య ఝటితి శీఘ్రమశ్రుమిషాద్బాష్పవ్యాజాత్తదుచితమాగ్నేయాస్త్రవిఘాతసమర్థం వారుణం వరుణదైవతం ప్రతిశస్త్రం ఆగ్నేయాస్త్రశత్రుభూతమస్త్రముపాదదేఽఙ్గీచకార। చన్ద్రోదయేఽసహ్యత్వాద్భృశమరోదీదిత్యర్థః। వారుణమ్, 'సాస్య దేవతా' (౪।౨।౨౪) ఇత్యణ్॥౩౮॥

అతనునా నవమమ్బుదమామ్బుదం సుతనురస్త్రముదస్తమవేక్ష్య సా।

ఉచితమాయతనిఃశ్వసితచ్ఛలాచ్ఛ్వసనశస్త్రమముఞ్చదముం ప్రతి॥౩౯॥

అతనునేతి॥ సా సుతనుర్విరహవశాచ్చ భైమీ నవమమ్బుదం మేఘమేవ ఆమ్బుదం వారుణమస్త్రమ్ (అతనునా స్మరేణ) ఉదస్తం ఖం ప్రతి క్షిప్తమవేక్ష్య దృష్ట్వా ఆయతస్య దీర్ఘస్య నిఃశ్వసితస్య ఛలాన్మిషాదుచితమమ్బుదాస్త్రనివారణసమర్థం శ్వసనమస్త్రం వాయవ్యాస్త్రమముం కామం ప్రతి ఉద్దిశ్యాముఞ్చత్। సుతనుత్వాత్స్వస్య, అతనుత్వాద్వైరిణః కిమపి కర్తుమశక్యత్వాత్ప్రావృట్కాలే నవమేఘదర్శనమాత్రేణ దీర్ఘనిఃశ్వాసం తత్యాజేతి భావః। యోధానాం జాతిః వైర్యస్త్రఘాతార్థం ప్రత్యస్త్రం క్షిపన్తీతి ॥౩౯॥

రతిపతిప్రహితానిలహేతితాం ప్రతియతీ సుదతీ మలయానిలే।

తదురుతాపభయాత్తమృణాలికామయమియం భుజగాస్త్రమివాదిత॥౪౦॥

రతీతి॥ సుదతీ శోభనదన్తా ఇయం భైమీ మలయానిలే దక్షిణపవనే రతిపతినా కామేన ప్రహితానిలహేతితాం ప్రేషితవాయవ్యాస్త్రతాం ప్రతియతీ ప్రతిజానతీ అయం మలయానిలో న భవతి, కింతు మాం ప్రతి కామేన క్షిప్తం వాయవ్యాస్త్రమితి జానతీ తదురుతాపభయాన్మదనజనితబహుసంతాపభయేన తాపశాన్త్యర్థమేవాత్తాఙ్గీకృతా యా

మృణాలికా తన్మయం తద్రూపం భుజగాస్త్రమివ పన్నగాస్త్రమివాదదే స్వీచకార। వసన్తే మలయానిలే వాతి సతి సంతాపబాహుల్యాత్తచ్ఛాన్త్యర్థమఙ్గేషు మృణాలాని నిహితానీతి భావః। పన్నగాకారత్వాత్పవనాశనత్వాచ్చ మృణాలికానాం పన్నగాస్త్రత్వమ్॥౪౦॥

వ్యధిత తద్ధృది శల్యమివ ద్వయం విరహితాం చ తథాపి చ జీవితమ్।

కిమథ తత్ర నిహత్య నిఖాతవాన్రతిపతిః స్తనబిల్వయుగేన తత్॥౪౧॥

వ్యధితేతి॥ రతిపతిః కామస్తద్ధృది భైమీహృదయే ద్వయం శల్యమివ శఙ్కుద్వయమివ వ్యధిత నిక్షిప్తవాన్। కిం ద్వయమ్— విరహితాం వియోగిత్వం, తథాపి వియోగిత్వే సత్యేవ యజ్జీవనమ్। విరహితాం చ జీవితం చేతి వా। చావన్యోన్యసముచ్చయే। అథ హృదయోపరి శల్యద్వయస్థాపనానన్తరం తచ్ఛల్యద్వయం స్తనలక్షణేన బిల్వయుగేన బిల్వఫలద్వయేన కృత్వా నిహత్య నితరాం హత్వా తద్ధృదయే నిఖాతవాన్। శైథిల్యనిరాసాయ దృఢం రోపయామాస కిమితి వితర్కః। విరహవశాత్స్వల్పకాలమపి జీవనం దుఃఖదం జాతమితి భావః। అత్రోత్తరత్ర చ గ్లానేరనుభావః స్ఫుటో జ్ఞేయ॥౪౧॥

అతిశరవ్యయతా మదనేన తాం నిఖిలపుష్పమయస్వశరవ్యయాత్।

స్ఫుటముకారి ఫలాన్యపి ముఞ్చతా తదురసి స్తనతాలయుగార్పణమ్॥౪౨॥

అతీతి॥ మదనేన తదురసి భైమీహృదయే స్తనలక్షణతాలఫలయుగార్పణమకారి, స్ఫుటముత్ప్రేక్షే। కింభూతేన—తాం భైమీమతిశరవ్యయతా అతివేధ్యం కుర్వతా। తథా,— పునః వేధ్యకరణాదేవ నిఖిలాః పుష్పమయాః స్వశరాస్తేషాం వ్యయాన్నాశాత్ఫలాన్యపి తాం ప్రతి ముఞ్చతా। వృక్షాణామన్యేషాం కుసుమాభావే ఫలవత్త్వాభావాత్తాలస్య తు సుమాభావేఽపి ఫలవత్త్వాత్తాలఫలద్వయస్యేవ సామ్యాదఙ్గీకృతేత్యర్థః। అన్యోఽపి ధానుష్కో బాణవ్యయే పాషాణాదినా వైరిణం హన్తి। అతిశరవ్యం కరోతీత్యర్థే 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాచ్ఛతా। 'సంనిపాతలక్షణో—' ఇతి న యలోపః॥౪౨॥

అథ ముహుర్బహునిన్దితచన్ద్రయా స్తుతవిధుంతుదయా చ తయా ముహుః।

పతితయా స్మరతాపమయే గదే నిజగదేఽశ్రువిమిశ్రముఖీ సఖీ॥౪౩॥

అథేతి॥ అథ తయా సఖీ నిజగదే వక్ష్యమాణముక్తా। కింభూతయా—స్మరతాపమయే కామజనితసంతాపజ్వరే పతితయా నిమగ్నయా। అత ఏవ—ముహుర్బహువారం నితరాం వక్ష్యమాణప్రకారేణ నిన్దితః కామమిత్రం చన్ద్రో యయా। తథా,—ముహుః స్తుతో విధుంతుదో రాహుర్యయా। కింభూతా సఖీ—సంతాపవిలోకనాదేవాశ్రువిమిశ్రం బాష్పవిమిశ్రం ముఖం యస్యాః సా। అన్యోఽపి రోగగ్రస్తోఽసాధుం స్తౌతి సాధుం చ నిన్దతి। విధుంతుద ఇతి 'విశ్వరుషోస్తుదః' (౩।౨।౩౫) ఇతి ఖశి ముమ్॥౪౩॥

త్రిభిః శ్లోకర్విరహస్య దుఃసహత్వమాహ—

నరసురాబ్జభువామివ యావతా భవతి యస్య యుగం యదనేహసా।

విరహిణామపి తద్రతవద్వ్యవక్షణమితం న కథం గణితాగమే॥౪౪॥

నరేతి॥ తదితి సంబన్ధాద్యదితి లభ్యతే। యావతా పరిమాణేన యదనేహసా యేషాం నరసురాబ్జభువామనేహా కాలస్తేన। యద్వా, —యేనానేహసా కాలేన నరసురాబ్జభువాం మనుష్యాణాం దేవానామబ్జభువో బ్రహ్మణస్తేషాం మధ్యే యస్య నరస్య దేవస్య బ్రహ్మణో వా యద్యుగం భవతి తన్నరసురాబ్జభువాం యుగమివ విరహిణామపి వియోగిస్త్రీపుంససంబన్ధి యుగం గణితాగమే జ్యోతిఃశాస్త్రే రతవన్తః సురతయుక్తా యువానః స్త్రీపుంసాః, తత్సంబన్ధినా నిమేషచతుర్థాంశలక్షణేన క్షణేన మితం గణితం సత్ కథమితి న భవతి నాస్తి, అపి తు తదపి జ్యోతిఃశాస్త్రే గణకై రతవద్వ్యవక్షణేన సంగమనీయమ్। తత్తు న కృతమ్। అనుచితమేతదిత్యాక్షేపః ప్రశ్నో వా। యద్వా, —యావతా యదనేహసా యస్య యుగం భవతి తద్యుగం రతయుక్తయోర్యూనోః క్షణేన మితం గణితశాస్త్రే విరహిణామపి కథం న భవతి। కేషామివ—నరసురాబ్జభువామివ। యథా షష్ట్యధికా దినానాం త్రింశతీ మనుష్యాణాం వర్షమ్, తద్దేవానామహోరాత్రమ్, ఏవం దేవానాం ద్వాదశసాహస్రీ చతుర్యుగమ్, తావతీ రాత్రిః, తదేవం చతుర్యుగసహస్రం బ్రహ్మదినమ్, తావత్యేవ రాత్రిః బ్రహ్మణః, పఞ్చశతా వర్షైః పరార్ధమ్, ఏవం పరార్ధద్వయం పరమాయుః। అనయా రీత్యా యుగాదికల్పనా మనుష్యాదీనాం జ్యోతిఃశాస్త్రే యథా గణితా తథా విరహిణాం సంయుక్తానాం చ గణితశాస్త్రే యుగగణనా కథం న కృతా। సంయుక్తానాం క్షణోఽపి వియుక్తానామనతిక్రమణీయత్వాద్యుగతుల్యో జాయత ఇత్యర్థ ఇతి యథాబుద్ధి యోజనీయః శ్లోకః। యుగగణనాయాం నరకాలస్య ముఖ్యత్వాదభ్యర్హితత్వేన 'నర' శబ్దస్య పూర్వనిపాతః। ఏవం బ్రహ్మణ ఇత్యపేక్షయా సురాణాం కాలస్య। విరహిణాం, రతవద్వ్యవ, ఇతి 'పుమాన్స్త్రియా' (౧।౨।౬౭) ఇత్యేకశేషః॥

జనురధత్త సతీ స్మరతాపితా హిమవతో న తు తన్మహిమాదృతా।

జ్వలతి భాలతలే లిఖితః సతీవిరహ ఏవ హరస్య న లోచనమ్॥౪౫॥

జనురితి॥ సతీ దాక్షాయణీ స్మరతాపితా సతీ హిమవతః సకాశాజ్జనుర్జన్మ అధత్తాఙ్గీచకార। తస్య హిమాచలస్య మహిమ్ని దేవస్వరూపోఽయమితి మహత్త్వే ఆదృతా ఆదరయుక్తా నతు నైవ జన్మ ధత్తే। హిమాకరత్వాత్ కామతాపశాన్త్యర్థం జన్మాఙ్గీకృతవతీ, న తు దేవత్వాత్। కించ హరస్య భాలతలే లలాటే బ్రహ్మణా లిఖితః సతీవిరహ ఏవ జ్వలతి, నతు లోచనం తృతీయం నేత్రమ్। భవిష్యద్విషయా దైవీ లిపిర్లలాటే లిఖ్యతే। జ్వలతీత్యసహ్యత్వం సూచితమ్। యౌ జగతో మాతాపితరౌ తయోరపి విరహేణేదృశ్యవస్థా, మాదృశీ కథం జాతా భవిష్యతీతి భావః। 'జనుర్జననజన్మాని' ఇత్యమరః। హిమవతః, నిత్యయోగే నిన్దాయాం వా మతుప్ ॥౪౫॥

దహనజా న పృథుర్దవథువ్యథా విరహజైవ పృథుర్యది నేదృశమ్।

దహనమాశు విశన్తి కథం స్త్రియః ప్రియమపాసుముపాసితుముద్ధురాః॥౪౬॥

దహనజేతి॥ దహనజాఽభగ్నిజాతా దవథువ్యథా దాహపీడా న పృథుర్గుర్వీం। కింతు విరహజైవ దాహవ్యథా పృథుః। అసహ్యేత్యర్థః। అత్రార్థేఽన్యథానుపపత్తిం వా ప్రమాణయతి—యదీదృశం న స్యాద్విపరీతమేవ చేత్స్యాత్, తర్హి అపగతా అసవః ప్రాణా యస్య తం మృతం ప్రియముపాసితుం సేవితుముద్ధురా ఉత్సుకాః సోల్లాసాః స్త్రియ ఆశు ఝటితి కాలవిలమ్బమకృత్వైవ దహనమగ్నిం కథం ప్రవిశన్తి? తస్మాద్వహ్నేరపి సకాశాద్విరహపీడైవ పృథురితి। 'తథా' ఇతి యుక్తః పాఠః॥౪౬॥

హృది లుఠన్తి కలా నితరామమూర్విరహిణీవధపఙ్కకలఙ్కితాః।

కుముదసఖ్యకృతస్తు బహిష్కృతాః సఖి! విలోకయ దుర్వినయం విధోః॥౪౭॥

హృదీతి॥ హే సఖి! ఏతాదృశం విధోశ్చన్ద్రస్య దుర్వినయమవినీతత్వం విలోకయ। కీదృశం తదాహ—నితరాం విరహిణీవధ ఏవ పఙ్కః పాతకం తేన కలఙ్కితా మలినితా అమూర్దృశ్యమానాః కలా హృది లుఠన్తి క్రీడన్తి। 'తు' పునర్విశేషే వా। కుముదసఖ్యకృతః

కుముదమైత్రీకారిణ్యః కలా బహిఃకృతా దూరత ఏవ ధృతాః। యాః కలాః కుముదవికాసకారిణ్యః పరోపకారశీలాస్తా బహిః కృతాః। పాతకిన్యః పరాపకారపరాస్తా ఏవ హృది క్రీడన్తి। యస్తు వినీతో భవతి స తూపకారిణం హృదయే ధారయతి, పాపినం బహిరేవ స్థాపయతి। పాపీ తు విపరీతం కరోతి। 'అస్త్రీ పఙ్కం పుమాన్పాప్మా' ఇత్యమరః॥౪౭॥

అయి! విధుం పరిపృచ్ఛ గురోః కుతః స్ఫుటమశిక్ష్యత దాహవదాన్యతా।

గ్లపితశంభుగలాద్గరలాత్త్వయా కిముదధౌ జడ! వా వడవానలాత్॥౪౮॥

అయీతి॥ అయి సఖి। త్వం విధుం ఇతి స్ఫుటం స్పష్టం పరిపృచ్ఛ। ఇతి కిమ్— హే చన్ద్ర! త్వయా కుతః కస్మాద్గురోర్దాహవదాన్యతా దాహదాతృత్వమశిక్ష్యత అభ్యస్తా? హే జడ! అనుచితాభ్యాసకారిన్ దుర్మతే। గ్లపితో దగ్ధః శీతలః శంభుగలో యేన తస్మాద్గరలాద్విషాత్ కిమశిక్ష్యత, తన్మస్తకే స్థిత్వా ఇదమభ్యస్తమ్? వాథవా ఉదధౌ స్థితాద్వడవానలాద్వడవాగ్నేర్వా? ఈశ్వరసంనిధానవశాత్సముద్రసంనిధానవశాచ్చ గరలవడవాగ్నిభ్యామభ్యస్తమితి సంభావ్యతే। విషస్య సముద్రోత్పన్నత్వాశ్చన్ద్రస్యాపి తత ఏవోత్పన్నత్వాద్వడవాగ్నేశ్చ తత్రైవ స్థితత్వాత్సంభావ్యత ఇతి వా। చన్ద్రస్తాభ్యామప్యధికం పీడయతీత్యర్థః। జలస్య సంతాపకారిత్వమన్యసంయోగాద్భవద్విషమగ్నిం వా కల్పయతీతి యుక్తిమూలో వితర్కః। గురోః, 'ఆఖ్యాతోపయోగే' (౧।౪।౨౯) ఇత్యపాదానత్వమ్॥౪౮॥

అయమయోగివధూవధపాతకైర్భ్రమిమవాప్య దివః ఖలు పాత్యతే।

శితినిశాదృషది స్ఫుటదుత్పతత్కణగణాధికతారకితామ్బరః॥౪౯॥

అయమితి॥ అయం చన్ద్రః, అయోగిన్యో వియోగిన్యో వధ్వః స్త్రియస్తాసాం వధస్తజ్జన్యైః పాతకైః కర్తృభిర్భ్రమిం భ్రమణమవాప్య ప్రాప్య దివః స్వర్గాదాకాశాచ్చ శితినిశా కృష్ణరాత్రిస్తల్లక్షణాయాం దృషది శిలాయాం పాత్యతే, 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షే। శిలాపతనాదేవ స్ఫుటన్తో విదీర్యమాణా ఉత్పతన్త ఉచ్ఛలన్తః కణగణా లేశసమూహాస్తైరధికమతిశయేన తారకితం సంజాతతారకమమ్బరం యస్మాత్। శుక్లపక్షే పరిపూర్ణత్వాచ్చన్ద్రేణ విరహిణ్యః పీడ్యన్తే, తారకాశ్చ పరిభూయన్తే; కృష్ణపక్షే చన్ద్రక్షయాద్విరహిణీనాం తాదృశీ పీడా న భవతి, తారకాశ్చ స్పష్టతరా భవన్తి। భ్రమణం తస్య స్వతః సిద్ధమ్। యద్యపి శిలాయాం పాతితశ్చూర్ణీభూతోఽపి తథాపి భావం న త్యజతి। ఉత్ప్రేక్షే। అన్యోఽపి పాతకీ

పాతకైర్భ్రమయిత్వాఽతిగౌరశిలాయాం స్వర్గాన్నిపాత్యతే, కణాశ్చోర్ధ్వం గచ్ఛన్తి। 'శితీ ధవలమేచకౌ' ఇత్యమరః। అవాప్యేతి ణ్యన్తస్య। తారకితమ్, తారకాదిత్వాదితచ్॥౪౯॥

త్వమభిధేహి విధుం సఖి! మద్గిరా కిమిదమీదృగధిక్రియతే త్వయా।

న గణితం యది జన్మ పయోనిధౌ హరశిరఃస్థితిభూరపి విస్మృతా॥౫౦

త్వమితి॥ హే సఖి। త్వం మద్గిరా భైమీ త్వాం పృచ్ఛతీతి విధుమభిధేహి వద। హే చన్ద్ర! విశిష్టకులోత్పన్నేన త్వయా విరహిణీవధలక్షణమీదృజ్ నిన్ద్యం కర్మ కిమిత్యధిక్రియతేఽఙ్గీక్రియతే। ఏవం కర్మ కర్తుం యుక్తం న భవతీత్యర్థః। పరాపకారకరణే కారణమాహ—లక్ష్మీన్త్వోర్జనకత్వాదతికులీనే పయోనిధౌ రత్నాకరే జన్మ యది న గణితం న విచారితం తర్హి హరశిరఃస్థితిలక్షణా భూరపి ఉత్తమసంసర్గ ఇత్యర్థః। సాపి విస్మృతా। కాకుః। యస్తు కులీనో భవతి సత్సంనిధౌ చ వర్తతే స పరాపకారం న కరోతి। త్వయా కులీనత్వం తత్సంనిధిత్వం చోభయమపి విస్మృతమ్। పాపినా సహ సాక్షాన్మయా నోచ్యత ఇతి మద్గిరేత్యనేన సూచితమ్॥౫౦॥

నిపతతాపి న మన్దరభూభృతా త్వముదధౌ శశలాఞ్ఛన! చూర్ణితః।

అపి మునేర్జఠరార్చిషి జీర్ణతాం బత గతోఽసి న పీతపయోనిధేః॥౫౧॥

నిపతతేతి॥ శశలాఞ్ఛన అతినిన్దితకర్మశ్చన్ద్ర! ఉదధౌ నిపతతా మన్దరసంజ్ఞకేన భూభృతా పర్వతేనాపి సముద్రే స్థితస్త్వం న చూర్ణితః। తథా, పీతపయోనిధేర్మునేరగస్త్యస్య జఠరార్చిష్యుదరాగ్నావపి జీర్ణతాం నాశం వాతాపివన్న గతోఽసి। బత ఉభయత్రాపి ఖేదః। జీర్ణతామపీతి వా। అస్మదభాగ్యేన తద్ద్వయమపి తవ న జాతమ్। అతిదాహకత్వాత్తాభ్యామపి పరిత్యతస్త్వమ్॥౫౧॥

కిమసుభిర్గ్లపితైర్జడ! మన్యసే మయి నిమజ్జతు భీమసుతామనః।

మమ కిల శ్రుతిమాహ తదర్థికాం నలముఖేన్దుపరాం విబుధః స్మరః॥౫౨॥

కిమసుభిరితి॥ హే జడ మూర్ఖ! త్వం కిమితి మన్యసే? ఇతి కిమ్—గ్లపితైః క్షతైర్గతైరిత్యర్థః; ఏవంవిధైరసుభిః ప్రాణైః కృత్వా భీమసుతామనో మయి నిమజ్జతు నిలీయతామితి। 'మనశ్చన్ద్రే నిలీయతే' ఇతి శ్రుతేః। ప్రాణేషు గతేషు భైమీమనో మయి నిలీనం భవిష్యతీతి చిత్తే మా కార్షీరిత్యర్థః। శ్రుతిరప్రమాణమిత్యపి న మన్తవ్యమిత్యాహ—కిల యస్మాన్మేధావీ కామో మమ సంబన్ధినీం తదర్థికాం చన్ద్రే మనోలయప్రతిపాదికాం శ్రుతిం నలముఖేన్దుపరాం నషధవదనచన్ద్రపరామాహ వదతి। పణ్డితేన కామేన సామాన్యాపి శ్రుతిర్విశిష్టవిషయీకృతా। అతిపీడాయాం కృతాయామప్యహం త్వదధీనా న భవామి, కిం తు నలాధీనైవేతి తాత్పర్యమ్। మూర్ఖస్త్వాపాతతః శ్రుతేరర్థం గృహ్ణాతి। పూర్వాపరానుసంధానాత్ పణ్డితస్తు శ్రుతేరర్థం బ్రూతే॥౫౨॥

ముఖరయ స్వయశోనవడిణ్డిమం జలనిధేః కులముజ్జ్వలయాధునా।

అపి గృహాణ వధూవధపౌరుషం హరిణలాఞ్ఛన! ముఞ్చ కదర్థనామ్॥౫౩॥

ముఖరయేతి॥ త్వమధునాఽస్మిన్సమయే స్వయశః సంబన్ధి నవం నూతనం డిణ్డిమనామకం వాద్యం ముఖరయ వాదయ। మాదృశాం ప్రాణనాశనేన మహాకీర్తిర్భవిష్యతీతి స్వపితుర్జలనిధేః కులం వంశముజ్జ్వలం కురు। వధూవధపౌరుషమపి గృహాణ। జడనిధేర్వంశజాతస్యైవం యుక్తం, న త్వన్యస్య। అథ చ సుష్ఠు అయశః సంబన్ధి నవడిణ్డిమం వాదయ, జలనిధేః కులం దహ। ఏతత్సర్వం కురు పౌరుషమ్। హరిణలాఞ్ఛన శశకలఙ్క! కదర్థనాం పీడాం ముఞ్చ మా కార్షీః। పీడాయా అసహ్యాత్వాజ్ఝటితి మారయేత్యర్థః॥౫౩॥

నిశి శశిన్! భజ కైతవభానుతామసతి భాఖతి తాపయ పాప! మామ్।

అహమహన్యవలోకయితాస్మి తే పునరహర్పతినిహ్నుతదర్పతామ్॥౫౪॥

నిశీతి॥ హే శశిన్! నిశి త్వం కైతవభానుతాం కపటసూర్యతాం భజాఙ్గీకురు। హే పాప పాపరూప! భాస్వతి సూర్యే అసత్యవిద్యమానే మాం తాపయ జ్వాలయ। నిశి, సూర్యే చావిద్యమానే ఇత్యుభయత్రాపి యోజనీయమ్। ఏతత్సుఖేన కురు। అహమహని ప్రభాతే పునస్తే తవ అహర్పతినా సూర్యేణ నిరాకృతో దర్పో గర్వో యస్య తస్య భావస్తత్త్వమవలోకయితాస్మి ద్రష్టాస్మి। సూర్యసమక్షం త్వయోభయమపి కర్తుం న శక్యతే। తేన యద్యత్తవ కరిష్యతే తన్మయైవ ద్రక్ష్యత ఇతి లౌకికుక్తిః। తాపయ, చురాదౌ 'ఆధృషాద్వా'

ఇత్యత్ర పఠితస్య 'తప దైన్యే' ఇత్యస్య। అవలోకయితాస్మి, లుట్। అహర్పతిః, 'అహరాదీనామ్—' (వాం ౪౮౫౧) ఇతి రేఫః॥౫౪॥

శశకలఙ్క! భయంకర! మాదృశాం జ్వలసి యన్నిశి భూతపతిం శ్రితః।

తదమృతస్య తవేదృశభూతతాద్భుతకరీ పరమూర్ధవిధూననీ॥౫౫॥

శశేతి॥ హే శశకలఙ్క! మాదృశాం విరహిణీనాం భయంకర పీడాకర! త్వం నిశి భూతపతిం పృథివ్యాదిభూతానాం పతిమాకాశం శ్రిత ఆశ్రితవాన్, శ్రయితుం కృతప్రారమ్భో వా సన్ యజ్జ్వలసి దీప్యసే తత్తస్మాదమృతస్యామృతమయస్య తవ ఈదృశభూతతా ఈదృశో భూతస్తస్య భావో జ్వలనవజ్ఞాతతా కాన్తిమత్తా చాద్భుతకరీ చమత్కారిణీ। అత ఏవ పరేషాం మూర్ధవిధూననీ శిరః కమ్పనకారిణీ। అమృతస్య శీతలస్య దాహకత్వం న దృష్టమిత్యాశ్చర్యమ్। సకలఙ్కస్య పరపీడకస్యామృతరూపత్వాదికమాశ్చర్యకారీతి చ। ఈదృశం మాదృశజనోద్వేజనలక్షణం ప్రకార భూతః ప్రాప్తస్తత్తేతి వా। అథ చ భూతపతిం శివమాశ్రితో యజ్జ్వలసి అమృతస్య తవేదృశభూతతాశ్చర్యకారిణీ। భూతానామస్మదాదీనాం పతిః పాలకస్తదాశ్రితస్య స్వభావతః సుధారూపస్య చ యత్పీడాకరణశీలత్వం తదాశ్చర్యకారి। యుక్తం న భవతీత్యర్థః।

అథ చ భైరవరూపం మహాదేవమాశ్రిత్య యజ్జ్వలద్రూపో రాత్రౌ భవసి తదమృతస్య జీవత ఏవేదృశపిశాచతాశ్చర్యకారిణీ, మృతస్యైవంభూతత్వం దృష్టమ్। భూతో హి మృతః సన్ స్త్రీబాలాదీనాం భయంకరో భవతి, యత్ర విశతి తస్య మూర్ధానమపి కమ్పయతి। అథవాఽమృతస్యోదకస్య జ్వలనరూపతాశ్చర్యకారిణీ। ఉదకస్య జ్వలనరూపత్వం కుత్రాపి న దృష్టమిత్యర్థః। భయంకరః 'మేఘర్తిభయేషు—' (౩।౨।౪౩) ఇతి ఖచి ముమ్। శ్రితః స్రుష్టశ్రితః (?) ఇతి వత్। శ్రిఞో గత్యర్థత్వాత్ 'గత్యర్థాకర్మక'—(౩।౪।౭౨) ఇతి కర్తరి క్తః। యద్వాదికర్మణి కర్తరి క్తః। అద్భుతకరీ, 'కృఞో హేతుతాచ్ఛీల్య—(౩।౨।౨౦) ఇతి టః॥౫౫॥

శ్రవణపూరతమాలదలాఙ్కురం శశికురఙ్గముఖే సఖి! నిక్షిప।

కిమపి తున్దిలితః స్థగయత్యముం సపది తేన తదుచ్ఛ్వసిమి క్షణమ్॥౫౬॥

శ్రవణేతి॥ హే సఖి। త్వం తవ మమ చ శ్రవణపూరం చన్ద్రమృగముఖే ఘాసార్థం నిక్షిపార్పయ। ప్రయోజనమాహ—తేనాఙ్కురేణ తున్దిలితో బృహత్కుక్షిః సన్ స మృగో యద్యముం చన్ద్రం కిమపి ఖల్పమపి స్థగయత్యాచ్ఛాదయతి తత్తర్హి క్షణం క్షణమాత్రముచ్ఛ్వసిమి శ్వాసమోచనమపి కర్తుం సమర్థా స్యామ్। అఙ్కురపుష్టేనానేన చన్ద్రశ్చేత్తిరోధర్షితః స్యాత్తర్హి తద్దర్శనాభావాత్క్షణం మమ పీడాభావ ఇత్యర్థః। స్థగయతి ఉచ్ఛ్వసిమి। ఆశంసాయాం వర్తమానవత్। 'తున్ద్' శబ్దాదస్త్యర్థే తున్దాదిత్వాదిలచి 'తత్కరోతి'—(గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణిచి నిష్ఠా॥౫౬॥

అసమయే మతిరున్మిషతి ధ్రువం కరగతైవ గతా యదియం కుహూః।

పునరుపైతి నిరుధ్య నివాస్యతే సఖి! ముఖం న విధోః పునరీక్ష్యతే॥౫౭॥

అసమయ ఇతి॥ ధ్రువం నిశ్చితం బుద్ధిరసమయేఽప్రస్తావే ఏవోన్మిషతి స్ఫురతి। కుతః—యద్యస్మాదియం కుహురమావాస్యా కరగతైవ హస్తప్రాప్తైవాతిసంనిహితైవ గతా యది తద్దైవ నిరుద్ధా స్యాత్, తదా చన్ద్రో దృష్టో న భవేత్తదేయం బుద్ధిర్న జాతా। పునర్వదతి—కుహూర్యది పునరుపైత్యాగమిష్యతి తర్హి నిరుధ్య నిర్బన్ధం కృత్వా త్వయాత్ర స్థాతవ్యమితి సంప్రార్థ్య నివాస్యతే స్థాపయిష్యతే। పునరుపైష్యతీతి కాకుర్వా। సదాఽమావాస్యాస్థితౌ చన్ద్రావలోకనం కదాపి న స్యాదిత్యర్థః। కరగతా, గత్యర్థత్వాత్కర్తరి క్తః। 'ద్వితీయా శ్రితా—' (౨।౧।౨౪) ఇతి సమాసః। ఉపైతి వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్ప్రత్యయః॥౫౭॥

అయి! మమైష చకోరశిశుర్మునేర్వ్రజతి సిన్ధుపిబస్య న శిష్యతామ్।

అశితుమబ్ధిమధీతవతోఽస్య చ శశికరాః పిబతః కతి శీకరాః॥౫౮॥

అయీతి॥ చన్ద్రాదర్శనే హేత్వన్తరసూచనార్థం 'చ' శబ్దః। అయి హే సఖి! మమైష చకోరశిశుః సిన్ధుపిబస్య సముద్రపానకారిణో మునేరగస్త్యస్య శిష్యతాం న వ్రజతి గమిష్యతి। పృచ్ఛ ఇతి శేషః। బాలత్వేఽభ్యాసః సుకరః। తస్య శిష్యత్వే తవ కిం ఫలమిత్యత ఆహ—తచ్ఛిష్యత్వేనాబ్ధిమశితుం పాతుమధీతవతః సముద్రపానసమర్థస్య చకోరశిశోః పిబతః పానం కుర్వతోఽస్య శశికరాః కతి శీకరా బిన్దవో భవిష్యన్తి, అపి తు స్వల్పా ఏవ। యః సముద్రం పాతుమిచ్ఛతి తస్య చన్ద్రకిరణపానమతిసుకరమిత్యర్థః। ఏవం సతి కదాపి చన్ద్రదర్శనం న స్యాదితి భావః। కతి వేతి సంభావనార్థో వా 'వా' శబ్దః। వా యస్మాదితి వా। సిన్ధుపిబస్య, 'పాఘ్రా—' (౩।౧।౧౩౭) ఇత్యనేన శః॥౫౮॥

కురు కరే గురుమేకమయోధనం బహిరతో ముకురం చ కురుష్వ మే।

విశతి తత్ర యదైవ విధుస్తదా సఖి! సుఖాదహితం జహి తం ద్రుతమ్॥౫౯॥

కుర్వితి॥ హే సఖి। గురుం భారవన్తమేకమయోఘనం లోహముద్గరం కరే కురు స్థాపయ। ఇతో మద్గృహాద్బహిర్మే ముకురం చ దర్పణం కురుష్వ స్థాపయ। కిమర్థమిత్యత ఆహ— విధుస్తత్ర ముకురే యదైవ ప్రతిబిమ్బరూపేణ విశతి ప్రవిశతి తదైవ సుఖాదనాయాసేనైవ తమహితం చన్ద్ర వైరిణం ద్రుతం శీఘ్రం జహి మారయ। చూర్ణీకుర్విత్యర్థః। తతః పీడాశాన్తిర్భవిష్యతీతి భావః। ఉన్మాదోక్తిః। 'దర్పణే ముకురాదర్శౌ' ఇత్యమరః। అయో హన్యతేఽనేనేత్యయోధనః 'కరణేఽయోవిద్రుషు—' (3।3।౮౨) ఇత్యప్ప్రత్యయే ఘనాదేశః॥౫౯॥

ఉదర ఏవ ధృతః కిముదన్వతా న విషమో వడవానలవద్విధుః।

విషవదుజ్ఝితమప్యమునా న స స్మరహరః కిమముం బుభుజే విభుః॥౬౦॥

ఉదర ఇతి॥ ఉదన్వతా విషమో దుఃసహః। అథ చ విషేణ మీయతే సమీక్రియత ఇతి విషమః। విధుశ్చన్ద్రో వడవానలవదుదర ఏవ ప్రాగేవ కిం న ధృతో విక్షిప్తః। ఏవం కర్తుం యుక్తమ్। పరోపతాపీ వడవాగ్నిర్లోకోపకారార్థముదర ఏవ ధృతస్తథాఽయమపి కిమితి న ధృత ఇతి వ్యతిరేకే దృష్టాన్తః। అన్యచ్చ,—అమునా సముద్రేణ విషమివోజ్ఝితం విషాదినాశే విభుః సమర్థః పరోపకారాయ ప్రసిద్ధః స స్మరహరో మహాదేవోఽముం చన్ద్రం కిం న బుభుజే భుక్తవాన్। విషం భుక్తవాన్, విషవత్తమపి కిమితి న భుక్తవాన్। తస్మాద్విషమో న, కింతు తతోఽపి విషమ ఇతి। 'ఉదన్వానుదధౌ చ' (౮।౨।౧3) ఇతి సాధుః। బుభుజే, 'భుజోఽనవనే' (౧।3।౬౬) ఇతి తఙ్ ॥౬౦॥

అసితమేకసురాశితమప్యభూన్న పునరేష విధుర్విశదం విషమ్।

అపి నిపీయ సురైర్జనితక్షయం స్వయముదేతి పునర్నవమార్ణవమ్॥౬౧॥

అసితేతి॥ సాముద్రం విషం ద్వివిధమ్,—కృష్ణం శ్వేతం చ। అసితం కృష్ణం కాలకూటాఖ్యం విషం ఆర్ణవం సాముద్రమేకేన సురేణ మహాదేవేనాశితం భక్షితం పునరపి నాభూన్నో బభూవ।

ఏష చన్ద్రః పునర్విశదం శ్వేతం సాముద్రం విషం సురైర్దేవైర్వహ్న్యాదిభిః ప్రతిపదాదితిథిషు నిపీయ నిఃశేషం పీత్వా జనితక్షయమపి కృతనాశమపి పునర్నవం నూతనం స్వయముదేతి సముత్పద్యతే। క్షయయుక్తమపి బహుభిర్బహుధైవ భక్షితమపి శ్వేతం విషం పునరుత్పద్యతే। ఏకదైవ ఏకేనైవ భక్షితం కృష్ణం విషం పునర్నోత్పన్నమ్। తస్మాత్పూర్వవిషాత్కాలకూటాదప్యస్యాధిక్యం దృఢమిత్యర్థః॥౬౧॥

విరహివర్గవధవ్యసనాకులం కలయ పాపమశేషకలం విధుమ్।

సురనిపీతసుధాకమపాపకం గ్రహవిదో విపరీతకథాః కథమ్॥౬౨॥

విరహీతి॥ హే సఖి! విరహిణ్యశ్చ విరహిణశ్చ విరహిణస్తేషాం వర్గస్య సమూహస్య వధ ఏవ వ్యసనం తస్మిన్నాకులం కేనోపాయేనైవ తే వధ్యా ఇతి చిన్తాకులమశేషకలం పరిపూర్ణం విధుం పరాపకారిత్వాత్ పాపం పాపరూపం కలయ జానీహి। వ్యసనేన హేతునాఽకులం కులరహితం పాపం జానీహి। 'కుపుత్రేణ కులం నష్టమ్' ఇతి న్యాయాత్। తథా సురైర్వహ్న్యాదిభిర్నిపీతా సుధామృతం యస్య ఏవంవిధమమావాస్యాచన్ద్రం విరహిణామతాపకారిత్వాదపాపకం పుణ్యవన్తం జానీహి। గ్రహవిదో జ్యోతిర్విదః కథం కుతో విపరీతా కథా భాషణం సిద్ధాన్తో యేషాం పూర్ణేన్దుం శుభగ్రహం క్షీణం చ పాపగ్రహం 'క్షీణేన్ద్వర్కభూపుత్రాః పాపాః' ఇతి న జ్ఞాయత ఇత్యర్థః। విపరీతం కథయన్తీతి వా। అథ చ చతుఃషష్టికలావాన్స విధుః పరాపకారీ పాప ఏవ। విద్యారహితః పరోపకారీ పుణ్యవానిత్యుక్తిః। విరహీతి, 'పుమాన్స్త్రియా' (౧।౨।౬౭) ఇత్యేకశేషః। నిపీతసుధాకమ్ 'శేషాద్విభాషా' (౫।౪।౧౫౪) ఇతి కపి 'ఆపోఽన్యతరస్యామ్' (౭।౪।౧౫) ఇతి వికల్పాద్ధ్రస్వత్వాభావః॥౬౨॥

విరహిభిర్బహుమానమవాపి యః స బహులః ఖలు పక్ష ఇహాజని।

తదమితిః సకలైరపి యత్ర తైర్వ్యరచి సా చ తిథిః కిమమాకృతా॥౬౩॥

విరహిభిరితి॥ 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షే। విరహిభిర్యః పక్షః బహు అత్యన్తం మానం సంమానమవాపి ప్రాపితః, తత్ర చన్ద్రక్షయాత్స పక్ష ఇహ లోకే బహులః కృష్ణపక్షోఽజని జాతః। యుక్తం చైతత్—యః సపక్షో (వా) లోకే బహుపూజాం బహుమానం ప్రమాణం చ లభతే స ప్రవృద్ధో బహుల ఏవ భవతి బహు లాతి ఆదత్తే ఇతి। ఇహ బహులపక్షే యస్యాం తిథౌ సకలైః సమస్తైరపి తైర్విరహిభిస్తస్య బహుమానస్య అమితిరపరిమితతా వ్యరచి రచితా సా చ సైవ తిథిః అమాకృతా కిమ్। అమావాస్యా కృతేత్యర్థః। అమావాస్యాయాం సర్వథా

చన్ద్రాభావాదపరిమితో మానః కృతః। తథా చ మానపరిమాణరాహిత్యాదమా అన్వర్థా జాతా, నతు 'అమా సహ వసతోఽస్యాం సూర్యాచన్ద్రమసౌ' ఇతి వ్యుత్పత్త్యేత్యర్థః। విరహిణాం కృష్ణపక్షః సుఖదః, తత్రాప్యతితరామమావాస్యేత్యర్థః। బహులః, 'ఆతోఽనుపసర్గే కః' (3।౨।3)। 'అమీకృతా' ఇతి పాఠః క్లిష్టకల్పనయోపేక్ష్యః॥౬3॥

స్వరిపుతీక్ష్ణసుదర్శనవిభ్రమాత్కిము విధుం గ్రసతే స విధుంతుదః।

నిపతితం వదనే కథమన్యథా బలికరమ్బనిభం నిజముజ్ఝతి॥౬౪॥

స్వేతి॥ స ప్రసిద్ధో విధుంతుదో రాహుః స్వస్య రిపుర్విష్ణుస్తస్య తీక్ష్ణస్య సుదర్శనచక్రస్య వర్తులత్వేన విభ్రమాద్భ్రాన్తేర్విధుం గ్రసతే కింస్విత్। ఉత్ప్రేక్షా। అన్యథా చన్ద్రబుద్ధ్యైవ చేత్ఖాదేత తదా వదనే నిపతితం నిజం స్వీయం స్వబశం వా బల్యర్థపూజార్థం శుభ్రత్వాత్కరమ్బనిభం దధిభకృతుల్యం చన్ద్రం కథముజ్ఝతి త్యజేత్ త్యజతి తావత్। అతః సుదర్శనబుద్ధ్యా 'పూర్వం వదనానీయమానమపి చ్ఛేదభియైవేతి జ్ఞాయతే। రాహోరుపహారః కరమ్బో భవతి॥

వదనగర్భగతం న నిజేచ్ఛయా శశినముజ్ఝతి రాహురసంశయమ్।

అశిత ఏవ గలత్యయమత్యయం సఖి! వినా గలనాలబిలాధ్వనా॥౬౫॥

వదనేతి॥ హే సఖి! రాహుః వదనస్య గర్భే మధ్యే గతం శశినమసంశయం నిఃసందేహం నిజేచ్ఛయా స్వాభిలాషమాత్రేణ నోజ్ఝతి న త్యజతి। కింతు రాహుణా అశిత ఏవ భక్షిత ఏవాయం చన్ద్రోఽత్యయం వినా నాశం వినా గలనాలబిలాధ్వనా కణ్ఠకందలవివరమార్గేణ గలతి నిఃసరతి। ఉదారాగ్నేరభావాదమృతరూపత్వాద్వినాశాభావః॥౬౫॥

ఋజుదృశః కథయన్తి పురావిదో మధుభిదం కిల రాహుశిరశ్ఛిదమ్।

విరహి మూర్ధభిదం నిగదన్తి న క్వ ను శశీ యది తజ్జఠరానలః॥౬౬॥

ఋజుదృశ ఇతి॥ ఋజుదృశో యథాదృష్టగ్రాహిణః పురావిద ఐతిహాసికా మధుభిదం శ్రీకృష్ణం రాహుశిరశ్ఛిదం కథయన్తి। 'కిల' ఇతి శ్రుతౌ। విరహిమూర్ధభిదం వియోగిశిరశ్ఛిదం న నిగదన్తి। ఏతద్వక్తుం యుక్తమ్। పరం తీక్ష్ణప్రజ్ఞత్వాభావాదన్యథా వదన్తి। 'నుః' ప్రశ్నే,

సంబోధనే వా। యది తస్య రాహోర్జఠరానలో జఠరాగ్నిః స్యాత్, తదా శశీ చన్ద్రః క్వ, అపి తు న కుతోఽపి। రాహోః శిరశ్ఛేదేన భక్షితోఽపి చన్ద్రో జఠరాగ్నిం వినా గచ్ఛతి। తతశ్చన్ద్రస్య విద్యమానత్వాద్విర (హి) ణామపకారిత్వాద్విచార్యమాణో విష్ణురేవ విరహిమూర్ధభిదిత్యాశయః॥౬౬॥'

స్మరసఖౌ రుచిభిః స్మరవైరిణా మఖమృగస్య యథా దలితం శిరః।

సపది సందధతుర్భిషజౌ దివః సఖి! తథా తమసోఽపి కరోతు కః॥౬౭॥

స్మరేతి॥ హే సఖి! రుచిభిః స్మరసఖౌ కామసదృశౌ దివో భిషజౌ స్వర్వైద్యౌ దస్రౌ స్మరవైరిణా శివేన దలితం ఖణ్డితం మఖమృగస్య శిరో యథా సపది తత్క్షణమేవ సందధతుర్ఘటయామాసతుస్తథా తమసోఽపి రాహోరపి కః కరోతు। ఏతాదృశః కోఽపి నాస్తి। మదనారిణా యత్కార్యం కృతం తన్మదనమిత్రేణ మదనేన వా మోఘీకర్తవ్యమ్। తతః స్మరమిత్రత్వాద్భిషక్త్వాచ్చ కామారిణా ఛిన్నం మృగశిరస్తాభ్యాం కబన్ధేన మేలితమ్। తథా విరహివైరిణా విష్ణునా చ్ఛిన్నం రాహుశిరః కః సంఘట్టయతు। విరహిమిత్రస్యాభావాదితి భావః। తాత్కాలికసంధానం దృఢం భవతీతి సపదీత్యుక్తమ్। 'తమస్తు రాహుః స్వర్భానుః' ఇత్యమరః॥౬౭॥

నలవిమస్తకితస్య రణే రిపోర్మిలతి కిం న కబన్ధగలేన వా।

మృతిభియా భృశముత్పతతస్తమోగ్రహశిరస్తదసృగ్దృఢబన్ధనమ్॥౬౮॥

నలేతి॥ వాఽథవా రణే మృతేర్భియా మరణాద్భయేన దివమాకాశమతితరాముత్పతతః ప్రత్యుద్గచ్ఛత ఆకాశ ఏవ నలేన విమస్తకితస్య చ్ఛిన్నమూర్ధ్నో రిపోర్నలశత్రోః కబన్ధగలేన అపమూర్ధకలేవరకణ్ఠేన సహ తమోగ్రహశిరః రాహోః శిరస్తస్య కబన్ధగలస్యాసృగ్ రక్తం తేన దృఢం బన్ధనం యస్య ఏవంభూతం సత్ కిం న మిలతి। మేలనే హి వదనమధ్యగతే చన్ద్రే రాహుజఠరాగ్నౌ జీర్ణేఽతితరాం పీడా న భవిష్యతీతి భావః। ఆకాశే స్థితస్య రాహు- "శిరసః కబన్ధగలేన సహ సంబన్ధార్థం మృశముత్పతత ఇత్యుక్తమ్। దృఢబన్ధనమితి క్రియా విశేషణం వా। 'ధృతిమియా' ఇతి పాఠే నలధారణాభియేత్యర్థః॥౬౮॥

సఖి! జరాం పరిపృచ్ఛ తమః శిరః సమమసౌ దధతాపి కబన్ధతామ్।

మగధరాజవపుర్దలయుగ్మవత్క్రమితి న వ్యతిసీవ్యతి కేతునా॥౯౯॥

సఖీతి॥ హే సఖి। త్వమ్ ఇతి జరాం రాక్షసీం పరిపృచ్ఛ। అసౌ జరా కబన్ధతామపమూర్ధకలేవరత్వం దధతా కేతునా సమం సహ తమఃశిరోఽపి రాహుశిరోఽపి మగధరాజస్య జరాసంధస్య వపుషః శరీరస్య దలయుగ్మం ఖణ్డయుగ్మం తద్వత్క్రమితి కుతో హేతోర్న వ్యతిసీవ్యతి సంయోజయతి? యథా మగధరాజః సంధితస్తథా త్వయా రాహురపి సంఘేయ ఇతి జరాం ప్రతి త్వయా వక్తవ్యమ్। ఏకస్యైవ దైత్యస్య శిరసో రాహుత్వం కబన్ధస్య కేతుత్వమ్॥౯౯॥

వద విధుంతుదమాలి! మదీరితైస్త్యజసి కిం ద్విజరాజధియా రిపుమ్।

కిము దివం పునరేతి యదీదృశః పతిత ఏష నిషేవ్య హి వారుణీమ్॥౭౦॥

వదేతి॥ హే ఆలి సఖి। త్వం మదీరితైర్మద్వచనైః విధుంతుదం రాహుం వద—హే రాహో! త్వం రిపుం చన్ద్రం ద్విజరాజధియా బ్రాహ్మణబుద్ధ్యా త్యజసి కిమ్? 'బ్రాహ్మణో న హన్తవ్యః' ఇతి శ్రుతేః। డిత్థడవిత్థాదివత్సంజ్ఞామాత్రేణ ద్విజరాజో న తు బ్రాహ్మణత్వేనేత్యర్థః। బ్రాహ్మణత్వే (ఽన్యథా) నుపపత్తిం ప్రమాణయతి—యది ఈదృశః శ్రోత్రియో బ్రాహ్మణః స్యాత్, తర్హ్యేవ వారుణీం మదిరాం వరుణదిశం చ నిషేవ్య పీత్వా ప్రాప్య చ పతితో మహాపాతకీ అస్తంగతశ్చ సన్ పునర్దివం స్వర్గమాకాశం కిము కథమేతి ప్రాప్నోతి। పతితో బ్రాహ్మణః స్వర్గం నైతి, అయం పునరేతి। తస్మాత్సంజ్ఞామాత్రేణ ద్విజరాజో న త్వన్వర్థత్వేన। తతో హన్తవ్య ఏవాయమ్। హీతి స్పష్టమ్॥౭౦॥

ద్విజమాత్రోఽపి న హన్తవ్య ఇత్యత ఆహ—

దహతి కణ్ఠమయం ఖలు తేన కిం గరుడవద్ద్విజవాసనయోజ్ఝితః।

ప్రకృతిరస్య విధుంతుద! దాహికా మయి నిరాగసి కా వద విప్రతా॥౭౧॥

దహతీతి॥ ఖలు ప్రాయేణ అయం చన్ద్రో భక్షితః సన్ కణ్ఠం దహతి మామివ తేన హేతునా ద్విజవాసనయా బ్రాహ్మణబుద్ధ్యా త్యక్త ఉజ్ఝితః। కేనేవ—గరుడవత్, యథా గరుడేన నిషాదతాం గతో విప్రో బ్రాహ్మణబుద్ధ్యా త్యక్త ఇతి భారతే, తథా త్వయా కిమితి త్యజ్యతే? హే

విధుంతుద రాహో! అస్య విధోః ప్రకృతిః స్వభావో దాహికా, నతు బ్రాహ్మీ శక్తిః। సా తు సాపరాధే ప్రభవతి న త్వన్యత్ర। ఏవం చేన్న, తర్హి నిరాగసి నిరపరాధాయాం మయి కా కీదృక్ విప్రతా బ్రాహ్మణ్యం వా? నిరపరాధాం మాం దహతీతి బ్రాహ్మణో న, అత ఏవ త్వయావశ్యం హన్తవ్య ఇత్యర్థః। దాహికేతి కర్తరి ణ్వుల్ ॥౭౧॥

అర్థాన్తరేణ తస్య ద్విజరాజశ్రుతిం సమర్థయతే—

సకలయా కలయా కిల దంష్ట్రయా సమవధాయ యమాయ వినిర్మితః।

విరహిణీగణచర్వణసాధనం విధురతో ద్విజరాజ ఇతి శ్రుతిః॥౭౨॥

సకలయేతి॥ బ్రహ్మణా (ఇతి వివిధాభిః) విధుః సకలయా కలయా దంష్ట్రయా। జాతావేకత్వమ్। సర్వాభిః కలాభిరేవ దంష్ట్రాభిః కృత్వా సమ్యగవధానం కృత్వా। సంయోజ్యేత్యర్థః। యమాయ యమార్థం కిల యస్మాద్విరహిణీగణస్య చర్వణం భక్షణం తద్విషయే సాధనం కారణం కిం నిర్మితః, అతో ద్విజానాం దన్తానాం మధ్యే రాజా శ్రేష్ఠత్వాత్ 'ద్విజరాజోఽయమ్' ఇతి శ్రుతిర్జనవాదః, నతు ద్విజానాం బ్రాహ్మణానాం రాజేతి। ఏకకాలమేవ సర్వాసాం వధాయ మహత్సాధనమయం నిర్మిత ఇతి భావః। ద్విజరాజః, 'రాజాహః—' (౫।౪।౯౧) ఇతి టచ్॥౭౨॥

స్మరముఖం హరనేత్రహుతాశనాజ్జ్వలదిదం చకృషే విధినా విధుః।

బహువిధేన వియోగివధైనసా శశమిషాదథ కాలికయాఙ్కితః॥౭౩॥

స్మరేతి॥ విధినా బ్రహ్మణా విధురేవ ఇదం పురోవర్తి స్మరముఖం హరనేత్రహుతాశనాద్ధరనేత్రాగ్నేః సకాశాజ్జ్వలద్దహ్యమానం ప్రకాశమానం చకృషే సమాకృష్టమ్। అథ చ బహువిధేనానేకప్రకారేణ వియోగినాం విరహిస్త్రీపుంసానాం వధో మారణం తజ్జన్యేనైనసా పాతకేన కాలికయా పాతకరూపయా శ్యామికయా శశమిషాన్మృగవ్యాజాదఙ్కితశ్చిహ్నితః। నాయం మృగః, కింతు పాతకలక్షణశ్యామికా। అన్యోఽప్యపరాధీ కేనాపి చిహ్నేన చిహ్న్యతే, స్వత ఏవ చ తన్ముఖే మాలిన్యం భవతి। 'ఆగసా' ఇతి పాఠే 'పాపాపరాధయోరాగః' ఇత్యమరః॥౭౩॥

[అత్ర తిలకసుఖావబోధావ్యాఖ్యయోరధికః శ్లోకో దృశ్యతేఽతః సోఽపి తిలకవ్యాఖ్యాయుతః సంగృహ్యతే—

ద్విజపతిగ్రసనాహితపాతకప్రభవకుష్ఠసితీకృతవిగ్రహః।

విరహిణీవదనేన్దుజిఘత్సయా స్ఫురతి రాహురయం న నిశాకరః॥౧॥

ద్విజపతీతి॥ భో సఖి! విరహిణీనాం వియోగినీనాం వదనేన్దుజిఘత్సయా ముఖచన్ద్రభక్షణేచ్ఛయా రాహురేవ స్ఫురతి, న నిశాకరః। కీదృశః— ద్విజపతిశ్చన్ద్రో విప్రశ్రేష్ఠశ్చ తద్గ్రసనాత్తద్గ్రహణాదాహితం యత్పాతకం తస్మాత్ప్రభవముత్పన్నం యత్కుష్ఠం తేన సితీకృతో ధవలీకృతో విగ్రహః శరీరం యస్య స తథా॥ (క్షేపకోఽయమితి తిలకే విశేషః॥ సుఖావబోధాయాం క్షేపకత్వం నోక్తమ్, 'అనేన బ్రహ్మహత్యావిర్భూతం ఫలమనుభవతోఽపి పునః స్త్రీహత్యాకరణోద్యతస్యాస్య నాస్తి త్రపేత్యభిప్రాయః' ఇతి చోక్తమ్)॥౧॥]

ఇతి విధోర్వివిధోక్తివిగర్హణం వ్యవహితస్య వృథేతి విమృశ్య సా।

అతితరాం దధతీ విరహజ్వరం హృదయభాజముపాలభత స్మరమ్॥౭౪॥

ఇతీతి॥ సా ఇతి విమృశ్య విచార్య అతితరామత్యర్థం విరహజ్వరం కామపీడాం దధతీ హృదయభాజమతిసంనిహితం స్మరముపాలభత నినిన్ద। ఇతి కిమ్—వ్యవహితస్య దూరస్థస్య విధోః ఇతి వివిధాభిః పూర్వోక్తాభిరుక్తిభిర్విగర్హణం నిన్దనం వృథా॥౭౪॥

హృదయమాశ్రయసే యది మామకం జ్వలయసీత్థమనఙ్గ! తదేవ కిమ్।

స్వయమపి క్షణదగ్ధనిజేన్ధనః క్వ భవితాసి హతాశ! హుతాశవత్॥౭౫॥

హృదయమితి॥ హే అనఙ్గ కామ! మామకం మదీయం హృదయం యద్యాశ్రయసే ఆశ్రిత్య వర్తసే, తదాశ్రయభూతం హృదయమేవ ఇత్థమనిర్వాచ్యం కిమితి జ్వలయసి దహసి? కిమితి న దహామీత్యత ఆహ—క్షణమాత్రేణ దగ్ధం నిజేన్ధనం హృదయలక్షణం యేన స ఏవంవిధః, అత ఏవ ఆశ్రయాశత్వాత్ హే హతాశ నష్టాభిలాష! హుతాశవద్వహ్నివత్ స్వయమపి

ఆత్మనాపి క్వ భవితాసి కుత్ర స్థాస్యసి? స్వాశ్రయమపి న రక్షసి। అత్యన్తదుర్వినీతస్త్వమిత్యర్థః। ఆశ్రయస ఇత్యాత్మనేపదేన తవైవ ప్రయోజనం మదాశ్రయేణ సిధ్యతీతి సూచ్యతే। మామకం, 'తవకమమకా—' (౪।౩।౩) ఇత్యణి మమకాదేశః॥౨౫॥

పురభిదా గమితస్త్వమదృశ్యతాం త్రినయనత్వపరిప్లుతిశఙ్కయా।

స్మర! నిరైష్యత కస్యచనాపి న త్వయి కిమక్షిగతే నయనైస్త్రిభిః॥౨౬॥

పురేతి॥ పురభిదా త్రిపురాన్తకేన త్రినయనత్వస్య పరిప్లుతిరతివ్యాప్తిః, తస్యాః సకాశాచ్ఛఙ్కయా సర్వోఽపి జనస్త్రినయనోఽభూదితి భయేన త్వమదృశ్యతామప్రత్యక్షత్వం గమితః ప్రాపితః। మయి ప్రత్యక్షే త్రినయనత్వస్యాతివ్యాప్తిః కథమిత్యాశఙ్క్యాహ—హే స్మర! త్వయి అక్షిగతే ప్రత్యక్షే, అథ చ ద్వేష్యే సతి కస్యచనాపి కస్యాపి త్రిభిర్నయనైర్న నిరైష్యత నిర్గమ్య న ప్రాదుర్భూతమ్। లౌకికీ చోక్తిరియమ్ — కశ్చిద్దుష్టం దృష్ట్వా వదతి—ఏనం దృష్ట్వాహం త్రినేత్రో జాత ఇతి। అత్ర యథా 'త్రినేత్ర' శబ్దేన కోపయుక్తత్వం లక్ష్యతే, తథాత్రాపి సర్వేఽపి సక్రోధా భవేయురిత్యర్థః। ఛలాత్తు సర్వేఽపి త్రినేత్రా భవేయురితి మమ త్రినేత్రత్వప్రసిద్ధిర్గమిష్యతీతి భయాత్త్వమప్రత్యక్షత్వం గమితః। అథ చ త్వదుదయాజ్ఞానలక్షణే తృతీయే నేత్రే గమితే సతి అయమన్ధ ఇతి నేత్రత్రయస్యాపి వైయర్థ్యమాపద్యేతేతి లౌకిక్యుక్తిః। ఇతి సర్వం బుద్ధ్వా త్వమప్రత్యక్షతాం గమితః। — త్రినయనత్వస్య పరిశ్రుతిర్వైయర్థ్యం తచ్ఛఙ్కయా త్వయి కస్యాప్యక్షిగతే దృశ్యే సతి త్రిభిర్నేత్రైర్న వ్యర్థీభూతమ్ అపి తు వ్యర్థీభూతమేవ। త్వద్దాహార్థమేవ తస్య తృతీయ నేత్రత్వం త్వదదాహే వ్యర్థమేవ స్యాదిత్యర్థ ఇతి వా। అత్రాపి తృతీయనేత్రస్య వైయర్థ్యేఽపి నేత్రద్వయస్యాప్యప్రయోజకత్వాద్వైయర్థ్యం జ్ఞేయమ్। వ్యాఖ్యానాన్తరం సుధియా బోద్ధవ్యమ్। త్రినయన ఇతి, క్షుమ్నాదిత్వాష్ణత్వాభావః। నిరైష్యత, 'ఈష సర్పణే' ఇతి భావే యగాత్మనేపదమ్॥౨౬॥

సహచరోఽసి రతేరితి విశ్రుతిస్త్వయి వసత్యపి మే న రతిః కుతః।

అథ న సంప్రతి సంగతిరస్తి వామనుమృతా న భవన్తమియం కిల॥౨౭॥

సహచర ఇతి॥ రతేః ఖప్రియాయాః సహచరోఽసి తయా వినా ఏకాకీ కుత్రాపి న తిష్ఠసీతి యది విశ్రుతిర్జనవాదః। అథ చ రతేః ప్రీతేః। తర్హి త్వయి వసతి విద్యమానేఽపి మే మమ రతిః ప్రీతిః కిమితి న చీయతే? మయి త్వం వర్తసే రతిశ్చ నాస్తి। సహచరత్వాదుభాభ్యామపి భావ్యమ్।

తస్మాత్ప్రసిద్ధిర్మిథ్యైవేత్యర్థః। అథవా సాంప్రతమనఙ్గావస్థాయాం వాం యువయోః సంగతిర్నాస్తి, కిల యస్మాదియం రతిర్మృతం భవన్తమనులక్ష్య న మృతా అన్వారోహణం న కృతవతీ। యతః సాంప్రతం సంగతిమైంత్రీ, సాహచర్యం చ నాస్తీతి ప్రసిద్ధిః। త్వం రతివియుక్తః। విరుద్ధా శ్రుతిర్విశ్రుతిః ప్రసిద్ధిరలీకవ। 'రతిః కామప్రియాయాం చ రాగేఽపి సురతేఽపి చ' ఇతి విశ్వః॥౭౭॥

రతివియుక్తమనాత్మపరజ్ఞ! కిం స్వమివ మామపి తాపితవానసి।

కథమతాపభృతస్తవ సంగమాదితరథా హృదయం మమ దహ్యతే॥౭౮॥

రతీతి॥ హే అనాత్మపరజ్ఞ! ఆత్మానం రక్ష్యం పరం చారక్ష్యం న జానాతీత్యనాత్మపరజ్ఞస్తత్సంబుద్ధిః। త్వం రతివియుక్తాం మామివ రతివియుక్తం స్వమపి ఆత్మానమపి కిమితి తాపితవాన్ దగ్ధవాన్ అసి। ఆత్మనః ప్రతికూలం కోఽపి నాచరతి, కింతు శత్రోరేవ। త్వం తూభయోరిత్యనాత్మపరజ్ఞో భవసీత్యర్థః। ఏవం కుతో జ్ఞాతమిత్యత ఆహ— ఇతరథా త్వయా ఆత్మన్యతాపితే సతి అతాపభృతస్తాపరహితస్య తవ సంగమాత్సంబన్ధాన్మమ హృదయం కథం కస్మాత్కారణాద్దహ్యతే సంతాప్యతే। పరాపకారార్థమాత్మానమపి సంతాపితవాన్, ఏవంవిధః పరాపకారనిరతస్త్వమిత్యర్థః। 'సంసర్గజా దోషగుణా భవన్తి'। సంతప్తసంబన్ధాత్సంతప్తత్వం యుక్తమ్। దహ్యత ఇతి, కర్మకర్తరి యక్తజౌ॥౭౮॥

అనుమమార న మార! కథం ను సా రతిరతిప్రథితాపి పతివ్రతా।

ఇయదనాథవధూవధపాతకీ దయితయాపి తయాసి కిముజ్ఝితః॥౭౯॥

అన్వితి॥ 'ను' సంభావనాయాం సంబోధనే। హే మార కామ! సా సతీ పతివ్రతాత్వేనాతిప్రథితాతివిఖ్యాతాపి రతిస్తవ ప్రియా మృతం త్వామను కథం న మమార। పతివ్రతయా మరణం కర్తవ్యమితి ధర్మః। 'మృతే మ్రియేత యా పత్యౌ' ఇత్యుక్తేః। న కృతం చేత్తత్రేదం కారణమ్—తయా దయితయాపి ఇయతీనాం బహ్వీనామనాథానాం రక్షితృరహితానాం వియోగినీనాం వధేన పాతకీ త్వముజ్ఝితస్త్యక్తేఽసి కిమ్। 'ఆశుద్ధేః సంప్రతీక్ష్యో హి మహాపాతకదూషితః' (యాజ్ఞం ఆం ౭౭) ఇతి వచనాత్। అత ఏవానుమరణం న కృతమిత్యర్థః। మమార, 'మ్రియతేర్లుఙ్లిఙోశ్చ' (౧।౩।౬౧) ఇతి నియమాత్తఙభావః॥౭౯॥

సుగత ఏవ విజిత్య జితేన్ద్రియస్త్వదురుకీర్తితనుం యదనాశయత్।

తవ తనూమవశిష్టవతీం తతః సమితి భూతమయీమహరద్ధరః॥౮౦॥

సుగత ఇతి॥ సుగత ఏవ బౌద్ధ ఏవ త్వాం విజిత్య త్వాం పరాభూయ తవ ఉరుర్మహతీ కీర్తిరేవ తనుః శరీరమనాశయన్నాశితవాన్। యద్యస్మాజ్జితేన్ద్రియః। 'భగ్నం మారబలం తేన' ఇత్యాదివచనాత్। తతోఽనన్తరం జితేన్ద్రియో హరోఽవశిష్టవతీం భూతమయీం పఞ్చమహాభూతనిర్మితాం తవ తనూం శరీరం సమిత్యహరత్। దదాహేత్యర్థః। కీర్తిరూపం శరీరం సుగతశ్చేన్నానాశయిష్యత్తర్హి సర్వహర్తా హరోఽపి త్వాం హర్తుం నాశక్ష్యత్ తస్మాత్సర్వేషాం వధ్య ఇత్యర్థః। అథ చ భూతమయీం పైశాచీమితి నిన్దాప్రాకట్యమ్॥౮౦॥

ఫలమలభ్యత యత్కుసుమైస్త్వయా విషమనేత్రమనఙ్గ! విగృహ్ణతా।

అహహ నీతిరవాప్తభయా తతో న కుసుమైరపి విగ్రహమిచ్ఛతి॥౮౧॥

ఫలమితి॥ హే అనఙ్గ! కుసుమైర్విషమనేత్రం త్రిలోచనం విగృహ్ణతా విరుధ్యతా త్వయా యత్ఫలమలభ్యత, తతః ఫలాద్రక్షిసరహితానామహహ ప్రాప్తభీతిరివ నీతిః కుసుమైరపి విగ్రహం యుద్ధం నేచ్ఛతి। 'పుష్పైరపి న యోద్ధవ్యం కిం పునర్నిశితైః శరైః' ఇతి నీతిః। 'అనఙ్గ' ఇతి నిన్దా। విరోధస్తు అఙ్గసహితేన క్రియతే త్వం పునః స్వయమనఙ్గః, విషమో నేత్రో నేతా నాయకః, తేన దుఃసహేన విరోధం కృతవతస్తవ మహన్మౌర్యమిత్యర్థః। 'నేత్రో నేతరి భేద్యఙ్గే' ఇతి విశ్వః॥౮౧॥

అపి ధయన్నితరామరవత్సుధాం త్రినయనాత్కథమాపిథ తాం దశామ్।

భణ రతేరధరస్య రసాదరాదమృతమాప్తఘృణః ఖలు నాపిబః॥౮౨॥

అపీతి॥ ఇతరామరవదిన్ద్రాదిదేవవత్ సుధామమృతం ధయన్నపి పిబన్నపి త్వం త్రినయనాత్సకాశాద్భస్మసాద్భావరూపాం దశాం కథం కేన ప్రకారేణ ఆపిథ ప్రాప్తవానసి। అమృతపానే తు ఇన్ద్రాదివత్త్వమప్యమరః కథం నాభూరిత్యర్థః। రతేరధరస్యాధరోష్ఠస్య రసే స్వాదే ఆదరాదతితరామాసక్తేర్హేతోః అమృతే స (తా) దృఙ్మాధుర్యాభావాదాప్తా ఘృణా జుగుప్సా యేనైవంభూతః సన్ ఖలు ప్రాయేణ అమృతం నాపిబః న పీతవానసీతి భణ బ్రూహి। ఇతి వాక్యార్థః కర్మ। 'ఖలు' సంభావనాయాం వా। ఓష్ఠమాధుర్యలమ్పటేన

త్వయాఽమృతకార్యమృతం న పీతమ్। తేనేదృశీ దశానఙ్గత్వరూపా ప్రాప్తా। ఆపిధేతి ధలి క్రాదినియమాదిట్॥౮౨॥

భువనమోహనజేన కిమేనసా తవ బభూవ పరేత! పిశాచతా।

యదధునా విరహాధిమలీమసామభిభవన్భ్రమసి స్మర! మద్విధామ్॥౮౩॥

భువనేతి॥ హే పరేత ప్రాప్తమరణ! స్మర కామ! భువనమోహనాజ్జాతేనైనసా పాపేన తవ పిశాచతా బభూవ కిమ్। వదేత్యర్థః। యద్యస్మాదధునా విరహాధినా వియోగపీడయా మలీమసాం మలినాం మద్విధాం స్త్రియమభిభవన్పీడయన్ భ్రమసి। అన్యోఽపి పరేతః పాతకవశాత్పిశాచః సన్ బాలకాదీన్పీడయన్ భ్రామ్యతీతి। త్రిభువనాపకారీ త్వాదృశః కోఽపి నాస్తీతి భావః। 'భ్రమసి' శ్యన్వికల్పః॥౮౩॥

బత దదాసి న మృత్యుమపి స్మర! స్ఖలతి తేఽకృపయా న ధనుః కరాత్।

అథ మృతోఽసి మృతేన చ ముచ్యతే న ఖలు ముష్టిరురీకృతబన్ధనః॥౮౪॥

బతేతి॥ హే స్మర! త్వం హితం న కరోషి పరం మృత్యుమపి న దదాసి బత కష్టమ్। మరణే సతీయం పీడా నానుభూయేతేత్యర్థః। అకృపయా హేతునా తే కరాద్ధస్తాద్ధనుర్న స్ఖలతి పతతి। కృపయా పతితుం యుక్తమ్। బత కష్టమ్, కృపయా మృత్యుం న దదాసి చేద్ధనుః కిమితి న త్యజసీత్యర్థః। అథాజ్జీవత ఏవ కరాత్కృపయా ధనుః పతతి, త్వం తు మృతః, తస్మాత్కథం పతతు కృపాయా అభావాత్। అకృపయేతి వా। ధనుఃపతనాభావే కారణమాహ—అథ వా మృతోఽసి। మృతేన ఖలు నిశ్చితమురీకృతమఙ్గీకృతం స్వీకృతం బన్ధనం యేన ఏవంభూతో ముష్టిర్న ముచ్యతే। అతః కరాద్ధనుర్న భ్రశ్యతి। ముష్టిరుభయలిఙ్గః। 'బన్ధనం బన్ధురం చ స్యాదురీకృతమురరీకృతమ్' ఇత్యనేకార్థధ్వనిమఞ్జరీ॥౮౪॥

దృగుపహత్యపమృత్యువిరూపతాః శమయతేఽపరనిర్జరసేవితా।

అతిశయాన్ధ్యవపుఃక్షతిపాణ్డుతాః స్మర! భవన్తి భవన్తముపాసితుః॥౮౫॥

దృగతి॥ హే స్మర! త్వదన్యే యే నిర్జరా దేవాః సూర్యాదయస్తేషాం సేవితా సేవకో దృగుపహతిరాన్ధ్యమ్, అపమృత్యురకాలమరణం, విరూపతా కుష్ఠాదినా వైరూప్యం చ శమయతే శాన్తిం నయతి। భవన్తం కామదేవముపాసితుః సేవితురతిశయేనాన్ధ్యం ప్రతిపత్తిరాహిత్యం, నేత్రరాహిత్యం చ వపుఃక్షతిః శరీరకార్శ్యమ్, అకాలమృత్యుశ్చ। వపుషః పాణ్డుతా, విరహజనితపాణ్డురోగశ్చ ఏతే భవన్తి। సూర్యాదిభక్తస్యాన్యసర్వరోగోపశమనే సామర్థ్యమ్। స్వరోగోపశాన్తౌ తవ సామర్థ్యం నాస్తి, త్వద్భక్తస్య నాస్త్యత్ర కిం వాచ్యమ్। ఏవంవిధస్త్వం దేవ ఇత్యుపహాసః। అపరనిర్జరాన్సేవతే తచ్ఛీలస్తస్య భావః, సా కర్త్రీ। అన్యదేవసేవనమితి వా। అపమృత్యుశ్చ విరూపతా చేతి పూర్వం ద్వన్ద్వః కార్యః, తతః పూర్వేణ। శమయతే, 'ణిచశ్చ' (౧।౩।౭౪) ఇతి తఙ్, అమన్తత్వాన్మిత్త్వే హ్రస్వ। సేవితా తృచ్। అపరనిర్జరసేవితా, అవతరత్వబోధికా ఇతివత్సమాసః। ద్వితీయపక్షే తాచ్ఛీల్యే ణినిః, తస్మాద్భావే ప్రత్యయః। 'అతిశయ' పదస్య ప్రత్యేకం సంబన్ధః। క్షయశ్చ పాణ్డుతా చ, వపుషః క్షయపాణ్డుతే ఇతి షష్ఠీసమాసం కృత్వా పూర్వేణ సమాసః। అన్యథా 'పాణ్డుతా' శబ్దస్య పూర్వనిపాతః స్యాత్। ఉపాసితురితి తృన్నన్తయోగాద్భవన్తమితి ద్వితీయా॥౮౫॥

స్మర! నృశంసతమస్త్వమతో విధిః సుమనసః కృతవాన్భవదాయుధమ్।

యది ధనుర్దృఢమాశుగమాయసం తవ సృజేత్త్రిజగత్ప్రలయం వ్రజేత్॥౮౬॥

స్మరేతి॥ హే స్మర! త్వం నృశంసతమోఽతిశయేన హింస్రః, అతః కారణాద్విధిః సుమనసః పుష్పాణి భవదాయుధం కృతవాన్। బ్రహ్మ యది తవ ధనుర్దృఢం కఠినమ్, ఆశుగం బాణమాయసం లోహమయం చ సృజేత్, తర్హి త్రిజగత్ప్రలయం వ్రజేత్। అథ చ—తవ దుష్టమనస్త్వాద్భవదాయుధస్య సుమనస్త్వం కృతం విధినా। 'నృశంసో ఘాతుకో హింస్రః' ఇత్యమరః। హింసార్థాచ్ఛంసేః కర్మణ్యణ్। ఆయసం వికారే రజతాదిత్వాదఞ్। త్రయాణాం జగతాం సమాహార ఇతి ద్విగోరేకవచనే నపుంసకత్వే చ త్రిజగదితి సాధుః॥౮౬॥

స్మరరిపోరివ రోపశిఖీ పురాం దహతు తే జగతామపి మా త్రయమ్।

ఇతి విధిస్త్వదిషూన్కుసుమాని కిం మధుభిరన్తరసిఞ్చదనిర్వృతః॥౮౭॥

స్మరరిపోరితి॥ హే కామ! తే తవాపి రోపశిఖీ బాణాగ్నిర్జగతాం త్రయం మా దహతు మా స్మ ధాక్షీదితి హేతోరనిర్వృతః సచిన్తః సన్ శఙ్కితో వా విధిః కుసుమాని త్వదిషూన్మధుభిర్మకరన్దైరన్తర్మధ్యేఽసిశ్చత్సిక్తవాన్కిమ్। కః కిమివ—స్మరరిపోర్హరస్య రోపశిఖీ

పురాం త్రయమివ। స యథా పురాం త్రయం దదాహ తథా తవాపీతి। సిక్తం వస్తు దాహసమర్థం న భవతీతి భావః। మా దహతు నిషేధార్థవాచినిరనుబన్ధక 'మా' శబ్దయోగే 'లోట్'॥౮౭॥

విధిరనంశమభేద్యమవేక్ష్య తే జనమనః ఖలు లక్షమకల్పయత్।

అపి స వజ్రమదాస్యత చేత్తదా త్వదిషుభిర్వ్యదలిష్యదసావపి॥౮౮॥

విధిరితి॥ విధిః అణుపరిమాణత్వాన్నిరంశం నిరవయవమ్ అత ఏవాభేద్యం భేత్తుమశక్యం జనమనోఽవేక్ష్య ఖలు నిశ్చితం తే లక్షం వేధ్యమకల్పయద్ధ్యరచయత్। 'అపి' సంభావనాయామ్। స బ్రహ్మ వజ్రమిన్ద్రాయుధం, హీరకం వా చేదదాస్యతాకల్పయిష్యత్, తర్హి అసావపి వజ్రోఽపి త్వదిషుభిస్త్వద్బాణైర్వ్యదలిష్యద్విదీర్ణోఽభవిష్యదితి సంభావ్యతే। త్వాదృశో హింస్రః కోఽపి నేత్యర్థః। క్రియాతిపత్తౌ లఙ్। 'వజ్రోఽస్త్రీ హీరకే పవౌ' ఇత్యమరః॥౮౮॥

అపి విధిః కుసుమాని తవాశుగాన్ స్మర! విధాయ న నిర్వృతిమాప్తవాన్।

అదిత పఞ్చ హి తే స నియమ్య తాంస్తదపి తైర్బత జర్జరితం జగత్॥౮౯॥

అపీతి॥ హే స్మర! విధిః కుసుమాని తవ ఆశుగాన్విధాయాపి నిర్వృతిం సుఖం నాప్తవాన్, అతః స బ్రహ్మ తాన్కుసుమరూపాన్బాణాన్నియమ్య గణయిత్వా పఞ్చ హి పఞ్చైవ తే తుభ్యమదిత న త్వధికాన్ తదపి తథాపి తైః పఞ్చసంఖ్యాకైరపి బాణైర్జగత్త్రిలోకీ జర్జరితం ఖణ్డితమ్। బత కష్టమ్। అతిహింస్రోఽసీతి భావః॥౮౯॥

ఉపహరన్తి న కస్య సుపర్వణః సుమనసః కతి పఞ్చ సురద్రుమాః।

తవ తు హీనతయా పృథగేకికాం ధిగియతాపి న తేఽఙ్గ! విగర్హణా॥౯౦॥

ఉపహరన్తీతి॥ హే కామ! పఞ్చసంఖ్యాకాః సురద్రుమా మన్దారాదయః కస్య సుపర్వణో దేవమాత్రస్య విశిష్టస్య సుతరాం కతి సుమనసః పుష్పాణి నోపహరన్తి ఉపాయనీకుర్వన్తి। అసంఖ్యాతాః సుమనసః ప్రయచ్ఛన్తి। దేవస్యాపి తవ తు పునర్హీనతయాతినికృష్టత్వేనావజ్ఞయా పృథక్ ప్రత్యేకం ఏకికామేకమేకం పుష్పం ప్రయచ్ఛన్తి। అత ఏవ పఞ్చబాణస్త్వమ్। 'అఙ్గ' సోపహాసామన్త్రణే। ఇయతాపి ధిక్కారేణ తే విగర్హణా న

లక్షణయా లజ్జా న। అత ఏవ ధిక్ త్వామిత్యర్థః। నిర్లజ్జో నిర్ఘృణస్త్వమిత్యర్థః। 'అఙ్గవిదారణమ్' ఇతి పాఠే హృదయస్ఫోటో న భవతీత్యర్థః। 'సుమనః' శబ్దస్య నిత్యస్త్రీలిఙ్గబహువచనాన్తత్వేఽపి వ్యక్తేరేకత్వాదేకికామిత్యేకవచనమ్॥౯౦॥

కుసుమమప్యతిదుర్ణయకారి తే కిము వితీర్య ధనుర్విధిరగ్రహీత్।

కిమకృతైష తవైకతదాస్పదే ద్వయమభూదధునా హి నలభ్రువౌ॥౯౧॥

కుసుమమితి॥ విధిః కుసుమరూపం ధనుః తే తుభ్యం వితీర్య దత్త్వా పునరగ్రహీగృహీతవాన్కిము। యతోఽతిదుర్ణయకారి త్రిజగదపకారిత్వాదతి దుర్వినీతి। 'కిము' ఇతి ప్రశ్న సంభావనాయామ్। స్వయమేవ పునరాహ—హృతేఽపి ధనుషి ఏష విధిస్తవ కిమకృత, అపి తు కిమప్యపకారం కర్తుం సమర్థో నాభూదిత్యర్థః। హి యస్మాదధునా ధనుష్యపహృతేఽపి ఏకతదాస్పదే ఏకం చ తత్తచ్చ ఏకతత్ తస్య ధనుషః స్థానే నలస్య భ్రువౌ ద్వయమభూత్। తవ తు ధనుర్ద్వయలాభాత్తేన తవోపకార ఏవ కృతో న త్వపకారః। విధినా పరోపకారార్థం ధనుర్హృతమ్, పరం లోకాభాగ్యేన విపరీతం జాతమితి భావః। దుర్ణయ ఇతి, 'ఉపసర్గాదసమాసేఽపి ణోపదేశస్య' (౮।౪।౧౪) ఇతి ణత్వమ్। '°దుర్నయ°' ఇతి చ పాఠః। తదోపసర్గప్రతిరూపకావ్యయత్వాణ్ణత్వాభావః॥౯౧॥

షడృతవః కృపయా స్వకమేకకం కుసుమమక్రమనన్దితనన్దనాః।

దదతి షద్భవతే కురుతే భవాన్ధనురివైకమిషూనివ పఞ్చ తైః॥౯౨॥

షడితి॥ అక్రమం క్రమముల్లఙ్ఘ్యైవ నన్దితం వర్ధితం నన్దనమిన్ద్రోద్యానం యైస్తే షడపి ఋతవః స్వకం స్వీయమేకకమేకైకం కుసుమం పుష్పం కృపయా న తు ప్రీత్యా యద్ భవతే తుభ్యం దదతి। భవాన్ తైః షడ్భి కుసుమైః కృత్వా ఏకం పుష్పం ధనురివ పఞ్చ పుష్పాణి ఇషూనివ కురుతే। భిక్షుణా త్వయా ఋతవః షట్పుష్పాణి యాచితాః, తైస్త్వయా విభజ్య ధనుర్బాణాశ్చ కృతాః। అతిదరిద్రో భిక్షయా ప్రాప్తం స్వల్పమపి వస్తు విభజ్య, అనేనైతత్కర్తవ్యమనేనైతత్కర్తవ్యమితి మనోరథః క్రియత ఇతి లౌకిక్యుక్తిసూచనార్థముభయత్రాపి 'ఇవ' శబ్దప్రయోగః॥౯౨॥

యదతనుస్త్వమిదం జగతే హితం క్వ స మునిస్తవ యః సహతే హతీః।

విశిఖమాశ్రవణం పరిపూర్య చేదవిచలద్భుజముజ్ఝితుమీశిషే ॥౯౩॥

యదితి ॥ హే స్మర! యత్త్వమతనుః శరీరరహితోఽసి ఇదం జగతే లోకాయ హితమ్। సశరీరత్వే తు త్వం విశిఖం బాణమాశ్రవణం పరిపూర్యాకృష్య అవిచలద్భుజం దృఢభుజం యథా స్యాదేవం బాణముజ్ఝితుం త్యక్తుం చేదీశిషే సమర్థః స్యాః, తర్హి యస్తవ హతీర్ఘాతాన్ సహతే స మునిరపి క్వ। త్వద్బాణపీడాసహో మునిరపి న విద్యతే, అన్యో నాస్తీతి కిం వాచ్యమ్। తస్మాత్తవాశరీరత్వే లోకభాగ్యం కారణమ్। హితయోగే చతుర్థీసమాసవిధానసామర్థ్యాజ్జగతే ఇతి తద్యోగే చతుర్థీ। 'ఈశః సే' (౭।౨।౭౭) ఇతి ఇటి ఈశిష ఇతి రూపమ్ ॥౯౩॥

సహ తయా స్మర! భస్మ ఝటిత్యభూః పశుపతిం ప్రతి యామిషుమగ్రహీః।

ధ్రువమభూదధునా వితనోః శరస్తవ పికస్వర ఏవ స పఞ్చమః ॥౯౪॥

సహేతి ॥ హే స్మర! త్వం పశుపతిం ప్రతి లక్ష్యీకృత్య తద్వధాయ యామిషుమగ్రహీః, తయా ఇష్వా సహ త్వం ఝటితి భస్మ అభూః। జీవపాలకేన హరేణాస్మదాదిహితాయ సబాణస్త్వం దగ్ధ ఇతి భావః। వితనోః శరీరరహితస్య తవాధునా పికస్వర ఏవ కోకిలస్వర ఏవ పఞ్చానాం పూరణః శరోఽభూత్। 'ధ్రువమ్' ఉత్ప్రేక్షే। అశరీరత్వేఽపి పఞ్చబాణత్వం చావస్థితమేవేత్యర్థః। 'పఞ్చమం ప్రాహ కోకిలః' (ఇత్యుక్తేః పఞ్చమనామకః పికస్వర ఏవ శరోఽభూత్) ఇతి శబ్దచ్ఛలమ్—హరేణ దగ్ధే శరే తత్స్థానే పఞ్చమస్వర ఏవ జాతః। 'పత్రీ రోప ఇషుర్ద్వయోః' ఇత్యమరః ॥౯౪॥

స్మర ! స మద్ధురితైరఫలీకృతో భగవతోఽపి భవద్దహనశ్రమః।

సురహితాయ హుతాత్మతనుః పునర్ను జనుర్దివి తత్క్షణమాపిథ ॥౯౫॥

స్మరేతి ॥ రే స్మర! స భగవతో హరస్యాపి భవద్దహనే భవద్దాహే శ్రమః మద్ధురితైర్మమైవ పాతకైరఫలీకృతో నిష్ఫలీకృతః। విఫలత్వమేవాహ—నను యస్మాత్సురాణాం హితాయ హుతా త్యక్తా ఆత్మతనుః స్వశరీరం యేన ఏవంవిధస్త్వం తత్ప్రసాదాత్తత్క్షణం తత్కాలమేవ దివి పునర్జనుర్జన్మ ఆపిథ ప్రాప్తవానసి। నహి పాపినః స్వర్గే జన్మ, తవ తు పరోపకారిత్వాత్ స్వర్గే జన్మ। సురహితాయ, 'చతుర్థీ తదర్థార్థ—' (౨।౧।౩౬) ఇతి సమాసః ॥౯౫॥

విరహిణో విముఖస్య విధూదయే శమనదిక్పవనః స న దక్షిణః।

సుమనసో నమయన్నటనౌ ధనుస్తవ తు బాహురసౌ యది దక్షిణః॥౯౬॥

విరహిణ ఇతి॥ విధూదయే చన్ద్రోదయే విముఖస్య దుఃఖితస్య విరహిణః స శమనస్య యమస్య దిక్పవనో మలయానిలః దక్షిణః సుఖకారీ న, కింతు వామో వక ఏవ। ప్రథమం విరహాద్దుఃఖమ్, తతశ్చన్ద్రోదయాత్, తతో మలయానిలాదితి భావః। పూర్ణస్య చన్ద్రస్య దుఃఖకారిత్వాద్విముఖస్య పశ్చిమాభిముఖస్య విరహిణోఽపసవ్యో న భవతి, కింతు వామ ఏవ। పశ్చిమదిఙ్ముఖస్య దక్షిణదిగ్భవో వామ ఏవేత్యర్థః। నను మలయానిలస్య ప్రసిద్ధం దక్షిణత్వం కథమపలభ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ—యది అసౌ మలయానిలో దక్షిణ ఏవేత్యభిమానః, తు తర్హి సుమనసో ధనుః పుష్పమయం చాపమటనౌ అగ్రే నమయన్నమ్రీకుర్వంస్తవ బాహురేవ। 'తుః' ఏవార్థో వా। యథా తవ బాహుర్విరహిణోఽనుకూలస్తథా మలయవాయురపి। విరుద్ధలక్షణయా ఉభౌ దుఃసహావిత్యర్థః। మలయానిలోఽప్యగ్రే పుష్పాణి నమయతి। సుమనసస్తవేతి వా। శమయతే సర్వాన్మారయతి, తద్దిగ్గతో వాయురపి తథైవ। అథ చ దక్షిణః ప్రహరణకుశలో ధర్మయోద్ధా న, పరాఙ్ముఖస్యాపి హననాత్। అతో దక్షిణత్వే ప్రసిద్ధో విరహిణాం శత్రురేవేత్యర్థః॥౯౬॥

కిము భవన్తముమాపతిరేకకం మదముదాన్ధమయోగిజనాన్తకమ్।

యదజయత్తత ఏవ న గీయతే స భగవాన్మదనాన్ధకమృత్యుజిత్॥౯౭॥

కిమితి॥ ఉమాపతిర్మదముదా గర్వహర్షేణాన్ధమయోగిజనానాం వియోగిజనానామన్తకం యమతుల్యమేకకం భవన్తం యదజయత్, తత ఏవ హేతోః కిము స భగవాన్హరో మదనాన్ధకమృత్యుజిత్ న గీయతే। అపి తు తత ఏవ కీర్త్యతే। ఏకస్యైవ తవ జయాన్మదనజిత్, అన్ధకజిత్, మృత్యుజిత్, ఇతి నామత్రయం ప్రాప్తవాన్। మదనత్వమ్, అన్ధకత్వమ్, మృత్యుత్వం ధర్మత్రయం త్వయి విద్యతే। అన్ధకాసుర-మృత్యు-మదన-నామభిరపకారకస్త్వమిత్యర్థః॥౯౭॥

త్వమివ కోఽపి పరాపకృతౌ కృతీ న దదృశే న చ మన్మథ! శుశ్రువే।

స్వమదహో దహనాజ్జ్వలతాత్మనా జ్వలయితుం పరిరభ్య జగన్తి యః॥౯౮॥

త్వమివేతి॥ హే మన్మథ! పరాపకృతౌ పరాపకారే విషయే త్వమిహ త్వత్సదృశః కోఽపి కృతీ కుశలో న దదృశే దృష్టః, న చ శుశ్రువే శ్రుతః। 'చః' అప్యర్థః। కథమిత్యత ఆహ—యస్త్వం జ్వలతా ఆత్మనా స్వరూపేణ జగన్తి త్రిభువనాని పరిరభ్యాలిఙ్గ్య జ్వలయితుం దహనాద్ హరనయనాగ్నేర్హేతోః స్వమాత్మానమదహోఽధాక్షీః। జ్వలతస్తవ సంబన్ధాత్త్రిభువనం జ్వలతీత్యర్థః। పరాపకారార్థమాత్మాపి యేన దగ్ధః, ఏవంవిధస్త్వం కుశల ఇత్యుపహాసః॥౯౮॥

త్వముచితం నయనార్చిషి శంభునా భువనశాన్తికహోమహవిః కృతః।

తవ వయస్యమపాస్య మధుం మధుం హతవతా హరిణా వత కిం కృతమ్॥౯౯॥

త్వమితి॥ త్వం శంభునా నయనార్చిషి ఉచితం యోగ్యం భువనశాన్తికహోమార్థం లోకపీడాశాన్తిప్రయోజనకహోమార్థం హవిర్ద్రవ్యం కృతః। మహామార్యాదిపీడాశాన్త్యర్థం వహ్నౌ హోమార్థం హవిర్భవతి, త్వజ్జనితపీడాశాన్త్యర్థం తు నయనవహ్నావుచితం హవిస్త్వమేవ ప్రక్షిప్త ఇత్యర్థః। త్వం నయనవహ్నౌ హవిః కృతః, ఏతదుచితం కృతమితి వా। శం భవత్యస్మాదితి 'శంభు' పదేన సూచితమ్। హరిణా విష్ణునా తవ వయస్యం మిత్రం మధుం వసన్తమపాస్య పరిత్యజ్య మధుం మధునామానం దైత్యం హతవతా కిం కృతమ్। న కిమపీత్యర్థః। అతిపీడాకారిణం వసన్తముపేక్ష్య దైత్యం హతవతా హరిణా కిమపి నోపకృతమితి భావః। బత కష్టమ్। కింకృతం కుత్సితం కృతమితి వా। శాన్తిః ప్రయోజనమస్య శాన్తికః 'ప్రయోజనమ్' (౫।౧।౧౦౯) ఇతి ఠక్॥౯౯॥

ఇతి కియద్వచసైవ భృశం ప్రియాధరపిపాసు తదాననమాశు తత్।

అజని పాంశులమప్రియవాగ్జ్వలన్మదనశోషణబాణహతేరివ॥౧౦౦॥

ఇతీతి॥ ప్రియస్య నలస్యాధరపిపాసు అధరచుమ్బనాభిలాషి తత్ప్రసిద్ధం విరహపాణ్డురం వా తస్యా ఆననమ్। ఇతి పూర్వోక్తేన కియద్వచసైవాల్పవచనేనైవ ఆశు శీఘ్రం పాంశులమతితరాం శుష్కమజని జాతమ్। సాకల్యేన వక్తుం సమర్థం నాభూదిత్యర్థః। యచ్చ పిపాసు తదల్పవచనేనైవ శుష్కకణ్ఠం భవతి। ఉత్ప్రేక్షతే—అప్రియవాచా సనిన్దవచనేన జ్వలన్క్రుద్ధో యో మదనస్తస్య శోషణబాణేన శోషణాఖ్యేన శరేణ యా హతిర్హననం తస్మాదివ। శోషణబాణహతం సచ్ఛుష్కం జాతమిత్యర్థః। అధరపిపాసు 'మధుపిపాసుప్రభృతీనాం

గమ్యాదిపాఠాత్సమాసః' ఇతి వామనాచార్యవచనాత్ సమాసః। 'పాంశుల శబ్దః సిధ్మాది (లజన్తః) ॥౧౦౦॥

వక్రోక్తిభఙ్గ్యోగ్రతాం వ్యఞ్జయితుముపక్రమతే—

ప్రియసఖీనివహేన సహాథ సా వ్యరచయద్గిరమర్ధసమస్యయా।

హృదయమర్మణి మన్మథసాయకైః క్షతతమా బహు భాషితుమక్షమా॥౧౦౧॥

ప్రియేతి॥ అథానన్తరం సా భైమీ ప్రియసఖీనివహేన స్వరహస్యవేదిస్నిగ్ధసఖీనివహేన సహ అర్ధయా సఖీభాషితస్య సమస్యయా ప్రత్యుత్తరరూపేణోత్తరార్ధపరిపూరణేన గిరం వ్యరచయత్। అర్ధం సఖ్యః పూర్వమూచుః, అనన్తరం భైమ్యువాచేత్యర్థః। ఏవం కిమిత్యువాచేత్యత ఆహ—కింభూతా సా—హృదయమర్మణి హృదయలక్షణమర్మస్థానే మన్మథసాయకైః క్షతతమాతితరాం విద్ధా। అత ఏవ బహు భాషితుమక్షమాఽసమర్థా। 'సమస్యా తు సమాసార్థా' ఇత్యమరః। అపూర్ణత్వాద్విక్షిప్తం సమస్యతే సంక్షిప్యతేఽనయేతి సమస్యా। బాహులకాత్ 'సంజ్ఞాయాం—' (౩।౩।౯౯) ఇతి క్యప్॥౧౦౧॥

అకరుణాదవ సూనశరాదసూన్సహజయాపది ధీరతయాత్మనః।

అసవ ఏవ మమాద్య విరోధినః కథమరీన్సఖి! రక్షితుమాత్థ మామ్॥౧౦౨॥

అకరుణాదితి॥ హే భైమి! త్వమ్ అకరుణాన్నిర్దయాత్సూనశరాత్కామాత్సకాశాదాపది సహజయా స్వాభావికయా ధీరతయా ధైర్యేణ ఆత్మనోఽసూనవ రక్ష। 'విపది ధైర్యమ్' (నీం శం ౫౨) ఇతి వచనాత్। ఇతి సఖీవచనమ్। హే సఖి! మమాద్య అసవ ఏవ ప్రాణా ఏవ విరోధినో వైరిణః, త్వమరీన్రక్షితుం కథమాత్థ బ్రూషే। వైరిణో రక్షణీయా ఇత్యుదాసీనోఽపి నోపదిశతి, కింపునర్మిత్రమ్। ఇతి భైమీవచః। ప్రాణేషు గతేషు మమ సుఖం స్యాదిత్యర్థః। సూనశరాత్, 'భీత్రా—' (౧।౪।౨౫) ఇత్యపాదానత్వమ్॥౧౦౨॥

హితగిరం న శృణోషి కిమాశ్రవే! ప్రసభమప్యవ జీవితమాత్మనః।

సఖి! హితా యది మే భవసీదృశీ మదరిమిచ్ఛసి యా మమ జీవితమ్॥౧౦౩॥

హితేతి॥ హే ఆశ్రవే సర్వదాస్మద్వచనకారిణి। హితానాం మాదృశీనాం, హితాం వా గిరం వాచం కిం న శృణోషి, అపి తు ఆకర్ణయ। యద్యప్యతిపీడా భవతి తథాపి 'ఆత్మానం సర్వదా గోపాయేత్' ఇతి శ్రుతేః। ప్రసభం బలాత్కారేణాపి ధైర్యమవలమ్బ్య ఆత్మనో జీవితమవ ఇత్యన్యసఖీవచః। (ఉత్తరమ్)—హే సఖి! యా త్వం మదరిం మచ్ఛత్రుభూతం మమ జీవితమిచ్ఛసి, ఈదృశీ యది తర్హి హితా మే భవసి, కాక్వా హితా న భవస్యేవ। సఖీత్వాదేతాదృశం వక్తుమనుచితమితి భావః। మే, చతుర్థీ హితశబ్దయోగే ఇతి వా॥౧౦౩॥

అమృతదీధితిరేష విదర్భజే! భజసి తాపమముష్య కిమంశుభిః।

యది భవన్తి మృతాః సఖి! చన్ద్రికాః శశభృతః క్వ తదా పరితప్యతే॥౧౦౪॥

అమృతేతి॥ హే విదర్భజే! ఏష పురోవర్తీ అమృతదీధితిః, న తీక్ష్ణదీధితిః। త్వం అముష్యాంశుభిః సుధామయైః కిరణైస్తాపం దాహం కిం భజసి—ఇతి సఖీవచః। ఛలేనోత్తరమాహ—హే సఖి! శశభృతః కలఙ్కినః చన్ద్రికా యది మృతా భవన్తి కృష్ణపక్షవత్తదా క్వ కుతో హేతోః పరితప్యతే సంతప్యేత్? కారణాన్తరాభావాత్సంతాపో న భవేదితి భైమీవచః॥౧౦౪॥

వ్రజ ధృతిం త్యజ భీతిమహేతుకామయమచణ్డమరీచిరుదఞ్చతి।

జ్వలయతి స్ఫుటమాతపముర్మురైరనుభవం వచసా సఖి! లుమ్పసి॥౧౦౫॥

వ్రజేతి॥ హే భైమి! ధృతిం వ్రజాఙ్గీకురు। సూర్యబుద్ధ్యా నిష్కామహేతుకామకారణికాం భీతిం త్యజ। అయమచణ్డమరీచిశ్చన్ద్ర ఉదఞ్చత్యుదేతి—ఇతి సఖీవచః। ఉత్తరమ్—హే సఖి! అయం ఆతపముర్మురైరుష్ణరూపకరీషా (తుషా) గ్నికణైః స్ఫుటం మాం జ్వలయతి, త్వం వచసానుభవం లుమ్పసి। బచనాదనుభవో బలీయానిత్యర్థః। 'ముర్మురస్తుషవహ్నౌ స్యాత్' ఇతి విశ్వః॥౧౦౫॥

అయి! శపే హృదయాయ తవైవ తద్యది విధోర్న రుచేరసి గోచరః।

రుచిఫలం సఖి! దృశ్యత ఏవ తజ్జ్వలయతి త్వచముల్లలయత్యసూన॥౧౦౬॥

అయీతి॥అయి భైమి! యది త్వం విధోశ్చన్ద్రస్య రుచేర్యది గోచరో విషయో నాసి, తత్తర్హి తవైవ హృదయాయ శపే త్వద్ధృదయం స్పృశామి, చన్ద్ర ఏవాయం న తు సూర్య ఇతి శపథః క్రియతే। 'అపి' ఇతి పాఠే సత్యప్యర్థే తవ విశ్వాసార్థం శపేఽపి, శపథమపి కరోమీత్యర్థః। ఛలేనోత్తరమాహ—హే సఖి! రుచేః ఫలం దృశ్యత ఏవ యత్త్వచం జ్వలయతి అసూనుల్లయత్యున్మీలయతి। త్వయా సత్యముక్తమ్। రుచిఫలం శరీరజ్వలనం ప్రాణోన్మీలనం చ ఉష్ణస్పర్శత్వం తేజసః స్వభావ ఇతి భావః। శపే 'శప ఉపాలమ్భే' ఇతి వక్తవ్యాత్తఙ్। తద్యోగే శ్లాఘహ్నుఙ్—' (౧।౪।౩౪) ఇతి (సంప్రదానత్వాత్) చతుర్థీ॥౧౦౬॥

విధువిరోధితిథేరభిధాయినీం నను న కిం పునరిచ్ఛసి కోకిలామ్।

సఖి! కిమర్థగవేషణయా గిరం కిరతి సేయమనర్థమయీం మయి॥౧౦౭॥

విధ్వితి॥ విధువిరోధితిథేశ్చన్ద్రశత్రుతిథేరమావాస్యాయా అభిధాయినీమపి 'కుహూ' శబ్దం కుర్వతీమపి కోకిలాం పునః కిమితి నేచ్ఛసి? అపి తు స్వశత్రుచన్ద్రశత్రుత్వాన్మాననీయేయమ్। అత్రోత్తరమ్—హే సఖి! 'కుహూ' శబ్దేన అమావాస్యామాహ్వయతీయమిత్యర్థగవేషణయార్థవిచారణయా కిమ్, అలమ్। యస్మాత్సేయం మయి కోకిలా మద్విషయేఽనర్థమయీమమావాస్యాలక్షణాన(మ) ర్థశూన్యామ్। అథ చ దుఃసహదుఃఖప్రచురాం గిరం కిరతి వదతి। శబ్దమాత్రమేతత్, న తు తామాహ్వయతీతి వఞ్చకేయమితి భావః॥౧౦౭॥

హృదయ ఏవ తవాస్తి స వల్లభస్తదపి కిం దమయన్తి! విషీదసి।

హృది పరం న బహిః ఖలు వర్తతే సఖి! యతస్తత ఏవ విషద్యతే॥౧౦౮॥

హృదయ ఇతి॥ హే దమయన్తి! యద్యపి స వల్లభో నలస్తవ హృదయ ఏవాస్తి తదపి తథాపి కిం విషీదసి ఖేదం కురుషే, అపి తు ఖేదో న కరణీయః—ఇతి సఖీవచః। హే సఖి! యతః స హృద్యేవ పరం వర్తతే, బహిః ఖలు నిశ్చయేన న వర్తతే, తత ఏవ తస్మాదేవ హేతోర్విషద్యతే విషాదః క్రియత ఇత్యుత్తరమ్॥౧౦౮॥

స్ఫుటతి హారమణౌ మదనోష్మణా హృదయమప్యనలంకృతమద్య తే।

సఖి! హతాస్మి తదా యది హృద్యపి ప్రియతమః స మమ వ్యవధాపితః॥౧౦౯॥

స్ఫుటతీతి॥ హే భైమి! మదనోష్మణా మదనజనితవియోగానలేన హారమణౌ హారే విద్యమానో నాయకమణిః। తత్సహిత ఇత్యర్థః। తస్మిన్స్ఫుటతి విదీర్యమాణే సతి అద్య తే హృదయమపి అనలంకృతం న భూషితమలంకారరహితం జాతమ్—ఇతి సఖీవచః। ముఖాది తు ప్రాగేవ భూషారహితం జాతమితి 'అపి' శబ్దార్థః। హే సఖి! యది స మమ ప్రియతమో హృద్యపి వ్యవధాపితోఽన్తర్ధాపితస్తర్హి హతాస్మి, అనలం నలరహితం హృదయం కృతమితి త్వదుక్తేర్హృదయాదప్యపాకృతః ప్రేయానితి ఛలేన భైమీవచః। దధాతేణ 'అర్తి—' (౭।౩।౩౬) ఇత్యాదినా పుకి వ్యవధాపితః। 'నిష్ఠాయాం సేటి' (౭।౩।౩౬) ఇతి ణిచో లోపః॥౧౦౯॥

మూర్చ్ఛామాహ—

ఇదముదీర్య తదైవ ముమూర్చ్ఛ సా మనసి మూర్చ్ఛితమన్మథపావకా।

క్వ సహతామవలమ్బలవచ్ఛిదామనుపపత్తిమతీమతిదుఃఖితా॥౧౧౦॥

ఇదమితి॥ మనసి మూర్చ్ఛితః ప్రాప్తవృద్ధిర్మన్మథ ఏవ పావకో యస్యాః సా భైమీ ఇదం పూర్వోక్తముదీయక్త్వా తదైవ తత్కాలమేవ ముమూర్చ్ఛ నవమీమవస్థాం ప్రాప। అనలంకృతమిత్యత్రాలీకయా నలరా త్యప్రతీత్యా కథం మూర్చ్ఛాం ప్రాపేత్యాశఙ్క్యార్థాన్తరన్యాసమాహ—అతిదుఃఖితా సా అనుపపత్తిమతీమఘటమానామలీకామప్యవలమ్బస్య నలలక్షణస్య జీవనాధారస్య యో లవో లేశస్తస్య యా ఛిదా త్రుటిస్తాం క్వ కుతః సహతాం సోఢుం శక్తా స్యాత్। న కుతోఽపి। దుఃఖితో దుఃఖహేతౌ నాలీకత్వం విచారయతి। అలీకమేవ నలరాహిత్యమవిచార్యైవమపి మూర్చ్ఛాం ప్రాపేతి యుక్తమేవ। °తీమపి° ఇతి పాఠః॥౧౧౦॥

అధిత కాపి ముఖే సలిలం సఖీ ప్యధిత కాపి సరోజదలైః స్తనౌ।

వ్యధిత కాపి హృది వ్యజనానిలం వ్యధిత కాపి హిమం సుతనోస్తనౌ॥౧౧౧॥

అధితేతి॥ కాపి సఖీ సుతనోరతికృశాయా భైమ్యా ముఖే సలిలమధిత చిక్షేప। కాపి కాచిత్సఖీ సరోజదలేః స్తనౌ ప్యధిత ఆచ్ఛాదితవతీ। కాచిద్ధృది వ్యజనానిలం వ్యధిత చకార। కాచిచ్చ

హిమం చన్దనం తనౌ శరీరే న్యధిత నిక్షిప్తవతీ। 'చన్దనే చ హిమం విదుః' ఇతి విశ్వః। 'బిసమ్' ఇతి పాఠః॥౧౧౧॥

ఉపచచార చిరం మృదుశీతలైర్జలజనాలమృణాలజలాదిభిః।

ప్రియసఖీనివహః స తథా క్రమాదియమవాప యథా లఘు చేతనామ్॥౧౧౨॥

ఉపచచారేతి॥ స ప్రియో హితః సఖీనివహో మృదుభిః కోమలైః శీతలైర్హిమైశ్చ జలజైః కమలైర్జలచన్దనవ్యజనానిలాద్యైః చిరకాలం క్రమాత్పరిపాట్యా భైమీం తథా ఉపచచార యథా ఇయం లఘ్వీమల్పాం చేతనామవాప। లఘు శీఘ్రం వా॥౧౧౨॥

అథ కలే! కలయ శ్వసితి స్ఫుటం చలతి పక్ష్మ చలే! పరిభావయ।

అధరకమ్పనమున్నయ మేనకే! కిమపి జల్పతి కల్పలతే! శృణు॥౧౧౩॥

రచయ చారుమతి! స్తనయోర్వృతిం కలయ కేశిని! కైశ్యమసంయతమ్।

అవగృహాణ తరఙ్గిణి! నేత్రయోర్జలఝరావితి శుశ్రువిరే గిరః॥౧౧౪॥

అథేతి॥ రచయేతి యుగ్మమ్। ఇతి సఖీనాం పరస్పరం గిరో వాచో బహిర్దేశస్థైః శుశ్రువిర ఆకర్ణితాః। ఇతి కిమ్—కలే ఇత్యాదీని భైమీసఖీనామాని। అథానన్తరం కన్యాన్తః— పురే హే కలే సఖి! ఇయం భైమీ స్ఫుటం ప్రకటం శ్వసితి జీవతి ఇతి కలయ విచారయ। హే చలే సఖి! పక్ష్మ అక్షిలోమ చలతీతి పరిభావయ విచారయ। పక్ష్మచలనమపి జీవనచిహ్నమ్। హే మేనకే సఖి! అధరకమ్పనమోష్ఠస్ఫురణమున్నయ తర్కయ। హే కల్పలతే సఖి! ఇయం కిమప్యస్పష్టం స్వల్పం చ జల్పతి వదతి శృణు। ఏవం జీవనజ్ఞానానన్తరం హే చారుమతి సఖి! స్తనయోర్వృతిమావరణం రచయ కురు। ఇయం స్తనయోరనావృతిం న జానాతి। హే కేశిని సఖి! అసంయతమనిబద్ధం కైశ్యం కేశసమూహం కలయ బధాన। త్వం కేశకర్మ జానాసి యతః। హే తరఙ్గిణి సఖి! నేత్రయోర్జలఝరౌ బాష్పప్రవాహౌ అవగృహాణాపాకురు। తరఙ్గిణ్యా హి జలఝరావగ్రహః సంభావ్యతే। శ్వసితి, 'రుదాదిభ్యః—' (౭।౨।౭౬) ఇతీట్। కైశ్యం కేశసమూహః 'కేశాశ్వాభ్యాం యచ్ఛావన్యతరస్యామ్' (౪।౨।౪౮) ఇతి యఞ్॥౧౧౩-౧౧౪॥

కలకలః స తదాలిజనాననాదుదలసద్విపులస్త్వరితేరితైః।

యమధిగమ్య సుతాలయమీయివాన్ధృతదరః స విదర్భపురందరః॥౧౧౫॥

కలకల ఇతి॥ త్వరితేరితైః 'కలే' ఇత్యాదిశీఘ్రవచనైః విపులో మహాన్స కలకలః కోలాహలః తస్యా భైమ్యా ఆలిజనస్య సఖీజనస్య ఆననాదుదలసదుదభూత్। కుమార్యాః కిం జాతమితి ధృతదరో జాతభయః స విదర్భపురందరో భీమః యం కోలాహలమధిగమ్య ఆకర్ణ్య సుతాలయమీయివానాగతవాన్। త్వరితానాం ధావకానామీరితైర్వచనైర్యమధిగమ్యేతి వా॥౧౧౫॥

కన్యాన్తఃపురబాధనాయ యదధీకారాన్న దోషా నృపం

ద్వౌ మన్త్రిప్రవరశ్చ తుల్యమగదంకారశ్చ తావూచతుః।

దేవాకర్ణయ సుశ్రుతేన చరకస్యోక్తేన జానేఽఖిలం

స్యాదస్యా నలదం వినా న దలనే తాపస్య కోఽపి క్షమః॥౧౧౬॥

కన్యేతి॥ తౌ ద్వౌ తుల్యం సమకాలం శబ్దసారూప్యాత్ సమానం చ నృపమూచతుః। ద్వౌ కౌ—మన్త్రిప్రవరశ్చ అగదంకారో వైద్యశ్చ। తౌ కౌ—యదధీకారాత్స్వామ్యాన్నియోగాత్పురుషాదిభ్యో వాతాదిరోగాదిభ్యశ్చ కన్యాన్తఃపురస్య బాధనాయ నిన్దాయై, అథ చ కన్యాయా అన్తఃపురస్య శరీరస్య మధ్యే బాధనం పీడా తస్మై దోషా న వ్యభిచారాదయో, వాతాదయో రోగాశ్చ న సమర్థా భవన్తీత్యర్థః। కిమూచతుస్తత్రాహ—హే దేవ రాజన్! ఆకర్ణయ, త్వం శృణు। సుశ్రుతస్య అన్తఃపురస్థాదిద్వారా, చర ఏవ చరకః తస్య దూతస్యోక్తేన వచనేనాఖిలం రహస్యం జానే। కిం రహస్యమ్—నలదం వినా నలనామకరాజప్రదం వినాఽస్యాస్తాపస్య సంతాపస్య దలనే నాశే కోఽపి క్షమః శక్తో న స్యాద్భవతి—ఇతి మన్త్రివచః దూతముఖాన్మయా శ్రుతమ్। అస్యా నలేఽనుగగః, తదప్రాప్తిజనితోఽయమస్యాః సంతాపః, తత్ప్రాప్తౌ శామ్యేదిత్యుపాయం రచయేత్యర్థః। అస్యాస్తాపస్య జ్వరస్య శమనే నలదముశీరం వినా కోఽపి క్వాథాదిస్తాపం శమయితుం క్షమో నేతి, సుశ్రుతాఖ్యవైద్యకగ్రన్థేన తథా చరకనామ్నాయుర్వేదవిదో వచనేన తత్ప్రణీతేన గ్రన్థేన అఖిలం నిదానం చికిత్సాం జానే ఇత్యగదంకారవచనమ్। అథ చ కోఽపి బ్రహ్మాపి న క్షమః। ఆకస్మికశబ్దశ్రవణాదాకులస్య రాజ్ఞోఽన్తఃపురే మన్త్రివైద్యయోః ప్రవేశో యుక్తో భవతి న కాప్యనౌచితీ। 'పురం పురి శరీరే చ' ఇతి విశ్వః। కన్యా, ప్రథమవయోవాచిత్వేఽపి 'కన్యాయాః కనీన చ' (౪।౧।౧౧౬) ఇతి నిర్దేశాన్జీబభావః। అధీకారాత్ 'ఉపసర్గస్య ఘఞ్యమనుష్యే బహులమ్' (౬।౩।౧౨౨) ఇతి దీర్ఘః॥౧౧౬॥

తాభ్యామభూద్యుగపదప్యభిధీయమానం భేదవ్యపాకృతి మిథఃప్రతిఘాతమేవ।

శ్రోత్రే తు తస్య పపతుర్న్నృపతేర్న్న కించిద్భైమ్యామనిష్టశతశఙ్కితయాకులస్య॥౧౧౭॥

తాభ్యామితి॥ తాభ్యాం మన్త్రివైద్యాభ్యాం యుగపదేకకాలమభిధీయమానం భేదస్య శబ్దస్వరూపవిశేషస్య వ్యపాకృతిర్నిరాకరణం యత్ర (తత్) అభిన్నస్వరూపమ్। ఏవంవిధమపి వచనం మిథః పరస్పరం ప్రతిఘాతో యత్ర ఏవంవిధం పరస్పరం భిన్నమేవాభూత్। భైమ్యామనిష్టశతశఙ్కితయా అనర్థపరమ్పరాశఙ్కితయా ఆకులస్య తస్య నృపతేః శ్రోత్రే తు కర్ణౌ పునః కించిదేకస్యాపి వచనం న పపతుః శుశ్రువతుః। రాజా భైమ్యవస్థయా నితరామాకులోఽభూదిత్యర్థః॥౧౧౭॥

ద్రుతవిగమితవిప్రయోగచిహ్నమపి తనయాం నృపతిః పదప్రణమ్రామ్।

అకలయదసమాశుగాధిమగ్నాం ఝటితి పరాశయవేదినో హి విజ్ఞాః॥౧౧౮॥

ద్రుతవిగమితేతి॥ నృపతీ రాజాగమనమాకర్ణ్య ద్రుతం శీఘ్రం విగమితం దూరీకృతం విప్రయోగచిహ్నం యయా ఏవంభూతామపి పదప్రణమ్రాం చరణపతితాం తనయాం అసమాశుగః కామస్తజ్జనిత ఆధిః పీడా తత్ర మగ్నామకలయదజానాత్। చిహ్నాభావే కథం జ్ఞాతవానిత్యత ఆహ—హి యస్మాద్ విజ్ఞా జ్ఞాతారో ఝటితి శీఘ్రం పరేషామాశయవేదినోఽభిప్రాయాభిజ్ఞా భవన్తి। చిహ్నేన వినాపీత్యర్థః॥౧౧౮॥

వ్యతరదథ పితాశిషం సుతాయై నతశిరసే సహసోన్నమయ్య మౌలిమ్।

దయితమభిమతం స్వయంవరే! త్వం గుణమయమాప్నుహి వాసరైః కియద్భిః॥౧౧౯॥

వ్యతరదితి॥ అథ ప్రణామానన్తరం పితా భీమో నతశిరసే నమ్రమూర్ధ్నే సుతాయై భైమ్యై ఆదరాతిశయాత్సహసా శీఘ్రం హస్తాభ్యాం మౌలిం మస్తకమున్నమయ్యోచ్చకైః కృత్య ఇతి ఆశిషం వ్యతరత్। ఇతి కిమ్—హే స్వయంవరే స్వయం వృణుత ఇతి స్వయంవరా, తత్సంబోధనం హే పుత్రి! అథ చ స్వయం వ్రియతేఽస్మిన్నితి స్వయంవరో రాజసమూహః తన్మధ్యే వా, త్వం కియద్భిః స్వల్పైర్ద్విత్రైః వాసరైర్దివసైః గుణమయం బహుగుణమభిమతం స్వేప్సితం దయితం వల్లభమాప్నుహి లభస్వేతి। త్వదభీష్ట ఏవ గుణమయ ఇత్యర్థః॥౧౧౯॥

తదను స తనుజాసఖీరవాదీత్తుహినక్రతౌ గత ఏవ హీదృశీనామ్।

కుసుమమపి శరాయతే శరీరే తదుచితమాచరతోపచారమస్యాః॥౧౨౦॥

తదితి॥ తదను ఆశీర్వాదానన్తరం స రాజా తనుజాసఖీరిత్యవాదీత్। ఇతి కిమ్—హే సఖ్యః! తుహినర్తౌ శిశిరర్తౌ గత ఏవ గతమాత్ర ఏవ హి యస్మాదీదృశీనాం కోమలాఙ్గీనాం ప్రాప్తతారుణ్యానాం చ శరీరే కుసుమమపి లగ్నం సత్ శరాయతే శరవదాచరతి, పీడాం కరోతి, అథ చ కామబాణాయతే తత్తస్మాదస్యా భైమ్యాః తదుచితం వసన్తసమయోచితముపచారమాచరత కురుతేతి। తుహినక్రతౌ। 'క్రత్యకః' (౬।౧।౧౨౮) ఇతి ప్రకృతిభావః। శరాయతే, 'కర్తుః క్యఙ్—' (౩।౧।౧౧) ఇతి క్యఙ్॥౧౨౦॥

కతిపయదివసైర్వయస్యయా వః స్వయమభిలష్య వరిష్యతే వరీయాన్।

క్రశిమశమనయానయా తదాప్తుం రుచిరుచితాథ భవద్విధావిధాభిః॥౧౨౧॥

కతీతి॥ హే భైమీసఖ్యః। వో యుష్మాకం వయస్యయా భైమ్యా అభిలష్య వరీయానతితరాం శ్రేష్ఠః వరః కతిపయదివసైః ద్విత్రైరేవ దినైః ద్విత్రేషు మధ్యే ఇతి యావత్స్వయం వరిష్యతే, తత్తస్మాదనయా భైమ్యా క్రశిమానం కార్శ్యం శమం శాన్తిం నయతి ప్రాపయతీతి క్రశిమశమనయా, అథ రుచిః సమగ్రా శోభా విరహాత్పూర్వకాలీనా భవద్విధానాం భవాదృశీనాం సఖీనాం విధాభిః ప్రకారైరుపచారైరాతుముచితా యోగ్యా। 'అభిధాభిః' ఇతి పాఠే వచనైః ఇయం యథాపూర్వరుచిం ప్రాప్నోతి తాదృశముపచరత। యద్వా,—తాదృగేన। శిక్షయతేత్యర్థః। 'క్రశిమ్నః శమనయా' ఇతి భైమీవిశేషణం వా। 'అథ సంప్రశ్నే మఙ్గలారమ్భయోరపి। అనన్తరే చ కార్త్స్న్యే చ' ఇతి విశ్వవచనాత్ 'అథ' శబ్దః కార్త్స్న్యవాచీ। అథ వా అన్యచ్చేత్యర్థ ఇతి వా। అయమేతేభ్యోఽతిమనోహరః శ్రేష్ఠో వరీయాన్। 'ద్వివచన—' (౫।౩।౫౭) ఇత్యాదినేయసుని 'ప్రియస్థిర—' (౬।౪।౧౫౭) ఇత్యాదినా వరాదేశః। అయమేతేభ్యో వర ఇతి 'వర' శబ్దాద్వా ఈయసున్। క్రశిమశమనయా, పక్షే నయతేః పచాద్యచ్। తతః పూర్వేణ షష్ఠీసమాస, తతోఽపి పూర్వేణ స ఏవ। పక్షే నన్ద్యాదిత్వాదనః॥౧౨౧॥

ఏవం యద్వదతా నృపేణ తనయా నాపృచ్ఛి లజ్జాస్పదం

యన్మోహః స్మరభూరకల్పి వపుషః పాణ్డుత్వతాపాదిభిః।

యచ్చాశీః కపటాదవాది సదృశీ స్యాత్త్రత్ర యా సాన్త్వనా

తన్మత్వాలిజనో మనోభిమతనోదానన్దమన్దాక్షయోః॥౧౨౨॥

ఏవమితి॥ ఏవం పూర్వోక్తం వదతా నృపేణ భీమేన తనయా లజ్జాస్పదం యస్మిన్పృష్టే సతి లజ్జా భవతి తద్విరహకారణం నాపృచ్ఛి న పృష్టా। లజ్జాపదం న పృష్టేతి వా। యచ్చ పాణ్డుత్వతాపాదిభిః శరీరపాణ్డిమక్రశిమసంపాదిభిః స్మరాద్భవతీతి స్మరభూః స్మరజన్యో మోహో మూర్చ్ఛా అకల్పి। (కిం తతః), యచ్చాశీః కపటానా(దా) శీర్వచనవ్యాజాన(ద)వాది ఆశ్వాసనసమర్థమ్ 'దయితమభిమతమ్—' (నైం ౪।౧౧౯) ఇత్యాది యదుక్తమ్, తత్ర సంతాపాదివిషయే సదృశీ సముచితా యా సాన్త్వనా ఉపచారః స్యాత్స చావాది। ఆలిజనః సఖీసమూహః తత్సర్వం మత్వా జ్ఞాత్వా మనోఽన్తఃకరణం ఆనన్దశ్చ మన్దాక్షం చ లజ్జా తయోరభిమతనోచ్చకార। శీఘ్రం భైమ్యాః స్వయంవరప్రాప్తేరానన్దాతిశయః, రాజ్ఞా విరహపీడా జ్ఞాతేతి లజ్జాధిక్యం చాభూదిత్యర్థః॥౧౨౨॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

తుర్యః స్థైర్యవిచారణప్రకరణభ్రాతర్యయం తన్మహా-

కావ్యేఽత్ర వ్యగలన్నలస్య చరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥౧౨౩॥

శ్రీహర్షమితి॥ పూర్వార్ధం పూర్వవత్। స్థైర్యవిచారణం క్షణభఙ్గనిరాకరణేన స్థిరత్వస్య విచారణసూచకం ప్రకరణం గ్రన్థః, తస్య భ్రాతరి ఏకకర్తృకత్వాత్సోదరే కావ్యే తుర్యశ్చతుర్థః సర్గః సమాప్తః। స్థైర్యవిచారాఖ్యో గ్రన్థః శ్రీహర్షేణ కృతః। 'చతురశ్ఛయతౌ చలోపశ్చ' (వాం ౩౧౫౮) ఇతి యతి చలోపే చ తుర్య ఇతి సిద్ధమ్॥౧౨౩॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే

నైషధీయప్రకాశే చతుర్థః సర్గః సమాప్తః॥

పఞ్చమః సర్గః।

అథ 'వ్యతరత్—' (నైం ౪।౧౧౯) ఇతి శ్లోకే పిత్రోక్తం స్వయంవరోపక్రమముద్దిశ్య తత్ప్రసఙ్గార్థం పఞ్చమం సర్గమారభతే—

యావదాగమయతేఽథ నరేన్ద్రాన్స స్వయంవరమహాయ మహీన్ద్రః।

తావదేవ ఋషిరిన్ద్రదిదృక్షుర్నారదస్త్రిదశధామ జగామ॥౧॥

యావదితి॥ అథ భైమీసమాశ్వాసనానన్తరం స మహీన్ద్రో భీమః స్వయంవర ఏవ మహ ఉత్సవః, తదర్థం యావత్ నరేన్ద్రాన్రాజ్ఞ ఆగమయతే ప్రతీక్షతే ఆనాయయతే వా స్వయంవరార్థమాహూతానాం రాజ్ఞాం ప్రతీక్షాం కరోతి తావదేవ తస్మిన్నేవ కాలే ఇన్ద్రం దిదృక్షుర్ద్రష్టుమిచ్ఛుర్నారదనామా ఋషిస్త్రిదశధామ స్వర్గం జగామ గతవాన్। కలహద్వారా నరసమూహం ద్యతీతి। కలహప్రవర్తక ఇత్యర్థః। ఆగమయతే, 'ఆగమేః క్షమాయామాత్మనేపదమ్' (వాం ౯౦౫) ఇతి వక్తవ్యాత్తఙ్। ఏవ ఋషిః, 'ఋత్యకః' (౬।౧।౧౨౮)। ఇన్ద్రదిదృక్షుః, శేషషష్ఠీసమాసః। బహులగ్రహణాద్యోగవిభాగాద్వా। అధర్మజుగుప్సురితివద్ద్వితీయాసమాసో వా॥౧॥

నాత్ర చిత్రమను తం ప్రయయౌ యత్పర్వతః స ఖలు తస్య సపక్షః।

నారదస్తు జగతో గురురుచ్చైర్విస్మయాయ గగనం విలలఙ్ఘే॥౨॥

నాత్రేతి॥ పర్వత ఏతన్నామా ఋషిః తం నారదమను పశ్చాద్యత్ప్రయయౌ అనుగతః। అత్ర అస్మిన్విషయే చిత్రమాశ్చర్యం న। కుతః—ఖలు యస్మాత్స పర్వతః తస్య నారదస్య సపక్షో మిత్రభూతః। యద్యపి కార్యాక్షమః తథాపి మిత్రత్వాదనుగమనం యుక్తమ్, అతో నాశ్చర్యమ్। తర్హి కుత్రాశ్చర్యమిత్యత ఆహ— ఉపదేష్టృత్వాత్పూజ్యత్వాచ్చ జగతో గురుర్నారదస్తు పునర్యద్గగనమాకాశం విలలఙ్ఘే లఙ్ఘితవాన్ తద్ ఉచ్చైరతితరాం విస్మయాయ ఆశ్చర్యాయ। జాతమితి శేషః। అర్థాద్యత్తదోః సంబన్ధః। జగతో విస్మయాయేతి వా। వీనాం పక్షిణామపి స్మయాయ వేగాతిశయేనాద్భుతాయేతి వా। అథ చ పక్షసహితస్య శైలస్య

గమనమాశ్చర్యకారి న। సకలస్యాపి జగతో దుర్వహో జగతః సకాశాద్వా భారవాన్ యదాకాశం లఙ్ఘయతి, తదతితరామాశ్చర్యాయ భవతి। గురుత్వాత్పతనం యుక్తమ్, ఊర్ధ్వగమనమయుక్తమితి భావః। 'పర్వతః శైలదేవర్ష్యోః', 'స్మయో గర్వేఽద్భుతే' ఇతి విశ్వః। విస్మయాయ, తాదర్థ్యే చతుర్థీ। పక్షే, 'క్రియార్థో—' (౨।౩।౧౪) ఇతి వా। లఘిర్గతౌ భౌవాదికోఽనుదాత్తేత్॥౨॥

గచ్ఛతా పథి వినైవ విమానం వ్యోమ తేన మునినా విజగాహే।

సాధనే హి నియమోఽన్యజనానాం యోగినాం తు తపసాఖిలసిద్ధిః॥౩॥

గచ్ఛతేతి॥ విమానం వినైవ పథి గచ్ఛతా తేన మునినా వ్యోమాకాశం విజగాహే ఆలోడితమ్। హి యస్మాత్ సాధనే ఉపకరణేఽశ్వాదౌ అన్యజనానాం యోగివ్యతిరిక్తానాం జనానాం నియమః వాహనం వినా గన్తుం న శక్నువన్తి। యోగినాం తపస్వినాం తు తపసైవాఖిలసిద్ధిః సమస్తకార్యసిద్ధిః। ఖిలం ప్రతిబన్ధః, తద్రహితా సిద్ధిర్గతిః। తేషాం గమనాదిసాధనం తప ఏవ, నాన్యదశ్వాది। 'ఏవ' ఇవార్థః। వినైవ పక్షిణేవ గచ్ఛతేతి వా। కింభూతం వ్యోమ—విమానం విగతం మానమియత్తాపరిమాణం యస్మాదితి వా॥౩॥

ఖణ్డితేన్ద్రభవనాద్యభిమానాఽలఙ్ఘతే స్మ మునిరేష విమానాన్।

అర్థితోఽప్యతిథితామనుమేనే నైవ తత్పతిభిరఙ్ఘ్రివినమ్రైః॥౪॥

ఖణ్డితేతి॥ ఏష మునిర్నారదో విమానాఽల్లఙ్ఘతే స్మ అవిచక్రామ। కింభూతాన్—ఖణ్డిత ఇన్ద్రభవనాదీనామభిమానో రమణీయతాహంకారో యైస్తాన్। 'ఇన్దుభవన' ఇతి పాఠే అత్యుచ్చత్వాదతిదీప్తత్వాచ్చ త్యాజితచన్ద్రనక్షత్రాదిస్థానదర్పాన్। ఇన్దుభవనాదీనాం చన్ద్రశాలాదీనాం వా। తత ఊర్ధ్వం గత ఇత్యర్థః। అథవా నాదృతవాన్। అఙ్ఘ్రివినమ్రైశ్చరణనిపతితైః తత్పతిభిర్విమానస్వామిభిః ఆతిథ్యమఙ్గీక్రియతాం విమానమారుహ్యతామిత్యాది అర్థితోఽప్యతిథితాం నైవ అనుమేనేఽఙ్గీచకార। విలమ్బభియేతి భావః। 'విమానోఽస్త్రీ' ఇత్యమరః॥౪॥

తస్య తాపనభియా తపనః స్వం తావదేవ సమకోచయదర్చిః।

యావదేవ దివసేన శశీవ ద్రాగతప్యత న తన్మహసైవ॥౫॥

తస్యేతి॥ తపనః సూర్యః తస్య నారదస్య తాపనం సంతాపనం తస్మాద్భియా భయేన స్వం స్వకీయమర్చిస్తేజః తావదేవ ప్రథమమేవ, తావత్కాలమేవ తావత్పరిమాణమేవ వా సమకోచయత్ సంకోచితవాన్। సకలేన తేజసా యద్యహం తప్యేయ తర్హి మత్సంనిధిమాగతో మునిః సంతప్తో భవేదితి తన్మా భూత్, ఇతి తేజః సంకోచితమ్। పరం తావత్కాలమేవ యావదేవ యావత్కాలమేవ తన్మహసైవ మునితేజసైవ కృత్వా స తపనః ద్రాక్ శీఘ్రం స్వయం న అతప్యత సంతప్తో నాభూత్। కేన క ఇవ—దివసేన దినతేజసా కృత్వా శశీవ। సూర్యస్తావదేవ తావత్పర్యన్తమర్చిః సమకోచయత్ యావదేవ యావత్పర్యన్తమేవ తన్మహసైవ కృత్వా నారదో నాతప్యతేతి వా। శాపభీత్యా స్వస్య తత్కర్తృకతాపభీత్యా వా తావదేవ తేజః ప్రకటీకృతవాన్, యావతా తస్య క్రోధో నోత్పద్యతే సంతాపో వా న భవతి। అల్పస్య సంకోచే స్వతేజసా తస్యాభిభవః స్యాత్, అధికసంకోచే స్వస్యైవ తన్మహసాఽభిభవః స్యాత్। తేన యుక్తమేవ సంకోచితవానిత్యర్థః। సూర్యేణ సమతేజా నారద ఇత్యర్థః। అర్థాన్తరం తు సుధియా బోద్ధవ్యమ్॥౫॥

పర్యేభూద్దినమణిర్ద్విజరాజం యత్కరైరహహ తేన తదా తమ్।

పర్యభూత్ఖలు కరైర్ద్విజరాజః కర్మ కః స్వకృతమత్ర న భుఙ్క్తే॥౬॥

పర్యభూదితి॥ 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షే। యద్యస్మాత్కారణాద్దినమణిః సూర్యః ద్విజరాజం చన్ద్రం కరైః కిరణైః కృత్వా పర్యభూత్। తేన ఖలు తేనైవ కారణేన ద్విజరాజో బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠో నారదః కరైః స్వతేజోభిః కృత్వా తస్మిన్ కాలే తం సూర్యం పర్యభూద్వ్యజేష్ట। 'అహహ ' ఇత్యాశ్చర్యే। యుక్తమేతత్—అత్ర లోకే స్వేన కృతం కర్మ శుభాశుభాత్మకం కో న భుఙ్క్తే, అపి తు సర్వోఽపి। 'అత్యుత్కటైః పుణ్యపాపైరిహైవ ఫలమశ్రుతే' (హిం ౧।౮౩) ఇతి న్యాయేన। సూర్యేణ నిరపరాధే ద్విజరాజే పరాభూతే అన్యేన ద్విజరాజేన క్రోధవశాదివ స పరాభూతః। సూర్యతేజసోఽపి తత్తేజోఽధికమితి భావః। సూర్యః స్వతేజసా పూర్వం నారదం పర్యతాపయత్, అతో నారదః క్రుద్ధః సన్ స్వతేజసా సూర్యం పర్యతాపయదితి వా॥౬॥

విష్టరం తటకుశాలిభిరద్భిః పాద్యమర్ఘ్యమథ కచ్చరుహాభిః।

పద్మవృన్దమధుభిర్మధుపర్కం స్వర్గసిన్ధురదితాతిథయేఽస్మై॥౭॥

విష్టరమితి॥ అథానన్తరం స్వర్గసిన్ధుర్మన్దాకినీ అతిథయేఽభ్యాగతాయాస్మై నారదాయ తటకుశాలిభిస్తీరజాత- దర్భపఙ్క్తిభిః విష్టరం కుశాసనమదిత దదౌ। తథా,—అద్భిరుదకైః పాద్యం పాదార్థముదకమ్। తథా,—కచ్చరుహాభిః పుష్పితలతాభిర్దూర్వాభిర్వా అర్ఘ్యమర్ఘార్థ వస్తు। తథా,—పద్మవృన్దస్య మకరన్దైః కృత్వా మధుపర్కం మధుపర్కార్థం మధుమిశ్రం దధ్యాది। అదితేతి సర్వత్ర సంబధ్యతే। అతిథయే విష్టరాదికం దీయతే। మన్దాకినీం దృష్ట్వా తుతోషేత్యర్థః। పాద్యమ్, అర్ఘ్యమ్, 'పాదార్ఘాభ్యాం చ' (౫।౪।౨౫) ఇతి యత్। మధునా పృచ్యతే మిశ్రీక్రియతే। కర్మణి ఘఞ్। 'చజోః—' (౭।౩।౫౨) ఇతి కుత్వమ్॥౭॥

స వ్యతీత్య వియదన్తరగాధం నాకనాయకనికేతనమాప।

సంప్రతీర్య భవసిన్ధుమనాదిం బ్రహ్మ శర్మభరచారు యతీవ॥౮॥

స ఇతి॥ స నారదః అన్తర్మధ్యే అగాధం విశాలం వియదాకాశం వ్యతీత్యతిక్రమ్య స్వర్గేఽపి క్వచిత్ప్రదేశే వర్తమానం నాకనాయకస్యేన్ద్రస్య నికేతనం గృహమాప ప్రాప్తవాన్। కః కిమివ—యతీ పరివ్రాడ్ బ్రహ్మేవ। కిం కృత్వా—అనాదిం ప్రవాహనిత్యం భవసిన్ధుం సంసారసముద్రం సమ్యగతిశయేన ప్రతీర్థ తీర్త్వా। కింభూతం బ్రహ్మ—శర్మణః సుఖస్య భరః సమూహ స్తేన సున్దరమ్। 'ఆనన్దం బ్రహ్మణో రూపమ్' ఇతి శ్రుతేః। 'అనాది' ఇతి పాఠే బ్రహ్మవిశేషణమ్। 'యతయో యతినశ్చ తే' ఇత్యమరః। యతం యమనమస్యాస్తీతి ఇనిః। 'నలోపః సుప్స్వర—' (౮।౨।౨) ఇతి నియమాత్ సవర్ణదీర్ఘః॥౮॥

అర్చనాభిరుచితోచ్చతరాభిశ్చారు తం సదకృతాతిథిమిన్ద్రః।

యావదర్ఘకరణం కిల సాధోః ప్రత్యవాయధుతయే న గుణాయ॥౯॥

అర్చనాభిరితి॥ ఇన్ద్ర ఉచితాభ్యో యోగ్యాభ్యోఽపి సకాశాదుచ్చతరాభిః శ్రేష్ఠాభిరర్చనాభిః పూజాభిః తం అతిథిం చారు విధ్యుక్తమార్గేణ సదకృత పూజితవాన్। అధికపూజాకరణే కారణమాహ—సాధోరతిథేర్యావదర్ఘం యథోచితం సత్కరణమాదరపూజాదేః సంపాదనమతిథేర్యావతీ అర్ఘా ఉక్తాస్తి, తావత్యాః కరణం యావదకరణం తద్వా ప్రత్యవాయధుతయే అకరణజన్యప్రత్యవాయపరిహారాయైవ, న గుణాయ తదతిరిక్తాధికాయ కస్మైచిత్ఫలాయేతి నారదయోగ్యపూజాభ్యోఽప్యధికాః పూజాః కృతవాన్। 'కర్మభూయస్త్వాత్ఫలభూయస్త్వమ్' ఇతి న్యాయాదధికఫలప్రాప్తయ ఇతి భావః। దాతృగ్రహీత్రోర్యోగ్యాశ్చ తా ఉచ్చతరాశ్చ తాభిః పూజాభిః పూజితవాన్। యావదర్ఘ్యమ్ ఇతి పక్షే

'యావదవధారణే' (౨।౧।౮) ఇత్యవ్యయీభావః। 'ఆదరానాదరయోః సదసతీ' (౧।౪।౬౩) ఇతి గతిసంజ్ఞా॥౯॥

నామధేయసమతాసఖమద్రేరద్రిభిన్మునిమథాద్రియత ద్రాక్।

పర్వతోఽపి లభతాం కథమర్చాం న ద్విజః స విబుధప్రభులక్ష్మీం॥౧౦॥

నామధేయేతి॥ అథ నారదపూజానన్తరమద్రిభిదిన్ద్రః అద్రేః పర్వతస్య నామధేయేన పర్వత ఇతి సంజ్ఞయా సమతా సామ్యం తేన సఖా మిత్రం మునిం పర్వతనామానం ద్రాక్శీఘ్రమాద్రియత పూజితవాన్। అద్రిభిదః పర్వతపూజానుచితేతి ఛలేనాశఙ్క్యాహ—స ద్విజః బ్రాహ్మణరూపః పర్వతోఽపి వివుధప్రభుమిన్ద్రం లక్ష్మీం ప్రాప్తః సన్ అర్చాం పూజాం కథం న లభతామ్। అపి తు తేన పూజా ప్రాప్తుం యుక్తా। సన్తో గృహాగతం శత్రుమపి పూజయన్తీతి భావః, ఇతి చ్ఛలమ్। నామమాత్రేణాయం పర్వతః, న తు తత్కార్యకారీ। అయం తు ద్విజః, న తు వైరీ పర్వతః, తస్మాద్యుక్తమేవ పూజనమ్। అథ చ పర్వతః పాషాణతుల్యో మూర్ఖోఽపి బ్రాహ్మణో విప్రత్వాదాశ్రితత్వాచ్చ పణ్డితశ్రేష్ఠం ప్రాప్తః పూజాం కథం న లభతామ్। జ్ఞాతిమాత్రేణ బ్రాహ్మణః పణ్డితేనాపి పూజ్యః। నామధేయ ఇతి 'నామరూపభాగాదిభ్యో ధేయః' ఇతి ధేయః। సమతాసఖమ్, రాజాదినా టచ్॥౧౦॥

తద్భుజాదతివితీర్ణసపర్యాద్ద్యుద్రుమానపి వివేద మునీన్ద్రః।

స్వఃసహస్థితిసుశిక్షితయా తాన్దానపారమితయైవ వదాన్యాన్॥౧౧॥

తద్భుజాదితి॥ పరమస్య భావః పారమం, దానస్య పారమం దానపారమం, తద్విద్యతే యస్యాసౌ దానపారమీ, తస్య భావో దానపారమితా అతివదాన్యతా మునీన్ద్రో నారదః అతిశయేన, వితీర్ణా కృతా సపర్యా పూజా యేన ఏవంభూతాత్తద్భుజాదిన్ద్రభుజాత్ గురోః స్వః స్వర్గే యా ఇన్ద్రేణ తద్భుజేన వా సహ స్థితిస్తయా కృత్వా సుశిక్షితయా సుతరామభ్యస్తయా ఏవం-భూతయా దానపారమితయా వదాన్యతయా కృత్వా తాన్ప్రసిద్ధాన్ ద్యుద్రుమానపి కల్పవృక్షానపి వదాన్యానేవ దానశౌణ్డానేవ వివేదామన్యత। కల్పవృక్షాణాం దానశూరత్వం సహజం న, కింతు తే ఇన్ద్రభుజాచ్ఛిక్షిత్వాతివదాన్యా జాతా ఇతి భావః। వ్యాఖ్యానాన్తరం తు క్లిష్టత్వాదుపేక్ష్యమ్। యువాదేరాకృతిగణత్వాఙ్గీకారేణ భావేఽణి పారమః, తస్మాదత ఇనౌ 'యస్యేతి చ' (౬।౪।౧౪౮) ఇతి తద్ధితనిమిత్తేఽల్లోపే పారమీతి సిధ్యతి॥౧౧॥

ముద్రితాన్యజనసంకథనః సన్నారదం బలరిపుః సమవాదీత్।

ఆకరః స్వపరభూరికథానాం ప్రాయశో హి సుహృదోః సహవాసః॥౧౨॥

ముద్రితేతి॥ ముద్రితం నివారితమన్యజనేన, అన్యజనస్య వా సంకథనం సంభాషణం యేన ఏవంభూతః సన్ బలస్య దైత్యస్య రిపురిన్ద్రో నారదం సమవాదీత్సాదరమవోచత్, తేన సహ సంవాదమకరోత్। అన్యభాషణనివారణే హేతుమాహ—హి యస్మాత్ సుహృదోః మిత్రయోః సహవాస ఏకత్ర స్థితిః ప్రాయశో బాహుల్యేన స్వసంబన్ధిపరసంబన్ధిన్యో భూరయో బహ్వ్యః కథా గోష్ఠ్యః, తాసామాకరః ఖనిః, తస్మాదన్యకథాం త్యక్తవాన్। 'ఖనిః స్త్రియామాకరః స్యాత్' ఇత్యమరః॥౧౨॥

తం కథానుకథనప్రసృతాయాం దూరమాలపనకౌతుకితాయామ్।

భూభృతాం చిరమనాగతి హేతుం జ్ఞాతుమిచ్ఛురవదచ్ఛతమన్యుః॥౧౩॥

తమితి॥ శతమన్యురిన్ద్ర ఆలపనే సంభాషణే కౌతుకీ తస్య భావస్తత్తా తస్యాం దూరమత్యర్థం కథానుకథనేన వచనానువచనేన ప్రసృతాయాం ప్రవృద్ధాయాం సత్యాం తం నారదమవదదువాచ। కింభూత ఇన్ద్రః—భూభృతాం రాజ్ఞాం స్వర్గం ప్రతి చిరం దీర్ఘకాలమనాగతి హేతుమనాగమనకారణం జ్ఞాతుమిచ్ఛుః। పునరుక్తౌ కారణమ్। రాజానో యుద్ధేఽపరాఙ్ముఖాః సన్తో యుద్ధం కృత్వా సాంప్రతం కిమితి స్వర్గే నాగచ్ఛన్తీతి జ్ఞాతుమిచ్ఛయాఽవదదిత్యర్థః॥౧౩॥

ప్రాగివ ప్రసువతే నృపవంశాః కింను సంప్రతి న వీరకరీరాన్।

యే పరప్రహరణైః పరిణామే విక్షతాః క్షితితలే నిపతన్తి॥౧౪॥

ప్రాగితి॥ హే మునే। నృపా ఏవ వంశా వేణవో వీరా ఏవ కరీరా వంశాఙ్కురాః, తాన్ప్రాగివ పూర్వమివ సంప్రతీదానీం కింను న ప్రసువతే జనయన్తి। 'కింను' ఇతి ప్రశ్నే, వితర్కే వా। కరిణ ఈరయన్తీతి కరీరాన్ హస్తిపాతనసమర్థాన్ వా, వీరయోధాన్ వా। ప్రశ్నేఽత్రానామగనం హేతుః। 'కిం' వితర్కే చ। యథా పూర్వం జనయన్తి స్మ తథేదానీం నేతి। యే వీరకరీరాః పరిణామే పరిపూర్ణే తారుణ్యే వార్ధకే వాఽన్తకాలే వా శస్త్రవిద్యాపరిణతౌ సత్యాం వా పరప్రహరణైః పరేషాం వైరిణామన్యేషాం చ శస్త్రైః కుఠారాదిభిశ్చ విక్షతా హతాః ఖణ్డితాశ్చ సన్తః క్షితితలే

నిపతన్తి, న త్వతీసారాదినా। కరిణ ఈరయన్తీతి ఇగుపధత్వాత్ కః। 'ద్వౌ వంశౌ కులమస్కరౌ'। 'వంశాఙ్కురే కరీరోఽస్త్రీ' ఇతి చామరః॥౧౪॥

వీరా ఏవ కిమితి పృచ్ఛ్యన్త ఇత్యత ఆహ—

పార్థివం హి నిజమాజిషు వీరా దూరమూర్ధ్వగమనస్య విరోధి।

గౌరవాద్వపురపాస్య భజన్తే మత్కృతామతిథిగౌరవబుద్ధిమ్॥౧౫॥

పార్థివమితి॥ వీరాః పార్థివం రాజభూతం ద్వ్యణుకాదిక్రమేణ పృథివీజన్యం చ నిజం స్వీయం వపుః ఆజిషు సఙ్గ్రామేషు అపాస్య త్యక్త్వా దివ్యం దేహం ప్రాప్య మత్కృతాం మద్రచితామతిథిగౌరవబుద్ధిమతిథిసత్కారసమృద్ధిం హి యస్మాద్భజన్తే ప్రాప్నువన్తి తతః పృచ్ఛ్యన్త ఇత్యర్థః। కింభూతం వపుః—గౌరవాత్పతనహేతోర్గురుత్వాచ్చ దూరమతితరామూర్ధ్వగమనస్య స్వర్గప్రాప్తేః విరోధి ప్రతిబన్ధకమ్। అన్యోఽపి దూరగమనవిరోధి గురుతరం వస్తు త్యక్త్వా జిగమిషతి। గౌరవాదాదరాతిశయాదతిథిగౌరవబుద్ధిమితి వాన్వయః। గురు వస్తు త్యక్త్వా గురుతరం గృహ్ణాతి తత్రాపి స్వీయం త్యక్త్వాఽన్యదీయం గృహ్ణాతీతి సుతరామాశ్చర్యమ్। గౌరవబుద్ధిమ్, 'ఋుత్యకః' (౬।౧।౧౨౮) ఇతి ప్రకృతిభావః॥౧౫॥

సాభిశాపమివ నాతిథయస్తే మాం యదద్య భగవన్నుపయన్తి।

తేన న శ్రియమిమాం బహు మన్యే స్వోదరైకభృతికార్యకదర్యామ్॥౧౬॥

స్వాభిశాపమితి॥ హే భగవన్! తే వీరలక్షణా అతిథయః సాభిశాపమివ సకలఙ్కమివ మామద్య ఇదానీం యద్యస్మాన్నోపయన్తి న ప్రాప్నువన్తి తేన తదనాగమనేన కారణేన ఇమాం శ్రియమిన్ద్రలక్ష్మీం బహు అతితరాం న మన్యే న సంమానయామి। అస్యాస్తదావిధ్యాద్యావదుపయోగో న తావదస్యా నిష్ప్రయోజనత్వాన్మమ సంతోషో న। కింభూతాం శ్రియమ్— స్వోదరస్యాత్మోదరస్యైవైకా కేవలా యా మృతిర్భరణం సైవ కార్యం ప్రయోజనం యస్యాః। అత ఏవ—సా చాసౌ కదర్యా చ కుత్సితా। నిన్ద్యామిత్యర్థః। 'ఆత్మానం ధర్మకార్యం చ పుత్రదారాంశ్చ పీడయేత్। లోభాద్యః పితరౌ భృత్యాన్స కదర్య ఇతి స్మృతః'। "అథ మిథ్యాభిశంసనమ్। అభిశాపః' ఇత్యమరః॥౧౬॥

పూర్వపుణ్యవిభవవ్యయలబ్ధాః శ్రీభరా విపద ఏవ విమృష్టాః।

పాత్రపాణికమలార్పణమాసాం తాసు శాన్తికవిధిర్విధిదృష్టః॥౧౭॥

పూర్వేతి॥ హే మునే! పూర్వం పురాకృతం యత్పుణ్యం కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాది తస్య విభవో మాహాత్మ్యం తస్య వ్యయేన వినియోగేన। నాశేనేతి యావత్। లబ్ధాః ప్రాప్తాః శ్రీభరా లక్ష్మీవిలాసా విమృష్టా విచారితాః సత్యో విపద ఏవ బహుపుణ్యక్షయకారిత్వాదుదర్కదుఃఖకారిత్వాచ్చ విపద్రూపా ఏవ। తాసు సంపద్రూపాసు విపత్సు సతీషు ఆసాం సంపదాం పాత్రస్య పాణిలక్షణే కమలే అర్పణం దానం శాన్తికః శాన్తిప్రయోజనకో విధిర్హోమాదిః విధినా వేదేన శాస్త్రేణ, బ్రహ్మణా వా దృష్ట ఉక్తః। విపత్సు హి శాన్తికం క్రియతే। కమలస్య దానజలస్య వా। పాత్రేభ్యో యావన్న దీయన్తే తావత్సంపదో విపద ఏవ। దానే పుణ్యవృద్ధే సంపదాం సంపద్రూపతా। పాత్రే దానం వినా మమ చేతో న తుష్యతీత్యర్థః। 'న విద్యయా కేవలయా తపసా వాపి పాత్రతా। యత్ర వృత్తమిమే చోభే తద్ధి పాత్రం ప్రకీర్తితమ్॥' (ఆచాం ౨౦౦) ఇతి యాజ్ఞవల్క్యః॥౧౭॥

తద్విమృజ్య మమ సంశయశిల్పి స్ఫీతమత్ర విషయే సహసాఘమ్।

భూయతాం భగవతః శ్రుతిసారైరద్య వాగ్భిరఘమర్షణఋగ్భిః॥౧౮॥

తదితి॥ హే మునే! శ్రుతిసారైః శ్రవణయోః సారేః సుధాభూతైర్వేదేషు శ్రేష్ఠభూతైశ్చ భగవతో వాగ్భిర్వచనైరద్య ఇదానీమఘమర్షణస్య దుఃఖస్య పాతకస్య చ మార్జనస్య సంబన్ధిభిర్ఋగ్భిర్భూయతామ్। 'ఋతం చ సత్యం చ—' (ఋం ౧౦।౧౯౦।౧) ఇత్యఘమర్షణఋచః పాపం నాశయన్తి। అఘమర్షణసంబన్ధిన్య ఋచః। అఘం మర్షయన్తి క్షాలయన్తి। నన్ద్యాదిత్వాల్ల్యుః। కిం కృత్వా—తే మమ సాభిశాపత్వాదన్యహేతోర్వాత్ర నాగచ్ఛన్తీతి అత్ర విషయే సంశయశిల్పి సందేహకారి స్ఫీతం ప్రవృద్ధం మమ అఘం దుఃఖం, పాతకం చ సహసా ఝటితి విమృజ్యాపనీయ। భూయతామితి భావే లకారః॥౧౮॥

ఇత్యుదీర్య మఘవా వినయర్ద్ధిం వర్ధయన్నవహితత్వభరేణ।

చక్షుషాం దశశతీమనిమేషాం తస్థివాన్మునిముఖే ప్రణిధాయ॥౧౯॥

ఇతీతి॥ మఘవా ఇన్ద్ర ఇతి పూర్వోక్తముదీర్యోక్త్వా అవహితత్వస్య సావధానత్వస్య భరేణాధిక్యేన వినయధిం వినీతత్వసమృద్ధిం వర్ధయన్నధికీకుర్వన్సన్ అనిమేషాం నిమేషరహితాం చక్షుషాం దశశతీం నేత్రసహస్రం మునిముఖే ప్రణిధాయ సంస్థాప్య తస్థివాంస్తూష్ణీం స్థితః। అమరత్వాత్సావధానత్వాచ్చ నిర్నిమేషత్వమ్॥౧౯॥

వీక్ష్య తస్య వినయే పరిపాకం పాకశాసనపదం స్పృశతోఽపి।

నారదః ప్రమదగద్గదయోక్త్యా విస్మితః స్మితపురఃసరమూచే॥౨౦॥

వీక్ష్యేతి॥ నారదః ప్రమదేన హర్షేణ గద్గదయాఽస్పష్టయా ఉక్త్యా వాచా కృత్వా స్మితపురఃసరమూచే। మహానుభావాః స్మితపూర్వభాషిణో హి। కింభూతః— పాకశాసనపదమిన్ద్రపదం స్పృశతోఽధితిష్ఠతోఽపి తస్యేన్ద్రస్య వినయే పరిపాకం ప్రకర్షం వీక్ష్య విస్మిత ఆశ్చర్యయుక్తః। అతిసమృద్ధస్య వినీతత్వం దుర్లభమ్, ఇన్ద్రే తు విద్యత ఇత్యాశ్చర్యమ్। అవినీతం దృష్ట్వా ఇన్ద్రపదే స్థిత ఇతి లౌకిక్యుక్తిః। 'ఆఖ్యత్' ఇతి పాఠే 'అస్యతి—' (౩।౧।౫౨) ఇత్యఙ్॥౨౦॥

భిక్షితా శతమఖీ సుకృతం యత్తత్పరిశ్రమవిదః స్వవిభూతౌ।

తత్ఫలే యది పరం తవ హేలా క్లేశలబ్ధమధికాదరదం తు॥౨౧॥

భిక్షితేతి॥ హే ఇన్ద్ర! త్వయా శతమఖీ సుకృతం పుణ్యం భిక్షితా యాచ్యర్థత్వాద్వికర్మకః। యాగశతం కృత్వా యత్పుణ్యముపార్జితం తస్యా భిక్షాయాః పరిశ్రమవిద ఆయాసవేదినస్తవ తస్య పుణ్యస్య ఫలే కార్యే స్వవిభూతౌ స్వారాజ్యలక్షణాయాం విభూతౌ స్వీయసంపది యది హేలా బహు న మన్యే ఇతి (పూర్వశ్లోకే) వచనాదవజ్ఞా, తర్హి భిక్షాయాసవేదినస్తవ పరం కేవలం హేలా నాన్యస్య కస్యాపి। బహుక్లేశార్జితాయాం సంపది అన్యోఽవజ్ఞాం నైవ కరోతి। తు యస్మాత్క్లేశేన ప్రయాసేన లబ్ధం వస్తు స్వస్మిన్నధికమాదరం దదాతి కరోతీతి జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞజన్యే కాలాన్తరభావిని ఫలే స్వారాజ్యేఽవజ్ఞా, అతిథిషు చాదర ఇతి త్వయ్యేవ దృష్టం, నాన్యత్రాపీతి భావః। శతమఖానాం సమాహారః శతమఖీ। 'హేలావజ్ఞావిలాసయోః' ఇతి విశ్వః॥౨౧॥

సంపదస్తవ గిరామపి దూరా యన్న నామ వినయం వినయన్తే।

శ్రద్ధధాతి క ఇవేహ న సాక్షాదాహ చేదనుభవః పరమాప్తః॥౨౨॥

సంపద ఇతి॥ ఇయత్తయా వక్తుమశక్యత్వాద్గిరామపి వాచామపి దూరా అగోచరా అపి తవ సంపదో యత్ నామ నిశ్చితం తే వినయం నమ్రత్వం న వినయన్తే దూరీకుర్వన్తి। ఇహాత్ర విషయే పరమాప్తోఽతిమిత్రమ్, అవ్యభిచారీ చ సాక్షాదనుభవః ప్రత్యక్షోపలబ్ధిశ్చేద్యది నాహ న బ్రూతే తర్హి క ఇవ శ్రద్ధధాతి విశ్వసితి, అపి తు న కోఽపి। సంపత్స్వవినయో నియత ఇతి సర్వేషాం మతమ్, తత్తు త్వయి ప్రత్యక్షేణ వినయస్య దృష్టత్వాద్బాధితమితి భావః। సాక్షాత్స్వయం చేన్నాహేతి వా। 'నామ' సంభావనాయాం వా। అన్యత్రాపి వస్తుని సాక్షాత్ప్రతీత్యాఽనుభవేనానుమానజ్ఞానేన పరమాప్తవచనేన వా విశ్వాసో భవతి। అత్ర పూర్వోక్తే విషయే పరమాప్తోఽనుభవశ్చేత్సాక్షాదాహ తర్హి కో వా న విశ్వసితీతి వా। స్తుతేః ప్రాయేణాలీకత్వాత్ సర్వేణాపి సర్వస్య స్తుతిః క్రియతే, తవ తు న తథా। అనుభవశ్చేన్న కథయతి తదిహాసు విశిష్టాసు సంపత్సు విషయే క ఇవ విశ్వసితీతి వా। 'వినయన్తి' ఇతి పాఠః సాధీయాన్॥౨౨॥

శ్రీభరానతిథిసాత్కరవాణి స్వోపభోగపరతా న హితేతి।

పశ్యతో బహిరివాన్తరపీయం దృష్టిసృష్టిరధికా తవ కాపి॥౨౩॥

శ్రీతి॥ హే ఇన్ద్ర! ఇతి అన్తరపి అన్తఃకరణేఽపి బహిరివ బహిర్దేశ ఇవ పశ్యతో జానతోఽవలోకయతశ్చ తవైవేయం వర్ణయితుమశక్యా అధికా భూయసీ కాప్యనిర్వచనీయా దృష్టిసృష్టిర్జ్ఞానసృష్టిశ్చ। ఇతి కిమ్—అహం శ్రీభరాన్ఛ్రీసమూహాన్ అతిథిసాద్దేయత్వేనాతిథ్యధీనాన్ కరవాణి కుర్యామ్। తథా స్వోపభోగపరతా ఆత్మన ఏవోపభోగతాత్పర్యం హితా న శ్రేయస్కరం న భవతీతి। యథా బహిర్బహుభిర్నేత్రైః సర్వమవలోకయసి, తథాన్తఃకరణేఽపి సర్వం కరణీయం జ్ఞానదృష్ట్యావలోకయసి, ఏవంవిధస్త్వమేవ నాన్య ఇతి భావః। 'దృష్టిర్జ్ఞానేఽక్ష్ణి దర్శనే' ఇత్యమరః॥౨౩॥

ఆః స్వభావమధురైరనుభావైస్తావకైరతితరాం తరలాః స్మః।

ద్యాం ప్రశాధి గలితావధికాలం సాధు సాధు విజయస్వ బిడౌజః!॥౨౪॥

ఆ ఇతి॥ హే బిడోజః ఇన్ద్ర! వయం స్వభావమధురైర్నిసర్గసున్దరైః। తావకైస్త్వదీయైరనుభావైః స్వభావసూచనైః ప్రభావైర్వా అతితరామత్యర్థం ఆః తరలాః సాశ్చర్యాః స్మో భవామః।

ఋషీణామస్మాకం తరలత్వమనుచితమితి పీడాయాం 'ఆః' శబ్దః, హర్షే వా। త్వం గలితోఽవధిర్మర్యాదా యస్యైవంభూతః కాలో యస్యాం క్రియాయాం యథా తథా నిరవధికం ద్యాం స్వర్గం సాధు సమ్యక్ ప్రశాధి పాలయ। తథా సాధు సమ్యగ్విజయస్వ సర్వోత్కర్షేణ వర్తస్వ। 'అనుభావః ప్రభావే స్యాన్నిశ్చయే భావసూచనే' ఇతి విశ్వః। అనుగతో భావ ఇతి సమాసః। ప్రశాధి, శాసః 'శా హౌ' (౬।౪।౪౫) ఇతి శాదేశః। సాధు సాధు ఇతి హర్షద్విరుక్తిర్వా। విజయస్వ, 'విపరాభ్యాం జేః' (౧।౩।౧౯) ఇతి తఙ్। వేవేష్టి విట్ వ్యాపకమోజో యస్య బిడౌజాః। పృషోదరాదిత్వాద్వృద్ధిః॥౨౪॥

సంఖ్యవిక్షతతనుస్రవదస్రక్షాలితాఖిలనిజాఘలఘూనామ్।

యత్త్విహానుపగమః శృణు రాజ్ఞాం తజ్జగద్యువముదం తముదన్తమ్॥౨౫॥

సంఖ్యేతి॥ హే ఇన్ద్ర! యత్పునర్యస్మాద్ధేతోర్వా ఇహ స్వర్గే రాజ్ఞామనుపగమోఽనాగమనం తత్ తం ప్రసిద్ధముదన్తం రాజ్ఞామనాగమనహేతుం వృత్తాన్తం శృణు। కింభూతానాం రాజ్ఞామ్—సంఖ్యే రణే విక్షతతనుభ్యో నిహతశరీరేభ్యః స్రవన్నిఃసృతమస్రం రుధిరం తేన క్షాలితం ధౌతమఖిలం సమగ్రం నిజం సహజమఘం పాపం యేషాం తే అత ఏవ లఘవస్తేషామ్। ఏవంభూతేన పాతకేన లఘూనాం స్వర్గగమనయోగ్యలాఘవయుక్తానాం వా। కింభూతముదన్తమ్—జగద్యూనాం త్రైలోక్యతరుణానాం ముత్ సంతోషో యస్మాత్। 'యస్తు' ఇతి క్వచిత్పాఠః॥౨౫॥

సా భువః కిమపి రత్నమనర్ఘం భూషణం జయతి తత్ర కుమారీ।

భీమభూపతనయా దమయన్తీ నామ యా మదనశస్త్రమమోఘమ్॥౨౬॥

సేతి॥ సా భీమభూపతనయా దమయన్తీ నామ కుమారీ తత్ర భువి ప్రసిద్ధా జయతి సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే। కింభూతా—భువః భూషణమలంకారభూతం కిమపి లోకోత్తరమనర్ఘమమూల్యం రత్నం రత్నభూతా। భూమణ్డలం తయైవాలంకృతమిత్యర్థః। సా కా—యా అమోఘమప్రతిహతం మదనశస్త్రం కామాస్త్రమ్। కులనామసౌన్దర్యసౌభాగ్యవివాహయోగ్యత్వాని కథితాని॥౨౬॥

సంప్రతి ప్రతిముహూర్తమపూర్వా కాపి యౌవనజవేన భవన్తీ।

ఆశిఖం సుకృతసారభృతే సా క్వాపి యూని భజతే కిల భావమ్॥౨౭॥

సంప్రతీతి॥ సా భైమీ క్వాపి యూని లోకోత్తరే అథ చ మయాప్యజ్ఞాతనామని తరుణే సంప్రతి భావమనురాగం భజతే। కిలేతి శ్రూయతే। కింభూతా—యౌవనజవేన తారుణ్యభరవేగేన ప్రతిముహూర్తం ప్రతిక్షణం కాపి వర్ణయితుమశక్యా అపూర్వా సున్దరీ భవన్తీ జాయమానా। కింభూతే యూని—ఆశిఖం నఖాదారభ్య చూడాపర్యన్తం సుకృతసారేణ పుణ్యోత్కర్షేణ భృతే పూర్ణే। స్వత ఏవ సున్దరీ (స్వత ఏవ) యస్మిన్ననురక్తా తత్పుణ్యస్యేయత్తా నాస్తీత్యర్థః। క్వాపీతి నిర్దేశ ఇన్ద్రస్య జ్ఞానాభిలాషజననాయ॥౨౭॥

కథ్యతే న కతమః స ఇతి త్వం మాం వివక్షురసి కిం చలదోష్ఠః।

అర్ధవర్త్మని రుణత్సి న పృచ్ఛాం నిర్గమేణ న పరిశ్రమయైనామ్॥౨౮॥

కథ్యత ఇతి॥ హే ఇన్ద్ర! త్వం మాం ప్రతి ఇతి కిమర్థం వివక్షురసి వక్తుమిచ్ఛసి। అపి తు న వక్తవ్యమ్। కింభూతః—చలంశ్చఞ్చల ఓష్ఠోఽధరో యస్య సః। ఇతి కిమ్—యస్మిన్ సా భావం భజతే స కతమో యువా న కథ్యత ఇతి। అపి తు శ్రీమతా కథనీయః। త్వం అర్ధంవర్త్మని వదనమార్గమధ్యే పృచ్ఛాం ప్రశ్నం న నిరుణత్సి, అపి తు రుణత్స్యేవేతి కాకుః। రుధిర్ద్వికర్మా। యుక్తమేతత్, త్వం ఏనాం పృచ్ఛాం నిర్గమేణ ముఖాన్నిఃసరణేన న పరిశ్రమయ ఖేదం మా నైషీః। 'స కః?' ఇతి త్వయాహం న ప్రష్టవ్య ఇత్యర్థః। పృచ్ఛా, భిదాదిత్వాదఙ్ జిత్త్వాద్ 'గ్రహిజ్యా—' (౬।౧।౧౬) ఇతి సంప్రసారణమ్॥౨౮॥

తదకథనే కారణమాహ—

యత్పథావధిరణుః పరమః సా యోగిధీరపి న పశ్యతి యస్మాత్।

బాలయా నిజమనఃపరమాణౌ హ్రీదరీశయహరీకృతమేనమ్॥౨౯॥

యత్పథేతి॥ పరమోఽణుః పరమాణుః యస్యా యోగబుద్ధేః పన్థా మార్గస్తస్య యస్యావధిర్మర్యాదారూపః, పరమాణుపర్యన్తం యోగిబుద్ధేర్విషయః, న తు తస్మాత్పరతః కించిత్। సా యోగినాం మాదృశామపి బుద్ధిరేనం యువానం యస్మాత్కారణాన్న పశ్యతి।

కారణమేవాహ—కింభూతమేనమ్—బాలయా నిజమనఃపరమాణౌ స్వీయమనోలక్షణే పరమాణౌ హ్రీరేవ లజ్జైవ దూరీ కన్దరా తస్యాం శేతే శయో హరిః సింహస్తత్స్వరూపం కృతమ్। 'అణుపరిమాణం మనః' ఇతి తార్కికాః। మన ఏవ యోగిబుద్ధ్యా గృహ్యతే, న తు తత్సా్ద హ్రీస్తస్యాం విద్యమానో దూరత ఇతి; సా తు లజ్జావశాత్కస్యాప్యగ్రే న కథయతీత్యర్థః। పరమాణూనాం నిరవయవరూపాద్యాశ్రయత్వం యథా తథా నిరవయవహ్నియోఽపీత్యవిరుద్ధమిత్యర్థః। కన్దరాయాం సుప్తః సింహః కేనాపి న జ్ఞాయతే। సింహరూపణాత్తస్య శ్రేష్ఠత్వం సూచితమ్। 'శయవాసవాసిషు—' (౬।౩।౧౮) ఇతి వికల్పవిధానాద్ 'హ్రీదరీశయ—' ఇత్యత్ర జేర్లుక్॥౨౯॥

సా శరస్య కుసుమస్య శరవ్యం సూచితా విరహవాచిభిరఙ్గైః।

తాతచిత్తమపి ధాతురధత్త స్వస్వయంవరమహాయ సహాయమ్॥౩౦॥

సేతి॥ సా భైమీ స్వస్వయంవరమహాయ స్వీయస్వయంవరోత్సవాయ తాతచిత్తమపి పితృచిత్తమపి ధాతుర్బ్రహ్మణః సహాయమధత్త కృతవతీ। కింభూతా—ఋశిమపాణ్డిమాదినా విరహవాచిభిర్విరహపీడాం సూచయద్భిరఙ్గైః స్వావయవైః కుసుమరూపస్య శరస్య। మదనబాణస్యేత్యర్థః। శరవ్యం వేధ్యం పితరం ప్రతి సూచితా జ్ఞాపితా। బ్రహ్మణా తస్యాః స్వయంవరశ్చిత్తే ధృతః, వియోగపీడాం దృష్ట్వా పిత్రాప్యారబ్ధ ఇత్యర్థః। శృణాతీతి శరుర్హింస్రస్తస్మై హితా శరవ్యా, 'ఉగవాదిభ్యో యత్' (౫।౧।౨)। 'శరవ్యమ్' ఇత్యేవ పాఠో యుక్తః॥౩౦॥

మన్మథాయ యదథాదిత రాజ్ఞాం హూతిదూత్యవిధయే విధిరాజ్ఞామ్।

తేన తత్పరవశాః పృథివీశాః సంగరం గరమివాకలయన్తి॥౩౧॥

మన్మథాయేతి॥ అథానన్తరం విధీ రాజ్ఞాం హూతిదూత్యవిధయే ఆకారణార్థం దూతత్వవిధయే దూతత్వవ్యాపారాయ మన్మథాయ 'త్వం సర్వానాకారయ' ఇత్యాజ్ఞాం యద్యతః అదిత దత్తవాన్ తేన హేతునా తత్పరవశాః కామాజ్ఞాపరాధీనాః సన్తః పృథివీశాః సంగరం సఙ్గ్రామం గరమివ విషతుల్యమాకలయన్తి మన్యతే। అపకారిత్వాద్విషం యథా త్యజ్యతే తథా సంగ్రామమపి త్యక్త్వా భైమీపరవశా జాతా ఇతి భావః। అథచ సమ్యక్ సుతరాం గరో విషమ్। గరం యోఽత్తి తమేవ నాశయతి సంగరస్తు సర్వాన్। దూత్యేతి, 'దూతవణిగ్భ్యాం చ' (వా౦ ౨౯౧) ఇతి భావే యః॥౩౧॥

యేషు యేషు సరసా దమయన్తీ భూషణేషు యది వాపి గుణేషు।
తత్ర తత్ర కలయాపి విశేషో యః స హి క్షితిభృతాం పురుషార్థః॥౩౨॥

యేష్వితి॥ దమయన్తీ యేషు యేషు భూషణేషు యది వా అథవా యేషు యేషు గుణేషు ఔదార్యాదిషు సరసా సాదరా, తత్ర తత్ర భూషణేషు గుణేషు వా కలయాపి లేశేనాపి పరస్పరాపేక్షయా వా యో విశేష ఆధిక్యం స హి స ఏవ క్షితిమృతాం రాజ్ఞాం యస్మాత్పురుషార్థో ధర్మాదిరూపః। భూషణగుణాధిక్యమేవ పురుషార్థత్వేనార్జయన్తి భైమీప్రీతిహేతుత్వాన్న తు స్రక్చన్దనవాసనామితి భావః॥౩౨॥

తదేవాహ—

శైశవవ్యయదినావధి తస్యా యౌవనోదయిని రాజసమాజే।
ఆదరాదహరహః కుసుమేషోరుల్లలాస మృగయాభినివేశః॥౩౩॥

శైశవేతి॥ కుసుమేషోః కామస్య మృగయాయామభినివేశ ఆదరో యౌవనోదయిని యౌవనోన్ముఖే రాజ్ఞాం సమాజే సమూహే విషయే తస్యా భైమ్యాః శైశవవ్యయదినం బాల్యాపగమదినమవధిర్యస్యాం క్రియాయాం తథా యౌవనోదయమారభ్య అహరహః ప్రత్యహమాదరాదతితరాముల్లలాస ప్రకటీబభూవ। ఆదరాదహరహ ఇతి కామపీడాధిక్యం తేషాం సూచ్యతే। తత్రాప్తిమేవ పురుషార్థత్వేన మన్యన్తే ఇతి భావః॥౩౩॥

ప్రకృతముపసహరన్నాహ—

ఇత్యమీ వసుమతీకమితారః సాదరాస్త్వదతిథీభవితుం న।
భీమభూసురభువోరభిలాషే దూరమన్తరమహో నృపతీనామ్॥౩౪॥

ఇతీతి॥ అమీ వసుమతీం పృథ్వీం కమితారః, వాఞ్ఛాశీలా రాజాన ఇతి కారణాత్త్వదతిథీభవితుం తవాతిథయో భవితుం సాదరాః సాభిలాషా న। సఙ్గ్రామాభావాత్ స్వర్గం ప్రతి నాగచ్ఛన్తీత్యర్థః। భైమ్యర్థం వసుమతీమేవ కమితారో న స్వర్గమితి వా। 'అహో' ఆశ్చర్యే। అభిలాషే విషయే భీమభూసురభువోర్భైమీదేవాలయయోర్దూరమతితరాం నృపతీనామన్తరం తారతమ్యం మహాన్విశేషః। యాగాదిభిః ప్రాప్యాత్స్వర్గాదపి భైమీప్రాప్తిరధికా ఇతి మన్వత ఇత్యర్థః। స్వర్గే సురభూర్దేవకన్యా భోగ్యా, భైమ్యాస్తస్యాశ్చ మహాన్విశేషః। అథ చ—భీమస్య భూః ప్రదేశః, తత్ర భైమ్యా విద్యమానత్వాత్కుణ్డినత్రిదివయోర్మహాన్విశేషః। అతః స్వర్గాభిలాషో నేత్యర్థః। అథ చ— కుణ్డినస్య భూమౌ విద్యమానత్వాద్రాజ్ఞాం భూమావేవ నివాసాత్కుణ్డినమేవ సమీపం న తు స్వర్గ ఇతి తయోర్మహాన్విశేషః। కమితారః, తాచ్ఛీల్యే తృన్। తస్యార్ధధాతుకత్వేఽపి న పాక్షికత్వాణ్ణిజభావః। తద్యోగాద్వసుమతీమితి ద్వితీయా॥౩౪॥

తేన జాగ్రదధృతిర్దివమాగాం సంఖ్యసౌఖ్యమనుసర్తుమను త్వామ్।

యన్మృధం క్షితిభృతాం న విలోకే తన్నిమగ్నమనసాం భువి లోకే॥౩౫॥

తేనేతి॥ హే ఇన్ద్ర! అహం తన్నిమగ్నమనసాం భైమ్యాసక్తచిత్తానాం క్షితిమృతాం భువి లోకే భూలోకే మృధం సంగ్రామం యద్ యస్మాన్న విలోకే న పశ్యామి, తేన హేతునా జాగ్రతీ స్ఫురన్తీ అధృతిరసంతోషో యస్యైవంభూతః సన్ త్వామను ఉద్దిశ్య సంఖ్యసౌఖ్యం యుద్ధజనితం సుఖమనుసర్తుమన్వేష్టుం ప్రాప్తుం దివమాగామాగమమ్। కింభూతోఽహమ్— జాగ్రద్వర్తమానః। తథా,—న విద్యతే ధృతిర్ధైర్యం సుఖం వా యస్యేతి వా। లక్షణేఽనుః కర్మప్రవచనీయః॥౩౫॥

వేద యద్యపి న కోఽపి భవన్తం హన్త హన్త్రకరుణం విరుణద్ధి।

పృచ్ఛయసే తదపి యేన వివేకప్రోఞ్ఛనాయ విషయే రససేకః॥౩౬॥

వేదేతి॥ కోఽపి కశ్చనాపి హన్తృషు ఘాతుకేషు అకరుణం నిష్కృపం భవన్తం న విరుణద్ధి త్వయా సహ విరోధం న కరోతీతి యద్యప్యహం వేద తదపి తథాపి త్వం పృచ్ఛయసే యుద్ధమస్తి న వేతి। యతః—విషయే అభిలషణీయే వస్తుని రసస్యానురాగస్య సేక ఆధిక్యం యేన కారణేన వివేకప్రోఞ్ఛనాయ జ్ఞానాభావాయ భవతి। అనురాగవశాత్కిమపి న జ్ఞాయతే।

'హన్త' ఆశ్చర్యే। జ్ఞానే సత్యప్యేవంప్రశ్న ఆశ్చర్యహేతుః। రససేక ఉదకసేకశ్చిత్రాదేర్మార్జనాయ భవతీత్యుక్తిః॥౩౬॥

ఏవముక్తవతి దేవఋషీన్ద్రే ద్రాగభేది మఘవాననముద్రా।

ఉత్తరోత్తరశుభో హి విభూనాం కోఽపి మఞ్జులతమః క్రమవాదః॥౩౭॥

ఏవమితి॥ దేవఋషీన్ద్రే నారదే ఏవం పూర్వోక్తముక్తవతి సతి మఘవాననముద్రా ఇన్ద్రముఖమౌనం ద్రాక్ ఝటితి అభేది స్వయం భిన్నా। ఇన్ద్రో బభాషే ఇత్యర్థః। పునః కిమిత్యవాచేత్యత ఆహ—హి యతో విభూనాం ప్రభూణాం మఞ్జులతమో రమ్యతమః కోఽపి లోకోత్తరః క్రమేణ వాదో వచనమ్। ఉత్తరస్య ప్రత్యుత్తరేణ పురస్తాత్పురస్తాద్వా శుభః సుభగో భవతి। అతః పునరప్యవాచేత్యర్థః। అభేది, కర్మకర్తరి॥౩౭॥

కానుజే మమ నిజే దనుజారౌ జాగ్రతి స్వశరణే రణచర్చా।

యద్భుజాఙ్కముపధాయ జయాఙ్కం శర్మణా స్వపిమి వీతవిశఙ్కః॥౩౮॥

కేతి॥ హే మునే! స్వస్య మమ శరణే గృహే రక్షితరి చ స్వ ఆత్మైవ రక్షితా యస్య స్వశరణార్థం పరానపేక్షే వా నిజే స్వీయే సహజే వాఽనుజే కనిష్ఠభ్రాతరి దనుజారౌ దైత్యదానవశత్రౌ తస్మిన్నుపేన్ద్రే జాగ్రతి సావధానే జాగరూకే సతి మమ కా రణస్య చర్చా విచారణా। మమ రణచిన్తా నాస్తీత్యర్థః। నిజేఽనుజే ఇత్యనేన ఆజ్ఞావశవర్తిత్వం వత్సలత్వాత్స్వతః ప్రవృత్తత్వం చ సూచితమ్। దనుజారావిత్యనేన సామర్థ్యాతిశయః సూచితః। స్వస్య శరణే గృహవిషయే జాగ్రతీతి వా। పరానపేక్షమాత్మనో రక్షకే ఇతి సర్వవిశేషణసార్థక్యమ్। తస్మిన్కస్మిన్—జయశ్చిహ్నం యస్య, జయస్య చిహ్నభూతం వా యస్యోపేన్ద్రస్య భుజాఙ్కం దక్షిణభుజోత్సఙ్గముపధాయోచ్ఛీర్షకీకృత్య వీతవిశఙ్కో గతభయః సన్ శర్మణా సుఖేన స్వపిమి నిద్రామి పూర్వోక్తహేతోః॥౩౮॥

విశ్వరూపకలనాదుపపన్నం తస్య జైమినిమునిత్వముదీయే।

విగ్రహం మఖభుజామసహిష్ణుర్వ్యర్థతాం మదశనిం స నినాయ॥౩౯॥

విశ్వేతి॥ హే మునే! తస్య మదనుజస్య విశ్వరూపకలనాత్ 'సర్వం విష్ణుమయం జగత్' ఇతి విశ్వేషాం సర్వేషాం రూపస్య స్వరూపస్య కలనాత్స్వీకారాత్। సర్వాత్మకత్వాఙ్గీకరణాదిత్యర్థః। ఉపపన్నం ఘటమానం జైమినిమునిత్వముదీయే ఉత్పన్నమ్। జైమినేర్విశ్వాన్తః పాతిత్వాత్, విష్ణోశ్వ విశ్వరూపత్వాజ్జైమినిమునిరూపత్వం యుక్తమేవేత్యర్థః। యతస్తస్య జైమినిమునిత్వమ్, అతో జైమినిరూపః సోఽనుజో మఖభుజాం దేవానాం విగ్రహం శరీరం దైత్యైః సహ యుద్ధం వాఽసహిష్ణురసహమానో మదశనిం మమ వజ్రం వ్యర్థతాం వైయర్థ్యం నినాయ ప్రాపయత్। శత్రుమారణేన వజ్రకృత్యం స్వయమేవ కృతవానిత్యర్థః। వేదాన్తాద్యభిమతదేవతానాం విగ్రహేణ కర్మసమవాయేఽఙ్గీక్రియమాణే యుగపదనేకయజమానైర్నానాదేశేష్వనుష్ఠీయమానేషు కర్మస్వేకయాగగతస్యైన్ద్రస్యైన్ద్రశరీరస్య తస్మిన్నేవ క్షణే భిన్నదేశయాగాన్తరహవిర్గ్రహణే శక్త్యభావాద్యాగాన్తరలోపప్రసఙ్గే వేదస్యాప్రామాణ్యాపాతః। న చైశ్వర్యవశాదనేకశరీరాఙ్గీకారేణైకోఽపి యుగపత్కృష్ణవత్సర్వత్ర ప్రయాస్యతీతి వాచ్యమ్। తస్యైవంవిధైశ్వర్యవత్త్వే మానాభావాత్। అచేతనానామపి దేవతాత్వాఙ్గీకారాత్తేష్వైశ్వర్యసంభావనాయా అప్యభావాచ్చ। తథా చాహానుక్రమణికారః—'యా కాచిత్తేన మన్త్రేణోచ్యతే సా దేవతా చేతనాఽచేతనా వా భవతు కచిద్వాణాః, కచిద్ధనుః, క్వచిన్మౌర్వీ' ఇతి। నిరుక్తకారోఽపి—'ఇమా దేవతా అనుక్రాన్తాః సూక్తభాజో హవిర్భాజ ఋగ్భాజశ్చ' – ఇత్యాహ। 'యయాత్ర భజతే హవిః సా దేవతా' ఇతి శ్రుతిమాత్రేణ కర్మసమవాయేఽఙ్గీక్రియమాణే ఇదమిన్ద్రాయేత్యాది చతుర్థ్యన్తపదరూపేణైవ యుగపదనేకయాగసంబన్ధో ఘటత ఇతి వేదప్రామాణ్యసిద్ధేః 'వజ్రహస్తః పురందరః' ఇత్యాదేశ్చార్థవాదత్వసమర్థనాత్। 'బహుభిర్యుగపద్యాగే సమారబ్ధే సమన్తతః। పురుహూతః సమాహూతో నృభిః క్వ ను స గచ్ఛతు॥' ఇత్యాదిగ్రన్థసందర్భేణ దేవతాధికరణే దేవతానాం జైమినిమునినా మన్త్రరూపేణైవ కర్మసమవాయస్య సమర్థనాత్। స్వచక్రేణైవ దానవనివారణాశ్చేత్యర్థః। అథ చ కస్మింశ్చిత్సమయే సవజ్రమిన్ద్రబాహుం జైమినిః స్తమ్భితవాన్, అతోఽపి వజ్రస్య వైయర్థ్యమ్। అత్ర 'జైమినిశ్చ సుమన్తుశ్చ వైశమ్పాయన ఏవ చ। పులస్తిః పులహో విష్ణుః షడేతే వజ్రవారణాః॥' ఇతి వృద్ధోక్తిః ప్రమాణమ్। 'మన్త్రమయీ దేవతేతి సర్వకర్మసు దేవతానాం సత్త్వమ్' ఇతి జైమినిః। కర్మసమవాయినీ దేవతా' ఇత్యన్యే। ఇతి సమాధిః॥౩౯॥

ఈదృశాని మునయే వినయాబ్ధిస్తస్థివాన్స వచనాన్యుపహృత్య।

ప్రాంశునిఃశ్వసితపుష్పచరీ వాగ్మారదస్య నిరియాయ నిరోజాః॥౪౦॥

ఈదృశానీతి॥ వినయస్య అబ్ధిః సముద్రోఽతివినీతః స ఇన్ద్ర ఈదృశాని పూర్వోకాని వచనాని మునయ ఉపహృత్య ఉపహారీకృత్య తస్థివాన్। తూష్ణీంభావమాపేత్యర్థః। యుద్ధాభావజన్యదుఃఖేన ప్రాంశు దీర్ఘం నిఃశ్వసితం తస్య పృష్ఠచరీ పశ్చాత్సంచారిణీ ప్రథమం నిఃశ్వస్యోక్తా అత ఏవ నిరోజా దీనా నారదస్య వాక్ నిరియాయ నిర్గతా ఈప్సితరణాలాభేన నిఃశ్వాసః, వాచో నిష్ప్రభత్వం చ॥౪౦॥

స్వారసాతలభవాహవశఙ్కీ నిర్వృణోమి న వసన్వసుమత్యామ్।

ద్యాం గతస్య హృది మే దురుదర్కః క్ష్మాతలద్వయభటాజివితర్కః॥౪౧॥

స్వరితి॥ హే ఇన్ద్ర! వసుమత్యాం భూలోకే వసన్నహం స్వః స్వర్గశ్చ రసాతలం చ స్వర్గపాతాలే తయోర్భవో జాత ఆహవః సఙ్గ్రామస్తచ్ఛఙ్కాశీలః సన్ న నిర్వృణోమి సుఖీభవామి। పృథివ్యాం యుద్ధాభావాత్స్వర్గం యుద్ధదర్శనేచ్ఛయా ఆగతోఽహమిత్యర్థః। ద్యాం గతస్యాపి మే హృది క్ష్మాయాః పృథివ్యాస్తలే స్వరూపాధోభాగౌ తయోర్ద్వయం భూపాతాలయుగం తత్రత్థానాం భటానామాజిః సంగ్రామస్తస్య వితర్కః సంభావనా దురుదర్కో దుష్టోత్తరకాలః। నిష్ఫల ఇత్యర్థః। స్వర్గేఽపి యుద్ధాభావాదత్ర స్థితస్య మమ భువి పాతాలే నా కేనచిచ్చూరేణ యుద్ధం కృతం స్యాదితి మనీషయా న సుఖమిత్యర్థః। 'అధః స్వరూపయోరస్త్రీ తలమ్' ఇత్యమరః। 'ఉదర్కః ఫలముత్తరమ్' ఇతి చ। స్వరసేతి, 'ఢ్రలోపే పూర్వస్య—' (౬।౩।౧౧౧) ఇతి దీర్ఘః॥౪౧॥

వీక్షితస్త్వమసి మామథ గన్తుం తన్మనుష్యజగతేఽనుమనుష్వ।

కిం భువః పరివృఢా న వివోఢుం తత్ర తాముపగతా వివదన్తే॥౪౨॥

వీక్షిత ఇతి॥ హే ఇన్ద్ర! మయా త్వం వీక్షితో దృష్టోఽసి। 'అథ' మఙ్గలే ఆనన్తర్యే వా। యుద్ధాభావాదత్రాప్యహం న సుఖీ తత్తస్మాన్మనుష్యజగతే భూలోకాయ గన్తుం త్వం అనుమనుష్వానుజానీహి। తత్ర యుద్ధే కిం ప్రమాణమత ఆహ—తత్ర భూమౌ తాం భైమీం వివోఢుం పరిణేతుముపగతాః సమాగతా భువః పరివృఢాః ప్రభవో రాజానః కిం న వివదన్తే। అహమహమికయా పరస్పరం కలహం న కరిష్యన్తి కిమిత్యర్థః। తతో యుద్ధం తతో మమ సుఖం స్యాదిత్యాజ్ఞాం దేహీత్యర్థః। జగతే, 'గత్యర్థకర్మణి—' (౨।౩।౧౨) ఇతి చతుర్థీ। 'ప్రభౌ పరివృఢః' (౭।౨।౨౧) ఇతి సాధుః। వివదన్తే, 'భాసనోపసంభాషా—' (౧।౩।౪౭) ఇతి విమతౌ తఙ్ 'వర్తమాన—' (౩।౩।౧౩౧) ఇతి వర్తమానవత్ప్రత్యయశ్చ॥౪౨॥

ఇత్యుదీర్య స యయౌ మునిరుర్వీం స్వర్పతిం ప్రతినివర్త్య బలేన।
వారితోఽప్యనుజగామ సయత్నం తం కియన్త్యపి పదాన్యపరాణి॥౪౩॥

ఇతీతి॥ స మునిరిత్యుదీర్య పూర్వోక్తముక్త్వా ఉర్వీం యయౌ। కిం కృత్వా—బలేన బలాత్కారేణ స్వర్పతిం నాకనాయకం ప్రతినివర్త్య పరావర్త్య। వారితోఽపి శపథాదినా తిష్ఠ తిష్ఠేతి నిషిద్ధోఽపి స శక్రః సయత్నం యథా తథా కియన్త్యప్యపరాణి ద్విత్రాదిపదాని తం నారదమనుజగామ పశ్చాదగమత్। 'యన్తమ్' ఇతి క్వచిత్పాఠః। తదా స ఇన్ద్రః। స్వర్పతిమ్, అహరాదిత్వాద్రేఫః। పదాని, అధ్వమానార్థత్వాదత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। 'వారితేఽప్యనుగమాయ సజన్తమ్' ఇతి పాఠే వారితేఽపి నివారణే కృతేఽపి అనుగమాయ కియన్త్యపి పదాని సజన్తం లగన్తం స్వర్పతిం బలాన్నివర్త్య యయావిత్యన్వయః॥౪౩॥

పర్వతేన పరిపీయ గభీరం నారదీయముదితం ప్రతినేదే।
స్వస్య కశ్చిదపి పర్వతపక్షచ్ఛేదిని స్వయమదర్శి న పక్షః॥౪౪॥

పర్వతేనేతి॥ పర్వతేన మునినా గభీరమర్థగభీరం స్థూలం చ నారదీయం నారదసంబన్ధి ఉదితం వచనం పరిపీయ సాదరం శ్రుత్వా ప్రతినేదే సాధూక్తమితి తస్యాభినన్దనం చక్రే। పర్వతపక్షాంఽరిఛనత్త్యేవంశీలే ఇన్ద్రే విషయే, అథ చ పర్వతస్య పక్షం మతం ఛినత్త్యేవంశీలే ఇన్ద్రే స్వస్య ఆత్మనః కశ్చిదపి పక్షో మమైవం ప్రతిభాతీతి కించిదపి మతం స్వయం నాదర్శి న ప్రదర్శితమ్। అథ చ 'ఆపో నారా ఇతి ప్రోక్తాః' (మనుం ౧।౧౦) ఇతి వచనాన్నారముదకం దదాతి నారదో మేఘః, తదీయం గర్జితం పరిపీయ అద్రిణా ప్రతినన్ద్యతే ప్రతిధ్వన్యతే। గిరిగరుచ్ఛేదిని స్వపక్షః స్వగరున్తి ఛేదనభయాత్పర్వతేన న ప్రదర్శ్యన్త ఇత్యుక్తిః॥౪౪॥

పాణయే బలరిపోరథ భైమీశీతకోమలకరగ్రహమర్ఘ్యమ్।
భేషజం చిరచితాశనివాసవ్యాపదాముపదిదేశ రతీశః॥౪౫॥

పాణయ ఇతి॥ అథ రతీశః కామశ్చిరం చితానాం సంభృతానామశనివాసేన వజ్రవాసేన జన్యానాం విశిష్టానామాపదాం రోగాణామర్ఘ్యం యోగ్యం తదపనయనసమర్థం భైమ్యాః శీతకోమలస్య కరస్య గ్రహం పరిణయనలక్షణం భేషజమౌషధం బలరిపోః పాణయే ఉపదిదేశ

సమాదిష్టవాన్। స్సరో భైమీవివాహోత్సుకమిన్ద్రం చకారేత్యర్థః। భైమీప్రాప్తౌ వజ్రత్యాగాత్కఠినవజ్రజన్యః సంతాపః శామ్యతీత్యర్థః। దాహశాన్త్యర్థమన్యత్రాపి శీతలం భేషజముపదిశ్యతే॥౪౫॥

మదనస్యౌషధోపదేశే కుతః సామర్థ్యమిత్యత ఆహ—

నాకలోకభిషజోః సుషమా యా పుష్పచాపమపి చుమ్బతి సైవ।

వేద్మి తాదృగభిషజ్యదసౌ తద్ద్వారసంక్రమితవైద్యకవిద్యః॥౪౬॥

నాకేతి॥ నాకలోకస్య స్వర్లోకస్య భిషజోర్వైద్యయోర్యా సుషమా పరమా శోభా సైవ శోభా పుష్పచాపమపి కామమపి చుమ్బతి స్పృశతి। తయోరేవ శోభా మదనే సమాగతేతి వేద్మి। యతోఽసౌ మదనస్తాదృక్ స్వర్వైద్యరూపః సన్ అభిషజ్యదచికిత్సత్। కింభూతః—సైవ సుషమైవ ద్వారం తేన కర్తృభూతేన సంక్రమితా సంక్రాన్తి ప్రాపితా సమావేశితా వైద్యకవిద్యా ఆయుర్వేదశాస్త్రం యస్మిన్మదనే। శోభాద్వారేణ కరణేనాత్మని సంక్రమితా వైద్యకవిద్యా యేన వా। అతః కామస్య భిషక్త్వం సంగతమితి భావః। అమన్తత్వాత్క్రమో మిత్రత్వాద్ధస్వత్వే సంక్రమితమితి సాధుః। తారకాదేరాకృతిగణత్వాదితచా వా। విద్యాం వేత్తీతి వైద్య ఇత్యణన్తాత్తస్య కర్మేతి 'యోపధాద్గురూపోత్తమాత్—' (౫।౧।౧౩౨) ఇతి వుఞ్। అభిషజ్యత్, 'భిషజ రోగాపనయనే' కణ్ద్వాదిత్వాద్యక్॥౪౬॥

ఇన్ద్రే భైమీమభిలషతి సతీన్ద్రాణ్యాదీనామిన్ద్రపరిత్యాగజన్యామవస్థాం షడ్భిః శ్లోకైరాహ—

మానుషీమనుసరత్యథ పత్యౌ ఖర్వభావమవలమ్బ్య మఘోనీ।

ఖణ్డితం నిజమసూచయదుచ్చైర్మానమాననసరోరుహనత్యా॥౪౭॥

మానుషీమితి॥ అథ పత్యావిన్ద్రే ఖర్వభావం నీచత్వమవలమ్బ్యాఙ్గీకృత్య మానుషీం భైమీమనుసరతి జిగమిషతి సతి మఘోనీన్ద్రాణీ ఆననసరోరుహస్య చిన్తావశాన్నత్యా నమ్రతయా నిజం స్వీయముచ్చైర్మహాన్తం మానమహఙ్కారం పూజనం వా ఖణ్డితమసూచయత్। ఆననసరోరుహనత్యా కృత్వా ఖణ్డితమితి వా। అథ చ ఖర్వత్వం హ్రస్వత్వమ్। యో హి వామనత్వమఙ్గీకరోతి తస్యైవ పరిమాణేన న్యూనత్వం భవితుం యుక్తం

నాన్యస్యేతి, అత్ర తు విపరీతమ్। మానుషీమ్, జాతివాచిత్వాన్ఙీష్। మఘోనీ, 'పుంయోగాత్—' (౪।౧।౪౮) ఇతి ఙీషి 'శ్వయువ—' (౬।౪।౧౩౩) ఇతి సంప్రసారణమ్॥౪౭॥

యో మఘోని దివముచ్చరమాణే రమ్భయా మలినిమాలమలమ్భి।

వర్ణ ఏవ స ఖలూజ్జ్వలమస్యాః శాన్తమాన్తరమభాషత భఙ్గ్యా॥౪౮॥

యః ఇతి॥ రమ్భయా దేవాఙ్గనయా మఘోనీన్ద్రే దివముచ్చరమాణే త్యక్త్వా గచ్ఛతి సతి యో మలినిమా మాలిన్యమలమత్యర్థమలమ్భి ప్రాప్తః స మలినిమరూపో వర్ణ ఏవ ఖలు నిశ్చయేనాస్యా రమ్భాయా ఉజ్జ్వలం హర్షయుక్తమాన్తరం హృదయం భఙ్గ్యా ఆకారవిశేషేణ శాన్తం నిర్విణ్ణం దుఃఖయుక్తమభాషతావోచత్। ఉజ్జ్వలస్య మాలిన్యమనుపపద్యమానం సత్ అర్థాపత్త్యా దీప్తతాయాః శాన్తతాం బ్రూతే। స్వత్యాగదుఃఖవశాచ్ఛ్యామత్వం జాతం సర్వైరపి జ్ఞాతమిత్యర్థః। అథ చ—అస్యా ఉజ్జ్వలం శృఙ్గారరసప్రధానమాన్తరం మనః శాన్తం శాన్తైకరసప్రధానం బ్రూతే స్మ। తస్యా అపి వైరాగ్యమభూదిత్యర్థః। అథ చ—శాన్తం కోపరహితమ్। తదీయమన్తఃకరణమ్ ఉదతిశయేన జ్వలతీత్యుజ్జ్వలం దీప్తం సకోపమభాషత। తత్త్యాగాత్తదానీం క్రుద్ధా సా జాతేత్యర్థః। కోపాచ్ఛ్యామతా భవతి। అత్రాపి శాన్తస్య దీప్తత్వం శాన్తరసస్య చ శృఙ్గారరసత్వమిత్యుభయమప్యాశ్చర్యకారి। శ్యామవర్ణస్య చ శృఙ్గారకథనం (త్వ) యుక్తం తస్య తద్వర్ణత్వాత్। ఉచ్చరమాణే, 'ఉదశ్చరః సకర్మకాత్' (౧।౩।౫౩) ఇత్యాత్మనేపదమ్॥౪౮॥

జీవితేన కృతమప్సరసాం తత్ప్రాణముక్తిరిహ యుక్తిమతీ నః।

ఇత్యనక్షరమవాచి ఘృతాచ్యా దీర్ఘనిఃశ్వసితనిర్గమితేన॥౪౯॥

జీవితేనేతి॥ ఘృతాచ్యా దేవాఙ్గనయా దీర్ఘనిఃశ్వసితస్య నిర్గమితేన నిఃసరణేన కృత్వా ఇతి అనక్షరం వర్ణైర్వినైవావాచి। అథ చ అనక్షరమవాచ్యమవాచి। ఇతి కిమ్—అప్సరసాం నోఽస్మాకమిహ సమయే జీవితేన కృతమలమ్, ఇన్ద్రస్య భైమ్యనురాగాజ్జీవితం నిష్ఫలం యతః, తత్తస్మాన్నోఽస్మాకం ప్రాణముక్తిః ప్రాణత్యాగ ఏవ యుక్తిమతీ యుక్తేతి। దుఃఖేన తాదృగ్దీర్ఘో నిఃశ్వాసో ముక్తో యథా ప్రాణా అపి బహిర్నిర్గచ్ఛన్తీతి భావః। ప్రాణా నిఃశ్వాసరూపాః, తతస్తన్నిర్గమాత్ప్రాణనిర్గమో యుక్తః। 'అనక్షరమవాచ్యమ్' ఇత్యమరః॥౪౯॥

సాధు నః పతనమేవమితః స్యాదిత్యభణ్యత తిలోత్తమయాపి।

చామరస్య పతనేన కరాబ్జాత్తద్విలోలనచలద్భుజనాలాత్॥౫౦॥

సాధ్వితి॥ తద్విలోలనేన చామరచాలనేన చలన్ చఞ్చలో భుజ ఏవ నాలో యస్య ఏవంవిధాత్ కర ఏవాబ్జం కమలం తస్మాచ్చామరస్య పతనేన కృత్వా తిలోత్తమయా దేవాఙ్గనయాపి ఇత్యభణ్యతావాది। ఇతి కిమ్— ఇతోఽస్మాత్స్వర్గాన్నోఽస్మాకం చామరవత్ పతనమేవ యుక్తం స్యాదితి। దుఃఖవశాదతివైకల్యాత్తత్కరకమలాచ్చామరం పతితమితి భావః। చక్షిజో జిత్కరణాజ్జ్ఞాపకాదనుదాత్తతోఽపి చలతేః పరస్మైపదం శతా॥౫౦॥

మేనకా మనసి తాపముదీతం యత్పిధిత్సురకరోదవహిత్థామ్।

తత్స్ఫుటం నిజహృదః పుటపాకే పఙ్కలిప్తిమసృజద్బహిరుత్థామ్॥౫౧॥

మేనకేతి॥ మేనకా దేవాఙ్గనా మనసి ఉదీతం జాతం తాపం విరహజ్వరం పిధిత్సుః పిధాతుమిచ్ఛుః అవహిత్థామాకారగుప్తిమకరోదితి యత్ తద్ ఆకారగుప్తికరణమేవ కర్మీభూతం నిజహృదః స్వహృదయస్య పుటమధ్యే యః పాకస్తద్విషయే బహిరుత్థాం బహిర్జాతాం పఙ్కలిప్తిం పఙ్కలేపమేవాసృజదకరోత్। 'స్ఫుటమ్' ఉత్ప్రేక్షే। సంతాపాకారగుప్తిభ్యాం తద్ధృదయమతితరాం పీడితమ్। సంతాపస్యాధః స్థితత్వాదవహిత్థాయా ఉపరి స్థితత్వాద్ధృదయస్య మధ్యే స్థితత్వాత్పుటపాకత్వమ్। పుటపాకే వినాశాభావాద్దుఃఖసహత్వం సూచితమ్। సాక్షాత్పాకే ఝటితి వినాశ ఏవ భవేత్తథా చిరం దుఃఖం నానుభూయేతేత్యర్థః। అన్యోఽపి పుటపాకే బహిః పఙ్కలేపం కరోతి। స్ఫుటతో నిజహృద ఇతి వా। మేనకేతి పృషోదరాదిత్వాత్సాధుర్భాషాయామపి॥౫౧॥

ఉర్వశీ గుణవశీకృతవిశ్వా తత్క్షణస్తిమితభావనిభేన।

శక్రసౌహృదసమాపనసీమస్తమ్భకార్యమవుషద్వపుషైవ॥౫౨॥

ఉర్వశీతి॥ గుణైః సౌన్దర్యాదిభిర్వశీకృతం విశ్వం యయా సా ఉర్వశీ దేవాఙ్గనా తస్మిన్నేవ క్షణే స్తిమితభావస్య నిశ్చలత్వస్య నిభేన వ్యాజేన శక్రసౌహృదస్య ఇన్ద్రస్నేహస్య సమాపనం సమాప్తిస్తస్య సీమాయాం మర్యాదాయాం స్తమ్భస్య కార్యం మర్యాదాజ్ఞాపనలక్షణం వపుషైవాపుషజ్జ్ఞాపితవతీ। ఇయత్కాలం శక్రసౌహృదం నాతః పరమిత్యవధిజ్ఞాపనం

నిశ్చలత్వాత్స్తమ్భతుల్యేన శరీరేణైవ కృతవతీత్యర్థః। అతిసచిన్తత్వాత్స్తబ్ధా జాతేతి భావః। సీమాయామపి సమాప్తిజ్ఞాపకః స్తమ్భో భవతి। సౌహృద ఇత్యత్ర 'హృద్భగ—' (౭।౩।౧౯) ఇత్యుభయపదవృద్ధిర్న 'సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్యః' (పరి౦ ౯౪) ఇతి పరిభాషయా। అన్యే తు అర్థవత్పరిభాషయా 'సుహృద్దుర్హృదౌ మిత్రామిత్రయోః' ఇతి నిపాతితస్య 'సుహృత్' శబ్దస్య యోఽవయవో 'హృత్' శబ్దస్తదన్తస్యోత్తరపదస్య వృద్ధిర్న భవతీతి వ్యాచక్షతే। సముదాయస్త్వత్ర మిత్రవచనోఽక్యవస్తు నిరర్థక ఇతి రక్షితోక్తేః। అపుషత్, 'పుషాదిద్యుతా—' (౩।౧।౫౫) ఇత్యఙ్॥౫౨॥

అనురాగవశాల్లోకాపవాదోఽపి తేనావజ్ఞాత ఇతి శ్లోకద్వయేనాహ—

కాపి కామపి బభాణ బుభుత్సుం శృణ్వతి త్రిదశభర్తరి కించిత్।

ఏష కశ్యపసుతామభిగన్తా పశ్య కశ్యపసుతః శతమన్యుః॥౫౩॥

కాపీతి॥ కాపి దేవాఙ్గనా సర్వా అపి దేవాఙ్గనాః కిమిత్యేవం సచిన్తాః, కిం జాతమితి బుభుత్సుం జ్ఞాతుమిచ్ఛుం కామపి స్త్రియం త్రిదశభర్తరీన్ద్రే కించిచ్ఛృణ్వతి సతి సోపహాసం బభాణోవాచ। ఏష కశ్యపసుతః శతమన్యుః శతయజ్ఞ ఇన్ద్రః కశ్యపసుతాం పృథ్వీమభిగన్తా లక్షీకృత్య గమిష్యతి పశ్య। ఇతి వాక్యార్థః కర్మ। పృథ్వీం గచ్ఛతీన్ద్రస్తతో హేతోరేతాః సచిన్తాః। కశ్యపమునేః పుత్రోఽపి శతయజ్ఞోఽపి కశ్యం మద్యం పిబతీతి మద్యపకన్యాం గచ్ఛతీత్యప్యాశ్చర్యమ్। పామరేణాపి న క్రియతే, విశిష్టకులోత్పన్నేనానేకయజ్ఞకారిణాఽనేన తు మద్యపకన్యాగమనం క్రియత ఇత్యాశ్చర్యమ్। అథ చ కశ్యపపుత్రః కశ్యపపుత్రీం భగినీం గచ్ఛతీత్యాశ్చర్యం పశ్య। తత్రాప్యనేకయజ్ఞకారీ। అథ చ మద్యపపుత్రో మద్యపస్యైవ పుత్ర భగినీం గచ్ఛతీతి నాత్ర చిత్రమ్। యతః శతమన్యుర్లక్షణయానేకాపరాధః। మద్యపస్య నిషిద్ధకారిత్వం నాశ్చర్యకారి। 'మన్యుః క్రోధే ఋతౌ దైన్యే' ఇతి విశ్వః। అభిగన్తా ఇతి లుట్॥౫౩॥

ఆలిమాత్మసుభగత్వసగర్వా కాపి శృణ్వతి మఘోని బభాషే।

వీక్షణేఽపి సఘృణాసి నృణాం కిం యాసి న త్వమపి సార్ధగుణేన॥౫౪॥

ఆలిమితి॥ ఆత్మనః సుభగత్వే సౌన్దర్యవిషయే సగర్వా కాపి దేవాఙ్గనా మఘోని శృణ్వతి సతి ఆలిం సఖీం బభాషే—నృణాం వీక్షణేఽపి కిమితి సఘృణాసి జుగుప్సాసహితాసి త్వమపి

సార్థగుణేన సజ్ఞానురోధేన న యాసి? జుగుప్సాం పరిత్యజ్య మనుష్యావలోకనార్థం గచ్ఛ। 'గతానుగతికో లోకః' ఇతి న్యాయాత్। యేషామవలోకనేఽపి త్వం జుగుప్సాం కరోషి తద్వరణార్థం విబుధేన్ద్రః సన్ గచ్ఛతీతి యుక్తమిత్యుపహాసః ఇన్ద్రాదపి త్వమేవ సచేతా ఇత్యర్థః॥౫౪॥

అన్వయుర్ద్యుతిపయః పితృనాథాస్తం ముదాథ హరితాం కమితారః।

వర్త్మ కర్షతు పురః పరమేకస్తద్గతానుగతికో న మహార్ఘః॥౫౫॥

అన్వయురితి॥ అథ ద్యుతిపయఃపితృనాథా వహ్నివరుణయమా దిశాం కమితారః కాముకా దిక్పాలాస్తమిన్ద్రం ముదా భైమీదర్శనాదినిమిత్తహర్షేణాన్వయురనుజగ్ముః। తస్మిన్నిర్గతే కిమితి నిర్గతా ఇత్యత ఆహ—పరం కేవలమేకః పురః ప్రథమతో వ కర్షతు కరోతు ప్రవర్తయతు। పురోమార్గకర్తైవ దుర్లభ ఇత్యర్థః। తస్య పురో గచ్ఛతో గతం గమనమను లక్షీకృత్య గతిర్యస్య ఏవంవిధః పురుషో మహార్ఘో న దుర్లభో న। కిం త్వేకస్మిన్పురో నిర్గతేఽన్యోఽపి తదనుయాయీ భవతి। ఇన్ద్రమనుసర్వేఽపి నిర్గతా ఇత్యర్థః। అనుగతికః, 'శేషాద్విభాషా' (౫।౪।౧౫౪) ఇతి కప్। కర్షతు, ప్రార్థనే లోట్। కమితారః, తృచ్॥౫౫॥

ప్రేషితాః పృథగథో దమయన్త్యై చిత్తచౌర్యచతురా నిజదూత్యః।

తద్గురుం ప్రతి చ తైరుపహారాః సంఖ్యసౌఖ్యకపటేన నిగూఢాః॥౫౬॥

ప్రేషితా ఇతి॥ అథో అనన్తరం తైరిన్ద్రాదిభిశ్చిత్తచౌర్యే భైమ్యన్తఃకరణవశీకరణే చతురా నిగూఢాః స్వపేక్షయా దూత్యపేక్షయా చ పరస్పరస్మాద్గోపితాః పృథక్ ప్రత్యేకం నిజదూత్యః స్వీయస్వీయదూత్యో దమయన్త్యై భైమ్యర్థం ప్రేషితాః। నిగూఢా విద్యయా కుణ్డినవాసినామదృశ్యా ఇతి వా। తద్గురుం ప్రతి తత్పితరం ప్రత్యుద్దిశ్య సంఖ్యసౌఖ్యకపటేన సఙ్గ్రామజనితసంతోషవ్యాజేన పృథగుపహారా దివ్యరత్నాద్యుపాయనాని చ ప్రేషితాః। త్వయా వైరిణో నిహతాస్తేన వయం ప్రసన్నాస్తుభ్యం దివ్యరత్నాది ప్రేషితమఙ్గీకరణీయమితి। ప్రీతేన తేన స్వస్మై భైమీ దేయేతి తాత్పర్యమ్। 'సంఖ్యసౌఖ్య—' ఇతి విశేషణం తు భైమీప్రాప్తిం ప్రత్యుపాధిరాహిత్యద్యోతనార్థమ్। నిగూఢాః, ఉపహారవిశేషణం చ॥౫౬॥

చిత్రమత్ర విబుధైరపి యత్తైః స్వర్విహాయ బత భూరనుసస్రే।

ద్యౌర్న కాచిదథవాస్తి నిరూఢా సైవ సా చలతి యత్ర హి చిత్తమ్॥౫౭॥

చిత్రమితి॥ తైః విబుధైర్దేవైః అథ చ పణ్డితైరపి స్వః స్వర్గం విహాయ యత్ భూరనుసస్నేఽనుసృతా, 'బత' ఖేదే। అత్ర చిత్రమ్। స్వర్గప్రాప్త్యర్థమజ్ఞైరపి యత్నః క్రియతే, ఏతైర్విబుధైరపి స్వర్గ ఏవ వ్యక్త ఇత్యాశ్చర్యమ్। అర్థాన్తరన్యాసమాహ— అథవా యుక్తమేతత్,—నిరూఢా ప్రసిద్ధా కాచిత్ ద్యౌః స్వర్గో నాస్తి, కింతు సైవ సా సైవ ద్యౌః యత్ర చిత్తమన్తఃకరణం చలతి చఞ్చలమ్। యత్రానురాగః స ఏవ స్వర్గః, తతశ్చ భూమావనురాగాత్తేషాం భూమిరేవ స్వర్గ ఇతి తదనుసరణం యుక్తమిత్యర్థః। 'వలతి' ఇతి పాఠే లగతి రజ్యతీతి యావత్॥౫౭॥

శీఘ్రలఙ్ఘితపథైరథ వాహైర్లమ్భితా భువమమీ సురసారాః।

వక్రితోన్నమితకంధరబన్ధాః శుశ్రువుర్ధ్వనితమధ్వని దూరమ్॥౫౮॥

శీఘ్రేతి॥ అథ అమీ సురసారా దేవశ్రేష్ఠా అధ్వని మార్గే దూరం దూరదేశోద్భవమతిశయితం వా ధ్వనితం శబ్దితం శుశ్రువుః। కింభూతాః—శీఘ్రం లఙ్ఘితః పన్థా యైర్వాహైరశ్వైః కర్తృభిర్భువం లమ్భితాః ప్రాపితాః। తథా,—పూర్వం వక్రీకృతా పశ్చాదున్నమితా ఊర్ధ్వీకృతా కంధరా గ్రీవా యస్మిన్నేవంవిధో బన్ధః శరీరావస్థావిశేషో యేషామ్। అధ్వని ధ్వనిరహితం యథా తథా కథాన్తరం పరిత్యజ్య శుశ్రువురితి వా। వాహైర్విమానైర్వా॥౫౮॥

కిం ఘనస్య జలధేరథవైవం నైవ సంశయితుమప్యలభన్త।

స్యన్దనం పరమదూరమపశ్యన్నిఃస్వనశ్రుతిసహోపనతం తే॥౫౯॥

కిమితి॥ తే దేవా ఇదం ఘనస్య మేఘస్య ధ్వనితం, సముద్రస్య కిమితి సంశయితుం సందేహమపి కర్తుమర్థాత్సమయం నైవాలభన్త కిం పునర్నిశ్చేతుమ్। కింతు నిఃస్వనస్య శ్రుతిరాకర్ణనం తయా సహ తస్యాః సమయే ఉపనతం ప్రాప్తమదూరం నికటవర్తినం స్యన్దనం రథం పరం కేవలమపశ్యన్దదృశుః। శబ్దాకర్ణనసమయే ఏవ రథోఽపి వేగాదాగత ఇత్యర్థః। నలస్యాశ్వహృదయవేదిత్వం సూచితమ్। ప్రథమే క్షణే ఘనధ్వనితస్య స్మరణమ్, ద్వితీయే జలధేః, తతః క్రమేణ ద్వయోః సమానధర్మస్మరణలక్షణః పఞ్చమక్షణే సంశయః। ప్రథమక్షణ ఏవ రథే సమాగతే కథం సంశయః, కథంతరాం చ విచారః, కథంతమాం చ నిర్ణయ ఇత్యర్థః। రథధ్వనేర్గామ్భీర్యం సూచితమ్॥౫౯॥

సూతవిశ్రమదకౌతుకిభావం భావబోధచతురం తురగాణామ్।

తత్ర నేత్రజనుషః ఫలమేతే నైషధం బుబుధిరే విబుధేన్ద్రాః॥౬౦॥

సూతేతి॥ ఏతే విబుధేన్ద్రా నేత్రజనుషో నయనజన్మనః ఫలం నైషధం నలం తత్ర రథే బుబుధిరే జ్ఞాతవన్తః। కింభూతమ్—సూతస్య సారథేర్విశ్రమం దదాతీతి విశ్రమదః కౌతుకభావః కుతూహలిత్వం యస్య। తథా,—తురగాణాం భావబోధే హృదయాశయజ్ఞానే చతురమ్। అత ఏవ ఏవంవిధస్య సున్దరాన్తరస్యాభావాదేతస్యావలోకనే నేత్రజన్మనః సాఫల్యమిత్యర్థః। సూతశ్రమాపనోదేనాస్మాకమప్యభీష్టం కృత్వా శ్రమమపనేష్యతీతి సూచితమ్। యః పశూనాం హృదయం జానాతి సోఽస్మాకం హృదయస్థమభిప్రాయం కథం న జ్ఞాస్యతీతి 'భావబోధ' పదేన సూచితమ్। విశిష్టం శ్రమం ద్యతి నుదతీతి। ఏతైశ్చిహ్నైర్నలోఽయమితి తైర్జ్ఞాతమితి భావః॥౬౦॥

వీక్ష్య తస్య వరుణస్తరుణత్వం యద్బభార నిబిడం జడభూయమ్।

నౌచితీ జలపతేః కిము సాస్య ప్రాజ్యవిస్మయరసస్తిమితస్య॥౬౧॥

వీక్ష్యేతి॥ తస్మిన్సమయే వరుణస్తస్య నలస్య తరుణత్వం వీక్ష్య యత్ నిబిడం జడభూయం జడత్వం బభార ప్రాప్తవాన్। ఏనం దృష్ట్వా భైమీ మాం కథం వరిష్యతీతి చిన్తయాతిఖిన్నోఽభూదిత్యర్థః। అథ చ జడత్వం తయైవ చిన్తయా స్తబ్ధత్వమపి ప్రాప। సా నలసౌన్దర్యా (తారుణ్యా) వలోకేన ప్రాజ్యో బహుతరో విస్మయరస ఆశ్చర్యరసః తేన స్తిమితస్య నిశ్చలస్య అస్య జలపతేర్వరుణస్య కిము న ఔచితీ, అపి త్వౌచిత్యమేవ। జలపతేరుదకరూపత్వమ్, జడపతేర్మూర్ఖశ్రేష్ఠస్య చ మన్దభూయత్వం చ యుక్తమేవ। అన్యస్యాపి విశిష్టగర్వరసయుక్తస్య జడపతేర్జడత్వం యుక్తమిత్యుక్తిః। తాదృశం తమాలోక్యాతితరాం సచిన్తోఽభూదిత్యర్థః॥౬౧॥

రూపమస్య వినిరూప్య తథాతిమ్లానిమాప రవివంశవతంసః।

కీర్త్యతే యదధునాపి స దేవః కాల ఏవ సకలేన జనేన॥౬౨॥

రూపమితి॥ రవివంశస్య వతంసో భూషణం యమోఽస్య నలస్య రూపం సౌన్దర్యం వినిరూప్య విశేషేణ సాదరమవలోక్య తథా తేన ప్రకారేణాతిమ్లానిమధికం కాలిమానమాప। యద్ యేన కారణేన సకలేనాపి జనేనాధునాపి స దేవః కాలః కృష్ణవర్ణ ఏవ, అథ చ కాలసంజ్ఞకః కీర్త్యతే కథ్యతే। నలరూపావలోకనజనితకాలిమ్నోఽద్యాపి వర్తమానత్వాద్యమస్య కాలత్వమన్వర్థం న తు నామమాత్రేణేత్యర్థః। యమోఽపి సచిన్తోఽభూదితి భావః। రవివంశవతంసస్య శ్యామత్వమాశ్చర్యకారి। తథానిర్వచనీయస్వరూపస్య సౌన్దర్యం విలోక్య యస్మాద్యమోఽపి కాలిమానం ప్రాప తస్మాజ్జనైరేవం కీర్త్యత ఇతి॥౬౨॥

యం బభార దహనః ఖలు తాపం రూపధేయభరమస్య విమృశ్య।

తత్ర భూదనలతా జనికర్త్రీ మా తదప్యనలతైవ తు హేతుః॥౬౩॥

యమితి॥ దహనోఽగ్నిరస్య నలస్య రూపధేయస్య సౌన్దర్యస్య భరం బాహుల్యం విమృశ్య విచార్య దుఃఖాద్యం తాపం బభార తత్ర సంతాపేఽనలతాగ్నితా ఖలు నిశ్చయేన జనికర్త్రీ జన్మకారిణీ మా భూత్। స్వేన స్వస్య తాపకరణాయోగాదేకస్యైవ కర్తృత్వకర్మత్వవిరోధాత్। తదపి తథాపి తు పునర్నిశ్చితమనలతైవ నలాన్యత్వమేవ హేతుః కారణమ్। అహం చేన్నలోఽభవిష్యం తర్హి భైమీ మమైవాభవిష్యత్। తత్తు నాభూదితి దుఃఖవశాత్సంతప్తోఽభూదితి భావః। రూపధేయ ఇత్యత్ర 'రూప—' (౫।౨।౧౨౦) ఇత్యాదినా స్వార్థే ఘేయః। జనికర్త్రీత్యవతరత్వబోధికేతివత్సాధుః॥౬౩॥

కామనీయకమధఃకృతకామం కామమక్షిభిరవేక్ష్య తదీయమ్।

కౌశికః స్వమఖిలం పరిపశ్యన్మన్యతే స్మ ఖలు కౌశికమేవ॥౬౪॥

కామేతి॥ కౌశిక ఇన్ద్రోఽఖిలం స్వమాత్మానం పరిపశ్యన్పరితో విలోకయన్ ఖలు నిశ్చితం కౌశికమేవోలూకమేవ మన్యతే స్మ। కిం కృత్వా—అధఃకృతో న్యక్కృతః కామో యేన తదీయం నలసంబన్ధి కామనీయకం సౌన్దర్యమక్షిభిః సహస్రేణాపి నేత్రైః కామమతితరామవేక్ష్య నిపీయ। 'నలాగ్రేఽహములూకతుల్య ఏవేతీన్ద్రస్య బుద్ధిరుదభూత్। ప్రత్యవయవం స్వస్య నేత్రసద్భావాత్। విసంస్థులత్వాదిత్యర్థః। అక్షిభిరితి బహువచనం తద్రూపావలోకనే సౌన్దర్యసూచనార్థమ్। కౌశికస్య కౌశికత్వం యుక్తమేవ। 'మహేన్ద్రగుగ్గులూలూకవ్యాలగ్రాహిషు కౌశికః' ఇత్యమరః। కామనీయకమ్, పూర్వవద్భావే 'యోపధాత్—' (౫।౧।౧౩౨) ఇతి వుఞ్॥౬౪॥

రామణీయకగుణాద్వయవాదం మూర్తముత్థితమముం పరిభావ్య।

విస్మయాయ హృదయాని వితేరుస్తేన తేషు న సురాః ప్రబభూవుః॥౬౫॥

రామేతి॥ సురా ఇన్ద్రాదయోఽముం నలం మూర్తమాకారవన్తముత్థితముదితం రామణీయకం సౌన్దర్యం తల్లక్షణో గుణః తస్యాద్వైత (ద్వయ) వాదోఽద్వితీయవాదస్తం పరిభావ్య విచార్య హృదయాన్యన్తఃకరణాని విస్మయాయాశ్చర్యాయ యతో వితేరుర్దత్తవన్తః। ఆకారవత్సౌన్దర్యమిదమేకమేవ దృష్టం నాన్యత్రేత్యాశ్చర్యయుక్తా యతో జాతాస్తేన కారణేన తేషు హృదయేషు విషయే న ప్రబభూవుః సమర్థా నాభూవన్। ఆశ్చర్యవశాత్కిం కరణీయమధునేతి కిమపి న స్ఫురితమితి భావః। దానస్య స్వస్వత్వనివృత్తిపరస్వత్వాపాదనత్వాద్విస్మయాయ దత్తేషు హృదయేషు స్వామిత్వం నాభూదితి యుక్తమేవ। రామణీయకం గుణో యస్య తస్యాద్వయవాద ఏతాదృశోఽయమేవ నాన్య ఇతి వా। రామణీయకం కామనీయకవత్॥౬౫॥

ప్రైయరుపకవిశేషనివేశైః సంవదద్భిరమరాః శ్రుతపూర్వైః।

ఏష ఏవ స నలః కిమితీదం మన్దమన్దమితరేతరమూచుః॥౬౬॥

ప్రేయేతి॥ అమరా ఇతి ఏవం ఇదమితరేతరం పరస్పరం మన్దమన్దమల్పస్వరం యథా తథా ఊచుః। ఏవమిదం కథమ్— శ్రుతపూర్వైః పూర్వం లోకముస్వాచ్ఛ్రుతైః సంవదద్భిర్యాదృశా గుణాః పూర్వం శ్రుతాస్తాదృశా ఏవాధునా దృష్టా ఇతి సంవాదం భజమానైః ప్రైయరూపకస్య ప్రియరూపకత్వస్య యో విశేషోఽతిశయస్తస్య నివేశైరవస్థానైః సౌన్దర్యవిశేషవిన్యాసైః కృత్వా స నల ఏష ఏవ కిమ్। శ్రుతానురూపగుణావలోకనేన నలం వ్యతర్కయన్నిత్యర్థః। ప్రైయరూపకమ్, మనోజ్ఞాదిత్వాద్భావే వుఞ్। మన్దమన్దమ్ ప్రకారే ద్విరుక్తిః॥౬౬॥

తేషు తద్విధవధూవరణార్థం భూషణం స సమయః స రథాధ్వా।

తస్య కుణ్డినపురం ప్రతిసర్పన్భూపతేర్వ్యవసితాని శశంసుః॥౬౭॥

తేష్వితి॥ ఏతే పదార్థా భూపతేర్నలస్య వ్యవసితాని ఉద్యోగాన్తేష్విన్ద్రాదిషు విషయే శశంసు। అథ భైమీవరణార్థం గచ్ఛతీతి తేభ్యః కథయామాసుః। ఏతే కే— తద్విధాతిసున్దరీ వధూర్భైమీ తస్యా వరణార్హం యోగ్యం భూషణమేకః పదార్థః, స సమయః స్వయంవరకాలశ్చైకః కుణ్డినపురం ప్రతిసర్పన్ప్రతిగచ్ఛన్ స రథాధ్వా రథమార్గ ఏకః। నలస్య భూషణాది విచార్య అయం భైమీవరణార్థం తత్ర గచ్ఛతీతి తైర్నిర్ణీతమిత్యర్థః॥౬౭॥

ధర్మరాజ సలిలేశహుతాశైః ప్రాణతాం శ్రితమముం జగతస్తైః।

ప్రాప్య దృష్టచలవిస్తృతతాపైశ్చేతసా నిభృతమేతదచిన్తి॥౬౮॥

ధర్మరాజేతి॥ తైర్ధర్మరాజసలిలేశహుతాశైర్యమవరుణానలైశ్చేతసా కృత్వా నిభృతం గుప్తమేతద్వక్ష్యమాణమచిన్తి విచారితమ్। కింభూతైః—జగతః సమ్యక్పాలనాల్లోకస్య ప్రాణతాం శ్రితం జీవవత్ప్రియమ్। అథ చ ప్రాణాఖ్యవాయుభూతం వా అముం ప్రాప్య యథా సంఖ్యం హృష్టచలవిస్తృతతాపైర్జగత్ప్రియత్వాద్ధర్మరాజత్వాద్యమో హృష్టః, వరుణోఽపి సలిలేశత్వాద్ధర్షవశాదేవ చఞ్చలః, వహ్నిరపి హుతాశత్వాద్ధర్షవశాదేవ విస్తృతతాపః పరిపుష్టో జాత ఇత్యర్థః। అసూనాం ప్రాప్తౌ యమో హృష్యతి లోకప్రాణాపహారిత్వాత్। వాయూనాం ప్రాప్తౌ జలాత్మకత్వాన్మేఘరూపత్వాచ్చ వరుణశ్చఞ్చలో భవతి। తథా వాయూనాం ప్రాప్తౌ వహ్నిరుదర్చిర్భవతి। వచనభఙ్గయా యమః క్రుద్ధోఽభూత్, వరుణోఽపి చిన్తావశాచ్చఞ్చలోఽభూత్, వహ్నిరపి చిన్తావశాదతిసంతప్తోఽభూదితి భావః॥౬౮॥

యమచిన్తామాహ—

నైవ నః ప్రియతమోభయథాసౌ యద్యముం న వృణుతే వృణుతే వా।

ఏకతో హి ధిగమూమగుణజ్ఞామన్యతః కథమదఃప్రతిలమ్భః॥౬౯॥

నేతి॥ అసౌ భైమీ యది అముం నలం న వృణుతే, వాథవా వృణుతే ఉభయథాపి వరణేఽవరణే చ నోఽస్మాకం ప్రియతమా ప్రాణేశ్వరీ పత్నీ హితకారిణీ చ నైవ భవేత్। కుతః—హి యస్మాదేకతోఽవరణపక్షే అమూం భైమీమగుణజ్ఞాం ధిక్। మత్తో నలగుణాధిక్యం న జానాతి సా కథం వరణీయా। అన్యతో వరణపక్షే నలగుణాధిక్యజ్ఞానేన వృతే నలే అదఃప్రతిలమ్భః

అముష్యా లాభో మమ కథమ్। ఉభయథాపి న ప్రియతమేతి యమేన ధర్మప్రధానా చిన్తా కృతా। ఏకతః, అన్యతః, సప్తమ్యర్థే తసిః॥౬౯॥

వరుణచిన్తామాహ—

మాం వరిష్యతి తదా యది మత్తో వేద నేయమియదస్య మహత్త్వమ్।
ఈదృశీ చ కథమాకలయిత్రీ మద్విశేషమపరాన్నృపపుత్రీ॥౭౦॥

మామితి॥ ఇయం భైమీ మాం తదా వరిష్యతి యది మత్తః సకాశాదియదతిబహు అస్య మహత్త్వం మాహాత్మ్యం న వేద న జానాతి న త్వన్యథా। ఈదృశీ చ మత్తో నలస్య విశేషమజానానైవ చేద్రాజపుత్రీ తర్హి అపరాదన్యస్మాత్సజాతీయాద్విజాతీయాద్వా సకాశాత్ మద్విశేషం మమాధిక్యం కథమాకలయిత్రీ జ్ఞాస్యతి, అపి తు తదపి న జ్ఞాస్యతీతి। ఉభయథాస్యా అలాభ ఇతి వరుణేన చఞ్చలం చిన్తితమ్। మత్తో నలే విశేషాపరిజ్ఞానవదన్యస్మాన్మమాపి విశేషపరిజ్ఞానాన్న మామపి వరిష్యతీతి భావ ఇతి వా॥౭౦॥

వహ్నిచిన్తామాహ—

నైషధే బత వృతే దమయన్త్యా వ్రీడితో నహి బహిర్భవితాస్మి।
స్వాం గృహేఽపి వనితాం కథమాస్యం హ్రీనిమీలి ఖలు దర్శయితాహే॥౭౧॥

నైషధ ఇతి॥ అహం దమయన్త్యా నైషధే వృతే సతి వ్రీడితః సన్ న బహిర్భవితాస్మి నిర్గన్తాస్మి। 'బత' స్వేదే। గృహేఽపి స్వాం వనితాభాస్యం ముఖం కథం దర్శయితాహే దర్శయిష్యామి। హి యస్మాద్ హ్రీనిమీలి లజ్జాసంకుచితమ్। గృహే స్వస్త్రీభయమ్, బహిర్లోకదర్శనభయమ్, ఉభయథా కష్టమితి వహ్నినా సంతాపేన చిన్తితమ్। దర్శయితాహే, 'ణిచశ్చ' (౧।౩।౭౪) ఇత్యాత్మనేపదే బుద్ధ్యర్థత్వాదణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వమ్॥౭౧॥

ఇత్యవేత్య మనసాత్మవిధేయం కించన త్రివిబుధీ బుబుధే న।
నాకనాయకమపాస్య తమేకం సా స్మ పశ్యతి పరస్పరమాస్యమ్॥౭౨॥

ఇతీతి ॥ సా త్రివిబుధీ దేవత్రయీ మనసా ఇతి పూర్వోక్తమవేత్యాకలయ్య కించన ఆత్మవిధేయం కిమపి స్వీయం కార్యం న బుబుధే జ్ఞాతవతీ । కింతు తమేకం నాకనాయకమిన్ద్రమపాస్య విహాయ పరస్పరమాస్యం వదనం పశ్యతి స్మ । కింకర్తవ్యతామూఢాఽభూదిత్యర్థః । 'ఆత్మవిశేషమ్' ఇతి పాఠే నలాపేక్షయా ఆత్మనో న్యూనత్వరూపం విశేషం మనసా విచిన్త్య కించన న బుబుధ ఇత్యర్థః ॥౭౨॥

కిం విధేయమధునేతి విముగ్ధం స్వానుగాననమవేక్ష్య బుభుక్షాః ।

శంసతి స్మ కపటే పటురుచ్చైర్వఞ్చనం సమభిలష్య నలస్య ॥౭౩॥

కిమితి ॥ బుభుక్షా ఇన్ద్రోఽధునా కిం విధేయమిత్యస్ఫురణాద్విముగ్ధం విశేషేణ భ్రాన్తం స్వానుగానాం యమాదీనామాననమవేక్ష్య విలోక్య ఉచ్చైరతితరాం కైతవే పటుః కుశలః అత ఏవ నలస్య వఞ్చనం ప్రతారణం సమభిలష్య శంసతి స్మ । వక్ష్యమాణం వదతి స్మ ॥౭౩॥

సర్వతః కుశలవానసి కశ్చిత్త్వం స నైషధ ఇతి ప్రతిభా నః ।

స్వాసనార్ధసుహృదస్త్వయి రేఖాం వీరసేననృపతేరివ విద్మః ॥౭౪॥

సర్వత ఇతి ॥ త్వం సర్వతః సప్తాఙ్గరాజ్యాదౌ కుశలవానసి కఞ్చిత్కథయ । కఞ్చిత్కామప్రవేదనం స్వాభిప్రాయకథనమ్ । అపరిచితస్య కుశలప్రశ్నో న యుక్త ఇత్యత ఆహ—స ప్రసిద్ధో నైషధస్త్వమితి నోఽస్మాకం ప్రతిభా ఆనుమానికీ బుద్ధిః । కుత ఇత్యత ఆహ—వయం స్వస్య మమ ఆసనార్ధే విషయే సుహృదోఽతిమిత్రస్య వీరసేననామ్నో నృపతేరివ త్వయి విద్యమానాం రేఖాం శోభాం విద్మో జానీమః వీరసేనతుల్యశోభత్వాత్తత్పుత్రస్త్వమ్ । ప్రాయేణ పితృసదృశః పుత్రో భవతి । 'శోభామ్' ఇతి వా పాఠః । 'ఉపమానోపమానం యా భూషణస్యాపి భూషణమ్ । ఆఙ్గశ్రీః కథ్యతే రేఖా చక్షుఃపీయూషవర్షిణీ ॥' ఇత్యాలంకారికాః ॥౭౪॥

క్వ ప్రయాస్యసి నలేత్యలముక్త్వా యాత్రయాత్ర శుభయాజని యన్నః ।

తత్తయైవ ఫలసత్వరయా త్వం నాధ్వనోఽర్ధమిదమాగమితః కిమ్ ॥౭౫॥

క్వేతి॥ హే నల! త్వం క్వ ప్రయాస్యసి కం దేశముద్దిశ్య గమిష్యసి ఇత్యుక్త్వా అలం ప్రశ్నో నైవ యుక్తః। యద్యస్మాత్ నోఽస్మాకమత్ర పృథివ్యాం మార్గవిషయే వా కార్యవిశేషవిషయే వా పృథ్వీమార్గం వా ఉపదిశ్య యా యాత్రా తయా శుభయా అజని జాతమ్। తత్ తస్మాత్ ఫలే సత్వరయోన్ముఖ్యా తయైవ యాత్రయా త్వమిదమధ్వనోఽర్థం న ఆగమితః ప్రాపితః కిమ్? అపి తు తయైవ ప్రాపితోఽస్మత్కార్యార్థం న తు స్వకార్యార్థవశాదత్ర త్వమాగతోఽసీత్యర్థః। అథ చ గన్తారం ప్రతి క్వ ప్రయాస్యసీతి వక్తుం లోకేఽనుచితమ్॥౭౫॥

ఏష నైషధ! స దణ్డభృదేష జ్వాలజాలజటిలః స హుతాశః।

యాదసాం స పతిరేష చ శేషం శాసితారమధిగచ్ఛ సురాణామ్॥౭౬॥

ఏష ఇతి॥ హే నైషధ! ఏష పురో దృశ్యమానః స ప్రసిద్ధో దణ్డమృద్యమః। తథా,—ఏష జ్వాలాజాలేన జటిలః పరీతః స హుతాశోఽగ్నిః। ఏష స యాదసాం పతిర్వరుణః। శేషమవశిష్టం చ మాం సురాణాం శాసితారమిన్ద్రమధిగచ్ఛ త్వం జానీహి। దణ్డభృదాదివిశేషణమాదరాయ భయాయ చ। 'వహ్నేర్ద్వయోర్జ్వాలకీలౌ' ఇతి పుంలిఙ్గో 'జ్వాల' శబ్దః। పూర్వవాక్యత్రయే అధిగచ్ఛేతి సంబన్ధే వాక్యార్థః కర్మ। జటిలః, మత్వర్థే పిచ్ఛాదిత్వాదిలచ్॥౭౬॥

అత్రాగమనే కారణమాహ—

అర్థినో వయమమీ సముపేమస్త్వాం నలేతి ఫలితార్థమవేహి।

అధ్వనః క్షణమపాస్య చ ఖేదం కుర్మహే భవతి కార్యనివేదమ్॥౭౭॥

అర్థిన ఇతి॥ హే నల! ఇతి త్వం ఫలితార్థం తాత్పర్యమవేహి। జానీహి। ఇతి కిమ్—అమీ వయమర్థినః సన్తస్త్వాం సముపేమో యాచకత్వేన ప్రాప్తాః స్మః (కిల) ఇతి। తర్హి యాచ్యతామిత్యత ఆహ— అధ్వనో జాతం ఖేదం క్షణమపాస్య భవతి భవత్సమీపే కార్యనివేదం ప్రయోజనజ్ఞాపనం చ ఇదానీమేవ కుర్మహే॥౭౭॥

ఈదృశీం గిరముదీర్య బిడౌజా జోషమాస న విశిష్య బభాషే।

నాత్ర చిత్రమభిధాకుశలత్వే శైశవావధిగురుర్గురురస్య ॥౭౮॥

ఈదృశీమితి ॥ బిడౌజా ఇన్ద్ర ఈదృశీం పూర్వోక్తాం గిరముదీర్యోక్త్వా జోషం తూష్ణీమాస బభూవ, పరం విశిష్య న బభాషే। భైమీవరణార్థమాగతానామస్మాకం దూత్యం కుర్వితి వివిచ్య ప్రకటం నావోచత్। నిషేధభియేతి భావః। ఏతదేవ నలవఞ్చనం జ్ఞేయమ్। అత్ర ఈదృశేఽభిధాకుశలత్వే వచనకౌశలవిషయే చిత్రమాశ్చర్యం న। కుతః— యతో గురుర్బృహస్పతిరస్యేన్ద్రస్య శైశవమవధిర్యథా భవతి తథా శైశవమారభ్య గురుః శిక్షకః, స ఏవం వదతీతి కిమాశ్చర్యమిత్యర్థః। 'ఆస' ఇతి 'అస గతిదీప్త్యాదానేషు తేన న కాప్యనుపపత్తిః। ఈదృశీమ్, 'త్యదాదిషు—, (౩।౨।౬౦) ఇతి కఞ్ 'టిడ్ఢా—' (౪।౧।౧౫) ఇతి ఙీప్ ॥౭౮॥

కపటాభిప్రాయమజానతో నలస్య ధీరోదాత్తతాం పఞ్చదశభిః శ్లోకైరాహ—

అర్థినామహృషితాఖిలలోమా స్వం నృపః స్ఫుటకదమ్బకదమ్బమ్।
అర్చనార్థమివ తచ్చరణానాం స ప్రణామకరణాదుపనిన్యే ॥౭౯॥

అర్థీతి ॥ దానశూరత్వాత్ అర్థీ ఇతి నామ్నా శ్రుతేన హృషితాని వికసితాన్యఖిలాని లోమాని యస్య స నృపో నలః ప్రణామకరణాద్భక్తిశ్రద్ధాదిప్రకృష్టనమస్కారకరణాద్ధేతోః, తచ్చరణానామర్చనార్థమర్చనాయై స్వమాత్మానముపనిన్యే తచ్చరణసమీప ఉపహృతవాన్। కమివ—స్ఫుటకదమ్బకదమ్బమివ రోమాఞ్చితత్వాద్వికసితనీపకుసుమసమూహమివేతి 'స్వ' పదవిశేషణమ్। తత్తుల్యమిత్యర్థః। కదమ్బపుష్పైరపి భక్తేన దేవార్చనా క్రియతే। స్వమఙ్గమేవ పూజోచితకదమ్బపుష్పసదృశం కృత్వాఽర్పయామాసేత్యర్థః। హృషిత ఇతి, 'హృషేర్లోమసు' (౭।౨।౨౧) ఇతీట్ ॥౭౯॥

దుర్లభం దిగధిపైః కిమమీభిస్తాదృశం కథమహో మదధీనమ్।
ఈదృశం మనసికృత్య విరోధం నైషధేన సమశాయి చిరాయ ॥౮౦॥

దుర్లభమితి ॥ నైషధేన నలేన ఈదృశం యాఞ్చాదానయోః పరస్పరవిరోధం మనసికృత్య విచార్య చిరాయ చిరకాలం వక్ష్యమాణప్రకారేణ సమశాయి సంశయితమ్। ఈదృశం కథమ్— అమీభిర్దిగధిపైర్దిక్పాలైః కిం వస్తు దుర్లభమ్, అపి తు న కిమపి తాదృశమ్। యద్దిక్పాలైర్దుర్లభం

వస్తు తన్మదధీనం కథమ్, అహో ఆశ్చర్యమితి సంశయః। దిగధిపైః, ఖలర్థయోగే షష్ఠీనిషేధాత్తృతీయా। మనసికృత్య, 'అనత్యాధాన ఉరసిమనసీ' (౧।౪।౭౫) ఇతి వా గతిసంజ్ఞాయాం 'తే ప్రాగ్ధాతోః' (౧।౪।౮౦) ఇతి ప్రాక్ప్రయోగే అనఞి సమాసే ల్యప్। అత్యాధాన ఉపశ్లేషే తు గతిసంజ్ఞాభావాత్ ఉరసి కృత్వా పాణిం శేతే ఇతి ల్యబభావః॥౮౦॥

తమేవ సంశయమాహ—

జీవితావధి వనీయకమాత్రైర్యాచ్యమానమఖిలైః సులభం యత్।

అర్థినే పరివృఢాయ సురాణాం కిం వితీర్య పరితుష్యతు చేతః॥౮౧॥

జీవితేతి॥ అఖిలైః సమస్తైరపి వనీయకమాత్రైరిన్ద్రసకాశాన్న్యూనైః పాత్రలక్షణరహితైః కేవలైర్యాచకైర్జీవితమవధిర్యస్య ఏవంవిధం ప్రాణపర్యన్తం యాచ్యమానం యాచితం యద్వస్తు సులభం సుప్రాపం, యద్యస్మాద్వాసులభం తత్ అర్థాన్మత్సకాశాదర్థినే యాచకాయ సురాణాం పరివృఢాయ ప్రభవే ఇన్ద్రాయాన్యయాచకేభ్యోఽధికాయ కిం వితీర్య దత్త్వా మమాస్య చ చేతోఽన్తఃకరణం పరితుష్యతు సంతుష్టం భవతు। జీవితపర్యన్తం యస్మైకస్మైచిద్దీయతే, దేవేన్ద్రాయ దాతుం యోగ్యం వస్తు జీవితాదధికం నాస్త్యేవ యద్దాతవ్యమ్। 'అఖిలమ్' ఇతి వా పాఠః। 'వనీయకో యాచనకో మార్గణో యాచకార్థినౌ' ఇత్యమరః॥౮౧॥

జీవితాధికా భైమీ తస్మై దీయతామిత్యాశఙ్క్యాహ—

భీమజా చ హృది మే పరమాస్తే జీవితాదపి ధనాదపి గుర్వీ।

న స్వమేవ మమ సార్హతి యస్యాః షోడశీమపి కలాం కిల నోర్వీ॥౮౨॥

భీమజేతి॥ 'అపి శబ్దః 'చ' శబ్దో వా కించేత్యర్థే। ఉర్వీ యస్యా భైమ్యాః షోడశీమపి కలాం షోడశభాగం కిల నిశ్చితం నార్హతి, యత్సంబన్ధీ షోడశోఽపి భాగః సమగ్రపృథ్వీలక్షణమూల్యలభ్యో న భవతి సా భీమజా జీవితాదపి ధనాదపి గుర్వీ మూల్యరహితా మే హృది మమ హృదయే పరం కేవలమాస్తే విద్యతే। కిల యతః సా భైమీ మమ స్వం నైవ। కేవలం తామభిలష్యామి పరం సా మదధీనా న భవత్యేవ। యత్ర

స్వకీయత్వం తదేవ దాతుం శక్యతే భైమ్యాం స్వకీయత్వాభావాత్తద్వితరణమశక్యమితి కథం చేతః సంతుష్యతీతి భావః। అథ చ రాజభిర్యన్నిమిత్తం బన్ధువిత్తాదివ్యయః క్రియతే సా పృథ్వీ రాజ్ఞాం పరమం స్వం ధనం తదపి యస్యాః షోడశం భాగం నార్హతి సా రాజ్ఞో మమ స్వం కథమ్। అపి తు న కథంచిదిత్యర్థః। అథ చ యస్యాః షోడశీం కలాం మమ స్వమేవ స్వరూపమేవ నార్హతి, కిం పునః సమగ్రా ఉర్వ్యపి। కిల యస్మాత్క్రమేణ జీవితాదపి గుర్వీం పృథ్వీరూపాద్ధనాదపి పరమతిశయేన గుర్వీ సా మద్ధృదయే ఆస్తేఽతో దాతుమయోగ్యా ఇన్ద్రేణ దుర్లభా వేతి వ్యాఖ్యేయమ్॥౮౨॥

మీయతాం కథమభీప్సితమేషాం దీయతాం కథమయాచితమేవ।

తం ధిగస్తు కలయన్నపి వాఞ్ఛామర్థివాగవసరం సహతే యః॥౮౩॥

మీయతామితి॥ అర్థాద్యథా తథేతి సంబధ్యతే। మయాఽయాచితమేవాప్రార్థితమేవ శీఘ్రమేతేభ్యో యథా దీయతాం తథా ఏషామభీప్సితం వస్తు కథం మీయతాం జ్ఞాయతామ్? అత్రేప్సితజ్ఞానేన వినా దాతుం న శక్యతేఽతోఽకథితమప్యమీప్సితం జ్ఞాతం భవతి చేత్తర్హి అప్రార్థితమేవ దీయత ఇత్యర్థః। నను జ్ఞాతేఽప్యయాచితం కిమితి దాతవ్యమిత్యత ఆహ— 'గత్వా యద్దీయతే దానం తదనన్తఫలం స్మృతమ్। సహస్రగుణమాహూయ యాచితే తు తదర్ధకమ్॥' ఇతి వచనప్రామాణ్యాద్వాఞ్ఛాం యాచకస్యాభీష్టం కలయన్నపి జానన్నపి యః ఏతద్యాచనానన్తరం దాస్యామీతి అర్థివాచోఽవసరం సహతే ప్రతీక్షతే తం ధిగస్తు సోఽధమః। వాచ్ఛాం జ్ఞాత్వాపి ప్రార్థనానన్తరం దాస్యామీతి విచారయతి సోఽధమ ఇతి కిం వాచ్యమ్। తస్మాదయాచితమేవ దేయమితి భావః। ఏషామ్, 'కస్య చ వర్తమానే' (౩।౨।౬౭) ఇతి షష్ఠీ। అభీప్సితమ్ 'మతిబుద్ధి—' (౩।౨।౧౧౮) ఇతి వర్తమానే క్తః। కలయన్నితి హేతౌ శతా॥౮౩॥

ప్రాపితేన చటుకాకువిడమ్బం లమ్భితేన బహుయాచనలజ్జామ్।

అర్థినా యదఘమర్జతి దాతా తన్న లుమ్పతి విలమ్బ్య దదానః॥౮౪॥

ప్రాపితేనేతి॥ దాతా అర్థినా కృత్వా యదఘం పాతకమర్జతి విలమ్బ్య చిరాద్దదానో దాతా తత్పాతకం న లుమ్పతి పరిమార్ష్టుం న శక్నోతి। అధికస్య సుకృతస్య కా కథేత్యర్థః। కింభూతేనార్థినా— చటు ప్రియవాక్యం, కాకు దీనవాక్యం, తాభ్యాం విడమ్బం పరాభవం ప్రాపితేన స్వస్య ప్రియం దైన్యం చ వాదితేన। తథా,—బహు అనేకవారం యాచనం, తేన కృత్వా యా లజ్జా తామపి లమ్భితేన ప్రాపితేన। ప్రియవచనాద్యవాదయిత్వైవ ఝటిత్యర్థినే

దేయం, అన్యథా పాతకం స్యాదితి భావః। అర్ఘతి, 'అర్ఘ అర్ఘనే' భ్వాదిః, 'అర్ఘక్ అర్ఘనే' చురాదిః॥౮౪॥

యత్ర్పదేయముపనీయ వదాన్యైర్దీయతే సలిలమర్థిజనాయ।

సార్థనోక్తివిఫలత్వవిశఙ్కాత్రాసమూర్చ్ఛదపమృత్యుచికిత్సా॥౮౫॥

యదితి॥ వదాన్యైర్బహుప్రదైః ప్రదేయం దాతవ్యం వస్తు ఉపనీయ సమీపే సంస్థాప్య అర్థిజనాయ యత్సలిలం దీయతే దేయసంకల్పార్థముదకమర్థిహస్తే ప్రక్షిప్యతే సా సలిలదానరూపా క్రియా అర్థనోక్తిర్యాచనవచనం తస్య విఫలత్వవిశఙ్కా వైఫల్యే విశఙ్కా తయా జాతస్త్రాసస్తర్కజన్యం భయం తేన మూర్చ్ఛన్నతిశయేన వర్ధమానోఽపమృత్యురకాలమరణం తస్య చికిత్సా ప్రతిక్రియా। సలిలదానేన యాఞ్చాసాఫల్యనిశ్చయాత్ 'మరణే యాని చిహ్నాని తాని చిహ్నాని యాచకే' ఇతి వచనప్రమాణకో యాఞ్చావైఫల్యశఙ్కాజన్యోఽపమృత్యుః శామ్యతీత్యర్థః। మూర్చ్ఛతోఽపమృత్యుః సలిలప్రక్షేపేణ శామ్యతి। అర్థిన్యుపస్థితే దానవిధిసిద్ధయే జలానయనవిలమ్బోఽపి న కర్తవ్య ఇతి భావః॥౮౫॥

అర్థినే న తృణవద్ధనమాత్రం కిం తు జీవనమపి ప్రతిపాద్యమ్।

ఏవమాహ కుశవజ్జలదాపీ ద్రవ్యదానవిధిరుక్తివిదగ్ధః॥౮౬॥

అర్థిన ఇతి॥ 'కుశవత్సలిలోపేతం దానం సంకల్పపూర్వకమ్' ఇతి వచనాద్దర్భసహితం జలం దాత్రార్థినే దాపయతీతి దర్భసహితజలదానే దాతారం ప్రయోజయతీతి కుశవజ్జలదాపీ ఉక్తివిదగ్ధః శ్లేషోక్తిచతురశ్చ ద్రవ్యదానవిధిర్ధనదానప్రకారస్య జ్ఞాపకం యచ్ఛాస్త్రం స ఏవమాహ బ్రూతే। ఏవం కిమ్—దాత్రా అర్థినే తృణవత్తృణమివ ధనమాత్రం కేవలం ధనం న ప్రతిపాద్యమభిలాషమకృత్వా న దేయం, కిం తు జీవనమపి ప్రాణా అపి తృణవద్దేయాః। తృణదాన ఇవ ప్రాణదానేఽపి కోఽపి విచారో న కార్యః। అథ చ తృణం దర్భస్తద్యుక్తం కేవలం ధనం న దేయమ్, కింతు జీవనమపి ఉదకమపి దేయమితి బ్రూతే। అత ఏవోక్తివిదగ్ధః। అర్థినే ప్రాణా అపి తృణవద్దేయాః కిమన్యదితి భావః॥౮౬॥

పఙ్కసంకరవిగర్హితమర్ఘం న శ్రియః కమలమాశ్రయణాయ।

అర్థిపాణికమలం విమలం తద్వాసవేశ్మ విదధీత సుధీస్తత్॥౮౭॥

పఙ్కేతి॥ పఙ్కస్య సంకరేణ సంబన్ధేన విగర్హితం నిన్దితం కమలం శ్రియో లక్ష్మ్యాః సంపదశ్చ ఆశ్రయణాయార్థం యోగ్యం న భవతి। పఙ్కిలస్థానం కేనాపి నాశ్రీయతే, అథ చాన్యదపి పాతకసంబన్ధనిన్దితం స్థానమాశ్రయయోగ్యం న భవతి। తత్తస్మాత్ సుధీర్విద్వాన్ విమలం మలపఙ్క (వర్జితమ్) పాతకరహితం చార్థిపాణికమలం తస్యా లక్ష్మ్యాః సంపదశ్చ వాసవేశ్మ వసతిగృహం విదధీత కుర్యాత్। విదుషా సంపదర్థిభ్యో దేయేత్యర్థః। అన్యేనాపి విదుషోజ్జ్వలం దేవాయతనం క్రియతే॥౮౭॥

యాచమానజనమానసవృత్తేః పూరణాయ బత జన్మ న యస్య।

తేన భూమిరతిభారవతీయం న ద్రుమైర్న గిరిభిర్న సముద్రైః॥౮౮॥

యాచమానేతి॥ యస్య పురుషస్య జన్మ ఉత్పత్తిర్యాచమానస్య జనస్య మానసవృత్తేర్మనోరథస్య పూరణాయ సమర్థా న భవతి తేన పుంసా ఇయం భూమిరతిభారవతీ బత కష్టమ్। న ద్రుమైః, న గిరిభిః, న సముద్రైః భారవతీ। తేన పుంసా యావాన్ భూమేర్భారః, తావాన్ వృక్షాదిభిర్న। ఏతే తు క్వచిత్పుష్పాదినా ఔషధాదినా రత్నాదినా చోపకుర్వన్తి, న త్వదాతా। తస్మాద్యాచకాభిలాషపూరణం కరణీయమితి భావః॥౮౮॥

మా ధనాని కృపణః ఖలు జీవంస్తృష్ణయార్పయతు జాతు పరస్మై।

తత్ర చైష కురుతే మమ చిత్రం యత్తు నార్పయతి తాని మృతోఽపి॥౮౯॥

మేతి॥ కృపణోఽతిలుబ్ధో జీవన్ తృష్ణయాతిలోమేన పరస్మై అర్థినే జాతు కదాచిదపి ధనాని ఖలు నిశ్చితం మార్పయతు మాస్మ దాత్। జీవిత్వా లోభసద్భావాన్న దదాతీత్యత్ర నాశ్చర్యమ్, మృతోఽప్యేష కృపణో యత్తు పునః తాని ధనాని నార్పయతి న ప్రయచ్ఛతి తత్ర చ తత్ర పునః తత్రైవ వా విషయే మమ చిత్రమాశ్చర్యం కురుతే, మృతస్యాపి లోభసద్భావాత్। అథ చ మృతః సన్నయం కృపణః ధనాని నృపసంబన్ధీని రాజాయత్తాని నార్పాణి కరోతి నార్పయతి తత్రాశ్చర్యమ్। యో జీవన్ కస్మైచిన్న దదాతి స మృతోఽపి రాజ్ఞే దదాతీత్యాశ్చర్యమ్। తస్మాద్యావజ్జీవతి తావద్దాతవ్యం మృతే రాజా నేష్యతీతి భావః॥౮౯॥

మామమీభిరిహ యాచితవద్భిర్దాతృజాతమవమత్య జగత్యామ్।

యద్యశో మయి నివేశితమేతన్నిష్క్రయోఽస్తు కతమస్తు తదీయః॥౯౦॥

మామితి॥ ఇహ జగత్యాం భూలోకే దాతృజాతం వదాన్యమాత్రమవమత్యానాదృత్య మాం యాచితవద్భిర్యాచమానైరమీభిరిన్ద్రాదిభిః మయి యద్యశో నివేశితమ్। ఇన్ద్రాదయో యస్య యాచకా జాతా ఇత్యసాధారణ్యేన మమ కీర్తిః కృతా ఏతస్యాః కీర్తేర్నిష్క్రయో వినిమయః తదీయ ఇన్ద్రాదిసంబన్ధీ కతమస్తు కః పునః పదార్థః అస్తు భవతు। ఇన్ద్రాదిభిః పూర్వమన్యః కోఽపి చేదయాచిష్యత తేన చ తేభ్యః కించిచ్చేదదాస్యత తర్హి తదేవ వస్తు కీర్తివినిమయం సమభవిష్యత్, న త్వేవమిత్యేతత్కీర్తితుల్యమేతేభ్యో వితరణీయం వినిమయం వస్తు నాస్తీతి భావః। యదేతద్యశ ఇతి వా। ఖర్లోకే వర్తమానం కల్పవృక్షాదిదాతృవర్గమితి వా। దానం తావత్తిష్ఠతు, యశోవితరణస్య మూల్యమపి దాతవ్యమిత్యర్థః॥౯౦॥

లోక ఏష పరలోకముపేతా హా విహాయ నిధనే ధనమేకః।

ఇత్యముం ఖలు తదస్య నినీషత్యర్థిబన్ధురుదయద్దయచిత్తః॥౯౧॥

లోక ఇతి॥ ఏష లోకో నిధనే మరణే ప్రాప్తే ధనం విహాయ ఏక ఏవాసహాయ ఏవ పరలోకముపేతా గమిష్యతి హా కష్టమ్। ఇతి హేతోః ఖలు నిశ్చితముదయన్తీ ఉదితా దయా యస్మిన్నేవంభూతం చిత్తం మనో యస్య సోఽర్థిబన్ధుర్యాచకలక్షణః సుహృదస్య దాతుర్లోకస్య తద్ ధనమముం పరలోకం పరలోకగతం జనం వా నినీషతి నేతుమిచ్ఛతి। 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షే వా। అర్థినే దత్తం పరలోకే తదధికముపతిష్ఠత ఇత్యర్థః। అన్యోఽపి బన్ధుః పూర్వస్థానం త్యక్త్వా స్థానాన్తరం ప్రత్యేకాకిన ఏవ గచ్ఛతః సుహృదో ధనాది తత్స్థానం ప్రాపయతి। ఉపేతా, 'ఇణ్ గతౌ' లుట్ తృజ్వా। ద్వికర్మకః॥౯౧॥

దానపాత్రమధమర్ణమిహైకగ్రాహి కోటిగుణితం దివి దాయి।

సాధురేతి సుకృతైర్యది కర్తుం పారలౌకికకుసీదమసీదత్॥౯౨॥

దానేతి॥ ఇహ భువి ఏకగ్రాహి ఏకత్వసంఖ్యాయుక్తం దేయం వస్తు గృహ్ణాతి తచ్ఛీలం దివి స్వర్గే కోటిగుణితం కోటిపరిమితం దాయి దదాతి దాస్యతి వా ఏవంశీలం దానపాత్రం అధమర్ణం యాచకలక్షణం ఋణగ్రహీతారం సుకృతైః పుణ్యైః కృత్వా పారలౌకికం

స్వర్లోకభవం కుసీదం వృద్ధిజీవికామసీదదవినశ్వరం కర్తుం యది ఏతి ప్రాప్నోతి జానాతి వా తర్హి సాధుః సజ్జన ఏవ ఏతి నాన్యః। ఏవంవిధం దానపాత్రం సాధువ్యతిరేకేణ కేనాపి న లభ్యతే। లబ్ధే చ తస్మిన్నాధునా చిరకాలం స్వర్గే స్థీయతే। తస్మాద్యాచకమనోరథః పూరణీయ ఇతి భావః। కుసీదమసీదత్కర్తుం సాధుర్యద్యేతి తర్హి సుకృతైః కృత్వా, నాన్యేన ప్రకారేణేతి వా। అన్యోఽధమర్ణో ద్విగుణాదధికం న దదాతి దానపాత్రమధమర్ణస్తు వార్ధుషిక ఏకగుణం గృహీత్వా కోటిపరిమితం దదాతి, తతశ్చైతాదృశమధమర్ణ సాధురేవ సుకృతైరేవ ప్రాప్నోతి నాన్యోఽన్యేన వోపాయేనేతి వా। 'కుసీదం వృద్ధిజీవికా' ఇత్యమరః। దాయి, 'భవిష్యతి గమ్యాదయః' (౩।౩।౩) ఇతి భవిష్యదర్థే ణినిః, 'ఆవశ్యకాధమర్ణ్యయోః -'(౩।౩।౧౭౦) ఇత్యాధమర్ణ్యే వా। తద్యోగే 'అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోః' (౨।౩।౭౦) ఇతి షష్ఠీనిషేధాత్ కోటిగుణితమితి కర్మణి ద్వితీయా। పారలౌకికమ్, అధ్యాత్మాదిషు 'లోకోత్తరపదాచ్చ' ఇతి వక్తవ్యాట్ఠని అనుశతికాదిపాఠాదుభయపదవృద్ధిః॥౯౨॥

ఏవమాది స విచిన్త్య ముహూర్తం తానవోచత పతిర్నిషధానామ్।

అర్థిదుర్లభమవాప్య సహర్షాన్ యాచ్యమానముఖముల్లసితశ్రి॥౯౩॥

ఏవమితి॥ స నిషధానాం పతిర్నల ఏవమాది 'జీవితావధి-' (౫|౮౧) ఇత్యేవంప్రభృతి ముహూర్తం క్షణం విచిన్త్య విచార్య తానిన్ద్రాదీనవోచత। కింభూతాన్-అర్థినాం దుర్లభం యాచ్యమానస్య యజమానస్య ముఖముల్లసితశ్రి ఉదితశోభమవాప్య సహర్షాన్। యాచకైర్దాతా విప్రసన్నముఖో దుర్లభః, తం తు ప్రసన్నముఖమవాప్య కార్యసిద్ధిర్భవిష్యతీతి సహర్షైజతమిత్యర్థః॥౯౩॥

నాస్తి జన్యజనకవ్యతిభేదః సత్యమన్నజనితో జనదేహః।

వీక్ష్య వః ఖలు తనూమమృతాదం దృఙ్నిమజ్జనముపైతి సుధాయామ్॥౯౪॥

నాస్తీతి॥ జన్యజనకయోః కార్యకారణయోః వ్యతిభేదోఽతిశయితో భేదో నాస్తి, తథా—జనస్య దేహః అద్యత ఇత్యన్నం భక్ష్యం తేన జనితో జన్యః, ఇత్యుభయమపి సత్యమ్। ఉభయత్రాపి సువర్ణజన్యం కుణ్డలం దృష్టాన్తః। ఖలు యస్మాత్ అమృతమత్తి భక్షయతీత్యమృతాదం వో యుష్మాకం తనూం వీక్ష్య మమ దృక్ సుధాయామమృతే నిమజ్జనముపైతి। అమృతమజ్జనేన యథా సుఖం భవతి తథా భవద్దర్శనేనేతి। యతో భవన్తోఽమృతభక్షిణః। అత్ర పూర్వోక్త ఏవ హేతుః। యద్వా, అన్నజన్యో జనదేహః, అ (నా) స్తి జన్యజనకయోర్భేదో యస్మిన్నసౌ

నాస్తిజన్యజనకభేదః। అన్నాదభిన్న ఏవేతి సత్యమ్। యస్మాదిత్యాది పూర్వవత్। యద్వా, అన్నజన్యో జనదేహః, అస్తి జన్యజనకయోర్వ్యతిభేదో యస్మిన్నసావస్తిజన్యజనకవ్యతిభేదః ఏవంవిధో న భవతి కిం త్వన్నాదభిన్న ఏవ। ఏతత్సత్యమ్। యస్మాదిత్యాది పూర్వవత్। పూర్వవ్యాఖ్యానాదేతద్వ్యాఖ్యానం జ్యాయః। 'అమృతాదామ్' ఇతి పాఠే అదిత్యస్య హలన్తత్వాదాపి తనూమిత్యస్య విశేషణత్వేన యోజనా। 'నాస్తి-' ఇతి అస్తిక్షీరాది (వదస్తి) నా సమాసం విధాయ పశ్చాన్నశబ్దేన సమాసః। అమృతాదమ్, అమృతాదామితి 'అదోఽనన్నే' (౩।౨।౬౮) ఇతి విట్॥ ౯౪॥

మత్తపః క్వ ను తను క్వ ఫలం వా యూయమీక్షణపథం వ్రజథేతి।

ఈదృశం పరిణమన్తి పునర్నః పూర్వపూరుషతపాంసి జయన్తి॥౯౫॥

మత్తప ఇతి॥ తను అత్యల్పం మమ తపః క్వ ను? అదృశ్యా అపి యూయమీక్షణపథం దృష్టిగోచరం వ్రజథేతి ఫలం వా క్వ? అపి త్వసంభావితమేతత్। బహుతపోలభ్యస్య ఫలస్యాల్పేనైవ తపసా దుర్లభత్వాత్। తర్హీదం ఫలం కథమిత్యత ఆహ—ఈదృశం భవద్దర్శనలక్షణం ఫలం పరిణమన్తి జనయన్తి భవద్దర్శనఫలరూపేణ వా పరిణతాని ఏతదాకారకాణి నోఽస్మాకం పూర్వపూరుషాణాం పిత్రాదీనాం తపాంసి తదుపార్జితాని పుణ్యాని పునః జయన్తి సర్వోత్కర్షేణ వర్తన్తే। మత్పూర్వజపుణ్యైర్భవద్దర్శనం జాతమితి భావః। జయన్తి సర్వోత్కర్షేణ వర్తమానాని తపాంసి పునరీదృశం పరిణమన్తీతి వా। 'ఈదృశాన్యపి దదన్తి' ఇతి క్వచిత్పాఠః। తత్ర 'ఫల' శబ్దస్య విభక్తివిపరిణామేనేదృశాన్యపి దుర్లభాన్యపి ఫలాని నోఽస్మభ్యం దదన్తి తాని పూర్వపూరుషతపాంసి పునర్జయన్తీతి వ్యాఖ్యా। 'పరిణమన్తి ఫలం నః' ఇతి కేచిత్। తత్ర ఈదృశం భవద్దర్శనలక్షణం ఫలం పరిణమన్తీతి వ్యాఖ్యా। దదన్తి, 'వా నపుంసకస్య' (౭।౧।౭౯) ఇతి శతుర్నుమ్। 'అస్మదో ద్వయోశ్చ' (౧।౨।౫౯) ఇత్యేకత్వే 'నః' ఇతి షష్ఠీచతుర్థీబహువచనస్య నసాదేశః॥౯౫॥

ప్రత్యతిష్ఠిపదిమాం ఖలు దేవీం కర్మ సర్వసహనవ్రతజన్మ।

యూయమప్యహహ పూజనమస్యా యన్నిజైః సృజథ పాదపయోజైః॥౯౬॥

ప్రతీతి॥ సర్వసహనం వ్రతం సర్వభారాదిసహనలక్షణో నియమః తస్మాజన్మోత్పత్తిర్యస్య ఏవంవిధం కర్మ వ్యాపారః సుకృతరూపం కర్తృం ఇమాం భూమిం ఖలు నిశ్చయేన దేవీం ప్రత్యతిష్ఠిపత్ ప్రతిష్ఠాపయామాస। 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షాయాం వా। 'సర్వంసహా వసుమతీ'

ఇత్యభిధానాద్భూమేః సర్వసహత్వమ్, తత స్తేన సుకృతేన తస్యా దేవీత్వం కృతమిత్యర్థః। తత్ర ప్రమాణమాహ—'అహహ' ఆశ్చర్యే। యత్ యూయమపి దిఙ్మయా అపి భూమిమస్పృశన్తోఽపి నిజైః స్వీయైః పాదపయోజైః చరణకమలైః కృత్వా అస్యా భూమేః పూజనం సృజథ కురుథ। భవన్తో యత్పూజాం కుర్వన్తి సా దేవ్యేవేతి భవద్భిర్దేవీత్వేన ప్రతిష్ఠాపితేయమ్। సర్వాపరాధసహాఽపి దేవత్వం లభతే పూజాం చ। పృథివ్యామాగమనే కిం కారణమితి ప్రశ్నభావః। ప్రత్యతిష్ఠిపత్, ణౌ చఙి 'తిష్ఠతేరిత్' (౭।౪।౫) ఇతీకారః॥౯౬॥

జీవితావధి కిమప్యధికం వా యన్మనీషితమితో నరడిమ్భాత్।

తేన వశ్చరణమర్చతు సోఽయం బ్రూత వస్తు పునరస్తు కిమీదృక్॥౯౭॥

జీవితేతి॥ జీవితమవధిర్మర్యాదా యస్య తత్ ప్రాణపర్యన్తం ప్రాణేభ్యోఽప్యధికం వా యత్కిమపి వస్తు ఇతో మల్లక్షణాత్ నరడిమ్భాన్మనుష్యబాలకాద్భవద్భిర్మనీషితమభిలషితమ్। సోఽయం నృబాలో వో యుష్మాకం చరణం తేన వస్తునార్చతు పూజయతు। ఈదృగ్వస్తు కిం పునః అస్తు బ్రూత। వాక్యార్థః కర్మ। బాలోఽప్యహం ప్రాణాధికమపి దాస్యామి, యాచనే శఙ్కా న కార్యా, ఈప్సితం చ కథనీయమితి భావః। చరణద్వయపూజనే సామర్థ్యాభావాచ్చరణమిత్యేకవచనేన వినీతత్వం సూచితమ్। అర్చతిర్భ్వాదిః॥౯౭॥

ఏవముక్తవతి వీతవిశఙ్కే వీరసేనతనయే వినయేన।

వక్రభావవిషమామథ శక్రః కార్యకైతవగురుర్గిరమూచే॥౯౮॥

ఏవమితి॥ అథ కార్యే కైతవగురుః కపటాచార్యో బృహస్పతిర్వా శక్రః నలం ప్రతి స్వీయాననలాదీనపి ప్రతి వక్రభావేన వక్రత్వేన వక్రోక్త్యా కుటిలాభిప్రాయేణ చ విషమాం దుష్టాం దుర్బోధాం చ గిరమూచే। కస్మిన్సతి–వీతా గతా విరుద్ధా వివిధా వా శఙ్కా యస్మాత్ విరుద్ధమనేకం వా కిం యాచయిష్యన్తీతి త్యక్తభయే వీరసేనతనయే నలే వినయేన వినీతత్వేన ఏవం పూర్వోక్తముక్తవతి సతి॥౯౮॥

పాణిపీడనమహం దమయన్త్యాః కామయేమహి మహీమిహికాంశో!।

దూత్యమత్ర కురు నః స్మరభీతిం నిర్జితస్మర! చిరస్య నిరస్య॥౯౯॥

పాణీతి॥ హే మహీమిహికాంశో మహీ పృథ్వీ తస్యాం మిహికాంశో చన్ద్ర నల! సర్వే వయం దమయన్త్యాః పాణిపీడనం వివాహః, తల్లక్షణం మహముత్సవం కామయేమహి ఇచ్ఛామః। కాన్త్యా వశితయా చ నితరాం జితః స్మరో యేన తత్సంబుద్ధిః। చిరస్య చిరకాలం స్మరాద్భీతిం భయం నిరస్య విరహజన్యం దుఃఖం విహాయ అత్ర భైమీవివాహోత్సవే విషయే నోఽస్మాకం దూత్యం కురు। సా యథాఽస్మాన్ వృణీతే తథా ప్రయత్నం కుర్విత్యర్థః। జితస్మరస్యాత్తవ తతో భీతిర్న। అతిసున్దరస్య తవ దేవదూతత్వాద్భైమీం ప్రతి దూత్యం యుక్తం నాన్యం ప్రతి। అథ చ స్వీయానపి వఞ్చయతి—అహం దమయన్త్యాః పాణిపీడనం కామయే। కింభూతమ్— మహ ఉత్సవోఽస్త్యస్మిన్నితి మహి। నోఽస్మాకం చతుర్ణాం మధ్యే మమ దూత్యం కురు, న త్వేషామ్। త్వం స్మరభీతిం నిరస్య త్యజ యస్మాన్నిర్జితస్మర। నిరస్య, అస్యతేర్లోడన్తమ్। దూత్యం కురు, చిరస్మ విలమ్బమితి యావత్, నిరస్య త్యజేతి వా। దూత్యే విలమ్బో న కార్య ఇత్యర్థః। భీతిం స్మర జానీహి దూత్యాకరణే విలమ్బే వా మత్తః శాపాదిభీతిః స్మరణీయా। భీతిమ్, కర్మత్వవివక్షయా షష్ఠ్యభావః। 'నః' పక్షే 'అస్మదో ద్వయోశ్చ' (౧/౨/౫౯) ఇత్యేకత్వే బహువచనమ్॥౯౯॥

అస్మిన్విషయే రాజాన్తరం యాచ్యతాం, న త్వహమిత్యాశఙ్క్యాహ—

ఆసతే శతమధిక్షితి భూపాస్తోయరాశిరసి తే ఖలు కూపాః।

కిం గ్రహా దివి న జాగ్రతి తే తే భాస్కరస్య కతమస్తులయాస్తే॥౧౦౦॥

ఆసత ఇతి॥ హే నల! అధిక్షితి పృథివ్యాం శతం బహుసంఖ్యాకా భూపాః రాజాన ఆసతే తిష్ఠన్తి। పరం భూపత్వే తుల్యేఽపి త్వమౌదార్యాదిగుణబాహుల్యాన్మహాశయత్వాత్ తోయరాశిః సముద్రోఽసి। తే భూపాః ఖలు నిశ్చితం కూపా అగాధతాభావాత్। సముద్రాపేక్షయా కూపా యథా హీనాః, తథా త్వదపేక్షయాఽన్యే రాజాన ఇతి। తస్మాన్న యాచితా ఇతి భావః। ఆధిక్యమేవ సమర్థయతే–దివి స్వర్గే తేఽనేకసంఖ్యాకాః ప్రసిద్ధాశ్చన్ద్రాదయో గ్రహా న జాగ్రతి స్ఫురన్తి కిమ్, అపి తు ప్రకాశన్త ఏవ। పరం గ్రహత్వే సత్యపి భాస్కరస్య తులయా సామ్యేన కతమో గ్రహః పునరాస్తే, అపి తు సూర్యసదృశో గ్రహమధ్యే కోఽపి నాస్తి తథా త్వత్సదృశోఽన్యో భూపో న విద్యతే, అతస్త్వమేవ యాచ్యస ఇత్యర్థః। 'భాస్కరస్య కతమస్తు తులాస్తే' ఇతి పాఠే భాస్కరస్య తులా సమానః కతమ ఆస్తే, అపి తు న కోఽపి। అధిక్షితి, సప్తమ్యర్థేఽవ్యయీభావః॥౧౦౦॥

విశ్వదృశ్వనయనా వయమేవ త్వద్గుణామ్బుధిమగాధమవేమః।

త్వామిహైవమనివేశ్య రహస్యే నిర్వృతిం నహి లభేమహి సర్వే॥౧౦౧॥

విశ్వేతి॥ విశ్వం పశ్యన్తి విశ్వదృశ్వాని సర్వసాక్షీణి నయనాని యేషామేవంభూతా యతస్తస్మాద్వయమేవాగాధం గమ్భీరం త్వద్గుణామ్బుధిం త్వద్గుణసముద్రమవేమో జానీమః। త్వద్గుణసముద్రం జ్ఞాతుం నాన్యస్య సామర్థ్యం విశ్వదృశ్వనయనత్వాభావాదిత్యర్థః। సర్వే వయమిహ భైమీపాణిగ్రహణలక్షణే రహస్యే గోప్యేఽర్థే ఏవం దూతత్వప్రకారేణ త్వామనివేశ్య దూతత్వమప్రాప్య నిర్వృతిం పరమం సుఖం నహి నైవ లభేమహి ప్రాప్నుమః। 'ఇహైకమ్' ఇతి పాఠే ఏకం త్వామనివేశ్యానియుజ్యేత్యర్థః। త్వత్సదృశోఽన్యో నాస్తి, ఇత్యతో దూత్యే నియో (యు)జ్యసే, న కరిష్యసి చేచ్చాపం దాస్యామ ఇతి భావః। అయమేవ వక్రభావః। వయమపి గుణసముద్రమగాధమేవ జానీమః, అత ఏవ గాహితుమసమర్థా ఇతి భావః। సర్వదర్శిభిరస్మాభిస్త్వద్గుణసముద్రో న దృష్ట ఇతి వా। సర్వే ఇతి పూర్వశ్లోకే కృతామపి సహచరవఞ్చనాం గోపాయతి। దృశ్వ ఇతి, దృశేః క్వనిప్॥౧౦౧॥

శుద్ధవంశజనితోఽపి గుణస్య స్థానతామనుభవన్నపి శక్రః।

క్షిప్రురేనమృజుమాశు సపక్షం సాయకం ధనురివాజని వక్రః॥౧౦౨॥

శుద్ధేతి॥ శక్రో ధనురివ వక్రోఽజని క్రూరః కుటిలశ్చ జాతః। కింభూతః శక్రో ధనుశ్చ—శుద్ధవంశజనితోఽపి విశిష్టకశ్యపకులోత్పన్నోఽపి దృఢవేణుజనితోఽపి చ, గుణస్య వివేకవీర్యౌదార్యాదేః మౌర్వ్యాశ్చ స్థానతామాశ్రయతామనుభవన్ శ్రయన్నపి ఆశ్రయో భవన్నపి। ఋజుం శుద్ధాశయమవక్రం చ సమక్షం లోకపాలాంశసంభూతత్వాత్, యజ్ఞే హవిర్దానాద్వా సపక్షం మిత్రం భైమీప్రాప్తిరూపసమానసాధ్యత్వాదపి మిత్రం పక్షసహితం చ సాయకమిత్ర ఏనం నలం క్షిప్నుః ప్రేరయితుకామః ప్రతారయితుకామః త్యక్తుకామశ్చ। ఉత్తమవంశజస్య గుణాశ్రయస్య చ వక్రత్వం విరుద్ధతి 'అపి' శబ్దో విరోధద్యోతకౌ। 'అథాస్త్రియామ్। ధనుశ్చాపౌ' ఇత్యమరోక్తేః 'ధనుః' శబ్దః పుంలిఙ్గోఽపి। క్షిప్నుః 'త్రసిగృధి–' (3।౨।౧౪౦) ఇతి క్నుః। తద్యోగే 'న లోకా-' (౨।3।౬౯) ఇతి న షష్ఠీ॥౧౦౨॥

తేన తేన వచసైవ మఘోనః స స్మ వేద కపటం పటురుచ్చైః।

ఆచరత్తదుచితామథ వాణీమార్జవం హి కుటిలేషు న నీతిః॥౧౦3॥

తేనేతి॥ ఉచ్చైరతితరాం పటుః ప్రాజ్ఞః శ్లేషవక్రోక్త్యాదిచతురః స నలో మఘోన ఇన్ద్రస్య తేన తేన 'పాణిపీడనమహం–' (నై౦ ౫।౯౯), 'త్వామిహైవమనివేశ్య' (నై౦ ౫।౧౦౧) ఇత్యాదివచసైవ కపటం వేద స్మ జానాతి స్మ। అథ తదుచితాం కపటయోగ్యాం వాచమాచరదూచే। ఇన్ద్రేణ తథోక్తేఽపి నలః కథముక్తవానిత్యత ఆహ—హి యస్మాత్ కుటిలేషు పురుషేషు ఆర్జవమకాపట్యం నీతిర్న భవతి, కింతు కపటిషు కపటినైవ భవితవ్యమితి న్యాయః। 'వ్రజన్తి తే మూఢధియః పరాభవం భవన్తి మాయావిషు యే న మాయినః' (కిరాం ౧।30) ఇతి భారవ్యుక్తేః నలేనాపి కపటిత్వమఙ్గీకృతం యుక్తమిత్యర్థః॥౧౦3॥

సేయముచ్చతరతా దురితానామన్యజన్మని మయ్యైవ కృతానామ్।

యుష్మదీయమపి యా మహిమానం జేతుమిచ్ఛతి కథాపథపారమ్॥౧౦౪॥

సేయమితి॥ హే దేవాః। సేయమన్యజన్మని జన్మాన్తరే మయ్యైవ కృతానాం 'న తు పూర్వజైః' దురితానాముచ్చతరతా అతితరాం శ్రేష్ఠతా। సా కా—యా కథాపథస్య కథనమార్గస్య పారం పరతీరం కథాపథం పారయతి సమాప్తిం నయతి వాగగోచరం యుష్మదీయం యౌష్మాకీణమపి మహిమానం మాహాత్మ్యం జేతుమతిక్రామయితుమిచ్ఛతి అభిలష్యతి ఆజ్ఞారూపం మాహాత్మ్యం అకరణేన విరుద్ధభాషణేన చ వినాశయితుం వాఞ్ఛతి భవదాజ్ఞాఽకరణీయా దూషణీయా చేతి బుద్ధిరుత్పన్నేత్యర్థః। భవదాజ్ఞా సుకృతేన వినా కర్తుం న శక్యతే, తత్తు మమ న విద్యత ఇతి భావః। అథ చ మహీ ఉత్సవవాన్యః స చాసౌ మానోఽహఙ్కారశ్చ భైమీప్రాప్త్యహఙ్కారం పరాభవితుం యా వాఞ్ఛతి సేయం మయ్యైవాన్యజన్మని కృతానాం దురితానామశుభకర్మణాముఞ్చతరతా సామర్థ్యాతిశయః। భవదహఙ్కారఖణ్డనే శక్తోఽస్మి తస్మాద్భైమీచ్ఛా న కార్యా ఇతీన్ద్రకపటోచితో వివక్షితోఽర్థః॥౧౦౪॥

విత్థ చిత్తమఖిలస్య న కుర్యాం ధుర్యకార్యపరిపన్థి తు మౌనమ్।

హ్రీర్గిరాస్తు వరమస్తు పునర్మా స్వీకృతైవ పరవాగపరాస్తా॥౧౦౫॥

విత్థేతి॥ యూయం యద్యపి విశ్వసాక్షిత్వాదఖిలస్య సర్వస్య చిత్తం విత్థ జానీథ మయ్యైతన్న కియత ఇతి, తథాపి ధుర్యాణాం శ్రేష్ఠానాం కార్యపరిపన్థి కార్యప్రతికూలం భైమీప్రాప్తి-లక్షణప్రధానకార్యవిరోధి వా మౌనం తు పునః న కుర్యామ్ జ్ఞాతేఽపి మమాభిప్రాయే మౌనం యుక్తం న। తదేవాహ—న కరోమీతి నిష్ఠురవచనభాషణరూపా హ్రీర్లజ్జా వరం మనాగస్తు వరమ్।

మౌనిత్వాదపరాస్తాఽనిరాకృతా పరస్య వాక్ 'అప్రతిషిద్ధమనుమతం భవతి' ఇతి న్యాయాత్ స్వీకృత్రైవ పునరాత్మ భూత్। తస్మాద్భవద్భిర్ఞ్జాతేఽపి మయా స్పష్టః ప్రతిషేధః క్రియత ఇతి భావః। 'ఛన్దసి పరిపన్థిపరిపరిణౌ పర్యవస్థాతరి' ఇతి చ్ఛన్దస్యేవ నిపాతితః, తథాపి మహాకవిప్రయోగాద్భాషాయామపి సాధుః। 'ప్రత్యర్థిపరిపన్థినః' ఇత్యమరః। 'అనుపస్థితపరిపన్థిభిః' ఇత్యుదయనాచార్యః। యద్వా, –పరితః పన్థయతి ఆవృణోతి కార్యం తచ్ఛీలః పరిపన్థీ ఇతి ణినౌ సమర్థనీయమ్। ఖరే విశేషాన్నిపాతవైయర్థ్యం న శక్యమ్। 'విత్త' ఇతి పాఠే లోట్॥౧౦౪॥

యన్మతౌ విమలదర్పణికాయాం సంముఖస్థమఖిలం ఖలు తత్త్వమ్।

తేఽపి కిం వితరథేదృశమాజ్ఞాం యా న యస్య సదృశీ వితరీతుమ్॥౧౦౬॥

యదితి॥ యేషాం యుష్మాకం మతౌ బుద్ధావేవ విమలాయాం నిర్మలాయాం దర్పణికాయాం ఖలు నిశ్చితమఖిలం తత్త్వం యథార్థం కరణీయాకరణీయం వస్తు సంముఖస్థం ప్రత్యక్షం స్ఫురద్రూపమ్, తేఽపి ఈదృశా అపి యూయం ఈదృశమేవంవిధాం తామాజ్ఞాం తస్మై మహ్యం కిం వితరథ దత్థ! తాం కామ్—యాజ్ఞా యస్య యస్మై వితరీతుం దాతుం సదృశీ యుక్తా న। యో భైమ్యాః కాముకోఽతిసున్దరశ్చ తస్మై భైమీదూత్యం కుర్విత్యాజ్ఞా దాతుం నైవ యుక్తేతి భావః॥౧౦౬॥

యామి యామిహ వరీతుమహో తద్దూతతాం ను కరవాణి కథం వః।

ఈదృశాం న మహతాం బత జాతా వఞ్చనే మమ తృణస్య ఘృణాపి॥౧౦౭॥

యామీతి॥ ఇహ అస్మిన్సమయే మార్గే వా యాం వరీతుమహం యామి। 'అహో' సోపహాసమాశ్చర్యే సంబోధనే వా। వో యుష్మత్సంబన్ధి తద్విషయాం దూతతాం పునః కథం కరవాణి, అపి తు న కుర్యామ్। ఈదృశాం దిక్పాలానాం మహతామత్రభవతాం తృణస్య తృణప్రాయస్యాతిహీనస్య నలస్య మమ వఞ్చనే ప్రతారణే విషయే ఘృణా కృపా జుగుప్సా వా న జాతా నోత్పన్నా? 'బత' ఖేదే। మహతాం కృపయా భవితవ్యమ్। మహద్భిర్మహానేవ ప్రతారయితుం యుక్తః, న లఘీయాన్, తస్యాయోగ్యత్వాదితి 'అపి' శబ్దార్థః। కపటోక్తిశ్చ— మహతామన్యేషాం సత్పురుషాణాం జాతౌ సమాజే ఈదృశాం పరప్రతారకాణాం భవతామఞ్చనే పూజనే విషయే తృణస్యాల్పస్య మమాపి ఘృణా న, అపి త్వస్త్యేవ। కిముత మహతామిత్యర్థః। అథ చ ఈదృశాం వఞ్చకానాం నమహతామ్, నసమాసేన అసాధూనాం

తృణస్యాపి జాతౌ పూజనే తృణజాతీయమధ్యేఽపి పూజనే మమ ఘృణా భవతి, భవద్భ్యోఽపి తృణజాతిరేవ శ్రేయసీ ఇతి మమ ప్రతిభాతి ఇతి భావః॥౧౦౭॥

ఉద్భ్రమామి విరహాన్ముహురస్యా మోహమేమి చ ముహూర్తమహం యః।

బ్రూత వః ప్రభవితాస్మి రహస్యం రక్షితుం స కథమీదృగవస్థః॥౧౦౮॥

ఉద్భ్రమామీతి॥ యోఽహం అస్యా భైమ్యా విరహాన్ముహుః పునరుద్భ్రమామ్యున్మాదయుక్తో భవామి, పునః ముహూర్తం క్షణమాత్రం మోహం మూర్చ్ఛాం చ ఏమి ప్రాప్నోమి। అన్యాః సప్తావస్థా మయానుభూతాః, అధునా మూర్చ్ఛోన్మాదలక్షణే అవస్థే అనుభూయేతే ఇత్యర్థః। ఈదృగవస్థాద్వయయుక్తః సోఽహం వో యుష్మాకం రహస్యం రక్షితుం గోపాయితుమన్తఃకరణేఽవధారయితుం కథం ప్రభవితాస్మి శక్తో భవితాస్మి బ్రూత కథయత, అపి తు న కథంచిదిత్యర్థః। వాక్యార్థః కర్మ। భ్రాన్తో రహస్యం గోపాయితుం సమర్థో న భవతి, సర్వస్యాగ్రే కథయతి। యోఽపి మూర్చ్ఛాలో మూర్ఛశ్చ స మనసి రహస్యం ధారయితుం న శక్నోతి, కింతు విస్మరత్యేవేతి దూత్యయోగ్యో న భవామీతి భావః॥౧౦౮॥

యాం మనోరథమయీం హృది కృత్వా యః శ్వసిమ్యథ కథం స తదగ్రే।

భావగుప్తిమవిలమ్బితుమీశే దుర్జయా హి విషయా విదుషాపి॥౧౦౯॥

యామితి॥ యోఽహం మనోరథమయీం సంకల్పరూపాం యాం భైమీం హృది కృత్వా శ్వసిమి జీవామి సోఽహం దూత్యాఙ్గీకారాదథానన్తరం తదగ్రే తస్యాః పురః భావానాం స్వేదస్తమ్భాదిసాత్త్వికానాం గుప్తిం గోపనమవలమ్బితుం కర్తుం కథం ఈశే శక్తోఽస్మి, అపి తు న కథంచిత్। హి యస్మాద్విదుషాపి పణ్డితేనాపి విషయా రూపాదయో దుర్జయా జేతుమశక్యాః। అలీకాయా అపి యస్యాశ్చిన్తనేన జీవామి తస్య మమ తస్యాః సత్యాయాః సాక్షాత్కారే సాత్వికభావాః స్ఫుటముత్పద్యేరన్, తతః కుతో యుష్మద్దూత్యచిన్తా, ఇత్యతోఽపీయమాజ్ఞా మమానుచితా ఇతి భావః। 'స్వపిమి' ఇతి పాఠే నిద్రాం కరోమి॥౧౦౯॥

యామికాననుపమృద్య చ మాదృక్ తాం నిరీక్షితుమపి క్షమతే కః।

రక్షిలక్షజయచణ్డచరిత్రే పుంసి విశ్వసితి కుత్ర కుమారీ॥౧౧౦॥

యామికానితి॥ చ అపరం మాదృక్ కః పురుషోఽతిసున్దరో యామికాన్ప్రహరజాగరూకాననుపమృద్యానిష్పిడ్యావినాశ్య అన్తఃపురస్థాం తాం భైమీం నిరీక్షితుమపి క్షమతే శక్నోతి। న కోఽపీత్యర్థః। వక్తుం తు దూరత ఇతి 'అపి' శబ్దార్థః। సున్దరస్య యామికమర్దనేన వినాఽన్తఃప్రవేశో న ఘటత ఇత్యర్థః। తర్హి శూరేణ త్వయా తేఽపి మర్దనీయా ఇత్యత ఆహ—రక్షిణాం లక్షం తస్య జయేన చణ్డం దారుణం చరిత్రం యస్యైవంభూతే పుంసి పురుషే కుమారీ బాలా మృద్వఙ్గీ కోమలహృదయా చ కుత్ర కుతోఽపి విశ్వసితి విశ్వాసం ప్రాప్నోతి, అపి తు న కుతోఽపి। ఏవంవిధం చణ్డమాకర్ణ్య బాలా పలాయిష్యత ఏవేత్యతోఽపి మమ దూత్యమయుక్తమితి భావః। ఏవంవిధే కుత్ర పుంసీతి వా। రక్షణార్థం యామోఽస్యాస్తీతి యామికః। అస్త్యర్థే ఠన్, కాలవాచిత్వాద్భవార్థే ఠఞ్॥౧౧౦॥

ఆదధీచి కిల దాతృకృతార్ఘం ప్రాణమాత్రపణసీమ యశో యత్।

ఆదదే కథమహం ప్రియయా తత్ ప్రాణతః శతగుణేన పణేన॥౧౧౧॥

ఆదధీచీతి॥ ప్రాణమాత్రం జీవితమేవ పణసీమా మూల్యావధిర్యస్యైవంవిధం యద్యశః ఆదధీచి దధీచినామకవదాన్యపర్యన్తం దాతృభిర్వదాన్యైః కృతోఽర్ఘో మూల్యం యస్య కిల శ్రూయతే యశః ప్రాణేభ్యోఽప్యధికం మూల్యం నార్హతి। యశోర్థం దధీచ్యాదిభిః ప్రాణా ఏవ దత్తాః, న త్వధికం కించిత్। అహం తద్ యశః ప్రాణతః ప్రాణేభ్యః శతగుణేన అతితరామధికేన ప్రియయా భైమీలక్షణేన పణేన మూల్యేన కథమాదదేఽఙ్గీకుర్యామ్, అపి తు న కథంచిత్। యదల్పేన మూల్యేన లభ్యతే తద్బహునా కేనాపి న గృహ్యతే, అతో యశో- వాఞ్ఛయాపి జీవాదధికస్యాదేయత్వాద్భవతాం భైమీప్రాప్త్యర్థం మయా యత్నో న క్రియత ఏవేతి భావః। అతిథీభూయ త్వయా బ్రాహ్మణస్య దధీచేరపి ప్రాణా గృహీతాః, కిం పునః క్షత్రియస్య మమేతి భావః॥౧౧౧॥

అర్థనా మయి భవద్భిరివాస్యై కర్తుమర్హతి మయాపి భవత్సు।

భీమజార్థపరయాచనచాటౌ యూయమేవ గురవః కరణీయాః॥౧౧౨॥

అర్థనేతి॥ మయాపి భవత్సు అస్యై భైమ్యర్థమర్థనా యాఞ్చా కర్తుమర్హతి ఉచితా। కైః కస్మిన్నివ—భవద్భిర్మయీవ। యథా భవద్భిర్మయి యాఞ్చా క్రియతే తథా మయాపి భవత్సు। యథా సా మాం వరిష్యతి తథా భవద్భిరపి కర్తవ్యమితి భవన్తో యాచ్యన్త ఇత్యర్థః। క్షత్రియస్య దాతృత్వమేవ యుక్తమ్, న తు యాచకత్వమిత్యత ఆహ—భీమజారూపో యోఽర్థః

ప్రయోజనం తత్ర పరం తత్పరం యాచనచాటు ప్రార్థనప్రియవచనం తస్మిన్ యూయమేవ గురవ ఉపదేష్టారః కరణీయాః। దిక్పాలా అపి యాచన్తే చేత్తర్హి మాదృశాం కా కథా? భవతాం చేదేతద్యుక్తం తర్హి మమాపి యుక్తమేవ। గురూపదిష్టమేవ శిష్యః కరోతి। 'యాచనవాచే' ఇతి పాఠే ప్రార్థనవచనాయ। 'అర్థనా' శబ్దస్య భావవచనత్వాత్, మయేత్యత్రానుతే కర్తరి తృతీయా 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాత్। ఏవం భవద్భిరిత్యత్రాపి కర్తుమిత్యర్థతావుపపదే 'శకధృష–' (౩।౪।౬౫) ఇతి తుమున్। యాచనచాటౌ భాషితపుంస్కమ్॥ ౧౧౨॥

అర్థితాః ప్రథమతో దమయన్తీం యూయమన్వహముపాస్య మయా యత్।

హ్రీర్న చేద్వ్యతియతామపి తద్వః సా మమాపి సుతరాం న తదస్తు॥౧౧౩॥

అర్థితా ఇతి॥ మయా యూయమ్ అన్వహం ప్రతిదినముపాస్య పూజాం విధాయ ప్రథమత ఆదావేవ దమయన్తీమ్ అర్థితా యద్యాచితాః తద్భైమీయాచనం వ్యతియతామతిక్రమతామపి మాం ప్రతి యాచనే భైమీయాచనవ్యత్యయం కుర్వతాం వో యుష్మాకం హ్రీశ్చేద్ నాస్తి తత్తర్హి సా లజ్జా మమాపి సుతరాం నాస్తు మా భూత్। అతో మయాపి భవన్తో భైమీం యాచితుం యోగ్యాః। 'యత్రోభయోః సమో దోషః పరిహారోఽపి వా సమః। నైకః పర్యనునోక్తవ్యస్తాదృగర్థంవిచారణే॥' ఇతి న్యాయాత్। 'అప్రధానే దుహాదీనామ్–' ఇతి వచనాదప్రధానే కర్మణి 'అర్థితాః' ఇతి నిష్ఠా। వ్యతియతామ్, కర్మవ్యతిహారే సత్యపి 'న గతి –' (౧।౩।౧౫) ఇతి (ఆత్మనేపద) నిషేధాత్ కర్తరీణః శతా॥౧౧౩॥

కించ,—

కుణ్డినేన్ద్రసుతయా కిల పూర్వం మాం వరీతుమురరీకృతమాస్తే।

వ్రీడమేష్యతి పరం మయి దృష్టే స్వీకరిష్యతి న సా ఖలు యుష్మాన్॥౧౧౪॥

కుణ్డినేన్ద్రేతి॥ కుణ్డినేన్ద్రసుతయా భైమ్యా పూర్వం కిల ఆదావేవ మాం వరీతుమురరీకృతమఙ్గీకృతమాస్తే। 'కిల' శ్రూయతే వా। సా భైమీ! దూత్యార్థం గతే మయి దృష్టే సతి పరం కేవలం సాత్త్వికభావవశాద్వ్రీడం లజ్జామేష్యతి ప్రాప్స్యతి। యుష్మాన్ ఖలు నిశ్చయేన న స్వీకారష్యతి। మయ్యనురాగవశాన్మమ ప్రాప్తౌ భవద్దూత్యకథాకర్ణనమపి కుతస్త్యమితి భావః। వామనాచార్యవచనాత్ 'వ్రీడ' శబ్దః పుంలిఙ్గో ఘఞన్తోఽపి 'వ్రీడమావహతి

మే' ఇతి రఘౌ (౧౧।౭౩), 'బ్రీడాదివాభ్యాశగతైః' ఇతి మాఘే (౩।౪౦) మహాకవిప్రయోగదర్శనాత్। ఉరరీకృతమ్, భావే క్తః॥౧౧౪॥

తత్ప్రసీదత విధత్త న ఖేదం దూత్యమత్యసదృశం హి మమేదమ్।

హాస్యతైవ సులభా న తు సాధ్యం తద్విధిత్సుభిరనౌపయికేన॥౧౧౫॥

తదితి॥ హి యస్మాత్ పూర్వోక్తప్రకారేణ ఇదం దూత్యం మమ అత్యసదృశమతితరామనుచితమ్। తత్తస్మాత్ప్రసీదత మమోపరి ప్రసన్నా భవత, ఖేదం అనేనాస్మద్వచో న కృతమితి చిత్తే దుఃఖం మా కురుత। అనౌపయికేనానుపాయేన తద్భృత్యం విధిత్సుభిర్విధాతుమిచ్ఛద్భిర్భవద్భిర్హాస్యతైవోపహాస్యత్వమేవ సులభా, న తు భైమీరూపం సాధ్యం సులభమ్। మదన్యేన (న) సాధ్యం సాధనీయమిత్యర్థః॥౧౧౫॥

ఈదృశాని గదితాని తదానీమాకలయ్య స నలస్య బలారిః।

శంసతి స్మ కిమపి స్మయమానః స్వానుగాననవిలోకనలోలః॥౧౧౬॥

ఈదృశానీతి॥ స బలారిరిన్ద్రస్తదానీం తస్మిన్సమయే నలస్య ఇతి పూర్వోక్తాని గదితాని వచనాన్యాకలయ్య విచార్య ఉపహాసార్థం కిమపీషద్ధసన్ శంసతి స్మ బభాషే। కింభూతః— అఙ్గీకృతమపి పునరనేన త్యజ్యతే–ఇతి పశ్యతేతి విజ్ఞాపనార్థం స్వానుగానామగ్న్యాదీనామాననవిలోకనే లోలః॥ ౧౧౬॥

నాభ్యధాయి నృపతే! భవతేదం రోహిణీరమణవంశభువైవ।

లజ్జతే న రసనా తవ వామ్యాదర్థిషు స్వయమురీకృతకామ్యా॥౧౧౭॥

నేతి॥ హే నృపతే నల! రోహిణీరమణస్య చన్ద్రస్య వంశే భవ (తీ) తి భూ స్తేన పురుషేణైవ భవతా ఇదం 'సేయముచ్చతరతా' (నైం ౫।౧౦౪) ఇత్యాది 'కుణ్డినేన్ద్రసుతయా–' (౫।౧౧౪) ఇతిపర్యన్తం నాభ్యధాయి ఉక్తమ్। చన్ద్రకులోత్పన్నో హ్యఙ్గీకరోత్యేవ, అఙ్గీకృతం చ పరిపాలయత్యేవ, త్వయా తు సోమవంశోత్పన్నేనాప్యఙ్గీకృతమసోమవంశ్యేనేవ న పరిపాల్యత ఇత్యర్థః। అర్థిషు యాచకేషు 'జీవితావధి కిమప్యధికం వా–' (నైం ౫।౮౭) ఇత్యాదినా

స్వయమాత్మనైవోరీకృతమఙ్గీకృతం కామ్యం యాచకాభిలషణీయం యయా ఏవంవిధా తవ రసనా జిహ్వా వామ్యాద్వక్రత్వాదఙ్గీకృతస్యాపరిపాలనాద్ధేతోర్న లజ్జతే లజ్జాం న ప్రాప్నోతి, అపి తు అఙ్గీకృతపరిత్యాగాల్లజ్జా ప్రాప్తుముచితా। అనయాఙ్గీకృతం త్వయా పరిపాలనీయమేవేత్యర్థః। అథ చ,—ఇదం రోహిణీ గౌస్తస్యా రమణో బలీవర్ధః, తత్కులోత్పన్నేన బలీవర్ధేనేవ త్వయా నోక్తమ్। యో హ్యుక్తం న కరోతి స గోసదృశో మూర్ఖః పశుశ్చ, త్వమపి తాదృశ ఇత్యర్థః। బలీవర్ధోఽపి జిహ్వయా భక్షితస్య తృణాదేర్వమనాన్న లజ్జతే, ఏవం తవ జిహ్వా వామ్యాన్న లజ్జతే, తస్మాత్త్వమపి బలీవర్ధోఽసీత్యుపహాసః। వామస్య భావో వామ్యం, ష్యఞ్। పక్షే, వమనం వమిర్వమిరేవ వామ్యం, చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్ ష్యఞ్॥౧౧౭॥

భఙ్గురం న వితథం న కథం వా జీవలోకమవలోకయసీమమ్।

యేన ధర్మయశసీ పరిహాతుం ధీరహో చలతి ధీర! తవాపి॥౧౧౮॥

భఙ్గురమితి॥ హే ధీర। త్వమ్ ఇమం జీవలోకం ప్రాణిసఙ్ఘ భఙ్గురం స్వయమేవ నశ్వరం కథం న అవలోకయసి బుధ్యసే। వితథమలీకం వా కథం న బుధ్యసే, అపి తు త్వయా ఏవం జ్ఞేయమ్। అహం జానామీత్యత ఆహ— యేనానవబోధలక్షణేన కారణేన ధార్మికస్యాతిధీరస్యాపి తవ ధీర్బుద్ధిరభఙ్గురావితథే అపి ధర్మయశసీ పుణ్యకీర్తీ పరిహాతుం చలతి తరలా భవతి। త్యక్తుమీహత ఇత్యర్థః। 'అహో' ఇత్యాశ్చర్యే। నశ్వరాలీకప్రాణిహేతోరనశ్వరానలీకే ధర్మయశసీ త్వయా న హాతవ్యే ఇత్యర్థః॥౧౧౮॥

కః కులేఽజని జగన్ముకుటే వః ప్రార్థకేప్సితమపూరి న యేన।

ఇన్దురాదిరజనిష్ట కలఙ్కీ కష్టమత్ర స భవానపి మా భూత్॥౧౧౯॥

క ఇతి॥ యేన ప్రార్థకేప్సితం యాచకాభిలషితం నాపూరి న పూరితమేతాదృక్ కః పురుషో జగన్ముకుటే లోకాలంకరణభూతే వః కులేఽజని ప్రసూతః, అపి తు న కోఽపి। అత్ర కులే ఆదిర్వంశాదిరిన్దుః కలఙ్కీ అజనిష్ట జాతః। కష్టం స ప్రసిద్ధో భవానపి కలఙ్కీ మా భూత్। అఙ్గీకృతత్యాగాత్త్వం కలఙ్కీ భవిష్యసి తతశ్చోభాభ్యామపి కులం మలినీకృతం స్యాదిత్యుపహాసః। తస్మాద్యథా కులస్య కలఙ్కో న భవతి తథా కార్యమితి భావః॥౧౧౯॥

పూర్వం ద్వాభ్యామపి కులం కలఙ్కితమిత్యుక్తమ్, ఇదానీం త్వయైవేత్యాహ—

యాపదృష్టిరపి యా ముఖముద్రా యాచమానమను యా చ న తుష్టిః।
త్వాదృశస్య సకలః స కలఙ్కః శీతభాసి శశకః పరమఙ్కః॥౧౨౦॥

యాపేతి॥ యాచమానం యాచకమను లక్షీకృత్య యా అపదృష్టిరనాదరదర్శనమ్, అదర్శనం వా, యా చ ముఖముద్రా మౌనం, యా చ న తుష్టిరసంతోషః స సకలః సమస్తస్త్వాదృశస్య వదాన్యస్య, ధీరస్య చ కలఙ్కోఽపయశః। శీతభాసి చన్ద్రే పరం కేవలం శశకోఽఙ్కశ్చిహ్నమ్। చన్ద్రే కలఙ్కో న, కిం తు చిహ్నం శశః। తస్మాదపదృష్ట్యాది త్వయా న కరణీయమితి భావః। శశకః, 'అల్పే' (౫।౩।౮౫) ఇతి కన్॥౧౨౦॥

నాక్షరాణి పఠతా కిమపాఠి ప్రస్మృతః కిమథవా పఠితోఽపి।
ఇత్థమర్థిచయసంశయదోలాఖేలనం ఖలు చకార నకారః॥౧౨౧॥

నాక్షరాణీతి॥ హే నల! అక్షరాణి బాల్యే మాతృకాం పఠతా త్వయా నకారః 'న' ఇత్యయం శబ్దో నాపాఠి కిం నాధీతః కిమ్? అథవా పఠితోఽపి నకారః ప్రస్మృతో విస్మృతః కిమ్? నకార ఇత్థమేవం అర్థిచయస్య యాచకసమూహస్య సంశయ ఏవ దోలా ద్వికోట్యవలమ్బనాత్తస్యాం ఖేలనం క్రీడనం చకార। 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షాయాం, నిశ్చయే వా। త్వయా పూర్వం యాచకాభిలాషే నేతి కదాపి నోక్తమద్యాపి న వక్తవ్యమితి భావః॥౧౨౧॥

అబ్రవీత్తమనలః క్వ నలేదం లబ్ధముజ్ఝసి యశః శశికల్పమ్।
కల్పవృక్షపతిమర్థినమిత్థం నాప కోఽపి శతమన్యుమిహాన్యః॥౧౨౨॥

అబ్రవీదితి॥ అనలోఽగ్నిస్తం నలమబ్రవీత్—హే నల! త్వం శశికల్పం చన్ద్రప్రభమిదమేవంవిధం లబ్ధం కరస్థితం యశః క్వ హేతోరుజ్ఝసి త్యజసి? ఇదం కిమ్–ఇహ భూలోకే అన్యో నలాదన్యః కోఽపి కల్పవృక్షస్య పతిం శతమన్యుం శతక్రతుమిత్థం పూర్వోక్తప్రకారేణ అర్థినం యాచకం నాప న ప్రాప్తవాన్। సర్వాభిలాషకరః కల్పవృక్షోఽపి యద్వశ (గ), యశ్చ శతయజ్ఞకారీ, తమిన్ద్రం యాచకం నల ఏవ ప్రాప్తవాన్నాన్య ఇతి యశో న త్యాజ్యమ్ ఇతి। కల్పవృక్షోఽపి యన్మనోరథం పూర్ణం కర్తుం న సమర్థోఽభూత్, త్వం తు సమర్థః। శతమన్యురితి పాత్రత్వం సూచితమ్॥౧౨౨॥

న వ్యహన్యత కదాపి ముదం యః స్వఃసదాముపనయన్నభిలాషః।

తత్పదే త్వదభిషేకకృతాం నః స త్యజత్వసమతామదమద్య॥౧౨౩॥

నేతి॥ అభీష్టసాధనాత్స్వఃసదాం దేవానాం ముదం హర్షముపనయఞ్ నయన్ యోఽభిలాషః కదాపి కేనాపి న వ్యహన్యత వ్యర్థీకృతః। తత్పదే అభిలాషస్థానే త్వదభిషేకం తవాభిషేకం స్వాభీష్టసాధనాయ కృతాం కుర్వతాం నోఽస్మాకం సోఽభిలాషో మాదృశః కామ-పూరణసమర్థోఽన్యో న విద్యత ఇత్యసమతామదం అసామ్యవిషయగర్వం అద్య త్యజతు। కామపూరణే త్వమేవ సమర్థ ఇత్యర్థః। వ్యహన్యత, కర్మణి తఙ్ కర్మకర్తరి వా॥ ౧౨౩॥

అబ్రవీదథ యమస్తమహృష్టం వీరసేనకులదీప! తమస్త్వామ్।

యత్కిమప్యభిబుభూషతి తత్కిం చన్ద్రవంశవసతేః సదృశం తే॥౧౨౪॥

అబ్రవీదితి॥ అథ యమో భైమీప్రాప్తివిఘ్నసంభావనయాఽహృష్టం దుఃఖితం తం నలమబ్రవీత్—హే వీరసేనకులస్య దీప ప్రకాశక నల! తమో భైమ్యప్రాప్త్య (ప్తి) సంభావనజన్యం దుఃఖం యత్ త్వాం కిమపి అల్పమనిర్వాచ్యం వాభిబుభూషత్యభిభవితుమిచ్ఛతి తత్ చన్ద్రవంశవసతేశ్చన్ద్రవంశోత్పన్నస్య తే తవ కిం సదృశముచితమ్, అపి త్వయుక్తమ్। చన్ద్రవంశోత్పన్నో హి ప్రాణానపి దదాతి, తదుత్పన్నేన త్వయాపి తథైవ భవితవ్యం, న త్వన్యథేతి భావః। అథ చ దీపరూపం త్వాం యదన్ధకారమభిబుభూషతి తచ్చన్ద్రవంశవసతేస్తే కిముచితమ్, అపి త్వనుచితమ్। దీపస్య తమసాభిభవో న యుక్తః, తత్రాపి చన్ద్రవంశవసతేః। చన్ద్రస్యాన్ధకారేణాభిభవో న యుక్తః, అతస్తద్వంశోత్పన్నస్య తవాపి తస్మాత్పరాభవో న యుక్త ఇత్యుపహాసః॥౧౨౪॥

రోహణః కిమపి యః కఠినానాం కామధేనురపి యా పశురేవ।

నైనయోరపి వృథాభవదర్థీ హా విధిత్సురసి వత్స! కిమేతత్॥౧౨౫॥

రోహణ ఇతి॥ కఠినానాం నిష్ఠురాణాం పాషాణాదీనాం మధ్యే యః కిమపి లోకోత్తరో నిష్ఠురో రోహణో విదురోఽద్రిః మేరుః, అథ చ నిష్కృపాణాం కృపణానాం మధ్యే లోకోత్తరః కృపణో యో విదూరాచలః, యాపి కామధేనుః సాపి పశురేవ గౌరేవ అజ్ఞైవ చ, ఏనయో రోహణకామధేన్వోరపి

సంబన్ధీ అర్థీ యాచకో వృథా నిష్ఫలో నాభవత్, కిం తు సఫలో జాతః। ఏనయోర్విషయో వా। హా కష్టం, హే వత్స! కిమేతత్ అర్థిప్రాతికూల్యం విధిత్సుశ్చికీర్షురసి। అచేతనేషు కృపణావధిః కఠినావధిశ్చ రోహణః, చేతనేషు పశ్వవధిర్మూర్ఖావధిశ్చ కామధేనుః, తాభ్యామప్యర్థినేఽభీష్టం దీయతే। త్వం తు మృదుచిత్తో బుధోఽపి, తతో దేయమేవేతి భావః। కిమితి సామాన్యనిర్దేశాన్నపుంసకత్వమ్। ఏనయోః, అన్వాదేశ ఏనాదేశః। రోహణో వైదూర్యః పర్వతో వా॥౧౨౪॥

యాచితశ్చిరయతి క్వ ను ధీరః ప్రాణనే క్షణమపి ప్రతిభూః కః।

శంసతి ద్వినయనీ దృఢనిద్రాం ద్రాఙ్నిమేషమిషఘూర్ణనపూర్ణా॥౧౨౬॥

యాచిత ఇతి॥ ధీరో యాచితః సన్ క్వ ను కుతః చిరయతి కాలవిలమ్బం కరోతి, అపి తు న। కుతః– క్షణమపి ముహూర్తమాత్రమపి ప్రాణనే జీవనే కః ప్రతిభూర్లగ్నకః, అపి తు న కోఽపి। అథ చ కో బ్రహ్మా ప్రతిభూః, విధ్యధీనం జగత్। కో బ్రహ్మా ప్రతిభూరితి కాకుర్వా। తత్కుతః— ద్రాగ్ ఝటితి నిమేషమిషేణ నేత్రసంకోచవ్యాజేన ఘూర్ణనేన తన్ద్ర్యా పూర్ణా ద్వినయనీ దృఢనిద్రాం మరణం కథయతి। ద్రాగ్దృఢనిద్రామితి వా। యావతా కాలేన పునరపి నిమేషో భవతి తావత్యేవ కాలే మరణం భవతీతి నిమేషతుల్యం మరణమ్, తస్మాద్విదుషా త్వయాఽవిచారితం శీఘ్రమేవ దాతవ్యమ్। మరణస్య శీఘ్రప్రాప్తిభయాత్। అతినిద్రితోఽపి ఘూర్ణతే॥౧౨౬॥

అభ్రపుష్పమపి దిత్సతి శీతం సార్థినా విముఖతా యదభాజి।

స్తోకకస్య ఖలు చఞ్చుపుటేన మ్లానిరుల్లసతి తద్ఘనసఙ్ఘే॥౧౨౭॥

అభ్రేతి॥ స్తోకకస్య చాతకస్యార్థినా యాచకేన చఞ్చుపుటేన సా ప్రసిద్ధా విముఖతా పరాఙ్ముఖత్వం యదభాజి ఆశ్రితా తత్ఖలు తస్మాదేవ హేతోః, తస్మాదివ హేతోరిత్యుత్ప్రేక్షా వా। మ్లానిః చాతకవైముఖ్యజనితాఽకీర్తిః ఘనసఙ్ఘే మేఘసమూహే ఉల్లసతి శోభతే। కింభూతే ఘనసఙ్ఘే—శీతం శీతలమభ్రపుష్పం జలం దిత్సతి దాతుమిచ్ఛతి (అపి)। చాతకేన యాచితే జలే కాలవిలమ్బాన్మేఘానాం శ్యామత్వలక్షణమపయశో జాతమితి భావః। అథ చ–స్తోక ఏవ స్తోకకోఽతినికృష్టః తస్యార్థినా ముఖేన పరాఙ్ముఖత్వం యదాశ్రితమ్, తత్తస్మాత్ మేఘతుల్యే పురుషే మ్లానిరుల్లసతి। యతః శీతలం దారిద్ర్యహారి అభ్రపుష్పమపి ఖపుష్పతుల్యమపి వస్తు దాతుమిచ్ఛతః పరం విలమ్బకారిణో వదాన్యస్యాపి జీవితపర్యన్తమయశో భవతి కిం

పునరిన్ద్రాదీనాం పరాఙ్ముఖత్వేన, తస్మాత్త్వయా శీఘ్రమేవ దేయమితి భావః। పక్షిణోఽపి విముఖతయా మేఘేఽపి మ్లానిరుల్లసతి, కిం పునరన్యత్రేత్యర్థః। తస్మాదిన్ద్రాదీనాం తత్త్వత్తో విముఖత్వేఽయశో భావి ఇతి కిం వక్తవ్యమితి భావః। 'మేఘపుష్పం ఘనరసః' ఇత్యమరః॥౧౨౭॥

ఊచివానుచితమక్షరమేనం పాశపాణిరపి పాణిముదస్య।

కీర్తిరేవ భవతాం ప్రియదారా దాననీరఝరమౌక్తికహారా॥౧౨౮॥

ఊచివానితి॥ పాశపాణిరపి వరుణోఽపి పాణిముదస్యోద్యమ్య ఏనం నలముచితమక్షరం వచనమిత్యుచివాన్। ఇతి కిమ్–భవతాం భవాదృశాం రాజ్ఞాం దానే క్రియమాణే యో నీరఝరో జలప్రవాహః స ఏవ మౌక్తికహారో యస్యాః సా కీర్తిరేవ ప్రియదారాః ప్రేయస్యః స్త్రియః, న తు రాజకన్యాః, తతః కీర్తిరేవ త్వయోపార్జనీయా నాకీర్తిః। పాణిముదస్యేతి యాచకజాతిః॥౧౨౮॥

చర్మ వర్మ కిల యస్య నభేద్యం యస్య వజ్రమయమస్థి చ తౌ చేత్।

స్థాయినావిహ న కర్ణదధీచీ తన్న ధర్మమవధీరయ ధీర!॥౧౨౯॥

చర్మేతి॥ యస్య కర్ణస్య చర్మ త్వక్ నభేద్యమభేద్యం వర్మ కవచం కిల శ్రుతౌ। యేన కవచనిర్మాణార్థం త్వగ్దత్తా, యస్య చ అస్థి వజ్రమయమ్, వజ్రనిర్మాణార్థం యేన దధీచినా స్వీయమస్థి దత్తం తౌ ఏవంవిధౌ వదాన్యౌ కర్ణదధీచీ అపి ఇహ భూలోకే చేద్యస్మాత్స్థాయినౌ న కింతు మృతావేవ। తత్తస్మాత్ హే ధీర ప్రాజ్ఞ! త్వం ధర్మం నావధీరయ మావజ్ఞాసీః। ధర్మ ఏవ స్థిరతరో నతు స్త్రాదిముఖం చేతి భావః॥ ౧౨౯॥

అద్య యావదపి యేన నిబద్ధౌ న ప్రభూ విచలితుం బలివిన్ధ్యౌ।

ఆస్థితావితథతాగుణపాశస్త్వాదృశా స విదుషా దురపాసః॥౧౩౦॥

అద్యేతి॥ యేన సత్యప్రతిజ్ఞత్వగుణలక్షణేన పాశేన నిబద్ధౌ బలివిన్ధ్యౌ దైత్యాచలౌ అద్య యావదపి ఏతావన్తమపి కాలం విచలితుం ప్రతిజ్ఞాతమనిర్వోఢుం న ప్రభూ సమర్థౌ న జాతౌ,

కిం తు తాభ్యామఙ్గీకృతం యద్వశేన పరిపాలితమ్। ఏకః పాతాలే స్థితః, అన్యశ్చ యద్వశేన న వర్తత ఇత్యర్థః। స ఆస్థితస్యాఙ్గీకృతస్యావితథతా సత్యతా తల్లక్షణో గుణః సూత్రం చ తలక్షణః పాశో రజ్జుః సత్యవాదితాగుణః త్వాదృశా త్వద్విధేన విదుషా పణ్డితేన దురపాసో దుర్లఙ్ఘ్యః। అఙ్గీకృతం పరిపాలయేత్యర్థః। దైత్యపాషాణాభ్యామప్యఙ్గీకృతం సత్యం కృతమ్, అతస్త్వయాఙ్గీకృతం నిర్వోఢవ్యమితి భావః॥౧౩౦॥

ప్రేయసీ జితసుధాంశుముఖశ్రీర్యా న ముఞ్చతి దిగన్తగతాపి।

భఙ్గిసఙ్గమకురఙ్గదృగర్థే కః కదర్థయతి తామపి కీర్తిమ్॥౧౩౧॥

ప్రేయసీతి॥ ప్రేయసీ ప్రియతమా తథా జితా తిరస్కృతా ఉజ్జ్వలత్వాత్సుధాంశుముఖానాం సుధాంశుశ్చన్ద్రస్తత్ప్రముఖానాం తారకాదీనాం శ్రీః శోభా ధవలిమా యయా, జితా చన్ద్రప్రారమ్భశోభా యయా ఏవంవిధా వా, ప్రాణేశ్వరీ చ జితచన్ద్రా ముఖశ్రీర్యస్యా ఏవంవిధా యా కీర్తిః దిగన్తగతాపి దిక్ప్రాన్తగతా న ముశ్చతి త్యజతి తామేవంవిధామపి కీర్తిం భఙ్గీ వినశ్వరః సంగమో యస్యాః సా భఙ్గిసంగమా ఏవంభూతా కురఙ్గదృక్ మృగాక్షీ తస్యా అర్థే నిమిత్తమ్, అథ చ,–కుత్సితో రఙ్గో రచనా యస్యా ఏవంవిధా దృగ్ యస్యాః తత్కృతే కః కదర్థయతి పీడయతి, అపి తు నిత్యాం కీర్తిం విహాయానిత్యాం ప్రేయసీం కోఽపి న వాఞ్ఛతి। తస్మాత్ కీర్తిరేవ త్వయాప్యుపార్జనీయేతి భావః। అథ చ,—కలి ప్రభావాద్భఙ్గిసంగమత్వం భైమ్యాః సూచితమ్। అన్యోఽపి దుష్టసపత్న్యాః కృతే గుణవతీం పత్నీం న పీడయతి। స్త్రియః కృతే కీర్తిర్న త్యాజ్యేత్యర్థః। కుత్సితో దుఃఖరూపోఽర్థః కదర్థః, కోః కదాదేశే అర్శఆద్యచి మతుపి వా తద్వతీం కరోతీతి ణిచి 'ణావిష్ఠవత్–' ఇతి టిలోపే మతుబ్లోపే వా పీడయతీతి తాత్పర్యార్థః। ఏవం కదర్థనాత్యర్థతయేత్యాదావపి జ్ఞేయమ్॥౧౩౧॥

యానర్వరం ప్రతి పరేఽర్థయితారస్తేఽపి యం వయమహో స పునస్త్వమ్।

నైవ నః ఖలు మనోరథమాత్రం శూర ! పూరయ దిశోఽపి యశోభిః॥౧౩౨॥

యానితి॥ పరే అన్యే పురుషా యానస్మాన్ప్రత్యుద్దిశ్య వరమభీష్టమర్థయితారో యాచనశీలాః వరముద్దిశ్యాస్మానర్థయితార ఇతి వా, తేఽపి వయం యం త్వామర్థయితారః। అహో ఆశ్చర్యమ్। యేఽన్యస్మై వరం దాతుం సమర్థాస్తే వయం తవ యాచకా జాతాః। స ఏవంభూతస్త్వం పునః శూర దానశూర నల! ఖలు నిశ్చితం నోఽస్మాకం మనోరథమాత్రం కేవలం మనోరథం పూరయ పరిపూర్ణం కుర్వితి నైవ, కిం తు ఇన్ద్రాదయోఽపి యస్యార్థినో

జాతా ఇతి యశోభిః దిశోఽపి దిగన్తానపి పూరయ। అస్మన్మనోరథపూరణేన తవ మహతీ కీర్తిర్భవిష్యతీతి భావః। 'యాన్ పరమ్' ఇతి పాఠే అన్యే యానస్మాన్ప్రతి పరం కేవలమర్థయితారో న తు దాతార ఇత్యర్థః। అర్థయితారః, తాచ్ఛీల్యే తృన॥౧౩౨॥

అర్థితాం త్వయి గతేషు సురేషు మ్లానదానజనిజోర్వీయశః శ్రీః।

అద్య పాణ్డు గగనం సురశాఖీ కేవలేన కుసుమేన విధత్తామ్॥౧౩౩॥

అర్థితామితి॥ సురశాఖీ కల్పతరుః సురేషు త్వయి విషయేఽర్థితాం యాచకతాం గతేషు సత్సు మ్లానా వినష్టప్రాయా దానజా నిజా స్వీయా సహజా వా ఉర్వీ మహతీ యశః శ్రీః యస్యైవంభూతః సన్ అద్య కేవలేన కీర్తిరహితేన కుసుమేన పుష్పేణ కృత్వా గగనం పాణ్డు శ్వేతం విధత్తాం కరోతు। ఏతావన్తం కాలం కీర్తిపుష్పాభ్యాం శ్వేతం కృతం, త్వయా కీర్తేరపహృతత్వాత్ కేవలేన పుష్పేణేతి భావః॥౧౩౩॥

'హాస్యత్రైవ సులభా, న తు సాధ్యమ్' (నైః౦ ౫।౧౧౫) ఇత్యస్యోత్తరమాహ—

ప్రవసతే భరతార్జునవైన్యవత్స్మృతిధృతోఽపి నల! త్వమభీష్టదః।

స్వగమనాఫలతాం యది శఙ్కసే తదఫలం నిఖిలం ఖలు మఙ్గలమ్॥౧౩౪॥

ప్రవసత ఇతి॥ హే నల! భరతార్జునవైన్యవత్ భరతః శాకున్తలేయః, అర్జునః కార్తవీర్యః, పృథుర్వైన్యః తద్వత్ స్మృతిధృతః స్మృతిగోచరః స్మృత ఇత్యర్థః। ఏవంభూతోఽపి నలః ప్రవసతే దేశాన్తరగామినే పురుషాయాభీష్టం దదాతీత్యభీష్టదః స త్వం స్వగమనస్య అఫలతాం నైష్ఫల్యం యది శఙ్కసే సంభావయసి తత్తర్హి నిఖిలం సమస్తం వైన్యాదిస్మరణలక్షణం మఙ్గలం శకునాది చ త్వద్దృష్టాన్తేన ఖలు నిశ్చితమఫలం నిష్ఫలమ్। 'వైన్యం పృథుమ్–' ఇత్యాదీనాం స్మరణస్యాపి వైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్ స్వగమననైష్ఫల్యం త్వయా నాశఙ్కనీయమ్ అతో మచ్చేత్యర్థః। భరతాదివత్త్వయీతి వా భరతాదేరభ్యర్హితత్వాత్పూర్వనిపాతః॥౧౩౪॥

ఇష్టం నః ప్రతి తే ప్రతిశ్రుతిరభూద్యాద్య స్వరాహ్లాదినీ

ధర్మార్థా సృజ తాం శ్రుతిప్రతిభటీకృత్యాన్వితాఖ్యాపదామ్।
త్వత్కీర్తిః పునతీ పునస్త్రిభువనం శుభ్రాద్వయాదేశనా-
ద్ద్రవ్యాణాం శితిపీతలోహితహరిన్నామాన్వయం లుమ్పతు॥౧౩౫॥

ఇష్టమితి॥ హే నల! నోఽస్మాకం ఇష్టమాకాఙ్క్షితం ప్రత్యుద్దిశ్య స్వరాహ్లాదినీ అస్మదాహ్లాదనాత్స్వర్గానన్దదాయినీ స్వరేణాఙ్గీకారసూచకమధురస్వరేణ వానన్దినీ, తథా,—ధర్మార్థా ధర్మప్రయోజనికా యా తవ ప్రతిశ్రుతిః 'జీవితావధి కిమప్యధికం వా—' (నైం ౫।౯౭) ఇత్యాదికా ప్రతిజ్ఞాఽభూజ్జాతా తాం ప్రతిశ్రుతిమద్యేదానీం సత్యత్వేన శ్రుతిప్రతిభటీకృత్య వేదసదృశీం కృత్వా అన్వితం శ్రుతేః ప్రతిభటా ప్రతిశ్రుతిరితి సార్థకమాఖ్యాపదం సంజ్ఞాపదం యస్యా ఏవంభూతాం సృజ కురు। సత్యాం కుర్విత్యర్థః। శ్రుతిప్రతిభటత్వే హి 'ప్రతిశ్రుతి' శబ్దః సార్థకో భవతి। సత్యత్వేన స్వీయం వచనం శ్రుత్యన్తరం కుర్విత్యర్థః। అఙ్గీకృతం పరిపాలయేతి భావః। పునః ప్రతిజ్ఞాసిద్ధౌ సత్యాం త్రిభువనం త్రిలోకీం పునతీ పునానా, అథ చ ఉజ్జ్వలం కుర్వాణా త్వత్కీర్తిః శుభ్రస్య శ్వేతస్య అద్వయమద్వైతం తస్యాదేశనాత్కరణాద్ ద్రవ్యాణాం వస్తూనాం శితిపీతలోహితహరితాం కృష్ణగౌరరక్తనీలానాం వర్ణానాం నామ సంజ్ఞా తస్య అన్వయః సంబన్ధః తం లుమ్పతు వినాశయతు। సర్వస్య త్రిలోకస్య శ్వేతీకరణాత్కృష్ణాదివర్ణాభావో భవత్విత్యర్థః। ప్రతిజ్ఞాతపరిపాలనాల్లోకత్రయేఽపి తవాతినిర్మలం యశః ప్రసరిష్యతీతి భావః। కర్మప్రతిపాదికా శ్రుతిరపి ఇష్టం యాగముద్దిశ్య ప్రవర్తతే। స్వరైరుదాత్తాదిభిః, అః అకార ఆద్యో యేషాం తే ఆద్యాః స్వరా అచస్తైర్వా కర్మఫలభూత ఆద్యః ప్రథమభోక్తవ్యః స్వః స్వర్గః–తేన వానన్దదాయినీ। తథా,– 'చోదనాలక్షణోఽర్థో ధర్మః' ఇతి వాక్యప్రతిపాదితస్య ధర్మస్య వేదైకగమ్యత్వోక్తేర్ధర్మోఽర్థోఽభిధేయం వాక్యార్థో వా యస్యాః సా ధర్మప్రతిపాదినీ। తథా– శ్రూయత ఇతి శ్రుతిరిత్యన్వితమనుగతార్థమాఖ్యాపదం నామపదం యస్యా ఏవంభూతా చ। అథ చ—ప్రతిశ్రుతిః ప్రతివచనరూపమ్। 'అస్తు శ్రౌషట్' ఇత్యాదివాక్యం సాపి ఇష్టం యాగం ప్రతి భవతి, ఖరైరుదాత్తాదిభిరాహ్లాదినీ। అథ చ–త్వత్కీర్తిరూపా బ్రహ్మప్రతిపాదికా శ్రుతిః, త్వయా కీర్త్యమానా సదా పఠ్యమానా వా వేదాన్తశ్రుతిః శ్రవణమననాదిద్వారా త్రైలోక్యం పవిత్రం కుర్వాణా, యద్వా సత్త్వరజస్తమోరూపేభ్యస్త్రిభ్యో గుణేభ్యో భవతీతి, -త్రిభ్యో భూరుత్పత్తిర్యస్యేతి వా త్రిభు। సృష్ట్యాద్యవస్థాత్రయసహితత్వమితి యావత్। తచ్చ తద్వనం చాతిగహనం సంసారాఖ్యమ్। పృథగ్వా పదమ్। నివృత్తిద్వారా పునానా శుభ్రస్యాతినిర్మలస్య నిర్దోషస్య బ్రహ్మాద్వైతస్యోపదేశాద్ద్రవ్యాణాం దృశ్యపదార్థానాం కృష్ణపీతాదినామసంబన్ధం లుమ్పతి। 'వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమ్' (ఛాం ౬।౪।౩) ఇతి శ్రుతేః 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ' (ఛాం ౬।౨।౧) ఇత్యాదివచనాద్ఘటాదేర్మిథ్యాత్వసాధనానామాదివికారం నిరాకరోతీతి ధ్వనిః। 'ధర్మార్థామ్' ఇతి

క్వచిత్। ఇష్టమ్, 'ఇషు ఇచ్ఛాయామ్' అస్మాద్యజేశ్వ కర్మణి భావే చ క్తః। యజే సంప్రసారణం షత్వష్టుత్వే చ। ఇష్టిమిత్యమరాదయః సర్వేఽపి వ్యాచక్షతే 'ఇష్టిర్యాగేచ్ఛయోః' ఇత్యాదినా, తత్తు శిష్టప్రయోగాజ్జ్ఞాతవ్యమ్। విశేషస్తు గ్రన్థవిస్తరభయాన్న లిఖ్యతే। 'ఇష్టమ్' ఇత్యేవ పాఠః సాధీయానిత్యలమ్॥౧౩౫॥

యం ప్రాసూత సహస్రపాదుదభవత్పాదేన ఖఞ్జః కథం

స చ్ఛాయాతనయః సుతః కిల పితుః సాదృశ్యమన్విచ్ఛతి।

ఏతస్యోత్తరమద్య నః సమజని త్వత్తేజసాం లఙ్ఘనే

సాహస్రైరపి పఙ్గురఙ్ఘ్రిభిరభివ్యక్తీభవన్భానుమాన్॥౧౩౬॥

యమితి॥ సహస్రపాత్సహస్రచరణః అథ చ సహస్రకిరణః సూర్యః యం ప్రాసూత ప్రసూతవాన్ స ఛాయానామ్న్యాః సూర్యపత్న్యాః తనయః పుత్రః శనైశ్వరః పాదేన చరణేన పఙ్గుః కథముదభవజ్జాతః। సహస్రచరణస్య పుత్రేణ సహస్రచరణేన భవితవ్యమ్, అస్య తు నైకోఽపీతి। కిల యస్మాత్సుతః పితుః సాదృశ్యమన్విచ్ఛతి। 'కారణగుణా హి కార్యగుణానారభన్తే' ఇతి న్యాయాత్, తత్తస్మాచ్ఛనైశ్చరస్యైకోఽపి పాదో నాస్తీత్యేతస్య నోఽస్మదీయప్రశ్నస్యాద్య భానుమానుత్తరం సమజని జాతః। కిం కుర్వన్—త్వత్తేజసాం లఙ్ఘనేఽతిక్రమణవిషయే సాహస్రైః సహస్రసంఖ్యాకైరప్యఙ్ఘ్రిభిశ్చరణైః పఙ్గుః పాదరహితోఽభివ్యక్తీభవన్ప్రకటీభవన్। అతః పితుః పఙ్గుత్వాత్పుత్రస్యాపి పఙ్గుత్వం యుక్తమేవేత్యర్థః। త్వత్తేజః సూర్యతేజసోఽప్యధికమ్ తస్మాత్త్వయాస్మదిష్టం సాధనీయమితి భావః। 'పాదా రశ్మ్యఙ్ఘ్రితుర్యాంశాః' ఇత్యమరః। సహస్రపాత్, 'సంఖ్యాసుపూర్వస్య' (౫।౪।౧౪౦) ఇతి పాదస్యాన్తలోపః। పాదేన ఖఞ్జః అఙ్ఘ్రిభిః పఙ్గురితి 'యేనాఙ్గ—' (౨।౩।౨౦) ఇతి తృతీయా। సాహస్రైః, 'తదస్య పరిమాణమ్' (౫।౧।౫౭) ఇత్యర్థే ' శతమానవింశతికసహస్ర—' (౫।౧।౨౭) ఇత్యణ్॥౧౩౬॥

ఇత్యాకర్ణ్య క్షితీశస్త్రిదశపరిషదస్తా గిరశ్చాదుగర్భా

వైదర్భీకాముకోఽపి ప్రసభవినిహితం దూత్యభారం బభార।

అఙ్గీకారం గతేఽస్మిన్నమరపరివృఢః సంభృతానన్దమూచే

భూయాదన్తర్ధిసిద్ధేరనువిహితభవచ్చిత్తతా యత్ర తత్ర॥౧౩౭॥

ఇత్యాకర్ణయేతి॥ క్షితీశో రాజా వైదర్భీకాముకోఽపి భైమీమభిలాషుకోఽపి సన్ ప్రసభవినిహితం బలాదారోపితం దూత్యలక్షణం భారం బభార। కిం కృత్వా,-ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణోపహాసస్యాపి కరణాచ్చాటుగర్భాః ప్రియోక్తియుక్తమధ్యాః త్రిదశపరిషదో దేవసభాయాః తాః పూర్వోక్తా గిరో వాణీరాకర్ణ్య। త్రిదశపరిషదః సకాశాద్వా। అన్యోఽపి బలాన్నిహితం భారం దుఃఖేన వహతి। అస్మిన్నలేఽఙ్గీకారం గతే ప్రాప్తే సతి కరిష్యామీతి తేనాభ్యుపగతే సతి అమరపరివృఢో దేవప్రభురిన్ద్రః సంభృతానన్దం సానన్దం యథా తథా తం నలం ప్రతి ఇత్యూచే। ఇతి కిమ్— అన్తర్ధిసిద్ధేః యత్ర తత్ర సర్వత్ర దేశే కాలే అనువిహితమనుసృతం భవచ్చిత్తం యయా తస్యా భావోఽనువిహితభవచ్చిత్తతా కార్యసిద్ధిః భూయాత్। యత్రాదృశ్యో భవితుమిచ్ఛసి తత్రాన్తర్ధిసిద్ధిర్భూయాత్, యత్ర నేచ్ఛసి తత్ర మా భూత్। 'యామికాననుపమృద్య—' (నై० ౫।౧౧౦) ఇత్యాది పరిహృతమనేన॥౧౩౭॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

తస్య శ్రీవిజయప్రశస్తిరచనాతాతస్య నవ్యే మహా-

కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గోఽగమత్పఞ్చమః॥౧౩౮॥

శ్రీహర్షమితి॥ పూర్వార్ధం పూర్వవదేవ। శ్రీవిజయప్రశస్తినామ్నో గ్రన్థస్య రచనయా తాతస్య జనకస్య। సాపి తేన రచితేత్యర్థః। నవ్యే నూతనప్రమేయే చారుణి శోభనే పఞ్చమః పఞ్చానాం పూరణః సర్గః సమాప్తః। నవ్యే స్తుత్యర్థే ఇతి, నుధాతోః 'అర్హే కృత్య-(౩।౩।౧౬౯) ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్॥౧౩౮॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే

నైషధీయప్రకాశే పఞ్చమః సర్గః సమాప్తః॥

షష్ఠః సర్గః।

దూత్యాయ దైత్యారిపతేః ప్రవృత్తో ద్విషాం నిషేద్ధా నిషధప్రధానమ్।
స భీమభూమీపతిరాజధానీం లక్షీచకారాథ రథస్యదస్య॥౧॥

దూత్యాయేతి॥ అథ దూత్యాఙ్గీకారాదనన్తరం దైత్యారయో దేవాస్తేషాం పతిరిన్ద్రస్తస్య దూత్యాయ దూతకర్మణే ప్రవృత్త ఉద్యుక్తః ద్విషాం నిషేద్ధా పరంతపః స నిషధప్రధానం నిషధదేశానామధిపః భీమనామకో భూమిపతీ రాజా తస్య రాజధానీం కుణ్డినాఖ్యాం రథస్య స్యదో జవస్తస్య లక్షీచకార। తాం ప్రతి యయావిత్యర్థః। చతుర్ణాం దూత్యకరణే ప్రవృత్తావపి ప్రాధాన్యాదిన్ద్రోపాదానమ్। ఇన్ద్రాద్యుపకారార్థం ప్రవృత్తః స్వయం పరంతపశ్చేత్యనేన భీమస్య భయానకస్యాపి రాజ్ఞో నగరీం ప్రతి గమనే సామర్థ్యం సూచితమ్। 'ప్రధాన 'శబ్దః క్లీబే। నిషేద్ధేతి తృచ్॥ ౧॥

భైమ్యా సమం నాజగణద్వియోగం స దూతధర్మే స్థిరధీరధీశః।
పయోధిపానే మునిరన్తరాయం దుర్వారమప్యౌర్వమివౌర్వశేయః॥౨॥

భైమ్యేతి॥ స్థిరధీరక్షోభ్యహృదయో దృఢబుద్ధిః సోఽధీశో నలః నిర్వికారత్వలక్షణే దూతధర్మే విషయే దుర్వారమపి దుర్లఙ్ఘ్యమప్యన్తరాయం విఘ్నభూతం భైమ్యా సమం సార్ధం వియోగం నాజగణన్మనసి ధృతవాన్। కః కమివ—ఔర్వశేయో మునిరగస్త్యః పయోధిపానే సముద్రపానే దుర్వారమన్తరాయరూపమౌర్వమివ వడవానలమివ। వికారహేతౌ సత్యపి గామ్భీర్యాత్త్థీయం స్వయంవరనాయకం (కత్వమ్) దూరే త్యక్త్వా నిష్కపటేనాశయేన తేషాం దూత్యమఙ్గీకృతవానితి భావః। దుష్టం వార్వారి యేన స దుర్వాః తమ్, ఔర్వవిశేషణమ్। మిత్రావరుణయోర్దీక్షితయోరర్వశీపుత్రః। ఉరు బహ్వశ్నాత్యుర్వశీ తత్పుత్రస్య బహుభోజిత్వమేవ యుక్తమితి చ జ్ఞేయమ్॥౨॥

నలప్రణాలీమిలదమ్బుజాక్షీసంవాదపీయూషపిపాసవస్తే।
తదధ్వవీక్షార్థమివానిమేషా దేశస్య తస్యాభరణీబభూవుః॥3॥

నలేతి॥ తే దేవా యత్ర నలదేవానాం సంవాదోఽభూత్తస్య దేశస్యాభరణీబభూవుః। తత్రైవ స్థితా ఇత్యర్థః। కింభూతాః—నలరూపయా ప్రణాల్యా మిలత ఆగచ్ఛతః అమ్బుజాక్ష్యా భైమ్యాః

సంవాదపీయూషస్య రహస్యకథాలక్షణస్యామృతస్య పానే సాభిలాషాస్తదాకర్ణనైకపరాః।
తథా—తదధ్వవీక్షార్థ నలమార్గావలోకనార్థమివానిమేషా నిమేషరహితాః।
దేవత్వాత్సహజమప్యనిమేషత్వం, నలోఽనేన మార్గేణ భైమీకథాకథనార్థం కదా
సమాగమిష్యతీతి నలమార్గప్రతీక్షార్థత్వేనోత్ప్రేక్షితమ్। నలప్రతీక్షార్థం తత్రైవ
తస్థురిత్యర్థః॥౩॥

తాం కుణ్డినాఖ్యాపదమాత్రగుప్తామిన్ద్రస్య భూమేరమరావతీం సః।

మనోరథః సిద్ధిమివ క్షణేన రథస్తదీయః పురమాససాద॥౪॥

తామితి॥ స తదీయో నలసంబన్ధీ రథో భూమేరిన్ద్రస్య భీమస్య కుణ్డినమిత్యాఖ్యాపదమాత్రేణ
సంజ్ఞాపదేనైవ గుప్తాం గోపితామమరావతీం తాం పురం క్షణేన శీఘ్రమాససాద ప్రాప।
స్వరూపతః సాక్షాదమరావతీ పరం కుణ్డిననామధేయేతి విశేషః। కః కమివ–తపఃప్రభావవతాం
మనోరథః సిద్ధిమివ। మనోరథదృష్టాన్తేన రథస్యాతిజవనత్వం సూచితమ్॥ ౪॥

భైమీపదస్పర్శకృతార్థరథ్యా సేయం పురీత్యుత్కలికాకులస్తామ్।

నృపో నిపీయ క్షణమీక్షణాభ్యాం భృశం నిశశ్వాస సురైః క్షతాశః॥౫॥

భైమీతి॥ భైమీపదస్పర్శేన కృతార్థా రథ్యా మార్గో యస్యాః యత్ర భైమీ విచరతి సేయం నగరీ
ఇతి ఉత్కలికాకుల ఉత్కణ్ఠాబాహుల్యేన విమనాః స నృపో నలస్తాం నగరీమీక్షణాభ్యాం
నేత్రాభ్యాం క్షణమాత్రం నిపీయ సాదరం ప్రేక్ష్య భృశం బహు నిశశ్వాస నిశ్వసితవాన్। యతో
దూత్యాదేశనాత్సురైః క్షతాశః ఖణ్డితాశః। భైమ్యా సార్ధమత్రాహం విచరామీతి మనోరథేన
పూర్వముత్కణ్ఠితోఽభూత్। పశ్చాద్దూత్యస్మరణాద్దుఃఖితోఽభూదితి భావః॥౫॥

స్విద్యత్ప్రమోదాశ్రులవేన వామం రోమాఞ్చభృత్పక్ష్మభిరస్య చక్షుః।

అన్యత్పునః కమ్ప్రమపి స్ఫురత్త్వాత్తస్యాః పురః ప్రాప నవోపభోగమ్॥౬॥

స్విద్యదితి॥ భైమీనగరీ మయా దృష్టేతి ప్రమోదేన సంసర్గప్రీతిజనితానన్దేన జాతో
యోఽశ్రులవో బాష్పలేశస్తేన స్విద్యత్స్వేదయుక్తమ్। బాష్ప ఏవ స్వేదస్థానే జాతో

యస్యేవంభూతమ్, పక్ష్మభిర్నేత్రరోమభీ రోమాఞ్చభృద్రోమాఞ్చయుక్తమ్। తాన్యేవ రోమాఞ్చస్థానే జాతాని యస్యైవంభూతమ్, అస్య నలస్య వామం సవ్యం చక్షుః తస్యాః పురః ప్రథమదర్శనలక్షణం నవోపభోగం నూతనకామకేలిం చ ప్రాప। అన్యద్దక్షిణం చక్షుః పునః స్ఫురతీతి స్ఫురత్ తద్భావేన కమ్ప్రమపి

కమ్పనశీలమపి। భైమీప్రాప్తిసూచకం స్ఫురణం ప్రాప్యేతి యావత్। ఏవంభూతం దక్షిణమపి తస్యాః పురో నవోపభోగం ప్రాప। చలత్వం నయనస్య యద్యపి స్వభావతో విద్యతే తథాపి 'ప్రియాప్రాప్తిసూచకత్వాదిత్యస్య సార్థక్యమ్। అన్యస్యాపి స్వామినో నవోపభోగే ఖేదాదయః సాత్త్వికా భావాః ప్రభవన్తి। దక్షిణనయనస్ఫురణం భైమీలాభసూచకం శకునం కథితమ్॥౬॥

రథాదసౌ సారథినా సనాథాద్రాజావతీర్యాథ పురం వివేశ।

నిర్గత్య బిమ్బాదివ భానవీయాత్సౌధాకరం మణ్డలమంశుసఙ్ఘః॥౭॥

రథాదితి॥ అథాసౌ రాజా నలః సారథినా సనాథాదధిష్ఠితాద్రథాదవతీర్య పురం వివేశ। కః కిమివ–అంశుసఙ్ఘః భానవీయాత్సూర్యసంబన్ధినో బిమ్బాన్మణ్డలాన్నిర్గత్య నిర్గమ్య సౌధాకరం చన్ద్రసంబన్ధి మణ్డలమివ। అమావాస్యాయాం సూర్యం ప్రవిష్టశ్చన్ద్రకిరణసమూహో యథా ప్రతిపది తతో నిర్గత్య చన్ద్రం ప్రవిశతి। సూతం రథే సంస్థాప్యైకాకీ నగరం ప్రవిష్ట ఇత్యర్థః॥౭॥

చిత్రం తదా కుణ్డినవేశినః సా నలస్య మూర్తిర్వవృతే న దృశ్యా।

వభూవ తచ్చిత్రతరం తథాపి విశ్వైకదృశ్యైవ యదస్య మూర్తిః॥౮॥

చిత్రమితి॥ తదా తస్మిన్సమయే కుణ్డినవేశినః పురప్రవేశినో నలస్య సా దృగ్గోచరః, అథ చాతిసున్దరీ మూర్తిః కాయః దృశ్యా న వవృతే దృగ్గోచరః, అథ చ సున్దరీ న వవృతే నాభూదిత్యాశ్చర్యమ్। ఏతావన్తం కాలం దృగ్గోచరస్యాకస్మాదన్తర్హితత్వాత్ సున్దరస్య చేదానీమసున్దరత్వాదాశ్చర్యమ్। 'భూయాదన్తర్ధిసిద్ధేః' (నైం ౫।౧౨౭) ఇతి వచనాదిచ్ఛావశాదన్తర్హితోఽభూదిత్యర్థః। యద్యపి దృశ్యా నాభూత్తథాప్యస్య మూర్తిర్విశ్వస్య సర్వస్య లోకస్యైకా ముఖ్యాఽసహాయా వా దృశ్యైవ దృగ్గోచర ఏవ బభూవేతి యత్ తచ్చిత్రతరమతిశయితమాశ్చర్యమ్। అన్తర్హితస్యాప్యనన్తర్హితత్వే విరోధాదాశ్చర్యమ్। అథ చ సర్వస్మిఞ్జగతి ఏకా రమణీయాఽభూత్తదతిచిత్రమ్। ఏతాదృక్సౌన్దర్యస్యాన్యత్రాభావాత్। నదృశ్యేతి నసమాసో వా॥౮॥

జనైర్విదగ్ధైర్భవనైశ్చ ముగ్ధైః పదే పదే విస్మయకల్పవల్లీమ్।

తాం గాహమానాస్య చిరం నలస్య దృష్టిర్యయౌ రాజకులాతిథిత్వమ్॥౯॥

జనైరితి॥ తాం పురం గాహమానా విలోకయన్తీ అస్య నలస్య దృష్టిః రాజకులాతిథిత్వం రాజసదనాతిథ్యం యయౌ। రాజమన్దిరం దదర్శేత్యర్థః। 'గాహమానస్య' ఇతి పాఠే రాజవిశేషణమ్। 'రాజకులాభిముఖ్యమ్' ఇతి క్వచిత్। కింభూతామ–విదగ్ధైశ్చతురైర్జనైః, ముగ్ధైః సున్దరైర్భవనైశ్చ కృత్వా పదే పదే విస్మయస్య కల్పవల్లీం కల్పలతామ్। కల్పవృక్షసంబన్ధినీం వల్లీమిత్యర్థః। అతిశయాశ్చర్యకారిణీమ్। 'కులం జనపదే గృహే' ఇతి విశ్వః॥౯॥

హేలాం దధౌ రక్షిజనేఽస్త్రసజ్జే లీనశ్చరామీతి హృదా లలజ్జే।

ద్రక్ష్యామి భైమీమితి సంతుతోష దూతం విచిన్త్య స్వమసౌ శుశోచ॥౧౦॥

హేలామితి॥ అసౌ నలోఽస్త్రసజ్జే శస్త్రసంనద్ధే రక్షిజనే రాజగృహరక్షకలోకే హృదా హేలామవజ్ఞాం దధౌ। ఏతే మమ కిమపి కర్తుం న శక్నువన్తీతి। అహం లీనశ్చౌరవదదృశ్యో రాజా సన్ చరామీతి విచార్య మనసా లలజ్జే। తథా,—అహమద్య భైమీం ద్రక్ష్యామీతి హేతోర్హృదా సంతుతోష। తథా,—అనన్తరం స్వమాత్మానం దూతం విచిన్త్య హృదా శుశోచ దుఃఖం కృతవాన్। భైమీదర్శనేఽపి మమ లోభో నాస్తీతి। హృదేత్యనేనావజ్ఞాదిసూచకా కరాదిచేష్టా న కృతేత్యర్థః। ప్రథమతృతీయచరణాభ్యాం పురుషానురాగావుక్తౌ, ద్వితీయచతుర్థాభ్యాం తౌ ప్రశాన్తీకృతౌ। దూతస్య మమ తస్యా అభిలాషోఽనుచిత ఇత్యాత్మానం నినిన్దేతి వా భావః। హేలామ్, 'హేలృ అనాదరే' ఇత్యస్మాత్ 'షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్' (3।3।౧౦౪)॥౧౦॥

అథోపకార్యామమరేన్ద్రకార్యాత్కక్షాసు రక్షాధికృతైరదృష్టః।

భైమీం దిదృక్షుర్బహు దిక్షు చక్షుర్దిశన్నసౌ తామవిశద్విశఙ్కః॥౧౧॥

అథేతి॥ అథ అసౌ తాముపకార్యాం పూర్వదృష్టాముపకారికామవిశత్। కింభూతః— అమరాశ్చాన్యే త్రయః, ఇన్ద్రశ్చ తేషాం ప్రాధాన్యాదమరేన్ద్రస్య వా కార్యాద్ధేతోః

కార్యాద్వరదానాద్వా హేతోః కక్షాసు గృహప్రకోష్ఠేషు స్థితై రక్షాధికృతై రక్షకైరన్తర్హితత్వాదదృష్టః, అత ఏవ విశఙ్కో గతభయః। తథా, —బహు వారంవారం దిక్షు చక్షుర్దిశన్దదానః। యతో భైమీం దిదృక్షుర్ద్రష్టుకామః। 'కక్షా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేః' ఇత్యమరః॥౧౧॥

అయం క ఇత్యన్యనివారకాణాం గిరా విభుర్ద్వారి విభుజ్య కణ్ఠమ్।

దృశం దదౌ విస్మయనిస్తరఙ్గాం స లఙ్ఘితాయామపి రాజసింహః॥౧౨॥

అయమితి॥ స విభుః ప్రశస్తో రాజా రాజసింహో నలః లఙ్ఘితాయామతిక్రాన్తాయామప్యపకార్యాద్వార్యన్తర్హితోఽప్యహమేభిర్దృష్టః కిమితి విస్మయేనాశ్చర్యేణ నిస్తరఙ్గాం నిశ్చలాం దృశం దదౌ దత్తవాన్। కిం కృత్వా–కోఽయమిత్యన్యనివారకాణాం నలాన్యనిషేధకారిణాం రక్షకాణాం గిరా కృత్వా మామేవ కిమేతే నిషేధన్తీతి ధియా కణ్ఠం విభుజ్య వక్రీకృత్య। సింహ ఇత్యనేన దృష్టేఽప్యాత్మని నిర్భయత్వం సూచ్యతే। సింహోఽప్యవజ్ఞయా గ్రీవాం వక్రీకృత్య గర్వేణ దృష్టిం పశ్చాద్దదాతి। రాజసింహః, 'ప్రశంసావచనైశ్చ' (౨।౧।౬౬) ఇతి, 'ఉపమితమ్ –' (౨/౧/౫౬) ఇతి వా సమాసః॥౧౨॥

అన్తఃపురాన్తః స విలోక్య బాలాం కాంచిత్సమాలబ్ధుమసంవృతోరుమ్।

నిమీలితాక్షః పరయా భ్రమన్త్యా సంఘట్టమాసాద్య చమచ్చకార॥౧౩॥

అన్తరితి॥ స నలః అన్తఃపురస్యాన్తర్మధ్యే సమాలబ్ధుముద్వర్తయితుమసంవృతేఽనాచ్ఛాదితే ఊరూ జఙ్ఘే యస్యాస్తాం కాంచిత్స్త్రియా విలోక్య 'న నగ్నాం స్త్రియమీక్షేత' (ఆశ్వం) ఇతి స్మృతేః ఉత్తమపురుషత్వాచ్చ నిమీలితాక్షః। బభూవేతి శేషః। తథా, —యదృచ్ఛయా భ్రమన్త్యా చలన్త్యా పరయా కయాచిత్స్త్రియా సహ నిమీలితనయనత్వాదేవ సంఘట్టం సంపర్కమాసాద్య ప్రాప్య చమచ్చకార। సచకితో బభూవేత్యర్థః। 'ఏకం సంధిత్సతోఽపరం ప్రచ్యవతే' ఇతి న్యాయాత్సజుగుప్సో జాతః॥౧౩॥

అనాదిసర్గస్రజి వానుభూతా చిత్రేషు వా భీమసుతా నలేన।

జాతేవ యద్వా జితశమ్బరస్య సా శామ్బరీశిల్పమలక్షి దిక్షు॥౧౪॥

అనాదీతి॥ నలేన సా భైమీ దిక్షు ప్రతిదిశమలక్షి దృశ్యతే స్మ। నను చక్షుషాఽసంనికృష్టా కథం దృష్టా? న చ శుక్తౌ రజతమివ తత్రాసత్యపి సారోపాద్భాసత ఇతి వాచ్యమ్। అననుభూతపూర్వస్య వస్తున ఆరోపాసంభవాదిత్యాశఙ్క్య భ్రమాన్యథానుపపత్త్యా పూర్వానుభవముత్ప్రేక్షతే—అనాదయో యే సర్గాః సృష్టయస్తేషాం స్రక్ పరమ్పరా తస్యామనుభూతా వా। నను జన్మాన్తరేఽపి భైమ్యాః పరిగ్రహే తత్స్మరణే వా ప్రమాణం నాస్తీత్యత ఆహ—చిత్రేష్వాలేఖ్యేషు వా అనుభూతా। నను చిత్రేష్వియం నిష్క్రియైవానుభూతా। యథానుభవం చారోపో భవతి। తత్కథమియమాలిఙ్గతీవ, సానురాగమాలోకయన్తీవ, సప్రణయమనునయన్తీవ, సకేలికోపమాక్షిపన్తీవ దృశ్యత ఇత్యత ఆహ—యద్వా, జితః శమ్బరో యేన స జితశమ్బరో మదనః, తస్య యా శామ్బరీ శమ్బరో దైత్యస్తస్యేయం శామ్బరీ మాయా తస్యాః శిల్పం నిర్మాణం జాతేవ। కామేన శమ్బరం జయతా తస్య మాయాప్యపహృతా, తయా మాయయేయం నిర్మితేత్యర్థః। యద్వా,—శమ్బరారేః సంబన్ధిమాయా నిర్మాణకౌశలం సా జాతేవ। మదనస్యైవేదం శిల్పం తచ్చ మాయామాత్ర హేతుకం, న తు ప్రసిద్ధబాహ్యకారణరచితమితి। మాయానిర్మితం చాతిసున్దరం భవతి కారణనుగుణారోధాభావాత్। యద్వా, నలేన సా కామస్య శమ్బరీరూపం శిల్పం కౌశలం జాతేవాలక్షి। శమ్బరస్య జితత్వాత్తన్మాయేవ భైమీరూపాఽపహృతేత్యర్థః। అథవా, జాతేవేత్యుత్ప్రేక్షాన్తరమ్। ప్రాగననుభూతాపి తదానీం కామస్య శిల్పభూతా సా జాతా ఉత్పన్నేవాలక్షి। యతోఽపరోక్షమనుభూయతే, న చ బాధ్యతే ఆలిఙ్గనాలాపాదిరూపసమర్థప్రవృత్తిజనకత్వాదితి భావః। యద్వా, శామ్బరీత్యుత్ప్రేక్షాన్తమేవ వ్యాఖ్యేయమ్। విరహవశాత్సర్వత్ర భైమీ దృష్టా సా పూర్వమనుభవతారతమ్యేన స్మృతా సత్యారోపాత్ప్రతీయతే శుక్తౌ రజతవత్। యద్వా, పూర్వమననుభూతైవ స్మరేణ ప్రతిదిశమపూర్వైవోత్పాదితా, యథావిద్యకం రజతమ్। గన్ధర్వనగరవన్మాయావశాదత్యన్తమసత్యేవాననుభూతాపి భాసత ఇతి సముదాయతాత్పర్యమ్॥౧౪॥

అలీకభైమీసహదర్శనాన్న తస్యాన్యకన్యాప్సరసో రసాయ।

భైమీభ్రమస్త్వైవ తతః ప్రసాదాద్భైమీభ్రమస్తేన న తాస్వలమ్భి॥౧౫॥

అలీకేతి॥ మోహవశాదవలోకితా అలీకభైమీ మిథ్యాభైమీ తయా సహ తాసామపి దర్శనాదన్యకన్యాప్సరసోఽన్తః పురస్థితా అప్సరస్తుల్యా భైమీవ్యతిరిక్తా అబలాస్తస్య నలస్య రసాయ ప్రీతయే నాభూవన్। సహదర్శనాత్తారతమ్యజ్ఞానస్య సంభవాదలీకదృష్టాయా అపి భైమ్యాః సకాశాదన్యా అతిహీనా ఇతి తాఖనురక్తో నాభూత్। కింత్వలీకదృష్టాయామపి తస్యామేవేత్యర్థః। తాస్వేవ భైమీబుద్ధిః కథం నేత్యత ఆహ—తతః షష్ఠ్యర్థే తసిః। తస్య

భైమీభ్రమస్యైవ భైమీభ్రాన్తేరేవ ప్రసాదాత్సామర్థ్యాత్తేన నలేన తాస్వన్యకన్యాప్సరః సు(భైమీభ్రమో) నాలమ్బి న ప్రాప్తః। అలీకదృష్టాయాస్తస్యాః సకాశాత్తాసామతిహీనత్వాత్సాదృశ్యలక్షణభ్రాన్తికారణా- భావాద్భైమీభ్రాన్తిర్నోత్పన్నేత్యర్థః॥౧౫॥

భైమీనిరాశే హృది మన్మథేన దత్తస్వహస్తాద్విరహాద్విహస్తః।

స తామలీకామవలోక్య తత్ర క్షణాదపశ్యన్వ్యషదద్విబుద్ధః॥౧౬॥

భైమీతి॥ దూత్యాఙ్గీకారాద్భైమీవిషయే నిరాశే వితృష్ణేఽపి హృది విద్యమానాన్మన్మయేన దత్తః స్వహస్తః స్వహస్తావలమ్బనం యస్మై ఏవంభూతాద్విరహాద్వియోగాద్విహస్తో విహ్వలః। హృది భైమీనిరాశే సతీతి వా। హృది వ్యాకులే ఇతి వా। ఏవంభూతః స నలః తత్ర ఉపకార్యాయామలీకాం తామసత్యరూపాం భైమీమవలోక్య క్షణాత్తస్మిన్నేవ క్షణే విబుద్ధో భ్రాన్తిరహితః తామపశ్యన్ననవలోకయన్ వ్యషదద్విషాదం ప్రాప। దూత్యాఙ్గీకారాద్భైమ్యాం నిరాశత్వేన శాన్తోఽపి విరహః కామేన స్వహస్తం దత్త్వా పునరుద్దీపితః। విరహజనితయా భ్రాన్త్యా భైమీ తేనావలోకితా, భ్రాన్త్యపగమే చ నావలోకితా, ఇత్యనవేక్షణహేతుర్మమ బోధో వృథా జాతః; యత్ప్రసాదాన్మయా భైమీ విలోకితా సా భ్రాన్తిర్గతా కష్టం జాతమితి దుఃఖితోఽభూదిత్యర్థః। యేన హస్తో దత్తస్తస్య హస్తరాహిత్యం త్వయుక్తమ్। అత్ర విపరీతమిత్యాశ్చర్యమ్। వ్యషదత్ ఇృదిత్త్వాదఙ్ 'ప్రాక్సితాదడ్వ్యవాయేఽపి' (౮।౩।౬౩) ఇత్యధికారే 'సదిరప్రతేః' (౮।౩।౬౬) ఇతి షత్వమ్। 'విహస్తవ్యాకులౌ సమౌ' ఇత్యమరః॥౧౬॥

ప్రియాం వికల్పోపహృతాం స యావద్దిగీశసందేశమజల్పదల్పమ్।

అదృశ్యవాగ్భీషితభూరిభీరుభవో రవస్తావదచేతయత్తమ్॥౧౭॥

ప్రియామితి॥ స నలః వికల్పేన సంకల్పేన ఉపహృతాముపనీతాం ప్రియాం భైమీం ప్రతి దిగీశానాం సందేశమల్పమపి యావదజల్పదవోచత్, తావదేవ తస్మిన్నేవ క్షణేఽదృశ్యస్య తస్యైవ వాచా భీషితా భయం ప్రాప్తా భూరయో బహ్వయో భీరవో భయశీలా యా బాలాస్తాభ్యో భవ ఉత్పన్నో రవః శబ్దస్తం నలమచేతయత్సావధానం చకార। భ్రాన్తివీక్షితాం భైమీం ప్రతి ఇన్ద్రాదిభిరేవముక్తమితి యావద్వక్తుం ప్రారబ్ధమ్, తావదనేనైవ శబ్దేన అదృశ్యో భూతాదిః కోఽప్యాయాత ఇతి భీతానాం బాలానాం కలకలేన పునరభ్రాన్తో భూత్వా తూష్ణీం బభూవేతి భావః। అల్పం సందేశమితి వా। భీషిత ఇతి 'భియో హేతుభయే షుక్' (౭।౩।౪౦), 'చితీ సంజ్ఞానే' భ్వాదికాద్ధేతుమణ్ణిచి అచేతయత్॥ ౧౭॥

పశ్యన్స తస్మిన్మరుతాపి తన్వ్యాః స్తనౌ పరిస్ప్రష్టుమివాస్తవస్త్రౌ।
అక్షాన్తపక్షాన్తమృగాఙ్కమాస్యం దధార తిర్యగ్వలితం విలక్షః॥౧౮॥

పశ్యన్నితి॥ తస్మిన్నన్తఃపురే అచేతనేన మరుతా వాయునాపి, అథ చ దేవేనాపి పరిస్ప్రష్టుమివ మర్దయితుమివ అస్తవస్త్రౌ క్షిప్తవస్త్రౌ కస్యాశ్చిత్తన్వ్యాః స్తనౌ పశ్యన్నబుద్ధిపూర్వకమకస్మాద్విలోకయన్ పరస్త్రీకుచదర్శనాద్విలక్షో విచిత్తః సన్నలో మృగాఙ్కత్వాదేవ న క్షాన్తః సోఢః పక్షాన్తమృగాఙ్కః పూర్ణిమాచన్ద్రో యేన ఏవంభూతమాస్యం వదనం తిర్యగ్వలితం తిరశ్చాలితం దధార। పరాఙ్ముఖోఽభూదిత్యర్థః। నలాన్యః కోఽప్యుత్తమః పురుషో నాస్తీతి భావః। ప్రచ్ఛన్నకాముకసంభోగే చన్ద్రస్య తిరోధానం యుక్తమితి ధ్వన్యతే॥౧౮॥

అన్తఃపురే విస్తృతవాగురోఽపి బాలావలీనాం వలితైర్గుణౌఘైః।
న కాలసారం హరిణం తదక్షిద్వయం ప్రభుర్వద్ధుమభూన్మనోభూః॥౧౯॥

అన్తరితి॥ మనోభూః కామః కాలః కృష్ణః కనీనికాలక్షణః సారః శ్రేష్ఠభాగో యస్య తత్। తథా,—హరిణమభితః పాణ్డురం తస్య నలస్య అక్షిద్వయం బద్ధుం సౌన్దర్యస్య వశం కర్తుం ప్రభుః సమర్థో నాభూత్। అథ చ నేత్రద్వయమేవ హరిణం మృగం ధర్తుమ్। అరణ్యే మృగయునా మృగో ధర్తుం సుశకః। కామో మృగయుస్తు అన్తఃపురే నగరమధ్యే హరిణం ధర్తుం న శశాకేల్యాశ్చర్యమ్। కింభూతః—బాలావలీనామవరోధతరుణీపఙ్క్తీనాం వలితైః సవిలాసైః, పునఃపునః ప్రవృత్తైర్వా గుణౌఘైర్నృత్యగీతసౌన్దర్యా-
దిగుణసమూహైర్వలితైరఙ్గమోటనేర్గుణౌఘైశ్చ వా కృత్వా అన్తఃపురే విస్తృతా వాగురా లక్షణయా వశీకరణద్రవ్యం యేన। గుణా ఏవ వాగురాస్థానే యస్య జాతా ఇత్యర్థః। అథ చ కేశపఙ్క్తీనాం వలితైస్త్రిగుణితైర్దోరకసఙ్ఘైర్నగరమధ్యే విస్తృతవాగురోఽపి బాలాం నలః సాభిలాషం నాపశ్యదిత్యర్థః॥౧౯॥

దోర్మూలమాలోక్య కచం రురుత్సోస్తతః కుచౌ తావనులేపయన్త్యాః।
నాభీమథైష శ్లథవాససోఽను మిమీల దిక్షు క్రమకృష్టచక్షుః॥౨౦॥

దోరితి॥ ఏష నలః కచం కేశపాశం రురుత్సోర్బద్ధుమిచ్ఛోః కస్యాశ్చిత్కేశసంయమనాదేవ దోర్మూలం బాహుమూలమాలోక్య తతస్తస్మాద్దేశాత్కించిదధోనమితదృష్టిః, తతశ్చన్దనాదినాఽనులేపయన్త్యా విలేపయన్త్యాస్తస్యా ఏవ తావతిసున్దరౌ కుచౌ స్తనావాలోక్య తతోఽపి కించిన్నమితదృష్టిః, అథ కుచలేపనానన్తరం నాభీ విలేపనార్థం శ్లథవాససః శ్లథీకృతవసనాయాస్తస్యా ఏవ నాభీమాలోక్య తతోఽప్యధోనమితదృష్టిః। ఏవం దిక్షుర్ధ్వదేశాదధోదేశే క్రమేణ కృష్టం సమాకృష్టం చక్షుర్యేన ఏవంభూతః సన్ అను పశ్చాదనవలోకనీయస్య కస్యాప్యఙ్గస్యావలోకనప్రసఙ్గాన్మీల నేత్రనిమీలనమేవ చకార। అత్రాప్యుత్తమత్వం సూచితమ్॥౨౦॥

మీలన్న శేకేఽభిముఖాగతాభ్యాం ధర్తుం నిపీడ్య స్తనసాన్తరాభ్యామ్।

స్వాఙ్గాన్యపేతో విజగౌ స పశ్చాత్పుమఙ్గసఙ్గోత్పులకే పునస్తే॥౨౧॥

మీలన్నితి॥ మీలన్సంకోచితనయనః స నలోఽభిముఖం సంముఖమాగతాభ్యాం స్త్రీభ్యాం మధ్యే విద్యమానో నిపీడ్య నితరాం పీడనం కృత్వా ధర్తుం న శేకే న శక్తః। యతః,—స్తనాభ్యాం కృత్వా సాన్తరే వ్యవధానసహితే తాభ్యామ్। ఉభయోరుచ్చైః స్తనావేవ పరస్పరమిలితౌ, న తు తయోః పరస్పరసంశ్లేషో జాతః, స్తనసాన్తరత్వాత్, తాభ్యామపేతో నిర్గతః సన్ పశ్చాత్స్వాఙ్గాని స్వీయానవయవాన్ పరస్త్రీసంసర్గాద్విజగౌ విశేషేణ నినిన్ద, ఏతేఽనుచితకారిణ ఇతి। తే స్త్రియౌ పునః పుంసోఽఙ్గసఙ్గేనోత్పులకే సాత్త్వికభావోద్భోధాద్రోమాఞ్చితే జాతే। స్త్రీణాం పాపప్రధానత్వాత్ పరపురుషసంయోగేన తయో రోమాఞ్చితత్వం జాతమ్। నలేన తూత్తమపురుషత్వాత్ పరస్త్రీసంసర్గాదఙ్గనిన్దా కృతేతి భావః। ధర్తుమ్, శకియోగే తుమ్॥౨౧॥

నిమీలనస్పష్టవిలోకనాభ్యాం కదర్థితస్తాః కలయన్కటాక్షైః।

స రాగదర్శీవ భృశం లలజ్జే స్వతః సతాం హ్రీః పరతోఽతిగుర్వీ॥౨౨॥

నిమీలనేతి॥ నిమీలనే పరస్త్రీసంసర్గాత్ ప్రకటవిలోకనే చ వివస్త్రస్త్రీదర్శనాత్ నిమీలనస్పష్టవిలోకనాభ్యాం కదర్థితః పీడితః, అతస్తాస్తరుణీరుభయపరిహారార్థం కటాక్షైః కలయన్నవలోకయన్ స నలో రాగేణానురాగేణ దర్శీవ పశ్యన్నివ భృశం లలజ్జే లజ్జితః। లజ్జా తు అన్యతో భవతి, తత్కథం లజ్జిత ఇత్యత ఆహ—సతాం సాధూనాం పరతః సకాశాత్ స్వతో హ్రీర్లజ్జాఽతిగుర్వ్యతిమహతీ భవతి। స్వతో యావతీ లజ్జా భవతి తావతీ పరతో న। తస్మాదదృశ్యత్వేన కటాక్షావలోకనేన ఖయమేవ లలజ్జేత్యర్థః॥౨౨॥

రోమాఞ్చితాఙ్గీమను తత్కటాక్షైర్భ్రాన్తేన కాన్తేన రతేర్నిదిష్టః।
మోఘః శరౌఘః కుసుమాని నాభూత్తద్ధైర్యపూజాం ప్రతి పర్యవస్యన్॥౨౩॥

రోమేతి॥ నలాఙ్గసఙ్గాద్రోమాఞ్చితాఙ్గీం స్త్రియమను లక్షీకృత్య తస్య నలస్య కటాక్షైః ఏతావపి పరస్పరమనురక్తావితి భ్రాన్తేన రతేః కాన్తేన కామేన పరస్పరసంభోగార్థం నిదిష్టః క్షిప్తః కుసుమాని పుష్పలక్షణః శరౌఘః మోఘో నిష్ఫలో నాభూత్। యతః,— తస్య నలస్య ధైర్యపూజాం ప్రత్యుద్దిశ్య పర్యవస్యన్ సంజాతతాత్పర్యః। ముఖ్యప్రయోజనాభావేఽపి నలసదృశః కోఽపి ధీరో నాస్తీతి తద్ధైర్యపూజాయాముపయోగాత్ పుష్పసాఫల్యమ్॥౨౩॥

హిత్త్వైవ వర్త్మైకమిహ భ్రమన్త్యాః స్పర్శః స్త్రియాః సుత్యజ ఇత్యవేత్య।
చతుష్పథస్యాభరణం బభూవ లోకావలోకాయ సతాం స దీపః॥౨౪॥

హిత్వేతి॥ ఏకం వర్త్మ ఏకపదీం హిత్వా త్యక్త్వైవ ఇహైకపద్యామన్తఃపురే వా భ్రమన్త్యా విచరన్త్యాః స్త్రియాః స్పర్శః సుత్యజః సుఖేన త్యక్తుం శక్యతే నాన్యథా ఇత్యవేత్య విచార్య సతాం సాధూనాం ప్రకాశరూపత్వాద్దీప ఇవ దీపః స నలః లోకానాం కర్మీభూతానాం పురలోకానామవలోకాయ చతుష్పథస్య చతుర్ణాం పథ చతుర్దిగ్భ్యః సమాగతానాం మార్గాణామేకత్ర సమాహారః యస్మిన్స్థితేన లోకేన చతుర్దిగ్భ్యః సమాగతో జనో దృశ్యతే తస్యాభరణం బభూవ। దీపోఽపి లోకే లోకకర్తృకాయావలోకనాయ చతుష్పథస్యాభరణం భవతి। చతుష్పథమ్, సమాహారే 'పథః సంఖ్యావ్యయాదేః' (వాం ౧౫౫౪) ఇతి నపుంసకత్వమ్॥౨౪॥

ఉద్వర్తయన్త్యా హృదయే నిపత్య నృపస్య దృష్టిర్న్యవృతద్ద్రుతైవ।
వియోగివైరాత్కుచయోర్నఖాఙ్కైరర్ధేన్దులీలైర్గలహస్తితేవ॥౨౫॥

ఉద్వర్తేతి॥ నృపస్య దృష్టిరుద్వర్తయన్త్యాః సమాలమ్భనం కుర్వత్యాః కస్యాశ్చిద్ధృదయే ఉరసి నిపత్య ద్రుతైవ వేగసహితైవ న్యవృతత్పరావృత్తా। పరస్త్రీకుచదర్శనభియేత్యర్థః। ఉత్ప్రేక్షతే— కుచయోర్విద్యమానైః అర్ధేన్దులీలైరర్ధచన్ద్రాకారైః నఖాఙ్కైర్నఖక్షతైః వియోగినో నలస్య వైరాద్గలహస్తితేవ। గలే హస్తో గలహస్తః సంజాతో యస్యాః। తారకాదిత్వాదితచ్।

నఖాఙ్కదర్శనం చన్ద్రదర్శనం చ విరహిణోऽసహ్యమితి శత్రుత్వమ్। గలహస్తితో హి ఝటితి పరావర్తతే। న్యవృతదితి 'ద్యుద్భ్యో లుఙి' (౧।౩।౯౧) ఇతి పరస్మైపదే ద్యుతాదిత్వాదఙ్ ౨౫

తన్వీముఖం ద్రాగధిగత్య చన్ద్రం వియోగినస్తస్య నిమీలితాభ్యామ్।

ద్వయం ద్రఢీయః కృతమీక్షణాభ్యాం తదిన్దుతా చ స్వసరోజతా చ॥౨౬॥

తన్వీతి॥ తన్వ్యా ముఖం చన్ద్రమధిగత్య జ్ఞాత్వా అథ చ వదనలక్షణం చన్ద్రం ప్రాప్య ద్రాక్ ఝటితి నిమీలితాభ్యాం సంకుచితాభ్యాం వియోగినస్తస్యేక్షణాభ్యాం నేత్రాభ్యాం ద్వయం ద్రఢీయోऽతితరాం దృఢం కృతం సత్యం కృతమ్। ద్వయం కిమ్—తదిన్దుతా తన్ముఖచన్ద్రత్వమ్, స్వస్య సరోజతా కమలతా చ। చన్ద్రప్రాప్తౌ కమలస్యైవ సంకోచో నత్వన్యస్య, చన్ద్రప్రాప్తావేవ కమలస్య సంకోచో నత్వన్యప్రాప్తావిత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తదిన్దుత్వం స్వసరోజత్వం చ। తన్వీముఖం చన్ద్రవద్రమణీయమ్, నలనేత్రే చ నీలోత్పలవద్రమణీయే ఇత్యర్థః। పరస్త్రీముఖావలోకనమయుక్తమితి నేత్రసంకోచః కృత ఇత్యుత్తమత్వం సూచితమ్॥౨౬॥

చతుష్పథే తం వినిమీలితాక్షం చతుర్దిగేతాః సుఖమగ్రహీష్యన్।

సంఘట్టయ తస్మిన్భృశభీనివృత్తాస్తా ఏవ తద్వర్త్మ న చేదదాస్యన్॥౨౭॥

చతుష్పథ ఇతి॥ పరస్త్రీముఖాద్యవలోకనభియా నిమీలితాక్షం నలం చతుర్దిగేతాః చతుర్దిగ్భ్యః సమాగతాశ్చతస్రః స్త్రియః చతుష్పథేऽపి తర్హి సుఖమనాయాసమగ్రహీష్యన్ధర్తుమశక్ష్యన్। చేద్యది తస్మిన్నదృశ్యే నలే సంఘట్టయ సంఘట్టం ప్రాప్య అదృశ్యసంఘట్టాదేవ భృశభియా జాతమహాభీత్యా నివృత్తాః పునః పునర్నివృత్తాస్తా ఏవం పూర్వోక్తాః తద్వర్త్మ తస్య నిర్గన్తుం మార్గం నాదాస్యన్న వ్యతరిష్యన్। పరావృత్తత్వాన్మార్గస్తస్మై దత్తః, తతో ధర్తుం నాశకువన్నితి క్రియాతిపత్తిః॥౨౭॥

సంఘట్టయన్త్యాస్తరసాత్మభూషాహీరాఙ్కురప్రోతదుకూలహారీ।

దిశా నితమ్బం పరిధాప్య తన్వ్యాస్తత్పాపసంతాపమవాప భూపః॥౨౮॥

సంఘట్టేతి॥ భూపో నలః తన్వ్యాః కస్యాశ్చిత్ నితమ్బం దిశా కరణభూతయా పరిధాప్య। దిగమ్బరం కృత్వేత్యర్థః। తేన పరస్త్రీవివసనకరణేన జనితం యత్ పాపం తేన సంతాపం పరమం దుఃఖమవాప ప్రాప। కింభూతాయాః–సంఘట్టయన్త్యాః సంఘట్టం కుర్వన్త్యాః। అత ఏవ కింభూతః—పరస్త్రీసంస్పర్శభియా తరసా ఝటితి నివృత్తత్వాదాత్మనో భూషా అలంకారాః తేషు హీరకాః, తేషామఙ్కురాః కోటయః తత్ర ప్రోతం స్యూతం దుకూలం హరతి ఏవంశీలః। స్యూతత్వాత్స్వత ఏవాగచ్ఛతో దుకూలస్య నేతా। అబుద్ధికారిత్వేఽప్యతితరాం మయైతదనుచితం కృతమితి సంతాపాదుత్తమత్వం సూచితమ్॥౨౮॥

హతః కయాచిత్పథి కన్దుకేన సంఘట్టయ భిన్నః కరజైః కథాపి।

కయాచనాక్తః కుచకుఙ్కుమేన సంభుక్తకల్పః స బభూవ తాభిః॥౨౯॥

హత ఇతి॥ స నలః పథి చతుష్పథరూపే కయాచిత్సున్దర్యా కన్దుకేన హతః అన్యస్యై ప్రహితః కన్దుకో మధ్యేమార్గమదృశ్యరూపస్య తస్య లగ్నః। కయాచిత్తత్రైవ సంఘట్టయ బుద్ధిపూర్వ కరజైర్భిన్నోఽఙ్కితః। కయాచన తత్రైవ సంఘట్టయ బుద్ధిపూర్వమాలిఙ్గనవశాత్ కుచకుఙ్కుమేనాక్తో శ్రక్షితః। ఏవం తాభిరన్తఃపురసున్దరీభిః సంభుక్తకల్ప ఈషదూనః సంభుక్తో బభూవ। గ్రామ్యధర్మాభావాదీషదూనత్వం సంభోగస్య। తాభిరితి తృతీయయా తాసామేవ బుద్ధిపూర్వకారిత్వమ్, న తు నలస్యేతి సూచితమ్॥౨౯॥

ఛాయామయః ప్రైక్షి కయాపి హారే నిజే స గచ్ఛన్నథ నేక్ష్యమాణః।

తచ్చిన్తయాన్తర్నిరచాయి చారు స్వస్యైవ తన్వ్యా హృదయం ప్రవిష్టః॥౩౦॥

ఛాయేతి॥ కౌతుకిత్వాదదృశ్యస్యైవ మమ ప్రతిబిమ్బేన భవితవ్యమితీచ్ఛావశాత్ కయాపి తన్వ్యా సున్దర్యా నిజే స్వీయే హారే ఛాయామయః ప్రతిబిమ్బరూపః స నలః ప్రైక్షి పూర్వమవలోకితః। అథానన్తరం గచ్ఛన్ తతః స్థానాత్స్థానాన్తరం గచ్ఛన్ అతో హారే న ఈక్ష్యమాణః న దృశ్యమానః అధునైవ కశ్చిత్సున్దరో హారే మయా దృష్టః క్వేదానీం గత ఇతి తచ్చిన్తయా నలచిన్తయా కృత్వా స నలః స్వస్యైవ హృదయం స్వీయమన్తఃకరణం ప్రవిష్ట ఇతి తన్వ్యా అన్తర్మనసి చారు సమ్యఙ్నిరచాయి నిర్ధారితః। హృదయ ఏవ హారస్య విద్యమానత్వాత్సామీప్యాత్తత్రైవ ప్రవిష్ట ఇతి నిశ్చయః కృత ఇత్యర్థః। ప్రతిబిమ్బరూపం తమాలోక్య విరహపీడితా జాతేతి భావః॥౩౦॥

తచ్ఛాయసౌన్దర్యనిపీతధైర్యాః ప్రత్యేకమాలిఙ్గదమ్ రతీశః।

రతిప్రతిద్వన్ద్వితమాసు నూనం నామూషు నిర్ణీతరతిః కథంచిత్॥౩౧॥

తదితి॥ రతీశః కామః హారాదౌ తచ్ఛాయస్య నలప్రతిబిమ్బస్య సౌన్దర్యేణ నిపీతమపహృతం ధైర్యం యాసాం తా అమూః అన్తఃపురసున్దరీః ప్రత్యేకం పృథక్పృథగాలిఙ్గత్। నను రతీశేన రత్యా ఏవాలిఙ్గనం యుక్తమ్, న త్వన్యస్యా ఇత్యత ఆహ—నూనముత్ప్రేక్షతే। స కామః రతేః ప్రతిద్వన్ద్వితమాస్వతితరాం ప్రతిస్పర్ధినీషు రతితుల్యాస్వమూషు మధ్యే కథంచిత్కేనాపి ప్రకారేణ సౌన్దర్యశీలాదినా న నిర్ణీతా రవిర్యేన ఏవంభూతో నూనమ్। రవేరనిశ్చయాత్సర్వాసామాలిఙ్గనేన రతేరప్యాలిఙ్గనం భవిష్యతీతి బుద్ధ్యేత్యర్థః। నలప్రతిబిమ్బదర్శనమాత్రేణ సర్వా అపి కామపరవశా జాతా ఇతి భావః। తస్య ఛాయా, 'విభాషా సేనా—' (౨।౪।౨౫) ఇతి నపుంసకత్వమ్। ప్రతిద్వన్ద్వితమాసు, 'తసిలాదిషు—' (౬।౩।౩౫) ఇతి పుంవత్॥౩౧॥

తస్మాదదృశ్యాదపి నాతివిభ్యుస్తచ్ఛాయరూపాహితమోహలోలాః।

మన్యన్త ఏవాదృతమన్మథాజ్ఞాః ప్రాణానపి స్వాన్సుదృశస్తృణాని॥౩౨॥

తస్మాదితి॥ తాః సుదృశః తరుణ్యః అదృశ్యాదపి తస్మాన్నాతిబిభ్యురతిశయం భయం న ప్రాపుః। యతః,— హారాదౌ తచ్ఛాయస్య తత్ప్రతిబిమ్బస్య యద్రూపం సౌన్దర్యం తేనాహితో జనితో మోహో మదనవికారవిలాసః తేన లోలాశ్చఞ్చలాః, మదనవికారవిలాసే ఆసక్తా వా। తత్ప్రతిబిమ్బదర్శనేన మదనపరవశత్వాదదృశ్యాదపి తస్మాద్భయం న ప్రాప్తమిత్యర్థః। ఏతదపి కుత ఇత్యత ఆహ—ఆదృతమన్మథాజ్ఞాః సంమానితకామాజ్ఞాః సుదృశః స్వాన్ప్రాణానపి తృణాన్యేవ తృణతుల్యానేవ మన్యన్తే యతః, అతో మదనపరవశత్వాద్భయం న ప్రాప్తమితి యుక్తమ్। యస్య ప్రాణవాఞ్ఛాపి న విద్యతే తస్య భయం దూరాపాస్తమితి భావః। 'లోలశ్చలసతృష్ణయోః' ఇత్యమరః॥౩౨॥

జాగర్తి తచ్ఛాయదృశాం పురా యః స్పృష్టే చ తస్మిన్వ్యససర్ప కమ్పః।

ద్రుతే ద్రుతం తత్పదశబ్దమీత్యా స్వహస్తితశ్చారుదృశాం పరం సః॥౩౩॥

జాగర్తీతి॥ తచ్ఛాయదృశాం నలప్రతిబిమ్బావలోకినీనాం చారుదృశాం సాత్త్వికప్రాదుర్భావవశాద్యః కమ్పః పురా జాగర్తి అజాగః। ప్రతిబిమ్బదర్శనమాత్రేణ యః కమ్పః సముదభూత్। తస్మిన్నలే స్పృష్టే చ సతి యః కమ్పో విససర్ప, దర్శనాపేక్షయా స్పర్శనస్యాధికసాత్త్వికజననసామర్థ్యాద్దర్శనజన్యకమ్పాపేక్షయా యోఽధికో జాతః స కమ్పః స్పర్శనభయాత్ ద్రుతం శీఘ్రం ద్రుతే పలాయితే తస్మిన్ అదృశ్యస్య తస్య పదశబ్దభీత్యా చరణశబ్దభియా కర్త్ర్యా పూర్వాపేక్షయా పరమ్ అతిశయేన స్వహస్వితో దత్తావలమ్బనః। వృద్ధిం ప్రాపిత ఇత్యర్థః। అథ చ పరం కేవలం స్వహస్తం ప్రాపితో దత్తావలమ్బః కృతః। మదీయోఽయం కమ్పో న సాత్త్వికభావజనిత ఇత్యేవం తయా కథిత ఇత్యర్థః। ఉభయథా తాసాం దర్శనస్పర్శనజన్యః కమ్పః శృఙ్గారస్యానుభావః పాశ్చాత్త్యో భయానకస్యేతి పరిపాట్యా ప్రవృద్ధోఽభూదితి భావార్థః। స్వహస్తితః, తారకాదిః। జాగర్తి, 'పురి లుఙ్ చాస్మే' (3।2।122) ఇతి భూతే లట్॥33॥

ఉల్లాస్యతాం స్పృష్టనలాఙ్గమఙ్గం తాసాం నలచ్ఛాయపిబాఽపి దృష్టిః।

అశ్మేవ రత్యాస్తదనర్తి పత్యా ఛేదేఽప్యబోధం యదహర్షి లోమ॥34॥

ఉల్లాస్యతామితి॥ రత్యాః పత్యా కామేన తాసామన్తఃపురసున్దరీణాం స్పృష్టం నలాఙ్గయేన ఏవంభూతమఙ్గముల్లాస్యతాం హర్షవశాత్ పరిపుష్టీక్రియతాం నామ। న కేవలం తదేవ కింతు నలచ్ఛాయపిబా నలప్రతిబిమ్బపిబా తాసాం దృష్టిరప్యుల్లాస్యతాం హర్షవశాత్ ప్రసార్యతాం నామ। అత్ర విషయే చిత్రం న కిం తర్హి ఛేదే కర్తనే కృతేఽపి సతి అబోధమచేతనం లోమ యదహర్షి హర్షం ప్రాపితం తత్ అశ్మేవ పాషాణ ఏవానర్తి నర్తితః। అచేతనస్య లోమ్నో హర్షణం పాషాణనర్తనతుల్యమిత్యర్థః। సత్త్వవశాద్రోమాఞ్చోఽభూదితి భావః। ఉల్లాస్యతాం కర్మణి లోట్। ఉపసర్గానువృత్తేరనావశ్యకత్వాత్ పిబేతి 'పాఘ్రా—(7।3।78) ఇత్యాదినా శః॥34॥

యస్మిన్నలస్పృష్టకమేత్య హృష్టా భూయోఽపి తం దేశమగాన్మృగాక్షీ।

నిపత్య తత్రాస్య ధరారజఃస్థే పాదే ప్రసీదేతి శనైరవాదీత్॥35॥

యస్మిన్నితి॥ నలసంముఖమాగచ్ఛన్తీ మృగాక్షీ హరిణనేత్రా యస్మిన్దేశే అన్యాపదేశాద్గచ్ఛతో నలస్య గాత్రేణ సహ స్వగాత్రసంఘట్టలక్షణం స్పృష్టకాఖ్యమాలిఙ్గనమేత్య ప్రాప్య హృష్టా రోమాఞ్చాదియుక్తా జాతా తం దేశం భూయోఽపి పునరప్యాజగామ। తత్ర దేశే ధరారజఃస్థే పృథ్వీరజఃసు స్థితేఽస్య నలస్య పాదే చరణప్రతిబిమ్బే నిపత్య నమస్కారం కృత్వా ప్రసీదేతి అనుగ్రహం మమ కుర్వితి

ఆకర్ణనభీత్యా శనైరవాదీదవోచత్। నితరాం నలాధీనా జాతేతి భావః। 'యద్యోషితః సంముఖమాగతాయా అన్యాపదేశాద్రజతో నరస్య। గాత్రేణ గాత్రం ఘటతే యదేతదాలిఙ్గనం స్పృష్టకమాహురార్యాః॥' ఇతి కామశాస్త్రమ్॥౩౫॥

భ్రమన్నముష్యాముపకారికాయామాయస్య భైమీవిరహాత్క్రశీయాన్।

వ్యసౌ ముహుః సౌధపరమ్పరాణాం వ్యధత్త విశ్రాన్తిమధిత్యకాసు॥౩౬॥

భ్రమన్నితి॥ అసౌ నలః సౌధపరమ్పరాణాం సప్తభూమికప్రాసాదపరమ్పరాణామధిత్యకాసూర్ధ్వభూమిషు ముహుః పునః పునః విశ్రాన్తిం వ్యధత్త కృతవాన్। కిం కృత్వా—భైమీవిరహ్యాత్ కశీయానతితరాం కృశో యతః, తస్మాదముష్యాముపకారికాయాం భ్రమన్ ఆయస్య బహుశ్రమం ప్రాప్య। శ్రమాపనోదార్థం క్షణమాత్రం తత్ర తత్ర స్థిత్వా ఊర్ధ్వగృహాన్ విశతి స్మేత్యర్థః। 'ఉపత్యకాసు' ఇతి పాఠః సాధీయాన్। ఉపత్యకానాం విశ్రాన్తియోగ్యత్వాత్। 'ఉపాధిభ్యాం త్యకన్నాసన్నారూఢయోః' (౫।౨।౩౪) ఇత్యుభయత్రాపి త్యకన్॥౩౬॥

ఉల్లిఖ్య ఇంసేన దలే నలిన్యాస్తస్మై యథాదార్శి తథైవ భైమీ।

తేనాభిలిఖ్యోపహృతస్వహారా కస్యా న దృష్టాజని విస్మయాయ॥౩౭॥

ఉల్లిఖ్యేతి॥ హంసేన నలిన్యా దలే పత్రే భైమీముల్లిఖ్య లిఖిత్వా తస్మై నలాయ యథా భైమ్యదర్శి దర్శితా, తథైవ తత్ర విశ్రాన్తేన నలేనాప్యభిలిఖ్య లిఖిత్వా ఉపహృతః కణ్ఠేఽర్పితః స్వహారః స్వీయముక్తాహారో యస్యా ఏవంభూతా చిత్రరూపా భైమీ దృష్టా సతీ కస్యాః శుద్ధాన్తసున్దర్యా విస్మయాయాశ్చార్యాయ న జాతా। తథాభూతాం తాం దృష్ట్వా, కేనేయమత్రాతిసున్దరీ లిఖితా కణ్ఠార్పితహారా చేతి సర్వా అపి విస్మితా జాతా ఇత్యర్థః। విశ్రాన్త్యర్థం భైమీం లిఖిత్వా సాక్షాద్భైమీప్రాప్తిబుద్ధ్యాఽనన్తరకరణీయసంకల్పవశాత్తేన ముక్తాహారార్పణా కృతేతి భావః॥౩౭॥

కౌమారగన్ధీని నివారయన్తీ వృత్తాని రోమావలివేత్రచిహ్నా।

సాలిఖ్య తేనైక్ష్యత యౌవనీయద్వాఃస్థామవస్థాం పరిచేతుకామా॥౩౮॥

కౌమారేతి॥ తేన నలేన సా భైమీ ఆలిఖ్య ఐక్ష్యత దృశ్యతే స్మ। కింభూతా—కౌమారం శైశవం తస్య గన్ధో లేశోఽపి విద్యతే యేషు తాని వృత్తాని ఖేలాదీని నివారయన్తీ నిషేధయన్తీ, యతః రోమావలిరేవ వేత్రయష్టిశ్చిహ్నం యస్యాః సా। తథా,—యౌవనీయాయాం యౌవనసంబన్ధిన్యాం ద్వారి తిష్ఠతీతి యౌవనీయద్వాఃస్థా తామవస్థామాకారవిశేషం పరిచేతుకామాఽఙ్గీకర్తుకామా। వయఃసంధిం ప్రాప్తాం లిఖిత్వా పశ్యతి స్మేత్యర్థః। అన్యాపి వేత్రధారిణీ కాంశ్చిన్నిషేధతి, ద్వాఃస్థా చ భవతి। గన్ధీనీతి, 'అల్పాఖ్యాయామ్' (౫।౪।౧౩౬) ఇతి గన్ధస్యేదాదేశః॥౩౮॥

పశ్యాః పురంధ్రీః ప్రతి సాన్ద్రచన్ద్రజఃకృతక్రీడకుమారచక్రే।

చిత్రాణి చక్రేఽధ్వని చక్రవర్తిచిహ్నం తదఙ్ఘ్రిప్రతిమాసు చక్రమ్॥౩౯॥

పశ్యా ఇతి॥ సాన్ద్రం ఘనం చన్ద్రరజః కర్పూరపరాగస్తేన కృతా క్రీడా ఖేలో యేనైవంభూతం కుమారచక్రం బాలసఙ్ఘో యస్మిన్నేవంవిధేఽధ్వని మార్గే తదఙ్ఘ్రిప్రతిమాసు నలచరణకమలప్రతిబిమ్బేషు వర్తమానం చక్రవర్తినః సార్వభౌమస్య చిహ్నం లక్షణం రేఖారూపం చక్రం పశ్యాః విలోకయన్తీః పురంధ్రీస్తరుణీః ప్రతి లక్షీకృత్య చిత్రాణ్యతితరామాశ్చర్యాణి చకార। కేన సార్వభౌమేనాత్ర విచరితమితి తాసామాశ్చర్యమభూదిత్యర్థః। "౦చాన్ద్రం" ఇత్యపి పాఠః। 'యస్యాః' ఇతి పాఠే భైమ్యాః సంబన్ధినీః పురన్ధ్రీరితి యోజనా। స్వామ్యేన చక్రం రాష్ట్రం వర్తయతీతి చక్రవర్తీ॥౩౯॥

తారుణ్యపుణ్యామవలోకయన్త్యోరన్యోన్యమేణేక్షణయోరభిఖ్యామ్।

మధ్యే ముహూర్తం స బభూవ గచ్ఛన్నాకస్మికాచ్ఛాదనవిస్మయాయ॥౪౦॥

తారుణ్యేతి॥ స నలః తారుణ్యేన పుణ్యాం చార్వీమన్యోన్యం పరస్పరసంబన్ధినీమభిఖ్యాం శోభామవలోకయన్త్యోః పశ్యన్త్యోః కయోశ్చిదేణేక్షణయోర్మృగీదృశోర్మధ్యే ముహూర్తం క్షణమాత్రం గచ్ఛన్సన్ ఆకస్మికేన నిర్హేతుకేన ఆచ్ఛాదనేన తిరోధానేన కృత్వా యో విస్మయ ఆశ్చర్యం తస్మై బభూవ। 'భూయాదన్తర్ధిసిద్ధేః–' (నైం ౫।౧౩౭) ఇత్యాదివరదానాదదృశ్యస్య మమ స్పర్శేన భవితవ్యమ్, శరీరేణాన్యస్యాచ్ఛాదనం కర్తవ్యమ్, అదృశ్యేషు మదీయభూషారత్నేషు ప్రతిబిమ్బేన భవితవ్యమిత్యాదీచ్ఛావశాదాచ్ఛాదనాత్తయోరాశ్చర్యం జనయతి స్మేతి భావః। 'పుణ్యం తు చార్వపి' ఇత్యమరః॥౪౦॥

పురః స్థితస్య కచిదస్య భూషారత్నేషు నార్యః ప్రతిబిమ్బితాని।
వ్యోమన్యదృశ్యేషు నిజాన్యపశ్యన్విస్మిత్య విస్మిత్య సహస్రకృత్వః॥౪౧॥

పుర ఇతి॥ క్వచిత్ప్రదేశే స్త్రీణాం పురోఽగ్రే స్థితస్యాస్య నలస్యాదృశ్యేషు భూషారత్రేషు భూషణరత్నేషు నిజాని స్వీయాని ప్రతిబిమ్బాని విస్మిత్య విస్మిత్య పునః పునః విస్మయం ప్రాప్య నార్యః సహస్రకృత్వః సహస్రవారం వ్యోమని గగనే అపశ్యన్నవలోకయన్తి స్మ। కేవలే గగనే కేనాపి ప్రతిబిమ్బం నావలోక్యతే అస్మాభిరవలోక్యతే। స్వకీయం పరకీయమపి కిమేతదితి సాశ్చర్యం పునః పునః దదృశురిత్యర్థః। ఏతదపి నలస్యేచ్ఛావశాదేవేతి పూర్వముక్తమ్। ప్రతిబిమ్బితానీతి భావే క్తః। రూపాణీతి వా సంబన్ధనీయమ్॥౪౧॥

తస్మిన్విషజ్యార్ధపథాత్తపాతం తదఙ్గరాగచ్చురితం నిరీక్ష్య।
విస్మేరతామాపురవిస్మరన్త్యః క్షిప్తం మిథః కన్దుకమిన్దుముఖ్యః॥౪౨॥

తస్మిన్నితి॥ ఇన్దుముఖ్యశ్చన్ద్రవదనాః కన్దుకం నిరీక్ష్య మిథః పరస్పరం క్షిప్తం తమేవావిస్మరన్త్యోఽపి విస్మేరతాం సాశ్చర్యతామాపుః। కింభూతం కన్దుకమ్–తస్మిన్నలే విషజ్య సంఘట్టప యస్యై క్షిప్తః తామప్రాప్య అర్ధపథేఽర్ధమార్గ ఏవ ఆత్తోఽఙ్గీకృతః పాతః పతనం యేన తమ్। తథా,—తదఙ్గరాగేణ నలాఙ్గరాగేణ చ్చురితం భూషితం రూషితం వా। యస్యై క్షిప్తస్తామప్రాప్య మధ్యే సంఘట్టయోగ్యస్య వస్తునోఽభావాత్, అకస్మాత్కథం పతిత ఇతి, కస్యాఙ్గరాగోఽస్మింల్లగ్న ఇతి సాశ్చర్యా జాతా ఇతి భావః। పథోఽర్ధమితి 'అర్ధం నపుంసకమ్' (౨।౨।౨) ఇతి సమాసః, 'ఋక్—' (౫।౪।౭౪) ఇత్యాదినా సమాసాన్తః॥౪౨॥

పుంసి స్వభర్తృవ్యతిరిక్తభూతే భూత్వాప్యనీక్షానియమవ్రతిన్యః।
ఛాయాసు రూపం భువి వీక్ష్య తస్య ఫలం దృశోరానశిరే మహిష్యః॥౪౩॥

పుంసీతి॥ మహిష్యో రాజపత్న్యః మణిబద్ధాయాం భువి తత్ప్రతిబిమ్బేషు కేవలాయాం వా భూమౌ ఆతపాభావరూపాసు ఛాయాసు తస్య నలస్య రూపం స్వరూపం సౌన్దర్యం వా వీక్ష్య దృశోర్నేత్రయోః ఫలం సాఫల్యమానశిరే ప్రాపుః। కిం కృత్వా—స్వభర్తా భీమః, తస్మాద్వ్యతిరిక్తభూతే వ్యతిరిక్తరూపే పుంసి విషయే అనీక్షాఽనవలోకనం తస్యాం యో నియమోఽవశ్యంభావః తల్లక్షణం యద్వ్రతం తద్విద్యతే యాసామేవంభూతా భూత్వాపి

సున్దరవస్త్వవలోకనాత్తాసాం నేత్రసాఫల్యం జాతమ్। ప్రతిబిమ్బస్య వాతపాభావస్య వా పురుషత్వాభావాత్తదవలోకనేఽపి వ్రతక్షతిర్నాభూదితి భావః॥౪౩॥

విలోక్య తచ్ఛాయమతర్కి తాభిః పతిం ప్రతి స్వం వసుధాపి ధత్తే।

యథా వయం కిం మదనం తథైనం త్రినేత్రనేత్రానలకీలనీలమ్॥౪౪॥

విలోక్యేతి॥ తాభిర్మహిషీభిః భువి తచ్ఛాయం నలస్య ఛాయాం విలోక్య ఇత్యతర్కి ఉత్ప్రేక్షితమ్। ఇతి కిమ్—యథా వయం స్వం భీమలక్షణం పతిం ప్రత్యుద్దిశ్య మదనం ధారయామః తథా వసుధాపి త్రినేత్రనేత్రానలస్య త్రిలోచనలోచనాగ్నేః కీలేన జ్వాలేన నీలం శ్యామలం భూతమేనం మదనం భీమలక్షణం స్వం పతిం ప్రతి ధత్తే ధారయతి కిమ్। ఛాయాయాః శ్యామత్వత్రినేత్రేత్యాది విశేషణం యుక్తమ్। యథా వయం భీమం ప్రతి మదనం పిదధ్మహే లజ్జావశాదన్తర్గుఢతయా ధారయామః, తథా స్వం పతిం ప్రతి వసుధా మదనం పిధత్తే అన్తర్గూఢతయా ధారయతి కిమితి వా। నలోఽతిసున్దర ఇతి భావః। 'వహ్నేర్ద్వయోర్జ్వాలకీలౌ' ఇత్యమరః॥౪౪॥

రూపం ప్రతిచ్ఛాయికయోపనీతమాలోకి తాభిర్యది నామ కామమ్।

తథాపి నాలోకి తదస్య రూపం హారిద్రభఙ్గాయ వితీర్ణభఙ్గమ్॥౪౫॥

రూపమితి॥ తాభిర్మహిషీభిః ప్రతిచ్ఛాయికయా ప్రతిబిమ్బేనోపనీతం రూపం నలస్వరూపం సౌన్దర్యం వా యది నామ యద్యపి కామమాలోకి దృష్టమ్, తథాపి తదతిప్రసిద్ధం అస్య రూపం నాలోకి న దృష్టమ్। యతః హారిద్రభఙ్గాయ హరిద్రాచ్ఛేదాయ సువర్ణచ్ఛేదాయ వాఽతిగౌరత్వాద్వితీర్ణో దత్తో భఙ్గః పరాజయో యేన తత్। ఛాయాయాం గౌరత్వాదివర్ణానాలోకనాదితి భావః। అతిసౌన్దర్యం సూచితమ్॥౪౫॥

భవన్నదృశ్యః ప్రతిబిమ్బదేహవ్యూహం వితన్వన్మణికుట్టిమేషు।

పురం పరస్య ప్రవిశన్వియోగీ యోగీవ చిత్రం స రరాజ రాజా॥౪౬॥

భవన్నితి॥ వియోగీ స రాజా నలః యోగీవ వియోగరహిత ఇవ, అథ చ మునిరివ విరరాజ। ఏతచ్చిత్రం విరహిణో విరహిత్వాభావాదాశ్చర్యమ్। యతోఽదృశ్యో భవన్మణికుట్టిమేషు

మణిబద్ధభూమిషు ప్రతిబిమ్బదేహవ్యూహం ప్రతిబిమ్బరూపకాయసమూహం వితన్వన్విస్తారయన్। తథా,—పరస్య పురం నగరం గృహోపరిగృహం వా ప్రవిశన్ మునిరప్యదృశ్యో భవతి, కాయవ్యూహం చ కరోతి, పరస్య జీవాన్తరస్య శరీరం చ ప్రవిశతి, విషయేభ్యో నివృత్తత్వాద్వియోగీ చ భవతి। 'పురం పాటలిపుత్రే స్యాద్గృహోపరిగృహే పురమ్। పురం పురి శరీరే చ' ఇతి విశ్వః॥

పుమానివాస్పర్శి మయా వ్రజన్త్యా ఛాయా మయా పుంస ఇవ వ్యలోకి।

బ్రువన్నివాతర్కి మయాపి కశ్చిదితి స్మ స స్త్రైణగిరః శృణోతి॥౪౭॥

పుమానితి॥ స నల ఇతి స్త్రైణగిరః స్త్రీసమూహవాణీః శృణోతి స్మ। ఇతి కిమ్—వ్రజన్త్యా విచరన్త్యా మయా పుమానివాస్పర్శి స్పృష్టః, విచరన్త్యా మయా పుంస ఇవ పురుషస్యేవ ఛాయా వ్యలోకి దృష్టా, మయా కశ్చిద్బ్రువన్నివ వదన్నివాతర్కి। ససంభ్రమాభిః సర్వాభిః పరస్పరం భైమీం ప్రత్యేవ వా ఏవముక్తమిత్యర్థః। స్త్రైణం, సమూహే 'స్త్రీపుంసాభ్యాం నఞ్స్నఞౌ భవనాత్' (౪।౧।౮౭) ఇతి నఞ్। స్త్రైణీః స్త్రీసంబన్ధినీర్గిర ఇతి వా॥౪౭॥

అమ్బాం ప్రణత్యోపనతా నతాఙ్గీ నలేన భైమీ పథి యోగమాప।

స భ్రాన్తిభైమీషు న తాం వ్యవిక్త సా తం చ నాదృశ్యతయా దదర్శ॥౪౮॥

అమ్బామితి॥ నతాఙ్గీ సున్దరాఙ్గీ సా భైమీ అమ్బాం మాతరం ప్రణత్య ప్రణమ్య ఉపనతా ఆగతా సతీ నలేన సహ పథి యోగం సంబన్ధమాప। స నలః భ్రాన్తిభైమీషు భ్రాన్త్యా దృష్టాసు భైమీషు మధ్యే తాం సత్యరూపాం న వ్యవిక్త వివేకేన జ్ఞాతవాన్। సా చాదృశ్యతయా తం న దదర్శ। 'సా తం చ నాదర్శదదృశ్యమేవ' ఇతి పాఠే నాద్రాక్షీదేవేత్యర్థః। అదర్శత్, 'ఋదృశోఽఙి–' (౭।౪।౧౬) ఇతి గుణః। ప్రణత్య, 'వా ల్యపి' (౬।౪।3౮) ఇత్యనునాసికలోపే తుక్॥౪౮॥

ప్రసూప్రసాదాధిగతా ప్రసూనమాలా నలస్యోద్భ్రమవీక్షితస్య।

క్షిప్తాపి కణ్ఠాయ తయోపకణ్ఠం స్థితం తమాలమ్బత సత్యమేవ॥౪౯॥

ప్రస్విత్రి॥ ప్రసూప్రసాదాధిగతా మాతృప్రసాదప్రాప్తా ప్రసూనమాలా కుసుమమాలా ఉద్భ్రమేణ భ్రాన్త్యా వీక్షితస్యాపి నలస్య కణ్ఠాయ తయా భైమ్యా క్షిప్తా ఉపకణ్ఠే సమీపే స్థితం సత్యరూపమేవ తం నలం తత్కణ్ఠం చాలిఙ్గత్॥ ౪౯॥

స్రగ్వాసనాదృష్టజనప్రసాదః సత్యేయమిత్యద్భుతమాప భూపః।

క్షిప్తాంమదృశ్యత్వమితాం చ మాలామాలోక్య తాం విస్మయతే స్మ బాలా॥౫౦॥

స్రగితి॥ భూపో నల ఇత్యద్భుతమాశ్చర్యమాప। ఇతి కిమ్–వాసనాదృష్టస్య చిన్తాసంతానోపనీతస్య భైమీలక్షణస్య జనస్య ప్రసాదరూపేయం స్రక్ మాలా సత్యా సత్యరూపేతి। అలీకదృష్టేన దత్తస్య కుత్రాపి సత్యత్వం న దృష్టమ్, అత్ర త్వపూర్వ దృష్టమ్। సా బాలా చ అలీకనలకణ్ఠాయ క్షిప్తాం తాం మాలామదృశ్యత్వమితాం ప్రాప్తామాలోక్య విచార్య విస్మయతే స్మ సాశ్చర్యా బభూవ। అలీకదృష్టనలకణ్ఠే క్షిప్తా మాలా భూమౌ నాస్తి, కేన నీతా, కిం జాతమస్యా ఇత్యాశ్చర్యమ్॥౫౦॥

అన్యోన్యమన్యత్రవదీక్షమాణౌ పరస్పరేణాధ్యుషితేఽపి దేశే।

ఆలిఙ్గితాలీకపరస్పరాన్తస్తథ్యం మిథస్తౌ పరిషస్వజాతే॥౫౧॥

అన్యోన్యమితి॥ సత్యరూపేణ పరస్పరేణాధ్యుషితేఽధిష్ఠితేఽపి దేశే అన్యోన్యం పరస్పరమన్యత్రవదన్యోన్యానధ్యుషిత- దేశవద్భ్రాన్తిదృష్టమివ ఈక్షమాణౌ విలోకయన్తౌ తౌ ఆలిఙ్గితం యదలీకం పరస్పరం తస్యాన్తర్మధ్యే తథ్యం సత్యమపి మిథః పరస్పరం పరిషస్వజాతే ఆలిలిఙ్గతుః। అలీకదృష్టస్య పరస్పరస్య మధ్యే సత్యరూపస్యాప్యాలిఙ్గనం జాతమితి భావః। ఆలిఙ్గితమలీకం పరస్పరం యేన ఏవంభూతమన్తః అన్తఃకరణం యయోరితి వా। సత్యమప్యలీకబుద్ధ్యైవాలిలిఙ్గతురితి భావః। పరిషస్వజాతే, 'సదిస్వఞ్జోః పరస్య లిటి' (౮।౩।౧౧౮ వా౦) ఇతి పరస్య షత్వనిషేధః॥౫౧॥

స్పర్శం తమస్యాధిగతాపి భైమీ మేనే పునర్భ్రాన్తిమదర్శనేన।

నృపః స పశ్యన్నపి తాముదీతస్తమ్భో న ధర్తుం సహసా శశాక॥౫౨॥

స్పర్శమితి॥ భైమీ సత్యరూపం తం అస్య స్పర్శమధిగతా ప్రాప్తాపి తస్యాదర్శనేన పునర్భ్రాన్తి మేనే। సత్యస్య దర్శనేన భావ్యమ్, నచ దృశ్యతే సః, తస్మాదలీకః స్పర్శ ఇత్యమన్యత। స నృపః సత్యరూపాం తాం పశ్యన్నపి ఝటిత్యుదీతో జాతః సాత్త్వికవికారరూపః స్తమ్భో యస్య ఏవంభూతః సన్ తాం ధర్తుం న శశాక॥ ౫౨॥

స్పర్శాతిహర్షాదృతసత్యమత్యా ప్రవృత్య మిథ్యాప్రతిలబ్ధబాధౌ।

పునర్మిథస్తథ్యమపి స్పృశన్తౌ న శ్రద్దధాతే పథి తౌ విముగ్ధౌ॥౫౩॥

స్పర్శేతి॥ సత్యరూపపరస్పరస్పర్శజనితేన హర్షేణాదృత్యాఙ్గీకృతయా సత్యమత్యా సత్యబుద్ధ్యా పునరప్యాలిఙ్గనాదౌ ప్రవృత్య పునరప్యలీకపరస్పరస్పర్శాభావాన్మిథ్యాత్వేన ప్రతిలబ్ధః సత్యమతేర్బాధో యాభ్యామేవంభూతౌ సన్తౌ తృతీయస్థానే పథి మార్గే తథ్యం సత్యరూపం మిథః పరస్పరం పునః స్పృశన్తావపి విముగ్ధౌ భ్రాన్తౌ న శ్రద్దధాతే సత్యత్వేన స్పర్శం న జానీతః స్మ। ప్రథమస్థలే తాత్త్వికోపా (ప) లమ్భాత్, ద్వితీయస్థలే బాధోపా (ప) లమ్భాత్, తద్దృష్టాన్తావష్టమ్భేన తృతీయస్థలే కిం ప్రథమస్థల ఇవ సత్యమ్, ఉత ద్వితీయస్థల ఇవాసత్యమితి నిర్ణయాభావాదనాదరసహితౌ జాతావితి భావః। పునరపి తృతీయస్థలే సత్యాలిఙ్గనే జాతేఽపి విశ్వాసో నాభూదిత్యర్థః॥ ౫౩॥

సర్వత్ర సంవాద్యమబాధమానౌ రూపశ్రియాతిథ్యకరం పరం తౌ।

న శేకతుః కేలిరసాద్విరన్తుమలీకమాలోక్య పరస్పరం తు॥౫౪॥

సర్వత్రేతి॥ రూపశ్రియా పరస్పరసౌన్దర్యశోభయా పరం అతితరాం పరస్పరస్య ఆతిథ్యకరం సౌఖ్యకరం సర్వత్ర బహుషు స్థలేషు సంవాద్యం స్పర్శాదినా సంవాదయోగ్యం సత్యరూపం పరస్పరం కర్మభూతమబాధమానౌ సత్యత్వేన మన్యమానౌ క్వచిదలీకం తు అసత్యం పునః, అసత్యమపి వా పరస్పరమాలోక్య తౌ కేలిరసాత్క్రీడాప్రీతేః విరన్తుం విరతిం ప్రాప్తుం న శేకతుః సమర్థౌ నాభూతామ్। క్వచిదలీకత్వేఽపి బహుషు స్థలేషు సత్యత్వాదాలిఙ్గనాదిక్రీడాం చక్రతురేవేతి భావః। 'తథ్యకరమ్' ఇతి పాఠే కీదృక్పరస్పరమ్—కేవలం తథ్యకరం సత్యబుద్ధిజనకమితి వా॥ ౫౪॥

పరస్పరస్పర్శరసోర్మిసేకాత్తయోః క్షణం చేతసి విప్రలమ్భః।

స్నేహాతిదానాదివ దీపికార్చిర్నిమిష్య కించిద్విగుణం దిదీపే ॥౫౫॥

పరేతి ॥ పరస్పరస్పర్శరసః అన్యోన్యస్పర్శజనితోఽనురాగస్తస్య ఊర్మిరుద్రేకః తజ్జనితాత్సేకాత్సేచనాత్తయోశ్చేతసి విప్రలమ్భో వియోగః క్షణమాత్రం కించిన్నిమిష్య పూర్వాపేక్షయా ద్విగుణం ద్వాభ్యాం గుణనం యథా తథా దిదీపే ప్రదీప్తః। కస్మాత్కిమివ— స్నేహాతిదానాత్ తైలస్య బహుప్రక్షేపాద్దీపికార్చిరివ దీపశిఖేవ। సా యథా కించిన్మన్దీభూయ ద్విగుణం ప్రకాశతే। అప్రాప్తౌ సత్యాం విప్రలమ్భస్తాదృక్ దుఃసహో న, యథా సంయోగపూర్వకో వియోగ ఇతి భావః॥౫౫॥

వేశ్మాప సా ధైర్యవియోగయోగాద్బోధం చ మోహం చ ముహుర్దధానా।

పునః పునస్తత్ర పురః స పశ్యన్బభ్రామ తాం సుభ్రువముద్భ్రమేణ॥౫౬॥

వేశ్మేతి॥ సా భైమీ వేశ్మ స్వగృహమ్ ఆప। కింభూతా— ధైర్యవియోగయోర్యోగాత్సంబన్ధాత్క్రమేణ అత్ర నలసంభావనా కుత స్త్యేతి బోధం సమ్యగ్జ్ఞానమ్, నల ఏవాయమితి మోహం మిథ్యాజ్ఞానం చ ముహుర్దధానా। స నల ఉద్భ్రమేణ భ్రాన్తివశేన తాం సుభ్రువం సున్దరీం పునః పునః పురోఽగ్రే పశ్యన్ తత్రైవ బభ్రామ।అలీకతదాలిఙ్గనాదివాఞ్ఛయా తత్రైవ విచచారేతి భావః॥౫౬॥

పద్భ్యాం నృపః సంచరమాణ ఏష చిరం పరిభ్రమ్య కథంకథంచిత్।

విదర్భరాజప్రభవాభిరామం ప్రాసాదమభ్రంకషమాససాద॥౫౭॥

పద్భ్యామితి॥ పద్భ్యాం సంచరమాణో విచరన్ ఏష నృపః కథంకథంచిశ్చరణచారిత్వేన 'పరిచయాభావాదతిమహతా క్లేశేన చిరం పరిభ్రమ్య పరితో భ్రమిత్వా అభ్రంకషమత్యుశ్చ్ఛ్రిత్ గగనలగ్నశిఖరం విదర్భరాజప్రభవయా భైమ్యా అభిరామం సుశోభమధిష్ఠితమిత్యర్థః। ప్రాసాదమాససాద ప్రాప। విప్రలమ్భజనితపరిభ్రమణవశాదేవ ప్రాసాదం ప్రాప్తవాన్, న తు బుద్ధిపూర్వకమితి భావః। సంచరమాణః, 'సమస్తృతీయాయుక్తాత్' ఇతి తఙ్। కథం కథంచిత్ ఇతి సముదాయనిపాతోఽతికృచ్ఛ్రార్థో ద్రష్టవ్యః। అభ్రంకషమ్, 'సర్వకూలాభ్ర-' (3।౨।౪౨) ఇతి ఖచ్॥౫౭॥

సఖీశతానాం సరసైర్విలాసైః స్మరావరోధభ్రమమావహన్తీమ్।

విలోకయామాస సభాం స భైమ్యాస్తస్య ప్రతోలీమణివేదికాయామ్॥౫౮॥

సఖీతి॥ స నలః తస్య ప్రాసాదస్య ప్రతోల్యాం పురోమార్గే మణివేదికాయాం మణిబద్ధభూమౌ భైమ్యాః సభాం విలోకయామాస। కింభూతామ్—సఖీశతానాం సరసైః సశృఙ్గారైః విలాసైర్విభ్రమైః స్మరస్యావరోధభ్రమమన్తఃపురభ్రాన్తిమావహన్తీం కుర్వతీమ్। సఖీనాం రతితుల్యత్వాత్। ప్రతోలీమణిబద్ధవేదికోపరి రచితాం సభాం దదర్శేత్యర్థః। 'రథ్యా ప్రతోలీ 'విశిఖా' ఇత్యమరః॥౫౮॥

కణ్ఠః కిమస్యాః పికవేణువీణాస్తిస్రో జితాః సూచయతి త్రిరేఖః।

ఇత్యన్తరస్తూయత యత్ర కాపి నలేన బాలా కలమాలపన్తీ॥౫౯॥

కణ్ఠ ఇతి॥ యత్ర సభాయాం నలేన కలం మధురాస్ఫుటమాలపన్తీ రాగాలాపం కుర్వతీ కాపి కాచిద్బాలా అన్తర్మనసి ఇత్యస్తూయత స్తుతా, నతు వ్యక్తవాచా। ఇతి కిమ్—అస్యాః సున్దర్యాః త్రిరేఖః లక్షణభూతాస్తిస్రో రేఖా యస్మిన్స కణ్ఠః తిస్రోఽపి పికవేణు-వీణాః స్వరామృతేన జితాః పరాభూతాః సూచయతి జ్ఞాపయతి కిమ్। మధురస్వరాకర్ణనేన రేఖాత్రయదర్శనేన చ కోకిలా-వేణు-వీణానాం త్రయస్య జయసూచనార్థమిదం రేఖాత్రయం కణ్ఠేన ధృతమ్, నతు లక్షణత్వేనేత్యుపమీయత ఇత్యర్థః। 'రేఖాత్రయాఙ్కితా గ్రీవా కమ్బుగ్రీవేతి కథ్యతే' ఇతి సాముద్రికలక్షణోక్తిః॥౫౯॥

ఏతం నలం తం దమయన్తి! పశ్య త్యజార్తిమిత్యాలికులప్రబోధాన్।

శ్రుత్వా స నారీకరవర్తిసారీముఖాత్స్వమాశఙ్కత యత్ర దృష్టమ్॥౬౦॥

ఏతమితి॥ యత్ర సభాయాం స నలః నారీ సున్దరీ తత్కరవర్తినీ సారీ సారికా తస్యా ముఖాదిత్యేవం ఆలికులేన సఖీసమూహేన పాఠితాన్ప్రబోధాన్ సాన్త్వనవాక్యాని శ్రుత్వా స్వాత్మానం తాభిర్దృష్టమాశఙ్కత। ఇతి కిమ్—హే భైమి దమయన్తి! త్వం తం మనసి స్థితమేతం పురోవర్తినమాగతం వా నలం పశ్య, ఆర్తిం తద్వియోగజనితాం పీడాం త్యజేతి। అహమేతాభిః ప్రాయోఽత్ర దృష్టః, అన్యథా సారికామేవమేతాః కుతః పాఠయన్తీతి॥౬౦॥

యత్త్రైకథాలీకనలీకృతాలీకణ్ఠే మృషాభీమభవీభవన్త్యా।
తద్దృక్పథే దౌహదికోపనీతా శాలీనమాధాయి మధూకమాలా॥౬౧॥

యత్రేతి॥ యత్ర సభాయాం మృషా మిథ్యా భీమభవీభవన్త్యా భైమీవేషం ధారయన్త్యా ఏకయా అలీకనలీకృతాలీకణ్ఠే అసత్యనలాకారీకృతసఖీకణ్ఠే దౌహృదికోపనీతా మాలాకారేణానీతా మధూకమాలా తస్యాదృశ్యస్య నలస్య దృక్పథే దృగ్గోచరే శాలీనం సలజ్జమాధాయి నిక్షిప్తా। భైమీవినోదార్థం తాదృశీమేవ క్రీడాం సర్వాః కుర్వన్తీతి భావః। దౌహృదికా ధాత్రీ వా। వృక్షాదిదోహదే నియుక్తో దౌహదికః, 'తత్ర నియుక్తః' (౪।౪।౬౯) ఇతి ఠక్। 'శాలీనకౌపీనే అధృష్టాకార్యయోః' (౫।౨।౨౦) ఇతి నిపాతనాత్ 'శాలీన' శబ్దః సాధుః॥౬౧॥

చన్ద్రాభమాభ్రం తిలకం దధానా తద్వన్నిజాస్యేన్దుకృతానుబిమ్బమ్।
సఖీముఖే చన్ద్రసమే ససర్జ చన్ద్రానవస్థామివ కాపి యత్ర॥౬౨॥

చన్ద్రేతి॥ యత్ర సభాయాం కాపి కాచిత్సున్దరీ చన్ద్రాణామనవస్థామియత్తానవధారణాన్నిర్ణయాభావమ్, అన్యోన్యస్మిన్ప్రతిబిమ్బాదనవస్థితిం వా ససర్జ ఇవ। కింభూతా—చన్ద్రసమే చన్ద్రతుల్యే నిజసఖీముఖేఽతిస్వచ్ఛత్వాచ్చన్ద్రాభం చన్ద్రతుల్యమ్, ఆభ్రమభ్రమతిస్వచ్ఛద్రవ్యవిశేషః తత్సంబన్ధి ఆభ్రం తద్రూపం తిలకం లలాటాభరణం దధానా కుర్వాణా। కింభూతమాత్రం తిలకమ్—తద్వచ్చన్ద్రాకారాభ్రతిలకయుక్తం నిజం స్వీయమాస్యం తల్లక్షణ ఇన్దుః తేన కృతమనుబిమ్బం యత్ర। చన్ద్రాకారాభ్రతిలకయుక్తస్వీయముఖచన్ద్రే కృతమనుబిమ్బం యేనేతి వా। యన్ముఖే చన్ద్రాకారే చన్ద్రాకారోఽభ్రతిలకః క్రియతే, తస్యాశ్చన్ద్రాకారోఽభ్రతిలకో, ముఖం చ ద్వౌ చన్ద్రౌ అలంకారకారిణ్యాశ్చన్ద్రాకారేఽభ్రతిలకే ప్రతిబిమ్బితౌ। యయా చాలంకారః క్రియతే తస్యా ముఖం, తత్ర విద్యమానోఽభ్రతిలకశ్చ ద్వౌ చన్ద్రౌ యస్యాః క్రియతేఽలంకారస్తన్ముఖచన్ద్రాభ్రతిలకే ప్రతిబిమ్బితౌ ఏవం ప్రతిబిమ్బితయోరపి పరస్పరాభిముఖముఖచన్ద్రాభ్రతిలకయోః ప్రతిబిమ్బరూపౌ పరస్పరముఖచన్ద్రాభ్రతిలకౌ ప్రతిబిమ్బితౌ। ఏవం ప్రతిబిమ్బితప్రతిబిమ్బాదావిత్యేవం చన్ద్రానవస్థా ద్రష్టవ్యా। తద్విద్యతేఽత్ర–తద్వదిత్యత్ర మతుపో మకారస్య 'ఝయః' (౮।౨।౧౦) ఇతి వః॥౬౨॥

దలోదరే కాఞ్చనకేతకస్య క్షణాన్మసీభావుకవర్ణలేఖమ్।
తస్యైవ యత్ర స్వమనఙ్గలేఖం లిలేఖ భైమీ నఖలేఖినీభిః॥౬౩॥

దలోదరేతి॥ యత్ర సభాయాం తస్యైవ కాఞ్చనకేతకస్య సువర్ణకేతకీకుసుమస్య దలోదరే పత్రగర్భే క్షణాల్లేఖనానన్తరం క్షణమేవ మసీభావుకా మసీభవనశీలా వర్ణలేఖా యస్మిన్ తస్యైవ నలసంబన్ధినమేవ మమ నఖక్షతాదివాఞ్ఛా విద్యత ఇత్యేవమాదిరూపం స్వం స్వీయమనఙ్గలేఖం మదనోపదిష్టం లేఖనం భైమీ నఖలేఖినీభిర్లిలేఖ। విరహిణీభిః స్వీయభావసూచనార్థం ప్రాణేశాయ పత్రికా ప్రేష్యతే, మస్యా వర్ణాశ్చ లిఖ్యన్తే। కేతకీపుష్పేషు నఖలేఖానాం శ్యామీభవనం స్వభావః। భావుక ఇతి, 'లషపత—' (౩।౨।౧౫౪) ఇతి శీలే ఉకఞ్॥౬౩॥

విలేఖితుం భీమభువో లిపీషు సఖ్యాఽతివిఖ్యాతిభృతాపి యత్ర।

అశాకి లీలాకమలం న పాణిరపారి కర్ణోత్పలమక్షి నైవ॥౬౪॥

విలేఖితుమితి॥ యత్ర సభాయాం లిపీషు చిత్రకర్మసు అతివిఖ్యాతిభృతాఽతికుశలయా అపి భైమీసఖ్యా భీమభువో భైమ్యా లీలాకమలం భిత్తౌ చిత్రపటే వా విలేఖితుమశాకి శక్తమ్। పాణిః కరో నైవ లేఖితుం శక్తః। తథా,—కర్ణోత్పలం కర్ణాభరణీభూతం విలేఖితుమపారి పర్యాప్తమ్। అక్షి తు లేఖితుం నైవాపారి। లీలాకమలావతంసోత్పలాపేక్షయా పాణినయనమతిసున్దరత్వాల్లేఖితుం న శక్తమితి భావః। విలేఖితుమ్, 'శకధృష'–, (౩।౪।౬౫) ఇతి, 'పర్యాప్తివచన –(౩।౪।౬౬) ఇతి వా తుమున్, లఘూపధత్వాద్గుణః। లిపీషు, 'కృదికారాత్–' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ఙీష్॥౬౪॥

భైమీముపావీణయదేత్య యత్ర కలిప్రియస్య ప్రియశిష్యవర్గః।

గన్ధర్వవధ్వః స్వరమధ్వరీణతత్కణ్ఠనాలైకధురీణవీణః॥౬౫॥

భైమీమితి॥ యత్ర సభాయాం కలిప్రియస్య నారదస్య గన్ధర్వవధూలక్షణః ప్రియః శిష్యవర్గః ఏత్యాగత్య భైమీముపావీణయద్వీణయా ఉపాగాయత్। కింభూతః—స్వరమధునా స్వరామృతేనారీణం పూర్ణం తస్యా భైమ్యాః కణ్ఠనాలం తేన ఏకధురాం వహతి ఏకధురీణా తుల్యా వీణా యస్య। ప్రథమం గన్ధర్వవధ్వః, అనన్తరం నారదేన వీణావాదనమధ్యాపితాః, అతికౌశలాత్తస్యాతిప్రియాః। ఏవంవిధా అపి వీణావాదనే తతోఽప్యధికం కౌశలమభ్యసితుం తత్రాగత్య భైమీం వీణయోపగాయన్తి స్మేతి భావః। వీణాగన్ధర్వ్యపేక్షయా భైమీకణ్ఠస్యాతిమాధుర్యం సూచితమ్। 'నాల' పదేన ముఖస్య కమలత్వం చ। 'స్క (స్వ) న్నం

రీణం స్రుతం స్రుతమ్' ఇత్యమరః। రీణమ్, 'ఒరీజ్ క్షరణే' అస్మాదోదిత్త్వాన్నిష్ఠానత్వమ్। ఉపావీణయత్, 'సత్యాపపాశ'—(౩।౧।౨౫) ఇతి ణిచ్। కలిః ప్రియో యస్యేతి, 'వా ప్రియస్య' (వాం ౧౪౨౦) ఇతి పూర్వనిపాతాభావః। ఏకధురీణేత్యత్ర 'ఏకధురాల్లుక్చ' (౪।౪।౭౯) ఇతి స్వః॥౬౫॥

నావా స్మరః కిం హరభీతిగుప్తే పయోధరే ఖేలతి కుమ్భ ఏవ।

ఇత్యర్ధచన్ద్రాభనఖాఙ్కచుమ్బికుచా సఖీ యత్ర సఖీభిరూచే॥౬౬॥

నావేతి॥ యత్ర సభాయాం సఖీభిః సఖీ ఇతి పూర్వోకమూచే। కింభూతా— అర్ధచన్ద్రాభోఽర్ధచన్ద్రాకారో నఖాఙ్కో నఖక్షతం తేన చుమ్బినావాశ్లిష్టౌ స్తనౌ యస్యాః సా। ఇతి కిమ్–హే సఖి ! స్మరస్తే తవ పయోధరే స్తనలక్షణే కుమ్భ ఏవ, అథ చ పయోధరే జలాధారే కుమ్భ ఏవ, హరాద్ భీతిస్తస్యాః సకాశాదాత్మానం గోపాయతీతి హరభీతిగుప్ ఏవంభూతః సన్ నావా నౌకయా ఖేలతి। 'కిం' వితర్కే। అర్ధచన్ద్రాకారత్వాన్నఖాఙ్కే నౌకాత్వం యుక్తమ్। 'అగ్నిభీతో హి శైత్యప్రధానం స్థానమాశ్రయతి' ఇతి త్రినేత్రానలాద్భీత్యా పలాయితో నిర్భయం శీతస్తనద్వయలక్షణం స్థానమాగత్య సుఖేన జలక్రీడాం కరోతీత్యర్థః। ఏవమన్యోఽపి వైరిణః సకాశాత్పలాయ్య నిర్భయం స్థానం గత్వా క్రీడతి। హరేణ పార్వత్యాః సకాశాద్భీతిస్తయా గుప్తే అమర్దితే సౌన్దర్యాత్త్వత్కుచమర్దనవాఞ్ఛాయాం సముత్పన్నాయామప్యర్ధాఙ్గత్వాత్ పార్వతీకోపభియా హరేణాస్పృష్టేత్యర్థే కుచవిశేషణం వా। పార్వతీభియా హరాగమనసంభావనాయా అప్యభావాన్నిర్భయత్వేన స్మరస్య క్రీడా యుజ్యత ఇత్యర్థః। నఖాఙ్కచుమ్బిపీవరత్వత్కుచదర్శనాత్ సర్వస్యాపి కామోద్రేకో భవతీతి భావః। హరేణ పార్వతీభీత్యా గుప్తేఽస్పృష్టే సున్దరి సఖి, సంబోధనం వా। హరభీలక్షణా ఈతిః పరచక్రం తస్మాదాత్మానం గోపాయతీతి మదనవిశేషణం వా। హరోఽప్యేతద్దర్శనవిమోహితో మమ వశం గతః శాన్తకోపో భవిష్యతీతి బుద్ధ్యా నిర్భయ ఇతి॥౬౬॥

స్మరాశుగీభూయ విదర్భసుభ్రువక్షో యదక్షోభి ఖలు ప్రసూనైః।

స్రజం సృజన్త్యా తదశోధి తేషు యత్రైకయా సూచిశిఖాం నిఖాయ॥౬౭॥

స్మరేతి॥ ప్రసూనైః పుష్పైః స్మరాశుగీభూయ కామబాణీభూయ విదర్భసుభ్రువక్షో భైమీవక్షో యదక్షోభి పీడితం తద్ భైమీవక్షః- క్షోభలక్షణం వైరం తేషు పుష్పేషు గుణే ఘటనార్ధ సూచిశిఖాం సూచ్యగ్రం నిఖాయారోప్య స్రజం మాలాం సృజన్త్యా రచయన్త్యా ఏకయా అశోధి

శోధితం, ఖల్విత్యుత్ప్రేక్ష్యతే। తేషాం శస్త్రప్రహారకరణాద్వైరనిర్యాతనం తయా కృతమిత్యర్థః। యత్ర కాచిన్మాలాం జగ్రన్థేతి భావః। మాలాకారిణ్యాశ్చ పుష్పేషు సూచిశిఖానిఖననం జాతిః॥౬౭॥

యత్రావదత్తామతిభీయ భైమీ త్యజ త్యజేదం సఖి! సాహసిక్యమ్।

త్వమేవ కృత్వా మదనాయ దత్సే బాణాన్ప్రసూనాని గుణేన సజ్జాన్॥౬౮॥

యత్రేతి॥ యత్ర సభాయాం భైమీ అతిభీయ అతితరాం భయం ప్రాప్య తాం మాలాకారిణీమిత్యవదత్। ఇతి కిమ్–హే సఖి! ఇదం మాలాగ్రథనలక్షణం సాహసిక్యమవిచార్యకారిత్వం త్యజ త్యజ ముఞ్చ ముఞ్చేతి। సాహసికత్వమేవాహ—యతః ప్రసూనాని పుష్పరూపాన్ బాణాన్ గుణేన దోరకేణ, అథ చ మౌర్వ్యా, సజ్జాన్ సంనద్ధాన్కృత్వా మదనాయ త్వమేవ దత్సే దదాసి। మాం పీడయతః కామస్య మౌర్వీసంబద్ధబాణదానేన యా త్వం సాహాయకమాచరసి సా త్వం సమీచీనా సహచరీ భవసీతి సోల్లుణ్ఠనం తామవదదిత్యర్థః। మాలాయాం బాణసంనద్ధమౌర్వీబుద్ధ్యా భైమ్యా భయం జాతమితి భావః। త్యజ త్యజేతి భయాద్ద్విరుక్తిః। సహసా వర్తతే సాహసికీ, 'ఓజఃసహోమ్భసా వర్తతే' (౪।౪।౨౭) ఇతి ఠక్। తస్యా భావే 'గుణవచన—' (౫।౧।౧౨౪) ఇత్యాదినా ష్యఞ్॥౬౮॥

ఆలిఖ్య సఖ్యాః కుచపత్రభఙ్గీమధ్యే సుమధ్యా మకరీం కరేణ।

యత్రాలపత్తామిదమాలి ! యానం మన్యే త్వదేకావలినాకనద్యాః॥౬౯॥

ఆలిఖ్యేతి॥ యత్ర సభాయాం కాచిత్సుమధ్యా సున్దరీ సఖ్యాః కుచయోః పత్రభఙ్గీమధ్యే పత్రవల్లీరచనామధ్యే కరేణ మకరీమాలిఖ్య తాం సఖీమిత్యాలపదవదత్। ఇతి కిమ్—హే ఆలి సఖి! త్వదేకావలిస్తవ ఏకయష్టికముక్తాహారవిశేషః, తల్లక్షణాయా నాకనద్యాః స్వర్గఙ్గాయా ఇదం మకరీలక్షణం యానం వాహనం మన్యే తర్కయామి। స్వచ్ఛత్వాన్ముక్తాహారస్య నాకనదీత్వమ్, హారసమీపే మకర్యా విద్యమానత్వాన్మకరీవాహనత్వం నాకనద్యాముత్ప్రేక్షితమ్। 'ఏకావల్యేకయష్టికా' ఇత్యమరః। గఙ్గా మకరవాహినీతి ప్రసిద్ధిః॥౬౯॥

తామేవ సా యత్ర జగాద భూయః పయోధియాదః కుచకుమ్భయోస్తే।

సేయం స్థితా తావకహృచ్ఛయాఙ్కప్రియాస్తు విస్తారయశఃప్రశస్తిః॥౭౦॥

తామితి॥ యత్ర సా సుమధ్యా తామేవ సఖీం భూయః పునరపి ఇతి జగాద। ఇతి కిమ్—హే సఖి ! పయోధియాదః సముద్రజలజన్తుః తావకస్త్వదీయహృదయస్థితో హృచ్ఛయః కామస్తస్య అఙ్కశ్చిహ్నం మీనస్తస్య ప్రియా ప్రాణేశ్వరీ తే కుచకుమ్భయోః స్థితా సతీ సేయం మకరీ అర్థాత్కుచయోః విస్తారస్య పీవరత్వస్య యశఃప్రశస్తిర్యశఃశాసనమస్తు భవత్వితి। యా సముద్రే సదా వసతి సా తం విహాయ చేత్కుచయోః స్థితా, తర్హి తదపేక్షయాఽనయోస్త్వత్కుచయోః పీవరత్వం దురవగాహత్వం చ స్పష్టతరమ్, నాన్యస్యేతి యశఃశాసనమస్తు। ప్రాణేశస్య హృచ్ఛయత్వేన ప్రియాయా అపి తత్రైవ స్థాతుముచితమితి భావః॥౭౦॥

శారీం చరన్తీం సఖి ! మారయైతామిత్యక్షదాయే కథితే కయాపి।

యత్ర స్వఘాతభ్రమభీరుశారీకాకూత్థసాకూతహసః స జజ్ఞే॥౭౧॥

శారీమితి॥ చరన్తీం గృహాద్గృహాన్తరం గచ్ఛన్తీమథ చ భ్రమన్తీమేతాం శారీమక్షోపకరణం, శకునివిశేషం చ హే సఖి! గృహాణ మారయ జహి చేతి కయాపి కయాచిత్సఖీం ప్రతి అక్షదాయే పాశకదానే కథితే సతి యత్ర స నలో ద్వితీయార్థప్రతీత్యా స్వఘాతస్య భ్రమో భ్రాన్తిస్తేన భీరుర్భయశీలా శారీ పక్షివిశేషస్తస్యాః కాకుర్భయవికృతస్వరస్తస్య ఉత్థ ఉత్థానం తేన సాకూతః సాభిప్రాయో హసో హాస్యం యస్య ఏవంవిధో జజ్ఞే జాతః। మాం మారయిష్యతీతి భియా సవికృతస్వరముడ్డీనాం శారీం దృష్ట్వా పశోరప్యేవం జ్ఞానం కథమితి భ్రాన్తివశాచ్చ సాశ్చర్యత్వాత్సహాస్యో జాత ఇత్యర్థః। 'శారీ చాక్షోపకరణే తథా శకునికాన్తరే', 'దాయో యౌతకాదిధనే' ఇతి విశ్వః। హసః, 'స్వనహసోర్వా' దానే (౩।౩।౬౨) ఇత్యప్॥౭౧॥

భైమీసమీపే స నిరీక్ష్య యత్ర తామ్బూలజామ్బూనదహంసలక్ష్మీమ్।

కృతప్రియాదూత్యమహోపకారమరాలమోహద్రఢిమానమూహే॥౭౨॥

భైమీతి॥ యత్ర స నలో భైమీసమీపే తామ్బూలధారణార్థం జామ్బూనదహంసలక్ష్మ సువర్ణఘటితహంసపుత్తలికాశోభాం నిరీక్ష్య కృతః ప్రియాదూత్యలక్షణో మహానుపకారో యేన ఏవంభూతో మరాలో హంసస్తస్మిన్ మోహో భ్రాన్తిస్తస్య ద్రఢిమా దృఢత్వమూహే। ప్రాపేత్యర్థః। మమ దూతో హంస ఏవాయం కిమితి తస్య భ్రమో జాత ఇత్యర్థః। ఊహే, వహేర్లిటి 'వచిస్వపి–' (౬।౧।౧౫) ఇతి సంప్రసారణమ్ ॥౭౨॥

తస్మిన్నియం సేతి సఖీసమాజే నలస్య సందేహమథ వ్యుదస్యన్।

అపృష్ట ఏవ స్ఫుటమాచచక్షే స కోఽపి రూపాతిశయః స్వయం తామ్॥౽౩॥

తస్మిన్నితి॥ అథ స ప్రసిద్ధః కోఽపి లోకోత్తరో రూపాతిశయః సౌన్దర్యాతిశయోఽపృష్ట ఏవ స్వయమాత్మనైవ తాం భైమీం స్ఫుటం ప్రకటమాచచక్షే కథయతి స్మ। కిం కుర్వన్—తస్మిన్సఖీసమాజే సఖీసమూహమధ్యే సా ప్రసిద్ధా భైమీయం భవిష్యతీతి ప్రతిసఖి జాతం నలస్య సందేహం వ్యుదస్యన్నిరాకుర్వన్। సహచర్యాపేక్షయా సౌన్దర్యాతిశయదర్శనాదియం భైమీతి నలేన ఖత ఏవ జ్ఞాతమిత్యర్థః। పూర్వేణ సందేహస్వరూపేణ నోదేయమితి బుద్ధ్యా అపృష్ట ఏవ భవిష్యసందేహనిరాకరణార్థమాచష్ట ఇతి హేతౌ శతా। ప్రథమం సఖీసమూహదర్శనే జాతే ఆసు మధ్యే కా భైమీతి సందేహే సత్యనన్తరం భైమీదర్శనే జాతే రూపాతిశయః సందేహం నిరాకుర్వన్నపృష్ట ఏవ భైమీమాచష్టేతి వా వ్యాఖ్యా। 'వ్యుదస్య' ఇతి ల్యబన్తో వా పాఠః॥౽౩॥

భైమీవినోదాయ ముదా సఖీభిస్తదాకృతీనాం భువి కల్పితానామ్।

నాతర్కి మధ్యే స్ఫుటమప్యుదీతం తస్యానుబిమ్బం మణివేదికాయామ్॥౽౪॥

భైమీతి॥ సఖీభిర్భైమ్యా వినోదాయ మనోరఞ్జనాయ ముదా హర్షేణ మణివేదికార్యా భువి కల్పితానాం లేఖితానాం తదాకృతీనాం నలప్రతిస్వరూపాణాం మధ్యే మణివేదికాయాముదీతం స్ఫుటం జాతమపి తస్య సత్యస్య నలస్యానుబిమ్బం ప్రతిబిమ్బం తాభిర్నాతర్కి న లక్షితమ్। రచితనలప్రతిచ్ఛన్దమధ్యే సత్యమపి ప్రతిబిమ్బం ప్రతిచ్ఛన్దబుద్ధ్యా సత్యత్వేన న జ్ఞాతమిత్యర్థః॥౽౪॥

హుతాశకీనాశజలేశదూతీర్నిరాకరిష్ణోః కృతకాకుయాచ్ఞాః।

భైమ్యా వచోభిః స నిజాం తదాశాం న్యవర్తయహూరమపి ప్రయాతామ్॥౽౫॥

హుతాశేతి॥ స నలో భైమ్యా వచోభిర్దూరమత్యర్థమ్, అథ చ దూరదేశం ప్రయాతామపి ప్రాప్తామపి నిజాం స్వీయాం తదాశాం భైమీసంబన్ధినీమాశాం న్యవర్తయత్। కింభూతాయా భైమ్యాః—హుతాశోఽగ్నిః, కీనాశో యమః, జలేశో వరుణః, తేషాం దూతీః,

నిరాకరిష్ణోర్నిరాకరణశీలాయాః। కింభూతా దూతీః—కృతా కాకుయాఞ్చా దైన్యస్వరయుక్తా యాచనా యాభిస్తాః। వహ్న్యాదిత్రయదూతీనిరాకరణేన పునరపి భైమీప్రాప్తావాశాసహితో బభూవేత్యర్థః। వహ్న్యాదేరప్రధానత్వాద్దూతీవచనప్రకారో విస్తరేణ నోక్తః। అన్యదపి దూరం ప్రయాతం వచనైః పరావర్త్యతే। దూతీః, 'న లోకా-' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౭౫॥

విజ్ఞప్తిమన్తఃసమయః స భైమ్యాం మధ్యేసభం వాసవసమ్భలీయామ్।

సంభాలయామాస భృశం కృశాశస్తదాలివృన్దైరభినన్ద్యమానామ్॥౭౬॥

విజ్ఞప్తిమితి॥ స నలో మధ్యేసభం సభామధ్యే తస్యా భైమ్యా ఆలివృన్దైః సఖీవృన్దైరిన్ద్రదూతీ సమ్యగ్వదతీతి అభినన్ద్యమానామభినన్దితాం వాసవస్య సమ్భలీ దూతీ తత్సంబన్ధినీం భైమ్యా విజ్ఞప్తిం సావధానః సంభాలయామాస సమాకర్ణయామాస। (కింభూతః సః–) భైమీ వాసవం ప్రాయేణ వరిష్యతీతి అన్తః సభయో మనసి భయసహితః। తథా, అస్యా వచనం స్వీకరిష్యతీతి తథా స్వసఖీవచనం భైమీ కరిష్యత్యేవేతి బుద్ధ్యా భైమ్యాం కృశాశః ఖణ్డితాశః। 'సంభలీ కుట్టనీ సమే' ఇత్యమరః। జ్ఞపేర్ణ్యన్తాద్యుచి విజ్ఞాపనేతి యద్యపి భవితవ్యం తథాపి 'క్తిన్నాబాదిభ్యశ్చ' ఇతి వచనాదాధ్యాదయః ప్రయోగతోఽనుసర్తవ్యా ఇతి వచనాజ్జ్ఞప్తిరిత్యత్ర క్తిన్। పదమఙ్గీకారోఽప్యేవమేవ సమర్థితవాన్। మధ్యేసభమ్, 'పారేమధ్యే–' (౨।౧।౧౮) ఇత్యవ్యయీభావే నపుంసకత్వే హ్రస్వః, ఏదన్తత్వం నిపాతనాత్॥౭౬॥

లిపిర్న దైవీ సుపఠా భువీతి తుభ్యం మయి ప్రేషితవాచికస్య।

ఇన్ద్రస్య దూత్యాం రచయ ప్రసాదం విజ్ఞాపయన్త్యామవధానదానైః॥౭౭॥

లిపిరితి॥ హే భైమి! త్వం విజ్ఞాపయన్త్యామిన్ద్రస్య దూత్యాం మయి అవధానదానైరేకాగ్రచిత్తత్వేన ప్రసాదం రచయ కురు। ఏకాగ్రచిత్తత్వమేవ ప్రసాదః। కింభూతస్య—ఇతి తుభ్యం త్వదర్థం ప్రేషితం వాచికం సందేశవచనం యేన। ఇతి కిమ్—భువి విద్యమానేన లోకేన దైవీ దేవసంబన్ధినీ లిపిర్న సుపఠా సుఖేన పఠితుం న శక్యేతి కృత్వా పత్రికా న దత్తా। సావధానా సతీన్ద్రవిజ్ఞాపనామాకర్ణయేత్యర్థః। వాచికమ్ 'వాచో వ్యాహృతార్థాయామ్' (౫।౪।౩౫) ఇతి స్వార్థే ఠక్। 'స్వార్థికాః ప్రకృతితో లిఙ్గవచనాన్యతివర్తన్తే వా' ఇతి నపుంసకత్వమ్। తథా,—సేనైవ సైన్యమ్, మాలైవ మాల్యమ్। విజ్ఞాపయన్త్యామ్, ఘటాదిపాఠాత్ (ణేఽపి) 'మితాం హ్రస్వః' (౬।౪।౯౨) ఇత్యత్ర 'వా చిత్తవిరాగే' (౬।౪।౯౧)

ఇత్యతో వేత్యనువృత్తేర్వ్యవస్థితవిభాషయా 'విజ్ఞాపనా భర్తృషు సిద్ధిమేతి' (కుమారం ౭।౯౩) ఇత్యాదిమహాకవిప్రయోగదర్శనాచ్చ హ్రస్వాభావాత్ సాధుత్వం జ్ఞేయమ్॥౭౭॥

సలీలమాలిఙ్గనయోపపీడమనామయం పృచ్ఛతి వాసవస్త్వామ్।

శేషస్త్వదాశ్లేషకథాపనిద్రైస్తద్రోమభిః సందిదిశే భవత్యై॥౭౮॥

సలీలమితి॥ వాసవః సలీలం సవిలాసమాలిఙ్గనయా ఆశ్లేషేణోపపీడముపపీడ్య గాఢమాలిఙ్గ్య త్వామనామయమారోగ్యం పృచ్ఛతి—హే భైమి। తవ ఆరోగ్యం విద్యతే కఞ్చిదితి। 'బ్రాహ్మణం కుశలం పృచ్ఛేత్క్షత్రం పృచ్ఛేదనామయమ్। వైశ్యం క్షేమం సమాగమ్య శూద్రమారోగ్యమేవ చ॥' (౨।౧౨౭) ఇతి మనువచనాత్। తవాశ్లేషకథయా తవాలిఙ్గనకథావశాత్ అపనిద్రైర్వికసితైస్తస్య ఇన్ద్రస్య రోమభిః కర్తృభిః శేషోఽవశిష్టోఽర్థో భవత్యై తుభ్యం సందిదిశే సందిష్టః। ఇన్ద్రస్త్వయ్యేవ సానురాగః, తస్మాత్త్వయానుగ్రహీతవ్య ఇత్యర్థః। సాత్త్వికభావోదయేన గద్గదకణ్ఠత్వాదన్యత్కించిన్న సందిదేశేత్యర్థః। 'లిగి చిత్రీకరణే' చురాదిరాఙ్పూర్వః శ్లేషణే, తస్మాణ్ణ్యన్తత్వాద్యుచ్। ఉపపీడమ్, 'సప్తమ్యాం చోపపీడ—' (౩।౪।౪౯) ఇతి ణముల్॥౭౮॥

యః ప్రేర్యమాణోఽపి హృదా మఘోనస్త్వదర్థనాయాం హ్రియమాపదాగః।

స్వయంవరస్థానజుషస్త్వమస్య బధాన కణ్ఠం వరణస్రజాశు॥౭౯॥

య ఇతి॥ హే భైమి! త్వయాహమనుగ్రాహ్య ఇత్యాది త్వదర్థనాయాం త్వదీయయాఞ్చాయాం విషయే మఘోన ఇన్ద్రస్య మనసా ప్రేర్యమాణోఽపి యః కణ్ఠో హ్రియం లజ్జాలక్షణమాగోఽపరాధమాపత్ప్రాప। లజ్జయా కిమప్యన్యన్నోక్తవానిత్యర్థః। త్వం స్వయంవరస్థానజుషః స్వయంవరస్థానస్థితస్యాస్యేన్ద్రస్య తం సాపరాధం కణ్ఠం వరణస్య స్రజా మాలయా ఆశు శీఘ్రం బధాన। సాపరాధో హి ప్రభుణా దోరకేణ బధ్యతే। త్వమప్యస్య ప్రభుతుల్యేత్యర్థః। ఏవం సానురాగమిన్ద్రం వృణీష్వేతి భావః॥౭౯॥

నైనం త్యజ క్షీరధిమన్థనాద్యైరస్యానుజాయోద్గమితామరైః శ్రీః।

అస్మై విమథ్యేక్షురసోదమన్యాం శ్రామ్యన్తు నోత్థాపయితుం శ్రియం తే॥౮౦॥

నైనమితి॥ హే భైమి! త్వమేనం ఇన్ద్రం మా త్యజ। యైరమరైః క్షీరధిమన్థనాదస్యేన్ద్రస్యానుజాయోపేన్ద్రాయ శ్రీరుద్గమితా నిర్గమితా, తే దేవా ఇక్షురసోదమిక్షురససముద్రం విమథ్య మథిత్వా అస్మై ఇన్ద్రార్థమన్యాం శ్రియముత్థాపయితుం నిర్గమయితుం న శ్రామ్యన్తు। యేర్దేవైః క్షీరసముద్రం నిర్మథ్య లక్ష్మీం నిర్గమయ్య సా ఇన్ద్రానుజాయ దత్తా, జ్యేష్ఠత్వాత్తస్యాపి పూజ్యాయేన్ద్రాయ తైస్తతోఽప్యధికా దాతవ్యా, సా ఇక్షురససముద్రమథనం వినా న ప్రాప్యత ఇతి తదర్థం తన్మథనే తేషాం ప్రయాసః స్యాత్ త్వత్ప్రాప్త్యా స ప్రయాసో మా భూత్। త్వం లక్ష్మ్యాః సకాశాదతిసున్దరీ, ఏనం వృణీష్వేతి భావః। అతిసౌన్దర్యేణ త్వమేవేక్షురససముద్రసంభవా లక్ష్మీరిత్యర్థః। ఇక్షురస ఏవోదకం యస్య, 'ఉదకస్యోదః సంజ్ఞాయామ్' (౬।౩।౫౭) ఇతి ఉదభావః॥౮౦॥

లోకస్రజి ద్యౌర్దివి చాదితేయా అప్యాదితేయేషు మహాన్మహేన్ద్రః।

కింకర్తుమర్థీ యది సోఽపి రాగాజ్జాగర్తి కక్షా కిమతః పరాపి॥౮౧॥

లోకేతి॥ హే భైమి! లోకస్రజి చతుర్దశభువనమాలాయాం ద్యౌర్మహతీ స్వర్గోఽధికః। దివి చ ఆదితేయా యుద్ధసంముఖమరణాదిప్రాప్తదేవత్వాపేక్షయా అదిత్యపత్యాని యే దేవాస్తే మహాన్తః। ఆదితేయేష్వపి మహేన్ద్రో మహాన్। సోఽపి ఏవంవిధ ఇన్ద్రోఽపి రాగాదనురాగాత్ యది తవ కింకర్తుం కింకరీభవితుమర్థీ ప్రార్థయత ఇత్యర్థః। నతు కేనాపి బలాత్కారేణ ప్రవర్తితః। అతః పరా అన్యా కక్షా ఉత్కర్షః కిం జాగర్తి। నాస్త్యేవేత్యర్థః। ఇన్ద్రోఽపి తవ కింకరీభవితుమిచ్ఛతి అత ఏవ తవ తుల్యా కాపి సౌభాగ్యవతీ సున్దరీ చ న విద్యత ఇతి భావః। అదిత్యా అపత్యాని ఆదితేయాః, 'కృదికారాదక్తినః' (గం సూం ౫౦) ఇతి జీషన్తాత్ 'దిత్యదిత్యా—' (౪।౧।౮౫) ఇతి ణ్యం బాధిత్వా 'స్త్రీభ్యో ఢక్' (౪।౧।౧౨౦) ఇతి ఢక్॥౮౧॥

పదం శతేనాప మఖైర్యదిన్ద్రస్తస్మై స తే యాచనచాటుకారః।

కురు ప్రసాదం తదలంకురుష్వ స్వీకారకృద్భ్రూనటనశ్రమేణ॥౮౨॥

పదమితి॥ ఇన్ద్రః శతేన మఖైర్యజ్ఞశతేన యత్పదం ప్రాప స ఇన్ద్రస్తస్మై పదాయ తే తవ యాచనే ప్రార్థనావిషయే చాటూని ప్రియవచనాని కరోతీతి కారః। త్వం ప్రసాదం కురు, తథా తత్ ఐన్ద్రం పదం స్వీకారకృదఙ్గీకారసూచకం భ్రూనటనం భ్రచాలనం తదేవ శ్రమస్తేన ప్రయాసమాత్రేణాలంకురుష్వ। భ్రూభఙ్గేనాఙ్గీకురుష్వేత్యర్థః। ఇన్ద్రవరణే స్వర్గాధిపత్యం తవైవ భవిష్యతీతి భావః। ప్రభోర్భ్రూవిక్షేప ఏవాఙ్గీకారసూచకః। చాటుకారః, 'కృఞో

హేతుతాచ్ఛీల్య—' (౩।౨।౨౦) ఇతి ప్రాప్తస్య టస్య 'న శబ్దశ్లోక—' (౩।౨।౨౩) ఇతి నిషేధాదణ్॥౮౨॥

మన్దాకినీనన్దనయోర్విహారే దేవే ధవే దేవరి మాధవే చ।

శ్రేయః శ్రియాం యాతరి యచ్చ సఖ్యాం తచ్చేతసా భావిని! భావయస్వ॥౮౩॥

మన్దాకినీతి॥ మన్దాకినీనన్దనయోర్విహారే జలక్రీడాదౌ యచ్ఛ్రేయో మఙ్గలం భవేత్। తథా,—దేవ ఇన్ద్రే ధవే భర్తరి చ యచ్ఛ్రేయః। తథా,—మాధవే నారాయణే దేవరి స్వామినః కనీయసి భ్రాతరి చ యచ్ఛ్రేయః। తథా,—యాతరి భర్తృభ్రాతృజాయాయాం సఖీప్రాయాయాం లక్ష్మ్యాం చ యచ్ఛ్రేయః హే భావిని విచారచతురే భైమి। త్వం తత్సర్వం చేతసా భావయస్వ విచారయ। ఇన్ద్రవరణే యత్కేనాపి దుర్లభం తత్సర్వం త్వయా సులభమితీన్ద్రం వృణుష్వేతి భావః। దేవే మాధవే చ। అగ్న్యాదీనాం వరణే మన్దాకినీవిహారమాత్రమ్, న తు నన్దనవిహారః। తథా,—అగ్న్యాదిర్దేవో వరో, న తు మాధవో దేవరః। తథా,—శ్రీః సంపద్రూపా సఖీ, న తు లక్ష్మీరూపయాతృరూపా సఖీ। ఇన్ద్రవరణే త్వేతద్ద్వయప్రాప్తిర్భవిష్యతి తస్మాద్విచారయ(ర్య) అగ్న్యాదీన్పరిత్యజ్యేన్ద్రమేవ వృణీష్వేతి భావః। భావాః శృఙ్గారాదయో వా। 'శ్యాలాః స్యుర్భ్రాతరః పత్న్యాః స్వామినో దేవృదేవరౌ', 'భార్యాస్తు భ్రాతృవర్గస్య యాతరః స్యుః పరస్పరమ్' ఇత్యమరః। 'దివ ఋన్' (ఉం సూం ౨।౯౬) ఇత్యౌణాదిక ఋన్ప్రత్యయే దేవా తస్మిన్దేవరి। 'యతేర్వృద్ధిశ్చ' (ఉం సూం ౨।౯౪) ఇతి యాతా తస్యాం యాతరి॥౮౩॥

రాజ్యస్వ రాజ్యే జగతామితీన్ద్రాద్యాచ్ఞాప్రతిష్ఠాం లభసే త్వమేవ।

లఘూకృతస్వం బలియాచనేన తత్ప్రాప్తయే వామనమామనన్తి॥౮౪॥

రజ్యస్వేతి॥ త్రయాణామపి జగతాం తస్మిన్రాజ్యే త్వం రజ్యస్వ ప్రీతిమతీ భవేతి ఇన్ద్రాత్సకాశాద్యాఞ్చాప్రతిష్ఠాం యాఞ్చాజన్యం మాహాత్మ్యం త్వమేవ లభసే ప్రాప్నోషి, నాన్యా। యస్య త్రైలోక్యరాజస్య ప్రాప్తయే బలియాచనేన లఘూకృతః స్వ ఆత్మా యేన తం పురుషం వామనం స్వర్వం మహానుభావా ఆమనన్తి బ్రువన్తి। యాచనజన్యలఘుత్వాదేవ తస్య వామనత్వం, న త్వన్యతః, లఘుత్వమాశ్రిత్య వామనేన యద్రాజ్యమిన్ద్రార్థమర్థితం తద్రాజ్యే త్వం రజ్యస్వేతీన్ద్రేణ స్వయం ప్రార్థితాయాస్తవ ప్రతిష్ఠా కథం న భవతి, అపి తు భవత్యేవ। రజ్యస్వ, 'రఞ్జ రాగే' దివాదిః। స్వరితేత్త్వాదాత్మనేపదమ్॥౮౪॥

యానేవ దేవాన్నమసి త్రికాలం న తత్కృతఘ్నీకృతిరౌచితీ తే।

ప్రసీద తానప్యనృణాన్విధాతుం పతిష్యతస్త్వత్పదయోస్త్రిసంధ్యమ్॥౮౫॥

యానితి॥ త్వం యానేవ దేవాంస్త్రికాలం త్రిసంధ్యం నమసి నమస్కరోషి తేషాం కృతఘ్నీకృతిః కృతఘ్నీకరణం తే తవ న ఔచితీ। తేషామకృతజ్ఞతాకరణం నోచితమ్। తర్హి కిం కర్తవ్యమిత్యత ఆహ—త్రిసంధ్యం తవ పాదయోః పతిష్యతః తాన్దేవానప్యనృణానృణరహితాన్విధాతుం కర్తుం ప్రసీద ప్రసన్నా భవ। ఇన్ద్రవరణ ఇన్ద్రసేవార్థమాగచ్ఛద్భిర్దేవైరిన్ద్రం ప్రణమ్యేన్ద్రాణీం విహాయ తవాపి ప్రణతిః కరిష్యతే। త్వయా పూర్వం నమస్కృతాస్త్రికాలం త్వాం నమస్యన్తి (పురా), తేన తేషామనృణత్వం భవిష్యతి। ఇన్ద్రం వృణీష్వేతి భావః। త్రికాలమ్, త్రిసంధ్యం చ, పాత్రాదిత్వాన్ఙీబభావః। ఉభయత్రాప్యత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా॥౮౫॥

ఇత్యుక్తవత్యా నిహితాదరేణ భైమ్యా గృహీతా మఘవత్ప్రసాదః।

స్రక్పారిజాతస్య ఋతే నలాశాం వాసైరశేషామపుపూరదాశామ్॥౮౬॥

ఇతీతి॥ పారిజాతస్య పుష్పస్రక్ మాలా నలస్యాశామృతే నలాభిలాషం వినా వాసైః పరిమలైః కృత్వా అశేషామాశాం సకలా అపి దిశోఽపుపూరత్పూర్ణాం చకార। కింభూతా స్రక్—ఇతి పూర్వోక్తముక్తవత్యా ఇన్ద్రదూత్యా నిహితా దత్తా। తథా—ఆదరేణ భైమ్యా గృహీతా చ। తథా,—మఘవత ఇన్ద్రస్య ప్రసాదరూపా। సర్వా అపి దిశః పరిమలబహలా జాతా ఇత్యర్థః। ఆదరేణ మాలాయా గృహీతత్వాదిన్ద్రే భైమ్యనురాగసంభావనయా నలః శిథిలాశో జాతః, ఇన్ద్రదూత్యాదీనామపి తత ఏవాభిలాషపూరణం జాతమితి భావః। 'న మాం తథా జాతమృతే తవాలి', 'ఫలతి పురుషారాధనమృతే' (శి.మ. ౨౦) ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాత్ 'ఋతే' యోగే నలాశామితి ద్వితీయాపి భవతి। 'ణౌ చఙ్యుపధాయా హ్రస్వః' (౭।౧।౪) ఇత్యుపధాహ్రస్వవిధానాత్ 'పూరీ ఆప్యాయనే' దైవాదికస్య పూర్యతేః పూరయతేర్వా అపూపురదితి ప్రాప్తే అపుపూరదితి చిన్త్యమ్। న చ 'నాగ్లోపి—' (౭।౪।౨) ఇత్యాదినా నిషేధప్రసఙ్గః। అగ్లో-పిత్వాభావాద్గత్యన్తరం మృగ్యమ్। 'సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్యః' (పరిం ౯౪) ఇత్యుపధాహ్రస్వత్వాభావ ఇతి వా। 'పూరీ ఆప్యాయనే' ఇత్యస్య పూరణం పూరః। ఘఞ్ తం కరోతీతి, 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణిచి అగ్లోపిత్వే సతి 'నాగ్లోపి—' (౭।౪।౨) ఇత్యుపధాహ్రస్వనిషేధాత్ అపుపూరదితి వా॥౮౬॥

ఆర్యే! విచార్యాలమిహేతి కాపి యోగ్యం సఖి! స్యాదితి కాచనాపి।

ఓంకార ఏవోత్తరమస్తు వస్తు మఙ్గల్యమత్రేతి చ కాప్యవోచత్॥౮౭॥

ఆర్యే ఇతి॥ హే ఆర్యే శ్రేష్ఠే! ఇహ ఇన్ద్రవరణవిషయే విచార్యాలం విచారో న కర్తవ్యః కింతు ఇన్ద్రో వరణీయ ఇతి కాప్యవోచత్। కాచన అయి సఖి భైమి! ఇదమిన్ద్రవరణం యోగ్యముచితం స్యాదిత్యవోచత్। కాపి చ ఇత్యవోచత్। ఇతి కిమ్—అత్ర ఇన్ద్రవరణవిషయే [ఉత్తరం] అఙ్గీకారసూచక ఓంకార ఏవ వస్తు తాత్త్వికం మఙ్గల్యమస్తు భవతు ఇతి సఖీనాం సంమతిః, మఙ్గల్యమిత్యర్థార్థే యత్॥౮౭॥

అనాశ్రవా వః కిమహం కదాపి వక్తుం విశేషః పరమస్తి శేషః।

ఇతీరితే భీమజయా న దూతీమాలిఙ్గదాలీశ్చ ముదామియత్తా॥౮౮॥

అనేతి॥ భీమజయా ఇతి పూర్వోక్తమభిహితే సతి ముదాం హర్షాణామియత్తా పరిమితతా దూతీమాలీః సఖీశ్చ న ఆలిఙ్గత్। అనయాస్మద్వచనేనేన్ద్రవరణమఙ్గీకృతమితి బుద్ధ్వా తా అపరిమితహర్షా జాతా ఇత్యర్థః। ఇతి కిమ్—హే సఖ్యః! అహం కదాపి కదాచిదపి వో యుష్మాకమనాశ్రవా వచనకారిణీ న కిమ్, అపితు సర్వదా భవద్వచనకారిణ్యేవ భవదుక్తం మయా క్రియత ఏవ సర్వదా, పరం కింతు వక్తుం శేష అవశిష్టో విశేషోఽస్తి। నాలిఙ్గత్, అపి త్వాలిఙ్గదేవ। శేషపదశ్రవణాదల్ప ఏవ సంతోషోఽభూదిత్యర్థ ఇతి వా। విశేషః శేషోఽస్తి కిమ్, అపితు నాస్తీత్యుభయత్రాపి కిమః సంబన్ధాద్భ్రాన్తివశాదపరిమితహర్షా జాతా ఇతి వా। 'పర' కింత్వర్థే॥౮౮॥

భైమీం చ దూత్యం చ న కించిదాపమితి స్వయం భావయతో నలస్య।

ఆలోకమాత్రాద్యది తన్ముఖేన్దోరభూన్న భిన్నం హృదయారవిన్దమ్॥౮౯॥

భైమీమితి॥ (అహం) భైమీం చ దూత్యం చ కించిదపి ద్వయోర్మధ్యే కిమప్యహం నాపం న ప్రాప్తవానితి స్వయం భావయతశ్చిన్తయతో నలస్య హృదయారవిన్దం యది యద్ భిన్నం విదీర్ణం నాభూత్ తత్ తన్ముఖేన్దోర్భైమీముఖచన్ద్రస్య ఆలోకమాత్రాద్దర్శనాదేవ నాన్యతో హేతోః। పూర్వోక్తచిన్తావశాత్తస్య హృదయస్ఫోటేన యద్యపి భవితవ్యం, తథాపి భైమీముఖాలోకనతత్పరతయా తేన న భూతమిత్యర్థః। హృదయస్ఫోటపర్యన్తం తస్య దుఃఖం

జాతమితి భావః। ఇన్ద్రానాదరసూచకభైమీముఖావలోకనాన్న స్ఫుటితమితి భావ ఇతి వా। అథ చ కమలం చన్ద్రప్రకాశాద్భిన్నం వికసితం న భవతి కింతు సంకుచత్యేవేతి యుక్తమ్। దూత్యప్రాప్తౌ కీర్తిర్భవతి, దూత్యప్రాప్తౌ కీర్త్యభావాద్దుఃఖమ్॥౮౯॥

ఈషత్స్మితక్షాలితసృక్విభాగా దృక్సంజ్ఞయా వారితతత్తదాలిః।

స్రజా నమస్కృత్య తయైవ శక్రం తాం భీమభూరుత్తరయాంచకార॥౯౦॥

ఈషదితి॥ భీమభూః భైమీ తయైవ స్రజా శక్రం సహ వా నమస్కృత్య మాలామేవ మహాన్ప్రసాద ఇతి కృత్వా తామిన్ద్రదూతీముత్తరయాంచకార ఉత్తరవతీం చకార। ఇన్ద్రవాచికస్య ప్రత్యుత్తరం దదావిత్యర్థః। తాం ఉత్తరమాచ ష్టేతి వా। కింభూతా—ఇన్ద్రస్య దూత్యాదీనామిన్ద్రే స్వీయానురాగప్రతీతిసూచకహర్షప్రదర్శనాత్ ఈషత్స్మితేనాత్యల్పస్మితేన క్షాలితో ధౌతః సృక్విభాగ ఓష్ఠప్రాన్తదేశో యస్యాః సా। తథా,—దృక్సంజ్ఞయా కించిత్కటాక్షవిక్షేపలక్షణేన సంకేతేన వారితా నిషిద్ధా 'ఆర్యే! విచార్యాలమ్' ఇతి బ్రువత్యస్తాస్తా ఆలయః సఖ్యో యయా। లోకరీత్యా నమస్కారోఽనఙ్గీకారసూచకః। 'స్మిత' శబ్దేనైవేషత్త్వప్రతీతేః 'ఈషత్'-పదమత్యల్పసూచనార్థమ్। 'ప్రాన్తావోష్ఠస్య సృక్విణీ' ఇత్యమరః। ఉత్తరవర్తీ కరోతి, 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణిచి మతుబ్లోపః। తదాచ ష్టే ఇతి వా ణిచ్॥౯౦॥

స్తుతౌ మఘోనస్త్యజ సాహసిక్యం వక్తుం కియత్తం యది వేద వేదః।

మృషోత్తరం సాక్షిణి హృత్సు నృణామజ్ఞాతృవిజ్ఞాపి మమాపి తస్మిన్॥౯౧॥

స్తుతావితి॥ హే దూతి! 'లోకస్రజి ద్యౌః—' (నైం ౬।౮౧) ఇత్యాది మఘోనః స్తుతౌ సాహసిక్యమవిచార్యకారిత్వం త్యజ ముఞ్చ। వర్ణయితుమశక్యస్య తస్య వర్ణనం త్వం మా కార్షీః। కుతః సాహసికత్వమిత్యత ఆహ—తం శక్రం వక్తుం వర్ణయితుం యది వేద జానాతి, తర్హి వేదః కియత్కించిద్వేద నాన్యః। మానుషస్య కా కథేత్యర్థః। తస్య వర్ణనం త్వం కరోషీతి మహత్సాహసం తవేత్యర్థః। తస్య వర్ణనం న కార్యమ్। నృణాం హృత్సు సాక్షిణి మనుష్యహృదయవిజ్ఞే తస్మిన్నిన్ద్రే అజ్ఞాతృవిజ్ఞాపి అజ్ఞాతారమజానానం విజ్ఞాపయతి బోధయత్యేవంశీలం మమాప్యుత్తరం ప్రతివచనం మృషా అర్థాద్వ్యర్థమేవ। ఏవంవిధముత్తరమజ్ఞాతారమేవ ప్రతి సార్థకమ్, నతు సకలహృదయవేదినం ప్రతీత్యర్థః।

త్వత్కృతవర్ణనం మృషా, మయా మనసి ధృతం నలమిన్ద్రోఽపి జానాతీతి ప్రత్యుత్తరం వృథేత్యర్థః॥౯౧॥

ఆజ్ఞాం తదీయామను కస్య నామ నకారపారుష్యముపైతు జిహ్వా।

ప్రహ్వా తు తాం మూర్ధ్ని విధాయ మాలాం బాలాపరాధ్యామి విశేషవాగ్భిః॥౯౨॥

ఆజ్ఞామితి॥ కస్య నామ జిహ్వా తదీయామైన్ద్రీమాజ్ఞామను లక్షీకృత్య న కరోమీత్యేతద్రూపం పారుష్యం కాఠిన్యముపైతు ప్రాప్నోతు, అపితు న కస్యాపి। సర్వైరపి తదాజ్ఞా క్రియత ఏవేత్యర్థః। తు పునః ప్రహ్వా నమ్రా సతీ బాలాఽహం తామాజ్ఞాం మాలామాజ్ఞారూపాం మాలాం మూర్ధ్ని విధాయ శిరసా స్వీకృత్య అథ చ నమస్కృత్య, విశేషవాగ్భిర్విశేషవచనైరపరాధ్యామి। 'అదేవదేహమిన్ద్రం వృణే' (నైం ౬।౯౪) ఇత్యాదివచనైః దేవదేహం న వృణ ఇతి నిశ్చితత్వాదపరాధ ఇత్యర్థః। 'అజ్ఞత్వాదాజ్ఞాయా అకరణేఽప్యపరాధో న మన్తవ్యః' ఇతి 'బాలా' పదేన సూచితమ్। భూమీన్ద్రవరణాత్కియత్యాజ్ఞాఙ్గీకృతేత్యర్థః। మాలాపి మూర్ధ్ని విధీయతే॥౯౨॥

తపఃఫలత్వేన హరేః కృపేయమిమం తపస్యేవ జనం నియుఙ్క్తే।

భవత్యుపాయం ప్రతి హి ప్రవృత్తావుపేయమాధుర్యమధైర్యసర్జి॥౯౩॥

తప ఇతి॥ ఇయమీదృశీ హరేః కృపా తపఃఫలత్వేన మహతస్తపసః ఫలం పరిపాకః, తత్త్వేన ఇమం మల్లక్షణం జనం స్వకారణే తపస్యేవ నియుఙ్క్తే ప్రేరయతి। యేన తపసేయం కృపా లబ్ధా తత్తప ఏవ త్వయా కర్తవ్యమితి మామాజ్ఞాపయతీత్యర్థః। తపసః ఫలే జాతే పునరపి తపస్యేవ కిమితి ప్రవర్తయతీత్యాశఙ్క్యాహ—హి యస్మాదుపేయస్య ఫలస్య మాధుర్యం శ్రేష్ఠత్వముపాయం స్వసాధనం ప్రత్యుద్దిశ్య ప్రవృత్తౌ అధైర్యకారి భవతి। యేనేదం ఫలం లబ్ధమ్, తదేవ పునరపి కర్తవ్యమితి పురుషం స్వసాధనే లమ్పటం కరోతి। అత ఇయం కృపా తపస్యేవ ప్రేరయతీత్యర్థః। 'స్వాదుప్రియౌ తు మధురౌ' ఇత్యమరః। యథా తపసోపాయేనాత్యన్తదుర్లభాపీన్ద్రకృపా ప్రాప్తా, తథైవ తపసా నలప్రాప్తిర్భవిష్యతీతి నిశ్చయాత్తపసి మాం పునః ప్రవర్తయతీతి భావః। నియుఙ్క్తే, 'స్వరాద్యన్తోపసృష్టాత్' (వాం ౯౩౯) ఇతి వక్తవ్యాత్తఙ్॥౯౩॥

కిం తత్తప ఇత్యత ఆహ—

శుశ్రూషితాహే తదహం తమేవ పతిం ముదేఽపి వ్రతసంపదేఽపి।

విశేషలేశోఽయమదేవదేహమంశాగతం తు క్షితిభృత్తయేహ॥౯౪॥

శుశ్రూషితాహే ఇతి॥ యస్మాదియమ్మైన్ద్రీ కృపా తపస్యేవ మాం నియుఙ్క్తే, తత్తస్మాదహం ముదేఽపి హర్షార్థం వ్రతసంపదేఽపి నియమసమూహసిద్ధ్యర్థం చ తమిన్ద్రమేవ పతిం ప్రాణేశం శుశ్రూషితాహే తస్యైవ సేవాం కర్తుమిచ్ఛామి। తర్హి అస్మాకం మనోరథేన ఫలితమిత్యత ఆహ—అయం తు అయం పునః విశేషలేశః స్వల్పో విశేషః ఇహ భువి క్షితిభృత్తయా రాజత్వేనాంశేనాగతం రాజ్ఞో లోకపాలాంశత్వస్మరణాదేవంవిధమదేవదేహం మనుష్యశరీరమ్। ఇన్ద్రాంశం భూమీన్ద్రం నలమేవ వృణే, నతు దేవదేహమిన్ద్రమితి భావః। శుశ్రూషితాహే,'జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాం సనః' –(౧।౩।౫౭) ఇతి తజ్। ఉత్తమైకవచనే 'టేరేత్వే 'హ ఏతి' (౭।౪।౫౨) ఇతి తాసేః సస్య హః॥౯౪॥

అశ్రౌషమిన్ద్రాదరిణీర్గిరస్తే సతీవ్రతాతిప్రతిలోమతీవ్రాః।

స్వం ప్రాగహం ప్రాదిషి నామరాయ కిం నామ తస్మై మనసా నరాయ॥౯౫॥

అశ్రౌషమితి॥ హే దూతి। అహం తే తవ గిరోఽశ్రౌషమ్। కింభూతా గిరః—ఇన్ద్రే ఆదరోఽస్త్యాసాం తాః। తథా,— సతీవ్రతస్య పతివ్రతావ్రతస్య అతిప్రతిలోభా అతిప్రతికూలాః అత ఏవ తీవ్రా దుఃసహాః। అనుచితమేతన్మయా కృతమితి శేషః। అనూఢాయాః సతీత్వాభావాద్వ్రతలోపః కుతస్తరామిత్యత ఆహ—అహం స్వం ఆత్మానం మనసాఽన్తఃకరణేన ప్రాక్పూర్వం అమరాయ దేవేన్ద్రాయ న ప్రాదిషి న దత్తవతీ; కిం నామ కిం తర్హి—నరాయ మనుష్యాయ తస్మై ఇన్ద్రాయ ఇన్ద్రాంశత్వాద్భూమీన్ద్రాయ మనసా ఆత్మానం దత్తవతీ, అథ చ రలయోరభేదాత్తస్మై ప్రసిద్ధాయ నలాయ। 'మనః పూర్వరూపమ్, వాగుత్తరరూపమ్' ఇతి శ్రుతేః కాయికవాచికయోర్మనఃపూర్వకత్వాన్మానసస్యైవ వివాహస్య ముఖ్యత్వాదన్తఃకరణేన పూర్వమేవ నలస్య వృతత్వాన్మమ సతీత్వమ్। సత్యా చ పరపురుషకథాపి నాకర్ణనీయా, సా చ మయా ఆకర్ణితేత్యనుచితం కృతమితి భావః। ప్రాదిషి, దాఞో లుఙ్యుత్తమపురుషైకవచనే 'స్థాఘ్వోరిచ్చ' (౧।౨।౧౭) ఇతీత్త్వకిత్వే॥౯౫॥

తస్మిన్విమృశ్యైవ వృతే హృదైషా మైన్ద్రీ దయా మామనుతాపికాభూత్।

నిర్వాతుకామం భవసంభవానాం ధీరం సుఖానామవధీరణేవ॥౯౬॥

తస్మిన్నితి॥ తస్మిన్నలే విమృశ్యైవ విచార్యైవ హృదా మనసా వృతే సతి ఏషా దయా మామనుతాపికా పశ్చాత్తాపయిష్యన్తీ మా భూత్। యది మయా నలః పూర్వం న వృతః స్యాత్ తర్హీదానీమిన్ద్రో వ్రియేత। పూర్వమవిచార్యైవాహం నలం వృతవతీ, అనుచితమేతత్కృతమితి పశ్చాత్తాపో న విద్యత ఇత్యర్థః। కా కమివ— భవే సంసారే సంభవ ఉత్పత్తిర్యేషాం సుఖానామాపాతరమణీయానామవధీరణా అవజ్ఞా నిర్వాతుకామం ముముక్షుం ధీరమివ యథా న సంతాపయతి। కస్మిన్సతి—కస్మింస్తచ్ఛబ్దవాచ్యే బ్రహ్మణి హృదా విమృశ్యైవాఙ్గీకృతే సతి। విషయా మయా వృథా త్యక్తా ఇతి యథా ధీరో న తప్యతే తథాఽహమపి న తప్యే ఇత్యర్థః। మోక్షసుఖస్య సంసారసుఖస్య చ యావదన్తరం తావన్నలేన్ద్రయోరితి భావః। మామనుతాపికా, భవిష్యదకేన యోగే 'అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోః' (౨।౩।౭౦) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్వితీయా॥౯౬॥

'ముదేఽపి వ్రతసంపదేఽపి' (నైం ౬।౯౪) ఇత్యుక్తం వివృణోతి—

వర్షేషు యద్భారతమార్యధుర్యాః స్తువన్తి గార్హస్థ్యమివాశ్రమేషు।

తత్రాస్మి పత్యుర్వరివస్యయేహ శర్మోర్మికిర్మీరితధర్మలిప్సుః॥౯౭॥

వర్షేష్వితి॥ ఆర్యేషు సాధుషు మధ్యే ధుర్యాః శ్రేష్ఠా మన్వాదయః, వర్షేషు ఇలావృతాదిఖణ్డేషు మధ్యే యత్ జమ్బూద్వీపనవమాంశం భారతం ఖణ్డం అతిపుణ్యభూమిత్వాత్ స్తువన్తి। కేషు కిమివ—ఆశ్రమేషు బ్రహ్మచర్యాదిషు మధ్యే గార్హస్థ్యం గృహస్థాశ్రమమివ। స్తువన్తీత్యర్థః। 'యథారణ్యం సమాశ్రిత్య సర్వే జీవన్తి జన్తవః। వర్తన్తే గృహిణస్తద్వదాశ్రిత్యేతర ఆశ్రమాః॥' ఇతి। తత్ర తస్మిన్నిహ భారతే ఖణ్డే పత్యుః ప్రాణేశస్య నలస్య వరివస్యయా సేవయా అహం శర్మణః సుఖస్యోర్మయః పరమ్పరాస్తాభిః కిర్మీరితో మిశ్రితో ధర్మః, తం లిప్సురభిలాషుకాస్మి। నలసేవయోభయమపి భవిష్యతీతి స ఏవ వృత ఇతి భావః। భరతస్య క్షత్రియస్యేదం భారతమ్। 'వరివస్యా తు శుశ్రూషా' ఇత్యమరః॥౯౭॥

నలవరణేనైవ పూర్వోక్తం ద్రఢయతి—

స్వర్గే సతాం శర్మ పరం న ధర్మా భవన్తి భూమావిహ తచ్చ తే చ।

శక్యా మఖేనాపి ముదోఽమరాణాం కథం విహాయ త్రయమేకమీహే॥౯౮॥

స్వర్గ ఇతి॥ స్వర్గే సతాం స్థితిమతాం జనానాం పరం కేవలం శర్మ అస్తి, న ధర్మాః పుణ్యాని। తస్య కేవలం భోగభూమిత్వాత్। ఇహ భారతభూమౌ పునస్తచ్చ సుఖం చ తే ధర్మాశ్చ సన్తి। కర్మభోగభూమిత్వాద్భారతస్యేత్యర్థః। ఇన్ద్రే వృతే తత్సుఖోత్పాదనాద్ధర్మోఽపి విద్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ—అమరాణాం ముదో మఖేనాపి శక్యాః। యజ్ఞకరణాదిన్ద్రప్రీతిరపి కర్తుం శక్యా ఇతి, స్వర్గే కేవలం సుఖమ్ అత్ర తు సుఖమ్, ధర్మః, దేవముదశ్చ ఇత్యేతత్త్రయం విహాయ కేవలమేకం సుఖం కథమీహే ఇచ్ఛామి? తస్మాన్నలే వృతే సుఖాదిత్రయప్రాప్తేర్నలవరణమేవ జ్యాయః। అన్యోఽపి యత్ర బహు ప్రాప్నోతి తదేవ గృహ్ణాతి। ఇన్ద్రవరణే తస్యైవ సుఖం, నాన్యేషామ్। నలవరణే సర్వేషాం దేవానామిత్యభిప్రాయేణ బహువచనమ్॥౯౮॥

పూర్వోక్తమేవాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం సమర్థయతే—

సాధోరపి స్వః ఖలు గామితాధో గమీ స తు స్వర్గమితః ప్రయాణే।

ఇత్యాయతీ చిన్తయతో హృది ద్వే ద్వయోరుదర్కః కిము శర్కరే న॥౯౯॥

సాధోరితి॥ సాధోర్ధార్మికస్యాపి స్వః స్వర్గాత్సకాశాత్ ప్రయాణే ఖలు నిశ్చితమధో గామితా అధః పాతితా। 'క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తి' (భం గీం ౯।౨౧) ఇతి భగవద్వచనాత్। ఇతో భారతవర్షాత్తు ప్రయాణే మరణరూపే సతి స సాధుః స్వర్గం గమీ పుణ్యవత్త్వాత్। ఇతి ద్వయోః స్వర్గమర్త్యయోః ద్వే ఆయతీ ఉత్తరకాలౌ హృది చిన్తయతో విచారయతః పురుషస్య ద్వయోస్తయోరుదర్క ఉత్తరం ఫలం ఉభే ద్వివిధే శర్కరే న కిము కర్పరలేశఖణ్డవికృతీ కిం న, అపి తు స్వర్గఫలం కర్పరాంశతుల్యమ్, మర్త్యలోకఫలం ఖణ్డవికృతితుల్యమ్, అధోగామిత్వాత్, స్వర్గగామిత్వాచ్చ। తస్మాదత్ర నలపరిచర్యైవ జ్యాయసీతి భావః। ' శర్కరా ఖణ్డవికృతావుపలాశర్కరాంశయోః' ఇతి విశ్వః। గామితా, గమీ ఇతి 'భవిష్యతి గమ్యాదయః' (3।3।3) ఇతి భవిష్యతీనౌ కృతే 'అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోః' (౨।3।౭౦) ఇతి షష్ఠీనిషేధాత్ స్వర్గమితి ద్వితీయా॥౯౯॥

స్వర్గవాఞ్ఛా సర్వథా న కర్తవ్యేత్యాహ—

ప్రక్షీణ ఏవాయుషి కర్మకృష్టే నరాన్న తిష్ఠత్యుపతిష్ఠతే యః।
బుభుక్షతే నాకమపథ్యకల్పం ధీరస్తమాపాతసుఖోన్ముఖం కః॥౧౦౦॥

ప్రక్షీణ ఇతి॥ యః స్వర్గః కర్మకృష్టే కర్మార్జితే ఆయుషి ప్రక్షీణ ఏవ నితరాం క్షీణే సత్యేవ నరానుపతిష్ఠతే త్రైః సంగతో భవతి। తిష్ఠతి ఆయుషి నోపతిష్ఠతే ప్రాప్నోతి। న తిష్ఠతి స్థిరో భవతీతి వా। క్షణమాత్రం న ప్రతీక్షతే పునరప్యధోగామిత్వాత్ 'క్షీణే పుణ్యే–' (భం గీ౯।౨౧) ఇతి భగవద్వచనాత్। 'కర్మకృష్టేః' ఇతి పాఠే పుణ్యక్షయాదిత్యర్థః। ధీరః క ఆపాతసుఖోన్ముఖమవిచారితరమణీయసుఖకారిణమ్। ప్రథమాన్తపాఠే అవిచారితరమణీయసుఖోద్యుక్తః, అపథ్యకల్పమపశ్యతుల్యం తం నాకం బుభుక్షతే భోక్తుమిచ్ఛతి, అపి తు న కోఽపి। తస్మాన్నల ఏవ వరణీయో న త్విన్ద్ర ఇతి భావః। ఉపతిష్ఠతే, 'ఉపాద్దేవపూజా–' (వాం ౯౧౪) ఇత్యాదినా సంగతికరణే తఙ్। పథోఽనపేతం పథ్యమ్, 'ధర్మపథ్యర్థ-' (౪।౪।౯౨) ఇతి యత్। తతో నఞ్సమాసే ఈషదసమాప్తౌ కల్పః॥౧౦౦॥

ఇతీన్ద్రదూత్యాః ప్రతివాచమర్ధే ప్రత్యూహ్య సైషాభిదధే వయస్యాః।
కించిద్వివక్షోల్లసదోష్ఠలక్ష్మీజితాపనిద్రద్ధలపఙ్కజాస్యాః॥౧౦౧॥

ఇతీతి॥ ఇన్ద్రదూత్యా ఇతి ఏవంప్రకారాం ప్రతివాచం ప్రత్యుత్తరం అర్ధే మధ్య ఏవ ప్రత్యూహ్య సమాప్య సైషా భైమీ వయస్యాః సఖీరభిదధే ఉవాచ। కింభూతాః—కించిద్వివక్షయా ఇన్ద్రవరణానుగుణం కించిద్వక్తుమిచ్ఛయా ఉల్లసన్తౌ స్ఫురన్తౌ యౌ ఓష్ఠౌ తయోర్లక్ష్మ్యా శోభయా జితమపనిద్రద్ధలం వికసత్పత్రం పఙ్కజం యేన ఏవంవిధమాస్యం యాసాం తాః। తస్యాః ప్రత్యుత్తరం త్యక్త్వా మధ్యే సఖీనిషేధార్థమవదదిత్యర్థః। ఓష్ఠౌ పద్మదలాధికౌ, ముఖం పద్మాధికమిత్యర్థః। ప్రత్యూహ్య, 'ఉపసర్గాద్ధస్వ ఊహతేః' (౭।౪।౨౩) ఇతి హ్రస్వః, అపగతా నిద్రా యేభ్యస్తాన్యపనిద్రాణీవాచరన్తీతి 'సర్వప్రాతిపదికేభ్యః-' (వాం ౪౩౧౬–౧౭) ఇతి క్విప్। తదన్తాచ్ఛతా॥౧౦౧॥

అనాదిధావిస్వపరమ్పరాయా హేతుస్రజః స్రోతసి వేశ్వరే వా।
ఆయత్తధీరేష జనస్తదార్యాః! కిమీదృశః పర్యనుయోగయోగ్యః॥౧౦౨॥

అనాదీతి॥ అనాది ఆదిరహితం యథా తథా ధావిన్యా భ్రమన్త్యాః పునఃపునరావర్తమానాయాః స్వస్య జీవాత్మనః పరమ్పరాయాః పఙ్క్తేర్హేతూనాం కారణానామదృష్టలక్షణానాం శుభాశుభకర్మణాం స్రజో మాలాయాః స్రోతసి ప్రవాహే ఈశ్వరే వా ఏష సకలో లోకో మల్లక్షణో వా యస్మాదాయత్తా ప్రవాహాధీనా ఈశ్వరాధీనా వా బుద్ధిర్యస్య ఏవంభూతోఽస్తి। తస్మాద్భో ఆర్యా బుద్ధిమత్యః సఖ్యః! ఈదృశః పరాధీనః సకలో మల్లక్షణో వా జనః త్వమేవం చికీర్షసీతి పర్యనుయోగ ఆక్షేపః ప్రశ్నో వా తద్యోగ్యః తదర్హః కిమ్, అపి తు న భవతి। అదృష్టమీశ్వరో వా యథా యథా ప్రాణినం ప్రవర్తయతి తాదృశీ బుద్ధిరుదేతి। తథా చ త్వమేవం కిం చికీర్షసీత్యాక్షేపం ప్రశ్నం వా స ప్రాణీ నార్హతి, తస్య స్వాతన్త్ర్యాభావాత్। తతశ్చ అదృష్టవశాదీశ్వరవశాద్వా నలేఽనురక్తాహమపి త్వం నలే కిమిత్యనురక్తా, ఇన్ద్రే కిమితి న ఇత్యుభయథా పర్యనుయోగ్యా న భవామీతి ప్రకృతే భవతీభిః కిమపి న వక్తవ్యమితి భావః। అనాదిధావినాం స్వేషామేషామాత్మనాం నలభైమీలక్షణానాం పరమ్పరాయా హేతుస్రజః। ప్రతియుగం హి నలభైమీసంబన్ధః శ్రూయతే, న త్విన్ద్రభైమీసంబన్ధ ఇతి వా వ్యాఖ్యా। 'కిం కరోతి నరః ప్రాజ్ఞః ప్రేర్యమాణః స్వకర్మభిః' ఇతి, 'కిం కరోతి సుధీరస్మిన్నీశ్వరాజ్ఞావశంవదః' ఇతి చ వృద్ధవచనమ్। ప్రవాహపతితం హి కిమపి కర్తుమసమర్థమితి 'స్రోతః' పదేన సూచితమ్॥౧౦౨॥

పూర్వోక్తమేవాహ—

నిత్యం నియత్యా పరవత్యశేషే కః సంవిదానోఽప్యనుయోగయోగ్యః।

అచేతనా సా చ న వాచమర్హేద్వక్తా తు వక్త్రశ్రమకర్మ భుఙ్క్తే॥౧౦౩॥

నిత్యమితి॥ అశేషే సమస్తే జనే నిత్యం సర్వదా నియత్యా దైవేన పరవతి అదృష్టాధీనే సతి సంవిదానోఽపి జ్ఞాతాపి కోఽనుయోగయోగ్యః, అపి తు న కోఽపి। దైవేన యథా ప్రేర్యతే తథైవ సర్వోఽపి కరోతీత్యర్థః। కుమార్గప్రవృత్త్యుత్పాదికా నియతిరేవ ప్రష్టవ్యేత్యత ఆహ—సా చ నియతిరపి యతోఽచేతనా, అతో వాచం నార్హేత్। పూర్వోక్తనియోగకారీ పురుషః పునర్వక్త్రశ్రమహేతుకం కర్మ భుఙ్క్తేఽనుభవతి, లోకస్య దేవాధీనత్వాన్నియతేశ్చాచేతనత్వాత్తౌ ప్రతివచనస్య వైయర్థ్యాద్వక్తుః కేవలం కణ్ఠశోషో భవతి, తస్మాద్భవతీభిర్మాం ప్రతి కిమపి ప్రకృతే న వక్తవ్యమితి భావః। సంవిదానః, 'సమో గమ్యృచ్ఛిప్రచ్ఛి-' (౧।౩।౨౯) ఇత్యాదినా తఙ్॥౧౦౩॥

క్రమేలకం నిన్దతి కోమలేచ్ఛుః క్రమేలకః కణ్టకలమ్పటస్తమ్।

ప్రీతౌ తయోరిష్టభుజోః సమాయాం మధ్యస్థతా నైకతరోపహాసః॥౧౦౪॥

క్రమేలకమితి॥ కోమలేచ్ఛుర్మృదువస్త్వభిలాషీ పురుషః క్రమేలకముష్ట్రం కఠినవస్తుభక్షకత్వాన్నిన్దతి। క్రమేలకః కణ్టకలమ్పటః కణ్టకాశీ సన్ తం కోమలేచ్ఛం నిన్దతి। ఇష్టభుజోః స్వేష్టేన భక్షణశీలయోస్తయోః సమాయాం తుల్యాయాం ప్రీతౌ న ఏకతరోపహాసః, కిం తు మధ్యస్థతా। యద్యపి తౌ ద్వావపి పరస్పరనిన్దాకారిత్వాదనుచితకారిణౌ తథాప్యుదాసీనేన పక్షపాతో న కార్యః। తస్మాన్మమ నలే పక్షపాతః, దూత్యాస్త్విన్ద్రే ఇత్యావయోస్తుల్యాయాం ప్రీతౌ సత్యాం భవతీభిర్మాధ్యస్థ్యమేవ కార్యమ్, న త్వేకతరోపహాసః కార్యః। కిమపి న కార్యమితి భావః। సమాయామితి తుల్యార్థత్వాత్ సర్వనామత్వాభావః॥౧౦౪॥

గుణా హరన్తోఽపి హరేర్నరం మే న రోచమానం పరిహాపయన్తి।

న లోకమాలోకయథాపవర్గాత్త్రివర్గమర్వాఞ్చమముఞ్చమానమ్॥౧౦౫॥

గుణా ఇతి॥ హరన్తో మనోరమా అపి హరేరిన్ద్రస్య దూత్యుక్తా గుణా మే మహ్యం రోచమానం మమ ప్రీతివిషయం నరమ్, అథ చ నలం న పరిహాపయన్తి న త్యాజయన్తి। అథ చ రమణీయా అన్యే హరేరశ్వస్య గుణా రోచమానాఖ్యమావర్తం న పరిహాపయన్తి। అన్యగుణాపేక్షయా తస్యాధికగుణత్వాదిత్యర్థః। నను హరణశీలత్వేఽపి కిమితి తం న త్యాజయన్తీత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తేన పరిహరతి—హే సఖ్యః! యూయమపవర్గాన్మోక్షాదర్వాచ్చం హీనమపి త్రివర్గం ధర్మార్థకామరూపమముచ్చమానమత్యజన్తం లోకం నాలోకయథ। లోకో యథా పరమసుఖరూపం మోక్షం పరిత్యజ్య త్రివర్గం సేవతే తథేన్ద్రం పరిత్యజ్య నలం సేవే। రుచిరేవాత్ర ప్రమాణమితి భావః। మే, 'రుచ్యర్థానామ్–' (౧।४।33) ఇతి చతుర్థీ॥ ౧౦౫॥

ఆకీటమాకైటభవైరి తుల్యః స్వాభీష్టలాభాత్కృతకృత్యభావః।

భిన్నస్పృహాణాం ప్రతి చార్థమర్థం ద్విష్టత్వమిష్టత్వమపవ్యవస్థమ్॥౧౦౬॥

ఆకీటమితి॥ హే సఖ్యః! ఆకీటం హీనేషు కృమిమభివ్యాప్య ఉత్తమేషు ఆకైటభవైరి పురుషోత్తమమభివ్యాప్య స్వాభీష్టలాభాత్సర్వేషాం స్వీయస్వీయేప్సితప్రాప్తేః కృతకృత్యభావః కృతకృత్యత్వం తుల్యో విష్ణోర్యథా స్వాభీష్టలాభాత్ కృతకృత్యత్వమ్ తథా కీటస్యాపి

స్వాభీష్టలాభాత్ కృతకృత్యత్వమ్। అర్థాన్తరన్యాసేనైతదేవాహ–చ యస్మాద్భిన్నస్పృహాణాం స్వీయం స్వీయమీప్సితమభిలాషుకాణాం సర్వేషామర్థమర్థం ప్రతి విషయం విషయముద్దిశ్య ద్విష్టత్వం ద్వేషవిషయత్వం, ఇష్టత్వమిచ్ఛావిషయత్వమపవ్యవస్థం అపగతా వ్యవస్థా నియమో యస్య (తాదృగస్తి)। ఏకస్య యద్విష్టం తత్సర్వస్యాపీతి నియమో నాస్తి। తస్మాద్యద్యస్మై రోచతే తత్తస్యేష్టమ్, యన్న రోచతే తత్తస్య ద్విష్టమితి। తస్మాత్ మమ నల ఏవానురాగాద్భవతీభిః కిమపి న వక్తవ్యమితి భావః। చకారో యస్మాదర్థే, సముచ్చయార్థే వా ద్విష్టత్వమ్, ఇష్టత్వం చేతి। ఆకీటమ్ ఆకైటభవైరీతి, 'ఆఙ్ మర్యాదాభివిధ్యోః' (౨।౧।౧౩) ఇతి సమాసః॥౧౦౬॥

అధ్వాగ్రజాగ్రన్నిభృతాపదన్ధుర్వన్ధుర్యది స్యాత్ప్రతిబన్ధుమర్హః।

జోషం జనః కార్యవిదస్తు వస్తు ప్రచ్ఛయా నిజేచ్ఛా పదవీం ముదస్తు॥౧౦౭॥

అధ్వేతి॥ హే సఖ్యః! బన్ధుః సుహృత్ అధ్వాగ్రే పురోమార్గే జాగ్రద్వర్తమానో నిమృత ఆచ్ఛాదిత ఆపద్రూపోఽన్ధుః కూపో యస్య ఏవంభూతో యది స్యాత్తర్హి సుహృత్ప్రతిబన్ధుం నిషేద్ధుమర్హ ఉచితః స్యాత్। తేన పథా మా గచ్ఛ, యది గమిష్యసి తర్హ్యాపద్రూపే గమ్భీరే కూపే పతిష్యసి ఇతి సుహృదా సుహృన్నిషేదుముచితః। ప్రకృతే తు నైవమిత్యర్థః। తస్మాత్కార్యవిద్విపత్కూపాభావం జానానో భవల్లక్షణో జనో జోషం తూష్ణీమస్తు భవతు। గుణినో నలస్య వరణే మమానిష్టం కించిదపి న భవిష్యతీతి భవతీభిరహం న నిషేద్ధవ్యేతి మయా నలో విచార్యైవ వృతోఽస్తి, తస్మాత్తూష్ణీం స్థాతవ్యమిత్యర్థః। భవతీభిర్నిజేచ్ఛా స్వేచ్ఛైవ ముదో హర్షస్య పదవీం వస్తు మార్గరూపం వస్తు ప్రచ్ఛ్య ప్రష్టవ్యా; భవతీనామపి యస్మిన్పురుషాదౌ హర్షః, తత్రైవ కిమితి హర్ష ఇత్యనుయోగే భవతీభిరప్యనురాగ ఏవం కారణం వక్తవ్యమ్, తత్ప్రకృతేఽపి తుల్యమితి భావః। మత్కార్యం జానానో జనో జోషమస్తు అజానానస్తు యత్కించిద్వదత్విత్యర్థః। 'పుంస్యేవాన్ధుః ప్రహిః కూపః' ఇత్యమరః। ప్రచ్ఛిర్ద్వికర్మా॥ ౧౦౭॥

ఇత్థం ప్రతీపోక్తిమతిం సఖీనాం విలుప్య పాణ్డిత్యబలేన బాలా।

అపి శ్రుతస్వర్పతిమన్త్రిసూక్తిం దూతీం బభాషేఽద్భుతలోలమౌలిమ్॥౧౦౮॥

ఇత్థమితి॥ బాలా భైమీ సఖీనాం ప్రతీపోక్తౌ ప్రతికూలవచనవిషయిణీం మతిం బుద్ధిం పాణ్డిత్యస్య బలేన సామర్థ్యేన ఇత్థం పూర్వోక్తప్రకారేణ విలుప్య ప్రమార్జ్య ఇన్ద్రదూతీం బభాషే।

కింభూతాం దూతీమ్— శ్రుత్వా స్వర్పతిమన్త్రిణో బృహస్పతేః సూక్తిః శోభనోక్తిర్యయా ఏవంభూతామపి। తథా,— భైమ్యుక్తిం శ్రుత్వా జాతేనాద్భుతే- నాశ్చర్యేణ లోలో మౌలిర్మస్తకో యస్యాః సా। అవశిష్టప్రతివచనార్థ పునరువాచేత్యర్థః॥౧౦౮॥

కిమువాచేత్యత ఆహ—

పరేతభర్తుర్మనసేవ దూతీం నభస్వతేవానిలసఖ్యభాజః।

త్రిస్రోత సేవామ్బుపతేస్తదాశు స్థిరాస్థమాయాతవతీం నిరాస్థమ్॥౧౦౯॥

పరేతేతి॥ హే ఇన్ద్రదూత్యః! యస్మాన్మనసా మయా నలో వృతః తత్తస్మాత్స్థిరా ఆస్థా వశీకరణశక్తిర్యస్మిన్కర్మణి అహం భైమీం వశీకరిష్యామీతి బుద్ధ్యా ఆశు శీఘ్రమాయాతవతీమాయాతాం పరేతభర్తుర్యమస్య దూతీం మనసేవ నిరాస్థం నిరాకృతవత్యస్మి। తత్రానభిలాషాద్ధేతోః। త్రిష్వప్యయమేవ హేతుః। తథా,— అనిలస్య సఖ్యభాజోఽగ్నేః స్థిరాస్థం శీఘ్రమాయాతవతీం దూతీం నభస్వతేవ వాయునేవ నిరాస్థమ్। తథా,—స్థిరాస్థమాశు ఆయాతవతీమమ్బుపతేర్వరుణస్య దూతీం త్రిస్రోత సేవ మన్దాకిన్యేవ నిరాస్థమ్। యమస్య పరేతభర్తృత్వాత్పరేతప్రాణానాం తదధీనత్వాన్మనసశ్చ ప్రాణాధీనత్వాన్మనసేవ కృత్వా శీఘ్రమాయాతాం యమదూతీమ్, వహ్నేరనిలమిత్రత్వా- దనిలేనేవ కృత్వా శీఘ్రమాయాతాం వహ్నిదూతీమ్, వరుణస్య జలపతిత్వాన్మన్దాకిన్యేవ శీఘ్రమాయాతాం వరుణదూతీమ్, నిరాస్థమితి వా। తస్మాదహమేవ నిరాకృతేతి దుఃఖం మా కార్షీరితి భావః। 'మనో-నభస్వ-త్రిస్రోతః' శబ్దేనోత్సాహగమనవేగో ద్యోత్యతే। మనఆదిభిః సహాయాతవతీమివేతి వా। నిరాస్థమ్, 'అస్యవివక్తి—' (౩।౧।౫౨) ఇత్యఙ్, 'అస్యతేస్థుక్ (౭।౪।౧౭)॥౧౦౯॥

భూయోఽర్థమేనం యది మాం త్వమాత్థ తదా పదావాలభసే మఘోనః।

సతీవ్రతైస్తీవ్రమిమం తు మన్తుమన్తర్వరం వజ్రిణి మార్జితాస్మి॥౧౧౦॥

భూయ ఇతి॥హే దూతి! త్వమేనం ఇన్ద్రవరణరూపమర్థం మాం భూయః పునర్యది ఆత్థ బ్రవీషి తదా తర్హి మఘోనః పదౌ ఆలభసే స్పృశసి। ఏవం శపథదానాత్త్వయా భూయో న వక్తవ్యమిత్యర్థః। తర్హీన్ద్రస్త్వయి కోపం కరిష్యతీత్యత ఆహ—అహం సతీవ్రతైః

పతివ్రతానియమైర్వజ్రిణి ఇన్ద్రే విషయేఽన్తరన్తఃకరణే తీవ్రం దుఃసహమిమం మన్తుమపరాధం తు పునర్వరం మార్జితాస్మి ప్రోఞ్ఛితాస్మి। వరం మనాగిష్టే, వరం సమ్యక్ అన్తః హృదయస్థితైః సతీవ్రతైరితి వా। అన్తర్వరం వరస్య నలస్య అన్తర్మధ్యే వజ్రిణి రాజ్ఞో లోకపాలాంశత్వేన నలే స్థిత ఇన్ద్ర ఇతి వా। నలే తుష్టే ఇన్ద్రోఽపి పరితోక్ష్యత్యేవేతి భావః। 'ఆగోఽపరాధో మన్తుశ్చ' ఇత్యమరః। మార్జితేతి 'మృజేర్వృద్ధిః' (౭౧౨ ౧౧౪) ఇతి వృద్ధిః। ఊదిత్త్వాదిట్ ॥ ౧౧౦॥

ఇత్థం పునర్వాగవకాశనాశాన్మహేన్ద్రదూత్యామపయాతవత్యామ్।

వివేశ లోలం హృదయం నలస్య జీవః పునః క్షీబమివ ప్రబోధః॥౧౧౧॥

ఇత్థమితి॥ ఇత్థమనేన ప్రకారేణ పునర్వాగవకాశస్య వచనావసరస్య నాశాన్మహేన్ద్రదూత్యామపయాతవత్యాం గతాయాం సత్యాం నలస్య జీవః ప్రాణః 'భైమీం చ దూత్యం చ—' (నైం ౬।౮౯) ఇత్యాదిచిన్తావశాత్ లోలం చఞ్చలం హృదయం పునః వివేశ। కః కమివ — ప్రబోధః క్షీబం మత్తమివ। తస్యాం సత్యాం చిన్తావశాత్తస్య ప్రాణా గతప్రాయా ఏవాభూవన్। గతాయాం తు స్వస్య భైమీప్రాప్తినిశ్చయేన దూత్యప్రాప్తిసంభావనయా వా తస్య ప్రాణాః పునరాగతా ఇత్యర్థః। మత్తోఽపి చఞ్చలో భవతి। 'మత్తే శౌణ్డోత్కటక్షీబాః' ఇత్యమరః। 'అనుపసర్గాత్ఫుల్లక్షీబ—' (౮।౨।౫౫) ఇతి సాధుః॥౧౧౧॥

శ్రవణపుటయుగేన స్వేన సాధూపనీతం

దిగధిపకృపయాప్తాదీదృశః సంవిధానాత్।

అలభత మధు బాలారాగవాగుత్థమిత్థం

నిషధజనపదేన్ద్రః పాతుమానన్దసాన్ద్రమ్॥౧౧౨॥

శ్రవణేతి॥ నిషధజనపదానాం ఇన్ద్రో నలో బాలా భైమీ తస్యా రాగవాగనురాగవచనం తస్మాదుత్థముత్పన్నం ఇత్థం పూర్వోక్తం మధ్వమృతం పాతుం సాదరమాకర్ణయితుమానన్దసాన్ద్రం యథా భవతి తథా లబ్ధవాన్। కింభూతం మధు—దిగధిప ఇన్ద్రః, తస్య కృపయా ప్రాప్తాత్ ఈదృశో దూత్యాఙ్గీకారప్రాప్తాత్సంవిధానాదదృష్టీకరణలక్షణాదుపాయాద్ధేతోః స్వేన స్వీయేన శ్రవణలక్షణేన పుటయుగేన పాత్రయుగేన సాధు సమ్యక్ప్రకారేణ ఉపనీతమానీతమ్।

స్వయమాకర్ణితమిత్యర్థః। 'ఆనన్దసాన్ద్రః' ఇతి పాఠే నలవిశేషణమ్। పూర్వోక్తం భైమ్యనురాగవచనమానన్దసహితః సాదరమాకర్ణయామాసేత్యర్థః। ప్రభుణా కేనచిత్స్వకీయేన పాత్రాభ్యామానీతం మధు పీయతే। ఇన్ద్రాదయో మహ్యం దూత్యం చేన్నాదాస్యంస్తర్హి భైమ్యనురాగవచనమహం స్వయం నాపాస్యమ్। అతస్తత్ప్రసాదాన్మయా భైమీవచనం స్వయమాకర్ణితమిత్యానన్దేన సాన్ద్ర ఇత్యర్థః॥౧౧౨॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

షష్ఠః ఖణ్డనఖణ్డతోఽపి సహజాత్క్షోదక్షమే తన్మహా-

కావ్యేఽయం వ్యగలన్నలస్య చరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥౧౧౩॥

శ్రీహర్షమితి॥ సహజాత్సోదరాత్ఖణ్డనలక్షణాత్ఖణ్డత ఇక్షువికారాచ్ఛర్కరావిశేషాదపి క్షోదక్షమే ఉద్ధర్షణసహే పరీక్షాక్షమే యథా యథా ఘృష్యతే, తథా తథా సరసేత్యర్థః। షష్ఠః షణ్ణాం పూరణః వ్యగలత్, సమాప్త ఇత్యర్థః। 'స్యాత్ఖణ్డః శకలే చక్షువికారే మణిదోషయోః' ఇతి విశ్వః। షష్ఠః, పూరణే డటి 'షట్కతి—' (౫ ౨।౫౧) ఇత్యాదినా థుక్। అస్మిన్సర్గే దూతగుణా ధర్మశాస్త్రద్వారేణోక్తాః॥౧౧౩॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామశ్రీనరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే

నైషధీయప్రకాశే షష్ఠః సర్గః సమాప్తః॥

ఇత్థమిన్ద్రదూతీనిరాకరణేన భైమ్యాః స్వస్మిన్ననురాగం దృఢం పరీక్ష్య తుష్టో నలో భైమీమేవావర్ణయదితి వక్తుం సప్తమం సర్గమారభతే—

అథ ప్రియాసాదనశీలనాదౌ మనోరథః పల్లవితశ్చిరం యః।

విలోకనేనైవ స రాజపుత్ర్యాః పత్యా భువః పూర్ణవదభ్యమాని ॥౧॥

అథేతి ॥ అథేన్ద్రదూతీనిరాకరణానన్తరం యో మనోరథః ప్రియాయా భైమ్యా ఆసాదనే ప్రాప్తివిషయే శీలనాదౌ చ తేన తేన విశేషేణ రూపాదిపరికల్పనే విషయే, 'ఆది' పదేనాలిఙ్గనాదిసంభోగవిషయే పూర్వం పల్లవితః పల్లవయుక్తో జాతః। భైమీం కథం ప్రాప్నోమి, కథం వా తస్యా విశిష్టం భావాదికం జానామీతి చిరముదితః పూర్వమాసీత్। స మనోరథో భువః పత్యా రాజ్ఞా నలేన రాజపుత్ర్యా విలోకనేనైవ పూర్ణవత్పరిపూర్ణ ఇవ ఫలిత ఇవాభ్యమాని సంమానితః। ప్రాప్తిం వినైవ దర్శనమాత్రేణ ప్రాప్త్యాదిజన్యమానన్దం ప్రాపేతి భావః। 'పల్లవిత' శబ్దేన మనోరథస్య వృక్షత్వం సూచితమ్। అన్యోఽప్యారోపితం పల్లవితం ఫలితం చ దృష్ట్వాత్యన్తం సంతుష్యతి।ఆసాదనం చ శీలనాది చేతి సమాస ఏకవద్భావః। అన్యథా 'శీలన' శబ్దస్య పూర్వనిపాతాపాతాత్ ॥౧॥

ప్రతిప్రతీకం ప్రథమం ప్రియాయామథాన్తరానన్దసుధాసముద్రే।

తతః ప్రమోదాశ్రుపరమ్పరాయాం మమజ్జతుస్తస్య దృశౌ నృపస్య ॥౨॥

ప్రతీతి ॥ తస్య నృపస్య దృశౌ నేత్రే ప్రథమం ప్రతిప్రతీకం ప్రత్యవయవం ప్రియాయాం భైమ్యాం మమజ్జతుర్నిమగ్నే। అథ పశ్చాదన్తరన్తఃకరణే ఆన్తరో వా యః ప్రత్యవయవదర్శనజన్య ఆనన్దస్తద్రూపా సుధాఽమృతం తస్య సముద్రే మమజ్జతుః। తతః పశ్చాత్ప్రమోదాశ్రుపరమ్పరాయామానన్దజనితబాష్పప్రవాహే మమజ్జతుః। అనయా రీత్యా సర్వేషామప్యవయవానామతిసౌన్దర్యం సూచితమ్। ప్రత్యవయవసౌన్దర్యదర్శనాదానన్దః, తస్మాచ్చాశ్రుపరమ్పరా జాతా, తయా నలనయనాభ్యాం కిమపి న దృష్టమిత్యర్థః। సముద్రే జలప్రవాహే చ నిమజ్జనముచితమ్ ॥౨॥

నేత్రప్రమోదముక్త్వా మనః ప్రమోదమాహ—

బ్రహ్మాద్వయస్యాన్వభవత్ప్రమోదం రోమాగ్ర ఏవాగ్రనిరీక్షితేఽస్యాః।

యథౌచితీత్థం తదశేషదృష్టావథ స్మరాద్వైతముదం తథాసౌ ॥3॥

బ్రహ్మేతి॥ అసో నలోऽస్యా భైమ్యా రోమ్ణోऽప్యగ్ర ఏవ అగ్రే ప్రథమం నిరీక్షితే సతి న విద్యతే ద్వయం యస్య తదద్వయం, బ్రహ్మ చ తదద్వయం చ బ్రహ్మాద్వయం తస్య। బ్రహ్మైక్యస్యేత్యర్థః। తస్య ప్రమోదమానన్దం అన్వభవదనుబభూవ। అథానన్తరం ఇత్థమనేన ప్రకారేణ తస్యా భైమ్యా అశేషా సకలా యా దృష్టిదర్శనం తస్యాం సత్యాం అశేషభైమీదర్శనే సతి యథా యాదృశీ ఔచితీ భవతి తథా ద్వైతం ద్వయోర్భావో ద్వితా ద్వితైవ ద్వైతం తన్న విద్యతే యస్యాసావద్వైతః స్మరశ్చాసావద్వైతశ్చ, స్మరస్య ద్వైతరాహిత్యం వా తస్య ముదం హర్షమన్వభవత్। మదనైక్యజనితమానన్దమనుబభూవేత్యర్థః। యస్యా నికృష్టస్య రోమాగ్రస్యైవ నిరీక్షణే బ్రహ్మాద్వైతానన్దో భవతి, తస్యా రమణీయసకలావయవదర్శనే బ్రహ్మాద్వైతానన్దాదధికో మదనాద్వైతానన్ద ఏవ భవితుం సముచిత ఇత్యర్థః। సర్వావయవదర్శనే మదనానన్దేऽమజ్జదితి భావః। తేషాం రోమ్ణామశేషదృష్టౌ సత్యామితి వా। ద్వైతమ్ ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేऽణ్॥౩॥

వేలామతిక్రమ్య పృథుం ముఖేన్దోరాలోకపీయూషరసేన తస్యాః।

నలస్య రాగామ్బునిధౌ వివృద్ధే తుఙ్గౌ కుచావాశ్రయతః స్మ దృష్టీ॥౪॥

వేలామితి॥ నలస్య దృష్టీ దృశౌ తస్యా ముఖేన్దోః ఆలోకో విలోకనం తల్లక్షణేన పీయూషరసేనామృతరసేన విలోకనలక్షణం యదమృతం తస్మిన్ వా రసేన తద్విషయిణ్యా ప్రీత్యా కృత్వా పృథుం మహతీం వేలాం దూత్యసమయరూపామతిక్రమ్య నలస్య రాగామ్బునిధావనురాగసముద్రే వివృద్ధే వృద్ధిం గతే సతి తుఙ్గావుచ్చౌ కుచౌ ఆశ్రయతః స్మ। దూత్యసమయమవిచార్య ముఖచన్ద్రావలోకనవివృద్ధేనానురాగేణ తుఙ్గౌ కుచౌ నలోऽవలోకయతి స్మేతి భావః। చన్ద్రస్య ప్రకాశలక్షణేనామృతరసేన మహతీం మర్యాదామతిక్రమ్య సముద్రే వృద్ధిం గతే సత్యాప్లవనభయాదన్యోऽపి తుఙ్గం స్థానమాశ్రయతి। 'దృష్టిః' ఇతి క్వచిత్పాఠః॥౪॥

మగ్నా సుధాయాం కిము తన్ముఖేన్దోర్లగ్నా స్థితా తత్కుచయోః కిమన్తః।

చిరేణ తన్మధ్యమముఞ్చతాస్య దృష్టిః క్రశీయః స్ఖలనాద్భియా ను॥౫॥

మగ్నేతి॥అస్య నలస్య దృష్టిః ఋుశీయః అతిశయేన కృశం తస్యా భైమ్యా మధ్యం చిరేణ చిరకాలేన అముఞ్చతాత్యజత్। మధ్యం విలమ్బేన తత్యాజేత్యర్థః।అత్రాప్యుత్ప్రేక్షతే— స్ఖలనాత్పతనాత్ భియా భయేన ను కిమ్। అతికృశమేతచ్చేద్ద్రుతం చేత్త్యక్ష్యామి తర్హి పతిష్యామీతి బుద్ధ్యా కిం విలమ్బేనాత్యజత్। కింభూతా దృష్టిః తన్ముఖేన్దోః సుధాయాం

మగ్నాం కిము ముఖేన్దావేవ విలమ్బితా। తథానన్తరం మృణాలసూత్రేణాపి దుర్లభావకాశే తత్కుచయోరన్తర్మధ్యే లగ్నా సంబద్ధా సతీ నిర్గన్తుమశక్తత్వాత్స్థితా విలమ్బితా। పూర్వం యదఙ్గం విలోకితం తదఙ్గం సున్దరత్వాత్పరిత్యక్తుం న శక్తా, కింతు పునఃపునస్తదేవావలోకయతి స్మేతి భావః। క్రశీయసః సకాశాత్స్ఖలనం బుశీయః స్ఖలనమితి వా॥౫॥

ప్రియాఙ్గపాన్థా కుచయోర్నివృత్త్య నివృత్త్య లోలా నలదృగ్భ్రమన్తీ।

బభౌతమాం తన్మృగనాభిలేపతమఃసమాసాదితదిగ్భ్రమేవ॥౬॥

ప్రియేతి॥నలదృక్ ఏవంభూతా సతీ బభౌతమామతితరాం శుశుభే। కింభూతా — ప్రియాయా భైమ్యా అఙ్గస్య ప్రత్యఙ్గం పాన్థా నిత్యపథికీ। అత ఏవ లోలా చఞ్చలా। అథ చ సంస్పృహా సతీ నివృత్త్య నివృత్త్య వ్యాఘుట్య వ్యాఘుట్య కుచయోః భ్రమన్తీ। ఉత్ప్రేక్షతే, —కింభూతేవ— తయోః కుచయోర్మృగనాభిలేపః కస్తూరికాలేపస్తల్లక్షణం తమోఽన్ధకారస్తేన కృత్వా సమాసాదితః ప్రాప్తో దిగ్భ్రమో దిఙ్మోహో యయా ఏవంభూతేవ। అన్యోఽపి పాన్థస్తమసా ప్రాప్తదిఙ్మోహో భ్రమన్నివృత్త్య నివృత్త్య పూర్వమేవ స్థానం ప్రాప్నోతి। సర్వావయవావలోకనతత్పరాపి కుచావేవావలోకయతి స్మ। కుచౌ త్యక్తుం న శశాకేతి భావః। 'లోలశ్చలసతృష్ణయోః' ఇత్యమరః। నిత్యం పన్థానం గచ్ఛతి పాన్థః, 'పన్థో ణ నిత్యమ్' (౫।౧।౭౬) ఇతి ణః। తతష్టాప్। బభౌతమామ్, 'కిమేత్తిఙవ్యయ–' (౫।౪।౧౧) ఇత్యాదినాముః॥౬॥

విభ్రమ్య తచ్చారునితమ్బచక్రే దూతస్య దృక్తస్య ఖలు స్ఖలన్తీ।

స్థిరా చిరాదాస్త తదూరురమ్భాస్తమ్భావుపాశ్లిష్య కరేణ గాఢమ్॥౭॥

విభ్రమ్యేతి॥ తస్యాశ్చారుణి సున్దరే నితమ్బరూపే చక్రే విభ్రమ్య పరిభ్రమ్య స్ఖలన్తీ ఖలు పతన్తీవ తస్య దూతస్య నలస్య దృగ్దృష్టిః తదూరులక్షణౌ రమ్భాస్తమ్భౌ కదలీస్తమ్భౌ కరేణ రశ్మినా కృత్వా గాఢం నిబిడముపాశ్లిష్యాలిఙ్గ్య చిరాచ్చిరకాలం స్థిరా నిశ్చలా ఆస్త బభూవ। అన్యాపి చక్రభ్రమణం ప్రాప్య పతన్తీ సతీ హస్తేన స్తమ్భం గాఢమాలిఙ్గయ చిరం స్థిరా భవతి। నితమ్బం విలోక్యాదరేణ తదూరూ పశ్యతి స్మేతి భావః॥౭॥

వాసః పరం నేత్రమహం న నేత్రం కిము త్వమాలిఙ్గయ తన్మయాపి।

ఉరోనితమ్బోరు కురు ప్రసాదమితీవ సా తత్పదయోః పపాత ॥౮॥

వాస ఇతి ॥ సా నలదృక్ ఇతీవ కారణాత్తత్పదయోర్భైమీచరణయోః పపాత ప్రణామం చకార। ఇతి కిమ్— హే భైమి ! వాసో వసనముత్తమపట్టదుకూలవిశేషః పరం కేవలం నేత్రమ్, అథ చ 'నేత్ర' శబ్దవాచ్యమ్। అహం నేత్రం న కిము, అపి తు అహమపి నేత్రం నేత్రశబ్దవాచ్యం యద్భవామి తత్తస్మాదుభయోరపి నేత్రశబ్దవాచ్యత్వలక్షణాద్ధేతోః (హే భైమి !) త్వం నేత్రేణ వసనేనేవ మయాపి ప్రయోజ్యేన ఉరో వక్షః, నితమ్బో జఘనపశ్చాద్భాగః, ఊరూ చ ఏతేషాం సమాహార ఉరోనితమ్బోరు ఆలిఙ్గయ వేష్టయ, అథ చ దర్శయస్వ ప్రసాదం చ కురు తదాలిఙ్గనార్థం చ మమోపరి ప్రసన్నా భవ ఇతి। అన్యోఽపి స్వసమానస్య కస్యచిద్రాజాదేః సకాశాదుత్తమపదప్రాప్తిం దృష్ట్వా స్వస్యాపి తల్లాభార్థం రాజ్ఞశ్చరణయోః పతతి మహ్యమప్యేతద్దేయమితి ప్రార్థయతే చ। ఉరోనితమ్బోరు విలోక్య తచ్చరణావపి విలోకయతి స్మేతి భావః। ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావే నపుంసకత్వం చ ॥౮॥

దృశోర్యథాకామమథోపహృత్య స ప్రేయసీమాలికులం చ తస్యాః।

ఇదం ప్రమోదాద్భుతసంభృతేన మహీమహేన్ద్రో మనసా జగాద ॥౯॥

దృశోరితి ॥ అథ స మహీమహేన్ద్రో భూమీన్ద్రో నలః ప్రమోదో భైమీవిలోకనేనానన్దః, సౌన్దర్యదర్శనాదద్భుతమాశ్చర్యం చ తాభ్యాం సంభృతేన పూర్ణేన మనసా ఇదం వక్ష్యమాణం జగాదాచిన్తయత్। మనసైవ తామవర్ణయదిత్యర్థః। కిం కృత్వా—ప్రేయసీం భైమీం తస్యా ఆలికులం సఖీసమూహం చ దృశోర్నయనయోర్యథాకామమభిలాషమనతిక్రమ్య నయనాభ్యామేవ ఉపహృత్యోపాయనీకృత్య ॥౯॥

తదేవాహ—

పదే విధాతుర్యది మన్మథో వా మమాభిషిచ్యేత మనోరథో వా।

తదా ఘటేతాపి న వా తదేతత్ప్రతిప్రతీకాద్భుతరూప శిల్పమ్ ॥౧౦॥

పద ఇతి ॥ యది జగన్నిర్మాణశీలస్య విధాతుర్బ్రహ్మణః పదేఽధికారే మన్మథో వాభిషిచ్యేత, మమ మనోరథో వాభిషిచ్యేత, తదాపి తర్హ్యపి తదనిర్వచనీయమ్ ఏతద్దృశ్యమానం ఏతస్యా

వా ప్రతిప్రతీకం ప్రత్యవయవం అతిసున్దరత్వాదద్భుతమాశ్చర్యకారి రూపం లావణ్యం తస్య శిల్పం నిర్మాణం ఘటేత న వా ఘటేత। బ్రహ్మణాప్యేతత్ప్రత్యవయవం సౌన్దర్యం కర్తుం న శక్యత ఇత్యర్థః। ఈదృక్ సౌన్దర్య కదాపి కుత్రాపి న దృష్టమితి భావః॥౧౦॥

తరఙ్గిణీ భూమిభృతః ప్రభూతా జానామి శృఙ్గారరసస్య సేయమ్।

లావణ్యపూరోఽజని యౌవనేన యస్యాం తథోచ్చైస్తనతాఘనేన॥౧౧॥

తరఙ్గిణీతి॥ ఘనేన నిబిడేన యౌవనేన యస్యాం భైమీలక్షణాయాం తరఙ్గిణ్యాం లావణ్యపూరోఽజని జనితః। తథా ఉచ్చైః స్తనౌ యస్యాం తస్యా భావ ఉచ్చకుచత్వమజని। సేయం శృఙ్గారలక్షణస్య రసస్య తరఙ్గ ఉద్రేకస్తద్వతీ అథ చ నదీ ఏవంభూతా భీమనామ్నో భూమిభృతో భూపతేః సకాశాత్ప్రభూతా ఉత్పన్నేతి జానామి। వాక్యార్థః కర్మ। ప్రథమం సహజసౌన్దర్యాచ్ఛృఙ్గారరూపా జాతా, అనన్తరం నిబిడయౌవనేన సౌన్దర్యాధిక్యజననాదుచ్చకుచత్వజననాశ్చ పూర్వాపేక్షయా శృఙ్గారరసస్యాధిక్యాత్ శృఙ్గారరసస్య మూర్తిమతీయం నదీతి మన్య ఇతి భావః। అథ చ రసస్యోదకస్య నదీ పర్వతాదుత్పద్యతే। తస్యాముచ్చైః స్తనతా శబ్దాయమానేనాతితరాం గర్జతా ఘనేన మేఘేన పూర్వం జలప్రవాహో జలోద్రేకోఽపి జన్యతే, తథాఽనిర్వచనీయప్రకారా యఉచ్చైస్తనతా తథా కృత్వా ఘనేన నిరన్తరేణేత్యేకం పదం, యౌవనవిశేషణం వా। 'పూరో జలప్రవాహే స్యాత్' ఇతి విశ్వః। భూమిభృతః, 'భువః ప్రభవః' (౧।౪।౩౧) ఇత్యపాదానాత్వమ్। ప్రభూతా, అకర్మకాత్కర్తరి క్తః ॥౧౧॥

అస్యాం వపుర్వ్యూహవిధానవిద్యాం కిం ద్యోతయామాస నవాం స కామః।

ప్రత్యఙ్గసఙ్గస్ఫుటలబ్ధభూమా లావణ్యసీమా యదిమాముపాస్తే॥౧౨॥

అస్యామితి॥ అఙ్గమఙ్గం ప్రతి ప్రత్యఙ్గం ప్రత్యవయవం యః స్వస్యైవ లావణ్యస్య సఙ్గః సంబన్ధస్తేన కృత్వా స్ఫుటం వ్యక్తం లబ్ధో భూమా ప్రాచుర్యం యయా ఏవంభూతా లావణ్యసీమా సౌన్దర్యపరమకాష్ఠా యద్యస్మాదిమాం భైమీముపాస్తే సేవతే తస్మాత్కారణాద్బాల్యాపేక్షయా నవాం నూతనాం స కామస్తద్రైవాపూర్వామభ్యస్తాం వపుర్వ్యూహస్య శరీరసమూహస్య విధానం నిర్మాణం తస్య విద్యాం శాస్త్రం కాయవ్యూహరచనాకౌశలం అస్యాం భైమ్యామేవ కిం ద్యోతయామాస ప్రకాశయామాస। న త్వన్యస్యామిత్యర్థాత్। 'కిం' వితర్కే। బాల్యాపేక్షయా తరుణిమన్యధికం సౌన్దర్యం భవతి। సకలావయవేషు సాకల్యేన సౌన్దర్యసీమా భైమ్యామేవ విద్యతే, నాన్యస్యామితి భావః।

ప్రత్యఙ్గసఙ్గమవయవసంధిం అవయవసంధిం ప్రతీతి వా। 'అస్యామ్' ఇత్యనేన భైమ్యా వైదుష్యం సూచ్యతే। విద్యాప్రకాశనం హి విద్వత్సమీపే భవతి। స మదనోఽస్యాం నవామపూర్వాం కాయవ్యూహనిర్మాణవిద్యాం ద్యోతయామాస కిమ్, యస్మాత్సౌన్దర్యస్య పరమా కాష్ఠా స కామః ప్రత్యఙ్గవిద్యమానత్వేన ప్రాప్తో భూమా బాహుల్యం యేనైవంవిధః సన్నిమాం భైమీం సేవతే। ప్రత్యవయవం సాకల్యేన మదనస్య విద్యమానత్వాన్మదనేన స్వీయం బహురూపత్వం ప్రకటీకృతమిత్యర్థః। ముఖావలోకనేన యాదృశో మదనప్రాదుర్భావో భవతి తాదృశ ఏవ నయనావలోకనేనేతి తదీయైకైకావయవదర్శనేన సకలస్య సాకల్యేన మదనప్రాదుర్భావో భవతీత్యర్థః। లబ్ధభూమేత్యాదౌ పక్షే 'మనః' (౪।౧।౧౧) ఇతి నిషేధాన్ఙీబభావః॥౧౨॥

జమ్బాలజాలాత్కిమకర్షి జమ్బూనద్యా న హారిద్రనిభప్రభేయమ్।

అప్యఙ్గయుగ్మస్య న సఙ్గచిహ్నమున్నీయతే దన్తురతా యదత్ర॥౧౩॥

జమ్బాలేతి॥ ఇయం భైమీ జమ్బూనద్యా జమ్బూఫలరసజాతనద్యా జమ్బాలజాలాత్పఙ్కసమూహాత్కిం నాకర్షి నాకృష్టా, అపి తు తత ఏవాకృష్టా। యద్యస్మాద్ హారిద్రనిభప్రభా హరిద్రాక్తవస్త్రతుల్యకాన్తిః। జమ్బూనద్యా జమ్బాలజాలం నామ జామ్బూనదం తచ్చాన్యసువర్ణాపేక్షయాత్యుత్తమమ్, తత ఆకృష్టా తద్వైవ హరిద్రాతుల్యవర్ణత్వం ఘటతే నాన్యథేత్యర్థః। హారిద్రం సువర్ణంం వా। 'అపి' శబ్దో హేత్వన్తరం విశినష్టి— యదపి అత్రాస్యాం భైమ్యామఙ్గయుగ్మస్య హస్తాద్యవయవయుగలస్య సఙ్గచిహ్నం పరస్పరసంధిలాఞ్ఛనం దన్తురతా లక్షణయా విసంస్థులతా నిమ్నోన్నతతా నోన్నీయతే న తర్క్యతే। యద్ధి జమ్బాలజాలాదాకృష్యతే తస్యోచ్చావచప్రదేశేషు పఙ్కలగ్నత్వాద్విసంస్థులతా న లక్ష్యతే। భైమ్యామపి తథా యతః తతోఽపీయం జామ్బూనదపఙ్కాదాకృష్టేత్యనుమీయతే। అవయవసంధిసూచకం కూర్పరాది భైమ్యా న లక్ష్యతే, సువర్ణగౌరీ చేయమితి భావః। కూర్పరాదేరలక్ష్యత్వేన సాముద్రికలక్షణవత్త్వం సూచ్యతే। యదిత్యుభయత్రాపి సంబధ్యతే, పూర్వార్ధే 'హారిద్ర' పదేన యోజనా, ఉత్తరార్ధే యథాస్థితమ్। మధ్యస్య స్తనయోశ్చాఙ్గయుగ్మసఙ్గాభావో జ్ఞాతవ్యః, నో చేన్మధ్యస్య పరమాణురూపత్వాత్స్తనయోశ్చ ఉచ్చైస్త్వాజ్జామ్బూనదజమ్బాలపూర్ణత్వేనైతే ముద్రితాః స్యురిత్యాది జ్ఞాతవ్యమ్॥౧౩॥

సత్యేవ సామ్యే సదృశాదశేషాద్గుణాన్తరేణోచ్చకృషే యదఙ్గైః।

అస్యాస్తతః స్యాత్తులనాపి నామ వస్తు త్వమీషాముపమాపమానః॥౧౪॥

సత్యేవేతి॥ యత్ అఙ్గైర్భైమ్యా అఙ్గైర్ముఖాద్యవయవైరర్థాద్గుణాన్తరేణ వృత్తత్వాదినా గుణేన చన్ద్రాదినా, సమం సామ్యే సత్యేవ సదృశాత్కవిసమయే ముఖాదేః సదృశత్వేనో-పమానత్వేనాభిమతాచ్చన్ద్రాదేరశేషాత్సకలాద్వస్తునః సకాశాద్గుణాన్తరేణ కేనచిద్గుణాన్తరేణాన్యేన గుణేన కృత్వా యద్యస్మాద్, ఉచ్చకృషే ఉత్కృష్టైర్జాతమ్। తతస్తస్మాదర్థాత్ అస్యా అఙ్గైః కృత్వా సదృశస్య చన్ద్రాదేవస్తునస్తులనాపి సమీకరణమపి తైః సహ సామ్యం వా స్యాన్నామ। కవిసమయే సర్వత్రోపమానస్యాధిక్యమ్, ఉపమేయస్య చ న్యూనత్వం ప్రసిద్ధమ్। తథా చాన్యత్ర రమణీయముఖాద్యపేక్షయా చన్ద్రాదేరాధిక్యాదుపమానత్వమ్ ముఖాదేశ్చ న్యూనత్వాదుపమేయత్వం ఘటతే। అస్యాస్తు ముఖం యద్యపి వర్తులత్వేన చన్ద్రేణ సమానం తథాపి చన్ద్రాపేక్షయాఽధికామృతయుక్తత్వేనాధికగౌరత్వేన కలఙ్కాభావేన చ చన్ద్రాదధికమ్। నేత్రే అప్యాకారేణ నీలిమ్నా చ యద్యపి నీలోత్పలదలేన సమానే తథాపి నీలోత్పలదలస్య కటాక్షవిక్షేపాదిరాహిత్యేన స్వస్య తత్సాహిత్యేన నీలోత్పలదలాపేక్షయాధికే। ఏవమోష్ఠాదేరపి కేనచిద్గుణేన సామ్యే సత్యేవ గుణాన్తరేణ బన్ధూకాద్యపేక్షయాధిక్యం ద్రష్టవ్యమ్। తథా చ చన్ద్రాద్యపేక్షయాధిక్యేనైతదీయవదనాద్యఙ్గానాముపమానత్వమ్। చన్ద్రాదేశ్చైతదీయవదనాద్యపేక్షయా న్యూనత్వేనోపమేయత్వమితి చన్ద్రో భైమీముఖసదృశః, నీలోత్పలం చ భైమీనయనసదృశమితి। ఏవం సదృశస్య చన్ద్రాదేర్భైమీవదనాదినా సమీకరణం సామ్యం వా భవేదపి, భైమీవదనాదేరుపమానత్వం చన్ద్రాదేశ్చోపమేయత్వం యుక్తమేవేత్యర్థః। అమీషామేతదీయానామఙ్గానాం తు పునర్వస్తు చన్ద్రాదిలక్షణముపమా ఉపమానం అపమానో ధిక్కార ఏవ, అర్థాదమీషామేవ। హీనస్యోపమానత్వాభావాత్, అధికస్యోపమేయత్వాభావాదితి భావః। యత ఉచ్చకృషే తతో హేతోరస్యా భైమ్యాస్తులనాపి స్యాన్నామ। సామ్యం వినోత్కర్షో న సిధ్యతీతి సామ్యమప్యస్తు నామ, వస్తు తు పరమార్థతస్తు అమీషామఙ్గానాముపమానం తిరస్కార ఇతి వా। ఉపమీయతేఽనేనేత్యుపమానం వా, 'ఉపమా' ఇతి కరణే భావే వా 'ఆత శ్చోపసర్గే' (౩।౩।౧౦౬) ఇత్యంఙ్ ॥ ౧౪॥

పురాకృతిస్త్రైణమిమాం విధాతుమభూద్విధాతుః ఖలు హస్తలేఖః।

యేయం భవద్భావిపురంధ్రిసృష్టిః సాస్యై యశస్తజ్జయజం ప్రదాతుమ్॥౧౫॥

పురేతి॥ పురా ప్రథమం కృతిర్నిర్మాణం యస్యైవంభూతం ప్రథమనిర్మితం స్త్రైణం రమ్భోర్వశ్యాది ఇమాం భైమీం విధాతుం స్రష్టుం విధాతుః ఖలు నిశ్చితం హస్తలేఖః ప్రథమోఽభ్యాసోఽభూత్। అన్యోఽపి శిల్పీ ప్రథమం హస్తలేఖాః కృత్వా పశ్చాత్సున్దరం వస్తు

నిర్మాతి। ఉత్తరశిల్పాపేక్షయా హస్తలేఖస్యాతిహీనత్వాద్భైమీజన్మనః పూర్వం యః స్త్రీసమూహో హస్తలేఖోఽభూత్ స భైమ్యపేక్షయాతిహీనః భైమీ చాతిసున్దరీతి భావః। నను యన్నిర్మాణార్థమభ్యాసః కృతః సా నిర్మితా, అగ్రిమసృష్టిః కిమితి కృతా ఇత్యాశఙ్కయాహ— యా ఇయం భవన్తీ వర్తమానా భావినీ భవిష్యన్తీ చ పురంధ్రిసృష్టిః స్త్రీనిర్మితిః సా అస్యై భైమ్యై తజయజం తస్యా భవద్భావిపురంధ్రిసృష్టేః భైమీకర్తృకో యో జయస్తస్మాజ్జాతం యశః ప్రదాతుం, న త్వన్యత్కిమపి ప్రయోజనమస్తి, తస్యా భైమ్యపేక్షయాఽతిహీనత్వాత్, మయాపీదృశీ నిర్మాతుం న శక్యత ఇతి సర్వాఞ్జ్ఞాపయితుం బ్రహ్మణా భైమీజన్మానన్తరమపి స్త్రీనిర్మితిః కృతా। అకరణే తు భైమ్యనన్తరం చేదన్యాం స్త్రియం ధాతా నిరమాస్యత, తర్హ్యేతదపేక్షయాపి సా రమణీయాఽభవిష్యదితి లోకస్య సంభావనా భవేత్, తన్నివారణార్థం బ్రహ్మణైవం కృతమిత్యర్థః భూతభవిష్యద్వర్తమానేషు భైమీదృశీ కాపి నాస్తీతి భావః। 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షాయాం వా। పురంధ్రీతి, 'జ్యాపోః సంజ్ఞా— '(౬।౩।౬౩) ఇతి బాహులకాద్ధ్రస్వః। హస్వాన్త ఏవ వా। భవద్భావీతి ప్రాగేవ స్త్రీత్వవివక్షయా ద్వన్ద్వం కృత్వా 'పురంధ్రి' శబ్దేన యథాకథంచిత్కర్మధారయః। అన్యథా భవన్తీభావీతి స్యాత్। 'ద్రుతమధ్యవిలమ్బితాసు' ఇతి భాష్యకారప్రయోగస్య సామాన్యాపేక్షజ్ఞాపకతయా వా సమర్థనీయమ్॥౧౫॥

భవ్యాని హానీరగురేతదఙ్గాద్యథా యథానర్తి తథా తథా తైః।

అస్యాధికస్యోపమయోపమాతా దాతా ప్రతిష్ఠాం ఖలు తేభ్య ఏవ॥౧౬॥

భవ్యానీతి॥ భవ్యాని శోభమానాని చన్ద్రాదీని వస్తూని ఏతస్యా వదనాద్యఙ్గాత్ సకాశాత్ యథా యథా యేన యేన ప్రకారేణ యావద్ యావద్ హానీరపకర్షాన్ అగుః ప్రాపుః, తైశ్చన్ద్రాదిభిస్తథా తథా తావత్తావత్ అనర్తి నృత్తమ్। అపకర్షప్రాప్తావపి కథం నృత్తమత ఆహ— ఖలు యస్మాదధికస్యోత్కృష్టస్య (అస్య) ఏతదీయాఙ్గస్య ఉపమయా సామ్యేన ఉపమాతా కవిర్న్యూనేభ్యోఽపి తేభ్యశ్చన్ద్రాదిభ్య ఏవ ప్రతిష్ఠాం మాహాత్మ్యం దాతా దాస్యతి। భైమీముఖసదృశశ్చన్ద్రాదిరితి వర్ణ్యమానాస్తదుపమేయతాప్రతిష్ఠాప్రాప్త్యా అధికాని భైమ్యఙ్గాన్యస్మాకముపమానాని వయం ధన్యా ఇతి ఉత్తమోఽస్మాకం ప్రతియోగిత్యానన్దేన నృత్యన్తీతి భావః। భైమీముఖం కింవదితి పృష్టే చన్ద్రస్య న్యూనత్వేఽప్యన్యస్యోపమానస్యాభావాచ్చన్ద్రవదిత్యేవ వక్తవ్యం స్యాత్। ఏవం నయనాదావపి ద్రష్టవ్యమ్। 'గ్లామ్లాజ్యాహాభ్యో నిః' అగుః, 'ఇణో గా లుఙి' (౨।౪।౪౫) ఇతి గాదేశే 'గాతిస్థా–' (౨।౪।౭౭) ఇతి సిచో లుక్। దాతా ఇతి లుటి॥౧౬॥

నాస్పర్శి దృష్టాపి విమోహికేయం దోషైరశేషైః స్వభియేతి మన్యే।

అన్యేషు తైరాకులితస్తదస్యాం వసత్యసాపత్యసుఖీ గుణౌఘః॥౧౭॥

నేతి॥ దృష్టాపీయం భైమీ దృష్టుర్విమోహికా మదనవికారకారిణీ, అథ చ మూర్చ్ఛాకారిణీతి కృత్వా స్వస్యాత్మనో భియా అశేషైః సకలైరపి దోషైరియం నాస్పర్శి న స్పృష్టేతి మన్యే అహం శఙ్కే। యా దర్శనమాత్రేణ మూర్చ్ఛాం జనయతి సా దర్శనాపేక్షయాతినికటేన స్పర్శేన కిం కరిష్యతీతి భయేన దోషైర్న స్పృష్టేత్యహం మన్యే ఇతి భావః। 'అశేషైః' ఇతి శబ్దాత్ 'అపి' శబ్దోఽధ్యాహార్య యోజ్యః। అన్యథా కియద్భిః స్పృష్టా ఇతి విరుద్ధప్రతీతిప్రసఙ్గాత్। యస్మాదియం దోషైర్న స్పృష్టా తత్తస్మాదన్యేషు భైమీవ్యతిరిక్తస్థానేషు తైర్దోషైరాకులితో గుణౌఘః శీలసౌన్దర్యాదిర్న విద్యతే సపత్నః శత్రుర్యస్య తస్య భావోఽసాపత్న్యం తేన సుఖీ సన్ అస్యాం భైమ్యాం వసతి। అన్యత్ర,— వైరిభిః సహ వసతౌ మహత్కష్టమ్, అస్యాం తు తదభావాత్సుఖేన వసతీత్యర్థః। అన్యేషు గుణా దోషసంవలితాః సన్తి, అస్యాం తు దోషా న సన్త్యేవేతి గుణానాం నిఃసాపత్న్యేన స్థితిః। అన్యోఽపి సబాధం స్థానం త్యక్త్వా నిర్బాధే స్థానే వసతి॥౧౭॥

ఔజ్ఝి ప్రియాఙ్గైర్ఘృణయైవ రూక్షా న వారిదుర్గాత్తు వరాటకస్య।

న కణ్టకైరావరణాచ్చ కాన్తిర్ధూలీభృతా కాఞ్చనకేతకస్య॥౧౮॥

ఔజ్ఝీతి॥ ప్రియాఙ్గైర్భైమ్యవయవైర్వరాటకస్య బీజకోశస్య కాన్తిః శోభా ఘృణయైవ జుగుప్సయైవ ఔజ్ఝి అత్యాజి। యతో రూక్షా స్నిగ్ధత్వరహితా। న వారిదుర్గాజ్జలదుర్గాద్ధేతోః। అసాధ్యం జలదుర్గమాశ్రితేతి గ్రహీతుమశక్యేతి బుద్ధ్యా త్యక్తేతి న మన్తవ్యమ్। కింతు రూక్షత్వాత్। అథవా, అరాణి దలాని సన్త్యస్య తదారి కమలం తల్లక్షణాద్దుర్గాత్ తన్మధ్యవర్తిత్వాద్ధేతోర్నవా నైవ। అథ చ న కణ్టకైరితి నఞుభయత్ర సంబధ్య నవా ప్రత్యగ్రా కాన్తిరితి వ్యాఖ్యేయమ్। అథ చ కృపయైవ త్యక్తా। తథా,— కాఞ్చనకేతకస్యాపి సువర్ణకేతకీకుసుమస్యాపి కాన్తిః ప్రియాఙ్గైర్ఘృణయైవోజ్ఝి। యతో ధూలీభిర్భృతా పూరితా। చః' అప్యర్థః। కణ్టకైః కృత్వా యదావరణం పరివేష్టనం తస్మాద్ధేతోర్న। కిం తు కృపయైవేతి వ్యాఖ్యేయమ్। వరాటకసువర్ణకేతకాభ్యామపి సకాశాదతిస్నిగ్ధగౌరవర్ణేయమితి భావః॥౧౮॥

ప్రత్యఙ్గమస్యామభికేన రక్షాం కర్తుం మఘోనేవ నిజాస్త్రమస్తి।

వజ్రం చ భూషామణిమూర్తిధారి నియోజితం తద్ధయుతికార్ముకం చ॥౧౯॥

ప్రత్యఙ్గమితి॥ అభికేన భైమ్యాః కాముకేన మఘోనేన్ద్రేణ ప్రత్యఙ్గం ప్రత్యవయవం దోషాదేః సకాశాద్రక్షాం కర్తుం భూషామణిమూర్తిధారి నేపథ్యరత్నవేషధారి నిజాస్త్రం స్వాయుధం వజ్రం చ తథా తస్య వజ్రస్య ద్యుతిస్తల్లక్షణం కార్ముకం చ అస్యాం భైమ్యాం విషయే నియోజితమివ నియుక్తమివాస్తి। 'చౌ' పరస్పరసముచ్చయే। ప్రత్యవయవమలంకారేషు హీరకాః సన్తి తేషాం ద్యుతిశ్చ సర్వత్ర ప్రకాశతే। తత్ర 'వజ్ర' శబ్దచ్ఛలేన సహేతుకోత్ప్రేక్షా। ఇన్ద్రధనుషశ్చ వజ్రద్యుతిరూపత్వం ప్రసిద్ధమ్। అన్యోఽపి స్వాభీష్టం వస్తు రక్షితుం కిమపి నిజం నియుఙ్క్తే। అస్యామభికేనేతి వా॥౧౯॥

అధునా మానుషీత్వాత్కేశానారభ్యాపాదం వర్ణనమారభతే—

అస్యాః సపక్షైకవిధోః కచౌఘః స్థానే ముఖస్యోపరి వాసమాప।

పక్షస్థతావద్బహుచన్ద్రకోఽపి కలాపినాం యేన జితః కలాపః॥౨౦॥

అస్యా ఇతి॥ సదృశత్వాత్సపక్షో మిత్రం సహాయశ్చ ఏకః కేవలో విధుశ్చన్ద్రో యస్య అస్యా ముఖస్యోపరి శిరసి కచౌఘః కేశసమూహో వాసం వసతిమాప తత్ స్థానే యుక్తమ్। కథమిత్యత ఆహ— యేన కచౌఘేన పక్షస్థాః పక్షేషు స్థితాస్తావన్తో బహవశ్చన్ద్రకా యస్యైవంవిధః కలాపినాం మయూరాణాం కలాపః పిచ్ఛభారో జితః పరాజితః। ఉత్తమోఽపి మయూరపిచ్ఛభారో యేన జితస్తస్యాత్యుత్తమత్వాచ్ఛిరసి వసతిర్యుక్తైవేత్యర్థః॥౨౦॥

శ్లోకద్వయేన కేశానేవ వర్ణయతి—

అస్యా యదాస్యేన పురస్తిరశ్చ తిరస్కృతం శీతరుచాన్ధకారమ్।

స్ఫుటస్ఫురద్భఙ్గికచచ్ఛలేన తదేవ పశ్చాదిదమస్తి బద్ధమ్॥౨౧॥

అస్యా ఇతి॥ అస్యా భైమ్యా ఆస్యేన వదనలక్షణేన శీతరుచా చన్ద్రేణ పురోఽగ్రతః తిరస్తిర్యక్చ వర్తమానం యదన్ధకారం తిరస్కృతమపసారితం పరాజితం చ తదేవేదం స్ఫుటం ప్రకటం స్ఫురన్తో విలసన్తో భఙ్గినో నిమ్నోన్నతాః కచాస్తేషాం ఛలేన వ్యాజేన పశ్చాన్ముఖస్య పశ్చాద్భాగే బద్ధమస్తి। పురస్తిరశ్చ యత్తిమిరం స్థితం తతోఽపసారితత్వాత్పశ్చాద్భాగాదపసారణే చన్ద్రస్యాసామర్థ్యాదాగత్య సఙ్ఘీభూయ పశ్చాద్భాగే

స్థితిమకరోదిత్యర్థః। విలసత్కౌటిల్యో నిబద్ధకేశసమూహోఽయం న భవతి, కిం తు చన్ద్రేణ తిరస్కృతత్వాద్విలసత్పరాజయచిహ్నం పశ్చాద్వ్యద్ధమన్ధకారమేవ। అన్యోఽపి జాతపరాజయో ధృతపరాజయచిహ్నః పశ్చాద్బాహుర్బధ్యత ఇతి అతినీలోఽతికుటిలశ్చ భైమీకేశసఙ్ఘ ఇతి భావః। 'అన్ధకారోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। 'ంభఙ్గం' ఇత్యపి పాఠః॥౨౧॥

అస్యాః కచానాం శిఖినశ్చ కింను విధిం కలాపౌ విమతేరగాతామ్।

తేనాయమేభిః కిమపూజి పుష్పైరభర్త్సి దత్త్వా స కిమర్ధచన్ద్రమ్॥౨౨॥

అస్యా ఇతి॥ అస్యాః కచానాం కేశానాం శిఖినో మయూరస్య చ కలాపౌ సఙ్ఘపిచ్ఛభారౌ విమతేరహముత్కృష్టోఽహముత్కృష్ట ఇతి వివాదాద్ధేతోర్మధ్యస్థత్వేన విధిం బ్రహ్మాణమగాతాం జగ్మతుః। 'కింను' ఇతి సముదాయో వితర్కే। తేన బ్రహ్మణా అయం పురోదృశ్యమానః కేశపాశః పురోదృశ్యమానైరేభిః పుష్పైరపూజి కిం పూజితః కిమ్ ? స మయూరకలాపశ్చార్ధచన్ద్రం గలహస్తం దత్త్వా అభర్త్సి భర్త్సితః కిమ్ ? మధ్యస్థేన బ్రహ్మణా వివదమానయోస్తయోర్మధ్యే కేశకలాపోఽత్యుత్కృష్ట ఇతి జ్ఞాపయితుం తస్య పుష్పపూజా కృతా, మయూరకలాపస్త్వతితరాం హీనోఽతితరామధికేన కేశకలాపేన సహ స్పర్ధమానోఽనుచితకారిత్వాద్గలహస్తిత ఇత్యర్థః। అర్ధచన్ద్రాకారాశ్చన్ద్రకా మయూరకలాపే విద్యన్తే తతః శబ్దచ్ఛలేనేయముత్ప్రేక్షా। అన్యోఽప్యధికో మధ్యస్థేన పుష్పైః పూజ్యతే, యశ్చ హీన ఉత్తమేన సహ స్పర్ధతే స భర్త్స్యతే గలహస్త్యతే చేతి। అగాతామ్, 'ఇణో గా లుఙి' (౨।౪।౪౫) ఇతి గాదేశః॥౨౨॥

భాలం వర్ణయతి—

కేశాన్ధకారాదథ దృశ్యభాలస్థలార్ధచన్ద్రా స్ఫుటమష్టమీయమ్।

ఏనాం యదాసాద్య జగజ్జయాయ మనోభువా సిద్ధిరసాధి సాధు॥౨౩॥

కేశేతి॥ కేశలక్షణాదన్ధకారాత్ అథానన్తరమధోదేశే దృశ్యో దర్శనవిషయో రమణీయశ్చ భాలస్థలలక్షణో లలాటపట్టలక్షణోఽర్ధచన్ద్రో యస్యాః, అథ చ భాలస్థలేఽర్ధచన్ద్రాకారస్తిలకవిశేషో యస్యాః సా ఇయం భైమీ స్ఫుటం ప్రకటమష్టమీ। కృష్ణాష్టమీరూపేయమిత్యర్థః। కృష్ణాష్టమ్యపి ప్రథమయామద్వయాన్ధకారానన్తరం దృశ్యార్ధచన్ద్రా భవతి, అత ఏవ ఏనామాసాద్య ప్రాప్య స్వయంవరే జగతో జయాయ మనోభువా

కామేన సిద్ధిర్జగద్వశీకరణలక్షణా యదసాధి సాధితా తత్సాధు యుక్తమేవ। అతిసున్దర్యా భైమ్యా కృత్వా మదనేన జగద్వశీకృతమిత్యర్థః। కృష్ణాష్టమ్యాం జగద్వశీకర్తుం గుటికాదిసిద్ధిః సాధ్యతే। అర్ధచన్ద్రాకారభాలస్థలేయమిత్యర్థః। ఏతేన లలాటసౌన్దర్యం సాముద్రికలక్షణవత్త్వం చ సూచితమ్॥౨౩॥

శ్లోకత్రయేణ భ్రువౌ వర్ణయతి —

పౌష్పం ధనుః కిం మదనస్య దాహే శ్యామీభవత్కేసరశేషమాసీత్।

వ్యధాద్ద్విధేశస్తదపి క్రుధా కిం భైమీభ్రువౌ యేన విధిర్వ్యధత్త॥౨౪॥

పౌష్పమితి॥ మదనస్య దాహసమయే పౌష్పం పుష్పరూపం ధనుస్తస్యైవ చాపం శ్యామీభవన్తః శ్యామాయమానాః కేసరా ఏవ శేషా యస్యైవంవిధం స్వరూపేణ దగ్ధమపి శ్యామీభవత్కేసరశేషమాసీత్కిమ్ ? మదనదాహానన్తరం ఈశో మహాదేవః శ్యామీభూతం ధనురాకారం తత్కేసరమపి క్రుధా క్రోధేన ద్విధా వ్యధాచ్చకార మధ్యే బభఞ్జ కిమ్ ? ద్విధాభూతేన యేన కృత్వా విధిర్బ్రహ్మా భైమీభ్రువౌ వ్యధత్త చకార। అన్యథా తత్సాదృశ్యం భ్రువోర్న ఘటత ఇత్యర్థః। అసంలగ్నే ధనురాకారే శ్యామే చ భైమీభ్రువావితి భావః। అన్యోఽపి వైరిణం హత్వా క్రోధేన తదాయుధమపి భనక్తి॥౨౪॥

భ్రూభ్యాం ప్రియాయా భవతా మనోభూచాపేన చాపే ఘనసారభావః।

నిజాం యదప్లోషదశామపేక్ష్య సంప్రత్యనేనాధికవీర్యతార్జి॥౨౫॥

భ్రుభ్యామితి॥ ప్రియాయా భైమ్యా భ్రుభ్యాం కృత్వా భవతా ఉత్పద్యమానేన భ్రుత్వం గచ్ఛతా మనోభూచాపేన ఘనో దృఢః సారో మజ్జా యస్య తద్భావోఽతిదృఢత్వం చ ఆపే ప్రాపే। యదైవ భ్రుత్వం తదైవ దృఢత్వమితి చకారార్థః। పుష్పత్వదశాయాం నిఃసారస్యాపి ధనుషో భైమీభ్రూభవనదశాయాం ససారత్వం జాతమిత్యర్థః। కథం ససారత్వమిత్యత ఆహ— యద్యస్మాత్ నిజాం స్వీయామప్లోషదశామదాహావస్థామపేక్ష్య సంప్రతి దగ్ధస్య భైమీభ్రుభవనసమయే అనేన ధనుషా అధికవీర్యతాఽతిశయితపరాక్రమత్వం ఆర్జి అర్జితమ్। అదగ్ధపుష్పరూపచాపాపేక్షయా దగ్ధస్య శ్యామీభవత్కేసరశేషస్య భైమీభ్రూభవతస్తస్యైవ చాపస్య జగద్వశీకరణేఽధికసామర్థ్యదర్శనాదేవమనుమీయత ఇతి భావః। ఘనత్వం దృఢత్వం సారత్వం శ్రేష్ఠత్వం చ ప్రాపే ఇతి వా। అథ చ ఘనసారభావః కర్పూరత్వం చ।

యతః— కర్పూరోఽపి నిజామదాహావస్థామపేక్ష్య దాహావస్థాయామధికవీర్యతామతిశయితసౌగన్ధ్యం శీతలత్వం చార్జయతి। 'అథ కర్పూరమస్త్రియామ్। ఘనసారః' ఇత్యమరః ॥ ౨౫॥

స్మారం ధనుర్యద్విధునోజ్ఝితాస్యా యాస్యేన భూతేన చ లక్ష్మలేఖా।

ఏతద్భ్రువౌ జన్మ తదాప యుగ్మం లీలాచలత్వోచితబాలభావమ్॥౨౬॥

స్మారమితి॥ యత్ స్మారం మదనసంబన్ధి ధనుస్తదేకమ్, అస్యా ఆస్యేన భూతేన వదనత్వం గతేన విధునా చన్ద్రేణ ఉజ్ఝితా త్యక్తా యా చ లక్ష్మలేఖా కలఙ్కరేఖా భైమ్యా ముఖస్య నిష్కలఙ్కత్వాత్తన్ముఖీభవనౌచిత్యాయ చన్ద్రేణ త్యక్తా యా లక్ష్మలేఖేతి ద్వితీయం వ్యక్తమ్, తత్ మదనచాపచన్ద్రలక్ష్మలేఖాలక్షణం యుగ్మం ద్వయం కర్తృ ఏతద్భ్రువౌ భైమీభ్రువౌ భైమీభ్రురూపం జన్మ ఆప। భైమీభ్రుస్వరుపేణ తద్ద్వయం పరిణతమిత్యర్థః। కింభూతం జన్మ— లీలయా విలాసేన చఞ్చలత్వం యత్ర తదుచితో బాలభావః కేశసత్తా యస్మిన్। లీలాత్వేన విలాసత్వేన చపలత్వేన చేష్టయా చ ఉచితస్తదుభయయోగ్యో బాలభావః కేశసత్తా యస్మిఞ్జన్మని తత్తేన యుగ్మేన లబ్ధమిత్యర్థ ఇతి వా। జన్మప్రాప్తౌ క్రీడాచఞ్చలత్వోచితో బాలభావః శైశవం భవతి। 'లేఖా' పదం సామ్యార్థమ్। భైమీభ్రువౌ కామచాపచన్ద్రలక్ష్మలేఖాకారే సవిలాసే కామజనికే చేతి భావః। 'భావః సత్తాస్వభావయోః' ఇత్యమరః॥౨౬॥

నవభిర్దృశౌ వర్ణయతి—

ఇషుత్రయేణైవ జగత్త్రయస్య వినిర్జయాత్పుష్పమయాశుగేన।

శేషా ద్విబాణీ సఫలీకృతేయం ప్రియాదృగమ్భోజపదేఽభిషిచ్య॥౨౭॥

ఇష్వితి॥ పుష్పమయాశుగేన పుష్పరూపబాణేన కామేన కర్త్రా ఇషుత్రయేణైవ పుష్పరూపేణ బాణత్రయేణైవ జగత్త్రయస్య వినిర్జయాద్వశీకరణాదేకైకేన బాణేన ఏకైకస్య జగతో జయాద్ధేతోర్బాణత్రయస్య సార్థక్యాత్ సంభావితవైయర్థ్యా పఞ్చబాణత్వాచ్ఛేషావశిష్టా ఇయం పురో దృశ్యమానా ద్విబాణీ ప్రియాయా భైమ్యా హగమ్భోజపదే నయనద్వయరూపకమలస్థానేఽభిషిచ్యారోప్య సఫలీకృతా సార్థకీకృతా। ఉత్తమస్థానప్రాపణేన తస్యాః సాఫల్యం జాతమిత్యర్థః। పుష్పమయబాణత్వాద్దృగమ్భోజయోరపి

బాణత్వముచితమ్। అయమభిప్రాయః— బాణత్రయేణ జగత్త్రయీజయాత్త్రయాణాం సాఫల్యమ్, అవశిష్టం బాణద్వయం భైమీనేత్రామ్బోజయోరభిషిచ్య కామేన సార్థకీకృతమ్। తత్ర త్రయేణ జగత్త్రయం పరాజితమిత్యాశ్చర్యం న, కింతు వైయర్థ్యసంభావనాపి। ద్వయేన జగత్త్రయం జితమిత్యాశ్చర్యమ్। తస్మాదేతద్బాణద్వయమేవ సార్థకం యథా, తథా బాణత్రయం నేత్యభిప్రాయః। వినిర్జయాత్ వినిర్జయం పర్యాలోచ్యేతి ల్యబ్లోపో వా॥౨౭॥

సేయం మృదుః కౌసుమచాపయష్టిః స్మరస్య ముష్టిగ్రహణార్హమధ్యా।

తనోతి నః శ్రీమదపాఙ్గముక్తాం మోహాయ యా దృష్టిశరౌఘవృష్టిమ్॥౨౮॥

సేయమితి॥ ముష్టిగ్రహణార్హో మధ్యో యస్యాః సేయం భైమీ స్మరస్య కౌసుమీ చాపయష్టిర్ధనుర్లతా। అత ఏవ మృదుః కోమలా। చాపయష్టిరపి మధ్యే ముష్టినా ధ్రియతే। సా కా— యా భైమీ నోఽస్మాకం మోహాయ మదనజన్యవికారాయ శ్రీమతా సలక్ష్మీకేణాపాఙ్గేన నేత్రప్రాన్తేన ముక్తాం దృష్టిలక్షణానాం నేత్రకమలలక్షణానాం శరాణామోఘస్య సమూహస్య వృష్టిమ్, ఓఘేన పరమ్పరయా వా వృష్టిం తనోతి విస్తారయతి। మదనోఽప్యస్మాదృశాం మోహాయ పూర్వోక్తామేవ శరౌఘవృష్టిం తనోతి తథేయమపి కటాక్షవిక్షేపమాత్రేణ జగత్త్రయమపి మోహయతీతి భావః। 'ఓఘః పరమ్పరాయాం చ' ఇతి విశ్వః॥౨౮॥

ఆఘూర్ణితం పక్ష్మలమక్షిపద్మం ప్రాన్తద్యుతిశ్వైత్యజితామృతాంశు।

అస్యా ఇవాస్యాశ్చలదిన్ద్రనీలగోలామలశ్యామలతారతారమ్॥౨౯॥

ఆఘూర్ణితమితి॥ అస్యా భైమ్యా అక్షిపద్మం నయనకమలం అస్యా భైమ్యా ఇవ। న త్వన్యనయనాభ్యాం తుల్యమిత్యర్థః। కింభూతమక్షిపద్మమ్—ఆఘూర్ణితం ఘూర్ణాయమానమ్। మన్దమున్మీలదిత్యర్థః। అథ చ వికసదవస్థమ్। తథా,—పక్ష్మలం రోమసహితమ్। అథ చ దలసహితమ్। తథా, — ప్రాన్తద్యుతేరపాఙ్గకాన్తేః శ్వైత్యేన శ్వేతిమ్నా కృత్వా జితోఽమృతాంశుచన్ద్రో యేన। ప్రాన్తం తస్మాదధికముజ్వలమ్। చన్ద్రః సుధయా యథాహ్లాదకారీ, తథాఽపాఙ్గద్యుత్యా తదప్యాహ్లాదకారీత్యర్థః। కమలమపి ప్రకృష్టా యా అన్తర్ద్యుతిర్గర్భకాన్తిస్తస్యాః శ్వైత్యేన జితచన్ద్రమ్। 'ప్రాంశుద్యుతిం" ఇతి పాఠే మహాకాన్తి, శ్వైత్యేన జితచన్ద్రమ్, ఇతి భిన్నం పదమ్। తథా,— చలంశ్చఞ్చలో య ఇన్ద్రనీలగోలః తద్వదమలా తస్య వాఽమలా స్నిగ్ధతరా శ్యామలతా కృష్ణతా తాం ఆరాత్యాదత్తేఽఙ్గీకరోతీతి శ్యామలతారా ఏవంవిధా తారా కనీనికా యస్యైవంవిధమ్। ఆఙ్పూర్వో రాతిరాదానే వర్తతే।

కమలమపి చలదిన్ద్రనీలగోలవదమలా యా శ్యామలతా శ్యామత్వం తాం రాత్యఙ్గీకరోతి శ్యామలతారో భ్రమరస్తేన తారం తారస్వ- రయుక్తమ్। భ్రమరస్య తారోఽత్యుచ్చః స్వరో యస్మిన్నితి వా। పద్మేన సామ్యే వక్తవ్యే తత్ కమలం స్వరూపేణైతదేవేతి భేదాభావాత్ కమలేన సామ్యాభావః। యద్వా, కమలస్య నేత్రయోశ్చ యద్యపి సామ్యమస్తి, తథాపి నేత్రకమలస్య కమలేన సామ్యాభావః। కమలనేత్రత్వే సతి కమలత్వస్యాభావాదిత్యర్థః। అన్యస్యా నయనాభ్యాం తు సామ్యమసంభావితమేవ। తథా చ దక్షిణనేత్రపద్మం వామనేత్రపద్మతుల్యమ్, వామనయనకమలం దక్షిణనయనకమలతుల్యమ్, న త్వన్యదస్యోపమానమస్తీతి భావః। అత్ర విషయే 'రామరావణయోర్యుద్ధం రామరావణయోరివ' ఇతివత్తదేవోపమేయముపమానం చ సంగచ్ఛతే। పక్ష్మలమ్, సిధ్మాదిత్వాన్మత్వర్థే లచ్॥౨౯॥

కర్ణోత్పలేనాపి ముఖం సనాథం లభేత నేత్రద్యుతినిర్జితేన।

యద్యేతదీయేన తతః కృతార్థా స్వచక్షుషీ కిం కురుతే కురఙ్గీ॥౩౦॥

కర్ణోత్పలేనేతి॥ కురఙ్గీ మృగీ భైమీనేత్రకాన్త్యా నిర్జితేన ఏతదీయేన భైమీసంబన్ధినా కర్ణోత్పలేన కర్ణావతంసోత్పలేనాపి సనాథం యుక్తం స్వముఖం యది లభేత, తతస్తర్హి కృతార్థా కృతకృత్యా సతీ స్వచక్షుషీ కిం కిమర్థం కురుతే, అపి తు అతిహీనత్వాన్నిష్ప్రయోజనత్వాచ్చ నేత్రే త్యజేదేవేతి భావః। భైమీనేత్రశోభాప్రాప్తౌ కా కథేత్యపేరర్థః। తన్నేత్రదీప్త్యా జితేనాపి కర్ణోత్పలేన తన్ముఖస్య సనాథత్వం చేత్స్యాత్తర్హి సా స్వనయనే త్యజేదేవేత్యర్థః। మృగీనేత్రాపేక్షయా భైమీకర్ణోత్పలమధికమ్, తతోఽపి భైమీనేత్రే అధికే ఇతి భావః। తతః కర్ణోత్పలయోగలాభాద్ధేతోః కృతార్థా సతీతి వా॥౩౦॥

త్వచః సముత్తార్య దలాని రీత్యా మోచాత్వచః పఞ్చపపాటనాయామ్।

సారైర్గృహీతైర్విధిరుత్పలౌఘాదస్యామభూదీక్షణరూపశిల్పీ॥౩౧॥

త్వచ ఇతి॥ మోచాత్వచః కదలీగర్భత్వచః సంబన్ధినీర్బాహ్యాస్త్వచో వల్కలాని రీత్యా ప్రకారేణ క్రమేణ సముత్తార్య పృథక్కృత్య, తథా కమలవృన్దసంబన్ధీని బాహ్యాని దలాని పత్రాణి క్రమేణ పృథక్కృత్య పఞ్చపపాటనాయాం పఞ్చ షడ్ వా పరిమాణం యేషాం కదలీత్వక్కమలవృన్దదలానాం తేషాం పాటనాయాం సత్యాం బాహ్యః పఞ్చషాస్త్వచో బాహ్యాని పఞ్చషాణి దలాని చోత్పాట్య మోచాత్వచః కదలీవల్కలాత్, ఉత్పలౌఘాచ్చ గృహీతైః సారైః శ్రేష్ఠభాగైః కృత్వా అస్యాం భైమ్యాం విషయే విధిర్బ్రహ్మా ఈక్షణే నేత్రే తయో రూపం

రామణీయకం తస్య శిల్పీ కారుకోఽభూత్। కదలీగర్భగతం గౌరత్వం గృహీత్వా నేత్రగతం గౌరత్వం నిర్మితమ్, యద్వా— కమలగర్భపత్రగతం గౌరత్వం గృహీత్వా నేత్రసౌన్దర్యం నిర్మితమిత్యర్థః। 'ఉత్పల' శబ్దేన నీలోత్పలం వా। తథా చ తత్సారేణ నేత్రయోర్నీలిమా కృత ఇత్యర్థః। పఞ్చష ఇతి 'సంఖ్యయావ్యయాసన్నా –' (౨ ౨।౨౫) ఇతి బహువ్రీహౌ 'బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే—' (౫।౪।౭౩) ఇతి డచ్॥౩౧॥

చకోరనేత్రైణదృగుత్పలానాం నిమేషయన్త్రేణ కిమేష కృష్టః।

సారః సుధోద్వారమయః ప్రయత్నైర్విధాతుమేతన్నయనే విధాతుః॥౩౨॥

చకోరేతి॥ ఏతన్నయనే భైమీనేత్రే విధాతుం నిర్మాతుం విధాతుర్బ్రహ్మణః ప్రయత్నైః సముద్యోగైః చకోరనేత్రాణామేణదృశాం హరిణీనేత్రాణామ్, ఉత్పలానాం చ సంబన్ధీ సుధోద్గారమయః పీయూషనిర్ఝరరూప ఏష ప్రత్యక్షదృశ్యః సారః శ్రేష్ఠో భాగో నిమేషలక్షణేన యన్త్రేణ కృష్ట ఆకృష్టః కిమిత్యూహః। నిమేషః పక్ష్మసంకోచో దలసంకోచశ్చ। త్రయాణామపి నిమేషయన్త్రేణ నిష్పీడ్య గృహీతేన శ్రేష్ఠభాగేనైతన్నేత్రే నిర్మితే। సారస్య సుధోద్గారరూపత్వం చ పీతచన్ద్రచన్ద్రికాచకోరనయనసారాకర్షణాత్ ఏణస్య చ చన్ద్రోత్సఙ్గస్థత్వాత్ తద్దృశోరప్యమృతసంబన్ధాత్తత్సారాకర్షణాత్, ఉత్పలానాం చ సోమవంశ్యత్వాద్రాత్రౌ చన్ద్రామృతసంబన్ధాత్తత్సారాపకర్షణాదితి; అన్యోఽపీక్ష్వాదిసారో రసరూపః కాష్ఠయన్త్రేణాకృష్యతే। నిమేషరూపం బ్రహ్మణా సారగ్రహణార్థం యన్త్రమేవ నిర్మితమ్। ఏణదృగుత్పలయోః పూర్వం ద్వన్ద్వః। తత్రైణదృశోరుత్పలాపేక్షయా దృగుపమానేఽన్తరఙ్గత్వాదభ్యర్హితత్వాత్ 'ఏణదృకూ' పదస్య పూర్వనిపాతః, అజాద్యదన్తస్యాపి 'ఉత్పల' శబ్దస్య న। ఏణేతి జాతిమాత్రవివక్షయా॥౩౨॥

ఋణీకృతా కిం హరిణీభిరాసీదస్యాః సకాశాన్నయనద్వయశ్రీః।

భూయోగుణేయం సకలా బలాద్యత్తాభ్యోఽనయాఽలభ్యత బిభ్యతీభ్యః॥౩౩॥

ఋణీతి॥ హరిణీభిరస్యాః సకాశాన్నయనద్వయస్య శ్రీః శోభా ఋణీకృతా వృద్ధ్యా గృహీతా ఆసీత్కిమ్ ? కుతః। యద్యస్మాదనయా భైమ్యా బిభ్యతీభ్యస్తాభ్యో హరిణీభ్యః సకలా సంపూర్ణాం కలయా విలాసేన సహితా వా భూయోగుణా బహుగుణా ఇయం నయనద్వయశ్రీః బలాత్కారేణాలభ్యత లబ్ధా। అథ చ సకలా ధనవృద్ధిసహితా భూయోగుణా త్రిగుణా చతుర్గుణా వా బిభ్యతీభ్యో బలాత్కారేణ లబ్ధా। ఉత్తమర్ణేన హి త్రసద్భ్యోఽధమర్ణేభ్యో వృద్ధిసహితా త్రిగుణా

చతుర్గుణా వా సంపత్ బలాత్కారేణ లభ్యతే। భూయోగుణత్వం యాజ్ఞవల్క్యోక్తం వ్యవహారాధ్యాయే ద్రష్టవ్యమ్ 'అశీతిభాగో వృద్ధిః స్యాత్' (యాజ్ఞం వ్య ౦ ౩౭) ఇత్యాదినా। అనయాపి తాదృశీ లబ్ధా తస్మాత్పూర్వమృణగ్రస్తరూపేణ గృహీతేతి సత్యమ్। త్రస్యన్తీభ్యోఽత ఏవ చఞ్చలనయనాభ్యోఽపి హరిణీభ్యః సకాశాదేతన్నేత్రే సున్దరే, అతిచఞ్చలే చేతి భావః॥ ౩౩॥

దృశౌ కిమస్యాశ్చపలస్వభావే న దూరమాక్రమ్య మిథో మిలేతామ్।

న చేత్కృతః స్యాదనయోః ప్రయాణే విఘ్నః శ్రవఃకూపనిపాతభీత్యా॥౩౪॥

దృశావితి॥ చపలస్వభావే అతిచఞ్చలస్వభావే అస్యా దృశౌ దూరమాక్రమ్య దూరం గత్వా శిరః పరిభ్రమ్య మిథోఽన్యోన్యం కిం న మిలేతామ్, అపి తు మిలితే భవేతామేవ। పరం చేద్యది అనయోః ప్రయాణే దూరగమనే విషయే శ్రవఃకూపయోః కర్ణలక్షణకూపయోర్నిపాతః పతనం తస్మాద్భీత్యా భయేన విఘ్నః కృతో న స్యాత్। భయరూపేణ ప్రతిబన్ధకేన న మిలితే। నేత్రే ఆకర్ణపూర్ణే చఞ్చలతరే చేతి భావః। అన్యోఽపి కూపాదిపతనభీత్యా పరావర్తతే। క్రియాతిపత్తిర్న వివక్షణీయా॥౩౪॥

కేదారభాజా శిశిరప్రవేశాత్పుణ్యాయ మన్యే మృతముత్పలిన్యా।

జాతా యతస్తత్కుసుమేక్షణేయం యాతశ్చ తత్కోరకదృక్చకోరః॥౩౫॥

కేదారేతి॥ కేదారభాజా వ్రీహిక్షేత్రభాజా ఆలవాలభాజా వా, అథ చ కేదారాఖ్యదేవసేవిన్యా ఉత్పలిన్యా కమలిన్యా శిశిరర్తోః ప్రవేశాదథ చ శిశిరే హిమే ప్రవేశాద్ధిమచూర్ణనాద్ధేతోః పుణ్యాయ మృతం పుణ్యం ప్రాప్తుం మృతమ్। తజ్జన్యసుకృతవిశేషజన్యోత్తమఫలప్రాప్తయ ఇత్యర్థః। ఇత్యహం మన్యే జానామి। యతో యస్మాదియం తస్యాః కమలిన్యాః కుసుమే ఇవ ఈక్షణే నేత్రే యస్యా ఏవంవిధా జాతా। యతశ్చ యస్మాచ్చ చకోరస్తత్కోరకదృక్ తస్యా ఏవ కోరకౌ కలికే దృశౌ యస్యైవంవిధో జాతః, తస్మాదేతదనుమీయతే। నహి సుకృతాతిశయేన వినా భైమీనయనత్వం చకోరనయనత్వం చ తదుత్పన్నకుసుమకోరకాభ్యాం లభ్యతే। అన్యోఽపి కేదారదేవసంనిధౌ హిమచూర్ణనాదుత్తమే వంశే జాయతే। శిశిరర్తోః ప్రవేశే కమలినీ నశ్యతి। భైమీనేత్రే చ కమలతుల్యే। కలికాపేక్షయా కుసుమస్యాధిక్యాచ్చకోరనేత్రాపేక్షయా భైమీనేత్రే అతిసున్దరే ఇతి సూచితమ్। 'కేదారః పర్వతే శంభోః క్షేత్రభేదాలవాలయోః', 'శిశిరః స్యాదృతోర్భేదే తుషారే' ఇతి చ విశ్వః॥౩౫॥

నాసాం వర్ణయతి—

నాసాదసీయా తిలపుష్పతూణం జగత్త్రయవ్యస్తశరత్రయస్య।
శ్వాసానిలామోదభరానుమేయాం దధద్ద్విబాణీం కుసుమాయుధస్య॥౩౬॥

నాసేతి॥ అదసీయా అముష్యాః సంబన్ధినీ నాసా నాసికా జగత్త్రయే విజయాయ వ్యస్తం క్షిప్తం శరత్రయం యేన తస్య కుసుమాయుధస్య శరత్రయస్య క్షిప్తత్వాదవశిష్టాం ద్విబాణీం బాణద్వయీం దధత్ తిలపుష్పరచితం తూణం భస్త్రా। పుష్పబాణస్యేషుధిరపి పుష్పమయో యుక్తః। తిలపుష్పం చ తూణీరాకారమ్। కింభూతాం ద్విబాణీమ్ శ్వాసానిలస్య నిశ్వాసపవనస్థామోదభరేణ పరిమలబాహుల్యేనానుమేయామనుమానార్హామ్। బాణత్రయేణ జగత్త్రయం జితమ్, అవశిష్టం బాణద్వయం భైమీనాసాలక్షణతిలపుష్పతూణీరరన్ధ్రద్వయే స్థాపితమిత్యర్థః॥౩౬॥

శ్లోకసప్తకేనాధరోష్ఠం వర్ణయతి—

బన్ధూకబన్ధూభవదేతదస్యా ముఖేన్దునానేన సహోజ్జిహానా।
రాగశ్రియా శైశవయౌవనీయాం స్వమాహ సంధ్యామధరోష్ఠలేఖా॥౩౭॥

బన్ధూకేతి॥ అనేన ప్రత్యక్షదృశ్యేన ముఖేన్దునా సహైవోజ్జిహానా ఉత్పద్యమానా అస్యా అధరోష్ఠలేఖా లేఖాకారోఽధరోష్ఠ ఏతత్ప్రత్యక్షదృశ్యం స్వమాత్మానం శైశవయౌవనీయాం బాల్య-తారుణ్యసంబన్ధినీం సంధ్యాం బ్రూతే అహమేవ సంధ్యేతి। బాల్యతారుణ్యయోః సంధౌ భవనాత్ సంధ్యాత్వమ్। శైశవాన్తే యౌవనాదౌ చాధరోష్ఠే భూయాత్రక్తిమా భవతీతి భావః। కింభూతం స్వమ్— రాగశ్రియా లోహితిమశోభయా కృత్వా బన్ధూకస్య మధ్యాహ్నవికసితపుష్పస్య బన్ధూభవత్సమానం భవత్, అతిరక్తమిత్యర్థః। అథ చ రాత్రిదినసంధౌ సంధ్యా భవతి। సంధ్యాపి చన్ద్రేణ సహైవోదేతి, రక్తా చ భవతి॥౩౭॥

అస్యా ముఖేన్దావధరః సుధాభూబిమ్బస్య యుక్తః ప్రతిబిమ్బ ఏషః।

తస్యాథ వా శ్రీర్ద్రుమభాజి దేశే సంభావ్యమానాస్య తు విద్రుమే సా॥౩౮॥

అస్యా ఇతి॥ అస్యా ముఖేన్దౌ వదన ఏవ చన్ద్రే విద్యమాన ఏషోఽధరోష్ఠః సుధాభువ్యమృతభూమౌ జాతస్య బిమ్బస్య బిమ్బీఫలస్య ప్రతిబిమ్బః సదృశో యుక్తః। బిమ్బీ- ఫలస్య బైమ్బ్యధరసామ్యం నాస్త్యేవ రక్తత్వే సత్యమృతవత్త్వాభావాత్। యది స్యాత్తర్హ్యమృత-భూమావుత్పన్నస్యైవ నాన్యస్య। అథ చ నిర్మలత్వాచ్చన్ద్రే ప్రతిబిమ్బోఽన్యస్య యుక్త ఇత్యర్థః। అత ఏవ ముఖేన్దౌ ఇతి నిర్దేశః। అథ చ చన్ద్రబిమ్బస్య ప్రతిబిమ్బో భవతీతి యుక్తమేవేత్యర్థః। అథ వేత్యపరితోషేణైతద్దూషయతి— తస్య శ్రీః శోభా ద్రుమభాజి దేశే ద్రుమసహితే దేశే। అస్య తు ఏతదధరస్య సా శ్రీర్విద్రుమే ప్రవాలే సంభావ్యమానా। సంభావ్యత ఇత్యర్థః। సుధాభూసముత్పన్నస్యాపి బిమ్బఫలస్య రసవత్త్వేన సామ్యం స్యాత్ తథాపి తస్య వృక్షాశ్రయత్వాద్రక్తశోభాయా అతిరూక్షత్వాత్, బైమ్బ్యధరస్య స్నిగ్ధత్వాత్। తర్హ్యధరస్యేవ స్నిగ్ధరక్తశోభా కుత్రాస్తీతి విచారే విద్రుమేఽస్తి। రక్తిమ్నా కృత్వా విద్రుమస్యాధరస్య చ సామ్యం విద్యతే యద్యపి తథాపి విద్రుమస్య సుధాభూమావనుత్పన్నత్వాదధరతుల్యరసత్వాభావాద్విద్రమేణాపి సామ్యం న విద్యత ఇత్యర్థః। బిమ్బీఫలస్యైవంవిధరక్తిమాభావాద్విద్రుమస్యామృతవత్త్వాభావాత్, ఏతదధరస్య చైతదుభయయుక్తత్వాదేతదధరో న తాభ్యాం తుల్య ఇతి భావః। ద్రుమసహితే దేశే వర్తమానస్య పరస్పరవిరుద్ధత్వాత్ సామ్యాభావ ఇత్యర్థః। అన్యరమణీరదనచ్ఛదస్య బిమ్బీఫలస్య చ యద్యపి సామ్యమస్తి, తథాప్యేతస్యా నాస్తీతి 'అస్యాః' ఇతి పదేన సూచితమ్। సుఖేన్దావితి సుధాసంభవసూచనం బైమ్బ్యధరస్యైవ। యద్వా— అథవా అన్యస్మాదపి హేతోరితి యావత్। తస్య బిమ్బీఫలస్య శోభా వృక్షసహితే దేశే బహువృక్షే వనే వర్తతే। బిమ్బీఫలలతాయా వృక్షాద్యాశ్రయత్వాత్। అస్య తు పునః సంభావ్యమానా విచార్యమాణా సా విగతవృక్షే నగరే సంభావ్యతే। నగర ఏవం బైమ్బ్యాః సత్త్వాత్। ద్రుమభాజి సాధారణకన్దకవృక్షసహితే దేశేఽరణ్యే తస్య శ్రీః అస్య తు విశిష్టామ్రాదివృక్షే నగరే సా సంభావ్యత ఇతి వా। ఆరణ్యకస్య నాగరికస్య చ బహ్వన్తరమిత్యర్థః। ఇతి విస్తరేణాలమ్। 'ప్రతిబిమ్బ'శబ్దోఽర్ధర్చాదిషు ద్రష్టవ్యః॥౩౮॥

జానేఽతిరాగాదిదమేవ బిమ్బం బిమ్బస్య చ వ్యక్తమితోఽధరత్వమ్।

ద్వయోర్విశేషావగమాక్షమాణాం నామ్ని భ్రమోఽభూదనయోర్జనానామ్॥౩౯॥

జాన ఇతి॥ రదనచ్ఛదోపమానత్వేన ప్రసిద్ధం యద్బిమ్బం బిమ్బీఫలం తత్ ఇదమేవ బైమ్బ్యోష్ఠలక్షణమేవ నాన్యదితి జానే। కుతః అతిరాగాదతిలౌహిత్యాదత్యనురాగాచ్చ। లోకప్రసిద్ధస్య బిమ్బస్య తాదృగ్లౌహిత్యాభావాత్ సర్వత్రోపమానస్యాధిక్యాచ్చాధర

ఉపమానమభూత్। యద్బిమ్బఫలం తద్భైమీరదనచ్ఛదరూపమేవ నాన్యదిత్యర్థః। భైమీరదనచ్ఛదస్యోపమానత్వం యుక్తమితి భావః। లౌకికస్య బిమ్బస్య చ ఇతః సత్యరూపాద్భైమీరదనచ్ఛదాత్సకాశాదధరత్వం హీనత్వం వ్యకం స్పష్టమ్। తాదృశలౌహిత్యాభావాన్న్యూనత్వాదనుపమేయత్వమిత్యర్థః। అథ చ ఇదం పురోదృశ్యమానమేవ బిమ్బమితః పురోదృశ్యమానాదస్మాల్లౌహిత్యాద్ధేతోర్బిమ్బస్య చ ప్రసిద్ధబిమ్బీఫలస్యాధరత్వమోష్ఠత్వమ్। నన్వేవం సతి లోకప్రసిద్ధ్యపలాపప్రసఙ్గ ఇత్యత ఆహ—ద్వయోర్బిమ్బఫలాధరయోర్విశేషావగమే తారతమ్యజ్ఞానే అక్షమాణామసమర్థానాం పామరాణాం జనానాం ద్వయోరనయోర్బిమ్బాధరయోర్నామ్ని భ్రమోఽభూత్। తారతమ్యాస్ఫురణాత్పామరైర్బిమ్బత్వేన పరీక్షకాభిమతస్యాధరసంజ్ఞా కృతా, అధరత్వేన చ పరీక్షకాభిమతస్య బిమ్బసంజ్ఞా కృతా। అతః పామరప్రసిద్ధ్యపలాపః, న తు పరీక్షకప్రసిద్ధ్యపలాప ఇత్యర్థః। బిమ్బాపేక్షయా భైమ్యోష్ఠోఽధిక ఏవేతి భావః॥౩౯॥

మధ్యోపకణ్ఠావధరోష్ఠభాగౌ భాతః కిమప్యుచ్ఛ్వసితౌ యదస్యాః।

తత్స్వప్నసంభోగవితీర్ణదన్తదంశేన కిం వా న మయాపరాద్ధమ్॥౪౦॥

మధ్యోపేతి॥ అస్యా భైమ్యా అధరోష్ఠస్య మధ్యోపకణ్ఠౌ మధ్యసమీపవర్తినౌ అధరోష్ఠభాగావరోష్ఠప్రదేశౌ కిమపి కించిత్ ఉచ్ఛ్వసితావుచ్చూనౌ యద్యస్మాత్ భాతః శోభేతే, తత్తస్మాద్ధేతోః స్వప్నే యో భైమీసంభోగస్తత్ర వితీర్ణో దత్తో దన్తదంశో దన్తక్షతం యేన ఏవంవిధేన మయా వా మయైవ కిం నాపరాద్ధమ్। కింతు తాదృగపరాధో మయైవ కృతః। 'వా' శబ్దః సంభావనాయాం వా। స్వప్నసంభోగే వితీర్ణేన దన్తక్షతేన కృత్వేతి వా। అధరోష్ఠస్య మధ్యసమీపవర్తినోః పార్శ్వదేశయోః కించిదుచ్చూనతా సాముద్రికో గుణః, దన్తక్షతేనాప్యుచ్చూనతా భవతి॥ స్వప్నే ప్రత్యహం మయేయం సంభుజ్యతే॥౪౦॥

విద్యా విదర్భేన్ద్రసుతాధరోష్ఠే నృత్యన్తి కత్యన్తరభేదభాజః।

ఇతీవ రేఖాభిరపశ్రమస్తాః సంఖ్యాతవాన్కౌతుకవాన్విధాతా॥౪౧॥

విద్యా ఇతి॥ అన్తరభేదభాజః అవాన్తరభేదసహితాః కతి విద్యాః కియత్యో విద్యా విదర్భేన్ద్రసుతాధరోష్ఠే భైమ్యధరోష్ఠే నృత్యన్తి స్ఫురన్తి జాగ్రద్రూపేణ వర్తన్తే ఇతీవ ఇతి స్వయమేవ సందిహానః, ఇవేతి లోకసందేహనివృత్త్యర్థ వా, కౌతుకవాన్ అపశ్రమః శ్రమరహితో విధాతా బ్రహ్మా అధరోష్ఠవర్తినీభీ రేఖాభిః కృత్వా ఇయత్యో విద్యా విద్యన్త ఇతి తా విద్యాః

సంఖ్యాతవాన్గణితవాన్। రామణీయకహేతుభూతా రేఖా విద్యాగణనార్థత్వేనోత్ప్రేక్షితాః। అన్తరే ఓష్ఠమధ్య ఇతి వా॥౪౧॥

సంభుజ్యమానాద్య మయా నిశాన్తే స్వప్నేఽనుభూతా మధురాధరేయమ్।

అసీమలావణ్యరదచ్ఛదేత్థం కథం మయైవ ప్రతిపద్యతే వా॥౪౨॥

సంభుజ్యేతి॥ నిశాన్తే గృహమధ్యే రాత్ర్యవసానసమయే వా అద్య స్వప్నే మయా సంభుజ్యమానా కృతోపభోగా ఇయం భైమీ చుమ్బనవశాన్మధురాధరా అమృతోష్ఠీ సున్దరాధరా వానుభూతా। ఇత్థమనిర్వచనీయప్రకారేణ అసీమలావణ్యో నిర్మర్యాదసౌన్దర్యో రదచ్ఛదోఽధరోష్ఠో యస్యాః సేయం మయైవ కథం వా ప్రతిపద్యతే ప్రతీయతే। ఆశ్చర్యమేతదిత్యర్థః। స్వప్నే యాదృశీ సున్దరాధరత్వేనానుభూతా తాదృశ్యేవ జాగ్రదవస్థాయామపీత్యాశ్చర్యమ్। అత్ర హేతుః,— 'నిశాన్త 'పదమ్। 'గోవిసర్జనవేలాయాం దృష్ట్వా సద్యః ఫలం భవేత్' ఇతి। అథ చ యా మయా మధురసంయుక్తాధరానుభూతా సా నిర్మర్యాదో లవణరసభావో యస్యైవంవిధోఽధరోష్ఠో యస్యాః సా మయైవ కథమనుభూయత ఇత్యాశ్చర్యమ్। మధురరసలవణరసయోః పరస్పరవిరోధాదిత్యర్థః॥౪౨॥

స్మితం వర్ణయతి—

యది ప్రసాదీకురుతే సుధాంశోరేషా సహస్రాంశమపి స్మితస్య।

తత్కౌముదీనాం కురుతే తమేవ నిమిచ్ఛ్య దేవః సఫలం స జన్మ॥౪౩॥

యదీతి॥ ఏషా స్మితస్య సహస్రాంశం సహస్రపరిపూరకం లేశమపి సుధాంశోర్యది చేత్ప్రసాదీకురుతే చన్ద్రస్య ప్రసన్నా భూత్వా ప్రసాదత్వేన స్మితలేశత్వమపి దదాతి తర్హి స చన్ద్రో దేవస్తమేవ స్మితసహస్రాంశమేవ నిమిచ్ఛ్య అర్థాత్కౌముదీభిరేవ పూజయిత్వా నీరాజనం కృత్వా కౌముదీనాం జన్మ సఫలం కృతకృత్యం కురుతే। అత్యుత్తమస్య తస్య నీరాజనస్థానే తాసాం భవనయోగ్యత్వాత్। అన్యదప్యుత్తమం వస్తూత్తమేన వస్త్రాదినా నీరాజ్యతే। కౌముద్యస్తత్స్మితసహస్రాంశస్యాపి సదృశ్యో నేతి భావః। సహస్రం చాసావంశశ్చేతి వ్యుత్పత్తిః। సహస్రపూరణోంఽశ ఇతి లక్షణయా వ్యాఖ్యేయమ్। అన్యథా 'నిత్యం శతాది— ' (౫।౨।౫౭) ఇత్యాదినా డటస్తమడాగమే సహస్రతమ ఇతి స్యాత్। నిపూర్వో మిచ్ఛతిర్నీరాజనార్థః॥౪౩॥

శ్లోకత్రయేణ దన్తపఙ్క్తిద్వయం వర్ణయతి—

చన్ద్రాధికైతన్ముఖచన్ద్రికాణాం దరాయతం తత్కిరణాద్ఘనానామ్।
పురఃసరస్రస్తపృషద్ద్వితీయం రదావలిద్వన్ద్వతి బిన్దువృన్దమ్॥౪౪॥

చన్ద్రేతి॥ తస్య చన్ద్రస్య కిరణాత్। జాత్యభిప్రాయేణైకవచనమ్। కిరణేభ్యః సకాశాద్ఘనానాం ముఖచన్ద్రస్య చన్ద్రాదుత్కృష్టత్వాద్ఘనానామతినిబిడానాం చన్ద్రాధికం చన్ద్రోత్కృష్టమ్ ఏతన్ముఖం భైమీముఖచన్ద్రస్తస్య చన్ద్రికాణాం దరాయతమీషద్దీర్ఘమ్ అథ చ చన్ద్రాధికైతన్ముఖచన్ద్రచన్ద్రికారూపాణామేవ ఘనానాం మేఘానాం తేభ్యో మేఘేభ్యః క్షరణాద్ధేతోః ఈషదాయతమ్। పురఃసరాణ్యగ్రేసరాణి స్రస్తాని నిఃసృతాని పృషన్తి బిన్దవః తాన్యేవ ద్వితీయాని యస్య తత్ బిన్దువృన్దమ్ రదావలిద్వన్ద్వతి దన్తపఙ్క్తిద్వయమివాచరతి। అగ్రనిఃసృతబిన్దూనాం సూక్ష్మత్వాదధోదన్తత్వమ్, పశ్చాదవ్యవధానేన నిఃసరతాం బిన్దూనామీషదాయతత్వాదూర్ధ్వదన్తత్వమిత్యర్థః। పర్జన్యవశాత్పటలాన్తాత్ప్రథమమేకా బిన్దుపఙ్క్తిః పతతి, తదను ద్వితీయా తయైవ సంలగ్నేషదాయతా పతతి। తద్వదిదం దన్తపఙ్క్తిద్వయమితి దన్తానామీషదాయతత్వం ఘనత్వం సూక్ష్మత్వం సాముద్రికో గుణః। రదావలిద్వన్ద్వతీత్యత్ర 'సర్వప్రాతిపదికేభ్యః క్విబాచారే' (వాం ౧౭౨౨) ఇతి క్విప్॥౪౪॥

సేయం మమైతద్విరహార్తిమూర్చ్ఛాతమీవిభాతస్య విభాతి సన్ధ్యా।
మహేన్ద్రకాష్ఠాగతరాగకర్త్రీ ద్విజైరమీభిః సముపాస్యమానా॥౪౫॥

సేయమితి॥ సేయం భైమీ మమ ఏతయా సహ విరహో వియోగః, తజ్జన్యా యార్తిః పీడా తజ్జన్యా యా మూర్చ్ఛా సైవ తమీ రజనీ తస్యా విభాతస్య ప్రాతఃకాలసమయస్య సంబన్ధినీ సంధ్యా విభాతి ప్రకాశతే। కీదృశీ— మహేన్ద్రస్య కాష్ఠాముత్కర్షం గతః ప్రాప్తః కాష్ఠాం మర్యాదామాగతః ప్రాప్తో వా రాగోఽనురాగస్తస్య కర్త్రీ జనికా। తథా — అమీభిః ప్రత్యక్షదృశ్యైర్ద్విజైర్దన్తైః సముపాస్యమానా సేవ్యమానా। విభాతస్య సంధ్యేయమిత్యనేన భైమీదర్శనాన్మూర్చ్ఛాపగమః సూచితః। ప్రాతః సంధ్యాపి ప్రాచీప్రాప్తలౌహిత్యజనికా బ్రాహ్మణైః సేవ్యతే। 'రజనీ యామినీ తమీ' ఇత్యమరః॥౪౫॥

రాజౌ ద్విజానామిహ రాజదన్తాః సంబిభ్రతి శ్రోత్రియవిభ్రమం యత్।

ఉద్వేగరాగాదిమృజావదాతాశ్చత్వార ఏతే తదవైమి ముక్తాః॥౪౬॥

రాజావితి॥ ఇహ దృశ్యమానాయాం ద్విజానాం దన్తానాం రాజౌ పఙ్క్తౌ ఏతే దృశ్యమానాశ్చత్వారో రాజదన్తా దన్తశ్రేష్ఠా యద్యస్మాత్ శ్రోత్రియాణాం విభ్రమం విలాసముజ్జ్వలత్వలక్షణం ధారయన్తి తత్ తస్మాత్ ముక్తాః, ఏతాన్రాజదన్తాన్ మౌక్తికాని అవైమి। కింభూతాః— ఉద్వేగరాగః క్రముకజన్యో లోహితిమా స ఆదిర్యస్య ఖాదిరాదేర్మృజయా శోధనేన కృత్వా అబదాతా ఉజ్జ్వలాః। క్రముకత్వచా భస్మీభూతేన వా క్రముకేణ కృతమార్జనా దన్తా అత్యుజ్జ్వలా భవన్తీతి చతుర్ణామేవ మార్జనం క్రియతే, తేషామేవ దర్శనవిషయత్వాత్। తతశ్చాత్యుజ్జ్వలత్వాన్ముక్తాసామ్యం యుజ్యతే। అథ చ రాజన్ అన్తః స్వరూపం యేషాం తే రాజదన్తాః। ఏవంభూతా బ్రాహ్మణానాం పఙ్క్తౌ శ్రోత్రియవిభ్రమం పఙ్క్తిపావనత్వం బిభ్రతి। ఉద్వేగస్యోద్వేజనస్య చిత్తవైక్లవ్యస్య రాగస్యాభిలాషస్య 'ఆది' శబ్దేన ద్వేషాదేశ్చ యన్మార్జనం త్యాగః, తేన నిష్కల్మషాశ్చ భవన్తి। ఉత్ ఉత్కృష్టో వేగో యేషాం రాగాదీనామ్ ఇతి వా। ఏవంవిధా బ్రాహ్మణా ముక్తా భవన్తీతి యుక్తమేవేత్యర్థః। 'ఘోణ్టా తు పూగః క్రముకో గువాకః ఖపురోఽస్య తు। ఫలముద్వేగమ్' ఇత్యమరః। దన్తానాం రాజానో రాజదన్తాః, రాజదన్తాదిత్వాత్ పరనిపాతః॥౪౬॥

శ్లోకచతుష్టయేన వాణీం వర్ణయతి—

శిరీషకోషాదపి కోమలాయా వేధా విధాయాఙ్గమశేషమస్యాః।

ప్రాప్తప్రకర్షః సుకుమారసర్గే సమాపయద్వాచి మృదుత్వముద్రామ్॥౪౭॥

శిరీషేతి॥ వేధాః శిరీషస్య కోషాత్కుసుమాదపి కోమలాయా అస్యా భైమ్యా అశేషం సకలమఙ్గం సుకుమారతరం విధాయ నిర్మాయ సుకుమారసర్గే మృదుతరవస్తుసృష్టౌ ప్రాప్తప్రకర్షః సన్ వాచి అస్యా ఏవ వాణ్యాం మృదుత్వముద్రాం సౌకుమార్యముద్రాం సమాపయత్। బ్రహ్మా సుకుమారతరాణ్యేతదఙ్గాని కృత్వా సౌకుమార్యమర్యాదాం భైమీవాణ్యామేవ సమాప్తిం నీతవాన్। అతిమధురస్వరేయమితి భావః। అన్యోఽపి క్వాపి శిల్పే స్వోత్కర్షం సమాప్తిం నయతి॥౪౭॥

ప్రసూనబాణాద్వయవాదినీ సా కాచిద్ద్విజేనోపనిషత్పికేన।

అస్యాః కిమాస్యద్విజరాజతో వా నాధీయతే భైక్షభుజా తరుభ్యః ॥౪౮॥

ప్రసూనేతి ॥ తరుభ్య ఆమ్రాదివృక్షేభ్యో భైక్షభుజా ఫలపుష్పాదిరూపభిక్షాసమూహభోజినా పికేన కోకిలేన ద్విజేన పక్షిణా ప్రసూనబాణః కామః, తస్య అద్వైతవాదినీ సా భైమీవాగ్రూపా కాచిదపూర్వా ఉపనిషత్ రహస్యగ్రన్థః, అస్యా భైమ్యా ఆస్యద్విజరాజతో ముఖచన్ద్రాత్ నాధీయతే న పఠ్యతే కిమ్, అపి తు పఠ్యత ఏవ। కషాయరసామ్రాదిమఞ్జరీభక్షణేన పికస్య మధురస్వరత్వం సూచితమ్। పికః పఞ్చమం స్వరం పఠతి స భైమీస్వర ఏవేదానీమపి తేనాభ్యస్యతే, పరంతు నాయాతీత్యర్థః। కోకిలస్వరాధికభైమీస్వరాకర్ణనమాత్రేణ మదనాద్వైతమేవ భవతీతి భావః। అన్యేనాపి భిక్షాభుజా బ్రాహ్మణేనాద్వైతప్రతిపాదికా 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ' (ఛాం ౬।౨।౧) ఇత్యాదికోపనిషత్ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠాదధీయతే। న విద్యతే ద్వయం యస్య తదద్వయం ప్రసూనబాణలక్షణం యదద్వయమితి సమాసః। ద్విజరాజతః, 'ఆఖ్యాతోపయోగే ' (౧।౪।౨౯) ఇత్యపాదానత్వమ్। భిక్షాణాం సమూహః 'భిక్షాదిభ్యోఽణ' (౪।౨।౩౮) ॥౪౮॥

పద్మాఙ్కసద్మానమవేక్ష్య లక్ష్మీమేకస్య విష్ణోః శ్రయణాత్సపత్నీమ్।

ఆస్యేన్దుమస్యా భజతే జితాబ్జం సరస్వతీ తద్విజిగీషయా కిమ్ ॥౪౯॥

పద్మేతి ॥ సరస్వతీ అస్యా భైమ్యాః తస్యాః సపత్న్యా విజిగీషయా జేతుమిచ్ఛయా, సపత్నీగృహాదుత్తమం గృహం మమ కథంకారం స్యాదితి మనీషయా సౌన్దర్యేణ జితాబ్జం జితపద్మమాస్యేన్దుం ముఖచన్ద్రం భజతే సేవతే। 'కిం' వితర్కే। కిం కృత్వా— ఏకస్య విష్ణోరుభాభ్యాం శ్రయణాదాత్మనః సపత్నీం లక్ష్మీం పద్మస్యాఙ్కః క్రోడః స ఏవ సద్మ స్థానం యస్యాస్తామవేక్ష్య। చన్ద్రోదయే కమలసంకోచాచ్చన్ద్రోఽపి జితాబ్జో భవతి। యద్వా, జితోఽబ్జశ్చన్ద్రో యేన చన్ద్రేణ కమలం జితం సోఽప్యనేన జిత ఇతి తదాశ్రయణాల్లక్ష్మీర్వాణ్యాఽతితరాం జితేత్యర్థః। వక్రోక్త్యాది చాతుర్యమస్యామేవాస్తి, నాన్యస్యామితి భావః। అన్యాపి సపత్నీగృహాద్యుత్తమం విలోక్యేర్ష్యయా స్వగృహాది తస్మాదప్యుత్తమం కరోతి। 'అబ్జో జైవాతృకః సోమః' ఇత్యమరః ॥౪౯॥

కణ్ఠే వసన్తీ చతురా యదస్యాః సరస్వతీ వాదయతే విపఞ్చీమ్।

తదేవ వాగ్భూయ ముఖే మృగాక్ష్యాః శ్రోతుః శ్రుతౌ యాతి సుధారసత్వమ్॥౫౦॥

కణ్ఠ ఇతి॥ అస్యాః కణ్ఠే వసన్తీ వీణావాదనే చతురా సరస్వతీ యత్ విపఞ్చీం వీణాం వాదయతే తదేవ వీణావాదనమేవ మృగాక్ష్యా ముఖే వాగ్భూయ వాణీత్వేన పరిణమయ్య శ్రోతుః శ్రుతౌ కర్ణే సుధారసత్వం యాతి। వీణావన్మధురస్వరేయమితి భావః। వాగ్భూయేత్యత్ర చ్వ్యన్తత్వాద్గతిసంజ్ఞాయాం సమాసః॥౫౦॥

చిబుకం వర్ణయతి—

విలోకితాస్యా ముఖమున్నమయ్య కిం వేధసేయం సుషమాసమాప్తౌ।

ధృత్యుద్భవా యచ్చిబుకే చకాస్తి నిమ్నే మనాగఙ్గులియన్త్రణేవ॥౫౧॥

విలోకితేతి॥ విధినా ఇయం భైమీ సుషమాసమాప్తౌ ముఖనిర్మాణశోభాసమాప్తౌ సత్యాం ముఖమున్నమయ్య కియదూర్ధ్వీకృత్య విలోకితమాస్యం యస్యా ఏవంభూతా కిమ్। అలంకరణసమాప్తౌ శృఙ్గారకారిణీ ముఖమున్నమయ్యాలంకారశోభాం విలోకయతి, విధినాపి తథైవ కృతమితి వితర్కః, అస్యా ముఖమున్నమయ్యేతి వా యోజనా। కథం జ్ఞాతమిత్యత ఆహ— యద్యస్మాత్ మనాక్ ఈషన్నిమ్నే గమ్భీరే చిబుకే హన్వగ్రసంధౌ ధృత్యుద్భవాఙ్గులిధారణజన్యాఽఙ్గుల్యా కృత్వా యా యన్త్రణా నియమనా సైవ చకాస్తి శోభతే। అతిమార్దవాదఙ్గులిధారణాదపి హన్వగ్రసంధౌ నిమ్నత్వం జాతమిత్యర్థః। ఉత్తమస్త్రీణాం స్వభావాదేవ చిబుకం నిమ్నం భవతీతి॥౫౧॥

పునరపి శ్లోకనవకేన సావయవం ముఖం వర్ణయతి—

ప్రియాముఖీభూయ సుఖీ సుధాంశుర్జయత్యయం రాహుభయవ్యయేన।

ఇమాం దధారాధరవిమ్బలీలాం తస్యైవ వాలం కరచక్రవాలమ్॥౫౨॥

ప్రియేతి॥ అయం సుధాంశుశ్చన్ద్రః ప్రియాముఖీభూయ భైమీముఖత్వం ప్రాప్య ముఖాకారేణ పరిణమ్య రాహుభయస్య వ్యయేనాభావేన సుఖీ నిశ్చిన్తః సన్ జయతి సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే।

ముఖచన్ద్రస్య రాహుబాధా నాస్తీతి సుఖిత్వమ్। యతశ్చాయం చన్ద్ర ఏవ, తస్మాత్తస్యైవ చన్ద్రస్య వాలం ఉదయసమయభావి కరచక్రవాలం కిరణమణ్డలం ఇమాం ప్రత్యక్షాధరబిమ్బలీలామధరోష్ఠబిమ్బవిలాసం దధార। చన్ద్రతుల్యం ముఖమ్, ఉదితమాత్రరక్తచన్ద్రకిరణతుల్యోఽధరోష్ఠశ్చేతి భావః। అన్యోఽపి వైరిణః సకాశాద్భీతస్తదీయః పరిజనోఽపి భీతః సన్ తదనవబోధార్థమన్యమాకారం కృత్వా ధారయన్సుఖీ భవతి। బాలశ్చ లీలాం ధారయతి॥౫౨॥

అస్యా ముఖస్యాస్తు న పూర్ణమాస్యం పూర్ణస్య జిత్వా మహిమా హిమాంశుమ్।

భ్రూలక్ష్మ ఖణ్డం దధదర్ధమిన్దుర్భాలస్తృతీయః ఖలు యస్య భాగః॥౫౩॥

అస్యా ఇతి॥ పూర్ణస్య సర్వావయవపరిపూర్ణస్య, అథ చ వర్తులస్య అస్యా ముఖస్య మహిమా శ్రేష్ఠత్వం కీర్తిః అథ చ చన్ద్రాపేక్షయాఽధికపరిమాణత్వం నాస్తు అపి త్వస్త్విత్యర్థః। కింభూతస్య– పూర్ణమా ఆస్యం ప్రారమ్భో యస్య, యదుదయే పూర్ణిమాస్తి, పూర్ణిమాయా ఆస్యమివ వా తథాభూతం హిమాంశుం పూర్ణచన్ద్రం జిత్వా స్థితస్య। కుతోఽధికత్వమత ఆహ— ఖలు యస్మాత్ యస్య ముఖస్య తృతీయో భాగోంఽశో భాలో లలాటమర్ధఖణ్డం ఇన్దుః సమశకలరూపశ్చన్ద్రః। కింభూత ఇన్దుః— భ్రువావేవ లక్ష్మ కలఙ్కం దధత్ ధారయన్। ముఖస్య తృతీయో భాగో భాలో యస్య చన్ద్రార్ధమ్, ఏకేనాంశేన ముఖమ్। భాలోఽర్ధచన్ద్రతుల్యః, తదధోభాగః పూర్ణచన్ద్రతుల్య ఇత్యర్థః। చన్ద్రాధికముఖీ చన్ద్రార్ధతుల్యభాలా చేయమితి భావః। జిత్వేత్యనన్తరం స్థితస్యేత్యధ్యాహార్యమ్। అన్యథా భిన్నకర్తృకత్వాత్ క్త్వానుపపత్తిః॥౫౩॥

వ్యధత్త ధాతా ముఖపద్మమస్యాః సమ్రాజమమ్భోజకులేఽఖిలేఽపి।

సరోజరాజౌ సృజతోఽదసీయాం నేత్రాభిధేయావత ఏవ సేవామ్॥౫౪॥

వ్యధత్తేతి॥ ధాతా అఖిలేఽపి అమ్భోజకులేఽస్యా ముఖపద్మం సమ్రాజం ద్వాదశరాజమణ్డలాధీశం వ్యధత్త అకృత। అథ చ తదపేక్షయా సమ్యగతిశయితం రాజత ఇతి సమ్రాజమ్। అత ఏవ నేత్రాభిధేయౌ నేత్రసంజ్ఞకౌ సరోజరాజౌ అన్యకమలాపేక్షయా భైమీనయనీభూతే కమలే శ్రేష్ఠే తద్రూపౌ సరోజరాజౌ అదసీయామముష్యైతన్ముఖకమలస్య సంబన్ధినీం సేవాం సృజతః కురుతః। అస్య యది సమ్రాట్త్వం న స్యాత్తర్హి కిమితి నేత్రాభిధేయాభ్యాం సరోజరాజాభ్యాం సేవా క్రియేత, క్రియతే తావత్

అతో౽న్యథానుపపత్తిప్రమాణగమ్యమస్య సమ్రాదత్వమిత్యర్థః। భైమీముఖనేత్రం విజితాబ్జమితి భావః। అన్యో౽పి సమ్రాడ్ రాజభిః సేవ్యతే। 'యేనేష్టం రాజసూయేన మణ్డలస్యేశ్వరశ్చ యః। శాస్తి యశ్చాజ్ఞయా రాజ్ఞః స సమ్రాట్' ఇత్యమరః॥

దివారజన్యో రవిసోమభీతే చన్ద్రామ్బుజే నిక్షిపతః స్వలక్ష్మీమ్।

ఆస్యే యదాస్యా న తదా తయోః శ్రీరేకశ్రియేదం తు కదా న కాన్తమ్॥౫౫॥

దివేతి॥ దివారజన్యోః క్రమేణ దినరాత్ర్యోః రవిసోమాభ్యాం సకాశాద్భీతే భయం ప్రాప్తే భీతేర్భయాద్వా చన్ద్రామ్బుజే స్వలక్ష్మీం స్వశోభాం అస్యా ఆస్యే ముఖే యదా నిక్షిపతః స్థాపయతః తదా తయోశ్చన్ద్రపద్మయోః శ్రీర్న। సూర్యాద్భీతేన చన్ద్రేణ దినే, చన్ద్రాద్భీతేన కమలేన రాత్రౌ యదా స్వస్వశోభా భైమీముఖే నిక్షిప్తా తదా తద్ద్వయమపి నిఃశోభం జాతమ్। అథ చ నిక్షిపతో న్యాసీకురుతః, తదా చన్ద్రామ్బుజయోః శ్రీః శోభా నాస్తి। ఇదం తు భైమీముఖం పునరేకస్య చన్ద్రస్య అమ్బుజస్య వా శ్రియా శోభయా కృత్వా కదా కస్మిన్సమయే దినే రాత్రౌ వా న కాన్తమ్, అపి తు దినే రాత్రౌ చ చన్ద్రశోభయా కమలశోభయా చ సశోభమ్। చన్ద్రస్య శోభా రాత్రావేవ న దినే। కమలస్య సా దిన ఏవ, న రాత్రౌ। భైమీముఖం దివా రాత్రౌ చ సశోభమిత్యర్థః। భైమీముఖం చన్ద్రస్య లక్ష్మీరూపం నిక్షేపం రాత్రౌ తస్మై ప్రయచ్ఛతి దినే భీతత్వాత్తస్య, ఏవం కమలస్య లక్ష్మీరూపం నిక్షేపం దినే ప్రయచ్ఛతి రాత్రౌ భీతత్వాత్। ధనాదినిక్షేపో౽పి ధనినా యదా యాచ్యతే తదైవ దాతవ్యో భవతి, న స్థాపనీయశ్చ భవతి। యావచ్చాస్తి తావత్తేనైవ స్వస్యాలంకారః క్రియతే। దివా చన్ద్రదీప్త్యా రాత్రౌ కమలదీప్త్యా చాత్మానమలంకరోతీత్యర్థః॥౫౫॥

అస్యా ముఖశ్రీప్రతిబిమ్బమేవ జలాచ్చ తాతాన్ముకురాచ్చ మిత్రాత్।

అభ్యర్థ్య ధత్తః ఖలు పద్మచన్ద్రౌ విభూషణం యాచితకం కదాచిత్॥౫౬॥

అస్యా ఇతి॥ ఖలూత్ప్రేక్షతే। పద్మశ్చన్ద్రశ్చోభౌ తాతాత్ పితుర్జలాన్మిత్రాన్ముకురాదాదర్శాచ్చాభ్యర్థ్య, అర్థాత్ ప్రతిబిమ్బమేవ యాచిత్వా అస్యా భైమ్యా ముఖశ్రీ ప్రతిబిమ్బమేవ సశోభముఖప్రతిబిమ్బలక్షణమేవ యాచితకం యాచ్ఞయా ప్రాప్తం విభూషణం కదాచిత్ దినే రాత్రౌ చ ధత్తః ధారయతః। జలోత్పన్నత్వాత్పద్మస్య పితా జలమ్। వృత్తత్వోజ్జ్వలత్వాదిగుణయుక్తత్వాద్దర్పణస్య చన్ద్రసఖత్వమ్। పితృమిత్రాభ్యాం యాచితం దీయతే। యాచితకాలంకారః। కదాచిద్ధ్రియతే, న సర్వదా। ఉదకే యదా ప్రతిబిమ్బితం

భైమీముఖం తద్రైవ పితరం జలం యాచిత్వా దినే కమలం శోభతే। దర్పణే యదా ప్రతిబిమ్బితం భైమీముఖం తద్రైవ దర్పణం మిత్రం యాచిత్వా రాత్రౌ చన్ద్రః శోభతే, నాన్యథైతయోః శోభేత్యర్థః। భైమీముఖప్రతిబిమ్బేనాపి సదృశౌ యది పద్మచన్ద్రౌ న భవతః తదా భైమీముఖసదృశౌ కుతస్తరాం భవేతామ్ అపి తు న కుతోఽపీతి భావః। 'చౌ' పరస్పరసముచ్చయే। యాచితకం యాచితేన ప్రాప్తమిత్యర్థే 'అపమిత్యయాచితాభ్యాం కక్కనౌ' (౪।౪।౧౧) ఇతి కన్॥౫౬॥

అర్కాయ పత్యే ఖలు తిష్ఠమానా భృఙ్గైర్మితామక్షిభిరమ్బుకేలౌ।

భైమీముఖస్య శ్రియమమ్బుజిన్యో యాచన్తి విస్తారితపద్మహస్తాః॥౫౭॥

అర్కాయేతి॥ అర్కాయ సూర్యాయ పత్యే ప్రియాయ తిష్ఠమానాః స్వప్రకాశనేన సూర్యస్వీయం భావం జ్ఞాపయితుకామా అమ్బుజిన్యః అమ్బుకేలౌ జలక్రీడాసమయే భృఙ్గరూపైరక్షిభిర్నేత్రైః కృత్వా మితాం జ్ఞాతాం భైమ్యా ఏవ ముఖస్య శ్రియం విస్తారితాః పద్మరూపా హస్తా యాభిస్తా ఏవంభూతాః సత్యో భైమీం యాచన్తి। ఖలుత్ప్రేక్షతే। అస్మత్పతిః సూర్యోఽధునా సమాగమిష్యతీతి త్వన్ముఖశోభయాపి రుచిరా భవామ ఇతి భైమీముఖశోభాం భైమీం యాచన్త ఇత్యర్థః। కమలభైమీముఖయోః సర్వథా సామ్యం నాస్తీతి భావః। అన్యోఽపి స్వామిని హస్తం ప్రసార్య దృక్సంజ్ఞయా యాచతే। అన్యాప్యన్యదీయమలంకారం స్వాలంకరణార్థం హస్తౌ ప్రసార్య యాచతే। క్రీడాసమయే యాచితమవశ్యం ప్రభుణా దీయతే। అర్కాయ 'శ్లాఘహ్నుఙ్—' (౧।౪।౩౪) ఇతి సంప్రదానత్వమ్। తిష్ఠమానా, 'ప్రకాశనస్థేయాఖ్యయోశ్చ' ఇత్యాత్మనేపదమ్। స్వీయం భావం జ్ఞాపయితుమితి హేతౌ వా శానచ్। యాచిర్ద్వికర్మా॥౫౭॥

అస్యా ముఖేనైవ విజిత్య నిత్యస్పర్ధీ మిలత్కుఙ్కుమరోషభాసా।

ప్రసహ్య చన్ద్రః ఖలు నహ్యమానః స్యాదేవ తిష్ఠత్పరివేషపాశః॥౫౮॥

అస్యా ఇతి॥ అస్యా ముఖేనైవ నిత్యస్పర్ధీ సదా స్పర్ధమానశ్చన్ద్రో విజిత్య పరాభూయ ఖలు నిశ్చితం ప్రసహ్య హఠాత్ నహ్యమానో బధ్యమాన ఏవాధునాపి తిష్ఠన్ పరివేష ఏవ పాశో బన్ధనరజ్జుర్యస్యైవంవిధః స్యాద్భవేత్। నాన్యథైతద్ఘటత ఇత్యర్థః। కింభూతేన ముఖేన— ఉద్వర్తనార్థం మిలత్సంలగ్నం కుఙ్కుమం తదేవ రోషభాః క్రోధలౌహిత్యం యస్మిన్, మిలన్తీ కుఙ్కుమరూపా రోషభా యస్మిన్నితి వా। భైమీముఖస్పర్ధయా సాపరాధశ్చన్ద్రో ముఖేనైవ

జిత్వా పరివేషమిషేణ బద్ధ ఇత్యర్థః। చన్ద్రోఽపి భైమీముఖసమానో న భవతీతి భావః। అన్యోఽపి స్పర్ధమానం రోషారుణః సన్ హఠాద్విజిత్య నిబధ్నాతి। సోఽపి బద్ధ ఏవ విష్ఠతీతి। 'ఖలుః' ఉత్ప్రేక్షాయాం వా, నహ్యమాన ఇవ ఇతి॥౫౮॥

విధోర్విధిర్విమ్బశతాని లోపం లోపం కుహూరాత్రిషు మాసి మాసి।

అభఙ్గురశ్రీకమముం కిమస్యా ముఖేన్దుమస్థాపయదేకశేషమ్॥౫౯॥

విధోరితి॥ విధిః మాసి మాసి ప్రతిమాసం కుహూరాత్రిషు నష్టేన్దుకలామావాస్యారాత్రిషు విధోశ్చన్ద్రస్య బిమ్బశతాని బహూని మణ్డలాని లోపం లోపం విలుప్య విలుప్య అభఙ్గురశ్రీకమవినశ్వరశోభమిమం ప్రత్యక్షదృశ్యమస్యా ముఖేన్దుం ముఖచన్ద్రం ఏకశేషం ఏకశ్చాసౌ శేషశ్చ తథాభూతమస్థాపయత్స్థాపితవాన్ కిమ్। అమావాస్యాయాం సర్వథా చన్ద్రాదర్శనాదియముత్ప్రేక్షా। క్షయిత్వాచ్చన్ద్రబిమ్బానాం స్థానేఽవినశ్వరశోభత్వాత్తత్కార్యకారిత్వాచ్చాస్యా ముఖలక్షణమిన్దుం స్థాపితవానిత్యర్థః। క్షయిత్వాదపి చన్ద్రో ముఖతుల్యో న భవతీతి భావః। అన్యోఽపి కారుః స్వయమేవ కృతం వస్తు అనుత్తమం జ్ఞాత్వా వినాశ్య సున్దరతరం స్థాపయతి। అథ చ (సూత్రేణాపి) సరూపాణాం మధ్యే కానిచిత్సరూపాణి విలుప్యైకశేషః క్రియతే। యశ్చైకః శిష్యతే స తత్కార్యకారీ భవతి। లోపం లోపమ్, 'ఆభీక్ష్ణ్యే ణముల్చ' (౩।౪।౨౨) ఇతి ణముల్॥౫౯॥

కపోలపత్రాన్మకరాత్సకేతుర్భ్రుభ్యాం జిగీషుర్ధనుషా జగన్తి।

ఇహావలమ్బ్యాస్తి రతిం మనోభూ రజ్యద్వయస్యో మధునాధరేణ॥౬౦॥

కపోలేతి॥ మనోభూః కామో రతిం ప్రీతిమ్, అథ చ స్వప్రియామవలమ్బ్యాఙ్గీకృత్య తయా సహ ఇహ భైమీముఖేఽస్తి। కింభూతః కపోలలిఖితాత్పత్రావలీరూపాన్మకరాత్ సకేతుః సచిహ్నః। తథా, — భ్రువైవ ధనుషా జగన్తి జిగీషుః। తథా, — అధరేణౌష్ఠలక్షణేన మధునా వసన్తేన కృత్వా రజ్యన్ సానురాగో వయస్యో వసన్తలక్షణం మిత్రం యస్య। ఆధరేణ అధరసంబన్ధినా మధునా రసేన కృత్వా రజ్యన్ శోణో వయస్యో మదనవృద్ధికరత్వాదధర ఏవ యస్య। భైమీముఖే సకలకామచిహ్నదర్శనాదత్ర మదనో వసతీత్యనుమీయత ఇత్యర్థః। భైమీముఖావలోకనాత్సవలస్య కామస్యోత్పత్తిర్భవతీతి భావః। రజ్యదితి, కుషిరజోః— ' (౩।౧।౯౦) ఇతి శ్యన్పరస్మైపదే॥౬౦॥

శ్లోకపఞ్చకేన కర్ణౌ వర్ణయతి—

వియోగబాష్పాఞ్చితనేత్రపద్మచ్ఛద్మార్పితోత్సర్గపయఃప్రసూనౌ।
కర్ణౌ కిమస్యా రతితత్పతిభ్యాం నివేద్యపూపౌ విధిశిల్పమీదృక్॥౬౧॥

వియోగేతి॥ అస్యాః కర్ణౌ రతిశ్చ తత్పతిః కామశ్చ తాభ్యాం నివేద్యస్యోపహారస్య సంబన్ధినౌ పూపౌ మణ్డకౌ ఈదృక్ కిం విధిశిల్పం బ్రహ్మనిర్మాణమ్ ఇతి సంభావనా। ఏతదర్థం బ్రహ్మణా కిమేతౌ నిర్మితావిత్యర్థః। కింభూతౌ— వియోగజనితా యే బాష్పా అశ్రూణి తైరఞ్చితస్య పూజితస్య నేత్రపద్మస్య ఛద్మనా వ్యాజేనార్పితే వితీర్ణే ఉత్సర్గార్థం దానార్థ పయఃప్రసూనే జలపుష్పే యయోస్తౌ । అశ్రు దానజలమ్, నేత్రే చ దానపుష్పే యయోః సమీపే తిష్ఠతః। నైవేద్యసమీపే జలపుష్పే భవతః। ఆకర్ణనేత్రత్వాదిత్యర్థః। కర్ణదర్శనాదపి మదనోత్పత్తిరితి భావః। 'పూపోఽపూపః పిష్టకః స్యాత్' ఇత్యమరః। నివేద్యమ్, అర్హార్థే ణ్యత్॥౬౧॥

ఇహావిశద్యేన పథాతివక్రః శాస్త్రౌఘనిష్యన్దసుధాప్రవాహః।
సోఽస్యాః శ్రవఃపత్రయుగే ప్రణాలీరేఖేవ ధావత్యభికర్ణకూపమ్॥౬౨॥

ఇహేతి॥ అతివక్రో వైషమ్యాదతికుటిలో వ్యఙ్గ్యగూఢార్థయుక్తో దుర్బోధోఽనృజుశ్చ శాస్త్రౌఘస్య శాస్త్రసమూహస్య నిష్యన్దః సారభాగ ఏవ సుధాప్రవాహో యేన పథా ఇహ అస్యాః కణ్ఠకూపేఽవిశత్స పన్థా అస్యా భైమ్యాః శ్రవఃపత్రయుగే కర్ణతాటఙ్కద్వయే ప్రణాలికాయా రేఖేవాభికర్ణకూపం కర్ణరన్ధ్రం లక్షీకృత్య కర్ణకూపసంముఖం వా ధావతి। యాదృశీ ప్రణాలికా తాదృశ ఏవ ప్రవాహో భవతి। అత్ర చ తాటఙ్కప్రణాలికే కుణ్డలాకారత్వాద్వక్రే, అతస్తత్ర గచ్ఛన్ప్రవాహోఽపి వక్రో యుక్తః। యద్వా,— వక్రగామినో హి ప్రవాహస్య ప్రణాలీరూపో మార్గో వక్ర ఏవ భవతి, కూపం చానుధావతి। అతో వక్రకర్ణరేఖారూపయా ప్రణాల్యా కృత్వా వక్రః శాస్త్రసుధాప్రవాహః కర్ణయుగే భైమ్యాం వా ప్రవిష్ట ఇత్యర్థః। వక్రోక్తిః సుధారూపా భవతి, సకలకలాప్రవీణేయమితి భావః। నిష్యన్దత ఇతి నిష్యన్దః। పక్షే పచాద్యచ్। 'అనువిపర్యభినిభ్యః స్యన్దతేః—'(౮।౩।౭౨) ఇతి షత్వమ్। అభికర్ణకూపమితి 'లక్షణేనాభిప్రతీ ఆభిముఖ్యే' (౨।౧।౧౪) ఇతి సమాసః॥౬౨॥

అస్యా యదష్టాదశ సంవిభజ్య విద్యాః శ్రుతీ దధ్రతురర్ధమర్ధమ్।

కర్ణాన్తరుత్కీర్ణగభీరరేఖః కిం తస్య సంఖ్యైవ నవా నవాఙ్కః॥౬౩॥

అస్యా ఇతి॥ అస్యాః శ్రుతీ కర్ణౌ అష్టాదశ విద్యాః సంవిభజ్య ద్విధాకృత్య యదర్ధమర్ధం ప్రత్యేకం ధారయామాసతుః తస్యార్ధస్య కర్ణాన్తః కర్ణమధ్యే ఉత్కీర్ణా ఉద్ధృతా గభీరా నిమ్నా రేఖా యస్య ఏవంభూతో నవసంఖ్యాద్యోతకోఽఙ్కో నవా అపూర్వాశ్చర్యరూపా సంఖ్యా కిం న, అపి తు భవత్యేవ। నవసంఖ్యాకా విద్యా ఏకా శ్రుతిర్ధారయతి, అపరాపి నవసంఖ్యాకా ఇతి ద్యోతనార్థం బ్రహ్మణైవ కర్ణమధ్యే రేఖారూపోఽష్టాదశార్ధగణనానురూపో నవాఙ్కో నిర్మిత ఇత్యర్థః। తస్యైవార్ధసంఖ్యా నవా కిం నవాఙ్క ఇత్యర్థ ఇతి వా। 'నవా' ఇతి నిషేధార్థః। అస్యాః కర్ణరేఖా నవాఙ్కతుల్యా సలక్షణేతి భావః॥౬౩॥

మన్యేఽమునా కర్ణలతామయేన పాశద్వయేన చ్ఛిదురేతరేణ।

ఏకాకిపాశం వరుణం విజిగ్యేఽనఙ్గీకృతాయాసతతీ రతీశః॥౬౪॥

మన్య ఇతి॥ రతీశః కామోఽమునా ఏతదీయేన కర్ణలతామయేన ఛిదురేతరేణ దృఢతరేణ పాశద్వయేన పాశరూపశస్త్రద్వయేన కృత్వా ఏక ఏవ ఏకాకీ పాశో యస్యైవంవిధం వరుణం సుఖేన విజిగ్యే జితవాన్మన్యే। కింభూతః — న అఙ్గీకృతా ఆయాసతతిః శ్రమసాహిత్యం యేన। పాశద్వయేనైకస్య పాశస్య జయః సుకర ఇత్యాయాసరాహిత్యమ్। కర్ణయుగం దృష్ట్వా వరుణాదయః సర్వేఽపి కామపరవశా భవన్తీతి భావః। 'పాశో బన్ధనశస్త్రయోః' ఇత్యమరః। విజిగ్యే, 'విపరాభ్యాం జేః' (౧।౩।౧౯) ఇతి తఙ్ ॥౬౪॥

ఆత్మైవ తాతస్య చతుర్భుజస్య జాతశ్చతుర్దోరుచితః స్మరోఽపి।

తచ్చాపయోః కర్ణలతే భ్రువోర్జ్యే వంశత్వగంశౌ చిపిటే కిమస్యాః॥౬౫॥

ఆత్మేతి॥ స్మరోఽపి తస్మాచ్చతుర్దోః—చత్వారో దోషో బాహవో యస్య ఏతాదృశ ఉచితో యుక్తః। యతః — చతుర్భుజస్య కృష్ణస్య తాతస్య పితురాత్మైవ స్వరూపమేవ। 'ఆత్మా వై పుత్రనామాసి' ఇతి శ్రుతేః పితుః సదృశః పుత్రో యుక్త ఏవ। తస్య చతుర్భుజత్వే అస్యా భ్రువోస్తచ్చాపయోర్భ్రూరూపయోర్ద్వయోః స్మరధనుషోః చిపిటే విస్తృతే కర్ణలతే ఏవ వంశత్వగంశౌ వేణుత్వగ్భాగౌ జ్యే కిమ్। భైమ్యా భ్రువౌ కామధనుషీ। కర్ణౌ మౌర్వ్యౌ। ద్వయోర్ధనుషోర్మౌర్వీద్వయం యుక్తమ్। నిర్వ్యాపారస్య ధనుషోఽవతారితా మౌర్వీ కోణే తిష్ఠతి, కర్ణలతే అపి భ్రూధనుషోః కోణే వర్తేతే ఇత్యర్థః। 'చిపిటౌ' ఇత్యపి పాఠః ॥౬౫॥

గ్రీవాం వర్ణయతి—

శ్రీవాద్భుతైవావటుశోభితాపి ప్రసాధితా మాణవకేన సేయమ్।

ఆలిఙ్గ్యతామప్యవలమ్బమానా సురూపతాభాగఖిలోర్ధ్వకాయా॥౬౬॥

గ్రీవేతి॥ సేయం గ్రీవా అద్భుతైవ ఆశ్చర్యభూతైవ అర్థాద్భైమ్యాః। అద్భుతత్వమేవ విశేషణైరాహ—కింభూతా—అవట్వా కృకాటికాగ్రీవాపురోభాగేనాలంకృతా। 'అపిః ' సముచ్చయే। మాణవకేనార్ధహారాఖ్యేన హారవిశేషేణ వా ప్రసాధితాఽలంకృతా। తథా,— ఆలిఙ్గ్యతామపి ఆలిఙ్గనయోగ్యమతిసౌన్దర్యమవలమ్బమానా ఆశ్రయన్తీ। అత ఏవ సురూపతాం శోభనరూపత్వం భజత్యాశ్రయతి ఏవంవిధోఽఖిల ఊర్ధ్వకాయః శరీరోర్ధ్వదేశో యయా। కణ్ఠసౌన్దర్యాత్ సకలః శరీరోర్ధ్వదేశః శోభతే। ఈదృశీ గ్రీవా నాన్యస్యా ఇత్యర్థః। అసురూపతాభాగతిప్రియత్వాత్ ప్రాణరూపతాభాగఖిలోర్ధ్వకాయో యయా కృత్వేతి వా। యాఽవటుశోభితా న సా మాణవకేన బాలేన ప్రసాధితేతి విరోధాదాశ్చర్యమ్। అథ చ యాఽలిఙ్గ్యతాం మర్దలవిశేషత్వం తద్రూపత్వమవలమ్బతే సా సురూపతాభాజోఽఖిలా ఊర్ధ్వకా మృదఙ్గవిశేషా యస్యా యయా వా। "హరీతక్యాకృతిస్త్వఙ్క్యో యవమధ్యస్తథోర్ధ్వకః। ఆలిఙ్గ్యశ్చైవ గోపుచ్ఛాకారః। "మృదఙ్గా మురజా భేదాస్త్వఙ్క్యాలిఙ్గయోర్ధ్వకాస్త్రయః' ఇత్యమరః। 'సరూపతా' ఇతి పాఠో వా। గ్రీవయా కృత్వాఽద్భుతేత్యేకపదే భైమీవిశేషణాని। 'అవటుర్ఘాటా కృకాటికా। అర్ధహారో మాణవకః' ఇత్యమరః। 'భవేన్మాణవకో బాలే హారభేదే కుపురుషే' ఇత్యజయపాలః॥౬౬॥

కణ్ఠం వర్ణయతి—

కవిత్వగానప్రియవాదసత్యాన్యస్యా విధాతా వ్యధితాధికణ్ఠమ్।

రేఖాత్రయన్యాసమిషాదమీషాం వాసాయ సోఽయం విబభాజ సీమాః॥౬౭॥

కవిత్వేతి॥ విధాతా అస్యా అధికణ్ఠం కణ్ఠే కవిత్వం గానం ప్రియవాదః ప్రియవచనం సత్యం వా ఏతాని చత్వారి వ్యధిత రచితవాన్। కుతో జ్ఞాతమిత్యత ఆహ సోఽయం విధాతా కణ్ఠే రేఖాత్రయస్య న్యాసస్య మిషాచ్చతుర్ణామమీషాం కవిత్వాదీనాం పృథగ్వాసాయ స్థిత్యర్థం

సీమాశ్చతస్రో విబభాజ విభక్తవాన్। రేఖాత్రయేణ చత్వారి స్థానాని భవన్తి। కవిత్వాదికలావతీ కమ్బుకణ్ఠీ చేయమితి భావః। ' రేఖాత్రయాఙ్కితా గ్రీవా కమ్బుగ్రీవేతి కథ్యతే'॥౬౭॥

శ్లోకద్వయేన బాహూ వర్ణయతి—

బాహూ ప్రియాయా జయతాం మృణాలం ద్వన్ద్వే జయో నామ న విస్మయోఽస్మిన్।

ఉచ్చైస్తు తశ్చిత్రమముష్య భగ్నస్యాలోక్యతే నిర్వ్యథనం యదన్తః॥౬౮॥

బాహూ ఇతి॥ ప్రియాయా బాహూ మృణాలం జయతామ్। అనుమతమేతత్। యతోఽస్మిన్ భుజలక్షణే ద్వన్ద్వే జయో నామ యత్ స న విస్మయః। అతిగౌరవత్వాదతిమృదుత్వాచ్చ బాహుభ్యాం మృణాలం జితమ్। కిమాశ్చర్యమిత్యర్థః। అథ చ,– ద్వాభ్యామేకః సుఖేన పరాజీయతే। అథ చ,-ద్వన్ద్వే యుద్ధే జయో భవత్యత్ర నాశ్చర్యమ్। ఏకస్య యుద్ధే జయో భవత్యేవ। తత్తు తత్పునరుచ్చైరతిశయితం చిత్రమాశ్చర్యమ్। యత్ భగ్నస్య జితస్యాముష్యాన్తరన్తఃకరణం నిర్వ్యథనం వ్యథారహితమాలోక్యతే। పరాజితస్యాన్తఃకరణం సవ్యథం భవతి, అస్యాం తు నేత్యాశ్చర్యమ్। ద్విధాకృతమృణాలమధ్యే ఛిద్రాణి దృశ్యన్తే। భైమీభుజౌ మృణాలాదపి గౌరతరౌ। కోమలతరావితి భావః। 'ద్వన్ద్వం కలహయుగ్మయోః', 'ఛిద్రం నిర్వ్యథనమ్' ఇత్యమరః। పక్షే నిర్గతం వ్యథనాన్నిర్వ్యథనమ్, 'నిరాదయః—' (వాం ౧౩౩౯) ఇతి తత్పురుషః॥౬౮॥

అజీయతావర్తశుభంయునాభ్యాం దోర్భ్యాం మృణాలం కిము కోమలాభ్యామ్।

నిఃసూత్రమాస్తే ఘనపఙ్కమృత్సు మూర్తాసు నాకీర్తిషు తన్నిమగ్నమ్॥౬౯॥

అజీయతేతి॥ ఆవర్తేన దక్షిణావర్తేన శుభంయుః శుభాన్వితా రమణీయా నాభిర్యస్యాస్తయా భైమ్యా కోమలాభ్యాం దోర్భ్యాం భుజాభ్యాం కృత్వా మృణాలమజీయత పరాజితమ్। 'కిము ' సంభావనాయామ్। అత ఏవ నిఃసూత్రం నిర్వ్యవస్థం స్ఫూర్తిరహితం నిరుపాయం సత్। అథ చ తన్తురహితం తన్మృణాలం ఘనపఙ్కమృత్సు నిబిడకర్దమమృత్తికారూపాసు మూర్తాసు శరీరధారిణీషు అకీర్తిష్వయశఃసు నిమగ్నం కిము నాస్తే, అపి తు తాభ్యాం జితత్వాదేవైవంవిధమాస్తే । అయశసః శ్యామరూపత్వాన్మృద్రూపత్వమ్। అతికోమలం మృణాలం తన్తురహితం భవతి। అన్యోఽపి కేనచిజ్జితో నిరుపాయః సన్నకీర్తిషు నిమజ్జయ తిష్ఠతి। కోమలమపి మృణాలం భైమీభుజసదృశం నేతి భావః। 'సూత్రం తు సూచనాగ్రన్థే

సూత్రం తన్తువ్యవస్థయోః' ఇతి విశ్వః। శుభంయుః, మత్వర్థే 'అహంశుభమోర్యుస్'(౫।౨।౧౪౦)॥౬౯॥

శ్లోకత్రయేణ పాణిం వర్ణయతి—

రజ్యన్నఖస్యాఙ్గులిపఞ్చకస్య మిషాదసౌ హైఙ్గులపద్మతూణే।

హైమైకపుఙ్ఖాస్తి విశుద్ధపర్వా ప్రియాకరే పఞ్చశరీ స్మరస్య॥౭౦॥

రజ్యదితి॥ అసౌ ప్రత్యక్షదృశ్యా స్మరస్య పఞ్చశరీ రజ్యన్తః స్వయమేవ రక్తా భవన్తో నఖా యస్య అఙ్గులీనాం పఞ్చకస్య మిషాద్వ్యాజాత్ ప్రియాయా భైమ్యాః కరే అస్తి। కింభూతే— రక్తత్వాత్ హైఙ్గులం హిఙ్గులేన రక్తం పద్మం తజ్జనితో యస్తూణ ఇషుధిస్తద్రూపే। కింభూతా పశ్చశరీ। హమాః సువర్ణమయా ఏకే శ్రేష్ఠాః పుఙ్ఖా ముఖాని యస్యాః సా। తథా,— విశుద్ధాని ఋృజూని పర్వాణి గ్రన్థయో యస్యాః సా। మదనస్య పుష్పాయుధత్వాదిషుధిరపి పుష్పమయః। తచ్చ పుష్పం సామ్యాద్రక్తపద్మమేవ। ఇషుధిశ్చ హిఙ్గులేన రజ్యతే। కరస్యేషుధిత్వం, పఞ్చాఙ్గులీనా పఞ్చబాణీత్వం, రక్తనఖానాం చ సువర్ణపుఙ్ఖత్వమ్, ఉభయోరపి విశుద్ధపర్వవత్త్వమ్। అత్యుత్తమం చ సువర్ణం రక్తం భవతి। భైమీకరాఙ్గులీదర్శనాత్ కామప్రాదుర్భావో భవతీతి ప్రతిపాణివర్ణనే పఞ్చశరత్వమ్। హైఙ్గులమ్, 'తేన రక్తమ్—' (४।२।१) ఇత్యణ్। పఞ్చశరీ, సమాహారే 'ద్విగోః' (४।१।२१) ఇతి జీప్॥౭౦॥

అస్యాః కరస్పర్ధనగర్ధనర్ద్ధిర్బాలత్వమాపత్తలు పల్లవో యః।

భూయోఽపి నామాధరసామ్యగర్వం కుర్వన్కథం వాస్తు న స ప్రవాలః॥౭౧॥

అస్యా ఇతి॥ యః పల్లవోఽస్యాః కరస్పర్ధనస్య పాణిస్పర్ధాయా గర్ధనమభిలాషస్తేన ఋద్ధిరాధిక్యం యస్య; యద్వా, స్పర్ధనే గర్ధనర్ద్ధిరభిలాషసమృద్ధిర్యస్య, భైమీపాణిభ్యాం తుల్యోఽహమితి చిత్తే ధత్తే, ఏవంవిధః సన్ బాలత్వం నవీనత్వమాపత్తలు। యస్మాన్నవీనస్యైవ తస్య రక్తత్వాత్ పాణిసామ్యార్హత్వమ్। అథ చ బాలత్వమజ్ఞత్వం ప్రాపత్। స్వాపేక్షయాధికేన భైమీపాణినా సహ స్పర్ధమానత్వాత్। అథ చ స్వయం పదో లవః పల్లవశ్చరణావయవః పాణినా సహ యదా స్పర్ధతే తదా స మూర్ఖ ఏవ,

పాణేరుత్కృష్టత్వాత్తస్య చాతి నికృష్టత్వాదిత్యర్థః। స పల్లవో భూయః పునరప్యధరసామ్యగర్వం ఓష్ఠతుల్యోఽహమితి గర్వం కుర్వన్ ప్రకృష్టో బాలోఽతినూతనః కథం వా నాస్తు, అపి తు తాదృశ ఏవ భవతు। అథ చ మూర్ఖః కథం నాస్తు। యః పాణిభ్యాం సామ్యం న లేభే స పాణ్యపేక్షయాతిరక్తస్యాధరస్య సామ్యమిచ్ఛన్ ప్రబాలః ప్రకృష్టో మూర్ఖః కథం న, అపి తు మూర్ఖతర ఇత్యర్థః। 'నామ' ఇత్యుపహాసే। నవపల్లవాదప్యతిరక్తౌ భైమీకరావితి భావః। అధరవర్ణనం ప్రాసఙ్గికమ్। 'మూర్ఖేఽర్భకేఽపి బాలః స్యాత్' ఇత్యమరః॥౭౧॥

అస్యైవ సర్గాయ భవత్కరస్య సరోజసృష్టిర్మమ హస్తలేఖః।

ఇత్యాహ ధాతా హరిణేక్షణాయాం కిం హస్తలేఖీకృతయా తయా స్యామ్॥౭౨॥

అస్యైవేతి॥ ధాతా అస్యాం హరిణేక్షణాయాం భైమ్యాం హస్తే లేఖీకృతయా లిఖితయా, అథ చ అభ్యస్తయా తయా సరోజసృష్ట్యా కృత్వా ఇత్యాహ కిం పూర్వోక్తం బ్రూతే కిమ్। ఇతి కిమ్— హే భైమి ! అస్య భవత్కరస్య త్వత్పాణేరేవ సర్గాయ నిర్మాణాయ సరోజసృష్టిర్మమ హస్తలేఖోఽభ్యాసోఽభూదితి। హస్తయోః కమలాదప్యతిరమణీయత్వం, లక్షణభూతరేఖాజన్యకమలవత్త్వం చ సూచితమ్। అన్యోఽపి పూర్వం హస్తలేఖం కరోతి, పశ్చాత్ సున్దరతరం వస్తు నిర్మాతి॥౭౨॥

షడ్భిః సాలంకారౌ కుచౌ వర్ణయతి—

కిం నర్మదాయా మమ సేయమస్యా దృశ్యాభితో బాహులతామృణాలీ।

కుచౌ కిముత్తస్థతురన్తరీపే స్మరోష్మశుష్యత్తరబాల్యవారః॥౭౩॥

కిమితి॥ అభితః పార్శ్వద్వయే దృశ్యా దర్శనయోగ్యా రమణీయా మమ నర్మదాయా దర్శనమాత్రేణ సుఖదాయా అస్యా భైమ్యాః సేయం బాహులతారూపా మృణాలీ కిమితి సంభావనా। నర్మదాయా నద్యాస్తటద్వయేఽపి మృణాలీ దృశ్యా భవతి, తథేయమపి నర్మదా; తతశ్చైతదీయా బాహువల్ల్యపి మృణాలీతి సంభావ్యతే। అస్యాః కుచౌ అన్తరీపే ద్వీపే కిముత్తస్థతురున్మమజ్జతుః। కింభూతాయాః—స్మరోష్మణా తారుణ్యతేజసా కృత్వా శుష్యత్తరమతితరాం వినశ్యదవస్థం బాల్యమేవ వార్జలం యస్యాః।

బాల్యనాశాత్తారుణ్యోద్రమాచ్చ ద్వీపతుల్యావత్యుచ్చౌ కుచావస్యా ఇతి భావః। జలశోషాన్నర్మదాయాం ద్వీపయోరున్మజ్జనం యుక్తమ్। బాహులతా ఇతి పృథగ్వా। 'ఆపః స్త్రీ భూమ్ని వార్వారి' ఇత్యమరః। అన్తరీపే, 'ద్వ్యన్తరుపసర్గేభ్యోఽప ఈత్ ' (౬।౩।౯౭) 'ఋక్పూరబ్‌—' (౫।౪।౭౪) ఇతి సమాసాన్తః॥౭౩॥

తాలం ప్రభు స్యాదనుకర్తుమేతావుత్థానసుస్థౌ పతితం న తావత్।

పరం చ నాశ్రిత్య తరుం మహాన్తం కుచౌ కృశాఙ్గ్యాః స్వత ఏవ తుఙ్గౌ ॥౭౪॥

తాలమితి॥ తాలఫలం ద్వివిధమ్ ,-పతితమపతితం చ। తాలం కర్తృ ఏతౌ కృశాఙ్గ్యా భైమ్యాః కుచౌ అనుకర్తు ప్రభు సమర్థ స్యాత్। యతః,—పతితం భైమ్యాః కుచావనుకర్తుం న తావత్ప్రభు సమర్థమ్। యత ఉత్థానేన పరస్పరసంశ్లేషోద్గమనేన సుస్థౌ। నిరన్తరత్వేన సున్దరావిత్యర్థః। తస్య పతితత్వాత్తయోరున్నత్వాత్ సామ్యం న యుజ్యత ఇత్యర్థః। అన్యోఽపి పాతిత్యదోషయుక్తోఽన్యం సుకృతినం సమీకర్తుం న శక్నోత్యేవేత్యర్థః। ద్వితీయస్యాపతితస్యాప్యసామర్థ్యమాహ— పరమ్ అతిశయేన మహాన్తముచ్చమ్, అథ చ పరమన్యం ఉచ్చం తాలవృక్షమాశ్రిత్య తుఙ్గమపి కుచౌ సమీకర్తుం న సమర్థమ్। యతః కుచౌ స్వత ఏవ పరానపేక్షమేవ తు ఉచ్చతరౌ। స్వతస్తుఙ్గస్య పరాశ్రయేణ తుఙ్గస్య చ కుతః సామ్యమ్ ? తాలఫలాదప్యతివృత్తావుచ్చతరౌ చ భైమీకుచావితి భావః ॥ ౭౪॥

ఏతత్కుచస్పర్ధితయా ఘటస్య ఖ్యాతస్య శాస్త్రేషు నిదర్శనత్వమ్।

తస్మాచ్చ శిల్పాన్మణికాదికారీ ప్రసిద్ధనామాజని కుమ్భకారః॥౭౫॥

ఏతదితి॥ ఏతస్యా భైమ్యాః కుచస్పర్ధితయా స్తనస్పర్ధయా ఖ్యాతస్య ప్రసిద్ధస్య ఘటస్య న్యాయశాస్త్రాదిషు 'యత్కృతకం తదనిత్యం, యథా ఘటః' ఇతి, 'యన్నిత్యం న తదకృతకమపి న, యథా ఘటః' ఇత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం నిదర్శనత్వం దృష్టాన్తత్వమజని జాతమ్। ప్రసిద్ధస్య హి దృష్టాన్తత్వమ్। అన్యోఽప్యప్రసిద్ధః ప్రసిద్ధస్పర్ధయా ఖ్యాతో భవతి। మణికాదికారీ అలింజరాదికారీ చ తస్మాచ్ఛిల్పాత్ భైమీకుచస్పర్ధిఘటనిర్మాణాదేవ ప్రసిద్ధం నామ యస్యైవంవిధః సన్ కుమ్భకారోఽజని జాతః। మణికాదికారిత్వాత్ కుమ్భకారస్య కుమ్భకారత్వప్రసిద్ధిర్న, కింతు భైమీకుచస్పర్ధయా ఖ్యాతస్య కుమ్భస్య నిర్మాణాత్ కుమ్భకారత్వప్రసిద్ధిః। నాన్యత్కించిత్కారణమ్। 'వరం విరోధోఽపి సమం మహాత్మభిః' (కిరాం

౧।౮) ఇతి భారవివచనాత్। కుమ్భపరిమాణావేతత్కుచావితి భావః। 'అలింజరః స్యాన్మణికః' ఇత్యమరః॥౭౫॥

గుచ్ఛాలయస్వచ్ఛతమోబిన్దువృన్దాభముక్తాఫలఫేనిలాఙ్కే।

మాణిక్యహారస్య విదర్భసుభ్రూపయోధరే రోహతి రోహితశ్రీః॥౭౬॥

గుచ్ఛేతి॥ మాణిక్యమయస్య హారస్య రోహితశ్రీః లోహితా కాన్తిః విదర్భసుభ్రూపయోధరే భైమీకుచే రోహతి ప్రాదుర్భవతి। కింభూతే— గుచ్ఛే హారవిశేష ఆలయ ఆశ్రయో యేషాం తాని స్వచ్ఛతమాని నిర్మలతరాణి ఉదబిన్దువృన్దవజ్జలబిన్దుసమూహవదాభా యేషాం తాని ముక్తాఫలాని తైః ఫేనిలః ఫేనయుక్త ఇవ ఉజ్జ్వలతరోఽఙ్కో మధ్యో యస్య ! ముక్తాహారమాణిక్యహారాభ్యాం భైమీకుచౌ శోభేతే ఇతి భావః। అథ చ పయోధరే మేఘే రోహితశ్రీః ఋజుశక్రధనుఃశోభా ప్రాదుర్భవతీత్యుక్తిః। 'హారభేదా యష్టిభేదాద్గుచ్ఛగుచ్ఛార్ధగోస్తనాః', 'ఇన్ద్రాయుధం శక్రధనుస్తదేవ ఋజు రోహితమ్', 'రోహితో లోహితో రక్తః' ఇత్యమరః। ఫేనిలః, మత్వర్థే 'ఫేనాదిలచ్చ' (౫।౨।౯౯) ఇతీలచ్॥౭౬॥

నిఃశఙ్కసంకోచితపఙ్కజోఽయమస్యాముదీతో ముఖమిన్దుబిమ్బః।

చిత్రం తథాపి స్తనకోకయుగ్మం న స్తోకమప్యశ్నుతి విప్రయోగమ్॥౭౭॥

నిఃశఙ్కేతి॥ యదేతన్ముఖం అస్యాం భైమ్యామయం ఇన్దుబిమ్బ ఏవోదీతః। కింభూతః— నిఃశఙ్కం యథా తథా బలాత్కారేణ సంకోచితాని నిమీలితాని, అథ చ జితాని కమలాని యేన। ఇదం ముఖం న, కింతు చన్ద్రోఽయమిత్యర్థః। చన్ద్రేణ హి కమలాని సంకోచ్యన్తే। ముఖనైకత్యాత్ సంకుచితే కమలే ఏవైతే నతు కుచావిత్యర్థః। తథాప్యుదితేఽపి చన్ద్రే స్తనలక్షణం కోకయుగ్మం చక్రవాకయుగ్మం కర్తృ స్తోకమప్యల్పమపి విప్రయోగం వియోగం నాఞ్ఛతి న ప్రాప్నోతి। మిలితమేవ యత్తిష్ఠతి తచ్చిత్రమాశ్చర్యమ్। చక్రవాకయుగ్మం చన్ద్రోదయే వియోగం ప్రాప్నోతి, కుచలక్షణం నేత్యాశ్చర్యమ్। చక్రవాకకమలకలికాకారావతిసంశ్లిష్టౌ చైతత్కుచావితి భావః॥౭౭॥

ఆభ్యాం కుచాభ్యామిభకుమ్భయోః శ్రీరాదీయతేఽసావనయోర్న తాభ్యామ్।

భయేన గోపాయితమౌక్తికౌ తౌ ప్రవ్యక్తముక్తాభరణావిమౌ యత్॥౭౮॥

ఆభ్యామితి ॥ ఆభ్యాం ప్రత్యక్షదృశ్యాభ్యాం కుచాభ్యామిభకుమ్భయోః శ్రీః శోభా, సంపచ్చ బలాదాదీయతే గృహ్యతే। ఇభకుమ్భశ్రియోఽత్ర దర్శనాదిత్యర్థః। తాభ్యామిభ- కుమ్భాభ్యాం అనయోః కుచయోః అసౌ నాదీయతే। కుతో జ్ఞాతమేతదిత్యత ఆహ— యద్యస్మాత్ తౌ ఇభకుమ్భౌ భయేన అర్థాత్ స్తనసకాశాదేవ భీత్యా గోపాయితమౌక్తికో ఇమౌ కుచౌ తు ప్రవ్యక్తముక్తాభరణౌ ప్రకటముక్తాలంకరణౌ। ముక్తాగ్రహణభియా ఇభకుమ్భాభ్యాం స్వముక్తా గోపితాః। ఇభకుమ్భాభ్యామప్యధికం భైమీకుచౌ రమణీయావితి భావః। అన్యోఽపి భీతః స్వరత్నాని గోపాయతి, నిర్భయశ్చ ప్రకటయతి ॥౭౮॥

కరాగ్రజాగ్రచ్ఛతకోటిరర్థీ యయోరిమౌ తౌ తులయేత్కుచౌ చేత్।

సర్వం తదా శ్రీఫలమున్మదిష్ణు జాతం వటీమప్యధునా న లబ్ధుమ్ ॥౭౯॥

కరేతి ॥ కరాగ్రే జాగ్రద్విద్యమానః శతకోటిర్వజ్రో యస్య స ఇన్ద్రః యయోః కుచయోరర్థీ యాచకః కుచమర్దనాభిలాషీ। ఉన్మదిష్ణు లక్షణయా పక్కం సర్వం శ్రీఫలం బిల్వఫలం కర్తృ చేద్యది తౌ ఇమౌ కుచౌ తులయేత్సమీకుర్యాత్ సామ్యాభిలాషి యది భవేత్ తదా తర్హి తద్బిల్వఫలమధునా వటీమపి (లక్షణయా) స్తనలావణ్యలేశమపి లబ్ధుం న జాతం నోత్పన్నమ్। రమ్భాద్యప్సరసో విహాయేన్ద్రోఽప్యేతయోరభిలాషీ తాభ్యామతిసున్దరాభ్యాం కుచాభ్యాం పక్కమపి బిల్వఫలం తుల్యం కథం భవేదిత్యర్థః। యథోత్తమస్పర్ధయా నీచస్తేనావజ్ఞాతత్వాత్ కపర్దకమూల్యమపి న లభేత, తథాఽతితుచ్ఛం జాతమిత్యర్థః। బహుసంఖ్యాకమపి ద్వాభ్యాం సమం నాభూదితి 'సర్వ'పదేన సూచితమ్। అథ చ— కరాగ్రే జాగ్రత్యః శతం కోటయో ద్రవ్యసంఖ్యా యస్య సోఽపి యయోరర్థీ గ్రహణాభిలాషీ తావిమౌ కుచౌ సర్వ లక్ష్మీఫలం తులయేచ్చేత్, తదా ఉన్మదిష్ణుత్వాద్వటీం వరాటికామపి లబ్ధుం న జాతమ్। న యోగ్యమిత్యర్థః। 'వటః కపర్దే న్యగ్రోధే' ఇతి విశ్వః। 'స్త్రీ స్యాత్కాచిన్మృణాల్యాదివివక్షాపచయే యది' ఇత్యమరసింహవచనాదల్పే వటో వటీ। ఉన్మదిష్ణ్వీత్యత్ర 'అలంకృఞ్–' (౩।౨।౧౩౬) ఇతీష్ణుచ్ ॥౭౯॥

స్తనావటే చన్దనపఙ్కిలేఽస్యా జాతస్య యావద్యువమానసానామ్।

హారావలీరత్నమయూఖధారాకారాః స్ఫురన్తి స్ఖలనస్య రేఖాః ॥౮౦॥

స్తనేతి॥ చన్దనేన పఙ్కిలే ఆర్ద్రచన్దనయుక్తేఽస్యాః స్తనావటే గమ్భీరే స్తనమధ్యే జాతస్య నిష్పన్నస్య యావద్యువమానసానాం సర్వతరుణాన్తఃకరణానాం స్ఖలనస్య పతనస్య హారావల్యాం రత్నాని తేషాం మయూఖధారాః కిరణపరమ్పరా ఆకారః స్వరూపం యాసాం తా రేఖాః స్ఫురన్తి ప్రతిభాసన్తే। కిరణపరమ్పరేయం న భవతి, కింతు పతనరేఖా ఏవేతి। ఏవంభూతం స్తనమధ్యం దృష్ట్వా సర్వేఽపి ముహ్యన్తీతి, తత్ర స్ఖలనస్యోక్తత్వాత్తత్రాలబ్ధావకాశా ఇతి భావః। పఙ్కిలే గర్తే లోకస్య పతనం తద్రేఖాశ్చోత్పద్యన్తే। 'అవటః స్యాత్త్రిలే గర్తే కూపే కుహకజీవిని' ఇతి విశ్వః। పఙ్కిలః పిచ్ఛాదిః। యావన్తో యువానస్తావతామితి యావద్యువం సాకల్యేఽవ్యయీభావః॥౮౦॥

వలీసహితముదరం వర్ణయతి—

క్షీణేన మధ్యేఽపి సతోదరేణ యత్రాప్యతే నాక్రమణం వలిభ్యః।

సర్వాఙ్గశుద్ధౌ తదనఙ్గరాజ్యవిజృమ్భితం భీమభువీహ చిత్రమ్॥౮౧॥

క్షీణేనేతి॥ మధ్యేఽవలగ్నేఽపి సతా విద్యమానేన క్షీణేన కృశతరేణోదరేణ యత్ వలిభ్యస్త్రివలిభ్యః సకాశాదాక్రమణమభిభవో న ప్రాప్యతే తత్ సర్వాఙ్గశుద్ధౌ సర్వాఙ్గానాం శుద్ధిః యస్యా ఏవంభూతాయామిహాస్యాం భీమభువి భైమ్యాం చిత్రమాశ్చర్యరూపం అనఙ్గరాజ్యస్య కామరాజ్యస్య విజృమ్భితం విలసితమ్। అద్భుతతారుణ్యవశాత్ సూక్ష్మాణాం వలీనామపతితత్వాత్తాభిరతికృశముదరం నాక్రాన్తమిత్యర్థః। అన్యేనాపి క్షీణేన దుర్బలేనోభయోః సీమాయాం విద్యమానేనాపి స్వామ్యమాత్యాదీనాం సప్తాఙ్గానాం శుద్ధౌ సత్యామపి బలిష్ఠేభ్యో భయానకాయాం భూమౌ పరాభవో న ప్రాప్యతే, తత్ సప్తాఙ్గరహితస్య దుర్బలస్య విలసితమాశ్చర్యరూపమ్। బలినాం సర్వాఙ్గశుద్ధేర్విద్యమానత్వాత్, స్వస్య చ సర్వాఙ్గరాహిత్యాత్సీమని వర్తమానత్వాదిపరాభవకారణే సత్యపి యత్పరాభవో న ప్రాప్తస్తదాశ్చర్యమిత్యర్థః। తథా,— భీమస్య భువి రాజ్యేఽనఙ్గస్య రాజ్యం కథమ్। అన్యభూమావన్యరాజ్యభావాసంభవాత్। అథ చ భీమస్య మహాదేవస్య భువి కామస్య రాజ్యమిత్యప్యాశ్చర్యమ్। పరైర్గ్రహీతుమశక్యత్వాదతివిషమాయాం భూమౌ పరాభవో న ప్రాప్యతే అత్ర చిత్రం, అపి తు నేతి కాకుర్వా॥౮౧॥

మధ్యం వర్ణయతి—

మధ్యం తనూకృత్య యదీదమీయం వేధా న దధ్యాత్కమనీయమంశమ్।
కేన స్తనౌ సంప్రతి యౌవనేఽస్యాః సృజేదనన్యప్రతిమాఙ్గయష్టేః॥౮౨॥

మధ్యమితి॥ వేధాః ఇదమీయమేతదీయం మధ్యం తనూకృత్యాతికృశం కృత్వా మధ్యసంవన్ధినం కమనీయమంశం భాగం యది న దధ్యాత్క్వాపి న స్థాపయేత్ తర్హి సంప్రతి యౌవనే అనన్యప్రతిమాఽనన్యతుల్యాఙ్గయష్టిరఙ్గకాన్తిర్యస్యా ఏవంభూతాయా అస్యాః స్తనౌ కేనాంశేన ప్రకారేణ వా సృజేత్। ఏతదీయస్యాతిసున్దరస్య మధ్యాంశస్య సంగ్రహం కృత్వా తేనైవాంశేన యౌవనే కుచౌ కృతావిత్యర్థః। మధ్యోఽతికృశః, స్తనౌ చాతిసున్దరావితి భావః॥౮౨॥

రోమావలీం వర్ణయతి—

గౌరీవ పత్యా సుభగా కదాచిత్కర్త్రేయమప్యర్ధతనూసమస్యామ్।
ఇతీవ మధ్యే విదధే విధాతా రోమావలీమేచకసూత్రమస్యాః॥౮౩॥

గౌరీతి॥ విధాతా అస్యా మధ్యే రోమావలీలక్షణం మేచకసూత్రం నీలసూత్రం ఇతీవ విదధే కృతవాన్కిమ్। ఇతి కిమ్— సుభగా సౌభాగ్యవతీయమపి పత్యా ప్రియేణ కృత్వా కదాచిదర్ధతనూసమస్యాం శరీరార్ధపూరణం కర్త్రా కరిష్యతి। కేవ— గౌరీవ। పార్వతీ ఈశ్వరేణార్ధతనుసమస్యాం యథా కృతవతీ తథేయమపి। ఇయం రోమావలీ న, కింత్వర్ధశరీరఘటనార్థం నీలసూత్రం విహితమ్। 'కర్త్రా' ఇతి లుట్॥౮౩॥

పునరపి సనాభి రోమావలీం వర్ణయతి—

రోమావలీరజ్జురోజకుమ్భౌ గమ్భీరమాసాద్య చ నాభికూపమ్।
మదృష్టితృష్ణా విరమేద్యది స్యాన్నైషాం బత్రైషా సిచయేన గుప్తిః॥౮౪॥

రోమావలీతి॥ మద్దృష్టితృష్ణా మమ దర్శనవాఞ్ఛా రోమావలీలక్షణాం రజ్జుమ్, ఉరోజలక్షణౌ కుమ్భౌ, గమ్భీరం నాభిలక్షణం కూపం చాసాద్య తర్హి విరమేచ్ఛామ్యేత్, యది ఏషాం రోమావల్యాదీనాం సిచయేన వస్త్రేణ ఏషాం గుప్తిర్వేష్టనం న స్యాత్। 'బత' ఖేదే। 'ఏవం తు న జాతమ్' ఇతి ఖేదః। అవేష్టితానాం సుఖేన ద్రష్టుం శక్యత్వాద్దర్శనవాఞ్ఛా శామ్యేత్, వస్త్రావృతత్వాత్తు నేత్యర్థః। అథ చ– అనావృతదర్శనాద్విరాగః, ఆవృతదర్శనాత్త్వనురాగవశాత్ పునః పునర్దిదృక్షైవ వర్ధత ఇత్యర్థః। రోమావల్యాదేర్వస్త్రేణ గోపనాదౌచిత్యం సూచితమ్। అథ చ— దోరకం, కుమ్భౌ, గమ్భీరం కూపం చ ప్రాప్య తృష్ణా పిపాసా తదా శామ్యేత్, యద్యేషామసిచయేన లక్షణయా ఖడ్గధారిపురుషసమూహేన రక్షణం న స్యాత్। రాజైకభోగ్యః కూపః ఖడ్గపాణిభీ రక్ష్యతే, అతో జలహరణసామగ్రీసద్భావేఽపి పిపాసా న శామ్యతీతి। అతిగభీరనాభిరియమితి భావః। 'తృష్ణే స్పృహాపిపాసే ద్వే' ఇత్యమరః। విరమేత్, 'వ్యాఙ్పరిభ్యో రమః' (౧।౩।౮౬) ఇతి పరస్మైపదమ్॥౮౪॥

ఉన్మూలితాలానవిలాభనాభిశ్ఛిన్నస్ఖలచ్ఛృఙ్ఖలరోమరాజిః।

మత్తస్య సేయం మదనద్విపస్య ప్రస్వాపవప్రోచ్చకుచాస్తు వాస్తు॥౮౫॥

ఉన్మూలితేతి॥ సేయం భైమీ మత్తస్య ఉద్భటస్య, అథ చ గలన్మదజలస్య, మదనరూపస్య ద్విపస్య వాస్తు వసతిగృహమస్తు। కింభూతా— ఉన్మూలితముత్పాటితం యదాలానం గజబన్ధనస్తమ్భః తత్సంబన్ధి యద్బిలం గర్తస్తదాభా తత్తుల్యాఽతినిమ్నా నాభిర్యస్యాః సా। తథా,— ఛిన్నం త్రుటితం స్ఖలత్పతితం శృఙ్ఖలం తత్తుల్యా రోమరాజిర్యస్యాః। తథా,— ప్రఖాపాయ గజస్య శయనార్థం వప్రవన్నిర్మితవరణ్డవదుచ్చకుచా। ఇమామేవావలమ్బ్య కామోఽతిమత్తో జాత ఇతి భావః। రోమావల్యాశ్ఛిన్నత్వం రోమావలీమధ్య- గతత్వాత్। మత్తస్య గజస్య వసతిగృహమప్యేతాదృశం భవతి। 'శృఙ్ఖలం త్రిషు' ఇత్యమరః॥౮౫॥

రోమావలిభ్రూకుసుమైః స్వమౌర్వీచాపేషుభిర్మధ్యలలాటమూర్ధ్ని।

వ్యస్తైరపి స్థాస్నుభిరేతదీయైర్జైత్రః స చిత్రం రతిజానివీరః॥౮౬॥

రోమేతి॥ స రతిజానివీరః రతిర్జాయా యస్య స రతిజానిః స్మరః స చాసౌ వీరః శూరశ్చ ఏతదీయైః క్రమేణ రోమావలిశ్చ భ్రువౌ చ కుసుమాని చ తద్రూపైః స్వమౌర్వీచాపేషుభిః కృత్వా జైత్రః జేతా। లోకత్రయమపి జయతీత్యర్థః। ఏతచ్చిత్రమ్। కింభూతైః రోమావలిభ్రూకుసుమైః— మధ్యలలాటమూర్ధ్ని వ్యస్తైః పరస్పరాసంబద్ధైః స్థాస్నుభిరపి

స్థితైరపి। రోమావలీరూపా జ్యా మధ్యే, భ్రూరూపం చాపం లలాటే, మూర్ధ్ని కుసుమరూపా బాణాశ్చ విద్యన్తే। ఏవం పృథకస్థితైరపి లోకత్రయజయాదాశ్చర్యమ్। అన్యో హి ధానుష్కో మౌర్వీధనుర్బాణైః సంమిలితైరేవ జయతి న పృథక్స్థితైః, నైకైకేన, అత్ర తు విపరీతదర్శనాదాశ్చర్యమ్। ప్రత్యేకం భైమీరోమావలీభ్రూకుసుమదర్శనాత్ కామప్రాదుర్భావో భవతీతి భావః। మూర్ధ్నీతి, ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావః। స్థాస్నుభిః, 'గ్లాజిస్థశ్చ గ్స్నుః' (౩।౨।౧౩౯)। రతిజానిః, 'జాయాయా నిఙ్' (౫।౪।౧౩౪)॥౮౬॥

పుష్పాణి బాణాః కుచమణ్డనాని భ్రువౌ ధనుర్బాలమలంకరిష్ణు।
రోమావలీ మధ్యవిభూషణం జ్యా తథాపి జేతా రతిజానిరేతైః॥౮౭॥

ఇతి శ్లోకాన్తరమపి వ్యాఖ్యాతప్రాయమ్॥౮౭॥

పృష్ఠస్థలీం వర్ణయతి—

అస్యాః ఖలు గ్రన్థినిబద్ధకేశమల్లీకదమ్బప్రతిబిమ్బవేషాత్।
స్మరప్రశస్తీ రజతాక్షరేయం పృష్ఠస్థలీహాటకపట్టికాయామ్॥౮౮॥

అస్యా ఇతి॥ అస్యా గ్రన్థ్యా నిబద్ధాః కేశాః కేశపాశః, తత్ర మల్లీకదమ్బాని వికసితమల్లీకదమ్బపుష్పసమూహాస్తేషాం ప్రతిబిమ్బస్య వేషాత్ వ్యాజాత్ పృష్ఠస్థలీహాటకపట్టికాయాం సువర్ణఘటితపట్టికాయాం ఇయం దృశ్యమానా రజతాక్షరా రూప్యమయాక్షరా స్మరప్రశస్తిః కామయశఃప్రశస్తిః। ఉత్తమస్య ప్రశస్తిః సువర్ణపట్టికాయాం రజతాక్షరైర్లిఖ్యతే। భైమీపృష్ఠం సువర్ణపట్టికారూపమ్, తత్ర కేశగ్రన్థిషు నిబద్ధమల్లీపుష్పాణాం ప్రతిబిమ్బితత్వాద్రజతాక్షరత్వమ్। వేణీనిబద్ధకేశపుష్పాణాం పృష్ఠే ప్రతిబిమ్బాసంభవాద్గ్రన్థినిబద్ధ ఇత్యుక్తమ్। సువర్ణపట్టికాతుల్యా మదనజనికా చ భైమీపృష్ఠస్థలీతి భావః। 'ఖలు' నిశ్చయే॥౮౮॥

శ్లోకద్వయేన నితమ్బం వర్ణయతి—

చక్రేణ విశ్వం యుధి మత్స్యకేతుః పితుర్జితం వీక్ష్య సుదర్శనేన।

జగజ్జిగీషత్యమునా నితమ్బమయేన కిం దుర్లభదర్శనేన॥౮౯॥

చక్రేణేతి॥ మత్స్యకేతుః కామః పితుః శ్రీకృష్ణస్య సుదర్శనేన చక్రేణ యుధి విశ్వం జితం వీక్ష్య వస్త్రాచ్ఛాదితత్వాద్దుర్లభదర్శనేనామునా నితమ్బమయేన నితమ్బరూపేణ చక్రేణ కృత్వా జగజ్జిగీషతి కిమ్। 'కిమ్' ఇవార్థః। సులభదర్శనేన పితుశ్చక్రేణ యుధి జగజ్జితమ్। మయా తు దుర్లభదర్శనేన సుదర్శనాదధికేన చక్రేణ జేతవ్యమ్। పుత్రేణ పిత్రపేక్షయాఽధికేన భవితవ్యమితి మనీషయా కామేన కృతమిత్యర్థః। కామజనకో భైమీనితమ్బ ఇతి భావః। జిగీషతి, 'సన్లిటోర్జేః' (౭।౩।౫౭) ఇతి కుత్వమ్॥౮౯॥

రోమావలీదణ్డనితమ్బచక్రే గుణం చ లావణ్యజలం చ బాలా।

తారుణ్యమూర్తేః కుచకుమ్భకర్తుర్బిభర్తి శఙ్కే సహకారిచక్రమ్॥౯౦॥

రోమేతి॥ బాలా భైమీ తారుణ్యమూర్తేస్తారుణ్యస్వరూపస్య (తారుణ్యకులాలస్య) కుచకుమ్భకర్తుః కుచకుమ్భకారస్య ఏతత్ సహకారిచక్రం సహకారికారణవృన్దం బిభర్తి, అహం శఙ్కే । ఏతత్కిమ్— రోమావల్యేవ చక్రభ్రామకం దణ్డమ్, నితమ్బరూపం చక్రమ్ గుణం చ శీలాదిలక్షణమేవ గుణం దోరకం చ, లావణ్యరూపం జలం చ। కుమ్భకారస్యాపి దణ్డ-చక్రజలదోరకలక్షణం సహకారికారణం భవతి। తారుణ్యే సత్యేతాని ప్రాదుర్భూతానీతి భావః॥౯౦॥

వరాఙ్గం వర్ణయతి—

అఙ్గేన కేనాపి విజేతుమస్యా గవేష్యతే కిం చలపత్రపత్రమ్।

న చేద్విశేషాదితరచ్ఛదేభ్యస్తస్యాస్తు కమ్పస్తు కుతో భయేన॥౯౧॥

అఙ్గేనేతి॥ అస్యాః కేనాప్యతిసౌన్దర్యాదనిర్వచనీయేన, అథ చ గ్రామ్యత్వాత్ప్రకటం వక్తుమయోగ్యేన అఙ్గేనావయవేన యోన్యాఖ్యేన చలపత్రస్యాశ్వత్థస్య పత్రం విశేషేణ జేతుం గవేష్యతే 'కిమ్' ఇత్యుత్ప్రేక్షే। కుతో జ్ఞాతమిత్యత ఆహ— న చేదేవం తర్హి

ఇతరచ్ఛదేభ్యోఽన్యవృక్షదలేభ్యః సకాశాత్ విశేషాదాధిక్యాత్తస్య చ దలస్య కమ్పః కుతః కస్మాత్తు భయేన అస్తు భవతు। అన్యతరుదలాపేక్షయాఽశ్వత్థదలే భూయాన్కమ్పో దృశ్యతే తదనేన జేతుం గవేష్యతే। ఆకారేణాశ్వత్థదలతుల్యమస్యా వరాఙ్గమిత్యర్థః॥౯౧॥

పఞ్చభిః శ్లోకైరూరూ వర్ణయతి—

భ్రూశ్చిత్రలేఖా చ తిలోత్తమాస్యా నాసా చ రమ్భా చ యదూరుసృష్టిః।

దృష్టా తతః పూరయతీయమేకానేకాప్సరఃప్రేక్షణకౌతుకాని॥౯౨॥

భ్రూరితి॥ అస్యా భైమ్యాః భ్రూః చిత్రా ఆశ్చర్యరూపా లేఖా విన్యాసో యస్యాః సా, అథ చ చిత్రలేఖాఽప్సరోవిశేషః। తథా,— అస్యా నాసా తిలాత్తిలపుష్పాదప్యుత్తమాఽతిరమ్యా, అథ చ నాసైవ తిలోత్తమాఽప్సరోవిశేషః। తథా,— అస్యా ఊరుసృష్టిశ్చ రమ్భా స్వయం కదలీ, అథ చ ఊరుసృష్టిః రమ్భాప్సరోవిశేషః। యద్యస్మాత్। తతః తస్మాదియమేకైవ దృష్టా సతీ అనేకాప్సరసాం ప్రేక్షణజనితాని కౌతుకాని పూరయతి జనయతి। తాభ్యోఽప్యస్యా అతిసౌన్దర్యం ద్రష్టుః కౌతూహలం జనయతీత్యర్థః। ఏతదూరూ కదలీతుల్యావితి భావః। తిలాదుత్తమేతి 'పఞ్చమీ' (౨।౩।౧౦) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః॥౯౨॥

రమ్భాపి కిం చిహ్నయతి ప్రకాణ్డం న చాత్మనః స్వేన న చైతదూరూ।

స్వస్యైవ యేనోపరి సా దదానా పత్రాణి జాగర్త్యనయోర్భ్రమేణ॥౯౩॥

రమ్భేతి॥ రమ్భాపి కదల్యపి ఆత్మనః ప్రకాణ్డం స్వస్య స్తమ్భం స్వేనాత్మనా న చ నైవ చిహ్నయతి స్వీయత్వేన న జానాతి కిమ్। ఏతదూరూ చ న చిహ్నయతి ఏతదీయత్వేన న జానాతి కిమ్। లోకో న జానాతి, రమ్భాపి న జానాతీతి 'అపి' శబ్దార్థః। స్వస్తమ్భం భైమ్యూరుత్వేన భైమ్యూరూ చ స్వస్తమ్భత్వేన నాజ్ఞాసీత్ కిమిత్యుత్ప్రేక్షా। కుతో జ్ఞాతమిత్యత ఆహ— యేన కారణేన అనయోర్భైమ్యూర్వోర్భ్రమేణ భైమ్యూరూ ఏతావితి బుద్ధ్యా సా రమ్భా స్వస్య ఆత్మన ఏవోపరి స్వేనైవ పత్రాణి పత్రాలమ్బనాని దదతీ సతీ జాగర్తి। అన్యోఽపి వాదీ ప్రతివాదిని పత్రాలమ్బనం కురుతే। ఇయం స్వపరవివేకాభావాత్ పరస్మిన్కర్తవ్యమాత్మన్యేవ కరోతీత్యర్థః। కదలీస్తమ్భోపరి దలాని భవన్తి। కదలీగర్భస్తమ్భతుల్యావేతదూరూ ఇతి భావః। చిహ్నవన్తం కరోతి, 'తత్కరోతి' (గంసూం౨౦౪) ఇతి ణిచి మతుబ్లోపః॥౯౩॥

విధాయ మూర్ధానమదశ్చరం చేన్మఇచ్ఛేత్తపోభిః స్వమసారభావమ్।
జాడ్యం చ నాఇచ్ఛేత్కదలీ బలీయస్తదా యది స్యాదిదమూరుచారుః॥౯౪॥

విధాయేతి॥ కదలీ ఇదమూరుచారుః అస్యా ఊరువచ్చారుః తత్తుల్యకాన్తిః తదా స్యాత్తదా భవేత్, యది మూర్ధానమధశ్చరమధోగతం విధాయ కృత్వా తపోభిశ్చాన్ద్రా- యణాదిభిః కృత్వా స్వం స్వీయమసారభావం నిఃసారత్వం చేన్మఇచ్ఛేత్త్యజేత్। తథా,— బలీయః సార్వకాలికం జాడ్యం చేన్నాఇచ్ఛేత్త్రాప్నుయాత్ తద్వైవైతదూరుతుల్యా భవేత్। కదలీ భైమ్యూరుతుల్యకాన్తిర్యది భవేత్తర్హి తదా భవేత్। ఏవం యది కదలీ కుర్యాత్, తదేదమూరుచారుః స్యాన్నాన్యథేత్యర్థః। ఊర్వోరూర్ధ్వదేశస్య స్థూలత్వాత్, అధోదేశస్య చ సూక్ష్మత్వాత్ససారత్వాచ్చ, కదల్యాశ్చైతద్విపరీతత్వాదిదమూరుచారుత్వం న యుజ్యతే। తస్మాత్కదల్యా తపసా ఇదమూరుచారుత్వం సాధ్యమ్। అనుపమావేతదూరూ ఇతి భావః। అన్యోఽపి మూర్ధానమధో విధాయ తపసా స్వీయమసారత్వం భూయిష్ఠం మూర్ఖత్వం చ త్యక్త్వోత్తమేన సమానో భవతి। 'సుషీమః శిశిరో జడః' ఇత్యమరః॥౯౪॥

ఊరుప్రకాణ్డద్వితయేన తన్వ్యాః కరః పరాజీయత వారణీయః।
యుక్తం హ్రియా కుణ్డలనచ్ఛలేన గోపాయతి స్వం ముఖపుష్కరం సః॥౯౫॥

ఊర్వితి॥ తన్వ్యా ఊరుప్రకాణ్డద్వితయేన ఊరుస్తమ్భద్వయేన వారణీయో హస్తిసంబన్ధీ కరః శుణ్డాదణ్డః పరాజీయత పరాభూతః, అతః స కరీ కుణ్డలనచ్ఛలేన మణ్డలీకరణవ్యాజేన హ్రియా లజ్జయా కృత్వా స్వం స్వీయం ముఖభూతం పుష్కరం గోపాయతి న దర్శయతి తద్యుక్తమ్॥౯౫॥

అస్యాం మునీనామపి మోహమూహే భృగుర్మహాన్యత్కుచశైలశీలీ।
నానారదాహ్లాది ముఖం శ్రితోరుర్వ్యాసో మహాభారతసర్గయోగ్యః॥౯౬॥

అస్యామితి॥ అహం అస్యాం వ్యాసాదిమునీనామపి మోహం భ్రాన్తిం ఊహే తర్కయామి। మునయోఽప్యేతామాశ్రిత్య తిష్ఠన్తీతి, అథ చ జితేన్ద్రియాణామప్యస్యాం విషయే మోహం మదనవికారం తర్కయామి। తేఽప్యనయా మోహితా ఇత్యర్థః। యస్మాత్ మహానతితాపసో

భృగుః కుచశైలశీలీ కుచపర్వత సేవీ। మునీనాం పర్వతాశ్రయత్వాత్ పర్వతబుద్ధ్యా స్తనావాశ్రయతి। అథ చ కామపీడితత్వాదత్యుచ్చావేతత్కుచౌ మర్దయితుమిచ్ఛతి। అథ చ భృగురతటః పర్వతాశ్రయేణ వర్తతే। కుచయోః పార్శ్వభాగోఽతటతుల్య ఇత్యర్థః। శీలమేవ శైలం కుచయోః శైలం స్వభావం శీలయత్యభ్యస్యతి, పరమద్యాపి కుచస్వభావో నాయాతీత్యర్థః। ముఖం నారదమాహ్లాదయతీతి నారదాహ్లాది న నారదాహ్లాది అనారదాహ్లాది ఏవంవిధం న భవతి, కింతు నారదాహ్లాద్యేవ। గానకలాభ్యాసార్థం నారదో ముఖసేవాం కరోతీత్యర్థః। మదనపీడితత్వాదున్ముఖం చుమ్బనాభిలాషిణం నారదమానన్దయతీత్యర్థః। ముఖం నానావిధైర్ద్వాత్రింశత్సంఖ్యాకై రదైర్దన్తైరానన్దయతి। అతిసున్దరమిత్యర్థః। మహాభారతస్య సర్గే నిర్మాణే యోగ్యః సమర్థో వ్యాసః శ్రితౌ ఊరూ యేనైవం-విధః కదలీస్తమ్భచ్ఛాయాబుద్ధ్యా ఏతదూరూ ఆశ్రిత్య తిష్ఠతి। అథ చ కామపీడితత్వాదేతదూరూ సమాలిఙ్గయ వర్తత ఇత్యర్థః। మహతీ భా దీప్తిర్యస్య। రతం సురతం తస్య సర్గో నిర్మాణం తత్ర యోగ్యః। తతః కర్మధారయ ఇతి వా। ఏవంవిధో వ్యాసో విస్తారః శ్రితావూరూ యేన। అతివిశాలావూరూ ఇతి భావః। 'భృగుః శుక్రే ప్రపాతే చ జమదగ్నౌ పినాకిని', 'వ్యాసో మునౌ స్యాద్విస్తారే' ఇతి విశ్వః॥౯౬॥

జఙ్ఘే వర్ణయతి—

క్రమోద్గతా పీవరతాధిజఙ్ఘం వృక్షాధిరూఢం విదుషీ కిమస్యాః।

అపి భ్రమీభఙ్గిభిరావృతాఙ్గం వాసో లతావేష్టితకప్రవీణమ్॥౯౭॥

క్రమేతి॥ అస్యా అధిజఙ్ఘం జఙ్ఘయోః విద్యమానా క్రమోద్గతా పీవరతా అవరోహక్రమనిర్మితా పీనతా వృక్షస్యాధిరూఢం వృద్ధిప్రకారం విదుషీ కిం జానాతి కిమ్। వృక్షో యథా మూలభాగే సూక్ష్మః అగ్రభాగే చ స్థూలః తథేయం జఙ్ఘయోః క్రమేణోద్గతా పీనతా। ఊర్ధ్వభాగే వృక్షో యథా భారవాన్భవతి తథేయం పీనతాపీత్యర్థః। అథ చ వృక్షాధిరూఢాఖ్యమాలిఙ్గనవిశేషం జానాతి కిమ్। తథా,— భ్రమీభఙ్గిభిర్భ్రమణాకారవేష్టనవిచ్ఛిత్తిభిః కృత్వా ఆవృతమఙ్గం యేన ఏవంవిధమస్యా వాసో దుకూలమపి లతాయా వేష్టితకే ప్రవీణం కుశలమ్। యథా లతా భ్రమీభఙ్గిభిః వృక్షం వేష్టయతి తథైవ దుకూలమప్యఙ్గం వేష్టయతీతి భావః। 'బాహుభ్యాం కణ్ఠమాలిఙ్గ్య కామినీ కాన్త ఉత్థితే। అఙ్కమారోహతే తస్య వృక్షారూఢః స ఉచ్యతే॥', 'ఉపవిష్టం ప్రియం కాన్తా సుప్తా వేష్టయతే యది। తల్లతావేష్టితం జ్ఞేయం కామానుభవవేదిభిః॥ అధిజఙ్ఘమ్, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః ॥ ౯౭॥

గుల్ఫౌ వర్ణయతి—

అరున్ధతీకామపురంధ్రిలక్ష్మీజమ్బుద్విషద్ధారనవామ్బికానామ్।
చతుర్దశీయం తదిహోచితైవ గుల్ఫద్వయాప్తా యదదృశ్యసిద్ధిః॥౯౮॥

అరున్ధతీతి॥ అరున్ధతీ వసిష్ఠపత్నీ, కామపురంధ్రీ రతిః, లక్ష్మీః, జమ్బుద్విషద్దారా ఇన్ద్రాణీ, నవసంఖ్యాకా అమ్బికాశ్చ బ్రాహ్మ్యాద్యాః సప్త, గౌరీ సరస్వతీ చేతి ద్వే, ఏతాసాం త్రయోదశానాం పూరణీ చతుర్దశీ ఇయం యద్యస్మాత్ తత్తస్మాదిహాస్యామదృశ్యస్య వస్తునః సిద్ధిరదృశ్యతా సా ఉచితైవ యుక్తైవ గుల్ఫద్వయేన ఆప్తా ప్రాప్తా। అరున్ధత్యాదివదియమతిసున్దరీ పతివ్రతా చ, తస్మాదస్యాం నిమగ్నగుల్ఫత్వం నామ సాముద్రికం లక్షణం యుక్తమేవేతి భావః। యస్మాదస్యామదృష్టసిద్ధిర్లబ్ధా, తస్మాదియమరున్ధత్యాదీనాం చతుర్దశీ సముచితేతి వా సంబన్ధః। (అథ చ చతుర్దశ్యాం తిథావదృశ్యతాయా అదృశ్యీకరణవిద్యాయాః సిద్ధిః సాధకానాం ప్రాప్తిరుచితైవ—ఇతి సుఖావబోధా)। ఆగమే 'చతుర్దశ్యామదృశ్యత్వసిద్ధిర్భవతి' ఇత్యుక్తమిత్యర్థః। చతుర్దశానాం పూరణీ, 'తస్య పూరణే డట్' (౫।౨।౪౮)। సంఖ్యాదిత్వాన్న మట్। టిత్త్వాన్ఙీప్॥౯౮॥

షడ్భిః పాదౌ వర్ణయతి—

అస్యాః పదౌ చారుతయా మహాన్తావపేక్ష్య సౌక్ష్మ్యల్లవభావభాజః।
జాతా ప్రవాలస్య మహీరుహాణాం జానీమహే పల్లవశబ్దలబ్ధిః॥౯౯॥

అస్యా ఇతి॥ చారుతయా సౌన్దర్యేణ కృత్వా మహాన్తౌ ఉత్తమౌ అస్యాః పదావపేక్ష్య యతౌక్ష్మ్యమల్పత్వమ్, ఏతస్యాః సున్దరపదాపేక్షయా స్వస్య యదల్పత్వమ్। తాదృక్సౌన్దర్యాభావాదిత్యర్థః। తస్మాత్ లవభావభాజః పదశోభాలేశరూపత్వం భజతః మహీరుహాణాం ప్రవాలస్య బాలకిసలయస్య 'పల్లవ' ఇతి శబ్దస్తస్య లబ్ధిర్లాభో జాత ఇతి వయం జానీమహే। పదో లవః భైమ్యాశ్చరణసంబన్ధీ లవో లేశో యస్య, పదో లవరూపో వాయమితి 'పల్లవ'శబ్దః। 'ప్రవాల' శబ్దస్య 'పల్లవ' శబ్దప్రాప్తిరతో జాతేత్యర్థః। ప్రవాలాదప్యధికరమణీయౌ చరణావితి భావః। లబ్ధిరితి, 'క్తిన్నాబాదిభ్యః' ఇతి క్తిన్॥౯౯॥

జగద్వధూమూర్ధసు రూపదర్పాద్యదేతయాదాయి పదారవిన్దమ్।

తత్సాన్ద్రసిన్దూరపరాగరాగైర్ధ్రువం ప్రవాలప్రబలారుణం తత్॥౧౦౦॥

జగదితి॥ ఏతయా (సు) రూపదర్పాత్సౌన్దర్యగర్వాజ్జగద్వధూమూర్ధసు లోకత్రయసున్దరీశిరఃసు పదారవిన్దం యద్యస్మాదదాయి దత్తమ్। తత్పదారవిన్దద్వయం తేషు మూర్ధసు సాన్ద్రం యత్సిన్దూరం తస్య పరాగాస్తేషాం రాగైర్లోహిత్యైః కృత్వా ప్రవాలాత్పల్లవాత్, విద్రుమాద్వా ప్రబలమధికం అరుణమారక్తం జాతమ్। 'ధ్రువమ్' ఉత్ప్రేక్షే। భైమీచరణావత్యరుణావితి భావః ॥౧౦౦॥

రుషారుణా సర్వగుణైర్జయన్త్యా భైమ్యాః పదం శ్రీః స్మ విధేర్వృణీతే।

ధ్రువం స తామచ్చలయద్యతః సా భృశారుణైతత్పభాగ్విభాతి॥౧౦౧॥

రుషేతి॥ శ్రీర్లక్ష్మీః శోభా చ విధేర్బ్రహ్మణః సకాశాద్భైమ్యాః పదం స్థానం స్వరూపత్వం అధికారం వా వృణీతే స్మ। యతః, — సర్వైః స్త్రీగుణైః కృత్వా శ్రియం జయన్త్యాః। అత ఏవ కింభూతా— రుషా క్రోధేన అరుణా, స బ్రహ్మ ధ్రువం నిశ్చితం తాం శ్రియమచ్చలయత్ప్రతారితవాన్। యతో యస్మాద్భృశారుణాతిరక్తా సా శ్రీః ఏతత్పదభాగ్భైమీచరణసేవినీ విభాతి శోభతే। యద్వా, 'భృశారుణ' ఇతి పదవిశేషణత్వేనైకం పదమ్। 'పద' శబ్దచ్ఛలేన భైమీచరణం దత్తవాన్, న స్వరూపాది। శత్రుణా జితోఽన్యోఽపి దేవతాం ప్రసన్నీకృత్య తత్పదం యాచతే। భైమీచరణశోభా లోకోత్తరేతి భావః ॥ ౧౦౧॥

యానేన తన్వ్యా జితదన్తినాథౌ పాదాబ్జరాజౌ పరిశుద్ధపార్ష్ణీ ।

జానే న శుశ్రూషయితుం స్వమిచ్ఛు నతేన మూర్ధ్నా కతరస్య రాజ్ఞః ॥ ౧౦౨॥

యానేనేతి॥ తన్వ్యాః పాదాబ్జరాజౌ శ్రేష్ఠకమలతుల్యౌ చరణౌ కతరస్య రాజ్ఞః కస్య నృపస్య ప్రణయకలహే నమస్కారార్థం నతేన నమ్రేణ మూర్ధ్నా ప్రయోజ్యేన స్వమాత్మానం శుశ్రూషయితుమాత్మసేవాం కారయితుం ఇచ్ఛూ అభిలాషుకావితి న జానే। కింభూతౌ— యానేన గమనేన కృత్వా జితో దన్తినాథో హస్తిశ్రేష్ఠో యాభ్యామ్। తథా,— పరిశుద్ధో రమణీయః పార్ష్ణిశ్చరణపశ్చాద్భాగో యయోస్తౌ । ఏతాదృక్ మహత్తపః కేన రాజ్ఞా కృతమితి న జానే ఇత్యర్థః। గజగమనేయమితి భావః। భైమీచరణావేవ రాజానౌ యానేన విజయయాత్రయా జితః

గజపతిః గౌడేశ్వరో యాభ్యాం తౌ। తథా,— పరిశుద్ధః పార్ష్ణిః పార్ష్ణిగ్రాహో యయోరేవంభూతౌ సన్తౌ కస్య రాజ్ఞః భీతత్వాన్నమస్కారార్థం నమ్రేణ శిరసా స్వసేవాం కారయితుమిచ్ఛూ న జానే। అన్యోఽప్యేవంవిధో రాజా గూఢమన్త్రత్వాత్స్వసేవాం కేన కారయిష్యతీతి న జ్ఞాయతే। సేన ప్రసిద్ధేనోర్జితేన మూర్ధా న జానే ఇతి న। అన్యత్పూర్వవదితి వా॥౧౦౨॥

కర్ణాక్షిదన్తచ్ఛదబాహుపాణిపాదాదినః స్వాఖిలతుల్యజేతుః।

ఉద్వేగభాగద్వయతాభిమానాదిహైవ వేధా వ్యధిత ద్వితీయమ్॥౧౦౩॥

కర్ణేతి॥ స్వస్య ఆత్మనోఽఖిలం సమగ్రం యత్తుల్యం పాశనీలోత్పలాది తస్య జేతుః జైత్రస్య కర్ణాదేః కర్ణః, అక్షి, నేత్రమ్, దన్తచ్ఛద ఓష్ఠః, బాహుః। పాణిః, పాదశ్చరణః, ఏతేషాం సమాహారః, తత్ ఆదిర్యస్య। 'ఆది' శబ్దాదఙ్గుల్యాదేరవయవస్య ప్రత్యేకమద్వయతాభిమానాత్ మత్సదృశం సున్దరమన్యన్నాస్తీతి అహమేవైకం సున్దరమిత్యద్వైతగర్వాదుద్వేగభాక్ క్రోధయుక్తః వేధాః ఇహైవాస్యాం భైమ్యామేవ ద్వితీయం ద్వయోః పూరణం కర్ణాది కృతవాన్। హే కర్ణాదయః! ఏవం గర్వం చేత్కురుథ తర్హి భవద్గర్వశాన్త్యర్థం భవత్సదృశమన్యమస్యామేవ కరిష్యామీతి ద్వితీయం కర్ణాది కృతవానిత్యర్థః। అతిక్రుద్ధో హి తద్దర్పశాన్తయే తత్రైవ ప్రతిద్వన్ద్వినం రచయతి। భైమీకర్ణో భైమీకర్ణ ఇవ, నాన్యేన తుల్యః। ఏవం నేత్రాదావపి జ్ఞాతవ్యమ్। 'కర్ణాక్షి-' ఇత్యాదౌ ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావః। 'స్వాఖిల–' ఇతి భాషితపుంస్కమ్॥౧౦౩॥

తుషారనిఃశేషితమబ్జసర్గం విధాతుకామస్య పునర్విధాతుః।

పఞ్చస్విహాస్యాఙ్ఘ్రికరేష్వభిఖ్యాభిక్షాధునా మాధుకరీసదృక్షా॥౧౦౪॥

తుషారేతి॥ విధాతుః ఇహ ఏషు పఞ్చసు ఆస్యమ్, అఙ్ఘ్రీ, కరౌ చ ఏతేషు భైమీవదనచరణద్వన్ద్వపాణిద్వన్ద్వేషు విషయే అభిఖ్యాభిక్షా శోభాయాఞ్చా మాధుకరీసదృక్షా యతిభిక్షాతుల్యా। భవతీతి శేషః। కింభూతస్య విధాతుః— తుషారేణ హిమేన నిఃశేషితమాత్యన్తికం వినాశితమబ్జసర్గం కమలసృష్టిమధునా ఇదానీం పునః విధాతుకామస్య నిర్మాతుకామస్య। భిక్షా హి గృహపఞ్చక ఏవ భవతి। మధుకరో హ్యనేకాని పుష్పాణి మధు యాచిత్వా స్వోదరభరణం కరోతి, తత్సంబన్ధిత్వాన్మాధుకరీ।కమలాన్యేతద్వదనాదితుల్యాని నేతి భావః। ఆస్యాదీనాం ప్రాణ్యఙ్గద్వన్ద్వేఽపి పఞ్చస్విత్యనేన సంఖ్యాపరిగణనాత్ 'అధికరణైతావత్త్వే చ' (౨।౪।౧౫) ఇత్యేకవద్భావాభావః॥౧౦౪॥

అఙ్గులీర్వర్ణయతి—

ఏష్యన్తి యావద్గణనాద్దిగన్తాన్నృపాః స్మరార్తాః శరణే ప్రవేష్టుమ్।
ఇమే పదాబ్జే విధినాపి సృష్టాస్తావత్య ఏవాఙ్గులయోఽత్ర లేఖాః॥౧౦౫॥

ఏష్యన్తీతి॥ స్మరార్తా నృపా ఇమే పదాబ్జే భైమీచరణకమలే కర్మభూతే శరణే రక్షకే ప్రవేష్టుం కామాదస్మాన్ రక్షతం యువామితి వదన్తో యావద్గణనాద్యావత్సంఖ్యాకాద్దిగన్తాత్సకాశాదేష్యన్తి సమాగమిష్యన్తి, విధినాపి తావత్యః తావత్సంఖ్యాకా అఙ్గులయోఽఙ్గులిరూపా రేఖా ఏవాత్ర చరణద్వన్ద్వే సృష్టా నిర్మితాః। ఏతా అఙ్గులయో దశ। దిగన్తానామపి దశసంఖ్యాత్వాద్దశదిగ్భ్యః కామార్తా నృపాః సమాగమిష్యన్తీతి సూచనార్థం బ్రహ్మణా దశ రేఖారూపా అఙ్గులయం ఏవ నిర్మితాః। 'న రేఖాః' ఇతి పాఠే అఙ్గులయో న భవన్తి, కింతు రేఖా ఏవేత్యన్వయః। యావద్గణనాదిత్యవ్యయీభావే 'అపఞ్చమ్యాః' ఇతి వచనాదమ్భావాభావః॥ ౧౦౫॥

నఖాన్వర్ణయతి—

ప్రియానఖీభూతవతో ముదేదం వ్యధాద్విధిః సాధుదశత్వమిన్దోః।
ఏతత్పదచ్ఛద్మసరాగపద్మసౌభాగ్యభాగ్యం కథమన్యథా స్యాత్॥౧౦౬॥

ప్రియేతి॥ విధిః ముదా స్వేచ్ఛయా ప్రియాయా నఖీభూతవతో నఖత్వం ప్రాప్తవత ఇన్దోః ఇదం దశత్వం దశసంఖ్యాత్వం సాధు ఉచితం వ్యధాత్కృతవాన్। అథ చ సాధ్వీ శోభనా దశావస్థా యస్య ఏవంవిధం (ధత్వం) కృతవాన్। కథమిత్యత ఆహ—అన్యథా అస్య ఇన్దోః ఏతస్యాః పదచ్ఛద్మనా చరణవ్యాజేన సరాగపద్మసౌభాగ్యం రక్తోత్పలసౌభాగ్యం తస్య భాగ్యం లాభః కథం స్యాత్ ? దశసంఖ్యత్వేన భైమీసమీచీనావస్థత్వేన చ వినైతచ్చరణసేవా న లభ్యతే। అనేన తావల్లబ్ధా, తస్మాదస్య సాధుదశత్వం కృతమితి జ్ఞాయత ఇత్యర్థః। చన్ద్రపద్మయోర్విరోధాచ్చన్ద్రోదయే కమలస్య సంకోచాత్ సమీచీనావస్థత్వేన వినా రక్తోత్పలసంబన్ధశ్చన్ద్రస్య న యుజ్యతే, స తు జాతః, తస్య చ రక్తత్వం లబ్ధమ్। తస్మాదేతదనుమీయత ఇత్యర్థః। అన్యోఽపి సాధుదశత్వేనాప్రాప్యమపి ప్రాప్నోతి। దశాపి చరణనఖాశ్చన్ద్రతుల్యా ఇతి భావః॥౧౦౬॥

అఙ్గుష్ఠనఖౌ చ పునః పృథక్త్వేన వర్ణయతి—

యశః పదాఙ్గుష్ఠనఖౌ ముఖం చ బిభర్తి పూర్ణేన్దుచతుష్టయం యా।
కలా చతుఃషష్టిరుపైతు వాసం తస్యాం కథం సుభ్రువి నామ నాస్యామ్॥౧౦౭॥

యశ ఇతి॥ యా భైమీ యశః కీర్తిః పదాఙ్గుష్ఠనఖౌ ముఖం చ ఏతద్రూపం పూర్ణేన్దుచతుష్టయం షోడశకలచన్ద్రచతుష్టయం బిభర్తి, తస్యాం అస్యాం సుభ్రువి భైమ్యాం చతురధికా షష్టిః కలా కథం నామ వాసం నోపైతు, అపి తు ప్రాప్నోతీతి యుక్తమేతత్। షోడశకలచన్ద్రచతుష్టయధారణాత్ షోడశకలాశ్చతుర్గుణితాశ్చతుఃషష్టిర్భవన్తీతి యుక్తమిత్యర్థః। గీతవాద్యాదికలాప్రవీణేయమిత్యర్థః। 'కలా' ఇతి జాత్యేకవచనమ్। కలానాం చతుఃషష్టిరితి వా। 'కలాః' ఇతి పాఠే కలారూపా చతుఃషష్టిరితి॥౧౦౭॥

అథ వర్ణయితుమశక్యేయమితి నిగమయతి—

సృష్టాతివిశ్వా విధినైవ తావత్తస్యాపి నీతోపరి యౌవనేన।
వైదగ్ధ్యమధ్యాప్య మనోభువేయమవాపితా వాక్పథపారమేవ॥౧౦౮॥

సృష్టేతి॥ విధినైవ ఇయం తావత్ ఆదౌ అతివిశ్వా జితత్రైలోక్యా సృష్టా। అతిసున్దరీ కృతేత్యర్థః। అనన్తరం యౌవనేన తస్యాప్యతివిశ్వసర్గస్యాపి విధేర్వా ఉపరి నీతా శైశవసౌన్దర్యాపేక్షయాధికం సౌన్దర్యం ప్రాపితా। తారుణ్యేఽతిసౌన్దర్య భవతి। తతోఽప్యనన్తరం మనోభువా కామేన వైదగ్ధ్యం సర్వవ్యాపారచాతుర్యమధ్యాప్య శిక్షయిత్వా వాక్పథస్య పారం పరతీరమవాపితా। వర్ణయితుమశక్యత్వాద్వాగగోచర ఇత్యర్థః। అథ చ విద్యాపారం ప్రాపితేత్యర్థః। మదనవశాదతిచతురేయమిత్యర్థః। అన్యోఽపి ప్రాజ్ఞోఽధ్యాపితః సన్ వాఙ్మయపారం ప్రాప్నోతి॥౧౦౮॥

ఇతి స చికురాదారభ్యైనాం నఖావధి వర్ణయ-
న్హరిణరమణీనేత్రాం చిత్రామ్బుధౌ తరదన్తరః।

హృదయభరణోద్వేలానన్దః సఖీవృతభీమజా-

నయనవిషయీభావే భావం దధార ధరాధిపః॥౧౦౯॥

ఇతీతి॥ స ధరాధిపో నలః సఖీభిర్వృతా భీమజా తస్యా నయనవిషయీభావే నయనగోచరత్వే భావమభిలాషం దధార। ఇదానీమాత్మానం సఖీసహితభైమ్యై దర్శయిష్యామీతి తస్య బుద్ధిరుత్పన్నేత్యర్థః। ప్రకటో జాత ఇతి భావః। ఇన్ద్రవరదానాత్సఖీసహితయైవ భైమ్యా ద్రష్టవ్యో నాన్యేన కేనచిదిత్యభిప్రాయః సూచితః। కిం కుర్వన్—ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ చికురాదారభ్య కేశపాశమారభ్య నఖావధి నఖపర్యన్తం హరిణరమణీ వన్నేత్రే యస్యాస్తామేనాం భైమీం వర్ణయన్। తథా,— చిత్రామ్బుధౌ అద్భుతసౌన్దర్యదర్శనాదేవాశ్చర్యసముద్రే తరత్ప్లవమానమన్తరం మానసం యస్య సః, సాశ్చర్యః। భైమీదర్శనాదేవ హృదయస్య భరణేన పరిపూరణేన ఉద్వేలః వేలాం మర్యాదాం తీరం చాతిక్రాన్తోఽతిబహల ఆనన్దో యస్య సః। ఉద్వేలత్వేనానన్దస్య సముద్రత్వం సూచితమ్। అన్యదప్యుదకం గమ్భీరం స్థానం పరిపూర్య బహిర్నిర్గచ్ఛతి। 'ఆరభ్యార్థయోగేఽపి' ఇతి కేచిత్ ఇతి, చికురాదితి పఞ్చమీ॥౧౦౯॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

గౌడోర్వీశకులప్రశస్తిభణితిభ్రాతర్యయం తన్మహా-

కావ్యే చారుణి వైరసేనిచరితే సర్గోఽగమత్సప్తమః॥౧౧౦॥

శ్రీహర్షమితి॥ గౌడోర్వ్యాీశకులస్య గౌడదేశభూపాలవంశస్య ప్రశస్తిర్వర్ణనా తస్యా భణితీ రచనా తస్యా భ్రాతరి ఏకకర్తృకత్వాత్। సాపి యేన రచితేత్యర్థః। వైరసేనిచరితే చారుణి మహాకావ్యేఽయం సప్తమః సర్గః అగమత్ సమాప్తిం ప్రాప్తః। భ్రాతరీతి భాషితపుంస్కమ్॥౧౧౦॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే

నైషధీయప్రకాశే సప్తమః సర్గః సమాప్తః॥

అష్టమః సర్గః।

ఇదానీం నలో దిక్పాలదూత్యం కృతవానితి వక్తుమష్టమం సర్గమారభతే—

అథాద్భుతేనాస్తనిమేషముద్రమున్నిద్రలోమానమముం యువానమ్।

దృశా పపుస్తాః సుదృశః సమస్తాః సుతా చ భీమస్య మహీమఘోనః॥౧॥

అథేతి॥ అథ భైమీనయనవిషయీభావాభిలాషానన్తరం తాః సమస్తాః సుదృశః సఖ్యో మహీమఘోనో భీమస్య సుతా భైమీ చ అముం యువానం దృశా దృష్ట్యా పపుః సాభిలాషం దదృశుః। కీదృశమ్— అద్భుతేన భైమీసౌన్దర్యజనితేనాశ్చర్యేణ కృత్వా అస్తా త్యక్తా నిమేషముద్రా నేత్రసంకోచరీతిర్యేన। అత ఏవ సాత్త్వికభావవశాదున్నిద్రలోమానముద్గతరోమాఞ్చమ్। 'దృశా' ఇత్యేకవచనేన కటాక్షావలోకనం సూచితమ్। అచిన్తితసున్దరదర్శనాదాశ్చర్యేణ అస్తనిమేషముద్రం యథా తథా పపురితి వా। 'యువ' పదేన దర్శనయోగ్యత్వం సూచితమ్। భైమీముఖాః సర్వా అపి తత్పరా జాతా ఇతి భావః॥౧॥

కియచ్చిరం దైవతభాషితాని నిహ్నోతుమేనం ప్రభవన్తు నామ।

పలాలజాలైః పిహితః స్వయం హి ప్రకాశమాసాదయతీక్షుడిమ్భః॥౨॥

కియదితి॥ దేవతాసంవన్ధీని దైవతానాం వా అన్తర్ధిసిద్ధిరూపాణి భాషితాని కియచ్చిరం కియన్తం కాలం ఏనం నలం నిహ్నోతుం గోపాయితుం ప్రభవన్తు నామ సమర్థాని భవన్తు। అపి తు క్షణమాత్రం గోపాయితుం సమర్థాని జాతాని న బహుకాలమిత్యర్థః। 'నామ' ఇతి శిరశ్చాలనే। అర్థాన్తరన్యాసమాహ— హి ప్రసిద్ధం యస్మాత్ వా, పలాలజాలైః నీరసతృణసమూహైః పిహిత ఇక్షోర్డిమ్భోఽఙ్కురః స్వయమాత్మనైవ ప్రకాశం ప్రాకట్యం దృశ్యత్వమాసాదయతి ప్రాప్నోతి। 'వృన్దారకా దైవతాని ' ఇత్యమరః॥౨॥

అపాఙ్గమప్యాప దృశోర్న రశ్మిర్నలస్య భైమీమభిలష్య యావత్।
స్మరాశుగః సుభ్రువి తావదస్యాం ప్రత్యఙ్గమాపుఙ్ఖశిఖం మమజ్జ॥౩॥

అపాఙ్గమితి॥ నలస్య దృశోర్నేత్రయోః రశ్మిర్దీప్తిః భైమీమభిలష్య అపాఙ్గమప్యతినైకట్యాదవిలమ్బప్రాప్యమపి నేత్రప్రాన్తం యావన్నాప న ప్రాప తావదాదావేవ స్మరాశుగః సుభ్రువి సున్దర్యామస్యాం ప్రత్యఙ్గం ప్రత్యవయవం పుఙ్ఖస్య శిఖా అగ్రం తత్ ఆ మర్యాదీకృత్య, అభివ్యాప్య (వా) మమజ్జ। నలకర్తృకసాభిలాషదర్శనోపక్రమమాత్రేణ ప్రత్యఙ్గం భైమీ అతితరాం కామాధీనా జాతేతి భావః। అభిలాషం ప్రతి రశ్మేరుపచారాత్ కర్తృత్వే సమానకర్తృకత్వాత్ క్త్వో ల్యప్। ఆపుఙ్ఖశిఖమ్, 'ఆఙ్ మర్యాదాభివిధ్యోః' (౨।౧।౧౩) ఇత్యవ్యయీభావః॥౩॥

యదక్రమం విక్రమశక్తిసామ్యాదుపాచరద్ద్వావపి పఞ్చబాణః।
కథం న వైమత్యమముష్య చక్రే శరైరనర్ధార్ధవిభాగభాగ్భిః॥౪॥

యదితి॥ పఞ్చబాణః కామో ద్వావపి నలభైమ్యౌ అక్రమం పరిపాటీరహితం యుగపద్విక్రమరూపాయాః శక్తేః సామర్థ్యస్య సామ్యాత్ విక్రమో మన ఉత్సాహః శక్తిః శారీరం బలం తయోః సామ్యాత్తుల్యత్వాద్వా యద్యస్మాదుపాచరదాత్మవశీచకార, తత్తస్మాత్పఞ్చబాణత్వేఽప్యముష్య కామస్య అర్ధేనార్ధేన అర్ధాధికాభ్యాం ద్వాభ్యాం ద్వాభ్యాం విభాగః తద్భాజో న భవన్తి తైరనర్ధార్ధవిభాగభాగ్భిః ఏవంభూతైరపి బాణైర్వైమత్యం వైషమ్యం న కృతమ్। పఞ్చభిరపి ప్రథమం నలస్య వ్యధం కృత్వాఽనన్తరం తావద్భిరేవ భైమ్యా వ్యధం చేదకరిష్యత్తర్హ్యుభయోస్తుల్యోఽనురాగోఽఘటిష్యత। తత్తు తేన న కృతమ్, తుల్యకాలమేవోభయోరనురాగదర్శనాత్। యద్యేకసమయావచ్ఛేదేన వ్యధం కుర్యాత్తర్హి బాణానాం దశత్వాత్ పఞ్చత్వం భజ్యేత। తస్మాదర్ధాధికౌ ద్వౌ ద్వౌ బాణౌ చేత్సంభవతస్తర్హ్యప్యనురాగసామ్యం సంభావ్యేతాపి। న త్వేవం యుజ్యతే। భగ్నస్య బాణస్య వ్యధేఽసామర్థ్యాత్। ద్వాభ్యాం నలస్య త్రిభిర్భైమ్యా వ్యధే వైపరీత్యేన వా, అనురాగే వైషమ్యేణ భవితవ్యమ్। తచ్చ యౌగపద్యే బాణవైషమ్యే చ సత్యపి న జాతమ్। తత్ర పరాక్రమశక్తి-సామ్యమేవ హేతురిత్యర్థః। ద్వయోరప్యేకకాలమేవ తుల్య ఏవానురాగో జాత ఇతి భావః। యద్వా,—వైమత్యం కలహః విషమసంఖ్యత్వాద్బాణానాం విభాగో న ఘటతే। ఏకస్య ద్వైధీకరణే తత్సర్వేషామపి ప్రాప్నోతి, యస్య చ ప్రాప్నోతి స ఏవ వైమత్యమాచరతీత్యర్థః। బాణానాం వైమత్యధియా స్వవిక్రమశక్తిసామ్యాదేవోపాచరదితి వా। యథా రాజా స్వసేవకానాం

వైమత్యభియాఽన్యప్రకారేణ కార్యం సాధయతి తథైవేత్యర్థః। తస్మాదేవ తైర్వైమత్యం న కృతమితి భావః। అథ చ— వేః పక్షిణః క్రమ ఆక్రమణం గ్రహణం తత్ర యా శక్తిః సామర్థ్యం తేన సామ్యాత్తుల్యత్వాత్। 'ఖలేకపోతన్యాయేన' ఇతి యావత్। యథా కపోతః ఖలే పతితాన్కణాన్ యుగపచ్ఛఞ్చ్వా గృహ్ణాతి తథా పఞ్చబాణోఽపి యుగపద్ద్వావపి తేన న్యాయేన యస్మాదుపాచరత్, తస్మాదస్య బాణైరపి విషమసంఖ్యత్వేఽపి విరుద్ధత్వం నాకారి। అథ చ కామేనాయం న్యాయోఽఙ్గీకృతః అత ఏవ వేర్మతిరివ మతిర్యస్య తద్భావో వైమత్యం ఖలేకపోతన్యాయ ఏవ। కామబాణైరపి న కృతః, అపి తు కృత ఏవేతి కాక్వా వ్యాఖ్యేయమ్। తైరపి పఞ్చభిరేకదైవ మిలిత్వా యుగపదేవ తౌ వశీకృతౌ। కాలస్య సూక్ష్మత్వాత్। విక్రమతుల్యో నలః, శక్తితుల్యా భైమీ, తతో విక్రమశక్తితుల్యౌ తౌ సకృదేవ స్వబాణైః కుసుమైరపూజయదిత్యర్థ ఇతి వా॥౪॥

అనురాగసామ్యమేవాహ—

తస్మిన్నలోఽసావితి సాన్వరజ్యత క్షణం క్షణం క్వేహ స ఇత్యుదాస్త।

పునః స్మ తస్యాం వలతేఽస్య చిత్తం దూత్యాదనేనాథ పునర్న్యవర్తి॥౫॥

తస్మిన్నితి॥ సా భైమీ తస్మిన్పురుషే అసౌ నల ఇతి హేతోః అన్వరజ్యతానురక్తా బభూవ। అనన్తరం సోఽతిసున్దరో నలోఽతిసురక్షితే ఇహాస్మిన్నన్తఃపురే క్వ కుత ఇతి క్షణం క్షణం ప్రతిక్షణం విచార్య ఉదాస్తోదాసీనాసీత్। క్షణమన్వరజ్యత క్షణముదాస్తేతి వా। అస్య చిత్తమస్యాం పునర్ముహుర్వలతే స్మ చఞ్చలమభూత్। అథానన్తరమనేన నలేనాస్య చిత్తేన వా దూత్యాద్ధేతోః పునర్న్యవర్తి పరావృత్తమ్। దూత్యాఙ్గీకారే భైమ్యభిలాషో న యుక్త ఇతి పరావృత్తమిత్యర్థః। ఉభయోరపి భూయాననురాగోఽభూదిత్యర్థః। 'పురః స్మ' ఇతి పాఠే ప్రథమమ్॥౫॥

కయాచిదాలోక్య నలం లలజ్జే కయాపి తద్భాసి హృదా మమజ్జే।

తం కాపి మేనే స్మరమేవ కన్యా భేజే మనోభూవశభూయమన్యా॥౬॥

కయేతి॥ కయాచిద్బాలయా నలమాలోక్య లలజ్జే అనురాగవశాత్ ప్రకటితలజ్జానుభవయా భూతమ్। కయాచిత్ప్రౌఢయా తద్భాసి నలకాన్తౌ హృదాన్తఃకరణేన మమజ్జే నిమగ్నమ్। సౌన్దర్యదర్శనమాత్రేణాశ్చర్యపరయా సాభిలాషయా స్మరపరవశయా జాతమ్। కాపి కన్యా

కుమారీ తం స్మరమేవ మేనే। అతిసౌన్దర్యాత్స్మరజనకత్వాచ్చేత్యర్థః। అన్యా మనోభూవశభూయం కామవశత్వమేవ భేజేఽశిశ్రియత్। అననుభూతసంభోగరసాపి నలే సానురాగా జాతేతి భావః। 'తం వీక్ష్య కాచిత్కులజా లలజ్జే' ఇత్యపి పాఠః ॥ ౬॥

కస్త్వం కుతో వేతి న జాతు శేకుస్తం ప్రష్టుమప్యప్రతిభాతిభారాత్।

ఉత్తస్థురభ్యుత్థితివాఞ్ఛయేవ నిజాసనాన్నైకరసాః కృశాఙ్గ్యః॥౭॥

క ఇతి॥ కృశాఙ్గ్యః అప్రతిభాయా అప్రాగల్భ్యస్యాతిభారాదతిబాహుల్యాద్ధేతోః ఇతి తం ప్రష్టుమపి జాతు కదాచిత్తత్ర కంచిత్కాలం స్థితా అపి న శేకుః। ఇతి కిమ్— కస్త్వం కింసంజ్ఞకః, కుతో వా దేశాదాగత ఇతి। తర్హి కిం చక్రురత ఆహ— నైకరసా లజ్జాభయానురాగాదియుక్తాః సత్యః అభ్యుత్థితివాఞ్ఛయేవాభ్యుత్థాన- కాఙ్క్షయేవ నిజాసనాత్స్వీయస్వీయాసనాదుత్తస్థురుత్థితాః। అన్యోఽప్యప్రతిభోఽతిభారోఽపి కిమపి వక్తుం న శక్నోతి। ఈహాసద్భావేఽపూర్వకర్మత్వాదుత్తస్థురిత్యత్ర తజ్జభావైః॥౭॥

స్వాచ్ఛన్ద్యమానన్దపరంపరాణాం భైమీ తమాలోక్య కిమప్యవాప।

మహారయం నిర్ఝరిణీవ వారామాసాద్య ధారాధరకేలికాలమ్॥౮॥

స్వాచ్ఛన్ద్యమితి॥ భైమీ తమాలోక్య కిమప్యనిర్వాచ్యమానన్దపరమ్పరాణాం స్వాచ్ఛన్ద్యమాధిక్యమవాప। 'ఛన్దః పద్యేఽభిలాషే చ' ఇత్యభిధానాత్ స్వ ఆత్మీయశ్ఛన్దోఽభిలాషో యస్య సః స్వచ్ఛన్దో నిరవగ్రహః తస్య భావః స్వాచ్ఛన్ద్యమ్। కా కమివ— నిర్ఝరిణీ నదీ ధారాధరో మేఘః తస్య కేలికాలః క్రీడాసమయః తం వర్షాసమయమాసాద్య ప్రాప్య వారాం జలానాం మహారయం మహావేగమాధిక్యమివ లభతే స్మ। దర్శనమాత్రేణ లోకోత్తరమానన్దం ప్రాపేతి భావః॥౮॥

తత్రైవ మగ్నా యదపశ్యదగ్రే నాస్యా దృగస్యాఙ్గమయాస్యదన్యత్।

నాదాస్యదస్యై యది బుద్ధిధారాం విచ్ఛిద్య విచ్ఛిద్య చిరాన్నిమేషః॥౯॥

తత్రేతి॥ అస్యా దమయన్త్యా దృక్ యదస్య నలస్యాఙ్గమగ్రే ప్రథమమపశ్యత్, తత్రైవ తస్మిన్నేవాఙ్గేఽనురాగవశాచిన్నమగ్నా సతీ ప్రథమదృష్టమఙ్గం విహాయ అన్యదఙ్గం తర్హి నాయాస్యత్ (న ప్రాప్స్యత్), యది చిరాచ్చిరకాలాత్సంజాతో నిమేషో నేత్రసంకోచః విచ్ఛిద్య విచ్ఛిద్య పూర్వదృష్టాఙ్గవిచ్ఛేదం కృత్వా కృత్వా అస్యై భైమ్యై బుద్ధిధారామన్యామన్యాం బుద్ధిం దర్శనేచ్ఛాసంతతిం నాదాస్యత్। తేన తు బుద్ధ్యన్తరం దత్తం తద్వశాదేవాన్యదఙ్గం ప్రాపదిత్యర్థః। అతిసున్దరాఙ్గదర్శనస్య నిమేషేణ విచ్ఛేదే కృతే సత్యనన్తరం తస్యైవాఙ్గస్య దర్శనేచ్ఛయా పునరప్యఙ్గాన్తరదర్శనం, న తు ప్రథమాఙ్గదర్శనవిరక్త్యేత్యర్థః। సర్వేఽప్యవయవా అతిసున్దరా ఇతి భావః। క్రియాతిపత్తౌ లృఙ్ ॥౯॥

దృశాపి సాలిఙ్గితమఙ్గమస్య జగ్రాహ నాగ్రావగతాఙ్గహర్షైః।

అఙ్గాన్తరేఽనన్తరమీక్షితే తు నివృత్య సస్మార న పూర్వదృష్టమ్॥౧౦॥

దృశేతి॥ సా దృశా ఆలిఙ్గితం స్పృష్టమప్యస్య నలస్య ప్రథమదృష్టాదన్యదఙ్గం అగ్రే ప్రథమతోఽవగతాని దృష్టాన్యఙ్గాని తజ్జనితైర్హర్షైరానన్దైర్హేతుభిర్న జగ్రాహ। దృష్టమప్యఙ్గం హర్షభరాన్న దదర్శేత్యర్థః। హర్షానుభవాదనన్తరం నిమేషాదివశాదఙ్గాన్తరే ఈక్షితే తు పునః నివృత్య పరావృత్య పూర్వదృష్టం ప్రథమదృష్టమఙ్గం న సస్మార। ప్రథమదృష్టాదప్యనన్తరదృష్టస్యాఙ్గస్యాతిరమణీయత్వాత్, దృశ్యమానాచ్చ ప్రథమదృష్టస్యాతిరమ్యత్వాత్, సుఖపరవశత్వాద్వ్యాఘుట్య ప్రథమదృష్టమ న స్మృతవతీ। నాలోకతేతి భావః। అన్యత్ర హి పూర్వదృష్టం స్మర్యతే, అత్ర తు నేత్యాశ్చర్యమ్। పూర్వోక్తత్ ఏవ భావః॥౧౦॥

హిత్వైకమస్యాపఘనం విశన్తీ తద్దృష్టిరఙ్గాన్తరభుక్తిసీమామ్।

చిరం చకారోభయలాభలోభాత్స్వభావలోలా గతమాగతం చ॥౧౧॥

హిత్వేతి॥ తస్యా భైమ్యా దృష్టిః స్వభావలోలా సతీ ఉభయోః ప్రథమదృష్టానన్తరదృష్టయోరఙ్గయోర్లాభః, తత్ర లోభాల్లోలుపత్వాద్ధేతోః చిరం గతం గమనమ్, ఆగతమాగమనం చ చకార। ద్వయోరప్యఙ్గయోరతిసౌన్దర్యాద్గతాగతాభ్యాం వివేకం కర్తుమశక్తా ద్వయమపి కర్తుం నాశకదితి భావః। కింభూతా దృష్టిః— అస్య ఏకమపఘనం అఙ్గం హిత్వాఽఙ్గాన్తరస్య భుక్తిరాలోకనం తస్యాః సీమాం మర్యాదాం విశన్తీ అఙ్గాన్తరమవలోకయన్తీ।

స్వభావలోలం చ గమనాగమనే కరోతి। అన్యోఽపి వణిక్ దేశాన్తరస్థం వస్తు గ్రహీతుం స్వదేశస్థం విక్రేతుం గమనాగమనే కరోతి। 'అపఘనోఽఙ్గమ్' (౩।౩।౮౧) ఇతి నిపాతః॥౧౧॥

నిరీక్షితం చాఙ్గమవీక్షితం చ దృశా పిబన్తీ రభసేన తస్య।

సమానమానన్దమియం దధానా వివేద మేదం న విదర్భసుభ్రూః॥౧౨॥

నిరీతి॥ సా విదర్భసుభ్రూః భైమీ తస్య నలస్య ప్రథమం నితరాం సాదరమీక్షితమేకమఙ్గమ్, అవీక్షితం విశేషాకారేణానవలోకితం చాన్యదఙ్గమ్, దృశా రభసేనౌత్సుక్యేన హర్షేణ పిబన్తీ సాదరం విలోకయన్తీ సతీ కించిదృష్టాఙ్గదర్శనవిషయేఽపి సాదరం దృష్టాఙ్గజనితానన్దేన సమానం తుల్యమానన్దం దధానా ధారయన్తీ కిం సర్వం దృష్టమ్, కిం చేషదృష్టమ్ ? యద్వా,— కిం సారదృష్టమ్, కిం చ సర్వథైవాదృష్టమిత్యుభయోర్భేదం తారతమ్యం న వివేద। తుల్యసౌన్దర్యత్వాద్ద్వయోరపి దర్శనే తుల్యానురాగాభూదితి భావః। లోకస్య దృష్టేఽనాదరః, అదృష్టే చోత్సాహో భవతి, తథాత్ర తు న। ఉభయోరపి లోకోత్తరత్వాదితి భావః। అన్యాపి యోగినీ దృష్టం ఘటాది, అదృష్టం వాగగోచరం శ్రుతిగమ్యం బ్రహ్మస్వరూపం చ దృష్ట్వా జ్ఞానేన కిం సారం కిమసారమితి సాదరం విచారయన్తీ ఘటాదినిరసనేన శ్రుత్యాదిప్రమాణగమ్యమానన్దస్వరూపం బ్రహ్మసాక్షాత్కారదశాయామఙ్గీకరోతీత్యుక్తిః॥౧౨॥

సూక్ష్మే ఘనే నైషధకేశపాశే నిపత్య నిస్పన్దతరీభవద్భ్యామ్।

తస్యానుబన్ధం న విమోచ్య గన్తుమపారి తల్లోచనఖఞ్జనాభ్యామ్॥౧౩॥

సూక్ష్మ ఇతి॥ తల్లోచనలక్షణాభ్యాం ఖఞ్జనాభ్యాం తస్య కేశపాశస్య సాదరావలోకనలక్షణమనుబన్ధం సంబన్ధమ్, అథ చ తన్నిమిత్తం బన్ధనం విమోచ్య త్యక్త్వా నాపారి నాశాకి। కింభూతాభ్యామ్— సూక్ష్మే ఘనే నిబిడే చ నైషధకేశపాశే సాదరావలోకనార్థం నిపత్య నితరాం పతిత్వా సాదరావలోకనాదేవ నిస్పన్దతరీభవద్భ్యాం నేత్రసంకోచరహితాభ్యామ్। ఖజనోఽపి పాశే పతితో బన్ధనం విమోచ్య పదమపి చలితుం న శక్నోతి। భైమీదృష్టిశ్చిరకాలం కేశపాశమేవావాలోకతేతి భావః। కేశాః సూక్ష్మా ఘనాశ్చ। 'సూక్ష్మాస్తు పాణిదశనాఙ్గులిపర్వకేశాః' ఇత్యాది లక్షణమ్। 'పాశః కచాన్తే సఙ్ఘార్థః కర్ణాన్తే శోభనార్థకః। క్షత్రాద్యన్తే చ నిన్దార్థః పాశః పక్ష్యాదిబన్ధనే॥' ఇతి విశ్వః॥౧౩॥

భూలోకభర్తుర్ముఖపాణిపాదపద్మైః పరీరమ్భమవాప్య తస్య।

దమస్వసుర్దృష్టిసరోజరాజిశ్చిరం న తత్యాజ సబన్ధుబన్ధమ్ ॥౧౪॥

భూలోకేతి ॥ దమస్వసుః భైమ్యాః దృష్టిసరోజరాజిర్నేత్రకమలపఙ్క్తిః తస్య భూలోకభర్తుర్నలస్య ముఖపాణిపాదలక్షణైః పద్మైః పరీరమ్భం సంశ్లేషమవాప్య సబన్ధుబన్ధం సగోత్రసంబన్ధం సజాతీయస్నేహం చిరం న తత్యాజ। ముఖాదీనాం కమలత్వాత్ సగోత్రత్వమ్। అన్యోఽపి చిరాద్బన్ధుభిరాలిఙ్గనం ప్రాప్య ఝటితి న ముఞ్చతి। భైమీదృష్టిర్నలముఖాద్యతిరమణీయత్వాచ్చిరమాలోకతేతి భావః। సబన్ధుః, 'జ్యోతిర్జనపద—' (౬।౩।౮౫) ఇతి సః। 'సగన్ధ-' ఇతి పాఠే 'సగన్ధో బన్ధురుచ్యతే' ॥౧౪॥

తత్కాలమానన్దమయీ భవన్తీ భవత్తరానిర్వచనీయమోహా।

సా ముక్తసంసారిదశారసాభ్యాం ద్విస్వాదముల్లాసమభుఙ్క్తమిష్టమ్ ॥౧౫॥

తత్కాలమితి ॥ సా భైమీ పూర్వోక్తక్రమేణ ముక్తసంసారిణోః యే దశే అవస్థే తయో రసాభ్యాం ప్రీతిభ్యాం కృత్వా ద్వౌ స్వాదౌ రసౌ యత్ర ఏవంవిధం మిష్టమతిస్వాద్వతిబహులముల్లాసం హర్షమభుఙ్క్తానుబభూవ। క్రమమాహ— కింభూతా— తత్కాలం తస్మిన్నలదర్శనకాలే నలోఽయమితి బుద్ధ్యా ఆనన్దమయీ ఆనన్దరూపా భవన్తీ। తథా,– సురక్షితేఽన్తః పురే నలాగమనం క్వత్యమితి హేతోః అతిశయేన భవన్ భవత్తరోఽతితరామనిర్వచనీయో లోకోత్తరో మోహో భ్రాన్తిర్యస్యాః। తద్దర్శనేనైవోత్పద్యమానమూర్చ్ఛా వా। ఆనన్దరూపత్వం ముక్తదశా। 'ఆనన్దో బ్రహ్మణో రూపమ్' ఇతి శ్రుతేః। అనిర్వచనీయమోహవత్త్వం సంసారిదశా। తుల్యకాలమేవ ముక్తసంసారిదశే తయానుభూతే ఇత్యాశ్చర్యం చ। అభుఙ్క్త ఇతి లఙ్। 'అభుక్త' ఇతి పాఠే లుఙ్ ॥ ౧౫॥

నలత్వనిశ్చయం వినా తత్రానురక్తాయా భైమ్యాః పాతివ్రత్యభఙ్గలక్షణామనౌచితీమాశఙ్క్య కవిః పరిహరతి—

దూతే నలశ్రీభృతి భావిభావా కలఙ్కినీయం జని మేతి నూనమ్।

న సంవ్యధాన్నైషధకాయమాయం విధిః స్వయందూతమిమాం ప్రతీన్ద్రమ్ ॥౧౬॥

దూత ఇతి॥ విధిః ఇమాం భైమీం ప్రత్యుద్దిశ్య నైషధస్య కాయో నలదేహ ఏవ మాయా యస్య ఏవంవిధం కపటనలవేషధారిణమిన్ద్రమేవ స్వయందూతం న సంవ్యధాన్నాకరోత్। అపి తు (ఇతి హేతోః) సత్యమేవ నలం దూతమకరోత్, 'నూనమ్' ఉత్ప్రేక్షే। ఇతి కిమ్— నలశ్రీభృతి నలకాన్తిధారిణి దూతే భావిభావా నలబుద్ధ్యైవ భవిష్యదనురాగేయం భైమీ నలవ్యతిరిక్తేఽనురాగాత్ కలఙ్కినీ పాతకినీ, అకీర్తిమతీ చ మా జని మా భూత్। కపటనలరూపధారణసామర్థ్యే సత్యపి ఇన్ద్రో నలరూపం ధృత్వా స్వీయదూత్యార్థం న గతవాన్। తత్రేదమాకూతమ్— బ్రహ్మా భైమ్యాః పాతివ్రత్యభఙ్గో మా భూదితీన్ద్రాయ బుద్ధిం నాదత్తేత్యర్థః। నలనిశ్చయాభావేఽపి సత్య ఏవ నలేఽనురాగాన్న పాతివ్రత్యక్షతిరితి భావః। 'జనితా' ఇతి పాఠే నూనం నిశ్చితం కలఙ్కినీ జనితా భవిష్యతీతి లుటా వ్యాఖ్యేయమ్॥౧౬॥

నన్వతిసున్దరస్య నలస్యాన్తఃపురే ప్రవేశాసంభవనిశ్చయాన్నలసదృశేఽన్యస్మిన్భైమీమనోవృత్తేః కథం పాతివ్రత్యభఙ్గప్రసఙ్గ ఇత్యాశఙ్క్యాం పరిహరతి—

పుణ్యే మనః కస్య మునేరపి స్యాత్ప్రమాణమాస్తే యదఘేఽపి ధావత్।

తచ్ఛిన్తి చిత్తం పరమేశ్వరస్తు భక్తస్య హృష్యత్కరుణో రుణద్ధి॥౧౭॥

పుణ్య ఇతి॥ ఆస్తాం భైమీ, పరిత్యక్తవిషయస్య మునేరపి కస్య మనః పుణ్యే విషయే ప్రమాణం నిశ్చితం స్యాత్, అపి తు న స్యాత్। కుతః— యద్యస్మాత్ అఘేఽపి పరదారగమనాదౌ పాతకేఽపి విషయే ధావత్ శీఘ్రం గచ్ఛత్ ఆస్తే। మునేర్మనః పుణ్యే ఏవ నియతం ప్రవర్తత ఇతి న, కింతు పాతకేఽపి। తత్రాప్యయం విశేషః శీఘ్రమవిచార్యైవ ప్రవర్తతే। ఏతచ్చ 'ధావత్' పదేన సూచితమ్। శీఘ్రగతావేవ ధావాదేశవిధానాత్। అత్ర తు నలస్య సత్యత్వాద్భైమ్యాః పాతివ్రత్యరక్షణార్థం బ్రహ్మైవం కృతవానితి। తర్హి సర్వేఽపి మునయః పాపినః స్యురిత్యాశఙ్క్యాం పరిహరతి— పరమేశ్వరః తు పునః హృష్యత్కరుణ ఉద్యత్కృపః సన్ తచ్ఛిన్తి తదఘం చిన్తయతి కర్తుమిచ్ఛతీత్యేవంశీలం భక్తస్య చిత్తం రుణద్ధి పాతకాత్పరావర్తయతి। యేషాముపరి రఘునాథకృపా తే పాతకే సర్వథైవ న ప్రవర్తన్త ఇతి న సర్వేషాం పాతకిత్వప్రసఙ్గ ఇతి తాత్పర్యార్థః। తచ్ఛిన్తి పరమేశ్వరచిన్తి వా ॥ ౧౭॥

సాలీకదృష్టే మదనోన్మదిష్ణుర్యథాప శాలీనతమా న మౌనమ్।

తథైవ తథ్యేఽపి నలే న లేభే ముగ్ధేషు కః సత్యమృషావివేకః॥౧౮॥

సేతి॥ స్వభావతః శాలీనతమాఽతిసలజ్జాపి మదనేనోన్మదిష్ణురున్మాదవతీ సతీ సా భైమీ అలీకదృష్టే మిథ్యాదృష్టే నలే విషయే యథా మౌనం నాప యథా పూర్వం కిమప్యవాదీత్ తథైవ తథ్యే సత్యేఽపి నలే మౌనం న లేభే। అలీకబుద్ధైవ సత్యేఽపి నలేఽవోచదిత్యర్థః। తత్కథమిత్యాశఙ్క్యాహ— ముగ్ధేషు మూఢేషు సత్యస్య మృషా అసత్యస్య వివేకో విచారః కః, అపి తు న; అతో న ధృష్టతయా వచనం దోషాయేతి భావః। 'శాలీనతయా' ఇతి వా పాఠః। అపశాలీనతయాపగతశాలీనతయా యథా మౌనం న లేభే తథైవ తథ్యేఽపీతి వా వ్యాఖ్యేయమ్॥౧౮॥

వ్యర్థీభవద్భావపిధానయత్నా స్వరేణ సాథ శ్లథగద్గదేన।

సఖీచయే సాధ్వసబద్ధవాచి స్వయం తమూచే నమదాననేన్దుః॥౧౯॥

వ్యర్థీభవదితి॥ అథ సా భైమీ స్వయమాత్మనా తం నలమూచే। క్వ సతి—సఖీనాం చయే సమూహే సాధ్వసేనాన్తఃపురే పరపురుషప్రవేశాజ్జాతేన సాధ్వసేన కృత్వా బద్ధా వాక్ యేన కృతమౌనే సతి। కింభూతా సా— శ్లథో విరలః, గద్గదశ్చ ఛిన్నస్తేన స్వరేణ శబ్దేన కృత్వా వ్యర్థీభవన్ భావపిధానయత్నః సాత్త్వికభావగోపనప్రయాసో యస్యాః। తథా,— అత ఏవ నమన్నమ్రీభూత ఆననేన్దుర్ముఖచన్ద్రో యస్యాః సా। 'అథ స్వరేణైవ విభావయన్తీ భావం నిజం సా మృదుగద్గదేన' ఇత్యపి పాఠః స్పష్టార్థః॥౧౯॥

స్వధార్ష్ట్యం పరిహరతి—

నత్వా శిరోరత్నరుచాపి పాద్యం సంపాద్యమాచారవిదాతిథిభ్యః।

ప్రియాక్షరాలీరసధారయాపి వైధీ విధేయా మధుపర్కతృప్తిః॥౨౦॥

నత్వేతి॥ త్రిభిర్విశేషకమ్। హే పురుషశ్రేష్ఠ! ఆచారవిదా సదనుష్ఠానజ్ఞేన, ధర్మశాస్త్రవిదా వా పుంసా నత్వా శిరోరత్నరుచా చూడామణిదీప్త్యాప్యతిథిభ్యః పాద్యం పాదార్థం వారి సంపాద్యం దేయమ్। జలాభావే నత్యాపి తావచ్చరణక్షాలన సంభావనా కర్తవ్యా। తస్యా రత్నరుచో జలతుల్యత్వాదిత్యర్థః। ఆదౌ నమస్కారః కర్తవ్య ఇతి భావః। 'ఆచారవిదాతిథిభ్యః' ఇతి ప్రతివాక్యం శ్లోకత్రయేఽపి జ్ఞేయమ్। వైధీ విధిసంబన్ధినీ నోదనావాక్యాదాగతా మధుపర్కజన్యా

తృప్తిః ప్రియాక్షరాలీ ప్రియవచనపఙ్క్తిస్తస్యా రసధారయా మాధుర్యధారయాపి విధేయా కరణీయా। మధుపర్కసామగ్ర్యభావే ప్రియవచన (మేవ) మపి వక్తవ్యమిత్యర్థః। పాద్యం పూర్వవత్ ॥ ౨౦॥

స్వాత్మాపి శీలేన తృణం విధేయం దేయా విహాయాసనభూర్నిజాపి।

ఆనన్దబాష్పైరపి కల్ప్యమమ్బుః పృచ్ఛా విధేయా మధుభిర్వచోభిః॥౨౧॥

స్వాత్మేతి॥ ఆచారవిదా శీలేన వినీతత్వాదినా స్వభావేన సహృత్తేన వా కృత్వా స్వాత్మాపి స్వశరీరమపి తృణం విధేయమ్, తృణం యథా నమ్రీక్రియతే తథాఽతిథీనామగ్రే సేవార్థం స్వాత్మాపి నమ్రీకర్తవ్య ఇత్యర్థః। అథ చ తృణాభావే స్వాత్మైవ తృణస్థానే విధేయ ఇత్యర్థః। విష్టరాద్యభావే నిజాపి స్వీయాప్యాసనలక్షణా యా భూః స్థానం సింహాసనాది తదప్యాదరాజ్ఝటితి త్యక్త్వా విహాయ దేయా। భూస్థానే ఆసనమేవ కల్ప్యమిత్యర్థః। చరణక్షాలనార్థ యది జలం న సంభవతి తర్హ్యానన్దబాష్పైరపి హర్షాశ్రుభిరప్యమ్బుః కల్ప్యమ్। అతిథిదర్శనమాత్రేణ హృష్టేన భవితవ్యమిత్యర్థః। అథ చ జలస్థానే ఆనన్దబాష్పా ఏవ కల్ప్యా ఇత్యర్థః। మధుభిరతిప్రియైర్వచోభిః పృచ్ఛాపి కుశలప్రశ్నోఽపి విధేయా। ప్రియం వక్తవ్యమిత్యర్థః। మధుపర్కస్థానే మధురం వచనమేవ కర్తవ్యమిత్యర్థః। ఆచారవశాన్మయాపి ప్రియవచనాది క్రియత ఇతి భావః। ' శీలం స్వభావే సద్వృత్తే' ఇతి విశ్వః। 'అప్రణోద్యోఽతిథిః సాయమపి వాగ్భూతృణోదకైః' (మనుం ౩।౧౦౫) ఇతి స్మృతేః। పృచ్ఛా పూర్వవత్॥౨౧॥

పదోపహారేఽనుపనమ్రతాపి సంభావ్యతేఽపాం త్వరయాపరాధః।

తత్కర్తుమర్హాఞ్జలిసఞ్జనేన స్వసంభృతిః ప్రాఞ్జలతాపి తావత్॥౨౨॥

పదేతి॥ పదోపహారే చరణక్షాలనవిషయే త్వరయా ఝటితి అపామనుపనమ్రతా జలానామనానయనమపి అపరాధః సంభావ్యతే యతో లోకేనేత్యర్థాత్। విలమ్బాదానయనేఽపి ఝటిత్యనానయనాద్యతోఽపరాధః సంభావ్యతే తత్తస్మాదాచారవిదా అఞ్జలిసఞ్జనేన కరపుటసంయోజనేన కృత్వా స్వస్య సంభృతిరూపా స్వకరణీయాతిథ్యసామగ్రీ యావత్సంపాద్యతే తావదఞ్జలిసంయోజనేన స్వీయా ప్రాఞ్జలతా ఋజుతా కర్తుమర్హా। ప్రకటీకర్తుముచితేత్యర్థః। తావతాపి పూర్వాపరాధశాన్తిర్భవతీతి భావః। యావత్స్వసంభృతిః స్వకరణీయాతిథ్య సామగ్రీ సంపాద్యతే తావదఞ్జలిసజ్జనేన ప్రాఞ్జలతాపి కర్తుమర్హేతి వాన్వయః। యద్వా, అపాం త్వరయా జలానయనార్థం సంభ్రమేణానుపనమ్రతా నమస్కారాభావోఽపరాధః సంభావ్యతే। జలానయనాత్పూర్వం కృతేన నమస్కారేణ

సర్వోఽప్యాతిథ్యసంభారః కృతో భవతీత్యర్థః। తయా ఏతత్సర్వం కృతమితి తాత్పర్యమ్। ప్రాఞ్జల ఇతి, 'అచ్ ప్రత్యన్వవ–' (౫।౪।౭౫) ఇత్యత్ర అచ్ ఇతి యోగవిభాగాత్ పద్మనాభ ఇతివత్సమాసాన్త ఇతి జ్ఞేయమ్॥౨౨॥

పురా పరిత్యజ్య మయాత్యసర్జి స్వమాసనం తత్కిమితి క్షణం న।

అనర్ఘమప్యేతదలంక్రియేత ప్రయాతుమీహా యది చాన్యతోఽపి॥౨౩॥

పురేతి॥ అర్థాత్పూర్వోక్తాచారదర్శనాదాచారాచ్చ పురా ఆదావేవ మయా స్వమాసనం పరిత్యజ్య అత్యసర్జి భవతే దీయతే స్మ తదేతదనర్ఘమపి యోషిదాసనత్వాద్రాజానర్హత్వాదయోగ్యమప్యాసనం క్షణం క్షణమాత్రం కిమితి కుతో హేతోః నాలంక్రియేత। కింత్వలంక్రియతామిత్యర్థః। యది చ యద్యపి అన్యతోఽపి ప్రయాతుమన్యదేశమపి గన్తుం ఈహా వాఞ్ఛా విద్యతే తథాప్యేతదలంక్రియతామిత్యర్థః। త్వామేవోద్దిశ్యాగతమితి చేత్, న మమైతాదృగ్భాగధేయాభావాత్। అన్యత్ర గమనేచ్ఛాయామపి క్షణమాత్రమలంక్రియతామిత్యర్థః। క్రియేత, ప్రార్థనాయాం లిఙ్ ॥ ౨౩॥

నివేద్యతాం హన్త సమాపయన్తౌ శిరీషకోషమ్రదిమాభిమానమ్।

పాదౌ కియద్దూరమిమౌ ప్రయాసే నిధిత్సతే తుచ్ఛదయం మనస్తే॥౨౪॥

నివేద్యతామితి॥ హే పురుషశ్రేష్ఠ ! తుచ్ఛదయం కృపాశూన్యం తే మనః కియద్దూరం కింపరిమాణం దూరగమనలక్షణే ప్రయాసే ఇమౌ పాదౌ నిధిత్సతే హన్త ఇత్యనుకమ్పయా నివేద్యతాం మదగ్రే కథ్యతామ్। కింభూతౌ— శిరీషాణాం శిరీషపుష్పాణాం కోషః సమూహస్తస్య మ్రదిమ్ని మార్దవవిషయే యోఽభిమానః మత్తోఽధికం కోమలం వస్తు నాస్త్యేవేతి యో గర్వస్తద్విషయే లోకస్య వా గర్వః తం సమాపయన్తౌ నాశయన్తౌ। అన్యోఽపి నిష్కృపః పురుషః సుకుమారం జనం ప్రయాసే ప్రేరయతి। అత్రాగమనేనైవ శ్రాన్తోఽసి, ఇదానీమితః క్వ గన్తాసీతి భావః। 'శూన్యం తు వశికం తుచ్ఛరిక్తకే' ఇత్యమరః॥౨౪॥

అనాయి దేశః కతమస్త్వయాద్య వసన్తముక్తస్య దశాం వనస్య।

త్వదాప్తసంకేతతయా కృతార్థా శ్రవ్యాపి నానేన జనేన సంజ్ఞా॥౨౫॥

అనాయీతి॥ త్వయా అద్య కతమః కింసంజ్ఞకో దేశో వసన్తేన ముక్తస్య త్యక్తస్య వనస్య దశామవస్థామనాయి ప్రాపితః। వసన్తేన వినాం యథా వనం నిఃశోభం, తథా త్వయా వినా స దేశోఽపీత్యర్థః। కస్మాద్దేశాదాగతోఽసీతి కథయేతి భావః। తథా,— అనేన మల్లక్షణేన జనేన త్వయి ఆప్తః విషయం ప్రాప్తః సంకేతః సమయః సంబన్ధో యయా తస్యా భావేన హేతునా కృతార్థా చరితార్థా సంజ్ఞాపి నామాపి న శ్రవ్యా, అపి తు శ్రోతుమర్హా। స్వనామాపి కథయేత్యర్థః। శ్రవ్యా, ఆవశ్యకాభావాత్ 'అచో యత్' (౩।౧।౯౭) ఇతి యత్॥౨౫॥

తీర్ణః కిమర్ణోనిధిరేవ నైష సురక్షితేఽభూదిహ యత్ప్రవేశః।

ఫలం కిమేతస్య తు సాహసస్య న తావదద్యాపి వినిశ్చినోమి॥౨౬॥

తీర్ణ ఇతి॥ హే నరశ్రేష్ఠ ! సురక్షితే ఇహ అన్తఃపురే తవ ప్రవేశోఽభూదితి యత్, ఏష అర్ణోనిధిః సముద్ర ఏవ కిం న తీర్ణః ? కిం తు వాహుభ్యామర్ణవతరణతుల్య ఇతి ఏతస్యాన్తఃపురప్రవేశరూపస్య సాహసస్యావిచార్యకారిత్వస్య తు పునః కిం ఫలం ప్రయోజనమిత్యశ్చాపీదానీమపి న వినిశ్చినోమి। కిమర్థమత్రాగతమిత్యపి కథయేత్యర్థః॥౨౬॥

తవ ప్రవేశే సుకృతాని హేతుర్మన్యే మదక్ష్ణోరపి తావదత్ర।

న లక్షితో రక్షిభటైర్యదాభ్యాం పీతోఽసి తన్వా జితపుష్పధన్వా॥౨౭॥

తవేతి॥ తవ అత్ర ప్రవేశే మదక్ష్ణోర్మదీయనేత్రయోః సుకృతాని పుణ్యాన్యపి తావదాదౌ హేతుః కారణమిత్యహం మన్యే। కారణాన్తరే సంభవత్యపి మన్నేత్రపుణ్యమాదికారణమిత్యర్థః। కథమిత్యత ఆహ— యద్యస్మాత్ రక్షిభటైరతిసున్దరస్త్వం న లక్షితః। తథా—తన్వా వపుషా జితః పుష్పధన్వా కామో యేన ఏవంభూతో యత్ ఆభ్యాం నేత్రాభ్యాం పీతోఽసి। స్వేచ్ఛయావలోకితోఽసీత్యర్థః। రక్షణార్థమేవ నియుక్తైః శూరైర్న దృష్టః, ఆభ్యాం చ దృష్టః, తత్ర మన్నేత్రపుణ్యమేవాత్ర ప్రవేశే హేతురితి భావః॥౨౭॥

యథాకృతిః కాచన తే యథా వా దౌవారికాన్ధకరణీ చ శక్తిః।

రుచ్యో రుచీభిర్జితకాఞ్చనీభిస్తథాసి పీయూషభుజాం సనాభిః॥౨౮॥

యథేతి ॥ యథా యేన కారణేన తే ఆకృతిరాకారః కాచన లోకోత్తరాఽతిరమణీయా। యథా వా తే కాచన అపూర్వా శక్తిశ్చ దౌవారికాణాం రక్షకాణామన్ధకరణ్యన్ధతాకారిణీ। స్వీయగౌరత్వేన జితా కాఞ్చనీ హరిద్రా యాభిస్తాభీ రుచీభిః కాన్తిభిః కృత్వా రుచ్యోఽభిలాషయోగ్యోఽసి, తథా తేన కారణేన పీయూషభుజాం దేవానాం సనాభిః సగోత్రోఽసి। దేవత్వేన వినైతన్న ఘటతేఽతః ప్రాయస్త్వం కశ్చన దేవోఽసీతి మన్యే। చకారో రుచ్య ఇత్యనేన యోజ్యః। రుచ్యశ్చాసి యథా ఇతి సంబన్ధ ఇతి వా। 'నిశాఖ్యా కాఞ్చనీ పీతా హరిద్రా వరవర్ణినీ' ఇత్యమరః। 'కాఞ్చనాం' ఇతి పాఠే సువర్ణమ్। దౌవారిక ఇత్యత్ర 'ద్వారే నియుక్తః' ఇత్యర్థే 'తత్ర నియుక్తః' (४।४।६९) ఇతి ఠకి 'ద్వారాదీనాం చ' (७।३।४) ఇత్యైచి, అభూతతద్భావే 'అధ్యసుభ—' (३।२।५६) ఇతి ఖ్యుని ఖిత్వాత్పూర్వపదస్య ముమి 'టిడ్ఢా—' (४।१।१५) ఇతి జీప్। రుచిమర్హతి రుచ్యః। 'తదర్హతి' (५।१।६३) ఇతి యత్। 'రాజసూయ—' (३।१।११४) ఇతి నిపాతో వా। 'జితకాఞ్చనీభిః' ఇతి పాఠే సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాత్ 'నద్యృతశ్చ' (५।४।१५३) ఇతి న కప్। సనాభిః, 'జ్యోతిర్జనపద—' (६।३।८५) ఇతి సమానస్య సభావః॥२८॥

న మన్మథస్త్వం స హి నాస్తిమూర్తిర్న చాశ్వినేయః స హి నాద్వితీయః।

చిహ్నైః కిమన్యైరథవా తవేయం శ్రీరేవ తాభ్యామధికో విశేషః॥२९॥

నేతి ॥ త్వం మన్మథో న, హి యతః స కామో నాస్తిమూర్తిరశరీరీ । త్వం ఆశ్వినేయోఽశ్వినీకుమారశ్చ న। 'చః' అప్యర్థః। హి యతః స అద్వితీయో నాస్తి, కింతు ద్వితీయసహిత ఏవ। త్వం సశరీర ఏకకశ్చ। 'అథవా' ఇతి పూర్వాపరితోషే। అన్యైశ్చిహ్నైః కిమ్, అపి తు న కిమపి। కిం తర్హి— తాభ్యాం కామాశ్వినేయాభ్యాం సకాశాదధికా తవ ఇయం శ్రీః శోభైవ విశేషః। తయోరీదృక్శోభాభావాదియమేవ తదన్యత్వజ్ఞాపికేత్యర్థః। నాస్తిమూర్తిః, 'అస్తిక్షీరాదయశ్చ' ఇతి బహువ్రీహౌ పశ్చాన్నకారేణ సమాసః ॥ २९॥

ఆలోకతృప్తీకృతలోక ! యస్త్వామసూత పీయూషమయూఖమేనమ్।

కః స్పర్ధితుం ధావతి సాధు సార్ధముదన్వతా నన్వయమన్వవాయః॥३०॥

ఆలోకేతి ॥ హే ఆలోకేన దర్శనేన తృప్తీకృతః కృతార్థీకృతో లోకో యేన తత్సంబోధనమ్। యః త్వామ్ ఏనం త్వద్రూపం పీయూషమయూఖం చన్ద్రమసూత స కః ? అయమన్వవాయో వంశ ఉదన్వతా సార్ధం స్పర్ధితుం స్పర్ధాం కర్తుం సాధు యుక్తం ధావతి। సముద్రసామ్యార్థం ఝటితి బుద్ధ్యపారూఢో భవతీత్యర్థః। సముద్రోఽప్యాలోకేన ప్రకాశేన తృప్తీకృతభువనం

సుధాకరం సూతే। కస్మిన్వంశే సముత్పన్నోఽసీత్యపి కథయేతి భావః। 'ఆలోకౌ దర్శనోద్ద్యోతౌ', 'లోకస్తు భువనే జనే' ఇత్యమరః॥౩౦॥

భూయోఽపి బాలా నలసున్దరం తం మత్వామరం రక్షిజనాక్షిబన్ధాత్।

ఆతిథ్యచాటూన్యపదిశ్య తత్స్థాం శ్రియం ప్రియస్యాస్తుత వస్తుతః సా॥౩౧॥

భూయోఽపీతి॥ సా బాలా తం నలం రక్షిజనానాం దౌవారికాణామక్షిబన్ధాన్నేత్రబన్ధనాత్ అదృష్టీకరణాన్నలవత్సున్దరం నలసదృశమమరం దేవం మత్వా నిశ్చిత్య ఆతిథ్యసంబన్ధీని చాటూని ప్రియవచనాన్యపదిశ్య వ్యాజీకృత్య తద్వ్యాజేన తత్స్థాం తస్మిన్నమరే విద్యమానాం ప్రియస్య నలస్య శ్రియం శోభాం వస్తుతస్తత్త్వతః అస్తుత పునరపి వర్ణయతి స్మ। ప్రియవచనవ్యాజేన తత్త్వతో నలశోభావర్ణనతత్పరైవ బభూవేతి భావః॥౩౧॥

పునరపి కిమిత్యస్తుతేత్యాశఙ్క్య కవిరాహ—

వాగ్జన్మవైఫల్యమసహ్యశల్యం గుణాద్భుతే వస్తుని మౌనితా చేత్।

ఖలత్వమల్పీయసి జల్పితేఽపి తదస్తు బన్దిభ్రమభూమితైవ॥౩౨॥

వాగితి॥ గుణైరద్భుతే ఆశ్చర్యభూతే వస్తుని మౌనితా మూకీభావశ్చేత్ గుణాద్భుతం వస్తు న వర్ణ్యతే చేత్, తర్హి వాగ్జన్మనో వైఫల్యమసహ్యశల్యమతిదుఃఖదాయి దుఃసదృశల్యతుల్యం భవతీత్యర్థః। మూకస్య తస్య చ న కోఽపి విశేష ఇత్యర్థః। తర్హ్యల్పమేవ వక్తవ్యమిత్యత ఆహ— అల్పీయసి జల్పితేఽపి భాషితే తు ఖలత్వం దుర్జనత్వమాయాతి, లోకస్తం దుర్జన ఇతి వదతి। తస్మాద్బన్దినః స్తుతిపాఠకస్య యో భ్రమః స్తుతిపాఠకోఽయమితి భ్రాన్తిస్తస్యా భూమితైవ స్థానతైవాస్తు భవతు। గుణాద్భుతం వస్తు బహ్వేవ వర్ణనీయమితి కవేరుపదేశవచః। తస్మాత్తయా యుక్తా స్తుతిరారబ్ధేతి భావః। తస్మాన్మయి స్తుతిపాఠకభ్రాన్తిర్లోకస్య భవత్వితి భైమీవచో వేతి భావః॥౩౨॥

కందర్ప ఏవేదమవిన్దత త్వాం పుణ్యేన మన్యే పునరన్యజన్మ।

చణ్డీశచణ్డాక్షిహుతాశకుణ్డే జుహావ యన్మన్దిరమిన్ద్రియాణామ్॥౩౩॥

కందర్ప ఇతి॥ కందర్ప ఏవ మహతా పుణ్యేన త్వామేవ త్వద్రూపమేవ ఇదం దృశ్యమానం పునరప్యన్యజన్మావిన్దత లేభ ఇత్యహం మన్యే జానే। కుతః— యద్యస్మాత్ స మదనః చణ్డీశః శివః, తస్య చణ్డం దుఃసహమక్షి తృతీయం నేత్రం తల్లక్షణం యద్ధుతాశకుణ్డం తస్మిన్నిన్ద్రియాణాం మన్దిరం గృహం శరీరం జుహావ। పూర్వాపేక్షయాధికసౌన్దర్యప్రాప్త్యాశయా బుద్ధిపూర్వం కామేనాగ్నికుణ్డే స్వశరీరం క్షిప్తం, తేనైవ పుణ్యేన త్వద్రూపం జన్మ ప్రాప్తమ్। అన్యేనాపి తథైవ క్రియతే। స ఏవ త్వమితి భావః॥౩౩॥

శోభాయశోభిర్జితశైవశైలం కరోషి లజ్జాగురుమౌలిమైలమ్।

దస్రౌ హఠశ్రీహరణాదుదస్రౌ కందర్పమప్యుజ్ఝితరూపదర్పమ్॥౩౪॥

శోభేతి॥ త్వం శోభాయశోభిః కాన్తికీర్తిభిః కృత్వా జితః శైవో హరసంబన్ధీ శైలః కైలాసో యేన ఏవంవిధమైలం పురూరవసం హఠేన బలాత్కారేణ శ్రీహరణాచ్ఛోభాగ్రహణాల్లజ్జయా గురుర్నమ్రో మౌలిః శిరో యస్య ఏవంవిధం కరోషి। తథా,— కాన్తికీర్తిభిః జితకైలాసౌ దస్రావాశ్వినేయావపి హఠశ్రీహరణాదుదస్రౌ గలద్బాష్పౌ కరోషి। తథా,— తస్మాదేవ హేతోః కందర్పమప్యుజ్ఝితస్త్యక్తో రూపదర్పః సౌన్దర్యగర్వో యేన ఏతాదృశం కరోషి। చతుర్భ్యోఽపి త్వమధికం సున్దరతర ఇతి భావః। అన్యోఽపి బలాద్గృహీతధనః సలజ్జో గలద్బాష్పస్త్యక్తదర్పశ్చ భవతి॥౩౪॥

అవైమి హంసావలయో వలక్షాస్త్వత్కాన్తికీర్తేశ్చపలాః పులాకాః।

ఉడ్డీయ యుక్తం పతితాః స్రవన్తీవేశన్తపూరం పరితః ప్లవన్తే॥౩౫॥

అవైమీతి॥ వలక్షా ధవలా హంసావలయో హంసపఙ్క్తయః త్వత్కాన్తేస్త్వత్సౌన్దర్యస్య యా కీర్తిర్యశస్తస్య చపలాశ్చఞ్చలాః ప్రసరణశీలాః పులాకాస్తుచ్ఛధాన్యాంశా ఇత్యహం జానే। 'బలాకాః' ఇతి పాఠే తాశ్చేతి వ్యాఖ్యేయమ్। పులాకత్వం సమర్థయతే—అత ఏవ తా ఉడ్డీయోత్పత్య స్రవన్తీనాం నదీనాం వేశన్తానాం పల్వానాం చ పూరం ప్రవాహం పరిత ఉభయతః పతితాః సత్యః యుక్తం ప్లవన్తే। యత్ప్లవన్తే తదుచితమిత్యర్థః। పులాకా అప్యతిలఘుత్వాదుత్పత్య నద్యాదౌ పతితాః సన్తో గౌరవాభావాత్తరన్తి। తస్మాద్ధంసాదీనాం పులాకత్వం ఘటత ఇత్యర్థః। శుభ్రా హంసావలయో న, కింతు త్వత్కాన్తికీర్తేః పులాకాః సర్వత్రోడ్డీయ పతితాః సత్యో నదీరల్పసరాంసి చ పూరయిత్వాస ప్లవన్తే। ఈదృక్ సున్దరతరః

కోఽపి న దృష్ట ఇతి భావః। 'వలక్షో ధవలోఽర్జునః', 'స్యాత్పులాకస్తుచ్ఛధాన్యే', 'వేశన్తః పల్వలం చాల్పసరః' ఇత్యమరః। పూరం పరితః, 'అభితః పరితః—' (వా౦ ౧।౪।౪౨) ఇతి ద్వితీయా॥౩౫॥

భవత్పదాఙ్గుష్ఠమపి శ్రితా శ్రీర్ధ్రువం న లబ్ధా కుసుమాయుధేన।

రతీశజేతుః ఖలు చిహ్నమస్మిన్నర్ధేన్దురాస్తే నఖవేషధారీ॥౩౬॥

భవదితి॥ మకరధ్వజేన భవత్పదస్య భవచ్చరణస్యాప్యవయవభూతోఽఙ్గుష్ఠః, తమపి శ్రితా శ్రీః శోభా తస్మాత్కారణాత్ ధ్రువం ప్రాయేణ న లబ్ధా। అన్యావయవశోభాప్రాప్తేః కా వార్తా ? తస్మాత్ కుతః—ఖలు యస్మాత్ అస్మిన్నఙ్గుష్ఠే నఖవేషం నఖవ్యాజం ధారయతీతి ధారీ దధత్ అర్ధేన్దురర్ధచన్ద్రలక్షణం రతీశజేతుర్మహాదేవస్య చిహ్నమాస్తే విద్యతే స్వశత్రుచిహ్నం నఖరూపమర్ధేన్దుం విలోక్య తద్గతాం శ్రియం గ్రహీతుం బిభేతీత్యర్థః। అన్యోఽపి స్వశత్రుచిహ్నం దృష్ట్వా తచ్ఛ్రియం ప్రహీతుం న శక్నోతి। కామస్త్వత్పాదాఙ్గుష్ఠనఖసదృశోఽపి న భవతీతి భావః। కామజయినమీశమపి జిత్వా తచ్చిహ్నం యేనాపహృతం తస్యాఙ్గుష్ఠస్య శ్రియం కామః కథం లభేతేతి భావః। త్వదఙ్గుష్ఠః కామస్య జేతా, అర్ధచన్ద్రాఙ్కితత్వాద్యథా శివః ఇత్యనుమానమత్ర ప్రమాణమిత్యర్థః। త్వన్నఖాశ్చన్ద్రాకారా ఇతి। రతీశజేతుః, శేషషష్ఠీసమాసః ॥ ౩౬॥

రాజా ద్విజానామనుమాసభిన్నః పూర్ణాం తనూకృత్య తనూం తపోభిః।

కుహూషు దృశ్యేతరతాం కిమేత్య సాయుజ్యమాప్నోతి భవన్ముఖస్య॥౩౭॥

రాజేతి॥ అనుమాసం ప్రతిమాసం భిన్నః పునరుత్పద్యమానత్వాదన్య ఏవ ద్విజానాం రాజా చన్ద్రః పూర్ణిమాయాం పూర్ణాం తనూం శరీరం చాన్ద్రాయణాదితపోభిరివ తనూకృత్య క్షయం నీత్వా కుహూషు ప్రతిమాసామావాస్యాసు దృశ్యేతరతామదృశ్యత్వమేత్య ప్రాప్య భవన్ముఖస్య సాయుజ్యమైక్యం ఆప్నోతి గచ్ఛతి కిమ్। తపఃసామర్థ్యేన త్వన్ముఖైక్యం గత ఇత్యర్థః। చన్ద్రాదప్యధికం భవన్ముఖమితి భావః। అన్యోఽపి బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠః పూర్వసంస్కారవశాత్తపోభిః శరీరం కృశీకృత్య బ్రహ్మైక్యం గచ్ఛతి। 'దృశ్యేతరతామిషేణ' ఇతి క్వచిత్పాఠః॥౩౭॥

కృత్వా దృశౌ తే బహువర్ణచిత్రే కిం కృష్ణసారస్య తయోర్మృగస్య।

అదూరజాగ్రద్విదరప్రణాలీరేఖామయచ్ఛద్విధిరర్ధచన్ద్రమ్॥౩౮॥

కృత్వేతి॥ విధిః తే దృశౌ బహుభిర్వర్ణైః కృష్ణశుక్లరక్తరూపైశ్చిత్రే నానావర్ణే, ఆశ్చర్యరూపే చ కృత్వా కృష్ణవర్ణ ఏవ సారః శ్రేష్ఠోంఽశో విద్యతే యస్మిన్నేతాదృశస్య మృగస్య తయోర్దృశోరదూరే నికటే జాగ్రతీ స్ఫురన్తీ విదరరూపా నేత్రాధోగర్తరూపా ప్రణాలీ రేఖా తామేవార్ధచన్ద్రమయచ్ఛద్దత్తవాన్కిమ్। త్వన్నేత్రసాదృశ్యాభిలాషిణ్యోర్మృగదృశోరధోవర్తమానగర్తమిషేణ ధిక్కారసూచనార్థం పరీక్షకో బ్రహ్మా గలహస్తం దత్తవాన్। 'విదరః స్ఫుటనం భిదా' ఇత్యమరః॥ ౩౮॥

ముగ్ధః స మోహాత్సుభగాన్న దేహాద్దదద్భువద్భ్రూరచనాయ చాపమ్।
భ్రూభఙ్గజేయస్తవ యన్మనోభూరనేన రూపేణ యదాతదాభూత్॥౩౯॥

ముగ్ధ ఇతి॥ యద్యస్మాద్ యో మనోభూః కామః భవద్భ్రువో రచనాయ నిర్మాణాయ బ్రహ్మణే స్వం చాపం దదత్ప్రయచ్ఛన్ యదాతదా సర్వదా అనేన ప్రత్యక్షదృశ్యేన రూపేణ సౌన్దర్యేణ హేతునా తవ భ్రువోర్భఙ్గః కౌటిల్యం తన్మాత్రేణ జేయో జేతుం యోగ్యో జేతవ్యమాత్రకోఽభూత్, తస్మాత్కారణాత్ స కామో మోహాదజ్ఞానాన్ముగ్ధో మూర్ఖో న తు సుభగాత్సున్దరాద్దేహాద్దేతోర్ముగ్ధః సున్దరః। యః స్వీయమాయుధం స్వవైరిణే ప్రయచ్ఛతి స నిరాయుధత్వాద్హేలయా వైరిణా జేతుం శక్యతే। తస్మాత్కామో ముగ్ధో మూర్ఖో న తు సున్దరః। ఉన్మాదకత్వాత్తదాకారత్వాచ్చ త్వద్భ్రువౌ కామచాపే ఇతి భావః। యదాతదేతి సముదాయస్య సర్వదేత్యయమేవార్థః। 'ముగ్ధః సున్దరమూఢయోః' ఇతి విశ్వః ॥ ౩౯॥

మృగస్య నేత్రద్వితయం తవాస్యే విధౌ విధుత్వానుమితస్య దృశ్యమ్।
తస్యైవ చఞ్చత్కచపాశవేషః పుచ్ఛః స్ఫురచ్చామరగుచ్ఛ ఏషః॥౪౦॥

మృగస్యేతి॥ తవాస్యే విధౌ ముఖరూపే చన్ద్రే 'వివుతో మృగవాన్, చన్ద్రత్వాత్ సంమతవత్' ఇతి విధుత్వేన హేతునానుమితస్యానుమానగమ్యస్య మృగస్య నేత్రద్వితయం నేత్రద్వయం దృశ్యమ్। దృశ్యత ఇత్యర్థః। తస్యైవ మృగస్య చఞ్చన్విలసన్ కచపాశః కేశపాశః తస్య వేష ఆకారో వ్యాజో యస్యేవంవిధ ఏష పుచ్ఛః స్ఫురన్ చామరగుచ్ఛో యస్య స్ఫురచ్చామరస్తబకయుక్తో దృశ్యః, న తు కేశపాశ ఇత్యర్థః। చన్ద్రతుల్యం ముఖమ్,

మృగనేత్రతుల్యే నేత్రే, స్ఫురచ్చామరగుచ్ఛపుచ్ఛసదృశశ్చ కేశపాశః। అలంకారార్థం చామరగుచ్ఛః పుచ్ఛే బధ్యతే। అత్ర హరిణవిశేషో జ్ఞాతవ్యః॥౪౦॥

ఆస్తామనఙ్గీకరణాద్భవేన దృశ్యః స్మరో నేతి పురాణవాణీ।

తవైవ దేహం శ్రితయా శ్రియేతి నవస్తు వస్తు ప్రతిభాతి వాదః॥౪౧॥

ఆస్తామితి॥ ఇతి పురాణవాణీ పురాణానాం పురాతనానామ్, పురాణీ చ జీర్ణా వాగ్ ఆస్తాం తిష్ఠతు। ఇతి కిమ్— స్మరో భవేన శివేనానఙ్గీకరణాదశరీరకరణాద్ధేతోః దృశ్యో న నయనగోచరో నేతి। తు పునః తవ దేహం శ్రితయా శ్రియా శోభయైవ కర్త్ర్యా అనఙ్గీకరణాత్కామస్యాశ్రయత్వేనాస్వీకారాద్ధేతోర్న దృశ్యః నయనాగోచరః, అథ తేనైవ హేతునా దృశ్యో రమణీయో న భూత ఇతి నవో నూతనోऽపూర్వశ్చ వాదో వచనం వస్తు సత్యభూతః వస్తు తత్త్వం వా ప్రతిభాతి స్ఫురతి। కామస్త్వచ్ఛోభయా జితత్వాదదృశ్యో జాతః, న తు దగ్ధత్వాదితి తత్త్వవాదః। కామాదపి సున్దరోऽసీతి భావః। నవః ప్రతిభాయా అతివాదోऽతిశయ ఇతి వా। వాణీ స్త్రీ జీర్ణా, వాదస్తు పుమాన్నవశ్చ, అనయోర్మహదన్తరమిత్యర్థః। త్వద్దేహాశ్రితయా శోభయా హేతునా శోభాదర్శనమాత్రేణాదృశ్యో జాత ఇతి వా॥౪౧॥

త్వయా జగత్యుచ్చితకాన్తిసారే యదిన్దునాశీలి శిలోఞ్ఛవృత్తిః।

ఆరోపి తన్మాణవకోऽపి మౌలౌ స యజ్వరాజ్యేऽపి మహేశ్వరేణ॥౪౨॥

త్వయేతి॥ త్వయా ఉచ్చితో గృహీతః కాన్తిసారః శోభాశ్రేష్ఠభాగో యస్య యస్మాద్వా ఏవంవిధే జగతి భువనే మధ్యే ఇన్దునా శిలం చోఞ్ఛశ్చ క్షేత్రాదిపతితకణాదానధాన్యాదానలక్షణౌ శిలోఞ్ఛౌ తావేవ వృత్తిర్జీవికా యద్యస్మాదశీలి అభ్యస్తా కృతా తత్తస్మాత్కారణాన్మహేశ్వరేణ మాణవకోऽపి బాలః కలారూపోऽపి స చన్ద్రో మౌలౌ శిరస్యారోపి ధృతః, యజ్వనాం యాజకానాం రాజ్యేऽపి చాభిషిక్తః। ద్విజరాజోऽపి తత ఏవ కృత ఇత్యర్థః। త్వద్గృహీతాత్కాన్తిసారాదవశిష్టం కాన్తిభాగం కథంచిన్మేలయిత్వా చన్ద్రేణ స్వస్య సౌన్దర్యం యస్మాదర్జితం తస్మాత్కలామాత్రస్యాపి సున్దరత్వాదీశ్వరేణ బాలోऽపి శిరసి భూషణత్వేన ధృతో యజ్వనాం మధ్యే శ్రేష్ఠశ్చ కృతః, అత్యుజ్జ్వలత్వాచ్ఛిలోఞ్ఛవృత్త్యుపాదానాచ్చేత్యర్థః। బాలోऽప్యన్యస్తపస్వీ మహతా రాజ్ఞా నమస్క్రియతే ద్విజరాజ్యే స్థాప్యతే చ। మహాధనికేన మాణవకో హారవిశేషో మౌలావారోప్యత ఇత్యాశ్చర్యమ్। స తు కణ్ఠే ధార్యతే న తు శిరసి। చన్ద్రే

త్వచ్ఛోభాలేశ ఏవ విద్యతే, త్వాదృశః సున్దరః కోఽపి నాస్తీతి భావః। 'జీవేద్వాపి శిలోఞ్ఛేన' (యాం స్మృం ఆం ౧౨౮) ఇతి స్మృత్యా శిలోఞ్ఛవృత్తిజీవినోఽతిప్రశస్తత్వోక్తేః॥౪౨॥

ఆదేహదాహం కుసుమాయుధస్య విధాయ సౌన్దర్యకథాదరిద్రమ్।

త్వదఙ్గశిల్పాత్పునరీశ్వరేణ చిరేణ జానే జగదన్వకమ్పి॥౪౩॥

ఆదేహదాహమితి॥ కుసుమాయుధస్య కామస్య ఆదేహదాహం దేహదాహమారభ్య సకలం జగత్ సౌన్దర్యకథయా దరిద్రం విహీనం విధాయ ఇదానీం త్వదఙ్గస్య శిల్పాన్నిర్మాణాద్ధేతోః ఈశ్వరేణ పునరపి చిరేణ చిరకాలాజ్జగత్ అన్వకమ్పి కృపయా దృష్టమితి జానే అహముత్ప్రేక్షే। కామా(మదాహా)దనన్తరమియన్తం కాలం సౌన్దర్యవార్తాపి నాభూత్, ఇదానీం తత్సాధనే తవాభిషేకకరణాదీశ్వరేణ జగతః కృపా కృతేత్యర్థః। అన్యోఽపి రాజా దుఃసహదారిద్ర్యపీడితానాం దయతే। మదనాదప్యధికోఽసీతి భావః॥౪౩॥

మహీ కృతార్థా యది మానవోఽసి జితం దివా యద్యమరేషు కోఽపి।

కులం త్వయాలంకృతమౌరగం చేన్నాధోఽపి కస్యోపరి నాగలోకః॥౪౪॥

మహీతి॥ త్వం యది కోఽపి మానవో మనుష్యోఽసి, తర్హి మహీ కృతార్థా కృతకృత్యా। త్వయాలంకృతత్వాదిత్యర్థః। అథ చ కృతః పర్యాప్తోఽర్థోఽభిధేయం యస్యాః సా మహ్యతే పూజ్యతే మహీయత ఇతి 'మహీ' శబ్దార్థః। యది అమరేషు దేవేషు మధ్యే త్వం కోఽపి దేవస్తర్హి దివా స్వర్గేణ జితం సర్వోత్కృష్టేన జాతమ్। పూర్వస్మాదేవ హేతోః। దీవ్యతి విజిగీషత ఇతి ద్యౌరితి పూర్వం దివో విజయేచ్ఛైవాభూత్, ఇదానీం తయా జితమిత్యర్థః। త్వయా ఔరగం సర్పసంబన్ధి కులమలంకృతం చేత్కశ్చన నాగస్త్వమ్, తర్హి అధోఽప్యధోదేశస్థితోఽపి త్వయాధిష్ఠితో నాగలోకః పాతాలం కస్యోపరి న ఊర్ధ్వదేశే న, అపి తు సర్వస్యాపి। పూర్వ ఏవ హేతుః। న గచ్ఛన్తీత్యగాః, న అగా నాగాస్తేషాం లోకః। ఇదానీమప్రతిహతప్రసరత్వాత్ సర్వస్యాప్యుపరి గన్తుం యోగ్య ఇత్యర్థః। పూర్వోక్తేషు మధ్యే కస్త్వమితి కథయేతి భావః। సంభావనయా స్వాభిలషితత్వాచ్చ ప్రథమం మానవోక్తిః॥౪౪॥

సేయం న ధత్తేఽనుపపత్తిముచ్చైర్మచ్చిత్తవృత్తిస్త్వయి చిన్త్యమానే।

మమౌ స భద్రం చులుకే సముద్రస్త్వయాత్తగామ్భీర్యమహత్త్వముద్రః॥౪౫॥

సేతి॥ అగస్త్యప్రసృతౌ సముద్రః కథం మమావితి మహతీమనుపపత్తిం పూర్వం యా ప్రాప సేయం మచ్చిత్తవృత్తిస్త్వయి చిన్త్యమానే విచార్యమాణే సతి తామతిమహతీమనుపపత్తిమఘటమానతామిదానీం న ధత్తే ధారయతి। కుతః-యతః త్వయా ఆత్తే గృహీతే గామ్భీర్యమహత్త్వే గమ్భీరతావిశాలతే ఏవ ముద్రా చిహ్నం యస్య స సముద్రః భద్రం సుఖేన అగస్త్యస్య చులుకే మమౌ। గామ్భీర్యస్య మహత్త్వస్య చ త్వయా గృహీతత్వాన్న కాప్యనుపపత్తిః। సముద్రాదప్యతిగమ్భీరోఽతిమహాంశ్చ త్వమితి భావః। ఆత్తేత్యాఙ్పూర్వస్య దదాతేః 'అచ ఉపసర్గాత్తః' (౭।౪।౪౭) ఇతి తః ॥౪౫॥

సంసారసిన్ధావనుబిమ్బమత్ర జాగర్తి జానే తవ వైరసేనిః।

బిమ్బానుబిమ్బౌ హి విహాయ ధాతుర్న జాతు దృష్టాతిసరూపసృష్టిః॥౪౬॥

సంసారేతి॥ అత్రాస్మిన్సంసారరూపే జగత్త్రయరూపే సిన్ధౌ సముద్రే వైరసేనిః నలః తవ అనుబిమ్బం ప్రతిబిమ్బం జాగర్తి స్ఫురతీతి జానే। నల ఏవ త్వత్సదృశో నాన్య ఇత్యర్థః। 'సిన్ధు' పదం ప్రతిబిమ్బసంభావనార్థమ్। హి యస్మాద్ధాతుర్బ్రహ్మణోఽతిసరూపయోరతిసమానసౌన్దర్యయోర్వస్తునోః సృష్టిర్నిర్మాణం బిమ్బానుబిమ్బౌ బిమ్బప్రతిబిమ్బౌ విహాయ త్యక్త్వా జాతు కదాచిదపి న దృష్టా। బిమ్బసదృశం ప్రతిబిమ్బమేవ, నాన్యదిత్యర్థః। అతిసరూపో నలః, తస్యానుబిమ్బస్త్వమిత్యర్థః। నలసదృశోఽసీతి భావః॥౪౬॥

ఇయత్కృతం కేన మహీజగత్యామహో మహీయః సుకృతం జనేన।

పాదౌ యముద్దిశ్య తవాపి పద్యారజఃసు పద్మస్రజమారమేతే॥౪౭॥

ఇయదితి॥ కేన జనేన మహీజగత్యాం భూలోకే ఇయదనిర్వచనీయం మహీయోఽతితరాం మహత్సుకృతం కృతమ్। అహో ఆశ్చర్యమ్। తవాపి సమ్రాజోఽతిసుకుమారస్యాపి పాదౌ చరణౌ యముద్దిశ్య పద్యారజఃసు మార్గరజఃసు పద్మస్రజం లక్షణభూతకమలమాలామారమేతే ఆరచయతః। భూలోకే కః పుణ్యవానేవంవిధో యముద్దిశ్య కార్యార్థం త్వమపి చరణచారీ గచ్ఛసి, తం కథయేతి భావః। స్వర్గే సుకృతీ సంభావ్యతే, భూలోకే తు విద్యత ఇత్యాశ్చర్యమ్। 'మహీమహేన్ద్రమహః' ఇతి పాఠే

మహీమహేన్ద్రవన్నలవన్మహస్తేజో యస్యేతి సంబుద్ధిః। 'సరణిః పద్ధతిః పద్యా' ఇత్యమరః। పద్యా, 'పదమస్మిన్దృశ్యమ్' (౪।౪।౮౭) ఇతి యత్॥౪౭॥

బ్రవీతి మే కిం కిమియం న జానే సందేహదోలామవలమ్బ్య సంవిత్।
కస్యాపి ధన్యస్య గృహాతిథిస్త్వమలీకసంభావనయాథవాలమ్॥౪౮॥

బ్రవీతీతి॥ ఇయం మే సంవిత్ చేతనా సందేహలక్షణాం దోలామవలమ్బ్యాధిరుహ్య కిం కిం బ్రవీతీతి న జానే। కిం నల ఏవ త్వం, అన్యో వా? మామేవోద్దిశ్యాగతః, అన్యం చేత్యాద్యనేకప్రకారః సంశయో భవతి। సత్యం కిమితి న నిశ్చినోమీత్యర్థః। 'అథవా' పూర్వాపరితోషే। అలీకసంభావనయా మాముద్దిశ్యాగతోఽసీతి, నలోఽసీతి చ మృషాసంభావనయాలం, సా న కార్యా। యతః—త్వం అన్య ఏవ కస్యాపి ధన్యస్య లోకోత్తరభాగధేయస్య గృహేఽతిథిర్భవిష్యసి ప్రాయేణ, నతు మమ। ఏతాదృగ్భాగధేయాభావా-దితి భావః। 'కస్యాసి' ఇతి పాఠే గృహాతిథిరసి వదేత్యర్థః॥౪౮॥

ప్రాప్తైవ తావత్తవ రూపసృష్టిం నిపీయ దృష్టిర్జనుషః ఫలం మే।
అపి శ్రుతీ నామృతమాద్రియేతాం తయోః ప్రసాదీకురుషే గిరం చేత్॥౪౯॥

ప్రాప్తేతి॥ మే దృష్టిస్తవ రూపసృష్టిం రామణీయకాతిశయం నిపీయ సాదరం విలోక్య తావత్ప్రథమతః జనుషో జన్మనః ఫలం సాఫల్యం ప్రాప్తైవ। పరం శ్రుతీ అపి కర్ణావపి అమృతం నాద్రియేతామ్, అపి తు తే అప్యమృతపానం కురుతామ్। చేద్యది స్వీయాం గిరం తయోః శ్రుత్యోః ప్రసాదీకురుషే। ప్రసన్నో భూత్వా కిమపి వదిష్యసి తర్హ్యమృత- పానజన్యం సుఖమనయోర్భవిష్యతీత్యర్థః। సర్వస్యాపి ప్రశ్నస్యోత్తరం ప్రయచ్ఛేతి భావః॥౪౯॥

ఇత్థం మధూత్థం రసముద్గిరన్తీ తదోష్ఠబన్ధూకధనుర్విసృష్టా।
కర్ణాత్ప్రసూనాశుగపఞ్చబాణీ వాణీమిషేణాస్య మనో వివేశ॥౫౦॥

ఇత్థమితి॥ ప్రసూనాశుగః కామః తస్య పఞ్చబాణీ వాణీమిషేణ కర్ణాత్కర్ణ ప్రవిశ్యాస్య నలస్య మనో వివేశ। కింభూతా—ఇత్థం పూర్వోక్తప్రకారేణాతిస్వా- దుత్వాన్మధూత్థం

మాక్షికోద్భవమమృతోద్భవం వా రసముద్గిరన్తీ ప్రకటయన్తీ పుష్పరసం చ క్షరన్తీ। తథా,— తస్యా ఓష్ఠలక్షణం బన్ధూకం తల్లక్షణం కామధనుస్తేన విసృష్టా యుగపన్ముక్తానాం కామబాణానాం యుగపదన్తఃప్రవేశే యథా కామవ్యథా భవతి, తథా తద్వాణీసమాకర్ణనమాత్రేణ తస్యాభూదితి భావః। కర్ణాత్, ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ॥౫౦॥

అమజ్జదాకణ్ఠమసౌ సుధాసు ప్రియం ప్రియాయా వచనం నిపీయ।

ద్విషన్ముఖేఽపి స్వదతే స్తుతిర్యా తన్మి(న్మృ)ష్టతా నేష్టముఖే త్వమేయా॥౫౧॥

అమజ్జదితి॥ అసౌ నలః ప్రియాయాః ప్రియం మధురం, సానురాగం చ స్వీయస్తుతిరూపం వచనం నిపీయ సాదరమాకర్ణ్య ఆకణ్ఠం కణ్ఠావధి, 'ఆమజ్జమ్' ఇతి పాఠే మజ్జాపర్యన్తం, సుధాస్వమృతేష్వమజ్జత్। సర్వాఙ్గీణానన్దమయోఽభూదిత్యర్థః। స్వస్తుతిశ్రుత్యా కథమానన్దో యుక్త ఇత్యత ఆహ— యా స్తుతిః ద్విషన్ముఖేఽపి విద్యమానా సతీ స్వదతే రోచతే తస్యాః స్తుతేః మి (మృ) ష్టతా మధురతా ఇష్టముఖే తు పునరమేయా (న) అపరిమితా న భవతి, అపి తు భవత్యేవ। వైరిసమాశ్రయేణాన్యదరుచ్యం భవతి, స్తుతిస్తు రుచ్యైవ భవతి సా స్వప్రియాశ్రయా రుచ్యతరా కథం న భవతీత్యాశయః। ఆమజ్జమ్, 'అనశ్చ' (౫।౪।౧౦౮) ఇతి టచ్॥౫౧॥

పౌరస్త్యశైలం జనతోపనీతాం గృహ్ణన్యథాహ్నః పతిరర్ఘ్యపూజామ్।

తథాతిథేయీమథ సంప్రతీచ్ఛన్ప్రియార్పితామాసనమాససాద॥౫౨॥

పౌరస్త్యేతి॥ అథ అహ్నః పతిః సూర్యః జనతయా జనసమూహేనోపనీతామర్పితామర్ఘలక్షణాం పూజాం గృహ్ణన్నఙ్గీకుర్వన్ యథా పురోభవం పౌరస్త్యం శైలముదయాచలమాసాదయతి, తథా ప్రియార్పితాం భైమ్యా వితీర్ణామాతిథేయీమతిథిషు సాధ్వీం పూజాం సంప్రతీచ్ఛన్స్వీకుర్వన్ స నలః అస్యా భైమ్యా (ఆసనమ్ 'అస్యా వయస్యాసనమ్' ఇతి పాఠే అస్యా భైమ్యాః) వయస్యాసనం సఖ్యాసనమాససాద భేజే। స్వస్య దూతత్వాద్భైమ్యాసనం త్యక్త్వా సఖ్యాసనం భేజే ఇత్యర్థః। పౌరస్త్యమ్, భవార్థే 'దక్షిణాపశ్చాత్— ' (౪।౨।౯౮) ఇతి త్యక్। ఆతిథేయీమ్, సాధ్వర్థే 'పథ్యతిథి—' (౪।౪।౧౦౪) ఇతి ఢఞి జీప్ ॥౫౨॥

అయోధి తద్ధైర్యమనోభవాభ్యాం తామేవ భైమీమవలమ్బ్య భూమీమ్।

ఆహ స్మ యత్ర స్మరచాపమన్తశ్ఛిన్నం భ్రువౌ తజ్జయభఙ్గవార్తామ్ ॥౫౩॥

అయోధీతి ॥ తద్ధైర్యమనోభవాభ్యాం తస్య నలస్య ధైర్యకామాభ్యాం కర్తృభ్యాం తాం భైమీమేవ భూమీం స్థానమవలమ్బ్యాశ్రిత్య భైమీమేవ విషయం కృత్వా చ పరస్పరమయోధి యుద్ధమకారి। భైమీవిషయం ధైర్యం కర్తృ భైమీవిషయమదనజిగీషయా యుద్ధం చకార, మదనశ్చ ధైర్యజిగీషయేత్యర్థః। యత్ర భైమీలక్షణాయాం యుద్ధభూమావన్తర్మధ్యే ఛిన్నం భ్రూరూపం కామచాపం కర్తృ తయోర్ధైర్యకామయోర్యథాక్రమం జయస్య భఙ్గస్య పరాజయస్య చ వార్తాం కథామాహ స్మ బ్రవీతి స్మ। భైమీరూపాయాం సఙ్గ్రామభూమౌ పతితం భైమీభ్రురూపం కామచాపం ఛిన్నం ధర్యస్య విజయం, కామస్య పరాజయం కథయతి స్మేతి భావః। యస్య ధనుర్భఙ్గస్తస్య పరాజయః, అన్యస్య చ జయ ఇతి లోకప్రసిద్ధిః। భైమ్యాముత్పన్నమపి కామం ధైర్యేణ నాజీగణదితి భావః। భ్రువోరసంలగ్నత్వం సాముద్రికోక్తం లక్షణమ్ ॥౫౩॥

అథ స్మరాజ్ఞామవధీర్య ధైర్యాదూచే స తద్వాగుపవీణితోఽపి।

వివేకధారాశతధౌతమన్తః సతాం న కామః కలుషీకరోతి ॥౫౪॥

అథేతి ॥ అథ తస్యా భైమ్యా వాగ్రూపయా వీణయా ఉపవీణితోఽప్యుపగీతోఽపి స నలో ధైర్యాత్ స్మరాజ్ఞామవధీర్య ఊచే। వీణయోపగాయనే హి కామాధీనత్వం యుక్తమ్। ధైర్యాత్తన్న జాతమిత్యర్థః। ధైర్యాధిక్యాత్ కామో వ్యవహితో నతు సర్వథా శాన్త ఇతి జ్ఞాతవ్యమ్। అన్యథా రసభఙ్గః స్యాత్। అర్థాన్తరన్యాసమాహ— కామో వివేకధారయా విచారప్రవాహేణ శతవారం ధౌతముజ్జ్వలీకృతం సతామన్తః మానసం న కలుషీకరోతి। తస్మాదుచితమేతదిస్యర్థః। అవధీర్యేతి పూర్వవత్ ॥౫౪॥

హరిత్పతీనాం సదసః ప్రతీహి త్వదీయమేవాతిథిమాగతం మామ్।

వహన్తమన్తర్గురుణాదరేణ ప్రాణానివ స్వఃప్రభువాచికాని ॥౫౫॥

హరిదితి ॥ హే భైమి। త్వం మాం హరితాం దిశాం పతయః తేషాం దిక్పాలానాం సదసఃవ సభాత ఆగతం త్వదీయమేవాతిథిం ప్రతీహి జానీహి। కింభూతం మామ్— స్వఃప్రభవో దిక్పాలాస్తేషామిన్ద్రాదీనాం వాచికాని సందేశవచనాని గురుణా ఆదరేణ ప్రాణానివ అన్తః

హృదయే వహన్తం ధారయన్తమ్। అహం త్వదర్థం దేవైర్దూతః ప్రేషిత ఇత్యర్థః। 'కుత ఆగతః, కస్యాతిథిః' ఇతి ప్రశ్నస్యోత్తరం దత్తమ్। గురుణాదరేణేత్యనేన దూతధర్మో దర్శితః ॥ ౫౫॥

విరమ్యతాం భూతవతీ సపర్యా నివిశ్యతామాసనముజ్ఝితం కిమ్।

యా దూతతా నః ఫలినా విధేయా సైవాతిథేయీ పృథురుద్భవిత్రీ ॥౫౬॥

విరమ్యతామితి॥ హే భైమి। త్వయా విరమ్యతాం నిర్వ్యాపారతయా స్థీయతామ్। యతః— సపర్యా పూజా భూతవతీ జాతా। నివిశ్యతాముపవిశ్యతామ్। దూతదర్శనమాత్రేణా- సనం కిమిత్యుజ్ఝితం త్యక్తమ్? అతిథిదర్శనే ఏతత్కర్తవ్యమితి కృతమిత్యాశఙ్క్యాహ—యా నోఽస్మాకం దూతతా ఫలినా ఫలవతీ విధేయా కరణీయా సైవ పృథుర్మహతీ ఆతిథేయీ అతిథిపూజా ఉత్ ఉచ్చైస్తరాం భవిత్రీ భవిష్యతి | ఆసనాదిపరిత్యాగస్తూపచార ఏవ। స న కార్యః, కింతు యదర్థమాగతోఽస్మి తత్సఫలయేత్యర్థః। 'ఫలితా' ఇత్యపి పాఠః। ఫలినేతి 'ఫలవర్హాభ్యామినన్' (వాం ३।౨।౧౫) అస్త్యర్థే ॥౫౬॥

కల్యాణి! కల్యాని తవాఙ్గకాని కచ్చిత్తమాం చిత్తమనావిలం తే।

అలం విలమ్బేన గిరం మదీయామాకర్ణయాకర్ణతటాయతాక్షి! ॥౫౭॥

కల్యాణీతి॥ హే కల్యాణి శోభనరూపే! తవ అఙ్గకాని కోమలాన్యఙ్గాని కల్యాని సమర్థాని నీరోగాణి కచ్చిత్తమామ్? అతిశయేన నీరోగాణి కిం కథయేత్యర్థః తే చిత్తం అనావిలం కాలుష్యరహితం కచ్చిత్తమాం విద్యతే? విలమ్బేనాలమ్। ఏతావానేవ కుశలప్రశ్నోఽస్తు, అన్యత్రప్రష్టుమయుక్తమ్। ప్రకృతకార్యవిరోధాత్। ప్రకృతమేవాహ— హే ఆకర్ణతటాయతాక్షి ఆకర్ణపూర్ణనయనే భైమి। త్వం మదీయాం వక్ష్యమాణాం గిరమాకర్ణయ। 'నిరామయః కల్యః' ఇత్యమరః। కచ్చిత్తమామ్, 'కిమేత్తిఙవ్యయ—' (౫।౪।౧౧) ఇత్యాముః ॥౫౭॥

శ్లోకత్రయేణ చతుర్ణామపి సాధారణ్యేన దూత్యం కరోతి—

కౌమారమారభ్య గణా గుణానాం హరన్తి తే దిక్షు ధృతాధిపత్యాన్।

సురాధిరాజం సలిలాధిపం చ హుతాశనం చార్యమనన్దనం చ ॥౫౮॥

కౌమారమితి॥ హే భైమి। కౌమారమారభ్య బాల్యాదారభ్య తే గుణానాం గణాః సౌన్దర్యశీలత్వాదయో దిక్షు ధృతమాధిపత్యం యైస్తాన్దేవేన్ద్రాన్ హరన్తి। తానేవాహ— సురాధిరాజమిన్ద్రమ్, సలిలాధిపం వరుణం చ, హుతాశనమగ్నిమ్, అర్యమ్ణః సూర్యస్య నన్దనం పుత్రం యమం చ। త్వద్గుణాకర్ణనాచ్చత్వారోఽపి త్వయ్యనురక్తా ఇత్యర్థః॥౫౮॥

చరచ్చిరం శైశవయౌవనీయద్వైరాజ్యభాజి త్వయి ఖేదమేతి।

తేషాం రుచశ్చౌరతరేణ చిత్తం పఞ్చేషుణా లుణ్ఠితధైర్యవిత్తమ్॥౫౯॥

చరదితి॥ శైశవం యౌవనం (చ) తత్సంబన్ధి శైశవయౌవనీయం ద్వైరాజ్యం భజతే తస్యాం వయఃసంధౌ వర్తమానాయాం త్వయి చిరం చరత్ తవ శైశవమారభ్య చఞ్చలమాసక్తం సత్ తేషాం చిత్తం ఖేదం దుఃఖమేతి ప్రాప్నోతి। కింభూతం చిత్తమ్—పఞ్చేషుణా కామేన లుణ్ఠితం ధైర్యమేవ విత్తం యస్య। కింభూతేన కామేన— అతిపీడితత్వాద్భువః శరీరకాన్తేః చౌరతరేణ। విరహాతురస్యాఙ్గకాన్తిర్హీనా భవతి। త్వయ్యాసక్తత్వాద్ధైర్యాపగమాత్త్వద్విరహపీడాయా అసహ్యత్వమ్। అన్యోఽపి రాజ్యద్వయమధ్యే సీమాయాం చరతి, స ధనుర్ధరేణ కేనచిదపహృతధనో దుఃఖం ప్రాప్నోతి। ద్వైరాజ్య ఇతి టచి భావే ష్యఞ్॥౫౯॥

తేషామిదానీం కిల కేవలం సా హృది త్వదాశా విలసత్యజస్రమ్।

ఆశాస్తు నాసాద్య తనూరుదారాః పూర్వాదయః పూర్వవదాత్మదారాః॥౬౦॥

తేషామితి॥ 'కిల' నిశ్చయే। ఇదానీం త్వత్తారుణ్యదశాసమయే సా త్వదాశా త్వత్ప్రాతితృష్ణా తేషాం హృది కేవలం నిశ్చితం అజస్రం సర్వదా విలసతి స్ఫురతి। ఉదారా మహతీః సున్దరీశ్చ తనూః శరీరాణ్యాసాద్య కృత్వా ఆత్మదారాః స్వీయాః స్త్రియః పూర్వాదయ ఆశా దిశస్తు పునః పూర్వవన్న స్ఫురన్తి। ప్రాచ్యాదీనాం శరీరమపి విద్యతే। త్వయ్యేవాసక్తత్వాత్ సున్దరీరపి దిశో యథా పూర్వం పాలితవన్తః తథేదానీం నేతి, ఏకయా త్వదాశయా భూయస్యోఽప్యాశాః పరిత్యక్తా ఇతి చ భావః। అన్యోఽపి నవీనాయాం కస్యాంచిదనురక్తః సన్ జీర్ణశరీరాం ప్రథమాం ఖస్త్రియం త్యజతి॥౬౦॥

సామాన్యతః సర్వేషాం దూత్యం కృత్వేదానీం ముఖ్యత్వాత్పూర్వమిన్ద్రం స్తౌతి—

అనేన సార్ధం తవ యౌవనేన కోటిం పరామచ్ఛిదురోఽధ్యరోహత్।

ప్రేమాపి తన్వి ! త్వయి వాసవస్య గుణోఽపి చాపే సుమనఃశరస్య॥౬౧॥

అనేనేతి॥ హే భైమి ! త్వయి విషయే అచ్ఛిదురోఽతిదృఢః అసీమా నిర్మర్యాదో (?) వాసవస్య ప్రేమానురాగోఽప్యనేన ప్రత్యక్షదృశ్యేన తవ యౌవనేన సార్ధం సహ పరాం కోటిం పరమాం కాష్ఠామధ్యరోహత్ప్రాప। యథా తవ యౌవనమత్యుత్కర్షం ప్రాప్తం, తథా త్వయ్యనురాగోఽపీత్యర్థః। యదాప్రభృతి తవ యౌవనప్రాదుర్భావస్తదాప్రభృతి త్వయీన్ద్రానురాగ ఇత్యర్థః। న కేవలమిన్ద్రప్రేమైవ కిం తు సుమనః శరస్య కామస్యాచ్ఛిదురో గుణోఽపి మౌర్వ్యపి చాపే ధనుషి పరాం ద్వితీయాం కోటిమటనిమారూఢా। త్వద్యౌవనమారభ్యేన్ద్రం పరాభవితుం కామేన చాపే గుణః సమారోపీత్యర్థః। తదాప్రభృతి కామేనేన్ద్రః పీడ్యత ఇతి భావః॥౬౧॥

ప్రాచీం ప్రయాతే విరహాదయం తే తాపాచ్చ రూపాచ్చ శశాఙ్కశఙ్కీ।

పరాపరాద్ధైర్నిదధాతి భానౌ రుషారుణం లోచనవృన్దమిన్ద్రః॥౬౨॥

ప్రాచీమితి॥ అయమిన్ద్రః పరాపరాద్ధైశ్చన్ద్రాపరాద్ధైర్లోచనవృన్దం నేత్రసమూహం రుషా క్రోధేన అరుణం రక్తం ప్రాచీం ప్రయాతే ఉదితమాత్రే భానౌ నిదధాతి నిక్షిపతి। కింభూతః— తే విరహాద్ధేతోః తాపాత్సంతాపజనకత్వాత్, రూపాచ్చ రక్తవర్తులస్వరూపత్వాచ్చ హేతోః భానావేవ శశాఙ్కశఙ్కీ కృతచన్ద్రశఙ్కః సన్। స్వరూపాచ్చన్ద్రకార్యకారిత్వాచ్చ మమాపకారకశ్చన్ద్ర ఏవాయమితి బుద్ధ్యా చన్ద్రాపరాధస్మరణాత్ స్వదిశి వర్తమానం సూర్యం క్రోధరక్తైరీక్షణైః పశ్యతీత్యర్థః। అన్యాపరాధేనాన్యస్మిన్ రోష ఇత్యాశ్చర్యం చ। చన్ద్రస్త్వద్విరహాతం పీడయతీతి భావః। 'విరహం దధత్తే' ఇతి చ పాఠః। తే విరహం దధదితీన్ద్రవిశేషణమ్॥౬౨॥

త్రినేత్రమాత్రేణ రుషా కృతం యత్తదేవ యోఽద్యాపి న సంవృణోతి।

మ వేద రుష్టేఽద్య సహస్రనేత్రే గన్తా స కామః ఖలు కామవస్థామ్॥౬౩॥

త్రినేత్రేతి॥ త్రినేత్ర ఏవ త్రినేత్రమాత్రం తేన నేత్రత్రయసహితేన హరేణైవ రుషా క్రోధేన కృత్వా యత్ అశరీరత్వరూపం దుఃఖం కృతం, యః కామస్తదేవ అత్య (న)ల్పం

దుఃఖమద్యాపి ఏతావద్దినపర్యన్తం న సంవృణోతి నిశ్చితం నిస్తరతి, స కామోఽద్య ఈశ్వరాదధికే నేత్రసహస్రసహితే సహస్రనేత్రే మహేన్ద్రే రుష్టే క్రుద్ధే సతి కతమాం కామవస్థాం దశాం గన్తా గమిష్యత్యహం న వేద న జానే। నేత్రత్రయసహితేన హరేణ భస్మసాత్కృతః సహస్రనేత్రసహితేనేన్ద్రేణ కీదృశీమవస్థాం నేష్యత ఇత్యహం న జానే ఇత్యర్థః। కామస్తమతితరాం పీడయతీతి భావః। 'మాత్రం కార్త్స్న్యేఽవధారణే' ఇత్యమరః। వేద, 'విదో లటో వా' (౩।౪।౮౩) ఇతి ణల్ ॥ ౬౩॥

ఇదానీం విభావానుభావవ్యభిచారిభావానాహ—

పికస్య వాఙ్మాత్రకృతాద్వ్యలీకాన్న స ప్రభుర్నన్దతి నన్దనేఽపి।

బాలస్య చూడాశశినోఽపరాధాన్నారాధనం శీలతి శూలినోఽపి॥౬౪॥

పికస్యేతి॥ స ప్రభుః సమర్థ ఇన్ద్రః పికస్య కోకిలస్య వాగేవ వాఙ్మాత్రం తేన కృతాద్రచితాద్వ్యలీకాదప్రియాద్వాగ్రుపాదప్రియాద్ధేతోః నన్దనే వనేఽపి న నన్దతి ఆనన్దం న ప్రాప్నోతి। నన్దయతీతి నన్దనం తస్మిన్ యదనన్దనం తదాశ్చర్యమిత్యర్థః। అన్యోఽపి ప్రభుర్వాఙ్మాత్రకృతాద్విప్రియాన్నిష్ఠురభాషణాద్ధేతోర్నన్దనే పుత్రేఽపి న నన్దతి। తథా బాలస్యైకకలస్య చూడాశశినః శిరశ్చన్ద్రస్యాపరాధాత్తత్కృతాత్పీడనాద్ధేతోః శూలినోఽపి సేవనీయస్య హరస్యాప్యారాధనం సేవాం న శీలతి న కరోతి। పూర్వం ప్రత్యహమీశ్వరసేవాయై గచ్ఛతి, ఇదానీం తు త్వద్విరహచ్చన్ద్రపీడాభయాత్తత్సేవా పరిత్యక్తేత్యర్థః। అన్యోఽపి తేజస్వీ స్వబైరిపురస్కారిణః శస్త్రపాణేరపి సేవాం న కరోతి। త్వద్విరహచ్చన్ద్రకలాకోకిలాలాపావతితరాం తస్యాసహ్యౌ జాతావితి భావః। శీలతి, 'శీల సమాధౌ' ఇతి భ్వాదిః। దుఃఖదైన్యాదయో వ్యభిచారిభావాః స్వయమూహ్యాః॥౬౪॥

తమోమయీకృత్య దిశః పరాగైః స్మరేషవః శక్రదృశాం దిశన్తి।

కుహూగిరశ్చఞ్చుపుటం ద్విజస్య రాకారజన్యామపి సత్యవాచమ్॥౬౫॥

తమ ఇతి॥ స్మరేషవః పుష్పరూపత్వాత్పరాగైః కృత్వా దిశస్తమోమయీకృత్యాన్ధకారబహులాః కృత్వా శక్రస్య దృశాం నేత్రాణాం 'కుహూః' ఇతి స్వభావత ఏవ గీర్యస్య కుహూగిరో ద్విజస్య కోకిలస్య చఞ్చుపుటం రాకారజన్యామపి పూర్ణిమారాత్రావపి సత్యాం వాగ్యస్యైతాదృశం దిశన్తి కథయన్తి। పూర్ణచన్ద్రాం పూర్ణిమామపి నష్టచన్ద్రా కుహూరమావాస్యేయమితి

కథయత్పికచఞ్చుపుటమిన్ద్రం ప్రతి సత్యవచనం జాతమిత్యర్థః। త్వద్విరహాదిన్ద్రో మదనార్తో జాత ఇతి భావః। అన్యోఽపి బ్రాహ్మణః కమప్యన్యం ప్రతి పూర్ణిమామమావస్యాం వదతి, సోఽపి మూర్ఖత్వాత్తద్వాచమన్యం ప్రతి సత్యాం కథయతి। 'పూర్ణే రాకా నిశాకరే' ఇత్యమరః। 'కుహూః స్యాత్కోకిలాలాపనష్టేన్దుకలయోరపి' ఇతి విశ్వః। 'పుట' శబ్దః పుంలిఙ్గోఽపి। 'వాచా' శబ్దష్టాబన్తోఽపి వా॥౬౫॥

శరైః ప్రసూనైస్తుదతః స్మరస్య స్మర్తుం స కిం నాశనినా కరోతి।

అభేద్యమస్యాహహ వర్మ న స్యాదనఙ్గతా చేద్గిరిశప్రసాదః॥౬౬॥

శరైరితి॥ స ఇన్ద్రః ప్రసూనైః పుష్పరూపైః శరైస్తుదతః పీడయతః స్మరస్య స్మర్తుం కామం స్మృతివిషయం కర్తుం అశనినా వజ్రేణ కిం న కరోతి, అపి తు మారయేదేవ। 'అహహ' స్వేదే। యది అస్య కామస్య గిరిశస్య హరస్య ప్రసాదోఽనఙ్గతారూపమభేద్యం వర్మ అచ్ఛేద్యం కవచం న స్యాత్। హరేణానఙ్గతారూపో నిగ్రహోఽప్యనుగ్రహ ఏవ కృతో యతస్తస్మాద్ద్రష్టుమశక్యత్వాద్వజ్రేణ మారయితుం న శక్యత ఇత్యర్థః। కామస్తథాపరాధ్యతి, యథా మారణార్హో భవతీతి భావః। స్మరస్య, 'అధీగర్థ-' (౨।3।౫౨) ఇతి కర్మణి షష్ఠీ॥౬౬॥

ధృతాధృతేస్తస్య భవద్వియోగాదన్యాన్యశయ్యారచనాయ లూనైః।

అప్యన్యదారిద్ర్యహరాః ప్రవాలైర్జాతా దరిద్రాస్తరవోఽమరాణామ్॥౬౭॥

ధృతేతి॥ అమరాణాం దేవానాం తరవో మన్దారాదయోఽన్యేషాం దారిద్ర్యహరా దారిద్ర్యనాశకా అపి ప్రవాలైః పల్లవైర్దరిద్రా జాతాః। కింభూతైః ప్రవాలైః— భవద్వియోగాత్త్వద్వి- రహాద్ధేతోః ధృతా అధృతిరధైర్యం యేన తస్యేన్ద్రస్యాతితప్తస్య అన్యాన్యాః ప్రతిక్షణం నూతనాః శయ్యాస్తాసాం రచనాయ నిర్మాణాయ లూనైరవచిత్రైః, పల్లవరహితా జాతా ఇత్యర్థః। అన్యేషాం నన్దనవృక్షాణాం కా కథా, యేఽకల్పితస్యాపి దానే సమర్థాస్తే స్వస్వామినః శయ్యార్థ పల్లవదానేఽప్యసమర్థా జాతా ఇత్యర్థః। అన్యదారిద్ర్య- హరస్యాపి దారిద్ర్యమాశ్చర్యకారీత్యర్థః। త్వద్విరహేణాత్యన్తం పీడ్యత ఇతి భావః। అన్యాన్య ఇతి వీప్సాయాం ద్విత్వే పూర్వపదస్య న ప్రథమైకవచనాన్తత్వమ్॥౬౭॥

రవైర్గుణాస్ఫాలభవైః స్మరస్య స్వర్ణాథకర్ణౌ బధిరావభూతామ్।

గురోః శృణోతు స్మరమోహనిద్రాప్రబోధదక్షాణి కిమక్షరాణి ॥౮౮॥

రవైరితి ॥ స్వర్ణాథకర్ణావిన్ద్రకర్ణౌ స్మరస్య గుణాస్ఫాలభవైర్మౌర్వీస్ఫాలనసంభూతై వైధనుష్టంకారైః కృత్వా బధిరావభూతామ్। ఏవంసతి స ఇన్ద్రో గురోర్బృహస్పతేః స్మర-మోహనిద్రా కామజన్యమూర్చ్ఛాలక్షణా, అజ్ఞానలక్షణా వా నిద్రా తస్యాః సకాశాద్యః ప్రబోధో జాగరణం తత్ర దక్షాణి సమర్థాని కామమోహహరాప్యక్షరాప్యుపదేశవచనాని బధిరత్వాత్, మదనపీడితత్వాచ్చ కిం కథం శృణోతు ? 'కిం' ఉపాయప్రశ్నే, ఆక్షేపే వా। స్వర్ణాథ ఇతి, 'పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః' (౮।౪।౩) ఇతి ణత్వమ్ ॥౮౮॥

అనఙ్గతాపప్రశమాయ తస్య కదర్థ్యమానా ముహురామృణాలమ్।

మధౌ మధౌ నాకనదీనలిన్యో వరం వహన్తాం శిశిరేఽనురాగమ్ ॥౮౯॥

అనఙ్గేతి ॥ నాకనదీనలిన్యః స్వర్ణదీకమలిన్యః స్వశత్రుభూతేఽపి శిశిరే ఋతావనురాగం ప్రీతిం వహన్తాం ధారయన్తామ్। ఏతద్వరమ్ నతు వసన్తే। కింభూతా నలిన్యః— యతస్తస్యేన్ద్రస్య అనఙ్గతాపప్రశమాయ కామజనిత సంతాపశాన్తయే మధౌ మధౌ వసన్తే వసన్తే పుష్పాదారభ్య బిసమభివ్యాప్య ముహుర్వారంవారం కదర్థ్యమానాః పీడ్యమానాః। శిశిరర్తౌ హిమేన పుష్పమాత్రం నశ్యతి మూలభూతం మృణాలం త్వవశిష్యతే। వసన్తే తస్య కామజ్వరశాన్త్యర్థం మృణాలానామప్యున్మూలనాత్। కాలాన్తరేఽప్యుత్పత్త్యసంభవాదాత్యన్తికవినాశప్రసఙ్గాదితి భావః। వసన్తే కామపీడా భూయసీతి భావః। వహన్తాం స్వరితేత్త్వాత్తఙ్ ॥౮౯॥

దమస్వసః ! సేయముపైతి తృష్ణా హరేర్జగత్యగ్రిమలేఖ్యలక్ష్మీమ్।

దృశాం యదబ్ధిస్తవ నామ దృష్టిత్రిభాగలోభార్తిమసౌ బిభర్తి ॥౯౦॥

దమస్వస ఇతి ॥ హే దమస్వసః ! సేయమతిప్రసిద్ధా హరేరిన్ద్రస్య తృష్ణా జగతి లోకత్రయమధ్యే అగ్రిమలేఖ్యస్యాదిమగణనీయవస్తునో లక్ష్మీం శోభాముపైతి ప్రాప్నోతి। లోకే కస్య తృష్ణా మహతీతి ప్రశ్నే ఇన్ద్రతృష్ణా ప్రథమం గణనీయేత్యర్థః। కుతః—యద్యస్మాత్ దృశామబ్ధిర్నామ సహస్రనేత్రత్వాన్నయనసముద్రోఽప్యసావిన్ద్రస్తవ దృష్టేస్తృతీయో భాగస్తస్య లోభోఽభిలాషస్తజ్జన్యామర్తిం పీడాం బిభర్తి। సహస్రనేత్రోఽప్యన్యదీయనేత్రస్య తృతీయమపి భాగం ప్రాప్తుం చేద్వాఞ్ఛతి తర్హ్యేతాదృశో లోభవానన్యో నాస్తీతి తస్య తృష్ణా

ప్రథమం గణనీయేత్యర్థః। త్వత్కటాక్షవిక్షేపం వాఞ్ఛతీతి భావః। 'నామ' అప్యర్థే, అహో ఇత్యర్థే వా। అగ్రిమ ఇతి 'అగ్రాదిపశ్చాడ్డిమచ్' (వాం ౨।౮।౪౪)। త్రిషు భాగః, 'సప్తమీ' ఇతి (౨।౩।౭) యోగవిభాగాత్సమాసే తృతీయో భాగ ఇత్యర్థాత్॥౭౦॥

అగ్న్యాహితా నిత్యముపాసతే యాం దేదీప్యమానాం తనుమష్టమూర్తేః।

ఆశాపతిస్తే దమయన్తి ! సోఽపి స్మరేణ దాసీభవితుం న్యదేశి॥౭౧॥

అగ్నీతి॥ హే దమయన్తి। స్మరేణ సోఽప్యాశాపతిరగ్నిస్తే దాసీభవితుం న్యదేశి త్వం భైమ్యా దాసో భవేత్యాదిష్ట ఆజ్ఞప్తః। రా కః— అగ్న్యాహితా దీక్షితా దేదీప్యమానాం యామష్టమూర్తేరీశ్వరస్య తనుం మూర్తిమగ్నిరూపాం నిత్యం సర్వదా ఉపాసతే సేవన్తే। స్మరహరమూర్తిత్వాత్ స్వయమేవ స్మరస్య దగ్ధత్వాచ్చ స్మరవైరిత్వేఽపి స్మరాజ్ఞాకారిత్వమాశ్వర్యరూపమితి 'అపి ' శబ్దో ద్యోతయతి। కామో వహ్నిమపి పీడయతీతి భావః। అగ్న్యాహితాః, 'వాహితాగ్న్యాదిషు' (౨।౨౧౩౭) ఇతి పరనిపాతః॥౭౧॥

త్వద్గోచరస్తం ఖలు పఞ్చబాణః కరోతి సంతాప్య తథా వినీతమ్।

స్వయం యథా స్వాదితతప్తభూయః పరం న సంతాపయితా స భూయః॥౭౨॥

త్వద్గోచర ఇతి॥ 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షే, నిశ్చయే వా। త్వద్గోచరస్త్వద్విషయః పఞ్చబాణస్తం వహ్నిం సంతాప్యాతితరాం తాపయిత్వా పీడయిత్వా తథా వినీతం భయాత్త్యక్తోపద్రవం కరోతి। స్వయం స్వేన స్వాదితమనుభూతం తప్తభూయం తప్తభావో యేనైవంవిధః సన్ వహ్నిః పరమన్యం పునర్యథా న సంతాపయితా స్వస్య పీడానుభవాదద్యప్రభృతి మయా కస్యాపి సంతాపో న కార్య ఇతి బుద్ధ్వా వినీతో జాత ఇత్యర్థః। అన్యదపి లోహాది సంతాప్య వినీతం క్రియతే। అన్యోఽపి సాధుః స్వేనానుభూతపీడః పరం న పీడయతి। మదనస్తమతితరాం పీడయతీతి భావః॥౭౨॥

అదాహి యస్తేన దశార్ధబాణః పురా పురారేర్నయనాలయేన।

న నిర్దహంస్తం భవదక్షివాసీ న వైరశుద్ధేరధునాధమర్ణః॥౭౩॥

అదాహీతి॥ పురారేర్హరస్య నయనమేవాలయో యస్య ఏవంభూతేన తేన వహ్నినా పురా పూర్వం యో దశార్ధబాణః పఞ్చబాణోఽదాహి దగ్ధః స పఞ్చబాణః కటాక్షవిక్షేపమాత్రజన్యత్వాద్భవత్యా అక్షివాసీ నేత్రవాసీ సన్ తం వహ్నిమధునా ఇదానీం నిర్దహన్నతితరాం పీడయన వైరశుద్ధేర్వైరనిర్యాతనస్యాధమర్ణో లగ్నకో న భవతి। అన్యనయనాలయస్థస్యాత్మదాహకస్యాన్యనయనాలయేనైవాత్మనైవ దాహాద్వైరలక్షణమృణం తేనాపాకృతమిత్యర్థః। పురుషం శ్రితస్య వహ్నేః స్వతోఽకించిత్కరత్వమ్, అఙ్గనానామపాఙ్గేషు కామో వసతీతి కృత్వా స్త్రియం శ్రితస్య కామస్య మహత్ప్రభుత్వం సూచితమ్। పూర్వోక్త ఏవ భావః॥౭౩॥

సోమాయ కుప్యన్నివ విప్రయుక్తః స సోమమాచామతి హూయమానమ్।

నామాపి జాగర్తి హి యత్ర శత్రోస్తేజస్వినస్తం కతమే సహన్తే॥౭౪॥

సోమాయేతి॥ విప్రైర్యుక్తో వియోగీ చ స వహ్నిః సోమాయ చన్ద్రాయ కుప్యన్నివ హూయమానం దీయమానం సోమాఖ్యం లతావిశేషరసమాచామతి పిబతి। నను చన్ద్రాపరాధే సోమలతాం కిమితి భక్షితవానిత్యాశఙ్క్యార్థాన్తరన్యాసేనాపనుదతి— హి యస్మాద్యత్ర జనే శత్రోర్నామ అపి జాగర్తి, కతమే కే తేజస్వినస్తం జనం సహన్తే సోఢుం శక్నువన్తి, అపి తు న కోఽపి। స్వవైరిచన్ద్రస్య సోమనామ్న్యాం లతాయాం నామసద్భావాత్తేజస్వినాఽగ్నినా సా భక్షితేతి యుక్తమేవ। చన్ద్రస్తం పీడయతీతి భావః। సోమాయ, 'క్రుధద్రుహేర్ష్యాసూయార్థానాం యం ప్రతి కోపః' (౧।౪।౩౭) ఇతి సంప్రదానత్వే 'చతుర్థీ సంప్రదానే' (౨।౩।౧౩) ఇతి చతుర్థీ॥౭౪॥

శరైరజస్రం కుసుమాయుధస్య కదర్థ్యమానస్తరుణి! త్వదర్థే।

అభ్యర్చయద్భిర్వినివేద్యమానాదప్యేష మన్యే కుసుమాద్బిభేతి॥౭౫॥

శరైరితి॥ హే తరుణి! త్వదర్థే త్వత్కృతే కుసుమాయుధస్య శరైరజస్రం నిరన్తరం కదర్థ్యమానః పీడ్యమానః సన్ స ఏష వహ్నిరభ్యర్చయద్భిః పూజకైః పూజార్థమేవ వినివేద్యమానాదేకస్మాదపి కుసుమాద్బిభేతి మదనశబుద్ధ్యా త్రస్యతీత్యహం మన్యే। 'ఏష దేవః' ఇత్యపి పాఠః। మదనేన వహ్నిః పీడ్యత ఇతి భావః ॥ ౭౫॥

స్మరేన్ధనే వక్షసి తేన దత్తా సంవర్తికా శైవలవల్లిచిత్రా।

చకాస్తి చేతోభవపావకస్య ధూమావిలా కీలపరమ్పరేవ ॥౭౬॥

స్మరేతి ॥ తేన వహ్నినా స్మరస్యేన్ధనే (నభూతే) మదనానలస్య దహ్యమానత్వాత్ కాష్ఠతుల్యే స్వవక్షసి దత్తా నిహితా శైవలవల్ల్యా కృత్వా చిత్రవర్ణా, ఆశ్చర్యరూపా చ సంవర్తికా నవదలం (పద్మం) చేతోభవః కామస్తల్లక్షణస్య పావకస్యాగ్నేర్ధూమావిలా ధూమమిశ్రితా కీలపరమ్పరేవ జ్వాలాసముదాయ ఇవ చకాస్తి శోభతే। మదనజ్వరశాన్త్యర్థం శైవాలం నవదలం కమలం చ వక్షసి నిక్షిప్తమ్। పిఙ్గస్య కమలస్య హృదయోపరి విద్యమానత్వాత్ కామపావకకీలత్వమ్। శైవలస్య చ శ్యామత్వాద్ధూమత్వమ్। 'సంవర్తికా నవదలమ్' ఇత్యమరః। 'వహ్నేర్ద్వయోర్జ్వాలకీలో' ఇత్యమరవచనాత్ 'కీల' శబ్దః పుంలిఙ్గోఽపి ॥౭౬॥

పుత్రీ సుహృద్యేన సరోరుహాణాం యత్ప్రేయసీ చన్దనవాసితా దిక్।

ధైర్యం విభుః సోఽపి తవైవ హేతోః స్మరప్రతాపజ్వలనే జుహావ ॥౭౭॥

పుత్రీతి ॥ వికాసకారిత్వాత్సరోరుహాణాం సుహృత్ సూర్యో యేన కృత్వా పుత్రీ పుత్రవాన, చన్దనేన వాసితా పరిమలాఢ్యా దిక్ దక్షిణా యత్ప్రేయసీ యస్య ప్రియతమా, సోఽపి యమలక్షణో విభుస్తవైవ హేతోః స్మరప్రతాపజ్వలనే కామజన్యసంతాపరూపేఽనలే ధైర్యం జుహావ। కామజ్వరవశాద్ధైర్యం త్యక్తవానిత్యర్థః। పితృమిత్రత్వాచ్ఛీతలాని కమలాని, ప్రియాయాశ్చన్దనా వశవర్తినో యద్యపి, తథాపి త్వద్విషయం యమస్య విరహదాహం శమయితుం న శక్నువన్తీత్యాశ్చర్యమ్। కులం స్థానం చ కథితమ్। యమోఽపి త్వద్వశో జాత ఇత్యర్థః। తవైవ హేతోః, 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' (౨।౩।౨౬) ఇతి షష్ఠీ ॥౭౭॥

తం దహ్యమానైరపి మన్మథైధం హస్తైరుపాస్తే మలయః ప్రవాలైః।

కృచ్ఛ్రేఽప్యసౌ నోజ్ఝతి తస్య సేవాం సదా యదాశామవలమ్బతే యః ॥౭౮॥

తమితి ॥ మలయః పర్వతః జాజ్వల్యమానత్వాన్మదనస్య ఏధమిన్ధనం తం యమం కామేన్ధనత్వాదేవాతిశయేన దహ్యమానైర్జాజ్వల్యమానైరపి యదర్థమవచితైః ప్రవాలైః పల్లవ-రూపైర్హస్తైః కృత్వా ఉపాస్తే సేవతే। యుక్తమేతత్— యః సదా యదాశాం యత్సంబన్ధినీం తృష్ణామవలమ్బతే ధారయతి। యో యదధీనజీవిక ఇత్యర్థః। అసౌ స తస్య సేవయా స్వస్య కృచ్ఛ్రే కష్టే జాయమానేఽపి తస్య సేవాం నోజ్ఝతి న త్యజతి। 'అదః పరస్మిన్నత్రాపి' ఇతి వచనాదసావిత్యస్య స ఇత్యర్థః। అయమపి సదా యమదిశమవలమ్బతే తతో హస్తసంతాపే

సత్యపి సేవాం చక్రే ఇత్యుచితమిత్యర్థః। అన్యోఽప్యనుజీవీ స్వామినో దారిద్ర్యేఽపి సేవాం కరోతి। 'ఏధ' శబ్దోఽకారాన్తోఽపి॥౭౮॥

స్మరస్య కీర్త్యేవ సితీకృతాని తద్దోఃప్రతాపైరివ తాపితాని।

అఙ్గాని ధత్తే స భవద్వియోగాత్పాణ్డూని చణ్డజ్వరజర్జరాణి॥౭౯॥

స్మరస్యేతి॥ స యమో భవత్యా వియోగాద్ధేతోరఙ్గాని పాణ్డూని చణ్డస్తీవ్రో జ్వరస్తేన జర్జరాణి విశీర్ణాని చ ధత్తే। తత్ర హేతూత్ప్రేక్షే యథాక్రమమ్ కింభూతాన్యఙ్గాని— స్మరస్య కీర్త్యా యశసా శ్వేతీకృతానీవ। తథా,— తస్య కామస్య దోఃప్రతాపైః బాహుక్షత్రతేజోభిః తాపితానీవ। సంతాపితం హి జర్జరితం భవతి। కామస్తమతితరాం పీడయతీతి భావః॥ ౭౯॥

యస్తన్వి! భర్తా ఘుసృణేన సాయం దిశః సమాలమ్భనకౌతుకిన్యాః।

తదా స చేతః ప్రజిఘాయ తుభ్యం యదా గతో నైతి నివృత్య పాన్థః॥౮౦॥

య ఇతి॥ హే తన్వి కృశాఙ్గి! యః సాయం ఘుసృణేన కుఙ్కుమేన సమాలమ్భనేఽఙ్గరాగవిషయే కౌతుకిన్యాః సాయంసంధ్యానురాగయుక్తాయా దిశః ప్రతీచ్యా భర్తా వరుణః (సమయే) తదా చిత్రావ్యతీపాతాదౌ సమయే తుభ్యం త్వదర్థం చేతః ప్రజిఘాయ ప్రాహిణోత్, యదా సమయే గతః పాన్థో నివృత్య పరావృత్య నైతి నాగచ్ఛతి। యదాప్రభృతి తస్య మనస్త్వయి లగ్నం, తదాప్రభృతి వ్యాఘుట్య తం ప్రతి న గతమ్। సోఽపి త్వదధీనో జాతోఽస్తీతి భావః। ప్రజిఘాయ, హినోతేర్లిటి 'హేరచఙి' (౭।౩।౫౬) ఇతి కుత్వమ్॥౮౦॥

తథా న తాపాయ పయోనిధీనామశ్వాముఖోత్థః క్షుధితః శిఖావాన్।

నిజః పతిః సంప్రతి వారిపోఽపి యథా హృదిస్థః స్మరతాపదుఃస్థః॥౮౧॥

తథేతి॥ యతః స్మరదాహేన కామజ్వరేణ దుఃస్థః పీడితః, అతో వారి పాతి రక్షతీత్యేవంవిధోఽపి హృదిస్థః స్మరణగోచరః, అథ చ మధ్యే విద్యమానో నిజః స్వీయః పతిర్వరుణః సంప్రతి త్వద్విషయవిరహదశాయాం యథా యేన ప్రకారేణ పయోనిధీనాం సంతాపాయ భవతి, తథా తేన ప్రకారేణ క్షుధితో బుభుక్షితో మధ్యే విద్యమానః సంనిహితో వారి

పిబతీతి వారిపః ఏవంభూతోఽపి అశ్వాముఖోత్థో వడవాముఖోత్థః శిఖావానగ్నిః పయోనిధీనాం తాపాయ నాభూత్। వారిపత్వే హృదిస్థత్వే తుల్యేఽపి కామదాహదుఃస్థత్వాభావాత్తథా న తాపకారిత్వమిత్యర్థః। కామజ్వరపీడితజలప్రవిష్టవరుణసంస్పర్శాత్ పయోనిధయోఽపి సంతప్తా బభూవురిత్యతో హేతోర్వరుణోఽతితరాం కామేన పీడిత ఇతి భావః। వడవానలాదపి విరహానలోఽధిక ఇతి భావః। అన్యోఽపి సాధుర్దాసః పీడితం స్వామినం స్మరన్సంతప్యతే। క్షుధితః, 'వసతిక్షుధోరిట్' (౭।౨।౫౨) ॥౮౧॥

యద్రుత్యుత త్వన్మృదుబాహువల్లీస్మృతిస్రజం గుమ్ఫతి దుర్వినీతా।

తతో విధత్తేఽధికమేవ తాపం తేన శ్రితా శైత్యగుణా మృణాలీ॥౮౨॥

యదితి॥ శైత్యమేవ గుణో యస్యాః సా తేన వరుణేన శరీరోపరి శ్రితా నిక్షిప్తా మృణాలీ యద్యస్మాత్త్వన్మృదుబాహువల్లీ తస్యాః స్మృతిస్రజం స్మరణపరమ్పరాం గుమ్ఫతి కరోతి సాదృశ్యాత్, తతస్తస్మాద్వైపరీత్యేన పూర్వాపేక్షయాప్యధికం తాపం విధత్తే కరోతి। అత ఏవ దుర్వినీతా దుష్టా। సంతాపశాన్త్యర్థం శ్రితస్య శీతలస్యాధికసంతాపకారిత్వమేవ వైపరీత్యమ్। సాదృశ్యాత్త్వద్బాహువల్లయాః స్మారకత్వాన్మృణాలీ తమతితరాం తాపయతీతి భావః। అన్యోఽపి దుర్వినీతో యదర్థమాశ్రీయతే తద్విరుద్ధమేవ కరోతి॥౮౨॥

న్యస్తం తత స్తేన మృణాలదణ్డఖణ్డం బభాసే హృది తాపభాజి।

తచ్చిత్తమగ్నైర్మదనస్య బాణైః కృతం శతచ్ఛిద్రమివ క్షణేన॥౮3॥

న్యస్తమితి॥ సకలమృణాలీ యతస్తాపం కరోతి తతః సకలమృణాలీత్యాగానన్తరం తాపభాజి హృది తేన న్యస్తం మృణాలదణ్డఖణ్డం తస్య వరుణస్య చిత్తే మగ్నైర్మదనస్య బాణైః క్షణేన శతచ్ఛిద్రం బహురన్ధ్రం కృతమివ బభాసే శుశుభే। భగ్నం మృణాలం స్వత ఏవ శతచ్ఛిద్రం భవతి తస్య శతచ్ఛిద్రత్వమన్యథోత్ప్రేక్షితమ్। కామబాణైస్తద్ధృదయం జర్జరీకృతమితి భావః॥౮3॥

ఇతి త్రిలోకీతిలకేషు తేషు మనోభువో విక్రమకామచారః।

అమోఘమస్త్రం భవతీమవాప్య మదాన్ధతానర్గలచాపలస్య॥౮౪॥

ఇతీతి॥ త్రిలోక్యాస్తిలకేష్వలంకారభూతేష్విన్ద్రాదిషు విషయే భవతీం త్వామేవామోఘశస్త్రం సఫలమస్త్రమవాప్య మదాన్ధతయా గర్వాన్ధత్వేన అనర్గలముచ్ఛృఙ్ఖలం చాపలం యస్య మనోభువః కామస్య ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ విక్రమః కామచారః స్వేచ్ఛాచారః। వర్తత ఇతి శేషః। కామేన త్వన్నిమిత్తమిన్ద్రాదయోఽతితరాం పీడ్యన్తే। మదాన్ధతేత్యనేన కామస్య ద్విరదత్వం సూచితమ్। అవాప్య స్థిత స్యేతి యోజనీయమ్॥౮౪॥

సారోత్థధారేవ సుధారసస్య స్వయంవరః శ్వో భవితా తవేతి।

సంతర్పయన్తీ దమయన్తి। తేషాం శ్రుతిః శ్రుతీ నాకజుషామయాసీత్॥౮౫॥

సారేతి॥ హే దమయన్తి! తవ స్వయంవరః శ్వో భావిని దివసే భవితేతి శ్రుతిర్వార్తా తేషాం నాకజుషాం దేవానాం శ్రుతీ కర్ణావయాసీత్ప్రాపత్। కింభూతా సుధారసస్యామృతరసస్య సారోత్థధారేవ శ్రేష్ఠభాగోత్థితప్రవాహ ఇవ సంతర్పయన్తీ తానేవ హర్షయన్తీ। స్వయంవరం శ్రుత్వాతీవ హృష్టా ఇతి భావః॥౮౫॥

సమం సపత్నీభవదుఃఖతీక్ష్ణైః స్వదారనాసాపథికైర్మరుద్భిః।

అనఙ్గశౌర్యానలతాపదుస్థైరథ ప్రతస్థే హరితాం మరుద్భిః॥౮౬॥

సమమితి॥ అథ స్వయంవరవార్తాశ్రవణానన్తరం హరితాం దిశాం మరుద్భిః స్వామిభిరిన్ద్రాదిభిః స్వేషాం దారాః స్త్రియస్తేషాం నాసాపథికైర్నాసికామార్గస్థైర్మరుద్భిః నిఃశ్వసితానిలైః సమం సహ ప్రతస్థే ప్రస్థితమ్। కింభూతైర్నాసావాయుభిః —సపత్నీభవేన సపత్నీ హేతుకేన దుఃఖేన తీక్ష్ణైరత్యుష్ణైః। కింభూతైర్దేవైః— అనఙ్గశౌర్యమేవానలోఽగ్నిస్తజ్జనితస్తాపస్తేన దుస్థైర్జర్జరీభూతైః। త్వద్వరణార్థం ప్రస్థితాన్స్వపతీన్దృష్ట్వా తత్పత్నీభిర్దుఃఖాన్నాసావాయవో ముక్తా ఇతి భావః। అన్యోఽపి పాన్థః పాన్థైః సహ ప్రస్థానం కరోతి। చణ్డవాయుభిః సార్ధమిత్యనేనాశకునం సూచితమ్॥౮౬॥

అపాస్తపాథేయసుధోపయోగైస్త్వచ్చుమ్బినైవ స్వమనోరథేన।

క్షుధం చ నిర్వాపయతా తృషం చ స్వాదీయసాఽధ్వా గమితః సుఖం తైః॥౮౭॥

అపాస్తేతి॥ తైరిన్ద్రాదిభిస్త్వచ్ఛమ్బినా త్వత్సంబన్ధినా స్వమనోరథేన భైమీం ప్రాప్స్యామ ఇతి స్వీయేనాభిలాషేణైవ కృత్వా అధ్వా మార్గః సుఖమనాయాసేన గమితోఽతివాహితః। కింభూతేన— స్వాదీయసాఽతిస్వాదునా। అత ఏవ— క్షుధం తృషం చ నిర్వాపయతా శమయతా। అత ఏవ అపాస్తస్త్యక్తః పాథేయో మార్గశమ్బలరూపః సుధోపయోగోఽమృతోపయోగో యైస్తైః। త్వయి నివిష్టచిత్తత్వాత్క్షుధా తృషా చ నాభూత్, అత ఏవ మార్గశమ్బలమమృతమపి త్యక్తం, తతోఽప్యధికా తవ ప్రాప్త్యాశేత్యర్థః। భువం ప్రత్యాగమనే మనోలక్షణేన రథేన భువమాగతాః। 'సుధోపభోగైః' ఇతి పాఠే ఉపభోగః సాఫల్యమపాస్తం యైః। పాథేయం, సాధ్వర్థే 'పథ్యతిథి—' (४।४।१०४) ఇతి ఢఞ్॥८६॥

ప్రియా మనోభూశరదావదాహే దేవీస్త్వదర్థేన నిమజ్జయద్భిః।

సురేషు సారైః క్రియతేఽధునా తైః పాదార్పణానుగ్రహభూరియం భూః॥८८॥

ప్రియా ఇతి॥ తైః సురేషు సారైః శ్రేష్ఠైరిన్ద్రాదిభిరధునా ఇయం భూః భూమిః పాదానామర్పణం తదేవానుగ్రహః కృపా తస్య భూః స్థానం క్రియతే। కింభూతైః — ప్రియాః స్వస్త్రియ ఇన్ద్రాణీప్రముఖా దేవీస్త్వదర్థేన త్వత్కారణేన మనోభూశరాః కామబాణాస్త ఏవ దావో వనవహ్నిస్తజ్జనితదాహే నిమజ్జయద్భిః। కామపీడితాః కుర్వద్భిరిత్యర్థః। ఇదానీం భూమౌ వర్తన్త ఇత్యర్థః। తేషామత్రాగమనాద్దేవీనాం విరహసంతాపః ॥ ८८॥

అలంకృతాసన్నమహీవిభాగైరయం జనస్తైరమరైర్భవత్యామ్।

అవాపితో జఙ్గమలేఖలక్ష్మీం నిక్షిప్య సందేశమయాక్షరాణి॥८९॥

అలమితి॥ తైరమరైః భవత్యాం త్వద్విషయేఽయం మల్లక్షణో జనః సందేశమయాక్షరాణి నిక్షిప్య జఙ్గమలేఖలక్ష్మీం చలత్పత్రికాశోభామవాపితః ప్రాపితః। కింభూతైః అలంకృత ఆసన్నో మహీవిభాగో యైః। సమీపస్థితైస్తైస్త్వాం ప్రార్థయితుమహం ప్రేషిత ఇత్యర్థః। 'భవత్యై' ఇతి వా పాఠః॥८९॥

ఏకైకమేతే పరిరభ్య పీనస్తనోపపీడం త్వయి సందిశన్తి।

త్వం మూర్చ్ఛతాం నః స్మరభిల్లశల్యైర్ముదే విశల్యౌషధివల్లిరేధి॥९०॥

ఏకైకమితి॥ హే భైమి। ఏతే దేవా ఏకైకం పృథక్పృథక్ పీనస్తనయోరుపపీడ్య సంశ్లిష్యం తద్యథా (భవతి) తథా, త్వత్పీనస్తనాభ్యామాత్మానముపపీడ్య వా [పరిరభ్య గాఢమాలిఙ్గ్య] త్వయి ఇతి సందిశన్తి। ఇతి కిమ్— హే భైమి ! త్వం స్మరభిల్లశల్యైః కామలక్షణపాపర్ధికనారాచైః కృత్వా మూర్చ్ఛితాం నోఽస్మాకం ముదే ప్రీతయే శల్యోద్ధరణాన్మూర్చ్ఛాపహారాయ విశల్యానామ్నీ ఓషధివల్లిః ఏధి భవ। త్వాం వినాస్మాకం కామమూర్చ్ఛా న శామ్యతీత్యస్మాన్వృణీష్వేతి భావః। ఏకైకమ్, వీప్సాయాం ద్విః। స్తనోపపీడమ్, 'సప్తమ్యాం చోపపీడరుధకర్షః' (౩।౪।౪౯) ఇతి ణములి 'తృతీయాప్రభృతీన్యన్యతరస్యామ్ ' (౨।౨।౨౧) ఇతి సమాసః। ఏధి, 'ధ్వసోరేద్ధావభ్యాసలోపశ్చ' (౬।౪।౧౧౯) ఇత్యేత్వమ్॥౯౦॥

త్వత్కాన్తిమస్మాభిరయం పిపాసన్మనోరథాశ్వాసనయైకయైవ।

నిజః కటాక్షః ఖలు విప్రలభ్యః కియన్తి యావద్భణ వాసరాణి॥౯౧॥

త్వదితి॥ త్వత్కాన్తిం త్వత్సౌన్దర్యం పిపాసన్పాతుమిచ్ఛన్ అయం నిజః స్వీయః కటాక్ష ఏకయా ముఖ్యయా భైమీకాన్తిమవశ్యం వయం పాయయామహ ఇత్యేవంరూపయా మనోరథాశ్వాసనయా మనోరాజ్య జన్యయాశ్వాసనయైవ సాన్త్వనేనైవ కృత్వా కియన్తి వాసరాణి యావత్కియద్దినపర్యన్తం విప్రలభ్యోఽస్మాభిః ప్రతారణీయః ఖలు నిశ్చితం భణ కథయ। పథి గచ్ఛన్బాలకాదిరిదముదకమితి ప్రతారణం సహతే, న తు ద్విత్రాణి దినాని, తథా కటాక్షోఽపి। అస్మాన్వృణీష్వేతి భావః। అవధౌ 'యావత్ 'శబ్దః। వాసరాణి, అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా॥౯౧॥

నిజే సృజాస్మాసు భుజే భజన్త్యావాదిత్యవర్గే పరివేషవేషమ్।

ప్రసీద నిర్వాపయ తాపమఙ్గైరనఙ్గలీలాలహరీతుషారైః॥౯౨॥

నిజ ఇతి॥ హే భైమి ! త్వం నిజే స్వీయే భుజే ఆదిత్యవర్గే అదిత్యపత్యసమూహేఽస్మాసు పరివేషస్య వేష్టనస్య వేషమాకారం భజన్త్యౌ సృజ కురు। అఙ్కపాలీం దేహీతి భావః। ఆదిత్యే చ పరివేషః పరిధిర్యుక్తః। తథా,— అనఙ్గలీలైవ లహర్యస్తాభిస్తుషారైః శీతలైరఙ్గైః కృత్వాస్మాకం తాపం కామజ్వరం నిర్వాపయ శమయ। ప్రసీద ప్రసన్నా భవ। సకామత్వదఙ్గసంపర్కాదస్మాకం కామజ్వరః శాన్తిం ప్రయాస్యతీతి భావః। శీతలేన

తాపశాన్తిర్యుక్తా। 'చార్వఙ్గి ! నిర్వాపయ' ఇతి వా పాఠః। 'అనుగ్రహోఽస్మాసు యది త్వదీయస్తదేహి దేహి ద్రుతమఙ్కపాలీమ్' ఇతి (పూర్వార్ధ) పాఠః క్వచిత్। స స్పష్టార్థః। 'భుజా'-శబ్ద ఆవన్తోఽపి। ' పరివేషో రవేః పార్శ్వమణ్డలే వేష్టనే తథా' ఇత్యజయపాలః॥౯౨॥

దయస్వ కిం ఘాతయసి త్వమస్మానఙ్గచణ్డాలశరైరదృశ్యైః।

భిన్నా వరం తీక్ష్ణకటాక్షబాణైః ప్రేమస్తవ ప్రేమరసాత్పవిత్రైః॥౯౩॥

దయస్వేతి॥ హే భైమి ! దయస్వ త్వం దయాం కురు। అదృశ్యైరాకస్మికలగ్నైః అనఙ్గ ఏవ చణ్డాలస్తస్య శరైః ప్రయోజ్యైః ప్రయోజికా త్వం అస్మాన్కిం కిమితి ఘాతయసి, అపి త్వేవం త్వయా న కార్యమ్। అన్యోఽపి స్వవైరిణం చణ్డాలేనాదృశ్యైర్బాణైర్మారయతి। తర్హి కిం కార్యమిత్యత ఆహ— వయం ప్రేమరసాత్ప్రీతిరూపాద్రసాత్పవిత్రైః పూర్ణైః పూతైశ్చ తవ తీక్ష్ణకటాక్షలక్షణైర్బాణైర్భిన్నా విదీర్ణాః సన్తో యత్ ప్రేమః మ్రియామహే ప్రాణాంస్త్యక్ష్యామః తత్ మనాగ్వరమిష్టమ్। చణ్డాలబాణ (ప్రయోజ్య) కర్తృకమరణాపేక్షయా తవ పవిత్రకటాక్షలక్షణైర్బాణైర్మరణం శ్రేష్ఠమిత్యర్థః। కటాక్షైరస్మానాశ్వాసయ। వృణీష్వేతి భావః। రసాదుదకాత్పవిత్రత్వం యుక్తమ్। ప్రేమః, ప్రపూర్వాదిణో మరణవాచినో లడుత్తమబహువచనమ్॥౯౩॥

త్వదర్థినః సన్తు పరస్సహస్రాః ప్రాణాస్తు నస్త్వచ్చరణప్రసాదః।

విశఙ్కసే కైతవనర్తితం చేదన్తశ్వరః పఞ్చశరః ప్రమాణమ్॥౯౪॥

త్వదర్థిన ఇతి॥ పరస్సహస్రా బహవస్త్వదర్థినస్త్వదభిలాషుకాః సన్తు, నోఽస్మాకం ప్రాణాస్తు పునస్త్వచ్చరణయోః ప్రసాదః। త్వచ్చరణౌ చేత్ప్రసన్నౌ భవతస్తర్హ్యేవ నః ప్రాణనం, నాన్యథేత్యర్థః। ఇదం కైతవనర్తితమలీకభాషితమితి చేత్ విశఙ్కసే మన్యసే తర్హ్యన్తశ్చరోఽన్తర్వర్తీ, పఞ్చశరః కామః ప్రమాణమత్ర సాక్షీ। త్వన్నిమిత్తమస్మాకం కియతీ పీడా భవతీతి కామ ఏవ త్వయా పృచ్ఛ్యతామ్। వయం చేన్మిథ్యాభాషిణ ఇత్యర్థః। కామోఽన్తర్వర్తిత్వాత్ సర్వం వేత్తి। కూటసాక్ష్యం కరోతీత్యర్థః। అతో వయమేవానుగ్రాహ్యా నాన్యే ఇతి భావః। పరస్సహస్రాః పరశ్శతా ఇతివత్॥౯౪॥

అస్మాకమధ్యాసితమేతదన్తస్తావద్భవత్యా హృదయం చిరాయ।

బహిస్త్వయాలంక్రియతామిదానీమురో మురం విద్విషతః శ్రియేవ॥౯౫॥

అస్మాకమితి॥ హే భైమి ! భవత్యా అస్మాకమేతద్ధృదయమన్తః ఆన్తరదేశే తావత్ పునః చిరాయాధ్యాసితమధిష్ఠితమ్। చిరకాలం చిత్తమధ్యే ధృతాసీత్యర్థః। పరమిదానీం తద్ ఉరః త్వయా బహిర్దేశేఽప్యలంక్రియతామ్। ఆలిఙ్గ్యతామిత్యర్థః। కయా కస్యేవ— శ్రియా మురం విద్విషతో విష్ణోరివ। 'ద్విషః శతుర్వా' (వా౦ ౧।౫।౨౨) ఇతి మురమితి ద్వితీయా॥ ౯౫॥

దయోదయశ్చేతసి చేత్తవాభూదలంకురు ద్యాం విఫలో విలమ్బః।

భువః స్వరాదేశమథాచరామో భూమౌ ధృతిం యాసి యది స్వభూమౌ॥౯౬॥

దయోదయ ఇతి॥ తవ చేతసి అస్మాకముపరి దయాయా ఉదయశ్చేదభూదుదభూత్ తర్హి త్వం ద్యాం స్వర్గమలంకురు। విలమ్బో విఫలః। న కర్తవ్య ఇతి భావః। అథ యది స్వస్య భూమావుత్పత్తిస్థానే భూమౌ భూలోకే ధృతిం ప్రీతిం యాసి ప్రాప్నోషి తర్హి వయం భువో భూలోకస్య స్వరాదేశం స్వర్గసంజ్ఞామాచరామః కుర్మః। యత్ర వయం స ఏవ స్వర్గః। సర్వేఽప్యాగత్య స్వర్గభోగానత్రైవ కుర్మ ఇతి భావః। 'క్ష్మామేవ దేవాలయతాం నయామో భూమౌ రతిశ్చేత్తవ జన్మభూమౌ' ఇతి చ పాఠః॥౯౬॥

ధినోతి నాస్మాఞ్జలజేన పూజా త్వయాన్వహం తన్వి ! వితన్యమానా।

తవ ప్రసాదోపనతే తు మౌలౌ పూజాస్తు నస్త్వత్పదపఙ్కజాభ్యామ్॥౯౭॥

ధినోతీతి॥ హే తన్వి ! త్వయా అన్వహం ప్రత్యహం జలజేన వితన్యమానా క్రియమాణా పూజా అస్మాన్న ధినోతి న ప్రీణయతి। కింతు తవ ప్రసాదాయ ప్రీతికలహే ప్రసన్నత్వాయ నమస్కారకరణవశాదుపనతే నమ్రే నోఽస్మాకం మౌలౌ శిరసి త్వత్పదపఙ్కజాభ్యాం చరణాఘాతవశాత్త్వచ్చరణకమలాభ్యాం తు పూజాస్తు। కమలపూజాపేక్షయా త్వచ్చరణకమలయోరుత్కృష్టత్వాత్ సాఽస్మాకం సుఖాయాలం, న కమలపూజా। త్వచ్చరణాఘాతేన వయం యథా సుఖినో భవామః తథా కుర్వితి భావః॥౯౭॥

స్వర్వైర్వితీర్ణైః కరవామ వామనేత్రే ! భవత్యా కిముపాసనాసు।

అఙ్గ ! త్వదఙ్గాని నిపీతపీతదర్పాణి పాణిః ఖలు యాంచతే నః॥౯౮॥

స్వర్ణైరితి॥ హే వామనేత్రే సున్దరనేత్రే ! భవత్యా త్వయా ఉపాసనాసు పూజాసు వితీర్ణైరర్పితైః స్వర్ణపుష్పైః కిం కరవామ ? తాని బహూన్యస్మాకం విద్యన్తే తైః కిమపి ప్రయోజనం నాస్తి। తర్హి కిమ్— హే అఙ్గ ప్రియే ! ఖలు యస్మాత్ నః అస్మాకం పాణిః నిపీతః పీతానాం సువర్ణాదీనాం పదార్థానాం దర్పో గర్వో యైస్తాని త్వదఙ్గాని యాచతే। యైః సువర్ణాది జితం తదభిలాషిణః పురుషస్య సువర్ణేన ప్రీతిః కథం స్యాదిత్యర్థః॥౯౮॥

వయం కలాదా ఇవ దుర్విదగ్ధం త్వద్గౌరిమస్పర్ధి దహేమ హేమ।

ప్రసూననారాచశరాసనేన సహైకవంశప్రభవభ్రు ! బభ్రు॥౯౯॥

వయమితి॥ హే ప్రసూననారాచః కామస్తస్య శరాసనేన ధనుషా సహ ఏకస్మిన్ వంశే వేణౌ, కులే చ ప్రభవో యయోః ఈదృశే భ్రువౌ యస్యాః తత్సంబుద్ధిః। ప్రాయేణైకవంశోత్పన్నస్తుల్యో భవతి। వయం కలాదా ఇవ స్వర్ణకారా ఇవ తవ గౌరిమ్ణా సహ స్పర్ధిత్వద్గౌరత్వసామ్యాభిలాషి అత ఏవ ఉత్తమస్పర్ధయా దుర్విదగ్ధం దుర్వినీతం బభ్రు పిఙ్గలం హేమ సువర్ణం దేహమగ్నౌ ప్రక్షిపామః। బభ్రుత్వాదన్యవర్ణత్వం సువర్ణస్య సూచితమ్। వయం త్వదీయాస్త్వదపరాధకారిణః సువర్ణస్య వహ్నిప్రక్షేపరూపం దణ్డం కుర్మ ఇత్యర్థః। అస్మాకం సువర్ణేన ప్రయోజనం నాస్తీత్యభిప్రాయః। 'కలాదో రుక్మకారకే', 'బభ్రు స్యాత్పిఙ్గలే త్రిషు' ఇత్యమరః। 'నేయఙువఙ్–'(౧।౪।౪) ఇతి నదీసంజ్ఞానిషేధాత్ 'అమ్బార్థ– '(౭।౩।౧౦౭) ఇతి హ్రస్వాభావాత్ 'ప్రభవభ్రు' ఇత్యత్ర సంబుద్ధిహ్రస్వో 'విమాననా సుభ్రు ! కుతః' (కుమారం ౫।౪౩) ఇత్యాదిమహాకవిప్రయోగదర్శనా- జ్జ్ఞాతవ్యః, సమాధానాన్తరం చ గ్రన్థాన్తరాజ్జ్ఞాతవ్యమ్॥౯౯॥

సుధాసరఃసు త్వదనఙ్గతాపః శాన్తో న నః కిం పునరప్సరఃసు।

నిర్వాతి తు త్వన్మమతాక్షరేణ సూనాశుగేషోర్మధుసీకరేణ॥౧౦౦॥

సుధేతి॥ నోఽస్మాకం త్వన్నిమిత్తోఽనఙ్గతాపః కామజ్వరః సుధాసరఃస్వమృతసరసీష్వపి నిమజ్జనేన న శాన్తః। కిం పునః అపాం సరఃసూదకసరసీషు, అథ చ రమ్భాదిదేవాఙ్గనాసు చ న శాన్తః। తదపేక్షయా త్వమధికేతి భావః। తర్హి కథం శామ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ— సూనాశుగః

కామస్తస్య ఇషుః పుష్పం తస్య మధుసీకరరూపేణ తవ మమతారూపేణాక్షరేణ ఇన్ద్రాదయో మదీయా ఇతి స్వస్య స్వామిత్వమ్, ఇన్ద్రాదీనాం చ స్వీయత్వం సూచయతా తు పునర్నిర్వాతి। అమృతరసాపేక్షయా మమతాక్షరరూపస్య మధుసీకరస్యాధిక్యాదిత్యర్థః। యో బహుభిర్న శాన్తః, స ఏకేన శాన్త ఇతి చిత్రమ్। అస్మాన్వృణీష్వేతి భావః॥౧౦౦॥

ఖణ్డః కిము త్వద్గిర ఏవ ఖణ్డః కిం శర్కరా తత్పథశర్కరైవ।

కృశాఙ్గి ! తద్భఙ్గిరసోత్థకచ్చతృణం ను దిక్షు ప్రథితం తదిక్షుః॥౧౦౧॥

ఖణ్డ ఇతి॥ హే కృశాఙ్గి ! త్వద్గిరస్త్వద్వాణ్యాః ఖణ్డ ఏవ లేశ ఏవ ఖణ్డః శర్కరారసవిశేషః కిము। త్వద్వాణీశకలవాచ్యత్వాదేవ తస్య ఖణ్డత్వం నామ మాధుర్యం చ జాతమిత్యుత్ప్రేక్షా। తస్యా వాణ్యాః పన్థా గమనమార్గః తస్మిన్న శర్కరా కర్పరాంశరూపైవ శర్కరాఖ్య ఇక్షువికారః కిమ్। కర్పరాంశనామసామ్యాచ్ఛర్కరేతి నామ జాతం మాధుర్యం చ। పథి శర్కరా భవన్తి। తస్యా వాణ్యా భఙ్గిర్వక్రోక్త్యాదిరచనా తజ్జనితః శృఙ్గారాదిరసస్తస్మాత్, అథ చ తల్లక్షణాదుదకాత్ ఉత్థముత్థితం యత్కచ్చతృణం జలప్రాయప్రదేశతృణం తదేవ దిక్షు ఇక్ష్వితి ప్రథితం ను। కచ్చతృణస్య చ ఇక్షురితి సంజ్ఞా। తద్రససంబన్ధాన్మాధుర్యం జాతం కిమిత్యర్థః। ఖణ్డాదిభ్యోఽప్యధికం త్వద్వాణీ మధురతరేతి భావః। 'శర్కరా ఖణ్డవికృతావుపలాకర్పరాంశయోః' ఇతి విశ్వః॥౧౦౧॥

దదామ కిం తే సుధయాఽధరేణ త్వదాస్య ఏవ స్వయమాస్యతే హి।

చన్ద్రం విజిత్య స్వయమేవ భావి త్వదాననం తన్మఖభాగభోజి॥౧౦౨॥

దదామేతి॥ హే భైమి ! వయం తే తుభ్యం కిం దదామ, అపి తు త్వద్దానయోగ్యం వస్తు కిమపి న విద్యత ఇత్యర్థః। అమృతామరత్వయజ్ఞభాగేషు మధ్యే ఏకం దేయమిత్యాశఙ్క్యాహ— అధరేణ సుధయా ఓష్ఠలక్షణేనామృతేన త్వదాస్య ఏవ స్వయం హి యస్మాదాస్యతే స్థీయతే। ఓష్ఠేన త్వన్ముఖే సుధీభూయైవ స్థీయతే యత ఇతి వా। యతశ్చ త్వదాననం చన్ద్రం విధుం విజిత్య స్వయమేవ తస్య చన్ద్రస్య మఖభాగభోజి యజ్ఞభాగగ్రాహి భావి భవిష్యతి। తత్తదపి న దేయమిత్యర్థః। అమృతయజ్ఞభాగదానద్వారోపకర్తుం న శక్నుమ ఇత్యర్థః। సుధాచన్ద్రాభ్యాం సకాశాత్త్వదోష్ఠముఖమధికమితి భావః॥౧౦౨॥

అమరత్వమపి దాతుమశక్యమిత్యాహ—

ప్రియే ! వృణీష్వామరభావమస్మదితి త్రపాకృద్వచనం న కిం నః।

త్వత్పాదపద్మే శరణం ప్రవిశ్య స్వయం వయం యేన జిజీవిషామః॥౧౦౩॥

ప్రియ ఇతి॥ నోఽస్మాకం వచనమస్మాకమేవ త్రపాకృల్లజ్జావహం కిం న, అపి తు లజ్జావహమేవ। ఇతి కిమ్— హే ప్రియే ! త్వమస్మత్సకాశాదమరభావమవినాశత్వం వృణీష్వేతి। యేన కారణేన వయం త్వత్పాదపద్మే (ద్వితీయాద్వివచనమ్) శరణం ప్రవిశ్య తల్లక్షణమేవ రక్షితారం ప్రాప్య స్వయం ఆత్మనైవ జిజీవిషామః జీవితుమిచ్ఛామః। స్వయం తీర్ణో హి పరాంస్తారయవి న త్వతీర్ణః। త్వచ్చరణసేవయా జీవతామస్మాకం తుభ్యమమరత్వం దాతుం కా శక్తిః ? అత ఏవ పూర్వోక్తం వచనం లజ్జావహమేవేత్యర్థః। అత ఏవ తవోపకర్తుమసమర్థాన్ దయాం విధాయ వృణీష్వేతి భావః॥౧౦౩॥

నాస్మాకమస్మాన్మదనాపమృత్యోస్త్రాణాయ పీయూషరసాయనాని।

ప్రసీద తస్మాదధికం నిజం తు ప్రయచ్ఛ పాతుం రదనచ్ఛదం నః॥౧౦౪॥

నేతి॥ యస్మాత్పియూషరూపాణి రసాయనాని అస్మాన్మదనలక్షణాత్, తజ్జనితాద్వా అపమృత్యోః సకాశాదస్మాకం త్రాణాయ న భవన్తి, తస్మాత్ప్రసీద అస్మాకముపరి ప్రసన్నా భవ। త్వమధికమమృతరసాయనేభ్యోఽప్యతితరాం స్వాదుమ్, అధికసామర్థ్యం వా నిజం స్వీయం రదనచ్ఛదమోష్ఠం తు పునః పాతుం నోఽస్మభ్యం ప్రయచ్ఛ దేహి। అనేన మదనాపమృత్యుః శాన్తిం ప్రాప్స్యతీతి భావః। సామాన్యమౌషధం యత్రాపమృత్యుశాన్త్యర్థం న ప్రభవతి తత్ర తదపేక్షయాఽధికమౌషధం దీయతే తేనాపమృత్యుః శామ్యతి తద్వదస్మాకమ్। 'రసోఽపి నాసౌ' ఇతి పాఠే తస్మాద్రసాదిత్యర్థః। అర్థాచ్చ యత్తదౌ । అపమృత్యోః, 'భీత్రా—' (౧।౪।౨౫) ఇత్యపాదానత్వమ్॥౧౦౪॥

ప్లుష్టః స్వైశ్చాపరోపైః సహ స హి మకరేణాత్మభూః కేతునాఽభూ-

ద్ధత్తాం నస్త్వత్ప్రసాదాదథ మనసిజతాం మానసో నన్దనః సన్।

భ్రూభ్యాం తే తన్వి ! ధన్వీ భవతు తవ సితైశ్చైత్రభల్లః స్మితైః స్తా-

దస్తు త్వన్నేత్రచఞ్చత్తరశఫరయుగాధీనమీనధ్వజాఙ్కః॥౧౦౫॥

ప్లుష్ట ఇతి॥ య ఆత్మభూః కామః స్వైశ్చాపరోపైర్ధనుర్భాణైర్మకరేణ మీనరూపేణ కేతునా ధ్వజేనాపి సహ ప్లుష్టో దగ్ధోఽభూత్ స కామః, అథానన్తరమ్। ఇదానీమితి యావత్। త్వత్ప్రసాదాత్ నోఽస్మాకం మానసో మనః సంబన్ధీ నన్దనో హర్షకః, అథ చ మానసః పుత్రః సన్ మనసి జాయతేఽసౌ మనసిజస్తద్భావం ధత్తాం ధారయతు। 'తవ సంగమవశాదానన్దకః కామోఽస్మన్మనసి పునరుత్పద్యతామ్। అత ఏవ మనసిజత్వమపి ధారయత్విత్యర్థః। హే తన్వి ! స కామస్తే భ్రూభ్యాం ధన్వీ భవతు। భ్రూభ్యామితి ద్వివచనేన పూర్వాపేక్షయా చాపద్వయం సూచితమ్। తవ సితైః శ్వేతైస్తీక్ష్ణైశ్చ స్మితైః కృత్వా జేతార ఏవ జైత్రా ఏవంభూతా భల్లా బాణశల్యాని యస్య ఏవంవిధః స్తాద్భవతు అత్రాపి పూర్వాపేక్షయాఽధికం తీక్ష్ణత్వం జైత్రత్వం అనియతసంఖ్యత్వం చ సూచితమ్। తవ నేత్రే ఏవ చఞ్చత్తరం అతిశయేన శోభమానం చపలతరం వా యచ్ఛఫరయుగం తస్య అధీనో మీనధ్వజలక్షణోఽఙ్కః చిహ్నం యస్య ఏవంభూతోఽస్తు। పూర్వమేక ఏక ధ్వజోఽభూత్, ఇదానీం తు ద్వౌ మీనధ్వజావితి 'శఫరయుగ' పదేన సూచితమ్। త్వయాఽస్మద్వరణే కృతే సతి పూర్వాపేక్షయాఽధికసామర్థ్యః సాఙ్గో మదనః పునరుత్పత్స్యతే తస్మాదస్మాన్వృణీష్వేతి భావః। అన్యోఽపి వినష్టో దేవతాప్రసాదాత్పునరుత్పద్యతేఽధికశక్తిశ్చ భవతి। 'నన్దనో హర్షకే సుతే' ఇతి విశ్వః। ధన్వీ వ్రీహ్యాదిః॥౧౦౫॥

స్వప్నేన ప్రాపితాయాః ప్రతిరజని తవ శ్రీషు మగ్నః కటాక్షః

శ్రోత్రే గీతామృతాబ్ధౌ త్వగపి నను తనూమఞ్జరీసౌకుమార్యే।

నాసా శ్వాసాధివాసేఽధరమధుని రసజ్ఞా చరిత్రేషు చిత్తం

తన్నస్తన్వఙ్గి ! కైశ్చిన్న కరణహరిణైర్వాగురా లఙ్ఘితాసి॥౧౦౬॥

స్వప్నేనేతి॥ 'నను' యస్మాత్సంబుద్ధౌ వా, నః అస్మాకం కటాక్షః ప్రతిరజని రజన్యాం రజన్యాం స్వప్నేన ప్రాపితాయా విషయీకృతాయాస్తవ శ్రీషు శోభాసు యస్మాన్మగ్నః। తథా యస్మాత్ నః శ్రోత్రే కర్ణౌ గీతామృతాబ్ధౌ గానరూపసుధాసముద్రే మగ్నే । యస్మాచ్చ నస్త్వగపి సుకుమారత్వాత్ తనూమఞ్జరీ శరీరరూపా మఞ్జరీ తస్యాః సౌకుమార్యే మగ్నా। యస్మాచ్చ నః వాసా తవ శ్వాసాధివాసే నిఃశ్వాసరూపే గన్ధమాల్యాదిపరిమలే మగ్నా। యస్మాచ్చ నః రసజ్ఞా జిహ్వా అధరరూపేఽధరసంబన్ధిని వాఽమృతే నిమగ్నా। యస్మాచ్చ నః చిత్తం తవ చరిత్రేషు విలాసాదిసర్వవ్యాపారేషు మగ్నమ్। తత్తస్మాత్ హే తన్వఙ్గి కృశాఙ్గి ! నోఽస్మాకం కైశ్చిదపి కరణహరిణైరిన్ద్రియరూపైర్మృగైర్వాగురా మృగబన్ధనరూపా న లఙ్ఘితాసి నాతిక్రాన్తాసి। వాగురాతుల్యయా త్వయా బద్ధాని చక్షురాదీని షడిన్ద్రియాణి త్వద్రూపం స్వం స్వం విషయం

ప్రాప్య త్వామతీత్య గన్తుం న శక్నువన్తీత్యర్థః। స్వప్నేఽప్యస్మాభిరన్యా న స్పృష్టేత్యేవమనురాగిణోఽస్మాఞ్ఝటితి వృణీష్వేతి భావః। దేవానామస్వప్నత్వేఽపి స్వానుభవసిద్ధత్వేనైవ దూతేనైవముక్తమ్। ప్రతిరజని స్వప్నేన ప్రాపితాయా ఇత్యనౌచితీ నాశఙ్కనీయా। యద్వా, విర-హవశాత్ప్రతికూలా రజనీ రాత్రిర్యస్యాస్తాదృశీ భైమీ స్వప్న ఇవ స్వప్నో విపర్యయజ్ఞానమ్। ఉన్మాదావస్థేతి యావత్। తయా ప్రాపితాయాః సర్వత్ర దృశ్యమానాయాస్తవేతి వ్యాఖ్యేయమ్। రజన్యా హరిద్రాయాః ప్రతికూలా। యద్వా, ప్రతికూలా రజనీ యస్యాః గౌరత్వాతిశయేన జితహరిద్రే భైమీతి వా। వాగురాపి మృగైర్లఙ్ఘితుం న శక్యతే। ప్రతిరజని, వీప్సాయామవ్యయీభావః। పక్షే సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాత్కబభావః। 'కైశ్విత్' శబ్దాత్ 'అపి' శబ్దో ద్రష్టవ్యః। తన్వఙ్గి, 'అఙ్గగాత్ర—' ఇతి ఙీష్॥ ౧౦౬॥

ఇతి ధృతసురసార్థవాచికస్రఙ్గిజరసనాతలపత్రహారకస్య।

సఫలయ మమ దూతతాం వృణీష్వ స్వయమవధార్య దిగీశమేకమేషు॥౧౦౭॥

ఇతీతి॥ హే భైమి ! త్వం మమ దూతతాం సఫలయ కృతార్థీకురు। ఏషు ఇన్ద్రాదిషు మధ్యే ఏకం దిగీశం స్వయమవధార్య విచార్య, న తు సఖీభిః సార్ధమిత్యర్థః। యస్మిన్ననురాగస్తం వృణీష్వ। కస్యచిదేకస్య వరణాన్మమ దూత్యసాఫల్యం కుర్వీత్యర్థః। కింభూతస్య మమ—ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ ధృతా సురసార్థానామిన్ద్రాదిదేవసఙ్ఘానాం వాచికస్రక్ సందేశవచనపరమ్పరా యేనైవంవిధం నిజం స్వీయం రసనాతలం జిహ్వాస్వరూపం తద్రూపం యత్ పత్రం తస్య హారక ఆనాయకస్తస్య। అన్యోఽపి లేఖపత్రానాయకస్య దూతస్య దూత్యం సఫలయతి॥౧౦౭॥

ఆనన్దయేన్ద్రమథ మన్మథమగ్నమగ్నిం కేలీభిరుద్ధర తనూదరి ! నూతనాభిః।

ఆసాదయోదితదయం శమనే మనో వా నో వా యదీత్థమథ తద్వరుణం వృణీథాః॥౨౦౮॥

ఆనన్దయేతి॥ హే తనూదరి భైమి। త్వం వరణేనేన్ద్రమానన్దయ। అథవా, నూతనాభిర్నవనవాభిః కేలీభిః సురతక్రీడాభిః మన్మథమగ్నం మదనజనితపీడామగ్న-మగ్నిం కామపీడాయాః సకాశాదుద్ధర పృథక్కురు। ప్రవాహాదిమగ్నమన్యదపి నూతనకలశ్యాదిభిరుద్ధ్రియతే। వా అథవా శమనే యమే మన ఉదితా దయా యస్యైవంవిధం సకృపమాసాదయ కురు। వా అథవా యది ఇత్థమ్ ఏవం నో ఇన్ద్రాదివరణం న క్రియతే అథ తర్హి వరుణం వృణీథాః వృణీష్వ। చతుర్ణాం మధ్యే యస్య కస్యాపి వరణాన్మమ దూత్యం సఫలయేతి భావః॥౧౦౮॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం
శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।
తస్యాగాదయమష్టమః కవికులాదృష్టాధ్వపాన్థే మహా-
కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గో నిసర్గోజ్వలః॥౧౦౯॥

శ్రీహర్షమితి॥ కింభూతే మహాకావ్యే—కవికులేన కాలిదాసాదిమహాకవిసమూహేన అదృష్టోఽధ్వా ప్రమేయమార్గస్తస్య పాన్థే నిత్యం పథికే, అపూర్వప్రమేయపరిపుష్టే కావ్యేఽయమష్టమః సర్గః అగాత్సమాప్తిం ప్రాప్తః॥౧౦౯॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీనరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే
నైషధీయప్రకాశేఽష్టమః సర్గః సమాప్తః

నవమః సర్గః।

దూతవచనశ్రవణానన్తరం కిమభూదితి వర్ణయితుం నవమం సర్గమారభతే—

ఇతీయమక్షిభ్రువవిభ్రమేఙ్గితస్ఫుటామనిచ్ఛాం వివరీతుముత్సుకా।
తదుక్తిమాత్రశ్రవణేచ్ఛయాశృణోద్దిగీశసందేశగిరం న గౌరవాత్॥౧॥

ఇతీతి॥ ఇయం భైమీ (ఇతి పూర్వోక్తామ్) దిగీశసందేశగిరం దిక్పాలానాం వాచికం తస్య నలతుల్యదూతస్యోక్తిమాత్రస్య కేవలోక్తస్య శ్రవణేచ్ఛయా- కర్ణనేచ్ఛయాఽశృణోత్, న గౌరవాత్। ఇన్ద్రాదీనామాజ్ఞా శ్రోతవ్యేత్యాదరాన్న శ్రుతవతీ। కింభూతా— అక్షిభ్రువస్య విభ్రమః

పరిస్పన్దవిలాసః తల్లక్షణేనేఙ్గితేన స్వాభిప్రాయసూచకచేష్టితేన స్ఫుటామనిచ్ఛాం దిక్పాలానామనాదరం వివరీతుం విశేషేణ ప్రకటీకర్తుముత్సుకోత్కణ్ఠితా। అక్షిణీ చ భ్రువౌ చ, 'అచతుర–' (౫।౪।౭౭) ఇతి సాధుః॥౧॥

తదర్పితామశ్రుతవద్విధాయ తాం దిగీశసందేశమయీం సరస్వతీమ్।

ఇదం తముర్వీతలశీతలద్యుతిం జగాద వైదర్భనరేన్ద్రనన్దినీ॥౨॥

తదితి॥ వైదర్భనరేన్ద్రనన్దినీ భైమీ ఉర్వీతలే భూతలే ఆహ్లాదకత్వాచ్ఛీతలద్యుతిం చన్ద్రం తం నలం ఇదం వక్ష్యమాణం జగాద। కిం కృత్వా— తేన దూతేనార్పితాముక్తాం తాం దిగీశసందేశమయీం దిక్పాలవాచికబహులాం సరస్వతీం వాణీమనాదరాత్ప్రత్యుత్తరాభావాత్ అశ్రుతవదశ్రుతేన తుల్యం వర్తతే। అనాకర్ణితామివ విధాయ। ప్రత్యుత్తరమదత్త్వా స్వమనీషితముక్తవతీత్యర్థః॥౨॥

మయాఙ్గ! పృష్టః కులనామనీ భవానమూ విముచ్యైవ కిమన్యదుక్తవాన్।

న మహ్యమత్రోత్తరధారయస్య కిం హ్రియేఽపి సేయం భవతోఽధమర్ణతా॥౩॥

మయేతి॥ అఙ్గ దూత! మయా భవాన్ కులనామనీ పృష్టః సన్ అమూ కులనామనీ విముచ్యాన్యదేవ దిగీశసందేశాద్యప్రస్తుతమేవ కిముక్తవాన్। అయుక్తమేతదిత్యర్థః। అత్ర కుల-నామప్రశ్నవిషయే మహ్యముత్తరధారయస్య ప్రత్యుత్తరలగ్నకస్య భవతోఽపి సేయం ప్రస్తుతాధమర్ణతా హ్రియే న కిమ్। ప్రశ్నోత్తరమదదతః పరమన్యస్యాపి హ్రీర్భవతి, ఉత్తమస్య తవ కథం నేతి। తస్మాత్కులనామనీ కథయేతి భావః। ఋణాపాకరణే సమర్థోఽన్యోఽపి తదనపాకరణాల్లజ్జాపదం భవతి। నిషేధమాత్రవాచినో నకారస్య ప్రథమాన్తత్వమేవ చ యుక్తమితి 'సపూర్వాయాః ప్రథమాయా విభాషా' (౮।౧।౨౬) ఇతి వైకల్పికత్వాన్మయాదేశాభావః। ధారయతీతి ధారయః, 'అనుపసర్గాల్లిమ్పవిన్ద–' (౩।౧।౧౩౮) ఇతి శః। ఉత్తరస్య ధారయః ఇతి సమాసః॥౩॥

అదృశ్యమానా క్వచిదీక్షితా క్వచిన్మమానుయోగే భవతః సరస్వతీ।

కచిత్ప్రకాశాం క్వచిదస్ఫుటార్థసం సరస్వతీం జేతుమనాః సరస్వతీమ్॥౪॥

అదృశ్యేతి॥ భవతః సరస్వతీ వాణీ సరస్వతీం నామ్నా సరస్వతీం నదీం జేతుమనాః। తత్తుల్యా భవతీత్యర్థః। కింభూతాం సరస్వతీమ్— క్వచిద్దేశవిశేషే ప్రకాశాం ప్రకటజలామ్, క్వచిచ్చాస్ఫుటమప్రకటం అర్ణ ఉదకం యస్యాస్తామ్। కింభూతా తవ సరస్వతీ– క్వచిత్కులనామవిషయే మమానుయోగే ప్రశ్నే ఉత్తరాదానాదదృశ్యమానా గుప్తా, క్వచిత్ కుత ఆగతోఽసీతి మమ ప్రశ్నే ఈక్షితా ఉత్తరదానాత్ప్రకటా। కులనామప్రశ్నస్యాప్యుత్తరం ప్రయచ్ఛేతి భావః। 'సరస్వతీ నదీభేదే గోవాగ్దేవతయోరపి' ఇతి విశ్వః॥౪॥

గిరః శ్రుతా ఏవ తవ శ్రవఃసుధాః శ్లథా భవన్నామ్ని తు న శ్రుతిస్పృహా।

పిపాసుతా శాన్తిముపైతి వారిజా న జాతు దుగ్ధాన్మధునోఽధికాదపి॥౫॥

గిర ఇతి॥ అతిమధురత్వాత్ శ్రవసోః కర్ణయోః సుధా అమృతరూపాస్తవ గిరః శ్రుతా ఏవ యద్యపి శ్రుతాస్తథాపి తు పునస్తవ నామ్ని విషయే శ్రుతిస్పృహా శ్రవణేచ్ఛా న శ్లథా శాన్తా నాభూత్। అతస్తదపి కథయేతి భావః। అతిమధురవాణీసమాకర్ణనే కథం న శాన్తేత్యాశఙ్కాయాం హేతుమాహ— వారిజా ఉదకసంబన్ధినీ పిపాసుతా పానేచ్ఛా అధికాదుదకాపేక్షయాఽతిమధురాద్దుగ్ధాన్మధునోఽపి జాతు కదాచిదపి శాన్తిం నోపైతీత్యాభాణకః। తస్మాద్యుక్తమేతదిత్యర్థః। అధికాదపి జలాపేక్షయా బహుపీతాదపి దుగ్ధాన్మధునో వేతి వా దుగ్ధాపేక్షయాఽధికాన్మధునోఽపీతి వా। దుగ్ధాన్న శామ్యతి, నాపి మధునః, అధికాదప్యమృతాదపి న శామ్యతీతి వా। దుగ్ధమధుభ్యామధికాదమృతాదపి న శామ్యతి। అతిబహు కిం వక్తవ్యమ్॥౫॥

బిభర్తి వంశః కతమస్తమోపహం భవాదృశం నాయకరత్నమీదృశమ్।

తమన్యసామాన్యధియావమానితం త్వయా మహాన్తం బహు మన్తుముత్సహే॥౬॥

విభర్తీతి॥ సూర్యాదివంశమధ్యే కతమో వంశః భవాదృశమీదృశం హస్తాద్యభినయనమాత్రేణ వర్ణయితుం శక్యం న త్వవయవవత్, తమ ఈశ్వరగుణస్తదఘ్నన్తి తిరస్కరోతి క్రోధరహితమజ్ఞానవినాశినం, శోకాపనుదం వా, నాయకరత్నం బిభర్తి। యస్మింస్త్వముత్పన్నః స కతమో వంశ ఇతి ప్రశ్నః। అన్యసామాన్యధియాన్యవంశతుల్యత్వబుద్ధ్యావమానితం తిరస్కృతమేవంగుణవిశిష్టేన త్వయా కృత్వా మహాన్తమత్యుత్తమం తం వంశం బహు అతితరాం మన్తుం సంమానయితుముత్సహే ఉత్సాహవత్యస్మి। అనన్యతుల్యత్వేన పూజయితుమిచ్ఛామి। వంశం కథయేతి భావః। అథ చ— స్వతేజసా తమః

స్తోమనిరాకరణసమర్థం లోకోత్తరం హారమధ్యయోగ్యం రత్నం (యో) వంశోం ధారయతి తం వంశమన్యతుల్యత్వబుద్ధ్యా ప్రథమం తిరస్కరోతి, పశ్చాత్తద్రత్నం దృష్ట్వా తస్య వేణోర్భూర్యాన్మానః క్రియతే తద్వత్। వేణోరపి రత్నోత్పత్తిర్వృద్ధైరుక్తా। 'తమోఽన్ధకారే స్వర్భానౌ తమః శోకే గుణాన్తరే', 'నాయకో నేతరి శ్రేష్ఠే హారమధ్యమణావపి' ఇతి విశ్వః। 'రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠేఽపి' ఇత్యమరః। తమోపహమ్ ' అపే క్లేశతమసోః' (౩।౨।౫౦) ఇతి డః ॥ ౬॥

ఇతీరయిత్వా విరతాం స తాం పునర్గిరానుజగ్రాహతరాం నరాధిపః।

విరుత్య విశ్రాన్తవతీం తపాత్యయే ఘనాఘనశ్చాతకమణ్డలీమివ॥౭॥

ఇతీతి॥ స నరాధిపో నలః ఇతి పూర్వోక్తమీరయిత్వోక్త్వా విరతాం విశ్రాన్తాం తాం భైమీం గిరా వాచా పునరనుజగ్రాహతరామతితరామనుగృహీతవాన్। ఉవాచేత్యర్థః। తాం ప్రతి తస్య వంశకథనవచనమేవానుగ్రహః। కః కామివ—తపాత్యయే గ్రీష్మాన్తే ప్రావృషి ఘనాఘనో వర్షుకో మేఘః చాతకమణ్డలీమివ। కిం కృత్వా— పిపాసావశాద్విరుత్య శబ్దిత్వా విశ్రాన్తవతీం విశ్రాన్తామ్। ' శక్రధాతుకమత్తేభవర్షుకాబ్దా ఘనాఘనాః' ఇత్యమరః। 'చరిచలి—'(వాం ౩।౪।౩౦) ఇత్యాదితో ద్విత్వే ఆగాగమే చ (అనువర్తమానే) 'హన్తేర్ఘత్వం చ' (వాం ౩।౪।౩౧) ఇతి సాధుః॥౭॥

అయే ! మమోదాసితమేవ జిహ్వయా ద్వయేఽపి తస్మిన్ననతిప్రయోజనే।

గరౌ గిరః పల్లవనార్థలాఘవే మితం చ సారం చ వచో హి వాగ్మితా॥౮॥

అయే ఇతి॥ అయే భైమి ! మమ జిహ్వయా తస్మిన్కులనామలక్షణే ద్వయేఽపి ఉదాసితమేవోదాసీనతయైవ జాతమ్। యతః — అనతిప్రయోజనేఽతిశయితప్రయోజనశూన్యే। నిరర్థకత్వాన్మయా ద్వయం న కథితమితి భావః। నిష్ప్రయోజనేఽపి పృష్టే ప్రత్యుత్తరం దాతవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ— పల్లవనం అత్యల్పేఽపి ప్రమేయే బహుశబ్దరచనం అర్థలాఘవమర్థసంకోచశ్చ ద్వే అపి గిరో వాణ్యా గరౌ విషతుల్యాం దోషౌ। అవిచార్యైవ విషం యథా త్యజ్యతే తద్వైతే అపి త్యాజ్యే ఇత్యర్థః। తస్మాన్నిరర్థకం న ప్రష్టవ్యం, పృష్టమపి ప్రత్యుత్తరాహం న భవతీతి మజ్జిహ్వయోదాసితమితి భావః। దోషత్వమేవ సమర్థయతి— హి యస్మాత్ మితం చ శబ్దతః, సారం చార్థతః, యద్వచః సైవ వాగ్మితా పణ్డితతా। తద్విపరీతస్య దోషవత్త్వం స్ఫుటమేవేత్యర్థః। 'చౌ' సామస్త్యం

సూచయతః। ఉదాసితమ్, భావే క్తః। 'పల్లవ' శబ్దో లక్షణయా విస్తారవాచీ తస్మాత్ 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాల్లయుట్। 'ణ్యాసశ్రన్థః—' (౩।౩।౧౦౭) ఇతి యుజ్ బా॥౮॥

నామ్నో ఽతిప్రయోజనత్వాభావం సమర్థయతే—

వృథా కథేయం మయి వర్ణపద్ధతిః కయానుపూర్వ్యా సమకేతి కేతి చ।

క్షమే సమక్షవ్యవహారమావయోః పదే విధాతుం ఖలు యుష్మదస్మదీ॥౯॥

వృథేతి॥ హే భైమి। మయి కా వర్ణపద్ధతిః వర్ణపఙ్క్తి సమకేతి సంకేతితా? కయా చ ఆనుపూర్వ్యా పరిపాఠ్యా సంకేతితా? చకారః ప్రశ్నసముచ్చయార్థః। నకారాకారలకారాకారవిసర్జనీయాత్మికా సంజ్ఞా సంకేతితా। కిం తత్రాపి తద్విపరీతా లకారాదిరూపా వా ఇయం కథా గోష్ఠీ నిష్ప్రయోజనా | నామసంజ్ఞానభిధానే వ్యవహారసిద్ధిః కథమిత్యత ఆహ— ఖలు యస్మాత్ ఆవయోస్తవ మమ చ సమక్షం ప్రత్యక్షం వ్యవహారం విధాతుం కర్తుం సాధయితుం యుష్మదస్మదీ పదే సుబన్తే క్షమే సమర్థే। పరోక్షవ్యవహార ఏవ హి సంజ్ఞా సప్రయోజనా, ప్రత్యక్షవ్యవహారే చ త్వమేవం కురు, అహమేవం కరిష్యామీతి యుష్మదస్మద్భ్యామేవ కార్యసిద్ధేః పూర్వోక్తా కథా నిష్ప్రయోజనైవ। యద్వా, చకారాత్ కులప్రశ్నో ఽపి వృథైవేత్యర్థః। యథా నామప్రశ్నః। ఉత్తరశ్లోకేన కులస్య దత్తోత్తరత్వాత్। వ్యాఖ్యానాన్తరం తథా జ్యాయో నేత్యుపేక్ష్యమ్। సమకేతీతి, 'కిత నివాసే రోగాపనయనే చ' ఇత్యస్య లుజి రూపమ్। ఆవయోరితి పరత్వాదస్మదః శేషః। యుష్మదస్మదీ శబ్దపరత్వాదాదేశాభావః ॥ ౯॥

నామాకథనే హేతుముక్త్వా కులాకథనే హేతుమాహ—

యది స్వభావాన్మమ నోజ్జ్వలం కులం తతస్తదుద్భావనమౌచితీ కుతః।

అథావదాతం తదహో విడమ్బనా తథా కథా ప్రేష్యతయోపసేదుషః॥౧౦॥

యదీతి॥ మమ కులం స్వభావాద్యది ఉజ్జ్వలం నిర్మలం న తతస్తర్హి సదోషస్య తస్య కులస్యోద్భావనం కథనం మమ కుతః కథమౌచితీ, అపి తు తాదృశస్య కథనమయుక్తమిత్యర్థః। అథ అవదాతం తత్కులం తత్తర్హి ప్రేష్యతయా

పరదూతత్వేనోపసేదుష ఆగతస్య మమ తథా తాదృశీ కథా తాదృక్ప్రసిద్ధనిర్దోషవంశకథా సా విడమ్బనా, అహో ఆశ్చర్యమ్। మహానుపహాస ఇత్యర్థః। ఉపహాసభియా తత్కథనం ప్రేష్యస్య మమానుచితమిత్యర్థః। అవదాతమ్, 'దైప్ శోధనే'। ఉపసేదుషః, 'భాషాయాం సద—' (3।౨।౧౦౮) ఇతి క్వసుః॥౧౦॥

ఉపసంహరతి—

ఇతి ప్రతీత్యైవ మయావధీరితే తవాపి నిర్బన్ధరసో న శోభతే।

హరిత్పతీనాం ప్రతివాచికం ప్రతి శ్రమో గిరాం తే ఘటతే హి సంప్రతి॥౧౧॥

ఇతీతి॥ పూర్వోక్తప్రకారేణ వైయర్థ్యేనానౌచిత్యేన చ హేతునా ప్రతీత్యైవ విచార్యైవ మయావధీరితే కులనామప్రశ్నరూపేఽర్థే తవాపి నిర్బన్ధ ఆగ్రహే రసః ప్రీతిః న శోభతే। న యుక్తేత్యర్థః। తర్హి కిమ్— హి యస్మాత్సంప్రతి ఇదానీం హరిత్పతీనామిన్ద్రాదీనాం ప్రతివాచికం ప్రత్యుత్తరం ప్రత్యుద్దిశ్య తే తవ గిరాం శ్రమః ప్రయాసో ఘటతే। యుక్త ఇత్యర్థః। నిరర్థకకులనామప్రశ్నే ఆగ్రహం త్యక్త్వా శీఘ్రం దిక్పాలానాం ప్రత్యుత్తరం దేహీతి భావః॥౧౧॥

తథాపి నిర్బధ్నతి తేఽథవా స్పృహామిహానురున్ధే మితయా న కిం గిరా।

హిమాంశువంశస్య కరీరమేవ మాం నిశమ్య కిం నాసి ఫలేగ్రహిగ్రహా॥౧౨॥

తథేతి॥ అథవా తథాపి కులనామాకథనకారణే కథితేఽపి ఏతత్కథనవిషయే నిర్బధ్నతి ఆగ్రహశీలే హే భైమి! అహం ఇహ కులనామప్రశ్నే తవ స్పృహామిచ్ఛాం మితయా గిరా స్వల్పేన వచనేన కిం నానురున్ధే నావృణోమి, అపి తు పూరయామి। ద్వయోర్మధ్య ఏకేనాగ్రహః పరిత్యాజ్యః, త్వయా తు న పరిత్యజ్యతే, తతో మయైవ త్యజ్యతే ఇతి 'అథ వా' ఇత్యనేన సూచితమ్। మితమాహ— త్వం హిమాంశువంశస్య చన్ద్రవంశస్య కరీరం బాలమేవ మాం నిశమ్యాకర్ణ్య ఫలం గృహ్ణాతీతి ఫలేగ్రహిః ఫలితః గ్రహో నిర్బన్ధో యస్యాః సా ఏవంభూతా కిం నాసి న భవసి, అపి తు ఫలితనిర్బన్ధా భవ। నిశమ్యైవేతి వా యోజనా। చన్ద్రవంశే బహవో విఖ్యాతాస్తన్మధ్యేఽహం ప్రసిద్ధో న భవామీతి 'కరీర' పదేన స్వం గోపాయతి। 'ఫలేగ్రహిరాత్మంభరిశ్చ' (3।౨।౨౬) ఇతి సాధుః। 'స్యాదవన్ధ్యః ఫలేగ్రహిః' ఇత్యమరః॥౧౨॥

నామ్నస్త్వత్యన్తమకథనీయత్వమాహ—

మహాజనాచారపరమ్పరేదృశీ స్వనామ నామాదదతే న సాధవః।

అతోఽభిధాతుం న తదుత్సహే పునర్జనః కిలాచారముచం విగాయతి॥౧౩॥

మహేతి॥ 'నామ' ప్రసిద్ధౌ। యత్ సాధవః స్వనామ న ఆదదతే న కథయన్తి ఈదృశీ మహాజనానామాచారపరమ్పరా యతః, అతః కారణాత్ స్వనామాభిధాతుం వక్తుం నోత్సహే నేచ్ఛామి। కులం కథితం, నామ న కథనీయమిత్యర్థః। అత్ర హేతుః— కిల యస్మాత్ జన ఆచారముచం పురుషం పునః విగాయతి నిన్దతి। అతో న కథ్యత ఇత్యర్థః। 'ఆత్మనామ గురోర్నామ నామాతికృపణస్య చ। ఆయుష్కామో న గృహ్ణీయాజ్జ్యేష్ఠాపత్యకలత్రయోః॥' ఇతి సదాచారో మూలమ్। ఆదదతే, 'ఆఙో దోఽనాస్య విహరణే' ఇతి తఙ్ ॥ ౧౩॥

అదోఽయమాలప్య శిఖీవ శారదో బభూవ తూష్ణీమహితాపకారకః।

అథాస్యరాగస్య దధా పదే పదే వచాంసి హంసీవ విదర్భజాదదే॥౧౪॥

అద ఇతి॥ అయం నలః అదః పూర్వోక్తం వచనమాలప్యోక్త్వా తూష్ణీం బభూవ। కింభూతః— శారదో నిపుణో హింసాప్రదో వా। అత ఏవ— అహితాః శత్రవస్తేషామపకారకః। క ఇవ— శారదః శరత్సంబన్ధీ శిఖీవ మయూర ఇవః యథా— అహీనాం సర్పాణాం తాపం కరోతి ఏవంభూతో మయూరః ప్రావృషి రుతం కృత్వా శరది మూకీభవతి। అథానన్తరం చ ఆస్యరాగస్య ముఖలౌహిత్యస్య పదే పదే ప్రతిచరణం దధా ధారయిత్రీ హంసీవ విదర్భజా వచాంస్యాదదే। ఉవాచేత్యర్థః। కింభూతా ఇయమ్—అస్య నలస్య పదే పదే సుప్తిఙన్తరూపే రాగస్య మధురత్వాదనురాగస్య దధా ధారయిత్రీ। ఆస్యస్యేవ రాగః, తస్య దధా వా హంసీ। ప్రావృషి మయూరో మధురస్వరః, శరది హంసీ మధురస్వరా। ఆస్యే చఞ్చ్వోశ్చరణయోశ్చ లోహితా భవతి। దధేతి, 'దదాతిదధాత్యోర్విభాషా' (౩।౧।౧౩౯) ఇతి శః। రాగస్య, కర్మణి షష్ఠీ॥౧౪॥

సుధాంశువంశాభరణం భవానితి శ్రుతేఽపి నాప్తైతి విశేషసంశయః।

కియత్సు మౌనం వితతా కియత్సు వాఙ్మహత్యహో వఞ్చనచాతురీ తవ॥౧౫॥

సుధేతి॥ భవాన్ హిమాంశువంశస్యాభరణమితి శ్రుతేఽపి నలో వాఽన్యో వా కశ్చనేతి విశేషవిషయః సంశయో నాపైతి న గచ్ఛతి। తస్మాన్నామాపి వదేత్యర్థః। కియత్సు ద్విత్రేషు నామాదిప్రశ్నేషు మౌనం ప్రత్యుత్తరాదానం, కియత్సు కిమర్థమాగతోఽసీత్యాదిషు ప్రశ్నేషు వాక్ వితతా అప్రస్తుతబహుదేవసందేశకథనరూపా, అహో ఆశ్చర్యకారిణీ మహతీ తవ వఞ్చనచాతురీ। ఈదృశః ప్రతారకో న దృష్టచర ఇతి భావః। వంశే చ ముక్తారూపమాభరణం భవతి॥౧౫॥

త్వయా నామ్న్యకథితే సతి మయాపి ప్రత్యుత్తరం న దాతవ్యమిత్యాహ—

మయాపి దేయం ప్రతివాచికం న తే స్వనామ మత్కర్ణసుధామకుర్వతే।

పరేణ పుంసా హి మమాపి సంకథా కులాబలాచారసహాసనాసహా॥౧౬॥

మయేతి॥ స్వనామ మమ కర్ణయోః సుధారూపమకుర్వతే స్వనామ న కథయతే తే తుభ్యం మయాపి ప్రతివాచికం ప్రత్యుత్తరం న దేయం దాతుమనుచితమ్। తత్ర హేతుమాహ— హి యస్మాత్ పరేణ పుంసా పరపురుషేణ సహ మమాపి సంకథా సమ్యగ్గోష్ఠీ కులాబలా కులస్త్రీ తస్యా ఆచారేణ సహాసనమేకస్మిన్నాసన ఉపవేశనం తస్యాసహా। పతివ్రతాచారపరపురుషకథయోః సహానవస్థానలక్షణో విరోధ ఇత్యర్థః। యథా త్వయా సదాచారభఙ్గభీత్యా నామ న కథ్యతే, తథా మయాపి స్త్రీకులాచారభఙ్గభీత్యా స్వాభిప్రాయో న కథ్యత ఇతి ప్రతిబన్దీత్యర్థః॥౧౬॥

హృదాభినన్ద్య ప్రతివన్ద్యనుత్తరః ప్రియాగిరః సస్మితమాహ స స్మ తామ్।

వదామి వామాక్షి! పరేషు మా క్షిప స్వమీదృశం మాక్షికమాక్షిపద్వచః॥౧౭॥

హృదేతి॥ స నలః సస్మితం యథా తథా తాం భైమీమాహ స్మావోచత్। కిం కృత్వా— ప్రియాగిరః భైమీవచాంసి ప్రియా మనోజ్ఞా వా గిరః సాధూక్తమితి హృదా మనసాభినన్ద్య స్తుత్వా। కింభూతః—కులస్త్రీణామాచారానుచితం పరపురుషసంవాదమహమపి న కరోమీతి ప్రతిబన్దీ తయా తస్యాః సకాశాద్వా అనుత్తర ఉత్తరహీనః। ఈదృగ్వక్రోక్తిప్రతిబన్ద్యాదిచాతుర్యం కస్యా అపి నాస్తీత్యాశ్చర్యవశాత్స్మితపూర్వాభిభాషిత్వమ్। తదేవాహ— హే వామాక్షి సునేత్రే! కటాక్షవిక్షేపాద్వక్రనేత్రే వా అహం వదామ్యుపదిశామి— త్వం మాక్షికం మధు

ఆక్షిపత్తిరస్కుర్వత్ అతిమధురమీదృశం ప్రతిబన్ధ్యాదిరూపం వచనం పరేష్విన్ద్రాదివ్యతిరిక్తేషు మాదృశేషు మా క్షిప। తానేవ ప్రత్యేవం వదితుం యుక్తమ్, న తు మాం ప్రతీతి ప్రతిబన్ధీం ముక్త్వా ఋజుమార్గేణైవ ప్రత్యుత్తరం దేహీతి భావః। సస్మితం యథా తథా మాక్షికమాక్షిపత్ వచనమాహ స్మేత్యన్వయః। ఈదృశం స్వం ఇన్ద్రాదిదూతత్వేనాత్మీయం పురుషం పరపురుషేషు మధ్యే మా క్షిప। యేన సహ సంకథయా పాతివ్రత్యభఙ్గప్రసఙ్గస్తాదృశోఽహం న భవామి, కిం త్విన్ద్రాదిదూతత్వాత్త్వ-దీయ ఏవేతి మహ్యముత్తరే దత్తేఽపి న పాతివ్రత్యక్షతిరితి భావ ఇతి వా। మాక్షికమాక్షిపద్వచః పరేషు మా క్షిప, కిం తు మయి క్షిపేతి వా। మయి పరబుద్ధిం మా కుర్వితి నల ఏవాహమితి అర్థాన్నామ కథితమితి వా। వదామి నామ కథయామి పరేష్వన్యేషు అయం నలాదన్య ఇతి మా క్షిపేతి వా। సర్వథాఽహం నల ఏవేత్యర్థః। వ్యాఖ్యానాన్తరం క్లిష్టత్వాదుపేక్ష్యమ్। వామాక్షి బహువ్రీహౌ షచి షిత్వాన్ఙీషి నదీత్వాద్ధ్రఖః। మా క్షిప పూర్వవల్లోద ॥ ౧౭ ॥

కరోషి నేమం ఫలినం మమ శ్రమం దిశోఽనుగృహ్ణాసి న కంచన ప్రభుమ్।

త్వమిత్థమర్హసి సురానుపాసితుం రసామృతస్నానపవిత్రయా గిరా ॥౧౮॥

కరోషీతి ॥ త్వమ్ ఇమం (స్వం స్వీయం) మమ శ్రమం ఫలినం సఫలం న కరోషి ప్రశ్నకాకుః, అపి తు కుర్వితి। తథా,— దిశః కంచన ప్రభుం నానుగృహ్ణాసి, అపి తు స్వయంవరేణానుగృహాణ। చతుర్షు మధ్యేఽన్యతమస్యాపి వరణేన మమ శ్రమం సఫలయేత్యర్థః। ఇత్థం ప్రతిబన్ధీరూపేణ ప్రకారేణ రసో మాధుర్యం తల్లక్షణమమృతం తేన యత్స్నానంల తేన పవిత్రయా గిరా సురాన్ త్వముపాసితుమర్హా యోగ్యాసి। ఏవంవిధాం వాణీం తాన్ ప్రతి సందేశయేతి భావః। యథా గిరా మాం సంతోషయసి తథా దేవానపి సంతోషయేత్యర్థః ॥౧౮॥

సురేషు సందేశయసీదృశీం బహుం రసస్రవేణ స్తిమితాం న భారతీమ్।

మదర్పితా దర్పకతాపితేషు యా ప్రయాతి దావార్దితదావవృష్టితామ్ ॥౧౯॥

సురేష్వితి ॥ హే భైమి ! త్వం బహుం విపులార్థాం రసస్రవేణ మాధుర్యద్రవేణ స్తిమితామార్ద్రామ్ అతిసరసామనురాగబాహుల్యేన చార్ద్రాం వక్రోక్తిప్రతిబన్ధ్యాదిరూపాం భారతీం వాణీం సురేషు దేవేషు న సందేశయసి, అపి తు తాన్ప్రత్యేతం సందేశం కురు। యా వాణీ మయ్యర్పితా సందేశరూపేణ, మయా చార్పితా కథితా సతీ దర్పకతాపితేషు కామపీడితేషు సురేషు దావేన వనవహ్నినార్దితో దావో వనం తస్య వృష్టితాం ప్రయాతి।

దహ్యమానస్య వనస్య బహ్వీ వృష్టిర్యథా సుఖాయ భవతి, తథా కామపీడితానాం తేషాం తవ వాణీ సుఖాయ భవిష్యతి। తస్మాదేవం కుర్వితి భావః। ప్రయాతి, వర్తమానసామీప్యే లట్॥౧౯॥

తేషాం కామపీడాం స్వనిన్దాం చాహ—

యథా యథేహ త్వదుపేక్షయానయా నిమేషమప్యేష జనో విలమ్బతే।

రుషా శరవ్యీకరణే దివౌకసాం తథా తథాద్య త్వరతే రతేః పతిః॥౨౦॥

యథేతి॥ ఏష మల్లక్షణో జనోఽనయా ప్రత్యుత్తరాదానరూపయా త్వదుపేక్షయా త్వత్కృతయావజ్ఞయా నిమేషపరిమితం కాలమపి యథా యథా యావద్యావత్ ఇహ తవ సంనిధౌ విలమ్బతే కాలక్షేపం కరోతి తథా తథా తావత్తావత్ రతేః పతిః రుషా దివౌకసాం శరవ్యీకరణే లక్ష్యీకరణే అద్యాస్మిన్సమయే త్వరతే సత్వరో భవతి, తస్మాత్సత్వరం ప్రత్యుత్తరం దేహీతి భావః। ఇహోత్తరవిషయే త్వదుపేక్షయేతి వా॥ ౨౦॥

ఇయచ్చిరస్యావదధన్తి మత్పథే కిమిన్ద్రనేత్రాణ్యశనిర్న నిర్మమౌ।

ధిగస్తు మాం సత్వరకార్యమన్థరం స్థితః పరప్రేష్యగుణోఽపి యత్ర న॥౨౧॥

ఇయమితి॥ అశనిర్వజ్ర ఇయచ్చిరస్య ఏతావద్బహుకాలం మత్పథేఽవదధన్తి నిర్నిమేషం సావధానాని ఏవంభూతానీన్ద్రనేత్రాణి కిం న నిర్మమౌ, అపి తు తేనైవ నిర్మితాని। అన్యథా తేషాం విలమ్బసహనదార్ఢ్యం కథమ్ ? తస్మాద్వజ్రనిర్మితానీతి సత్యమ్। సత్వరే త్వరయా కర్తుమర్హే కార్యే మన్థరం మన్దం మాం ధిగస్తు। అహమపి నిన్ద్య ఇతి యావత్। యతః — యత్ర మయి పరస్య ప్రేష్యో దూతః తస్య గుణో దూతత్వలక్షణః సోఽపి న స్థితః న విద్యతే। పర ఉత్కృష్టో యో దూతగుణ ఇతి వా। సత్వరకార్యకారిత్వం దాసధర్మః, ప్రేషితేన దాసేన శీఘ్రం కార్యం సంపాద్యాగన్తవ్యమ్, కార్యాభావేఽపి శీఘ్రమాగత్య కార్యం న భవతీతి ఝటితి నివేదనీయమ్। తే యస్మాన్మాం ప్రతీక్షన్తే, తస్మాజ్ఝటితి ప్రత్యుత్తరం దత్త్వా మాం ప్రేషయేతి భావః। అవదధన్తి, 'వా నపుంసకస్య' (౭।౧।౭౯) ఇతి నుమ్॥౨౧॥

ఇదం నిగద్య క్షితిభర్తరి స్థితే తయాభ్యధాయి స్వగతం విదగ్ధయా।

అధిస్త్రి తం దూతయతాం భువః స్మరం మనో దధత్యా నయనైపుణవ్యయే ॥౨౨॥

ఇదమితి ॥ క్షితిభర్తరి నలే ఇదం పూర్వోక్తం నిగద్యోక్త్వా స్థితే తూష్ణీంభావం ప్రాప్తే సతి తయా భైమ్యా స్వగతమప్రకాశమభ్యధాయి అవాది। కింభూతయా— భువో భూలోకస్య స్మరం కామరూపమతిసున్దరం తమ్ అధిస్త్రి స్త్రీవిషయే దూతయతాం దూతం కుర్వతామిన్ద్రాదీనాం నయే నైపుణం కౌశలం తస్య వ్యయే అభావే స్వమనో దధత్యా ధారయన్త్యా। స్త్రీష్వభవ్యః సామాన్యో దూతః ప్రేషణీయ ఇతి నీతిః। అయం చాతిసున్దరః ప్రేషిత ఇతి తేష్వనభిజ్ఞతా। సర్వథా నీతిశాస్త్రం న జానన్తీతి మనసి నిశ్చితవత్యా। అతో విదగ్ధయా నీతిశాస్త్రాదౌ చతురయా। యద్వా,— తేషాం మనో నయకౌశలాభావే దధత్యా। తేషాం మనసి నయనకౌశలం నాస్తీతి నిశ్చితవత్యేతి యోజ్యమ్। 'నోజ్జ్వలం రూపవన్తం చ నార్థవన్తం న చాతురమ్। దూతం వాపి హి దూతీం వా నరః కుర్యాత్కదాచన॥' ఇతి నీతిః। అధిస్త్రి ఇతి సప్తమ్యర్థేఽవ్యయీభావః। నైపుణమ్, భావే యువాదిత్వాదణ్ ॥ ౨౨॥

స్వగతం తం ప్రతి కిమాహేత్యాహ—

జలాధిపస్త్వామదిశన్మయి ధ్రువం పరేతరాజః ప్రజిఘాయ స స్ఫుటమ్।
మరుత్వతైవ ప్రహితోఽసి నిశ్చితం నియోజితశ్చోర్ధ్వముఖేన తేజసా॥౨౩॥

జలేతి॥ జలాధిపో వరుణో మయి విషయే త్వాం ధ్రువం నిశ్చితమదిశదాదిష్టవాన్। పరేతరాజః స యమః స్ఫుటం నిశ్చితం ప్రజిఘాయ ప్రేషితవాన్। మరుత్వతా ఇన్ద్రేణైవ నిశ్చితం ప్రహితోఽసి। ఊర్ధ్వముఖేన తేజసా వహ్నినా నియోజితశ్చ। చతుర్ష్వప్యన్వయేష్వాపాతతః కాకువత్కథయేత్యస్య యోజనా। అథ చాతిసున్దర్యా మయి అతిసున్దరం త్వాం యః సమాదిష్టవాన్ స పూర్వోక్తనీతిలఙ్ఘనాన్నిశ్చితం జడానాం స్వామీ, అతిమూర్ఖ ఇత్యర్థః। యశ్చ తాదృశ్యాం మయి తాదృశమేవ త్వాం ప్రేషితవాన్ స పరేతానాం మృతానాం రాజైవ న చేతన ఇత్యర్థః। యేన తాదృశ్యాం మయి తాదృశస్త్వం ప్రేషితః స మరుత్వాన్వాతులో భవతి। యేన తాదృశ్యాం మయి తాహశస్త్వం నియోజితః స ఊర్ధ్వముఖః (వహ్నిః) పిశాచః ప్రతిభారహితశ్చ। పిశాచశ్చోర్ధ్వముఖో భవతి అప్రతిభశ్చ భవతి। ఊర్ధ్వముఖత్వేన త్వన్ముఖసౌన్దర్య తేన న దృష్టమిత్యపి సూచితమ్। అవజ్ఞారూపత్వాన్మనసైవ నలం సంబోధ్యేయముక్తిః॥౨౩॥

అథ ప్రకాశం నిభృతస్మితా సతీ సతీకులస్యాభరణం కిమప్యసౌ।
పునస్తదాభాషణవిభ్రమోన్ముఖం ముఖం విదర్భాధిపసంభవా దధౌ॥౨౪॥

అథేతి॥ అథ అసౌ సతీ నిభృతస్మితా గుప్తస్మితేషత్స్మితా సతీకులస్య పతివ్రతాసమూహస్య కిమపి లోకోత్తరమాభరణం ఏవంభూతా విదర్భాధిపసంభవా భైమీ స్వముఖం పునస్తేన సహ యత్ ఆభాషణం తత్ర యో విభ్రమో విలాసస్తల్లక్షణో వా తత్రోన్ముఖం సంముఖమేవంభూతం దధౌ ప్రకాశం స్ఫుటమ్। సఖీభిరపి యథాకర్ణ్యతే తథావదదిత్యర్థః। ప్రకాశమత్యుజ్జ్వలం ప్రసన్నం చేతి ముఖవిశేషణం వా। అయోగ్యా అపీన్ద్రాదయో మాం వాఞ్ఛన్తీతి గూఢస్మితా। 'సతీ' పదేన యో మనసా పూర్వం వృతః స ఏవ పతిరితి సూచితమ్। 'తదాభాషణ–' ఇత్యాదినా తేన సహ నలబుద్ధ్య ఆభాషణం ముఖ్యం, ఉత్తరదానం ప్రాసఙ్గికమితి సూచితమ్॥౨౪॥

వృథాపరీహాస ఇతి ప్రగల్భతా న నేతి చ త్వాదృశి వాగ్విగర్హణా।
భవత్యవజ్ఞా చ భవత్యనుత్తరాదతః ప్రదిత్సుః ప్రతివాచమస్మి తే॥౨౫ ॥

వృథేతి॥ హే దేవదూత ! ఇతి ఇయం ప్రగల్భతా ధృష్టత్వమ్। ఇతి కిమ్— వృథా నిష్ప్రయోజనః పరీహాస ఉపహాసః। ఇయమ్ అపరిచితేన సహోపహాసం కరోతి। అత్యన్తం ధృష్టేయ మితి సఖీజనో వదిష్యతి। త్వాదృశి ప్రతిబన్ధ్యాదిరూపః క్రీడావాద ఇతి కారణాద్వృథా। ఇతి కిమ్—ప్రగల్భతేతి వా। తథా,— యత్త్వయోపదిశ్యతే తన్మయా న క్రియత ఇతి న నేతి త్వాదృశి నిషేధవాక్ త్వత్సదృశస్య విగర్హణా విశేషేణ నిన్దైవ భవతి। భవ్యం ప్రతి సోపపత్తికమేవ వక్తవ్యమ్, నిరుపపత్తికం తు విగర్హణా। తర్హి తూష్ణీం స్థాతవ్యమితి చేదత ఆహ— భవతి త్వయి అనుత్తరాదుత్తరాదానాత్ తవ దేవానాం చావజ్ఞా భవతి। అతః అహం ప్రతివాచం తుభ్యం ప్రదిత్సుః ప్రదాతుమిచ్ఛురస్మి। న నేతి దేవానాం పృథఙ్నిషేధసూచనార్థమ్। 'త్వాదృశి-భవతి' ఇతి పదాభ్యాం తవైవ మాహాత్మ్యాదుత్తరం దీయతే, న త్విన్ద్రాదిమాహాత్మ్యాదితి సూచితమ్। అన్యస్మిన్దూతే నేత్యర్థః। పరీహాసః, 'ఉపసర్గస్య ఘఞి–' (౬।౩।౧౨౨) ఇతి దీర్ఘః॥౨౫ ॥

కథం ను తేషాం కృపయాపి వాగసావసావి మానుష్యకలాఞ్ఛనే జనే।
స్వభావభక్తిప్రవణం ప్రతీశ్వరాః కయా న వాచా ముదముద్గిరన్తి వా ॥౨౬॥

కథమితి॥ మానుష్యకమేవ లాఞ్ఛనం యస్య ఏవంవిధే మల్లక్షణే జనే కృపయాపి హేతునా అసౌ అస్మాన్వృణీష్వేతి దేవానాం వాక్ కథం ను కేన వా ప్రకారేణాసావి ప్రసూతా? మానవ్యా దేవతానర్హత్వాత్తేషాం తాం ప్రత్యేవం కృపయా వక్తుమనుచితమ్। 'కథం ను' ఇతి నిపాతసముదాయః। పృథగ్వా 'నుః' శిరశ్చాలనే ప్రశ్నే వా। తేషాం కృపయా కర్త్ర్యా వాక్ కథమసావీతి వా। మానుష్యకలాఞ్ఛన ఇతి స్వనిన్దయా దేవవరణనిషేధే తాత్పర్యమ్। 'వా' శబ్దః పూర్వోక్తానౌచితీపరీహారార్థః। అథవేతి వా, ఈశ్వరాః ప్రభవః స్వభావేన భక్త్యా ప్రవణం నమ్రం జనముద్దిశ్య కయా వాచా ముదం హర్షం నోద్గిరన్తి ప్రకటయన్తి, అపి తు యయా కయాపి। భక్త్యా మాం ప్రతి స్వహర్షప్రకటనే తేషాం తాత్పర్యమ్, న తు మద్వరణ ఇతి సోల్లుణ్ఠం వచనమితి భావః। తే కేవలం నమస్కారార్హాః, న తు వరణార్హా ఇత్యపి సూచితమ్। ప్రథమపక్షేఽసావీతి కర్మకర్తరి 'అచః కర్మకర్తరి' (౩।౧।౬౨) ఇతి చిణ్। పక్షే 'భావకర్మణోః' (౧।౩।౧౩) ఇతి చిణ్। మానుష్యక ఇతి, 'యోపధాత్' (౫।౧।౧౩౨) ఇతి వుఞ్॥౨౬॥

అహో మహేన్ద్రస్య కథం మయౌచితీ సురాఙ్గనాసంగమశోభితాభృతః।

హ్రదస్య హంసావలిమాంసలశ్రియో బలాకయేవ ప్రబలా విడమ్బనా॥౨౭॥

అహో ఇతి॥ సురాఙ్గనానాముర్వశీప్రభృతీనాం సంగమేనన శోభితాభృతః శోభాశీలత్వం బిభ్రాణస్య మహేన్ద్రస్య మానుష్యా మయా కృత్వా విడమ్బనా కథమౌచితీ, అపి తు న కథంచిత్। 'అహో' ఆశ్చర్యే, సంబోధనే వా। అత్యన్తమనౌచితీత్యర్థః। ఉచితైవౌచితీ। కయా కస్యేవ—బలాకయా కృత్వా హంసావల్యా మాంసలా బహలా శ్రీః శోభా యస్య హ్రదస్యేవ। ప్రబలా విడమ్బనా జుగుప్సితాకారతా। హంసాపేక్షయా యథా బలాకా హీనా, తథా రమ్భాద్యపేక్షయాఽహమితీన్ద్రవరణనిషేధే తాత్పర్యమ్॥౨౭॥

పూర్వోక్తమేవ ద్రఢయతి—

పురః సురీణాం భణ కేవ మానవీ న యత్ర తాస్తత్ర తు శోభికాపి సా।

అకాఞ్చనేఽకించననాయికాఙ్గకే కిమారకూటాభరణేన న శ్రియః॥౨౮॥

పుర ఇతి॥ సురీణాం దేవాఙ్గనానాం పురోఽగ్రే మానవీ కేవ భణ కథయ,అపి తు న కాపి। అతితుచ్ఛేత్యర్థః। 'ఇవ' శబ్దో వాక్యాలంకారే। 'కేన' ఇతి పాఠే మానవీ సురీణాం పురః కేన గుణేన శోభికా శోభతే భణ। ఏతాదృశః కోఽపి గుణో మానుష్యాం న విద్యత ఇత్యర్థః। తర్హి కుత్ర శోభత ఇత్యత ఆహ—యత్ర తా దేవ్యో న విద్యన్తే తత్ర తు పునః పృథివ్యాం సా అపి మానవ్యపి శోభికా శోభతే। మానుష్యపేక్షయాహం సున్దరీ, న తు దేవ్యపేక్షయా। తత్ర దృష్టాన్తః— యథా అకాఞ్చనే సువర్ణాలంకారరహితేఽకించనస్య దరిద్రస్య నాయికా స్త్రీ తస్య అఙ్గకేఽల్పేఽవయవే ఏకస్మిన్నప్యవయవే ఆరకూటస్య కృతేనాలంకారేణ శ్రియః శోభాః కిం న భవన్తి, అపి తు భవన్త్యేవ। తథా దేవీరహితాయాం భువి అన్యరమణ్యపేక్షయా మమాపి శోభా యుక్తైవేత్యర్థః। పూర్వోక్తమేవ తాత్పర్యమ్। 'రీతిః స్త్రియామారకూటమ్' ఇత్యమరః। లోకే పిత్తలమితి వదన్తి। సురీణామ్, పుంయోగే జీష్। మానవీ, అణన్తత్వాత్ శోభికా, కర్తరి శుభేర్ణ్వుల్। కించన కిమపి ధనాది యస్య నాస్తి సోఽకించనః, మయూరవ్యంసకాది- త్వాత్సమాసః। అఙ్గక ఇత్యల్పత్వే కన్। అల్పత్వం సంఖ్యాకృతమ్। యద్వా, స్వార్థికః కన్॥౨౮॥

యథా తథా నామ గిరః కిరన్తు తే శ్రుతీ పునర్మే బధిరే తదక్షరే।

పృషత్కిశోరీ కురుతామసంగతాం కథం మనోవృత్తిమపి ద్విపాధిపే॥౨౯॥

యథేతి॥ తే దేవా యథా తథా యేన తేన ప్రకారేణాభిలాషేణ కృపయా వా వరణవిషయే గిరో వాణీః కిరన్తు విక్షిపన్తు నామ సుఖేన బ్రువన్తు, తథాపి మే శ్రుతీ కర్ణౌ పునస్తాసాం గిరామక్షరే ఏకస్మిన్నపి వర్ణే విషయే బధిరే; ఏకమప్యక్షరం నాకర్ణయతః, కిము బహూని, కింతరాం చార్థమిత్యర్థః। శ్రుతమప్యననుష్ఠేయత్వాదశ్రుతమేవేత్యర్థః। దృష్టాన్తేన హేతుమాహ— పృషతో హరిణస్య కిశోరీ హరిణీ ద్విపాధిపే ఐరావతే హస్తిశ్రేష్ఠే వా విషయే అసంగతామయోగ్యాం మనోవృత్తిమపీచ్ఛామాత్రమపి కథం కురుతామ్ ? ఇచ్ఛామా ధారయతి, నానుతిష్ఠతీతి కిం వాచ్యమిత్యర్థః। పశురపి బాలాపి సతీ యా మృగీ యోగ్యాయోగ్యవిభాగం జానాతి, తతోఽప్యజ్ఞా కిమహమ్। తాన్న వృణే ఇతి భావః॥౨౯॥

అదో నిగద్యైవ నతాస్యయా తయా శ్రుతౌ లగిత్వాభిహితాలిరాలపత్।

ప్రవిశ్య యన్మే హృదయం హ్రియాహ తద్వినిర్యదాకర్ణయ మన్ముఖాధ్వనా॥౩౦॥

అద ఇతి॥ ఆలిః కాచిత్సఖీ ఆలపదవోచత్। కింభూతా— అదో నిగద్యైవ ఏవముక్త్వైవ నతాస్యయా లజ్జావశాన్నమ్రముఖ్యా తయా భైమ్యా శ్రుతౌ లగిత్వాభిహితా ఏవం వద ఇతి ఉక్తా।

హే దూత ! ఇయం ప్రియా మే హృదయం ప్రవిశ్య యదాహ బ్రవీతి, తత్ త్వం మన్ముఖాధ్వనా వినిర్యద్వినిర్గచ్ఛద్ ఆకర్ణయ। ఇయం లజ్జయా కిమపి స్వయం వక్తుం న శక్నోతి, మన్మనసి రహస్యం నివేశ్య యదాహ, తన్మయానూద్యతే, న తు స్వస్ఫూర్త్యా కిమప్యుచ్యతే తదాకర్ణయేత్యర్థః॥౩౦॥

బిభేమి చిన్తామపి కర్తుమీదృశీం చిరాయ చిత్తార్పితనైషధేశ్వరా।

మృణాలతన్తుచ్ఛిదురా సతీస్థితిర్లవాదపి త్రుట్యతి చాపలాత్కిల॥౩౧॥

బిభేమీతి॥ యతోఽహం చిరాయ బహుకాలం చిత్తేఽర్పితో ధృతో నైషధేశ్వరో యయా అత ఏవ ఈదృశీం ఇన్ద్రాదీన్వృణే, న వృణే ఇతి చిన్తామపి విచారమపి కర్తుం బిభేమి భయం ప్రాప్నోమి, నిశ్చయం కర్తుం కిముత ? మనోవ్యాపారేఽపి భయమ్, కిం పునః కాయవ్యాపారే ఇతి 'అపి ' శబ్దార్థః। విచారో హి మానసో వ్యాపారః। మనసశ్చ నలేనాధిష్ఠితత్వాదన్యవిషయవిచారస్యావకాశోఽపి నాస్తి। ఈదృశే విచారే క్రియమాణే తతోన్ధ నలః సమాకర్ణయేత్। స చేశ్వరః ప్రభుః। తస్మాదేవం విచారయితుమపి బిభేమీత్యర్థః। మనసా నలస్య వృతత్వాన్నాన్యవరణకథామపి కర్తుం శక్నోమీతి భావః। మనసైవ వృతో న తు సాక్షాత్। తస్మాదన్యవరణవిషయవిచారే క్రియమాణే కిమితి భయమిత్యాశఙ్క్యాహ — కిల యస్మాత్ మృణాలతన్తువచ్ఛిదురా స్వయమేవ భిదురా సతీస్థితిః పతివ్రతామర్యాదా లవాదప్యత్పాదపి చాపలాత్త్రుట్యతి। బిసతన్తుర్యథా హస్తస్పర్శమాత్రాచ్ఛిద్యతే తథా। సాక్షాద్వరణాదపి మనసా యద్వరణం తస్యైవ జ్యాయస్త్వాదన్యవిషయకథయాపి సతీస్థితిర్భజ్యతే। తస్మాద్భయం యుక్తమేవేతి భావః॥౩౧॥

మమాశయః స్వప్నదశాజ్ఞయాపి వా నలం విలఙ్ఘయేతరమస్పృశద్యది।

కుతః పునస్తత్ర సమస్తసాక్షిణీ నిజైవ బుద్ధిర్విబుధైర్న పృచ్ఛయతే॥౩౨॥

మమేతి॥ 'వా' శబ్దో యదీత్యస్యానన్తరం సంభావనార్థో ద్రష్టవ్యః। మమాశయోఽభిప్రాయః స్వప్నదశాయాః స్వప్నావస్థాయా ఆజ్ఞయాపి వశేనేత్యర్థః। అజ్ఞా ఇవ అజ్ఞా, తత్కృతో మోహస్తేనాపీతి వా నలం విలఙ్ఘయేతరం యది వాస్పృశత్, తర్హి విబుధైరిన్ద్రాదిభిః పణ్డితైరేవ తత్ర తస్మిన్విషయే సమస్తసాక్షిణీ సమస్తలోకవృత్తసాక్షాత్కారిణీ నిజైవ బుద్ధిః కుతః పునః న పృచ్ఛయతే ? స్వప్నదశాయామపి నలాదన్యం న చిన్తయామీతి సర్వజ్ఞత్వాద్దేవా అపి జానన్తీతి భావః॥౩౨॥

నిజైవ బుద్ధిః పృచ్ఛ్యతామితి పూర్వముక్తమ్, ఇదానీం స్వయమేవాహ—

అపి స్వమస్వప్నమసుషుపన్నమీ పరస్య దారాననవైతుమేవ మామ్।

స్వయం దురధ్వార్ణవనావికాః కథం స్పృశన్తు విజ్ఞాయ హృదాపి తాదృశీమ్॥33॥

అపీతి॥ అమీ దేవా మాం పరస్య నలస్య దారాన్స్త్రియం అనవైతుమనవజ్ఞాతుమేవ అస్వప్నమపి నిద్రారహితమపి స్వమాత్మానమసుషుపన్నిద్రాపయన్తి స్మ। దేవాస్త్వస్వప్నాః। 'అపిః' సంభావనాయామ్। ఏతదర్థమేవాస్వప్నం స్వమసుషుపన్నిత్యహం సంభావయామీత్యర్థః। వఅస్మిన్నర్థే గూఢోపహాసామన్యథానుపపత్తిం ప్రమాణయతి— స్వయమాత్మనైవ దుష్టోఽధ్వా దురధ్వః పరదారవాఞ్ఛాద్యమార్గః స ఏవార్ణవస్తముత్తారయితుం నావికాః కర్ణధారా దురాచారప్రవృత్తజననివారకా ఏతే తాదృశీం పరస్త్రియం విజ్ఞాయ విశేషేణ జ్ఞాత్వా హృదాపి కథం స్పృశన్తు మనసాపి పరస్త్రియం కథమిచ్ఛన్త్వపి। సదాచారాణాం జ్ఞాత్వైతత్కర్తుమనుచితమిత్యర్థః। స్వప్నవశాదేవాహం తైర్మనస్యబుద్ధిపూర్వం ధృతేతి తేషాం న దోషః। అన్యథా యేఽన్యానుపదిశన్తి తే స్వయం కథం పరదారాన్ వాఞ్ఛన్తీతి భావః। ఏవంవిధా అపి పరదారానభిలష్యన్తీత్యుపహాసః। సముద్రకర్ణ' ధారత్వేన తే స్పర్శనయోగ్యా అపి న భవన్తీతి సూచితమ్।అసూషుపన్, ణ్యన్తాత్స్వపేశ్చజి 'స్వాపేశ్చజి' (౬।౧।౧౮) ఇతి సంప్రసారణమ్। దురధ్వః, ' ఉపసర్గాదధ్వనః- (౫।౪।౮౫) ఇత్యచ్। 'వ్యధ్వో దురధ్వో విపథః' ఇత్యమరః। నావికాః, 'తరతి' (౪।౪।౫) ఇత్యర్థే 'నౌద్వ్యచష్ఠన్' (౪।౪।౭) ఇతి ఠన్॥33॥

అనుగ్రహః కేవలమేష మాదృశే మనుష్యజన్మన్యపి యన్మనో జనే।

స చేద్విధేయస్తదమీ తమేవ మే ప్రసద్య భిక్షాం వితరీతుమీశతామ్॥3౪॥

అనుగ్రహ ఇతి॥ (మాదృశే) మనుష్యజన్మన్యపి మాదృశే మల్లక్షణే జనే యత్ తేషాం మనః అనురక్తమిత్యర్థాత్। ఏష కేవలం తేషామనుగ్రహః కృపా, న తు తత్త్వతోఽనురక్తాః। మమాయోగ్యత్వాత్। సోఽనుగ్రహః చేత్ యది విధేయః కర్తవ్యః, తత్తర్హి అమీ దేవాః ప్రసద్య ప్రసన్నీభూయ మే మహ్యం తమేవ నలమేవ భిక్షాం వితరీతుమీశతాం సమర్థా భవన్తు। అహం తానేవ నలం యాచే, తైః ప్రసన్నీభూయ నల ఏవ దాతవ్యః, న త్వన్యోఽభిలాషః।

మనుష్యాజన్మ యస్యేతి బహువ్రీహిః। అన్వాదేశత్వాచ్చతుర్థ్యా మయాదేశః। వితరీతుమ్, 'వృృతో వా' (౭౭౨।౩౮) ఇతీటో దీర్ఘః॥౩౪॥

నలావరణే స్వప్రతిజ్ఞామాహ—

అపి ద్రఢీయః శృణు మత్ప్రతిశ్రుతం స పీడయేత్పాణిమిమం న చేన్నృపః।

హుతాశనోద్బన్ధనవారికారితాం నిజాయుషస్తత్కరవై స్వవైరితామ్॥౩౫॥

అపీతి॥ 'అపిః' అన్యచ్చేత్యర్థే। త్వం ద్రఢీయః దృఢతరం కేనాప్యనిరాకార్యం మమ ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమపి శృణు। తదేవాహ— స నలః నృపః ఇమం పాణిం చేత్ న పీడయేన్మదీయ-పాణిగ్రహణం న కుర్యాత్, తర్త్తర్హి హుతాశనేనోద్బన్ధనేన శాఖాదౌ రజ్జ్వా కణ్ఠోర్ధ్వబన్ధనేన వారిణా చ ప్రయోజ్యేన కారితాం విధాపితాం నిజాయుషః స్వజీవితస్య స్వేనైవాత్మనైవ వైరితాం శత్రుతాం కరవై। మమాదృష్టవశాద్దేవానురోధాద్వా చేన్మాం నలో నాఙ్గీకుర్యాత్తర్హి వహ్న్యాదిష్వన్యతమేనోపాయేన స్వజీవితం త్యక్ష్యామి, అన్యం కంచన న వృణే ఇతి। పూర్వనిపాతానిత్యత్వం పూర్వోక్తం జ్ఞాతవ్యమ్। 'వారితామ్' ఇతి పాఠే నిషిద్ధామ్। అగ్న్యాదిభిర్మరణం నిషిద్ధమ్॥౩౫॥

ఆత్మఘాతోఽనుచిత ఇత్యత ఆహ—

నిషిద్ధమప్యాచరణీయమాపది క్రియా సతీ నావతి యత్ర సర్వథా।

ఘనామ్బునా రాజపథే హి పిచ్ఛిలే కచిద్బుధైరప్యపథేన గమ్యతే॥౩౬॥

నిషిద్ధమితి॥ యత్ర యస్యామాపది సతీ శ్రుత్యాద్యవిరోధినీ క్రియా సర్వథా కేనాపి ప్రకారేణాత్మానం నావతి న రక్షతి, తస్యామాపది సత్యాం నిషిద్ధమపి కర్మాచరణీయమ్। అచికిత్స్యవ్యాధ్యాదౌ భృగుపతనాదిభిర్మరణమాపద్ధర్మనిరూపణప్రస్తావేఽభిహితమ్। నలం వినా కామజ్వరపీడాయామాపది నిషిద్ధమప్యాచరణీయమేవేతి భావః। తదేవార్థాన్తరన్యాసేనాహ— హి యస్మాత్ ఘనామ్బునా సాన్ద్రజలేన మేఘజలేన వా రాజపథే రాజమార్గే పిచ్ఛిలే పఙ్కిలే సతి బుధైరపి పణ్డితైరపి క్వచిత్ కించిదుద్దిశ్య అపథేన కాపథేన

గమ్యతే। రాజమార్గస్య పఙ్కిలత్వాద్గత్యన్తరాభావాదమార్గగామిత్వేఽపి న దోష ఇత్యర్థః।
పిచ్ఛిలేే, పిచ్ఛాదిత్వాదిలచ్। అపథేన, 'పథో విభాషా' (౫।౪।౭౨) ఇతి సమాసాన్తః ॥ ౩౬॥

స్వోక్తం నిగమయన్తీ దూతం ప్రార్థయతే—

స్త్రియా మయా వాగ్మిషు తేషు శక్యతే న జాతు సమ్యగ్వితరీతుముత్తరమ్।

తదత్ర మద్భాషితసూత్రపద్ధతౌ ప్రబన్ధృతాస్తు ప్రతిబన్ధృతా న తే॥౩౭॥

స్త్రియేతి॥ స్త్రియా మయా వాగ్మిషు పణ్డితేషు తేషు దేవేషు సమ్యక్ సంతోషకార ఉత్తరం జాతు కదాచిదపి వితరీతుం న శక్యతే యస్మాత్, తత్తస్మాత్ అత్రాస్యాం మమ భాషితమేవ సూత్రం తస్య పద్ధతీ రచనా తస్యాం విషయే తే తవ ప్రబన్ధృతా ప్రబన్ధకారిత్వం భాష్యకారిత్వం వార్త్తికకారిత్వం వాస్తు। ప్రతిబన్ధృతా దూషకత్వం తు నాస్తు సూత్రప్రాయం మద్వచనం స్వకల్పితైర్వివరణపదైః సోపస్కారం కృత్వా దేవాస్త్వయా బోధనీయాః, న తు మద్వచనే దూషణం కర్తవ్యమ్। యథా భాష్యకర్త్రా సూత్రం సమర్థ్యతే, నతు దూష్యతే। ఉభయత్రాపి తృజన్తాద్బన్ధేస్తల్। ఉపసర్గవశాదర్థభేదః ॥ ౩౭॥

నిరస్య దూతః స్మ తథా విసర్జితః ప్రియోక్తిరప్యాహ కదుష్ణమక్షరమ్।

కుతూహలేనేవ ముహుః కుహూరవం విడమ్బ్య డిమ్భేన పికః ప్రకోపితః॥౩౮॥

నిరస్యేతి॥ తథా పూర్వోక్తేన ప్రకారేణ నిరస్య నిరాకృత్య ప్రియోక్తిరపి మధురవచనోఽపి విసర్జితః ప్రేషితః దూతః కదుష్ణం సంతాపకరమక్షరం వక్ష్యమాణప్రకారే- ణాహ స్మ వదతి స్మ। క ఇవ—డిమ్భేన బాలకేన ముహుః పునః పునః కుతూహలేన కౌతుకేన 'కుహూః' ఇతి రవం శబ్దం విడమ్బ్యానుకృత్య ప్రకర్షేణ కోపితో మధురవచనోఽపి పిక ఇవ। తథా తేన ప్రకారేణ ప్రస్థాపితః, యథా ప్రియవచనోఽపి పరుషవచనం బ్రూతే స్మ। అవజ్ఞయా ప్రస్థాపిత ఇత్యర్థ ఇతి వా యోజనా। 'తయా' ఇతి వా పాఠః। బాలేన విడమ్బితః పికః కుపితః సన్ పరుషం రటతీతి జాతి:। 'సర్జ అర్జనే' ఇత్యతః క్తః। స చోపసర్గవశాత్ప్రేషణార్థః॥౩౮॥

అహో మనస్త్వామను తేఽపి తన్వతే త్వమప్యమీభ్యో విముఖీతి కౌతుకమ్।

క్వ వా నిధిర్నిర్ధనమేతి కించ తం స వాక్కవాటం ఘటయన్నిరస్యతి॥౩౯॥

అహెూ ఇతి॥ హే భైమి ! అత్యుత్తమాః తేఽపి దేవా అపి త్వామను మనః తన్వతే। మానుషీం త్వామభిలష్యన్తి। 'అహెూ' ఆశ్చర్యమ్। మానుష్యతిహీనా త్వమపి ఉత్తమేభ్యోఽప్యమీభ్యో దేవేభ్యో విముఖీ పరాఙ్ముఖీతి చాశ్చర్యమ్। అహెూ కౌతుకమ్ మహదాశ్చర్యమితి చోభయత్ర యోజనీయమ్। ఉత్తమో హీనాం నాభిలష్యతీతి హీనా తత్ర నానురజ్యత ఇతి యుక్తమ్। 'ఉత్తమే కామయమానేఽపి హీనా తం న కామయతే' ఇతి కుత్రచిన్న దృష్టచరమితి మహదాశ్చర్యమ్। ఉత్తమాయ హి సర్వోఽపి స్పృహయతీతి భావః। ఏతదేవ పరుషం వచనమ్। దృష్టాన్తమాహ— నిధిః మహాపద్మాదిః నిర్ధనం దరిద్రం క్వ వా కుతోఽపి దైవాదాయాతి। కించ అన్యచ్చ స దరిద్రః ప్రతిషేధకత్వాద్వాగ్రూపం కవాటం ఘటయన్ మత్సమీపే త్వయా నాగన్తవ్యమితి విశేషవచనం బ్రువన్ తం నిధిం నిరాకరోతి తాదృగేతదిత్యర్థః। నిధిర్నిర్ధనమేతి స చ వాక్కవాటం ఘటయంస్తం నిరస్యతీతి క్వ వా కుత్ర వా ? దృష్టమిత్యర్థాత్। అపి తు కుత్రచిన్నేతి వా। 'స వా కవాటమ్' ఇతి వా పాఠః। నిర్ధనస్య నిధినిరాకరణం యథాఽనుచితమ్, తథా దిగీశానాం త్వయ్యనురాగ ఏవానుచితః కృతేఽప్యనురాగే త్వం తత్ర నానురజ్యస ఇతి మహదనుచితమితి భావ ఇతి వా॥౩౯॥

సహాఖిలస్త్రీషు వహేఽవహేలయా మహేన్ద్రరాగాద్గురుమాదరం త్వయి।

త్వమీదృశి శ్రేయసి సంముఖేఽపి తం పరాఙ్ముఖీ చన్ద్రముఖి ! న్యవీవృతః॥౪౦॥

సహేతి॥ హే చన్ద్రముఖి ! మహేన్ద్రస్య త్వయ్యనురాగాద్ధేతోః అఖిలస్త్రీష్విన్ద్రాణీప్రభృతిషు అవహేలయాఽవజ్ఞయా సహ త్వయి యం గురుమాదరం సంమానం వహే ధారయే। ఇన్ద్రస్య త్వయ్యనురాగాత్, త్వదన్యాసు చాననురాగాత్త్వదన్యా కాపి ధన్యా నాస్తీతి త్వామేవ బహుం మన్యే ఇతి భావః। ఈదృశి ఇన్ద్రస్వారాజ్యప్రాప్తిలక్షణే సంముఖే త్వామను స్వయమాగచ్ఛత్యపి శ్రేయసి కల్యాణే విషయే పరాఙ్ముఖీ తదనఙ్గీకుర్వాణా త్వం తం మమాదరం న్యవీవృతః, వ్యనాశయ ఇత్యర్థః। త్వత్సదృశీ కాపి దుర్మతిర్నాస్తీత్యర్థః। న్యవీవృతః, ణ్యన్తాల్లుఙి చఙ్॥౪౦॥

దివౌకసం కామయతే న మానవీ నవీనమశ్రావి తవాననాదిదమ్।

కథం న వా దుర్గ్రహదోష ఏష తే హితేన సమ్యగ్గురుణాపి శామ్యతే॥౪౧॥

దివౌకసమితి॥ మానవీ దివౌకసం న కామయతే ఇతీదం నవీనమపూర్వం తవాననాదశ్రావి శ్రుతమ్। ఉత్తమస్య వస్తునోఽనభిలాషాచ్చిత్రమిత్యర్థః। ఏష తే దుర్గ్రహదోషః దుష్టగ్రహలక్షణో దోషః సమ్యగతితరాం హితేనాప్తేన గురుణా పిత్రాపి కథం వా న శమ్యతే నాపనీయతే, అపి త్వపనేతుమర్హః। అపత్యహితమభిలష్యతా పిత్రా హ్యపత్యదుష్టాగ్రహః కేనాప్యుపాయేన నిరాక్రియతే తవ తు నేత్యపి చిత్రమిత్యర్థః। అథ చ- దుష్టగ్రహాః శనైశ్చరాదయః తజ్జనితో దోషః పీడా సమ్యక్ హితేన కేన్ద్రస్థానస్థితత్వాదనుకూలతరేణ గురుణా బృహస్పతినాపనీయతే, నాపనీయతే చేచ్చిత్రమ్। 'కిం కుర్వన్తి గ్రహాః సర్వే యది కేన్ద్రే బృహస్పతిః' ఇతి జ్యోతిర్విదః। సర్వథా అగ్రహం పరిత్యజ్యేన్ద్రాదిష్వన్యతమం వృణీష్వేతి భావః। అథ చ త్వద్వరణసంబన్ధీ దేవానామాగ్రహో మన్త్రిణా బృహస్పతినా కథం న శామ్యతే ఇతి చిత్రమ్। దివౌకసమితి పృషోదరాదిః। ఆశ్రుప్లేషే వృద్ధిర్వా। నవీనమ్, 'నవస్య నూతప్తనప్రఖాశ్చ' (వాం ౩౩౨౮) ఇతి ఖో నూరాదేశః॥౪౧॥

అనుగ్రహాదేవ దివౌకసాం నరో నిరస్య మానుష్యకమేతి దివ్యతామ్।

అయోవికారే స్వరితత్వమిష్యతే కుతోఽయసాం సిద్ధరసస్పృశామపి॥౪౨॥

అన్వితి॥ నరః దివౌకసామనుగ్రహాదేవ అనుగ్రహమాత్రేణ మానుష్యకం మనుష్యత్వం నిరస్య పరిత్యజ్య దివ్యతాం దేవత్వమేతి ప్రాప్నోతి। తత్ర దృష్టాన్తః— సిద్ధరసస్పృశామపి ఔషధసాధితపారదస్పృశాం సువర్ణభూతానామప్యయసాం లోహానామయోవికారే లోహవికారభూతే పదార్థే మధ్యే స్వరితత్వమాక్షిప్తత్వం కుతో హేతోరిష్యతే, అపి తు న కుతోఽపి। సిద్ధరసస్పృష్టాని సువర్ణభూతాని లోహాని అయోవికృతేషు మధ్యే కేన క్షిప్యన్తే, ఏతాని లోహజన్యానీతి లోహ (జన్య) పాతీని కేన క్రియన్తే ? కింతు సువర్ణమధ్య ఏవేత్యర్థః।' అయోధికారే స్వరితత్వమ్' ఇతి పాఠే అధికారే ప్రస్తావే। 'స్వరితేనాధికారః' (౧।౩।౧౧) ఇతి పాణినివచనాత్ స్వరితత్వాభావే కుతస్త్యోఽధికార ఇత్యర్థః। యథా సిద్ధరసస్పృష్టం లోహం సువర్ణత్వేన వర్ణ్యతే, న తు లోహత్వేన, తథా దేవానుగ్రహాత్త్వమపి దేవ్యేవ, న తు మానుషీతి దేవాన్వృణీష్వేతి భావః। స్వరిత ఇతి 'స్వర ఆక్షేపే' ఇతి చౌరాదికాదదన్తాన్నిష్ఠా। 'రస' శబ్దో విశ్వప్రకాశే పారదవాచ్యుక్తః। స్పృశామ్ 'స్పృశోఽనుదకే—'(౩।౨।౫౮) ఇతి క్విన్। అనేన 'మానుష్యకలాఞ్ఛనే జనే' (నై౦ ౯।౨౬) ఇత్యాదేరుత్తరం దత్తమ్॥౪౨॥

హరిం పరిత్యజ్య నలాభిలాషుకా న లజ్జసే వా విదుషిప్రువా కథమ్ ?।

ఉపేక్షితేక్షోః కరభాచ్చమీరతాదురుం వదే త్వాం కరభోరు ! భోరితి॥౪౩॥

హరిమితి॥ హే భైమి ! త్వం హరిమిన్ద్రం పరిత్యజ్య నలనామకం రాజానం నలాఖ్యతృణవిశేషం చ అభిలాషుకాఽభిలాషిణీ తథా విదుషిబ్రువా ఆత్మానం విదుషీం పణ్డితాం బ్రువాణా సతీ కథం వా న లజ్జసే ? అపి తు త్వయా లజ్జితవ్యమ్। మహేన్ద్రం త్యక్త్వా తృణతుల్యం నరం ప్రియం వాఞ్ఛసి అహం జ్ఞాత్రీతి చ బ్రూషే ఏతన్మహచ్చిత్రమ్।త్వాదృశీ దుర్బుద్ధిర్నిర్లజ్జా చ క్వాపి నాస్తీత్యర్థః। భోః కరభోరు కరస్య కనిష్ఠామణిబన్ధమధ్యదేశవదనువృత్తౌ కోమలౌ ఊరూ యస్యా ఏవంవిధే భైమి ! ఇతి పూర్వార్ధోక్తాత్కారణాత్ అహం త్వాం ఉపేక్షితేక్షోస్త్యక్తస్వాదురసేక్షోః శమీరతాత్కటురసశమీకణ్టకలమ్పటాత్ కరభాదుష్ట్రాదపి ఉరుముత్కృష్టాం వదే జ్ఞానపూర్వం కథయామి। ఉష్ట్రస్యాపి కదాచిత్తారతమ్యజ్ఞానం భవిష్యతీత్యపి సంభావ్యతేఽపి, తవ తు న కదాచిత్। తస్మాదపి త్వం మూర్ఖతరేత్యర్థః। ఇక్షుశమ్యోర్యావదన్తరం, తావదిన్ద్రనలయోరితి జానీహీతి భావః। అయమేవాత్రాభిప్రాయో జ్ఞాతవ్యః। న తు కరభాదురుః కరభోరురితి। అస్మిన్నర్థే 'హ్రస్వస్య గుణః' (౭।౩।౧౦౮) ఇతి గుణప్రాప్తేః కరభోరో ఇతి స్యాత్। 'ఇతి' శబ్దస్యానన్వయాపత్తేశ్చ। తస్మాత్పూర్వార్ధార్థపరామర్శో 'ఇతి' శబ్దో హేత్వర్థో జ్ఞాతవ్యః। 'సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్యః' (పం ౮ ।౪।౭) ఇతి హ్రస్వ (గుణ) సంజ్ఞామాశ్రిత్య పాక్షికగుణాభావసమాధానం కృత్వా కరభోరు ఇతి సంబుద్ధ్యా జ్ఞానపూర్వం కథయామీతి వా। 'మనుష్యజాతేర్వివక్షావివక్షే' ఇతి వామనాచార్యవచనాత్ కరభాదురుః కరభోరురితి మనుష్యజాతివివక్షయా 'ఊఙుతః' (౪।౧।౬౬) ఇత్యూఙ్। తస్య నదీత్వాత్ ' అమ్బార్థ–' (౭।౩।౧౦౭) ఇతి హ్రస్వే హ్రస్వవిధిసామర్థ్యా-ద్గుణాభావే చ సాధూకృతస్య 'కరభోరు' పదస్య పూర్వవ్యాఖ్యానే యోజనా కార్యేతి వా। కం సుఖం రాతి దదాతీతి కరా। కరా భా యయోస్తౌ కరభౌ దర్శనమాత్రేణ యూనోర్మదనాద్వైతానన్దోదధౌ నిమజ్జయన్తౌ ఊరూ యస్యా ఇతి వ్యుత్పత్త్యా త్వయ్యేతావన్తం కాలం కరభోరు ఇతి ప్రాతిపదికమ్, త్వాం ఇదానీం కరభాదుష్ట్రాదురుం వదే ఇతి వా। నలాభిలాషుకా, 'లషపత–' (౩।౨।౧౫౪) ఇత్యుకఞ్ 'గమ్యాదీనాముపసంఖ్యానమ్' (వాం ౧।౨।౪౭) ఇతి సమాసః। విదుషీ ఇతి ఙీపః పచాద్యజన్తే 'బ్రువ' శబ్దే పరే 'ఘరూప–' (౬।౩।౪౩) ఇతి హ్రస్వః । పచాదిషు బ్రువ ఇతి పాఠసామర్థ్యాదేవ చ వచిగుణౌ న భవతః। కరభాదురుః ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః। వదే, 'భాసనోపసంభాషా–' (౧।౩।౪౭) ఇతి జ్ఞానే తఙ్ ॥౪౩॥

విహాయ హా సర్వసుపర్వనాయకం త్వయా ధృతః కిం నరసాధిమభ్రమః।

ముఖం విముచ్య శ్వసితస్య ధారయా వృథైవ నాసాపథధావనశ్రమః॥౪౪॥

విహాయేతి॥ హే భైమి। త్వయా సర్వే సుపర్వాణో దేవాః తేషాం నాయకం స్వామినమిన్ద్రం విహాయ నరే మనుష్యే సాధిమభ్రమః సాధుత్వవిషయః సాధుత్వలక్షణో వా భ్రమః। అథ చ,

నలే సాధిమభ్రమః కిం ధృతః ? హా కష్టమ్, అనుచితమేతత్। ఉక్తమర్థం లోకోక్త్యాహ— శ్వసితస్య శ్వాసానిలస్య ధారయా పరమ్పరయా ముఖం విముచ్య ముఖమార్గం విహాయ సుఖరూపానాయాసగమనోపాయభూతం ముఖం పిధాయ నాసాపథేన నాసికామార్గేణ యద్ ధావనం శీఘ్రం గమనం తజ్జనితః శ్రమః క్లేశో వృథైవ యథా ధృతః తథా త్వయేత్యర్థః। అథ చ, ఇన్ద్రం విహాయ తదపేక్షయా హీనస్య కింనరస్య దేవయోనివిశేషస్య ఇన్ద్రాపేక్షయా సాధిమభ్రమో వృథా। అథ చ, రలయోరభేదాత్ కుత్సితో నరో మనుష్యో నలశ్చ తస్మిన్ ఇతి। 'వృథా ధృతః' ఇత్యపి పాఠః। తస్మాదేనం భ్రమం పరిత్యజ్య మహేన్ద్రో వరణీయ ఇతి భావః। సాధుః పృథ్వాదిః॥౪౪॥

తపోనలే జుహ్వతి సూరయస్తనూర్దివే ఫలాయాన్యజనుర్భవిష్ణవే।

కరే పునః కర్షతి సైవ విహ్వలా బలాదివ త్వాం వలసే న బాలిశే !॥౪౫॥

తప ఇతి॥ సూరయో బుధాః అన్యత్ యజ్జనుః జన్మ తత్ర భవిష్ణవే భావినే దివే స్వర్గలక్షణాయ ఫలాయ తపోనలే చాన్ద్రాయణాదితపోరూపేఽగ్నౌ తనూః శరీరాణి జుహ్వతి ప్రక్షిపన్తి। యదర్థం శరీరపీడామపి కృత్వా తపోఽర్జయన్తి సైవ ఇన్ద్రాదిస్వరూపా ద్యౌరేవ పునస్త్వదనురాగవశాద్విహ్వలా సతీ అస్మిన్నేవ జన్మని త్వాం బలాదివ బలాత్కారేణ కరే ధృత్వా ఆకర్షతి। హే బాలిశేఽజ్ఞే ! త్వం పునః న వలసే నాభిముఖీభవసి। చిత్రమిత్యర్థః। కర్షతీవేతి వా। జన్మాన్తరభావిఫలార్థం బుధాః శరీరమపి త్యజన్తి, తచ్చ ఫలం ప్రత్యుత త్వత్ప్రాప్త్యర్థం స్వయమేవ సాభిలాషం సదస్మిన్నేవ జన్మని ఏతచ్ఛరీరసహితామేవ త్వాం స్వసమీపం నేతుమిచ్ఛతి, త్వం తు తత్సంముఖీ న భవసీతి మూర్ఖతరా 'బాలిశే' ఇత్యనేన సూచితమ్। ఆగ్రహం త్యక్త్వా ఇన్ద్రాదిష్వన్యతమం వృణీష్వేతి భావః। 'అజ్ఞే చ వాలిశః' ఇత్యమరః। జుహ్వతి, 'అదభ్యస్తాత్' (౭।।౧।౪) ఇతి ఝేరత్, 'హుశ్నువోః–' (౬।౪।౮౭) ఇతి యణాదేశః।'భువశ్చ' (౩।౨।౧౩౮) ఇతీష్ణుచః ఛన్దస్యేవ విధానమితి వృత్తికారాదివచనాద్భాషాయాం 'భవిష్ణవే' ఇతి చిన్త్యమ్। యద్వా, 'భూష్ణుర్భవిష్ణుర్భవితా', (అమరం ౩।౨౯), 'జగత్ప్రభోరప్రభవిష్ణు వైష్ణవమ్' ఇత్యాదిప్రామాణికప్రయోగదర్శనాచ్చ 'భువశ్చ' (౩।౨।౧౩౮) ఇతి చకారం 'భువశ్ఛన్దసి చ' ఇతి సంబధ్య చకారాత్ 'భాషాయామపి క్వచిద్భవతి' ఇతి వ్యాఖ్యానాత్సమర్థనీయమ్। గత్యన్తరం వా గవేషణీయమ్॥౪౫॥

'హుతాశనోద్బన్ధన -' (నై ౦ ౯।౩౫) ఇత్యాది యదుక్తం తచ్ఛ్లోకత్రయేణ దూషయతి-

యది స్వముద్బన్ధుమనా వినా నలం భవేర్భవన్తీం హరిరన్తరిక్షగామ్।

దివిస్థితానాం ప్రథితః పతిస్తతో హరిష్యతి న్యాయ్యముపేక్షతే హి కః॥౪౬॥

యదీతి॥ త్వం నలం వినా యది స్వమ్ ఆత్మానం ఉద్బన్ధుమనా భవేః, తతః తర్హి అన్తరిక్షగామన్తరాలస్థాం త్వాం తతోఽన్తరిక్షాత్ హరిరిన్ద్రో హరిష్యతి నేష్యతి। యస్మాద్దివిస్థితానామన్తరిక్షస్థానాం పతిః స్వామీ ప్రథితః ఖ్యాతః। యుక్తమేతత్–కః న్యాయ్యం న్యాయాదనపేతం స్వీయం భాగముపేక్షతే నాఙ్గీకరోతి। అపి తు సర్వోఽప్యఙ్గీకరోతి। 'తత' ఇతి తర్హ్యర్థే వా। న్యాయ్యం, 'ధర్మపథ్యర్థ—' (౪।౪।౯౨) ఇతి యత్॥౪౬॥

నివేక్ష్యసే యద్యనలే నలోజ్ఝితా సురే తదస్మిన్మహతీ దయా కృతా।

చిరాదనేనార్థనయాపి దుర్లభం స్వయం త్వయైవాఙ్గ ! యదఙ్గమర్ప్యతే॥౪౭॥

నివేక్ష్యస ఇతి॥ నలేనోజ్ఝితాఽపరిణీతా త్వం యది అనలేఽగ్నౌ నివేక్ష్యసే ఆత్మానం క్షేప్స్యసి। తత్తర్హి అస్మిన్సురే వహ్నౌ త్వయా మహతీ దయా కృతా। యద్యస్మాత్ హే అఙ్గ భైమి ! అనేనాగ్నినా చిరాద్బహుకాలమర్థనయా ప్రార్థనయాపి కృత్వా దుర్లభమఙ్గం త్వయైవ స్వయమర్ప్యతే దీయతే; యచ్చిరకాలం యాచితమపి దుష్ప్రాపం, తద్ధాత్రా స్వయమేవ యది దీయతే తత్ర దయైవ నిమిత్తమితి జ్ఞాయతే। స్వయమేవ స్వాఙ్గదానాత్త్వయా గుర్వీ దయా కృతా। తథా చ వహ్నిప్రవేశోఽపి త్వయా కర్తుం న శక్యత ఇతి భావః। కస్మిన్కృతే కిం భవిష్యతీతి న జానాసీత్యుపహాసః 'అఙ్గ' ఇతి సంబుద్ధ్యా సూచితః॥౪౭॥

జితం జితం తత్ఖలు పాశపాణినా వినానలం వారి యది ప్రవేక్ష్యసి।

తదా త్వదాఖ్యాన్బహిరణ్యసూనసౌ పయఃపతిర్వక్షసి వక్ష్యతేతరామ్॥౪౮॥

జితమితి॥ హే భైమి ! యది త్వం నలం వినా పూర్వోక్తదోషాదనలమపి వినా వారి ప్రవేక్ష్యసి వారిప్రవేశలక్షణమన్యం మరణోపాయం చేత్కరిష్యసి తత్తర్హి ఖలు నిశ్చితం పాశపాణినా వరుణేన జితం జితమ్। అతితరాం జితమిత్యర్థః। సంభ్రమే ద్విరుక్తిః। అతిదుర్లభస్య చిరేప్సితస్య స్వత ఏవాగమనాత్ సర్వోత్కర్షేణ వృత్తమిత్యర్థః। యతః,—అసౌ పయఃపతిః తదా త్వయి ప్రవిష్టాయాం సత్యాం త్వదాఖ్యాంస్త్వన్నామకాన్స్వీయానసూన్ప్రాణాన్ బహిరపి వక్షసి। హృదయోపర్యపీత్యర్థః। వక్ష్యతేతరాం ధారయిష్యతితరామ్। ఇదానీమన్తః కరణే తావచ్చిరకాలం వహత్యేవ, తదానీమాలిఙ్గనవశాద్బహిరపి వక్ష్యతేతరామ్। అత స్తేన జితమిత్యర్థః। అత్ర పయఃపతిత్వమేవ హేతుః। అయమప్యుపాయః కర్తుం న శక్య ఇత్యర్థః।

వక్షసి వక్ష్యతేతరామిత్యన్వయః। తతో బహిర్యోగాభావాన్న పఞ్చమీ। అర్థాచ్చ వక్షోపేక్షమేవ బహిష్ట్వమ్। వక్ష్యతే, వహేః స్వరితేత్త్వాత్తఙి స్యే 'హో ఢః' (౮।౨।౩౧) ఇతి హస్య ఢత్వే 'షఢోః కః సి' (౮।౨।౪౧) ఇతి కత్వే 'ఆదేశప్రత్యయయోః' (౮।౩।౫౯) ఇతి షత్వమ్॥౪౮॥

మరణోపాయాన్తరం చ దూషయతి—

కరిష్యసే యద్యత ఏవ దూషణాదుపాయమన్యం విదుషీ స్వమృత్యవే।

ప్రియాతిథిః స్వేన గృహాగతా కథం న ధర్మరాజం చరితార్థయిష్యసి ?॥౪౯॥

కరిష్యస ఇతి॥ హే భైమి ! త్వమ్, అత ఏవ దూషణాత్ ఉద్బన్ధనాదిమరణే ఇన్ద్రాద్యధీనా భవిష్యామీత్యస్మాద్దూషణాద్విదుషీ అన్యోపాయస్ఫురణే ప్రతిభావతీ సతీ స్వమృత్యవే అన్యముపాయం కర్పూరభక్షణాదిలక్షణం యది చేత్కరిష్యసే తర్హి స్వేన స్వయమేవ గృహాన్ప్రత్యాగతా ప్రియా ప్రాణేశ్వరీ అతిథిరూపా త్వం ధర్మరాజం యమం కథం న చరితార్థయిష్యసి ? కృతార్థం కరిష్యసీత్యర్థః। యమగృహే సర్వేణాపి గన్తవ్యమేవ। స్వయం గృహాగతాయాశ్చ వరణే న దోషః। తస్మాన్మరణే ఉపాయాన్తరమపి కర్తుం న శక్యత ఇతి భావః। విదుషః పూర్వోక్తపక్షదూషణే ఉపాయాన్తరం స్ఫురతి। 'గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యేవ' ఇత్యమరః॥౪౯॥

తవాభిప్రాయమజానానేనైవ మయా 'ఇన్ద్రాదీన్వృణీష్వ' ఇత్యుక్తమ్, త్వయా తు 'న' ఇతి వచనభఙ్గ్యోక్తమ్। ఇదానీం తవాభిప్రాయో జ్ఞాత ఇత్యాహ—

నిషేధవేషో విధిరేష తేఽథవా తవైవ యుక్తా ఖలు వాచి వక్రతా।

విజృమ్భితం యస్య కిల ధ్వనేరిదం విదగ్ధనారీవదనం తదాకరః॥౫౦॥

నిషేధేతి॥ అథవా ఇన్ద్రాదీన్న వృణే ఇతి ఏష తే తవ నిషేధో వేషో రూపం యస్యైతాదృశో విధిరేవ। న వృణే ఇతి యథాశ్రుతార్థగ్రాహిణా మయా పూర్వం న జ్ఞాతః, ఇదానీం వృణే ఇతి విధిరేవ జ్ఞాతః। లౌకికవచనరీతిరప్యేవమ్। నిషేధే విధిప్రతీతిః కథమిత్యత ఆహ— ఖలు యస్మాత్ తవైవ వాచి వక్రతా యుక్తా। వక్రోక్తిస్త్వద్వచన- విషయైవ యుక్తేత్యర్థః। ఏతదపి కుత ఇత్యాశఙ్క్యాహ— ఖలు యస్మాత్ యస్య ధ్వనేః ధ్వనిసంజ్ఞకస్యోత్తమకావ్యస్య ఇదం

నిషేధవిధిరూపం కింల ప్రసిద్ధం విజృమ్భితం విలసితమ్ తస్య ఆకరః ఖనిః ఉత్పత్తిస్థానం విదగ్ధనారీవదనం చతురవనితాముఖమ్। వక్రోక్త్యాదిధ్వనివిలసితం వక్తుం విదగ్ధా నార్యేవ జానాతి, న త్వన్యా। త్వాదృశీ వక్రోక్త్యాది వక్తుం చతురా నా (అ) స్తీత్యర్థః। 'ఇదముత్తమమతిశయిని వ్యఙ్గ్యే వాచ్యాద్ధ్వనిర్బుధైః కథితః' ఇతి కావ్యప్రకాశః। 'విస్పష్టం క్రియమాణాదక్లిష్టా స్వరవిశేషతో భవతి। అర్థాన్తరప్రతీతిర్యత్రాసౌ కాకువక్రోక్తిః॥' ఇతి, 'వాపీం స్నాతుమితో గతాసి న పునస్తస్య ప్రియస్యాన్తికమ్' ఇత్యత్ర స్నాననిషేధే స్నానవిధిః, ప్రియోపసరణవిధౌ తన్నిషేధ ఇతి। తథా,— 'ప్రాణేశ విజ్ఞప్తిరియం మదీయా తత్రైవ నేయా దివసాః కియన్తః। సంప్రత్యయోగ్యస్థితిరేష దేశః కలా యదిన్దోరపి తాపయన్తి॥' ఇతి। తత్రైవ దివసా నేయాః, నాత్రాగన్తవ్యమితి నిషేధో వ్యజ్యతే, స నిషేధోఽపి భఙ్గ్యా ఆగమనవిధిరేవ। యతస్తయా ఆత్మనో భర్తృవిరహాసహత్వం భఙ్గ్యా సూచితమితి నిషేధవేషో విధిర్జ్ఞాతవ్యః। అన్యదపి గ్రన్థాన్తరాజ్జ్ఞాతవ్యం సుధియా ॥ ౫౦॥

భ్రమామి తే భైమి ! సరస్వతీరసప్రవాహచక్రేషు నిపత్య కత్యదః।

త్రపామపాకృత్య మనాక్కురు స్ఫుటం కృతార్థనీయః కతమః సురోత్తమః॥౫౧॥

భ్రమామీతి॥ హే భైమి ! అహం తే తవ సరస్వత్యా రసో మాధుర్య తత్సంబన్ధిషు వక్రోక్త్యాదిరూపప్రవాహచక్రేషు సమూహేషు। ఆవర్తేష్విత్యర్థః। నిపత్య కతి కియన్తం కాలం కవి వారాన్ వా భ్రమామి భ్రాన్తో భవామి ? నిషేధరూపేణోచ్యతే విధిరూపేణ వేతి నిశ్చయాభావాత్కియత్కాలం మయా భ్రమితవ్యమిత్యర్థః। అన్యోఽపి నదీజలప్రవాహావర్తేషు బహువారం బహుకాలం వా భ్రామ్యతి, కులాలచక్రనిపతితో ఘటాదిర్వా। త్రపాం లజ్జాం మనాక్ ఈషదపాకృత్య ఇన్ద్రాదిషు మధ్యే కతమః సురోత్తమః స్వయంవరేణ త్వయా కృతార్థనీయః। ఇన్ద్రః, అగ్నిః, యమః వరుణో వేతి అద ఏతత్స్ఫుటం కురు। నామగ్రాహమేకం వృణ ఇతి కథయేత్యర్థః। మనాక్ ప్రకటం కుర్వితి వా। కతి, 'కాలాధ్వనోః' (౨।౩।౫) ఇతి కాలవాచిత్వేఽత్యన్తసంయోగే ద్వితీయాబహువచనాన్తమ్। సురోత్తమః పురుషోత్తమవత్। దిక్పతిత్వాచ్చతుర్ణామపి సురోత్తమ త్వమ్। భైమీవరణాభిప్రాయం వా॥౫౧॥

కతమ ఇత్యుక్తం తదేవోపన్యస్యతి—

మతః కిమైరావతకుమ్భకైతవప్రగల్భపీనస్తనదిగ్ధవస్తవ।

సహస్రనేత్రాన్న పృథగ్మతే మమ త్వదఙ్గలక్ష్మీమవగాహితుం క్షమః॥౫౨॥

మత ఇతి॥ ఐరావతకుమ్భస్థలస్య కైతవేన వ్యాజేన తత్కుమ్భావేవ ప్రగల్భౌ కఠినౌ పీనౌ మాంసలౌ స్తనౌ యస్యా దిశః ప్రాచ్యా ధవః పతిః ఇన్ద్రః తవ మత ఈప్సితః కిమ్ ? ప్రాయేణైవమేవ త్వయా విచారితం స్యాదిత్యర్థః। యుక్తం చైతత్— త్వదఙ్గలక్ష్మీం త్వచ్ఛరీరశోభామవగాహితుం సామస్త్యేనేక్షితుం సహస్రనేత్రాదిన్ద్రాత్పృథక్ అన్యో ద్వినేత్రః మమ మతే క్షమో న। నేత్రద్వయేన తవ సౌన్దర్యం ద్రష్టుం న శక్యతే ఇతి సహస్రనేత్రత్వాదిన్ద్ర ఏవ తవ సౌన్దర్యదర్శన యోగ్య ఇతి మమాప్యయమేవాశయ ఇతి భావః। తవ మతో, మమ మత ఇతి 'క్తస్య చ వర్తమానే' (౨।౩।౬౭) ఇతి కర్తరి షష్ఠీ। 'సహస్రనేత్రాత్, 'పృథగ్వినా—' (౨।౩।౩౨) ఇతి పఞ్చమీ॥౫౨॥

ప్రసీద తస్మై దమయన్తి ! సంతతం త్వదఙ్గసఙ్గప్రభవైర్జగత్ప్రభుః।

పులోమజాలోచనతీక్ష్ణకణ్టకైస్తనుం ఘనామాతనుతాం స కణ్టకైః॥౫౩॥

ప్రసీదేతి॥ హే దమయన్తి ! తస్మై ఇన్ద్రాయ ప్రసీద త్వం ప్రసన్నా భవ। తం వృణ్విత్యర్థః। అనన్తరం స జగత్ప్రభురిన్ద్రః త్వదఙ్గసఙ్గాత్ప్రభవో యేషాం తైః కణ్టకై రోమాఞ్చైః కృత్వా తనుం శరీరం సంతతం సర్వదా ఘనాం నిబిడాం పరిపూర్ణామాతనుతామ్। కింభూతైః — పులోమజాయా ఇన్ద్రాణ్యా లోచనయోరతితరాం సోఢుమశక్యత్వాత్ తీక్ష్ణకణ్టకైర- సహ్యకణ్టకరూపైః సూచ్యగ్రతుల్యైః క్షుద్రశత్రురూపైర్వా। త్వయా వృతే సతీన్ద్రాణీపరిత్యాగేన త్వయ్యేవానురక్తో భవిష్యతీతి భావః। సపత్నీసుతాన్భర్తురఙ్కగతాన్కీడతో దృష్ట్వాఽన్యస్యా నేత్రయోః కణ్టకవిద్ధవేదనా భవతీత్యుక్తిః। 'సూచ్యగ్రే క్షుద్రశత్రౌ చ రోమహర్షే చ కణ్టకః' ఇత్యమరః। తస్మై, 'క్రియయా యమభిప్రైతి' (వాం ౧౦।౮।౫) ఇతి సంప్రదానమ్॥౫౩॥

వహ్నివరణే కారణమాహ—

అబోధి తత్త్వం దహనేఽనురజ్యసే స్వయం ఖలు క్షత్రియగోత్రజన్మనః।

వినా తమోజస్వినమన్యతః కథం మనోరథస్తే వలతే విలాసిని !॥౫౪॥

అబోధీతి॥ త్వం స్వయమప్రవర్తితైవ దహనేఽగ్నౌ అనురజ్యసేఽనురక్తాసీతి మయా తత్త్వం పరమార్థోఽబోధి అజ్ఞాయి। హే విలాసిని ! ఖలు యస్మాత్క్షత్రియాణాం గోత్రే వంశే జన్మ

యస్యాస్తస్యాః తే తవ మనోరథః తం ఓజస్వినం తేజస్వినం వహ్నిం వినా పరిహృత్య అన్యతోఽన్యస్మిన్పురుషే కథం వలతే ? అపి త్వయోగ్యత్వాన్న యాత్యేవ। తేజో హి తేజస్యేవానురజ్యతే। త్వం తేజస్వినీ, వహ్నిరపి తేజస్వీతి వహ్నావనురక్తాసీతి యుక్తమితి మయా జ్ఞాతమితి భావః। అన్యస్యాపి క్షత్రియకులోత్పన్నస్య మన ఇవ శీఘ్రగామీ రథః తేజస్వినమన్యం క్షత్రియం విహాయ బ్రాహ్మణాదిషు న వలతే। అనురజ్యసే, శ్యనో జిత్త్వాత్ 'అనిదితామ్—' (౬।౪।౨౪) ఇతి నలోపః। అన్యతః, సప్తమ్యర్థే తసిః॥౫౪॥

త్వయైకసత్యా తనుతాపశఙ్కయా తతో నివర్త్యం న మనః కథంచన।

హిమోపమా తస్య పరీక్షణక్షణే సతీషు వృత్తిః శతశో నిరూపితా॥౫౫॥

త్వయేతి॥ త్వాదృగన్యపతివ్రతాభావాత్ ఏకా చాసౌ సతీ చ తయా ముఖ్యపతివ్రతయా త్వయా తనోః శరీరస్య తాపాద్దాహాత్ దేహదాహమయం కరిష్యతీతి శఙ్కయా భియా సంతాపభియా చ తస్మాదగ్నేః సకాశాత్ కథంచన కేనాపి ప్రకారేణ మనో న నివర్త్యం పరావర్తనీయమ్। యస్మాత్ పరీక్షణక్షణే సాధుత్వాసాధుత్వపరీక్షార్థం దివ్యసమయే, స్త్రీణాం సహగమనాదిసమయే, సీతాదిపతివ్రతాపరీక్షాసమయే, తస్య అగ్నేః వృత్తిః స్థితిః శతశః రామాయణాదౌ హిమోపమా తుషారసదృశీ నిరూపితా దృష్టా చ। త్వం చాపి సతీ। శతశః సతీష్వితి వా॥౫౫ ॥

యమవరణే కారణమాహ—

స ధర్మరాజః ఖలు ధర్మశీలయా త్వయాస్తి చిత్తాతిథితామవాపితః।

మమాపి సాధుః ప్రతిభాత్యయం క్రమశ్చకాస్తి యోగ్యేన హి యోగ్యసంగమః ॥౫౬ ॥

స ధర్మేతి॥ 'ఖలు' నిశ్చయే సంభావనాయాం వా। స ప్రసిద్ధో ధర్మరాజో యమః త్వయా చిత్తస్యాతిథితాం గోచరత్వమవాపితః ప్రాపితోఽస్తి। యతః, — ధర్మప్రధానం శీలం యస్యాః, ధర్మ శీలయత్యభ్యస్యతి వా ఏవంభూతయా। ధర్మశీలో హి ధర్మశీల ఏవానురజ్యత ఇతి। అయం క్రమ ఇయం పరిపాటీ మమాపి సాధుః సమీచీనా ప్రతిభాతి। ఏతన్మమాపి సంమతమ్। హి యస్మాత్ కులశీలాదిభిర్యోగ్యేన ఉత్తమేన సహ యోగస్యైవ సంగమశ్చకాస్తి, న త్వయోగ్యేన యోగ్యస్య। తస్మాద్ ధర్మరాజేన ధర్మశీలాయాః సంబన్ధో యుక్త ఇతి భావః॥౫౬ ॥

అజాతవిచ్ఛేదలవైః స్మరోద్భవైరగస్త్యభాసా దిశి నిర్మలత్విషి।

ధుతావధిం కాలమమృత్యుశఙ్కితా నిమేషవత్తేన నయస్వ కేలిభిః॥౫౭ ॥

అజాతేతి॥ హే భైమి ! త్వమ్ అగస్త్యభాసాఽగస్త్యనక్షత్రదీత్యా నిర్మలత్విషి ఉజ్జ్వలకాన్తౌ సంభోగయోగ్యాయాం దక్షిణస్యాం దిశి తేన యమేన సహ న జాతో విచ్ఛేదలవో వియోగలేశో యేషు తైః స్మరోద్భవైః కేలిభిః కృత్వా యమస్యైవ పతిత్వాత్ అమృత్యుశఙ్కితా మృత్యుభయరహితా సతీ నిమేషవత్, ధుతావధిం నిర్మర్యాదమ్ ఆచన్ద్రార్కం కాలం నయస్వాతివాహయ। అన్యవరణే విచ్ఛేదః సంభావ్యతే, ఏతద్వరణే తు మరణాభావాదాచన్ద్రార్కం కామసుఖమనుభవేతి భావః। 'స్మరోత్సవైః' ఇతి పాఠే స్మరస్య ఉత్సవరూపైః కామసంబన్ధిభిరుత్సవైశ్చుమ్బనాదిభిః కృత్వా అజాతవిచ్ఛేదలవైశుమ్బనాదిభిర్నిరన్తరైరిత్యర్థః। నయస్వేతి, ఞిత్త్వాత్కర్తృభిప్రాయే క్రియాఫలే తఙ్। 'నయ' ఇతి వా॥౫౭॥

వరుణవరణే కారణమాహ—

శిరీషమృద్వీ వరుణం కిమీహసే పయఃప్రకృత్యా మృదువర్గవాసవమ్।

విహాయ సర్వాన్వృణుతే స్మ కిం న సా నిశాపి శీతాంశుమనేన హేతునా॥౫౮॥

శిరీషేతి॥ శిరీషమృద్వీ శిరీషపుష్పవత్కోమలాఙ్గీ త్వం వరుణమీహసే ఇచ్ఛసి కిమ్ ? ప్రాయేణైవం సంభావయామి। యతః, — కింభూతమ్—పయః ప్రకృత్యా ఉదకస్వభావేన, పయోలక్షణయా ప్రకృత్యా ఉపాదానకారణేన వా మృదువర్గస్య మృదువస్తుసఙ్ఘస్య వాసవమ్। కించిత్పార్థివావయవసహితస్యాప్యశరీరస్య వరుణలోకే విద్యమానత్వాన్మృదుతమమిత్యర్థః। త్వమపి మృద్వీ, సోఽపి మృదురితి ఉభయోర్యోగ్యత్వమ్। దృష్టాన్తేనైతదేవోపపాదయతి— సా అతిశీతాఽతిమృద్వీ నిశా అప్యనేన మృదుతరత్వేనైవ హేతునా సర్వాన్దేవాన్ విహాయ శీతాంశుం చన్ద్రం కిం న వృణుతే స్మ, అపి తు వవ్రే। యోగ్యత్వాదిత్యర్థః। హేతునా, 'సర్వనామ్నస్తృతీయా చ' (౨।౩।౨౭) ఇతి తృతీయా॥౫౮॥

అసేవి యస్త్యక్తదివా దివానిశం శ్రియః ప్రియేణాననురామణీయకః।

సహామునా తత్ర పయఃపయోనిధౌ కృశోదరి ! క్రీడ యథామనోరథమ్ ॥౫౯॥

అసేవీతి ॥ త్యక్తా ద్యౌః ఖర్గో యేన శ్రియః ప్రియేణ నారాయణేన అనణు మహద్ రామణీయకం యస్యైవంభూతో యః క్షీరోదో దివానిశం రాత్రిందివమసేవి। హే కృశోదరి ! త్వం తత్ర పయసో దుగ్ధస్య పయోనిధౌ తత్పతిత్వాదమునా సహ సార్ధం యథామనోరథం స్వేచ్ఛయా క్రీడ। శ్రీసహితో విష్ణుర్యథా తత్ర క్రీడతి తథా త్వమప్యనేన సహేత్యర్థః। దివానిశమ్, 'కాలాధ్వనోః' (౨।౩।౫) ఇతి ద్వితీయా। యథామనోరథమ్, 'యథాసాదృశ్యే' (౨।౧।౭) ఇతి సమాసః॥౫౯॥

ఇతి స్ఫుటం తద్వచసస్తయాదరాత్సురస్పృహారోపవిడమ్బనాదపి।

కరాఙ్కసుప్తైకకపోలకర్ణయా శ్రుతం చ తద్భాషితమశ్రుతం చ తత్ ॥౬౦॥

ఇతీతి ॥ కరాఙ్కే హస్తక్రోడే సుప్తం స్థితమేకం కపోలకర్ణం యస్యా ఏవంవిధయా తయా తత్తస్య దూతస్య ఇతి పూర్వోక్తం భాషితం శ్రుతం చాశ్రుతం చ। ఇన్ద్రియపాటవాచ్ఛ్రుతమ్, అనఙ్గీకారాన్న శ్రుతమితి భావః। 'స్ఫుటమ్ ' ఉత్ప్రేక్షాయామ్। శ్రవణే హేతుః,— తస్య నలాకారస్య దూతస్య ఆదరాచ్ఛ్రుతమ్। అశ్రవణే హేతుః సురేషు ఇన్ద్రాదిషు స్పృహారోపోఽభిలాషారోపః, తద్రూపాద్విడమ్బనాద్దూషణాదశ్రుతమ్। పతివ్రతాయా మమ అన్యాభిలాషారోపవచనం దుష్టమితి నాకర్ణితమిత్యర్థః।

చిరాదనధ్యాయమవాఙ్ముఖీ ముఖే తతః స్మ సా వాసయతే దమస్వసా।

కృతాయతశ్వాసవిమోక్షణాథ తం క్షణాద్వభాషే కరుణం విచక్షణా ॥౬౧॥

చిరాదితి ॥ తతోఽనన్తరం సచిన్తత్వాదవాఙ్ముఖీ విచక్షణా చతురా సా దమస్వసా భైమీ ముఖే చిరకాలమనధ్యాయం వచనాభావం వాసయతే స్మ। ముహూర్తం తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః। అథ పశ్చాత్కృతమాయతం దీర్ఘం శ్వాసవిమోక్షణం యయా ఏవంభూతా సతీ క్షణాన్ముహూర్తాదనన్తరం కరుణం కరుణరసప్రధానం వచనం, కరుణం యథా తథా వా బభాషే। అకరుణమితి వా। నిష్ఠురమువాచేత్యర్థః। 'అన్తకదూతతోచితమ్' (నైం ౯।౪।౬౨) ఇత్యాదేర్వక్ష్యమాణత్వాత్। అనాదరసూచకమౌనావాఙ్ముఖత్వదీర్ఘనిఃశ్వాస- కరణాత్ 'విచక్షణా' ఇతి సాభిప్రాయమ్। ప్రచణ్డవాయౌ వాతి సతి తాత్కాలికోఽనధ్యాయః క్రియతే, క్షణానన్తరం పునః పఠ్యతే తద్వదువాచేత్యర్థః। సచిన్తస్య జాతిః స్వభావో వా।

'అధ్యాయన్యాయ–' (౩।౩।౧౨౨) ఇత్యాదినా 'అధ్యాయ' శబ్దః సాధుః। వాసయతే, 'ణిచశ్చ' (౧।౩।౭౪) ఇతి తఙ్। 'అణావకర్మకాత్–' (౧।౩।౮౮) ఇతి న పరస్మైపదమ్, అణౌ చిత్తవత్కర్తృకత్వాభావాత్ అనధ్యాయస్య కర్తృత్వాత్। విచక్షణా, 'అనుదాత్తేతశ్చ హలాదేః' (౩।౨।౧౪౯) ఇతి యుచ్॥౬౧॥

విభిన్దతా దుష్కృతినీం మమ శ్రుతిం దిగిన్ద్రదుర్వాచికసూచిసంచయైః।

ప్రయాతజీవామివ మాం ప్రతి స్ఫుటం కృతం త్వయాప్యన్తకదూతతోచితమ్॥౬౨॥

విభిన్దతేతి॥ త్వయాపి అతిసున్దరేణ నలతుల్యాకారేణాపి సతా మాం ప్రతి స్ఫుటమన్తకదూతతోచితం యమదూతత్వోచితం కర్మ కృతమ్। కింభూతేన ఆరోపితదిక్పాలాభిలాషవాణీసమాకర్ణనాద్దుష్కృతినీం దుష్కర్మకారిణీం మమ శ్రుతిం దిగిన్ద్రా ఇన్ద్రాదిర్దిక్పాలాస్తేషాం దుర్వాచికాని దుష్టసందేశవచనాని తద్రూపైః సూచిసంచయైః సూచిసఙ్ఘైః కృత్వా విభిన్దతా పీడయతా। అత ఏవ—ప్రయాతజీవామివ గతప్రాణామివ। మృతం పాపినం కర్ణే సర్వత్ర చాఙ్గే సూచిసఙ్ఘైర్యమదూతో యథా నిష్ఠురం పీడయతి। చతుర్ణామపి దూతత్వాద్యమదూత్యోచితమేవ త్వయా కృతమిత్యర్థః। అతిసున్దరస్య విశేషతో నలతుల్యాకారస్య సౌమ్యాకారస్య మాం ప్రత్యతిపీడాకారిత్వమయుక్తమితి త్వయాపీత్యపినా సూచితమ్। అన్యోఽపి బౌద్ధాదిరదుష్కృతినీం దోషలేశరహితాం శ్రేయోరూపాం శ్రుతిం వేదం దుష్టవచనైర్దూషయతి। ప్రయాతో యాతుమారబ్ధః, 'ప్ర' శబ్ద ఆదికర్మణి తత్రైవ నిష్ఠా॥౬౨॥

ఉక్తమేవార్థం సోపస్కరమాహ—

త్వదాస్యనిర్యన్మదలీకదుర్యశోమషీమయం సల్లిపిరూపభాగివ।

శ్రుతిం మమావిశ్య భవద్దురక్షరం సృజత్యదః కీటవదుత్కటా రుజః॥౬౩॥

త్వదాస్యేతి॥ అదః భవద్దురక్షరం త్వయోక్తం దుష్టమక్షరం మమ శ్రుతిమావిశ్య కీటవదుత్కటా దుఃసహా రుజః పీడాః సృజతి। కింభూతమ్—తవ ఆస్యాన్నిర్యన్నిర్గచ్ఛన్ ఇన్ద్రాద్యనురాగరూపం మదలీకదుర్యశోరూపం మదీయమిథ్యాపయశోరూపం మషీమయం మషీప్రచురం సత్ భవత్। అత ఏవ లిపిరూపభాగివ లేఖనఖరూపం భజదివ। సతీ చాసా

లిపిశ్చ తద్రూపభాగ్ వా। కీటో యథా కర్ణం ప్రవిశ్య దుఃసహం పీడాం కరోతి। అన్యదప్యక్షరం మషీభాజననిర్యన్మషీలిఖితం లిపిరూపం భవతి॥౬౩॥

తమాలిరూచేఽథ విదర్భజేరితా ప్రగాఢమౌనవ్రతయైకయా సఖీ।

త్రపాం సమారాధయతీయమన్యయా భవన్తమాహ స్వరసజ్ఞయా మయా॥౬౪॥

తమితి॥ అథ విదర్భజేరితా భైమీప్రేరితా ఆలిః సఖీ తం ఊచే— హే దూత ! ఇయం సఖీ భైమీ ప్రగాఢమౌనవ్రతయా దృఢతరమౌనలక్షణవ్రతయా ఏకయా స్వస్య రసజ్ఞయా జిహ్వయా త్రపాం సమారాధయతి భజతే, అన్యయా మయా మద్రూపయా స్వస్య రసజ్ఞయా జిహ్వయా, అథ చ స్వరసం భైమ్యభిలాషవిషయం, జానత్యా మయా కృత్వా భవన్తమాహ। ఇయం లజ్జావశాత్స్వాభిప్రాయం త్వాం సాక్షాన్న బోధయతి తస్మాదేతత్ప్రేరితా అహమేతదభిప్రాయమేవ బ్రవీమి తమాకర్ణయేతి భావః। మయా లక్ష్మ్యా సహ వర్తమానః తత్సంబుద్ధిః సమ। ఆవన్తం భైమీవిశేషణం వా। అన్యోఽపి మౌనీ కాంచిద్దేవతామారాధయతి॥౬౪॥

కిమాహేత్యాహ—

తమర్చితుం మద్వరణస్రజా నృపం స్వయంవరః సంభవితా పరేద్యవి।

మమాసుభిర్గన్తుమనాః పురఃసరైస్తదన్తరాయః పునరేష వాసరః॥ ౬౫॥

తదద్య విశ్రమ్య దయాలురేధి మే దినం నినీషామి భవద్విలోకినీ।

నఖైః కిలాఖ్యాయి విలిఖ్య పక్షిణా తవైవ రూపేణ సమః స మత్ప్రియః॥౬౬॥

తమితి॥ తదద్యేతి॥ మద్వరణస్రజా మదీయవరణప్రమధూకమాలయా కృత్వా తం నలనామానం నృపమర్చితుం పరేద్యవి శ్వః స్వయంవరః సమ్యగ్భవితా। ఏష వాసరః పునః తస్య స్వయంవరస్యాన్తరాయో విఘ్నరూపః। ఏతావానేవ విలమ్బోఽస్తి। కింభూతః— పురఃసరైః ఏతద్దివసాత్పూర్వమేవ గన్తుకామైః మమ అసుభిః ప్రాణైః సహ గన్తుమనా జిగమిషుః। అయం దివసః కథం నిర్విఘ్నో యాస్యతీతి చిన్తయా మమ ప్రాణా అతివ్యాకులాః। యస్మాత్

తత్తస్మాదద్య విశ్రమ్య మే మమ త్వం దయాలురేధి భవ। త్వయ్యత్ర స్థితే సతి మమ ప్రాణా అపి స్థాస్యన్తీత్యర్థః। నో చేన్న। తదేవాహ— భవద్విలోకినీ భవన్తమవలోకయన్తీ సతీ వర్తమానం దినం నినీషామ్యతివాహయితుమిచ్ఛామి। త్వదవలోకనవశాత్ప్రాణధారణాత్త్వయా మమ కృపా కృతా భవిష్యతీతి భావః। పరపురుషవిలోకనేన కథం పాతివ్రత్యం తవేత్యత ఆహ కిల యస్మాత్పతత్రిణా రాజహంసేన నలినీదలే నఖైర్విలిఖ్య స మమ ప్రియో నలస్తవైవ రూపేణ సమస్తుల్యః త్వాదృశః సున్దర ఆఖ్యాయి కథితః। తస్మాత్తవ నలాకారత్వాన్నలబుద్ధ్యైవ త్వదవలోకనాన్మమ ప్రాణధారణం, త్వద్దర్శనేన పాతివ్రత్యక్షతిర్మమ నాస్తీత్యర్థః। శ్లోకద్వయమేకాన్వయమ్। అర్చితుమ్, భౌవాదికస్యార్చతే రూపమ్। 'సద్యః పరుత్పరారి—' (౫।౩।౨౨) ఇతి పరేద్యవీతి సాధుః। పురఃసరైః, 'పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు —' (౩।౨।౧౮) ఇతి టః ॥ ౬౫-౬౬॥

అద్య స్థితౌ తవాపి కార్యం స్యాదిత్యాహ —

దృశోర్ద్వయీ తే విధినాస్తి వఞ్చితా ముఖస్య లక్ష్మీం తవ యన్న వీక్షతే।

అసావపి శ్వస్తదిమాం నలాననే విలోక్య సాఫల్యముపైతు జన్మనః॥౬౭॥

దృశోరితి॥ విధినా బ్రహ్మణా దైవేన వా తవ దృశోః ద్వయీ నేత్రద్వయీ వఞ్చితాస్తి। కథమ్—యద్యస్మాత్ తత్రైవాతిసున్దరస్య ముఖస్య లక్ష్మీం శోభాం న వీక్షతే, ఆత్మనా సాక్షాదిత్యర్థః। ఆదర్శాదౌ తు ప్రతిబిమ్బస్యైవ దర్శనాత్। తత్తస్మాదసావపి నేత్రద్వయీ శ్వో నలాననే ఇమాం త్వన్ముఖశోభాం విలోక్య జన్మనః సాఫల్యం కృతార్థత్వముపైతు। సున్దరవస్తుదర్శనేన నేత్రయోః సాఫల్యం భవతి, తస్మాదద్యాత్ర స్థిత్వా శ్వో నలముఖలక్ష్మీవిలోకనాన్నేత్రసాఫల్యం భవిష్యతి। త్వన్ముఖం నలముఖ- సదృశమితి భావః। అథ చ అహమేవ ఇమాం నలాననే దృష్ట్వా జన్మసాఫల్యం లప్స్యే ఇతి న, కిం త్వసావపి లప్స్యతే ఇతి 'అపి' శబ్దార్థః॥౬౭॥

కారణాన్తరమప్యాహ—

మమైవ పాణౌకరణేఽగ్నిసాక్షికం ప్రసజ్ఞసంపాదితమఙ్గ! సంగతమ్।

న హా సహాధీతిధృతః స్పృహా కథం తవార్యపుత్రీయమజర్యమర్జితుమ్?॥౬౮॥

మమేతి॥ అఙ్గ దూత ! మమ పాణౌకరణ ఏవ వివాహసమయ ఏవ అగ్నిః సాక్షీ యస్మిన్నగ్నిసాక్షికమగ్నిసమక్షం సంగతం మైత్రమ్ అర్థాన్నలేన సహ త్వయా ప్రసఙ్గసంపాదితమనాయాసమజితం స్యాదితి శేషః। అన్యార్థమాగతేనాపి త్వయాద్యాత్ర స్థితేన ప్రాసఙ్గికీ అగ్నిసాక్షికత్వాద్దృఢా నలేన సహ మైత్ర్యపి సంపాదితా స్యాత్। తదర్థమప్యత్ర స్థాతవ్యమిత్యర్థః। తద్రీయమైత్ర్యా మమ కిం ప్రయోజనమిత్యత ఆహ— 'హా' స్వేదే। సహధీతిధృతో లక్షణయా కులశీలరూపాదినా సదృశస్య తవ ఆర్యపుత్రీయం విశిష్టకులోత్పన్నవీరసేనసుతసంబన్ధి అజర్యం మైత్రమజితుం సంపాదయితుం స్పృహాభిలాషః కథం న ? అభిలాషః కర్తుం యుక్తః। సదృశయోర్మైత్రీ భవతి, శ్రేష్ఠేన సహ మైత్రీ ప్రయత్నపూర్వకం సంపాదనీయా, ఇయం త్వనాయాసేన లబ్ధా పరిత్యక్తుం న యుక్తేతి భావః। ఇతి భిన్నవాక్యతయాఽన్వయః। ఏకవాక్యత్వే తు సంగతం మైత్రమ్। అజర్యమవినశ్వరమితి అజర్యం విశేషణం 'సంగత' శబ్దస్యేతి వా। వ్యాఖ్యానాన్తరం దుర్యోజత్వాదుపేక్ష్యమ్। పాణౌకరణ ఇతి 'నిత్యం హస్తే పాణావుపయమనే' (౧।౪।౭౭) ఇతి పాణావిత్యేవంరూపస్య నిపాతస్య గతిసంజ్ఞత్వాత్సమాసః। ఆర్యపుత్రీయమ్, 'వృద్ధాచ్ఛః' (౪।౨।౧౧౪)। అజర్యమ్, నఞ్పూర్వస్య జీర్యతేః సంగతే కర్తరి 'అజర్యం సంగతమ్' (౩।౧।౧౦౫) ఇతి నిపాతనాత్సాధుత్వమ్॥౬౮॥

పునర్వాగనవసరాయాహ—

దిగీశ్వరార్థం న కథంచన త్వయా కదర్థనీయాస్మి కృతోఽయమఞ్జలిః।

ప్రసద్యతాం నాద్య నిగాద్యమీదృశం దృశౌ దధే బాష్పరయాస్పదే భృశమ్॥౬౯॥

దిగితి॥ త్వయా అస్మీత్యహం దిగీశ్వరార్థం కథంచన కేనాపి ప్రకారేణ తద్వర్ణనాదినా తేషు మదనురాగాధ్యారోపణాదినా చ న కదర్థనీయా న పీడనీయా। అయమఞ్జలిః కృతః। ప్రసద్యతాం మమోపరి త్వయా ప్రసన్నేన భూయతామ్। అద్య ఈదృశం దిక్పాలవిషయం కించిత్ న నిగాద్యం వాచ్యమ్। ఇదమేవ తవ ప్రసన్నత్వమ్। పూర్వోక్తేనైవ వాక్యేన అహం దృశౌ భృశం బాష్పరయస్యాశ్రువేగస్యాస్పదే ఆధారభూతే। అశ్రువేగపరిపూర్ణే ఇత్యర్థః। దధే ధారయామి। వివాహోత్సవే విశేషతోఽమఙ్గలస్యాశ్రుపాతస్య నిషిద్ధత్వాన్మయా చాధఃపతనభీత్యా నేత్రయోరేవ స్తమ్భితత్వాత్। అతః పరమపి త్వయా కిమపి న వక్తవ్యమిత్యర్థః। నిగాద్యమ్, సోపసర్గత్వాత్ 'గదమద—' (౩।౧।౧౦౦) ఇతి యదభావాణ్ణ్యత్॥౬౯॥

ప్రాతివ్రత్యప్రౌఢిప్రకాశనేన దూత్యానవసరం వ్యనక్తి—

వృణే దిగీశానితి కా కథా తథా త్వయీతి నేక్షే నలభామపీహయా।

సతీవ్రతేఽగ్నౌ తృణయామి జీవితం స్మరస్తు కిం వస్తు తదస్తు భస్మ యః॥ ౭౦॥

వృణ ఇతి॥ అహం దిగీశాన్వృణే ఇతి కా కథా వార్తా ? త్వయా ప్రవర్తితా స్వతః ప్రవృత్తా వా (దిగీశాన్) వృణే ఇతి మనస్యపి న ధార్యమిత్యర్థః। యాహం నలభాం నలకాన్తిమపి ఇహాస్మిన్పురోవర్తిని త్వయి పరపురుషే వర్తమానామితి కారణాత్ తథా నలే ఇవ న ఈక్షే న పశ్యామి। యద్వా,— త్వయి పరపురుషే నలకాన్తిమపి తథా నల ఇవ ఈహయా కటాక్షవిక్షేపాదిచేష్టయా నేక్షే। తథా, అనిర్వాచ్యయేహయా మహతానురాగేణ। తథా తాదృశీం హంసలిఖితదృష్టాం నలభామపి నావలోకయ ఇతి వా। సా దిగీశాన్వృణే ఇతి కా కథా? ఏవంవిధాయా మమ పురస్తాన్నలసదృశస్యాన్యస్య పురుషస్య కథా కర్తుమయుక్తా, కిం పునర్నలాసదృశస్య? దేవవిషయం కిమపి త్వయా న వాచ్యమిత్యర్థః। కుమారికయా కామిన్యా త్వయా నలప్రాప్త్యభావేఽన్యోఽపి వరణీయ ఇత్యత ఆహ— సతీవ్రతే పతివ్రతావ్రతరూపేఽగ్నౌ, అథ చ తీవ్రతయా- 'సహ వర్తమానేఽతిదారుణే వహ్నౌ జీవితమ్। ప్రాణానిత్యర్థః। తృణయామి తృణవత్కరోమి। నలప్రాప్త్యభావేఽపి పాతివ్రత్యాద్యావదాయుష్యం జీవితం నేష్యామి, న త్వన్యం వృణే ఇతి దిగీశాన్వృణే ఇతి కా వార్తా? వహ్నౌ పతితం తృణం క్షణాదేవ నశ్యతి యథా, తథా నలాలామే పాతివ్రత్యవశాజ్జీవితమపీతి 'తృణ' పదేన సూచితమ్। మదనప్రాబల్యాత్కథమన్యం న వరిష్యసీత్యాశఙ్క్యాహ—స స్మరః తు పునః కిం ను వస్తు అస్తు కీదృగ్వస్తు భవతు? కిమితి—యః కామో హరనేత్రాగ్నిజనితం తత్ప్రసిద్ధం భస్మ। అభావరూపః పదార్థః కిమపి కర్తుం న శక్నోతి। కామస్త్వభావరూపత్వాదన్యస్యాపి కిమపి కర్తుం న శక్నోతి, కిం పునః పతివ్రతాయా మమేతి భావః। యః పునః స్మరో భస్మ, తత్కిం వస్త్వస్తు ఇతి వాఽన్వయః॥౭౦॥

మదనాధీనత్వే దోషమాహ—

న్యవేశి రత్నత్రితయే జినేన యః స ధర్మచిన్తామణిరుజ్ఝితో యయా।

కపాలికోపానలభస్మనః కృతే తదేవ భస్మ స్వకులే స్తృతం తయా॥౭౧॥

న్యవేశీతి॥ జినేన బుద్ధేన యో ధర్మచిన్తామణిః ధర్మరూపశ్చిన్తామణిః సమ్యగ్దర్శన-సమ్యగ్జ్ఞాన-సమ్యక్చారిత్రలక్షణే రత్నత్రితయే న్యవేశి 'చారిత్ర' శబ్దవాచ్యో యః ప్రక్షిప్తః సః సకలాభిలాషపూరకత్వాత్ పాతివ్రత్యలక్షణధర్మరూపశ్చిన్తామణిః యయా స్త్రియా కపాలీ హరస్తస్య కోపలక్షణోఽనలోఽగ్నిః తస్య భస్మనః కామస్య కృతే కామనిమిత్తం ఉజ్ఝితః పరిత్యక్తః, తయా స్వకులే తద్భస్మ ఏవం స్తృతం విస్తారితమ్। ధర్మత్యాగో నామ స్వకులే భస్మప్రక్షేపతుల్య ఇత్యర్థః। ధర్మద్రోహిణా బాహ్యేనాపి యో ధర్మోఽఙ్గీకృతః స మదనపీడితత్వేన యయా పరిత్యజ్యతే, తయా స్వకులం సకలఙ్కమేవ క్రియత ఇతి మదనభీత్యా పాతివ్రత్యం పరిత్యక్ష్యామీతి దురాశాం మా కృథా ఇతి భావః। ఉన్మత్తేనాపి భస్మార్థం చిన్తామణిర్న త్యజ్యతే, స యయా త్యక్తః తయా స్వవంశే భస్మైవ క్షిప్తమితి యుక్తమ్। 'సదృష్టిజ్ఞానవృత్తాని ధర్మ ధర్మేశ్వరా జగుః' ఇతి బౌద్ధసిద్ధాన్తే రత్నత్రయముక్తమ్॥౭౧॥

నిపీయ పీయూషరసారసీరసా గిరః స్వకందర్పహుతాశనాహుతీః।

కృతాన్తదూతం న తయా యథోదితం కృతాన్తమేవ స్వమమన్యతాదయమ్॥౭౨॥

నిపీయేతి॥ అసౌ నలః పీయూషరసస్యారస్యః పుత్ర్యోఽమృతరసోత్పన్నాః తద్వదతిమధురాః, అత ఏవ స్వస్య నలస్య కందర్ప ఏవ హుతాశనోఽగ్నిస్తస్య ఆహుతీరుద్దీపికా గిరో నిపీయ సాదరమాకర్ణ్య స్వమాత్మానం తయా భైమ్యా యథా యేన ప్రకారేణోదితముక్తమ్ కృతాన్తదూతం యమదూతం నామన్యత, కింతు అదయం నిష్కృపం ఖం కృతాన్తం యమమేవామన్యత। అనయోక్తం యమదూతత్వం త్వయా ప్రకటీకృతమితి, తత్స్వల్పముక్తమ్। కింతు నిర్దయత్వాద్యమ ఏవాహమిత్యమన్యత। మాదృశః కోఽపి నిర్దయో నాస్తీతి స్వాత్మానం నిన్దితవానిత్యర్థః। నిర్దయం దూత్యే కృతేఽపి ఇన్ద్రాదిష్వననురాగాత్ స్వస్మింశ్చ తత్సత్త్వాత్కామోద్దీపనత్వం యుక్తమ్। ఔరసీః, ఉరసా నిర్మితా ఇత్యర్థే 'ఉరసోఽణ్ చ' (౪।౪।౧౪) ఇత్యణన్తాన్ఙీప్॥౭౨॥

స భిన్నమర్మాపి తదర్తికాకుభిః స్వదూతధర్మాన్న విరన్తుమైహత।

శనైరశంసన్నిభృతం వినిశ్వసన్విచిత్రవాక్చిత్రశిఖణ్డినన్దనః॥౭౩॥

స ఇతి॥ తదర్తిః తస్యా వ్యథా తయా వ్యథయా కాకుభిర్దీనవాక్యైః భిన్నమర్మాప్యుత్పన్నకామోఽపి స నలః స్వదూతధర్మాన్న విరన్తుమైహత ఐచ్ఛత్।

ధీరోదాత్తత్వాత్స్వయమేవ వరీతుం నైచ్ఛదిత్యర్థః। కిం తర్హి చకారేత్యాహ— నిభృతం తయా న జ్ఞాతవ్యమితి గుప్తం యథా తథా కామపీడితతత్వాద్వినిశ్వసన్ శనైః పీడితత్వాదేవ మన్దమశంసదవోచత్। యతః— విచిత్రవాచి నానావిధస్ఫూర్తియుక్తవాగ్విషయే చిత్రశిఖణ్డినన్దనో బృహస్పతిః బృహస్పతిరివ।' వాచస్పతిశ్చిత్రశిఖణ్డిజః' ఇత్యమరః॥౨౩॥

పూర్వసర్గే భైమ్యాం దేవానురాగప్రతిపాదనేన సామోక్త్వా, అస్మిన్సర్గే 'అహో మనస్త్వామ్—'(నైం ౯।౩౯) ఇత్యాదిభిః సప్తభిః శ్లోకైర్దేవానుగ్రహజ్ఞాపనేన దానముక్త్వా, 'యది ఖముద్వ్యన్ధుమ్—'(నైం ౯।౪౬) ఇత్యాదిశ్లోకచతుష్కేణ భేదం ప్రదర్శ్య భేదదణ్డౌ ప్రతిపిపాదయిషురుపాయచతుష్టయజ్ఞో నల ఆహ—

దివో ధవస్త్వాం యది కల్పశాఖినం కదాపి యాచేత నిజాఙ్గణాలయమ్।

కథం భవేరస్య న జీవితేశ్వరీ న మోఘయాచ్ఞః స హి భీరు! భూరుహః?॥౨౪॥

దివ ఇత్యాది శ్లోకచతుష్టయేన భేదః ప్రతిపాద్యతే। హే భైమి। దివో ధవ ఇన్ద్రః నిజాఙ్గణమేవ ఆలయః స్థానం యస్య ఏవంభూతం కల్పశాఖినం యది చేత్కదాపి త్వాం భైమీ మహ్యం దాతవ్యేతి యాచేత తదా హే భీరు భయశీలే! అస్యేన్ద్రస్య జీవితేశ్వరా ప్రాణేశ్వరా కథం న భవేః? అభీష్టదః స్వామినా చ యాచితః సదా సంనిహితః సోఽస్మై త్వాం దాస్యత్యేవేతి భావః। హి యస్మాత్ స భూరుహః కల్పవృక్షః మోఘా నిష్ఫలా యాచ్ఞా యస్య ఏవంభూతో న భవతి యాచితమవశ్యం దదాత్యేవ। 'నిజాజిరాలయమ్' ఇతి వా పాఠః। జీవితేశ్వరీతి సమాసో దినేశ్వరవజ్జ్ఞేయః। భీరుః, 'భియః కుక్కుకనౌ' (౩।౨।౧౭౪), 'ఊఙుతః' (౪।౧।౬౬) ఇత్యూఙ్॥౨౪॥

శిఖీ విధాయ త్వదవాప్తికామనాం స్వయంహుతస్వాంశహవిః స్వమూర్తిషు।

క్రతుం విధత్తే యది సార్వకామికం కథం స మిథ్యాస్తు విధిస్తు వైదికః॥

శిఖీతి॥ శిఖీ వహ్నిః త్వదవాప్తికామనాం త్వత్ప్రాప్త్యభిలాషం విధాయ స్వమూర్తిషు స్వావయవేష్వాహవనీయాదిషు స్వయమాత్మనైవ హుతమ్ 'అగ్నయే స్వాహా' ఇత్యాదిమన్త్రేణాన్యైర్యజమానైర్దత్తం స్వస్యాంశభూతం హవిర్యేన ఏవంవిధః సన్ సార్వకామికం సర్వకామప్రయోజనకమ్। సర్వకామదాతారమిత్యర్థః। ఋతుం యది విధత్తే స

వైదికో విధిః తు పునః మిథ్యా అసత్యః కథమస్తు? అన్యేనానుష్ఠితో యజ్ఞస్తస్మై సర్వాన్కామాన్దదాతి, కిం పునర్వహ్నినానుష్ఠితః। తేన వహ్నేస్త్వత్ప్రాప్తిర్భవిష్యతీతి భావః। సార్వకామికమ్, 'ప్రయోజనమ్' (౫।౧।౧౦౯) ఇతి ఠఞ్ ॥౭౫॥

సదా తదాశామధితిష్ఠతః కరం వరం ప్రదాతుం చలితాద్బలాదపి।

మునేరగస్త్యాద్వృణుతే స ధర్మరాడ్యది త్వదాప్తిం భణ కా తదా గతిః॥౭౬॥

సదేతి॥ స ధర్మరాట్ యమః అగస్త్యాన్మునేః సకాశాద్భైమీం మహ్యం దేహీతి త్వదాప్తిం, యది వృణుతే తదా కా గతిః కః ప్రకారః భణ వద। అపి తు న కోఽపి। కింభూతాత్— సదా తదాశాం యమదిశమధితిష్ఠతః। తథా, అత ఏవ—వరమభీష్టలక్షణం శ్రేష్ఠం కరం రాజగ్రాహ్యభాగం యమాయ ప్రదాతుం బలాదపి స్వయమేవ చలితాత్ప్రవృత్తాత్। యమదిశి వసతాఽస్మై రాజభాగోఽవశ్యం దేయ ఇతి స్వయమేవ విచార్య స్వయమేవ దాతుమాగతేన త్వాం యాచమానాయ యమాయ మునిత్వాద్యత్కించిద్దాతుం సమర్థేనాగస్త్యేన త్వమవశ్యం దాతవ్యా। అగస్త్యనివారకః కోఽపి నాస్తీత్యర్థః। త్వదాప్తిమపి బలాద్యది వృణుతే ఇతి వా। బలాదపి వృణుతే ఇతి వా। తదాశామ్, 'అధిశీఙ్— (౧।౪।౪౬) ఇతి కర్మత్వమ్॥౭౬॥

ఋతోః కృతే జాగ్రతి వేత్తి కః కతి ప్రభోరపాం వేశ్మని కామధేనవః?।

త్వదర్థమేకామపి యాచతే స చేత్ప్రచేతసః పాణిగతైవ వర్తసే॥౭౭॥

క్రతోరితి॥ హే భైమి! అపాం ప్రభోర్వరుణస్య వేశ్మని ఋతోః కృతే యాగహవిరర్థం కతి కతిసంఖ్యాకాః కామధేనవో జాగ్రతి సన్తీతి కో వేత్తి? అపి త్వియత్తయా తాః కోఽపి న జానాతీత్యర్థః। తతః కిమత ఆహ— స వరుణః భైమీ మహ్యం దాతవ్యేతి త్వదర్థం తాసు మధ్యే ఏకామపి చేద్యాచతే తర్హి ప్రచేతసో వరుణస్య పాణిగతైవ హస్తప్రాప్తైవ వర్తసే। సర్వథా చతుర్షు మధ్యే ఏకో వరణీయః, నాన్యః ప్రకారోఽస్తీతి భావః॥౭౭॥

దణ్డమాహ–

న సంనిధాత్రీ యది విఘ్నసిద్ధయే పతివ్రతా పత్యురనిచ్ఛయా శచీ।

స ఏవ రాజవ్రజవైశసాత్కృతః పరస్పరస్పర్ధివరః స్వయంవరః? ॥౭౮॥

నేతి॥ శచీ ఇన్ద్రాణీ భర్తురన్యాసక్తత్వేఽపి పతివ్రతా పత్యురనిచ్ఛయా త్వత్కృతేన్ద్రానాదరేణ। ఇన్ద్రాజ్ఞావ్యతిరేకేణేత్యర్థః। విఘ్నసిద్ధయే యది న సంనిధాత్రీ సంనిహితా న భవేత్। భైమీస్వయంవరే మమానాగమాద్విఘ్నో భవత్వితి, తర్హి స తవ ఖయంవర ఏవ రాజవ్రజస్య త్వదర్థమన్యోన్యస్పర్ధాయుక్తస్య రాజసమూహస్య వైశసాత్కలహాన్మరణాద్ధేతోః కుతః క్వ? యతః—పరస్పరమన్యోన్యం స్పర్ధినః వరా వరయితారో రాజానో యత్ర। స్వయంవర ఏవ న భవిష్యతి, నలప్రాప్తిస్తు దూరతో నిరస్తేత్యర్థః। వివాహే గౌర్యాః సాంనిధ్యమ్, స్వయంవరే శచ్యా ఇతీతిహాసః॥౭౮॥

తమేవార్థం సప్రపఞ్చమాహ—

నిజస్య వృత్తాన్తమజానతాం మిథో ముఖస్య రోషాత్పరుషాణి జల్పతః।

మృధం కిమచ్ఛత్రకదణ్డతాణ్డవం భుజాభుజి క్షోణిభుజాం దిదృక్షసే॥౭౯॥

నిజస్యేతి॥ త్వం క్షోణిభుజాం రాజ్ఞాం భుజాభ్యాం భుజాభ్యాం ప్రహత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తమితి భుజాభుజి భగ్నానాం ఛత్రాణాం అచ్ఛత్రకా యే దణ్డాస్తేషాం తాణ్డవం యస్యాం క్రియాయాం యథా తథా యుద్ధం కిం దిదృక్షసే ద్రష్టుమిచ్ఛసి? కింభూతానాం రాజ్ఞామ్—రోషాత్ మిథోఽన్యోన్యం పరుషాణి జల్పత ఆక్రోశం కుర్వతో నిజస్య స్వీయస్య ముఖస్య వృత్తాన్తం వ్యాపారమజానతాం కం ప్రతి కిమహం బ్రవీమీత్యవిదుషామ్। ప్రాయేణ రాజయుద్ధదర్శనార్థిన్యేవ త్వం న తు స్వయంవరాథినీత్యర్థః। శచీసంనిధానాభావాచ్ఛత్రభఙ్గాచ్ఛ రాజవ్రజవైశసమేవ భవేత్, న తు స్వయంవర ఇత్యర్థః। భుజాభుజి, 'తత్ర తేనేదమితి—'(౨।౨।౨౭) ఇతి సమాసే 'ఇచ కర్మవ్యతిహారే'(౫।౪।౧౨౭) ఇతీచి 'అన్యేషామపి—'(౬।౩।౧౩౭) ఇతి దీర్ఘః। ఇతశ్చ తిష్ఠద్గ్వాదిషు పాఠాదవ్యయత్వమ్। దిదృక్షసే, 'జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాం సనః' (౧।౩।౫౭) ఇతి తఙ్॥౭౯॥

అపార్థయన్యాజకఫూత్కృతిశ్రమం జ్వలేదుషా చేద్వపుషా తు నానలః।

అలం నలః కర్తుమనగ్నిసాక్షికం విధిం వివాహే తవ సారసాక్షి! కమ్?॥౮౦॥

అపేతి॥ అనలోఽగ్ని యాజకానాం పురోధసాం వహ్నిసంధుక్షణార్థం ఫూత్కృతిశ్రమమపార్థయన్వ్యర్థీకుర్వన్ సన్ రుషా క్రోధేనైవ చేజ్జ్వలేత్ న తు వపుషా జ్వాలారూపేణ దీప్తో భవేత్। ఫూత్కృతేఽపి త్వయాఽనాదృతత్వాత్క్రోధవశాత్ సధూమ ఏవ భవేత్, న తు జ్వాలాదీప్తః। తర్హి హే సారసాక్షి కమలనయనే! తత్ర వివాహే నలః అనగ్నిసాక్షికం వహ్నిలక్షణసాక్షిరహితం కం విధిం లాజహోమాదికం కర్తుం అలం సమర్థో భవేత్? ఏవంసతి కం వరిష్యసీతి భావః। వైవాహికో విధిరగ్నిసాక్షికః, న తు ధూమసాక్షిక ఇత్యర్థః। 'సారసాక్షి కిమ్' ఇతి పాఠే విధిం కర్తుం కిమలమ్? అపి తు నేత్యర్థః। 'అపిః' ఏవార్థః॥౮౦॥

పతింవరాయాః కులజం వరస్య వా యమః కమప్యాచరితాతిథిం యది।

కథం న గన్తా విఫలీభవిష్ణుతాం స్వయంవరః సాధ్వి! సమృద్ధిమానపి?॥౮౧॥

పతిమితి॥ యమః పతింవరాయాః తవ కమపి కులజం వంశజం బన్ధుం, వరస్య నలస్య వా కులజం యది చేదతిథిమాచరితా కర్తా। మారయేదిత్యర్థః। హే సాధ్వి పతివ్రతే! తర్హి సమృద్ధిమానపి స్వయంవరః విఫలీభవిష్ణుతాం నిష్ఫలీభవనశీలత్వం కథం న గన్తా కథం న ప్రాప్స్యతి? అపి తు ప్రాప్స్యత్యేవ। మృతకాశౌచనిమిత్తాత్ప్రతికూలత్వాచ్చ న భవేదేవ। తతః కం వరిష్యసీతి భావః। పతిం వృణీతే పతింవరా, 'సంజ్ఞాయాం భృతృవృజి—'(3।౨।౪౬) ఇతి ఖచి 'అరుర్ద్విషద్—'(౬।3।౬౭) ఇతి ముమ్। భవిష్ణు, పూర్వవత్॥౮౧॥

అపః ప్రతి స్వామితయాఽపరః సురః స తా నిషేధేద్యది నైషధకుధా।

నలాయ లోభాత్తతపాణయేఽపి తే పితా కథం త్వాం వద సంప్రదాస్యతే?॥౮౨॥

అప ఇతి॥ స అపరోఽన్యః సురో వరుణః అపః ప్రతి లక్షీకృత్య స్వామితయా ప్రభుత్వేన జలపతిత్వేన త్వయా స్వస్యానాదృతత్వాత్ నలస్య చాదృతత్వాత్, త్వన్నిమిత్తేనైవ నలరోషేణ కృత్వా నలస్య త్వయా న భవితవ్యమితి బుద్ధ్యా భవతీభిస్తత్ర న గన్తవ్యమితి తా అపః యది నిషేధేత్ నివారయేత్, (తర్హి) తే పితా భీమః త్వదభిలాషేణ త్వత్ప్రతిగ్రహాయ లోభాత్ తతపాణయే ప్రసారితహస్తాయ నలాయ త్వాం కేన ప్రకారేణ సంప్రదాస్యతే? వద కథయ। నలస్తు లోభేన జలం వినాపి ప్రతిగ్రహీష్యతి, స కథం దాస్యతీతి 'అపి 'శబ్దార్థః। కేనాపి ప్రకారేణ తవ నిస్తారో నేతి భావః। 'అపాం పతిః' ఇత్యపి పాఠః। గాన్ధర్వాదివివాహేషు కన్యాదానే జలపూర్వత్వే స్మృత్యా నిషిద్ధే సత్యపి భైమీప్రతారణార్థమేవముక్తమితి జ్ఞేయమ్॥౮౨॥

ఇదం మహత్తేఽభిహితం హితం మయా విహాయ మోహం దమయన్తి! చిన్తయ।

సురేషు విఘ్నైకపరేషు కో నరః కరస్థమప్యర్థమవాప్తుమీశ్వరః?॥౮౩॥

ఇదమితి॥ హే దమయన్తి। మయా ఇదం తే తవ మహత్ హితమభిహితముక్తమ్। త్వం మోహం విహాయ చిన్తయ అనేన హితముక్తమహితం వేత్యాది విచారయ। ప్రతీకారాభావం వివృణోతి— కః నరః సురేషు విఘ్నైకపరేషు సత్సు కరస్థం హస్తస్థితమప్యర్థం వస్తు అవాప్తుం ఈశ్వరః సమర్థో భవేత్? మనుష్యేఽపి విఘ్నపరేఽన్యేన ప్రతికర్తుం న శక్యతే, కిం పునర్దేవేష్వితి త్వం విచారయేత్యుత్తరార్ధేన వా యోజనా। 'ఏక' శబ్దః కేవలపర్యాయః॥౮౩॥

ఇమా గిరస్తస్య విచిన్త్య చేతసా తథేతి సంప్రత్యయమాససాద సా।

నివారితావగ్రహనీరనిర్ఝరే నభోనభస్యత్వమలమ్భయదృశౌ॥౮౪॥

ఇమ్మ ఇతి॥ సా భైమీ తస్య నలస్య ఇమాః పూర్వోక్తా గిరః చేతసా విచిన్త్య తథేతి 'సురేషు విఘ్నైకపరేషు' (నైం ౯।౮౩) ఇత్యాది సత్యమేవ ఇతి సంప్రత్యయం విశ్వాసమాససాద ప్రాప। పశ్చాత్ దృశౌ నేత్రే నభోనభస్యత్వం బహులజలత్వాచ్ఛ్రావణభాద్రపదత్వమలమ్భయత్ప్రాపయామాస। కింభూతే—నివారితో నిషిద్ధోఽవగ్రహో వర్షప్రతిబన్ధో యస్యైవంవిధోఽప్రతిహతప్రసరో నీరనిర్ఝరో జలప్రవాహో యయోః। బహు రురోదేత్యర్థః। శ్రావణభాద్రపదయోర్వర్షప్రతిబన్ధే జలవృష్టిర్న భవతి, తదభావే భవతీత్యనేన బహురోదనం సూచితమ్॥౮౪॥

స్ఫుటోత్పలాభ్యామలిదంపతీవ తద్విలోచనాభ్యాం కుచకుడ్మలాశయా।

నిపత్య బిన్దూ హృది కజ్జలావిలౌ మణీవ నీలౌ తరలౌ విరేజతుః ॥౮౫॥

స్ఫుటేతి॥ కజ్జలావిలౌ కజ్జలకలుషితావశ్రుబిన్దూ కుచకుడ్మలాశయా కుచరూపకలికాభిలాషేణాలిదంపతీ ఇవ భ్రమరస్త్రీపుంసావివ స్ఫుటోత్పలాభ్యాం వికసితకమలరూపాభ్యాం తస్యా భైమ్యా విలోచనాభ్యాం సకాశాద్ధది నిపత్య తరలౌ స్ఫురన్తౌ హారమధ్యవర్తిత్వయోగ్యౌ నీలౌ మణీ ఇవ ఇన్ద్రనీలమణీ ఇవ విరేజతుః కజ్జలకలుషితత్వాద్వర్తులత్వాత్ స్ఫుటోత్పలనేత్రనిర్గమనాత్ కుచకోరకౌ ప్రత్యాగమనాచ్చ

పూర్వం బిన్ద్వోరలిస్త్రీపుంసతుల్యత్వమ్, హృదిస్థత్వాచ్చ హారసాంనిధ్యాత్పశ్చాన్నీలమణితుల్యత్వం యుక్తమ్। నేత్రయోర్వికసితోత్పలతుల్యత్వం కుచయోశ్చ కుడ్మలతుల్యత్వం స్వభావసిద్ధమ్। అలిస్త్రీపుంసౌ వికసితం కమలముపభుజ్య వికసిష్యత్కలికాభిలాషిణౌ భవతః। అలితుల్యావిన్ద్రనీలతుల్యౌ చాశ్రుబిన్దూ హృది నిపతితావితి భావః। 'ఈదూదేత్—'(౧।౧।౧౧) ఇతి ప్రగృహ్యత్వస్య 'మణీవాదేర్న' ఇతి నిషేధాత్ సంధిః॥౮౫॥

ధుతాపతత్పుష్పశిలీముఖాశుగైః శుచేస్తదాసీత్సరసీ రసస్య సా।

రయాయ బద్ధాదరయాశ్రుధారయా సనాలనీలోత్పలలీలలోచనా॥౮౬॥

ధుతేతి॥ సా భైమీ ఆపతన్తః ఆగచ్ఛన్తః పుష్పశిలీముఖస్య కామస్యాశుగా బాణాస్తైర్ధుతా కమ్పితా, పీడితేతి యావత్। ఏవంభూతా సతీ తదా శుచేః రసస్య విప్రలమ్భ అఙ్గారస్య సరసీ ఆసీత్। కింభూతా— రయాయ నిరన్తరప్రవృత్తయే బద్ధాదరయా కృతాభినివేశయాశ్రుధారయా కృత్వా సనాలం యత్ నీలోత్పలం తద్వత్ లీలా యయోరేవంభూతే లోచనే యస్యాః సా। అథ చ శుచేః గ్రీష్మసంబన్ధినీ రసస్యోదకస్య సరసీ జాతా। శుచేర్నిర్మలస్య రసస్య జలస్య సరసీ జాతేతి వా। యద్వా,—పతద్భిః పక్షిభిః హంసాదిభిః పుష్పసంబన్ధిభిః పుష్పేషు స్థితైర్వా శిలీముఖైర్భ్రమరైరాశుగేన వాయునా చ ధుతా। తథా, గ్రీష్మర్తావుదకస్యాల్పత్వాద్దృశ్యమాననాలనీలోత్పలా భవతి। అథ చ, శుచేర్నిర్మలస్య రసస్య జలస్య గ్రీష్మకాలీనా సరసీ బభూవ। అథ చ, కామబాణపీడితత్వాచ్ఛుచేః శోకస్య రసస్య నదీ బభూవ। బహు రురోదేతి భావః। నేత్రయోః స్వభావేన చ నీలోత్పలతుల్యత్వమ్। అచ్ఛిన్నాశ్రుధారాయా నాలద్వయతుల్యత్వమ్। గ్రీష్మర్తావల్పజలత్వాద్వాయువశాచ్ఛోద్ధణ్డనీలోత్పలా సరసీ భవతి। 'శుచిః శుద్ధేఽనుపహతే శృఙ్గారాషాఢయోః స్మృతః। గ్రీష్మే హుతవహే వాపి' ఇతి విశ్వః। శుచేః శోకస్య ఇతి పక్షే ఇక్ ధాతునిర్దేశే। రయాయ రయేణ నిర్గన్తుమ్, 'తుమర్థాత్—'(౨।౩।౧౫) ఇతి చతుర్థీ। రయేణ ఆయో నిర్గమనం తత్ర బద్ధాదరయేతి వా॥౮౬॥

అథోద్ధమన్తీ రుదతీ గతక్షమా ససంభ్రమా లుప్తరతిః స్ఖలన్మతిః।

వ్యధాత్ప్రియప్రాప్తివిఘాతనిశ్చయాన్మృదూని దూనా పరిదేవితాని సా॥౮౭॥

అథేతి ॥ అథ సా భైమీ మృదూని శ్రోతుః కరుణోత్పాదకాని పరిదేవితాని విలాపవచనాని వ్యధాత్ I కింభూతా—ప్రియస్య నలస్య ప్రాప్తేః విఘాతస్య మమ నలప్రాప్తిః సర్వథా న భవిత్రీతి నిశ్చయాత్ దూనా దుఃఖితా I తథా,— ఉద్భ్రమన్తీ ఉన్మాదవతీ I తథా,—రుదతీ I తథా,— గతా క్షమా సహనశక్తిర్యస్యాః సా I కిమపి సోఢుమసమర్థా క్షణమపిజీవితుమసహా I తథా,— ససంభ్రమా అధునా మమ జీవనం న స్యాత్, దుఃఖరూపం వా భవేదితి భయసహితా I తథా,— లుప్తరతిః గతసుఖా I తథా,—స్ఖలన్తీ కింకర్తవ్యతామూఢా మతిర్బుద్ధిర్యస్యాః : సా I విప్రలమ్భాఖ్యశృఙ్గారరసస్య పోషకం వచనమువాచేత్యర్థః ॥౮౭ ॥

త్వరస్వ పఞ్చేషుహుతాశనాత్మనస్తనుష్వ మద్భస్మమయం యశశ్చయమ్ I

విధే! పరేహాఫలభక్షణవ్రతీ పతాద్య తృప్యన్నసుభిర్మమాఫలైః ॥౮౮ ॥

త్వరస్వేతి ॥ హే అతిసంతాపకత్వాత్పఞ్చేషుహుతాశన కామాగ్నే! త్వం త్వరఖ సవేగో భవ I మాం దగ్ధ్వా మద్భస్మమయమ్ ఆత్మనో యశశ్చయం కీర్తిసమూహం తనుష్వ విస్తారయ శీఘ్రం మారయ I మా స్మ పిపీడ ఇతి భావః I స్త్రీవధేన తవ మహద్యశో భవిష్యతీతి సోపహాసమ్, హే విధే ధాతః! పరస్య ఈహా ఇచ్ఛా తద్విషయే యత్ ఫలమభీష్టం తస్య భక్షణం అన్తరాయకరణాదనిష్పాదనం తదేవ వ్రతమస్యాస్తీతి పరాభిలాషహననే ప్రయత్నశీలస్త్వం అద్య నలప్రాప్తేరభావాదఫలైర్వ్యర్థైః మమాసుభిః తృప్యన్సన్ పత (అధో గచ్ఛ I నరకం యాహీత్యర్థః I తవ పరఫలభక్షణవ్రతం న తు ప్రాణభక్షణవ్రతమ్ ఏతద్వ్రతలోపేన) పతితో భవ I స్త్రీవధజనితాత్పాతకాత్ ఖర్గాత్పతితో భవేత్యాక్రోశః I ఏతచ్చానర్థకత్వాత్ ప్రలాపరూపమ్ ॥౮౮ ॥

భృశం వియోగానలతప్యమాన! కిం విలీయసే న త్వమయోమయం యది I

స్మరేషుభిర్భేద్య! న వజ్రమప్యసి బ్రవీషి న స్వాన్త! కథం న దీర్యసే ॥౮౯ ॥

భృశమితి ॥ హే భృశం సుతరాం వియోగానలతప్యమాన స్వాన్త హృదయ! త్వం యది అయోమయం లోహరూపం, తర్హి కిం న విలీయసే ద్రవీభవసి I వహ్నినా భృశం తప్యమానం లోహం విలీయతే త్వం చేత్తత్ తర్హి కిమితి న విలీయసే, న చ విలీయసే, తస్మాల్లోహాదపి త్వమతికఠినమిత్యర్థః I హే స్మరేషుభిర్భేద్య! త్వం వజ్రమపి నాసి I త్వం తు పుష్పబాణైర్భేద్యత్వాత్కథం న దీర్యసే న బ్రవీషి, అపి తు కథయేత్యర్థః I త్వం యది

వజ్రమపి నాసి తదా త్వం కథం న స్ఫుటసి తస్మాద్వజ్రమేవ త్వమితి వా। దీర్యసే, కర్మకర్తరి తఙ్॥౮౯॥

విలమ్బసే జీవిత! కిం ద్రవ ద్రుతం జ్వలస్యదస్తే హృదయం నికేతనమ్।

జహాసి నాద్యాపి మృషా సుఖాసికామపూర్వమాలస్యమిదం తవేదృశమ్॥౯౦॥

విలమ్బస ఇతి॥ హే జీవిత జీవ! కిం విలమ్బసే కాలక్షేపం కరోషి। అపి తు మా కాషీః। ద్రుతం శీఘ్రం ద్రవ గచ్ఛ। అదః తే తవ నికేతనం నివాసస్థానం హృదయం జ్వలతి మదనాగ్నినా దహ్యతే। అద్యాపి గృహే దహ్యమానేఽపి మృషా సుఖాసికాం సుఖాసనం నిశ్చిన్తత్వేనావస్థానం న జహాసి త్యజసి। అపి తు గృహజ్వలనేఽపి సుఖాసనరూపమపూర్వం లోకోత్తరం తవ ఇదమాలస్యమ్। అత్యలసోఽప్యన్యో గృహే దహ్యమానే సుఖాసనం హిత్వా పలాయ్య గచ్ఛతి, త్వం తు జ్వలత్యపి గృహే బహిర్న నిర్గచ్ఛసి, అన్తరేవ తిష్ఠసి, ఏతత్తవ లోకోత్తరమాశ్చర్యకార్యాలస్యమిత్యర్థః। త్వయి నిర్గతే మమ పీడా న భవేత్, తస్మాచ్ఛీఘ్రం నిర్గచ్ఛేతి భావః। ఆసికామ్, 'ధాత్వర్థనిర్దేశే ణ్వుల్ వక్తవ్యః' (వాం ౨౨౨౫) ఇతి ణ్వుల్ ౯౦

దృశౌ! మృషా పాతకినో మనోరథాః కథం పృథూ వామపి విప్రలేభిరే।

ప్రియశ్రియః ప్రేక్షణఘాతి పాతకం స్వమశ్రుభిః క్షాలయతం శతం సమాః॥౯౧॥

దృశావితి॥ హే దృశౌ। పాతకినో లోకానాం సర్వదా ప్రతారకత్వాత్ పాతకయుక్తాః మనోరథాః పృథూ అపి వాం మృషాలీకేన కథం విప్రలేభిరే వఞ్చితవన్తః। యువయోర్నలోఽస్మాభిః ప్రదర్శ్యత ఇత్యసత్యరూపపాతకోపేతా వామపీతి వా। మృషా వ్యర్థా వాం మనోరథా వా। అతివిశాలయోరపి యువయోస్తైః ప్రతారణా కృతేత్యనుచితం కృతమిత్యర్థః। విప్రలమ్భకారణాదపి తేషాం పాతకిత్వమ్। పాతకీ అవశ్యం పరం ప్రతారయతి। అల్పోఽపి ప్రతారయితుమనర్హః కిం పునర్మహానితి, నలదర్శనయోగ్యత్వం చ 'పృథూ' ఇత్యనేన సూచితమ్। అణుత్వాన్మనసో మనోరథైః ప్రతారణా యుక్తా, యువాం తు పృథూ, అతః ప్రతారణాఽనుచితేతి వా। ఇదానీం యువాం ప్రియశ్రియః నలశోభాయాః ప్రేక్షణఘాత్యవలోకనవిఘ్నకారి స్వం స్వీయం సహజం పాతకం మనోరథసంసర్గజనితం చ శతం సమాః। యావజ్జీవమిత్యర్థః। అశ్రుభిః క్షాలయతమ్। యావత్పాతకం తావన్నదర్శనం నేతి పాతకం సర్వథా నిరాకురుతమిత్యర్థః। అన్యదపి మలినముదకేన క్షాల్యతే, నలదర్శనం వినా యావజ్జీవం రోదనమేవ యువయోః ప్రాప్తమితి భావః। మృషా నిష్కారణం క్రీడాదినా వినా

కథం విప్రలేభిరే, క్రీడాయాం విప్రలమ్భో యుక్త ఇతి వా యోజనీయమ్। శతం సమాః, అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా॥౯౧॥

ప్రియం న మృత్యుం న లభే త్వదీప్సితం తదేవ న స్యాన్మమ యత్త్వమిచ్ఛసి।

వియోగమేవేచ్ఛ మనః! ప్రియేణ మే తవ ప్రసాదాన్న భవత్వసౌ మమ॥౯౨॥

ప్రియమితి॥ హే మనః। అహం త్వదీప్సితం ప్రియం నలం న లభే, తదభావే త్వదీప్సితం మృత్యుం చ న లభే। కిమితి త్వం యన్మమేప్సితమిచ్ఛసి తదేవేప్సితం మమ న స్యాత్। నైవ భవేదితి వా। తస్మాత్ త్వం ప్రియేణ నలేన సహ మే వియోగమేవ ఇచ్ఛ। ఏవంసతి తవ ప్రసాదాన్మమాసౌ వియోగో న భవతు। త్వం మమాభిలషితం యద్యద్వాఞ్ఛసి తత్తన్న భవతి। ఏవం సతి వియోగమేవేచ్ఛ యథా స న భవేదితి త్వాం ప్రార్థయే। అసౌ మమ, 'సపూర్వాయాః ప్రథమాయాః—'(౮।౧।౨౬) ఇతి వికల్పాన్మయాదేశో న॥౯౨॥

న కాకువాక్యైరతివామమఙ్గజం ద్విషత్సు యాచే పవనం తు దక్షిణమ్।

దిశాపి మద్భస్మ కిరత్వయం తయా ప్రియో యయా వైరవిధిర్వ్యధావధిః॥౯౩॥

నేతి॥ ద్విషత్సు విరహివైరిషు చన్ద్రాదిషు మధ్యే కాకువాక్యైః దీనవచనైః కృత్వా అఙ్గజం కామం న యాచే నార్థయే। యతోఽతివామమతిసున్దరమ్ అతివక్రం చ, అతిక్రాన్తా వామాః స్త్రియో యేన—స్త్రీవచనాకారిణం చ। వైరిణామనేకత్వేఽప్యతిప్రగల్భత్వాద్వావేతౌ యాచనయోగ్యత్వేన సంభావితౌ కామో దక్షిణవాయుశ్చ। తత్ర యాచనే దక్షిణత్వమేవోపయోగి, న తు సౌన్దర్యం, న చ ప్రతికూలత్వమ్, న చ స్త్రీకృతయాఞ్చాయాం స్త్రీవచనాకారిత్వమితి వైయర్థ్యభియా కామో యాచితుమయోగ్యః। అథ చ రతిర్వామా స్త్రీ యస్య। అథ చ రతౌ ప్రీతౌ వామం చక్రమ్। విరహిత్వాత్ప్రీతివిరోధినమిత్యర్థః। తస్మాత్కామం నార్థయే। తు పునః కింతు దక్షిణం పవనం యాచే। యతః—పరచ్ఛన్దానువర్తినముదారం చ సరలమృజుగామినం చ మలయానిలం దీనవచనైర్యాచే। దానశీలోత్పన్నత్వాత్పరవచనకారిత్వాత్ఖయందాతృత్వాదృజుమార్గగామిత్వాత్పవిత్రత్వాచ్చ మలయానిల ఏవ యాచితుం యోగ్య ఇత్యర్థః। అథ చ అఙ్గజః పుత్రోఽపి అతిబక్రో న యాచితుమర్హః। ద్విషన్న ప్యేత్రైర్గుణైర్దక్షిణో యాచితుమర్హః। దక్షిణహస్తస్య దానాఈత్వాద్యాచనయోగ్యత్వమ్, వామహస్తస్య దానానర్హత్వాన్న యాచనయోగ్యత్వం యథా, తథా ప్రకృతేఽపి। యాచ్ఞామాహ— అయం మలయానిలో యయా దిశా ప్రియో నలో లక్షితః

యస్మాం దిశి వర్తతే, తయా దిశా ఉపలక్షితం తస్యాం దిశి మద్బస్మాపి కిరతు క్షిపతు। దక్షిణానిలః కుణ్డినపురాదుత్తరస్యాం వర్తమానాం నలరాజధానీం ప్రతి మద్బస్మ నయత్విత్యర్థః। మరణానన్తరం మద్బస్మనో నలసంబన్ధం కుర్వితి మలయానిలం ప్రార్థయ ఇత్యర్థః। ఏతచ్చ కామేన కర్తుమశక్యమ్। వైరీ త్వద్వచనం కథం స కరిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ— యతో వైరవిధిర్వైరకరణం వధావధిర్మరణవధిః। వైరం మరణపర్యవసాయి, ఏతచ్చ కారణం సర్వత్ర సాధారణమ్। దక్షిణత్వం త్వసాధారణమితి జ్ఞేయమ్। మద్బస్మనో నలదిక్సంబన్ధే సతి మమ ధన్యత్వం స్యాదితి భావః। దిశాపీతి యథాస్థితైవ వా యోజనా। 'అఙ్గజం రుధిరేఽనఙ్గకేశపుత్రమదేఽఙ్గజః' ఇతి విశ్వః।౯౩

అమూని గచ్ఛన్తి యుగాని న క్షణః కియత్సహిష్యే న హి మృత్యురస్తి మే।

స మాం న కాన్తః స్ఫుటమన్తరుజ్ఝితా న తం మనస్తచ్చ న కాయవాయవః॥౯౪॥

అమూనీతి॥ అమూని క్షణరూపాణి యుగాని గచ్ఛన్తి, న త్వయం క్షణలక్షణః కాలః। అమూని యుగాని దుఃఖరూపాణి గచ్ఛన్తి, న క్షణ ఉత్సవరూపాణి గచ్ఛన్తీతి వా। ఏక ఏవ క్షణో బహుయుగరూపతయా గచ్ఛతీత్యర్థః। సోఽపి న గతః, వర్తత ఏవేతి లటా సూచితమ్। కథం యుగరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ— కియత్ కింపరిమాణం దుఃఖమహం సహిష్యే। అపి తు తస్యావధిర్నాస్తీత్యర్థః। జీవితావధి భవిష్యతీత్యత ఆహ—హి యస్మాన్మే మృత్యుర్నాస్తి। తతశ్చ దుఃఖావధేరభావాత్క్షణస్యాపి దుఃఖ (యుగ) రూపత్వం యుక్తమ్। మరణాభావః కథమిత్యత ఆహ—స్ఫుటం యస్మాన్నిశ్చితం వా కాన్తో నలః తు పునరన్తః స్థూలశరీరమధ్యే 'అహం' శబ్దవాచ్యం మాం నోజ్ఝితా న త్యజతి। మనః తం నలం న త్యజతి। ప్రాణాఖ్యాః కాయవాయవః తచ్చ మనో న త్యజన్తి। ఏతావత్యాః పరమ్పరాయా అవిచ్ఛేదే కథం మరణం స్యాదిత్యర్థః। ఉజ్ఝితా ఉజ్ఝిష్యతీతి వా 'బుద్ధీన్ద్రియాణి ఖలు పఞ్చ తథాఽపరాణి కర్మేన్ద్రియాణి మనఆదిచతుష్టయం చ। ప్రాణాదిపఞ్చకమథో వియదాదికం చ కామశ్చ కర్మ చ తమః పునరష్టమీ పూః॥' ఇతి వచనాల్లిఙ్గశరీరస్యోపలక్షకం మనః। తద్యావల్లిఙ్గశరీరమ్ తావత్స్థూలశరీరం న త్యజతి। జీవే హ్యుత్క్రామతీన్ద్రియాణ్యుత్క్రామన్తి, లిఙ్గే చోత్క్రామతి స్థూలశరీరం షాట్కౌశికం విచ్ఛిద్యతే। తథా చ శ్రుతిః—'తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి, ప్రాణముత్కామన్తం సర్వే ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి' (బృహం ౪।౪।౨) ఇతి। తతశ్చ క్షేత్రజ్ఞస్యోత్క్రమణాభావే సర్వేషాముత్క్రమణాభావాన్మరణాభావ ఇత్యర్థః। అన్తరన్తః కరణే విద్యమానః కాన్తో మాం న త్యజతి, అన్తఃకరణం చ తం న త్యజతీతి వా। యావజ్జీవం నలేచ్ఛానపగమాన్నలప్రాప్త్యభావాచ్చ క్షణోఽపి మయా దురతిక్రమ ఇతి భావః। ఉజ్ఝితా, తృచ్ లుఙ్గా॥౯౪॥

మదుగ్రతాపవ్యయశక్తశీకరః సురాః! స వః కేన పపే కృపార్ణవః।

ఉదేతి కోటిర్న ముదే మదుత్తమా కిమాశు సంకల్పకణక్రమేణ వః॥౯౫॥

మదితి॥ హే సురాః। స ప్రసిద్ధో వో యుష్మాకం కృపార్ణవః కేన పపే పీతః। కింభూతః— మమ ఉగ్రతాపః నలవిరహజన్యః తస్య వ్యయే నాశే శక్తః శ్రీకరో బిన్దుమాత్రం యస్య సః। ఏకోఽర్ణవోఽగస్త్యేన పీతః, అయం కేన పీతః, ఏతావన్నిష్కృపత్వం కిమితి కురుథేతి కథయతేతి భావః। వో యుష్మాకం సంకల్పకణక్రమేణేచ్ఛాలేశరూపేణ ఆశు మదుత్తమా మత్సకాశాద్రూపాదిభిరుత్తమా సున్దరీ అర్థాత్స్త్రీణాం కోటిః ముదే యుష్మాకం ప్రీతయే కిం నోదేతి జాయతే? ఉదేష్యతీత్యర్థః। భవతాం సంకల్పమాత్రేణ మత్సదృశ్యో మదుత్తమాశ్చ పరశ్శతాః స్త్రియ: సులభా ఇతి కారణాన్మదభిలాషనిర్బన్ధో న కార్యో భవద్భిః। ఇయమేవ చ మహతీ కృపా। స్త్రీలోభాన్మాం కిం సంతాపయథేత్యర్థః॥౯౫॥

మమైవ వాహర్దినమశ్రుదుర్దినైః ప్రసహ్య వర్షాసు ఋతౌ ప్రసఞ్జితే।

కథం ను శృణ్వన్తు సుషుప్య దేవతా భవత్వరణ్యేరుదితం న మే గిరః॥౯౬॥

మమేతి॥ వా అథవా అహర్నిశం ప్రత్యహం మమైవాశ్రుదుర్దినైః (వా) అవిచ్ఛిన్నాశ్రుధారారూపమేఘచ్ఛన్నైర్దివసైః ప్రసహ్య బలాద్వర్షాసు ఋతౌ వర్షర్తౌ ప్రసఞ్జితే ప్రవర్తితే సతి దేవతా ఇన్ద్రాదయో దేవాః ఖనిద్రాకాలత్వాత్ సుషుప్య సుప్త్వా మే గిరః కథం ను శృణ్వన్తు। అత ఏవ— అరణ్యేరుదితం న భవతు, మద్వాక్యమితి శేషః। అపి తు భవత్వితి కాకుః। తేషాం నిద్రితత్వాన్మచ్చోకాదివాక్యమరణ్యరుదితతుల్యత్వాద్వ్యర్థమేవేత్యర్థః। 'వర్షర్తుర్దేవరజనీ' ఇతి జ్యోతిఃశాస్త్రమ్। తస్యాం చ నిద్రా యుక్తా। యది మయా రోదనం న కృతం స్యాత్తర్హి దుర్దినత్వాభావాద్వర్షర్తుర్న స్యాత్। తస్మాన్మమైవాపరాధ ఇత్యేవకారేణ సూచితమ్। వర్షాసు ఋతౌ, 'ఋత్యకః' (౬।౧।౧౨౮) ఇతి ప్రకృతిభావః। సుషుప్య, 'సువినిర్దుర్భ్యః—'(౮।౩।౮౮) ఇతి షత్వమ్। అరణ్యేరుదితమివ 'క్షేపే' (౨।౧।౪౭) ఇతి సమాసః। 'తత్పురుషే కృతి బహులమ్' (౬।౩।౧౪) ఇత్యలుక్॥౯౬॥

శ్లోకచతుష్టయేన నలం ప్రతి ప్రలపతి—

'ఇయం న తే నైషధ! దృక్పథాతిథిస్త్వదేకతానస్య జనస్య యాతనా।

హృదే హృదే హా న కియద్గవేషితః స వేధసాఽగోపి ఖగోఽపి వక్తి యః ౯౭

ఇయమితి॥ హే నైషధ నల! త్వదేకనిష్ఠస్య। త్వదేకజీవనోపాయస్యేత్యర్థః। మల్లక్షణస్య జనస్య ఇయం యాతనా తీవ్రవేదనా తే దృక్పథాతిథిర్న దృగ్గోచరో న ఇతి ప్రశ్నకాకుః। హా కష్టం య ఇమాం మదీయాం వేదనాం త్వాం ప్రతి వక్తి స ఖగోఽపి వేధసా బ్రహ్మణాఽగోపి ఆచ్ఛాదితః। గోపనే హేతుమాహ— యతః హృదే హృదే కియత్కతివారం న గవేషితమ్, అపి తు బహువారమన్విష్టోఽపి న దృశ్యతే। కుత్రచిత్త్వయా న గన్తవ్యమితి బ్రహ్మణా నిషిద్ధః। కదాచిన్మదీయామవస్థాం తుభ్యం చేత్కథయేత్ తదా తవ దయోదయో భవేత్, స మాస్త్వితి వేధసో వైధర్మ్యమితి భావః। 'ఏకతానోఽనన్యవృత్తిః' ఇత్యమరః॥౯౭॥

మమాపి కిం నో దయసే దయాఘన! త్వదఙ్ఘ్రిమగ్నం యది వేత్థ మే మనః।

నిమజ్జయన్సంతమసే పరాశయం విధిస్తు వాచ్యః క్వ తవాగసః కథా?౯౮

మమేతి॥ హే దయాఘన నల! త్వం మమ మనో యది త్వదఙ్ఘ్రిమగ్నం త్వచ్చరణశరణం యది వైత్థ జానాసి తర్హి మమాపి కిం నో దయసే మమాప్యుపరి కృపాం కిం న కరోషి? దయాఘనత్వాత్కుర్విత్యర్థః। కృపాఽకరణే తవాపరాధో నాస్తీత్యాహ— తు పునః పరస్యాశయమన్తః కరణం సంతమసేఽజ్ఞానే నిమజ్జయన్బుడ్యన్ విధిః దైవం వాచ్య ఉపాలబ్ధవ్యః। తవ ఆగసోఽపరాధస్య కథా క్వ? తవాపరాధో నాస్తి మమైవాదృష్టం తథావిధమిత్యర్థః। తవాన్తఃకరణం హంసనిషేధద్వారా మమ దుఃఖబోధనమకుర్వన్బ్రహ్మైవోపాలబ్ధవ్యః, న తు త్వమిత్యర్థ ఇతి వా। మమ, 'అధీగర్థ- (౨।౩।౫౨) ఇతి షష్ఠీ కర్మణి। సంతమసమ్, 'అవసమన్ధేభ్యస్తమసః' (౫।౪।౭౯) ఇత్యచ్॥౯౮॥

కథావశేషం తవ సా కృతే గతేత్యుపైష్యతి శ్రోత్రపథం కథం న తే?।

దయానా మాం సమనుగ్రహీష్యసే తదాపి తావద్యది నాథ! నాధునా॥౯౯॥

కథేతి॥ సా భైమీ తవ కృతే కథావశేషం గతా త్వయ్యనురక్తా సతీ త్వత్ప్రాప్త్యభాబాజ్జన్మాన్తరేఽపి త్వత్ప్రాప్త్యర్థం మృతేతి తే శ్రోత్రపథం కథం నోపైష్యతి? జనముఖాత్త్వమపి శ్రోష్యస్యేవ। సదా శ్రుతేఽపి కిమిత్యత ఆహ— హే నాథ ప్రాణేశ! యద్యప్యధునా మాం నానుగృహ్ణాసి తథాపి తదాపి తస్మిన్నపి సమయే తావత్ దయాణునా కృపాలేశేన మాం సమనుగ్రహీష్యసే। 'తావత్

శబ్దః సంభావనాయామ్। సా మదర్థం మృతేతి తదా యద్వదిష్యసి తేనైవ కృపాలేశేనాహం ధన్యా భవిష్యామీతి భావః। అన్యోఽపి స్వామీ స్వీయం పూర్వమననుగృహ్ణన్నపి తదర్థే కష్టాం దశాం ప్రాప్తమనుగృహ్ణాతి। అనుగ్రహీష్యసే, ఖరితేత్త్వాత్తఙ్, 'గ్రహోఽలిటి–'(౭।౨।౩౭) ఇతి దీర్ఘః॥౯౯॥

మమాదరీదం విదరీతుమాన్తరం తదర్థికల్పద్రుమ! కించిదర్థయే।

భిదాం హృది ద్వారమవాప్య మా స మే హతాసుభిః ప్రాణసమః సమం గమః ౧౦౦

మమేతి॥ మమ ఇదమాన్తరం హృదయం విదరీతుం స్ఫుటితుం యస్మాదాదరి సాదరమ్ తత్తస్మాత్ హే అర్థినాం కల్పద్రుమ! అహం కించిదర్థయే యాచే। కల్పవృక్షత్వాత్త్వయా తద్దాతవ్యమిత్యర్థః। కిం తదిత్యాహ— హృది భిదాం విదారణలక్షణం ద్వారం మార్గమవాప్య మే హతైః వినష్టైః అథ చ, నిష్ఫలైరసుభిః ప్రాణైః సమం సార్ధం ప్రాణసమః ప్రాణప్రియః స త్వం మా గమః। ప్రాణా మద్ధదయాద్గచ్ఛన్తు త్వం మా గమః। జన్మాన్తరేఽపి మమ త్వయ్యేవాసక్యా భవితవ్యమితిత్వాం ప్రార్థయ ఇతి భావః। విదరీతుమ్, 'వృతో వా' (౭।౨।౩౮) ఇతి దీర్ఘః॥౧౦౦॥

ఇతి ప్రియాకాకుభిరున్మిషన్భృశం దిగీశదూత్యేన హృది స్థిరీకృతః।

నృపం స యోగేఽపి వియోగమన్మథః క్షణం తముద్భ్రాన్తమజీజనత్పునః॥౧౦౧॥

ఇతీతి॥ దిగీశానాం దూత్యేన హృది అస్థిరోఽప్యేతావత్కాలపర్యన్తం స్థిరీకృతః స దర్శనలక్షణే యోగే సత్యపి భైమీవిషయో నలస్య వియోగమన్మథః ఇతి పూర్వోక్తైః ప్రియాయాః కాకుభిర్దీనవచనైః కృత్వా భృశమున్మిషన్నతితరాముదుద్ధః సన్ క్షణం తం నృపం పునరుద్ధాన్తమతిశయేన భ్రాన్తమజీజనఇచ్చకార। పూర్వమనేకవారం భ్రాన్తః కృత ఏవేతి 'పునః' శబ్దార్థః। ఉన్మాదవశాత్సోఽపి ప్రలపతి స్మేతి భావః। సంనిహితామపి భైమీం నాజానాదిత్యపి ౧౦౧

పూర్వమేవార్థ సోపస్కారమాహ—

'మహేన్ద్రదూత్యాది సమస్తమాత్మనస్తతః స విస్మృత్య మనోరథస్థితైః।

క్రియాః ప్రియాయా లలితైః కరమ్బితా వితర్కయన్నిత్థమలీకమాలపత్ ౧౦౨

మహేన్ద్రేతి॥ స నలః తతోఽనన్తరమ్ ఆత్మనః సమస్తం మహేన్ద్రదూత్యాది స్వకర్తృకమిన్ద్రదూత్యం 'ఆది' శబ్దాద్వహ్నయాదిదూత్యం విస్మృత్య పూర్వం విప్రలమ్భావస్థాయాం మనోరథస్థితైర్మనోరథకల్పితైః లలితైర్విలాసైః కరమ్బితా మిశ్రితాః ప్రియాయా భైమ్యాః క్రియా విలాపచేష్టా వితర్కయన్నానాప్రకారేణ తర్కయన్సంభావయన్ ఇత్థం వక్ష్యమాణప్రకారేణాలీకమబుద్ధిపూర్వ ఆలపదవోచత్। ఉన్మాదవశాత్ప్రణయకలహాది సంభావయన్ భైమీం ప్రతి ప్రలపతి స్మేతి భావః॥౧౦౨॥

అయి ప్రియే! కస్య కృతే విలప్యతే విలిప్యతే హా ముఖమశ్రుబిన్దుభిః।

పురస్త్వయాలోకి నమన్నయం న కిం తిరశ్చలల్లోచనలీలయా నలః॥౧౦౩॥

అయీతి॥ అయి ప్రియే! కస్య కృతే కిమర్థం త్వయా విలప్యతే? అశ్రుబిన్దుభిః కర్తృభిః కరణైర్వా ముఖం విలిప్యతే వ్యాప్యతే? హా కష్టమ్। అమఙ్గలమేతన్మా కార్షీరిత్యర్థః। తిరశ్చలన్తీ సదా కటాక్షావలోకనాభ్యాసేన వక్రగామినీ లోచనలీళా యస్యా ఏవంభూతయా త్వయా పురోఽగ్రే నమంస్త్వఞ్చరణశరణీభవన్ అయం నలో నాలోకి కిమితి ప్రశ్నః। లోచనయోలీంలయా విలాసేన కటాక్షేణేతి వా। రోదనవశాత్ప్రాయేణ త్వయాహం న జ్ఞాతః కిమిత్యర్థః। ప్రణయకలహం పరిత్యజ్య చరణపతితం మామవలోకనేనానుగృహాణ। రోదనం మా కార్షీరితి భావః। అత్ర కుపితత్వాదేవ రోదనం నేత్రయోర్వక్రగామిత్వం చ॥౧౦౩॥

చకాస్తి బిన్దుచ్యుతకాతిచాతురీ ఘనాస్రుబిన్దుస్రుతికైతవాత్తవ।

మసారతారాక్షి! ససారమాత్మనా తనోషి సంసారమసంశయం యతః॥౧౦౪॥

చకాస్తీతి॥ ఘనా యేఽస్రుబిన్దవః తేషాం స్రుతిశ్చ్యవనం తస్య కైతవాద్వ్యాజాత్తవ బిన్దుచ్యుతకాఖ్యస్య శబ్దాలంకారవిశేషస్య విషయాఽతిచాతురీ మహతీ చాతురీ చకాస్తి। బిన్దుచ్యుతకాఖ్యమలంకారం సమ్యగ్జానాసి। అథ చ బిన్దూనాం చ్యుతమేవ చ్యుతకమ్, తద్విషయాతిచాతురీ ఘనాస్రుబిన్దుస్రుతికైతవాచ్ఛోభతే। త్వాదృశీ కాపి సమ్యగలీకం రోదితుం న జానాతీత్యర్థః। తదేవాహ— హే మసారవదిన్ద్రనీలవన్నీలే స్నిగ్ధే తారే కనీనికే యయోరేవంభూతే అక్షిణీ నేత్రే యస్యాస్తత్సంబుద్ధిః, యతః కారణాత్త్వం అసంశయం నిశ్చితం సంసారం సకలం జగదాత్మనా ససారం తనోషి। బిన్దోరనుఖారస్య

చ్యవనచాతుర్యాద్వినా సానుఖారస్య సంసారస్య ససారత్వమనుఖారరాహిత్యం కథం కర్తుం శక్యమిత్యర్థః। అథ చ— ఆత్మనా ససారం శ్రేష్ఠవస్తుసహితం కరోషి। అస్మిన్సంసారే త్వాదృశీ కాపి కుశలా నాస్తీత్యలీకరోదనం కర్తుం త్వమేవ జానాసి నాన్యేత్యర్థః। అలీకరోదనేఽప్యతితరాం శోభస ఇత్యర్థః। అనుఖారచ్యవనాద్యత్రార్థాన్తరప్రతీతిః తద్విన్దుచ్యుతకమ్। 'కాన్తో నయనానన్దీ బాలే దుఃఖేన భవతి సదా' ఇతి తదుదాహరణమ్। చ్యుతమ్, 'నపుంసకే భావే క్తః"(౩।౩।౧౧౪) స్వార్థే కన్।।౧౦౪।।

అపాస్తపాథోరుహి శాయితం కరే కరోషి లీలాకమలం కిమాననమ్।

తనోషి హారం కియదస్రుణః స్రవైరదోషనిర్వాసితభూషణే హృది॥౧౦౫॥

అపాస్తేతి॥ అపాస్తం విరహవశాత్త్యక్తం పాథోరుట్ లీలాకమలం యేన ఏవంవిధే కరే శాయితం చిన్తావశాత్స్థాపితమాననం లీలాకమలం కిమితి కరోషి। ముఖమేవ లీలాకమలస్థానే జాతమిత్యర్థః। తన్మా కురు, లీలాకమలం గృహాణ, చిన్తాం మా కార్షీరితి భావః। తథా,— అదోషాణి త్రాసాదిదోషరహితాని, అథ చ అపరాధేన వినైవ విరహవశాన్నిర్వాసితాని భూషణాని ముక్తాహారాదీని యేన తాదృశే హృది అస్రుణః స్రవైరస్రుబిన్దుభిః కియత్కింపరిమాణం కియన్తం కాలం చ హారం ముక్తాహారం తనోషి? అపి తు మా స్మ తానీః। అస్రుబిన్దవో హారస్థానే భవన్తీత్యర్థః। తన్మా కురు, భూషణాన్యఙ్గీకురు। రోదనం మా కార్షీరితి భావః। అన్యత్ర సాపరాధో నిర్వాస్యత ఇతి దృష్టమ్। కియత్ క్రియావిశేషణమ్॥౧౦౫॥

దృశోరమఙ్గల్యమిదం మిలజ్జలం కరేణ తావత్పరిమార్జయామి తే।

అథాపరాధం భవదఙ్ఘ్రిపఙ్కజద్వయీరజోభిః సమమాత్మమౌలినా॥౧౦౬॥

దృశోరితి॥ హే భైమి। అహం తావత్ప్రథమతః కరేణ కృత్వా తే తవ దృశోర్నేత్రయోః మిలత్సంబద్ధం నిరన్తరం గలత్ ఇదమమఙ్గల్యమశుభరూపం జలం బాష్పం పరిమార్జయామి। ప్రోఞ్ఛామీత్యర్థః। అథ పశ్చాద్భవత్యా అఙ్ఘ్రిపఙ్కజద్వయ్యాః రజోభిః సమం సహ ఆత్మమౌలినా స్వమస్తకేన ఖీయమపరాధమపి ప్రోఞ్ఛామి। మత్కృతాపరాధాద్యది రోదిషి తర్హ్యమఙ్గల్యం రోదనమాదావపనేష్యామి, పశ్చాన్మస్తకే తవ చరణరజో యావల్లగతి తావత్తవ చరణౌ శరణం ప్రవిశ్యాపరాధమపనేష్యామి। ప్రసన్నా భవేతి భావః। మఙ్గల్యమ్, అర్థార్థే యత్। పరిమార్జయామి, వర్తమానసామీప్యే లట్॥౧౦౬॥

మమ త్వదచ్ఛాఙ్ఘ్రినఖామృతద్యుతేః కిరీటమాణిక్యమయూఖమఞ్జరీ।

ఉపాసనామస్య కరోతు రోహిణీ త్యజ త్యజాకారణరోషణే! రుషమ్॥౧౦౭॥

మమేతి॥ హే భైమి! మమ రోహిణీ రక్తవర్ణా కిరీటమాణిక్యమయూఖానాం మఞ్జరీతుల్యా దీర్ఘాకారా దీప్తిరస్య పురోవర్తినః తవాఙ్ఘ్రినఖలక్షణస్యామృతద్యుతేశ్చన్ద్రస్యోపాసనాం సేవాం కరోతు। హే నిష్కారణం రుష్యసీత్యకారణరోషణే భైమి। రోషం త్యజ త్యజ। సదాహం త్వచ్చరణసేవకోఽస్మి। కోపం ముఞ్చ ముఞ్చేతి భావః। సౌమ్యస్య సేవా కర్తుం శక్యా, న తు రోషణస్య। చన్ద్రప్రియా రోహిణీ తారకా చన్ద్రం సేవతే, సమీపవర్తినీ చ భవతీత్యుచితమేవ। రోహిణీ, 'వర్ణాదనుదాత్తాత్—'(౪।౧।౩౯) ఇతి ఙీబ్నకరౌ। త్యజ త్యజేతి సంభ్రమే, 'నిత్యవీప్సయోః' (౮।౧।౪) ఇతి ద్విరుక్తిః। రోషణే 'కుధమణ్డార్థేభ్యశ్చ' (౩।౨।౧౫౧) ఇతి యుచ్॥౧౦౭॥

తనోషి మానం మయి చేన్మనాగపి త్వయి శ్రయే తద్బహుమానమానతః।

వినమ్య వక్రం యది వర్తసే కియన్నమామి తే చణ్డి! తదా పదావధి ౧౦౮

తనోషీతి॥ త్వం మయి మనాగపి అల్పమపి మానం చేత్తనోషి తత్తర్హి ఆనతో నమ్రః సన్ అహం త్వయి బహుమానం మహతీం పూజాం మానాపనయనార్థం శ్రయే కుర్వే। 'స్త్రీణామీర్ష్యాకృతః కోపో మానోఽన్యాసఙ్గిని ప్రియే' (దం రూం ౪।౫౯) ఇతి। హే చణ్డి కోపనే! రోషవశాద్వక్రం కియత్స్వల్పమేవ వినమ్య నమ్రీకృత్య యది చేద్వర్తసే, తదా తర్హి తే తవ పదావధి చరణపర్యన్తం నమామి దణ్డవన్నమస్కారేణ రోషశేషమపనేష్యామి। బహునా మానేనాల్పమానం, బహునా నమనేన చాల్పం నమనమపనేష్యామీతి భావః। వినమ్య వినమయ్యేత్యన్తర్భావితణ్యర్థే ద్రష్టవ్యమ్॥౧౦౮॥

ప్రభుత్వభూమ్నానుగృహాణ వా న వా ప్రణామమాత్రాధిగమేఽపి కః శ్రమః?।

క్వ యాచతాం కల్పలతాసి మాం ప్రతి క్వ దృష్టిదానే తవ బద్ధముష్టితా?॥౧౦౯॥

ప్రభుత్వేతి॥ మజ్జీవితస్య త్వదధీనత్వాన్మాం ప్రతి తవ ప్రభుత్వసద్భావాత్ప్రభుత్వస్య ప్రభుత్వశక్తేః భూమ్నా బహుత్వేనానుగృహాణ మమానుగ్రహం కురు, అథవా నానుగృహాణ।

పరం ప్రణామమాత్రాధిగమేఽపి మదీయకేవలప్రణామాఙ్గీకారేఽపి తవ కః శ్రమః ప్రయాసః! ప్రభుః స్వేచ్ఛయా సేవకం కదాచిదనుగృహ్ణాతి, కదాచిన్నేతి యద్యప్యస్తి తథాపి ప్రణామమఙ్గీకరోతి, త్వం తు నేతి మయా కిమపరాద్ధమితి కథయేతి భావః। త్వం యాచతాం భిక్షుకాణామభిలాషపూరణసమర్థత్వాత్ కల్పలతాసీతి క్వ? మాం ప్రతి దృష్టిదానేఽప్యవలోకనమాత్రేఽపి తవ బద్ధముష్టితా కృపణత్వం క్వ? అపి తూభయమేతన్మిథో విరుద్ధమ్। కటాక్షావలోకనమాత్రేణ మామనుగృహాణేతి భావః॥౧౦౯॥

స్మరేషుమాథం సహసే మృదుః కథం హృది ద్రఢీయఃకుచసంవృతే తవ।

నిపత్య వైసారిణకేతనస్య వా వ్రజన్తి బాణా విముఖోత్పతిష్ణుతామ్ ౧౧౦

స్మరేష్వితి॥ హే భైమి! మృదురతిమృద్వీ త్వం స్మరేషుమాథం కామబాణవ్యథాం కథం సహసే? కామపీడా సహ్యేత్యత్యతిమానం త్యజేతి భావః। 'వా' పూర్వపక్షాపరితోషే। అథవా వైసారిణకేతనస్య మకరధ్వజస్య కామస్య బాణాస్తవ ద్రఢీయాంసౌ కుచౌ తాభ్యాం సంవృతే హృది నిపత్య లగిత్వా తత్రానిమజ్జ్యైవ విముఖాశ్చ తే ఉత్పతిష్ణవశ్చ తేషాం భావస్తత్తా తాం పరాఙ్ముఖోత్పతనశీలత్వం వ్రజన్తి। పాషాణాదీ బాణో నిపత్య తత్రానిమజ్జ్యైవ పరాఙ్ముఖఖస్మాదుచ్ఛలతి, తద్వత్తవ కామబాణపీడా న భవతీతి యుక్తమితి భావః। కృతసంనాహస్య బాణపీడా' న భవతి। 'మీనో వైసారిణోఽణ్డజః' ఇత్యమరః। 'విసారిణో మత్స్యే' (౫।౪।౧౬) ఇత్యణ్॥౧౧౦॥

స్మితస్య సంభావయ సృక్వణా కణాన్విధేహి లీలాచలమఞ్చలం భ్రువః।

అపాఙ్గరథ్యాపథికీం చ హేలయా ప్రసద్య సంధేహి దృశం మమోపరి॥౧౧౧॥

స్మితస్యేతి॥ హే భైమి! త్వం సృక్వణా ఓష్ఠప్రాన్తేన స్మితస్యేషద్ధాసస్య కణాన్లేశాన్ సంభావయ ధన్యాన్కురు। తథా,-భ్రువోఽఞ్చలం ప్రాన్తం లీలయా విలాసేన చలం విధేహి। తథా,— అపాఙ్గరథ్యాయాః నేత్రప్రాన్తమార్గస్య పథికీం నిత్యచారిణీం దృశం చ ప్రసద్య ప్రసన్నీభూయ హేలయా విలాసేన మమోపరి సంధేహి। స్మితభ్రూచలనరూపైః ప్రసద్య మాం సవికాసం కృపాకటాక్షైర్విలోకయేతి భావః। పథికీమ్, 'పథః ష్కన్' (౫।౧।౭౫) షిత్త్వాన్ఙీష్। 'ఉపర్యుపరిష్టాత్' (౫।౩।౩౧) ఇత్యతసర్థత్వాదుపరియోగే షష్ఠ్యతసర్థ' (౨।౩।౩౦) ఇతి మమేతి షష్ఠీ॥౧౧౧॥

సమాపయ ప్రావృషమస్రువిప్రుషాం స్మితేన విశ్రాణయ కౌముదీముదః।

దృశావితః ఖేలతు ఖఞ్జనద్వయీ వికాసి పఙ్కేరుహమస్తు తే ముఖమ్॥౧౧౨॥

సమాపయేతి॥ త్వం అవిచ్ఛిన్నస్రావిత్వాదస్రువిప్రుషామస్రుబిన్దూనాం ప్రావృషం సమాపయ। తథా, అత్యుజ్జ్వలత్వాదత్యాహ్లాదకత్వాచ్చ స్మితేన కౌముదీముదః చన్ద్రికాసంబన్ధినో హర్షాన్ విశ్రాణయ మహ్యం వితర। తథా,—అతిచఞ్చలత్వాత్ఖఞ్జనాకారత్వాచ్చ దృశావేవ ఖఞ్జనద్వయీ ఇతో మల్లక్షణేఽస్మిఞ్జనే ఖేలతు మమోపరి క్రీడతు। తథా,—లక్ష్మీస్థానత్వాద్వర్తులత్వాఞ్చ తే ముఖం వికాసి వికఖరం పఙ్కేరుహం కమలమస్తు భవతు। రోదనం త్యక్త్వా ప్రసన్నా భూత్వా స్మితపూర్వకటాక్షవిలోకనపూర్వం కించిద్బ్రూహీతి భావః। ప్రావృషి గతాయాం శరది కౌముదీముదః ఖఞ్జనక్రీడా కమలవికాసశ్చ భవతి॥౧౧౨॥

సుధారసోద్వేలనకేలిమక్షరస్రజా సృజాన్తర్మమ కర్ణకూపయోః।

దృశౌ మదీయే మదిరాక్షి! కారయ స్మితశ్రియా పాయసపారణావిధిమ్॥౧౧౩॥

సుధేతి॥ హే భైమి! మమ కర్ణకూపయోరన్తర్మధ్యేఽక్షరస్రజా వర్ణమాలయా వాక్యరచనయా కృత్వా సుధారసస్యామృతరసస్యోద్వేలనా నిర్మర్యాదా యా కేలిః క్రీడా తాం సృజ రచయ అతిమధురవాగమృతపూర్ణౌ మమ కర్ణౌ విధేహి। కిమపి బ్రూహీతి భావః। 'కూప'శబ్దోఽత్ర జలాశయాభిప్రాయః। తతశ్చ వాప్యాదౌ ఖాదూదకేన యథా తీరమతిక్రమ్యతే తథా క్రీడా క్రియత ఇతి చోక్తిః। మదయత ఇతి మదిరే ఉన్మాదజనకే అక్షిణీ యస్యాస్తత్సంబుద్ధిర్హే మదిరాక్షి ! మదీయే దృశౌ స్వీయయా స్మితశ్రియా కృత్వా పాయసేన దుగ్ధసంస్కృతపాయసేన కృత్వా యా పారణా ఉపవాసానన్తరభోజనం తస్య విధిం కారయ। స్మితస్య శుభ్రత్వాత్పాయసత్వమ్। ఉపోషితస్య పాయసపారణయా యథా తృప్తిః, తథా త్వదీయస్మితశోభావలోకనేన మన్నేత్రయోరితి స్మితపూర్వం కిమపి బ్రూహి। మామనుగృహాణేతి భావః। ఉద్గతో వేలాముద్వేలః, 'అత్యాదయః—' (వాం ౧౩౩౬) ఇతి సమాసః। తస్య కరణముద్వేలనమ్। మదిర ఇత్యత్ర 'ఇషిమది–'(ఉం సూం ౫౧) ఇత్యాదినౌణాదికః కిరచ్ప్రత్యయః। రామాయణే—'నార్యో మదిరలోచనాః' ఇతి। దృశౌ, 'హృక్రోరన్యతరస్యామ్' (౧।౪।౫౩) ఇత్యణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వమ్। 'పరమాన్నం తు పాయసమ్' ఇత్యమరః। సంస్కృతార్థేఽణ్॥౧౧౩॥

మమాసనార్ధే భవ మణ్డనం న న ప్రియే! మదుత్సఙ్గవిభూషణం భవ।

అహం భ్రమాదాలపమఙ్గ! మృష్యతాం వినా మమోరః కతమత్తవాసనమ్॥౧౧౪॥

మమేతి॥ హే ప్రియే! మమ ఆసనార్ధే సింహాసనార్ధే మణ్డనమలంకరణం భవ। ఆసనస్యేత్యర్థాత్। ఏవం న న। అవిచార్య మయైతదుక్తమ్। కింతు త్వం మదుత్సఙ్గవిభూషణం భవ। మమాఙ్కం మణ్డయేత్యర్థః। అఙ్కాపేక్షయార్ధాసనస్య నికృష్టత్వాత్ తవ చాతిప్రియత్వాన్మమాఙ్క ఏవోపవేశనయోగ్య ఇతి భావః। అఙ్గ భో! అహం ఇత్యేతద్భ్రమాదున్మాదవశాదాలపమ్। త్వయా మృష్యతాం క్షమ్యతామ్। యతః మమ ఉరో వినా కతమత్ అఙ్గం తవ ఆసనం భవితుం యోగ్యమ్, అపి తు న కిమపి। అఙ్కాపేక్షయాపి వక్షస ఉత్కృష్టత్వాత్తత్రైవోపవిశ్యతామితి భావః। భ్రమాత్కృతోఽపరాధః క్షన్తుమర్హః। 'అఙ్గ' ఇతి కోమలామన్త్రణే। 'భ్రమాద్భ్రమాత్' ఇతి చ పాఠః। 'న న, భ్రమాద్భ్రమాద్' ఇతి చ సంభ్రమే ద్విరుక్తిః॥౧౧౪॥

అధీతపఞ్చాశుగబాణవఞ్చనే! స్థితా మదన్తర్బహిరేషి చేదురః।

స్మరాశుగేభ్యో హృదయం బిభేతు న ప్రవిశ్య తత్త్వన్మయసంపుటే మమ॥౧౧౫॥

అధీతేతి॥ హే కామపీడాయా అదర్శనాదధీతాభ్యస్తా పఞ్చాశుగస్య కామస్య బాణవఞ్చనా యయా తత్సంబుద్ధిః, మదన్తః మన్మనసి స్థితా త్వం బహిర్దేశేఽపి ఉరశ్చేదేషి ప్రాప్నోషి తత్ తర్హి కృతమదనబాణవఞ్చనాయాస్తవోభయత్ర వర్తమానత్వాత్త్వంన్మయసంపుటే త్వద్రూపే సంపుటే మమ హృదయం ప్రవిశ్య స్మరాశుగేభ్యో న బిభేతు। చిరకాలం మనసి స్థితాపి హృదయం బహిశ్చేదాలిఙ్గసి తర్హి త్వదాలిఙ్గనవశాన్మమ కామజ్వరోఽపి శాన్తిముపైష్యతీతి భావః॥౧౧౫॥

పరిష్వజఖానవకాశబాణతా స్మరస్య లగ్నే హృదయద్వయేఽస్తు నౌ।

దృఢా మమ త్వత్కుచయోః కఠోరయోరురస్తటీయం పరిచారికోచితా॥౧౧౬॥

పరీతి॥ హే భైమి! త్వం మాం పరిష్వజఖాలిఙ్గ। కిమితి– నౌ ఆవయోః గాఢాలిఙ్గనవశాన్నిరన్తరం మిథో లగ్నే మిలితే హృదయద్వయే వేధ్యే స్మరస్య అనవకాశబాణతా నిరవకాశబాణత్వమస్తు। నిబిడసంలగ్నే వస్తుద్వయే హ్యవకాశలేశోఽపి న

లభ్యత ఇత్యర్థః। మమ దృఢాతికఠోరా విశాలా చేయమురస్తటీ వక్షస్తటీ కఠోరయోస్త్వత్కుచయోః పరిచారికా సేవాకర్త్రీ సముచితా। తుల్యయోరేవ సేవ్యసేవకభావో ఘటత ఇత్యర్థః। ఆలిఙ్గనయోగ్యత్వమేవ సూచితమ్। ద్వయోరపి యథా కామపీడా న భవతి తథా విధేయమ్। గాఢాలిఙ్గనం దేహీతి భావః। పరిష్వజఖేతి, 'పరినివిభ్యః–(౮।౩।౭౦) ఇతి షత్వమ్॥౧౧౬।।

తవాధరాయ స్పృహయామి యన్మధుస్రవైః శ్రవఃసాక్షికమాక్షికా గిరః।

అధిత్యకాసు స్తనయోస్తనోతు తే మమేన్దులేఖాభ్యుదయాద్భుతం నఖః॥౧౧౭॥

తవేతి॥ హే భైమి! అహం తవ తస్మై అధరాయ స్పృహయామి త్వదీయమధరమభిలషామి। తవ గిరః యన్మధుస్రవైర్యస్యాధరస్య మధునిర్ఝరైః కృత్వా శ్రవసీ కర్ణౌ సాక్షిణీ యస్య తత్ శ్రవఃసాక్షికం తాదృశం మాక్షికం మధు యాసు ఏవంభూతాః సన్తి। ఓష్ఠస్యామృతరూపత్వాత్తదుత్పన్నా వాణ్యః కర్ణయోరమృతరూపా భవన్తీత్యర్థః। తథా,–మమ నఖః తే స్తనయోరధిత్యకాసూర్ధ్వదేశేషు ఇన్దులేఖాయా అభ్యుదయ ఉదయస్తేన యదద్భుతమాశ్చర్యం తత్ తనోతు కరోతు। నఖక్షతస్యార్ధత్వాచ్చన్ద్రకలాకారత్వాచ్చ ఇయమత్ర చన్ద్రకలోదితేతి సఖ్యాదేర్బుద్ధిర్భవత్విత్యర్థః। ఓష్ఠపాననఖక్షతేచ్ఛురస్మీతి భావః। అధిత్యకేతి స్తనయోరుదయశైలత్వచన్ద్రకలాయాస్తత్రోదయాత్ కలోదయసమయే రక్తా భవతి। అధరాయ, 'స్పృహేరీప్సితః' (౧।౪।౩౬) ఇతి సంప్రదానత్వమ్॥౧౧౭॥

న వర్తసే మన్మథనాటికా కథం ప్రకాశరోమావలిసూత్రధారిణీ।

తవాఙ్గహారే రుచిమేతి నాయకః శిఖామణిశ్చ ద్విజరాడ్విదూషకః॥౧౧౮॥

నేతి॥ హే భైమి! ప్రకర్షేణ కాశతే శోభతే ప్రకాశా శోభమానా రోమావలిరేవ సూత్రం ధారయత్యేవంశీలా త్వం మన్మథనాటికా కామస్యోన్మాదయిత్రీ కథం న వర్తసే? అపి తు కామం సహర్షం కరోషి। 'అఙ్గ' సంబోధనే, తవ హారే ముక్తాహారే నాయకో మధ్యమణిః రుచిమేతి దేదీప్యతే। చ పరం ఉజ్వలతరత్వాద్వర్తులతరత్వాదాహ్లాదకతరత్వాచ్చ ద్విజరావిదూషకః చన్ద్రతిరస్కరణశీలః శిఖామణిర్ముకుటమణిః శిఖాయాం నిబద్ధో వా మణిరపి రుచిమేతి। ద్విజరాజ్ఞిదూషకత్వముభయోరపి వా। తవ విలోకనాన్మదీయః కామః సహర్షో భవతి। వర్ధతేతరామితి భావః। నాటికాపక్షే,— ప్రకాశరోమావలిరేవ సూత్రధారో నాన్దీశ్లోకానన్తరసంచారీ కథాప్రస్తావకః పాత్రవిశేషః సోఽస్యా అస్తీతి। తథా—తవాఙ్గహారేఽఙ్గవిక్షేపే నృత్యే నాయకః

సభాపతీ రుచిం ప్రీతిమేతి। తథా,—ద్విజరాట్ బ్రాహ్మణ ఏవ విదూషకశ్చ పరిహాసకం మిత్రం రుచిమేతి। శిఖాయాం మణిరస్య విదూషకస్య, నాయకస్య వా సః। 'అఙ్గహారోఽఙ్గవిక్షేపః' ఇత్యమరః। 'పీఠమర్దో విటశ్చైవ విదూషక ఇతి త్రిధా', 'హాసకృఇఞ్చ విదూషకః' ఇత్యాలంకారికాః॥౧౧౮॥

శుభాష్టవర్గస్త్వదనఙ్గజన్మనస్తవాధరేఽలిఖ్యత యత్ర లేఖయా।

మదీయదన్తక్షతరాజిరఞ్జనైః స భూర్జతామర్జతు బిమ్బపాటలః॥౧౧౯॥

శుభేతి॥ హే భైమి। తవ అనఙ్గస్య కామస్య జన్మన ఉత్పత్తేః శుభసూచకోఽష్టవర్గః జ్యోతిఃశాస్త్రప్రసిద్ధః స లేఖయా యత్ర తవాధరేఽలిఖ్యత। జ్యోతిర్విదా బ్రహ్మణైవేత్యర్థః। బిమ్బఫలవత్పాటలవర్ణః సోఽధరః మదీయా దన్తక్షతరాజిః, తయా కృత్వా రఞ్జనాని, తైః కృత్వా భూర్జతామర్జతు। న అఙ్గజన్మాఽనఙ్గజన్మా మానసః పుత్రః। తస్యోత్తమత్వాత్తజన్మపత్రికా జ్యోతిర్విదా భూర్జపత్ర ఏవ లిఖ్యతే। పుత్రే జాతే జ్యోతిర్విదా తస్య జన్మకాలీనః శుభాష్టకవర్గో లిఖ్యతే। త్వదోష్ఠోష్టరేఖావాన్ దన్తక్షతసున్దరో భూర్జపత్రేణోపమీయతే। అష్టకవర్గస్తు జ్యోతిఃశాస్త్రోక్తో జ్ఞాతవ్యః। లేఖయా। లేఖాభిరిత్యర్థః॥౧౧౯॥

గిరానుకమ్పస్వ దయస్వ చుమ్బనైః ప్రసీద శుశ్రూషయితుం మయా కుచౌ।

నిశేవ చాన్ద్రస్య కరోత్కరస్య యన్మమ త్వమేకాసి నలస్య జీవితమ్ ౧౨౦

గిరేతి॥ త్వం గిరానుకమ్పస్వానుగృహాణ। చుమ్బనైర్దయఖానుకమ్పఖ। మయా ప్రయోజ్యేన కుచౌ శుశ్రూషయితుం ప్రసీద। యద్యస్మాత్త్వం ఏకా కేవలా నలస్య మమ జీవితమసి। కస్యేవ— చాన్ద్రస్య కరోత్కరస్య కిరణసమూహస్య నిశేవ రాత్రిరివ। తస్య జీవనం నాన్యా తథేతి పూర్వవత్। త్వదధీనజీవిత ఏవాహమ్, చుమ్బనాదినా మామనుగృహాణ, అన్యథా జీవనమేవ న భవిష్యతీతి భావః॥౧౨౦॥

మునిర్యథాత్మానమథ ప్రబోధవాన్ ప్రకాశయన్తం స్వమసావబుధ్యత।

అపి ప్రపన్నాం ప్రకృతిం విలోక్య తామవాప్తసంస్కారతయాసృజద్గిరః॥౧౨౧॥

మునిరితి॥ అథ ప్రబోధవాన్ గతభ్రాన్తిరసౌ నలః 'నలోఽహం' నలత్వేన ప్రకాశయన్తం కథయన్తం స్వమాత్మానమబుధ్యత జానాతి స్మ। ఆత్మానం కథయతా మయా దూతధర్మః పరిత్యక్తః అనుచితం కృత్యమిత్యజానాదిత్యర్థః। నలత్వకథనమాత్రేణ తాం చ భైమీం ప్రకృతిం రోదనాత్పూర్వావస్థాం ప్రపన్నాం ప్రాప్తాం విలోక్య జాతబోధత్వాదూతోఽహమిత్యవాప్తసంస్కారతయా ప్రాప్తబుద్ధితయా వక్ష్యమాణా గిరోఽపి అసృజత్। నలత్వనిశ్చయేన త్యక్తరోదనాం తాం దృష్ట్వా స్వాత్మానమేవోద్దిశ్య దూతధర్మోచితమాహ స్మేత్యర్థః। నలత్వనిశ్చయేన గతమోహత్వమ్, తేన ప్రాప్తబోధతయా ప్రకృతిం ప్రపన్నామితి వాన్వయః। ఉద్బుద్ధదూత్యసంస్కారత్వేన ప్రపన్నాం ప్రాప్తామాగతాం తాం దూతధర్మయుక్తాం స్వామేవ ప్రకృతిం విలోక్య దూతధర్మోచితమేవావోచదితి వా। మునిర్యథా యతిరివ। వేదాన్తాభ్యాసేన శమదమాదిద్వారా ప్రబోధవాన్సంసారవినాశసమర్థప్రకృష్టజ్ఞానయుక్తో యతిః స్వప్రకాశం సచ్చిదానన్దైకరసమాత్మానం 'అహం బ్రహ్మాస్మి' ఇతి బుధ్యతే, బుద్ధ్వా చ ఉద్బుద్ధజన్మాన్తరీయసంస్కారతయా ప్రాప్తబ్రహ్మజ్ఞానతయా వా తాం ప్రసిద్ధాం సంసారజనికాం సత్త్వరజస్తమః సామ్యావస్థారూపాం ప్రకృతిమనాదిమవిద్యాం ప్రకర్షేణ పన్నాం పృథగ్భూతాం జ్ఞాత్వా 'అహం మనురభవం సూర్యశ్చాహం కక్షీవానృషిరస్మి విప్రః। అహం కుత్సమార్జునేయం సృజేఽహం కవిరుశనా పశ్యతామా' ఇత్యాది వామదేవఋషివదిత్యర్థః। మునిరప్యాత్మానం ప్రకృతిం చ వివేకేన జ్ఞాత్వా ముక్తః సన్ వాగాదివ్యవహారాన్సృజతి ముఞ్చతీతి కేచిత్॥౧౨౧॥

అయే! మయాత్మా కిమనిహ్నుతీకృతః కిమత్ర మన్తా స తు మాం శతక్రతుః।

పురః స్వభక్త్యాథ నమన్హ్రియావిలో విలోకితాహే న తదిఙ్గితాన్యపి ౧౨౨

అయే ఇతి॥ మయా నలోఽహమితి ఆత్మా కిమిత్యనిహ్నుతీకృతః ప్రకటీకృతః। 'అయే' ఖేదే। మహదనుచితం కృతమిత్యర్థః। అత్రాత్మప్రకటనవిషయే స శతక్రతుస్తు పునర్మాం కిం కింప్రకారం మన్తా జ్ఞాస్యతి। మామసాధుమేవ బ్రూయాదిత్యర్థః। శాపదానసామర్థ్యద్యోతనాయ 'శతక్రతు'రితి పదమ్। పురః పూర్వం స్వభక్త్యా నమన్సన్ అథ పశ్చాద్ హ్రియా అకృతకార్యస్వాల్లజ్జయా ఆవిలః కలుషితః సన్। సుతరాం నమన్నిత్యర్థః। తదిఙ్గితాన్యపి కోపావిష్టస్యేన్ద్రస్య భ్రూభఙ్గాదీన్యపి న విలోకితాహే విలోకయిష్యామి। ప్రసాదలాభస్తు దూరతః। అన్యోఽప్యపరాధీ ఖామినః కోపచిహ్నం భ్రుకుట్యాది న విలోకయతి॥౧౨౨॥

స్వనామ యన్నామ ముధాభ్యధామహో మహేన్ద్రకార్యం మహదేతదుజ్ఝితమ్।

హనూమదాద్యైర్యశసా మయా పునర్ద్విషాం హసైర్దూత్యపథః సితీకృతః॥౧౨౩॥

స్వనామేతి॥ 'నామ' ప్రాకాశ్యే ఖేదే వా। అహం యత్ స్వనామ ముధా వ్యర్థమేవాభ్యధామ్ ఏతత్ మహత్ మహేన్ద్రకార్యముజ్ఝితం త్యక్తమ్। వినాశితమిత్యర్థః। అహో మహదనుచితమేతత్। అనుచితత్వమేవాహ— హనూమదాద్యైః శ్రీరామాదిదూత్యకారిభిర్దూత్యపథో యశసా కీర్త్యా సితీకృతః। కార్యస్య సాధితత్వాత్। మయా పునః ద్విషాం హసైర్హాస్యైః సితీకృతః। తైస్తు యశో లబ్ధమ్। మయా ఇన్ద్రదూత్యార్థం గతో నలః స్వీయమేవ దూత్యం కృతవానిత్యాది వైరిహాస్యరూపమయశో లబ్ధమ్। 'శితీకృతః' ఇతి పాఠే శ్వేతీకృతః, శ్యామీకృతశ్చేతి వ్యాఖ్యేయమ్॥౧౨౩॥

ధియాత్మనస్తావదచారు నాచరం పరస్తు తద్వేద స యద్వదిష్యతి।

జనావనాయోద్యమినం జనార్దనం క్షయే జగజ్జీవపిబం శివం వదన్॥౧౨౪॥

ధియేతి॥ అహమాత్మనో ధియా బుద్ధ్యా తావదచారు ఇన్ద్రాదిప్రతికూలం నాచరం న కృతవాన్। కింతు ఉన్మాదాదేవ స్వనామ కథితమిత్యర్థః। స ప్రసిద్ధః పరోఽన్యో దుర్జనో వా తు పునః యద్వదిష్యతి తదహం వేద। దుర్జనో హి యథావృత్తం న వదతి కింతు విపరీతమేవ వదతి, ఇతి జానే ఇత్యర్థః। తదేవ విశేషణేనాహ— కింభూతః పరః—జనానామవనాయ పాలనాయోద్యమినం కృతోద్యమం జనానర్దయతి పీడయతీత్యేవంశీలం వదన్। తథా,— క్షయే ప్రలయే జగజ్జీవపిబం జగత్ప్రాణహరం మహాదేవం శివం మఙ్గలం వదన్। అనర్గలో లోక ఇత్యర్థః। లోకోక్తేర్నివారణే కశ్చన ప్రతీకారో నాస్తీతి భావః। నన్ద్యాదిత్వాజ్జనార్దనః। జీవపిబమ్, 'పాఘ్రా—' (౩।౧।౧౩౭) ఇత్యాదినా శః॥౧౨౪॥

స్ఫుటత్యదః కిం హృదయం త్రపాభరాద్యదస్య శుద్ధిర్విబుధైర్విబుధ్యతామ్।

విదన్తు తే తత్త్వమిదం తు దన్తురం జనాననే కః కరమర్పయిష్యతి॥౧౨౫॥

స్ఫుటతీతి॥ ఆత్మప్రకాశనాదకృతకార్యత్వాచ్చ యస్త్రపాభరో లజ్జాబాహుల్యం తస్మాత్ అదో హృదయం కిమర్థం స్ఫుటతి? యద్యస్మాత్ విబుధైర్దైవైరస్య హృదయస్య శుద్ధిః విబుధ్యతాం జ్ఞాయతామ్। తు పునస్తే విబుధా ఇదం దన్తురం విషమం తత్త్వం మయా బుద్ధిపూర్వకం కృతం, అబుద్ధిపూర్వకం వేతి విదన్తు జానన్తు। లోకా జానన్తు వా మా జానన్తు। అత్ర

లౌకికమాభాణకమాహ— జనాననే కః కరం హస్తమర్పయిష్యతి త్వయైవం న వక్తవ్యమితి ముఖహస్తదానేన లోకం ప్రతిషేద్ధుం కః శక్నోతి? అపి తు న కోఽపి। లోకో యత్కించిద్వదతు నామేతి భావః। హృదయస్ఫోటనాభావేఽపి తే దేవాస్తత్త్వం యథార్థం జానన్తు। అన్యదపి సందిగ్ధం ప్రమేయం పణ్డితైః పరీక్ష్య తత్త్వతో నిర్ణీయతే, న తు సామాన్యలోకైః॥౧౨౫॥

మమ శ్రమశ్చేతనయానయా ఫలీ బలీయసాలోపి చ సైవ వేధసా।

న వస్తు దైవస్వరసాద్వినశ్వరం సురేశ్వరోఽపి ప్రతికర్తుమీశ్వరః॥౧౨౬॥

మమేతి॥ అనయా చేతనయా దూతోఽహమితి ప్రతిపత్త్యా కృత్వా మమ శ్రమ ఇత్థంలక్షణః ఫలీ సఫలో జాతః స్యాత్। బలీయసా వేధసా చ దైవేన సైవ చేతనా అలోపి నాశితా। దైవవశాద్భ్రన్త్యాత్మకథనాచ్ఛ్రమో వ్యర్థ ఏవ జాత ఇత్యర్థః। చేతనారక్షణే త్వయా యత్నః కిమితి న కృత ఇత్యత ఆహ—స్వశ్వాసౌ రసశ్చ స్వరసః స్వేచ్ఛా దేవస్య స్వరసాత్స్వేచ్ఛయా వినశ్వరం వినాశితం వస్తు ప్రతికర్తుం చికిత్సితుం సురేశ్వరోఽపి శక్రోఽపి ఈశ్వరో న సమర్థో న కిం పునరన్యః। మయాఽబుద్ధిపూర్వమేవాత్మప్రకాశనం కృతమితి భావః। తస్మాన్మమాపరాధో నాస్తీత్యర్థః॥౧౨౬॥

ఇతి స్వయం మోహమహోర్మినిర్మితం ప్రకాశనం శోచతి నైషధే నిజమ్।

తథావ్యథామగ్నతదుద్ధిధీర్షయా దయాలురాగాల్లఘు హేమహంసరాట్॥౧౨౭॥

ఇతీతి॥ నైషధే నలే ఖయమాత్మనైవ మోహమహోర్మినిర్మితం భ్రాన్తిబాహుల్యవశాత్కృతం నిజం ఖీయం ప్రకాశనం ప్రకటమితి పూర్వోక్తప్రకారేణ శోచతి నిన్దతి సతి తద్విషయం పశ్చాత్తాపం కుర్వతి సతి దయాలుః హేమహంసానాం రాట్ రాజా తథాఽనిర్వచనీయా వ్యథా పీడా తస్యాం మగ్నశ్వాసౌ స చ తస్యోద్ధిధీర్షయోద్ధరణేచ్ఛయా లఘు శీఘ్రమాగాత్॥౧౨౭॥

నలం స తత్పక్షరవోర్ధ్వవీక్షిణం స ఏష పక్షీతి భణన్తమభ్యధాత్।

నయాదయైనామతి మా నిరాశతామసూన్విహాతేయమతః పరం పరమ్॥౧౨౮॥

నలమితి॥ స హంసః తస్య హంసస్య పక్షరవః పక్షవాతభవః శబ్దస్తేన కిమేతదాయాతీతి బుద్ధ్యా ఊర్ధ్వవీక్షిణముపరివిలోకినమ్, అనన్తరం చ ఇతి భణన్తం తం నలమభ్యధాదవదత్। ఇతి కిమ్—కృతమహోపకారః స ఏవైష పక్షీ హంస ఇతి। హే అదయ నిష్కృప నల! ఏనాం భైమీం నిరాశతామాశారహితతాం అతితరాం మా నయ మా స్మ నైషీః। స్వప్రకాశనకృతఖనిన్దయా మయ్యస్యానురాగో న విద్యత ఇతి ప్రతీత్యా ఏషా నిరాశా భవిష్యతి, తథా మా కార్షీరితి భావః। అస్యా నిరాశత్వే జాతే మమ కిమనిష్టమిత్యాశఙ్కయాహ—యా త్వయా నిన్దా కృతా సా కృతైవ, అతః పరం చేత్కరిష్యసి తర్హీయం భైమీ పరం కేవలమసూన్ప్రాణాన్ విహాతా త్యక్ష్యతి। స్త్రీవధజన్యం పాతకం తవ భవిష్యతి, తస్మాదేవం మా కార్షీరితి భావః। అతేరుపసర్గత్వాత్ 'తే ప్రాగ్ధాతోః' (౧।౪।౮౦) ఇతి నియమాత్పూర్వమేవప్రయోగస్యౌచిత్యేఽపి మహాకవిప్రయోగాద్వ్యవహితానామపి ప్రయోగః సాధుః। 'ఆవిశ్చక్షుషోఽభచదసావివ రాగః', 'విలోలజిహ్వాయుగలీఢోభయసృక్కభాగమావిః' ఇత్యాదయః ప్రయోగాః। అతిశయితా మా శోభా రాజలక్ష్మీర్వా యస్యాః సా అతిమా ఇయమిత్యస్య విశేషణమ్। ఏనామనిరాశతాం నయేత్యన్వయః। హే అతిమ! అతిశయితా మా శోభా రాజ్యలక్ష్మీర్వా యస్యేతి। 'అతిసున్దరత్వాద్బహుధనత్వాచ్చ త్వమేవాస్యా యోగ్యో నాన్యః' ఇతి సూచితమ్ ఇతి వా। అతిక్రాన్తా మామ్ అతిసున్దరీ కేవలమతః పరం ప్రాణాంస్త్యక్ష్యతి త్వద్వినా। ఏవంవిధం సున్దరం వస్తు వృథైవ యాస్యతీతి సూచితమితి వా। విహాతా, లుట్॥౧౨౮॥

సురేషు పశ్యన్నిజసాపరాధతామియత్ప్రయస్యాపి తదర్థసిద్ధయే।

న కూటసాక్షీభవనోచితో భవాన్సతాం హి చేతఃశుచితాత్మసాక్షికా ౧౨౯

సురేష్వితి॥ హే నల! భవాన్ తేషాం దేవానామర్థసిద్ధయే ప్రయోజనసిద్ధయే ఇయదేతావత్ప్రయస్యాపి బహుతరం ప్రయాసం కృత్వేత్యర్థః। సురేషు దేవవిషయే అనుచితమేతన్మయా కృతమితి నిజసాపరాధతాం ఖీయమనుచితకారిత్వం పశ్యఞ్జానన్ కూటసాక్షీభవనోచితో న భవతి కూటోఽసత్యశ్చాసౌ సాక్షీవ సత్యేఽపి పరకీయేఽర్థేఽలీకం భాషతే స కూటసాక్షీ అకూటసాక్షిణః కూటసాక్షిణో యద్భవనం తత్కూటసాక్షీభవనమ్। తదుచితో న భవతీత్యర్థః। హి యస్మాత్ సతాం చేతఃశుచితా ఆత్మైవ సాక్షీ యస్యామేవంవిధా, న తు పరసాక్షికా మయా నిష్కపటం దూత్యం కృతమితి త్వం తావజ్జానాసి, సన్తశ్చాలీకం భాషితుమపి ఖచేతస ఏవ లజ్జన్తే। తవ చ సత్యత్వం లోకత్రయప్రసిద్ధమ్। దేవా అపి సర్వసాక్షిత్వాత్స్వయమేవ త్వదీయం శుద్ధత్వం జ్ఞాస్యన్తి, కిమనేన లోకేనేతి భావః। ఆత్మసాక్షికా, 'శేషాద్విభాషా' (౫।౪।౧౫౪) ఇతి కప్॥౧౨౯॥

ఇతీరిణాపృచ్ఛ్య నలం విదర్భజామపి ప్రయాతేన ఖగేన సాన్త్వితః।

మృదుర్బభాషే భగినీం దమస్య స ప్రణమ్య చిత్తేన హరిత్పతీన్నృపః॥౧౩౦॥

ఇతీతి॥ స నృపః చిత్తేన హరిత్పతీన్ప్రణమ్య అతః పరం మమ కరణీయమపి నావశిష్టమ్, క్షమ్యతామితి మనసైవ దేవాన్నమస్కృత్య మృదుః సదయః సన్ దమస్య భగినీం బభాషే। కింభూతః— ఇతి పూర్వోక్తమీరిణా బ్రువాణేన నలం విదర్భజామపి ఆపృచ్ఛ్య ప్రయాతేన యాతుమారబ్ధేన ఖగేన హంసేన సాన్త్వితః। ప్రయాతేన, 'ఆదికర్మణి క్త కర్తరి చ' (౩।౪।౭౧) ఇతి క్తః॥౧౩౦॥

దదేఽపి తుభ్యం కియతీః కదర్థనాః సురేషు రాగప్రసవావకేశినీః।

అదమ్భదూత్యేన భజన్తు వా దయాం దిశన్తు వా దణ్డమమీ మమాగసా ॥౧౩౧॥

దదేఽపీతి॥ హే భైమి! తుభ్యమపి అతినిర్దయదూత్యకరణజనితాః కియతీ: కతిసంఖ్యాకాః కదర్థనాః పీడా అహం దదే దదామి, అతః పరం తద్విషయం కిమపి న వదిధ్యామీత్యర్థః। యతః— సురేషు రాగోఽనురాగః, తల్లక్షణః, తస్య వా ప్రసవోఽఙ్కుర ఉత్పత్తిర్వా తస్యావకేశినీర్నిష్ఫలాః। అనురాగానుత్పాదికా ఇత్యర్థః। ఉద్యమః కార్యజనకశ్చేద్భవతి తర్హి దుఃఖమపి దాతుముచితమ్। ప్రకృతే తావతి దూత్యే కృతేఽపి తవ తేష్వనురాగాఙ్కురోఽపి నోత్పన్నః తస్మాత్తవ పీడాకరమతః పరం కిమపి న వదిష్యామీతి భావః। యత్రాఙ్కురోత్పత్తిరపి నోదేతి తత్ర ఫలాశా కుతస్త్యా? తవ పీడాదానే మమాపి పీడా భవతీతి 'అపి' శబ్దార్థః। గర్హాయాం వాఽపిః। అనుచితమేతదిత్యర్థః। ఏవం సతి అమీ దేవా అదమ్భదూత్యేన నిష్కపటదూత్యేన కృత్వా దయాం మమ కృపాం వా భజన్తు కుర్వన్తు। కార్యాసాధనరూపేణాగసా అస్మదీయం కార్యం వినాశ్య స్వీయం కృతమిత్యపరాధేన దణ్డం శాసనం వా దిశన్తు కుర్వన్తు। తత్కృతం దణ్డమపి సహిష్యే, పరం తుభ్యం దుఃఖం దాతుం నోత్సహే ఇతి భావః॥౧౩౧॥

అయోగజామన్వభవం న వేదనాం హితాయ మేఽభూదియమున్మదిష్ణుతా।

ఉదేతి దోషాదపి దోషలాఘవం కృశత్వమజ్ఞానవశాదివైనసః॥౧౩౨॥

అయోగజామితి॥ ఇయం ఉన్మదిష్ణుతా మే మహ్యం హితాయాభూత్। యతః,— అహం అయోగజాం విరహజాం వేదనాం నాన్వభవమ్, కింతు పరమానన్దమన్వభవమ్।

ఉన్మాదేనసుఖవశాన్మయా విరహపీడా విస్మృతా, తస్మాదియమున్మదిష్ణుతా మమ గుణాయైవ జాతేతి భావః। అథ చ న యోగః అయోగః, తజ్జాం సంసారసంబన్ధినీం పీడాం నాన్వభవమ్। కింతు పరమానన్దమన్వభవమిత్యర్థః। తత్రార్థాన్తరన్యాసం సోపమానమాహ— దోషాదపి దోషభూతాదపి ఏకస్మాద్ధేతోః దోషభూతస్యాప్యన్యస్య లాఘవం అల్పత్వలక్షణో గుణ ఉదేతి। కస్మాత్ కస్య కిమివ—అజ్ఞానవశాదజ్ఞానలక్షణదోషవశాద్దోషభూతస్యాప్యేనసః పాతకస్య కృశత్వమల్పత్వమివ అల్పత్వలక్షణో గుణో భవతి। జ్ఞానపూర్వం బ్రహ్మహత్యాదీ 'కామాత్తద్విగుణం భవేత్' ఇతి బహుప్రాయశ్చిత్తమ్నానాత్ పాతకగౌరవమవగమ్యతే, అజ్ఞానకృతే లఘుప్రాయశ్చిత్తామ్రానాత్ పాతకలాఘవమితి। అజ్ఞానలక్షణాద్దోషాద్దోషభూతస్య పాతకస్య లాఘవలక్షణో గుణో యథా లభ్యతే, తథోన్మాదలక్షణాద్దోషాద్విరహవేదనాదోషస్య లాఘవలక్షణో గుణో మయాపి లబ్ధ ఇతి భావః। ఉన్మాదితాయాం కియతోఽపి దుఃఖస్య శేషత్వసూచనార్థ 'వేదనా'పదమ్। మే, హితయోగే చతుర్థీ। భావప్రత్యయాన్తస్య గుణవాచినః శబ్దస్య 'పూరణగుణ—'(౨।౨।౧౧) ఇతి సమాసనిషేధాద్దోషలాఘవమిత్యత్ర సమాసాప్రాప్తేః 'తదశిష్యం సంజ్ఞాప్రమాణత్వాత్' (౧।౨।౫౩) ఇతి జ్ఞాపకాద్బుద్ధిమాన్ద్యం, కరణపాటవమిత్యాదిమహాకవిప్రయోగదర్శనాచ్చ నిషేధస్యానిత్యత్వాత్ సమాసో ద్రష్టవ్యః। ఏవమేవమాదిషు ప్రయోగేషు జ్ఞాతవ్యమ్॥౧౩౨॥

తవేత్యయోగస్మరపావకోఽపి మే కదర్థనాత్యర్థతయాఽగమద్దయామ్।

'ప్రకాశమున్మాద్య యదద్య కారయన్మయాత్మనస్త్వామనుకమ్పతే స్మ సః॥౧౩౩॥

తవేతి॥ తవ త్వత్సంబన్ధీ త్వద్విషయో మన్నిష్ఠః స ప్రసిద్ధః పూర్వం కృతపీడః అయోగో వియోగస్తజ్జనితః స్మరపావకో మమైవ కదర్థనాత్యర్థతయా పీడాబాహుల్యేనాప్యతిపీడాకారిత్వేనాపి ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ మే మమ దయామగమత్। చకారేత్యర్థః। ఇతి కిమ్—యద్యస్మాద్ అద్య త్వద్విలాపసమయే మామున్మాద్యోన్మాదం ప్రాపయ్య మయా ప్రయోజ్యేనాత్మనో మమైవ నలోఽహమితి ప్రకాశం ప్రాకట్యం కారయన్ త్వామనుకమ్పతే స్మ సేవతే స్మ। తేన మమైవ కృపా కృతేత్యర్థః। త్వద్విషయో వియోగాగ్నిర్యది మమాతిపీడాం నాకరిష్యత్, తదోన్మాదాభావాన్మయాత్మప్రకాశనమపి నాకరిష్యత, తతశ్చ మత్ప్రాప్తివిఘాతనిశ్చయాత్త్వన్మరణమేవ స్యాత్, తద్వియోగాన్మమాపి మరణం స్యాత్; తస్మాత్పీడయోన్మాదాధిక్యాన్మయాత్మనః ప్రాకట్యే కృతే మత్ప్రాప్తినిశ్చయాత్త్వయా ప్రాణా రక్షితాః, తస్మాచ్చ మత్ప్రాణా అపి తేన రక్షితా ఇతి స స్మరాగ్నిర్మమ దయామేవ చకారేతి భావః। కామాగ్నిః కదర్థనాత్యర్థతయాపి మే దయాం చకార। కుతః— తవేతి త్వదీయోఽహమితి త్వాం పీడయత్యేవ త్వత్సంబన్ధానామపి పీడయతి।

ఇయం తస్య కృపైవ, భైమీ మామేవ వరిష్యతి, నాన్యమితి నిశ్చయాత్।
యోజనాన్తరముపేక్షణీయమ్॥౧౩౩॥

అమీ సమీహైకపరాస్తవామరాః స్వకింకరం మామపి కర్తుమీశిషే।

విచార్య కార్యం సృజ మా విధాన్మృధా కృతానుతాపస్త్వయి పార్ష్ణివిగ్రహం ౧౩౪

అమీ ఇతి॥ అమీ అమరాస్తవ సమీహైకపరాస్త్వదభిలాషకేవలనిష్ఠాః త్వామేవాభిలష్యన్తీత్యర్థః। తవ తేష్వనురాగో న। త్వం మామపి స్వకింకరం కర్తుం ఈశిషే, మాం స్వీయం దాసం కర్తుం త్వమేవేచ్ఛసీత్యర్థః। మమానురాగోఽప్రయోజకః కింతు తవ మయ్యనురాగః ప్రయోజక ఇతి భావః। ఏవంసతి త్వం కార్యం కరణీయం విచార్య సృజ। విచారే కారణమాహ— కృతో యః పశ్చాత్తాపః స త్వయి పార్ష్ణేః పాశ్చాత్త్యస్య వైరిణో విగ్రహం తద్వత్కలహమ్। దుఃఖమితి యావత్। ముధా వృథా మా విధాన్మా కార్షీత్। అవిచార్య దేవే వృతే నలమహం కిమితి నావరిషమ్, మయి వా వృతే కంచన దేవం కిమితి నావరిషమితి పశ్చాత్తాపస్తవ భవిష్యతి, తస్మాద్విచార్యైవ విధేయం కుర్వితి భావః। సంధిమకృత్వా బహిర్నిర్గతే విజిగీషౌ పార్ష్ణిగ్రాహో వైరాయతే। ఈశిషే, 'ఈశః సే' (౭।౨।౭౭) ఇతీద। మా విధాత్, భవిష్యతి 'మాఙి లుఙ్' (౩।౩।౧౭౫), 'న మాఙ్యోగే ' (౬।౪।౭౪) ఇత్యడభావః॥౧౩౪॥

ఉదాసితేనైవ మయేదముద్యసే భియా న తేభ్యః స్మరతానవాన్న వా।

హితం యది స్యాన్మదసువ్యయేన తే తదా తవ ప్రేమణి శుద్ధిలబ్ధయే ॥ ౧౩౫ ॥

ఉదాసితేనేతి॥ హే భైమి! ఉదాసితేనైవోదాసీనేనైవ మయా 'అమీ సమీహైకపరా:—' (నైౖ౯।౧౩౪) ఇత్యాదినా విచార్య సృజ ఇత్యేవమిదం మతముద్యసే, తేభ్యో దేవేభ్యో భియా దేవాన్వృణీష్వేతి నోద్యసే। తథా,—స్మరేణ కృతం స్వస్య తానవం కార్శ్యం, తస్మాద్వా 'స్వకింకరమ్' (నైౖ ౯।౧౩౪) ఇత్యాదినా మాం వృణీష్వేతి న వోద్యసే। 'భియా' ఇత్యుభయత్ర వా యోజ్యమ్। త్వద్ధితార్థమేవ విచార్య కుర్వితి మయోక్తమ్। నత్వన్యేనాశయేనేతి భావః। మయా దేవే వృతే సతి మద్వియోగాత్త్వన్మృతిరేవ స్యాదిత్యాశఙ్కాయామాహ— మదసువ్యయేన మదీయప్రాణనాశేన తే తుభ్యం యది హితం స్యాత్, తర్హి మయ్యేతావన్తం కాలం యస్తవ ప్రేమాఽనురాగః తస్మిన్విషయే ఏతదేవ ప్రాణత్యజనమేవ తవ హితమేవ వా శుద్ధిలబ్ధయ ఆనృణ్యప్రాప్తయే స్యాత్। మమేత్యర్థాత్ తవ హితాయ ప్రాణానపి త్యజామీత్యర్థః।

మత్త్రాణవ్యయేన తవ హితే జాతేఽనృణిత్వేన మమైవ హితమిత్యర్థః। ఉద్యసే, వదేర్యకి యజాదిత్వాత్ సంప్రసారణమ్। 'ఉచ్యతే' ఇతి చ పాఠః॥౧౩౫॥

ఇతీరితైర్నైషధసూనృతామృతైర్విదర్భజన్మా భృశముల్లలాస సా।
ఋతోరధిశ్రీః శిశిరానుజన్మనః పికఖరైరదూరవికఖరైర్యథా॥౧౩౬॥

ఇతీతి॥ సా విదర్భజన్మా 'దదేఽపి తుభ్యమ్–(నై౦ ౯।౧౩౧) ఇతి ఈరితైః పూర్వోక్తైర్నైషధస్య సూనృతామృతైః సత్యవచనామృతైః కృత్వా భృశముల్లలాస హర్షం ప్రాప। నలత్వనిశ్చయాత్, తేనాత్మన్యనురాగస్య ప్రకాశితత్వాత్, తేభ్యో న బిభేమీత్యుక్తత్వాఽచ్చ। 'ఈదృశైః' ఇతి పాఠే పూర్వోక్తైః ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణోల్లలాసేతి యోజ్యమ్। శిశిరం ఋతుమను లక్షీకృత్య జన్మ యస్య ఋతోర్వసన్తస్యాధికా శ్రీః దూరవికఖరైరతివికాసిభిః పికఖరైః కోకిలాలాపైః కృత్వా, 'యథా' ఇవార్థ:। ఉల్లసతి। పికఖరసామ్యేన నలవచసాం మదనోద్దీపకత్వం సూచితమ్। అన్యదపి పీయూషైర్జలైర్వా సోల్లాసం భవతి॥౧౩౬॥

తమేవోల్లాసమాహ—

నలం తదావేత్య తమాశయే నిజే ఘృణాం విగానం చ ముమోచ భీమజా।
జుగుప్సమానా హి మనో ధృతం తదా సతీధియా దైవతదూతధావి సా॥౧౩౭॥

నలమితి॥ సా భీమజా తదా తం దూతం నిజే ఆశయే మనసి నలం నలనామకం రాజానమవేత్య నిశ్చిత్య ఘృణాం జుగుప్సాం విగానం నిన్దాం చ ముమోచ అర్థాన్మనస ఏవ। నిజాశయే విషయే ఘృణాం విగానం చ ముమోచేతి వా యోజ్యమ్। ఏతన్మనః స్వభావతోఽప్రశస్యమితి జుగుప్సా, అనుచితకారి చైతదితి నిన్దా, యద్వా,— నలప్రాప్త్యనాశయా శరీరే ఘృణా, పరపురుషసంవాదశఙ్కయా నిన్దా। కీదృశీ— తదా నలజ్ఞానావసరే సతీధియా పాతివ్రత్యబుద్ధ్యా ఘృతం నియమితం, బలాత్కారేణ తస్మాత్పరావర్తితమిత్యర్థః। దైవతదూతం ప్రతి ధావి మనో హి నిశ్చయేన జుగుప్సమానా నిన్దన్తీ। పతివ్రతయా నియన్త్రితం మనో దూతే ధావతీతి జుగుప్సమానా నిన్దన్తీత్యర్థః। యద్వా,— హి యస్మాత్ సా తదా సతీధియా ధృతం మనో దైవతదూతధావి జుగుప్సమానాఽభూదితి యోజనా।

నలాన్యదేవదూతగామిత్వాదప్రశస్తమేతన్మదీయమన్తఃకరణమనుచితకారి చేతి పూర్వం యతో జుగుప్సితవతీ నిన్దితవతీ చ నలనిశ్చయానన్తరమత్రానురక్తం యన్మదీయం మనస్తత్సాధ్వేవ జాతమితి జహర్షైవేతి భావః॥౧౩౭॥

మనోభువస్తే భవినాం మనః పితా నిమజ్జయన్నేనసి తన్న లజ్జసే।

అముద్రి సత్పుత్రకథా త్వయేతి సా స్థితా సతీ మన్మథనిన్దినీ ధియా ౧౩౮

మనోభువ ఇతి॥ భవినాం ప్రాణినాం మనః మనోభువః తే తవ పితా। యతః— త్వం మన ఏవ భూః ఉత్పత్తిస్థానం యస్య తస్మాన్మనస్తవ పితా। హే కామ! త్వం ఖపితృభూతం తత్ మనః ఏనసి పరపురుషాభిలాషజనితే పాతకే నిమజ్జయన్ న లజ్జసే। కాకుః। త్వయా సత్పుత్రకథా సద్భిః పుత్రైః పితరః పుణ్యాల్లోకాన్యాన్తీతి కథా అముద్రి సమాపితా। 'నలత్వనిశ్చయాత్పూర్వం ధియా మనసా ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ మన్మథనిన్దినీ సతీ పవిత్రతా వా సా భైమీ స్థితా నలత్వనిశ్చయానన్తరం కామనిన్దనాదుపరతేత్యర్థః॥౧౩౮॥

ప్రసూనమిత్యేవ తదఙ్గవర్ణనా న సా విశేషాత్కతమత్తదిత్యభూత్।

తదా కదమ్బం తదవర్ణి లోమభిర్ముదస్రుణా ప్రావృషి హర్షమాగతైః॥౧౩౯॥

ప్రసూనమితి॥ పూర్వం సౌకుమార్యాద్భైమీశరీరం పుష్పమితి తదఙ్గవర్ణనా సామాన్యాకారేణాభూత్ పరం తు తత్పుష్పం కతమత్, కింజాతీయమితి సా వర్ణనా విశేషాత్ విశేషాకారేణ భైమీశరీరమేతజ్జాతీయమితి నాభూత్। తదా తదీయనలత్వనిశ్చయసమయే ముదస్రుణా ప్రావృషి హర్షాస్రుజనితవర్షాకాలే హర్షమున్నిద్రత్వమాగతైః ప్రాప్తైః లోమభిః భైమీరోమభిః కర్తృభిః తత్ భైమీశరీరం పుష్పం వా కదమ్బపుష్పమవర్ణి కథితమ్। కదమ్బాని హి ప్రావృట్కాలే వికసన్తి। భైమ్యఙ్గమున్నిద్రై రోమభిః కదమ్బతుల్యమభూదిత్యర్థః। హర్షవశాదస్రురోమాశ్వాది తస్యాం జాతమితి భావః॥౧౩౯॥

మయైవ సంబోధ్య నలం వ్యలాపి యత్స్వమాహ మదుద్ధమిదం విమృశ్య తత్।

అసావితి భ్రాన్తిమసావిమఖసుః స్వభాషితఖోద్భమవిభ్రమక్రమః॥౧౪౦॥

మయేతి॥ ఖేన ఆత్మనా భాషితః సోఽద్భ్రమస్య స్వభ్రాన్తేః విభ్రమాణాం విలాసానాం క్రమో యేన ఖోద్భ్రమవిభ్రమయోః క్రమః 'అయే! మయాత్మా కిమనితీకృతః—' (నైం౯।౧౨౨) ఇత్యాదిశ్లోకపఞ్చకోక్తో యేన వా సోఽసౌ నలః దమస్వసుః ఇతి ఏతాదృశీం భ్రాన్తిమసాత్ ఖణ్డితవాన్। ఇతి కిమ్— మయ్యైవ నలం సంబోధ్య 'ఇయం న తే' (నైం ౯।౯౭) ఇత్యాదిశ్లోకచతుష్టయేన నలసంబోధనాన్యుక్త్వా యద్యలాపి విలపితమ్। అసౌ నలః తదిదం విలపితం విమృశ్య విచార్యం మద్బుద్ధం మయా జ్ఞాతం స్వమాత్మానమ్ 'అయి ప్రియే! కస్య కృతే విలప్యతే—'(నైం ౯।౧౦౩) ఇత్యాదిసప్తదశభిః శ్లోకైరాహ– అహమనయా జ్ఞాతః, తత్కిమిత్యహం న కథయామీత్యాత్మానం కథితవాన్, న తు స్వారస్యేనేతి। భ్రాన్తేన మయా ఖనామ కథితం, న తు త్వయా జ్ఞాతమితి స్వభ్రాన్తివర్ణనవ్యాజేన ప్రాపయతి స్మేత్యర్థః। మదభిలాషజనితవేగభరభ్రాన్తేనానేన స్వనామోక్తమితి జ్ఞాత్వా సా భైమీ తుతోషేతి భావః। అసాదితి 'షోఽన్తకర్మణి', 'విభాషా ఘ్రాధేట్—'(౨।౪।౭౮) ఇతి సిచో లుక్। అశాదితి పాఠే— తనూచకారేత్యర్థః। 'శో తనూకరణే' తేనైవ సిచో లుక్॥౧౪౦॥

విదర్భరాజప్రభవా తతః పరం త్రపాసఖీ వక్తుమలం న సా నలమ్।
పురస్తమూచేఽభిముఖం యదత్రపా మమజ్జ తేనైవ మహాహ్నదే హ్రియః॥౧౪౧॥

విదర్భేతి॥ తతః పరం నలనిశ్చయానన్తరం సా విదర్భరాజప్రభవా భైమీ త్రపాసఖీ లజ్జావతీ సతీ నలం వక్తుమలం సమర్థా నాభూత్। లజ్జానుభావవశాత్తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః। యతః— పురః ఆదౌ నలత్వనిశ్చయాత్పూర్వమ్ అత్రపా నిర్లజ్జా సతీ అభిముఖం సమక్షం యత్ తమూచే, తేనైవ సమక్షవచనేన హేతునా నలత్వనిశ్చయానన్తరం హ్రియో మహాహ్నేన సముద్రే మమజ్జ నిమగ్నా। లజ్జాల్పత్వే కించిద్వక్తుం శక్యతే, ఇయం తు లజ్జాసముద్రే మగ్నా వక్తుం సమర్థా నాభూదితి యుక్తమేవేతి భావః। 'సఖీ'పదేన లజ్జాం క్షణమపి న త్యజతీతి సూచితమ్॥౧౪౧॥

'యదాపవార్యాపి న దాతుముత్తరం శశాక సంఖ్యాః శ్రవసి ప్రియస్య సా।
విహస్య సఖ్యేవ తమబ్రవీత్తదా హ్రియాఽధునా మౌనధనా భవత్ప్రియా॥౧౪౨॥

యదేతి॥ సా భైమీ యదా అపవార్యాపి జవనికాదినా వ్యవధాయాపి రహస్యపి తిర్యగ్వలితం కృత్వా సఖ్యాః శ్రవసి కర్ణే ప్రియస్య నలస్యోత్తరం దాతుం న శశాక। సమక్షం వక్తుమశక్తైవ పరం వ్యవధాయాపి ఏనం ప్రత్యేవం వదేతి సఖీకర్ణేఽపి లగిత్వా యస్మిన్కాలే వక్తుమశక్తాభూత్,

తదా తస్మిన్కాలే సఖ్యేవ విహస్య ఇతి తం నలమబ్రవీత్। ఇతి కిమ్— భవత్ప్రియా అధునా హ్రియా మౌనమేవ ధనం యస్యాః సా మౌనినీ వర్తతే। చిత్రలిఖితం పురఃస్థితం చ ప్రతి పూర్వం బహూక్త్వాదిదానీం మౌనం వ్యర్థమితి అధునేత్యనేన పరిహాసః సూచితః। హాస్యమప్యత ఏవ కృతమ్। అపవార్యాపి సఖీద్వారేణైవ వ్యవధాయాపి పరమ్పరయాపీత్యర్థ ఇతి వా॥౧౪౨॥

పదాతిథేయా(ల్లిఖితస్య తే స్వయం వితన్వతీ లోచననిర్ఝరానియమ్।

జగాద యాం సైవ ముఖాన్మమ త్వయా ప్రసూనబాణోపనిషన్నిశమ్యతామ్॥౧౪౩॥

పదేతి॥ హే నల! ఇయం భైమీ లోచననిర్ఝరానశ్రుప్రవాహాన్ స్వయం స్వహస్తేన చిత్రభిత్తౌ పటే వా లిఖితస్య తే తవ పదాతిథేయాన్ చరణప్రాఘుణికాన్వితన్వతీ కుర్వతీ చరణపతనాదినా వియోగజబాష్పనిర్ఝరేణ క్షాలనం కుర్వతీ యాం ప్రసూనబాణస్య కామస్యోపనిషదం కామాద్వైతప్రకాశికాం జగాద లిఖిత్వా ప్రత్యువాచ సైవ ప్రసూనబాణోపనిషత్ మమ ముఖాత్త్వయా నిశమ్యతామ్। అనయా కామపీడావశాత్ పూర్వముక్తం మయోచ్యతే, న తు స్వస్ఫూర్త్యా। సత్యం మత్వా సమాకర్ణయేత్యర్థః। రహస్యప్రతిపాదకో గ్రన్థవిశేష ఉపనిషత్। 'నిర్ఝర'పదేనాశ్రుబాహుల్యం సూచితమ్॥౧౪౩॥

అసంశయం స త్వయి హంస ఏవ మాం శశంస న త్వద్విరహాప్తసంశయామ్।

క్వ చన్ద్రవంశస్య వతంస! మద్వ్యధాన్నృశంసతా సంభవినీ భవాదృశే॥౧౪౪॥

అసంశయమితి॥ స హంస ఏవ మాం త్వద్విరహేణాప్తః ప్రాప్తః సంశయో జీవసందేహో యయా ఏవంభూతాం త్వయి త్వద్విషయే తవాగ్రేఽసంశయం నిశ్చితం న శశంస ప్రాయశో న కథితవాన్। యతః— హే చన్ద్రవంశస్య వతంసాలంకార నల! భవాదృశే సౌన్దర్యాదిగుణయుక్తేఽతిశూరే మహాకులీనే చ మద్వ్యధాన్నృశంసతా నిర్దయతా ఘాతుకతా క్వ కుతః సంభవినీ యుక్తా? పూర్వోక్తగుణయుక్తో హి నిర్దోషం పురుషమపి న హన్తి, కిం పునః స్త్రియమిత్యర్థః। తస్మాత్ స ఏవ ప్రాణపర్యవసాయినీం త్వద్విరహజన్యాం మదీయామవస్థాం తవ పురస్తాద్ న కథితవానిత్యేవ నిశ్చయః,అన్యథా త్వం మామన్వగ్రహీష్యా ఏవ, తవ న కోఽప్యపరాధ ఇతి భావః। అసంశయమ్, అర్థాభావేఽవ్యయీభావః। వతంస ఇతి 'వష్టి భాగురి—' ఇత్యల్లోపః। భవాదృశే, 'త్యదాదిషు దృశః' (౩।౨।౬౦) ఇతి కఞి 'ఆ సర్వనామ్నః' (౬।౩।౯౧) ఇత్యాత్వమ్॥౧౪౪॥

జితస్త్వయాస్యేన విధుః స్మరః శ్రియా కృతప్రతిజ్ఞౌ మమ తౌ వధే కుతః।

తవేతి కృత్వా యది తజ్జితం మయా న మోఘసంకల్పధరాః కిలామరాః ౧౪౫

జిత ఇతి॥ హే నల! త్వయా ఆస్యేన విధుర్జితః। శ్రియాఽఙ్గకాన్త్యా స్మరో జితః। తౌ చన్ద్రస్మరౌ మమ వధే కుతో హేతోః కృతప్రతిజ్ఞౌ వదేత్యర్థః। త్వదీయముఖకాన్తిభ్యామేవ త్వయైవ వా తయోరపరాద్ధమ్। తౌ త్వాం త్యక్త్వా నిరపరాధాం మాం కిమితి పీడయతః? ఇతి కథయేతి భావః। స్వయమేవ హేతుమాశఙ్క్య వదతి— తయోస్తవ వా కిమపి కర్తుమసమర్థౌ అహం తవ ప్రియేతి కృత్వా బుద్ధ్వా యది చేన్మాం పీడయతః, తర్హి మయా జితమ్। శకునగ్రన్థిరేవ నిబద్ధ ఇతి భావః। కిల యస్మాత్ అమరా మోఘసంకల్పధరా నిష్ఫలమానసకర్మధారిణో న భవన్తి। యన్మనసి ధారయన్తి తత్సత్యమేవ భవతి। తవాహమితి తాభ్యాం యత్ సంకల్పితం, తత్ సఫలం భవిష్యతి ఇతి మయా జితమిత్యర్థః। అతిస్మరాతిచన్ద్రముఖత్వద్విరహాఞ్చన్ద్రకామౌ మాం పీడయత ఇతి భావః। అన్యోఽపి సాక్షాద్వైరిణోఽపకర్తుమశక్తస్తత్సంబన్ధినమన్యమపకరోతి। యౌ త్వదవయవాభ్యాం జితౌ తౌ త్వదర్ధాఙ్గభూతయా మయా జితావేవేత్యర్థ ఇతి వా॥౧౪౫॥

నిజాంశునిర్దగ్ధమదఙ్గభస్మభిర్ముధా విధుర్వాఞ్ఛతి లాఞ్ఛనోన్మృజామ్।

త్వదాస్యతాం యాస్యతి తావతాపి కిం వధూవధేనైవ పునః కలఙ్కితః॥౧౪౬॥

నిజాంశునిర్దగ్ధేతి॥ విధుశ్చన్ద్రో నిజాంశుభిః ఖకిరణైః నిర్దగ్ధం మమాఙ్గం తస్య భస్మభిః కృత్వా లాఞ్ఛనోన్మృజాం స్వీయకలఙ్కప్రోఞ్ఛనం ముధా వృథా వాఞ్ఛతి। వైయర్థ్యమేవాహ— తావతాపి మదఙ్గభస్మభిర్లాఞ్ఛనప్రోఞ్ఛనే కృతేఽపి త్వదాస్యతాం త్వన్ముఖత్వం యాస్యతి కిమ్। అపి తు న। కింతు గతేఽపి లాఞ్ఛనే వధూవధేన స్త్రీవధజనితపాతకేన పునః కలఙ్కిత ఏవ। త్వన్ముఖసాదృశ్యం కలఙ్కిత్వాన్న ప్రాప్నోత్యేవేత్యర్థః। చన్ద్రోఽతితమాం మాం పీడయతీతి భావః। అన్యస్యాప్యాదర్శాదేర్మలినస్య భస్మనా లాఞ్ఛనప్రోఞ్ఛనం క్రియతే। కలఙ్కవాన్కృతః, 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణిచి మతుబ్లోపే నిష్ఠా। వధూవధేన, కర్తరి తృతీయా, కరణే తు తారకాదిః॥౧౪౬॥

'ప్రసీద యచ్ఛ స్వశరాన్మనోభువే స హన్తు మాం త్వైర్ద్రుతకౌసుమాశుగః।

త్వదేకచిత్తాహమసూన్విముఞ్చతీ త్వమేవ భూత్వా తృణవజ్జయామి తమ్॥౧౪౭॥

ప్రసీదేతి॥ హే నల! త్వం మమోపరి ప్రసీద। స్వశరాన్మనోభువే యచ్ఛ దేహి। స కామో ధుతాస్త్యక్తాః కౌసుమా ఆశుగా బాణా యేనైవంభూతః సన్ త్రైర్భవదీయైః శరైః మాం హన్తు। కామబాణాః పీడయన్తి, నతు ఝుటితి ప్రాణవియోగం కుర్వన్తి, త్వదీయా బాణా లౌహత్వాదతితీక్ష్ణత్వాచ్చ ఝుటితి ప్రాణవియోగం కుర్వన్తి, న తు పీడామ్, తస్మాత్తాన్మదనాయ దేహి ఏతావదేవ తవ ప్రసన్నత్వమ్। త్రైర్భాణైర్మాం మారయిష్యతి। మరణే కో లాభ ఇత్యాశఙ్క్యాహ— త్వదేకచిత్తా అసూన్విముఞ్చతీ అహం త్వమేవ త్వద్రూపైవ భూత్వా తం కామం తృణవత్ తృణమివాప్రయాసేన జయామి। త్వయా సౌన్దర్యేణ కామస్య జితత్వాత్త్వద్రూపలాభాత్స మయా జేతుం శక్యత ఇత్యర్థః। 'మరణే యాదృశీ జన్తోర్భావనా యస్య జాయతే। తాదృశం లభతే జన్మ స భూయో హి ఖకర్మభిః॥' ఇతి వచనాత్। 'యం యం వాపి స్మరన్భావమ్—' (భం గీం ౮।౬) ఇత్యాదిభగవద్వచనప్రామాణ్యాచ్చ మమ త్వద్రూపప్రాప్తిరిత్యర్థః। ముఞ్చతీ, ముచేస్తౌదాదికత్వాత్ 'ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్' (౭।౧।౮౦) ఇతి నుమ్వికల్పాన్నుమభావః॥౧౪౭॥

'శ్రుతిః సురాణాం గుణగాయనీ యది త్వదఙ్ఘ్రిమగ్నస్య జనస్య కిం తతః।

స్తవే రవేరప్సు కృతాప్లవైః కృతే న ముద్వతీ జాతు భవేత్కుముద్వతీ॥౧౪౮॥

శ్రుతిరితి॥ శ్రుతిర్వేదో యది సురాణాం దేవానాం గుణగాయనీ గుణవర్ణనపరా, తతః తర్హి త్వదఙ్ఘ్రిమనస్య త్వచ్చరణానురాగిణో మల్లక్షణస్య జనస్య తతో వేదకృతాద్దేవగుణవర్ణనాదపి కిమ్? అన్యత్రానురక్తస్యోత్తమేనాన్యవర్ణనే కృతేఽపి తత్రానురాగో నోత్పద్యత ఇత్యర్థః। యతః— అప్సు కృతాప్లవైః కృతస్నానైః పురుషే రవేః సూర్యస్య స్తవే కృతేఽపి కుముద్వతీ కుముదినీ జాతు కదాచిదపి ముద్వతీ సూర్యవిషయే హర్షవత్యనురాగిణీ న భవేత్। తస్యాశ్చన్ద్ర ఏవానురాగాత్, తద్వన్మమేత్యర్థః॥౧౪౮॥

'కథాసు శిష్యే వరమద్య న మ్రియే మమావగన్తాసి న భావమన్యథా।

త్వదర్థముక్తాసుతయా సునాథ! మాం ప్రతీహి జీవాభ్యధిక! త్వదేకికామ్॥

కథాస్వితి॥ హే నల! అద్య ఏతావత్యామపి పీడాయాం సత్యాం కథాసు శిష్యే గోష్ఠీశేషీభవాని మ్రియై। వరమేతన్మనాగిష్టమ్। న మ్రియే న తిష్ఠామి। న జీవామీత్యర్థః। అన్యథా మరణేన వినా త్వం మమ భావమనురాగం నావగన్తాసి నావగమిష్యసి। అత ఏవ సునాథ సుఖామిన్! అత ఏవ

జీవాభ్యధిక ప్రాణేభ్యోఽప్యతిప్రియ ! త్వదర్థముక్తాసుతయా త్వదర్థం త్యక్తప్రాణతయా కృత్వా మాం త్వదేకికాం త్వం ఏకః కేవలో యస్యా ఏవంవిధాం త్వదేకశరణాం ప్రతీహి జానీహి। యత్ప్రాణేభ్యోఽధికం తదర్థమేవ ప్రాణాస్త్యజ్యన్తే। త్వం చ మమ ప్రాణాధికః శోభనస్వామీ చ। శోభనశ్చ స్వామీ సేవకం స్వార్థం త్యక్తప్రాణం జ్ఞాత్వాఽనుకమ్పత ఇత్యర్థః। త్వదర్థం భైమ్యా ప్రాణాస్త్యక్తా ఇతి లోకముఖాదాకర్ణ్య స్వస్మిన్మమానురాగం జ్ఞాస్యసి నాన్యథేతి మరణమేవ యుక్తమితి భావః। అసూనాం నాథ అత ఏవ జీవాభ్యధిక ఇతి వా। న సునాథోఽసునాథః। సునాథః కేనచిద్వ్యపారేణ సేవకం స్వానురాగిణం జానాతి। త్వం తు అసునాథత్వాత్ప్రాణవ్యయేన వినా న జానాసీత్యుపాలమ్భోఽపి సూచితః। 'ఆశునాథ' ఇతి క్వచిత్। శిష్యై, ద్రైవాదికస్య శిషేర్లోడుత్తమైకవచనమ్। ధ్రియే, లడుత్తమైకవచనమ్। త్వదేకికామ్, 'శేషాద్విభాషా' (౫।౪।౧౫౪) ఇతి కప్॥౧౪౯॥

మహేన్ద్రహేతేరపి రక్షణం భయాద్యదర్థిసాధారణమస్త్రభృద్వ్రతమ్।

ప్రసూనబాణాదపి మామరక్షతః క్షతం తదుచ్చైరవకీర్ణినస్తవ॥౧౫౦॥

మహేన్ద్రేతి॥ మహేన్ద్రహేతేరిన్ద్రాయుధాదపి యద్భయం తస్మాద్యద్రక్షణమ్, యద్వా, భయహేతోర్వజ్రాద్రక్షణమ్, తత్ అస్త్రభృతాం శూగణాం వ్రతం అర్థిషు శరణాగతేషు సాధారణమ్। పురుషో రక్షణీయః, న తు స్త్రీతి; స్త్రీ రక్షణీయా, న తు పుమానితి పక్షపాతరహితం క్షత్రియాణాం వ్రతం నియమః। తత్ అవకీర్ణినో భగ్నవ్రతస్య తవ వ్రతముచ్చైరతితరాం క్షతం వినష్టమ్। యతః— ప్రసూనబాణాత్కామాత్, ప్రసూనరూపాద్బాణాద్వా మామరక్షతో రక్షణమకుర్వాణస్య। యః పుష్పాదపి రక్షితుం న శక్నోతి స వజ్రాత్కథం రక్షితుం శక్నోతీతి సంభావనాపి కుతస్త్యేతి 'అపిశబ్దార్థః॥౧౫౦॥

తవాస్మి మాం ధాతుకమప్యుపేక్షసే మృషామరం హా హాఽమరగౌరవాత్స్మరమ్।

అవేహి చణ్డాలమనఙ్గమఙ్గ! తం స్వకాణ్డకారస్య మధోః సఖా హి సః॥౧౫౧॥

తవేతి॥ అహం తవాస్మి। త్వం తు మాం ఘాతుకం హన్తారం మృషామరం మిథ్యాదేవం స్మరమమరగౌరవాత్ దేవత్వబుద్ధ్యా ఉపేక్షసే। హా కష్టమ్। అనుచితమేతత్। దేవత్వబుద్ధిం త్యక్త్వా ఏనం మారయేతి భావః। అన్యోఽపి స్వీయం మారయన్తం నోపేక్షతే, కింతు తం హన్తి। కామస్య మృషామరత్వమాహ— అఙ్గ ప్రియతమ। తం అనఙ్గం చణ్డాలమేవావేహి జానీహి। చణ్డాలే దయా నోచితా। హి యస్మాత్ స కామః ఖకాణ్డకారస్య స్వస్య కాణ్డాః పుష్పలక్షణా

బాణాస్త్వేషాం నిష్పాదకస్య మధోర్వసన్తస్య సఖా। వసన్తే పుష్పబాహుల్యాత్ స ఏవ కామకాణ్డకారః। చణ్డాల ఏవ కాణ్డకారో భవతి। 'తత్సంసర్గీ చ పఞ్చమః' ఇతి వచనాత్కామ స్యాపి చణ్డాలత్వమ్, తస్మాన్మృషామరత్వం కామస్య। అఙ్గుల్యాద్యఙ్గకర్తనాచ్చణ్డాలోఽప్యనఙ్గో భవతి। తస్మాన్మారయైనమితి భావః। చణ్డాలోఽపి మారణార్థం విశ్వాసజనకం వేషం గృహ్ణాతి। మాం, 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః। కాణ్డకారః,

'కర్మణ్యణ్ (౩।౨।౧)॥౧౫౧॥

లఘౌ లఘావేవ పురః పరే బుధైర్విధేయముత్తేజనమాత్మతేజసః।

తృణే తృణేఢి జ్వలనః ఖలు జ్వలన్ క్రమాత్కరీషద్రుమకాణ్డమణ్డలమ్॥౧౫౨॥

లఘావితి॥ బుధైః పణ్డితైః లఘౌ లఘౌ అల్పతరే పరే శత్రౌ పురః ప్రథమమాత్మతేజస ఉత్తేజనం సంధుక్షణం విధేయం కరణీయమ్। అల్పవైరిజయాభ్యాసేన మహాన్వైరీ జేతవ్యః, అల్పతరః శత్రుః సర్వథా నోపేక్షణీయ ఇత్యర్థః। ఖలు యస్మాజ్జ్వలనోఽగ్నిః తృణే నిఃసారేఽధికరణే జ్వలన్ క్రమాత్పరిపాట్యా కరీషం శుష్కగోమయచూర్ణం ద్రుమకాణ్డమణ్డలం వృక్షస్కన్ధసమూహం చ తృణేఢి హినస్తి జ్వలయతి। యథా తేజఖినామవధిరగ్నిరప్యాదావల్పం శత్రుం నాశయతి, పశ్చాన్మహాన్తమితి తథా త్వయాపి కర్తవ్యమ్। మదనో నోపేక్షణీయ ఇతి భావః। తృణేఢి, 'తృణహ ఇమ్' (౭।౩।౯౨) ఢత్వాది। హీనతయాపి కామస్యావగణనా న కర్తవ్యేత్యర్థః॥

సురాపరాధస్తవ వా కియానయం స్వయంవరాయామనుకమ్పితా మయి।

గిరాపి వక్ష్యన్తి మఖేషు తర్పణాదిదం న దేవా ముఖలజ్జయైవ తే॥౧౫౩॥

సురేతి॥ 'వా' సంభావనాయామ్। స్వయం ఖానురాగేణైవ యా వృణుతే, న తు కేనచిత్ప్రేరితా తాదృశ్యాం స్వయంవరాయాం మయి మదఙ్గీకారలక్షణా యాఽనుకమ్పితా దయాలుత్వం అయం తవ సురేషు విషయేఽపరాధః కియాన్వా। అపి త్వల్పతరః। మయి ధర్మపత్న్యాం మఖేషు ' త్వత్కృతాత్తర్పణాత్తృప్తైర్దేవైః ముఖలజ్జయైవ ముఖదాక్షిణ్యేనైవ తే దేవా ఇదం త్వయా దూత్యేఽస్మాకమపరాద్ధమితీదం గిరాఽపి న వక్ష్యన్తి। అన్తఃకరణేన ధారయిష్యన్తీతి కిం వాచ్యమ్। మయైవ స్వేచ్ఛావరణాత్స్వల్పోఽపి తవాపరాధో నాస్తీత్యర్థః। సర్వథా త్వయాహమనుగ్రాహ్యేతి భావః। తే తవ ముఖలజ్జయేతి వా। అన్యోఽపి

బహూపకారిణాల్పతరేఽపరాధే కృతేఽపి తన్ముఖదాక్షిణ్యాత్కిమపి న వక్తి। ఖయంవరా, పచాద్యచ్॥౧౫౩॥

వ్రజన్తు తే తేఽపి వరం స్వయంవరం ప్రసాద్య తానేవ మయా వరిష్యసే।

న సర్వథా తానపి న స్పృశేద్ధయా న తేఽపి తావన్మదనస్త్వమేవ వా॥౧౫౪॥

వ్రజన్త్వితి॥ తే దేవా అపి త్వత్సంబన్ధినం వరం శ్రేష్ఠం స్వయంవరదేశం వరం కామం వా వ్రజన్తు। తానేవేన్ద్రాదీన్ ప్రసాద్య ప్రసన్నాన్కృత్వా మయా త్వం వరిష్యసే। త్వద్వరణార్థమాగతాస్త్వయా ప్రత్యుక్తాః కథం ప్రసన్నాః స్యురిత్యత ఆహ— నేతి। దయా తానిన్ద్రాదీనపి సర్వథా లేశతోఽపి న స్పృశేదితి న, అపి తు స్పృశేదేవ। తే మయ్యల్పామపి దయాం కరిష్యన్త్యేవేత్యర్థః। యతః— వేఽపి దేవాః తావత్ మదనో న భవన్తి, త్వమేవ వా భవన్తి। జగతి ద్వావేవ యువాం నిష్కృపౌ యువాం వినా సకలం జగత్ సదయమేవ। తే సకృపాః స్వయంవరే కౌతుకావలోకనార్థం సుఖేనాగచ్ఛన్త్వితి భావః। త్వం వా నైవేతి వాఽన్వయ॥౧౫౪॥

ఇతీయమాలేఖ్యగతేఽపి వీక్షితే త్వయి స్మరవ్రీడసమస్యయానయా।

పదే పదే మౌనమయాన్తరీపిణీ ప్రవర్తితా సారఘసారసారణీ॥౧౫౫॥

ఇతీతి॥ హే నల! (ఇతి సఖీవచనమ్) అనయా భైమ్యా ఇయం ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ మయోదితా సరఘాభిర్మధుమక్షికాభిః కృతస్య మధునః సారస్య శ్రేష్ఠవిభాగభూతస్యాతిమధురస్య సారణీ నదీ ప్రవర్తితా। కింభూతా—పదే పదే వచనే వచనేఽన్తరాయకారిత్వాన్మౌనమయాన్తరీపిణీ మౌనరూపద్వీపవతీ। కింభూతయాఽనయా— ఆలేఖ్యగతే పటాదిలిఖితచిత్రప్రాప్తే చిత్రరూపేఽచేతనేఽపి వీక్షితే త్వయి విషయే స్మరవ్రీడయోః కామలజ్జయోః సమస్యా సంక్షేపో మిశ్రీభావో యస్యాం సా తయా। కామలజ్జావత్యేత్యర్థః। కామవశాద్వక్తి, లజ్జావశాచ్చ తూష్ణీమాస్త ఇతి భావః। నద్యపి స్థానే స్థానేఽన్తరీపిణీ భవతి। అనయాపి విషమయా సమస్యయా పదే పదే మౌనం భవతి। చిత్రరూపేఽచేతనేఽపి త్వయి దృష్టేఽనురాగేణోన్మాదవశాద్యయైవముక్తం, తస్యాః సచేతనస్య తవ సాక్షాత్కారే జాతే సత్యన్యవరణే శఙ్కాపి కథంకారం కర్తుమర్హా। అపి తు న కథంచిత్। తస్మాదిన్ద్రాదివరణవిషయమతః పరం త్వయాపి కిమపి న వాచ్యమితి భావః। ' సరఘా మధుమక్షికా' ఇత్యమరః। సరఘాభిః కృతమిత్యర్థే 'మక్షికాదిభ్యోఽణ్' ఇతి ప్రకృతే

'తద్విశేషేభ్యశ్చ' ఇతి వార్తికాద్యోగవిభాగాద్వాణ్। సారయతి పాతయతి తీరమితి సారణీ। బహులవచనాత్కర్తరి ల్యుట్॥౧౫౫॥

చణ్డాల స్తే విషమవిశిఖః స్పృశ్యతే దృశ్యతే న

ఖ్యాతోఽనఙ్గస్త్వయి జయతి యః కింను కృత్తాఙ్గులీకః।

కృత్వా మిత్రం మధుమధివనస్థానమన్తశ్చరిత్వా

సఖ్యాః ప్రాణాన్హరతి హరితస్త్వద్యశస్తజ్జుషన్తామ్॥౧౫౬॥

చణ్డాల ఇతి॥ విషమవిశిఖః కామః తే తవ త్వత్సంబన్ధీ చణ్డాలః కింతు చణ్డాన్క్రూరాన్ శరాన్ ఆ సమన్తాల్లాతి ఆదత్తే। చణ్డాలోఽపి విషమవిశిఖో భవతి క్రూరవాణః। అథ చ వి షేణ మీయన్తే ఇతి విషమా విశిఖా యస్య। విషలిప్తబాణ ఇత్యర్థః। న స్పృశ్యతే న దృశ్యతే। యతః— త్వయి జయతి సర్వోత్కర్షేణ విద్యమానే। అథ చ సౌన్దర్యేణ పరాభవితరి। సోఽనఙ్గ ఇతి ఖ్యాతః। చణ్డాలత్వాదనఙ్గత్వాచ్చ న స్పృశ్యతేమ దృశ్యతే। అనఙ్గత్వమాహ—యతః, కృత్తా ఛిన్నా కనిష్ఠాఙ్గులీ యస్య ఛిన్నాఙ్గులీకః। చణ్డాలో హి ఛిన్నాఙ్గులీకో భవతీతి చణ్డాలజాతిః। తస్య చణ్డాలకర్మాహ—అధివనస్థానం వనస్థానమధ్యే మధుం వసన్తం మిత్రం కృత్వా వసన్తేనోద్దీపితః అన్తః హృదయం చరిత్వా ప్రవిశ్య, అథ చ వనేషు మధుప్రధానం మద్యపం మిత్రం కృత్వా ఖయం పీత్వా గృహమధ్యే ప్రవిశ్య, సఖ్యా భైమ్యాః ప్రాణాన్హరతి। సఖ్యా అన్తశ్చరిత్వేతి వా। ప్రాణగమనపర్యవసాయినీం పీడాం కరోతి, అథ చ ప్రాణానేవ ముష్ణాతి। తత్తస్మాద్ హరతో దిశః త్వద్యశో జుషన్తాం సేవన్తామ్। త్వద్వాసేన తేనైవం కృతే సర్వదిగ్వ్యాపినీ తవ కీర్తిర్భవత్వితి సోల్లుణ్ఠనం వచనమ్। త్వయ్యనురాగబాహుల్యాత్త్వత్ప్రాప్త్యభావాత్త్వద్విషయో మదనః సఖీం పీడయతితరామ్। తతశ్చ తవాకీర్తిర్భవతి, తస్మాద్యథాఽస్యాః పీడా శామ్యతి, తవ చాకీర్తిర్న భవతి, తథైవం త్వయా విధేయమ్, న త్వన్యథేతి భావః। 'జగతి' ఇతి పాఠే జగతి అనఙ్గః ఖ్యాతః। తు పునః అయి నల, ఇతి పదం (వా)'॥౧౫౬॥

అథ భీమభువైవ రహోఽభిహితాం నతమౌలిరపత్రపయా స నిజామ్।

అమరైః సహ రాజసమాజగతిం జగతీపతిరభ్యుపగత్య యయౌ॥౧౫౭॥

అథేతి॥ అథ స జగతీపతిర్యయౌ జగామ। కిం కృత్వా— దేవైః సహ త్వయా ఆగన్తవ్యమితి భీమభువైవ భైమ్యైవాభిహితాం రహ ఏకాన్తే ఉక్తాం నిజాం ఖీయామమరైః సహ రాజసమాజం స్వయంవరదేశం ప్రతి గతిమభ్యుపగత్యాఙ్గీకృత్య। కింభూతః—అపత్రపయా ఇన్ద్రాదికార్యకరణాల్లజ్జయా నతమౌలిరధోముఖః॥౧౫౭॥

శ్వస్తస్యాః ప్రియమాప్తుముద్ధరధియో ధారాః సృజన్త్యా రయా-

న్నమ్రోన్నమ్రకపోలపాలిపులకైర్వేతస్వతీరస్రుణః।

చత్వారః ప్రహరాః స్మరార్తిభిరభూత్సాపి క్షపా దుఃక్షయా

తత్తస్యాం కృపయాఖిలైవ విధినా రాత్రిస్త్రియామా కృతా॥౧౫౮॥

శ్వ ఇతి॥ తస్యా భైమ్యాశ్చత్వారః ప్రహరాః సాపి ఏకాపి క్షపా చతుఃప్రహరరూపా రాత్రిః వియోగస్య దుఃసహత్వాత్స్మరార్తిభిః కామపీడాభిః కృత్వా యస్మాత్ దుఃక్షయాఽతివాహితుమశక్యాభూత్, తత్తస్మాద్ధేతోః విధినా బ్రహ్మణా తస్యాం భైమ్యాం కృపయేవాఖిలా చతుఃప్రహరాపి రాత్రిః, అథ చ ప్రతిదినభావినీ సర్వాపి రాత్రిః, త్రియామా త్రిప్రహరా కృతా। రాత్రేరేకః ప్రహరో హృత ఇత్యర్థః। ఆద్యన్తయోశ్చతసృషు ఘటీషు దినవ్యవహారాత్రియామేతి క్షీరస్వామీ। సా రాత్రిస్తయా మహతా కష్టేనాతిక్రాన్తేతి భావః। కింభూతాయాస్తస్యాః— శ్వః పరేద్యవి ప్రియం నలమాప్తుం ప్రాప్తుముద్ధరోత్కణ్ఠితా ధీర్యస్యా ఉత్సుకాయాః తథా,— అస్రుణో ధారాః (సృజన్త్యాః) వియోగవశాద్బాష్పధారాప్రవాహాన్ రయాద్వేగేన (సృజన్త్యాః) విస్తారయన్త్యాః। కింభూతా ధారాః— నమ్రోన్నమ్రైరున్నతానతైః కపోలపాల్యాః పులకై రోమాఞ్చైః కృత్వా వేతఖతీర్బహువేతసయుక్తాః। రయాద్వా నమ్రోన్నమ్రత్వమ్। నదీష్వపి నమ్రోన్నమ్రా వేతసా భవన్తి। వేతస్వతీః, 'కుముదనడవేతసేభ్యో డ్మతుప్' (౪।౨।౮౭) ఇతి డ్మతుప్॥౧౫౮॥

తదఖిలమిహ భూతం భూతగత్యా జగత్యాః

పతిరభిలపతి స్మ స్వాత్మదూతత్వతత్త్వమ్।

త్రిభువనజనయావద్వృత్తవృత్తాన్తసాక్షా-

త్కృతికృతిషు నిరస్తానన్దమిన్ద్రాదిషు ద్రాక్॥౧౫౯॥

తదఖిలమితి॥ జగత్యాః పతిర్నలః ఇహ భైమీవిషయే (సం) భూతం జాతమఖిలం తత్ఖాత్మదూతత్వతత్త్వం స్వీయం దూత్యం తస్య తత్త్వం యాథార్థ్యం భూతస్య పరమార్థస్వరూపభూతస్య వృత్తస్య గత్యా ప్రకారేణ— ప్రథమం మయా నిష్కపటం దూత్యం కృతమ్, అనన్తరమున్మదిష్ణునా మయాత్మప్రకాశనం కృతమిత్యాదిస్వరూపేణ భూతస్య సత్యస్య ప్రకారేణ వా ఇన్ద్రాదిషు ద్రాక్ శీఘ్రం నిరస్తానన్దమకృతకార్యత్వాల్లజ్జావశాచ్చ త్యక్తహర్షం యథా తథాభిలపతి స్మ కథయతి స్మ। యథావృత్తమేవాకథయదిత్యర్థః। కింభూతేష్విన్ద్రాదిషు— త్రిభువనే జనానాం యావాన్వృత్తో నిష్పన్నో వృత్తాన్తః సమాచారస్తస్య సాక్షాత్కృతౌ ప్రత్యక్షీకరణే కృతిషు కుశలేషు। 'త్రిభువన— 'ఇత్యాదినా నిష్కపటం దూత్యం కృతమిత్యాదావేవ త్రైర్జ్ఞాతమితి సూచితమ్॥౧౪౯॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

సందృబ్ధార్ణవవర్ణనస్య నవమస్తస్య వ్యరంసీన్మహా-

కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥౧౬౦॥

శ్రీహర్షమితి॥ అర్ధం పూర్వవత్। సందృబ్ధో గుమ్ఫితః అర్ణవవర్ణనాఖ్యో గ్రన్థో యేన। అర్ణవవర్ణనాఖ్యోఽపి గ్రన్థస్తేన కృత ఇత్యర్థః। వ్యరంసీత్, 'వ్యాఙ్పరిభ్యో రమః—'(౧।౩।౮౩) ఇతి పరస్మైపదమ్। 'యమరమనమాతాం సక్ చ' (౭।౨।౭౩) ఇతీట్సగాగమౌ॥౧౬౦॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీనరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే

నైషధీయప్రకాశే నవమః సర్గః సమాప్తః॥

దశమః సర్గః।

ఇదానీం స్వయంవరస్య పూర్వరఙ్గవర్ణనార్థ దశమం సర్గమారభతే—

రథైరథాయుః కులజాః కుమారాః శస్త్రేషు శాస్త్రేషు చ దృష్టపారాః।
స్వయంవరం శంబరవైరికాయవ్యూహశ్రియః శ్రీజితయక్షరాజాః॥౧॥

రథైరితి॥ అథ కుమారాః ప్రాదుర్భూతతరుణిమానో రాజానో రథైః కృత్వా ప్రారబ్ధవరం స్వయంవరమాయురాజగ్ముః। కింభూతాః— (పూర్వమాకారితాః) కులజాః కులీనాః శస్త్రేషు ధనురాదిషు, శాస్త్రేషు వేదాదిశాస్త్రేషు చ దృష్టపారాః ప్రాప్తపర్యన్తాః సమస్తకశస్త్రప్రయోగోపసంహారవిదో వేదాదిశాస్త్రవిదశ్చ। తథా, శంబరవైరీ కామస్తస్య కాయవ్యూహః శంబరజయార్థం మాయయా గృహీతో యః శరీరసఙ్ఘః తద్వచ్ఛ్రీః శోభా యేషామ్। కామశరీరసఙ్ఘా ఏవ తే యువాన ఇత్యర్థః। తథా,- శ్రియా లక్ష్మ్యా కృత్వా జితో యక్షరాట్ కుబేరో యైస్తే కుబేరాదప్యధికసంపద ఇతి యావత్। స్వయంవరస్థానం కుణ్డినం ప్రాప్తా ఇత్యర్థః। అన్యవాహనసద్భావేఽపి సంపదాధిక్యసూచనార్థం మహారథత్వాదిప్రశంసాసూచనార్థం చ 'రథ'పదమ్। ఏతైర్విశేషణైర్వరోచితా గుణాః కథితాః। యదుక్తమ్—'కన్యా వరయతే రూపం మాతా విత్తం పితా శ్రుతమ్। బాన్ధవాః కులమిచ్ఛన్తి మిష్టాన్నమితరే జనాః॥' ప్రథమతః శస్త్రగ్రహణం క్షత్రియాణాం శాస్త్రాపేక్షయాఽభ్యర్హితతరత్వసూచనార్థమ్। ఆయుః, ఆఙ్పూర్వస్య యాతేర్లఙి॥౧॥

నాభూదభూమిః స్మరసాయకానాం నాసీదగన్తా కులజః కుమారః।
నాస్థాదపన్థా ధరణేః కణోఽపి వ్రజేషు రాజ్ఞాం యుగపద్వ్రజత్సు॥౨॥

నాభూదితి॥ కులజః కులీనః కోఽపి కుమారః స్మరసాయకానామభూమిరగోచరో నాభూత్। కింతు స్వయంవరశ్రవణేన కామబాణపీడిత ఏవాభూత్। తథా, అగన్తా నాసీత్। సర్వోఽపి స్వయంవరే గత ఏవేత్యర్థః। రాజ్ఞాం వ్రజేషు యుగపద్వ్రజత్సు సత్సు ధరణేః పృథివ్యాః కణోఽప్యణురూపోఽపి దేశ: అపన్థా నాస్థాన్న స్థితః, కింతు బహుమార్గోఽభూదిత్యర్థః। అస్థాదితి, 'గాతిస్థా—' (౨।౪।౭౭) ఇతి సిచో లుక్॥౨॥

యోగ్యైర్వ్రజద్భిర్నృపజాం వరీతుం వీరైరనర్హైః ప్రసభేన హర్తుమ్।
ద్రష్టుం పరైస్తాన్పరికర్తుమన్యైః స్వమాత్రశేషాః కకుభో బభూవుః॥3॥

యోగ్యైరితి॥ కులాదినా యోగ్యైర్నృపజాం భైమీం వరీతుం వ్రజద్భిర్నృపైః, తథా,—అనర్హైః కులాదినా అయోగ్యైః ప్రసభేన హఠేన హర్తుం వ్రజద్భిః వీరైః శూరైః, తథా,—స్వయంవరకౌతుకం ద్రష్టుం వ్రజద్భిః పరైరుదాసీనైః, తథా,—తాన్సర్వానపి పరికర్తుం సేవితుం వ్రజద్భిరన్యైః వేతనగ్రాహిభిః దాసీభూతైర్జనైః కృత్వా (త్రైర్నిర్గమితైః) కకుభో దిశః స్వమాత్రశేషాః ఖమాత్రావశిష్టాః బభూవుః। సర్వేఽపి జనాః స్వయంవరే గతా ఇతి భావః। 'అనురోద్ధుమ్' ఇతి పాఠే స ఏవార్థః॥౩॥

పూర్వోక్తమేవార్థమాహ—

లోకైరశేషైరవనిశ్రియం తాముద్దిశ్య దిశ్యైర్విహితే ప్రయాణే।

స్వవర్తితత్తజ్జనయన్త్రణార్తివిశ్రాన్తిమాయుః కకుభాం విభాగాః॥౪॥

లోకైరితి॥ అశేషైః సకలైః దిశ్యైర్దిగ్భవైర్లోకైరవనేః పృథివ్యాః శ్రియం లక్ష్మీం తాం భైమీముద్దిశ్య ప్రయాణే విహితే సతి కకుభాం దిశాం విభాగాః స్వస్మిన్వర్తినో వర్తమానాః తే తే జనా అనేకజాతీయా బహుసంఖ్యాకా యే జనాస్తైః కృత్వా యా యన్త్రణా సంకటజా తయా అర్తిః పీడా తతో విశ్రాన్తిం సుఖావస్థానమాయుః। భారరాహిత్యాత్ సోచ్ఛ్వాసా జాతా ఇత్యర్థః। దిశ్యైః, దిగాదిత్వాద్యత్॥౪॥

తలం యథేయుర్న తిలా వికీర్ణాః సైన్యైస్తథా రాజపథా బభూవుః।

భైమీం స లబ్ధామివ తత్ర మేనే యః ప్రాప భూభృద్భవితుం పురస్తాత్॥౫॥

తలమితి॥ ఊర్ధ్వం వికీర్ణా అతిసూక్ష్మాస్తిలా అపి యథా తలం భూతలం న ఈయురధో న పేతుః, తథా సైన్యైః కృత్వా రాజపథా రాజమార్గా బభూవుః। సైన్యబాహుల్యాదతిసంకీర్ణా జాతా ఇతి భావః। తత్రాతిసంకటేషు రాజపథేషు యో భూభృత్ రాజా పురస్తాదగ్రే భవితుం గన్తుం ప్రాప శశాక స భైమీం లబ్ధామివ లబ్ధప్రాయామివ మేనే। ఏతే యావదాగచ్ఛన్తి తావత్పురోగతం మామేవ భైమీ వరీష్యత ఇతి మేనే ఇత్యర్థః। సర్వోఽప్యహమహమికయాఽగ్రే గన్తుమైచ్ఛదితి భావః। 'తథా పథాఽభావి మహీమహేన్ద్రైః' ఇతి పాఠే రాజభిః ప్రథా మార్గేణ తథా జాతమితి వ్యాఖ్యేయమ్॥౫॥

నృపః పురఃస్థైః ప్రతిబద్ధవర్త్మా పశ్చాత్తనైః కశ్చన నుద్యమానః।
యన్త్రస్థసిద్ధార్థపదాభిషేకం లబ్ధ్వాప్యసిద్ధార్థమమన్యత స్వమ్॥౬॥

నృప ఇతి॥ పురఃస్థైరగ్రే స్థితైః మనుష్యాదిభిః ప్రతిబద్ధవర్త్మా తథా పశ్చాత్తనైః పశ్చాత్స్థితైః నుద్యమానః పురః ప్రేర్యమాణః కశ్చన నృపః యన్త్రస్థాః తైలాకర్షణయన్త్రస్థాః సిద్ధార్థాః సర్షపాస్తేషాం పదే స్థానేఽభిషేకం లబ్ధ్వాప్యూర్ధ్వాధఃస్థితపాషాణనిష్పీడితసర్షపావస్థాం లబ్ధ్వాపి స్వమాత్మానమసిద్ధార్థమకృతకార్యమమన్యత। సర్షపపదాభిషిక్తోఽపి సర్షపో న భవతీతి విరోధద్యోతకః, 'అపి 'శబ్దః। కథంచిదపి పురో గన్తుమశక్తత్వాద్వైమీప్రాప్తిర్మమ న భవిష్యతీతి మృతప్రాయత్వాచ్చాతిదుఃఖితోఽభూదితి భావః। 'దక్షిణాపశ్చాత్పురసస్త్యక్' (౪।౨।౯౮) ఇతి విశేషవిహితేన త్యకా ట్యుట్యులోర్బాధస్య యుక్తత్వాత్ పాశ్చాత్త్యైరితి భావ్యమ్। పశ్చాత్తనైరితి శిష్టప్రయోగదర్శనాన్మహావిభాషానువృత్తేర్వా సమర్థనీయమ్॥౬॥

రాజ్ఞాం పథి స్త్యానతయానుపూర్వ్యా విలఙ్ఘనాశక్తివిలమ్బభాజామ్।
ఆహ్వానసంజ్ఞానమివాగ్రకమ్పైర్దదుర్విదర్భేన్ద్రపురీపతాకాః॥౭॥

రాజ్ఞామితి॥ విదర్భేన్ద్రపురీపతాకా అగ్రకమ్పైః కృత్వా రాజ్ఞామాహ్వానసంజ్ఞానమాహ్వానసంకేతం దదురివ। ఝటిత్యాయాత, విలమ్బం మా కార్ష్టేత్యాదిష్టవత్య ఇవేత్యర్థః। కింభూతానాం రాజ్ఞామ్— పథి స్త్యానతయాఽతిసంకటతయా నిమిత్తభూతయా కృత్వా ఆనుపూర్వ్యా కృత్వా యా విలఙ్ఘనా గతిః, తత్రాశక్త్యాఽసామర్థ్యేన విలమ్బభాజామ్। అన్యోఽపి విలమ్బేన పశ్చాదాయాన్తం హస్తాదినాహ్వయతి। దూరాత్కుణ్డిననగరీపతాకాస్తైర్దృష్టా ఇతి భావః। స్త్యానమ్, 'స్త్యై శబ్దసంఘాతయోః' ఇత్యస్య 'సంయోగాదేరాతో ధాతోః—' ఇతి నిష్ఠానత్వమ్। పూర్వ పూర్వమనుగతోఽనుపూర్వః, తస్య భావ ఆనుపూర్వీ ఔచితీవత్॥౭॥

ప్రాగ్భూయ కర్కోటక ఆచకర్ష సకమ్బలం నాగబలం యదుచ్చైః।
భువస్తలే కుణ్డినగామి రాజ్ఞాం తద్వాసుకేశ్చాశ్వతరోఽన్వగచ్ఛత్॥౮॥

ప్రాగితి॥ కర్కః శ్వేతోఽశ్వః, అటతీత్యటకః హృద్యగతిః సన్ ప్రాగ్భూయ పురో భూత్వా ఉచ్చైరతిశయేన భువస్తలే భూపృష్ఠే కుణ్డినగామి సకమ్బలం నానావర్ణకుథసహితం సప్రావరణం చ యద్ రాజ్ఞాం నాగబలం హస్తిసైన్యమాచకర్ష, తన్నాగబలమశ్వతరో వేసరోఽన్వగచ్ఛత్। కరిసైన్యస్య పురస్తాత్పశ్చాచ్చాశ్వా గచ్ఛన్తీతి సేనారీతిః। అథ చ— కర్కోటకః సర్పవిశేషః ప్రాగ్భూయ పురస్తాత్ భూత్వా ఉచ్చైః సకమ్బలం కమ్బలాఖ్యేన సర్పేణ సహితం భువః తలే పాతాలే స్థితం కుణ్డినగామి వాసుకేః యన్నాగబలం సర్పబలమాచకర్ష పాతాలతః కుణ్డిన-పురమానీతవాన్। అశ్వతరనామా సర్పః తన్నాగబలమన్వగచ్ఛత్। సర్వం సర్పబలం వృద్ధానుక్రమేణ కుణ్డినమాయాతమ్। సర్వేఽపి రాజానో వాసుకిప్రముఖాః సర్పాశ్చ ఖయంవరార్థం ససైన్యాః కుణ్డినమాగతా ఇతి భావః। 'కమ్బలో నాగభేదే స్యాత్కుప్యప్రావారయోరపి' ఇతి విశ్వః। ప్రాగ్భూయ, చ్వ్యన్త (గతి) సమాసత్వాల్లయప్। అశ్వతరః, పక్షే 'వత్సోక్షాశ్వర్షభేభ్యశ్చ తనుత్వే' (౫।౩।౯౧) ఇతి తరప్। 'అధఃఖరూపయోరస్త్రీ తలం స్యాత్' ఇత్యమరః॥౮॥

ఆగచ్ఛదుర్వీన్ద్రచమూసముత్థైర్ధూరేణుభిః పాణ్డురితా ముఖశ్రీః।

విస్పష్టమాచష్ట హరిద్వధూనాం రూపం పతిత్యాగదశానురూపమ్॥౯॥

ఆగచ్ఛదితి॥ హరిద్వధూనాం దిగ్వధూనాం ముఖశ్రీః ప్రారమ్భశోభా ముఖశోభా చ పతిభిః కృతస్త్యాగస్తేన యా దశా తస్యా అనురూపం యోగ్యం రూపం విస్పష్టమాచష్ట। కింభూతా— ఆగచ్ఛన్త్యుర్వీన్ద్రచమూస్తయా సముత్థైర్ధూరేణుభిః పాణ్డురితా। ఖప్రియత్యాగేనైతాదృశ్యవస్థా స్త్రీణాం భవతీతి। దిగ్వధూనామిన్ద్రాదయో రాజానశ్చ పతయః। సర్వా అపి దిశో రాజశూన్యాః సైన్యబాహుల్యాద్రజోధూసరాశ్చ జాతా ఇతి భావః॥౯॥

పతిత్యాగమేవ వివృణోతి—

ఆఖణ్డలో దణ్డధరః కృశానుః పాశీతి నాథైః కకుభాం చతుర్భిః।

భైమ్యేవ బద్ధ్వా స్వగుణేన కృష్టైః స్వయంవరే తత్ర గతం న శేషైః॥౧౦॥

ఆఖణ్డల ఇతి॥ కకుభాం చతుర్భిరితి ఏతత్సంజ్ఞకైః నాథైః తత్ర స్వయంవరే గతమ్, శేషైరన్యైర్దేవైః న। ఇతి కిమ్—ఆఖణ్డల ఇన్ద్రః, దణ్డధరః యమః కృశానుః అగ్నిః, పాశీ వరుణ

ఇతి। కింభూతైరివేన్ద్రాదిభిః—భైమ్యా సౌన్దర్యాదినా ఖగుణేన బద్ధ్వా కృష్టైరివ। 'యయే తదుద్వాహరసాన్న శేషైః' ఇతి క్వచిత్॥౧౦॥

శేషానాగమనే హేతుమాహ—

మన్త్రైః పురం భీమపురోహితస్య తద్వద్ధరక్షం విశతి క్వ రక్షః।
తత్రోద్యమం దిక్పతిరాతతాన యాతుం తతో జాతు న యాతుధానః॥౧౧॥

మన్త్రైరితి॥ రక్షో రాక్షసో భీమపురోహితస్య మన్త్రైః వేదోక్తైః బద్ధరక్షం కృతరక్షణం తత్పురం కుణ్డినం క్వ కథం విశతి। అపి తు కథంచిదపి న। తతః తస్మాద్యాతుధానో నైర్ఋతో దిక్పతిః జాతు కదాచిత్కథంచిదపి తత్ర యాతుముద్యమం నాతతాన॥౧౧॥

కర్తుం శశాకాభిముఖం న భైమ్యా మృగం దృగమ్భోరుహతర్జితం యత్।
అస్యా వివాహాయ యయౌ విదర్భాస్తద్వాహనస్తేన న గన్ధవాహః॥౧౨॥

కర్తుమితి॥ గన్ధవాహో వాయుస్తేన కారణేనాస్యా భైమ్యా వివాహాయ పరిణేతుం విదర్భాన్న యయౌ। యతః— స మృగో వాహనం యస్య। యత్ యతః కారణాత్ మృగం భైమ్యా అభిముఖం కర్తుం న శశాక। యతః—కింభూతం మృగమ్। భైమ్యాః దృగమ్భోరుహాభ్యాం నేత్రకమలాభ్యాం తర్జితం భర్త్సితమ్। దృగమ్భోరుహాతర్జితత్వాద్భీతస్య మృగస్య గన్తుమసామర్థ్యాదన్యస్య వాహనస్యాభావాత్తేన తత్ర న గతమితి భావః। అన్యోఽపి తర్జితస్తర్జకసంముఖం గన్తుం న శక్నోతి॥౧౨॥

జాతౌ న విత్తే న గుణే న కామః సౌన్దర్య ఏవ ప్రవణః స వామః।
స్వచ్ఛస్వశైలేక్షితకుత్సబేరస్తాం ప్రత్యగాన్న స్త్రితమాం కుబేరః॥౧౩॥

జాతావితి॥ కామో మదనో జాతౌ ప్రవణో న ఆసక్తో న। తథా,— విత్తే ద్రవ్యే ప్రవణో న। తథా,— గుణే ప్రవణో న, కింతు స కామః సౌన్దర్య ఏవ ప్రవణః। యతో వామో వక్రగతిర్మనోహరశ్చేతి

విచార్య ఖచ్ఛే నిర్మలే ఖరౌలే కైలాసే ఈక్షితం కుత్సం కుత్సితం బేరం వపుః నేత్రం వా యేన ఏవంభూతః కుబేరః తాం స్తితమాం నారీశ్రేష్ఠాం ప్రత్యుద్దిశ్య నాగాత్। 'కన్యా వరయతే రూపమ్' ఇతి కన్యాయా రూప ఏవ తాత్పర్యాత్, స్వస్య రూపాభావాత్, (కామప్రాధాన్యాత్) కన్యాయా జాత్యాదావతాత్పర్యాత్కుబేరః స్వయంవరే నాగత ఇతి భావః॥౧౩॥

భైమీవివాహం సహతే స్మ కస్మాదర్ధం తనుర్యా గిరిజాత్మభర్తుః।

తేనాప్రజన్త్యా విదధే విదర్భానీశానయానాయ తయాన్తరాయః॥౧౪॥

భైమీతి॥ యా గిరిజా పార్వతీ ఆత్మభర్తుర్హరస్యార్ధం తనుః సతీ (సా) హరకర్తృకం భైమీవివాహం కస్మాత్సహతే స్మ। అపి తు న సహతే స్మ। విదర్భాన్ అప్రజన్త్యా తయా పార్వత్యా ఈశానయానాయ హరగమనాయ తేన కారణేనాన్తరాయో విఘ్నో విదధే కృతః। శరీరార్ధత్వాత్ పార్వత్యాః కథం స గచ్ఛతు। 'పుంస్యర్ధోఽర్ధం సర్వేఽశకే' ఇత్యమరః॥౧౪॥

స్వయంవరం భీమనరేన్ద్రజాయా దిశః పతిర్న ప్రవివేశ శేషః।

ప్రయాతు భారం స నివేశ్య కస్మిన్నహిర్మహీగౌరవసాసహిర్యః॥౧౫॥

స్వయంవరమితి॥ అధరదిశః పతిః శేషః భీమనరేన్ద్రజాయాః స్వయంవరం న ప్రవివేశ। కుతః— స శేషః కస్మిన్స్వసదృశే పృథ్వీభారం నివేశ్య ప్రయాతు। యోఽహిః సర్పో మహీగౌరవం భృశం సహత ఇతి మహీగౌరవసాసహిః। సాసహివావదిచాచలిపాపతిప్రభృతయ ఇకారాన్తా నిపాతితాః॥౧౫॥

యయౌ విమృశ్యోర్ధ్వదిశః పతిర్న స్వయంవరం వీక్షితధర్మశాస్త్రః।

వ్యలోకి లోకే శ్రుతిషు స్మృతౌ వా సమం వివాహః క్వ పితామహేన॥౧౬॥

యయావితి॥ వీక్షితం పర్యాలోచితం ధర్మశాస్త్రం యేనైవంవిధ ఊర్ధ్వదిశః పతిర్బ్రహ్మా విమృశ్య ధర్మతత్త్వం విచార్య స్వయంవరం న యయౌ। విచారమేవాహ— పితామహేన, అథ చ పితృపిత్రా సమం వివాహః క్వ లోకే శ్రుతిషు స్మృతౌ వా వ్యలోకి। లోకస్మృతిశ్రుతివిరుద్ధ ఇత్యర్థః। 'అసమానార్షగోత్రజామ్' (యాజ్ఞం ఆ౧౫౩) ఇతి స్మృతినిషేధాత్ పితృపిత్రా సహ

వివాహస్యాననుజ్ఞాతత్వాత్పితామహేన తత్ర న గతమితి భావః। మన్వాదిద్వారా స్వయమేవ ధర్మశాస్త్రం ప్రణీయ కథమేవం కుర్యాదితి భావః॥౧౬॥

భైమీనిరస్తం స్వమవేత్య దూతీముఖాత్కిలేన్ద్రప్రముఖా దిగీశాః।
స్యదే ముఖేన్దౌ చ వితత్య మాన్ద్యం చిత్తస్య తే రాజసమాజమీయుః॥౧౭॥

భైమీతి॥ తే ఇన్ద్రప్రముఖా దిగీశా ఇన్ద్రాదయో దిక్పాలాః దూతీముఖాత్ ఖమాత్మానం భైమ్యా నిరస్తం నిరాకృతం కిల నిశ్చయేనావేత్య జ్ఞాత్వా స్యదే గమనే కిమర్థమస్మాభిస్తత్ర గన్తవ్యమిత్యుత్సాహభఙ్గాన్ముఖేన్దౌ చ చిత్తస్య మాన్ద్యమాలస్యం వితత్య విస్తీర్య రాజసమాజమీయుర్జగ్ముః। 'చిరస్య' ఇతి పాఠే శనైః శనైః। స్యదే మాన్ద్యం శనైస్త్వమ్ ముఖేన్దౌ మాన్ద్యం మలినతా। ఏతన్మాన్ద్యద్వయేన చిత్తస్యాపి మాన్ద్యం ప్రకాశితమితి భావః। 'స్యదో జవే' (౬।౪।౨౮) ఇతి సాధుః॥౧౭॥

నలభ్రమేణాపి భజేత భైమీ కదాచిదస్మానితి శేషితాశా।
అభూన్మహేన్ద్రాదిచతుష్టయీ సా చతుర్నలీ కాచిదలీకరూపా॥౧౮॥

నలేతి॥ సా మహేన్ద్రాదిచతుష్టయీ కాచిదనిర్వచనీయాలీకరూపా మిథ్యాఖరూపా చతుర్నల్యభూత్। కింభూతా—దూతీముఖాత్స్వస్మిన్ భైమీవిరాగమాకర్ణ్యాపి ఇతి శేషితాశాఽవశిష్టాశా। ఇతి కిమ్— భైమీ నలభ్రమేణాప్యస్మాన్ కదాచిద్భజేతేతి సంభావనయేత్యర్థః। నలానురక్తా భైమీ నలభ్రాన్త్యాఽస్మానపి వృణుయాదితి మిథ్యాచతుర్నలీరూపా భూత్వా చత్వారోఽపీన్ద్రాదయస్తత్రాగతా ఇతి భావః॥౧౮॥

ప్రయస్యతాం తద్భవితుం సురాణాం దృష్టేన పృష్టేన పరస్పరేణ।
నైవానుమేనే నలసామ్యసిద్ధిః స్వాభావికాత్కృత్రిమమన్యదేవ॥౧౯॥

ప్రయస్యతామితి॥ న సః అసః స భవితుం తద్భవితుం నలీభవితుం ప్రయస్యతాం ప్రయత్నం కుర్వతాం సురాణాం మధ్యే అయం నలతుల్యో జాతో న వా ఇతి దృష్టేనావలోకితేన। తథా, అహం నలతుల్యో జాతో న వా, ఇతి కథయ ఇతి పృష్టేన

పరస్పరేణాన్యోన్యేన నలసామ్యసిద్ధిః పరస్పరనలతుల్యత్వసిద్ధిః నైవానుమేనే నానుమతా। త్వం నలసదృశో నాభూః, త్వమపి నలసదృశో నాభూరితి పరస్పరమూచురిత్యర్థః। యతః— స్వాభావికాత్సహజాత్ కృత్రిమమన్యదేవ। సహజస్య కృత్రిమస్య చ మహదన్తరం యస్మాత్, తస్మాత్తే నలసదృశా న జాతా ఇతి భావః। సురాణాం నలసామ్యసిద్ధిరితి వాఽన్వయః। 'తద్వైతసిద్ధిర్న బతానుమేనే' ఇతి పాఠే— ద్వితైవ ద్వైతమ్, ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేఽణ్। తస్య నలస్య ద్వైతం తద్వైతం తస్య సిద్ధిర్లాభో నానుమేనే। 'బత' ఖేదే॥౧౯॥

పూర్ణేన్దుమాస్యం విదధుః పునస్తే పునర్ముఖీచక్రురనిద్రమబ్జమ్।

స్వవక్రమాదర్శతలేఽథ దర్శే దర్శే బభఞ్జుర్న తథాతిమఞ్జు॥౨౦॥

పూర్ణేన్దుమితి॥ తే దేవాః పూర్ణేన్దుం పూర్ణిమాచన్ద్రం పునః పునః ఆస్యం ముఖం విదధుః చక్రుః। తథా,— అనిద్రం వికసితమబ్జం పునః పునః ముఖీచక్రుః పూర్వం పూర్ణం చన్ద్రం ముఖీచక్రుః। తమయోగ్యమితి జ్ఞాత్వా పశ్చాద్వికసితం కమలమ్, తదప్యయోగ్యం జ్ఞాత్వా పునరపి చన్ద్రమ్, తదనన్తరం పునరపి కమలం ముఖీచకురితి 'పునః' శబ్దయోరర్థః। అథ ఏవం కృతేఽపి ఆదర్శతలే దర్పణమణ్డలే ఖవక్రం దర్శం దర్శమాదరాత్పరీక్షకదృష్ట్యా దృష్ట్వా బభఞ్జుః భగ్నీచక్రుః। యతః— తథా నలముఖవదతిమఞ్జు అతిసున్దరం నాభూత్। పూర్ణచన్ద్రవికసితకమలాభ్యామపి నలముఖమతిసున్దరమితి భావః। దర్శం దర్శమ్ ' ఆభీక్ష్ణ్యే ణముల్చ' (౩।౪।౨౨) ఇతి ణముల్, 'నిత్యవీప్సయోః' (౮।౪।౧) ఇతి ద్విత్వం చ॥౨౦॥

తేషాం తదా లబ్ధుమనీశ్వరాణాం శ్రియం నిజాస్యేన నలాననస్య।

నాలం తరీతుం పునరుక్తిదోషం బర్హిర్ముఖానామనలాననత్వమ్॥౨౧॥

తేషామితి॥ తదా నలరూపనిర్మాణావసరే నిజాస్యేన నలాననస్య శ్రియం నలాననశోభాం లబ్ధుమనీశ్వరాణామసమర్థానాం తేషాం బర్హిర్ముఖానాం దేవానామనలాననత్వమగ్నిముఖత్వం కర్తుం, అథ చ నలాననతుల్యాననత్వరాహిత్యం పునరుక్తిలక్షణం దోషం తరీతుం పరిహర్తుమ్ అలం సమర్థం నాభూత్। 'అగ్నిముఖా వై దేవాః' ఇతి పూర్వం శ్రుతిసిద్ధమ్। ఏవమేషాం వహ్నిముఖత్వే పునర్వహ్నిముఖత్వం పునరుక్తమ్, అథ చ పూర్వమపి నలాననతుల్యాననత్వరాహిత్యే సిద్ధేఽలీకనలీభవనానన్తరం పునరపి నలాననత్వరాహిత్యాత్ పునరుక్తమేవ జాతమ్। శబ్దచ్ఛలాత్ పౌనరుక్త్యమిత్యర్థః। త్వన్ముఖం

నలముఖసదృశం కథంచిదపి నాభూదితి భావః। అన్యస్యాప్యసమర్థస్యాప్రతిభస్యాననం పునరుక్తిదోషం పరిహర్తుం న శక్నోతీత్యుక్తిః। 'బర్హిః కుశహుతాశయోః' ఇతి విశ్వః॥౨౧॥

ప్రియావియోగక్వథితాదివైలాచ్చన్ద్రాచ్చ రాహుగ్రహపీడితాత్తే।

ధ్మాతాద్భవేన స్మరతోఽపి సారైః స్వం కల్పయన్తి స్మ నలానుకల్పమ్ ॥౨౨॥

ప్రియేతి॥ తే దేవాః ప్రియావియోగేనోర్వశీవిరహేణ క్వథితాదివ ఐలాత్పురూరవసః, తథా,—రాహుగ్రహపీడితాదివ చన్ద్రాచ్చ, తథా,—ధ్మాతాదివ (ఈశ్వరేణేత్యర్థాత్) దగ్ధాదివ స్మరతోఽపి గృహీతైః సారైః శ్రేష్ఠభాగైః కృత్వా స్వమాత్మానం నలానుకల్పం నలస్య ప్రతినిధిం కల్పయన్తి స్మ। ప్రియావియోగాదయః సారాకర్షణోపాయత్వేనోత్ప్రేక్షితాః। అన్యస్యాపి సారః క్వథనపీడితాగ్నిదాహాదిభిః సమాకృష్యతే। ప్రియావియోగక్వథనరహితైల-గ్రహపీడనరహితచన్ద్ర—ఈశ్వరకృతదాహరహితకామ—తుల్యస్య నలస్య త్రిభ్యోఽప్యధికత్వాదితి భావః। 'ముఖ్యః స్యాత్ప్రథమః కల్పోఽనుకల్పస్తు తతోఽధమః' ఇత్యమరః। 'కిలైలాత్' ఇతి 'పాఠే 'కిల' ఉత్ప్రేక్షాయామ్॥౨౨॥

నను భైమ్యా నలే నిరతిశయమనురాగం జ్ఞాత్వా శ్రుత్వా చేన్ద్రాదయో రాజానశ్చ కథం తత్రాగతా ఇత్యత ఆహ—

నలస్య పశ్యత్వియదన్తరం తైర్భైమీతి భూపాన్విధిరాహ్వతాస్యై।

స్పర్ధాం దిగీశానపి కారయిత్వా తస్యైవ తేభ్యః ప్రథిమానమాఖ్యత్॥౨౩॥

నలస్యేతి॥ విధిః బ్రహ్మా అస్యై భూపాన్ ఇతి మనసి ధృత్వా ఆహ్వత ఆనీతవాన్। ఇతి కిమ్—భైమీ తైః భూపైః సహ నలస్య ఇయత్ అన్తరం హస్తాద్యభినయమాత్రేణానిర్వచనీయం విశేషతః పశ్యతు। తథా,— దిగీశానపి నలరూపధారణద్వారా నలస్య స్పర్ధాం కారయిత్వా తస్యైవ నలస్యైవ ప్రథిమానం తేభ్యో దిగీశేభ్య ఆఖ్యత్। భైమీం ప్రతీత్యర్థాత్। సాక్షాద్దర్శనాత్తారతమ్యం జ్ఞాయతే, నతు పరోక్షమితి కారణాద్రాజానః సమాహూతాః। అధికేన సహ స్పర్ధా భవతి। యతో దిగీశైర్నలత్వేన వినా భైమీప్రాప్త్యభావాత్తత్ప్రాప్త్యర్థ నలరూపధారణాన్నలాధిక్యమేవ బ్రహ్మణోక్తమిత్యర్థః। ఉభయేభ్యోఽపి నల ఏవాధిక ఇతి

భావః। (నలరూపే ధృతేఽపి తత్తుల్యా న జాతాః।) 'ఇదమన్తరమ్' ఇత్యపి పాఠః। దిగీశాన్, 'హృక్రోః—' (౧।౪।౫౩) ఇతి కర్మత్వమ్॥౨౩॥

సభా నలశ్రీయమకైర్యమాద్యైర్నలం వినాభూద్ధృతదివ్యరత్నైః।

భామాఙ్గణప్రాఘుణికే చతుర్భిర్దేవద్రుమైర్ద్యౌరివ పారిజాతే॥౨౪॥

సమేతి॥ సా స్వయంవరసభా నలశ్రియో యమకైః ప్రతినిధిభిః యమాద్యైశ్చతుర్భిః నలం వినా ద్యౌరివ అభూత్। కింభూతా ద్యౌః పారిజాతే భామాయాః సత్యభామాయా అఙ్గణస్య ప్రాఘుణికేఽతిథౌ సతి చతుర్భిర్మన్దార-సంతాన-కల్పవృక్ష-హరిచన్దన-సంజ్ఞకైర్దేవద్రుమైరుపలక్షితా। కింభూతైరుభయైః—ఘృతదివ్యరత్నైర్ధృతదివ్యరత్నాభరణైః మూలాదారభ్యాగ్రపర్యన్తం ధృతముక్తాదిదివ్యరత్నైశ్చ। పారిజాతం వినా మన్దారాదిషు సత్స్వపి యథా ద్యౌర్న శోభతే, తథా నలరూపధారిష్విన్ద్రాదిషు సత్స్వపి ముఖ్యం నలం వినా సభా న శుశుభే। ఇన్ద్రాదయః సభాయామాగతాః, నలో నాగత ఇతి భావః॥౨౪॥

తత్రాగమద్వాసుకిరీశభూషాభస్మోపదేహస్ఫుటగౌరదేహః।

ఫణీన్ద్రవృన్దప్రణిగద్యమానప్రసీదజీవాద్యనుజీవివాదః॥౨౫॥

తత్రేతి॥ వాసుకిస్తత్ర స్వయంవరసభాయామగమత్। కింభూతః— ఈశస్య భూషార్థం భస్మైవ ఉపదేహోఽఙ్గరాగః, తేన స్ఫుటం ప్రకటం గౌర ఉజ్జ్వలో దేహో యస్య। తథా,— ఫణీన్ద్రవృన్దైః కర్కోటకాదిసర్పశ్రేష్ఠసమూహైః ప్రణిగద్యమాన ఉచ్యమానః ప్రసీద, జీవ ఇత్యాదిశబ్దో యత్ర ఈదృశోఽనుజీవినాం సేవకానాం వాదః కోలాహలో యస్య। 'ప్రాగ్భూయ— '(నైం ౧౦।౮) ఇత్యనేన వాసుకేః పాతాలాఇచ్చలనమాత్రమేవోక్తం, ఇదానీం తు సభాగమనమితి న పౌనరుక్త్యమ్। 'ఈశవాసాత్' ఇతి పాఠే ఈశ్వరశరీరే యోగపట్టాదిభవననిమిత్తవసతేర్శ్వేతోః॥౨౫॥

ద్వీపాన్తరేభ్యః పుటభేదనం తత్ క్షణాదవాపే సురభూమిభూపైః।

తత్కాలమాలమ్బి న కేన యూనా స్మరేషుపక్షానిలతూలలీలా॥౨౬॥

ద్వీపేతి॥ సురభూమిషు దేవభూమిషు ద్వీపాన్తరలక్షణాసు యే భూపా రాజానస్తైర్ద్వీపాన్తరేభ్యః ప్లక్షాదిభ్యః సకాశాత్తత్ పుటభేదనం నగరం కుణ్డినాఖ్యం క్షణాజ్ఝటితి అవాపే ప్రాప్తమ్। క్షణమాత్రాగమనే హేతుమాహ— కేన యూనా తత్కాలం తస్మిన్ భైమీస్వయంవరసమయే స్మరేషుపక్షానిలతూలలీలా కామబాణపక్షవాతసంబన్ధాత్కార్పాసవిలాసో నాలమ్బి నాశీకృతః, అపి తు సర్వేణాపి తూలలీలాఙ్గీకృతా। వాతేరితస్తూలో యథా దూరాజ్ఝటిత్యాయాతి తథా తేఽపి కామపీడితాః సన్తః సర్వేఽపి ఝటిత్యనాయాసేనాయాతా ఇతి భావః।।౨౬॥

రమ్యేషు హర్మ్యేషు నివేశనేన సపంర్యయా కుణ్డిననాకనాథః।

ప్రియోక్తిదానాదరనమ్రతాద్యైరుపాచరచ్చారు స రాజచక్రమ్॥౨౭॥

రమ్యేష్వితి॥ స కుణ్డినమేవ నాకస్తస్య నాథో భీమో రమ్యేషు హర్మ్యేషు నివేశనేన స్థాపనేన, తథా,—సపర్యయాతిథ్యేన, తథా,— ప్రియోక్త్యా ప్రియవచనేన దానేనోపస్కారాదిదానేన ఆదరేణ, నమ్రతయా చ ఆదరకృతయా నమ్రతయా వా ఏతదాద్యైః కృత్వా చారు సమ్యగ్యథా తథా రాజచక్రముపాచరదతూతుషత్॥౨౭॥

సార్వభౌమేన తేన తే కథం పూజితా ఇత్యాశఙ్క్యాహ—

చతుఃసముద్రీపరిఖే నృపాణామన్తఃపురే వాసితకీర్తిదారే।

దానం దయా సూనుతమాతిథేయీ చతుష్టయీ రక్షణసౌవిదల్లా॥౨౮॥

చతురితి॥ చతుర్ణాం సముద్రాణాం సమాహారశ్చతుఃసముద్రీ సా పరిఖా యస్య ఏవంవిధే వాసితా వసతిం కారితాః కీర్తయ ఏవ దారా యత్ర ఏవంభూతే నృపాణామన్తఃపురే భూలక్షణే విషయే దానం, దయా, సూనృతం ప్రియసత్యవచనమ్ ఆతిథేయీ అర్ఘాదిపూజా, ఏవంరూపా చతుష్టయీ రక్షణార్థం సౌవిదల్లాః కఞ్చుకినః। దానాదిచతుష్టయేన రాజ్ఞాం కీర్తిః పరిపాల్యతే, నాన్యథేతి హేతోః ప్రభుణాపి తేన కీర్తిరక్షణాయ సపర్యాదిభిః పరితోషితా ఇతి భావః। 'ఔదార్యదాక్షిణ్యదయాదమానామ్' ఇతి చ పాఠః। అన్యత్రాప్యన్తఃపురే పరిఖా భవతి, దారాశ్చ తిష్ఠన్తి, రక్షకాశ్చ భవన్తి॥౨౮॥

అభ్యాగతైః కుణ్డినవాసవస్య పరోక్షవృత్తేష్వపి తేషు తేషు।

జిజ్ఞాసిత స్వేప్సితలాభలిఙ్గం స్వల్పోఽపి నావాపి నృపైర్విశేషః॥౨౯॥

అభ్యాగతైరితి॥ అభ్యాగతైః సమాగతైరతిథిభూతైర్వా నృపైః కుణ్డినవాసవస్య భీమస్య తేషు తేషు పరోక్షేష్వప్రత్యక్షేష్వనిర్వచనీయేషు పరస్పరేణాజ్ఞాతేషు వృత్తేషు ప్రియోక్త్యాద్యాచరణేష్వపి విషయే, పరోక్షం వృత్తేషు నిష్పన్నేషు ప్రియోక్త్యాదిషు వా ఖల్పోఽపి విశేషః ప్రియోక్త్యాదౌ తారతమ్యం నాలమ్బి న ప్రాప్తః। కింభూతః—జిజ్ఞాసితస్య జ్ఞాతుమిష్టస్య ఖేప్సితస్య భైమీలక్షణస్య లాభః ప్రాప్తిః, తస్య చిహ్నమ్। అనేనైతస్య మదపేక్షయా ప్రియోక్త్యాది సాదరం కృతం తర్హి భైమీమేతస్మై దాస్యతీతి విశేషతః కస్యానేన మహానాదరః క్రియత ఇతి జిజ్ఞాసాయాం విశేషస్తైర్న బుద్ధ ఇత్యర్థః। ప్రత్యక్షం యస్య ప్రియోక్త్యాది కృతం తత్ర విశేషో న ప్రాప్తః, కిం పునః పరోక్షవృత్తేష్వితి 'అపి ' శబ్దార్థః। సర్వేషామపి పూజాది సమమేవ కృతమితి భైమీ మమైవ భవిష్యతీతి సర్వేఽప్యమంసతేతి భావః। 'జిజ్ఞాసితః' ఇతి సవిసర్గోఽపి పాఠః క్వచిత్॥౨౯॥

అఙ్కే విదర్భేన్ద్రపురస్య శఙ్కే న సంమమౌ నైష తథా సమాజః।

యథా పయోరాశిరగస్త్యహస్తే యథా జగద్వా జఠరే మురారేః॥౩౦॥

అఙ్క ఇతి॥ పయోరాశిరగస్త్యహస్తే యథా మమౌ, యథా వా మురారేర్జఠరే జగత్త్రైలోక్యం, తథా విదర్భేన్ద్రపురస్యాఙ్కే మధ్యే ఏష సమాజో రాజసఙ్ఘో న సంగమావితి న, కింతు తథైవ సంమమావిత్యహం శఙ్కే మన్యే। ఏతేన నగరస్యాతివిస్తృతత్వముక్తమ్॥౩౦॥

పురే పథి ద్వారగృహాణి తత్ర చిత్రీకృతాన్యుత్సవవాఞ్ఛయేవ।

నభోఽపి కిర్మీరమకారి తేషాం మహీభుజామాభరణప్రభాభిః॥౩౧॥

పుర ఇతి॥ తత్ర పురే పథి రాజమార్గసమీపే ద్వారగృహాణి ముఖ్యపురోభాగే రచితాని ద్వారాణి రాజమార్గముభయతోగృహాణి యద్వా,— పన్థానో రాజమార్గా ద్వారాణి గృహాణి చ। యద్వా, పథిషు ద్వారాణి యేషాం తాని గృహాణ్యుత్సవవాఞ్ఛయా వివాహోత్సవాభిలాషేణ లేఖ్యాదినా కృత్వా లోకేన చిత్రీకృతాన్యేవాశ్చర్యరూపాణి కృతాన్యేవ। తత్రాశ్చర్యం న కింతు తేషాం మహీభృతామాభరణప్రభాభిస్తత్రత్యం నభోఽప్యాకాశమపి కిర్మీరం నానావర్ణమకారి కృతమ్। గృహాదీని చిత్రీకృతానీతి కిం వాచ్యమిత్యర్థః॥౩౧॥

విలాసవైదగ్ధ్యవిభూషణశ్రీస్తేషాం యథాసీత్పరిచారకేఽపి।
అజ్ఞాసిషుః స్త్రీశిశుబాలిశాస్తం తథాగతం నాయకమేవ కంచిత్॥3౨॥

విలాసేతి॥ విలాసః కటాక్షవిక్షేపాదిశృఙ్గారచేష్టా, తథా వైదగ్ధ్యం వక్రోక్త్యాదిభాషణే చాతుర్యమ్, విభూషణం సువర్ణాద్యలంకారః, ఏతజ్జనితా శ్రీః శోభా తేషాం రాజ్ఞాం పరిచారకే సేవకేఽపి తథాసీత్, యథా యేన ప్రకారేణ స్త్రీశిశుబాలిశాస్తం పరిచారకమపి కంచిదాగతం నాయకమేవ ముఖ్యం రాజానమేవాజ్ఞాసిషుర్బుధ్యన్తే స్మ। సేవకస్య విలాసాదిశోభాం దృష్ట్వా అయం రాజవిశేష ఏవేతి సేవకే స్త్ర్యాదీనాం భ్రాన్తిరభూదితి భావః। 'శిశావజ్ఞే చ బాలిశః' ఇత్యమరః॥3౨॥

న స్వేదినశ్చామరమారుతైర్న నిమేషనేత్రాః ప్రతివస్తుచిత్రైః।
మ్లానస్రజో నాతపవారణేన దేవా నృదేవా బిభిదుర్న తత్ర॥33॥

నేతి॥ తత్ర రాజసమాజే దేవా నృదేవా రాజానో న బిభిదుః భేదం న ప్రాపుః। కథమ్—స్వభావత ఏవ న స్వేదినశ్చలచ్చామరమారుతైరుపలక్షితాః। తథా,— స్వభావతో న నిమేషనేత్రాః। నిర్నిమేషా ఇత్యర్థః। ప్రతివస్తుచిత్రైః వస్తుని వస్తున్యాశ్చర్యైరుపలక్షితాః। తథా,— న మ్లానస్రజః, ఆతపవారణేన ఛత్రేణ ఉపలక్షితా ఏవంభూతా ఇన్ద్రాదయః। రాజానశ్చ–చలచామరౌఘైః కృత్వా అస్వేదగాత్రాః ప్రతివస్తుచిత్రైరనిమీలనేత్రాః, విధృతాతపత్రైరమ్లానమాలాః। సర్వథా రాజానో దేవతుల్యా బభూవురితి భావః। 'అస్వేదగాత్రా (శ్చలచామరౌఘైః),' 'అమీలనేత్రాః (ప్రతివస్తుచిత్రైః),' 'అమ్లానమాలా (విధృతాతపత్రైః)' ఇత్యపి పాఠః। 'భిదాం న భేజుః' ఇతి చ పాఠః॥33॥

అన్యోన్యభాషానవబోధభీతేః సంస్కృత్రిమాభిర్వ్యవహారవత్సు।
దిగ్భ్యః సమేతేషు నరేషు వాగ్భిః సౌవర్గవర్గో న జనైరచిహ్ని॥3౪॥

అన్యోన్యేతి॥ జనైః కుణ్డినస్థైర్లోకైః దిగ్భ్యః సమేతేషు సమాగతేషు నరేషు రాజసు మధ్యే సౌవర్గవర్గో దేవసమూహో నాచిహ్ని నాతర్కి। దేవత్వేన న జ్ఞాత ఇత్యర్థః। కింభూతేషు నరేషు—అన్యోన్యభాషానవబోధాత్పరస్పరభాషాబోధాభావాత్ యా భీతిస్తస్యా హేతోః

సంస్కృత్రిమాభిః ప్రకృతిప్రత్యయనిర్వచనరూపేణ సంస్కారేణ నిర్వృతాభిః సర్వసాధారణీభిర్వాగ్భిః కృత్వా వ్యవహారవత్సు పరస్పరం వ్యవహారం కుర్వత్సు। పరస్పరం (దేశ) భాషానవబోధభయాత్ సంస్కృతమేవ వదన్తి। సంస్కృతస్య దేవమనుష్యసాధారణత్వాత్ ఏతే దేవాః, ఏతే మనుష్యా ఇతి తత్రత్యైర్న జ్ఞాతా ఇతి భావః। సంస్కృత్రిమాభిః, 'సంపర్యుపేభ్యః—' ఇతి సుట్। గుణాధానస్య 'భూషణ' శబ్దార్థత్వమత్ర। స్వర్గే భవాః సౌవర్గాః, భవార్థే 'తత్ర భవః' (౪।౩।౫౩) ఇత్యణ్। 'ద్వారాదీనాం చ' (౭।౩।౪) ఇత్యైజాగమో వృద్ధినిషేధశ్చ। 'స్వర్గీయ—' ఇతి పాఠే భవార్థే ' వా నామధేయస్య వృద్ధసంజ్ఞా" (వా౦ ౫౭౬) ఇతి వృద్ధసంజ్ఞత్వాత్ 'వృద్ధాచ్ఛః' (౪।౨।౧౧౪) ॥౩౪॥

తే తత్ర భైమ్యాశ్చరితాని చిత్రే చిత్రాణి పౌరైః పురి లేఖితాని।

నిరీక్ష్య నిన్యుర్దివసం నిశాం చ తత్స్వప్నసంభోగకలావిలాసైః।।౩౫।।

త ఇతి॥ తే దేవా రాజానశ్చ తత్ర పురి తస్యాం పుర్యాం పౌరైర్లోకైర్లిపికరైః కృత్వా చిత్రే లేఖితాని చిత్రాణి నానావిధాన్యాశ్చర్యరూపాణి వా భైమ్యాశ్చరితాని నిరీక్ష్య దివసం నిన్యుః। తస్యా భైమ్యాః స్వప్నే యః సంభోగో రతం తత్సంబన్ధిభిః కలావిలాసైశ్చుమ్బనాదికలాకౌశలైశ్చ నిశాం నిన్యురతివాహయాంబభూవుః। స తైరహోరాత్రః కథంచిదతిక్రాన్త ఇతి భావః। అస్వప్నానామపి దేవానాం కామభ్రాన్తిరేవ స్వప్నస్థానే ద్రష్టవ్యా॥౩౫॥

సా విభ్రమం స్వప్నగతాపి తస్యాం నిశి స్వలాభస్య దదే యదేభ్యః।

తదర్థినాం భూమిభుజాం వదాన్యా సతీ సతీ పూరయతి స్మ కామమ్॥౩౬॥

సేతి॥ తస్యాం నిశి స్వయంవరాత్పూర్వదినరాత్రౌ స్వప్నగతా స్వప్నదృష్టాపి సా సతీ సాధ్వీ భైమీ ఏభ్యో దేవేభ్యో రాజభ్యశ్చ స్వలాభస్య స్వప్రాప్తేర్విభ్రమం విలాసమ్। అథ చ విశిష్టం భ్రమం భ్రాన్తిం యత్ దదే దత్తవతీ, తత్ స్వయమేవార్థినామర్థయమానానాం భూమిభుజాం దేవానాం రాజ్ఞాం చ వదాన్యా దానశూరా సతీ కామం మదనమభిలాషం చ పూరయతి స్మ। స్వలాభవిభ్రమదానమేవ కామపూరణమిత్యర్థః। 'యత్ యస్మాత్ తత్ తస్మాత్' ఇతి కేచిత్। పతివ్రతాయాః సర్వకామపూరకత్వం విరుద్ధమ్। భ్రాన్తిదృష్టాయా అలీకత్వాత్ సర్వకామపూరణేఽపి దోషాభావాత్ పరిహారః॥౩౬॥

వైదర్భదూతానునయోపహూతైః శృఙ్గారభఙ్గీరనుభావయద్భిః।
స్వయంవరస్థానజనాశ్రయస్తైర్దినే పరత్రాలమకారి వీరైః॥౩౭॥

వైదర్భేతి॥ తైర్వీరైః శూరై రాజపుత్రైః పరత్ర పరస్మిన్దినే స్వయంవరస్య స్థానం దేశస్తస్య జనాశ్రయో మణ్డపః అలమకారి అలంకృతః। సర్వేఽపి వీరాస్తత్రాగతా ఇతి భావః కింభూతైః— వైదర్భస్య భీమస్య దూతైః కర్తృభిరనునయేన వినయేన కృత్వోపహూతైరాకారితైః। తథా,— శృఙ్గారభఙ్గీః శృఙ్గారప్రకారవిశేషాననుభావయద్భిః ప్రకాశయద్భిః। "భఙ్గీష్వనుభావవిద్భిః' ఇతి పాఠే శృఙ్గారవిచ్ఛిత్తిషు నిపుణైరిత్యర్థః। 'అనుభావః ప్రభావే స్యాన్నిశ్చయే భావసూచనే' ఇతి విశ్వః। ' మణ్డపోఽస్త్రీ జనాశ్రయః' ఇత్యమరః॥౩౭॥

భూషాభిరుశ్చైరపి సంస్కృతే యం వీక్ష్యాకృత ప్రాకృతబుద్ధిమేవ।
ప్రసూనబాణే విబుధాధినాథస్తేనాథ సాఽశోభి సభా నలేన॥౩౮॥

భూషాభిరితి॥ అథ తేన నలేన సా సభాఽశోభి। స కః— విబుధాధినాథ ఇన్ద్రో యం నలం వీక్ష్య, భూషాభిరలంకారైః ఉచ్చైరతితరాం సంస్కృతేఽపి మణ్డితేఽపి ప్రసూనబాణే కామే విషయే ప్రాకృతబుద్ధిమేవ నీచబుద్ధిమేవాకృత। ఉచ్చైః ప్రాకృతబుద్ధిమితి వా। సాలంకృతో మదనోఽప్యేతత్సదృశో నాస్తి, కిమన్య ఇతి। నలోఽపి తత్రాగత ఇతి భావః। పణ్డితోఽపి సంస్కృతే ప్రాకృతబుద్ధిమకృతేతి విరోధాభాసః। 'ప్రాకృతశ్చ పృథగ్జనః' ఇత్యమరః॥౩౮॥

ధృతాఙ్గరాగే కలితద్యుశోభాం తస్మిన్సభాం చుమ్బతి రాజచన్ద్రే।
గతా బతాక్ష్ణోర్విషయం విహాయ వ క్షత్రనక్షత్రకులస్య కాన్తిః॥౩౯॥

ధృతేతి॥ ధృతాఙ్గరాగే కుఙ్కుమచన్దనకృతాఙ్గానులేపనే తస్మిన్ రాజచన్ద్రే నలే కలితా హృతా ద్యుశోభా వర్గశోభా యయా ఏవంవిధాం సభాం చుమ్బతి ప్రాప్తే సతి క్షత్రాణ్యేవ నక్షత్రాణి తేషాం కులస్య సమూహస్య కాన్తిః అక్ష్ణోర్విషయం గోచరం విహాయ విలజ్య క్వ కుత్ర గతా। 'బత' ఖేదే। తన్న జ్ఞాయత ఇత్యర్థః। నక్షత్రాణీతి 'న' శబ్దేన సమాసః। క్షత్రాణి చ నక్షత్రాణి చ। యే క్షత్రియాః, యే చ నక్షత్రియా క్షత్రియవ్యతిరిక్తాశ్చ తేషాం కులమితి వా। ఉదయసమయే ఆరక్తవర్ణే చన్ద్రే సమీపస్థాని నక్షత్రాణి యథా నిఃశ్రీకాణి భవన్తి, తథా నలసమీపే తేఽపీత్యర్థః। అతిసున్దరం నలం దృష్ట్వా భైమీ ఏనమేవ వరిష్యతీతి నిశ్చిత్య

సర్వేఽపి నిఃశ్రీకా జాతా ఇతి భావః। కలితా వ్యాప్తా ద్యౌర్యయా ఏవంవిధా శోభా రత్నాదిదీప్తిర్యస్యా ఇతి వా॥౩౯॥

ద్రాగ్దృష్టయః క్షోణిభుజామముష్మిన్నాశ్చర్యపర్యుత్సుకితా నిపేతుః।

అనన్తరం దన్తురితభ్రువాం తు నితాన్తమీర్ష్యాకలుషా దృగన్తాః॥౪౦॥

ద్రాగితి॥ అతిసున్దరత్వాదాశ్చర్యేణ పర్యుత్సుకితా ఉత్కణ్ఠితాః క్షోణిభుజాం రాజ్ఞాం దృష్టయః అముష్మిన్నలే ద్రాగ్ఝటితి నిపేతుః। ప్రథమం దర్శనమాత్రేణోత్కణ్ఠితాః సత్యః తస్మిన్నేవ లగ్నాః స్థితా ఇత్యర్థః। అనన్తరం తు క్రోధవశాద్దన్తురితభ్రువాం కుటిలభ్రువాం తేషాం దృగన్తా నేత్రప్రాన్తా నితాన్తమీర్ష్యయా కలుషాః కషాయితా నిపేతుః। అతిసౌన్దర్యాదీర్ష్యారాహిత్యేన ప్రథమం తం దృష్ట్వానన్తరం భైమ్యస్మాన్విహాయైనం వరిష్యతీతీర్ష్యయా తం దదృశురితి భావః। క్రుద్ధో హి పూర్ణయా దృశా న పశ్యతి। అథవా,—అనన్తరం రాజభిరవలోకితే సతి దన్తురితభ్రువాం నారీణామహమహమికయా పరస్పరేర్ష్యావశాత్కలుషాః కటాక్షా నిపేతుః। సర్వాభిః స్త్రీభిరప్యనురాగవశాత్కటాక్షైర్దృష్ట ఇతి భావః। 'ప్రాగ్దృష్టయః' ఇత్యపి పాఠః॥౪౦॥

సుధాంశురేష ప్రథమో భువీతి స్మరో ద్వితీయః కిమసావితీమమ్।

దస్రస్తృతీయోఽయమితి క్షితీశాః స్తుతిచ్ఛలాన్మత్సరిణో నినిన్దుః॥౪౧॥

సుధాంశురితి॥ ప్రశ్నార్థస్య కాక్వర్థస్య కిమః ప్రత్యేకం సంబన్ధః। భువి ఏష ప్రథమో నూతనోఽవతీర్ణః ద్వితీయః సుధాంశుః కిమితి; తథా— భువి అసౌ ద్వితీయః స్మరః "కిమితి తథా,— భువి అయం తృతీయో దస్రో నాసత్యః కిమితిః స్తుతిచ్ఛలాన్మత్సరిణ ఈర్ష్యాసహితాః క్షితీశా రాజానః (కేచన స్తుతివ్యాజాత్) ఇమం నలం నినిన్దుః। కిమః ప్రశ్నార్థత్వాత్తుష్టువురిత్యర్థః। అపరే మత్సరిత్వాత్ కిమః కాక్వర్థత్వాదయం సుధాంశుః కిమ్। అపి తు న భవతీతి నినిన్దుః। ఏవం సర్వత్ర। ఏకేన భువ్యయం ద్వితీయశ్చన్ద్ర ఇతి స్తుతౌ కృతాయామ్ అపరేణేర్ష్యావశాద్భువి ద్వితీయచన్ద్రస్యాసంభవాన్నాయం చన్ద్ర ఇతి ప్రతిషేధతో నిన్ద్యతే స్మేతి భావః। 'మత్సరోఽన్యశుభద్వేషే' ఇత్యమరః। ప్రశ్నపక్షే, కిం నినిన్దురితి వా యోజనా ౪౧

ఆద్యం విధోర్జన్మ స ఏష భూమౌ ద్వైతం యువాసౌ రతివల్లభస్య।

నాసత్యయోర్మూర్తితృతీయతాయమితి స్తుతస్తైః కృతమత్సరైః సః॥౪౨॥

ఆద్యం విధేరితి॥ ద్వయోర్భావో ద్వితా, ద్వితైవ ద్వైతమ్। అయం శ్లోకో గతార్థత్వాత్పునరుక్తః॥౪౨॥

మాయానలోదాహరణాన్మిథస్తైరూచే సమాః సన్త్యమునా కియన్తః।

ఆత్మాపకర్షే సతి మత్సరాణాం ద్విషః పరస్పర్ధనయా సమాధిః॥౪౩॥

మాయేతి॥ తం నలమసహమానైస్తై రాజభిర్మిథః పరస్పరమిత్యూచే। ఇతి కిమ్— మాయానలోదాహరణాదిన్ద్రాద్యలీకనలదృష్టాన్తేనామునా నలేన సమాస్తుల్యాః కియన్తో బహవః సన్తి। ఏతేన తుల్యా అన్యేఽపి బహవోఽత్ర విద్యన్తే, ఏతమేవ పునః పునః కిమితి వర్ణయథేతి। అన్యేషాం తత్తుల్యత్వే ఖస్యోత్కర్షః కథమిత్యాశఙ్కాయామాహ— మత్సరాణామర్థ్యావతాం ద్విషః సకాశాదాత్మాపకర్షే సతి ఆత్మనో న్యూనత్వే సతి శత్రోః పరేణ కృతా యా స్పర్ధనా తుల్యతా తథా సమాధిః సమాధానం పరిహారో భవతి। మత్సరిణామాత్మాపకర్షమవిచార్య శత్రోః పరేణ తుల్యత్వప్రతిపాదనాత్ స్వీయాపకర్షపరిహారో భవతి। అతిసున్దరతయా తస్యైవ భైమీప్రాప్తిసంభావనయా సర్వేఽపి తం న సహన్తే స్మేతి భావః। 'పరస్పర్ధితయా ఇతి పాఠే పరః స్పర్ధీ యస్య తస్య భావస్తత్తేతి వ్యాఖ్యేయమ్। 'ఇహేదృశాః సన్తి కతీతి దుష్టైర్దృష్టాన్తితాలీకనలావలీ తైః' ఇత్యపి పాఠః స్పష్టార్థః। 'మత్సర'-శబ్దోఽర్శఆదిర్ద్రష్టవ్యః। స్పర్ధనం స్పర్ధేతి ఘఞన్తాత్ 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాత్స్త్రియాం భావే యుచ్॥౪౩॥

గుణేన కేనాపి జనేఽనవద్యే దోషాన్తరోక్తిః ఖలు తత్ఖలత్వమ్।

రూపేణ తత్సంసదదూషితస్య సురైర్నరత్వం యదదూషి తస్య॥౪౪॥

గుణేనేతి॥ రూపేణ సౌన్దర్యేణ కృత్వా తస్యాం సంసది తథా సంసదా సభయా వా అదూషితస్యానిన్దితస్యాతిసున్దరస్య తస్య నలస్య సురైః సున్దరోఽపి మనుష్యోఽయం నతు దేవ ఇతి నరత్వం యదదూషి నిన్దితం, తత్ ఖలత్వం ఖలు। తత్తైర్దౌర్జన్యమేవ కృతమిత్యర్థః। ఖలత్వస్వరూపమేవాహ– కేనాపి లోకోత్తరేణ గుణేన సౌన్దర్యసుశీలత్వాదినా కృత్వా అనవద్యే పూజ్యే పుంసి దోషాన్తరోక్తిః దోషాన్తరారోపణమ్। యద్వా, సురైస్తత్సంసదదూషితస్య తస్య

నరత్వం రలయోరభేదాత్ నలస్య రూపేణ స్వరూపేణ నలత్వమదూషి తత్ఖలత్వమ్। తేషాం దేవానాం దౌర్జన్యం ఖల్వితి యోజనా। తత్ఖలత్వమేకం పదమ్। అతిసున్దరం తం దృష్ట్వా దేవా అపి సేర్ష్యా జాతా ఇతి భావః॥౪౪॥

నలానసత్యానవదత్స సత్యః కృతోపవేశాన్సవిధే సువేషాన్।

నోభావిలాభూః కిము దర్పకశ్చ భవన్తి నాసత్యయుతౌ భవన్తః॥౪౫॥

నలానితి॥ స సత్యో నలః సవిధే సమీపే కృతోపవేశాన్కృతస్థితీన్ సువేషాఞ్శోభనాకారాన్ అసత్యాన్నలానిన్ద్రాదీనిత్యవదత్। ఇతి కిమ్— భవన్తశ్చత్వార ఏవే న భవన్తి కిము। ఏతే కే— ఇలాభూః పురూరవాః, దర్పకః కామశ్చ ఉభౌ కిము। కింభూతావుభౌ—నాసత్యయుతౌ ఆశ్వినేయసహితౌ। పురూరవాః కామః అశ్వినీకుమారౌ చ యూయమితి నలప్రశ్నః। యథా నలం దృష్ట్వాఽన్యేషాం విస్మయస్తథా నలస్యాపి మిథ్యానలదర్శనేన విస్మయో జాత ఇత్యర్థః॥౪౫॥

అమీ తమీదృగ్జగురత్ర మధ్యే కస్యాపి నోత్పత్తిరభూదిలాయామ్।

అదర్పకాః స్మః సవిధే స్థితాస్తే నాసత్యతాం నాత్ర బిభర్తి కశ్చిత్॥౪౬॥

అమీ తమితి॥ అమీ మిథ్యానలాస్తం సత్యం నలమీదృగేతాదృశం జగుః—ఆహుః స్మ వదన్తి స్మ। యదస్మాదత్రాస్మాసు మధ్యే ఇలాయాం పృథివ్యామ్, అథ చ,— ఇలాయాం పురూరవసో మాతరి కస్యాప్యుత్పత్తిర్నాభూత్। తథా,— తే తవ సవిధే సమీపే స్థితా వయమదర్పకాః దర్పకాత్కామాత్ అన్యే। అథ చ,-అతిరమణీయత్వాత్కాన్తిదర్శనాద్దర్పో గర్వస్తద్రహితాస్తిష్ఠామః। తథా,— అత్రాస్మాసు మధ్యే కశ్చిత్ నాసత్యతామాశ్వినేయత్వమ్, అథ చ సత్యత్వం న బిభర్తి। అథవా,— అస్మాసు కశ్చిత్ నా నరః సత్యతాం ` న బిభర్తి। వయం త్వద్రూపధారణాదసత్యా ఏవేతి ఛలేన పూర్వోక్తం నలప్రశ్నముత్తరయన్తి స్మేత్యర్థః। నాత్ర పురూరవాః, కామః, దస్రౌ వాస్మాసు సన్తీతి। నాసత్య ఇతి, 'నభ్రాణ్—' (౬।౩।౭౫) ఇతి ప్రకృత్యా॥౪౬॥

తర్హి కే యూయమిత్యాశఙ్క్యాహ—

తేభ్యః పరాన్నః పరికల్పయస్వ శ్రియా విదూరీకృతకామదేవాన్।

అస్మిన్నమాజే బహుషు భ్రమన్తీ భైమీ కిలాస్మాసు ఘటిష్యతేఽసౌ॥౪౭॥

తేభ్య ఇతి॥ త్వం శ్రియా శోభయా విదూరీకృతో జితః కామదేవో యైస్తాన్నోఽస్మాన్ పరికల్పయస్వ జానీహి। స్వశోభయా వా। అత్రాగమనే కారణమాహుః— అస్మిన్నమామాజే బహుషు రాజసు విషయే భ్రమన్తీ అసౌ భైమీ। 'కిల' సంభావనాయామ్। (అస్మాసు) ఘటిష్యతే సంయోగం యాస్యతి। అథ చ— సదృశేషు పఞ్చసు భ్రమన్తీ ముహ్యన్తీ భైమీ అస్మాసు మధ్యే కస్మింశ్చిద్ఘటిష్యతే సంయోగం యాస్యతీతి దురాశయాస్మాభిరాగతమితి భావః। 'కిల' హేతౌ వా॥౪౭॥

అసామ యన్నామ తవేహ రూపం స్వేనాధిగత్య శ్రితముగ్ధభావాః।

తన్నో ధిగాశాపతితాన్నరేన్ద్ర! ధిక్చేదమస్మద్విబుధత్వమస్తు॥౪౮॥

అసామేతి॥ 'నామ' ఇతి సంభావనాయామ్। హే నరేన్ద్ర! సాక్షాత్స్వేన ఆత్మనైవ తవ రూపం సౌన్దర్యమధిగత్య జ్ఞాత్వా దృష్ట్వా వా భైమీప్రాప్తిదురాశావశాచ్ఛ్రితముగ్ధభావా అఙ్గీకృతమౌర్ఖ్యాః సన్తో యద్యస్మాదిహ సభాయామసామ తిష్ఠామ। అథ చ, స్వేనాత్మశరీరేణ కృత్వా తవ రూపం స్వరూపమధిగత్య ప్రాప్య త్వదాకారం స్వశరీరం ధృత్వా శ్రితముగ్ధభావా అఙ్గీకృతసౌన్దర్యాస్త్వదాకారధారణాదేవ శ్రితసౌన్దర్యాః సన్తో యస్మాదసామ తిష్ఠామహే। తత్తస్మాత్ ఆశయా మైమీప్రాప్తిదురాశయా ఆపతితాన్నః అస్మాన్ ధిక్। నిన్ద్యా వయమిత్యర్థః। అథవా,— అస్మాకమాశాపతితాం దిక్పతిత్వం ధిక్ నిన్ద్యమ్। అస్మాకమాశామాత్రేణ పతితాం భైమీపతిత్వం ధిగితి వా। తథా,— అస్మద్విబుధత్వమస్మాకం పణ్డితత్వమ్। అథ చ,— దేవత్వం ధిగస్తు| అథ చ స్వే ఆత్మని స్వీయరూపే పూర్వం తవ రూపం నాధిగత్య న ప్రాప్య కిమిదానీం కర్తవ్యమితి ప్రాప్తమౌర్ఖ్యా భ్రాన్తచిత్తాః సన్తో మత్సరేణ ఇహ స్వయంవరే నల ఏవైకో వరణయోగ్య ఇతి ప్రసిద్ధం తవ నామ సంజ్ఞాం ఖ్యాతిం వా వయమసామ నాశితవన్తః। స్వరూపధారణాఇచ్ఛతుర్ణామస్మాకమపి నలత్వాదిత్యర్థః। తస్మాన్నలభ్రాన్త్యాప్యస్మాన్వరిష్యతీత్యాశయా ఆపతితానాగతానస్మాన్ధిక్, అస్మాకం జ్ఞాతృత్వం దేవత్వం వా ధిగస్తు| అనిశ్చితవ్యాపారకరణాదిత్యర్థః। అథ చ స్వానాం జ్ఞాతీనాం మధ్యే ఇన శ్రేష్ఠ! యద్వా,— ధనానాం స్వామిన్నరేన్ద్ర! అసామ, 'అస గతిదీప్త్యాదానేషు', 'అస భువి' ఇత్యస్య లోడుత్తమబహువచనమ్। పక్షే, 'షోఽన్తకర్మణి' లుఙి॥౪౮॥

సా వాగవాజ్ఞాయితమాం నలేన తేషామనాశఙ్కితవాక్ఛలేన।

స్త్రీరత్నలాభోచితయత్నమగ్నమేనం హి న స్మ ప్రతిభాతి కించిత్॥౪౯॥

సేతి॥ అనాశఙ్కితమననుసంహితం దేవానాం వాక్ఛలం యేన తేన నలేన సా పూర్వోక్తా తేషాం దేవానాం వాక్ అవాజ్ఞాయితమామతిశయేనావగణితా। కథం నాజ్ఞాయీత్యత ఆహ— స్త్రీరత్నం భైమీ తస్యా లాభ ఉచితో యత్న ఉపాయస్తత్ర మగ్నం తత్పరమేనం నలం ప్రతి లక్షీకృత్య హి యస్మాన్న కించిత్ప్రతిభాతి స్మ స్ఫురతి స్మ। భైమీప్రాప్త్యుపాయపరత్వాత్తైః కథితమపి దేవత్వం న జ్ఞాతమితి భావః॥౪౯॥

దేవవాక్యావజ్ఞాయాం హేత్వన్తరమాహ—

యః స్పర్ధయా యేన నిజప్రతిష్ఠాం లిప్సుః స ఏవాహ తదున్నతత్వమ్।

కః స్పర్ధితుః స్వాభిహితస్వహానేః స్థానేఽవహేలాం బహులాం న కుర్యాత్॥౫౦॥

య ఇతి॥ యః పురుషో యేన పురుషేణ సహ స్పర్ధయా నిజప్రతిష్ఠాం స్వస్య గౌరవం లిప్సుః ప్రాప్తుమిచ్ఛుః, స ఏవ పురుషః తస్యోన్నతత్వం స్వస్మాదాధిక్యం యస్మాదాహ బ్రూతే తస్మాత్ ఖేనాత్మనాభిహితా ఉక్తా స్వస్య హానిర్న్యూనతా యేనైవంవిధస్య స్పర్ధితుః స్థానే విషయే బహులామవహేలామవజ్ఞాం కో న కుర్యాత్। అపి తు సర్వోఽపి కరోత్యేవ। యోఽన్యస్పర్ధయా స్వస్య ప్రతిష్ఠాం లిప్సతి స స్వస్య న్యూనతాం తస్య చాధికతాం స్వయమేవ వదతి। అతోఽధికేన హీనస్యావజ్ఞా కర్తుం యుక్తైవేత్యర్థః। ప్రకృతే భైమ్యర్థం నలరూపం దధద్భిర్దేవైర్నలస్యైవాధికతా స్వస్య చ న్యూనతోక్తైవ। తస్మాత్తేన నలేన తేషామవజ్ఞా యుక్తైవ కృతేతి భావః। స్థానేఽవ్యయత్వాదుచితామిత్యర్థ ఇతి వా। అవహేలా ఇతి క్షీరస్వామీ। ప్రతిష్ఠామితి, 'న లోకా—'(౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౫౦॥

గీర్దేవతాగీతయశఃప్రశస్తిః శ్రియా తడిత్త్వల్లలితాభినేతా।

ముదా తదాఽవైక్షత కేశవస్తం స్వయంవరాడమ్బరమమ్బరస్థః॥౫౧॥

గీరితి॥ కేశవస్తదా తస్మిన్సమయే తం స్వయంవరస్యాడమ్బరం సంభ్రమం ముదా హర్షేణావైక్షత। కింభూతః—గీర్దేవతయా సరస్వత్యా గీతా కీర్తితా యశఃప్రశస్తిర్యశోగౌరవం యస్య। తథా— శ్రియా లక్ష్మ్యా దేహశోభయా చ కృత్వా తడిత్త్వతో విద్యుత్సహితసజలమేఘస్య లలితం విలాసస్తస్యాభినేతాభినయకారీ। తాదృశమేఘతుల్య ఇత్యర్థః। తథా,— అమ్బరస్థో వ్యోమస్థః। స్వయంవరదర్శనార్థం విష్ణురపి తత్రాగత ఇతి భావః॥౫౧॥

అష్టౌ తదాష్టాసు హరిత్సు దృష్టీః సదో దిదృక్షుర్నిదిదేశ దేవః।

లైఙ్గీమదృష్ట్వాపి శిరఃశ్రియం యో దృష్టా మృషావాదితకేతకీకః॥౫౨॥

అష్టావితి॥ సదః స్వయంవరసభాం దిదృక్షుర్ద్రష్టుమిచ్ఛుః దేవో బ్రహ్మా తదాష్టాసు హరిత్సు దిక్షు అష్టౌ దృష్టీర్నేత్రాణి నిదిదేశాదిష్టవాన్। కింభూతః—లైఙ్గీం శివసంబన్ధినీం శిరః శ్రియం మస్తకశోభామదృష్ట్వా అవిలోక్యాపి దృష్టా లిఙ్గశిరోదర్శనవిషయే మృషావాదితాఽనృతభాషణం కారితా కేతకీ యేన। లిఙ్గరూపస్య శివస్య పాదౌ శిరశ్చావలోకనార్థమహమధికోఽహమధిక ఇతి వివదమానౌ విష్ణుబ్రహ్మాణౌ పాతాలం సత్యలోకం చ గతౌ। విష్ణుః పాతాలే గత్వా శివచరణౌ నాపశ్యత్। బ్రహ్మాపి శిరో నాపశ్యత్। అనన్తరం విష్ణునా చరణౌ నాద్రాక్షమితి సత్యముక్తమ్। బ్రహ్మణా తు శిరో దృష్టమిత్యలీకముక్తమ్। తత్ర సాక్షిత్వేన శివశిరఃస్థాహమానీతేతి కూటసాక్షిణీ కేతకీ కృతేతి పౌరాణికీ కథా॥౫౨॥

ఏకేన పర్యక్షిపదాత్మనాద్రిం చక్షుర్మురారేరభవత్పరేణ।

తైర్ద్వాదశాత్మా దశభిస్తు శేషైర్దిశో దశాలోకత లోకపూర్ణాః॥౫౩॥

ఏకేనేతి॥ ద్వాదశ ఆత్మానో దేహా యస్య ద్వాదశదేహః సూర్య ఏకేనాత్మనా వపుషాద్రిం మేరుం పర్యక్షిపత్ప్రదక్షిణీచకార। పరేణాత్మనా దేహేన మురారేశ్చక్షుర్దక్షిణనేత్రమభవత్। శేషైస్తు దశభిర్దేహైః కృత్వా లోకైః పూర్ణా దశాపి దిశ ఆలోకత। 'విధాతృమిత్రార్యమణో తరుణేన్ద్రభగాంశవః। పూషా వివస్వాన్పర్జన్యస్త్వష్టా విష్ణుర్దినేశ్వరాః॥' ఇతి॥౫౩॥

ప్రదక్షిణం దైవతహర్మ్యమద్రిం సదైవ కుర్వన్నపి శర్వరీశః।

ద్రష్టా మహేన్ద్రానుజదృష్టిమూర్త్యా న ప్రాప తద్దర్శనవిఘ్నతాపమ్॥౫౪॥

ప్రదక్షిణమితి॥ సదైవ దైవతానాం హర్మ్యం వసతిస్థానం అద్రిం మేరుం ప్రదక్షిణం కుర్వన్నపి శర్వరీశచన్ద్రో మహేన్ద్రానుజస్య మురారేర్ధృష్టిమూర్త్యా వామనయనరూపేణ ద్రష్టా సన్ తస్య స్వయంవరస్య దర్శనే యో విఘ్న స్తేన తాపం దుఃఖం న ప్రాప॥౫౪॥

ఆలోకమానా వరలోకలక్ష్మీం తాత్కాలికీమప్సరసో రసోత్కాః।

జనామ్బుధౌ యత్ర నిజాననాని వితేనురమ్భోరుహకాననాని॥౫౫॥

ఆలోకేతి॥ రసోత్కా దర్శనరసోత్కణ్ఠితాస్స్వాత్కాలికీం స్వయంవరసమయజాతాం వరలోకలక్ష్మీం రాజసఙ్ఘశోభామాలోకమానా విలోకయన్త్యోఽప్సరసస్తత్ర జనామ్బుధౌ నిజాననాన్యమ్భోరుహకాననాని కమలవనాని వితేనుశ్చక్రుః। అప్సరసోఽపి తం సమాజం సాదరం పశ్యన్తి స్మేతి భావః। జలాశయేఽపి కమలాని భవన్తి॥౫౫॥

న యక్షలక్షైః కిమలక్షి నో సా సిద్ధైః కిమధ్యాసి సభాప్తశోభా।

సా కింనరైః కిం న రసాదసేవి నాదర్శి హర్షేణ మహర్షిభిర్వా॥౫౬॥

నేతి॥ ఆప్తశోభాతిసున్దరా సా సభా యక్షలక్షైః రసాత్ ప్రీత్యా కిం న అలక్షి దృష్టా। తథా— సిద్ధైర్వా రసాత్కిం నోఽధ్యాసి। తథా—కింనరై రసాత్ న అసేవి। తథా,—మహర్షిభిర్వా హర్షేణ న అదర్శి। రసాదితి సిద్ధే హర్షేణేతి పదమనుప్రాసార్థమ్॥౫౬॥

వాల్మీకిరశ్లాఘత తామనేకశాఖత్రయీ భూరుహరాజిభాజా।

క్లేశం వినా కణ్ఠపథేన యస్య దైవీ దివః ప్రాగ్భువమాగమద్వాక్॥౫౭॥

వాల్మీకిరితి॥ స వాల్మీకిఋషిస్తాం సభామశ్లాఘతాస్తౌత్। స కః—దైవీ వాక్ పద్యమయీ యస్య వాల్మీకేః కణ్ఠపథేన క్లేశం వినా దివః సకాశాత్ ప్రాక్ 'మా నిషాద—'(రామాం ౧।౨।౧౫) ఇత్యాదిరూపేణ భువమాగమదాగతా। ప్రథమం భూమౌ యః సంస్కృతప్రవర్తకః। కింభూతేన కణ్ఠపథేన— అనేకాః శాఖా ఆశ్వలాయనాదయో యస్యాః సా వేదత్రయీ తల్లక్షణా

భూరుహాస్తేషాం రాజిః పఙ్క్తిస్తాం భజతే ఏవంభూతేన। సశాఖవేదత్రయీపాఠకేనేత్యర్థః। అన్యేనాపి బహుస్కన్ధవృక్షయుక్తేన మార్గేణ దూరదేశాదప్యనాయాసేన గమ్యతే॥౫౭॥

ప్రాశంసి సంసద్గురుణాపి చార్వీ చార్వాకతాసర్వవిదూషకేణ।

ఆస్థానపట్టం రసనాం యదీయాం జానామి వాచామధిదేవతాయాః॥౫౮॥

ప్రాశంసీతి॥ చార్వీ సున్దరా సంసత్ సభా గురుణా బృహస్పతినాపి ప్రాశంసి। కింభూతేన— చార్వాకతయా నాస్తికతయా సర్వస్య వేదాదేర్విదూషకేణ ఖణ్డకేన। అహం యదీయాం రసనాం జిహ్వాం వాచామధిదేవతాయాః సరస్వత్యా ఆస్థానపట్టం సింహాసనం జానామి, మన్యే, తస్య జిహ్వాగ్రే సరస్వతీ జాగర్తి। నాస్తికప్రతారణార్థం బృహస్పతినా చార్వాకశాస్త్రం ప్రణీయ వేదాది దూషితమ్॥౫౮॥

నాకేఽపి దీవ్యత్తమదివ్యవాచి వచఃస్రగాచార్యకవిత్కవిర్యః।

దైతేయనీతేః పథి సార్థవాహః కావ్యః స కావ్యేన సభామభాణీత్॥౫౯॥

నాకేఽపీతి॥ స కావ్యః శుక్రః దోషరహితప్రబన్ధరూపేణ కావ్యేన కృత్వా తాం సభామభాణీదవర్ణయత్। స కః—యః కవిః ప్రబన్ధకర్తా దీవ్యత్తమా విరాజమానా దివ్యా సంస్కృతవాగ్యస్మిన్నేవంభూతేఽపి నాకే స్వర్గే వచఃస్రజి వచనమాలాగుమ్ఫనే విషయే ఆచార్యకం సంస్కృతవచనచాతుర్యోపదేశః తం వేత్తీతి విత్। తథా,—దైతేయనీతేః దైత్యనీతిశాస్త్రస్య పథి మార్గే సార్థవాహః మార్గప్రదర్శకః దైత్యనీతిశాస్త్రప్రవర్తకః। సురాసురమధ్యే శ్రేష్ఠతమ ఇత్యర్థః। ఆచార్యకమ్, యోపధాద్వుఞ్। దైతేయ ఇతి, 'కృదికారాత్—' (గం సూం ౫౦) ఇతి జీషన్తాత్ 'స్త్రీభ్యో ఢక్' (౪।౧।౧౨౦) సమర్థనీయః॥౫౯॥

తదేవ సభావర్ణకం కావ్యమాహ—

అమేలయద్భ్రమనృపః పరం న నాకర్షదేతాన్ధమనస్వసైవ।

ఇదం విధాతాపి విచిన్త్య యూనః స్వశిల్పసర్వస్వమదర్శయన్నః॥౬౦॥

అమేలయదితి॥ భీమనృపః పరం కేవలమేతాన్నృపాన్ భైమీఖయంవరార్థం నామేలయత్। తథా— దమనఖస్సైవ ఏతాన్కేవలం స్వగుణశీలాదినా నాకర్షత్। కింతు విధాతాపి ఇదం స్వయంవరప్రస్తావాదికం విచిన్త్య స్వశిల్పసర్వస్వం స్వీయనిర్మాణకౌశలసారభూతానేతాన్ యూనస్తరుణానేకత్ర స్థానే పుఞ్జీకృత్య నోఽస్మాకమదర్శయత్॥౬౦॥

ఏకాకిభావేన పురా పురారిర్యః పఞ్చతాం పఞ్చరారం నినాయ।

తద్భీసమాధానమముష్య కాయనికాయలీలాః కిమమీ యువానః॥౬౧॥

ఏకేతి॥ యః పురారిః హరః పురా పూర్వమేకాకిభావేనాసహాయత్వేన పఞ్చశరం కామం పఞ్చతాం నినాయ మారయామాస। అముష్య కామస్య కాయనికాయలీలాః శరీరసమూహకాన్తయః అమీ యువానస్తరుణాః తస్మాద్ధరాత్ భియో భయస్య సమాధానం ప్రతీకారః। 'కిం' వితర్కే। అసహాయత్వాత్పూర్వం కామస్య హరాద్భయమభూత్। ఇదానీమేతద్రూపేణ బహుత్వాద్భయం గతమ్। సర్వేఽప్యేతే కామరూపా ఇతి భావః॥౬౧॥

పూర్ణేన్దుబిమ్బానమాసభిన్నానస్థాపయత్క్వాపి నిధాయ వేధాః।

తైరేవ శిల్పీ నిరమాదమీషాం ముఖాని లావణ్యమయాని మన్యే॥౬౨॥

పూర్ణేతి॥ విధిర్బ్రహ్మ అనుమాసభిన్నాన్ప్రతిమాసం భిన్నాన్ పూర్ణేన్దుబిమ్బాన్పూర్ణచన్ద్రబిమ్బాన్క్వాపి కుత్రచిత్ప్రదేశే నిధాయ తిరోహితీకృత్యాస్థాపయత్। తైరేవ పూర్ణచన్ద్రబిమ్బైః కృత్వా అమీషాం లావణ్యమయాని ముఖాని స శిల్పీ బ్రహ్మ నిరమాన్నిర్మమే ఇత్యహం మన్యే। చన్ద్రతుల్యాన్యేతేషాం వదనానీతి భావః। అన్యోఽపి శిల్పీ సున్దరవస్తునిర్మాణార్థమపూర్వం వస్తు కుత్రచిద్గుప్తం స్థాపయతి॥౬౨॥

ముధార్పితం మూర్ధసు రత్నమేభిర్యన్నామ తాని స్వయమేత ఏవ।

స్వతఃప్రకాశే పరమాత్మబోధే బోధాన్తరం న స్ఫురణార్థమర్థ్యమ్॥౬౩॥

ముధేతి॥ ఏభిర్నృపైః మూర్ధసు రత్నం హీరకాది ముధా వృథా అర్పితం స్థాపితమ్। యద్యస్మాత్ ఏతే ఏవ స్వయం తాని రత్నాని నామ ప్రసిద్ధాని। రత్నానాం శిరసి రత్నార్పణం

వృథైవేత్యర్థః। అర్థాన్తరన్యాసమాహ—ఖతఃప్రకాశే స్వప్రకాశే పరమాత్మబోధే పరమాత్మజ్ఞానే సతి స్ఫురణార్థం తజ్జ్ఞానార్థం బోధాన్తరం జ్ఞానాన్తరం న అర్థ్యం న యాచనీయమ్। స్వప్రకాశత్వాత్తస్యేత్యర్థః। పరమాత్మజ్ఞానే జాతే జ్ఞానాన్తరం యథా వృథా తథా రత్నానాముపరి రత్నాన్తరారోపణమిత్యర్థః। అతిసున్దరా ఏత ఇతి భావః। పరమాత్మబోధస్య స్వతఃప్రకాశత్వం వేదాన్తేభ్యోఽవసేయమ్॥౬౩॥

ప్రవేక్ష్యతః సున్దరవృన్దముచ్చైరిదం ముదా చేదితరేతరం తత్।

న శక్ష్యతో లక్షయితుం విమిశ్రం దస్రౌ సహస్రైరపి వత్సరాణామ్ ॥౬౪॥

ప్రవేక్ష్యత ఇతి॥ దస్రౌ అశ్వినీకుమారౌ ముదా ఉచ్చైరుత్కృష్టం సహర్షమిత్యర్థః। ఏవంభూతమిదం సున్దరవృన్దం చేత్ప్రవేక్ష్యతః ప్రవిష్టౌ భవిష్యతః తత్తర్హి అనేన రాజవృన్దేన విశేషేణ మిశ్రం మిశ్రితమితరేతరమన్యోన్యం వత్సరాణాం సహస్రైరపి లక్షయితుం చిహ్నితుం న శక్ష్యతః సమర్థో న భవిష్యతః। అయం మే భ్రాతేతి పరస్పరం జ్ఞాతుమసమర్థౌ భవిష్యతః। సర్వేషాం దస్రతుల్యత్వాదితి భావః॥౬౪॥

స్థితైరియద్భిర్యువభిర్విదగ్ధైర్దగ్ధేఽపి కామే జగతః క్షతిః కా।

ఏకామ్బుబిన్దువ్యయమమ్బురాశేః పూర్ణస్య కః శంసతి శోషదోషమ్॥౬౫॥

స్థితైరితి॥ విదగ్ధైశ్చతురైర్దాహరహితైర్వా ఇయద్భిర్బహుసంఖ్యాకైః స్థితైః విద్యమానైరేతైర్యువభిస్తరుణైః హేతుభిః హరేణ ఏకస్మిన్కామే దగ్ధేఽపి జగతః కా క్షతిః కా హానిః? కామసదృశానామేతేషాం బహూనాం స్థితత్వాత్। ఏతదేవార్థాన్తరన్యాసేన సమర్థయతే—కః పూర్ణస్యామ్బురాశేరేవామ్బుబిన్దువ్యయం శోషరూపం దోష శంసతి వదతి। అపి తు ఏకస్మిఞ్జలకణే వ్యయితే సముద్రః శుష్కో జాత ఇతి న కోఽపి వదతీత్యర్థః॥౬౫॥

ఇతి స్తువన్ఝంకృతివర్గణాభిర్గన్ధర్వవర్గేణ స గాయతైవ।

ఓంకారభూమ్నా పఠతైవ వేదాన్మహర్షివృన్దేన తథాఽన్వమాని॥౬౬॥

ఇతీతి॥ ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ స్తువన్ స శుక్రః గాయతైవ గానం కుర్వతైవ గన్ధర్వాణాం వర్గేణ సమూహేన హుంకృతివర్గణాభిర్హుకారసమూహైః కృత్వా అన్వమాన్యనుమతః। తథా,— వేదాన్వ్రతా మహర్షివృన్దేన ఓంకారస్య భూమ్నా బాహుల్యేనాన్వమాని అనుమతః। గన్ధర్వవర్గేణ మహర్షివర్గేణ చోభాభ్యామనుమతః సమీచీనం వదతీతి। వర్గణా రాశీకరణమ్॥౬౬॥

న్యవీవిశత్తానథ రాజసింహాన్సింహాసనౌఘేషు విదర్భరాజః।

శృఙ్గేషు యత్ర త్రిదశైరివైభిరశోభి కార్తస్వరభూధరస్య॥౬౭॥

న్యవీవిశదితి॥ అథ విదర్భరాజః తాన్రాజసింహాన్ సింహాసనౌఘేషు న్యవీవియన్ని వేశయామాస। యత్ర సింహాసనేషూపవిష్టైరేమీ రాజసింహైః కార్తస్వరభూధరస్య స్వర్ణాచలస్య మేరోః శృఙ్గేషూపవిష్టైస్త్రిదశైర్దేవైరివాశోభి అదీపి। అత్యుచ్చత్వం హేమమయత్వం సింహాసనానాం, దేవతుల్యత్వం చ తేషాం సూచితమ్॥౬౭॥

విచిన్త్య నానాభువనాగతాంస్తానమర్త్యసంకీర్త్యచరిత్రగోత్రాన్।

కథ్యాః కథంకారమమీ సుతాయామితి వ్యషాది క్షితిపేన తేన॥౬౮॥

విచిన్త్యేతి॥ తేన క్షితిపేన భీమేన ఇతి పూర్వోక్తేన ప్రకారేణ వ్యషాది విషణ్ణమ్। కిం కృత్వా— నానాభువనేభ్యః స్వర్గమర్త్యపాతాలేభ్య ఆగతాన్ అమర్త్యైర్దేవైః సంకీర్త్యాని వర్ణనీయాని చరిత్రగోత్రాణి శీలకులాని యేషాం తాన్విచిన్త్య విచార్య। ఇతి కిమ్—అమీ పూర్వోక్తా రాజసింహాః సుతాయాం విషయే కథంకారం కేన ప్రకారేణ కథ్యాః వర్ణయితుం శక్యా ఇతి। ఏతేషాం కులశీలాది భైమీ కథం జ్ఞాస్యతీత్యైర్థః॥౬౮॥

శ్రద్ధాలుసంకల్పితకల్పనాయాం కల్పద్రుమస్యాథ రథాఙ్గపాణేః।

తదాకులోఽసౌ కులదైవతస్య స్మృతిం తతాన క్షణమేకతానః॥౬౯॥

శ్రద్ధేతి॥ అథ తదా తస్మిన్సమయే ఆకులః సచిన్తోఽసౌ భీమః కులదైవతస్య స్వీయవంశపరమ్పరాపూజ్యస్య రథాఙ్గపాణేః శ్రీవిష్ణోః స్మృతిం క్షణం ముహూర్తమాత్రమ్

ఏకతానోఽనన్యవృత్తిః సన్ తతాన। కింభూతస్య విష్ణోః—శ్రద్ధాలోర్భక్తస్య సంకల్పితం వస్తు తస్య కల్పనాయాం సిద్ధౌ కల్పద్రుమస్య। సకలాభిలాషపూరకకులదైవతస్మరణం వినాన్యః కో వాభిలాషపూరణం కరోతీతి విష్ణుం సస్మారేత్యర్థః। 'ఏకతానోఽనన్యవృత్తిః' ఇత్యమరః॥౯॥

తశ్చిన్తనానన్తరమేవ దేవః సరస్వతీం సస్మితమాహ స స్మ।

స్వయంవరే రాజకగోత్రవృత్తవక్త్రీమిహ త్వాం కరవాణి వాణి!॥౨౦॥

తదితి॥ స దేవో విష్ణుః తేన భీమేన కృతస్య స్వచిన్తనస్యానన్తరమేవ సస్మితం సరస్వతీమితి ఆహ స్మ ఉవాచ। ఇతి కిమ్—హే వాణి సరస్వతి। అహం త్వామిహ స్వయంవరే రాజకం రాజవృన్దం తస్య గోత్రవృత్తవక్త్రీం కులనామశీలాదివర్ణయిత్రీం కరవాణి। రాజవర్ణనార్థం త్వయా గన్తవ్యమితి మమ మనీషితమ్। రాజకమ్ 'గోత్ర—' (४।३।౧౨౬) ఇతి వుఞ్॥౨౦॥

కులం చ శీలం చ బలం చ యూనాం జానాసి నానాభువనాగతానామ్।

ఏషామతస్త్వం భవ వావదూకా మూకాయితుం కః సమయస్తవాయమ్॥౨౧॥

కులమితి॥ హే సరస్వతి! త్వం నానాభువనేభ్య ఆగతానామేషాం యూనాం కులం చ శీలం చ బలం చ యతో జానాసి అతస్త్వమేవ తేషాం వావదూకా అతితరాం వర్ణనశీలా భవ। తవ మూకాయితుమయం కః సమయోఽవసరః। అపి తు న కోఽపి। ఏషాం కులాది వర్ణయేత్యర్థః। 'చాః' పరస్పరసముచ్చయార్థాః। 'వదేశ్చ' ఇతి వార్త్తికేన వదేర్యఙ్లుగన్తాదూకః, "వావదూకస్తు వక్తరి' ఇతి క్షీరస్వామీ॥౨౧॥

జగత్త్రయీపణ్డితమణ్డితైషా సభా న భూతా న చ భావినీ చ।

రాజ్ఞాం గుణజ్ఞాపనకైతవేన సంఖ్యావతః శ్రావయ వాఙ్ముఖాని॥౨౨॥

జగదితి॥ హే సరస్వతి। యస్మాజ్జగత్త్రయీసంబన్ధిభిః పణ్డితైర్మణ్డితా ఏషా సభాపూర్వం న చ భూతా, పశ్చాత్ న చ భావినీ జనిష్యతే, తస్మాద్రాజ్ఞాం గుణానాం జ్ఞాపనం బోధనం తస్య కైతవేన వ్యాజేన సంఖ్యావతః పణ్డితాన్ వాఙ్ముఖాని ఉపన్యాసాఞ్శ్రావయ। 'ఉపన్యాసస్తు

వాఙ్ముఖమ్' ఇత్యమరః। 'సంఖ్యావాన్ పణ్డితః కవిః' ఇతి చ। శబ్దకర్మత్వాత్ సంఖ్యావత ఇతి కర్మత్వమ్॥౭౨॥

ఇతీరితా తచ్చరణాత్పరాగం గీర్వాణచూడామణిమృష్టశేషమ్।

తస్య ప్రసాదేన సహాజ్ఞయాసావాదాయ మూర్ధ్నాదరిణీ బభార॥౭౩॥

ఇతీతి॥ ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ విష్ణునా ఈరితోక్తా అసౌ సరస్వతీ గీర్వాణానాం దేవానాం చూడామణయో ముకుటరత్నాని తైర్మృష్టః ప్రోఞ్ఛితశ్చాసౌ శేషోఽవశిష్టశ్చ తమ్, తచ్చరణాద్విష్ణుచరణాత్ పరాగం రేణుం తస్య విష్ణోరాజ్ఞారూపేణ ప్రసాదేన (సహ) మూర్ధ్నా ఆదాయ ఆదరిణ్యాదరయుక్తా సతీ బభార। నమస్కారపూర్వం మహాన్ప్రసాద ఇత్యాజ్ఞామనీచకారేతి భావః। 'పరాగ'పదేన రూఢ్యా చరణస్య పద్మత్వం సూచితమ్॥౭౩॥

మధ్యేసభం సావతతార బాలా గన్ధర్వవిద్యాధరకణ్ఠనాలా।

త్రయీమయీభూతవలీవిభఙ్గా సాహిత్యనిర్వర్తితదృక్తరఙ్గా॥౭౪॥

మధ్యేసభమితి॥ సా సరస్వతీ బాలా సతీ మధ్యేసభం సభామధ్యే అవతతార। బాలస్త్రీరూపం ధృత్వా తత్రాగతేత్యర్థః। కింభూతా—గన్ధర్వవిద్యాయా గీతవిద్యాయా ధరః కణ్ఠనాలో యస్యాః సా। గానప్రవీణకణ్ఠనాలేత్యర్థః। తథా,—త్రయీమయీభూతవలీవిభఙ్గా ఋక్సామయజూరూపత్రిసంఖ్యామయస్త్రయీమయః అత్రయీమయః త్రయీమయీభూతో వలీవిభఙ్గో వలీరచనా యస్యాః। తథా,—సాహిత్యేన మహాకావ్యనాటకచమ్పూప్రభృతినా, శుక్లనీలరక్తవర్ణసాహిత్యేన మేలనేన వా నిర్వర్తితా నిర్మితా అతిసలక్షణా దృక్తరఙ్గాః కటాక్షవిక్షేపా యస్యాః సా। కణ్ఠస్య నాలత్వేన ముఖస్య పద్మత్వం వ్యఙ్గ్యమ్। గన్ధర్వాశ్చ విద్యాధరాశ్చ తద్రూపం కణ్ఠనాలం యస్యా ఇతి వా॥౭౪॥

వేదాదివిద్యామయం సరస్వతీస్వరూపం వర్ణయతి—

ఆసీదథర్వా త్రివలిత్రివేదీమూలాద్వినిర్గత్య వితాయమానా।

నానాభిచారోచితమేచకశ్రీః శ్రుతిర్యదీయోదరరోమరేఖా॥౭౫॥

ఆసీదితి॥ అథర్వా శ్రుతిః యదీయా సరస్వతీసంబన్ధినీ ఉదరరోమరేఖా ఉదరరోమావలీ ఆసీత్। కింభూతా—తిసృణాం వలీనాం సమాహారస్త్రివలి, త్రివలిరూపా యా త్రివేదీ తల్లక్షణాన్మూలాద్వినిర్గల్య బ్రహ్మణా వినిర్గమయ్య వితాయమానా విస్తార్యమాణా। తథా,—నానాభిచారైః అనేకమారణోచ్చాటనాద్యభిచారైః కృత్వా ఉచితా పాపబాహుల్యాత్ యోగ్యా మేచకా శ్రీః శోభా యస్యాః సా। అథ చ,-అనాభిచారోచితమేచకశ్రీర్న భవతి, కిం తు నాభిసంచరణోచితమేచకశ్రీః। అథర్వణః శ్యామత్వం పురాణప్రసిద్ధమ్। అభిచారకర్తృకత్వం చ। వినిర్గత్యేత్యత్రాన్తర్భావితణ్యర్థో జ్ఞేయః। వితాయమానా, ' తనోతేర్యకి' (౬।౪।౪౪) ఇత్యాత్వమ్॥౭౫॥

శిక్షైవ సాక్షాచ్చరితం యదీయం కల్పశ్రియాకల్పవిధిర్యదీయః।

యస్యాః సమస్తార్థనిరుక్తిరూపైర్నిరుక్తివిద్యా ఖలు పర్యణంసీత్॥౭౬॥

శిక్షేతి॥ యదీయం చరితమాచరణం వర్ణానాం స్థానోచ్చారణబోధకం నారదాదిప్రణీతం శిక్షైవ పర్యణంసీత్ పరిణతమ్। యదీయం చరితమ్ (ఇత్యర్థః। అథ) శిక్షైవ। సాక్షాల్లోకస్య హితోపదేశ ఏవేత్యర్థః। కల్ప ఇతికర్తవ్యతాబోధకో గ్రన్థస్తస్య శ్రియా కృత్వా యదీయ ఆకల్పవిధిరలంకారవిధిః పర్యణంసీత్ పరిణతః।యదీయాన్యలంకరణాని కల్పేనైవ రచితానీత్యర్థః। తథా,—యస్యాః సమస్తార్థానాం సకలాభిధేయానాం నిరుక్తిరూపైః నిర్వచనస్వరూపైః కృత్వా వేదశ్రోత్రస్థానీయా నిరుక్తివిద్యా పర్యణంసీత్ పరిణతా। 'ఖలు' నిశ్చయార్థః సర్వత్ర యోజనీయః॥౭౬॥

జాత్యా చ వృత్తేన చ భిద్యమానం ఛన్దో భుజద్వన్ద్వమభూద్యదీయమ్।

శ్లోకార్ధవిశ్రాన్తిమయీభవిష్ణుపర్వద్వయీసన్ధిసుచిహ్నమధ్యమ్ ॥౭౭॥

జాత్యేతి॥ జాత్యా మాత్రావృత్తేన వృత్తేన వర్ణవృత్తేన చ భిద్యమానం ద్విధాభూతం వేదచరణస్థానీయం ఛన్దః యదీయం భుజద్వన్ద్వమభూత్। కింభూతం ఛన్దః—శ్లోకార్ధే విశ్రాన్తిః అవసానం తద్రూపో భవిష్ణుః శ్లోకార్ధవిశ్రాన్తిమయీభవిష్ణుః పర్వద్వయీసన్ధిః పూర్వోత్తరపర్వద్వయసన్ధిః స ఏవ సుచిహ్నం మధ్యే యస్య। యస్యా భుజపర్వద్వయీసన్ధిరేఖాద్వయం శ్లోకార్ధయోర్విచ్ఛేదద్యోతకేన రేఖాద్వయేనైవ రచితమిత్యర్థః॥౭౭॥

అసంశయం సా గుణదీర్ఘభావకృతాం దధానా వితర్తి యదీయా।

విధాయికా శబ్దపరమ్పరాణాం కిం చారచి వ్యాకరణేన కాఞ్చీ॥౭౮॥

అసంశయమితి॥ కిం చ అన్యశ్చ సాతిప్రసిద్ధా యదీయా కాఞ్చీ మేఖలాసంశయం నిశ్చితం వేదముఖభూతేన వ్యాకరణేనారచి రచితా। కింభూతా—గుణస్య పట్టసూత్రస్య దీర్ఘభావేన దైర్ఘ్యేణ కృతాం వితతిం విస్తారం దధానా। తథా,—శిక్షితరూపాణాం శబ్దపరమ్పరాణాం విధాయికా। వ్యాకరణమపి—గుణాశ్చ దీర్ఘాశ్చ భావాశ్చ కృతశ్చ ఏతేషాం వితతిం దధానమ్। భావా భావప్రత్యయాః, కృతః కృత్సంజ్ఞకాః ప్రత్యయాశ్చ। తథా, శబ్దానాం రామకృష్ణాదీనాం భవత్యాదిశబ్దపరమ్పరాణాం చ విధాయకం సాధకమ్। అర్థవశాద్విభక్తివచనవిపరిణామః ౭౮

స్థిత్రైవ కణ్ఠే పరిణమ్య హారలతా బభూవోదితతారవృత్తా।

జ్యోతిర్మయీ యద్భజనాయ విద్యా మధ్యేఙ్గమఙ్కేన భృతా విశఙ్కే॥౭౯॥

స్థితేతి॥ జ్యోతిర్మయీ జ్యోతీరూపా గ్రహనక్షత్రాదిచారసహితా విద్యా యద్భజనాయ యస్యా దేవ్యాః సేవనాయ కణ్ఠే స్థిత్రైవ పరిణమ్య రూపాన్తరం ప్రాప్య హారలతా బభూవేత్యహం విశఙ్కే। కింభూతా—ఉదితముక్తం తారం తారాసంబన్ధి వృత్తం శుభాశుభఫలకథనరూపం యస్యామ్। తథా,—మధ్యేఙ్గమఙ్గానాం శిక్షాదీనాం మధ్యేఽఙ్కేన గణనయా భృతా ధృతా। షడఙ్గమధ్యే గణితేత్యర్థః। హారలతాపి,—ఉదితః ప్రకాశీభూతః తారో మధ్యమణిర్యస్యాం ముక్తాశుద్ధిర్వా యస్యాం సా ఏవంభూతా చాసౌ వృత్తా చ। వర్తులమౌక్తికేత్యర్థః। తథా,–మధ్యేఙ్గం శరీరమధ్యే అఙ్కేన క్రోడేన వక్షసా భృతా ధృతా। తారాణామిదం తారం, సంబన్ధేఽణ్। యద్వా, ద్వావింశే సర్గే 'తార'శబ్దస్యాపి నక్షత్రవాచిత్వముక్తమ్। ఉదితం తారాణాం వృత్తం యస్యాం యయా వా॥౭౯॥

అవైమి వాదిప్రతివాదిగాఢస్వపక్షరాగేణ విరాజమానే।

తే పూర్వపక్షోత్తరపక్షశాస్త్రే రదచ్ఛదౌ భూతవతీ యదీయౌ॥౮౦॥

అవైమీతి॥ యదీయౌ రదచ్ఛదావోష్ఠౌ తే ఉభే ప్రసిద్ధే పూర్వపక్షోత్తరపక్షశాస్త్రే భూతవతీత్యహమవైమి। కింభూతే—వాదిప్రతివాదినోర్గాఢో దృఢః స్వపక్షరాగః

స్వస్వసిద్ధాన్తానురాగస్తేన విరాజమానే। అధరావపి,—వదత ఇతి వాదినౌ। ప్రతివదత ఇతి ప్రతివాదినౌ ఉక్తిప్రత్యుక్తిచతురౌ॥౮౦॥

బ్రహ్మార్థకర్మార్థకవేదభేదాద్ద్విధా విధాయ స్థితయాత్మదేహమ్।

చక్రే పరాచ్ఛాదనచారు యస్యా మీమాంసయా మాంసలమూరుయుగ్మమ్॥౮౧॥

బ్రహ్మేతి॥ బ్రహ్మైవార్థః, కర్మైవార్థః ప్రతిపాద్యం ప్రయోజనం యయోర్వేదయోస్తయోర్భేదాద్ద్వైవిధ్యాబ్రహ్మకాణ్డకర్మకాణ్డసంజ్ఞకవేదవిభాగాద్ధేతోరాత్మదేహం ద్విధా విధాయ నిర్మాయ స్థితయా మీమాంసయా యస్యా దేవ్యా ఊరుయుగ్మం చక్రే కృతమ్। కింభూతమాత్మదేహమ్—పరేషాం వైశేషికబౌద్ధాదీనామాచ్ఛాదనేన నిరాకరణేన చారు, తత్ర వా చతురమ్। తథా,—మాంసలం విచారపరిపుష్టమ్। అథ చ—ఉత్తమవస్త్రేణ రమణీయం పరిపుష్టం చ। ఉత్తరమీమాంసయా పూర్వమీమాంసయా చోరుయుగ్మం రచితమిత్యర్థః॥౮౧॥

ఉద్దేశపర్వణ్యపి లక్షణేఽపి ద్విధోదితైః షోడశభిః పదార్థైః।

ఆన్వీక్షికీం యద్దశనద్విమాలీం తాం ముక్తికామాకలితాం ప్రతీమః॥౮౨॥

ఉద్దేశేతి॥ వయం యస్యా దశనద్విమాలీం దన్తపఙ్క్తిద్వయీం తాం ప్రసిద్ధామాన్వీక్షికీం తర్కవిద్యాం ప్రతీమో జానీమహే। అను పునఃపునరీక్షణం ప్రయోజనమస్యాః సా ఆన్వీక్షికీ। కీదృశీమ్—నామతః కథనముద్దేశః, తస్య పర్వణ్యవసరేఽపి సమానాసమానజాతీయవ్యవచ్ఛేదో లక్షణం తస్మిన్నపి, ద్విధా ఉద్దేశతయా లక్షణతయా చోదితైర్నిర్దిష్టైః షోడశభిః పదార్థైః ప్రమాణాదిభిర్నిగ్రహస్థానాన్తైరుపలక్షితామ్। తథా, ముక్తికామైః 'ఏతేషాం తత్త్వజ్ఞానాన్నిఃశ్రేయసాధిగమః' ఇత్యుక్తత్వాన్ముముక్షుభిరాకలితామభ్యస్తామ్। దన్తపఙ్క్తిద్వయీ చ పర్వణ్యుదితోత్తేజితా భవతి। తథా,—లక్షణేఽపి సాముద్రికశాస్త్రేఽప్యుదితోక్తా। ద్విధోదితత్వేన ద్వాత్రింశత్సంఖ్యాకా భవతి। దశనద్విమాలీమాకలితాం గుమ్ఫితాం ముక్తికాం ప్రతీమః, మౌక్తికాన్యేవ జానీమ ఇతి వా। ద్విరుక్తషోడశపదార్థైర్యస్యా ద్వాత్రింశద్దన్తా రచితా ఇతి భావః। ద్విమాలీమితి టాబన్తస్త్రీత్వే 'ద్విగోః' (౪।౧।౨౧) ఇతి జీప్॥౮౨॥

తర్కా రదా యద్వదనస్య తర్క్యా వాదేఽస్య శక్తిః క్వ తథాఽన్యథా తైః।

పత్రం క్వ దాతుం గుణశాలిపూగం క్వ వాదతః ఖణ్డయితుం ప్రభుత్వమ్ ॥౮౩॥

తర్కా ఇతి ॥ 'యద్యయం నిర్వహ్నిః స్యాత్తర్హి నిర్ధూమోఽపి స్యాత్' ఇత్యాదయస్తర్కా యద్వదనస్య రదా దన్తాస్తర్క్యా ఊహ్యాః, తైర్దన్తైః అన్యథా వినా చేత్తర్కా దన్తా నాభవిష్యంస్తర్హి అస్య ముఖస్య వాదే కథావిశేషే, అథ చ భాషణే, తథా శక్తిః క్వ? దన్తైర్వినా వాదః కర్తుం న శక్యతే। తస్మాత్తర్కా ఏవ రదాస్తర్క్యాః। 'కథమన్యథా' ఇతి పాఠో వా। అథ చ వా చ దశ్చ వాదమ్। 'సర్వో ద్వన్ద్వః—' (గం సూం ౩౬) ఇత్యేకవద్భావః వాకార-దకారయోరుచ్చారణే విషయే దన్తైర్వినా శక్తిః కథం స్యాత్? వకారస్య దన్త్యోష్ఠ్యత్వాత్। దకారస్య దన్త్యత్వాదిత్యర్థః। అన్యచ్చ—వాదతో వాదనిమిత్తాత్ప్రతివాదినే పత్రం ప్రతిపత్రం దాతుం తస్యోపరి పత్రాలమ్బనం కర్తుం ప్రతివాదినః ప్రతిజ్ఞాపత్రం దాతుం ఖణ్డయితుమ్। అథ చ—అదతో భక్షయతోఽస్య కటురసత్వాదిగుణశాలి పత్రం నాగవల్లీదలం ఖణ్డయితుం తైర్వినా క్వ శక్తిః ప్రభుత్వం సామర్థ్యమ్? అపి తు న। తర్కబలేన వినా పత్రాదిఖణ్డనం కర్తుమశక్యమిత్యర్థః। గుణైః కషాయాదిభిః శాలతే ఇతి ఈదృశం పూగం ఖణ్డయితుం వా క్వ శక్తిః? నహి దన్తహీనేన పర్ణాని పూగాని చ భక్షయితుం శక్యన్తే। అథ చ,—వాదతో వాదేన గుణశాలినాం విదుషాం పూగం వృన్దం ఖణ్డయితుం క్వ సామర్థ్యమ్? 'పదాదయః పృథక్సభ్యాః' ఇతి మతేన న విద్యన్తే దతో దన్తా యస్య దన్తరహితస్య। నఞా బహుబ్రీహిణా ద్వితీయపక్షే వ్యాఖ్యేయమ్। దన్తానాం కర్కశత్వాత్ కర్కశైస్తర్కైర్నిర్మాణస్య యుక్తత్వమ్। 'పూగః క్రముకవృన్దయోః' ఇత్యమరః ॥౮౩॥

సపల్లవం వ్యాసపరాశరాభ్యాం ప్రణీతభావాదుభయీభవిష్ణు।

తన్మత్స్యపద్మాద్యుపలక్ష్యమాణం యత్పాణియుగ్మం వవృతే పురాణమ్ ॥౮౪॥

సపల్లవమితి ॥ పురాణం తత్ప్రసిద్ధం యస్యాః పాణియుగ్మం వవృతే జాతమ్। కింభూతమ్—సపల్లవం కథాఖ్యాయికాదియుక్తమ్। అథ చ సశృఙ్గారమ్। అలక్తకరాగతుల్యమిత్యర్థః। కిసలయసదృశం వా। తథా,—వ్యాసపరాశరాభ్యాం మునిభ్యాం ప్రణీతభావాన్నిర్మితత్వాదుభయీభవిష్ణు పురాణోపపురాణతాం ప్రాప్తం మత్స్యకూర్మపద్మవారాహాదిపదైరుపలక్ష్యమాణం నిర్దిశ్యమానమ్। అథ చ, రేఖారూపమత్స్యపద్మచక్రాదిసాముద్రికలక్షణైర్లక్ష్యమాణమ్। పురాణమేవ కరయుగాకారేణ పరిణతమిత్యర్థః। తత్పురాణమితి వా। సపల్లవమితి పక్షే సాదృశ్యేఽవ్యయీభావః ॥౮౪॥

ఆకల్పవిచ్ఛేదవివర్జితో యః స ధర్మశాస్త్రవ్రజ ఏవ యస్యాః।

పశ్యామి మూర్ధా శ్రుతిమూలశాలీ కణ్ఠస్థితః కస్య ముదే న వృత్తః॥౮౫॥

ఆకల్పేతి॥ య ఆకల్పం విచ్ఛేదవివర్జితః ప్రలయపర్యన్తముచ్ఛేదరహితః। అథ చ, ఆకల్పోఽలంకారః, తత్సహితః సర్వదా సాలంకారః స ధర్మశాస్త్రస్య వ్రజః సమూహ ఏవ యస్యాః సరస్వత్యా మూర్ధా కస్య ముదే ప్రీత్యై న వృత్తః? అథ చ,—వృత్తో వర్తులః కస్య ముదే న। అపి తు సర్వస్యాపి ముదే స్యాదేవేత్యహం పశ్యామి జానే। కింభూతః—శ్రుతిః వేద ఏవ మూలం తేన శాలతే। అథ చ—కర్ణయోర్మూలే శోభతే ఏవంశీలః। శ్రుతిః శబ్దః తస్య గ్రహణే మూలం కారణం కర్ణౌ తాభ్యాం శాలత ఇతి వా। తథా,—కణ్ఠస్యోపరి స్థితః। అథ చ—కణ్ఠే పాఠతో న్యస్తః। ధర్మశాస్త్రమేవ యదీయమూర్ధాకారేణ పరిణతమితి భావః॥౮౫॥

భ్రువౌ దలాభ్యాం ప్రణవస్య యస్యాస్తద్విన్దునా భాలతభాలపత్రమ్।

తదర్ధచన్ద్రేణ విధిర్విపఞ్చీనిక్వాణనాకోణధనుః ప్రణిన్యే॥౮౬॥

భ్రువావితి॥ విధిః ప్రణవస్యోంకారస్య దలాభ్యాం ఖణ్డాభ్యాం యస్యా భ్రువౌ ప్రణిన్యే నిర్మమే। తద్విన్దునా ప్రణవానుస్వారేణ భాలతమాలపత్రం లలాటతిలకమ్। తదర్ధచన్ద్రేణ యస్యా విపఞ్చీ వీణా తస్యా నిక్వాణనాయై వాదనార్థం కోణధనుః కోణసంజ్ఞకం ధనుః ప్రణిన్యే। 'తమాలపత్రతిలకచిత్రకాణి విశేషకమ్' ఇత్యమరః। అత్ర నాగరలిప్యా ఓంకారో జ్ఞాతవ్యః। 'కోణో వీణాదివాదనమ్' ఇతి 'కోణ' శబ్దేనైవ గతార్థత్వాత్ పూర్వపదం ప్రశంసార్థత్వాదపునరుక్తమ్। పూర్వపదేనైవ గతార్థత్వాత్ 'కోణ'పదం ధనుఃప్రశంసార్థమ్॥౮౬॥

ద్వికుణ్డలీ వృత్తసమాప్తిలిప్యాః కరాఙ్గులీ కాఞ్చనలేఖనీనామ్।

కైశ్యం మషీణాం స్మితభా కఠిన్యాః కాయే యదీయే నిరమాయి సారైః॥౮౭॥

ద్వికుణ్డలీతి॥ విధినా యదీయే కాయే వృత్తా వర్తులా యా సమాప్తిజ్ఞాపికా లిపిర్విసర్గలిపిః, మాతృకాగ్రన్థస్య సమాప్తిలిపిర్వా తస్యాః సారైః శ్రేష్ఠభాగైః కృత్వా ద్వికుణ్డలీ నిరమాయి నిర్మితా। తథా,—కాఞ్చనలేఖనీనాం సువర్ణమయలేఖనీనాం సారైః కరాఙ్గులీ నిర్మితా। మషీణాం సారైః కేశానాం సమూహః కైశ్యం నిర్మితమ్। తథా,—కఠిన్యాః ఖ (ఘ) టికాయాః సారైః స్మితస్య భా శోభా నిర్మితా। సర్వేషాం తత్తదాకారత్వాత్తదీయైరేవ సారైర్నిర్మితానీత్యర్థః।

'కరాఙ్గులీ' ఇతి జాతావేకవచనమ్। యదుక్తమ్—' శృఙ్గవద్బాలవత్సస్య బాలికాకుచయుగ్మవత్। నేత్రవత్కృష్ణసర్పస్య స విసర్గ ఇతి స్మృతః' ఇతి। 'ఖ (ఘ) టికాయాం తు కఠినీ' ఇతి విశ్వః। కైశ్యం, సమూహార్థే 'కేశాశ్వాభ్యాం యఞ్ఛావన్యతరస్యామ్' (౪।౨।౪౮) ఇతి యఞ్॥౮౭॥

యా సోమసిద్ధాన్తమయాననేవ శూన్యాత్మతావాదమయోదరేవ।

విజ్ఞానసామస్త్యమయాన్తరేవ సాకారతాసిద్ధిమయాఖిలేవ॥౮౮॥

యేతి॥ యా సరస్వతీ సోమసిద్ధాన్తః కాపాలికదర్శనం తన్మయం తద్రూపమ్। అథ చ, చన్ద్రస్య యాథార్థ్యం పూర్వపక్షభూతస్య పూర్ణిమాజాతస్య వా చన్ద్రస్య సిద్ధాన్తరూపం దూషకరూపమాననం యస్యా ఏవంభూతేవ। తథా,—శూన్యాత్మతావాదో మాధ్యమికదర్శనం తన్మయం తద్రూపముదరం యస్యాః సేవ। ఆత్మానో న సన్తీతి శూన్యాత్మతావాదో బౌద్ధసిద్ధాన్తః। తథా,—విజ్ఞానస్య విశిష్టజ్ఞానస్య సామస్త్యం సంపూర్ణత్వం తన్మయం తత్ప్రచురమాన్తరం చిత్తం యస్యా ఏవంభూతేవ। తథా,—సాకారవిజ్ఞానవాదీ సౌత్రాన్తికః। విజ్ఞానస్య సాకారతాసిద్ధిస్తద్దర్శనమ్। అథ చ—సౌన్దర్యలాభప్రచురమ్। అఖిలం సమస్తం రూపం యస్యా ఏవంభూతేవ। సోమసిద్ధాన్తాదిదర్శనైర్యదీయా ముఖాద్యవయవా నిర్మితాః। చన్ద్రాననా, అతికృశోదరీ, సర్వవిజ్ఞానమయీ అతిసున్దరీ చేతి భావః। ' ఇవ'శబ్ద ఉత్ప్రేక్షాయామ్, వాక్యాలంకారే వా। ఏవంభూతా మధ్యేసభమవతతారేత్యాది కులకమ్। శూన్యాత్మతేత్యాదిషు 'నాసికోదర ' (౪।౧।౫౫) ఇతి వా జీష్॥౮౮॥

భీమస్తయాగద్యత మోదితుం తే వేలా కిలేయం తదలం విషద్య।

మయా నిగాద్యం జగతీపతీనాం గోత్రం చరిత్రం చ విచిత్రమేషామ్॥౮౯॥

భీమ ఇతి॥ తయా దేవ్యా భీమ ఇత్యగద్యత ఉక్తః। ఇతి కిమ్—ఇయం వేలాయం సమయస్తే మోదితుం హర్షం ప్రాప్తుముచితః కిల యస్మాత్ తత్తస్మాద్ విషద్య విషాదం కృత్వాలం దుఃఖం న కార్యమ్। మయా ఏషాం జగతీపతీనాం రాజ్ఞాం విచిత్రం గోత్రం చరిత్రం చ నిగాద్యం గదితుమర్హమ్। మోదితుమ్, 'కాలసమయవేలాసు తుమున్ ' (౩।౩।౧౬౭) ఇతి తుమున్। అలం విషద్య, 'అలంఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్త్వా' (౩।౪।౧౮) ఇతి క్త్వా। తతః క్త్వో ల్యప్॥౮౯॥

అవిన్దతాసౌ మకరన్దలీలాం మన్దాకినీ యచ్చరణారవిన్దే।
అత్రావతీర్ణా గుణవర్ణనాయ రాజ్ఞాం తదాజ్ఞావశగాస్మి కాపి॥౯౦॥

అవిన్దతేతి॥ అసౌ మన్దాకినీ యస్య శ్రీవిష్ణోః చరణారవిన్దే మకరన్దలీలాం పుష్పరసశోభామవిన్దత ప్రాప। కమలే హి మకరన్దో యుక్తః। తస్య శ్రీవిష్ణోరాజ్ఞావశగా నిదేశకారిణీ కాపి రాజ్ఞాం గుణవర్ణనాయాత్ర స్వయంవరేఽవతీర్ణా। తేన ప్రేషితా తదాజ్ఞయా చ మమ సామర్థ్యమపి యుక్తమిత్యర్థః। కాపీత్యనేన మదధికాస్తన్నిదేశకారిణ్యో బహ్వ్యః సన్తీతి స్వనామ్నోఽకథనీయత్వం చ సూచితమ్। 'విన్దత్యసవ్యే' ఇతి పాఠే—అసవ్యే దక్షిణపాదే విన్దతి లభతే॥౯౦॥

తత్కాలవేద్యైః శకునస్వరాద్యైరాప్తామవాప్తాం నృపతిః ప్రతీత్య।
తాం లోకపాలైకధురీణ ఏష తస్యై సపర్యాముచితాం దిదేశ॥౯౧॥

తత్కాలేతి॥ లోకపాలానామేకధురం వహతీతి లోకపాలతుల్య ఏష నృపతిస్తస్యై దేవ్యై ఉచితాం యోగ్యాం సపర్యామర్ఘాదిపూజాం దిదేశాకృత। కిం కృత్వా—తత్కాలవేద్యైః తదాగమజ్ఞేయైః శకునస్వరాద్యైః కాకస్వరాదిశకుననాసికాస్వరదక్షిణచక్షుఃస్పన్దాద్యైః కృత్వా తాం దేవీమాప్తామభీష్టాం అవాప్తాం ప్రాప్తాం ప్రతీత్య జ్ఞాత్వా। ఏకధురీణః, 'ఏకధురాల్లుక్ చ' (౪।౪।౭౯) ఇతి ఖః। ఆప్తాగమనసమయే భుజస్పన్దాదయో భవన్తి॥౯౧॥

దిగన్తరేభ్యః పృథివీపతీనామాకర్షకౌతూహలసిద్ధవిద్యామ్।
తతః క్షితీశః స నిజాం తనూజాం మధ్యేమహారాజకమాజుహావ॥౯౨॥

దిగితి॥ తతో దేవీసపర్యానన్తరం స క్షితీశః నిజాం స్వీయాం తనూజాం భైమీం మధ్యేమహారాజకం రాజసమూహమధ్యే ఆజుహావాకారయతి స్మ। కింభూతాం తనూజామ్—దిగన్తరేభ్యో దిక్ప్రాన్తేభ్యః సకాశాత్పృథివీపతీనామాకర్ష ఆకర్షణం తద్విషయం యత్కౌతూహలం తస్య సిద్ధవిద్యాం జపాదిపురశ్చరణేనాత్మవశీకృతమన్త్రరూపాం స్వసౌన్దర్యేణ సర్వాకర్షణకారిణీమ్। 'రాజన్'శబ్దాద్వుఞి 'మహచ్చ తద్రాజకం చ' ఇతి కర్మధారయ ఏవ। ఆజుహావ, 'అభ్యస్తస్య చ' (౬।౧।౩౩) ఇతి సంప్రసారణమ్॥౯౨॥

దాసీషు నాసీరచరీషు జాతం స్మితం క్రమేణాలిషు వీక్షితాసు।

స్వాఙ్గేషు రూపోత్థమథాద్భుతాబ్ధిముద్వేలయన్తీమవలోకకానామ్॥౯౩॥

దాసీష్వితి॥ నాసీరచరీష్వగ్రేసరీషు దాసీషు చేటీషు విషయే జాతం పూర్వం సముత్పన్నమ్ క్రమేణానన్తరం వీక్షితాస్వాలీషు సఖీషు విషయే స్మితమభివృద్ధిం గతమ్, అథ పశ్చాత్ స్వాఙ్గేషు భైమ్యవయవేషు విషయే రూపోత్థం సౌన్దర్యాదుత్థితం చలితుమారబ్ధం అవలోకకానాం ప్రేక్షకాణామద్భుతాబ్ధిముద్వేలయన్తీమతిక్రాన్తమర్యాదం కుర్వతీమ్। దాస్యాదిక్రమేణ సున్దర-సున్దరతర-సున్దరతమత్వదర్శనేన రాజానోఽతిసాశ్చర్యా జాతా ఇతి భావః। 'భైమీం పపావపాఙ్గైరథ రాజరాజిః' (నై౦ ౧౦।౧౦౮) ఇతః షోడశేనాన్వయః॥౯౩॥

స్నిగ్ధత్వమాయాజలలేపలోపసయత్నరత్నాంశుమృజాంశుకాభామ్।

నేపథ్యహీరద్యుతివారివర్తిస్వచ్ఛాయసచ్ఛాయనిజాలిజాలామ్॥౯౪॥

స్నిగ్ధేతి॥ కింభూతామ్—స్నిగ్ధత్వం తైలాభ్యక్తాభాసత్వమ్, మాయాజలం కృత్రిమోదకమ్, లేపః అధోభాగే వర్ణోత్కర్షకారీ ద్రవ్యాన్తరసంయోగః, ఏతేషాం త్రయాణాం దోషాణాం లోపే అభావే సయత్నాని కృతప్రయత్నాని। అపనీతదోషాణీత్యర్థః। తేషాం రత్నానామంశుమృజా కిరణశుద్ధిః సైవాంశుకాభా వస్త్రదీప్తిర్యస్యాస్తామ్। స్నిగ్ధత్వాయ నైర్మల్యాయ మాయాజలస్య కృత్రిమోదకస్య లేపః ప్రక్షేపస్తస్య లోపేనాపాకరణేన సయత్నానాం కృతగుణాధానానాం నిర్మలానాం నైర్మల్యార్థపాణిపాదసంజ్ఞకమాయాజలప్రక్షేపేణ వినైవ నిర్మలానామితి యావత్। ఏవంభూతానాం రత్నానామంశవః తద్వన్మృజా శుద్ధిర్యస్యా ఏవంవిధా రత్నకిరణశుద్ధియుక్తా వా అంశుకాభా వస్త్రదీప్తిర్యస్యాః। ఏవంవిధేనాంశుకేనాభాతి, ఏవంవిధా వా। తథా,—నేపథ్యేష్వలంకారేషు హీరాః షట్కోణమణయస్తేషాం ద్యుతిరేవ వారి తత్ర వర్తత ఇతి వర్తి స్వచ్ఛాయం భైమ్యా ఏవ ప్రతిబిమ్బం తస్య సచ్ఛాయం సమానచ్ఛాయం సదృశం తత్తుల్యం నిజం స్వీయమాలిజాలం సఖీవృన్దం యస్యాస్తామ్। ప్రతిబిమ్బతుల్యత్వాద్భైమ్యపేక్షయా హీనాః, అన్యాపేక్షయా చాధికాః సఖ్యో యస్యా ఏవంభూతామిత్యర్థః। స్వచ్ఛాయం, 'విభాషా సేనా—'(౨।౪।౨౫) ఇతి నపుంసకత్వమ్। వ్యాఖ్యానాన్తరం కష్టకల్పనయా గ్రన్థగౌరవభియా చోపేక్ష్యమ్॥౯౪॥

విలేపనామోదముదాగతేన తత్కర్ణపూరోత్పలసర్పిణా చ।

రతీశదూతేన మధువ్రతేన కర్ణే రహః కించిదివోచ్యమానామ్॥౯౫॥

విలేపనేతి॥ విలేపనస్య సకర్పూరచన్దనాద్యఙ్గరాగస్యామోదేన పరిమలేన యా ముత్ హర్షస్తేన హేతునా ఆగతేన। తథా,—తస్యా భైమ్యాః కర్ణపూరోత్పలే సర్పతి ఏవంశీలే సమీపగతేన చ। తథా,—రతీశదూతేన కామసందేశహరేణ మధువ్రతేన భ్రమరేణ రహ ఏకాన్తే నల ఏవ రమణీయో వరణీయశ్చేతి కర్ణే కించిదుచ్యమానామివ। అన్యోఽపి దూతో రహసి కర్ణే కథయేతి॥౯౫॥

విరోధివర్ణాభరణాశ్మభాసాం మల్లాజికౌతూహలమీక్షమాణామ్।

స్మరస్వచాపభ్రమచాలితే ను భ్రువౌ విలాసాద్వలితే వహన్తీమ్॥౯౬॥

విరోధీతి॥ విరోధినోఽన్యోన్యవిరుద్ధాః శుభ్రకృష్ణనీలాదయో వర్ణా యేషామాభరణాశ్మనామలంకారరత్నానాం యా భాసో దీప్తయస్తాసాం మల్లాజికౌతూహలం మల్లయుద్ధకౌతుకమీక్షమాణామ్। పరస్పరోపమర్దం కుర్వతీ రత్నదీప్తీర్విలోకయన్తీమిత్యర్థః। అన్యోఽపి ప్రభుర్మల్లయుద్ధకౌతుకమీక్షతే। తథా,—విలాసాత్కటాక్షవిక్షేపవశాద్వలితే వక్రితే భ్రువౌ వహన్తీం ధారయన్తీమ్। కింభూతే భ్రువౌ—స్మరేణ సాదృశ్యాత్స్వచాపభ్రమాచ్చాలితే। 'ను' వితర్కే॥౯౬॥

సామోదపుష్పాశుగవాసితాఙ్గీం కిశోరశాఖాగ్రశయాలిమాలామ్।

వసన్తలక్ష్మీమివ రాజభిస్తైః కల్పద్రుమైరప్యభిలష్యమాణామ్॥౯౭॥

సామోదేతి॥ తథా,—అతిసున్దరతల్లాభేన సామోదః సహర్షః పుష్పాశుగః కామస్తేన వాసితమధిష్ఠితమఙ్గం యస్యాస్తామ్। అథ చ—సామోదాని సుగన్ధీని పుష్పాణి,ఆశుగో మలయానిలస్తైర్వాసితాఙ్గీం సురభీకృతస్వరూపామ్। తథా,-కిశోరాణి సూక్ష్మాణి శాఖాగ్రాణ్యఙ్గులయో యేషామేవంవిధాః శయా హస్తా యస్యా ఏవంవిధా ఆలిమాలా సఖీసమూహో యస్యాః। యద్వా,-నూతనశాఖాగ్రవద్వాలపల్లవవదతిరక్తాః కరా యస్యా ఏవంభూతా ఆలిమాలా యస్యాస్తామ్। అథ చ-బాలశాఖాకిసలయశయాలిమాలా భ్రమరపఙ్క్తిర్యస్యాం సా తామ్। తథా,—తై రాజభిరభిలష్యమాణామ్। కామివ స్థితామ్—కల్పద్రుమైరప్యభిలష్యమాణాం వసన్తలక్ష్మీమివ స్థితామ్। వాసిత ఇతి మతుబన్తాత్ 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాద్వా స-శబ్దాన్నిష్ఠా॥౯౭॥

పీతావదాతారుణనీలభాసాం దేహోపదేహాత్కిరణైర్మణీనామ్।
గోరోచనాచన్దనకుఙ్కుమైణనాభీవిలేపాన్పునరుక్తయన్తీమ్॥౯౮॥

పీతేతి॥ తథా,—పీతా అవదాతా శ్వేతా అరుణా నీలా భా యేషాం మణీనాం కిరణైః కృత్వా దేహోపదేహాచ్ఛరీరానులేపనాద్ధేతోః యథాక్రమం గోరోచనా చన్దనం కుఙ్కుమం ఏణనాభీ కస్తూరీ ఏతైః కృతాన్విలేపాన్ పునరుక్తయన్తీమ్। నిరర్థకాన్కుర్వతీత్యర్థః। 'బహుష్వనియమః' ఇతి 'నీల'శబ్దస్య పూర్వనిపాతాభావః। గోరోచనేత్యాది చన్దనాదిభిః పూర్వం సమాసః కార్యః॥౯౮॥

స్మరం ప్రసూనేన శరాసనేన జేతారమశ్రద్దధతీ నలస్య।
తస్మై స్వభూషాదృషదంశుశిల్పం బలద్విషః కార్ముకమర్పయన్తీమ్॥౯౯॥

స్మరమితి॥ తథా,—స్మరం ప్రసూనేన కుసుమరూపేణాతి పేశలేన శరాసనేన ధనుషా నలస్య జేతారం జైత్రమశ్రద్దధతీమసంభావయన్తీమ్। అతః కారణాత్తస్మై కామాయాతిదృఢం బలద్విష ఇన్ద్రస్య కార్ముకమర్పయన్తీం దదతీమ్। కింభూతం కార్ముకమ్—స్వభూషాసు స్వీయకర్ణాద్యలంకారేషు దృషదో రత్నాని తేషామంశవస్తేషాం శిల్పం నిర్మాణరూపమ్। భైమీభూషారత్నకిరణైరేవ సాధనైః స్మరేణ నలో జయ్యో నాన్యైరిత్యర్థః। నానావర్ణేన్ద్రధనుర్వద్యదీయా రత్నశోభేతి భావః॥౯౯॥

విభూషణేభ్యోఽవరమంశుకేషు తతోఽవరం సాన్ద్రమణిప్రభాసు।
సమ్యక్పునః క్వాపి న రాజకస్య పాతుం దృశా ధాతృధృతావకాశామ్॥౧౦౦॥

విభూషణేభ్య ఇతి॥ తథా,—విభూషణేభ్యోఽవరమర్వాగ్భాగే వర్తమానేష్వంశుకేషు రాజకస్య రాజసమూహస్య దృశా పాతుం న ధాత్రా ధృతః కృతోఽవకాశోఽన్తరాలం యస్యాం సా। అనేనైవ భూషణేష్వపి న ధృతావకాశామిత్యప్యుక్తమ్। తథా,—తతః అంశుకేభ్యోఽవరం సాన్ద్రమణిప్రభాసు రాజకస్య దృశా పాతుం న ధాతృధృతావకాశామ్। ఏవం క్వాపి కస్మిన్నప్యవయవప్రదేశే పునా రాజకస్య దృశా సమ్యక్సామస్త్యేన యథావస్థితరూపేణ చ ద్రష్టుం ధాతృధృతావకాశామ్। విభూషణాంశుకమణిప్రభాచ్ఛాదితత్వాత్ కిమప్యఙ్గం

రాజదృష్టిగోచరో నాభూదిత్యర్థః। యావద్యావద్వస్తు గోప్యతే తావత్తావదవలోకనార్థముత్కణ్ఠా భవతీతి సర్వేఽపి తదవలోకనార్థం సోత్కణ్ఠా జాతా ఇతి భావః॥౧౦౦॥

ప్రకారాన్తరేణాప్యముమర్థమాహ—

ప్రాక్పుష్పవర్షైర్వియతః పతద్భిర్ద్రష్టుం న దత్తామథ తద్విరేఫైః।

తద్భీతిభుగ్నేన తతో ముఖేన విధేరహో వాఞ్ఛితవిఘ్నయత్నః॥౧౦౧॥

ప్రాగితి॥ తథా,—వియతో గగనాత్పతద్భిరతిసౌన్దర్యదర్శనేన సంతుష్టైర్దేవైః భైమీశిరసి ముక్తైః పుష్పవర్షైః ప్రాక్ప్రథమతః రాజకస్య ద్రష్టుం న దత్తామ్। అథ పశ్చాత్తదనుగామిభిర్విరేఫైర్ద్రష్టుం న దత్తామ్। తతోఽపి పశ్చాత్తేభ్యో భ్రమరేభ్యో భీత్యా భయేన భుగ్నం వక్రీకృతం తేన ముఖేన ద్రష్టుం న దత్తామ్। విధేర్వాఞ్ఛితస్య విఘ్నే యత్నః అహో ఆశ్చర్యరూపః కష్టరూపో వా। బ్రహ్మణా యేన కేనచిత్ప్రకారేణ సర్వాభిలాషం నాశయితుమేవ ప్రయత్యతే। అసాధుర్విధివ్యాపార ఇత్యర్థః॥౧౦౧॥

ఏతద్వరం స్యామితి రాజకేన మనోరథాతిథ్యమవాపితాయ।

సఖీముఖాయోత్సృజతీమపాఙ్గాత్కర్పూరకస్తూరికయోః ప్రవాహమ్॥౧౦౨॥

ఏతదితి॥ తథా,—సఖీముఖాయ అపాఙ్గాన్నేత్రప్రాన్తాత్ కర్పూరకస్తూరికయోః శ్వేతశ్యామకాన్తిపూరముత్సృజన్తీమ్। కటాక్షైరవలోకయన్తీమిత్యర్థః। కింభూతాయ సఖీముఖాయ—అహమేతత్సఖీముఖం వరం మనాగిష్టం స్యాం భూయాసమితి ప్రత్యేకం రాజకేన మనోరథాతిథ్యమభిలాషవిషయమవాపితాయ ప్రాపితాయ। సఖీముఖత్వేన వినా భైమీకటాక్షలాభో న భవతీతి రాజత్వాపేక్షయా భైమీసఖీముఖత్వమేవాస్మాకం వరం న రాజత్వమిత్యర్థః। కటాక్షస్య సితాసితరూపత్వం 'కర్పూరకస్తూరికా' పదేనోక్తమ్॥౧౦౨॥

స్మితేచ్ఛదస్తచ్ఛదుకమ్పకించిద్దిగమ్బరీ భూతరదాంశువృన్దైః।

ఆనన్దితోర్వీన్ద్రముఖారవిన్దైర్మదం నుదన్తీం హృది కౌముదీనామ్॥౧౦౩॥

స్మితేతి॥ స్వస్మిన్ప్రసాదబుద్ధ్యానన్దితాని ఉర్వీన్ద్రాణాం రాజ్ఞాం ముఖారవిన్దాని యైరేవంభూతైః, స్మితేచ్ఛా ఈషద్ధాస్యం కర్తుకామౌ దన్తచ్ఛదావోష్ఠౌ తయోః కమ్పేన కించిచ్చలనేన కించిద్బహిర్గమ్ప్రరీభూతా ఈషత్ప్రకటీభూతా రదా దన్తాస్తేషామంశువృన్దైః కృత్వా కౌముదీనాం జ్యోత్స్నానాం హృది స్థితం మదం నుదన్తీమ్। అథ చ–'అంశుర్లేశే రవౌ రశ్మౌ' ఇత్యభిధానాద్రదా ఏవాంశువృన్దాని సూర్యసఙ్ఘాస్తైః నన్దితారవిన్దత్వాత్ కౌముదీమదహరణం యుక్తమ్। తతోఽప్యధికకాన్తిత్వాచ్చ। సూర్యేణ హి కమలానామానన్దః, చన్ద్రికాణాం చ తదభావః క్రియతే॥౧౦౩॥

ప్రత్యఙ్గభూషాచ్ఛమణిచ్ఛలేన యల్లగ్నతన్నిశ్చలలోకనేత్రామ్।
హారాగ్రజాగ్రద్గరుడాశ్మరశ్మిపీనాభనాభీకుహరాన్ధకారామ్॥౧౦౪॥

ప్రత్యఙ్గేతి॥ ప్రత్యఙ్గం ప్రత్యవయవం భూషాణాం భూషణానామచ్ఛా నిర్మలా మణయో రత్నాని తేషాం ఛలేన వ్యాజేన యస్మిన్నవయవే లగ్నాని తత్రైవ నిశ్చలాని లోకనేత్రాణి యస్యామ్। యస్య యస్యావలోకకస్య నేత్రే యత్ర యత్ర తదీయేఽవయవే లగ్నే తత్రైవ విలోకనవిచ్ఛేదభియా నిమేషం పరిత్యజ్య నిశ్చలీభూతే యస్యామేవంభూతామిత్యర్థః। దర్శనోత్సుకనేత్రాణ్యేవైతాని, న తు రత్నానీత్యర్థః। అతిసున్దరీం ప్రత్యఙ్గం రత్నైరలంకృతామితి భావః। తథా,—హారాగ్రే ముక్తాహారమధ్యే జాగ్రత్స్ఫురన్ గరుడాశ్మా గరుడోద్గారమణిస్తస్య రశ్మిభిః పీనా వర్ధితా ఆభా యస్య స నాభీకుహరాన్ధకారో నాభీదరీతిమిరం యస్యా ఏవంభూతామ్॥౧౦౪॥

తద్గౌరసారస్మితవిస్మితేన్దుప్రభాశిరఃకమ్పరుచోఽభినేతుమ్।
విపాణ్డుతామణ్డితచామరాలీనానామరాలీకృతలాస్యలీలామ్॥౧౦౫॥

తదితి॥ తథా—తస్యా గౌరవస్తుసారభూతమతిగౌరం స్మితం తేన విస్మితా సాశ్చర్యీభూతా ఇన్దుప్రభా తస్యాః శిరఃకమ్పరుచోఽభినేతుం తత్స్మితదర్శనజనితవిస్మయవశాచ్చన్ద్రదీప్తిరేవం శిరఃకమ్పం కరోతీతి దర్శయితుం విపాణ్డుతయా మణ్డితాశ్చామరాల్యశ్చామరపఙ్క్తిరూపా నానామరాల్యోఽనేకా హంస్యస్తాభిః కృతా లాస్యలీలా యస్యాస్తామ్। చన్ద్రికాచామరమరాలతుల్యస్మితాం చామరైర్వీజ్యమానాం చేతి భావః॥౧౦౫॥

తదఙ్గభోగావలిగాయనీనాం మధ్యే నిరుక్తిక్రమకుణ్ఠితానామ్।

స్వయం ధృతామప్సరసాం ప్రసాదం హ్రియం హృదో మణ్డనమర్పయన్తీమ్॥౧౦౬॥

తదితి॥ తథా,—తస్యా అఙ్గానాం భోగావలిః భుజ్యన్త ఇతి భోగాశ్చన్దనాదయస్తత్ప్రతిపాదకో గ్రన్థస్తద్గాయనీనాం ప్రారబ్ధస్తుతీనాం మధ్యే అసమాప్తాయామేవ స్తుతౌ నిరుక్తిక్రమే నిర్వచనపరిపాట్యాం విషయే కుణ్ఠితానాం కతిపయానామేవాఙ్గానాం స్తుతిః కృతా, అనన్తరం స్ఫూర్త్యభావాద్ధతశక్తీనాం తూష్ణీంభూతానాం మేనకాదీనామప్సరసాం స్వయం స్వేన ధృతాం హృదః స్త్రీహృదయస్య మణ్డనం భూషణీభూతాం హ్రియం లజ్జాం ప్రసాదం లజ్జారూపం ప్రసాదమర్పయన్తీం దదతీమ్। అతిసౌన్దర్యస్తుతికరణాశక్తేరప్సరసోఽపి లజ్జితా ఇతి భావః। 'మధ్యే ఉదరే విషయే నిరుక్తిక్రమకుణ్ఠితానాం తద్వర్ణయితుమశక్తానామ్' ఇతి వా। అన్యాపి భోగావలీ పాఠకానాం స్వయం ధృతముత్తమహారాది హృదయమణ్డనమర్పయతి। 'ప్రసాద-మణ్డన' శబ్దావాశ్లిష్టలిఙ్గౌ॥౧౦౬॥

తారా రదానాం వదనస్య చన్ద్రం రుచా కచానాం చ నభో జయన్తీమ్।

ఆకణ్ఠమక్ష్ణోర్ద్వితయం మధూని మహీభుజః కస్య న భోజయన్తీమ్॥౧౦౭॥

తారా ఇతి॥ తథా,—రదానాం రుచా తారాః, వదనస్య రుచా చన్ద్రమ్, కచానాం రుచా నభః, జయన్తీమితి సర్వత్రాన్వయః। కస్య మహీభుజః—అక్ష్ణోర్ద్వితయం నయనద్వయం ఆకణ్ఠముపచారాదతితరాం మధూని న భోజయన్తీమ్। అపి తు సర్వస్యాపి పాయయమానామ్। అతిసున్దరతద్దర్శనేన రాజనేత్రాణామమృతేనేవ తృప్తిర్జాతేతి భావః॥౧౦౭॥

అలంకృతాఙ్గాద్భుతకేవలాఙ్గీం స్తవాధికాధ్యక్షనివేద్యలక్ష్మీమ్।

ఇమాం విమానేన సభాం విశన్తీం పపావపాఙ్గైరథ రాజరాజిః॥౧౦౮॥

అలంకృతేతి॥ తథా,—అలంకృతాదప్యఙ్గాదవయవాదద్భుతమాశ్చర్యరూపం కేవలం అనలంకృతమఙ్గం యస్యాస్తామ్। తథా,—స్తవాత్స్తుతేరధికా అధ్యక్షనివేద్యా ప్రత్యక్షదృశ్యా లక్ష్మీర్యస్యాస్తామ్। స్తూయమానాయా లక్ష్మ్యాః సకాశాదనుభూయమానా లక్ష్మీరధికేత్యర్థః। అథ విమానేన నరవాహ్యచతురస్రయానేన స్వయంవరసభాం విశన్తీమిమాం భైమీం రాజరాజీ రాజపఙ్క్తిరపాఙ్గైః కటాక్షైః పపౌ సాదరం పశ్యతి స్మ। కులకమ్॥౧౦౮॥

ఆసీదసౌ తత్ర న కోఽపి భూపస్తన్మూర్తిరూపోద్భవదద్భుతస్య।
ఉల్లేసురఙ్గాని ముదా న యస్య వినిద్రరోమాఙ్కురదన్తురాణి॥౧౦౯॥

ఆసీదితి॥ తస్యా మూర్తిర్దేహః తస్యా రూపం సౌన్దర్యం తద్విలోకనేనోద్భవజ్జాతమద్భుతమాశ్చర్యం యస్య ఏవంభూతస్య యస్యాఙ్గాని నోల్లేసుః హర్షం న ప్రాపుః, అసౌ ఈదృశః కోఽపి భూపః తత్ర సభాయాం నాసీత్। కింభూతాన్యఙ్గాని—ముదా అనురాగేణ కృత్వా వినిద్రైః రోమాఙ్కురైః దన్తురాణి నతోన్నతాని। సర్వేఽపి తత్సౌన్దర్యదర్శనాత్ సాశ్చర్యాః సానురాగా జాతా ఇతి భావః॥౧౦౯॥

అఙ్గుష్ఠమూర్ధ్నా వినిపీడితాగ్రా మధ్యేన భాగేన చ మధ్యమాయాః।
ఆస్ఫోటి భైమీమవలోక్య తత్ర న తర్జనీ కేన జనేన నామ॥౧౧౦॥

అఙ్గుష్ఠేతి॥ తత్ర కేన నామ కేన పునః జనేన భైమీమవలోక్య తర్జనీ దక్షిణకరప్రదేశినీ నాస్ఫోటి, అపి తు సర్వేణాస్ఫాల్యతే స్మ। కింభూతా—అఙ్గుష్ఠస్య మూర్ధ్నా అగ్రేణ మధ్యమాయా అఙ్గులేర్మధ్యేన భాగేన చ వినిపీడితం నమ్రీకృతమగ్రం యస్యాః సా। లోకరీతిరియమనుభవైకవేద్యా॥౧౧౦॥

అస్మిన్సమాజే మనుజేశ్వరేణ తాం ఖఞ్జనాక్షీమవలోక్య కేన।
పునఃపునర్లోలితమౌలినా న భ్రువోరుదక్షేపితరాం ద్వయీ వా॥౧౧౧॥

అస్మిన్నితి।। అస్మిన్సమాజే పునః పునః లోలితమౌలినా కమ్పితశిరసా కేన వా కేన పునః మనుజేశ్వరేణ రాజ్ఞా తాం ఖఞ్జనాక్షీం ఖఞ్జరీటతుల్యనేత్రామవలోక్య భ్రువోర్ద్వయీ నోదక్షేపితరామ్। అతిశయేనోత్క్షిప్తైవేత్యర్థః। ఆశ్చర్యవశాచ్ఛిరః కమ్పో భ్రువోరుత్క్షేపశ్చ కృత ఇతి భావః॥౧౧౧॥

స్వయంవరస్యాజిరమాజిహానాం విభావ్య భైమీమథ భూమినాథైః।
ఇదం ముదా విహ్వలచిత్తభావాదవాది ఖణ్డాక్షరజిహ్మజిహ్వమ్॥౧౧౨॥

స్వయంవరస్యేతి॥ అథ భూమినాథై రాజభిః స్వయంవరస్యాజిరమాజిహానామాగతాం భైమీం విభావ్య దృష్ట్వా, అనురాగవశాద్విహ్వలచిత్తభావాద్వికలచిత్తత్వాత్ఖణ్డాక్షరైరర్ధోక్తిరూపైర్వేతుభిః జిహ్మం కుటిలా జిహ్వా యస్యాం క్రియాయాం యథా తథా ముదా హర్షేణ ఇదం వక్ష్యమాణమవాది ఉదితమ్। భైమీదర్శనమాత్రేణ కామపరవశత్వాద్వక్తుమశక్నువన్తోఽపి హర్షవశాద్వర్ణయాంబభూవురిత్యర్థః। ఆజిహానామ్, 'భృఞామిత్' (౭।౪।౭౬)॥౧౧౨॥

రమ్భాదిలోభాత్కృతకర్మభిర్మా శూన్యైవ భూర్భూత్సురభూమిపాన్థైః।

ఇత్యేతయాలోపి దివోఽపి పుంసాం వైమత్యమత్యప్సరసా రసాయామ్॥౧౧౩॥

రమ్యేతి॥ అత్యప్సరసా సౌన్దర్యేణాతిక్రాన్తా అప్సరసో యయా ఏవంభూతయా తయా భైమ్యా ఇతి విచార్య దివః స్వర్గస్య పుంసామిన్ద్రాదీనాం రసాయాం వైమత్యమసంమతిః అనిచ్ఛా। అచారుత్వమితి యావత్। అలోపి లుప్తమ్। ఇతి కిమ్—రమ్భాదిష్వప్సరఃసు లోభాదనురాగాత్కృతం కర్మ జ్యోతిష్టోమసత్రయాగాది యైః సురభూమిపాన్థైః స్వర్గజిగమిషుభిః నరైః భూః శూన్యైవ మా భూదితి। స్వర్గేఽప్యేతాదృశ్యాః సున్దర్యా అభావాదిన్ద్రాదయోఽపి స్వర్గం పరిత్యజ్య భూమిమేవ స్వర్గాధికాం మత్వాఽత్ర సమాగతాః। రాజానస్తు జ్యోతిష్టోమాది పరిత్యజ్య స్వర్గే న గతా ఇతి కిం వాచ్యమితి భావః॥౧౧౩॥

రూపం యదాకర్ణ్య జనాననేభ్యస్తత్తద్దిగన్తాద్వయమాగమామ।

సౌన్దర్యసారాదనుభూయమానాదస్యాస్తదస్మాద్బహు నాకనీయః॥౧౧౪॥

రూపమితి॥ వయం అస్యా యద్రూపం జనాననేభ్య ఆకర్ణ్య తస్మాత్తస్మాదతిదూరాద్దిగన్తాత్ప్రాచ్యాదిదిక్ప్రాన్తాత్సకాశాదాగమామ ఆగతవన్తః, తత్ అస్యాః సౌన్దర్యమనుభూయమానాత్ప్రత్యక్షదృశ్యాదస్మాత్సౌన్దర్యసారాత్ లావణ్యోత్కర్షాద్బహు అతిశయేనాకనీయో న కనీయ ఏవ। అన్యదీయం ఖల్పమపి లోకముఖాద్బహు శ్రూయతే ఏతదీయం యాథాత్మ్యేన వర్ణనాశక్తైర్బహ్వపి సత్ అల్పమేవ శ్రుతమిత్యాశ్చర్యమితి భావః। ఆగమామ ఇతి ఌదిత్త్వాదఙ్। కనీయః, 'యువాల్పయోః—' (౫।౩।౬౪) ఇతి కనాదేశః॥౧౧౪॥

రసస్య శృఙ్గార ఇతి శ్రుతస్య క్వ నామ జాగర్తి మహానుదన్వాన్।
కస్మాదుదస్థాదియమన్యథా శ్రీర్లావణ్యవైదగ్ధ్యనిధిః పయోధేః॥౧౧౫॥

రసస్యేతి॥ నవరసమధ్యే శృఙ్గార ఇతి శ్రుతస్య ఖ్యాతస్య రసస్య మహానుదన్వాన్సముద్రః క్వ జాగర్తి కస్మిన్దేశే విద్యతే? 'నామ' ప్రశ్నే అప్యర్థే వా; క్వ నామ కస్మిన్నపి ప్రదేశే సంభావనాయాం వా అస్తి ఇతి। కథమవగతమిత్యత ఆహ—అన్యథా శృఙ్గారరససముద్రాభావే లావణ్యస్య సౌన్దర్యస్య వైదగ్ధ్యస్య నిధిః ఇయం భైమీ శ్రీర్లక్ష్మీః కస్మాత్పయోధేరుదస్థాదుత్పన్నా? శ్రీః సముద్రాదుత్పన్నేతి పురాణాదౌ ప్రసిద్ధమ్। ఇయం తు శ్రియోఽప్యధికా యస్మాచ్ఛృఙ్గారరససముద్రాదుత్పన్నా, స క్వాపి దేశే విద్యత ఏవ ఇతి కార్యాత్కారణానుమానమితి భావః॥౧౧౫॥

సాక్షాత్సుధాంశుర్ముఖమేవ భైమ్యా దివః స్ఫుటం లాక్షణికః శశాఙ్కః।
ఏతద్భ్రువౌ ముఖ్యమనఙ్గచాపం పుష్పం పునస్తద్గుణమాత్రవృత్త్యా॥౧౧౬॥

సాక్షాదితి॥ భైమ్యా ముఖమేవ సాక్షాన్ముఖ్య ఉపమానభూతః సుధాంశురమృతాంశుః కవిసంకేతే ఉపమానత్వేన ప్రసిద్ధశ్చన్ద్రో భైమీముఖలక్షణ ఏవ। అతివృత్తత్వాకలఙ్కత్వాహ్లాదకత్వాదధరలక్షణస్వాదుతమసుధావత్త్వాదినా చన్ద్రాదధికత్వాదిత్యర్థః। అథ చ—సాక్షాత్ ప్రత్యక్షః సంనిహితతర ఇతి యావత్। అథ చ—భైమీముఖమేవ సాక్షాదభిధావృత్త్యా సుధాంశుః। ఓష్ఠలక్షణముఖ్యసుధాసంబన్ధాత్ 'సుధాంశు'పదేన భైమీముఖమేవ ముఖవృత్త్యాభిధేయమితి భావః। దివః గగనసంబన్ధీ శశాఙ్కః స్ఫుటం నిశ్చితం లాక్షణికః లక్షణేన కలఙ్కేన సంస్పృష్టః। అతః సాక్షాన్ముఖ్య ఉపమానభూతో న భవతి, కింతు న్యూనగుణత్వాదుపమేయమేవేత్యర్థః। అథ చ—సాక్షాదస్మదాదిరసనప్రత్యక్షగ్రహణయోగ్యసుధావత్త్వాత్। దివి స్థితస్తు చన్ద్రో లాక్షణిక ఆనుమానికః। తదీయసుధాయా దేవైకభోగ్యత్వాదస్మదాద్య ప్రత్యక్షత్వాత్। ప్రత్యక్షానుమానయోర్మధ్యే ప్రత్యక్షస్యైవ బలవత్త్వాదిత్యర్థః। అథ చ—లాక్షణికో లక్షణావృత్తివశాత్ 'సుధాంశు'పదేనాభిధేయో, న త్వభిధావృత్త్యా। ఏతన్ముఖం 'సుధాంశు'పదేనాభిధావృత్త్యాభిధేయమ్। చన్ద్రస్తు 'శశాఙ్క'పదేనాభిధీయత ఇత్యనయోర్మహదన్తరమితి భావః। ఏతద్ద్యోతనార్థం 'సుధాంశు-శశాఙ్క'పదే। తథా,—ఏతద్భ్రువౌ ముఖ్యమనఙ్గస్య కామస్య చాపమభిధావృత్త్యా। అథ చ,—ముఖే భవం ముఖ్యమ్। భ్రూరూపం కామచాపం ముఖే భవత్వాన్ముఖ్యమ్। యత్ పునః పుష్పమనఙ్గచాపత్వేన వ్యవహ్రియతే తత్తయోర్భ్రువోర్వక్రత్వోన్మాదకత్వలక్షణో యో గుణః, తన్మాత్రస్య

తదేకదేశభూతస్య ఉన్మాదకత్వస్యైవ వృత్త్యా వర్తనేన। న తు తత్ర వక్రత్వం వర్తతే। తతశ్చైకదేశసాదృశ్యలక్షణాద్గౌణీనిమిత్తాద్గౌణ్యేవ వృత్త్యానఙ్గచాపత్వేన వ్యవహర్తవ్యమ్। అథ చ తత్పుష్పం పునః దోరకమాత్రే యద్వర్తనం తేన కామచాపమిత్యుత్ప్రేక్ష్యతే। మాలారూపస్య కామచాపస్య కవిభిరుక్తత్వాత్। అతస్తస్యానఙ్గచాపత్వం సాపేక్షమ్। భ్రువోస్తు నిరపేక్షమ్। 'భ్రువౌ' ఇతి ద్వివచనేనాసంలగ్నత్వమ్, చాపమిత్యేకవచనేన సముదితయోశ్చాపత్వం న తు ప్రత్యేకమితి చ సూచితమ్। అథ చ—గుణస్తన్తుః సౌగన్ధ్యాదిర్వా। తన్మాత్రస్య యా వృత్తిస్తయా పుష్పస్య గుణవత్త్వసద్భావాచ్చాపస్య గుణవత్త్వాత్పుష్పం కామచాపమిత్యుచ్యత ఇత్యర్థః। అభిధావృత్తేర్లక్షణాపేక్షయాభ్యర్హితత్వాద్గౌణ్యపేక్షయా చాభ్యర్హితతరత్వాన్ముఖ్యత్వమ్। తతశ్చ 'గౌణముఖ్యయోర్ముఖ్యే కార్యసంప్రత్యయః' ఇతి, 'సాపేక్షనిరపేక్షయోర్నిరపేక్షం, బలవత్' ఇతి న్యాయాద్భైమీముఖభ్రూయుగమేవ ముఖ్యం చన్ద్రానఙ్గచాపత్వాభిలాషయోగ్యమ్, అతిసున్దరం మదజనకం చేతి భావః। 'తత్ర ముఖ్యో వ్యాపారోఽస్యాభిధోచ్యతే। అభిధేయావినాభూతప్రవృత్తిలక్షణేష్యతే। లక్ష్యమాణగుణైర్యోగాద్వృత్తేరిష్టా తు గౌణతా॥' ఇతి అభిధాదీనాం లక్షణమ్। 'ముఖ్యార్థవాధే తద్యోగే రూఢితోఽథ ప్రయోజనాత్। అన్యోఽర్థో లక్ష్యతే యత్సా లక్షణారోపితా క్రియా॥' ఇతి। లక్షణయా లక్షణేనైవ సంసృష్ట ఇత్యర్థే 'సంసృష్టే' ఇతి ఠక్। ముఖ్యమ్, ముఖమివ భవతీతీవార్థే 'శాఖాదిభ్యో యత్' (౫।౩।౧౦౩), పక్షే 'శరీరావయవాచ్చ' (౪।౩।౫౫) ఇతి భవార్థే॥౧౧౬॥

లక్ష్యే ధృతం కుణ్డలికే సుదత్యా తాటఙ్కయుగ్మం స్మరధన్వినే కిమ్।

సవ్యాపసవ్యం విశిఖా విసృష్టాస్తేనానయోర్యాన్తి కిమన్తరేవ॥౧౧౭॥

లక్ష్యే ఇతి॥ సుదత్యా భైమ్యా కర్ణభూషణీభూతం తాటఙ్కయుగ్మం స్మరధన్వినే కామధానుష్కాయ కుణ్డలికే కుణ్డలాకారే లక్ష్యే కృత్వా ధృతం కిమ్। తేన కామేన సవ్యాపసవ్యం విసృష్టా ముక్తా విశిఖా అనయోః కుణ్డలికయోరన్తరేవ మధ్య ఏవ యాన్తి, 'కిం' వితర్కే। భ్రూచాపయోజితాః కటాక్షవాణాః కర్ణతాటఙ్కకుణ్డలాభ్యన్తరేణ నిర్యాన్తీతి భావః। ప్రవీణస్య ధానుష్కస్య బాణా లక్ష్యమన్తరేవ యాన్తి। తాటఙ్కయుగ్మదర్శనమాత్రేణ కామోద్రేకాదేవం సంభావ్యత ఇతి భావః। అన్తః, ఏవ ఇతి పదచ్ఛేదః। సవ్యాపసవ్యం యథాకథంచిత్క్రియావిశేషణమ్॥౧౧౭॥

తనోత్యకీర్తిం కుసుమాశుగస్య సైషా బతేన్దీవరకర్ణపూరౌ।

యతః శ్రవఃకుణ్డలికాపరాద్ధశరం ఖలః ఖ్యాపయితా తమాభ్యామ్॥౧౧౮॥

తనోతీతి॥ సా ఏషా భైమీ కుసుమాశుగస్య కామస్యేన్దీవరయోర్నీలోత్పలయోః కర్ణపూరౌ శ్యామత్వాదకీర్తిం తనోతి। 'బత' ఆశ్చర్యే। ఖలో దుర్జనః పురుష ఆభ్యాం నీలోత్పలకర్ణపూరాభ్యాం కృత్వా శ్రవసోః కర్ణయోః కుణ్డలికారూపాల్లక్ష్యద్వయాత్ అపరాద్ధౌ చ్యుతౌ శూరౌ నీలోత్పలే ఏవ బాణౌ యస్య తం కామం ఖ్యాపయితా కథయిష్యతి। కర్ణద్వయే నీలోత్పలద్వయం కర్ణపూరీకృతం, కుణ్డలికే లక్ష్యే। కామస్య చ పుష్పాశుగత్వాదిన్దీవరయోస్తద్బాణత్వం యుక్తమ్। ధానుష్కస్య బాణాభ్యాం లక్ష్యమన్తరా గన్తవ్యమ్। ఇన్దీవరలక్షణౌ బాణౌ కర్ణయోరుపరి వర్తేతే ఇతి కామో లక్ష్యాచ్చ్యుతసాయక ఇతి ఖలో వదిష్యతీత్యపకీర్తిరూపా జాతావిత్యర్థః। కర్ణపూరదర్శనాన్మదనోద్రేకో భవతీతి భావః॥౧౧౮॥

రజఃపదం షట్పదకీటజుష్టం హిత్వాత్మనః పుష్పమయం పురాణమ్।

అద్యాత్మభూరాద్రియతాం స భైమ్యా భ్రూయుగ్మమన్తర్ధృతముష్టి చాపమ్॥౧౧౯॥

రజ ఇతి॥ స ఆత్మభూః కామో భైమ్యాః భ్రూయుగ్మమేవ అన్తః మధ్యే ఆధేయత్వేన ధృతో ముష్టిర్యేన। ముష్టినా మధ్యే ధృతత్వాదదృశ్యమధ్యమ్। ఏవంభూతం చాపమద్య ఆద్రియతాం నూతనం ధనుః కరోతు। కిం కృత్వా—పుష్పమయం పురాణం జీర్ణమాత్మనశ్చాపం హిత్వా। యతః—'రజః 'పదం పరాగస్థానం కాష్ఠచూర్ణస్థానం చ। తథా—షట్పదా ఏవ కీటాస్తైః సేవితం ఘుణాదికీటసేవితం చ। పుష్పచాపాపేక్షయా చాస్యాధికసామర్థ్యాన్నూతనత్వమ్ ॥౧౧౯॥

పద్మాన్హిమే ప్రావృషి ఖఞ్జరీటాన్క్షిప్నుర్యమాదాయ విధిః క్వచిత్తాన్।

సారేణ తేన ప్రతివర్షముచ్చైః పుష్ణాతి దృష్టిద్వయమేతదీయమ్॥౧౨౦॥

పద్మానితి॥ విధిః బ్రహ్మా పద్మేభ్యః, ఖఞ్జరీటేభ్యః యం సారమాదాయ తాన్ప్రసిద్ధాన్నీలోత్పలాదీన్ హిమే శీతకాలే, ఖఞ్జరీటాన్ప్రావృషి వర్షాకాలే క్వచిదనిరూపితస్థానే క్షిప్నుః క్షేపణశీలః సన్ ప్రతివర్షం ప్రతిసంవత్సరం తేన పద్మఖఞ్జనేభ్యో గృహీతేన సారేణ ఏతదీయం దృష్టిద్వయముచ్చైరతితరాం పుష్ణాతి వర్ధయతి। ప్రతివర్షం పద్మాద్యభావాన్నేత్రద్వయే చ శోభాధిక్యాత్తదీయేనైవ సారేణ

శోభావృద్ధిరితి భావః। పద్మానిత్యాదౌ 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః। ‘వా పుంసి పద్మం నలినమ్' ఇత్యమరః॥౧౨౦॥

ఏతదృశోరమ్బురుహైర్విశేషం భృఙ్గౌ జనః పృచ్ఛతు తద్గుణజ్ఞౌ।

ఇతీవ ధాతాకృత తారకాలిస్త్రీపుంసమాధ్యస్థ్యమిహాక్షియుగ్మే॥౧౨౧॥

ఏతదృశోరితి॥ ధాతా ఇతీవ హేతోః, అముమర్థం కథయన్నివేతి వా, అనేన కారణేన వా, ఇహాస్మిన్నేత్రయుగే తారకే ఏవాలిస్త్రీపుంసౌ భ్రమరదంపతీ తయోః మాధ్యస్థ్యం మధ్యభాగవర్తిత్వమ్। అథ చ—సాక్షిత్వం అకృత। ఇతి కిమ్—జనః ఏతదృశోర్భైమీనేత్రయోః అమ్బురుహైః పద్మైః సహ విశేషం తారతమ్యం తయోః పద్మనేత్రయోః గుణజ్ఞౌ తారతమ్యవేదినౌ భృఙ్గౌ భృఙ్గీ చ భృఙ్గశ్చ తౌ కమలాని రమణీయాని, భైమీనేత్రే వా ఇతి పృచ్ఛతు। మధ్యస్థో హి సంశయం ఛినత్తి। కమలాని పరిత్యజ్యాలిజాయాపత్యోరత్రాగమాన్నేత్రయోరేవ రమణీయత్వం తాభ్యాం కథితమ్। భైమీదృశౌ కమలాదధికే అతినీలకనీనికే చేతి భావః। భృఙ్గావితి, 'పుమాన్స్త్రియా' (౧।౨।౬౭)। పృచ్ఛిర్ద్వికర్మా। స్త్రీపుంస ఇతి 'అచతుర—'(౫।౪।౭౭) ఇతి సాధుః॥౧౨౧ ॥

వ్యధత్త సౌధే రతికామయోస్తద్భక్తం వయోఽస్యా హృది వాసభాజోః।

తదగ్రజాగ్రత్పృథుశాతకుమ్భకుమ్భౌ న సంభావయతి స్తనౌ కః॥౧౨౨॥

వ్యధత్తేతి॥ తయో రతికామయోః భక్తం వయః యౌవనం కర్తృ అస్యా హృది వాసభాజో రతికామయోః కృతే సౌధే ద్వౌ ప్రాసాదౌ కర్మ వ్యధత్త। ద్వయోః సౌధద్వయం యుక్తమ్। సౌధద్వయకరణే ప్రమాణమాహ—యస్మాత్ కః పురుషో భైమ్యాః స్తనౌ తయోః సౌధయోరగ్రే ఉపరి జాగ్రతౌ ప్రకాశమానౌ, పృథూ పీవరౌ శాతకుమ్భకుమ్భౌ సువర్ణకలశౌ న సంభావయతి న తర్కయతి। అతో వయసా రతికామార్థం పృథక్ సౌధే కృతే ఏవేత్యర్థః। సౌధయోరుపరి సువర్ణకలశాభ్యాం భావ్యమ్। తత్స్థానే కుచౌ జాతావితి భావః। అన్యోఽపి భక్తః స్వర్ణకలశభూషితౌ ప్రాసాదౌ రచయతి। సర్వదా రతికామయుక్తా సువర్ణకుమ్భతుల్యకుచా చేయమితి భావః ౧౨౨

అస్యా భుజాభ్యాం విజితాద్విసాత్కిం పృథక్కరోఽగృహ్యత తత్ప్రసూనమ్।

ఇహేష్యతే తన్న గృహాః శ్రియః కైర్న గీయతే వా కర ఏవ లోకైః॥౧౨౩॥

అస్యా ఇతి॥ అస్యా భుజాభ్యాం పృథక్ప్రత్యేకం విజితాదభిభూతాద్ధిసాత్త్రత్పసూనం బిసప్రసూనం కమలమేవ కరో బలిరగృహ్యత కిం ప్రత్యేకం దణ్డో గృహీతః కిమ్। అథ చ— కమలమేవ హస్తత్వేనాఙ్గీకృతమితి వితర్కః। కుత ఏతదిత్యాశఙ్క్యాహ—ఇహ లోకే భుజయోః తత్కరభూతం కమలం కైః లోకైః శ్రియో గృహాః వసతిస్థానత్వేన శోభాలయత్వేన చ న ఇష్యతే। కైర్వా లోకైః కర ఏవ 'కర'శబ్దేనైవ న గీయతే కీర్త్యతే। అపి తు సర్వైరపి। భైమీహస్తయోః శ్రీగృహత్వం 'కర'శబ్దవాచ్యత్వం చ విద్యతే, కమలస్య శ్రీగృహత్వం లోకప్రసిద్ధమ్। కరత్వం చ విజితాద్విసాద్దణ్డరూపత్వేన గృహీతం తద్యుక్తమిత్యర్థః। బిస-కమలాభ్యామపి ఏతదీయం బాహుకరమతిసున్దరతరమితి భావః। 'గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యేవ' ఇత్యమరః॥౧౨౩॥

ఛద్మైవ తచ్ఛమ్బరజం బిసిన్యాస్తత్పద్మమస్యాస్తు భుజాగ్రసద్మ।

ఉత్కణ్టకాదుద్గమనేన నాలాదుత్కణ్టకం శాతశిఖైర్న ఖైర్యత్॥౧౨౪॥

ఛద్మేతి॥ తత్ ప్రసిద్ధం శమ్బరాత్ జలాజ్జాతం బిసిన్యాః కమలిన్యాః ఛద్మైవాలీకమేవ। అథ చ,—శమ్బరాద్దైత్యాజ్జాతం ఛద్మ మాయారూపమేవ। అసత్యమిత్యర్థః। తర్హి తత్ కిం సత్యం తత్రాహ—అస్యాస్తు పునః భుజాగ్రే సద్మ యస్య తత్పద్మం ముఖ్యమ్। సత్యమిత్యర్థః। కుత ఏతదిత్యాశఙ్క్యాహ—యద్యస్మాదుత్కణ్టకాదుద్గతరోమాశ్చాత్। అథ చ— ఉత్కృష్టశూకరూపకణ్టకాత్। నాలాద్భుజదణ్డాదుద్గమనేన జాతత్వేన శాతశిఖైస్తీక్ష్ణాగ్రైర్న ఖైః కృత్వా ఉత్కణ్టకమ్। పద్మం తూత్కణ్టకనాలాదుద్గతమపి నోత్కణ్టకమ్। పద్మే కణ్టకాభావాత్। అతో న తత్పద్మమ్। కిం తు భైమీపాణిరేవ। కార్యే హి కారణగతా గుణా దృశ్యన్తే। కమలాధికౌ తీక్ష్ణనఖౌ చైతదీయహస్తావితి భావః। 'శమ్బరో దైత్యభేదే స్యాత్', 'నీరక్షీరామ్బుశమ్బరమ్' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః॥౧౨౪॥

జాగర్తి మర్త్యేషు తులార్థమస్యా యోగ్యేతి యోగ్యానుపలమ్భనం నః।

యద్యస్తి నాకే భువనేఽథ బాధస్తదా న కౌతస్కుతలోకబాధః॥౧౨౫॥

జాగర్తీతి॥ అస్యాః తులార్థం సాదృశ్యార్థం యోగ్యా సముచితా మర్త్యేషు మర్త్యలోకేషు జ్జాగర్తీత్యర్థే నోఽస్మాకం రాజ్ఞాం యోగ్యాయాః సత్యా అనుపలమ్భనమనుపలబ్ధిరేవ

ప్రమాణమ్। యది యోగ్యా విద్యేత తర్హ్యుపలభ్యేత, నోపలభ్యతే తస్మాన్మర్త్యలోకే నాస్తీతి వాచ్యమితి భావః। తర్హి స్వర్గే పాతాలే వా భవేదిత్యత ఆహ—యది నాకే, అథవా అధోభువనే పాతాలే ఏతత్సదృశీ అస్తి, తదా కుతః కుత ఆగతః కౌతస్కుతః తస్య సర్వతః సమాగతస్య లోకస్య స్వర్గపాతాలలోకాభ్యామపి సమాగతస్య దేవనాగలోకస్య బాధోఽతిసంమర్దో న స్యాత్। జాతశ్చ సంమర్దః, తస్మాల్లోకత్రయేఽప్యేతాదృశీ నాస్తి। అన్యథా దేవా నాగాశ్చ నాత్రాగచ్ఛేయురితి భావః। కుతః, కుత ఆగత ఇత్యర్థే 'తత ఆగతః' (౪।౩।౭౪) ఇత్యణి కస్కాదిత్వాత్ సః। 'తాతస్తత—' ఇతి పాఠే తతస్తత ఆగత ఇత్యర్థే తేనైవాణ్॥౧౨౫॥

నమః కరేభ్యోఽస్తు విధేర్న వాస్తు స్పృష్టం ధియాప్యస్య న కిం పునస్తైః।

స్పర్శాదిదం స్యాల్లులితం హి శిల్పం మనోభువోఽనఘతయానురూపమ్॥౧౨౬॥

నమ ఇతి॥ విధేః కరేభ్యో నమః అస్తు, వా అథవా న అస్తు। కుతః—అస్య విధేః ధియా బుద్ధ్యా అపి ఈదృశం శిల్పం న స్పృష్టం తైః హస్తైః న స్పృష్టమితి కిం పునర్వాచ్యమ్। శ్రోత్రియత్వాదీదృశశిల్పనిర్మాణే స్ఫూర్తిరేవ నాభూత్, కిమితి హస్తైః స్పృశేత్। అథ చ,—నిరవయవయా బుద్ధ్యా యన్న స్పృష్టం తత్ సావయవైర్హస్తైః కథం స్పృశ్యేతేత్యర్థః। తైర్న స్పృష్టమిత్యత్ర హేతుః—హి యస్మాదిదమతిమృదు శిల్పం హస్తస్పర్శాల్లులితమతిఘృష్టం స్యాత్। తర్హి కేన నిర్మితమిత్యత్రాహ—ఇదం శిల్పమనఘతయా నిరవయవతయా మనోభువః కామస్యానురూపమ్। కామ ఏవాస్య కర్తా న విధిః, తస్మాత్కామాయైవ నమోఽస్త్విత్యర్థః॥౧౨౬॥

ఇమాం న మృద్వీమసృజత్కరాభ్యాం వేధాః కుశాధ్యాసనకర్కశాభ్యామ్।

శృఙ్గారధారాం మనసా న శాన్తివిశ్రాన్తిధన్వాధ్వమహీరుహేణ॥౧౨౭॥

ఇమామితి॥ వేధా మృద్వీమిమాం కరాభ్యాం నాసృజత్। యతః—కుశాధ్యాసనేన దర్భధారణేన కర్కశాభ్యామ్। తర్హీయం మానసీ స్యాత్తత్రాహ—శృఙ్గారధారాం శృఙ్గారనదీరూపామిమాం మనసాపి నాసృజత్। యతః—శాన్తిరసస్య విశ్రాన్త్యై ధన్వాధ్వా మరుదేశమార్గః తత్ర మహీరుహేణ వృక్షరూపేణ। అతినీరసేనాతికఠినేనేత్యర్థః। అతికఠినేనాతిమృద్వీ శృఙ్గారరసరూపా చ నిర్మాతుమశక్యేత్యర్థః॥౧౨౭॥

ఉల్లాస్య ధాతుస్తులితా కరేణ శ్రోణౌ కిమేషా స్తనయోర్గురుర్వా।

తేనాన్తరాలైస్త్రిభిరఙ్గులీనాముదీతమధ్యత్రివలీవిలాసా॥౧౨౮॥

ఉల్లాస్యేతి॥ ఏషా శ్రోణౌ నితమ్బదేశే గురుః స్తనయోర్వా గురురితి గురుత్వతారతమ్యజ్ఞానార్థం ధాతుః కరేణ ఉల్లాస్యోత్క్షిప్య తులితా కిమితి తర్కః। శ్రోణౌ కిం గురుః స్తనయోర్వా కిం గురురితి వా। తేనైవ హేతునా చతసృణామఙ్గులీనాం త్రిభిరన్తరాలైరవకాశైః కృత్వా ఉదీతో మధ్యదేశే త్రివలీవిలాసో యస్యాః సా। ఉదీతమధ్యత్రివలీవిలాసా కిమితి వా 'కిం'శబ్దో యోజ్యః। గురుశ్రోణీ గురుస్తనీ చేయమితి భావః॥౧౨౮॥

నిజామృతోద్యన్నవనీతజాఙ్గీమేతాం క్రమోన్మీలితపీతిమానమ్।

కృత్వేన్దురస్యా ముఖమాత్మనాభూన్నిద్రాలునా దుర్ఘటమమ్బుజేన॥౧౨౯॥

నిజేతి॥ ఇన్దుః ఏతాం కృత్వా నవనీతేన ఏతాం నిర్మాయ ఆత్మనా స్వేనైవ రూపేణాస్యా ముఖమభూత్। కింభూతామేతామ్—నిజామృతాత్స్వీయామృతాత్ ఉద్యత్సముత్పన్నం తక్రసారభూతం నవనీతం తస్మాజ్జాతం అఙ్గం యస్యాస్తామ్। అత ఏవ దినవృద్ధిక్రమేణోన్మీలితః ప్రకటీకృతః పీతిమా గౌరత్వం యస్యాం తామ్। నవనీతే హి క్రమేణ పీతిమా భవతి। తన్నిర్మితత్వాచ్చాత్రాపి పీతత్వం జాతమ్। యావద్యావత్తారుణ్యం తావదస్యామధికం గౌరత్వం దృశ్యత ఇత్యర్థః। యతః—చన్ద్రకిరణసంబన్ధాన్నిద్రాలునా సంకోచశీలేనామ్బుజేన కమలేన దుర్ఘటం దుష్కరమ్। కమలేన నిర్మాణే సర్వావయవానాం చన్ద్రకిరణైరేవ నిర్మితత్వాత్తత్సంబన్ధాత్ కమలం సంకుచేదేవ। అథ చ,—రాత్రౌ సర్వదా కమలసంకోచాత్స్వేనైవ వదనాకారేణ జాతమ్। చన్ద్ర ఏవాస్యా నిర్మాతేత్యర్థః। అతిసుకుమారా, అతిగౌరీ, చన్ద్రవదనా చేయమితి భావః॥౧౨౯॥

అస్యాః స చారుర్మధురేవ కారుః శ్వాసం వితేనే మలయానిలేన।

అమూని సూనైర్విదధేఽఙ్గకాని చకార వాచం పికపఞ్చమేన॥౧౩౦॥

అస్యా ఇతి॥ స ప్రసిద్ధో మధురేవ వసన్త ఏవాస్యాః కారుః శిల్పీ చారుర్యోగ్యో నాన్యః। యతః—సః అస్యాః శ్వాసం మలయానిలేన వితేనే నిర్మమే। తథా,—అమూని ప్రత్యక్షదృశ్యాన్యతిమృదూన్యఙ్గకాని హ్రస్వాన్యఙ్గాని చమ్పకాదిపుష్పైః విదధే నిర్మమే।

వాచం పికస్య పఞ్చమస్వరేణ చకార। ఏతత్సర్వం వసన్తాధీనమేవేతి తేనైవేయం నిర్మితా। సుగన్ధిశ్వాసా, పుష్పవన్మృద్వఙ్గీ, కోకిలాలాపా చేతి భావః। 'షడ్జం మయూరో వదతి స చేన్మత్తస్తు పఞ్చమమ్। పుష్పసాధారణే కాలే పికః కూజతి పఞ్చమమ్॥౧౩౦॥

కృతిః స్మరస్యైవ న ధాతురేషా నాస్యా హి శిల్పీతరకారుజేయః।

రూపస్య శిల్పే వయసాఽపి వేధా నిజీయతే స స్మరకిఙ్కరేణ॥౧౩౧॥

కృతిరితి॥ ఏషా స్మరస్యైవ కృతిర్నిర్మాణం, న ధాతుః। హి యస్మాదస్యాః శిల్పి ఇతరకారుభిర్జేయో న। యతః—వేధాః రూపస్య శిల్పే నిర్మాణవిషయే స్మరస్య కిఙ్కరేణ వయసా కామోద్దీపకేన తారుణ్యేన నితరాం జీయతే। బాల్యాపేక్షయా తారుణ్యే రామణీయకస్యాధిక్యాన్మదనేన జీయత ఇతి కిం వాచ్యమిత్యపేరర్థః। తస్మాన్మదనస్యైవ కృతిః, తారుణ్యేన సమదనాతిరమణీయా చ కృతేయమితి భావః॥౧౩౧॥

గురోరపీమాం భణదోష్ఠకణ్ఠం నిరుక్తిగర్వచ్ఛిదయా వినేతుమ్।

శ్రయః స్మరస్యైవ భవం విహాయ ముక్తిం గతానామనుతాపనాయ॥౧౩౨॥

గురోరితి॥ ఇమాం భైమీం భణద్వర్ణయద్గురోర్బృహస్పతేరపి ఓష్ఠకణ్ఠం అతిసౌన్దర్యాద్వర్ణయితుమశక్తత్వాద్వస్తునిర్వచనం కర్తుమహమేవ కుశలం న త్వన్యదితి నిరుక్తో నిర్వచనవిషయే గర్వస్య చ్ఛిదయా నిరాకరణేన కృత్వా వినేతుం వినీతం కర్తుం అద్యప్రభృతి త్వయా నిర్వచనం న కార్యమితి శిక్షయితుం భైమీనిర్మాణరూపః స్మరస్యైవ శ్రమో న విధ్యాదేః। తథా,—భవం విహాయ సంసారం త్యక్త్వా ముక్తిం గతానాం పురుషాణామనుతాపనాయ స్మరస్యైవ శ్రమః భైమీసద్భావాత్ సంసార ఏవ మోక్షః, వయం సంసారం త్యక్త్వా కిమితి ముక్తా జాతా ఇతి తేషాం పశ్చాత్తాపః। అతిసౌన్దర్యాద్వాచస్పతేరపి వాగగోచరః। అన్యేనాపి సమర్థేన సగర్వస్య గర్వశాతనం క్రియతే। ఓష్ఠకణ్ఠమ్, ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావః॥౧౩౨॥

ఆఖ్యాతుమక్షివ్రజసర్వపీతాం భైమీం తదేకాఙ్గనిఖాతదృక్షు।

గాథాసుధాశ్లేషకలావిలాసైరలంచకారాననచన్ద్రమిన్ద్రః॥౧౩౩॥

ఆఖ్యాతుమితి ॥ ఇన్ద్రస్తస్యా ఏకాఙ్గే ఏకైకస్మిన్నవయవే నిఖాతా సమారోపితా దృక్ దృష్టిర్యైస్తేషు రాజసు మధ్యే అక్షివ్రజైః సర్వాఙ్గేషు పీతాం దృష్టాం నేత్రసహస్రేణ దృష్టసర్వావయవాం భైమీమాఖ్యాతుం వర్ణయితుం గాథా శ్లోక ఏవ సుధా తస్యా ఆశ్లేషాఖ్యాః కలా అలంకారవిద్యాభ్యాసాం విలాసైః శ్లేషాలంకారయుక్తశ్లోకనిర్మాణకౌశలైః। అథ చ—గాథారూపాయాః సుధాయా ఆ సామస్త్యేన యః శ్లేషః సంబన్ధస్తేన పఞ్చదశకలావిలాసైః సుధాసంబన్ధస్య కలానాం చ విలాసైర్వా ఆననచన్ద్రమలంచకార। వక్ష్యమాణప్రకారేణ శ్లేషేణ వర్ణయామాసేత్యర్థః ॥౧౩౩॥

స్మితేన గౌరీ హరిణీ దృశేయం వీణావతీ సుస్వరకణ్ఠభాసా।

హేమేవ కాయప్రభయాఙ్గశేషైస్తన్వీ మతిం క్రామతి మేనకాపి ॥౧౩౪॥

స్మితేనేతి ॥ ఇయం భైమీ స్మితేన కృత్వా గౌరీ అప్సరోవిశేషః పార్వతీ వా, తథా,—దృశా హరిణీ కురఙ్గీ దేవాఙ్గనా చ; తథా—సుస్వరకణ్ఠభాసాతిమధురస్వరకణ్ఠశ్రియా వీణావతీ దేవాఙ్గనా వీణాయుక్తా చ తథా,—కాయప్రభయాఙ్గకాన్త్యా హేమా దేవాఙ్గనా సువర్ణం చ; తథా—అఙ్గానామవయవానాం శేషైర్బాగైః। శిష్టైరవయవైరిత్యర్థః। తైః కృత్వా మేనకాపి తన్వీ సున్దరీ మతిం క్రామతి। బుద్ధిస్థా భవతీత్యర్థః। కాపి తన్వీ మే మతిం న క్రామతి। బుద్ధిస్థా న భవతీత్యర్థః। కేనచిదంశేన కాసాంచిత్సామ్యమ్, న తు సర్వథేతి సర్వాభ్యోఽప్యప్సరోభ్యః సకాశాదియం రమణీయతరా, నిరుపమేయమితి భావః ॥౧౩౪॥

ఇతి స్తువానః సవిధే నలేన విలోకితః శఙ్కితమానసేన।

వ్యాకృత్య మర్త్యోచితమర్థముక్తేరాఖణ్డలస్తస్య నునోద శఙ్కామ్ ॥౧౩౫॥

ఇతీతి ॥ ఆఖణ్డల ఇన్ద్రః తస్య నలస్య సమీపే ఇతి ఏవం గౌర్యాద్యప్సరస్త్వేన భైమీం స్తువానో వర్ణయన్ నూనమయం భైమీమప్సరస్త్వేన వర్ణయతి చేన్మదీయం రూపం గృహీత్వా భైమీప్రాప్త్యర్థమాగత ఇన్ద్రోఽయమితి శఙ్కితమానసేన నలేన విలోకితః సన్ తస్య నలస్య ఇన్ద్రోఽయమితీమాం శఙ్కాం నునోద స్ఫోటయామాస। కిం కృత్వా—ఉక్తైర్గౌర్యాద్యప్సరః ప్రతిపాదికాయా అర్థం మర్త్యోచితం మనుష్యయోగ్యం 'స్మితేన ధబలా' ఇత్యాదిరూపమర్థం వ్యాకృత్య వ్యాఖ్యాయ। మమైవాన్యథాబుద్ధిర్జాతా, న త్వయమిన్ద్రః కింతు కశ్చన రాజా ఇతి తస్యేన్ద్రత్వశఙ్కాం దూరీకృతవానితి భావః ॥౧౩౫॥

స్వం నైషధాదేశమహో విధాయ కార్యస్య హేతోరపి నానలః సన్।

కిం స్థానివద్భావమధత్త దుష్టం తాదృక్కృతవ్యాకరణః పునః సః॥౧౩౬॥

స్వమితి॥ 'అహో' ఆశ్చర్యే విషాదే వా। స ఇన్ద్రః భైమీప్రాప్తిలక్షణస్య కార్యస్య హేతోః స్వమాత్మానం నైషధాదేశం నైషధరూప ఆదేశో యస్య ఏవంవిధం కృత్వా అనలో నలవ్యతిరిక్తో న సన్। అపి తు నల ఏవ భవన్। అథ చ,—నలో నా మనుష్యో భవన్నపి స్థానివదిన్ద్రవద్ దుష్టం భావమాశయం కిం కిమర్థమధత్త ధృతవాన్। కుతోఽవగతమిత్యత ఆహ—యతః స ఇన్ద్రః పునః పశ్చాన్నలశఙ్కానన్తరం తాదృక్ మర్త్యోచితం కృతం వ్యాకరణం వ్యాఖ్యానం యేన సః। ఇన్ద్రస్వరూపత్వే దుష్టాశయత్వం యుక్తం, సర్వదా తస్య ప్రతారకస్వభావత్వాత్। నలస్వరూపే ధృతేఽపి యత్స్వయం దుష్టాశయత్వమధత్త తదనుచితమ్। నలస్యాదుష్టాశయత్వాత్తత్స్వరూపే ధృతేఽదుష్టాశయత్వస్యైవాఙ్గీకర్తుం యుక్తత్వాదిత్యర్థః। నలరూపధారణేనాన్యథావ్యాఖ్యానేన చ నలం వృథైవ ప్రతారితవానితి భావః। అథ చ—సన్ విద్వాన్ ఏష తాదృక్కృతవ్యాకరణశాస్త్రోఽపి స శక్రః స్వం నిజకర్తృకం ధాదేశం 'నహో ధః' (౮।౨।౩౪) ఇత్యేవమాదిమాదేశం విధాయ న అల్ అనల్, న విద్యతేఽనల్ యస్మిన్కార్యే తన్నానల్ తస్య। అల్సంబన్ధిన ఇత్యర్థః। కార్యస్య కృతే దుష్టం స్థానివద్భావం కిం నాధత్త। అపి తు చకార। ' స్థానివదాదేశోఽనల్విధౌ' (౧।౧।౫౬) ఇత్యలాశ్రితకార్యే స్థానివద్భావో నిషిద్ధః। తేన 'పథిమథ్యృభుక్షామాత్' (౭।౧।౮౫) ఇత్యాత్వే కృతే ఆకారగతస్థానివద్భావాగతం హల్త్వమాశ్రిత్య 'హల్ఙ్యాబ్భ్యః—' (౬।౧।౬౮) ఇతి సులోపో న భవతి। విద్వానిన్ద్రస్తు తత్రాపి స్థానివద్భావం వ్యధత్తేత్యాశ్చర్యమ్। అథ చ,—స ఇన్ద్రో దుష్టం స్థానివద్భావమాదేశిత్వం కిమధత్త దేవత్వం విహాయ మనుష్యత్వం కిమితి కృతవాన్। కీదృశః—నా పురుషః। తాదృక్ అపూర్వం కృతం విశిష్టమాకరణమాకారో యేన సః। ఇన్ద్రమూర్తిరేబ నలరూపేణ పరిణతేత్యర్థః। కిం కృత్వా—స్వమాత్మానం నైషధాదేశం కృత్వా। దమయన్తీప్రాప్తిలక్షణకార్యస్య హేతోః ప్రయోజనే సత్యప్యయుక్తం న కర్తవ్యమితి భావః। కీదృశః సన్—నలః అనలః సన్। దేవత్వం త్యక్త్వా మనుష్యాకారాదాశ్చర్యమ్। సర్వే దేవత్వాయ యతన్త ఇత్యాది యథాజ్ఞానం జ్ఞాతవ్యమ్॥౧౩౬॥

ఇయమియమధిరథ్యం యాతి నేపథ్యమఙ్క్షు-

ర్విశతి విశతి వేదీముర్వశీ సేయముర్వ్యాః।

ఇతి జనజనితైః సానన్దనాదైర్విజఘ్నే

నలహృది పరభైమీవర్ణనాకర్ణనాప్తిః॥౧౩౭॥

ఇయమితి॥ జనజనితైః లోకకృతైరితి సానన్దైర్నాద్రైః కర్తృభిః నలహృది నలాన్తః కరణే వర్తమానా పరా శ్రేష్ఠా పరైః కృతా వా యా భైమీవర్ణనా తస్యా ఆకర్ణనేన శ్రవణేన యా ఆప్తిః ప్రాప్తిః సా విజఘ్నే వినితా। ఇతి కిమ్—నేపథ్యమఞ్జుః అలంకారరుచిరా ఇయమియమధిరథ్యం రథ్యాయాం యాతి గచ్ఛతి। సేయమతిప్రసిద్ధా ఉర్వ్యాః ఉర్వశీ దేవాఙ్గనేవాప్తిసున్దరీ వేదీం స్వయంవరభూమిం విశతి విశతి। ఆనన్దయుక్తైర్నాద్రైః సా పరభైమీవర్ణనాకర్ణనాప్తిరితి వా। భైమీదర్శనవిషయే ససంభ్రమం లోకం దృష్ట్వా స్వయమపి ససంభ్రమో భూత్వా భైమీస్తుతిం నాశృణోదితి భావః। 'నలహృది' ఇత్యనేనాకర్ణితమపి హృదయస్యాన్యత్ర గతత్వాదనాకర్ణితప్రాయమేవేతి సూచితమ్। ఇయమియమిత్యాదౌ సంభ్రమాద్ధిరుక్తిః॥౧౩౭॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం
శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।
తర్కేష్వప్యసమశ్రమస్య దశమస్తస్య వ్యరంసీన్మహా-
కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥౧౩౮॥

శ్రీహర్షమితి॥ న కేవలం కావ్యనిర్మాణ ఏవ కుశలః, కిం తు తర్కశాస్త్రేఽప్యసమః కేనాప్యతుల్యోఽభ్యాసో యస్య॥౧౩౮॥

ఇతి శ్రీవేదరకరోపనామకశ్రీమఞ్చరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే
నైషధీయప్రకాశే దశమః సర్గః సమాప్తః॥

ఏకాదశః సర్గః।

ఇదానీం రాజవర్ణనార్థమేకాదశం సర్గమారభతే—

తాం దేవతామివ ముఖేన్దువసత్ప్రసాదా-

మక్ష్ణా రసాదనిమిషేణ నిభాలయన్తీమ్।

లాభాయ చేతసి ధృతస్య వరస్య భీమ-

భూమీన్ద్రజా తదను రాజసభాం బభాజ॥౧॥

తామితి॥ తదను అనన్తరం భీమభూమీన్ద్రజా భైమీ చేతసి ధృతస్య నలస్య లాభాయ తాం రాజసభాం దేవతామివ ఇష్టదేవతామివ బభాజ వివేశ సిషేవే చ। కింభూతామ్—ముఖేన్దుషు వసన్వర్తమానః ప్రసాదః ప్రసన్నతా యస్యాః। భైమ్యాగమనాత్ సహర్షామ్। అథ చ— ముఖచన్ద్రే వసన్వరదానలక్షణః ప్రసాదో యస్యాః। తాం వరం దాతుముద్యతామ్। తథా,— రసాదనురాగాదనిమేవేణాక్ష్ణా భైమీం నిభాలయన్తీమ్। అథ చ,—దేవతాత్వాత్స్వభావాదేవ నిమేషరహితేన నేత్రేణ రసాత్స్నేహేన భక్తం విలోకయన్తీమ్॥౧॥

తన్నిర్మలావయవభిత్తిషు తద్విభూషారత్నేషు చ ప్రతిఫలన్నిజదేహదమ్భాత్।

దృష్ట్వా పరం న హృదయేన న కేవలం తైః సర్వాత్మనైవ సుతనౌ యువభిర్మమజ్జే॥౨॥

తదితి॥ తైర్యువభిః సుతనౌ భైమ్యాం పరం కేవలం దృష్ట్వా మమజ్జే నిమగ్నమితి న। తథా,— కేవలం హృదయేన నిమగ్రమితి న। కింతు తస్యాః నిర్మలావయవభిత్తిషు నిర్మలాఙ్గకుడ్యేషు తద్విభూషారత్నేషు చ ప్రతిఫలన్ ప్రతిబిమ్బితో నిజదేహః తస్య దమ్భాద్వ్యాజాత్ సర్వాత్మనైవ సర్వేణాపి శరీరేణ నిమగ్నమ్। తేషాం నయనమానసే ఏవ తదాయత్తే జాతే ఇతి న। కింతు సర్వమపి శరీరం తదాయత్తం జాతమ్। తదీయావయవభూషారత్నేషు సర్వేషామపి శరీరాణి ప్రతిఫలితానీతి భావః। సర్వేఽపి సర్వథా తత్పరవశా జాతా ఇత్యర్థః। నిర్మలత్వాదవయవేష్వపి ప్రతిబిమ్బో యుక్తః। 'భిత్తి'శబ్దః ప్రశంసార్థో వా॥౨॥

ద్యామన్తరా వసుమతీమపి గాధిజన్మా

యద్యన్యమేవ నిరమాస్యత నాకలోకమ్।

చారుః స యాదృగభవిష్యదభూద్విమానై-

స్తాదృక్తదభ్రమవలోకితుమాగతానామ్ ॥3॥

ద్యామితి ॥ గాధిజన్మా విశ్వామిత్రో ద్యాం వసుమతీమపి అన్తరా స్వర్గభూమ్యోర్మధ్యే యది అన్యమేవ నాకలోకం నిరమాస్యతాకరిష్యత తర్హి స స్వర్గలోకో యాదృక్ యాదృశః చారుః సున్దరోఽభవిష్యత్ తర్హి స్వయంవరమవలోకితుమాగతానాం దేవాదీనాం విమానైః కృత్వా తత్ స్వయంవరదేశాత్ ఉపరి వర్తమానం అభ్రం గగనం తాదృక్తాదృశమభూత్। గాధిజో యది స్వర్గమర్త్యమధ్యేఽన్యం స్వర్గమకరిష్యత్తర్హి భువి ఉత్కృష్టాని విమానాని భైమీవరణార్థ భూమిమాగతానాం దేవానాం విమానాని తాని న భవన్తి అమూని విమానాని అన్తరిక్షగాని। తైర్విమానైః కృత్వా తద్గగనం యాదృక్ చారు తాదృగభవిష్యదితి వా। అన్తంరిక్షనిర్మితస్వర్గతుల్యం తదాకాశమభూదితి భావః। పూర్వవ్యాఖ్యానే విశ్వామిత్రోఽభూదిత్యత్ర క్రియాతిపత్తౌ లృఙ్ న, తావన్మాత్రక్రియాతిపత్తేః పర్యవసానాత్ ॥3॥

కుర్వద్భిరాత్మభవసౌరభసంప్రదానం

భూపాలచక్రచలచామరమారుతౌఘమ్।

ఆలోకనాయ దివి సంచరతాం సురాణాం

తత్రార్చనావిధిరభూదధివాసధూపైః ॥४॥

కుర్వద్భిరితి ॥ తత్ర స్వయంవరదేశే ఆలోకనాయ దివి సంచరతాం సురాణామధివాసార్థంం సౌగన్ధ్యార్థం జ్వాలితైః కామశరాదిరూపైః కృత్వా అర్చనావిధిః పూజావిధానమభూత్। కింభూతైః—భూపాలానాం చక్రం తస్య చలాని చామరాణి తేషాం మారుతౌఘం వాయుసఙ్ఘం ఆత్మభవసౌరభ్యసంప్రదానం దానపాత్రం కుర్వద్భిః। చలచ్చామరవాయువశాద్గగనచారిభిర్ధూపైర్దేవాః పరితుష్టా బభూవురిత్యర్థః ॥४॥

తత్రావనీన్ద్రచయచన్దనచన్ద్రలేపనేపథ్యగన్ధవహగన్ధవహప్రవాహమ్।

ఆలీభిరాపతదనఙ్గశరానుసారీ సంరుధ్య సౌరభమగాహత భృఙ్గవర్గః ॥५॥

తత్రేతి ॥ తత్ర స్వయంవరదేశే భృఙ్గవర్గః భ్రమరసఙ్ఘః సౌరభం సౌగన్ధ్యమగాహత బుభుజే। కిం కృత్వా—అవనీన్ద్రచయస్య రాజసమూహస్య చన్దనచన్ద్రః చన్దనయుక్తః కర్పూరః। బహుకర్పూరం చన్దనమితి యావత్। తేన కృతం లేపనేపథ్యమఙ్గరాగభూషణం తస్య

గన్ధవహః సౌగన్ధ్యవాహీ గన్ధవహో వాయుస్తస్య ప్రవాహం సఙ్ఘం ఆలీభిః స్వపఙ్క్తిభిః సంరుధ్య కుత్రచిద్గన్తుమదత్త్వా। కింభూతః—ఆపతన్త ఆగచ్ఛన్తో యేఽనఙ్గశరాస్తాననుసరత్యనుకరోతి ఏవంశీలః। ఆపతన్తః స్వర్గాత్పతన్తః కామశరాః పుష్పాణి తదనుగామీ వా। సౌగధ్యబాహుల్యాత్సర్వత్ర భ్రమరా విచరన్తి స్మేతి భావః। అన్యోఽపి వస్త్రాదినా వాయుం సంరుధ్య సౌరభం గాహతే। బద్ధపఙ్క్తీనాం భ్రమరాణాం దైర్ఘ్యాత్కామోద్దీపకత్వాచ్చ కామబాణతుల్యత్వమ్॥౫॥

ఉత్తుఙ్గమఙ్గలమృదఙ్గనినాదభఙ్గీసర్వానువాదవిధిబోధితసాధుమేధాః।

సౌధస్రజః ప్లుతపతాకతయాభినిన్యుర్మన్యే జనేషు నిజతాణ్డవపణ్డితత్వమ్

ఉత్తుఙ్గేతి॥ సౌధస్రజః ధవలగృహపఙ్క్తయః ప్లుతపతాకతయా చలత్పతాకతయా జనేషు। జనానాం సమీప ఇత్యర్థః। నిజతాణ్డవపణ్డితత్వం స్వీయనృత్యచాతుర్యమభినిన్యురభినయేన దర్శయామాసురిత్యహం మన్యే। కింభూతాః— ఉత్తుఙ్గోఽతితారః మఙ్గలమృదఙ్గనినాదో వివాహమర్దలధ్వనిస్తస్య భఙ్గ్యః ప్రకారవిశేషాస్తాసాం సర్వః సకలోఽనువాదవిధిరనూచ్చారణవిధిః। సకలస్య మృదఙ్గశబ్దస్య యః ప్రతిశబ్దవిధిరితి యావత్। తేన బోధితా జ్ఞాపితా సాధ్వీ మేధా లక్షణయా గమ్భీరతా యాభిః అన్యా అపి నర్తక్యో మఙ్గలమృదఙ్గనినాదభఙ్గీనామనువాదేన స్వీయం నృత్తకౌశలం హస్తాద్యభినయేన లోకేషు ప్రదర్శయన్తిం। అన్యో మేధావీ గురుణా వ్యాఖ్యాతస్యార్థస్యానువాదేన బోధితసాధుమేధః సన్ జనేషు స్వీయం పాణ్డిత్యం ప్రకాశయతి। ఏతచ్ఛ్లోకార్థోఽనుభవైకగమ్యః। నఞ్దుఃసుభ్య ఏవ పరాత్ 'మేధా'శబ్దాదసిచ్ నాన్యేభ్యః పరాదితి నాసిచ్॥౬॥

సంభాషణం భగవతీ సదృశం విధాయ వాగ్దేవతా వినయబన్ధురకన్ధరాయాః।

ఊచే చతుర్దశజగజ్జనతానమస్యా తత్రాశ్రితా సదసి దక్షిణపక్షమస్యాః ౭

సంభాషణమితి॥ భగవతీ షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నా। తథా,—చతుర్దశసు జగత్సు జనతయా నమస్యా పూజ్యా వాగ్దేవతా తత్ర సదసి అస్యా భైమ్యా దక్షిణం పక్షం పార్శ్వమ్। అథ చ,— అనుకూలపక్షమ్। ఆశ్రితా సతీ ఊచే। కిం కృత్వా—సదృశం దేవాదివర్ణనవిషయం భైమ్యా సహ సదృశమనుగుణం సంభాషణం విధాయ। కింభూతాయా అస్యాః—వినయేన బన్ధురా నమ్రా కన్ధరా శిరోధరా యస్యాః। భగవతీ ఇత్యాదివిశేషణైర్దేవాదివర్ణనసామర్థ్యం దక్షిణం పక్షమిత్యనేన భైమీపక్షపాతిత్వం చ సూచితమ్॥౭॥

కిముువాచేత్యాహ—

అభ్యాగమన్మఖభుజామిహ కోటిరేషా
యేషాం పృథక్కథనమబ్దశతాతిపాతి।
అస్యాం వృణీష్వ మనసా పరిభావ్య కంచిద్యం
చిత్తవృత్తిరనుధావతి తావకీనా॥౮॥

అభ్యాగమదితి॥ హే దమయన్తి। ఇహ స్వయంవరే మఖభుజాం దేవానామేషా కోటి: అభ్యాగమదాయయౌ। కోటిసంఖ్యాకా దేవాః సమాగతా ఇత్యర్థః। యేషాం దేవానాం పృథక్కథనం పార్థక్యేన వర్ణనం అబ్దశతం వర్షశతమతిపతత్యతిక్రామతి ఏవంశీలమ్। వర్షశతేనాపి కర్తుం న శక్యత ఇత్యర్థః। తస్మాత్ త్వం మనసా పరిభావ్య విచార్య అస్యాం దేవకోటౌ మధ్యే యం కంచిత్తావకీనా చిత్తవృత్తిరనుధావత్యభిలష్యతి తం వృణీష్వ। మనసా విచార్య వృణీష్వ వా। తావకీనా చిత్తవృత్తిర్మనసా విచార్య ఇత్యనేన సరస్వత్యా అనాదరః సూచితః। తావకీనా, 'యుష్మదస్మదోరన్యతరస్యాం ఖఞ' (౪।౩।౧) ఇతి ఖఞ్, 'తవకమమకావేకవచనే' (౪।౩।౩) ఇతి తవకాదేశః॥౮॥

ఏషాం త్వదీక్షణరసాదనిమేషతైషా
స్వాభావికానిమిషతామిలితా యథాభూత్।
ఆస్యే తథైవ తవ నన్వధరోపభోగైర్ముగ్ధే!
విధావమృతపానమపి ద్విధాస్తు॥౯॥

ఏషామితి॥ నను ముగ్ధే! సున్దరి, ఏషాం దేవానాం త్వదీక్షణే రసాత్ప్రీతేర్హేతోః ఏషా ప్రత్యక్షదృశ్యా అనిమేషతా నిర్నిమేషతా స్వాభావికీ సహజానిమిషతా తయా మిలితా సంయుక్తా సతీ యథా ద్విధా ద్విప్రకారాభూత్, తథైవామృతపానమపి తవాస్యే విధౌ ముఖచన్ద్రేఽధరోపభోగైరధరచుమ్బనైః కృత్వా ద్విధా ద్విప్రకారమస్తు భవతు। యథా దేవా దేవత్వాదనిమిషా అపి త్వదవలోకనప్రసాదాత్పునరప్యనిమిషా జాతాః। తథా దేవత్వాత్ చన్ద్రామృతాదా అపి త్వదధరామృతాస్వాదాదమృతాదాః పునరుక్తా భవన్త్విత్యర్థః।

ఏతేనాస్యాశ్చన్ద్రాస్యయోస్తుల్యత్వం సూచితమ్। ముఖే త్వోష్ఠోపభోగైః చన్ద్రే తు ధరావ్యతిరిక్తోపభోగైః। స్వర్గోపభోగైరిత్యర్థః॥౯॥

ఏషాం గిరేః సకలరత్నఫలస్తరుః స

ప్రాగ్దుగ్ధభూమిసురభేః ఖలు పఞ్చశాఖః।

ముక్తాఫలం ఫలనసాన్వయనామ తత్వ-

న్నాభాతి బిన్దుభిరివ చ్ఛురితః పయోధేః॥౧౦॥

ఏషాం గిరేరితి॥ సకలాని రత్నాన్యేవ ఫలాని యస్య। తాని ఫలతి ఇతి వా। సకలరత్నఫలః స ప్రసిద్ధః తరుః కల్పవృక్ష ఏషాం దేవానాం గిరేః సుమేరోః పశ్చశాఖః ఖలు హస్త ఇవ ఆభాతి శోభతే। కింభూతస్య మేరోః—ప్రాక్ పూర్వం దుగ్ధా భూమిరేవ సురభిర్ధేనుః యేన। ధృతగోరూపా భూమిరేవ రత్నాదీని దుగ్ధా యేన తస్య। కింభూతస్తరుః—పయోధేః క్షీరసముద్రస్య బిన్దుభిః తత ఉత్పన్నత్వాచ్ఛురితః। 'పయోభిః' ఇతి పాఠే దుగ్ధరూపైర్బిన్దుభిరితి వ్యాఖ్యేయమ్। ఉత్ప్రేక్షతే—ముక్తాఫలం ఫలనేన సాన్వయం సార్థకమేతదేవ నామ యస్యైవంవిధం తన్వన్నివ। కస్యచిత్ఫలం హి 'ఫల'శబ్దేన వ్యపదిశ్యతే, తథా ముక్తాఫలస్యాపి ఫలత్వం కల్పవృక్షత్వాదితి భావః। ప్రారబ్ధగోదోహనస్య పాణినా వినా దోగ్ధుమశక్తః కల్పవృక్షో మేరోః కర ఆసీత్। దోహనే దుగ్ధసంపర్కస్యాపి సంభవాత్ తేన చ రత్నానామేవ దుగ్ధత్వాదస్య చ రత్నసహితత్వాత్ప్రాయేణ మేరోః పాణిరేవాయమిత్యర్థః। క్షీరోదాత్తస్యోత్పన్నత్వాన్మక్తాదీని రత్నాని దుగ్ధబిన్దుతుల్యాని శోభన్త ఇత్యర్థః। అథ చ,—పఞ్చ శాఖాః స్కన్ధా యస్య స కల్పవృక్షః కిల పశ్చ (శాఖాః) కరోతి అఙ్గులీభిః పఞ్చశాఖః। పృథూపదిష్టా పృథ్వీ మేరుణా రత్నాని మహౌషధీశ్చ దుగ్ధా ఇత్యాగమః। ఫలనేన ఇష్టసంపాదనేన సాన్వయం సంయోగం నామ యస్య ఏవంవిధం ముక్తాఫలం సంపాదయన్నివేతి వా। గోపాలసహచారిత్వాదత్రాప్యనాదరః సూచితః॥౧౦॥

వక్రేన్దుసంనిధినిమీలదలారవిన్దద్వన్ద్వభ్రమక్షమమథాఞ్జలినాత్మమౌలౌ।

కృత్వాపరాధభయచఞ్చలమీక్షమాణా సాన్యత్ర గన్తుమమరైః కృపయాన్వమాని॥

వక్రేతి॥ అథ సరస్వతీవచనానన్తరమమరైః సా భైమీ అన్యత్ర సర్వరాజాదిసమీపే గన్తుం కృపయా అన్వమాన్యనుజ్ఞాతా। కింభూతా—ఆత్మమౌలావఞ్జలిం కృత్వా దేవాన్నమస్కృత్య

అవరణజన్యోఽపరాధస్తజ్జనితం భయం శాపాది తేన చఞ్చలం యథా తథా దేవానీక్షమాణా। కింభూతమఞ్జలిమ్—వక్రేన్దోర్ముఖచన్ద్రస్య సంనిధిః తస్మాన్నిమీలాని సంకుచన్తి దలాని పర్ణాని యస్య తదరవిన్దద్వన్ద్వం తస్య భ్రమే క్షమం సమర్థమ్। సంకుచద్దలయుగతుల్యమ్। స్వేష్వననురాగిణీం తాం జ్ఞాత్వా యత్ర తవానురాగస్తం వృణు, మా భైషీరితి దేవైరనుజ్ఞాతేతి భావః। అన్యోఽప్యేవమీక్షమాణః సకృపైరనుకమ్ప్యతే। నిమీలన్తీతి నిమీలాని। పచాద్యచ్। "నిమీలిదల—' ఇతి పాఠే నిమీలనశీలానీత్యర్థః॥౧౧॥

తత్తద్విరాగముదితం శిబికాధరస్థాః

సాక్షాద్విదుః స్మ న మనాగపి యానధుర్యాః।

ఆసన్ననాయకవిషణ్ణముఖానుమేయ-

భైమీవిరక్తచరితానుమయా తు జజ్ఞుః॥౧౨॥

తదితి॥ యానధుర్యాః శిబికావాహిన ఉదితం సముత్పన్నం తేషు తేషు విరాగమ్। అర్థాద్భైమ్యాః సాక్షాత్ప్రత్యక్షేణ యద్యపి మనాగపి లేశతోఽపి న విదుః స్మ న జానతే స్మ। యతః శిబికాయా అధరేఽధోదేశే తిష్ఠన్తి శిబికాధరస్థాః। తథాపి ఆసన్నాః సంనిహితా నాయకా దేవాదయస్తేషాం విషణ్ణాని మ్లానాని ముఖాని తైః కృత్వానుమేయాని భైమ్యా విరక్తచరితాని నమస్కారాదీని తేషామనుమయానుమానేన తర్కేణ తు పునః జజ్ఞుర్జానతే స్మ। 'తుః' అవధారణే వా, జజ్ఞురేవ। యత ఏతే వివర్ణముఖాస్తస్మాదేతేషు విరక్తిం జ్ఞాత్వా అను పశ్చాద్— యాతేతి వచనం వినైవాన్యత్ర జగ్మురితి తేషాం పణ్డితత్వం సూచితమ్॥౧౨॥

రక్షఃస్వరక్షణమవేక్ష్య నిజం నివృత్తో

విద్యాధరేష్వధరతాం వపుషైవ భైమ్యాః।

గన్ధర్వసంసది న గన్ధమపి స్వరస్య

తస్యా విమృశ్య విముఖోఽజని యానవర్గః॥౧౩॥

రక్షః స్వితి॥ యానవర్గః వాహకసార్థో రక్షఃసు నిజమరక్షణమవేక్ష్య రాక్షసా అస్మాన్ స్వాదిష్యన్తీతి భియా తేభ్యో నివృత్తః పరావృత్తః। తథా,–అశ్వముఖనరాఙ్గేషు నరముఖాశ్వాఙ్గేషు విద్యాధరేషు భైమ్యా వపుషైవ కృత్వా అధరతాం న్యూనతామవేక్ష్య విచార్య నివృత్తః। ఏతే భైమీవరణయోగ్యా న భవన్తీతి। తథా,—గన్ధర్వసంసది గన్ధర్వవర్గే తస్యా భైమ్యాః

స్వరస్య కణ్ఠమాధుర్యస్య గన్ధమపి న విమృశ్య నావేక్ష్య విముఖోఽజని జాతః।
అధరతామవేక్ష్యేత్యర్థః। రాక్షసాదీనామయోగ్యత్వాత్తాన్ప్రతి న గచ్ఛతి స్మేతి భావః॥౧౩॥

దీనేషు సత్స్వపి కృతాఫలవిత్తరక్షై-

ర్యక్షైరదర్శి న ముఖం త్రపయైవ భైమ్యామ్।

తే జానతే స్మ సురశాఖిపతివ్రతాం కిం

తాం కల్పవీరుధమధిక్షితి నావతీర్ణామ్॥౧౪॥

దీనేష్వితి॥ యక్షైః త్రపయైవ భైమ్యాం విషయే ముఖం న అదర్శి న దర్శితమ్। యతః—
కింభూతైః—దీనేషు దరిద్రేషు జనేషు సత్స్వపి కృతా అఫలా విత్తరక్షా ధనపాలనం యైః।
దీనేభ్యో న వితీర్ణధనైః। అతికృపణైరిత్యర్థః। 'భైమ్యాః' ఇతి పాఠే తస్యాః సకాశాల్లజ్జయేతి
యోజ్యమ్। యక్షేషు ధనాధిపత్వం ప్రసిద్ధం లజ్జా కిమితి జాతేత్యాశఙ్క్యాహ—తే యక్షాః తాం
భైమీమధిక్షితి పృథివ్యామవతీర్ణాం సురశాఖినః పత్యుః కల్పవృక్షస్య పత్యురివ
దానశూరత్వలక్షణం వ్రతం యస్యాస్తాం కల్పవీరుధం స్త్రియం కల్పవల్లీమతిబహుదాత్రీమ్।
అథ చ—సురశాఖీ నల ఏవ తస్య పతివ్రతాం కల్పవల్లీం కిం న జానతే స్మ। అవివదాన్యాం
తాం ప్రతి అతికృపణస్యాత్మనోఽయోగ్యత్వాత్తైర్ముఖం నాదర్శీతి భావః। అన్యోఽపి కృపణో
వదాన్యముఖనిరీక్షణేఽపి లజ్జతే'॥౧౪॥

జన్యాస్తతః ఫణభృతామధిపః సురౌఘా-

న్మఞ్జిష్ఠమఞ్జిమవగాహిపదోష్ఠలక్ష్మీమ్।

తాం మానసం నిఖిలవారిచయాన్నవీనా

హంసావలీమివ ఘనా గమయాంబభూవుః॥౧౫॥

జన్యాస్తత ఇతి॥ తతః జనీం వహన్తీతి జన్యా వాహకాః తాం భైమీం
సురౌఘాద్దేవసమూహాత్సకాశాత్ ఫణభృతామధిపం సర్పరాజం వాసుకిం గమయాంబభూవుః
ప్రాపయామాసుః। కింభూతామ్—మఞ్జిష్ఠయా రక్తం వస్త్రం మాఞ్జిష్ఠం తస్య మఞ్జిమానం
రమ్యతామవగాహతే ఏవంశీలా పదోష్ఠలక్ష్మీః చరణాధరశోభా యస్యాః సా। కే కస్మాత్కాం కిమివ-
నవీనా నూతనా ఘనా మేఘా నిఖిలవారిచయాత్కృత్స్నజలౌఘాత్సకాశాద్ధంసావలీం

రాజహంసపఙ్క్తిం మానసం సర ఇవ। 'యాన్త్యాః' ఇతి పాఠే యానే యానవాహనే సాధురితి। మాఞ్జిష్ఠమ్, 'తేన రక్తమ్—'(౪।౨।౧) ఇత్యణ్॥౧౫॥

యస్యా విభోరఖిలవాఙ్మయవిస్తరోఽయ-

మాఖ్యాయతే పరిణతిర్మునిభిః పునః సా।

ఉద్గత్వరామృతకరార్ధపరార్ధ్యభాలాం

బాలామభాషత సభాసతతప్రగల్భా॥౧౬॥

యస్యా ఇతి॥ సా పునః బాలాం భైమీమభాషత। కింభూతా—సభాయాం సతతం ప్రగల్భా। సా కా—వాల్మీకిప్రముఖైర్మునిభిరయం వేదాదిరఖిలవాఙ్మయవిస్తరః విభోః సర్వవ్యాపిన్యాః యస్యా దేవ్యాః పరిణతిః పరిణామ ఆఖ్యాయతే కథ్యతే। తద్రూపేణైవ యా వ్యవస్థితా। కింభూతామ్—ఉద్గత్వర ఉదయాచలస్థోఽమృతకరశ్చన్ద్రః తస్యార్ధం తద్వత్పరార్ధ్య తత్సదృశం భాలం యస్యాస్తామ్। భయా దీప్త్యా సహ వర్తమానేతి భిన్నం వా। వాఙ్మయమ్, 'ఏకాచో నిత్యమ్' (వాం ౫౦౫౨) ఇతి మయట్। 'గత్వరశ్చ' (౩।౨।౧౬౪) ఇతి నిపాతనాదుద్గత్వరః సాధుః॥౧౬॥

ఆశ్లేషలగ్నగిరిజాకుచకుఙ్కుమేన యః పట్టసూత్రపరిరమ్భణశోణశోభః।

యజ్ఞోపవీతపదవీం భజతే స శంభోః సేవాసు వాసుకిరయం ప్రసితః సితశ్రీః॥

ఆశ్లేషేతి॥ సోఽయం వాసుకిః। కింభూతః—శంభోః సేవాసు ప్రసిత ఆసక్తః। తథా,—సితశ్రీః శ్వేతశోభశ్చ। స కః—యః శంభోర్యజ్ఞోపవీతపదవీం భజతే। కింభూతః—య ఆశ్లేషేణాలిఙ్గనేన లగ్నం యద్గిరిజాకుచకుఙ్కుమం తేన కృత్వా పట్టసూత్రస్య పరిరమ్భణేనేవ సంబన్ధేనేవ శోణశోభో రక్తశోభః। యజ్ఞోపవీతమపి శ్వేతం గ్రన్థిస్థానే పట్టసూత్రేణ శోణశోభం భవతి। సర్వదా శంభుసేవయా సంభోగాభావాదేనం మా వృణీష్వేతి భావః। పురాణే దేవానాం చాతుర్వర్ణ్యాధికారే 'బ్రహ్మా విప్రః, రుద్రః క్షత్రియః, విష్ణుర్వైశ్యః, దస్రౌ శూద్రౌ', 'మాఞ్జిష్ఠం క్షత్రియః' ఇతి వచనాద్యజ్ఞోపవీత స్యారక్తత్వం కథితమితి వా। 'ప్రథితః' ఇతి పాఠే సేవాసు ఖ్యాతః॥౧౭॥

పాణౌ ఫణీ భజతి కఙ్కణభూయమైశే సోఽయం మనోహరమణీరమణీయముచ్చైః।
కోటీరబన్ధనధనుర్గుణయోగపట్టవ్యాపారపారగమముం భజ భూతభర్తుః॥౧౮॥

పాణావితి॥ హే భైమి। సోఽయం ఫణీన్ద్రో వాసుకిః ఐశే శామ్భవే పాణౌ కఙ్కణభూయం కఙ్కణత్వం భజతి। యాతీత్యర్థః। కింభూతం కఙ్కణత్వమ్—ఉచ్చైః మనోహరరమణీభిః రమణీయమ్। కఙ్కణమపి రత్నైః రమణీయం భవతి। త్వమముం భజ। కింభూతమ్—భూతభర్తుః శివస్య కోటీరబన్ధనం జటాజూటబన్ధనం ధనుర్గుణః ధనుర్జ్యా యోగపట్టశ్చ తేషాం వ్యాపారస్య భవనలక్షణస్య పారగం తత్ర కుశలమ్। కోటీరబన్ధనం ధనుర్గుణయోగపట్టీభూతమ్। మనోహరమణిః సున్దరఫణరత్నమితి వా। హరస్య కోటీరాదివిశేషణేన వరణాభావః సూచితః॥౧౮॥

ధృత్త్వైకయా రసనయామృతమీశ్వరేన్దోరప్యన్యయా త్వదధరస్య రసం ద్విజిహ్నః।
ఆస్వాదయన్యుగపదేష పరం విశేషం నిర్ణేతుమేతదుభయస్య యది క్షమః స్యాత్ ౧౯

ధృత్త్వేతి॥ జటాజూటసంబన్ధాదేకయా రసనయా జిహ్వయా ఈశ్వరస్యేన్దోశ్చన్ద్రస్యామృతం ధృత్వా అన్యయా ద్వితీయయా త్వదధరస్య రసమపి ధృత్వా చన్ద్రామృతమోష్ఠామృతం చ యుగపదేకకాలమాస్వాదయన్పిబన్ ఏతదుభయస్య చన్ద్రామృతౌష్ఠరసలక్షణస్య ద్వయస్య పరం విశేషం తారతమ్యం నిర్ణేతుం నిశ్చేతుం యది క్షమః సమర్థః స్యాత్తర్హి అయమేవ వాసుకిరేవ। నాన్య ఇత్యర్థః। యతో ద్విజిహ్వః ద్వే జిహ్వే యస్య। యుగపదాస్వాదనే హేతుః। పరం సూక్ష్మం విశేషం వా, తర్హి పరం కేవలం వా ఇత్యన్వయః। రాజ్ఞాం వరణయోగ్యత్వేఽపి చన్ద్రామృతసంబన్ధస్యాసంభవాద్దేవానాం తత్పానసంభవే ద్విజిహ్వత్వాసంభవాత్ సమకాలం పానాసంభవాత్, సర్పాణాం ద్విజిహ్వత్వసంభవేఽపి చన్ద్రామృతసంబన్ధాభావాత్ ఏతస్య తూభయసంభవాద్ధయోర్విశేషనిర్ణయేఽయమేవ క్షమో నాన్య ఇత్యర్థః॥౧౯॥

ఆశీవిషేణ రదనచ్ఛదదంశదానమేతేన తే పునరనర్థతయా న గణ్యమ్।
బాధాం విధాతుమధరే హి'న తావకీనే పీయూషసారఘటితే ఘటతేఽస్య శక్తిః

ఆశీతి॥ 'ఆశీ తాలుగతా దంష్ట్రా తయా విద్ధో న జీవతి' ఇతి వృద్ధాః। ఆశ్యాం విషం యస్యైవంభూతేన ఏతేన వాసుకినా కృతం రదనచ్ఛదదంశదానం త్వదధరఖణ్డనం తే

త్వయానర్థతయాపమృత్యుహేతుతయా పునర్న గణ్యం న సంభావనీయమ్। ఏతస్య వరణే చుమ్బనే విషసంచారాదపమృత్యుభయేనైనం న వృణే ఇతి న శఙ్కనీయమ్। హి యస్మాత్ పీయూషసారఘటితేఽమృతసారసృష్టే త్వదీయేఽధరే బాధాం విధాతుం అస్య దన్తచ్ఛదస్య వాసుకేర్వా శక్తిః సామర్థ్యం న ఘటతే న యుజ్యతే। అమృతే హి విషం న ప్రభవతీత్యర్థః। ఆశిషి దంష్ట్రాయాం విషం యస్యేతి సకారాన్తస్య పృషోదరాదిత్వాత్ సలోపో వా। తే, 'కృత్యానామ్–' (౨।౩।౭౧) ఇతి షష్ఠీ। గణ్యం గణయతేర్యత్॥౨౦॥

తద్విస్ఫురత్ఫణవిలోకనభూతభీతేః

కమ్పం చ వీక్ష్య పులకం చ తతోఽను తస్యాః।

సంజాతసాత్త్వికవికారధియః స్వభృత్యా-

న్నృత్యాన్న్యషేధదురగాధిపతిర్విలక్షః॥౨౧॥

తదితి॥ ఉరగాధిపతిః విలక్షః సలజ్జః సన్ స్వభృత్యాత్స్వసేవకాన్నృత్యాన్నర్తితుమర్థాద్ధస్త-కాదిపదార్థాత్సకాశాత్త్ర్యవారయత్। కింభూతాన్స్వభృత్యాన్—తస్య వాసుకేః విస్ఫురతః ఫణస్య విలోకనాద్భూతా సంజాతా యా భీతిః తస్యాః సకాశాత్తస్యాః కమ్పం సమీక్ష్య, తతోఽను అనన్తరమ్। అవిలమ్బితమిత్యర్థః। పులకం చ సమీక్ష్య, సంజాతా సాత్త్వికవికారసంబన్ధినీ ధీర్బుద్ధిః యేషాం తాన్। భైమ్యాః కమ్పం పులకం చ దృష్ట్వా అస్మత్స్వామిన్యనురక్తేయమితి విచార్య నృత్యం కుర్వత ఇత్యర్థః। తద్విస్ఫురత్—' ఇతి తస్యా విశేషణం వా। భూతా భీతిర్యస్యా ఇతి విగ్రహః। స్వామ్యభిలాషే పూర్ణే భృత్యా నృత్యన్తి। భయేనాస్యాః కమ్పాది ప్రవృత్తం న త్వనురాగాదితి నృత్యం మైవం కృధ్వమితి న్యషేధదిత్యర్థః। భృత్యమౌర్ఖ్యాత్ భైమ్యా చావృతత్వాత్సలజ్జత్వమ్। 'ఫణా ద్వయోః' ఇతి 'ఫణ'శబ్దః పుంలిఙ్గేఽపి। తతోఽను, నిపాతసముదాయః। నృత్యాత్, ఋదుపధాత్ క్యప్॥౨౧॥

తద్ధర్మిభిః స్వవరణే ఫణిభిర్నిరాశై-

ర్నిఃశ్వస్య తత్కిమపి సృష్టమనాత్మనీనమ్।

యత్తాన్ప్రయాతుమనసోఽపి విమానవాహా

హా హా ప్రతీపపవనాశకునాన్న జగ్ముః॥౨౨॥

తద్ధర్శిభిరితి॥ తద్ధర్శిభిరవృతస్వామివిలోకకైర్వాసుకివైలక్ష్యదర్శిభిర్వా అత ఏవ స్వవరణే నిరాశైః ఫణిభిః కర్కోటకాదిభిః నిఃశ్వస్య ఫూత్కృత్య తత్ కిమప్యపూర్వమనాత్మనీనం స్వీయమహితం సృష్టం కృతమ్। యత్ తాన్సర్వాన్ప్రయాతుమనసోఽపి గన్తుకామా అపి విమానవాహాః ప్రతీపపవనః ప్రతికూలవాతః తద్రూపం యదశకునం తస్మాద్ధేతోః హా హా కష్టం అశుభమేతదితి కృత్వా న జగ్ముః। ప్రతికూలస్య వాయోరశకునత్వాత్సర్వసంముఖం న జగ్ముః। అయోగ్యత్వాన్న గతా ఇతి భావః। ఆత్మనే హితమాత్మనీనమ్, 'ఆత్మన్విశ్వజన–' (౫।౧।౯) ఇతి ఖః॥౨౨॥

హ్నీసంకుచత్పణగణాదురగప్రధానాత్తాం రాజసఙ్ఘమనయన్త విమానవాహాః।

సంధ్యానమద్దలకులాత్కమలాద్వినీయ కహ్లారమిన్దుకిరణా ఇవ హాసభాసమ్

హ్నీతి॥ విమానవాహాః హ్నియా సంకుచత్పణవృన్దం యస్య తస్మాదురగప్రధానాత్సర్వరాజాద్వాసుకేః వినీయాపనీయ తాం రాజసఙ్ఘమనయన్త ప్రాపయామాసుః। కే కస్మాత్కాం కమివ—ఇన్దుకిరణాః సంధ్యాయాం నమన్తి సంకుచన్తి దలకులాని పత్రసమూహా యస్య తస్మాత్కమలాద్వినీయ హాసభాసం వికసన్తీం దీప్తిం కహ్లారం సౌగన్ధికమివ॥౨౩॥

దేవ్యాభ్యధాయి భవ భీరు! ధృతావధానా

భూమీభుజో! భజత భీమభువో నిరీక్షామ్।

ఆలోకితామపి పునః పిబతాం దృశౌనా-

మిచ్ఛాపి గచ్ఛతి న వత్సరకోటిభిర్వః॥౨౪॥

దేవ్యేతి॥ సా భైమీ దేవ్యా అభ్యధాయి వక్ష్యమాణముక్తా। హే భీరు! చలత్పణదర్శనాద్భయశీలే। త్వం ధృతావధానా సావధానా భవ। భయం పరిత్యజ్య రాజ్ఞో విలోకయేత్యర్థః। హే భూమీభుజో రాజానః! యూయం భీమభువో భైమ్యాః నిరీక్షాం దర్శనం భజత భైమీం పశ్యత। దృష్టాయాః పునర్దర్శనేన కిమిత్యత ఆహ—ఆలోకితామప్యేనాం పునర్దృశా పిబతాం సాదరం పశ్యతాం వో యుష్మాకమేతద్దర్శనేచ్ఛా వత్సరాణాం వర్షాణాం కోటిభిరపి న గచ్ఛతి న శామ్యతి। అతః పునర్యథేచ్ఛం విలోకయతేత్యర్థః। 'త్యజత' ఇతి పాఠే భైమీవిలోకనం మా కృధ్వమ్। యుష్మాసు పశ్యత్సు లజ్జావశాదియం యుష్మాన్న పశ్యేత్।

తస్మాల్లజ్జాం విహాయ యథా పశ్యతి తథా కురుతేత్యర్థః। వరణే సందేహాద్దర్శనమపి కథం త్యాజ్యమిత్యత ఆలోకితామితి వా॥౨౪॥

లోకేశకేశవశివానపి యశ్చకార శృఙ్గారసాన్తరభృశాన్తరశాన్తభావాన్।

పఞ్చేన్ద్రియాణి జగతామిషుపఞ్చకేన సంక్షోభయన్వితనుతాం వితనుర్ముదం వః ౨౫

లోకేశేతి॥ యో వితనుః కామః లోకేశో బ్రహ్మా, కేశవః, శివశ్చ ఏతానపి త్రీన్ శృఙ్గారేణ రసేన సాన్తరో వ్యవహితః భృశోఽతిశయిత ఆన్తరో మానసః శాన్తభావో విరక్తత్వం యేషాం తాన్విరక్తానప్యనురక్తాంశ్చకార స కామో వో యుష్మాకం ముదం వితనుతాం విస్తారయతు। కిం కుర్వన్—ఇషుపఞ్చకేన జగతాం చక్షురాదీని పఞ్చేన్ద్రియాణి క్షోభయన్వికారం ప్రాపయన్। సృష్టిస్థితిప్రలయకారిణో దేవేశానపి యః స్వవశాంశ్చకార తస్య భవద్వశీకరణే కః ప్రయాస ఇతి తదధీనాః సన్తః పునఃపునరర్థేచ్ఛమేనాం విలోకయతేతి భావః। సృష్ట్యాదిక్రమేణాభ్యర్థితత్వాత్ పూర్వనిపాతః। పఞ్చకేన పఞ్చ పరిమాణమస్య సఙ్ఘస్యేత్యర్థే 'సంఖ్యాయాః సంజ్ఞాసఙ్ఘ—' (౫।౧।౫౮) ఇతి కన్॥౨౫॥

పుష్పేషుణా ధ్రువమమూనిషువర్షజప్తిహుంకారమన్త్రబలభస్మితశాన్తశక్తీన్।

శృఙ్గారసర్గరసికద్వ్యణుకోదరి! త్వం ద్వీపాధిపాన్నయనయోర్నయ గోచరత్వమ్॥

పుష్పేతి॥ శృఙ్గారరసస్య సర్గే నిర్మాణే రసికం ప్రీతిమత్ పునః పునః తన్నిర్మాణశీలం ద్వ్యణుకం తద్వదతికృశం తదేవ వా ఉదరం యస్యాస్తత్సంబుద్ధిః హే కృశోదరి! త్వం అమూన్ద్వీపాధిపాన్పుష్కరాదిసప్తద్వీపేశ్వరాన్రాజ్ఞో నయనయోర్గోచరత్వం నయ ప్రాపయ। అనుగ్రహబుద్ధ్యా విలోకయేత్యర్థః। కింభూతాన్—పుష్పేషుణా ధ్రువం నిశ్చితమ్। ఇషువర్షే బాణమోచనే జప్యత ఇతి జప్తిః జపితో హుంకారరూపో మన్త్రః తస్య బలేన శక్త్యా కృత్వా భస్మితా నాశితా శాన్తశక్తిః ఉష్ణమప్రభావో యేషాం తాన్। 'జప్తిః' ఇత్యేవ యుక్తః పాఠః। అన్యోఽపి హుంఫడాదిమన్త్రబలేన కస్యచిచ్ఛక్తిం దూరీకృత్య వశీకరోతి॥౨౬॥

స్వాదూదకే జలనిధౌ సవనేన సార్ధం

భవ్యా భవన్తు తవ వారివిహారలీలాః।

ద్వీపస్య తం పతిమముం భజ పుష్కరస్య

నిస్తన్ద్రపుష్కరతిరస్కరణక్షమాక్షి ॥౨౭॥

స్వాద్వీతి ॥ హే నిస్తన్ద్రస్య వికసితస్య పుష్కరస్య కమలస్య తిరస్కరణే జయే క్షమే అక్షిణీ లోచనే యస్యాస్తత్సంబుద్ధిః హే భైమి! స్వాదూదకే మధురసలిలే జలనిధౌ సముద్రే సవనేన నామ్నాఽనేన రాజ్ఞా సార్ధం తవ వారివిహారలీలా జలక్రీడాః భవ్యా రమ్యాః భవన్తు। తస్మాత్పుష్కరస్య ద్వీపస్య పతిం తం ప్రసిద్ధం సవననామానమముం రాజానం భజ వృణీష్వ। 'తన్ద్రా నిద్రాప్రమీలయోః' ఇత్యమరః॥౨౭॥

సావర్తభావభవదద్భుతనాభికూపే!

స్వర్భౌమమేతదుపవర్తనమాత్మనైవ।

స్వారాజ్యమర్జయసి న శ్రియమేతదీయా-

మేతద్గృహే పరిగృహాణ శచీవిలాసమ్॥౨౮॥

సావర్తేతి ॥ ఆవర్తేన దక్షిణావర్తేన సహ వర్తమానః సావర్తస్తస్య భావస్తేన భవదుత్పద్యమానమద్భుతమాశ్చర్యం యస్మాదేవంభూతో నాభికూపో యస్యాస్తత్సంబుద్ధిః సలక్షణగమ్భీరనాభికూపే భైమి। ఏతస్య సవనస్యోపవర్తనం దేశః ఆత్మనైవ భౌమం భూమౌ భవం స్వః స్వర్గేఽస్తి। త్వమేతదీయామేతద్దేశసంబన్ధినీం ఏతద్రాజసంబన్ధినీం వా శ్రియమేవ స్వారాజ్యం స్వర్గరాజ్యం నార్జయసి। అపి త్వర్జయ। త్వమ్ ఏతద్గృహే శచీవిలాసం పరిగృహాణ। ఇన్ద్రతుల్యమేనం శచీవత్ త్వం వృణీష్వేతి భావః। కూపస్య చ సావర్తత్వమాశ్చర్యకారి। 'నీవృజ్జనపదౌ దేశవిషయౌ తూపవర్తనమ్' ఇత్యమరః॥౨౮॥

దేవః స్వయం వసతి తత్ర కిల స్వయంభూ-

ర్న్యగ్రోధమణ్డలతలే హిమశీతలే యః।

స త్వాం విలోక్య నిజశిల్పమనన్యకల్పం

సర్వేషు కారుషు కరోతు కరేణ దర్పమ్॥౨౯॥

దేవ ఇతి ॥ తత్ర పుష్కరద్వీపే హిమవచ్ఛీతలచ్ఛాయే న్యగ్రోధమణ్డలతలే మణ్డలాకారవటవృక్షాధఃప్రదేశే యః స్వయంభూర్బ్రహ్మా దేవః స్వయం సాక్షాత్స్వరూపేణ కిల

ప్రసిద్ధం వసతి, స బ్రహ్మ త్వాం త్వల్లక్షణమనన్యకల్పమనన్యసదృశం నిజశిల్పం నిజనిర్మాణం విలోక్య సర్వేషు కారుషు శిల్పిషు విషయే కరేణ దర్పం గర్వం కరోతు। ఏవం సున్దరతరశిల్పనిర్మాణకుశలో మదన్యస్య హస్తో న విద్యత ఇతి త్వాం వీక్ష్య తస్య బుద్ధిరుదేష్యతీతి భావః। అన్యేన కల్ప్యతే నిర్మీయత ఇత్యన్యకల్పం తన్న భవతి। అన్యేన నిర్మాతుమశక్యమిత్యర్థః। అన్యస్మాదీషదూనమేవం న భవతి। కల్పబన్తం వా॥౨౯॥

న్యగ్రోధనాదివ దివః పతదాతపాదే-

ర్న్యగ్రోధమాత్మభరధారమివావరోహైః।

తం తస్య పాకిఫలనీలదలద్యుతిభ్యాం

ద్వీపస్య పశ్య శిఖిపత్రజమాతపత్రమ్॥౩౦॥

న్యగ్రోధేతి॥ హే భైమి। త్వం తం న్యగ్రోధం వరం తస్య ద్వీపస్యాతపత్రమివాతపత్రం ఛత్రతుల్యం పశ్య। కింభూతం న్యగ్రోధమ్—దివ ఆకాశాత్పతత ఆతపాదేరుష్ణదృష్ట్యాదేః న్యక్ అధోదేశే రోధనాన్నిరాకరణాదివ న్యగ్రోధం 'న్యక్ రుణద్ధి' ఇతి న్యగ్రోధ ఇతి సాన్క్యమ్। అతిశీతలచ్ఛాయమిత్యర్థః। తథా,-అవరోహైః శాఖోత్పన్నమూలైః కృత్వా ఆత్మభరం ధారయతి ఏవంభూతమివ స్థితమ్। కింభూతమాతపత్రమ్—పాకీని ఫలాని నీలాని దలాని పర్ణాని చ తేషాం ద్యుతిభ్యాం రక్తనీలశోభాభ్యాం కృత్వా శిఖిపత్రజం రక్తనీలమయూరపత్రవిరచితమ్। సమస్తమపి ద్వీపం తచ్ఛాయే వర్తత ఇతి శేషః। అన్యోఽపి బహుతరం భారం హస్తాదినా ధారయతి। 'న్యగ్రోధస్య చ కేవలస్య' (౭।౩।౫) ఇతి నిపాతాత్ 'న్యగ్రోధ'-శబ్దః సాధుః॥౩౦॥

న శ్వేతతాం చరతు వా భువనేషు రాజ-

హంసస్య న ప్రియతమా కథమస్య కీర్తిః।

చిత్రం తు యద్విశదిమాద్వయమాదిశన్తీ

క్షీరం చ నామ్బు చ మిథః పృథగాతనోతి॥౩౧॥

నేతి॥ అస్య రాజహంసస్య రాజసు శ్రేష్ఠస్య ప్రియతమాఽత్యన్తమభిమతా కీర్తిః శ్వేతతాం శుభ్రతాం కథం న చరతు గచ్ఛతు। అపి తు గచ్ఛత్వేవ। తథా,—భువనేషు లోకత్రయేఽపి కథం న గచ్ఛతు। లోకత్రయమపి వ్యాప్నోత్వేవ। యద్వా,—కథం న శ్వేతతాం శ్వేతా భవతు।

అపి తు శ్వేతా భవత్యేవ। త్రైలోక్యే చరత్యేవ | హంసస్యాపి ప్రియతమా యోషిదపి శ్వేతా భవతి। తథా,—భువనేషూదకేషు వా క్రీడతి విషాది భక్షయతి వా అత్ర నాశ్చర్యమ్। విశదిమ్నా ధవలతాయా అద్వైతం ఐక్యమాదిశన్తీ త్రైలోక్యం శ్వేతీకుర్వతీ క్షీరం దుగ్ధం చామ్బు చ మిథః పరస్పరస్మాత్పృథక్ నాతనోతి భిన్నం న కరోతి ఇదం తు చిత్రమ్ | హంసీ హి మిశ్రం క్షీరనీరం వివిక్తం కరోతి ఇయం తు తయోరమేదం కరోతీత్యాశ్చర్యమ్। అతిశుభ్రా త్రైలోక్యవ్యాపినీ చాస్య కీర్తిః, వదాన్యశ్చాయమితి భావః। అద్వైతే చాభేద ఏవ యుక్తః। 'జీవనం భువనం వనమ్', "విష్టపం భువనమ్' ఇత్యమరః। పక్షే 'శ్వితా వర్ణే' ఇత్యస్మాల్లోటస్తజ్ ॥3౧॥—

౨'క్షీరం చామ్బు చ మిథోఽన్యోన్యం పృథగ్విభక్తం నాతనోతీతి యత్తచ్చిత్రం హంసానాం క్షీర-నీరవివేకస్య జాతిధర్మత్వాత్తదభావో విరుద్ధ ఇతి భావః। స చావివేకో ధావల్యగుణతో, న స్వరూపత ఇతి విరోధసమాధానాద్విరోధాభాసోఽలంకారః। తథా,—విశదిమాద్వయమాదిశన్తీ ఇత్యనేన సామాన్యాలంకారః। తస్య విశేషణగత్యా క్షీర-నీరావివేకహేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్। పూర్వార్ధే చ శ్వైత్యభువనచారిత్వరాజహంసప్రియతమాత్వాఖ్యశ్లిష్టాశ్లిష్టప్రస్తుతకీర్తివిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతరాజహంసప్రతీతేః శ్లేషసంకీర్ణార్థసమాసోక్తిరిత్యేత్రైస్త్రిభిః సహాఙ్గాఙ్గిభావేన పూర్వోకస్య విరోధాభాసస్య సంకరః' ఇతి జీవాతుః।

—

శూరేఽపి సూరిపరిషత్ప్రథమార్చితేఽపి

శృఙ్గారభఙ్గిమధురేఽపి కలాకరేఽపి।

తస్మిన్నవద్యమియమాప తదేవ నామ

యత్కోమలం న కిల తస్య నలేతి నామ ॥3౨॥

శూర ఇతి॥ ఇయం భైమీ తస్మిన్నాజ్ఞి తదేవావద్యం దూషణం। 'నామ' ఇతి ప్రసిద్ధౌ। ఆప। తత్కిమ్—యత్తస్య సవనస్య కిలేతి ప్రసిద్ధం నల ఇత్యామన్త్రణయోగ్యం సంయుద్ధ్యన్తం కోమలం మధురాక్షరం నామ నాస్తీత్యేతదేవ దూషణమ్। కింభూతే—శూరేఽపి। తథా,—సూరిపరిషది విద్వత్సభాయాం ప్రథమార్చితేఽపి ప్రథమగణ్యేఽపి। తథా, శృఙ్గారభఙ్గ్యా

శృఙ్గారరచనయా మధురే మనోజ్ఞేఽపి। తథా,—కలానాం గీతాదిచతుఃషష్టికలానామాకరేఽపి। శౌర్యపాణ్డిత్యశృఙ్గారిత్వకలాకౌశలాదిగుణయుక్తేఽపి। వరగుణేషు సత్స్వపి నలేఽనురాగాత్తం నావరీష్టేతి భావః॥౩౨॥

భ్రూవల్లివేల్లితమథాకృతిభఙ్గిమేషా లిఙ్గం చకార తదనాదరణస్య విజ్ఞా।

రాజ్ఞోఽపి తస్య తదలాభజతాపవహ్నిశ్చిహ్నీబభూవ మలినచ్ఛవిభూమధూమః ౩౩

భ్రూవల్లీతి॥ అథ విజ్ఞా జ్ఞాత్రీ ఏషా భైమీ తదనాదరణస్య సవనానాదరణస్య లిఙ్గం చిహ్నం భ్రూవల్లివేల్లితం భ్రూలతాచేష్టితమేవాకృతిభఙ్గిమాకారవిచ్ఛిత్తిమ్। యద్వా, పూర్వం భ్రూవల్లిచేష్టితం అథానన్తరం ఆకృతిభఙ్గిమఙ్గమోటనం చ చకార। భ్రూచలనేనాఙ్గమోటనేన చ తం నిరాచకారేత్యర్థః। తస్య రాజ్ఞోఽపి మలినచ్ఛవేర్మలినకాన్తేః యో భూమా బాహుల్యమేవ ధూమస్తస్యా అలాభాజ్జాతస్తాపస్తల్లక్షణో వహ్నిస్తస్య చిహ్నీబభూవ లిఙ్గమాసీత్। శ్యామశోభాం దృష్ట్వా జనేన తస్య విరహజ్వరోఽనుమిత ఇత్యర్థః। ధూమోఽగ్నేర్లిఙ్గమ్॥౩౩॥

రాజాన్తరాభిముఖమిన్దుముఖీమథైనాం జన్యా జనీం హృదయవేదితయైవ నిన్యుః।

అన్యానపేక్షితవిధౌ న ఖలు ప్రధానవాచాం భవత్యవసరః సతి భవ్యభృత్యే ౩౪

రాజేతి॥ అథ జన్యా యానవాహాః ఇన్దుముఖీమేనాం జనీం వధూం హృదయవేదితయైవ భైమ్యాశయజ్ఞాతృతయైవ 'పురో గచ్ఛత' ఇత్యాదిభైమీవచనమన్తరేణైవ రాజాన్తరస్యాభిముఖం నిన్యుః। యతోఽభిప్రాయజ్ఞాః। ఖలు యస్మాదన్యేన స్వామివచనాదినా స్వీయప్రవర్తనావిషయత్వేనానపేక్షితో విధిర్వ్యాపారో యస్యైవంవిధే స్వామివచనానపేక్షకారిణి భవ్యే కుశలతరే మృత్యే సేవకే సతి ప్రధానవాచాం స్వామివచసామవసరః ప్రస్తావ ఏవ న భవతి। తస్మాత్తదభిప్రాయం జ్ఞాత్వాన్యత్ర నిన్యురితి యుక్తమ్। అనపేక్షితమన్యత్స్వామివచనాది యేన ఏవంవిధో విధిర్యస్యేతి వా। 'అన్య' శబ్దస్యాహితాగ్ర్యాదిత్వాత్ పూర్వనిపాతః॥౩౪॥

ఊచే పునర్భగవతీ నృపమన్యమస్మై

నిర్దిశ్య దృశ్యతమతావమతాశ్వినేయమ్।

ఆలోక్యతామయమయే! కులశీలశాలీ

శాలీనతానతముదస్య నిజాస్యబిమ్బమ్ ॥౩౫॥

ఊచ ఇతి ॥ భగవతీ దేవీ దృశ్యతమతయా సున్దరత్వేనావమతౌ జితావాశ్వినేయావశ్వినీకుమారౌ యేన ఏవంభూతమన్యం నృపమస్యై నిర్దిశ్య దర్శయిత్వా పునరూచే। కిమూచే ఇత్యత ఆహ—అయే భైమి! శాలీనతయా లజ్జయా ఆనతం నమ్రం నిజాస్యబిమ్బముదస్యోన్నమయ్య కులశీలాభ్యాం శాలత ఏవంభూతోఽయం రాజా ఆలోక్యతామ్ ॥౩౫॥

ఏతత్పురఃపరదపశ్రమబన్దివృన్ద-

వాగ్డమ్బరైరనవకాశతరేఽమ్బరేఽస్మిన్।

ఉత్పత్తుమస్తి పదమేవ న మత్పదానా-

మర్థోఽపి నార్థపునరుక్తిషు పాతుకానామ్ ॥౩౬॥

ఏతదితి ॥ హే భైమి! ఏతస్య పురః పరత్ అపశ్రమం గతశ్రమం యద్వన్దివృన్దం తస్యా వాగ్డమ్బరైర్వచనవిలాసైః కృత్వా అనవకాశతరేఽతితరాం నిరవకాశేఽస్మిన్నమ్బర ఆకాశే మత్పదానాం మమ ఏతద్వర్ణనసంబన్ధినాం సుబన్త-విజన్తానాం పదానాముత్పత్తుముదేతుం పదమేవావకాశ ఏవ నాస్తి। ఆకాశాశ్రితా హి శబ్దాస్తైస్తస్య చ నిరవకాశత్వాన్మద్వచనానవకాశః। తథా,—అర్థపునరుక్తిషు పాతుకానాం మత్పదానామర్థోఽపి నాస్తి। మయాభిధేయాః శబ్దాస్తేషామర్థాశ్చైతదీయైర్మాగధైరేవోచ్యన్తే। తతశ్చ శబ్దపౌనరుక్త్యమర్థపౌనరుక్త్యం చ దోషో మమ ఆపతన్త్యత ఇత్యర్థః। ఏతద్వర్ణనం మమాపి సంమతమిత్యేనం వృణీష్వేతి భావః। బహుభిర్వ్యాప్తేఽన్యస్మిన్నపి స్థానే చరణావకాశో న భవతి। ఉత్పత్తుమ్, అనిటః పద్యతేస్తుమున్ ॥౩౬॥

నన్వత్ర హవ్య ఇతి విశ్రుతనాని శాక-

ద్వీపప్రశాసిని సుధీషు సుధీభవన్త్యా।

ఏతద్భుజాబిరుదబన్దిజయానయాపి

కిం రాగి రాజని గిరాజని నాన్తరం తే ॥౩౭॥

నన్వితి॥ నను భైమి! తే ఆన్తరం మానసమేతస్య రాజ్ఞో భుజయోర్బిరుదం ప్రతాపః తస్య స్తుతిపాఠకా యే బన్దినస్తేభ్యో జాతా ఏవంభూతయాప్యనయా గిరా హవ్య ఇతి విశ్రుతనామ్ని అత్రాస్మిన్రాజని రాగి అనురాగయుక్తం కిం నాజని। ప్రశ్నకాకుః। కుతో నాజనీతి వా। కింభూతే—శాకద్వీపప్రశాసిని శాకద్వీపాధిపే। కింభూతయా గిరా—సుధీషు పణ్డితేషు సుధీభవన్త్యా అమృతీభవన్త్యా। ఆకర్ణయతాం విదుషామమృతరూపయా। విదుషామేవామృతరూపయా న త్వన్యజనానామితి విరాగసూచనమ్॥౩౭॥

శాకః శుకచ్ఛదసమచ్ఛవిపత్రమాల-

భారీ హరిష్యతి తరుస్తవ తత్ర చిత్తమ్।

యత్పల్లవౌఘపరిరమ్భవిజృమ్భితేన

ఖ్యాతా జగత్సు హరితో హరితో స్ఫురన్తి॥౩౮॥

శాక ఇతి॥ తత్ర ద్వీపే స శాకనామా తరుస్తవ చిత్తం హరిష్యతి। కింభూతః—శుకచ్ఛదైః కీరపక్షైః సమా ఛవిర్యేషామేవంభూతాని పత్రాణి తేషాం మాలాం బిభర్తీతి। స కః—యస్య శాకస్య పల్లవౌఘానాం పరిరమ్భః సంబన్ధస్తస్య విజృమ్భితేన విలసితేన హరితో నీలవర్ణాః సత్యో జగత్సు హరిత ఇతి ఖ్యాతాః స్ఫురన్తి। ఏతత్పత్రసంబన్ధేన దిశాం హరిత ఇతి సాన్వయం నామ జాతమిత్యర్థః। మాలభారీ, 'ఇష్టకేషీకా—' (౬।౩।౬౫) ఇతి హ్రస్వః॥౩౮॥

స్పర్శేన తత్ర కిల తత్తరుపత్రజన్మా యన్మారుతః కమపి సంమదమాదధాతి।

కౌతూహలం తదనుభూయ విధేహి భూయః శ్రద్ధాం పరాశరపురాణకథాన్తరేఽపి ౩౯

స్పర్శేనేతి॥ తత్ర శాకద్వీపే స చాసౌ తరుశ్చ తత్తరుః శాకః తస్య పత్రేభ్యో జన్మ యస్య ఏవంభూతో మారుతః స్పర్శేన కృత్వా కమప్యపూర్వం సంమదం హర్షమాదధాతి కరోతీతి యంత్ కిల భూయతే త్వం తత్ కౌతూహలమనుభూయ భూయః పునః పరాశరపురాణస్య విష్ణుపురాణస్య కథాన్తరేఽప్యాఖ్యానాన్తరేఽపి శ్రద్ధామాస్తిక్యబుద్ధిం విధేహి కురు। ('శాకస్తత్ర మహావృక్షః సిద్ధగన్ధర్వసేవితః।) యత్పత్రవాతసంస్పర్శాదాహ్లాదో జాయతే పరః' ఇతి విష్ణుపురాణవచనమ్। అస్య శ్రవణాత్ సత్యత్వం విద్యతే। అనుభవాదపి సత్యత్వం జానీహీత్యపి 'భూయః'-శబ్దార్థః। భూయసీ చాసౌ శ్రద్ధా చేతి వా॥౩౯॥

క్షీరార్ణవస్తవ కటాక్షరుచిచ్ఛటానా-

మన్వేతు తత్ర వికటాయితమాయతాక్షి!

వేలావనీవనతతిప్రతిబిమ్బచుమ్బి

కిర్మీరితోర్మిచయచారిమచాపలాభ్యామ్ ॥౪౦॥

క్షీరేతి॥ హే ఆయతాక్షి విశాలనయనే। క్షీరార్ణవః వేలావన్యాం వేలాభూమౌ వనతతిర్వనపఙ్క్తిః తస్యాః ప్రతిబిమ్బచుమ్బి ప్రతిబిమ్బధారీ, అత ఏవ కిమీంరితః నానావర్ణో జాతః విచిత్రిత ఊర్మిచయస్తరఙ్గసఙ్ఘస్తస్య చారిమా సౌన్దర్యం చాపలం చఞ్చలత్వం చ తాభ్యాం కృత్వా తవ కటాక్షస్య రుచీనాం కాన్తీనాం ఛటాః పరమ్పరాస్తాసాం వికటాయితం విలసితమన్వేత్వనుకరోతు। క్షీరమయత్వాత్స్వతః శుభ్రాః దీర్ఘవృక్షప్రతిబిమ్బసంబన్ధాచ్చ నీలాః క్షీరోదతరఙ్గాస్త్వదీయశ్వేతనీలవిశాలకటాక్షకాన్తితుల్యా భవన్త్విత్యర్థః। వికటాయితమ్, లోహితాదేరాకృతిగణత్వాత్క్యషన్తాద్భావే నిష్ఠా॥౪౦॥

కల్లోలజాలచలనోపనతేన పీవా

జీవాతునానవరతేన పయోరసేన।

అస్మిన్నఖణ్డపరిమణ్డలితోరుమూర్తి-

రధ్యాస్యతే మధుభిదా భుజగాధిరాజః॥౪౧॥

కల్లోలేతి॥ అస్మిన్క్షీరోదే మధుభిదా శ్రీవిష్ణునా భుజగాధిరాజః శేషోఽధ్యాస్యతేఽధిష్ఠీయతే। కింభూతః శేషః—అనవరతేన భూయసా పయోరసేన దుగ్ధరసేన కృత్వా పీవా పరిపుష్టః। కింభూతేన—కల్లోలజాలస్య తరఙ్గసఙ్ఘస్య చలనేన కృత్వా ఉపనతేనాన్తికాగతేన। తథా,— జీవాతునా ప్రాణధారణహేతుత్వాజ్జీవనౌషధభూతేన। కింభూతః— అఖణ్డం సర్వదా పరిమణ్డలితా ఉర్వీ మూర్తిః శరీరం యస్య। శ్రీవిష్ణుస్తత్ర పూజ్యో దేవ ఇత్యర్థః। పీవా, క్కనిపి 'ఘుమాస్థా—' (౬।౪।౬౬) ఇతీకారః॥౪౧॥

త్వద్రూపసంపదవలోకనజాతశఙ్కా

పాదాబ్జయోరిహ కరాఙ్గులిలాలనేన।

భూయాశ్చిరాయ కమలా కలితావధానా

నిద్రానుబన్ధమనురోధయితుం ధవస్య ॥౪౨॥

త్వదితి ॥ హే భైమి! ఇహ క్షీరోదే కమలా శ్రీః పాదాబ్జయోశ్చరణకమలయోః కరాఙ్గులిభిర్లాలనేన సంవాహనేన ధవస్య శ్రీవిష్ణోర్నిద్రానుబన్ధం నిద్రానైరన్తర్యం చిరాయానురోధయితుం వర్ధయితుం కలితావధానాఙ్గీకృతావధానా సావధానా భూయాద్భవతు। కింభూతా—త్వద్రూపస్య యా సంపత్తస్యా అవలోకనేన జాతా శఙ్కా భయం యస్యాః। అయం శ్రీవిష్ణురిమాం చేద్రక్ష్యతి, తర్హి మాం విహాయాస్యామనురక్తో భవిష్యతి, తన్మా భూదితి భియా సుతరాం నిద్రాగమనార్థం కరతలేన చరణసంవాహనపరైవ భవత్విత్యర్థః। భైమ్యా లక్ష్మీతోఽప్యతిసౌన్దర్యం సూచితమ్॥౪౨॥

బాలాతపైః కృతకగైరికతాం కృతాం ద్విస్తత్రోదయాచలశిలాః పరిశీలయన్తు।

త్వద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమవారిధారిపాదాఙ్గులీగలితయా నఖలాక్షయాపి॥

బాలేతి॥ తత్ర శాకద్వీపే ఉదయాచలాఖ్యస్య పర్వతస్య శిలాః బాలాతపైరుదయాచలస్థసూర్యకిరణైః, తథా, నఖలాక్షయాపి కృతాం కృతకగైరికతాం కృత్రిమగైరికతాం ద్విః పరిశీలయన్త్వనుభవన్తు। ద్వాభ్యాం ప్రకారాభ్యాం గైరికతుల్యా భవన్త్విత్యర్థః। కింభూతయా నఖలాక్షయా—తవ విభ్రమేణ విలాసేన భ్రమణం వనవిహారస్తస్మాజ్జాతం శ్రమవారి ఖేదజలం తద్ధారయన్త్యేవంశీలాభ్యః పాదాఙ్గులీభ్యో గలితయా నిఃసృతయా। ఏతస్మిన్వృతే ఉదయాచలే క్రీడిష్యసీతి భావః॥౪౩॥

నృణాం కరమ్బితముదాముదయన్మృగాఙ్క-

శఙ్కాం సృజత్వనఘజఙ్ఘే! పరిభ్రమన్త్యాః।

తత్రోదయాద్రిశిఖరే తవ దృశ్యమాస్యం

కశ్మీరసంభవసమారచనాభిరామమ్॥౪౪॥

నృణామితి॥ హే అనఘజఙ్ఘే సున్దరజఙ్ఘే! తత్ర ద్వీపే ప్రసిద్ధే వా ఉదయాద్రిశిఖరే పరిభ్రమన్త్యాస్తవ దృశ్యం దర్శనయోగ్యమాస్యం ముఖం కరమ్బితముదాం సంజాతానన్దానాం

నృణాముదయన్మృగాఙ్క ఉదయావస్థశ్చన్ద్రస్తస్య శఙ్కాం భ్రమం సృజతు కరోతు। కింభూతం ముఖమ్—కశ్మీరసంభవం కుఙ్కుమం తస్య సమారచనయా ఉద్వర్తనేనాభిరామం రమణీయమ్। ఉదయాచలే ఆరక్తత్వదీయముఖదర్శనాత్ చన్ద్ర ఏవాయముదితః కిమితి బుద్ధ్యా సర్వేషాం హర్షో భవిష్యతి। తస్మాదేనం వృణీష్వేతి భావః। అనఘజఙ్ఘే, 'నాసికోదరౌష్ఠ—' (౪।౧।౫౫) ఇతి జీష్॥౪౪॥

'ఏతేన తే విరహపావకమేత్య తావత్కామం స్వనామ కలితాన్వయమన్వభావి।

అఙ్గీకరోషి యది తత్త్వ నన్దనాద్యైర్లబ్ధాన్వయం స్వమపి నన్వయమాతనోతు॥

ఏతేనేతి॥ హే భైమి! ఏతేన రాజ్ఞా తే తవ విరహపావకమేత్య ప్రాప్య కామం నిశ్చితం తావత్ప్రథమం హవ్య ఇతి స్వనామ కలితాన్వయమనుగతార్థమన్వభావ్యన్వభూయత। హవ్యేనాగ్నిం ప్రాప్య యథానుభూయతే తద్వదనేనానుభూతమిత్యర్థః। అతో హూయతే ఇతి హవ్యమ్। యది అధునా త్వమేనమఙ్గీకరోషి వృణుషే తత్తర్హి అయం తవ నన్దనాద్యైః పుత్రపౌత్రాద్యైః కృత్వా స్వమాత్మానమపి లబ్ధాన్వయం నను నిశ్చితం ప్రాప్తవంశమాతనోతు। 'నను' సంబోధనే వా। అన్వయః సంబన్ధో వంశశ్చ। 'యది' ఇత్యనేన స్వీకారస్య పాక్షికత్వం ద్యోతయతి॥౪౫॥

లక్ష్మీలతాసమవలమ్బభుజద్రుమేఽపి వాగ్దేవతాయతనమఞ్జుముఖామ్బుజేఽపి

సాముత్ర దూషణమజీగణదేకమేవ నార్థీ బభూవ మఘవా యదముష్య దేవః॥

లక్ష్మీతి॥ సా భైమీ అముత్ర హవ్యే ఏకమేవ దూషణమజీగణత్, యత్—మఘవా దేవోఽముష్య అర్థీ యాచకో న బభూవ। కింభూతే—లక్ష్మీరూపాయా లతాయాః సమవలమ్బ ఆధారభూతో భుజలక్షణో ద్రుమో యస్య తస్మిన్సమృద్ధరాజ్యేఽపి। తథా,—వాగ్దేవతాయాః సరస్వత్యా ఆయతనం స్థానం మఞ్జు సున్దరం ముఖామ్బుజం యస్య ఏవంవిధేఽపి చతుఃషష్టికలాప్రవీణేఽపి। ఇన్ద్రో నలస్య యాచకో జాతో న త్వస్య। నలస్యాస్య మహదన్తరమిత్యర్థః॥౪౬॥

లక్ష్మీవిలాసవసతేః సుమనఃసు ముఖ్యా-

దస్మాద్వికృష్య భువి లబ్ధగుణప్రసిద్ధిమ్।

స్థానాన్తరం తదను నిన్యురిమాం విమానవాహాః

పునః సురభితామివ గన్ధవాహాః ॥౪౭॥

లక్ష్మీతి ॥ విమానవాహా అస్మాత్ రాజ్ఞో వికృష్యాపనీయ తదను తదనన్తరం పునః స్థానాన్తరం ఇమాం భైమీం నిన్యురన్యం రాజానం ప్రాపయామాసుః। కే కస్మాత్కామివ—గన్ధవాహా వాయవః సుమనఃసు పుష్పేషు ముఖ్యాత్పద్మాద్వికృష్య సుగన్ధితామివ। స్థానాన్తరం నయన్తి తథేత్యర్థః। కింభూతాదస్మాత్–లక్ష్మీవిలాసస్య వసతేర్గృహాత్। పద్మమపి తథా। తథా,—సుమనఃసు పణ్డితేషు ముఖ్యాత్। కింభూతామిమామ్—భువి లబ్ధా గుణేన సౌన్దర్యాదినా ప్రసిద్ధిర్యయా ॥౪౭॥

భూయస్తతో నిఖిలవాఙమయదేవతా సా

హేమోపమేయతనుభాసమభాషతైనామ్।

ఏనం స్వబాహుబహువారనివారితారిం

చిత్తే కురుష్వ కురువిన్దసకాన్తిదన్తి! ॥౪౮॥

భూయ ఇతి ॥ తతః సా నిఖిలవాఙ్మయదేవతా హేమా నామ దేవాఙ్గనా తదుపమేయా త్తత్సదృశీ తనుభాః కాయకాన్తిర్యస్యాస్తామేనాం సువర్ణసదృశకాయకాన్తిం వా భైమీం భూయోఽభాషత ఊచే। హే కురువిన్దైః మాణిక్యమణిభిః సకాన్తయః సదృశా దన్తా యస్యాస్తత్సంబుద్ధిః, త్వం స్వబాహుభ్యాం బహువారం నివారితా అరయో యేన తమేనం పురోవర్తినం నృపం చిత్తే కురుష్వ। వృణీష్వేత్యర్థః। 'స్వబాహు—' ఇత్యనేన పరానపేక్షం శౌర్యం సూచితమ్। 'కురువిన్ద—'ఇత్యనేన బహుతామ్బూలభక్షణాద్దన్తానామారక్తత్వం సూచితమ్। సకాన్తీత్యత్ర 'సదృశ' శబ్దపర్యాయేణ 'సహ' పదేనాస్వపదవిగ్రహః సమాసః కార్యః। తత్ర 'వోపసర్జనస్య' (౬।౩।౮౨) ఇతి సభావః। దన్తీ ఇత్యత్ర సంయోగోపధత్వేఽపి 'నాసికోదర—' (౪।౧।౫౫) ఇతి జీష్ ॥౪౮॥

ద్వీపస్య పశ్య దయితం ద్యుతిమన్తమేతం

క్రౌఞ్చస్య చఞ్చలదృగఞ్చలవిభ్రమేణ।

యన్మణ్డలే స ఖలు మణ్డలసంనివేశః

పాణ్డుశ్చకాస్తి దధిమణ్డపయోధిపూరః॥౪౯॥

దీ్వపస్యేతి॥ హే భైమి। త్వం క్రౌశ్వస్య ద్వీపస్య దయితం పతిం ద్యుతిమాన్నామానమ్। అథ చ—తేజస్వినం రాజానమేతం చఞ్చలో యో దృగఞ్చలః దృక్ప్రాన్తస్తస్య విభ్రమేణ విలాసేన కటాక్షేణ పశ్య। అనురాగేణ పశ్యేత్యర్థః। యస్య రాజ్ఞో మణ్డలే రాజ్యే క్రౌఞ్చద్వీపం మణ్డలో వర్తులః సంనివేశోఽవస్థానం యస్య స ప్రసిద్ధః పాణ్డుః శుభ్రో దధిమణ్డసంజ్ఞకః పయోధిః తస్య పూరః ప్రవాహశ్చకాస్తి। కిల ఇతి పురాణేషు శ్రూయతే—'క్రౌఞ్చద్వీపః సముద్రేణ దధిమణ్డోదకేన చ। ఆవృతః సర్వతః కౌఞ్చద్వీపతుల్యేన మానతః' ఇతి విష్ణుపురాణమ్। మరీచశర్కరాదిమిశ్రం మస్తు ఇత్యపరపర్యాయం కించిద్రవీభూతదధి మణ్డమిత్యుచ్యతే। 'మణ్డందధిభవం మస్తు' ఇత్యమరః॥౪౯॥

తత్రాద్రిరస్తి భవదఙ్ఘ్రివిహారయాచీ

క్రౌఞ్చః స్ఫురిష్యతి గుణానివ యస్త్వదీయాన్।

హంసావలీకలకలప్రతినాదవాగ్భిః

స్కన్దేషువృన్దవివరైర్వివరీతుకామః॥౫౦॥

తత్రేతి॥ తత్ర ద్వీపే స క్రౌఞ్చోఽద్రిః భవత్యాస్తవాఙ్ఘ్రివిహారశ్చరణవిలాసగతిస్తం యాచతే ఏవంశీలోఽస్తి। స కః—యః త్వదీయాన్గుణాన్సౌన్దర్యాదీన్ హంసావల్యా : కలకలానాం విరుతానాం ప్రతినాదః ప్రతిశబ్దః స ఏవ వాక్ యేషామేవంభూతైర్ముఖతుల్యైః స్కన్దస్య ఇషవో బాణాస్తేషాం వృన్దాని తైః కృతాని వివరాణి ఛిద్రాణి తైః కృత్వా వివరీతుకామ ఇవ వర్ణయితుకామ ఇవ స్ఫురిష్యతి। స్కన్దేన బాణైః పర్వతే ఛిద్రాణి కృతాని తేన క్రౌఞ్చదారణ ఇతి తస్య నామ జాతమితి పురాణమ్॥౫౦॥

వైదర్భి! దర్భదలపూజనయాపి యస్య గర్భే జనః పునరుదేతి న జాతు మాతుః।

తస్యార్చనాం రచయ తత్ర మృగాఙ్కమౌలేస్తన్మాత్రదైవతజనాభిజనః స దేశః ౫౧

వైదర్భీతి॥ హే వైదర్భి భైమి! జనో యస్య దర్భదలేన యా పూజనా తయాపి మాతుగర్భే జాతు కదాచిదపి పునర్నోదేతి నోత్పద్యతే। తన్మాత్రేణైవ ముక్తత్వాత్పునః సంసారం న యాతీత్యర్థః। పుష్పాదిపూజయా పునర్నోదేతీతి కిం వాచ్యమిత్యపేరర్థః। త్వం తత్ర దేవే తస్య

హరస్యార్చనాం పూజాం రచయ। యతః స దేశః స ఏవ తన్మాత్రం శివ ఏవ దైవతం యేషాం తే జనాశ్చ తేషామభిజన ఉత్పత్తిస్థానమ్। తస్మాత్త్వమపి తం పూజయేత్యర్థః। 'కులేఽప్యభిజనో జన్మభూమావప్యథ హాయనాః' ఇత్యమరః॥౫౧॥

చూడాగ్రచుమ్బిమిహిరోదయశైలశీల స్తేనాః స్తనంధయసుధాకరశేఖరస్య।

తస్మిన్సువర్ణరసభూషణరమ్యహర్మ్యభూభృద్ఘటా ఘటయ హేమఘటావతంసాః॥౫౨॥

చూడాగ్రేతి॥ తస్మిన్ద్వీపే స్తనంధయో బాలః సుధాకరశ్చన్ద్రః శేఖరే మౌలౌ యస్య శివస్య సువర్ణరస ఏవ భూషణమేషామేవంభూతాని, అత ఏవ రమ్యాణి యాని హర్మ్యాణి తాన్యేవ భూభృతః పర్వతాస్తేషాం ఘటాః పరమ్పరాః ఘటయ రచయ। కింభూతాః— హేమఘటావతంసాః ఉపరి సువర్ణకలశభూషితాః, అత ఏవ చూడాగ్రచుమ్బీ శృఙ్గాగ్రే స్థితః సూర్యో యస్య ఏవంభూత ఉదయశైలస్తస్య శీలం స్వభావః స్వరూపం తస్య స్తేనాశ్చౌరాః। శివప్రీత్యర్థముదయాచలతుల్యాన్ప్రాసాదాన్ రచయేతి భావః। ఘటయేతి మిత్త్వాద్ధస్వః॥౫౨॥

తస్మిన్మలిమ్లుచ ఇవ స్మరకేలిజన్మఘర్మోదబిన్దుమయమౌక్తికమణ్డనం తే।

జాలైర్మిలన్దధిమహోదధిపూరలోలకల్లోలచామరమరుత్తరుణి! చ్ఛినత్తు ౫౩

తస్మిన్నితి॥ భో తరుణి ప్రాదుర్భూతయౌవనే! తస్మిన్దేశే జాలైర్గవాక్షైః మిలన్నాగచ్ఛన్ దఘ్నో మహోదధిస్తస్య పూరః తస్య లోలాః కల్లోలాస్త ఏవ శుభ్రత్వాద్దైర్ఘ్యాచ్చ చామరాణి తేషాం మరుత్ మలిమ్లుచశ్చౌర ఇవ స్మరకేలేర్జన్మ యేషాం తే ఘర్మోదబిన్దవః తన్మయాని మౌక్తికాని తద్రూపం మణ్డనం ఛినత్త్వపనయతు అపహరతు। శీతలవాయుసంస్పర్శాత్సురతశ్రమజాతం ఘర్మోదకం శామ్యత్విత్యర్థః। చౌరోఽప్యపరద్వారేణ ప్రవిశ్య ముక్తాద్యాభరణం హరతి। ఉదబిన్ద్విత్యత్ర 'మన్థౌదన—' (౬।౩।౬౦) ఇత్యుదాదేశః॥౫౩॥

ఏతద్యశో నవనవం ఖలు హంసవేషం

వేశన్తసంతరణదూరగమక్రమేణ।

అభ్యాసమర్జయతి సంతరితుం సముద్రా-

గ్గన్తుం చ నిఃశ్రమమితః సకలాన్దిగన్తాన్॥౫౪॥

ఏతదితి॥ హంసస్య వేష ఆకారో యస్య నవనవం ప్రతిదినమపూర్వం భవత్ ఏతస్య యశః వేశన్తస్య పల్వలస్య సంతరణదూరగమనయోః క్రమేణ పరిపాఠ్యా, పల్వలస్య సంతరణే విషయే దూరగమక్రమేణ పూర్వం సరసోఽర్ధం పశ్చాత్కియదధికం తతోఽపి పరతీరం అనయా పరిపాఠ్యా వా సముద్రాన్సంతరీతుముత్తరీతుం ఇతః సముద్రేభ్య ఏతద్దేశాద్వా నిఃశ్రమం శ్రమరహితం యథా తథా సకలాన్దిగన్తాన్దిక్ప్రాన్తాంశ్చ గన్తుం ప్రాప్తుమభ్యాసమర్జయతి। 'ఖలు' నిశ్చయే ఉత్ప్రేక్షాయాం వా। శ్వేతత్వాద్ధంసానాం తద్రూపం యశసా ధృతమ్। హంసా న భవన్తి కిం త్వేతద్యశ 'ఏవ। అన్యోఽపి మహానద్యాదితరణార్థం వాప్యాదౌ తరణేనాభ్యాసం కరోతి। నవం చాభ్యాసయోగ్యం భవతి। బాలాభ్యాసో హి దృఢతర ఇత్యర్థః। నవనవమితి ప్రకారే ద్విరుక్తిః। అర్జయతీతి వర్తమానప్రయోగాద్యశసోఽల్పత్వసూచనాదస్మిన్ననాదరః సూచితః॥౫౪॥

తస్మిన్గుణైరపి భృతే గణనాదరిద్రైస్తన్వీ న సా హృదయబన్ధమవాప భూపే।

దైవే నిరున్ధతి నిబన్ధనతాం వహన్తి హన్త ప్రయాసపరుషాణి న పౌరుషాణి౫౫

తస్మిన్నితి॥ సా తన్వీ భైమీ గణనాదరిద్రైరసంఖ్యైర్గుణైః మృతే పూర్ణేఽపి తస్మిభూపే ద్యుతిమతి హృదయబన్ధం మనోఽభిలాషం నావాప। గుణవతి తస్మిన్కథం న ప్రాపేత్యత ఆహ—దైవే నిరున్ధతి కార్యప్రతిబన్ధకే సతి ప్రయాసేన యుద్ధాదియత్నేన పరుషాణి దుఃసహాన్యపి పౌరుషాణి పురుషకారాః కార్యం ప్రతి నిబన్ధనతాం కారణతాం న వహన్తి న ధారయన్తి। 'హన్త' ఖేదే। దైవనిరోధాద్గుణవత్త్వాప్యనురాగహేతుర్నాభూదిత్యర్థః। వాగురాదిగుణేషు హరిణానం ప్రాప్నోతి। అస్యాస్తు హృదయం గుణేషు పతితమపి బన్ధనం న ప్రాపేత్యాశ్చర్యమిత్యర్థః॥౫౫॥

తే నిన్యిరే నృపతిమన్యమిమామముష్మాదంసావతంసశిబికాంశభృతః పుమాంసః।

రత్నాకరాదివ తుషారమయూఖలేఖాం లేఖానుజీవిపురుషా గిరిశోత్తమాఙ్గమ్॥

త ఇతి॥ అంసయోః స్కన్ధయోరవతంసా భూషణీభూతాః శిబికాంశాస్తాన్బిభ్రతి తే పుమాంసో యానవాహాః ఇమాం భైమీమముష్మాద్రాజ్ఞః సకాశాదన్యం నృపతిం నిన్యిరే। తత్ర దృష్టాన్తః—

లేఖా దేవా ఏవానుజీవిపురుషాః సేవకపురుషా రత్నాకరాత్తుషారమయూఖలేఖాం చన్ద్రకలాం గిరిశోత్తమాఙ్గం శంకరమూర్ధానమివ। 'లేఖా అదితినన్దనాః' ఇత్యమరః॥౫౬॥

ఏకైకమద్భుతగుణం ధుతదూషణం చ హిత్వాన్యమన్యముపగత్య పరిత్యజన్తీమ్।

ఏనాం జగాద జగదశ్చితపాదపద్మా పద్మామివాచ్యుతభుజాన్తరవిచ్యుతాం సా॥

ఏకైకమితి॥ జగదశ్చితపాదపద్మా త్రిలోకీపూజితచరణకమలా సా సరస్వతీ ఏనాం భైమీం జగాద। కింభూతామ్—అద్భుతా గుణా యస్య తమ్, తథా,—ధుతదూషణం గతదూషణమేకైకం నృపం హిత్వా అన్యమన్యం తాదృశమేవ నృపముపగత్య ప్రాప్య పరిత్యజన్తీమ్। తథా,—అచ్యుతభుజాన్తరాద్విష్ణువక్షఃస్థలాద్విచ్యుతాం సమాగతాం పద్మాం లక్ష్మీమివ స్థితామ్। లక్ష్మీరపి చాఞ్చల్యాదేకైకం త్యక్త్వాన్యమన్యం ప్రాప్య తమపి త్యజతి। యథా లక్ష్మీర్విష్ణుం వినాన్యత్ర స్థిరా న తథా భైమీ నలం వినాన్యత్ర స్థిరా నేతి సూచితమ్॥౫౭॥

ఈశః కుశేశయసనాభిశయే! కుశేన

ద్వీపస్య లాఞ్ఛితతనోర్యది వాఞ్ఛితస్తే।

జ్యోతిష్మతా సమమనేన వనీఘనాసు

తత్త్వం వినోదయ ఘృతోదతటీషు చేతః॥౫౮॥

ఈశ ఇతి॥ హే కుశేశయం కమలం తస్య సనాభీ తత్తుల్యౌ శయౌ హస్తౌ యస్యాః తత్సంబుద్ధిః, కుశేన కుశస్తమ్బేన లాఞ్ఛితతనోః చిహ్నితవపుషో ద్వీపస్య ఈశః స్వామీ యది తే తవ వాఞ్ఛితోఽభీష్టస్తర్హి త్వం జ్యోతిష్మతానేన రాజ్ఞా సమం సహ వనీభిర్వనైర్ఘనాసు నిబిడాసు ఘృతోదో ఘృతసముద్రస్తస్య తటీషు చేతో వినోదయ హర్షయ। నిబిడచ్ఛాయేషు ఘృతసముద్రతటేషు ఏతేన సార్ధం విహర। ఏనం వృణీష్వేతి భావః। ఘృతోద ఇతి 'ఉదకస్యోదః సంజ్ఞాయామ్' (౬।౩।౫౭) ఇత్యుదాదేశః। కుశేశయ ఇతి, 'శయవాస—' (౬।౩।౧౮) ఇత్యలుక్॥౫౮॥

వాతోర్మిదోలనచలద్దలమణ్డలాగ్ర-

భిన్నాభ్రమణ్డలగలజ్జలజాత సేకః।

స్తమ్బః కుశస్య భవితామ్బరచుమ్బిచూడ-

శ్చిత్రాయ తత్ర తవ నేత్రనిపీయమానః॥౫౯॥

వాతేతి॥ హే భైమి! తత్ర ద్వీపే నేత్రనిపీయమానః నేత్రాభ్యాం సాదరమవలోక్యమానః కుశస్తమ్బః తవ చిత్రాయాశ్చర్యాయ భవితా। కింభూతః—అమ్బరచుమ్బిచూడో గగనలగ్నశిఖః। తథా,—అత ఏవ వాతోర్మీణాం వాతపరమ్పరాణాం యద్దోలనం తేన చలన్తి చఞ్చలాని దలాని పత్రాణి తాన్యేవ మణ్డలాగ్రాః స్వఙ్గాస్తైర్భిన్నం విదారితం యదభ్రమణ్డలం తస్మాద్గలతా స్రవతా జలేన జాతః సేకః సేచనం యస్య। దలమణ్డలస్య దలసమూహస్య అగ్రైరితి వా॥౫౯॥

పాథోధిమాథసమయోత్థితసిన్ధుపుత్రీపత్పఙ్కజార్పణపవిత్రశిలాసు తత్ర।

పత్యా సహావహ విహారమయైర్విలాసైరానన్దమిన్దుముఖి! మన్దరకన్దరాసు॥

పాథోధీతి॥ హే ఇన్దుముఖి। తత్ర కుశద్వీపే త్వం మన్దరకన్దరాసు పత్యా సహ విహారమయైః క్రీడాబహులైః కటాక్షవిక్షేపాదిభిర్విలాసైరానన్దమావహ ధారయ। కింభూతాసు—పాథోధేః : సముద్రస్య మాథసమయే మన్థనకాలే ఉత్థితా యా సిన్ధుపుత్రీ లక్ష్మీస్తస్యాః పత్పఙ్కజార్పణేన పవిత్రాణి శిలాతలాని యాసు। లక్ష్మీవత్త్వమపి శిలాసోపానాన్యలంకుర్విత్యర్థః। 'విహారభవైః' ఇతి పాఠే సురతాదిక్రీడాసముత్పన్నైరిత్యర్థః॥౬౦॥

ఆరోహణాయ తవ సజ్జ ఇవాస్తి తత్ర

సోపానశోభివపురశ్మవలిచ్ఛటాభిః।

భోగీన్ద్రవేష్టశతఘృష్టికృతాభిరబ్ధి-

క్షుబ్ధాచలః కనకకేతకగోత్రగాత్రి !॥౬౧॥

ఆరోహణాయేతి॥ హే కనకకేతకం స్వర్ణకేతకం తస్య గోత్రం సదృశం గాత్రం యస్యాస్తత్సంబుద్ధిః అతిగౌరి! తత్ర ద్వీపే అబ్ధేః క్షుబ్ధాచలో మన్థాచలో మన్దరః తవ ఆరోహణాయ సజ్జః సంనద్ధ ఇవాస్తి। కింభూతః—భోగీన్ద్రో వాసుకిస్తేన కృతం వేష్టశతం తేన

కృతా యా ఘృష్టయః ఘర్షణాని తత్కృతాభిరశ్మవలిచ్ఛటాభిః శిలాభఙ్గీపరమ్పరాభిః కృత్వా సోపానైరివ శోభి వపుః స్వరూపం యస్య। ఆరోహణాయ ఇవేతి వా। 'క్షుబ్ధస్వాన్త—'(౭।౨।౧౮) ఇతి క్షుబ్ధః సాధుః। గాత్రీతి, 'అఙ్గగాత్ర—' ఇతి జీష్॥౬౧॥

మన్థానగః స భుజగప్రభువేష్టఘృష్టిలేఖావలద్ధవలనిర్ఝరవారిధారః।

త్వన్నేత్రయోః స్వభరయన్త్రితశీర్షశేషశేషాఙ్గవేష్టితతనుభ్రమమాతనోతు॥౬౨॥

మన్థా ఇతి॥ హే భైమి! స మన్థానగో మన్దరః త్వన్నేత్రయోః స్వస్య మన్దరస్య భరేణ యన్త్రితాన్యాక్రాన్తాని శీర్షాణి మస్తకా యస్య స శేషో నాగరాజస్తస్య శేషేణావశిష్టేనాఙ్గేన వేష్టితా తనుస్తస్య భ్రమమాతనోతు। కింభూతః—భుజగప్రభుర్వాసుకిస్తస్య వేష్టేన ఘృష్టిర్ఘర్షణం తయా కృతాసు వలయాకారాసు లేఖాసు వలయాకారేణ వలన్త్యో ధవలనిర్ఝరవారిధారా యస్మిన్। శేషస్య శుభ్రత్వాద్వారిధారాణాం చ రేఖాసు వలితత్వాద్భ్రాన్తిః। శిరసి గాఢం యేనాక్రాన్తః సర్పోఽవశిష్టేన తస్యైవ జఙ్ఘాది వేష్టయతీతి సర్పజాతిః। మన్థదోరకః శేష ఇతి కేచిత్॥౬౨॥

ఏతేన తే స్తనయుగేన సురేభకుమ్భౌ

పాణిద్వయేన దివిషద్రుమపల్లవాని।

ఆస్యేన స స్మరతు నీరధిమన్థనోత్థం

స్వచ్ఛన్దమిన్దుమపి సున్దరి! మన్దరాద్రిః॥౬౩॥

ఏతేనేతి॥ హే సున్దరి! స మన్దరాద్రిః తే ఏతేన స్తనయుగేన కృత్వా సురేభ ఐరావతస్తస్య కుమ్భౌ, తథా,–తే పాణిద్వయేన దివిషద్రుమః కల్పవృక్షస్తస్య పల్లవాని, తథా,—తే ఆస్యేనేన్దుమపి స్వచ్ఛన్దం యథేచ్ఛం స్మరత్వితి సర్వత్ర సంబన్ధః। కింభూతమేతత్ సర్వమ్—నీరధిమన్థనోత్థం సముద్రమన్థనాదుత్థితమ్। సముద్రమథనసమయే ఏతత్సర్వం దృష్టమాసీత్। ఇదానీం త్వాం దృష్ట్వా తత్సర్వం స్మరతు। ఐరావతకుమ్భసదృశౌ తే స్తనౌ, కల్పవృక్షపల్లవసదృశం తే పాణిద్వయం, చన్ద్రసదృశం తే ముఖమితి భావః। అతః 'సున్దరి' ఇతి సంబోధనమ్। స్వచ్ఛన్దమితి సర్వత్ర సంబన్ధః। 'ఛన్దః పద్యేఽభిలాషే చ' ఇత్యమరః। 'నపుంసకమనపుంసకేన–' (౧।౨।౬౯) ఇత్యేకవద్భావో నపుంసకత్వం చ॥౬౩॥

వేదైర్వచోభిరఖిలైః కృతకీర్తిరత్నే హేతుం వినైవ ధృతనిత్యపరార్థయత్నే।

మీమాంసయేవ భగవత్యమృతాంశుమౌలౌ తస్మిన్మహీభుజి తయానుమతిర్న భేజే॥

వైదేరితి॥ తయా భైమ్యా తస్మిన్మహీభుజి అనుమతిః సంమతిర్న భేజే। కయా కస్మిన్నివ— పూర్వమీమాంసయా భగవత్యమృతాంశుమౌలౌ శివ ఇవ। కింభూతే—అఖిలైర్లోకైర్వేదతుల్యైః సత్యైర్వచోభిః కృత్వా కృతా కీర్తిః స్తుతిర్యస్య స కృతకీర్తిశ్చాసౌ రత్నం చేతి। కృతం కీర్తిరత్నం యస్యేతి వా। తథా,—హేతుం కారణం వినైవ ధృతో నిత్యం పరార్థే పరకార్యే యత్నో యేన। స్వోపకారానపేక్షం కృతోపకారే। కింభూతే శివే। అఖిలైశ్చతుర్భిర్వేదైః వచోభిర్మహావాక్యైః కృత్వా కృతం కీర్తిరత్నం యశోరత్నం యస్యేతి। తథా,—హేతుం కారణమన్తరేణ ధృతనిత్యపరార్థయత్నే। పరమకారుణిక ఇత్యర్థః। మీమాంసాపి వేదం ప్రతి కర్తృత్వమాత్రేణేశ్వరమఙ్గీకృతవతీ న తు సర్వథా నాస్తీతి। 'విశుద్ధజ్ఞానదేహాయ త్రివేదీదివ్యచక్షుషే। శ్రేయఃప్రాప్తినిమిత్తాయ నమః సోమార్ధధారిణే॥' (మార్కం కీం ౧) ఇతి నమస్కారశ్రవణాత్॥౬౪॥

తస్మాదిమాం నరపతేరపనీయ తన్వీం

రాజన్యమన్యమథ జన్యజనః స నిన్యే।

స్త్రీభావధావితపదామవిమృశ్య యాచ్ఞా-

మర్థీ నివర్త్య విధనాదివ విత్తవిత్తమ్॥౬౫॥

తస్మాదితి॥ అథ అనన్తరం స జన్యజనో వాహకలోకః స్త్రీభావేన స్త్రీత్వేన ధావితపదాం చాలితచరణాం గచ్ఛతేతి చరణచాలనేన సంజ్ఞాపయన్తీమిమాం తన్వీం కృశాఙ్గీం భైమీం తస్మాన్నరపతేరపనీయాకృష్య అన్యం రాజన్యం నిన్యే ప్రాపయామాస। తత్ర దృష్టాన్తః—అర్థీ యాచకః అవిమృశ్య దాతుం నిర్ధనత్వమవిచార్య యాఞ్చాం విధనాద్దరిద్రాన్నివర్త్య విత్తేన ధనేన విత్తం ప్రసిద్ధం ధనినమ్। విత్తం ప్రసిద్ధం విత్తం యస్య ఇతి వా। ఏవంభూతమివ ప్రాపయన్తీత్యర్థః। కింభూతాం యాఞ్చామ్—'యజయాచయతవిచ్ఛప్రచ్ఛరక్షో నఙ్' (౬।౩।౯౦) ఇత్యస్మిన్సూత్రే సర్వేషు పుంలిఙ్గేషు పదేషు 'యాఞ్చా'శబ్దో నఙన్తో వ్యుత్పాదితః। శక్తిస్వాభావ్యాత్స్త్రియాం వర్తతే ఇతి స్త్రీస్వభావేన స్త్రీలిఙ్గతయా ధావితం పదం రూపం యస్యాస్తామ్॥౬౫॥

దేవీ పవిత్రితచతుర్భుజవామభాగా

వాగాలపత్పునరిమాం గరిమాభిరామామ్।

అస్యారినిష్కృపకృపాణసనాథపాణేః

పాణిగ్రహాదనుగృహాణ గణం గుణానామ్॥౬౬॥

దేవీతి॥ పవిత్రితః శోభితః చతుర్భుజవామభాగో యయా ఏవంభూతా వాగ్రూపా దేవీ పునరిమాం భైమీమాలపదువాచ। కింభూతామ్—గరిమ్ణా కులశీలసౌన్దర్యాదిగౌరవేణ సరస్వత్యాగమనాద్వా గౌరవేణ అభిరామాం మనోజ్ఞామ్। హే భైమి! అరిషు నిష్కృపః కృపాణేన స్వఙ్గేన సనాథో యుక్తః పాణిర్యస్య ఏవంభూతస్యాస్య పాణిగ్రహాత్పరిణయాత్ స్వీయం గుణానాం సౌన్దర్యాదీనాం గణమ్। అస్య గుణసఙ్ఘం వానుగృహాణ। తుల్యగుణస్యాస్య లాభాత్॥౬౬॥

ద్వీపస్య శాల్మల ఇతి ప్రథితస్య నాథః

పాథోధినా వలయితస్య సురామ్బునాయమ్।

అస్మిన్వపుష్మతి న విస్మయసే గుణాబ్ధౌ

రక్తా తిలప్రసవనాసికి! నాసి కిం వా॥౬౭॥

ద్వీపస్యేతి॥ సురా ఏవ మదిరైవామ్బు యస్య ఏవంభూతేన పాథోధినాబ్ధినా వలయితస్య వేష్టితస్య శాల్మల ఇతి ప్రథితస్య ద్వీపస్య పతిరయమ్, హే తిలస్య ప్రసవః పుష్పం తత్సమాననాసికి! త్వం గుణాబ్ధౌ గుణసముద్రే వపుష్మన్మాని। అథ చ సున్దరశరీరేఽస్మిన్రాజని న విస్మయసేఽద్భుతం కిమితి న ప్రాప్నోషి। అపి త్వాశ్చర్యం ప్రాప్తుముచితమ్। ఏవంవిధేఽస్మిన్ రక్తా వా కిం నాసి। అపి తు రక్తా భవ। ఏనం వృణీష్వేత్యర్థః। సురాసముద్రపతిత్వం దోషః। శరీరధారిణి గుణసముద్రే విస్మయో యుక్తః। వపుష్మతి, అతిశాయనే మతుప్। నాసికీతి, 'నాసికోదర—' (౪।౧।౫౫) ఇతి జీష్॥౬౭॥

విప్రే ధయత్యుదధిమేకతమం త్రసత్సు

యస్తేషు పఞ్చసు బిభాయ న సీధుసిన్ధుః।

తస్మిన్ననేన చ నిజాలిజనేన చ త్వం

సార్ధం విధేహి మధురా మధుపానకేలీః ॥౬౮॥

విప్ర ఇతి॥ యః సీధుసిన్ధుః సురాసముద్రః విప్రేఽగస్త్యే ఏకతమం క్షారజలధిం ధయతి పిబతి సతి తేషు పఞ్చసు దధిమణ్డాదిసముద్రేషు అస్మానయం పాస్యతీతి త్రసత్సు సత్సు న బిభాయ తత్రాసే। బ్రాహ్మణస్య సురాపాననిషేధాత్ మాం న పాస్యతీతి యో భయం తత్యాజ। త్వం తస్మిన్నక్షయే సీధుసముద్రేఽనేన చ రాజ్ఞా సార్ధం నిజాలిజనేన చ సార్ధం మధురా రస్యా మధుపానకేలీ: మధుపానక్రీడాః విధేహి కురు। ఏతద్వరణే మధుపానం సులభమ్॥౬౮॥

ద్రోణః స తత్ర వితరిష్యతి భాగ్యలభ్య-

సౌభాగ్యకార్మణమయీముపదాం గిరిస్తే।

తీర్థీపదీప ఇవ దీప్తిభిరోషధీనాం

చూడామిలజ్జలదకజ్జలదర్శనీయః॥౬౯॥

ద్రోణ ఇతి॥ తత్ర ద్వీపే స ప్రసిద్ధః లక్ష్మణవిశల్యీకరణార్థం హనూమతా నీతో ద్రోణనామా గిరిః భాగ్యేన సుకృతవిశేషేణ లభ్యం సౌభాగ్యసంబన్ధి కార్మణం ఓషధీభిర్మూలైః వశీకరణం తద్రూపాముపదాముపాయనం అన్యపరిత్యాగేన స్వయమేవ పతిర్యథోపభుఙ్క్తే తథా వశీకరణమౌషధిరూపముపహారం తే తుభ్యం వితరిష్యతి। ఏవంవిధమౌషధం మహతా పుణ్యేన వినా న లభ్యతే తవ తు తత్ప్రతిత్వాదప్రయత్నేన తల్లాభో భవిష్యతి। ధన్యా త్వమిత్యర్థః। కింభూతః—ఔషధీనాం మృతసంజీవన్యాదీనాం దీప్తిభిః తస్య ద్వీపస్య దీప ఇవ స్థితః। యతశ్చుడాసు శిఖరేషు మిలన్తః సంలగ్నా జలదా ఏవ కజ్జలం తేన దర్శనీయః సున్దరః। 'మూలకర్మ తు కార్మణమ్' ఇత్యమరః। వశీకరణే కజ్జలాది భవతి॥౬౯॥

తద్వీపలక్ష్మపృథుశాల్మలితూలజాలైః

క్షోణీతలే మృదుని మారుతచారుకీర్ణైః।

లీలావిహారసమయే చరణార్పణాని

యోగ్యాని తే సరససారసకోశమృద్వి!॥౭౦॥

తదితి॥ హే సరసం నూతనం సారసం కమలం తస్య కోశో ముకులం రాశిర్వా తద్వన్మృద్వి సుకుమారాఙ్గి! మారుతేన చారు సంనివేశవిశేషేణ నిబిడం వా కీర్ణైః ప్రస్తారితైస్తస్య ద్వీపస్య లక్ష్మ చిహ్నభూతః పృథుర్మహాన్ శాల్మలిర్వృక్షస్తస్య తూలజాలైః కార్పాససమూహైః కృత్వా మృదుని క్షోణీతలే లీలావిహారసమయే విలాసగమనకాలే తే తవ చరణార్పణాని యోగ్యాని। భవన్త్వితి శేషః। అతిమృద్వ్యా హి అతిమృదుని స్థలే గతిర్యుక్తా॥౨౦॥

ఏతద్గుణశ్రవణకాలవిజృమ్భమాణ-

తల్లోచనాఞ్చలనికోచనసూచితస్య।

భావస్య చక్రురుచితం శిబికాభృతస్తే

తామేకతః క్షితిపతేరపరం నయన్తః॥౨౧॥

ఏతదితి॥ తే శిబికాసృతః భావస్య భైమ్యభిప్రాయస్యోచితం యోగ్యం వ్యాపారం చక్రుః। కింభూతస్య—ఏతస్య రాజ్ఞో గుణశ్రవణకాలే విజృమ్భమాణా సా భైమీ తస్యా లోచనాఞ్చలనికోచనేన నేత్రప్రాన్తసంకోచనేన సూచితస్య నృపాలంకరణరత్నేషు దృష్టేన భైమీనేత్రసంకోచేన జ్ఞాపితస్య। కింభూతాస్తే—ఏకతః క్షితిపతేరేకస్మాన్నృపాత్। అస్మాద్వపుష్మత ఇత్యర్థః। తాం భైమీమపరం రాజానం నయన్తః। ప్రాపయన్తః। నయతిర్ద్వికర్మా॥౨౧॥

తాం భారతీ పునరభాషత నన్వముష్మి-

న్కాశ్మీరపఙ్కనిభలగ్నజనానురాగే।

శ్రీఖణ్డలేపమయదిగ్జయకీర్తిరాజి-

రాజద్భుజే భజ మహీభుజి భైమి! భావమ్॥౨౨॥

తామితి॥ భారతీ తాం పునరభాషత—నను భైమి। త్వం అముష్మిన్మహీభుజి భావమనురాగం భజ కురు। కింభూతే—కాశ్మీరపఙ్కనిభేన కుఙ్కుమానులేపనవ్యాజేన లగ్నః జనానామనురాగో యస్మిన్। తథా,—శ్రీఖణ్డలేపనమయీ చన్దనానులేపనరూపా దిగ్జయజనితా కీర్తిరాజిః కీర్తిపరమ్పరా తయా రాజన్తౌ భుజౌ యస్య। రాగస్య లౌహిత్యాత్ కీర్తేశ్చ శుభ్రత్వాత్ కుఙ్కుమత్వం చన్దనత్వం చ యుక్తమ్। జనానురాగేణాతిసమృద్ధిత్వం సూచితమ్॥౨౨॥

దీ్వపం ద్విపాధిపతిమన్దపదే! ప్రశాస్తి
ప్లక్షోపలక్షితమయం క్షితిపస్తదస్య।
మేధాతిథేస్త్వమురసి స్ఫుర స్పృష్టసౌఖ్యా
సాక్షాద్యథైవ కమలా యమలార్జునారేః॥౭౩॥

దీ్వపమితి॥ హే ద్వీపాధిపవన్మత్తమాతఙ్గరాజవన్మన్దపదేఽలసగమనే భైమి। క్షితిపః ప్లక్షాఖ్యేన వృక్షేణోపలక్షితం ద్వీపం ప్రశాస్తి పాలయతితరామ్। తత్తస్మాత్ త్వం అస్య మేధాతిథినామ్నో రాజ్ఞ ఉరసి ఆలిఙ్గనేన స్పృష్టసౌఖ్యా సతీ తథైవ స్ఫుర రాజస్వ। యథా యమలార్జునారేర్విష్ణోరురసి సాక్షాత్కమలా స్పృష్టసౌఖ్యా సతీ స్ఫురతి। మేధా ధారణావతీ బుద్ధిరతిథిర్యస్య। అస్యైవ త్వం యోగ్యేత్యేవకారో యోజ్యః। స్పృష్టసౌఖ్యైవేతి వా॥౭౩॥

ప్లక్షే మహీయసి మహీవలయాతపత్రే
తత్రేక్షితే ఖలు తవాపి మతిర్భవిత్రీ।
ఖేలాం విధాతుమధిశాఖవిలమ్బిదోలా-
లోలాఖిలాఙ్గజనతాజనితానురాగే॥౭౪॥

ప్లక్ష ఇతి॥ తత్ర ద్వీపే మహీవలయస్యాతపత్రరూపే ఛత్రరూపే మహీయస్యతిమహతి ప్లక్షే ఈక్షితే సతి ఖలు నిశ్చితం తవాపి ఖేలాం దోలారూపాం క్రీడాం విధాతుం కర్తుం బుద్ధిర్భవిత్రీ భవిష్యతి। కింభూతే—అధిశాఖం శాఖాసు విలమ్బిన్యో లోలాస్తాభిర్లోలం అఖిలమఙ్గ యస్యాః తయా జనతయా జనితోఽనురాగో యస్మిన్। తస్యాం సముదితోఽనురాగో యేన వా। లోకం దోలారూఢం దృష్ట్వా దోలాక్రీడాయాం తవాపీచ్ఛా సముదేష్యతీత్యర్థః॥౭౪॥

పీత్వా తవాధరసుధాం వసుధాసుధాంశు-
ర్న శ్రద్దధాతు రసమిక్షురసోదవారామ్।
ద్వీపస్య తస్య దధతాం పరివేషవేషం
సోఽయం చమత్కృతచకోరచలాచలాక్షి!॥౭౫॥

పీత్వేతి॥ హే చమత్కృతో భీతశ్చకోరః తద్వఞ్చలాచలే చఞ్చలే అక్షిణీ యస్యాస్తత్సంబుద్ధిః। సోఽయం వసుధాయాం సుధాంశుర్యూచన్ద్రో రాజా తవాధరసుధామోఘామృతం పీత్వా ఇక్షురసోదవారామిక్షురససముద్రోదకానాం రసం స్వాదం న శ్రద్దధాతు నాభిలషతు। కింభూతానాం చారామ్—తస్య ద్వీపస్య పరివేషవేషం పరివేషాకారం దధతాం బిభ్రతామ్। అన్యత్ర,—చకోరాశ్చన్ద్రస్య సుధాం పిబన్తి, అత్ర చన్ద్ర ఏవ చకోరాక్ష్యాస్తవాధరసుధాం పిబతీతి చమత్కృతేత్యనేన సూచితమ్॥౭౫॥

సూరం న సౌర ఇవ నేన్దుమవీక్ష్య తస్మి

న్నాశ్నాతి యస్తదితరత్రిదశానభిజ్ఞః।

తస్యైన్దవస్య భవదాస్యనిరీక్షయైవ

దర్శేంఽశ్నతోఽపి న భవత్యవకీర్ణిభావః॥౭౬॥

సురమితి॥ తస్మిన్ద్వీపే యశ్చన్ద్రభక్తో జన ఇన్దుమదృష్ట్వా నాశ్నాతి। యతః తస్మాదితరోఽన్యో యస్త్రిదశో దేవస్తస్యానభిజ్ఞశ్చన్ద్రాతిరికదేవతానభిజ్ఞః। కః కమివ—సౌరః సూర్యభక్తో జనః సూర్యవ్యతిరిక్తదేవతానభిజ్ఞః సూరం సూర్యమదృష్ట్వా నేవ నాశ్నాతి। తస్య ఐన్దవస్య ఇన్దుభక్తస్య చన్ద్రలేఖారహితేఽపి దర్శేఽశ్నతోఽపి భుఞ్జానస్యాపి భవదాస్యనిరీక్షయైవ భవన్ముఖచన్ద్రదర్శనేనైవావకీర్ణిభావో న భవతి లుప్తవ్రతత్వం న భవతి। చన్ద్రాధికం భవన్ముఖం దృష్ట్వైవ భోజనాదిత్యర్థః। ఏతదేవ చన్ద్రస్థానే భవిష్యతీతి భావః। సౌరః, ఐన్దవః, ఇత్యత్ర 'భక్తిః' (౪।౩।౯౫) ఇత్యణ్॥౭౬॥

ఉత్సర్పిణీ న కిల తస్య తరఙ్గిణీ యా

త్వన్నేత్రయోరహహ తత్ర విపాశి జాతా।

నీరాజనాయ నవనీరజరాజిరాస్తా-

మత్రాఞ్జసానురజ రాజని రాజమానే॥౭౭॥

ఉత్సర్పిణీతి॥ తస్య ద్వీపస్య యా తరఙ్గిణీ విపాడ్నామ్నీ నదీ ప్రావృట్కాలేఽప్యుత్సర్పిణీ కూలంకషా నేతి అహహ ఆశ్చర్యం కిలేతి। అన్యద్వీపే ప్రసరన్తీ దృశ్యతే, అత్ర తు నేతి

పురాణప్రసిద్ధిః। తత్ర తస్యాం విపాశి నద్యాం జాతా నవా తత్కాలం వికసితా నీరజరాజిః కమలపఙ్క్తిస్త్వన్నేత్రయోర్నీరాజనాయాస్తాం భవతు। త్వం రాజమానే శోభమానేఽత్రాస్మిన్రాజని అఞ్జసా స్వత ఏవానురజ అనురాగం ప్రాప్నుహి। అస్యాం నద్యాం పూరాభావాత్సదా కమలానాం సత్త్వాన్నీరాజనమప్యవిచ్ఛిన్నం భవిష్యతీతి నోత్సర్పిణీత్యనేన సూచితమ్। అత ఏవైనం భజేత్యర్థః। నీరాజనాయేతి నేత్రాపేక్షయా కమలానాం హీనత్వం సూచితమ్। అనురజ ఇతి, 'రఞ్జేశ్చ' (౬।౪।౨౬) ఇతి నలోపః॥౭౭॥

ఏతద్యశోభిరఖిలేఽమ్బుని సన్తు హంసా

దుగ్ధీకృతే తదుభయవ్యతిభేదముగ్ధాః।

క్షీరే పయస్యపి పదే ద్వయవాచిభూయం

నానార్థకోషవిషయోఽద్య మృషోద్యమస్తు॥౭౮॥

ఏతదితి॥ హంసా: అఖిలేఽమ్బుని ఏతద్యశోభిర్దుగ్ధీకృతే సతి తయోరుభయోః క్షీరనీరయోర్వ్యతిభేదః పరస్పరవివేకస్తద్విషయే ముగ్ధా మూర్ఖాః సన్తు। సర్వపయసి దుగ్ధరూపే జాతే సతి ప్రతియోగినోఽభావాత్సర్వం దుగ్ధత్వేన జానన్త్విత్యర్థః। తథా,— నానార్థకోషవిషయః నానార్థకోషసంగ్రాహినిఘణ్టోరమరకోషాదేర్విషయః ప్రతిపాద్యం క్షీరే పదే పయస్యపి పదే విషయే ద్వయవాచిభూయముభయార్థవాచిత్వమ్। 'పయః క్షీరం పయోఽమ్బు చ' ఇతి। అద్య త్వయా ఏతస్మిన్నఙ్గీకృతే సతి మృషోద్యం మిథ్యావాచ్యమస్తు భవతు। అస్య యశసా క్షీరనీరయోరేకత్వే కృతే ప్రతియోగినో జలస్యాభావాద్ద్వితీయస్య అభిధేయస్యాభావాద్ద్వయర్థవాచిత్వమయుక్తమిత్యర్థః। ఏవంవిధం యశోఽన్యస్య కస్యాపి న విద్యత ఇతి భావః॥౭౮॥

బ్రూమః కిమస్య నలమప్యలమాజుహూషోః

కీర్తి స చైష చ సమాదిశతః స్మ కర్తుమ్।

స్వద్వీపసీమసరిదీశ్వరపూరపార-

వేలాచలాక్రమణవిక్రమమక్రమేణ॥౭౯॥

బ్రూమ ఇతి॥ హే భైమి। వయం సర్వోత్కృష్టం నలమపి అలమత్యర్థమాజుహూషోః స్పర్ధమానస్యాస్య సంబన్ధి కిం బ్రూమః। అస్య చరితం వాగగోచరమిత్యర్థః। స్పర్ధామేవాహ—స

చ నలః, ఏష చ మేధాతిథిశ్వోభౌ కీర్తీః స్వయశాంస్యక్రమేణ యుగపత్స్వద్వీపయోర్జమ్బూప్లక్షద్వీపయోః సీమాయాం మర్యాదారూపో వా యః సరిదీశ్వరః సముద్రస్తస్య పూరః ప్రవాహస్తస్య పారవేలాయాం పారతీరమర్యాదాయాం యోఽచలః పర్వతస్తస్యాక్రమణవిక్రమమారోహణలక్షణం పరాక్రమం కర్తుం సమాదిశతః స్మ సందిష్టవన్తౌ। త్వదీయా కీర్తిర్దూరగామినీ మదీయా వేతి నిర్ణేతుం యుగపత్కీర్తిం ప్రేషితవన్తావిత్యర్థః। నలస్పర్ధయైతస్య న్యూనత్వం సూచితమ్। ఆహ్వాతుమిచ్ఛతి, న త్వాహ్వయతే ఇతి వా। 'వేలాబలా—' ఇతి పాఠే వేలాయా బలేనాక్రమణమిత్యర్థః। నలమ్, 'న లోకా–' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౮౯॥

అమ్భోజగర్భరుచిరాథ విదర్భసుభ్రూ-

స్తం గర్భరూపమపి రూపజితత్రిలోకమ్।

వైరాగ్యరూక్షమవలోకయతి స్మ భూపం

దృష్టిః పురత్రయరిపోరివ పుష్పచాపమ్॥౯౦॥

అమ్భోజేతి॥ అథ అమ్భోజస్య గర్భో మధ్యస్తద్వద్రుచిరా సాతిగౌరీ విదర్భసుభ్రూః రూపేణ సౌన్దర్యేణ జితత్రిలోకం గర్భరూపం వయఃసంధౌ వర్తమానం యువానమపి తం భూపం వైరాగ్యేణాననురాగేణ రూక్షం యథా తథావలోకయతి స్మ। అనురక్తా నాసీదిత్యర్థః। కా కమివ— పురత్రయరిపోర్హరస్య దృష్టిః పుష్పచాపం కామమివ। స్వప్రియనలస్పర్ధితయా సక్రోధత్వాత్పరుషేక్షణం జ్ఞేయమ్। 'ద్విగోః' (౪।౧।౨౧) ఇతి జీబ్విధేః సంజ్ఞాపూర్వకత్వేనానిత్యత్వాద్బహువ్రీహిణా వా జితత్రిలోకమితి సమర్థనీయమ్॥౯౦॥

తే తాం తతోఽపి చకృషుర్జగదేకదీపా-

దంసస్థలస్థితసమానవిమానదణ్డాః।

చణ్డద్యుతేరుదయినీమివ చన్ద్రలేఖాం

సోత్కణ్ఠకైరవవనీసుకృతప్రరోహాః॥౯౧॥

త ఇతి॥ తే అంసస్థలే స్థితాః సమానాస్తుల్యా విమానదణ్డా యేషాం తే శిబికాభృతః తాం భైమీం తేజస్విత్వాజ్జగదేకదీపాల్లోకత్రయైకరూపాత్తతోఽపి తస్మాదపి రాజ్ఞః సకాశాచ్చకృషుః

అన్యం ప్రాపయామాసురిత్యర్థః। కే కస్మాత్కామివ—సోత్కణ్ఠా ఉత్సుకా కైరవవనీ కుముదవనీ తస్యాః సుకృతప్రరోహాః పుణ్యాఙ్కురాః చణ్డద్యుతేః సూర్యాద్ధర్శే సూర్యం ప్రవిష్టాముదయినీముదయోన్ముఖాం శుక్లపక్షే ప్రతిపదాదిక్రమేణ చన్ద్రలేఖామివ సమాకర్షన్తి॥౮౧॥

భూపేషు తేషు న మనాగపి దత్తచిత్తా

విస్మేరయా వచనదేవతయా తయాథ।

వాణీగుణోదయతృణీకృతపాణివీణా-

నిక్వాణయా పునరభాణి మృగేక్షణా సా॥౮౨॥

భూపేష్వితి॥ అథ తథా వచనదేవతయా సరస్వత్యా మృగేక్షణా పునరభాణి ఉక్తా। కింభూతా—తేషు భూపేషు మనాగపి న దత్తచిత్తా। అత ఏవ కింభూతయా—విస్మేరయా విస్మితయా। తథా,—వాణ్యాః గుణోదయేన మాధుర్యాదిగుణోదయేన కృత్వా తృణీకృతో జిత: పాణౌ స్థితాయా వీణాయా నిక్వాణః స్వనో యయా॥౮౨॥

యన్మౌలిరత్నముదితాసి స ఏష జమ్బూ-

ద్వీపస్త్వదర్థమిలితైర్యువభిర్విభాతి।

దోలాయితేన బహునా భవభీతికమ్ప్రైః

కందర్పలోక ఇవ ఖాత్పతితస్త్రుటిత్వా॥౮౩॥

యన్మౌలీతి॥ హే భైమి! యస్య మౌలిరత్నం శిరోరత్నం త్వం ఉదితాస్యుత్పన్నాసి, స ఏష జమ్బూద్వీపః త్వదర్థమిలితైస్త్వదర్థమాగతైర్యువభిః కృత్వా భవాద్ధరాదీభృత్యా కమ్ప్రైః కమ్పనశీల: బహునా దోలాయితేన దోలనేన కృత్వా త్రుటిత్వా విచ్ఛిద్య ఖాత్పతితః కందర్పలోక ఇవ విభాతి। సర్వేఽపి యువానః కామతుల్యా ఇత్యర్థః। ద్వీపే రత్నముత్పద్యతే। అన్యదప్యాన్తరాలికం వస్తు బహునా దోలనేన గగనాత్ త్రుటిత్వా పతతి॥౮౩॥

విష్వగ్వృతః పరిజనైరయమన్తరీపైస్తేషామధీశ ఇవ రాజతి రాజపుత్రి!।

హేమాద్రిణా కనకదణ్డమహాతపత్రః కైలాసరశ్మిచయచామరచక్రచిహ్నః ౮౪

విష్వగితి॥ హే రాజపుత్రి। అయం జమ్బూద్వీపః తేషాం శాకద్వీపాదీనామధీశ ఇవ రాజేవ రాజతి। రాజచిహ్నమేవాహ—కింభూతః—అన్తరీపైః సింహలాదిద్వీపైరేవ పరిజనైః సేవకైర్విష్వక్ సర్వతో వృతః। తథా,—హేమాద్రిణా మేరుణా కృత్వా కనకదణ్డం సువర్ణదణ్డం మహాతపత్రం మహచ్ఛత్రం యస్య। తథా,—కైలాసస్య రశ్మిచయః కిరణసమూహరూపం చామరచక్రం చామరసఙ్ఘశ్చిహ్నం యస్య। అన్యోఽపి రాజా పరిజనైః సేవ్యతే। కనకదణ్డాతపత్రశ్చామరచిహ్నితశ్చ భవతి॥౮౪॥

ఏతత్తరుస్తరుణి! రాజతి రాజజమ్బుః

స్థూలోపలానివ ఫలాని విమృశ్య యస్యాః।

సిద్ధస్త్రియః ప్రియమిదం నిగదన్తి దన్తి-

యూథాని కేన తరుమారురుహుః పథేతి॥౮౫॥

ఏతదితి॥ హే తరుణి! ఏతస్య జమ్బూద్వీపస్య చిహ్నం తరూ రాజజమ్బూ రాజతి। ఏష కః—సిద్ధస్త్రియో యస్యా జమ్బ్వాః ఫలాని స్థూలపాషాణతులాని స్థూలపాషాణతుల్యాని విమృశ్య దృష్ట్వా ప్రియం భర్తారం ప్రతి ఇదం ఇతీదృశం నిగదన్తి పృచ్ఛన్తి। ఇతి కిమ్—హే ప్రియ! దన్తియూథాని హస్తిసమూహాః కేన పథా తరుం జమ్బూవృక్షమారురుహురారూఢాః। జమ్బూసంబన్ధాదేవాస్య 'జమ్బూద్వీప' ఇతి నామ। రాజజమ్బూ, రాజదన్తాదిత్వాత్ పరనిపాతః॥౮౫॥

జామ్బూనదం జగతి విశ్రుతిమేతి మృత్స్నా

కృత్స్నాపి సా తవ రుచా విజితశ్రి యస్యాః।

తజ్జామ్బవద్రవభవాస్య సుధావిధామ్బు-

ర్జమ్బూసరిద్వహతి సీమని కమ్బుకణ్ఠి!॥౮౬॥

జామ్బూనదమితి॥ భోః కమ్బుకణ్ఠి శఙ్ఖవద్రేఖాత్రయయుతకణ్ఠి! 'రేఖాత్రయాఙ్కితా గ్రీవా కమ్బుగ్రీవేతి కథ్యతే' ఇతి హలాయుధః। సా జమ్బూసరిత్ అస్య జమ్బూద్వీపస్య సీమని

మర్యాదాయాం వహతి। కింభూతా—తస్యా జమ్బ్వాః జామ్బవాని ఫలాని తేషాం ద్రవో రసః తస్మాద్ భవా జాతా। తథా,—సుధాయా విధా ప్రకారో యస్య తాదృశమమ్బు యస్యాః, పీయూషతుల్యజలా। సా కా—యస్యా జమ్బూనద్యాః కృత్స్నా సకలాపి మృత్స్నా ప్రశస్తా మృత్తికా జగతి తవ రుచా కాన్త్యా విజితశ్రి జితశోభం జమ్బూనద్యా ఇదం జామ్బూనదం సువర్ణమితి విశ్రుతిమేతి। యన్మృత్తికా ఉత్తమం సువర్ణం తదపి త్వదఙ్గకాన్త్యా జితమ్। 'ప్రశస్తా తు మృత్సా మృత్స్నా చ మృత్తికా' ఇత్యమరః। 'మృదస్తికన్' (౫।౪।౩౯), 'సస్నౌ ప్రశంసాయామ్' (౫।౪।౪౦) ఇతి స్నప్రత్యయః। జామ్బవమ్, 'జమ్బ్వా వా' (౪।౩।౧౬౫) ఇత్యణ్। కమ్బుకణ్ఠీ, 'అఙ్గగాత్రకణ్ఠేభ్యః—' ఇతి ఙీష్॥౮౬॥

అస్మిఞ్జయన్తి జగతీపతయః సహస్ర-

మస్రాస్రుసార్ద్రరిపుతద్వనితేషు తేషు।

రమ్భోరు! చారు కతిచిత్తవ చిత్తబన్ధి-

రూపాన్నిరూపయ ముదాహముదాహరామి॥౮౭॥

అస్మిన్నితి।। అస్మిన్ద్వీపే సహస్రమనేకే జగతీపతయో రాజానో జయన్తి సర్వోత్కర్షేణ వర్తన్తే। హే రమ్భోరు! అస్రాస్రుభ్యాం రక్తనేత్రామ్బుభ్యాం యథాక్రమం సార్ద్రా రిపవస్తేషాం వనితాశ్చ యేషాం తేష్వతిశూరేషు రాజసు మధ్యేఽహం కతిచిద్రాజ్ఞ ఉదాహరామి చారు వదామి। త్వం చారు వా తాన్ ముదా నిరూపయ పశ్య। కింభూతాన్—తవ చిత్తబన్ధిరూపాన్మనోహారిసౌన్దర్యాన్॥౮౭॥

ప్రత్యర్థియౌవతవతంసతమాలమాలో-

న్మీలత్తమఃప్రకరతస్కరశౌర్యసూర్యే।

అస్మిన్నవన్తినృపతౌ గుణసంతతీనాం

విశ్రాన్తిధామని మనో దమయన్తి! కిం తే॥౮౮॥

ప్రత్యర్థీతి॥ హే దమయన్తి। గుణసంతతీనాం సౌన్దర్యాదిగుణసఙ్ఘానాం విశ్రాన్తిధామని విశ్రాన్తిస్థానేఽస్మిన్నవన్తినృపతౌ మనః కిం వర్తత ఇతి శేషః। కింభూతే—ప్రత్యర్థినాం యౌవతం స్త్రీసమూహః తస్య వతంసభూతాస్తమాలమాలా ఏవోన్మీలన్తి ప్రకటీభూతాని

తమాంసి తేషాం ప్రకరః సమూహస్తస్య తస్కరో వినాశకః శౌర్యమేవ సూర్యో యస్య। వైరిణాం మృత్యురూపః। వీరానురాగిణ్యో హి యోషిత ఇతి ప్రాయేణాస్మిన్ననురక్తాసీతి మమ ప్రతిభాతీతి యుక్తమితి భావః॥౮౮॥

తత్రానుతీరవనవాసితపస్వివిప్రా

శిప్రా తవోర్మిభుజయా జలకేలికాలే।

ఆలిఙ్గనాని దదతీ భవితా వయస్యా

హాస్యానుబన్ధరమణీయసరోరుహాస్యా॥౮౯॥

తత్రేతి॥ తత్ర అవన్త్యాం శిప్రా నదీ తవ వయస్యా సఖీ భవితా భవిష్యతి। (కింభూతా—) అనుతీరం తీరసమీపే వనేషు వాసినస్తపస్వినో విప్రా యస్యాః। తథా,—జలకేలికాలే జలక్రీడాసమయే ఊర్మిభుజయా తరఙ్గబాహునా తవాలిఙ్గనాని దదతీ। తథా—హాస్యస్య వికారస్యానుబన్ధో నైరన్తర్యం తేన రమణీయం సరోరుహం కమలమేవాస్యం యస్యాః। తీరమను సమయా తీరవదాయతాని వేతి 'అనుర్యత్సమయా' (౨।౧।౧౫), 'యస్య చాయామః' (౨।౧।౧౬) ఇతి వావ్యయీభావః॥౮౯॥

అస్యాధిశయ్య పురముజ్జయినీం భవానీ

జాగర్తి యా సుభగయౌవతమౌలిమాలా।

పత్యాఽర్ధకాయఘటనాయ మృగాక్షి! తస్యాః

శిష్యా భవిష్యసి చిరం వరివస్యయాపి॥౯౦॥

అస్యేతి॥ హే మృగాక్షి! యా భవానీ పార్వతీ అస్య ఉజ్జయినీం పురమధిశయ్యాధిష్ఠాయ జాగర్తి స్ఫురద్రూపా వర్తతే। కింభూతా—సుభగం సున్దరం యౌవతం స్త్రీవృన్దం తస్య మౌలిమాలా శిరోమాలా। త్వం తస్యా భవాన్యా వరివస్యయా శుశ్రూషయా ఏతేన పత్యా అర్ధకాయఘటనాయ శిష్యాపి భవిష్యసి। ఏతద్వరణేన ప్రాణేశార్ధశరీరత్వం సులభమిత్యర్థః। రూపేణ శిష్యా జాత్రైవ, సేవయాపి శిష్యా భవిష్యసీతి చాపేరర్థః। స్వీయం ప్రాణేశార్ధత్వం తవాపి కరిష్యతీత్యర్థః। పురమ్, 'అధిశీఙ్—' (౧।౪।౪౬) ఇత్యాధారస్య కర్మత్వమ్। భవానీ, 'ఇన్ద్రవరుణ—' (౪।౧।౪౯) ఇతి పుంయోగే ఙీషానుకౄ॥౯౦॥

నిఃశఙ్కమఙ్కురితతాం రతివల్లభస్య

దేవః స్వచన్ద్రకిరణామృతసేచనేన।

తత్రావలోక్య సుదృశాం హృదయేషు రుద్ర-

స్తద్దేహదాహఫలమాహ స కిం న విద్మః॥౬౧॥

నిఃశఙ్కమితి॥ తత్రోజ్జయిన్యాం స దేవో రుద్రః స్వచన్ద్రకిరణామృతసేచనేన సుదృశాం హృదయేషు రతివల్లభస్య కామస్య నిఃశఙ్కం నిర్భయమఙ్కురితతాం ప్రాదుర్భావమవలోక్య తద్దేహదాహస్య ఫలం ప్రయోజనం కిమాహ కిం బ్రూతే వయం తత్ న విద్మః। తత్రత్యాః స్త్రియః సర్వదా సకామా దృష్ట్వా మయా కృతః కామదాహో వ్యర్థ ఏవ జాత ఇత్యర్థః। పునః సహస్రధోత్పత్తేః॥౬౧॥

ఆగఃశతం విదధతోఽపి సమిద్ధకామా

నాధీయతే పరుషమక్షరమస్య వామాః।

చాన్ద్రీ న తత్ర హరమౌలిశయాలురేకా-

ఽనధ్యాయహేతుతిథికేతురపైతి లేఖా॥౬౨॥

ఆగ ఇతి॥ వామాః స్త్రియః ఆగఃశతం సపత్నీసంభోగాదినాఽపరాధసహస్రం విదధతోఽపి కుర్వతోఽప్యస్య రాజ్ఞః పరుషం నిష్ఠురమక్షరం నాధీయతే న బ్రువతే। యతః సమిద్ధకామాః। సకామత్వాదస్యాపరాధం న గణయన్తీతి భావః। వామా ఇత్యనేన వక్రస్వభావత్వాత్పరుషభాషణయోగ్యత్వేఽపి సకామత్వాన్నోచురిత్యర్థః। అనధ్యాయే హేతుమాహ—తత్రోజ్జయిన్యాం హరమౌలౌ శయాలుః స్థితా అనధ్యాయహేతుస్తిథిః ప్రతిపత్ తస్యాః కేతుశ్చిహ్నం చాన్ద్రీ ఏకా లేఖా కలా నాపైతి న గచ్ఛతి। సదా తత్ర శంభోః సత్త్వాచ్చన్ద్రకలాయా అపి సత్త్వాచ్చన్ద్రకలాదర్శనాత్సముత్పన్నకామాః సత్యః పరుషం న భాషన్త ఇతి భావః। అథ చ 'ప్రతిపత్పాఠశీలస్య' ఇతి వచనాత్సర్వానధ్యాయాపేక్షయా ప్రతిపదో ముఖ్యత్వమ్। సర్వాస్వపి తిథిషు, శుక్లప్రతిపదుద్దేరక్షరమపి న పఠన్తీతి యుక్తమిత్యర్థః। ఆగఃశతకారిత్వమేవాస్య దోషః॥౬౨॥

భూపం వ్యలోకత న దూరతరానురక్తం

సా కుణ్డినావనిపురందరనన్దినీ తమ్।

అన్యానురాగవిరసేన విలోకనాద్వా

జానామి సమ్యగవిలోకనమేవ రమ్యమ్॥౯౩॥

భూపమితి॥ సా కుణ్డినావనిపురందరస్య భీమస్య నన్దినీ పుత్రీ దూరతరం సుతరామను-
రకమ్ (అపి) సానురాగమపి తం భూపం న వ్యలోకయత్। వా యస్మాదన్యస్మిన్న లేఽనురాగేణ
తదతిరికే విరసేన విగతేన రసేన అననురాగేణ విలోకనాత్ విలోకనాపేక్షయాఽవిలోకనం
సర్వథానవేక్షణమేవ రమ్యం శ్రేష్ఠం జానామి మన్యే। యత్రానురాగో నాస్తి తద్విలోకనేనాపి
ప్రయోజనం నాస్తీత్యర్థః॥౯౩॥

భైమీఙ్గితాని శిబికామధరే వహన్తః

సాక్షాన్న యద్యపి కథంచన జానతే స్మ।'

జజ్ఞుస్తథాపి సవిధస్థితసంముఖీన-

భూపాలభూషణమణిప్రతిబిమ్బితేన॥౯౪॥

భైమీతి॥ అధరేఽధోభాగే శివికాం వహన్తో దధానా భైమీఙ్గితాని జృమ్భణాదీని
అననురాగచిహ్నాని యద్యపి సాక్షాత్ కథంచన కేనాపి ప్రకారేణ న జానతే స్మ, తథాపి సవిధే
సమీపే స్థితాః సంముఖీనా భూపాలాస్తేషాం భూషణమణిషు రత్నాదిషు ప్రతిబిమ్బితేన
హేతునా జజ్ఞుః। అననురాగచిహ్నాని ప్రతిబిమ్బవశాజ్జానతే స్మేత్యర్థః। సంముఖం
దృదయతేఽస్మిన్నిత్యత్ర ప్రతిబిమ్బాధికరణే రత్నాదౌ 'యథాముఖసంముఖస్య దర్శనః ఖః
' (౫.౨౪౬) ఇతి ఖః। భూషణమణీనాం విశేషణం వా॥౯౪॥

భైమీమవాపయత జన్యజనస్తదన్యం

గఙ్గామివ క్షితితలం రఘువంశదీపః।

గాఙ్గేయపీతకుచకుమ్భయుగాం చ హార-

చూడాసమాగమవశేన విభూషితాం చ॥౯౫॥

భైమీమితి॥ జన్యజనః వాహకసజ్ఞః భైమీం తస్మాదన్యం నృపమవాపయత। కః కాం కిమివ— రఘువంశదీపో భగీరథః గఙ్గాం క్షితితలమివ। కింభూతాం భైమీం గఙ్గాం చ–గాఙ్గేయం సువర్ణ తద్వత్పీతం గౌరం కుచకుమ్భయుగం యస్యాః। గాఙ్గేయాభ్యాం స్కన్ద-భీష్మాభ్యాం పీతం కుచకుమ్భయుగం యస్యాః, ఉభయోః పుత్రత్వాత్। తథా,— హారో ముక్తాభూషణం కణ్ఠస్థితమ్, చూడా బాహుభూషణం శిరః స్థితం వా భూషణం తయోః సమాగమవశేన విభూషితాం శోభమానామ్। హరస్యేయం హారీ చూడా శిరోభాగస్తస్యాః సమాగమవశేన విభూషితామలంకృతామ్। విశేషేణ భువి ఉషితాం చ। గాఙ్గేయః, 'స్త్రీభ్యో ఢక్' (౪।౧।౧౨౦)। హారీ చాసౌ చూడా చ। పుంవద్భావః॥౯౫॥

తాం మత్స్యలాఞ్ఛనదరాఞ్చితచాపభాసా
నీరాజితభ్రువమభాషత భాషితేశా
వ్రీడాజడే! కిమపి సూచయ చేతసా చేత్
క్రీడారసం వహసి గౌడబిడౌజసీహ॥౯౬॥

తామితి॥ భాషితస్య వాచ ఈశా వాణీ తాం భైమీమభాషత। కింభూతామ్—మత్స్యలాఞ్ఛనేన కామేన దరం ఈషదాఞ్చితస్యాకృష్టస్య చాపస్య భాసా కాన్త్యా నీరాజితే భ్రువౌ యస్యాస్తామ్। కిమువాచేత్యత ఆహ— హే వ్రీడాజడే లజ్జయాఽప్రగల్భే! ఇహాస్మిన్గౌడబిడౌజసి గౌడదేశాధీశే గౌడేన్ద్రే చేతసా చేత్ కీడారసముపభోగేచ్ఛాం వహసి లజ్జయా సాక్షాచ్చేన్న కథయసి తథాపి కిమపి కటాక్షాదినా మాం సూచయ బోధయ। తతోఽహమేనం వర్ణయిష్యామీతి॥౯౬॥

ఏతద్యశోభిరమలాని కులాని భాసాం
తథ్యం తుషారకిరణస్య తృణీకృతాని।
స్థానే తతో వసతి తత్ర సుధామ్బుసిన్ధౌ
రఙ్కుస్తదఙ్కురవనీకవలాభిలాషాత్॥౯౭॥

ఏతదితి॥ హే భైమి! ఏతస్య యశోభిస్తుషారకిరణస్య ఇన్దోః భాసాం కిరణానామమలాని శుభ్రాణి కులాని తృణీకృతానీతి తథ్యం సత్యమ్। తతస్తస్మాదేవ హేతో రఙ్కుః చిహ్నహరిణః

సుధాలక్షణమమ్బు తస్య సిన్ధౌ సముద్రే తత్ర తస్మింశ్చన్ద్రే తేషాం కాన్తితృణానామఙ్కురాస్తేషాం వనీ వృన్దం తస్యాః కవలాభిలాషాద్భసాభిలాషాద్వసతి ఇదం స్థానే ఉచితమ్। మృగో హి ఖాదుజలతృణాఙ్కురబహలే దేశే వసతి చన్ద్రరూపే స్థానే ఇతి వా। అతితరామయం యశస్వీతి భావః॥౯౭॥

ఆలిఙ్గితః కమలవత్కరకస్త్వయాఽయం

శ్యామః సుమేరుశిఖయేవ నవః పయోదః।

కందర్పమూర్ధరుహమణ్డనచమ్పకస్త్ర-

గ్దామత్వదఙ్గరుచికఞ్చుకితశ్చకాస్తు॥౯౮॥

ఆలిఙ్గిత ఇతి॥ హే భైమి! త్వయా ఆలిఙ్గితోఽయం నృపః నవః పయోదో మేఘ ఇవ చకాస్తు భాసతామ్। కింభూతః—భాగ్యచిహ్నం కమలం తద్వాన్కరో యస్య। తథా,—స్వభావాచ్ఛ్యామః। తథా,—కందర్పస్య మూర్ధరుహాః కేశాస్తేషాం మణ్డనం చమ్పకపుష్పస్రగ్దామ తద్వత్ యా త్వదఙ్గరుచిః, స్రగ్దామరూపా మదనోదయకారిణీ, అతిగౌరీ త్వదీయాఙ్గకాన్తిర్వా। తయా కఞ్చుకితః సంవలితః। మేఘోఽపి— కమలం జలం తద్వయః కరకా వర్షోపలా యస్య॥ తథా,—సజలత్వాన్నీలః। తథా, సుమేరుశిఖయా ఆలిఙ్గితః సంబద్ధః। విద్యుతా సంవలితశ్చ । గౌర-శ్యామయోః సంబన్ధః సుతరాం శోభతే। స్రగ్దామేతి సముదితో మాలావాచకః శబ్దః॥౯౮॥

ఏతేన సంముఖమిలత్కరికుమ్భముక్తాః

కౌక్షేయకాభిహతిభిర్విబభుర్విముక్తాః।

ఏతద్భుజోష్మభృశనిః సహయా వికీర్ణాః

ప్రస్వేదవిన్దవ ఇవారినరేన్ద్రలక్ష్మ్యా॥౯౯॥

ఏతేనేతి॥ హే భైమి ఏతేన రాజ్ఞా కౌక్షేయకాభిహతిభిః ఖఙ్గప్రహారైః కృత్వా విముక్తాః కుమ్భస్థలేభ్యో భూమౌ పాతితాః సంగ్రామార్థం సంముఖం మిలతామాగచ్ఛతాం కరిణాం కుమ్భస్థలస్థా ముక్తా ముక్తాఫలాని ఏతస్య రాజ్ఞః భుజోష్మణో బాహుప్రతాపస్య భృశం అతిశయేన నిఃసహయా సోఢుమసమర్థయా అరినరేన్ద్రా ఏతస్య వైరిణో రాజానస్తేషాం లక్ష్మ్యా

వికీర్ణా విసృష్టాః ప్రఖేదబిన్దవః ప్రకృష్టధర్మోదబిన్దవ ఇవ విబభుః।
హస్తియోధిత్వాదతిశూరోఽయమితి భావః। 'కౌక్షేయకో మణ్డలాగ్రః' ఇత్యమరః। కుక్షౌ భవః,
'కులకుక్షి— '(४/३/९६) ఇతి ఖఢ్గేఽభిధేయే ఢకఞ్ ॥९९॥

ఆశ్చర్యమస్య కకుభామవధీనవాపదాజానుగాద్భుజయుగాదుదితః ప్రతాపః।

వ్యాపత్సదాశయవిసారితసప్తతన్తుజన్మా చతుర్దశ జగన్తి యశఃపటశ్చ॥

ఆశ్చర్యమితి॥ అస్య ఆజానుగాజ్జానుపర్యన్తగామినో దీర్ఘాద్భుజయుగాత్ ఉదితః ప్రతాపః కకుభాం దిశామవధీన్ప్రాన్తానవాపత్ప్రాప ఏతదాశ్వర్యమ్। తథా, సంశ్చాసావాశయశ్చ తేన శుచినా చిత్తేన విసారితాః కృతాః సప్తతన్తవో మఖాస్తేభ్యో జన్మ యస్య ఏవంభూతో యశః పటః చతుర్దశ జగన్తి వ్యాపత్ ఏతదప్యాశ్చర్యమ్। అస్య రాజ్ఞో దిక్ప్రాన్తగామి—చతుర్దశజగద్వ్యాపినోః ప్రతాప-యశః పటయోర్దర్శనాదేవాశ్చర్యమ్। అథవా, కారణగుణానాం కార్యే సమవాయస్యావశ్యకత్వాజ్జానుపర్యన్తగామినో భుజయుగాదుత్పన్నస్య ప్రతాపస్యాతి దూరదిక్ప్రాన్తగామిత్వాదాశ్చర్యమ్। తథా,—సదా సర్వదా శయేన హస్తేన ప్రసారితాః సప్తసంఖ్యాస్తన్తవస్తేభ్యోఽల్పపరిమాణేభ్యః కారణేభ్యః సముత్పన్నస్య పటస్య చతుర్దశజగద్వ్య- పిత్వాన్మహదాశ్చర్యమిత్యర్థః। ఏవంవిధః ప్రతాపవాన్యశస్వీ చాన్యః కోఽపి నాస్తీతి భావః। ‘సప్తతన్తుర్మఖః ఋతుః' ఇత్యమరః॥౧౦౦॥

ఔదాస్యసంవిదవలమ్బితశూన్యముద్రా-

మస్మిన్దృశోర్నిపతితామవగమ్య భైమ్యాః।

స్వేనైవ జన్యజనతాన్యమజీగమత్తాం

సుజ్ఞం ప్రతీఙ్గితవిభావనమేవ వాచః॥౧౦౧॥

ఔదాస్యేతి॥ జన్యజనతా జన్యజనసమూహః ఖేనైవ వచనం వినా ఆత్మనైవ తాం భైమీమన్యం నృపమజీగమత్ప్రాపయామాస। కిం కృత్వా—అస్మిన్నృపే నిపతితాం భైమ్యా దృశోరౌదాస్యస్య సంవిత్ బుద్ధిః ఇయతి వర్ణనే కృతేఽప్యనవలోకనేనౌదాస్యజ్ఞానం తయావలమ్బితా శూన్యముద్రా తాం ప్రేమరాహిత్యచిహ్నం (తామ్) అవగమ్య జ్ఞాత్వా। ఆజ్ఞాం వినా కథం నీతవాన్। అత్రార్థేఽర్థాన్తరన్యాసమాహ—సుజ్ఞం పణ్డితం ప్రతి ఇఙ్గితవిభావనం

చేష్టితజ్ఞాపనమేవ వాచ ఉపదేశః। ఉదాస్త ఇత్యుదాసః పచాద్యజన్తః బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ ॥౧౦౧॥

ఏతాం కుమారనిపుణాం పునరప్యభాణీ-

ద్వాణీ సరోజముఖి! నిర్భరమారభస్వ।

అస్మిన్నసంకుచితపఙ్కజసఖ్యశిక్షా-

నిష్ణాతదృష్టిపరిరమ్భవిజృమ్భితాని ॥౧౦౨॥

ఏతామితి ॥ వాణీ సరస్వతీ కుమారీ చాసౌ నిపుణా చ నలాన్యతారతమ్యజ్ఞా తామేతాం పునరపి ఇత్యభాణీత్। హే సరోజముఖి ! అస్మిన్నృపే అసంకుచితస్య వికసితస్య పఙ్కజస్య సఖ్యశిక్షాయాం సాదృశ్యాభ్యాసే నిష్ణాతా నిపుణా దృష్టిః।వికసితకమలతుల్యేత్యర్థః।తయా తస్యా వా పరిరమ్భవిజృమ్భితాన్యాలిఙ్గనవిలాసాన్నిర్భరం సుతరామారభస్వ।ఏనం సాదరమవలోకయేతి భావః॥౧౦౨॥

ప్రత్యర్థిపార్థివపయోనిధిమాథమన్థ-

పృథ్వీధరః పృథురయం మథురాధినాథః।

అశ్మశ్రుజాతమనుయాతి న శర్వరీశః

శ్యామాఙ్కకర్బురవపుర్వదనాబ్జమస్య॥౧౦౩॥

ప్రత్యర్థీతి॥ హే భైమి! అయం పృథునామా మథురాయా అధినాథో రాజా।కింభూతః—ప్రత్యర్థిపార్థివాః శత్రునృపాస్త ఏవ పయోనిధయస్తేషాం మాథే మథనే మన్థపృథ్వీధరః మన్థశైలో మన్దరః।తథా,—శర్వరీశశ్చన్ద్రః అస్యాశ్మశ్రుజాతమనుత్పన్నశ్మశ్రు కచరహితం వదనాబ్జం నానుయాతి నానుకరోతి।యతః—శ్యామేనాఙ్కేన కలఙ్కేన కర్బురం విచిత్రం వపుర్యస్య।సకలఙ్కశ్చన్ద్రః శ్మశ్రురహితైతన్ముఖచన్ద్రతుల్యో న భవతీత్యర్థః।వయఃసంధౌ వర్తత ఇతి భావః।న జాతం శ్మశ్రు యస్మిన్, 'వాహితాగ్న్యాదిషు'(౨।౨।౩౭) ఇతి పరనిపాతః।పార్థివ ఇతి, 'తత్ర విదితః—'(౫।౧।౪౩) ఇత్యణ్ ॥ ౧౦౩॥

బాలేఽధరాధరితనైకవిధప్రవాలే!

పాణౌ జగద్విజయకార్మణమస్య పశ్య।

జ్యాఘాతజేన రిపురాజకధూమకేతు-

తారాయమాణముపరజ్య మణిం కిణేన॥౧౦౪॥

బాల ఇతి॥ హే అధరేణౌష్ఠేనాధరితాని జితాన్యనేకవిధాని నానాజాతీయాని ప్రవాలాని పల్లవా విద్రుమా వా యయా।తథా—బాలే! త్వం అస్య రాజ్ఞః పాణౌ జగద్విజయస్య కార్మణం వశీకరణం మణిం కఙ్కణరత్నం పశ్య।కింభూతం మణిమ్—జ్యాఘాతజేన కిణేనోపరజ్య శ్యామీభూయ రిపురాజకస్య రిపునృపవృన్దస్య తదర్థం ధూమకేతుతారాయమాణం ధూమకేతునక్షత్రవదాచరితమ్।ధూమకేతునక్షత్రముదితం సద్యథా రాజక్షయం కరోతి తథేతి।నైకవిధం వివిధం ప్రవాలం యయేతి వా।రిపవశ్చ తద్రాజకం చ।అన్యథా ఆదివృద్ధిః స్యాత్।సంజ్ఞాపూర్వక విధేరనిత్యత్వాద్వృద్ధ్యభావః॥౧౦౪॥

ఏతద్భుజారణిసముద్భవవిక్రమాగ్ని-

చిహ్నం ధనుర్గుణకిణః ఖలు ధూమలేఖా।

జాతం యయారిపరిషన్మశకార్థయాశ్రు-

విశ్రాణనాయ రిపుదారహగమ్బుజేభ్యః॥౧౦౫॥

ఏతదితి॥ ధనుర్గుణకిణః జ్యాఘాతజః కిణః ఏతస్య భుజ ఏవారణిర్వహ్న్యుత్పత్తికాష్ఠం తస్మాత్సముద్భవవిక్రమాగ్నిః సముత్పన్నప్రతాపవహ్నిస్తస్య చిహ్నం చిహ్నభూతా ధూభలేఖా ఖలు నిశ్చయే। యథా ధూమోఽమేర్లిఙ్గమ్। యయా ధూమలేఖయా రిపూణాం దారాస్తేషాం దృగమ్బుజేభ్యోఽశ్రువిశ్రాణనాయ రోదనవితరణాయ జాతమ్। పతివధాదిత్యర్థః। కింభూతయా— అరిపరిషద్వైరిసఙ్ఘస్తల్లక్షణా మశకాస్తన్నివృత్తిరూపోఽర్థః ప్రయోజనం యస్యాః సా తయా। అత్ర 'అర్థ' శబ్దో నివృత్తివచనః। ధూమలేఖా హి దృశాం చాశ్రూణి జనయతి। అతిశూరోఽయమితి భావః। ‘అర్థోఽభిధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తిషు' ఇత్యమరః॥౧౦౫॥

శ్యామీకృతాం మృగమదైరివ మాధురీణాం

ధౌతైః కలిన్దతనయామధిమధ్యదేశమ్।

తత్రాప్తకాలియమహాహ్నదనాభిశోభాం

రోమావలీమివ విలోకయితాసి భూమేః ॥౧౦౬॥

శ్యామీతి ॥ తత్ర మధురాయాం అధిమధ్యదేశం మధ్యదేశే కలిన్దతనయాం యమునాం భూమే రోమావలీమివ త్వం విలోకయితాసి। కింభూతామ్— మాధురీణాం మధురాస్త్రీణాం ధౌత్రైర్జలక్రీడాక్షాలితైర్మృగమదైః కస్తూరీభిరివ శ్యామీకృతాం, న తు స్వతః శ్యామామిత్యర్థః। తథా,—ఆప్తా ప్రాప్తా కాలియస్య సర్పరాజస్య మహాహ్రదేన కృత్వా నాభిశోభా యయా తామ్। రోమరాజిః స్వతః శ్యామాపి మృగమదైః శ్యామతరా, కాలియమహాహ్నదవద్గభీరయా నాభ్యా ప్రాప్తశోభా చ, మధ్యప్రదేశే చ భవతి। అనేన సహ కాలిన్ద్యాం జలక్రీడాం కుర్వితి భావః ॥౧౦౬॥

గోవర్ధనాచలకలాపిచయప్రచార-

నిర్వాసితాహిని ఘనే సురభిప్రసూనే।

తస్మిన్ననేన సహ నిర్విశ నిర్విశఙ్కం

వృన్దావనే వనవిహారకుతూహలాని ॥౧౦౭॥

గోవర్ధనేతి ॥ హే భైమి ! తస్మిన్ శ్రీకృష్ణక్రీడయాతిప్రసిద్ధే స్త్రీసరూపం వృన్దమవతీతి వృన్దావనం మధురాసమీపవనం తస్మిన్। వృన్దస్య గోపాలసఙ్ఘస్య వనే వా। త్వం అనేన రాజ్ఞా సహ నిర్విశఙ్కం సర్పాదిభయరహితం యథా తథా పుష్పావచయాదీని వనవిహారకుతూహలాని వనక్రీడాకౌతుకాని నిర్విశోపభుఙ్క్ష్వ। కింభూతే— గోవర్ధననామాచలో గిరిస్తత్ర వర్తమానాః కలాపిచయా మయూరసఙ్ఘాస్తేషాం ప్రచారేణ సంచరణేన నిర్వాసితా నిష్కాసితా అహయః సర్పా యస్మాత్। తథా,— ఘనే నిబిడచ్ఛాయే। తథా,— సురభీణి సుగన్ధీని ప్రసూనాని పుష్పాణి యస్మిన్। వృన్దావనే, 'వనగిర్యోః సంజ్ఞాయామ్' (౬।౩।౧౧౭) ఇతి కోటరాదిత్వాద్దీర్ఘః ॥౧౦౭॥

భావీ కరః కరరుహాఙ్కురకోరకోఽపి

తద్వల్లిపల్లవచయే తవ సౌఖ్యలక్ష్యః।

అన్తస్త్వదాస్యహృతసారతుషారభాను-

శోకానుకారికరిదన్తజకఙ్కణాఙ్కః ॥౧౦౮॥

భావీతి॥ హే భైమి ! తస్య వృన్దావనస్య వల్లిపల్లవచయే లతాకిసలయనృన్దమధ్యే కరరుహా ఏవ నఖా ఏవాఙ్కురాస్తే ఏవ కోరకా యస్య ఏవంభూతస్తవ కరః సౌఖ్యేనానాయాసేన లక్ష్యో జ్ఞేయః భావీ భవిష్యతి। రక్తత్వాదతిమృదుత్వాత్కోరకాకారనస్వరూపకోరకయుక్తత్వాఽచ్చ కిమయం కోరకయుక్తః పల్లవః, అథవా నఖయుక్తో భైమీకర ఇతి సన్దేహవిషయత్వయోగ్యోఽపీతి 'అపి' శబ్దార్థః। యతః—అన్తః మధ్యే త్వదాస్యేన హృతసారస్త్వదీయముఖనిర్మాణార్థే హృతః మధ్యదేశసంబన్ధిశ్రేష్ఠభాగో యస్య ఏవంభూతో వా తుషారభానుశ్చన్ద్రస్తస్య శోభానుకారిత్వాత్తదాకారం కరిదన్తజకఙ్కణం తదేవాఙ్కశ్చిహ్నం యస్య। హస్తిదన్తవలయయుక్తో భైమీకరః, తద్రహితశ్చ పల్లవ ఇతి పల్లవమధ్యే కరః సుఖేన జ్ఞాస్యత ఇత్యర్థః। తత్రత్యాః స్త్రియః ప్రాయశో దన్తవలయాని బిభ్రతి॥౧౦౮॥

తజ్జః శ్రమామ్బు సురతాన్తముదా నితాన్త-

ముత్కణ్టకే స్తనతటే తవ సంచరిష్ణుః।

ఖఞ్జన్ప్రభఞ్జనజనః పథికః పిపాసుః

పాతా కురఙ్గమదపఙ్కిలమప్యశఙ్కమ్॥౧౦౯॥

తజ్జ ఇతి॥ హే భైమి! తజ్జః వృన్దావనే జాతః ప్రభఞ్జనజనో వాయుసఙ్ఘః, వాయులక్షణో వా జనః కురఙ్గమదేన కస్తూరికయా పఙ్కిలం కలుషమపి శ్రమామ్బు సురతశ్రమజనితం ఘర్మోదకం అశఙ్కం నిఃశఙ్కం పాతా పాస్యతి। అపనేష్యతీత్యర్థః। కింభూతః—సురతాన్తముదా సురతావమానహర్షేణ నితాన్తముత్కణ్టకే రోమాఞ్చితే తవ స్తనతటే సంచరిష్ణుః సంచరణశీలః। తథా,—ఖఞ్జన్వృక్షాదిబాహుల్యేన మన్దీభవన్। పథికో నిత్యం మార్గస్థః। అత ఏవ పిపాసుస్తృషార్తః। అన్యోఽపి పాన్థః కణ్టకితే దేశే సంచరిష్ణుః। అత ఏవ భగ్నకణ్టకత్వాత్ఖఞ్జన్భవన్నుదకపానేచ్ఛుర్నిర్మలోదకప్రాప్త్యభావాత్కర్దమయుక్తమపి జలం నిర్విచారం పిబతి॥౧౦౯॥

పూజావిధౌ మఖభుజాముపయోగినో యే

విద్వత్కరాః కమలనిర్మలకాన్తిభాజః।

లక్ష్మీమనేన దధతేఽనుదినం వితీర్ణై-

స్తే హాటకైః స్ఫుటవరాటకగౌరగర్భాః॥౧౧౦॥

పూజేతి ॥ యే విదుషాం పణ్డితానాం కరా మఖభుజాం దేవానాం పూజావిధావుపయోగినః తత్పరాః। తథా,—కమలేన దానసంబన్ధినా జలేన నిర్మలకాన్తయః। అథ చ—పద్మతుల్యాః। తే విద్వత్కరా అనేన రాజ్ఞాఽనుదినం ప్రతిదినం వితీర్ణైర్దత్తైర్వాటకైః సువర్ణైః కృత్వా లక్ష్మీం దధతే ధారయన్తి। కింభూతాః—సువర్ణధారణాదేవ స్ఫుటః ప్రకటః బీజకోశస్తద్వద్గౌరగర్భా గౌరమధ్యాః। పద్మా అపి దేవపూజావిధావుపయోగినః, స్ఫుటేన బీజకోశేన గౌరమధ్యాః। అతితరాం దాతారమితి భావః। 'బీజకోశో వరాటకః' ఇత్యమరః। కమలమధ్యస్థితా పీతవర్ణా కర్ణికేత్యర్థః॥౧౧౦॥

వైరిశ్రియం ప్రతినియుద్ధమనాప్నువన్యః

కించిన్న తృప్యతి ధరావలయైకవీరః।

స త్వామవాప్య నిపతన్మదనేషువృన్ద-

స్యన్దీని తృప్యతు మధూని పివన్నివాయమ్॥౧౧౧॥

వైరీతి॥ యః రాజా వైరిశ్రియం వైరిరాజ్యలక్ష్మీం ప్రతి లక్షీకృత్య వైరిభిః సహ నియుద్ధం నితరాం యుద్ధమనాప్నువన్న ప్రాప్నువన్ కించిత్కిమపి న తృప్యతి న తుష్యతి। యతః— ధరాబలయే ఏకో వీరః శూరః। యుద్ధమకృత్వైవ వైరిభిర్దత్తాః శ్రియో లబ్ధ్వాపి యుద్ధేచ్ఛామప్రాప్యాతృప్తః। సోఽయం అద్య త్వామవాప్య త్వద్విషయే ఏనముద్దిశ్య నితరాం పతన్తో మదనేషవః పుష్పాణి తేషాం వృన్దాని తేభ్యః స్యన్దీని మధూని పుష్పరసాన్పివన్నివ తృప్యతు। స్వతుల్యమదనయుద్ధలాభాదిత్యర్థః। ఏనం వృణీష్వేతి భావః। 'అవాప్నువన్' ఇతి పాఠే (ప్రతి) నియుద్ధం యుద్ధం యుద్ధం ప్రతి యుద్ధమాత్రే వైరిశ్రియః ప్రాప్నువన్న తృప్యతి స త్వాం ప్రాప్య తృప్యతు। శ్రీభ్యోఽపి త్వమధికేత్యర్థః। అన్యోఽపి మద్యపానేన పూర్వమసంతోషహేతుం విస్మరన్ సంతుష్యేతి॥౧౧౧॥

తస్మాదియం క్షితిపతిక్రమగమ్యమాన-

మధ్వానమైక్షత నృపాదవతారితాక్షీ।

తద్భావబోధబుధతాం నిజచేష్టయైవ

వ్యాచక్షతే స్మ శిబికానయనే నియుక్తాః॥౧౧౨॥

తస్మాదితి॥ తస్మాన్నృపాదవతారితాక్షీ ఇయం భైమీ క్షితిపతిభీ రాజభిః క్రమేణ పరిపాఠ్యా గమ్యమానం రాజసంబన్ధినం క్రమేణ గమ్యమానం వా అధ్వానమైక్షత। శిబికానయనే నియుక్తా జన్యాః నిజచేష్టయైవాన్యప్రాపణరూపేణ స్వవ్యాపారేణైవ నృపరత్నేషు ప్రతిబిమ్బవశేన తస్యా భైమ్యాః భావోఽభిప్రాయస్తస్య బోధో జ్ఞానం తేన బుధతాం పణ్డితతాం వ్యాచక్షతే స్మ జ్ఞాపితవన్తః। తామన్యం నృపం ప్రాపయామాసురిత్యర్థః। అన్యోఽపి భావబోధేన నిజం పాణ్డిత్యం ప్రకటయతి॥౧౧౨॥

భూయోఽపి భూపమపరం ప్రతి భారతీ తాం

త్రస్యచ్చమూరుచలచక్షుషమాచచక్షే।

ఏతస్య కాశినృపతేస్స్వమవేక్ష్య లక్ష్మీ-

మక్ష్ణోః సుఖం జనయ ఖఞ్జనమఞ్జునేత్రే!॥౧౧౩॥

భూయ ఇతి॥ భారతీ త్రస్యన్ యశ్చమూరుర్మృగః తద్వచ్చలచక్షుషం చఞ్చలనేత్రాం తాం భైమీం ప్రత్యపరం భూయోఽప్యాచచక్షే। హే ఖఞ్జననేత్రవన్మఞ్జునేత్రే సున్దరనేత్రే! త్వం ఏతస్య కాశినృపతేర్లక్ష్మీం కాయకాన్తిమవేక్ష్య అక్ష్ణోః సుఖం జనయ। ఏతదీయాక్షిలక్ష్మీమవేక్ష్యేతి వా। కాశికా ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాద్ధఖోఽపి 'కాశి' శబ్దః॥౧౧౩॥

ఏతస్య సావనిభుజః కులరాజధానీ

కాశీ భవోత్తరణధర్మతరిః స్మరారేః।

యామాగతా దురితపూరితచేతసోఽపి

పాపం నిరస్య చిరజం విరజీభవన్తి॥౧౧౪॥

ఏతస్యేతి॥ హే భైమి। యా కాశీ స్మరారేర్హరస్య భవోత్తరణేఽస్య సంసారసముద్రస్య తరణే మూల్యానపేక్షత్వాద్ధర్మనౌకా, సా ఏతస్యావనిభుజో రాజ్ఞః కులరాజధానీ వంశపరమ్పరానివాసస్థానమ్। సంసారోత్తారణత్వమేవాహ—యాం కాశీమాగతాః ప్రాప్తాః దురితపూరితచేతసోఽప్యతిపాపినోఽపి చిరజం చిరకాలసంచితం పాపం నిరస్య విరజీభవన్తి విగతరజస్కా భవన్తి విగతరజోగుణాః సత్త్వప్రధానా భవన్తి। మోక్షం లభన్త ఇత్యర్థః। ధర్మతరీత్యనేన సర్వస్యాప్యనివారణం సూచితమ్। అవిరజసోఽపి విరజసో భవన్తి। 'అరుర్మనః—' (౫/౧/౫౧) ఇతి చ్విః సలోపశ్చ॥౧౧౪॥

ఆలోక్య భావివిధికర్తృకలోకసృష్టి-

కష్టాని రోదితి పురా కృపయైవ రుద్రః।

నామేచ్ఛ్యేతి మిషమాత్రమధత్త యత్తాం

సంసారతారణతరీమసృజత్పురీం సః॥౧౧౫॥

ఆలోక్యేతి॥ రుద్రః భావీని భవిష్యన్తి విధికర్తృకాయా బ్రహ్మకర్తృకాయా లోకసృష్టేః కష్టాని దుఃఖాన్యాలోక్య విచార్య పురా కృపయైవ రోదితి అరోదీత్। బ్రహ్మలలాదాదుత్పన్నో రుదన్ బ్రహ్మణా కిమితి రోదిషీతి పృష్టః సన్ నామేచ్ఛయా రోదిమీత్యుక్తేన బ్రహ్మణా కృతం నామేతి। నామేచ్ఛయా మిషమాత్రమధత్త। వస్తుతస్తు లోకానాం దుఃఖం దృష్ట్వారుదత్ నతు రుద్రనామేచ్ఛయేత్యర్థః। యత్ యతః స రుద్రః తాం పురీం సంసారసాగరతరీం సంసారసముద్రతారణనౌకాం మోక్షదాయినీమసృజత్। కాశీమాగతస్య సంసారదుఃఖాని పరాభవం కర్తుం న శక్నువన్తి। మోక్ష ఏవ భవతీతి భావః। పురా రోదితి, 'పురి లుఙ్ చాస్మే' (3/౨/౧౨౨) ఇతి లట్॥౧౧౫॥

వారాణసీ నివిశతే న వసుంధరాయాం

తత్ర స్థితిర్మఖభుజాం భువనే నివాసః।

తత్తీర్థముక్తవపుషామత ఏవ ముక్తిః

స్వర్గాత్పరం పదముదేతు ముదే తు కీదృక్॥౧౧౬॥

వారాణసీతి॥ హే భైమి। వారాణసీ వసుంధరాయాం న నివిశతే న విద్యతే। తత్ర మఖభుజాం దేవానాం యా స్థితిః సా భువనే స్వర్గలక్షణే నివాసః। తత్ర యా స్థితిః లోకానాం సా దేవానాం భువనే స్వర్గే నివాస ఇతి వా। స్వర్గ ఏవ కాశీ న తు భూమిరిత్యర్థః। అత ఏవ కాశ్యాః స్వర్గరూపత్వాదేవ హేతోస్తస్మిన్కాశీలక్షణే తీర్థే తత్సంబన్ధినీ మణికర్ణికాదౌ తీర్థే ముక్తవపుషాం త్యక్తకలేవరాణాం నృణాం ముక్తిః మోక్షో భవతి। యది కాశీ తీర్థమాత్రమేవ స్యాత్ న స్వర్గః తర్హి తత్ర వ్యక్తశరీరాణాం నృణాం స్వర్గలక్షణమేవ ఫలం భవేచ తు ముక్తిః। ముక్తిస్తావద్భవతీతి పురాణప్రామాణ్యాదవసీయతే। అన్యథా స్వర్గాత్పరమధికం ముదే ముక్తివ్యతిరిక్తహర్షార్థ కీదృక్ తు పునః పదం స్థానం కీదృగ్వా హేతుః ఉదేతు ఉత్పద్యతామ్। అపి తు ముక్తివ్యతిరిక్తమన్యన్నాస్తీత్యర్థః। భూలోకే తీర్థాదౌ మృతానాం సుఖాయ స్వర్గాప్తిః ఫలమ్।

ఇయమపి అన్యభూతీర్థతుల్యా చేద్భవేత్ తర్హి అత్రాపి మృతానాం స్వర్గ ఏవ, న తు ముక్తిః। ముక్తిస్తావద్భవతి। తస్మాత్స్వర్గరూపైవేయమ్। స్వర్గేఽపి త్యక్తదేహానాం తదధికం ముక్తిలక్షణం ఫలం యుక్తమితి భావః। ఏతన్మహిమా కాశీఖణ్డాదౌ పురాణే జ్ఞాతవ్యః॥౧౧౬॥

సాయుజ్యమృచ్ఛతి భవస్య భవాబ్ధియాద-

స్తాం పత్యురేత్య నగరీం నగరాజపుత్ర్యాః।

భూతాభిధానపటుమద్యతనీమవాప్య

భీమోద్భవే! భవతి భావమివాస్తిధాతుః॥౧౧౭॥

సాయుజ్యమితి॥ హే భీమోద్భవే భైమి! భవాబ్ధిః సంసారసముద్రస్తస్య యాదో జన్తుః నగరాజపుత్ర్యా పార్వత్యాః పత్యుః భవస్య సాయుజ్యం ఐక్యమిచ్ఛతి ప్రాప్నోతి। కిం కృత్వా—తాం నగరీమేత్య ప్రాప్య। సహ యునక్తీతి సయుక్ తస్య భావః సాయుజ్యమ్। కింభూతామ్—భూతస్య సత్యస్య తారకబ్రహ్మణ అభిధానే ఉపదేశే సమర్థామ్। కః కమివ—అస్తిధాతుః 'అస్ భువి' ఇతి ధాతుః భూతాభిధానపదుమతీతకాలార్థాభిధానసమర్థామద్యతనీం లుఙ్విభక్తిం ప్రాప్య భవతిభావమివ। 'అస్తేర్భూః' ఇత్యనుశాసనాద్భూధాతుత్వం యథా ప్రాప్నోతి। అద్యతనీతి లుఙ్విభక్తేః కౌమారాణాం సంజ్ఞా। దేహాన్తే దేవః పరం తారకం బ్రహ్మోపదిశతీతి భవాబ్ధియాదసశ్చ భవసాయుజ్యం యుక్తమ్॥౧౧౭॥

నిర్విశ్య నిర్వ్రతి కాశినివాసి భోగా-

న్నిర్మాయ నర్మ చ మిథో మిథునం యథేచ్ఛమ్।

గౌరీగిరీశఘటనాధికమేకభావం

శర్మోర్మికఞ్చుకితమఞ్చతి పఞ్చతాయామ్॥౧౧౮॥

నిర్విశ్యేతి॥ కాశ్యాం నిశ్చయేన వసతీత్యేవంశీలం కాశినివాసి మిథునం స్త్రీపుంస యుగ్మం కర్తృ మిథో రహసి పరస్పరం నిర్వ్రతి వైరాగ్యరహితం సానురాగం యథా తథా యథేచ్ఛం యావదభిలాషం భోగాన్స్రక్చన్దనాదీన్నిర్విశ్యానుభూయ। తథా,—మిథః యథేచ్ఛం నర్మ వచనవిహారాదిక్రీడాం చ యావజ్జీవం నిర్మాయ విధాయ పఞ్చతాయాం దేహాన్తసమయే అర్ధకాయసంయోజనరూపాద్గౌరీగిరీశయోర్ఘటనాదప్యధికం శర్మోర్మికఞ్చుకితం సుఖపరమ్పరాసంవలితమేకభావం తాదాత్మ్యమఞ్చతి ప్రాప్నోతి। శివయోర్హి సంయోగే

శరీరద్వైతం స్ఫురతి, కాశివాసిమిథునస్య శివతాదాత్మ్యాత్తదపి నాస్తీత్యాధిక్యమ్। స్వర్గాదిసుఖపరిత్యాగం ధ్యానాదియోగం చ వినా కాశీనివాసమాత్రేణ పరమానన్దరూపబ్రహ్మసాయుజ్యం భవతి। తస్మాత్ సర్వాభిలాషసిద్ధ్యర్థమేనం వృణీష్వేతి భావః॥౧౧౮॥

న శ్రద్ధధాసి యది తన్మమ మౌనమస్తు

కథ్యా నిజాప్తతమయైవ తవానుభూత్యా।

న స్యాత్కనీయసితరా యది నామ కాశ్యా

రాజన్వతీ ముదిరమణ్డనధన్వనా భూః॥౧౧౯॥

నేతి॥ హే భైమి ! యది కాశ్యాః స్వర్గాపేక్షయాధికవర్ణనేన మద్వచనే న శ్రద్ధధాసి న విశ్వసిషి తర్హి మమ మౌనమస్తు। తర్హి తవ మౌనిత్వే కాశీమహిమానం కా కథయిష్యతీత్యత ఆహ— ముదిరాణాం మేఘానాం మణ్డనం ధన్వ యస్య తేనేన్ద్రేణ రాజన్వతీ సౌరాజ్యవతీ భూః అమరావతీ కాశ్యాః సకాశాద్యది నామ చేత్ కనీయసితరా అల్పీయసితరా హీనతరా న స్యాన్న భవేత్తర్హి తవ నిజయా ఆత్మీయయా ఆప్తతమయాతితరాం హితయా అనుభూత్యానుభవేనైవ కథ్యా కథనీయా। కాశీతః స్వర్గభూమిరతిహీనేత్యస్మిన్నర్థే తవానుభవ ఏవ ప్రమాణమిత్యర్థః। ఏతద్వరణేన కాశీమనుభూయ కాశ్యమరావత్యోర్విశేషం జ్ఞాస్యసి। తస్మాదేనం వృణీష్వేతి భావః।అతిశయేన అల్పా కనీయసీ ఇతి ఈయసుని 'యువాల్పయోః కన్' (౫।౩।౬౪) ఇతి కన్నాదేశేఽతితరాం కనీయసీ కనీయసితరా ఇతి 'ఘరూప '—(౬।౩।౪౩) ఇత్యాదినా హ్రస్వ। కాశ్యాః, 'పఞ్చమీ విభక్తే' (౨।౩।౪౨) ఇతి పఞ్చమీ॥౧౧౯॥

జ్ఞానాధికాసి సుకృతాన్యధికాశి కుర్యాః

కార్యం కిమన్యకథనైరపి యత్ర మృత్యోః।

ఏక జనాయ సతతాభయదానమన్య-

ద్ధన్యే ! వహత్యమృతసత్రమవారితార్థి॥౧౨౦॥

జ్ఞానేతి॥ హే ధన్యే! త్వం జ్ఞానేనాధికా ఉత్కృష్టాసి ఈదృశీ కాచిద్విదుషీ నాస్తి తస్మాత్త్వం అధికాశి కాశ్యాం సుకృతాని పతిపరిచర్యాదీని పుణ్యాని కుర్యాః।అన్యకథనైరపి 'ఏవంవిధా ఏవంవిధా కాశీ' ఇతి ప్రత్యేకం కాశీమాహాత్మ్యకథనేన కిం కార్యం కిం ప్రయోజనమ్?

కాశీమాహాత్మ్యకథనేఽన్యమాహాత్మ్యకారణకథనైః కిమపి ప్రయోజనం నాస్తీత్యర్థః।అన్యస్య వస్తునః కథనైరితి వా। యత్ర కాశ్యాం మృత్యోః సకాశాజ్జనాయ సతతం సర్వదా అభయదానం ఏకమమృతసత్రం మోక్షరూపం సత్రం వహతి వర్తతే।న వారితా అర్థినో జలయాచకా యత్ర ఏవంభూతమన్యద్ద్వితీయమమృతసత్రముదకసత్రం భాగీరథీరూపం వహతి వర్తతే। యత్ర స్థిత్వా యత్రత్యం గఙ్గోదకం పీత్వా చ మృత్యోరపి భయం జనస్య నాస్తీతి।అన్యత్ర మృత్యోర్భయం భవతి, అత్ర తు మరణానన్తరం శివసామ్యప్రాప్తినిశ్చయాత్' కృతకృత్యాః ప్రతీక్షన్తే మృత్యుం ప్రియమివాతిథిమ్' ఇతి వచనాన్మృత్యోరపేక్షితత్వాద్భయాభావః।వహతిరత్రాకర్మా॥౧౨౦॥

భూభర్తురస్య రతిరేధి మృగాక్షి! మూర్తా

సోఽయం తవాస్తు కుసుమాయుధ ఏవ మూర్తః।

భాతం చ తావివ పురా గిరిశం విరాద్ధ-

మారాద్ధుమాశు పురి తత్ర కృతావతారౌ॥౧౨౧॥

భూభర్తురితి॥ హే మృగాక్ష! అస్య భూభర్తుః మూర్తా సాక్షాద్రతిః కామప్రియా ఏధి భవ।సోఽయం నృపస్తవ మూర్తః శరీరధారీ కుసుమాయుధ ఏవాస్తు భవతు। త్వయ్యస్య రతిబుద్ధిర్భవతు అస్మింశ్చ తవ కామబుద్ధిర్భవత్విత్యర్థః।అథ చ,—శరీరధారిణీ ప్రీతిరేవ భవ। అయం చ తవ మదనోదయకారిత్వాన్మూర్తోఽనురాగ ఏవ భవతు।పరస్పరస్మిన్నతితరామనురక్తౌ భవేతామిత్యర్థః। యువాం తావివ రతికామావివ భాతం శోభేతామ్। కింభూతౌ యువామ్—పూర్వం విరాద్ధం ప్రకోపితం గిరిశమాశు ఆరాద్ధుం తదీయం క్రోధం పరిచర్యయా శీఘ్రమపనేతుం తత్ర తస్యాం పురి కాశ్యాం కృతావతారౌ కృతనివాసౌ।అతిసున్దరౌ యువాం దృష్ట్వా కాశీస్థో లోక ఏవమేవ సంభావయత్విత్యర్థః।అవతీర్యతేఽనేనేత్యవతారో దేహః।కృతో ధృతో దేహో యాభ్యామితి వా।'అవే తృస్త్రోః—'(3।3।౧౨౦) ఇతి కరణే ఘఞ్।ఏవమన్యత్రాపి జ్ఞేయమ్॥౧౨౧॥

కామానుశాసనశతే సుతరామధీతీ

సోఽయం రహో నఖపదైర్మహతు స్తనౌ తే।

రుష్టాద్రిజాచరణకుఙ్కుమపఙ్కరాగ-

సంకీర్ణశంకరశశాఙ్కకలాఙ్కకారైః॥౧౨౨॥

కామేతి॥ హే భైమి! కామానుశాసనస్య వాత్స్యాయనాదిశాస్త్రస్య శతే సుతరాం అధీతమధ్యయనమస్యాస్తీత్యధీతీ సోఽయం రాజా రహః నఖపదైస్తే స్తనౌ మహతు పూజయతు। కీదృశైః రుష్టాయాః క్రుద్ధాయా అద్రిజాయాశ్చరణయోః కుఙ్కుమపఙ్కరాగః కుఙ్కుమలౌహితిమా తేన సంకీర్ణాయా మిశ్రితాయాశ్చరణపతితస్య శంకరస్య చరణాఘాతవశేన కుఙ్కుమసంబన్ధాలోహితాయాః శశాఙ్కకలాయాశ్చన్ద్రకలాయా అఙ్కకారైః ప్రతిమల్లైః। అఙ్కం ద్వన్ద్వయుద్ధం కుర్వన్తీత్యఙ్కకారాః వక్రత్వాదారతత్వాఇ౨చ తత్సదృశైః। ఏనం వృణీష్వేతి భావః। 'కలాఙ్కరాభైః' ఇతి వా పాఠః। అధీతమనేనేత్యధీతీ, 'ఇష్టాదిభ్యశ్చ' (౫।౨।౨౮) ఇతీనిః। తద్యోగే శాసనశతే ఇత్యత్ర 'కస్యేన్విషయస్య కర్మణ్యపి' ఇతి సప్తమీ॥ ౧౨౨॥

పృథ్వీశ ఏష నుదతు త్వదనఙ్గతాప-

మాలిఙ్గ్య కీర్తిచయచామరచారుచాపః।

సఙ్గ్రామసంగతవిరోధిశిరోధిదణ్డ-

ఖణ్డిక్షురప్రశరసంప్రసరన్నృతాపః॥౧౨౩॥

పృథ్వీశ ఇతి॥ ఏష పృథ్వీశస్త్వామాలిఙ్గ్య త్వదనఙ్గతాపం త్వదీయం మదనజ్వరం, త్వద్విషయం స్వీయం వా త్వదితి పృథక్కృత్య త్వద్ధేతుకమితి వా, నుదతు హరతు। కింభూతః—కీర్తేశ్చాపసముత్పన్నత్వాత్కీర్తిచయచామరేణ కీర్తిసమూహరూపచామరేణ చారు చాపం యస్య సః। తథా,—సఙ్గ్రామే సంగతా మిలితా విరోధినో వైరిణస్తేషాం శిరోధిదణ్డాః కంధరాదణ్డాస్తాన్ ఖణ్డయన్త్యేవంశీలాః క్షురప్రాఖ్యాః శరాస్తైః తేభ్యో వా సమ్యక్ప్రసరన్నతితరాం వివృద్ధః ప్రతాపో యస్య। 'వీరానురాగిణ్యో హి యోషితః' ఇతి న్యాయాత్। అతియశస్వినః ప్రతాపవతశ్చాస్య లాభేన తవ మదనజ్వరః శామ్యత్విత్యర్థః। అథ చ—విరుద్ధప్రతాపాలిఙ్గనేన తాపశాన్తిరాశ్చర్యకారిణీ। అతిధనుర్ధరస్య చాపే చామరం భవతి। 'శిరోధిః కంధరేత్యపి ' ఇత్యమరః॥౧౨౩॥

వక్షస్త్వదుప్రవిరహాదపి నాస్య దీర్ణం

వజ్రాయతే పతనకుణ్ఠితశత్రుశస్త్రమ్।

తత్కన్ధకన్దలతయా భుజయోర్న తేజో

వహ్నిర్నమత్యరివధూనయనామ్బునాపి॥౧౨౪॥

వక్ష ఇతి॥ తవ ఉగ్రో దుఃసహో విరహో వియోగానలస్తస్మాదపి న దీర్ణం అస్య వక్షః వజ్రాయతే వజ్రవదాచరతి అవిదీర్ణత్వాద్వజ్రవదతికఠినం భవతి। యతః—పతనేన కుణ్ఠితాని భగ్నాని శత్రుశస్త్రాణి యస్మిన్। కులిశమపి బహ్నిసంబన్ధాద్విదీర్ణం న భవతి। పతనకుణ్ఠితశత్రుశస్త్రం చ భవతి। తస్మాదేతద్వక్షో వజ్రతుల్యమ్। అథ చ—హీరకవదాచరవి హీరకోఽపి బహిసంబన్ధాన్న స్ఫుటతీతి ప్రసిద్ధిః। శస్త్రాణి చ కుణ్ఠయతి। పృథివ్యాం యాని రత్నాని యే చాన్యే లోహజాతయః। తాని వజ్రేణ లిఖ్యన్తే వజ్రం నాన్యేన లిఖ్యతే॥" ఇత్యాది జ్ఞాతవ్యమ్। సాముద్రికలక్షణయుక్తమేతద్వక్ష ఇత్యర్థః।అత ఏవ ఏతస్య భుజయో స్త్వదుక్షోలక్షణో యః కన్దో మూలం తస్య కన్దలౌ నవాఙ్కురౌ తయోర్భావస్తత్తా తథా వజ్రీభూతవక్షఃస్థలమూలప్రకాణ్డతయా హేతునా భుజసముత్పన్నస్తేజోవహ్నిః ప్రతాపరూపోఽగ్నిః అరిబధూనాం నయనామ్బునా నేత్రవాష్పేణాపి న నమతి న శామ్యతి।విద్యుద్వహ్నిరమ్బునా శాన్త్యభావాత్ కారణగుణానాం చ కార్యే సమవాయాత్ విద్యుద్రూపవక్షఃస్థలలక్షణస్య భుజకారణస్య గుణోఽద్భిః శాన్త్యభావలక్షణః తత్కార్యభూతే ప్రతాపాగ్నావపి వర్తతే। యతః స వైరివనితాస్రుణాపి న శామ్యతీతి యుక్తం వక్షసో వజ్రత్వమ్। అతికఠినవక్షఃప్రభవబాహుసముత్ప్రశోత్థ్యుద్భటో యస్య ప్రతాపో వైరిణో హత్వాపి న శామ్యతి।వైరివిషయే నిష్కృపోఽయమితి భావః। త్వదుగ్రవిరహవిదారిహృదయావస్థమేనమనుగృహాణేతి భావః।' కన్దలం తు కపాలే స్యాదుపరాగే నవాఙ్కురే' ఇతి విశ్వః॥౧౨౪॥

కిం న ద్రుమా జగతి జాగ్రతి లక్షసంఖ్యా-

స్తుల్యోపనీతపికకాకఫలోపభోగాః।

స్తుత్యస్తు కల్పవిటపీ ఫలసంప్రదానం

కుర్వన్స ఏష విబుధానమృతైకవృత్తీన్॥౧౨౫॥

కిమితి॥ తుల్యః సమాన ఉపనీతో దత్తః పికానాం కోకిలానాం కాకానాం చ ఫలైః కృత్వా ఉపభోగో జీవనవృత్తిర్యైరేవంవిధా ఆమ్రాదయో లక్షసంఖ్యా ద్రుమాః జగతి భువనమధ్యే కిం న జాగ్రతి విద్యన్తే, అపి తు విద్యన్త ఏవ; పరం వర్ణనీయా న భవన్తీత్యర్థః। తు పునః అమృతైకవృత్తీనుద్ధైకజీవినో విబుధాన్దేవాన్ఫలసంప్రదానం స్వీయఫలానాం దానపాత్రం కుర్వన్స ఏష కల్పవిటపీ స్తుత్యః స్తోతుమర్హః।అతిప్రసిద్ధత్వేన కల్పవృక్షః పురః స్థిత ఇవ ఏష ఇత్యభినయనిర్దిష్టః। ఉత్తమజాతీయానాముత్తమఫలవృత్తీనాం పికానాం హీనజాతీయానాం

కదర్యవృత్తీనాం కాకానాం చ తుల్యదానాత్ సామ్యాపాదనాతిమూర్ఖత్వాదామ్రాదయో న స్తుత్యాః। కల్పవృక్షస్తు రసాధిక మృతజీవనేభ్యో దేవేభ్య ఏవ స్వఫలాని దదానో విశేషజ్ఞత్వాత్ స్తోతుమర్హ ఇత్యర్థః। అథ చ—పణ్డితేషు మూర్ఖేషు చ తుల్యదానాత్తారతమ్యాజ్ఞానాదచేతనద్రుమతుల్యా బహవో రాజానః కతి న సన్తి పరం యజ్ఞైకవృత్తీనయాచితవృత్తీన్వా మోక్షైకవృత్తీన్ముముక్షూన్వాన్నాదిదానపాత్రం కుర్వన్నతి వితరణశీలత్వాత్కల్పవృక్షతుల్యః కాశీశ్వర ఏవ విశేపజ్ఞః స్తోతవ్య ఇతి భఙ్గ్యాభిహితమ్। సర్వనృపాధికః సర్వేభ్యో దాతా పణ్డితశ్చాయం తస్మాదేనం వృణీష్వేతి భావః। 'ద్వే యాచితాయాచితయోర్యథాసంఖ్యం మృతామృతే।అమృతం యజ్ఞశేషే స్థాత్' ఇత్యమరః॥౧౨౫॥

అస్మై కరం ప్రవితరన్తు నృపా న కస్మా-

దస్యైవ తత్ర యదభూత్ప్రతిభూః కృపాణః।

దైవాద్యదా ప్రవితరన్తి న తే తదైవ

నేదంకృపా నిజకృపాణకరగ్రహాయ॥౧౨౬॥

అస్మా ఇతి॥ సర్వే నృపాః అస్మై నృపాయ కరం బలిం కస్మాత్కథం న ప్రవితరన్తు ప్రయచ్ఛన్తు । అథ చ,—దాసభూతత్వాత్స్వామినేఽస్మై హస్తం కథం న వితరన్తు? దాసేన హి స్వామినే హస్తో దీయతే। యద్యస్మాత్ తత్ర ద్వివిధేఽపి కరదానే కృపాణః ఖఙ్గః అస్యైవ ప్రతిభూరభూత్। తే రాజానో దైవాద్వినాశకాలే విపరీతదైవవశాద్యాదా న ద్వివిధమపి కరం ప్రవితరన్తి దదతి తదా నిజస్య కృపాణస్య హస్తేన ధారణాయ ఇదంకృపా అస్య కృపా నైవ భవతి, తదా క్రుద్ధః సన్ ఖఙ్గతోలనేన తాన్నిహత్య బలాత్కరం గృహ్ణాత్యేవ। తదైవేత్యవిలమ్బార్థ ఏవకారో వా। హస్తే గృహీతఖఙ్గమేనం దృష్ట్వా భీతాః సన్తస్తే బలిమస్మై ప్రయచ్ఛన్తి। అథ చ—దాసా భూత్వా హస్తదానం ప్రయచ్ఛన్తి। ఉభయవిధకరదానే తవ ఖఙ్గస్య ప్రతిభూత్వాత్తే చేన్న ప్రయచ్ఛన్తి తర్హి త్వత్త ఏవోభయవిధం కరం గృహ్ణామీత్యుక్త్వా బలాత్కరం గృహ్ణాతీతి భావః। లోకే ఋణీ చేన్న ప్రయచ్ఛతి తదా బలాత్కారేణ లగ్నక ఏవ గృహ్యతే। అస్య కృపా ఇతి షష్ఠీసమాసః॥౧౨౬॥

ఏతద్వలైః క్షణికతామపి భూఖురాగ్ర-

స్పర్శాయుషాం రయరసాదసమాపయద్భిః।

దృక్పేయకేవలనభఃక్రమణప్రవాహై-

ర్వాహైరలుప్యత సహస్రదృగర్వగర్వః॥౧౨౭॥

ఏతదితి॥ ఏతద్వలైరేతస్య సైన్యభూతైర్వాహైరశ్వైః సహస్రదృగిన్ద్రః తస్య అర్వాశ్వ ఉచ్చైః—శ్రవాస్తస్య గర్వః ఖురాగ్రైర్భూమిం న స్పృశామి గగనే చరామి వేగవాంశ్వ మాదృశోఽన్యో న విద్యత ఇత్యేవంరూపః అలుప్యత లుప్తో వినాశితః। కింభూతైర్వాహైః— భువః ఖురాగ్రే కృత్వా యః స్పర్శస్తద్రూపాణి యాన్యాయూంషి స్థితయస్తేషాం క్షణికతామపి క్షణమాత్రం యా స్థాపితా తామపి రయరసాద్వేగాభినివేశాదసమాపయద్భిః। క్షణమాత్రమపి ఖురాగ్రైర్భూమిస్పృశద్భిరిత్యర్థః। తథా,—దృగ్భిర్నేత్రైః పేయాః సాదరమవలోకనీయాః కేవలం నభః క్రమణప్రవాహాః గగనగమనపరమ్పరా యేషామ్। వేగవశాదలక్ష్యభూగమనైః। కేవలం నభసి క్రమణం యేషాం తేషాం వాయూనాం ప్రవాహాః సఙ్ఘాః। దృక్పేయా దృశ్యాశ్చ తే వాయుసఙ్ఘాశ్చ తద్రూపైరితి వా। వాయోః సవేగత్వేఽప్యచాక్షుషత్వాదేతేషాం తత్తుల్యవేగత్వేఽపి చాక్షుషత్వాచ్చాక్షుషవాయురూపైః వాయోరప్యధికైరేవంవిధైర్వా। 'సహస్రరుగర్వగర్వః' ఇతి పాఠే సూర్యాశ్వానామిత్యర్థః॥ ౧౨౭॥

తద్వర్ణనాసమయ ఏవ సమేతలోక-

శోభావలోకనపరా తమసౌ నిరాసే।

మానీ తయా గుణవిదా యదనదృతోఽసౌ

తద్భూభృతాం సదసి దుర్యశసేవ మమ్లౌ॥౧౨౮॥

తద్వర్ణనేతి॥ తస్య కాశీశ్వరస్య వర్ణనాసమయ ఏవ సమేతాః సమాగతా లోకా నూతనరాజలోకాస్తేషాం శోభా తస్యా అవలోకనపరా అసౌ భైమీ తం కాశీశ్వరం నిరాసే నిరాచకార। అన్యావలోకనేనైవ నిరాకరణం జాతమిత్యర్థః। తయా గుణవిదాతివిదుష్యా భూభృతాం సదసి రాజసభాయాం యద్యస్మాన్మానీ అభిమానవాన్ అసావనాదృతోఽవజ్ఞాతః, తత్తస్మాత్ దుర్యశసేవాకీర్త్యేవ మమ్లౌ। లజ్జావశాత్కాలిమానం ప్రాప్త ఇత్యర్థః। గుణినా హి

రాజసమక్షం కృతాఽవజ్ఞాభిమానినో దుర్యశసే భవతి, న తు మూర్ఖేణ కృతా। నిరాసే, 'ఉపసర్గాదస్యత్యూహ్యోః' (వా౦ ౯౨౦) ఇతి తఙ్। 'పరాసే' ఇతి కచిత్పాఠః॥ ౧౨౮॥

సానన్తానాప్య తేజఃసఖనిఖిలమరుత్పార్థివాన్దిష్టభాజ-

శ్చిత్తేనాశాజుషస్తాన్సమమసమగుణాన్మృఇచ్ఛతీ గూఢభావా।

పారేవాగ్వర్తిరూపం పురుషమను చిదమ్భోధిమేకం శుభాఙ్గీ

నిఃసీమానన్దమాసీదుపనిషదుపమా తత్పరీభూయ భూయః॥౧౨౯॥

సేతి॥ సా భైమీ ఏవంభూతం నలలక్షణం పురుషమను లక్ష్యీకృత్య భూయోఽతిశయేన బహు అత్యర్థం తత్పరీభూయ నల ఏవ తాత్పర్యం యస్యా ఏవంవిధా భూత్వా ఉపనిషదో రహస్యభూతాయాః శ్రుతేరుపమా యస్యా ఏవంవిధా ఉపనిషత్తుల్యా ఆసీత్। కింభూతా సా—తేజసః సఖాయస్తేజః—సఖాః తేజఖినో నిఖిలాః సకలా మరుతశ్చ దేవాః పార్థివాశ్చ రాజానస్తానాప్య ప్రాప్య ఏతత్సమీపం గత్వా సమం యుగపత్త్యజన్తీ। యతః—గూఢభావా గూఢాశయా నల విషయమనురాగం గోపాయన్తీ। కింభూతాంస్తాన్—అనన్తాననవధీన్గణయితుమశక్యాన్। తథా,—దిష్టభాజః స్వయంవరకాలే సమాగతాన్దైవభాజో బహుసంపదో వా। తథా,—చిత్తేన చేతసా ఆశాజుషో భైమీప్రాత్యభిలాషిణః స్వస్మిన్నభిలాషిణః। తథా,—అసమగుణానతుల్యసౌన్దర్యాదిగుణాన్పరస్మాద్గుణైరధికాన్। పునః కింభూతా సా—శుభాఙ్గీ సున్దరీ। కింభూతం పురుషమ్—పారేవాగ్వర్తిరూపమ్। వాచః పారే పరతీరే వర్తమానశీలం వాగగోచరం వర్ణయితుమశక్యం సౌన్దర్యం యస్య। అతిసున్దరమ్। తథా,—చిదమ్భోధిం జ్ఞానసముద్రం సకలశాస్త్రపారగమ్। తథా,—నిఃసీమానన్దమపరిమితానన్దం, సదోత్సాహశక్తియుక్తం, భైమీప్రాప్తినిశ్చయాద్వా నిఃసీమానన్దమ్। ఏకం ముఖ్యమ్। నిఃసీమానన్దం యథా తథా తత్పరీభూయేతి వా। సమం ప్రాప్యేతి వా। సమమాశాజుష ఇతి వా। మయా రాజ్యలక్ష్మ్యా సహ వర్తమానమితి పురుషవిశేషణం వా। ఉపనిషదపిఅనన్తేనాకాశేన సహితాన్సానన్తాన్। తథా,—దిష్టభాజః కాలసహితాన్, చిత్తేన మనసా సమం సార్ధమాశాజుషో దిగ్భాజో దిఙ్మనోనోయుక్తాన్, అసమగుణానతుల్యసంఖ్యరూపరసగన్ధాదిగుణయుక్తాన్। తథా,—వైశేషికాదిప్రక్రియాసిద్ధా ఆప్యా ఉదకజన్యాః పదార్థాః, తేజః తైజసాః పదార్థాశ్వ, ఆప్యతేజసాం సఖాయ ఆప్యతేజః సఖాః ఆప్యతైజసపదార్థసహితా నిఖిలాః సకలా యే మరుతో వాయవః పృథివీసంబన్ధినః పార్థివాశ్చ పదార్థాస్తాన్। యద్వా,—అనన్తాన్వినాశరహితాన్ ఆప్యతేజాంసి చ ఖేనాకాశేన సహితాశ్చ తే నిఖిలమరుత్పార్థివాశ్చ తాన్। పృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశకాలదిఙ్మలక్షణానష్టౌ పదార్థాన్ యుగపదద్వైతప్రతిపాదనేన నిరాకుర్వతీ। అవిద్యమానోఽన్తో వినాశో యేషాం తేఽనన్తా

నిత్యాః సామాన్యవిశేషసమవాయాస్తైః సహితానాప్యాదీనష్టౌ పదార్థాన్। తథా,—న సమమసమం పఞ్చసంఖ్యాయోగిత్వాద్విషమసంఖ్యం కర్మ చ గుణాశ్చ రూపాదయస్తాంశ్చ షడపి పదార్థాన్ హేయత్వేన ప్రతిపాదయన్తీ వా। తథా,—గూఢభావా అతిగహనత్వాద్దుర్జ్ఞేయాభిప్రాయా। గూఢస్తిరస్కృతో భావః సత్తా యయా, కస్యాపి వస్తునః సత్త్వమనఙ్గీకుర్వతీతి వా। గూఢో రక్షితః బ్రహ్మణః సత్తాలక్షణో భావో యయేతి వా। తథా,—శుభాఙ్గీ వ్యాకరణాదిషడఙ్గయుక్తా। ఉపక్రమోపసంహారాదిషడ్విధతాత్పర్యలిఙ్గయుక్తా వా। యమనియమాద్యఙ్గోపేతా వా। 'యతో వాచో నివర్తన్తే' ఇత్యాదిశ్రుతిప్రామాణ్యాద్వాగగోచరఖరూపమ్। తథా,—చితో జ్ఞానస్య సముద్రమ్। చిశ్చాసావమ్భోధిశ్చేతి వా। నిఃసీమశ్చాసావానన్దశ్చ ఏవంభూతం పరమానన్దరూపమాత్మలక్షణనవమద్రవ్యపదార్థరూపమ్। 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ' ఇతి శ్రుతిప్రామాణ్యాదద్వితీయం ఏకం బ్రహ్మరూపం పరమపురుషముద్దిశ్య అత్యర్థం తత్రైవ పరబ్రహ్మఖరూపపరమపురుషే తాత్పర్యం యస్యా ఏవంభూతా భవతి। 'అనన్తం సురవర్త్మ ఖమ్' ఇత్యమరః। ఆప ఏవ ఆప్యమితి చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్ ష్యఞ్। శుభాఙ్గీ, 'అఙ్గగాత్ర—' ఇతి ఙీష్। ఉపనిషత్పక్షే శుభాఙ్గీవ శుభాఙ్గీ॥౧౨౯॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం
శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।
శృఙ్గారామృతశీతగావయమగాదేకాదశస్తన్మహా-
కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥౧౩౦॥

శ్రీహర్షమితి॥ శృఙ్గారలక్షణస్యామృతస్య శీతగౌ చన్ద్రరూపే। శీతగౌ భాషితపుంస్కమ్॥౧౩౦॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామక శ్రీమన్నరసింహపణ్డితాస్మజనారాయణకృతే
నైషధీయప్రకాశే ఏకాదశః సర్గః సమాప్తః॥

ద్వాదశః సర్గః।

ఇదానీం నూతనసమాగతరాజవర్ణనార్థం ద్వాదశం సర్గమారభతే—

ప్రియాహ్రియాలమ్బ్య విలమ్బమావిలా విలాసినః కుణ్డినమణ్డనాయితమ్।
సమాజమాజగ్మురథో రథోత్తమాస్తమాసముద్రాదపరేఽపరే నృపాః॥౧॥

ప్రియేతి॥ అథో అనన్తరం అపరే అపరే అన్యే అన్యే నృపాః ఆసముద్రాత్సముద్రమవధీకృత్య। దిగన్తేభ్యః సకాశాదిత్యర్థః। కుణ్డినస్య మణ్డనాయితం భూషణవదాచరితం అలంకారకం సమాజం స్వయంవరసభామాజగ్ముః। కింభూతాః– ప్రియాభ్యః స్వనాయికాభ్యః సకాశాద్యా హ్రీః తయా తాసామనురాగజనితముఖదాక్షిణ్యేన కృత్వా విలమ్బం స్థైర్యమాలమ్బ్య ఆవిలా వ్యాకులాన్తఃకరణాః। ప్రియాముఖదాక్షిణ్యానురోధేనాస్మాకం విలమ్బే జాతే భైమీస్వయంవరో జాతో మా భూదితి బుద్ధ్యా నాతిసోత్సాహాః। తథా,—విలాసినః శృఙ్గారభఙ్గీసహితాః। తథా, —రథోత్తమాః శ్రేష్ఠరథాః। ఇత్యనేన విలమ్బే జాతేఽపి శీఘ్రగమనం సూచితమ్। విలాసినః, 'వౌ కషలస–' (3।౨।౧౪3) ఇతి ఘినుణ్। రథైరుత్తమా ఇతి సమాసః। అపరే అపరే, వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః॥౧॥

తతః స భైమ్యా వవృతే వృతే నృపైర్వినిఃశ్వసద్భిః సదసి స్వయంవరః।
చిరాగతైస్తర్కితతద్విరాగితైః స్ఫురద్భిరానన్దమహార్ణవైర్నవైః॥౨॥

తత ఇతి॥ తతః సదసి సమాజే స భైమ్యాః స్వయంవరో వవృతే। కింభూతే సదసి—భైమ్యాః స్వస్మిన్వైరాగ్యేణ వినిఃశ్వసద్భిర్విశేషేణ ముక్తశ్వాసైః చిరాగతైః పూర్వమాయాతైర్నృపైః వృతే। తథా,—తర్కితా ఊహితా తేషు పూర్వాగతేషు రాజసు విరాగితా, అర్థాద్భైమ్యాః యైస్తైః। స్ఫురద్భిః శృఙ్గారభఙ్గ్యా ప్రకాశమానైః। తథా—ఏతే న వృతాః స్వయంవరశేషం ప్రాప్తానస్మానియం ప్రాయేణ వరిష్యతీతి బుద్ధ్యా ఆనన్దస్య మహార్ణవైరగాధసముద్రైః ప్రముదితతరైర్నవైస్తత్కాలాగతైర్నృపైః వృతే॥౨॥

చలత్పదస్తత్పదంయన్త్రణేఙ్గితస్ఫుటాశయామాసయతి స్మ రాజకే।

శ్రమం గతా యానగతావపీయమిత్యుదీర్య ధుర్యః కపటాజ్జనీం జనః॥౩॥

చలదితి॥ చలన్తి పదాని యస్య పురస్తాద్గచ్ఛన్ ధురం వహతీతి ధుర్యః శిబికాదణ్డవాహీ జనః జనీం భైమీం రాజకే రాజసఙ్ఘమధ్యే ఆసయతి స్మ ఆస్థాపయత్। కిం కృత్వా—యానగతౌ అపి శివికారోహణేనాపి గమనే సత్యపి ఇయం భైమీ శ్రమం గతా నిఃసహా జాతేతి కపటాద్వ్యాజాదుదీర్య ఉక్త్వా। కింభూతామ్—శిబికాపటాన్తరితేన తత్పదేన భైమీచరణేన యత్ యన్త్రణం యన్త్రణా వా పీడనం ధుర్యజనస్య తదేవ యద్ ఇఙ్గితమవస్థాపనసూచికా చేష్టా తేన స్ఫుట ఆశయో నవనృపదిదృక్షామాత్రవిషయోఽభిప్రాయో యస్యాస్తామ్। జనీ, జాయతేఽస్యాం గర్భ ఇతి 'జనిఘసిభ్యాం చ' ఇతీఞ్ప్రత్యయే 'జనివధ్యోః—'(౭।౩।౩౫) ఇతి వృద్ధినిషేధే 'కృదికారాత్ —'(గం సూం ౫౦) ఇతి జీష్॥౩॥

నృపానుపక్రమ్య విభూషితాసనాన్సనాతనీ సా సుషువే సరస్వతీ।

విహారమారభ్య సరస్వతీః సుధాసరఃస్వతీవార్ద్రతనూరనూత్థితాః॥౪॥

నృపానితి॥ సా సనాతనీ నిత్యా సరస్వతీ దేవతా విభూషితం స్వీయసౌన్దర్యేణాలంకృతమాసనం యైస్తాన్నృపానుపక్రమ్య ఉద్దిశ్య సరస్వతీః వాచః సుషువే। ఉవాచేత్యర్థః। కింభూతా వాచః—సుధాసరఃసు అమృతసముద్రేషు విహారం జలక్రీడామారభ్య కృత్వా అతీవాతితరామార్ద్రతనూః। తథా,—అను పశ్చాదవిలమ్బ్యేవోత్థితాః తస్మాన్నిర్గతాః। అతిమధురా ఇత్యర్థః। సనాతనీ, అవ్యయత్వాట్ట్యుస్తుట్ చ॥౪॥

వృణీష్వ వర్ణేన సువర్ణకేతకీప్రసూనవర్ణాదృతుపర్ణమాదృతమ్।

నిజామయోధ్యామపి పావనీమయం భవన్మయో ధ్యాయతి నావనీపతిః॥౫॥

వృణీష్వేతి॥ గౌరవత్త్వలక్షణేన వర్ణేన సువర్ణకేతకీప్రసూనస్య గౌరవత్వలక్షణాద్వర్ణాదాదృతం ప్రేమాస్పదీకృతం తస్మాదధికం వా అతిగౌరం సుకుమారశరీరమృతుపర్ణనామానం నృపం త్వం వృణీష్వ। అయం అవనీపతిః భవన్మయస్త్వదేకచిత్తః సన్ నిజామాత్మీయాం పరమ్పరాయాతాం పావనీ

పవిత్రీకరణశీలామయోధ్యాం ముక్తిపురీమపి న ధ్యాయతి న స్మరతి। పరమానన్దరూపత్వాన్ముక్తేః సకాశాదపి తవ ప్రాప్తిరేతస్యాధికేత్యర్థః। అన్యోఽపి విలాసీ గుణవతీమపి నిజాం ప్రియామచిన్తయన్నన్యామేవ ధ్యాయతీత్యుక్తిః। త్వయ్యతితరామనురక్తోఽయమేనం వృణీష్వేతి భావః। వర్జాత్, 'పఞ్చమీ విభక్తే'(౨।౩।౪౨)ఇతి పఞ్చమీ। భవన్మయః, 'సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే—' (వాం ౧౩౭౬) ఇతి పుంవద్భావః॥౫॥

న పీయతాం నామ చకోరజిహ్వయా కథంచిదేతన్ముఖచన్ద్రచన్ద్రికా।

ఇమాం కిమాచామయసే న చక్షుషీ చిరం చకోరస్య భవన్ముఖస్పృశీ॥౬॥

నేతి॥ హే భైమి! చకోరజిహ్వయా ఏతస్య ఋతుపర్ణస్య ముఖమేవ చన్ద్రస్తస్య చన్ద్రికా ప్రసన్నతారూపా జ్యోత్స్నా కథంచిత్కేనాపి ప్రకారేణ న పీయతాం నామ। చకోరజిహ్వయా సత్యచన్ద్రచన్ద్రికా పీయతే, ఇయం త్వలీకముఖచన్ద్రికేతి పీయతాం మా వా। అత్రాస్మాకమౌదాసీన్యమిత్యర్థః। పరంతు చిరం భవన్ముఖస్పృశీ త్వదీయముఖసేవనతత్పరే చకోరస్య చక్షుషీ ఇమామేతన్ముఖచన్ద్రచన్ద్రికాం కిమితి నాచామయసే పాయయసే। అపి తు పాయయస్వ। అలీకత్వాత్తాదృగ్రసాభావాఞ్చకోరజిహ్వయా పానే కృతేఽపి తథా సున్దరత్వాద్వర్ణనాయామస్మదాదీనామశక్యత్వేఽపి తాదృగాహ్లాదకత్వస్య సౌన్దర్యస్య చ ప్రత్యక్షేణ ద్రష్టుం శక్యత్వాదేతన్ముఖచన్ద్రచన్ద్రికాం చక్షుషీ పాయయస్వేత్యర్థః। అథ చ,—చకోరజిహ్వయా భవన్ముఖసేవాయా అకృతత్వాదేతన్ముఖచన్ద్రచన్ద్రికాపానం కర్తుమశక్యమితి యుక్తమ్। తదీయచక్షుర్భ్యాం తు చిరకాలముత్తమస్య భవన్ముఖస్య సేవనాత్తయోరేతన్ముఖచన్ద్రచన్ద్రికాపానం యుక్తమ్। ఉత్తమసేవయా హి దుష్ప్రాపమపి వస్తు సుప్రాపం భవతీత్యాశయః। చిరకాలమేతన్ముఖకాన్తి సాదరం కిం న పశ్యసి। అపి తు పశ్య। ఏనం వృణీష్వేతి భావః। యద్వా—జిహ్వయా అల్ప ఏవ స్వాద్యే సామర్థ్యాదేతన్ముఖచన్ద్రచన్ద్రికాయాశ్చాతిబహుత్వాఞ్చకోరజిహ్వయేయం కథంచిన్న పీయతాం నామ। త్వన్ముఖస్పృశోశ్చకోరనేత్రయోస్తు పానం యుక్తమ్। అల్పీయసోరపి నేత్రయోర్భూయసో విషయస్య గ్రహణే సామర్థ్యసద్భావాత్। కిం పునర్విశాలయోరనయోరితి భావః। ఏతే చకోరస్యైవ నేత్రే భవన్ముఖం స్పృశత ఇతి నేత్రయో రమణీయత్వం చన్ద్రికాపానయోగ్యత్వం విలోకనచాతుర్యం చ సూచితమ్। అత్రాచమేః ప్రత్యవసానార్థత్వాత్ 'గతిబుద్ధి—'(౧।౪।౫౨)ఇత్యాదినా చక్షుషోః కర్మత్వమ్। 'ణిచశ్చ' (౧।౩।౭౪) ఇతి కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే వివక్షాయామాత్మనేపదే ప్రాప్తేఽపి 'నిగరణచలనార్థేభ్యశ్చ' (౧।౩।౮౭) ఇతి పరస్మైపదప్రాప్తేః ఆచామయసే ఇతి చిన్త్యమ్। ఏవం సతి చకోరస్య చక్షుషీ చిరం

భవన్ముఖస్పృశీ వర్తేతే। యతస్త్వన్ముఖసేవాం బహుకాలం కుర్వైత (ర్వాతే) ఇత్యర్థః। అత ఏవ ఇమామేతన్ముఖచన్ద్రికాం కిం న ఆచామయసే? సామర్థ్యాత్ చక్షుర్భ్యామితి శేషః। ఇతి సమాధానేమ్। ఆచమనమాచామః, సోఽస్యా అస్తీత్యాచామవతీ కరోతి ఇత్యర్థే 'తత్కరోతి—'(గంసూం౨౦౪)ఇతి ణ్యన్తస్య లక్షణప్రతిపదోక్తపరిభాషయా ప్రతిపదోక్తప్రత్యవసానార్థత్వాభావాత్ పరస్మైపదాభావః। నిగరణాదిసూత్రేణానువృత్తపరస్మైపదసంజ్ఞయా పరస్మైపదస్య విధానాత్ 'సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్యః' (పం ౯౪) ఇతి, పరిభాషయాత్ర పరస్మైపదం న భవతీతి వా। ఆచామ ఇతి, 'న కమ్యమిచమామ్' (గంసూం ౧౯౧) ఇతి మిత్త్వనిషేధాద్రస్వత్వాభావః॥౬॥

అపాం విహారే తవ హారవిభ్రమం కరోతు నీరే పృషదుత్కరస్తరన్।

కఠోరపీనోచ్చకుచద్వయీతటత్రుటత్తరః సారవసారవోర్మిజః॥౭॥

అపామితి॥ హే భైమి! ఆరవేణ సహితాః సారవాః, సరయ్వా ఇమే సారవాః ఏవంభూతా ఊర్మయస్తేభ్యో జాతః పృషదుత్కరో బిన్దుసమూహః అపాం విహారే అనేన సహ జలక్రీడాయాం సత్యాం తవ హారవిభ్రమం త్వత్సంబన్ధిహారవిలాసం కరోతు ।కింభూతః—నీరే తరన్ప్లవమానః। తథా,—కఠోరాఽతికఠినా పీనా ఉచ్చా త్వదీయా కుచద్వయీ తస్యాస్తటే పరిసరే త్రుట్య(ట)త్తరోఽతిశయేన త్రుట్యన్వికీర్యమాణతరః। జలక్రీడావశాద్విచ్ఛిన్నస్త్వదీయో ముక్తాహార ఇవ శోభతామ్ ।అథ చ,—పశ్యతో లోకస్య భైమీహారః కిమయమితి విశిష్టాం భ్రాన్తిం జనయతు। విగతహారే దేశే హారవిలాస ఇతి విరోధశ్చ। అథ చ,—పృషదుత్కరః హరిణసఙ్ఘః క్రీడాప్రదేశే క్రీడాం కరోతు యుక్తమ్।సరయూక్రీడాప్రాప్త్యర్థమేనం వృణీష్వేతి భావః। 'దైవికాయాం సరయ్వాం చ భవే దావికసారవౌ' ఇత్యమరః।దాణ్డినాయనాదిసూత్రేణ సాధుః॥౭॥

అఖాని సిన్ధుః సమపూరి గఙ్గయా కులే కిలాస్య ప్రసభం స భన్త్స్యతే।

విలఙ్ఘయతే చాస్య యశః శతైరహో సతాం మహత్సంముఖధావి పౌరుషమ్॥౮॥

అఖానీతి॥ అస్య కులే వంశే పూర్వజైః సగరపుత్రైరిన్ద్రనీతాశ్వహరణార్థం సిన్ధుః సముద్రః పాతాలపర్యన్తమఖాని ఖాతః।కపిలశాపదగ్ధానాం తేషామేవోద్ధరణార్థం భగీరథేనానీతయా గఙ్గయా సమపూరి పూర్ణః కృతః।తథా,—శ్రీరఘునాథేన రావణవధార్థ ప్రసభం హఠేన స సిన్ధుః భన్త్స్యతే బన్ధనం నేష్యతే। కిలేతి పురాణప్రసిద్ధమేతత్ । స ఏవ ఇదానీమస్య యశః

శత్రైర్విలజ్జతే చ। సర్వే సముద్రమేవ ప్రతిపౌరుషం కిమితి కృతవన్త ఇత్యత ఆహ—అహో యుక్తమేతత్సతాం మహతాం పౌరుషం మహతామేవ సంముఖం ధావతి ప్రసరతీత్యేవంశీలమ్। క్షుద్రాన్కృపయోపేక్షత ఏవేత్యర్థః।ఏవంవిధా అస్య పూర్వజాః, శ్రీరఘునాథశ్చ యస్మిన్వంశే సముత్పత్స్యతే తస్మిన్వంశే సముత్పన్నోఽయమ్। అస్య యశాంసి సముద్రపారగాణీత్యేనం వృణీష్వేతి భావః। భత్స్యతే, బన్ధేః కర్మణి లుటి భష్భావే చర్త్వే చ రూపమ్॥౮॥

ఏతద్యశఃక్షీరధిపూరగాహి పతత్యగాధే వచనం కవీనామ్।

ఏతద్గుణానాం గణనాఙ్కపాతః ప్రత్యర్థికీర్తీః ఖటికాః క్షిణోతి॥౯॥

ఏతదితి॥ ఏతస్య యశస ఏవ క్షీరధేర్యః పూరస్తం గాహతే ఏవంశీలం ఏతదీయయశోవర్ణకం కవీనాం అగాధేఽతలస్పర్శే స్థానే పతతి నిమజ్జతి।శ్రోతుమసామర్థ్యాద్వాగగోచరమస్య యశ ఇత్యర్థః। అన్యోఽపి సముద్రప్రవాహావగాహీ అగాధే బ్రుడతి। తథా,—ఏతస్య శౌర్యాదీనాం గుణానాం గణనార్థమఙ్కపాతోఽవిన్యాసః ప్రత్యర్థినాం వైరిణాం కీతీరేవ ఖటికాః క్షిణోతి హినస్తి। బహ్వఙ్కవిన్యాసే హి ఖటికాక్షయో భవతి। ఏతద్గుణా అప్యతిభూయస్త్వాద్గణయితుమశక్యాః। ఏతద్గుణానాం పురస్తాదరికీర్తిర్న ప్రతిభాసత ఇత్యర్థః। ఏనం వృణీష్వేత్యర్థః।క్షిణోతి, లఘూపధత్వాద్గుణప్రసక్తావపి సంజ్ఞాపూర్వకవిధేరనిత్యత్వాద్గుణాభావః॥౯॥

భాస్వద్వంశకరీరతాం దధదయం వీరః కథం కథ్యతా-

మధ్యుష్టాపి హి కోటిరస్య సమరే రోమాణి సత్త్వాఙ్కురాః।

నీతః సంయతి బన్దిభిః శ్రుతిపథం యన్నామవర్ణావలీ-

మన్త్రః స్తమ్భయతి ప్రతిక్షితిభృతాం దోస్తమ్భకుమ్భీనసాన్॥౧౦॥

భాస్వదితి॥ హే భైమి।భాస్వతః వంశః తస్య కరీరతాం తదఙ్కురత్వం దధద్ధధానః సూర్యవంశోత్పన్నః వయఃసంధౌ వర్తమానః। అథ చ—ముక్తాయుక్తత్వాద్భాస్వాన్ యో వంశో వేణుస్తదఙ్కురత్వం దధత్ అతితేజఖీ అయం ఋతుపర్ణనామా వీరః కథం కేన ప్రకారేణ కథ్యతాం వర్ణ్యతామ్। అపి తు వర్ణయితుం న శక్యత ఇత్యర్థః। హి యస్మాత్ సమరే వర్తమానస్యాధ్యుష్టాపి సార్ధత్రయీతి ప్రసిద్ధాపి కోటిః సార్ధత్రయకోటీని మానుషశరీరే స్థితాని రోమాణి సత్త్వస్యాన్తరవీరరసోత్సేకస్యాఙ్కురా ఇవాఙ్కురాః। వీరరసోత్సాహేన సఙ్గ్రామే

రోమాశ్చయుక్తోఽయం భవతీత్యర్థః।తథా, యస్య నామవర్ణావలీమన్త్రః ఋతుపర్ణ ఇతి నామాక్షరపఙ్క్తిరూపీ మన్త్రః సంయతి బన్దిభిః శ్రుతిపథం కర్ణపథం నీతః ప్రాపితః సన్ ప్రతిక్షితిభృతాం రిపూణాం దోషో బాహవ ఏవ స్తమ్భాస్త ఏవ క్రౌర్యాద్దైర్ఘ్యాచ్చ యే కుమ్భీనసాః సర్పాస్తాన్స్తమ్భయతి। ఏతన్నామమాత్రాకర్ణనాద్భీతానాం శత్రూణాం బాహవో యుద్ధాయ న ప్రసరన్తీత్యర్థః।సిద్ధవైదికమన్త్రశ్రవణాచ్చ ఫణినాం స్తమ్భో భవతి। అధ్యుష్టేతి సార్ధకోటిత్రయస్య సంజ్ఞా। అఙ్కురో నిత్యపుంలిఙ్గః। 'కుమ్భీనసో లేలిహానః' ఇత్యమరః॥౧౦॥

తాదృగ్దీర్ఘవిరఞ్చివాసరవిధౌ జానామి యత్కర్తృతాం

శఙ్కే యత్ప్రతిబిమ్బమమ్బుధిపయః పూరోదరే వాడవః।

వ్యోమవ్యాపివిపక్షరాజకయశస్తారాః పరాభావుకః

కాసామస్య న స ప్రతాపతపనః పారం గిరాం గాహతే॥౧౧॥

తాదృగితి॥ హే భైమి।అస్య రాజ్ఞః స ప్రతాప ఏవ తపనః సూర్యః కాసాం గిరా పారం పరతీరం న గాహతే। కస్యాపి వర్ణయితుమశక్య ఇత్యర్థః। స కః—అహం తాదృక్ దీర్ఘం చతుర్దశమన్వన్తరపరిమితత్వాన్మహాపరిమాణం విరిశ్చివాసరం బ్రహ్మదినం తస్య విధౌ కరణే యస్య యదీయక్షాత్రతేజోరూపస్య సూర్యస్య కర్తృతాం నిర్మాతృతాం జానామి। సూర్యస్య దినకర్తృత్వాద్బ్రాహ్మమపి దినం దినత్వాత్సూర్యేణ కర్తవ్యమ్। తఞ్చతుర్యుగసహస్రపరిమాణత్వాదేతద్దిననిర్మాత్రా సూర్యేణ నిర్మాతుమశక్యమితి తద్విలక్షణేన చిరకాలావస్థాయినాతిదీప్రేణైతదీయప్రతాపతపనేనైవ నిర్మాతుం శక్యం న త్వన్యేనేత్యహముత్ప్రేక్షే ఇత్యర్థః। తథా,—అహం అమ్బుధిపయఃపూరే ప్రవాహమధ్యే వాడవో వడవానలో యస్య ఏతదీయప్రతాపతపనస్య ప్రతిబిమ్బరూప ఇతి శఙ్కే। జలానలయోః సహావస్థానవిరోధాద్వాడవోఽభిర్న భవతి। కింతు ప్రతాపప్రతిబిమ్బం సూర్యస్య సలిలే ప్రతిబిమ్బం భవతి। కింభూతః సః—వ్యోమవ్యాపిన్యో విపక్షరాజకస్య రిపురాజకస్యాల్పత్వాద్యశాంస్యేవ తారా నక్షత్రాణి స్వప్రభావేణ పరాభావుకస్తిరస్కర్తా। సూర్యేణాపి వ్యోమవ్యాపివైరిచన్ద్రస్య చన్ద్రికారూపం యశో నక్షత్రాణి చ పరాభూయన్తే। ఏతత్ప్రతాపసూర్యస్య పురస్తాద్వైరియశాంసి న ప్రసరన్తీత్యర్థః। పరాభావుకః, 'లషపత—'(౩।౨।౧౫౪) ఇత్యుకఞ్। తద్యోగే, 'న లోకా—'(౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాత్తారా ఇతి ద్వితీయా॥ ౧౨॥

ద్వేష్యాకీర్తికలిన్దశైలసుతయా నద్యాస్య యద్దోర్ద్వయీ-

కీర్తిశ్రేణిమయీ సమాగమమగాద్గఙ్గా రణప్రాఙ్గణే।

తత్తస్మిన్వినిమజ్జయ బాహుజభటైరారమ్భి రమ్భాపరీ-

రమ్భానన్దనికేతనన్దనవనక్రీడాదరాడమ్బరః॥౧౨॥

ద్వేష్యేతి॥ అస్య రాజ్ఞః దోర్ద్వయీ బాహుద్వయం తయా జనితా కీర్తిశ్రేణిః కీర్తిపరమ్పరా తన్మయీ తద్రూపా శ్వేతత్వాద్గఙ్గా ద్వేష్యాణాం రిపూణాం పలాయనాజ్జనితా అకీర్తిః సైవ కలిన్దశైలసుతా యమునా తయా నద్యా సహ యద్యస్మాద్రణప్రాఙ్గణే సఙ్గ్రామభూమౌ సమాగమమగాత్ సంయోగం ప్రాప, తత్తస్మాత్కారణాత్ తస్మిన్ప్రయాగసంజ్ఞకే గఙ్గాయమునాసంగమే బాహుజభటైః క్షత్రియయోద్ధైః విశేషేణ నిమజ్జ్య లక్షణయా దేహం త్యక్త్వా రమ్భాపరీరమ్భానన్దస్య నికేతే నన్దనవనే దేవోద్యానే క్రీడాయాం య ఆదర ఆసక్తిస్తస్య ఆడమ్బరో బాహుల్యమారమ్భి ఆరబ్ధమ్। యోఽపి ప్రయాగే నిమజ్జతి సోఽపి 'సితాసితే సరితే' ఇత్యాదిశ్రుత్యా నన్దనవనే రమ్భాద్యప్సరోభిః : సహ క్రీడతి। 'బాహుజః క్షత్రియో విరాట్' ఇత్యమరః। ఆరమ్భి, 'రభేరశబ్లిటోః' (౭।౧।౬౩) ఇతి నుమ్। పరీరమ్భ ఇతి, 'ఉపసర్గస్య ఘమి' (౬।౩।౧౨౨) ఇతి దీర్ఘః॥౧౨॥

ఇతి శ్రుతిస్వాదితతద్గుణస్తుతిః సరస్వతీవాఙ్మయవిస్మయోత్థయా।

శిరస్తిరః కమ్పనయైవ భీమజా న తం మనోరన్వయమన్వమన్యత॥౧౩॥

ఇతీతి॥ భీమజా శిరసః తిరః కమ్పనయైవ వక్రచాలనయైవ తం మనోన్వయం సూర్యపుత్రమనువంశసముత్పన్నం ఋతుపర్ణం నాన్వమన్యత నాఙ్గీచకార। కింభూతా—ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ శ్రుతిభ్యాం కర్ణాభ్యాం స్వాదితా సాదరమా కర్ణితా తద్గుణస్తుతిర్యయా। కింభూతయా (కమ్పనయా—)సరస్వత్యా వాఙ్మయేన జనితో విస్మయ ఆశ్చర్యం తస్మాదుత్థయోత్పన్నయా। శిరః కమ్పస్యోభయసూచకత్వాదాశ్చర్యాభినయకృతః కమ్పస్తన్నిరాకరణార్థోం జాత ఇత్యర్థః। అస్య మనువంశత్వాత్ స్వస్య సోమవంశే సాభిలాషత్వాత్ కన్యాభిలషితసౌన్దర్యాద్యవర్ణనాద్వాననురాగః॥౧౩॥

యువాన్తరం సా వచసామధీశ్వరా స్వరామృతన్యక్కృతమత్తకోకిలా।

శశంస సంసకకరైవ తద్దిశా నిశాకరజ్ఞాతిముఖీమిమాం ప్రతి॥౧౪॥

యువేతి॥ సా వచసామధీశ్వరా సరస్వతీ నిశాకరస్య జ్ఞాతిసదృశం ముఖం యస్యాస్తాం చన్ద్రాననామిమాం ప్రతి యువాన్తరమన్యం వరం శశంస వర్ణయామాస। కింభూతా—స్వరామృతేన న్యక్కృతస్తిరస్కృతో మత్తో వసన్తహృష్టః కోకిలో యయా। తథా,—తద్దిశా యస్యాం దిశి వర్ణనీయో యువా తిష్ఠతి తద్దిశా తదీయయా దిశాభిముఖ్యేన సంసక్తకరైవ సంబద్ధహస్తా। హస్తేన తం నిర్దిశ్యేతి యావత్। సరస్వతీవాణీ మాధుర్యేణైవాశృణోన్న తు రాజన్యానురాగేణేతి 'స్వరామృత' పదేన సూచితమ్। ఈశ్వరేతి, 'స్థేశ—'(౩।౨।౧౭౫) ఇతి వరచ్। అథ ప్రాణేశ్వరీత్యాదేః కథం సాధుత్వమ్। 'అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యన్తే'(౩।౨।౭౫) ఇతీశేర్వనిపి జీరయోః సతోరిత్యవేహి॥౧౪॥

న పాణ్డ్యభూమణ్డనమేణలోచనే ! విలోచనేనాపి నృపం పిపాససి।

శశిప్రకాశాననమేనమీక్షితుం తరఙ్గయాపాఙ్గదిశా దృశోత్త్విషః॥౧౫॥

నేతి॥ హే ఏణలోచనే మృగాక్షి ! త్వం పాణ్డ్యభూమణ్డనం పాణ్డ్యదేశస్య చూడామణిం ముకుటరనభూతం నృపం విలోచనేన పిపాసస్యపి న న పశ్యసి తావత్। పరం పాతుమిచ్ఛస్యపి నేత్యపేరర్థః। అనుచితమేతదిత్యర్థః। అధరేణ తావన్న పిపాససి, పరం విలోచనేనాపి న పిపాససీతి। ద్వాభ్యాం నేత్రాభ్యాం న పిపాససి పరమేకేనాపి న పిపాసఖీతి బా। తస్మాత్త్వం శశివత్ప్రకాశం ప్రసన్నమాననం యస్య తం ఏనం నృపమీక్షితుం దృశోస్త్విషో నేత్రరశ్మీనపాఙ్గదిశా నేత్రప్రాన్తదేశేన తరఙ్గయ। అతిసున్దరమేనం కటాక్షైర్విలోకయేతి భావః॥౧౫॥

భువి భ్రమిత్వానవలమ్బమమ్బరే విహర్తుమభ్యాసపరమ్పరాపరా।

అహో మహావంశమముం సమాశ్రితా సకౌతుకం నృత్యతి కీర్తినర్తకీ॥౧౬॥

భువీతి॥ హే భైమి ! మహావంశం మహాకులీనమముం సమాశ్రితా। ఏతదీయేతి యావత్। ఏవంవిధా కీర్తిరూపా నర్తకీ సకౌతుకం యథా తథా ధనాభిలాషరాహిత్యేన నృత్యతి। అహో ఆశ్చర్యమ్। (ఆశ్చర్య) లోకగతం కౌతుకం నర్తకీగతమితి న పౌనరుక్త్యమ్। కింభూతా—పూర్వం భ్రమిత్వా। సకలం భూమణ్డలం వ్యాప్యేత్యర్థః। పశ్చాదనవలమ్బం యథా తథా అమ్బరే గగనే విహర్తుం చరణాయాభ్యాసపరమ్పరాయాం పరా ఆసక్తా। అభ్యాసపరమ్పరాయాం వా పరా ఉత్కృష్టా। ఏతదీయా కీర్తిర్భూలోకం పూర్వమభివ్యాప్య లోకాన్తరం వ్యాప్నోతీత్యర్థః। సేనాద్యనవలమ్బేన సదోత్సాహవన్తమముమితి వా। నర్తక్యపి పూర్వం భూమౌ భ్రమిత్వా

నిరాశ్రయం గగనే నర్తితుమభ్యాసపరా సతీ మహాన్తం వేణుమాశ్రిత్య వేణోరుపరి సకౌతుకం నృత్యతి। అథ చ,-మహాన్తం పృష్ఠవంశమాశ్రితా నర్తకీతి వా। యా హి ఝటితి భూమావపి గన్తుమపి న శక్నోతి సా నిరాలమ్బం మహాన్తం వేణుమాశ్రిత్య నృత్యతీత్య తిచిత్రమిత్యాది జ్ఞాతవ్యమ్। 'వంశో వేణౌ కులే వర్గే పృష్ఠస్యావయవేఽపి చ' ఇతి విశ్వః॥౧౬॥

ఇతో భియా భూపతిభిర్వనం వనాదదిభిరుచ్చైరటవీత్వమీయుషీ।

నిజాపి సావాపి చిరాత్పునః పురీ పునః స్వమధ్యాసి విలాసమన్దిరమ్॥

ఇత ఇతి ॥ ఇతః అస్మాద్రాజ్ఞః సకాశాద్భియా భయేన వనాద్వనాన్తరమటద్భిర్గచ్ఛద్భిర్భూపతిభిః ఉచ్చైరతిశయేన అటవీత్వమరణ్యానీత్వమీయుషీ ప్రాప్తా సా ప్రసిద్ధా నిజా స్వీయాపి పురీ చిరాద్వనాన్తరభ్రమాత్పునర (వాపి) ధ్యాసి ప్రాప్తా। తథా,-తత్ర పుర్యాం స్వీయం విలాసమన్దిరం రవిగృహం పునరప్యధిష్ఠితమ్। వనబుద్ధ్యైవేత్యర్థః। రాజ్యభ్రంశదశాపేక్షయాఽనేకవారం తత్రాగత్య పునరన్యత్ర గత్వా పునస్తత్రాగచ్ఛన్తీత్యర్థః। అనేన వైరినగరాణ్యుద్వాసితానీతి భావః। 'ఉపేయివాన్-' (౩।౨।౧౦౯) ఇత్యత్ర సూత్రే ఉపసర్గస్యాతన్త్రత్వాదీయుషీత్యత్ర క్వసు: ॥౧౭॥

ఆసీదాసీమభూమీవలయమలయజాలేపనేపథ్యకీర్తిః

సప్తాకూపారపారీసదనజనఘనోద్గీతచాపప్రతాపః।

వీరాదస్మాత్పరః కః పదయుగయుగపత్పాతిభూపాతిభూయ-

శ్చూడారత్నోడుపత్నీకరపరిచరణామన్దనన్దన్నఖేన్దుః॥౧౮॥

ఆసీదితి॥ హే భైమి! అస్మాద్వీరాత్పర ఉత్కృష్టః అన్యో వా క ఆసీద్వా। అపి తు ఏవంవిధోఽయమేవ, న త్వన్యః కశ్చిదిత్యర్థః। కింభూతః—సీమాం సముద్రలక్షణ ఆ అభివ్యాప్య సీమాసహితం భూవలయం తస్య మలయజాలేపనేపథ్యం చన్దనాఙ్గరాగరూపం నేపథ్యం భూషణం తదివ కీర్తిర్యస్య। యదీయకీర్తిచన్దనధవలిత సముద్రమణ్డితభూమణ్డలమ్। తథా,—సప్తానామకూపారపారాణాం సముద్రపరతీరాణాం సమాహారః సప్తాకూపారపారీ సైవ సదనం నివాసస్థానం యస్య సప్తసముద్రపరతీరవాసీ యో జనో లోకస్తేన ఘనమవిచ్ఛిన్నం ఉద్గీత ఉచ్చైర్గీయమానశ్చాపప్రతాపో యస్య, చాపశ్చ

ప్రతాపశ్చ వా యస్య సః। తథా,—పదయుగే చరణయుగలే యుగపత్సమ కాలమేవ పాతినః పతనశీలా నమస్కారకారిణో భూపాస్తేషాం అతిభూయాంస్యతిబహూని యాని చూడారత్నాని తాన్యేవ వర్తులత్వాదుడుపన్యో నక్షత్రరూపాశ్చన్ద్రస్త్రియస్తాసాం కరాణాం కిరణానాం పరిచరణం సర్వతః సంచరణం తేన। అథ చ,–తాసాం హస్తైర్యత్పరిచరణం చరణసేవా తయా కృత్వా, అమన్దం నన్దన్తోఽతితరాం సమృద్ధకాన్తయో నఖా ఏవేన్దవశ్చన్ద్రా యస్య। చరణపతితసకలరాజశిరోమణికిరణసంవర్ధితనఖకాన్తిః। యశస్వీ ప్రతాపవానత ఏవ సర్వనృపతివన్ద్యచరణ ఏతాదృశః కోఽపి నాస్తి, తస్మాదేనం వృణీష్వేతి భావః। అన్యోఽపి పత్నీ కరకృతచరణసంవాహనేన నన్దతి॥౧౮॥

భఙ్గాకీర్తిమషీమలీమసతమప్రత్యర్థిసేనాభట–

శ్రేణీతిన్దుకకాననేషు విలసత్యస్య ప్రతాపానలః।

తస్మాదుత్పతితాః స్ఫురన్తి జగదుత్సఙ్గే స్ఫులిఙ్గాః స్ఫుటం

భాలోద్భూతభవాక్షిభానుహుతభుగ్జమ్భారిదమ్భోలయః॥౧౯॥

భఙ్గేతి॥ అస్య ప్రతాపానల: భఙ్గేన పరాజయేన జనితా అకీర్తిః సైవ శ్యామత్వాన్మషీ తయా మలీమసతమా అతితరాం మలినీభూతాః ప్రత్యర్థిసేనాభటాః శత్రుసైనికశూరాస్తేషాం శ్రేణీ సమూహః సైవ శ్యామత్వాత్తిన్దుకకాననాని తేషు విలసతి విశేషేణ దీప్యతే। తస్మాదేతదీయాత్ప్రతాపానలాదుత్పతితా ఉత్థితా భాలాలలాటాదుద్భూతం భవాక్షి హరతృతీయనేత్రం, భానుః సూర్యః, హుతభుక్ వహ్నిః, జమ్భారేరిన్ద్రస్య దమ్భోలిర్వజ్రః, ఏతే స్ఫులిఙ్గాః స్ఫుటం అగ్నికణా ఇవ జగదుత్సఙ్గే జగతాం భూమ్యాదీనాం మధ్యే స్ఫురన్తి శోభన్తే। తిన్దుకవనాని హి శ్యామాని భవన్తి। తత్ర పతితో వహ్నిశ్చటచటాశబ్దం కుర్వన్స్ఫులిఙ్గాన్ముఞ్చతి। మహత్స్వపి హరనేత్రాదిషు స్ఫులిఙ్గత్వారోపేణ ప్రతాపానలస్యాతితరాం మాహాత్మ్యం సూచితమ్—యస్య కణా ఏవంభూతాః స కథంభూతో భవతీతి॥౧౯॥

ఏతద్దన్తిబలైర్విలోక్య నిఖిలామాలిఙ్గితాఙ్గీం భువం

సఙ్గ్రామాఙ్గణసీని జఙ్గమగిరిస్తోమభ్రమాధాయిభిః।

పృథ్వీన్ద్రః పృథురేతదుగ్రసమరప్రేక్షోపనమ్రామర-

శ్రేణీమధ్యచరః పునః క్షితిధరక్షేపాయ ధత్తే ధియమ్॥౨౦॥

ఏతదితి॥ హే భైమి ! ఏతస్య పాణ్డ్యస్యోగ్రసమరస్య ప్రేక్షాయై ఉపనమ్రా సమాగతా అమరశ్రేణీ దేవసఙ్ఘః తన్మధ్యచరో మధ్యే వర్తమానః। దేవత్వం ప్రాప్త ఇతి యావత్। ఏవంభూతః పృథువైన్యః పృథ్వీన్ద్రః పునః క్షితిధరాణాం పర్వతానాం క్షేపాయ ప్రోత్సారణాయ ధియం బుద్ధిం ధత్తే। కిం కృత్వా—సఙ్గ్రామాఙ్గణస్య సీమ్ని మర్యాదాయాం జఙ్గమానాం స్థానాత్స్థానాన్తరం గచ్ఛతాం గిరీణాం స్తోమస్య భ్రమమాధాయిభిర్భ్రాన్తి కుర్వాణైశ్చలదుష్చతరగగిరితుల్యైరేతస్య దన్తిబలైర్నిఖిలాం భువమాలిఙ్గితాశీ వ్యాప్తప్రదేశాం విలోక్య। పూర్వ పృథునా స్వధనుష్కోట్యా జఙ్గమపర్వతానుత్సార్య క్షేత్రాదివిభాగః కృతః, ఏతద్గజాన్దృష్ట్వా సఙ్గ్రామదర్శనార్థమాగతేన ఏతే పర్వతా ఇతి బుద్ధ్యైతదుత్సారణే పునరపి బుద్ధిః కృతేత్యర్థః। ఏతేనోచ్చతరగజబాహుల్యం దారుణరణరసికత్వం చ సూచితమ్॥ ౨౦॥

శశంస దాసీఙ్గితవిద్విదర్భజామితో నను స్వామిని! పశ్య కౌతుకమ్।

యదేష సౌధాగ్రనటే పటాఞ్చలే చలేఽపి కాకస్య పదార్పణగ్రహః॥౨౧॥

శశంసేతి ॥ ఇఙ్గితవిద్వ్యమ్యభిప్రాయజ్ఞా కాచిద్దాసీ విదర్భజాం శశంస బభాషే। నను హే స్వామిని। ఇతః అస్యాం దిశి త్వం కౌతుకం పశ్య। కిం తత్—సౌధః సుధాధవలితగృహం తస్యాగ్రమూర్ధ్వదేశస్తత్ర వర్తమానే నటే చలత్వాన్నర్తకతుల్యే వాయుపశాఞ్చలేఽపి పటాశ్చలే పతాకావసనాశ్వలే యత్ ఏష కాకస్య పదార్పణే చరణస్థాపనే గ్రహస్త్రోపవేశనార్థ పౌనఃపున్యేన ప్రవృత్తినిర్బన్ధః। తత్ కౌతుకం పశ్యేతి సంబన్ధః। అననురక్తాయాం భైమ్యాం శృఙ్గారచేష్టాం భావయతః పాణ్డ్యస్యాయం యథా పటాక్షలే ఉపవేశనార్థం కాకస్యాగ్రహోఽనుచితః, తథైతస్య పాణ్డ్యస్యాయం భైమ్యాం దురభినివేశ ఇతి సూచనార్థం సరఖతీకృతతద్వర్ణననివారణార్థం వేయముక్తిః। ఇత ఏతద్వర్ణనకౌతుకాత్సకాశాదితి వా॥౨౧॥

తతస్తదప్రస్తుతభాషితోత్థితైః సదస్తదశ్వేతి ప్రహసైః సదఃసదామ్।

స్ఫుటాజని గ్లానిరతోఽస్య భూపతేః సితే హి జాయేత శితేః సులక్ష్యతా।

తత ఇతి ॥ తతస్తస్యా దాస్యాః పూర్వోక్తమప్రస్తుతం భాషితం వచనం తస్మాదుత్థితైః సదఃసదాం సభ్యానాం హసైర్వసితైస్తత్ సదః సా సభా అశ్వేతి శ్వేతీకృతమ్। తద్వచనం శ్రుత్వా సభ్యా హసన్తి స్మేత్యర్థః। అతః సదఃశ్వేతీకరణాద్ధేతోరస్య భూపతేర్మ్లానిః లజ్జా వైవర్ణ్యం

స్ఫుటాజని। అత్రార్థాన్తరన్యాసమాహ—హి యస్మాత్ సితే శుభ్రవస్తుని శితేః కృష్ణవర్ణస్య సులక్ష్యతా ప్రకటతా జాయతే। సభ్యహాస్యవశాత్సోఽధికం వివర్ణో జాత ఇత్యర్థః। స స్వత ఏవ శ్యామః సభ్య హాస్యవశాదధికః శ్యామో జాత ఇతి వార్థః। అశ్వేతి 'శ్వితీజ్ శౌక్ల్యే' ఇత్యస్మాణ్ణ్యన్తాత్కర్మణి లుఙ్కాత్మనేపదమ్॥౨౨॥

తతోఽను దేవ్యా జగదే మహేన్ద్రభూపురందరం సా జగదేకవన్ద్యయా।

తదార్జవావర్జితతర్జనీకయా జనీ కయాచిత్పరచిత్స్వరూపయా॥౨౩॥

తత ఇతి॥ తతః కయాచిల్లోకోత్తరయాఽనిరూపితరూపయా దేవ్యా వాణ్యా మహేన్ద్రభువో మహేన్ద్రనామకపర్వతసంబన్ధినో దేశస్య పురందరం స్వామినం అను లక్షీకృత్య సా జనీ స్వయంవరా జగదే ఉక్తా। కింభూతయా—జగతః ఏకా దేవతాన్తరపరిత్యాగేన వన్ద్యా తయా। యతః—పరా శ్రేష్ఠా చిత్ జ్ఞానలక్షణం స్వరూపం యస్యాస్తయా। తథా,తస్యా భైమ్యా యదార్జవం ఋజుత్వం తేనావర్జితా వర్ణనార్థమూర్ధ్వకృతా తర్జనీ యయా। తస్మిన్వర్ణనీయే నృపే విషయే వా। దేవ్యా ఏవ వా యదార్జవం కృపా తయా। జగదే కర్మణి తబ్। 'వాచంయమపురందరౌ చ' (౬।౩।౬౯) ఇతి నిపాతనాత్ పురందరః సాధుః। తర్జనీక ఇతి, నద్యృతశ్చ' (౫।౪।౧౫౩) ఇతి కప్। అనోర్లక్షణే కర్మప్రవచనీయత్వాత్ పురందరమితి ద్వితీయా॥౨౩॥

స్వయంవరోద్వాహమహే వృణీష్వ హే మహేన్ద్రశైలస్య మహేన్ద్రమాంగతమ్।

కలిఙ్గజానాం స్వకుచద్వయశ్రియా కలిం గజానాం శృణు తత్ర కుమ్భయోః॥౨౪॥

స్వయమితి॥ హే భైమి ! స్వయంవరేణ య ఉద్వాహస్తలక్షణే మహే ఉత్సవే ఆగతం మహేన్ద్రశైలస్య మహేన్ద్రం స్వామినం వృణీష్వ। త్వం తత్ర పర్వతోపలక్షితే దేశే కలిఙ్గదేశే జాతానాం గజానాం కుమ్భయోః స్వకుచద్వయశ్రియా సహ కలిం సమానశోభాఖ్యద్రవ్యాభిలాషనిమిత్తం కలహం శృణు। హస్తికుమ్భాస్త్వత్కుచసామ్యమభిలషిష్యన్తి పరం న ప్రాప్స్యన్తీతి భావః। స్వయంవరోద్వాహ ఏవ మహ ఉత్సవో యస్యాస్తత్సంబుద్ధిరితి వా॥౨౪॥

అయం కిలాయాత ఇతీరిపౌరవాగ్భయాదయాదస్య రిపుర్వృథా వనమ్।

శ్రుతాస్తదుత్స్వాపగిరస్తదక్షరాః పఠద్భిరత్రాసి శుకైర్వనేఽపి సః॥౨౫॥

అయమితి॥ అయం కలిఙ్గదేశాధిప ఆయాతః కిల శ్రూయతే ఇతి ఈరయన్తీతి ఈరిణః పౌరాస్తేషాం వాక్ తస్యాః సకాశాద్భయం తస్మాద్ధేతోః అస్య రిపుః యత్ వనమయాత్ పలాయ్య గతవాన్ తద్వ్యర్థా। రిపురితి జాత్యేకవచనమ్। వైయర్థ్యే హేతుమాహ—తాన్యేవ అయం సమాయాత ఇత్యేవంరూపాణ్యక్షరాణి యాసు తాః శ్రుతాః శుకైరేవాకర్ణితాస్తస్య ఏతదీయరిపోః ఉత్స్వాపగిరోఽతిశయితనిద్రాప్రలాపవాచః ఏకస్యాప్యక్షరస్య వ్యత్యాసం వినా పఠద్భిః కైర్వనేఽపి స రిపుత్రాసి భీషితః। పలాయ్య వనే గతానామపి రిపూణాముత్థప్రలపితాస్తా గిరో బహుశః పఠద్భిః శుకైర్వనేఽపి త్రాసితా వైరిణః స్థాతుం న శక్నువన్తీత్యర్థః। అతిశూరోఽయమితి భావ:॥౨౫॥

ఇతస్త్రసద్విద్రుతభూభృదుజ్ఝితా ప్రియాథ దృష్టా వనమానవీజనైః।

శశంస పృష్టాద్భుతమాత్మదేశజం శశిత్విషః శీతలశీలతాం కిల॥౨౬॥

ఇత ఇతి॥ ఇతః అస్మాద్రాజ్ఞః సకాశాత్రసన్తో భీతాః అత ఏవ విద్రుతాః పలాయితాః భూభృతో రాజానస్తైః పరిత్యక్తా ప్రియా స్వస్వప్రాణేశ్వరీ వనమానవీజనైర్భిల్లీజనైర్దృష్టా। అథ పశ్చాదాత్మదేశజం అద్భుతం పృష్టా సతీ భవత్యా దేశే కిమపూర్వమితి, శశిత్విషశ్చన్ద్రస్య శీతలశీలతాం కిల ప్రసిద్ధం హిమస్వభావత్వమేవ స్వదేశజాతమాశ్చర్యం శశంసాకథయత్। స్వదేశే వియోగాభావాచ్చన్ద్రకరాణాం శీతలత్వం, వనే చ వియోగాదుష్ణత్వమిత్యర్థః। 'ప్రియా' ఇతి జాత్యేకవచనమ్। భర్తృత్యక్తా వియోగజ్వరభరాక్రాన్తా సతీ వనే చన్ద్రకాన్తిముష్ణామనుభవతీత్యర్థః॥౨౬॥

ఇతోఽపి కిం వీరయసే న కుర్వతో నృపాన్ధనుర్బాణగుణైర్వశంవదాన్।

గుణేన శుద్ధేన విధాయ నిర్భరం తమేనముర్వీవలయోర్వశీ వశమ్॥౨౭॥

ఇత ఇతి॥ హే భైమి। త్వం ఇతోఽపి రాజ్ఞః సకాశాత్ కిమితి న వీరయసే శూరా న భవసి। అపి తు తస్మాదపి శూరా భవ। కిం వీరా న భవసి, అపి తు వీరా భవస్యేవేతి వా। కింభూతాదితః— నృపా శత్రూన్ ధనుశ్చ బాణాశ్చ గుణాశ్చ చాపశరమౌర్వీం రూపైర్బహుభిరుపకరణైః కృత్వా వశంవదాన్వశ్యాన్కుర్వతః। కింభూతా త్వమ్—ఉర్వీవలయే ఉర్వశీరూపాతిసున్దరీ। కిం

కృత్వా—తమేనం బహుభిర్ధనురాదిభిరుపకరణైర్విద్విషాం జైత్రం శుద్ధేన కేవలేన చాపాదిలేశసంస్పర్శరహితేన సౌన్దర్యాదినా గుణేన మౌర్వ్యా చ కృత్వా నిర్భరమతితరామాయాసరహితం వా యథా తథా వశం విధాయ। బహుసాధనైః పరాఙ్జయతోఽస్యైకేనైవ సాధనేన జయకరణాదిత్యర్థః। మౌర్వీమాత్రేణ జయాదాశ్చర్య చ। అయం సర్వేభ్యోఽపి వీరః అస్మాదపి త్వమిత్యపేరర్థః। వీరయసే 'శూర వీర విక్రాన్తౌ' ఇతి చురాదిః॥౨౭॥

ఏతద్భీతారినారీ గిరిబిలవిగలద్వాసరా నిఃసరన్తీ

స్వక్రీడాహంసమోహగ్రహిలశిశుభృశప్రార్థితోనిద్రచన్ద్రా।

ఆక్రన్దద్భూరి యత్తన్నయనజలమిలచ్చన్ద్రహంసానుబిమ్బ-

ప్రత్యాసత్తిప్రహృష్యత్తనయవిహసితైరాశ్వసీన్న్యశ్వసీశ్చ॥౨౮॥

ఏతదితి। ఏతస్మాద్భీతానామరీణాం నారీ, ఏతస్మాద్భీతా అరినారీ వా గిరిబిలే పర్వతకందరాయాం విగలద్వాసరాఽతివాహితదివసా। తథా,— రాత్రౌ నిఃసరన్తీ బిలాద్వహినిర్గచ్ఛన్తీ। తథా,— తదనన్తరం స్వః స్వకీయో మదీయః క్రీడాహంస ఏవాయమితి మోహో భ్రాన్తిస్తయా ప్రహిలో మదీయమేనం హంసం దేహీత్యాగ్రహవాన్ శిశుస్తేన భృశం ప్రార్థితో యాచిత ఉన్నిద్రశ్చన్ద్రో యాం ఏవంభూతా సతీ చన్ద్రదానే సామర్థ్యాభావాత్తదాగ్రహశాన్త్యభావాద్దుఃఖవశాయద్యస్మాద్భూరి బహు ఆక్రన్దద్రురోద। తస్మాద్ధేతోః బహుతరే నయనజలే మిలత్ప్రతిబిమ్బరూపేణ సంఘట్టమానో యశ్చన్ద్రరూపో హంసస్తస్య యోఽనుబిమ్బః, మిలన్యశ్చన్ద్రహంసస్యానుబిమ్బో వా, తస్య ప్రత్యాసత్త్యా సామీప్యేన మదీయః క్రీడాహంసోఽయమాగత ఇతి బుద్ధ్యా ప్రహృష్యతో మోదమానస్య తనయస్య పుత్రస్య విహసితైర్హాసైః కృత్వా తదాగ్రహశాన్తైః ఆశ్వసీదాశ్వాసం ప్రాప। పరిత్యక్తస్వీయసంపత్స్మరణాత్క తవ హంసః వృథైవ భ్రాన్తోఽసీతి న్యశ్వసీ (స) చ శోకనిశ్వాసం చాముఞ్చత్। ఆశ్వాసీత్, లజి 'రుదశ్చ పఞ్చభ్యః' (౭।౩।౯౮) ఇత్యపృక్తసార్వధాతుకస్యేడాగమః। లుజి వా 'హ్మయన్తక్షణ—' ఇతి వృద్ధినిషేధే రూపమ్। న్యశ్వసీ (స) త్, లజి ‘అడ్గార్గ్యగాలవయోః' (౭।౩।౯౯) ఇత్యపృక్తసార్వధాతుకస్యాడాగమః॥౨౮॥

అస్మిన్దిగ్విజయోద్యతే పతిరయం మే స్తాదితి ధ్యాయినీ

కమ్పం సాత్త్వికభావమఞ్చతి రిపుక్షోణీన్ద్రద్వారా ధరా।

అస్యైవాభిముఖం నిపత్య సమరే యాస్యద్భిరుర్ధ్వం నిజః

పన్థా భాస్వతి దృశ్యతే బిలమయః ప్రత్యర్థిభిః పార్థివైః॥౨౯॥

అస్మిన్నితి॥ హే భైమి। అస్మిన్రాజ్ఞి దిగ్విజయోద్యతే సతి రిపవశ్చ తే క్షోణీన్ద్రా రాజానస్తేషాం దారాః ప్రియా వశవర్తినీ ధరా పృథ్వీ అయం రాజా మే పతిః స్వామీ స్యాద్భూయాదితి ధ్యాయినీ చిన్తయన్తీ సతీ సాత్త్వికేషు మధ్యే కమ్పలక్షణం సాత్త్వికభావమఙ్చతి గచ్ఛతి। అన్యత్రస్త్రాభిసూచకం భూకమ్పలక్షణం భౌమముత్పాతం ప్రాప్నోతీత్యర్థః। ఏవమన్యాప్యేవం ధ్యాయన్తీ సతీ సాత్త్వికం భావం ప్రాప్నోతి। తథా,—సమరేఽస్యైవాభిముఖం శస్త్రాఘాతైర్నిపత్య ఊర్ధ్వమూర్ధ్వదేశమ్ । అథ చ,—ఉత్తమం స్వర్గలోకం, యాస్యద్భిర్గమిష్యద్భిః ప్రత్యర్థిభిః పార్థివైః భాఖతి సూర్యమణ్డలమధ్యే నిజః ఖీయో బిలమయః పన్థా దృశ్యతే । 'ద్వావిమౌ పురుషౌ లోకే సూర్యమణ్డలభేదినౌ। పరివ్రాట యోగయుక్తశ్చ రణే చాభిముఖో హృతః॥' ఇతి వచనాత్। అథ చ,—సూర్యే బిలరూపో హ్యుత్పాతశ్చ మ్రియమాణైర్దృశ్యతే। అతిశూరోఽయమితి భావః॥౨౯॥

విద్రాణే రణచత్వరాదరిగణే త్రస్తే సమస్తే పునః

కోపాత్కోఽపి నివర్తతే యది భటః కీర్త్యా జగత్యుద్భటః।

ఆగచ్ఛన్నపి సంముఖం విముఖతామేవాధిగచ్ఛత్యసౌ

ద్రాగేతచ్ఛురికారయేణ ఠణితి చ్ఛిన్నాపసర్పచ్ఛిరాః॥౩౦॥

విద్రాణ ఇతి॥ త్రస్తే భీతే అత ఏవ రణచత్వరాద్రణాఙ్గణాద్విద్రాణే పలాయితే సమస్తేఽరిగణే మధ్యే కోఽపి భటః శూరః కోపాద్యది పునః నివర్తతే। యతో జగతి కీర్త్యా యశసా ఉద్భటః ఖ్యాతః। అసౌ భటః అస్య సంముఖమాగచ్ఛన్నపి విముఖతామేవ విగతముఖత్వమధిగచ్ఛతి ప్రాప్నోతి। అథ చ,—సంముఖమాగచ్ఛన్నపి పరాఙ్ముఖో జాత ఇతి విరోధాభాసః। యతః—ద్రాక్ శీఘ్రమేతస్య ఛురికాయా రయేణ 'ఠణ్' ఇతి యథా తథా ఖణ్డితమపసర్పదధఃపతచ్ఛిరో యస్య సః। 'ఠణ్' ఇతి లోహకణ్ఠాస్థిసంఘట్టజశబ్దానుకరణమ్। అతిశూరోఽయమితి భావః॥౩౦॥

తతస్తదుర్వీన్ద్రగుణాద్భుతాదివ స్వవక్త్రపద్మేఽఙ్గులినాలదాయినీ।

విధీయతామాననముద్రణేతి సా జగాద వైదగ్ధ్యమయేఙ్గితైవ తామ్॥౩౧॥

తతఇతి॥ తతః సా భైమీ తాం వాణీం ప్రతి వచనమన్తరేణైవ ఇతి జగాద। ఇతి కిమ్— ఆననముద్రణా మౌనం విధీయతామితి। కింభూతా—తస్య ఉర్వ్యీన్ద్రస్య గుణాకర్ణనసముత్పన్నాత్ అద్భుతాదాశ్చర్యాదివ స్వవక్త్రపద్మే అఙ్గులిరూపం నాలం తస్య దాయినీ। అత ఏవ వైదగ్ధ్యమయం ఏతచ్చాతుర్యబహులమిఙ్గితం చేష్టితం యస్యాః సా। వచననిషేధార్థం, ఆశ్చర్యాభినయార్థం చ ముఖే అఙ్గులిదాయతే। వర్ణననిషేధార్థం దత్తాఙ్గులిస్తద్గుణాద్భుతాదివేతి లోకేరుత్ప్రేక్షితమిత్యర్థః। పద్మే చ నాలం భవతి॥౩౧॥

అనన్తరం తామవదన్నృపాన్తరం తద్ధ్వదృంక్తారతరఙ్గరఙ్గణా।

తృణీభవత్పుష్పారం సరస్వతీ స్వతీవ్రతేజః పరిభూతభూతలమ్॥౩౨॥

అనన్తరమితి॥ అనన్తరం తద్వర్ణననిషేధానన్తరం సరస్వతీ నృపాన్తరం తాం భైమీ ప్రత్యవదత్। కింభూతా—తస్య వర్ణనీయనృపాన్తరస్యాధ్వని తద్దిశి దృశః తారాణామతివిశాలానాం తరఙ్గాణాం దృగ్వ్యాపారాణాం రఙ్గణం గతిర్యస్యాః। దృగ్వ్యాపారదర్శితవర్ణనీయనృపాన్తరా। కింభూతం నృపాన్తరమ్— తృణీభవన్దీనో భవన్పుష్పశరః కామో యస్మాత్। తథా,—స్వతీవ్రతేజసా పరిభూతం వశీకృతం భూతలం భూమణ్డలం యేన। 'రిఙ్గణా' ఇతి చ పాఠః॥౩౨॥

తదేవ కిం ను క్రియతే న కా క్షతిర్యదేవ తద్దూతముఖేన కాఙ్క్షతి।

ప్రసీద కాఞ్చీమయమాచ్ఛినత్తు తే ప్రసహ్య కాఞ్చీపురభూపురందరః॥౩౩॥

తదితి॥ ను భైమి। ఏష కాఞ్చీపురస్య సంబన్ధిన్యా భువః పురందరస్త్వాం ప్రతి ప్రహితస్య దూతస్య ముఖేన సందేశవచనేన కృత్వా యత్త్వదీయవరణాది కాఙ్క్షతి తదేవ కిం న క్రియతే। అపి తు తదేవ క్రియతామ్। ఏతదుక్తం కుర్వత్యాస్తవ కా క్షతిర్గ్లానిః। అపి తు న కాపి। అస్మిన్ప్రసీద। అయం నవరతే లజ్జయా అమన్యమానాయా అపి తే కాఞ్చీ మేఖలాబన్ధం ప్రసహ్య హఠాదాచ్ఛినత్తు శిథిలయతు। అధీరతయా గ్రన్థేరున్మోచనమసహమానస్త్రోటయతు వా। ఏనం వృణీష్వేతి భావః॥౩౩॥

మయి స్థితిర్నమ్రతయైవ లభ్యతే దిగేవ తు స్తబ్ధతయా విలఙ్ఘ్యతే।

ఇతీవ చాపం దధదాశుగం క్షిపన్నయం నయం సమ్యగుపాదిశద్విషామ్ ॥౩౪॥

మయీతి ॥ చాపం దధత్, ఆశుగం వైరిషు క్షిపన్ అయం రాజా ఇతి పూర్వోక్తం ద్విషాం నయం నీతిం సమ్యగుపాదిశదివ । ఇతి కిమ్— హే ద్విషః। మయి మత్సమీపే నమ్రతయైవ వినీతతయైవ స్థితిర్నివాసః। అథ చ,—స్వరాజ్యే స్థితిః లభ్యతే। స్తబ్ధతయాఽవినీతతయా తు పునర్దిగేవ విలఙ్ఘ్యతేఽతిక్రమ్యతే। చేన్మయి నమ్రా (అ) భవిష్యథ (త) తర్హి చాపవత్స్థితిం ప్రాప్స్యథ (త)। అన్యథా బాణవద్దిగన్తం (అ) యాస్యథ (త) ఇతి వచనం వినైవోక్తవానిత్యర్థః। నమ్రస్తబ్ధశబ్దయోర్వక్రావక్రవినీతావినీతార్థపరతయోత్ప్రేక్షా॥౩౪॥

అదఃసమిత్సంముఖవీరయౌవతత్రుటద్భుజాకమ్బుమృణాలహారిణీ।

ద్విషగణస్త్రైణదగమ్బునిర్ఝరే యశోమరాలావలిరస్య ఖేలతి॥౩౫॥

అద ఇతి॥ అస్య రాజ్ఞః యశోరూపా మరాలావలిర్హంసపఙ్క్తిః ద్విషతాం భటానాం గణాః సఙ్ఘాస్తేషాం స్త్రైణం స్త్రీవృన్దం తస్య దృగమ్బునిర్ఝరే నేత్రబాష్పప్రవాహే ఖేలతి। కింభూతా— అదః–సమితి అముష్య రణే సంముఖాగతా యే వీరాస్తేషాం యౌవతం స్త్రీసమూహస్తస్య వైధవ్యవశాత్రుటన్తో యే భుజాకమ్బవః శఙ్ఖవలయాని త ఏవ మృణాలాని హరత్యపనయతి భక్షయతి వేత్యేవంశీలా। హంసావలీ హి మృణాలాహారా నిర్ఝరోదకే క్రీడతి। రణే సంముఖాగతానాం శత్రూణాం వధాత్తత్స్త్రియః శఙ్ఖవలయాని స్ఫోటయన్తి రుదన్తి చ, తేన చాస్య కీర్తిర్భవతి॥౩౫॥

సిన్దూరద్యుతిముగ్ధమూర్ధని ధృతస్కన్ధావధిశ్యామికే

వ్యోమాన్తస్పృశి సిన్ధురేఽస్య సమరారమ్భోద్ధురే ధావతి।

జానీమో ను యది ప్రదోషతిమిరవ్యామిశ్రసంధ్యాధియే-

వాస్తం యాన్తి సమస్త బాహుజభుజాతేజఃసహస్రాంశవః॥౩౬॥

సిన్దూరేతి॥ ను భైమి ! సమరస్య ఆరమ్భే ఉద్ధుర ఉద్యుక్తే అస్య సిన్ధురే గజే ధావతి సతి సమస్తా బాహుజాః క్షత్రియాస్తేషాం భుజాతేజాంస్యేవ సహస్రాంశవః సూర్యా యది యత్ అస్తం వినాశం అస్తాచలం చ యాన్తి గచ్ఛన్తి। తత్ ప్రదోషతిమిరేణ రజనీముఖసంబన్ధినా తమసా వ్యామిశ్రా మిలితా యా సంధ్యా తస్యా ధియా బుద్ధ్యా భ్రాన్త్యేవేతి వయం జానీమః।

వాక్యార్థః కర్మ। దివారజన్యోః సంధౌ భవః సాంధ్యో రాగః తద్రాన్తేత్యర్థః। కింభూతే సిన్దురే—సిన్దూరద్యుత్యా ముగ్ధో మనోజ్ఞో మూర్ధా యస్య। తథా,—ధృతా స్కన్ధావవధీకృత్య శ్యామికా స్వాభావికీ కజ్జలలేపమణ్డనజా వా కాలతా యేన। తథా,— ఉచ్చతయా వ్యోమాన్తఃస్పృశి గగనమధ్యస్పర్శిని। తథా,—సమరారమ్భాద్రణతుర్యశ్రవణాత్కోపదుః సహే వా। యది అస్తం యాన్తి తర్హి సాయంకాలతిమిరసంపృక్తసంధ్యాధియేతి వా। సంధ్యాపి కించిత్కజ్జలతుల్య తిమిరయుక్తా సిన్దూరవచ్చ స్వతో రక్తా వరుణదిగన్తస్పర్శినీ చేతి పూర్వోక్తవిశిష్టహస్తిదర్శనే సతి ఇయం సాయంసంధ్యేతి బుద్ధ్యైవ తేజః సూర్యాణామస్తగమనం యుక్తమ్। ఏవంవిధం గజం దృష్ట్వా సర్వేఽపి పలాయన్త ఏవేత్యర్థః। 'జానీమోఽథ తదా' ఇతి పాఠే 'అథ'శబ్దో యదిత్యర్థే, తదా తదిత్యర్థే జ్ఞేయః। శ్యామైవ శ్యామికేతి స్వార్థే కప్రత్యయే 'ప్రత్యయస్థాత్' (౭।౩।౪౪) ఇతీత్త్వమ్॥౩౬॥

హిత్వా దైత్యరిపోరురః స్వభవనం శూన్యత్వదోషస్ఫుటా-

సీదన్మర్కటకీటకృత్రిమసితచ్ఛత్రీభవత్కౌస్తుభమ్।

ఉజ్ఝిత్వా నిజసద్మ పద్మమపి తద్వ్యక్తావనద్ధీకృతం

లూతాతన్తుభిరన్తరద్య భుజయోః శ్రీరస్య విశ్రామ్యతి॥౩౭॥

హిత్వేతి॥ శ్రీః లక్ష్మీః అద్యాస్య భుజయోరన్తః మధ్యే విశ్రామ్యతి శోభతే। కిం కృత్వా—దైత్య రిపోర్విష్ణోః ఖభవనం ఖస్య గృహం ఉరః హిత్వా। తథా, తత్ నిజసద్య పద్మమప్యుజ్ఝిత్వా। కింభూతమురః—లక్ష్మ్యా త్యక్తత్వాచ్ఛూన్యత్వలక్షణేన దోషేణ స్ఫుటమాసీదన్తః స్థిరీభవన్తో మర్కటకీటా ఊర్ణనాభకీటాస్తేషాం కరణేన నిర్వృత్తం తై రచితం కృత్రిమం సితచ్ఛత్రమివ సితచ్ఛత్రం మణ్డలాకారం శ్వేతం గర్భాణ్డ (న్తః) స్థాపనస్థానం తద్ భవంస్తద్రూపీభవన్కౌస్తుభాఖ్యో మణిర్యత్ర। కింభూతం పద్మమ్—లూతాతన్తుభిః మర్కటీసూత్రైః। మర్కటసూత్రసదృశైః కమలసూత్రైరిత్యర్థః। వ్యక్తం ప్రకటమవనద్ధీకృతం బద్ధమ్। బిసతన్తూనామేవ లూతాతన్తుత్వేనోక్తిః। పరస్పరమతిదూరే ద్వే అపి భవనే ప్రతి గతాగతాభ్యాం శ్రాన్తా సతీ గృహద్వయం పరిత్యజ్య అతిసమీపవర్తినోరస్య భుజయోరేవ భవనయోః సుఖేన నిషీదతి। అత్రైవ స్థిరా భవతీత్యర్థః। కౌస్తుభస్య ధవలత్వాల్లూతాచ్ఛనత్వేన, కమలసూత్రాణాం చ సాదృశ్యాహూతాతన్తుత్వేనోత్ప్రేక్షా। 'లూతా స్త్రీ తన్తువాయే స్యాత్' ఇత్యమరః॥౩౭॥

సిన్ధోర్జైత్రమయం పవిత్రమసృజత్తత్కీర్తిపూర్వాద్భుతం

యత్ర స్నాన్తి జగన్తి సన్తి కవయః కే వా న వాచంయమాః।

యద్విన్దుశ్రియమిన్దురఞ్చతి జలం చావిశ్య దృశ్యేతరో

యస్యాసౌ జలదేవతాస్ఫటికభూర్జాగర్తి యాగేశ్వరః॥౩౮॥

సిన్ధోరితి॥ అయం సిన్ధోర్జేత్రం సముద్రస్య జేతృ పవిత్రముజ్వలం పావనం చ తత్కీర్తిపూర్వాద్భుతం యశోరూపతడాగాశ్చర్యమసృజన్నిర్మమే। యత్ర కీర్తితడాగే జగన్తి స్త్రాన్తి ఉజ్వలీభవన్తి స్నానం చ కుర్వన్తి। యద్వర్ణనవిషయే కే వా కవయః స్ఫున్నా (?) రతనార్ధసార్థా అపి వాచంయమా మౌనినో న సన్తి। అపి తు సర్వేఽపి మౌనిన ఏవ భవన్తీత్యర్థః। అథ న్య కే వయో జలపక్షిణః కే వా తాపసా న సన్తి। అపి తు తడాగే బహవః పక్షిణస్తాపసాశ్చ విద్యన్తే। ఇన్దుః యస్య కీర్తితడాగస్య బిన్దుశ్రియమఞ్చతి ప్రాప్నోతి। యదపేక్షయా చన్ద్రోఽల్పీయానిత్యర్థః। అథ చ,—మహతస్తడాగస్య జలబిన్దుశోభామిన్దురశ్చతి। యదీయో బిన్దురేవేన్దురిత్యర్థః। యస్య చ జలమావిశ్య ప్రవిశ్యేవ దృశ్యేతరః అస్మదాదినేత్రయోరవిషయభూతః అసౌ జగతి విద్యమానః స్ఫటిక ఏవ భూః యస్య స కైలాస ఏవ జా(యా)గేశ్వరః స్ఫాటికశ్రీశివలిఙ్గరూపీ జలదేవతా జాగర్తి స్ఫురతి। సమచ్ఛాయత్వాజలే క్షిప్తః స్ఫటికో న దృశ్యతే। ఇయమేవ స్ఫటికపరీక్షా। ఉజ్వలతరై తత్కీర్తికల్లోలప్లావిత ఇవ కైలాసో న దృశ్యతే। ఇన్దుర్జలే చావిశ్య జలే ప్రతిబిమ్బితః సన్ యద్విన్దుశ్రియమఞ్చతీతి వా। అసౌ ఇన్దురేవ యస్య జలమావిశ్యాదృశ్యః స్ఫటికనిర్మితో యాగేశ్వరః సన్ జలదేవతా జాగర్తి। కీర్తిమధ్యపాతీ చన్ద్రోఽపి సమచ్ఛాయత్వాన్న దృశ్యత ఇత్యర్థ ఇతి వా। 'యాగేశ్వరః స్ఫాటికః' ఇతి ప్రసిద్ధిః। సముద్రాధిక్యం తు 'సాగరం పర్వణి స్పృశేత్' ఇతి వచనాత్ పర్వాతిరిక్తే కాలే సముద్రస్యాస్పృశ్యత్వాదస్య తు సర్వదా పవిత్రత్వాత్। సముద్రస్య భూలోకస్థస్యైవ కతిపయస్యైవ జనస్య స్నానార్హత్వాదస్య తు లోకత్రయస్య స్నానార్హత్వాత్। తస్య వర్ణయితుం శక్యత్వాదస్య చాశక్యత్వాత్। తస్య చ చన్ద్రైకసర్వస్వత్వాదస్య చ బిన్దురూపచన్ద్రత్వాత్। సముద్రే చ శ్రీవిష్ణురూపాయా జలదేవతాయాః సుప్తత్వాదత్ర చ యాగేశ్వరస్య జాగ్రత్త్వాత్। ఏవంవిధో యశస్వీ కోఽపి నాస్తీతి భావః। యాగేశ్వర ఇతి। అసౌ జలదేవతా జాగర్తి। అసౌ కా—యా స్ఫటికభూరగేశ్వరః కైలాసో జాగతతి వా। 'వాచి యమో వ్రతే (౩।౨।౪౦) ఇతి ఖచి 'వాచంయమపురందరీ చ' (౬।౩।౬౯) ఇతి సాధుః॥౩౮॥

అన్తః సంతోషవాష్పైః స్థగయతి న దృశస్తాభిరాకర్ణయిష్య-

న్నఙ్గేనానస్తిరోమా రచయతి పులకశ్రేణిమానన్దకన్దామ్।

న క్షోణీభఙ్గభీరుః కలయతి చ శిరఃకమ్పనం తన్న విద్మః

శృణ్వన్నేతస్య కీర్తీః కథమురగపతిః ప్రీతిమావిష్కరోతి॥౩౯॥

అన్తరితి॥ యస్మాత్ ఉరగపతిః శేషః అన్తః సంతోషబాష్పైరానన్దాశ్రుభిః కృత్వా దృశో నేత్రాణి న స్థగయత్యాచ్ఛాదయతి। యతః—తాభిర్దృగ్భిః ఏతద్గుణానాకర్ణయిష్యన్సన్। చక్షుఃశ్రవత్వాదనుభిర్నేత్రాచ్ఛాదనేన గుణానాకర్ణనశఙ్కయా ఆనన్దాస్తుభిర్దృశౌ నాచ్ఛాదయతి। తథా,–ఆనన్ద ఏవ కన్దో మూలం యస్యాస్తాం పులకశ్రేణిం రోమాఞ్చపఙ్క్తిమపి అఙ్గేన రచయతి కరోతి। యతః—అనస్తిరోమాఽవిద్యమానరోమా। తథా,— సంతోషాచ్చిరఃకమ్పనం న కరోతి। యతః—క్షోణీభఙ్గభీరుః యద్యహం మూర్ధానం కమ్పయిష్యామి తర్హి భూమిః పతిష్యతీతి భియా। తస్మాత్కారణాదేతస్య కీర్తీః శృణ్వన్ శేషోఽన్తఃకరణే సముత్పన్నాం ప్రీతిం కథం కేనాన్యేన ప్రకారేణావిష్కరోతి ప్రకటయతి వయం తత్ న విద్మః। ఆశ్చర్యరూపకీర్తిరయమితి భావః। సహస్రముఖత్వాదృశ ఇతి బహుత్వమ్॥౩౯॥

ఆచూడాగ్రమమజ్జయజ్జయపటుర్యచ్ఛల్యదణ్డానయం

సంరమ్భే రిపురాజకుఞ్జరఘటాకుమ్భస్థలేషు స్థిరాన్।

సా సేవాస్య పృథుః ప్రసీదతి తయా నాస్మై కుతస్త్వత్కుచ-

స్పర్ధాగర్ధిషు తేషు తాన్ధృతవతే దణ్డాన్ప్రచణ్డానపి॥౪౦॥

ఆచూడేతి॥ సంరమ్భే యుద్ధసంభ్రమే సతి జయే పటురయం రాజా రిపవశ్చ తే రాజానశ్చ తేషాం కుఞ్జరఘటాకుమ్భస్థలేషు దూరనిఖాతతయా స్థిరాన్ శల్యస్య అగ్రలోహస్య సంబన్ధినో దణ్డాఞ్శరాన్ప్రాసాన్వా అచూడాగ్రం పుఙ్ఖాగ్రం మర్యాదీకృత్య యదమజ్జయన్నిచఖాన, సా అస్య ఏతత్కర్తృకా త్వదీయా పృథుర్మహతీ సేవా, తయా సేవయా త్వం అస్మై కుతో న ప్రసీదసి। యతః—కింభూతాయ—తవ కుచస్పర్ధాగర్ధిషు కుచసామ్యాభిలాషిషు తేషు కుమ్భస్థలేషు తాన్పూర్వోక్తాన్ప్రచణ్డాన్దణ్డాన్ధృతవతేఽపి కృతవతేఽపి। యేన హి మహతీ సేవా క్రియతే తస్మై ప్రసన్నీభూయతే। అతిశూరోఽయం తస్మాద్వృణీష్వేత్యర్థః॥౪౦॥

స్మితశ్రియా సృక్కణి లీయమానయా వితీర్ణయా తద్గుణశర్మణేవ సా।

ఉపాహసత్కీర్త్యమహత్త్వమేవ తం గిరాం హి పారే నిషధేన్ద్రవైభవమ్॥౪౧॥

స్మితేతి॥ సా భైమీ స్మితశ్రియా తం రాజానముపాహసదుపహసితవతీ। యతః—కీర్త్యం వర్ణయితుం శక్యం మహత్త్వం యస్య ఏవంభూతమేవ। హి యస్మాత్-నిషధేన్ద్రవైభవం నలసామర్థ్యం గిరాం పారే వాగగోచరః। వర్ణయితుమపి న శక్య ఇత్యర్థః। నలాదేతస్య న్యూనత్వాదుపహాస ఇత్యర్థః। కింభూతయా స్మితశ్రియా-తద్గుణశర్మణా తదీయగుణాకర్ణనసముత్పన్నేన సుఖేన వితీర్ణయేవ దత్తయేవ కృతయేవ। తథా-సృక్కణి ఓష్ఠప్రాన్తే లీయమానయా సంసర్గిణ్యా। కీర్త్యమిత్యసద్గుణారోపణార్థంసూచకం పదమ్॥౪౧॥

నిజాక్షిలక్ష్మీహసితైణశావకామసావభాణీదపరం పరంతపమ్।

పురైవ తద్దిగ్వలనశ్రియాం భువా భ్రువా వినిర్దిశ్య సభాసభాజితమ్॥౪౨॥

నిజేతి॥ అసౌ వాణీ అపరమన్యం పరంతపం రాజానం భ్రువా పురైవ పూర్వమేవ వినిదిశ్య దర్శయిత్వా తాం భైమీమభాణీదువాచ। కింభూతా-నిజాక్ష్ణోర్లక్ష్మ్యా నేత్రకాన్త్యా ఇసిత ఏణశావకో మృగశిశుర్యయా। కింభూతయా భ్రువా—తస్య వర్ణనీయస్య రాజ్ఞో దిశా తత్సంముఖం వలనేన దృక్పాతేన కృత్వా యాః శ్రియస్తాసాం భువా స్థానభూతయా। కింభూతమేనమ్—సభయా సభాస్థైః మనోజ్ఞతయా సభాజితం దృష్టం పూజితం వా రిపుతాపకరత్వాదమ్బర్థనామానం వా॥౪౨॥

కృపా నృపాణాముపరి క్కచిన్న తే నతేన హా హా శిరసా రసాదృశామ్।

భవన్తు తావత్తవ లోచనాఇ్చలా నిపేయనేపాలనృపాలపాలయః॥౪౩॥

కృపేతి॥ హే భైమి ! తే తవ నృపాణాం మధ్యే క్వచిదప్యుపరి కస్యాప్యుపరి కృపా నాస్తి। హా హా కష్టం కష్టమ్। కమప్యవలోకయస్యపి నేతి న యుక్తమిత్యర్థః। కింభూతానామ్—త్వత్కృతావజ్ఞావశాల్లజ్జయా నతేన శిరసా రసాయాం భూమౌ దృగ్యేషామ్। రసాం పశ్యన్తీతి వా। అన్యత్ర కృపా మా భూన్నామ తావత్। కింతు తవ లోచనాశ్చలా అపాఙ్గద్గంశాః నిపేయః సాదరావలోకనార్హో యో నేపాలానాం దేశానాం నృపాలో రాజా తం పిబన్తి సాదరం పశ్యన్తి ఏవంభూతా అలయో భ్రమరభూతా భవన్తు। ఏనం తావత్కటాక్షైర్విలోకయేత్యర్థః॥౪౩॥

ఋజుత్వమౌనశ్రుతిపారగామితా యదీయమేతత్పరమేవ హింసితుమ్।

అతీవ విశ్వాసవిధాయి చేష్టితం బహుర్మహానస్య స దామ్భికః శరః॥౪౪॥

ఋజుత్వేతి॥ ఋజుత్వమవక్రతా నమ్రత్వప్రియవాదిత్వాదిరూపా వినీతతా చ। తథా,—మౌనం నిఃశబ్దత్వం వాఙ్నియమశ్చ। శ్రుతిపారగామితా ఆకర్ణపూర్ణతా వేదపారగామితా చ। ఏవంరూపం అతీవాతితరాం విశ్వాసకారి విగతశ్వాసకారి మనసి హితప్రత్యయకారకం చ అలీకపవనాభ్యాసవశాద్వా శ్వాసాభావకారి యదీయమేతచ్చేష్టితం పరం శత్రుం స్వవ్యతిరిక్తం చ సర్వం జనం హింసితుమేవ హన్తుమేవ ప్రాణప్రియధనగ్రహణార్థమేవ చ న తు లక్ష్యవ్యధనమాత్రప్రయోజనం, న చార్జవాదిగుణార్జనం ప్రయోజనమ్। సః అస్య బహురసంఖ్యః మహానక్షయోఽతిదీర్ఘశ్చ శరః దామ్భికః। 'దమ్భేన చరతి' ఇతి రూపకమ్। అతిశూరోఽయమితి భావః। దామ్భికే యావద్వృత్తం తత్సర్వమేతస్య శరే విద్యత ఇత్యర్థః। దామ్భికేన యత్క్రియతే తదేతచ్ఛరేణ క్రియత ఇత్యర్థః ఇతి వా। దమ్భో హింసా మాయా చ ప్రయోజనమస్య, 'ప్రయోజనమ్' (౫।౧।౧౦౯) ఇతి ఠక్। తేన చరతి వా 'చరతి' (౪।౪।౮) ఇతి ఠక్॥౪౪॥

రిపూనవాప్యాపి గతోఽవకీర్ణితామయం న యావజ్జనరఞ్జనవ్రతీ।

భృశం విరక్తానపి రక్తవత్తరాన్నికృత్య యత్తానసృజాసృజద్యుధి॥౪౫॥

రిపూనితి॥ యావన్తో జనాస్తావతాం రఞ్జనం తదేవ వ్రతం తదస్యాస్తీతి ఏవంభూతోఽయం రాజా రిపూనప్యవాప్య రిపూన్ప్రాప్యాపి వా। అవకీర్ణితాం క్షత్రవ్రతత్వం న గతః ప్రాప్తః। యత్ యస్మాత్స్వశరీరాదివిషయే భృశం విరక్తాననురాగిణోఽపి। అథ చ,—ఏనం దృష్ట్వా విగతరుధిరానపి తాన్రిపూన్ యుధి నికృత్య బాణైశ్ఛిత్త్వా అసృజా రుధిరేణ కృత్వా రక్తవత్తరారక్తవన్తోఽనురాగిణః। అథ చ,–రక్తం విద్యతే యేషు తే రక్తవన్తః, అతిశయేన రక్తవన్తో రక్తవత్తరాః ఏవంభూతాంస్తానసృజచ్చకార। వైరిణామపి రఞ్జనాత్క్షత్రవ్రతత్వం న జాతమిత్యర్థః। రక్తవత్తరాన్, క్తవతుర్మతుప్ చ॥౪౫॥

పతత్యేతత్తేజోహుతభుజి కదాచిద్యది తదా

పతఙ్గః స్యాదఙ్గీకృతతమపతఙ్గాపదుదయః।

యశోఽముష్యేవోపార్జయితుమసమర్థేన విధినా

కథంచిత్క్షీరామ్భోనిధిరపి కృతస్తత్ప్రతినిధిః॥౪౬॥

పతతీతి ॥ పతఙ్గః సూర్యః ఏతస్య తేజ ఏవం హుతభుగభిస్తస్మిన్ యది కదాచిత్కస్మిన్నపి సమయే పతతి తదా తర్హి అఙ్గీకృతతమః భృశమఙ్గీకృతః పతఙ్గానాం శలభానం దేహదాహలక్షణాయా ఆపద ఉదయో యేన ఏవంభూత ఏవ స్యాత్। ఏతత్తేజసాతితరాం సంతాపవశాత్పీడితః స్యాత్। ఏతత్తేజోపేక్షయా సూర్యో హీనః, వహ్నాయపేక్షయా శలభతుల్య ఇత్యర్థః। తథా,—అముష్య యశః కథంచిత్కేనాపి ప్రకారేణోపార్జయితుమసమర్థేనేవ విధినా బ్రహ్మణా అతిమహాన్క్షీరామ్భోనిధిరపి తస్య ఏతదీయయశసః ప్రతినిధిరనుకల్పః కృతః। కథంచిత్కృత ఇతి వా। యశ ఏవ యశఃసదృశమితి వా। ముఖ్యాభావే హి ప్రతినిధిరపి క్రియతే। క్షీరాదప్యుజ్వలమస్య యశ ఇత్యర్థః। ఏవంవిధః ప్రతాపవాన్యశఖీ చ కోఽపి నాస్తీతి భావః। ముఖ్యాపేక్షయా ప్రతినిధేర్న్యూనత్వాదేకద్వీపవ్యాపినః క్షీరోదాదశేషద్వీపవ్యాపిన్యాః కీర్తేరాధిక్యాశ్చ ॥౪౬॥

యావత్పౌలస్త్యవాస్తూభవదుభయహరిల్లోమలేఖోత్తరీయే

సేతుప్రాలేయశైలౌ చరతి నరపతేస్తావదేతస్య కీర్తిః।

యావత్ప్రాక్ప్రత్యగాశాపరివృఢనగరారమ్భణస్తమ్భముద్రా-

వద్రీ సంధ్యాపతాకారుచిరచితశిఖాశోణశోభావుభౌ చ ॥౪౭॥

యావదితి ॥ హే భైమి ! సేతుప్రాలేయశైలౌ శ్రీరఘునాథకృతః సేతుః ప్రాలేయశైలశ్చ హిమాచలః తౌ యావత్ యావన్తం దేశమభివ్యాప్య తిష్ఠతః యావత్కాలం తౌ వర్తేతే వా। ఏతస్య నరపతేః కీర్తిస్తావత్పర్యన్తం చరతి భ్రమతి। కింభూతౌ శైలౌ—పులస్త్యగోత్రాపత్యయో రావణకుబేరయోః అవాస్తూ అగృహభూమిభూతే అపి వాస్తూభవన్త్యౌ గృహభూమిత్వం ప్రాప్తే ఉభే ద్వే అపి యే హరితౌ దక్షిణోత్తరే దిశౌ తయోః క్రమేణ శ్యామత్వాచ్ఛుభ్రత్వాశ్చ లోమలేఖా రోమావలీ ఉత్తరీయం పూర్వకాయావరణవస్త్రం తద్రూపౌ। సముద్రబన్ధనశిలాపరమ్పరా దక్షిణదిశో రోమస్థానీయా। హిమాచలశ్చోత్తరదిగ్వస్త్రస్థానీయః। తథా,—ప్రాక్చ ప్రత్యక్చ ఆశే ప్రాచీప్రతీచ్యౌ దిశౌ తయోః పరివృఢౌ స్వామినౌ ఇన్ద్రవరుణౌ తయోః యే నగరే తయోర్యదారమ్భణమారమ్భస్తస్మిన్। స్తమ్భయోరివ సున్దరీ ముద్రా ఆకారో యయోస్తౌ ఉభావద్రీ ఉదయాస్తాచలౌం చ యావన్తం దేశమభివ్యాప్య తిష్ఠతః। పూర్వవత్। కింభూతావద్రీ—ప్రాతఃసాయంసంధ్యే ఏవం రక్తత్వాత్పతాకారుచీ తాభ్యాం రచితా నిర్మితా శిఖాయాం శిఖరే శోణా రక్తా శోభా యయోస్తౌ। పౌలస్త్య ఇతి, గోత్రాపత్యే గర్గాదిత్వాద్యఞ్। వాస్తూభవదితి, 'చ్వౌ చ' (౭।౪।౨౬) ఇతి దీర్ఘః। ఉభౌ అవయవౌ యయోస్తే ఉభయ్యౌ తే చ తే హరితౌ చేతి సమాసే పుంవద్భావ ఇతి వా॥౪౭॥

యువా చాభిముఖం రణస్య చరణస్యైవాదసీయస్య వా

బుద్ధ్వాఽన్తః స్వపరాన్తరం నిపతతాముమ్మచ్య బాణావలీః।

ఛిన్నం వావనతీభవన్నిజభియః ఖిన్నం భరేణాథ వా

రాజ్ఞానేన ఇఠాద్విలోఠితమభూద్భూమావరీణాం శిరః॥౪౮॥

యుద్ధేతి ॥ అనేన రాజ్ఞా అరీణాం శిరః భూమౌ హఠాద్బలాత్కారేణ విలోఠితం ఝటితి ఛేదాత్పరిభ్రమణమభూత్। కింభూతానామరీణామ్—అదసీయస్యాముష్యాయం అదసీమస్తస్య రుణస్యాభిముఖం సంముఖమ్। ప్రారమ్భమభి లక్ష్యీకృత్య వా। బాణావలీః శరపఙ్క్తిరున్ముచ్య ముక్త్వా యుద్ధ్వా వా నిపతతామ్। బాణపఙ్క్తివర్షణేన యుద్ధం కృత్వా రణభూమౌ పతతామితి యావత్। అథ చ అన్తఃకరణే స్వపరాన్తరం స్వస్య ఆత్మనః పరస్య చాన్తరం న్యూనాచికత్వతారతమ్యం బుద్ధ్వా వా అదసీయస్య చరణస్యైవాభిముఖం బాణావలీరున్ముచ్య నిరాయుధీభూయ నిపతతామ్। ఏతచ్చరణయోర్దణ్డవన్నమస్కారం కుర్వతామ్। కింభూతం శిరః—(రణసంభుఖపక్షే) ఛిన్నం వా బాణైః ఖణ్డితం సత్ వా అవనతీభవత్ నతగ్రీవం భూమౌ పతితం సత్। తథా,—(చరణపక్షే)—అథవా నిజభియో భరేణ స్వీయభయబాహుల్యేన వా ఖిన్నం సత్ అవనతీభవత్। (ద్వితీయపక్షే—) బలాద్విలోఠితం వామదక్షిణభాగస్పర్శకారీకృతమ్। వైరిణో యది యుధ్యన్తే తర్హి మ్రియన్త ఏవ। యే తు విచారకా భీరవశ్చ తే శస్త్రాణి పరిత్యజ్య ఏనమేవ శరణం గచ్ఛన్తి జీవన్తీతి। ఏవకారేణాన్యః శరణ్యో న విద్యత ఇతి సూచితమ్। అన్యదపి భారాక్రాన్తం నమ్రం భవతి। 'వా' శబ్దః ప్రత్యేకవికల్పే॥ ౪౮॥

న తూణాదుద్ధారే న గుణఘటనే నాశ్రుతిశిఖం

సమాకృష్టౌ దృష్టిర్న వియతి న లక్ష్యే న చ భువి।

నృణాం పశ్యత్యస్య క్కచన విశిస్వాన్కి తు పతిత-

ద్విషద్వక్షఃశ్వభ్రైరనుమితిరమూన్గోచరయతి॥ ౪౯॥

నేతి॥ యుద్ధకౌతుకదర్శినాం నృణాం మనుష్యాణాం దృష్టిః అస్య విశిస్వాన్ క్వచన కస్మిఅపి తూణాదుద్ధారే నిష్కాసనే ఉపాదానకాలే న పశ్యతీతి సర్వత్ర సంబన్ధః। తథా,—కస్మిన్నపి గుణఘటనే మౌర్వ్యా సంధానకాలే న। ఆశ్రుతిశిఖం కర్ణాగ్రే మర్యాదీకృత్య సమాష్టౌ కస్మిన్నపి సమ్యగాకర్షణకాలే న। తథా,—మోచనానన్తరం వియతి కస్మిన్నపి గగనదేశే న। తథా,—

శత్రునిర్భిద్య తతో నిర్గత్య భువి కస్మిన్నపి భూప్రదేశే పతితాన్న పశ్యతి। తర్హి కింతు పతితానాం బాణాఘాతకృతమర్మవేధవశాద్గతప్రాణానాం భూయిష్ఠానాం ద్విషతాం బక్షసః శ్వభ్రైర్దృఢం ప్రహృత్య బహిర్నిర్గతశరకృతచ్ఛిద్రైః కృత్వా యా అనుమితిరనుమానజ్ఞానం అమూన్వాణాన్గోచరయతి జ్ఞాపయతి। చేదనేన బాణా న ముక్తాస్తర్హ్యేతేషాం వక్షసి ఛిద్రాణి కథం భవేయురిత్యాద్యనుమితిః। 'చక్షుఃశ్వభ్రై' ఇతి పాఠే చక్షుష్యేవ విధ్యతీతి భావః॥౮౧॥

దమఖసుశ్చిత్తమవేత్య హాసికా జగాద దేవీం కియదస్య వక్ష్యసి।

భణ ప్రభూతే జగతి స్థితే గుణైరిహాప్యతే సంకటవాసయాతనా॥౮౦॥

దమేతి॥ హాసయతీతి హాసికా అతినీచా చేటీ దమఖసుః చిత్తం తద్వర్ణనబాహుల్యనిరపేక్షం తస్మిన్ననురక్తం చావేత్య జ్ఞాత్వా దేవీం సరస్వతీం జగాద—హే దేవి ! అస్య కిమత్ ఏతదీయం కియచ్చరితం వక్ష్యసి వర్ణయిష్యసి। అపి తు బహుత్వాత్ప్రత్యేకం వర్ణయితుం న శక్యత ఇత్యర్థః। గుణైః సౌన్దర్యాదిభిః ప్రభూతే మహతి జగతి స్థితేఽపి ఇహ నృపే సంకటవాసరూపా సంమర్దవసతిరూపా యాతనా సంకటవాసేన వా యాతనా తీవ్రవేదనా ఆప్యతే ప్రాప్యత ఇతి భణ కథయ। సర్వే గుణాః సర్వ జగత్పరిత్యజ్యాస్మిన్నేవ సంమర్దేన నివసన్తీత్యేకేనైవాకారేణ వర్ణయ। పృథగ్వర్ణనాసామర్థ్యాదిత్యర్థః। వాక్యార్థః కర్మ। అథ చ భూయసి వర్తమానే జగతి మధ్యే గుణైరిహైవ కష్టరూపా వసతిపీడా ప్రాప్యతే, న త్వన్యత్ర। ఏతనివాసే గుణా సద్విజన్త ఏవానర్థత్వాదేకోఽపి గుణోఽత్ర నాస్తీతి భణేత్యుపహాసః। అస్య కియద్వక్ష్యసి కథయ। అతఃపరం మా స్మ వాదీః। తస్మాన్నిర్గుణమేనం గుణిత్వేన కియన్తం కాలం వర్ణయిష్యసీతి కథయేతి వా। 'స్థితైః' ఇతి పాఠే గుణవిశేషణమ్। ప్రభూతైరితి చ॥౮౦॥

బ్రవీతి దాసీహ కిమప్యసంగతం తతోఽపి నీచేయమతిప్రగల్భతే।

అహో సభా సాధురితీరిణః క్రుధా న్యషేధదేతత్క్షితిపానుగాజ్జనః॥౮౧॥

బ్రవీతీతి॥ జనః ప్రేక్షకః కుధా స్వస్వామివర్ణనవిఘాతసముత్పన్నేన క్రోధేన ఇతీరిణో భాషమాణాన్ ఏతస్య క్షితిపస్యానుగాననుచరాన్ న్యషేధన్నివారయామాస। ఇతి కిమూ—ఇహ సభాయాం భైమ్యా దాసీ కిమపి అసంగతమయుక్తం బ్రవీతి 'చలేఽపి కాకస్య' ఇత్యాది భాషతే। తతోకపి దాస్యా అపి సకాశాన్నీచా ఇయం చేటీ అతిప్రగల్భతే నితరాం పృష్టతయా భాషతే। నియామకః కోఽపి నాస్తి। అహో అయుక్తత్వాదాశ్చర్యం సాధుః సభా। విరుద్ధలక్షణయా కాక్కా

అకారప్రశ్లేషేణ వాఽసాధురేతాదృశీ సభా న కుత్రాపీతి। బ్రవీతి, వర్తమానసామీప్యే భూతే లట్। 'శశంస' ఇతి వా పాఠః సమీచీనః। గల్భర్ ధృష్టత్వే॥౫౧॥

అథాన్యముద్దిశ్య నృపం కృపామయీ ముఖేన తద్దిఙ్ముఖసంముఖేన సా।
దమస్వసారం వదతి స్మ దేవతా గిరామిలాభూవదతిస్మరశ్రియమ్॥౫౨॥

అథేతి॥ అథ కృపామయీ బహులకృపా సా గిరాం దేవతా ముఖేన అన్యం నృపముద్దిశ్య నిర్దిశ్య దమస్వసారం వదతి స్మ। కింభూతేన—-తస్యోద్దేశ్యస్య నృపస్య దిఘుఖం దిగ్విభాగస్తస్య సంముఖేన। కింభూతం నృపమ్—ఇలాభూవత్పురూరవసమివ అతిక్రాన్తస్మరా శ్రీర్యస్య తమ్॥౫౨॥

విలోచనేన్దీవరవాసవాసితైః సితైరపాఙ్గాధ్వగచన్ద్రికాఞ్చలైః।
త్రపామపాకృత్య నిభాన్నిభాలయ క్షితిక్షితం మాలయమాలయం రుచః॥౫౩॥

విలోచనేతి॥ హే భైమి। త్వం అపాఙ్గాధ్వగాయా నేత్రప్రాన్తరూపమార్గగామిన్యాశ్చన్ద్రికాయా నేత్రమధ్యగనీలగోలకస్య అఞ్చలైరివాఞ్చలైరతి దీర్ఘైర్విలోకనవ్యాపారైః। కటాక్షైరితి యావత్। తైః : కృత్వా నిభాద్వ్యస్త్వన్తరవిలోకనవ్యాజాత్రపామపాకృత్య మాలయం మలయాద్రిఖామినం మాయాః సంపద్రూపాయా లక్ష్మ్యా ఆలయం వా క్షితిక్షితం నిభాలయ విలోకయ। కింభూతైరఞ్చలైః,—విలోచనే ఏవ ఇన్దీవరే నీలోత్పలే నీలోత్పలతుల్యే నేత్రే తయోర్మధ్యే వాసః స్థితిస్తయా వాసితైర్వ్యాపితైః। నయననీలిమ్నా నీలీకృతైరిత్యర్థః। తథా,—సితైః శుభ్రైనీలశ్వేతకాన్తిభిః। కటాక్షైర్విలోకయేత్యర్థః। అథ చ,—విలోచనతుల్యానాం నీలోత్పలానాం వాసేన పరిమలేన సుగన్ధీకృతైః సితైస్తిర్యగాయతశీలత్వాదపాఙ్గతుల్య మార్గగామిన్యా జ్యోత్స్నయా అఞ్చలైః కరైరుపలక్షితమ్। తథా,—కాన్తేః స్థానమ్। తథా,—మః శివ ఆలయో యస్య। శివమౌలినివాసినం చన్ద్రమేవైనం రాజానం త్రపామపాకృత్య పశ్యేత్యర్థః। 'మః శివే మా చ పద్మాయామ్' ఇతి విశ్వః। నిభాలయ, చురాదావాత్మనేపదినః పాఠాత్ పరస్మైపదం చిన్త్యమ్। నిభాలనం నిభాలస్తద్వాన్నిభాలవాన్ తాదృశం కుర్వితి 'తస్కరోతి–' (గంసూం౨౦౪) ఇతి ణిచి మతుబ్లోపే సాధనీయమ్॥౫౩॥

ఇమం పరిత్యజ్య పరం రణాదరిః స్వమేవ భగ్నః శరణం ముధావిశత్।

న బేత్తి యత్రాతుమితః కృతస్మయో న దుర్గయా శైలభువాపి శక్యతే॥౫౪॥

ఇమమితి॥ హే భైమి। రణాద్భృభః పలాయితః కృతస్మయః కృతగర్వోఽరిః ఏతస్య శత్రుః పరం శత్రుభూతమ్। అథ చ మహాన్తమ్। ఇమం పరిత్యజ్య స్వీయమేవ శరణం గృహం సుధా వృథా అవిశత్। త్వదీయోఽహం మాం రక్షేత్యుక్త్వా ఏనమేవ శరణం రక్షితారం కృతగర్వత్వాదప్రాప్య స్వగృహం వృథైవ గత ఇత్యర్థః। యద్యస్మాత్ దుర్గయా విషమయా శైలస్య భూస్తయా। గిరిదుర్గేణేత్యర్థః। తయాపి ఇతోఽస్మాన్నృపాత్త్రాతుం న శక్యత ఇతి న వేత్తి। గిరిదుర్గం ప్రవిష్టోఽపి బలాత్తతోఽపకృష్య హన్యతే। స్వగృహం ప్రవిష్టో హన్యత ఇతి కిం వాచ్యమ్। అతః స్వగృహప్రవేశో వ్యర్థం ఇత్యర్థః। అథ చ పర్వతపుత్ర్యా దుర్గయాపి త్రాతుం న శక్యతే, ఘృతదర్పం హన్త్యేవ శరణాగతం రక్షత్యేంవాయమితి భావః। 'శరణం గృహరక్షిత్రోః' ఇత్యమరః॥౫౪॥

అనేన రాజ్ఞార్థిషు దుర్భగీకృతో భవన్ఘనధ్వానజరత్నమేదురః।

తథా విదూరాద్విరదూరతాం గమీ యథా స గామీ తవ కేలిశైలతామ్॥౫౫॥

అనేనేతి॥ ఏతద్వరణేన సః అతిప్రసిద్ధో విశేషేణ దూరోఽద్రిః। అథ చ విదూరనామా రోహణాచలః। తథా తేన ప్రకారేణాదూరతాం సామీప్యం గమీ గన్తా। యథా యేన ప్రకారేణ తవ కేలిశైలతాం క్రీడాపర్వతత్వం గమీ గమిష్యతి। కింభూతః—అతివదాన్యేనానేన రాజ్ఞార్థిషు యాచకేషు విషయే దుర్భగీకృత ఉపేక్షావిషయతామయాచనీయతాం ప్రాపితః। అత ఏవ వ్యయాభావాన్నవా ఘనా మేఘాస్తేషాం ధ్వానః శబ్దస్తస్మాజ్జాతై రత్నైర్మేదురః పరిపుష్టో భవన్। విదూరాదౌ హి నవమేఘశబ్దాద్రత్నశలాకా ఉత్పద్యన్తే, తాశ్వ యాచకైర్నీయన్తే। అస్మింస్తు బహుప్రదే సతి తత్ర కస్యాపి యాచకస్యాగమనావ్యయాభావాద్రత్నైః కృత్వా త్వదుపవనం యావన్మేదురో భవతి, స ఏవ రత్నమయత్వాత్తవ క్రీడాపర్వతస్థానే భవిష్యతి। అతివదాన్యోఽయమితి భావః। 'భవద్ఘనధ్వాన–' ఇతి పాఠే భవద్భ్య ఉత్పన్నేభ్యో ఘనధ్వానేభ్య ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్। గమీ గామీ ఇతి పూర్వవత్॥౫౫॥

నమ్రప్రత్యర్థిపృథ్వీపతిముఖకమలమ్లానతాభృఙ్గజాత-

చ్ఛాయాన్తఃపాతచన్ద్రాయితచరణనఖశ్రేణిరైణేయనేత్రే!।

దృప్తారిప్రాణవాతామృతరసలహరీభూరిపానేన పీనం

భూలోకస్యైష భర్తా భుజభుజగయుగం సాంయుగీనం బిభర్తి॥౫౬॥

నమ్రేతి॥ హే ఐణేయో హరిణపోతస్తనేత్రవనేత్రే యస్యాస్తత్సంబుద్ధిః ఏణ్యవయవభూతే నేత్రే వా యస్యాః, భూలోకస్య భర్తా ఏష రాజా సంయుగే సాధు సాంయుగీనం రణరసికం భుజద్వయరూపం భుజగయుగం సర్పద్వయం బిభర్తి। కింభూతః—నమ్రాః ప్రత్యర్థిపృథ్వీపతయః శత్రునృపాస్తేషాం ముఖాన్యేవ కమలాని తేషాం లజయా మ్లానతా తద్రూపా భృఙ్గేభ్యో జాతా ఛాయా భ్రమరసంబన్ధినీ యా శోభా కృష్ణతా తస్యా అన్తఃపాతేన నఖమధ్యే ప్రతిబిమ్బితేన చన్ద్రాయితా చన్ద్రవదాచరితా చరణనఖశ్రేణిర్యస్య। కింభూతమ్—ద్దప్తానాం సదర్పాణామరీణాం ప్రాణాఖ్యా వాతా ఏవాతిప్రియత్వాదమృతరసఖస్య లహరీణాం తరాఙ్గణాం భూరి అతితరాం పానేన పీనం పీవర సగర్వనృపప్రాణవియోగకరణేనోర్జఖి। సమానాకారత్వాదతిక్రూరకర్మత్వాచం భుజయోః సర్పత్వమ్। సర్పాణాం చ పవనాశనత్వాత్ప్రాణాఖ్యైః పవనైః పీనత్వం యుక్తమ్। దర్పరహితాంశ్చరణపాతినో వైరిణో రక్షతి, సదర్పాననమ్రాన్మారయత్యయమితి భావః। ఐణేయం ఏణ్యా అపవ్యమ్, 'స్త్రీభ్యో ఢక్' (౪।౧।౧౨౦)। ఏణ్యా అవయవా ఇత్యర్థే 'ఏణ్యా ఢక్' (౪।౩।౧౫౯)। సాంయుగీనమ్, సాధ్వర్థే ప్రతిజనాదిత్వాత్ ఖఞ్॥౫౬॥

అధ్యాహారః స్మరహరశిరశ్చన్ద్రశేషస్య శేష–

స్యాహేర్భూయః ఫణసముచితః కాయయష్టీనికాయః।

దుగ్ధామ్భోధేర్మునిచులుకనత్రాసనాశాభ్యుపాయః

కాయవ్యూహః క్వ జగతి న జాగర్త్యదః కీర్తిపూరః॥౫౭॥

అధ్యాహార ఇతి॥ అముష్య కీర్తిపూరః క్వ కస్మిఞ్జగతి లోకే న జాగర్తి ప్రకాశతే। అపి తు స్వర్గపాతాలమర్త్యలోకేషు స్ఫురతి। లోకత్రయవ్యాపిత్వం క్రమేణాహ—కింభూతః—స్మరహరశిరసి యశ్చన్ద్రస్తస్య యః శేష ఏకకలా తస్యా అధ్యాహారో లక్షణయా పఞ్చదశకలాభిః పూరకః। స్వర్గం గత్వా శివశిరః స్థితశ్చన్ద్రో యేన షోడశకలః క్రియత ఇత్యర్థః। అన్యత్రాప్యపూర్ణవాక్యే కిమపి యోగ్యం పదాన్తరమధ్యాహృత్య వాక్యపూరణం క్రియతే। తథా శేషస్యాహేః సర్పరాజస్య భూయాంసః సహస్రసంఖ్యాకాః ఫణాస్తేషాం సముచితో యోగ్యోఽతిదీర్ఘః కాయయష్టినికాయః శరీరదణ్డికాసమూహః। ఫణసహస్రస్య శరీరసహస్రేణ భవితవ్యమ్। పాతాలం గత్వా తదీయశిష్టశరీరపూరణం క్రియతే ఇత్యర్థః। తథా,—మునేరగస్త్యస్య చులుకనం సంకుచితహస్తపానం తస్మాద్యస్త్రాసో భయం తస్య నాశే నిరాసే అభి సామస్త్యేనోపాయః సాధనమ్। దుగ్ధామ్భోధేః కాయవ్యూహః శరీరసఙ్ఘః। పూర్వమేకాకిత్వేన పానాద్భయమభూత్, ఇదానీమేతద్యశరూపానేకశరీరధారణాత్। ఏకస్యానేకపానే

సామర్థ్యాభావాజలమాత్రస్య చ క్షీరతాపాదనాద్దుగ్ధయశసోశ్చ సరూపత్వాద్దుగ్ధే యశోభ్రమః యశసి దుగ్ధభ్రమ ఇతి దుగ్ధయశసోర్నిర్ణతుమశక్యత్వాత్పానాభావాద్భయాభావసాధనభూతః క్షీరోదధేః కాయవ్యూహ ఇత్యర్థః॥౫౭॥

రాశామస్య శతేన కిం కలయతో హేతిం శతఘ్నీం కృతం

లక్షైర్లక్షభిదో దృశైవ జయతః పద్మాని పద్మైరలమ్।

కర్తుం సర్వపరచ్ఛిదః కిమపి నో శక్యం పరార్ధేన వా

తత్సంఖ్యాపగమం వినాస్తి న గతిః కాచిద్వతైతద్విషామ్॥౫౮॥

రాజ్ఞామితి॥ నామ్నా శతఘ్నీం చతుఃశతీలోహకణ్టకసంచితాం హేతిం శస్త్రం కలయతో ధారయతోఽస్య రాజ్ఞా శతేన కిమ్। తేన శస్త్రేణ మారణాత్తైరనేకైరప్యస్య కిమపి కర్తుం న శక్యత ఇత్యర్థః। అథ చ,—యః శతమారణసమర్థ శస్త్రం గృహ్ణాతి తస్య శతసంఖ్యామిత్రై రాజభిః కిమపి కర్తుం న శక్యతే। తథా,—రాజ్ఞాం లక్షైః పూర్యతామ్। యతః—లక్షం వేధ్యం . భినత్తీతి లక్షభిత్తస్య లక్షభిదః। యో హి కుత్రచిదప్యప్రతిహతసాయకస్తస్య లక్షసంఖ్యైరపి కిమపి కర్తుం న శక్యత ఇత్యర్థః। తథా,—రాజ్ఞాం పద్మైః పద్మసంఖ్యై రాజభిరపి కిమ్। తైరప్యస్య కిమపి కర్తుం న శక్యతే। యత:—దృశైవ పద్మాని కమలాని పద్మసంఖ్యాకాన్వైరిణశ్చ జయతః। యో హి కమలతుల్యనేత్రస్తస్య శత్రుతః పరాభవో న। అథ చ,—భ్రూక్షేపమాత్రేణ పద్మసంఖ్యా పరిమితాన్రాజ్ఞో జయతి తస్య పద్మసంఖ్యైః రాజభిః కిమపి కర్తుం న శక్యతే। తథా,—'వా' సముచ్చయే। రాజ్ఞాం పరార్ధేనాపి పరార్ధసంఖ్యై రాజభిరప్యస్య కిమపి కర్తు నో శక్యమ్। యతః సర్వే చ తే పరే శత్రవశ్చ తాన్ఛినత్తి తస్య। యో హి వైరిమాత్రహననే సమర్థస్తస్య పరార్ధసంఖ్యాః శత్రవః కిం కుర్వన్తు। తత్తస్మాత్ ఏతస్య ద్విషాం సంఖ్యాద్రణాదపగమం పలాయనమ్। అథ చ పరార్ధరూపాయాః సంఖ్యాయా అప్యపగమం పరిత్యాగం అసంఖ్యత్వం వినా కాచిద్గతిః ప్రకారో నాస్తి। 'బత' ఖేదే। అసంఖ్యేయాశ్వేదభవిష్యంస్తర్హ్యజీ విష్యన్। అసంఖ్యేయం నాస్తి తస్మాత్పలాయనమేవ జీవనోపాయః। పలాయితాన్న హన్తీత్యర్థః। 'లక్షం శరవ్యే సంఖ్యాయామ్। శతఘ్నీమ్, 'అమనుష్యకర్తృకే చ' (౩।౨।౫౩) ఇతి టక్ ॥౫॥

వయస్యయాకృతవిదా దమఖసుః స్మితం వితత్యాభిదధేఽథ భారతీ।

ఇతః పరేషామపి పశ్య యాచతాం భవన్ముఖేన ఖనివేదనత్వరామ్॥౫౯॥

వయస్యయేతి ॥ అథ దమఖసుః ఆకూతవిదాభిప్రాయజ్ఞయా వయస్యయా సఖ్యా స్మితం వితత్య హసితం కృత్వా భారతీ ఇత్యభిదధే ఉక్తా। ఇతి కిమ్—హే భారతి ! త్వం భవన్ముఖేన త్వన్ముఖేన స్వవర్ణనం యాచతాం ప్రార్థయమానానాం ఇతోఽస్మాన్నృపాత్పరేషామన్యేషాం స్వనివేదనే స్వవర్ణనే ఏవ త్వరాం కాలవిలమ్బాసహనత్వం పశ్య। ఏతద్వర్ణనాద్విరమేతి భావః। అన్యానపి వర్ణయేత్యర్థః॥౫౯॥

కృతాత్ర దేవీ వచనాధికారిణీ త్వముత్తరం దాసి ! దదాసి కా సతీ।

ఇతీరిణస్తన్నృపపారిపార్శ్వికాన్స్వభర్తురేవ భ్రుకుటిర్న్యవర్తయత్॥౬౦॥

కృతేతి॥ ఖభర్తుః ఖఖామిన ఏవ భ్రుకుటిః కోపవశాద్భ్రుభ ఈరిణో భాషమాణాన్ తాన్నృపపారిపార్శ్వికాన్నిజసేవకాన్ న్యవర్తయన్యషేధయత్। భ్రూక్షే తేనైవ తే నివారితా ఇత్యర్థః। ఇతి కిమ్—హే దాసి ! అత్ర రాజవర్ణనే వచనాధికారిణీ భాషణాధికారిణీ దేవీ కృతా, త్వం కా సతీ కా భవన్తీ కేన ప్రయుక్తా సతీ। అథ చ,—అసతీ కులటా కా త్వముత్తరం దదాసి అత్ర వక్తుమయోగ్యేతి। పారిపార్శ్వికాన్ పరిపార్శ్వే వర్తన్తే పారిపార్శ్వికాః 'పరిముఖం చ' (౪।౪।౨౯) ఇతి చకారాట్ఠక్॥౬౦॥

ధరాధిరాజం నిజగాద భారతీ తదున్ముఖేషద్వలితాఙ్గసూచితమ్।

దమఖసారం ప్రతి సారవత్తరం కులేన శీలేన చ రాజసూచితమ్॥౬౧॥

ధరేతి॥ భారతీ దమస్వసారం ప్రతి ధరాధిరాజం నృపం నిజనాద। కథయతి స్మేత్యర్థః। కింభూతమ్—తస్య వర్ణనీయనృపస్యోన్ముఖం సంముఖం ఈషద్వలితేన కించిత్పరివర్తితేనానఙ్గేన కరాదినా సూచితం జ్ఞాపితమ్। తథా,—సారవత్తరమతిబలిష్ఠమ్। తథా,—కులేన శీలేన స్వభావేనాచరణేన వా రాజసు మధ్యే ఉచితం యోగ్యం శ్రేష్ఠమ్। కులశీలాభ్యాం సారవత్తరం శ్రేష్ఠతరం వా॥౬౧॥

కుతః కృతైవం వరలోకభాగతం ప్రతి ప్రతిజ్ఞాఽనవలోకనాయ తే।

అపీయమేనం మిథిలాపురందరం నిపీయ దృష్టిః శిథిలాస్తు తే వరమ్॥౬౨॥

కుత ఇతి॥ హే భైమి। తే త్వయా స్వయంవరార్థమాగతం వరలోకం పరిణేతృవృన్దం ప్రతి లక్షీకృత్య ఏవమమునా దృశ్యమానప్రకారేణ అనవలోకనాయాదర్శనాయ ప్రతిజ్ఞా కుతః కస్మాత్కారణాత్కృతా। అపి స్వయుక్తమేవైతత్। 'వా' ఇతి పాఠే కుతో వేత్యన్వయః। అనవలోకనాయైవేత్యవధారణార్థో వా। న కేవలమవ (ధా) రణాయైవ, కింతు— అనవలోకనాయాపీత్యర్థో వా। కిం తర్హి కర్తవ్యమిత్యత ఆహహే భైమి। తే ఇయం దృష్టిః ఏనం మిథిలానగర్యాః పురందరం స్వామినం నిపీయైవ శిథిలాస్తు। ఏతద్వరమ్। సర్వథానవలోకనాద్విలోకన వరమితి రాజాన్తరవదననురాగేణాప్యేనం విలోకయేత్యర్థః। అన్యే యద్యపి నావలోకితాస్తథాప్యేనం విలోకయ। విలోకనేనాప్యేనం సంభావయేత్యర్థః। పూర్వశ్లోకే సామాన్యత ఉక్తత్వాదన్వాదేశే ఏనమితి సమర్థనీయమ్॥౬౨॥

న పాహి పాహీతి యదబ్రవీరముం మమౌష్ఠ! తేనైవమభూదితి క్రుధా।

రణక్షితావస్య విరోధిమూర్ధభిర్విదశ్య దన్తైర్నిజమోష్ఠమాస్యతే॥౬౩॥

న పాహీతి॥ అస్య విరోధిమూర్ధభిర్వైరిశిరోభిః ఇతి కుధా రణక్షితౌ నిజమోష్ఠం దన్తైర్విదశ్య విశేషేణ దష్ట్వా ఆస్యతే స్థీయతే। ఇతి కిమ్— హే ఓష్ఠ ! త్వం అముం నృపం ప్రతి పాహి పాహీతి యత్ నాబ్రవీః తేన కారణేన మమైవం భూమౌ విలుణ్ఠనపూర్వం మరణమభూదితి। పాహి పాహీతి యో వదతి తమయం రక్షతి। 'పాహి' ఇతి పదోచ్చారణే ప్రథమం తవైవ సామర్థ్యమ్। పకారస్యోష్ఠ్యత్వాత్। త్వయా చ సదర్పత్వాత్తదనుచ్చారణాన్మామయం మారితవానితి త్వమేవాపరాధీత్యర్థః। శవముష్టిన్యాయేనాధరోష్ఠో దష్ట ఏవ తిష్ఠతి న తు ముక్త ఇతి ఆస్యతే ఇత్యనేన సూచితమ్ ॥౬౩॥

భుంజేఽపసర్పత్యపి దక్షిణే గుణం సహేషుణాదాయ పురఃప్రసర్పిణే।

ధనుః పరీరమ్భుమివాస్య సంమదాన్మహాహవే దిత్సతి వామబాహవే॥౬౪॥

భుజ ఇతి ॥ మహాహవే మహతి రణసంమదేం దక్షిణేఽపసవ్యే। అథ చ,—సరలేఽనుకూలేఽపి భుజే ఇషుణా సహ గుణం మౌర్వీమప్యాదాయ గృహీత్వా అపసర్పతి కర్ణపశ్చాద్దేశం గచ్ఛతి సతి పురఃప్రసర్పిణే రిపుసంముఖయాయినే దృఢతరముష్టయేఽస్య వామబాహవే సవ్యభుజాయ ధనుః సంమదాదివ దృఢతరత్వజాతాద్ధర్షాదివ పరరమ్భమాలిఙ్గనం దిత్సతి దాతుమిచ్ఛతి। దిత్సతీవేతి వా। అస్మిన్నపి గుణిని విశ్వాసపాత్రే సఙ్గ్రామాత్స్వజనమాదాయ పలాయితే సతి సఙ్గ్రామం కర్తుం సంముఖాయ వామాయ దుష్టాయాపి అయమేవ సాధురితి

మత్వా సువంశజేన కేనచిన్మధ్యస్థేనాలిఙ్గనం దీయతే। దృఢముష్టిరతిశూరోఽయమిత్యర్థః। సఙ్గ్రామే కర్ణాన్తపర్యన్తమాకర్షణాద్ధనుశ్చక్రీకృత్య శరాన్ముఞ్చన్నే వాస్త ఇతి భావః। వామబాహవే, దదాతి యోగాచ్చతుర్థీ॥౬౪॥

అస్యోర్వీరమణస్య పార్వణవిధుద్వైరాజ్యసజ్జం యశః

సర్వాఙ్గోజ్వలశర్వపర్వతసితశ్రీగర్వనిర్వాసి యత్।

తత్కమ్బుప్రతిబిమ్బితం కిము శరత్పర్జన్యరాజిశ్రియః

పర్యాయః కిము దుగ్ధసిన్ధుపయసాం సర్వానువాదః కిము॥౬౫॥

అస్యేతి॥ అస్య ఉర్వీరమణస్య రాజ్ఞో యత్ యశ ఏతాదృశమ్। కీదృశం యశః—పర్వణి భవః పార్వణః పూర్ణో విధుశ్చన్ద్రస్తస్య ద్వైరాజ్యే ద్వయో రాజ్ఞోః కర్మ తత్ర సజ్జం తత్పరమ్। పార్వణచన్ద్రసదృశమిత్యర్థః। తథా,—సర్వేష్వఙ్గేషూజ్వలస్య ధవలస్య శర్వపర్వతస్య హరనివాసభూతకైలాసస్య సితశ్రీః శ్వేతకాన్తిస్తద్విషయే యో గర్వస్తస్య నిర్వాసి నిరాకారకమ్। కైలాసాదపి ధవలతరమ్। ఏవంభూతం యద్యశః। తత్కమ్బుప్రతిబిమ్బితం సముద్రశఙ్ఖప్రతిబిమ్బః కిము। తథా,—శరది పర్జన్యరాజిర్మేఘపఙ్క్తిస్తస్యాః శ్రీః ధవలిమశోభా తస్యాః పర్యాయః కిము। శబ్దస్య శబ్దాన్తరేణోచ్చారః పర్యాయః। తథా,—దుగ్ధసిన్ధోః క్షీరోదస్య పయసాం దుగ్ధానాం సర్వేణ ప్రకారేణానువాదః పునరభిధానం కిము। చన్ద్రాదితుల్యమేతద్యశ ఇతి భావః। అన్యోఽప్యధిష్ఠితద్వైరాజ్యః ప్రతిపక్షం నిరస్యతి॥౬౫॥

నిస్త్రింశత్రుటితారివారణఘటాకుమ్భాస్థికూటావట–

స్థానస్థాయుక్రమౌక్తికోత్కరకిరః కైరస్య నాయం కరః।

ఉన్నీతశ్చతురఙ్గసైన్యసమరత్వఙ్గత్తురంగక్షుర–

క్షుణ్ణాసు క్షితిషు క్షిపన్నివ యశఃక్షోణీజబీజవజమ్॥౬౬॥

నిస్త్రింశేతి ॥ అస్య నృపస్యాయం దృశ్యమానః కరః కైః ఏవంభూత ఇవ నోన్నీతస్తర్కితః। అపి తు సర్వైరప్యేవమేవ తర్కితః। కీదృశః కరః। నిస్త్రింశేన స్వఙ్గేన కృత్వా త్రుటితాయాః ఖణ్డనం ప్రాప్తాయా అరివారణఘటాయా వైరిగజపరమ్పరాయాః కుమ్భానాం గణ్డస్థలానామస్థికూటా అస్థిసమూహాస్తేషామవటస్థానే గర్తలక్షణస్థానే స్థాయుకః స్థితిశీలో మౌక్తికోత్కరో ముక్తాసనస్తస్య కిరః విక్షిపః। తథా,—చత్వారి కరినరరథతురగలక్షనాన్యఙ్గాని యేషామేవంభూతాని సైన్యాని

యేషు తే సమరాః సఙ్గ్రామాస్తేషు త్వఙ్గన్తశ్చిత్రం గచ్ఛన్తః తురంగాస్తేషాం ఖురైః
చరణాగ్రనఖతీక్ష్ణభాగైః క్షుణ్ణాసు విదలితాసు కృష్టాసు క్షితిషు రణక్షేత్రభూమిషు
యశోలక్షణస్య క్షోణీజస్య వృక్షస్య తదుత్పాదకం బీజవ్రజం బీజస క్షిపన్నివ వపన్నివ।
యశోవృక్షస్య శుభ్రత్వాత్తత్కారణేన బీజేన శుభ్రేణైవ భవితవ్యమ్।
అరికరికుమ్భస్థముక్తాఫలాని బీజస్థానే జాతానీత్యర్థః। అన్యోఽపి పాత్రస్థం బీజస కరేణాకృష్య
హలకృష్టాసు భూమిషు వపతి। వైరికరిణాం హననాదేతస్య బహు యశో జాతమితి తైక్ష్ణ్యాత్
ఇవ క్షురాః ఖురా ఇతి లక్షణాశబ్దః। నిర్గతత్రింశతోఽఙ్గులిభ్యో నిస్త్రింశః సఙ్గః ఇతి, 'డచ్ప్రకరణే
సంఖ్యాయాస్తత్పురుషస్యోపసంఖ్యానం నిస్త్రింశాద్యర్థమ్' ఇతి డచ్। స్థాయుకమ్, 'లషపత—'
(౩।౨।౧౫౪) ఇత్యుకన్। కిరతీతి కిరః, 'ఇగుపధ—' (౩।౧।౧౩౫) ఇతి క: ॥౬౬॥

అర్థిభ్రంశబహూభవత్ఫలభరవ్యాజేన కుబ్జాయితః

సత్యస్మిన్నతిదానభాజి కథమధ్యాస్తాం స కల్పద్రుమః।

ఆస్తే నిర్వ్యయరత్నసంపదుదయోదనః కథం యాచక-

శ్రేణీవర్జనదుర్యశోనివిడితవ్రీడస్తు రత్నాచలః॥౬౭॥

అర్థీతి॥ స కల్పద్రుమః ప్రసిద్ధః కేవలం కల్పితప్రదః, అస్మిన్రాజని అతిదానమతిశయితం
దానం భజతి సతి అకల్పితమపి దదతి సతి అర్థిభ్రంశాద్యాచకైర్వర్జనాత్పూర్వ అల్పాన్యపి
వ్యయాభావాద్బహూభవన్తి బహూని జాయమానాని యాని ఫలాని తేషాం భరవ్యాజేన
భారవమిషేణ కుబ్జాయితః స్వర్వవదాచరితోఽతినమ్రః సన్ కథమప్యాస్తాం మహతా క్లేశేన।
అథ చ,—గోపనప్రకారేణాపి తిష్ఠతు। కాలం వాఽతివాహయతు। నమ్రత్వేన లజ్జాగోపనం
యుక్తమితి భావః। ఉనః రత్నాచలో యాచకశ్రేణ్యా వర్జనాత్పరిత్యాగాజ్జాతేన దుర్యశసాపకీర్త్యా
నిబిడితా ఘనీకృత। వ్రీడా లజ్జా యస్య ఏవంభూతోఽపి యాచకాభావాత్
నిర్వ్యయయాక్షయయా రత్నసంపదా కృత్వా య ఉదయనుస్యూతా వృద్ధిస్తేన ఉదగ్ర
ఉశ్వశిఖరః। అథ చ,—అనమ్ర ఏవ కథమాస్తే। అపి తు—
తస్యానమ్రత్వమయుక్తమేవేత్యర్థః। కల్పవృక్షస్య స్వర్గస్థితత్వాద్దుష్ప్రాపతయా
ఫలభరవ్యాజేన నమ్రత్వా వా లజ్జాపరిహారః సంభవీ। రోహణాదేస్తు ఏతల్లోక
నివాసాద్దుష్ప్రాపత్వాభావేఽపి యాచకైర్వర్జనాతిశయానమ్రత్వం యుక్తం తత్తు తస్య
నాస్తీత్యాశ్చర్యమ్। కల్పవృక్ష మేరుభ్యామప్యధికో దానశూర ఇతి భావః। కుబ్జాయితః,
లోహితాదేరాకృతిగణత్వాదాచారే క్యష్॥౬౭॥

సృజామి కిం విఘ్నమిదంనృపస్తుతావితీఙ్గితైః పృచ్ఛతి తాం సఖీజపే।

స్మితాయ వక్రం యదవక్రయద్వధూస్తదేవ వైముఖ్యమలక్షి తన్నృపే॥౬౮॥

సృజామీతి॥ వధూః భైమీ సఖీజనే ఇఙ్గితైర్భ్రూభఙ్గాదిచేష్టితైః కృత్వా తాం భైమీమితి పృచ్ఛతి సతి స్వాభిప్రాయజ్ఞాపనార్థం స్మితాయ వక్రం యత్ అవక్రయద్వక్రం చక్రే, తత్ వదనవక్రణమేవ తన్నృపే తస్మిన్రాజ్ఞి వైముఖ్యం పరాఙ్ముఖత్వమలక్షి లక్షితమ్। అన్యతో విలోకనాదేవాత్రానాదరోఽస్యా ఇతి సఖీభిః లోకేన, తేన రాజ్ఞా వా తర్కితమిత్యర్థః। ఇతి కిమ్— హే భైమి ! అహం అయం చాసౌ నృపశ్చ ఇదంనృపః తస్య స్తుతౌ విఘ్నం సృజామి కిమ్। 'బైలక్ష్యమ్' ఇతి (పాఠే) అసావధానతయా యస్మాన్ముఖమవకయత్। తస్మాదేవ నృపగతమేవ వైలక్ష్యం మాలిన్యం లోకైర్లక్షితమిత్యర్థః। స్మితాయ స్మితం కర్తుమ్, 'క్రియార్థోపపద –' (౨।౩।౧౪) ఇతి చతుర్థీ॥౬౮॥

దృశాస్య నిర్దిశ్య నరేశ్వరాన్తరం మధుస్వరా వక్తుమధీశ్వరా గిరామ్।
అనూపయామాస విదర్భజాశ్రుతీ నిజాస్యచన్ద్రస్య సుధాభిరుక్తిభిః ॥౬౯॥

హశేతి ॥ అథ మధుస్వరా మధురస్వరా గిరామధీశ్వరా వక్తుం వర్ణయితుం దృశా నేత్రవ్యాపారేణ నరేశ్వరాన్తరం నృపాన్తరం నిర్దిశ్య దర్శయిత్వా విదర్భజాశ్రుతీ భైమీకర్ణౌ నిజాస్యం స్వీయం వదనమేవ చన్ద్రస్తస్య సుధాభిరమృతరూపాభిరుక్తిభిః కృత్వా అనూపయామాస పరిపూర్ణ చకార। ఉవాచేత్యర్థః। అనుగతా ఆపో యత్ర అనూపో దేశః, 'ఋక్పూర్—' (౫।౪।౭౪) ఆదినా సమాసాన్తే 'ఊదనోర్దేశే' (౬।౩।౯౮) ఇత్యూకారః। అనూపే జలప్లుతే చకార। 'తత్కరోతి–' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణిచ్। లక్షణయా మధురఖరాకర్ణనస్తిమితే చకారేత్యర్థః। 'అపూపురదీప్మభువః శ్రుతీ పునః' ఇతి పాఠే 'ణౌ చఙ్యుపధాయాః–' (౭।౪।౧) ఇత్యుపధాహఖః॥౬౯॥

స కామరూపాధిప ఏష హా త్వయా న కామరూపాధిక ఈక్ష్యతేఽపి యః।
త్వమస్య సా యోగ్యతమాసి వల్లభా సుదుర్లభా యత్రపతిమల్లభా పరా॥౭౦॥

స ఇతి॥ స ఏష కామరూపస్య దేశవిశేషస్య అధిపః। అథ,—చ మదనరూపస్యాపి ఖామీ తద్రూపధారణాదిత్యర్థః। స కః—యః త్వయా ఈక్ష్యతేఽపి న। న అభిలష్య ఇతి తు కిం వాచ్యమిత్యర్థః। హా కష్టమ్ అనుచితమేతత్। యతః—కామాద్రూపేణాధికోఽతిసున్దరః। అథవా

కామాద్రూపేణాధికో నేతి కాకుర్వా। యతః—కామాదధిక-స్తస్మాదస్య సా త్వం యోగ్యతమా వల్లభాసి నితరాముచితా ప్రేయసీ నవసి। సా కా—పరా ఉత్కృష్టా యస్యాస్తవ ప్రతిమల్లా తుల్యా భా కాన్తిః సుతరాం దుర్లభా। యస్యాః సదృశీ కాన్తిః కస్యాంచిదపి న దృష్టచరీ। అస్యాపి (తి) సున్దరాదిత్యర్థః। అథ చ,—పరాన్యా స్త్రీ యస్యాస్తుల్యకాన్తిర్దుర్లభా, సాతిసున్దరీ మిత్యర్థః। త్వమతిసున్దరీ అస్య సుతరామయోగ్యేత్యర్థం ఇతి వా। వ్యాఖ్యానార క్లిష్టత్వాదుపేక్ష్యమ్। సుదుర్లభా, 'న సుదుర్భ్యాం కేవలాభ్యామ్ ' (౭|౧|౬౮) ఇతి నుమ్ని షేధః॥౨౦॥

అకర్ణధారాశుగసంభృతాఙ్గతాం గతైరరిత్రేణ వినాస్య వైరిభిః।

విధాయ యావత్తరణేర్భిదామహో నిమజ్య తీర్ణః సమరే భవార్ణవః॥౨౧॥

అక్షణతి॥ అస్య వైరిభిః సమరే నిమజ్య నిపత్య యావాన్సకలస్తరణిః సూర్యస్తస్య। తన్మణ్డలస్యేత్యర్థః। భిదాం భేదం విధాయ కృత్వా భవః సంసార ఏవ దుస్తరత్వాదర్ణవః తీర్ణః। మోక్షప్రాప్తేరపునరావృత్తేరిత్యర్థః। అహో ఆశ్చర్యమ్। శూరతరోఽయమిత్యర్థః। కింభూతైః—అరిభ్యస్త్రాయత ఇత్యరిత్రం కవచం తేన వినా। అథవా,అరేః అస్మాత్సకాశాద్రక్షకేణాన్యేన శూరతరేణ వినా। న విద్యన్తే కర్ణాః కర్ణాకారా లోహకణ్టకా యాసాం ఏవంవిధా ధారా యేషామేవంభూతాః। కర్ణాన్దరన్తి కర్ణధారాః న కర్ణధారా అకర్ణధారా ఏవంభూతా వా। యే ఆశుగా బాణా అదుష్టాః శరాస్తైః సంభృతాని ప్రోతాన్యఙ్గాన్యవయవా యేషాం తేషాం భావస్తత్తాం గతైః ప్రాప్తైః। ప్రత్యవయవం విద్ధైరిత్యర్థః। యావత్ సాకల్యే। అథ చకర్ణధారో నావికః, ఆశుగో వాయుః తాభ్యాం కృత్వా సంభృతాని పరిపుష్టాన్యఙ్గాని రజ్జుస్తమ్భాబీని తరణోపాయభూతాని చ యేషామ్। కర్ణధారానుకూలవాయునా వా సంభృతాన్యఙ్గాని యేషామేవంభూతా యే న భవన్తి తద్భావం గతైః। అరిత్రేణ జలక్షేపణకాష్ఠేన వినా తస్యాప్యభావే యావత్తరణేః సకలాయా నౌకాయా భేదం విధాయ సకలాం నౌకాం స్ఫోటయిత్వా నిమజ్య బ్రుడిత్వాఽర్ణవస్తీర్ణః। హే భవ శివ ! అహో అత్యాశ్చర్యమ్। కర్ణధారాద్యభావే నౌకాయాశ్చ భేదే బ్రుడిత్వా తరణం తత్రాపి సముద్రస్యేత్యత్యాశ్చర్యమ్। అఘటమాన ఘటనే చాశ్చర్యసూచకం శివనామోచారణం క్రియతే। 'కర్ణధారస్తు నావికః', 'నౌకాదణ్డః క్షేపణీ స్యాదరిత్రమ్', 'స్త్రియాం నౌస్తరణిస్తరిః', 'ఘుమణిస్తర ణిర్మిత్రః' ఇత్యమరః॥౨౧॥

యదస్య భూలోకభుజో భుజోష్మభిస్తపర్తురేవ క్రియతేఽరివేశ్మని

ప్రపాం న తత్రారివధూస్తపస్వినీ దదాతు నేత్రోత్పలవాసిభిర్జలైః॥౨౨॥

యదితి॥ భూలోకభుజో భూపాలస్యాస్య భుజోష్మభిర్బాహుప్రతాపైః అరివేశ్మని అతిసంతాపకారిత్వాతపర్తురేవ గ్రీష్మర్తురేవ యద్యస్మాత్క్రియతే తస్మాత్తత్ర గ్రీష్మర్తౌ తపస్వినీ దీనా అరివధూః నేత్రాణ్యేవోత్పలాని తేషు వాసిభిర్జలైరనుభిః। అథ చ,— నేత్రతుల్యకమలానాం యో వాసః పరిమలః స విద్యతే యేషు తైర్జలైః కృత్వా ప్రపాం పానీయశాలాం న దదాతు। అపి తు దదత్యేవ। తపస్వినీ గ్రీష్మర్తౌ సుగన్ధిభిరుదకైః ప్రపాం కరోతి। అనేన పతిమారణాకవ్యాప్తా సర్వాఽప్యరినారీ రురోదైవేతి భావః। 'ప్రపా పానీయశాలికా' ఇత్యమరః॥౭॥

ఏతద్దత్తాసిఘాతస్రవదసృసుహృద్వంశసాన్ద్రేన్ధనైత-

హోరుద్ధామప్రతాపజ్వలదనలమిలద్భూమధూమభ్రమాయ।

పతద్దిగ్జైత్రయాత్రాసమసమరభరం పశ్యతః కస్య నాసీ-

దేతన్నాసీరవాజివ్రజఖురజరజోరాజిరాజిస్థలీషు॥౭౩॥

ఏతదితి॥ ఆజిస్థలీషు సంగ్రామభూమిషు ఏతన్నాసీరస్య ఏతత్సేనాముఖస్య పురో గచ్ఛన్తో వాజివ్రజా అశ్వసంఘాస్తేషాం ఖురేభ్యశ్చరణాగ్రేభ్యో జాతా తైరుద్ధూలితా రజోరాజీ రేణుపఙ్క్తిః ఏతస్య దిగ్జైత్రయాత్రా దిగ్జయకారిణ్యో యా యాత్రా వైరిసంముఖగతయస్తాసు అసమమతుల్యం సమరస్య భరం సంమర్దం పశ్యతః కస్య జనస్య ఏతేన రాజ్ఞా దత్తేభ్యోఽసిఘాతేభ్యః స్రవత్ అసృగ్రక్తం యేషామ్। ఏతేన దత్తోఽసిఘాతో యేభ్యః, అత ఏవ స్త్రవదసృజో వా అసుహృద్వంశా అరిసఙ్ఘాః। అథ చ తద్రూపా వేణవః, త ఏవ సాన్ద్రాణీన్ధనాని దాహ్యకాష్ఠాని యస్య ఏవంభూత ఏవ దోష్ణోర్బాహ్వోరుద్ధామప్రతాపస్తీక్ష్ణప్రతాపః స ఏవ జ్వలన్ దేదీప్యమానోఽనలః తస్య మిలన్సంభవన్ భూమా బాహుల్యం యస్య ఏవంభూతో బహుతరో ధూమస్తస్య భ్రమాయ సాదృశ్యాదధూమేఽపి రజసి 'ధూమః' ఇతి బుద్ధయే నాసీత్। అపి తు సర్వస్యాపి। ఆర్ద్రవేణురూపేన్ధనం దహతో వహ్నేర్భూయాన్ధూమో భవతి। సర్వేఽప్యరయ ఏతత్ప్రతాపవహ్నినా దగ్ధాః। అశ్వపతిశ్చాయమితి భావః। ఆర్ద్ర సాన్ద్ర పర్యాయః। 'మిలద్ధూమభూమ–' ఇతి పాఠే మిలతో ధూమస్య బాహుల్యం తద్భ్రాన్తయే॥౭౩॥

క్షీరోదన్వదపః ప్రమథ్య మథితాదేశేఽమరైర్నిర్మితే

స్వాక్రమ్యం సృజతస్తదస్య యశసః క్షీరోదసింహాసనమ్।

కేషాం నాజని వా జనేన జగతామేతత్కవిత్వామృత-

స్రోతఃప్రోతపిపాసుకర్ణకలసీభాజాభిషేకోత్సవః॥౭౪॥

క్షీరేతి॥ కేషాం జగతాం భువనానాం సంబన్ధినాం జనేనాస్య రాజ్ఞో యశసోఽభిషేక ఏవోత్సవో నాజని నాకారి। అపి తు స్వర్గాదిస్థితేన సర్వేణాపి లోకేన ఏతదీయయశోభిషేకః కృతః। విశేషణేనాధిష్ఠానమాహ—కింభూతస్య యశసః—క్షీరోదన్వదపాః క్షీరోదన్వాక్షీరసముద్రస్తస్య ఆపో జలాని దుగ్ధరూపాణి ప్రమథ్య మన్దరాచలేన కృత్వా ప్రకర్షేణ విలోచ్య అమరైర్దేవైః మథనక్రియాయోగాత్ మథితమితి ఆదేశే సంజ్ఞాయాం నిర్మితే కృతాయామ్। అథ చ,— నిర్జలం మన్థమథితం దధి మథితమిత్యుచ్యతే। తతశ్చ క్షీరస్యాపి మథనక్రియాయోగాదస్తేర్భావన్మథితరూపే ఆదేశే నిర్మితే సతి। జలే స్థిత్యసంభవాత్క్షీరోదన్వదుదకే దుగ్ధరూపేఽతిఘనే కృతే సతీత్యర్థః। క్షీరోదరూపం సింహాసనం శుభ్రవస్తుమాత్రాపేక్షయా తస్యాతిశుభత్వాద్యపీఠం తత్ స్వేనాత్మనా। అథ చ,— సుఖేనాయాసరహితం యథా తథా। ఆక్రమ్యముపవేశనయోగ్యం సృజతః కుర్వతః। క్షీరోదపదమధితిష్ఠత ఇత్యర్థః। కింభూతేన జనేన—ఏతద్రచితం కవిత్వమ్, ఏతత్సంబన్ధి కవిభిర్నిర్మితం కీర్తివర్ణనరూపం వా కవిత్వం తదేవ స్వాదుతరత్వాదమృతం తస్య స్రోతసి ప్రవాహే ప్రోతౌ స్యూతౌ ఘృతౌ సాదరమాకర్ణనేచ్ఛా। అథ చ,—జలభరణేచ్ఛా। కర్ణావేవ కలశ్యౌ మహాన్తౌ భజతీతి భాజా భజతా। లోక ది కస్మింశ్చిద్రాజని కేనచిన్మథితే తదీయం సింహాసనమధితిష్ఠతోఽన్యస్య కేనచిద్వారిపూర్ణేన కలశేనాభిషేకః క్రియతే। ఘనీరూపతయోపవేశనయోగ్యతాం సూచయితుం మథితాదేశే కృతే సతీత్యుక్తమ్। జలోపర్యుపవేశనాసంభవాత్। క్షీరోదాదపి విమలతరం మహీయశ్చైతద్యశో వైదేశికైర్లోకత్రయసంచారి కృతమితి భావః। 'తకం హ్యుదశ్విన్మథితం పాదామ్బ్వర్ధామ్బు నిర్జలమ్' ఇత్యమరః। క్షీరోదన్వదపాః, 'ఉదన్వానుదధౌ చ' (౮।౨।౧౩) ఇతి సాధుః। 'ఋక్పూర్—'(౫।౪।౭౪) ఇత్యప్రత్యయః। స్వాక్రమ్యమ్, 'పోరదుపధాత్' (౩।౧।౯౮) ఇతి యత్। అజని, కర్మణి చిణ్ ॥౭౪॥

సమితి పతినిపాతాకర్ణనద్రాగదీర్ణ-

ప్రతినృపతిమృగాక్షీలక్షవక్షఃశిలాసు।

రచితలిపిరివోరస్తాడనవ్యస్తహస్త-

ప్రఖరనఖరటఙ్కైరస్య కీర్తిప్రశస్తిః॥౭౫॥

సమితీతి ॥ అస్య రాజ్ఞః కీర్తిప్రశస్తిర్వర్ణనపఙ్క్తిః సమితి సఙ్గ్రామే పతీనాం స్వామినాం నిపాతో మరణం తస్య ఆకర్ణనేన ద్రాక్ శీఘ్రం అదీర్ణాని ప్రతినృపతిమృగాక్షీణాం లక్షస్య వక్షాంసి తాన్యేవ తత్క్షణమేవావిదీర్ణత్వాచ్ఛిలాస్తాసు శోకవంశాదురస్తాడనే వ్యస్తయోర్దృఢనివేశితయోర్హస్తయోః ప్రఖరా అతితీక్ష్ణా నఖరా నఖా ఏవ టఙ్కాః పాషాణదారణలోహవికారాస్తై రచితలిపిరివ రచితలేఖనేవ, అస్తీతి శేషః। అన్యస్యాపి కీర్తిప్రశస్తిః శిలాసు టఙ్కికాభిరుత్కీర్య లిఖ్యతే। సర్వేఽప్యరయోఽనేన హతాః తన్నార్యశ్చ శోకవశాదురస్తాడనం కుర్వన్తి। అతిశూరత్వాదస్య కీర్తిర్భవతీత్యర్థః। దృఢశోకేఽప్యదీర్ణత్వాచ్ఛిలాత్వమ్। శోకాతురస్యోరస్తాడనం జాతిః। 'టఙ్కః పాషాణదారణః' ఇత్యమరః,'సమిత్యాజిసమిద్యుధః' ఇతి (చ) ॥౭౫॥

విధాయ తామ్బూలపుటీం కరాఙ్కగాం బభాణ తామ్బూలకరఙ్కవాహినీ।

దమస్వసుర్భావమవేత్య భారతీం నయానయా వక్త్రపరిశ్రమం శమమ్॥౭౬॥

విధాయేతి॥ తామ్బూలస్య కరఙ్కః సువర్ణరచితహంసాద్యాకారం తామ్బూలధారణపాత్రమ్ 'పేటీ' ఇతి లోకే, తస్య వాహినీ ధారిణీ కాచిత్సఖీ దమస్వసుర్భావం తద్వర్ణననిషేధరూపమవేత్య జ్ఞాత్వా ఇతి బభాణ। కిం కృత్వా—తామ్బూలపుటీ పూగీఫలచూర్ణఖదిరపర్ణాని యత్రైకత్ర క్రియన్తే తాం యాం మధ్యదేశే భాషయా 'గులవడా' ఇతి వ్యవహరన్తి తాం దేవ్యై దాతుం కరాడుగాం స్వీయకరతలమధ్యగతాం, దేవీకరతలమధ్యగతాం వా కృత్వా। కరాఙ్కే గృహీత్వేత్యర్థః। ఇతి కిమ్—హే దేవి ! త్వం అనయా వీటికయా ఏతదీయబహువర్ణమజనితం వక్త్రస్య సకలం పరిశ్రమం శమం నయ బహువర్ణనజనితం శోషం శాన్తి ప్రాపయేతి। ఏతత్సుతేర్విరమేత్యర్థః। అన్యోఽపి శుష్కముఖో వీటికయా శ్రమం శమయతి॥౭౬॥

సమున్ముఖీకృత్య బభార భారతీ రతీశకల్పేఽన్యనృపే నిజం భుజమ్।

తతస్త్రసద్బాలపృషద్విలోచనాం శశంస సంసజ్జనరఞ్జనీం జనీమ్॥౭౭॥

సమితి। భారతీ రతీశకల్పే కామతుల్యేఽన్యనృపే నిజం బాహుం సమ్యగున్ముఖీకృత్య బభార భైమ్యై తం దర్శయితుం తదభిముఖం చకార। తతోఽనన్తరం త్రసద్బాలపృషద్విలోచనాం భీతబాలహరిణనేత్రాం సంసజ్జనానాం సభ్యానాం రజనీమనురాగజనికాం జనీం వరార్థినీం

తాం భైమీం శశంసాభాణీత్। 'రతీశతుల్యే' ఇతి వా పాఠః। రజనీం, మృగరమణాభావాన్నలోపాభావః॥౭౭॥

అయం గుణౌఘైరనురజ్యదుత్కలో భవన్ముఖాలోకరసోత్కలోచనః।

స్పృశన్తు రూపామృతవాపి! నన్వసుం తవాపి దృక్తారతరఙ్గభఙ్గయః॥౭౮॥

అయమితి॥ హే భైమి ! గుణౌఘైః సౌన్దర్యాదిగుణౌఘైః అనురజ్యన్తోఽనురక్తా భవన్తః ఉత్కలా లక్షణయా తద్దేశనివాసినో లోకా యత్ర। అథ చ,—గుణౌఘైః సౌన్దర్యాదిగుణీఘైరనురజ్యన్త ఉత్కృష్టాశ్చతుఃషష్టికలా యత్ర తైరుపలక్షితో వా అయం నృపః యస్మాద్భవన్ముఖాలోకే రసేనానురాగేణోత్కలోచన ఉత్కణ్ఠితనేత్రః। అస్తీతి శేషః। తస్మాత్ నను హే రూపామృతవాపి సౌన్దర్యామృతదీర్ఘికే సున్దరి ! తవాపి దృశోస్తారా ఉజ్వలా విశాలాః చఞ్చలా వా తరఙ్గాః పునఃపునర్వ్యాపారరూపాః కల్లోలాస్తేషాం భఙ్గయః ప్రకారవిశేషాః అముం స్పృశన్తు। అయం త్వాం పశ్యతి, త్వమప్యేనం కటాక్షైః పశ్య యోగ్యత్వాదితి భావః। అనురజ్యదుత్కల ఇత్యనేన జనానురఞ్జనాత్సంపదాధిక్యం సూచితమ్। అన్యస్యామపి జలవాప్యాం చఞ్చలతరఙ్గభఙ్గయో భవన్తి। అనురజ్యదితి శ్యనో జిత్త్వాన్నలోపః॥౭౮॥

అనేన సర్వార్థికృతార్థతాకృతాహతార్థినౌ కామగవీసురద్రుమౌ।

మిథఃపయఃసేచనపల్లవాశనే ప్రదాయ దానవ్యంసనం సమాప్నుతః॥౭౯॥

అనేనేతి॥ కామగవీసురద్రుమౌ కామధేనుకల్పవృక్షౌ మిథః అన్యోన్యం క్రమేణ పయఃసైచనపల్లవాశనే దుగ్ధసేచనపల్లవభోజనే ప్రదాయ ప్రకర్షేణ దత్త్వా దానస్య వ్యసనమతిథయే ప్రత్యహమవశ్యకరణీయతయా ప్రాప్తస్యాగ్రహం సమాప్నుతః సమాప్తిం నయతః। కస్మాదిత్యత ఆహ—కింభూతీ—సర్వార్థినాం సర్వయాచకానామభీష్టదానాత్ యా కృతార్థంతా జన్మసాఫల్యం కృతార్థత్వం తాం కరోత్యేవంభూతః కృత్ తేన। అనేనాతిదానాత్స్వం ప్రతి ఆహృతా ఆనీతా అర్థినో యాచకా యయోస్తౌ। అర్థ్యన్తరాభావాత్కామగవ్యా కల్పవృక్షస్య దుగ్ధసేకః కృతః, తేన చ స్వపల్లవా భక్షయితుం తస్మై దత్తా ఇత్యర్థః। దానశూరోఽయమితి భావః॥ ౭౯॥

'నృపః కరాభ్యాముదతోలయన్నిజే నృపానయం యాన్పతతః పదద్వయే।

తదీయచూడాకురువిన్దరశ్మిభిః స్ఫుటేయమేతత్కరపాదరఞ్జనా॥౮౦॥

నృప ఇతి॥ భయం నృపః నిజే పదద్వయే ప్రణామవశాత్పతతో నమ్రామ్యాన్నృపాన కరాభ్యాం కృపయా శిరసి ధృత్వా ఉదతోలయదుత్థాపయామాస। తదీయా రాజకీయా యాః చూడా ముకుటాస్తాసాం కురువిన్దరశ్మిభిర్మాణిక్యశోణశోభాభిః కృత్వా ఇయమేతస్య కరపాదయోః రజనా రక్తిమా స్ఫుటా దృశ్యత ఇతి శేషః॥౮౦॥

యత్కస్యామపి భానుమాన్న కకుభి స్థేమానమాలమ్బతే

జాతం యద్వనకాననైకశరణప్రాప్తేన దావాగ్నినా।

ఏష్వైతద్భుజతేజసా విజితయోస్తావత్తయోరౌచితీ

ధిక్తం వాడవమమ్బుసి ద్విషి భియా యేన ప్రవిష్టం పునః॥౮౧॥

యదితి॥ భానుమాన్ సూర్యః కస్యామపి కకుభి దిశి స్థేమానం స్థిరత్వం యత్ నాలమ్బతే నాఙ్గీకరోతి కింతు సర్వదా పరిభ్రమత్యేవ । దావాగ్నినా వనవహ్నినా చ ఘనం అతిమహన కాననం తల్లక్షణం ఏకం కేవలం శరణం రక్షితారం ప్రాప్తేన తదేకాశ్రయేణ యత్ జాతమ్। ఏతస్య భుజతేజసా విశేషేణ జితయోస్తయోః సూర్యదావానలయోః తావన్నిశ్చితం ఏషా ఔచితీ యుక్తతరతా। భీతస్య వ్యాకులతా వనాశ్రయణం చ యుక్తమిత్యర్థః। మానీ హి జితః సన్ లజ్జయా ముఖమదర్శయన్పునర్దర్శనే భయేనైకస్మిన్దేశే వాసం త్యక్త్వా సర్వత్ర పరిభ్రమతి। సర్వథాన్యస్య ప్రవేష్టుమశక్యం ఘనం వనం వా విశతి। తాభ్యాం యుక్తమేవ కృతమిత్యర్థః। తం వాడవం వడవానలం పునః ధిక్। యేన అస్మాద్భియా ద్విషి సహజశత్రౌ అమ్బుసి సముద్రజలే ప్రవిష్టం నిమనమ్। మానీ పరాజితోఽపి వైరిణం శరణం నైతి, అయం తు గత ఇత్యభిమానిత్వాభావాన్నిన్ద్య ఏవేత్యర్థః। అథ చ,—వాడవో బ్రాహ్మణః। తతశ్చ బ్రాహ్మణత్వాచ్ఛత్రావపి భయేన ప్రవేశో ఋతః। శత్రుణా చ తస్య రక్షణం యుక్తమితి సూచితమ్। సూర్యాదేరప్యేతదీయం తేజోఽధికమితి భావః। స్థేమా ఇతి, 'స్థిర' శబ్దాద్భావే పృథ్వాదిత్వాదిమనిచి 'ప్రియస్థిర–' (౬।౪।౧౫౭) ఇతి స్థాదేశః। శరణం ప్రాప్తేన, 'ద్వితీయా శ్రితా–' (౨।౧।౨౪) ఇతి సమాసః॥౮౧॥

అముష్యోర్వీభర్తుః ప్రసృమరచమూసిన్దురభవై–

రవైమి ప్రారబ్ధే వమధుభిరవశ్యాయసమయే।

న కమ్పన్తామన్తః ప్రతినృపభటా మ్లాయతు న త–

వధూవక్త్రామ్భోజం భవతు న స తేషాం కుదివసః॥౮౨॥

అముష్యేతి॥ అముష్య ఉర్వీభర్తు రణసంభవాత్। ప్రసృమరాః ప్రసరణశీలాశ్చమూసిన్దురాః సేనాగజాస్తేభ్యో భవైః సముత్పన్నైర్వమథుభిః కరికరాగ్రజాతైర్మదజలబిన్దుభిః, జలబిన్దుభిః వా అవశ్యాయసమయే నీహారకాలే వా హిమతౌ ప్రారబ్ధే నిర్మితే సతి ప్రతినృపభటా వీరా అపి రిపునృపా అన్తః తన్మధ్యే స్వీయే మనసి వా న కమ్పన్తామ్। అపి తు అస్మాద్భయేన యుక్త ఏవ కమ్ప స్తేషామ్। తథా,—తేషాం వధ్వో రమణ్యస్తాసాం వక్త్రామ్భోజం న మ్లాయతు। అపి తు భావినః ప్రాణేశవధస్య నిశ్చితత్వాత్తాసాం ముఖస్య మ్లానిరుచితైవ। తథా,—స ప్రసిద్ధో రణవాసరస్తేషాం వైరిణాం తత్స్త్రీణాం చ కుత్సితో దివసోఽశుభరూపో వాసరో న భవతు। అపి తు భవత్యేవ। వధనిశ్చయాద్వైరిణాం తత్స్త్రీణాం చ శోకవశాదిత్యహమవైమి। హిమర్తౌ శరీరకమ్పః కమలగ్లానిర్దుర్దినం చ భవతి। శూరతరోఽయం గజపతిరితి భావః। 'సిన్దురభరైః–' ఇతి పాఠే గజసజ్జై కర్తృభిర్వమథుభిః కృత్వేతి వ్యాఖ్యేయమ్। 'వమథుఃకరశీకరః', 'అవశ్యాయస్తు నీహారః' ఇత్యమరః। ప్రసృమర ఇతి, 'సృఘస్యదః' (౩।౨।౧౬౦) ఇతి క్మరచ్। అవశ్యాయ ఇతి, 'శ్యాద్వ్యధా–' (౩।౧।౧౪౧) ఇతి ణః। తేషాం 'పుమాన్స్త్రియా' (౧।౨।౬౭) ఇత్యేకశేషః॥౮౨॥

ఆత్మన్యస్య సముచ్చితీకృతగుణస్యాహోతరామౌచితీ

యగాత్రాన్తరవర్జనాదజనయద్భూజానిరేష ద్విషామ్।

భూయోఽహం క్రియతే స్మ యేన చ హృదా స్కన్ధో న యశ్చానమ–

త్తన్మర్మాణి దలదలం సమిదలంకర్మీణబాణవ్రజః॥౮౩॥

ఆత్మనీతి॥ ఆత్మని స్వీయే స్వరూపే సముచ్చితీకృతగుణస్య మేలితసౌన్దర్యాదిసర్వగుణస్యాస్య అహోతరామతిశయేనౌచితీయమ్। యత్ ఏష భూజానిర్భూపతిః ద్విషాం గాత్రాన్తరాణాం హృత్స్కన్ధేతరాణాం వర్జనాదవయవాన్తరం పరిత్యజ్యేత్యర్థః। యేన చ హృదా భూయః పునఃపునః అతితరాం అహం అహంకారః క్రియతే స్మ। అహంకారిణా జాతమిత్యర్థః। యశ్చ స్కన్ధః నానమత్ నమ్రో న భూతః తస్యైవ హృన్స్కన్ధస్యైవ మర్మాణ్యతిమృదూని జీవస్థానాని ఖణ్డం ఖణ్డమజనయచ్చకార నాన్యేషామ్। కింభూతః—సమితి సఙ్గ్రామే అలం కర్మణే అలంకర్మీణః అరిమారణసమర్థః బాణవ్రజో యస్య। అపరాధీ హి రాజ్ఞా దణ్డ్యః। హృత్స్కన్ధస్యైవాపరాధో నాన్యేషాం తస్యైవ దణ్డం కృతవాన్

నాన్యేషామిత్యతితరామస్యౌచితీత్యర్థః। అయం చ సగుణః సదర్పాననమ్రాంశ్చ మారయతి, శరణాగతాంస్తు రక్షతీతి భావః। 'కర్మక్షమోఽలంకర్మీణః' ఇత్యమరః। అలం కర్మణే, 'పర్యాదయో గ్లానాద్యర్థే చతుర్థ్యా' (వాం ౧౩౩౮) ఇతి సమాసే 'అలంకర్మ' శబ్దాత్ 'అషడక్షాశితంగ్వలంకర్మ—' (౫|౪|౭) ఇతి ఖః॥౮౩॥

దూరం గౌరగుణైరహంకృతిభృతాం జైత్రాఙ్కకారే చర–

త్యేతద్దోర్యశసి ప్రయాతి కుముదం బిభ్యన్న నిద్రాం నిశి।

ధమ్మిల్లే తవ మల్లికాసుమనసాం మాల్యం భియా లీయతే

పీయూషస్రవకైతవాద్ధృతదరః శీతద్యుతిః స్విద్యతి॥౮౪॥

దూరమితి॥ గౌరగుణైర్ధవలవర్ణైః కృత్వా దూరం భృశం అహంకృతిభృతామహంకారవతాం వస్తూనాం జైత్రం చ తదఙ్కకారి చ తస్మిఞ్జయకారిణి వామచరణే తృణకాష్ఠాదినిర్మితశత్రుప్రతిమాధారిణి సకలధవలవస్తుషు 'బిరుదావలీధారిణి ఏతద్దోర్యశసి ఏతస్య బాహుయశసి సకలేషు జగత్సు చరతి ప్రసరతి సతి। అథ చ,— స్వప్రతిమల్లగవేషణాయ భువనం పరిభ్రమతి సతి విభ్యత్ భీతం కుముదం నిశి నిద్రామ్। అథ చ,—సంకోచం న ప్రయాతి। తథా,—మల్లికాసుమనసాం మాల్యం మాలా అస్మాద్భియా తే తవ ధమ్మిల్లే కేశపాశగ్రన్థివిశేషే లీయతే ఆత్మానం గోపాయతే। అథ చ,—అదృశ్యం తిష్ఠతి। తథా,—శీతద్యుతిశ్చన్ద్రో ధృతదరః ప్రాప్తభయః సన్ పీయూషస్రవకైతవాదమృతస్రవణవ్యాజాత్స్విద్యతి స్వేదం ముఞ్చతి। అథ చ,— హిమకణాన్ముఞ్చతి। 'ఏకయోర్ద్వా అడకారః' ఇతి వా। కుముదాదిభ్యోఽభ్యధికం ధవలమేతదీయం యశ ఇతి భావః। 'బహిర్న ధారయేన్మాల్యమ్' ఇతి కేశాన్తర్గతమాల్యధారణాద్భైమ్యాః సదాచారత్వం సూచితమ్॥౮౪॥

ఏతద్గన్ధగజస్తృషామ్బుసి భృశం కణ్ఠాన్తమజ్జత్తనుః

ఫేనైః పాణ్డురితః స్వదిక్కరిజయక్రీడాయశఃస్పర్ధిభిః।

దన్తద్వన్ద్వజలానుబిమ్బనచతుర్దన్తః కరామ్భోవమి–

వ్యాజాదభ్రమువల్లభేన విరహం నిర్వాపయత్యమ్బుధేః॥౮౫॥

ఏతదితి॥ ఏతస్య గన్ధగజః యః సప్తసు స్థానేషు స్రవతి స గన్ధగజః। స్వదానమలమూత్రాదిగన్ధేన జితాన్యకరీ విరోధకారిగన్ధమసహమాన ఇతి వా గన్ధగజః। కరామ్బోవమివ్యాజాచ్చుణ్డాదణ్డాగ్రేణ ముఖఘృతగణ్డూషజలవమనమిషాదమ్బుధేః సముద్రస్య అభ్రమునామ్న్యాః కరిణ్యాః వల్లభస్య ఐరావణస్య విరహం పుత్రవియోగజనితం శోకం నిర్వాపయతి శమయతి। కింభూతః—భృశం నితరాం తృషా పిపాసయా సఫేనత్వాత్క్షీరబుద్ధ్యా పురః పురః ప్రసర్పణేన కణ్ఠాన్తం గ్రీవాం మర్యాదీ కృత్య మజ్జన్తీ జలే క్రీడన్తీ జలప్రవేశాదదృశ్యమానా తనుర్దేహో యస్య ఏవంభూతః। తథా,ఖకీయా దిక్ ప్రాచీ తస్యాః కరీ ఐరావణః, అన్యే వా తత్రత్యాః కరిణ స్తేషాం జయక్రీడా తథా ఉపార్జితైః యశోభిః సహ స్పర్ధిభిః తద్వదుజ్వలైః ఫేనైః జలావగాహనోద్గతైర్నిమమదే హోర్ధ్వ దేశే పాణ్డురితో ధవలితః। తథా, దన్తద్వన్ద్వస్య దన్తద్వయస్య జలేఽనుబిమ్బనం ప్రతిబిమ్బ స్తేన కృత్వా చత్వారో దన్తా యస్య సః। జలమధ్యే విద్యమానత్వాద్ధవలత్వాచ్చతుర్దన్తత్వాచ్చ ఐరావణ ఏవాయమితి భ్రాన్త్యా సముద్రః సుఖీ భవతీత్యర్థః। ఆసముద్రం దిగ్విజయీత్యర్థః॥౮౫॥

అథైతదుర్వీపతివర్ణనాద్భుతం న్యమీలదాస్వాదయితుం హృదీవ సా।

మధుస్రజా నైషధనామజాపినీ స్ఫుటీభవద్ధ్యానపురఃస్ఫురన్నలా॥౮౬॥

అథేతి॥ అథ సా భైమీ న్యమీలదక్షిపక్ష్మసంకోచం చకార। కింభూతా—అతిప్రీత్యా మధుస్రజా వరణమధూకమాలయా నైషధస్య నామ జపతి తచ్ఛీలా। అత ఏవ స్ఫుటీభవత్ప్రత్యక్షాయమాణః ధ్యానేన చిన్తనాతిశయేన పురః స్ఫురన్నప్రథితతయాఽవభాసమానో నలో యస్యాః సా। తత్రోత్ప్రేక్షతేఏతస్యోర్వీపతేర్వర్ణనయా సముత్పన్నమద్భుతమాశ్చర్యం హృదివిద్యమానం ఆస్వాదయితుమనుభవితుమివ। ఆశ్చర్యస్య చేతసి వర్తమానత్వాత్తదనుభవార్థ నేత్రేఽప్యన్తఃప్రవిష్టే ఇవేత్యర్థః। నలే ఏవానురక్తా సతీ నేత్రనిమీలనేనైవ తం నృపం నిరాచకారేతి భావః। అన్యోఽపి జపమాలయాభీష్టదేవతామన్త్రజపం కుర్వన్తాం సాక్షాత్కర్తుం నేత్రే నిమీల్య ధ్యానేన తాం సాక్షాత్కరోతి॥౮౬॥

ప్రశంసితుం సంసదుపాన్తరచ్ఛిన్నం శ్రియా జయన్తం జగతీశ్వరం జినమ్।

గిరః ప్రతస్తార పురాయదేవ తా దినాన్తసంధ్యాసమయస్య దేవతా॥౮౭॥

ప్రశంసితుమితి॥ దినాన్తసంధ్యాసమయస్య దేవతా సరస్వతీ పురావదేవ పూర్వవదేవతాః అతిగమ్భీరమధురా గిరః ప్రతస్తార ఉవాచ। కిం కర్తుమ్— సంసదః సభాయా ఉపాన్తావుభయపార్శ్వే రక్షాయత్యేవంశీలం శ్రియా శరీరశోభయా కృత్యాతిసున్దరం క్రిస్తినం బుద్ధదేవం జయన్తం జగత్యాః పృథివ్యా ఈశ్వరం రాజానం ప్రశంసితుం వర్ణయితుమ్। శ్రియా సంసదుపాన్తరక్షినం జయన్తం జగతి శౌర్యాదినా ఇన్ద్రపుత్రతుల్యం కీకటదేశప్రభుత్వాఞ్జినం బౌద్ధం రాజానమితి వా। జయన్తనామానం వా। 'జగదీశ్వరమ్' ఇతి పాఠే జినవిశేషణమ్॥౮౭॥

తథాధికుర్యా రుచిరే! చిరేప్సితా యథోత్సుకః సంప్రతి సంప్రతీచ్ఛతి।

అపాఙ్గరఙ్గస్థలలాస్యలమ్పటాః కటాక్షధారాస్తవ కీకటాధిపః॥౮౮॥

తథేతి॥ హే రుచిరే సున్దరి। త్వం తథా తేన ప్రకారేణ అధికుర్యా అధికారం కుర్యా। తథా కథమ్—యథా యేన ప్రకారేణ కీకటాధిపః మగధదేశస్వామీ త్వత్కటాక్షేషూత్సుకః సన్ చిరేప్సితాః తవ కటాక్షధారాః తిర్యగవలోకన పరమ్పరాః సంప్రతి ఇదానీం సంప్రతీచ్ఛతి అఙ్గీకరోతి। కింభూతా ధారాః—అపాఙ్గో నేత్రప్రాన్తస్తలక్షణం రఙస్థలం నాట్యశాలా తంత్ర లాస్యే సవిలాసమన్దగతౌ లమ్పటాః। చిరేప్సితా త్వమితి వా। 'చిర' ఇత్యకారాన్తమప్యవ్యయం తేన సమాసః। ఏవమేవంజాతీయేఽన్యత్రాపి జ్ఞాతవ్యమ్॥౮౮॥

ఇదయశాంసి ద్విషతః సుధారుచః కిమఙ్కమేతద్విషతః కిమాననమ్।

యశోభిరస్యాఖిలలోకధావిభిర్విభీషితా ధావతి తామసీ మంసీ॥

ఇదమితి॥ అఖిలేషు లోకేషు ధావిభిః ప్రసరణశీలైః లోకత్రయముజ్వలం కుర్వాణైరస్య యశోభిర్విశేషేణ భీపితా లోకత్రయాన్నిర్వాసితా సతీ తామసీ కృష్ణపక్షరాత్రిః ఏవ మేసీ ఇదయశాంసి అస్య కీతిర్ద్విషతః అసమానస్య సుధారుచేశ్చన్ద్రస్య అఙ్కం కలఙ్కమ్, అథ చ—సంనిధిం ధావతి శీఘ్రం గచ్ఛతి ప్రవిశతి కిమ్। కిం వా ఏతద్విషతః ఏతచ్ఛత్రోః ఆననం ప్రాప్నోతీతి సంశయః। ఏతద్యశోభిశ్చన్ద్రాఙ్కశత్రు ముఖాతిరికస్య సకలస్యాపి జగతః శ్వేతీకరణమాశ్రయతీత్యర్థః। అయమతితరాం యశస్వీతి భావః। అన్యోఽపి భీషితః స్వగోత్రం యాతి శ్యామస్య చ శ్యామం వస్తు సగోత్రమితి। తామసీ తమఃసంవన్ధినీ రాత్రిః, మషీ (సీ) శ్యామవస్తుమాత్రగతా శ్యామికా చ యథాక్రమం చన్ద్రముఖం శత్రుముఖం ధావతి కిమితి వా। నిరన్తరోద్ద్యోతకరణాదేతత్కీర్త్యా నిష్కాసితేవ తామసీ స్త్రీ స్వభావ మీ రుర్భర్తుశ్చన్ద్రస్యోత్సఙ్గం గతా అత ఏవ రాత్రికాలిమా చన్ద్రాఙ్కే దృశ్యతే। సర్వస్యాపి శ్వేతీకరణాచ్ఛయామికాపి

నిర్వాసితాన్యత్ర స్థాతుమశక్కతయేవ రిపుముఖం గతా। అత ఏవ వివర్ణీభూతేషు వైరిముఖేషు కాలిమా దృశ్యతే। ఏతద్విషతః, 'ద్విషః శత్రుర్వా' (వా౦౧౫౨౨) ఇతి షష్ఠ్యా సమాసః॥౮౯॥

ఇదంనృపప్రార్థిభిరుజ్ఝితోఽర్థిభిర్మణిప్రరోహేణ వివృధ్య రోహణః।

కియద్భిరమ్బరమావరిష్యతే ముధా మునిర్విన్ధ్యమరున్ధ భూధరమ్॥౯౦॥

ఇదమితి॥ అతివదాన్యస్య అస్య నృపస్య ప్రార్థనశీలైరర్థిభిః యాచకైః అనేనైవ సకలకామానాం పూరితత్వాదుజ్ఝితః పరిత్యక్తః। అత ఏవ రత్నవ్యయాభావాత్ మణిప్రరోహేణ విధ్య అరోత్పత్త్యా విశేషేణ వృద్ధిం ప్రాప్య రోహణే మేరుః కియద్భిః కతిపయైరల్పైరేవ దినైరమ్బరమాకాశం ఆవరిష్యతే ఆచ్ఛాదయిష్యతి యతః, తస్మాత్ మునిరగస్తిః విన్ధ్యనామానం భూధరం ముధైవారున్ధ మదాగమనపర్యన్తం త్వయా న వర్ధితవ్యమితి నియమేన వృథైవ వాగ్వద్ధమకరోత్। తద్వృద్ధ్యభావేఽపి రోహణేనైవ సూర్యగతేః ప్రతిబన్ధస్య కరిష్యమాణత్వాదగస్త్య ప్రయాసస్య వైయర్థ్యమేవ జాతమిత్యర్థః। అగస్త్యేన విన్ధ్యరోధస్తు పురాణప్రసిద్ధః। ఆవరిష్యతే, వికల్పత్వాదిటో దీర్ఘో న। అరున్ధ, లజాత్మనేపదే॥౯౦॥

భూశక్రస్య యశాంసి విక్రమభరేణోపార్జితాని క్రమా-

దేతస్య స్తుమహే మహేభరదనస్పర్ధీని కైరక్షరైః।

లిమ్పద్భిః కృతకం కృతోఽపి రజతం రాజ్ఞాం యశఃపారదై-

రస్య స్వర్ణగిరిః ప్రతాపదహనైః స్వర్ణ పునర్నిర్మితః॥౯౧॥

భూశక్రస్యేతి ॥ వయం విక్రమస్య భరేణ బాహుల్యేన క్రమాత్పరిపాట్యా ఉపార్జితాని ఏతస్య భూస్య పృథ్వీన్ద్రస్య యశాంసి కైరక్షరైర్వర్ణైః స్తుమహే వర్ణయామః। యశసాం భూయస్త్వాద్వర్ణానాం పఞ్చాశత్త్వాత్స్తోతుం న శక్నుమః। సామాన్యాకారేణ కథంచిద్వర్ణ్యన్త ఇత్యర్థః। కింభూతాని—మహేభాః షష్టిహాయనా గజాః, ఐరావతో వా తేషాం దశనైః సహ స్పర్ధన్తే ఏవంశీలాని తద్వగౌరాణి। స్వర్ణగిరిర్మేరుః అన్యేషాం రాజ్ఞాం మేరుమేవ లిమ్పద్భిః యశోలక్షణైః పారదై రసైః కృతకమసత్యం రజతం రూప్యం కృతోఽపి ప్రలేపనిర్మిత పాణ్డుద్యుతితాం నీతోఽపి సన్ అస్య ప్రతాపరూపైర్దహనైః అభిభిః పునః స్వర్ణ నిర్మితః కృతః। ప్రతాపస్య గీతత్వాత్స్వర్ణరూపతాం ప్రాపితః। పారదలేపేన సువర్ణం శ్వేతీభవతి, వహితాపేన చోడీతే పారదే పునః కాఞ్చనమేవ భవతీత్యర్థః। ఏతత్ప్రతాపాయే పరేషాం యశాంసి న ప్రసరన్తి। యశస్వీ ప్రతాపవాంశ్చాన్యః కోఽపి నాస్తీత్యర్థః॥ ౯౧॥

యద్భర్తుః కురుతేఽభిషేణనమయం శక్రో భువః సా ధ్రువం

దైగ్ధాహైరివ భస్మభిర్మఘవతా వృష్టైర్ధృతోద్ధూలనా।

శంభోర్మా బత సాంధివేలనటనం భాజి వ్రతం ద్రాగితి

క్షోణీ నృత్యతి మూర్తిరష్టవపుషోఽసృగ్వృష్టిసంధ్యాధియా॥౯౨॥

యదితి ॥ అయం భువః శక్రో భూమీన్ద్రః యస్యా భూమేర్భర్తుః అభిషేణనం సేనయాభిగమనం కురుతే సా క్షోణీ భూమిః ఇతి మనసి కృత్వా లోహితత్వేనౌత్పాతికీ అసృగ్వృష్టీ రుధిరవృష్టితద్రూపా యా సాయంసంధ్యా తస్యా ధియా భ్రమబుద్ధ్యా ద్రాక్ శీఘ్రం నృత్యతి గాత్రవిక్షేపం కరోతి। కమ్పతే ఇత్యర్థః। 'బత' ఖేదే। 'ధ్రువమ్' ఉత్ప్రేక్షే। కింభూతా సా భూః—దాహాత్ ఇన్ధనజ్వలనాద్భస్మసంభవాద్దైగ్ధాహైరివ దిగ్దాహోద్ధిశామౌత్పాతి కే ర్నిర్హేతుకలోహిత దీప్తేః ప్రభవైరివ మఘవతా ఇన్ద్రేణ వృష్టైర్మోచితైర్భస్మభిః కృత్వా ఘృతం కృతముద్ధూలనమఙ్గలేపో యయా సా। ఇతి కిమ్ శంభోః దిన రాత్రిసంధిరూపాయాం వేలాయాం కాలే భవం సాంధివేలం సాయంసంధ్యాకాలసముచితం నటనం నృత్తరూపం వ్రతం నియమో మా భాజి భమో మా భూదితి స్వయం నృత్యతీత్యర్థః। యతః— అష్టమూర్తేర్జలాద్యష్టమూర్తేః శంభోరేకా మూర్తిః పృథివీ। శివో హి సంధ్యాసమయే నృత్యం కరోతి తన్మూర్తిత్వాత్తయాపి నృత్తమారబ్ధమిత్యర్థః। యముద్దిశ్య అయం ప్రయాణం కరోతి తస్మిన్దేశే దిగ్దాహభస్మదృష్టిభూకమ్పరక్తవృష్టిలక్షణాస్తత్పరాజయసూచకా ఉత్పాతా భవన్తి। అయమేవ విజయత ఇత్యర్థః। 'జలాక్నేన్ద్వాత్మఖభ్వమివాయవః శివమూర్తయః'। 'యత్సేనయాఽభిగమనమరౌ తదభిషేణనమ్' ఇత్యమరః। యద్భర్తుః 'భర్తృ' శబ్దస్య పత్యర్థత్వాద్యాజకాదిత్వాత్సమాసః। సేనయాభిగమనమభిషేణనమ్, 'సత్యాపపాశ–' (౩।౧।౨౫) ఇతి ణిచి ల్యుట్। 'ఉపసర్గాత్సునోతి–' (౮।౩।౬౫) ఇతి షత్వమ్। దైగ్ధాహైరిత్యత్ర 'తస్యేదమ్' (౪।౩।౧౨౦) ఇత్యణ్। సంధివేలాయాం భవం సాంధివేలమ్, 'సంధివేలా–' ఇత్యణ్। ఇన్ద్రః శివస్య భస్మాహరణేఽధికారీ। అత ఏవ దిశాం దాహం కృత్వా భస్మార్పితవానితి కేచిత్॥౯౨॥

ప్రాగేతద్వపురాముఖేన్దు సృజతః స్రష్టుః సమస్తస్త్విషాం

కోషః శోషమగాదగాధజగతీశిల్పేఽప్యనల్పాయితః।

నిఃశేషద్యుతిమణ్డలవ్యయవశాదీషలబ్ధైరేష వా

శేషః కేశమయః కిమన్ధతమసస్తోమైస్తతో నిర్మితః॥౯౩॥

ప్రాగితి॥ ప్రాక్ సర్గాదౌ అగాధే జగతీశిల్పేఽప్యమర్యాదత్రైలోక్యనిర్మాణవిషయేఽపి యస్త్విషాం సమస్తః సకలః కోషో భాణ్డాగారసంచయః నాల్పాయితోఽల్పవన్నాచరితః, కిం. తు తావానేవాక్షయః స్థితః। ఆముఖేన్దు ముఖచన్ద్రమభివ్యాప్య ఏతస్య వపుః సృజతః స్రష్టుర్బ్రహ్మణః సంబన్ధీ స త్విషాం సమస్తః కోషః శోషం సమాప్తిమగాత్ప్రాప క్షయితః। యతః—చరణప్రభృతిముఖపర్యన్తావయవనిర్మాణార్థమేవ పూర్ణో, న తు కేశనిర్మాణార్థం తతస్తస్మాత్కాన్తిక్షయాద్ధేతోః కేశమయః కేశప్రచురః కేశరూపోఽస్య ఏష శేషో భాగః నిఃశేషం ద్యుతిమణ్డలం సమస్తః తేజోరాశిః తస్య వ్యయవశాన్నాశవశాత్ 'భాభావస్తమః' ఇతి న్యాయాత్। ఈషల్లభ్యైః సుప్రాపైః సులభైరన్ధతమసస్తోమైర్గాఢాన్ధకారసఙ్ఘైః కృత్వా కిం వా నిర్మిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా। సున్దరతరోఽయం కేశాశ్చాస్యాతినీలా ఘనాశ్చేతి భావః। ఈషల్లభ్యైః, అకృచ్ఛ్రార్థే ఖల్। 'ఉపసర్గాదేవ ఖల్ఘఞోః, నాన్యత్ర' ఇతి నియమానుమభావః। అన్ధతమసమ్, 'అవసమన్ధేభ్యస్తమసః' (౫।౪।౭౯) ఇత్యచ్॥౯౩॥

తత్తద్దిగ్జైత్రయాత్రోద్ధురతురగఖురాగ్రోద్ధతైరన్ధకారం

నిర్వాణారిప్రతాపానలజమివ సృజత్యేష రాజా రజోభిః।

భూగోలచ్ఛాయమాయామయగణితవిదున్నేయకాయో భియాభూ-

దేతత్కీర్తిప్రతానైర్విధుభిరివ యుధే రాహురాహూయమానః॥౯౪॥

తదితి॥ ఏష రాజా తాసాం తాసాం ప్రాచ్యాదీనాం సర్వాసాం దిశాం జైత్రా జయకారిణ్యో యాత్రాస్తాసూద్ధురా ఉత్సాహవన్తోఽతిబలినస్తురగాస్తేషాం ఖురాగ్రైరుద్ధతై రజోభిః కృత్వా అన్ధకారం సృజతి। కథంభూతమివ—నిర్వాణః శాన్తోఽరిప్రతాపానలస్తస్మాదనన్తరం జాతమివ। అన్ధకారం సూర్యప్రకాశస్యాచ్ఛాదితత్వాత్తమః సృజతి। అనలే శాన్తే భాభావరూపోఽన్ధకారో భవతి। ఏతస్య దిగ్జయయాత్రాయాం ప్రారబ్ధాయాం సర్వేషామపి వైరిణాం ప్రతాపః శాన్తో భవతీతి భావః। తురంగబాహుల్యం చ। తథా,—ఏతస్య కీర్తిప్రతానైర్యశోవిస్తారైరేవ విధుభిర్బహుభిశ్చన్ద్రైః యుద్ధే యుద్ధార్థమాహూయమానః స్పర్ధాపూర్వమాకారిత ఏవ రాహుః భియేవ భయేనైవ భూగోలస్య భూమణ్డలస్య ఛాయాయాం మాయామయేన మాయారూపేణ వ్యాజేన గణితవిద్భిర్జ్యోతిషికైర్గణిత శాస్త్ర ప్రామాణ్యేనోన్నేయస్తయః కాయః శరీరం యస్య ఏవంభూతోఽభూత్। ఏతత్కీర్తిసమూహచన్ద్రాన్దృష్ట్వా ఏకస్య చన్ద్రస్య జేతుం శక్యత్వాదేషాం తు బహూనాం జేతుమశక్యత్వాద్రాహుణా స్వం గోపాయితుం భూగోలచ్ఛాయరూపం మాయామయం శరీరం ధృతమిత్యర్థః। జ్యోతిఃశాస్త్రే చ భూగోలచ్ఛాయైవ రాహుత్వేనోక్తా। అన్యోఽపి శత్రోర్భీతః ఖం

గోపాయితుం రూపాన్తరం ధారయతి। ఏతాదృశో యశస్వీ కోఽపి నాస్తీతి భావః। నిర్వాణ ఇతి, 'నిర్వాణోఽవాతే' (౮।౨।౫౦) ఇతి నిపాతః। చ్ఛాయమాయా ఇతి, 'విభాషా సేనా–' (౨।౪।౨౫) ఇతి షణ్ఢత్వమ్ ॥౯౪॥

ఆస్తే దామోదరీయామియముదరదరీం యావలమ్బ్య త్రిలోకీ
సంమాతుం శక్నువన్తి ప్రథిమభరవశాదత్ర నైతద్యశాంసి।
తామేతాం పూరయిత్వా నిరగురివ మధుధ్వంసినః పాణ్డుపద్మ-
చ్ఛద్మాపన్నాని తాని ద్విపదశనసనాభీని నాభీపథేన॥౯౫॥

ఆస్తే ఇతి॥ యేయం త్రిలోకీ లోకత్రయీ దామోదరీయాముదరదరీం శ్రీవిష్ణోర్జఠర కందరామవలమ్బ్యాశ్రిత్య ఆస్తే। అత్రాస్యాం దామోదరోదరస్థితాయాం త్రిలోక్యాం ప్రథిమభరవశాన్మహత్త్వబాహుల్యాదతిసంమర్దాత్ సంమాతుం సుఖేన స్థాతుం న శక్నువన్త్యసమర్థాని సన్తి, తాన్యతిప్రసిద్ధాని ద్విపదశనైః సనాభీని సదృశాన్యతిగౌరాణి ఏతస్య యశాంసి తామేతాం విష్ణూదరదరీస్థితాం తత్సహితాం త్రిలోకీం పూరయిత్వావశిష్టాని తాముదరదరీం తత్సాం త్రిలోకీం చ పరిపూర్య అవశిష్టాని వా పాణ్డుపద్మచ్ఛద్మాపన్నాని నాభిసముత్పన్నధవలకమలవ్యాజమాపన్నాని తదాకారాణి సన్తి మధుధ్వంసినో విష్ణోర్నాభీరూపేణ పథా మార్గేణ నిరగురివ నిర్జగ్మురివ। సంకటవాసయాతనాభియా బహిర్నిర్గతానీవ। శ్రీవిష్ణోర్నాభౌ ధవలం కమలమన్యథోత్ప్రేక్షితమ్। పాణ్డురం పద్మం న కింత్వేతద్యశాంస్యేవ। కరిదన్తధవలకమలతుల్యాన్యతిభూయాంసి చాస్య యశాంసీతి భావః। దామోదరీయామ్, 'వృద్ధాచ్ఛః' (౪।౨।౧౧౪)। పృథ్వాదిత్వాత్ప్రథిమా। నాభీపథేన, ఋగాదినా సమాసాన్తః॥౯౫॥

అస్యాసిర్భుజగః స్వకోశసుషిరాకృష్టః స్ఫురత్కృష్ణిమా
కమ్పోన్మీలదరాలలీలవలనస్తేషాం భియే భూభుజామ్।
సద్రఙ్గామేషు నిజాఙ్గులీమయమహా సిద్ధౌషధీః శీరుధః
పర్వాస్యే వినివేశ్య జాఙ్గులికతా యైర్నామ నాలమ్బితా॥౯౬॥

అస్యేతి॥ అస్య అసిరేవ భుజగస్తేషాం భూభుజాం రాజ్ఞాం భియే, భవతీతి శేషః। కింభూతః— స్వకోశ ఏవ చర్మమయం పిధానం తదేవ సుషిరం వల్మీకవివరం తస్మాదాకృష్టో బహిః కృతః

సద్యో ధృతశ్చ। తథా,—స్ఫురత్ప్రకాశమానః ఉత్తమలోహజాతివిశేషత్వాస్కృష్ణిమా శ్యామత్వం యస్య। సర్పోఽపి సద్యోధృతత్వాత్స్ఫురత్కాలిమా। తథా, కమ్పేన తలహస్తాన్దోలనేన కృత్వా ఉన్మీలన్త్యః ప్రకటీభూతా అరాలా వక్రా లీలా యేషు తాదృశాని 'వలనాని గతివిశేషా యస్య। సర్పోఽపి వక్రగతిర్భవతి। తేషాం కేషామ్—యైః సఙ్గ్రామేషు నిజాఙ్గులీమయ్యాః స్వీయాఙ్గులీరూపాయా మహాసిద్ధౌషధ్యా వీరుధో వహాయాః స్పర్శమాత్రేణ విషన్యాః పర్వ గ్రన్థిమఙ్గుష్ఠాప్రపర్వగ్రన్థిద్వయం చాస్యే ముఖే వినివేశ్య జాఙ్గులికతా విషవైద్యతా గారుడకతా నాలమ్భితా నాఙ్గీకృతా। 'నామ' ప్రసిద్ధౌ। సర్పోఽపి యేన స్వముఖే సిద్ధౌషధీపర్వ న నిక్షిప్యతే తమేవ యథా మారయతి, తథా ఏతదీయః స్వఙ్గోఽపి యే శస్త్రాణి న త్యజన్తి దైన్యాచ ముఖే అఙ్గులీపర్వ న ధారయన్తి తానేవ హన్తి, నాన్యాన్నీతాన్ శరణాగతాంచ। 'విషవైయో జాఙ్గులికః' ఇత్యమరః॥౯౬॥

యః పృష్ఠం యుధి దర్శయత్యరిభటశ్రేణీషు యో వక్రతా-

మస్మిన్నేవ బిభర్తి యశ్చ కిరతి క్రూరధ్వనిం నిష్ఠురః।

దోషం తస్య తథావిధస్య భజతశ్చాపస్య గృహ్ణన్గుణం

విఖ్యాతః స్ఫుటమేక ఏష నృపతిః సీమా గుణగ్రాహిణామ్॥౯౭॥

యయ ఇతి॥ అరిభ శ్రేణీషు శూరతరవైరిసఙ్ఘేషు విషయే యః పృష్ఠం దర్శయతి పరాఙ్ముఖః పలాయతే। అథ చ,—యం ప్రత్యాకృష్యతే తస్య స్వభావాత్పృష్ఠం దర్శయతి। యః అస్మిన్నఖామిన్యేవ నృపే వక్రతామనృజుత్వం ఖాశ్రయ ఏవ కృతఘ్నుత్వం బిభర్తి। అథ చ,— అన్యస్త్యైతాహమ్బలాభావాదస్మిన్నేవ వక్రతాం బిభర్తి। నాన్యేన నమ్రీకర్తుం శక్యత ఇత్యర్థః। తథా,—యో నిష్ఠురో నిర్దయో దాక్షిణ్యరహితః సన్ క్రూరధ్వనిమనేన సహాప్రియభాషణం కిరతి। అథ చ,—పరిణతదృఢవంశజన్మా క్రూరం వైరిణాం భయావహం శబ్దం క్రేంకారం క్షిపతి। దోషం దూషణమ్। అథ చ,— బాహుం భజతస్తథావిధస్య తస్య చాపస్య తథావిధస్యాన్యస్య వా కస్యచిగుణం శ్రుతశౌర్యాదికం గృహ్ణన్వర్ణయన్। అథ చ,— మౌవమాకర్షన్ ఏష ఏకో నృపతిః స్ఫుటం నిశ్చితం గుణప్రాహిణాం పరదోషఖ్యాపననివృత్తానాం దోషేఽపి గుణారోపణం కుర్వతాం సజ్జనానామ్। అథ చ,— మౌర్వాప్రాహిణాం ధనుర్ధరాణాం సీమా పర్యన్తావధిః స్ఫుటం విఖ్యాతః ప్రసిద్ధః। ఏవంవిధో ధనుర్ధరః సజ్జనశ్వ కోఽపి నాస్తీత్యర్థః। ధనుఃపృష్ఠదర్శనేనైతస్య పలాయనాభావః సూచితః॥౯౭॥

అస్యారిప్రకరః శరశ్చ నృపతేః సంఖ్యే పతన్తావుభౌ

సీత్కారం చ న సంముఖౌ రచయతః కమ్పం చ న ప్రాప్రుతః।

తద్యుక్తం న పునర్నివృత్తిరుభయోర్జాగర్తి యన్ముక్తయో-

రేకస్త్రత్ర భినత్తి మిత్రమపరశ్చామిత్రమిత్యద్భుతమ్॥౯౮॥

అస్యేతి ॥ అస్య నృపతేః ఉభౌ సంఖ్యే సంగ్రామే క్రమేణ సంముఖౌ ఏతత్సంముఖం వైరిసంముఖం చ పతన్తౌ సన్తౌ సీత్కారం దుఃఖాభివ్యఞ్జకం దన్తమధ్యనిర్గతం పక్షవాతజనితం చ ధ్వనివిశేషం యన్న రచయతః కురుతః। యచ్చ మరణభీతిజనితం దుర్నిర్గతత్వజనితం చ కమ్పం న ప్రాప్నుతః। ఉభౌ కౌ—అరిప్రకరో వైరిసఙ్ఘః, శరశ్చ ఏతౌ ద్వౌ। తథా,—ముక్తయోః ప్రాప్తమోక్షధనుశ్చ్యుతయోః యత్ పునర్నివృత్తిః జన్మ ప్రత్యాగమనం చ న జాగర్తి భవతి తత్సర్వం యుక్తం ఉచితమేవ। ద్వయోరపి తుల్యధర్మత్వాత్ తర్హి విలక్షణం కిమిత్యాశఙ్కయామాహ—తత్ర తయోర్ద్వయోర్మధ్యే ఏకో వైరిసఙ్ఘః మిత్రం సుహృదమ్। అథ చ,—సూర్య భినత్తి। అపరశ్చ శరోఽమిత్రం సూర్యవ్యతిరిక్తమ్। అథ చ,—వైరిణం భినత్తి ద్విధాకరోతీత్యద్భుతమాశ్చర్యమ్। తుల్యకర్మణోరతుల్యకర్మారమ్భకత్వస్య విరుద్ధత్వాదిత్యర్థః। 'చౌ' అన్యోన్యసముచ్చయే। దుఃఖభయరాహిత్యేన రణే సంముఖః పతితః శత్రుసఙ్ఘః 'ద్వావిమౌ పురుషౌ లోకే' (భంగీం ౧౫।౧౬) ఇతి వచనాత్సూర్య మణ్డలం భిత్త్వా ముక్తిప్రాప్తః। అదృఢముష్టితయా ముక్తో బాణః కమ్పసీత్కారౌ రచయతి। తదకరణాచ్చ దృఢముష్టితాస్య సూచితా। దృఢముష్టిత్వేన ముక్తో వైరిమధ్యే న పునరాయాతి। వైరిణం హన్తీత్యర్థః। శూరతరోఽయం శత్రుమాత్రం హతచానితి భావః। బాణపక్షే,—సమ్యక్ ముఖం పుఙ్ఖమగ్రం వా యస్యేతి॥౯౮॥

ధూలీభిర్దివమన్ధయన్బధిరయన్నాశాః ఖురాణాం రవై

వతిం సంయతి ఖఞ్జయఞ్జవజవైః స్తోతృన్సుఖైర్మూకయన్।

ధర్మారాధనసంనియుక్తజగతా రాజ్ఞామునాధిష్ఠితః

సాన్ద్రోత్పులమిషాద్విగాయతి పదా స్ప్రష్టుం తురంగోఽపి గామ్॥౯౯॥

ధూలీభిరితి॥ ధర్మారాధనే సమ్యక్ నియుక్తం ప్రేరితం జగత్ యేన ఏవంభూతేనామునా రాజ్ఞాధిష్ఠిత ఆరూఢస్తురంగోఽపి పశురపి ధూలీభిః ఖురజరజోభిర్దివం స్వర్గలోకమన్ధయనన్ధం కుర్వన్। చక్షుఃప్రవిష్టాద్రజస ఏవ నిమీలితనయనం కుర్వన్నిత్యర్థః। తథా, ఖురాణాం రవైః సముచ్చలనశబ్దైః కృత్వా ఆశా దిక్ప్రాన్తనివాసినో జనాన్బధిరయన్బధిరతయా శబ్దాన్తరగ్రహణాశక్తాన్కుర్వన్। తథా, సంయతి సంగ్రామే జవస్య వాతవేగస్య

జవైర్వ్వాయోఃసకాశాదతివేగతయా వాతం ఖఞ్జయన్ పఙ్కుం కుర్వన్। తథా,—గుణైర్వ్వేతుభిః స్తోత్ర్యానశ్వజయరూపలక్షణాదివర్ణనకారిణో జనాన్మూకయన్ గుణాధికత్వేన సామస్త్యేన స్తోతుమసమర్థాన్మూకానివ కుర్వన్। ఏవంభూతః సన్ అనన్తరం సాన్ద్రాణాం నిరన్తరాణాముత్పాలానాం చతుర్భిశ్చరణైరుత్పతనానాం మిషాత్పదా ఏకేనాపి చరణేన గాం భువమ్। అథ చ,— ధేనుం స్ప్రష్టుం తస్యాః స్పర్శనం కర్తుం విగాయతి విశేషేణ జుగుప్సతే। ధార్మికో రాజా నిషిద్ధమాచరతః స్వాధీనాన్పాపినో దణ్డయతి। అహం తు తదధిష్ఠితః పదా గోః స్పర్శలక్షణం పాపం కుర్వన్దణ్డ్యః స్యామితి బుద్ధ్యా పదా న స్పృశతీవేత్యర్థః। ధార్మికో జవనాశ్వశ్చాయమేవేత్యర్థః। అన్వయన్నిత్యాదౌ 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణిజన్తాచ్ఛతా॥౯౯॥

ఏతేనోత్కృత్తకణ్ఠప్రతిసుభటనటారబ్ధనాట్యాద్భుతానాం

కష్టం ద్రష్టైవ నాభూద్భువి సమరసమాలోకిలోకాస్పదేఽపి।

అశ్వైరస్వైరవేగైః కృతఖురఖురలీమవిక్షుద్యమాన

క్ష్మాపృష్ఠోత్తిష్ఠదన్ధంకరణరణధురారేణుధారాన్ధకారాత్॥౧౦౦॥

ఏతేనేతి॥ సమరసమాలోకినో యే లోకాస్తేషామాస్పదే స్థానభూతాయామపి భువి సంగ్రామభూమౌ సమరసమాలోకిలోకానాం దేవానామాస్పదే గగనేఽపి వా ఏతేన రాజ్ఞా ఉత్కృత్తకణ్ఠాశ్ఛిన్నగ్రీవాః కబన్ధరూపాః ప్రతిసుభటా రిపువీరాస్త ఏవ నటా నర్తకాస్తైరారబ్ధానాం నాట్యాద్భుతానాం నృత్తాశ్చర్యాణాం ద్రష్టా నాభూదేవ। కష్టమతిదుఃఖమేతత్। తత్ర హేతుః—అఖైరవేగైః శీఘ్రజవైరశ్వైః కృతా ఖురైః కృత్వా ఖురలీ అభ్యాసభూమిః పునః పునః న్యాసో వా తయా మనోజ్ఞం శీఘ్రం వా విశేషేణ క్షుద్యమానం చూర్ణీభవత్క్ష్మాపృష్ఠం భూతలం తస్మాదుత్తిష్ఠనుత్పతన్ అనన్ధమన్ధంకరణ ఏవంభూతో రణధురారేణూ రణప్రారమ్భ ఏవ సముత్పన్నో రేణుస్తస్య ధారాః ప్రవాహాస్తజనితాదన్ధకారాత్। రణవిలోకనార్థమాగతైరపి మానవైర్దేవైరప్యశ్వఖురోత్థితరజః పూరితనేత్రైః కబన్ధవృత్తం నాలోకీత్యర్థః। 'మన్దఖచ్ఛన్దయోః స్వైరమ్'। 'ఏతత్కృతోత్తమాఙ్గ—' ఇతి పాఠః సాధీయాన్। ద్రష్టా, తృచ్। రణధురా, ఋగాదినా అః। ధురా భర ఇతి వా॥౧౦౦॥

ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పలదలదలనామోదమేదస్విపూర-

క్రోడక్రీడద్విజాలీగరుదుదితమరుత్పాలవాచాలవీచిః।

ఏతేనాఖాని శాఖానివహనవహరిత్పర్ణపూర్ణద్రుమాలీ-

వ్యాలీఢోపాన్తశాన్తవ్యథపథికదృశాం దత్తగస్తడాగః॥౧౦౧॥

ఉన్మీలదితి॥ ఏతేన రాజ్ఞా ఏతాదృశస్తడాగోఽఖాని నిష్పాదితః। కింభూతః—ఉన్మీలన్తీ వికసన్తీ లీలా విలాసో యేషాం తాని నీలోత్పలాని తేషాం దలాని పత్రాణి తేషాం దలనం వికసనం తదుద్భవేన ఆమోదేన పరిమలేన మేదస్వీ పుష్టో బహులపరిమలః పూరఃప్రవాహస్తస్య క్రోడ ఉత్సఙ్గే క్రీడన్తీ ద్విజాలిర్ధ్వంసాదిపఙ్క్తిస్తస్యా గరుద్భ్యః పక్షేభ్య ఉదిత ఉత్పన్నో మరుద్వాయుస్తస్య స్ఫాలః సవేగగమనం సంఘట్టో వా తేన వాచాలాః శబ్దాయమానావీచయస్తరఙ్గా యస్య। తథా,—శాఖానివహేన నవహరిత్పర్ణైర్నూతనశ్యామపర్ణైశ్చ పూర్ణాం ద్రుమాల్యో వృక్షపఙ్క్తయస్తాభిర్వ్యాలీఢో వ్యాప్త ఉపాన్తస్తీరప్రదేశస్తేన శాన్తా వ్యథా గ్రీష్మోష్మపీడా యాసాం తాసాం పథికదృశాం,—గ్రీష్మోష్మపీడా యేషాం పథికానాం వా దృశస్తాసాం, దత్తో రాగః సంతోషో యేన। తడాగస్యాతిరమణీయత్వం సుఖజనకత్వమస్య చ ధార్మికత్వం సూచితమ్॥౧౦౧॥

వృద్ధో వార్ధిరసౌ తరఙ్గవలిభం బిభ్రద్వపుః పాణ్డురం

హంసాలీపలితేన యష్టికలితస్తావద్వయోబంహిమా।

బిభ్రచ్ఛ్రియా చ కం వికచయా యోగ్యస్ఫురత్సంగతం

స్థానే స్నానవిధాయిధార్మికశిరోనత్యాపి నిత్యాహతః॥౧౦౨॥

వృద్ధ ఇతి॥ అసౌ అనేన నిర్మితస్తడాగః వృద్ధో మహాన్వార్ధిః సముద్రః। సముద్రాపేక్షయాపి మహానిత్యర్థః। అథ చ,–అసౌ (వార్) వారి శ్రీయతేఽస్మిన్వార్ధిః వారిస్థానం తడాగ ఏవం వృద్ధోఽతిప్రవయాః। కింభూతః—తరఙ్గైః కృత్వా వలిర్భ వలియుక్తమ్। తరఙ్గా ఏవ వార్ధకసంకుచత్స్థలశరీరావయవవిశేషస్థానే జాతా యస్యేత్యర్థః తాదృశతరఙ్గరూపాభిర్వలిభిర్భాతీతి వా। హంసాలీ పలితేన హంసపఙ్క్తిరూపేణ జరాశౌక్ల్యేన పాణ్డురం ధవలం ప్రవాహరూపం వపుర్బిభ్రత్। తథా—యష్ట్యా మధ్యనిక్షిప్తకీర్తిస్తమ్భరూపయా కలితో జ్ఞాతపరిమాణః। అలంకృత ఇత్యర్థః। అథ చ,—స్ఖలచ్ఛరీరధారణార్థం దణ్డేన యుక్తః। ధృతశరీర ఇత్యర్థః। తథా,—తావతామతిబహూనాం నానాజాతీయానాం వయసాం పక్షిణాం బంహిమాబాహుల్యం యత్ర। అథ చ—తావతః శతసమీపవర్తినో వయసో వార్ధకస్య బంహిమా యస్య। తథా,—వికచయాఽతిప్రకాశమానయా చన్ద్రికయా యోగ్యం సముచితం స్ఫురత్ప్రకాశమానం సంగతం మైత్రం యస్య। జ్యోత్స్నావన్నిర్మలమ్। అథ చ–సముద్రత్వాదేతజ్జలం జ్యోత్స్నామైత్ర్యాముచితం కం జలం బిభ్రత్। అథ చ,—విగతకేశయా

చన్ద్రికయా ఖాలిత్యేన 'చాందీ' ఇతి కాన్యకుబ్జభాషాయామ్। తయా ఉచితం స్ఫురన్నేత్రం కం శిరో బిభ్రత్। యద్వా,—కేశరహితేన ఖాలిత్యేనోపలక్షితమ్। తథా,—వార్ధకోచితం ప్రకటం సమ్యగ్గతం కమ్పనం యస్య శిరసఃతత్। తథా, స్నానవిధాయిభిర్ధార్మికైః శిరోనత్యాపి యత్ నిత్యమాదృతః తత్ స్థానే ఉచితమ్। ధార్మికైశ్చ స్నానాదౌ తీర్థం నమస్క్రియతే వృద్ధోఽపి। సముద్రస్య పర్వణ్యేవ స్పర్శయోగ్యత్వాదేతస్య సర్వదేత్యాధిక్యం సముద్రాత్। వలిభమితి మత్వర్థే 'తున్దివలి—'(౫।౧।౧౩౮) ఇతి భః। ద్వితీయవ్యాఖ్యానే పచాద్యచ్। బహులస్య భావః, పృథ్వాదిత్వాదిమనిచి 'ప్రియస్థిర—'(౬।౪।౧౫౭) ఇతి బంహిరాదేశః। ధార్మికః, 'ధర్మంచరతి' (౪।౪।౪౧) ఇతి ఠక్॥౧౦౨॥

తస్మిన్నేతేన యూనా సహ విహర పయఃకేలివేలాసు బాలే !

నాలేనాస్తు త్వదక్షిప్రతిఫలనభిదా తత్ర నీలోత్పలానామ్।

తత్పాథో దేవతానాం విశతు తచ తనుచ్ఛాయమేవాధికారే

తత్ఫుల్లామ్భోజరాజ్యే భవతు చ భవదీయాననస్యాభిషేకః॥౧౦౩॥

తస్మిన్నితి॥ హే బాలే ! తస్మిన్ తడాగే త్వం ఏతేన యూనా సహ బిహర క్రీడ। తథా,—తత్ర తడాగే పయఃకేలివేలాసు జలక్రీడావసరేషు గ్రీష్మర్తౌ వా తత్రైవ నాలస్య దృశ్యత్వాత్। ప్రతిప్రీష్మాభిప్రాయం బహువచనమ్। నీలోత్పలానాం తవ అక్షిప్రతిఫలనాన్నేత్రప్రతిబిమ్బాత్సకాశాద్భిదా భేదః నాలేన కమలదణ్డేనాస్తు। అతిసాదృశ్యాత్ ఇదం త్వన్నేత్రం వా నీలోత్పలమ్ ఇదం వా ఇతి సందేహే 'సనాలం యత్తన్నీలోత్పలమ్, అనాలం చ త్వన్నేత్ర' మితి నాలమేవ నిర్ణాయకం భవత్విత్యర్థః। తథా,–తస్య పాథో జలం తస్య దేవతానామధికారే వ్యాపారే ఆధిపత్యే వా తవ తనుచ్ఛాయం తవ శరీరప్రతిబిమ్బమేవ విశతు। తజ్జలదేవతాస్థానే త్వచ్ఛరీరప్రతిబిమ్బమేవ భవత్విత్యర్థః। తథా,—తస్య ఫులానాం వికసితానామమ్భోజానాం రాజ్యే ఖణ్డే। అథ చ,—ఆధిపత్యే। భవదీయాననస్య త్వదీయముఖకమలస్య చ జలక్రీడావశాదభిషేకః। అథ చ,—పట్టాభిషేకో భవతు। నీలోత్పలజ్జలదేవతా ఫులకమలాపేక్షయా భైమీనేత్రశరీరాననమధికమితి సూచితమ్। తనుచ్ఛాయమ్, 'విభాషా సేనా–'(౨।౪।౨౫) ఇతి షణ్ఢత్వమ్॥౧౦౩॥

ఏతత్కీర్తివివర్తధౌతనిఖిలత్రైలోక్యనిర్వాసితై

విశ్రాన్తిః కలితా కథాసు జగతాం శ్యామైః సమగ్రైరపి।

జజ్ఞే కీర్తిమయాదహో భయభరైరస్మాదకీర్తిః పునః

సా యన్నాస్య కథాపథేఽపి మలినచ్ఛాయా బబన్ధ స్థితిమ్॥౧౦౪॥

ఏతదితి॥ జగతాం స్థావరజఙ్గమాత్మకానాం భువనానాం సంబన్ధిభిః సమగ్రైరపి శ్యామైః కృష్ణైః కజ్జలాదిపదార్థైర్గుణైర్వా కథాసు వార్తాసు ఏవ విశ్రాన్తిః కలితా ఆశ్రయోఽఙ్గీకృతః। కింభూతైః—శ్యామైః—ఏతస్య కీర్తేర్యశసః వివర్తేన పరిణామేన విశేషేణ వర్తనం వివర్తః స్థితిర్వా తేన ధౌతాద్ధవలీకృతాన్నిఖిలాత్ త్రైలోక్యాత్కందరాదిసహితాత్। నిర్వాసితైర్నిష్కాసితైః కీర్త్యా లోకత్రయస్య శ్వేతీకరణాత్తత్తచ్ఛ్యామగుణానాం సాంప్రతమదర్శనాత్ 'పూర్వం శ్యామాని వస్తూన్యభూవన్' ఇతి వార్తామాత్రశేషాణి శ్యామాని జాతాని సర్వథా న సన్తీత్యర్థః। తథా, కీర్తిమయాత్కీర్తిప్రచురా దస్మాద్రాజ్ఞః అకీర్తేః పునః భయభరైర్భీతిబాహుల్యైర్జజ్ఞే జాతమ్। అహో ఆశ్చర్యమ్। కీర్తేరకీర్తేశ్వ విరోధాత్కీర్తిరూపాదస్మాదకీర్తేర్భయం యుక్తమిత్యర్థః। ఏతత్కుతః—యద్యస్మాత్ మలినచ్ఛాయాఽతికృష్ణా సా అపకీర్తిఃఅస్య కథాపథేఽపి స్థితిమాశ్రయం న బబన్ధ నాకరోత్। ఏతత్కథా ప్రారమ్భేఽకీర్తిలేశస్యాప్యభావాత్ కీర్తిరేవ వర్ణ్యత ఇత్యర్థః। యశ్చ యస్మాద్విభేతి స తదీయకథాప్రారమ్భ ఏవ మలినో భూత్వాన్యత్రైవ గచ్ఛతి। అవిద్యమానమపి శశవిషాణాది వచనాదిగోచరో భవతి,అకీర్తిస్తు వచనగోచరోఽపి నాభూదిత్యాశ్చర్యమ్। అచేతనాయా అప్యకీర్తేర్భయోత్పాదనాదపి చిత్రమ్। 'జరతామ్' ఇతి పాఠే వృద్ధానాం కథావితి వ్యాఖ్యేయమ్। జజ్ఞే, భావే లకారః॥౧౦౪॥

అథావదద్భీమసుతేఙ్గితాత్సఖీ జనైరకీర్తిర్యది వాస్య నేష్యతే।

మయాపి సా తత్ఖలు నేష్యతే పరం సభాశ్రవఃపూరతమాలవల్లితామ్॥ ౧౦౫॥

అథేతి ॥ అథ సఖీ భీమసుతాయా ఇఙ్గితాదననురాగసూచకాత్ భూవేల్లనాదిచేష్టితాత్సరఖతీమిత్యవదత్। ఇతి కిమ్—హే వాణి ! జనైః అస్యాకీర్తిర్యది నేష్యతే వా నాభిలక్ష్యత ఏవ తత్తర్హి మయాపి సా అస్య అకీర్తిః ఖలు నిశ్చితం నేష్యతే నాభిలష్యతే। యద్యపి తుల్యం తథాపి వరం కశ్చిద్విశేషోఽస్తి సభాయాః సభాలోకస్య శ్రవః పూరతమాలవలితాం కర్ణాభరణతమాలవహ్నిత్వం నేష్యతే ప్రాపయిష్యతే జనానామసంమతాం శశవిషాణాదివదసతీమధ్యస్య కీర్తిమేవ సర్వాం సభాం శ్రావయిష్యామీత్యర్థః। వాణ్యాస్తద్వర్ణన నివారణం చకారేతి భావః। అకీర్తేర్నీలత్వాత్తమాలవల్లిత్వమ్। ఇష్యతే, ఇషేః కర్మణి। నేష్యతే, ణీఞః ప్రధానకర్మణి లృట్॥౧౦౫॥

అకీర్తిమేవ వర్ణయత—

అస్య క్షోణిపతేః పరార్ధపరయా లక్షీకృతాః సంఖ్యయా
ప్రజ్ఞాచక్షురవేక్ష్యమాణతిమిరప్రఖ్యాః కిలాకీర్తయః।
గీయన్తే స్వరమష్టమం కలయతా జాతేన వన్ధ్యోదరా-
న్మూకానాం ప్రకరేంణ కూర్మరమణీదుగ్ధోదధే రోధసి ॥౧౦౬॥

అస్యేతి॥ హే బాణి। మూకానాం ప్రకరేణాస్య క్షోణిపతేరకీర్తయః కిల ప్రసిద్ధం నిశ్చితం వా కూర్మరమణీ కచ్ఛపికా తస్యా దుగ్ధాదుత్పన్నస్యోదధే రోధసి తీరే గీయన్తే। కింభూతాః— పరార్ధాగణితావధేః సకాశాత్ పరయాధికయా సంఖ్యయా లక్షీకృతా గణితా పరార్ధాదప్యధికాః, తథా,— ప్రజ్ఞాచక్షుర్భిః జాత్యన్ధైరవేక్ష్యమాణం దృశ్యమానం తిమిరం తత్రప్రఖ్యాస్తత్తుల్యా అతిశ్యామాః। కింభూతేన ప్రకరేణ—అష్టమం స్వరం నిపాదాదిసప్తస్వరాతిరిక్తం కలయతాఙ్గీకుర్వతా। తథా,—వన్ధ్యోదరాజ్జాతేన। ఏవమస్యాకీర్తయః సన్తీత్యేతదకీర్తిః సభా శ్రావితా। పరార్ధాధికా సంఖ్యా, అన్ధస్య దర్శనశక్తిః, తిమిరస్య చాక్షుషరూపత్వం, స్వరస్యాష్టమత్వం, వన్ధ్యోదరాజ్జన్మ, కచ్ఛపికాదుగ్ధం, ఏతాని సర్వథా యథా న సన్తి, తథైతద్విశేషణయుక్తా అస్యాకీర్తయోఽపి న సన్తీతి విపర్యవసానవృత్త్యా వర్ణనైవకృతా। ఉపహాసార్థం త్వసంగతోక్తిః। ఆ సామస్త్యేన కీర్తయ ఆకీర్తయః పూర్వోక్త విశేషణవిశిష్టా అస్య, సమస్తాః కీర్తయో గీయన్తే కిల। పర్యవసానవృత్త్యా అస్య కీర్తయో న సన్త్యేవేతి నిన్దైవ కృతేతి వా। కచ్ఛపీ చ దర్శనేనైవాపత్యాని పాలయతి, న దుగ్ధేనేతి ప్రసిద్ధిః। ప్రజ్ఞాచక్షుషో యోగినో జ్యోతిర్విలోకననిష్ఠాస్తిమిరం న పశ్యన్తీతి వా। తిమిరవత్ప్రఖ్యాయన్తే। మూలవిభుజాదిత్వాత్ క: ॥౧౦౬॥

తదక్షరైః సస్మితవిస్మితాననాం నిపీయ తామీక్షణభఙ్గిభిః సభామ్।
ఇహాస్య హాస్యం కిమభూన్న వేతి తం విదర్భజా భూపమపి న్యభాలయత్॥౧౦౭॥

తదక్షరైరితి॥ విదర్భజా ఇహాస్యాం సభాయాం ఏతదీయవచనవిషయే వా అస్య వర్ణితస్య నృపస్య హాస్యం కిమభూత్కిం వా నాభూదితి కారణాత్సభావత్తమపి భూపం న్యభాలయదౌదాసీన్యేన సంముఖదృష్ట్యా దదర్శ నత్వనురాగాదిత్యర్థః। కిం కృత్వా— అనురాగాభావేఽపి హాసరసకృతాభిరీక్షణభఙ్గిభిరవలోకనప్రకార విశేషైస్తాం సభాం నిపీయ

సాదరమవలోక్య। కింభూతాం సభామ్—విధ్యుపక్రమైర్ని షేధే పర్యవసితైః పూర్వోక్తైరక్షరైః కృత్వా సస్మితాని సవిస్మితాని సాశ్చర్యాణి వా ఆననాని యస్యాస్తామ్। ఇహ నృపే ఆస్యహాస్యం జాతం న వేతి వా। స్మితసహితానాం విగతస్మితత్వం విరుద్ధమ్। విరోధాభాసః॥౧౦౭॥

నలాన్యవీక్షాం విదధే దమస్వసుః కనీనికాగః ఖలు నీలిమాలయః।

చకార సేవాం శుచిరక్తతోచితాం మిలన్నపాఙ్గః సవిధే తు నైషధే॥౧౦౮॥

నలేతి॥ పతివ్రతాయా భైమ్యా నలాన్యావలోకనమనుచితమిత్యాశఙ్కాం పరిహరన్నుత్తరసర్గే వర్ణయిష్యమాణస్య నలస్య ప్రస్తావనాం కరోతి—దమస్వసుః కనీనికా నేత్రతారా నలాదన్యస్య నృపస్య వీక్షామవలోకనరూపం ఆగః అపరాధం విదధే చక్రే। కింభూతా—ఖలు యస్మాత్ నీలినః కాలిమ్న ఆలయ: స్థానమ్। మలినో హి నిషిద్ధమాచరతి। అపాఙ్గస్తు కటాక్షః పునః సవిధే ద్వితీయపఙ్క్తౌ త్రిచతురేభ్యోఽనన్తరముపవిష్టే నైషధే సత్యనలే మిలన్సంబద్ధః సన్ శుచిరక్తతోచితాం ధవలరకత్వయోగ్యాం సేవాం చకార। ధవలరక్తత్వలక్షణసాముద్రికలక్షణయుక్తోఽపాఙ్గస్తు నల ఏవ సంలమోఽభూదిత్యర్థః। అథ చ—శుచేః పాపభీరోరనురక్తస్య చ భావేన స్వామిభక్త్యోచితామితి వా। స్వామిభక్తో హి స్వామినమేవ సేవతే న త్వన్యమిత్యర్థః। కటాక్షేణాన్యావలోకనే దోషః, ఋజుదృష్ట్యా త్వన్యవిలోకనే దోషో నేతి న పాతివ్రత్యక్షతిః క్వాపి। నలమేవ కటాక్షైర్విలోకయతి స్మేతి భావః। ఇన్ద్రాదిషు చతుర్ష్వసీకనలేషు సత్స్వపి సత్యనలత్వేఽజ్ఞాతేఽపి తత్రైవ సత్యనల ఏవానురాగబాహుల్యాదదృష్టవశాత్ కటాక్షనిరీక్షణం యుక్తమ్॥౧౦౮॥

ఇదానీం శ్లోకచతుష్టయేన పరస్పరానురాగం వర్ణయతి—

దృశా నలస్య శ్రుతిచుమ్బినేషుణా కరేఽపి చక్రచ్చలనమ్రకార్ముకః।

స్మరః పరాఙ్గైరనుకల్ప్య ధన్వితాం జనీమనఙ్గః స్వయమార్దయత్తతః॥౧౦౯॥

హశేతి॥ తతో భైమీకటాక్షవిలోకనానన్తరం స్వయమనఙ్గోఽఙ్గరహితః। అత ఏవ నలస్య దృశా నేత్ర వ్యాపారేణైవ శ్రుతిచుమ్బినాఽపాఙ్గసంచారిణా కటాక్షరూపేణ కర్ణపూర్ణేనేషుణా కృత్వా స్మరః పరస్య నలస్యైవ దృగాదిభిరఙ్గైరవయవైః ధన్వితాం ధనుర్ధరస్వమనుకల్ప్య జనీం భైమీమార్దయదపీడయత్। కింభూతః స్మరః—కరే నలస్యైవ హస్తే

రేఖామయరాజ్యలక్షణరూపచక్రచ్ఛలేన నమ్రం చక్రాకారం కార్ముకం యస్య సః। నలేక్షితా సతీ కామాతురా జాతేతి భావః। ముఖ్యాఙ్గాభావే చానుకల్పోఽప్యఙ్గీక్రియతే। ఆర్దయత్, 'అర్ద హింసాయామ్' ణ్యన్తాల్లఙ్। 'ఆర్దిదత్' ఇతి పాఠే లుఙ్॥౧౦౯॥

ఉత్కణ్టకా విలసదుజ్వలపత్ర రాజిరామోదభాగనపరాగతరాఽతిగౌరీ।

రుద్రక్రుధస్తదరికామధియా నలే సా వాసార్ధితామధృత కాఞ్చనకేతకీవ॥

ఉత్కణ్టకేతి॥ సా భైమీ రుద్రకుమః రుద్రకృతశాపపరిత్యాగసముద్భవాత్కోపాద్ధేతోః తస్య రుద్రస్యారిః కామః తస్య బుద్ధ్యా అయం కామ ఏవేతి బుద్ధ్యా నలే విషయే వాసస్య స్వయంవరేణ స్థితేరర్థితామభిలాషుకత్వమఘృత దధార। నలే సాభిలాషా జాతేతి భావః। స్వశత్రుసమాశ్రయణం చ యుక్తమ్। కేవ—కాఞ్చనకేతకీవ। కింభూతా సా కేతకీ చ—ఉత్కణ్టకా ఉదితరోమాచా ఊర్ధ్వభూతసూచీతుల్యశుక్రామా చ। తథా,—విలసన్తీ శోభమానా నీలపీతాదిభిర్వర్ణైరుజ్జ్వలా ప్రకాశమానా, ఉజ్జ్వలేన శృఙ్గారేణ వా ప్రకాశమానో విలోకకానాం శృఙ్గారో యయా ఏవంభూతా వా, కస్తూర్యాదిరచితా కపోలవక్షోజాదౌ పత్రరాజిః పత్రవల్లీ పత్రపఙ్క్తిర్యస్యాః। శోభమానోజ్వలవర్ణపర్ణపఙ్క్తిశ్చ యస్యాః। తథా,—ఆమోదం విలేపనజం సురభిగన్ధం హర్షం వా, స్వాభావికం పరిమలం చ భజతీతి భాక్। తథా, అపగతోఽనురాగో యస్యాః ఏవంభూతా న భవతి అతితరామనపరాగతరా నలేఽతితరామనురాగిణీ। న విద్యతే పరాగః పుష్పరజో యస్యామ్ ఏవంవిధా న భవతి। నితరామనపరాగా అనపరాగతరా। అతితరాం పరాగసహితా। తథా, అతితరాం గౌరీ గౌరవర్ణా ఉభయ్యాపి। గౌరీ పార్వతీమతిక్రాన్తా వా భైమీ। సువర్ణకేతకీ యథా రుద్రకోపస్య వసత్యభిలాషుకత్వం దధార తస్య స్థానం బభూవేత్యర్థః। తథా భైమ్యపి నలవిషయే నలవైరికామబుద్ధ్యా నలశత్రుః కామ ఏవ నలసంబన్ధిత్వేన మాం పీడయతీతి ధియా రుద్రకోపస్యాత్మని యో వాసస్తదర్థితాం దధార రుద్రకోపస్య స్థానం జాతా। నితరాం సకోపా జాతేత్యర్థః। కామసామ్యం నలస్యోక్తమ్। నలేన కటాక్షవీక్షణే కృతే సాఽతితరాం కామపీడితా జాతేతి భావ ఇతి వా। గౌరీమతిక్రాన్తేతి, తత్పురుషే 'గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య' (౧।౪।౪౮) ఇతి హ్రస్వప్రాప్తేరతిగౌరిరితి స్యాత్। తథాపి 'కృదికారాదక్తిన' (గం సూం ౫౦) ఇతి న్యాయేన హ్రస్వాన్తాదపి పక్షే ఙీష అతిగౌరీతి సంగచ్ఛతే॥౧౧౦॥

తేన్నాలీకనలే చలేతరమనాః సామ్యాన్మనాగప్యభూ

దప్యగ్రే చతురః స్థితాన్న చతురా పాతుం దృశా నైషధాన్।

ఆనన్దామ్బునిధౌ నిమజ్జ్య నితరాం దూరం గతా తత్తలా-

లంకారీభవనాజ్జనాయ దదతీ పాతాలకన్యాభ్రమమ్॥౧౧౧॥

తదితి॥ న అలీకో నాలీకః, స చాసౌ నలశ్చ నాలీకనలః సత్యనలః తస్మిన్నదృష్టవశ ఘటితదుర్ఘటదర్శనే సత్యనలే చలేతరత్ నిశ్చలం మనో యస్యాః సా తత్రైవానురక్తా తీ సా భైమీ అగ్రే స్థితానపి చతురశ్చతుః సంఖ్యాకానలీకాన్నైషధాన్నలాన్ సామ్యాత్సత్యనలసామ్యేన దృశా నయనవ్యాపారేణ పాతుం కటాక్షైర్విలోకయితుం మనాగల్పమపి చతురా కుశలా మాభూత్। కింభూతా—ఆనన్దామ్బునిధావానన్దరూపే సముద్రే నిమజ్య బ్రుడిత్వా। నలావలోకనాన్నిశ్చలా భూత్వేతి యావత్। నితరాం దూరం గతా హర్షస్య పరమకాష్ఠాం ప్రాప్తా, తలం గతా చ। తథా,—తస్య ఆనన్దసముద్రస్య తలం తస్యాలంకారీ భవనాజనాయ పాతాలకన్యాభ్రమం అతిసౌన్దర్యాదానన్దవశాచ్చ నిర్నిమేషతయా సముద్రే నిమజ్య తలగమనేన చ కిమియం నాగకన్యేతి భ్రమం బుద్ధిం దదతీ జనయన్తీ। 'అలంకారీభవతే' ఇతి పాఠే తస్య తలస్య భూతలస్యోపవేశనేన అలంకారభూతాయేన్ద్రాదిలోకాయ నలలక్షణాయ జనాయ వా। పాతాలతలస్యాలంకారీభవతే వాసుక్యాదినాగలోకాయ వా। పురస్థితాన్చలాకారానపీన్ద్రాదీనన్యరాజవత్ ఋజుదృష్ట్యైవ విలోకయతి స్మ। అదృష్టవశాఇచ్చ వ్యవహితమపి సత్యనలం కటాక్షైర్విలోకయతి స్మేతి భావః। 'తన్నల–' ఇతి పాఠే తేషామలీకనలానాం స్వీయేన రూపేణాలంకారభూతాయ జనాయ। సత్యనలాయేత్యర్థ॥౧౧౧॥

సర్వస్వం చేతసస్తాం నృపతిరపి దృశే ప్రీతిదాయం ప్రదాయ

ప్రాపత్తద్దృష్టిమిష్టాతిథిమమరదురాపామపాఙ్గోత్తరఙ్గామ్।

ఆనన్దాన్ధ్యేన వన్ధ్యానకృత తదపరాకూతపాతాన్స రత్యాః

పత్యా పీయూషధారావలనవిరచితేనాశుగేనాశు లీఢః॥౧౧౨॥

సర్వస్వమితి॥ స నృపతిః నలోఽపి చేతసః సర్వస్వం ప్రాణవత్ప్రియాం తాం భైమీం దృశేస్వనేత్రాయ ప్రీతదాయం సంతోషజనితం దానం ప్రదాయ ప్రకర్షేణ దత్త్వా కటాక్షేణ తాం సాదరం దృష్ట్వా అమరదురాపామిన్ద్రాదిభిర్దుర్లభాం లోకోత్తరఖరూపామ్। అథ చ,— తేషాం కటాక్షేణానవలోకనాత్తైర్దురాపామ్। అపాఙ్గే నేత్రపాన్తే ఉత్తరఙ్గాం చలత్కల్లోలామతిచఇచలా కటాక్షరూపాం తద్దృష్టిం భైమీదృష్టిమేవ ఇష్టాతిథిం ప్రియమభ్యాగతం ప్రాపలేభే। భైమ్యా పూర్వం కటాక్షైర్విలోకితః, అనన్తరం తేన సాఽవలోకితా, అనన్తరం పునరపి తథా విలోకిత ఇత్యర్థః। అనన్తరం చ రత్యాః పత్యా కామేన పీయూషధారారూపమతి నిర్వాపకత్వాదమృతరూపం యద్వలనం భైమీకృతం

వలితగ్రీవమవలోకనం తేన కృత్వా విరచితేనాశుగేన భైమీకటాక్షరూపేణ బాణేన ఆశు శీఘ్రం లీఢో విద్ధః స నలః తస్యా భైమీదృష్టేరపరేఽన్యే తృతీయాదయో యే ఆకూతపాతా అనేకభావాభివ్యఞ్జకా వ్యాపారవిశేషాస్తాన్ ఆనన్దాన్ధ్యేన హర్షాశ్రుపరిపూర్ణనేత్రతయా యదాన్ధ్యమదర్శనం తేన వన్ధ్యాన్నిష్ఫలానకృత। భైమీద్వితీయకటాక్షవీక్షణేనైవ అతితృప్తః కామవివశః సన్ తస్యాః తృతీయాదికటాక్షనిరీక్షణాని న దదర్శేతి భావః। అన్యోఽపి తుష్టః కస్మైచిత్సర్వస్వం దదాతి ప్రియం చాతిథిం ప్రాప్యానన్దబాష్పామ్బుపూర్ణో భవతి॥౧౧౨॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

తస్య ద్వాదశ ఏష మాతృచరణామ్భోజాలిమౌలేర్మహా

కావ్యేఽయం వ్యగలన్నలస్య చరితే సర్గోం నిసర్గోవలః॥౧౧౩॥

శ్రీహర్షమితి॥ మాతా వాగీశ్వరీ జననీ చ తస్యాశ్చరణౌ ఏవామ్భోజే తయోరలిరూపో భ్రమరరూపో మౌలిర్యస్య। యద్వా,—మాతృచరణసంబన్ధినీ పూజార్థం చరణయోరుపఢౌకితా అమ్భోజాలి: కమలమాలా తద్యుక్తో మౌలిర్యస్య। వాగీశ్వర్యా జనన్యా వా ప్రసాదరూపేణ ధృతనిర్మాల్య కమలస్యేత్యర్థః। ద్వాదశానాం పూరణః సర్గః వ్యగలత్ సమాప్తః॥౧౧౩॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే

నైషధీయప్రకాశే ద్వాదశః సర్గః సమాప్తః॥

త్రయోదశః సర్గః।

ఇదానీమిన్ద్రాదిపఞ్చనలీసంజ్ఞం త్రయోదశం సర్గమారభత—

కల్పద్రుమాన్పరిమలా ఇవ భృఙ్గమాలా-

మాత్మాశ్రయామఖిలనన్దనశాఖివృన్దాత్।

తాం రాజకాదపగమయ్య విమానధుర్యా

నిన్యుర్నలాకృతిధరానథ పఞ్చ వీరాన్॥౧॥

కల్పద్రుమేతి॥ అథ విమానధుర్యాః శివికావాహినః తాం భైమీం రాజకాద్రాజసమూహాదపగమయ్య నివర్త్య నలాకృతిధరాన్నలవేషధారిణః పఞ్చ వీరాన్నలసహితానిన్ద్రాదీ నిన్యుః ప్రాపయామాసుః। శిబికావాహినాం తేషు పఞ్చసు నలోఽస్తి న వేత్యపరిజ్ఞానాన్నలస్యాపి నలరూపధారకత్వం ఘటతే। యస్య యద్రూపం తద్ధారిత్వం తస్యాపి యుక్తమేవేతి కవ్యపేక్షయాపి యుజ్యతే। 'వీర' పదేన శౌర్యం నాయకగుణః। కే కస్మాత్కాం కానివ—పరిమలా మనోహరగన్ధా అఖిలాః సమస్తా నన్దనశాఖినో దేవోద్యానతరవః తేషాం వృన్దాదాత్మాశ్రయాం పరిమలాశ్రితాం భృఙ్గమాలాంభ్రమరపతి పరావర్త్య అతిశయాత్కల్పద్రుమానివ। కల్పద్రుమా నన్దనస్థిత వృక్షాపేక్షయాధికాః, తథాన్యరాజాపేక్షయా తేఽపీత్యర్థః। సర్వాభిలాషపూర కత్వాత్సామ్యాన్మన్దారాదిష్వపి చతుర్షు 'కల్పద్రుమ' శబ్దప్రయోగః। భైమ్యప్యాత్మాశ్రయా విమానే స్థితత్వాత్। నయతిర్ద్వికర్మా॥౧॥

సాక్షాత్కృతాఖిలజగజ్జనతాచరిత్రా

తత్రాధినాథమధికృత్య దివస్తథా సా।

ఊచే యథా స చ శచీపతిరభ్యధాయి

ప్రాకాశి తస్య న చ నైషధకాయమాయా॥౨॥

సాక్షాదితి॥ సా దేవీ తత్ర తేషు మధ్యే ప్రాధాన్యాన్నివేశనక్రమాచ్చ దివోఽధినాథమిన్ద్రమధికృత్యోద్దిశ్య తథా తేన ప్రకారేణోచే అచకథత్, యథా యేన ప్రకారేణ స శచీపతిరిన్ద్రశ్చాభ్యధాయి ఉక్తో భవతి। తస్య నైషధకాయస్య మాయా ఛద్మ న చ ప్రాకాశి ప్రకటితం భవతి। కింభూతా—సాక్షాత్కృతం అఖిలజగతాం జనతాచరిత్రం జనసమూహవృత్తాన్తో యయా సా। యథా ఇన్ద్రాదీనాం ప్రాకట్యం న, విష్ణోరాజ్ఞయా వర్ణనం చ మౌనిత్వే ప్రతిభాక్షయో న, తథావోచదితి భావః। సాక్షాదితి విశేషణేన నలరూపం కృత్వాగతానామిన్ద్రాదీనాం జ్ఞానౌచిత్యం సూచ్యతే॥౨॥

బ్రూమః కిమస్య వరవర్ణిని! వీరసేనోద్భూర్తి ద్విషద్వలవిజిత్వరపౌరుషస్య।

సేనాచరీభవదిభాననదానవారివాసేన యస్య జనితాసురభీరణశ్రీః॥3॥

బ్రూమ ఇతి॥ హే వరవర్ణిని ఉత్తమే భైమి! వయం అముష్యేన్ద్రస్య వీరయుక్తాయాః వీరాణాం వా సేనాయాః సైన్యస్యోద్భూతిముత్కృష్టైశ్వర్య సామర్థ్యం బాహుల్యం వా కిం బ్రూమో వర్ణయామః। వర్ణనాశక్యత్వాద్వాగగోచర ఇత్యర్థః। కింభూతస్య—ద్విషన్ అమిత్రో యో బలనామా దైత్యః తస్య విజిత్వరం జయనశీలం పౌరుషం పరాక్రమో యస్య। యస్య రణశ్రీః సేనాచరీభవన్తౌ సైనికో భవన్తౌ యావిభాననదానవారీ గణేశనారాయణౌ తయోర్వా సేనాధిష్ఠానేన కృత్వా జనితా కృతా అసురభీర్దైత్యభయం యయా। అసురేభ్యో దేవానాం యా భీః తస్యా ఈరణం క్షేపణం తేన యా శ్రీః సా యస్య జనితేతి వా। వాగగోచరమస్య చరితమిత్యర్థః॥

నలపక్షే తు—అస్య వీరసేనాఖ్యనృపాదుత్పత్తిం కిం కథయామః। అపి తు న। అకథనేఽపి లోకత్రయే ప్రసిద్ధత్వాత్స్వగుణైరేవాస్య ఖ్యాతత్వాద్వా। యో హి స్వయం న ప్రసిద్ధః, తస్య పిత్రాదిప్రసిద్ధ్యా వర్ణనం క్రియతే। అయం తు న తథేతి భావః। కింభూతస్య—ద్విషతాం బలస్య సైన్యస్య ఆఙ్గికస్య సత్త్వస్య వా జిత్వరం పౌరుషం పరాక్రమో యస్య। యస్య రణశ్రీః సేనాచరీభవన్తః సైనికా ఇభాస్తేషామాననదానవారి ముఖదానోదకం తస్య వాసేన గన్ధేన సురభిర్జనితా। రలయోః సావర్ణ్యాత్ సేనాయామచలీభవతాం పర్వతాయమానానామిభానామితి వా। మత్తగజబాహుల్యమనేన సూచ్యతే। ఏవమిన్ద్రనలయోరభేదబుద్ధిర్యథా తస్యా భవతి తథా దేవ్యోక్తమ్। 'రణ'శబ్దో లక్షణయా రణభూమౌ వర్తతే। ఇతః శ్లోకాదారభ్య 'అత్యాజి–' (నైం ౧౩।౨౮) ఇతి యావత్ ప్రథమమిన్ద్రాదివర్ణనం పశ్చాన్నలవర్ణనమ్। 'అత్యాజి–' (నైం ౧౩।౨౮) ఇత్యాదౌ నలవర్ణనం ప్రాథమ్యేన, దిక్పాలవర్ణనం పశ్చాదితి జ్ఞేయమ్। 'శ్లోకాదిహ ప్రథమతః–' (నైం ౧౩।౩౨) ఇతి శ్లోకేన నలస్య ప్రాధాన్యేన నిర్దేశాత్। 'హరిణా' (నైం ౧౩।౩౨) ఇత్యాదితృతీయయా దిక్పాలానామప్రాధాన్యేన నిర్దేశాత్। 'యౌవనోష్మవతీ శీతే శీతస్పర్శా చ యాఽఽతపే। భర్తృభక్తా చ యా నారీ సోచ్యతేవర'వర్ణినీ' ఇతి వృద్ధాః। 'ఉత్తమా వరవర్ణినీ' ఇత్యమరః। వరో వర్ణో యస్యా ఇత్యతిశాయనే 'ధర్మశీలవర్ణాన్తాచ్చ' (౫।౨।౧౩౨) ఇతీనిః॥3॥

శుభ్రాంశుహారగణహారిపయోధరాఙ్క–

చుమ్బీన్ద్రచాపఖచితధుమణిప్రభాభిః।

అమ్యాస్యతే సమితి చామరవాహినీమి-

ర్యాత్రాసు చైష బహులాభరణార్చితాభిః ॥४॥

శుభ్రేతి ॥ ఏష ఇన్ద్రః సమితి చ యాత్రాసు విలాసగతిషు చ దణ్డయాత్రా వా అమరవాహినీభిః సురసేనాభిరన్వాస్యతేఽనుగమ్యతే। కింవిధాభిః శుభ్రాంశుశ్చన్ద్రః, హరసంబన్ధినో హారా ఏకాదశ రుద్రాస్తేషాం గణః సమూహః, హరసంబన్ధినో వా యే గణా వన్ధిప్రభృతయః తాన్సర్వానపి హరన్తి ఆత్మనా సహ నయన్తి। తత్సహితా ఇతి యావత్। ఏవంవిధాః పయోధరా మేఘాః। హరస్యాపత్యం హారిఃస్కన్దో, గణపతిః, మేఘవేతి వా। తేషామహచుమ్బి స్వామిత్వాన్మధ్యవర్తీ య ఇన్ద్రః। శుభ్రాంశుహారగణాన్హరతి ఆత్మనా సహ నయతి ఏవంశీలః, పయోధరాఙ్కచుమ్బి చ ఏవంవిధో వా య ఇన్ద్రస్తస్య చాపం తేన ఖచితా సంబద్ధాద్యుమణిప్రభా సూర్యశోభా యాసు తాభిః। శుభ్రాంశ్వాదిభిః శక్రధనుర్వ్యాప్తేన సూర్యేణ చ భాన్తి తాభిర్వా। తథా, బహుః ప్రచురో లాభో ధనాదిప్రాప్తిర్యేషు తేషు రణేష్వర్చితాభిః పూజితాభిః। దైత్యజయాద్బహులా ఆభా దీప్తిర్యాసాం తాశ్చ తా రణార్చితాశ్చేతి వా। మేఘానామపి కామరూపత్వాత్సైనికత్వం యుజ్యతే। చన్ద్రాదిభిః విశిష్టేన్ద్రచాపేన చ స్వే ఆకాశే చితా వృద్ధిం ప్రాపితా సూర్యశోభా యాస్వితి వా। తైః కృత్వా వృద్ధిం ప్రాప్తా వా, చన్ద్రాదయస్తేజస్వినః తత్తేజఃసంబన్ధేన సూర్యతేజః ప్రచురం యత్ర జాతమిత్యర్థః॥

నలపక్షే—ఏష నలః సభాయాం దణ్డయాత్రాసు చ చామరధారిణీభిరన్వాస్యతే సేవ్యతే కింభూతాభిః—శుభ్రాః సితా అంశవో యస్య తేన హారగణేన ముక్తాహారసమూహేన కృత్వా హారీ సున్దరః పయోధరాఙ్కః స్తనమధ్యః తచుమ్బినీ తత్సంబద్ధా ఇన్ద్రచాపసంబద్ధసూర్యప్రభేవ ప్రభా యాసాం తాభిః। 'చః' అప్యర్థః। యాత్రాస్వపీతి యోజనా। హారమధ్యమణీనామనేకవర్ణత్వాదిన్ద్రచాపసంబద్ధసూర్యప్రభాసామ్యమ్। తథా, అత ఏవ బహులాని ప్రచురాణి ఆభరణాని తైరర్చితాభిరలంకృతాభిః। ప్రాధాన్యాద్ధారాణాం గ్రహణం, ఆభరణగ్రహణం తద్వ్యతిరికాలంకారాణాం, అతో న పౌనరుక్త్యమ్। ఏతేన యథా సభాయాం నిర్భయ ఆస్తే తథా సంగ్రామయాత్రాస్వపీతి వ్యజ్యతే। 'శుభ్ర ఉద్దీప్తశుక్లయోః', 'ధుమణిస్తరణిర్మిత్రః', 'సమిద్యుధః' ఇత్యమరః। 'హర'శబ్దాత్ 'తస్యేదమ్' (४।३।१२०) ఇత్యణ్। హారి, తాచ్ఛీల్యే ణినిః। అపత్యే వా 'భత ఇఞ్' (४।१।९५)। యద్వా,—శుభ్రాంశుహారగణేన హారిణః పయోధరాః స్తనా మేఘాస్తేషామఙ్కః పార్శ్వప్రదేశస్తచుమ్బి ఇన్ద్రచాపో నఖపద విశేషః తేన సంబద్ధా దివ్యరత్నప్రభా యాసాం తాభిః। ఇన్ద్రచాపవదాకాశవ్యాప్తా దివ్యమణిప్రభా యాసాం తాభిరితి వా। చిత్రమణిప్రభాసంవలితాః శక్రధనుః సదృశా భవన్తీతి బహులైరాభరణైర్భూషితాభిరిత్యర్థః। 'ఖచ దీప్తిసంవరణయోః' ॥४॥

క్షోణీభృతామతులకర్కశవిగ్రహాణాముద్ధామదర్పహరికుఞ్జరకోటిభాజామ్।

పక్షచ్ఛిదామయముదగ్రబలో విధాయ మగ్నం విపజ్జలనిధౌ జగదుజ్జహార॥౫॥

క్షోణీతి॥ అయం క్షోణీభృతాం పర్వతానాం పక్షచ్ఛిదాం విధాయ కృత్వా విపజ్జలనిధావాపత్సముద్రే మగ్నం జగదుజహార ఉచ్చకర్షేత్యర్థః। పర్వతపక్షచ్ఛేదనాద్విపద్రహితం కృతబానితి భావః। కింభూతానామ్—అతులా అత్యుచ్చాః కర్కశాశ్చ విగ్రహా దేహా యేషామ్ తథా, ఉద్ధామదర్పాణామత్యుద్భటానాం హరికుఞ్జరాణాం సింహహస్తినాం కోటిం భజతామ్। ఏకస్మిప్రదేశేఽనేకసింహానాం అన్యస్మింశ్చాత్యుద్భటానేకకుఞ్జరాణామిత్యర్థః। కింభూతోఽయమ్ బలాద్దైత్యాదుదన ఉదగ్రబలః। యద్వా, ఉదగ్రం పౌరుషం యస్య సః॥

నలపక్షే—అతులానత్యుచ్చాన్సలక్షణాంశ్చ కర్కాశ్వేతాశ్వాన్ శ్యన్తి మారయన్తి ఏవంవిధా విగ్రహాః శరీరాణి వైరం వా యేషామ్। తథా,—ఉద్ధామదర్పా హరయోఽశ్వా గజాశ్చ తేషాం కోటిం భజతామ్। వైరినృపాణాం పక్షచ్ఛిదాం సహాయచ్ఛేదం కుక్షిచ్ఛేదం వా కృత్వా ఉదగ్రం బలం పౌరుషం సైన్యం వా యస్య, అయం నలో వైరికృతాపత్సముద్రే మమం జగదుజహార। వైరిణో హత్వా విపద్రహితమకరోదిత్యర్థః॥౫॥

భూమీభృతః సమితి జిష్ణుమపవ్యపాయం

జానీహి న త్వమఘవన్తమముం కథంచిత్।

గుప్తం ఘటప్రతిభటస్తని ! బాహునేత్రం

నాలోకసేఽతిశయమద్భుతమేతదీయమ్॥౬॥

భూమీభృత ఇతి॥ హే ఘటస్య ప్రతిభటౌ స్పర్ధినౌ స్తనౌ యస్యాః తత్సంబుద్ధిః భైమి ! త్వం సమితి సంగ్రామే భూమీమృతః పర్వతాన్ జిష్ణుం జేతారమ్। తథా,—న విద్యతే పవేర్వజ్రస్థాపాయో నాశో యస్య తమముం అమఘవన్తమనిన్ద్రం న తు నైవ జానీహి। అపి తు ఇన్ద్ర ఏవాయమ్। ఇన్ద్రస్య సహస్రనేత్రత్వాన్నాయం తథేత్యత ఆహ—త్వం ఏతదీయం శయం పాణిమతిక్రాన్తం ప్రసృతాదపి దీర్ఘమత ఏవాద్భుతమాశ్చర్యకారి కథంచిద్గుప్తం నలరూపధారణాదాచ్ఛాదితం బహునేత్రస్య భావో బాహునేత్రం న ఆలోకసే న పశ్యసి। గుప్తత్వాత్, న త్వవిద్యమానత్వాదిత్యర్థః। శయాదతిక్రాన్తమ్। హస్తతలయోర్నేత్రాణి న

సన్తీత్యర్థ ఇతి వా। బహునేత్రసమూహం వా।
బహునేత్రసంబన్ధినమేతదీయమద్భుతమతిశయముత్కర్షం వా ఆశ్చర్యమితి వా॥

నలపక్షే—త్వం అముం అఘవన్తం సపాపం న జానీహి పుణ్యశ్లోకత్వాత్। రణే రాజ్ఞో జేతారమ్। తథా,—అపగతో విశిష్టోఽపాయో యస్మాత్తం, అపగతో వ్యపాయః పలాయనం యస్య। అపలాయమానమిత్యర్థః।
ఏతదీయమతిశయమపరిమితహస్తపరిమాణమాశ్చర్యరూపం ప్రావరణవశాద్వాహౌ హస్తే స్థితం నేత్రం చీనాంశుకం గుప్తం యథా తథా ద్రవ్యాన్తరవిలోకనవ్యాజేన న ఆలోకసే। అపి తు ఆలోకయేత్యర్థః। బాహూ చ నేత్రే చ బాహునేత్రం శయమతిక్రాన్తమ్। బాహూ హస్తపరిమాణాధికపరిమాణీ, నేత్రే చ ప్రసృతాదప్యధికే ఇత్యర్థః। తగుప్తం యథా తథా నాలోకసే। అపి త్వాలోకయేతి వా। అతిశయం బాహునేత్రమ్। బాహూ అతిశయితౌ వదాన్యౌ శయౌ యయోస్తావతిశయౌ। నేత్రే చ శయమతిక్రాన్తే। అతిశయౌ చ అతిశయే చేతి నపుంసకైకశేషేణ వా వ్యాఖ్యేయమ్। ఏతదీయం గుప్తమనేన పాలితమ్। బహువశ్చ తే నేతారశ్చ బహూనాం వా నేతారస్తేషాం సమూహమ్। అతిశయితః శయో హస్తో యస్య। లక్షణయా వదాన్యముత్కృష్టమాలోకయ। శూరా వదాన్యా అప్యనేన పోషితా ఇత్యస్యోత్కృష్టత్వం వ్యజ్యతే। 'కులిశం భిదురం పవిః' ఇత్యమరః। 'నేత్రం మథిగుణే వస్త్రే' ఇతి। జిష్ణు, 'గ్లాజిస్థశ్చ గ్స్నుః' (౩।౨।౧౩౯) ఇతి తాచ్ఛీల్యే గ్స్నుః। తద్యోగే భూమీభృత ఇతి, 'న లోకా—(౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్వితీయా। 'బహునేత్ర'శబ్దాద్భావసమూహసంబన్ధేష్వణ్। పక్షే ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావః॥౬॥

లేఖా నితమ్బిని ! బలాదిసమృద్ధరాజ్య-

ప్రాజ్యోపభోగపిశునా దధతే సరాగమ్।

ఏతస్య పాణిచరణం తదనేన పత్యా

సార్ధం శచీవ హరిణా ముదముద్వహస్వ॥౭॥

లేఖా ఇతి॥ హే నితమ్బిని అతిపృథునిబిడనితమ్బే భైమి। బలవృత్రనముచిప్రభృతీనాం సమృద్ధం సంపూర్ణ రాజ్యం రాజభావస్తస్య ప్రాజ్యో బహురుపభోగస్తస్య పిశునాస్తదసహమానా లేఖా దేవా ఏతస్యేన్ద్రస్య పాణీ చ చరణౌ చ పాణిచరణం సరాగం సానురాగం యథా తథా దధతే ధారయన్తి। హస్తదానాత్పాణిమ్ నమస్కారార్థం చ చరణావిత్యర్థః। తత్తస్మాత్ అనేన హరిణా ఇన్ద్రేణ పయా సార్ధం శచీవ ముదముద్వహస్వ ధారయస్వ॥

నలపక్షే—సరాగమరుణం ఏతస్య పాణిచరణం కర్తృ సైన్యస్వామ్యమాత్యాదిభిః షడ్భిధేన వా బలేన సమృద్ధస్య రాజ్యస్య ప్రాజ్య ఉపభోగస్తస్య పిశునాః సూచకాః సాముద్రికోక్తలక్షణభూతాః

చక్రధ్వజాదిలేఖాః కర్మభూతాః దధతే ధారయతి। 'దధ ధారణే' ఏకవచనాన్తమస్మిన్పక్షే రూపమ్। తస్మాదనేన పత్యా నలేన సహ హర్షం ధారయస్వ। కేన కేవ—హరిణా ఇన్ద్రేణ శచీ ఇవ। 'లేఖా అదితినన్దనాః', 'పిశునౌ ఖలసూచకౌ' ఇత్యమరః। 'నితమ్బ' శబ్దాదతిశయార్థాదినిః। పాణిచరణమ్, ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావే షణ్ఢత్వమ్ ॥౭॥

ఆకర్ణ్య తుల్యమఖిలాం సుదతీ లగన్తీ-

మాఖణ్డలేఽపి చ నలేఽపి చ వాచమేతామ్।

రూపం సమానముభయత్ర విగాహమానా

శ్రోత్రాన్న నిర్ణయమవాపదసౌ న నేత్రాత్॥౮॥

ఆకర్ణ్యేతి॥ అసౌ సుదతీ భైమీ ఏతాం పూర్వోక్తామఖిలాం వాచమాఖణ్డలేఽపి చ నలేఽపి చ తుల్యం లగన్తీం సమానసంబన్ధామాకర్ణ్య ఉభయత్ర ఇన్ద్రే నలే చ సమానం రూపమైక్యరూపం చ విగాహమానా జానతీ విశేషావలోకనాదపి విశేషమనుపలభమానా యథాక్రమం శ్రోత్రాచ్ఛ్రవణేన్ద్రియాత నేత్రాచ్చక్షురిన్ద్రియాచ్చ నిర్ణయం నావాపన్న ప్రాప। అనయోరిన్ద్రః స్తుతః కిం వా నలః, తయోః సరూపత్వాదయమిన్ద్రో నలో వేతి నాజ్ఞాసీదిత్యర్థః। 'అపి చ 'ఇతి' నిపాతసముదాయౌ పరస్పరసముదాయవాచకౌ। అవాపత్, ఌదిత్త్వాదఙ్ ॥౮॥

శక్రః కిమేష నిషధాధిపతిః స వేతి

దోలాయమానమనసం పరిభావ్య భైమీమ్।

నిర్దిశ్య తత్ర పవనస్య సఖాయమస్యాం

భూయోఽసృజద్భగవతీ వచసః స్రజం సా॥౯॥

శక్ర ఇతి॥ సా భగవతీ సరస్వతీ భూయః పునరపి వచసః స్రజం వాఙ్మాలామసృజత్। కిం కృత్వా—తత్ర తేషు మధ్యేఽస్యాం భైమీసమీపే పవనస్య సఖాయమగ్నిం నిర్దిశ్యోద్దిశ్య। పునః కిం కృత్వా—భైమీమితి దోలాయమానం మనో యస్యాస్తాం పరిభావ్య సంచిన్త్య। ఇతి కిమ్—ఏష కిం శక్రః, స దూత్యదృష్టః నిషధాధిపతిః నలో వేతి। దోలా ఇవాచరతి, 'కర్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చ' (౩।౧।౧౧) ఇతి క్యఙి శానచి దోలాయమానమితి। అస్యాం సామీపిక ఆధారః॥

ఏష ప్రతాపనిధిరుద్గతిమాన్సదాఽయం

కిం నామ నార్జితమనేన ధనంజయేన।

హేమ ప్రభూతమధిగచ్ఛ శుచేరముష్మా-

నాస్యేవ కస్యచన భాఖరరూపసంపత్॥౧౦॥

ఏష ఇతి॥ హే భైమి ! ఏష ప్రతాపస్య నిధిః ప్రకృష్టోష్ణస్పర్శస్థానమ్। తథా,— అయం సదా ఉద్గతిమానూర్ధ్వగమనయుక్తః। ఊర్ధ్వజ్వలనోఽయమిత్యర్థః। ధనంజయేన వహ్నినానేన కిం నామ కా సంజ్ఞా నార్జితం న ప్రాప్తా। 'అభిర్వైశ్వానరో వహ్నిః—' ఇత్యాదికం నామ నిర్వచనయోగాత్ ప్రాప్తమిత్యర్థః। సర్వేషాం నామ్నాం నిర్వచనమస్త్యేవ। 'నామ' సంభావనాయామ్। అగ్నినాఽనేన కిం నామ వస్తు న ప్రాప్తమ్। తైజసానాం పరమాణూనాం సర్వత్రావిరలత్వేన విద్యమానత్వాదితి వా। అనేన 'ధనంజయ' శబ్దేన కృత్వా సార్థకం నామ కిం న అర్జితమితి వా। ధనంజయత్వాదేవ శుచేరప్పిత్తాదముష్మాదగ్నేః ప్రభూతం హేమ స్వర్ణమధిగచ్ఛ ప్రాప్నుహి, 'ఘనమిచ్ఛేదుతాశనాత్' ఇత్యుక్తేః। 'అగ్నేరపత్యం ప్రథమం హిరణ్యం' ఇతి శ్రుతేరస్మాత్సువర్ణముత్పన్నమ్। అస్యైవామేరివ కస్యచన కస్యాపి భాస్వరా దేదీప్యమానా రూపసంపన్నాస్తి। తేజోమాత్ర వివక్షయా। తేజోవ్యతిరిక్తస్య కస్యచన శుక్లం భాస్వరం రూపం న దృష్టమిత్యర్థః।

నలపక్షే—ఏష నలః క్షాత్రతేజఃస్థానమ్। తథా,—సదా ఉదయవాన్। తథా, అనేన జయేన కృత్వా కిం నామ ధనం నార్జితమ్। వైరిణో విజిత్య ధనమర్జితమ్। సదా అయః శుభావహో విధిర్యస్మాదితి వా। శుచేః స్వధర్మోపార్జితద్రవ్యాదముష్మాత్ప్రచురం సువర్ణ ప్రాప్నుహి। శుచేః శృఙ్గారరూపాదితి వా। అస్య నలస్యేవ భాఖరా కాయకాన్తిసమృద్ధిః కస్యాపి అన్యస్య నాస్తి। భా దీప్తిః, ఖరః కణ్ఠశబ్దః, రూపం సౌన్దర్య తేషాం సంపద్ అస్యైవ కస్యాపి నాస్తీతి వా। తేజస్వీ మధురస్వరః సున్దర బేత్యుక్తమ్। 'వీతి హోత్రో ధనంజయః', 'శుచిరప్పిత్తమ్' ఇత్యమరః। ధనంజయః, 'సంజ్ఞాయాం భృతవృజి–'(3।౨।౪౬) ఇతి ఖచ్। 'అరుర్ద్విష–'(౬।3।౬౭) ఇతి ముమ్। భాస్వరః, 'స్థేశభాస— ' (3।౨।౧౭౫) ఇతి వరచ్॥౧౦॥

అత్యర్థహేతిపటుతాకవలీభవత్తత్తత్పార్థివాధికరణప్రభవాఽస్య భూతిః।

అప్యఙ్గరాగజననాయ మహేశ్వరస్య సంజాయతే రుచిరకర్ణి ! తపస్వినోఽపి ॥౧౧॥

అత్యర్థేతి॥ హే రుచిరకర్ణి శోభన శ్రవణేన్ద్రియే భైమి ! అస్యామః అత్యర్థాతిశయితా హేతిపటుతా జ్వాలాపాటవం తస్య కవలీభవన్తి గ్రాసీభవన్తి తాని తాని పార్థివాని

పృథివీకార్యాణి తృణకాష్ఠకరీషాదీని తాన్యేవాధికరణం భస్మన ఏవాధారః తతః ప్రభవ ఉత్పత్తిర్యస్యా ఏవంవిధా భూతిర్భస్మ తపఖినోఽపి పాశుపతాదివ్రతనిష్ఠస్య మహేశ్వరస్య శివస్యాఙ్గరాగజననాయోద్ధూలనేనాఙ్గానాం విశిష్టవర్ణోత్పత్త్యయే సంజాయతే సంపద్యతే। ఏతత్సంబన్ధి భస్మాపీశ్వరస్య తపస్వినోఽప్యుపకృత్యై ప్రభవతి। అన్యస్య భవతీతి కిం వక్తవ్యమితి స్తుతిః। రుచిరకర్ణీతి శ్లేషోక్తిచాతురీవిషయే సావధానా భవ ఇతి వ్యజ్యతే। ఏతద్వరణే భస్మైవ కేవలమ్, నాన్యదితి విచార్య వృణీష్వేతి వ్యజ్యతే॥

నలపక్షే—అన రుచిరకర్ణి ! అస్య నలస్య భూతిః సంపత్ మహేశ్వరస్య మహాధనికస్యాపి త్యక్తసర్వసఙ్గస్య మునేరపి చ అభిలాషసముద్భూతయే సంపద్యతే। మమేదృక్ సంపద్భూయాదితి ధనికో ముముక్షుచాప్యస్య భూతయే స్పృహయతీత్యర్థః। ధనికస్య తపస్వినోఽపి ఈర్ష్యాజననాయ సంపద్యత ఇతి వా। కింభూతా సంపత్—అతిశయేనాఖపటుతయా మోక్షోపసంహారాదిమన్త్రప్రయోగసామర్థ్యేన ప్రాసీభవన్తస్తే చ తే పృథ్వీశ్వరాథ తేషామధికో రణస్తస్మాదుత్పన్నా । స ప్రభవ ఉత్పాదకో యస్యా ఇతి వా। క్షత్రతేజసోపార్జితేత్యర్థః। 'రాగోఽనురకే మాత్సర్యే'। హేతిజ్వలా ఆయుధం వ పార్థివేతి, 'ఈశ్వరః' ఇత్యధికారే 'సర్వభూమి–' (౫।౧।౪౧) ఇత్యణ్। పక్షే సంబన్నేఽణు। యచిరకర్ణీతి, 'నాతికోదర–' (౪।౧।౫౫) ఇతి జీఇష్॥౧౧॥

ఏతన్ముఖా విబుధసంసదసావశేషా

మాధ్యస్థ్యమస్య యమతోఽపి మహేన్ద్రతోఽపి।

ఏనం మహస్వినముపేహి సదారుణోచ్చై-

ర్యేనామునా పితృముఖి! ధ్రియతే కరశ్రీః॥౧౨॥

ఏతదితి॥ హే పితృముఖి ! అశేషా సర్వా అసౌ విబుధసంసద్దేవసభా ఏష ముఖం యస్యాః సా। 'అగ్నిముఖా వై దేవాః' ఇతి శ్రుతేః। అస్యాగ్నేర్యమతోఽపి మహేన్ద్రతోఽపి మాధ్యస్థ్యమాసనాపేక్షయా దిగపేక్షయా చ మధ్యే విద్యమానత్వమస్తి। త్వం మహస్వినం తేజోయుక్తం మహస్సు తేజస్సు విషయే ఇనం స్వామినం వా ఏనముపేహి। యేన సదారుణా కాష్ఠసహితేనామునా కర శ్రీః కిరణశోభా ఉచ్చైరూర్ధ్వా రక్తా చ ప్రియతే। పితృముఖీతి సంబుద్ధ్యా ధన్యత్వం వ్యజ్యతే। 'ధన్యా పితృముఖీ కన్యా ధన్యో మాతృముఖః సుతః' ఇతి సాముద్రికోః॥

నలపక్షే—అసౌ జగతి ప్రసిద్ధా పురో దృశ్యమానా చ నిఖిలా విద్వత్సభా ఏతన్ముఖా ఏతత్ప్రధానా। యథా సర్వేష్వఙ్గేషు ముఖం ప్రధానం తథా విద్వత్సభాయామసౌ। 'కే విబుధాః 'ఇతి పృష్టే ప్రథమమసౌ గణ్యత ఇత్యర్థః। పుణ్యశ్లోకత్వాదేష ముఖే యస్యాస్తాదృశీ ఇతి వా।

అస్య యమతః సమవర్తినోఽపి ఇన్ద్రాదప్యధికం మాధ్యస్థ్యం పక్షపాతరహితత్వమ్। శత్రుమిత్రయోస్తుల్యో దణ్డ ఇత్యర్థః। తసేః సార్వవిభక్తికత్వాత్। లోకపాలాంశత్వాదిన్ద్రయమయోరేతన్మధ్యవర్తిత్వమితి కేచిత్। తేజస్వినమేనం ప్రాప్నుహి। యేనానేన సదా సర్వదా హస్తశోభా అతిశయేనారుణా రక్తా ధార్యతే। స్వినం శోభనం పతిమేనం మహ పూజయ। తథా,ఏనముపేహి ఏతత్సమీపం గచ్ఛేతి వా। మహఖినముత్సవవన్తం వా। విశ్వప్రకాశే సకారాన్తస్య 'మహః'శబ్దస్య పాఠాత్। 'ముఖం ముఖ్యే చ వ స్యాత్' ఇత్యజయపాలః। పితా ముఖం యస్యా ఇతి సమాసః। ముఖేనైవ ముఖస్య సాదృశ్యాత్పితృముఖమివ ముఖం యస్యా ఇత్యత్ర పర్యవస్యతి॥౧౨॥

నైవాల్పమేధసి పటో రుచిమత్త్వమస్య

మధ్యేమిన్నివసతో రిపవస్తృణాని।

ఉత్థానవానిహ పరాభవితుం తరస్వీ

శక్యః పునర్భవతి కేన విరోధినాయమ్॥౧౩॥

నైవేతి॥ ఏషసి కాష్ఠే పటోర్జాజ్వల్యమానస్యాభేః రుచిమత్వం దీప్తియుక్తత్వమల్పం నైవ। కింతు బహిత్యర్థః। జాజ్వల్యమానస్యాస్య ఇన్ధనే దీప్తిమత్త్వమల్పం నైవ। తత్సంబన్ధాదధికం దీప్తిమానయం భవతీత్యర్థ ఇతి వా। తథా,—మధ్యేసమిత్ సమిధాం కాష్ఠానాం మధ్యే నివసతో విద్యమానస్యాస్య తృణాని శత్రవః। రిపునాశో యథా వేగేన క్రియతే, తథా సమృద్ధేనానేన క్షణమాత్రేణ తృణాని దయన్త ఇత్యర్థః। ప్రాదేశమాత్రాణాం పలాశశమ్యాదికాష్ఠానం మధ్యే ఇతి వా। ఇహ లోకే సమిన్మధ్యే వోత్థానవానూర్ధ్వజ్వలనవాన్ తరఖీ వేగవానయం విరోధినా కేనోదకేన పునః పరాభవితుం శక్యో భవతి। తేనైవ శాన్తిర్నాన్యేనేత్యర్థః।

జయ్యో భవతి। అపి తు న। వేగేనోత్థితస్యాస్య వారిణాపి శాన్తిః కర్తుమశక్యేత్యర్థం ఇతి వా॥

నలపక్షే—పటోః గ్రహణధారణాదిసమర్థస్యాస్య అల్పమేధసి మన్దప్రజ్ఞే రుచిమత్వం ప్రీతియుక్తత్వం నైవ। అయోగ్యత్వాత్తస్యేత్యర్థః। తథా, —సమిన్మధ్యే సఙ్గ్రామమధ్యే నివసతోఽస్య వైరిణస్తృణాని। అకించిత్కరా ఇత్యర్థః। ఇహ రణే భూలోకే వా తరస్వీ ఉత్థానవాన్వేగవాన్బలవాన్వా అయం కేన పునా రిపుణా జేతుం శక్యః। అపి తు న కేనాపి। కస్యాప్యజయ్యోఽయమిత్యర్థః। ఉత్థానముదయః। ఏతత్సదృక్కోఽప్యుదయీ బలవాంశ్చ నాస్తీత్యర్థః। భవతీతి సంబోధనం వా। 'తరో బలే చ వేగే చ', 'ఇధ్మమేధః సమిత్' ఇత్యమరః। అల్పమేధసి 'నిత్యమసిచ్–' (౫।౪।౧౨౨) ఇత్యత్ర నిత్యగ్రహణాదన్యస్మాదపి భవతీతి

వృత్తికారోక్తేః ప్రయోగానుసారేణాసిచ్। మధ్యేసమిత్, 'పారేమధ్యే షష్ఠ్యా వా' (౨।౧।౧౮)ఇత్యవ్యయీభావే నిపాతనాదేత్వమ్। 'ఝయః' (౫।౪।౧౧౧) ఇతి వైకల్పికత్వాదజభావః। పరాభవితుం, 'శకధృష–(౩।౪।౬౫) ఇత్యక్రియార్థత్వేఽపి శకియోగే తుమున్॥౧౩॥

సాధారణీం గిరముషర్బుధనైషధాభ్యా

మేతాం నిపీయ న విశేషమవాప్తవత్యా।

ఊచే నలోఽయమితి తం ప్రతి చిత్తమేకం

బ్రూతే స్మ చాన్యదనలోఽయమితీదమీయమ్॥౧౪॥

సాధారణీమితి॥ ఉషర్బుధనైషధాభ్యామభినలాభ్యాం సాధారణీం సమామేతాం గిరం నిపీయాకర్ణ్య ఇదమీయమనయోః సంబన్ధినం విశేషం తారతమ్యం నావాప్తవత్యా జ్ఞాతవత్యా భైమ్యాః పురోవర్తినం తం ప్రతి ఏకం చిత్తం మనః అయం నల ఇత్యూచే। అన్యదపరం చిత్తం అయమనల ఇతి తే స్మ నలవ్యతిరిక్తో వహ్నిరిత్యకథయత్। యుగపదాలోచన స్మృతిప్రసఙ్గాన్మనసః ప్రతిశరీరమేకత్వస్యాసాధితత్వాదేకస్మిన్నపి మనసి క్రియాభేదాదవస్థాన్తరప్రాప్తేర్భేద ఇవోపచర్యతే। యద్వా,—ఏకమేవ తం పురోవర్తినం క్వ నల ఇతి ప్రత్యూచే। అకారప్రశ్లేషేణానలోఽయమితి బ్రవీతి స్మ మనః। తథా,— అయమన్యాన్వైరిణో యతి అవఖణ్డయతీత్యన్యదః, స చాసౌ నలశ్చ అన్యదనల ఇతి బ్రూతే స్మ। అత్ర వ్యాఖ్యానే ప్రథమక్రమభఙ్గోఽపి న భవతి। ఏకస్య ద్వైరూప్యాద్విరోధాభాసశ్చ। 'శోచిష్కేశ ఉషర్బుధః' ఇత్యమరః। ఉషసి బుధ్యతే ఇతి ఉషర్బుధః। 'ఇగుపధ–' (౩।౧।౧౩౫) ఇతి కః। 'అహరాదీనామ్–' (వా౦ ౪౮౫౧) ఇతి రేఫః। 'తుల్యార్థైః–'(౨।౩।౭౨) ఇతి తృతీయా। 'అన్యద-' ఇతి పక్షే కః। సమానం ధారణమస్య సాధారణమ్। అనేకం ప్రత్యవిశిష్టబన్ధమ్। పృషోదరాదిః। తతః స్త్రియాం 'పాదార్ఘాభ్యాం చ' (౫।౪।౨౫) ఇత్యత్ర 'భాభీఘ్రసాధారణాదన్' (వా౦ ౩౩౩౪) ఇతి వక్తవ్యాదని జీప్। వాప్రకరణాచ్చ సాధారణభూమిరిత్యాద్యపి ఘటతే। ఇదమీయమ్, త్యదాదిత్వాత్ 'వృద్ధాచ్ఛః' (౪।౧।౧౧౪) ॥౧౪॥

ఏతాదృశీమథ విలోక్య సరస్వతీ తాం

సందేహచిత్రభయచిత్రితచిత్రావృత్తిమ్।

దేవస్య సూనుమరవిన్దవికాసిరశ్మే–

రుద్దిశ్య దిక్పతిముదీరయితుం ప్రచక్రే॥౧౫॥

ఏతాదృశీమితి॥ అథ సరస్వతీ అరవిన్దవికాసినః కమలవిలాసకరా రశ్మయః కిరణా యస్య దేవస్య రవేః సూనుం దిక్పతిం దక్షిణదిశః పతిం, అన్యేషాం పుత్రాణాం దిక్పతిత్వాభావాద్యమముద్దిశ్య ఉదీరయితుం వక్తుం ప్రచక్రే ఆరేభే। కిం కృత్వా— ఏతాదృశీముక్తసంశయాస్పదీభూతామ్। తథా,—నలనిశ్చయాభావాత్సందేహైః, తుల్యరూపదర్శనాద్దేవ్యక్తివైచిత్ర్యాద్వా చిత్రమ్, నలనిశ్చయాభావాన్నలప్రాప్తి విఘ్నాత్త్రాసః, తైః సంశయాశ్చర్యత్రాసైః చిత్రితా నానావిధా కృతా చిత్తవృత్తిర్యస్యాః సా ఏవంవిధాం తాం భైమీం విలోక్య।'౦చిత్తభిత్తిమ్' ఇతి పాఠే చిత్తమేవ భిత్తిర్యస్యాః। భిత్తౌ హి చిత్రం యుక్తమిత్యర్థః। ఏషేవ దృశ్యత ఇతి, 'త్యదాదిషు దృశ–' (౩।౨।౬౦) ఇతి కఞి 'ఆ సర్వనామ్నః' (౬।౩।౯౧) ఇత్యాత్వే 'టిడ్ఢా–' (౪।౧।౧౫) ఇతి జీపి ఏతాదృశీ॥౧౫॥

దణ్డం బిభర్త్యయమహో జగతస్తతః స్యా-

త్కమ్పాకులస్య సకలస్య న పఙ్కపాతః।

స్వర్వైద్యయోరపి మదవ్యయదాయినీభి-

రేతస్య రుగ్భిరమరః కిము కశ్చిదస్తి॥౧౬॥

దణ్డమితి॥ 'అహో' సంబోధనే, అయం యమో దణ్డం స్వాయుధం బిభర్తి। తతస్తస్మాద్ధేతోః పురాణాదిదర్శనేన కమ్పాకులస్య పాపభీరోః సకలస్య జగతో భువనస్య పఙ్కాత్పాపాత్పాతో బ్రుడనం న స్యాద్భవేత్। పఙ్కే మహారౌరవాదౌ నరకే వా। ఏతద్భయాత్పాపం కోఽపి న కరోతీత్యర్థః। అహో ఆశ్చర్యమ్। అన్యో యష్టిం ధారయతి అన్యస్య చ కమ్పమానస్య కర్దమపాతో న భవతీత్యసంగతేః। తథా,—చికిత్సాసమర్థయోః స్వర్వైద్యయోర్దయోరపి మదవ్యయదాయినీభిః గర్వక్షయం కుర్వాణాభిః ఏతస్య రుగ్భిః ప్రాణికర్మవిపాకదర్శనేనానేన ప్రేరితాభిః పీడాభిః న మ్రియత ఇత్యమరః కశ్చిత్కిమస్తి। అపి తు న కోఽప్యస్తి। కర్మజరోగాణాం తాభ్యామప్యచికిత్స్యత్వాదిత్యర్థః। స్వర్వైద్యయోరితి నామ రుజాపనయనసామర్థ్యసంభావనాసూచనార్థమ్॥

నలపక్షే—అయం నలో దణ్డం శాసనం యతో బిభర్తి తస్మాత్కమ్పాకులస్య సకలస్యాపి లోకస్య ఏనఃపాతో న భవేత్పూర్వవదేతస్మాద్భయాత్। అయం దణ్డం చతురఙ్గసైన్యం బిభర్తి తతః శత్రుభయాత్కమ్పాకులస్య లోకస్య దుఃఖపాతో న భవేత్। సైన్యేనైవ వైరిణాం నిహతత్వాల్లోకస్య దుఃఖనాశ ఇతి వా। సౌన్దర్యేణ ప్రసిద్ధయోర్నాసత్యయోరపి

గర్వక్షయకారిణీభిరేతస్య రుగ్భిః కాయకాన్తిభిరుపలక్షితో దేవోఽపి కశ్చిదస్తి కిము। అపి తు నాస్తి। దేవేషు మధ్యే దస్రావేవ సున్దరతమౌ తావప్యనేన జితో యతః। యే త్వేతత్సమీపస్థా రమణీయాః, త ఏతద్రూపధారణాదేవ, న తు స్వభావేనేత్యర్థః। 'పఙ్కోఽస్త్రీ శాదకర్దమౌ', 'అస్త్రీ పఙ్కం పుమాన్పాప్మా', 'స్త్రీ రుగ్రుజా', 'స్యుః ప్రభారుగ్' ఇతి చామరః। దాయినీభిరితి తాచ్ఛీల్యే ణినిః॥౧౬॥

మిత్రప్రియోపజననం ప్రతి హేతురస్య

సంజ్ఞా శ్రుతాసుహృదయం న జనస్య కస్య।

ఛాయేదృగస్య చ న కుత్రచిదధ్యగాయి

తప్తం యమేన నియమేన తపోఽమునైవ॥౧౭॥

మిత్రేతి॥అస్య యమస్యోపజననముత్పత్తిం ప్రతి సంజ్ఞానామ్నీ మిత్రప్రియా సూర్యపత్నీ హేతుర్నిమిత్తం శ్రుతా ఆకర్ణితా। ఛాయానామ్నీ తు కుత్రచిత్ కుత్రాపి పురాణాదౌ ఈదృగస్యోత్పత్తి ప్రతి హేతుః నాభ్యగామి (యి) నాశ్రావి। కింతు శనైశ్చరస్యైవేత్యర్థః। 'యమో యమీ శ్రాద్ధదేవః సంజ్ఞాయాస్తనయాస్త్రయః' ఇతి పురాణమ్। అయం యమః కస్య జనస్యాసుహృత్ప్రాణహర్తా న అపితు సర్వస్యాపి ప్రాణహర్తా। అమునా యమేనైవ నియమేన నక్తోపవాసాదివ్రతేన తపః తప్తం ధర్మః కృతః। అత ఏవాస్య సూర్యపుత్రత్వం ధర్మరాజత్వం చేత్యర్థః॥

నలపక్షే—అస్య నలస్య సంజ్ఞా నామ శ్రుతా సతీ మిత్రప్రియస్య సుహృదిష్టస్యోపజననం ప్రత్యుత్పాదనం ప్రతి హేతుః। అస్య సంజ్ఞా సుహృదిష్టజననం ప్రతి హేతుః శ్రుతా ఖ్యాతేతి వా। పుణ్యశ్లోకత్వాత్। అయం కస్య జనస్య సుహృన్మిత్రం న। అపి తు సమ్యక్పరిపాలనాదుపకారిత్వాద్వా సర్వస్యాపి సుహృదేవ। ఈదృక్ప్రత్యక్షదృశ్యా అస్య ఛాయా కాయకాన్తిః కుత్రాపి మరసురోరగేషు నాధ్యగామి (యి) న దృష్టా। సున్దరతరోఽయమిత్యర్థః। ఛాయా రీతిః లోకపరిపాలనమిత్యర్థ ఇతి వా। అస్యేవ జగత్పాలనం కోఽపి న కరోతీత్యర్థః। అమునా నైవ యమేన బ్రహ్మచర్యాదినా, నియమేన నతాదివ్రతేన చ తపః తప్తమ్। త్వదర్థమితి శేషః। 'ఛాయా స్యాదాతపాభావే ప్రతిబిమ్బార్కయోషితో'। 'తపశ్చాన్ద్రాయణాదౌ స్యాద్ధర్మే' ఇతి విశ్వః। అధ్యగామీ (యీ) తి ఇఙో గాఙాదేశే కర్మణి చిణ్। యమేనేతి పక్షే హేతౌ తృతీయా॥౧౭॥

కిం చ ప్రభావనమితాఖిలరాజతేజా

దేవః పితామ్బర మణీ రమణీయమూర్తిః।

ఉత్క్రాన్తిదా కమను న ప్రతిభాతి శక్తిః

కృష్ణత్వమస్య చ పరేషు గదాన్నియోక్తుః॥౧౮॥

కిం చేతి॥ కేవలం సంజ్ఞాస్య జననీత్యేవ న। కిం చ అన్యచ ప్రభయా దీయావనమితం తిరస్కృతమఖిలం రాజ్ఞశ్చన్ద్రస్య తేజో యేన సః, తథా రమణీయమూర్తిరమ్బరమణిః సూర్యో దేవః అస్య పితా। అస్య యమస్యోత్క్రాన్తినామికా। అథ చ మరణదా శక్తిరాయుధవిశేషః కమను లక్షీకృత్య న ప్రతిభాతి సమర్థా న భవతి। అపి తు సర్వమను సమర్థైవ। పరేష్వన్యేషు జనేషు గదాన్రోగాన్నియోక్తుః ప్రేరయితుః అస్య కృష్ణత్వం శ్యామత్వం చ। పరపీడాజననేనాపయశ ఇత్యర్థః। అస్య కృష్ణత్వం లోహవత్కఠినాన్తఃకరణత్వమిత్యర్థం ఇతి వా॥

నలపక్షే—ప్రభావేణ పరాక్రమేణ నమితసకలభూపప్రతాపః, అమ్బరమణిః సూర్యః, ఇః కామః తద్వద్రమణీయమూర్తిః, దేవో రాజా వీరసేనోఽస్య పితా। దేవో విజిగీషురితి వా। అమ్బరమణీభిర్వ్యఖరనైః కృత్వా రమణీయమూర్తిరితి వా। 'మణీ' శబ్ద ఈబన్తోఽపి। అమ్బేతి సంబోధనమ్। రమణీనాం స్త్రీణాం రమణయోగ్యా మూర్తిర్యస్యేతి వా। అస్య శక్తిరాయుధవిశేషః కం వైరిణమనుత్క్రాన్తిదా మరణప్రదా న ప్రతిభాతి। అస్య శక్తిః సామర్థ్య కం యమమనూత్క్రాన్తిదా మరణప్రదా న ప్రతిభాతి। అపి తు సంభావ్యత ఏవ। యమాదన్యేషాం భయం తస్యాప్యస్మాద్భయమ్। శూరత్వాతిశయో యోత్యత ఇతి వా। తథా శత్రుషు గదా శస్త్రవిశేషం ప్రయోక్తరస్య కృష్ణత్వం దేవకీనన్దనత్వమ్। గదాయుద్ధప్రావీణ్యాచ్చకృష్ణసమానత్వమిత్యర్థః।

౧ అధ్యగామీతి పఠిత్వాఽభిగన్తేతి వ్యాఖ్యాతం జీవాతౌ। పరా ఉత్కృష్టా ఇషుసంబన్ధినో గదా రోగాః దుఃసహబాణజనితాః పీడా ఇతి యావత్। తానర్థాద్వైరిషు ప్రయోక్తురస్య కృష్ణత్వమర్జునత్వమ్। బాణయుద్ధప్రవీణార్జునతుల్యోఽయమిత్యర్థం ఇతి వా। 'రాజా ప్రభౌ నృపే చన్ద్రే యక్షే క్షత్రియశక్తయోః', 'కో బ్రహ్మాత్మానిలార్కేషు శమనే సర్వనామ్ని చ', 'శక్తిర్బలే ప్రభావాదౌ శక్తిః ప్రహరణాన్తరే' ఇత్యాది విశ్వః॥౧౮॥

ఏకః ప్రభావమయమేతి పరేతరాజీ

తజ్జీవితేశధియమత్ర నిధత్స్వ ముగ్ధే!।

భూతేషు యస్య ఖలు భూరియమస్య వశ్య–

భావం సమాశ్రయతి దస్రసహోదరస్య॥౧౯॥

ఏక ఇతి॥ అయం ఏకః పరేతాః ప్రేతాస్తేషాం రాజౌ పఙ్క్తౌ విషయే ప్రభావం సామర్థ్యం ఏతి తత్తస్మాత్ అత్రాస్మిఞ్జీవితేశధియమన్తకబుద్ధిం కురు। హే ముగ్ధే! ఉభయోర్భేదమజానానే సంజ్ఞాగర్భజాతత్వాదస్రసహోదరస్యాశ్విభ్రాతుః యస్య యమస్య భూతేషు భూరి ప్రచురం భూతం వశ్యభావమధీనత్వం సమాశ్రయతి ప్రాప్నోతి। ప్రాణిషు మధ్యే ప్రచురం భూతం యస్య యమస్య వశి వశవర్త సత్ అభావం వినాశమేవాశ్రయతీతి వా। ముముక్షవః కతిపయే, తదపేక్షయా భూతానాం ప్రాచుర్యమ్। 'ఖలు' నిశ్చయే। సర్వప్రాణినాశ ఏతదధీన ఇతి నిశ్చయేనాయమన్తక ఇతి కిం న జానాసీత్యర్థః॥

నలపక్షే—పరాశ్చ ఇతరే ఆత్మీయాశ్చ తేషామాజిః। పరాఞ్శ్రేష్ఠాంస్తేజఖినోఽపి ఇతరయన్తి క్షోదీయసః కుర్వన్తి యే తేషామాజిరితి వా। పరా ఉత్కృష్టా యా ఇతరేషాం వైరిణామాజిరితి వా। తస్యాం అయం నల ఏక ఏవ ప్రభావమేతి। తథా,—భూతేషు పృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశేషు మధ్యే ఇయమిత్యభినయేన సకలా భూః సౌన్దర్యేణ దస్రసహోదరస్యాశ్వితుల్యస్య యస్యాస్య వశ్యత్వమాశ్రయతి। తత్తస్మాన్ముగ్ధే సున్దరి! అస్మిన్ప్రాణేశబుద్ధిం నిధేహి। తథా,—సమా సశ్రీకా త్వం యస్య ఏతద్వరణే ప్రయత్నం కురు। ఏవంవిధః శూరః ప్రభుశక్తియుక్తః। సున్దరశ్చ కోఽపి నాస్తీత్యేనమేవ వృణీష్వేతి భావః। 'ఇతర' శబ్దాత్పక్షే 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణిచి పచాద్యచి ణిలోపః॥౧౯॥

గుమ్ఫో గిరాం శమననైషధయోః సమానః

శఙ్కామనేకనలదర్శనజాతశఙ్కే।

చిత్తే విదర్భవసుధాధిపతేః సుతాయా

యన్నిర్మమే ఖలు తదేష పిపేష పిష్టమ్॥౨౦॥

గుమ్ఫ ఇతి॥ శమననైషధయోర్యమనలయోర్విషయే సమానస్తుల్యః పూర్వోక్తో గిరా గుమ్ఫో దేవ్యా వాణీసందర్భః విదర్భవసుధాధిపతేః సుతాయా భైమ్యాశ్చిత్తే యచ్ఛఙ్కాం సంశయం నిర్మమే తత్ఖలు నిశ్చితం ఏష పిష్టం పిపేష। చూర్ణమేవ చూర్ణితవానితి దృష్టాన్త ఇత్యర్థః। చూర్ణచూర్ణనం యథా పృథా తథేదమపీత్యర్థః। కింభూతే చిత్తే-అనేకేషాం నలానాం దర్శనేన జాతశకే ఉద్భూతసంశయే। 'గుమ్ఫః స్యాద్గుమ్ఫనే' ఇతి విశ్వః॥౨౦॥

తత్రాపి తత్రభవతీ భృశసంశయాలో-

రాలోక్య సా విధినిషేధనివృత్తిమస్యా:।

పాథః పతిం ప్రతి ధృతాభిముఖాఙ్గలీక-

పాణిః క్రమోచితముపాక్రమతాభిధాతుమ్॥౨౧॥

తత్రేతి॥ తత్రభవతీ పూజ్యా సా భగవతీ సరస్వతీ క్రమోచితం క్రమప్రాప్తం, పరిపాటీయోగ్యం యథా తథా వా, అభిధాతుం వక్తుముపాక్రమత। కిం కృత్వా—తత్ర యమేఽపి భృశమత్యర్థ సంశయాలోః సందిహానాయా అస్యా భైమ్యా విధినిషేధాభ్యాం సకాశాన్నివృత్తిం ప్రవృత్తినివృత్త్యోరభావమాలోక్య। కింభూతా—పాథసాం పయసాం పతిం ప్రభుం వరుణం ప్రతి ధృతోఽవస్థాపితోఽభిముఖాలీకః సంముఖకరశాఖః పాణిర్యయా। 'తత్రభవత్ 'శబ్దః పూజార్థః। అఙ్గులీక ఇతి, 'నఘృతశ్చ' (౫।౪।౧౫౩) ఇతి కప్। ఉపాక్రమత, 'ప్రోపాభ్యామ్—' (౧।3।౪౨) ఇతి తఙ్। అభిధాతుం, కమియోగే 'శకధృష—' (3।౪।౬౫) ఇతి తుమున్ ॥౨౧॥

యా సర్వతోముఖతయా వ్యవతిష్ఠమానా

యాదోరణైర్జయతి నైకవిదారకాయా।

ఏతస్య భూరితరవారినిధిశ్చమూ: సా

యస్యాః ప్రతీతివిషయః పరతో న రోధః॥౨౨॥

యేతి॥ ఏతస్య వరుణస్య భూరితరా వారినిధయః సముద్రా యస్యాం సా చమూర్జయతి సర్వోకర్షేణ వర్తతే। సా కా—యస్యాః పరతో రోధః పరం తీరం ప్రతీతివిషయో దృగ్గోచరో న। సేనాయాం సముద్రాణామపి మిలితత్వాత్పరం పారం న దృశ్యత ఇత్యర్థః। సా కా—యా సర్వతోముఖస్య జలస్య భావేన వ్యవతిష్ఠమానా వ్యవస్థితా। జలమయీత్యర్థః। యా యాదోరణైర్జలజన్తుశబ్దస్తత్సఙ్గామైర్వా ఉపలక్షితా। తథా,—యా నైకవిదారకా అనేకకూపకా। నైకాన్విదారయతి నైకవిదారః కస్య ఉదకస్య ఆయ ఆగమనం యస్యాం సా। స్వవేగేన సర్వనాశకరముదకం యస్యామస్తీత్యర్థం ఇతి వా। యా నైకవిదారం కం యస్యామేవంభూతా వా। యస్యాఃపరతో వైరిణోఽన్యస్మాద్వా రోధ ఆవరణం న జ్ఞానగోచరః। నిమ్నాభిముఖస్య పయసఃకస్యాపి నివారయితుమశక్యత్వాదితి వా। యస్యాః పరతః పరప్రదేశాత్ప్రతి సంముఖమితిర్గమనం తస్య విషయో గోచరో నరో మనుష్య అధోఽధస్తాదేవ। ప్రవాహవేగేనాథ ఏవ గచ్ఛతీతి భావ ఇతి వా

నలపక్షే—ఏతస్య భూరీణాం తరవారీణామేకధారయవనఖఙ్గానాం నిధిః స్థానం సా చమూర్విజయతే। యా సర్వస్మాదపి లోకాత్సర్వసేనాభ్యో వా ముఖతయా శ్రేష్ఠతయా వ్యవతిష్ఠతే। 'ముఖ' శబ్దో లక్షణయా శ్రేష్ఠవాచకః। సర్వతః సర్వదిక్షు ముఖం యస్యాస్తద్భావేన వ్యవతిష్ఠత ఇతి వా। అనేకానేకదిగ్వ్యాపిత్వాత్సేనాయాః ప్రాచుర్యం సూచ్యతే। యా దోరణైర్బాహుయుద్ధైర్భుజాస్ఫాలనశబ్దైర్వోపలక్షితాం, దోరణైర్జయతీతి వా। యా అదోరణైరముష్య సఙ్గ్రామేః సింహనాదైర్వా జయతి। సేనాజయేనాస్య వ్యపదేశో న। కింతు స్వయమేవాసౌ యుద్ధం కురుతే। తేనోభయథా నలవర్ణనే తాత్పర్యమ్। తథా,—నైకే విదారకా యోద్ధారో యస్యాం సా, దోరణైః కృత్వా నైకవిదారకః కాయో యస్యాః సేతి వా। యస్యాః పరస్మాచ్ఛత్రోః సకాశాద్రోధ ఆవరణం న జ్ఞానగోచరః। కేనాపి రోద్ధుం న శక్యత ఇత్యర్థః। పరస్మాత్ప్రతీతి విషయః సంముఖమాగచ్ఛన్నరో మనుష్యః అధో హీన ఏవేతి వా। 'పుష్కరం సర్వతోముఖమ్', 'కూపకాస్తు బిదారకాః', 'కాయో దేహః', కూలం రోధశ్చ' ఇత్యమరః। వ్యవతిష్ఠమానేతి, 'సమవప్రవిభ్యః స్థః' (౧।౩।౨౨) ఇతి తఙ్। అత్ర గ్రన్థభూయస్త్వభయాద్వ్యాకరణం న లిఖ్యతే ॥౨౨॥

నాసీరసీమని ఘనధ్వనిరస్య భూయా–

న్కుమ్భీరవాన్సమకరః సహదానవారిః।

ఉత్పద్మకాననసఖః సుఖమాతనోతి

రత్నైరలంకరణభావమితైర్నదీనః॥౨౩॥

నాసీరేతి॥ నదీనాం ఇనః ఖామీ సముద్రో నాసీరసీమని జలమయసేనాముఖవిభాగే స్థితః సన్ కరణభావం సాధకతమత్వమితైర్గతై రత్నైర్ముక్తాదిభిః అలమతిశయేనాస్య వరుణస్య సుఖమాతనోత్యుత్పాదయతి। సుఖజననే రత్నాని కరణభూతాని। స్వామినేఽస్మై రత్నాని దత్త్వా ప్రీతిముత్పాదయతీత్యర్థః। కరణే దేహే భావం సత్త్వమితైః ప్రాప్తైః। స్వదేహోత్పన్నైరిత్యర్థం ఇతి వా। అలంకరణభూతత్వాద్వరుణదేహస్థితైరితి వా। ఏవంవిధై రత్నైరుపలక్షితో వా। అలంకరణభావమలంకరణత్వం గతైరత ఏవ తైః సుఖమాతనోతీతి వా। కింభూతో నదీనః—ఘనధ్వనిర్నిబిడశబ్దః। తథా,—భూయాన్ప్రచురతరః దీర్ఘపరిమాణత్వాత్, సప్తసంఖ్యత్వాద్వా। తథా,—కుమ్భీరా నాక్రాస్తద్వాన్। (తథా,—) మకరా మత్స్యవిశేషాస్తద్యుక్తః। తథా,—సహదానవారిః పుణ్డరీకాక్షయుక్తః। (తథా) ఉచ్ఛ్రన్ద ఉదయార్థః। ఉద్గతాని వికసితాని పద్మాని యేషు తాని కాననాని తేషాం సఖా। తద్యుక్త ఇత్యర్థః। ఉత్కృష్టా పద్మా లక్ష్మీర్యేషామేవంవిధైః కాననైర్యుక్త ఇతి వా। ఉత్కృష్టా పద్మా లక్ష్మీః స్వకన్యా యస్మిన్స చాసౌ

వనసఖశ్చేతి వా। శ్రీవిష్ణోస్తత్ర విద్యమానత్వాలక్ష్మీయుక్తత్వమ్। 'నాసీరసీమ' పదేన తీరం లక్ష్యతే, తత్ర నిబిడధ్వనిరితి వా। జలస్య తీరే ప్రతిఘాతాత్

నలపక్షే—భూయాన్బహుతరః కుమ్భీ గజో నాసీరముఖే సేనాముఖవిభాగే సుఖమనాయాసేన వాశబ్దావిస్తారయతి। కింభూతః కుమ్భీ—ఘనవనిర్యస్య। తథా, సమః ఆనుపూర్వ్యా వృత్తః సలక్ష్మీకో వా కరః గుణ్డాదణ్డో యస్య। తథా,—దానవారిణా మదజలేన సహితః। తథా,—ఉద్గతాని పద్మకాని కుమ్భస్థలే పద్మబిన్దుజాలకాని యస్మిఙ్ఞేవంవిధం యదాననం ముఖం తద్యుక్తః। తథా,—అలంకారత్వం ప్రాప్తైవ రత్నైః దీనో న। కింతు సంభృతః, 'సేనాముఖం తు నాసీరమ్', 'నక్రస్తు కుమ్భీరః', 'పద్మకం బిన్దుజాలకమ్' ఇత్యమరః॥౨౩॥

సస్యన్దనైః ప్రవహణైః ప్రతికూలపాతం

కా వాహినీ న తనుతే పునరస్య నామ।

తస్యా విలాసవతి। కర్కశతాశ్రితా యా

బ్రూమః కథం బహుతయాసికతా వయం తాః॥౨౪॥

సేతి॥ హే విలాసవతి భైమి ! 'నామ' శిరశ్చాలనే। అస్య వరుణస్య కా నామ వాహినీ నదీ సస్యన్దనైః సవేగైర్నిర్ఝరోదకసహితైర్వా ప్రవహణైః ప్రవాహైః కృత్వా కూలం తీరం ప్రత్యనుపాతం గమనం న తనుతే। అపి తు సర్వాపి తనోతి। వయం తస్యాస్తాః సికతా వాలుకా బహుతయా ప్రచురత్వేన కథం కేన ప్రకారేణ బ్రూమః కథయామః। అతిబహుత్వేనేయత్తయా వక్తుం న శక్యత ఇత్యర్థః। తాః కాః–యాః కర్కశతా కాఠిన్యం శ్రితాః। కర్కో జలజన్తువిశేషః తచ్ఛతైరాశ్రితా ఇతి వా॥

నలపక్షే—అస్య నలస్య కా నామ వాహినీ సేనా సస్యన్దనైః సరథైః ప్రకృష్టైర్వాఇనైరశ్వాదిభిః కృత్వా ప్రతికూలా వైరిణస్తాన్ప్రతి పాతం గమనం న కరోతి। అపి తు చతువిధాపి సేనా కరోత్యేవ। ప్రతికూలానాం వైరిణాం పాతం హననమితి వా। కా సేనా అస్య నామ ఖ్యాతిం ప్రతికూలాశత్రూన్పాతయిత్వా శత్రుమాత్రం హత్వా న తనుతే। సేనాస్య ఖ్యాతిం కరోతీత్యర్థం ఇతి వా। సవేగైః క్రీడారథైః కృత్వా వైరిణాం ప్రతిగమనం కరోతీతి వా। అనేన సేనాయా నిర్భయత్వం రణేఽపి క్రీడారథారోహణాత్। కర్కాః శ్వేతాశ్వాస్తేషాం శతైరాశ్రితాయాస్తస్యా బహుతయా బాహుల్యేన తాః భూయస్త్వేన ప్రసిద్ధా వాలుకా వయం కిం బ్రూమః। తాభ్యోఽపి సేనా ప్రచురతరేత్యర్థః। తస్యాః సకాశాత్తా వాలుకా బహుతయా కిం బ్రూమః। వాలుకాః కథమపి

సంఖ్యాతుం శక్యన్తే, సా తు న కథంచిదిత్యర్థం ఇతి వా। అసిః ప్రహరణమేషాం తే ఆసికాస్తేషాం భావ ఆసికతా। యాః శ్వేతాశ్వశతాధిరూఢాస్తా ఆసికతాః। అసిప్రహరణాన్పురుషానితి యావత్। తాన్బహుతయా కిం వర్ణయామః। అతిబహుత్వేన వక్తుం న శక్యన్త ఇత్యర్థః। బహూన్ తయన్తే గచ్ఛన్తి వా రక్షన్తి వా యే తే బహుతయాః తే చ తే ఆసికాశ్చ తేషాం భావానితి వా। 'కర్ణీరథః ప్రవహణమ్', 'సాంయాత్రికః పోతవణిక్' ఇత్యమరః। 'పోతః ప్రవహణం స్మృతమ్' ఇతి హలాయుధః। ప్రవహణైః, 'కృత్యచః' (౮।౪।౨౯) ఇతి ణత్వమ్। ప్రతికూలపాతమ్, పక్షే ద్రవ్యవీప్సాయాం 'విశిపతి' (౩।౪।౫౬) ఇత్యాదినా ణముల్। 'తృతీయాప్రభృతీని–' (౨।౨।౨౧) ఇతి పాక్షికః సమాసః। అసిః ప్రహరణమేషాం 'ప్రహరణమ్' (౪।౪।౫౭) ఇతి ఠక్। 'అసిభిర్జయన్తీత్యాసికాః', 'తేన దీవ్యతి–' (౪।౪।౨) ఇతి వా ఠక్॥౨౪॥

శోణం పదప్రణయినం గుణమస్య పశ్య

కించాస్య సేవనపరైవ సరస్వతీ సా।

ఏనం భజఖ సుభగే! భువనాధినాథం

కిం వా భజన్తి తమిమం కమలాశయా న॥౨౫॥

శోణమితి॥ హే సుభగే సౌభాగ్యవతి భైమి! త్వం ఏనం భువనస్య జలస్యాధినాథమధిపతిం వరుణం భజస్వ వృణీష్వ। జలపతిత్వమేవాహ—త్వం గుణమప్రధానం సేవకం శోణం నామ నదమ్ అస్య పదప్రణయినం చరణానురాగిణం పశ్య। 'కించ' ఇత్యధికోక్తౌ। శోణోఽస్య చరణప్రణయీ ఇతి కిం వక్తవ్యమ్। సా ప్రసిద్ధా సరస్వతీ నదీ అస్య సేవనపరైవ। చరణసంవాహనాదిపరైవ। పూర్వోక్తాపరితోషే 'వా' శబ్దః। కే కమలస్య జలస్య ఆశయా ఆధారాః సముద్రాదిపల్వలాన్తాః పద్మాకరా వా తమిమం న భజన్తి సేవన్తే। అపి తు సర్వేఽపి క్షీరోదాదయః యస్యానుచరాః, తస్య శోణాద్యనుచరత్వే కా కథా। తస్మాత్ సలిలపతిరయమిత్యర్థః। కమలాశయా జలాభిలాషేణ కే వా లోకా ఇమం న సేవన్తే స్తువన్తీత్యర్థో వా। శోణాదీనాం తత్తదభిమానిన్యో దేవతా లక్ష్యన్తే, అతస్తేషాం సేవకత్వం యుజ్యతే॥

నలపక్షే—త్వం జగత్పతిమేనం నలం పతిత్వేన స్వీకురు। స్వీకారయోగ్యత్వమేవ ద్రఢయతి—త్వం శోణం రక్తం గుణమస్య పదప్రణయినం పశ్య। కించ అమ్యచ సా సరస్వతీ వాగ్దేవతా సకలశాస్త్రాధ్యయనాధ్యాపనరూపా అస్య రాజ్ఞో నలస్య సేవనపరైవ చిత్తమధ్యస్థితైవాస్తి। తమిమం కమలాయాః సంపద ఆశయాభిలాషేణ కే వా లోకా న సేవన్తే।

అపి తు— ధనప్రాప్త్యభిలాషేణ సర్వేఽపి సేవన్త ఇత్యర్థః। 'వా' అప్యర్థే। కమలాశయా లక్ష్మీనిధయో ధనికా అపి లోకాస్తమిమం న భజన్తి, అపి తు భజన్త్యేవేతి వా। అత్ర ప్రథమ-ద్వితీయ-తృతీయ విశేషణైః క్రమేణ సౌన్దర్య-కలా-కౌశలౌదార్యాణి యోత్యన్తే। 'శోణో హిరణ్యవాహః స్యాత్', 'శోణః కోకనదచ్ఛవిః', 'జీవనం భువనం వనమ్', 'విష్టపం భువనం జగత్', 'సలిలం కమలం జలమ్', 'కమలా శ్రీః' ఇత్యమరః। ఆశయాః, 'అధికరణే శేతేః' (౩।౨।౧౫) ఇత్యచ్॥౨౫॥

శఙ్కాలతాతతిమనేకనలావలమ్బాం

వాణీ నవర్ధయతు తావదభేదికేయమ్।

భీమోద్భవాం ప్రతి నలే చ జలేశ్వరే చ

తుల్యం తథాపి యదవర్ధయదత్ర చిత్రమ్॥౨౬॥

శఙ్కేతి॥ ఇయం పూర్వోక్తా వాణీ భీమోద్భవాం ప్రతి లక్షీకృత్య। భైమ్యా ఇతి యావత్। అనేకనలావలమ్బాం నానానైషధవిషయాం శఙ్కాలతాతతిం సంశయవల్లీపరమ్పరాం న వర్ధయతు తావన పూరయతు తావత్। అపి తు పూరయత్యేవ। నవా బుద్ధిర్యస్యాః సా నవర్ధి। నవిర్ధి కరోతు నవర్ధయతు। భైమీం ప్రతి సందేహపరంపరాం నూతనసమృద్ధిమతిబద్ధాం కరోత్విత్యర్థ ఇవి వా। తావత్ శబ్దోఽనుమతౌ, అవధారణే వా। యతః—అభేదికా విశేషప్రతిపాదనమకుర్వతీ। సమానధర్మదర్శనాద్ధి సంశయ ఉపచీయతే, విశిష్టధర్మదర్శనాత్తు వ్యావర్తత ఇత్యర్థః। యద్యప్యత్ర విషయే చిత్రం నాస్తి, తథాపి నలే జలేశ్వరే చ తుల్యమేకకాలం యత్ సంశయవల్లీపరమ్పరామవర్ధయత్పూరయతి స్మ। అత్ర విషయే చిత్రమాశ్వర్యమ్। నహి విషయస్యైవ సందిహానత్వముపపద్యతే। యతో లోకే దూరస్థితే పురుషే పురుషత్వం స్థాణుత్వం వాఽనుపలభ్య, ఊర్ధ్వత్వమాత్రం స్థాణుసాధర్మ్యముపలభ్య తటస్థః స్థాణుర్వా పురుషో వేతి సందిగ్ధే। న తు పురుష ఏవాత్మానమూర్ధ్వమవలోక్య అహం వా స్థాణుర్వేతి। తస్మాన్నలజళేశ్వరవిషయో భైమ్యాః సంశయో యుక్తః। విషయభూతయోరేవ తు సంశయో మహదాశ్చర్యమితి భావః। విరోధపరిహారస్తు—తుల్యకాలం యథాక్రమం నలే శం సుఖమ్, జలేశ్వరే కాలతాతతిం కాలిమాతిశయం పూరయతి స్మ। తథా హి—యది దేవీ ఏనం నల ఏవాయమిత్యకథయిష్యత్తదా మయ్యనురక్తా భైమీ మామకశ్రమేణైనమేవావరీష్యత్ తత్తు దేవ్యా న కృతం వరుణశ్లేషేణ వర్ణితత్వాదితి నలే సుఖం జనితమ్। యది బాణీ మాం నల ఏవాయమిత్యకథయిష్యత్తదా నలబుద్ధ్యా భైమీ మామేవావరీష్యత్ తత్తు తయా న కృతం మచ్ఛ్లేషేణైవ వర్ణితత్వాదితి విషాదాద్వరుణే కాలిమాతిశయో జనితః,

కాలతాతతిరప్యనేకనలావలమ్బినీ చతుర్థామప్యవరణాత్। అథ చ,—మత్సందేహాద్వరుణం భజేత్, నలసందేహాన్మాం భజేదితి క్రమేణ నలవరుణయోః సంశయపరమ్పరాం పూరయతి స్మ। అనేకనలావలమ్బాం భైమ్యాః సంశయవల్లీపరమ్పరాం న వర్ధయతు న ఛినత్తు। 'వర్ధక్ పూర్తిచ్ఛిదోః'। యత—విశేషమప్రతిపాదయన్తీ। యా హి ఛేదాసమర్థాం ఛురికాదిః సాఽనేకతుణవిశేషావలమ్బన లతాతతిం న ఛినత్తి ఇతి నాశ్వర్యమ్। తథాపి భైమీం ప్రతి నళే వ జలేశ్వరే చ సంశయవల్లిపరమ్పరామేకకాలమేవ యదచ్ఛినత్తచిత్రమ్। యా హి న ఛినత్తి సా ఛిన్తీతి చిత్రమితి భావః। మత్సందేహాదేనం భైమీ భజేదితి నలభ్రాన్తిః। నలసందేహాన్మాం భజేదితి వరుణభ్రాన్తిః। వరుణవాచిశబ్దసద్భావాచ్ఛ్లేషవక్రోక్త్యాదిజ్ఞానచతురా భైమీ వరుణం న వరిష్యతీతి నిశ్చయేన నలభ్రమనాశః నలేఽనురక్తా భైమీ మత్ప్రతిపాదకశబ్దసద్భావాన్మాం న వరిష్యతీతి నిశ్చయేన వరుణభ్రమనాశ ఇతి వా। విశేషమప్రతిపాదయన్తీ వాణీ సరస్వతీ వా। దేవ్యా నామగ్రాహమహం వర్ణితః, అతో మాం వరిష్యతి న వేతి వరుణస్య సందేహో గతః। ఇదానీమవశిష్టోఽహమేవ, మద్యేవానురక్తేతి మాం వరిష్యతి న వేతి నలసందేహో గత ఇతి భావ ఇతి వా। ఇత్యాదివ్యాఖ్యా విశేషో విచార్యాఙ్గీకరణీయః॥౨౬॥

బాలాం విలోక్య విబుధైరపి మాయిభిస్తై-

రచ్ఛద్మితామియమలీకనలీ కృతస్త్వైః।

ఆహ స్మ తాం భగవతీ నిషధాధినాథం

నిర్దిశ్య రాజపరిషత్పరివేషభాజమ్॥౨౭॥

బాలామితి॥ ఇయం భగవతీ సరస్వతీ నిషధాధిరాజముద్దిశ్య తాం బాలాం భైమీమాహ స్మోవాచ। కిం కృత్వా—తాం భైమీం అలీకనలీ కృతస్వైర సత్యనైషధీ కృతాత్మభిర్మాయిభిశ్ఛలపరైరపి తైర్విబుధైర్దేవైరచ్ఛద్మితామప్రతారితాం విలోక్య। కింభూతం నలమ్—రాజ్ఞాం పరిషత్సభా తస్యాః పరి సమీపే వేషం శృఙ్గారం భజతి తమ్। 'పరిశేష-' ఇతి పాఠే పరిశేష ఉపాన్తః। బాలామపి, విబుధైరపీత్యపిరుభయత్ర సంబధ్యతే। బాలా హి ప్రతార్యతే, ఇయం బాలాపి న ప్రతారితా తేష్వేకస్యాప్యవరణాత్। యే చ విబుధా జ్ఞాతారస్తే మాయినః ఖలాః। కథం మాయిభిరపి బాలాపి న ప్రతారితేత్యప్యాశ్చర్యమ్। రాజపరిషదః పరివేషరూపణానలస్య చన్ద్రత్వం ధ్వనితమ్। పరిషత్, 'సదిరప్రతేః' (౮।౩।౬౬) ఇతి షత్వమ్॥౨౭॥

అత్యాజిలబ్ధవిజయప్రసరస్త్వయా కిం

విజ్ఞాయతే రుచిపదం న మహీమహేన్ద్రః।

ప్రత్యర్థిదానవశతాహితచేష్టయాసౌ

జీమూతవాహనధియం న కరోతి కస్య॥౨౮॥

అత్యాజీతి॥ త్వయా మహ్య మహేన్ద్రో నలః కిం న జ్ఞాయతే, అపి తు విశేషేణ ఇన్ద్రాదిభ్యో భేదేన సత్యత్వేన జానీహీత్యర్థః। కింభూతః—అతిశయేన ఆజౌ సఙ్గ్రామే, అతిశయితే వా ఆజౌ లబ్ధః ప్రాప్తో విజయస్యారిపరాభవనస్య ప్రసరో బాహుల్యం యేన। తథా,—రుచేరనురాగస్య కాన్తేర్వా పదం స్థానమ్। తథా,—అసౌ అర్థినమర్థినం ప్రతీతి ప్రత్యార్థీ యా దానవశతా దానపరతా తయా, దానేష్వర్థినం ప్రత్యేవ వా వశతయా జితేన్ద్రియతయా వా ఆహితా కృతా యా చేష్టా యాచకానుకూలవ్యాపారః తేన పరదారదర్శనాదినివృత్తవ్యాపారేణ చ జీమూతవాహనస్య అర్థిహేతోః ప్రాణానపి తృణవద్దదతో రాజవిశేషస్య ధియం బుద్ధిం దానాతిశయేనాధిపరతన్త్రతయా చ జితేన్ద్రియతయా చ కిమయం జీమూతవాహన ఇతి ధియం కస్య న కరోతి, (అనేన) దానశూరత్వాదిత్రయమస్య సూచితమ్। ప్రత్యర్థినో వైరిణో యన్తి ప్రత్యర్థిదా అనాః ప్రాణా యేషాం తే అతిశూరాః తే వశా అధీనా యస్య తస్య భావస్తత్తా తయా కృత్వా కృతాం యా చేష్టా తయా శత్రువశీకరణవ్యాపారేణేన్ద్రబుద్ధిం కస్య న కరోతి। అపి తు సర్వస్యాపి కరోతి। ఇన్ద్రో యథా శత్రూన్వశీకరోతి తథాయమపీతి వా॥

ఇన్ద్రపక్షే—అయం మహేన్ద్రః త్వయా కిం న విజ్ఞాయతే। అపి తు—ఇన్ద్రత్వేన నిశ్చేయః। కింభూతః—అతిశయిత ఆజిః సఙ్గ్రామో యస్య। తథా,—లబ్ధో విజయేనార్జునేన కృత్వా ప్రసరో వంశవిస్తారో యేన। తతః కర్మధారయః। 'ప్రసవః' ఇతి పాఠే నలపక్షే—జయలాభః। ఇన్ద్రపక్షే—లబ్ధో విజయోఽర్జునో, విజయత ఇతి విజయో జయన్తో వా, ప్రసవ: పుత్రో యేన। తథా,—రుచిపదం తేజఃస్థానమ్। తథా,—మహీ ఉత్సవవాన్। తథా,—అయం ప్రత్యర్థినాం దానవానాం శతేష్వహితా ప్రతికూలా చేష్టా, అహితస్య శత్రోర్వా చేష్టా శత్రుత్వకృతః, తన్నాశకరో వ్యాపారస్తేన ఇన్ద్రబుద్ధి కస్య న కరోతి। అథ వా—అయం మహేన్ద్రస్త్వయా కిమిత్యత్యాజి కేన హేతునా త్యక్తః। అయం న విజ్ఞాయతే విజ్ఞ ఇవాచరతి విజ్ఞాయతే ఏవంభూతో న భవతి। అపి తు విద్వానేవేత్యర్థః। తథా,—రుచిపదం కాన్తిస్థానం న తథా,—మహీ నేతి నఞావృత్త్యా కాక్వా వ్యాఖ్యేయమ్। ఏవంగుణవిశిష్టస్య పరిత్యాగే కించిదపి కారణం న పశ్యామ ఇతి భావః। మహేన్ద్రస్త్వయా విజ్ఞాయ కిమిత్యత్యాజి ఉచితమేవ కృతమిత్యర్థః। 'కిమ్' ప్రశ్నే సంభావనార్యాం వా। త్యాగే కారణమాహ—లబ్ధో వినా పక్షిణా గరుడేనామృతాహరణసమయే జయస్య ప్రసరో విస్తారో యస్య। గరుడేన పరాజిత ఇత్యర్థః। తథా,—అరుచిపదమననురాగస్థానమ్। తథా,—న మహీ ఉత్సవరహితః సదా దైత్యభయాత్। అరుచిస్థానం మహేన్ద్రః త్వయా కిం న విజ్ఞాయతే, అపి తు జ్ఞాత ఏవ। యతః—అత్యాజి త్యక్త ఇతి వా। అస్మిన్పక్షే న మహీత్యత్ర నఞ ఆవృత్తిః। అతిశయితరణే లబ్ధో వినా జయప్రసరో

యస్యేతి వా। 'విజయస్తు జయే పార్థే' ఇత్యమరః। విజ్ఞాయతే, 'ఉపమానాదాచారే' (౩।౧।౧౦), 'కర్తుః క్యఙ్' (౩।౧।౧౧)॥౨౮॥

యేనామునా బహువిగాఢసురేశ్వరాధ్వరాజ్యాభిషేకవికసన్మహసా బుభూవే।

ఆవర్జనం తమను తే నను ! సాధు నామగ్రాహం మయా నలముదీరితమేవమత్ర ౨౯

యేనేతి॥ యేనామునా నలేన బహ్వతిశయేన విగాఢః సేవితః సురేశ్వరస్యాధ్వా మార్గః త్రిలోకీప్రతిపాలనలక్షణో యేన। తథా,—రాజ్యే యోఽభిషేకో మఙ్గలస్నానం తేన కృత్వా వికసన్మహో యస్య। ఏవంవిధేన బుభూవే జాతమ్। పూర్వేణ కర్మధారయః। బహువారం సేవితో దేవేన్ద్రేణ మార్గో లోకపాలనప్రకారో యస్యేతి వా। పశ్చాత్కర్మధారయః। ఇన్ద్రేణ లోకపరిపాలనమస్మాచ్ఛిక్షితమిత్యర్థః। నను భైమి ! అత్ర పఞ్చసు మధ్యే స్వయంవరే వా నామగ్రాహం నామ గృహీత్వా ఏవమమునా పూర్వోక్తేన ప్రకారేణ మయోదీరితముక్తం తం నలమను లక్షీకృత్య తే తవ ఆవర్జనం పతిత్వేనాఙ్గీకరణం సాధు శుభమ్। సత్యనలమేనం సర్వథా వృణీష్వేతి భావః।

వహ్నిపక్షే—యేనానేన వహ్నినాఽనేకవారమనుభూతో యః సురేశ్వరాధ్వరేషు దేవేన్ద్రయజ్ఞేష్వాజ్యాభిషేకో ఘృతాప్లవస్తేన కృత్వా వికఖరతేజసా జాతమ్। బహు వారంవారం విగాఢ ఆవర్తితః 'ఇన్ద్ర ఆయాహి' ఇత్యాదినా ఆహూతః సురేశ్వరో యత్ర తాదృశేషు యాగేష్వాజ్యాభిషేకస్తేన కృత్వా వికస్వరతేజసా జాతమితి వా। నను భైమి! అత్ర పఞ్చసు మధ్యే నామ గృహీత్వా ఏవం పూర్వోక్తప్రకారేణ మయోక్తం తం అనలమాభం ప్రతి తే వర్జనం సాధు। అపి తు న సాధు। 'ఆ' ఇతి ఖేదే। ఆవర్జనం పతిత్వేనాఙ్గీకరణం సాధ్వితి వా। ను భైమి ! తమను తే వర్జనం న సాధ్వితి వా। పూర్వార్ధేన సర్వదా పరాన్న భోజనేనైవ పరిపుష్టోఽయమితి త్యాగః సూచితః। తథా, నను భైమి! మయా నామ గృహీత్వా కథితమనలం నలాన్యం, అథ చ వహ్నిమను తే వర్జనం సాధు భద్రమ్। 'ఆ' హర్షే। ను భైమి। తమను తే ఆవర్జనం సామస్త్యేన వర్జనం న సాధు, అపి తు సాధ్వేవేతి వా। ఆ ఆవర్జనం సామస్త్యేనాఙ్గీకరణం తవ న సాధు, కింతు వర్జనమేవ సాధ్వితి వా। నామగ్రాహమ్, 'ద్వితీయాయామ్' (౩।౪।౫౩) ఇత్యనువృత్తౌ 'నామ్న్యాదిశిగ్రహోః' (౩।౪।౫౮) ఇతి ణముల్॥౨౦॥

యచ్చణ్డిమారణవిధివ్యసనం చ తత్త్వం

బువాశయాశ్రితమముష్య వ దక్షిణత్వమ్।

సైషానలే సహజరాగభరాదముష్మి-

న్నాత్మానమర్పయితుమర్హసి ధర్మరాజే॥౩౦॥

యదితి॥ చోఽవధారణే। యస్య చణ్డిమా క్రూరత్వం రణవిధౌ సఙ్గ్రామవిధానే వ్యసనమేవ వైరిణాం విగతాసుకరణమేవేత్యర్థః। సర్వానపి వైరిణో మారయత్యేవేతి భావః। రణవిధౌ వ్యసనమివ వ్యసనమ్। యచ్చణ్డిమా క్రౌర్యమ్, యశ్చ రణకర్మణి వ్యసనమితి వా। సా ఏషా త్వం అముష్యాశయమభిప్రాయమాశ్రితం మనసి స్థితం దక్షిణత్వం సరలత్వం చ తత్ సర్వం బుద్ధా జ్ఞాత్వా (శయం) పాణిం ఆశ్రితం దానశూరత్వం వా జ్ఞాత్వా ధర్మసహితే రాజని ధర్మేణ రాజమానే వా అముష్మిన్నలే సహజ రాగభరాదకృత్రిమానురాగబాహుల్యాదాత్మానమర్పయితుం యోజయితుమర్హసి న। అపి తు యోగ్యా భవస్యేవేతి వా। సర్వథాఽయం వరణీయ ఏవ త్వయేతి భావః। ఏతేన శూరత్వదాతృత్వధార్మికత్వాన్యస్యోక్తాని॥

యమపక్షే—హే చణ్డి కోపనే! యత్ చ అముష్య యమస్య మారణవిధివ్యసనం ప్రాణిప్రాణహరణశీలత్వం ఆశయా దిశా చ దక్షిణత్వమాశ్రితం తత్తత్త్వం నిరుపాధిరూపం జ్ఞాత్వా సైషా త్వం అనలే నలాన్యస్మిన్ నలసదృశే చాస్మిన్ధర్మరాజే యమే అకృత్రిమప్రేమరసబాహుల్యాత్ సంయోజయితుమర్హసి। సర్వప్రాణా ఏతదధీనాః, దక్షిణదిక్పతిశ్చాయం తస్మాదాదరణీయ ఇతి భావః। చణ్డి నలాన్యనామధేయశ్రవణమాత్రాత్కోపనే। సర్వదాసర్వప్రాణిప్రాణహరణమేవ వ్యసనం దోషం అముష్య దిశా దక్షిణత్వం ఛలేన సరలత్వముదారత్వం చాశ్రితం న త్వనేనేత్యర్థః। తత్ సర్వం తాత్త్వికం బుద్ధ్వా సైషా త్వం నలాదన్యస్మిన్ అస్మిన్నాత్మానం యోజయితుం యోగ్యా న భవసి। అముష్య యత్ మారణవిధివ్యసనం తత్ తత్త్వం సత్యం, దక్షిణత్వం తు దిగాశ్రితం దక్షిణదిక్పతిత్వాత్। దక్షిణ ఇతి దేశనిమిత్తాస్య సమాఖ్యా, తదేతద్బుద్ధా సైషా త్వం ఆత్మానమర్పయితుం న అర్హసీతి వా యోజనా। ఏవంవిధో న వరణీయ ఇతి భావః। అన్యశ్చ కారణమ్—అసహజరాగభరాత్ అసహజానురాగబాహుల్యాచేత్యర్థః। యత్రానురాగో నాస్తి స న వరణీయ ఇతి భావః॥౩౦॥

కిం తే తథా మతిరముష్య యథాశయః స్యా-

త్వత్పాణిపీడనవినిర్మితయేఽనపాశః।

కాన్మానవానవతి నో భువనం చరిష్ణూ

న్నాసావముత్ర నరతా భవతీతి యుక్తమ్॥౩౧॥

కిమితి॥ అముష్య నలస్య ఆశయోఽభిప్రాయః తవ పాణిపీడనస్య పాణిగ్రహణస్య వినిర్మితయే నిష్పత్తయే అనపాశః అపగతా ఆశా యస్మాదపాశః ఏవంవిధో న భవతీత్యనపాశః తత్పరో యథా స్యాత్తథా కిం తే మతిర్బుద్ధిః। కింశబ్దః సంభావనాయామ్। యథార్యవారణాయాభిలాషసహితాన్తఃకరణో భవేత్తథా త్వం ప్రాయేణ కరిష్యసీతి గమ్యత ఇత్యర్థః। అసౌ నలో భువనం జగత్ చరిష్ణూన్సంచరణశీలాన్ కాన్ మానవాన్మనుధ్యాన్ నోఽపతి రక్షతి, అపి తు సర్వానప్యయమేవ రక్షతి మానవానభిమానీ నలః కాన్న రక్షతీతి వా। తస్మాదముత్ర నలే భవతీ రతా నేతి న యుక్తమ్। కింత్వస్మిన్రతా భవేత్యర్థః। అసౌ నా పురుషశ్రేష్ఠః అతో నరతా పురుషశ్రేష్ఠత్వమముత్ర భవతీతి యుక్తం న త్వేతేష్విత్యర్థం ఇతి వా। అసౌ నా, అముత్ర భవతీ రతా నేతి యుక్తం, అపి తు నేతి వా। అసౌ నా పురుషశ్రేష్ఠః, అతోఽముత్ర భవతీ రతానురక్తేతి కిం న యుక్తం, అపి తు యుక్తమేవేతి వా। భవతీతి సంబుద్ధిర్వా॥

వరుణపక్షే— అముష్య వరుణస్య శయః పాణిర్యేన ప్రకారేణ త్వత్పాణిగ్రహణనిష్పత్తయై నపాశః న విద్యతే పాశో యస్మిన్నేవంవిధః పాశరహితో యథా భవేత్తథా తే బుద్ధిః కిమ్। 'కిం' ప్రశ్నే। పాశం త్యక్త్వా త్వత్పాణిగ్రహణం కరిష్యతీత్యర్థః। త్వత్పాణిగ్రహణనిష్పత్తయేఽస్యశయః కరః స్యాత్ పాశో న। త్వత్పాణిగ్రహణం శయేన కరిష్యతి పాశం త్యక్ష్యతీతి భయం మా యాసీరిత్యర్థం ఇతి వా। అసౌ భువనముదకం తత్సంచరణశీలాన్మనుష్యాన్ కాన్నోఽవతి। అపి తు జలప్రవిష్టాన్ బ్రుడనాదిప్రమాదాద్వరుణ ఏవ రక్షతి। ఉదకసంచరణశీలాన్మనుధ్యాన్నో అవతి। అపి తు రక్షతీతి వా నోఽస్మాకం భువనం పృథ్వీలోకః తత్ర సంచరణశీలాన్మనుష్యాన్ కాదుదకాద్ధేతుభూతాద్రక్షతి। సర్వేషాం హ్యుదకం జీవనమితి వా। అముత్ర భవతీ న రతా నానురక్తేతి న యుక్తమ్। అముత్ర నరతా మనుష్యత్వం న భవతీతి యుక్తమ్। దేవోఽయమిత్యర్థ ఇతి వా। అముత్ర నరతా నలత్వం న భవతీతి యుక్తమితి వా। అసౌ నా న పురుషో న భవతి, అతోఽముత్ర భవతీ రతేతి యుక్తం అపి తు బేతి వా, అముత్ర భవతీ న రతా నానురక్తేతి న యుక్తం, అపి తు యుక్తమేవేతి వా॥౩౧॥

శ్లోకాదిహ ప్రథమతో హరిణా ద్వితీయా-

ద్ధూమధ్వజేన శమనేన సమం తృతీయాత్।

తుర్యాచ్చ తస్య వరుణేన సమానభావం

సా జానతీ పునరవాది తయా విముగ్ధా॥౩౨॥

శ్లోకాదితి॥ ఇహ చతుర్షు 'అత్యాజి-' ఇత్యాదిశ్లోకేషు మధ్యే 'భలాజి-' (నైం౧౩।౨౮) ఇతి ప్రథమతః శ్లోకార్ధరిణా ఇన్ద్రేణ సమం సహ, 'యేనామునా—' (నైం౧౩।౨౯) ఇతి ద్వితీయాచ్ఛ్లోకార్ధామధ్వజేనాగ్నినా సహ, 'యశ్చణ్డిమా—' (నైం౧౩।౩౦) ఇతి తృతీయాచ్ఛ్లోకాచ్చమనేన యమేన సహ, 'కిం తే—' (నైం౧౩।౩౧) ఇతి తురీయాచ్ఛ్లోకాద్వరుణేన సహ, తస్య నలస్య సమానభావం తుల్యరూపత్వం జానసీ అత ఏవ విముగ్ధా విశేషేణ భ్రాన్తా భైమీ తయా దేవ్యా వక్ష్యమాణం పునరవాది॥౩౨॥

త్వం యాఽర్థినీ కిల నలే న శుభాయ తస్యాః

క్వ స్యాన్నిజార్పణమముష్య చతుష్టయే తే।

ఇన్ద్రానలార్యమతనూజపయఃపతీనాం

ప్రాప్యైకరూప్యమిహ సంసది దీప్యమానే॥౩౩॥

త్వమితి॥ యా త్వం కిల నలే విషయేఽర్థినీ సాభిలాషా తస్యాస్తే తబ అముత్ర నలే నిజార్పణం స్వసమర్పణం శుభాయ కల్యాణాయ తుష్టయే చ సంతోషాయ చ క్వ న స్యాత్కుతో న భవేత్, అపి తు స్యాదేవ। కింవిధేఽముత్ర— ఇన్ద్రశ్చానలశ్చార్యమతనూజో యమశ్చ పయఃపతిర్వరుణశ్చైతేషామైకరూప్యం సారూప్యం దిక్పాలాంశత్వాత్సరూపత్వం ప్రాప్య ఇహాస్యాం సంసది సభాయాం దీప్యమానే। తస్మాదయం వరణీయ ఇత్యర్థః। అథ వా— యా త్వం నలే న సాభిలాషా, తస్యాస్తవాముత్ర నలే నిజార్పణం శుభాయ కుతః స్యాత్, అపి తు న కుతోఽపి। కిమిత్యత ఆహ— ఇన్ద్రాగ్నియమవరుణానాం చతుష్టయే ఐకరూప్యం నలసారూప్యం ప్రాప్య ఇహ సభాయాం జ్వలతి సతి। ఏతాన్ప్రసన్నానకృత్వా యన్నలవరణం తచ్ఛుభాయ న భవేదేవ, శాపం దాస్యన్తీత్యర్థ ఇతి వా। యా త్వం నలే విషయేఽర్థినీ ఏవం వర్ణ్యమానమప్యేనం నలం న వృణోషి। యతః— తస్యాస్తే నలసారూప్యం ప్రాప్య ఇహ సభాయాం ప్రకాశమానే ఇన్ద్రాదీనాం చతుష్టయమధ్యే క్వ కస్మిన్ ఇన్ద్రేఽగ్నౌ యమే వరుణే వా నిజార్పణం శుభాయ స్యాత్కథయ। మయా బహుశః ప్రోచ్యమానాఽపి యన్నలం న వృణుషే తర్హ్యేతేషు సున్దరతమేషు చతుర్షు మధ్యే కం వృణుష ఇతి కథయ ఇత్యర్థం ఇతి వా। అనేనాత్రేన్ద్రాదయో వర్తన్తే న వేతి సందేహో నిరస్తః। పరం తు కే తే, కశ్చ నల ఇతి విశేషో నోక్తః। అత్రేన్ద్రాదీనాం చతుర్ణాం త్యాగోఽపి ప్రతీయతే। యా త్వం నలేఽర్థినీ, తస్యాః తే నలస్వరూపతాం ప్రాప్య ఇహ సభాయాం దీప్యమాన ఇన్ద్రాదిచతుష్టయే నిజార్పణం శుభాయ క్వ స్యాత్। అపి తు న కుతోఽపి। యా హ్యన్యత్రానురక్తా, తస్యా అన్యత్ర నిజార్పణే

శుభం కథం భవేత్। అన్యచ్చ నలరూపధారణాదేతే ప్రకాశన్తే, న త్వేషాం సహజం సౌన్దర్యమస్తి। అతోఽప్యేతే న వరణీయా ఇతి భావః॥౩౩॥

దేవః పతిర్విదుషి! నైష ధరాజగత్యా

నిర్ణీయతే న కిము న వ్రియతే భవత్యా।

నాయం నలః ఖలు తవాతిమహానలాభో

యద్యేనముజ్ఝసి వరః కతరః పరస్తే॥౩౪॥

దేవ ఇతి॥ హే విదుషి శ్లేషోక్తిచాతురీపరిజ్ఞానచతురే భైమి। ఏష పురోవర్తీ దేవః స్వర్గే క్రీడాకారీ అమరశ్చ ధరాజగత్యా భూలోకస్య పతిః పాలయితా న, కింతు అర్థాత్స్వర్లోకస్య పతిరిన్ద్రస్త్వయా కిము కిమితి న నిర్ణీయతే ఇన్ద్రత్వేన కిమితి న నిశ్చీయతే। అపి తు నిశ్చేయ ఇత్యర్థః। కిమితి వా న వ్రియతే। అపి తు వరణీయశ్చేత్యర్థః। మయా న నిశ్చిత ఇతి కుతోఽవసితం భవత్యేతి శఙ్కాయాం సత్యామాహ— యతో న వ్రియతే ఇతి హేతూపన్యాసః సరస్వత్యా కృతః, అయమిన్ద్ర ఇతి చేత్త్వ నిశ్చయః స్యాత్తర్హి మనుష్యాపేక్షయాధికత్వాదయం వృత ఏవ స్యాత్తత్తు న కృతమ్। అత ఇన్ద్రత్వేన త్వయాఽయం న నిశ్చిత ఇత్యర్థం ఇతి వా। ధరాణాం పర్వతానామజనం ఆజః క్షేపణం తత్ర గతిరుపాయభూతో వజ్రస్తేన కృత్వాయం నా పురుషః సామర్థ్యవాన్వజ్రాయుధో దేవ ఇన్ద్రః పతిర్భర్తా భర్తృత్వేన కిం న నిశ్చీయతే, నిశ్చితశ్చేత్కిం న వ్రియత ఇతి వా। ధరాజగత్యా వజ్రస్య పతిః ఏష దేవః త్వయా న నిశ్చీయత ఇతి న, అపి తు నిశ్చిత ఏవ జ్ఞాత ఏవ కిము న వ్రియత ఇతి వా। 'ఉ'శబ్దః సంబోధనే। ధరాన్పర్వతానజతి క్షిపతీతి ధరాజ ఇన్ద్రః స ఏవ గతిః శరణం యస్యాః ప్రాచ్యా దిశః పతిర్దేవ ఇన్ద్రో న నిర్ణీయతే ఇతి న, పరం కిం న వ్రియత ఇతి వా। ఇన్ద్రశ్చేనల ఇవ కథం దృశ్యత ఇత్యత ఆహ— అయం ఖలు నిశ్చయేన నలో న భవతి, తవ నలవదాభాతీతి నలాభః। అత్ర హేతుమాహ— యతః అతిశయితం మహస్తేజో యస్య। మనుష్యాపేక్షయా బహుతేజా ఇత్యర్థః। అత ఏవ వరణీయః। అథ వా, -అయం నలస్తృణవిశేషః తత్తుల్యోఽసారభూతో న భవతి। కిం త్వతిబలః, అతోఽపి వరణీయ ఇత్యర్థః। అస్య వరణే నిశ్చితం అతిశయితా యే మహా నన్దనవనక్రీడాదయ ఉత్సవాః, అననం ఆనః ప్రాణనం చ, తేషాం లాభః ప్రాప్తిస్తవ భవిష్యతీతి శేషః। ఇన్ద్రవరణే నన్దనవనక్రీడాః సుధాపానేనామరత్వం చ త్వయా ప్రాప్స్యతే ఇత్యర్థః। అతిమహతశ్చిరకాలస్య ప్రాణనస్య లాభో భవిష్యతీతి వా। ఏవంగుణవిశిష్టమేనం, అస్య విష్ణోర్వా ఇనం జ్యేష్ఠభ్రాతృత్వేన స్వామినమిన్ద్రం చేత్త్యజసి తర్హి పరోఽన్యః కో వరః, అపి తు న కోఽపి। మద్వచనవిశ్వాసాదేనమేవ వృణీష్వేతి భావః। అథ చ,— యద్యేనం త్యజసి, తర్హి తవ కతరోఽభీష్టో భవేత్, న కోఽపి। కింతు పరః శత్రురేవ భవేదిత్యర్థః। అథ చ,—

యద్యేనం త్యజసి, తర్హి తవ పరోఽన్యః ఏతదనన్తరః కేన వాయునా తరతి లవతే, కేన జలేన తీర్యతే శాన్తి ప్రాప్యతే వా యః స కతరోఽగ్నిః వరో భవితేత్యర్థః॥॥ అత్రేన్ద్రత్యాగోఽపి సూచితః। తథా హి— ఏష భూలోకస్య రక్షకో దేవో రాజా నలో నేతి నిర్ణీయ నిశ్చిత్య తేన నలత్వాభావలక్షణేనైవ కారణేన న వ్రియతే కిమ్వితి ప్రశ్నః। యుక్తమేవైతత్కృతమితి శేషః। ధరాజ ఇన్ద్ర ఏవ గతిర్జీవనోపాయో యస్యాః శచ్యాః పతిః దేవో న నిశ్చీయత ఇతి న, అపి తు నిశ్చిత ఏవ న వ్రియతే కిమ్వితి వా।సంశయలేశస్యాపి నిరాసార్థం దేవీ పునస్తత్త్వమాహ— అయం త్వత్సంబన్ధీ త్వచ్చిత్తానురఞ్జకోఽతిమహాన్ నితరాం తేజస్వీ నలో న భవత్యేవ। యత్ త్వయా నిశ్చితం తత్తథ్యమేవేత్యర్థః। కిం తు నలవదాభాసత ఇత్యేవ। నలాకారధారణాదేవాస్యాభా, న తు సహజేత్యర్థః। యద్వా,— యతోఽయం నలాఖ్యతృణవిశేషవన్నిఃసారో భాతి తస్మాన్నితరాం తేజఖీ నలో న భవతీత్యర్థః। యది చైనం త్యజసి తర్హి తే శ్రేష్ఠాః కే సుఖే తరతీతి కతరః సుఖసముద్రరూపో నలో వరో భవితేత్యర్థః। యద్వా,— నైషధరాజో నల ఏవ గతిర్జీవనోపాయో యస్యా ఏవంవిధయా త్వయా దేవ ఇన్ద్రో న నిశ్చీయతే కిమ్। అపి తు నిశ్చిత ఏవ, యతః— పతిర్న వ్రియతే। నలానురాగిణీ త్వమ్, ఇన్ద్రోఽయమితి జ్ఞాత్వైవ పతిత్వేన నాఙ్గీకరోషీత్యర్థః। యస్మాత్— దైత్యైరతిక్రాన్తం మహో యస్య తస్మాదసారభూతః। యది చైనం త్యజసి తర్హి తవ లాభో న। అపి తు లాభ ఏవేతి వా॥

వహ్నిపక్షే— ధరతీతి ధరో వాహనం స చాసావజశ్చ మేషః, ధర ఇవ పర్వతతుల్యో వా యో మేషస్తేన కృత్వా యా గతిః ధరాయాం భూమౌ అజేన కృత్వా యా గతిస్తయోపలక్షితః, పాకాదికరణద్వారా త్రైలోక్యరక్షణాత్ పతిః, దేవో ద్యుతిమానమరశ్చ వహ్నిః న నిశ్చీయత ఇతి న। అపి తు నిశ్చీయత ఏవ। పరం ఏవంగుణవిశిష్టో జ్ఞాత్వాపి న వ్రియతే। అపి తు అగ్నిత్వేన నిశ్చిత్య వరణీయ ఏవేత్యర్థః। ధరో వాహనమజో యస్య స ధరాజో వహ్నిః స ఏవ గతిః శరణం యస్యా ఆగ్నేయ్యా దిశః పతిర్దేవోఽగ్నిః కిం న నిర్ణీయతే। నిర్ణీతశ్చేత్కిము న వ్రియత ఇతి వా। అగ్నిశ్చేన్నలత్వేన కిమితి భాతీత్యత్రాహ— అయం నిశ్చితం నలో న, కిం తు తతోఽప్యతితేజస్వీ తవ నలవదాభాతీతి వా। అయం త్వత్సంబన్ధీ నలో న భవతి, కింత్వనల ఏవేత్యర్థ ఇతి వా। ఏవంగుణవిశిష్టమేనం యది త్యజసి, తర్హి అగ్నేః పరో అన్యః శ్రేష్ఠశ్చ తే కో భర్తా భవితా। అపి త్వేతత్సదృశోఽతితేజస్వీ కోఽపి నాస్తీత్యర్థః। అథ చ,— తవ కోఽభీష్టః। అపి తు న కోఽపి। కిం తు పరః శత్రురేవేత్యర్థః॥॥ అత్రాపి త్యాగః సూచితః। తథా హి— ఏష నా మనుష్యో న కింతు ధరాజగత్యా ఆగ్నేయ్యా దిశః పతిః దేవో వహ్నిరితి భవత్యా నిర్ణీయతే కిమ్। యతో న వ్రియతే। త్వయా సత్యమేవ నిశ్చితమిత్యాహ— అయం త్వచ్చిత్తానురఞ్జకోఽతితేజస్వీ నలో న, కింతు తదాకారధారణాన్నలాభః। సహజేయం కాన్తిర్న భవతీత్యర్థః। నలే తృణవిషయే ఆభా యస్య। యస్య తేజఖిత్వం తృణం ప్రత్యేవ న తు దైత్యాన్ప్రతీత్యర్థ ఇతి వా। నైషధరాజో గతిర్యస్యాస్తయా భవత్యా ఏష దీప్యమానోఽగ్ని కిము న

నిర్ణీయతే, అపి తు నిర్ణీయత ఏవ। యతో న వ్రియతే। అయం తవ పతిర్నలో న భవతి, కింతు దైత్యైరాక్రాన్తతేజాస్తృణవిశేషనలతుల్య ఇతి వా॥

యమపక్షే— ఏష ధరాన్పర్వతాఞ్శృఙ్గాభ్యాం ఖురైర్వా అజతి క్షిపతి ధరాజో మహిషస్తస్య గత్యా తేన వా యా గతిస్తయోపలక్షితః ధర్మరూపత్వాత్ పతిః పాలయితా దేవః క్రీడాపరోఽమరశ్చ యమో న నిర్ణీయత ఇతి న। అపి తు నిశ్చిత ఏవ, పరం కిము న వ్రియతే। ఏష దేవః ఘరాజేన మహిషేణ కృత్వా అర్థాద్యమస్య గతిర్యస్యామేవంభూతాయా దక్షిణదిశః పతిర్న। అపి తు భవత్యేవేతి కిము న నిర్ణీయతే కిం వా న వ్రియతే, అపి తు యమత్వేన నిర్ణేయో వరణీయశ్చేత్యర్థ ఇతి వా। అతితేజస్వ్యయం నిశ్చితం నలో గహనో న। అపి తు ధర్మరూపత్వాద్గహన ఏవ। 'నల గహనే' ఇత్యస్య పచాద్యచి రూపమ్। యది చైనం త్యజసి తర్హి తవ లాభో న, కింతు హానిరేవ। యతః— తవ ఏతదన్యః శ్రేష్ఠశ్చ కతరో వరః, అపి తు నాస్త్యేవేత్యర్థః। అయం నలో న, కింతు తవాతిమహతామనానాం ప్రాణానాం లాభో యస్మాత్సోఽతిమహానలాభః। సర్వేషాం ప్రాణా ఏతదధీనా అతస్త్వయా త్వస్మిన్వృతే తవ చిరకాలం ప్రాణనం భవిష్యతీత్యర్థః। యద్వా,— ధర్మరూపత్వాదతిశయితో మహః పూజా యస్య స చాసౌ అనలభశ్చ తేజస్విత్వాద్వహ్నితుల్య ఇత్యర్థః। యది చైనం త్యజసి, తర్హి తవ వరః శ్రేష్ఠః పరః శత్రుః కతరః। అపి తు ఏతస్మిన్పరిత్యక్తేఽయమేవ మహాఞ్శత్రురిత్యర్థం ఇతి వా। అథ చ,— కే జలే తరతి, కాని జలాని తరన్త్యస్మిన్నితి వా కతరో వరుణో వరో భవితా॥*॥ అత్రాపి త్యాగః సూచితః। తథా హి— ఏష ధరాజగత్యా దక్షిణదిశః పతిర్దేవో యమో న। అపి తు యమ ఏవ ఇతి నిశ్చిత్య తేన కారణేన న వ్రియతే కిమ్। ధర్మరాజబుద్ధ్యా దేవో న నిర్ణీయతే ఇతి న। కింతు నిర్ణీయత ఏవ। అత ఏవ పతిర్న వ్రియతే కిమితి వా। అయం దైత్యైః ఆక్రాన్తతేజా నలః పితృదేవో యమో న। అపి తు యమ ఏవ। పరం తబ నలవదాభాతి నలాకారధారణాదిత్యర్థ ఇతి వా। యది చైనం త్యజసి తర్హి శ్రేష్ఠః సుఖసముద్రో నలో వరో భవితా॥

వరుణపక్షే— ఏష ధరాజగత్యా భూలోకస్య పతిర్న। కింత్వర్థాత్పాతాలస్య అత ఏవ దేవః కాన్తిమానమరశ్చ వరుణః కిం న నిశ్చీయతే కిం వా న వ్రియతే। అయం నలో న, కింతు అతిమహతీ నలవత్కాన్తిర్యస్య సోఽతిమహాః తవ నలాభో భాతీతి శేషః। యది చైనముజ్ఝసి, తర్హ్యేతదన్యః శ్రేష్ఠశ్చ తవ కో వరో భర్తా, అపి తు ఏతత్సదృశోఽన్యో నాస్తీత్యర్థః। ధరాయాం జాయన్తే ధరాజాని స్థావరజఙ్గమాని భూతాని తేషాం గతిర్జీవనోపాయో జలం తస్య పతిః న। అపి తు అపాంపతిర్వరుణో దేవః కిం న నిర్ణీయతే, కిం వా న వ్రియతే। అపి తు నిర్ణేయో వరణీయశ్చేత్యర్థః। అతిమహస్య అతిపూజ్యస్యానలస్యాగ్నే రభా కాన్త్యభావో తస్మాద్ధేతోర్వరుణో హి జలరూపత్వాదగ్నివిరోధీత్యర్థ ఇతి వా । యద్యైనం త్యజసి, తదా తవ వరః శ్రేష్ఠః కః పరః

శత్రుః। అపి తు అయమేవ శత్రురిత్యర్థ ఇతి వా। ధరతీతి ధరో ధర్తా జగతః పోషకః స చాసావజశ్చ తస్య ధరాజస్య శ్రీవిష్ణోర్గతిః ప్రథమమయనమాధారో జలం తస్య పతిర్న, అపి తు తత్పతిర్వరుణః కిం న నిర్ణీయతే। ఉదకమ్ 'ఆపో నారాః' (మనుం ౧।౧౦) ఇత్యాదినా శ్రీవిష్ణోరాశ్రయః। అథ చ,— యది త్వమేనమ్ అః శ్రీవిష్ణుః ఇనః ఖామీ యస్య తం శ్రీవిష్ణుభక్తం త్యజసి, తర్హి తవ లాభో న, కింతు హానిరేవ। తస్మాత్తవ కతరో వరుణ ఏవ పరః శ్రేష్ఠో వర ఇతి వా॥*॥ అత్రాపి త్యాగః సూచితః। తథా హి— ఏష ధరాజగత్యాః పూర్వోక్తప్రకారేణ ఉదకస్య ప్రతీచ్యా దిశో వా పతిర్వరుణో దేవో న। అపి తు స ఏవేతి నిర్ణీయతే కిము। అపి తు నిశ్చిత ఏవ। యతో న వ్రియతే। నాయం నల. ఇత్యాది తుల్యమ్। యద్యేనం త్యజసి తర్హి తవాపి (తి-) మహతామనానాం ప్రాణానాం లాభః జీవితాసీత్యర్థః। యస్మాత్తే సుఖసముద్రరూపః శ్రేష్ఠో నలో వరో భవితా। నలప్రాప్తావేవ తవ ప్రాణనం, నాన్యథేతి భావ ఇత్యాదివ్యాఖ్యా సుధియా యోజనీయా। గ్రన్థవిస్తరభయాన్నాత్ర లిఖితా॥

నలపక్షే— అయం నైషధరాజస్య నిషధదేశసంబన్ధినో రాజ్ఞః, నిషధదేశోద్భవానాం లోకానాం యో రాజా తస్య వా, గత్యా జ్ఞానేన కృత్యా పతిః స్వామీ దేవః క్రీడాదియుక్తః, రాజా వా, నా మనుష్యో నలః కిం న నిశ్చీయతే కిం వా న వ్రియతే। అపి తు నిషధాధిపో మర్త్య ఏవాయం పఞ్చమో నల ఏవాయమితి నిశ్చేతవ్యో వరణీయశ్చేత్యర్థః। ఖలు యస్మాత్ తవాతిమహానలాభో విష్ణులాభః। 'నా విష్ణుః పృథివీపతిః' ఇతి నలస్య విష్ణుత్వాదిత్యర్థః। యది చోత్కృష్టవరాకాఙ్క్షయా ఏనం త్యజసి తర్హి కో వరోఽస్మాత్పరోఽధికః। అపి తు నాస్తీతి నలమేవ వృణీష్వేతి భావః। నలస్యావరణేఽభర్తృకైవ స్థాస్యసీత్యర్థః। ఏష ధరాజగత్యా భూలోకస్య పతిః స్వామీ నా మనుష్యో నలో దేబో రాజా న, అపి తు నల ఏవేతి కిం న నిశ్చీయతే కిం వా న వ్రియతే। అపి తు నిశ్చేయో వరణీయశ్చ। యస్మాన్నలవరణే తవాతిమహతో జీవనస్య లాభః। నలప్రాప్తావేవ తవ జీవనం భవిష్యతీత్యర్థః। యది చ అయం శుభావహదేవరూపమేనం త్యజసి తర్హి తవ కః శ్రేష్ఠో వరః। అపి త్వన్యో నాస్తీత్యర్థం ఇతి వా। నైషధరాజ ఏవ గతిర్యస్యాస్తయా భవత్యా మనుష్యోఽయం నలో రాజా పతిః కిం న నిశ్చీయతే కిం వా న వ్రియతే। అపి తూభయమపి కర్తవ్యమ్। యద్యేనముజ్ఝసి తర్హి తవ నిశ్చితమతి మహానలాభో మహదభాగ్యమ్। యస్మాదేతాదృశోఽన్యః కతరో వరః, అపి తు నాస్త్యేవేత్యర్థం ఇతి వా। ఏష దేవో న ఇన్ద్రాదిరమరో న, కింతు భూలోకస్య పతిర్మనుష్యో నల ఇతి కిం న నిశ్చీయతే, కిం వా న వ్రియతే। యది చ దేవరూపమేనం త్యజసి తర్హి తబ లాభో న, కిం తు హానిరేవ। ధరాయాం జాయన్తే ధరాజా మనుష్యాస్తేషాం గత్యా ప్రకారేణ సనిమేషనేత్రత్వాదిలిఙ్గేన ఏష దేవో నేతి కిము న నిర్ణీయతే। తథా,— పతిరితి కిమితి న వ్రియతే। నిశ్చితం నా మనుష్యో నలోఽయమ్। యది చైనం త్యజసి తర్హి తవ పరోఽన్యో వరః శ్రేష్ఠః కతరో లాభః। అపి తు ఏతద్వరణాత్పరః శ్రేష్ఠో లాభో నాస్తీత్యర్థః। ఏష ధరాయాం భూలోకేఽతిసౌన్దర్యాదజః కామ ఇతి బుద్ధ్యా ప్రాణేశో మనుష్యో నలో న తు దేవః కశ్చిదితి కిం న నిర్ణయతే కిం వా న వ్రియతే। నికటస్థానామేషాం చతుర్ణామేతదాకారధారణాత్కృత్రిమం సౌన్దర్యమ్, అస్య తు సహజమితి దర్శనమాత్రేణ తారతమ్యం జ్ఞాత్వా ఏష నలో నిశ్శేయో వరణీయశ్చేత్యర్థః। ఖలు

యస్మాత్తదాకారధారణేనాతిమానామతి(స)లక్ష్మీకాణామిన్ద్రాదీనాం హానే పరిత్యాగే లాభః। తవ కపటసౌన్దర్యాస్తే న వరణీయా ఇత్యర్థః। ఇత్యాదివ్యాఖ్యా యథాబుద్ధి జ్ఞాతవ్యా। 'నలః పోటగలే రాజ్ఞి పితృదేవే కపీశ్వరే' ఇత్యాది విశ్వః॥౩౪॥

ఇన్ద్రాగ్నిదక్షిణదిగీశ్వరపాశిభిస్తాం
వాచం నలే తరలితాథ సమాం ప్రమాయ।
సా సిన్ధువేణిరివ వాడవవీతిహోత్రం
లావణ్యభూః కమపి భీమసుతాప తాపమ్॥౩౫॥

ఇన్ద్రేతి॥ అథ లావణ్యభూః పరమసౌన్దర్యోత్పత్తిస్థానం సా భీమసుతా నలే విషయే తాం పూర్వోక్తాం 'దేవః పతిః–' (నైం ౧౩।౧౪) ఇత్యాదివాచమిన్ద్రాగ్నిదక్షిణదిగీశ్వరపాశిభిః సమాం సహ తుల్యాం శ్లేషేణ తేషామపి వర్ణయిత్రీం ప్రమాయ నిశ్చిత్య తరలితా సందేహవశాన్నలనిశ్చయాభావాద్దోలాయమానమనాః సతీ కమప్యనిర్వాచ్యమతిదుఃసహం తాపమాప। కా కమివ— సిన్ధువేణిర్గఙ్గాసాగరసంగమో వాడవవీతిహోత్రమివ వడవానలమివ యథా ప్రాప్నోతి। నలనిశ్చయాభావాద్వడవానలమివ దుఃసహం సంతాపం ప్రాపేతి భావః। నలే తరలితా సోత్కణ్ఠేతి వా॥ ౩౫॥

సాప్తుం ప్రయచ్ఛతి న పక్షచతుష్టయే తాం
తల్లాభశంసిని న పఞ్చమకోటిమాత్రే ।
శ్రద్ధాం దధే నిషధరాజ్విమితౌ మతానా-
మద్వైతతత్త్వ ఇవ సత్యతరేఽపి లోకః॥౩౬॥

సాప్తుమితి॥ సా భైమీ నిషధరాజో నలస్య సంబన్ధిన్యాం వివిధాయాం మతౌ బుద్ధౌ సత్యామ్। నలవిషయే సందేహే సతీతి యావత్। పఞ్చమీ చాసౌ కోటిశ్చ పశ్చమకోటావేవ పఞ్చమకోటిమాత్రే పఞ్చమభాగరూపే। పఞ్చమస్థానస్థిత ఇతి యావత్। ఏవంభూతే పఞ్చానాం మధ్యే సత్యతరే అతితరాం సత్యేఽపి నలే విషయే శ్రద్ధామాస్తిక్యం న దధే। సత్యనలేఽపి నలోఽయమేవేతి తస్యా బుద్ధిర్నోదభూదిత్యర్థః। క్వ సతి— తల్లాభశంసిని భైమీప్రాప్త్యభిలాషిణి పక్షచతుష్టయే పక్షాణాం సమీపవర్తినాం సహాయానాం సదృశానామిన్ద్రాదీనాం చతుష్టయే తాం శ్రద్ధాం సత్యనలవిషయం నిశ్చయమాప్తుం ప్రాప్తుం న

ప్రయచ్ఛతి సతి। భైమీప్రాప్త్యభిలాషేణాతిసున్దరరూపధారణాత్కృత్రిమరత్నాదిష్వివ మాయానలేషు బహురూపాతిశయదర్శనాన్నలనిశ్చయం ప్రతిషేధతి సతి। కః కస్మిన్నివ— మతానాం సాంఖ్యాదిషడ్దర్శనానాం మధ్యే 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ', (ఛం౬।౨।౧) 'నేహ నానాస్తి కించన' (వృ౦౪।౪।౧౯) ఇత్యాదిశ్రుతిభిః సత్యతరే పరమార్థతో విద్యమానేఽప్యద్వైతరూపే తత్త్వే ఖరూపే బ్రహ్మైక్యబోధే వా విషయే లోకోఽవిద్యావాన్యుక్త్యాయుక్తవిచారశూన్యో జనో యథా శ్రద్ధాం న ధత్తే। క సతి— పక్షచతుష్టయే అనేకాత్మవాదిసాంఖ్యాదిదర్శనచతుష్కే తామద్వైతశ్రద్ధాం ప్రాప్తుం న దదతి సతి। నానాత్మత్వసాధకయుక్తిసహస్రైరైకాత్మ్యనిషేధకే సతీతి యావత్। తస్య తత్పదవాచ్యస్య లాభః తచ్ఛంసిసీత్యద్వైతతత్త్వస్య విశేషణమ్॥*॥ సాంఖ్యా హి ప్రతిశరీరం పురుషబహుత్వమఙ్గీకుర్వన్తి। నైయాయికాశ్చ 'నానాత్మానో వ్యవస్థితాః' ఇతి వచనాదాత్మనాం నానాత్వమఙ్గీకుర్వన్తి। ఆర్హతాశ్చ దేహప్రమాణాత్మస్వీకారమఙ్గీకుర్వన్తి। వౌద్ధాశ్చ ఖసిద్ధాన్తసిద్ధానేకయుక్తిభిరనేకాత్మనామేవ చిత్తతతిబాహుల్యమఙ్గీకుర్వన్తి॥*॥ సత్, అసత్, సదసత్, సదసద్విలక్షణమితి పక్షచతుష్టయమ్॥*॥ సద్వాదినః సాంఖ్యాః। అసద్వాదినో బౌద్ధాః। సదసద్వాదినో నైయాయికాః। ప్రపఞ్చానిత్యత్వవాదినో వేదాన్తినః। న సత్ బాధానుపపత్తేః। నహి సద్రజతం గగనాదికం వా బాధ్యతే। నచాసత్ ప్రతిభాసానుపపత్తేః। నహ్యత్యన్తాసచ్ఛశశృఙ్గం కదాచిదప్యవభాసతే। న చ సదసదాత్మకముభయరూపం పరస్పరవిరోధాత్। నహ్యసత్సద్వాఽసద్భవితుమర్హతి। ఉభయరూపమపి న భవతీత్యపి వక్తుమయుక్తమిత్యాద్యపి జ్ఞాతవ్యమ్॥*॥ సాంఖ్యా హి ప్రతిశరీరం భిన్నా ఇన్శుద్ధజ్ఞానస్వభావాన్బహూనాత్మన ఇచ్ఛన్తి। నైయాయికా అపి ప్రతిశరీరం భిన్నాన్సర్వవ్యాపకాన్ జ్ఞానాదినవవిశేషగుణవత ఆత్మన ఇచ్ఛన్తి। ఆర్హతాస్తు ప్రతిశరీరం భిన్నాన్దేహపరిమాణాన్సంకోచవికాసశీలాన్బహూనాత్మనోఽఙ్గీకుర్వన్తి। బౌద్ధాశ్చ ప్రతిదేహం భిన్నాన్క్షణికజ్ఞానసంతతిరూపాన్బహునేవాత్మన ఇచ్ఛన్తి ॥*॥ భౌమీప్రప్త్యభిలాషిణ సత్యతరే నలే నలసంబన్ధిన్యాం విమతౌ సత్యామపి సా శ్రద్ధాం న దధే। అపి తు దధావేవ। అనేకనలదర్శనే సత్యే పఞ్చమకోటిస్థే సత్యే నలే। 'అవిజ్ఞాతేఽపి బన్ధౌ హి బలాత్ప్రహ్లాదతే మనః' ఇతి న్యాయేనాయమేవ ప్రాయేణ సత్యనలో భవిష్యతీతి తస్యా మనసి బుద్ధిరుదభూదిత్యర్థః। మతానాం విమతావపి సత్యతరేఽద్వైతతత్త్వే లోక ఇవ। లోకః పరీక్షకో జనో యథా శ్రద్ధాం ధత్తే తథేతి సంబన్ధః। 'ప్రాప్తుమ్' ఇతి పాఠే నిషంధరాట్ నల ఇన్ద్రాదిచతుష్టయే భైమీప్రతారణార్థం స్వీయస్వరూపధారణాత్తాం స్వస్మై ప్రాతుం న యచ్ఛతి సతి తల్లాభశంసిని భైమీప్రాప్త్యభిలాషిణి పఞ్చమకోటిస్థే అర్థాదాత్మని శ్రద్ధాం నిశ్చయం న దధే। అర్థాద్భైమీం ప్రాప్తుమ్। ఏతస్మింశ్చతుష్టయే ప్రతిబన్ధకే సతి ఇయం మయా కథంకారం ప్రాప్యతే। అపి తు నేతి తస్య బుద్ధిరుదభూదిత్యర్థః। మతానాం విమతౌ సత్యాం సదసదాదిపక్షచతుష్టయే తాం సమ్యక్ప్రతీతిం నిషేధతి సతి అభేదసిద్ధిశంసిని పఞ్చమకోటిమాత్రే చతుష్కోటివినిర్ముక్తే సత్యతరేఽప్యద్వైతతత్త్వే యథా లోకః శ్రద్ధాం న ధత్త ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్। లోకః కౌతుకదర్శీ సభాస్థో జన ఇయమేనం వరిష్యతీతి నిశ్చయమయం

పఞ్చమః సత్యనల ఇతి వా నిశ్చయం న దధే। పఞ్చమకోటిమాత్రే, 'పుంవత్కర్మధారయ—' (౬।౩।౪౨) ఇతి పుంవత్॥౩౬॥

ఉక్తివిశేషేణ పునరపి సందేహజనితం సంతాపం వర్ణయతి—

కారిష్యతే పరిభవః కలినా నలస్య

తాం ద్వాపరస్తు సుతనూమదునోత్పురస్తాత్।

భైమీనలోపయమనం పిశునౌ సహేతే

న ద్వాపరః కిల కలిశ్చ యుగే జగత్యామ్॥౩౭॥

కారిష్యత ఇతి॥ కలినా చతుర్థయుగేన నలస్య పరిభవః కారిష్యతే కరిష్యతే। ద్వాపరస్తు అయం వా నలః, అయం వా నల ఇతి సందేహః పునః। అథ చ,— శబ్దచ్ఛలేన తృతీయం యుగం పునః తాం సుతనూం సున్దరీ పురస్తాత్కలేః పూర్వమేవాదునోదపీడయత్। కలిర్వరణానన్తరం నలపరాభవం కరిష్యతి, ద్వాపరస్తు భైమ్యై నలం వరీతుమేవ నాదాదిత్యర్థః। తయోర్విరోధిత్వే కారణమాహ— కిల యస్మాత్కారణాద్వాపరః కలిశ్చ ద్వావపి యుగే జగత్యాం భూలోకే మైమీనలయోరుపయమనం వివాహం న సహేతే। జాతం తయోర్వివాహం కలిర్యథా న సోఢా, తథా భావినం ద్వాపరోఽపి న సేహే। యతః— పిశునౌ ఖలౌ। నిశ్చితే నలే వివాహో భవత్యేవ, సందేహస్తు ప్రతిబన్ధకః। తస్మాత్కలివద్వాపరస్యాపి విరోధిత్వాత్తేన సా పీడితేత్యర్థః। ద్వాపరే కలౌ చ భైమీనలయోరభావాత్తయోర్వివాహం న సహేతాం తావిత్యర్థః। నలనిశ్చయాభావాత్ సాఽతితమాం సంతాపమాపేతి భావః। శబ్దశ్లేషబలేనేయముక్తిః। కారిష్యతే, 'స్యసిచ్సీయుట్తాసిషు—' (౬।౪।౬౨) ఇతీటశ్చిణ్వద్భావాత్ 'అచోఽఞ్ణితి' (౭।౨।౧౧౫) ఇతి వృద్ధిః। పరిభవః, 'పరౌ భువోఽవజ్ఞానే' (౩।౩।౫౫) ఇతి ఘఞో వికల్పితత్వాత్ 'ఋదోరప' (౩।౩।౫౭)॥ ౩౭॥

ఉత్కణ్ఠయన్పృథగిమాం యుగపన్నలేషు

ప్రత్యేకమేషు పరిమోహయమాణబాణః।

జానీమహే నిజశిలీముఖశీలిసంఖ్యా-

సాఫల్యమాప స తదా యది పఞ్చబాణః॥౩౮॥

ఉత్కణ్ఠయన్నితి॥ పరిమోహయమాణా మోహజనకా బాణా యస్యైవంభూతః, అత ఏవ ఇమాం భైమీం ప్రత్యేకమ్ ఏష్విన్ద్రాదినలపదేషు యుగపదేకస్మిన్నేవ కాలే పృథక్ పార్థక్యేనోత్కణ్ఠయన్సోత్కణ్ఠాం కుర్వన్, అయం వా నల ఇతి బుద్ధ్యైవైకస్మిన్విషయే తుల్యకాలం పృథక్ప్రకారేణోత్కణ్ఠయన్।' పృథక్ప్రయత్నసాధ్యామన్యాదృశీముత్కణ్ఠామస్యా జనయన్నితి యావత్। ఏవంభూతః స పఞ్చబాణో నిజాః స్వీయాః శిలీముఖా బాణాః తానిశ్లేలయత్యభ్యస్యతి। స్వీయవాణాశ్రితేతి యావత్। ఏవంభూతా పఞ్చసంఖ్యా తస్యాః సాఫల్యం సప్రయోజనత్వం యద్యాప తర్హి తదా తస్మిన్నేవావసరే, నత్వన్యదేతి వయం జానీమహ ఉత్ప్రేక్షామహే। ఏకస్మిన్నలేఽనురాగస్య పర్యాయేణైకేనైవ బాణేన జననే శేషాణాం చతుర్ణాం వైయర్థ్యమేవ స్యాత్। కిమయం నలః, కిమయం నల ఇతి నలత్వేనోపలక్షితేషు పఞ్చస్వపి ప్రత్యేకం పఞ్చభిరేవ బాణైః పృథక్ప్రయత్నేన యుగపదనురాగజననే పఞ్చానామపి బాణానాం సాఫల్యం తదైవ జాతమిత్యర్థః। పృథగిత్యస్యోత్కణ్ఠావిశేషణత్వాత్, ప్రత్యేకమిత్యస్యేన్ద్రాదివిశేషణత్వాత్సంబన్ధభేదాన్నార్థపౌనరుక్త్యమ్। నలేషు యుగపదిమాం పృథగుత్కణ్ఠయన్ తథా ప్రత్యేకమేషు నలేష్వేవ యుగపత్పరిమోహయమాణా అర్థాద్భైమ్యాం విషయేఽనురాగజనకా బాణా యస్య స మదనః యది నిజబాణసంఖ్యాసాఫల్యమాప తర్హి తదైవ నాన్యదా। పఞ్చస్వపి తస్యా యుగపత్పృథగనురాగజననాత్, తస్యామపి పఞ్చానామపి తేషాం ప్రత్యేకం యుగపదనురాగజననాచ్చ స్వీయబాణసంఖ్యాయాః సాఫల్యమాపేత్యర్థ ఇతి వా। నలేషు తాం పృథక్సోత్కణ్ఠాం కుర్వన్। తథా,— ఏషు నలేష్వేవ ప్రత్యేకముత్కణ్ఠాం జనయన్ అర్థాద్భైమీం ప్రతి। యతః— పరిమోహయమాణబాణ ఇత్యుభయత్రాపి హేతుగర్భ విశేషణమ్। సా భైమీ పఞ్చస్వపి నలబుద్ధ్యైవ సానురాగాఽభూదితి భావః। తేఽపి తస్యామిత్యపి చ భావః। పఞ్చస్వనురాగాత్పాతివ్రత్యభఙ్గప్రసఙ్గ ఇతి నః పఞ్చస్వపి పరపురుషతాపరిహారేణ నలబుద్ధ్యైవానురాగాత్పరిహారః। ఉత్కణ్ఠయన్— ఇయముత్కణ్ఠతే, కామశ్చైనాముత్కణ్ఠయతి హేతుమణ్ణిచ్ శతా। పక్షాన్తరే తు— ఉత్కణ్ఠాం కుర్వన్నితి, 'తత్కరోతి–' (గంసూం ౨౦౪) ఇతి ణిచ్॥౩౮॥

దేవానియం నిషధరాజరుచస్త్యజన్తీ

రూపాదరజ్యత నలే న విదర్భసుభ్రూః।

జన్మాన్తరాధిగతకర్మవిపాకజన్మే-

వోన్మీలతి క్వచన కస్యచనానురాగః॥౩౯॥

దేవానితి ॥ ఇయం విదర్భసుభ్రూః భైమీ నలే రూపాత్సౌన్దర్యాన్నానురజ్యత నానురక్తా। నలేఽనురక్తా, పరం రూపాద్ధేతోర్నేత్యర్థః। యతః— నిషధరాజరుచో నలతుల్యకాన్తీన్దేవానిన్ద్రాదీన్త్యజన్తీ। యది నలే రూపాద్ధేతోరరజ్యత్, తర్హి తుల్యరూపానిన్ద్రాదీన్నాత్యక్ష్యత్, తే తావత్త్యక్తాస్తస్మాన్నలానురాగే రూపం హేతుర్న భవతీత్యర్థః। తర్హి కథమనురక్తేత్యాశఙ్క్యాహ— జన్మాన్తరేఽధిగతం పూర్వకృతం కర్మ తస్య యో విపాకః ఫలజననోన్ముఖతా తజ్జన్మా తదుత్పన్న ఏవ కస్యచన కస్యాపి ప్రాణినోఽనురాగః క్వచన కస్మింశ్చిత్ప్రాణిన్యనీమీలత్యుత్పద్యతే। పూర్వకృతకర్మవశాదేవ కోఽపి కస్మింశ్చిత్ప్రీతిం బిభర్తి। తథా చ పూర్వజన్మకృతసుకృతవిశేషాదేవానపేక్షితాన్యకారణవిశేషో నలేఽనురాగస్తస్యాః సమభూదిత్యర్థః। నలనిశ్చయాభావేఽపి రూపసామ్యే సత్యపి నల ఏవానురక్తతయా నలాద్విశిష్టరూపోఽప్యన్యస్తదీయానురాగవిషయో నాభూత్, కింతు నల ఏవేత్యర్థాన్తరన్యాసతాత్పర్యమ్। అనురాగజననే ఉభయోరపి పూర్వకర్మవిపాకో హేతుర్జ్ఞేయః। అరజ్యత, శ్యన్వికరణాద్రజ్యతేర్ణిత్త్వాత్కర్తృభిప్రాయక్రియాఫలవివక్షాయాం తఙ్ ॥౩౯॥

క్వ ప్రాప్యతే స పతగః పరిపృచ్ఛ్యతే యః

ప్రత్యేమి తస్య హి పురేవ నలం గిరేతి।

సస్మార సస్మరమతిః ప్రతి నైషధీయం

తత్రామరాలయమరాలమరాలకేశీ ॥౪౦॥

క్వేతి ॥ సస్మరా కామతరలాఽధీరా మతిర్యస్యాః సా అరాలకేశీ కుటిలకేశీ భైమీ తత్ర సభాయాం సందేహావసరే వేతి మనసి విచార్య నైషధీయం నలసంబన్ధినం నలదూత్యకారిణమమరాలయం మరాలం ఖర్గనివాసినం దేవాశ్రయం వా హంసం ప్రత్యుద్దిశ్య ఇతి సస్మార। ఇతి కిమ్— స పతగో హంసః క్వ కస్మిన్స్థానే ప్రాప్యతే। స కః— యో హంసః మయా పరితః సామస్త్యేన ఏషు మధ్యే సత్యం నలం మహ్యం కథయేతి విశ్వాస్యతయా పృచ్ఛ్యతే। స ఏవ కిమితి ప్రష్టవ్య ఇతి చేదాహ— హి యస్మాత్తస్య హంసస్య గిరా పురేవ సంఘటనాకాల ఇవ నలం ప్రత్యేమి నిశ్చినోమి। అదృష్టమజ్ఞాతమపి చ నలం దూత్యావసరే యథా హంసవచనేనాహం జ్ఞాతవతీ, తథాధునాపి నలనిశ్చయాభావే పరమాప్తస్య తస్య వచనాన్నలం నిశ్చినోమీతి। మదనపరవశత్వేనాధీరత్వాన్నలస్య నిశ్చయార్థమాప్తతమం హంసం సస్మారేత్యర్థః। ప్రాప్యత ఇత్యాది 'వర్తమానసామీప్యే' (౩।౩।౧౩౧) ఇతి లట్। నిషధసంబన్ధి నైషధీయం నలవరణలక్షణం కార్యముద్దిశ్య హంసం సస్మారేతి వా యోజనా। 'కిల నైషధీయమ్' ఇతి పాఠే నలం కిల నిశ్చితం ప్రత్యేమీతి యోజనా। 'ప్రియదూతభూతమ్' ఇతి పాఠో వా ॥౪౦॥

ఏకైకమైక్షత ముహుర్మహతాదరేణ

భేదం వివేద న చ పఞ్చసు కంచిదేషా।

శఙ్కాశతం వితరతా హరతా పునస్త-

దున్మాదినేవ మనసేయమిదం తదాహ॥౪౧॥

ఏకైకమితి॥ ఏషా భైమీ మహతా ఆదరేణ ప్రయత్నేన ముహురేకైకమిన్ద్రాదీనైక్షతాలోకత। విశేషజిజ్ఞాసయా పునఃపునః సాభిప్రాయం దదర్శేత్యర్థః। అథ చ,— మహతా దరేణ భయేన పతివ్రతేయం పఞ్చాపి సాదరం కథం పశ్యతీత్యవిదితసాదరావలోకనకారణేభ్యో జనేభ్యోఽపవాదభయేనేత్యర్థః। పరం పఞ్చసు మధ్యే కంచిదల్పీయాంసమపి భేదం విశేషం న చ నైవ వివేద। అనన్తరం చ వక్ష్యమాణప్రకారేణ శఙ్కాశతం వితరతా తన్వతా, వితీర్య చ పునః తచ్ఛఙ్కాశతం హరతా వక్ష్యమాణప్రకారానేకయుక్తిభిర్నాశయతా, మనసేయం భైమీ ఇదం వక్ష్యమాణం బభాషే। చేతస్యేవావి (వ వ్య) చారయదిత్యర్థః। ఉత్ప్రేక్షతే— ఉన్మాదినా ఇవ। ఉన్మాదవానపి భూయసా ఆదరేణ భయేన వా ప్రత్యేకమీక్షతే, తారతమ్యం న జానాతీతి శఙ్కాశతం చ కరోతి, పునస్త్యజతి, దదాతి చ పునరాదత్తే చ, ఇత్యేవమవ్యవస్థితచిత్తో భవతి, తథేయమప్యవ్యవస్థితచిత్తాభూదితి భావః। 'వేద స్మ' ఇతి పాఠే భూతే 'లట్ స్మే' (౩।౨।౧౧౮) ఇతి లట్॥ ౪౧॥

తమేవ విచారమాహ—

అస్తి ద్విచన్ద్రమతిరస్తి జనస్య తత్ర

భ్రాన్తౌ దృగన్తచిపిటీకరణాదిరాదిః।

స్వచ్ఛోపసర్పణమపి ప్రతిమాభిమానే

భేదభ్రమే పునరమీషు న మే నిమిత్తమ్॥౪౨॥

అస్తీతి॥ జనస్య ద్విచన్ద్రమతిః ద్వౌ చన్ద్రావితి బుద్ధిః ప్రసిద్ధాస్తి। పరం తత్ర భ్రాన్తౌ ప్రమాణప్రమితైకత్వే ఏకస్మిన్నేవ చన్ద్రే విషయే యోఽనేకత్వప్రత్యయస్తస్మిన్విషయే దృగన్తయోర్నేత్రప్రాన్తయోర్యశ్చిపిటీకరణం అచిపిటయోశ్చిపిటయోః కరణమఙ్గుల్యగ్రేణ

నిపీడనం తదాదిర్యస్య కాచ కామలాదిదోషస్య స దృగన్తచిపిటీకరణాదిదోష ఆదిః ప్రథమో హేతురస్తి। చన్ద్రద్వయభ్రాన్తౌ చిపిటాదిర్హేతుర్యుక్తః। తథా,— ప్రతిమాయా ఆదర్శాదౌ దృశ్యమానస్య ముఖాదిప్రతిబిమ్బస్యాభిమానేఽపి ప్రతిబిమ్బస్ఫురణరూపే భ్రాన్తిజ్ఞానేఽపి స్వచ్ఛస్యాదర్శాదేరుప సమీపే యత్సమర్పణం ప్రాపణం దర్పణసంనిధానం తన్నిమిత్తమస్తీతి శేషః। దర్పణాదిస్వచ్ఛవస్తుసంనిధానాదలీకమపి ప్రతిబిమ్బం భాసత ఇత్యర్థః। మే మమ పునరమీషు దృశ్యమానేషు భేదభ్రమే ఏకస్మిన్నలే విషయే యః పఞ్చత్వసంఖ్యావిశిష్టో బోధస్తస్మిన్విషయే నిమిత్తం కారణం నాస్తి। ద్విచన్ద్రభ్రాన్తౌ కారణమస్తీతి భ్రాన్తిర్యుక్తా, ఏకో నలః పఞ్చధావభాసత ఇతి మదీయా భ్రాన్తిః కారణాభావాన్న యుక్తా। తస్మాదన్య ఏవైతే కేచన భవిష్యన్తీతి స్వయమేవ సంశయం చకార పరిజహార చేతి భావః। 'అభిమానోఽర్థాదిదర్పే జ్ఞానే ప్రణయహింసయోః' ఇతి నిఘణ్టుః॥౪౨॥

పక్షాన్తరమాహ—

కిం వా తనోతి మయి నైషధ ఏవ కాయ-

వ్యూహం విధాయ పరిహాసమసౌ విలాసీ।

విజ్ఞానవైభవభృతః కిము తస్య విద్యా

సా విద్యతే న తురగాశయవేదితేవ॥౪౩॥

కిం వేతి॥ 'వా' పక్షాన్తరే। అసౌ ప్రత్యక్షదృశ్యో నైషధ ఏవ కాయవ్యూహం శరీరసమూహం విధాయ నిర్మాయ మయి పరిహాసం ప్రతారణక్రీడాం తనోతి కిమ్। యతః— విలాసీ। ఏకోఽప్యసౌ నల ఏవ మయి క్రీడావశాత్కాయవ్యూహం తనోతి నత్వన్యే కేచన సన్తీత్యర్థః। 'కిం నో తనోతి' ఇతి పాఠే కాకుః। కాయవ్యూహరచనేఽస్య శక్తిః కథమిత్యత ఆహ— విశిష్టస్య జ్ఞానస్య, విశిష్టం జ్ఞానం యైరేవంవిధా యే కలాగ్రన్థాస్తేషాం వా వైభవం బాహుల్యం తద్బిభ్రతస్తస్య నలస్య తురగాశయవేదితేవాశ్వహృదయజ్ఞాతృతేవ సా కాయవ్యూహవిధానరూపా విద్యా కిము న విద్యతే। అపి తు సాపి విద్యత ఏవేతి సంభావనా। 'విజ్ఞానవైభవభువః' ఇతి పాఠే భువః స్థానభూతస్యేత్యర్థః। పరిహాసః, 'ఉపసర్గస్య ఘఞి—' (౬।౩।౧౨౨) ఇతి సూత్రే బహులగ్రహణాద్దీర్ఘాభావః॥౪౩॥

ఏకో నలః కిమయమన్యతమః కిమైలః

కామోఽపరః కిము కిము ద్వయమాశ్వినేయౌ।
కిం రూపధేయభరసీమతయా సమేషు
తేష్వేవ నేహ నలమోహమహం వహే వా॥౪౪॥

ఏక ఇతి॥ 'వా' పక్షాన్తరే। ఇహ ఏషు పఞ్చసు మధ్యే అయమేకో నలః కిమ్, అన్యతమో ద్వితీయ ఐలః పురూరవాః కిమ్, అపరస్తృతీయః కామః కిమ్, శిష్టం ద్వయమాశ్వినేయావశ్వినీకుమారౌ కిము, ఏవముక్తేషు తేషు పఞ్చస్వేవాహం నలమోహం కిం న వహే। అపి తు తేష్వేవ నలబుద్ధిం ధారయామి, న తు కాయవ్యూహరచనాదేక ఏవ నలః పఞ్చధా జాత ఇత్యర్థః। యతః— రూపధేయభరస్య సౌన్దర్యబాహుల్యస్య సీమతయా పరమకాష్ఠాత్వేన సమేషు సదృశేషు। సాదృశ్యాద్ధి మోహో యుక్తః। అన్యతమః, 'ఖార్థే తమప్'। 'సీమ' శబ్దో నాన్తః బీలిఙ్గః ॥౪౪॥

పూర్వం మయా విరహనిఃసహయాపి దృష్టః
సోఽయం ప్రియస్తత ఇతో నిషధాధిరాజః।
భూయః కిమాగతవతీ మమ సా దశేయం
పశ్యామి యద్విలసితేన నలానలీకాన్॥౪౫॥

పూర్వమితి॥ విరహనిఃసహయా వియోగవిహ్వలయా మయా సోఽయం నిషధాధిరాజః ప్రియః ప్రాణేశ ఇతస్తతః సర్వాసు దిక్షు పూర్వమపి స్వయంవరసమయాత్ప్రాగపి దృష్టః। య ఇదానీం హ్యశ్యతే స మోహవశాత్సర్వత్ర పూర్వమపి దృష్ట ఇత్యర్థః। ప్రకృతే కిమిత్యత ఆహ— మమ ఇయం భూయః పునరపి సైవ విరహోద్భాన్తతారూపా దశా ఆగతవతీ కిమ్। యద్విలసితేన యస్యాః సామర్థ్యేనాలీకానసత్యాన్నలాన్పశ్యామి। 'అపిః' పూర్వమిత్యనేన, భూయ ఇత్యనేన వా భోజనీయః॥౪౫॥

ముగ్ధా దధామి కథమిత్థమథాపశఙ్కాం
సంక్రన్దనాదికపటః స్ఫుటమీడశోఽయమ్।
దేవ్యానయైవ రచితా హి తథా తథైషాం
గాథా యథా దిగధిపానపి తాః స్పృశన్తి॥౪౬॥

ముగ్ధేతి॥ 'అథ' పక్షాన్తరే। అథవా ముగ్ధా మోహవశా సత్యహమిత్థం 'అస్తి ద్విచన్ద్ర–' (నైం ౧౩।౪౨) ఇత్యాద్యనేకరూపామపశఙ్కాం దుఃశఙ్కాం కథం దధామి। అపి త్వేతదయుక్తమిత్యర్థః। యతః— స్ఫుటం నిశ్చితమయమీదృశో నలబాహుల్యజ్ఞానరూపః సంక్రన్దనాదీనామిన్ద్రాదీనాం చతుర్ణాం కపటః। తేషాం మాయైవైషేత్యర్థః। హి యస్మాదనయా దేవ్యైవ సరఖ్యత్యైవ ఏషాం పురోవస్థితానాం సంబన్ధిన్యో గాథాః 'బ్రూమః–' ఇత్యాదివర్ణనశ్లోకాస్తథా తేన తేన ప్రకారేణ రచితాః। యథా యేన యేన ప్రకారేణ తా గాథా దిగధిపానిన్ద్రాదీనపి స్పృశన్తి శ్లిష్టశక్త్యా అభిధావృత్త్యా వదన్తి, న కేవలం నలమిత్యపేరర్థః। తస్మాదిన్ద్రాదిభిరేవ మన్త్రప్రతారణార్థం మాయయా నలరూపం ధృతమిత్యేవ బుద్ధిర్యుక్తా, న తు పూర్వసంశయరూపేత్యర్థః। 'తథా'శబ్దస్య ద్విరుపాదానాత్ 'యథా' శబ్దోఽపి ద్విర్జ్ఞాతవ్యః। 'కపటోఽస్త్రీ–' ఇత్యమరః॥౪౬॥

ఏతన్మదీయమతివఞ్చకపఞ్చకస్థే

నాథే కథం ను మనుజస్య చకాస్తు చిహ్నమ్।

లక్ష్మాణి తాని కిమమీ న వహన్తి హన్త

బర్హిర్ముఖా ధుతరజస్తనుతాముఖాని॥౪౭॥

ఏతదితి॥ ఏతస్మిన్మదీయాయా బుద్ధేర్వఞ్చకే భ్రామకే పఞ్చకే ఇన్ద్రాదిసమూహే తన్మధ్యే స్థితే నాథే మమ ప్రాణేశే మనుజస్య మనుష్యస్య చిహ్నం స్వేదనిమేషరజఃస్పర్శమ్లానకుసుమత్వాదిలిఙ్గ కథం ను కథమివ చకాస్తు ప్రకాశతామ్। అపి త్విన్ద్రాదిమాయయా నలస్థస్యాపి చిహ్నస్యాచ్ఛాదితత్వాత్తన్న ప్రకాశత ఇతి యుక్తమిత్యర్థః। నలస్య స్వయమవఞ్చకత్వేఽపి 'ఛత్రిణో గచ్ఛన్తి' ఇతి న్యాయాచ్చతుర్ణామేవ వఞ్చకత్వేఽపి తత్సిద్ధిః। పరిహాసవశాద్వా నలస్యాపి వఞ్చకత్వం యుక్తమ్। ఏతద్రాజసు దృశ్యమానం స్వేదాదిచిహ్నమితి భిన్నపదం వా। 'హన్త' ఖేదే। అమీ బర్హిర్ముఖా దేవాః ధుతం త్యక్తం రజో రేణుస్పర్శో యయా ఏవంభూతా తనుర్యేషాం తేషాం భావో ధుతరజస్తనుతా రేణుసంస్పర్శరహితతనుతా ముఖం ఆదిర్యేషాం తాని ఖేదరాహిత్యామ్లానపుష్పత్వనిర్నిమేషత్వాదీని దేవత్వవ్యఞ్జకాని తాని ప్రసిద్ధాని చిహ్నాని కిమితి న వహన్తి ధారయన్తి। మయి కృపయా తావద్వోఢుం యుక్తాని పరంతు నోహ్యన్తే। కష్టమిత్యర్థః। 'బర్హిర్ముఖ'పదం కృపారాహిత్యసూచకమ్। నలచిహ్నానామస్ఫుటత్వేఽపి యది దేవచిహ్నాని స్ఫుటాన్యభవిష్యంస్తర్హి పారిశేష్యాన్నలనిశ్చయోఽప్యభవిష్యత్, తాన్యపి త్వస్ఫుటానీత్యుభయథాపి మయా నలో నిశ్చేతుం న శక్యత ఇతి భావః॥౪౭॥

యాచే నలం కిమమరానథవా తదర్థం
నిత్యార్చనాదపి మమాఫలినైరలం తైః।
కందర్పశోషణశిలీముఖపాతపీత-
కారుణ్యనీరనిధిగహరఘోరచిత్తైః॥౪౮

యాచ ఇతి॥ అహం మహ్యం యూయం నలం ప్రయచ్ఛతేత్యమరానలం యాచే కిమ్। 'అథవా' పూర్వాపరితోషే। తదర్థం నలప్రాప్త్యర్థం తేషాం నిత్యార్చనాదపి మమాఫలినైః ప్రార్థితమదదద్భిస్తైర్దేవైరలం పూర్యతామ్। ఏతావన్తి దినాని నిత్యపూజనాదపి యే నలం న ప్రాయచ్ఛంస్తేఽధునా ప్రార్థనమాత్రేణ కథం దాస్యన్తీతి వృథైవ తత్ప్రార్థనమిత్యర్థః। కింవిధైస్తైః— కందర్పస్య శోషణాఖ్యః శిలీముఖో బాణస్తేన పాతాత్పతనాత్పీతః శోషితః కారుణ్యనీరనిధిః కృపాసముద్రో యేషాం తాని అత ఏవ గహ్వరాణి గభీరబిలరూపాణి ఘోరాణి కఠినాని చిత్తాని యేషామేవంభూతైః। యస్మాత్కృతేఽపి పూజనే కామాయత్తతయా నిష్కృపత్వాద ఫలినైరిత్యర్థః। యాచిర్ద్వికర్మా। 'న దత్తఫలైః' ఇతి వా పాఠః। 'ఫల' శబ్దాదస్త్యర్థే, 'ఫలబర్హాభ్యామినన్' (వాం ౩౨౧౪)। తతో నఞ్సమాసః॥౪౮॥

దేవానుపాలభతే—

ఈశా! దిశాం నలభువం ప్రతిపద్య లేఖా
వర్ణశ్రియం గుణవతామపి వః కథం వా।
మూర్ఖాన్ధకూపపతనాదివ పుస్తకానా-
మస్తం గతం బత పరోపకృతివ్రతత్వమ్॥౪౯॥

ఈశా ఇతి॥ హే దిశామీశాః దిక్పాలాః। లేఖా దేవాః, నలో భూః స్థానం యస్యాస్తాం నలప్రభవాం వా వర్ణశ్రియం రూపశోభాం ప్రతిపద్య ప్రాప్య గుణవతాం సౌన్దర్యాదిగుణయుక్తానామపి వో యుష్మాకం పరేషాముపకృతిరుపకార ఏవం వ్రతం తద్విద్యతే యేషాం తే వ్రతినస్తేషాం భావస్తత్త్వం కథం వా కుతో వా హేతోరస్తం గతం నష్టమ్। స్వయముపకారకత్వాభావేఽపి స్వాభిలషితాయామపి మయి భవదర్థం దూత్యకారిణో నలస్యాప్యాకారే ధృతే

సౌన్దర్యాదిగుణాగమనాత్పరోపకారిత్వమప్యాగతం తన్మద్విషయే కథం వినష్టమిత్యర్థః। నలాకారధారణాదేతావతీ మత్ప్రతారణా కిమితి క్రియత ఇతి భావః। కేషామివ— మూర్ఖా అశ్రుతశాస్త్రాః పురుషా ఏవాజ్ఞానవశాదన్ధాః త ఏవ కూపా అతిగభీరా మూర్ఖరూపాః కూపాస్తేషు పతనాత్తదధీనత్వాత్తృణవిశేష- లేఖనీభూతనలప్రభవాం రేఖావర్ణశ్రియం లిప్యక్షరశోభాం ప్రాప్య శుద్ధత్వాదిగుణయుక్తానాం దోరకయుక్తానాం వా పుస్తకానాం యథా వాచకపాఠకాద్యుపకారిత్వమస్తం గచ్ఛతి। మూర్ఖస్య మూర్ఖత్వాదేవోపకారాభావాదన్యేషాం చాసమర్పణాదిత్యర్థః। కూపపతితానామపి పుస్తకానామనుపకారిత్వమేవ। 'ప్రతిపద్య స్థితానామ్' ఇతి సమానకర్తృకత్వమ్॥౪౯॥

యస్యేశ్వరేణ యదలేఖి లలాటపట్టే

తత్స్యాదయోగ్యమపి యోగ్యమపాస్య తస్య।

కా వాసనాస్తు బిభృయామిహ యాం హృదాహం

నార్కాతపైర్జలజమేతి హిమైస్తు దాహమ్॥౫౦॥

యస్యేతి॥ ఈశ్వరేణ యస్య ప్రాణినో లలాటపట్టే యదయోగ్యమనుచితమప్యలేఖి లిఖితం తదయోగ్యమపి తస్య యోగ్యముచితమర్థమపాస్య ప్రతిక్షిప్య స్యాద్భవేత్। యోగ్యమర్థ పరిత్యజ్య తత్పరిహారేణ స్వయమేవాయోగ్యమపి భవేదితి యావత్। అతో యోగ్యతయా కార్యకారణాభావే సతి ఇహ నలానేకత్వసందేహేన నిశ్చయార్థ యాం వాసనాం యుక్తిమహం హృదా బిభృయాం ధారయేయం సా కా వాసనా యుక్తిరస్తు భవతు। అపి తు ఏవంవిధా యుక్తిర్నాస్తి। చిత్తేనాన్యథాకర్తుం విచారితేఽపి లలాటపట్టలిఖితాదన్యథా న భవతీత్యర్థః। యోగ్యమప్యపాస్యాయోగ్యమేవ భవతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ— యతః జలజమమ్భోజం అర్కాతపైరుష్ణైరపి సూర్యకిరణైర్దాహం న ఏతి, హిమైస్తు పునర్దాహం గచ్ఛతి। 'ఉష్ణస్పర్శో దాహకః, శీతస్పర్శస్తు దాహశమక' ఇతి లోకే దృష్టం, తదిదం విపరీతం జాతం విరుద్ధకార్యోత్పత్తేర్విషమమ్। నలస్య మమ వా లలాటే యదీశ్వరేణాయోగ్యమేవ లిఖితం, తర్హి పరస్పరయోగ్యం పరస్పరం విహాయ తస్య మమ చాయోగ్యమేవ భవిష్యతీతి కం ప్రకారం చిత్తే ధారయిష్యామి। అపి తు న కమపీతి దేవానాం న కోఽప్యపరాధ ఇతి భావః॥౫౦॥

తర్హి కల్పద్రుమో యాచ్యతామిత్యత ఆహ—

ఇత్థం యథేహ మదభాగ్యమనేన మన్యే

కల్పద్రుమోఽపి స మయా ఖలు యాచ్యమానః।

సంకోచసంజ్వరదలాఙ్గులిపల్లవాగ్ర-

పాణీభవన్భవతి మాం ప్రతి బద్ధముష్టిః॥౫౧॥

ఇత్థమితి॥ ఇహ నలైకత్వేఽపి సమయే వా ఇత్థమనేన నలానేకత్వభవనప్రకారేణ యథా యాదృక్ మమాభాగ్యం నలానిశ్చయాద్యథా దైవాభావో దృశ్యతే అనేన హేతునా ప్రకారేణ వా సోఽవివదాన్యః కల్పద్రుమోఽపి ఖలు నిశ్చితం మయా నలం యాచ్యమానః సన్ మాం ప్రతి బద్ధముష్టిరతికార్పణ్యసంకుచత్కరో భవతీత్యహం మన్యే। కింభూతః— సంకోచ ఏవ సంజ్వరః సంతాపో యేషామేవంవిధాని దలాని కిసలయాన్యేవాఙ్గులయో యేషామేవంభూతాః పల్లవా ఏవాప్రపాణయో ఇస్తాగ్రాణి యస్య ఏవంభూతోఽనేవంభూత ఏవంభూతో భవన్। అన్యస్యాపి బద్ధముష్టేరఙ్గుల్యః సంకుచితా భవన్తి। కల్పవృక్షః కల్పితదానశీలోఽపి మదభాగ్యవశాన్మాం ప్రత్యదాతైవ భవేదితి భావః। అదాతృత్వనిశ్చయాత్ 'భవతి' ఇతి వర్తమానవత్ప్రత్యయః॥౫౧॥

దేవ్యాః కరే వరణమాల్యమథార్పయే వా

యో వైరసేనిరిహ తత్ర నివేశయేతి।

సైషా మయా మఖభుజాం ద్విషతీ కృతా స్యా-

త్స్వస్మై తృణాయ తు విహన్మి న బన్ధురత్నమ్॥౫౨॥

దేవ్యా ఇతి॥ అథవా ఇహ స్వయంవరే ఏతేషు పఞ్చసు మధ్యే వా యో వైరసేనిః సత్యనలః తం త్వం తావజ్జానాసి అతస్తత్ర ఏతాం మాలాం నివేశయ నిక్షిపేత్యుక్త్వా దేవ్యాః సరస్వత్యాః కరే వరణమాల్యం వరణమధూకమాలామర్పయే దదామీతి సంభావనా। స్వయమేవైతద్దూషయతి— ఏవం క్రియమాణే సా ఏషా దేవీ మయా మఖభుజాం దేవానామిన్ద్రాదీనాం ద్విషతీ వైరిణీ కృతా స్యాత్। తన్మాయాప్రకటనాదిత్యర్థః। భవతు నామ సా తద్వైరిణీ స్వకార్యసిద్ధిస్తు సాధ్యేత్యత ఆహ— తు పునః తృణతుల్యాయాతినిఃసారాయ స్వస్మై స్వరూపాయ అకించిత్కరాత్మకార్యసిద్ధయే బన్ధురత్నం సుహృన్మధ్యేఽతిశ్రేష్ఠాం దేవీం న విహన్మి। మమ యత్కించిద్భవతు, పరం తు దేవద్వేషరూపం మిత్రవిఘాతం న కరోమీత్యర్థః। అన్యోఽపి సుశస్తృణార్థం రత్నం న వినాశయతి। ద్విషతీ, 'ద్విషోఽమిత్రే' (౩।౨।౧౩౧) ఇతి శతరి ఉగిత్త్వాన్ఙీప్। మఖభుజాం, 'ద్విషః శతుర్వా' (వాం ౧౫౨౨) ఇతి షష్ఠీ॥౫౨॥

యః స్యాదమీషు పరమార్థనలః స మాలా-

మఙ్గీకరోతు వరణాయ మమేతి చైనామ్।

తం ప్రాపయామి యది తత్తు విసృజ్య లజ్జాం

కుర్వే కథం జగతి శృణ్వతి హీ విడమ్బః॥౫౩॥

యః ఇతి॥ అమీషు పఞ్చసు భవత్సు మధ్యే యః పరమార్థనలః సత్యనలః స్యాత్ స మమ వరణాయ మాలామఙ్గీకరోత్విత్యేవంప్రకారేణ ఇత్యుక్త్వా చేతి వా। యది ఏనాం చ మాలాం తత్ర తేషు మధ్యే తం సత్యనలం ప్రాపయామి, తత్పునర్లజ్జాం విసృజ్య కథం కుర్వే। శ్రపి త్వేవం కర్తుమయుక్తమ్। యతః— జగతి సర్వస్మిన్సభాజనే శృణ్వతి సతి హీ కష్టం విడమ్బః। లజ్జాత్యాగాదతిపరిహాసో భవిష్యతీతి శేషః। సర్వేషాం సమక్షమేవం వచనే లజ్జాత్యాగాత్సర్వేఽప్యుపహసిష్యన్తీత్యర్థః। 'హీ' ఇతి ఖేదే। 'హిః' యస్మాదర్థే, 'ఇః' ఖేదే ఇతి వా। ఇతి చేతి సముదాయః ప్రకారే। యది చేతి వా (?)॥౫౩॥

ఇతరనలతులాభాగేష శేషః సుధాభిః

స్నపయతి మమ చేతో నైషధః కస్య హేతోః।

ప్రథమచరమయోర్వా శబ్దయోర్వర్ణసఖ్యే

విలసతి చరమేఽనుప్రాసభాసాం విలాసః॥౫౪॥

ఇతరేతి॥ ఇతరైశ్చతుర్భిర్నలైస్తులాం సామ్యం భజత ఇతి భాగ్, ఏష శేషః పశ్చసు మధ్యే అన్త్యః పశ్చమో నైషధః మమ చేతః కస్య హేతోః కేన కారణేన సుధాభిరమృతైః స్రపయతి ఆప్లుతమివ కరోతి। రూపసామ్యే సత్యప్యేష ఏవ మమ మనసే యతో రోచతే, తస్మాదయమేవ సత్యనలో భవిష్యతీత్యాశయః। సత్యనలత్వజ్ఞాపకం నిరుపాధికపరమప్రేమసంవాదం దృష్టాన్తేన ప్రథయతి— ప్రథమేతి। వాఽథవా యుక్తమేతత్। ప్రథమచరమయోరాదిమాన్త్యయోః శబ్దయోర్వర్ణైరక్షరైః సఖ్యే మైత్ర్యాం సత్యామపి చరమే పాశ్చాత్త్యే శబ్దేఽనుప్రాసభాసాం ఛేకానుప్రాసవృత్త్యనుప్రాసలాటానుప్రాసాఖ్యశబ్దాలంకారకాన్తీనాం విలాస ఉల్లాసశ్చమత్కారో విలసతి విశేషేణ శోభతే। వర్ణసామ్యే సత్యపి ప్రథమస్యానాయాసగతత్వాత్, ద్వితీయస్య తు సదృశస్య పశ్చాదుచ్చారిప్రయత్నసాధ్యత్వాచ్చరమే యద్యనుప్రాసత్వం స్ఫురతి, తథాపి

ద్వితీయసాహిస్యే ప్రథమేఽపి యథానుప్రాసత్వమస్తి తథా సున్దరాన్తరవిచ్ఛేదేన పశ్చాదవలోక్యమానతయైవ పఞ్చమశ్చేత సే రోచతే, నత్వత్ర సత్యత్వం ప్రయోజకమ్। అతః సర్వేఽపి తుల్యా ఏవేతి భావః। అత్రాయమేవ శ్లోకో దృష్టాన్తః। అత్రత్యయోరేవ ప్రథమచరమశబ్దయోర్వర్ణసామ్యే సత్యపి చరమే చరమశబ్ద ఏవానుప్రాసాతిశయః న ప్రథమశబ్దే। ప్రథమ ఇత్యుక్తే నానుప్రాసః। ప్రథమచరమయోరిత్యుక్తే తు చరమ ఏవానుప్రాసాతిశయో దృశ్యతే న తథా ప్రథమ ఇత్యర్థం ఇవి వా। యద్వా, — ఆద్యపాదచతుర్థపాదయోర్వర్ణసామ్యే సత్యపి చరమే చతుర్థపాదేఽనుప్రాసభాసాం విలాసో విలసతి। ఉభయోరనుప్రాసత్వే సత్యపి చతుర్థేఽనుప్రాసభాసాం విలాస ఇత్యుక్తేస్తత్రైవానుప్రాసత్వమ్, న తు ప్రథమే। స్నపయతి, ఇతి మిత్వపక్షే హ్రస్వః। కస్య హేతోః, 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' (౨।౩।౨) ఇతి షష్ఠీ॥౫౪॥

ఇతి మనసి వికల్పానుద్యతః సంత్యజన్తీ

క్వచిదపి దమయన్తీ నిర్ణయం నాససాద।

ముఖమథ పరితాపాస్కన్దితానన్దమస్యా

మిహిరవిరచితావస్కన్దమిన్దుం నినిన్ద॥౫౫॥

ఇతీతి॥ ఇత్యుక్తప్రకారేణ మనసి ఉద్యతం ఉత్పద్యమానాన్వికల్పాననేకశఙ్కావలమ్బనబోధాన్ దోషోద్భావనేన సంత్యజన్తీ దమయన్తీ క్వచిదపి నిర్ణయం నిశ్చయం నాససాద। పఞ్చసు మధ్యే కస్మిన్నపి పుంసి నలనిశ్చయం న ప్రాపేతి వా। అథ పశ్చాన్నలనిశ్వయాభావాత్పరితాపేనాస్కన్దితోఽభిభూత ఆనన్దో యస్య। పరితాపేన కృత్వా అస్కన్దితోఽప్రాప్త ఆనన్దో యేనైవంభూతం వాస్యా ముఖం కర్తృ। మిహిరేణ సూర్యేణ రచితోఽవస్కన్దః పరాభవో యస్యైవంవిధమిన్దుం నినిన్ద। నిష్ప్రభచన్ద్రసదృశమభూదిత్యర్థః। ఆస్కన్దనమాస్కన్దః పరాభవః। పరితాపేన య ఆస్కన్దః స సంజాతో యస్య ఏవంవిధ ఆనన్దో యస్యేతి తారకాదిత్వాద్రూపసిద్ధిః॥౫౫॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

స్వాదూత్పాదభృతి త్రయోదశతయాదేశ్యస్తదీయే మహా-

కావ్యేఽయం వ్యరమన్నలస్య చరితే సర్గో రసామ్భోనిధిః॥౫౬॥

శ్రీహర్షమితి॥ అర్థం పూర్వవత్। స్వాదూత్పాదభృతి సహృదయహృదయాహ్లాదదాయిత్వాల్లాదురసోత్పత్తిధారకేఽత్యన్తమధురనవార్థసహితే త్రయోదశతయా ఆదేశ్యోఽభిధేయః సర్గే వ్యరమత్। సమాప్త ఇత్యర్థః। వ్యరమత్ 'వ్యాఙ్పరిభ్యో రమః' (౧।౩।౮౩) ఇతి పరస్మైపదమ్॥౫౬॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే

నైషధీయప్రకాశే త్రయోదశః సర్గః సమాప్తః॥

చతుర్దశః సర్గః।

అథాధిగన్తుం నిషధేశ్వరం సా ప్రసాదనామాద్రియతామరాణామ్।

యతః సురాణాం సురభిర్నృణాం తు సా వేధసాసృజ్యత కామధేనుః॥౧॥

అథేతి॥ అథ వికల్పదూషణానన్తరం సా భైమీ నిషధేశ్వరం నలమధిగన్తుం నిశ్చేతుం ప్రాప్తుం చ షోడశోపచారైరమరాణాం ప్రసాదనాం పరితోషణమాద్రియత ఆదరేణ చకార। యతో వేధసా సురాణాం కామధేనురభిలాషప్రసూః సురభిర్గౌరసృజ్యత సృష్టా, నృణాం తు పునః కామప్రసూః సా దేవప్రసాదనా సృష్టా। తస్మాన్నలనిశ్చయార్థం ప్రాప్త్యర్థం చ దేవపరితోషణం చకారేతి యుక్తమిత్యర్థః॥౧॥

అథాధిగన్తుం నిషధేశమేషాం ప్రసాదనం దానవశాత్రవాణామ్।

అచేష్టతాసౌ మహతీష్టసిద్ధిరారాధనాదేవ హి దేవతానామ్॥

అథేతి। క్షేపకః॥ అచేష్టత అకృత। శత్రవ ఏవ శాత్రవాః। ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేఽణ్॥

పూర్వోక్తార్థసమర్థనార్థమర్థాన్తరన్యాసమాహ—

ప్రదక్షిణప్రక్రమణాలవాలవిలేపధూపాచరణామ్బుసేకైః।

ఇష్టం చ మృష్టం చ ఫలం సువానా దేవా హి కల్పద్రుమకాననం నః॥౨॥

ప్రదక్షిణేతి॥ హి యస్మాత్ దేవా నోఽస్మాకం మనుష్యాణాం కల్పద్రుమకాననం బహవః కల్పవృక్షా ఏవేతి కవేరుక్తిః। కింభూతా దేవాః— ప్రదక్షిణం ప్రక్రమణం వలయాకారం పరిభ్రమణం తదేవాలవాలం వృక్షమూలే జలధారణార్థం వలయాకారః సేతుః స చ విలేపశ్చన్దనాదిలేపశ్చ ధూపో దశాఙ్గాదిస్తేషామాచరణాని కరణాని తాన్యేవామ్బుసేకాః (త్రైః)। ప్రదక్షిణాద్యాచరణం చోదకస్నపనాని చ తైర్వా కృత్వా ఇష్టమభిలషితం మృష్టం చ స్వభావసున్దరం సుఖాదు చ ఫలం మనోరథరూపమామ్రాదికం చ సువానా ఉత్పాదయన్తః। వృక్షా అప్యాలబాలవృక్షాయుర్వేదోక్తతరుదోషనాశక (ని) విడఙ్గాదిలేపదోహదధూపామ్బుసేకైరిష్టం మృష్టం చ ఫలం సువతే। 'ఆవరణ–' ఇతి పాఠే అఙ్గప్రత్యఙ్గదేవతాపూజా కణ్టకావృతిశ్చేతి వ్యాఖ్యేయమ్॥౨॥

పూజాప్రారమ్భార్థం ప్రథమం నమస్కారమాహ—

శ్రద్ధామయీభూయ సుపర్వణస్తాన్ననామ నామగ్రహణాగ్రకం సా।

సురేషు హి శ్రద్ధధతాం నమస్యా సర్వార్థసిద్ధ్యఙ్గమిథః సమస్యా॥3॥

శ్రద్ధేతి॥ సా శ్రద్ధామయీభూయ ఆస్తిక్యప్రచురా భూత్వా తాన్నలవేషధారిణః సుపర్వణో దేవాన్నామగ్రహణాప్రకమిన్ద్రాయ నమ ఇత్యాదినామగ్రహణపూర్వకం ననామ వవన్దే। హి యస్మాత్సురేషు శ్రద్ధధతాం శ్రద్ధావతాం నమస్యా నమస్కార ఏవ సర్వార్థసిద్ధేః యాన్యఙ్గని సాధకాని తేషాం మిథః సమస్యా పరస్పరపూరణహేతుః। శ్రద్ధాపూర్వ దేవనమస్కార ఏవ కారణసామగ్రీసంపాదకః, తస్మాద్దేవం నమస్కృతవతీత్యర్థః। సమస్యాపి పదానాం పరిపూరణం కరోతి। శ్రద్ధామయీ, 'తత్ప్రకృతవచనే' (౫।౪।౨౧) ఇతి మయట్। అగ్రకమ్,

'శేషాద్విభాషా' (౫/౪/౧౫౪) ఇతి కః (ప)। నమః కరణం నమస్యా, 'నమోవరివః–' (౩।౧।౧౯) ఇతి క్యచ్॥౩॥

దేవపూజాఙ్గధ్యానం ప్రథమమాహ—

యత్తాన్నిజే సా హృది భావనాయా బలేన సాక్షాదకృతాఖిలస్థాన్।
అభూదభీష్టప్రతిభూః స తస్యా వరం హి దృష్టా దదతే పరం తే॥౪॥

యదితి॥ సా అఖిలస్థాన్సర్వగతాన్తానిన్ద్రాదీన్భావనాయా ధ్యానస్య బలేన సామర్థ్యేన నిజే హృది యత్సాక్షాదకృత ప్రత్యక్షీచకార। సర్వగతానపి ధ్యానబలేనైకత్రానీయ దదర్శేత్యర్థః। స సాక్షాత్కార ఏవ తస్యా భైమ్యా అభీష్టస్య నలప్రాప్తిలక్షణస్య ప్రతిభూర్దాననిశ్చయకర్తా అభూత్। హి యస్మాద్దృష్టాస్తే దేవాః పరం శ్రేష్ఠం వరమభీష్టం పరిణేతారం చ దదతే ప్రయచ్ఛన్తి। న హి దేవదర్శనం నిష్ఫలం భవతీత్యర్థః॥౪॥

ఇదానీం దేవపూజామాహ—

సభాజనం తత్ర ససర్జ తేషాం సభాజనే పశ్యతి విస్మితే సా।
ఆముద్యతే యత్సుమనోభిరేవం ఫలస్య సిద్ధ్యై సుమనోభిరేవ॥౫॥

సభాజనమితి॥ సా తత్ర స్వయంవరస్థానే అకస్మాదేవ దేవపూజారమ్భాదత్యాదరేణ పూజనాద్విస్మితే సాధర్యే సభాజనే సభాలోకే పశ్యతి సతి, తమనాదృత్య వా। తేషాం దేవానాం సభాజనం ప్రీత్యారాధనం ససర్జ చక్రే। యద్యస్మాత్ఫలస్యాభీష్టస్య సిద్ధ్యై దానే సుమనోభిఃశోభనచిత్తైరేవంభూతైరేవ సద్భిః సుమనోభిర్దేవైరేవమత్యాదరపూజనేన కృత్వా ఆముద్యతే హృష్టైర్భూయతే। తస్మాదేవమపూజయదిత్యర్థః। ఏవమేవ ఏవం సత్యేవేత్యేవకారయోజనా వా। పుష్పైరపి ఫలసిద్ధ్యర్థమాముద్యతే వికఖరీభూయతే। సభాజనే, 'యస్య చ భావేన' (౨।౩।౩౭) ఇతి, 'షష్ఠీ చానాదరే' (౨।౩।౩౮) ఇతి వా సప్తమీ॥౫॥

వైశద్యహృద్యైర్ర్భదిమాభిరామైరామోదిభిస్తానథ జాతిజాతైః।

ఆనర్చ గీత్యన్వితషట్పదైః సా స్తవప్రసూనస్తబకైర్నవీనైః ॥౬॥

వైశద్యేతి ॥ అథ సా నవీనైర్నవైః స్తవైః స్తుతిశ్లోకరూపైః ప్రసూనస్తవకైః పుష్పగుచ్ఛైః స్తుతిశ్లోకైః పుష్పగుచ్ఛైశ్చ వా తానిన్ద్రాదీనానర్చ। కింవిధైః— వైశద్యేన స్పష్టతయా ప్రసాదగుణేన హృద్యైః సహృదయప్రియైః। అథ చ,— శుభ్రత్వేన మనోజ్ఞైః। తథా,— ప్రదినాన్నా నిష్ఠురటవర్గాదివర్ణరహితశ్రుతిమధురవర్ణరచనజనితేన మాధుర్యేణ। అథ చ,— సౌకుమార్యేణ అభిరామైః। అత ఏవ— ఆమోదిభిర్హర్షజనకైః। అథ చ,— సౌగన్ధ్యసహితైః। తథా,—జాతేః షడ్వింశత్యక్షరజనితచరణాన్తాయాః, అనుష్టుబాదిజాతేర్వా జాత్తైః నిష్పన్నైః। అథ చ,—మాలతీసంభవైః। తథా,— విశేషరూపయా గీత్యా అన్వితా యుక్తాః షట్పదాః షట్చరణాః శ్లోకా యత్ర। అథ చ,— గుఞ్జన్మధుకరైః। వైశద్యం శబ్దార్థాలంకారాపశబ్దభావదోషరాహిత్యం తేన మనోజ్ఞైర్వా। 'జాతిశ్ఛన్దసి సామాన్యే మాలత్యాం గోత్రజన్మనోః,' 'గీతిశ్ఛన్దసి గానే చ' ఇతి విశ్వః। హృద్యేతి, 'హృదయస్య ప్రియః' ఇతి యత్। 'హృదయస్య హృల్లేఖయదణ్లాసేషు' (౬।౩।౫౦) ఇతి హృత్। అభిరమ్యతే యైస్తైరభిరామైః, 'అకర్తరి చ కారకే—' (౩।౩।౧౯) ఇతి చకారాదసంజ్ఞాయామపి కరణే ఘఞ్। జాత్యాదిలక్షణం ఛన్దోగ్రన్థేభ్యో జ్ఞాతవ్యమ్। 'న వా కైః' ఇతి పాఠే కైః వా స్తవస్తబకైః న ఆనర్చ, అపి తు నానాప్రకారైః స్తవప్రసూనస్తబకైరపుపూజదిత్యర్థః ॥౬॥

పూజానన్తరం పునరపి ధ్యానమాహ—

హృత్పద్మసద్మన్యధివాస్య బుద్ధ్యా దధ్యావథైతానియమేకతానా।
సుపర్వణాం హి స్ఫుటభావనా యా సా పూర్వరూపం ఫలభావనాయాః ॥౭॥

హృదితి ॥ అథ పూజానన్తరమియమేకతానాఽనన్యవృత్తిస్తత్పరా సతీ హృదేవ పద్మం తద్రూపే సద్మని గృహే ఏతానిన్ద్రాదీన్బుద్ధ్యాధివాస్యాధిష్ఠాప్య దధ్యౌ। సర్వగతానామపి దేవానాం హృదయే బుద్ధ్యా సమారోపితం రూపం ధ్యానేన సాక్షాదకృతేతి యావత్। హి యస్మాత్సుపర్వణాం దేవానాం యా స్ఫుటా భావనా ధ్యానబలేన ప్రత్యక్షతా సా ఫలభావనాయాః కార్యసిద్ధేః పూర్వరూపం ప్రథమం స్వరూపమ్। కారణస్య కార్యాపేక్షయా నియతప్రాగ్భావిత్వాద్దేవానాం ప్రత్యక్షతాయాః కార్యమాత్రం ప్రతి కారణత్వాత్కారణసామగ్రీరూపాం దేవప్రత్యక్షతాం ధ్యానేనాకృతేత్యర్థః। పూజాయాః పూర్వమనన్తరం చ ధ్యానస్యేష్టత్వాత్ 'యత్తాన్' (నై ౦ ౧౪।౪) ఇత్యస్యాస్య (నై౦ ౧౪।౭) చశ్లోకస్య న పౌనరుక్త్యమ్। 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః' (౧।౪।౪౮) ఇత్యత్రాణ్యన్తస్య వసేర్గ్రహణాత్

'స్వహస్తదత్తే మునిమాసనే–' ఇతివణ్ణ్యన్తస్య వసేః ప్రకృత్యన్తరత్వాత్ హృత్పద్మసద్మనీత్యాధారస్య న కర్మత్వమ్॥౭॥

భక్త్యా తయైవ ప్రససాద తస్యాస్తుష్టం స్వయం దేవచతుష్టయం తత్।

స్వేనానలస్య స్ఫుటతాం యియాసోః ఫూత్కృత్యపేక్షా కియతీ ఖలు స్యాత్॥౮॥

భక్తయేతి॥ తస్యాః పాతివ్రత్యాదిగుణైరాదావేవ భక్తినిరపేక్షం ఖయమాత్మనైవ తుష్టంతదిన్ద్రాదిదేవచతుష్టయం తస్యాస్తయైవాల్పీయస్యాపి భక్త్యా పునః ప్రససాద ప్రసన్నమభూత్।అల్పీయస్యా భక్త్యా ప్రసన్నతాయాం దృష్టాన్తమాహ–ఖలు యస్మాత్ స్వేనాత్మనైవ స్ఫుటతాం ప్రాకట్యంయియాసోర్యాతుమిచ్ఛతో లబ్ధబహుసంధుక్షణతయా ఆసన్న ప్రజ్వలనస్యానలస్య వహ్నేః కియతీసంధుక్షణార్థం ఫూత్కృతేర్ముఖపవనస్యాపేక్షా స్యాద్భవేత్। అపి త్వల్పైవ। తాదృశోఽభిర్ద్విత్రైరేవఫూత్కారైః సంధుక్షితో దీప్యతేతరామిత్యర్థః। తస్మాత్స్వతః ప్రసన్నస్యాత్పయాపి భక్త్యా పునఃప్రసన్నత్వం యుక్తమిత్యర్థః। 'తస్యాశ్చరిత్రాదథ తే పవిత్రాత్ప్రాగేవ హృష్టా ఝటితి ప్రసేదుః' ఇత్యపి పాఠః స్పష్టార్థః॥౮॥

ప్రసాదఫలమాహ—

ప్రసాదమాసాద్య సురైః కృతం సా సస్మార సారస్వతసూక్తిసృష్టేః।

దేవా హి నాన్యద్వితరన్తి కింతు ప్రసద్య తే సాధుధియం దదన్తే॥౯॥

ప్రసాదమితి॥ సా భైమీ సురైః కృతం ప్రసాదమాసాద్య సరస్వత్యా ఇమాః సారస్వత్యస్తాశ్చ తాః సూక్తయశ్చ శోభనోక్తయః శ్లేషవాక్యాని తాసాం సృష్టేర్నిర్మాణస్య, రచనామిత్యర్థః। సస్మార।శ్లేషార్థే సందేహం పరిత్యజ్య గాథాక్రమేణేన్ద్రాదీంశ్చతురోఽపి జ్ఞాత్వా అయం పఞ్చమో నల ఇత్యజానాదిత్యర్థః। దేవీవచనస్మరణరూపః కో నామ ప్రసాద ఇత్యత ఆహ— హి యస్మాద్దేవా అన్యత్కించిన్న వితరన్తి దదతి కింతు దేవాః ప్రసద్య ప్రసన్నా భూత్వా సాధ్వీం కార్యసాధికాం ధియం బుద్ధిమేవ దదన్తే। తదుక్తం భారతే— 'న దేవా దణ్డమాదాయ రక్షన్తిపశుపాలవత్। యం తు రక్షితుమిచ్ఛన్తి సుబుద్ధ్యా యోజయన్తి తమ్॥' ఇతి।

తస్మాదయమేవ ప్రసాదో యుక్త ఇత్యర్థః। సృష్టేః, 'అధీగర్థ—' (౨।౩।౫౨) ఇతి కర్మణి షష్ఠీ। దదన్తే,'దద దానే' ఇత్యస్య రూపమ్॥౯॥

స్మరణమేవ విశదయతి—

శేషం నలం ప్రత్యమరేణ గాథా యా యా సమార్థా ఖలు యేన యేన।

తాం తాం తదన్యేన సహాలగన్తీం తదా విశేషం ప్రతిసందధే సా॥౧౦॥

శేషమితి॥ శేషం పఞ్చమం సత్యనలం ప్రతి లక్ష్యీకృత్య 'బ్రూమః కిమ్—' (నై ం ౧౩।౩) ఇత్యాదిః 'ఆకర్ణ్య—' (నైం ౧౩।౮) ఇతి యావత్, 'ఏష' (నైం ౧౩।౧౦) ఇత్యాదిః 'సాధారణీమ్—' (నైం ౧౩।౧౪) ఇతి యావత్, 'దణ్డమ్—' (నైం ౧౩।౧౬), ఇత్యాదిః 'గుమ్ఫః—' (నైం౧౩।౨౦) ఇతి యావత్, 'యా సర్వతః—' (నైం ౧౩।౨౨) ఇత్యాదిః 'శఙ్కా—' (నైం ౧౩।౨౬) ఇతి యావత్, యా యా గాథా ప్రసాదాత్పూర్వ యేన యేనేన్ద్రాదిదేవేన సహ సమార్థా తుల్యార్థా ['సరఖత్యోక్తా' ఇతి శేషః] సా భైమీ తాం తాం 'బ్రూమః—' (నైం ౧౩।౩) ఇత్యాదిగాథాం తదా ప్రసాదానన్తరం తదన్యేన తస్మాత్తస్మాదిన్ద్రాదిరూపాన్ముఖ్యాదర్థాదన్యేన శ్లేషశక్త్యా ప్రతిభాసమానేన నలరూపేణార్థేన సహ ఖలు నిశ్చితమలగన్తీమసంబద్ధార్థం విశేషం ప్రతి ఖఖాకారధారణాద్భిన్నమిన్ద్రాదిదేవం ప్రతి సందధే యోజయాభాస। ఇయమేతస్య గాథా ఇయమేతస్య గాథేతి సంబన్ధం చకారేత్యర్థః 'బ్రూమః—' (నైం౧౩।౩) ఇత్యాదౌ 'బాలాం విలోక్య—' (నైం ౧౩।౨౭) ఇతి యావన్నలస్య సర్వత్రానుస్యూతత్వాదిన్ద్రాదీనాం తు చతసృషు చతసృష్వేవ ఖఖగాథాఖనుస్యూతత్వాత్తాం తామిన్ద్రాదిగాథాం తదన్యేన వహ్న్యాదినా సహ అలగన్తీం విశేషమజానాత్। యా ఇన్ద్రేణ నలేన చ సమానార్థా తామిన్ద్రవిషయామేవ సస్మార। ఏవమితరదేవత్రితయేఽపి ప్రత్యేకం గాథామేకవిషయామేవ సస్మార। ఏవం చతసృష్వపి గాథాసు నలస్యానువృత్తేరిన్ద్రాదీనాం చ వ్యావృత్తేరావాపోద్వాపాభ్యాం ఏతే దేవాః, అయమేవ నలః, ఇత్యజ్ఞాసీదిత్యాశయ ఇతి వా ప్రతిశ్లోకం గాథాత్వేఽపి చతుర్భిశ్చతుర్భిః శ్లోకైరేకైకస్య ప్రతిపాదనాదేకగాథాత్వసమారోపాత్ ప్రత్యేకపర్యవసానాద్వైకవచనమ్। యద్వా,— పఞ్చమం నలం ప్రతి యా యా 'అత్యాజి' (నైం౧౩।౨౮), 'యేనామునా' (నై ం ౧౩।౨౯), 'యచ్చణ్డిమా' (నైం ౧౩। ౩౦), 'కిం తే తథా—' (నైం ౧౩।౩౧) ఇత్యాదికా గాథా యేన యేన ఇన్ద్రాదినా సహ సంబద్ధార్థా తదన్యేన వహయాదినా సహాలగన్తీం తాం గాథామేవ విశేషం భేదం జానాతి స్మ। ఏకైకస్యా గాథాయా ఏకైకదేవపర్యవసానాశ్చతసృణామపి గాథానాం నలే పర్యవసానాత్పరిశేషప్రమాణాత్ అయం

పఞ్చమ ఏవ నల ఇతి విశేషమజ్ఞాసీదిత్యర్థః। అస్మిన్పక్షే,— అముమేవార్థముక్తివిశేషేణ ప్రకటయితుమాహ— ఏకైకేతీత్యుత్తరశ్లోకస్యావతారికా కర్తవ్యా॥౧౦॥

ఏకైకవృత్తేః ప్రతిలోకపాలం పతివ్రతాత్వం జగృహుర్దిశాం యాః।

వేద స్మ గాథా మిలితాస్తదాసావాశా ఇవైకస్య నలస్య వశ్యాః॥౧౧॥

ఏకైకేతి॥ యా గాథా ఏకైకవృత్తేరేకైకస్మిన్నేకస్మిన్నిన్ద్రే, అగ్నౌ, యమే, వరుణే చ వర్తమానత్వాత్ప్రతిలోకపాలమేకైకదిక్పాలం ప్రతి దిశామైన్ద్ర్యాదీనాం పతివ్రతాత్వం జగృహురఙ్గీచక్రుః। ప్రాచ్యాదీనామిన్ద్రాదిప్రతినియతదేవవృత్తితయా యత్పాతివ్రత్యం తత్పాతివ్రత్యం, తేనైవాకారేణ యా 'అత్యాజి—' (నైం౧౩।౨౮) ఇత్యాదిగాథా అఙ్గీచక్రురిత్యర్థః। తా గాథా మిలితాశ్చతస్రోఽపి తదా ప్రసాదానన్తరమసావేకస్య కేవలస్య నలస్య వశ్యా నలైకప్రవణా నలైకాభిధాయినీరేవ వేద స్మ అజ్ఞాసీత్। కా ఇవ— ఆశా ఇవ। మిలితా దిశో యథా నలస్య వశ్యాః। ఐన్ద్ర్యాదీనాం దిశామిన్ద్రాద్యేకైకప్రవణత్వేఽపి సర్వాసాం దిశాం చక్రవర్తినలేకవశ్యత్వం యథా, తథా గాథానామపీత్యర్థః। ఆశా అర్థినాం మనోరథాః వదాన్యతయా నలస్య యథా వశ్యా ఇతి వా। 'దాసాః' ఇతి వా పాఠః। భ్రాన్తిదశాయాముభయార్థత్వమ్। ప్రసాదానన్తరం తు నలైకార్థత్వం వేద స్మేతి భావః। దిశాం పాతివ్రత్యం గాథాభిర్గృహీతమిత్యర్థః॥౧౧॥

యా పాశినైవాశనిపాణినైవ గాథా యమేనైవ సమాగ్నినైవ।

తామేవ మేనే మిలితాం నలస్య సైషా విశేషాయ తదా నలస్య॥౧౨॥

యేతి॥ 'కి తే—' (నైం ౧౩।౩౧) ఇత్యాదిర్యా గాథా పాశినైవ వరుణేనైవ సమా తుల్యార్థా నత్వన్యేనేన్ద్రాదితా, యా చ 'అత్యాజి—' (నైం ౧౩।౨౮) ఇత్యాదిర్గాథా అశనిపాణినా ఇన్ద్రేణైవ సమా నత్వన్యేన దేవేన, యా చ 'యచ్చణ్డిమా—' (నైం ౧౩।౨౯) ఇత్యాదిర్గాయా యమేనైవ సమా నత్వన్యేన, యా చ 'యేనాముना'— (నైం ౧౩౩౦) ఇత్యాదిరగ్నినైవ తుల్యా నత్వన్యేన, నలస్య సంబన్ధినీం మిలితాం సముదితాం చతుష్ట్యరూపాం తాం గాథామేవ తదా దేవప్రసాదాదనన్తరం సైషా భైమీ నలస్య విశేషాయేన్ద్రాదిభ్యో మేదజ్ఞానాయ మేనే। ఇన్ద్రాదీనామేకైకస్యామేవ గాథాయాం వర్తమానత్వాత్ నలస్య తు సర్వత్రానుగతత్వాత్, 'అత్యాజి—' (నైం ౧౩।౨౮) ఇత్యాదిగాథాచతుష్టయప్రతిపాద్యో యః, స ఏవ నల ఇతి తామేవ గాథాం మిలితాం నలస్య భేదజ్ఞాపికామజ్ఞాసీదితి భావః। యా నలస్య గాథేతి వా సంబన్ధః। యా

పాశినైవేన్ద్రేణైవ, యమేనైవాగ్నినైవ సమా గాథా నలస్య సంబన్ధినీం మిలితాం తామేవానలస్య నలవ్యతిరిక్తస్య ఇన్ద్రాదేర్భేదాయ మేనే। మిలితయా తయా కృత్యా నలే నిశ్చితే సతి నాన్తరీయకత్వాత్తదితరే దేవా అపి తయైవ నిశ్చితా ఇతి భావ ఇతి వా। మిలితాం తామేవ గాథాం నలస్య విశేషాయ తథా నలేతరస్యేన్ద్రాదేర్భేదాయ మేనే ఇతి వా వ్యాఖ్యేయమ్। యా పాశినైవేత్యాదేరేవకారాన్పరస్పరసముచ్చయార్థానప్యఙ్గీకృత్య యా నలసంబన్ధినీ గాథా పాశినాపి, ఇన్ద్రేణాపి, యమేనాపి, అగ్నినాపి తుల్యార్థాభూత్ తాం 'దేవః పతిః—' (నైం ౧౩।౩౪) ఇత్యాదిం మిలితాం పశ్చార్ధీ గాథాం దేవప్రసాదాదనన్తరం నలస్యైవ విశేషాయ మేనే। 'దేవైః ప్రసన్నైః స్వీయఖీయాకారేషు ధృతేషు పూర్వం పఞ్చార్థత్వేన ప్రతిభాతామపీదానీమేకస్య నలస్యైవ ప్రతిపాదికామజ్ఞాసీదితి భావ ఇతి। 'దేవః పతిః—' (నైం ౧౩।౩౪) ఇతీయమేవ గాథా విషయ ఇతి జ్ఞేయమ్। అవధారణార్థేష్వప్యేకా (వ) కారేష్వియమేవ గాథా విషయ ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్। అయం శ్లోకః 'శేషం నలమ్' (నైం ౧౪।౧౦) 'ఏకైకవృత్తేః' (నైం ౧౪।౧౧) ఇతి ద్వాభ్యాం శ్లోకాభ్యాం సమానార్థః। అనలస్యేతి ప్రత్యేకపర్యవసాయిత్వాదేకవచనమ్॥౧౨॥

నిశ్చిత్య శేషం తమసౌ నరేశం ప్రమోదమేదఖితరాన్తరాభూత్।

దేవ్యా గిరాం భాషితభఙ్గిరాఖ్యఞ్చిత్తేన చిన్తార్ణవయాదసేయమ్॥౧౩॥

నిశ్చిత్యేతి॥ అసౌ భైమీ శేషమవశిష్టం తం పఞ్చమం పూర్వోక్తప్రకారేణ నరేశం నలం నిశ్చిత్య ప్రమోదేన ప్రకృష్టహర్షేణ మేదఖితరమత్యన్తపరిపుష్టం సోల్లాసమాన్తరం మానసం యస్యా ఏవంభూతాభూత్। నలే నిశ్చితే సతి నితరాం హృష్టాభూదిత్యర్థః। రలయోః సావర్ణ్యాన్నలశ్చాసావీశశ్చ తమితి వా। అనన్తరం చ దేవ్యాః సరస్వత్యాః గిరాం వచనానాం భావితా పర్యాలోచితా భఙ్గిః ప్రకారో యయా విజ్ఞాతాశయా। గిరాం దేవ్యాః సరస్వత్యా వా విజ్ఞాతవచోరచనావిశేషా సతీ నలనిశ్చయాత్పూర్వం చిన్తార్ణవయాదసా చిన్తాసముద్రజలజన్తురూపేణ నలనిశ్చయే సత్యపి తత్ప్రాప్త్యుపాయచిన్తాసముద్రజలచరేణ వా చిత్తేన మనసా ఇదం వక్ష్యమాణ-ప్రకారమాఖ్యదూచే। మనస్యేవైవమచిన్తయదితి భావః। 'చిత్రార్ణవ—' ఇతి పాఠే
విచిత్రదేవీవచనానుస్మరణజనితాశ్చర్యసముద్రజలచరేణాతిసాశ్చర్యేణేత్యర్థః॥౧౩॥

కిమాఖ్యదిత్యాహ—

సా భఙ్గిరస్యాః ఖలు వాచి కాపి యద్భారతీ మూర్తిమతీయమేవ।

లిష్టం నిగద్యాత వాసవాదీన్విశిష్య మే నైషధమప్యవాదీత్॥౧౪॥

సేతి॥ ఖలు నిశ్చితం సా ప్రసిద్ధా మూర్తిమతీ భారతీ సరస్వతీ దేవీ ఇయమేవ 'ఇయం మూర్తిమతీ సా భారత్యేవ' ఇతి భారతీత్వం విధేయమ్। యద్యస్మాదస్యా వాచి కాపి లోకోత్తరా భఙ్గిః రచనాస్తి తస్మాదిత్యర్థః। యస్మాదియమేవ మూర్తిమతీ భారతీ తస్మాదస్యాం వచనే నిశ్చితం సా కాపి భఙ్గిరస్తీతి వా। తామేవ భఙ్గీమాహ— యత్ శ్లిష్టముభయసంబద్ధం వచో నిగద్యాస్పష్టముక్త్వా వాసవాదీనాదృత గౌరవేణావర్ణయత్। విశిష్య విశేషం కృత్వా, తేభ్యో విశిష్య వా। యత్ 'అత్యాజి—' (నైం ౧౩।౨౮) ఇత్యాదిశ్లోకచతుష్టయేన మే మమ మహ్యం వా నైషధమప్యవాదీత్। సర్వలోకపాలాంశస్య నలస్యైవ వర్ణనం యుక్తమితి భావః॥౧౪॥

జగ్రన్థ సేయం మదనుగ్రహేణ వచఃస్రజః స్పష్టయితుం చతస్రః।

ద్వే తే నలం లక్షయితుం క్షమేతే మమైవ మోహోఽయమహో మహీయాన్॥౧౫॥

జగ్రన్థేతి॥ సేయం వాణీ మయి మమ వాఽనుగ్రహేణ కృపయా స్పష్టయితుం నలం స్పష్టం జ్ఞాపయితుం యాః చతస్రః 'అత్యాజి—' (నై ం ౧౩।౨౮) ఇత్యాదీర్వచఃస్రజః వచనమాలా జగ్రన్థ ససర్జ, తాసు మధ్యే తే ద్వే వచఃస్రజౌ 'నామగ్రాహం మయా నలముదీరితమ్' (నైం ౧౩।౨౯) 'నలే సహజరాగభరాత్' (౦ ౧౩౩౦) ఇత్యేవంరూపే, 'మహీమహేన్ద్రః' (నైం ౧౩।౨౮) 'నలముదీరితమ్' (నైం ౧౩।౨౯) ఇత్యేవంరూపే వా నలం లక్షయితుం జ్ఞాపయితుం క్షమేతే సమర్థే భవతః। అహో ఆశ్చర్యే— మమ ఏవాయమేతావన్తం కాలం మహీయాన్మోహః అబోధః। నలే స్పష్టం కథితేఽప్యేతావన్తం కాలం మమ నిశ్చయో నాభూదిత్యాశ్చర్యమిత్యర్థః। పూర్వోక్తా ఏవ చతస్రో వచఃస్రజః స్పష్టయితుం తదర్థం స్పష్టీకర్తుం యే ద్వే తే వచఃస్రజౌ 'త్వం యాఽర్థినీ' (నైం ౧౩।౩౩) 'దేవః పతిః' (నైం ౧౩।౩౪) ఇత్యేవంరూపే సేయం దేవీ జగ్రన్థ, తే ద్వే వచఃస్రజౌ నలం లక్షయితుం క్షమే సమర్థే। 'త్వం యాఽర్థినీ' (నైం౧౩।౩౩) ఇత్యనేన ప్రథమవ్యాఖ్యానే స్ఫుటం నలస్యైవ ప్రతిపాదనాద్వ్యాఖ్యానాన్తరే చ దేవాన్పరితోష్య సంత్యజ్య వా నల ఏవ స్వీకరణీయ ఇతి యావదర్థ నలస్యైవ ప్రతిపాదనాత్ 'దేవః పతిః—' (నైం ౧౩।౩౪) ఇత్యనేనాపి లోకపాలాంశత్వాలస్యైవ
పఞ్చరూపత్వసంభవాదిన్ద్రాదేశ్చాసంభవాన్నలాదన్యస్తవ కతరో వరః అపి తు 'అన్యో నాస్తి' ఇత్యపి నలస్యైవ ప్రతిపాదనాదిత్యర్థం ఇతి వా। అత్ర పూర్వః 'తత్' శబ్దో విశేష్యవచఃస్రక్పరామర్శార్థః। ఉత్తరస్తు తత్పరామర్శకోఽపి విధేయసంస్పర్శీ। యత్తదోశ్చ నిత్యసంబన్ధాద్యచ్ఛబ్దః సంబధ్యతే। 'శ్రన్థిగ్రన్థిదమ్భిస్వఞ్జీనాం చేతి వక్తవ్యమ్' ఇతి నిత్యమపితో లిటః కిత్త్వవిధానాత్ 'జగ్రన్థ' ఇతి రూపమ్। 'సంయోగాత్పరస్య లిటో వా కిత్త్వమితి

కేచిత్' ఇతి అపితో లిటః కిత్త్వవిధానాద్వా నలోపాభావః సమర్థనీయః। యుక్త్యన్తరేణ వా సమాధాతవ్యమ్॥౧౫॥

శ్లిష్యన్తి వాచో యదమూరముష్యాః కవిత్వశక్తేః ఖలు తే విలాసాః।

భూపాలలీలాః కిల లోకపాలాః సమావిశన్తి వ్యతిభేదినోఽపి॥౧౬॥

శ్లిష్యన్తీతి॥ అముష్యా దేవ్యా అమూః పూర్వోక్తా వాచః యదనేకార్థతయా శ్లిష్యన్తి శ్లేషం భజన్తే ఖలు నిశ్చితం కవిత్వశక్తేః కావ్యనిర్మాణసహప్రతిభాయాః విలాసా విజృమ్భణాని। కవిత్వశక్తిం వినా శ్లేషవచోరచనా నిర్మాతుమశక్యేత్యర్థః। కిల యస్మాద్వ్యతిభేదినోఽపి పరస్పరాపేక్షయా నలాపేక్షయా వా విశేషేణ సహస్రనేత్రత్వాదినాఽతితరాం భిన్నా అప్యమీ లోకపాలా భూపాలస్య నలస్య లీలా విలాసాన్సమావిశన్త్యనుభవన్తి నలాకారం బిభ్రతి। అథ చ,- నలవర్ణకేషు శ్లోకేషు మూర్తీభూయ ప్రతిష్ఠా ఏవ దృశ్యన్త ఇత్యర్థః। అతః శ్లేషవశాన్మమ భ్రమోఽభూదితి భావః। శ్లేషవశాన్నలలీలాః సన్తో లోకపాలా గాథాః సమావిశన్తీతి వా। అన్యోన్యం భిన్నా అపి లోకపాలా నలలీలాః సన్తోంఽశేన నృపత్వం ప్రాప్తాః సన్తః కిల ఏకీభవన్తి। అతో నలస్యైవ లోకపాలాంశతయా తత్ర ప్రయుక్తాని దేవీవచాంసి శ్లేషం వదన్తీతి కవిత్వశక్తివిలాసా ఏవ॥౧౬॥

త్యాగం మహేన్ద్రాదిచతుష్టయస్య కిమభ్యనన్దత్క్రమసూచితస్య।,

కిం ప్రేరయామాస నలే చ తన్మాం సా సూక్తిరస్యా మమ కః ప్రమోహః॥౧౭॥

త్యాగమితి॥ ఇయం దేవీ 'అత్యాజి' (నైం ౧౩।౨౮), 'యేన' (నైం ౨।౩౯), ఇత్యాదినా శ్లోకచతుష్టయేన 'త్వం యాఽర్థినీ' (నైం ౧౩।౩౩), 'దేవః పతిః' (నైం ౧౩।౩౪) ఇత్యాదిగాథాద్వయేనాపి క్రమేణ సూచితస్య ప్రత్యాయితస్యేన్ద్రాదినలచతుష్టయస్య పూర్వవ్యాఖ్యానప్రకారేణ పరిత్యాగం కిం కథమభ్యనన్దత్। యుక్తమేతదితి స్తౌతి స్మేత్యర్థః। నలే మాం పూర్వవ్యాఖ్యానప్రకారేణ ప్రేరయామాస చ కిం కథం ప్రేరయామాస। ఏకేనైవ వాక్యేన ద్వయమపి కథం చకార, ఆశ్చర్యమేతదిత్యర్థః। 'కిం' శబ్దావత్రాశ్చర్యే। నలే చ। నల ఏవేతి చకారోఽవధారణార్థో వా। తత్తస్మాత్కారణాదస్యా దేవ్యాః కా సూక్తిః శోభనవచననిర్మాణచాతురీ। అపి తు లోకోత్తరా। మమ ప్రకృష్టో మోహశ్చ కః, అపి తు సోఽపి లోకోత్తరః। అస్యా ఇయముక్తిః క్వ, మమ మోహశ్చ క్వేత్యర్థః। ఏవం దేవ్యా ఇన్ద్రాదిచతుష్టయస్య స్పష్టం పరిత్యాగేఽభ్యనుజ్ఞాతే నలస్య చ వరణేఽభ్యనుజ్ఞాతే మమైవం మోహో న యుక్త ఇత్యర్థః। పూర్వం మోహోఽభూదిదానీం తు నివృత్త ఇత్యాశయః। ఇన్ద్రాదిత్యాగం కిమర్థమభ్యనన్దత్,

నలే చ మాం కిమర్థం ప్రేరయామాస, ఉభయమపి తావచ్చకార తదేతన్మదనుగ్రహార్థమేవేతి భావ ఇతి వా। త్యాగమ్, 'చజోః—'(౭।౩।౫౨) ఇతి కుత్వమ్॥౧౭॥

ఏవం విచారానన్తరం కిమభూత్తత్రాహ—

పరస్య దారాన్ఖలు మన్యమానైరస్పృశ్యమానామమరైర్ధరిత్రీమ్।

భక్త్యేవ భర్తుశ్చరణౌ దధానాం నలస్య తత్కాలమపశ్యదేషా॥౧౮॥

పరస్యేతి॥ ఏషా భైమీ తత్కాలం దేవప్రసాదసమయే ఏవంభూతాం ధరిత్రీం పృథ్వీమపశ్యత్। కింభూతామ్—పరస్య నలస్య దారాన్పత్నీం మన్యమానైరివ పరనారీబుద్ధ్యైవ అమరైరిన్ద్రాదిభిరస్పృశ్యమానామ్। 'ఖలుః 'ఇవార్థే। తథా,—భూపతిత్వాద్భర్తుర్నలస్య భక్త్యేవ సేవాబుద్ధ్యైవ చరణౌ దధానాం ధారయన్తీమ్। అన్యాపి భక్త్యా భర్తుశ్చరణౌ ధారయతి, దేవత్వాత్సహజో భూమ్యస్పర్శో మనుష్యత్వాత్సహజో భూమిస్పర్శోఽన్యథోత్ప్రేక్షితః। దేవమనుష్యచిహ్నే దర్శితే। 'దారానివ' ఇతి వా పాఠః॥౧౮॥

సురేషు నాపశ్యదవైక్షతాక్ష్ణోర్నిమేషముర్వీభృతి సంముఖీ సా।

ఇహ త్వమాగత్య నలే మిలేతి సంజ్ఞానదానాదివ భాషమాణమ్॥౧౯॥

సురేష్వితి॥ సా భైమీ సంముఖీ సతీ బుద్ధిపూర్వం విలోకయన్తీ సతీ సురేషు అక్ష్ణోర్నిమేషం నేత్రపక్ష్మసంకోచం నాపశ్యత్ ఉర్వీభృతి నలే త్వవైక్షత। దేవానామనిమేషత్వాన్మనుష్యాణాం చ సనిమేషత్వాదిత్యర్థః। తత్రోత్ప్రేక్షతే—కింభూతం నిమేషమ్—సంజ్ఞానదానాదాకారణసూచకాక్షిపక్ష్మచేష్టా కరణాదితి భాషమాణమివ। ఇతి కిమ్—హే భైమి। త్వం ఆగత్య ఇహ మయా చిహ్నితే నలే మిల సంయుక్తా భవేతి॥౧౯॥

నాబుద్ధ బాలా విబుధేషు తేషు క్షోదం క్షితేరైక్షత నైషధే తు।

పత్యే సృజన్త్యాః పరిరమ్భముర్వ్యాః సంభూతసంభేదమసంశయం సా॥౨౦॥

నేతి॥ సా తేషు విబుధేషు దేవేషు క్షితేః క్షోదం భూరేణుం లగ్నం నాబుద్ధ న దదర్శ, నైషధేత్వ్రేక్షత దదర్శ। దేవానాం రజః సంబన్ధాభావాన్నరాణాం తత్సంబన్ధాదిత్యర్థః।తత్రాసంశయముత్ప్రేక్షతే—(కింభూతమ్) పత్యే నలాయ పరిరమ్భమాలిఙ్గనం సృజన్త్యా దదత్యా ఉర్వ్యాః సకాశాత్సంభూతసంభేదమివ సంజాతసంబన్ధమివ। ఆలిఙ్గనవశాద్భూరేణుర్నలే లగ్న ఇవేత్యర్థః।

పత్యే, 'క్రియయా యమభిప్రైతి—' (వాం ౧౦౮౫) ఇతి సంప్రదానత్వమ్॥౨౦॥

స్వేదః స్వదేహస్య వియోగతాపం నిర్వాపయిష్యన్నివ సంసిసృక్షోః।

హీరాఙ్కురశ్చారుణి హేమనీవ నలే తయాలోకి న దైవతేషు॥౨౧॥

స్వేద ఇతి॥ తయా నలే స్వేద ఆలోకి, న దైవతేషు దేవేషు। కిం కరిష్యన్నివ—సంసిసృక్షోః భైమ్యాలిఙ్గనం కర్తుమిచ్ఛోః స్వదేహస్య నలశరీరస్య వియోగతాపం భైమీవియోగజనితం జ్వరం నిర్వాపయిష్యన్ (ఇవ) శమయిష్యన్ (ఇవ) భైమ్యాలిఙ్గనోత్సుక నలదేహస్య తాపనాశకరత్వాదిత్యర్థః। ఉదకం హి తాపం శమయతి। నలాలిఙ్గనోత్సుకస్య భైమీదేహస్య వా। దేవేషు స్వేదస్యాభావాత్,నరేషు చ తత్సద్భావాత్ సాత్త్వికస్వేదయుక్తో నలో మయా ప్రాప్త ఏవేతి భైమ్యా విరహజ్వరశాన్తిః। ఉత్ప్రేక్షతే—చారుణ్యత్యుత్తమే హేమని సువర్ణే ఖచితోహీరాఙ్కుర ఇవ। అతి గౌరదేహరోమకూపస్థస్వేదజలకణఝణత్కారో హేమస్థవజ్రాఙ్కురత్వేనోత్ప్రేక్షితః। దేవతా ఏవ దైవతాని।ప్రజ్ఞాదిత్వాత్ స్వార్థే ణః(ఽణ్)। 'స్వార్థికాః ప్రకృతితోలిఙ్గవచనాన్యతివర్తన్తే' ఇతి షణ్ఢత్వమ్॥౨౧॥

సురేషు మాలామమలామపశ్యన్నలే తు బాలా మలినీభవన్తీమ్।

ఇమాం కిమాసాద్య నలోఽద్య మృద్వీం శ్రద్ధాస్యతే మామితి చిన్తయేవ॥౨౨॥

సురేష్వితి। సా బాలా సురేషు మాలామమలాం నిర్మలామమ్లానాం చాపశ్యత్, నలే తు మలినీభవన్తీం పూర్వ మమ్లానాం కాలక్షేపేణోష్మణా చ మ్లానాం మలినాం చ జాయమానామపశ్యత్।సురాణామమ్లానకుసుమత్వాదిత్యర్థః। ఉత్ప్రేక్షతే—ఇతి చిన్తయేవ మలినీభవన్తీమ్। ఇతి కిమ్—నలోఽద్య స్వయంవరదినేఽతిమృద్వీం మత్సకాశాదప్యతిమృద్వఙ్గీమిమాం భైమీమాసాద్య ప్రాప్య మాం మాలాం శ్రద్ధాస్యతే కిమాదరేణాఙ్గీకరిష్యతి కిమ్। అపి తు నేతి॥౨౨॥.

శ్రియం భజన్తాం కియదస్య దేవాశ్ఛాయా నలస్యాస్తి తథాపి నైషామ్।
ఇతీరయన్తీవ తయా నిరైక్షి సా నైషధే న త్రిదశేషు తేషు॥౨౩॥

శ్రియమితి॥దేవా అస్య నలస్య శ్రియం కియద్భజన్తామాశ్రయన్తు, అపి తు న కించిదపి। యస్మాదేషాం దేవానాం నలస్య సంబన్ధినీ తథా తాదృశీ అతిప్రసిద్ధా ఛాయాపి కాన్తిలేశోఽపి నాస్తి। యేషాం యదీయకాన్తిలేశోఽపి నాస్తి తే తదీయాం శోభాం కథమాశ్రయన్తామ్। అపి తు న కథంచిదిత్యర్థః। అథ చ,—యేషాం నలసంబన్ధినీ ఆదర్శాదిస్థితా ఛాయా ప్రతిబిమ్బమపి నాస్తి। ప్రతిబిమ్బతుల్యాస్తే న భవన్తీతి యావత్।యదీయప్రతిబిమ్బేనాపి న సామ్యం తే తదీయబిమ్బశ్రియం కథం లభన్తామిత్యర్థః।అథ చ,—శ్రియం కించిద్భజన్తాం నటవన్నలరూపధారణాత్కించిచ్ఛోభన్తామ్। తథాపి స్వాభావికీ నలస్య కాన్తిరేషాం నాస్తి। అథ చ,—అస్య సంపదం బహు భజన్తాం తథాపి నలస్య కాన్తిరేషాం నాస్తి। సంపదా తుల్యత్వేఽపి కాన్త్యా తుల్యత్వం నాస్తీత్యర్థః। అథ చ,—అస్య శ్రియం కియద్వహు భజన్తామ్। తథాపి భూమౌ తమః ప్రకృతిశ్ఛాయా దేహవ్యవహితరవిప్రభోపలక్షితః శ్యామాకారో నలస్యాస్తి ఏషాం తేజోరూపత్వేన నాస్తి। తేజోరాహిత్యేన చ నరాణాం విద్యత ఇత్యర్థః। తయా భైమ్యా ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ ఈరయన్తీవ కథయన్తీవ, యత్రాహం వర్తే స ఏవ నల ఇతి ప్రకాశయన్తీవ సా ఛాయా నైషధే నిరైక్షి దృష్టా తేషు త్రిదశేషు న। ఛాయాపి స్వాభావభావాభ్యాం దేవత్వనరత్వవ్యఞ్జికా జాతేత్యర్థః। కియదితి క్రియావిశేషణమ్॥౨౩॥

చిహ్నైరమీభిర్నలసంవిదస్యాః సంవాదమాప ప్రథమోపజాతా।
సా లక్షణవ్యక్తిభిరేవ దేవప్రసాదమాసాదితమప్యబోధి॥౨౪॥

చిహ్నైరితి॥అస్యా భైమ్యాః ప్రథమోపజాతా దూత్యకాలోత్పన్నా, 'ఇతరనలతులాభాక్-' (నైం ౧౩।౫౪) ఇతి పూర్వసర్గోక్తతర్కోత్పన్నా వా, దేవీ శ్లోకానుసంధానోత్పన్నా వా, అయమన్త్య ఏవ నల ఇతి సంవిద్బుద్ధిరమీభిః పూర్వోక్తైర్భూస్పర్శాదిభిశ్చిహ్నైః సంవాదం స ఏవాయం నల ఇత్యనువ్యవసాయరూపమాప। పూర్వం మమ 'నలోఽయమ్' ఇతి ప్రత్యయో యుక్త ఏవ జాత ఇతి ఏతైశ్చిహ్నైర్నిశ్చితవతీత్యర్థః। అనన్తరం చ సా భైమీ దేవత్వనరత్వజ్ఞాపకానాం లక్షణానాం నిమేషత్వ భూస్పర్శాదిచిహ్నానాం వ్యక్తిభిః ప్రకటైరేవాసాదితం ప్రాప్తం దేవప్రసాదమప్యబోధి। ఏతావత్పర్యన్తం భూస్పర్శాదిచిహ్నాని న దృష్టాని, ఇదానీం తు దృశ్యన్తే, తస్మాన్మమ పూజయా దేవాః ప్రసన్నా ఇత్యప్యజానాదిత్యర్థః॥౨౪॥

నలే నిధాతుం వరణస్రజం తాం స్మరః స్మ రామాం త్వరయత్యథైనామ్।
అపత్రపా తాం నిషిషేధ తేన ద్వయానురోధం తులితం దధౌ సా॥౨౫॥

నల ఇతి॥ అథ స్మరస్తాం వరణస్రజం వరణమధూకమాలాం నలే నిధాతుం నిక్షేప్తుం ఏనాం రామాం భైమీం త్వరయతి స్మ శీఘ్రం ప్రేరయామాస। అపత్రపా అన్యతో లజ్జా చ తాం భైమీం నిషిషేధ నివారయామాస। సర్వస్మిఞ్జనే పశ్యతి సతి కథమహమేనం వృణ ఇతి లజ్జావశాత్తస్యా బుద్ధిరుదభూదిత్యర్థః। తేన కారణేన సా భైమీ ద్వయానురోధం స్మరలజ్జయోరాజ్ఞాం ప్రవృత్తినివృత్తిసందేహం తులితం సమానమేవ దధౌ। భావసంధివశాదుత్కణ్ఠాపత్రపాభ్యాం మాలానిక్షేపానిక్షేప దోలాయిత భూదిత్యర్థః। అన్యోఽపి తుల్యాభ్యాం ద్వాభ్యాం విరుద్ధ కార్యద్వయార్థ ప్రేషితో ద్వయోరనురోధాదౌదాసీన్యమేవావలమ్బతే। తామితి పునరుపాదానం వాక్యాన్తరత్వాత్ సమర్థనీయమ్। నిషిషేధ, 'స్థాదిష్వభ్యాసేన—' (౮।3।౬౪) ఇతి షత్వమ్॥౨౫॥

స్రజా సమాలిఙ్గయితుం ప్రియం సా రసాదధత్తైవ బహుప్రయత్నమ్।
స్తమ్భత్రపాభ్యామభవత్తదీయే స్పన్దస్తు మన్దోఽపి న పాణిపద్మే॥౨౬॥

స్రజేతి॥సా భైమీ రసాత్ప్రీత్యా సజా మధూకమాలయా ప్రియం నలం సమాలిఙ్గయితుం బహుప్రయత్నం భూయాంసముద్యోగమధత్తైవ చకారైవ। తు పునస్తదీయే పాణిపద్మే స్తమ్భత్రపాభ్యాం హేతుభ్యాం మన్దోఽప్యల్పోఽపి స్పన్దశ్చలనం నాభవత్॥౨౬॥

తస్యా హృది వ్రీడమనోభవాభ్యాం దోలావిలాసం సమవాప్యమానే।
స్థితం ధృతైణాఙ్కకులాతపత్రే శృఙ్గారమాలిఙ్గదధీశ్వరశ్రీః॥౨౭॥

తస్యా ఇతి॥ అధీశ్వరీ సమర్థా భూయసీ అధీశ్వరస్య కస్యచిద్రాజ్ఞో వా శ్రీలక్ష్మీస్తస్యా భైమ్యా హృది స్థితం వర్తమానం శృఙ్గారం శృఙ్గారరసమాలిఙ్గత్। కింభూతే హృది— వ్రీడమనోభవాభ్యాం దోలావిలాసమాన్దోలజనితాం క్రీడాం సమవాప్యమానే ప్రాప్యమాణే। కోటిద్వయసంబన్ధాత్ప్రవృత్తినివృత్తిసందేహం ప్రాప్త ఇత్యర్థః। తథా, ఏణాఙ్కశ్చన్ద్రస్తస్య కులం కులోత్పన్నో నల ఇత్యర్థః। స ఏవాతపత్రం, ధృతమేణాఙ్కకులాతపత్రం యేన

తస్మిన్। శృఙ్గారరస ఏవ సమ్రాట్ భైమీహృదయమేవ సింహాసనం నల ఏవ ఛత్రం లజ్జాకామౌ దోలాయా ఉభయపార్శ్వత ఆన్దోలనార్థం స్థితౌ చామరధారిణౌ వా। తస్యా భావసంధిసంవలితః శృఙ్గారో రాజవదుజ్జృమ్భత ఇతి భావః। దోలాన్దోలనే చ భోగస్త్రియః ప్రియమాలిఙ్గన్తి। అధీశ్వరస్య నలస్య శ్రీరితి వా। అత్ర పక్షే హ్రీకామాభ్యాం దోలాయమానాం భైమీం దృష్ట్వా మ్లానో నలః పూర్వం విప్రలమ్భశృఙ్గారం ప్రాప్తః, తతః సాపి తం తాదృశం దృష్ట్వా తదీయశోభాఙ్గీకారాత్స్వయమపి తాదృశీ బభూవేతి భావః। ఆన్దోలికాచ్ఛత్రచామరైరయం ప్రభురితి విజ్ఞాయత ఇత్యర్థః। 'శ్రితమ్' ఇతి పాఠే హృదీతి విషయసప్తమీ॥౨౭॥

కరః స్రజా సజ్జతరస్తదీయః ప్రియోన్ముఖః సన్విరరామ భూయః।

ప్రియాననస్యార్ధపథం యయౌ చ ప్రత్యాయయౌ చాతిచలః కటాక్షః॥౨౮॥

కర ఇతి॥ స్రజా సజ్జతరో నితరాం సజ్జః కణ్ఠే నిక్షేప్తుముచ్చైఃకృతమాలః తదీయః కరః ప్రియోన్ముఖో నలసంముఖం గన్తుం సోద్యోగః సన్ భూయః పునః లజ్జావశాద్విరరామ నివృత్తః। తదీయోఽతిచలః కటాక్షశ్చ ప్రియాననస్యార్ధపథం యయౌ చ ప్రత్యాయయౌ చ।దిదృక్షావశాదధమార్గం గతోఽపి లజ్జావశాన్మధ్యేమార్గం నలకటాక్షసంబన్ధాఞ్చ పునః ప్రత్యావృత ఇతి భావః। అన్యోఽప్యతిబలో గతాగతే కరోతి॥౨౮॥

తస్యాః ప్రియం చిత్తముపేతమేవ ప్రభూబభూవాక్షి న తు ప్రయాతుమ్।

సత్యః కృతః స్పష్టమభూత్తదానీం తయాక్ష్ణి లజ్జేతి జనప్రవాదః॥౨౯॥

తస్యా ఇతి॥ తస్యాశ్చిత్తం ప్రియముపేతమేవ ప్రాప్తమేవ। అక్షి తు పునః నలం ప్రయాతుం ప్రాప్తుం న ప్రభూబభూవ సమర్థం నాభూత్। స్పష్టముత్ప్రేక్షతే—అక్ష్ణి నేత్రే లజ్జేతి జనప్రవాదో లోకాభాణకః తయా తదానీం నలవరణసమయే సత్యః కృతోఽభూత్। అన్యథా లజాయాశ్చిత్తధర్మత్వే చిత్తస్య నలప్రాప్తిరయుక్తా, నేత్రస్య చ నలప్రాప్తిర్యుక్తేత్యర్థః। ప్రీత్యా చిత్తం నల ఏవ వర్తతే పరం లజ్జావశాత్కటాక్షేణ విలోకయితుం నాశకదితి భావః। ప్రభూబభూవ, చ్వౌ దీర్ఘః॥౨౯॥

కథం కథంచిన్నిషధేశ్వరస్య కృత్వాస్యపద్మం దరవీక్షితశ్రి।

వాగ్దేవతాయా వదనేన్దుబిమ్బం త్రపావతీ సాకృత సామిదృష్టమ్ ॥౩౦॥

కథమితి ॥ త్రపావతీ సా భైమీ నిషధేశ్వరస్యాస్యపద్మం ముఖకమలం కథంచిన్మహతా కష్టేన లజ్జావిగమసాహసేన దరవీక్షితశ్రి ఈషద్విలోకితశోభం కృత్వా వాగ్దేవతాయా వదనేన్దుబిమ్బం లజ్జయా సామిదృష్టమర్ధదృష్టమకృత। కించిద్దృష్ట్వా పునర్వ్యావృత్తత్వాదదృష్టసకలశోభం చకారేత్యర్థః। 'త్రపావతీ' ఇత్యుభయత్ర హేతుః। ఏతాం మాలాం నలకణ్ఠే స్థాపయేత్యాశయేన దేవీ ముఖమర్ధవీక్షితం చకారేతి భావః ॥౩౦॥

అజానతీవేదమవోచదేనామాకూతమస్యాస్తదవేత్య దేవీ।

భావస్త్రపోర్మిప్రతిసీరయా తే న దీయతే లక్షయితుం మమాపి ॥౩౧॥

అజానతీతి ॥ దేవీ అస్యా భైమ్యాః తత్పూర్వశ్లోకసూచితమాకూతమాశయమవేత్య జ్ఞాత్వా అప్యజానతీవ ఏనాం భైమీం ప్రతి ఇదమవోచత్। ఇదం కిమ్—హే భైమి। త్రపోర్మిప్రతిసీరయా లజ్జాకల్లోలరూపయా జవనికయా తే తవ భావ ఆశయో మమాపి (లక్షయితుం)సరస్వత్యా అథ చ విశ్వాస్యసఖీభూతాయా అపి (లక్షయితుం) జ్ఞాతుం న దీయతే। త్వల్లజ్జావశాదతిమూఢం యత్సూచయసి తన్మయాపి న జ్ఞాయతే। తతః కించిలజ్జాం త్యక్త్వా స్పష్టం కథయేతి పరిహాసబుద్ధ్యా తామేవ స్వాశయం వాదయితుమవోచదిత్యర్థః। అన్యదపి జవనికాచ్ఛాదితం న జ్ఞాయతే। 'వితీర్యతే లక్షయితుం న మేఽపి' ఇతి పాఠే మే మహ్యమ్। 'ప్రతిసీరా జవనికా' ఇత్యమరః ॥౩౧॥

దేవ్యాః శ్రుతౌ నేతి నలార్ధనాని గృహీత ఏవ త్రపయా నిపీతా।

అథాఙ్గులీరఙ్గులిభిర్మృశన్తీ దూరం శిరః సా నమయాంచకార ॥౩౨॥

దేవ్యా ఇతి ॥ దేవ్యాః శ్రుతౌ కర్ణే 'న' ఇతి నలస్యార్ధే నామ్ని గృహీత ఏవ భైమ్యా ఉచ్చారిత ఏవ త్రపయా నిపీతా వ్యాప్తా సా భైమీ 'ల' ఇతి ద్వితీయమక్షరముచ్చారయితుమశక్తా సతీ అథానన్తరం స్వస్యా అఙ్గులీర్దేవ్యా వాఙ్గులీః స్వీయాఙ్గులీభిరేవ మృశన్తీ స్పృశన్తీ నిబిడం పీడయన్తీ శిరో దూరమత్యర్థం నమయాంచకార। అభిలాషప్రతిబన్ధే దుఃఖితస్యాఙ్గులిమేలనం స్వభావోక్తిః ॥౩౨॥

కరే విధృత్యేశ్వరయా గిరాం సా పాన్థా పథీన్ద్రస్య కృతా విహస్య।
వామేతి నామ్నైవ బభాజ సార్ధం పురన్ధ్రిసాధారణసంవిభాగమ్॥33॥

కర ఇతి॥ గిరామీశ్వరయా వాగ్దేవ్యా విహస్యాజ్ఞాననాటనాద్ధాస్యం కృత్వా తాం కరే విధృత్య ఇన్ద్రస్య పథి పాన్థా పథికా కృతా ఇన్ద్రం ప్రతి వరణార్థం నీతా సా భైమీ పురన్ధ్రీణామన్యస్త్రీణాం సాధారణః సమానః సంవిభాగోఽశో యస్య। పురంధ్రేిషు వా। ఏవంభూతం సర్వస్త్రీవాచకం 'వామా' ఇత్యేవ నామ వక్రార్థత్వాత్సార్థం బభాజ భేజే। ఇన్ద్రం ప్రతి దేవ్యా నీయమానా వక్రాభూదితి భావః। సార్థమేవేతి వా। పాన్థేతి పూర్వవత్। 'పాథా' ఇతి పాఠే 'పథే గత్యామ్' ఇతి ధాతోర్జ్వలాదిత్వాణ్ణే పథి గన్త్రీ కృతేత్యర్థః। పురన్ధ్రీతి పూర్వవత్॥33॥

తమేవార్థముక్తివిశేషేణ పునరాహ—

విహస్య హస్తేఽథ వికృష్య దేవీ నేతుం ప్రయాతాఽభి మహేన్ద్రమేతామ్।
భ్రమాదియం దత్తమివాహిదేహే తతశ్చమత్కృత్య కరం చకర్ష॥3४॥

విహస్యేతి॥వామ్యానన్తరం దేవీ విహస్య కించిద్ధసిత్వా ఏతాం భైమీం స్వహస్తేన వికృష్య మహేన్ద్రమభి లక్షీకృత్య నేతుం ప్రయాతా ప్రస్థితా ఇన్ద్రం ప్రాపయితుం నిర్గతా। తత ఇన్ద్రాదిగమనోద్యోగానన్తరమియం భైమీ చమత్కృత్య కిమిన్ద్రవరణే మాం ప్రవర్తయతీతి బుద్ధ్యా భీత్వా కరం స్వహస్తం చకర్ష ఆచకర్ష। కింభూతమివ కరమ్— భ్రమాద్రజ్జుభ్రాన్తేరహిదేహే సర్పశరీరే దత్తమివ స్థాపితమివేత్యుత్ప్రేక్షా। సర్పదేహే భ్రమాద్దత్తం హస్తం యథా కశ్చిత్కర్షతి తథేత్యుపమా వా। తతో దేవీకరాదితి వా॥3४॥

భైమీం నిరీక్ష్యాభిముఖీం మఘోనః స్వారాజ్యలక్ష్మీరభృతాభ్యసూయామ్।
దృష్ట్వా తతస్తత్పరిహారిణీం తాం వ్రీడం బిడౌజఃప్రవణాభ్యపాది॥3౫॥

భైమీమితి॥ స్వారాజ్యలక్ష్మీర్విడోజఃప్రవణా ఇన్ద్రేఽత్యన్తమనురక్తా స్వర్గాధిపత్యశ్రీర్భైమీం మఘోన ఇన్ద్రస్యాభిముఖీం నిరీక్ష్య సపత్నీబుద్ధ్యా భైమ్యామభ్యసూయామసహనత్వమభృత దధార। తతోఽనన్తరం తాం తత్పరిహారిణీమిన్ద్రత్యాగినీం దృష్ట్వా ఇన్ద్రేఽనురక్తా సతీ వ్రీడం

లజ్జామభ్యపాది ప్రాప। ఇయమిన్ద్రం నాభిలషతి వృథైవ మయేర్ష్యా కృతేతి లలజ్జేత్యర్థః। ఇయం భైమీ స్త్రీరత్నభూతా సతీ నిర్గుణతయైనం పరిహరతి, తస్యాహం ప్రియా జాతేతి లజ్జితేత్యర్థః। అభ్యపాది, కర్తరి చిణ్ ॥౩౫॥

త్వత్తః శ్రుతం నేతి నలే మయాతః పరం వదస్వేత్త్యుదితాథ దేవ్యా।

హ్రీమన్మథద్వైరథరఙ్గభూమీ భైమీ దృశా భాషితనైషధాభూత్ ॥౩౬॥

త్వత్త ఇతి॥ అథ దేవ్యా ఇత్త్యుదితా పరిహాసవశాదుక్తా భైమీ దృశా దృష్ట్యైవ భాషితనైషధాభూత్। ఇతి కిమ్—హే భైమి ! మయా త్వత్తో నలవిషయే 'న' ఇతి శ్రుతం నిధాపేర్థో నకారః శ్రుతః। అతః కారణాత్పరం నలాదన్యదభీష్టం వదస్వ కథయ। అథ— చ, నలవిషయే 'నలః' ఇతి పదే 'న' ఇతి నలనామ్నోఽర్ధం శ్రుతమ్। అతో నకారాత్పరమనన్తరమక్షరం కథయేతి। కింభూతా— హ్రీమన్మథయోర్లజ్జాకామయోర్ద్వైరథస్య ద్వాభ్యాం రథాభ్యాం ప్రవృత్తస్య యుద్ధస్య రఙ్గభూమీ నృత్తస్థానం సమబలహ్రీకామవశీకృతా। అస్మిన్నలే మాలాం మయా—క్షేపయేతి దృష్ట్యైవ నలం నిర్దిష్టవతీ న త్వన్యం, న చ సాక్షాల్లకారముచ్చారయతి స్మేత్యర్థః। ఉదితా, అథ పశ్చాదితి వా। వదస్వ, 'భాసన—' ఇతి భాసనే ఉత్సాహే వా తఙ। ద్వైరథం ద్విరథసంబన్ధీతి సంబన్ధేఽణ్ ॥౩౬॥

హసత్సు భైమీం దివిషత్సు పాణౌ పాణిం ప్రణీయాప్సరసాం రసాత్సా।

ఆలిఙ్గ్య నీత్వాకృత పాన్థదుర్గాం భూపాలదిక్పాలకులాధ్వమధ్యమ్ ॥౩౭॥

హసత్స్వతి॥ సా దేవీ భైమీమాలిఙ్గయాపాలికయా ధృత్వా భూపాలస్య నలస్య దిక్పాలకులస్య చ ఇన్ద్రాదిచతుష్టయస్య పురఃసరోఽధ్వా మార్గస్తన్మధ్యం నీత్వా ప్రాపయ్య పాన్థదుర్గాం పథికసిన్దూరాదిపూజితశిలామయకల్పితమార్గదేవతామకృత చకార। ఇన్ద్రాదిపఞ్చకమధ్యే నీత్వా ముమోచేత్యర్థః। లజ్జాభరనిశ్చలత్వాదతిసౌన్దర్యాఞ్చ దేవతాత్వమ్। కేషు సత్సు— రసాదుభయాశయపరిజ్ఞానాద్భైమ్యాశ్చ దేవ్యాశయాపరిజ్ఞానాత్ప్రీతేర్వాఽప్సరసాముర్వశీప్రభృతీనాం పాణౌ పాణిం ప్రణీయ నిర్మాయ తాలికాదానపూర్వం దివిషత్స్విన్ద్రాదిషు హసత్సు సత్సు। ఉత్సవాదౌ మఞ్చకే దుర్గామారోప్య రాజవీథిషు భ్రామ్యతే, తథైనామపి చలదుర్గాం చకారేత్యర్థం ఇతి వా। దివిషత్సు, 'సత్సూద్విష—'(౩।౨।౬౧) ఇతి క్విప్, 'హృద్ద్యుభ్యాం చ' (వాం ౩౮౮౫) ఇతి సప్తమ్యా

అలుక్, 'హలదన్తాత్—'(౬।౩।౯) ఇతి వా, సుషామాదిత్వాత్ షత్వమ్। పాన్థానాం దుర్గా, పాన్థా చాసౌ దుర్గా చేతి వా॥౩౭॥

ఆదేశితామప్యవలోక్య మన్దం మన్దం నలస్యైవ దిశా చలన్తీమ్।

భూయః సురానర్ధపథాదథాసౌ తానేవ తాం నేతుమనా నునోద॥౩౮॥

ఆదేశితామితి॥ అథాసౌ దేవీ భూయః పునరర్ధపథాత్సకాశాన్నలం విహాయ తానేవ సురానిన్ద్రాదీన్నేతుమనాః ప్రాపయితుకామా సతీ తాం భైమీం నునోద। ఇతశ్చలేతి ప్రేరయతి స్మేత్యర్థః। కిం కృత్వా—ఇన్ద్రాదిసంముఖమాగచ్ఛేత్యాదేశితామాదిష్టామపి తథా మన్దం మన్దం నలస్యైవ దిశా నలసంముఖమేవ చలన్తీం గచ్ఛన్తీం విలోక్య। ఆదేశః సంజాతోఽస్యాః। 'అదేశితామ్' ఇతి పాఠే నలం ప్రతి గచ్ఛేత్యప్రేరితామపీత్యర్థః॥౩౮॥

ముఖాబ్జమావర్తనలోలనాలం కృత్వాలిహుంహుంరవలక్ష్మలక్ష్యమ్।

భీమోద్భవా తాం నునుదేఽఙ్కపాలీం దేవ్యా నవోఢేవ దృఢాం వివోఢుః॥౩౯॥

ముఖేతి॥ భీమోద్భవా దేవ్యాస్తామఙ్కపాలీం నునుదేఽముఞ్చత్। కేవ—వివోఢుః పరిణేతుర్దృఢాం ప్రథమసురతారమ్భనిర్భరామఙ్కపాలీం నవోఢా నవవధురివ। అఙ్కపాలీమోచనమాత్రేణ సామ్యం వివక్షితం న తు లిఙ్గమ్। కిం కృత్వా—పరిహాస వశాన్నలసంముఖగమననిషేధికానామాలీనాం సఖీనాం నివారణవ్యాజ్కో 'హుహుం' ఇతి రవః శబ్దస్తద్రూపైర్లక్ష్యైశ్చిహ్నైర్లక్ష్యం జ్ఞేయం, తేషాం వా లక్ష్యం విషయభూతమ్। యద్వా,—అర్థాన్నలవరణనిషేధికాఖాలిషు కోపవశాద్భైమ్యా ఏవ హుంహుంకారాస్తద్రూపైశ్చిహ్నైర్లక్ష్యమ్। అథ చ,—అలీనాం భ్రమరాణామివ యే హుంహుంరబాః। యద్వా,—పద్మినీత్వాద్భ్రమరాణాం హుంహుంరవైర్లక్ష్యమ్। ఆవర్తనే పరావర్తనే లోలం చఞ్చలం కణ్ఠదణ్డ ఏవ నాలం యస్య ఏవంభూతం ముఖాబ్జం కృత్వా। నవోఢాపి ఆలిఙ్గనాది కుర్విత్యుపదిశసీనాం తాసు వా హుహుంరవచిహ్నలక్ష్యం ముఖాబ్జమావర్తయతి। అబ్జమపి లోలనాలం భ్రమరహుహుంరవలక్ష్యం చ భవతి। 'రవలక్ష' ఇతి పాఠే లక్షసంఖ్యేత్యర్థః॥౩౯॥

దేవీ కథంచిత్ఖలు తామదేవద్రీచీం భవన్తీం స్మితసిక్తసృక్కా।

ఆహ స్మ మాం ప్రత్యపి తే పునః కా శఙ్కా శశాఙ్కాదధికాస్యబిమ్బే॥౪౦॥

దేవీతి॥ దేవీ తాం భైమీమిత్యాహ స్మ। కింభూతామ్—కథంచిన్మహతాఙ్కపాలీమోచనాదిప్రకారేణ కష్టేన ఖలు నిశ్చితమ్। అదేవద్రీచీం భవన్తీం న దేవానఞ్చతి దేవాన్ప్రతి గచ్ఛతి ఏవంవిధాం భవన్తీం తామ్। కింభూతా—స్మితేన ఈషద్ధాసేన సిక్తసృక్కా సిక్తౌష్ఠప్రాన్తా స్వాభిప్రాయాపరిజ్ఞానాత్కించిత్కృతహాసా। ఇతి కిమ్—హే శశాఙ్కాదధికం సున్దరమాహ్లాదకమాస్యబిమ్బం యస్యా ఏవంభూతే భైమి। సఖీప్రాయాం మామపి ప్రతి ఇయం ప్రతార్య ఇన్ద్రాదివరణార్థం మాం నయతీతి తే తవ పునః కా శఙ్కా। అపి త్వేవం శఙ్కా న కార్యా మా భైషీరితి। దేవానశ్వతి దేవద్రీచీ, 'విష్వగ్దేవయోః—(౬।౩।౯౨) ఇతి టేరద్ర్యాదేశే ఉగిత్త్వాన్ఙీప్యపి 'అచః' ఇత్యకారలోపే 'చౌ' (౬।౩।౧౩౮) ఇతి పూర్వస్యాణో దీర్ఘః। పశ్చాన్నఞ్సమాసః। 'అదేవద్రీచీభవన్తీమ్' ఇతి పాఠః సభ్యః। అదేవద్రీచీం దేవద్రీచీం భవన్తీం చ్విప్రత్యయః। తతో నఞ్సమాసః। శశాఙ్కాత్, 'యస్మాదధికమ్' (౨।౩।౯) ఇతి జ్ఞాపకాత్పఞ్చమీ॥౪౦॥

చేన్న ప్రతారయసి తర్హి పునఃపునరిన్ద్రాదిసంముఖం మాం కిమితి నయసీత్యాశఙ్కయామాహ—

ఏషామకృత్వా చరణప్రణామమేషామనుజ్ఞామనవాప్య సమ్యక్।

సుపర్వవైరే తవ వైరసేనిం వరీతుమీహా కథమౌచితీయమ్॥౪౧॥

ఏషామితి॥ ఏషామిన్ద్రాదీనాం చరణయోః ప్రణామమకృత్వా, తథా,—ఏషాం సమ్యక్ వ్యథా భవతి తథానుజ్ఞాం నలవరణానుమతిమప్రాప్య నిజచిహ్నప్రకటనమాత్రానుమితప్రసాదేన లబ్ధప్రాయామపి సాక్షాచ్ఛిరఃకమ్పాదిసూచితామనుజ్ఞామలబ్ధ్వా సుపర్వవైరే ఖావజ్ఞానాదిన్ద్రాదిభిః సహ విరోధే సతి యేయం తవ వైరసేనిం నలం వరీతుమీహా చేష్టాభిలాషో వా సా కథమివౌచితీ। అపి తు న కథంచిత్। ఖావజ్ఞానాద్విరుద్ధాః సన్తః శాపం దాస్యన్తీతి తాన్ప్రతి నీయసే న తు వరణార్థమితి భావః। ఇయమౌచితీ వా। 'కతమౌచితీ' ఇత్యపి పాఠః॥౪౧॥

ఇతీరితే విశ్వసితాం పునస్తామాదాయ పాణౌ దివిషత్సు దేవీ।

కృత్వా ప్రణమ్రాం వదతి స్మ సా తాన్ భక్తేయమర్హత్యధునానుకమ్పామ్॥౪౨॥

ఇతీతి॥ సా దేవీ పూర్వోక్తమీరితే సతి విశ్వసితాం తాం భైమీం పాణౌ పునరాదాయ ధృత్వా దివిషత్సు దేవేషు విషయే నమస్కారవశాత్ప్రకర్షేణ నమ్రాం కృత్వా తాన్దేవానితి వదతి స్మ। ఇతి కిమ్—భవద్భక్తేయం భైమ్యధునా నలవరణానుమతిరూపామనుకమ్పాం కృపామర్హతీతి॥౪౨॥

ఏతద్వరణార్థమాగతానామస్మాకం నలవరణానుమతిర్దీయతామితి కథముచ్యత ఇత్యాశఙ్కాం పరిహరతి—

యుష్మాన్వృణీతే న బహూన్సతీయం శేషావమానాఞ్చ భవత్సు నైకమ్।

తద్వః సమేతాన్నృపమేనమంశాన్వరీతుమన్విష్యతి లోకపాలాః॥౪౩॥

యుష్మానితి॥ హే లోకపాలాః। ఇయం భైమీ యస్మాత్సతీ పతివ్రతైకభర్తృకైవ తస్మాద్వద్బహూన్యుష్మాన్న వృణీతే పతిత్వేన నాఙ్గీకరోతి। భవత్సు మధ్యే శేషావమానాఞ్చ ఏకం న వృణీతే। తత్తస్మాత్సర్వైకవరణపక్షయోర్దోషదర్శనాద్ధేతోరేకత్ర నలస్వరూపే సమేతాన్మిలితానంశానంశభూతాన్ వో యుష్మానేవ ఏనం నృపం 'అష్టానాం లోకపాలానాం వపుర్ధారయతే నృపః' ఇతి వచనాద్యుష్మద్రూపమేవైనం నలం నృపం వరీతుమన్విష్యతి విచారయతి। నలే వృతే పూర్వోక్తోభయదోషాభావాన్నలమేవ వరీతుం వాఞ్ఛతీత్యర్థః। వో యుష్మాకం సమేతానంశానేనం నృపమితి వా॥౪౩॥

పరదారత్వాదపీయం భవద్భిర్నాభిలషణీయేత్యాహ—

భైమ్యా స్రజః సఞ్జనయా పథి ప్రాక్స్వయంవరం సంజనయాంబభూవ।

సంభోగమాలిఙ్గనయాస్య వేధాః శేషం తు కం హన్తుమియద్యతధ్వే॥౪౪॥

భైమ్యా ఇతి॥ హే లోకపాలాః! వేధాః మాతృసేవానన్తరం స్వమన్దిరాగమనవేలాయాం పథి స్రజో మాలాయాః సఞ్జనయా సఙ్గేన షష్ఠే సర్గే 'ప్రసూప్రసాదాధిగతా—' (నైం౬।౪౯)

ఇత్యాదికథితప్రకారేణ భ్రాన్తిదృష్టనలేషు మధ్యేఽస్య దూత్యగతస్య సత్యనలస్య కణ్ఠే నిక్షేపణయా కృత్వా భైమ్యాః స్వయంవరం ప్రాక్పూర్వమేవ సంజనయాంబభూవాకృత। తథా తత్రైవ సర్గే తథ్యం మిథస్తీ—' (నేం ౬। ౫౩) ఇత్యాద్యుక్తప్రకారేణాస్య నలస్య ఆలిఙ్గనయాలిఙ్గమేన భైమ్యాః సంభోగం బాహ్యరతమపి వ్యధత్త। అస్య సంభోగమితి వా। అస్య స్వయంవరస్య సంభోగం ఫలమాలిఙ్గనేన చకార। తస్మాత్కం తు పునః శేషం సంభోగం హన్తుం వినాశయితుమియన్నలాకారధారణాదిప్రకారేణ యతధ్వే ప్రయత్నం కురుథ। అపి తు న కోఽప్యవశిష్టోంఽశః। తస్మాద్వృథా ప్రయాసో న కార్యః। కిం త్వాశౌవ దాతవ్యేత్యర్థః। బాహ్యరతస్యైవాభ్యర్థితత్వాత్త్రాప్యాలిఙ్గనస్యాభ్యర్థితతరత్వాత్తస్య చ సంవృత్తత్వాత్కం పునః శేషం సంభోగం హన్తుమియద్యతధ్వే ఇతి వా। 'కిమ్' ఇతి పాఠే 'శేషా తు లోకస్థితిః' ఇతి కామశాస్త్రోక్తన్యాయేన శేషం లోకస్థితిరూపం సంభోగం పునర్హన్తుమియత్కిం యతప్వే ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్। 'సఙ్గనాలిఙ్గనా—'ఇత్యత్ర ణ్యన్తత్వాద్యుచ్॥౪౪॥

ఇదానీం యుక్తయన్తరేణ దేవాన్సాన్త్వయతి—

వర్ణాశ్రమాచారపథాత్ప్రజాభిః స్వాభిః సహైవాస్ఖలతే నలాయ।

ప్రసేదుషో వేద్ధశవృత్తిభఙ్గ్యా దిత్సైవ కీర్తేర్భువమానయద్వః॥౪౫॥

వర్ణేతి॥ 'వా' పూర్వాపరితోషే। పూర్వమసంభావితమేవోక్తం మయా। కింతు నలాయ కీర్తేర్దిత్సైవ వో యుష్మాన్ భువమానయత్। భైమీస్వయంవరదర్శనవ్యాజేన నలాయ కీర్తిం దాతుమేవాత్రాగమనం యుష్మాకం న తు భైమీవరణార్థమిత్యర్థః। యతః—కింభూతాయ—స్వాభిః ప్రజాభిః సహ వర్ణానాం బ్రాహ్మణాదీనామాశ్రమాణాం బ్రహ్మచర్యాదీనాం స్మృత్యుక్తాదాచారపథాత్సకాశాదస్ఖలతేఽచ్యుతాయ। కింభూతాన్ వః—ఈదృశవృత్తిభఙ్గ్యా ప్రసేదుషః ఖాచారాచరణాదేవ నిష్కపటదూత్యకరణాద్వా ప్రసన్నాన్। భైమ్యా ఇన్ద్రాదీన్విహాయ సౌన్దర్యాదినా గుణేన నల ఏవ వృత ఇతి కీర్తిః॥౪౫॥

ఇతి శ్రుతేఽస్యా వచసైవ హాస్యాత్కృత్వా సలాస్యాధరమాస్యబిమ్బమ్।

భ్రూవిభ్రమాకూతకృతాభ్యనుజ్ఞేష్వేతేషు తాం సాథ నలాయ నిన్యే॥౪౬॥

ఇతీతి॥ ఇతి పూర్వోక్తే దేవీవచనే శ్రుతే సత్యస్యా దేవ్యా వచసైవ జాతాద్ధాస్యాత్స్మితాద్ధేతోరాస్యబిమ్బం ముఖచన్ద్రం సలాస్యాధరం చఞ్చలౌష్ఠం కృత్వా ఏతేషు దేవేషు భ్రూవిభ్రమరూపేణాకూతేనాశయజ్ఞాపకేనేఙ్గితేన కృతాఽభ్యనుజ్ఞా నలవరణానుమతిర్యైస్తేషు సత్సు। అథానన్తరం సా దేవీ తౌ నలాయ నలం ప్రాపయితుం నలార్థం వా నిన్యే। పునర్నలసంముఖీం చకారేత్యర్థః॥౪౬॥

మన్దాక్షనిస్పన్దతనోర్మనోభూదుష్ప్రేరమప్యనయతి స్మ తస్యాః।

మధూకమాలామధురం కరం సా కణ్ఠోపకణ్ఠం వసుధాసుధాంశోః॥౪౭॥

మన్దాక్షేతి॥ సా దేవీ మధూకమాలయా మధురం సున్దరం తస్యాః కరం వసుధాసుధాంశోః భూచన్ద్రస్య నలస్య కణ్ఠోపకణ్ఠం కణ్ఠసమీపమానయతి స్మ ప్రాపయతి స్మ। కింభూతాయాః— మన్దాక్షేణ లజ్జయా నిస్పన్దా నిశ్చలా తనుర్యస్యాః। సస్తమ్భాయా ఇత్యర్థః। కింభూతం కరమ్— మనోభువా నలవిషయకామేన దుష్ప్రేరమపి కామేనాపి ప్రేరయితుమశక్యమ్। 'నిష్పన్ద'—' ఇతి పాఠే పూర్వవత్ షత్వమ్। 'దుః ప్రేరమపి ప్రేరయతి స్మ' ఇతి విరోధాభాసః॥౪౭॥

అథాభిలిఖ్యేవ సమర్ప్యమాణాం రాజిం నిజస్వీకరణాక్షరాణామ్।

దూర్వాఙ్కురాఢ్యాం నలకణ్ఠనాలే వధూర్మధూకస్రజముత్ససర్జ॥౪౮॥

అథేతి॥అథ కరస్య నలకణ్ఠసమీపనయనానన్తరం వధూర్భైమీ దూర్వాఙ్కురాఢ్యాం మధూకస్రజం నలకణ్ఠనాల ఉత్ససర్జ నిక్షిప్తవతీ। ఉత్ప్రేక్షతే—అభిలిఖ్య సమర్ప్యమాణాం దీయమానాం నిజేనాత్మనా స్వీకరణం తత్సంబన్ధినామక్షరాణామ్ 'మయా త్వం నిశ్చితం వృతోఽసి' ఇత్యేవంరూపాణాం వర్ణానాం రాజిమివ। నిశ్చయజ్ఞాపనార్థం హి పత్రం దీయతే తదివేత్యర్థః। మాలాసఙ్గానానన్తరం వాఽఙ్గీకారే నిశ్చయో జాతః దూర్వాఙ్కురాణాం శ్యామత్వాదక్షరసామ్యమ్। మధూకాని లిఖితాక్షరసంధిస్థానీయాని। కణ్ఠస్య నాలత్వాన్ముఖస్య కమలత్వమ్॥౪౮॥

తాం దూర్వయా శ్యామలయాతివేలం శృఙ్గారభాసంనిభయా సుశోభామ్।

మాలాం ప్రసూనాయుధపాశభాసం కణ్ఠేన భూభృద్విభరాంబభూవ॥౪౯॥

తామితి॥ భూభృన్నలః తాం మాలాం కణ్ఠేన బిభరాంబభూవ దధౌ। కింభూతామ్— శ్యామలయా అత ఏవ శృఙ్గారరసస్య భయా కాన్త్యా సంనిభయా తుల్యయా దూర్వయాఽతివేలమతితరాం సుశోభాం శోభనదీప్తిమ్। తథా,—ప్రసూనాయుధస్య కామస్య పాశభాసం పాశసదృశీమ్। మాలానిక్షేపానన్తరమేవ కామపరవశత్వాన్మాలాయాః కామపాశత్వమ్। 'శ్యామో భవతి శృఙ్గారః' ఇతి భరతవచనాచ్ఛృఙ్గారస్య శ్యామత్వమ్। భూభృత్పర్వతోఽపి। బిభరాంబభూవ, 'భీహ్రీ—'(౩।౧।౩౯) ఇత్యామి 'కృఞ్చా—' (౩।౧।౪౦) ఇతి భువోఽనుప్రయోగః॥౪౯॥

దూర్వాగ్రజాగ్రత్పులకావలిం తాం నలాఙ్గసఙ్గాద్భృశముల్లసన్తీమ్।
మానేన మన్యే నమితాననా సా సాసూయమాలోకత పుష్పమాలామ్॥౫౦॥

దూర్వేతి॥ మానేన ఈర్ష్యాజనితకోపేన నమితాననా సా భైమీ సాసూయం గుణవత్యామపి తస్యాం దోషారోపసహితం యథా తథా। సేర్ష్యమితి యావత్। పుష్పమాలామాలోకతేత్యహం మన్యే శఙ్కే। కింభూతామ్—దూర్వాగ్రాణ్యేవ దూర్వాఙ్కురా ఇవ వా జాగ్రతీ స్ఫురన్తీ పులకావలిర్యస్యాస్తామ్। తథా,—నలాఙ్గసఙ్గాద్భృశముల్లసన్తీం శోభమానాం సహర్షాం చ। లజ్జానమ్రముఖీ సత్యేవ మాలాసహితం నలం చక్షుః—(నలవక్షః) కటాక్షైర్విలోకితవతీ। అన్యాపి నాయికా ఏవంవిధాం సపత్నీం మానేన నమ్రముఖీ సతీ సేర్ష్యమాలోకతే। 'స్త్రీణామీర్ష్యకృతః కోపో మానోఽన్యాసఙ్గిని ప్రియే'॥౫౦॥

కాపి ప్రమోదాస్ఫుటనిర్జిహానవర్ణేవ యా మఙ్గలగీతిరాసామ్।
సైవాననేభ్యః పురసున్దరీణాముచ్చైరులూలుధ్వనిరుచ్చచార॥౫౧॥

కాపీతి॥ ప్రమోదాద్ధర్షవశాత్కణ్ఠస్య సగద్గదత్వాదస్ఫుటా అప్రకటా నిర్జిహానా నిర్గచ్ఛన్తో వర్ణా అక్షరాణి యస్యామేవంవిధైవ యా విలోకయితుమాగతానాం పురసున్దరీణామాననేభ్యః కాపి లోకోత్తరా మఙ్గలరూపా ధవలాదిగీతిరాసీత్। సైవోచ్చైరల్లుధ్వనిరుచ్చచార ఉదలసత్। వివాహాద్యుత్సవే స్త్రీణాం ధవలాదిమఙ్గలగీతివిశేషా గౌడదేశే 'ఉలూలుః' ఇత్యుచ్యతే। సోఽప్యవ్యక్తవర్ణ ఉచ్చార్యతే। స్వదేశరీతిః కవినోక్తా॥౫౧॥

సా నిర్మలే తస్య మధూకమాలా హృది స్థితా చ ప్రతిబిమ్బితా చ।

కియత్యమగ్నా కియతీ చ మగ్నా పుష్పేషువాణాలిరివ వ్యలోకి॥౫౨॥

సేతి॥ తస్య నలస్య నిర్మలే హృది స్థితా చాన్తః ప్రతిబిమ్బితా చ సా మధూకమాలా కియతీ కించిదమగ్నా అత్రుడితా, కియతీ చ మగ్నా త్రుడితా పుష్పేషుః కామస్తస్య బాణాలిః శరపఙ్క్తిరివ వ్యలోకి వీక్షితా। లోకైరితి శేషః। మధూకప్రతిబిమ్బానాం కించిదన్తఃప్రవిష్టపుష్పరూపబాణాంశసామ్యమ్, ఉపరిస్థితానాం చామగ్నబాణాంశసామ్యమ్। మాలాస్పర్శాన్నలోఽపి కామపరవశో జాత ఇత్యర్థః॥౫౨॥

రోమాణి సర్వాణ్యపి బాలభావాద్వరశ్రియం వీక్షితుముత్సుకాని।

తస్యాస్తదా కణ్టకితాఙ్గయష్టేరుద్గ్రీవికాదానమివాన్వభూవన్॥౫౩॥

రోమాణీతి॥ తదా తస్మిన్సమయే కణ్టకితా సంజాతరోమాఞ్చా అఙ్గయష్టిః శరీరం యస్యాస్తస్యా భైమ్యాః బవయోరభేదాద్వాలభావాత్కేశత్వాత్। అథ చ శిశుత్వాత్। వరస్య నలస్య శ్రియం శోభాం వీక్షితుముత్సుకానీవ సర్వాణ్యపి రోమాణి ఉత్ ఉచ్చైః గ్రీవా యస్యాం క్రియాయాం సా ఉద్గ్రీవికా క్రియా తస్యా ఆదానమఙ్గీకరణమన్వభూవన్నివ। సాత్త్వికో రోమాఞ్చః స్తమ్భశ్చ తస్యా జాత ఇత్యర్థః। బాలాశ్చ వరశ్రియం వీక్షితుముత్కణ్ఠితాః ఖర్వత్వాదుద్గ్రీవా భవన్తి। కణ్టకస్తారకాదిః। ఉద్గ్రీవికా, బహువ్రీహౌ కప్॥౫౩॥

రోమాఙ్కురైర్దన్తురితాఖిలాఙ్గీ రమ్యాధరా సా సుతరాం విరేజే।

శరవ్యదణ్డైః శ్రితమణ్డనశ్రీః స్మారీ శరోపాసనవేదికేవ॥౫౪॥

రోమేతి॥ రోమాఙ్కురైర్దన్తురితమున్నతానతీకృతమఖిలాఙ్గం యస్యాః సా రోమాఞ్చయుక్తా। తథా రమ్యాధరా బిమ్బోష్ఠీ సా భైమీ స్మారీ కామసంబన్ధినీ శరోపాసనవేదికేవ బాణాభ్యాసశాళేవ సుతరాం విరేజే। కింభూతా వేదికా—శరవ్యదణ్డైర్వేధ్యభూతైర్దణ్డైః శ్రితా మణ్డనశ్రీరలంకారశోభా యయా సా। రోమాఙ్కురాః శరవ్యదణ్డస్థానీయాః। భైమ్యపి శ్రితమణ్డనశ్రీః। రోమాఞ్చితాం తాం దృష్ట్వా సర్వేఽపి కామపరవశా జాతా ఇతి భావః। 'శరాభ్యాస ఉపాసనమ్' ఇత్యమరః। దన్తురం కృతం దన్తురితమ్॥౫౪॥

చేష్టా వ్యనేశన్నిఖిలాస్తదాస్యాః స్మరేషువాతైరివ తా విధూతాః।

అభ్యర్థ్య నీతః కలినా ముహూర్తం లాభాయ తస్యా బహు చేష్టితుం వా ॥౫౫॥

చేష్టా ఇతి ॥ తదా తస్మిన్కాలేఽస్యా నిఖిలాశ్చేష్టా వ్యనేశన్వినష్టాః। ఉత్ప్రేక్షతే స్మరేషువాతైః కామబాణపుఙ్ఖవాయుభిర్విధూతా ఇవ భ్రమణవశాన్నీతా ఇవ। 'వా' శబ్ద ఉత్ప్రేక్షాన్తరసముచ్చయే ఇవార్థే వా। తస్యా లాభాయ భైమ్యాః ప్రాప్తయే బహుభిః ప్రకారైశ్చేష్టితుమభ్యర్థ్య భైమీమేవ యాచిత్వా ముహూర్తం ఘటికాద్వయం క్షణమాత్రం వా కలినా యుగేన నీతా ఇవ। భైమ్యాః కాముకేన కలినా స్వస్యాల్పవిలాసితయా భైమీమలభమానేన బహువిలాససంపత్తయే భైమీవిలాసా ఏవ యాచితకమణ్డనార్థం నీతా ఇవేతి భావః। యాచితకమపి క్షణమాత్రమేవ నీయతే। సాత్త్వికస్తమ్భేన కటాక్షాదివ్యాపారరహితా సా జాతేతి భావః। 'వ్యనేశన్' ఇత్యత్ర పుషాదిత్వాదఙి 'నశిమన్యోరలిట్యేత్త్వం వక్తవ్యమ్' ఇత్యేత్త్వమ్। భాష్యకారస్య కైయటస్య పదమఞ్జరీకారస్యాపి మతే ఛన్దస్యేవైత్త్వం నశిమన్యోః, న భాషాయామ్। 'అనేశన్మ స్యేషవః—' ఇత్యుదాహరణాత్ 'నశేరప్యేత్త్వం ఛన్దస్యేవ' ఇత్యవసీయతే। వృత్తికృతా తు నశిమన్యోర్భాషావిషయత్వమఙ్గీకృత్య, అమిపచోశ్ఛన్దోవిషయత్వమఙ్గీకృత్యైత్త్వం సమర్థితమ్ ॥౫౫॥

ఇదానీం నలస్య సాత్త్వికభావాన్వర్ణయతి—

తన్న్యస్తమాల్యస్పృశి యన్నలస్య ఖేదం కరే పఞ్చశరశ్చకార।
భవిష్యదుద్వాహమహోత్సవస్య హస్తోదకం తజ్జనయాంవభూవ ॥౫౬॥

తదితి ॥ పఞ్చశరః కామస్తయా భైమ్యా నిక్షిప్తం మాల్యం మాలామనురాగవశాత్పునః పునః స్పృశతీతి స్పృక్ తస్మిన్నలస్య కరే యత్సాత్త్వికం స్వేదం ధర్మజలం చకార, తత్, భవిష్యత ఉద్వాహరూపస్య మహోత్సవస్య సంబన్ధి నియతపరస్వత్వాపాదనహేతుభూతం హస్తోదకం కన్యాదానజలమేవ జనయాంబభూవ। నలస్యాపి సాత్త్వికః ఖేదః ప్రవృత్త ఇతి భావః। ఇదం ఖేదజలం న భవతి, కింతు హస్తోదకమితి ॥౫౬॥

తూలేన తస్యాస్తులనా మృదోస్తత్క్రమ్పోఽస్తు సా మన్మథవాణవాతైః।
చిత్రీయితం తత్తు నలో యదుచ్చైరభూత్స భూభృత్పృథువేపథుస్తైః ॥౫౭॥

తూలేనేతి॥ మృదోరతిసుకుమార్యాస్తస్యా భైమ్యాస్తూలన కార్పాసేన మృదుతయా యస్మాత్తులనా సామ్యమస్తీతి శేషః। తత్తస్మాత్సా మన్మథవాణవాతైః కామశరపుఙ్ఖవాయుభిః కమ్ప్రా సకమ్పా అస్తు భవతు। కార్పాసో హి లఘుత్వాద్వాతేన సకమ్పో భవతి, సా చ తత్తుల్యా, అతస్తస్యాః కామబాణవాతైః సకమ్పత్వం యుక్తమేవేత్యర్థః। తత్తు పునశ్చిత్రీయితమాశ్చర్యం కృతం యదుచ్చైర్భూభృన్మహారాజో ధీరోఽపి స నలస్తైః కామబాణవాతైః కృత్వా పృథుర్మహాన్వేపథుః కమ్పో యస్యైవంవిధోఽభూత్, తత్తైః కామబాణైశ్చిత్రం కృతమ్। ఆశ్చర్యం కృతమిత్యర్థః। తూలస్య తూలతుల్యస్య వా వాతైః కమ్పో యుక్తః। అత్యుచ్చస్య పర్వతస్య తు వాతైః కమ్పోఽతితరామాశ్వర్యకారీత్యర్థః। ఉభావపి తుల్యానురాగౌ సాత్త్వికకమ్పయుక్తౌ జాతావితి భావః।చిత్రీయితమ్, 'నమోవరివశ్చిత్రజః క్యచ్' (3।౧।౧౯) ఇతి క్యజన్తాత్ క్తః, 'క్యచి చ (౭।౪।33) ఇతీత్వమకారస్య॥౫౭॥

దృశోరపి న్యస్తమివాస్త రాజ్ఞాం రాగాదృగమ్బుప్రతిబిమ్బి మాల్యమ్।

నృపస్య తత్పీతవతోరివాక్ష్ణోః ప్రాలమ్బ్యమాలమ్బనయుక్తమన్తః॥౫౮॥

దృశోరితి॥ దృశోరమ్బుని క్రోధజనితేఽశ్రుణి ప్రతిబిమ్బోఽస్యాస్తీతి ఏవంశీలం మాల్యం సా మధూకమాలా రాగాన్నలవిషయాత్క్రోధాత్।అథ చ తజనితాన్నేత్ర- లౌహిత్యాత్ హేతోః సభాసదాం రాజ్ఞాం దృశోరపి న్యస్తమివ యేన కేనచిన్నిక్షిప్తమివాస్త అతిష్ఠత। నేత్రలౌహిత్యదర్శనాదేవం జ్ఞాతమాసీదితి యావత్। యథా కశ్చిత్క్రుద్ధః సన్ కస్యచిన్నేత్రే బలాదఙ్గుల్యాదిశల్యం నిక్షిపతి, తదీయనేత్రస్య చ లౌహిత్యం భవతి, అశ్రు చ నిర్గచ్ఛతి; తథా క్రోధాద్దర్శనమాత్రేణ తన్మాల్యమేవ తేషాం ద్వయోరపిం నేత్రయోర్నిక్షిప్తం శల్యమివాభవత్। అత ఏవ తయోర్లౌహిత్యమశ్రు చ జాతమిత్యర్థః। అర్థాదయుక్తమేతత్।న కేవలమన్తఃకరణే శల్యం నిక్షిప్తం కింతు దృశోరపీతి 'అపి' శబ్దార్థః। అథ చ—రాగాన్నలప్రీత్యా భైమ్యా మాల్యం యథా నలకణ్ఠే న్యస్తం తథా రాగాత్క్రోధాన్నలస్పర్ధినాం సంముఖం పశ్యతాం రాజ్ఞాం నేత్రయోరపి శల్యమివ క్షిప్తమభూత్।యతో దృగమ్బుప్రతిబిమ్బినలమసహమానాః సర్వేఽపి రాజానో మాల్యదర్శనమాత్రేణక్రోధేర్ష్యావశాః సంకుచితనేత్రాః పరాఙ్ముఖాః సన్తస్తాం న పశ్యన్తి స్మేతి భావః। నృపస్య నలస్యాక్ష్ణోరన్తర్మధ్యః కర్తృభూతః ప్రాలమ్బ్యం ప్రలమ్బత్వం హర్షవిస్ఫారితత్వమాలమ్బతాఙ్గీచకార।ఏతదుక్తమ్।హర్షవశాద్ధి నేత్రయోర్విస్ఫారత్వం భవతి। 'ప్రాలమ్బమ్' ఇతి పాఠే ప్రాలమ్బనం ప్రాలమ్బః। స ఏవార్థః। ఉత్ప్రేక్షతే— కింభూతయోరక్ష్ణోః—తత్పీతవతోరివ మాల్యం సాదరం విలోకమానయోరివ। హర్షజనితం విస్ఫారత్వం విలోకనజత్వేనోత్ప్రేక్షితమ్।యద్వా,—నలనేత్రమధ్యస్తన్మాల్యమేవ ప్రాలమ్బమృజులమ్బినం హారవిశేషమఙ్గీచకార। సాదరవిలోకనాన్నేత్రయోరన్తః

ప్రతిబిమ్బితాయా మాలాయా ఋజులమ్బిత్వం నేత్రయోర్విస్పారత్వమన్తరేణ న ఘటత ఇతి తదేవాక్షిపతి—నలస్తు తాం మాలాం విలోకయన్ హర్షవశాద్విస్పారితనేత్రో జాత ఇతి భావః। తన్మాల్యం రాగాదృశోర్న్యస్తమివాస్త నేత్రమధ్యే నిక్షిప్తం యచ్ఛల్యాది తదివాభూత్। యుక్తమేతత్।క్రోధాద్ధి దృష్టమాత్రం వస్తు శల్యమివ భవతి, నేత్రయోశ్చ లౌహిత్యమశ్రు చ భవతీతి యుక్తమిత్యర్థః।తన్మాల్యం పీతవతోరివ నలనేత్రయోరన్తః రాగాత్ప్రీతేర్వృష్టత్వం ప్రాప। ఏతదపి యుక్తమ్।ప్రీతేర్హి హర్షో భవతీత్యపి యుక్తమేవేత్యర్థ ఇతి వా। 'ప్రాలమ్బ్యమ్' గుణవచనాదిత్వాత్ ష్యఞ్। 'ప్రాలమ్బమ్' ఇతి పాఠే 'ప్రాలమ్బో హారభేదే స్యాత్' ఇతి విశ్వః। 'రాజ్ఞా' ఇతి పాఠే ఆనన్దాశ్రుణి ప్రతిబిమ్బితం మాల్యం రాజ్ఞా నలేనానురాగాదృశోరపి న్యస్తమివాస్య।న కేవలం హృది, కింతు నేత్రయోరపి ధృతమిత్యర్థః। అత ఏవ తన్మాల్యం పిబతోర్నలనేత్రయోర్మధ్యః ప్రలమ్బత్వమాలమ్బతేతి యుక్తమ్। దీర్ఘాయా మాలాయా అన్తర్ధారణార్థం నేత్రమధ్యేఽపి దీర్ఘో జాత ఇతి భావః॥౫౮॥

స్తమ్భస్తథాలమ్బితమాం నలేన భైమీకరస్పర్శముదః ప్రసాదః।

కందర్పలక్ష్యీకరణార్పితస్య స్తమ్భస్య దమ్భం స చిరం యథాపత్॥౫౯॥

స్తమ్భ ఇతి॥ మాలానిక్షేపసమయజాతో భైమీకరస్య స్పర్శ స్తేన జాతా ముత హర్షస్తస్య ప్రసాదరూపః స్తమ్భః సాత్త్వికభావో నలేన తథాఽలమ్బితమామతితరాం ప్రాప్తః తథా స నలః కందర్పస్య లక్ష్యీకరణార్థం శరవ్యార్థమర్పితస్యారోపితస్య స్తమ్భస్య దమ్భం వ్యాజం వేధ్యకాష్ఠసాదృశ్యం చిరమాపత్ కామవేధ్యస్తమ్భవద్భైమీ-కరస్పర్శజాతసాత్త్వికస్తమ్భవశాన్నితతరాం నిర్వ్యాపారో జాత ఇతి భావః నితరాం కామపీడా సూచితా॥౫౯॥

ఇదానీమిన్ద్రాదిభిః స్వరూపం ఘృతమిత్యాహ—

ఉత్సృజ్య సామ్రాజ్యమివాథ భిక్షాం తారుణ్యముల్లఙ్ఘ్య జరామివారాత్।

తం చారుమాకారముపేక్ష్య యాన్తం నిజాం తనూమాదదిరే దిగీశాః॥౬౦॥

ఉత్సృజ్యేతి॥ అథ నలవరణానన్తరమిన్ద్రాదయో దిగీశా దిక్పాలాః యాన్తం గచ్ఛన్తం చారుం సున్దరం తమలీకనలాకారముపేక్ష్యోన్ముచ్య నిజాం సహస్రనేత్రత్వాదిలక్షణాం స్త్రీయాం తనూమారాన్నలసమీప ఏవాదదిరేఽఙ్గీచక్రుః కః కామివ—కశ్చిద్రాజా సామ్రాజ్యముత్సృజ్య

క్షీణపుణ్యతయా చక్రవర్తిపదం త్యక్త్వా భిక్షామివ। తథా,—
కాలవశాద్గచ్ఛతారుణ్యముల్లఙ్ఘాతిక్రమ్య కశ్చిజ్జరామివ ఉపమాద్వయేనేన్ద్రాద్యాకారాణాం నలాకారాదతిహీనత్వం సూచితమ్। సామ్రాజ్యాదిపరిత్యాగేన భిక్షాద్యఙ్గీకారే యావద్దుఃఖం భవతి తావన్నలాకారపరిత్యాగేన స్వాకారాఙ్గీకారే తేషాం జాతమితి భావః। తత్ర నిజత్వమేవ హేతుః। అన్యోఽపి విద్వానసమీచీనమపి స్వీయమఙ్గీకరోతి, న తు సమీచీనమపి పరకీయమ్ 'యాతుమ్' ఇతి పాఠే స్వర్గమితి శేషః ఆదదిరే, 'ఆఙో దోఽనాస్య—' (౧।౩।౨౦) ఇతి తఙ్ ॥౬౦॥

యథాక్రమం తేషామాకారఖీకారమాహ—

మాయానలత్వం త్యజతో నిలీనైః పూర్వైరహంపూర్వికయా మఘోనః।

భీమోద్భవాసాత్త్వికభావశోభాదిదృక్షయేవావిరభావి నేత్రైః॥౬౧॥

మాయేతి॥ మాయానలత్వమలీకనలత్వం త్యజతో మఘోనో నిలీనైః పూర్వం నిజశక్త్యా గోపితైః పూర్వైర్నేత్రైర్నలాఙ్గసఙ్గజనితా భీమోద్భవాయాః సాత్త్వికభావశోభా రోమాఞ్చాదిలక్ష్మీస్తస్యా దిదృక్షయేవ దర్శనేచ్ఛయేవ అహం పూర్వమహం పూర్వమితి యథా భవతి తథా యద్వా,—అహం పూర్వమహం పూర్వమితి యస్యాం క్రియాయాం సర్వే బ్రువతే సాహంపూర్వికా స్పర్ధౌత్సుక్యాభ్యామావిరభావి వేగేన ప్రకటీభూతమ్ ఇన్ద్రేణ ఖనేత్రసహస్రం ప్రకటితమితి భావః। అన్యోఽపి దర్శనోత్సుకోఽహంపూర్వికయా ప్రకటో భవతి 'అహం పూర్వమహం పూర్వమిత్యహంపూర్వికా స్త్రియామ్' ఇత్యమరః। అహంపూర్వికయా, స్వార్థే కః మత్వర్థీయష్ఠన్వా॥౬౧॥

గోత్రానుకూలత్వభవే వివాహే తత్రాప్యతికూల్యాదివ గోత్రశత్రుః

పురస్కార ప్రవరం వరం యమాయనన్సఖాయం దదృశే తయా సః॥౬౨॥

గోత్రేతి॥ తయా స ఇన్ద్రసఖః ప్రవరో దదృశే దృష్టః స కః—గోత్రశత్రురిన్ద్రో యం వరం శ్రేష్ఠం ప్రవరమేతన్నామానం సఖాయం పురశ్చకార పూజితవాన్। అథ చ అగ్రేసరమకరోత్। కిం కుర్వన్—వసిష్ఠకశ్యపాద్యోర్వంశాదిపురుషయోరనుకూలత్వేనాసమానత్వేన వివాహ్యత్వేన వా భవే జాయమానే। అథ చ,—గోత్రయోర్జన్మకాలీననామ్నోరానుకూల్యేన తృతీయైకాదశచతుర్దశమాదిజ్యోతిఃశాస్త్రోక్తసద్రాశికూటసంభవేన జాయమానే వివాహే

విషయే। వివాహార్థంమితి యావత్।ఆయన్థగ్గాత్స్వయంవరార్థమాయన్నువమాగచ్ఛన్। ఏతావన్తం కాలమదృష్టోఽభూదిదానీం ప్రకటో జాత ఇత్యర్థః। సఖాయమిన్ద్రమాయన్ప్రాప్నువన్స ప్రవరస్తయా దృష్ట ఇతి వా। 'ప్రవర'-శబ్దచ్ఛలేన ప్రవరపురస్కార ఉత్ప్రేక్షతే—తస్య గోత్రానుకూలత్వవిశిష్టస్య వివాహస్య ప్రాతికూల్యాద్విరుద్ధత్వాదివ।యతోఽయం గోత్రశత్రురితి చ్ఛలమ్। నలభైమీగోత్రయోరనుకూలత్వేన జాయమానే వివాహే స్వయమిన్ద్రస్తత్ప్రాతికూల్యం కృతవాన్। తతశ్చ విశిష్టస్యాపి ప్రాతికూల్యే గోత్రయోరపి ప్రాతికూల్యం జాతమ్। దేవత్వాద్గోత్రరాహిత్యాచ్చ స్వగోత్రభైమీగోత్రయోరప్యనుకూ- లత్వాభావాత్ప్రాతికూల్యమ్। తతశ్చ గోత్రయోః ప్రాతికూల్యేఽపి శ్రేష్ఠప్రవరాఙ్గీకరణేనాపి యథాకథంచిద్వివాహో ఘటిష్యత ఇతి బుద్ధ్యా ప్రవరమార్షేయం పురశ్చకారేత్యర్థః। యద్వా,—గోత్రానుకూలత్వభవే వివాహే తస్య ప్రాతికూల్యాద్ధేతోః ప్రవరం పురశ్చకార। సమానప్రవరత్వేనాపి వివాహనిషేధాదిత్యర్థః। నామ్నోరాద్యాక్షరయో రాశికూటసూచకయోర్గణనాయాం షడష్టకాద్యసద్రాశికూటాదివ గోత్రశత్రురిత్యాది జ్యోతిఃశాస్త్రాదూహ్యమ్। ప్రవరమిన్ద్రమిత్రమ్॥౬౨॥

స్వకామసంమోహమహాన్ధకారనిర్వాపమిచ్ఛన్నివ దీపికాభిః।

ఉద్గత్వరీభిశ్చురితం వితేనే నిజం వపుర్వాయుసఖః శిఖాభిః॥౬౩॥

స్వకామేతి॥ వాయుసఖోఽగ్నిః నిజవపురుఞ్గత్వరీభిరుదిత్వరీభిః శిఖాభిర్జ్వలాభిః ఛురితం వితేనే వ్యాప్తం చకార। భైమ్యభిలాషం పరిత్యజ్య పునరపి జ్వాలావ్యాప్తం శరీరమఙ్గీచకారేత్యర్థః। కిం కుర్వన్నివ—దీపికాభిర్వస్త్రాగ్నిజ్వలితశిఖాభిః ఖస్య కామేన సంమోహోఽవివేకరూపస్తల్లక్షణో మహాన్ధకారస్తస్య నిర్వాపం శాన్తిమిచ్ఛన్నివ। ఉద్గత్వరీభిః, 'గత్వరశ్చ' (౩।౨।౧౬౪) ఇతి కరబన్తాత్ 'టిడ్ఢా—' (౪।౧।౧౫) ఇతి జీప్॥౬౩॥

పత్యౌ వృతే భీమజయా న వహ్నేవహ్నే స్వమహ్నాయ నిజుహువే యః।

జనాదపత్రప్య స హా సహాయస్తస్య ప్రకాశోఽభవదప్రకాశః॥౬౪॥

పత్యావితి॥ యః ప్రకాశః పూర్వం వహ్నేరలీకనలత్వాఙ్గీకారసమయే ఖమాత్మానమహాయ శీఘ్రం నిజుహువే గోపితవాన్స తస్య వహ్నేః సహాయః సఖా ప్రకాశో దీప్తిః సద్యోఽహా దివసేన హేతునాఽప్రకాశోఽప్రకటోఽభవత్। ప్రకటీభూతోఽపి సూర్యప్రభాచ్ఛాదితత్వాదప్రకటో జాత

ఇత్యర్థః। హా కష్టమ్। పత్యౌ ఖస్వామిని వహ్నౌ భీమజయా న వృతే సతి జనాల్లోకాదపత్రప్య లజ్జిత్వైవ ప్రకటో నాభూదితి లుప్తోత్ప్రేక్షా। అన్యోఽపి ఖఖామినోపకర్షే లజ్జయా నిలీయతే। జ్వాలాఖఞ్జీకృతాఖపి రాత్రివత్ప్రకాశాభావాద్వహ్నిర్నిష్ప్రభ ఏవాభూదితి భావః॥౬౪॥

సదణ్డమాలక్తకనేత్రచణ్డం తమః కిరం కాయమధత్త కాలః।

తత్కాలమన్తఃకరణం నృపాణామధ్యాసితుం కోప ఇవోపనమ్రః॥౬౫॥

సదణ్డమితి॥ కాలో యమః సదణ్డం లోహయష్ట్యా సహ వర్తమానమలక్తకేన రకం బస్నమాలక్తకం తద్వదారతే నేత్రే తాభ్యాం చణ్డమతిభయంకరమ్, తథా,—తమః కిరమన్ధకారముద్గిరన్తం కాలత్వాత్। యద్వా,—ఖీయశ్యామత్వాతిశయేన తమసో విక్షేపకమ్। ఏవంవిధం కాయం దేహమధత్త। ప్రకటితవానిత్యర్థః। ఉత్ప్రేక్షతే—తత్కాలం తస్మిన్నలవరణానన్తరసమయే నృపాణామన్తఃకరణమధ్యాసితుమధిష్ఠాతుముపనమ్ర ఆసన్నీభూతః కాలః శ్యామః కోప ఇవ। మూర్తః కోప ఏవ రాజ్ఞాం ప్రకటో జాత ఇతి భావః। కుపితోఽప్యేవంవిధో భవతి। ఆలక్తకే, 'తేన రక్తం రాగాత్' (౪।౨।౧) ఇత్యణ్। తమః కిరమ్, 'ఇగుపధ—' (౩।౧।౧౩౫) ఇతి కః। అన్తఃకరణమ్, 'అధిశీఙ్—' (౧।౪।౪౬) ఇతి కర్మత్వమ్॥౬౫॥

దృగ్గోచరోఽభూదథ చిత్రగుప్తః కాయస్థ ఉచ్చైర్గుణ ఏతదీయః।

ఊర్ధ్వం తు పత్రస్య మషీద ఏకో మషేర్దదఞ్చోపరి పత్రమన్యః॥౬౬॥

దృగితి॥ ఏతదీయో యమసంబన్ధీ ఉచ్చైర్నితరామున్నతో వా గుణః సేవకః। ఉచ్చైర్గుణా యస్యైవంవిధో వా। కాయస్థో రాజసేవకో గణకజాతివిశేషశ్చిత్రగుప్తనామా లేఖకో దృగ్గోచరః ప్రకటోఽభూత్। అథ చ,—కాయే దేహే తిష్ఠతీతి కాయస్థ ఏతదీయో నితరాం ప్రసిద్ధః చిత్రేణాశ్చర్యభూతేన నలాకారేణ గుప్తః ఛాదిత ఏవంభూతో గుణః శ్యామవర్ణః ప్రకటోఽభూత్। ఏవం శబ్దశ్లేషసామాన్యేన సూచితయోర్ద్వయోర్విశేషమాహ—తత్ర ఏకో గణకస్తాలపత్రస్యోర్ధ్వం చోపరి మర్షీ ద్రవ్యాన్తరేణ ద్రవీభూతం కజ్జలం దదాతి ఏవంభూతః। ప్రాణినాం శుభాశుభకర్మగణనార్థం సప్యా విలిఖన్నిత్యర్థః। అన్యః కృష్ణగుణస్తు మషేరుపరి పత్రం దదత్ మషేః సకాశాదహం కాల ఇతి పత్రాలమ్బనం కుర్వన్ప్రకటోఽభూదిత్యన్వయః। అతిశ్యామ ఇత్యర్థః। 'చౌ' పరస్పరసముచ్చయే త్వర్థే వా॥౬౬॥

తస్యాం మనోబన్ధవిమోచనస్య కృతస్య తత్కాలమివ ప్రచేతాః।

పాశం దధానః కరబద్ధవాసం విభుర్బభావాప్యమవాప్య దేహమ్॥౬౭॥

తస్యామితి॥ తస్మిన్కాలే నలవరణానన్తరం విభుః స్వామీ ప్రచేతా వరుణ ఆప్యంపార్థివతైజసాద్యవయవోపష్టబ్ధప్రచురతరజలావయవనిర్మితముపభోగయోగ్యమమ్మయం దేహమవాప్య బభౌ। కింభూతః—తస్యాం భైమీవిషయే కృతస్య మనోబన్ధవిమోచనస్యాన్తఃకరణబన్ధోన్మోచనస్య [పూర్వం భైమీవిషయే లే (పా) శేన బద్ధా నిశ్చలీకృత్య యత్క్షిప్తం మనః, తత్తయా నలే వృతే సతి ప్రకృతచేతస్త్వాత్పునస్తత్క్షణమేవోన్మోచితమ్] (తత్) తదీయమోచనస్యైవ (తత్) సంబన్ధినమివ కరే బద్ధవాసం కృతవసతిం పాశం ఖాయుధం దధానః। అన్యస్యాపి తత్కాలమేవ కృతవత్సాదిబన్ధనవిమోచనస్య హస్తే పాశో బన్ధనరజ్జుర్భవతి। ఆప్యం పూర్వవత్॥౬౭॥

సహద్వితీయః స్త్రియమభ్యుపేయాదేవం స దుర్బుధ్య నయోపదేశమ్।

అన్యాం సభార్యః కథమృచ్ఛతీతి జలాధిపోఽభూదసహాయ ఏవ॥౬౮॥

సహేతి॥ స జలాధిపో వరుణః। అథ చ,—జడఖామీ మూర్ఖతమః। ఇతి విచార్యాసహాయ ఏవాభూత్। ఇతి కిమ్—సహద్వితీయః ససహాయః స్త్రియమభ్యుపేయాత్, కిం పునరన్యామిత్యేవంరూపం నయోపదేశం నీతిమార్గం దుర్బుధ్య దుష్టమిదమితి విచార్య। 'మాత్రా ఖస్రా దుహిత్రా వా నో వివిక్తాసనో భవేత్। బలవానిన్ద్రియగ్రామో విద్వాంసమపి కర్షతి॥' తథా,—'కామినీ కామయేదేవ నిర్జనే పితరం సుతమ్। సద్వితీయోఽభ్యుపేయాత్తామతః పరిణతామపి॥' ఇత్యాదివాక్యరూపం స్త్రీపురుషయోరేకాన్తే మదనసంభవాదేకేన స్త్రియం ప్రతి న గన్తవ్యమ్, కింతు ససహాయేనైవేతి ప్రతిపాదనపరం నీత్యుపదేశం ద్వితీయయా సహధర్మిణ్యా వర్తమానః స్త్రియముపేయాదిత్యుపదేశపరం బుద్ధ్వా, సభార్యోఽన్యాం కథమృచ్ఛతి ప్రాప్నోతి, అపి తు న కథంచిత్। నహ్యన్యస్యామనురక్తమన్యానుసరతి, న చాన్యయానుసృతమన్యా వృణోతీతి నయస్య పూర్వమర్ధం త్యక్త్వా ద్వితీయమఙ్గీకృత్యాసహాయ ఏవాగత ఇత్యర్థః। అన్యోఽపి జడో నయోపదేశం విపరీతమేవ బుధ్యతే। 'ద్వితీయా సహధర్మిణీ' ఇత్యమరః। సహద్వితీయః వికల్పత్వాత్సత్వాభావః॥౬౮॥

ఇదానీం దేవ్యాపి స్వాకారో ధృత ఇత్యాహ—

దేవ్యాపి దివ్యాఽను తనుః ప్రకాశీకృతా ముదశ్చక్రభృతః సృజన్తీ।

అనిహ్నుతైస్తామవధార్య చిహ్నైస్తద్వాచి వాలా శిథిలాద్భుతాభూత్॥౬౯॥

దేవ్యేతి॥ అన్విన్ద్రాదీనాం స్వాకారధారణానన్తరం దేవ్యా అపి సరస్వత్యా అపి చక్రభృతః శ్రీవిష్ణోః ముదో హర్షాన్సృజన్తీ ప్రేయసితరా దివ్యా తనుః సున్దరా మూర్తిః ప్రకాశీకృతా। దేవ్యాపి స్వాకారో ధృత ఇత్యర్థః। అనన్తరం చ బాలా భైమీ అనిహ్నుతైః ప్రకటితైర్వీణాహంసాదిభిశ్చిహ్నైస్తాం సరస్వతీమవధార్య జ్ఞాత్వా తద్వాచి శ్లేషవక్రోక్త్యాదిరూపాయాం తస్యా వాణ్యాం విషయే శిథిలాద్భుతా పరిత్యక్తాశ్చర్యాభూత్। పూర్వం తు మానుషీయమీదృశం కథం వదతీతి సాశ్చర్యాఽభూత్। సంగ్రతి సరస్వతీం దృష్ట్వా అస్యా ఏవముక్తౌ కిమాశ్చర్యమపి తు న కించిదితి త్యక్తాశ్చర్యా జాతేత్యర్థః॥౬౯॥

విలోకకే నాయకమేలకేఽస్మిన్నృపాన్యతాకౌతుకదర్శిభిస్తైః।

బాధా బతేన్ద్రాదిభిరిన్ద్రజాలవిద్యావిదాం వృత్తివధాద్వ్యధాయి॥౭౦॥

విలోకక ఇతి॥ అస్మిన్నానాదేశేభ్యః సమాగతే నాయకమేలకే రాజసజ్ఞే విలోకకే విలోకయతి సతి రూపాన్యతయా నలాకారం పరిత్యజ్య సహస్రనేత్రాద్యాకారధారణేన కౌతుకం దర్శయితుం శీలమేషామేవంభూతైర్దేవీసహితైరిన్ద్రాదిభిర్నిర్జలే జలదర్శనాదిరూపామిన్ద్రజాలవిబాం యే విదన్తి జానన్తి తేషాం వృత్తివధాజ్జీవనోపాయస్య స్వయమఙ్గీకరణేన నాశాద్వాధా వ్యధాయి పీడా విహితా। బతాశ్చర్యం కష్టం వా। స్వయంవరమధ్య ఇన్ద్రజాలం ప్రకటయతామైన్ద్రజాలికానాం విలోకకేఽస్మిన్ రాజసజ్ఞే తైర్వృత్తివధాత్తేషాం బాధా వ్యధాయి। ఐన్ద్రజాలికాన్పరిత్యజ్యేన్ద్రాదీనామేవ విలోకనాదిత్యర్థం ఇతి తత్త్వార్థో వా। రూపాన్తరం ధారయమాణానిన్ద్రాదీన్దృష్ట్వా సర్వేఽపి సాశ్చర్యా జాతా ఇతి భావః। తైః, సా చ తే చ 'పుమాన్స్త్రియా' (౧।౨।౬౭) ఇత్యేకశేషః॥౭౦॥

విలోక్య తావాప్తదురాపక్రామౌ పరస్పరప్రేమరసాభిరామౌ।

అథ ప్రభుః ప్రీతమనా బభాషే జామ్బూనదోర్వీధరసార్వభౌమః॥౭౧॥

విలోక్యేతి॥ అథ జామ్బూనదస్య సువర్ణస్యోర్వోధరః పర్వతో మేరుస్తస్య సార్వభౌమశ్చక్రవర్తీ అత ఏవ ప్రభుః సమర్థ ఇన్ద్రః ప్రీతమనాః సన్ తౌ భైమీనలావేతాదృశౌ విలోక్య బభాషే। కింభూతౌ—ఆప్తోఽన్యోన్యప్రాప్తిరూపో దురాపోఽన్యేన ప్రాప్తుమశక్యః కామోఽభిలాషో యాభ్యామ్। అత ఏవ—పరస్పరప్రేమరసేనాభిరామౌ స్తమ్భస్వేదాదిసాత్త్వికభావయుక్తౌ। 'ప్రభుః, జామ్బూనదోవధర—' ఇత్యాదినా వరదానసామర్థ్యం సూచితమ్। 'ప్రీతమనాః' ఇత్యనేన చ ఖేచ్ఛయైవ వరం దాతుమారబ్ధవాన్న తు యాచితః సన్నితి ప్రతారణాభావం సూచయతి। సార్వభౌమః, 'తస్యేశ్వరః' (౫|౧|౪౨) ఇత్యణ్। అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః॥౭౧॥

కిమాహ స్మ, ఇత్యత ఆహ—

వైదర్భి! దత్తస్తవ తావదేష వరో దురాపః పృథివీశ ఏవ।

దూత్యం తు యత్త్వం కృతవానమాయం నల ప్రసాదస్త్వయి తన్మమాయమ్॥౭౨॥

వైదర్భీతి॥ హే వైదర్భి। మయా తావత్ప్రథమమేష పృథివీశ ఏవ నల ఏవ త్వత్సంబన్ధీ వరః। అథ చ,—దేవప్రసాదః। అర్థాత్తుభ్యం దత్తః। కింభూతః—భుయోభిరపి తపోభిదురాపః। దత్తస్తావద్దత్త ఏవేతి వా। ఇతి భైమీముక్త్వా నలమాహ—హే నల ! త్వం తు భైమీవిషయేఽస్మాత్సంబన్ధి దూత్యం యద్యస్మాదమాయం వ్యాజరహితం మనః శుద్ధ్యా కృతవాన్, తత్తస్మాత్త్వయి విషయే మమాయం వక్ష్యమాణః ప్రసాదః। వరదానమిత్యర్థః॥౭౨॥

ప్రత్యక్షలక్ష్యామవలమ్బ్య మూర్తిం హుతాని యజ్ఞేషు తవోపభోక్ష్యే।

సంశేరతేఽస్మాభిరవీక్ష్య భుక్తం మఖం హి మన్త్రాధికదేవభావే॥౭౩॥

ప్రత్యక్షేతి॥ హే నల! అహం ప్రత్యక్షేణ లక్ష్యాం నేత్రదృశ్యాం మూర్తిం తనుమవలమ్బ్య ధృత్వా తవ యజ్ఞేషు హవీంషి పురోడాశాదీన్యుపభోక్ష్యే। ఈదృశేన వరేణ మమ కో లాభ ఇత్యత ఆహ—హి యస్మాద్విద్వాంసో యజమానాదయశ్చ మఖం యజ్ఞమస్మాభిః సాక్షాద్భుతమవీక్ష్య మన్త్రాదధికోఽతిరిక్తో దేవస్తస్య సద్భావే విషయే సంశేరతే। మీమాంసకా మన్త్రాతిరిక్తా కర్మసమవాయినీ దేవతా నాస్త్యేవేతి వేదాన్తిభిః సహ విప్రతిపద్యన్తే। తస్మాత్తద్విప్రతిపత్తినిరాసద్వారా తుభ్యం కీర్తిం దాతుం త్వదీయయజ్ఞేషు హుతం ప్రత్యక్షేణైవ శరీరేణ భోక్ష్య ఇతి భావః। అగ్నౌ ప్రక్షిప్తస్య హవిషో భస్మసాద్భావమాత్రస్య

దర్శనాన్మన్త్రప్రకాశ్యేన్ద్రాదీనాం చాదర్శనాత్క్రమయం యజ్ఞః సత్యోఽసత్యో వేతి సందేహే ప్రత్యక్షశరీరేణ మఖభోజనే త్వయం సందేహో గమివ్యతి। కస్మిన్ సతి—మన్త్రాదధికే దేవేషు భావే విశ్వాసే సతి। 'మన్త్రమయీ దేవతా' ఇత్యేతత్పక్షాపేక్షయా ప్రత్యక్షాయాం దేవతాయామధికస్య మనోవిశ్వాసస్య యుక్తత్వాదిత్యర్థః। సంశయనివృత్తిరేవ మహాంస్తవ లాభో భవిష్యతీతి భావః। ఉపభోక్ష్యే, 'భుజోఽనవనే' (౧।౩।౬౬) ఇతి తఙ్। అస్మాభిరితి బహువచనం దేవతాన్తరాభిప్రాయమ్॥౭౩॥

భవానపి త్వద్దతాపియి శేషే సాయుజ్యమాసాదయతం శివాభ్యామ్।

ప్రేత్యాస్మి కీదృగ్భవితేతి చిన్తా సంతాపమన్తస్తనుతే హి జన్తోః॥౭౪॥

భవానితి॥ హే నల। భవానపి త్వద్ధయితా భైమ్యపి యువాం శేషే భూలోకభోగనిమిత్తస్య కర్మణః శేషేఽస్తమయే సతి శివాభ్యామీశ్వరపార్వతీభ్యాం సాయుజ్యం సహ ఐక్యమాసాదయతం ప్రాప్నుతమ్। భవాఞ్శివేన, భైమీ చ శివయా సహైక్యం గచ్ఛత్విత్యర్థః। స్వకర్మప్రాప్తమిదం స్వయమేవ భవిష్యతి కిం వరదానేనేత్యత ఆహ—హి యస్మాత్ప్రేత్య మరణం ప్రాప్యాహం కీదృక్ప్రేతో దేవో మనుష్యో వా, స్వర్గస్థో నారకీ వా భవిష్యామీత్యాదిశ్చిన్తా జన్తోః ప్రాణినోఽన్తఃకరణే సంతాపం మహాన్తమాధిం జనయతి। వరదానే చిన్తా నివృత్తేర్మనస్తాపనాశః ఫలమిత్యర్థః। శివాభ్యామ్, 'పుమాన్స్త్రియా' (౧।౨।౬౭) ఇత్యేకశేషః। 'అస్మి' ఇత్యమర్థేఽవ్యయం వా॥౭౪॥

తవోపవారాణసి నామచిహ్నం వాసాయ పారేసి పురం పురాస్తి।

నిర్వాతుమిచ్ఛోరపి తత్ర భైమీసంభోగసంకోచభియాధికాశి॥౭౫॥

తవేతి॥ హే నల! నిర్వాతుమిచ్ఛోరపి ముముక్షోరపి తవ వాసాయ వసత్యర్థముపవారాణస కాశీసమీపే పారేసి అసినద్యాః పరతీరే నామచిహ్నం త్వన్నామాఙ్కితం తత్ప్రసిద్ధం పురమ్। నలపురమితి యావత్। పురాస్తి భవిష్యతి। ఇదానీమన్యత్ర నివాసేఽప్యతః పరం తత్పురం రాజధానీ భవిష్యతి। ముముక్షోరపి తే పురం కాశీమధికృత్య న కృతమిత్యర్థః। కిమితి న కృతమిత్యత ఆహ—భైమ్యా సహ సంభోగః సురతాదిసుఖం తస్య సంకోచోఽల్పత్వం తస్మాద్భియా భయేన అధికాశి పఞ్చకోశపరిమితాయాం కాశ్యాం ముక్తిపుర్యాం బ్రహ్మచర్యాదినియమే భోగసంకోచభియా తత్పురం న కృతమ్, కింతు తత్సమీప ఇతి భావః। ఉపవారాణసి, సామీప్యేఽవ్యయీభావః। పారేసి, 'పారేమధ్యే షష్ఠ్యా వా' (౨।౧।౧౮)

ఇత్యేదన్తత్వం చ తత ఏవ నిపాతనాత్। పురాస్తి, 'యావత్పురా—' (౩।౩।౪) ఇతి లట్। అధికాశి, సప్తమ్యర్థేఽవ్యయీభావః॥౭౫॥

ధూమావలిశ్మశ్రు తతః సుపర్వా ముఖం మఖాస్వాదవిదాం తమూచే।

కామం మదీక్షామయకామధేనోః పయాయతామభ్యుదయస్త్వదీయః॥౭౬॥

ధూమేతి॥ తతో ధూమావలిరేవ శ్మశ్రు యత్రైవంవిధం మఖాస్వాదవిదాం యజ్ఞరసాభిజ్ఞానాం దేవానాం ముఖం సుపర్వా దేవోఽగ్నిరితి తం నలమూచే। ఇతి కిమ్—హే నల! త్వదీయోఽభ్యుదయస్త్వత్సమృద్ధిః కామం నితరాం మమేక్షామయీ విలోకనమయీ విలోకనరూపా కామధేనుస్తస్యాః పయాయతాం దుగ్ధమివాచరతు తద్వదపరిమితో భవత్వితి। మద్విలోకనమాత్రేణ తవ సమృద్ధిరనన్తాస్త్వితి తస్మై వరం దత్తవానిత్యర్థః। అన్యత్రాపి ముఖస్య భూషణం శ్మశ్రు చ యుక్తమ్। కామధేనోః పయో యుక్తమ్। ధూమావలిరూపేణ శ్మశ్రుణా తతో వ్యాప్త ఇతి వా। పయాయతామ్। ఆచారే, 'కర్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చ' (౩।౧।౧౧) ఇతి క్యఙ్సలోపౌ॥౭౬॥

వరాన్తరమాహ—

యా దాహపాకౌపయికీ తనుర్మే భూయాస్త్వదిచ్ఛావశవర్తినీ సా।

తయా పరాభూతతనోరనఙ్గాత్తస్యాః ప్రభుః సన్నధికస్త్వమేధి॥౭౭॥

యేతి॥ హే నల! స్ఫోటాదిజనితో దాహః, తణ్డులాదేః పాకః, తయోరౌపయికీ కారణభూతా మే యా తనుర్మూర్తిః సా తవేచ్ఛయా వశే వర్తత ఇత్యేవంశీలా భూయాత్। నిరగ్నికేఽపి దేశే యత్ర త్వమభిలషిష్యసి తత్ర దాహపాకయోగ్యా మమ మూర్తిః ప్రకటా భవత్విత్యర్థః। అత ఏవ వశవర్తిత్వాత్తస్యా మదీయమూర్తేః ప్రభుః స్వామీ సంస్త్వం శివనేత్రజ్వాలారూపయా తయా మదీయమూర్త్యా పరాభూతతనోర్దగ్ధశరీరాదనఙ్గాదధిక ఏధి భవ। పూర్వమేవ సున్దరత్వేన కామాదధికః, ఇదానీం తు మత్తన్వాస్త్వద్వశవర్తి- త్వాత్త్వద్దాసీభూతయా కామే పరాభూతే ప్రకారాన్తరేణాప్యధికతరో భవేతి భావః॥౭౭॥

వరాన్తరమాహ—

అస్తు త్వయా సాధితమన్నమీనరసాది పీయూషరసాతిశాయి।

యద్భూప! విద్మస్తవ సూపకారక్రియాసు కౌతూహలశాలి శీలమ్॥౭౮॥

అస్త్వితి॥ హే నల! త్వయా సాధితం రాద్ధమన్నం తణ్డులాది, మీనా మత్స్యాః, రసాః అపానకాదయో దుగ్ధాదయో వా త ఆదయో ముఖ్యా యస్య ఏవంభూతమన్యదపి పాకయోగ్యం భక్ష్యం పీయూషరసమమృతాఖాదమప్యవిశేతేఽతిక్రామతి తచ్ఛీలమేవంభూతమస్తు భవతాత్। యద్యస్మాద్ధే భూప! తవ సూపకారక్రియాసు పాచకనిష్పాదితాన్నరన్ధనకృతిషు కౌతుకేన శాలతే తచ్ఛీలమేవంవిధం శీలం స్వభావం విద్మో జానీమః। తస్మాత్తుభ్యమీదృశో వరో దత్త ఇత్యర్థః। 'చిత్తమ్' ఇత్యపి పాఠః। విద్మః, 'అస్మదో ద్వయోశ్చ' (౧।౨।౫౯) ఇతిబహువచనమ్॥౭౮॥

వైవస్వతోఽపి స్వత ఏవ దేవస్తుష్టస్తమాచష్ట ధరాధిరాజమ్।

వరప్రదానాయ తవావదానైశ్చిరం మదీయా రసనోద్ధురేయమ్॥౭౯॥

వైవస్వతోఽపీతి॥ వైవస్వతః సూర్యపుత్రో యమోఽపి దేవః స్వత ఏవ స్వయమేవ తుష్టః సన్ ధరాధిరాజం నలమిత్యాచష్టావోచత్। ఇతి కిమ్— హే నల! తవావదానైర్ధూత్యాదికర్మభిర్యాగీయపశోరఙ్గభావేర్వా నిమిత్తైరియం మదీయా రసనా జిహ్వా వరప్రదానాయ తుభ్యం వరం దాతుం చిరముద్ధరోత్సుకా కదా వరం దాస్యామీతి సోత్కణ్ఠా విద్యత ఇతి। అహం వరం దదామీత్యర్థః॥౭౯॥

సర్వాణి శస్త్రాణి తవాఙ్గచరైరావిర్భవన్తు త్వయి శత్రుజైత్రే।

అవాప్యమస్మాదధికం న కించిజ్జాగర్తి వీరవ్రతదీక్షితానామ్॥౮౦॥

సర్వాణీతి॥ హే నల! సర్వాణి మన్త్రప్రయోజ్యబ్రహ్మాస్త్రాదిసహితాన్యభ్యాససాధ్యాని కున్తఖడ్గాదీని శస్త్రాణ్యఙ్గానాం మోక్షోపసంహారాదీనాం మన్త్రదేవతాదీనాం చరైః సమూహైః త్వయ్యావిర్భవన్తు ప్రకటీభవన్తు। మన్త్రశస్త్రాదీని త్వమేవ జానీహీతి భావః। యతః—శత్రుజైత్రే శత్రూణాం జేతరి। కిమిత్యేవం వరదానమిత్యాశఙ్కయాహ— సంగ్రామాదపలాయనలక్షణే వీరాణాం వ్రతే దీక్షితానాం గృహీతనియమానాం

శూరాణామస్మాత్సర్వశస్త్రజ్ఞానాదధికముత్కృష్టం కించిదవాప్యం ప్రాప్యం న జాగర్తి న స్ఫురతి నాస్తి। కింత్వేతదేవ తేషాం పరమం ప్రాప్యమ్। తస్మాదయం వరో యుక్త ఏవేత్యర్థః। దీక్షితానామ్, 'కృత్యానాం కర్తరి వా' (౨।౩।౭౧) ఇతి షష్ఠీ॥౮౦॥

కృచ్ఛ్రం గతస్యాపి దశావిపాకం ధర్మాన్న చేతః స్ఖలతు త్వదీయమ్।

అముష్యతః పుణ్యమనన్యభక్తేః స్వహస్తవాస్తవ్య ఇవ త్రివర్గః॥౮౧॥

కృచ్ఛ్రమితి॥ హే నల! కృచ్ఛ్రమతికష్టం దశావిపాకమవస్థాపరివర్తం గతస్యాపి ప్రాప్తస్యాపది పతితస్యాపి తవ చేతో ధర్మాన్న స్ఖలతు। కింభూతం చేతః—త్వదీయం త్వదాయత్తమూ। ఆపది సర్వైరప్యధర్మ ఏవ క్రియతే, తవ తు చిత్తమాపద్యపి ధర్మపరమేవ భూయాదితి వరో మయా దీయత ఇత్యర్థః। ఏతస్య వరస్య దానే హేతుమాహ—యస్మాత్పుణ్యమముష్యతోఽనన్యభక్తేః పాపానాసక్తస్య కేవలధర్మైకసేవినః పురుషస్య ధర్మార్థకామలక్షణస్త్రివర్గః స్వహస్తే వసతి ఏవంభూత ఇవ భవతి। అత్యక్తే ధర్మే తదాయత్తావర్థకామావపి ప్రాప్యేతే। కృచ్ఛ్రమిత్యాదినా భవిష్యత్కలిప్రభావః సూచితః। 'స్ఖలతాత్త్వేదమ్' ఇతి పాఠః। అన్యస్య భక్తిర్భజనం తదభావోఽనన్యభక్తిర్ధర్మాతిరిక్తభజనాభావాద్ధేతోరితి వా వసతీతి వాస్తవ్యః, 'వసేస్తవ్యత్కర్తరి ణిచ్చ' (వా౦ ౧౯౨౦) ఇతి తవ్యత్। వర్గః సఙ్ఘః। 'త్రివర్గో ధర్మకామార్థైః' ఇత్యమరః॥౮౧॥

స్మితాఞ్చితాం వాచమవోచదేనం ప్రసన్నచేతా నృపతిం ప్రచేతాః।

ప్రదాయ భైమీమధునా వరౌ తు దదామి తద్యౌతకకౌతుకేన॥౮౨॥

స్మితేతి॥ ప్రసన్నచేతాః సంతుష్టః ప్రచేతా వరుణ ఏనం నృపతిం ప్రతి స్మితాఞ్చితాం హాసవిశదాం వాచమవోచత్—హే నల! అహం భైమీం ప్రదాయాధునా తస్యా భైమ్యా యౌతకం యుతకయోర్వధూవరయోః సంబన్ధి పారిబర్హం వస్త్రాభరణాది తస్య కౌతుకేన తు పునః ద్వౌ బరౌ దదామి। 'కన్యాం ప్రదాయ యత్కించిద్వరాయాత్ర ప్రదీయతే। వేదికాయాం స్థితాయైవ తద్యౌతకమితి స్మృతమ్॥' ఇతి। యుతం యుగ్మం యుతమేవ యుతకం యుతకసంబన్ధి దేయం యౌతకమ్। 'దాయజా' ఇతి కాన్యకుబ్జభాషాయామ్॥౮౨॥

యత్రాభిలాషస్తవ తత్ర దేశే నన్వస్తు ధన్వన్యపి తూర్ణమర్ణః।

ఆపో వహన్తీహ హి లోకయాత్రాం యథా న భూతాని తథాఽపరాణి॥౮౩॥

యత్రేతి॥ నను హే నల! యత్ర ధన్వని నిర్జలే మరావపి దేశే తవ జలాభిలాషః, తత్ర దేశే త్వదిచ్ఛామాత్రేణ తూర్ణం శీఘ్రమర్ఘ్యే జలమస్తు భవతు। జలస్యైవ వరదానే హేతుమాహ—హి యస్మాదిహ లోకే పఞ్చసు భూతేషు వా మధ్యే ఆపో జలాని యథా లోకయాత్రాం లోకజీవనహేతుత్వం వహన్తి ప్రాప్నువన్తి, తథాఽపరాణి భూతేజోవాయ్వాకాశలక్షణాని భూతాని లోకజీవనహేతవో న భవన్తి। 'పానీయం ప్రాణినాం ప్రాణా విశ్వమేతచ్చ తన్మయమ్' ఇతి। ఉదకస్యేచ్ఛానుసారిత్వం పరమః పురుషార్థం ఇత్యర్థః। 'యాత్రా తు జీవనోపాయే' ఇతి విశ్వః॥౮౩॥

ప్రసారితాపః శుచిభానునాస్తు మరుః సముద్రత్వమపి ప్రపద్య।

భవన్మనస్కారలవోద్గమేన క్రమేలకానాం నిలయః పురేవ॥౮౪॥

ప్రసారీతి॥ హే నల! మరుర్నిర్జలో దేశో భవతో మనస్కారోఽభిలాషస్తస్య లవో లేశస్తస్యోద్గమేనోదయేన బహూదకాత్సముద్రత్వం ప్రపద్య ప్రాప్యాపి పురేవ నిర్జలత్వదశాయాం యథాసీత్ తథైవాస్తు భవతు। కింభూతః—(పూర్వమ్) శుచిభానునా గ్రీష్మసంబన్ధినా సూర్యేణ ప్రసారి విస్తృతస్తాపః సంతాపో యస్య। (ఇదానీమపి) సముద్రత్వాచ్ఛుభ్రకిరణేన చన్ద్రేణ ప్రసారితా విస్తారితా ఆపో యస్య। శుచేర్వడవాగ్నేః కిరణేన జ్వాలయా విస్తారితః (రీ తాపః) సంతాపో యస్యేతి వా। చన్ద్రోదయే సముద్రవృద్ధిః, సముద్రే వడవాగ్నిర్యుక్తః। తథా,—(పూర్వమ్) క్రమేలకానాముష్ట్రాణాం నిలయః స్థానభూతః। బాహుల్యేన తేషాం తదుద్భవత్వాత్। (ఇదానీమ్) భవన్మనస్కారోఽభిలాషస్తస్య లవో లేశస్తదుద్గమే సతి నక్రాణాం యాదోవిశేషాణాం యే మేలకాః సఙ్ఘాస్తేషాం నిలయః। క్రమేలకానాం నిలయో మరుర్భవన్మనస్కారలవోద్గమే సతి సముద్రత్వం ప్రపద్యాపి పురేవ శుచిభానునా ప్రసారితాపో నాస్తు, అపి తు భవత్వేవేతి వా। ప్రసారితా ఆపో యస్యేతి, 'ఋుకూ్పర—' (౫।౪।౭౪) ఇత్యప్రత్యయః। మనస ఐకాగ్ర్యకరణం మనస్కారః। చిత్తస్యైకాగ్ర్యేణ చిన్తనమిచ్ఛావిశేషః। 'చిత్తాభోగో మనస్కారః' ఇత్యమరః। 'అతః కృకమి—' (౮।౩।౪౬) ఇతి సత్వమ్॥౮౪॥

వరాన్తరమాహ—

అమ్లానిరామోదభరశ్చ దివ్యః పుష్పేషు భూయాద్భవదఙ్గసఙ్గాత్।

దృష్టం ప్రసూనోపమయా మయాన్యన్న ధర్మశర్మోభయకర్మఠం యత్॥౮౫॥

అమ్లానిరితి॥ హే నల ! భవదఙ్గసఙ్గాద్ధేతోః పుష్పేష్వమ్లానిరసంకుచద్వర్ణావయవత్వమ్, ఆమోదభరశ్చ దివ్యః స్వర్గీయః పరిమలాతిశయశ్చ భూయాత్। యద్యస్మాత్ ప్రసూనోపమయా పుష్పసాదృశ్యేన। పుష్పసదృశమిత్యర్థః। ధర్మస్య పుణ్యస్య శర్మణః సుఖస్య చోభయస్య పుణ్యసుఖలక్షణస్య ద్వయస్య కర్మఠం కరణే సమర్థమన్యత్పుత్రాదికం వస్తు మయా న దృష్టమ్। కింతు పుష్పమేవ। దేవాదిపూజనేన ధర్మం, శిరసి ధారణేన పరిమలేన వా సుఖం చ కరోతి। కర్మణి ఘటతే, 'కర్మణి ఘటోఽఠచ్' (౫।౨।౩౫) ॥౮౫॥

వాగ్దేవతాపి స్మితపూర్వముర్వీసుపర్వరాజం రభసాద్బభాషే।

త్వత్ప్రేయసీసంమదమాచరన్త్యా మత్కిం న కించిద్గ్రహణోచితం తే॥౮౬॥

వాగితి॥ వాగ్దేవతా సరస్వత్యపి స్మితపూర్వమ్। ప్రసన్నత్వాత్కించిత్స్మితం కృత్వేత్యర్థః। ఉర్వ్యాః సుపర్వరాజం భూమీన్ద్రం రభసాద్ధర్షాదితి బభాషే। (ఇతి కిమ్ —) హే నల! తవ ప్రేయసీ భైమీ తస్యాస్త్వత్ప్రాప్తిజనితం సంమదం హర్షమాచరన్త్యాః కుర్వత్యా మన్మత్తః సకాశాత్కించిత్తే తవ గ్రహణోచితం గ్రహీతుం యోగ్యం కిం న। అపి తు మత్సకాశాదపి కించిద్గ్రహీతుముచితమేవ। త్వత్ప్రియామిత్రభూతయా మయా యద్దీయతే తదప్యఙ్గీకుర్వితి। 'రభసో హర్షవేగయోః' ఇతి విశ్వః। సంమదమ్, 'ప్రమదసంమదౌ హర్షే' (౩।౩।౬౮) ఇతి సాధుః॥౮౬॥

'గర్వపరిహారపూర్వ స్వవరస్య గ్రహణయోగ్యత్వమేవ సమర్థయతే—

అర్థో వినైవార్థనయోపసీదన్నాల్పోఽపి ధీరైరవధీరణీయః।

మాన్యేన మన్యే విధినా వితీర్ణః స ప్రీతిదాయో బహు మన్తుమర్హః॥౮౭॥

అర్థ ఇతి॥ త్వయా మత్సమీపమాగన్తవ్యమితి యా అర్థనా తయా వినైవ ఉపసీదన్సమీపమాగచ్ఛన్ స్వయమేవ వా భవన్నల్పోఽప్యర్థః। అర్థ్యతేఽర్థః ఫలం స

ధీరైర్మనీషిభిర్నావధీరణీయో నావజ్ఞేయః కింత్వఙ్గీకరణీయ ఏవ। యస్మాన్మాన్యేన మానమర్హతా పూజ్యేన విధినా బ్రహ్మణా దైవేన వా వితీర్ణో దత్తో యాఞ్ఞామన్తరేణ లబ్ధత్వాత్స ప్రీతిదాయః ప్రీత్యా దానమల్పోఽపి బహు మన్తుం గౌరవేణాఙ్గీకర్తుమర్హ ఉచిత ఇత్యహం మన్యే। తస్మాత్త్వయాపి మయా యోఽల్పోఽప్యర్థో దీయతే స గ్రహీతవ్య ఏవేతి భావః। ధీరైరల్పోఽప్యర్థో నావజ్ఞాయతే కిం పునర్మహానిత్యపేరర్థః। మహతోఽపి వరస్యాల్పత్వోక్తేర్గర్వపరిహారః। ప్రీత్యా దాయః, 'కర్తృకరణే కృతా—' (౨।౧।౩౨) ఇతి సమాసః। దీయతే దాయః, కర్మణి ఘఞ్॥౮౭॥

తమేవ వరమాహ—

అవామావామార్ధే సకలముభయాకార ఘటనా-

ద్విధాభూతం రూపం భగవదభిధేయం భవతి యత్।

తదన్తర్మన్త్రం మే స్మరహరమయం సేన్దుమమలం

నిరాకారం శశ్వజ్జప నరపతే! సిధ్యతు సతే॥౮౮॥

అవామేతి॥ శశ్వజ్జపో యస్య తత్సంబోధనమ్। తాదృశ భో నరపతే నల! మే మన్త్రం గోప్యం మదీయరహస్యభూతం సేన్దుమమిన్దోర్మా చన్ద్రకాన్తిస్తత్సహితమ్। ఈశభాగే,—చన్ద్రకాన్త్యా యుతం చన్ద్రకలోపేతమ్। పార్వతీభాగే,—భూషణీభూతార్ధచన్ద్రయుతమ్। ఉక్తరీత్యా నిశ్చిత ఆకారః స్వరూపం యస్య। యద్వా,—ఈహామాత్రేణ సాకారమ్, విచారే క్రియమాణే అవిద్యమానాకారమ్। తథా,—స్మరమయం కామతత్త్వరూపమ్, హరమయం శివతత్త్వరూపం క్రమేణ భుక్తిముక్తిదాయి ఏవంభూతం తద్రూపమన్తఃకరణే సతే సాధవే। అర్థాత్తుభ్యమ్। యద్వా,—హే నరప! (స) తే సాధవే తే తుభ్యమ్। అలమత్యర్థ సిధ్యతు। సమాధిదశాయాం సాక్షాద్భవత్విత్యర్థః। మే తద్రూపమితి వా। మే మమ ప్రసాదాదితి శేష ఇతి వా। స్త్రీణాం కామప్రధానత్వాత్ 'స్మర' పదేన స్త్రీభాగో లక్ష్యతే। తథా చ పూర్వోక్తగుణవిశిష్టం స్మరహరమయం శక్తిశివరూపం తన్మే రూపం తవాన్తః సిధ్యత్వితి వా। పూర్వోక్తం హరమయం మే స్వరూపమలమన్తః స్మర చిన్తయ, తద్రూపం సతే తే సిధ్యత్వితి వా। తద్రూపమలమన్తః స్మర, తథా శశ్వజ్జప స్తుహి, తచ్చ సిధ్యత్వితి వా శశ్వజ్జపనం జపో యస్య తాదృశ హే నల! సేన్దుమమలం కర్పూరగౌరం హరమయం శుభావహవిధిభూతం తన్మే విశిష్టం రూపం స్మర, రపతే భాషమాణాయ స్తువతే సతే సాధవే తుభ్యం సిధ్యతు వా। రపతే తే స హరః సిధ్యతు సాక్షాత్కర్మసాధకో భవత్వితి బా। స్తువతే తే తద్రూపం హరో వా సతే శోభమానాయాభీష్టాయ సిధ్యతు। యద్వా,—స్మరహరం శివం శివరూపం శశ్వజ్జప సదా స్తుహి, సోఽయం స్మరహరస్తే

సిధ్యతు సాక్షాద్భవత్వితి వా। అన్తర్మధ్యే మన్త్రాః శైవాః శాక్తాశ్చ యస్య తాదృశమితి వా।
తత్కిం—యద్రూపం శబ్దరూపత్వాద్భగవతీ చ భగవాంశ్చ భగవన్తౌ
పార్వతీపరమేశ్వరావభిధేయం యస్య। యద్వా, భగవచ్ఛబ్దవాచ్యమర్ధనారీశ్వరమ్। భవతి
ఇత్యర్థః। కథమ్— యతః ద్విధా స్త్రీపుంసరూపౌ ద్వౌ భాగౌ రూపం భూతమ్। ప్రాప్తమితి వా।
ఏతత్కుత ఇత్యత ఆహ—యతోఽర్ధే దక్షిణభాగే అవామా న స్త్రీ। కింతు పురుష ఇత్యర్థః। అర్ధే
వామభాగే వామా స్త్రీ చేతి సామర్థ్యాదర్ధ-శబ్దావృత్త్యా యోజ్యమ్। ఏవం ద్విధాభూతమిత్యర్థః।
అవామం దక్షిణమ్, ఆ సామస్త్యేన వామమావామమదక్షిణం చ అవామావామే చ తేఽర్ధే చ
సమౌ భాగౌ భూతం ప్రాప్తం సద్యద్విధా భవతీతి వా। పరముభయోరాకారయోః
స్వరూపయోర్ఘటనాన్మేలనాత్సకలం సంపూర్ణైకరూపమిత్యర్థః। యద్రూపమధే
వామభాగేఽవామా అప్రతికూలా ప్రసాదావదాతకాన్తముఖీ వామా స్త్రీ భవతి। పార్వతీ రూపం
భవతీత్యర్థః। తద్ధరమయం రూపమిత్యుక్తేః సామర్థ్యాద్దక్షిణార్ధే మహేశః పురుషరూపం భవతి।
ఏతేన శక్త్యుద్రేకః సూచ్యతే। కీదృశం హరం, స్మరహరం వా— సేన్దుమ్। తథా,—అమలమ్।
సేన్దుత్వేఽపి కలఙ్కరహితమ్। యతః— సకలం కలామాత్రచన్ద్రయుతమ్ — కలామాత్రం
నిష్కలఙ్కం భవతీత్యర్థం ఇతి వా। కలాభిరణిమాద్యైశ్వర్యైః, చతుఃషష్టికలాభిర్వోపేతమితి
వా। యద్రూపమర్ధే అశ్వాసౌ వామా చావామా శక్త్యాత్మకో విష్ణుః। అర్ధే మా వా లక్ష్మీశ్చ। 'వా' చార్థే।
యద్వా, —అవతీత్యవా రక్షికా మా లక్ష్మీః। లక్ష్మీనారాయణాత్మకం భవతి।
తద్వామనేత్రస్యేన్దురూపతయా సేన్దుమమ్। ధ్యానే చన్ద్రకలోపేతత్వాత్ సేన్దుమమ్।
లక్ష్మీభాగే చ భూషణీభూతార్ధచన్ద్రయోగాత్ సేన్దుమమ్ ! శివాదభిన్నత్వాద్ధరమయం
లక్ష్మీనారాయణాత్మకం తన్మే రూపం స్మర జప స్తుహి। యద్రూపమరూపా విష్ణురూపధారిణీ
వామా శక్తిర్వామార్ధే సవ్యభాగే భవతి, తద్ధరమయం సామర్థ్యాద్దక్షిణభాగే శివరూపమేవంభూతం
హరిహరాత్మకం మే రూపం స్మర అన్యత్పూర్వవదితి వా। అర్ధే పూర్వభాగే అవా ఓకారేణ
తథా,—అమా అనుస్వారేణ, మా- పవర్గపఞ్చమవ్యజనేన వా, ప్రణవేనేత్యర్థః। తథా, —
ఉత్తరభాగే అవా ఓకారేణ, తథా, — అమా అనుస్వారేణ వ్యఞ్జనమకారేణ వా
ప్రణవేనోపలక్షితమ్। ప్రణవద్వయసంపుటితమిత్యర్థః। హరమయం హర ఇతి నామరూపం
మే మన్త్రం మయా జప్యమానం రహస్యం స్మర చిన్తయ జప। శిష్టం పూర్వవత్। హరస్య పక్షే
తు— తన్మే రూపం మన్త్రమన్తర్మనసి స్మర శశ్వజ్జప చ। స చ తే సిధ్యతు। కీదృశం మన్త్రమ్—
హరమయం హకారరేఫరూపమ్। తథా, — నిరాకారం అశ్చ అశ్చ ఔ తయోః ఆకారః స్వరూపమ్,
స్వరూపే చ ఆకారౌ, నిర్గతావాకారౌ యస్మాత్తన్నిరాకారమ్। హకారరేఫయోరుచ్చారణార్థం
యదకారద్వయం తద్రహితం 'హ్ర' ఇతి వ్యఞ్జనమాత్ర- హకారరేఫమయమిత్యర్థః। తథా,—
సేన్దుం ఈ చ ఇన్దుశ్చ తాభ్యాం సహ వర్తమానమ్। ఈకారేణ, అర్ధచన్ద్రేణ చ యుక్తమ్। తథా,—
సకలం కలా అనుస్వారస్తత్సహితమ్। హ్రీంకారరూపమిత్యర్థః। సకలం చన్ద్రకలోపేతమ్।
సేన్దుం ఈకారబిన్దుయుతమితి వా। అమలం శాక్తాదిదోషరహితమ్। తత్కిమ్। యద్రూపమధే
పూర్వవద్దక్షిణవామభాగయోః అవా మా, అవా మా చ, ఉపలక్షితం ప్రణవద్వయసంపుటితమ్।
తథా,—యత్పూర్వముభయోఈకార- రేఫయోర్ఘటనాత్సంబన్ధాద్ద్విధాభూతం

పృథగ్భూతమసంయుక్తం (అజ్వ్యవహితం) సద్భగవాన్హరోఽభిధేయో వాచ్యో యస్య తాదృగ్భవతి। ప్రత్యేకమకారయోగాత్ హర ఇతి శివనామ యద్భవతి। యద్వా, పూర్వ 'హర' ఇతి ద్విధాభూతమ్, అనన్తరమకారద్వయవ్యతిరేకేణ వ్యఞ్జనరూపతయా సంయోగాత్సకలమ్। ఏకీభూతమిత్యర్థః। తథా,—భగవతీ భువనేశ్వరీ అభిధేయా తస్య తాదృశమితి వా। 'శివాన్త్యో వహ్నిసంయుక్తో బ్రహ్మద్వితయమన్తరా। తురీయస్వరశీతాంశురేఖాతారాసమన్వితః॥ ఏష చిన్తామణిర్నామ మన్త్రః సర్వార్థసాధకః। జగన్మాతుః సరస్వత్యా రహస్యం పరమం మతమ్॥' ఇత్యాగమాత్ప్రణవద్వయసంపుటితభువనేశ్వరీరూపం చిన్తామణ్యాఖ్యం మే సరస్వత్యాః స్వరూపం మన్త్రం స్మర జప। స చ మన్త్రస్తే సిధ్యతు। శైవాదిచిన్తామణిమన్త్రసంభవాన్మన్మన్త్ర ఇతి విశేషణమ్। హశ్చ రశ్చ మశ్చ ఈశ్చ తాదృశం హకారరేఫమకారేకారసమాహారరూపమ్, యద్యపీకారః పశ్చాన్నిర్దిష్టస్తథాపి మకారాత్పూర్వమేవ జ్ఞాతవ్యః। తస్య పశ్చాన్నిర్దేశో మన్త్రగోపనార్థః। తథా,— సేన్దుం సచన్ద్రం నిరాకారం నిర్గతాకార చతుష్టయ స్వరూపం తాదృశం మే మన్త్రం స్మర। ఇతరత్పూర్వవదితి వా అత్ర పక్షే ఆకారరహితో మన్త్రః సకలం కశ్చ లశ్చ కలౌ తాభ్యాం సహితమ్। అత్రాపి నిరాకారం సేన్దుమితి సంబధ్యతే। ఉభయాకారఘటనాదిత్యాది పూర్వవత్। తథా చ 'క్లీమ్ ' ఇతి కామరాజబీజం సిధ్యతి। అస్మిఞ్శ్లోకే టీకాన్తరకృతో బహూనాం శైవవైష్ణవాది- మన్త్రాణాముద్ధారో విజ్ఞేయః। అత్ర గ్రన్థవిస్తరభియా కష్టకల్పనయా చ నోక్తః॥౮౮॥

మన్త్రఫలమాహ—

సర్వాఙ్గీణరసామృతస్తిమితయా వాచా స వాచస్పతిః

స స్వర్గీయమృగీదృశామపి వశీకారాయ మారాయతే।

యస్మై యః స్పృహయత్యనేన స తదేవాప్నోతి కిం భూయసా

యేనాయం హృదయే స్థితః సుకృతినా మన్మన్త్రచిన్తామణిః॥౮౯॥

సర్వేతి॥ అయం పూర్వశ్లోకోపదిష్టో మన్మన్త్రశ్చాసౌ చిన్తామణిశ్చ। చిన్తామణిసంజ్ఞకో మన్మన్త్ర ఇత్యర్థః। సర్వకామదత్వాన్మన్మన్త్ర ఏవ చిన్తామణిః। చిన్తామణితుల్యో మన్మన్త్ర ఇత్యర్థః। స పురశ్చరణాదినా క్షీణపాపేన సుకృతినా యేన సాధకేన జపాదినా హృదయే చిత్తే కృతః, స సాధకః సర్వాఙ్గాని వ్యాప్నువన్తి సర్వాఙ్గీణాని తైః శృఙ్గారాదిరసైరేనాతిస్వాదుత్వాదమృతైః స్తిమితయా ఆర్ద్రయా కావ్యాదిరూపయా వాచా వాచస్పతిర్వాగీశో భవతి। తథా,— స సాధకః స్వర్గీయమృగీదృశాం దివ్యానాం మృగాక్షీణాం రమ్భాదీనామపి వశీకారాయ మారాయతే

కందర్పాయతే। తం దృష్ట్వా ఉర్వశీప్రభృతయో దేవాఙ్గనాః కామపరవశా భవన్తీత్యర్థః। కిం చ—యః పురుషః కృతపురశ్చరణోఽపి యస్మై ఫలాయ స్పృహయతి ఫలమభిలష్యతి, సోఽనేన సకృత్పఠితమాత్రేణ మన్త్రేణ హేతునా తత్ప్రాప్నోత్యేవ। కిం భూయసా కథనేనం మన్త్రవిశేషేణ వా। నాత్ర సందేహః। తస్మాత్త్వయాఽయమేవ మన్త్రో హృదయే ధార్య ఇతి భావః। 'సర్వాఙ్గీణ' ఇత్యత్ర ' తత్సర్వాదేః —' (౫/౨/౭) ఇతి ఖః। వాచస్పతిః, ' షష్ఠ్యాః పతిపుత్ర - ' (౮|౩|౫౩) ఇత్యాదినా సత్వమ్। 'స్వర్గీయ' ఇతి నామధేయత్వాత్ 'వృద్ధాచ్ఛః ' (४ ।౨ ।౧౧४)। మారాయతే, 'కర్తుః క్యఙ్' (౩ ।౧ ।౧౧) ఇతి క్య। యస్మై, 'స్పృహేరీప్సితః' (౧|४ | ౩౬) ఇతి సంప్రదానత్వమ్। 'భూయసా, 'బహోర్లోపో భూ చ బహోః ' (౬ ।४ ।౧౫౮)॥౮౯॥

పుష్పైరభ్యర్చ్య గన్ధాదిభిరపి సుభగైశ్చారుహంసేన మాం చే-

న్నిర్యాన్తీం మన్త్రమూర్తిం జపతి మయి మతిం న్యస్య మయ్యేవ భక్తః।

తత్ప్రాప్తే వత్సరాన్తే శిరసి కరమసౌ యస్య కస్యాపి ధత్తే

సోఽపి శ్లోకానకాణ్డే రచయతి రుచిరాన్కౌతుకం దృశ్యమస్యాః॥ ౯౦॥

పుష్పైరితి॥ యః సాధకశ్చారుణా హంసేన నిర్యాన్తీం గచ్ఛన్తీముహ్యమానామ్। హంసవాహనామిత్యర్థః। మన్త్రమూర్తి యన్త్రమధ్యస్థితమన్త్రవర్ణరూపేణ పరిణమదాకారాం మన్త్రస్థాన్తరశరీరాం వామాం దేవీం సుభగైరతిమనోహరైః సుకుమారైః సుగన్ధిభిశ్చ పుష్పైః గన్ధధూపాదిభిః షోడశోపచారైరప్యభ్యర్చ్య తథా,— మయి మతిం న్యస్య విషయాన్తరాదాకృష్య ధ్యానబలేన స్థిరీకృత్య దేవతాన్తరపరిహారేణ మయ్యేవ భక్తః సర్వాత్మకతయా మామేవ సేవమానః సన్ చేద్యది జపతి, తత్తర్హ్యసౌ జాపకో వత్సరాన్తే వత్సరావసానే ప్రాప్తే జాతే సతి యస్య కస్యాపి స్త్రీబాలమూకాదేరపి శిరసి కరం ధత్తే స్థాపయతి సోఽపి స్త్రీబాలాదిరప్యకాణ్డేఽసమయేఽకస్మాద్వా రుచిరాన్రసభావగుణాలంకారయుతానదోషాఞ్శ్లోకాన్రచయతి। యస్తు సిద్ధ- మన్త్రః, స వివిధాఞ్శ్లోకాన్ రచయతీతి కిం వాచ్యమిత్యపేరర్థః। ఏతదస్యాః కౌతుకం దృశ్యమ్। అనుభవేనాయమస్యాశ్చమత్కారో ద్రష్టవ్య ఇత్యర్థః। ఏవం సంపూజ్య హంసవాహనాదిధ్యాన పూర్వమేకాగ్రేణ మనసా చేజ్జపతి, తర్హి వత్సరమాత్రేణ సిద్ధమన్త్రః సన్నేవంవిధం సామర్థ్యం లభత ఇతి భావః॥౯౦॥

గుణానామాస్థానీం నృపతిలకనారీతివిదితాం

రససీవ్రతామన్తస్తవ చ తవ వృత్తే చ కవితుః।

భవిత్రీ వైదర్భీమధికమధికణ్ఠం రచయితుం
పరీరమ్భక్రీడాచరణశరణామన్వహమహమ్॥౯౧॥

గుణానామితి॥ హే నృపతిలక రాజశ్రేష్ఠ నల! అహం వైదర్భీ భైమీమ్। అథ చ— వైదర్భీసంజ్ఞాం రీతిమల్పపదసమాసమసమా వా రచనావిశేషం క్రమేణ తవ చ నలస్య తబ చ వృతే త్వత్సంబన్ధిని చరిత్రే విషయే కవితుః కావ్యకరణోద్యుక్తస్య శ్రీహర్షాదేశ్చాధికణ్ఠం కణ్ఠేఽన్వహం సదా పరీరమ్భస్యాలిఙ్గనస్య చుమ్బనాదివిలాసస్య యదాచరణం కరణం తదేవ శరణం జీవనోపాయో యస్యా ఏవంభూతామ్। పరీరమ్భక్రీడయా వా హేతుభూతయా త్వచ్చరణశరణ- మాలిఙ్గనప్రార్థనార్థ త్వచ్చరణయోః పతన్తీమ్। అథ చ— పరీరమ్భస్య శ్లేషాలంకారస్య క్రీడాయా వక్రోక్తివిలాసస్య ఆ సామస్త్యేన యచ్చరణం జ్ఞానం తదేవ శరణం యస్యామేవంవిధామ్। అధికం యథా తథా నితరాం రచయితుం కర్తుం భవిత్రీ భవిష్యామి। కింభూతామ్ — గుణానాం సౌన్దర్యపాతివ్రత్యాదీనామ్। అథ చ—శ్లేషప్రసాదాదీనామ్। ఆస్థానీ సభారూపామవస్థితిభూతామ్। తథా,—నారీ ఇతి స్త్రీ ఇతి విదితాం నారీ చేత్, తర్హి భైమ్యేవ నాన్యేతి ప్రసిద్ధామ్। అథ చ – రీతిషు పాఞ్చాల్యాదిషు విదితా, తథా న ఇత్యరీతివిదితా తథావిధాపి న ఇతి నారీతివిదితా తాదృశీమ్। పాఞ్చాల్యాదిరీతిషు మధ్యేఽతిప్రసిద్ధామితి యావత్। తథా,—తవాన్తః హృదయే రసేన స్వీయసౌభాగ్యేన నలవిషయానురాగేణ స్వస్మిన్నలానురాగేణ వా స్ఫీతామతిపుష్టామ్। అథ చ—అన్తః శ్లేకమధ్యే రసైః శృఙ్గారాదిభిః పరిపుష్టామ్। ఏవంభూతాం భైమీం త్వత్కణ్ఠాలిఙ్గనపరాం త్వచ్చరణశరణాం త్వదేకవశ్యాం ప్రత్యహమహం కరిష్యామి। త్వశ్చరితవర్ణయితుశ్చ కణ్ఠే ఏవంభూతాం వైదర్భీ రీతిమధికం చ రచయిష్యామి। వైదర్భీమేవ రమణీయాం రీతిమవలమ్బ్య త్వచ్చరితవర్ణకో యథా భవతి తథాహం కరిష్యామీతి భావః। ఏతదపి వరదానమ్। 'నర్' ఇతి సంబుద్ధ్యన్తం పృథక్కృత్య రాజశ్రేష్ఠ నః పురుష— ఇతి సంబోధ్య పాతివ్రత్యాదిరీత్యా విదితాం పాఞ్చాల్యాదిరీతిషు చ విదితామితి వా। 'శ్లేషః ప్రసాదః సమతా మాధుర్యం సుకుమారతా। అర్థవ్యక్తిరుదారత్వమోజః కాన్తిసమాధయః॥ఇతి వైదర్భమార్గస్య ప్రాణా దశ గుణాః స్మృతాః।' ఇత్యాలంకారికాః। ' ఆస్థానీ క్లీబమా-స్థానమ్' ఇత్యమరః। ఆతిష్ఠన్త్యస్యామ్ అధికరణే ల్యుట్। టిత్త్వాన్ఙీప్। 'నా రీతి— ' ఇత్యత్ర పక్షే 'ఢ్రలోపే— ' (౬।౩।౧౧౧) ఇతి దీర్ఘః। కవితుః, 'కవృ వర్ణనే', 'కవృఙ్ స్తుతౌ' ఇత్యస్య వా। అధికష్ఠం, సప్తమ్యర్థేఽవ్యయీభావః॥౯౧॥

వరాన్తరమాహ—

భవద్వృత్తస్తోతుర్మధుపహితకణ్ఠస్య కవితు-

ర్ముఖాత్పుణ్యైః శ్లోకైస్త్వయి ఘనముదేయం జనముదే।

తతః పుణ్యశ్లోకః క్షితిభువనలోకస్య భవితా

భవానాఖ్యాతః, సన్కలికలుషహారీ హరిరివ॥౯౨॥

భవదితి॥ మదుపహితకణ్ఠస్య మయాధిష్ఠితస్య కణ్ఠస్య భవతో వృత్తస్య చరిత్రస్య స్తోతుః కవితుః కవేః ముఖాత్సకాశాత్త్వయి విషయే పుణ్యైశ్చారుభిరమలైశ్చ శ్లోకైః పద్యైర్యశోభిశ్చ ఘనం నివిడం యథా తథా జనానాం ముదే హర్షాయ ఉదేయముదేతవ్యమ్। తతోఽనన్తరం తస్మాద్వా హేతోర్భవాన్ క్షితిభువన లోకస్య భూవిష్టపజనస్య కలియుగ సంబన్ధికలుషహారీ పాతకహరణశీలః సన్ హరిః శ్రీవిష్ణురివ పుణ్యశ్లోకః పుణ్యశ్లోక ఇతి ఖ్యాతో భవితా భవిష్యతి। యద్వా —పుణ్యశ్లోకః సన్ క్షితిభువనలోకస్య కలికలుషహారీ హరిరివ భవితా। పుణ్యౌ చారు నిర్మలౌ శ్లోకౌ పద్యయశసీ యస్యేతి విగ్రహః। ' పుణ్యశ్లోకౌ నలో రాజా' ఇతి పుణ్యశ్లోకత్వమ్। 'కర్కోటకస్య నాగస్య—' ఇత్యాదినా కలినాశకత్వయుక్తమ్ 'పద్మే యశసి చ శ్లోకః' ఇత్యమరః। ఉదేయమ్ 'అచో యత్' (౩।౧।౯౭) ఇతి యత్॥౯౨॥

దేవీ చ తే చ జగదుర్జగదుత్తమాఙ్గ-

రత్నాయ తే కథయ కే వితరామ కామమ్।

కించిత్త్వయా న హి పతివ్రతయా దురాపం

భస్మాస్తు యస్తవ బత వ్రతలోపమిచ్ఛుః॥౯౩॥

దేవీతి॥ దేవీ చ తే చేన్ద్రాదయో భైమీం జగదురితి ఊచుః। ఇతి కిమ్—హే భైమి। వయం జగత్త్రైలోక్యస్యోత్తమాఙ్గం శిరస్తస్య రత్నాయ భూషణమణిభూతాయై అతిసున్దర్యై తే తుభ్యం కం కామం వితరామ దదామ। అపి తు కిమప్యస్మద్దానయోగ్యం నాస్తీత్యర్థః। హి యస్మాద్యద్యపి పతివ్రతయా త్వయా కించిదపి వస్తు దురాపం న, కింతు పాతివ్రత్యాత్సర్వమపి త్వయా సుప్రాపమేవ, తథాపి యస్తవ పాతివ్రత్యలోపం పాతివ్రత్యభఙ్గమిచ్ఛురభిలష్యతి త్వయా సహ రన్తుమిచ్ఛేత్ స భస్మైవాస్తు। బత కష్టమ్। అనుచితకర్మా స ఇత్యర్థః। కామమ్, 'అకర్తరి 'చ కారకే' (౩।౩।౧౯) ఇతి కర్మణి ఘఞ్। త్వయా, ఖలర్థయోగే షష్ఠీనిషేధా తృతీయా। వ్రతలోపమ్, 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్వితీయా॥౯౩॥

వరాన్తరమాహ—

కూటకాయమపహాయ నో వపుర్బిభ్రతస్త్వమసి వీక్ష్య విస్మితా।

అముమాకృతిమతో మనీషితాం విద్యయా హృది తవాప్యుదీయతామ్॥౯౪॥

కూటేతి॥ హే భైమి। త్వం నోఽస్మాన్వీక్ష్య యతో విస్మితాసి, అతో మనీషితామాకృతిమాకారం స్వేచ్ఛాశరీరం ప్రాప్తుం తవాపి హృది మనసి విద్యయా నానాదేహ స్వీకారహేతుభూతయా. మన్త్రాదిశక్త్యా ఉదీయతాముత్పద్యతామ్। అస్మాకం హృది యథోదితం తథా తవాపీతి 'అపి' శబ్దార్థః। 'అపి'శబ్దాన్నలస్యాపీతి కేచిత్। కింభూతాన్నః- కూటకాయం స్వేచ్ఛామాత్రేణ ధృతం మాయానలశరీరమపహాయ త్యక్త్వా పునర్దివ్యం నిజం వపుర్బిభ్రతో ధారయతః। అన్యోఽపి ప్రభుర్యద్వస్తుదర్శనాత్సేవకాదిః సాశ్చర్యో భవతి తద్వస్తు తస్మై ప్రయచ్ఛతి। ఉదీయతామితి భావే లః॥౯౪॥

ఇత్థం వితీర్య వరమమ్బరమాశ్రయత్సు తేషు క్షణాదుదలసద్విపులః ప్రణాదః।

ఉత్తిష్ఠతాం పరిజనాలపనైర్నృపాణాం స్వర్వాసివృన్దహతదున్దుభినాదసాన్ద్రః ॥౯౫॥

ఇత్థమితి॥ ఇత్థం పూర్వోక్తప్రకారేణ నలాయ భైమ్యై చ వరం వితీర్య దత్త్వా దేవీగ్రహితేషు తేష్విన్ద్రాదిష్వమ్బరం స్వర్గం ప్రతి గన్తుముద్యతేషు ప్రారబ్ధగగనగమనోద్యోగేషు సత్సు క్షణారక్షణమాత్రేణోత్తిష్ఠతాం స్వం స్వం శిబిరం ప్రతి గన్తుముత్థితానాం నృపాణాం పరిజనాలపనేః సేవకసంభాషణైర్జయజీవాదిశబ్దైః। రాజ్ఞామేవ వాఽశ్వాద్యానయనార్థం పరిజనాన్ప్రతి భాషణైః కృత్వా విపులో దశదిగ్వ్యాపీ ప్రణాద ఉదలసత్। ఉదిత ఇత్యర్థః। కీదృశః— భైమీనల-వివాహోత్సవదర్శనాత్ ఆగచ్ఛన్నాయకనాయక (కావలోకన) హర్షాద్వా ఖర్వాసివృన్దైర్దేవసజ్కేర్హతానాం దున్దుభీనాం నాదైః సాన్ద్రో నిబిడీభూతః। దేవేషు నిర్గతేషు రాజానోఽప్యుత్థితాః, తేషాం తత్సేవకానాం చ మహాన్కలకలశ్చ సంజాతః, దేవైశ్వ దివ్యవాద్యాన్యాహతానీత్యర్థః। చరమ జాత్యభిప్రాయేణైకవచనమ్। సా చ తే చ తేషు, 'పుమాన్స్త్రియా' (౧।౨।౬౭) ఇత్యేకశేషః। ఉత్తిష్ఠతామూర్ధ్వకర్మత్వాత్తజ్ న॥౯౫॥

న దోషం విద్వేషాదపి నిరవకాశం గుణమయే

వరేణ ప్రాప్తాస్తే న సమరసమారమ్భసదృశమ్।

జగుః పుణ్యశ్లోకం ప్రతినృపతయః కింతు విదధుః

స్వనిశ్వాసైర్భైమీహృదయముదయన్నిర్భరదయమ్॥౯౬॥

నేతి॥ ప్రతికూలా నృపతయః పుణ్యశ్లోకే విద్వేషాద్భైమీప్రాప్తిజనితవిశిష్టమత్సరాదపి హేతోరసున్దరదుఃశీలనాదికం దోషం న జగుర్న జగదుః। యతో—నలే నిరవకాశమసన్తమ్। యతః— గుణమయే సౌన్దర్యశీలాదిగుణబహులే పుణ్యశ్లోకే చ వైరిణాపి సన్నేవ దోషః ప్రకాశ్యతే న త్వసన్। సుహృదా తు సన్నపి దోషో గోప్యతే। తథా చ— విద్వేషే సత్యపి గుణమయత్వాద్దోషలేశ సంభావనాయా అప్యభావాద్దోషం నోచురిత్యర్థః। తథా,— బలాద్భైమీహరణార్థ సమరసమారమ్భః, తస్య సదృశం తద్యోగ్యమధిక్షేపపరుషభాషణాదికమపి నోచుః। యతః—యమవరేణ ప్రాప్తాౕస్తే లబ్ధదివ్యాగ్నేయాద్యౕస్తే స్వతః శూరే వరేణ చ నితరాం దుర్ధర్షే। తస్మాద-సామర్థ్యాత్కించిన్నోచురిత్యర్థః। కింతు — గత్యన్తరరహితాః సన్తో నిజాసామర్థ్యకృపాస్పదత్వ-సూచకైః స్వనిశ్వాసైః కవోష్ణైర్నిజముఖనాసికానిశ్వసితైః కృత్వా భైమీహృదయం ఉదయన్తీ నిర్భరా బహులా దయా యస్యైవంభూతమతిసకృపం విదధుశ్చక్రుః। అతిదీనాంస్తాన్దృష్ట్వా భైమీ నితరాం సకృపాఽభూదితి భావః। భైమ్యా హృదయభూతం ప్రాణభూతం నలం స్వనిశ్వాసైః సకృపం చక్రురితి వా॥౯౬॥

భూభృద్భిర్లమ్భితాఽసౌ కరుణరసనదీమూర్తిమద్దేవతాత్వం

సాతేనాభ్యర్థ్య యోగ్యాః సపది నిజసఖీర్దాపయామాస తేభ్యః।

వైదర్భ్యాస్తేఽప్యలాభాత్కృతగమనమనఃప్రాణవాఞ్ఛాం విజఘ్నుః

సఖ్యాః సంశిక్ష్య విద్యాః సతతధృతవయస్యానుకారాభిరాభిః॥౯౭॥

భూభృద్భిరితి॥ భూభృద్భీ రాజభిః శోకస్థాయిభావస్య కరుణాఖ్యస్య రసస్య। అథ చ, — జలస్య। నదీ తస్యా మూర్తిమత్యా దేవతాయా భావం లమ్భితా ప్రాపితా జలదేవతాస్థానే స్థాపితా తన్నిశ్వాసైః కరుణరసార్ద్రీకృతచిత్తా సతీ అసౌ భైమీ సపది మామాద్యాప్రాప్తేః ఏతే నితరాం దుఃఖితాః। తస్మాదతిసున్దరీ ర్మత్సఖీరేతేభ్యో దేహీత్యఞ్జలియోజనేన। అర్థాత్తాతమేవ। అభ్యర్థ్య సంప్రార్థ్యం నిజసఖీః స్వసహచరీర్యోగ్యా రూపకుల-శీలాదినా తేషాం భార్యాత్వే సముచితాస్తేన పిత్రా తేభ్యో రాజభ్యో దాపయామాస। తేభ్యః సఖీదానే భీమం ప్రావర్తయదిత్యర్థః। తే రాజానోఽపి వైదర్భ్యా అలాభాత్కృతం గమనే దేహత్యాగవిషయే మనో యైస్తేషాం ప్రాణానాం వాఞ్ఛామాభిః సఖీభిర్విజఘ్నుః। భైమీసఖీలాభాత్ప్రారబ్ధగమనాన్ప్రాణాన్పునః న్యవర్తయన్నిత్యర్థః। యతః—కింభూతాభిః—

భైమ్యాః సకాశాదిన్ద్రాదిదేవేభ్యో వరప్రాప్తాం యాదృచ్ఛికశరీరనిర్మాణాదిరూపాం విద్యాం సంశిక్ష్య సమ్యగభ్యస్య సతతం ప్రత్యహం ధృతో వయస్యాయా భైమ్యా అనుకారో యాభిః। తుల్యశరీరకలా- కౌశలాభిరిత్యర్థః। తతశ్చ భైమీప్రాప్తిబుద్ధ్యైవ స్వప్రాణాన్రక్షితవన్త ఇతి భావః। లమ్భిర్ద్వికర్మా। సఖ్యాః, 'ఆఖ్యాతోపయోగే (౧।౪।౨౯) ఇత్యపాదానత్వమ్॥౯౭॥

అహహ సహ మఘోనా శ్రీప్రతిష్ఠాసమానే

నిలయమభి నలేఽథ స్వం ప్రతిష్ఠాసమానే।

అపతదరభర్తుర్మూర్తిబద్ధేవ కీర్తి-

ర్గలదలిమధుబాష్పా పుష్పవృష్టిర్నభస్తః॥౯౮॥

అహహేతి॥ అథ రాజభ్యః సఖీదానానన్తరం మఘోనా ఇన్ద్రేణ సహ శ్రీ సంపత్ప్రతిష్ఠా- మాహాత్మ్యం తాభ్యాం సమానే స్వం నిజం నిలయం స్థానమభిలక్షీకృత్య ప్రతిష్ఠాసమానే జిగమిషతి నలే నభస్తో గగనాత్పారిజాతాది- దేవవృక్షాణాం పుష్పవృష్టిరపతత్। అహహేతి హర్షే। భైమ్యా నలే వృతే హృష్టైర్దేవైర్నలస్యోపరి పుష్పవృష్టిః కృతేత్యర్థః। ఉత్ప్రేక్షతే—బద్ధా ధృతా మూర్తిర్యయా సా మూర్తిబద్ధా। యద్వా—మూర్త్యా బద్ధా యుతా సాకారా। గలన్తః పతన్తోఽలయో భ్రమరా యత్ర ఏవంవిధం మధు ఏవ బాష్పా (యస్యాః) అధఃపతనజనితదుఃఖముక్త సనిశ్వాస- జలాశ్రుబిన్దవో యస్యాః ఏవంభూతా। అమరభర్తురిన్ద్రస్య కీర్తిరివ। పుష్పాణాం శుభ్రత్వాత్కీర్తిత్వమ్। భైమ్యా చావృతత్వాదిన్ద్రస్య కీర్తిర్గలితేతి యుక్తమ్। స్వర్గాదధఃపాతే దుఃఖాదశ్రు చ యుక్తమ్। స్త్రీణాం చాశ్రు సకజ్జలం భవతి। మకరన్దో బాష్పస్థానే, తదనుగతా భ్రమరాః కజ్జలస్థానే। 'సమాన'శబ్దస్య సమాసాన్తర్గతత్వాత్సాక్షాతుల్యార్థయోగా- భావాత్ 'మఘోనా' ఇతి తృతీయార్థమనుప్రాసార్థం చ సాక్షాత్ 'సహ' శబ్దప్రయోగః। ప్రతిష్ఠాసమానే ఇతి, 'సమవప్ర-'(౧।౩।౨౨) ఇతి తఙో విధానాత్ 'పూర్వవత్సనః' (౧।౩।౬౨) ఇతి తఙ్॥౯౮॥

స్వస్యామరైర్నృపతిమంశమముం త్యజద్భి-

రంశచ్ఛిదాకదనమేవ తదాధ్యగామి।

ఉత్కా స్మ పశ్యతి నివృత్య నివృత్య యాన్తీ

వాగ్దేవతాపి నిజవిభ్రమధామ భైమీమ్॥౯౯॥

స్వస్యేతి॥ తదా స్వర్గగమనసమయే అముం నృపతిం నలం త్యజద్భిరమరైరంశస్య స్వావయవస్య ఛిదా కర్తనం తయా యత్కదనం దుఃఖం తదేవాధ్యగామి ప్రాపి। యతః— స్వస్య ఇన్ద్రాదేరంశమ్। లోకపాలాంశత్వాద్రాజ్ఞః। స్వహస్తాదికర్తనే యాదృగ్దుఃఖం భవతి, తాదృశమేవ తేషాం నలపరిత్యాగే జాతమితి భావః। యాన్తీ స్వర్గం ప్రతి గచ్ఛన్తీ వాగ్దేవతాపి భైమీం నివృత్య నివృత్య పునః పునః వ్యాఘుట్య వలితగ్రీవం యథా తథా పశ్యతి స్మ। కింభూతామ్ — నిజవిభ్రమాణాం స్వీయవచనచాతుర్యాదివిలాసానాం ధామ స్థానభూతామ్। కింభూతా—ఉత్కా కియత్సహవాసమాత్రానుభూతగుణగణ- ప్రేమభరతయా సోత్కణ్ఠా। పరిత్యక్తుమశక్తేత్యర్థః। అన్యోఽప్యన్యత్ర గచ్ఛన్నిజం విలాసగృహముత్కః సన్నివృత్య పశ్యతి। పురుషాణాం పురుషేషు, స్త్రీణాం చ స్త్రీషు సౌహార్దమితి నలపరిత్యాగే తేషామ్, భైమీపరిత్యాగే చ దేవ్యాః సోత్కణ్ఠతా యుక్తా। నిజం సారస్వతం బిలాసగృహం యాన్తీ ఇతి వా। ఛిదా ఇతి 'షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్' (౩।౩।౧౦౪)॥౯౯॥

సానన్దం తనుజావివాహనమహే భీమః స భూమీపతి-

ర్వైదర్భినిషధేశ్వరౌ నృపజనానిష్టోక్తినిర్మృష్టయే।

స్వాని స్వాని ధరాధిపాశ్చ శిబిరాణ్యుద్దిశ్య యాన్తః క్రమా-

దేకో ద్వౌ బహవశ్చకార సృజతః స్మాతేనిరే మఙ్గలమ్॥౧౦౦॥

సానన్దమితి॥ స భీమ ఏకో భూమీపతీ రాజా తనుజాయా భైమ్యా బివాహనం పాణిగ్రహణం తల్లక్షణే మహే మహోత్సవే విషయే మాఙ్గలికతుర్యవాదనాదికం మఙ్గలం సానన్దం సహర్షం యథా తథా చకార। వైదర్భినిషధేశ్వరౌ చ ద్వౌ క్షణమాత్రం తత్ర స్థితావేవాసూయకా నృపజనా రాజసంఘాః। నృపాణాం వా యే జనాః సేవకాస్తేషామనిష్టోక్తయః కర్ణకఠోరాణి యాని మృషాదోషారోపణవచనాని తాసాం నితరాం మృష్టయే పరిమార్జనాయాశుభవచనానాకర్ణనాయ నృత్తగీత-వాద్యబహులం ప్రేక్షణీయకాదిదర్శనశ్రవణాదిరూపం మఙ్గలం సృజతః స్మ చక్రాతే। 'అమఙ్గలం నాకర్ణనీయమ్' ఇతి వైదర్భినిషధేశ్వరౌ గీతవాద్యాద్యాకర్ణనవ్యాజేనామఙ్గలపరిహారం చక్రతుః। బహవః సర్వే ధరాధిపాశ్చ రాజానోఽపి స్వాని స్వాని శిబిరాణి సేనానివేశానుద్దిశ్య లక్షీకృత్య యాన్తో గచ్ఛన్తః సన్తః ప్రాప్తభైమీసదృశదయితాః పటహనిస్వనాదిరూపం మఙ్గలమాతేనిరే చక్రుః। వాద్యాని వాదయామాసురిత్యర్థః। ఏతచ్చ సర్వ క్రమాత్। పూర్వం భీమశ్చకార, అనన్తరం భైమీనలౌ చక్రాతే, తతో రాజానశ్చక్రురితి క్రమః। కించ,— ఏకః ద్వౌ బహవః, ఇతి క్రమః। తథా,— చకార, సృజతః స్మ, ఆతేనిరే ఇతి చ క్రమః। సానన్దమితి సర్వత్ర వా సంబన్ధనీయమ్। శ్రేష్ఠజామాతృలాభాద్భీమస్య హర్షః, పరస్పరలాభాద్భైమీనలయోః,

సున్దరభైమీసఖీలాభాద్రాజ్ఞామితి జ్ఞేయమ్। వివాహనం, ణ్యన్తాన్నపుంసకే భావే 'ల్యుట్ చ'(౩।౩।౧౧౫) ఇతి ల్యుట్॥౧౦౦॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం
శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।
యాతస్తస్య చతుర్దశః శరదిజజ్యోత్స్నాచ్ఛసూక్తేర్మహా-
కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥౧౦౧॥

శ్రీహర్షమితి॥శరదిజా శరత్కాలీనా జ్యోత్స్నా చన్ద్రికా తద్వదచ్ఛా నిర్మలా నిర్దోషా ప్రసన్నా ఆహ్లాదజనికా చ శోభనా ఉక్తిర్యస్య తస్య శ్రీహర్షస్య కవేః కృతౌ మహాకావ్యే చతుర్దశానాం పూరణః సర్గః సమాప్తః। చతుర్దశానాం పూరణః ఇత్యర్థే 'తస్య పూరణే డట్' (౫।౨।౪౮) ఇతి డట్। శరదిజా ఇతి, 'సప్తమ్యాం జనేర్డః' (౩।౨।౯౭) ఇతి డప్రత్యయే 'ప్రావృట్శరత్కాలదివాం జే' (౬।౩।౧౫) ఇతి సప్తమ్యా అలుక్॥౧౦౧॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే
నైషధీయప్రకాశే చతుర్దశః సర్గః సమాప్తః॥

పఞ్చదశః సర్గః।

అథోపకార్యా నిషధావనీపతిర్నిజామయాసీద్వరణస్రజాఞ్చితః।
వసూని వర్షన్సుబహూని బన్దినాం విశిష్య భైమీగుణకీర్తనాకృతామ్॥౧॥

అథేతి॥ అథ భైమ్యా స్వయంవరే వరణస్రజా మధూకమాలయాశ్రితః పూజితః స నిషధావనీపతిః నలోఽపి (ఏవం దేవాన్ప్రసాద్య భైమ్యా నళే వృతే తాభ్యాం వరాన్దత్త్వా దేవేషు ప్రారబ్ధస్వర్గగమనేషు సత్సు, అనన్తరం) భీమేన స్వనివాసార్థం రచితాం నిజాం స్వీయాం నలేనైవ వా కారితాం పటమయద్రవ్యాదిరూపాం ఉపకార్యామయాసీత్ యయౌ। కిం కుర్వన్— అన్యేషాం నన్దినాం సాధారణ్యేన సుబహూని వసూని వర్షన్। భైమీగుణానాం కీర్తనమ్ ఆ సామస్త్యేన కుర్వన్తీతి కృతః తేషాం తు బన్దినాం విశిష్య విశేషం కృత్వా వర్షన్నన్యాపేక్షయా తేభ్యోఽధికం ప్రయచ్ఛన్। బన్దినాం సంబన్ధసామాన్యే షష్ఠీ॥౧॥

ధనదానస్య సుబహుత్వమేవ వివృణోతి—

తథా పథి త్యాగమయం వితీర్ణవాన్యథాతిభారాధిగమేన మాగధైః।

తృణీకృతం రత్ననికాయముచ్చకైశ్చికాయ లోకశ్చిరముఞ్ఛముత్సుకః॥౨॥

తథేతి॥ అయం నలః పథి త్యాగం కీర్త్యర్థ సాధారణ్యేన దీయమానం ధనం తథా తేన ప్రకారేణ వితీర్ణవాన్ యథా యేన ప్రకారేణ మాగధైర్బన్దిజాతివిశేషైరతిభారాధిగమేనాతిశయగురుత్వప్రాప్త్యా బహుతరలబ్ధధనస్య వోఢుమశక్తేః పరిపూర్ణత్వాచ్చ నిరపేక్షత్వాత్తృణీకృతం తృణబత్త్యక్తం రత్ననికాయం రత్నసమూహముచ్చకైః నితరాముత్సుకోఽహమహమికయా గ్రహీతుం ప్రవృత్తో లోకః ఉఞ్ఛం భూపతితమణికణగణం చిరం బహుకాలం చికాయ ఉచ్చిత్య ఆదదే। రత్ననికాయమేవ ఉఞ్ఛమితి రూపకమ్। ఉచ్చకైర్బహుమూల్యం రత్ననికాయమితి వా। అనేనాస్య దానశూరత్వముక్తమ్। ఉఞ్ఛో ధాన్యస్య కణశ ఆదానమ్। రత్నాదానే త్వౌపచారికః ప్రయోగః। త్యజ్యతే త్యాగః। యేన (౬) కర్మణి ఘఞ్। 'వితేనివాన్' ఇతి పాఠే త్యాగమితి భావే ఘఞ్। దానం చకారేత్యర్థః। నికాయమితి, 'నివాసచితి -'(౩।౩।౪౧) ఇతి ఘనఞ్, ఆదేశ్చ కః। చికాయేతి, 'విభాషా చేః ' (౭।౩।౫౮) ఇతి కుత్వమ్॥౨॥

త్రపాస్య న స్యాత్సదసి స్త్రియాన్వయాత్కుతోఽతిరూపః సుఖభాజనం జనః।

అమూదృశీ తత్కవిబన్దివర్ణనైరవాక్కృతా రాజకరఞ్జిలోకవాక్॥౩॥

త్రపేతి॥ అసావివ దృశ్యత ఇతి అమూదృశీ ఏతత్సదృశీ అన్యాపి భైమ్యావృతాని రాజకాని నృపసఙ్ఘాస్తాని రఞ్జయతీత్యేవంశీలాస్తదనుజీవినో లోకాస్తేషాం మృషావాక్ దోషారోపణరూపా

తస్య నలస్య తయోర్వా భైమీనలయోః కవయః ప్రబన్ధకర్తారః, బన్దినశ్చ ప్రాకృతాదిభాషావర్ణనచతురాః, తేషాం వర్ణనైః కర్తృభిరవాక్కృతా తిరస్కృతా। తేషాం ప్రచురతారఖరవర్ణన తిరోహితత్వాత్సా వాక్ తాభ్యాం నాకర్ణితైవేత్యర్థః। వాక్ అవాక్ కృతా అశబ్దరూపా కృతా ధ్వనిమాత్రం శ్రుతమ్, నత్వర్థవ్యఞ్జకః శబ్దః శ్రుత ఇతి వా। అసౌ కాసదఖి నానాదేశమిలితజనసమాజే తత్సమక్షం స్త్రియా అన్వయాత్సంబన్ధాదస్య నలస్య లజ్జా న స్యాత్। అపి తు లజ్జయా భవితుం యుక్తమ్। న చ తయా జాతమ్ ఇతి నిర్లజ్జోఽయమిత్యేకా వాక్। తథా,— అతిరూపః సున్దరో జనః శ్రీరామచన్ద్రజానకీవత్కుతః సుఖభాజనం సుఖస్థానమ్। అపి తు—రూపవాఞ్జనో దుఃఖ్యేవేతి దృష్టత్వాత్సురూపయోరనయోరపి దుఃఖం భవితై-వేత్యన్యా। వాక్ అవాక్ కృతేతి విరోధాభాసః। సదసి స్త్రియా అన్వయాద్ధేతోర్లజ్జాస్య న స్యాత్, అన్యస్య తు స్యాదేవేత్యయం నిర్లజ్జః। అతిసురూపశ్చ భవాదృశో జనో భైమీప్రాప్తిజనితసుఖభాజనం కుతః, అపి తు న। రూపవాన్ హి రమ్యాం ప్రియాం న లభతే, అతో రూపవన్తో భవన్తోఽపి రమ్యాం ప్రియాం నాలభన్త ఇతి స్వం స్వం ప్రభుం ప్రతి సేవకవచనమితి వా। అతిరూపో భైమీలక్షణో జనః కుతః సుఖభాజనమ్। అపి తు న। ఏవంభూతానాం రాజ్ఞామప్రాప్తేరితి వా। అమూదృశీ, 'అదస్'శబ్దే ఉపపదే 'త్యదాదిషు దృశేః—'(౩।౨।౬౦) ఇతి కమి దృగ్దృశవతుషు ‘ఆ సర్వనామ్నః' (౬।౩।౯౧) ఇత్యాత్వే 'అదసోఽసేర్దాదుదోమః' (౮।౨।౮౦) ఇత్యుత్వే మత్వే చ 'టిడ్ఢాణమ్' (౪।౧।౧౫) ఇతి జీప్। అవాక్ కృతా ఇతి పదద్వయమ్॥౩॥

రాజకీయైర్నిన్దాయాం కృతాయామపి తయోర్నిర్దోషత్వమాహ—

అదోషతామేవ సతాం వివృణ్వతే ద్విషాం మృషాదోషకణాధిరోపణాః।

న జాతు సత్యే సతి దూషణే భవేదలీకమాధాతుమవద్యముద్యమః॥౪॥

అదోషతామితి॥ ద్విషాం మృషా అవిద్యమానస్య దోషకణస్య దోషలేశస్య అధిరోపణా ఆరోపాః సతామదోషతామేవ నిర్దోషత్వమేవ వివృణ్వతే ప్రాకట్యేన కథయన్తి। కథమ్—యతః సత్యేన దూషణే సతి విద్యమానే అలీకమసత్యమవద్యం ఆధాతుమారోపయితుం ఖలానాం జాతు కదాచిదపి ఉద్యమః ప్రయత్నారమ్భో న భవేత్। సతి దోషే విద్యమానత్వాదేవ నారోపః। అయం తావదారోప్యతే, తతశ్చాసతి దోషే తదారోపణం నిర్దోషతామేవ వ్యనక్తీత్యుభయథాపి పరదోషోద్ఘాటనమనుచితమిత్యర్థః। సర్వథా తౌ నిర్దోషావేవ ఇతి భావః। సత్యే దూషణే సతి ఖలానామలీకం దోషమాధాతుముద్యమః కదాచిన్న భవేత్। అపి తు సత్యదోషాభావే అలీకమపి దోషం వదన్తి। తతశ్చ నిర్దోషత్వమేవాగతమిత్యర్థ ఇతి వా। అథ చ— సత్యే

పరబ్రహ్మస్వరూపే శ్రీరఘునాథే విషయే అసత్యసాధౌ దూషణాఖ్యే రాక్షసే అవద్యమలీకం దుష్టమప్రియం కర్తుముద్యమః కిం కదాచిన్న భవేత్। అపి తు — శ్రీరామచన్ద్రే విషయేఽపి దూషణాఖ్యేన రాక్షసేనాప్రియం కర్తుముద్యమః కృత ఏవ। తథాపి యథా స నిర్దోషః, తథా త్రైర్నిన్దాయాం కృతాయామపి నిర్దోషావేవ తావిత్యర్థః। యద్వా,—వహ్నౌ సీతాయాః పాతివ్రత్యపరీక్షణాదపరీక్ష్య- పరిగ్రహాదిదోషేఽసత్యపి పరబ్రహ్మస్వరూపే శ్రీరఘునాథే కదాచిత్తమేకం దోషమాధాతుం ప్రయత్నః కిం న స్యాత్। అపి తు లోకః ప్రయతతత ఏవ। తథాపి యథా తత్త్వతః స నిర్దోష ఏవ తథా తావపీతి భావః। వైరిభిః సత్యమప్యుక్తమలీకం భవతి మృషోద్యం తు కిముతేతి సూచితమ్। ద్విషాం కర్తరి షష్ఠీ॥౪॥

విదర్భరాజోఽపి సమం తనూజయా ప్రవిశ్య హృష్యన్నవరోధమాత్మనః।

శశంస దేవీమనుజాతసంశయాం ప్రతీచ్ఛ జామాతరముత్సుకే! నలమ్॥౫ ॥

విదర్భేతి॥విదర్భరాజోఽపి ఉత్తమజామాతృప్రాప్త్యా హృష్యన్సన్ తనూజయా సమం సహ ఆత్మనోఽవరోధమన్తఃపురం ప్రవిశ్య భైమీ నలం వరిష్యతి, అన్యం వేతి అనుజాతః పునః- పునర్జాతః సంశయో యస్యాస్తాం దేవీం భైమీమాతరం శశంస ఇత్యవోచత్। ఇతి కిమ్—హే ఉత్సుకే జామాతరి నలే ఉత్కణ్ఠితే। త్వం నలం జామాతరం భైమీపతిం ప్రతీచ్ఛ జానీహి॥౫॥

నామగ్రహణమాత్రేణ సూచితస్య నలస్య గుణగణం వర్ణయతి—

తనుత్విషా యస్య తృణం స మన్మథః కులశ్రియా యః పవితాస్మదన్వయమ్।

జగత్త్రయీనాయకమేలకే వరం సుతా పరం వేద వివేక్తుమీదృశమ్॥౬॥

తన్వితి॥యస్య తనుత్విషా కాయకాన్త్యా హేతునా స సౌన్దర్యేణ ప్రసిద్ధో మన్మథః తృణమివాకించిత్కరః। తథా,—యః కులశ్రియా వంశపరిశుద్ధ్యా కృత్వా కౌలీన్యాత్ప్రసిద్ధ- తరాణామస్మాకమప్యన్వయం పవితా పావనం కర్తా। అస్మత్తోఽపి మహాకులీన ఇత్యర్థః। జగత్రయ్యా నాయకమేలకే వరసమూహమధ్యే ఈదృశమీదృగ్గుణం నాయకరత్నం వరం పరిణేతారం వివేక్తుం నిర్ణేతుం పరం కేవలం తవ సుతా వేద జానాతి, నాన్యోఽస్మదాదిః। న విద్యతే పరః శ్రేష్ఠో యస్మాదితి వరవిశేషణం వా। పవితా లుట్॥౬॥

సృజన్తు పాణిగ్రహమఙ్గలోచితా మృగీదృశః! స్త్రీసమయస్పృశః క్రియాః।

శ్రుతిస్మృతీనాం తు వయం విదధ్మహే విధీనితి స్మాహ చ నిర్యయౌ చ సః॥౭॥

సృజన్త్వతి॥ స భీమ ఇత్యాహ స్మ చ, నిర్యయౌ చాన్తః పురాన్నిరగాచ్చ। చకారో 'వివాహత్వరాం ద్యోతయతి। ఇతి కిమ్—హే మృగీదృశో హరిణేక్షణాః సువాసిన్యః ! భవత్యః పాణిగ్రహో వివాహస్తద్రూపే మఙ్గల ఉచితాః। తథా,— స్త్రీణాం సమయ ఆచారః తం స్పృశన్తి తా యోషిదాచారప్రాప్తా దుర్గాదికులదేవతాపూజా తైలయవారమ్భాదిక్రియాః సృజన్తు కుర్వన్తు। వయం తు పునః శ్రుతిస్మృతీనాం విధీన్ శూర్పేణ జుహోతీత్యాదీన్ మధుపర్కాదికాంశ్చ, వైదికాన్, స్మార్తాంశ్చ విధీన్విదధ్మహే కుర్మహ ఇతి। ఏవమాదిశ్య తదానీమేవ నిర్గత ఇత్యర్థః। పాణిగ్రహమఙ్గలో చితయోషిదాచారజ్ఞా వృద్ధాః, సువాసినీవిశేషణం వా। సమయస్పృశః, 'స్పృశోఽనుదకే —' (౩।౨।౫౮) ఇతి క్విన్। వయం, 'అస్మదో ద్వయోశ్చ' (౧/౨/౫౯) ఇతి బహువచనమ్॥౭॥,

నిరీయ భూపేన నిరీక్షితాననా శశంస మౌహూర్తికసంసదంశకమ్।

గుణైరణైరుదయాస్తనిస్తుషం తదా స దాతుం తనయాం ప్రచక్రమే॥౮॥

నిరీయేతి॥ భూపేన భీమేన నిరీయ అన్తఃపురాన్నిర్గత్య నిరీక్షితాననా మౌహూర్తి కానాం జ్యౌతిషికాణాం సంసత్సభా అంశకం వైవాహికం లభం శశంస। స చ భీమస్తదా తస్మిన్నంశకే తనయాం నలాయ దాతుం ప్రచక్రమే। ముహూర్తవిలమ్బానురోధేన ప్రాకాలికాగ్రిఙ్కౌతాన్స్మార్తాన్ విధీనచీకరదిత్యర్థః। కింభూతమంశకమ్–అరీణైః సంపూర్ణైః జామిత్రగుణైరుపలక్షితమ్। తథా,— శుక్రగుర్వాద్యుదయాస్తమయ ప్రయుక్తదోషైర్నిస్తుషం రహితమ్। గ్రహాణాం గుణదోషా- దికం జ్యోతిఃశాస్త్రాదవగన్తవ్యమ్। నిరీయ, 'ఈఙ్ గతౌ'। మౌహూర్తికాః, 'ముహూర్త వేద' ఇత్యర్థే 'క్రతూక్థాది—' (౪।౨।౬౦) ఇత్యుక్థాదిత్వాట్ఠక్। అంశమేవ అంశకమ్ స్వార్థే కన్। అరీణైః స్వాదిత్వాత్ 'ఓదితశ్చ' (౮।౨।౪౫) ఇతి నిష్ఠానత్వమ్। నిర్గతం తుషాత్। తుషో దోషలేశః॥౮॥',

అథావదద్ధూతముఖః స నైషధం కులం చ బాలా చ మమానుకమ్ప్యతామ్।

స పల్లవత్వద్య మనోరథాఙ్కురశ్చిరేణ నస్త్వచ్చరణోదకైరితి॥౯॥

అథేతి ॥ అథ లగ్నాంశకే సంనిహితే దూత ఏవ ముఖం యస్య స భీమః నైషధమిత్యవదత్। ఇతి కిమ్ — భవతా మమ కులం చ బాలా చ కృపయా అనుకమ్ప్యతామఙ్గీక్రియతామ్।బాలాయామనుగృహీతాయాం సర్వోఽపి మమ వంశోఽనుగృహీతః స్యాదిత్యర్థః। తథా,—చిరేణ చిరంతనో నోఽస్మాకం సర్వేషాం స ప్రసిద్ధః త్వత్సంబన్ధవిషయో మనోరథరూపోఽఙ్కురోఽద్యాస్మిన్దినే త్వచ్చరణోదకైస్త్వదీయచరణక్షాలనోదకైః పల్లవతు పల్లవ ఇవాచరతు। పల్లవితో భవత్విత్యర్థః। పల్లవసహితో భవత్వేకం వా పదమ్। కంచన సందేశహరం ప్రేష్య తం సవినయమాకాశ్యతి స్మేతి భావః। అన్యత్రాపి చిరసంచితోఽఙ్కురో జలైః పల్లవితో భవతి। సపల్లవతు, ఆచారే క్విప్॥౯॥

తథోత్థితం భీమవచఃప్రతిధ్వనిం నిపీయ దూతస్య స వక్త్రగహ్వరాత్।

వ్రజామి వన్దే చరణౌ గురోరితి బ్రువన్ప్రదాయ ప్రజిఘాయ తం బహు॥౧౦॥

తథేతి ॥ స నలో దూతస్య వక్త్రాదేవ గహ్వరాత్కందరాత్తథా పూర్వోక్తప్రకారేణ యథా భీమేనోక్తం తథైవోదితం భీమవచసః ప్రతిధ్వనిం ప్రతిశబ్దం నిపీయ సాదరమాకర్ణ్యేతి బ్రువంస్తస్మై దూతాయ బహు ప్రచురం వస్త్రాలంకారాది ప్రదాయ తం ప్రజిఘాయ ప్రాహిణోత్। ఇతి కిమ్—హే దూత ! అహం వ్రజామి ఇదానీమేవ గచ్ఛామి గత్వా చ గురోః శ్వశురస్య చరణౌ వన్దే నమస్కరోమీతి। ప్రతిశబ్దత్వరూపణేన రాజాదేశానువాదస్య న్యూనాధికశఙ్కా పరిహృతా। వ్రజామి వన్దే చ, 'వర్తమానసామీప్యే -' (౩।౩।౧౩౧) ఇతి భవిష్యతి లట్॥౧౦॥

నిపీతదూతాలపితస్తతో నలం విదర్భభర్తాగమయాంబభూవ సః।

నిశావసానే శ్రుతతామ్రచూడవాగ్యథా రథాఙ్గస్తపనం ధృతాదరః॥౧౧॥

నిపీతేతి॥ తతో దూతప్రత్యాగమనానన్తరం నిపీతం సాదరం శ్రుతం దూతాలపితం దూతవచనం యేన స విదర్భభర్తా భీమో ధృతాదరః సాదరః సన్ నలమాగమయాంబభూవ ప్రతీక్షితవాన్। పునరపి దూతైరానాయయతి స్మేతి వా। యథా నిశావసానే బ్రాహ్మే ముహూర్తే శ్రుతా ప్రాభాతికీ తామ్రచూడస్య కుక్కుటస్య వాక్ యేన స రథాఙ్గశ్చక్రవాకో ధృతాదరః సన్ తపనం సూర్యం ప్రతీశ్చతే కదా వా ఉదేష్యతీతి। 'కృకవాకుస్తామ్రచూడః' ఇత్యమరః॥౧౧॥

క్వచిత్తదాలేపనదానపణ్డితా కమప్యహంకారమగాత్పురస్కృతా।

అలమ్భి తుఙ్గాసనసంనివేశనాదపూపనిర్మాణవిదగ్ధయాదరః॥౧౨॥

క్వచిదితి॥ తదా నలాగమనసమయే క్వచిత్స్థానే లేపనందానే సుధాలేపచిత్రాది-కర్మణి పణ్డితా కుశలా కాచిద్రమణీ పురస్కృతా తన్నిర్మాణార్థమేవ సంభావితా సతీ స్వప్రార్థనావశాత్కమప్యహంకారమభిమానమగాత్ప్రాప। అనిర్వచనీయం గౌరవం ధృత్వా సుధాలేపాది చకారేత్యర్థః। చతుష్కనిర్మాణార్థం హరిద్రాచూర్ణమిశ్రితం తణ్డులపిష్టం తస్య దానే ఆలేపకరణే -కుశలా। క్వచిద్వ్యజనే రమణీయే వా ప్రదేశే తస్యా భైమ్యా ఆలేపనదానే అఙ్గోద్వర్తనే కుశ- లేతి వా। తయోర్భైమీనలయోర్వా। తథా,—క్వచిత్ప్రదేశేఽపూపనిర్మాణే మణ్డకరచనాయాం విదగ్ధయా చతురయా కయాచిత్తుఙ్గాసన ఉచ్చచతురఙ్గాద్యాసనే సంనివేశనాదుపవేశనాద్ధేతోదరో గౌరవమలమ్భి ప్రాప్తమ్। ఉచ్చాసనసంనివేశనాదదరో వహ్నితాపభయాభావః ప్రాప్త ఇతి వా। జాతావేకవచనమ్। కాశ్చిచ్చిత్రాదికర్మ కాశ్చిచ్చాపూపాదినిర్మాణం చక్రురితి భావః॥

ముఖాని ముక్తామణితోరణోద్గతైర్మరీచిభిః పాన్థవిలాసమాశ్రితైః।

పురస్య తస్యాఖిలవేశ్మనామపి ప్రమోదహాసచ్ఛురితాని రేజిరే॥౧౩॥

ముఖానీతి॥ తస్య పురస్య, తథా తత్సంబన్ధినామఖిలవేశ్మనామపి ముఖాని ద్వారోపాన్తరూపాణ్యాననాని ముక్తాయుక్తానాం మణీనాం రత్నానామ్, ముక్తానాం చ మణీనాం చ వా, తోరణాస్తేభ్య ఉద్గతైర్నిర్గతైరత ఏవ పాన్థవిలాసముత్థాయ దూరం ప్రసర్పణశీలానాం పాన్థానాం విలాసమాశ్రితైర్మరీచిభిః కిరణైః కృత్వా వరాగమనసమయే ప్రమోదహాసేన హర్షజహాస్యేన ఛురితాని మిశ్రితానీవ రేజిరే। సర్వాణ్యపి పురద్వారాణి గృహద్వారాణి చ ముక్తామణితోరణైరలంకృతాని। సర్వం చ పురం సానన్దమభూదితి భావః। హాస్యం ముఖే భవతి। తస్య పురస్య సంబన్ధినాం వేశ్మనామితి వ్యాఖ్యానే న కేవలం పురలోకానాం ముఖాని ప్రమోదహాసచ్ఛురితాని, కింతు గృహాణామపీత్యపేరర్థః। 'తోరణాత్తదా-' ఇతి పాఠే తోరణాత్పాన్థవిలాసమాశ్రితైరుత్థాయ దూరం ప్రసర్పణశీలైరితి వ్యాఖ్యేయమ్॥౧౩॥

పథామసీయన్త తథాధివాసనాన్మధువ్రతానామపి దత్తవిభ్రమాః।

వితానతామాతపనిర్భయాస్తదా పటచ్ఛిదాకాలికపుష్పజాః స్రజః॥౧౪॥

పథామితి॥ పటచ్ఛిదాభిర్వస్త్రచ్ఛేదైర్నిర్మితాన్యాకాలికాన్యసమయజాని యస్మిన్కాలే యాని న భవన్తి తాదృశాని పుష్పాణి తేభ్యో జాతాస్తన్నిర్మితాః స్రజో మాలాస్తదా వరాగమనసమయే పథాం పురమార్గాణాం వితానతాముల్లోచతామనీయన్త ప్రాపితాః। కింభూతాః— యథా మాలత్యాదిపుష్పాణాం వాసః, తథాఽధివాసనాత్సుగన్ధిద్రవ్యైః పరిమలారోపణాన్మధువ్రతానామపి దత్తో విశిష్టో భ్రమో యాభిః। సర్వదా మధున్యేవ యే నివసన్తి తేషామపి అకృత్రిమణ్యేవైతాని పుష్పాణీతి (తేషామపి) దత్తభ్రాన్తయః కిముతాన్యేషామితి 'మధువ్రత'- పదేన సూచితమ్। తథా, వస్త్రమయత్వాదాతపనిర్భయా ఊష్మజమ్లానిరహితాః। 'అస్త్రీ వితానముల్లోచః' ఇత్యమరః। 'ఛిదా' ఆకాలికేతి చ పూర్వవత్॥౧౪॥-

విభూషణైః కఞ్చుకితా బభుః ప్రజా విచిత్రచిత్రైః స్త్రపితత్విషో గృహాః।

బభూవ తస్మిన్మణికుట్టిమైః పురే వపుః స్వముర్వ్యా పరివర్తితోపమమ్॥౧౫॥

విభూషణైరితి॥ తస్మిన్పురే ప్రజాః పౌరా జానపదాశ్చ విభూషణైరలంకారైః కఞ్చుకితా నానారత్నకాన్తిచ్ఛాదితసర్వావయవాః సన్తో బభుః శుశుభిరే। తథా,— వర్ణమాత్రకల్పితేషు నిర్జీవేష్వపి రూపకేషు జీవద్భ్రమపాదనాదిచమత్కార కరణాద్విచిత్రచిత్రైరాశ్చర్యకారిభిః కుడ్యలిఖితనానావర్ణరూపకైః స్నపితత్విష ఉజ్వలీకృతదీప్తయో గృహా బభుః। ఏవం జంగమస్థావరరూపాన్యతయా తథా మణికుట్టిమైశ్చ మణిబద్ధభూమిభిః కృత్వా ఉర్వ్యాః స్వం సహజం మృన్మయం వపుః కేనాపి బ్రహ్మాదినా పరివర్తితా ఉపమా యస్య తద్రూపాన్తరం ప్రాపితమివ బభూవ। పాతాలస్య రమ్యతరత్వాత్పాతాలముపరి జాతమివేత్యర్థ ఇత్యుత్ప్రేక్షా। పరివర్తితా వినిమయితా ఉపమా ఉపమానం స్వర్గాది యేన। ఉపమానత్వేన ప్రసిద్ధస్య స్వర్గస్యోపమేయత్వం కృతమ్। స్వయం వ తస్యోపమానం జాతమిత్యర్థ ఇతి వా। ' స్వరుర్వ్యాః' ఇతి పాఠే స్వర్గాత్సకాశాత్పరివర్తితోపమమివ బభూవేత్యర్థః। మణికుట్టిమైరుపలక్షితే పురే వా। సర్వమపి తదా సాలంకార జాతమితి భావః। కఞ్చుకస్తారకాదిః॥౧౫॥

తదా నిసస్వానతమాం ఘనం ఘనం ననాద తస్మిన్నితరాం తతం తతమ్।

అవాపురుశ్చైః సుషిరాణి రాణితామమానమానద్ధమియత్తయాధ్వనీత్॥౧౬॥

తదేతి॥ తదా నలాగమనసమయే తస్మిన్పురే ఘనం కాంస్యతాలాదివాద్యం ఘనం నిబిడం యథా తథా నిసస్వాన శబ్దం చకార। తథా,— తతం వీణాదివాద్యం తతం విస్తృతం యథా తథా నితరాం ననాద శబ్దం చకార। తథా,— సుషిరాణి సచ్ఛిద్రాణి వంశాదివాద్యాని ఉచ్చైర్నితరాం రాణితాం శబ్ద (కృ)త్త్వం అవాపుః। తథా,—ఆనద్ధం మురజాదివాద్యమియత్తయా ఇదం పరిమాణత్వేనామానమపరిచ్ఛేద్యం యథా తథాఽధ్వనీత్। ధనం దృఢావయవం బహుసంఖ్యం వేతి ధనవిశేషణం వా। తథా, —తతం స్వరూపేణ విస్తృతం బహుసంఖ్యాకం బేతి తతవిశేషణం వా। తథా,— ఇయత్తయా అమానం బహుసంఖ్యమిత్యానద్ధవిశేషణం వా। చతుర్విధమపి వాద్యం తత్ర నాదితమిత్యర్థః। 'తతం వీణాదికం వాద్యమానద్ధం మురజాదికమ్। వంశాదికం తు సుషిరం కాంస్యతాలాదికం ఘనమ్' ఇత్యమరః। రాణితామ్— అవశ్యం రణన్తీతి 'ఆవశ్యకాధమర్ణ్యయోర్ణినిః' (౩।౩।౧౭౦) ఇతి ణినౌ రాణీని తేషాం భావస్తత్తా తామ్। అధ్వనీత్, 'అతో హలాదేః-' (౭।౨।౭) ఇతి వృద్ధివికల్పః॥౧౬॥

విపఞ్చిరాచ్ఛాది న వేణుభిర్న తే ప్రణీతగీతైర్న చ తేఽపి ఝర్ఝరైః।
న తే హుడుక్కేన న సోఽపి ఢక్కయా న మర్దలైః సాపి న తేఽపి ఢక్కయా॥ ౧౭॥

విపఞ్చిరితి॥ వేణుభిర్వంశధ్వనిభిర్విపఞ్చిర్వీణాధ్వనిర్న ఆచ్ఛాది। తే చ వేణుధ్వనయః ప్రణీతం ప్రారబ్ధం గీతం యైర్ద్రుతమధ్యాదిమూర్ఛనాపూర్వముచ్చైర్గాయద్భిర్గాయకైర్గాయకగీతైర్న ఆచ్ఛాదిషతేతి సర్వత్ర విపరిణామేన వ్యాఖ్యేయమ్। ఝర్ఝరైర్ఝర్ఝరాఖ్యైః కాంస్యమయైర్వాద్యవిశేషైర్ధ్వనిభిః కృత్వా తేఽపి గాయకధ్వనయోఽపి న చ నైవాచ్ఛాదిషత। హుడుక్కేన లఘీయసా కాంస్యమయవాద్యవిశేషేణ తే ఝర్ఝరధ్వనయో నాచ్ఛాదితాః। ఢక్కయా వాదిత్రవిశేషేణ సోఽపి హుడుక్కధ్వనిర్నాచ్ఛాది। మర్దలైర్మృదఙ్గధ్వనిభిః సా ఢక్కాపి నాచ్ఛాది। ఢక్కయ తేఽపి మర్దలా అపి నాచ్ఛాదితాః। అనపేక్షితగౌరవలాఘవం వాద్యమాత్రం తత్ర మిలితమ్। సమశ్రుతితాలమానా అపి విపఞ్చయాదిధ్వనయో వాదకకౌశలాత్ప్వవ్యక్తం భేదేనోపలబ్ధా ఇతి భావః। విపఞ్చ్యతే స్వరోఽస్యాం విపఞ్చిః, ఔణాదిక ఇన్ప్రత్యయః॥౧౭॥

విచిత్రవాదిత్రనినాదమూర్చ్ఛితః సుదూరచారీ జనతాముఖారయః।
మమౌ న కర్ణేషు దిగన్తదన్తినాం పయోధిపూరప్రతినాదమేదురః॥౧౮॥

విచిత్రేతి ॥విచిత్రాణి నానావిధాని వాదిత్రాణి తేషాం నినాదైర్మూచ్ఛితో వర్ధితః। తథా, — సుతరాం దూరచారీ దూరసంచరణశీలో జనతా జనసఙ్ఘస్తస్య ముఖారవో ముఖశబ్దః పయోధిపూరే సముద్రప్రవాహే ప్రతినాదేన ప్రతిశబ్దేన। పయోధిపూరస్య తటే ప్రతిశబ్దస్తేన వా। మేదురః పరిపుష్టః సన్ దిగన్తదన్తినాం దిక్ప్రాన్తవర్తిదిక్పాలహస్తినాం కర్ణేషు న మమౌ। తత్కర్ణానపి పరిపూర్య బహిర్నిర్గత ఇత్యర్థః। నానాజాతీయమిశ్రణాదేకీభూతో 'జన' శబ్దో దిగన్తపర్యన్తం సముల్లలాసేతి భావః। ' స దూర—' ఇతి పాఠే సః। అతిమహానిత్యర్థః॥౧౮॥

ఉదస్య కుమ్భీరథ శాతకుమ్భజాశ్చతుష్కచారుత్విషి వేదికోదరే।

యథాకులాచారమథావనీన్ద్రజాం పురన్ధ్రివర్గః స్నపయాంబభూవ తామ్॥౧౯॥

ఉదస్యేతి॥ అథ సర్వవాద్యవాదనానన్తరం పురన్ధ్రివర్గః స్త్రీసమయజ్ఞకులవృద్ధ సువాసినీ-సమూహశ్చతుష్కసంజ్ఞేన నానావర్ణకకల్పిత స్వస్తిక సర్వతోభద్రాదిమణ్డనేన చార్వీ రమణీయా త్విట్ కాన్తిర్యస్య ఏవంభూతే కూర్మపృష్ఠచతురస్రహస్తమాత్రోచ్ఛ్రితత్వాదిసుకల్పితే వేదికాయా ఉదరే మధ్యే శాతకుమ్భజాః సువర్ణఘటితాః కుమ్భీరుదస్య ఉత్క్షిప్య యథాకులాచారం స్త్రీణాం భైమ్యాశ్చ కులాచారానతిక్రమేణాథ మఙ్గలం మఙ్గలగీతపూర్వం యథా తథా తామవనీన్ద్రజాం భైమీం రూపయాంబభూవ। 'మఙ్గలానన్తరారమ్భప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథ' ఇతి వచనాత్ ఏకః 'అథ' శబ్ద ఆనన్తర్యే, ద్వితీయస్తు మఙ్గల ఇతి జ్ఞేయమ్। 'యథావిధానం నరనాథనన్దనీమ్' ఇతి చ పాఠః। స్రపాయాంబభూవ, మిత్వాదుపధాహ్రస్వః॥౧౯ ॥

విజిత్య దాస్యాదివ వారిహారితామవాపితాస్తత్కుచయోర్ద్వయేన తాః।

శిఖామవాక్షుః సహకారశాఖినస్త్రపాభరమ్లానిమివానతైర్ముఖైః॥౨౦॥

విజిత్యేతి॥ తాః కుమ్భ్యస్తస్యా భైమ్యాః కుచయోర్ద్వయేన గౌర (వ)త్వ కారిన్యాది-గుణాతిశయేన విజిత్య దాస్యాదివ వారిహారితాం జలవాహిత్వమవాపితాః ప్రాపితాః। ప్రాపితా ఇవ వా। సత్య ఆనతైర్ముఖైః సహకారశాఖిన ఆమ్రవృక్షస్య శిఖాం త్రపాభరేణ జనితాం గ్లానిం వైవర్ణ్యకాలిమానమివావాక్షుర్వహన్తి స్మ। పరాజితోఽపి హ్రీభరేణ మ్రమముఖో వారిహారితాం ప్రాపితః సన్ మ్లానిం ధత్తే। కలశీముఖే మాఙ్గలికా భూతపలచా నిక్షిప్యన్త ఇత్యాచారః। అవాక్షుః, 'వహ ప్రాపణే' లుజి॥౨౦॥

అసౌ ముహుర్జాతజలాభిషేచనా క్రమాద్దుకూలేన సితాంశునోజ్జ్వలా।
ద్వయస్య వర్షాశరదాం తదాతనీం సనాభితాం సాధు బబన్ధ సంధ్యయా॥౨౧॥

అసావితి॥ ముహుర్జాతం జలాభిషేచనం యస్యా అసౌ భైమీ క్రమాత్సితాంశునా సితతన్తునా దుకూలేన క్షౌమామ్బరేణోజ్జ్వలితా భూషితా సతీ వర్షాశ్చ శరదశ్చ తాసాం ద్వయస్య సంధ్యయా సంధినా తదాతనీం తదాభవాం తాత్కాలికీం సనాభితాం తుల్యతాం సాధు సమ్యక్ బబన్ధ దధౌ। వర్షాశ్చ కృతజలాభిషేకాః, శరచ్చ సితాంశునా చన్ద్రేణోజ్జ్వలా, ద్వయోః సంధిరుభయగుణోపేతః। వస్త్రపరిధానాత్పూర్వం ప్రావృట్సదృశీ, అనన్తరం శరత్సదృశీ జాతేత్యర్థః॥౨౧॥

పురా ప్రభిన్నామ్బుదదుర్దినీకృతాం నినిన్ద చన్ద్రద్యుతిసున్దరీం దివమ్।
శిరోరుహౌఘేణ ఘనేన వర్షతా క్వచిద్దుకూలేన సితాంశునోజ్జ్వలా॥౨౨॥

క్వచిత్ పురా—ఇతి శ్లోకః పఠ్యతే। సా దివం నినిన్ద। తత్తుల్యా జాతేత్యర్థః। కింభూతామ్—పురా వర్షాసు ప్రభిన్నైరతిఘనైః క్షరద్భిర్వా। అమ్బుదైర్దుర్దినీకృతాం జలప్లావితామ్। అనన్తరం శరదారమ్భే చన్ద్రద్యుతిసున్దరీమ్। కింభూతా—కచిద్వర్షతా శిరోరుహౌఘేణ కేశపాశరూపేణ ఘనేన మేఘేనోపలక్షితా। తథా,—దుకూలేనైవ సితాంశునా చన్ద్రేణోజ్జ్వలా। జలాభిషేకస్థానేఽమ్బుదక్షరణమ్। చన్ద్రచన్ద్రికాస్థానే దుకూలమ్॥౨౨॥

విరేజిరే తచ్చికురోత్కరాః కిరాః క్షణం గలన్నిర్మలవారివిప్రుషామ్।
తమః సుహృచ్చామర నిర్జయార్జితాః సితా వమన్తః ఖలు కీర్తిమౌక్తికాః॥౨౩॥

విరేజిర ఇతి॥ తస్యాశ్చికురోత్కరాః కేశసఙ్ఘా బిరేజిరే। కింభూతాః— గలతాం నిర్మలానాం వారివిప్రుషాముదబిన్దూనాం క్షణం కిరన్తీతి కిరా విక్షేపకాః। ఉదబిన్దూన్ముఞ్చన్త ఇత్యర్థః। కింభూతా ఇవ—తమసః సుహృన్ది సదృశాన్యతిశ్యామాని చామరాణి తేషాం నిర్జయేనార్జితాః స్వీకృత్య సంగృహీతాః సితాః శుభ్రాః కీర్తిరూపా మౌక్తికా వమన్తః ఖలు। ఇవార్థే 'ఖలు'శబ్దః। కృష్ణచామరాదప్యతి సున్దరస్తత్కేశపాశ ఇతి భావః। విప్రుషామ్, కర్మణి షష్ఠీ॥౨౩॥

మ్రదీయసా స్నానజలస్య వాససా ప్రమార్జనేనాధికముజ్జ్వలీకృతాః।

అదభ్రమభ్రాజత సాశ్మశాణనాత్ప్రకాశరోచిఃప్రతిమేవ హేమజా॥౨౪॥

మ్రదీయసేతి॥ సా భైమీ అదభ్రమధికమభ్రాజతాశోభత। కింభూతా సా—స్నానజలస్య ప్రమార్జనేన ప్రోచ్ఛనకారిణా మ్రదీయసా కోమలతరేణ వాససా కర్త్రుణా। స్నానజలస్య ప్రమార్జనేన కరణేన వా। పూర్వాపేక్షయాఽధికం యథా తథా ఉజ్జ్వలీకృతా। కేవ— అశ్మశాణనాత్ శిలోత్తేజనాద్ధేతోః ప్రకాశం పూర్వాపేక్షయాఽతిదీప్రం రోచిర్దీప్తిర్యస్యాః సా హేమజా సౌవర్ణీ దేవాదీనాం ప్రతిమేవ। శిలాఘర్షణాత్ 'ఒపితా' ఇతి సువర్ణకారపరిభాషా। ప్రమార్జనేన, ప్రథమపక్షే నన్ద్యాదిత్వాత్ కర్తరి ల్యుః। ద్వితీయపక్షే భావే ల్యుట్। 'శాణ 'తేజనే' భౌవాదికస్తస్మాల్ల్యుట్॥౨౪॥

తదా తదఙ్గస్య బిభర్తి విభ్రమం విలేపనామోదముచః స్ఫురద్రుచః।

దరస్ఫురత్కాఞ్చనకేతకీదలాత్సువర్ణమభ్యస్యతి సౌరభం యది॥౨౫॥

తదేతి॥ సువర్ణం దరమీషత్స్ఫుటద్వికసత్కాశ్చనకేతకీదలం తస్మాత్సౌరభం సౌగన్ధ్యం యది అభ్యస్యతి శిక్షతే, తదా తర్హి తదఙ్గస్య భైమీశరీరస్య విభ్రమం విలాసం విశిష్టాం భ్రాన్తిం వా బిభర్తి। కింభూతస్య—విలేపనస్య యక్షకర్దమాదేరఙ్గరాగేణామోదం ముఞ్చతి తస్య। తథా—స్ఫురన్తీ రుగ్ దీప్తిర్యస్య। స్వాభావికగౌరకాన్తినః। అభ్యఙ్గానన్తరమఙ్గరాగః కృత ఇతి భావః। 'యది తర్హి' ఇతి సంబన్ధాత్ 'అభ్యస్యతి బిభర్తి' ఇతి లిఙర్థే లట్। క్రియానిష్పత్తిస్తు న వివక్షణీయా॥౨౫॥

అవాపితాయాః శుచివేదికాన్తరం కలాసు తస్యాః సకలాసు పణ్డితాః।

క్షణేన సఖ్యశ్చిరశిక్షణైః స్ఫుటం ప్రతిప్రతీకం ప్రతికర్మ నిర్మముః॥౨౬॥

అవాపితాయా ఇతి॥ సకలాసు గీతాలంకరణాదిషు కలాసు విద్యాసు పణ్డితాః కుశలాః సఖ్యః శుచి గోమయాద్యనులిప్తం సర్వతోభద్రాదిభూషితం వేదికాయా అన్తరం మధ్యం శృఙ్గారస్థానమవాపితాయాః ప్రాపితాయాస్తస్యా భైమ్యాః ప్రతిప్రతీకం ప్రత్యవయవం చిరశిక్షణాద్బహుకాలాభ్యాసాత్స్ఫుటం నిరతిశయమత ఏవ క్షణేన ప్రతికర్మాలంకరణం నిర్మముశ్చక్రుః॥౨౬॥

వినాపి భూషామవధిః శ్రియామియం వ్యభూషి విజ్ఞాభిరదర్శి చాధికా।
న భూషయైషాధిచకాస్తి కిం తు సానయేతి కస్యాస్తు విచారచాతురీ॥౨౭॥

వినేతి॥ భూషాం మణ్డనం వినాపి శ్రియాం కాన్తీనామవధిః పరమసీమా ఇయం భైమీ విజ్ఞాభిరలంకారచతురాభిః సఖీభిర్వ్యభూషి విశేషేణామణ్డి। అధికా అనలంకృతాఙ్గకాన్తితోఽధికకాన్తిరదర్శి చ। పరమితి విచారచాతురీ ఏకతరనిశ్చయరూపే విచారే ప్రావీణ్యం కస్య అస్తు, న కస్యాపి। ఇతి కిమ్—ఏషా భూషయా పూర్వాపేక్షయాధ్యధికం న చకాస్తి। కింతు సా భూషాఽనయా భైమ్యా కృత్వాఽధికం శోభతే। భైమ్యా భూషణానాం చ పరస్పరసంపర్కాచ్ఛోభాతిశయో దృశ్యతే। తత్ర భూషణైర్భైమ్యాః శోభాతిశయో న జాతః, కిం తు భైమ్యా భూషణానామితి వివేకః కస్యాపి నాభూదిత్యర్థః। పూర్వాపేక్షయాధికం వా శోభతే స్మేతి భావః। భూషాం వినాపి శ్రియామవధిరియం విజ్ఞాభిర్విశేషేణ బహునా ప్రయాసేనాభూషి। పూర్వాపేక్షయా ఇయమధికా కిమితి తారతమ్యజ్ఞానార్థం పునః పునః విలోకితా చ, పరమియం భూషయా నాధిచకాస్తి, కిం తు సానయేతి తాత్త్వికవిచారచాతురీ కస్యాస్తు పునః సఖ్యా జాతా ఇత్యర్థాదపి తు న కస్యాశ్చిత్। ప్రయాసేనాలంకృత్య పునః పునః విలోక్యాపి విజ్ఞాభిరపి అనయా మణ్డనం మణ్డితమ్, మణ్డనైర్వా ఇయం మణ్డితేతి తారతమ్యం న జ్ఞాతమేవ। పరం భూషణానాం వైయర్థ్యమ్, సాధారణత్వం వా, అధికశోభాకారిత్వం వేతి కిమపి న నిశ్చితమ్। కిం తు భ్రాన్తా ఏవ జాతా ఇత్యర్థ ఇతి వా। తస్యా నిరతిశయా కాన్తిర్జాతేతి భావః। పూర్వోక్తా విచారచాతురీ కస్యాస్తు కస్యాశ్విదేవ విదుష్యాః, న తు సర్వస్యా ఇతి వా। అలంకృతం తద్వపుషైవ మణ్డనమితి విచారచాతురీ కస్యచిన్మలక్షణస్య మహాప్రాజ్ఞస్య, కస్య బ్రహ్మణో వాస్తు। మయా శ్రీహర్షేణ బ్రహ్మణా వైషా నిర్ణేతుం శక్యతే నాన్యేనేత్యర్థం ఇతి వా। కస్య పునర్న జాతా, అపి తు సర్వస్యాపీతి వా॥౨౭॥

తిలకప్రసాధనం వర్ణయతి—

విధాయ బన్ధూకపయోజపూజనే కృతాం విధోర్గన్ధఫలీబలిశ్రియమ్।
నినిన్ద లబ్ధాధరలోచనార్చనం మనఃశిలాచిత్రకమేత్య తన్ముఖమ్॥౨౮॥

విధాయేతి॥ లబ్ధం ప్రాప్తమధరాభ్యాం లోచనాభ్యాం చార్చనం పూజనం యేన। ఓష్ఠనేత్రేణ రమణీయమితి యావత్। ఏవంవిధం తన్ముఖం భైమీముఖం కర్తృ మాఙ్గలికం

మనఃశిలారూయగౌరధాతువిశేషనిర్మితం చిత్రకం తిలకమేత్య ప్రాప్య బన్ధూకేన పయోజాభ్యాం నీలోత్పలాభ్యాం చ పూజనే పూజాద్వయం కృత్వాఽనన్తరం కృతాం విధోశ్చన్ద్రసంబన్ధినీం గన్ధఫల్యా చమ్పకకలికయా బలిః పూజా తజ్జనితాం శ్రియం కాన్తిం నినిన్ద। యది కోఽపి బన్ధూకోత్పలైశ్చన్ద్రస్య పూజాం కృత్వా చమ్పకకలికాం చన్ద్రస్య శిరసి న్యస్యతి, తదా తాం చన్ద్రలక్ష్మీం న్యక్కరోతీత్యభూతోపమేత్యర్థః। బన్ధూకస్యాధరస్య, నీలోత్పలయోర్లోచనయోః, చమ్పకకలికాయా మనఃశిలాతిలకస్య, చన్ద్రస్య వదనస్య చోపమోపమేయభావః। ' చమ్పకో హేమపుష్పకః। ఏతస్య కలికా గన్ధఫలీ' ఇత్యమరః॥౨౮॥

శ్లోకత్రయేణ కేశప్రసాధనం వర్ణయతి—

మహీమఘోనాం మదనాన్ధతాతమీతమఃపటారమ్భణతన్తుసంతతిః।

అబన్ధి తన్మూర్ధజపాశమఞ్జరీ కయాపి ధూపగ్రహధూమకోమలా॥౨౯॥

మహీతి॥ కయాపి కేశప్రసాధనచతురయా సఖ్యా తస్యా భైమ్యాః మూర్ధజపాశః కేశపాశస్తద్రూపా సౌగన్ధ్యాద్దైర్ఘ్యాచ్చ మఞ్జరీ ప్రథమోద్భిన్నకలికాఙ్కురదణ్డోఽబన్ధి సంయతా। కింభూతా మఞ్జరీ—మహీమఘోనాం భూమీన్ద్రాణాం మదనేన కామవికారేణాన్ధతా వివేకశూన్యతా సైవ తమీ తామసీ రాత్రిస్తస్యాస్తమోరూపస్య పటస్య ఆవరకత్వాదవివేకరూపస్య ఆరమ్భణే నిర్మాణే విషయే తన్తుసంతతిః సూత్రపరమ్పరా తానకరూపా। తథా,— ధూపగ్రహస్య ధూపగ్రహణసాధనస్య సచ్ఛిద్రస్య ధాతుమయస్య కరణ్డకాదేః సంబన్ధినా దహ్యమానకర్పూరాగరుచన్దనాదిపరిమలబహులేన ధూమేన కోమలా ఈషచ్ఛ్యామా తద్వదతిసున్దరీ నితరాం శ్యామా। రాజానో రాత్రౌ నీలం పట్టవస్త్రాదికం పరిధాయ విచరన్తీతి వా। నలపరాయా అపి తస్యాః కేశపాశం దృష్ట్వా రాజ్ఞాం వివేకశూన్యతా భవతీతి భావః॥౨౯॥

పునఃపునః కాచన కుర్వతీ కచచ్ఛటాధియా ధూపజధూమసంయమమ్।

సఖీ స్మితైస్తర్కితతన్నిజభ్రమా బబన్ధ తన్మూర్ధజచామరం చిరాత్॥౩౦॥

పునఃపునరితి॥ కాచన సఖీ తస్యా భైమ్యాః మూర్ధజః కేశపాశస్తల్లక్షణం సూక్ష్మచనప్రలమ్బకృష్ణత్వసామ్యాశ్చామరం చిరాద్బహునా కాలేన బబన్ధ। చిరకాలే హేతుమాహ— కింభూతా— కచచ్ఛటాధియా భైమీకేశపాశభ్రాన్త్యా సాదృశ్యాద్ధూపజస్య ధూమస్య ముహుః సంయమం బన్ధనం కుర్వతీ। తథా, తద్భ్రాన్తిదర్శినీనాం సఖీనాం

స్మితైరన్యోన్యముఖవిలోకనపూర్వవిలసదీషద్ధాస్యైః కృత్వా తర్కితః స కేశపాశభ్రమేణ ధూపజధూమసంయమనరూపో నిజః స్వీయో భ్రమో యయా॥౩౦।।

బలస్య కృష్టేవ హలేన భాతి యా కలిన్దకన్యా ఘనభఙ్గభఙ్గురా।

తదార్పితైస్తాం కరుణస్య కుడ్మలైర్జహాస తస్యాః కుటిలా కచచ్ఛటా॥౩౧॥

బలస్యేతి॥ కుటిలాతివక్రా తస్యా యా కచచ్ఛటా కున్తలశ్రేణిర్బలస్య బలభద్రస్య ఇలేన ఆకృష్టా సతీ ఘనైర్నిబిడైర్భఙ్గైస్తరఙ్గైర్భఙ్గురా ఉచ్చావచా కలిన్దస్య పర్వతస్య కన్యా యమునేవ భాతి। సా కచచ్ఛటా తాం యమునాం తదా తస్మిన్సమయేఽర్పితైః శిరసి న్యస్తైః కరుణాఖ్యవృక్షస్య కుడ్మలైః కలికాభిర్జహాస। యమునా పరాకర్షణకృతేన మహీయసా భఙ్గేన పరాభవేన భగ్నా పుష్పరహితా చ। ఇయం తు స్వభావకుటిలా పునరపి కుసుమైరఞ్చితా శ్చేతి హాసో యుక్త ఇత్యర్థః। శ్యామాఽతివకా పుష్పాలంకృతా చ తస్యాః కున్తలశ్రేణిర్నితరాం శోభతే స్మేతి భావః। పూర్వం తు తత్తుల్యాభూత్ ఇదానీం త్వధికా జాతేతి భావః। జహాసేవేతి వా। యమునాకర్షణం హరివంశాదౌ జ్ఞేయమ్॥౩౧॥

లలాటప్రసాధనం వర్ణయతి—

ధృతైతయా హాటకపట్టికాలికే బభూవ కేశామ్బుదవిద్యుదేవ సా।

ముఖేన్దుసంబన్ధవశాత్సుధాజుషః స్థిరత్వమూహే నియతం తదాయుషః॥౩౨॥

ధృతేతి॥ ఏతయాలికే లలాటే యా హాటకస్య సువర్ణస్య పట్టికా ధృతా సా కేశామ్బుదానాం కున్తలరూపజలదానాం। తేషు వా। విద్యుదేవ బభూవ। క్షణప్రభాయాస్తస్యాః కథం స్థిరత్వమిత్యత ఆహ—ముఖేన్దోః సంబన్ధవశాద్ధేతోః సుధాజుషోఽమృతం సేవమానస్య తదాయుషో విద్యుదవస్థానస్య స్థిరత్వం నియతం నిశ్చితమహమూహే తర్కయామి। అమృతపానాదమరత్వం తస్యా జాతమిత్యర్థః। సువర్ణపట్టికయా లలాటమలంకృతమితి భావః। యదాయుషః' ఇతి వా పాఠః। ఊహే, 'ఊహ వితర్కే'॥౩౨॥

కున్తలాన్వర్ణయతి—

లలాటికాసీమని చూర్ణకున్తలా బభుః స్ఫుటం భీమనరేన్ద్రజన్మనః।

మనఃశిలాచిత్రకదీపసంభవా భ్రమీభృతః కజ్జలధూమవల్లయః॥౩౩॥

లలాటికేతి॥ లలాటే రచితాయా రేఖాకారాయా లలాటికాయాః పత్రపాశ్యాయా అలంకారవిశేషస్య సీమని పర్యన్తప్రదేశే భీమనరేన్ద్రజన్మనో భైమ్యాశ్చూర్ణకున్తలా వక్రకుణ్డలీభూతాః కేశాః కజ్జలరూపస్య ధూమస్య వల్లయః శ్రేణ్యః స్ఫుటమివ బభుః। కింభూతా వల్లయః—మనఃశిలాయాశ్చిత్రకం తిలకస్తద్రూపో దీపస్తస్మాత్ సంభవో యాసాం తాః। తథా,—భ్రమీః సంకుచ్య వక్రీభావాన్బిభ్రతి తా బిభ్రత్యో ధారయన్త్యః। నలస్య మనఃశిలాతిలకేనైవ కామోద్దీపనాత్తస్య దీపత్వమ్। దీపధూమసంభవా కజ్జలశ్రేణిః కిల భ్రమియుక్తా భవతి। 'పత్రపాశ్యా లలాటికా' ఇతి హలాయుధః। ' కర్ణలలాటాత్కనలంకారే' (౪।౩।౬౫) ఇతి కన్॥౩౩॥

శ్లోకచతుష్టయేన కజ్జలాలంకారం వర్ణయతి—

అపాఙ్గమాలిఙ్గ్య తదీయముచ్చకైరదీపి రేఖా జనితాఞ్జనేన యా।

అపాతి సూత్రం తదివ ద్వితీయయా వయఃశ్రియా వర్ధయితుం విలోచనే॥౩౪॥

అపాఙ్గమితి॥ అఞ్జనేన జనితా యా రేఖా సా తదీయమపాఙ్గమాలిఙ్గ్య స్పృష్ట్వా ఉచ్చకైర్నితరామదీపి శుశుభే। ద్వితీయయా తారుణ్యవయఃశ్రియా కర్త్ర్యా విలోచనే భైమీనేత్రే వర్ధయితుం శైశవాపేక్షయా విశాలే కర్తుం తద్రేఖాదీపనం సూత్రమివ అపాతి। ప్రాచ్యో హి సున్దర్యో విలోచనే నేత్రప్రాన్తనిర్గతయా కర్ణోపాన్తస్పర్శిన్యాఞ్జనరేఖయా భూషయన్తి। శిల్పినశ్చ కిమపి లేఖితుం వర్ధయితుం వా లిఖ్యమానస్య వర్ధ్యమానస్య వాకారవక్రిమపరిహారాయ మషీఖటికాద్యుపదిగ్ధస్య సూత్రాభిఘాతేన రేఖాపాతనం కుర్వన్తి। యద్యపి నేత్రయోర్వృద్ధిర్నాస్తి తథాపి శైశవాపేక్షయా తారుణ్యేన కటాక్షవిక్షేపాదివిలాసవశాద్దైర్ఘ్యప్రతీతేర్దైర్ఘ్యకరణార్థం సూత్రపాతో యుక్తః। నేత్రే కజ్జలాఞ్చితే ఇతి భావః॥౩౪॥

అనఙ్గలీలాభిరపాఙ్గధావినః కనీనికానీలమణేః పునః పునః।

తమిస్రవంశప్రభవేన రశ్మినా స్వపద్ధతిః సా కిమరఞ్జి నాఞ్జనైః॥౩౫॥

అనఙ్గేతి॥ అనఙ్గలీలాభిః కటాక్షవిక్షేపరూపైః కామవిలాసైః కృత్వా పునః పునరపాఙ్గధావినో నేత్రోపాన్తస్పర్శినః కనీనికానీలమణేర్నేత్రతారకారూపస్యేన్ద్రనీలరత్నస్య తమిస్రవంశప్రభవేనాయఃశ్యామాన్వయజేన (?) అతికృష్ణేన రశ్మినా సకజ్జలరేఖారూపా సా స్వపద్ధతిర్నిజగమనసరణిః కిమరఞ్జి అఞ్జనైర్న। సదా తన్మార్గగమనేన స్వసంబన్ధాత్తారకానీలమణికిరణైరేవ నేత్రప్రాన్తో నీలీకృతో, న కజ్జలైరిత్యుత్ప్రేక్షా। కామోల్లసితనిరతిశయకటాక్షశ్రీ తుల్యాఞ్జనశో మాలంకారతాం జగామేతి భావః॥౩౫॥

అసేవిషాతాం సుషమాం విదర్భజాదృశావవాప్యాఞ్జనరేఖయాఽన్వయమ్।

భుజద్వయజ్యాకిణపద్ధతిస్పృశోః స్మరేణ బాణీకృతయోః పయోజయోః॥౩౬॥

అసేవిషాతామితి॥ విదర్భజాదృశావఞ్జనరేఖయాఽన్వయం సంబన్ధమవాప్య స్మరేణ బాణీకృతయోర్బాణత్వం ప్రాపితయోర్నీలోత్పలయోః సుషమాం పరమాం శోభామసేవిషాతామలభేతామ్। కింభూతయోః— సవ్యాపసవ్యబాణాకర్షణాద్భుజద్వయేఽధికరణే జ్యాకిణపద్ధతిర్జ్యాభిఘాతవైవర్ణ్యరూపకిణమార్గస్తాం స్పృశత ఇతి స్పృశౌ తయోః। నలముద్దిశ్యాకర్ణవాణాకర్షణాకర్ణాన్తవిశ్రాన్తయోర్నేత్రనీలోత్పలబాణయోర్భుజకిణసంబన్ధసంభావనా యుక్తా। అఞ్జనరేఖే కిణతుల్యే, నేత్రే చ స్మరవృద్ధికరత్వాత్స్మరనీలోత్పలబాణతుల్యే ఇతి భావః॥౩౬॥

తదక్షితత్కాలతులాగసా నఖం నిఖాయ కృష్ణస్య మృగస్య చక్షుషీ।

విధిర్యదుద్ధర్తుమియేష తత్తయోరదూరవర్తిక్షతతా స్మ శంసతి॥౩౭॥

తదక్షీతి॥ విధిర్బ్రహ్మా తదక్ష్ణోర్మృగనేత్రాధికయోర్భైమీనేత్రయోస్తత్కాలే తస్మిన్పాణిగ్రహోచితాఞ్జనప్రసాధనసమయే తులా సామ్యకరణం తద్రూపేణాఽఽగసాఽపరాధేన హేతునా నఖం నిఖాయ కృష్ణస్య మృగస్య కృష్ణసారహరిణస్య చక్షుషీ ఉద్ధర్తుమున్మూలయితుం యదియేష, తయోః కృష్ణసారనేత్రయోరదూరవర్తి సమీపవర్తి యత్క్షతం తస్య భావస్తత్తా సా తన్నఞ్జనిఖననకర్మ శంసతి స్మ। 'క్షతమాఖ్యత స్ఫుటమ్' ఇతి పాఠే స్ఫుటం ప్రకటమ్, ఉత్ప్రేక్షాయాం వా। అదూరవర్తి క్షతం యయోస్తే అదూరవర్తిక్షతే తయోర్భావ ఇతి వా। మృగనేత్రసమీపే నఖనిఖననాకారం క్షతం భవతి॥౩౭॥

శ్లోకద్వయేనావతంసనీలోత్పలే వర్ణయతి—

విలోచనాభ్యామతిమాత్రపీడితే వతంసనీలామ్బురుహద్వయీం ఖలు।
తయోః ప్రతిద్వన్ద్విధియాధిరోపయాంబభూవతుర్భీమసుతాశ్రుతీ తతః॥౩౮॥

విలోచనాభ్యామితి॥ ఖలు యతో భీమసుతాయాః శ్రుతీ కర్ణౌ విలోచనాభ్యామాకర్ణపూర్ణత్వాదతిమాత్రమతితరాం పీడితే పరాక్రాన్తే, తతస్తస్మాదాత్మపరాభవకారిణోస్తయోర్నేత్రయోః ప్రతిద్వన్ద్వినీ తుల్యబలే ఇమే నీలోత్పలే ఇతి ధియా బుద్ధ్యేవ ఖశిరసి వతంసరూపనీలామ్బురుహద్వయీమధిరోపయాంబభూవతుః ఆరోపితవన్తౌ। దధ్నతురిత్యర్థః। లుప్తోత్ప్రేక్షా। 'ఖలు' వోత్ప్రేక్షాయామ్। అన్యోఽప్యధికేన పరాభూతస్తత్సమానం తద్విరోధినం సంనిధాపయతి। నీలోత్పలకరణీయం నేత్రాభ్యామేవ కృతమ్, న తు నీలోత్పలాభ్యామధికం కించిత్కృతమ్। నీలోత్పలే కర్ణభూషణీకృతే ఇతి చ భావః॥౩౮॥

ధృతం వతంసోత్పలయుగ్మమేతయా వ్యరాజదస్యాం పతితే దశావివ।
మనోభువాన్ధ్యం గమితస్య పశ్యతః స్థితే లగిత్వా రసికస్య కస్యచిత్॥

ధృతమితి॥ ఏతయా కర్ణయోరుపరి ధృతం వతంసోత్పలయుగ్మం భైమీమేతత్కణౌం వా పశ్యతః కస్యచిద్రసికస్య విలాసినో దృశావివ వ్యరాజత్। కింభూతస్య—మనోభువా కామేనావివేకిత్వమేవాఽఽన్ధ్యముద్ధృతనేత్రత్వం గమితస్య ప్రాపితస్య। కింభూతే దృశౌ—అస్యాం భైమ్యాం పతితే నిషణ్ణే। తతో రసికత్వాదేవాపరావృత్య లగిత్వా సంబధ్య స్థితే స్థిరతరే ఇత్యుత్ప్రేక్షా। కశ్చిద్విలాసీ భైమ్యాః కర్ణౌ ప్రథమమేవ దృష్టవాన్। తతస్తస్య నేత్రే కర్ణయోరేవ లగ్నే స్థితే, నోత్పలద్వయమిత్యర్థః। నేత్రగమనాదేవాస్యాన్ధ్యమ్। అన్యదపి పతితం వస్తు కుత్రాపి లగిత్వా తిష్ఠతి॥౩౯॥

రత్నావతంసం వర్ణయతి—

విదర్భపుత్రీశ్రవణావతంసికామణీమహఃకింశుకకార్ముకోదరే।
ఉదీతనేత్రోత్పలబాణసంభృతిర్నలం పరం లక్ష్యమవైక్షత స్మరః॥౪౦॥

విదర్భేతి॥ స్మరః నలం పరం కేవలం శ్రేష్ఠం వా లక్ష్యమవైక్షత। ఆగచ్ఛన్తం ప్రతీక్షితవానిత్యర్థః। కింభూతః—విదర్భపుత్రీ శ్రవణయోరుపర్యవతంసికాయా మణ్యో భూషణభూతా మాణిక్యాదిరత్నఖచితసువర్ణకమ్బికాస్తత్సంబన్ధీని మాణిక్యాదిరనాని తాసాం మహస్తేజస్తదేవ కింశుకకార్ముకం పలాశకుసుమధనుస్తస్యోదరే విషయ ఉదీతా సముత్పన్నా నేత్రయోరవతంసోత్పలయోశ్చ తద్రూపాణాం చతుర్ణాం బాణానాం సంభృతిః సామగ్రీ। నేత్రరూపాభ్యాం వా నీలోత్పకాభ్యాం వాణసామగ్రీ యస్య ఏవంవిధః। చాపే సమారోపితబాణ ఇత్యర్థః। స్వలంకృతకర్ణకజ్జలాశ్చితనేత్రసౌన్దర్యవిలోకనమాత్రేణ నలః కామపరో భవిష్యతీతి భావః। 'అవతంసికా'పదేన శ్రవణలబ్ధావప్యతిసంనిధిసూచనార్థం 'శ్రవణ'పదప్రయోగః। యుక్తలక్ష్యస్య స్మరణాత్స్మరః॥౪౦॥

శ్లోకద్వయేన కుణ్డలప్రసాధనమాహ—

అనాచరత్తథ్యమృషావిచారణాం తదాననం కర్ణలతాయుగేన కిమ్।
బబన్ధ జిత్వా మణికుణ్డలే విధూ ద్విచన్ద్రబుద్ధ్యా కథితావసూయకౌ॥౪౧॥

అనాచరదితి॥ సాదృశ్యాత్సత్వరితయా ద్విచన్ద్రబుద్ధ్యా ద్వౌ చన్ద్రావితి భ్రాన్తిజ్ఞానేన ఏతౌ ద్వౌ చన్ద్రౌ తవోత్కర్షం న సహేతే ఇతి భైమ్యాస్తదాననస్య వా పురస్తాదసూయకౌ స్పర్ధాకారిణౌ కథితౌ ప్రతిపాదితౌ మణికుణ్డలే రత్నఖచితే సువర్ణతాటఙ్కే ఏవ విధూ ద్వౌ చన్ద్రౌ జిత్వా తదాననం కర్తృ కర్ణలతాయుగేన కృత్వా బబన్ధ కిమ్। నను ద్విచన్ద్రబుద్ధేరేవ స్వరూపేణాసత్యత్వాత్రిస్త్రుత్వాచ్చ తదుక్తేఽర్థే కథం తస్య ప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ—కింభూతమ్—తథ్యమృషావిచారణామనయా కథితం సత్యమ్, అసత్యం వేతి విమర్శనమ్ అనాచరదకుర్వాణమ్। శోభాసంపన్మదేన మత్తత్వాదిత్యర్థః। కిం కిమితి బబన్ధ, అపి త్వనుచితమేతత్కృతమ్। యతః సత్యాసత్యవిచారణాభావాదితి భావ ఇతి వా। అన్యోఽపి దుర్మదః సత్యాసత్యవిచారమకుర్వన్ కస్యచిదసూయకస్య వచనాదనపరాధినమపి కంచిత్పాశాదినా బధ్నాతి। చన్ద్రాకారే మణితాటఙ్కే తయా ధృతే ఇతి భావః॥౪౧॥

అవాది భైమీ పరిధాప్య కుణ్డలే వయస్యయాభ్యామభితః సమన్వయః।

త్వదాననేన్దోః ప్రియకామజన్మని శ్రయత్యయం దౌరుధరీం ధురం ధ్రువమ్॥౪౨॥

అవాదీతి॥ కయాచిద్వయస్యయా సఖ్యా కుణ్డలే పరిధాప్య కర్ణయోర్నిక్షిప్య భైమీ అవాది ఇత్యుక్తా। ఇతి కిమ్—భైమి! త్వదాననేన్దోరాభ్యాం కుణ్డలాభ్యామభిత ఉభయపార్శ్వయోరయం సమన్వయః సమీచీనః సంబన్ధః ప్రియస్య నలస్య కామో రత్యభిలాషస్తస్య జన్మన్యుత్పత్తౌ విషయే దౌరుఘరీం పూర్వాపరరాశిస్థగురుశుక్రయోర్మధ్యరాశిస్థచన్ద్రస్య దురుధరాఖ్యస్య మహాయోగస్య సంబన్ధినీం ధురం భారం ధ్రువం నిశ్చితమాశ్రయతీతి। ధ్రువముత్ప్రేక్షాయాం వా। దురుధరాఖ్యే మహాయోగే జాతః పుత్రాదిర్యథా వృద్ధిం ప్రాప్నోతి, తథా కుణ్డలాలంకృతముఖచన్ద్రదర్శనమాత్రేణ నలస్య రమణాభిలాషో వృద్ధిం ప్రాప్స్యతీతి భావః। 'గురుభార్గవయోర్యోగశ్చన్ద్రేణైవ యదా భవేత్। తదా దురుధరాయోగః—' ఇతి జ్యోతిఃశాస్త్రాదవగన్తవ్యమ్॥

అధరప్రసాధనమాహ—

నివేశితం యావకరాగదీప్తయే లగత్తదీయాధరసీమ్ని సిక్థకమ్।

రరాజ తత్రైవ నివస్తుముత్సుకం మధూని నిర్ధూయ సుధాసధర్మణి॥౪౩॥

నివేశితమితి॥ తదీయోఽధరోష్ఠస్తస్య సీమని ఊర్ధ్వదేశే యావకస్యాలక్తకస్య రాగో లోహితిమా తస్యా దీప్తయే ప్రకాశనాయ నివేశితం న్యస్తం యచ్చానేన లగత్సంలగ్నం సిక్థకం మధూచ్ఛిష్టం స్వస్య జనకాని మధూని హీనరసతయా పరిత్యజ్య మాధుర్యాతిశయాత్సుధాయా అమృతస్య సధర్మణి తుల్యాయాం తత్రైవాధరసీమ్ని నివస్తుం నిత్యం స్థాతుముత్సుకముత్కణ్ఠితమివ రరాజ। సుధయా సిక్థకస్య కదాచిదప్యసంబన్ధాత్తదధరలతాం పరిత్యక్తుమశక్తమివ తత్రైవ స్థితమిత్యర్థః। ప్రసాధికా అలక్తకస్య స్థిత్యర్థమధరే సిక్థకం నివేశయన్తి। అధరస్య మధునోఽధికత్వం సూచితమ్। అన్యదపి హీనమాశ్రయం పరిత్యజ్యోత్తమమాక్షయతి। లుతోత్ప్రేక్షా। సధర్మా, 'ధర్మాదనిచ్ కేవలాత్' (౫।౪।౧౨౪) ఇత్యనిచ్ 'సమానస్య 'ఛన్దసి'— (౬।౩।౮౪) ఇత్యత్ర యోగవిభాగాత్సమానస్య సాదేశః। సుధావత్సమానో ధర్మో యస్యాః సా సధర్మా తస్యామ్, 'మనః' (౪।౧।౧౧) ఇతి న జీప్॥౪౩॥

కణ్ఠప్రసాధనమాహ—

స్వరేణ వీణేత్యవిశేషణం పురా స్ఫురత్తదీయా ఖలు కణ్ఠకన్దలీ।
అవాప్య తన్త్రీరథ సప్త ముక్తికాసరానరాజత్పరివాదినీ స్ఫుటమ్॥౪౪॥

స్వరేణేతి॥ తదీయా కణ్ఠ ఏవ కన్దలీ అతిసౌకుమార్యాదిగుణత్వాదుద్భేదోద్గతప్రథమాఙ్కురదణ్డోఽతిమధురేణ స్వరేణ పురా పూర్వమవిశేషణం విశేషణరహితం యథా తథా సామాన్యేన వీణేత్యేవ ఖలు నిశ్చితమస్ఫురదభాసత, న తు రుద్రవీణాదిబహువీణాభేదేషు విశిష్టతయా ఇయమిదం సంజ్ఞేత్యర్థః। అథాలంకారసమయే సప్త ముక్తికాసరాన్సూత్రప్రోత మౌక్తికహారానేవ తర్జనీమధ్యమధ్యమాభిఘాతోత్పద్యమానధ్వనివ్యఞ్జితపఞ్చమాదిరాగాః పట్టసూత్రాదిరచితసప్తతన్త్రీరవాప్య 'విపఞ్చీ సా తు తన్త్రీభిః సప్తభిః పరివాదినీ' ఇత్యమరవచనాత్స్ఫుటం ప్రకటం పరివాదినీ ఇతి విశిష్టసంజ్ఞా సతీ అరాజదశోభత। 'స్ఫుటమ్ ' ఉత్ప్రేక్షాయాం వా। వీణాభ్యోఽపి మధురస్వరా కణ్ఠకన్దలీ సప్తసరముక్తాహారాలంకృతా చేతి భావః॥౪౪॥

భుజప్రసాధనమాహ—

ఉపాస్యమానావివ శిక్షితుం తతో మృదుత్వమప్రౌఢమృణాలనాలయా।
రరాజతుర్మాఙ్గలికేన సంగతౌ భుజౌ సుదత్యా వలయేన కమ్బునః॥౪౫॥

ఉపేతి॥ మఙ్గలం ప్రయోజనమస్య మఙ్గలార్థం రచితేన కమ్బునః శఙ్ఖస్య వలయేన కఙ్కణేన సంగతౌ యుక్తౌ సుదత్యా భైమ్యా భుజౌ రరాజతుః శుశుభాతే। ఉత్ప్రేక్ష్యతే—అప్రౌఢా బాలా మృణాలనాలా తయా బిసదణ్డేన తతో భుజాభ్యాం సకాశాన్మృదుత్వం శిక్షితుముపాస్యమానావివ సేవ్యమానావివ। మృణాలాదపి కోమలతరౌ భుజావిత్యర్థః। గౌడదేశే వివాహకాలే శఙ్ఖవలయధారణమాచారః। బాలేన చాభ్యాసః సుకర ఇతి 'అప్రౌఢ'పదమ్। 'నాలా నాలమథాస్త్రియామ్' ఇత్యపి క్వచిత్పాఠాన్మహాకవిప్రయోగాత్ 'నాలా'శబ్దోఽప్యాబన్తః। తతః, 'ఆఖ్యాతోపయోగే' (౧।౪।౨౯) ఇత్యపాదానత్వమ్। మాఙ్గలికేన, 'ప్రయోజనమ్' (౫।౧।౧౦౯)

ఇతి రక్। రరాజతుః, 'ఫణాం చ సప్తానామ్' (౬।౪।౧౨౫) ఇత్యేత్వాభ్యాసలోపౌ వైకల్పికత్వాన్న భవతః। క్వచిత్తు 'విరేజతుః' ఇత్యపి పాఠోఽస్తి॥౪౫॥

శ్లోకద్వయేన పదప్రసాధనమాహ—

పదద్వయేఽస్యా నవయావరఞ్జనా జనైస్తదానీముదనీయతార్పితా।
చిరాయ పద్మౌ పరిరభ్య జాగ్రతీ నిశీవ విశ్లిష్య నవా రవిద్యుతిః ॥౪౬॥

పదేతి॥ తదానీం తస్మిన్ ప్రసాధనసమయే అస్యాః పదద్వయేఽర్పితా రచితా నవా ఆర్ద్రా యావరఞ్జనా అలక్తకరఞ్జనా జనైర్నవోదయసమయే జాతాఽతిరక్తా రవిద్యుతిరివోదనీయతాతర్క్యత। కింభూతా రవిద్యుతిః—నిశి రాత్రౌ సూర్యస్యాస్తమయవశాత్పద్మాభ్యాం సహ విశ్లిష్య దినే పునః పద్మౌ చిరాయ పరిరభ్య జాగ్రతీ తిష్ఠన్తీ రవిద్యుతిర్యథా పద్మేషు శ్రియమధికాం కరోతి తథా యావకరఞ్జనా తత్పదయోరితి భైమీచరణౌ పద్మతుల్యావితి భావః। చిరాయ విశ్లిష్యేతి వా చిరవియుక్తావన్యోన్యం ప్రాప్య గాఢమాలిఙ్గ్య తిష్ఠత ఇత్యుక్తిః॥౪౬॥

కృతాపరాధః సుతనోరనన్తరం విచిన్త్య కాన్తేన సమం సమాగమమ్।
స్ఫుటం నిషేవే కుసుమేషుపావకః స రాగచిహ్నశ్చరణౌ న యావకః॥౪౭॥

కృతేతి॥ పూర్వం విరహావస్థాయాం బహుసంతాపకారిత్వాత్సుతనోర్భైమ్యాః కృతోఽపరాధో యేన స కుసుమేషుః కామ ఏవ పావకోఽగ్నిరనన్తరమధునా కాన్తేన నకేన సమం సహ భైమ్యా సమాగమం విచిన్త్య స్ఫుటం నిశ్చితం చరణౌ నిషేవే। అపరాధమార్జనాయేత్యర్థః। కామస్యాగ్నిత్వే హేతుమాహ—యతః సోఽగ్నీ రాగచిహ్నో రాగో లోహితిమైవ చిహ్నం యస్య। రక్తిమ్నా వహ్నిరయమితి జ్ఞాయతే। అథవాఽనురాగ ఏవ చిహ్నం యస్య। అనురాగ ఏవ హి కామమనుమాపయతి। తస్మాత్ కామాగ్నిరేవాయం, నత్వయం యావకోఽలక్తకః। స యావకో నేతి వా। అన్యోఽపి ప్రోషితభర్తృకాయాః కస్యాశ్చిత్కృతాపరాధః సన్ తత్ప్రియాగమనం విచిన్త్యాపరాధమార్జనాయ తత్పాదయోః పతతి। సాలక్తకతత్పదదర్శనాదేవ నలస్య కామోద్రేకో భవితేతి భావః॥౪౭॥

సహజశోభామాహాత్మ్యం వర్ణయతి—

స్వయం తదఙ్గేషు గతేషు చారుతాం పరస్పరేణైవ విభూషితేషు చ।
కిమూచిరేఽలంకరణాని తాని తద్వృథైవ తేషాం కరణం బభూవ యత్॥౪౮॥

స్వయమితి॥ స్వయం భూషణం వినైవ పరస్పరానపేక్షం చ తస్యా భైమ్యా అఙ్గేషు ముఖాద్యవయవేషు ప్రత్యేకం స్వీయస్వీయసౌష్ఠవవశాత్తరుణిమారోహవశాచ్చ చారుతాం గతేషు ప్రాప్తేషు సత్సు పరస్పరేణైవాన్యోన్యేనైవ చ విశేషేణ భూషితేషు ప్రత్యేకం సౌన్దర్యే సత్యప్యన్యోన్యసాహచర్యవశాత్కరానుగుణౌ భుజౌ భుజానుగుణౌ కరావిత్యేకస్యాఙ్గస్యాపరేణ తస్య చ తేనైవ సర్వాఙ్గయోగ్యాఙ్గసామగ్రీసంఘట్టనాత్సున్దరతరేషు సత్సు తాని మనఃశిలాదితిలకాదీన్యలంకరణాని కిమూచిరే, అపి తు—స్వకరణప్రయోజనం న కించిదూచుః। యద్యస్మాత్తేషామలంకరణానాం తత్పూర్వోక్తప్రకారం కరణం నిర్మాణం వృథైవ బభూవ। దుఃఖవశాన్న కించిదూచుః, కిమప్యధికం న చక్రురిత్యర్థః। ఆశ్రితత్వాదనిరాకార్యత్వేన స్థితాన్యేవేతి భావః। యత్తేషాం కరణం తదుథైవాభూత్। అత ఏవ కరణమలమిత్యన్వయేన నామ సాన్వయం జాతమితి భావః। అలం వృథా కరణం యేషామితి బహువ్రీహిణాపి సాన్వయం జాతమిత్యర్థః। పూర్వమ్ 'అలం' శబ్దస్య భూషణార్థత్వమ్, పశ్చాదప్రయోజకత్వాన్నిషిద్ధార్థమితి చేత్యర్థః। 'కిమూహిరే' ఇతి పాఠే కిమర్థం ధృతాని న జానే ఇతి శేష ఇతి వా॥౪౮॥

భూషణకాన్త్యుత్కర్షం వర్ణయతి—

క్రమాధికాముత్తరముత్తరం శ్రియం పుపోష యాం భూషణచుమ్బనైరియమ్।
పురః పురస్తస్థుషి రామణీయకే తయా బబాధేఽవధిబుద్ధిధోరణిః॥౪౯॥

క్రమేతి॥ ఇయం దమయన్తీ భూషణచుమ్బనైర్భూషణసంబన్ధైః కృత్వా ఉత్తరముత్తరం యథా స్యాత్తథా అగ్రేఽగ్రే క్రమేణ పూర్వభూషణాపేక్షయా ఉత్తరోత్తరభూషణేనాధికామతిశయితాం యాం శ్రియం పుపోష తయాలంకారశోభయా రామణీయకే సౌన్దర్యే పురః పురస్తస్థుషి స్థిరతరే సతి అవధిబుద్ధేరియత్తాబుద్ధేర్ధోరణిః పరమ్పరా బబాధే బాధితా। ఇతోఽన్యద్రామణీయకం నాస్తీతి యది బుద్ధిర్భవేత్, తదావధిర్భవేత్।

పూర్వపూర్వ రామణీయకేయత్తాబాధేన రామణీయకాన్తరే పురః పురః స్ఫురత్యవధిర్బాధిత ఇత్యర్థః। తస్యా భూషణశోభా నిరవధిరభూదితి భావః। ధోరణిరితి 'దేశ్యశబ్దః॥౪౯॥

మణీసనాభౌ ముకురస్య మణ్డలే బభౌ నిజాస్యప్రతిబిమ్బదర్శినీ।

విధోరదూరం స్వముఖం విధాయ సా నిరూపయన్తీవ విశేషమేతయోః॥౫౦॥

మణీతి॥ మణీసనాభౌ మౌక్తికాదిరత్నతుల్యేఽతిస్వచ్ఛే ముకురస్య మణ్డలే దర్పణతలే పునర్నిజాస్యస్య స్వముఖస్య దర్పణసంక్రాన్తప్రతిబిమ్బం పశ్యతీత్యేవంశీలా దర్శినీ సా భైమీ స్వముఖం విధోర్దర్పణరూపస్య, ప్రతిబిమ్బరూపస్య వా చన్ద్రస్యాదూరం నికటవర్తి విధామ కృత్వా ఏతయోర్ముఖచన్ద్రయోర్విశేషం తాస్తమ్యం నిరూపయన్తీవ విచారయన్తీవ బభౌ। సంనిధౌ హి విశేషః స్ఫురతి। బిమ్బాపేక్షయా ప్రతిబిమ్బస్య న్యూనత్వాత్తస్యైవ చన్ద్రత్వమితి విశేషో నిరూపిత ఇతి భావః। భూషణానన్తరమాదర్శవిలోకనమితి జాతిః। ప్రతిబిమ్బదర్శినీ, 'బహులమాభీక్ష్ణ్యే' (౩।౨।౮౧) ఇతి ణినిః॥౫౦॥

జితస్తదాస్యేన కలానిధిర్దధే ద్విచన్ద్రధీసాక్షికమాయకాయతామ్।

తథాపి జిగ్యే యుగపత్సఖీయుగప్రదర్శితాదర్శబహూభవిష్ణునా॥౫౧॥

జిత ఇతి॥ తస్యా ఆస్యేన జితః కలానిధిశ్చన్ద్రో నేత్రచిపిటీకరణాదినిమితాద్ధస్తస్థితాదర్శనిమిత్తాద్వా ద్వౌ చన్ద్రావితి ధీర్యస్య పురుషస్య స ఏవ సాక్షీ సాక్షాద్రష్టా యస్యాః సా మాయా యస్యైవంభూతః కాయో యస్య చన్ద్రస్య తస్య భావస్తత్తా తాం దధే బభార। ఏకత్వాదహం భైమీముఖేన జిత ఇతి మాయామయానేకకాయత్వం చన్ద్రేణ ధృతమిత్యర్థః। అత్ర పూర్వోక్తప్రకారద్వయేన సాక్షిణౌ ద్వౌ చన్ద్రావితి బుద్ధిరేవ ప్రమాణమ్। 'కలానిధి' పదేనానేకశిల్పజత్వాన్మాయికకాయవ్యూహనిర్మాణకలామపి వేత్తీతి సూచితమ్। ద్వాభ్యామేకజయస్య సుకరత్వాత్కర స్థితాదర్శచ్ఛలేనానేకకాయత్వం యద్యప్యఙ్గీకృతమ్, తథాపి యుగపత్సమకాలం సఖీయుగేన ప్రకర్షేణ దర్శితాభ్యామాదర్శాభ్యాం కృత్వా తయోర్వా అబహూనా ఏకేనాపి బహుభవిష్ణునా బహుభవనశీలేన సతా తన్ముఖేన చన్ద్రో జిగ్యే జిత ఏవ। హస్తస్థదర్పణసహితసఖీదర్పణద్వయప్రతిఫలితముఖప్రతిబిమ్బైః సహ బిమ్బభూతస్య ముఖస్యానేకత్వాన్ముఖతుల్యదర్పణద్వయేన సహ బిమ్బభూతస్య ముఖస్య స్వసదృశైరాదర్శైః స్వప్రతిబిమ్బైశ్చ సహ వాఽనేకత్వాత్పఞ్చషైర్ద్వయోర్విజయస్య

సుకరత్వాదిత్యర్థః। పూర్వం శోభయా జితోఽపి సంఖ్యాధిక్యేన ముఖం జేతుమారబ్ధవాన్, తథాపి ముఖస్యాధికతరసంఖ్యత్వాన్న శశాకేతి భావః। 'బహూభవిష్ణునా' ఇతి చ్విః॥౫౧॥

కిమాలియుగ్మార్పితదర్పణద్వయే తదాస్యమేకం బహు చాన్యదమ్బుజమ్।

హిమేషు నిర్వాప్య నిశాసమాధిభిస్తదీయసాలోక్యమితం వ్యలోక్యత ॥౫౨॥

కిమితి॥ ఆలియుగ్మేనార్పితే దర్శితే దర్పణద్వయే బహుషు బిమ్బప్రతిబిమ్బేషు మధ్యే ఏకమేకసంఖ్యాయోగ్యమ్, అథ చ ముఖ్యమ్। తదాస్యం భైమీముఖమ్, అన్యఇచ్చ హిమేషు శిశిరర్తృషు। అథ చ కామ్యేషు కేదారాదిహిమేషు నిర్వాప్య నిర్వాణం (పం) వినాశమ్। అథ చ మోక్షమ్। కృత్వా ప్రాప్యేతి యావత్। నిశాసమాధిభీ రాత్రిసంబన్ధిభిః సంకోచైః। అథ చ—పరమాత్మదర్శనోపాయైః। కృత్వా తదీయం భైమీముఖసంబన్ధి సాలోక్యం సాదృశ్యమ్। అథ చ—సాలోక్యలక్షణాం ముక్తిమ్। ఇతం ప్రాప్తం బహు అనేకమమ్బుజం కిం లోకైర్వ్యలోక్యత। కిముత్ప్రేక్షాయామ్। భైమీముఖప్రతిబిమ్బాన్నిహీనత్వాత్పద్మైః కేదారాదిహిమచూర్ణనాదితపస్వప్త్వా తన్ముఖప్రతివిమ్బస్య సమీపే స్థితాని కిమిత్యర్థః। పద్మేభ్యో ముఖమధికమితి భావః। అమ్బుజమితి జాత్యైకవచనమ్। నిర్వపణం నిర్వాపస్తత్కరోతీతి ణ్యన్తాల్ల్యపి నిర్వాప్యేతి। హిమేష్వాత్మానం వినాశ్యేత్యర్థః। సాలోక్యం, 'సమానస్య—' (౬।౩।౮౪) ఇతి యోగవిభాగాత్సః॥౫౨॥

పలాశదామేతిమిలచ్ఛిలీముఖైర్వృతా విభూషామణిరశ్మికార్ముకైః।

అలక్షి లక్షైర్ధనుషామసౌ తదా రతీశసర్వస్వతయాఽభిరక్షితా॥౫౩॥

పలాశేతి॥ అసౌ భైమీ పలాశానాం కింశుకానాం దామ మాలా ఇయమితి భ్రాన్త్యా మిలన్త ఆగచ్ఛన్తః శిలీముఖా భ్రమరా యత్రైవంభూతైః। అథ చ కింశుకానాం ధనురాకారస్వాన్మిలద్బాణైః। విభూషామణీనాం విశిష్టాలంకారసంబన్ధిమాణిక్యాదిరత్నానాం రశ్మిరూపైః కార్ముకైరిన్ద్రధనుర్భిర్వృతా వేష్టితా సతీ తదా భూషణానన్తరకాలే రతీశస్య కామస్య సర్వస్వతయా పరమధనత్వేన హేతునా ధనుషాం లక్షైర్లక్షసంఖ్యైర్ధనుర్భిరభి సామస్త్యేన రక్షితేవ లోకైరలక్షి తర్కితా। కున్తాః ప్రవిశన్తీతివత్ ధనుషాం ధనుర్ధరాణామిత్యర్థః। కాన్తిసామ్యాన్మిత్రతయా నలసర్వస్వం భైమీం కామో రక్షతీత్యర్థః॥౫౩॥

విశేషతీర్థైరివ జహ్నునన్దినీ గుణైరివాజానికరాగభూమితా।

జగామ భాగ్యైరివ నీతిరుజ్జ్వలైర్విభూషణైస్తత్సుషమా మహార్ఘతామ్॥౫౪॥

విశేషేతి॥ తస్యా భైమ్యాః సుషమా స్వాభావికీ పరమా శోభా విభూషణైర్విశిష్టైర్భూషణైః : కృత్వా మహార్ఘతామతిశ్రైష్ఠ్యం జగామ। కా కైరివ—జహ్నునన్దినీ స్వత ఏవ శ్రేష్ఠాఽపి గఙ్గా విశేషతీర్థైః ప్రయాగాదిభిరివ। తథా,—ఆజానికరాగభూమితా (జననం జనః న జనోఽజనః, అజనేన నిర్వృత్తః స్వభావేన సంభూతః ఆజానికః 'తేన నిర్వృత్తమ్' (౫।౧।౭౯) ఇతి ఠక్। జనేర్జన్మన ఆ ఆజని, ఆజనిం భవః, అధ్యాత్మాదిత్వాట్ఠఞ్। ఇకాదేశః। అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః।) ఆజానికః సహజో రాగః, తస్య భూమిః స్థానం పుత్రాదిః, తస్య భావస్తత్తా సహజా స్నేహపాత్రతా గుణైః శీలలావణ్యాదిభిరివ। తథా—నీతిః ఉజ్జ్వలైర్నీంతిసాధితఫలప్రతిబన్ధనాశనాత్ప్రకాశైర్భాగ్యైః పూర్వకృతశుభకర్మభిరేవ భాగీరథీ సర్వత్ర శ్రేష్ఠైవ, పరం ప్రయాగాదౌ మాహాత్మ్యాతిశయః। యత్రానురాగస్తత్ర శ్రేష్ఠ్యమ్, పరం శీలాదినాఽనురాగస్య నిరతిశయత్వమ్। తథా,—నీతిమార్గానుసరణం శ్రేష్ఠమేవ పరం తూజ్జ్వలైర్భాగ్యైరనుగృహీతం శ్రేష్ఠతరం భవతీత్యర్థః। మణ్డనైస్తస్యా నిరతిశయా శోభాఽభూదితి భావః। ఉజ్జ్వలైరిత్యుపమానోపమేయైః సంబన్ధనీయమ్। అశుభకర్మణోఽపి భాగ్యస్యాభిధాయకత్వాత్తన్నివృత్త్యర్థం భాగ్యవిశేషణమేవ వా। ఉపమానత్రయేణ క్రమేణ పావిత్ర్యం, గుణవత్త్వం, భాగ్యవత్త్వం చ సూచితమ్। విశిష్యన్తే విశేషాః పచాద్యచ్ (?)॥౫౪॥

నలాత్స్వవైశ్వస్త్యమనాప్నువతా నృపస్త్రియో భీమమహోత్సవాగతాః।

తదఙ్ఘ్రిలాక్షామదధన్త మఙ్గలం శిరఃసు సిన్దూరమివ ప్రియాయుషే॥౫౫॥

నలాదితి॥ నలాత్సకాశాత్స్వస్యాత్మనో వైశ్వస్త్యం వైధవ్యమనాప్నుమప్రాప్నుమానతా భైమీచరణప్రణామప్రవణా భీమస్య కన్యాస్వయంవరరూపే మహోత్సవే ఆకారితాః సత్య ఆగతా నృపస్త్రియోఽన్యరాజమహిష్యః ప్రియాయుషే స్వప్రాణేశచిరంజీవనాయ మఙ్గలరూపం సిన్దూరమివ స్వశిరఃసు తస్యా భైమ్యా అఙ్ఘ్ర్యోశ్చరణయోర్లాక్షామలక్తకమాదధన్త అధారయన్। పత్యురాయుర్వృద్ధయే అన్యాః స్త్రియస్తా ఏవం వా యథా శిరఃసు సిన్దూరం ధారయన్తి తథా ప్రణామప్రసన్నయా భైమ్యా ఏతదీయాః ప్రాణేశా రక్షణీయా ఇతి ప్రార్థితో నలః స్వప్రాణేశాన్ రక్షిష్యతీతి బుద్ధ్యా స్వభర్తృచిరజీవనాయ భైమీచరణయోః ప్రణామం కృతవత్య ఇతి భావః। ప్రణామాదేవ వార్ద్రాం లాక్షా లగ్నా। 'విశ్వస్తావిధవే సమే' ఇత్యమరః। బ్రాహ్మణాదిత్వాద్వైశ్వస్త్యమ్। అదధన్త, 'దధ ధారణే' లఙ్। 'హరిద్రాం కుఙ్కుమం చైవ సిన్దూరం కజ్జలం తథా। కూర్పాసకం చ తామ్బూలం మాఙ్గల్యాభరణం శుభమ్। కేశసంస్కారకబరీకరకర్ణవిభూషణమ్। భర్తురాయుష్యమిచ్ఛన్తీం దూరయేన్న పతివ్రతా' ఇతి స్కాన్దవచనమ్॥౫౫॥

అమోఘభావేన సనాభితాం గతాః ప్రసన్నగీర్వాణవరాక్షరస్రజామ్।

తతః ప్రణమ్రాధిజగామ సా హ్రియా గురుర్గురుబ్రహ్మపతివ్రతాశిషః॥౫౬॥

అమోఘేతి॥ తతో మణ్డనానన్తరం ప్రణమ్రా కృతగుర్వాదిచరణప్రణామా సతీ హ్రియా గురుః। అధికలజ్జేత్యర్థః। సా భైమీ గుర్వోః పూజ్యతమయోః పిత్రోః, బ్రహ్మణాం బ్రాహ్మణానాం, వాఙ్మనఃకాయకర్మభిః పతిమవ్యభిచరన్తీనాం పతివ్రతానాం వృద్ధశోభనసువాసినీనాం చ అవిధవా సుభగా అ (న) ష్టపుత్రా భవేతి ఆశిషోఽధిజగామాలభత। కింభూతా ఆశిషః— అమోఘభావేన సఫలత్వేన ప్రసన్నానాం గీర్వాణానాం దేవానాం పూర్వోక్తా వరాస్తత్సంబన్ధిన్యోఽక్షరస్రజో వర్ణమాలాస్తాసాం సనాభితాం బన్ధుత్వం గతాః ప్రాప్తాః సత్యత్వేన తత్తుల్యాః॥౫౬॥

తథైవ తత్కాలమథానుజీవిభిః ప్రసాధనాసఙ్గనశిల్పపారగైః।

నిజస్య పాణిగ్రహణక్షణోచితా కృతా నలస్యాపి విభోర్విభూషణా॥౫౭॥

తథైవేతి॥ తథైవ భైమ్యా వేదికోదరే యథా మఙ్గలస్నానాది కృతమ్ తేనైవ ప్రకారేణ చ తత్కాలం తస్మిన్నేవ కాలే అథ మఙ్గలస్నానానన్తరం ప్రసాధనాసఅనం భూషణకరణం తత్సంబన్ధి శిల్పం విజ్ఞానకౌశలం తస్య పారగైః (అ)శేషవిశేషజ్ఞైః శృఙ్గారిభిరనుజీవిభిః సేవకైర్నిజస్య స్వస్య విభోః స్వస్వామినో నలస్యాపి పాణిగ్రహణక్షణోచితా వివాహకాలయోగ్యా వివాహరూపోత్సవయోగ్యా వా విభూషణా కృతా రచితా। నిజస్యేతి స్వయం ప్రవృత్తిః సూచితా। విభోరిత్యవిలమ్బః సూచితః। భూషయతిశ్చురాదిః తస్మాద్యుచ్॥౫౭॥

శ్లోకద్వయేన కేశప్రసాధనమాహ—

నృపస్య తత్రాధికృతాః పునః పునర్విచార్య తాన్బన్ధమవాపిపన్కచాన్।

కలాపలీలోపనిధిర్గరుత్యజః స యైరపాలాపి కలాపిసంపదః॥౫౮॥

నృపస్యేతి ॥ తత్ర కేశప్రసాధనే అధికృతా నాపితాదయః పునః పునర్విచార్య ధూపజధూమసంశోషణపురఃసరం కఙ్కతికాదినా ప్రసాధనం కృత్వా। అథ చ ధూపజధూమస్యాపి విద్యమానత్వాత్పునఃపునస్తద్భ్రాన్తివశాత్ ఏతే కేశా ఏవ, న ధూమ ఇతి చిరాన్నిశ్చిత్య। కాని పుష్పాణి కుత్ర స్థాపయామీతి యోగ్యాయోగ్యభావం విచార్య వా। నృపస్య తాన్కచాన్ధమ్మిల్లాదిరచనావిశేషగ్రన్థిరూపం బన్ధమవాపిపన్ప్రాపయామాసుః। తాన్కాన్—యైః కచైః శరది గరుతః పక్షాన్త్యజతి గరుత్త్యక్ తస్య కలాపిసఙ్ఘస్య సంబన్ధీ కలాపలీలోపనిధిః కలాపలీలాయా ఉపనిధిః సామ్యమపాలాపి ఆచ్ఛాదితః। తదపేక్షయాఽధికైర్జాతమిత్యర్థః। కులాపలీలారూపో య ఉపనిధిః కవిసమయసిద్ధః ప్రతినిధిః స యైరాచ్ఛాది। జిత ఇవేత్యర్థ ఇతి వా। నలకేశైర్విలాసస్య గృహీతత్వాన్నిర్విలాసతయా నిరర్థకం బర్హభారం త్యజతీతి సూచనాద్ 'గరుత్త్యజ' ఇతి పదం సాభిప్రాయమ్। యైః కేశైః పక్షత్యాగిన్యా మయూరసంహతేః కలాపశోభానిక్షేప అపాలాపి గృహీత్వా నాస్తీత్యపలాపితః। యః పరస్య నిక్షేపం గృహీత్వా న దత్తే పరం ప్రతారయతి స రాజ్ఞోఽధికృతైః పురుషైః పశ్చాద్బద్ధ్వా శిక్షణీయో భవతి। మయూరాః శరది పక్షాన్ముఞ్చన్తి। 'పుమానుపనిధిర్న్యాసః' ఇత్యమరః। అవాపిపన్, ఆప్నోతేర్ణ్యన్తాల్లుఙి ద్వితీయస్యైకాచో ద్విత్వమ్। గత్యర్థత్వాదణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వమ్। 'అలమ్భయన్' ఇతి చ పాఠః॥౫౦॥

పతత్రిణాం ద్రాఘిమశాలినా ధనుర్గుణేన సంయోగజుషాం మనోభువః।

కచేన తస్యార్జితమార్జనశ్రియా సమేత్య సౌభాగ్యమలమ్భి కుఙ్మలైః॥౫౧॥

పతత్రిణామితి॥ అర్జితా లబ్ధా మార్జనశ్రీరభ్యఙ్గజనితా స్నిగ్ధశోభా యేన। తథా,—ద్రాఘిమ్నాఽతిదీర్ఘత్వేన శాలతే ఏవంశీలేన। తస్య నలస్య కచేన కేశపాశేన సహ సమేత్య సంబన్ధం ప్రాప్య కుఙ్మలైర్మల్లికాదికోరకైః కర్తృభిః, ద్రాఘిమశాలినా తథార్జితమార్జనశ్రియా పునఃపునరఙ్గుల్యాదినా ఘర్షణాల్లబ్ధమార్జనసంబన్ధిస్నిగ్ధశోభేన భ్రమరమాలారూపేణ ధనుర్గుణేన సంయోగజుషాం సహితానాం మనోభువః కామస్య పతత్రిణాం బాణానాం సౌభాగ్యం సాహఇయమలమ్భి। కేశపాశస్య భ్రమరమాలారూపేణ కామధనుర్గుణేన సామ్యమ్, కోరకాణాం చ పుష్పరూపైర్బాణైః, నలస్య చ కామేనేత్యర్థః। అతివిశాలనీలతర కలికాలంకృతనలకేశపాశదర్శనమాత్రేణ భైమీ కామవశా భవితేతి భావః। కచేన, జాత్యేకవచనమ్॥౫౧॥

మూర్ధప్రసాధనమాహ—

అనర్ఘ్యరత్నౌఘమయేన మణ్డితో రరాజ రాజా ముకుటేన మూర్ధని।

వనీపకానాం స హి కల్పభూరుహస్తతో విముఞ్చన్నివ మఞ్జుమఞ్జరీమ్॥౬౦॥

అనర్ఘ్యేతి॥ అనర్ఘ్యరత్నౌఘమయేనామూల్యదివ్యమాణిక్యాదిరత్నఘటితేన ముకుటేన మూర్ధ్ని మణ్డితో రాజా స నలో హి యస్మాద్వనీపకానాం యాచకానామతిధనదానాత్కల్పభూరుహః కల్పవృక్షః, తతో హేతోర్మనుమఞ్జరీం కల్పవృక్షత్వోచితాం రమ్యాం రత్నాఙ్కరపరమ్పరాం విముఞ్చన్నుద్గిరన్నివ రరాజ। వృక్షో హి బాలపల్లవపుష్పఫలయుక్తాం మఞ్జరీముద్గిరతి। కల్పవృక్షస్య చ మఞ్జరీ రత్నఫలత్వాద్రత్నమయీ మఞ్జరీస్థానే ముకుటః, తత్కిరణా వా। మఞ్జర్యాకారా ముకుటమణికిరణా ఊర్ధ్వం నిర్గచ్ఛన్తీత్యర్థః। అర్ఘమర్హతీత్యర్థే దణ్డాదిత్వాద్యత్। 'మఞ్జరీః' ఇతి చ పాఠః॥౬౦॥

భాలప్రసాధనమాహ—

నలస్య భాలే మణివీరపట్టికానిభేన లగ్నః పరిధిర్విధోర్బభౌ।

తదా శశాఙ్కాధికరూపతాం గతే తదాననే మాతుమశక్నువన్నివ॥౬౧॥

నలస్యేతి॥ రత్నఖచితాయా వీరసంబన్ధిన్యా వీరపురుషధార్యాయా వీరపట్టికానామ్నా చాఖ్యాతాయాః సువర్ణపట్టికాయాః శ్రవణయుగపశ్చాద్భాగమాత్రవ్యాపిన్యా నిభేన వ్యాజేన నలస్య భాలే లలాటే లగ్నః సన్ విధోశ్చన్ద్రస్య పరిధిః పరివేషో బభౌ। ముఖచన్ద్రేఽపి శ్చేత్పరివేషః, సంపూర్ణమణ్డలః కిమితి న దృశ్యత ఇత్యత ఆహ—కిం కుర్వన్నివ—తదా ప్రియాసంగమకాలే భూషణకాలే చ హర్షవశాద్భూషణవశాచ్చ శశాఙ్కాధికరూపతాం చన్ద్రాపేక్షయాధికసౌన్దర్యమ్। అథ చ,—అధికపరిమాణత్వం గతే ప్రాప్తే తదాననే మాతుం తుల్యప్రమాణతాం చ ప్రాప్తుమశక్నువన్నివ। అల్పపరిమాణస్య యదలంకరణం తదధికపరిమాణస్యైకదేశ ఏవ తిష్ఠతి న తు సర్వం మణ్డయితుం శక్నోతి। తస్మాన్ముఖైకదేశో భాల ఏవ పరిధిః స్థిత ఇతి యుక్తమితి భావః। మణికిరణానాం మణ్డలాకారత్వేన పట్టికాయాః పరివేషాకారత్వం యుక్తమ్। 'అశక్తిముద్వహన్' ఇతి చ పాఠః॥౬౧॥

శ్లోకత్రయేణ తిలకం వర్ణయతి—

బభూవ భైమ్యాః ఖలు మానసౌకసం జిఘాంసతో ధైర్యభరం మనోభువః।

ఉపభ్రు తద్వర్తులచిత్రరూపిణీ ధనుఃసమీపే గులికేవ సంభృతా॥౬౨॥

బభూవేతి॥ మనోభువో ధనుఃసమీపే సంభృతా సజ్జీకృతా ఉపభ్రు భ్రువోః సమీపే తస్య నలస్య వర్తులం చిత్రం తిలకస్తద్రూపిణీ గులికేవ మృన్మయో గోలక ఇవ బభూవ। కింభూతస్య—భైమ్యా మానసౌకసం మనసి ధైర్యభరం ధైర్యబాహుల్యం అథ చ ధైర్యభరమేవ। మానససరోనివాసినం హంసమ్। పక్షిత్వాన్న విద్యతే ధైర్యభరో యస్యైవంవిధం వా। హంసం జిఘాంసతో హన్తుమిచ్ఛతః। భ్రువోః కామధనుష్ట్వమ్, తిలకస్య చ గులికాత్వమ్। భ్రూసమీపస్థితవర్తులతిలకదర్శనమాత్రేణ భైమీ కామవశా భవిష్యతీతి భావః। అన్యోఽపి హంసం హన్తుమిచ్ఛన్క్షత్రియో ధనుషి గులికాం సంధత్తే। 'రాజ్ఞశ్చ తిలకో వృత్తో వర్తులో నృపవైశ్యయోః' ఇతి వచనాత్। మానసౌకస్త్వోత్ప్రేక్షాయాం 'ఖలు'। 'చిత్రం స్యాదద్భుతాలేఖ్యతిలకేషు' ఇతి విశ్వః। చిత్రం చ తద్రూపం చేతి కర్మధారయాదినిర్వా। 'చిత్రరూపతా' ఇతి పాఠః। తిలకస్వరూపేత్యర్థః॥౬౨॥

అచుమ్బి యా చన్దనబిన్దుమణ్డలీ నలీయవక్త్రేణ సరోజతర్జినా।

శ్రియం శ్రితా కాచన తారకాసఖీ కృతా శశాఙ్కస్య తయాఙ్కవర్తినీ॥౬౩॥

అచ్చుమ్బీతి॥ వృత్తత్వాదినా గుణేన సరోజతర్జినా కమలజైత్రేణ తదధికేన। అథ చ కమలతర్జనవశాదేవ చన్ద్రరూపేణ నలీయేన వక్త్రేణ యా చన్దనబిన్దుమణ్డలీ మణ్డలాకారశ్చన్దనతిలకోఽచుమ్బి ధృతా తయా చన్దనబిన్దుమణ్డల్యా చన్దనస్యైవ సఖీం శ్రియం శ్రితా సలక్ష్మీకా కాచన రోహిణ్యాదిమధ్యే తారకా శశాఙ్కస్యాఙ్కవర్తినీ మధ్యవర్తినీ కృతా। తయా చన్ద్రమధ్యవర్తినీ కాచన సశ్రీకా తారకా స్వస్య సఖీ సహచరీ కృతా। సా తత్తుల్యా జాతేత్యర్థం ఇతి వా। కా చ కాపి తారకా అసఖీ న కృతా, కిం తు యా కాచన చన్ద్రాఙ్కవర్తినీ భవేత్ సా సర్కపి సఖ్యేవ కృతేతి వా। సరోజతర్జినశ్చన్ద్రస్య మధ్యవర్తినీ రోహిణ్యాదిర్యది భవేత్, తర్హి చన్దనవృత్తతిలకయుక్తః సరోజతర్జీ నలముఖశ్చన్ద్రస్తత్తుల్యో భవేత్, నత్వేవమిత్యర్థః। తదా తన్ముఖం పద్మచన్ద్రాభ్యామధికతమం జాతమితి భావః। 'కాంచన' ఇతి పాఠేఽతిశయితశ్రియం శ్రితా॥౬౩॥

న యావదగ్నిభ్రమమేత్యుదూఢతాం నలస్య భైమీతి హరేర్దురాశయా।

స బిన్దురిన్దుః ప్రహితః కిమస్య సా న వేతి భాలే పఠితుం లిపీమివ ౬౪

నేతి॥ హరేరిన్ద్రస్య ఇతి ఏవంరూపయా దురాశయానుత్పద్యమానాసంభావితచిన్తయా 'అస్య నలస్య భాలే లలాటే సా భైమీ కిమస్తి న వా' ఇతి సందేహరూపాం బ్రాహ్మీం లిపిమక్షరపఙ్క్తి సందేహనిరాసాయ స్పష్టం పఠితుం వాచయితుం స చన్దనతిలకమిన్దురేవ ఇన్దుశ్చన్ద్రః ప్రహితః ప్రేషిత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా। ఇతి కిమ్—భైమీ యావదగ్నిభ్రమమగ్నిప్రదక్షిణీకరణపర్యన్తం నలస్యోదూఢతాం పరిణీతతాం భార్యాత్వం న ఏతి న గచ్ఛతీతి। యద్యపి స్వయంబసే జాతః, తథాపి యావత్సప్తపదీ నాస్తి తావద్భైమీ నలస్య భార్యా న భవతీతి దురాశయా స బిన్దుశ్చన్ద్ర ఏవ ప్రహితః కిమ్। 'పతిత్వం సప్తమే పదే' ఇతి స్మృతిప్రామాణ్యాద్యావదగ్నిభ్రమణం నాస్తి తావద్భైమీ నలసత్తాం నైతి। బ్రహ్మలిపేర్నిశ్చయం చన్ద్రద్వారా బుద్ధ్వా తత్ప్రాప్త్యర్థం వయం ప్రయతామహ ఇతి దురాశయా లిపివాచనార్థం ప్రేషితశ్చన్ద్రో లలాటే స్థితః। చన్ద్ర ఇవ తిలకో రేజ ఇతి భావః। యావదగ్నిభ్రమమ్ అవ్యయీభావః। లిపి, 'కృదికారాత్—'(గం సూం ౫౦) ఇతీకారః॥౬౪॥

కర్ణభూషణం వర్ణయతి—

కపోలపాలీజనిజానుబిమ్బయోః సమాగమాత్కుణ్డలమణ్డలద్వయీ।

నలస్య తత్కాలమవాప చిత్తభూరథస్ఫురచ్చక్రచతుష్కచారుతామ్॥౬౫॥

కపోలేతి।। తత్కాలం తస్మిన్మణ్డనసమయే నలస్య కుణ్డలమణ్డలద్వయీ కర్ణభూషణీభూతమణ్డలాకారకుణ్డలద్వయీ కపోలపాల్యాం ప్రశస్తాతిస్వచ్ఛనలకపోలయుగే జాతౌ నిజౌ స్వీయావనుబిమ్బౌ తయోః సమాగమాత్సంబన్ధాద్ధేతోశ్చిత్తభూరథే కామరథే స్ఫురల్లసఙ్చక్రచతుష్కం తస్య చారుతాం సౌన్దర్యమవాప। రథశ్చతుశ్చక్రో భవతి। పాలీ ఫలకమ్। చతుష్కం పరిమాణోపాధికే సజ్ఞార్థే 'సంఖ్యాయాః సంజ్ఞాసఙ్ఘ—'(౫।౧।౫౮) ఇతి కన్। తత్ర ప్రాణిసఙ్ఘే యద్యపి ప్రత్యయః, తథాప్యత్రౌపచారికః ప్రయోగః॥౬౫॥

శ్రితాస్య కణ్ఠం గురువిప్రవన్దనాద్వినమ్రమౌలేశ్చిబుకాగ్రచుమ్బినీ

అవాప ముక్తావలిరాస్యచన్ద్రమఃస్రవత్సుధాతున్దిలవిన్దువృన్దతామ్॥౬౬॥

శ్రితేతి॥ అస్య కణ్ఠే శ్రితా ముక్తావలిర్మౌక్తికహారలతా ఆస్యమేవ చన్ద్రమాస్తస్మాత్స్రవన్తీ సుధా తస్యాస్తున్దిలం స్థూలం బిన్దువృన్దం తస్య భావస్తత్తా తామవాప। కింభూతస్య—గురూణాం పిత్రాదీనాం విప్రాణాం చ వన్దనయా వినమ్రో మౌలిర్యస్య। అత ఏవ కింభూతా హారలతా—చుబుకాగ్రచుమ్బినీ హన్వగ్రస్పర్శినీ ముక్తానాం స్థూలత్వం వర్తులత్వం చ సూచితమ్। పూర్ణచన్ద్రదర్శనవన్నలదర్శనాద్గుర్వాదీనాం ప్రీతిర్జాతేతి భావః॥౬౬॥

శ్లోకత్రయేణ భుజభూషణం వర్ణయతి—

యతోఽజని శ్రీర్బలవాన్బలం ద్విషన్బభూవ యస్యాజిషు వారణేన సః।
అపూపురత్తాన్కమలార్థినో ఘనాన్సముద్రభావం స బభార తద్భుజః॥౬౭॥

యత ఇతి॥ స తద్భుజో నలభుజో ముద్రాభిరఙ్గులీయకైః సహితః సముద్రస్తస్య భావమ్। అథ చ,—దణ్డ్యదణ్డనాదిరాజ ధర్మపరిపాలనాన్ముద్రా నియమస్తత్సాహిత్యమ్। బభార భేజే। ఊర్మికా దధారేతి భావః। స కః—యతో యస్మాద్భుజాద్ధేతోః శ్రీః శోభా రాజ్యలక్ష్మీర్వా! అజన్యుత్పన్నా। తథా,—ఆజిషు యస్య భుజస్య వారణేన యత్కర్తృకేణ శత్రువిమర్దనేన కృత్వా బలం శత్రుసైన్యం ద్విషన్పరాభావుకః సన్ స నలో బలవానుత్సాహయుక్తః శక్తియుక్తో వా బభూవ। యత్కృతనివారణేన బలవాన్సన్ శత్రుసైన్యం పరాభావుకోఽభూదితి నా। 'వా'శబ్దశ్చార్థే। తతశ్చ-ఆజిషు బలం ద్విషన్స నలో యస్య చ యత్కర్తృకేణ రణేన సఙ్గ్రామేణ బలవానభూదితి వా। శత్రుసైన్యం ద్విషన్ స ప్రసిద్ధోఽతిబలోఽపి శత్రుః సఙ్గ్రామేషు యస్య కర్మభూతస్య వారణే నిరాకరణే బలవాన్ బభూవేతి వా। ఆజిషు బలం ద్విషన్స ప్రసిద్ధః శత్రుర్యస్య సఙ్గ్రామే విషయే బలవాన్నాభూదితి వా। వారణానామినః స్వామీ వారణేనశ్చాసౌ స చాతిప్రసిద్ధ ఐరావతః స వారణేనసో యస్య నలభుజస్య బలం ద్విషన్యద్బలేన సహ స్పర్ధమానః సఙ్గ్రామేషు బలవానభూత్। హీనబలోఽప్యుత్తమైతద్భుజబలస్పర్ధయా బలవత్త్వప్రతిష్ఠాం లేభే। 'వరం విరోధోఽపి సమం మహాత్మభిః' ఇతి న్యాయాదితి భావః। సఙ్గ్రామేషు బలం దైత్యం పరాభావుకః స ఇన్ద్రోఽపి యస్యాజిషు యేన భుజేన సహ సఙ్గ్రామే బలవాన్నాభూత్। ఇన్ద్రాదప్యయం బలీతిభావ ఇతి వా। వబయోరభేదాద్వలనం వలః పలాయనం తద్వాన్। సఙ్గ్రామే యత్కృతేన నివారణేన స బలారాతిరపి బలవాన్పలాయనపరోఽభూత్, న తు స్థాతుం శక్త ఇతి వా। యః కరస్తానతిప్రసిద్ధాన్ధనాన్బహూన్కమలాం లక్ష్మీమర్థంయన్త ఏవంశీలాన్యాచకానపూపురత్పూర్ణీచకార। అతివదాన్య ఇత్యర్థః। బహూన్సున్దరవధూకాఙ్క్షిణో వరాన్యః పపార। బహవో బ్రాహ్మణా యేన వివాహితా ఇత్యర్థ ఇతి వా। అథ చ—సాగరత్వం

భేజే। యస్మాత్సాగరాల్లక్ష్మీర్జాతా। యదుత్పన్నేన వారణేనైరావతాఖ్యేన స బలారాతిరాజిషు బలవానభూత్। యశ్చ బృష్ట్యర్థం జలాభిలాషిణో మేఘాన్పూరయతి। రామనామాఙ్కితా ముద్రోక్తా। 'యదుద్గతా', 'పపార యస్తాంస్' ఇతి వా పాఠః। 'సలిలం కమలం జలమ్' ఇత్యమరః। 'కమలా శ్రీవరశ్రియోః' ఇతి విశ్వః। వలనం వలః। ఘఞర్థే కవిధానాత్కః। అపూపురదితి పూరయతేరేర్లుజి 'ణౌ చఙి' (౭।౪।౧) ఇతి హ్రస్వే 'దీర్ఘో లఘోః' (౭।౪।౯౪) ఇత్యభ్యాసస్య దీర్ఘః। పపార, పృధాతోః పూరణార్థాల్లిట్। ఇత్త్వం (ఉత్వం) బాధిత్వా పరత్వాద్వృద్ధిః॥౬౭॥

కృతార్థయన్నర్థిజనాననారతం బభూవ తస్యామరభూరుహః కరః।

తదీయమూలే నిహితం ద్వితీయవద్ధ్రువం దధే కఙ్కణమాలవాలతామ్॥౬౮॥

కృతేతి॥ తస్య కరోఽమరభూరుహః కల్పవృక్షో యతో బభూవ। కిం కుర్వన్— అర్థిజనాన్యాచకలోకాన్ బహుధనదానాదనారతం సదా కృతార్థయన్ప్రాప్తప్రయోజనాన్కుర్వన్। తస్మాన్మణిబన్ధరూపే తదీయకరమూలే నిహితం స్థాపితం ద్వితీయవద్వితీయేన వైవాహికేన సూత్రమయేన మాఙ్గలికేన కఙ్కణేన యుక్తం సౌవర్ణం కఙ్కణమాలవాలతాం దధే। తదీయకరకల్పతరోః కఙ్కణమాలవాలస్థానే జాతమిత్యర్థః। వృక్షమూలే ఆలవాలద్వయం భవతి। మిలితముద్రికాద్వయవద్వయోర్మిలితయోర్ఘటనాద్వితీయవదితి వా। 'ధ్రువమ్' ఉత్ప్రేక్షాయామ్। 'వినివేశితం తదా' ఇతి పాఠః సాధుః॥౬౮॥

రరాజ దోర్మణ్డనమణ్డలీజుషోః స వజ్రమాణిక్యసితారుణత్విషోః।

మిషేణ వర్షన్దశదిఙ్ముఖోన్ముఖౌ యశఃప్రతాపావవనీజయార్జితౌ॥౬౯॥

రరాజేతి॥ స నలో రరాజ। కిం కుర్వన్నివ- దోర్మణ్డనం బాహుభూషణం తస్య మణ్డలీ శ్రేణీ తాం జుషేతే ఇతి జుషౌ తయోరఙ్గదాదివర్తులబాహుభూషణాశ్రయయోర్వజ్రమాణిక్యానాం క్రమేణ సితారుణత్విషోః శ్వేతరక్తదీప్త్యోర్మిషేణ ఊర్ధ్వాధోదిక్సహితప్రాచ్యాదిదశదిగ్భాగునాముచ్ముఖౌ తత్ర ప్రసరన్తావవనీజయేనార్జితౌ క్రమేణ యశఃప్రతాపౌ వర్షన్ప్రసారయన్నివ। హీరకమాణిక్యానాం మణ్డనాశ్రితత్వాత్తద్దీప్త్యోరపి మణ్డనాశ్రితత్వం యుక్తమ్। యశఃప్రతాపౌ సితరక్తశోభావితి కవిసంకేతః। ఇవాధ్యాహారః॥౬౯॥

ఘనే సమస్తాపఘనావలమ్బినాం బిభూషణానాం మణిమణ్డలే నలః।
స్వరూపరేఖామవలోక్య నిష్ఫలీచకార సేవాచణదర్పణార్పణామ్॥౭౦॥

ధన ఇతి॥ నలః సమస్తా యేఽపఘనా హస్తమస్తకాద్యఙ్గాని తానవలమ్బత ఏవంశీలాని తత్ర స్థితాని తేషాం విభూషణానాం ఘనే సాన్ద్రే మణిమణ్డలే రత్నసఙ్ఘే స్వరూపస్య స్వాకారస్య రేఖాం పరమాం శోభాం స్వలావణ్యపరమాం మర్యాదాం వావలోక్య సేవయా విత్తాః ప్రసిద్ధాః సేవాచణా సేవాచతురా నాపితాదయస్తేషాం దర్పణార్పణాం ప్రతిబిమ్బదర్శనార్థం ముకురార్పణాం నిష్ఫలీచకార। ఆదర్శకృత్యస్య రత్నైరేవ కృతత్వాదితి భావః। మఙ్గలమాదర్శ ఇతి బుద్ధ్యా తైర్దర్పణ ఆనీతః। తేన చ విలోకిత ఇతి తేషాం సేవాచాతుర్యమ్। సేవాచణేతి, 'తేన విత్తః—' (౫।౨।౨౬) ఇతి చణమ్॥౭౦॥

వ్యలోకి లోకేన న కేవలం చలన్ముదా తదీయాభరణార్పణాద్యుతిః।
అదర్శి విస్ఫారితరత్నలోచనైః పరస్పరేణేవ విభూషణైరపి॥౭౧॥

వ్యలోకీతి॥ చలన్తీ వ్యాఘుట్యోత్పాద్యమానా ముత్ యస్య తేన నిరన్తరహర్షేణ లోకేన తదీయానాం నలీయానామాభరణానామర్పణాద్యుతిః సంస్థానవిశేషే స్థాపనజనితా శోభా కేవలం న వ్యలోకి కింతు విస్ఫారితాని ప్రసారితకిరణాని రత్నాన్యేవ లోచనాని యేషామేవంవిధైః విస్ఫారితై రత్నలోచనైః కృత్వా వా। అచేతనైర్విభూషణైరపి పరస్పరేణాన్యోన్యస్య ద్యుతిరదర్శీవ విలోకితేవ। అన్యోన్యశోభావిలోకనార్థమచేతనైరపి తైర్నేత్రాణి ప్రసారితానీత్యర్థః। ఆభరణశోభా సర్వైర్విలోకితా। మణ్డనమాత్రం చ ఖచితరత్నమిత్యర్థః॥౭౧॥

తతోఽను వార్ష్ణేయనియన్తృకం రథం యుధి క్షితారిక్షితిభృజ్జయద్రథః।
నృపః పృథాసూనురివాధిరూఢవాన్స జన్యయాత్రాముదితః కిరీటవాన్॥౭౨॥

తత ఇతి॥ తతో భూషణధారణాదను పశ్చాత్స నలో నృపో వార్ష్ణేయనామా నియన్తా సారథిర్యస్య। అథ చ— కృష్ణః సారథిర్యస్య। తం రథం కిరీటవాన్సహజకిరీటయోగాత్కిరీటినామా పృథాసూనురర్జున ఇవారూఢవాన్। కింభూతో నలోఽర్జునశ్చ— యుధి క్షితా భఙ్గం ప్రాపితా అరిక్షితిభృతాం వైరినృపాణాం జయన్తో

జయదాతారోఽపి రథా యేన। క్షితవైరినృపశ్చాసౌ జయద్రథో యస్యేతి వా। క్షితా వైరినృపాణాం జయన్తో రథా లక్షణయా అర్శఆదిత్వాద్వా మహారథాతిరథార్ధరథప్రముఖా యోధా యేనేతి వా। అర్జునపక్షే—యుద్ధే హృతోఽభిమన్యువధాదరిః శత్రుభూతః క్షితిభృద్రాజా జయద్రథో యేన। క్షితోఽరీణాం కౌరవాణాం సంబన్ధీ రాజా జయద్రథో యేనేతి వా। తథా, —జనీం వధూమర్హతి జన్యో వరస్తత్సంబన్ధిన్యాం యాత్రాయాం ముదితో హృష్టః। జన్యా వరపక్షీయాస్తై: సహ యాత్రయా వా హృష్టః। అథ చ— యుద్ధసంబన్ధిన్యాం విజయయాత్రాయాం హృష్టః। తథా,—ముకుటేన మణ్డితః। వరయాత్రార్థం నిర్గత ఇత్యర్థః। వార్ష్ణేయః, వృష్ణేరపత్యమ్, 'ఇతశ్చానిఞః' (౪।౧।౧౨౨) ఇతి ఢక్। నియన్తృకమ్, 'నఘృతశ్చ' (౫।౪।౧౫౩) ఇతి కప్॥౭౨॥

ఇదానీం వరసందర్శనార్థం పురనారీసంభ్రమమాహ—

విదర్భనామ్నస్త్రిదివస్య వీక్షితుం రసోదయాదప్సరసస్తముజ్జ్వలమ్।
గృహాద్గృహాదేత్య ధృతప్రసాధనా వ్యరాజయన్రాజపథానథాధికమ్॥౭౩॥

విదర్భేతి॥ అథ రథారోహణానన్తరం విదర్భేతి నామ్నస్త్రిదివస్య కుణ్డినరూపస్య స్వర్గస్యాప్సరసః సున్దరనార్య ఏవ స్వర్వేశ్యా ఉజ్జ్వలం ప్రకాశమానం మూర్తం శృఙ్గారరూపం వా తం నలం రసోదయాద్దర్శనా (ద) నురాగాభివృద్ధిహేతోర్వీక్షితుం విశేషేణ ద్రష్టుం ధృతప్రసాధనా ధృతాలంకారాః సత్యో గృహాద్గృహాదేత్యాగత్య నిసర్గరమ్యాన్రాజపథానధికం నితరాం వ్యరాజయన్। తద్యోగాత్తేఽప్యధికం శుశుభిర ఇత్యర్థః। తాసామతిసౌన్దర్యముక్తమ్। సర్వా అపి తద్దర్శనార్థమాగతా ఇతి భావః॥౭౩॥

అజానతీ కాపి విలోకనోత్సుకా సమీరధూతార్ధమపి స్తనాంశుకమ్।
కుచేన తస్మై చలతేఽకరోత్పురః పురాఙ్గనా మఙ్గలకుమ్భసంభృతిమ్॥౭౪॥

అజానతీతి॥ నలస్య విలోకనోత్సుకా అత ఏవ సమీరణేన ధూతార్ధం కమ్పితార్ధమపి స్తనాంశుకం చోలకాఖ్యం కుచావరణవస్త్రమజానత్యనావృణ్వతీ కాపి పురాఙ్గనా చలతే వరయాత్రోన్ముఖాయ తస్మై నలాయ పురోఽగ్రభాగే కుచేన కృత్వా మఙ్గలకుమ్భస్య శుభసూచకశకునరూపపూర్ణకుమ్భస్య సంభృతిం సంభారముపదామకరోత్। సమీరధూత ఇత్యనేనాచేతనస్యాప్యనురాగోత్పాదనా, కుచస్యాతిసౌన్దర్యమితి చ వ్యజ్యతే। వరస్య చ పురః

పూర్ణకలశదర్శనం శుభాయ భవతి। తస్మై, 'క్రియయా యమభిప్రైతి స సంప్రదానమ్' (వాం ౧౦౮౫) ఇతి సంప్రదానత్వమ్॥౭౪॥

సఖీం నలం దర్శయమానయాఙ్కతో జవాదుదస్తస్య కరస్య కఙ్కణే।

విషజ్య హారైస్త్రుటితైరతర్కితైః కృతం కయాపి క్షణలాజమోక్షణమ్॥౭౫॥

సఖీమితి॥ సోఽయం నలః సమాగచ్ఛతీత్యేవం కరేణ సఖీం నలం దర్శయమానయా దర్శయన్త్యా కయాపి ప్రదర్శనార్థమేవాఙ్కత ఉత్సఙ్గాత్సకాశాజ్జవాద్వేగాదుదస్తస్యోత్క్షిప్తస్య కరస్య సువర్ణహీరకధారాతీక్ష్ణాగ్రభాగే కఙ్కణాఖ్యే భూషణే విషజ్య వేగాభిఘాతవశాల్లగిత్వా త్రుటితైరిఛన్నైర్హారైర్నలవిలోకనరసాదతర్కితైరజ్ఞాతవిచ్ఛేదాధఃపతనైర్హారైస్తదీయముక్తాఫలైః కృత్వా క్షణం క్షణమాత్రమ్। క్షణ ఉత్సవస్తత్సంబన్ధి వా। లాజమోక్షణం కృతమ్। అన్యరమణీ నిరన్తరక్రియమాణలాజమోక్షణమధ్యే మౌక్తికమోక్షణమపి క్షణం తద్భ్రమకార్యభూదిత్యర్థః। దర్శయమానయా, 'ణిచశ్చ' (౧।౩।౭౪) ఇతి కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే శానచి 'హృక్రోరన్యతరస్యామ్' (౧।౪।౫౩) ఇత్యత్ర 'అభివాదిదృశోరాత్మనేపదే—' (వాం౦౧౧౧౪) ఇతి వక్తవ్యాద్వికర్మకత్వాత్సఖీమితి కర్మత్వమ్। 'సఖీః' ఇతి చ పాఠః॥౭౫॥

లసన్నఖాదర్శముఖామ్బుజస్మితప్రసూనవాణీమధుపాణిపల్లవమ్।

పియాసతస్తస్య నృపస్య జజ్ఞిరే ప్రశస్తవస్తూని తదేవ యౌవతమ్॥౭౬॥

లసదితి॥ తద్యువతీనాం సమూహో యౌవతమేవ యియాసతో వరయాత్రోన్ముఖస్య తస్య నృపస్య ప్రశస్తవస్తూని శుభసూచకమఙ్గలద్రవ్యాణి జజ్ఞిరే। కింభూతమ్— నఖా ఏవాదర్శాః, ముఖాన్యేవామ్బుజాని, స్మితాన్యేవ ప్రసూనాని పుష్పాణి, వాణ్య ఏవ మధూని, పాణయ ఏవ పల్లవాని, ఇతరేతరయోగః సమాహారో వా। లసన్తః స్ఫురత్కాన్తయో నఖాదర్శాదయో యస్య తత్। ఏవంవిధపురనారీదర్శనాద్భైమీపాణిగ్రహో నితరాం మమ శుభాయైవ భవితేతి తస్య బుద్ధిరభూదితి భావః। అతిసౌన్దర్యం తాసాం సూచితమ్। 'దధ్యాజ్యాదర్శాదిదర్శనం శుభావహమ్' ఇతి వసన్తరాజగ్రన్థే జ్ఞాతవ్యమ్। ఆరోప్యమాణస్య ప్రాధాన్యాజ్జజ్ఞిరే ఇతి బహువచనమ్॥౭౬॥

కరస్థతామ్బూలజిఘత్సురేకికా విలోకనైకాగ్రవిలోచనోత్పలా।

ముఖే నిచిక్షేప ముఖద్విరాజతారుషేవ లీలాకమలం విలాసినీ ॥౭౭॥

కరేతి ॥ ఏకికా కాపి విలాసినీ పురనారీ కరస్థం తామ్బూలం జిఘత్సుర్భక్షయితుమిచ్ఛుః సతీ కరస్థం లీలాకమలం ముఖే నిచిక్షేప। యతో నలవిలోకనే విషయే ఏకాగ్రే తత్పరే విలోచనోత్పలే యస్యాః సా। తామ్బూలభ్రాన్త్యా కమలం ముఖే నిక్షిప్తమిత్యర్థః కయేవ— ముఖలక్షణే రాజని విద్యమానే కమలస్య ద్వితీయా రాజతా తయా జాతా యా రుద్ర క్రోధస్తయేవ। ఉత్తమేన మన్ముఖేన సహైతత్స్పర్ధత ఇతి క్రోధాదివ ముఖే కమలం నిక్షిప్తమిస్యర్థః। నలసౌన్దర్యాతిశయదర్శనేన విమనస్కతోక్తా। జిఘత్సుః, 'లుఙ్సనోర్ఘస్లృ (౨।౪।౩౭) ఇత్యదేర్ఘస్లాదేశే, 'ఘస్లృ అదనే' ఇత్యేతస్మాద్వా సన్నన్తాదుః। 'న లోకా—(౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాత్తామ్బూలం జిఘత్సురితి ద్వితీయాయామ్, 'ద్వితీయా' (౨।౧।౨౪) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః॥౭౭॥

కయాపి వీక్షావిమనస్కలోచనే సమాజ ఏవోపపతేః సమీయుషః।

ఘనం సవిఘ్నం పరిరమ్భసాహసైస్తదా తదాలోకనమన్వభూయత॥౭౮॥

కయేతి॥ కయాపి స్వైరిణ్యా వీక్షయా నలదర్శనేన విమనస్కే త్యక్తవిషయాన్తరే లోచనే యస్యాస్తస్మిన్సమాజే జనసఙ్ఘ ఏవ సమీయుషః సమాగతస్యోపపతేర్జారస్య పరిరమ్భ ఆలిఙ్గనవిషయే సాహసైర్నిర్విచారనిర్భయప్రవర్తనైః కృత్వా తదా నలవిలోకనసమయే తదాలోకర్మ నలదర్శనం ఘనం నితరాం సవిఘ్నం యథా తథాన్వభూయతానుభూతమ్। జారకర్తృకైర్గాఢకమంకైర్వా ఆలిఙ్గనైర్వ్యవధానాత్తయా నలః సమ్యఙ్నాదర్శీత్యర్థః। తదా తదా కదాచిత్కదాచిత్ (ప్రకృతత్వాన్నలస్య) ఆలోకనం కృతమ్, న తు నిరన్తరమితి వా। దేవయాత్రావరయాత్రాదికో జారాదీనాం కామశాస్త్రే సమయ ఉక్తః॥౭౮॥

దిదృక్షురన్యా వినిమేషవీక్షణాం నృణామయోగ్యాం దధతీ తనుశ్రియమ్।

పదాగ్రమాత్రేణ యదస్పృశన్మహీం న తావతా కేవలమప్సరోఽభవత్॥౭౯॥

దిదృక్షురితి॥ నలం దిదృక్షుః, అత ఏవ దర్శనానురాగవశేన విగతపక్ష్మసంకోచే వీక్షణే విశిష్టే నేత్రే యస్యాః సా। తథా— నృణాం భూలోకవాసినామయోగ్యాం దివ్యాం తనుశ్రియం దధతీ అన్యా కాచిన్నారీ ఇత్థం ప్రాప్తదేవాఙ్గనాసామ్యాపి దర్శనౌత్సుక్యాత్పదాగ్రమాత్రేణైవ యద్యస్మాన్మహీమస్పృశత్తావతా కేవలం తావన్మాత్రేణైవ నాప్సరోఽభవత్।

అప్సరసోఽప్యనిమేషనేత్రా మనుష్యానర్హా దేవైకభోగ్యాం కాయకాన్తిం విభ్రాణాః కేవలం పదైకదేశేనాపి భూమిం న స్పృశన్తి। ఇయం తు నిర్నిమేషదర్శనోత్సుకతయాఙ్గుష్ఠాదిమాత్రేణ స్పృశతీ తేనైవ ధర్మేణ తత్తుల్యా నాభూత్ అన్యత్సర్వం సాదృశ్యమేవేత్యర్థః। అప్సరోఽభవదితి చ్విః। 'అప్సరః"- శబ్దస్య బహుత్వేఽపి అన్యా ఇత్యపేక్షయాఽభవదిత్యేకవచనమపి యుక్తమ్। 'ఆపః సుమనసో వర్షా అప్సరః సికతాసమాః। ఏతాః స్త్రియాం బహుత్వే స్యురేకత్వేఽప్యుత్తరం త్రయమ్॥' ఇతి వచనాదేకవచనాన్తాప్సరఃశబ్దావిః। బహుజనపృష్ఠవర్తినో భిత్త్యాదివ్యవహితా వా పాదాఙ్గుష్ఠమాత్రేణ భువం స్పృశన్తః ప్రోన్నమితాఙ్గాః పశ్యన్తీతి దిదృక్షూణాం స్వభావః॥౭౯॥

విభూషణస్రంసనశంసనార్పితైః కరప్రహారైరపి ధూననైరపి।

అమాన్తమన్తః ప్రసభం పురాఽపరా సఖీషు సంమాపయతీవ సంమదమ్॥౮౦॥

విభూషణేతి॥ అపరాన్తఃకరణే శరీరమధ్యేఽమాన్తం సంమదం శరీరమానాదధికమానం బహిరవస్థితం నలదర్శనజం ప్రమోదం విభూషణానాం స్రంసనస్య శంసనే తవ మణ్డనం గలితమ్, తవ మణ్డనం గలితమితి ప్రత్యేకం కథనే విషయేఽర్పితైర్దత్తైః కరప్రహారైరపి ధూననైరపి తచ్ఛరీరకమ్పనైశ్చ కృత్వా ప్రసభం బలాత్కారేణ స్వసఖీషు పురా సంమాపయతీవ ప్రావిశదివ। విచిత్తత్వేన శబ్దమశృణ్వన్ కరేణ తాడ్యతే, పతితవిస్మృతభూషణాదిసంవేదనాయ కమ్ప్యతే చేతి, తథా,— అన్యదపి కుసూలాదావమాద్ధోధూమాది బహిరేవ సంస్థితం సద్బలాత్కారేణ కరతాడనైః కరకృతైర్ధూననైశ్చాన్తర్వ్యాప్యత ఇతి చ లౌకికీ రీతిః। నలదర్శనానురాగాదతివిమనస్కాస్తా జాతా ఇతి భావః। పురా సంమాపయతీతి, 'పురి లుఙ్ చాస్మే' (3।౨।౧౨౨) ఇతి లట్॥౮౦॥

విభూషణభ్రంశః శబ్దేన కిమితి న జ్ఞాపిత ఇత్యత ఆహ—

వతంసనీలామ్బురుహేణ కిం దృశా విలోకమానే విమనీబభూవతుః।

అపి శ్రుతీ దర్శనసక్తచేతసాం న తేన తే శుశ్రువతుర్మృగీదృశామ్॥౮౧॥

వతంసేతి॥ నలదర్శనే సక్తం చేతో యాసాం మృగీదృశాం శ్రుతీ కర్ణావపి వతంసనీలామ్బురుహేణ కర్ణభూషణనీలోత్పలేనైవ దృశా నేత్రేణ నలం విలోకమానే సత్యౌ యస్మాద్విమనీబభూవతుర్వ్యాకులే జాతే తేన తే శ్రుతీ కిం భూషణస్రంసనం న శుశ్రువతుః।

చక్షుషీ కిల శ్రవణానఈత్వాన్నాశ్రృణుతామ్ కర్ణౌ తు శ్రోతుం యోగ్యావేవేత్య పేరర్థః। తాః సుదృశ్యో యథా నలవిలోకనే విమనస్కా జాతాస్తథా కర్ణావపి విమనస్కౌ జాతావితి వాపేరర్థః। విమనీబభూబతుః, 'అరుర్మనశ్చక్షుః—(౫।౪।౫౧) ఇతి చ్విః సలోపశ్చ॥౮౧॥

కాశ్చిన్నిర్మాయ చక్షుఃప్రసృతిచులుకితం తాస్వశఙ్కన్త కాన్తా

మౌగ్ధ్యాదాచూడమోఘైర్నిచులితమివ తం భూషణానాం మణీనామ్।

సాహస్రీభిర్నిమేషాకృతమతిభిరయం దృగ్భిరాలిఙ్గితః కిం

జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞశ్రుతిఫలజగతీసార్వభౌమభ్రమేణ॥౮౨॥

కాశ్చిదితి॥ పశ్యన్తీషు తాసు మధ్యే కాన్తాః సున్దర్యః కాశ్చిత్పురనార్యో భూషణానాం యే మణయస్తేషాం భూషణభూతానాం వా మణీనాం రత్నానామోఘైః సమూహైరాచూడం శిఖామభివ్యాప్య నిచులితమాచ్ఛాదితమితి తత్ర బ్రుడితమివ తం నలం చక్షురూపాభ్యాం ప్రసృతిభ్యామర్ధసంకుచితకరకుజ్యలాభ్యాం చులుకితం పీతం నిర్మాయ కృత్వా ప్రసృతిప్రమాణాభ్యామతివిశాలాభ్యాం చక్షుర్భ్యాం సాదరదృష్టం కృత్వా ఇతి మౌగ్ధ్యాదనైపుణ్యాదశఙ్కన్త తర్కయామాసుః। ఇతి మౌగ్ధ్యం కిమ్— నిమేషే పక్ష్మసంకోచేఽకృతమతిభిరనిమిషాభిః సాహస్రీభిః సహస్రసంఖ్యాభిర్దృగ్భిర్దృష్టిభిర్జ్యోతిష్టోమరాజసూయాదియజ్ఞానాం వేదాచ్ఛృతం యత్ఫలం సాధ్యం తద్రూపా యా జగతీ భువనం స్వర్గస్తస్యాః సార్వభౌమశ్చక్రవర్తీన్ద్రస్తస్య భ్రమేణాయం నల ఆలిఙ్గితః స్పృష్టః కిమ్। అచేతనైరపి రత్ననేత్రసహస్రైర్వైభవవశాదిన్ద్రోఽయమితి భ్రాన్త్యేన్ద్రస్య సహస్రనేత్రత్వాదనేనాస్మాభిః సంబన్ధం యుక్తమితి బుద్ధ్వా సమాలిఙ్గితాః కిమిత్యుత్ప్రేక్షా। ఏతదేవ మౌర్ఖ్యమ్। సౌన్దర్యం రత్నబాహుల్యం చోక్తమ్। 'సహస్ర'శబ్దః పక్షేఽపరిమితసంఖ్యావాచీ। సహస్రం పరిమాణమాసాం తాః సాహస్ర్యః, 'తదస్య పరిమాణమ్' (౫।౧।౫౭) ఇత్యర్థే' శతమానవింశతికసహస్రవసనాదణ్' ఇత్యణ్॥౮౨॥

భవన్నుద్యుమ్నః స్త్రీ నరపతిరభూద్యస్య జననీ

తముర్వశ్యాః ప్రాణానపి విజయమానస్తనురుచా।

హరారబ్ధక్రోధేన్ధనమదనసింహాసనమసా-

వలంకర్మీణశ్రీరుదభవదలంకర్తుమధునా॥౮౩॥

భవన్నితి॥ సూర్యనప్తా మనోః పుత్రః సుద్యుమ్నాఖ్యో నరపతీ రాజా పార్వతీవనప్రవేశనిమిత్తేన శివశాసనేన హేతునా ఇలాఖ్యః స్త్రీ భవన్ స్త్రీత్వం ప్రాప్తః సన్ బుధాద్గర్భధారణేన యస్య జనన్యభూత్। ఉర్వశ్యాః ప్రాణాన్రూపాతిశయాత్స్వర్వేశ్యాయాః ప్రాణభూతం ప్రాణవత్ప్రియమతిసున్దరం తం పురూరవసమపి తనురుచా కాయకాన్త్యా విజయమానః పరాభావుకోఽసౌ నలోఽధునేదానీం హరేణారబ్ధః కృతః క్రోధస్తస్యేన్ధనం దాహ్యో మదనస్తస్య సింహాసనం దగ్ధత్వాత్కామేన శూన్యమలంకర్తుం యోగ్యతయా భూషయితుమలంకర్మీణా కర్మక్షమాతిసమర్థా స్వాభావికీ భూషణజనితా చ శ్రీః శోభా యస్యాసౌ ఏవంభూత ఉదభవజ్జాత ఇతి 'పౌరస్త్రియ ఆలేపుః' (నై౦ ౧౫।౯౨) ఇత్యన్తిమశ్లోకేన సంబన్ధః। జీర్ణః కామో దగ్ధః। పురూరవాస్త్వనేనైవ జితః। తస్మాచ్ఛూన్యం కామసింహాసనం భూషయితుమయం కామ ఏవోత్పన్నః। అతిసున్దరోఽయమితి భావః। కృతయుగాదౌ త్విలో నామ రాజా మృగయాప్రసఙ్గాద్ధరనివారితముమావనమేకాకీ ప్రవిష్టః స్త్రీ బభూవ। తామేకాకినీం సున్దరీం దృష్ట్వా చన్ద్రపుత్రో బుధః కామాతురః సన్ స్వాశ్రమం నీత్వా తస్యాం పురూరవోనామానం పుత్రమజీజనదితి భవిష్యోత్తరాదిపురాణకథా। విజయమానః, 'విపరాభ్యాం జేః—' (౧।౩।౧౯) ఇత్యాత్మనేపదే శానచ్। 'కర్మక్షమోఽలంకర్మణః' ఇత్యమరః॥౮౩॥

అర్థీ సర్వ సుపర్వణాం పతిరసావేతస్య యూనః కృతే

పర్యత్యాజి విదర్భరాజసుతయా యుక్తం విశేషజ్ఞయా।

అస్మిన్నామ తయా వృతే సుమనసః సన్తోఽపి యన్నిర్జరా

జాతా దుర్మనసో న సోఢుముచితా తేషాం తు సాఽనౌచితీ॥౮౪॥

అర్థీతి॥ విశేషజ్ఞయా గుణానామధికతరత్వం విదుష్యా విదర్భరాజసుతయా అర్థీ మాం వృణీష్వేత్యర్థయమానః సానురాగోఽప్యసౌ సర్వసుపర్వణాం సర్వదేవానాం పతిరిన్ద్రోఽప్యేతస్య ప్రత్యక్షలక్ష్యాతిసౌన్దర్యస్య యూనః పూర్ణతారుణ్యస్య నలస్య కృతే నిమిత్తం పర్యత్యాజి సానురాగత్వే ప్రభుత్వేఽపి సౌన్దర్యాదిగుణానాం న్యూనత్వాద్యత్పరిత్యక్తస్తద్యుక్తముచితమేవ కృతమిత్యర్థః। 'నామ' ప్రాకాశ్యే। తు పునః నిర్జరాః ఇన్ద్రాదయశ్చత్వారోఽపి దేవాః శిష్టా నామ ప్రసిద్ధాః సుమనసః శోభనాన్తఃకరణా అపి। సుమనసః ప్రసిద్ధాః సన్తోఽపి వా। సుమనస ఇతి సంజ్ఞయా ఖ్యాతాః సన్తోఽపి। తయా భైమ్యాస్మిన్నలే వృతే సతి యద్దుర్మనసః సవిషాదమనసో జాతాః సా తేషామనౌచిత్యనుచితకారితా సోఢుం క్షన్తుం నోచితా న యుక్తా। నహి సాధుభిః కార్యవశాదపి స్వధర్మః పరిత్యజ్యతే, ఏతైస్తు పరిత్యక్తః, తదయం న సహామహ ఇత్యర్థః। కృతేఽవ్యయమ్॥౮౪॥

అస్యోత్కణ్ఠితకణ్ఠలోఠివరణస్రుక్సాక్షిభిర్దిగ్భటైః

స్వం వక్షః స్వయమస్ఫుటన్న కిమదః శస్త్రాదపి స్ఫోటితమ్।

వ్యావృత్యోపనతేన హా శతమఖేనాద్య ప్రసాద్యా కథం

భైమ్యాం వ్యర్థమనోరథేన చ శచీ సాచీకృతాస్యామ్బుజా॥౮౫॥

అస్యేతి॥ అస్య నలస్య చిరకాలం వరణమాలాశ్లేషార్థముత్కణ్ఠితే కణ్ఠే లోఠిన్యాశ్చలన్త్యా హృదయావలమ్బిన్యా వరణస్రజః సాక్షిభిః ప్రత్యక్షదర్శిభిర్దిగ్భటైశ్చతుర్భిరిన్ద్రాదిభిర్దిక్పాలైస్త్రపాభావాత్స్వయమస్ఫుటదవిదీర్యమాణ మపి స్వం వక్షోఽముష్య నలస్య శస్త్రాదపి హేతోః కిమితి న స్ఫోటితం విదారితమ్। నలేన సార్ధం భైమ్యర్థం యుద్ధమపి కృత్వా కిమితి న మృతమ్। శూరాణాం రణే మరణమపి యశసే భవతి, న లజ్జాపరిత్యాగ ఇతి భావః। ఛురికాదిప్రక్షేపేణ స్వయమేవ వా కిమితి న స్ఫోటితమితి వా। అగ్న్యాదయస్తావత్తిష్ఠన్తు। హా సోపహాసం కష్టమ్। అద్య భైమ్యాం విషయే వ్యర్థమనోరథేన సతా వ్యావృత్య పరావృత్య శతమఖేన ఉపనతేన శచీసమీపే ప్రణామవశాన్నమ్రేణ శతమఖేన శతయజ్ఞకరణలబ్ధస్వర్గాధిపత్యేన దేవేన్ద్రేణాపి శచీ చేన్ద్రాణ్యపి కథం ప్రసాద్యానునేతుం శక్యా। యతః— కోపవశాదజ్ఞానవశాద్వా సాచీకృతం వక్రీకృతమాస్యమేవామ్బుజం యయా। సంముఖానవలోకనాత్ప్రసాదనార్థమనేన కృతమపి ప్రణామాజల్యాదికం న ద్రక్ష్యతి, తతః కథం ప్రసాద్యా? భైమీ న లబ్ధా, శచీ చ రుష్టా, అయశోఽపి జాతమితీన్ద్రస్య మహత్కష్టం జాతమితి భావః। దిక్షు భటైః శూరైర్నృపైః స్వం వక్షః కిమితి న స్ఫోటితమ్। నృపా మనుష్యాస్తిష్ఠన్తు దేవేన్ద్రస్యాపీదృశీ దశా జాతేతి వా। 'ఉపగతేన' ఇతి పాఠే శచీసమీపే గతేనేతి భావః॥౮౫॥

మా జానీత విదర్భజామవిదుషీం కీర్తి ముదః శ్రేయసీం

సేయం భద్రమచీకరన్మఘవతా న స్వం ద్వితీయాం శచీమ్।

కః శచ్యా రచయాంచకార చరితే కావ్యం స నః కథ్యతా-

మేతస్యాస్తు కరిష్యతే రసధునీపాత్రే చరిత్రే న కైః॥౮౬॥

మా జానీతేతి॥ భో సఖ్యః! యూయం విదర్భజాం ముదో హర్షాత్సకాశాత్కీర్తి శ్రేయసీం శ్రేష్ఠతరామవిదుషీమజానతీం మా జానీత। కింతు హర్షాపేక్షయా కీర్తిః ప్రశస్యతరేతి భైమీ

వేత్త్యేవేతి జానీత। యద్యస్మాత్సేయం భైమీ మఘవతా ప్రయోజ్యేన స్వమాత్మానం ద్వితీయాం శచీం భద్రం సాధు నాచీకరత్ న కారయామాస। ఇన్ద్రే వృతే తత్పత్నీత్వాత్ 'శచీ'శబ్దవాచ్యత్వం భవేన్న త్వసౌ వృతస్తస్మాద్వితీయా శచీ నాభవదితి యుక్తమేవానయా కృతమిత్యర్థః। ఇన్ద్రే వృతే కీర్తిర్భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య నేత్యాహ—శచ్యాశ్చరితే కః కవిః సర్గబన్ధాదిరూపేణ వర్ణనాత్మకం కావ్యం ప్రబన్ధం రచయాంచకార స శచీవర్ణనకారీ నోఽస్మాకమగ్రే, అస్మభ్యం వా కథ్యతాం యద్యస్తి, అపి తు— అనిరూపణాన్నాస్త్యేవ। ఏతస్యాస్తు భైమ్యాః పునా రసానాం శృఙ్గారాదీనామేవ రసానాం జలానాం ధునీ నదీ తస్యాః పాత్రే స్థానభూతే। అథ చ,— రసనదీప్రవాహరూపే గుణశీలాదిచరిత్రే విషయే కైః పరాశరవ్యాసశుకాదిభిః కావ్యం న కరిష్యతే, అపి తు తైరపి భారతాదౌ తద్వర్ణనకావ్యం కరిష్యతే, కిం పునః శ్రీహర్షాదికవిభిరిత్యర్థః। ఇన్ద్రవరణేన యద్యపి స్వర్గసుఖప్రాప్తిస్తథాపి తత్పత్నీత్వాచ్ఛచీత్వేఽపి తస్యాః కుత్రచిత్ కేనాప్యవర్ణితత్వాత్, ఇన్ద్రాపేక్షయాధికకీర్తేర్నలస్య వరణే పుణ్యశ్లోకత్వాత్సర్వైరపి వర్ణనీయత్వాత్తత్ప్రసఙ్గాత్స్వస్యాపి వర్ణనీయత్వాన్మహతీ కీర్తిర్భవిష్యతి। సా చ స్వర్గముదః సకాశాచ్ఛ్రేయసీ ఇతి విచార్య ఇన్ద్రపరిత్యాగద్వారా స్వర్గసుఖమపి పరిత్యజ్య భైమ్యా నలో వృత ఇతి యుక్తకారిత్వాదేతాదృశీ కాపి విదుషీ నాస్తీతి భావః। 'దివః' ఇతి పాఠే స్వర్గసుఖాదిత్యర్థః। కరిష్యతే, ఋదన్తత్వాదిట్॥౮౬॥

వైదర్భీబహుజన్మనిర్మితతపఃశిల్పేన దేహశ్రియా

నేత్రాభ్యాం స్వదతే యువాయమవనీవాసః ప్రసూనాయుధః।

గీర్వాణాలయసార్వభౌమసుకృతప్రాగ్భారదుష్ప్రాపయా

యోగం భీమజయానుభూయ భజతామద్వైతమద్య త్విషామ్॥౮౭॥

వైదర్భీతి॥ హే సఖ్యః! అవన్యాం వాసః స్థితిర్యస్య సః ప్రసూనాయుధ ఇవ కామరూపోఽయం నలనామా యువా తరుణో దేహశ్రియా కాయకాన్త్యా కృత్వా పశ్యన్తీనామస్మాకం నేత్రాభ్యాం స్వదతే రోచతే। కింభూతయా—వైదర్భ్యా బహుజన్మభిరనేకజన్మసు వా నిర్మితస్య కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదిజన్యస్య తపసః సుకృతస్య శిల్పేన ఫలభూతయా। అతిసున్దరమముం ప్రీత్యాఽస్మన్నేత్రే పశ్యత ఇత్యర్థః। విశిష్టయా దేహశ్రియోపలక్షితో వా। అశరీరోఽపి భైమీపుణ్యబాహుల్యవశాత్సశరీరః కామ ఇవేతి భావ ఇతి వా। సోఽయం నలః అద్య భీమజయా సహ యోగం దామ్పత్యసంబన్ధమనుభూయ త్విషాం కాన్తిభరాణామన్యత్రాయన్తాసత్త్వేనాద్వైతం సామస్త్యం భజతామాశ్రయతు। ఉభయోరేకత్ర మేలనాదయమేవ కాన్తీనామాశ్రయః కాన్తిస్వరూపో వా భవతు, నాన్య ఇత్యర్థః। కింభూతయా—

గీర్వాణాలయే స్వర్లోకే సార్వభౌమ ఇన్ద్రస్తస్య సుకృతప్రాగ్భారః పుణ్యరాశిస్తేనాపి దుష్ప్రాపయాఽలభ్యయా। శతమఖీజన్యేన పుణ్యేన స్వర్గచక్రవర్తిత్వం యేన లబ్ధం తేనాపి దుష్ప్రాపత్వాద్వైమ్యాః సౌభాగ్యాతిశయో నలస్య చేన్ద్రాపేక్షయా సౌభాగ్యాతిశయః పుణ్యాతిశయశ్చ 'గీర్వాణాలయ—' ఇత్యాదినా సూచితః। అన్యోఽప్యష్టాఙ్గయోగమనుభూయ బహుపుణ్యదుష్ప్రాపయాపి భీమాద్ధరాజ్ఞాతయా ఈశ్వరప్రసాదలబ్ధయా విద్యయాద్వైతం పరమాత్మస్వరూపం భజతి। నేత్రాభ్యామ్, 'రుచ్యర్థానామ్—'(౧।౪।౩౩) ఇతి సంప్రదానత్వమ్। ప్రాగ్భారదుష్ప్రాపయేతి, 'తృతీయా' (౨।౧।౩౦) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః॥౮౭॥

స్త్రీపుంసవ్యతిషఙ్గనం జనయతః పత్యుః ప్రజానామభూ-

దభ్యాసః పరిపాకిమః కిమనయోర్దామ్పత్యసంపత్తయే।

ఆసంసారపురన్ధ్రిపూరుషమిథఃప్రేమార్పణక్రీడయా-

ప్యేతజ్జమ్పతిగాఢరాగరచనాత్ప్రాకర్షి చేతోభువః॥౮౮॥

స్త్రీపుంసేతి॥ స్త్రీపుంసయోః సర్వయోర్వ్యతిషఙ్గనం విశేషేణాతితరాం సంమేలనం జనయతః కుర్వతః ప్రజానాం పత్యుర్బ్రహ్మణః పునః పునః సంయోజనశిక్షణలక్షణోఽభ్యాసోఽనయోర్నలభైమ్యోర్దామ్పత్యసంపత్తయే జాయాపతిభావస్యోత్కర్షాయ పరిపాకిమః పరిపాకేన నిర్వృత్తః స్వారస్యేన పరిణతపాకోఽభూత్కిమ్। సర్వస్త్రీపుంసయోజనాభ్యాసోఽత్యుత్తమానురూపైతదుభయసంఘట్టనే ఫలితః కిమిత్యర్థః। తథా,—చేతోభువః కామస్యాపి ఆసంసారం సంసారం మర్యాదీకృత్య సర్గాదిమారభ్య ప్రలయపర్యన్తం పురన్ధ్రిపూరుషయోః స్త్రీపుంసయోర్మిథః ప్రేమాన్యోన్యమనురాగస్తస్యార్పణమాసఙ్గనం తదేవ సదా మనోవినోదనరూపా క్రీడా లీలా తయాపి ఏతజ్జమ్పత్యోరనయోర్నలభైమీరూపయోర్దమ్పత్యోర్గాఢస్యేన్ద్రేణాప్యనపనేయస్య మిథోఽనురాగస్య రచనాజ్జననాద్ధేతోః ప్రాకర్షి ప్రకృష్టకాష్ఠాపన్నయా జాతమ్। అనురాగజననక్రీడాయాః ప్రకర్షోఽత్రైవ విశ్రాన్తః। ఉత్తరత్రాప్యేవమనురాగస్యాభావాదిత్యర్థః। ఏతాదృశౌ సరూపౌ చాన్యౌ స్త్రీపుంసౌ కాలత్రయే న స్త ఇతి భావః। వ్యతిషఙ్గనమ్, 'ఉపసర్గాత్సునోతి—(౮।౩।౬౫) ఇతి షత్వమ్। పరిపాకిమః, 'భావప్రత్యయాన్తాదిమప్' (వాం ౨౯౪౫) ఇతి వక్తవ్యాదిమప్। జమ్పతీ, జాయాయా జమ్భావః॥౮౮॥

తాభిర్దృశ్యత ఏప యాన్పథి మహాజ్యైష్ఠీమహే మన్మహే

యద్ధృగ్భిః పురుషోత్తమః పరిచితః ప్రాగ్మఞ్చమఞ్చన్కృతః।

సా స్త్రీరాత్ర పతయాలుభిః శితిసితైః స్యాదస్య దృక్చామరైః

సస్నే మాఘమఘాతిఘాతియమునాగఙ్గౌఘయోగే యయా॥౮౯॥

తాభిరితి॥ మహత్యా అతిప్రసిద్ధాయా జ్యేష్ఠానక్షత్రయుక్తాయా జ్యేష్ఠపూర్ణిమాయాః సంబన్ధిని మహ ఉత్సవే। మహత్యతిప్రసిద్ధే వా జ్యైష్ఠీమహే। యదృగ్భిర్యాసాం నేత్రైః ప్రాగ్జన్మాన్తరే। అథ చ—అన్యాపేక్షయా ప్రథమం మఞ్చం పర్యఙ్కమఞ్చన్ప్రాప్తో మఞ్చస్థో మార్గే గచ్ఛన్ శ్రీపురుషోత్తమః పరిచితో బహువారం దృష్టః కృతస్తాభిరేవ స్త్రీభిః పథి వరయాత్రాయాం యాత్రథస్థ ఆగచ్ఛన్నేష నలో దృశ్యతే। ఏతాదృక్పుణ్యం యాభిరస్మాదృశీభిరర్జితం తాభిరేవాయం ద్రష్టుం శక్యో నత్వన్యాభిరిత్యర్థః। అథ చ,—యాభిః పురుషోత్తమో దృష్టస్తాభిరేవ తత్తుల్యోఽయమపీతి జ్ఞాతుం శక్యతే, నత్వన్యాభిరిత్యర్థః। తాభిరేవ సాభిలాషం కటాక్షైర్దృశ్యతే, యాభిరేవం సుకృతం కృతమ్। అన్యాభిస్తు కౌతుకేనాపి వీక్షితుం న శక్యః, కిం పునః సానురాగం కటాక్షైరితి। 'ఇన్ద్రే గురుః శశీ చైవ ప్రాజాపత్యే రవిస్తథా। పూర్ణిమా జ్యేష్ఠమాసస్య మహాజ్యైష్ఠీతి కీర్తితా' ఇతి। పురుషోత్తమతుల్యోఽయమితి మన్మహే। జానీమహ ఇతి భావః। వాక్యార్థః కర్మ। ఉత్కలదేశే జ్యేష్ఠపూర్ణిమాయామిన్ద్రనీలగిరినివాసినః శ్రీపురుషోత్తమస్య మహోత్సవః క్రియతే। తత్ర శ్రీకృష్ణబలభద్రప్రముఖప్రతిమాధిష్ఠితా విరచితసప్తభూమికా మఞ్చాః పృథక్ నిర్గచ్ఛన్తి। తస్య దర్శనం భూయసే శ్రేయసే భవతీతి పౌరాణికాః। యదాహుః—'దోలారూఢం తు గోవిన్దం మఞ్చస్థం మధుసూదనమ్। రథస్థం వామనం దృష్ట్వా పునర్జన్మ న విద్యతే॥' ఇతి। తథా, —యయా స్త్రియా అఘాతిఘాతిని పాతకవినాశిని యమునాగఙ్గౌఘయోర్యోగే సంగమే ప్రయాగాఖ్యే మాఘం సస్నే మకరస్థే రవౌ మాఘే మాస్యవిచ్ఛేదేన స్నానం కృతం సాస్య నలస్య పతయాలుభిరతిచఞ్చలైః శితిసితైః కృష్ణధవలైర్దృక్చామరైర్నేత్రైరేవ చామరైర్నేత్రవ్యాపారరూపైశ్చామరైః స్త్రీరాట్ స్త్రీరాజైవ స్యాద్భవేదితి మన్మహే। రాజా హి కృష్ణధవలైశ్చామరైర్వీజ్యతే। ప్రయాగే మాఘస్నానజన్యసుకృతాత్స్త్రీ రాజత్వం ప్రాప్నోతి తత్ర స్నానేన–'సితాసితే తు యైః స్నాతం మాఘమాసే యుధిష్ఠిర। న తేషాం పునరావృత్తిః కల్పకోటిశతైరపి॥' ఇతి వచనాత్। స్త్రీషు శ్రేష్ఠా సైవ భవేదిత్యర్థః। అయం చ కటాక్షైర్యా పశ్యతి సా తు సర్వాభ్యోఽప్యధికా। సా చ భైమ్యేవ, నాన్యా। భైమ్యా చ ప్రయాగే సకలమాఘస్నానఫలం లబ్ధమ్। భైమీసదృశీ కాపి కుత్రాపి నాస్తీతి భావః। జ్యైష్ఠీతి, జ్యేష్ఠానక్షత్రయుక్తా పౌర్ణమాసీతి 'నక్షత్రేణ యుక్తః కాలః' (౪।౨।3) ఇత్యణి వృద్ధిః। తద్యుక్తమాసాభిధాయిత్వేఽపి 'సాస్మిన్పౌర్ణమాసీ—' (౪।౨।౨౧) ఇత్యాదినా జ్యైష్ఠ ఇత్యేవ భవతి। 'జ్యేష్ఠీ' ఇతి పాఠే వృద్ధ్యభావశ్చిన్త్యః। సంజ్ఞాపూర్వకస్య విధేరనిత్యత్వాద్వృద్ధ్యభావః కథంచిత్సమర్థనీయః। 'స్త్రీరాట్' ఇతి సంబన్ధషష్ఠ్యా నిర్ధారణసప్తమ్యా వా సమాసః। పృథగ్వా పదమ్—రాజైవ సా స్త్రీత్యర్థః। 'కాలభావాధ్వగన్తవ్యాః

కర్మసంజ్ఞా హ్యకర్మణామ్' ఇతి 'దేశశ్చాకర్మకాణాం కర్మసంజ్ఞో భవతీతి వక్తవ్యమ్' ఇతి వచనాన్మాఘస్య కాలవాచిత్వాత్కర్మత్వే ధాతోః కర్మణి విహితేన తఙా తస్యాభిహితత్వాన్మాఘః సస్నే ఇతి ప్రాప్తే మాఘమితి ద్వితీయ చిన్త్యా। అత్రార్థే హ్యరదత్తమిశ్రైః 'గతిబుద్ధి—' (౧।౪।౫౨) ఇత్యాదిసూత్రే—'అకర్మకాణామితి కాలభావాధ్వ దేశవ్యతిరిక్తకర్మరహితానామ్' ఇత్యర్థో గ్రాహ్యః' ఇతి సిద్ధాన్తితమ్। ఏవం 'లః కర్మణి చ—'(౩।౪।౬౯) ఇత్యాదావపి యత్రాకర్మకగ్రహణం తత్ర సర్వత్ర ద్రష్టవ్యమ్। తేనాత్ర మాఘస్య కర్మత్వే 'సస్న' ఇతి లిట్ సిద్ధో భవతి। యద్వా, మా అఘం యస్యాం క్రియాయాం యథా తథా స్నాతాయా మమ సర్వపాపక్షయపూర్వకసర్వమనోరథసిద్ధిర్భవత్వితి సంకల్ప్యేత్యర్థః। 'కలుషం వృజినైనోఘమ్' ఇత్యమరః। యమునాగఙ్గేతి పూర్వనిపాతానియమః పూర్వవత్పరిహరణీయః॥౮౯॥

వైదర్భీవిపులానురాగకలనాత్సౌభాగ్యమత్రాఖిల-

క్షోణీచక్రశతక్రతౌ నిజగదే తద్వృత్తవృత్తక్రమైః।

కించాస్మాకనరేన్ద్రభూసుభగతాసంభూతయే లగ్నకం

దేవేన్ద్రావరణప్రసాదితశచీవిశ్రాణితాశీర్వచః॥౯౦॥

వైదర్భీతి॥ హే సఖ్యః! తస్య నలసంబన్ధీని వృత్తాన్యధీతాని యాని వృత్తాని పద్యాని తేషాం క్రమైర్నలవిషయే కవిభిః కృతైరస్మదాదిభిశ్చ పఠితైః కావ్యైః। తస్యా భైమ్యా వృత్తైరతీతైః సకలద్వీపాధిరాజేన్ద్రదేవేన్ద్రాదిదిక్పాలపరిత్యాగరూపస్య చరిత్రస్య క్రమైః పరిపాటీభిర్వా। కృత్వా వైదర్భ్యా భైమ్యా విపులస్య నలవిషయానురాగస్య కలనాజ్జ్ఞానాదఖిలక్షోణీచక్రే శతక్రతావిన్ద్రేఽస్మిన్నలే స్త్రీసంబన్ధిసకలవరప్రేమాస్పదత్వాదిలక్షణం సౌభాగ్యం నిజగదే స్పష్టం కథితమ్। నిశ్చితమస్మాభిరితి యావత్। అతిసున్దరీయమిన్ద్రాదీన్పరిత్యజ్య యస్మాదేనమవృత, తస్మాదయమేవ సుభగతమో నాన్య ఇతి సర్వైర్నిశ్చితమిత్యర్థః। భైమీకృతాన్నలవిషయవిపులానురాగస్యాఙ్గీకరణాద్ధేతోస్తస్యా ఏవ వృత్తస్య భూతస్య చక్షుఃప్రీత్యాదికామదశాస్ఫుటవిరహవ్యథానురూపస్య వృత్తస్య చరిత్రస్య క్రమైః। తేఽతిప్రసిద్ధా యే వృత్తకమాస్తైర్వా నిగదితమ్। భైమ్యా అప్యేతద్విషయమహానురాగజనితపూర్వోక్తవిరహవ్యథాభిరేవ అయం సకలసౌభాగ్యనిధానమితి సర్వేషాం పురస్తాత్కథితమితి భావ ఇతి ముఖ్యోఽర్థః। వైదర్భ్యా విపులానురాగేణ నలస్య బన్ధ (వర్ణ) నాదితి వా। కిం చాన్యచ్చ—అస్మాకమయమాస్మాకః, స చాసౌ నరేన్ద్రశ్చ భీమస్తస్మాద్భవతీతి భూః భైమీ తస్యాః సుభగతా సౌభాగ్యం తస్యాః సంభూతయ ఉత్పత్తయే మహాసమృద్ధ్యర్థం వా। ఇన్ద్రస్యావరణేన త్యాగేన సాపన్యాభావేన

ప్రసాదితయా సంతోషితయా శచ్యా విశ్రాణితం దత్తం 'సుభగా పుత్రవత్యవిధవా భవ' ఇత్యాదికమాశీర్వచో లగ్నకం ప్రతిభూరభూత్। శచీదత్తాశీః సహస్రబలాద్భైమ్యపి సుభగేతి నిశ్చితమిత్యర్థః। 'ఆశీఃశ్రుతిః' ఇతి పాఠే ఆశిషాం శ్రవణమ్। అథవా—ఆశిష ఏవ సత్యత్వాచ్ఛ్రుతిర్వేద ఇత్యర్థః। అయం తు పాఠః సాధీయాన్। అనయోరన్యోన్యమనురాగోచితం సౌభాగ్యమపి భవిష్యతీత్యనుమానమ్। వృత్తమ్, ణేరధ్యయనే వృత్తమ్ (౭।౨౬) ఇతి సాధుః। 'ఆస్మాక' ఇతి సంబన్ధేఽణి 'తస్మిన్నణి చ—' (౪।౩।౨) ఇత్యస్మాకాదేశః। 'లగ్నక'శబ్దో నపుంసకేఽపి। తస్యా భైమ్యా వృత్తానాం జాతానాం వృత్తానాం హంసప్రేషణాదిచరితానాం క్రమాః పరిపాఠ్యస్తైర్నిజగద ఇతి వా॥౯౦॥

ఆసుత్రామమపాసనాన్మఖభుజాం భైమ్యైవ రాజవ్రజే,

తాదర్థ్యాగమనానురోధపరయా యుక్తార్జి లజ్జామృజా।

ఆత్మానం త్రిదశప్రసాదఫలతాం పత్యే విధాయానయా

హ్రీరోషాపయశఃకథానవసరః సృష్టః సురాణామపి॥౯౧॥

ఆసుత్రామమితి॥ భైమ్యా ఏవ ఆసుత్రామమిన్ద్రమభివ్యాప్య మఖభుజాం దేవానామపాసనాత్త్యాగాద్ధేతో రాజవ్రజే విషయే లజ్జాయా మృజా పరిమార్జనం యుక్తా ఆర్జి కృతా। యత్కృతం తద్యుక్తమిత్యర్థః। యతః—తస్మై ఇదం తదర్థం తస్య భావస్తాదర్థ్యం తేన భైమీనిమిత్తేన రాజ్ఞామాగమనం తన్నిమిత్తోఽనురోధో దాక్షిణ్యం తత్ర పరయా। యో హి యదర్థమాగచ్ఛతి స తస్య దాక్షిణ్యం కుర్వంల్లజ్జాం మార్ష్టీత్యుచితమేవేత్యర్థః। మదర్థమాగతానామేషాం మత్ప్రాప్తిర్నాభూత్, లజ్జా చ జాతేత్యయుక్తమేతదితి రాజసు సకృపత్వేనేన్ద్రాదీనపి భైమీ నావృణోత్। తతశ్చ యత్రేన్ద్రాదయోఽపి త్యక్తాస్తత్ర మానుషాణామస్మాకం కా కథేతి తేషాం లజ్జామార్జనం భైమ్యైవ యుక్తం కృతమితి భావః। స నలోఽర్థః ప్రయోజనం యస్య తస్య భావస్తాదర్థ్యం తేన నలప్రయోజనత్వేన నలవరణార్థం యదాగమనం తత్ర యః పక్షపాతస్తన్నిష్ఠయా నలానురక్తయా। అత ఏవేన్ద్రాదీనాం త్యాగ ఇతి వా। తర్హీన్ద్రాదీనాం లజ్జా రోషోఽకీర్తిశ్చ కృతేతి దేవద్రోహాదశుభాశఙ్కాం పరిహరతి—అనయా భైమ్యా పత్యే నలాయాత్మానం త్రిదశప్రసాదస్య దేవప్రసాదస్య ఫలతాం వరరూపత్వం విధాయ సురాణామిన్ద్రాదీనామపి హీరోషాపయశసాం కథాయాః కథామాత్రస్యాప్యనవసరోఽవకాశాభావః సృష్టః కృతః। అస్మాన్నావృణోదితి సజాతీయాన్ప్రతి స్వస్త్రియశ్వ ప్రతి లజ్జా। అస్మాకం పశ్యతాం నలమవృణోదితి రోషః। నలం స్వీకృత్య దేవానపమానితవతీత్యపయశః। దేవైః ప్రసన్నీభూయ వరత్వేన నలాయ భైమీ దత్తా। ఏతదర్థమేవ భూమ్యామాగతాః, న భైమ్యభిలాషేణేతి లోకప్రతీతేః। భైమ్యా దేవానామపి

లజ్జాదిమార్జనం కృతమితి సర్వానురాగాదనయోః శుభపరమ్పరైవ భవితా నత్వశుభశఙ్కాలేశోఽపీతి భావః। 'పత్యే నయన్త్యా' ఇతి పాఠః సమీచీనః। ఆత్మానం త్రిదశప్రసాదఫలతాం నయన్త్యా ప్రాపయన్త్యేత్యర్థః। ఆసుత్రామమ్, అత్రాభివిధావవ్యయీభావే 'అతశ్చ' (౪।౧।౧౭౭) ఇతి టచ్। మృజా, భిదాదిత్వాదజ్॥౯౧॥

ఇత్యాలేపురనుప్రతీకనిలయాలంకారసారశ్రియా-

హంకుర్వత్తనురామణీయకమమూరాలోక్య పౌరప్రియాః।

సానన్దాః కురువిన్దసున్దరకరస్యానన్దనం స్యన్దనం

తస్యాధ్యాస్య యతః శతక్రతుహరిత్క్రీడాద్రిమిన్దోరివ॥౯౨॥

ఇతీతి॥ అమూః పౌరాణాం ప్రియా ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ యథాస్ఫూర్తి యథాభిప్రాయమన్యోమ్యమాలేపుః సంవాదం చక్రుః। కింభూతాః— కురువిన్దవత్పద్మరాగవత్సున్దరౌ రక్తౌ కరౌ యస్యా ఆనన్దనం వేగవత్త్వాదిగుణయోగాదానన్దకారిణం స్యన్దనం రథమధ్యాస్య యతో గచ్ఛతస్తస్య నలస్యానుప్రతీకం ప్రత్యవయవం నిలయః స్థానం యేషాం తేషామలంకారాణాం సారశ్రియా శ్రేష్ఠశోభయా కృత్వా కరసౌన్దర్యాదహమధికమితి హస్తసౌన్దర్యం వదతి, హస్తసౌన్దర్యాదహమధికమితి కరసౌన్దర్యమిత్యేవం ప్రత్యేకమహంకుర్వదహంకారం కుర్వత్తనురామణీయకం శరీరసౌన్దర్యమాలోక్య సానన్దా హర్షపరాః। కస్యేవ– పద్మరాగవద్రక్తకిరణస్య నన్దనవనమభివ్యాప్య మర్యాదీకృత్య వా స్థితం నన్దనవనసమీపే స్థితం శతక్రతోర్హరిదిక్ ప్రాచీదిక్ తస్యాః క్రీడాద్రిముదయాచలమధిష్ఠాయ గచ్ఛత ఉదిత్వరస్యేన్దోరివ తత్కాయకాన్తిం విలోక్య యథా సానన్దా భవన్తి తథేత్యర్థః। చన్ద్రోదయే స్త్రీణాం హర్షః। స్యన్దనమ్, అధిశీఙ్— (౧।౪।౪౬) ఇత్యాధారస్య కర్మత్వమ్। యతః, ఇణః శతరి రూపమ్॥౯౨॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

యాతః పఞ్చదశః కృశేతరరసస్వాదావిహాయం మహా-

కావ్యే తస్య కృతౌ నలీయచరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥౯౩॥

శ్రీహర్షమితి॥ కృశేతరేణాతిభూయసా రసేన స్వాదావమృతరూపే నలీయచరితే పఞ్చాధికానాం దశానాం పూరణః పఞ్చదశః। 'స్వాదౌ' ఇతి భాషితపుంస్కమ్॥౯౩॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే

నైషధీయప్రకాశే పఞ్చదశః సర్గః సమాప్తః॥

షోడశః సర్గః।

వృతః ప్రతస్థే స రథైరథో రథీ గృహాన్విదర్భాధిపతేర్ధరాధిపః।

పురోధసం గౌతమమాత్మవిత్తమం ద్విధా పురస్కృత్య గృహీతమఙ్గలః॥౧॥

వృత ఇతి॥ అథో రథారోహణానన్తరం రథైః 'కున్తాః ప్రవిశన్తి' ఇతివద్రథిభిః వృతః। తథా,—రథీ ప్రశస్తరథోపేతః స ధరాధిపో నలో విదర్భాధిపతేర్గృహాన్ ప్రతి ప్రతస్థే యయౌ। కింభూతః—ఆత్మవిత్తమం బ్రహ్మజ్ఞానిమధ్యే శ్రేష్ఠం గౌతమం గోతమగోత్రమేతన్నామానం వా పురోధసం ద్విధా ద్వాభ్యాం ప్రకారరాభ్యాం పురస్కృత్యాగ్రే కృత్వా సంపూజ్య చ వివాహకార్యభారం తస్మిన్నారోప్య వా గృహీతాని స్వీకృతాని దధ్యక్షతపూర్ణకలశాదీని మఙ్గలాని యేన। రథైః సహ వర్తమానైః పురుషైర్వా। ప్రతస్థే, 'సమవప్రవిభ్యః స్థః—' (౧।౩।౨౨) ఇతి తఙ్॥౧॥

విభూషణాంశుప్రతిబిమ్బితైః స్ఫుటం భృశావదాతైః స్వనివాసిభిర్గుణైః।

మృగేక్షణానాం సముపాసి చామరైర్విధూయమానైః స విధుప్రభైః ప్రభుః॥౨॥

విభూషణేతి॥ మృగేక్షణానాం చామరధారిణీనాం విధుప్రభైశ్చన్ద్రధవలైః। తథా,—విధూయమానైశ్చాల్యమానైశ్చామరైః స ప్రభుర్నలః సముపాసి వీజ్యతే స్మ। స్ఫుటముత్ప్రేక్షతే—విభూషణానాం రత్నఖచితనిజమణ్డనానామంశుషు కిరణేషు ప్రతిబిమ్బితైః। తథా,—భృశావదాతైరత్యుజ్జ్వలైః స్వస్మిన్నివసన్త్యేవంశీలైః శ్రుతశీలసౌన్దర్యాదిభిర్గుణైరివ। ప్రత్యక్షీభూతైర్నలలగుణైరివ చామరైరుపాసీత్యర్థః। చామరాణ్యపి విభూషణరశ్మిప్రతిబిమ్బితాని। స్ఫుటం నిశ్చితమ్। ఈదృశైశ్చామరైరేవ గుణైరితి వా॥౨॥

పరార్ధ్యవేషాభరణైః పురఃసరైః సమం జిహానే నిషధావనీభుజి।

దధే సునాసీరపదాభిధేయతాం స రూఢిమాత్రాద్యది వృత్రశాత్రవః॥౩॥

పరార్ధ్యేతి॥ నిషధావనీభుజి నలే పరార్ధ్యాని శ్రేష్ఠాని వేషాభరణాని రూపాలకారా యేషాం తైః పురఃసరైః సమం సహ జిహానే చలతి సతి స వృత్రశాత్రవ ఇన్ద్రః సునాసీర ఇతి పదస్యాభిధేయతాం వాచ్యత్వం యది దధార తర్హి రూఢిమాత్రాద్దధార, న తు శోభనం నాసీరం సేనాముఖం యస్యేతి యౌగికతయా ముఖ్యవృత్త్యా, ముఖ్యయా వృత్త్యా నల ఏవ దృశ్యతే, నత్విన్ద్రే త్రివిధాః శబ్దాః —కేవలయౌగికాః, కేవలరౌఢికాః, యోగరూఢాశ్చ। తత్ర—పాచకాదయో యౌగికాః, తైలపాయికాదయో రౌఢికాః, ఆతపత్రాదయో యోగరూఢాః తదేవమేతాదృశాగ్రేసరాభావాదిన్ద్రస్య సునాసీరపదవాచ్యత్వం యద్యస్తి తర్హి రూఢ్యైవ। వ్యుత్పత్త్యా తు నల ఏవోచితమిత్యర్థః। ఇన్ద్రాదప్యధికో నలః, తత్పురఃసరాశ్చేన్ద్రపురఃసరదేవేభ్యోఽప్యధికా ఇతి భావః। పరార్ధే భవాని, 'అర్ధాయత్' (౪।౩।౪), 'పరావరాధమోత్తమపూర్వాచ్చ' (౪।౩।౫) ఇతి యత్। శత్రురేవ శాత్రవః। ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేఽణ్। 'వృద్ధశ్రవాః సునాసీర:' ఇత్యమరః॥౩॥

నలస్య నాసీరసృజాం మహీభుజాం కిరీటరత్నైః పునరుక్తదీపయా।

అదీపి రాత్రౌ వరయాత్రయా తయా చమూరజోమిశ్రతమిస్రసంపదా॥౪॥

నలస్యేతి॥ తయా వరస్య భైమీవరస్య నలస్య యాత్రయా। వరా వా యాత్రా తయా। రాత్రావదీపి శుశుభే। కింభూతయా—నలస్య నాసీరసృజాం సేనాయామగ్రేసరీభూతానాం మహీభుజాం రాజ్ఞాం కిరీటరత్నైః స్వైనైవాన్ధకారనిరాకరణాత్పునరుక్తా వ్యర్థీకృతా దీపా యస్యాం తయా। తథా,—చమూరజోభిర్మిశ్రా బహుకృతా తమిస్రసంపత్తిమిరసంఘో

యయా। మహాన్ధకారేఽపి రత్నదీపప్రకాశైర్బాయిష్ఠప్రకాశత్వాదదీపీత్యర్థః। మహాన్ధకార ఏవ హి దీపాః శోభన్త ఇత్యర్థః। రాజ్ఞాం సేనాముఖాగ్రవర్తిత్వేన నలస్య చక్రవర్తిత్వం సూచితమ్। అదీపి, భావే లః॥౪॥

విదర్భరాజః క్షితిపానను క్షణం శుభక్షణాసన్నతరత్వసత్వరః।

దిదేశ దూతాన్పథి యాన్యథోత్తరం చమూమముష్యోపచికాయ తఇ్చయః॥౫॥

విదర్భేతి॥ విదర్భరాజో యాన్నివిపానేవ దూతాననుక్షణం వారంవారం నలాకారణార్థం దిదేశ ప్రాహిణోత్ తేషాం చ యః పూర్వమేకః ప్రేషితః తదనన్తరమన్యః తదనన్తరం చాన్యః, ఏవముత్తరోత్తరమనతిక్రమ్య పథ్యముష్య నలస్య చమూముపచికాయ భూయసీమకృత। కింభూతః—శుభస్య క్షణస్య లగ్నసమయస్యాసన్నతరత్వేన నైకత్యేన సత్వరో వేగవాన్। భూయాంసో నృపా దూతాః ప్రేషితా ఇత్యనేనాదరాతిశయః సూచితః॥౫॥

హరిద్విపద్వీపిభిరాంశుకైర్నభో నభస్వదాధ్మాపనపీనితైరభూత్।

తరస్వదశ్వధ్వజినీధ్వజైర్వనం విచిత్రచీనామ్బరవల్లిబేల్లితమ్॥౬॥

హరీతి॥ తరస్వతాం వేగవతామశ్వానాం ధ్వజినీ సేనా। తరస్వన్తోఽశ్వా యస్యాం సా వా। తస్యా ధ్వజభూతైరాంశుకైర్వస్త్రనిర్మితైః। తథా,—నభస్వతా వాయునా కృతం యదాధ్మాపనం పరిపూరణం తేన పీనితైః పుష్టీకృతైః సజీవసింహాదితుల్యైర్హరిభిః సింహైః, ద్విపైర్హస్తిభిః, ద్వీపిభిర్వ్యాఘ్రైః కృత్వా తత్సేనాయాముపరితనం నభ ఆకాశం వనం విపినతుల్యమభూదజని। కింభూతం వనమ్—విచిత్రాణి నానావర్ణాని చీనదేశోత్పన్నాని సూక్ష్మాణి ధ్వజసంబన్ధీని చామ్బరాణి వస్త్రాణి తాన్యేవ వల్లయో లతాస్తాభిర్వేల్లితం వేష్టితమ్। వనేఽపి సింహాదయో వృక్షా లతాశ్చ సన్తి। 'ధ్వజ'పదేన వృక్షా అపి లక్ష్యన్తే। తరస్వన్తోఽశ్వా యస్య నలస్య। తరస్వదశ్వా వా। యా ధ్వజినీ ప్రకృతత్వాత్తస్యైవ। సా ధ్వజినీ నభసి నభస్వదాధ్మాపనపీనితేరాంశుకైర్ధ్వజైః పతాకాభిః కృత్వా వనమభూత్। కింభూతా ధ్వజినీ—హరిభిరవైః, ద్విపైర్హస్తిభిః, ద్వీపిభిర్ద్వీపాన్తరవాసిభిః సేనాచరీభూతై రాజభిరుపలక్షితా। వనమపి సింహాదిభిరుపలక్షితమ్। విచిత్రేతి పూర్వవదితి వా। వనపక్షే,—చీనో మృగవిశేషః। ఊర్ధ్వవిస్తృతత్వాదమ్బరగామిన్యో వల్లయః॥౬॥

భ్రువాహ్వయన్తీం నిజతోరణస్రజా గజాలికర్ణానిలఖేలయా తతః।

దదర్శ దూతీమివ భీమజన్మనః స తత్ప్రతీహారమహీం మహీపతిః॥౭॥

భ్రువేతి॥ తతః ప్రస్థానానన్తరం స మహీపతిర్నలస్తస్య భీమస్య ప్రతీహారమహీం ద్వారభూమిం భీమజన్మనో భైమ్యా దూతీమివ దదర్శ। కింభూతామ్-ద్వారే నిబద్ధా గజాస్తేషామాలిః పఙ్క్తిస్తస్యాః కర్ణానిలేన కృత్వా ఖేలతి చలతీతి ఖేలా తయా నిజయా స్వీయయా పుష్పామ్రదలరచితయా తోరణస్రజా తల్లక్షణయా భ్రువానురాగాతిశయోత్సుకతథా ఆహ్వయన్తీం శీఘ్రమాగచ్ఛేతి భ్రసంజ్ఞయాకారయన్తీమ్। దూత్యపి వలన్త్యా భ్రువాహ్వయతి। రాజగృహద్వారదర్శనేనాతిసత్వరోఽభూదితి భావః। 'స్త్రీ ద్వార్ద్వారం ప్రతీహారః' ఇత్యమరః। (ఖేలయా) పచాద్యచ్। ప్రతీహారః, 'ఉపసర్గస్య ఘఞి—' (౬।౩।౧౨౨) ఇతి దీర్ఘః॥౭॥

శ్లథైర్దలైః స్తమ్భయుగస్య రమ్భయోశ్చకాస్తి చణ్డాతకమణ్డితా స్మ సా।

ప్రియాసఖీవాస్య మనఃస్థితిస్ఫురత్సుఖాగతప్రశ్నితతూర్యనిఃస్వనా॥౮॥

శ్లథైరితి॥ సా ద్వారభూమిః రమ్భయోః కదల్యోర్ద్వారమణ్డనార్థం శకునార్థం చ రోపితస్తమ్భయుగస్య చ్ఛేదవశాద్వాయువశాద్వా శ్లథైర్దలైః పత్రైః కృత్వా నీలలమ్బమానచణ్డాతకసంజ్ఞకేన వస్త్రేణ మణ్డితా భూషితాస్య నలస్య ప్రియాయా భైమ్యాః సఖీవ చకాస్తి స్మ। కింభూతా సా—అనురాగవశాన్మనస్యన్తఃకరణే యా నలస్య స్థితిస్తయా స్ఫురన్సదా చిత్తనివాసేనోల్లసన్యః సుఖాగతస్య సుఖేనాగతస్యాగమనస్య సంబన్ధీ ప్రశ్నః సుఖేనాగత ఇత్యేవంరూపః స కృతః ప్రశ్నితః సుఖాగతప్రశ్నతాం ప్రాపితస్తూర్యనిఃస్వనో యయా। చిరప్రోషితే హిం నాయకే సమాగచ్ఛతి సతి ప్రేయస్యాం త్రపయా తూష్ణీం స్థితాయాం చణ్డాతకమణ్డితా తత్సఖీ సుఖాగతప్రశ్నం కరోతీతి స్థితిః। అత్ర దలాని చణ్డాతకస్థానే, తూర్యనిఃస్వనాశ్చ సుఖాగతప్రశ్నస్థానే, కదలీస్తమ్భావూరుస్థానీయౌ। 'అర్ధోరుకం వరస్త్రీణాం స్యాచ్చణ్డాతకమంశుకమ్' ఇత్యమరః। వృత్తోపయుక్తం పురః పశ్చాచ్చ ప్రలమ్బివర్తులభాగద్వయం కదలీసదృశం వస్త్రం నర్తకీభిరన్తః పరిధీయమానం చణ్డాతకమ్। ప్రశ్నితేతి, 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాన్నిష్ఠా, న తారకాదిః॥౮॥

వినేతృభర్తృద్వయభీతిదాన్తయోః పరస్పరస్మాదనవాప్తవైశసః।

అజాయత ద్వారి నరేన్ద్రసేనయోః సమాగమః స్మారముఖారవోద్గమః॥౯॥

వినేత్రితి॥ నరేన్ద్రౌ భీమనలౌ తయోః సేనే తయోః సమాగమో రాజగృహద్వారి ఏవంభూతోఽజాయత జాతః। కింభూతయోః—వినేతృ శాసకం నలభీమలక్షణం భర్తృద్వయం తస్మాద్భీతిస్తయా దాన్తయోః శాన్తయోః। తాభ్యాం నియమితత్వాదకృతకలహాదిసంబన్ధయోః। అత ఏవ పరస్పరస్మాదన్యోన్యస్మాదనవాప్తమలబ్ధం వైశసం మరణం యేన। సైన్యద్వయమేలనే హి కలహో భవతి, పరం సౌహార్దాన్నియమితత్వాత్తయోర్నాభూదిత్యర్థః। తథా,—స్ఫారోఽతిమహాన్ముఖారవస్యాస్ఫుటవర్ణవిశేషస్య ముఖధ్వనేరుద్రమ ఉదయో యత్ర॥౯॥

నిర్దిశ్య బన్ధూనిత ఇత్యుదీరితం దమేన గత్వార్ధపథే కృతార్హణమ్।

వినీతమా ద్వారత ఏవ పద్గతాం గతం తమైక్షిష్ట ముదా విదర్భరాట్॥౧౦॥

నిర్దిశ్యేతి॥ విదర్భరాట్ భీమో ముదా ఉచితో జామాతేతి హర్షేణ తమైక్షిష్ట నలమద్రాక్షీత్। కింభూతమ్—భీమేనైవ సంముఖం గత్వా బన్ధూన్సుహృదో భ్రాతౄన్వా స్వమాతాపితృసంబన్ధినో నిర్దిశ్యాజ్ఞాప్య ప్రస్థాప్య ఇతోఽనేన పథా ఆగమ్యతామిత్యాదిప్రకారైరుదీరితముక్తమ్। బన్ధుముఖేన జ్ఞాపితమార్గమ్। తథా,—దమాఖ్యేన భైమీభ్రాత్రార్ధపథే కృతార్హణా అర్ఘ్యాదిపూజా యస్మై తమ్। తథా,—అనుద్ధతవేషస్వాద్వినీతమ్। అత ఏవ—ద్వారత ఆ ద్వారసీమామేవావధీకృత్య రథాదుత్తీర్యం పగతాం పాదచారిత్వం గతం ప్రాప్తమ్। దమేనైవ బన్ధూన్పురః ప్రస్థాప్య ఇత ఇత్యుదీరితమితి వా। ఆ ద్వారతః పదద్వయమ్। పద్గ ఇతి, 'పాదస్య పదాజ్యాతిగోపహతేషు' (౬।3।౫౨) ఇతి పాదస్య పత్॥౧౦॥

అథాయముత్థాయ విసార్య దోర్యుగం ముదా ప్రతీయేష తమాత్మజన్మనః।

సురస్రవన్త్యా ఇవ పాత్రమాగతం భృతాభితోవీచిగతిః సరిత్పతిః॥౧౧॥

అథేతి॥ అథ నలదర్శనానన్తరమయం భీమ ఉత్థాయ ప్రత్యుత్థానం కృత్వా ఆత్మజన్మనో భైమ్యాః పాత్రం యోగ్యమాగతం తం నలం దోర్యుగం విసార్య ప్రసార్య ముదా ప్రతీయేషాఽఽలిలిఙ్గ। కః కమివ—సరిత్పతిః సురస్రవన్త్యా భాగీరథ్యా ఆగతం పాత్రం ప్రవాహమివ। నౌకాదికం వా। కింభూతః—మృతే ధృతేఽభితః పార్శ్వద్వయే వీచిగతీ తరఙ్గపరమ్పరే యేన। 'వీచితతిః' ఇత్యపి పాఠః॥౧౧॥

యథావదస్మై పురుషోత్తమాయ తాం స సాధులక్ష్మీం బహువాహినీశ్వరః।

శివామథ స్వస్య శివాయ నన్దనాం దదే పతిః సర్వవిదే మహీభృతామ్॥౧౨॥

యథావదితి॥ అథాలిఙ్గనానన్తరం మహీభృతాం రాజ్ఞాం పతిర్బహువాహిన్యా ఈశ్వరః స్వామీ స భీమః సర్వవిదే సర్వవిద్యావిజ్ఞాయ శివాయ శుభశ్రవణకీర్తనాయ అత ఏవ పురుషోత్తమాయ పురుషశ్రేష్ఠాయాస్మై నలాయ సాధులక్ష్మీం సమీచీనకాయకాన్తిమ్, అత ఏవ శివాం శుభరూపాం తాం భైమీం స్వస్య నన్దనాం కన్యాం యథావద్వేదోక్తవిధినా దదే। 'మధుపర్కపూర్వం కన్యాదానమ్' ఇత్యాచారః। మధుపర్కాదివిధిపూర్వం దదే దాతుమారబ్ధవానితి వా। అథ చ—బహునదీశ్వరః సముద్రః పురుషోత్తమాయ తాం స్వకన్యాం లక్ష్మీ యథావద్దదే తత్సాధు। తథా—పర్వతరాజో హిమాలయః సర్వజ్ఞాయ శ్రీమహాదేవాయ స్వపుత్రీం పార్వతీం దదే తదపి సాధు। యద్వా—మైనాకాదిపర్వతానాం పాలయితా సముద్రః శివస్వరూపాయ విష్ణవే శుభరూప లక్ష్మీం దదే తత్సాధు। అథ చ—బహునదీయుక్తో హిమాలయః పురుషోత్తమరూపాయ శ్రీహరాయ శ్రీపార్వతీం దదే। పార్వతీరూపాం లక్ష్మీమ్, లక్ష్మీరూపాం పార్వతీమితి వా। నలాయ పురుషోతమాయేవ శివాయేవ భైమీం లక్ష్మీమివ శివామివ భీమః సముద్ర ఇవ హిమవానివేత్యుపమాలంకారో వ్యజ్యతే। సాధులక్ష్మీమిత్యత్ర సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాత్కబభావః॥౧౨॥

ఇదానీం వివాహవిధిమాహ—

అసిస్వదన్మధుపర్కమర్పితం స తద్వ్యధాత్తర్కముదర్కదర్శినే।

యదేష పాస్యన్మధు భీమజాధరం మిషేణ పుణ్యాహవిధిం తదాకృత॥౧౩॥

అసిస్వదదితి॥ స నలః అర్పితం భీమేన దత్తం సహమిశ్రితకాంస్యపాత్రస్థదధిమధుఘృతరూపం మధుపర్కం యదసిస్వదదాస్వాదితవాన్ తదుదర్కదర్శినే వివాహోత్తరఫలపరిపాకభూతాధరచుమ్బనాదివిచారిణే లోకాయేతి తర్కమూహం వ్యధాశ్చక్రే। ఇతి కిమ్–యద్యస్మాదేవ నలో భీమజాధరరూపం మధు పాస్యన్పాస్యతి తస్మాత్తదా మధుపర్కదానావసరే మధుపర్కాస్వాదనమిషేణ పుణ్యాహవిధిం శుభనక్షత్రాదియుక్తపుణ్యదినకృత్యం మఙ్గలపూర్వముపక్రమమకృత। అన్యోఽపి శుభకార్యం కరిష్యన్శుభవివాహదినాదౌ తదీయమారమ్భం కరోతి। తథా,—అనేనాపి భైమ్యధరపానే

ముహూర్తశ్చక్ర ఇతి జనేన తర్కితమిత్యర్థః। అధరస్యాతిస్వాదుత్వముక్తమ్। 'అసిస్వదత్' ఇతి చౌరాదికాత్స్వదేశ్వఙ్। యే తమపి షోపదేశం మన్యన్తే తైః షత్వాభావశ్చిన్త్యః। 'అసిష్వదత్' ఇతి పాఠాభావాద (ణిజ)ర్థస్య దుర్యోజత్వాశ్చ చౌరాదిక ఏవ। పాస్యన్, 'లుటః సద్వా' (౩।౩।౧౪) ఇతి శతా। పుణ్యం చ తదహశ్చ, 'రాజాహః–' (౫।౪।౧౧) ఇతి టచి 'పుణ్యసుదినాభ్యామహ్నః క్లీబతేష్టా' పుణ్యాహం తత్ర విధిరితి విగ్రహః॥౧౩॥

వరస్య పాణిః పరఘాతకౌతుకీ వధూకరః పఙ్కజకాన్తితస్కరః।

సురాజ్ఞి తౌ తత్ర విదర్భమణ్డలే తతో నిబద్ధౌ కిము కర్కశైః కుశైః ॥౧౪॥

వరస్యేతి॥ వరస్య పాణిః పరఘాతకౌతుకీ శత్రుమారణకుతూహలీ వధూకరః పఙ్కజకాన్తితస్కరః కమలశ్రీచోరో యస్మాత్కారణాత్కిము సురాజ్ఞి భీమేన రాజన్వతి తత్ర తస్మిన్విదర్భమణ్డలే విదర్భరాష్ట్రే తౌ వరవధూకరౌ కర్కశైః కుశైర్నితరాం బద్ధౌ। ఉభయహస్తయోః కుశబన్ధనపూర్వం పాణిగ్రహణమభూత్। తత్ర కుశబన్ధనే కారణోత్ప్రేక్షా క్రియతే। ఏకో హింస్రః, అపరశ్చౌర ఇతి సాపరాధత్వాత్కిము బద్ధావిత్యర్థః। అన్యత్రాపి సౌరాజ్యే అన్యఘాతకతస్కరౌ కఠినదోరకైర్బధ్యేతే। పాణిగ్రహణం జాతమితి భావః। కుశైః పాణిబన్ధనం దేశాచారః। యథాక్రమం కరయోః శౌర్యం మార్దవం చ సూచితమ్। సురాజ్ఞి, 'రాజాహః—' (౫।౪।౯౧) ఇత్యస్య నియతతత్పురుషవిషయత్వాత్, అత్ర బహువ్రీహివిషయత్వాదృచ్ప్రాప్త్యభావః॥౧౪॥

విదర్భజాయాః కరవారిజేన యన్నలస్య పాణేరుపరి స్థితం కిల।

విశఙ్క్య సూత్రం పురుషాయితస్య తద్భవిష్యతోఽస్మాయి తదా తదాలిభిః ॥౧౫॥

విదర్భేతి॥ విదర్భజాయాః కరవారిజేన యత్తదా పాణిగ్రహణసమయే నలస్య పాణేరుపరి స్థితమ్। తదుపరిస్థానం కిల నిశ్చితం విపరీతరతే భవిష్యతః పురుషాయితస్య పురుషవదాచరితస్య। విపరీతరతస్యేతి యావత్। సూత్రం సూచనాకారి విశఙ్క్య విశేషేణ సంభావ్య కౌతుకవిలోకనార్థం నికటస్థితాభిస్తదాలిభిర్భైమీసఖీభిరస్మాయి ఈషద్ధసితమ్। విపరీతరతే హి స్త్రీపాణిరుపరి భవతి। వివాహే వధూకరో వరకరస్యోపరి భవతి। 'సూత్రం తు సూచనాగ్రన్థే' ఇతి విశ్వః॥౧౫॥

ఇదానీమిత ఆరభ్య ‘న తేన వాహేషు—' (నైం ౧౬।౩౪) ఇతి యావద్వివాహోచితం యౌతకం ప్రతిపాదయతి—

సఖా యదస్మై కిల భీమసంజ్ఞయా స యక్షసఖ్యాధిగతం దదౌ భవః।
దదౌ తదేష శ్వశురః సురోచితం నలాయ చిన్తామణిదామ కామదమ్॥౧౬॥

సఖేతి॥ భీమసంజ్ఞయా 'భీమ' ఇతి నామమాత్రేణ సఖా స్వస్యాపి భీమనామత్వాత్। 'కిల' ఉత్ప్రేక్షాయామ్। భవో మహేశ్వరోఽస్మై భీమాయ యక్షేణ కుబేరేణ సహ యత్సఖ్యం మైత్రీ తేనాధిగతం ప్రాప్తం యచ్చిన్తామణీనాం దామ మాలాం దదౌ, ఏష శ్వశురో భీమస్తత్కామదం సకలాభిలషితదాయి సురాణాముచితం దేవధార్యం చిన్తామణిదామ నలాయ దదే। ఉత్ప్రేక్షాయామేవ తాత్పర్యమ్। 'సుతోచితమ్' ఇతి పాఠే భైమ్యుచితమ్॥౧౬॥

తదేవ వర్ణయతి—

బహోర్దురాపస్య వరాయ వస్తునశ్చితస్య దాతుం ప్రతిబిమ్బకైతవాత్।
బభౌతరామన్తరవస్థితం దధద్యదర్థమభ్యర్థితదేయమర్థినే॥౧౭॥

బహోరితి॥ యచ్చిన్తామణిదామ బభౌతరామ్। కింభూతమ్—బహోరపరిమితస్య, తథా,—దురాపస్య దుర్లభస్య దివ్యస్య వరాయ జామాత్రే దాతుం చితస్య పురః పుఞ్జీకృతస్య రత్నహేమవసనహస్త్యశ్వాదేర్వస్తునః పదార్థసమూహస్య స్వస్మిన్ప్రతిబిమ్బస్య కైతవాద్వ్యాజాదన్తరవస్థితం స్వస్య మధ్యే స్థితమర్థినే యాచకాయాభ్యర్థితం సత్తదానీమేవ దాతుమర్థమర్థం వస్తుజాతం దధద్ధారయదివ। ‘తద్దదావితి' పూర్వేణాన్వయః। 'యదా యద్యో యాచిష్యతే తదైవ తద్వస్తు తస్మై దాతవ్య'మితి బుద్ధ్యా స్వనామ సార్థకీకర్తుం వస్తుజాతమన్తః స్థాపితమివేత్యర్థః। బహోరితి భాషితపుంస్కమ్॥౧౭॥

అసిం భవాన్యాః క్షతకాసరాసురం వరాయ భీమః స్మ దదాతి భాసురమ్।
దవే హి తస్మై ధవనామధారిణే స శంభుసంభోగనిమగ్నయానయా॥౧౮॥

అసిమితి॥ భీమః క్షతో హతః కాసరాఖ్యో మహిషాఖ్యోఽసురో యేన తం భాసురం దేదీప్యమానం భవాన్యా దుర్గాయా అసిం ఖడ్గం వరాయ దదాతి స్మ। తస్యాః ఖడ్గస్తేన కథం ప్రాప్త ఇత్యత ఆహ—హి యస్మాత్సుప్టం వా శంభునా సహ సంభోగస్తత్ర నిమగ్నయా సురతరసాక్తయానయా దుర్గయా ఆత్మవైరిదలనానన్తరం స్వస్య ప్రయోజనాభావాత్సురతాసక్తత్వే ఖడ్గధారణస్య రసభఙ్గజనకత్వాచ్చ ధవనామధారిణే 'భీమ' ఇతి శివనామధారకాయ శంభుసేవకాయ తస్మై భీమాయ దదే। శంభౌ సమ్యగవిచ్ఛేదేన నిరన్తరం భోగాయ నిమగ్నయా దక్షిణార్ధేన ప్రవిష్టయా వా। తత్త్వతస్తు తథా ప్రసాద్య దత్తః। 'లులాయో మహిషో వాహద్విషత్కా సరసైరిభాః 'ఇత్యమరః। భాసురమ్, 'భఞ్జభాస—' (3।2।౧౬౧) ఇతి ధురచ్॥౧౮॥

అధారి యః ప్రాఙ్మహిషాసురద్విషా కృపాణమస్మై తమదత్త కూకుదః।

అహోపి తస్యా హి ధవార్ధమఙ్గినా స దక్షిణార్ధేన పరాఙ్గదారణః॥౧౯॥

అధారీతి॥ మహిషాసురద్విషా దుర్గయా ప్రాక్ యః ఖడ్గోఽధారి। కూకుదః కన్యాదాతా భీమస్తం కృపాణం ఖడ్గం సత్కారపూర్వం సాలంకారమస్మా అదత్త। కథం తేన లబ్ధ ఇత్యాశఙ్క్యాహ—హి యస్మాదర్ధనారీశ్వరత్వాద్ధవస్య భర్తుః శివస్యార్ధమఙ్గినార్ధప్రవిష్టేన తస్యాః పార్వత్యా దక్షిణార్ధేన శరీరదక్షిణభాగేన పరాఙ్గదారణో వైర్యఙ్గదారణః స స్వఙ్గోఽహోయిత్యక్తః। సఖఙ్గేన ధవవామార్ధం విశతా మదీయదక్షిణార్ధేన తద్విదారిష్యత ఇతి భియా త్యక్తః। 'అదాయి' ఇతి పాఠేఽనర్థో న। తస్యా దక్షిణార్ధేన తస్మై యస్మాదదాయీత్యర్థః। అయం పాఠః సాధీయాన్। 'సత్కృత్యాలంకృతాం కన్యాం యో దదాతి స కూకుదః' ఇత్యమరః॥౧౯॥

ఉవాహ యః సాన్ద్రతరాఙ్గకాననః స్వశౌర్యసూర్యోదయపర్వతవ్రతమ్।

సనిర్ఝరః శాణనధౌతధారయా సమూఢసంధ్యః క్షతశత్రుజాసృజా॥౨౦॥

ఉవాహేతి॥ యః ఖఙ్గః స్వస్య భీమస్య ఖఙ్గస్యైవ వా శౌర్యం ప్రతాపరూపో యః సూర్యస్తస్యోదయస్తత్సంబన్ధీ పర్వత ఉదయాచలస్తస్య వ్రతం నియమం సదా సూర్యోదయకారిత్వలక్షణమువాహాధృత। కింభూతః—సాన్ద్రతరాణ్యల్పాని సూక్ష్మాణ్యఙ్గాన్యఙ్గకాని ముగ్ధపత్రీవల్లీరూపాణి తేషామననం జీవనం యత్ర। తదాధార ఇతి యావత్। సాన్ద్రతరాణాం పూర్వోక్తానామేవాఙ్గానాం కాననం సమూహో యత్ర। ఉదయాచలపక్షే,—సాన్ద్రతరాణ్యఙ్గేషూర్ధ్వాధోభాగేషు కాననాని వనాని యస్య। తథా—శాణనేన

లోహకారచక్రఘర్షణేన ధౌతయోజ్జ్వలీకరణేన దత్తపాణీకయాం ధారయా కృత్వా సనిర్ఝరః సప్రవాహః। ధారైవ నిర్ఝరీభూతేత్యర్థః। ఉదయాచలోఽపి సనిర్ఝరో భవతి। తథా, క్షతేభ్యః ఖణ్డితేభ్యః శత్రుభ్యో జావేనాసృజా రక్తేన కృత్వా సమ్యక్ రూఢా ప్రాప్తా సంధ్యా యేన। ప్రాతఃసంధ్యాస్థానే రక్తమేవ యేన ధృతమిత్యర్థః। సమ్యగ్ధృతా సంధ్యా త్సరుఫలకసంధిర్యేన। అతిదృఢసంధిరిత్యర్థం ఇతి వా। యద్వా,—క్షతశత్రుజాసృజా సమూఢః ప్రాప్తః సంధిర్యస్య। త్సరుఫలకసంధిపర్యన్తం శత్రుశరీరే నిమగ్న ఇత్యర్థః। ఉదయాచలోఽప్యూఢప్రాతఃసంధ్యః। ఉదయాచలతుల్యోఽభూదిత్యర్థః। 'తమదత్త' ఇతి పూర్వేణ సంబన్ధః। 'అఙ్గక-' ఇతి పక్షే 'అల్పే' (౫।౩।౮౫) ఇతి కన్॥౨౦॥

యమేన జిహ్వా ప్రహితేవ యా నిజా తమాత్మజాం యాచితుమర్థినా భృశమ్।

స తాం దదేఽస్మై పరివారశోభినీం కరగ్రహార్హామసిపుత్రికామపి॥౨౧॥

యమేనేతి॥ స భీమస్తామసిపుత్రికాం ఛురికామప్యస్మై దదే। న కేవలం ఖఙ్గమిత్యపేరర్థః। న కేవలం పుత్రీమపి తు ఛురికామపి। తాం కామ్—భృశమర్థినా భైమ్యామనురాగిణా యమేన తం భీమం భైమీం మహ్యం దేహీత్యాత్మజాం యాచితుం దూతీప్రేషణావసరే నిజా స్వీయా హితా ప్రేషితా జిహ్వేవ। నియతం ప్రాణహారిత్వాద్యమజిహ్వాతుల్యాతితీక్ష్ణా। శౌర్యేణ తుష్టో యమో యాం భీమాయ దత్తవాన్। కింభూతామ్—పరివారశాలినీం చర్మకోశేన శోభమానామ్। అథ చ— సఖీలక్షణపరిజనశోభినీమ్। కరమహార్హా హస్తగ్రహణయోగ్యాం సాధుముష్టిదేశామ్। పూర్వ యద్యపి భైమీ దత్తా, తథాపి పరివారసాహిత్యేనేదానీం దత్తేత్యర్థః। ఛురికాం సఖీశ్చ యౌతకత్వేన దదావితి భావః। 'ఛురికా చాసిపుత్రికా' ఇత్యమరః। యాచిద్వికర్మా॥౨౧॥

యదఙ్గభూమీ బభతుః స్వయోషితామురోజపత్రావలినేత్రకజ్జలే।

రణస్థలస్థణ్డిలశాయితావ్రతైర్గృహీతదీక్షైరివ దక్షిణీకృతే।।౨౨॥

యదితి॥ యస్యాః శస్త్ర్యా అఙ్గభూమీ పట్టికాయా ఊర్ధ్వాధోదేశౌ స్వయోషితాం స్వఖస్త్రీణాముతోజపత్రావలిః కస్తూరికా లిఖితస్తనపత్రవల్లీ నేత్రకజ్జలం చ ఏతే ఇవ బభతుః శుశుభాతే। కింభూతే—రణస్థలే యా స్థణ్డిలశాయితా। వ్రతవశాద్యో వేదికాయాం శేతే స స్థణ్డిలశాయీ, తద్భావ ఏవ వ్రతం తత్ర విషయే గృహీతా దీక్షా యైః స్వీకృతనియమవిశేషేణ భూపతిభిః శత్రుభిర్దక్షిణీకృతే వ్రతాఙ్గదక్షిణాత్వేన శస్త్ర్యై దత్తే। దీక్షోపదేశినే హి స్త్రీణామలంకారాది దక్షిణాత్వేన దీయతే। ఛురికయైవ స్వకృతమారణద్వారా శత్రూణాం

రణస్థలస్థణ్డిలశాయితావ్రతముపదిష్టమ్, తస్మాత్తస్యై తే దక్షిణాత్వేన దత్తే పత్రవల్లీకజ్జలే ఇవ। లోహముద్రరశ్యామవర్ణౌ స్తనపత్రవల్లీనేత్రకజ్జలత్వేనోత్ప్రేక్షితౌ। ఇయం ఛురికా నిశ్చితపరవిదారణా। వైరినార్యశ్చ వైధవ్యాత్త్యక్తకజ్జలపత్రావల్య ఇత్యర్థః। స్థణ్డిల ఏవ వ్రతవశాచ్ఛేత ఇతి। 'సుప్యజాతౌ ణినిస్తాచ్ఛీల్యే' (3।౨।౭౮) ఇత్యనువృత్తౌ 'వ్రతే' (3।౨।౮౦) ఇతి ణినిః॥౨౨॥

పురైవ తస్మిన్సమదేశి తత్సుతాభికేన యః సౌహృదనాటినాగ్నినా।

నలాయ విశ్రాణయతి స్మ తం రథం నృపః సులఙ్ఘ్యాద్రిసముద్రకాపథమ్ ॥౨3॥

పురేతి॥ తస్య భీమస్య సుతాయామభికేనానురాగిణా। తథా,—'భైమీ దాతవ్యేతి బుద్ధ్యాయం న ప్రేషితః, కింతు శత్రుభరాక్రాన్తభూభారనిరాకరణద్వారా త్వమస్మాకం సుహృదితి ప్రేషిత' ఇతి సౌహార్దం స్నేహం నాటయతి ఏవంశీలేనాగ్నినా పురైవ దూతీప్రేరణావసర ఏవ యో రథస్తస్మిన్సీమే సమదేశి ప్రేషితో దత్తః। నృపో నలాయ తం రథం విశ్రాణయతి స్మ। కింభూతమ్—సులఙ్ఘయా అనాయాసేనాతిక్రమణీయా అద్రయోఽత్యుచ్చపర్వతాః, సముద్రాః, కాపథా విషమా నిమ్నగర్తరూపా మార్గాశ్చ యస్య। సర్వత్ర సంచరణసమర్థమ్। 'కదధ్వా కాపథః సమౌ' ఇత్యమరః। కాపథ ఇతి, 'కా పథ్యక్షయోః' (౬।3।౧౦౪) ఇతి కాదేశః। 'ఋక్-(౫।౪।౭౪) ఆదినా సమాసాన్తః॥౨3॥

తమేవ వర్ణయతి—

ప్రసూతవత్తా నలకూబరాన్వయప్రకాశితాస్యాపి మహారథస్య యత్।

కుబేరదృష్టాన్తబలేన పుష్పకప్రకృష్టతైతస్య తతోఽనుమీయతే॥౨౪॥

ప్రసూతేతేతి॥ అస్యాపి భీమేన నలాయ దత్తస్యాపి మహతో జవాదిగుణయుక్తస్య రథస్య ప్రకృష్టా సూతవత్తా సూతో విద్యతే యస్య స సూతవాన్ తద్భావః సూతవత్తా సారథిమత్తా, ప్రకృష్టశ్చాసౌ సూతశ్చ తద్వత్తా వా। యద్యస్మాన్నలస్య కూబరేణ యుగంధరేణ సహ యోఽన్వయః సంబన్ధః। నలేన సహ వా యః కూబరస్యాన్వయః। తేన ప్రకాశితా ప్రకటీకృతా శోభితా చ। తతస్తస్మాద్ధేతోరేతస్య మహారథస్య పుష్పకవత్కామగామిధనదవిమానవత్ప్రకృష్టతోత్కృష్టగుణయుక్తతా। పుష్పకాత్సకాశాద్వా జవాదిగుణైరధికతా। కుబేరస్య దృష్టాన్త ఉదాహరణం తస్య బలేన

సామర్థ్యేనానుమీయతేఽనుమానజన్యజ్ఞానస్య విషయీక్రియతే। న కేవలం కుబేరస్య మహారథస్య, కింత్వస్యాపీతి సముచ్చయేన వ్యాప్తిప్రదర్శనపురఃసరముపనయనిగమనే సూచయతి 'అపి'శబ్దః। కుబేరస్యాపి మహారథస్యాయుతసంఖ్యయోధస (హ) యుధ్వనః (త్వ) పుష్పకవిమానేన కృత్వా ప్రకృష్టతా ప్రకృష్టవస్తుమత్తా ప్రకృష్టేన కృష్టతా, తేనోహ్యమానతా వా భవతి, ఏవం కుబేరదృష్టాన్తబలేనాగ్ర ఏతస్య పుష్పకప్రకృష్టతా భవిష్యతీత్యనుమీయతే। యతోఽస్యాపి కుబేరస్య నలకూబరాఖ్యేనాన్వయేన సంతానేన పుత్రేణ ప్రకాశితా ప్రకటితా శోభితా ప్రసూతవత్తా జనయితృతా ఇతి సాధర్మ్యదృష్టాన్తః శ్లేషబలేన। అనుమానం త్వేవమ్– విమతో మహారథః పుష్పకప్రకృష్టో భవితుమర్హతి నలకూబరాన్వయప్రకాశితప్రసూతవత్త్వాత్। యో యో నలకూబరాన్వయప్రకాశితప్రసూతవత్తావాన్స స పుష్పకప్రకృష్టః యథా కుబేర ఇత్యనుమానవశాదేతత్సర్వముచ్యత ఇతి యథాకథంచిచ్ఛ్లోకో వ్యాఖ్యేయః। ప్రకృష్టః సూతః పుత్ర ఇతి వా। పుష్పకస్య నలః సారథిర్నాస్తి ఇతి తేన తుల్యతా నాస్తి। కింతు తత్పతినా కుబేరేణేతి। అస్య తు నలః సారథిరిత్యయం రథో రమణీయ ఇతి భావః। ' కూబరస్తు యుగంధరః' ఇత్యమరః॥౨౪॥

మహేన్ద్రముచ్చైఃశ్రవసా ప్రతార్య యన్నిజేన పత్యాఽకృత సిన్ధురన్వితమ్।

స తద్దదేఽస్మై హ్యయరత్నమర్పితం పురాఽనుబన్ధం వరుణేన బన్ధుతామ్॥౨౫॥

మహేన్ద్రమితి॥ సిన్ధుః సముద్రః నామ్నా ఉచ్చైఃశ్రవసా। అథ చ—ఉన్నతకర్ణేన సలక్షణేన। అథ చ,—దీర్ఘకర్ణేన దుర్లక్షణేన। అశ్వేన మహేన్ద్రం ప్రతార్య యద్ధయరత్నం నిజేన పత్యా స్వస్వామినా వరుణేనాన్వితం యుక్తమకృత। వరుణాయాదత్తేత్యర్థః। స భీమస్తదశ్వరత్నమస్మై నలాయ దదే। అనేన కథం లబ్ధమిత్యత ఆహ—కింభూతమ్— వరుణేన బన్ధుతామలీకమైత్రీమనుబన్ధం వర్ధయితుం పురా దూతీప్రేషణావసరేఽర్పితం భీమాయ దత్తమ్। ఉచ్చైఃశ్రవసోఽప్యధికమశ్వం తస్మై దదావితి భావః॥౨౫॥

జవాదవారీకృతదూరదృక్పథస్తథాక్షియుగ్మాయ దదే ముదం న యః।

దదద్ధిక్షాదరదాసతాం యథా తయైవ తత్పాంసులకణ్ఠనాలతామ్॥౨౬॥

జవాదితి॥ యోఽశ్వో లోకానామక్షియుగ్మాయ నేత్రద్వయాయ దిదృక్షాయాః స్వీయరూపదర్శనేచ్ఛాయా ఆదరస్తస్య దాసతాం వశత్వం దదద్దదానః పారవశ్యం కుర్వన్ జవాద్వేగాదవారీకృతోఽర్వాక్తీరీకృతో దూరో బహుయోజనో దృక్పథో నేత్రపథో యేన। దూరం

గతత్వాన్నేత్రయోరవిషయ ఇతి యావత్। ఏవంవిధః సన్ యథా నేత్రయుగాయ ముదం ప్రీతిం న దదే। దర్శనాభావాత్ప్రీతిం నోత్పాదితవానిత్యర్థః। తథా పునరాగమనసమయేఽపి తయైవ దిదృక్షాదరదాసతయా తస్య నేత్రయుగస్య పాంసులం రేణుయుక్తం కణ్ఠనాలం యస్య భావస్తత్తా తాం లక్షణయా ఉత్కణ్ఠితత్వం దదవ ముదం న దదే। తమశ్వం దద ఇతి పూర్వేణ సంబన్ధః। 'యథా-తథా' శబ్దౌ వ్యత్యస్తౌ యోజ్యౌ। రూపాదివిలోకనకౌతుకిభిః యావదశ్వో ద్రష్టుమారబ్ధః, తావద్వేగవశాద్దూరం గతత్వాన్న దృష్టః। ఇదానీం యద్యపి న దృష్టః, తథాపి వ్యాఘుట్యాగమనేఽవశ్యం ద్రక్ష్యామ ఇతి బుద్ధ్యా వ్యాపారాన్తరత్యాగపురఃసరం తద్రూపాదివిశేషదర్శనాదరాన్నేత్రే ప్రసార్య తత్రైవ యావత్స్థితాః, తావత్పునరాగమనసమయేఽపి ఖురపుటక్షుణ్ణక్షోణీరేణుసంబన్ధాన్న దృష్టః, తథాపి దర్శనాభావాదుత్కణ్ఠాయా అపరిపూర్ణత్వాన్నేత్రయుగస్య హర్షో నాభూదిత్యర్థః। జవాదప్రతిషిద్ధో దూరో దృక్పథో యేన। అతిదూరం నేత్రాభ్యామనుగతమార్గ ఇతి యావత్। ఏవంభూతో యోఽక్షియుగాయ దర్శనహర్షే తథా నాదత్తం యథా దిదృక్షాదరదాసతాం దదానః సన్ తయైవ తస్య నేత్రయుగస్య ద్రష్టుర్వా। శుష్కకణ్ఠత్వం దదే। నిరన్తరదర్శనాభావాత్తాదృశీ ప్రీతిర్న జాతా, కింతు—పూర్వోక్తప్రకారేణ నేత్రయోర్ద్రష్టుర్వా భూరేణుసంబన్ధాచ్చుష్కకణ్ఠత్వమేవ జాతమిత్యర్థః। ద్రష్టవ్యదర్శనాద్ధి దృఙ్మార్గస్య ప్రతిషేధో భవతి। అత్ర తు వేగాతిశయాద్దర్శనాభావాదప్రతిషేధస్తస్యేతి వా। అథ చ—జలరహితః కృతో దూరో దృష్టిగోచరో యో మార్గః స పిపాసోర్నేత్రయుగాయ హర్షం న దదాతి। కింతు జలావలోకనే పారవశ్యమ్। తథాపి పిపాసోః శుష్కకణ్ఠత్వం చేత్యుక్తిరితి వా। 'దాశతామ్' ఇతి పాఠే దిదృక్షాదరస్య దానపాత్రత్వం దదావిత్యర్థః। 'దాసూ దానే' 'దాశగోఘ్నౌ సంప్రదానే' ఇతి నిపాతనాద్దాశ్యతేఽస్మై దాశో దానపాత్రమ్ | 'పారావారే పరార్వాచీ తీరే' ఇత్యమరః। పక్షే—నాస్తి వారి యస్మిన్నసావవారిః। పక్షే—వారణం వారః ణ్యన్తాద్ఘఞ్, స నాస్త్యస్యాసావవారః। 'అవార' శబ్దాద్, 'అవారి' శబ్దాచ్చ చ్విః॥౨౬॥

దివస్పతేరాదరదర్శినాదరాదఢౌకి యస్తం ప్రతి విశ్వకర్మణా।

తమేకమాణిక్యమయం మహోన్నతం పతద్గ్రహం గ్రాహితవాన్నలేన సః॥౨౭॥

దివస్పతేరితి॥ దివస్పతేరిన్ద్రస్య భైమ్యనురాగవశాద్భీమ ఆదరదర్శినా విశ్వకర్మణా యస్తం భీమం ప్రత్యుద్దిశ్యాఽఽదరాదఢౌకి ఉపదారూపేణ ప్రేషితః స భీమస్తమేకం మహాపరిమాణం మాణిక్యం తన్మయం తద్రూపం తన్నిర్మితం వా మహోన్నతమత్యుచ్చం పతద్గ్రహం పతద్గణ్డూషజలతామ్బూలోద్గారాది గృహ్ణాతీతి తం నలేన ప్రయోజ్యేన గ్రాహితవానఙ్గీకారితవాన్। నలాయ దదే ఇత్యర్థః। ప్రభోర్యస్మిన్నాదరః, తం తదనుజీవినః స్వస్వశిల్పేన సేవన్త ఇతి లోకరీతిః। 'పతద్గ్రాహః పతద్గ్రహః' ఇత్యమరః। దివస్పతేః,

'తత్పురుషే కృతి—' (౬।౩।౧౪) ఇతి బాహులకాత్షష్ఠ్యా అలుకి కస్కాదిత్వాద్విసర్జనీయస్య సః। 'షష్ఠ్యాః పతిపుత్ర'—(౮/౩/౫౩) ఇతి ఛన్దోవిషయత్వాత్। ఢౌకేర్గత్యర్థత్వాత్సకర్మకత్వాత్కర్మణి చిణ్। గృహ్ణాతీతి పచాద్యచి పతతో గ్రహ ఇతి సమాసః॥౨౭॥

నలేన తామ్బూలవిలాసినోజ్ఝితైర్ముఖస్య యః పూగకణైర్భృతో న వా।

ఇతి వ్యవేచి స్వమయూఖమణ్డలాదుదఞ్చదుచ్చారుణచారుణశ్చిరాత్॥౨౮॥

నలేనేతి॥ ఉదఞ్చదుచ్చారుణచారుణ ఉదిత్వరోన్నతగరుడాగ్రజవత్, ఉదిత్వరోన్నతసూర్యవద్వా సున్దరాదతిరకాత్। ఊర్ధ్వం ప్రసరత్కిరణోఽతిశయితో యః స్వీయో రకరూపగుణస్స్వేన చారోర్వారక్తతరాత్స్వమయూఖస్య మణ్డలాత్సంఘాద్ధేతోస్తామ్బూలవిలాసినా తామ్బూలరసమాత్రగ్రాహిణా పూగనాగవల్లీదలఖణ్డత్యాగినా నలేన గృహీతరసత్వాదుజ్ఝితైస్త్యక్తైర్మాణిక్యశకలసదృశైర్ముఖోద్గారరూపైః పూగకణైః క్రముకాల్పశకలైరయం భృతః పూరితో న వా పూరితం ఇతి యః పతద్గ్రహశ్చిరాద్భూయసా కాలేన సూక్ష్మేక్షికయా క్రమేణ ముక్తసంశయైర్లోకైర్వ్యవేచి నిశ్చితః। తం గ్రాహితవానితి పూర్వేణ సంబన్ధః। సమీపం గత్వా సూక్ష్మేక్షికయా అయమిదానీం పూగకణైర్భృత ఇతి నిశ్చితః, కదాచిచ్చ ఇదానీం న భృత ఇత్యపి నిశ్చిత ఇత్యర్థః। భృతాభృతత్వసందేహే రక్తమయూఖమణ్డలం హేతుః। మాణిక్యమయత్వాదతిరక్త ఇత్యర్థః। తదానీం తామ్బూలస్యానవసరాద్భావిన్యపి భూతవదుపచారః। యద్వా,—తస్యైవాతిరక్తత్వాజ్జనస్యోద్గారత్యాగభ్రమః। అమీ పూగకణాః కిం వా కిరణసమూహ ఇతి సందేహశ్చిరాన్నిర్ణీత ఇతి వా॥౨౮॥

మయేన భీమం భగవన్తమర్చతా నృపేఽపి పూజా ప్రభునామ్ని యా కృతా।

అదత్త భీమోఽపి స నైషధాయ తాం హరిన్మణేర్భోజమభాజనం మహత్॥౨౯॥

మయేనేతి॥ భగవన్తం షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నం భీమం శివమర్ఘ్యాదిభిరుపచారైరర్చతా పూజయతా శైవేన మయనామ్నాఽసురేణ ప్రభునామ్ని శివనామధారకే నృపేఽపి భీమేఽపి పూజా కృతాఽకారి, స భీమోఽపి తాం పూజాం పూజారూపం హరిన్మణేర్గరుడమణిసంబన్ధివిషాపహారసమర్థమతివిస్తృతం భోజనార్థ భాజనం

నైషధాయాదత్త। మయేన తస్మై దత్తమ్, సోఽపి నలాయాదత్తేతి ‘అపి’ శబ్దః సముచ్చయార్థః। అర్చతిరౌప్యాదికః॥౨౯॥

ఛదే సదైవ చ్ఛవిమస్య బిభ్రతాం న కేకినాం సర్పవిషం విసర్పతి।

న నీలకణ్ఠత్వమధాస్యదత్ర చేత్ స కాలకూటం భగవానభోక్ష్యత॥౩౦॥

ఛదే ఇతి॥ అస్య భోజనపాత్రస్య ఛవిం నీలాం ద్యుతిం సదైవ ఛదే పిచ్ఛే బిభ్రతాం కేకినాం మయూరాణాం సర్పవిషం న ప్రసర్పతి। తచ్ఛరీరం నాక్రామతీత్యర్థః। స భగవాఞ్ఛివోఽత్ర పాత్ర ఏతదాధారత్వేన కాలకూటం చేదభోక్ష్యత తర్హి నీలకణ్ఠత్వం నాధాస్యత్। అత్ర పాత్రే విషభక్షణే కృతే సతి తజ్జీర్ణతయా నీలకణ్ఠత్వం న స్యాదిత్యర్థః। క్రియాతిపత్తౌ లుఙ్। 'భుజోఽనవనే' (౧।౩।౬౬) ఇతి తఙ్॥౩౦॥

విరాధ్య దుర్వాససమస్ఖలద్దివః స్రజం త్యజన్న్వస్య కిమిన్ద్రసిన్ధురః।

అదత్త తస్మై స మదచ్ఛలాత్సదా యమభ్రమాతఙ్గతయైవ వర్షుకమ్॥౩౧॥

బిరాధ్యేతి॥ స భీమస్తస్మై నలాయ మదచ్ఛలాద్దానజలవ్యాజాత్సదా వర్షుకం వర్షణశీలం యం హస్తినమదత్త, స దుర్వాససం విరాధ్య రోషయిత్వా తచ్చాపాదిన్ద్రసిన్ధుర ఐరావతో దివః సకాశాదస్ఖలత్పతితః కిమ్। భువమాగత ఐరావణః కిమిత్యర్థః। విరాధే హేతుః—అస్య దుర్వాససః స్రజం మాలాం త్యజన్భువి క్షిపన్। అత్ర పౌరాణికీ కథా—
కదాచిదైరావతమారుహ్య గచ్ఛత ఇన్ద్రాయ దుర్వాససా ప్రసాదేన మన్దారపుష్పమాలా దత్తా, సా చేన్ద్రేణ కరీన్ద్రకుమ్భే స్థాపితా, స తాం శుణ్డాదణ్డేనాధశ్చిక్షేప, తతః కుపితేన మునినా త్వమపి మాలావదధః పతేతి శప్తః। తన్మూలేయముత్ప్రేక్షా। వర్షుకత్వేన పునరుత్ప్రేక్షతే—అభ్రమాతఙ్గతయా ఐరావతత్వేనేవ। ఐరావతో హి సదా మదజలం వర్షతి, అయమపి తావత్స్వర్గాద్భ్రష్టః స ఏవ ఇతి సదా దానజలం ముఞ్చతీత్యర్థః। అభ్రవన్మాతఙ్గస్తత్తయా వా। శ్యామత్వాత్సజలధనతుల్య ఇత్యర్థః। అస్య భీమస్య సంబన్ధిత్వేన అస్ఖలత్ కిమితి వా। వర్షుకమ్, 'లషపత—'(౩।౨।౧౫౪) ఇత్యుకఞ్॥౩౧॥

మదాన్మదగ్రే భవతాథవా భియా పరం దిగన్తాదపి యాత జీవత।

ఇతి స్మ యో దిక్కరిణః స్వకర్ణయోర్వినైవ వర్ణస్రజమాగతైర్గతైః॥౩౨॥

మదాదితి॥ యో గజః స్వకర్ణయోరాగతైర్గతైరాగమనైర్గమనైశ్చ కృత్వా వర్ణస్రజం వర్ణమాలాం వినైవ దిక్కరిణో దిగ్గజాన్ప్రతి ఇత్యాహ స్మేవ। ఇతి కిమ్—భో దిగ్గజాః! భవతాం బలాభిమానశ్చేదస్తి తర్హి మదాద్యుద్ధం కర్తుం యూయం మదగ్రే భవత మమ పురస్తాతిష్ఠత। అథవా చేన్మదో నాస్తి, తర్హి భియా దిగన్తస్థా యూయం దిగన్తాదపి పరం దూరం యాత గచ్ఛత, పలాయితాశ్చ సన్తస్తత్రైవ సుఖేన జీవత స్వప్రాణాన్రక్షతేతి। ఇయం లుప్తోత్ప్రేక్షా॥3౨॥

బభార బీజం నిజకీర్తయే రదౌ ద్విషామకీర్త్యై ఖలు దానవిప్లుషః।

శ్రవఃశ్రమైః కుమ్భకుచాం శిరఃశ్రియం ముదే మదస్వేదవతీముపాస్త యః॥33॥

బభారేతి॥ యో గజో నిజకీర్తయే రదౌ దన్తౌ బీజం కారణం బభార। ద్విషామకీర్త్యై దానవిప్లుషో దానోదబిన్దూనేవ కారణం బభార। 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షాయామ్। దన్తాభ్యాం పరవిదారణాత్స్వయశః సముత్పత్తేస్తయోః కీర్తికారిత్వమ్। అథ చ,— కీర్తిలక్షణస్య కార్యస్య శుభ్రత్వాత్కారణేనాపి తాదృశేనైవ భవితుం యుక్తమితి కీర్తిబీజభూతకన్దావివ। మదజలగన్ధాఘ్రాణమాత్రేణ పరగజానాం భఙ్గాద్దానబిన్దూనాం తదకీర్తికారణత్వమ్। కార్యస్య శ్యామస్వాత్కారణేనాపి తాదృశేనైవ భవితుం యుక్తమితి శ్యామదానబిన్దవ ఏవాకీర్తేర్బీజమివేత్యుత్ప్రేక్షా। తథా,— ముహుర్ముహుర్గతాగతైః శ్రవఃశ్రమైః కర్ణప్రయాసైరేవ వ్యజనచాలనైః కృత్వా కుమ్భావేవ కుచౌ యస్యాస్తాం మదస్వేదవతీం దానరూపధర్మోదకయుక్తాం శిరఃశ్రియం ధర్మజలాగ్రహరణద్వారా తస్యా ఏవ ముదే హర్షాయోపాస్త సిషేవే। ఏవంభూతం శిరో దధానః ప్రీతిముదమాదయదిత్యర్థః। కామకేలిఖిన్నాం కుమ్భకుచాం కామినీం స్వేదమపనయన్కామీ తాలవృన్తచాలనేన బీజయతీతి మదస్య స్వేదరూపేణ శిరఃశ్రియః స్త్రీత్వరూపణమ్। అథత్తేతి, 'ముదా' ఇత్యపి పాఠః॥33॥

న తేన వాహేషు వివాహదక్షిణీకృతేషు సంఖ్యానుభవేఽభవత్క్షమః।

న శాతకుమ్భేషు న మత్తకుమ్భిషు ప్రయత్నవాన్కోఽపి న రత్నరాశిషు॥3౪॥

నేతి॥ తేన భీమేన నలాయ వివాహే దక్షిణీకృతేషు కన్యాదానదక్షిణాత్వేన దత్తేషు వాహేషు రథాదిషు తురగేషు వా సంఖ్యానుభవే సంఖ్యాజ్ఞానే ప్రయత్నవానపి కోఽపి కశ్చిదపి క్షమ ఇయన్తో వాహా దత్తా ఇత్యేవం సంఖ్యాపరిచ్ఛేదే సమర్థో నాభవత్। తథా,— శాతకుమ్భేష్వనేకభూషణభూతఘటితాఘటితకాఞ్చనేషు న। తథా,—మత్తకుమ్భిషు

గలన్మదమాతఙ్గేషు చ న। తథా,—రత్నరాశిషు న। క్షమోఽభవదితి సర్వత్ర, వివాహదక్షిణీకృతేష్వితి చ। బహుతరం యౌతకం దత్తమితి భావః॥౩౪॥

కరగ్రహే వామ్యమధత్త యస్తయోః ప్రసాద్య భైమ్యాను చ దక్షిణీకృతః।

కృతః పురస్కృత్య తతో నలేన స ప్రదక్షిణస్తత్క్షణమాశుశుక్షణిః॥౩౫॥

కరేతి॥ య ఆశుశుక్షణిరగ్నిస్తయోః కరగ్రహే వివాహే విషయే వామ్యం వక్రత్వమధత్త భేజే। భైమ్యభిలాషాన్నలాకారధారణాదిద్వారా పూర్వం విరుద్ధోఽభూత్ అను పశ్చాన్నలవరణావసరే భైమ్యా స్తుతిధ్యానాదినా ప్రసాద్య సంతోష్య దక్షిణీకృత ఆనుకూల్యం నీతః సోఽగ్నిస్తతః పాణిగ్రహణానన్తరం నలేన పురస్కృత్యోల్లేఖనాదిసంస్కారపూర్వమగ్రే ప్రతిష్ఠాప్య తత్క్షణం తస్మిన్వివాహసమయే ప్రదక్షిణః ప్రకర్షేణాపసవ్యః కృతో దక్షిణభాగేన వలయాకారేణ వేష్టితః। అథ చ,—యః పూర్వం యౌతకదానకాలే వామభాగేఽభూత్, పశ్చాద్భైమ్యా ఫూత్కారాదినా ప్రబోధ్యానుకూలః కృతః। అథ చ,—దక్షిణభాగే కృతః సోఽర్చనాదిభిః సంపూజ్య నలేన సుతరామనుకూలః కృతః। అథ చ,—ప్రదక్షిణే ప్రకర్షేణ దక్షిణభాగే కృతః। అన్యోఽపి యో మహాన్పూర్వ విరోధ్యతే స వివాహాదౌ ప్రసాద్యానుకూలః క్రియత ఇత్యుక్తిః। అత్ర క్వచిత్క్వచిద్విధిక్రమభఙ్గో దేశాచారాచ్ఛాఖాభేదాత్కులాచారవిశేషాద్వా బోద్ధవ్యః। న పునః శ్రీహర్షకవేరజ్ఞానలేశోఽపి। అత ఏవ పూర్వం యథావిధీతి ప్రాయుఙ్క్త। ఆశోష్టుమిచ్ఛతి, 'ఆజిశుషేః సనశ్ఛన్దసి' (ఉం సూం ౨౬౦) ఇత్యనిః। శిష్టప్రయుక్తత్వాద్భాషాయామపి సాధుత్వం జ్ఞేయమ్॥౩౫॥

స్థిరా త్వమశ్మేవ భవేతి మన్త్రవాగనేశదాశాస్య కిమాశు తాం హ్రియా।

శిలా చలేత్ప్రేరణయా నృణామపి స్థితేస్తునాచాలి బిడౌజసాపి సా॥౩౬॥

స్థిరేతి॥ హే భైమి! 'ఇమమశ్మానమారోహ' ఇత్యుచ్చార్య 'మత్వశ్మేవ స్థిరా భవ' ఇతి నలేనోచ్చారితా మన్త్రరూపా వాక్తాం భైమీమాశాస్య శిలావన్నిశ్చలా భవేతి తస్యై ఆశిషం దత్త్వా ఆశ్వనేశన్ననాశ। వర్ణా ఉచ్చారితాః ప్రధ్వస్తా భవన్తి। తత్రోత్ప్రేక్షతే—హ్రియా కిమ్। కిమితి తస్యా లజ్జేత్యత ఆహ—శిలా అల్పతేజసాం నృణామపి ప్రేరణయా కరచరణవ్యాపారమాత్రేణ చలేత్స్వస్థానాదన్యత్ర గచ్ఛేత్। సా తు భైమీ పునరతిప్రభాబిణా విడౌజసేన్ద్రేణాపి స్థితేర్మనోవ్యాపారమాత్రస్వీకృతనలపతిత్వరూపాయా మర్యాదాయాః సకాశాన్నాచాలి పతివ్రతాసీమాం న త్యాజితేతి। స్థిరతరత్వేనాధికాయా భైమ్యా అహం హీనేతి స్వదోషం విచిన్త్య

లజ్జయైవ నష్టేత్యర్థః। వైధమశ్మారోహణం తేన కారితమితి భావః। 'నశ అదర్శనే' అస్మాల్లుజి పుషాదిత్వాదఙి 'నశిమన్యోరలిట్యేత్వమ్' ఇత్యేత్వే రూపమ్॥౩౬॥

ప్రియాంశుకగ్రన్థినిబద్ధవాససం తదా పురోధా విదధే విదర్భజామ్।

జగాద విచ్ఛిద్య పటం ప్రయాస్యతో నలాదవిశ్వాసమివైష విశ్వవిత్॥౩౭॥

ప్రియేతి॥ తదా వహ్నిసంనిధికాలే పురోధా గౌతమో విదర్భజాం భైమీం ప్రియస్య నలస్యాంశుకేన సహ గ్రన్థినా నిబద్ధం వాసో యస్యాస్తామేవంవిధాం విదధే చకార। ఉత్ప్రేక్షతే— పటం విచ్ఛిద్య కర్తిత్వాఽరణ్యే భైమీం విహాయ ప్రయాస్యతో గమిష్యతో నలాత్సకాశాదేష పురోధా అవిశ్వాసం విశ్వాసాభావం జగాదేవ। వస్త్రం ఛిత్త్వా త్వాం హిత్వాయం గమిష్యతీత్యేతస్య విశ్వాసో న కార్య ఇత్యస్య వస్త్రేణ సహ స్వవస్త్రస్య గ్రన్థిం దత్త్వైవానేన సహ విచారణీయమిత్యువాచేవేత్యర్థః। కథమేతజ్జ్ఞాతమత ఆహ—యతో విశ్వం సర్వం వేత్తీతి। కాలత్రజ్ఞ ఇత్యర్థః। తస్మాద్భవిష్యదపి తేన జ్ఞాతమిత్యర్థః। కలినా పరాభూతో నలో ద్యూతహారితసర్వస్వః స్వీయైస్త్యకో ద్వాపరేణ కలినా పక్షిరూపేణ తద్ధారణార్థ క్షిప్తస్య వస్త్రస్యాపహారాద్వస్త్రాన్తరాభావాద్భైమీవస్త్రార్ధధారీ సన్నిద్రాణాయాస్తస్యా వస్త్రార్ధం విచ్ఛిద్య తాం మహారణ్యే తత్యాజేతి మహాభారతే కథా। వైధముభయవస్త్రగ్రన్థిబన్ధనం తేన కృతమితి భావః। 'విదధత్' ఇతి పాఠే కుర్వన్సన్నితి యోజనా॥౩౭॥

ధ్రువావలోకాయ తదున్ముఖభ్రువా నిర్దిశ్య పత్యాభిదధే విదర్భజా।

కిమస్య న స్యాదణిమాక్షిసాక్షికస్తథాపి తథ్యో మహిమాగమోదితః॥౩౮॥

ధ్రువేతి॥ తస్య ధ్రువస్య దర్శనార్థమున్ముఖీ భ్రూర్యస్య తేన పత్యా నలేన విదర్భజా నిర్దిశ్యాజ్ఞాప్య ధ్రువస్యావలోకనార్థమభిదధే ఉక్తా। తదున్ముఖ్యా భ్రువా కృత్వా సంజ్ఞాప్యేతి వా। నను స్థూలస్య ధ్రువస్య స్వయందర్శనయోగ్యత్వాత్ సా స్వయమేవ తం పశ్యేత్, తేన కిమితి దర్శనం కారితమిత్యాహ—అస్య ధ్రువస్యాణిమా సూక్ష్మప్రమాణత్వమక్షిసాక్షికో నేత్రగోచరః కిం న స్యాత్, అపి తు స్యాదేవ యద్యపి, తథాపి స్వయందర్శనయోగ్యత్వేఽప్యాగమోదితో మహిమా వేదోక్తం గౌరవం సత్యః। అస్త్వితి శేషః। శ్రుత్యుక్తం హి ప్రమాణమిత్యర్థః। శ్రుతిర్హి తతో వధూం 'సూర్యముదీక్షస్వ' ఇతి ధ్రువే దర్శితే 'ధ్రువం పశ్యామి ప్రజాం విన్దేయ' ఇతి సా బ్రూయాత్। తస్మాత్స్వయం ద్రష్టుం శక్యత్వేఽపి నల ఏవాదర్శయదితి యుక్తమిత్యర్థః। వైధం ధ్రువదర్శనం కారితమితి భావః। ఏతత్సర్వం కవివచః। అథ చ,—యద్యప్యణుత్వం

స్వయం ప్రత్యక్షదృశ్యం తథాపి జ్యోతిఃశాస్త్రోక్తం ధ్రువమణ్డలస్య మహాపరిమాణత్వం సత్యమేవ॥౩౮॥

ధవేన సాదర్శి వధూరరున్ధతీం సతీమిమాం పశ్య గతామివాణుతామ్।

కృతస్య పూర్వం హృది భూపతేః కృతే తృణీకృతస్వర్గపతేర్జనాదితి॥౩౯॥

ధవేనేతి॥ సా వధూర్ధవేన నలేనాణుతామతిసూక్ష్మత్వం గతామిమాం సతీం పతివ్రతామరున్ధతీం త్వం పశ్యేత్యుక్త్వాఽదర్శి దర్శితా। తత్రాణుత్వే ఉత్ప్రేక్షతే— వరణాత్పూర్వమేవ హృది కృతస్య మనోరథమాత్రేణ హృదయే కృతస్య భూపతేః కృతే తృణీకృతస్వర్గపతేస్తృణవల్లాఘవేన త్యక్త ఇన్ద్రో యేన ఏవంభూతాజ్జనాదివ। లజ్జయేతి శేషః। అహం హి పరిణీతా సతీన్ద్రం తృణప్రాయమకరవమ్, భైమీ తు హృది ధారణమాత్రాదేవేతి మత్తోఽపీయమేవాధికా సతీతి భైమ్యాః సకాశాల్లజ్జయేవ కృశామిత్యర్థః। స్వతః కృశత్వమేవముత్ప్రేక్షితమ్। భూపతేః, జనాదితి శబ్దద్వయం సామాన్యవాచ్యపి నలభైమీలక్షణే విశేషే పర్యవస్యతి। వైధమరున్ధతీవిలోకనం కారితమితి భావః। అదర్శి, ణ్యన్తాచ్చిణ్। 'అభివాదిదృశోః—' (వాం ౧౧౧౪) ఇతి అణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వమ్। తస్య చాభిహితత్వాద్వితీయాభావః॥౩౯॥

ప్రసూనతా తత్కరపల్లవస్థితైరుడుచ్ఛవిర్వ్యోమవిహారిభిః పథి।

ముఖేఽమరాణామనలే రదావలేరభాజి లాజైరనయోజ్ఝితైర్ద్యుతిః॥౪౦॥

ప్రసూనతేతి॥ తస్యా భైమ్యాః కరయోరేవ పల్లవయోః స్థితైర్వర్తమానైర్లాజైః ప్రసూనతా పుష్పత్వమభాజి ప్రాప్తా। పల్లవేషు చ పుష్పాణి యుక్తాని। తథా,— అనయా భైమ్యోజ్ఝితైః కరాన్ముక్తైర్వ్యోమ్ని విహరణశీలైః సద్భిః పథి కరాగ్న్యన్తరాలరూపే మార్గే ఉడుచ్ఛవిర్నక్షత్రశోభా భేజే। వ్యోమ్ని నక్షత్రాణి యుక్తాని। తథా,—అమరాణాం ముఖేఽనలేఽగ్నావనయా హుతై రదావలేర్దన్తపఙ్క్తేర్ద్యుతిః శోభా భేజే। ముఖే చ దన్తపఙ్క్తిర్యుక్తా। వైధో లాజహోమస్తయా కృత ఇతి భావః॥౪౦॥

తయా ప్రతీష్టాహుతిధూమపద్ధతిర్గతా కపోలే మృగనాభిశోభితామ్।

యయౌ దృశోరఞ్జనతాం శ్రుతౌ శ్రితా తమాలలీలామలికేఽలకాయితా॥౪౧॥

తయేతి॥ తయా భైమ్యా ప్రతీష్టా కరకుడ్మలాభ్యాం స్వీకృతా ఆహుతిధూమపద్ధతిర్హూయమానలాజాదిద్రవ్యసంబన్ధినీ ధూమపరమ్పరా కపోలే మృగనాభిశోభితాం కస్తూరీశోభాం గతా ప్రాప్తా। తత ఊర్ధ్వం గచ్ఛన్తీ దృశోశ్చక్షుషోరఞ్జనతాం యయౌ ప్రాప। తతోఽప్యూర్ధ్వం గచ్ఛన్తీ శ్రుతౌ కర్ణయోస్తమాలలీలాం వర్తసభూతతమాలదలసాదృశ్యం శ్రితా। తతోఽప్యూర్ధ్వతరం గచ్ఛన్తీ అలికే లలాటేఽలకాయితా చూర్ణకున్తలవదాచరితా। తత్తుల్యా జాతేత్యర్థః। కపోలే కస్తూరీ, దృశోరఞ్జనమ్, శ్రుతౌ తమాలమ్, లలాటే చాలకా ఇతి యుక్తమ్। వైధం ధూమగ్రహణం కృతమితి భావః। మృగనాభిశోభినీతి, 'కర్తర్యుపమానే' (౩।౨।౭౯) ఇతి ణినౌ మృగనాభిశోభినీ తస్యా భావస్తత్తా, 'త్వతలోః' (వాం ౩౯౨౭) ఇతి పుంవత్॥౪౧॥

అపహ్నుతః స్వేదభరః కరే తయోస్త్రపాజుషోర్దానజలైర్మిలన్ముహుః।

హశోరపి ప్రస్రుతమస్ర సాత్త్వికం ఘనైః సమాధీయత ధూమలజ్జనైః॥౪౨॥

అపహ్నుత ఇతి॥ త్రపాజుషోర్లజ్జావతోస్తయోః కరే వర్తమానః స్వేదభరః సాత్త్వికధర్మజలసఙ్ఘో దానజలైర్బ్రాహ్మణేభ్యో దక్షిణాదానార్థముత్సృష్టైః సంకల్పజలైర్ముహుర్వారంవారం మిలన్సంబన్ధం ప్రాప్నువన్సన్ అపహ్నుతోఽపలపితః। దానజలయోగాత్సాత్త్వికః స్వేదోఽయమితి లోకేన న జ్ఞాత ఇత్యర్థః। కరే ముహుర్మిలన్పునఃపునరుద్భవన్ దానజలైరపహ్నుత ఇతి వా। తత్రాపి కామవికారవశాత్స్వేదం లోకో జ్ఞాస్యతీతి భియా వా। దృశోరపి ప్రస్రుతం గలితం సాత్త్వికం కామవికారజమస్ను ఘనైః సాన్ద్రైర్ధూమలజ్జనైర్ధూమాక్రమణైః కృత్వా సమాధీయత పరిహృతం తాభ్యామిత్యర్థాత్। త్రైరేవ కర్తృభిరపలపితం వా। పరస్పరసంస్పర్శాత్తయోః స్వేదాదయః సాత్త్వికా భావాః ప్రవృత్తా ఇతి భావః॥౪౨॥

బహూని భీమస్య వసూని దక్షిణాం ప్రయచ్ఛతః సత్త్వమవేక్ష్య తత్క్షణమ్।

అనేషు రోమాఞ్చమితేషు మిశ్రతాం యయుస్తయోః కణ్టకకుడ్మలశ్రియః॥౪౩॥

బహూనీతి॥ బహూని వసూని దక్షిణాం ప్రయచ్ఛతో దక్షిణాశ్వేన దదతో భీమస్య సత్త్వం దానశౌణ్డత్వమవేక్ష్య తత్క్షణం తస్మిన్నేవ క్షణే ఆశ్చర్యాతిశయాద్రోమాఞ్చమితేషు ప్రాప్తేషు జనేషు మధ్యే తయోర్భైమీనలయోః కణ్టకకుఙ్మలశ్రియః కణ్టకకలికాశోభా మిశ్రతామైక్యం

యయుః ప్రాపుః। సావికోఽపి రోమాఞ్చోఽన్యజనవదాశ్చర్యాదయం జాత ఇత్యపలపిత ఇతి॥౪౩॥

బభూవ న స్తమ్భవిజిత్వరీ తయోః శ్రుతిక్రియారమ్భపరమ్పరాత్వరా।

న కమ్పసంపత్తిమలుమ్పదగ్రతః స్థితోఽపి వహ్నిః సమిధా సమేధితః॥౪౪॥

బభూవేతి॥ శ్రుతిక్రియాయా వేదవిహితలాజహోమాగ్నిపరిభ్రమణాదికాయా ఆరమ్భస్య పరమ్పరా ఏకస్మాదనన్తరమన్యస్యారమ్భః, తస్మాదనన్తరమన్యస్య, ఏవమవ్యవహితో య ఉత్తరోతరభావస్తద్విషయా త్వరా వేగితా తయోః సాత్త్వికభావజనితస్యాఙ్గచలనాత్మకస్య స్తమ్భస్య విజిత్వరీ జయనశీలా న బభూవ। తం నాపలలాపేత్యర్థః। అవశ్యాపేక్షితాయామపి కర్మవేగితాయాం సాత్త్వికస్తమ్భవశాత్తౌ కిమపి కర్మ శీఘ్రం కర్తుం సమర్థౌ నాభూతామితి భావః। తథా,—సమిధా కాష్ఠైః సమేధితః సంవర్ధితద్యుతిరప్యగ్రతః స్థితోఽపి వహ్నిః తయోః కమ్పసంపత్తిం సాత్త్వికం కమ్పబాహుల్యం నాలుమ్పన్న శమయతి స్మ। శీతజం హి కమ్పం విశిష్టోఽగ్నిః శమయతి, న తు సాత్త్వికమ్। తస్య తత్రాసమర్థత్వాదిత్యర్థః। తయోరన్యసాత్త్వికాపలాపేఽపి స్తమ్భకమ్పౌ లోకైర్జ్ఞాతావేవేతి భావః। 'అవర్తతాస్తమ్భ—' ఇతి పాఠే న స్తమ్భవిజిత్వరీతి నఞ్సమాసః। అలుమ్పత్, 'శే ముచాదీనామ్' (౭।౧।౫౯) ఇతి నుమ్॥౪౪॥

దమస్వసుః పాణిమముష్య గృహ్ణతః పురోధసా సంవిదధేతరాం విధేః।

మహర్షిణేవాఙ్గిరసేన సాఙ్గతా పులోమజాముద్వహతః శతక్రతోః॥౪౫॥

దమేతి॥ దమస్వసుః పాణిం గృహ్ణతోఽముష్య నలస్య సంబన్ధినో వైవాహికస్య శ్రౌతస్య విధేః సాఙ్గతా అఙ్గసాహిత్యం పురోధసా సంవిదధేతరాం నితరాం సాకల్యేన చక్రే। ప్రధానమాత్రం నలేన కృతమ్, అఙ్గాని తు పురోధసా కృతానీతి భావః। కస్య కేనేవ—పులోమజాముద్వహతః పరిణయతః శతక్రతోః సంబన్ధినో విధేః సాఙ్గతా ఆఙ్గిరసేన మహర్షిణా బృహస్పతినేవ॥౪౫॥

సకౌతుకాగారమగాత్పురంధ్రిభిః సహస్రరన్ధ్రీకృతమీక్షితుం తతః।

అథాత్సహస్రాక్షతనుత్రమిత్రతామధిష్ఠితం యత్థలు జిష్ణునామునా॥౪౬॥

స ఇతి ॥ తతో వైవాహికవిధేరనన్తరం స నలః పురంధ్రిభిరన్తఃపురాఙ్గనాభిరీక్షితుం వధూవరచేష్టాదిదర్శనార్థం సహస్రరన్ధ్రీకృతం తృణకాష్ఠాదిరచితబహుచ్ఛిద్రగవాక్షం వధూవరసంవేశార్థం రచితశృఙ్గారవేదికం కౌతుకాగారం కుతూహలావహం దూర్వాయవాఙ్కురాదినవమఙ్గలద్రవ్యసహితం గృహమగాద్యయౌ। యద్గృహం జిష్ణునా జయశీలేనామునా నలేనాధిష్ఠితం సద్విలోకితుం మైత్రసహస్రావకాశరన్ధ్రధారిణా సహస్రాక్షస్య తనుత్రేణ కవచేన సహ మిత్రతాం సాభ్యమధాద్వభార। తదపి జిష్ణునేన్ద్రేణాధిష్ఠీయతే। 'ఖల' ఉత్ప్రేక్షాయాం నిశ్చయే వా॥౪౬॥

తథాశనాయా నిరశేషి నో హ్రియా న సమ్యగాలోకి పరస్పరక్రియా।

విముక్తసంభోగమశాయి సస్పృహం వరేణ వధ్వా చ యథావిధి త్ర్యహమ్॥౪౭॥

తథేతి॥ వరేణ వధ్వా చాశనాయా బుభుక్షా హ్రియా కృత్వా తథా పూర్వవచో పూర్వవశో నిరశేషి న నిఃశేషితా। ఆతృప్తి న భుక్తమిత్యర్థః। తథా,—పరస్పరక్రియాన్యోన్యం చేష్టాదివ్యాపారోఽపి హ్రియైవ సమ్యక్సంముఖదర్శనేన నాలోకి న విలోకితః। కింతు దృగన్తమాత్రేణేత్యర్థః। తథా,—త్ర్యహం దినత్రయం యథావిధి విముక్తసంభోగం త్యక్తసురతం యథా తథా పరం సస్పృహం సురతేచ్ఛాసహితం యథా తథాఽశాయి శయితమ్। త్ర్యహమితి సర్వత్ర యోజ్యమ్। విధ్యతిక్రమభయాద్దినత్రయం తాభ్యాం సహ భుక్తమ్, అన్యోన్యం విలోకితమ్, సహ నిద్రితం చ। పరం లజ్జయా న యావత్తృప్తి భుక్తమ్, నాశేషాఙ్గం దృష్టమ్, న చ చుమ్బనాలిఙ్గనాదిపూర్వ శయితమిత్యర్థః। 'ఏకత్ర శయనం త్రిరాత్రం బ్రహ్మచర్యం చ' ఇతి విధిః। అశనాయా, 'అశనాయోదన్యధనాయా బుభుక్షాపిపాసాగర్ధేషు' (౭।౪।౩౪) ఇతి సాధుః। త్ర్యహం సమాహారే ద్విగౌ 'రాజాహః—' (౫।౪।౯౧) ఇత్యాదినా టచ్। 'న సంఖ్యాదేః సమాహారే' (౫/౪/౮౯) ఇత్యహ్నాదేశాభావః। 'రాత్రాహ్నాహాః పుంసి' (౨।౪।౨౯) ఇతి పుంస్త్వమ్। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। త్ర్యహం విముక్తసంభోగమితి యోజనా॥౪౭॥

కటాక్షణాజ్జన్యజనైర్నిజప్రజాః క్వచిత్పరీహాసమచీకరత్తరామ్।

ధరాప్సరోభిర్వరయాత్రయాగతానభోజయద్భోజకులాఙ్కురః క్వచిత్॥౪౮॥

కటాక్షేతి॥ భోజకులస్య భీమపూర్వజభోజాఖ్యక్షత్రియవంశస్యాఙ్కుర ఇవాఙ్కురో బాలో దమః క్వచిద్భీమదృక్పథాగోచరే కస్మింశ్చిద్దేశే జన్యజనైర్వారయాత్రికైర్నలపక్షీయైః సహ

నిజాః ప్రజాః పరిహాసపాత్రభూతపౌరవారస్త్రీముఖ్యాస్తాభిః। ప్రయోజ్యాభిరిత్యర్థః। కటాక్షణాన్నేత్రసంజ్ఞయా పరీహాసం శ్లేషవక్రోక్త్యాదినార్థాన్తరోపదర్శనరూపముపహాసమచీకరత్తరామతితరాం కారయామాస। తథా,—క్వచిచ్చ వరయాత్రయా నిమిత్తేనాగతాన్నలపక్షీయానన్యాన్ రాజలోకాన్దరాప్సరోభిర్దాసీస్వైరిణీసైరన్ధ్రీప్రభృతిభిః పురసున్దరీభిర్వారాఙ్గనాభిరభోజయద్భోజనమకారయత్। పరివేషణార్థం కాశ్చిత్సహభోజనార్థం కాశ్చిదాదిష్టవానిత్యర్థః। వివాహే కనీయసామేవోపహాసకారణయోగ్యత్వాత్ 'అఙ్కుర' పదప్రయోగో యుక్తః। 'కటాక్ష'శబ్దాత్ 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాల్ల్యుట్। నిజప్రజాః, 'హృక్రోః—' (౧/౪/౫౩) ఇతి కర్మత్వమ్। ఆగతాన, భుజేః ప్రత్యవసానార్థత్వాత్ 'గతిబుద్ధి—' (౧/౪/౫౨) ఇతి కర్మత్వమ్। అభోజయత్, 'నిగరణచలనార్థేభ్యశ్చ' (౧/3/౮౭) ఇతి పరస్మైపదమ్॥౪౮॥

తమేవ ప్రకారమాహ—

స కంచిదూచే రచయన్తు తేమనోపహారమత్రాఙ్గ! రుచేర్యథోచితమ్।

పిపాసతః కాశ్చన సర్వతోముఖం తవార్పయన్తామపి కామమోదనమ్॥౪౯॥

స ఇతి॥ స దమః కంచిత్ నలపక్షీయమేవమూచే। స్వజనముఖేనేతి శేషః। అఙ్గ హే వారయాత్రిక! అత్ర పాత్రే। ఆసు పరివేషికాసు మధ్యే వా। కాశ్చన స్త్రియస్తవ రుచేరభిలాషస్య యథోచితముచితమనతిక్రమేణ తేమనాఖ్యస్య వ్యఞ్జనస్యోపహారమానయనం రచయన్తు కుర్వన్తు యావదభిలాషం తేమనమానయన్తు కిమితి ప్రశ్నకాలః (కుః), ఏతా ఏవం కుర్వన్తు స్వం భుఙ్క్ష్వేతి భోజనోపదేశో వా। ఏవముత్తరత్రాపి। తథా,—పిపాసతస్తుషాకోస్తవ పానార్థం సర్వతోముఖం జలమప్యర్పయన్తాం దదతు। తథా,—ఓదనమపి కామం యథేచ్ఛమర్పయన్తామ్॥

పరిహాసస్తు— అత్ర ఆసు మధ్యే। వివిక్తే స్థానే వా। అఙ్గరుచేః స్తనజఘనాద్యఙ్గానాం రుచేర్దర్శనాద్యభిలాషస్యోచితం యథా భవతి తథా తవ మనసోఽపహారమపహరణం రచయన్తు। స్తనాదిదర్శనాదినాఽన్తఃకరణహరణం కుర్వన్త్విత్యర్థః। కాయకాన్తేర్వేతోః సౌన్దర్యాతిశయాన్మనోహరణం కుర్వన్త్వితి వా। తథా,—పిపాసతశ్చుమ్బనేచ్ఛోస్తవ సర్వతో నేత్రాదిచుమ్బనస్థానే దర్శనమాత్రేణ కామస్య హర్షకరం ముఖమర్పయన్తామ్। బహూనాం చుమ్బనస్థానానామేకత్ర ముఖే వర్తమానత్వాన్ముఖమేవ తవ దదత్విత్యర్థః। అథ చ,—కామస్య

హర్షకరం వరాఙ్గమపి చుమ్బనార్థమర్పయన్తామ్। అథ చ,—ముఖం పిపాసతస్తవ సర్వదా వరాఙ్గమేవ దదతు। 'స్యాత్తేమనం తు నిష్ఠానమ్' ఇత్యమరః। పూర్వవ్యాఖ్యానే 'తవ' ఇత్యుభయత్ర యోజ్యమ్। ముఖం సర్వత ఇతి, 'ఉభసర్వతసోః—' (వా౦ ౧౪౪౪) ఇతి ద్వితీయా। తవ తే ఇతి న్య సంబన్ధసామాన్యే షష్ఠీ॥౪౯॥

ముఖేన తేఽత్రోపవిశత్వసావితి ప్రయాచ్య సృష్టానుమతిం ఖలాహసత్।

వరాఙ్గభాగః స్వముఖం మతోఽధునా స హి స్ఫుటం యేన కిలోపవిశ్యతే॥౫౦॥

ముఖేనేతి॥ కాచిత్ఖలా వక్రోక్త్యాదిభాషిణీ। హే వారయాత్రిక! అసౌ మత్సఖీ పురుషో వాత్ర స్థానే తే తవ ముఖేనోపలక్షితత్వాత్। సంముఖమితి యావత్। త్వదుపాయేన వా। త్వదాజ్ఞయేతి యావత్। త్వయా సహ భోజనార్థం తవ పురస్తాద్వా। భోజనార్థముపవిశత్వితి ప్రయాచ్య సంప్రార్థ్య ముఖేనోపవిశత్వితి సృష్టా దత్తానుమతిరనుజ్ఞా యేన తం వారయాత్రికం పశ్చాదహంసత్। హాసే కారణమాహ—హి యస్మాద్యేన సాధనేన కిలోపవిశ్యతే స హి వరాఙ్గభాగో గుహ్యదేశః। అమునా జనేన స్వస్యాత్మనో ముఖం స్ఫుటం నిశ్చితం మతః। ముఖేన కరణేనోపవిశత్విత్యేవమర్థపరం తద్వచనమజ్ఞాత్వా తేనానుజ్ఞాయాం దత్తాయాం కటిదేశాధఃప్రదేశేన కిలోపవిశ్యతే ఇత్యేవం వదతానేన స్వముఖం వరాఙ్గత్వేన మతం యస్మాత్ తస్మాద్ధాస్యం యుక్తమిత్యర్థః। సర్వజనబోధపురఃసరం జహాసేతి వా। అథ చ,—తే ముఖేనోపవిశతు, అపి తు పురీషోత్సర్గార్థముపవిశత్వితి ప్రయాచ్య తదీయం జుగుప్సితమర్థమగృహీత్వా సృష్టానుమతిం తమహసత్। 'ముఖం నిఃసరణే వక్రే ప్రారమ్భోపాయయోరపి' ఇతి విశ్వః॥౫౦॥

యువామిమే మే స్త్రితమే ఇతీరిణౌ గలే తథోక్తా నిజగుచ్ఛమేకికా।

న భాస్యదస్తుచ్ఛగలో వదన్నితి న్యధత్త జన్యస్య తతః పరాకృషత్॥౫౧॥

యువామితి। ఇమే పురోవర్తిన్యౌ యువాం మే మమ (తేన) స్త్రితమే ఉత్తమే స్త్రియౌ భవాదృశే స్త్రీరత్నే న దృష్టే ఇతీరిణో వదతః స్తువతః। అథ చ,—మత్సంబన్ధిన్యౌ ప్రియతమే భవేతామితి వా పరిహాసాద్వదతః। కదాచిజ్జనస్య వరపక్షీయస్య గలే తథా యథా త్వయోచ్యతే తథేత్యుక్త్వా తయోర్ద్వయోర్మధ్యే ఏకికా ఏకైవ నిజగుచ్ఛం రజ్జుస్థానే హారవిశేషమేవేత్యుక్త్వా న్యధత్త। ఇతీతి కిమ్—హే జన్య! త్వం అదః పూర్వోక్తం ఇమే మే ఇతి శబ్దం వదన్కుర్వన్, తు పునశ్ఛగలశాగో న భాసి। అపి తు ఏవం శబ్దం కుర్వఞ్ఛాగ ఏవ స్ఫురసి। అథ చ,—తుచ్ఛః

స్తనశూన్యో గలః కణ్ఠో యస్య ఏవంభూతో న భాసి। అజస్య గలే స్తనా తిష్ఠతః, త్వం తు తాదృక్శబ్దోఽపి స్తనశూన్య ఇతి కారణాన్న శోభసే। అథ చ,—రజ్జురహితకణ్ఠో న భాసీతి రజ్జుస్థానే హారం ధత్తే స్మేత్యుభయతో లమ్బమానో హార ఏవ గలస్తనస్థానే భవత్విత్యర్థః। తతోఽనన్తరం పరా ద్వితీయా రజ్జువద్ధారమేవ ధృత్వాఽజమివ తమాకృషత్ కణ్ఠే బద్ధ్వా దూరం నినాయ। అజో హి 'మిమేమే' శబ్దో రజ్వా కణ్ఠే బద్ధ్వా కృష్యతే ఇతి పరిహాసః। అథ చ,—రిక్తకణ్ఠో గ్రాసరహితో న భాసీతి నిజగుచ్ఛం స్వహస్తస్థితం పల్లవస్తబకం గలే ముఖాన్తః న్యధత్త నితరాం బలాచిక్షేప, ద్వితీయా చ దత్తపల్లవగ్రాసం ఛాగమివ చకర్షేతి పరిహాసః। అథ చ,—ఏవమస్మత్సు_తిం కుర్వన్ తుచ్ఛగలో హారరహితకణ్ఠో న భాసీతి వదన్తీ గలే హారం పరితోషవశాచ్చిక్షే పేతి వా। యద్వా,—అస్మత్త్రేష్ణా భవత్యా మే ప్రియతమే ఇతి వదన్ త్వం శూన్యకణ్ఠో న భాసి, మయాపి త్వం వరణీయ ఇతి మాలాస్థానే హారమేవ చిక్షేప। పరా చ య(త)త్రైవ ధృత్వా పరిహాసమిషేణ సంభోగార్థమేవ చకర్షేతి భావః। మిమేమే ఇతి పరిహాసపక్షే యువామితి బిన్దుచ్యుతకేన ఏవం వదన్ యువా తరుణశ్ఛగల ఇతి వా యోజ్యమ్। అకృషత్ లజ్॥౫౧॥

నలాయ వాలవ్యజనం విధున్వతీ దమస్య దాస్యా నిభృతం పదేఽర్పితాత్।

అహాసి లోకైః సరటాత్పటోజ్ఝినీ భయేన జఙ్ఘాయతిలఙ్ఘిరంహసః॥౫౨॥

నలాయేతి॥ నలాయ నలార్థం వాలవ్యజనం మయూరపిచ్ఛతాలవృన్తం చామరం వా విధున్వతీ కమ్పయన్తీ నలసేవాపరా కాచిత్సున్దరీ దమస్య దాస్యా నిభృతం గుప్తం యథా తథా పశ్చాదాగత్య పదే చరణసమీపేఽర్పితాన్ముక్తాత్సరటాత్కృకలాసాద్భయేన పటముజ్ఝత్యేవంశీలా త్యక్తవస్త్రా దిగమ్బరీభూతా సతీ లోకైరహాసి హసితా। జనహాసే హేతురభూదిత్యర్థః। కింభూతాత్సరటాత్—జఙ్ఘాయా ఆయతిర్దైర్ఘ్యం తల్లఙ్ఘయత్యేవంశీలం రంహో వేగో యస్య తస్మాత్। అత ఏవ భయహేతోః। సరటస్యోర్ధ్వారోహణం జాతిస్వభావః॥౫౨॥

పురఃస్థలాఙ్గూలమదాత్ఖలా వృసీముపావిశత్తత్ర ఋజుర్వరద్విజః।

పునస్తదుత్థాప్య నిజామతేర్వదాఽహసచ్చ పశ్చాత్కృతపుచ్ఛతత్రపదా॥౫౩॥

పుర ఇతి॥ కాచిత్ఖలా ధూర్తా సమాగతాయ కస్మైచిద్ద్విజాయ పురఃస్థమగ్రే స్థితం లాఙ్గూలం పుచ్ఛం యస్యాం క్రియాయాం తద్యథా తథా కూర్మాకారాం

వృసీమృషీణామాసనమదాద్దత్తవతీ। వరః శ్రేష్ఠః। వరస్య నలస్య వా। ద్విజస్తత్ర తస్యాం పురఃస్థలాఙ్గూలాయామేవ వృస్యాముపావిశదుపవిష్టః। యతః—ఋజుస్తస్యాః కౌటిల్యమజానానః। సా చ ఖలా నిజామతేః స్వీయాజ్ఞానస్య ఆసనం మయా భ్రాన్త్యాఽన్యథా స్థాపితమ్ ఇతి వదా। స్వాజ్ఞానం నాటయన్తీత్యర్థః। తం పునరుత్థాప్య పశ్చాత్కృతం పుచ్ఛం యస్యాః సా ఏవంభూతా చాసౌ సా చ వృసీ తాం ప్రదదాతి ప్రదదత్యేవంభూతా సత్యహసత్। ఉపవిష్టస్యోరుద్వయమూలాన్తరే స్థితమాసనపుచ్ఛం శిశ్నమివ భవిష్యతి ఇతి బుద్ధ్యా మయా పురోలాఙ్గూలమాసనం క్షిప్తమ్, అయం తు మదభిప్రాయమజానానోఽచతురః పశుతుల్యః। పశోశ్చ పశ్చాదేవ పుచ్ఛేన భవితవ్యమితి జ్ఞాపయితుం పరిహాసబుద్ధ్యైవ తాం పశ్చాత్పుచ్ఛం దదానాఽహసదితి భావః। అజ్ఞయా మయోపహాసానర్హస్యోపహాసాయ ప్రవృత్తమితి కేచిత్। ఆసనస్థాపనానభిజ్ఞాయా నిజాయాః స్వసఖ్యా అమతేర్వద్దేతి వా। 'ఋషీణామాసనం వృసీ' ఇత్యమరః॥౫౩॥

స్వయం కథాభిర్వరపక్షసుభ్రువః స్థిరీకృతాయాః పదయుగ్మమన్తరా।

పరేణ పశ్చాన్నిభృతం న్యధాపయద్దదర్శ చాదర్శతలం హసన్ఖలు॥౫౪॥

స్వయమితి॥ కశ్చిత్ఖలః పరిహాసచతురః స్వయం స్వేనైవ కథాభిర్వసదూత్యాదివార్తాభిః స్థిరీకృతాయాః కథాశ్రవణప్రవణీకృతాయా వరపక్షసుభ్రువో నలపక్షీయాయాః సున్దర్యాః। వరస్య పక్షే పార్శ్వే స్థితాయా వా। పదయుగ్మమన్తరా చరణద్వయమధ్యే పరేణ స్వసఖేన ప్రయోజ్యేన నిభృతం గుప్తం యథా తథా పశ్చాద్భాగేనాదర్శతలం దర్పణం న్యధాపయదస్థాపయత్। హసన్సన్ ప్రతిబిమ్బితోరుజఘనకామసదనం తం దర్పణం దదర్శ చ। భగాదిదర్శనాదేవ హాసః, పశ్చాదనన్తరం దదర్శేతి వా। పదయుగ్మమ్, 'అన్తరాన్తరేణ' (౨।౩।౪) ఇతి ద్వితీయా॥౫౪॥

అథోపచారోద్ధురచారులోచనా విలాసనిర్వాసితధైర్యసంపదః।

స్మరస్య శిల్పం వరవర్గవిక్రియా విలోకకం లోకమహాసయన్ముహుః॥౫౫॥

అథేతి॥ అథ కామరహితకేవలపరిహాసానన్తరం వరవర్గాణాం నలపక్షీయరాజసఙ్ఘానాం విక్రియా మనోవికారో యాభ్యస్తాః। యాసాం దర్శనేన నలపక్షీయాణాం కామవికారో భవతి తా వరాఙ్గనా విలోకకం ద్రష్టారం లోకం ముహురహాసయన్। తద్రూపాదిదర్శనసముత్పన్నకామవికారం వరలోకం దృష్ట్వా లోకోఽహసదితి భావః।

కీదృశ్యః— ఉపచారే కటాక్షక్షేపాదినా స్వానురాగజ్ఞాపకే ప్రీతివిలోకనే విషయే ఉద్ధురాణ్యుత్సుకాని చారూణ్యతివిశాలాని చతురాణి లోచనాని యాసాం తాః। తథా,—విలాసైః కటాక్షవిక్షేపాదిభిః కృత్వా నిర్వాసితాస్త్యాజితా ధీరాణాం విలాసినాం ధైర్యసంపదో యాభిస్తాః। తథా,—స్మరస్య శిల్పం కృతిరతిసున్దర్యః। ఉపచారే పరివేషణాదావుద్ధురాశ్చ తాశ్చారునేత్రాశ్చేతి వా। ఉపచారోద్ధురచారులోచనానాం విలాసైస్త్యాజితా ధైర్యసంపద్యేన తస్య స్మరస్య శిల్పం విలసితం కర్తృ వరవర్గవికారదర్శినం లోకం ముహురహాసయదితి వా। స్వాశయజ్ఞాపనోత్సుకాని చారూణి నేత్రాణి యాసు। తథా, —విలాసైః పూర్వోక్తైరేవ త్యాజితా ధైర్యసంపద్యాభిః, యాసు వా। తథా,—కామజనితా వరవర్గస్య విక్రియా వికారాః కర్త్ర్యో విలోకకం లోకం ముహురహాసయన్నితి వా। ఇదానీం కామచేష్టాపురఃసరం పరిహాసః ప్రవృత్త ఇతి భావః॥౫౫॥

తదేవాహ—

తిరోవలద్వక్రసరోజనాలయా స్మితే స్మితం యత్ఖలు యూని బాలయా।

తయా తదీయే హృదయే నిఖాయ తద్వ్యధీయతాసంముఖలక్ష్యవేధితా॥౫౬॥

తిర ఇతి॥ కస్మింశ్చిద్యూని తరుణే స్మితే సానురాగం హసితే సతి కయాచిద్బాలయా తిరో వక్రం యథా తథా వలద్వక్త్రసరోజనాలయా బలితః వలన్ ముఖకమలస్య దణ్డో గ్రీవా య(స్యాః)యా ఏవంభూతయా సత్యా యత్స్మితమీషదహాసి, తయా బాలయా తదీయే హృదయే హసితుర్వక్షసి తత్స్మితమేవ నిఖాయ ఖనిత్వా ఆరోప్యాసంముఖస్య లక్ష్యస్య వేధ్యస్య వేధితా వ్యధీకతా వ్యధీయత కృతా। 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షే। పరాముఖలక్ష్యవేధకత్వం ధనుర్విద్యాయాం నిపుణస్యైవ భవతి। యః పరాసుఖః సఁలక్ష్యం విధ్యతి। పరాఙ్ముఖ్యాపి తస్మిన్నాత్మానురాగో నివేశిత ఇత్యర్థః। స్మితం లజ్జా చానురాగసూచికా। మయా స్వానురాగద్యోతనార్థ హాస్యే కృతేఽనయా హాస్యపూర్వం లజ్జితం చేత్తహీయం మయ్యనురక్తేతి నిశ్చితవన్తం తత్స్మితమేవ కామబాణీభూయ న్యపీడయదితి భావః। బాలత్వాదపి వలితగ్రీవత్వమ్। ప్రౌఢా తు సంముఖమేవ హసతి। స్మితే, స్మితమితి కర్తరి భావే చ క్తః। వేధితా, విధేస్తౌదాదికాత్తాచ్ఛీల్యే ణినిః॥౫౬॥

కృతం యదన్యత్కరణోచితత్యజా దిదృక్షు చక్షుర్యదవారి బాలయా।

హృదస్తదీయస్య తదేవ కాముకే జగాద వార్తామఖిలాం ఖలం ఖలు॥౫౭॥

కృతమితి ॥ కరణస్య కర్తవ్యస్యోచితం పరివేషణాది త్యజతి తయా బాలయా యదన్యదప్రస్తుతం వ్యాపారాన్తరం కృతమ్ । తథా,—పునః పునః దిదృక్షు దర్శనేచ్ఛు కించిద్ధృగన్తమాత్రేణ ద్రష్టుం ప్రవృత్తమపి చక్షుర్యదవారి అర్థాత్పరావర్తితమ్, తదేవాన్యకరణచక్షుర్వారణరూపం ద్వయమేవ కాముకే విషయే తదీయస్య హృదో బాలాసంబన్ధినో మనసోఽఖిలాం వార్తామాశయం జగాద । యతః—ఖలం సూచకమ్ । 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షే నిశ్చితం వా । దుర్జనో హ్యన్యదీయమనోగతమన్యస్మై నివేదయతి । లజ్జానుభావవశాదియం మయ్యనురక్తేతి సోఽజ్ఞాసీదితి భావః । 'ఖలే' ఇతి పాఠే స్వాశయద్యోతనపరేఙ్గితజ్ఞానచతురే ఇతి కాముకవిశేషణమ్ ॥౫౭॥

జలం దదత్యాః కలితానతేర్ముఖం వ్యవస్యతా సాహసికేన చుమ్బితమ్ ।

పదే పతద్వారిణి మన్దపాణినా ప్రతీక్షితోఽన్యేక్షణవఞ్చనక్షణః ॥౫౮॥

జలమితి ॥ కంచిత్పిపాసుం జలం పాయయమానాయాః, పాదప్రక్షాలనార్థం వా కస్మైచిజ్జలం దదత్యాః । అత ఏవ కలితానతేర్నమ్రీభూతాయాః కస్యాశ్చిత్సున్దర్యాః సమీపవర్తి ముఖం జనమధ్యే చుమ్బితుం వ్యవస్యతా కృతోద్యమేన । అత ఏవ సాహసికేనావిచార్యకారిణా కేనచికాముకేన పతద్వారిణి పదే మన్దపాణినా విలమ్బార్థం విరలాఙ్గులిస(ష)ఙ్గగలజ్జలపాణినా సతా । పాదప్రక్షాలనాలసపాణినా వా సతా । అన్యస్యాం చుమ్బనసామగ్ర్యాం సత్యామేకపఙ్క్తినివిష్టానామన్యేషాం తత్ర విచరతాం వా । ఈక్షణస్య దర్శనస్య, ఈక్షణానాం నేత్రాణాం వా వఞ్చనార్థం ప్రతారణార్థమనీక్షణార్థం క్షణోఽవసరః ప్రతీక్షితో విలమ్బేన గవేషితః । పానపక్షే—పదే చరణే విరలాఙ్గులిభ్యః పతద్వారి యస్మిన్నేవంభూతే । పాదప్రక్షాలనపక్షే—పతద్వారిణి పదే మన్దపాణినేతి యోజ్యమ్ । అన్యానిరీక్షణావసరం ప్రతీక్ష్య తన్ముఖం చుచుమ్బేతి భావః ॥౫౮॥

యువానమాలోక్య విదగ్ధశీలయా స్వపాణిపాథోరుహనాలనిర్మితః ।

శ్లథోఽపి సఖ్యాం పరిధిః కలానిధౌ దధావ హెూ తం ప్రతి గాఢబన్ధతామ్ ॥౫౯॥

యువానమితి ॥ విదగ్ధశీలయా చతురయా కయాచిత్సున్దర్యా యువానం కంచిత్తరుణమాలోక్య కలానాం సకలవిద్యాచాతుర్యాణాం నిధౌ స్థానభూతాయాం స్వాశయజ్ఞాయాం ప్రియసఖ్యామ్, అథ చ,—సఖీరూపే చన్ద్రే స్వపాణిభ్యామేవ

పాథోరుహనాలాభ్యాం కమలనాలాభ్యాం నిర్మితో రచితః కణ్ఠాశ్లేషరూపః పరిధిః శ్లథోఽపి శిథిలబన్ధోఽపి తం నేత్రలక్ష్యం యువానం ప్రతి లక్ష్యీకృత్య గాఢబన్ధతాం దృఢబన్ధనత్వం దధౌ బభార। 'అహొ' ఆశ్చర్యే। కలానిధౌ చ పరివేషో యుక్తః। శ్లథస్య గాఢత్వవిరోధాత్ సఖ్యాం చన్ద్రే వా కృతస్యాలిఙ్గనస్య పరిధేశ్చ బన్ధనస్వరూపత్వాదాశ్చర్యమ్। మదాలిఙ్గనేచ్ఛురియం స్వాశయజ్ఞాపనాయ సఖీమాలిఙ్గితవతీ మామేవాలిలిఙ్గేతి తదాశయమజ్ఞాసీదితి భావః॥౫౯॥

మతభ్రువః స్వచ్ఛనఖానుబిమ్బనచ్ఛలేన కోఽపి స్ఫుటకమ్పకణ్టకః।

పయో దదత్యాశ్చరణే భృశం క్షతః స్మరస్య బాణైః శరణే న్యవిక్షత॥౬౦॥

నతేతి॥ స్మరస్య బాణైర్భృశం క్షతో నితరాం పీడితః। అత ఏవ స్ఫుటః ప్రకటః సాత్త్వికః కమ్పః కణ్టకా రోమాఞ్చాశ్చ యస్య స కోఽపి కామీ స్వచ్ఛనఖేషు తదీయనిర్మలనక్షేష్వనుబిమ్బనచ్ఛలేన ప్రతిబిమ్బవ్యాజేన పయో దుగ్ధం జలం వా దదత్యాః పరివేషయన్త్యాః పాయయమానాయాః కస్యాశ్చిన్నతభ్రువశ్చ రణే ఏవ శరణే రక్షితృణీ న్యవిక్షత ప్రావిశత్। కామపీడాశాన్త్యర్థం చిరం చరణావలోకనవ్యాజేన ప్రార్థనప్రణతిసంజ్ఞామకార్షీదితి భావః। భీతః సకమ్పో బాణైః సశల్యః సన్ కంచిచ్ఛరణం విశతి, క్షత ఇవేతి లుప్తోత్ప్రేక్షా వా। 'చరణోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరోక్తేశ్చరణే ద్వితీయాద్వివచనాన్తమ్। 'చరణౌ' ఇతి చ పాఠః। 'శరణమ్' ఇతి పాఠే చరణరూపద్వయం రక్షితారమితి వ్యాఖ్యేయమ్। న్యవిక్షత, 'నేర్విశః" (౧।౩।౧౭) ఇతి తఙ్॥౬౦॥

ముఖం యదస్మాయి విభుజ్య సుభ్రువా హ్రియం యదాలమ్బ్య నతాస్యమాసితమ్।

అవాది వా యన్మృదు గద్గదం యువా తదేవ జగ్రాహ తదాప్తిలగ్నకమ్॥౬౧॥

ముఖమితి॥ తయైవాన్యయా వా సుభ్రువా విభుజ్య ముఖం వక్రీకృత్య యదస్మాయీపదహాసి తథా,—హియమాలమ్బ్య లజ్జామాశ్రిత్య నతాస్యం నమ్రముఖం యథా తథా యదాసితం స్థితమ్। మృదు మఞ్జులం గద్గదమస్పష్టవర్ణం యథా తథా యదవాది। యువా తదేవ త్రయం తస్యా అప్తిస్తస్యా లగ్నకమ్। ప్రాప్తినిశ్చాయకమిత్యర్థః। జగ్రాహ। జ్ఞాతవానిత్యర్థః। స్మితాద్యనుభావవశాదియం మయా లబ్ధైవేతి నిశ్చికాయేతి భావః। 'వా' సముచ్చయే॥౬౧॥

విలోక్య యూనా వ్యజనం విధున్వతీమవాప్తసత్త్వేన భృశం ప్రసిష్విదే।

ఉదస్తకణ్ఠేన మృషోష్మనాటినా విజిత్య లజ్జాం దదృశే తదాననమ్॥౬౨॥

విలోక్యేతి॥ యూనా వ్యజనం విధున్వర్తీ చాలయన్తీం సున్దరీమకస్మాద్విలోక్య తద్దర్శనాదేవాప్తసత్త్వేన ప్రాప్తసాత్త్వికభావేన సతా భృశం ప్రసిష్విదే। సాత్త్వికః ఖేదః ప్రాప్త ఇత్యర్థః। ఆనన్దోద్రిక్తో మనోవికారః సత్త్వమ్। తమేవ ప్రఖేదం నిహ్నోతుం మృషా అలీకమూష్మాణం ప్రస్వేదనిమిత్తం సంతాపం నాటయతి ఏవంశీలేనాభినయతా స్వేదాపాకరణవ్యాజేనోదస్తకణ్ఠేనోర్ధ్వంకృతముఖేన సతా లజ్జాం విజిత్య పరిత్యజ్య తదాననం తస్యా ముఖం దదృశే। స్వకామపీడాజ్ఞాపనార్థం తథాఽపశ్యదితి భావః। ప్రసిష్విదే, షోపదేశత్వాత్ షత్వమ్। 'ప్రసిస్విదే' ఇతి పాఠశ్చిన్త్యః॥౬౨॥

స తత్కుచస్పృష్టకచేష్టిదోర్లతాచలద్దలాభవ్యజనానిలాకులః।

అవాప నానానలజాలశృఙ్ఖలానిబద్ధనీడోద్భవవిభ్రమం యువా॥౬౩॥

స ఇతి॥ స పూర్వోక్తో యువా వ్యజనం చాలయన్త్యాస్తస్యాః పూర్వోక్తాయాః స్త్రియాః కుచయోః స్పృష్టకాఖ్యమాలిఙ్గనం చేష్టతే కరోతి ఏవంశీలా దోర్లతా బాహువల్లీ తస్యాః సంబన్ధి చలద్దలాభం చపలపర్ణతుల్యం వ్యజనం తాలవృన్తం తస్యానిలేన కమ్పనసంజాతవాయునా ఆకులో వివశీకృతః స్తనస్పర్శిభుజచాలితవ్యజనవిలోకనమాత్రసంజాతానురాగతరలః సన్ నానానలానామనేకశరకాణ్డానాం జాలస్య సఙ్ఘస్య (నలనాలానాం నలదణ్డానాం వా) యా శృఙ్ఖలా నిర్బన్ధనహేతుత్వాత్తేషాం పరస్పరగ్రథననిర్మితః పఞ్జరస్తయా నితరాం బద్ధః సంకుచితప్రచారీకృతో యో నీడోద్భవః పక్షీ తస్యేవ విభ్రమః పఞ్జరమధ్య ఏవ యద్విశిష్టం భ్రమణమ్। అథ చ,—తస్య విలాససామ్యమవాప। జనసంమర్దేఽప్యనురాగాతిశయాద్వ్యజనచాలనచలద్భుగుజాన్తర్వర్తితత్కుచయోః పరమ్పరయాపి సంస్పర్శే సాంసర్గికప్రీత్యా సాక్షాదివ తత్కుచస్పృశకాలిఙ్గనమనుభవన్ జనశఙ్కయా యథేష్టం చేష్టితుమశక్తః కామాతురః పఞ్జరబద్ధపక్షినిర్బన్ధమివాహుబభూవేతి భావః। లతాయాశ్చఞ్చలదలత్వం యుక్తమ్। వ్యజనచాలనవ్యాజాఞ్చలతో భుజస్యాపి స్తనసంస్పర్శే స్పృష్టకాలిఙ్గనత్వం యుక్తమ్। 'నలజాల—' ఇతి పాఠః। 'గలనాల—' ఇతి పాఠే నానావిధాః కణ్ఠనాలసంబన్ధిన్యః కణ్ఠబన్ధనకారిణ్యః శృఙ్ఖలా ఇత్యర్థః॥౬౩॥

అవచ్ఛటా కాపి కటాక్షణస్య సా తథైవ భఙ్గీ వచనస్య కాచన।

యయా యువభ్యామనునాథనే మిథః కృశోఽపి దూతస్య న శేషితః శ్రమః॥౬౪॥

అవేతి॥ సా కాపి వర్ణయితుమశక్యా భావోల్లసనచతురా కటాక్షణస్య నేత్రప్రాన్తవక్రవీక్షణస్యావచ్ఛటా భఙ్గీపరమ్పరా వా। తథైవ తదుచితైవ సా కాచన కాపి వక్రోక్త్యాదిరూపా వచనస్య భఙ్గీ రచనాప్యభూదితి శేషః। సా కా—యయా కటాక్షావచ్ఛటయా వచనభఙ్గ్యా చ కర్త్ర్యా యువాభ్యాం మిథః పరస్పరమనునాథనేఽన్యోన్యప్రార్థనే విషయే కృశోఽప్యల్పోఽపి దూతస్య శ్రమః ప్రయాసో న శేషితోఽవశిష్టీకృతః। యయా కృత్వా యువభ్యాం న శేషిత ఇతి వా। ఆత్మనైవ చేష్టావిశేషరచనాద్వారా త్వం కిమేష్యసి, అహం వైష్యామీత్యాదిప్రశ్ననిశ్చయాద్దూతస్యానవసర ఇతి భావః। యూనో వైదగ్ధ్యం సూచితమ్। 'యువతిశ్చ యువా చ' ఇత్యత్ర 'పుమాన్ స్త్రియా (౧।౨।౬౭) ఇత్యేకశేషః। కర్తరి తృతీయా చతుర్థీ వా। శేషితః, 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాన్నిష్ఠా॥౬౪॥

పపౌ న కోఽపి క్షణమాస్యమేలితం జలస్య గణ్డూషముదీతసంమదః।

చుచుమ్బ తత్ర ప్రతిబిమ్బితం ముఖం పురః స్ఫురత్యాః స్మరకార్ముకభ్రువః॥౬౫॥

పపావితి॥ కశ్చిత్కోఽపి యువా ఆస్యేన ముఖేన మేలితం యోజితం కరపుటే పానార్థ ధృతం జలస్య గణ్డూషం పేయం జలం క్షణమాత్రం న పపౌ। యతః ఉదీతసంమద ఉత్పన్నానురాగః। తథాపి కిమితి న పపావిత్యత ఆహ—తత్రాధరసంపృక్తే కరపుటే ధృతే ప్రతివిమ్బితం పురః స్ఫురత్యా విలసన్త్యాః స్మరకార్ముకవద్భ్రువౌ యస్యాస్తస్యా ముఖం చుచుమ్బ ఉదీతసంమదః సన్వా చుమ్బితవాన్। జలే పీతే ప్రతిబిమ్బాసంభవాత్పానార్థ గృహీతే జలే తస్యా ముఖప్రతిబిమ్బే
ప్రతిబిమ్బితనిజముఖచుమ్బనదర్శనకౌతూహలవశాత్తస్యా యావదవస్థానం తావన్న పపౌ। గతాయాం తు ప్రతిబిమ్బాభావాత్పపావితి భావః। పఙ్క్త్స్థాన్వే(న్యే)క్షణవఞ్చనం యావన్న పపౌ, తైరీక్షితే తు జలం పపౌ। పురః స్ఫురత్యా జలం దదత్యా ఏవ ముఖమితి వా॥౬౫॥

హరిన్మణేర్భోజనభాజనేఽర్పితే గతాః ప్రకోపం కిల వారయాత్రికాః।

భూతం న శాకైః ప్రవితీర్ణమస్తి వస్త్విషేదమేవం హరితేతి బోధితాః॥౬౬॥

హరిదితి॥ హరిన్మణేర్నీలమణేర్భోజనార్థం భాజనే పాత్రేఽర్పితే పురఃస్థాపితే సతి పత్రావలీభ్రాన్త్యా శాకపూర్ణత్వభ్రాన్త్యా వా కిల స్ఫుటం ప్రకోపం నితరాం రోషం ప్రాప్తా బారయాత్రికా వరపక్షీయా రాజానో భీమసంబన్ధిభిర్లోకైరితి బోధితాః। ఇతి కిమ్—ఇదం యో

యుష్మభ్యం ప్రవితీర్ణం పాత్రం శాకైః పలాశాదివృక్షపలాశైర్వాస్తుకాదిశ్యామవ్యఞ్జనైరేవ వా న మృతం తద్రచితం పూర్ణం వా। కింత్వోదనాదియుక్తమపి హరితా నీలయా త్విషా మృతమ్, న పత్రావలీ, నాపి శాకేత్యేవం జ్ఞాపితాః। తతస్తుష్టా ఇత్యర్థః। వారయాత్రికాః వరయాత్రా ప్రయోజనమేషామ్, 'ప్రయోజనమ్' (౫।౧।౧౦౯) ఇతి ఠక్॥౬౬॥

ధ్రువం వినీతః స్మితపూర్వవాగ్యువా కిమప్యపృచ్ఛన్న విలోకయన్ముఖమ్।

స్థితాం పురః స్ఫాటికకుట్టిమే వధూం తదఙ్ఘ్రియుగ్మావనిమధ్యబద్ధదృక్॥౬౭॥

ధ్రువమితి॥ వినీతో ధ్రువమాచారవానివ స్మితపూర్వవాఙ్ముఖం న విలోకయన్నపశ్యన్ యువా తస్యా అఙ్ఘ్రియుగ్మస్యావనిమధ్యే భూమిభాగే బద్ధదృగ్యోజితనేత్రః సన్ పురః స్ఫటికనిబద్ధభూమౌ స్థితాం వధూం కిమప్యపృచ్ఛత్। అగ్రే స్ఫటికకుట్టిమప్రతిబిమ్బితతద్భగదర్శనసంజాతస్మితః పునరపి భగదర్శనార్థమేవ గోష్ఠీమిషేణ తాం స్థిరీచకారేతి భావః। అధోదర్శనార్థమేవ ముఖం న విలోకితమ్। అయం శ్లోకః క్వచిత్॥౬౭॥

అమీ లసద్బాష్పమఖణ్డితాఖిలం వియుక్తమన్యోన్యమముక్తమార్దవమ్।

రసోత్తరం గౌరమపీవరం రసాదభుఞ్జతామోదనమోదనం జనాః॥౬౮॥

అమీ ఇతి॥ అమీ జనా రసాత్స్వాదవిశేషానురాగాదోదనమభుఞ్జత। కింభూతమ్— లసద్బాష్పం విద్యమానోష్మాణమీషదుష్ణమ్। తథా,—అఖణ్డితశ్చాసావఖిలః సంపూర్ణశ్చ తమ్। పాకేఽప్యవిచ్ఛిన్నతణ్డులమితి యావత్। అభగ్నమఖిలం స్వరూపం యస్యేతి వా। తథా,—పాకసమయే నవనీతక్షేపాద్వియుక్తమసంలగ్నసిక్థకమ్। తథా,—అముక్తమత్యకం మార్దవం యేన సుజాతిశాలిబీజత్వాదతికోమలమ్। తథా,—రసోత్తరం స్వాదుబహులమ్। తథా,—గౌరం చన్ద్రధవలమ్। తథా,—అపీవరం జీరకాదిసుజాతిశాలిబీజత్వాత్సూక్ష్మమదీర్ఘతణ్డులమ్। అత ఏవ—ఆమోదనం హర్షహేతుమ్। పరిమలబాహుల్యాద్వా ఆమోదనమ్। అణుత్వే చాగలద్బాష్పత్వమ్, మార్దవత్యాగేఽన్యోన్యం వియుక్తత్వమ్, అన్తఃకరణమార్దవే పరస్పరవిరోధ ఇతి చ విరోధాభాసః॥౬౮॥

వయోవశస్తోకవికస్వరస్తనీం తిరస్తిరధుమ్బతి సున్దరే దశా।

స్వయం కిల స్రస్తమురః స్థమమ్బరం గురుస్తనీ హీణతరాఽపరాదదే ॥౬౯॥

వయ ఇతి ॥ సున్దరే జన్యజనే దృశా వయోవశేన నిర్గచ్ఛదాగచ్ఛచ్ఛైశవతారుణ్యపారతరూయేణ స్తోకమీషద్వికస్వరావుల్లసితమణ్డలౌ స్తనౌ యస్యాస్తాం వయఃసంధౌ వర్తమానాం ముక్త(గ్ధాం) తిరస్తిరో వక్రం యథా తథా (హశా) చుమ్బతి పశ్యతి సతి సానురాగకటాక్షమాత్రేణాపి చుమ్బనజన్యం సుఖమనుభవతి। గురుస్తనీ తారుణ్యభరపీవరదృఢతరకుచా అపరాఽన్యా స్త్రీ తదనురాగాద్ధీణతరాతిసలజ్జా సతీ యథాస్థానస్థితమపి స్వయమాత్మనైవ స్రస్తం స్థానచ్యుతం జాతమివోరఃస్థమమ్బరం హృదయావరణవస్త్రం బలాద్విగలితం కృత్వా పునస్తదాచ్ఛాదనాయాదదేఽఙ్గీచకార। ముగ్ధాం ప్రత్యనక్షరం హృదయావరణసంజ్ఞానం చకార। విదగ్ధస్త్రీరీతిరీదృశీ। అథ చ,—త్వమిమామల్పస్తనీం ముగ్ధాం త్వత్సంభోగాసహనాం కిం పశ్యసి। కింతు పీనఘనస్తనీం త్వత్సంభోగక్షమాం మాం పశ్యేతి స్వాశయజ్ఞాపనాయాదృష్టమపి పీనధన—స్తనయుగమదర్శయదితి భావః। హ్రీణతరా, 'తసిలాదిషు—' (౬।౩।౩౫) ఇతి పుంవద్భావః ॥౬౯॥

యదాదిహేతుః సురభిః సముద్భవే భవేద్యదాజ్యం సురభిర్ధ్రువం తతః।

వధూభిరేభ్యః ప్రవితీర్య పాయసం తదోఘకుల్యాతటసైకతం కృతమ్ ॥౭౦॥

యదితి ॥ సురభిః కామధేనుర్గౌర్వా। అథ చ,—సౌరభ్యయుక్తః పదార్థః। సముద్భవ ఉత్పత్తివిషయే యస్యాదిహేతుర్దుగ్ధాదిద్వారా పరమ్పరయా మూలకారణం తతో ధ్రువం తస్మాదివ సౌరభ్యధర్మయుక్త కారణాదివ యదాజ్యం సురభి భవేత్స్యాత్ 'కారణగుణా హి కార్యే సమవయన్తి' ఇతి సురభి భవితుమర్హతి। తదాజ్యమేభ్యో జన్యజనేభ్యో వధూభిః ప్రవితీర్య పరివేష్య పాయసం క్షీరపక్కతణ్డులమన్నం తదోధకుల్యానాం ధృతప్రవాహరూపాణాం కృత్రిమాల్పసరితాం తటయోః సైకతం కృతమ్। పూర్వం పాయసం పరివేష్య తస్యోపరి ధారాప్రవాహరూపే ఘృతే క్షిప్తే ద్విధాభూయ ఘృతమభితః స్థితం పాయసం శుభ్రత్వాద్ధృతకుల్యాసైకతమివ శోభతే స్మేతి భావః। ఆజ్యసౌరభ్యబాహుల్యముక్తమ్। 'యదాజ్యమ్' ఇత్యేవ పాఠః ॥౭౦॥

యదప్యపీతా వసుధాలయైః సుధా తదప్యదః స్వాదు తతోఽనుమీయతే।

అపి క్రతూషర్బుధదగ్ధగన్ధినే స్పృహాం యదస్మై దధతే సుధాన్ధసః ॥౭౧॥

యదపీతి॥ యదపి యద్యపి వసుధాలయైర్మనుష్యైః సుధామృతం న పీతా తదపి తథాపి సుధారసాజ్ఞానేఽపి అదః ఆజ్యం తతోఽమృతాదపి సకాశాత్స్వాదు మిష్టమిత్యనుమీయతే। యద్యస్మాత్సుధాన్ధసోఽమృతాన్నా దేవా అపి క్రతావుషర్బుధేనాగ్నినా దగ్ధగన్ధినే వినాశితసౌరభాయాప్యస్మై ఘృతాయ స్పృహామిచ్ఛాం దధతే। యాగే హి హుతం ఘృతం దేవా భుఞ్జతే। యద్యమృతాదధికరసం నాభవిష్యత్ తర్హ్యమృతాదా అపి దేవా యాగానలవికృతగన్ధమప్యేతత్సానురాగం కథమభ్యవాహరిష్యన్। అభ్యవహరన్తి తావత్। తస్మాదమృతాదపి వికృతగన్ధమపి ఘృతమధికరసమ్, కిముత స్పష్టసౌరభమితి భావః। మనుష్యైరపి సుధా యస్మాన్న పీతా, అమృతాన్ధసోఽపి విశిష్టా (ష్య) అస్మై యస్మాత్స్పృహయన్తి, తస్మాదపి హేతోరదో ఘృతం సుధాయాః స్వాదుతరమనుమీయతే। ఏకేఽల్పరసత్వాద్బుద్ధిపూర్వమమృతం నాస్వాదయన్త్యేవ, అన్యే చ నిత్యప్రాప్తామృతా అపి యస్మాద్ఘృతాయ స్పృహయన్తి, తస్మాద్ధేతుద్వయాదమృతాదప్యధికమేతదప్యనుమీయత ఇతి వా క్రతూషర్బుధేన గన్ధశ్చాసౌ గన్ధశ్చ సోఽస్త్యస్యేతి కర్మధారయాదినిః। 'స్పృహేరీప్సితః' (౧।౪।౩౬) ఇతి సంప్రదానత్వమ్॥౭౧॥

అబోధి నో హ్రీనిభృతం మదిఙ్గితం ప్రతీత్య వా నాదృతవత్యసావితి।

లునాతి యూనః స్మ ధియం కియద్గతా నివృత్య బాలాందరదర్శనేషుణా॥౭౨॥

అబోధీతి॥ అసౌ బాలా హ్రీనిభృతం బాలత్వాల్లజ్జావశాదవిస్పష్టమితీవ హేతోర్భావబోధకం భ్రూవిక్షేపాది మమ చేష్టితం నో అబోధ్యజ్ఞాసీత్కిమ్। వాథవా ప్రతీత్య జ్ఞాత్వాప్యననురాగాన్నాదృతవతీత్యేవంరూపాం పునఃపునర్ధ్యాయమానాం యూనో ధియం సంశయబుద్ధిం కియన్తం మార్గ గతా అపి బాలా నివృత్య పరావృత్యాదరదర్శనం సాదరకటాక్షవిలోకనం తద్రూపేణేషుణా లునాతి స్మ చిచ్ఛేద। తదిఙ్గితజ్ఞానపురఃసరం స్వానురాగం ప్రకటీచకారేత్యర్థః। తాదృగ్విలోకనాన్మదిఙ్గితం జ్ఞాత్వా ఇయం మయ్యనురక్తేతి యువా నిశ్చికాయేతి భావః। కియద్గతేతి, 'ద్వితీయా శ్రితా—' (౨।౧।౨౪) ఇతి సమాసః। కియద్యథా తథా గవేతి క్రియావిశేషణం వా॥౭౨॥

న రాజికారాద్ధమభోజి తత్ర కైర్ముఖేన సీత్కారకృతా దధద్ధధి।

ధుతోత్తమాఙ్గైః కటుభావపాటవాదకాణ్డకణ్డూయితమూర్ధతాలుభిః॥౭౩॥

నేతి॥ యుగ్మమ్। తత్ర భీమగృహే భోజనావసరే వా రాజికాభీ రాద్ధం సాధితం దధి దధద్దధిమిశ్రితం వ్యఞ్జనం తైక్ష్ణ్యాతిశయాత్సీత్కారకృతా ముఖేన కైర్జన్యజనైర్నాభోజి, అపి తు సర్వైరపి తు భుక్తమ్। కింభూతైః కైః—కటుభావపాటవాత్కటుత్వాతిశయాద్ధుతోతమాఙ్గైః కమ్పితశిరోభిః। తథా,—భోజనకాలే శిరఃకణ్డూయనస్య స్మార్తవచనైర్నిషిద్ధత్వాదకాణ్డేఽకాలే కణ్డూయితే మూర్ధతాలునీయైస్తైః। ముఖస్యైవ భోజనసాధనత్వే సిద్ధేఽపి సీత్కారాదివిశిష్టత్వద్యోతనార్థం ముఖేనేత్యుక్తమ్। రాజికారాద్ధభోజినామియం జాతిః॥౭౩॥

వియోగిదాహాయ కటూభవత్త్విషస్తుషారభానోరివ ఖణ్డమాహృతమ్।

సితం మృదు ప్రాగథ దాహదాయి తత్ఖలః సుహృత్పూర్వమివాహితస్తతః॥౭౪॥

వియోగీతి॥ వియోగినాం స్త్రీపుంసానాం పీడార్థ కటూభవన్త్యస్త్విషో దీప్తయో యస్యాసహ్యదీప్తేస్తుషారభానోశ్చన్ద్రస్యాహృతం ఖణ్డమివ సితం శ్వేతమ్। తథా ప్రాక్ప్రథమం మృదు ప్రథమస్పర్శసమయే కోమలమథ పశ్చాన్ముఖప్రక్షేపానన్తరం తాలుజిహ్వాదేస్తైక్ష్ణ్యాతిశయాద్ధాహదాయి దాహకారి ఆనీతమ్। తద్రాజికారాద్ధమభోజీతి పూర్వేణాన్వయః। తుషారభానోః సకాశాదాహృతమితి వా। క ఇవ—ఖల ఇవ। కింభూతః—పూర్వ సుహృదాపాత (ఆప్తో) రమణీయః, తతోఽనన్తరమహితో వైరీ। 'రాయీ' ఇతి కాన్యకుబ్జ (బ్జ) భాషాయామ్॥౭౪॥

నవౌ యువానౌ నిజభావగోపినావభూమిషు ప్రాగ్విహితభ్రమిక్రమః।

దృశోర్విధత్తః స్మ యదృచ్ఛయా కిల త్రిభాగమన్యోన్యముఖే పునః పునః॥౭౫॥

నవావితి॥ వయఃసంధౌ వర్తమానౌ నవావప్రగల్భావత ఏవ నిజభావగోపినౌ స్వానురాగాపహ్నవపరౌ కౌచిద్యువానావభూమిషు లోకవ్యవహారాయోగ్యేషు స్వాయోగ్యేషు వానుద్దేశ్యేషు వా వస్తుషు ప్రాక్పూర్వ విహితః కృతో భ్రమేర్నిరర్థకభ్రమణస్య క్రమః పరమ్పరా యత్ర యేన వా ఏవంభూతం దృశోర్నేత్రయోస్త్రిభాగం తృతీయాంశరూపం కటాక్షమన్యోన్యముఖే పునః పునర్విధత్తః స్మ చక్రతుః। యదృచ్ఛయా కిల। అన్యవిలోకనవతేస్వేచ్ఛామాత్రేణ క్రమప్రాప్తమన్యోన్యముఖవిలోకనం కురుతః, నత్వనురాగేణేతి లోకప్రతీతిర్యథా స్యాదేవం వస్త్వన్తరవిలోకనవ్యాజేనాన్యోన్యముఖం పునఃపునః కటాక్షైర్వీక్షాంచక్రాతే ఇతి భావః। త్రిభాగమితి పూర్వవత్సమర్థనీయమ్॥౭౫॥

వ్యధుస్తమాం తే మృగమాంససాధితం రసాదశిత్వా మృదు తేమనం మనః।

నిశాధవోత్సఙ్గకురఙ్గజైరదః పలైః సపీయూషజలైః కిమశ్రపి ॥౭౬॥

వ్యధురితి॥ తే జన్యజనా మృగమాంసైః సాధితం రాద్ధం సంస్కృతం మృదు తేమనాఖ్యం వ్యఞ్జనవిశేషం రసాత్ప్రీత్యా భుక్త్వేతి మనో వ్యధుస్తమాం నితరాం చక్రుః। ఇతి కిమ్—అదస్తేమనం నిశాధవశ్చన్ద్రస్తస్యోత్సఙ్గే వర్తమానః కురఙ్గో హరిణస్తస్మాజ్జాతైః పీయూషజలైరమృతరూపైర్జలైః సహ వర్తమానైః పలైర్మాంసైరశ్రపి కిమపాచి కిమ్। రసాతిశయాన్మనసైవం తర్కితవన్త ఇత్యర్థః। తేమనస్యాతితరాం స్వాదుత్వముక్తమ్। అశ్రపి, 'శ్రా పాకే' ఇత్యస్మాత్ కర్మణి చిణి ఘటాదిత్వాన్మిత్త్వాద్ధ్రస్వః॥౭౬॥

పరస్పరాకూతజదూతకృత్యయోరనఙ్గమారాద్ధుమపి క్షణం ప్రతి।

నిమేషణేనైవ కియచ్చిరాయుషా జనేషు యూనోరుదపాది నిర్ణయః॥౭౭॥

పరస్పరేతి॥ పరస్పరస్యాకూతాచ్చేష్టావిశేషాదేవ జాతం దూతకృత్యం సంభోగసంమతిర్ధయోః కయోశ్చిద్యూనోః స్త్రీపుంసయోరనఙ్గమారాద్ధుం సురతం కర్తుం యః క్షణః సమయస్తం ప్రత్యుద్దిశ్య సదా క్రియమాణనిమేషాపేక్షయా కియచ్చిరాయుషా కించిదధికకాలమాయుర్వర్తమానతా యస్యైవంభూతేన కియచ్చిరకాలస్థాయినా నిమేషణేనైవాక్షిపక్ష్మసంకోచనేనైవ కర్తృణా కరణేన వా జనేషు మధ్యే బహుషు జనేషు వర్తమానేషు సత్స్వపి నిర్ణయో నిశ్చయ ఉదపాది కృతః జాతో వా। కదా సంభోగ ఇతీఙ్గితేన పృష్టే సతి నేత్రే నిమీల్య కంచిత్కాలం స్థిత్వా జనే నిద్రాణే సత్యాగన్తవ్యమితి రాత్రిసంకేతసమయ ఇతి నిరణాయీతి భావః। ఉదపాది, 'చిణ తే పదః' (౩|౧|౬౦) ఇతి కర్తరి కర్మణి వా చిణ్॥౭౭॥

అహర్నిశా వేతి రతాయ పృచ్ఛతి క్రమోష్ణశీతాన్నకరార్పణాద్విటే।

ప్రియా విదగ్ధా కిల తన్నిషేధినీ న్యధత్త సంధ్యామధురేఽధరేఽఙ్గులిమ్॥౭౮॥

అహరితి॥ విటే కాముకే రతాయ ఆవయోః సంభోగం కర్తుమహః, నిశా వేతి ఉష్ణకరధర్మోపలక్షితం దినం వా, శీతాంశుకరశైత్యోపలక్షితా రాత్రిర్వా సమయ ఇతి క్రమేణ ఉష్ణశీతయోరన్నయోరుపరి కరార్పణాదేవ చేష్టితాత్కామపి పృచ్ఛతి సతి విదగ్ధా చతురా

తత్రప్రశ్నాశయం జ్ఞాత్వా హ్రియా ఉపలక్షితా అనక్షరమిఙ్గితేనైవ తన్నిషేధినీ తయోర్దిననిశయోర్నిషేధం కుర్వాణా సంధ్యావన్మధురే రమణీయేఽధరే స్వీయౌష్ఠే అఙ్గులిం న్యధత్తాస్థాపయత్। అనభిమతమర్థం నిషేధన్త్యః స్త్రియో 'మాతః కిమిత్యేవం జాతమ్' ఇత్యాద్యభిధాయాధరేఽఙ్గులిం స్థాపయన్తీతి జాతిః। కిల ప్రసిద్ధమ్। లోకే చైవమేవ ప్రతీతిర్జాతా, సా తు తన్నిషేధవ్యాజేన దినే రాత్రౌ చానవసరః, సంధ్యైవ రతసమయ ఇత్యకథయదితి భావః। యద్వా,—దినే సూర్యాలోకాత్, రాత్రౌ చన్ద్రాలోకాత్, తద్ద్వయమనుచితమ్, కింతు సదాన్ధకారమలినా సంధ్యైవ రన్తుం యోగ్యేతి భావః॥౭౮॥

క్రమేణ కూరం స్పృశతోష్మణః పదం సితాం చ శీతాం చతురేణ వీక్షితా।

దధౌ విదగ్ధారుణితేఽధరేఽఙ్గులీమనౌచితీచిన్తనవిస్మితా కిల॥౭౯॥

క్రమేణేతి॥ అయం శ్లోకః క్షేపకః। కూరం భక్తమ్। సితాం శర్కరామ్। కిమిదమనేనానుచితం క్రియత ఇత్యనౌచితీచిన్తనేన విస్మితా కిల విస్మితేవ। అరుణితే। యావకేనేత్యర్థః। భావః స ఏవ॥౭౯॥

కియత్త్యజన్నోదనమానయన్కియత్కరస్య పప్రచ్ఛ గతాగతేన యామ్।

అహం కిమేష్యామి కిమేష్యసీతి సా వ్యధత్త నమ్రం కిల లజ్జయాననమ్॥౮౦॥

కియదితి॥ కృతసురతకాలనిర్ణయః స ఏవ యువా కియదల్పమోదనం పురఃస్థాం తాం వీక్ష్య త్యజన, పాత్రే స్థాపయన్ కియద్ధోదనం స్వం ప్రతి పునరానయన్సన్, కరస్య భక్తపురస్త్యాగవశాత్పురోగమనేన స్వం ప్రతి భక్తానయనవశాదాగమనేన చ క్రమేణ త్వాం ప్రత్యహం కిమేష్యామి, త్వం వా మాం ప్రతి కిమేష్యసీతి యాం పప్రచ్ఛ సా ఆననం నమ్రం వ్యధత్త లజ్జయా కిల। 'కిల' ఇత్యలీకే। లోకప్రతీతౌ అనయా లజ్జయా ముఖం నమ్రీకృతమితి। తత్త్వతస్తు ముఖనమ్రీకరణేనాహమాగమిష్యామీతి స్వం దర్శితవతీతి భావః। తం వీక్ష్య ముఖం నమ్రీకృత్య స్వచరణౌ పశ్యన్తీ త్వమేవాగత్య మచ్చరణయోః పతేతి వా భావః। భోజనసమయే భోక్తా కియన్తమోదనమగ్రే విభజ్య స్థాపయతి, కియన్తం దధ్యాదినా సహ భోక్తుం గృహ్ణాతీతి జాతిః। కియన్తం త్యజన్బహుత్వాత్పునర్దానః, కియన్తం చ పునః పాత్రం ప్రత్యానయన్నితి వా॥౮౦॥

యథామిషే జగ్మురనామిషభ్రమం నిరామిషే చామిషమోహమూహిరే।

తథా విదగ్ధైః పరికర్మనిర్మితం విచిత్రమేతే పరిహస్య భోజితాః ॥౮౧॥

యథేతి ॥ వారయాత్రికా యథా యేన ప్రకారేణాఽఽమిషే మాంసేఽప్యమాంసస్య మాషాద్యన్నస్య భ్రమం జగ్ముః, యథా యేన ప్రకారేణ నిరామిషే మాంసలేశవర్జితేఽపి తేమనాదౌ రూపస్వాదాదిభిః ఆమిషమోహం మాంసభ్రమమూహిరే తర్కితవన్తః, తథా తేన ప్రకారేణ విదగ్ధైః నితరాం కుశలైః సూపకారైః కర్తృభిరేతే వారయాత్రికాః పరికర్మభిః సాధనద్రవ్యైర్నిర్మితం విచిత్రమన్నం పరిహస్య విహస్య పూర్వోక్తభ్రమనిమిత్తపరిహాసం భోజితాః ॥౮౧॥

నఖేన కృత్వాధరసన్నిభాం నిభాద్యువా మృదువ్యఞ్జనమాంసఫాలికామ్।

దదంశ దన్తైః ప్రశశంస తద్రసం విహస్య పశ్యన్పరివేషికాధరమ్ ॥౮౨॥

నఖేనేతి ॥ కశ్చిద్యువా మృద్వీం వ్యఞ్జనమాంసస్య ఫాలికాం ఖణ్డం నఖేన కృత్వా నిభాద్వ్యాజాదధరసంనిభామోష్ఠాకారాం (ద్విధా) కృత్వా, పూర్వమధరసదృశీమపి (నఖేన ద్విధా కృత్వా) మధ్యే నఖేన రేఖాకరణాన్నితరాం మధ్యస్థితరేఖాధరసదృశీం వా కృత్వా, దన్తైర్దదంశ। పరివేషికాధరం మాంసవ్యఞ్జనదాయిన్యా అధరం పశ్యన్విహస్య ఏతాదృశీ స్వాదుతరా మాంసఫాలికా కదాపి నోపభుక్తేత్యాదిప్రకారైస్తస్యాః ఫాలికాయా రసం స్వాదుతాం ప్రశశంసాస్తౌషీచ్చ। స్వాదుతరం త్వదీయాధరమేవ దశామీతి హసంస్తస్మిన్మాంసఖణ్డే తదధరతామారోపయన్ స్వాశయం తామజ్ఞాపయదితి భావః ॥౮౨॥

అనేకసంయోజనయా తథాకృతేర్నికృత్య నిష్పిష్య చ తాదృగర్జనాత్।

అమీ కృతాకాలికవస్తువిస్మయం జనా బహు వ్యఞ్జనమభ్యవాహరన్ ॥౮౩॥

అనేకేతి ॥ అమీ జనా వారయాత్రికా బహు మూలకన్దపుష్పపత్రఫలాదిరూపం శాకాదివ్యఞ్జనమభ్యవాహరన్బుభుజిరే। కింభూతమ్—అనేకేషాం నానావిధమరీచాదిద్రవ్యాణాం సంయోజనయా సంబన్ధేన తథాకృతేర్వస్త్వస్త్యేవ(స్యేవ) గన్ధరసాదికరణాత్తాదృగ్రసాదినిర్మాణాత్తద్యథాతథా నికృత్య నితరాం కర్తిత్వా నిష్పిష్య చూర్ణీకృత్య చ ఆకారసామ్యాదినా తాదృగర్జనాత్తద్వస్త్వన్తరసాదృశ్యసంపాదనాద్రూపాన్తరగన్ధాన్తరాదికరణాద్ధేతోః కృత అకాలికే అసమయప్రభవే వస్తుని విస్మయ ఆశ్చర్యం యేన। క్రియావిశేషణం వా। తథా

ఆకృతేరాకారాదితి వా। ఫలాని కర్తిత్వా రాజికాదధ్యాదిసంయోగాద్రసాన్తరాపత్తిః, తథా రూపాన్తరాపత్తిశ్చ। గోధూమాదిపిష్టశర్కరాసంయోగాద్రసాన్తరోత్పత్తిరిత్యాదివైదగ్ధ్యాదౌక్తౄణాం విస్మయః। అధివాసనావిశేషాచ్చాకాలికత్వభ్రమో యుక్తః॥౮౩॥

పిపాసురస్మీతి విబోధితా ముఖం నిరీక్ష్య బాలా సుహితేన వారిణః।

పునః కరే కర్తుమనా గలన్తికాం హసాత్సఖీనాం సహసా న్యవర్తత॥౮౪॥

పిపాసురితి॥ వారిణామ్బునా సుహితేన తృప్తేన విటేన ముఖం నిరీక్ష్య అహం పిపాసుః పాతుమిచ్ఛురస్మీతి బోధితా విజ్ఞాపితా బాలాబుద్ధవక్రోక్త్యాద్యభిప్రాయవిశేషాఽప్రౌఢా పునరపి కరే గలన్తికాం సువర్ణభాజనం కర్తుమనాః ధర్తుమనాః సతీ తదాశయజ్ఞానామతిచతురాణాం సఖీనాం హసాద్ధాస్యాద్ధేతోః సహసా ఝటితి సుప్తప్రబుద్ధవజ్జలపాయనారమ్భసంభ్రమాన్న్యవర్తత పరావృత్తా। సహసా సస్మితా సతీతి వా। కర్మాన్తరపరిత్యాగేన సామాన్యేన పిపాసురస్మీతి వదన్ అయమేతదీయాధరం పిపాసురస్తీత్యేతదాశయమియం నాజానాదితి కృతాద్ధాస్యాదియమపి తదాశయం జ్ఞాత్వా గలన్తికాం పునరస్థాపయదితి భావః। 'పూరణగుణ—'(౨।౨।౧౧) ఇత్యాదినా సుహితార్థయోగే షష్ఠీసమాసనిషేధాదేవం వారిణ ఇతి షష్ఠీ॥౮౪॥

యువా సమాదిత్సురమత్రగం ఘృతం విలోక్య తత్రైణదృశోఽనుబిమ్బనమ్।

చకార తన్నీవినివేశినం కరం బభూవ తచ్చ స్ఫుటకణ్టకోత్కరమ్॥౮౫॥

యువేతి॥ అమత్రగం పాత్రస్థం ఘృతం సమాదిత్సుర్గ్రహీతుకామః కశ్చిద్యువా తత్ర ఘృతే ఏణదృశః పురఃస్థాయా మృగాక్ష్యాః పరివేషికాయా అనుబిమ్బనం ప్రతిబిమ్బం విలోక్య కరం స్వహస్తం తస్య బిమ్బస్య నీవిషు భఙ్గీనిబద్ధనాభిచుమ్బితవివస్త్రవిచ్ఛిత్తిషు నివేశనశీలం చకార। తత్రాస్థాపయదిత్యర్థః। తచ్చ తస్యాః ప్రతిబిమ్బం స్ఫుటాః కణ్టకోత్కరా యస్మిన్। సరోమాఞ్చమభూదిత్యర్థః। స్వప్రతిబిమ్బనీవీగ్రన్థివిమోచనార్థం నాభినీవిసవిధే స్పర్శకారిణస్తత్కరస్య చేష్టాం దృష్ట్వా తస్య స్వసంభోగవాసనాం జ్ఞాత్వా తదానీమేతస్మిన్ననురాగాద్రోమాఞ్చితాభూత్, తాదృశ్యాశ్చ ప్రతిబిమ్బితత్వాత్ప్రతిబిమ్బమపి రోమాఞ్చితమభూదితి భావః। ద్వయోరప్యనురాగస్తుల్యో జాత ఇతి భావః॥౮౫॥

ప్రలేహజస్నేహధృతానుబిమ్బనాం చుచుమ్బ కోఽపి శ్రితభోజనచ్ఛలః।

ముహుః పరిస్పృశ్య కరాఙ్గులీముఖైస్తతో ను రక్తైః స్వమవాపితైర్ముఖమ్॥౮౬॥

ప్రలేహేతి॥ కోఽపి విటో లిహ్యత ఇతి లేహః, ప్రకృష్టో లేహః ప్రలేహః సూరణాదిద్రవ్యయుక్త ఆర్ద్రకాదిసంస్కృతతక్రాదినిర్మితో ద్రవద్రవ్యవిశేషస్తస్మాజ్జాతే స్నేహే తైలాదౌ ధృతమనుబిమ్బనం యయా। ధృతం స్థితమనుబిమ్బనం యస్యా వా। ఏవంవిధాం పురస్థాం సున్దరీం శ్రితం భోజనచ్ఛలం యేన ఏవంవిధః సన్ ప్రతిబిమ్బితాం తామేవ కరాఙ్గులీనాం ముఖైరగ్రైర్ముహుః పరిస్పృశ్య స్పృష్ట్వా చుచుమ్బ। కీదృశైః—స్వముఖం సమవాపితైః ప్రాపితైః। తథా,—రక్తైః అరుణైః స్వభావాత్, ఉష్ణస్య తస్య స్పర్శాద్వా। తతో ను తస్మాదనురాంగాత్మికమ్, అఙ్గుల్యగ్రే రక్తత్వాదనురాగాచ్చుమ్బితా కిమిత్యుత్ప్రేక్షా। 'రిక్తైః' ఇతి పాఠే ముహుః పరిస్పృశ్య తతో ను తదనన్తరమేవ రిక్తైః ప్రలేహశూన్యైః స్వముఖం ప్రాపితైః కరాఙ్గులీముఖైశ్చుచుమ్బేత్యర్థః। ప్రలేహే వటకాదినిక్షేపాత్తైలాదిబిన్దవస్తరన్తి తత్ర జాతం ప్రతిబిమ్బమఙ్గల్యా స్పృశతి
ప్రలేహచలనాత్ప్రతిబిమ్బభఙ్గభయాదఙ్గుల్యగ్రైర్లేహనచ్ఛలాత్పరమ్పరయా చుమ్బితవానితి భావః। తాం ప్రతి స్వానురాగమదర్శయదితి చ భావః॥౮౬॥

అరాధి యన్మీనమృగాజపత్త్రిజైః పలైర్మృదు స్వాదు సుగన్ధి తేమనమ్।

అశాకి లోకైః కుత ఏవ జేమితుం న తత్తు సంఖ్యాతుమపి స్మ శక్యతే॥౮౭॥

అరాధీతి॥ మీనేభ్యో మత్స్యేభ్యః, చిత్రకాదిమృగేభ్యః, అజేభ్యశ్ఛాగేభ్యః పత్త్రిభ్యస్తిత్తిరిలావకాదిభక్ష్యపక్షిభ్యశ్చ జాతైః పలైర్మాంసైర్మృదు స్వాదు సుగన్ధి పాకేన పరిమలవిశేషయుక్తం చ యత్తేమనాఖ్యం వ్యజనం సూపకారైరరాధి సాధితమ్। తద్బాహుల్యాల్లోకైః సంఖ్యాతుమపి న శక్యతే స్మ। జేమితుం తు పునః కుత ఏవాశాకి। అపి తు భోక్తుం శక్యం నాభూదేవ। జేమితుమ్, 'జిము అదనే'॥౮౭॥

కృతార్థనశ్చాటుభిరిఙ్గితైః పురా పరాసి యః కించనకుఞ్చితభ్రువా।

క్షిపన్ముఖే భోజనలీలాఙ్గులీః పునః ప్రసన్నాననయాన్వకమ్పి సః॥౮౮॥

కృతేతి॥ కించన కించిత్కుఇఞ్చితే వక్రీకృత్యోత్క్షిప్తే భ్రువౌ యయా కయాచిదిఙ్గితైరఞ్జలిబన్ధాదిచేష్టితైశ్చాటుభిః ప్రియవచనైశ్చ కృతా అర్థనా సంభోగప్రార్థనా యేన తథావిధో యో విటః పురా పూర్వ పరాసి నిరస్తః, ప్రసన్నాననయా సరసదృష్టివ్యఞ్జితప్రసాదముఖ్యా తథా భోజనలీలయా గ్రాసమిషేణ ముఖేఽఙ్గులీః క్షిపన్నఙ్గులీసంస్పర్శన తాం ప్రతి దీనత్వం సూచయన్స పునరన్వకమ్ప్యనుగృహీతః। తద్దైన్యం దృష్ట్వా సంభోగస్తయానుమత ఇతి భావః॥౮౮॥

అకారి నీహారనిభం ప్రభఞ్జనాదధూపి యచ్చాగురుసారదారుభిః।

నిపీయ భృఙ్గారకసఙ్గి తత్ర తైరవర్ణి వారి ప్రతివారమీదృశమ్॥౮౯॥

అకారీతి॥ యద్వారి ప్రభఞ్జనాద్వ్యజనాదివాయుసంయోగాద్ధేతోర్నీహారనిభం తుషారతుల్యమకారి, యచ్చాగురుసారస్య కృష్ణాగురోర్దారుభిరధూపి ధూపితమ్, భృఙ్గార కే సువర్ణపానపాత్రే సఙ్గః స్థితిర్యస్యాస్తీతి తద్వారి తత్ర భోజనావసరే, భీమగృహే వా। నిపీయ నితరాం పీత్వా తైర్జనైః ప్రతివారం పునఃపునరీదృశం వక్ష్యమాణప్రకారేణావర్ణ్యస్తౌవి। ప్రతివారం నిపీయేతి వా। 'అగురుః' ఇత్యేవ పాఠః। 'భృఙ్గారః కనకాలుకా' ఇత్యమరః। అల్పత్వే కన్॥౮౯॥

జలవర్ణనమేవాహ—

త్వయా విధాతర్యదకారి చామృతం కృతం చ యజ్జీవనమమ్బు సాధు తత్।

వృథేదమారమ్భి తు సర్వతోముఖస్తథోచితః కర్తుమిదంపిబస్తవ॥౯౦॥

త్వయేతి॥ హే విధాతః! త్వయా చామ్బూదకం యదమృతసంజ్ఞం, యచ్చ జీవనసంజ్ఞమకారి కృతం తద్వయమపి సాధూచితమేవ కృతమ్। అమృతతుల్యరసత్వాత్ ప్రాణధారణహేతుత్వాచ్చాన్వర్థత్వాద్యుక్తమేవైతత్తస్య సంజ్ఞాద్వయమిత్యర్థః। తు పునరిదం సర్వతోముఖసంజ్ఞం వృథా ఆరమ్భి కృతమ్। అన్వర్థత్వాభావాన్నిరర్థకమేతత్కృతమ్। యస్మాదిదం జలం పిబతీతీదంపిబోఽస్మదాదిః పురుషస్తథా సర్వతః సర్వదిక్షు ముఖాని యస్య ఏవంవిధస్తవ కర్తుముచితః। అస్మదాదేర్బహూని ముఖాని సర్వేష్వప్యవయవేషు త్వం చేదకరిష్యః, తర్హ్యస్మదాదిరిదమాతృప్తి పాతుమశక్యత్, నత్వేకేన ముఖేనేతి। నితరాం శైత్యమాధుర్యాదిగుణయుక్తమేతదితి భావః। 'చౌ' తుల్యయోగత్వద్యోతకౌ। 'పయః

కీలాలమమృతం జీవనమ్', 'పుష్కరం సర్వతోముఖమ్' ఇత్యమరః। ఇదంపిబః, 'పాఘ్రాధ్మా— ' (౭/3/౭౮) ఇత్యాదినా శః॥౯౦॥

సరోజకోశాభినయేన పాణినా స్థితేఽపి కూరే ముహురేవ యాచతే।

సఖి! త్వమస్మై వితర త్వమిత్యుభే మిథో న వాదాద్దదతుః కిలౌదనమ్॥౯౧॥

సరోజేతి॥ ఉభే సఖ్యౌ ఇతి మిథో వాదాద్వైమత్యాత్కిలౌదనం న దదతుః। కిలేతి బ్యాజే। ఇతి కిమ్— హే సఖి! త్వం పాత్రమధ్యే కూరే ఓదనే స్థితేఽపి ముహురేవ వారంవారమ్ సరోజకోశవదభినయ ఆకారో యస్య స్తనవరాఙ్గప్రార్థనాసూచకేన పాణినా కూరం యాచతేఽస్మై కాముకాయ కూరం వితర దేహి। ద్వితీయా వదతి— త్వం వితర ఇతి వివదమానే। తత్రాప్రార్థితస్తనవరాఙ్గదానేఽన్యోన్యం ప్రవర్తయన్త్యోర్మధ్యేఽన్యోన్యలజ్జావశాదేకతరా రిరంసురపి నాఙ్గీచకారేతి భావః। 'అనువాదాత్' ఇతి పాఠే ఉక్తరూపాదనువాదాదుభే అపి స్వల్పమోదనం కిల దదతురిత్యర్థః। ఓదనదానవ్యాజేన తత్రాప్రార్థితదానమఙ్గీచకురితి భావః॥౯౧॥

ఇయం కియచ్చారుకుచేతి పశ్యతే పయఃప్రదాయా హృదయం సమావృతమ్।

ధ్రువం మనోజ్ఞా వ్యతరద్యదుత్తరం మిషేణ భృఙ్గారధృతేః కరద్వయీ॥౯౨॥

ఇయమితి॥ పయఃప్రదాయాః సమావృతం వస్త్రాచ్ఛన్నమపి హృదయమితి విచార్య పశ్యతే పృచ్ఛతే కాముకాయ ధ్రువం నిశ్చితం మనోజ్ఞా। అథ చ— పరాశయజ్ఞేవ। తస్యాః కరద్వయీ భృఙ్గారస్య ధృతేర్ధారణస్య మిషేణ యద్ యస్మాదుత్తరం తదీయప్రశ్నస్య ప్రతివచనం వ్యతరద్దదౌ। ఇతి కిమ్— ఇయం స్త్రీ కియన్తౌ కింప్రమాణౌ చారూ సున్దరౌ చ కుచౌ యస్యాః సేతి। స్వర్ణకలశీపరిమాణౌ స్వర్ణవర్ణౌ చైతస్యాః కుచావితి తం ప్రత్యసూచయదిత్యర్థః। ఉభావపి మిథోఽనురాగాదన్యోన్యవిలోకనపరావేవ తస్థతురితి భావః। అన్యోఽప్యభిప్రాయజ్ఞః కేనచిన్మిషేణ ప్రశ్నస్యోత్తరం దదాతి॥౯౨॥

అమీభిరాకణ్ఠమభోజి తద్గృహే తుషారధారామృదితేవ శర్కరా।

హయద్విషద్బష్కయణీపయఃసుతం సుధాహ్రదాత్పఙ్కమివోద్ధృతం దధి॥౯3॥

అమీభిరితి॥అమీభిర్జన్యజనైస్తద్గృహే భీమగృహే ఆకణ్ఠమతిబహు యథా తథా శర్కరాఽభోజి భుక్తా। తుషారధారయా హిమోదకేన మృదితేవ మిశ్రితేవ। తథా,— హయం ద్విషత్యా అశ్వవైరిణ్యా మహిష్యా బష్కయణ్యాశ్చిరప్రసూతాయాః పయో దుగ్ధం తస్మాత్సుతం జాతం దుగ్ధపరిణామభూతం దధ్యప్యభోజి। సుధాహ్రదాదమృతస్యాగాధజలాశయాదుద్ధృతం పఙ్కమివేత్యుత్ప్రేక్షా। శర్కరాతిశీతా శుభ్రా చ, దధ్యప్యమృతవత్ స్వాదు శుభ్రం ఘనం చేతి భావః। తద్గృహేఽమీభిర్విశిష్టం దధ్యభోజి। తుషారధారయా మృదితాఽల్పకణత్వం ప్రాపితా శర్కరేవ, సుధాహ్రదాదుద్ధృతం పఙ్కమివ ఇతి దధివిషయమేవోత్ప్రేక్షాద్వయం వా। దధ్నః శైత్యం శౌక్ల్యం స్వాదుత్వం ఘనత్వం చ సూచితమేతేన। 'పయః శృతమ్' ఇతి పాఠే శర్కరాఽభోజి। శృతం పక్వం తప్తం మహిషీపయశ్చాభోజి। దధి చాభోజీతి సంబన్ధః। 'చిరసూతా బష్కయణీ' ఇత్యమరః। మహిష్యా దధి స్వాదుతరం భవతి। 'ద్విషః శతుర్వా' (వాం ౧౫౨౨) ఇతి వచనాత్ 'హయం ద్విషతి' ఇతి ద్వితీయయా 'ద్వితీయా శ్రితా—' (౨।౧।౨౪) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః। ద్విషద్బష్కయణీతి 'పుంవత్కర్మధారయ—' (౬।౩।౪౨) ఇతి పుంవద్భావః। శృతమ్ ఇతి, 'శృతం పాకే' (౬।౧।౨౭) ఇతి సాధు॥౯౩॥

తదన్తరన్తః సుషిరస్య బిన్దుభిః కరమ్బితం కల్పయతా జగత్కృతా।

ఇతస్తతః స్పష్టమచోరి మాయినా నిరీక్ష్య తృష్ణాచలజిహ్వతాభృతా॥౯౪॥

తదన్తరితి॥ తద్దధి నిరీక్ష్య రసాతిశయాత్తృష్ణయా గ్రాసవాసనయా చలా చఞ్చలావరప్రన్తలేహినీ గలజ్జలా జిహ్వా యస్య తస్య భావస్తత్తా తో బిభ్రతా। తథా,— అన్తరన్తర్మధ్యే మధ్యే సుషిరస్య ఛిద్రస్య బిన్దుభిః కరమ్బితం మిశ్రితం వ్యాప్తం తద్దధి కల్పయతా కుర్వతా జగత్కృతా ఇతస్తతః సర్వప్రదేశేభ్యః తద్దధి స్పష్టమచోరి ప్రకటమపహృతమ్। 'స్పష్టం' సంభావనాయామ్। అపహృతమివేత్యర్థః। అపహరన్కథం న దృష్ట ఇత్యత ఆహ— యతో మాయినా। అదృశ్యతయాపహృతమిత్యర్థః। సఫేనక్షీరస్య దధ్యాకారేణ పరిణామే దధని ఛిద్రాణి దృశ్యన్తే। బ్రహ్మణాదృశ్యతయా దధని వర్తమానః సారో భోక్తుమిచ్ఛయా గృహీతః। అన్యథా ఛిద్రాణి కథం దృశ్యన్తే। అన్యేన గ్రహీతుం న శక్యతే। తత్రోత్ప్రేక్షా—యేన నిర్మితం తస్య బ్రహ్మణోఽపి జిహ్వాచాఞ్చల్యనిర్మాణాత్ స్వాదుతమం దధీతి ధ్వన్యతే॥౯౪॥

దదాసి మే తన్న రుచేర్యదాస్పదం న యత్ర రాగః సితయాపి కిం తథా।

ఇతీరిణే బిమ్బఫలం పలచ్ఛలాదదాయి బిమ్బాధరయారుచచ్ఛ తత్॥౯౫॥

దదాసీతి॥ బిమ్బఫలతుల్యోఽధరో యస్యాస్తయా సున్దర్యా పలచ్ఛలాన్మాంసవ్యాజాద్బిమ్బసంజ్ఞం ఫలం పరివేషితం మాంసఖణ్డమేవ బిమ్బాకారం కృత్వా ఇతీరిణేఽధరచుమ్బనవాసనయా భాషమాణాయ విటాయాదాయి దత్తమ్। తద్బిమ్బాకారం ఫలం తస్మై అరుచచ్చ। స్వాదితమిత్యర్థః। మదభిలాషం జ్ఞాత్వా స్వీకారపురఃసరం పలరూపబిమ్బవ్యాజాన్నిజాధరదానమేవానయా ప్రతిజ్ఞాతమితి సంతుష్టోఽభూదితి భావః। ఇతి కిమ్— హే బిమ్బోష్ఠి! యద్రుచేః ప్రీతేరాస్పదం యత్ర వస్తుని మమ ప్రీతిః, తన్మే మహ్యం న దదాసి। యద్వా,— యద్రుచేః ప్రీతేరాస్పదం న భవతి, తన్మహ్యం దదాసి। తథా,— మమ యస్యాం రాగః ప్రీతిర్నాస్తి తయా సితయాపి శర్కరాపి కిమ్। అపి తు న కించిత్ప్రయోజనమ్। మాధుర్యమర్యాదయా శర్కరయాపి ప్రయోజనం నాస్తి, అభిలాషాభావాత్। అన్యేన నాస్తీతి కిం వాచ్యమిత్యపినా సూచ్యతే। అథ చ,— యత్ర లౌహిత్యం నాస్తి తయా శ్వేతయా ప్రకరణాచ్ఛర్కరయాపి కిమ్। తస్మాద్యత్ర మేఽనురాగో రక్తిమకాన్తిశ్చ తన్మహ్యం దేహీతి। 'కృతం తయా' ఇతి పాఠే తయా పూర్యతామ్। 'ఫలచ్ఛలాత్' ఇతి పాఠే ఫలదానప్రసఙ్గవ్యాజాత్। బిమ్బాకారోఽధరో యస్యా ఇతి 'సప్తమ్యుపమాన—' ఇత్యాదినోత్తరపదలోపీ సమాసః। అరుచత్, పుష్పాదిత్వాదఙ్ 'ద్యుద్భ్యో లుఙి' (౧।౩।౯౧) ఇతి పరస్మైపదమ్॥౯౫॥

సమం యయోరిఙ్గితవాన్వయస్యయోస్తయోర్విహాయోపహృతప్రతీఙ్గితామ్।

అకారి నాకూతమవారి సా యయా విదగ్ధయాఽరఞ్జి తయైవ భావవిత్॥౯౬॥

సమమితి॥ యో యయోర్వయస్యయోః సఖ్యోర్విషయే స్వాభిప్రాయజ్ఞాపనార్థం సమం యుగపదిఙ్గితవాన్భ్రూక్షేపాది చేష్టితవానభూత్, స తయోర్మధ్య ఉపహృతం కృతం ప్రతీఙ్గితం తదభిలాషస్వీకారసూచకప్రతిచేష్టితం యయా తామేకాం విహాయ స్థితః సన్ తయైవారఞ్జి ద్వితీయయైవ ప్రత్యనురఞ్జితః। తథా కయా— యయా విదగ్ధయా చతురయా ఆకూతం ప్రతీఙ్గితం నాకారి। ప్రతీఙ్గితం కుర్వాణా సైవ సఖీ జనసమక్షమిఙ్గితకరణమయుక్తమిత్యవారి నిషిద్ధా। యతో భావవిద్వైదగ్ధ్యస్య వేత్తా। ద్వితీయా తదిఙ్గితదర్శనాత్తస్మిన్ననురాగాల్లజ్జిత్వా ప్రతీఙ్గితం నాకరోత్। జనసమక్షమేతదనుచితమితి వ్యాజేన మత్ప్రియం ప్రతీయమిఙ్గితం కిమితి కరోతీతి సాపత్న్యేర్ష్యయా చ తాం వారితవతీ ఇతి తస్యా వైదగ్ధ్యమ్। స చ తదీయగుప్తభావజ్ఞానాద్భావవిత్। సహచరీసమక్షమిఙ్గితం కుర్వాణేయమచతురా, ద్వితీయా ఇఙ్గితం నాకరోత్, తాం చ న్యవారయదితీయమేవ చతురా మయ్యనురక్తా చేతి చతురో ద్వితీయస్యామేవానురక్తోఽభూదితి భావః। విహాయ స్థితః సన్ ఇతి యోజనా। అన్యథా హానస్య పురుషః కర్తా, రఞ్జనస్య స్త్రీ, ఇతి భిన్నకర్తృకత్వాత్ క్త్వా న స్యాదితి। అరఞ్జి, ణ్యన్తాచిణ్॥౯౬॥

సఖీం ప్రతి స్మాహ యువేఙ్గితేక్షిణీ క్రమేణ తేఽయం క్షమతే న దిత్సుతామ్।

విలోమ తద్వ్యఞ్జనమర్ప్యతే త్వయా వరం కిమస్మై న నితాన్తమర్థినే॥౯౭॥

సఖీమితి॥ యూన ఇఙ్గితం చేష్టామీక్షతే ఏవంశీలా కాచిత్స్వసఖీం ప్రత్యాహ స్మ ఇత్యవోచత్— హే సఖి! యస్మాదయం క్రమేణ పరిపాట్యా తే దిత్సుతాం త్వత్కర్తృకాం వ్యఞ్జనస్య దాతుమిచ్ఛుతాం న క్షమతే। తస్మాత్త్వయా నితాన్తమతిచఞ్చలతయాఽర్థినే యాచమానాయాస్మై యూనే వరం శ్రేష్ఠమభీష్టం తత్తేమనాదివ్యఞ్జనం విలోమ విపరీతం క్రమరహితం యథా తథా కిం నార్ప్యతే దీయతే। అపి తు లలజ్జిహ్వయాస్మై యుగపత్ప్రియతామితి ఛలోక్తిః। అయమాలిఙ్గనచుమ్బనాదిబాహ్యరతపరిపాట్యా తవ వరాఙ్గదానేచ్ఛుతాం న సహతే। తస్మాదతితరలతయార్థినే సంభోగవిలమ్బమసహమానాయాస్మై వరం కేవలం। శ్రేష్ఠం వా న విద్యతే వరం శ్రేష్ఠం యస్మాత్తదవరమతిశ్రేష్ఠం వా। అవరమధోదేశే వర్తమానం వా। రోమరహితం తద్భగలక్షణం వ్యఞ్జనమవయవః కిమితి త్వయా నార్ప్యతే। అపి త్వర్ప్యయేత్యుపహాసః। అతిసంభోగాన్నితరాం తాన్తం గ్లానమితి వ్యఞ్జనవిశేషణం వా। 'వ్యజనం లాఞ్ఛనశ్మశ్రునిష్ఠానావయవేష్వపి' ఇత్యమరః। నితరాం తాన్తమితి పక్షే 'అనునాసికస్య క్వి' (౬।౪।౧౫) ఇతి దీర్ఘః॥౯౭॥

సమాప్తిలిప్యేవ భుజిక్రియావిధేర్దలోదరం వర్తులయాలయీకృతమ్।

అలంకృతం క్షీరవటైస్తదశ్నతాం రరాజ పాకార్పితగైరికశ్రియా॥౯౮॥

సమాప్తీతి॥ క్షీరవటైః దుగ్ధమధ్యక్షిప్తైర్మాషసాధితైర్వటకాఖ్యైః పక్వాన్నవిశేషః స్వసంబన్ధాదలంకృతం తత్పూర్వోక్తం వటకవ్యతిరికం వ్యజనం వర్తులయా వృత్తాకారయా పాకేన తప్తస్నేహద్వారకాగ్నిసంయోగేనార్పితయా నిర్మితయా గైరికశ్రియా శైలరక్తధాతోరివ శ్రియా వటకానామేవ శోభయా రరాజ। విశిష్టవటకసంబన్ధాద్వ్యఞ్జనాన్తరం రేజే ఇత్యర్థః। విశిష్టయా శ్రియోపలక్షితైః క్షీరవటైరలంకృతం సత్ రేజే ఇతి వా। క్షీరవటైః కర్తృభిః శ్రియా కృత్వా అలంకృతం సత్ రేజే ఇతి వా। కిమివ— అశ్నతాం భుఞ్జానానాం తేషాం భుజిక్రియా విధేర్భోజనవిధేః సమాప్తేః వటకదర్శనమాత్రేణాన్యత్ర రుచ్యభావాద్వ్యఞ్జనాన్తరవిరతేః సంబన్ధిన్యా లిప్యా సమాప్తిసూచికయా ఛకారరూపపుష్పికారూపయా ఆలయీకృతం ఆస్పదీకృతం దలోదరం శ్రీతాలాదిపత్రమధ్యమివ ఇత్యుపమోత్ప్రేక్షా వా। వృత్తయా సమాప్తిలిప్యా శ్రితం పాకేన బాలకేనార్పితయా గైరికశ్రియాఽలంకృతం దలోదరమితి వా యోజ్యమ్। 'పోతః పాకోఽర్భకః' ఇత్యమరః। గ్రన్థలేఖనసమాప్తిపత్రే సమాప్తిసూచకం

ఛకారాదివర్తులమక్షరం క్రియతే, గైరికచిహ్నితం చ క్రియతే। ఏవం భోజన సమాప్తిసూచకం క్షీరవటకాది॥౯౮॥

చుచుమ్బ నోర్వీవలయోర్వశీం పరం పురోఽధిపారి ప్రతిబిమ్బితాం విటః।

పునఃపునః పానకపానకైతవాచ్చకార తచ్చుమ్బనచుంకృతాన్యపి॥౯౯॥

చుచుమ్బేతి॥ కశ్చిద్విచః పురోఽగ్రేఽధిపారి పానకరసపూర్ణే సువర్ణాదిపానపాత్రే ప్రతిబిమ్బితాముర్వీవలయే ఉర్వశీంమివాతిసున్దరీం కాంచిత్పరం కేవలం చుచుమ్బేతి న, కింతు పునఃపునః పానకస్య ద్రాక్షాదిసాధితమధురరసప్రధానపేయద్రవ్యరూపస్య యత్పానం తస్య కైతవాత్ప్రతిబిమ్బితాయాస్తస్యాశ్చుమ్బనస్య సంబన్ధీని చుంకృతాని 'చుమ్' ఇతి పానకానుకరణశబ్దస్తస్య కరణాన్యుచ్చారణాని తాన్యపి చకార। చుమ్బనాదినా తస్యాం స్వానురాగం ప్రకటీచకారేతి భావః। 'ఝుల్లరీ వర్వరీ పారీ పానపాత్రమ్' ఇతి క్షీరస్వామీ। సప్తమ్యర్థేఽవ్యయీభావః। చుంకృతాని, 'నపుంసకే భావే కః' (౩।౩।౧౧౪)॥౯౯॥

ఘనైరమీషాం పరివేషకైర్ఘనైరవర్షి వర్షోపలగోలకావలీ।

చలద్భుజాభూషణరత్నరోచిషా ధృతేన్ద్రచాపైః శ్రితచాన్ద్రసౌరభా॥౧౦౦॥

ఘనైరితి॥ ఘనైర్బహుభిః పరివేషకైరనేకవ్యఞ్జనదాయిభిర్ఘనైః। తైరేవ ఘనైర్మేఘైరభీషాం భుఞ్జానానాం రాజ్ఞాం కృతే వర్షోపలాః
కరకాస్తత్తుల్యానామేలాకర్పూరశర్కరాలవఙ్గతణ్డులపిష్టరచితానాం గోలకానామతివృత్తానాం లడ్డుకవిశేషాణామ్। అథ చ,— కరకారూపాణాం గోలకానామ్। ఆవలీ పఙ్క్తిరవర్షి వితీర్ణా వృష్టా చ। కీదృశైః—పరివేషణకర్మవశాచ్చలన్త్యో యా భుజాస్తాసాం భూషణేషు రత్నాని తేషాం రోచిషా కాన్త్యా ధృతమిన్ద్రచాపం యైః। నానాప్రకారకాన్తిభిరిత్యర్థః। అథ చ,—తదేవేన్ద్రచాపో యేషు। కీదృశీ— శ్రితం చాన్ద్ర కర్పూరసంబన్ధి సౌరభం సౌగన్ధ్యం యయా। అథ చ,— చన్ద్ర ఏవ చాన్ద్రః, సూర ఏవ సౌరః, తయోర్భా చాన్ద్రసౌరభా, శ్రితా చాన్ద్రసౌరభా యయా సా। శీతత్వ-దీప్తత్వాభ్యాం చన్ద్రసూర్యసదృశీత్యర్థః। రాత్రిదినయోర్జాయమానత్వాద్వా క్రమేణ తత్కాన్తిసదృశీ। చన్ద్రసంబన్ధినశ్చాన్ద్రాశ్చన్ద్రకాన్తాః, ఏవం సౌరాః సూర్యకాన్తాః, తేషాం భా శ్రితా యయా వా। చన్ద్రసంబన్ధి మనోజ్ఞత్వం సాదృశ్యం శ్రితం యయేతి వా। విశ్వప్రకాశే 'సురభి' శబ్దో మనోజ్ఞవాచీ॥౧౦౦॥

కియద్వహు వ్యఞ్జనమేతదర్ప్యతే మమేతి తృప్తేర్వదతాం పునఃపునః।

అమూని సంఖ్యాతుమసావఢౌకి త్రైశ్చలేన తేషాం కఠినీవ భూయసీ॥౧౦౧॥

కియదితి॥ ఏతత్తేమనాదివ్యఞ్జనం మమ కియత్కింపరిమాణం బహ్వర్ప్యతే। అపి తు తృప్తా వయమితి నార్పణీయమితి తృప్తేర్హేతోః పునఃపునః వదతాం తేషాం జన్యానాం 'కియత్సంఖ్యం బహు ఏతద్వ్యఞ్జనమర్ప్యతే ఇతి ఏతద్బహుత్వసంఖ్యేయత్తా భవద్భిః పృచ్ఛ్యతే కిమ్' ఇతి ఛలేనామూని వ్యఞ్జనాని సంఖ్యాతుం గణయితుమసౌ గోలకావలీ భూయసీ బహుతరా కఠినీ ఖటికా ఇవ త్రైః పరివేషకైరఢౌకి అర్పితా। భవద్భిర్వ్యఞ్జనసంఖ్యా పృష్టా, తర్హ్యనయా కఠిన్యా ఏతాని గణయేతి కఠినీవార్పితేత్యుత్ప్రేక్షితా। ఇతి వదతామమూని సంఖ్యాతుమివ వ్యాజేనాసౌ బహుతరా కఠిన్యర్పితేతి వా యోజ్యమ్। కఠిన్యా చ సంఖ్యాయతే। ఏతద్వ్యఞ్జనమ్, అమూనీతి, మమేతి, అమీషామితి చైకవచనబహువచనాని జాతివ్యక్తివివక్షయేతి జ్ఞాతవ్యాని॥౧౦౧॥

విదగ్ధబాలేఙ్గితగుప్తిచాతురీప్రవహ్లికోత్పాటనపాటవే హృదః।

నిజస్య టీకాం ప్రబబన్ధ కాముకః స్పృశద్భిరాకూతశతైస్తదౌచితీమ్॥౧౦౨॥

విదగ్ధేతి॥ కశ్చిత్కాముకః విదగ్ధాయాశ్చతురాయా బాలాయా ముగ్ధాయా ఇఙ్గితగుప్తౌ చేష్టితగోపనవిషయే చాతురీ యత్కౌశలం సైవ దుర్జ్ఞేయత్వాత్ప్రవహ్లికా గుప్తాభిప్రాయః ప్రబన్ధవిశేషస్తస్యా ఉత్పాటనే భేదనే జ్ఞానవిషయే యత్పాటవం సామర్థ్యం ప్రావీణ్యం తత్ర విషయే తదౌచితీం విదగ్ధబాలేఙ్గితానామానుగుణ్యం స్పృశద్భిః గతైస్తదనురూపైరాకూతశతైర్బహుభిరిఙ్గితైః కృత్వా నిజస్య హృదః స్వీయాభిప్రాయస్య టీకాం వివరణం ప్రబబన్ధ ప్రకర్షేణ కృతవాన్। గుప్తాన్యపి మదిఙ్గితాని జ్ఞాతవాన్, అతిచతురోఽయం మయ్యనురక్తశ్చేతి తదనుగుణైః స్వీయచేష్టితైస్తాం స్వాశయం బోధితవానితి భావః। బాలాయా అపి విదగ్ధసఖీశిక్షయా వైదగ్ధ్యాదిఙ్గితకరణమ్, సహజమౌగ్ధ్యాత్ సలజ్జయా తద్గోపనం చ యుక్తమ్। విదగ్ధః కశ్చన యువా, బాలా చ కాచన, తయోరిఙ్గితగుప్తిర్వా। యద్వా,— విదగ్ధస్యేఙ్గితం బాలాయాశ్చ గుప్తిః అర్థాదిఙ్గితస్యైవ। తయోర్విషయే యా చాతురీ తత్ర, ప్రవహ్లికోత్పాటనపాటవే విషయే, తయోరౌచితీం స్పృశద్భిః। అత్ర ద్వయోరపి భవతోరాశయో మయా జ్ఞాత ఇతీఙ్గితైస్తజ్జ్ఞాపనద్వారాతిచతురోఽహమేవ త్వయా భజనీయ ఇతి బాలాం ప్రతి స్వారాయం జ్ఞాపితవానితి భావః। అన్యోఽపి విదగ్ధోఽతిగహనాయాః ప్రవహ్లికాయా భేదనే విషయేఽనేకైరాశయైర్వ్యాఖ్యాం

కరోతి॥౧౦౨॥

ఘృతప్లుతే భోజనభాజనే పురః స్ఫురత్పురంధ్రిప్రతిబిమ్బితాకృతేః।

యువా నిధాయోరసి లడ్డుకద్వయం నఖైర్లిలేఖాథ మమర్ద నిర్దయమ్॥౧౦౩॥

ఘృతేతి॥ కశ్చిద్యువా ఘృతప్లుత ఆజ్యపూర్ణే ప్రసృతఘృతే వా భోజనభాజనే పురః స్ఫురన్త్యా విలసన్త్యాః పురంధ్ర్యాః ప్రతిబిమ్బితా యా ఆకృతిస్తస్యా ఉరసి లడ్డుకద్వయం మోదకయుగం నిధాయ నఖైర్లిలేఖ। అథ పశ్చాన్నిర్దయం మమర్ద। యదావయోః సంయోగో భావీ, తదైవం తవ కుచావుపచరిష్యామీతి త్వత్కుచనఖక్షతవిమర్దేచ్ఛురస్మీతి వా, స్వాశయం బోధితవానితి భావః। ఘృతేన ప్లుతమ్, ఘృతం ప్లుతం యస్మిన్నితి వా। 'వాహితాగ్న్యాదిషు' (౨।౨।౩౭) ఇతి పరనిపాతః॥౧౦౩॥

విలోకితే రాగితరేణ సస్మితం హ్రియాథ వైముఖ్యమితే సఖీజనే।

తదాలిరానీయ కుతోఽపి శార్కరీం కరే దదౌ తస్య విహస్య పుత్రికామ్॥౧౦౪॥

విలోకిత ఇతి॥ రాగితరేణ కేనచిత్కాముకేన సఖీరూపే జనే సస్మితం విలోకితే సతి అథ విలోకనానన్తరం హ్రియా వైముఖ్యం పరాఙ్ముఖత్వమితే గతే సతి తస్య సఖీజనస్యాలిః సఖీ కుతోఽపి కస్మాదపి స్థానాచ్ఛార్కరీం శర్కరాబన్ధనిర్మితాం పుత్రికామానీయ విహస్య వైముఖ్యాత్సందిహానస్య తస్య కరే దదౌ। అధరాదిచుమ్బనాయాఙ్గేషు శర్కరాతుల్యరసామేనామప్యహమేవ దాస్యామి। స్వహస్తస్థితామేనాం జానీహీతి సంజ్ఞాం చకారేతి భావః। సఖీసమూహే వైముఖ్యమితే సతి తాసాం సఖీనాం కాచిత్సఖీ తదన్తర్వర్తినీ, అన్యా వా, శార్కరీం పుత్రికాం దదౌ। శర్కరాపుత్రికాపరివేషణమిషేణ అహం త్వాం భజామీతి స్వదానసంజ్ఞానమకరోదితి భావః। ఇతి వా। శార్కరీమితి వికారప్రత్యయః। పుత్రికా, 'పుత్రాత్కృత్రిమే' (గం సూం ౧౩౮) ఇతి కన్॥౧౦౪॥

నిరీక్ష్య రమ్యాః పరివేషికా ధ్రువం న భుక్తమేవైభిరవాప్తతృప్తిభిః।

అశక్నువద్భిర్బహుభుక్తవత్తయా యదుజ్ఝితా వ్యఞ్జనపుఞ్జరాశయః॥౧౦౫॥

నిరీక్ష్యేతి॥
బహుభుక్తవత్తయాఽత్యాహారేణాశక్నువద్భిర్భోక్తుమసమర్థైరేభిర్వారయాత్రికైర్యద్యస్మాద్వ్యఞ్జ

నపుఞ్జానాం రాశయః పరమ్పరా ఉజ్ఝితాస్త్యక్తాః, తస్మాద్రమ్యాః పరివేషికా నిరీక్ష్యావాప్తతృప్తిభిర్గతబుభుక్షైరేతైర్భుక్తమేవ నేతి ధ్రువమహం మన్యే। యావత్క్షిప్తం తావతస్తశ్చైయ దర్శనాదియముత్క్షేప్తా। ఏతా నిరీక్ష్యావాప్తతృప్తిభిరేతైర్ధ్రువం నిశ్చితం నైవ భుక్తమితి వా। యథా లోకో మన్యత ఇతి శేషః। యథా వ్యఞ్జనపుఞ్జపరమ్పరాస్త్యక్తాః, యథైభిర్న భుక్తమితి లోకో మన్యత ఇత్యర్థ ఇతి వా॥౧౦౫॥

పృథక్ప్రకారేఙ్గితశంసితాశయో యువా యయోదాసి తయాపి తాపితః।

తతో నిరాశః పరిభావయన్పరామయే తయాతోషి సరోషయైవ సః॥౧౦౬॥

పృథగితి॥ పృథక్ప్రకారైర్నానావిధైరిఙ్గితైశ్చేష్టితైః కృత్వా శంఖితః కథిత ఆశయోఽభిప్రాయో యేన స యువా యయా స్త్రియా ఉదాస్యుదాసీనః ప్రతీఙ్గితేన న సంభావితః, తయా తాపితో వ్యథితః। ఉదాసీనో హి దుఃఖం న జనయతి। అనయాపి తు తాదృశ్యాపి దుఃఖం జనితమితి విరోధార్థః 'అపి' శబ్దః। తతోఽనన్తరం తస్యాం నిరాశః, తస్యాః సకాశాన్నిరాశో నిర్గతాభిలాషః సన్ పరాం తదన్యాం పరిభావయన్నిఙ్గితేనానుకూలయన్సానురాగం పశ్యన్స యువా సరోషయా తయైవ పూర్వముదాసీనయైవాతోషి పరితోషితః, న తు ద్వితీయయేత్యర్థః। 'అయే' ఆశ్చర్యే। సరోషో హి దుఃఖం జనయతి న సుఖమ్। తయాపి తాదృశ్యాపి సుఖం జనితమితి విరోధాదాశ్చర్యమ్। జనసమక్షమిఙ్గితకరణమయుక్తమితి తయేఙ్గితం పూర్వం న కృతమ్। స తు తదాశయమజానానోఽననురాగేణేయం ప్రతీఙ్గితం నాకరోదితి బుద్ధ్యాన్యామపశ్యత్। తతశ్చ సా సపత్నీబుద్ధ్యా సేర్ష్యా జాతేతి మయ్యనురక్తైవేయమ్। పూర్వం తు గామ్భీర్యాదిఙ్గితం నాకరోత్। సానురాగైవ చ సరోషా భవతీతి రోషాదనురాగమనుమాయ సంతుష్ట ఇతి భావః। 'ఉపేతయా' ఇతి పాఠే రోషాత్తదపసారణార్థం సమీపమాగతయేత్యర్థః॥౧౦౬॥

పాయఃస్మితా మణ్డకమణ్డనామ్బరా వటాననేన్దుః పృథులజ్జుకస్తనీ।

పదం రుచేర్భోజ్యభుజాం భుజిక్రియా ప్రియా బభూవోజ్జ్వలకూరహారిణీ॥౧౦౭॥

పయ ఇతి॥ భుజిక్రియా భోజనక్రియా భోజ్యభుజాం భక్ష్యం భుఞ్జానానాం తేషాం ప్రియా తృప్తిజననీ। అథ చ స్త్రీ బభూవ। కింభూతా— పయో దుగ్ధమేవ స్మితం హాసో యస్యాః। తథా,— క్వచిన్మృదుసూక్ష్మాః క్వచిదత్యన్తాగ్నిసంయోగేన శోణబిన్దవో మణ్డకా అపూపా ఏవ పట్టసూత్రాదిరచితరూపకరూపమణ్డనయుక్తాన్యలంకారభూతాని వాఽమ్బరాణి వస్త్రాణి

యస్యాః। తథా,—అతివృత్తమాషసాధితవటకరూపః కుఙ్కుమోద్వర్తనరక్తభావేనాష్టోదక ఆననేన్దుర్ముఖచన్ద్రో యస్యాః। తథా,—పృథులడ్డుకస్తనీ స్థూలాతికఠినమోదకరూపౌ స్తనౌ యస్యాః సా। తథా,—ఉజ్జ్వలకూరహారిణీ వివిక్తశుభ్రౌదనరూపమౌక్తికమాలావతీ। అథ చ,—ఉజ్జ్వలకూరేణ మనోహారిణీ। యతః రుత్తేర్గ్రాసాభిలాషస్య। అథ చ,— కాన్తేః, అనురాగస్య చ। పదం స్థానమ్। ప్రియాపి పూర్వోక్తగుణసహితా రుచేః పదం బభూవ। యతః ప్రియా ఇతి వా। 'భోజ్యం భక్ష్యే' (౭।౩।౬౯) ఇతి సాధుః॥౧౦౭॥

చిరం యువాంకూతశతైః కృతార్థనశ్చిరం సరోషేఙ్గితయా చ నిర్ధుతః।

సృజన్కరక్షాలనలీలయాఞ్జలీనసేచి కించిద్విధుతామ్బుధారయా॥౧౦౮॥

చిరమితి॥ కయాచిచ్చేత్యా కశ్చిద్యువా కించిద్విధుతయా వక్రచాలితయాఽమ్బుధారయా కృత్వాఽసేచి సిక్తః। కింభూతః— ఆకూతశతైరిఙ్గితసహస్రైశ్చిరం కృతార్థమః కృతప్రార్థనః సన్, చిరం సరోషం కోపవ్యఞ్జి ఇఙ్గితం యస్యాస్తయైవ వారంవారం నిర్ధుతో నిరాకృతః సన్నపి। తథా,— కరక్షాలనస్య లీలయా వ్యాజేన ప్రసాదప్రార్థనాసూచకానఞ్జలీన్కరయుగసంపుటాన్ సృజన్రచయన్। అఞ్జలీనితి వచనేన వారంవారమఞ్జలేః కరణం సూచితమ్। వారిధారాకమ్పనేన త్వత్ప్రార్థనా మయాఙ్గీకృతా, కరయుగయోజనాద్విరమేతి సూచితమ్। ఇయం స్వీకారచేష్టా। కరక్షాలనం భుజిక్రియాసమాప్తిం ద్యోతయతి॥౧౦౮॥

న షడ్విధః షిఙ్గజనస్య భోజనే తథా యథా యౌవతవిభ్రమోద్భవః।

అపారశృఙ్గారమయః సమున్మిషన్భృశం రసస్తోషమధత్త సప్తమః॥౧౦౯॥

నేతి॥ షడ్విధో మధురామ్లలవణతిక్తకటుకషాయాస్వాదరూపః షట్ప్రకారో రసః షిఙ్గజనస్య రసికకాముకసఙ్ఘస్య భోజనే విషయే తథా తోషం నాధత్తోదపాదయత్। యథా,— యౌవతం స్త్రీసఙ్ఘస్తస్య విభ్రమో విలాసస్తస్మాదుద్భవో యస్య స భృశం సమున్మిషన్వర్ధమానోఽపారశృఙ్గారమయో నిర్మర్యాదానేకవిధవిభావానుభావవ్యభిచారిసంయోగజన్యశృఙ్గారరూపః సప్తమో రసః తోషమధత్త। సప్తమత్వం మధురాద్యపేక్షయా జ్ఞేయం, న తు నాట్యరసాపేక్షయా। షడ్భ్యో రసేభ్యోఽన్యస్యాభావాద్భోజనే సప్తమరసస్య సద్భావాదాశ్చర్యమ్॥౧౦౯॥

ముఖే నిధాయ క్రముకం నలానుగైరథౌజ్ఝి పర్ణాలిరవేక్ష్య వృశ్చికమ్।

దమార్పితాన్తర్ముఖవాసనిర్మితం భయావిలైః స్వభ్రమహాసితాఖిలైః॥౧౧౦॥

ముఖే ఇతి॥ అథ హస్తక్షాలనానన్తరం నలానుగైస్తై రాజభిః క్రముకం పూగఫలం ముఖే నిధాయ వృశ్చికమవేక్ష్య దమేనార్పితా దత్తా పర్ణాలిర్నాగవల్లీదలపఙ్క్తిరౌజ్ఝి త్యక్తా। కింభూతం వృశ్చికమ్—అన్తర్ముఖవాసేన కర్పూరకస్తూరీఖదిరసారాదిరూపేణ ముఖసౌగన్ధ్యకారిణా నిర్మితమ్। కింభూతైః—భయేన దశనభియా ఆవిలైర్వ్యాప్తైః। అత ఏవ స్వభ్రమేణావిశ్చికే వృశ్చికబుద్ధ్యా హాసితా హాసం ప్రాపితా అఖిలా ద్రష్టారో యైః। దమేనార్పితః పర్ణమధ్యే వర్తమానో యోఽన్తర్ముఖవాసస్తేన నిర్మితమితి వా॥౧౧౦॥

అమీషు తథ్యానృతరత్నజాతయోర్వరాటరాట్చారునితాన్తచారుణోః।

స్వయం గృహాణైకమిత్యుదీర్య తద్ద్వయం దదౌ శేషజిఘృక్షవే హసన్॥౧౧౧॥

అమీష్వితి॥ వరాటరాట్ రాజా దమో వా క్రమేణ చారు సున్దరం నితాన్తచార్వతిసున్దరం చ తయోరిహైతయోస్తథ్యానృతయోః సత్యాసత్యయో రత్నజాతయోర్మధ్యే ఏకం తవ ప్రియం రత్నజాతం త్వం స్వయమేవ గృహాణేతి అమీషు వారయాత్రికేషు విషయే ఉదీర్య కృత్రిమత్వాదతిరమణీయకాన్తివిశేషమలీకరత్నజాతం జిఘృక్షవే గ్రహీతుమిచ్ఛవే వారయాత్రికాయ హసంస్తదజ్ఞానహేతోః కించిద్ధాస్యం కుర్వంస్తయోః సత్యాసత్యయో రత్నజాతయోర్ద్వయం యుగం తద్రూపం వా ద్వయం దదౌ। అమీషు మధ్యే శేషజిఘృక్షవే ఇతి వా। ఇహ ద్వయోర్మధ్యే శేషజిఘృక్షవే ఇతి వా। శేషజిఘృక్షవే, 'ద్వితీయా' (౨।౧।౨౪) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః॥౧౧౧॥

ఇతి ద్వికృత్వః శుచిమృష్టభోజినాం దినాని తేషాం కతిచిన్ముదా యయుః।

ద్విరష్టసంవత్సరవారసున్దరీపరీష్టిభిస్తుష్టిముపేయుషాం నిశి॥౧౧౨॥

ఇతీతి॥ ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ ద్వికృత్వో ద్వివారం దివా రాత్రౌ చ శుచి అదోషం భృష్టం స్వాదు చ భోజినాం భుఞ్జానానాం తేషాం వారయాత్రికాణాం కతిచిత్పఞ్చషాణి దినాని ముదా యయుః। పఞ్చషాణి దినాని సహర్షాస్తత్రోషురిత్యర్థః। కింభూతానామ్— నిశి ద్విః ద్వౌ వారావష్టౌ ద్విరష్టౌ షోడశ సంవత్సరా యాసాం తాః వారస్య సఙ్ఘస్య సున్దర్యో వేశ్యాదాస్యాదయస్తాసాం పరీష్టిభిశ్చుమ్బనాదిసేవాభిస్తుష్టిం సంతోషముపేయుషాం ప్రాప్తవతామ్। 'ద్విరష్ట' ఇతివత్సుచః కృత్వసుచో బాధకత్వాత్ 'ద్విః' ఇతి ప్రాప్తే 'ద్వికృత్వ'

ఇత్యత్ర 'అపవాదవిషయే కచిదుత్సర్గస్యాపి సమావేశః' ఇతి పరిభాషయా యథాకథంచిత్పరిహర్తవ్యమ్॥౧౧౨॥

ఉవాస వైదర్భగృహేషు పఞ్చషా నిశాః కృశాఙ్గీం పరిణీయ తాం నలః।

అథ ప్రత స్థే నిషధాన్సహానయా రథేన వార్ష్ణేయగృహీతరశ్మినా॥౧౧౩॥

ఉవాసేతి॥ నలః కృశాఙ్గీం తాం పరిణీయ వైదర్భగృహేషు పఞ్చ వా షడ్ వా ప్రమాణమాసాం తా నిశా ఉవాస। పఞ్చషాణి దినాని తత్ర స్థితవానిత్యర్థః। అథ సప్తమే దినేఽనయా భైమ్యా సహ రథేన నిషధాన్ ప్రత స్థే। కింభూతేన— వార్ష్ణేయనామ్నా సారథినా గృహీతా రశ్మయో యస్య। పఞ్చషాః, 'సంఖ్యయాఽవ్యయా—' (౨/౨/౨౫) ఇతి సమాసే 'బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే—' (౫/౪/23) ఇతి డచ్, టిలోపః। నిశాః, అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా॥౧౧౩॥

పరస్య న స్ప్రష్టుమిమామధిక్రియా ప్రియా శిశుః ప్రాంశురసావితి బ్రువన్।

రథే స భైమీం స్వయమధ్యరూరుహన్న తత్కిలాశ్లిక్షదిమాం జనేక్షితః॥౧౧౪॥

పరస్యేతి॥ ఇతి బ్రువన్ స నలో భైమీం స్వయమాత్మనైవ రథేఽధ్యరూరుహదధ్యారోపయామాస। ఇతి కిమ్—ఇమాం పతివ్రతాం భైమీం స్ప్రష్టుం స్పర్శనేన్ద్రియవిషయీకర్తుం పరస్య మదన్యస్య నాధిక్రియాఽధికారః, ప్రియా భైమీ శిశురల్పప్రమాణా, అసౌ రథశ్చ ప్రాంశుః ఉచ్చతర ఇతి స్వయమారోఢుమసమర్థేతి। తత్తస్మాద్ధేతోర్జనేక్షితో లోకైర్విలోకితః సన్నిమాం భైమీం నాలిలిఙ్గ। 'కిల' ఇతి వ్యాజే। తత్త్వతస్తు జనసమక్షమాలిలిఙ్గైవ, కింత్వేవం బ్రువన్ ధార్ష్ట్యం పరిజహారేతి భావః। కర్మత్వస్యావివక్షితత్వాద్రథే ఇత్యధికరణే సప్తమీ। అధ్యరూరుహత్, 'ణౌ చఙి—' (౭/౪/౧) ఇత్యుపధాహ్రస్వత్వే 'దీర్ఘో లఘోః' (౭/౪/౯౪) ఇత్యభ్యాసదీర్ఘత్వమ్। అశ్లిక్షత్, 'శ్లిష ఆలిఙ్గనే' (3|౧|౪౬) ఇతి క్సః। 'అశ్లిష్యత్' ఇతి పాఠే లఙ్॥౧౧౪॥

ఇతి స్మరః శీఘ్రమతిశ్చకార తం వధూం చ రోమాఞ్చభరేణ కర్కశౌ।

స్వలిష్యతి స్నిగ్ధతనుః ప్రియాదియం మదీయసీ పీడనభీరుదోర్యుగాత్॥౧౯౫॥

ఇతీతి॥ ఇతి హేతోః శీఘ్రమతిస్త్వరితబుద్ధిః శీఘ్రముచితోపాయస్ఫురణశీలస్తయోరన్యోన్యవిషయః స్మరస్తం నలం వధూం భైమీం చోభౌ రోమాఞ్చానాం భరేణ బాహుల్యేన కర్కశత్వచౌ చకార। అన్యోన్యసంస్పర్శాదుత్పన్నసాత్త్వికరోమాఞ్చౌ తౌ జాతావితి భావః। ఇతి కిమ్— మదీయసీ స్నిగ్ధతనుర్నితరాం కోమలా సస్నేహాఙ్గీ చేయం భైమీ। అతః ప్రియాన్నలాత్సకాశాత్ స్ఖలిష్యతి నిఃసరిష్యతి। యతః పీడనే నిబిడధారణే భీరు దోర్యుగం బాహుయుగం యస్య తస్మాచ్ఛిథిలధారిణః ఇతి॥'ఇతీవ తం శీఘ్రమతిః స్మరోఽకరోద్వధూమ్' ఇతి పాఠః॥౧౧౫॥

తథా కిమాజన్మనిజాఙ్కవర్ధితాం ప్రహిత్య పుత్రీం పితరౌ విషేదతుః।

విసృజ్య తౌ తం దుహితుః పతిం యథా వినీతతాలక్షగుణీభవద్గుణమ్॥౧౧౬॥

తథేతి॥ తౌ పితరౌ తం దుహితుః పతిం జామాతరం నలం విసృజ్య సంప్రేష్య యథా విషేదతుః విషణ్ణౌ బభూవతుః, తథా ఆజన్మ జన్మప్రభృతి నిజాఙ్కయోః స్వీయోత్సఙ్గయోర్వర్ధితాం వృద్ధిం ప్రాపితాం ప్రహిత్య ప్రస్థాప్య విషేదతుః కిమ్। అపి తు నేతి వైధర్మ్యోపమా। యతః— కింభూతమ్—వినీతతయా స్వవినయత్వేన లక్షగుణీభవన్తః శౌర్యాదయో గుణా యస్య తమ్। సుతావియోగాదపి సగుణజామాతృవియోగో నితరాం తయోర్దుఃసహో జాత ఇత్యర్థః। ప్రహిత్య, 'హి గతౌ' క్త్వో ల్యపి తుక్। విషేదతుః, సదేరేత్వాభ్యాసలోపౌ। సదిరప్రతేః' (౮।౩।౬౬) ఇతి షత్వమ్॥౧౧౬॥

నిజాదనువ్రజ్య స మణ్డలావధేర్నలం నివృత్తౌ చటులాపతాం గతః।

తడాగకల్లోల ఇవానిలం తటాద్ధృతానతిర్వ్యావవృతే వరాటరాట్॥౧౧౭॥

నిజాదితి॥ స వరాటరాద భీమో నలమనువ్రజ్యానుగమ్య నిజాన్మణ్డలావధేః సకాశాన్నివృత్తౌ పరావృత్తిసమయే చటు ప్రియవచనం లపతి భాషత ఇతి చటులాపస్తద్భావం గతః ప్రాప్తః ప్రియం భాషమాణో ధృతాఙ్గీకృతా నలకృతా ఆనతిర్నమస్కారో యేన స ఏవంభూతః సన్ వ్యావవృతే నిజగృహాన్ప్రతి పరావృత్తః। క ఇవ— తడాగకల్లోల ఇవ। యథానిలం వాయుమనువ్రజ్య తటాన్నివృత్తౌ చటులా ఆపో యస్య తద్భావం గతః సన్ తీరాత్సకాశాత్తడాగతరఙ్గో వ్యావర్తత ఇత్యుపమా। చటులాప ఇత్యత్ర 'కర్మణ్యణ్' (౩।౨।౧)। పక్షే 'ఋక్పూ' (౫।౪।౭౪) ఆదినా సమాసాన్తః। స తు తత్పురుష ఏవేతి కశ్చిత్తదుపేక్ష్యమ్॥౧౧౭॥

పితాత్మనః పుణ్యమనాపదః క్షమా ధనం మనస్తుష్టిరథాఖిలం నలః।

అతః పరం పుత్రి! న కోఽపి తేఽహమిత్యుదస్రురేష వ్యసృజన్నిజౌరసీమ్॥౧౧౮॥

పితేతి॥ ఇత్యుక్త్వా ఉద్గతాన్యస్రూణి యస్య స ఏష భీమో నిజామౌరసీం స్వీయక్షేత్రబీజాభ్యాముత్పాదితాం భైమీం వ్యసృజత్ప్రాహిణోత్। ఇతి కిమ్— హే పుత్రి! ఆత్మనస్తవ పుణ్యం ధర్మ ఏవ పితా హితకారిత్వాత్, అహితనివారకత్వాచ్చ। తథా,—తవ క్షమాః సహనశక్తయోఽనాపదో న విద్యన్త ఆపదో యాభ్యస్తాః। ఆపన్నాశికా ఇత్యర్థః। తవ మనసస్తుష్టిః సంతోషోఽలుబ్ధత్వమేవ ధనమ్। అథానన్తరమఖిలమపి తవేష్టం నల ఏవ। కిం బహునా— ఏతదతిరిక్తసకలాభీష్టదత్వాత్సర్వం నల ఏవేత్యర్థః। అతః పరమద్యతనదినప్రభృత్యహం భీమస్తే కోఽపి సంబన్ధీ బాన్ధవో న భవామీతి॥౧౧౮॥

ప్రియః ప్రియైకాచరణాశ్చిరేణ తాం పితుః స్మరన్తీమచికిత్సాధిషు।

తథాస్త తన్మాతృవియోగవాడవః స తు ప్రియప్రేమమహామ్బుధావపి॥౧౧౯॥

ప్రియ ఇతి॥ ప్రీణాతి హర్షం జనయతీతి ప్రియో నలః పితుః స్మరన్తీం తాం భైమీం ప్రియస్య మనీషితస్య ఏకస్య వస్తున ఆచరణాత్కరణాన్మనీషితస్య యదేకం ముఖ్యం కేవలం వా కరణం తస్మాదాధిషు పితృవియోగజమానసపీడాసు సత్సు చిరేణ బహునా కాలేనాచికిత్సదుపచచార। కస్యచిదిష్టస్య మేలనాత్పితృవియోగజన్యదుఃఖం చిరేణాత్యాజయదిత్యర్థః। చిరకాలం పితుః స్మరన్తీమితి వా। స సర్వజనప్రసిద్ధస్తస్యా మాతృవియోగ ఏవాంసహ్యతరత్వాద్వాడవో వడవానలః। తు పునః ప్రియస్య నలస్య ప్రేమా నిరుపాధికః స్నేహస్తద్రూపే మహామ్బుధౌ సత్యపి తథాఽప్రచ్యుతప్రాచ్యరూప ఏవాస్త స్థితవాన్। తస్మిన్నతిప్రియం కుర్వత్యపి స స్తోకమపి న శాన్త ఇత్యర్థః। పితృవియోగదుఃఖాన్మాతృవియోగస్య గౌరవం సూచితమ్। 'విశేషతశ్చ కన్యానామ్'। 'అపిః' ఔచిత్యే। జలానలయోర్విరోధేఽపి వాడవస్యామ్బుధావేవ స్థితిర్యుక్తేత్యర్థః। శశామ (తృతీయచరణే), 'న తు ప్రియ–' ఇత్యపి చ పాఠః స్పష్టార్థౌ। పితుః, 'అధీగర్థం—' (౨।౩।౫౨) ఇతి షష్ఠీ। అచికిత్సత్, 'కిత నివాసే రోగాపనయనే చ' ఇత్యస్మాత్ 'గుప్తిజ్కిద్భ్యః' (౩।౧।౫) ఇతి రుక్ప్రతీకారే స్వార్థే సన్ కితేశ్ఛేదాత్తేత్సు పాఠాత్ సన్నన్తాదపి పరస్మైపదమేవ, న త్వాత్మనేపదమితి సిద్ధాన్తః॥౧౧౯॥

అసౌ మహీభృద్బహుధాతుమణ్డితస్తయా నిజోపత్యకయేవ కామపి।
భువా కురఙ్గేక్షణదన్తిచారయోర్బభార శోభాం కృతపాదసేవయా॥౧౨౦॥

అసావితి॥ అసౌ భూమ్యున్నలస్తు పునర్బహుధాఽనేకప్రకారం మణ్డితో నానారత్నాదిభిరలంకృతస్తయా భైమ్యా కామప్యతిశయితాం శోభాం బభార। కింభూతయా—కురఙ్గబద్ధరిణవదీక్షణం విలోకనమ్, దన్తివద్ధస్తివచ్చారో గతిః, తయోర్భువా స్థానభూతయా హరిణాక్ష్యా గజమత్యా చ। తథా,—కృతా భర్తుః పాదసేవా యయా। కయా క ఇవ—నిజోపత్యకయా పర్వతాసన్నభూమ్యా మహీభృత్పర్వత ఇవ। బహుభిర్గైరికాదిధాతుభిర్మణ్డితః। కింభూతయోపత్యకయా—హరిణానామీక్షణస్య, హస్తినాం భక్షణస్య గమనస్య వా స్థానభూతయా। తథా,—కృతా ప్రత్యన్తపర్వతానాం సేవా ఆశ్రయణం యయా। కృతా ప్రత్యన్తపర్వతైః సేవా యస్యా ఇతి వా॥౧౨౦॥

తదేకతానస్య నృపస్య రక్షితుం చిరోఢయా భావమివాత్మని శ్రియా।
విహాయ సాపఢ్యమరఞ్జి భీమజా సమగ్రతద్వాఞ్ఛితపూర్తివృత్తిభిః॥౧౨౧॥

తదితి॥ చిరోఢయా చిరకాలం ధ్రియమాణయా। అథ చ,— చిరపరిణీతయా శ్రియా రాజ్యలక్ష్మ్యా తదేకతానస్య తదేకనిష్ఠస్య భైమీతత్పరస్య నృపస్యాత్మని స్వవిషయే భావమనురాగం రక్షితుం స్థిరీకర్తుమివ సాపత్న్యమేకభర్తృకస్త్రీద్వయాన్యోన్యేర్ష్యాం విహాయ సమగ్రాణాం తస్యా భైమ్యా వాఞ్ఛితానాం పదార్థానాం పూర్తిః పూరణం తస్యాం వృత్తిభిర్వర్తనైరుపాయైః కృత్వా భీమజాఽరఞ్జి ప్రీణితా। సంపద్వైభవేన దుర్లభాన్యపి తద్వాఞ్ఛితాని నలేన పూరితాని, తతశ్చ సా పరితుష్టేతి భావః। అన్యాపి చిరపరిణీతా విదుషీ నవోఢాయామనురక్తస్వామిన ఆత్మన్యనురాగరక్షణార్థం సాపత్న్యం త్యక్త్వాత్మనో జ్యైష్ఠ్యం రక్షయన్తీ సతీ నవోఢాయా హితకరణేన ప్రీతిం జనయతి॥౧౨౧॥

మసారమాలావలితోరణాం పురం నిజాద్వియోగాదివ లమ్బితాలకామ్।
దదర్శ పశ్యామివ నైషధః ప్రియామథాశ్రితోద్గీవికమున్నతైర్గృహైః॥౧౨౨॥

మసారేతి॥ అథ బహుమార్గలఙ్ఘనానన్తరం నైషధః పురం ప్రియామివ దదర్శ। కింభూతాం పురమ్—మసారమాలావలిరిన్ద్రనీలమాలాపరమ్పరా ఏవామ్రదలాదిరచితమాలారూపాణి

తోరణాని యస్యామ్। ఇన్ద్రనీలమాలావలియుక్తాని తోరణాని వహిర్ద్వారాణి యస్యాస్తామ్। తథా,—అత ఏవ—నిజాద్వియోగాల్లమ్బితాలకామివ ప్రసాధితచూర్ణకున్తలామివ। తథా,—ఉన్నతైరత్యుచ్చైర్గృహైః కృత్వా ఆశ్రితాఙ్గీకృతా ఉద్గ్రీవికామూర్ధ్వీకృతకణ్ఠతయా బిలోకనం యథా స్యాదేవం పశ్యామివ విలోకికామివ। ఉచ్చగృహత్వాద్దూరత ఏవ దృష్టవానిత్యర్థః। 'పథామ్' ఇతి పాఠే మార్గాణాం పశ్యామివ। అన్యాపి నాయికా ప్రోషితే నాయకేఽప్రసాధితాలకా సతీ ఉద్గ్రీవికయా ప్రియాగమనమార్గాన్పశ్యతి। మతారాణాం నీలత్వాదలకత్వమ్। పథామితి, 'కర్తృకర్మణోః–' (౨।౩।౬౫) ఇతి కర్మణి షష్ఠీ॥౧౨౨॥

పురీనిరీక్షాన్యమనా మనాగితి ప్రియాయ భైమ్యా నిభృతం విసర్జితః।

యయౌ కటాక్షః సహసా నివర్తినా తదీక్షణేనార్ధపథే సమాగమమ్॥౧౨౩॥

పురీతి॥అయం మత్ప్రియో మనాక్ ఈషత్పురీనిరీక్షణయా అన్యమనా దుశ్చిత్త ఇతి హేతోరస్మిన్నవసరేఽయం సమ్యగ్నిరీక్షితుం శక్యత ఇతి బుద్ధ్వా భైమ్యా ప్రియాయ ప్రియం వీక్షితుం నిభృతం గుప్తం యథా తథా విసర్జితః ప్రేషితః నిజః కటాక్షః సకలాం పురీమవిలోక్యైవ కించిన్నిరీక్ష్య భైమ్యనురాగబాహుల్యాత్సహసా అసమయ ఏవ పురీనిరీక్షణాన్నివర్తినా శీఘ్రం పరావృత్తేన తదీక్షణేన నలకటాక్షేణ సహార్ధపథ ఏవ సమాగమం సంబన్ధం యయౌ। ఉభావపి పరస్పరానురాగేణ క్షణమాత్రమప్యవలోకనాన్తరాయం న సహేతే స్మేతి భావః। నితరామనురాగః, సూచితః। 'పురీం నిరీక్ష్య' ఇతి పాఠే పురీం నిరీక్ష్య ఈషదన్యమనాః కిమితి బుద్ధ్వా ప్రేషితః। రహస్యం జ్ఞాతుం దూతోఽపి గుప్తం ప్రేష్యతే। ప్రియాయ, 'క్రియార్థోపపదస్య—' (౨।౩।౧౪) ఇతి చతుర్థీ॥౧౨౩॥

అథ నగరధృతైరమాత్యరత్నైః పథి సమియాయ స జాయయాభిరామః।

మధురివ కుసుమశ్రియా సనాథః క్రమమిలితైరలిభిః కుతూహలోత్కైః॥ ౧౨౪॥

అథేతి॥అథ పురసమీపప్రాప్త్యనన్తరం జాయయా కృత్వాభిరామో మనోహరః స నలో నగరే ధృతైః స్థాపితైరమాత్యరత్నైః సహ పథి సమియాయ మేలనం ప్రాప। కింభూతైః— కుతూహలే భైమీసహితనలదర్శనకౌతుకే విషయే ఉత్కైరుత్కణ్ఠితైః। తేన వా ఉదూర్ధ్వం కం శిరో యేషామ్। ఊర్ధ్వీకృతశిరోభిః। కః కైరివ— కుసుమశ్రియా చమ్పకాదిపుష్పశోభయా సనాథో రమణీయో మధుర్వసన్తః క్రమేణ వసన్తాగమపరిపాట్యా

మిలితైర్మధ్వాస్వాదకౌతుకేనోత్కణ్ఠితైరలిభిర్భ్రమరైరివ యథా సంయుజ్యతే తథేత్యుపమా॥౧౨౪॥

కియదపి కథయన్స్వవృత్తజాతం శ్రవణకుతూహలచఞ్చలేషు తేషు।

కియదపి నిజదేశవృత్తమేభ్యః శ్రవణపథం స నయన్పురీం వివేశ॥౧౨౫॥

కియదితి॥స నలః పురీం వివేశ। కిం కుర్వన్—స్వయంవరవృత్తాన్తశ్రవణకుతూహలచఞ్చలేషు తేషు మన్త్రిప్రవరేషు కియదపి స్వసంబన్ధి వృత్తజాతం స్వదూత్యేన్ద్రాదిమాయాప్రభృతిరూపం ముఖ్యం వృత్తాన్తం సంక్షేపేణ కథయన్। తథా,—కియదపి నిజదేశవృత్తం స్వరాష్ట్రే జాతమేభ్యోఽమాత్యేభ్యః సకాశాచ్ఛ్రవణపథం నయన్నాకర్ణయన్। గ్రామగతజాతిః। 'అముత్ర—' ఇతి పాఠే 'అదః పరస్మిన్నత్రాపి' ఇతి వచనాదముత్రేత్యనేన వ్యవహితోఽపి స్వయంవరః పరామృశ్యతే॥౧౨౫॥

అథ పథి పథి లాజైరాత్మనో బాహుబల్లీ-

ముకులకులసకుల్యైః పూజయన్త్యో జయేతి।

క్షితిపతిముపనేముస్తం దధానా జనానా-

మమృతజలమృణాలీసౌకుమార్యం కుమార్యః॥౧౨౬॥

అథేతి॥అథ పురప్రవేశానన్తరం జనానాం కుమార్యోఽకృతవివాహాః కన్యాస్తం క్షితిపతిముపనేముః సమీపమాగత్య నమశ్చక్రుః। కింభూతాః—పథి పథి ప్రతిమార్గమాత్మనో బాహువల్లీనాం భుజరూపలతానాం ముకులకులేన కలికావృన్దేన సకుల్యైస్తత్తుల్యైర్లాజైర్మఙ్గలద్రవ్యతయా శకునదర్శనేన జయ సర్వోత్కర్షేణ వర్తస్వేతి శబ్దపూర్వం పూజయన్త్యః। తథా,— అమృతజలైః జ్ఞాతాయా మృణాల్యా బిసస్యేవ సౌకుమార్యం మార్దవం దధానాః। పురప్రవేశే శకునార్థం కుమార్య ఇత్యుక్తమ్। సకుల్యైః, దిగాదిత్వాద్యత్॥౧౨౬॥

అభినవదమయన్తీకాన్తిజాలావలోక-

ప్రవణపురపురన్ధ్రీవక్రచన్ద్రాన్వయేన।

నిఖిలనగరసౌధాట్టావలీచన్ద్రశాలాః

క్షణమివ నిజసంజ్ఞాం సాన్వయామన్వభూవన్॥౧౨౭॥

అభీతి॥నిఖిలానాం నగరసంబన్ధినాం సౌధానాం సుధాధవలితగృహాణామట్టావల్య ఉపరితనగృహవిశేషపఙ్క్తయస్తాసామప్యుపరి చన్ద్రశాలాస్తృతీయశిరోగృహాః। అట్టావలీనాం గవాక్షవివరాణి వా। తా అభినవా నవోఢా దమయన్తీ తస్యాః కాన్తిజాలస్యాదృష్టపూర్వస్యావలోకే ప్రవణానాముత్సుకానాం పురపురన్ధ్రీణాం వక్రచన్ద్రస్యాన్వయేన సమ్బన్ధేన కృత్వా క్షణమివ క్షణమాత్రం యావత్తన్ముఖసంబన్ధస్తావత్పర్యన్తం నిజసంజ్ఞాం స్వీయం నామ ముఖచన్ద్రసంబన్ధతయా సాన్వయాం చన్ద్రయుక్తాః శాలాః గృహాణి చన్ద్రశాలాః, చన్ద్రాణాం వా సంబన్ధిన్యః శాలాః ఇతి యోగసహితామన్వభూవన్। సాన్వయామివేతి వోత్ప్రేక్షా। సర్వా అపి పురనార్యో గవాక్షవివరైర్భైమీమపశ్యన్। తాని చ తన్ముఖచన్ద్రసంబన్ధేన యౌగికత్వేన కవినోత్ప్రేక్షితాని॥౧౨౭॥

నిషధనృపముఖేన్దుశ్రీసుధాం సౌధవాతా-

యనవివరగరశ్మిశ్రేణినాలోపనీతామ్।

పపురసమపిపాసాపాంసులత్వోత్పరాగా-

ణ్యఖిలపురపురన్ధ్రీనేత్రనీలోత్పలాని॥౧౨౮॥

నిషధేతి॥అఖిలానాం సకలానాం పురపురన్ధ్రీణాం నగరస్త్రీణాం నేత్రాణ్యేవ నీలోత్పలాని నిషధనృపస్య ముఖేన్దుశ్రీస్తల్లక్షణాం సుధామమృతం పపుః సాదరమాలోకన్త। కింభూతాం సుధామ్—సౌధవాతాయనానాం వివరేభ్యశ్ఛిద్రేభ్యో గచ్ఛన్త్యో బహిర్నిర్గచ్ఛన్త్యో రశ్మిశ్రేణయో నయనకిరణపఙ్క్తయస్తద్రూపా యే నాలా బిసయుక్తత్వాదల్పజలపానసాధనభూతాః కమలనాలదణ్డాస్తైరుపనీతాం నేత్రసమీపం ప్రాపితామ్। కింభూతాని నీలోత్పలాని— అసమయాతుల్యయాఽతిభూయస్యా పిపాసయా పానేచ్ఛయా పాంసులత్వం శుష్కత్వం సోత్కణ్ఠతరత్వం చ తేనైవోత్కృష్టా ఉత్పతన్తో వా పరాగాః కౌసుమరజాంసి యేషు తాని। గవాక్షవివరైః కృత్వా నలముఖశోభాం సర్వా అపి సాదరం దదృశురిత్యర్థః। కుమారీణాం సమీపగత్యా, పౌరస్త్రీణాం చ గవాక్షాన్తర్గత్యా, కౌతుకమాత్రేణ దృష్టేరార్జవేన కనీనికానీలరశ్మీనాం నాలరూపాణాముచితతరత్వముక్తమ్। అన్యోఽపి పిపాసాత్యన్తశుష్కకణ్ఠో దూరస్థం కూపాద్యుదకం సచ్ఛిద్రకమలనాలాదినా పిబతి। నత్వేకవారమేవ బహు పిబత్యన్తర్హృదయపీడాభియా॥౧౨౮॥

అవనిపతిపథాట్టస్త్రైణపాణిప్రవాల-

స్ఖలితసురభిలాజవ్యాజభాజః ప్రతీచ్ఛన్।

ఉపరికుసుమవృష్టీరేష వైమానికానా-

మభినవకృతభైమీసౌధభూమిం వివేశ॥౧౨౯॥

అవనీతి॥ఏష నలోఽభినవకృతస్య నూతననిర్మితస్య భైమీసంబన్ధినః సౌధస్య శాన్తిహోమాద్యలంకృతాం భూమిముపరితనీం వా భూమిం వివేశ। కిం కుర్వన్—కౌతుకవిలోకనార్థం గగనే స్థితానాం వైమానికానాం దేవానాం కుసుమదృష్టీరుపరి శిరస్యాదరేణ ప్రతీచ్ఛన్స్వీకుర్వన్। కింభూతా వృష్టీః—అవనిపతిపథే రాజమార్గేఽట్టేషు విపణిస్థేష్వట్టాలకేషు వర్తమానానాం స్త్రైణానాం స్త్రీవృన్దానాం పాణిప్రవాలేభ్యః స్ఖలితాః సురభయః పఙ్కజపరిమలవిశేషయుక్తా లాజాస్తేషాం వ్యాజం మిషం భజన్తి। శకునార్థం వికీర్యమాణానాం లాజానాం శుభ్రత్వాదూర్ధ్వదేశస్రంసనాచ్చ పుష్పవృష్టిత్వమ్। తా అపి పల్లవేభ్యో నిర్గచ్ఛన్తి। వైమానికాః, చరత్యర్థే ఠక్॥౧౨౯॥

ఇతి పరిణయమిత్థం యానమేకత్ర యానే

దరచకితకటాక్షప్రేక్షణం చానయోస్తత్।

దివి దివిషదధీశాః కౌతుకేనావలోక్య

ప్రణిదధురివ గన్తుం నాకమానన్దసాన్ద్రాః॥౧౩౦॥

ఇతీతి॥దివిషదాం దేవానామధీశా ఇన్ద్రాదయశ్చత్వారో దేవా నాకం స్వర్గం ప్రతి గన్తుం ప్రణిదధురివ గన్తుమచిన్తయన్నివ। తత్త్వతస్తద్విహాయ వాఞ్ఛా నాస్త్యేవేతి 'ఇవ' శబ్దః సూచయతి। కింభూతాః—అనయోర్భైమీనలయోరితి పూర్వోక్తప్రకారం పరిణయం వివాహమిత్థముకరీత్యా చ ఏకత్రైకస్మిన్యానే రథే యానం స్థిత్యా గమనమ్, తథా,—దరచకితమీషత్సభయం సలజ్జం యత్కటాక్షైరన్యోన్యవిలోకనం, తచ్చ ఏతత్సర్వం దివ్యాకాశే స్థిత్వా కౌతుకేనావలోక్యానన్దేన పరమహర్షేణ సాన్ద్రాః పూర్ణాః। 'ప్రణిదధురథ–' ఇతి పాఠే (అథ) తయోర్గృహప్రవేశానన్తరమిత్యర్థః। స్వయంవరానన్తరమేవ దేవా నిర్గతా ఇతి చతుర్దశే సర్గే యద్యప్యుక్తం తథాపి భూమేనిర్గత్య నలపురప్రవేశపర్యన్తం నలభైమీకౌతుకవిలోకనార్థం గగనే స్థితా ఇతి 'దివి' పదేన సూచితమ్। ఇదానీం పునః స్వర్గం

ప్రతి నిర్గతా ఇత్యుక్తేర్న కోఽపి విరోధః। కించానన్తరసర్గసంగత్యై కలినలద్వేషారమ్భస్యాప్రస్తుతతాం పరిహర్తుం నలః పురం ప్రవిష్టః, దేవాశ్చ స్వర్గం జగ్ముః। గచ్ఛతాం చ తేషాం మధ్యేమార్గం కలేరుత్తరప్రత్యుత్తరదానాదిప్రసక్తానుప్రసక్త్యవతరశాయ యుక్తముక్తమ్॥౧౩౦॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

కాశ్మీరైర్మహితే చతుర్దశతయీం విద్యాం విదద్భిర్మహా-

కావ్యే తద్భువి నైషధీయచరితే సర్గోఽగమత్షోడశః॥౧౩౧॥

శ్రీహర్షమితి॥ పూర్వార్ధః పూర్వవత్। కింభూతే కావ్యే—చతుర్దశతయీం విద్యాం విదద్భిర్జానద్భిః సరస్వతీజాగ్రదధిష్ఠానకాశ్మీరదేశోద్భవైరపి విద్వద్భిః పరీక్షాపూర్వం మహితే పూజితే। దోషలేశేనాపి రహితే సర్వగుణపూర్ణే। తథా, —తద్భువి తస్మాచ్ఛ్రీహర్షాద్భవతీతి తద్భు। తస్మాద్భూరుత్పత్తిర్యస్యైవంవిధే వా। 'నైషధేశ–' ఇతి పాఠే నైషధశ్చాసావీశశ్చేతి వ్యాఖ్యేయమ్। కాశ్మీరైరితి పూజార్థక్తయోగే 'క్తస్య చ వర్తమానే' (౨|౩|౬౭) ఇతి షష్ఠీవిధానాత్తృతీయా చిన్త్యా। 'పూజితో యః సురైరపి' ఇత్యాదివిశిష్టప్రయోగదర్శనాద్ 'వర్తమానేఽర్థే విహితస్య క్తస్య యోగే షష్ఠీ భవతి, చకారాత్ప్రయోజనానురోధేనాన్యాపి' ఇతి సూత్రార్థం నిర్వర్ణ్య, 'చతుర్థ్యర్థే బహులం ఛన్దసి' (౨|౩|౬౨) ఇత్యతో బహులగ్రహణం వానువర్త్య, కాశ్మీరైః కరణభూతైః, మహః పూజా సంజాతాస్యేతి మహిత ఇతి తారకాదేరాకృతిగణత్వాత్ క్తాన్తత్వాభావం వా సంపాద్య, క్తాన్తత్వేఽపి 'కలహంసరామమహితః' (భట్టిం ౧౦।౧) ఇత్యాదిభట్టిప్రయోగే సమాసదర్శనాత్ 'మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ' (౩।౨।౧౮౮) ఇతి చకారాద్భూతేఽపి శిష్టప్రయోగానుసారేణ క్తప్రత్యయమఙ్గీకృత్య, "క్తస్య చ వర్తమానే' (౨|౩|౬౭) ఇతి షష్ఠీప్రాప్త్యభావాత్కర్తరి తృతీయైవేతి వా యథాకథంచిత్సమర్థనీయమ్। చతుర్దశతయీమితి, 'సంఖ్యాయా అవయవే—' (౫।౨।౪౨) ఇతి తయపి 'టిడ్ఢాణఞ్–' (౪।౧।౧౫) ఇతి జీప్। విద్యాం విదద్భిః, 'న లోకా—' (౨|౩|౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః। తద్భువి, భాషితపుంస్కత్వాన్నుమభావః। షోడశః పూర్వవత్॥౧౩౧॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే

నైషధీయప్రకాశే షోడశః సర్గః సమాప్తః॥

సప్తదశః సర్గః।

అథారభ్య వృథాప్రాయం ధరిత్రీధావనశ్రమమ్।
సురాః సరస్వదుల్లోలలీలా జగ్ముర్యథాగతమ్॥౧॥

అథేతి॥అథ స్వర్గగమనచిన్తనానన్తరం ధరిత్రీం ప్రతి ధావనేన జనితం ప్రయాసం వృథేవ వృథాప్రాయం వ్యర్థమివారభ్య విధాయాగాధత్వేనానుపలక్షితహర్షవిషాదతయా! అథ చ—తటభూమిం ప్రతి నిష్ప్రయోజనభావగమనేన తతః పునర్యథాగతం వ్యావర్తనేన చ। సరస్వతః సముద్రస్యోల్లోలాస్తరఙ్గాస్తద్వల్లీలా యేషాం తత్తుల్యాః సురా ఆగతమనతిక్రమ్య యథాగతం స్వర్గం జగ్ముః। భైమీమప్రాప్యైవ జగ్మురిత్యర్థః। భైమ్యలాభాచ్ఛ్రమస్య వైయర్థ్యమ్। నలభైమీవరదానద్వారాత్మగౌరవరక్షణాత్ 'ప్రాయ' శబ్దః ప్రాయోజి, న తు వృథైవేత్యుక్తమ్। వృథా వృథాత్వం ప్రాయతే ప్రాప్నోతి వా వృథాప్రాయమ్। యథాగతమ్, అవ్యయీభావః। యథా ఆగతం తథా జగ్మురితి వా॥౧॥

తదేవాహ —

భైమీం పత్యే భువస్తస్మై చిరం చిత్తే ధృతామపి।
విద్యామివ వినీతాయ న విషేదుః ప్రదాయ తే॥౨॥

భైమీమితి॥తే దేవాశ్చిరం చిత్తే ధృతామపి భైమీం తస్మై భువః పత్యే నలాయ ప్రదాయ దత్త్వా న విషేదుః। పశ్చాత్తాపం న ప్రాప్తా ఇత్యర్థః। కస్మై కామివ—వినీతాయ శిష్యాయ చిరం చిత్తే ధృతామభ్యస్తాం విద్యామివ। దత్తాపి విద్యా చిత్తాద్యథా నోపరమతి, తథా తస్మై దత్తాపి సా సగుణతయా తేషాం చిత్తాన్నోపరతేతి॥౨॥

కాన్తిమన్తి విమానాని భేజిరే భాసురాః సురాః।

స్ఫటికాద్రేస్తటానీవ ప్రతిబిమ్బా వివస్వతః॥౩॥

కాన్తీతి॥భాసురా స్తేజోరూపాః సురాః కాన్తిమన్తి రత్నైర్దీప్రాణి విమానాని యదృచ్ఛయా గామినో రథాన్భేజిర ఆరురుహుః। కే కానీవ—వివస్వతః సూర్యస్య భాసురాః ప్రతిబిమ్బాః స్ఫటికాద్రేః కైలాసస్య తటానీవ। ప్రతితటం ప్రతిఫలితత్వాత్ప్రతిబిమ్బానాం బహుత్వమ్। భాసురాః, 'భఞ్జభాస—' (౩।౨।౧౬౧) ఇతి ఘురచ్॥౩॥

జవాజ్జాతేన వాతేన బలాకృష్టబలాహకైః।

శ్వసనాత్స్వస్య శీఘ్రత్వం రథైరేషామివాకథి॥౪॥

జవాదితి॥జవాన్ని జవేగాజ్జాతేన వాతేన కృత్వా బలాదాకృష్టాః సహచరీకృతా మేఘా యైరేషాం దేవానాం రథైః శ్వసనాద్వాయోః సకాశాత్స్వస్యాత్మనః శీఘ్రగామిత్వం ద్రష్టౄణామగ్రేఽకథీవ కథితమివ। ఆకృష్టబలాహకస్య వాయోః పశ్చాద్గామిత్వాత్పురశ్చలితానాం రథానాం శీఘ్రత్వమిత్యర్థః। 'శీఘ్ర' శబ్దోఽత్ర ధర్మివచనః। వేగజేన వాతేన గమనేనేతి వా। 'వా' ధాతోర్భావే క్తః। శ్వసనాత్, 'పఞ్చమీ విభక్తే' (౨।౩।౪౨) ఇతి పఞ్చమీ॥౪॥

క్రమాద్దవీయసాం తేషాం తదానీం సమదృశ్యత।

స్పష్టమష్టగుణైశ్వర్యాత్పర్యవస్యన్నివాణిమా॥౫॥

క్రమాదితి॥క్రమాద్గమనాద్దవీయసాం దూరతరాణాం తేషాం తదానీమణిమాఽణుత్వం స్పష్టం ప్రకటం సమదృశ్యత। కింభూత ఇవ—అష్టానాం గుణానామణిమాదీనామైశ్వర్యాదాధిపత్యాత్పర్యవస్యన్నివ పృథగ్భూత ఇవ। సర్వేభ్యో మహిమాదిభ్యో గుణేభ్యః పృథగ్భూతత్వాదివ స్పష్టం దృష్ట ఇత్యర్థః। స్థూలమపి వస్తు దూరత్వాత్సూక్ష్మం దృశ్యతే। తేషామష్టౌ గుణా విద్యన్తే తన్మధ్యేఽణిమైవ తస్మిన్సమయే స్పష్టో దృష్టః, నత్వన్య ఇత్యర్థః। తస్మిన్కాలే పర్యవస్యన్స్ఫుటీభవన్నితి వా। 'స్పష్టమ్' ఉత్ప్రేక్షే। తేషాం రథానామితి వా, దేవానామష్టగుణైశ్వర్యాత్తత్సంబన్ధాద్రథేష్వప్యణిమా

సమాగత ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్। దవీయసామతితరాం దూరాణామ్, ఈయసుని 'స్థూలదూర—' (౬।౪।౧౫౬) ఇతి పరయణాదిలోపే పూర్వస్య గుణః। అణిమా పృథ్వాదిః॥౫॥

తతాన విద్యుతా తేషాం రథే పీతపతాకతామ్।

లబ్ధకేతుశిఖోల్లేఖా లేఖా జలముచః క్వచిత్॥౬॥

తతానేతి॥క్వచిత్కస్మింశ్చిదాకాశప్రదేశే లబ్ధః కేతుశిఖయా ధ్వజాగ్రేణోల్లేఖో యోగో యయా। తత్సంబన్ధాత్కృతవిద్యుత్ప్రాకవ్యేతి యావత్। ఏవంవిధా జలముచో మేఘస్య లేఖా పఙ్క్తిస్తేషాం దేవానాం రథే విద్యుతా కృత్వా పీతా పతాకా యస్య తద్భావం తతాన। ధ్వజాగ్రసంబన్ధాత్ప్రకటితా విద్యుద్ధ్వజాగ్రే పీతా పతాకేవాభూదిత్యర్థః॥౬॥

పునఃపునర్మిలన్తీషు పథి పాథోదపఙ్క్తిషు।

నాకనాథరథాలమ్బి బభూవాభరణం ధనుః॥౭॥

పునరితి॥ ఇతస్తతో గమనవశాత్పథి పునఃపునః మిలన్తీషు సంబధ్యమానాసు పాథోదా మేఘాస్తేషాం పఙ్క్తిషు వర్తమానం
ధనురిన్ద్రధనుర్మార్గసంబన్ధవశాన్నాకనాథరథమాలమ్బతే ఏవంశీలం సంబద్ధం సదిన్ద్రరథస్యేవాభరణం భూషణం బభూవ। ఇన్ద్రరథే వర్తమానం ధనురాగచ్ఛన్తీషు మేఘపఙ్క్తిషు క్షణం భూషణమభూదితి వా। మేఘా హి సేన్ద్రచాపాః శోభన్తే॥౭॥

జలే జలదజాలానాం వజ్రివజ్రానుబిమ్బనైః।

జానే తత్కాలజైస్తేషాం జాతాశనిసనాథతా॥౮॥

జల ఇతి॥జలదజాలానాం జలే తస్మిన్కాలే ఇన్ద్రాదిగమనసమయే జాతైర్వజ్రిణో వజ్రస్తస్యానుబిమ్బనైః ప్రతిబిమ్బైః కృత్వా తేషాం మేఘజాలానామశనినా వజ్రేణ సనాథతా సఖామికతా జాతేతి జానే। తదాప్రభృతి ప్రాయేణ మేఘానాం సవజ్రత్వమిత్యుత్ప్రేక్షా॥౮॥

స్ఫుటం సావర్ణివంశ్యానాం కులచ్ఛత్రం మహీభుజామ్।

చక్రే దణ్డభృతశ్చుమ్బన్దణ్డశ్చణ్డరుచిం క్వచిత్॥౯॥

స్ఫుటమితి॥ దణ్డభృతో యమస్య దణ్డః క్వచిదాకాశదేశే చణ్డరుచిం సూర్యం చుమ్బన్స్పృశన్సన్ తం సూర్యమేవ సావర్ణేర్మనోర్వంశే జాతానాం మహీభుజాం కులచ్ఛత్రం కులశ్రేష్ఠమ్। అథ చ,—కులక్రమాయాతం రాజచిహ్నం స్ఫుటమివ చక్రే। స్వయం వృత్తత్వాత్, అధో దణ్డసంబన్ధాత్, ఛత్రమివేత్యుత్ప్రేక్షా। తే సూర్యమణ్డలం ప్రాప్తా ఇతి భావః। ఉదయే అస్తమయే చ సమానో వర్ణోఽస్య స సవర్ణః సూర్యస్తస్యాపత్యం సావర్ణిః, 'అత ఇఞ్' (౪।౧।౯౫)। వంశ్యః, దిగాదిః॥౯॥

నలభీమభువోః ప్రేమ్ణి విస్మితాయా దధౌ దివః।

పాశిపాశః శిరఃకమ్ప్రస్రస్తభూషశ్రవఃశ్రియమ్॥౧౦॥

నలేతి॥పాశిపాశో వరుణపాశో నలభీమభువోరనన్యతుల్యే ప్రేమ్ణి విషయే విస్మితాయా దివో విస్మయవశాదేవ శిరఃకమ్పేన స్రస్తా భూషా భూషణం యస్మాదేవంవిధస్య శ్రవసః కర్ణస్య శ్రియం లక్ష్మీం దధౌ। తస్యాస్తాటఙ్కరహితః కర్ణ ఇవ శుశుభ ఇత్యర్థః। అనేన దివో నాయికాత్వం వ్యజ్యతే॥౧౦॥

పవనస్కన్ధమారుహ్య నృత్యత్తరకరః శిఖీ।

అనేన ప్రాపి భైమీతి భ్రమం చక్రే నభఃసదామ్॥౧౧॥

పవనేతి॥ పవనస్య చన్ద్రసూర్యాద్యాధారేష్వావహాదిషు సప్తసు స్కన్ధేషు మధ్యే తారాచక్రాధారభూతం స్కన్ధమారుహ్య నృత్యన్త్యుత్తరా ఉద్గచ్ఛన్తః కరాః కిరణా జ్వాలారూపా యస్య స శిఖీ వహ్నిరనేనాగ్నినా భైమీ ప్రాపీతి నభఃసదాం దేవానాం భ్రమం చక్రే। భైమీప్రాప్తిహర్షాదయం నృత్యతి కిమితి సర్వేషాం దేవానాం భ్రాన్తిర్జాతేత్యర్థః। అన్యోఽపి నవవధూలాభే కస్యచిన్మిత్రస్య స్కన్ధమారుహ్య నృత్యత్కరో భవతి॥౧౧॥

తత్కర్ణౌ భారతీ దూనౌ విరహాద్భీమజాగిరామ్।

అధ్వని ధ్వనిభిర్వైణైరనుకల్పైర్వ్యనోదయత్॥౧౨॥

తత్కర్ణావితి॥భారతీ వాణీ భీమజాగిరాం భైమీవాణీనాం విరహోద్ధూనీ సంతప్తౌ తేషాం దేవానాం కర్ణావధ్వని మార్గేఽనుకల్పైర్భైమీవాణ్యాః సకాశాన్న్యూనైర్వైణైర్వీణాసంబన్ధిభిర్ధ్వనిభిర్వ్యనోదయత్సుఖినౌ చకార। ముఖ్యాభావేఽనుకల్పోఽపి కార్యార్థమఙ్గీక్రియతే। 'స్తనాదీనాం ద్విత్వవిశిష్టా జాతిః ప్రాయేణ' ఇతి వచనాత్ కర్ణావితి ప్రతినియతాపేక్షం ద్వివచనమ్॥౧౨॥

అథాయాన్తమవైక్షన్త తే జనౌఘమసిత్విషమ్।

తేషాం ప్రత్యుద్గమప్రీత్యా మిలద్వ్యోమేవ మూర్తిమత్॥౧౩॥

అథేతి॥అథ వాణీవీణాక్వణితశ్రవణానన్తరం తే దేవీదేవా అసిత్విషం ఖఙ్గతుల్యకాన్తిమాయాన్తం సంముఖమాగచ్ఛన్తం జనౌఘమవైక్షన్తాపశ్యన్। ఉత్ప్రేక్షతే—తేషాం దేవానాం ప్రత్యుద్గమస్య ప్రీత్యా వాఞ్ఛయా మిలద్యుజ్యమానం మూర్తిమత్ సశరీరం వ్యోమాకాశమివ। యతః—సశరీరస్య క్రియావత్త్వం యుక్తమ్। 'జనౌఘం మషీత్విషమ్' ఇత్యపి పాఠః॥౧౩॥

అద్రాక్షురాజిహానం తే స్మరమగ్రేసరం సురాః।

అక్షావినయశిక్షార్థం కలినేవ పురస్కృతమ్॥౧౪॥

అద్రాక్షురితి॥తే సురా అగ్రేసరం పురఃసరమాజిహానమాగచ్ఛన్తం స్మరమద్రాక్షుః। ఉత్ప్రేక్షతే—తజ్జనౌఘస్వామినా కలినాక్షాణామిన్ద్రియాణామ్, అథ చ,—ద్యూతపాశకానామ్, సంబన్ధినోఽవినయస్యావినీతత్వస్య శిక్షార్థం పురస్కృతమివాగ్రేకృతమివ, అథ చ,—పూజితమివ। స్మరో హీన్ద్రియవైకృతం కర్తుం జానాతీతీన్ద్రియార్థాక్షశబ్దచ్ఛలేన ద్యూతే పాశకేషు విషయే నలమవినయం శిక్షయితుం పాశకాజ్ఞానద్వారా నలం నిగ్రహీతుం కలినా పూజితః పురఃప్రేషితశ్చ ప్రాయేణేత్యుత్ప్రేక్షా॥౧౪॥

అగమ్యార్థం తృణప్రాణాః పృష్ఠస్థీకృతభీహ్రియః।

శమ్బలీభుక్తసర్వస్వా జనా యత్పారిపార్శ్వకాః॥౧౫॥

అగమ్యేతి ॥ఏవంభూతా జనా యస్య కామస్య పరితః పార్శ్వయోశ్వరన్తీతి పారిపార్శ్వికాః। వయస్యా ఇత్యర్థః। సేవకా వా। కింభూతాః—గన్తుమశక్యానామనర్ఘాణాం రాశ్యాదీనాం మాత్రాదీనాం చ సంభోగార్థం తృణమివానాయాసత్యాజ్యాః ప్రాణా యేషాం తే। అత ఏవ—పృష్ఠస్వీకృతే పశ్చాత్కృతే పరిత్యక్తే భీహ్రియౌ యైస్తే। వధభయం పాపభయం లోకలజ్జా చ, తత్సర్వం యైస్త్యక్తం తే తాదృశాః। నిర్భయా నిర్లజ్జాశ్చేత్యర్థః। తథా,—అప్రాప్యాభేద్యస్త్రీభేదనకృతప్రతిజ్ఞాభిః శమ్భలీభిః కుట్టనీభిర్భుక్తం సర్వస్వం యేషాం తే, సన్తీతి శేషః। పారిపార్శ్వికః పూర్వవత్ ॥౧౫॥

బిభర్తి లోకజిద్భావం బుద్ధస్య స్పర్ధయేవ యః।

యస్యేశతులయేవాత్ర కర్తృత్వమశరీరిణః॥౧౬॥

బిభర్తీతి॥ యః స్మరో లోకాఞ్జయతీతి లోకజిత్తస్య భావం సర్వజనవిజయితాం బిభర్తి। ఉత్ప్రేక్షతే—బుద్ధస్య స్పర్ధయేవ। జినో హి మారజిదితి స్వశత్రుస్పర్ధయేవ 'మారజిల్లోకజిజ్జినః' ఇత్యభిధానాల్లోకజిత్పదవాచ్యత్వం బిభర్తీత్యర్థః। తథా,—యస్యాశరీరిణః శరీరరహితస్య దగ్ధదేహత్వాదనఙ్గస్యాత్ర లోకే కామినాం మనోవికారం ప్రతి మైథునద్వారా సర్వజనాన్ప్రతి వా కర్తృత్వం స్రష్టృత్వమ్। అత్రాప్యుత్ప్రేక్షతే—విశ్వకర్తురీశస్య తులయేవ స్పర్ధయేవ। ఈశ్వరో హి స్మరహరత్వాత్స్మరస్య శత్రుః, తస్మాత్తత్స్పర్ధయేవ తస్యాశరీరకర్తృత్వం స్వయమవినయేనాఙ్గీకృతమిత్యర్థః। యథా,—అశరీరిణ ఏవేశ్వరస్య కర్తృత్వమితి న్యాయవిదః, తథా,—అయమప్యనఙ్గ ఏవ సన్ కార్యకారీత్యర్థః। జినమహేశాభ్యాం జితోఽపి లోకజిత్త్వేనాశరీరకర్తృత్వేన చ యః పునస్తాభ్యాం సమః। ఏవంవిధోఽతిబలవానితి భావః॥౧౬॥

ఈశ్వరస్య జగత్కృత్స్నం సృష్టిమాకులయన్నిమామ్।

అస్తి యోఽస్త్రీకృతస్త్రీకస్తస్య వైరం స్మరన్నివ॥౧౭॥

ఈశ్వరస్యేతి॥ అస్త్రీకృతాః శస్త్రీకృతాః స్త్రియో యేన ఏవంవిధో యః కామ ఈశ్వరస్య ఇమాం సృష్టిమీశ్వరేణ నిర్మితం కృత్స్నం జగదాకులయన్నన్యవృత్తి చేతః స్వవశం కుర్వన్। అథ చ,—పీడయన్। అస్తి। ఉత్ప్రేక్షతే—తస్యేశ్వరస్య దేహదాహజనితం వైరం స్మరంశ్చిన్తయన్నివ। దేహదాహో మమానేన కృతః, తస్మాదేతేన రచితమేతదీయం జగత్

పీడయిష్యామీతి బుద్ధ్యేశ్వరస్య కించిదపకర్తుమసమర్థః, తదా జగత్ స్త్రీరూపేణ శస్త్రేణ పీడయంస్తేన సహ స్పర్ధతే ఇత్యర్థః। ప్రత్యనీకాగ్రే ఆయుధనిష్కృతా స్త్రీ యేనేతి। స్త్రియా అస్త్రీత్వకరణే విరోధాభాసశ్చ। అథవా,—యా ఈశ్వరేణ స్త్రీ కృతా సానేనాస్త్రీ కృతేత్యపి ప్రతికూలాచరణేనేశ్వరేణ సహ స్పర్ధతే। అథవా,— ఈశ్వరేణాపి త్రిపురవధే మోహినీ స్త్రీ శస్త్రీకృతానేనాపి స్త్రీ శాస్త్రీకృతేత్యేకవిషయతయా స్పర్ధా। శక్తిరూపో హి శ్రీవిష్ణుస్త్రిపురవధే భగవతా శరతాం నీత ఇత్యాగమః। 'అనుస్మరన్' ఇతి పాఠే లుప్తోత్ప్రేక్షా। 'సృష్టి' శబ్దో నియతస్త్రీలిఙ్గః। తత్పరామర్శాశ్చ ఇమామితి నిర్దేశః। అస్త్రీకృతేత్యత్రానస్త్రమస్త్రం కృతాఽస్త్రీకృతేతి 'చ్వౌ' (౭।౪।౨౬) ఇతీకారః। పక్షే—న స్త్రీ అస్త్రీ, అస్త్రీకృతా స్త్రీ యేనేతి సమాసః। 'నద్యృతశ్చ' (౫/౪/౧౫౩) ఇతి కప్। కులకమ్॥౧౭॥

చక్రే శక్రాదినేత్రాణాం స్మరః పీతనలశ్రియామ్।

అపి దైవతవైద్యాభ్యామచికిత్స్యమరోచకమ్॥౧౮॥

చక్ర ఇతి॥ స్మరః కామః పీతనలశ్రియాం సాదరదృష్టనలశోభానాం శక్రాదినేత్రాణామిన్ద్రాగ్న్యాదినేత్రాణాం దైవతవైద్యాభ్యాం నాసత్యాభ్యామపి న చికిత్స్యం ప్రతికర్తుమశక్యమరోచకం రుచ్యభావం చక్రే। అధికరూపస్య నలస్య దృష్టత్వాత్, తదూనరూపే స్మరే దృష్టే తన్నేత్రాణాం ప్రీతిర్న జాతా। న కేవలం స్మరం దృష్ట్వా న ప్రీతాస్తే, కింతు దస్రావపి। తయోరపి నలాద్ధీనత్వాదిత్యర్థః। స్మరదస్రేభ్యోఽపి నలోఽధిక ఇతి ధ్వన్యతే। స్మరమనాదృత్య పురశ్చలితా ఇతి భావః। అథవా,—అరోచకం సర్వథాన్నాదిరుచ్యభావో రోగవిశేషః। స కర్మజత్వాద్దేవవైద్యాభ్యామపి చికిత్సితుమశక్యః, కిం పునర్నృవైద్యైరితి సమాసోక్తిః। భఙ్గ్యన్తరేణ నలరూపాతిశయప్రకాశే తాత్పర్యముక్తమ్। ఉపమానతిరస్కారాత్ప్రతీపం చ। పీతనలశ్రియామితి, 'తృతీయాదిషు—' (౭।౧।౭౪) ఇతి పుంవద్భావాన్నపుంసకహస్వత్వాభావానుడభావః। అచికిత్స్యమితి శక్యార్థే 'అచో యత్' (౩।౧।౯౭) ఇతి యత్। 'దుశ్చికిత్సమ్' ఇతి పాఠే కర్మణి ఖల్। దుర్న ఇత్యర్థః। ఖలర్థయోగాత్ 'న లోకా–' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాత్ 'వైద్యాభ్యామ్' ఇతి తృతీయా। అరోచకమితి 'రోగాఖ్యాయాం–'(౩।౩।౧౦౮) (ఇతి) బాహులకాదస్త్రియామపి ణ్వుల్॥౧౮॥

యత్తత్క్షిపన్తముత్కమ్పముత్థాయుకమథారుణమ్।

బుబుధుర్విబుధాః క్రోధమాక్రోశాక్రోశఘోషణమ్॥౧౯॥

యత్తదితి॥ అథ స్మరదర్శనానన్తరం యత్తత్కించిల్లోష్టకాష్ఠపాషాణాది పరప్రహారార్థం ముఞ్చన్తమ్, నితరాం సర్వాఙ్గకమ్పినమ్, జనైర్వార్యమాణమథా (ప్యా) వేశాతిశయాత్కేశాకేశి యోద్ధుం పౌనఃపున్యేనోత్తిష్ఠన్తమ్, లోహితీభూతసర్వాఙ్గమ్, క్రోశం మర్యాదీకృత్యాభివ్యాప్య వా పరనిన్దావాక్యస్య ఉచ్చైర్ఘుష్టం యస్య। అతిదూరశ్రూయమాణపరుషభాషిణమితి యావత్। ఏవంభూతం సశరీరం క్రోధం తత్ర జనౌఘే తే దేవా బుబుధిరే। ఏతైశ్చిహ్నైః క్రోధోఽయమితి జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః। క్రోధాక్రాన్తస్య జాతిరియమ్। 'ఆక్రోశాక్రోశభూషణమ్' ఇతి పాఠే ఆక్రోశం య ఆక్రోశః స భూషణం యస్యేత్యర్థః। ఉత్థాయుకమితి పూర్వవత్॥౧౯॥

యముపాసన్త దన్తౌష్ఠక్షతాసృక్శిష్యచక్షుషః।

భ్రుకుటీఫణినీనాదనిభనిఃశ్వాసఫూత్కృతః॥౨౦॥

యమితి॥ దన్తైరోష్ఠయోర్యో వ్రణస్తజ్జం యద్రక్తం తస్య శిష్యభూతే తస్మాదివ సంక్రాన్తలౌహిత్యే లక్షణయా తత్తుల్యే నేత్రే యేషాం తే। తథా,— భ్రుకుటీ భ్రువోరాక్షేపః సంకోచః సైవ భుజగీ తస్యా నాదః ఫూత్కారస్తత్తుల్యాః సంరమ్భనిర్గచ్ఛన్నాసాపవనానాం ఫూత్కారా యేషామేవంభూతా జనా యం సేవన్తే। తం బుబుధిరే ఇతి పూర్వేణ సంబన్ధః। క్రోధవశాద్దన్తైరోష్ఠౌ దశ్యేతే। నేత్రే రక్తే జాయేతే। తేన శ్వాసఫూత్కారాశ్చ నిర్గచ్ఛన్తి। యస్య సేవకా ఏవంవిధా ఇత్యర్థః। రూపకమ్। క్షతశోణితస్య చక్షుః స్థితేస్తద్గుణాః॥౨౦॥

దుర్గం కామాశుగేనాపి దుర్లఙ్ఘ్యమవలమ్బ్య యః।

దుర్వాసోహృదయం లోకాన్సేన్ద్రానపి దిధక్షతి॥౨౧॥

దుర్గమితి॥ యః క్రోధో మదనబాణేనాపి లఙ్ఘయితుమశక్యమత ఏవ దుర్గమ్। అథ చ,— గిర్యాదివిషమదుర్గరూపమ్। ఏవంభూతం రుద్రరూపస్య దుర్వాససో మునేర్మానసమాశ్రిత్య శక్రాదిసహితాన్సప్తాపి లోకాఞ్శాపాగ్నినా దగ్ధుమిచ్ఛతి। దుర్వాసా హి సర్వదా క్రోధావిష్టః సర్వమపి శాపాగ్నినా దగ్ధుమిచ్ఛతి। అన్యోఽపి క్షుద్రో బాణేనాప్రాప్యమతివిషమం గిర్యాదిదుర్గమాశ్రిత్య సర్వానపి పీడయతి। రూపకం, సమాసోక్తిశ్చ॥౨౧॥

వైరాగ్యం యః కరోత్యుచ్చై రఞ్జనం జనయన్నపి।

సూతే సర్వేన్ద్రియాచ్ఛాది ప్రజ్వలన్నపి యస్తమః॥౨౨॥

వైరాగ్యమితి॥ యః క్రోధో నితరాం ముఖాదిలౌహిత్యం కుర్వన్ యావత్స్వకార్యం కరోతి తావదుద్వేగమపి జనయతి। తథా నితరాం ప్రదీప్తోఽభివృద్ధోఽభిభవేచ్చక్షురాదీని సర్వాణి బాహ్యాభ్యన్తరేన్ద్రియాణ్యాచ్ఛాదయత్యేవంశీలమజ్ఞానమప్యుత్పాదయతి। ప్రసిద్ధం తమ ఆలోకాభావాచ్చక్షురిన్ద్రియమేవాచ్ఛాదయతి రూపాగ్రహణాత్, న తు రసాదీని। తమస్యపి రసగన్ధాదీనాం గ్రహణస్య సర్వసాక్షికత్వాత్। ఇదం తు క్రోధవశాన్మనసోఽనవస్థానాత్ సహకారిసంనిధానాభావాచ్చక్షురాదీనాం రూపాదిస్వవిషయగ్రహణాసామర్థ్యజననాత్ సర్వేన్ద్రియాచ్ఛాది। ఏవమాశ్చర్యజనకం తమశ్చ యః సూత ఇత్యర్థః। 'అపీ' పరస్పరసముచ్చయార్థౌ। అథ చ,— మో హింసాదౌ ప్రీతిం జనయన్ మహానిష్టోత్పాదనానుశయాత్ప్రాయశ్చిత్తార్థత్వనిదానభూతం వైరాగ్యం జనయతి। అథ చ,— పూర్వోక్తప్రకారేణ వైరాగ్యం ఫలభూతం జనయితుం రఞ్జనం కరోతి। ప్రజ్వలితుం చ తమః సూత ఇతివా యథాకథంచిద్ధేతౌ శత్రా వ్యాఖ్యేయమ్। అథ వా— 'అపీ' విరోధార్థౌ। యో లౌహిత్యం చ జనయతి, యశ్చ ప్రీతిముత్పాదయతి స ఏవాప్రీతిమితి (?) కథమ్। యశ్చ ప్రకర్షేణ దీపస్తేజోరూపః సోఽన్ధకారం రఞ్జనం చ కథం సూతే, తథాపి సర్వేన్ద్రియాచ్ఛాదినమితి విరోధాభాసౌ। 'వైరాగ్య' శబ్దస్య లౌహిత్యాభావప్రీత్యభావార్థశ్లేషాత్, 'తమః' శబ్దస్య చాన్ధకారార్థంశ్లేషాత్ తత్పరిహారస్తూక్తప్రకారేణ॥౨౨॥

పఞ్చేషువిజయాశక్తౌ భవస్య క్రుధ్యతో జయాత్।

యేనాన్యవిగృహీతారిజయకాలనయః శ్రితః॥౨౩॥

పఞ్చేష్విత్వితి॥ పఞ్చేషువిజయాశక్తౌ కామజయవిషయే అభినివేశాభావాదశక్తౌ సత్యాం కుప్యతో మహేశ్వరస్య జయాత్స్వవశీకరణాద్ధేతోర్యేన క్రోధేన పరేణ ప్రారబ్ధవిగ్రహే శత్రౌ స్వజయస్య సమయః, తత్పరాభవారమ్భసమయః స ఇత్యేవంరూపో నీత్యుపదేశోఽఙ్గీకృతః। అన్యదా యో జేతుమశక్యః సోఽన్యేన విగృహీతో యదా భవతి తదా జయ్యో భవతీతి నీత్యుపదేశః। అన్యదా జేతుమశక్యస్య భవస్య స్మరేణ సహ విగ్రహసమయే జితత్వాచ్చిత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా। మహేశ్వరోఽపి యేన స్వవశీకృతః, తస్య క్రోధస్య మాహాత్మ్యమశక్యవర్ణనమితి భావః। విగృహీతారిజయ ఇతి సప్తమీసమాసః। అరేర్జయకాల ఇతి షష్ఠీసమాసో వా। పఞ్చభిః కులకమ్॥౨౩॥

హస్తౌ విస్తారయన్నిభ్యే విభ్యదర్ధపథస్థవాక్।

సూచయన్కాకుమాకూతైర్లోభస్తత్ర వ్యలోకి తైః॥౨౪॥

హస్తావితి॥ ఇభ్యే ధనిని విషయే ద్వావపి పాణీ లోభాత్ప్రసారయన్, దాస్యతి న వేతి హేతోర్భయం ప్రాప్నువన్ అత ఏవార్ధపథస్థవాక్ హృదయాన్నిర్గత్య కణ్ఠమాగత్య ముఖాదనిఃసరన్తీ వాణీ యస్యైవంభూతః, తథా,—ఆకూతైర్నిజ- దైన్యజ్ఞాపకైశ్చేష్టితైః కాకుం శోకభయాదిజన్యం ధ్వనివికారం సూచయఞ్జ్ఞాపయన్। ఖణ్డోక్తిం వదన్నితి యావత్। తథా,—అఙ్గులీముఖనిక్షేపాదిచేష్టితైర్దేహి దేహీత్యాదిభయదైన్యాదివక్రితాం వాణీం వదన్, ఏవంభూతో మూర్తో లోభస్తత్ర జనౌఘే తైర్దేవైర్దృష్టః। యత్తు—ధనిని విభ్యదితి। తదవ్యాఖ్యానమ్। 'భీత్రార్థానాం భయహేతుః' (౧।౪।౨౫) ఇతి పఞ్చమీప్రసఙ్గాత్। 'ఇభ్య ఆఢ్యో ధనీ స్వామీ', 'కాకుః స్త్రియాం వికారో యః శోకభీత్యాదిభిర్ధ్వనేః' ఇతి చామరః। లుబ్ధస్యేయం జాతిః॥౨౪॥

దైన్యస్తైన్యమయా నిత్యమత్యాహారామయావినః।

భుఞ్జానజనసాకూతపశ్యా యస్యానుజీవినః॥౨౫॥

దైన్యేతి॥ నిత్యం దైన్యస్తేన్యమయాః సదా దీనత్వచౌరస్వే ప్రచురే యేషు తాదృశా దైన్యచౌర్యరూపా వా, తథా,— జాఠరవహ్వ్యయననురూపాహారగౌరవాదజీర్ణరసత్వాన్నిత్యం దీర్ఘరోగిణః; తథా,—అయమేవ సకలం భోక్ష్యతే మహ్యం భోక్తుం న దాస్యతి, కీదృగ్ఘృతం దధి చ, మహ్యం కిం వితీర్యమ్, అస్మై చ కిమ్ ఇత్యాదిదుష్టదృష్ట్యాశయాదినాభ్యవహరతో లోకస్య సాభిప్రాయం విలోకకా ఏవంభూతా యస్య లోభస్య సేవకాః స వ్యలోకీతి పూర్వేణ సంబన్ధః। ఇయమపి జాతిః।(సైన్యేతి 'స్తేనాద్యన్నలోపశ్చ' (౫।౧।౧౨౫) ఇత్యత్ర 'స్తేనాత్' ఇతి యోగవిభాగాత్ష్యఞ్)। ఆమయావీతి, 'సర్వత్రామయస్యోపసంఖ్యానమ్' ఇతి దీర్ఘశ్చ॥౨౫॥

ధనిదానామ్బువృష్టేర్యః పాత్రపాణావవగ్రహః।

స్వాన్దాసానివ హా నిఃస్వాద్విక్రీణీతేఽర్థవత్సు యః॥౨౬॥

ధనీతి॥ సంప్రదానభూతబ్రాహ్మణహస్తే విషయే సమృద్ధధనానాం నరాణాం సంకల్పసంబన్ధిజలవర్షణస్య యో లోభః ప్రతిబన్ధకః, వృష్టేశ్చావగ్రహః సంభావ్యతే। మహాధనికోఽపి యద్వశాత్పాత్రపాణౌ జలం న వితరతీత్యర్థః। తథా,— నిఃస్వాన్నిర్ధనాత్ (హేతోః) స్వానాత్మనః, స్వీయాన్పుత్రదారాదీన్వా। ధనికేషు విషయే నిర్గతస్నేహాభిమానః కశ్చన వినిమయే స్వవశవర్తినో దాసీపుత్రానివ యో విక్రీణీతే వితరతి। 'హా' ఖేదే। నిఃస్వేన చ

లోభవశాదాత్మనో దాసా యథా స్వేచ్ఛయా ధనార్థం విక్రీయన్తే తథేత్యర్థః। అవగ్రహః పూర్వవత్॥౨౬॥

ఏకద్వికరణే హేతూ మహాపాతకపఞ్చకే।

న తృణే మన్యతే కోపకామౌ యః పఞ్చ కారయన్॥౨౭॥

ఏకేతి॥ బ్రహ్మవధాదిపఞ్చమహాపాతకసఙ్ఘమధ్యే ఏకస్య మహాపాతకస్య ద్వయోశ్చ కరణే క్రమేణ కారణభూతో యస్మాద్, అత ఏవ తయోరల్పకార్యకారిత్వాదుభౌ కోపకామౌ యో లోభస్తృణతుల్యావపి న మన్యతే, యతః— స్వయం పఞ్చాపి మహాపాతకాని నరాదినా కారయన్। కోపాచ్చ యోఽపి బ్రాహ్మణో హన్యతే, తస్యైకం బ్రహ్మవధం ప్రతి హేతుత్వమ్। కామాత్—గురుతల్పగమనమ్, స్త్రీకామాచ్చ తద్భర్తుర్బ్రాహ్మణస్య వధశ్చేతి మహాపాతకద్వయం ప్రతి తస్య హేతుత్వమ్। ధనాదిలోభాత్తు—బ్రహ్మవధః, సువర్ణస్తేయం చ। రసలోభాత్ సురాపానమ్। కామలోభాత్స్త్రీ జాతిప్రదర్శితధనలోభాద్వా గురుతల్పగమనమ్ ఇష్టసంగ్రహలోభాదేతైశ్చతుర్భిరపి సహ సంసర్గం ఇత్యేవం లోభస్య పఞ్చాపి మహాపాతకాని ప్రతి హేతుత్వాదధికత్వాత్కోపకామావప్యకించిత్కరౌ మన్యతే। తాభ్యామప్యధికో లోభ ఇతి భావః। 'ఏకద్వి–' ఇతి ద్వన్ద్వత్వాడ్డజభావః। 'సంఖ్యాయా అల్పీయస్యాః' (వాం ౧౪౧౭) ఇత్యేకశబ్దస్య పూర్వనిపాతః। యదా తు ఏకం వా ద్వౌ వా ప్రమాణం యేషామితి సమాసే 'బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే డజబహుగణాత్' (౫।౪।౭౩) ఇతి డచ్ప్రసఙ్గస్తదా 'ఏకద్వ–' ఇతి పాఠో యుక్తః। తృణే ఇతి, "మన్యకర్మణ్యనాదరే విభాషాప్రాణిషు' (౨।౩।౧౭) ఇతి చతుర్థ్యాం వైకల్పికత్వాత్పక్షే ద్వితీయా॥౨౭॥

యః సర్వేన్ద్రియసద్మాపి జిహ్వాం బహ్వవలమ్బతే।

తస్యామాచార్యకం యాచ్ఞాబటవే పాటవేఽర్జితుమ్॥౨౮॥

యః సర్వేతి॥ యో లోభః సర్వేన్ద్రియాణి షడిన్ద్రియాణి సద్మాని యస్య ఏవంవిధః। ఘ్రాణం గన్ధలుబ్ధమ్, చక్షూ రూపలుబ్ధమిత్యాదిప్రకారేణేత్యర్థః। అపి బహు యథా భవతి తథా। జిహ్వామవలమ్బతే। కిం కర్తుమ్—తస్యాం జిహ్వాయాం యాచ్ఞాబటవే యాచ్ఞాబటుర్బ్రహ్మచారీ శిష్యస్తస్మై పాటవే పటుత్వవిషయే యాచ్ఞాచాటూక్తికౌశలే ఆచార్యకం గురుత్వమర్జితుమ్। లుబ్ధస్యైషా రీతిః। అయమత్ర తాత్పర్యార్థః— యో లోభో దుర్వాచే విప్రియవాక్యవచనాయ యత్సామర్థ్యం నైపుణ్యం తద్విషయే గురుతాం విధాతుమివాస్యాః

సకాశాత్ప్రియవచనసంభాషణాభ్యాసం కర్తుమివ శిష్యభూతః। తామతితరాం సేవత ఇత్యర్థః। లోభవశాత్సర్వోఽపి యాచ్ఞాప్రియవాక్యాని బ్రూత ఇతి భావః। 'యాచ్ఞావ (చ) టవే పటవే' ఇతి పాఠే పటునే దృఢాయ యాచ్ఞావ (చ) టవ ఇత్యర్థః। యాచ్ఞా చాటుపాటవే విషయే స్వస్యాగురుతాం విధాతుమివోత్ప్రేక్షా। 'యోపధాత్–' (౫।౧।౧౩౨) ఇతి వుఞి 'ఆచార్యకమ్' ఇతి సాధు। 'వ (చ) టవే పటవే' ఇతి భాషితపుంస్కమ్। పఞ్చభిః కులకమ్॥౨౮॥

పథ్యాం తథ్యామగృహ్ణన్తమన్ధం బన్ధుప్రబోధనామ్।

శూన్యమాశ్లిష్య నోజ్ఝన్తం మోహమైక్షన్త హన్త తే॥౨౯॥

పథ్యామితి॥ హితాం సత్యాం బన్ధునా మాతాపిత్రాదినా కృతాం ప్రబోధనాం సత్కర్మ కురు, అసన్మాకార్షీరిత్యా- దిరూపాం ప్రవర్తనామఙ్గీకుర్వాణమ్। యతః—అన్ధమజ్ఞానబహులమ్। తథా—(శూన్యమ్) అలీకమప్రామాణిక-మపి .... రజతత్వేన, అనాత్మభూతాని జడాన్యపి దేహేన్ద్రియాదీన్యవిద్యావిలాసవశాదాత్మత్వేన, ఆశ్లిష్య ప్రతిపద్య సహస్రశో బోధ్యమానమపి న త్యజన్తం ఏవంభూతం మోహం తే దేవాస్తత్ర జనౌఘే దదృశుః। హితస్య ప్రియస్య చానఙ్గీకరణాత, ఆశ్లిష్టశూన్యాపరిత్యాగాచ్చ। 'హన్త' ఇత్యాశ్చర్యే ఖేదే వా। మూఢస్యేయం జాతిః॥౨౯॥

శ్వః శ్వః ప్రాణప్రయాణేఽపి న స్మరన్తి స్మరద్విషః।

మగ్నాః కుటుమ్బజమ్బాలే బాలిశా యదుపాసినః॥౩౦॥

శ్వఃశ్వ ఇతి॥ యస్య మోహస్య సేవకా బాలిశా మూర్ఖాః। అథవా స్వయంప్ర (స్య ప్ర) -జ్ఞత్వాభిమానాత్, పరోపదేశానఙ్గీకారాచ్చ శిశుభూతాః। ఏవంభూతా జనాః పుత్రకలత్రాదిరూపకుటుమ్బరూపే కర్దమే బ్రుడితా అపి మృతోఽహమ్, అయం పుత్రః కిం కరిష్యతి, ఇదం కలత్రం వా కిం కరిష్యతి, అస్య క్షేత్రాదేః కిం భవిష్యతీత్యాదిప్రకారేణ పుత్రాదియోగక్షేమవిచారణామాత్రపరాః శిశ్నోదరపరాయణాః సన్తః పరేద్యవి। అతిసంనిహిత ఇతి యావత్। 'జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యుః' (నీం శం ౨౭) ఇత్యాదివచనప్రామాణ్యాదనాతురత్వేఽపి సంనిహితే ప్రాణగమనే జ్ఞాతే, సంనిపాతాదినాతురత్వేఽపి వా శ్వః ప్రాణప్రయాణే నిశ్చితే సత్యపి సంసారసముద్రతారకం స్మరహరం న ధ్యాయన్తి। కింతూక్తప్రకారేణ భరణసమయేఽపి కుటుమ్బచిన్తామేవ కుర్వన్తీత్యర్థః। ఇదమపి మూఢలక్షణమ్। జమ్బాలే నిమగ్నోఽన్యోఽపి కిమపి న స్మరతి।

'శ్వఃశ్వః' ఇతి వీప్సాయాం ద్విః। 'శ్వః స్వప్రాణ-' ఇతి (పాఠే) స్వస్య ప్రాణానామిత్యర్థః। స్మరద్విషః ఇతి, 'అధీగర్థ–' (౨।౩।౫౨) ఇతి కర్మణి షష్ఠీ। 'ద్విషమ్' ఇతి పాఠే కర్మత్వవివక్షయా ద్వితీయా॥౩౦॥

పుంసామలబ్ధనిర్వాణజ్ఞానదీపమయాత్మనామ్।

అన్తర్మ్లాపయతి వ్యక్తం యః కజ్జలవదుజ్జ్వలమ్॥౩౧॥

పుంసామితి॥ యో మోహో న లబ్ధం నిర్వాణం వినాశో యేన స జ్ఞానరూపీ దీపస్తన్మయస్తత్ప్రచుర ఆత్మా మనో యేషాం వసిష్ఠాదీనాం జ్ఞానినాం పుంసాముజ్జ్వలమప్యన్తో నిర్మలమప్యన్తఃకరణం వ్యక్తం ప్రకటం మ్లాపయతి మలసహితం కరోతి। మోహమోహితాః కామాధీనాః సన్తో జ్ఞానినోఽపి విశ్వామిత్రాదయః స్వమనో మేనకాదిదేవాఙ్గనాప్రవణం చక్రుః। పూర్వముజ్జ్వలస్యాపి మనసో మోహేన మాలిన్యం కృతమ్, 'జ్ఞానినామపి చేతాంసి—' (దేంమాం౧।౫౫) ఇత్యాది మార్కణ్డేయవచః ప్రమాణమ్। న లబ్ధః సాక్షాత్కృతో నిర్వాణోపయోగీ మోక్షోపయోగీ జ్ఞానదీపకరూపః స్వప్రకాశజ్ఞానరూప ఆత్మా యైస్తేషామద్వైతజ్ఞానరహితానామితి వా। కిమివ— కజ్జలవత్। యథా మధ్యే స్థాపితస్య దీపస్య కజ్జలం సుధాధవలితానాం ఘటాదీనాం మధ్యం మలినయతి॥౩౧॥

బ్రహ్మచారివనస్థాయియతయో గృహిణం యథా।

యో యముపజీవన్తి క్రోధలోభమనోభవాః॥౩౨॥

బ్రహ్మేతి॥ బ్రహ్మచారీ, వనస్థాయీ వానప్రస్థః, యతిః సంన్యాసీ, ఏతే త్రయోఽపి ఆశ్రమిణో గృహిణం గృహస్థం యథాఽశనాచ్ఛాదనార్థముపజీవన్తి సేవన్తే। 'యస్మాన్త్రయోఽప్యాశ్రమిణో జ్ఞానేనాన్నేన చాన్వహమ్। గృహస్థైరేవ ధార్యన్తే తస్మాజ్జ్యేష్ఠో గృహాశ్రమీ॥' (మనుం ౩।౭౮) ఇతి స్మార్తవచనాత్। తం లక్ష్యీకృత్య వా ప్రాణధారణం కుర్వన్తి, తథా,—క్రోధలోభమనోభవా యం మోహం సేవన్తే, యం లక్ష్యీకృత్య వా స్వరూపం లభన్తే। మూఢ ఏవ క్రుద్ధో లుబ్ధః కామీ చ భవతి॥౩౨॥

జాగ్రతామపి నిద్రా యః పశ్యతామపి యోఽన్ధతా।

శ్రుతే సత్యపి జాడ్యం యః ప్రకాశేఽపి చ యస్తమః॥౩౩॥

జాగ్రతామితి॥ యో మోహో జాగ్రతాం సావధానానామపి నిద్రాఽవివేకరూపం నిశ్చైతన్యమ్। తథా,— యః పశ్యతాం చాక్షుషజ్ఞానవతామప్యన్ధతా చక్షురాచ్ఛాదనాద్ద్రష్టవ్యదర్శనాభావరూపం సదసద్వస్త్వగ్రహణమ్। సంసారస్యానిత్య-దుఃఖరూపతాం జానతామపి తదపరిత్యాగహేతుత్వాదజ్ఞానరూప ఇత్యర్థః। తథా,— యః శ్రుతే శాస్త్రాధిగమే సత్యపి మూఢత్వేన జ్ఞేయానురూపం జాడ్యమ్। విధినిషేధాద్యనిర్ణయరూప ఇత్యర్థః। తథా,— యశ్చ ప్రకాశే సౌరాగ్నేయచాక్షుషా- ద్యాలోకే సత్యపి ద్రష్టవ్యఘటపటాద్యాచ్ఛాదనరూపతయాన్ధకారరూపః ప్రకటేఽప్యర్థే ప్రతీతిప్రతిబన్ధక ఇత్యర్థః॥33॥

కురుసైన్యం హరేణేవ ప్రాగలజ్జత నార్జునః।

హతం యేన జయన్కామస్తమోగుణజుషా జగత్॥3౪॥

కుర్వితి॥ తమోగుణజుషాఽజ్ఞానరూపతమోగుణసేవినా యేన మోహేన హతం జగజ్జయన్కామో నాలజ్జత। క ఇవ— తమోగుణజుషా ఆశ్రితతమోగుణేన హరేణ సంహారకారకేణ రుద్రేణ ప్రాప్తకాలతయా ప్రాక్ హతం గ్రస్తం కురుసైన్యం పశ్చాద్వినాశయన్నర్జున ఇవ। మయా హతమిత్యభిమానేన లజ్జాం నాప। అన్యేన హతస్య పశ్చాత్త్వేన హననే హి లజ్జా యుక్తా। సా తు కామస్య న జాతేత్యర్థః। మూఢ ఏవ కామపరవశో భవతీత్యర్థః। ఈశ్వరః ప్రాక్కురుసైన్యం శూలేన హన్తి, పశ్చాచ్ఛరేణార్జున ఇతి ద్రోణపర్వకథా। కులకమ్॥3౪॥

చిహ్నితాః కతిచిద్దేవైః ప్రాచః పరిచయాదమీ।

అన్యే న కేచనాచూడమేనఃకఞ్చుకమేచకాః॥3౫॥

చిహ్నితా ఇతి॥ అమీ కామాదయః కతిచిత్కతిపయైర్దేవైరిన్ద్రాదిభిః ప్రాచః పూర్వజాతాత్పరిచయాత్పటుతరా- త్సంసర్గాచ్చిహ్నితాః చిహ్నైర్నిశ్చితాః, దేవానామపి కామాద్యాయత్తత్వాత్ ప్రాచీనః పరిచయః। అన్యే తదుపజీవినో బౌద్ధాదయః కేచన విశేషేణ న జ్ఞాతాః। యతః— ఆచూడం శిఖామభివ్యాప్య మర్యాదీకృత్య వా ఏనసా పాపరూపేణ కఞ్చుకేన మేచకాః శ్యామవర్ణాః। యో హి నీలవస్త్రాదినావృతదేహః, స విశేషతో న లక్ష్యతే। శ్యామత్వాన్న బుద్ధా ఇత్యర్థః॥3౫॥

తత్రోద్ఘూర్ణ ఇవార్ణోధౌ సైన్యేఽభ్యర్ణముపేయుషి।
కస్యాప్యాకర్ణయామాసుస్తే వర్ణాన్కర్ణకర్కశాన్॥౩౬॥

తత్రేతి॥ ఉద్ఘూర్ణే త్యక్తమర్యాదేఽర్ణోధౌ సముద్ర ఇవాతిగభీరే తత్ర తస్మిన్కలిసైన్యేఽభ్యర్ణముపేయుషి సామీప్యం గతే సతి తే దేవాః కస్యాప్యనుపలక్షితాకారస్య చార్వాకస్య కర్ణకర్కశాన్వర్ణానాకర్ణయామాసుః। అభ్యర్ణమ్, 'అభేశ్చావిదూర్యే' (౭।౨।౨౫) ఇతి నేట్। 'గురీ ఉద్యమే'। మర్యాదాధారణే ఉద్యమత్యాగినీత్యర్థః॥౩౬॥

తానేవ వర్ణానాహ—

గ్రావోన్మజ్జనవద్యజ్ఞఫలేఽపి శ్రుతిసత్యతా।
కా శ్రద్ధా తత్ర ధీవృద్ధాః! కామాధ్వా యత్ఖిలీకృతః॥౩౭॥

గ్రావేతి॥ గ్రావోన్మజ్జనవత్ 'గ్రావాణః ప్లవన్తే' ఇతి ప్రతిపాదితపాషాణతరణవజ్జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞానాం సాధ్యే స్వర్గాదౌ ఫలేఽపి 'జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజేత' ఇత్యాదిశ్రుతీనాం సత్యతా యథార్థతా। గ్రావోన్మజ్జనవాక్యస్య ప్రత్యక్షబాధితత్వాత్, యాగానన్తరమేవ స్వర్గాదేరదృష్టత్వాజ్జ్యోతిష్టోమాదియాగప్రతిపాదికా శ్రుతిరపి ప్రత్యక్షబాధితా। తథా చ 'యాగశ్రుతిరప్రమాణమ్, ప్రత్యక్షవిరుద్ధత్వాద్గ్రావోన్మజ్జనశ్రుతివత్' ఇతి ప్రయోగాద్యాగశ్రుతేరపి స్వర్గాదావసత్యతేతి చ వ్యాఖ్యేయమ్। అత్ర విరుద్ధలక్షణయా సత్యతేత్యస్యాఽసత్యతేత్యర్థః। ఏవమన్యేషామపి వేదవాక్యానాం శ్రుతిత్వావిశేషాదప్రమాణత్వే హే ధీవృద్ధాః బుద్ధిమన్తో దేవాః! తత్ర ఫలే శ్రుతౌ వా యుష్మాకం కా శ్రద్ధా కథమాస్తిక్యమ్? అపి త్వప్రామాణికేఽర్థే శ్రద్ధా న కార్యా। యద్యేన కారణేన యద్వశాద్వేదోక్తవిద్యాతిక్రమభియా కామాధ్వా యదృచ్ఛాచారమార్గః ఖిలీకృతో బద్ధః। త్యక్త ఇత్యర్థః। శ్రుతిమాత్రస్యాప్రమాణత్వాద్యజ్ఞే యజమానర్త్విజాం కతిచిదహాని యద్బ్రహ్మచర్యం తదప్యప్రామాణికత్వాత్త్యజతేతి భావః। 'ధీవృద్ధాః' ఇత్యుపహాసే। అతిమూర్ఖా భవన్త ఇత్యర్థః॥౩౭॥

కేనాపి బోధిసత్త్వేన జాతం సత్త్వేన హేతునా।

యద్వేదమర్మభేదాయ జగదే జగదస్థిరమ్॥౩౮॥

కేనేతి॥ కేనాప్యజ్ఞాతనామ్నా బోధిసత్త్వేనాతిప్రాజ్ఞేన జినభట్టారకేణ వేదస్య మర్మభేదాయ రహస్యభఙ్గాయ జాతముత్పన్నమ్। వేదమర్మభేదః కర్తుమారబ్ధ ఇతి యావత్। కథమత ఆహ– యద్యస్మాత్ సత్త్వేన హేతునా సత్త్వరూపేణ లిఙ్గేన యత్సత్ తత్క్షణికమ్, యథా ఘట ఇత్యాదిరూపేణ జగదస్థిరం క్షణికం జగదే ప్రత్యపాది। సత్త్వలిఙ్గేన విశ్వస్య క్షణికత్వసిద్ధావుభయలోకగతం స్థిరమేకం కర్తారమధికారిణమాశ్రిత్య వేదైర్విహితానాం విధినిషేధానాం నిరాశ్రయతయా వేదస్యాప్రామాణ్యాపాదనాద్వేదమర్మభేదః కృత ఇత్యర్థః। బౌద్ధసిద్ధాన్తస్తు గ్రన్థాన్తరాద్బోద్ధవ్యః, విస్తరభయాదత్ర నోక్తః। అయం వక్తా పూర్వస్మాద్భిన్నః। చార్వాక ఏవ వా స్వమతం వేదాప్రామాణ్యం బౌద్ధసంవాదేన ద్రఢయతి– కేనేతి। సత్త్వేన హేతునా యస్మాజ్జగదస్థిరం జగదే। తస్మాత్ కేనాపి లోకోత్తరప్రజ్ఞేన తేనైవ చార్వాకేణ వేదమర్మభేదాయ బౌద్ధేన జాతమ్। తదీయ మతాఙ్గీకరణాత్తద్రూపేణైవ జాతమిత్యర్థః। 'జగాద' ఇతి పాఠే యద్బోధిసత్త్వం జగదస్థిరం జగాదేతి వ్యాఖ్యేయమ్। క్షణికత్వే సిద్ధే యేన పాపం కృతం, స నష్ట ఏవేతి కిమితి పాపాద్భయమిత్యాది ప్రకరణాజ్జ్ఞేయమ్॥౩౮॥

అగ్నిహోత్రం త్రయీతన్త్రం త్రిదణ్డం భస్మపుణ్డ్రకమ్।

ప్రజ్ఞాపౌరుషనిఃస్వానాం జీవో జల్పతి జీవికా॥౩౯॥

అగ్నీతి॥ నిత్యం కామ్యం చ సాయంప్రాతర్హోమరూపమగ్నిహోత్రాఖ్యం కర్మ, త్రయీతన్త్రం చ మీమాంసా, వేదత్రయసంబన్ధి వా యత్తన్త్రం వేదవిహితోఽన్యోఽపి కర్మకలాపః, తథా,— త్రయో దణ్డా యత్ర తత్ పాశుపతవ్రతమ్, తథా,— భస్మనః పుణ్డ్రకః తిలకో యత్రైవంవిధం శైవాదివ్రతం ఏతత్సర్వం ప్రజ్ఞాయా బుద్ధేః పౌరుషేణ సామర్థ్యేన తీక్ష్ణయా ప్రజ్ఞయా నిఃస్వానాం హీనానాం, ప్రజ్ఞయా పౌరుషేణ చ వా హీనానాం బఞ్చకేన ధైర్యేణ చ బలాద్వా గ్రహీతుమసమర్థానాం పురుషాణాం జీవికా జీవనోపాయః। తద్వేదధారణా ధర్మేణ ద్రవ్యమర్చయితుమేవ। న తు తాత్త్వికో ధర్మః పరలోకసాధనమ్। ఏవం వేదప్రామాణ్యవాదినాం భవతి। జీవో వృహస్పతిర్జల్పతి వదతి। వాక్యార్థః కర్మ। తదుక్తం తేనైవ—'అగ్నిహోత్రం త్రయో వేదాస్త్రిదణ్డం భస్మపుష్డ్రకమ్। వుద్ధిపౌరుషహీనానాం జీవికేతి వృహస్పతిః॥' ఇతి, తస్మాదగ్నిహోత్రాద్యప్రమాణమేవేతి ఖవః। 'జీవికా' ఇతి ధాత్వర్థనిర్దేశే ణ్వుల్॥౩౯॥

ఇదానీం బ్రాహ్మణ్యాదిజాతిధర్మానసమానో జాతిం దూషయతి—

శుద్ధిర్వశద్వయీశుద్ధౌ పిత్రోః పిత్రోర్యదేకశః।
తదానన్తకులాదోపాదదోషా జాతిరస్తి కా॥౪౦॥

శుద్ధిరితి॥ విశుద్ధమాతాపితృజన్యత్వం బ్రాహ్మణ్యాదేర్లక్షణమ్। సా శుద్ధిర్దుర్నిరూపా। యద్యస్మాత్ పిత్రోర్మాతా- పిత్రోర్యౌ పితరౌ మాతామహపితామహౌ, మాతామహీపితామహ్యౌ చ, తయోరేకశః ప్రత్యేకం వంశద్వయీశుద్ధౌ సత్యామ్, ఏవం తయోరపి పితృపితామహీమాతృపితామహ్యాదిమాతామహమాతుః పితామహాదిమాతామహీమాతుః పితామహ్యాదిశుద్ధౌ సత్యామ్। ఏవం బ్రహ్మాణం యావత్ ప్రత్యేకం శుద్ధౌ సత్యాం శుద్ధిః పరీక్షణీయా। తతస్మాదనన్తకులా ఏవమపరిమితవంశభేదా అత ఏవ దోషాద్దుర్విజ్ఞేయశుద్ధిసంతానస్త్రీపుంసపారమ్పర్యతయా శుద్ధేః సందేహాత్, ఇన్ద్రచన్ద్రాదీనాం చ పురాణప్రామాణ్యేన వ్యభిచారదర్శనాదశుద్ధేర్నిశ్చయాచ్చ జాతిసంకరరూపాద్దోషాత్కా జాతిర్నిర్దోషాస్తి। అపి తు న కాపి। యదాహుః– 'అప్యేకపఙ్క్త్యాం నాశ్నీయాత్సంయతైః స్వజనైరపి। కో హి జానాతి కిం కస్య ప్రచ్ఛన్నం పాతకం భవేత్॥' ఇతి। తథా,— 'అనాదావిహ సంసారే దుర్వారే మకరధ్వజే। కులే చ కామినీమూలే కా జాతిపరికల్పనా॥' ఇతి। తస్మాత్ సంకీర్ణయోనిత్వాత్సర్వా అపి జాతయో దుష్టా ఏవేతి జాతిధర్మాన్విహాయ స్వేచ్ఛాచారం కురుతేతి భావః। యద్వా,—తస్మాదా బ్రహ్మణమనన్తానాం కులానామదోషాద్దోషాభావాద్వ్యభిచారాదిదోషరహితా జాతిః స్యాత్, సా కాప్యస్తి, అపి తు న కాపి। పూర్వపూర్వపిత్రాదివ్యభిచారాదిదోషాత్ సర్వాపి జాతిర్దుష్టేతి వ్యాఖ్యా। 'యదా తదా' ఇతి పాఠః సమ్యక్। తయోః పిత్రోరనన్తకులానాం దోషాభావేన కృత్వాఽదోషా జాతిరస్తి। అపి తు మహతి కులే కస్యచిద్దోషసంభవాత్సర్వాపి జాతిర్దుష్టైవేత్యర్థ ఇతి వ్యాఖ్యా। యచ్ఛబ్దసామర్థ్యాత్తచ్ఛబ్దాధ్యాహారః। ఏకశః, 'సంఖ్యైకవచనాత్' (౫।౪।౪3) ఇతి శస్॥౪౦॥

అన్యదప్యాహ—

కామినీవర్గసంసర్గైర్న కః సంక్రాన్తపాతకః।
నాశ్నాతి స్నాతి హా మోహాత్కామక్షామవ్రతం జగత్॥౪౧॥

కామినీతి॥యస్మాత్ 'ఆహారో ద్విగుణః స్త్రీణాం బుద్ధిస్తాసాం చతుర్గుణా। షడ్గుణో వ్యవసాయశ్చ కామశ్చాష్టగుణః స్మృతః॥' ఇతి వచనాత్స్త్రీణాం

పురుషాపేక్షయాష్టగుణకామానాం కామినీనాం నానాజాతీయానాం వర్గః సఙ్గస్తస్య సంసర్గైర్యోనైః సంబన్ధైః కృత్వా కః పురుషః సంక్రాన్తం ప్రవిష్టం పాతకం యత్ర ఏవంవిధో న। అపి తు,— 'సంవత్సరాత్తు పతతి పతితేన సహాచరన్' ఇతి శాస్త్రాత్కృతపాతకస్త్రీసంసర్గాత్సర్వోఽపి ప్రాణీ సంక్రాన్తపాతక ఏవ। తస్మాత్కామ్యతే కామః ఫలమ్, తేన క్షామం రహితమేకాదశ్యుపవాసాదివ్రతం నియమో యస్య, మదనేన కృత్వా క్షీణం నిష్ఫలం వ్రతం యస్య వా। తజ్జగత్ సర్వోఽపి లోకః మోహాద్విచారాభావాత్। వృథా ఇతి యావత్। న అశ్నాతి న భుఙ్క్తే ఏకాదశ్యాదౌ, వృథైవ చ స్నాతి తీర్థాదౌ, హా కష్టమ్। స్వయం శుచిత్వేఽపి స్త్రీవ్యభిచారాదిదోషసంసర్గాత్, స్త్రీణాం శుచిత్వేఽపి దుష్టసంసర్గాత్, సర్వేషాం పాతకిత్వాదుపవాసాది వృథైవ కరోతి, కేవలం ప్రయాస ఏవ తస్య భవతీత్యర్థః। తస్మాత్స్వేచ్ఛాచార ఏవ కార్య ఇతి భావః। చార్వాకమతే విధినిషేధాభావాన్నైష దోష ఇత్యర్థః। తేషాం సదోషత్వాజ్జాతిరపి సదోషైవేత్యుక్తం భవతి। అభిలాషేణ కృత్వా నష్టం వ్రతం యస్య। ఏకాదశ్యాం భోజనాభిలాషే సత్యపి న భుఙ్క్తే, అభిలాషే సత్యేవా(త్యప్య)మావాస్యాదౌ స్త్రీనివృత్తిః, స్నాతి చ తీర్థాదౌ, వృథైవ కామోపహృతత్వాదిత్యర్థః। వహిః శోధయన్తు, అన్తరశుద్ధమ్। క్షామేతి, 'క్షాయో మః' (౮/౨/౫౩) ॥౪౧॥

ఈర్ష్యయా రక్షతో నారీర్ధిక్కులస్థితిదామ్భికాన్।

స్మరాన్ధత్వావిశేషేఽపి తథా నరమరక్షతః॥౪౨॥

ఈర్ష్యయేతి॥ ఈర్ష్యయాఽసహనత్వమాత్రేణ నారీ రక్షతస్తాసాం పరపురుషదర్శనమపి కర్తుమప్రయచ్ఛతః కులస్థితిః బ్రాహ్మణ్యాదిజాతేరసాంకర్యేణావస్థానం తద్రూపేణ దమ్భేన చరన్తి యే తాన్పురుషాన్ స్త్రీరక్షణ ఏవ కులస్థితిం మన్యమానాన్ ధిక్ తే నిన్ద్యాః। నిన్ద్యత్వే దామ్భికత్వమేవ హేతుః। కింభూతాన్— స్త్రియః పురుషాశ్చ వివేకశూన్యా యతః, అతః— స్మరాన్ధత్వస్యావిశేషే సాధారణ్యే సత్యపి తథా నారీవన్నిర్బన్ధేన నరమరక్షతః పరదారసఙ్గాదనివారయతః। నహి జాతిసంకరో నారీణామేవ వ్యభిచారేణ, యతః తా ఏవ రక్షణీయాః, కింతు పురుషాణామపి వ్యభిచారేణ। యది రక్షణీయమ్, తర్హి ద్వయమపి న చైవం క్రియతే। తస్మాదన్యతరస్యైవ రక్షణే జాతిసంకరస్య తాదవస్థ్యాత్ కులస్థిత్యభావాన్నారీమాత్రరక్షణం తేషాం దమ్భ ఏవేత్యర్థః। తస్మాదీర్ష్యాం త్యక్త్వా నరస్య వేశ్యాన్తరాదావివ, స్త్రీణామపి నరాన్తరే ప్రవృత్తిప్రతిషేధం మా కృఢ్వమితి భావః। ఈర్ష్యయా ఇత్యనేన ఈర్ష్యైవాత్ర హేతుర్న తు ధర్మ ఇతి సూచితమ్। అథ చ,—స్మరాన్ధత్వావిశేషేఽపి నారీ రక్షతోఽనేకపతిభ్యః, కింత్వేకమేకస్యాః కుర్వతః। నరం తు స్త్రీవదరక్షతః। స్త్రియా యథా ఏక ఏవ పతిః తథా నరస్యైకైవ స్త్రీతి న, కిం తు బహ్వీః కుర్వన్తి, తస్మాన్నిన్ద్యాస్తే। అత్రాపీర్ష్యైవ హేతుః॥౪౨॥

పరదారనివృత్తిర్యా సోఽయం స్వయమనాదృతః।

అహల్యాకేలిలోలేన దమ్భో దమ్భోలిపాణినా॥౪౩॥

పరేతి॥ పరదారేభ్యో యా నివృత్తిః, 'తాః సాదరం న ద్రష్టవ్యాః, కిం పునః స్ప్రష్టవ్యాః " ఇత్యేతదర్థప్రతిపాదకం శాస్త్రమ్, 'సోఽయం పరవఞ్చనరూపో దమ్భః అహల్యయా గౌతమస్త్రియా సహ కేలిః కామక్రీడా తత్ర లోలేన తత్పరేణ దమ్భోలిపాణినేన్ద్రేణ స్వయమాత్మనైవానాదృత ఉపేక్షితః, పరదారగమనప్రాయశ్చిత్తవిభాగోఽప్యేతేన దూషితః। అన్యం ప్రతి తన్న కార్యమిత్యుపదిశన్తి, స్వయం తు తదేవ కుర్వన్తీత్యుపహాసోఽపి సూచితః। అహల్యాసంభోగలమ్పట ఇన్ద్ర ఏవాదామ్భికః। అన్యే పరదారపరాఙ్ముఖాః సర్వేఽపి దామ్భికా ఏవేతి భావః। వజ్రహస్తత్వాత్పరదారమర్శనం కృతవాన్। తస్మాదపి శాస్త్రీయనిషేధో న భవతి, కిం త్వశక్తత్వాద్దమ్భ ఏవేత్యపి॥౪౩॥

అన్యచ్చాహ—

గురుతల్పగతౌ పాపకల్పనాం త్యజత ద్విజాః!।

యేషాం వః పత్యురత్యుచ్చైర్గురుదారగ్రహే గ్రహః॥౪౪॥

గుర్వితి॥భో ద్విజాః! యూయం గురుతల్పగతౌ పిత్రాదిభార్యాసంభోగే విషయే పాపకల్పనామ్ 'బ్రహ్మహా మద్యపః స్తేనస్తథైవ గురుతల్పగః। ఏతే మహాపాతకినః—' (యాం స్మృం ౩।౧౨౭) ఇత్యాదివచనానురోధేన మహాపాతకసంభావనాం త్యజత। యస్మాద్యేషాం వో యుష్మాకం పత్యుః స్వామినో ద్విజరాజస్య చన్ద్రస్య దేవానాం గురోః వేదాదిపాఠయితుః బృహస్పతేః దారాః తారా తేషాం గ్రహే సంభోగే అత్యుచ్చైరతితరాం గ్రహోఽభినివేశః। శ్రూయత ఇతి శేషః। వేదాదిపాఠనాద్బృహస్పతేర్దేవగురుత్వమ్। తస్మాత్తద్భార్యాగమనే దేవస్య చన్ద్రస్య దోషలేశోఽపి న। తత్సేవకా యూయమపి గురుతల్పగమనం కామం కురుతేతి భావః। యథోక్తమ్— 'రాజ్ఞి ధర్మిణి ధర్మిష్ఠాః పాపే పాపాః సమే సమాః। రాజానమనువర్తన్తే యథా రాజా తథా ప్రజాః॥' ఇతి। అయమప్యుపహాసః। 'గురు' శబ్దచ్ఛలేనైవముక్తమ్। 'మహః' ఇతి పాఠే ఉత్సవః। అథ చ,— తేజఃసమూహః। గురుతల్పగమనేఽపి ప్రత్యహముదేత్యేవ, న తు పతిత ఇత్యర్థః। ఇన్ద్రాదినికటే వాల్మీకిప్రముఖా ద్విజాస్తిష్ఠన్తి తేషాం సంబోధనమ్। బృహస్పతిభార్యాయాం గర్భముత్పాద్య తత్సుతస్వీకారార్థం సోద్యమానిన్ద్రాదీన్ప్రతి చన్ద్రేణ

మహారణారమ్భసంరమ్భేణ తేజః ప్రకటితమ్। అనన్తరం బ్రహ్మణా గురుభార్యాం త్యాజితోఽపి గర్భజం పుత్రం గృహీతవానితి పురాణకథా। 'తల్పం చ శయనీయే స్యాత్తల్పమట్టకలత్రయోః' ఇతి విశ్వః॥౪౪॥

'పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా, పాపః పాపేన' (బృం ౩।౨।౧౩) ఇత్యాదిశ్రుతిం దూషయత—

పాపాత్తాపా ముదః పుణ్యాత్పరాసోః స్యురితి శ్రుతిః।

వైపరీత్యం ద్రుతం సాక్షాత్తదాఖ్యాత బలాబలే॥౪౫॥

పాపాదితి॥ పరాగతా అసవః ప్రాణా యస్య। మృతస్యేత్యర్థః। తస్య ప్రాణినః ఇహ కృతాన్నిషిద్ధాచరణజాత్పాపాత్తాపాః దుఃఖాని, పుణ్యాదిహ కృతాద్విహితాచరణజాద్ధర్మాన్ముదః సుఖాని స్యుః భవన్తీతి శ్రుతిరాహ। సాక్షాత్ప్రత్యక్షేణ ద్రుతం శీఘ్రం వైపరీత్యమ్। దృశ్యత ఇతి శేషః। ప్రయాగాదౌ ప్రాతర్మాఘస్నానం కుర్వతో భవదభిమతసుకృతకారిణః పురుషస్య తదానీమేవ దుఃఖం భవతి। భవదనభిమతపరదారసంగమాదిపాపకారిణస్తదానీమేవ సుఖం భవతీతి వైపరీత్యమనుభూయతే। అథ చ,—ఏవం శ్రుతిః శ్రవణమాత్రమ్, న తు తత్ర కించిత్ప్రమాణమ్। కిం చ మృతస్య కిం వా భవిష్యతీతి కో వేద। జీవతా తావద్వైపరీత్యమనుభూయతే। తత్తస్మాచ్ఛ్రుతిప్రత్యక్షయోర్విషయే యూయం బలాబలే స్వయమేవ ఆఖ్యాత కథయత। భవన్త ఏవ విచారయన్త్విత్యర్థః। ప్రమాణయోః పరస్పరవిరోధే సబలత్వేన దుర్బలత్వేన చ వ్యవస్థా క్రియతే। తతశ్చ యథా—ప్రత్యక్షానుమానవిరోధే ప్రత్యక్షం బలీయః, తథా,— శ్రుతిప్రత్యక్షవిరోధే ప్రత్యక్షమేవ బలీయ ఇతి నిశ్చిత్య పాపాత్సుఖమనుభూయత ఇతి పాపం సర్వైః కార్యమితి భావః। ప్రబలదుర్బలత్వవ్యవస్థాపకస్య న్యాయస్యాప్యయముపహాసః॥౪౫॥

'సందిగ్ధేఽపి పరే లోకే త్యాజ్యమేవాశుభం బుధైః' ఇత్యాది ప్రతిబన్ద్యా దూషయతి—

సందేహేఽప్యన్యదేహాప్తేర్వివర్జ్యం వృజినం యది।

త్యజత శ్రోత్రియాః! సత్రం హింసాదూషణసంశయాత్॥౪౬॥

సందేహ ఇతి॥ తత్ర తత్ర వ్యభిచరితత్వాచ్ఛ్రుతిప్రామాణ్యానిశ్చయాత్, 'పాపం న కార్యం జన్మాన్తరే నిరయాదిదుఃఖభయాత్' ఇత్యేకే వదన్తి, అన్యే చ— యేన కృతం స తు దగ్ధః అన్యదేహప్రాప్తిస్తస్య స్యాదిత్యత్ర కా ప్రత్యాశా ఇతి వాదివిప్రతిపత్తేశ్చ అన్యదేహాప్తేః దేహాన్తరప్రాప్తేః సందేహే సత్యపి పాక్షికోఽపి దోషః పరిహర్తవ్య ఇతి న్యాయేన యది దేహాన్తరం స్యాత్ తర్హి పాపఫలం దుఃఖమనుభూయేతేతి బుద్ధ్యా యది వృజినం పాపం వర్జ్యం సర్వథా న కార్యం తర్హి హే శ్రోత్రియాశ్ఛన్దోధ్యాయినో వసిష్ఠాదయః! యూయం సత్రమనేకకర్తృకం యాగం మైవ కృధ్వమ్। కుతః— పశుహింసాయాః సంబన్ధినో దోషస్య సంశయాత్సందేహాత్। 'న హింస్యాత్సర్వా భూతాని' ఇతి, 'అహింసా పరమో ధర్మః' (గీం ౧౦/౫) ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతివశాద్యాగేఽపి హింసా న కార్యేత్యేకే। విధిబలాదశఙ్కితపాపోత్పత్తిః సా కార్యైవేత్యన్యే, ఇతి సందేహే యాగీయపశుహింసా చేత్పాపహేతుః స్యాత్, తదా నేష్టప్రాప్తిః కింత్వనిష్టమేవ స్యాదితి 'పాక్షికోఽపి దోషః పరిహరణీయః' ఇత్యనేనైవ న్యాయేన యాగమపి త్యజత। న చేదేవం పాపమపి కురుతేతి భావః। 'సంశ్రయాత్' ఇతి పాఠే సంబన్ధాదిత్యర్థః। 'కలుషం వృజిన—' ఇత్యమరః॥౪౬॥

'త్యాజ్యమేవాశుభం బుధైః' ఇత్యపి సవ్యభిచారమాహ—

యస్త్రివేదీవిదాం వన్ద్యః స వ్యాసోఽపి జజల్ప వః।
రామాయా జాతకామాయాః ప్రశస్తా హస్తధారణా॥౪౭॥

య ఇతి॥ యః త్రివేదీవిదాం వేదత్రయవేదినాం వో యుష్మాకం వన్ద్యో నమస్కరణీయః స వ్యాసోఽపి ఇతి భారతాదౌ జజల్ప ఉక్తవాన్। ఇతి కిమ్—జాతకామాయాః కామార్తాయారిరంసో రామాయా అజ్ఞాతకులశీలాయా అపి రమణ్యా హస్తధారణా పాణిగ్రహణమఙ్గీకరణం చ ప్రశస్తా యుక్తైవ। న కేవలం వాల్మీకిః, కింతు వ్యాసోఽపీతి 'అపి' శబ్దార్థః। తద్వచనం పూజ్యత్వాద్భవద్భిరఙ్గీకర్తవ్యమిత్యపి సూచ్యతే। 'స్మరార్తాం విహ్వలాం దీనాం యో న కామయతే స్త్రియమ్। బ్రహ్మహా స తు విజ్ఞేయో వ్యాసో వచనమబ్రవీత్॥' ఇత్యాద్యర్జునతీర్థయాత్రాయాం నాగాఙ్గనాసంబన్ధావసరే ఉర్వశ్యాదిప్రసఙ్గే స్వర్గగమనావసరే చ భారతాదౌ, రామాయణే చ శూర్పణఖాద్యుక్తౌ ప్రసిద్ధమ్। తతశ్చ పాపం వర్జ్యమ్, కార్యమిత్యప్యుచ్యతే। ఉభయథాపి దోష ఇతి భావః। వేదవిదామితి, 'కృత్యానామ్—' (౨।౩।౭౧) ఇతి షష్ఠీ॥౪౭॥

యుక్త్యన్తరేణ పూర్వోక్తమాహ—

సుకృతే వః కథం శ్రద్ధా సురతే చ కథం న సా।

తత్కర్మ పురుషః కుర్యాద్యేనాన్తే సుఖమేధతే॥౪౮॥

సుకృత ఇతి॥ సుకృతే చాన్ద్రాయణాదౌ వో యుష్మాకం కథం కేన హేతునా శ్రద్ధా ఆస్తికతా। అపి త్వనుచితమేతత్। సా చ శ్రద్ధా సురతే కామినీరతివిషయే కథం న కిమితి న। అపి తు తయా తత్ర భవితుం యుక్తమ్। యస్మాత్పురుషః తత్కర్మ వ్యాపారం కుర్యాత్ యేన కర్మణా కృత్వా అన్తే కర్మావసాన ఏవ సుఖమేధతే। అనుభూయతే పురుషేణేత్యర్థః। జన్మాన్తరే వ్రతాదిజన్యం సుఖం సందిగ్ధమ్; సురతజన్యం చ సర్వస్య స్వానుభవసాక్షికమ్। తస్మాచ్చాన్ద్రాయణాది సుకృతం త్యక్త్వా సురతమేవాఙ్గీకర్తవ్యమితి భావః। ఏతేన 'మాసైరష్టభిరహ్నా చ పూర్వేణ వయసాయుషా। ప్రాజ్ఞస్తత్కర్మ కుర్వీత యేనాన్తే సుఖమేధతే॥' ఇత్యాది విడమ్బితమ్। 'దురితే చ' ఇతి పాఠే పరదారగమనాదావిత్యర్థః। పరదారగమనాద్యనన్తరమేవ సుఖం దృశ్యతే యతః॥౪౮॥

వలాత్కురుత పాపాని సన్తు తాన్యకృతాని వః।

సర్వాన్వలకృతాన్థోపానకృతాన్మనురబ్రవీత్॥౪౯॥

బలాదితి॥ భో ద్విజాః। యూయం పాపాని పరస్త్రీగమనాదీని బలాదనుమతౌ అసత్యామపి కురుత। తాని పాపాని వః సంబన్ధీని కృతాన్యప్యకృతాని సన్తు। ఫలదాయీని మా భూవన్నిత్యర్థః। యతః—మనుః బలేన కృతాన్సర్వానర్థాన్వ్యాపారానకృతానేవాబ్రవీత్। 'బలాద్దత్తం బలాద్భుక్తం బలాన్న్యాసీకృతం చ యత్' (మను౦ ౮।౧౬౮) ఇత్యన్యార్థమపి మనువచనం ఛలేనార్థాన్తరపరికల్పనయా ప్రకృతే నిదర్శయన్ప్రతిబన్ద్యా విడమ్బయతి॥౪౯॥

స్వాగమార్థేఽపి మా స్థాస్మింస్తీర్థికా! విచికిత్సవః।

తం తమాచరతానన్దం స్వచ్ఛన్దం యం యమిచ్ఛథ॥౫౦॥

స్వాగమేతి॥ భోస్తీర్థికాః సంప్రదాయాగతవిద్యాః! యూయమస్మిన్పూర్వోక్తమనువచనరూపస్వీయాగమప్రతిపాద్యేఽర్థే ప్రమేయే 'ఆత్మారామః స్యాత్' ఇతి శ్రుత్యర్థే వా విషయే విచికిత్సవః సంశయాలవః మా స్థ భవథ। ఇదం కార్యం న వేతి సంశయః పరిత్యాజ్య ఇత్యర్థః। మనునా శ్రుత్యా వా ఈదృక్ కథం ప్రతిపాదితమిత్యుభయత్రాప్యనాదరపరా వా మా భవత। తర్హి కిం కార్యమిత్యత ఆహ— యూయం యం యమానన్దం పరదారగమనాదీచ్ఛథ, తం తం స్వచ్ఛన్దం స్వేచ్ఛయా నిఃసంశయమాదరేణ చాచరత। ఆత్మారామః స్యామితి శ్రుతిప్రామాణ్యాత్పూర్వోక్తస్మృతిప్రామాణ్యాచ్చ సంశయం పరిత్యజ్యాదరేణ యదృచ్ఛయా సుఖముపభుఙ్ధ్వమితి భావః। అస్మదాగమే నిన్దాపరాః, తథాపి స్వాగమే నిన్దా న యుక్తేత్యపినా సూచితమ్। మా నిరనుబన్ధకః, తతో న లుఙ్। తీర్థేన ఆగమేన చరతి ఠక్। సదుపాధ్యాయో వా తీర్థంమ్, తస్మాదస్త్యర్థే ఠన్॥౫౦॥

పూర్వోక్తశ్రుతిస్మృతీనామర్థమజ్ఞాత్వా త్వయైవముక్తం వ్యాఖ్యానమప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ—

శ్రుతిస్మృత్యర్థబోధేషు క్వైకమత్యం మహాధియామ్।

వ్యాఖ్యా బుద్ధిబలాపేక్షా సా నోపేక్ష్యా సుఖోన్ముఖీ॥౫౧॥

శ్రుతీతి॥ శ్రుతిస్మృత్యర్థబోధేషు మహాధియామప్యైకమత్యమవిసంవాదః క్వాస్తి, అపి తు— సర్వత్రాపి విసంవాద ఏవ, బుద్ధిబలేన పరస్పరవిజయాత్। ఏవం సతి వ్యాఖ్యా పదార్థవాక్యార్థనిరూపణం బుద్ధిబలం ప్రజాబలమపేక్షతే ఏవంభూతా। యస్య యథా స్ఫురతి, స తథా వ్యాఖ్యాతి। అత ఏవాద్వైతవాదినః శ్రుతీరభేదపరత్వేన, ద్వైతవాదినస్తు భేదపరత్వేన వ్యాచక్షతే, సా వ్యాఖ్యా సుఖోన్ముఖ్యనాయాససాధ్యా। అథ చ,—సుఖపర్యవసాయినీ నోపేక్ష్యా నానాదరణీయా। సైవాఙ్గీకార్యేత్యర్థః। స్వేచ్ఛాచారమేవ కురుతేతి భావః। ఏకా సమానా అవిసంవాదినీ మతిః, చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్॥౫౧॥

త్వన్మతాఙ్గీకారే నిరయాదిప్రాప్తిః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ—

యస్మిన్నస్మీతి ధీర్దేహే తద్దాహే వః కిమేనసా।

క్వాపి తత్కిం ఫలం న స్యాదాత్మేతి పరసాక్షికే॥౫౨॥

యస్మిన్నితి॥ యస్మిన్దేహే అహమస్మి ఇతి ధీః, గౌరః కృశ ఇత్యాద్యాకారః ప్రత్యయస్తస్య శరీరస్య దాహే సతి వో యుష్మాకమేవ ఏనసా పాపేన కిమ్। అపి తు పాపేన నిరయపాతాది కించిదపి న కార్యతే। అయమాశయః—అయం దేహ ఏవాత్మా, దేహాతిరిక్తో వా? యద్యాద్యః కల్ప్యస్తర్హి యేన దేహేన పాపం కృతం తస్య వినష్టత్వాద్దేహాత్మవాదినాం వః పాపేన కిం కర్తుం శక్యతే। అపి తు న కించిదిత్యర్థః। అథ దేహాతిరిక్త ఏవ దేహే వినష్టేఽపి దేహాన్తరే దేశాన్తరే కాలాన్తరే చ పుణ్యపాపఫలానాం భోక్తాస్తి। తత్రాప్యేవం వక్తవ్యమ్। స కిం స్వసాక్షికః పరసాక్షికో వా? నాద్యః—అహంప్రత్యయస్య దేహవిషయత్వేనైవ సిద్ధేః, తదతిరిక్తాలమ్బనకల్పనానవకాశాత్। తతశ్చ 'తద్దాహే వః కిమేనసా' ఇతి పునరాయాతమ్। ద్వితీయం దూషయతి– పరో వేదాదిః సాక్షీ యస్య తస్మిన్దేహాన్తరే దేశాన్తరే కాలాన్తరే చ ఫలభోక్తరి దేహాతిరిక్తే వేదప్రతిపాదిత ఆత్మని తస్య పాపస్య నిరయాది ఫలం చేత్। స చేత్ఫలస్య భోక్తా, తర్హి ఆత్మేతి హేతోః। ఆత్మత్వావిశేషాదితి యావత్। తస్మాత్క్వాప్యాత్మాన్తరేఽపి తత్కిం న స్యాత్। అపి తు భవితవ్యమేవ। తేన దేహేన పాతకే కృతే తదతిరిక్తేనాత్మనా చేత్ఫలం భోక్ష్యతే తర్హి దేవదత్తేన పాపే కృత ఆత్మత్వావిశేషాద్యజ్ఞదత్తేనాపి తత్ఫలముపభోక్తవ్యమిత్యాపద్యతే। కించ పాపఫలదుఃఖానుభవే తస్య దేహస్య నాశే తత్పాతకఫలం దేహవ్యతిరిక్తే పరప్రత్యయవేద్య ఆత్మని చేద్భవేత్, తథాపి న దోషః। దుఃఖం హ్యుపభుజ్యమానం ప్రతికూలం భవతి, ఉపభోక్తా చాహంకారాస్పదం దేహో వినష్టః, ఆత్మా తు నోపభోక్తేతి ఫలసంబన్ధేఽపి న దోషః। తతశ్చ పాపకారిణో దేహస్య వినష్టత్వాన్మృత్యోరేవ చాపవర్గత్వాన్న కశ్చిత్ఫలభోక్తేతి। స్వేచ్ఛాచారమేవ కురుతేతి భావః। యద్వా,—పరశ్చాసౌ సాక్షీ చ పరసాక్షీ స ఏవ పరసాక్షిక ఆత్మేత్యాత్మలక్షణే పరే దేహాతిరిక్తే సాక్షిణి తటస్థే చేత్తత్ఫలమ్ తర్హి క్వాపి పాషాణాదౌ వా తత్ఫలం కిం న స్యాత్, అపి తు స్యాదేవాత్మత్వావిశేషాత్। తస్మాద్దేహాతిరిక్త ఆత్మా నాస్త్యేవ, దేహశ్చ నష్టః, కస్య పాపఫలం స్యాదితి భావః। యద్వా,— క్వాపి జన్మాన్తరీయదేహాన్తరే ఆత్మాస్తీతి పాపఫలం చేత్స్యాత్, తర్హి పరో దేవదత్తాద్యాత్మా సాక్షీ యస్య తస్మిన్నాత్మాన్తరాధిష్ఠితే దేవదత్తాదిదేహేఽపి। పరస్య వా దేవదత్తాదిదేహస్య సాక్షిణ్యాత్మని కిం న స్యాత్। అపి త్వవిశేషాత్స్యాదేవేత్యలమతిప్రసఙ్గేన॥౯౨॥

పునరపి దేహాతిరిక్తాత్మవాదినముపహసతి—

మృతః స్మరతి జన్మాని మృతే కర్మఫలోర్మయః।

అన్యభుక్తైర్మృతే తృప్తిరిత్యలం ధూర్తవార్తయా॥౯౩॥

మృత ఇతి॥ గతప్రాణో నష్టశరీరత్వాన్నిరన్వయధ్వస్తపూర్వానుభవసంస్కారోద్బోధోఽపి పూర్వజన్మాన్యనేకజన్మ- తత్కర్మజాత్యాదీని పూర్వమహం బ్రాహ్మణోఽభూవమిత్యాదీని స్మరతి। మృతే చ కర్మణాం సుకృతదుష్కృతకర్మణాం ఫలాని సుఖదుఃఖరూపాణి తేషామూర్మయః పరమ్పరా భోగా వా భవన్తి। తదధికరణా భవన్తీత్యర్థః। తథా,— అన్యేషాం బ్రాహ్మణానాం భుక్తైర్భోజనైః కృత్వా మృతే ధ్వస్తదేహే ప్రేతే తృప్తిర్భవతీతి ధూర్తానాం పరవఞ్చనమాత్రేణ స్వోపజీవినాం వార్తయా అప్రామాణికేన వార్తామాత్రేణాలమ్। సా న కార్యేత్యర్థః। సర్వమప్యేతద్వ్యధికరణత్వాదనుపపన్నమ్। స్వభోజనాదిలాభాయ పరం ప్రతారయన్తి। తస్మాద్దేహ ఏవాత్మేతి భావః। 'అన్యభుక్తాని' ఇతి పాఠే 'అన్యేషాం భుక్తాని' ఇతి శేషషష్ఠీసమాసః॥౫౩॥

దేహాతిరిక్తాత్మప్రతిపాదికాం శ్రుతిమప్యుపహసతి—

జనేన జానతాస్మీతి కాయం నాయం త్వమిత్యసౌ।

త్యాజ్యతే గ్రాహ్యతే చాన్యదహో శ్రుత్యాతిధూర్తయా॥౫౪॥

జనేనేతి॥ అతిధూర్తయా నితరాం పరవఞ్చనపరయా 'తత్త్వమసి' ఇతి 'స వా ఏష మహానజ ఆత్మా' ఇత్యాదిశ్రుత్యా ప్రయోజకకర్త్ర్యా కాయమ్ ' అస్మి' ఇతి అహం ప్రత్యయం జానతా 'స్థూలోఽహమ్, కృశోఽహమ్' ఇత్యాద్యహంప్రత్యయవిషయో దేహ ఏవ, న తు తదతిరిక్తః కశ్చిదితి దేహమేవాత్మానం జానతా జనేన ప్రయోజ్యేన అయమ్ 'అస్మి' ఇతి ప్రత్యయవిషయః (కాయః) త్వం న భవసీతి అసౌ దేహః త్యాజ్యతే అహం ప్రత్యయవిషయత్వేనేతి శేషః। జనేన స్వయం కాయః అహంప్రత్యయవిషయత్వేన త్యజ్యతే, శ్రుత్యా తు తేన త్యాజ్యత ఇత్యర్థః। అన్యశ్చానుభవవిరుద్ధమిత్థంతయా
వక్తుమశక్యమప్రామాణికమహంప్రత్యయవిషయమాత్మలక్షణం వస్తు గ్రాహ్యతేఽఙ్గీకార్యతే। అహో ఆశ్చర్యమ్, కష్టం వా। మహదనుచితమేతదిత్యర్థః। 'దేహ ఆత్మభావం పరిత్యజ్య తదన్యస్మిన్నాత్మని నిత్యతాం గృహీత్వా దీక్షాతప ఆదిభిర్దేహం కర్శయ, తదతిరిక్తాత్మవేదనం కురు' ఇతి శ్రుత్యా లోక ఉపదిశ్యత ఇత్యర్థః। విప్రలమ్భకవాక్యత్వేన,
శ్రుతిమాత్రమప్రమాణమ్। వార్తామాత్రేణాలమ్। సా న కార్యేత్యర్థః। అన్యోఽపి ధూర్తోఽన్యేన రత్నాది త్యాజయతి, కాచాది గ్రాహయతి। కర్తృద్వయస్యానభిహితత్వాదుభయత్ర తృతీయా॥౫౪॥

నను పుత్రేష్ట్యా పుత్రస్య ప్రత్యక్షోపలమ్భాజ్జ్యోతిష్టోమాదేరపి ఫలస్యానుమానాచ్ఛ్రుతిమాత్రప్రామాణ్యాత్కథం శ్రుతేర్ధూర్తత్వమిత్యాశఙ్క్య దూషయతి—

ఏకం సందిగ్ధయోస్తావద్భావి తత్రేష్టజన్మని।

హేతుమాహుః స్వమన్త్రాదీనసఙ్గానన్యథా విటాః॥౫౫॥

ఏకమితి॥ భవనాభవనాభ్యాం సందిగ్ధయోరర్థయోః పుత్రాదిలాభాలాభయోర్మధ్యే ఏకమిష్టమనిష్టం వా తావన్నిశ్చితం భావి భవిష్యతి। తత్ర తయోర్మధ్యే। తథా సతి వా। ఇష్టస్య పుత్రాదేర్జన్మని లాభే సతి విటా ధూర్తాః పరవఞ్చనచతురాః స్వమన్త్రాదీన్హేతుం కారణభూతానాహు:। అస్మాభీ రుద్రజపాది త్వదర్థం కృతమ్, తేన త్వయా పుత్రాది లబ్ధమితి వదన్తీత్యర్థః। అన్యథా పుత్రాద్యలాభే తు తానేవ మన్త్రానసాఙ్గానఙ్గవికలతయా ఫలస్యాసాధకాన్ప్రాచీనపుత్ర- వియోగాదివిపరీతఫలకారిణశ్చాహుః। సామగ్రీసాకల్యాభావాద్యథోక్తదక్షిణాభావాత్ఫలం న జాతమ్, విపరీతం చ జాతమిత్యర్థః। తస్మాద్ధృష్టఫలపుత్రేష్ట్యాదిదృష్టాన్తేనాదృష్టఫలేష్వపి ఫలకల్పనా నిరవకాశేతి శ్రుతిరప్రమాణైవేతి భావః॥౫౫॥

శ్రుతిప్రామాణ్యమభ్యుపగమవాదేనాఙ్గీకృత్యాప్యేకాత్మవాదిమతమనిష్టాపత్త్యా దూషయతి—

ఏకస్య విశ్వపాపేన తాపేఽనన్తే నిమజ్జతః।

కః శ్రౌతస్యాత్మనో భీరో! భారః స్యాద్దురితేన తే॥౫౬॥

ఏకస్యేతి॥ విశ్వేషాం సర్వేషాం పరదారగమనజనితేన పాపేన హేతునానన్తేఽక్షయే తాపే నిరయాదిదుఃఖే నిమజ్జతోఽనన్తదుఃఖమనుభవతః సతః శ్రౌతస్య 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ' (ఛాం ౬।౨।౧)' నేహ నానాస్తి కించన' (వృం ౪।౪।౧౯) ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధస్యైకస్యాద్వితీయస్యాత్మనః హే భీరో పాపాద్భయశీల! తే తవ ఏకస్య దురితేన కో భారో గౌరవం స్యాత్, అపి తు పూర్ణస్య శకటస్య శూర్పేణేవ న కశ్చిద్భారో భవేత్। ఏకాత్మవాదిమతే ప్రామాణికస్యైవాత్మనో యది సకలశరీరోపాధికృతపాపసంబన్ధః, తదా తత్ఫలానన్త్యాన్నిరయాదిదుఃఖానుభవావసరే తవైకపాపేన కృత్వా పాపాక్షయరాశికృతస్తస్య న కోఽపి భారః స్యాత్। కించ త్రైర్యస్పుణ్యం కృతం, తత్త్వయైవ కృతమితి పాపే కృతేఽపి తవ దోషో నేతి యథేచ్ఛం పాపం కుర్విత్యర్థః। అపి చాత్మైక్యాత్స్వపరవ్యవహారాభావే

పరదారత్వపరస్వత్వాద్యభావాత్పరదారగమనాదౌ పాపలేశస్యాప్యభావాత్స్వేచ్ఛాచారమేవ కుర్విత్యర్థః। భీరో తాత్పర్యపర్యాలోచనయా వినా భయశీల, ఇత్యుపహాసః। తస్మాదేకాత్మశ్రుతిరుపాసనపరా జ్ఞేయా, న తు తాత్త్వికీతి భావః॥౫౬॥

దేవపూజాదిబుద్ధిం నిరాకరోతి—

కిం తే వృన్తహృతాత్పుష్పాత్తన్మాత్రే హి ఫలత్యదః।

న్యస్య తన్మూర్ధ్న్యనన్యస్య న్యాస్యమేవాశ్మనో యది॥౫౭॥

కిమితి॥ భో దేవపూజక! వృన్తాత్ప్రసవబన్ధనాత్సకాశాద్ధృతమవచితం చమ్పకాది— పుష్పం తస్మాద్ధేతోస్తే తవ కిం ప్రయోజనమ్। ప్రత్యుత దోష ఏవేత్యర్థః। హి యస్మాదదః పుష్పం తన్మాత్రే వృక్షాగ్రవృన్త ఏవ వర్తమానమేవ ఫలతి ఫలరూపేణ పరిణమతే, నతు తేన వినా। పుష్పేఽవచితే ఫలోత్పత్తిప్రతిబన్ధ ఏవ భవతి, నత్వన్యత్ఫలమిత్యర్థః। అథ దేవపూజాదౌ వినియోగాత్సాఫల్యమితి చేత్। తదప్యసత్। అశ్మనః శాలగ్రామశివలిఙ్గాదేః పాషాణస్యైవ మూర్ధ్ని న్యాస్యం యది చేత్తత్ర న్యస్తం సత్ఫలాయ భవిష్యతీత్యాశయః, తర్హ్యనన్యస్య శిలాతోఽభిన్నస్య పాషాణసదృశస్య స్వస్య మూర్ధ్ని తత్పుష్పం న్యస్య నిధేహి। అనన్యస్యైవేతి వా। నాస్యమేవేతి వా। కిం చ భవన్మతే భేదస్య ప్రాపఞ్చికత్వాత్పరమేశ్వరస్య సర్వత్ర సత్త్వాచ్ఛాలగ్రామాదేస్త్వచ్ఛిరసశ్చైక్యాద్దేవపూజాపి పృథగ్వృథేతి స్వశిరస్యేవ పుష్పాణి క్షిపేత్యుపహాస ఇతి భావః। న్యాస్యం, హలన్తత్వాణ్ణ్యత్॥౫౭॥

వైరాగ్యజననార్థమన్యదప్యాహ—

తృణానీవ ధృణావాదాన్విధూనయ వధూరను।

తవాపి తాదృశస్యైవ కా చిరం జనవఞ్చనా॥౫౮॥

తృణానీతి॥ హే పురుష! 'ముఖం శ్లేష్మాగారం, స్తనౌ మాంసగ్రన్థీ' (వైం శం ౧౯) రను స్త్రీరుద్దిశ్య ఘృణావాదాఞ్జుగుప్సావచనాని నిఃసారత్వేన తృణానీవ విధూనయ త్యజ। ఇత్యాదీని వధూయతః—తాదృశస్య మాంసాదిమయస్యైవ తవాపి గర్వితస్యాపి స్త్రియోఽనేన

ప్రకారేణ నిన్ద్యా ఇతి చిరం జనవఞ్చనా లోకప్రతారణా కా। అపి తు న కార్యేతి భావః। స్త్రియో వ్యభిచారిణ్యః పాపనిరతా ఇతి నిన్దావాక్యాని తవాపి వ్యభిచారిణో న యుక్తా ఇతి వా॥౫౮॥

కురుధ్వం కామదేవాజ్ఞాం బ్రహ్మాద్యైరప్యలఙ్ఘితామ్।

వేదోఽపి దేవకీయాజ్ఞా తత్రాజ్ఞాః! కాధికార్హణా॥౫౯॥

కురుధ్వమితి॥ హే అజ్ఞా మూర్ఖా బ్రాహ్మణాః! యూయమ్ ' అహల్యాయై జారః సురపతిరభూదాత్మతనయాం ప్రజానాథోఽయాసీత్' ఇత్యాదిస్మరణాద్బ్రహ్మవిష్ణుమహేశాదిభిరప్యలఙ్ఘితాం కామ ఏవ దేవః, తస్య స్త్రీపారవశ్యలక్షణామాజ్ఞాం కురుధ్వమ్। యస్మాద్వేదోఽపి 'శ్రుతిస్మృతీ మమైవాజ్ఞా' ఇతి శ్రీభగవద్వచనాద్దేవకీయా ఆజ్ఞా। అతః-తత్ర వేదరూపాయాం దేవాజ్ఞాయాం కామాజ్ఞాతోఽధికా అర్హణా పూజా మాన్యతా కా। అపి తు—దేవత్వావిశేషాద్వేదాజ్ఞేవ కామాజ్ఞాపి మాననీయైవేత్యర్థః। ఆజ్ఞాద్వయమపి సమానమ్, తస్మాత్కామాజ్ఞామపి కురుధ్వమ్, న త్వేకత్ర పక్షపాతః కార్య ఇతి భావః। యద్వా,—తత్ర ద్వయోరాజ్ఞయోర్మధ్యేఽధికమర్హణం యస్యాః సా కా ఆజ్ఞా। అపి తు పూర్వవదవిశేషాద్వే అపి సమే ఏవేత్యర్థః। ద్వయోర్మధ్యే అధికార్హణా కా ఇతి యూయమేవ కథయతేతి బ్రహ్మాదిభిరప్యఙ్గీకృతత్వాచ్ఛిష్టపరిగృహీతత్వలక్షణప్రామాణ్యాత్, ప్రత్యక్షసుఖహేతుత్వాచ్చ కామదేవాజ్ఞైవాధికార్హణా। వేదో హి బ్రహ్మాదీనామేవాజ్ఞా, బ్రహ్మాదయశ్చ కామదేవాజ్ఞాకారిణః, తతశ్చ యదీయాజ్ఞా భవద్భిరనుష్ఠీయతే, తైరపి యాఽనుష్ఠీయతే సా భవతాం సుతరామనుష్ఠేయేతి భావ ఇతి వా। పక్షపాతాత్తారతమ్యాజ్ఞానాచ్చ మూర్ఖత్వమ్। 'వేదో హి' ఇతి చ పాఠః। కామదేవాజ్ఞామేవ కురుధ్వమ్, యస్మాద్వేదోఽపి దేవాజ్ఞా। తత్ర వేదే అధికా పూజా। అపి తు—కామదేవాజ్ఞైవానుష్ఠేయా బ్రహ్మాదిభిరప్యనుష్ఠితత్వాదితి వా। 'కా విగర్హణా' ఇతి పాఠే తత్ర కామాజ్ఞాయాం కా నిన్దా। కోఽనాదర ఇత్యర్థః। దేవకీయా గహాదిషు 'జనపరయోః కుక్చ' (గం సూం ౮౯) ఇత్యత్ర 'దేవస్యేతి చ వక్తవ్యమ్' (గం సూం ౯౦) ఇతి వక్తవ్యాచ్ఛః కుక్చ॥౫౯॥

శ్లోకత్రయేణ మీమాంసకాన్ పరిహతి—

ప్రలాపమపి వేదస్య భాగం మన్యధ్వ ఏవ చేత్।

కేనాభాగ్యేన దుఃఖాన్న విధీనపి తథేచ్ఛథ॥౬౦॥

ప్రలాపమితి॥ మహతా ప్రయాసేన యస్య ప్రామాణ్యముపపాదితమ్, తస్య వేదస్యైవ కంచన భాగమంశం 'సోఽరోదీత్, యదరోదీత్' ఇత్యాద్యర్థవాదమన్త్రనామధేయాత్మకం ప్రలాపమివానర్థకవచోరూపం చేన్మన్యధ్వే కురుధ్వే 'ఆమ్నాయస్య క్రియార్థత్వాదానర్థక్యమతదర్థానామ్' ఇత్యాదినా పూర్వపక్షసూత్రేణ ప్రతిపాదితస్యానర్థంక్యస్య 'విధినా త్వేకవాక్యత్వాత్' ఇత్యాదినా సిద్ధాన్తసూత్రేణ స్తుత్యర్థత్వాదినాఽర్థంవాదాదేరుపయోగేఽభిహితేఽపి సార్థక్యాభావాదనిరాకృతత్వాదర్థవాదాదివేదభాగమనర్థకవచనప్రాయం చేన్మన్యధ్వే, తర్హి బహుధనవ్యయాయాససాధ్యత్వాత్, దుఃఖజనకాన్ 'జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజేత' ఇత్యాదీన్ విధిభాగానపి కేన భాగ్యాభావేన తథా ప్రలాపరూపాన్న ఇచ్ఛథ నాఙ్గీకురుథ। అపి తు తానపి ప్రలాపరూపానేవ స్వీకురుథ ఇత్యర్థః। సర్వోఽపి వేదో విధిరూపః ప్రలాపరూపో వా అస్తు। నత్వర్ధజరతీయన్యాయః సమాశ్రయితుం యుక్త ఇతి భావః। వేదత్వావిశేషేఽప్యభాగ్యమేవ వైషమ్యహేతురిత్యర్థః। 'దుఃఖ' శబ్దస్య నపుంసకత్వేఽపి దుఃఖం కరోతీతి ణ్యన్తాత్పచాద్యచి దుఃఖానితి జ్ఞేయమ్॥౬౦॥

ప్రకారాన్తరేణాపి మీమాంసకానుపహసతి—

శ్రుతిం శ్రద్ధత్థ విక్షిప్తాః ప్రక్షిప్తాం బ్రూథ చ స్వయమ్।

మీమాంసామాంసలప్రజ్ఞాస్తాం యూపద్విపదాపినీమ్॥౬౧॥

శ్రుతిమితి॥ హే మీమాంసాయాం వేదవిచారే మాంసలా పరిపుష్టా ప్రజ్ఞా బుద్ధిర్యేషాం తే యూయం శ్రుతిం వేదం ప్రత్యక్షం శ్రద్ధత్థ ఆదరేణ స్వీకురుథ అక్షరమాత్రమపి సార్థకం మన్యధ్వే। తథా—విక్షిప్తా వాదిభిర్నిరాకృతా భ్రాన్తచిత్తాః పూర్వాపరానుసంధానవికలాః సన్తః తామేవ శ్రుతిం యూపసంబన్ధినం ద్విపం దాపినీం దాపయన్తీం స్వయమాత్మనైవాఙ్గీ-కృతప్రామాణ్యామపి ప్రక్షిప్తాం కేనచిద్వ్యఞ్చకేన ఖిలరూపాం నిక్షిప్తాం చ బ్రూథ। చకారః పూర్వాపరవిరోధద్యోతనార్థః। పూర్వాపరానుసంధానవికలత్వాద్వేదవిచారచతురా సాధ్వీ భవతాం బుద్ధిరిత్యుపహాసార్థం 'మీమాంసా-'ఇత్యాది సంబోధనమ్। 'మాంసలా—' ఇత్యనేన చ స్థూలదృష్టయ ఆపాతగ్రాహిణో యూయమ్, న తు కుశాగ్రబుద్ధయ ఇతి సూచితమ్। ఋత్విజో యజ్ఞమధ్యే యజమానం యజ్ఞసమాపనాగ్రహశీలం సమాప్త్యుత్తరకాలభావి స్వాచ్ఛన్ద్యం విదిత్వా కార్యవత్తావేలాయామేవ స్వయం 'యూపే యూపే హస్తినో బద్ధ్వా ఋత్విగ్భ్యో దద్యాత్' ఇత్యేతత్ప్రతిపాదకాని వేదవాక్యాని యజమానస్య శ్రద్ధాజననార్థం పఠిత్వా యాచన్తే। ప్రత్యక్షశ్రుతివిహితదేయాన్తరనిదర్శనవ్యామోహితశ్చ స యజమానః శ్రద్ధధానతయా తథైవ

ప్రతిపద్య తేభ్యః ప్రయచ్ఛతీతి తైరేవైషా స్మృతిః ప్రవర్తితా స్యాదిత్యాశఙ్క్య 'నేయం వేదమూలా' ఇతి 'లోభపూర్వకమేభిరుక్తం' ఇతి వేదవాక్యానామర్థవాదత్వమఙ్గీకరోతి। తతశ్చ కానిచిద్వాక్యాని ప్రధానాని కానిచిదప్రధానానీత్యర్ధజరతీయన్యాయస్తదవస్థ ఏవేత్యర్థః। 'యూపహస్తినో దానమాచరన్తి' ఇతి స్మృతేర్మూలభూతా శ్రుతిరభిధీయతే। కల్పితశ్రుతిమూలత్వాత్స్మృతిరేవ వా శ్రుతిత్వేనోచ్యతే। యూపవద్ అత్యుచ్చా ద్విపా యూపద్విపాః, తాన్ దాపయతీతి। వాజపేయాదౌ హి సప్తదశ హస్తినో రథా దాస్యశ్చ దక్షిణాః। ఇత్యుపలక్షణమేతదిత్యన్యే॥౬౧॥

కో హి వేదాస్త్యముష్మిన్వా లోక ఇత్యాహ యా శ్రుతిః।

తత్ప్రామాణ్యాదముం లోకం లోకః ప్రత్యేతు వా కథమ్॥౬౨॥

కో హీతి॥ 'కో హి తద్వేద యద్యముష్మింల్లోకేఽస్తి వా న వా' ఇతి 'దిక్ష్వతీకాశాన్కరోతి' ఇత్యాదిర్యా శ్రుతిః, అముష్మిఁల్లోకే పరలోకే విషయే సుఖాదికమస్తి వాస్త్యేవ నాస్త్యేవ ఇతి వా హి నిశ్చితం కో వేద। అపి తు న కోఽపి। ఇత్యాహ బ్రవీతి। తస్యాః శ్రుతేః ప్రామాణ్యాదముం లోకం పరలోకం లోకః పరీక్షకోఽస్మదాదిః కథం వా కథమివ ప్రత్యేతు విశ్వాసేన నిశ్చినోతు। అపి తు న కోఽపి। యదీయాస్తిత్వ-నాస్తిత్వయోః శ్రుతేరేవ సందేహస్తత్ప్రామాణ్యాత్పామరో భవాదృశ ఏవ పరలోకం మన్యతే నతు ప్రామాణికః కశ్చిదితి భావః॥౬౨॥

స్మృతిప్రామాణ్యమపి దూషయతి—

ధర్మాధర్మౌ మనుర్జల్పన్నశక్యార్జనవర్జనౌ।

వ్యాజాన్మణ్డలదణ్డార్థీ శ్రదధాయి ముధా బుధైః॥౬౩॥

ధర్మేతి॥ బహుధనవ్యయాయాససాధ్యత్వాత్ శీతభయాత్తీర్థస్నానాద్యశక్తత్వాత్, అగ్నౌ చరణసంతాపనాదిరూపతయా తత్తదిన్ద్రియవేగస్య పరిహర్తుమశక్యత్వాత్ సుఖానుభవమూలత్వాచ్చ, క్రమేణాశక్యమర్జనం కరణం, వర్జనం చ యయోస్తోం ధర్మాధర్మౌ బుద్ధిపూర్వం జల్పన్బహుధా ప్రతిపాదయన్ మన్వన్తరాధిపతిరాదిరాజో మనుర్ముఖ్యస్మృతికర్తా బ్రహ్మపుత్రః స్వాయంభువః వ్యాజాద్ధర్మాధర్మోపదేశకస్మృతిప్రణయనమిషేణ విధినిషేధాతిక్రమనిమిత్తప్రాయశ్చిత్తద్వారా మణ్డలస్య రాష్ట్రస్య లోకస్యాపరాధం

నిమిత్తీకృత్య దణ్డార్థీ ద్రవ్యమభిలాషుకో యతః,-తస్మాద్బుద్ధైః పణ్డితంమన్యైర్ముధా వృథైవ శ్రదధాయి ఆదృతా। అధర్మాచరణం సుకరమిత్యధర్మమేవ సర్వః కరోతి। తతశ్చ యేన కేనాప్యుపాయేనార్థగ్రహణోపాయ ఏవ దణ్డో మనునాభిహితః, నతు ధర్మ ఇత్యర్థః। అబుధైరితి వా। మనువచనమూలత్వాత్స్మృతిమాత్రస్యాప్రామాణ్యముక్తమ్॥౬౩॥

పురాణప్రామాణ్యం దూషయతి—

వ్యాసస్యైవ గిరా తస్మిన్శ్రద్ధేత్యద్ధా స్థ తాన్త్రికాః।

మత్స్యస్యాప్యుపదేశ్యాన్వః కో మత్స్యానపి భాషతామ్॥౬౪॥

వ్యాసస్యేతి॥ దాశదారికావ్యభిచారజాతస్య భ్రాతృజాయాయాం పుత్రోత్పాదిన ఇత్యాదిశీలస్య వ్యాసస్యైవ కవిత్వరూపయా గిరా తస్మిన్ధర్మే। పరలోకే వా। వ్యాస ఏవ వా। శ్రద్ధా భావనా ఆస్తిక్యబుద్ధిరితి ఇత్యేతస్మాద్ధేతోరద్ధా నిశ్చితం యూయం తాన్త్రికా యుక్తిజ్ఞా వాక్యవిచారచతురాః స్థ భవథ। విరుద్ధలక్షణయా— ఏవం విగీతేన వ్యాసేన ప్రతిపాదితే ధర్మే పరలోకే తస్మిన్వా యేషామాస్తిక్యబుద్ధిః, తే యూయం మూర్ఖతమా ఇతి భావః। అథ చ — తాన్త్రికాః కువిన్దతుల్యా మూర్ఖా ఇత్యర్థః। వ్యాసస్యేత్యేకవచనేన, ఏవకారేణ విగీతత్వం సూచితమ్। మూలాపరిశుద్ధ్యా భారతాదీనాం పురాణానాం చోపహాసః కృతః। మత్స్యపురాణం తు మత్స్యరూపధారిణా శ్రీవిష్ణునా మనవే ప్రోక్తమితి తత్పృథగుపహసతి —మత్స్యస్య ఉపదేశ్యాన్వః యుష్మాన్మను- ప్రభృతీన్కో భాషతాం యుష్మాభిః సహ సంవాదం కః కరోతు। యతః— మత్స్యానపి కో భాషతామ్। మత్స్యా అపి సంవాదార్హా న భవన్తి। తదుపజీవినస్తచ్ఛిష్యా భవన్తస్తు దూరే ఇతి కో భాషతామ్। యుష్మాన్మన్వాదీన్మత్స్యాన్ కో వదతు। అపి తు న కోఽపి। యతో మత్స్యస్యోపదేశ్యాన్। జలస్థలచారిభ్యో యో హీనో మత్స్యః, తస్యాపి శిష్యాస్తన్నిదేశకారిణః। తతశ్చోపదేశకాపేక్షయోపదేశ్యస్య హీనత్వాన్మత్స్యశబ్దేనాపి నాభిధేయా ఇతి భావః। ఏవం కూర్మపురాణాదీనాముపహాసః। అథ చ,— మనుసంబన్ధిత్వేన సర్వేఽపి మానవశబ్దవాచ్యా యథా, తథా మత్స్యసంబన్ధినో మాత్స్యశబ్దాభిధేయత్వమేవ యుక్తమ్, నతు మత్స్యశబ్దాభిధేయత్వమితి కో మత్స్యానపి భాషతామితి యుక్తముక్తమితి వ్యాఖ్యేయమ్। తాన్త్రికా ఇతి, 'తన్త్రమధీతే వేద వా' ఇత్యర్థే వసన్తాదేరాకృతిగణత్వాట్ఠక్। మత్స్యస్యేతి 'కృత్యానామ్–' (౨।౩।౭౧) ఇతి కర్తరి షష్ఠీ॥౬౪॥

పూర్వోక్తమేవ వ్యాసస్యాప్రమాణత్వం శ్లోకద్వయేనాహ —

పణ్డితః పాణ్డవానాం స వ్యాసశ్చాటుపటుః కవిః।

నినిన్ద తేషు నిన్దత్సు స్తుబత్సు స్తుతవాన్న కిమ్॥౬౫॥

పణ్డిత ఇతి॥ పణ్డితో బుద్ధిమాన్, అత ఏవ కవిరౌత్ప్రేక్షికస్యార్థస్య వర్ణకః, తథా,— పాణ్డవానాం యుధిష్ఠిరాదీనాం చాటుని ప్రియవచనే పటుః ఏవంభూతః స భవద్భిరాప్తతమత్వేనాఙ్గీకృతో వ్యాసస్తేషు పాణ్డవేషు దుర్యోధనాదీన్నిన్దత్సు సత్సు న నినిన్ద కిమ్। తథా,—తేషు శ్రీకృష్ణాదీన్స్తువత్సు సత్సు న స్తుతవాన్కిమ్। తేషు నిన్దత్సు స్వయమపి నినిన్ద, తేషు స్తువత్సు స్వయమపి తుష్టావేతి పూర్వ విశేషణయుక్తస్యాపి వ్యాసస్య పరాధీన-త్వాదనాప్తత్వాచ్చ తత్ప్రణీతం భారతాద్యప్రమాణమేవేతి భావః। అన్యోఽపి పణ్డితః ప్రభుచిత్తానుగుణమేవ వ్యవహరతి, తద్వదయమపీత్యర్థః॥౬౫॥

న భ్రాతుః కిల దేవ్యాం స వ్యాసః కామాత్సమాసజత్।

దాసీరతస్తదాసీద్యన్మాత్రా తత్రాప్యదేశి కిమ్॥౬౬॥

నేతి॥ స భవదీయో వ్యాసో భ్రాతుర్విచిత్రవీర్యస్య దేవ్యాం మహిష్యాం కామాత్స్మరపరవశత్వాదనురాగాన్న సమాసజద్వ్యవహరతి స్మ। 'కిల' ఇత్యుపహాసే శ్రుతౌ వా। అస్మద్బుద్ధ్యా తావత్కామాదేవ సంగతః। పౌరాణికాస్తు— దేవరాత్సుతోత్పత్తేర్ధర్మ్యత్వాత్తస్యాం సుతోత్పాదనార్థం మాత్రాజ్ఞప్తస్తస్యాం సక్త ఇతి వదన్తి। తస్మాత్తద్యథా, తథాస్త్విత్యర్థః। తదా పుత్రోత్పాదనోపలక్షితే కాలే దాస్యాం రత ఆసీదితి యత్ప్రసిద్ధమ్। తత్ర దాసీరతేఽపి మాత్రా సత్యవత్యా అదేశి ఆదిష్టః కిమ్। కథయతేతి ప్రశ్నకాకురుపహాసార్థా, అపి తు తత్ర తావన్నాదిష్టః, తస్మాదుభయత్రాపి స్మరపరవశత్వాదేవ ప్రవృత్తః। ఏవంవిధస్యానాప్తత్వాత్తద్వచనమప్రమాణమేవేతి భావః। సమాసజత్, 'దంశసఞ్జ–' (౬।౪।౨౫) ఇతి నలోపః॥౬౬॥

ఇదానీం దేవద్విజగోభజనం దూషయతి—

దేవైర్ద్విజైః కృతా గ్రన్థాః పన్థా యేషాం తదాదృతౌ।

గాం నతైః కిం న తైర్వ్యక్తం తతోఽప్యాత్మాధరీకృతః॥౬౭॥

దేవైరితి॥ దేవైర్బ్రహ్మాదిభిః, ద్విజైర్యాజ్ఞవల్క్యాదిభిశ్చ కృతా గ్రన్థాః పురాణాని స్మృతయశ్చ త ఏవ యేషాం భవాదృశాం వైదికానాం తదాదృతౌ తేషాం దేవానాం ద్విజానాం చాదృతావాదరే విషయే పన్థాః। దేవా బ్రాహ్మణాశ్చావశ్యం భజనీయా ఇత్యుపదేశపరాః ప్రమాణమితి యావత్। స్వపూజార్థమేవ తైర్గ్రన్థా నిర్మితాః, తద్వచనప్రామాణ్యాద్దేవాదీనాద్రియన్తే ఏవంభూతా మూర్ఖా యే, తైర్యుష్మాభిస్తద్గ్రన్థప్రామాణ్యాదేవ గాం పశురూపాం సురభిం నతైః సద్భిస్తతః పశోర్గోరపి సకాశాదాత్మా స్వరూపం వ్యక్తం స్పష్టం నాధరీకృతః కిమ్। నమ్రః అధ చ, — హీనః। న కృతః కిమ్। అపి తు—కృత ఏవ నమస్కార్యాపేక్షయా నమస్కర్తుర్హీనత్వాత్ పశోరపి సకాశాద్భవన్తో మూర్ఖతమా ఇత్యర్థః। వ్యక్తం మన్యే ఇతి యావదితి వా।
స్వార్థంపరపరవచనస్యాప్రమాణత్వాద్దేవబ్రాహ్మణసురభిభజనం నిర్మూలత్వాత్త్యాజ్యమితి భావః। దేవైర్ద్విజైః కృతా గ్రన్థా యేషాం వః పన్థాః ప్రమాణమ్, తైర్భవద్భిస్తస్య పథస్తేషాం దేవాదీనాం వా, గ్రన్థాదీనాం వా, ఆదరణనిమిత్తం గాం నతైః। తతోఽప్యాత్మేతి పూర్వవత్॥౬౭॥

ఇదానీం పరలోకమఙ్గీకృత్యాపి యజ్వనాం బ్రహ్మచర్యాది పరిహరతి—

సాధుకాముకతాముక్తా శాన్తస్వాన్తైర్మఖోన్ముఖైః।

సారఙ్గలోచనాసారాం దివం ప్రేత్యాపి లిప్సుభిః॥౬౮॥

సాధ్వితి॥ శాన్తం విషయభోగపరాఙ్ముఖం స్వాన్తం చిత్తం యేషాం తైర్మఖోన్ముఖైర్గృహీతదీక్షైరపి యజ్ఞేషు సోత్సాహం ప్రవృత్తైర్యాజ్ఞికైః కాముకతా సంభోగలోభితా యదముక్తా న త్యక్తా, తత్సాధు యుక్తమ్। యద్వా,— సాధ్వీ సుఖకారిణీ సా చాసౌ కాముకతా చ సా న ముక్తా। శాన్తస్వాన్తైర్యజ్వభిః కాముకతా సాధు ముక్తా త్యక్తా। సాధ్వితి కాక్వా విరుద్ధలక్షణయా నైవ ముక్తా, కింతు సంభోగైకనిష్ఠా ఏవ త ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్। సర్వత్రాపి హేతుగర్భ విశేషణమాహ— కింభూతైః— సారఙ్గలోచనాభిః సున్దరీభిః సారాం శ్రేష్ఠామ్। తా ఏవ సారః శ్రేష్ఠః పదార్థో యస్యాం తాదృశీం వా। దివం ప్రేత్యాపి మృత్వాపి లిప్సుభిః। రమ్భాదికామాయైవ బహుధనవ్యయాయాససాధ్యాన్యజ్ఞాన్ యే కుర్వన్తి తైః కాముకతా నైవ త్యక్తా। అన్యేషాం తు యావజ్జీవమేవాకాముకత్వమ్। యజ్వనాం తు మరణానన్తరమపీతి 'ప్రేత్యాపి' ఇత్యనేన సూచితమ్। తస్మాద్దీక్షాసమయేఽపి బ్రహ్మచర్యాఙ్గీకరణేనాత్మా న వఞ్చనీయ ఇతి భావః। దివం, 'న లోకా - ' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్వితీయా॥౬౮॥

ఏతదేవోపజీవ్యాహ—

కః శమః క్రియతాం ప్రాజ్ఞాః! ప్రియాప్రీతౌ పరిశ్రమః।

భస్మీభూతస్య భూతస్య పునరాగమనం కుతః॥౬౯॥

క ఇతి॥ హే ప్రాజ్ఞాః ప్రకర్షేణాజ్ఞా భో మూర్ఖాః। తస్మాచ్ఛమః శాన్తిః కః। అపి తు న కోఽపి। శమాఙ్గీకరణేన పరలోకసాధనేఽపి కామ్యమానకమనీయకామినీసంభోగఫలత్వాద్వ్యర్థైవ శాన్తిః। తస్మాన్న కార్యేత్యర్థః। తర్హి కిం కార్యమిత్యత ఆహ—ప్రియాయాస్తరుణరమణీయరమణ్యాః ప్రీతౌ ప్రేమ్ణి తస్యాః సుఖోత్పాదనే విషయే పరిశ్రమః భూయాన్ప్రయాసః కార్యః క్రియతాం కర్తవ్యః। శాన్తిః కా, అపి తు న కాపి। భోః ప్రాజ్ఞాః బుద్ధిమన్తస్తారతమ్యవిచారచతురాః। ప్రియాప్రీతౌ ప్రయాసః కార్యః సద్యః సుఖహేతుత్వాదితి వా। పరస్త్రీగమనే లోకాన్తరే నిరయాదిభయం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ—భస్మీభూతస్య మృతస్య భూతస్య జాతస్య దేహినో వా। పునరాగమనం లోకాన్తరే క్రిమ్యాదిదేహప్రాప్తిరితి యత్, స భ్రమః పరలోకస్యైవాభావాత్, తాసద్భావేఽపి చ దేహస్యైవాత్మత్వాత్ తస్య చ భస్మీభూతత్వాత్ కేన నరకాది భుజ్యతే। తస్మాద్యావజ్జీవం యథేచ్ఛం సుఖం భోక్తవ్యమితి భావః। 'ప్రియాప్రాప్తౌ' ఇతి చ పాఠః॥౬౯॥

మోక్షేఽధికారాభావాద్ బ్రహ్మచర్యపరిత్యాగేన కామ ఏవ సేవనీయ ఇతి శబ్దచ్ఛలేనం వృద్ధసమస్యా స్వీయం మతం ద్రఢయతి----

ఉభయీ ప్రకృతిః కామే సజ్జేదితి మునేర్మనః।

అపవర్గే తృతీయేతి భణతః పాణినేరపి॥౭౦॥

ఉభయీతి॥ 'అపవర్గే తృతీయా' (పాంసూం ౨।౩।౬) ఇతి భణతః పాణినేరపి మునేరుభయీ ప్రకృతిః స్త్రీపుంసలక్షణా ద్వయీ వ్యక్తిః కామలక్షణే పురుషార్థే మైథునే మిథునధర్మే సజ్జేదాసక్తా భవేదితి మనోఽన్తఃకరణాభిప్రాయః। లక్ష్యత ఇతి శేషః॥ అయమాశయః—'అపవర్గే తృతీయా' (పాంసూం ౨।౩।౬) ఇతి వదతః పాణినేర్మైథునధర్మేఽశకేన నపుంసకేన తీర్థయాత్రాబ్రహ్మచర్యాదిద్వారా మోక్షే ప్రయతితవ్యమ్, స్త్రీపుంసలక్షణా వ్యక్తిర్మైథునే శక్తత్వాత్ కామభోగేఽధికారిణీ, న తు తీర్థయాత్రాదిద్వారా మోక్షే ఇతి। తస్మాత్కామాజ్ఞైవ కార్యేత్యర్థః। న కేవలమస్మదాచార్యస్యైవ సంమతమ్, కింతు భవదీయస్య పాణినేరపీతి 'అపి'

శబ్దార్థః। అథ చైవం వదతః పాణినేరప్యయమాశయః—ధర్మార్థలక్షణా వ్యక్తిః। అథ చ,— పూర్వప్రయోజ్యత్వాత్ ప్రకృతిః కామే సంబద్ధా భవేత్। 'ధర్మార్థకామమోక్షాః స్యుః—' ఇత్యాదౌ కామాదవ్యవహితపూర్వత్వేన తస్యా ఉక్తత్వాత్। తృతీయా తు కామలక్షణా వ్యక్తిః। అథ చ,— పూర్వప్రయోజ్యప్రకృతిరపవర్గే సంబన్ధుమర్హా। అపవర్గాదవ్యవహితపూర్వత్వేన తస్యా ఉక్తత్వాత్। తస్మాదపవర్గే నిమిత్తే కామాఖ్యా తృతీయైవ వ్యక్తిర్యుక్తేత్యుక్తత్వాత్, మోక్షమార్గం ప్రతి కామస్యైవ హేతుత్వాత్ప్రియాప్రీతిరేవ సుతరాం కార్యేతి భావః। అపవర్గః ఫలప్రాప్తిరితీమం సూత్రార్థం శబ్దచ్ఛలేనాన్యథోత్ప్రేక్ష్య వృద్ధసంమతిః స్వీయమతసమర్థనార్థం దర్శితా। 'తృతీయాప్రకృతిః షణ్ఢః' ఇత్యమరః। ఉభయీత్యత్రాయచః స్థానివత్త్వాత్తయగ్రహణాన్జీప్। సజ్జేత్, అర్హార్థే లిఙ్ ॥౭౦॥

గఙ్గాస్నాయినో దూషయతి—

బిభ్రత్యుపరియానాయ జనా జనితమజ్జనాః।

విగ్రహాయాగ్రతః పఙ్చాద్ధత్వరోరభ్రవిభ్రమమ్ ॥౭౧॥

బిభ్రతీతి ॥ ఉపరి యానాయ స్వర్గం గన్తుమ్। అథ చ,— ఊర్ధ్వం దేశం గన్తుమ్। జనితమజ్జనాః కృతగఙ్గాస్నానాః అథ చ,— కృతాధోగమనాః జనా అగ్రతః విగ్రహాయ యుద్ధాయ పశ్చాద్ధత్వరః పశ్చాద్ధమనశీల ఉరభ్రో మేషస్తస్య విభ్రమం సాదృశ్యం బిభ్రతి ధారయన్తి। మజ్జనాదూర్ధ్వం గమనం విరుద్ధమితి విపరీతార్థకారిత్వాన్మేషవన్మూర్ఖా ఏవేతి। గఙ్గాస్నానేన స్వర్గో భవతీతి భ్రాన్తిరేవేతి భావః। 'విగ్రహస్య' ఇతి పాఠే ఉపరియానాయ కృతగఙ్గాస్నానా జనా మార్గే గచ్ఛతో మేషస్య భ్రాన్తిం సాదృశ్యం వా ధారయన్తి। శీతబాధయా నీచగ్రీవతయా గమనాచ్ఛరీరస్యాగ్రతః శిరోదేశే పశ్చాత్కటిదేశే చ హస్తయోర్ధారణాత్కృతగఙ్గాస్నానానాం గఙ్గాస్నానసమయేఽపి మేషతుల్యత్వమ్। తథా,— జలమధ్యేఽఘమర్షణవశాద్దక్షిణకరేణ ప్రాణానాయచ్ఛతః పృష్ఠస్థితవామహస్తస్య నీచగ్రీవతయా పురః సాదృశ్యమ్, పశ్చాత్స్థితహస్తస్య చ పుచ్ఛసాదృశ్యమితి మేషతుల్యాస్తే జనాః। ఉచ్చైర్జిగమిషోర్నీచైర్భావస్య విరుద్ధస్య కారణాదుపహాస ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్। యానాయ విగ్రహాయేతి చ 'తుమర్థాచ్చ—' (౨।౩।౧౫) ఇతి చతుర్థీ ॥౭౧॥.

పరలోకసద్భావేఽపి దేహాన్తరప్రాప్తావపి చ న కించిదనిష్టమిత్యాహ—

ఏనసానేన తిర్యక్త్వాదిత్యాదిః కా బిభీషికా।
రాజిలోఽపి హి రాజేవ స్వైః సుఖీ సుఖహేతుభిః॥౭౨॥

ఏనసేతి॥ అనేన లోకైః క్రియమాణేన బ్రహ్మహత్యాద్యేనసా పాతకేన తిర్యక్క్రిమిపక్ష్యాది స్యాద్భవేదిత్యా- దిరేవంప్రకారికా విభీషికా భయోపదర్శనం కిమ్। అపి త్వనిష్టహేతుత్వాభావాన్న కించిదేతత్। హి యస్మాద్రాజిలోఽపి తిర్యక్ష్వతిహీనః సర్పవిశేషో జలవ్యాలోఽపి ఖైః ఖీయైః సుఖహేతుభిర్భేకభక్షణ- జలాహారసజాతీయతరుణీసంభోగాదిభిః సుఖకారణై రాజేవ సుఖీ। స్వజాత్యనుగుణాహారవిహారసంభోగాదీని విచిత్రాణ్యేవ సర్వేషాం సుఖసాధనాని, న తు నియతాని కానిచిత్। తతశ్చ పాపఫలభూతే తిర్యగ్యోనిత్వే జాతేఽపి సుఖసద్భావాన్న కించిదనిష్టమిత్యర్థః। 'సమౌ రాజిలడుణ్డుభో' ఇత్యమరః। బిభీషికా, 'ధాత్వర్థనిర్దేశే ణ్వుల్' (వాం ౨౨౨౫) ఇతి ణ్వుల్। 'భియో హేతుభయే షుక్' (౭।౩।౪౦) ఇతి షుక్। ' ప్రత్యయస్థాత్– ' (౭।౩।౪౪) ఇతీత్వమ్॥౭౨॥

యుద్ధే హతానాం స్వర్గప్రాప్తిరిత్యాది భారతాదివచనం దూషయతి—

హతాశ్చేద్దివి దీవ్యన్తి దైత్యా దైత్యారిణా రణే।
తత్రాపి తేన యుధ్యన్తాం హతా అపి తథైవ తే॥౭౩॥

హతా ఇతి॥ సఙ్గ్రామే హతాః సంముఖం పతితా దివి దీవ్యన్తి క్రీడన్తి ఇతి చేద్యది తర్హి దైత్యారిణా శ్రీవిష్ణునా రణే హతా హిరణ్యకశిపుప్రభృతయో దైత్యాస్తత్రాపి స్వర్గేఽపి తేన సహ యుధ్యన్తాం యుద్ధం కుర్వన్తు। యస్మాద్ధతా మారితా అపి తే దైత్యా భవదీయమతే తథైవ రణే సంముఖపతనాత్స్వర్గే జీవన్త ఏవ। తతశ్చ 'యం యం వాపి స్మరన్భావం— '(గీం ౮।౬) ఇత్యాదివచనప్రామాణ్యాన్మరణసమయేఽపి దైత్యైర్దైత్యారిణా సహ విరోధస్య చిత్తే ధృతత్వాత్ స్వర్గప్రాప్తావప్యసురభావస్య తథైవ వర్తమానత్వాత్తత్రాపి తేన సహ యోద్ధవ్యమేవ। తత్రాపి యుధ్యన్త ఏవేతి కుత్రచిత్పురాణాదౌ నాకర్ణ్యతే। తస్మాద్రణే పతితానాం మరణాదధికం కించిదపి నాస్తీతి 'రణాదపలాయనాత్స్వర్గః' ఇత్యాదిక్షాత్రధర్మప్రతిపాదకం వాక్యజాతమప్రమాణమేవేతి భావః। 'హృతా అపి ' ఇత్యత్ర 'హతౌ, అపి' ఇతి పదేన హతౌ హింసాయాం కృతాయామపి మరణే ప్రాప్తేఽపి। అన్యత్పూర్వవత్। 'హతావపి' ఇతి వా పాఠః॥౭౩॥

ఇదానీం మాయావేదాన్తసిద్ధాన్తం దూషయతి—

స్వం చ బ్రహ్మ చ సంసారే ముక్తౌ తు బ్రహ్మ కేవలమ్।

ఇతి స్వోచ్ఛిత్తిముక్తయుక్తివైదగ్ధీ వేదవాదినామ్॥౭౪॥

స్వమితి॥ సంసారే సంసరణావసరే స్వం జీవాత్మస్వరూపః ప్రపఞ్చశ్చ, తథా,— అనాద్య విద్యావిలాసవాసనా- విద్యమానభేదం బ్రహ్మ చ, ఇతి ద్వయమప్యస్తి। 'చౌ' సమప్రాధాన్యద్యోతనార్థౌ। ముక్తౌ తు మోక్షే సంజాతే పునరావిద్యకజీవవ్యవహారనివృత్తేః కేవలం స్వప్రపఞ్చరహితం బ్రహ్మైవ వర్తతే। ఘటోపాధినివృత్తేర్ఘటాకాశనివృత్తావాకాశమాత్రస్యావస్థానవత్సంసారోపాధినివృత్తేః స్వనివృత్తౌ 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ' బ్రహ్మాత్మనా సంపత్తిర్భవతీత్యర్థః। తథాపి ప్రపఞ్చస్య శుక్తిరజతవన్మిథ్యాదృశ్యత్వాదిత్యేవం స్వస్యోచ్ఛిత్తిరేవ ముక్తిస్తస్యా ఉక్తిర్వచనం తత్ర వైదగ్ధీ నానారూపోక్తినిరూపణకౌశలం వేదవాదినాం వేదాన్తమతానుసారిణామ్। ఆత్మార్థం సర్వమ్, తస్యోచ్ఛేదః ప్రతిపాదిత ఇతి మహత్కౌశలమ్ ఇతి మాయావేదాన్తమతోపహాసః। వేదవాదినామితి ఛాన్దసాస్తే కించిదపి న జానన్తీతి సూచితమ్। అపి చ సంసారే ద్వయమ్, ముక్తౌ త్వేకమ్, తతశ్చ ద్వయం పరిత్యజ్యాత్మోచ్ఛేదపురఃసరమేకం మూర్ఖాదన్యః కోఽపి నేహతే। తస్మాన్మూర్ఖా ఏవ త ఇతి భావః। 'వేదవేదినామ్' ఇతి చ పాఠః। పూర్వ ఏవ భావః। 'వేదవేదితా' ఇతి పాఠే స్వోచ్ఛిత్తిముక్తయుక్తివైదగ్ధీరూపా వేదార్థజ్ఞాతృతా। ఆత్మవినాశోక్తిర్వేదార్థపరిజ్ఞానం నామేత్యుపహాసః॥౭౪॥

న్యాయవైశేషికసిద్ధాన్తాభిమతం ముక్తిం దూషయతి—

ముక్తయే యః శిలాత్వాయ శాస్త్రమూచే సచేతసామ్।

గోతమం తమవేక్ష్యైవ యథా విత్థ తథైవ సః॥౭౫॥

ముక్తయ ఇతి॥ యః సచేతసాం చైతన్యవతాం సుఖదుఃఖాద్యనుభవాభావాచ్ఛిలాత్వాయ పాషాణావస్థారూపాయై ముక్తయే ముక్తిం ప్రతిపాదయితుం శాస్త్రమూచే న్యాయదర్శనం నిర్మమే 'తదత్యన్తవిమోక్షోఽపవర్గః' ఇత్యనేన సకలవిశేషగుణోచ్ఛేదో ముక్తిరితి ముక్తస్య శిలాతుల్యత్వం ప్రత్యపాదయత్। యూయం తం స్వయమేవావేక్ష్య విచార్యైవ గోతమమేతన్నామానం మునిం యథా విత్థ జానీథ స ఏవ తథా, నాన్య ఇత్యర్థః। ఏవం

యేనోక్తం స గోతమ ఇతి యథా యుష్మాకం సంమతః, తథా మమాపీత్యర్థః। వైశేషికాస్తు తదీయమతానుసారిణ ఇతి భావః। అథవా,— నాయం పరం నామ్నా గోతమః। కింతు ప్రకృష్టో గౌర్గోతమః పశురేవ సచేతసాం శిలారూపముక్తిప్రతిపాదనాదిత్యర్థతోఽపి గోతమ ఏవేతి భావః। ఆత్యన్తికీ దుఃఖనివృత్తిర్మోక్ష ఇతి, సుఖమపి దుఃఖానుషఙ్గిత్వాద్ధేయమేవేతి వదతామ్ 'అశరీరం వా వ సన్తం ప్రియాప్రియే న స్పృశతః' ఇతి చ తత్ర ప్రమాణముదాహరతాం వైశేషికాణామపీయమేవ ముక్తిః సంమతేతి న్యాయవైశేషికసిద్ధాన్తోపహాసోఽనేన కృత ఇతి ॥౭౫॥

హరిహరాదిధ్యానాన్ముక్తిరితి వచనాని దూషయతి—

దారా హరిహరాదీనాం తన్మగ్నమనసో భృశమ్।

కిం న ముక్తాః కుతః సన్తి కారాగారే మనోభువః ॥౭౬॥

దారా ఇతి ॥ హరిహరాదీనాం లక్ష్మ్యాదయో దారాః స్త్రియః భృశం నిరన్తరం తేష్వేవ మగ్నం ధ్యాననిశ్చలం మనో యాసామేవంవిధా అపి కిం కస్మాద్ధేతోః న ముక్తాః। ప్రత్యుత కస్మాద్ధేతోః మనోభువః కారాగారే సన్తి। సదైవ కామపరవశాస్తిష్ఠన్తీత్యర్థః। తస్మాన్న ముక్తా ఇతి భావః। ఏతేన ' సకృదుచ్చరితం యేన శివ ఇత్యక్షరద్వయమ్', తథా— 'మయ్యర్పితమనోబుద్ధిర్యః స మామేతి పాణ్డవ' ఇత్యాదివచనైర్హర్యాదిధ్యానమాత్రం మోక్షకారణమితి ప్రతిపాదయతః శైవాదిశాస్త్రస్య ముక్త్యభావేన సవ్యభిచారత్వాదప్రామాణ్యమ్ ॥౭౬॥

ఈశ్వరవాదినో నైయాయికాన్ దూషయతి—

దేవశ్చేదస్తి సర్వజ్ఞః కరుణాభాగవన్ధ్యవాక్।

తత్కిం వాగ్వ్యయమాత్రాన్నః కృతార్థయతి నార్థినః ॥౭౭॥

దేవ ఇతి ॥ 'భూమ్యాదికం సకర్తృకం కార్యత్వాద్ఘటవత్' ఇత్యాదినా విచిత్రస్య కార్యజాతస్యాస్మదాదివిలక్షణేన కర్త్రా భవితవ్యమితి సర్వజ్ఞస్య పరమకారుణికస్య సత్యవచసః సర్వకర్తుః ప్రభోరీశ్వరస్య సాధితత్వాత్సర్వజ్ఞః కాలత్రయవర్తివస్తువిజ్ఞానవాన్, తథా,— కరుణాభాక్కృపావాన్, తథా,— అవన్ధ్యా సత్యా వేదరూపా వాగ్ యస్య। నైయాయికాదిమతే ఈశ్వరప్రణీతత్వాదాప్తవచనత్వాద్వేదానాం ప్రామాణ్యాత్

స్వతఃప్రామాణ్యస్య దూషితత్వాదిత్యర్థః। అథ చ,—సఫలా యథోక్తార్థసాధికా వాగ్ యస్య స సత్యవాక్। భవత్సిద్ధాన్తేన దేవశ్చేదస్తి, తర్హ్యర్థినో భుక్తిముక్త్యాద్యభిలాషిణో నోఽస్మాన్ భవన్తః ప్రాప్తమనోరథా భవన్త్వితి వాగ్వ్యయమాత్రాద్వాఙ్నిర్గమమాత్రేణ వ్యయేన కిం కస్మాన్న కృతార్థయతి పూర్ణ మనోరథాన్కరోతి। కథయతేత్యర్థః। సర్వజ్ఞాదివిశేషణత్రయేణ యుక్తోఽపి చేన్న దదాతి, తస్మాన్నా స్త్యేవ। యద్యభవిష్యత్తర్హ్యకృతార్థయిష్యత్, న చ కృతార్థయతి తస్మాన్నాస్తీతి భావః। అనేనాప్యుపహాసః సూచితః॥౽౭॥

ఇదానీం కర్మమీమాంసకమతావలమ్బేనాయోగ్యోపలమ్భనమాహ—

భవినాం భావయన్దుఃఖం స్వకర్మజమపీశ్వరః।

స్యాదకారణవైరీ నః కారణాదపరే పరే॥౽౮॥

భవినామితి॥ భవినాం సంసారిణాం స్వకర్మజం స్వకృతపాపఫలభూతం దుఃఖం భావయన్కుర్వన్ స్వయం భవదపి భవనే పునః స్వయం ప్రవర్తయన్నీశ్వరో నోఽస్మాకమకారణవైరీ దాయాదత్వాదిహేతుం వినైవ శత్రుః స్యాత్। అపరేఽన్యే పునః కారణాద్దారక్షేత్రాద్యపహారబన్ధువధాదేర్వైరహేతోః (పరే) వైరిణో భవన్తి। భవినాం న ఇతి వా సంబన్ధః। 'ఈశ్వరప్రేరితో గచ్ఛేత్స్వర్గం వా శ్వభ్రమేవ వా।' కర్మఫలదాతేశ్వర ఇతి మతే కర్మానుగుణం ఫలం భవేత్ తర్హీశ్వరేణ కర్తవ్యం న కించిదస్తి, తాదృశాత్కర్మణ ఏవ దుఃఖోత్పత్తేః। ఏవం సతి స చేదనుభావయతి తర్హ్యస్మదాదీనాం ద్వేష ఏవ తేన కృతః స్యాత్। యస్మాత్తస్య దయాలుత్వాదయో గుణా గతాః తస్మాత్కర్మణ ఏవ ప్రాధాన్యాదీశ్వరో నాస్త్యేవేతి భావః। 'పఞ్చమీ' (౨।౩।౪౨) ఇతి యోగవిభాగాత్ 'కారణాద్వైరీ' ఇతి సమాసం కృత్వా పశ్చాన్నఞ్సమాసః॥౽౮॥

అన్యదప్యాహ—

తర్కాప్రతిష్ఠయా సామ్యాదన్యోన్యస్య వ్యతిఘ్నతామ్।

నాప్రామాణ్యం మతానాం స్యాత్కేషాం సత్ప్రతిపక్షవత్॥౽౯॥

తర్కేతి॥ ప్రమాణానుగ్రాహకయుక్తిసంఘరూపస్య తర్కస్యాప్రతిష్ఠయానన్తతయాऽపర్యవసానేన కృత్వా యత్సామ్యం తుల్యత్వం తస్మాత్తుల్యత్వాద్ధేతోః సున్దోపసున్దన్యాయేన వినిమయేనాన్యోన్యస్య పరస్పరం వ్యతిఘ్నతాం దూషయతాం కేషాం మతానాం ప్రమాణత్వేన సమానానామనుమానాదీనామ్। అథ చ,— సత్త్వాసత్త్వైకాత్మ్యనానాత్మ్యసేశ్వరత్వానీశ్వరత్వాది ప్రతిపాదయతాం దర్శనానామప్రామాణ్యం న స్యాత్। అపి తు— తుల్యబలత్వేన పరస్పరవిరోధాదప్రమాణత్వమేవ స్యాత్। కిం చ,— సన్ ప్రతిపక్షో విరుద్ధసాధ్యసాధకో హేతుర్యస్య తదనుమానం సత్ప్రతిపక్షం తద్వత్త్స్యేవాప్రామాణ్యం స్యాదితి సంబన్ధః। వైశేషికాదయో యథా కృతకత్వాద్ఘటవదనిత్యం శబ్దం వదన్తి। మీమాంసకా నిరవయవత్వాదాత్మవన్నిత్యం శబ్దం వదన్తి। తత్రోత్తరేణ పూర్వప్రదర్శితే దోషవిశేషే పూర్వస్య యథాऽప్రామాణ్యం తథేత్యర్థః। సత్ప్రతిపక్షానుమానే యథాऽప్రామాణ్యం ద్వయోరపీత్యర్థః। సప్తమ్యర్థే వతిః। తర్క్యతే నిశ్చీయతేऽర్థో యైస్తే తర్కా అనుమానాని తేషామప్రతిష్ఠయా సమ- బలద్వితీయసద్భావేనానిశ్చితస్వరూపతయేత్యర్థం ఇతి వా వ్యాఖ్యేయమ్। గగనం నిత్యమమూర్తత్వాదాత్మవత్; గగనమనిత్యమస్మదాదిబాహ్యేన్ద్రియగ్రాహ్యగుణాధారభూతత్వాద్ఘటవదితి సత్ప్రతిపక్షానుమానయోరివేత్యర్థః॥౭౯॥

అన్యచ్చాహ—

అక్రోధం శిక్షయన్త్యన్యైః క్రోధనా యే తపోధనాః।

నిర్ధనాస్తే ధనాయైవ ధాతువాదోపదేశినః॥౮౦॥

అక్రోధమితి॥ క్రోధనా అకారణరోషణా యే తపోధనాః తపఃసర్వస్వా దుర్వాసఃప్రభృతయస్తే 'క్రోధో బహ్వనర్థ- కారిత్వాత్సర్వథా త్యాజ్యః' ఇత్యక్రోధం క్రోధాభావమన్యైః ప్రయోజ్యైః శిక్షయన్తి। అయే క్రోధాభావం శిక్షన్తే, తాన్ క్రోధో న కార్య ఇతి ప్రయోజయన్త్యుపదిశన్తీతి యావత్। స్వయం తు క్రుద్ధా యత్కించిదాచరన్తి అన్యాంస్త్వేతదుప- దిశన్తీత్యుపహాసః। తథా,— యేऽతినిర్ధనాస్తే ధనాయైవ స్వస్య ధనప్రాప్త్యర్థమేవ లోహాదిధాతూనాం సంబన్ధినం వాదం స్పష్టం వచనమన్యోన్యరిపుమిత్రభావజ్ఞానేన ధాతూనాం సంయోగాత్స్వర్ణరూప్యాది మయా కర్తుం శక్యతే, మదుపదేశాత్త్వమపి కుర్విత్యేవంరూపం ధాతువాదముపదిశన్తి ఏవంశీలా భవన్తి। పరం తు స్వస్మై కించిత్తేన దాతవ్యమిత్యేవం పరప్రతారణబుద్ధ్యైవ నతు తత్త్వతః। యతః స్వయం నిర్ధనాః। ఇతి హేతుః। తాదృక్సామర్థ్యసద్భావే తేషామధనత్వం న యుజ్యతే। తతశ్చ ' 'యః స్వయమతీర్ణః స కథం పరాంస్తారయతి' ఇత్యనేన

ధాతువాదినామప్యుపహాసః। అన్యైః ప్రయోజ్యకర్తురనభిహితత్వాత్కర్తరి తృతీయా। క్రోధనాః, 'క్రుధమణ్డార్థేభ్యశ్చ' (౩।౨।౧౫౧) ఇతి యుచ్॥౮౦॥

ఇదానీం దానధర్మం దూషయతి—

కిం విత్తం దత్త తుష్టేయమదాతరి హరిప్రియా।

దత్త్వా సర్వం ధనం ముగ్ధో బన్ధనం లబ్ధవాన్బలిః॥౮౧॥

కిమితి॥ భో జనాః। యూయం విత్తం స్వర్ణాది యజ్ఞాదౌ దక్షిణాత్వేన పాత్రేభ్యః కిమితి దత్త। అపి తు— కస్మైచిదపి న దేయమ్। యస్మాద్ ఇయం హరిప్రియా విష్ణోః ప్రేయసీ సంపద్రూపా లక్ష్మీరదాతరి అకృతదానోపభోగే కృపణే తుష్టా ప్రీతిం ప్రాప్నోతి। తత్రైవ బసతీత్యర్థః। దానే బాధకమాహ—యస్మాత్ ముగ్ధో మూర్ఖో దానవ్యసనపరః, తథోదర్కవిచారశూన్యః స్మృతిపురాణాదౌ శ్రద్ధావాంశ్చ బలిః సర్వం ధనం శ్రీవామనాయ దత్త్వా బన్ధనం లబ్ధవాన్। వాక్పాశేన బద్ధః సన్పాతాలప్రవేశరూపం బన్ధనం ప్రాప్తవానితి పురాణకథా। దానం కర్తవ్యమిత్యత్ర స్మృత్యాదికమేవ ప్రమాణమ్। దానమశుభోదర్కం జాతమిత్యత్రాపి తదేవ ప్రమాణమ్। తథా చ— కర్తృద్రవ్యపాత్రశుద్ధ్యాదియుక్తేఽపి దానవిధౌ సతి విరుద్ధఫలదర్శనాత్ అదాతరి చ లక్ష్మ్యాః స్థైర్యదర్శనాదన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం దానధర్మః సర్వథా త్యాజ్య ఏవేత్యుక్తమితి భావః। 'హరిప్రియా' ఇత్యనేన శ్రీహరిణాపి యాచకత్వాఙ్గీకారాల్లక్ష్మీప్రీత్యర్థంమదాతృత్వమేవాఙ్గీ-కృతమితి చ సూచితమ్॥౮౧॥

పాత్రాభావాద్దానం న కర్తవ్యమిత్యాహ—

దోగ్ధా ద్రోగ్ధా చ సర్వోఽయం ధనినశ్చేతసా జనః।

విసృజ్య లోభసంక్షోభమేకదా్వ యద్యుదాసతే॥౮౨॥

దోగ్ధేతి॥అయం ప్రత్యక్షగ్రహణయోగ్యః సర్వోఽపి జనో ధనిన ఆఢ్యాన్నరాన్ దోగ్ధా దోహనశీలః। స్వామిభక్తదానాదివిధ్యుపదేశాదినా యేన కేనాప్యుపాయేన ధనికేభ్యో ధనమాకర్షతీత్యర్థః। తథా,— ద్రోగ్ధా మనసా తద్విషయే ద్రోహకరణశీలశ్చ। కథమేనం హన్యామ్, ఏతస్య ధనాది చ కథం గృహ్ణీయామిత్యాదిప్రకారేణ తద్విషయే ద్రోహమేవ చిన్తయతీత్యర్థః। నను

సర్వోఽప్యేవమితి కథముచ్యత ఇత్యత ఆహ— లోభసంక్షోభం ద్రవ్యాద్యభిలాషజనితం మనసో నితరాం క్షోభం కార్పణ్యపారవశ్యలక్షణం వికారమభిలాషాతిరేకం వా విసృజ్య యద్యుదాసత ఉదాసీనా భవన్తి పరస్వాపకర్షణాదేరుపరతా భవన్తి తర్హి ఏకద్వా ఏకో ద్వౌ వా, న తు తృతీయః। తాదృశస్త్వల్పీయాన్ తస్మాద్యుక్తమేవోక్తమిత్యర్థః। తస్మాత్ పరప్రతారణప్రయోజనక ఏవ దానధర్మాద్యుపదేశ ఇతి భావః। పరప్రతారకత్వాత్పాత్రత్వాభావాద్దానం న కర్తవ్యమిత్యర్థః। 'విషహ్య' ఇతి పాఠే లోభాతిరేకం బలాన్నిరుధ్యేత్యర్థః। దోగ్ధా, ద్రోగ్ధా, తాచ్ఛీల్యే తృన్। తద్యోగే చ 'న లోకా -'(౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్దనిన ఇతి ద్వితీయా। ఏకో ద్వౌ వా ఏకద్వాః, 'సంఖ్యయావ్యయా—' (౨।౨।౨౫) ఇత్యాదినా బహువ్రీహౌ 'బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే' (౫।౪।౭౩) ఇతి డచ్ సమాసాన్తః॥౮౨॥

ఇదానీం విధినిషేధజాతం దూషయన్నుపసంహరతి—

దైన్యస్యాయుష్యమస్తైన్యమభక్ష్యం కుక్షివఞ్చనా।

స్వాచ్ఛన్ద్యమృచ్ఛతానన్దకన్దలీకన్దమేకకమ్॥౮౩॥

దైన్యస్యేతి॥అస్తైన్యం చౌర్యాభావో దైన్యస్య నిర్ధనత్వస్యాయుష్యమ్। వర్ధకమిత్యర్థః। చౌర్యం యావన్న క్రియతే తావద్దైన్యం నాపయాతి। తస్మాత్తత్కర్తవ్యమేవేతి భావః। తథా,— అభక్ష్యం లశునగృఞ్జనగ్రామ్యసూకరాది। తద్వర్జనమితి యావత్। తత్కుక్షివఞ్చనా స్వోదరవిప్రలమ్భనమేవ స్వాదుతమభక్ష్యపరిహారే జఠరవఞ్చనైవ భవతి, న తు స ధర్మః। తస్మాత్కిం బహునా— ఆనన్దస్య సకలసుఖస్య కన్దలీకన్దం ప్రరోహమూలభూతమేకమసహాయం కేవలం స్వాచ్ఛన్ద్యం స్వేచ్ఛాచారిత్వమృచ్ఛత ఆశ్రయత। శ్రౌతస్మార్తసకలనిషేధాన్పరిత్యజ్య సర్వసుఖహేతుత్వాత్స్వేచ్ఛాచారమేవ కురుతేత్యుపదేశానస్మత్సమాకర్ణయతేతి భావః। ఆయుష్యం, 'తస్మై హితమ్' (౫।౧।౫) ఇతి యత్। అస్తైన్యం, 'స్తేన' శబ్దాత్ 'స్తేనాద్యన్నలోపశ్చ' (౫।౧।౧౨౫) ఇత్యత్ర 'స్తేనాద్' ఇతి యోగవిభాగాత్ష్యఞి అర్థాభావేఽవ్యయీభావః। ఏవమభక్ష్యమిత్యత్రాపి। 'విన్దత' ఇతి వా పాఠః। 'విద్లృ లాభే' లోట్॥౮౩॥

ఇత్థమాకర్ణ్య దుర్వర్ణం శక్రః సక్రోధతాం దధే।

అవోచదుచ్చైః కస్కోయం ధర్మమర్మాణి కృన్తతి॥౮౪॥

ఇత్థమితి॥ శక్ర ఇత్థం పూర్వోక్తం దుర్వర్ణం వేదాదిదూషకం చార్వాకస్య దుష్టవర్ణవాక్యమాకర్ణ్య సక్రోధతాం దధే। సకోపోఽభూదిత్యర్థః। అనన్తరముచ్చైర్నితరాం తారస్వరమిత్యవోచత్। ఇతి కిమ్— ఏతేషు మధ్యే అనిశ్చితరూపోఽయం కస్కః శ్రుత్యాదిమూలాని ధర్మరహస్యభూతాని మర్మాణి వేదదూషణాత్కృన్తతి ఛినత్తి। కోఽయం కోఽయమేవం భాషత ఇతి వక్తృవిశేషనిశ్చయాయ కోపాభివ్యఞ్జకసంభ్రమోక్తౌ। 'కస్క' శబ్దః కస్కాదిత్వాత్ సాధుః॥౮౪॥

క్రోధమేవ ద్యోతయన్వేదప్రామాణ్యం ప్రతిజానీతే—

లోకత్రయీం త్రయీనేత్రాం వజ్రవీర్యస్ఫురత్కరే।

క ఇత్థం భాషతే పాకశాసనే మయి శాసతి॥౮౫॥

లోకేతి॥ పాకశాసనే పాకాసురమర్దనే మయి త్రయీనేత్రాం ప్రసిద్ధచక్షుర్ద్వయాగోచరార్థగోచరీకరణసమర్థ- వేదత్రయరూపనేత్రాం వేదవిహితాచరణవేదనిషిద్ధవర్జనకారిణీం లోకత్రయీం ధర్మస్థాపనపూర్వం శాసతి పరిపాలయతి సతి క ఇత్థమేవం సకలధర్మదూషణప్రకారేణ భాషతే। కింభూతే— వజ్రవీర్యేణ స్ఫురన్ప్రకాశమానః కరో యస్య తస్మిన్। వజ్రేత్యాదినా వేదాదినిన్దకస్య కణ్ఠచ్ఛేదసామర్థ్యం స్వస్య సూచితమ్। మయీతి కరేణ హృదయస్పర్శనపూర్వం క్రోధాహంకారావిష్కారాభినయః। 'వజ్రహస్తః పురందరః' ఇత్యాదివాక్యప్రతిపాద్యే మయి ప్రత్యక్షదృశ్యే సతి శ్రుతిప్రామాణ్యం కో వాఽన్యథాకర్తుం సమర్థ ఇతి 'వజ్రవీర్య—' ఇత్యనేన విగ్రహవత్త్వం సూచితమ్। 'ప్రావోన్మజ్జనవత్—', (నై౦౧౭।౩౭), 'అగ్నిహోత్రం త్రయీ' (నై ౦ ౧౭।౩౯) ఇత్యాదివేదాప్రామాణ్యప్రతిపాదనం చార్వాకవాక్యం దూషితమితి జ్ఞేయమ్। శాసతి మయి శాసన్తం మామనాదృత్యేత్యనాదరసప్తమీ వా॥౮౫॥

శ్లోకద్వయేన 'శుద్ధిర్వంశద్వయీ –' (నై౦ ౧౭।౪౦) ఇత్యాది యజ్ఞాతిదూషణం కృతం, తత్పరిహరతి—

వర్ణసంకీర్ణతాయాం వా జాత్యలోపేఽన్యథాపి వా।

బ్రహ్మహాదేః పరీక్షాసు భఙ్గమఙ్గ! ప్రమాణయ॥౮౬॥

వర్ణేతి॥ అఙ్గ రే చార్వాక! బ్రాహ్మణాదివర్ణానామసంకీర్ణతాయాం సత్యామన్యోన్యయోనిసంకరాభావే సతి యో జాత్యలోపో బ్రాహ్మణాదిజాతేర్లోపాభావః సద్వ్యవహారవిషయత్వం తస్మిన్వా విషయేఽన్యథాపి వర్ణసంకరాజ్ఞాత్యభావే వా విషయే పరీక్షాసు శుద్ధత్వాదిజ్ఞాపకేషు స్మృత్యాద్యుక్తేషు జలానలాదిదివ్యేషు విషయే బ్రహ్మదేర్బ్రాహ్మణక్షత్రియా- దివధకారిణోఽభియోజ్యస్య భఙ్గం పరాజయం ప్రమాణయ సందిగ్ధస్యార్థస్య కోఽత్యన్తరనిరాసననిశ్చాయకం కురు। యది బ్రాహ్మణత్వాదిశుద్ధిర్న స్యాత్, తర్హి బ్రహ్మవధాదౌ కృతేఽపి బ్రహ్మదా నాస్మీతి ప్రతిజ్ఞాతే చ లిఙ్గభూతో భఙ్గో న స్యాత్। భవతి చ తావత్, తస్మాద్భఙ్గేనైవ హన్యమానస్య తత్పిత్రాదిపరమ్పరాయాశ్చాసంకీర్ణత్వాద్బ్రాహ్మణ్యాదిజాతేరస్తిత్వం కథితమ్। యత్ర చ సంకరాజ్జాతిశుద్ధిర్నాస్తి తస్యవధాదౌ కృతేఽపి బ్రహ్మహత్యాదిప్రతిజ్ఞాకృతో భఙ్గో నాస్త్యేవేతి వర్ణసంకరాజ్జాతిలోపే వ్యతిరేకముఖేన భఙ్గ ఏవ ప్రమాణం ధూమ ఇవ వహ్న్యభావేఽపీత్యర్థః। అఙ్గేతి ప్రాతికూల్యద్యోతి సంబోధనమ్। మిథ్యాతత్త్వపరీక్షాయామభియోక్తుర్భఙ్గేఽభియోజ్య (స్య) జాతిశుద్ధిః పాతిత్యాభావశ్చ। అభియోజ్యభఙ్గే తు హన్యమానాదేర్జాతిశుద్ధౌ సత్యామప్యభియోజ్యస్యైవ సంకీర్ణజాతిత్వం పాతిత్యం చేతి నిశ్చయసిద్ధేర్భఙ్గమేవ ప్రమాణయేత్యర్థం ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్। యథామతి వ్యాఖ్యా జ్ఞాతవ్యా॥౮౬॥

పూర్వోక్తమేవ ద్రఢయతి—

బ్రాహ్మణ్యాదిప్రసిద్ధాయా గన్తా యన్నేక్షతే జయమ్।

తద్విశుద్ధిమశేషస్య వర్ణవంశస్య శంసతి॥౮౭॥

బ్రాహ్మణ్యేతి॥ బ్రాహ్మణ్యమాదిర్యస్య క్షత్రియత్వాదిజాతివిశేషస్య తేన ప్రసిద్ధా। యద్వా,— బ్రాహ్మణీ ఆదిర్యస్యాః క్షత్రియాదిస్త్రియాః సా బ్రాహ్మణ్యాదిః సా చాసౌ ప్రసిద్ధా చ, తస్యాః ఇయముత్తమా బ్రాహ్మణీ ఇత్యాదిప్రకారేణ రూఢాయాః స్త్రియాః గన్తా కాముకస్తాం భుఞ్జానో నరోదివ్యే జయం న ఈక్షతే పశ్యతీతి యత్। న ప్రాప్నోతీత్యర్థః। తజ్జయానీక్షణమేవ కర్తృశేషస్య వర్ణవంశస్య బ్రాహ్మణాదివర్ణసఙ్ఘస్య మాతాపిత్రాదిపరమ్పరయా విశుద్ధిం నితరాం నిర్దోషత్వం శంసతి కథయతి। బ్రాహ్మణీవ్యభిచారీ నరో బ్రాహ్మణోఽహం బ్రాహ్మణీం నాగమమితి ప్రతిజ్ఞాయ యదా దివ్యం కరోతి తదా స పరాజయత ఏవేతి తావత్ప్రత్యక్షమ్, తథా చ గమ్యాయా గన్తుశ్చ పారదార్యాదిదోషదూషితత్వేఽపి తన్మాతాపిత్రాదిపరమ్పరాయా బ్రాహ్మణ్యాదివిశుద్ధిస్తత్పరాజయేనైవ స్పష్టం కథితా। యది జాతేః శుద్ధిర్నాభవిష్యత్ తర్హ్యేవం

ప్రతిజ్ఞాయాం కృతాయామపి తయోర్బ్రాహ్మణత్వాభావాద్భఙ్గో నాభవిష్యత్। స తు దృశ్యత ఇతి భఙ్గ ఏవాన్యథానుపపత్త్యా జాతిశుద్ధౌ ప్రమాణమిత్యర్థః। బ్రాహ్మణాదివ్యభిచారిణ్యపి పరాజయత ఏవేతి తస్యా అప్యేతదుపలక్షణం జ్ఞేయమ్। ప్రసిద్ధాయా ఇత్యనేన జాతేరనపలాపనీయత్వం సూచితమ్। బ్రాహ్మణ్యాదిప్రసిద్ధాయా గన్తా నా పురుషో యదజయం భఙ్గమీక్షతే తద్భఙ్గేక్షణమితి వా వ్యాఖ్యా। గన్తేతి తృచ్। అన్యథా 'న లోకా—'(౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠ్యభావః స్యాత్। 'ప్రసిద్ధాయామ్' ఇతి పాఠే విషయసప్తమీ। అన్యా వ్యాఖ్యా క్లిష్టత్వాదుపేక్ష్యా॥౮౭॥

ఇదానీం సంవాదాదపి వేదస్య ప్రామాణ్యమిత్యాహ—

జలానలపరీక్షాదౌ సంవాదో వేదవేదితే।

గలహస్తితనాస్తిక్యాం ధిగ్ధియం కురుతేऽనతే॥౮౮॥

జలేతి॥ హే చార్వాక! వేదేన వేదితే బోధితే వేదమూలే జలానలయోః, తాభ్యాం వా, యా పరీక్షా శుద్ధత్వనిశ్చయః స ఆదిర్యస్య తులాదివ్యాదేస్తాదృశేऽర్థే సంవాదో యథోక్తదర్శనరూపః స తే తవ ధియం బుద్ధిం గలహస్తితం బలాన్నిర్వాసితం నాస్తిక్యం యస్యాస్తాం న కురుతే ధిక్। వాక్యార్థః కర్మ। అనుచితమేతదిత్యర్థః। జలదివ్యే హి జలమగ్నః పురుష ఆకర్ణపూర్ణపురుషముక్తశరప్రత్యానయనమపేక్షమాణో యద్యనానీతే శరే ఉన్మజ్జతి, తర్హ్యేవాశుద్ధః। ఆనీతే తు శుద్ధ ఇతి వేదోక్తజలదివ్యమ్। తచ్చ తథైవ దృశ్యత ఇతి సంవాదః। వహ్నిదివ్యే తు తప్తలోహాదౌ దాహాదాహాభ్యామశుద్ధిశుద్ధీ ఇత్యప్యుక్తం వేదేన। తత్రాపి సంవాదః। తస్మిన్ప్రామాణ్యహేతౌ సంవాదే సత్యపి నాస్తిక్యం న జహాసీత్యాశ్చర్యమ్। మూర్ఖతరోऽసీతి భావః। తవ ధిగ్ధియం నిన్ద్యాం బుద్ధిం నిరాకృతనాస్తిక్యాం న కురుతే ఇతి వా। తవ ధియం ధిక్ నిన్ద్యాం న కురుతే అపి తు కరోత్యేవ। దూషయతీత్యర్థః। తవ ధియం న ధిక్కరోతి, అపి తు ధిక్కరోత్యేవేతి వా। యతో నిరాకృతనాస్తిక్యామిత్యుభయత్రాపి హేతుగర్భమ్। సంవాదేన నాస్తిక్యాపనయాత్ స్వరూపహానేర్ధిక్కార ఏవ కృత ఇత్యర్థః। జలానలపరీక్షాదౌ తే తవాపి యతః సంవాదః సంప్రతిపత్తిరస్తి। తేన కారణేన సంజాతగలహస్తమాలిఙ్గితకణ్ఠం నాస్తిక్యం యస్యాం తాం స్వీకృతనాస్తిక్యాం బుద్ధిం త్వం ధిక్కుర్విత్యర్థం ఇతి వా। అత్ర 'గలహస్త' శబ్దః పరిరమ్భపరః। యతస్తవాపి సంవాదోऽస్తి। తేన స్వీయాం ధిగ్ధియం నాస్తిక్యవాదాద్దుష్టాం బుద్ధిం నిర్వాసితనాస్తిక్యాం కుర్వితి వా। కుత్సితా రుతిః శబ్దో యస్య తత్సంబోధనం కష్టద। తథా,—అవిద్యమాననతేऽవినీత చార్వాక వైదికే జలానలపరీక్షాదౌ యస్మాత్సంవాదోऽస్తి తస్మాదాశ్లిష్టనాస్తిక్యాం నాస్తికమతిం ధిక్। సా నిన్ద్యేత్యర్థం ఇతి యత్తదోః సంబన్ధేన వా

వ్యాఖ్యేయమ్। నాస్తి మతిరస్యేత్యర్థే 'అస్తి నాస్తి దిష్టం మతిః। (౪।౪।౬౦) ఇతి ఠకి నాస్తికః। మతిః పరలోకవిషయా। తద్భావో నాస్తిక్యమ్' బ్రాహ్మణ్యాదిత్వాత్ ష్యఞ్ ॥౮౮॥

ఇదానీం 'మృతే కర్మఫలోర్మయః' (నైం ౧౭।౫౩) ఇత్యాదీని వాక్యాని దూషయతి—

సత్యేవ పతియోగాదౌ గర్భాదేరధ్రువోదయాత్।

ఆక్షిప్తం నాస్తికాః కర్మ న కిం మర్మ భినత్తి వః॥౮౯॥

సతీతి॥ పతియోగ ఋతౌ స్త్రియా భర్తృసంబన్ధః శుక్రశోణితసంనిపాతలక్షణః, అయుగ్మాసు గమనం నిషిద్ధతిథ్యాదివర్జనమేతదాదిర్యస్యైతాదృశే బీజక్షేపాదౌ కర్షణజలసేకాదౌ చ వర్తమాన ఏవ దృష్టకారణసామగ్ర్యాం సర్వదా సత్యామపి గర్భాదేరధ్రువోదయాదనిశ్చితాదుద్భవాత్కస్మింశ్చిత్కాలేఽనుత్పత్తేర్హేతోరాక్షిప్తమలౌకికస్య పరలోకసాధనస్యాభావే దృష్టకారణసామగ్రీత ఏవ సదా స్యాత్, న చైవమస్తి, తస్మాద్ధర్మాధర్మరూపమదృష్టం కారణాన్తరమప్యస్తీత్యర్థాపత్తిప్రమాణకం కర్మ శుభాశుభఫలకమదృష్టం భో నాస్తికా అవైదికత్వాద్రష్టుమనర్హాః, వో యుష్మాకం మర్మ హృదయం కిం న భినత్తి, అపి తు విదారయత్యేవ। కుతో హేతోర్న భిన్నత్తీతి వా। ఏతన్నిదర్శనేన సచేతసో హృదయేన విదరీతుం యుక్తమ్। తన్న జాతమిత్యాశ్చర్యమ్। మూర్ఖతమా భవన్త ఇత్యర్థః। కర్మ వో మర్మ దర్శనరహస్యరూపం న కిం దూషయతి, కిం తు దూషయత్యేవేతి వా। సర్వోద్దేశేన నాస్తికా ఇతి బహువచనమ్। గృహస్థాస్త్రిచతురాసు పత్నీషు సతీష్వపి పుత్రాద్యసంభవే ఏవం వదన్తి—అస్మాభిరపత్యప్రాప్తిహేతుకం కర్మ ప్రాజ్నకృతమ్। అజాతసమ్యక్ప్రతకృత్యేనాస్మద్వంశ్యేన కేనచిత్ప్రేతేన ప్రతిబన్ధః కృతః, తస్మాదపత్యం న భవతీత్యాది వా కథయన్తి। తస్మాల్లోకప్రవాదపారమ్పర్యాదర్థాపత్తిరదృష్టం కారణాన్తరమఙ్గీకరణీయమ్। ఆదిశబ్దాభ్యాం కృషివాణిజ్యస్వామిసేవాదివ్యవసాయాస్తత్ఫలావాప్తయశ్చ వ్యాఖ్యాతాః॥౮౯॥

'మృతః స్మరతి—' (నైం౧౭।౫౩) 'అన్యభుక్తైర్మృతే తృప్తిః-' (నైం ౧౭।౫౩) ' సందేహేఽప్యన్యదేహాప్తేః-' (నైం ౧౭।౪౩) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ—

యాచతః స్వగయాశ్రాద్ధం ప్రేతేస్యావిశ్య కంచన।

నానాదేశజనోపజ్ఞాః ప్రత్యేషి న కథాః కథమ్ ॥౯౦॥

యాచత ఇతి॥ పాపవశాదప్రాప్తసద్గతేః పిశాచత్వాదియోనిం ప్రాప్తస్య స్వసంబన్ధినమ్, ఉదాసీనం వా, యం కంచనావిశ్య సూక్ష్మరూపేణ తచ్ఛరీరమధిష్ఠాయ స్వసంబన్ధి గయాశ్రాద్ధం నిజదుర్గతిపరిజిహీర్షయా గయాయాం శ్రాద్ధం ప్రయాగే మాఘస్నానాదిజన్యం పుణ్యవిశేషం యాచతో మమ సద్గతిప్రాప్త్యర్థమిదం కరణీయమితి ప్రార్థయమానస్య ఏవం కృతే ఏనం మోక్ష్యామీతి వదతః ప్రేతస్య సంబన్ధినీర్నానాదేశేభ్య ఆగతా జనాస్తేభ్య ఉపజ్ఞాః శ్రుతాః, తైర్వా జ్ఞాతాః సత్యత్వేన సర్వేషాం సంమతాః కథాః కథం న ప్రత్యేషి తాసు కథం న విశ్వసిషి, అపి తు నానావిధప్రామాణికజనసంవాదసిద్ధత్వాత్పూర్వజన్మకథనాత్పూర్వం మయాత్రైతావత్సువర్ణాది నిక్షిప్తం తత్పశ్యతేతి నిధ్యాదిదర్శనసంవాదాద్దేశాన్తరకాలాన్తరప్రవృత్తికథనాద్గయాశ్రాద్ధాదౌ కృతే తస్య సద్గతేరనుమానాచ్చ తాః సర్వథా విశ్వసితుం యోగ్యా ఇత్యర్థః। ఏతేన తీర్థాదిప్రభావవిశేష-పరలోకదేహాన్తరప్రాప్తిధర్మాధర్మమూలస్వర్గనరకాదిప్రాప్తీనాం ప్రామాణ్యం సమర్థితమ్। నానాదేశజన ఉపజ్ఞోఽను- భవితా యాసాం తాః। సర్వసాక్షికా ఇత్యర్థః॥౯౦॥

'కో హి వేద-' (నేం ౧౭।౬౨) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ—

నీతానాం యమదూతేన నామభ్రాన్తేరుపాగతౌ।

శ్రద్ధత్సే సంవదన్తీం న పరలోకకథాం కథమ్ ॥౯౧॥

నీతానామితి॥ ప్రాణాపకర్షణార్థం యమేనైవ ప్రేషితేన యమదూతేన దేవదత్తమానయేత్యాదిష్టే సమాననామతయా భ్రాన్తేర్హేతోః స్థూలశరీరాల్లైఙ్గికం శరీరమాకృష్య యో దేవేనానాయితః సోఽయమానీత ఇతి యమసామీప్యం నీతానాం మారణీయాదన్యేషాం జనానాముపాగతౌ సత్యామానాయితో యః సోఽయం న భవతి, పునరయం మర్త్యలోకం నేయ ఇతి ఏతత్సదృశమన్యమానయేతి యమచిత్రగుప్తాభ్యాముక్తే సతి ప్రాత్యావృత్తౌ భౌతికశరీరమధ్యే లైంఙ్గికశరీరే పునః ప్రవిష్టే సతి తద్బాన్ధవైరేతావత్పర్యన్తం కిం జాతమ్, త్వం కుత్ర గతః, కిం వా తత్ర దృష్టమిత్యాది ప్రశ్నే కృతే యమదూతైర్యమం ప్రాపితః, తేన చ పునరాయుఃశేషాదత్ర పాతితోఽహమ్, స్వర్గో నరకశ్చైవంవిధ ఇతి ప్రకాశకశ్రుతిస్మృతిప్రమాణేషు యథా స్వర్గాదిరూపం శ్రుతమ్ తాదృశస్యైవ తస్య కథనాత్ సంవదన్తీం సంవాదం కుర్వతీం పరలోకసంబన్ధినీమస్తిత్వకథాం కథం కుతో హేతోస్త్వం న

శ్రద్ధత్సే పరలోకాస్తిత్వే ప్రమాణరూపాం న మన్యసే వద। న కించిదవిశ్వాసే కారణమస్తి। తస్మాత్ పరలోకోఽస్త్యేవేతి భావః॥౯౧॥

జజ్వాల జ్వలనః క్రోధాదాచఖ్యౌ చాక్షిపన్నముమ్।

కిమాత్థ రే ! కిమాత్యేదమస్మదగ్రే నిరర్గలమ్॥౯౨॥

జజ్వాలేతి॥ అథ జ్వలనోఽగ్నిః క్రోధాజ్జజ్వాల। అముం చార్వాకమాక్షిపన్పరుషభాషణైరధిక్షిపన్నిత్యాచ- ఖ్యావూచే చ। ఇతి కిమ్—రే చార్వాక నీచ ! త్వమస్మాకం వైదికానామగ్రే నిరర్గలం నిర్భయం యథా తథా ఇదం పూర్వోక్తప్రకారం కిమాత్థ కిమాత్థ కిం బ్రూషే కిం బ్రూష ఇతి। (అతఃపరం చేద్వక్ష్యసి, తర్హి తవ కణ్ఠోష్ఠమేవ కుణ్ఠయిష్యామీత్యర్థః।) క్రోధావిష్టస్య జాతిరియమ్। క్రోధావేశద్యోతనార్థమేవ వీప్సయా పునరుక్తిః॥౯౨॥

ఇదానీం 'నాశ్నాతి స్నాతి–' (నై౦ ౧౭।౭౧) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ—

మహాపరాకిణః శ్రౌతధర్మైకవలజీవినః।

క్షణాభక్షణమూర్చ్ఛాల ! స్మరన్విస్మయసే న కిమ్॥౯౩॥

మహేతి॥ హే క్షణం క్షణమాత్రమభక్షణేనాభోజనేన మూర్చ్ఛాలాతివిహ్వాల రే నాస్తిక ద్వాదశాదిబహుదివసోపవాససాధ్యమహాపరాకాఖ్యవ్రతస్తద్వ్రతచారిణః శ్రౌతధర్మరూపేణైవైకైన బలేన జీవినః ప్రాణధారణశీలానేవంభూతాన్మనుష్యాన్స్మరంశ్చిన్తయన్కిం న విస్మయసే? ఏతావన్తి దినాన్యేతేఽభోజనాః కథమాసత ఇత్యాశ్చర్య న ప్రాప్నోషి ఏతన్మహాశ్చిత్రమ్। క్షణమాత్రమప్యభోజనే పీడాయాః ఖేనైవానుభవే, మాసోపవాసాదికారిణాం జీవితధారణస్య ప్రత్యక్షదర్శనే చ సత్యపి భవాదృశ ఏవ మూర్ఖో న విస్మయత ఇత్యర్థః। తస్మాచిరమభోజనేఽపి జీవితధారణసామర్థ్యాద్ధర్మోఽస్త్యేవేతి। ఏకాదశ్యుపవాసాదికం ధర్మమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం జానీహీతి భావః। పరాకిణః శేషత్వావివక్షాయాం ద్వితీయాబహువచనమ్। శేషత్వవివక్షాయామ్ 'అధీగర్థం–' (౨।౩।౫౨) ఇతి షష్ఠ్యేకవచనం

వా। మూర్చ్ఛాలోఽస్త్యర్థే సిధ్మాదిషు 'క్షుద్రజన్తూపతాపాభ్యాం చేష్యతే' (గంసూం ౧౧౭) ఇతి వచనాదుపతాప కారిత్వాల్లచ్। 'విస్మయసేఽపి న' ఇతి చ పాఠః॥౯౩॥

ఇదానీం 'గ్రావోన్మజ్జనవత్'(నైం ౧౭।౩౭), 'ఏకం సందిగ్ధయోస్తావత్--' (నై ం ౧౭।౫౫) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ —

పుత్రేష్టిశ్యేనకారీరీముఖా దృష్టఫలా మఖాః।

న వః కిం ధర్మసందేహమన్దేహజయభానవః॥౯౪॥

పుత్రేతి॥ భో నాస్తికాః! పుత్రప్రాప్త్యర్థం విహితః పుత్రఫలకో యాగః పుత్రేష్టిః, 'శ్యేనేనాభిచరన్ యజేత' ఇతి వేదవాక్యవిహితః శ్యేనసాధనకోఽభిచారఫలకో యాగః శ్యేనః, తథా,—' కారీరీం నిర్వపేద్వృష్టికామః' ఇతి వంశాఙ్కురసాధనకో వృష్టిఫలకో యాగః కారీరీత్యుచ్యతే, ఏతే యాగా ముఖమాదిర్యేషాం తే తథా దృష్టం ప్రత్యక్షానుభూయమానసుతసంభూతివైరిభారణజలవర్షణాదిరూపం ఫలం ప్రయోజనం యేషాం తే మఖాః వో నాస్తికానాం యుష్మాకం ధర్మోఽస్తి నాస్తి వేతి ధర్మసంబన్ధీ సందేహో వేదవాక్యవిహితాదృష్టఫలకయాగాదిరూపో ధర్మస్తత్సంబన్ధీ చా, అదృష్టఫలకయాగాదివిధాయకవేదవాక్యాన్యేవ వా ధర్మహేతుత్వాద్ధర్మస్తత్సంబన్ధీ వా యః ప్రామాణ్యాప్రామాణ్యసందేహ ఏవ మన్దేహాః సంధ్యాద్వయే సూర్యగ్రాసార్థముత్పద్యమానాః షష్టిసహస్రా (ధికా): సార్ధాస్తిస్రః కోటయో రాక్షసాస్తేషాం జయే వినాశే భానవః సూర్యరూపా వినాశకాః కిం న భవన్తి। ఏవం దృష్ట్వాపి ధర్మం న మన్యసే చిత్రమిత్యర్థః। కిం న, అపి తు భవన్త్యేవేతి వా। 'తిస్రః కోట్యోఽర్ధకోటీ చ మన్దేహా నామ రాక్షసాః। ఉదయన్తం సహస్రాంశుమభియుధ్యన్తి తే సదా। గాయత్ర్యా చాభిమన్త్రయోర్ధ్వ 'జలం త్రిః సంధ్యయోః క్షిపేత్। తేన శామ్యన్తి తే దైత్యా బజ్రీభూతేన వారిణా' ఇత్యాదివచనప్రామాణ్యాద్గాయత్ర్యాభిమన్త్రితజలప్రక్షేపేణ తన్నాశపురఃసరమేవ సూర్యోదయాత్పూర్వ ఏవ తాన్వినాశయతీత్యుచ్యతే। తథా చ,— సూర్యో యథా తాన్నాశయతి, తథా మఖైరపి భవదీయః సందేహో వినాశ్య ఏవేతి ప్రామాణికమేవ సర్వం జానీహి॥౯౪॥

దణ్డతాణ్డవనైః కుర్వన్స్ఫులిఙ్గాలిఙ్గితం నభః।

నిర్మమేఽథ గిరామూర్మీర్భిన్నమర్మేవ ధర్మరాట్॥౯౫॥

దణ్డేతి ॥ అథాగ్నివచనానన్తరం ధర్మరాడ్ యమః స్వాయుధస్య దణ్డస్య తాణ్డవనైరితస్వతశ్చాలనైర్నభః స్ఫులిఙ్గాలిఙ్గితమగ్నికణాకీర్ణం కుర్వన్రచయన్ చార్వాకవాకూశరైర్భిన్నమర్మేవ విదారితజీవస్థాన ఇవాసహమానో గిరామూర్మీర్వాక్యపరమ్పరా నిర్మమే। ఊచ ఇత్యర్థః। 'ఊర్మి' పదేన వాచామప్రతిహతప్రసరత్వం సూచితమ్। 'ఊర్మిర్వా స్త్రియామ్' ఇతి స్త్రీలిఙ్గోఽపి ॥౯౫॥

తదేవాహ—

తిష్ఠ భోస్తిష్ఠ కణ్ఠోష్ఠం కుణ్ఠయామి హఠాదయమ్।
అపష్ఠ పఠతః పాఠ్యమధిగోష్ఠి శఠస్య తే॥౯౬॥

తిష్ఠేతి ॥ భో నాస్తిక ! తిష్ఠ తిష్ఠ క్షణం సహస్వ సహస్వ। ధర్మదూషణాద్విరమ విరమేతి వా। అయమహమధిగోష్ఠి గోష్ఠ్యామిన్ద్రాదిసభాయామపష్ఠు ప్రతికూలం పాఠ్యం పఠనార్హం వచనం పఠతో భాషమాణస్య శఠస్య వాక్ఛలమాత్ర- నిష్ఠస్య నాస్తికాధమస్య తే తవ కణ్ఠోష్ఠం కణ్ఠనాలమోష్ఠౌ చ హఠాద్బలాత్కారేణేదానీమేవ కుణ్ఠయామి వర్ణోచ్చారణాశక్తం కరోమి। దణ్డేన చూర్ణయామీత్యర్థః। సర్వాణి విశేషణాని దణ్డ్యత్వజ్ఞాపనే హేతవః। అథ చ,—ఏవంవిధస్య తేఽధిగోష్ఠి కథామధికృత్య వాచోయుక్తౌ కణ్ఠోష్ఠం కుణ్ఠయామి యుక్త్యా ప్రతిహతత్వాద్వక్తుమసమర్థం కరోమి। సర్వమపి భవచ్ఛాస్త్రం దూషయిష్యామీత్యర్థః। వాగ్వ్యాపారం ప్రతి కణ్ఠోష్ఠస్యైవ దణ్డో యుక్తః। అయమితి క్రోధాహంకారావిష్కారః। తిష్ఠ తిష్ఠేతి క్రోధాతిశయద్యోతనార్థా పునరుక్తిః। కణ్ఠోష్ఠం, ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవత్। కుణ్ఠయామి, వర్తమానసామీప్యే భవిష్యతి లట్॥౯౬॥

ఇదానీం శ్లోకత్రయేణ పరలోకం ధర్మం చ సాధయన్ ' కో హి వేద-' (నై౦ ౧౭।౬౨) 'తర్కాప్రతిష్ఠయా— ' (నై౦ ౧౭।౭౫) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ—

వేదైస్తద్వేషిభిస్తద్వత్స్వైరం మతశతైః కృతమ్।
పరం కస్తే పరం వాచా లోకం లోకాయత ! త్యజేత్॥౯౭॥

వేదైరితి॥ చతుర్భిఋగ్వేదాదివేదైర్యథా స్థిరీకృతమ్, తద్వత్తస్య వేదస్య వేషశ్చాయా తద్యుక్తైస్తదంశోపజీవి- భిర్వేదానుసారిభిర్మతానాం శతైః స్మృతిపురాణాదిభిర్వాదిప్రతివాదిభేదైర్మీమాంసాశాస్త్రైశ్చ తథా స్థిరం కృతం నిశ్చయేన వ్యవస్థాపితం పరం శ్రేష్ఠమ్, అన్యం చ స్వర్గాదిలక్షణం లోకం హే లోకాయత నాస్తికాధమ! పరం కేవలం తే వాచా నిర్యుక్తికేన వచనమాత్రేణ కో విద్వాంస్త్యజేత్। అపి తు న కోఽపి। కింతు సర్వైరపి తద్యుక్తిభిః పరలోకః స్వీకృత ఏవేత్యర్థః। తదస్తిత్వసందేహాపాదినీ ' కో హి వేద—' (నైం ౧౭।౬౨) ఇత్యాది-శ్రుతిస్త్వన్యపరేతి భావః॥౯౭॥

సమజ్ఞానాల్పభూయిష్ఠపాన్థవైమత్యమేత్య యమ్।

లోకే ప్రయాసి పన్థానం పరలోకే న తం కుతః॥౯౮॥

సమేతి॥ ఏకస్మిన్మార్గాదావర్థే సమజ్ఞానాస్తుల్యమతయోఽల్పేఽల్పసంఖ్యా భూయిష్ఠా బహుతరసంఖ్యాశ్చ పాన్థాస్తేషాం వైమత్యం మార్గాన్యత్వవిరోధమేత్యం ప్రాప్య జ్ఞాత్వా వా, ఇహలోకే యం పన్థానం త్వమేవ ప్రయాసి పరలోకేఽపి విషయే తమేవ తాదృశమేవ మార్గం కుతో హేతోర్న గచ్ఛసీతి ప్రశ్నః। అపి తు తమేవ గచ్ఛేత్యుపదేశో వా। యథా కేనచిత్ 'వామో దక్షిణో వా కాశీమార్గః' ఇతి మధ్యేమార్గం పథికేషు కేషుచిత్పృష్టేషు పఞ్చపైర్వామమార్గే కథితే సతి, పశ్చాశద్భిర్దక్షిణమార్గే కథితే ద్వైధే 'బహూనాం వచనం గ్రాహ్యమ్' ఇత్యాదిన్యాయాత్ కుశలేన పఞ్చాశదుక్తమార్గేణైవ గమ్యతే। ఏవం పరలోకేఽప్యల్పవిమతిం నిరస్య బహ్వనుగత ఏవ మార్గః కిమితి నాశ్రీయత ఇత్యర్థః। పరలోకమార్గశ్చ లక్షణయా ధర్మః, తం కథం న మన్యసే? అపి తు తమేవాఙ్గీకురు। పరలోకసత్తానిశ్చయమపి గన్తవ్యగ్రామవత్ కుర్వితి భావః। 'తర్కాప్రతిష్ఠయా— ' (నైం ౧౭।౭౯) ఇత్యస్యాప్యేతదుత్తరం జ్ఞేయమ్॥౯౮॥

బహుసంమతిమేవ దర్శయతి —

స్వకన్యామన్యసాత్కర్తుం విశ్వానుమతిదృశ్వనః।

లోకే పరత్ర లోకస్య కస్య న స్యాద్ధృఢం మనః॥౯౯॥

స్వకన్యామితి॥ స్వకన్యామాత్మపుత్రీమన్యసాత్కర్తుమన్యస్మై వరాయాధీనాం దేయాం కర్తుం విశ్వేషాం సర్వేషాం శ్రుతిస్మృతిపురాణాదీనాం లోకానాం చానుమతిం దృష్టవతోఽనుభవతః,

తథా కుర్వతశ్చ కస్య లోకస్య జనస్య పరత్ర లోకే స్వర్గాదౌ మనో దృఢం నిఃసందేహం నిశ్చలం న స్యాత్। అపి తు సర్వస్యాపి స్యాదేవ। న కేవలమన్యస్యైవ, కింతు చార్వాకస్య తవాపీత్యర్థః। సర్వేఽపి పరలోకబాధభియా స్వకన్యామన్యస్మై దదతి। యది పరలోకో నాభవిష్యత్, తర్హి స్వపుత్రీమప్యన్యస్మై కథమదాస్యత్? అయమాచారః సర్వేషాం సంమతః। స చ త్వయాప్యన్యస్మై పుత్రీదానాదఙ్గీకృత ఏవ। అన్యథా స్వపుత్ర్యాః స్వేనైవ గ్రహణమాపద్యేత। తస్మాదన్యేషామనుమతిం గృహీత్వైవ యథా కన్యాఽన్యస్మై దీయతే, తథా బహుసంమతిదర్శనాత్పరలోకమప్యఙ్గీకుర్వితి భావః। అన్యసాత్, 'దేయే త్రా చ' (౫।౪।౫౫) ఇతి సాతిః। దృశ్వేతి పూర్వవత్॥౯౯॥

శ్లోకద్వయేన 'శ్రుతిస్మృత్యర్థబోధేషు -' (నై౦౧౭।౫౧), 'తర్కాప్రతిష్ఠయా-' (నై౦౧౭।౭౯) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ—

కస్మిన్నపి మతే సత్యే హతాః సర్వమతత్యజః।

తద్దృష్ట్యా వ్యర్థతామాత్రమనర్థస్తు న ధర్మజః॥౧౦౦॥

కస్మిన్నితి॥ ధర్మపరలోకాదిప్రతిపాదనపరాణాం బహూనాం మతానాం మధ్యే కస్మిన్నేకస్మిన్నపి మతే సత్యే సత్యత్వేనాఙ్గీకృతే సతి సర్వమతత్యజః సర్వమతత్యాగినః పరస్పరవిరోధాత్ సర్వమతాసత్యత్వవాదినో నాస్తికా యూయం హతా మారితాః। తత్రాయమభిసంధిః— మతానామసత్యత్వవాదిభిః కించిన్మతం సత్యమఙ్గీక్రియతే న వా? చేదఙ్గీక్రియతే తర్హి కస్యాపి కన్యాదానాదిప్రతిపాదకస్యాన్యమతస్య స్వీయమతస్యైవ వాఽసత్యత్వాఙ్గీకారాత్ 'సర్వమప్రమాణమ్' ఇతి సర్వాసత్యత్వవాదినో వ్యాఘాతాపసిద్ధాన్తాభ్యాం దూషితా ఏవేతి వైదికసిద్ధాన్తో నిర్దోష ఇత్యాయాతం న వేతి। పక్షే— నాస్తికమతస్యాప్యసత్యత్వాదసత్యభూతస్య దూషకత్వాభావాన్నిర్దోషో వైదికః పక్షః సిద్ధ ఏవేత్యపి నాస్తికా దూషితాః। నిర్దోషత్వేఽపి వైదికపక్షానఙ్గీకారే స్వపక్షోఽపి త్వైర్నాఙ్గీకార్య ఇతి జ్ఞేయమ్। ఏవం చ తస్యైకస్య మతస్య దృష్ట్యా సత్యతాజ్ఞానేనోభయవాదిసిద్ధతయా పుత్రేష్ట్యాదౌ పుత్రజన్మాదిఫలసిద్ధౌ సత్యాం యత్ర క్వచిత్కలవ్యభిచారః, తత్ర కర్మణో వైకల్యాద్వ్యర్థతామాత్రం వైయర్థ్యమాత్రం ఫలసాధనత్వరాహిత్యమాత్రమ్। తు పునః అధర్మః ప్రాచీనపుత్రవియోగాదిరనర్థో దుఃఖరాశిర్ధర్మజో న పుత్రేష్ట్యాదిధర్మజన్యో న భవతి। విపరీతం తు ధర్మేణ న జన్యతే, కింతు ప్రాచీనదుష్కర్మనిమిత్తమేవ। కేవలం తు కాకతాలీయన్యాయేన తస్య పుత్రేష్ట్యయనన్తరభావిత్వమ్। న చ తావతైవ తత్కార్యత్వమతివ్యాప్తేరిత్యర్థం ఇత్యాది జ్ఞాతవ్యమ్। కస్మిన్నపి మాతృగమనాదినిషేధే స్వకన్యాదానాదౌ చ విషయే వైదికే మతే సత్యే

సతి తస్మిన్నంశే సత్యత్వేఽఙ్గీకృతే సతి సర్వమతమసంగతమితి వదన్తో నాస్తికా హతాః। మాతృగమననిషేధాదేరంశస్య భవద్భిరపి పరిపాలనాదిత్యర్థః। తథా చ తద్దృష్ట్యా కన్యాదానమాతృగమననిషేధరూపాణాం సత్యానాం విధినిషేధాంశానాం దృష్టాన్వేనాన్యత్రాంశే వ్యర్థతామాత్రం వచనమాత్రేణ వ్యర్థమిత్యుచ్యతే। న తు ధర్మజో వాస్తవోఽనర్థః ప్రయోజనాభావః। తదృష్టాన్తేన వ్యర్థతామాత్రమ్, అన్యత్రావ్యర్థత్రైవేత్యలమతిప్రసఙ్గేన॥౧౦౦॥

ఉపసంహరతి—

క్వాపి సర్వైరవైమత్యాత్పాతిత్యాదన్యథా క్వచిత్।

స్థాతవ్యం శ్రౌత ఏవ స్యాద్ధర్మే శేషేఽపి తత్కృతేః॥౧౦౧॥

క్వాపీతి॥ సర్వైర్నాస్తికైరపి క్వాపి కస్మిన్నప్యహింసాకన్యాదానాదౌ శ్రౌతే వేదోక్త ఏవ ధర్మే స్థాతవ్యం వర్తితవ్యమ్। కుతః—అవైమత్యాత్। సర్వేషామితి శేషః। శ్రౌతానాం బౌద్ధమాధ్యమికాదీనామపి సంప్రతిపత్తేః। అహింసాదేస్తైరప్యనిషిద్ధత్వాదఙ్గీకృతత్వాచ్చేత్యర్థః। స్థాతవ్యమేవేతి వా। తథా,— క్వచిద్వర్ణాశ్రమాధికార- విహితేఽన్యథాకరణే నిషిద్ధాచరణే చ పాతిత్యదోషాద్విహితాకరణనిషిద్ధాచరణప్రత్యవాయభయాదపి శ్రౌత ఏవ ధర్మే స్థాతవ్యమ్। అన్యథా వైమత్యేఽపి శ్రౌత ఏవ క్వచిత్కస్మింశ్చిద్ధర్మే స్థాతవ్యమ్। కుతః—పాతిత్యాత్। యత్ర తు శ్రౌతే ధర్మే తేషాం విప్రతిపత్తిస్తదనఙ్గీకారేఽపి ప్రత్యవాయః స్యాదిత్యఙ్గీకార్య ఏవేత్యర్థం ఇతి వా। ఏవం శేషేఽపి నిత్యనైమిత్తికాభ్యామతిరిక్తే కామ్యే జ్యోతిష్టోమాదావపి స్థాతవ్యమ్। కుతః—తత్కృతేస్తస్య వేదస్య కృతేః కరణాత్। వేదవిహితత్వావిశేషాదిత్యర్థః। యద్వా, తత్కృతేర్వేదమూలత్వాచ్ఛేషే స్మార్తేఽపి ధర్మే స్థాతవ్యమ్। సదాచారానుమితస్మృత్యా శ్రుతేరనుమానాత్ స్మార్తధర్మా అపి వేదమూలా ఇతి తేఽప్యఙ్గీకర్తవ్యా ఇత్యర్థః। ఏతేన 'జనేన జానతా-' (నైం ౧౭।౫౪) ఇతి, 'ఏకస్య విశ్వపాపేన–' (నైం ౧౭।౫౬), 'స్వం చ బ్రహ్మ చ–' (నైం ౧౭।౭౪) ఇత్యాదేః సర్వస్యాప్యుత్తరం దత్తమ్। ధాతువాదాదికం ప్రామాణికమేవ, అసిద్ధిస్తు సాధనవైగుణ్యాదితి సమర్థితమితి జ్ఞేయమ్। 'తత్కృతే' ఇతి పాఠే హేతుగర్భవిశేషణమ్। తస్మాన్న మతానామప్రామాణ్యమ్। శ్రుతిస్మృత్యోశ్చైకమత్యమప్యవిరుద్ధమితి శ్లోకద్వయతాత్పర్యార్థః। అహింసాదయః స్మృత్యుక్తాః సర్వసాధారణా ధర్మాః, తేషు క్వాపి శ్రౌతే చ ధర్మే స్థాతవ్యమ్। పాతిత్యాదిత్యుభయత్రాపి హేతుః। సర్వేషామనుమతే విహితే చేన్న స్థీయతే తర్హి 'విహితస్యాననుష్ఠానాత్' (యాజ్ఞ౦౩।౨౧౯) ఇతి స్మృతేః పాతిత్యమ్। సర్వేషాం

విమతే నిషిద్ధే చేత్ స్థీయతే తథాపి 'నిన్దితస్య చ సేవనాత్ ' (యాజ్ఞం ౩।౨౧౯) ఇతి స్మృతేః పాతిత్యమిత్యర్థః। తథా చ విహితానాం కేషాంచిద్భవద్భిరప్యనుష్ఠానాత్ నిషిద్ధానాం కేషాంచిద్భవద్భిరపి వర్జనాత్తద్దృష్టాన్తేనాన్యేష్వపి విధినిషేధాంశేషు తత్కృతేః శ్రౌతత్వావిశేషాదేవ హేతోః స్థాతవ్యమ్। తేఽపి ప్రామాణికత్వేన స్వీకార్యా ఇత్యాది జ్ఞాతవ్యమ్॥౧౦౧॥

బభాణ వరుణః క్రోధాదరుణః కరుణోజ్ఝితమ్।

కిం న ప్రచణ్డాత్పాఖణ్డపాశ ! పాశాద్విభేషి నః॥౧౦౨॥

బభాణేతి॥ క్రోధాదరుణో రక్తకాయకాన్తిర్వరుణః కరుణయోజ్ఝితం వచో నితరాం పరుషం యథా తథా బభాణ। హే పాఖణ్డపాశ నాస్తికాధమ ! త్వం నోఽస్మాకం ప్రచణ్డాద్దుఃసహాత్పాశాన్న బిభేషి కిమ్ ? కుత్సాయాం 'యాప్యే పాశప్' (౫।౩।౪౭) ఇతి పాశప్ప్రత్యయః॥౧౦౨॥

మానవాశక్యనిర్మాణా కూర్మాద్యఙ్కబిలా శిలా।

న శ్రద్ధాపయతే ముగ్ధాస్తీర్థికాధ్వని వః కథమ్॥౧౦౩॥

మానవేతి॥ మానవైర్మనుష్యైరశక్యం నిర్మాణం యస్యాః, తథా,— కూర్మవరాహనరసింహాదయోఽఙ్కాశ్చిహ్నాని యేషామేవంవిధం బిలం వివరం యస్యాః సా శిలా గణ్డకారఖ్యతీర్థవిశేష సంభవా శాలగ్రామశిలా భో ముగ్ధా మూర్ఖాః! తీర్థికాధ్వని సేశ్వరమార్గే వైదికాధ్వని వా వో యుష్మాన్కథం న శ్రద్ధాపయతే ఆస్తిక్యం న ప్రాపయతి? చిత్రమేతత్। భవతాం మూర్ఖతరత్వమిత్యర్థః। మనుష్యైరశక్యరచనం సావయవత్వేన కార్యం శిలాది స్వనిర్మాణశక్తమిచ్ఛామాత్రేణ కర్తారం మనుష్యాద్విలక్షణమీశ్వరమాక్షిపతి। 'విమతం సకర్తృకం కార్యత్వాత్, ఘటవత్ ఇత్యనుమానాత్పక్షధర్మతాబలాద్విలక్షణే కర్తరీశ్వరే సిద్ధేఽపి కథమనాశ్వాస ఇత్యాశయః। ఏతేన 'దేవశ్చేదస్తి సర్వజ్ఞః -' (నైం ౧౭।౭౭) ఇత్యాదేరుత్తరం దత్తమితి జ్ఞేయమ్॥౧౦౩॥

శతక్రతూరుజాద్యాఖ్యావిఖ్యాతిర్నాస్తికాః కథమ్।

శ్రుతివృత్తాన్తసంవాదైర్న వశ్చమదచీకరత్॥౧౦౪॥

శతేతి॥ భో నాస్తికాః! శతక్రతుశ్చ శ్రీవిష్ణోరూరుభ్యాం జాయత ఇత్యూరుజో వైశ్యః. స ఆదిరాద్యో వా యేషాం తే బ్రాహ్మణాదివర్ణాశ్చ తేషామాఖ్యా శతక్రతుః, ముఖజో బాహుజ ఊరుజ ఇత్యాదీని నామాని తేషాం సర్వత్ర విశేషేణ ఖ్యాతిః కర్త్రీ శ్రుతివృత్తాన్తసంవాదైర్వేదోక్తేతిహాసైః కరణైర్వో యుష్మాన్కథం న చమదచీకరచ్చమత్కారం నాకారయత్? అపి త్వాశ్చర్యం భవతాం త్వయోత్పాద్యమ్। 'చమత్' ఇత్యవ్యయమాశ్చర్యార్థే। 'శతాశ్వమేధక్రతుకారీన్ద్రో భవతి" ఇతీన్ద్రస్యైవ శతక్రతుత్వం వేదేనోక్తమ్। లోకేనాపీన్ద్ర ఏవ శతక్రతుత్వేన వ్యవహ్రియతే, న తు వహ్న్యాదిరితి। తథా,-' బ్రాహ్మణోఽస్య ముఖమాసీత్–' (ఋ ం సం ౧౦।౪।౧౯) ఇత్యాదిశ్రుత్యా బ్రాహ్మణక్షత్రియాదీనాం ముఖజత్వబాహుజత్వాద్యుక్తమ్। లోకేనాపి బ్రహ్మక్షత్రాదయ ఏవ ముఖజత్వబాహుజత్వాదిభిర్వ్యవహ్రియన్తే, న తు విపర్యయేణేతి వేదోక్తేన సహ లోకస్యానుభూయమానాత్సంవాదాదపి వేదే యథోక్తం తథైవ లోకో వ్యవహరత్యాశ్చర్యమేతదిత్యాశ్చర్యపూర్వం వేదప్రామాణ్యం కథం న విశ్వసిథేతి, అపి తు విశ్వసనీయం తత్రేత్యాశయః। ' ఊరుజ' పదం వృత్తానురోధాత్ప్రాయోజి। తథా చ సర్వేఽపి వర్ణాః సంగృహీతాః। విఖ్యాతిః ప్రయోజికా సంవాదైః ప్రయోజ్యైర్వో యుష్మాకం చమదాశ్చర్యం కథం న కారయామాసేతి వా। శతక్రతుశ్చ ఊరుజోర్వశీ చ తదాదివహ్నిర్మేనకేత్యాదిరాఖ్యా యేషాం యాసాం చ వహ్న్యాదీనాం మేనకాదీనాం చ తేషాం ప్రసిద్ధిర్వేదవృత్తాన్తసంవాదైర్హేతుభిర్యుష్మాకం కథమాశ్చర్యం నాచీకరత్? లోకవేదప్రసిద్ధా- నిన్ద్రాదీనుర్వశ్యాద్యప్సరసశ్చైతాన్సర్వాన్ ప్రత్యక్షేణాత్రైవ పశ్యతేత్యర్థః। తతశ్చ వేదః, తన్మూలం పరలోకాది చ, ప్రామాణికమేవేతి భావ ఇతి వా। ప్రథమవ్యాఖ్యానే వ ఇతి 'హృక్రోః–' (౧।౪।౫౩) ఇత్యణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వమ్, చమదితి చ కర్మాన్తరమ్, సంవాదైరితి కరణే తృతీయా। పక్షాన్తరే తు తేనైవ సూత్రేణాణౌ కర్తుః కర్మత్వస్య వైకల్పికత్వేన కర్మత్వాభావాదనభిహితే కర్తరి సంవాదైరితి తృతీయా, వ ఇతి షష్ఠీ॥౧౦౪॥

తత్తజ్జనకృతావేశాన్గయాశ్రాద్ధాదియాచినః।

భూతాననుభవన్తోఽపి కథం శ్రద్ధత్థ న శ్రుతీః॥౧౦౫॥

తదితి॥ తేషు తేషు జనేషు కృతావేశాన్కృతసంచారాన్, తథాః,— గయాశ్రాద్ధాదియాచినో గయాపిణ్డదానాదిపుణ్యే యాచతః ప్రాప్తప్రేతభావాన్మృతాన్ప్రాణినోఽనుభవన్తోఽపి పశ్యన్తోఽపి యూయం శ్రుతీః కథం న శ్రద్ధత్థ సత్యత్వేన న మన్యధ్వ ఇతి। పౌనరుక్త్యం న శఙ్కనీయమ్, భిన్నవక్తృత్వాత్। ఏవముత్తరత్రాపి జ్ఞేయమ్॥౧౦౫॥

నామభ్రమాద్యమం నీతానథ స్వతనుమాగతాన్।

సంవాదవాదినో జీవాన్వీక్ష్య మా త్యజత శ్రుతీః ॥౧౦౬॥

నామేతి ॥ నామభ్రమాద్యమదూతైర్యమం నీతాన్ప్రాపితానథ ముక్తత్వాత్ప్రత్యావృత్య స్వతనుమాగతాన్ప్రాప్తాన్ సంవాదం 'చన్ద్రః క్షయీ-' ఇత్యాదివేదసంవాదం వదన్త్యేవంశీలాఞ్జీవాన్వీక్ష్య శ్రుతీర్వేదాన్ మా త్యజతాప్రామాణికాన్మా బ్రూత। ఏవం వేదప్రామాణ్యోపసంహారాత్స్మృత్యాదేరపి వేదమూలత్వాత్తదుక్తసర్వధర్మాణాం ప్రామాణ్యం వ్యవస్థాపితమ్ ॥౧౦౬॥

సంరమ్భైర్జమ్భజైత్రాదేస్తభ్యమానాద్వలాద్వలన్।

మూర్ధబద్ధాఞ్జలిర్దేవానథైవం కశ్చిదూచివాన్ ॥౧౦౭॥

సంరమ్భైరితి ॥ అథ దేవవచనానన్తరం జమ్భజైత్రః శక్ర ఆదిర్యస్య ఇన్ద్రానలాదీనాం సంరమ్భైర్భ్రూభఙ్గాద్యాకార- వికారైర్భీతేన కలినా పురశ్చలితుం స్తభ్యమానాన్నిషిధ్యమానానిన్ద్రాదిసంరమ్భాన్దృష్ట్వా భయాత్తత్సంముఖం పదమపి చలితుమశక్తాద్బలాత్కలిసైన్యాద్వలన్పృథగ్భవన్ కించిద్ధార్ష్ట్యమవలమ్బ్య ద్విత్రాణి పదాని సంముఖమాగచ్ఛన్ దీనత్వద్యోతనపురఃసరం శకాదినమస్కారార్థం మూర్ధ్ని బద్ధాఞ్జలిః కశ్చిదజ్ఞాతనామా పాపరూపత్వేనాజ్ఞాతనామా వా చార్వాకో దేవానేవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ ఊచే ॥౧౦౭॥

నాపరాధీ పరాధీనో జనోఽయం నాకనాయకాః ! |

కాలస్యాహం కలేర్బన్దీ తచ్చాటుచటులాననః ॥౧౦౮॥

నేతి ॥ హే నాకనాయకా ఇన్ద్రాదయః! అయం మల్లక్షణో జనోఽపరాధీ న। యతః పరాధీనః। తదేవాహ— కలేః కలినామ్నః కాలస్యాహం బన్దీ స్తుతిపాఠకః। అత ఏవ—తస్య చాటుని ప్రియవచనవిషయే చటులం ప్రియవాది వావదూకం వా ఆననం యస్యైవంభూతః। అథ చ,— కాలస్య కృతాన్తరూపస్య। బన్దినో హి యమాశ్రయన్తి తత్ప్రియం వదన్తి, న చ దణ్డార్హాః, తస్మాదేతత్ప్రియం వేదాదిభూషణం మయా కృతమ్। యది న కరోమి తర్హ్యయం దణ్డయిష్యతీతి పరప్రయుక్తత్వాన్నాహం దణ్డ్యః శ్రీమద్భిరితి ॥౧౦౮॥

ఇతి తస్మిన్వదత్యేవ దేవాః స్యన్దనమన్దిరమ్।
కలిమాకలయాంచక్రుర్ద్వాపరం చాపరం పురః॥౧౦౯॥

ఇతీతి॥ దేవాస్తస్మింశ్చార్వాకే ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ వదతి భాషమాణే సత్యేవ స్యన్దనమన్దిరం రథస్థం కలిమ్, అపరం ద్వితీయం ద్వాపరం చ పురోఽగ్ర ఆకలయాంచక్రుర్దదృశుః॥౧౦౯॥

సందదర్శోన్నమద్గ్రీవః శ్రీబహుత్వకృతాద్భుతాన్।
తత్తత్పాపపరీతస్తాన్నాకీయాన్నారకీవ సః॥౧౧౦॥

సమితి॥ తైస్తైః ప్రసిద్ధైర్బ్రహ్మహత్యాదిభిర్యాత్రైః పాపైః, తత్కారిభిః పురుషైర్వా పరీతః సమన్తాద్వ్యాప్తః, తథా,—ఉన్నమన్తీ దర్శనార్థముచ్చా గ్రీవా యస్యైవంభూతః స కలిః శ్రీబహుత్వేన కాయకాన్తిబాహుల్యేన సంపద్బాహుల్యేన వా కృతాద్భుతాన్కృతాశ్చర్యాన్నాకీయాన్స్వర్గహితాన్స్వర్గభవాన్వా తానిన్ద్రాదీన్ సందదర్శ। క ఇవ— నారకీవ। యథా బ్రహ్మహత్యాదికారీ ఆకణ్ఠం నరకే మగ్న ఊర్ధ్వగ్రీవో నరకస్థః పురుష ఇవ। పాపకారిత్వాదహమేవంరూపః, పుణ్యకృత్త్వాచ్చైతే దీప్రస్వరూపా ఇతి జ్ఞాతవాంశ్చ। నరకస్థోఽపి దేవకాయకాన్తిదర్శనాజ్జాయమానసుఖోఽనుష్ఠిత- పాపకృతపశ్చాత్తాపః సురానార్తతయా పశ్యతీత్యుపమా। 'ఉన్నతగ్రీవః' ఇత్యపి పాఠః। నాకీయానితి హితార్థే 'తస్మై హితమ్ ' (౫।౧।౫) ఇతి, వృద్ధత్వాద్భవార్థే 'వృద్ధాచ్ఛః' (౪।౨।౧౧౪) ఇతి వా ఛః। నారకీ, 'నారక' శబ్దాత్ 'అత ఇని:' (౫।౨।౧౧౫)॥౧౧౦॥

గురురీఢావలీఢః ప్రాగభూన్నమితమస్తకః।
స త్రిశఙ్కురివాక్రాన్తస్తేజసేవ బిడౌజసః॥౧౧౧॥

గుర్వితి॥ ప్రాగ్దర్శనాత్పూర్వం ఇన్ద్రాదయః కే నామ వరాకా ఇత్యాదిరూపయా గుర్వ్యా మహత్యా రీఢయావజ్ఞయావలీఢో వ్యాప్తస్తేషు కృతావజ్ఞోఽపి దర్శనానన్తరం బిడౌజస ఇన్ద్రస్య తేజసా ఆక్రాన్తః పరాభూతస్తిరస్కృతతేజస్కః సన్ అవజ్ఞాం త్యక్త్వా స కలిరనమన్నపి బలాత్తేనైవ శక్రతేజసైవ వా నమితో నమ్రీకృతో మస్తకో యస్యైవంభూతోఽభూత్। ఇన్ద్రాదీన్నమశ్చకారేత్యర్థః। క ఇవ—త్రిశఙ్కునామా సూర్యవంశ్యో నృప ఇవ। స హి

స్వయాజనే ప్రార్థితేన పురోధసా వసిష్ఠేన నిరస్తో గురోర్వసిష్ఠస్యావజ్ఞయా వ్యాప్తస్తస్మిన్కృతావజ్ఞః సంన్నభిమానాద్విశ్వామిత్రేణ సార్వకామికం క్రతుం యాజితస్తత్రప్రభావాత్సశరీర ఏవ స్వర్గ గచ్ఛన్నిన్ద్రేఽపి కృతావజ్ఞః సంస్తత్తేజసా పరాభూతః స్వర్గాద్భ్రంశిత ఇత్యేవం నమితమస్తకోఽభూదితి పురాణేతిహాసః। 'రీఢావమాననావజ్ఞా-' ఇత్యమరః॥౧౧౧॥

విముఖాన్ద్రష్టుమప్యేనం జనంగమ ఇవ ద్విజాన్।

ఏష మత్తః సహేలం తానుపేత్య సమభాషత॥౧౧౨॥

విముఖానితి॥ మత్తః సగర్వోఽయం కలిః సహేలం సవిలాసముపేత్య సమీపమాగత్య ఏవం తాన్దేవాన్ సమభాషత। కింభూతాన్— ఏనం కలిం ద్రష్టుమపి న కేవలం భాషితుం స్ప్రష్టుం కింతు వీక్షితుమపి విముఖాననర్థాన్సావజ్ఞాన్। కః కానివ—మత్తో నిరర్గలో మదిరామత్తో వా జనంగమశ్చణ్డాలో ద్విజానివ। కింభూతాన్—ఏనం చణ్డాలం ద్రష్టుమప్యనర్థాన్। 'చణ్డాలప్లవమాతఙ్గదివాకీర్తిజనంగమాః' ఇత్యమరః। 'గమశ్చ' (3।2।47) ఇతి ఖచ్ ఖిత్త్వాన్ముమ్॥౧౧౨॥

స్వస్తి వాస్తోష్పతే! తుభ్యం శిఖిన్నస్తి న ఖిన్నతా।

సఖే కాల! సుఖేనాసి పాశహస్త! ముదస్తవ॥౧౧3॥

స్వస్తీతి॥ హే వాస్తోష్పతే ఇన్ద్ర! తే తుభ్యం స్వస్తి క్షేమమస్తి క్వచిత్? తథా,—హే శిఖిన్నగ్నే। తవ ఖిన్నతా చిత్తక్లేశో నాస్తి క్వచిత్? హే సఖే కాల యమ! సుఖేనాసి కిమ్? హే పాశహస్త వరుణ! తవ ముదః సన్తి కశ్చిత్? గృహమాత్రస్యాధిపత్యాదసామర్థ్య, వృథైవ జ్వాలాజటిలత్వమ్, కుత్సితరూపత్వమ్, ఆయుధధారణవైయర్థ్యం చ సంబుద్ధిభిః సూచితమ్। ఉత్తమానాం కుశలప్రశ్నస్తైః సహ సామ్యం, తేభ్యోఽధికత్వం సూచయతి। ఇన్ద్రాయ స్వస్తిప్రయోగః స్వామిభావం బ్రాహ్మణ్యం వా కలేర్ద్యోతయతి। వర్ణసామ్యేన యమే 'సఖి' శబ్దప్రయోగః। అయమేవ చ గర్వోఽవజ్ఞా చేతి జ్ఞేయమ్। 'స్వస్త్యాశీఃక్షేమపుణ్యాదౌ' ఇత్యమరః। 'వాస్తోష్పతిగృహమేధాచ్ఛ చ' ఇతి లిఙ్గాత్ 'వాస్తోష్పతి' శబ్దః సాధుః। తుభ్యమితి, 'నమః స్వస్తి-' (2।3।16) ఇతి చతుర్థీ। ఇతరత్ర తవేతి సంబన్ధనీయమ్॥౧౧3॥

స్వయంవరమహే భైమీవరణాయ త్వరామహే।
తదస్మాననుమన్యధ్వమధ్వనే తత్ర ధావినే॥౧౧౪॥

స్వయమితి॥ హే దేవాః! వయం స్వయంవరరూపే మహ ఉత్సవే భైమీవరణాయ యస్మాత్త్వరామహే సవేగాః స్మః తత్తస్మాత్తత్ర ధావినే స్వయంవరస్థానం ప్రతి ఋజుగామినేఽధ్వనేఽస్మాననుమన్యధ్వమాజ్ఞాపయత। త్వరావశాదన్యా గోష్ఠీ న క్రియతే, ఆజ్ఞైవ దీయతామిత్యర్థః। అధ్వనే, తాదర్థ్యే చతుర్థీ॥౧౧౪॥

తేఽవజ్ఞాయ తమస్యోచ్చైరహంకారమకారణమ్।
ఊచిరేఽతిచిరేణైనం స్మిత్వా దృష్టముఖా మిథః॥౧౧౫॥

త ఇతి॥ తే దేవాః పూర్వోక్తమకారణం నిర్హేతుకముచ్చైరవిశాయితమస్య కలేరహంకార దర్పమవజ్ఞాయ మిథోఽన్యోన్యం దృష్టముఖాః సన్తః మూర్ఖోఽయం స్వయంవరవార్తాం కరోతీతి స్మిత్వా హాస్యం కృత్వాతిచిరేణ పాపీయసానేన సహ కథం వా వక్తవ్యమితి బుద్ధ్యా భూయాంసం కాలం విలమ్బ్య ఏనం కలిం ప్రత్యుచిరే వక్ష్యమాణం బభాషిరే॥౧౧౫॥

పునర్వక్ష్యసి మా మైవం కథముద్వక్ష్యసే తు సః।
సృష్టవాన్పరమేష్ఠీ యం నైష్ఠికబ్రహ్మచారిణమ్॥౧౧౬॥

పునరితి॥ హే కలే! త్వం స్వయంవరార్థం గమిష్యామీత్యేకవారమజ్ఞానాద్యదుక్తమ్, తదిదమతః పరం పునర్మా మా ఏవం వక్ష్యసి మా మా వోచః। యస్మాత్ పరమేష్ఠీ యం త్వామామరణం గురుకులనివాసినం నైష్ఠికబ్రహ్మచారిణం సృష్టవాన్। స తు పునస్త్వం కథముద్వక్ష్యసే పరిణేష్యసి? కృతయుగాదయో నిష్కలత్రా ఏవ సృష్టాః। తస్మాత్తవ స్వయంవరవార్తాఽనుచితా, అవకీర్ణిత్వాపాతాత్। తస్మాదేవం పునర్మా స్మ వోచ ఇత్యర్థః। పాపరూపం ప్రత్యుపహాసవచనమేతత్। 'మా'-శబ్దస్య నిరనుబన్ధకత్వాద్వక్ష్యసీతి వచేర్లృట్। మామేతి నిషేధాతిశయార్థం వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః। పరమే స్థానే తిష్ఠతీతి 'పరమే స్థః కిత్' (ఉం సూం ౪౫౦) ఇతీనిః, స చ కిత్, తత ఆలోపః। 'అమ్బామ్బ -' (౮।౩।౯౭) ఇతి సూత్రేణ షత్వమ్। తత్రైవ 'పరమే బర్హిర్-' ఇతి నిపాతనాదేదన్తత్వమ్। 'నైష్ఠికో బ్రహ్మచారీ తు

వసేదాచార్యసంనిధౌ। తదభావేఽస్య తనయే పత్న్యాం వైశ్వానరేఽపి వా॥' (యాజ్ఞం ౨।౪౯)
ఇతి స్మృతేః॥౧౧౬॥

ద్రోహిణం దుహిణో వేత్తు త్వామాకర్ణ్యావకీర్ణినమ్।

త్వజ్జనైరపి వా ధాతుః సేతుర్లఙ్ఘ్యస్త్వయా న కిమ్॥౧౧౭॥

ద్రోహిణమితి॥ ద్రుహిణో బ్రహ్మా త్వామవకీర్ణినం క్షతవ్రతమాకర్ణ్య నిజాజ్ఞాభఙ్గాద్రోహిణం గురుద్రోహకారిణం వేత్తు। ఏవం త్వయా కృతే బ్రహ్మా ఏవం జ్ఞాస్యతీతి యావత్। వాథవా తేన జ్ఞాతేఽపి తవ కిం భయమితి సోపహాసమాహ—త్వజ్జనైస్త్వదుపజీవిభిః కామక్రోధాదిభిరపి ధాతుః సేతుర్బ్రహ్మకృతా ధర్మమర్యాదా లఙ్ఘ్యః। త్వయా (పునః) కిం న లఙ్ఘ్యః। త్వదీయాః సేవకా అపి బ్రహ్మాజ్ఞాం లఙ్ఘయన్తి, త్వం లఙ్ఘయసీతి కిమాశ్చర్యమిత్యర్థః। యద్వా—త్వజ్జనైరపి సేతుర్న లఙ్ఘ్యః, త్వయా న లఙ్ఘ్యః ఇతి కిం వాచ్యమ్, తదాజ్ఞాలఙ్ఘనమనౌచిత్యాన్న కార్యమిత్యర్థం ఇతి కాక్వా। 'ధాతాబ్జయోనిర్ద్రుహిణః–' ఇత్యమరః। ద్రుహ్యత్యసురేభ్యః। ఔణాదికః కిన్॥౧౧౭॥

స్వయంవరం ప్రత్యంగమనే హేత్వన్తరమపి బ్రువతే—

అతివృత్తః స వృత్తాన్తస్త్రిజగద్యువగర్వనుత్।

ఆగచ్ఛతామపాదానం స స్వయంవర ఏవ నః॥౧౧౮॥

అతీతి॥ ఏకం వినా సర్వపరిత్యాగస్త్రీజగత్సు వర్తమానానాం తరుణానాం సౌన్దర్యాదివిషయం గర్వ నుదతీతి నుత్ నాశకః స వృత్తాన్తో భైమీస్వయంవరోఽతివృత్తోఽతిక్రాన్తః। సంజాత ఇత్యర్థః। భవద్భిః కథం జ్ఞాతమిత్యత ఆహుః— స స్వయంవర ఏవాగచ్ఛతాం నోఽస్మాకమపాదానం నిశ్చలోఽవధిభూతోఽర్థం ఇత్యర్థః। వయమపి తత్ర గతాస్తత ఏవాగచ్ఛామ ఇతి సర్వోఽపి వృత్తాన్తోఽస్మాభిర్జ్ఞాయత ఇత్యతోఽపి త్వయా న తత్ర గన్తవ్యమితి భావః। విశ్లేషే చఞ్చలం స్థిరం వా యదుదాసీనం తదపాదానమితి వైయాకరణాః॥౧౧౮॥

కథం యూనాం గర్వనోదః, కో వా తయా వృత ఇత్యాశఙ్కాయామాహుః—

నాగేషు సానురాగేషు పశ్యత్సు దివిషత్సు చ।

భూమిపాలం నరం భైమీ వరం సాఽవవరద్వరమ్॥౧౧౯॥

నాగేష్వితి॥ నాగేషు వాసుకిప్రభృతిషు సానురాగేష్వస్మదాదిషు దివిషత్సు దేవేషు చ పశ్యత్సు సానురాగాం భైమీం స్వీయార్తిద్యోతనపూర్వం విలోకయత్సు సత్సు। అథవా,— అస్మదన్యేషు దేవేషు సానురాగేష్వంస్మదాదిషు కౌతుకవశాదేవ పశ్యత్సు తాన్సర్వాననాదృత్య సా భైమీ నాగాద్యపేక్షయా వరం సర్వగుణాశ్రయత్వాచ్ఛ్రేష్ఠం భూమిపాలం సార్వభౌమం నరం నృవరం వరం పరిణేతారమవవరద్వరయామాస। సర్వానాదరేణ మలవరణాత్సర్వేషాం సౌన్దర్యాదిదర్పో గత ఇత్యర్థః। పశ్యత్సు దివిషత్స్విత్యనేనాస్మాభిః కౌతుకార్థం వరదానార్థమేవ చ గతమ్, న తు తద్వరణార్థమితి చ వ్యాఖ్యాన్తరేణ సూచితమితి జ్ఞేయమ్। నాగేష్విత్యాదౌ ' షష్ఠీ చానాదరే' (౨।౩।౩౮) ఇతి సప్తమీ। అవవరత్, 'వర ఈప్సాయామ్' ఇతి చురాదావదన్తపాఠాత్ స్వార్థణిజన్తాద్వరయతేశ్చఙయగ్లోపిత్వాత్సమ్వద్భావాభావాదిత్వదీర్ఘత్వాభావః॥౧౧౯॥

కిమితి తే పరిత్యక్తా ఇత్యాశఙ్కాయాం కారణమాహుః—

భుజగేశానసద్వేశాన్వానరానితరాన్నరాన్।

అమరాన్పామరాన్భైమీ నలం వేద గుణోజ్జ్వలమ్॥౧౨౦॥

భుజగేశానితి॥ భైమీ భుజగేశాన్వాసుకిప్రముఖాన్ఫణాగణజిహ్వాలాలనాదివైరుప్యాదసద్వేశానమనోహరా- కారాన్ వేద జానాతి। తథా,– ఇతరాన్నలాదన్యాన్నరాన్మనుజాధీశాంశ్చాపల్యనిర్గుణత్వాభ్యాం బానరాన్ వేద। తథా,— అమరానచతురత్వాత్పామరాన్నీచాన్ వేద। కేవలం నలమేవ గుణోజ్జ్వలం శ్రుతవీర్యౌదార్యసౌన్దర్యాదిభిః ప్రకాశమానం వేద। సర్వగుణాకరత్వాన్నల ఏవ తయా వృతః, అన్యే తు పరిత్యక్తా ఇత్యర్థః। 'వివర్ణః పామరో నీచః' ఇత్యమరః।వేదేతీదానీమపి తథైవ ప్రతీతేః సత్త్వాద్వర్తమానతా, విభక్తిప్రతిరూపకో నిపాతో వా। తథా చాజ్ఞాసీదిత్యర్థః॥౧౨౦॥

ఇతి శ్రుత్వా స రోషాన్ధః పరమశ్చరమం యుగమ్।
జగన్నాశనిశారుద్రముద్రస్తానుక్తవానదః॥౧౨౧॥

ఇతీతి॥ చరమమన్త్యం యుగం స కలిః ఇతీన్ద్రాదివచనం శ్రుత్వా పరమోఽత్యుత్కృష్టే రోషాన్ధో రోషాన్నితరాం నిర్విచారతయా పురఃస్థమపి వస్త్వజానన్, అత ఏవ— జగన్నాశసంబన్ధినీ నిశా। యస్యాం నిశి జగన్నాశో భవతీతి యావత్। తత్సంబన్ధీ ప్రలయకాలే సకలభూతగ్రాసలాలసాసంపన్నో రుద్రస్తద్వన్ముద్రా ఆకారో యస్య। క్రోధవశాన్నితరాం వికృతాకార ఇతి యావత్। ఏవంభూతః సంస్తాన్సురాన్ అదో వక్ష్యమాణముక్తవాన్॥౧౨౧॥

'పునర్వ్యక్ష్యసి మా మైవమ్' (నై౦౧౭।౧౧౬) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ—

కయాపి క్రీడతు బ్రహ్మా దివ్యాః స్త్రీర్వ్యత స్వయమ్।
కలిస్తు చరతు బ్రహ్మ ప్రైతు వాతిప్రియాయ వః॥౧౨౨॥

కయేతి॥ హే దేవాః! బ్రహ్మా కయాప్యతిసున్దర్యా గాయత్ర్యాదిపదవాచ్యయా। అజ్ఞాతనామజాతిగోత్రయా వా। అథ చ,— అగమ్యత్వాద్యస్యా నామకథనేఽప్యస్మాకం లజ్జా భవతి తయా సుతయా సహ సుఖేన క్రీడతు। తథా,—యూయం స్వయమాత్మనా దివ్యాః స్త్రీః స్వర్గభవా రమ్భాదీః। అహల్యాముఖ్యా వా। రమణీర్వ్యత స్వేచ్ఛయా తాభిః సహ సురతక్రీడాం కురుత। 'ప్రజాపతిః స్వాం దుహితరమభ్యధావత్' ఇతి శ్రుత్యా బ్రహ్మణః స్వాచ్ఛన్ద్యాద్భవతాం సుతరాం స్వాచ్ఛన్ద్యమితి స్వయమిత్యనేనోక్తమ్। కలిస్తు పునర్బ్రహ్మచర్యాఖ్యం వ్రతం యావజ్జీవం చరతు। వా అథవా జీవన్కలిరస్మానుపహసిష్యతీత్యనేన న జీవితవ్యమితి వో యుష్మాకమతిప్రియాయ నితరాం తుష్ట్యై ప్రైతు మ్రియతామ్। స్వయం సర్వైః స్వేచ్ఛాచారః క్రియతే, మయా తు స్వేచ్ఛాచారో న కర్తవ్యః, మర్తవ్యమేవేతి కీదృశీయం భవతాం పరప్రద్వేషరీతిరితి లోకరీత్యోపహాసః। అథ చ,— యూయం బ్రహ్మాదయః సర్వేఽపి స్వేచ్ఛాచారిణః స్వాచ్ఛన్ద్యం కురుత నామ, కలిస్తు న తాదృగితి బ్రహ్మైవ చరతు, యుష్మాకమప్యతిప్రియాయ భైమీలక్షణాయ వస్తునే మ్రియతామ్। భవద్వత్స్వేచ్ఛాచారం న కరోమి కింతు భైమీప్రాప్తయే ప్రవృత్తస్య మమ మరణం చేత్స్యాత్, తదప్యస్త్వితి భావః। అత్రాప్యుపహాస ఏవ తాత్పర్యమ్। క్రీడార్థత్వేతి (పి) “దివః కర్మ చ' (౧।౪।౪3) ఇతి కరణస్యాపి కర్మత్వాత్త్రీస్భిరిత్యర్థే ద్వితీయా॥౧౨౨॥

ఉపహాసమేవ ప్రకటయతి—

చర్యేవ కతమేయం వః పరస్మై ధర్మదేశినామ్।

స్వయం తత్కుర్వతాం సర్వం శ్రోతుం యద్విభితః శ్రుతీ॥౧౨౩॥

చర్యేతి॥ హే దేవాః! పరస్మా అన్యస్మై జనాయ 'స్వసుతాదిగమనం న కార్యమ్' ఇతి ధర్మదేశినాం ధర్మముపదిశతాం స్వయం తద్బ్రహ్మహత్యాస్వసుతాదిగమనం సర్వం నిషిద్ధం కర్మ కుర్వతాం వో యుష్మాకమియం కతమైవ కైవ చర్యా ఆచారరీతిః। అపి తు న కాపీత్యాక్షేపః। అచేతనే అపి శ్రుతీ కర్ణౌ యద్భవదీయమహల్యాదిగమనం కర్మ శ్రోతుం బిభితః త్రస్యతః స్వేచ్ఛాచారిణాం భవతాం పరపీడాయామేవ తాత్పర్యమితి భావః। చర్యా, భావే 'గదమద— (౩।౧।౧౦౦) ఇతి యత్॥౧౨౩॥

తత్ర స్వయంవరేఽలమ్భి భువః శ్రీర్నైషధేన సా।

జగతో హ్రీస్తు యుష్మాభిర్లాభస్తుల్యాభ ఏవ వః॥౧౨౪॥

తత్రేతి॥ తత్ర స్వయంవరే నైషధేన భువః శ్రీః సౌన్దర్యాతిశయాద్భూలక్ష్మీః సా భైమీ అలమ్భి ప్రాప్తా। యుష్మాభిస్తు పునర్జగతో హ్రీః స్త్రైలోక్యే యావత్త్రపా వర్తతే సా లజ్జా, జగతః సకాశాద్వా, భైమ్యనాదృతత్వాద్యా లజ్జా సా లబ్ధా। ఇతి వో నలస్య యుష్మాకం చ లాభోఽపూర్వవస్తుప్రాప్తిస్తుల్య ఏవాభాసతే తుల్యాభ ఏవ। శకార-హకారమాత్ర- వైరూప్యమ్, ఇతరత్తుల్యమేవేతి। భవద్భిర్లజ్జైవ లబ్ధా, న తు భైమీతి రూపదర్పో వృథైవేతి భావః। అయం చ యూయం చ యూయం తేషాం వః। ఏకశేషః॥౧౨౪॥

దూరాన్నః ప్రేక్ష్య యౌష్మాకీ యుక్తే యం వక్రవక్రణా।

లజ్జయైవాసమర్థానాం ముఖమాస్మాకమీక్షితుమ్॥౧౨౫॥

దూరాదితి॥ ఆగచ్ఛతో నోఽస్మాన్ దూరాద్దూరత ఏవ ప్రేక్ష్య యౌష్మాకీయం వక్రవక్రణా ముఖకౌటిల్యకరణం యుక్తైవ। కింభూతానాం యుష్మాకమ్— [గుణీభూతస్య విగ్రహాన్తర్గతస్య యుష్మచ్ఛబ్దస్య విశేషణమ్] యతో భైమ్యవృతత్వాత్సంజాతయా లజ్జయైవ హేతునా

ఆస్మాకం ముఖమీక్షితుమసమర్థానామ్। లజ్జాశీలో హ్యన్యం దూరాదేవ దృష్ట్వా లజ్జయా ముఖం న దర్శయతి। తస్మాత్సలజ్జా భవన్త ఇతి। యుక్తమేవైతదితి భావః। అయమప్యుపహాసః।' లజ్జయేవ' ఇతి పాఠే ఉత్ప్రేక్షా। ప్రేక్ష్యేతి వక్రణాపేక్షయా సమానకర్తృకత్వమ్। యౌష్మాకీతి 'తస్మిన్నణి చ–' (౪।౩।౨) ఇతి యుష్మాకాదేశః। ' యుష్మాకమ్' ఇతి పాఠః సాధుః। ఏవమేవాస్మాకమిత్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్। వక్రణేతి నామధాతోర్యుచ్॥౧౨౫॥

స్థితం భవద్భిః పశ్యద్భిః కథం భోస్తదసాంప్రతమ్।

నిర్దగ్ధా దుర్విదగ్ధా కిం సా దృశా న జ్వలత్క్రుధా॥౧౨౬॥

స్థితమితి॥ హే దేవాః! తన్నలవరణం పశ్యద్భిర్భవద్భిః కథం స్థితమ్? ఔదాసీన్యేనేతి శేషః। అసాంప్రతమ్। అనుచితమేతదిత్యర్థః। దుర్విదగ్ధా భవదవజ్ఞానాదచతురాచారా సా భైమీ జ్వలన్తీ దేదీప్యమానా క్రుత్క్రోధో యస్యాం తయా దృశా కృత్వా కిమర్థం న నిర్దగ్ధా సుతరాం న భస్మసాత్కృతా। అపి తు తాదృక్సామర్థ్యసద్భావే తస్యాశ్చ సాపరాధత్వే దగ్ధుముచితమ్, తదపి న కృతమిత్యేతదప్యనుచితమేవేత్యర్థః। 'యుక్తే ద్వే సాంప్రతం స్థానే' ఇత్యమరః। 'భోః' ఇతి ప్రత్యేకం సంబుద్ధిః॥౧౨౬॥

మహావంశాననాదృత్య మహాన్తమభిలాషుకా।

స్వీచకార కథంకారమహో సా తరలం నలమ్॥౧౨౭॥

మహేతి॥ కులశీలాదినా మహాన్తమత్యుత్కృష్టం నలం (వరం) అభిలాషుకా సా భైమీ కశ్యపసుతత్వాన్మహావంశా- న్దివ్యవస్త్రాదిభూషితాన్యుష్మాన్పరిత్యజ్య తరలం చలస్వభావమనిశ్చితబుద్ధిం నలం కథంకారం కథమివ స్వీచకార। అహో ఆశ్చర్యమ్। మహాన్తం కామయమానయా దేవపరిత్యాగేన మనుష్యవరణాన్మహచ్చిత్రమిత్యర్థః। అథ చ,— యా మహాపరిమాణం వాఞ్ఛతి సాతివిశాలాన్దృఢాన్వేణూన్పరిత్యజ్య తరఙ్గస్పర్శమాత్రేణాపి చఞ్చలం హ్రస్వం నలాఖ్యం తృణమఙ్గీకరోతీతి చిత్రమేవ। అత ఏవ సా కిం న భవద్భిర్దగ్ధేతి భావః। అభిలాషుకా, 'లషపత–' (౩।౨।౧౫౪) ఇత్యుకఞ్। మహాన్తమితి, 'న లోకా–' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్వితీయా। కథంకారం పూర్వవత్॥౧౨౭॥

ఇదానీం నలః కథం సోఢ ఇత్యాహ—

భవాదృశైర్దిశామీశైర్మృగ్యమాణాం మృగేక్షణామ్।
స్వీకుర్వాణః కథం సోఢః కృతరీఢస్తృణం నలః॥౧౨౮॥

భవాదృశైరితి॥ భో దేవాః! దిశామీశైర్మహాసమృద్ధిభిర్భవాదృశైర్మృగ్యమాణాం కామ్యమానాం మృగేక్షణాం భైమీం స్వీకుర్వాణః సముద్వహన్, అత ఏవ భవత్సు కృతరీఢః కృతావజ్ఞః, తృణతుల్యోఽవినిఃసారః, అథ చ,—'నల' శబ్దవాచ్యత్వాత్తృణభూతః, స నలో భవద్భిః కథం కేన ప్రకారేణ సోఢః క్షాన్తః? సా భవద్భిరభిలాషితా తయా భవన్తోఽనాదృతా ఇత్యుపహాసః। మృగేక్షణాం, 'న లోకా–' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః। సోఢః, 'తీషసహ—' (౭।౨।౪౮) ఇతీద్వికల్పాద్ 'యస్య విభాషా' (౭।౨।౧౫) ఇతి నిష్ఠాయా నేట్॥౧౨౮॥

దారుణః కూటమాశ్రిత్య శిఖీ సాక్షీభవన్నపి।
నావహత్కిం తదుద్వాహే కూటసాక్షిక్రియామయమ్॥౧౨౯॥

దారుణ ఇతి॥ అయం శిఖీ వహ్నిర్దారుణః కూటం కాష్ఠరాశిమాశ్రిత్యాగ్నిసాక్షికే వివాహే సాక్షీభవన్నపి తత్ర ప్రకాశమానోఽపి తయోర్భైమీనలయోః తస్య, తస్యా వా, ఉద్వాహే వివాహే విషయే కూటసాక్షిణో అలోకసాక్షిణః క్రియాం సత్యాపలాపలక్షణాం కిం నావహత్? అపి తు ఏతదప్యనుచితం కృతమ్। కూటసాక్షీ తు పరకీయం వస్త్వన్యస్మై దాపయతి। తదనేన ప్రాయశస్తత్ర న స్థితమిత్యగ్నిసాక్షికో వివాహ ఏవ న భవతీతి। భైమీ నలేన నోఢేతి భైమీ నలాదన్యస్మై భవత్స్వేవ మధ్యే కస్మైచిత్కిమితి న దాపితేత్యర్థః। అథ చ,—దారుణః పాపకారిత్వాదతిక్రూరః పురుషః కపటమాశ్రిత్య వ్యవహారే సాక్షీభవన్నపి తస్య చిచే ధృతస్య కార్యస్యోద్వాహే నిర్వాహే కూటసాక్షిత్వం ధత్తే। అత్ర తు నేత్యాశ్చర్యమ్॥౧౨౯॥

అహో మహఃసహాయానాం సంభూతా భవతామపి।
క్షమైవాస్మై కలఙ్కాయ దేవస్యేవామృతయుతేః॥౧౩౦॥

అహో ఇతి॥ భో దేవాః! మహఃసహాయానాం తేజఖినాం దివ్యమూర్తీనాం భవతామపి క్షమైవాస్మై కలఙ్కాయ ఇన్ద్రాదిషు సత్స్వపి భైమీ నలం వృతవతీత్యయశసే। అథ చ,— నలకృతానాదరరూపాయ। అథ చ,—లజ్జావశాదన్యవదన- వీక్షణాశక్తిముఖమాలిన్యరూపాయ కలఙ్కాయ సంభూతా। అహో మహదాశ్చర్యమ్। గుణభూతా క్షమా దోషాయ జాతేత్యర్థః। మహః సహాయస్య తేజఖినోఽమృతపతేర్దేవస్య దీప్యమానస్య చన్ద్రస్యేవ। యథా చన్ద్రస్య క్షమా భూమిః కలఙ్కాయ జాతా। భవతామపీతి 'అపి' శబ్దేన యత్ర కలఙ్కశఙ్కాపి నాస్తీతి సూచితమ్। 'భూశ్చన్ద్రకలఙ్కః' ఇతి జ్యోతిర్విదః। మహఃసహాయానామపీతి వా। చన్ద్రస్య యథా తథా భవతామపీతి సముచ్చయార్థో వా। క్షమాం పరిత్యజ్య భవద్భిరన్యతరస్య చేద్దణ్డోఽకరిష్యత తర్హ్యయశో నాభవిష్యదితి భావః॥౧౩౦॥

సా వవ్రే యం తముత్సృజ్య మహ్యమీర్ష్యాజుషః స్థ కిమ్।

బ్రూతాగఃసద్మనస్తస్మాచ్ఛద్మనాద్యాచ్ఛినద్మి తామ్॥౧౩౧॥

సేతి॥ హే దేవాః! సా భైమీ యం వవ్రే తం నలముత్సృజ్య యూయం మహ్యం కలయే కిమితీర్ష్యాజుషోఽక్షాన్తిపరాః స్థ భవథ। అపరాధినస్తస్యాపకర్తుమశక్తాః సన్తోఽనపరాధాయ మహ్యం కిమితీర్ష్యాయుక్తాః స్థేత్యుపహాసః। తస్మాద్యూయం బ్రూత కథయత—అహం తస్మాన్నలాత్సకాశాచ్ఛద్మనా కపటేన కథమపి వఞ్చయిత్వా తామాచ్ఛినద్మి ఆహరామి। యతః— ఆగసో భవదనాదరరూపాపరాధస్య సద్మాశ్రయభూతః, తస్మాదవిలమ్బేనైవ తామాహరామి। గచ్ఛేతి మామనుమన్యధ్వమిత్యర్థః। అన్యేనాపరాధే కృతేఽన్యస్మై ద్రుహ్యత ఇతి యుక్తమితి లోకరీత్యోపహాసః। బ్రూత నో యుష్మాకమస్మాకం చాగఃసద్మానాదరణాదపరాధినీం తాం నలాదానయామీతి వా। మహ్యం, 'క్రుధద్రుహ'- (౧।౪।౩౭) ఇతి చతుర్థీ। ఆచ్ఛినద్మి, వర్తమానసామీప్యే లట్॥౧౩౧॥

యతధ్వం సహకర్తుం మాం పాఞ్చాలీ పాణ్డవైరివ।

సాపి పఞ్చభిరస్మాభిః సంవిభజ్యైవ భుజ్యతామ్॥౧౩౨॥

యతధ్వమితి॥ యూయం మాం సహకర్తుం సహకారిణం కర్తుం యతధ్వం యత్నం కురుత। భైమీమానేతుమహం గచ్ఛామి, యూయం మమ సహాయార్థమాగచ్ఛతేత్యర్థః। తవ సాహాయ్యకేఽస్మాకం కిం ఫలమిత్యత ఆహ— అస్మాభిరిన్ద్రాగ్నియమవరుణైర్మయా సహ పఞ్చభిః సా భైమ్యపి సంవిభజ్య సంభోగకాలం సమానభాగమేవ కృత్వైవోపభుజ్యతామ్। తథా

చ భవతామపి ఫలమస్తీతి భావః। కైః కేవ–పఞ్చభిః పాణ్డవైః పాఞ్చాలీ ద్రౌపదీవ। పాఞ్చాలీదృష్టాన్తేనైకస్యాః పతివ్రతాయా బహుభిరుపభోగో న దృష్టచర ఇత్యలౌకికత్వం పరిహృతమ్। పాణ్డవానామప్రభావిత్వాతదానీం దృష్టాన్తత్వేన కలేర్యోగికత్వాద్భవిష్యదర్థజ్ఞానసామర్థ్యాద్వచనం యుక్తమ్। జగత్ప్రవాహానాదితయా పాణ్డవపాఞ్చాలీ- వృత్తాన్తానామతీతత్వాత్తదుదాహరణీకృత్యైతదుక్తమితి వా। పాఞ్చాలీ। జనపదవాచినః క్షత్రియాభిధాయినః 'పఞ్చాల' శబ్దాత్ ' జనపదశబ్దాత్- ' (౪।౧।౧౬౮) ఇత్యపత్యేఽఞ్॥౧౩౨॥

అథాపరివృఢా సోఢుం మూర్ఖతాం ముఖరస్య తామ్।

చక్రే గిరా శరాఘాతం భారతీ సారతీవ్రయా॥౧౩౩॥

అథేతి॥ అథ పూర్వోక్తకలివచనాకర్ణనానన్తరం తాముక్తప్రకారాం ముఖరస్యానుచితభాషణశీలస్య కలేర్మూర్ఖతాం సోఢుం క్షన్తుమపరివృఢాఽసమర్థా భారతీ సరస్వతీ అర్థంగామ్భీర్యాత్సారయా శ్రేష్ఠయా, పరుషత్వాచ్చ తీవ్రయా దుఃసహయా గిరా కలేః శరాఘాతం బాణవ్యధమివ చక్రే। బాణవత్పీడాకరం పరుషం వచనమూచ ఇత్యర్థః। 'భారతీవ్రయా' ఇతి పాఠే—అర్థగామ్భీర్యేణ దుఃసహయా॥౧౩౩॥

కీర్తి భైమీం వరం చాస్మై దాతుమేవాగమన్నమీ।

న లీఢే ధీరవైదగ్ధీం ధీరగమ్భీరగాహినీ॥౧౩౪॥

కీర్తిమితి॥ హే కలే! అభీ దేవా అస్మై నలాయ భైమీం దాతుమేవ తథా—భైమీం కామయమానోఽపీన్ద్రాద్యర్థం భైమ్యా ఏవ దూత్యం కృతవాన్, ఏవంవిధోఽతిధీరః కోఽపి నాస్తీతి కీర్తి యశః, తథా,— భైమీం చ ప్రత్యక్షలభ్యామ్, తథా,—ఉక్తప్రకారాన్వరాంశ్చ అస్మై నలాయ దాతుమేవాగమన్స్వయంవరం గతవన్తః। న తు భైమీం వరీతుమితి త్వం నో వేత్సీతి శేషః। దేవా హి కేనాపి ప్రకారేణ పరీక్ష్య పరితుష్టాః సన్తో వరం దదతే। కుతోఽహం న వేద్మీత్యత ఆహ— యస్మాదగమ్భీరస్యోత్తానస్యార్థస్య గాహినీ స్పర్శినీ గమ్భీరార్థగ్రాహిణీ న భవతీత్యర్థః। ఏవంభూతా మూఢానాం బుద్ధిధరాణాం మహాశయానాం వైదగ్ధీం చాతురీం న లీఢే, న వేత్తీత్యర్థః। త్వం తు మూర్ఖత్వాదేతేషామభిప్రాయమజ్ఞాత్వోపహసితవానితి భావః। అధీరేత్యకారప్రశ్లేషేణ సంబోధ్య, అగమ్భీరగాహినీ తే ధీః వైదగ్ధీమ్। అర్థాదేతేషాం న లీఢ ఇతి వా। హే అధీర్బుద్ధిరహిత మన్దబుద్ధే కలే! అగమ్భీరగాహినీ తే ధీః అవైదగ్ధీమచాతుర్యం

నాస్వాదయతి। అపి తు ప్రాప్నోత్యేవేతి కాక్వా వా వ్యాఖ్యేయమ్। లీఢే, లిహేః స్వరితేత్త్వాత్తఙ్। క్వచిత్ 'లేటి' ఇతి పాఠః॥౧౩౪॥

వాగ్మినీం జడ జిహ్వస్తాం ప్రతివక్తుమశక్తిమాన్।

లీలావహేలితాం కృత్వా దేవానేవావదత్కలిః॥౧౩౫॥

వాగ్మినీమితి॥ కలిర్వాగ్మినీం వాచోయుక్తిపరమ్పరాచతురాం తాం దేవీం ప్రతివక్తుం ప్రత్యుత్తరం దాతుమశక్తిమాన- సమర్థో యతః—ప్రత్యుత్తరాస్ఫురణాజ్జడజిహ్వః కుణ్ఠితవదనశక్తిః, అత ఏవ తాం లీలయా విలాసవ్యాజేనా- వహేలితామవజ్ఞాతాం కృత్వా స్త్రియం త్వాం ప్రతివక్తుమయుక్తమిత్యేవంప్రకారం పరిహస్య దేవానేవావదత్॥౧౩౫॥

ప్రోఞ్ఛి వాఞ్ఛితమస్మాభిరపి తాం ప్రతి సంప్రతి।

తస్మిన్నలే న లేశోఽపి కారుణ్యస్యాస్తి నః పునః॥౧౩౬॥

ప్రోఞ్ఛీతి॥ హే దేవాః! సంప్రత్యస్మాభిరపి తాం భైమీం ప్రతి వాఞ్ఛితమభిలాషః ప్రోఞ్ఛి పరిమార్జితః। త్యక్తమిత్యర్థః। నోఽస్మాకం పునః కారుణ్యస్య లేశోఽపి తస్మిన్నలే నాస్తి। నలమపకర్తుం ప్రవర్తామహ ఇత్యర్థః। ప్రోఞ్ఛి, ఉఞ్ఛేర్వ్యర్జనార్థాత్కర్మణి చిణ్॥౧౩౬॥

వృత్తే కర్మణి కుర్మః కిం తదా నాభూమ తత్ర యత్।

కాలోచితమిదానీం నః శృణుతాలోచితం పునః॥౧౩౭॥

వృత్త ఇతి॥ హే దేవాః ! స్వయంవరలక్షణే కర్మణి వృత్తే జాతే సతి కిం కార్యం కుర్మః, అపి తు కించిదిదానీం కర్తుం న శక్యమ్। పశ్చాత్తాపమాత్రం భవతి, న తు తల్లాభః పరదారత్వాత్, గతశోకో న కర్తవ్య ఇతి చ। తస్మాత్తాం ప్రతి వాఞ్ఛితం త్యక్తమిత్యర్థః। యతో యస్మాత్తదా స్వయంవరసమయే వయం తత్ర నాభూమ స్థితాః। తదానీం చేత్తత్రాభవిష్యామ, తర్హి తథైవాకరిష్యామ, తన్నాభూదిత్యర్థః। హే దేవాః ! యూయమిదానీం పునర్భైమ్యా నలే వృతే సత్యపి కాలోచితం, నోఽస్మాకమాలోచితం విచారం శృణుతాకర్ణయత। నలే కృపాలేశోఽపి

నాస్తీతి మయోక్తమ్, తత్ప్రకారమాకర్ణయతేత్యర్థః। నః, 'అస్మదో ద్వయోశ్చ' (౧।౨।౫౯) ఇతి బహుత్వమ్। ఆలోచితం, భావే క్తః॥౧౩౭॥

తదేవాహ—

ప్రతిజ్ఞేయం నలే విజ్ఞాః! కలేర్విజ్ఞాయతాం మమ।

తేన భైమీం చ భూమిం చ త్యాజయామి జయామి తమ్॥౧౩౮॥

ప్రతిజ్ఞేతి॥ హే విజ్ఞాః! కలేర్మమేయం ప్రతిజ్ఞా విజ్ఞాయతామ్। భవద్భిరితి శేషః। ఇయమితి కిమ్—అహం తేన నలేన ప్రయోజ్యేన భైమీం చ భూమిం చ త్యాజయామి శీఘ్రం మోచయామి। అత ఏవ తం జయామీతి ప్రతిజ్ఞా। మమ చేతస్యేవం వర్తత ఇతి భవద్భిర్జ్ఞాయత ఏవ, తథాపి స్పష్టం మయా కథ్యతే తదాకర్ణ్యతామిత్యర్థః। కలేర్మమేత్యహంకారః సూచితః। తేన, అనుక్తే కర్తరి తృతీయా, త్యాజయామి, జయామీతి వర్తమానసామీప్యే భవిష్యతి లట్॥౧౩౮॥

నైషధేన విరోధం మే చణ్డతామణ్డితౌజసః।

జగన్తి హన్త గాయన్తు రవేః కైరవవైరవత్॥౧౩౯॥

నైషధేనేతి॥ చణ్డతయా భూభైమీపరిత్యాజనద్వారాతిపీడాకారిత్వాన్నిర్దయత్వేన మణ్డితౌజసోఽలంకృతతేజసో మే మమ నైషధేన సహ విరోధం జగన్తి త్రయోఽపి లోకా గాయన్తు కీర్తయన్తు। కస్య కిమివ—చణ్డతామణ్డితౌజసో రవేః సూర్యస్య కేరవేః కుముదైః సహ వైరవద్విరోధమివ। 'హన్త' ఖేదే। అయోగ్యేన హీనతేజసా నలేన సహ విరోధాదమ్మాత్త్రైలోక్యే యద్యప్యయశో భవిష్యతి, తథాపి కిం కుర్మ ఇతి ఖేదః। అయశఃసముదయేఽపి సూర్యేణ కైరవవైరవన్మయాపి నలవైరం కరిష్యత ఏవేతి భావః। ఏతేన దర్పః సూచితః॥౧౩౯॥

ద్వాపరః సాధుకారేణ తద్వికారమదీదిపత్।

ప్రణీయ శ్రవణే పాణిమవోచన్నముచే రిపుః॥౧౪౦॥

ద్వాపర ఇతి॥ ద్వాపరస్తృతీయయుగరూపః సహచరస్తస్య కలేర్వికారం నలేన సహ విరోధరూపం సాధుకారేణ సాధ్వితిశబ్దోచ్చారణేనాదీదిపత్ సాధు, ఉచితమేతత్త్వయా విచారితమిత్యుద్దీపయామాస। తస్య ప్రోత్సాహనం చకారేత్యర్థః। అథ నముచేర్దైత్యస్య రిపురిన్ద్రో యుష్మాభిః సాహాయ్యం కర్తవ్యమితి కలినోక్తస్య వచస ఉత్తరత్వేనైతద్వ్యాపారమధ్యేఽస్మాభిర్న స్థీయత ఇతి లౌకికాభినయవ్యఞ్జనవశాచ్ఛ్రవణే పాణిం ప్రణీయ యత్త్వయా విచారితం తదస్మాభిః శ్రోతుమప్యనర్హమితి వా పాణిభ్యాం కర్ణౌ పిధాయ కలిమవోచత్। అదీదిపత్, దీపేర్ణ్యన్తాచ్చఙి 'భ్రాజభాసభాషదీప –' (౩।౨।౧౨౭) ఇత్యాదినోపధాహ్రస్వవికల్పః॥౧౪౦॥

విస్మేయమతిరస్మాసు సాధు వైలక్ష్యమీక్షసే।

యద్దత్తేఽల్పమనల్పాయ తద్దత్తే హ్రియమాత్మనః॥౧౪౧॥

విస్మేయేతి॥ హే కలే! త్వం విస్మేయాశ్చర్యహేతుర్మతిర్యస్యైవంవిధోఽసి। యస్మాత్త్వమస్మాసు వర్తమానం వైలక్ష్యం సలజ్జత్వం సాధు సమ్యక్ప్రకారేణేక్షసే జానాసి। పరాశయవేదితయా తవ తీక్ష్ణబుద్ధిత్వాద్వయం విస్మితాః స్మేత్యుపహాసః। సాధూచితం యద్వైలక్ష్యం తదస్మాదీక్షస ఇతి వా। కథం భవత్సు వైలక్ష్యస్యౌచిత్యమిత్యాశఙ్క్య సమర్థయతే— యః పురుషోఽనల్పాయ మహతే పురుషాయాల్పమతితుచ్ఛం వస్తు దత్త ఇతి యత్, స పురుషస్తదల్పవస్తుదానం కర్మాత్మనే స్వస్మై హ్రియమేవ దత్తే। మహతే యదల్పం దీయతే తదల్పదానమేవ కర్తృ దాత్రే పురుషాయ లజ్జామేవ దత్తే। తేన తస్య లజ్జైవ భవతీత్యర్థం ఇతి వా। తథా చ మహతే నలాయాస్మాభిరల్పమేవ దత్తమితి లజ్జా యుక్తైవేతి భావః। అతితరాం నలమాహాత్మ్యం సూచితమ్। ఏతేన 'దూరాన్నః ప్రేక్ష్య' —(నై౦౧౭।౧౨౫) ఇత్యస్యోత్తరమ్। యద్యది, తత్తహీతి వా యోజ్యమ్। యద్వా,— అనల్పాయ న విద్యతేఽల్పో యస్మాద్। అతిహీనాయేత్యర్థః। యదస్మదాదిరల్పం 'కస్కోఽయం ధర్మమర్మాణి కృన్తతి' ఇత్యాద్యుపాలమ్భవచనం దత్తే కరోతీతి తత్స్వస్మై హ్రియమేవ దత్తే। అధమస్య మహోపాలమ్భయోగ్యస్య తవాల్ప ఏవోపాలమ్భః కృత ఇతి విషాదాదస్మాకం వైలక్ష్యం యుక్తమేవేతి వ్యాఖ్యేయమ్। అధమాయాల్పమప్యుపాలమ్భాది యద్ధతే తత్తస్మై హియం దత్తే। అధమేన సహ సంభాషణనిషేధాత్తస్యోపాలమ్భోఽపి న కార్యః। స త్వస్మాభిః కృతః। తథా చ పాపరూపేణ భవతా సహ సంభాషణమస్మాభిరనుచితం కృతమితి విషాదాదస్మాసు వైలక్ష్యం యుక్తమేవేతి వా। ఇయమపి వక్రోక్తిః॥౧౪౧॥

దానాల్పత్వనలమహత్త్వప్రకటనపూర్వం వైలక్ష్యస్యౌచితీం సమర్థయతే—

ఫలసీమాం చతుర్వర్గం యచ్ఛతాంశోఽపి యచ్ఛతి।

నలస్యాస్మదుపఘ్నా సా భక్తిర్భూతావకేశినీ॥౧౪౨॥

ఫలేతి॥ యస్యా నలభక్తేః శతాంశోఽపి శతతమో భాగః ఫలస్య సీమాం మర్యాదాభూతం నిరతిశయఫలరూపం చతుర్వర్గం ధర్మార్థకామమోక్షరూపం యచ్ఛతి నలాయ దాతుం శక్నోతి, సాస్మదుపఘ్నాఽస్మదాశ్రయాఽస్మద్విషయా నలస్య భక్తిరవకేశినీ నిష్ఫలా భూతా జాతా। యస్యాః శతతమాంశేన వశీకృతైరస్మాభిః సంతుష్య ఫలరూపత్వేన చతుర్వర్గోఽపి నలాయ దాతుం శక్యతే, తస్యా నిరతిశయాయాః పరిపూర్ణాయాశ్చతుర్వర్గాదధికతమస్య ఫలస్యాభావా- దస్మాకం దాతుమసామర్థ్యాత్ సా నిష్ఫలైవ జాతేత్యర్థః। నిరతిశయభక్తేర్యుక్తత్వాన్మహతే నలాయ చతువర్గోఽప్య- ల్పతరఫలత్వాద్దాతుమయుక్తః। తాదృశాయ భైమీలక్షణాల్పతమఫలదానే కృతేఽస్మాకం లజ్జా యుక్తైవేతి భావః। యచ్ఛతతమాంశవశీకృతైరస్మాభిర్దత్తసామర్థ్యో నలోఽప్యన్యస్మై జనాయ ఫలావధిచతుర్వర్గ దాతుం శక్నోతీతి యావత్ సా భక్తిరపూర్ణా నిష్ఫలా జాతేతి వా వ్యాఖ్యేయమ్। 'సోఽపి' ఇతి పాఠే చతుర్వర్గం దదతామస్మాకం స నలోఽపి క్రియమాణకర్మఫలమర్యాదాం బ్రహ్మార్పణరూపేణ దదాతి తస్యాః పునః ప్రత్యర్పణాత్తస్యాస్మాకం చ సామ్యమేవ। కింతు నలస్యాస్మద్విషయా సా నిరతిశయా కర్మమాత్రస్యాపి బ్రహ్మణ్యేవార్పణాత్ఫలాభిసంధానరహితా భక్తిర్వన్ధ్యా జాతా, తాదృగ్భక్తిఫలాదానేఽస్మాకమసామర్థ్యాత్। తథా చ వైలక్ష్యం యుక్తమేవేతి వ్యాఖ్యేయమ్। యచ్ఛతామ్, సంబన్ధే షష్ఠీ। శతం చాసావంశశ్చేతి విగృహ్య లక్షణయా శతతమోశ ఇతి, 'ఉపఘ్న ఆశ్రయే' (3।3।౮౫) ఇతి సాధుః॥౧౪౨॥

నలో వైరార్హో న భవతీత్యాహ—

భవ్యో న వ్యవసాయస్తే నలే సాధుమతౌ కలే !।

లోకపాలవిశాలోఽయం నిషధానాం సుధాకరః॥౧౪౩॥

భవ్య ఇతి॥ హే కలే ! రాగద్వేషాదిరాహిత్యేన సాధ్వీ నిర్మలా మతిర్యస్య తస్మిన్ నలే విషయే తే వ్యవసాయో వైరకరణోద్యమో భవ్యః శుభోదర్కో న। కించ నిషధదేశానామాహ్లాదకత్వాత్సుధాకరశ్చన్ద్రోఽయం నలో లోకపాలా దిక్పాలాస్తద్వద్విశేషేణ శాలతే శోభతే స్వాభావికేన శౌర్యాదినా। తదంశత్వాద్వా లోకపాలవన్మహాశయః। అత స్తేన సహ

వైరం తవ శుభోదకం న భవతీతి న తత్కార్యమిత్యర్థః। 'మతే' ఇతి పాఠే అసాధ్వీ మతిర్యస్యేతి కలివిశేషణమ్। 'మతః కలే' ఇతి పాఠే - అసాధోర్ద్వాపరాదేరనుమత ఇతి వ్యవసాయవిశేషణమ్॥౧౪౩॥

ఏతదేవ స్ఫుటయతి—

న పశ్యామః కలేస్తస్మిన్నవకాశం క్షమాభృతి।

నిచితాఖిలధర్మే చ ద్వాపరస్యోదయం వయమ్॥౧౪౪॥

నేతి॥ వయం తస్మిన్క్షమాభృతి రాజ్ఞి నలే కలేస్తుర్యయుగస్య తవావకాశం ప్రవేశావసరం న పశ్యామః సంభావయామః। తథా,— భవన్మిత్రస్య ద్వాపరస్య చోదయం నలపరాభవనసామర్థ్యం న సంభావయామః। యతః— నితరాం చితా అర్జితా అఖిలా ధర్మా యేన। శ్రౌతస్మార్తధర్మానుష్ఠాతరీత్యుభయత్ర హేతుః। తస్య ధర్మమయత్వాత్, యువయోః పాపరూపత్వాత్తత్రా- వకాశలేశోఽపి న సంభావ్యత ఇత్యర్థః। యద్యపి దేవా నలపరాభవస్య భవిష్యత్తాం జానన్తి, తథాప్యుత్సాహభఙ్గద్వారా కలినిషేధ ఏవ తాత్పర్యాదవకాశం న పశ్యామ ఇత్యూచుః। యద్వా,—పశ్యామ ఇతి వర్తమానసామీప్యే భవిష్యతి లట్ప్రయోగాత్ ప్రస్తుతమవకాశో నాస్తి, విలమ్బేన భవిష్యతీతి సూచితమితి జ్ఞేయమ్। అథ చ— యథాసంఖ్యేన తితిక్షాశీలే కలహావకాశో న, నిశ్చితసకలధర్మరహస్యే చ సందేహస్యోదయో న భవతీతి యుక్తమ్॥౧౪౪॥

భైమ్యపి న బాధ్యేత్యాహ—

సా వినీతతమా భైమీ వ్యర్థానర్థగ్రహైరహో।

కథం భవద్విధైర్బాధ్యా ప్రమితిర్విభ్రమైరివ॥౧౪౫॥

సేతి॥ పాతివ్రత్యాదిధర్మనిష్ఠత్వాద్వినీతతమా సా భైమీ వ్యర్థో నిర్హేతుకో వైరాచరణలక్షణోఽనర్థస్తత్ర గ్రహోఽభి- నివేశో యేషాం తైర్భవద్విధైః కథమివ బాధ్యా పీడనీయా। అపి తు అనుచితమేతత్। అహో కష్టం, సంబుద్ధిర్వా,ఆశ్చర్యే వా। కైః కేవ—

విశిష్టైర్భ్రమైర్విపర్యయజ్ఞానైర్వినీతం సుతరామపాకృతం తమోఽజ్ఞానం యయైవంభూతా భ్రాన్తిజ్ఞానవిరోధినీ ప్రమితిః, సమ్యగనుభూతిస్తాత్త్వికీ రజతాదిధీరివ। కథం బాధ్యేత్యర్థః। కింభూతైర్విభ్రమైః—వ్యర్థో నిష్ఫలోఽనర్థస్య శుక్తిరజతాదేర్గ్రహో జ్ఞానం యేషాం తైః। 'అవినీతతమ ఆః' ఇతి పదచ్ఛేదః। 'ఆః' కోపే। నితరామవినీత అధమ కలే ఇతి వా॥౧౪౫॥

ఉక్తివిశేషేణ షడ్భి శ్లోకైః పునరపి తౌ న బాధ్యావిత్యాహ—

తం నాసత్యయుగం తాం వా త్రేతా స్పర్ధితుమర్హతి।

ఏకప్రకాశధర్మాణం న కలిద్వాపరౌ యువామ్॥౧౪౬॥

తమితి॥ న అసత్యం నాసత్యం కింతు సత్యమేవ యుగం సత్యయుగమ్। కృతయుగమితి యావత్। తత్ తం నలం తాం భైమీం వా స్పర్ధితుం తులయితుమర్హతి। తథా,—త్రేతాయుగమపి స్పర్ధితుమర్హతి, న తు జేతుమిత్యర్థః। యథాసంఖ్యేన వా యోజ్యమ్। యస్మాదేకో ముఖ్యః స చాసౌ ప్రకాశధర్మా చ తమ్, తాం బా। ప్రకాశః ప్రసిద్ధో ధర్మో యస్య యస్యాశ్చ। పశ్చాత్ 'ఏక' శబ్దేన కర్మధారయః। లోకత్రయస్త్రీపుంసమధ్యే తావేవ ధర్మప్రధానౌ। యతః, తస్మాత్సత్యయుగస్యాపి చతుశ్చరణధర్మత్వాదేక- ప్రకాశధర్మత్వాత్సత్యయుగం స్పర్ధితుమర్హతి। త్రేతాయాస్తు త్రిచరణధర్మత్వేఽపి కలిద్వాపరాపేక్షయా ధర్మబాహుల్యా-త్కృతయుగసాధర్మ్యాదేకప్రకాశధర్మత్వసంభవాత్మాపి స్పర్ధితుమర్హతీత్యర్థః। కలిద్వాపరౌ యుగే యువాం పునస్తౌ స్పర్ధితుం నార్హథ ఇతి విభక్తివిపరిణామః కార్యః। తయోర్ధర్మైకప్రధానత్వాత్ యువయోశ్చాధర్మబాహుల్యాద్యువాం తౌ తులయితుమప్యసమర్థోం, కిం పునర్జేతుమిత్యర్థః। ఆ సామస్త్యేన సత్యం యత్ర తదాసత్యమ్। తచ్చ తద్యుగం చ, చతుశ్చరణధర్మయుక్తం కృతయుగం, తథా,— త్రేతాయుగం, తౌ స్పర్ధితుం నార్హతః, అపి త్వర్హత ఏవేతి కాకుః। ఉక్తాదేవ హేతోర్నాసత్యయుగం, కృతయుగం తో స్పర్ధితుమర్హతి తత్రైవ తయోః సత్త్వాద్ధర్మప్రధానత్వాచ్చ। త్రేతాయుగం చ నార్హతి త్రయాణామప్యధర్మసంస్పర్శాత్; తత్ర తయోరసత్త్వాచ్చేతి వా। కలిద్వాపరయోః పురుషత్వాన్నలేన సహ, త్రేతాయాశ్చ స్త్రీత్వాద్భైమ్యా సహ, స్పర్ధాసంభావనాయాం పార్థక్యేన నిషేధో యుక్త ఇతి వా। కృతయుగం తం స్పర్ధితుం నార్హతి। యువామపి నాఈతః। సత్యయుగేఽధర్మం లేశసంస్పర్శసంభావనాపి సంభవేత్, న తు నలే। తథా,—త్రేతాయామపి, నతు భైమ్యామ్। తథా చాద్యం యుగద్వయం తాభ్యాం స్పర్ధితుమపి న శక్తమ్, యువాం పునర్న శక్తావితి కిం వాచ్యమిత్యర్థం ఇతి నా। అథ చ – దస్రయోర్యుగం నలం స్పర్ధితుమర్హతి। గాఈపత్యాహవనీయ దక్షిణాగ్నిత్రయరూపా చ భైమీం స్పర్ధితుమర్హతి।

యతః—ఏకః కేవలః ప్రకాశ ఉజ్జ్వలః ప్రసిద్ధో వా ధర్మః స్వభావః సౌన్దర్యాదిగుణో వా యయోర్భైమీనలయోః, ప్రకాశః శోభాలక్షణో ధర్మో యయోరితి వా। అగ్నిత్రయపక్షేఽప్యేకః కేవలః ప్రకాశస్తేజ ఏవ ధర్మః స్వభావో యస్యా ఇతి। సౌన్దర్యాద్దీప్తత్వాత్పావిత్ర్యాచ్చ దస్రయుగమగ్నిత్రయం చ తాభ్యాం తుల్యం భవితుమర్హతీత్యర్థః। కలిద్వాపరౌ యువాం పునర్న, అసున్దరత్వాత్పాపప్రధానత్వాశ్చేత్యర్థః। అథ చ— ఏకో విరుద్ధధర్మరహితః ప్రకాశో నిశ్చితశ్చ ధర్మో యత్ర తం చ తాం చ కలహసందేహౌ స్పర్ధితుం నార్హతః। విరుద్ధధర్మత్వే హి కలహసంభవో విశేషధర్మాంప్రకాశే చ సందేహసంభవః। అత్ర త్వేకధర్మత్వాత్ప్రకాశమానధర్మత్వాచ్చ కలహసందేహౌ న సంభవత ఇతి యుక్తమితి భావః। 'త్రేతాఽగ్నిత్రితయే యుగే', 'ప్రకాశశ్చ ప్రసిద్ధే స్యాత్, 'సందేహద్వాపరౌ చాథ' ఇత్యమరః। 'ప్రకాశ–ధర్మ' శబ్దయోః పూర్వం బహువ్రీహౌ 'ధర్మాదనిచ్— (౫।౪।౧౨౪) ఇతి సమాసాన్తః। పశ్చాత్ పూర్వేణ సమాసః॥౧౪౬॥

కరిష్యేఽవశ్యమిత్యుక్తిః కరిష్యన్నపి దుష్యసి।

దృష్టాదృష్టా హి నాయత్తాః కార్యయా హేతవస్తవ॥౧౪౭॥

కరిష్య ఇతి॥ హే కలే! అవశ్యం నిశ్చితం కరిష్యే। అర్థాన్నలపరాభవమిత్యుక్తిః ప్రతిజ్ఞావచో యస్యైవంభూతస్త్వం కరిష్యన్నపి కర్తుకామోఽపి దుష్యసి దుష్టో భవసి। అపకారస్య భవిష్యత్త్వాదిదానీం సాక్షాత్కాయవ్యాపారా- భావేఽపి మనస్యపకారకరణవాసనాయా ధృతత్వాద్వచనేన చానువాదాద్ద్వివిధపాతకసద్భావాత్। బ్రహ్మహత్యాయా అకరణేఽపి బ్రహ్మహత్యాం కరిష్యామీత్యాదావివేత్యర్థః। కుర్వాణో దుష్టో భవిష్యసీతి కిం వాచ్యమితి 'అపి' శబ్దార్థః। అథ చ అకర్తా దుష్యస్యేవ ప్రతిజ్ఞాభఙ్గాదితి కిం వాచ్యమ్। కింతు యద్యపి నలస పరాభవం కరిష్యసి తథాపి దుష్యసి, ప్రతిజ్ఞాతార్థసంపాదనేఽప్యేవంప్రతిజ్ఞాకరణస్యాయుక్తత్వాత్। హి యస్మాత్ కార్యయాః కార్యసాధనసమర్థా దృష్టాశ్చక్రచీవరాదయః, అదృష్టా దేశకాలే-శ్వరేచ్ఛాదయో హేతవః కారణాని తవాయత్తాస్త్వదధీనా (న) భవన్తి। కార్యసాధికా దృష్టాహృష్టసామగ్రీ తావత్త్వయా సంపాదయితుమశక్యా। కింతు సా తస్య తస్య తత్తత్కర్మవశాత్స్వయమేవ సంపద్యత ఇత్యర్థాన్తరన్యాసః। తథా చైవం త్వయా చిత్తే ధృతేఽనూదితే చ ద్వివిధం పాతకమేవ భవతి। న తు తం పరాభవితుం శక్నోషీతి। యద్యపి తం పరాభవితుం శక్ష్యసే, తథాపి నలీయదృష్టాదృష్టసామగ్ర్యేవ తత్ర ప్రయోజికా, న తు త్వమితి। మయైవం కరిష్యతే, మయైవం కృతమిత్యాదిరూపాం ప్రతిజ్ఞాం ప్రతి స్వమాత్రస్య కరణత్వాభావాదృష్టాదృష్టకారణవైగుణ్యేన ప్రతిజ్ఞాభఙ్గస్యాపి శఙ్కితత్వాదిన్ద్రోఽపి కర్తుమశక్తః, త్వం తు కో నామ వరాక ఇతి చ భావః। యద్వా,—దృష్టాదృష్టరూపా హేతవః, (తత్ర)

దృష్టసామగ్రీ యథాకథంచిద్యద్యపి సంపాదయితుం శక్యతే తథాప్యదృష్టసామగ్రీ త్వయా న శక్యతే। తథా చ నలేన యది పరమో ధర్మః కృతః, తర్హి స త్వయా పరాభవితుమశక్యః। అథాఽధర్మః కృతః తర్హ్యధర్మవశాదేవ తాదృశీ దశా భవిష్యతి త్వయా కిం క్రియత ఇత్యుభయథాపి దోషాత్ 'మయైవం కరిష్యతే, కృతమ్' ఇత్యాది వల్గనా న కార్యేతి భావః। 'ఇత్యుక్త్వా' ఇతి పాఠే అవశ్యం వశ్యం వా కరిష్యే ఇత్యుక్త్వాఽకారప్రశ్లేషేణాకరిష్యన్నపి దుష్యసి వాఙ్మాత్రేణాపి పాపసిద్ధేః। కిం పునః కరిష్యన్నితి। క్షమ్యతూర్వవత్। కార్యయాః, 'తస్యేదమ్' (౪।3।౧౨౦) ఇత్యర్థే 'వృద్ధాచ్ఛః' (౪।౨।౧౧౪)। హితార్థే 'తస్మై హితమ్' (౫।౧।౫) ఇతి వా॥౧౪౭॥

ద్రోహం మోహేన యస్తస్మిన్నాచరేదచిరేణ సః।

తత్పాపసంభవం తాపమాప్నుయాదనయాత్తతః॥౧౪౮॥

ద్రోహమితి॥ యః పురుషో మోహేనాజ్ఞానేనాపి తస్మిన్పుణ్యశ్లోకేఽనపకారిణి ద్రోహమపకారమాచరేత్, స పురుషః తతస్తస్మాదనయాదన్యాయాద్ధేతోరచిరేణ తస్మాత్తాదృశాపకారేణ జాతాత్పాపాత్సంభవో యస్య తం పాపం దుఃఖమాప్నుయాత్। బుద్ధిపూర్వకారీ లభత ఇతి కిం వాచ్యమిత్యర్థః। నలద్రోహస్తస్మాత్త్వయా సర్వథా త్యాజ్య ఇతి భావః। అనేన శాపోఽపి దత్త ఇతి జ్ఞేయమ్। మోహేనేత్యత్రార్థాత్ 'అపి' శబ్దో యోజ్యః। హే మోహస్యేన స్వామిన్నజ్ఞానాశ్రయ మూర్ఖతమేతి వా సంబోధనమ్॥౧౪౮॥

యుగశేష తవ ద్వేషస్తస్మిన్నేష న సాంప్రతమ్।

భవితా న హితాయైతద్వైరం తే వైరసేనినా॥౧౪౯॥

యుగేతి॥ హే యుగానాం సత్యాదీనాం శేష కలే! తస్మిన్నలే తవైష ద్వేషో న సాంప్రతమయుక్తః। యస్మాద్వైరసేనినా నలేన సహ ఏతత్ప్రారబ్ధం వైరం తే తుభ్యం హితాయ న భవితా శుభోదర్క న భవిష్యతి। యుగేషు శేష ఇతి నిర్ధారణసప్తమీసమాసః। సాంప్రతమవ్యయమ్। 'హితయోగే చ' (వాం ౧౪౬౧) ఇతి చతుర్థీ॥౧౪౯॥

తత్ర యామీత్యసజ్జ్ఞానం రాజసం సదిహాస్యతామ్।

ఇతి తత్ర గతో మా గా రాజసంసది హాస్యతామ్॥౧౫౦॥

తత్రేతి॥ హే కలే ! తత్ర నలసమీపే పరాభవార్థం యామి గచ్ఛామీత్యేవంరూపం రాజసం రజోగుణజనితం విచారాసహమ్। అత ఏవాసదశోభనం సద్వర్తమానమిహాస్మిన్కాలే దేశే వాఽస్యతాం త్యజ్యతామితి। సద్భద్రమితి వా। ఇతి విచార్యేతి యావత్। ఇతి కిమ్—తత్ర రాజసంసది తస్యాం నలసభాయాం గతః సన్ హాస్యతాం పరిహాస్యతాం త్వం మా గాః। ఏవం విచార్య తత్ర గతః సభ్యైరుపహాస్య ఏవ భవిష్యసి, న తు నలం పరాభవితుం లక్ష్యసీత్యేవంవిధో విచారః పరిత్యాజ్య ఏవేత్యర్థః। అసత్సదితి చ విరోధాభాసః। తత్ర యామీతి జ్ఞానమసదయుక్తమ్—యతో రాజసమ్। తర్హి కిం కర్తవ్యం తత్రాహ—ఇహాస్మిన్నేవ దేశ ఆస్యతాం స్థీయతామ్। ఇత ఏవ పరావర్తనీయమిత్యర్థః। ఇత్యస్మదీయం జ్ఞానం సద్భద్రమితీతిశబ్దమావర్త్య వ్యాఖ్యేయమ్। విపక్షే బాధకమాహోత్తరార్ధేన— తత్ర స్వయంవరే గతో రాజసభాయాం స్వయంవరే వృత్తే కిమర్థమాగత ఇతి హాస్యతామేవ గమిష్యసి॥౧౫౦॥

గత్వాన్తరా నలం భైమీం నాకస్మాత్త్వం ప్రవేక్ష్యసి।

షణ్ణాం చక్రమసంయుక్తం పఠ్యమానం డకారవత్॥౧౫౧॥

గత్వేతి॥ హే కలే! నిషధదేశాన్గత్వా ప్రాప్య నలం భైమీమన్తరా నలభైమ్యోర్మధ్యేఽకస్మాచ్ఛీఘ్రం దురిత లక్షణకారణమన్తరేణ వా త్వం న ప్రవేక్ష్యసి? నలస్య పుణ్యశ్లోకత్వాత్, భైమ్యాశ్చ పాతివ్రత్యాదిధర్మయుక్తత్వాత్ తౌ పరాభవితుం న శక్ష్యసీత్యర్థః। క ఇవ—అసంయుక్తం పూర్వం విసంధితయా పృథక్కృతప్రకృతిప్రత్యయవిభాగం పశ్చాత్పఠ్యమానం సంహితయా ప్రయోగార్హమ్। ఉచ్చార్యమాణమితి యావత్। ఏవంభూతం షణ్ణాం చక్రం షణ్ణామితి శబ్దరూపస్థవర్ణవృన్దమన్తరా మధ్యే డకారవత్। డకారో వర్ణో యథాఽకస్మాద్విధిమన్తరేణ న ప్రవిశతీతి సాధర్మ్యోపమా। 'షష్' శబ్దాత్షష్ఠీబహువచనే 'షట్చతుర్భ్యశ్చ' (౭।౧।౫౫) ఇతి నుటి తత్సహిత ఆమి 'స్వాదిష్వసర్వనామస్థానే' (౧।౪।౧౭) ఇతి పూర్వపదస్య పదత్వాత్ 'ఝలాం జశోఽన్తే' (౮।౨।౩౯) ఇతి జశ్త్వేన షకారస్య డకారే 'న పదాన్తాత్ –' (౮।౪।౪౨) ఇతి నిషేధస్య 'అనామ్నవతి–' (వాం ౫౦౧౬) ఇతి నిషేధాత్ 'ష్టునా ష్టు' (౮।౪।౪౧) ఇతి ష్టుత్వేన నామ్నకారస్య ణకారాదేశే 'యరోఽనునాసికే–' (౮।౪।౪౫) ఇతి డకార - స్యాప్యనునాసికస్య వ్యవస్థితవికల్పత్వాదనునాసికస్యాత్ర నిత్యత్వేన ణకారే జాతే సర్వథాపి స్వేన రూపేణ 'షణ్ణామ్' ఇతి పదమధ్యే డకారో యథా ప్రవేశం న లభతే, తథా తయోర్మధ్యే త్వమపీత్యాశయః। అన్యథా వికల్పత్వాత్పక్షే షడ్ణామితి స్యాత్, తన్మా భూదిత్యత్ర వ్యవస్థితవిభాషాఽఙ్గీకరణీయా। షణ్ణాం చేతి చకారో భైమీం చేతి యోజ్యః। తథా చ- - క్రమేణ పరిపాట్యా సంయుక్తం షణ్ణామితి కర్మభూతం శబ్దరూపమన్తరా డకారో యథా న

ప్రవిశతి। అసంయుక్తావస్థాయాం యద్యపి ఖేన రూపేణావస్థానం వర్తతే, తథాపి సంయుక్తావస్థాయాం నాస్తీత్యర్థం ఇతి వా। షణ్ణామిత్యత్ర ప్రకృతిప్రత్యయదశాయామకస్మాదాగన్తుకాదేశరూపతయా డకారో యథా ప్రవిశతి, తథా త్వం న ప్రవిశసీతి వైధర్మ్యోపమయా యా వ్యాఖ్యేయమ్। 'టకారవత్' ఇతి పాఠే– 'వావసానే' (౮।౪।౫౬) ఇత్యవసాన ఏవ చర్త్వవికల్పాత్ ఖరశ్చాభావాత్ షట్, షట్భిత్యాదివత్। షణ్ణామిత్యత్ర ఖరవసానజోరభావాట్టకారో యథా న ప్రవిశతీతి సాధర్మ్యోపమైవ। క్షేపకోఽయమ్। నలం భైమీం, 'అన్తరాన్తరేణ–' (౨।౩।౪) ఇతి ద్వితీయా॥౧౫౧॥

అపరేఽపి దిశామీశా వాచమేతాం శచీపతేః।

అన్వమన్యన్త కింత్వేనాం నాదత్త యుగయోర్యుగమ్॥౧౫౨॥

అపరే ఇతి॥ అపరే దిశామీశా వహ్న్యాదయః శచీపతేరేనాం పూర్వోకాం వాచమన్వమన్యన్త। 'ఇన్ద్రో యుక్తమాజ్ఞా- పయతి' ఇత్యేవమభ్యనన్దన్। కింతు పునర్మూర్ఖ యుగయోః కలిద్వాపరయోర్యుగమేనామిన్ద్రగిరం నాదత్త నాఙ్గీచక్రే।దిగీశానామపి సంమతాయాం వాచి తయోరసమతేః కింతు శబ్దేన మూర్ఖతరత్వమాగ్రహిత్వం చోక్తమ్। ఏనామ్ అన్వాదేశే ఏనాదేశః। ఆదత్త, అనాస్యవిహరణత్వాత్తఙ్॥౧౫౨॥

కలిం ప్రతి కలిం దేవా దేవాన్ప్రత్యేకశః కలిః।

సోపహాసం సమైర్వర్ణైరిత్థం వ్యరరచన్మిథః॥౧౫౩॥

కలిమితి॥ దేవాః కలిం యుగం ప్రతి లక్షీకృత్య, కలిర్దేవాన్ప్రత్యేకశ ఏకైకముద్దిశ్య మిథోఽన్యోన్యం సమైర్వర్ణైస్తుల్యైరక్షరైః శ్లిష్టైః శబ్దైః సోపహాసముపహాసవాక్యసహితం కలిం కలహం వాగ్యుద్ధమిత్థం వక్ష్యమాణ- ప్రకారేణ వ్యరరచన్, వ్యరరచచ్చ కృతవన్తః కృతవాంశ్చేత్యర్థః। బ్యరరచత్, రచయతేశ్చౌరాదికస్యాదన్తత్వాదగ్లోపిత్వాన్న సన్వద్భావః। 'వ్యరచయత్' ఇత్యపి పాఠః॥౧౫౩॥

ఇన్ద్రః కలిం ప్రత్యాహ—

తవాఽగమనమేవార్హం వైరసేనౌ తయా వృతే।

ఉద్వేగేన విమానేన కిమనేనాపి ధావతా॥౧౫౪॥

తవేతి॥ హే కలే! తయా వైరసేనౌ నలే వృతే సతి తవాగమనం గమనాభావోఽహం యుక్తమ్। ఉద్వేగేనోత్కృష్టజవేన, అత ఏవ—ధావతా శీఘ్రగామినాఽనేన ప్రత్యక్షదృశ్యేన విమానేనాకాశగామినా రథేన కిమ్ అపి తు— న కించిత్ప్రయో- జనమస్తి। అన్యస్య వృతత్వాదిత్యర్థః। వైరసేనావుత్తరేణ వా సంబన్ధనీయమ్। అనయా నలేఽవృతే ఏవ తవ ఖపురాద్గమనం యుక్తమ్। నలవరణానన్తరమిదానీం సర్వథా గమనం న కార్యమిత్యర్థం ఇతి వా। ఏతాబత్పర్యన్తం కిం కృతమ్ ఇదానీం కిమర్థం గమ్యత ఇత్యుపహాసః॥

ఏతదేవ వాక్యం కలిరిన్ద్రం ప్రత్యాహ— హే శక్ర! భైమ్యా నలే. వృతే సతి తవ యథాగతమాగమనమేవాకృతకార్య- త్వాదిదానీం స్వర్గం ప్రత్యగమనమేవ యుక్తమ్। నిర్లజ్జత్వమఙ్గీకృత్యేన్ద్రాణ్యాదీనామగ్రే కథం ముఖం దర్శయిష్యసి ? అపి తు— అనుచితమేతత్। సర్వథా స్వర్గ ప్రతి న గన్తవ్యమేవ యుక్తమిత్యర్థం ఇతి వా। విమానేనాహంకారరహితేనాపిధా తిరోధానం 'తద్యుకేన నితరాం గోపితేనానేన ముఖదర్శనానుమితేనోద్వేగేన నిర్వేదేన కిమ్? అపి తు—తద్గోపనం వ్యర్థమ్। ధైర్యమవలమ్బ్య నిర్వేదో యద్యపి త్వయా గోప్యతే, తథాపి మయా జ్ఞాత ఏవ। అథ చ— భైమీనలాభ్యాం వరదానార్థమేవ మయాగతమిత్యాదివ్యాజేన నిర్వేదగోపనం క్రియతే, తథాపి స నిర్వేదో జ్ఞాత ఏవ। అభిమానశూన్యత్వాన్న కించిదనేన నివేదన సాధయితుం శక్యతే, తస్మాత్సర్వథా దుఃఖం మా కార్షీరిత్యుపహసిత్తవానిత్యర్థః। విమానేనాన్యవరనాదపమానేన హేతునా మ ఉద్వేగస్తేన ప్రకటేన కిమ్ ? అపి తు తం గోపాయేతి వా। విగతమానానామిన స్వామిన్నితరామభిమానశూన్య ఇన్ద్ర। గోపివేన చానేన నిర్వేదేన కిమితి వా ఉద్వేగేన కిమ్? అనేన ధావతా విమానేనాపి కిమితి వా। అపిధా, 'ఆతశ్చోపసర్గే' (౩।౩।౧౦౬) ఇత్యఙ్ ప్రత్యయః॥౧౫౪॥

బహిః కలిమాహ—

పురా యాసి వరీతుం యామగ్ర ఏవ తయా వృతే।
అన్యస్మిన్భవతో హాస్యం వృత్తమేతత్త్రపాకరమ్॥౧౫౫॥

పురేతి॥ హే కలే! త్వం యాం వరీతుమితోఽపి పురా యాసి గమిష్యసి తయాఽగ్ర ఏవ త్వదాగమనాత్పూర్వమేవాన్య- స్మిన్వృత ఏతదిదానీం గమనం భవతస్త్రపాకరం హాస్యం హాస్యకరణం వృత్తం జాతమ్। వర్తిష్యమాణమపి వృత్తప్రాయ- త్వాద్వృత్తమిత్యుక్తమ్। సర్వోఽపి లోకస్త్వాముపహసిష్యతీత్యర్థః। ఏతత్త్వవ వృత్తం గమనాచరణం హాస్యహేతుభూతం త్రపాకారి చ భవిష్యతీతి శేష ఇతి వా। ఏతల్లోకైః క్రియమాణం హాస్యం తవ త్రపయాఽకం దుఃఖం రాతి ఏవంవిధం వృత్తం జాతప్రాయమేవేతి వా। అత్రాప్యుపహాసః॥

ఇదానీం కలిరగ్నిమాహ— హే వహ్నే! త్వం యాం వరీతుం పురా యాస్యయాసీః, తయా తవ సమక్షమేవ త్వామనాదృత్యాఽన్య- స్మిన్నలే వృతే తవైతత్ప్రత్యక్షదృశ్యం వృత్తం వర్తులమాస్యం ముఖం త్రపాం ఆ సామస్త్యేన కరోతి నితరాం లజ్జావహం జాతమితి శేషః। హా కష్టమ్। త్రపయాఽకం దుఃఖం రాత్యాదత్తే లజ్జాస్పదం వృత్తం జాతమితి వా। హే వహ్నే। పురాఽస్మద్గమనాత్పూర్వం యాం వరీతుమయాసి త్వయా ప్రయత్నోఽకారి స్వయంవరం ప్రతి గతమ్, నలరూపం ధృతమితి యావత్। యద్వా,—స్వస్య గమనాత్పూర్వం దూతీహస్తేనోపదాప్రదానాదిద్వారా యాం వరీతుం ప్రయత్నోఽకారి, తయా తవ సమక్షమేవ నలే వృతే ఏతత్స్వర్గం ప్రత్యాగమనలక్షణమాచరణం తవ త్రపాం న కరోతీతి త్రపాఽకరం లజ్జాం నావహతి। ఏవం వృత్తేఽపి నిర్లజ్జః సన్ స్వగృహం గచ్ఛన్ స్వాం వనితాం ముఖం కథం దర్శయితాస ఇతి భావ ఇతి। తయా వినైతత్స్వర్గగమనాచరణం లజ్జావహం సత్ అహాస్యం హాసయోగ్యం న, అపి తు— సర్వైర్హాస్యమేవేతి కాకుర్వా। ముఖం లజ్జాకరమ్, వృత్తమాచరణమపి లజ్జాకరమితి వా। (పురా) యాసీతి 'యావత్పురా—' (౩।౩।౪) ఇతి భవిష్యతి లట్। పక్షే 'పురి లుఙ్ చా—' (౩।౨।౧౨౨) ఇతి భూతే లట్। పక్షే 'యసు ప్రయత్నే భావే చిణ్॥౧౫౫॥

యమః కలిమాహ—

పత్యౌ తయా వృతేఽన్యస్మిన్యదర్థం గతవానసి।
భవతః కోపరోధః స్తాదక్షమస్య వృథారుషః॥౧౫౬॥

పత్యావితి॥ హే కలే! త్వం యదర్థం యస్యా నిమిత్తేన గతవాన్గమనయుక్తోఽసి యాం వరీతుమేవ గచ్ఛసి తయా పూర్వమేవాన్యస్మిన్పత్యౌ వృతే స్వభర్తృత్వేనాఙ్గీకృతే సతి భవతః కోపస్య రోధో నివారణం స్తాద్భవతు। యతోఽక్షమస్యాసమర్థస్య అత ఏవ— వృథా రుట్ కోపో

యస్య। తస్మాదిదానీం కోపో రోద్ధవ్యః, న కార్య ఇత్యర్థః। నలద్వేషే కారణాభావాద్వా నిష్కారణరోషస్య। యస్మాదసహనస్యాసమర్థస్య వా రుషో వృథా కోపో నిష్ఫలః, తస్మాత్కోపో నివార్య ఇతి వా॥ కలిరేతదేవ యమమాహ—హే యమ ! యాం వరీతుం గతవానసి తయా నలే పత్యౌ వృతే భవతః సకాశాదన్యోఽధస్తాదధరో హీనః కః, అపి తు త్వమేవ। త్వత్సకాశాదన్యోఽధో హీనః కః స్తాత్, అపి తు—త్వమేవ హీన ఇతి వా। అపరోఽర్థాత్త్వదన్యో భవముత్పత్తిం తస్యత్యుపక్షయం ప్రాపయతీతి భవతో నిరర్థకజన్మా, అత ఏవ అధో హీనః కః స్తాత్, అపి తు—త్వమేవ హీన ఇతి వా। సంబుద్ధ్యన్తం వా నిరర్థకజన్మన్నిత్యర్థః। అక్షమస్య భూస్పర్శరహితస్య దేవస్య రుషో వృథా। అస్మాదృశానామేవ రోషాః సఫలాః, న తు భవాదృశానామిత్యర్థం ఇతి వా। అక్షమాసహనాసమర్థ యమ వృథా నిష్కారణమస్మాన్ప్రతి రుషః కోపాన్ స్య మా కుర్విత్యర్థ ఇతి వా। యస్యై యదర్థం 'చతుర్థీ తదర్థా—' (౨।౧।౩౬) ఇతి సమాసః। గతవాన్మతుప్। పక్షే భూతే క్తవతుః। భవతః షష్ఠీ పశ్చమీ చ దిగ్యోగే। పక్షే ప్రథమా 'అధాతోః' ఇతి ప్రతి షేధాత్ 'అత్వసన్తస్య—'(౬।౪।౧౪) ఇతి న దీర్ఘః। అధస్తాదితి దిక్శబ్దత్వాదధరశబ్దాదస్తాతిః, 'అస్తాతి చ' (౫।౩।౪౦) ఇత్యధరస్యాధాదేశః। అధ ఇతి। తస్మాదేవ 'పూర్వాధరా—'(౫।౩।౩౯) ఇత్యసిరధరస్యాదేశశ్చ। స్యేతి 'షోఽన్తకర్మణి'॥౧౫౬॥

వరుణః కలిమాహ—

యాసి స్మరఞ్జయన్కాన్త్యా యోజనౌఘం మహార్వతా।

సమూఢస్తం వృతేఽన్యంస్మిన్కిం న హ్రీస్తేఽత్ర పామర!॥౧౫౭॥

యాసీతి॥ హే కలే! కాయకాన్త్యా స్మరం జయన్విరుద్ధలక్షణయాఽతికురూపస్త్వం మహాన్తోఽర్వన్తోఽశ్వా యస్మిన్రథే తేన రథేన కృత్వా యోజనౌఘం చతుఃకోశరూపయోజనసమూహమతిదూరమిదానీమపి యాసి స త్వం మూఢో మూర్ఖః। యస్మాత్—హే పామర నీచ! భైమ్యాఽన్యస్మిన్నలే వృతే సతి అత్రాస్మిన్నర్థే వర్తమానస్య తే తవ హ్రీ కిం న? అపి తు భవిష్యత్యేవ। భావినీం వర్తమానాం వా లజ్జామవగణయ్యాపి గచ్ఛసి, తస్మాన్మూర్ఖ ఏవేత్యర్థః। సేనాపురఃసరమతిగౌరం కామం కజ్జలతుల్యయా స్వకాయకాన్త్యా పరాభావుకః। తథా,–జనౌఘం స్వసేనాసమూహమపి పరాభావుకః। ప్రసరన్త్యా శ్యామకాయకాన్త్యా సర్వసేనామగ్రేసరం స్మరం చ శ్యామీకుర్వన్నతికురూపః ఏవంభూతో రథేన సమూఢః సమ్యగ్ధృతో యస్త్వం తయాఽన్యస్మిన్వృతే సత్యపి యాసి। అర్థాత్స్వయంవరమ్। తస్య తేఽత్రార్థే స్వయంవరే వా హ్రీ కిం న భవేత్। అపి తు భవేదేవేతి వా॥

ఏతదేవ కలిర్వరుణమాహ—హే అమర దేవ వరుణ! కాన్త్యా దివ్యదేహదీప్త్యా యోజనౌఘం దూరం దేశం రఞ్జయన్దీప్రం కుర్వన్। జనౌఘం స్వయంవరస్థలోకసమూహం వా రఞ్జయన్నత్యాశ్చర్యదివ్యరూపదర్శనాన్నలాకారధారణాద్వాత్మని సానురాగం కుర్వన్నతిజవనహయయుతేన విమానేన మహతా శ్యావకర్ణాదినాఽర్వతా హయేన వా సమూఢస్తమారూఢో యస్త్వం యాసి స్మ స్వయంవరమయాసీః, తస్య తవాన్యస్మింస్తయా త్వత్సమక్షం వృతే హ్రీః కిమితి న భవతి। అత్రప నిర్లజ్జేతి ధిక్కారః। అహం తు తదా నాసం, త్వం తు గతోఽపి న వృత ఇత్యపమానాల్లజ్జయా భవితుం యుక్తమ్। పరం సా న జాయత ఇతి చిత్రమ్। అత ఏవ చాత్రపత్వమిత్యర్థః। అత్రప (సన్) న మ్రియసే ఇత్యమరః। అన్యోఽప్యేవమనాదరే కృతే లజ్జయా మ్రియతే, త్వం తు నిర్లజ్జో న మ్రియస ఇతి చిత్రమిత్యర్థం ఇతి వా। అత్రపయా లజ్జాభావేనామరేత్యేకం పదం వా। త్రపాయాం సత్యామప్యమరేతి వా। అత్రపయా లజ్జాభావేనామం రోగం పీడామస్మాదృశాం రాసి దదాస్రీత్యత్రపామర। తవ నిర్లజ్జత్వేన వయమతిదుఃఖినో భవామ ఇత్యర్థం ఇతి వా। ఏతే చత్వారోఽపి శ్లోకా యథాక్రమమిన్ద్రాదిదేవవచనత్వేన జ్ఞేయాః। కలికలహస్తు సర్వత్రానుస్యూతః। తత్రాపి పూర్వ దేవవచః, పశ్చాత్కలివచః। మహార్వతా, 'అర్వణస్త్రసా—' (౬।౪।౧౨౭) ఇతి త్రన్తాదేశః, 'ఆన్మహతః—' (౬।౩।౪౬) ఇత్యాకారః। యాసి స్మేతి పక్షే 'లట్ స్మే' (౩।౨।౧౧౮) ఇతి భూతే లట్॥౧౫౭॥

నలం ప్రత్యనపేతార్తి తార్తీయీకతురీయయోః।

యుగయోర్యుగలం బుద్ధ్వా దివి దేవా ధియం దధుః॥౧౫౮॥

నలమితి॥ దేవా ఇన్ద్రాదయస్తార్తీయీకతురీయయోస్తృతీయచతుర్థయోర్యుగయోర్ద్వాపరస్య కలేశ్చ యుగలం ద్వయం నలం ప్రత్యుద్దిశ్యానపేతార్త్యనపగతవ్యథం 'సర్వథా నలః పీడనీయః' ఇతి నలేఽనివృత్తాపకారవాఞ్ఛం బుద్ధ్వా దివి ధియం దధుః। 'యుగద్వయమస్మద్వచనం న శృణోతి ఇతఃపరం యత్కించిద్భవతు, కిమస్మాకమ్' ఇతి విచార్య స్వర్గం గన్తుమీషురిత్యర్థః। తార్తీయీకః పూర్వవత్। తురీయః, 'చతురశ్ఛయతావాద్యక్షరలోపశ్చ' (వా౦ ౩౧౫౮) ఇతి ఛశ్వ లోపశ్చేతి॥౧౫౮॥

ద్వాపరైకపరీవారః కలిర్మత్సరమూర్చ్ఛితః।

నలనిగ్రాహిణీం యాత్రాం జగ్రాహ గ్రహిలః కిల॥౧౫౯॥

ద్వాపరైకేతి॥ కామాదిసైన్యం పరావర్త్య ద్వాపర ఏవైకః సహాయో యస్య। తథా,— మత్సరేణ నలశుభద్వేషేణ మూర్చ్ఛితో వినష్ట ఇవ, అతిమత్సరేణ ప్రవృద్ధో వా। తథా,—గ్రహిలో నివారణస్యానాకర్ణనాదాగ్రహవాన్కలిరవశ్యం నలం నిగ్రహీష్యామీత్యేవంరూపాం నలనిగ్రాహిణీం యాత్రాం జగ్రాహ, నిషధాన్ప్రతస్థ ఇత్యర్థః। కిల యస్మాత్-గ్రహిలః, తస్మాత్ప్రతస్థే। ఉపహాసే వా। ఏకః పరివారో యస్యేతి విగృహ్య ద్వాపరేణైకపరీవార ఇతి సమాసః, పరీవారః, 'ఉపసర్గస్య ఘఞి–' (౬।౩।౧౨౨) ఇతి దీర్ఘత్వమ్। నిగ్రాహిణీమ్। ఆవశ్యకే ణినిః॥౧౫౯॥

నలేష్టాపూర్తసంపూర్తేర్దూరం దుర్గానముం ప్రతి।

నిషేధన్నిషధాన్గన్తుం విఘ్నః సంజఘటే ఘనః॥౧౬౦॥

నలేతి॥ నలస్య ఇష్టాపూర్తానాం యాగతడాగాదిధర్మాణాం సంపూర్తేః సంపూర్ణత్వాద్ధేతోర్నితరాం ధర్మబాహుల్యాత్పాపరూపం ప్రస్థితమముం ప్రత్యను దూరం దుర్గాన్దుర్గమాననేన ప్రవేష్టుమశక్యాన్నిషధాన్ గన్తుం మమనాయాముం నిషేధన్వారయన్ఘనో మహాన్నిరన్తరశ్చ విఘ్నో వక్ష్యమాణప్రకారేణ సంజఘటే సంజజ్ఞే। ధర్మబాహుల్యం దృష్ట్వా సహసా తాన్ప్రవేష్టుం శఙ్కిత ఇత్యర్థః। అథ చ,—ఘనో మేఘో జలపూర్తేర్దుర్గమం దేశం గన్తుం విఘ్నరూపో భవన్నిషేధతి। ఇష్టం చ పూర్తం చేతి ద్వన్ద్వే అన్యేషామపి దృశ్యతే దీర్ఘః॥౧౬౦॥

మణ్డలం నిషధేన్ద్రస్య చన్ద్రస్యేవామలం కలిః।

ప్రాప మ్లాపయితుం పాపః స్వర్భానురివ సంగ్రహాత్॥౧౬౧॥

మణ్డలమితి॥ పాపః కలిః, పాపగ్రహమధ్యే గణితత్వాత్పాపః స్వర్భానురివామలం నిష్పాపం నిషధేన్ద్రస్య మణ్డలం రాష్ట్రమ్, అమలం పరిపూర్ణప్రకాశం చన్ద్రస్య మణ్డలం బిమ్బమివ సమ్యగ్గ్రహాద్ధఠాగ్రహణయోగవశాచ్చ మ్లాపయితుం వినాశయితుం ప్రసితుం చ ప్రాప॥౧౬౧॥

కియతాపి చ కాలేన కాలః కలిరుపేయివాన్।

భైమీభర్తురహంమానీ రాజధానీం మహీభుజః॥౧౬౨॥

కియతేతి॥ కాలో యుగలక్షణః సమయరూపః। అథ చ,—పాపరూపత్వాచ్ఛయామవర్ణః। అథ చ,—దారుణత్వాత్కృతాన్తతుల్యః। తథా,— అహంమానీ నలపీడనేఽహంకారవాన్కలిః కియతాపి భూయసా కాలేన భైమీభర్తుర్మహీభుజో నలస్య రాజధానీం చోపేయివాన్ప్రాప్తవాన్। పూర్వం దేశం ప్రావిశత్, ఇదానీం తు రాజధానీమితి వార్థః। భూమీభైమీత్యాజనే కలేరభినివేశాభిప్రాయో విశేషణద్వయేన సూచ్యతే। కియతాఽల్పీయసేతి వా। అహమితి మననమహంమానః, సోఽస్యాస్తీతి, సర్వకార్యేష్వహమేవేతి మన్యతే తచ్ఛీల ఇతి వా॥౧౬౨॥

ఇదానీం పురప్రవేశవిఘ్నానాహ —

వేదానుద్ధరతాం తత్ర ముఖాదాకర్ణయన్పదమ్।

న ప్రసారయితుం కాలః కలిః పద్మపారయత్॥౧౬౩॥

వేదానితి॥ తత్ర పురే వేదానృగాదీనుద్ధరతాం గుణనికాం కుర్వతాం శ్రోత్రియాణాం ముఖాత్పదం పదకారకల్పితం సంహితావిభాగరూపం పదసంజ్ఞమాకర్ణయకఞ్శృణ్వన్ కాలః సమయరూపః, అథ చ,—పాపరూపః కలిః పదమేకమపి చరణన్యాసం ప్రసారయితుం నాపారయత్। పాపరూపత్వాదిత్యర్థః। ఏతేన నలపురస్య ధర్మపూర్ణత్వముక్తమ్। వేదాన్, శతృయోగే 'న లోకా'— (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౧౬౩॥

శ్రుతిపాఠకవక్త్రేభ్యస్తత్రాకర్ణయతః క్రమమ్।

క్రమః సంకుచితస్తస్య పురే దూరమవర్తత॥౧౬౪॥

శ్రుతీతి॥ తత్ర పురే శ్రుతిపాఠకా వేదాధ్యాపయితారస్తేషాం వక్త్రేభ్యః సకాశాత్క్రమం పూర్వపదపరిత్యాగేనోత్తరపదగ్రహణాదికం క్రమసంజ్ఞం గ్రన్థమాకర్ణయతః శృణ్వతోఽస్య కలేః క్రమశ్చరణో గతిర్వా దూరం నితరాం సంకుచితోఽవర్తత। క్రమాకర్ణనాద్భయేన పాపః పదమపి పురశ్చలితుమశక్తస్తతో దేశాద్ద్రుతం న్యవృతదిత్యర్థః॥౧౬౪॥

తావద్గతిర్ధృతాటోపా పాదయోస్తేన సంహితా।

న వేదపాఠికణ్ఠేభ్యో యావదశ్రావి సంహితా॥౧౬౫॥

తావదితి॥ తేన కలినా వేదపాఠినాం కణ్ఠేభ్యో ముఖేభ్యో యావత్సంహితా పద—క్రమరూపావస్థాద్వయవిలక్షణా ఋగాదిరూపా నాశ్రావి నాకర్ణితా తావత్కాలం తావద్దేశపర్యన్తం చ ప్రతిబన్ధరాహిత్యాద్ధృతాటోపా ధృతసంరమ్భా సత్వరా పాదయోర్గతిః సంహితా సంయోజితా। యావత్కాలం యావతి చ దేశే సంహితా నాకర్ణితా, తావత్కాలం తావద్దేశపర్యన్తం చ ప్రతిబన్ధరాహిత్యాచ్ఛీఘ్రగతిరభూత్। యదా యస్మింశ్చ దేశే సా శ్రుతా తదైవ తస్య గతిభఙ్గోఽభూదిత్యర్థః। యావత్సంహితాఽశ్రావి, తావత్పదయోః సత్వరా గతిర్న యోజితా, అపి తు తావదేవ యోజితా। సంహితాశ్రవణపర్యన్తమేవ సత్వరగతిః సోఽభూత్, జ్ఞానన్తరమిత్యర్థం ఇతి వా॥౧౬౫॥

తస్య హోమాజ్యగన్ధేన నాసా నాశమివాగమత్।

తథాఽతత దృశౌ నాసౌ ఋతుధూమకదర్థితః॥౧౬౬॥

తస్యేతి॥ తస్య నాసా అగ్నిహోత్రాదిహోమాజ్యం హోమసంబన్ధి ఘృతం తస్య గన్ధేన పరిమలేన హేతునా నాశమివ మరణవేదనామివాగమదన్వభూదిత్యుత్ప్రేక్షా। 'ఇవ' శబ్ద ఏవకారార్థో వా। తథా తేనైవ ప్రకారేణాసౌ కలిః క్రతుధూమేన కదర్థితే పీడితే దృశౌ నేత్రే అపి నాతత న ప్రసారితవాన్, కించిన్న దదర్శేత్యర్థః। ఆజ్యగన్ధక్రతుధూమసంబన్ధమాత్రేణ వివ్యథ ఇత్యర్థః। అతతేతి తనోతేర్లుజి సిచి 'తనాదిభ్యస్తథాసోః' (౨।౪।౭౯) ఇతి పాక్షికే సిజ్లోపే తకారస్య ఝలాదిజిత్త్వాద్ 'అనుదాత్తోపదేశవనతి—' (౬।౪।౩౭) ఇత్యనునాసికలోపః॥౧౬౬॥

అతిథీనాం పదామ్భోభిరిమం ప్రత్యతిపిచ్ఛిలే।

అఙ్గణే గృహిణాం తత్ర ఖలేనానేన చస్ఖలే॥౧౬౭॥

అతిథీనామితి॥ తత్ర పురేఽనేన ఖలేన కలినా గృహిణామఙ్గణే చస్ఖలే। యస్మాదతిథీనాం పదామ్భోభిశ్చరణక్షాలనోదకైరిమం పాపరూపం కలిం ప్రత్యుద్ధిశ్యాతిపిచ్ఛిలేఽతితరాం కర్దమయుక్తే। ఏవంవిధమతిపవిత్రమఙ్గణం ప్రవేష్టుం నాశకదిత్యర్థః। అన్యోఽపి పిచ్ఛిలే దేశే పతతి॥౧౬౭॥

పుటపాకమసౌ ప్రాప ఋతుశుష్మమహోష్మభిః।

తత్రప్రత్యఙ్గమివాకర్తి పూర్తోర్మివ్యజనానిలైః॥౧౬౮॥

పుటేతి॥ అసౌ కలిః క్రతుశుష్మా యాగసంబన్ధీ వహ్నిస్తస్య మహోష్మభిః ప్రకృష్టతాపః కృత్వా పుటాభ్యాం పుటయోర్వా పాకముభయపార్శ్వయోః పాత్రాద్విసాన్తరమగ్నిసంయోగమివ ప్రాప। ప్రతిగృహం యాగబాహుల్యాద్వామదక్షిణపార్శ్వయోర్వహ్నితాపైర్నితరాం పీడామన్వభూదిత్యర్థః। తథా,—పూర్తానాం ధార్మికనిర్మితవాపీకూపతడాగాదీనామూర్మయస్తరఙ్గాస్తద్రూపాణి వ్యజనాని తేషామనిలైర్వాయుభిస్తస్య ప్రత్యఙ్గం సర్వాఙ్గమకర్తీవ ఛిన్నమివాభూదిత్యుత్ప్రేక్షా। ప్రత్యవయవకర్తనేన చ పీడాతిశయాద్వాప్యాదితరఙ్గవాయుస్పర్శమాత్రేణ నితరాం వ్యథితోఽభూదిత్యర్థః। 'బర్హిః శుష్మా కృష్ణవర్త్మా' ఇత్యమరః॥౧౬౮॥

పితౄణాం తర్పణే వర్ణైః కీర్ణాద్వేశ్మని వేశ్మని।

కాలాదివ తిలాత్కాలాద్దూరమత్రసదత్ర సః॥౧౬౯॥

పితౄణామితి॥ అత్ర పురే వేశ్మని వేశ్మని ప్రతిగృహం బ్రాహ్మణాదిచతుర్వర్ణైః పితౄణాం తర్పణే జలసమర్పణే విషయే కీర్ణాత్క్షిప్తాత్పితృప్రియాత్కాలాత్కృష్ణవర్ణాత్తిలాత్సకాశాత్ స కలిః కాలాత్కృతాన్తాదివ దూరం నితరామత్రసద్భయమాప। 'తర్పణైః' ఇతి పాఠే—తర్పయన్తీతి తర్పణైరితి వర్ణవిశేషణమ్। తిలాదపి జాతావేకవచనమ్॥౧౬౯॥

స్నాతృణాం తిలకైర్మేనే స్వమన్తర్దీర్ణమేవ సః।

కృపాణీభూయ హృదయం ప్రవిష్టైరివ తత్ర తైః॥౧౭౦॥

స్నాతౄణామితి॥ స కలిః స్నాతౄణాం స్నానం కుర్వతాం వైదికానాం తైస్తాదృశైర్గోపీచన్దనాదిరచితైర్లలాటాదిస్థానస్థైర్ద్వాదశభిస్తిలకైః కృపాణీభూయ స్వాఙ్గతామఙ్గీకృత్య తస్య కలేర్హృదయం విదార్య ప్రవిష్టైరివ స్వం స్వకీయమన్తః శరీరమధ్యం దీర్ణమేవ శకలీభూతమేవ మేనే। కృపాణైర్హి విదారణం భవతీతి యుక్తమ్। స్వాఙ్గాకారాంస్తిలకాన్దృష్ట్వా వివ్యథ ఇత్యర్థః॥౧౭౦॥

పుమాంసం ముముదే తత్ర విదన్మిథ్యావదావదమ్।

స్త్రియం ప్రతి తథా వీక్ష్య తమథ మ్లానవానయమ్॥౧౭౧॥

పుమాంసమితి॥ తత్ర పురేఽయం పుమాంసం మిథ్యావదావదం మృషాభాషిణం విదజ్జానన్ స్వమిత్రలాభాన్ముముదే। అథ పశ్చాత్తం నరం స్వస్త్రియం ప్రత్యుద్దిశ్య తథాఽలీకభాషిణం వీక్ష్య జ్ఞాత్వా మిత్రనాశాదివ దుఃఖవశాన్మ్లానవాన్మ్లానతాం గతః। పత్నీం ప్రతి క్రీడాయామసత్యదోషాభావాద్వ్యథితోఽభూదిత్యర్థః। 'న నర్మయుక్తం వచనం హినస్తి స్త్రీపుంసయోః—' ఇతి భారతాదౌ। విదన్, 'విదేః శతుర్వసుః' (౭।౧।౩౬) ఇత్యత్ర వికల్పానువృత్తేర్వసోరభావః। ఏవం 'చతుర్దశతయీం విద్యాం విదద్భిః—' ఇత్యత్రాపి జ్ఞేయమ్। వదావదం, 'చరిచలి—' (వా౦ ౩౪౩౦) ఇత్యాదినా ద్విత్వమభ్యాసస్యాక్చ। మ్లానవాన్, క్తవతోస్తకారస్య 'సంథోగాదేరాతః—' (౮।౨।౪౩) ఇతి నః॥౧౭౧॥

యజ్ఞయూపఘనాం జజ్ఞౌ స పురం శఙ్కుసంకులామ్।

జనైర్ధర్మధనైః కీర్ణాం వ్యాలక్రోడీకృతాం చ తామ్॥౧౭౨॥

యజ్ఞేతి॥ స యజ్ఞయూపైః ఖాదిరౌదుమ్బరపశుబన్ధస్తమ్భైర్ఘనాం నితరాం వ్యాప్తాం తాం పురం శఙ్కుభిస్తీక్ష్ణాగ్రకీలైః సంకులాం వ్యాప్తామివ జజ్ఞౌ మేనే। తథా,—ధర్మధనైర్జనైః కీర్ణాం తాం పురం వ్యాలైః సర్పైర్దుష్టశ్వాపదైర్వా దుష్టగజైర్వా కోడీకృతాం సర్వత్ర పూర్ణాం వ్యాలాః క్రోడే మధ్యే యస్యాస్తామేతాదృశీం కృతామివ మేనే। కీలసర్పాదిభిర్వ్యాప్తం స్థానం యథా ప్రవేష్టుమశక్యమ్, తథా సా పురీ తస్య ప్రవేష్టుమశక్యా జాతేత్యర్థః। 'వ్యాలో భుజంగమే క్రూరే శ్వాపదే దుష్టదన్తిని' ఇతి విశ్వః। రేఫాన్తః 'పూః' శబ్దః స్త్రీలిఙ్గః। 'చః' సముచ్చయార్థం ఇవార్థో వా॥౧౭౨॥

స పార్శ్వమశకద్గన్తుం న వరాకః పరాకిణామ్।

మాసోపవాసినాం ఛాయాలఙ్ఘనే ఘనమస్ఖలత్॥౧౭౩॥

స ఇతి॥ వరాకః క్వచిదపి స్థానాలాభాద్దీనః స కలిః పరాకిణాం ద్వాదశరాత్రోపవాసరూపపరాకాఖ్యకృచ్ఛ్రవిశేషవ్రతచారిణాం పార్శ్వం గన్తుం నాశకత్। తథా,—మాసోపవాసినాం కాయప్రతిచ్ఛాయాయా అపి లఙ్ఘనేఽతిక్రమణే తస్యా అపి సమీపే

గన్తుం ఘనం నితరామస్ఖలద్భ్రమత్పదోऽభూత్। తచ్ఛాయామపి ద్రష్టుం నాశకదిత్యర్థః। వరాకః, 'జల్పభిక్ష—'(3।2।155) ఇతి షాకన్॥153॥

ఆవాహితాం ద్విజైస్తత్ర గాయత్రీమర్కమణ్డలాత్।

స సంనిదధతీం పశ్యన్దృష్టనష్టోऽభవద్భియా॥154॥

ఆవాహితామితి॥ తత్ర పురే స ద్విజైస్త్రైవర్ణికైః 'ఆగచ్ఛ వరదే—'ఇత్యాదిమన్త్రైరావాహితాం అనన్తరమర్కమణ్డలాద్భక్త్యతిశయసామర్థ్యాత్సూర్యబిమ్బాన్నిర్గత్య దివ్యరూపేణ సంనిదధతీం తత్సమీపమాగచ్ఛన్తీం ప్రాతః సంధ్యాధిదేవతాం గాయత్రీం పశ్యన్ గాయత్ర్యాః సకాశాద్భయేన గాయత్ర్యైవాదౌ దృష్టః పశ్చాత్తదానీమేవ నష్టోऽదృశ్యోऽభవత్। సంధ్యావన్దనం కుర్వతో ద్విజాన్దృష్ట్వా గాయత్రీ మాం వినాశయిష్యతీతి తతః స్థానాత్పలాయ్య గత ఇత్యర్థః। 'గాయత్రీ సూర్యబిమ్బస్థా—' ఇతి ధ్యానమ్। అర్కమణ్డలాదావాహితామితి వా। దృష్టనష్టః, 'పూర్వకాల—' (2।1।49) ఇతి సమాసః॥154॥

స గృహే గృహిభిః పూర్ణే వనే వైఖానసైర్వనే।

యత్యాధారేऽమరాగారే క్వాపి న స్థానమానశే॥155॥

స ఇతి॥ స గృహిభిర్గృహస్థైః పూర్ణే గృహే, తథా,—వైఖానసైర్వానప్రస్థైర్వనే వ్యాప్తే వనే తథా,—యతీనాం పరమహంసానాం సంన్యాసినామాధార ఆశ్రయభూతైర్వ్యాప్తేऽమరాగారే। క్వాపి కస్మిన్నపీతి సర్వత్ర యోజ్యమ్। దేవాలయే స్థానం న ఆనశే ఆశ్రయం న ప్రాప। గృహిభిర్గృహే పూర్ణే సతీతి సతిసప్తమీ వా సర్వత్ర॥155॥

క్వాపి నాపశ్యదన్విష్యన్హింసామాత్మప్రియామసౌ।

స్వమిత్రం తత్ర న ప్రాపోదపి మూర్ఖముఖే కలిమ్॥156॥

క్వాపీతి॥ అసౌ కలిస్తత్ర పుర ఆత్మనః ప్రియామిష్టాం నిషిద్ధాం హింసామ్। అథ చ,—స్త్రియమ్। అన్విష్యన్నపి క్వాపి కస్మిన్నపి దేశే నాపశ్యత్। తథా,—కలహప్రియత్వాన్నామసామ్యాచ్చ స్వస్య మిత్రం కలిం కలహం మూర్ఖాణామపి ముఖే

సంభావితే స్థలే నాప్నోత్। మూర్ఖా అపి తత్ర న కలహాయన్తే హింసాకలహయోరభావాత్తత్ర స్థితిం న లేభ ఇత్యర్థః। అన్యోఽపి యత్ర స్వస్త్రీమిత్రాద్యభావస్తత్ర క్షణమపి న తిష్ఠతీత్యుక్తిః॥౧౭౬॥

హింసాగవీం మఖే వీక్ష్య రిరంసుర్ధావతి స్మ సః।

సా తు సౌమ్యవృషాసక్తా స్వరం దూరాన్నిరాస తమ్॥౧౭౭॥

హింసేతి॥ మఖే గోమేధాఖ్యే యజ్ఞే హింసాగవీం హింసాసంబన్ధినీం గవీం వీక్ష్య రిరంసుర్హృష్టచిత్తః సః 'నిషిద్ధగోహింసా మత్ప్రియా' ఇతి ధావతి స్మ। సా తు హన్యమానా గౌః పునః సౌమ్యే సోమదేవతాకద్రవ్యసాధ్యే వృషే ధర్మ ఆసక్తా తత్సంబన్ధినీ తత్సాధికా సతీ। అభిచారాదిదుష్టకర్మరాహిత్యాత్సౌమ్యో రమణీయః పారలౌకికో ధర్మస్తత్సాధికా వా। స్వరం పాపరూపత్వాహుఃసహమ్। రలయోరభేదాత్ ఖలం వా। పాపరూపం దూరాదేవ నిరాస నిరాచకార। అధర్మసాధనం గోహింసాది దృష్ట్వా ప్రవృత్తేః పశ్చాద్ధర్మసాధనమగ్నీషోమీయవైదికపశుహింసాది దృష్ట్వా మత్ప్రియా హింసా న భవతీతి దూరాత్పరావృత్త ఇత్యన్వయః। 'ముఖే' ఇతి పాఠే—హింసాప్రతిపాదికాం గాం వాణీం యజ్వనాం ముఖే వీక్ష్య। శ్రుత్వేతి యావత్। రిరంసురధావత్। సా తు వాణీ సౌమ్యప్రతిపాదికా సతీ తమఖరమ్ 'అగ్నీషోమీయం పశుమ్—' ఇత్యాదివాక్యాకర్ణనమాత్రేణ దుఃఖవశాన్నిస్తేజస్కం దూరాన్నిరాసేతి వా। అథ చ,— కామాతురః సురతేచ్చుః ఖరో గర్దభో గాం వీక్ష్య యద్యపి ధావతి, తథాపి సా రమణీయవృషభానురక్తా సతీ విజాతీయత్వాద్గర్దభం దూరాన్నిరాచకారేతి। ముఖే యజ్ఞప్రారమ్భ ఇతి వా। అథ చ,— గౌర్యథా సౌమ్యం వృషభమనుసరన్తీ క్రూరం వృషభం త్యజతి। 'సుకృతే వృషభే వృషః' ఇత్యమరః। హింసాగవీతి 'గోరతద్ధిత—'(౫/౪।౯౨) ఇతి టచ్॥౧౭౭॥

మౌనేన వ్రతనిష్ఠానాం స్వాక్రోశం మన్యతే స్మ సః।

వన్ద్యవన్దారుభిర్జజ్ఞౌ స్వశిరశ్చ పదాహతమ్॥౧౭౮॥

మౌనేనేతి॥ స కలిర్వ్రతనిష్ఠానాం వాగ్యమవ్రతినాం సంధ్యాదిజపమౌనినాం వా మౌనేన వాఙ్నియమేన కృత్వా స్వస్యాత్మన ఆక్రోశం గాలిప్రదానమేవ మన్యతే స్మ। తథా,—వన్ద్యేషు నమస్కారార్హేషు గుర్వాదిషు వన్దారుభిర్నమస్కుర్వద్భిర్నరైః స్వశిరశ్చ పదాహతం

చరణతాడితమివ జజ్ఞావజ్ఞాసీత్। 'చః' ఇవార్థో వా। వన్దారుః, 'శృవన్ద్యోరారుః' (3।౨।౧౭3) ఇత్యారుః॥ 'వన్ద్యాన్' ఇతి పాఠే—తద్యోగే 'న లోకా—'(౨।3।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్వితీయా॥

ఋషీణాం స బృసీః పాణౌ పశ్యన్నాచామతామపః।

మేనే ఘనైరమీ హన్తుం శప్తుం మామద్భిరుద్యతాః॥౧౭౯॥

ఋషీణామితి॥ స కలిః ఋషీణాం పాణౌ హస్తే బృసీః కుశాసనాని పశ్యన్ 'అమీ ఋషయో ఘనైర్లోహముద్గరైర్మాం హన్తుముద్యతాః' ఇతి మేనే। తథా,—ఆచామతాం తేషామేవ హస్తే ఆచమనార్థం గృహీతా అపః పశ్యన్ అమీ మామద్భిశ్చ 'త్వం భస్మసాద్భవ' ఇతి శప్తుముద్యతా ఇతి మేనే। తతోఽప్యతిభయేనాపాసరదిత్యర్థః। కేషాంచిద్ధస్తే బృసీః, కేషాఞ్చిద్ధస్తేఽపః పశ్యన్నితి వా। హన్తుమివ, శప్తుమివేతి ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। 'స కుశాన్' ఇతి పాఠే—కుశాన్ అపశ్చ పశ్యన్నిత్యర్థః। అత్ర దైర్ఘ్యాత్కుశా ఏవ ఘనతుల్యాః। ఆచామతాం, 'ష్ఠివుక్లము—' (౭।3।౭౫) ఇతి దీర్ఘః॥౧౭౯॥

మౌఞ్జీధృతో ధృతాషాఢానాశశఙ్కే స వర్ణినః।

రజ్జ్వామీ బన్ధుమాయాన్తి హన్తుం దణ్డేన మాం తతః॥౧౮౦॥

మౌఞ్జీతి॥ స కలిర్మౌఞ్జీధృతో ముఞ్జతృణమేఖలాధారిణః। తథా,— ధృత ఆషాఢః పాలాశదణ్డో యైస్తాన్వర్ణినో బ్రహ్మచారిణః ఏవంభూతానాశశఙ్కే మేనే। అభీ పురుషా రజ్జ్వా మాం బన్ధుం తతో బన్ధానన్తరం చ దణ్డేన మాం హన్తుమాయాన్తీతి। మౌఞ్జీధృతో ధృతాషాఢా ఏతే బ్రహ్మచారిణో న భవన్తి, కింతు మాం రజ్జ్వా బన్ధుమ్, దణ్డేన హన్తుమాయాన్తీత్యాశశఙ్క ఇతి వా। 'ధృతాషాఢాన్నా—' ఇతి పాఠే—ఏవంభూతా బ్రహ్మచారిణ ఇతి నాశశఙ్కే, కింత్విత్యుత్తరార్ధమ్। 'పాలాశో దణ్డ ఆషాఢః', 'వర్ణినో బ్రహ్మచారిణః' ఇత్యమరః। మౌఞ్జీ వికారేఽఞ్। వర్ణోఽస్త్యేషామ్, 'వర్ణాద్బ్రహ్మచారిణి' (౫।౨।౧3౪) ఇతీనిః॥౧౮౦॥

దృష్ట్వా పురః పురోడాశమాసీదుత్త్రాసదుర్మనాః।

మన్వానః ఫణినీస్తత్ర స ముమోచాస్రు చ స్రుచః॥౧౮౧॥

దృష్ట్వేతి॥ స తత్ర పురి పురోఽగ్రేఽశ్వశఫమాత్రం పురోడాశమష్టాదశకపాలాదిసంస్కృతం పశుశరీరావయవం దృష్ట్వా ఉన్నా సేనోత్కృష్టభయేన దుర్మనా దుఃఖిత ఆసీత్। తథా,— స్రుచః సర్పఫణాకారపురోభాగా వైకఙ్కతాదీర్జుహూః ఫణినీః సర్పిణీర్మన్వానోఽస్రు ముమోచ। దంశన-భియా రురోదేత్యర్థః। పురోడాశోఽకారాన్తః। 'పురోడాశభుజామిష్టమ్' (మాం ౨।౧౦౬) ఇతి మాఘే॥౧౮౧॥

ముముదే మదిరాదానం విదన్నేష ద్విజన్మనః।

దృష్ట్వా సౌత్రామణీమిష్టిం తం కుర్వన్తమదూయత॥౧౮౨॥

ముముద ఇతి॥ ఏష ద్విజన్మనో బ్రాహ్మణస్య మదిరాదానం మదిరాస్వీకారం విదజ్ఞానన్పశ్యన్ 'అయం మహాపాతకీ' ఇతి బుద్ధ్వా ముముదే। అనన్తరం చ సౌత్రామణీమిష్టిమిన్ద్రదేవతాకం యాగం కుర్వన్తం తం ద్విజం దృష్ట్వాఽదూయత। 'సౌత్రామణ్యాం సోమగ్రహాన్సురాగ్రహాంశ్చ గృహ్ణన్తి' ఇతి శ్రుతేర్మదిరాదానస్య వైధత్వాల్లబ్ధాశ్రయవినాశాదివ వివ్యథ ఇత్యర్థః। సౌత్రామణీ, దేవతార్థే సంబన్ధమాత్రే వాణ్, 'అన్' (౬।౪।౧౬౭) ఇతి ప్రకృతిభావః॥౧౮౨॥

అపశ్యద్యావతో వేదవిదాం బ్రహ్మాఞ్జలీనసౌ।

ఉదడీయన్త తావన్తస్తస్యాస్త్రాఞ్జలయో హృదః॥౧౮౩॥

అపశ్యదితి॥ అసౌ వేదవిదాం యావతో యావత్సంఖ్యాకాన్బహూన్బ్రహ్మాఞ్జలీన్బ్రహ్మయజ్ఞసమయే క్రియమాణాన్, హస్తస్వరకల్పనార్థం సంయోజితాన్కరపుటాన్ వా, సూర్యోపస్థాయినాం గాయత్రీమన్త్రజపాఞ్జలీన్ 'వ్రతారమ్భేఽవసానే చ పాదౌ గ్రాహ్యౌ గురోః సదా। సంహృత్య హస్తావధ్యేయం స హి బ్రహ్మాఞ్జలిః స్మృతః' (మను౦౨।౭౧) ఇతి మనూక్తలక్షణాన్కరసంపుటానపశ్యత్। తావన్తస్తస్య కలేర్హృదః సకాశాదస్రాఞ్జలయో రక్తపూర్ణా అఞ్జలయ ఉదడీయన్త ఉత్పతితా నిర్గతాః। తద్దర్శనమాత్రేణ నితరాం విదీర్ణహృదయోఽభూదిత్యర్థః। 'తదస్ర—' ఇతి పాఠ ఉపేక్ష్యః॥౧౮౩॥

స్నాతకం ఘాతకం జజ్ఞే జజ్ఞౌ దాన్తం కృతాన్తవత్।

వాచంయమస్య దృష్ట్వైవ యమస్యేవ విభాయ సః॥౧౮౪॥

స్నాతకమితి॥ స విద్యాస్నాతకమ్, వ్రతస్నాతకమ్, ఉభయస్నాతకం చ స్వస్య ఘాతకం విశ్వాసఘాతినం జజ్ఞే మేనే। తథా,— దాన్తం తపఃక్లేశసహం జితేన్ద్రియం నరం కృతాన్తవత్ యమమివ భయహేతుం జజ్ఞౌ జ్ఞాతవాన్। తథా,— వాచంయమస్య మౌనినో దృష్ట్వైవ దర్శనమాత్రేణ మౌనికర్తృకస్వకర్మక-స్వకర్తృకమౌనికర్మకదర్శనేనైవ వా బిభాయాత్రసత్। కస్యేవ—యమస్యేవ। యమకర్తృకస్వకర్మక-స్వకర్తృకయమకర్మకదర్శనేనేవ। యమేన దృష్టే, యమే వా దృష్టే, యథా భయం, తథా మౌనిన ఇత్యర్థః। 'స్నాతకస్త్వాప్లుతో వ్రతీ', 'తపఃక్లేశసహో దాన్తః' ఇత్యమరః। 'గురవే తు వరం దత్త్వా స్నాయాచ్చ తదనుజ్ఞయా। వేదవ్రతాని వా పారం నీత్వా హ్యుభయమేవ వా ' (యాజ్ఞం ౩।౫౧) ఇతి యాజ్ఞవల్క్యః। స్నాతీతి స్నాతకః యాజకాదిత్వాత్సాధుర్జ్వలన్తః। ఘాతకం, హన్తేర్ణ్వులి 'హనస్తః' (౭।౩।౩౨)। జజ్ఞౌ జజ్ఞ ఇతి జానాతేః కర్త్రభిప్రాయక్రియాఫలావివక్షయా 'శేషాత్కర్తరి—' (౧।౩।౭౮) ఇతి పరస్మైపదమ్। తద్వివక్షయా తు 'అనుపసర్గాజ్జ్ఞః' (౧।౩।౭౬।) ఇతి తఙ్। దృష్ట్వేతి భయహేతుత్వావివక్షయానపాదానత్వమ్॥౧౮౪॥

స పాఖణ్డజనాన్వేషీ ప్రాప్నువన్వేదపణ్డితాన్।

జలార్థీవానలం ప్రాప్య పాపస్తాపాదపాసరత్॥౧౮౫॥

స ఇతి॥ స పాఖణ్డజనాన్వేషీ స్వపక్షీయాన్వేదదూషకాన్విచారయన్సన్ వేదేషు పణ్డితాన్ఛ్రౌతస్మార్తకర్మఠాన్ప్రాప్నువన్పశ్యన్ తాపాదతిదుఃఖాద్ధేతోరపాసరత్పలాయితః। యతః—పాపరూపః। క ఇవ—అనలం ప్రాప్య జలార్థీవ। తృషితో జలం విచిన్వన్నగ్నిం ప్రాప్యాశ్వ్యాద్దూరం పలాయతే॥౧౮౫॥

తత్ర బ్రహ్మహణం పశ్యన్నతిసంతోషమానశే।

నిర్వర్ణ్య సర్వమేధస్య యజ్వానం జ్వరతి స్మ సః॥౧౮౬॥

తత్రేతి॥ స తత్ర బ్రహ్మహణం నరం పశ్యన్ మహాపాతకిత్వాదాత్మాశ్రయాదతితరాం సంతోషమానశే ప్రాప। అనన్తరం సర్వమేధాఖ్యస్య యజ్ఞస్య యజ్వానం తం ప్రోక్షణావదానాదిసంస్కారాదికర్మణా నిర్వర్ణ్య నిర్ధార్య జ్వరతి స్మ నితరాం సంతప్తోऽభూత్।

సర్వమేధే హి తత్తజ్జాతీయైకైకప్రాణిహింసాధికారాత్ 'బ్రాహ్మణో బ్రాహ్మణమాలభేత' ఇతి బ్రహ్మవధస్య వైధత్వాన్నిరాశ్రయత్వాత్సంతప్త ఇత్యర్థః। బ్రహ్మహణమ్, 'బ్రహ్మభ్రూణ—' (౩।౨।౮౭) ఇతి క్విప్। జ్వరతిర్వ్యాదిః॥౧౮౬॥

యతిహస్తస్థితైస్తస్య రామ్భైరారమ్భి తర్జనా।

దుర్జనస్యాజని క్లిష్టర్గృహిణాం వేదయష్టిభిః॥౧౮౭॥

యతీతి॥ యతీనాం సంన్యాసినాం హస్తస్థితై రామ్భైర్వేణుదణ్డైస్తస్య కలేస్తర్జనా భర్త్సనా ఆరమ్భ్యకారి। తథా,—గృహిణాం గృహస్థానాం వేదైరేవ యష్టిభిర్దణ్డైర్వేదానాం క్రమజటారూపాభిర్వా యష్టిభిస్తస్య దుర్జనస్య క్లిష్టిః క్లేశోఽజని। రామ్భయష్టీర్దృష్ట్వా భీత ఇత్యర్థః 'రామ్భస్తు వైణవః' ఇత్యమరః। రమ్భో వేణుః, 'తస్యేదమ్' (౪।౩।౧౨౦) ఇత్యణ్। క్లిష్టిః, 'తితుత్ర—' (౭/౨/౯) ఇతీణ్నిషేధః॥౧౮౭॥

మణ్డలత్యాగమేవైచ్ఛదీక్ష్య స్థణ్డిలశాయినః।

పవిత్రాలోకనాదేష పవిత్రాసమవిన్దత॥౧౮౮॥

మణ్డలేతి॥ ఏష స్థణ్డిలశాయినో వేదికాశయనవ్రతచారిణో నరానీక్ష్య మణ్డలస్య తద్రాష్ట్రస్య త్యాగమేవైచ్ఛత్। తథా,—పవిత్రాణాం యజ్ఞాద్యుపకరణాదీనామాలోకనాత్ పవేర్వజ్రాద్యస్త్రాసస్తమవిన్దత ప్రాప। తతోఽపి మహద్భయమాపేత్యర్థః। ' అగరౌ సాగ్రౌ దర్భౌ పవిత్రమ్' ఇతి కాత్యాయనః। స్థణ్డిల ఏవ శేతే వ్రతవశాత్స స్థణ్డిలశాయీ। 'వ్రతే' (౩।౨।౮౦) ఇతీనిః॥౧౮౮॥

అపశ్యజ్జినమన్విష్యన్నజినం బ్రహ్మచారిణా।

క్షపణార్థీ సదీక్షస్య స చాక్షపణమైక్షత॥౧౮౯॥

అపశ్యదితి॥ స జినం బోద్ధవిశేషం స్వమిత్రమన్విష్యన్బ్రహ్మచారిణామజినం కృష్ణమృగచర్మోత్తరాసఙ్గమపశ్యత్। క్షపణేన దిగమ్బరేణ వేదబాహ్యేనార్థీ (వ) ప్రయోజనార్థీ తమపి గవేషయన్ యజ్ఞదీక్షాసహితస్య యజ్వనోఽక్షపణం దీక్షాఙ్గధర్మపరిత్యాగాభావమైక్షత।

యద్వా,—అక్షాభ్యాం పాశకాభ్యాం పణం క్రీడాం పాశకసంబన్ధిజయపరాజయదేయం రాశీకృతం ధనం దదర్శ। 'రాజసూయే యజమానోఽక్షైర్దీవ్యతి' ఇతి శ్రుతేర్విహితత్వాద్ధపూతం యుక్తమ్। వైధం సర్వం దుఃఖదం స్వస్యామిత్రమేవ జ్ఞాతవాన్, నతు మిత్రమిత్యర్థః। పణం, 'నిత్యం పణః—'(3।3।౬౬) ఇత్యప్॥౧౮౯॥

జపతామక్షమాలాసు బీజాకర్షణదర్శనాత్।

స జీవాకృష్టికష్టాని విపరీతదృగన్వభూత్॥౧౯౦॥

జపతామితి॥స జపతాం నరాణామక్షమాలాసు పద్మాక్షరుద్రాక్షాదిమణినిర్మితజపమాలికాసు వర్తమానానాం పద్మాక్షాదిబీజానాం జపగణనార్థమాకర్షణం తస్య దర్శనాద్ధేతోర్జీవానాం ప్రాణానామాకృష్టిరాకర్షణం తయా జాతాని కష్టాని దుఃఖాన్యన్వభూత్। యస్మాద్విపరీతదృక్ విరుద్ధదర్శీ సర్వహితం ధర్మమహితత్వేన జానానస్తాదృగ్ధర్మదర్శనమాత్రేణ మహద్దుఃఖమన్వభూదిత్యర్థః। అథ చ,—విపరీతదర్శనశీలత్వాద్వీజేత్యత్ర వ్యఞ్జనమాత్రవ్యత్యయేన, బవయోః సావర్ణ్యేన చ జీవేతి భవతీతి జీవాకృష్టికష్టానుభవనం యుక్తమ్॥౧౯౦॥

త్రిసంధ్యం తత్ర విప్రాణాం స పశ్యన్నఘమర్షణమ్।

వరమైచ్ఛదృశోరేవ నిజయోరపకర్షణమ్॥౧౯౧॥

త్రిసంధ్యమితి॥ స తత్ర త్రిసంధ్యం ప్రాతర్మధ్యాహ్నసాయాహ్నరూపం సంధ్యాత్రయమభివ్యాప్య విప్రాణామఘమర్షణమ్। 'ఋతం చ—' (ఋ౧౦।౮।౪౮) ఇతి ఋగ్భిర్నాసాస్పర్శాభిమన్త్రితం చులుకోదకం తత్ప్రక్షేపోదకం వా పశ్యన్నిజయోర్దృశోరపకర్షణమున్మూలనమేవ వరం శ్రేష్ఠమిత్యైచ్ఛత్। మదీయనేత్రే యది కోఽప్యుదమూలయిష్యత్ తర్హ్యేతద్దుఃఖమూలం నాద్రక్ష్యత। తస్మాన్నేత్రోన్మూలనమేవ వరమితి మేన ఇత్యర్థః। తదపి దృష్ట్వా దుఃఖితోఽభూదితి భావః। అఘమర్షణదర్శనవ్యథా నేత్రాపకర్షణవ్యథాతుల్యా। త్రిసంధ్యమ్, అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా॥౧౯౧॥

అద్రాక్షీత్తత్ర కించిన్న కలిః పరిచితం క్వచిత్।

భైమీనలవ్యలీకాణుప్రశ్నకామః పరిభ్రమన్॥౧౯౨॥

అద్రాక్షీదితి॥భైమీనలయోర్వ్యలీకస్యానృతస్యాణు దోషలేశమపి ప్రశ్నకామః ప్రష్టుం వాఞ్ఛన్। అత ఏవ తత్ర పురే కథకస్వమిత్రగవేషణార్థం పరిభ్రమన్పరితో విచరన్ స కలిః క్వచిదపి స్థానే కించిదపి స్వస్య పరిచితం జినక్షపణాదిమిత్రం నాద్రాక్షీత్। నలేన భైమ్యా వా తత్రత్యేన జనేన వా కృతేషు క్వచిదపి కేషుచిదపి మహాపాతకోపపాతకాదిషు మధ్యే కించిదపి పరిచితపాతకం నాద్రాక్షీత్। 'త్వయా భైమీ నలోఽత్రత్యలోకో వా స్పృష్టః కిమ్' ఇతి కలిర్యత్పృచ్ఛతి, తదేకమపి పాపం నాస్త్యేవేతి భావ ఇతి వా॥౧౯౨॥

తపఃస్వాధ్యాయయజ్ఞానామకాణ్డద్విష్టతాపసః।

స్వవిద్విషాం శ్రియం తస్మిన్పశ్యన్నుపతతాప సః॥౧౯౩॥

తప ఇతి॥ పఞ్చాగ్నిసాధనాది తపః, వేదపాఠరూపః స్వాధ్యాయః, దేవతోద్దేశేన ద్రవ్యత్యాగో యాగో యజ్ఞః, ఏషాం స్వస్య పాపరూపత్వాద్విద్విషాం వైరిణాం తస్మిన్పురే శ్రియం సమృద్ధిం బాహుల్యం పశ్యన్నకాణ్డం నిష్కారణమేవ ద్విష్టాస్తాపసా యేన స కలిరుపతతాప అతిదాహమాప। అతిదుఃఖితోఽభూదిత్యర్థః। అన్యోఽపి స్వవైరిలక్ష్మీం పశ్యన్నుపతప్యతే। యజ్ఞాపేక్షయా స్వాధ్యాయస్యాభ్యర్హితత్వాత్ పూర్వనిపాతః॥౧౯౩॥

క్రమం తత్రోపనమ్రాయా విశ్వస్యా వీక్ష్య తుష్టవాన్।

స మమ్లౌ తం విభావ్యాథ వామదేవ్యాభ్యుపాసకమ్॥౧౯౪॥

క్రమమితి॥ స తత్ర పురే ఉపనమ్రాయా ఉపాసకస్య సమీపమాగత్య స్థితాయాః స్వజాతీయాయా విజాతీయాయా గమ్యాయా అగమ్యాయా వా విశ్వస్యాః సర్వస్యాః స్త్రియాః క్రమం కాముకం తాం సంభుఞ్జానం కంచన నరం వీక్ష్య అయం మహాపాతకీ మమాశ్రయో భవిష్యతీతి బుద్ధ్యా తుష్టవాన్। అథ పశ్చాద్విచారణాయాం క్రియమాణాయాం తం క్రమం వామదేవేన మునినా దృష్టం బ్రహ్మసామ 'కయానశ్చిత్ర—' (౩।౬।౨౪) ఇత్యాది వామదేవ్యం నామ సామ తస్య బ్రహ్మవిద్యాయా అభ్యుపాసకం విభావ్య మత్వా మమ్లౌ దుఃఖితోఽభూత్। 'వామదేవ్యోపాసనే సర్వాః స్త్రియ ఉపసీదన్తి' ఇతి శ్రుతిః। 'దృష్టం సామ' (౭/౨/౭) ఇత్యర్థే 'వామదేవాడ్డ్యడ్డ్యౌ' (౪/౨/౯) ఇతి డ్యః॥౧౯౪॥

వైరిణీ శుచితా తస్మై న ప్రవేశం దదౌ భువి।
న వేదధ్వనిరాలమ్బమమ్బరే వితతార వా॥౧౯౫॥

వైరిణీతి॥ శుచితా లోకానాం బాహ్యాభ్యన్తరశుచితా మనఃశుద్ధిర్గోమయాద్యనులేపనజనితా చ శుచితా భువి ప్రవేశం తస్మై న దదౌ। యస్మాదశుచేస్తస్య వైరిణీ। నగరమధ్యే సర్వేషాం జనానాం భూమేశ్చ శుచిత్వాత్స్థాతుం నాశకదిత్యర్థః। తథా,—వేదధ్వనిరమ్బరే శబ్దాశ్రయే నగరసంబన్ధ్యుపరితనాకాశదేశే ఆలమ్బమాశ్రయం న వితతార। అమ్బరస్య వేదధ్వన్యాశ్రయత్వాత్తత్రాపి స్థాతుం నాశకదిత్యర్థః। 'వా' సముచ్చయే। అన్యోఽపి వైరిణే స్థానం న దదాతి॥౧౯౫॥

దర్శస్య దర్శనాత్కష్టమగ్నిష్టోమస్య చానశే।
జుఘూర్ణే పౌర్ణమాసేక్షీ సోమం సోఽమన్యతాన్తకమ్॥౧౯౬॥

దర్శస్యేతి॥ స దర్శస్యాగ్నిష్టోమస్యామావాస్యాయాగస్య దర్శనాత్కష్టం మహద్దుఃఖమానశే ప్రాప। తథా,—పౌర్ణమాసం యాగమీక్షతే ఏవంశీలః సన్ జుఘూర్ణే బభ్రామ। తద్దర్శనేన ముమూర్ఛేత్యర్థః। సోమయాగం త్వన్తకమేవామన్యత। తద్దర్శనాన్మరణమేవాన్వభూదిత్యర్థః। అన్యస్యాపి జ్వరాదిపీడా, పశ్చాన్మూర్చ్ఛా, అనన్తరం చ మరణం భవతి॥౧౯౬॥

తేనాదృశ్యన్త వీరఘ్నా న తు వీరహణో జనాః।
నాపశ్యత్సోఽభినిర్ముక్తాఞ్జీవన్ముక్తానవైక్షత॥౧౯౭॥

తేనేతి॥ తేన కలినా వీరానిష్వాసాన్ఘ్నన్తీతి క్షాత్రధర్మజీవినో ధార్మికా అదృశ్యన్త। వీరాన్శ్రేష్ఠానాచారవతో ఘ్నన్తీతి వీరహణో జనా న దృష్టాః। శూరా ఏవ యైర్హన్యన్తే, న తు సదాచారాః। తాదృశా మహావీరా ఏవ తత్ర తేన దృష్టా ఇత్యర్థః। యద్వా,—వీరయతే శూరో భవతి వీరోఽతితేజస్వీ వహ్నిస్తం ఘ్నన్త్యుపేక్షయా నాశయన్తీతి వీరహణో నష్టాగ్రయస్తే పునర్న దృష్టాః। సర్వోఽపి గృహస్థః సాగ్నిక ఏవ తత్రేత్యర్థః। తథా,—సోఽభినిర్ముక్తాన్ యేషు సుప్తేషు సూర్యోఽస్తమేతి తాదృశాన్సూర్యాస్తమయసమయే నిద్రితాననాచారాంస్తత్ర నాపశ్యత్। కింతు—జీవన్తశ్చ తే ముక్తాశ్చ తాన్విషయపరిత్యాగినో బ్రహ్మజ్ఞానినోఽవైక్షత। వీరఘ్నా

వీరహననయోగ్యా దృష్టాః, న తు యే వీరాన్హతవన్తస్తే దృష్టాః। వీరమారణమపి తత్ర రాష్ట్రే న క్రియత ఇత్యర్థ ఇతి వా। 'సుప్తే యస్మిన్నస్తమేతి సుప్తే యస్మిన్నుదేతి చ। అంశుమానభినిర్ముక్తాభ్యుదితౌ చ యథాక్రమమ్' ఇత్యమరః। వీరఘ్నాః, మూలవిభుజాదిత్వాత్ కః॥౧౯౭॥

స తుతోషాశ్నతో విప్రాన్దృష్ట్వా స్పృష్టపరస్పరాన్।

హోమశేషీభవత్సోమభుజస్తాన్వీక్ష్య దూనవాన్॥౧౯౮॥

స ఇతి॥ స విప్రాన్స్పృష్టం పరస్పరం యైస్తానన్యోన్యస్పర్శినోఽశ్నతో భుఞ్జానాన్ దృష్ట్వా తుతోష। ఉచ్ఛిష్టానాం మిథః స్పర్శనిషేధాత్తదతిక్రమకారిణః స్వాశ్రయత్వేన సంభావ్య హృష్ట ఇత్యర్థః। అనన్తరం హోమశేషీభవన్ హోమావశిష్టః సోమస్తం భుఞ్జతే సోమలతాచూర్ణం భుఞ్జానాంస్తాన్వీక్ష్య విచార్య దూనవాన్వ్యథితోఽభూత్। 'న సోమేనోచ్ఛిష్టో భవతి' ఇతి శ్రుతేః। 'ఇక్షుదణ్డే తిలే సోమే నోచ్ఛిష్టం మనురబ్రవీత్' ఇతి స్మృతేశ్చ సోమభక్షణేఽనుచ్ఛిష్టత్వాదన్యోన్యస్పర్శేఽపి పాపాభావాద్దుఃఖితోఽభూదిత్యర్థః॥౧౯౮॥

శ్రుత్వా జనం రజోజుష్టం తుష్టిం ప్రాప్నోజ్ఝటిత్యసౌ।

తం పశ్యన్పావనస్నానావస్థం దుఃస్థస్తతోఽభవత్॥౧౯౯॥

శ్రుత్వేతి॥ అసో కంచన జనం రజోజుష్టం ధూలిమలినం శ్రుత్వా నిషిద్ధస్త్రీ రజః స్పర్శబుద్ధ్యా ఖరాదినిషిద్ధరజఃస్పర్శబుద్ధ్యా దృష్ట్వా స్వాశ్రయాశయా ఝటితి శీఘ్రం తుష్టిం ప్రాప్నోత్। తతోఽనన్తరం విచారావసరే పవనసంబన్ధి పవిత్రం చ యద్గోరజఃస్నానం తత్ర తేన వాఽవస్థా స్థితిర్యస్య తత్ర వాఽవతిష్ఠతే తం పశ్యన్ దుఃస్థో దూనోఽభవత్। 'వారుణం తు జలస్నానమాపోహిష్ఠేతి మాన్త్రికమ్। వాయవ్యం గోరజఃస్నానమాగ్నేయం భస్మనోదితమ్। యత్తు సాతపవర్షేణ దివ్యం తదితి పఞ్చధా' ఇతి మనుః (?)। పావనస్నానస్య ధర్మ్యత్వాద్దూనోఽభూదిత్యర్థః। ప్రాప్నోత్, లఙ్। 'ప్రాప్తః' ఇతి చ పాఠః॥౧౯౯॥

అధావత్క్వాపి గాం వీక్ష్య హన్యమానామయం ముదా

అతిథిభ్యస్తథా బుద్ధ్వా మన్దో మన్దం న్యవర్తత॥౨౦౦॥

అధావదితి॥ అయం క్వాపి యజ్ఞశాలాయాం గృహే వా హన్యమానాం గాం వీక్ష్య స్వాశ్రయాశయా ముదాఽధావత్। అనన్తరం తు పునస్తాం గామతిథిభ్యోఽభ్యాగతార్థం హన్యమానాం బుద్ధ్వా మన్దో మూర్ఖోఽసౌ దుఃఖవశాన్మన్దం శనైర్న్యవర్తత పరావృత్తః। క్షణమపి తత్ర స్థాతుమశక్తః సన్న మన్దం శీఘ్రం పరావృత్త ఇతి వా। 'మహోక్షం వా మహాజం వా శ్రోత్రియాయోపకల్పయేత్' (యాజ్ఞం ౧।౧౦౯) ఇతి స్మృతేః॥౨౦౦॥

హృష్టవాన్స ద్విజం దృష్ట్వా నిత్యనైమిత్తికత్యజమ్।

యజమానం నిరూప్యైనం దూరం దీనముఖోఽద్రవత్॥౨౦౧॥

హృష్టవానితి॥ స ద్విజం నిత్యాని సంధ్యాస్నానాదీని, నైమిత్తికాని గ్రహణస్నానాదీని త్యజతి తమకుర్వాణం దృష్ట్వా హృష్టవాన్స్వాశ్రయాశయా జహర్ష। అనన్తరమేనం యజమానం యాగే కృతదీక్షం నిరూప్య నిశ్చిత్య నిరాశత్వాద్దీనముఖః సన్ అద్రవత్తస్మాత్ప్రదేశాద్దూరం పలాయాంచక్రే। 'దీక్షితో న దదాతి న జుహోతి' ఇత్యాదిశ్రుతేర్నిత్యనైమిత్తికకర్మత్యాగస్య వైధత్వాద్దోషాభావాత్తతోఽపి పలాయిత ఇత్యర్థః। నైమిత్తికః ఆగతార్థే భవార్థే వా ఠక్॥౨౦౧॥

ఆననన్ద నిరీక్ష్యాయం పురే తత్రాత్మఘాతినమ్।

సర్వస్వారస్య యజ్వానమేనం దృష్ట్వాథ వివ్యథే॥౨౦౨॥

ఆననన్దేతి॥ అయం తత్ర పుర ఆత్మఘాతినం కంచన నిరీక్ష్యాననన్ద। 'సర్వత ఏవాత్మానం గోపాయేత్' ఇతి విధ్యతిక్రమాత్పాపకార్యయం మమాశ్రయః స్యాదితి బుద్ధ్యా జహర్షేత్యర్థః। అథ విచారణాయాం సత్యామేనమాత్మఘాతినం నామ్నా సర్వస్వారస్య యజ్ఞస్య యజ్వానం యజమానం దృష్ట్వా జ్ఞాత్వా వివ్యథే। ఆసన్నమరణో హ్యవిచికిత్స్యరోగాదిస్తత్రాధికారీ। 'సోఽన్త్యేష్టౌ సర్వస్వారాఖ్యే యజ్ఞే ఆత్మానమేవ పశుమన్త్రైః సంస్కృతం ఘాతయిత్వా యజ్ఞభాగమర్పయతి' ఇతి శ్రుతిః। వైధత్వాదాత్మఘాతదోషాభావాద్వ్యథిత ఇత్యర్థః। ఆత్మఘాతినం, తాచ్ఛీల్యే ణినిః॥౨౦౨॥

ఋతౌ మహావ్రతే పశ్యన్బ్రహ్మచారీత్వరీరతమ్।

జజ్ఞే యజ్ఞక్రియామజ్ఞః స భణ్డాకాణ్డతాణ్డవమ్॥౨౦౩॥

క్రతావితి॥ స మహావ్రతాఖ్యే ఋతౌ బ్రహ్మచారీ చేత్వరీ చ తయో రతం మైథునం పశ్యన్ యజ్ఞక్రియాం భణ్డానామసత్యభాషణాదివ్యాపారశీలానామకాణ్డతాణ్డవమసమయోద్ధతనృత్తమివ జజ్ఞే మేనే। యతోఽజ్ఞో మూర్ఖః। భణ్డా యథా బహుజనసమక్షం గుహ్యాది ప్రకాశయన్తి, తథా,—దివైవ బహుజనసమక్షమశ్లీలవ్యాపారకరణాద్యాగకర్మ భణ్డవ్యాపారతుల్యమితి యజ్వానః సర్వేఽప్యసభ్యా ఇతి మేన ఇత్యర్థః। 'మహావ్రతే బ్రహ్మచారిపుంశ్చల్యోః సంప్రవాదః' ఇత్యుపనిషత్। ఏతి తచ్ఛీలేత్వరీ స్వైరిణీ, 'ఇణ్నశ–' (३।२।१६३) ఇతి క్వరపి తుకి చ 'టిడ్ఢాణఞ్–' (४।१।१५) ఇతి జీప్॥२०३॥

యజ్వభార్యాశ్వమేధాశ్వలిఙ్గాలిఙ్గివరాఙ్గతామ్।

దృష్ట్వాచష్ట స కర్తారం శ్రుతేర్భణ్డమపణ్డితః॥२०४॥

యజ్వేతి॥ స యజ్వనో యజమానస్య భార్యాయా అశ్వమేధాఖ్యస్య యజ్ఞస్యాశ్వస్తస్య లిఙ్గమాలిఙ్గత్యేవంశీలం వరాఙ్గం గుహ్యం యస్యాస్తస్యా భావస్తత్తా తాం దృష్ట్వా శ్రుతేర్వేదస్య కర్తారం భణ్డమాచష్టాఽకథయత్। ద్వాపరస్యాగ్ర ఇత్యర్థః। ఉన్మత్తత్వాదాత్మానం ప్రత్యేవ వా। యతోఽపణ్డితః శాస్త్రానుసారిబుద్ధిరహితః। 'పురాణం మానవో ధర్మః సాఙ్గో వేదశ్చికిత్సితమ్। ఆజ్ఞాసిద్ధాని చత్వారి న హాతవ్యాని హేతుభిః' (మను० १२।११०) ఇతి రాజాజ్ఞావన్నిర్విచార వేదార్థోఽనుష్ఠేయః। అశ్వమేధప్రకరణే 'అశ్వస్య శిశ్నం మహిష్యా ఉపస్థే నిధత్తే' ఇత్యాదిశ్రుతేః। 'కర్తా భణ్డః' ఇతి శ్రుతికర్తుర్భణ్డత్వాభిధానాన్మూర్ఖః॥२०४॥

అథ భీమజయా జుష్టం వ్యలోకత కలిర్నలమ్।

దుష్టదృగ్భిర్దురాలోకం ప్రభయేవ ప్రభాప్రభుమ్॥२०५॥

అథేతి॥ అథైవం పురపరిభ్రమక్రమవశా (త్సకలనగరే ధర్మాత్మనామేవ దర్శనేన చిత్తఖేదా) దనన్తరం కలిర్భీమజయా భైమ్యా జుష్టం ప్రీత్యా సేవితం నలం వ్యలోకత। కమివ—ప్రభయా సంజ్ఞాదేవ్యా, అథ చ,—అసహ్యతేజసా జుష్టం ప్రభాప్రభుం సూర్యమివ। కింభూతముభయమ్—దుష్టా మత్సరాదిదోషోపహతా దృగ్ బుద్ధిర్యేషాం తైః పాపరూపైర్దురాలోకం పుణ్యశ్లోకత్వాత్పతివ్రతయా తయా చ యుక్తత్వాత్కలిప్రభృతిభిః సుఖేన ద్రష్టుమశక్యమ్, కాచకామలాదిదోషదృగ్భిర్దుర్దర్శ్య చ। ప్రకృష్టా భా కాయకాన్తిర్యస్యా ఇతి

భైమీవిశేషణం చ। ప్రకృష్టయా కాయకాన్త్యా పాపిభిర్దురాలోకం నలమితి వా। దురాలోకం ఖల్, తద్యోగే చ 'న లోకా–' (౨/3/౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్దుష్టదృగ్భిరితి తృతీయా॥౨౦౫॥

తయోః సౌహార్దసాన్ద్రత్వం పశ్యఞ్శల్యమివానశే।
మర్మచ్ఛేదమివానర్చ్ఛ స తన్నర్మోర్మిభిర్మిథః॥౨౦౬॥

తయోరితి। స తయోర్భైమీనలయోః సౌహార్దం సాన్ద్రత్వమన్యోన్యానురాగోత్కర్షం పశ్యన్ శల్యమివ హృది నారాచవ్యథమివానశే ప్రాప। తత్తుల్యదుఃఖోఽభూదిత్యర్థః। తథా,—మిథోఽన్యోన్యం తయోర్నర్మోర్మిభిః క్రీడాకల్లోలైః ప్రీత్యాలిఙ్గనచుమ్బనాదిభిరనుభావైః కృత్వా మర్మచ్ఛేదమివ ప్రాణహరణశరీరావయవకర్తనమివానర్చ్ఛ ప్రాప। సౌహార్దసాన్ద్రత్వస్య కారణత్వాదాలిఙ్గనాదినర్మణశ్చ కార్యత్వాన్న పౌనరుక్త్యాశఙ్కా। సౌహార్దమ్, యువాదిత్వాద్భావేఽణి 'హృద్భగ—' (౭।౩।౧౯) ఇత్యుభయపదవృద్ధిః॥౨౦౬॥

అమర్షాదాత్మనో దోషాత్తయోస్తేజస్వితాగుణాత్।
స్ప్రష్టుం దృశాప్యనీశస్తౌ తస్మాదప్యచలత్కలిః॥౨౦౭॥

అమర్షాదితి॥ కలిరమర్షాద్భైమీనలప్రీతినర్మాసహనశీలత్వరూపాద్దోషాత్, తథా,—ఆత్మనో మహాపాతకాదిరూపాద్దోషాద్ధార్మికాశ్రయణాశక్తేః, తథా,—తయోర్భైమీనలయోస్తేజస్వితాగుణాత్కాయకాన్తింరూ-పాద్గుణాత్సౌన్ద-ర్యాతిశయాత్పాత్రతేజసశ్చాధర్షణీయత్వరూపాద్గుణాదిత్యేవం హేతుత్రయాత్తౌ భైమీనలౌ న పరం మనసా కిం తు దృశాపి నయనరశ్మినాపి స్ప్రష్టుమనీశోఽసమర్థః। కిం పునర్హస్తాదినా ఏవంభూతో యతోఽతస్తస్మాన్నలావాసాత్ప్రాసాదాదపి సకాశాత్స కలిరచలన్నిర్గతః। ఏవంవిధౌ తౌ దృష్ట్వా తత్రాపి ప్రవేష్టుమశక్తస్తతోఽపి ప్రస్థిత ఇత్యర్థః। అన్యోఽపి మలినస్తేజస్వినం దృశా వీక్షితుమప్యశక్తస్తతః పలాయతే॥౨౦౭॥

అగచ్ఛదాశ్రయాన్వేషీ నలద్వేషీ స నిఃశ్వసన్।
అభిరామం గృహారామం తస్య రామసమశ్రియః॥౨౦౮॥

అగచ్ఛదితి॥ నలద్వేషీ నలద్వేషపరః, అత ఏవ తత్పరాభవార్థమాశ్రయాన్వేషీ నివాసం మృగయమాణః కుత్రచిదపి తదలాభాద్దుఃఖాదమర్షేణ చ నిఃశ్వసన్ స కలిః రామేణ శ్రీరామేణ సమా తుల్యా శ్రీః శోభాసంపద్యస్య తస్య నలస్యభిరామం వృక్షాదిసమృద్ధిమత్త్వాద్రమణీయం గృహారామం ప్రాసాదసమీపవర్తి క్రీడావనమగచ్ఛత్। సమీపే స్థితౌ క్రియమాణాయాం నలదోషవిచారః సుశక ఇతి గృహారామం ప్రాప్తవానిత్యర్థః। శ్రీరామసామ్యేన నలస్య పావిత్ర్యం సౌన్దర్యం సంపదాధిక్యం భావిరాజ్యపరిత్యాగశ్చేతి సూచితమ్। తదానీం రామస్య భావిత్వే కవ్యపేక్షయాభూతత్వాత్ప్రవాహస్యానాదితయా వా భూతత్వాదుపమా యుక్తైవేతి జ్ఞేయమ్॥౨౦౮॥

రక్షిలక్షవృతత్వేన బాధనం న తపోధనైః।

మేనే మానీ మనాక్తత్ర స్వానుకూలం కలిః కిల॥౨౦౯॥

రక్షీతి॥ కలిస్తత్ర పురే రక్షిణాం రక్షకాణాం లక్ష సంఘ్రస్తేన యద్వృతత్వం పరివేష్టితత్వం తేన హేతునా ప్రవేష్టుమప్యశక్యత్వాత్తపోధనైః కృత్వా న బాధనం బాధయతీతి బాధనమేవంవిధం న భవతి తాపసానాం తత్ర ప్రవేశాభావాత్తాపసనిమిత్తస్వబాధారహితమ్, అత ఏవ—మనాక్ ఈషత్స్వానుకూలం స్వస్మై హితమ్, ఏవంవిధం మేనే। విశేషణబలాద్విశేష్యాక్షేపాత్తమారామం స్వహితం మేన ఇత్యర్థః। యతః—మానీ అభిమానవాన్। నలపరాభవార్థం తత్రైవ నివాసవాఞ్ఛాం దధారేత్యర్థః। 'కిల' ప్రసిద్ధౌ। రక్షిలక్షవృతత్వేనైవ బాధకమ్, న పునస్తపోధనైర్బాధకమ్।అతస్తత్ర పురే తమారామమేవ మనాక్ స్వహితం మేన ఇత్యర్థః। రక్షకబాధనే సత్యప్యదృశ్యతయాపి స్వస్య ప్రవేష్టుం శక్యత్వాన్నతు తపోధనబాధన ఇతి మనాగిత్యుక్తమ్। ఏవం సంకటే కిమిత్యవాత్సీదిత్యత ఆహ—యతో మానీ। అభిమానసాధనాయ సంకటమపి మానినః సహన్త ఇత్యర్థం ఇతి వా। రక్షకవృతత్వేన మునికర్తృకం బాధనం మనాగపి తత్రారామే నాస్తీతి తం స్వానుకూలం మేన ఇతి వా॥౨౦౯॥

దలపుష్పఫలైర్దేవద్విజపూజాభిసంధినా।

స నలేనార్జితాన్ప్రాప తత్ర నాక్రమితుం ద్రుమాన్॥౨౧౦॥

దలేతి॥ స కలిస్తత్రోద్యానవనే దలైః పత్రైః పుష్పైః ఫలైశ్చ కృత్వా దేవానాం ద్విజానామతిథీనాం చ పూజాతద్విషయేణాభిసంధినాశయేన కృత్వా

దేవద్విజపూజైవాభిసంధిరాశయో యస్యైవంవిధేన వా దలాదిభిర్దేవపూజాం కర్తుకామేన నలేనార్జితానారోపితానామ్రాదిద్రుమానాక్రమితుమారోఢుమాశ్రయితుం చ న ప్రాప। తేషాం ధర్మోపయోగిత్వాత్, స్వస్య చ పాపరూపత్వాత్తానాశ్రయితుం నాశకదిత్యర్థః॥౨౧౦॥

అథ సర్వోద్భిదాసత్తిపూరణాయ స రోపితమ్।

బిభీతకం దదర్శైకం కుటం ధర్మేఽప్యకర్మఠమ్॥౨౧౧॥

అథేతి॥ అథ స కలిర్ధర్మే ధర్మకార్యే విషయేఽకర్మఠమకర్మశూరమపి పత్రాదీనాం దేవాద్యనుపయోగాద్ధర్మకార్యానర్హమపి సర్వేషాముద్భిదాం వృక్షాణామాసత్తేః సాంనిధ్యస్య పూరణాయ వృక్షలతాగుల్మాదిజాతమత్రాస్తీతి కీర్తిపూర్తిమాత్రాయ తత్రోద్యానే నలేనారోపితమేకం సర్వవృక్షాసత్తిపూరణస్యైకేనైవ కృతత్వాదేకసంఖ్యం బిభీతకం కుటం వృక్షం దదర్శ। 'అనోకహః కుటః శాలః' ఇత్యమరః। కర్మణి ఘటత ఇతి, 'కర్మణి ఘటోఽఠచ్' (౩।౨।౩౫)। 'కర్మశూరస్తు కర్మఠః', 'ఉద్భిదస్తరుగుల్మాద్యాః' ఇత్యమరః॥౨౧౧॥

స తం నైషధసౌధస్య నికటం నిష్కుటధ్వజమ్।

బహు మేనే నిజం తస్మిన్కలిరాలమ్బనం వనే॥౨౧౨॥

స ఇతి॥ స తస్మిన్వనే నైషధసౌధస్య నికటం సమీపవర్తినం నిష్కుటస్య గృహారామస్య ధ్వజం లాఞ్ఛనభూతమ్ ; అథ చ,— ఉచ్చైస్తరత్వాద్ధ్వజమివ తదపగ్రస్థిత్యా నలదర్శనవశాత్తదీయదోషవిచారోపాయభూతం తం బిభీతకం నిజం స్వీయమాలమ్బనమాధారం బహు మేనే 'గృహారామాస్తు నిష్కుటాః' ఇత్యమరః॥౨౧౨॥

నిష్పదస్య కలేస్తత్ర స్థానదానాద్విభీతకమ్।

కలిద్రుమః పరం నాసీదాసీత్కల్పద్రుమోఽపి సః॥౨౧౩॥

నిష్పదస్యేతి॥ తత్ర పురే వనే చ నిష్పదస్యాశ్రయరహితస్య కలేః స్థానదానాత్స్వేనైవ తదాధారభూతత్వాత్స బిభీతకః కేవలనివాసభూతత్వాత్కలిద్రుమః కలిసంబన్ధీ ద్రుమః పరం కేవలమాసీదితి న। కింతు కలిం ప్రత్యభిలాషపూరణాత్కల్పద్రుమోఽప్యాసీత్।

అన్యోఽపి నిరాశ్రయస్యాశ్రయదానాత్ కల్పద్రుమత్వేన వ్యపదిశ్యతే। 'భూతావాసః కలిద్రుమః ' ఇత్యమరః॥౨౧౩॥

పాపినాపి కలినా బిభీతకః స్థానం ప్రాప్తమిత్యత్ర హేతుముత్ప్రేక్షతే—

దదౌ పదేన ధర్మస్య స్థాతుమేకేన యత్కలిః।

ఏకః సోఽపి తదా తస్య పదం మన్యేఽమిలత్తతః॥౨౧౪॥

దదావితి॥ యద్యస్మాద్ధేతోః కలిః ప్రవాహానాదితయాఽతీతే కలియుగసమయే ధర్మస్యై—కేన పదేన చతుర్థాంశేన స్థానం దదౌ। తతస్తస్మాత్తదా నలరాజ్యసమయే కృతయుగే స బిభీతకోఽప్యేక ఏవ తస్య కలేః పదం చరణః అథ చ,—స్థానమ్, అమిలత్సంజాత ఇత్యహం మన్యే। 'కృతం కర్మ యుజ్యతే' ఇతి న్యాయేన కాలాన్తరే యావద్దత్తం తావదేవ తదానీం తేన లబ్ధమిత్యహం మన్య ఇత్యుత్ప్రేక్షా। ధర్మస్య సంబన్ధమాత్రవివక్షయా షష్ఠీ॥౨౧౪॥

ఉద్భిద్విరచితావాసః కపోతాదివ తత్ర సః।

రాజ్ఞః సాగ్నేర్ద్విజాదస్మాత్సంత్రాసం ప్రాప దీక్షితాత్॥౨౧౫॥

ఉద్భిదితి॥ తత్రోద్యాన ఉద్భిది వృక్షే బిభీతకే విరచిత ఆవాసః స్థితిర్యేన స కలిః సాగ్నేరగ్నిహోత్రవతో ద్విజాత్క్షత్రియాత్, తథా,—దీక్షితాత్స్వీకృతాగ్నిహోత్రదీక్షాదస్మాద్రాజ్ఞోఽభిషేకాదిగుణయుక్తాన్నలాత్సకాశాత్సమ్యక్ త్రాసం మహాశాపనిగ్రహం ప్రాప। 'రాజ్ఞో ద్విజాత్' ఇత్యేతాభ్యాం స్వాభావికం నిగ్రహే సామర్థ్యం సూచితమ్। 'సాగ్నేర్దీక్షితాత్' ఇత్యేతాభ్యాం చ తపోజనితం శాపే సామర్థ్యం సూచితమ్। ఏవంవిధోఽయం సమీపస్థితం మాం నిశ్చయేన జ్ఞాస్యతి, శాపం చ దాస్యతీత్యన్తర్మహద్భయం ప్రాపేత్యర్థః। అగ్నిహోత్రిణో నలస్య సంబన్ధినః కృతయజ్ఞదీక్షా-త్తస్మాదతిప్రసిద్ధాద్విజాద్బ్రాహ్మణాద్గౌతమాత్పురోధసః సకాశాద్భయం ప్రాప। నలాగ్నిహోత్రపరిచర్యార్థం తత్ర వర్తమానాత్స్వయమప్యగ్నిహోత్రాదిదీక్షాయుక్తాచ్చ గౌతమాత్పురోధసః సకాశాద్భీత ఇత్యర్థం ఇతి వా। కస్మాదివ— కపోతాదివ। యథా,—అగ్నిసహితాదఙ్గారభక్షిణః, తథా,— ఈక్షితాత్కపోతనామ్నో ద్విజాత్పక్షిణః సకాశాద్వృక్షే విరచితావాసః కాకాదిః పక్షీ పురుషో వా వృక్షారూఢో వృక్షాధఃస్థాయీ వా భయం ప్రాపత్పూర్వం

కదాచిత్, తథేత్యుపమా స యథా ప్రాప్నోతి తథేత్యర్థః। అగ్నిః కపోతజఠరమన్తఃప్రవిష్టోఽత ఏవ తద్భక్షితా పాషాణకణికాపి జీర్యత ఇత్త్రైతిహ్యమ్। సాగ్నేఙ్గారభక్షిణః కపోతవిశేషో హ్యఙ్గారాన్భక్షయతి। ఉద్భిదా తృణకాష్ఠాదినా నిర్మితగృహః పురుషోఽగ్న్యుద్గారినేత్రాత్తోన్వప్రవేశనమాత్రేణ గృహదాహాద్యనిష్టసూచకాద్గృహోపరి విలోకితాత్కపోతాద్ధూకాత్పక్షిణః సకాశాద్యథా భయం ప్రాప్నోతి తథాసావపి। .... కపోతో హి గృహం ప్రవిష్టోఽనిష్టసూచకః। ఏవమద్భుతకర్మణోఽతిస్థూలాచ్చ వృక్షాదిరోహిణో దృష్టాత్కపోతాత్తద్వృక్షవాసీ పక్షీ నరో వా స్వస్యాపి భక్షణశఙ్కయా శాఖాపతనశఙ్కయా వా యథా బిభేతి తథేత్యర్థః। ఏవం యథామతి వ్యాఖ్యాతవ్యమ్॥౨౧౫॥

బిభీతకమధిష్ఠాయ తథాభూతేన తిష్ఠతా।

తేన భీమభువోఽభీకః స రాజర్షిరధర్షి న॥౨౧౬॥

విభీతకమితి॥ బిభీతకమధిష్ఠాయాశ్రిత్య తథాభూతేన తిష్ఠతా తస్య ధర్మోపయోగాభావాద్భయరాహిత్యేన స్థితవతా; అథ చ,— తాదృశనలదర్శనాత్పూర్వోక్తప్రకారేణ బిభ్యతా సతా స్థితేన కలినా భీమభువోఽభీకః భైమ్యాః కాముకః స రాజా చాసావృషిశ్చ రాజత్వేఽపి ధర్మప్రధానత్వాన్మునితుల్యో నలః నాధర్షి న పరాభూతః। అపరాభవే రాజర్షిత్వమేవ హేతుః। అథ చ,— బిభీతకతుల్యం తరుమాశ్రిత్య తిష్ఠతా; తథా,—అతిమహతా భూతేన భూతత్వం ప్రాప్తేన కేనచిత్రేన్తేన పిశాచేన భీమాయా భయానకాయా భూమే రణభూమేః, రుద్రభూమేర్వా హేతోరభీకో భయరహితో రాజర్షిర్ధార్మికో న పరాభూయత ఇత్యుచితమ్। భీమాం భూమిమనాదృత్య నిర్భయ ఇత్యనాదరే షష్ఠీ॥౨౧౬॥

తమాలమ్బనమాసాద్య వైదర్భీనిషధేశయోః।

కలుషం కలిరన్విష్యన్నవాత్సీద్వత్సరాన్బహూన్॥౨౧౭॥

తమితి॥ కలిః తం బిభీతకమాలమ్బనమాశ్రయమాసాద్య ప్రాప్య వైదర్భీనిషధేశయోః కలుషం పాపాచరణ- మన్విష్యన్, గవేషయితుమిత్యర్థః। బహూన్వత్సరానవాత్సీత్। దోషసంస్పర్శనేన వినా తయోః పరాభవేఽశక్తత్వాద్దో- షపరీక్షార్థం బహుకాలం తత్రైవ స్థిత ఇత్యర్థః। అన్విష్యన్, హేతౌ శతా। అవాత్సీత్, వసేర్లుఙి సిచి 'వదవ్రజ-'(౭।౨।3) ఇతి వృద్ధౌ 'సః స్యార్ధధాతుకే' (౭।౪।౪౯) ఇతి తత్త్వమ్। వత్సరాన్, అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా॥౨౧౭॥

యథాసీత్కాననే తత్ర వినిద్రకలికా లతా।

తథా నలచ్ఛలాసక్తివినిద్రకలికాలతా॥౨౧౮॥

యథేతి॥ తత్ర కాననే తస్మిన్నుద్యానే యథా యేన ప్రకారేణ వినిద్రకలికా వికసితకోరకా లతా వల్లీ ఆసీత్, తథా తేన ప్రకారేణ నలస్య ఛలే ఆసక్తిరభినివేశస్తద్వశాద్విగతనిద్రో జాగరూకః సావధానః కలిలక్షణః కాలః సమయో యత్ర తద్భావస్తత్తా సాపి వనే ఆసీత్। వికసితకోరకవల్లీసంబన్ధస్తస్యోద్యానస్య యథాఽభూత్, తథా సదా (జాగ్రత్) కలిసంబన్ధోఽప్యభూదిత్యేతావన్మాత్రేణ శ్లేషమాత్రేణ చౌపమ్యమ్। నలచ్ఛలనార్థ, నలదోషాన్వేషణార్థం చ జాగరూకః స కలిస్తత్రావాత్సీదిత్యర్థః॥౨౧౮॥

ఏవం కలేరవస్థానం నిరూప్య ద్వాపరస్యావస్థానమాహ—

దోషం నలస్య జిజ్ఞాసుర్బభ్రామ ద్వాపరః క్షితౌ।

అదోషః కోఽపి లోకస్య ముఖేఽస్తీతి దురాశయా॥౨౧౯॥

దోషమితి॥ లోకాపవాదరూపమభిశస్తిరూపం వా నలస్య దోషం జిజ్ఞాసుర్ద్వాపర ఇత్యఘటమానయా దురాశయా క్షితౌ బభ్రామ। ఇతి కిమ్—లోకస్య ముఖే జనవార్తాయామదోషో దోషరహితః కోఽపి నరో నాస్తి, సర్వో జనో యం నిర్దోషమాహ తాదృశః పురుష ఏవ నాస్తీతి నలస్యాపి కంచిద్దోషం కోఽపి వదిష్యతీతి। 'న దోషః' ఇతి పాఠే— లోకోక్తావల్పోఽపి దోషో నాస్తి, అపి తు ప్రాయేణ భవిష్యతీతి దురాశయేతి కాకా సంభావనపరత్వేన వ్యాఖ్యేయమ్। దోషం, 'న లోకా–' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౨౧౯॥

అముష్మిన్నారామే సతతనిపతద్దోహదతయా

ప్రసూనైరున్నిద్రైరనిశమమృతాంశుప్రతిభటే।

అసౌ బద్ధాలమ్బః కలిరజని కాదమ్బవిహగ-

చ్ఛదచ్ఛాయాభృఙ్గోచితరుచితయా లాఞ్ఛనమృగః॥౨౨౦॥

అముష్మిన్నితి॥ అసౌ కలిః శ్యామపక్షహంసజాతీయాః కాదమ్బవిహగాః కలహంసాఖ్యాః పక్షివిశేషాస్తేషాం ఛదాః పక్షాస్తేషాం ఛాయాయాః కాన్తేరభ్యఙ్గ ఉచితా యోగ్యా తైలాభ్యఙ్గేనేవ స్వసంస్పర్శమాత్రేణ స్నైగ్ధ్యాతిశయకారిణీ శ్యామతరా రుచిః కాన్తిర్యస్య తస్య భావస్తత్తా తయా కృష్ణవర్ణతయా చ చన్ద్రలాఞ్ఛనమృగః కలఙ్కమృగోఽభూత్। కింభూతః— సతతం సదా నిపతన్నిక్షిప్యమాణో ధూపాదిర్దోహదో యత్ర తస్య భావస్తత్తా తయాఽనిశం సదా ఉన్నిద్రైర్వికసితైః ప్రసూనైర్మాలత్యాదిసితపుష్పైః కృతోజ్జ్వలత్వాదానన్దదాయిత్వాచ్చామృతాంశోశ్చన్ద్రస్య ప్రతిభటే ప్రతిస్పర్ధిని చన్ద్రతుల్యేఽముష్మిన్పూర్వోక్త ఆరామే నలోద్యానే బద్ధః కృత ఆలమ్బో వాసో యేన సః। చన్ద్రే హి కలఙ్కేన భవితవ్యమ్। తత్స్థానే కలిరేవాభూదితి। ఏతేన నిర్దోషే నలోద్యానే కలిరేవ దూషకోఽభూదిత్యుక్తమ్। తత్ర న్యవాత్సీదిత్యర్థః। పుష్పఫలానామాకాలికసమృద్ధయే వృక్షేషు వృక్షాయుర్వేదోక్తో ధూపాదిదోంహృదః క్రియతే। యథా,—చమ్పకే పిణ్యాకాదిజలక్షేపః, బకులే సున్దరీగణ్డూషజలమదిరాసేకః, రక్తాశోకే చ తరుణీచరణప్రతాడనమిత్యాదిః॥౨౨౦॥

స్ఫారే తాదృశి వైరసేనినగరే పుణ్యైః ప్రజానాం ధనం

విఘ్నం లబ్ధవతశ్చిరాదుపనతిస్తస్మిన్కిలాభూత్కలేః।

ఏతస్మిన్పునరన్తరేఽన్తరమితానన్దః స భైమీనలా-

వారాద్ధుం వ్యధిత స్మరః శ్రుతిశిఖావన్ధారుచూడం ధనుః॥౨౨౧॥

స్ఫార ఇతి॥ స్ఫారే విశాలతరే తాదృశి ఉక్తప్రకారేణ ధర్మబహులే స్ఫారత్వేఽపి సర్వత్ర ధర్మపూర్ణే వైరసేని- ర్నలస్తస్య నగరే ప్రజానాం పుణ్యైర్హేతుభిర్ధనం భూయాంసం విఘ్నం లబ్ధవతః ప్రాప్తవతో నిరాశ్రయస్య కలేస్తస్మిన్నలోద్యానే చిరాద్బహుకాలం నలదోషగవేషణార్థముపనతిరవస్థితిః కిలాభూత్। కిలేతి పురాణాదౌ శ్రూయత ఇత్యర్థః। ప్రజానాం పుణ్యైః స్ఫారే వ్యాప్త ఇతి వా హేతుగర్భం విశేషణమ్। ఏతస్మిన్నన్తరేఽవసరే పునరన్యోన్యయోగ్యమేలనాదన్తర్మనస్య- మితానన్దః ప్రాప్తనిఃసీమహర్షః స ప్రసిద్ధ ప్రభావః స్మరో భైమీనలావారాద్ధుం సేవితుం సుతరాం పీడయితుం వా ధనుః శ్రుతిశిఖా కర్ణోర్ధ్వదేశస్తాం వన్ధారుః స్పర్శినీ చూడా అగ్రభాగో యస్యైవంవిధమాకర్ణపూర్ణం వ్యధిత చకార। భైమీనలౌ నగరం ప్రాప్తౌ సురేషు స్వర్గతేషు కలౌ చ వనాలమ్బిని సతీతరేతరానురాగాతిశయేన చిరవిరహిణావివ సస్పృహౌ స్మరారాధనం చక్రతురితి భావః। అనేనోత్తరసర్గే సంభోగారమ్భవర్ణనరూపా సంగతిః సూచితా। కలికర్తృకపరాభవస్య భవిష్యత్త్వాన్నాయకాపకర్షస్యావర్ణనీయత్వాచ్చ స నోక్తః॥౨౨౧॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం
శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।
యాతః సప్తదశః స్వసుః సుసదృశి ఛిన్దప్రశస్తేర్మహా-
కావ్యే తద్భువి నైషధీయచరితే సర్గోం నిసర్గోజ్జవలః॥౨౨౨॥

శ్రీహర్షమితి॥ ఏకకర్తృకత్వాత్స్వసుర్భగిన్యాశ్ఛిన్దస్య రాజవిశేషస్య ప్రశస్తేర్వర్ణనాప్రన్థస్య సుసదృశి తత్తుల్యే తద్భువి శ్రీహర్షరచితే సప్తదశానాం పూరణః స్వభావసున్దరః సర్గః సమాప్తః। ఛిన్దప్రశస్తిరపి గ్రన్థో మయా కృత ఇతి సూచితమ్। సోదర్యాశ్చ తుల్యా భవన్తి। 'ఛన్దఃప్రశస్తేః' ఇతి పాఠే—ఛన్దోబన్ధక్రమస్వరూపనిరూపణపరస్య గ్రన్థస్యేత్యర్థః। సప్తదశ ఇతి 'తస్య పూరణే–' (౫।౨।౪౮) ఇతి డట్। తద్భువి భాషితపుంస్కమ్॥౨౨౨॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణవిరచితే
నైషధీయప్రకాశే సప్తదశః సర్గః సమాప్తః॥

అష్టాదశః సర్గః।

సోఽయమిత్థమథ భీమనన్దినీం దారసారమధిగమ్య నైషధః।
తాం తృతీయపురుషార్థవారిధేః పారలమ్భనతరీమరీరమత్॥౧॥

సోఽయమితి॥ సర్గసంగతిరుచ్చైవ। సోఽయముక్తసౌన్దర్యాదిగుణప్రభావో నల ఇత్థముక్తప్రకారేణ త్రైలోక్యనాయకసమక్షం దారసారం స్త్రీరత్నభూతాం తామిన్ద్రాదిభిరప్యభిలష్యమాణాం భీమనన్దినీమధిగమ్య తృతీయపురుషార్థవారిధేః కామరూపదురవగాహజలధేః సంబన్ధినీం పారలమ్భనతరీ పరతీరప్రాపణనౌకారూపాం తాం భైమీమరీరమద్రమయామాస। తాదృశ్యా వినా కామపురుషార్థపారం

కామశాస్త్రోక్తనానారతపారం న ప్రాప్యత ఇత్యనేన సౌన్దర్యాతిశయః సూచితః। అన్యాపి తరీ వారిధేః పారం ప్రాపయతి। 'తారణతరీమ్' ఇత్యపి పాఠః। అరీరమత్, రమేర్ణ్యన్తాల్లుజి చజి సన్వద్భావాదిత్వాది॥౧॥

అనురాగాతిశయాదహోరాత్రం తత్సంభోగే దోషమాశఙ్క్య పరిహరతి—

ఆత్మవిత్సహ తయా దివానిశం భోగభాగపి న పాపమాప సః।

ఆహృతా హి విషయైకతానతా జ్ఞానధౌతమనసం న లిమ్పతి॥౨॥

ఆత్మవిదితి॥ స నలస్తయా సహ దివానిశం భోగభాక్ సన్నపి దివామైథుననిషేధాతిక్రమజనితం పాపం నాప। యతః—ఆత్మవిజ్జీవబ్రహ్మాభేదబుద్ధిమాన్। ఉక్తమర్థ యుక్తయన్తరేణ ద్రఢయతి—హి యస్మాదాహృతా కృత్రిమా విషయైకతానతా సక్చన్దనాదివిషయపరతా జ్ఞానేన పరమాత్మజ్ఞానేన ధౌతం క్షాలితం కామక్రోధాదిమలినం మనో యస్య తం పురుషం న లిమ్పతి పాపసంస్పర్శినం న కరోతి। స్వాభావికీ హి విషయపరతా పాపాసఙ్గినీ, పరమాత్మజ్ఞానవతశ్చ సా న భవతి, కింతు భోగాత్పూర్వకర్మక్షయార్థమేవ సా (స) విషయపరతామఙ్గీకరోతి। ఆహార్యా విషయపరతా బ్రహ్మజ్ఞానినం పాపినం న కరోతీత్యాత్మవిత్ స పాపం నాపేతి యుక్తమేవోక్తమిత్యర్థః। విషయపరతాయా ఆహార్యత్వే దోషాభావాద్దివారాత్రం తయా సహ చిక్రీడేత్యర్థః। దివానిశమ్, అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా॥౨॥

దివానిశం భోగే రాజ్యరక్షణం కథం జాతమిత్యత ఆహ—

న్యస్య మన్త్రిషు స రాజ్యమాదరాదారరాధ మదనం ప్రియాసఖః।

నైకవర్ణమణికోటికుట్టిమే హేమభూమిభృతి సౌధభూధరే॥3॥

న్యస్యేతి॥ స నలో మన్త్రిషు రాజ్యం న్యస్య నైకవర్ణమణికుట్టిమే నానావర్ణరత్నసమూహబద్ధభూమికే, తథా,— హేమభూమిభృతి సువర్ణభూమిధారిణి సౌధభూధరే ప్రాసాదరూపాత్యుచ్చే పర్వతే ప్రియాసఖః సన్ మదనమాదరాదాసక్త్యా ఆరరాధ సిషేవే। ప్రియాసఖ ఇత్యాలమ్బనవిభావః, కామస్య ధర్మవిషయత్వం చ ప్రస్తౌతి।

నైకవర్ణేత్యాదివిశేషణసామర్థ్యాద్భూధరో హేమాద్రిః సౌధభువం ధరతి। నలప్రాసాదాకారేణ పరిణతేఽనేకవర్ణమణికుట్టిమే హేమ్నః సువర్ణస్య భూమిభృతి పర్వతే హేమాద్రౌ ప్రాసాదసౌన్దర్యముచ్చత్వం చ సూచితమ్। ఇత ఆరభ్య 'తత్ర సౌధ–' (నై౦౧౮।౨౯) ఇతి యావన్మహాకులకమ్॥३॥

వీరసేనసుతకణ్ఠభూషణీభూతదివ్యమణిపఙ్క్తిశక్తిభిః।

కామనోపనమదర్థతాగుణాద్యస్తృణీకృతసుపర్వపర్వతః॥४॥

వీరసేనేతి॥ యః సౌధభూధరో వీరసేనసుతస్య నలస్య కణ్ఠభూషణీభూతా దివ్యా మణయస్తేషాం పఙ్క్తిర్యౌతక- లబ్ధోత్తమచిన్తామణిమాలా తస్యాః శక్తిభిరలౌకికసామర్థ్యైః కృత్వా కామనయాఽభిలాషమాత్రేణోపనమన్తః సంనిహితీభవన్తో నలేనాన్యేన వా లభ్యమానా ఇష్టా అర్థాః పదార్థా యత్ర తద్భావస్తత్తా సైవ గుణస్తస్మాద్ధేతో- స్తృణీకృతః సుపర్వణాం దేవానాం పర్వత మేరుర్యేన సః। సర్వార్థదాయిచిన్తామణిరత్నస్య మేరావత్ర చ విద్యమానత్వాద్యో మేరుతుల్య ఇత్యుపమా। అత్ర బహూనాం చిన్తామణీనాం సద్భావాత్తతోఽప్యాధిక్యం వా॥४॥

ధూపితం యదుదరాన్తరం చిరం మేచకైరగరుసారదారుభిః।

జాలజాలధృతచన్ద్రచన్దనక్షోదమేదురసమీరశీతలమ్॥५॥

ధూపితమితి॥ మేచకైః శ్యామలైరగరసంజ్ఞకైః సారైః శ్రేష్ఠైర్దారుభిః కాష్ఠైశ్చిరం యదుదరాన్తరం యదీయో గర్భభాగః ధూపితం వాసితమ్| యదుదరాన్తరధూపార్థం దహ్యమానైస్తైరర్పిత పరిమలమిత్యర్థః। తథా,-ధూపజసంతాపత్యాజనాయ జాలప్రకారేషు జాలజాలేషు సర్వేషు గవాక్షేషు జాలానాం వా జాలేషు గవాక్షసఙ్ఘేషు ధృతః స్థాపితః చన్ద్రచన్దనక్షోదః కర్పూరచన్దనచూర్ణ తేన మేదురః పుష్టస్తత్స్పర్శవశాచ్ఛిశిరతరః పరిమలబహులశ్చ యః సమీరో వాయుస్తేన శీతలం శీతతరమ్। సర్వేఽప్యేత ఉద్దీపనవిభావాః, జాలజాలేతి ప్రకారే ద్విరుక్తిః, షష్ఠీసమాసో వా॥५॥

క్వాపి కామశరవృత్తవర్తయో యం మహాసురభితైలదీపికాః।

తేనిరే వితిమిరం స్మరస్ఫురద్దోఃప్రతాపనికరాఙ్కురశ్రియః॥६॥

క్వేతి॥ మహాసురభి చమ్పకాదిద్రవ్యసుగన్ధి తైలం యాసు ఏవంవిధా దీపికా యం సౌధభూధరం క్వాపి భైమీనలాలంకృతే దేశే వితిమిరం విగతాన్ధకారం తేనిరే ప్రకాశమానగర్భ చక్రుః। కింభూతాః— కామశరవృత్తాః కామబాణవర్తులాః కామశరేణ కర్పూరేణ ధూపవిశేషేణ వా వృత్తా నిర్వృత్తా ధూపకర్పూరగర్భా వర్తయస్తన్తుసజ్జరచితా దీపాధారభూతా దశా యాసాం తాః। తథా— స్మరస్య భైమీనలవ్యధార్థం స్ఫురన్త్యోః ప్రతాపనికరస్తస్యాఙ్కురాణాం ప్రథమోద్భేదానామివ శ్రీః శోభా యాసాం తాః। ఏతాదృగ్దీపికాదర్శనమాత్రేణ కామోత్పత్తేస్తుల్యరూపత్వాచ్చ దీపికాః కామప్రతాపాఙ్కురా ఇవేత్యుపమోత్ప్రేక్షా। రాజనికటస్థా దీపాః కర్పూరాదివృత్తవర్తయః క్రియన్తే। 'పురసర్జాభయాలాక్షానఖాబ్జాదిజటాగదైః। సమైః సమధుభిర్ధూపో మతః కామశరాభిధః ' ఇతి। కామశరో ధూపః॥౬॥

కుఙ్కుమైణమదపఙ్కలేపితాః క్షాలితాశ్చ హిమవాలుకామ్బుభిః।

రేజురధ్వతతశైలజస్రజో యస్య ముగ్ధమణికుట్టిమా భువః॥౭॥

కుఙ్కుమైణేతి॥ యస్య ముగ్ధాని రమణీయాని మణికుట్టిమాని యాసు తా భువో రేజుః। కింభూతాః— కుఙ్కుమం చైణమదః కస్తూరీ చ తయోః పఙ్కేన కర్దమేన లేపితాః। తథా,— జలమధ్యే నిక్షేపాద్ద్రవీ- భూతహిమవాలుకామ్బుభిః కర్పూరవాసితోదకైః క్షాలితాశ్చ। తథా,— అధ్వని నలాగమనమార్గే తతా విస్తారితాః శైలజా హిమవత్సముద్భూతమాలత్యాదిమాలా యాసు। అతిస్నైగ్ధ్యసౌగన్ధ్యార్థం పూర్వం కుఙ్కుమకస్తూరీలేపః కృతః, అనన్తరం చ తత్పఙ్కస్పర్శభియా కర్పూరజలైః క్షాలనం కృతమ్ తేన పఙ్కే గతేఽధికం చ సౌగన్ధ్యం జాతమ్, అనన్తరం చ భైమీనలచరణయోర్మృదుతరత్వాన్మణిబద్ధభూకాఠిన్యపరిహారార్థం మృదుతరశైలజప్రక్షేప ఇతి। పాఠక్రమాదర్థక్రమో బలీయానితి పూర్వం కర్పూరోదకైః క్షాలితాః పశ్చాద్ధోమయస్థానీయకుఙ్కుమకస్తూరీపఙ్కేన కృతాఙ్గోద్వర్తనాః, అనన్తరం చ ధృతశైలేయమాలా ధృతసున్దరమణిఖచితమణిభూషణాః సత్యః శుశుభిర ఇతి వా। 'యత్ర' ఇత్యపి పాఠః। 'వాలుకాంశుభిః' ఇతి పాఠే—శుభ్రకర్పూరచూర్ణైః క్షాలితాశ్చరితాః కృతరఙ్గమాలికా ఇత్యర్థః। అత్ర శాబ్దోఽపి క్రమో ఘటతే। లేపితాః, ణ్యన్తాన్నిష్ఠా॥౭॥

నైషధాఙ్గపరిమర్దమేదురామోదమార్దవమనోజ్ఞవర్ణయా।

యద్భువః క్వచన సూనశయ్యయాభాజి భాలతిలకప్రగల్భతా॥౮॥

నైషధేతి॥ క్వచన నలనిద్రాస్థానదేశే సూనశయ్యయా పుష్పరచితాస్తరణేన యస్య సౌధభూధరస్య సంబన్ధిన్యా భువో భూమేర్భాలస్య లలాటస్య తిలకస్తస్య ప్రగల్భతా రమణీయతాఽభాజి ధృతా। పుష్పశయ్యా యద్భూమేర్లలాటతిలక ఇవ రేజ ఇత్యర్థః। కీదృశ్యా— నలాఙ్గస్య పరిమర్దేన సంస్పర్శేన వరుణస్య వరదానసామర్థ్యాన్మేదురో నితరామధికీభూత ఆమోదః సౌరభం మార్దవం మనోజ్ఞః సదైవామ్లానత్వాత్సున్దరో వర్ణశ్చ యస్యాస్తయా। తిలకోఽపి కస్తూర్యాదినిర్మితత్వాత్సుగన్ధిః సువర్ణశ్చ భవతి। అథ చ,— యద్భూసంబన్ధిని క్వచనదేశే నలాఙ్గసంబన్ధేనామోదాదియుక్తయా పుష్పశయ్యాతుల్యయాఽతిమృద్వ్యా భైమ్యా భాలతిలకేన యా ప్రగల్భతా ప్రకాశమానతా సా అభాజి భఞ్జితా। సంభోగవశాత్తిలకస్య మృష్టత్వాదిత్యర్థం ఇతి వా। అభాజి, పక్షే 'భఞ్జేశ్చ చిణి' (౬।౪।33) ఇతి నలోపః॥౮॥

క్వాపి యన్నికటనిష్కుటస్ఫుటత్కోరకప్రకరసౌరభోర్మిభిః।

సాన్ద్రమాద్రియత భీమనన్దనానాసికాపుటకుటీకుటుమ్బితా॥౯॥

క్వాపీతి॥ క్వాపి క్వచిత్ప్రదేశే యస్య సౌధస్య నికటే నిష్కుటే గృహారామే స్ఫుటన్తో వికసన్తః కోరకప్రకరా మల్లికాదికలికాసమూహాస్తేషాం సౌరభోర్మిభిః సౌగన్ధ్యపరమ్పరాభిర్భీమనన్దనాయా నాసికాపుటకుటీ నాసికాపుటరన్ధ్రరూపమల్పగృహం తత్ర కుటుమ్బితా పుత్రకలత్రాదిసహావస్థాయితా సాన్ద్రం నితరామాద్రియతాఙ్గీకృతా। అల్పగృహే బహుకుటుమ్బో యథా సంమర్దేన వసతి తథా భైమీనాసికాయాం తైరుషితమిత్యర్థః। వనోపాన్తేషు దత్తదృష్టిర్భైమీ సకలపుష్పపరిమలం యత్ర ప్రత్యహమన్వభూదితి భావః। అథ చ— భైమీనాసాపుటకుత్యా కుటుమ్బితాసాదృశ్యం ధృతమ్। కుటుమ్బినో హి సజాతీయా భవన్తి। భైమీనాసాశ్వాససౌరభతుల్యతా యన్నికటవర్తివనపుష్పసౌరభైర్ధృతేత్యర్థః॥౯॥

ఋద్ధసర్వఋతువృక్షవాటికాకీరకృత్తసహకారశీకరైః।

యజ్జుషః స్మ కులముఖ్యమాశుగః ప్రాణవాతముపదాభిరఞ్చతి॥౧౦॥

ఋద్ధేతి॥ ఆశుగో వాయుః ఋద్ధాః ఫలపల్లవాదిసమృద్ధిమన్తః సర్వఋతువృక్షా వసన్తాదిసకలర్తుసంబన్ధిన ఆమ్రాదయో వృక్షా యస్యాం సా, ఋద్ధాః సర్వే ఋతవః సర్వే వృక్షాశ్చ యస్యాం వా తస్యాం వాటికాయాం కీరైః శుకైశ్చఞ్చుపుటైః కృత్వా కృత్తాని ఖణ్డితాని యాని సహకారాణామామ్రవృక్షాణాం పుష్పాణి ఫలాని వా తేషాం శీకరైర్మకరన్ద-

బిన్దుభిర్నిర్యాసబిన్దుభిర్వోపదాభిస్తద్రూపైరుపహారైః కృత్వా యజ్జుషో యత్సౌధసేవినో నలస్య భైమ్యా వా యస్య కస్యాపి వా ప్రాణవాతం నాసాశ్వాసరూపం ప్రాణాఖ్యం వాయుం, యజ్జుషో యత్సంబన్ధీ వా వాయురర్ధాద్భైమీనలయోరన్యతరస్య వాఞ్చతి స్మాఽపూపుజత్। ఉపహారైరుపతిష్ఠతే స్మేతి వా। యస్మాత్కులముఖ్యం పఞ్చవాయుమధ్యే ప్రాణస్యాదిభూతత్వాత్కులవృద్ధమ్। కులవృద్ధశ్చ తదీయైః పూజ్యతే। ఆమ్రశీకరానానయన్వాయుర్యత్సేవినం జనం సుఖయతి స్మేత్యర్థః। సహకారశీకరైరిత్యనేన వాయోః శైత్యసౌగన్ధ్యే, అఞ్చతీత్యనేన చ మాన్ద్యం సూచితాని। సర్వఋత్విత్యత్ర 'ఋత్యకః' (౬।౧।౧౨౮) ఇతి ప్రకృతిభావః। సహకారేత్యత్ర పుష్పే ఫలే వా ప్రత్యయస్య 'పుష్పమూలేషు –' (వా० ౨౯౫౦) ఇతి లుప్। 'ఫలే లుక్' (౪।౩।౬౩) ఇతి వా లుక్। యజ్జుష ఇతి క్విబన్తాత్షష్ఠీ, పక్షే ఇగుపధాత్కః॥౧౦॥

కుత్రచిత్కనకనిర్మితాఖిలః క్వాపి యో విమలరత్నజః కిల।

కుత్రచిద్రచితచిత్రశాలికః క్వాపి చాస్థిరవిధైన్ద్రజాలికః॥౧౧॥

కుత్రేతి॥ యః సౌధః కుత్రచిత్క్వచిత్ప్రదేశే కనకేన నిర్మితమఖిలం మూర్ధాధోభాగాది యస్యైవంవిధః। క్వాపి విమలై రత్నైర్జాతో రచితః। తథా,— కుత్రచిద్రచితాశ్చిత్రశాలా ఉపరితనోత్తమగృహవిశేషాః పుత్రికా వా యత్ర। రచితేన చిత్రేణ శాలతే తచ్ఛీలో వా। క్వాపి చాస్థిరాభిరవ్యవస్థితాభిర్విధాభిః ప్రకాశాన్ధకారాదిరూపైః ప్రకారైః కృత్వా ఐన్ద్రజాలికోఽనేకచమత్కారకారీ। శాలికేతి 'శాలా' శబ్దాత్ స్వార్థే సంజ్ఞాద్యర్థే వా కని 'ప్రత్యయస్థాత్కాత్ -' (౭।౩।౪౪) ఇతీత్త్వమ్। పక్షే—తాచ్ఛీల్యేణిన్యన్తాత్స్వార్థే కన్। ఐన్ద్రజాలికః, 'శిల్పమ్ ' (౪।౪।౫౫) ఇతి ఠక్। 'విధా విధౌ ప్రకారే చ' ఇత్యమరః॥౧౧॥

చిత్రతత్తదనుకార్యవిభ్రమాధాయ్యనేకవిధరూపరూపకమ్।

వీక్ష్య యం బహు ధువఞ్శిరో జరావాతకీ విధిరకల్పి శిల్పిరాట్॥౧౨॥

చిత్రేతి॥ యం సౌధం వీక్ష్యాశ్చర్యాతిశయాద్బహు వారంవారం శిరః ధ్రువన్కమ్పయన్ శిల్పినామవిచమత్కారినానావస్తు- నిర్మాణనిపుణానాం రాట్ రాజా శ్రేష్ఠో విధిర్బ్రహ్మా విశ్వకర్మా వా జరయా వృద్ధత్వేన వాతకీ వాతరోగ్యకల్పి తర్కితః। దేవాదిభిరితి శేషః। కింభూతమ్— చిత్ర ఆలేఖ్యే చిత్రాణ్యాశ్చర్యరూపాణి వా తేషాం తేషామనుకార్యాణామభినేయానాం దేవర్షిమనుష్యాదీనాం విభ్రమం విలాసం విశిష్టాం తత్తద్భ్రాన్తిం

వాధాయిాన్యుత్పాదయన్త్యేవంభూతాని శుక్లనీలపీతాదివర్ణవశాత్కాష్ఠపాషాణరూప్యస్వర్ణాదిఘటితత్వాద్వానేకవిధరూపాణి నానాప్రకారస్వరూపాణి రూపకాణి ప్రతిమా యత్ర। చిత్రమాశ్చర్యం తన్వన్తి విస్తారయన్తి చిత్రయన్తి తాదృశానీతి పూర్వవత్। అచేతనాఖలీ కాఖపి ప్రతిమాసు చేతనత్వాదిభ్రమోత్పాదినిర్మాణనైపుణ్యాద్భుతభరకమ్పితశిరాః శిల్పిరాడపి బ్రహ్మ విశ్వకర్మా కిమయం జరయా నిమిత్తోద్భూతవాతాధిక్య- ప్రచలితగ్రీవ ఇత్యుత్ప్రేక్షిత ఇత్యర్థః। రమణీయతమోఽయమితి భావః। 'వాతకీ వాతరోగీ స్యాత్' ఇత్యమరః। వాతకీ, మత్వర్థే 'వాతాతీసారాభ్యాం కుక్చ' (౫।౨।౧౨౯) ఇతీనిః కుక్చ॥౧౨॥

భిత్తిగర్భగృహగోపితైర్జనైర్యః కృతాద్భుతకథాదికౌతుకః।

సూత్రయన్త్రజవిశిష్టచేష్టయాశ్చర్యసఞ్జిబహుశాలభఞ్జికః॥౧౩॥

భిత్తేతి॥ యః సౌధో భిత్తిగర్భే యే గృహా భిత్తిభిరాచ్ఛాదితాన్యదృశ్యమానవివరాణి గర్భాగారాణి తేషు తైర్వా గోపితైరదృశ్యత్వేన స్థాపితైర్జనైః కృత్వా కృతమద్భుతకథాదికౌతుకమాశ్చర్యజనకరమణీయగోష్ఠీగీతనృత్త-వాదిత్రాదిసంబన్ధికౌతూహలం యేన సః। గర్భగృహస్థానామదృశ్యమానత్వాద్భిత్తయ ఏవ గోష్ఠ్యాది కుర్వన్తి చిత్రమేతదితి వహిర్వర్తమానానాం జనానాం కౌతూహలం యః కరోతీత్యర్థః। తథా,—సూత్రాణాం తత్తత్ప్రతిమాదిసంచారితతన్తూనాం యన్త్రాన్నియమనాదనుపలక్షితస్థానరచనావిశేషాత్సూత్రరూపాద్వా యన్త్రాజ్జాతయా విశిష్టయాఽద్భుతయా చేష్టయాఽన్యో-న్యచుమ్బనాలిఙ్గనతాలవృన్తవాలవ్యజనాదిచాలనక్రియయాకృత్వాశ్చర్యసఞ్జిన్యోఽతిచమత్కారకరిణ్యో బహ్వయః శాలభఞ్జికాః సువర్ణగజదన్తాదినిర్మితాః పుత్రికా యత్ర సః। గోపితైః, ణ్యన్తాన్నిష్ఠా॥౧౩॥

తామసీష్వపి తమీషు భిత్తిగై రత్నరశ్మిభిరమన్దచన్ద్రికః।

యస్తపేఽపి జలయన్త్ర పాతుకాసారదూరధుతతాపతన్ద్రికః॥౧౪॥

తామసీష్వితి॥ యః సౌధస్తామసీష్వపి తమీషు తమోబహులకృష్ణపక్షరాత్రిషు భిత్తిగై రత్నరశ్మిభిః కుడ్యఖచితరత్నకిరణైః సువర్ణాదిషు ప్రతిఫలితైర్మణిబద్ధభూమికిరణైర్వాఽమన్దా భూయసీ చన్ద్రికా జ్యోత్స్నా యత్ర। తమోలేశస్యాప్యభావాత్। తథా,—తపేఽప్యుష్ణబహులే గ్రీష్మర్తావపి

జలధారాసంచారిమణ్డపస్తమ్భాది- రచితజలయన్త్రేభ్యః పాతుకైర్నిర్గమనశీలైరాసారైర్ధారాసంపాతైర్దూరం నితరాం ధుతా నిరాకృతా తాపజనితా తన్ద్రికా మూర్చ్ఛా నిఃసంజ్ఞతా యేన సః। శీతత్వాత్సుఖకర ఇత్యర్థః। తామసీ, మత్వర్థీయప్రకరణే 'జ్యోత్స్నాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్' (వాం ౩౯౯౭) ఇత్యణ్। తన్ద్రికా, 'తన్ద్రీ' శబ్దాత్ స్వార్థే కని 'కేఽణః' (౭।౪।౧౩) ఇతి హ్రస్వః॥౧౪॥

యత్ర పుష్పశరశాస్త్రకారికాసారికాధ్యుషితనాగదన్తికా।

భీమజానిషధసార్వభౌమయోః ప్రత్యవైక్షత రతే కృతాకృతే॥౧౫॥

యత్రేతి॥ యత్ర సౌధేఽధ్యుషితోఽధిష్ఠితో నాగదన్తః శయనస్థానే గృహావయవభూతగజదన్తనిర్మితః పఞ్జరో యయా సా। తథా,—పుష్పశరస్య కామస్య వాత్స్యాయనాదిప్రణీతం శాస్త్రం తస్య కారికాఽభ్యాసబాహుల్యాత్కామశాస్త్ర- నిర్మాణసమర్థశబ్దం కరోతి ఏవంభూతా సారికా పక్షిణీ భీమజానిషధసార్వభౌమయోర్భైమీనలయో రతే విషయే చుమ్బనాలిఙ్గనాదీనాం కృతాకృతే విహితావిహితే కర్మభూతే ప్రత్యవైక్షతానుకారేణానుసందధే। ఆలిఙ్గనాదీనాం బహవో భేదాః కామశాస్త్రే నిరూపితాః। తత్ర కించిదాలిఙ్గనం కృతమ్, కించిన్న కృతమిత్యాద్యపశ్యదిత్యర్థః। అనువదతి స్మ చ। అనుచకార చేత్యర్థః। శాస్త్రే శ్లోకరూపాః కారికా భవన్తి। యజ్ఞాదౌ బ్రహ్మాపి కృతాకృతావేక్షకో భవతి। నాగదన్తికా, 'శేషాద్విభాషా' (౫।౪।౧౫౪) ఇతి కంపి 'ప్రత్యయస్థాత్–' (౭।౩।౪౪) ఇతీత్త్వమ్॥౧౫॥

యత్ర మత్తకలవిఙ్కశీలితాశ్లీలకేలిపునరుక్తవత్తయోః।

క్వాపి దృష్టిభిరవాపి వాపికోత్తంసహంసమిథునస్మరోత్సవః॥౧౬॥

యత్రేతి॥ యత్ర సౌధే మత్తైః కలవిఙ్కైర్గృహచటికైః శీలితానాం ముహుః క్రియమాణానాం చుమ్బనాదిరరాహిత్యాజ్జన- సమక్షం కరణాచ్చాశ్లీలానాం గ్రామ్యాణాం కేలీనాం సురతక్రీడానాం పునరుక్తం వర్తతే యత్ర, తైర్వా కృత్వా పునరుక్తియుక్తం యథా తథా క్వాపి కస్మింశ్చిత్ప్రదేశే వాపికాయా ఉత్తంసభూతాని భూషణీభూతాని తత్ర వర్తమానాని హంసమిథునాని తేషాం స్మరోత్సవః సురతక్రీడా తయోర్భైమీనలయోర్దృష్టిభిస్తద్వ్యాపారైర్వా అవాప్యలమ్భి అదర్శీత్యర్థః। ఆదౌ కలవిఙ్కకేలిర్దృష్టా, అనన్తరం చ హంసకేలిరితి పునః పునః

సురతదర్శనాత్పునరుక్తిః। 'రతాన్తే శ్లథీభూతగాత్రాణాం కామినాం తిర్యగాదిసంభోగదర్శనం పునః కామోద్దీపకం భవతి' ఇతి కామశాస్త్రాత్తిర్యక్సంభోగం పశ్యతః స్మేతి భావః॥౧౬॥

యత్ర వైణరవవైణవస్వరైర్హుంకృతైరుపవనీపికాలినామ్।

కఙ్కణాలికలహైశ్చ నృత్యతాం కుఞ్చితం సురతకూజితం తయోః॥౧౭॥

యత్రేతి॥ యత్ర సౌధే సంభోగం కుర్వతోస్తయోః భైమీనలయోః సురతకూజితం కణ్ఠమాత్రస్థావ్యక్తమధురస్వరరూపం వైణరవైర్వీణాశబ్దైః; తథా— వైణవస్వరైర్వేణుసంబన్ధిభిర్గీతైః; తథా,— ఉపవనీపికాలినామారామవర్తినాం కోకిలషట్పదానాం హుంకృతైః కూజితైః సంభుఞ్జానాభ్యాం తాభ్యాం నృత్యన్తో యత్ర దృశ్యన్తే తైశ్చ తౌ న దృశ్యేతే తాదృశే దేశే నృత్యతాం స్త్రీపురుషాణాం కఙ్కణాదీనాం కేయూరనూపురాదిభూషణగణానాం కలహైరన్యోన్యోపమర్దోదితశిఞ్జితైశ్చ కుఞ్చితం మన్దీకృతమ్। ఆచ్ఛాదితమిత్యర్థః। నృత్యన్త్యశ్చ నృత్యన్తశ్చ 'పుమాన్స్త్రియా' (౧।౨।౬౭) ఇత్యేకశేషః। కుఞ్చితం, 'తత్కరోతి-' (గంసూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాన్నిష్ఠా॥౧౭॥

సీత్కృతాన్యశృణుతం విశఙ్కయోర్యత్రప్రతిష్ఠితరతిస్మరార్చయోః।

జాలకైరపవరాన్తరేఽపి తౌ త్యాజితైః కపటకుడ్యతాం నిశి॥౧౮॥

సీత్కృతానీతి॥ అపవరాన్తరే గర్భగృహమధ్యే రతిస్మరప్రతిమాగృహాపేక్షయాఽన్యస్మిన్వా గృహే స్థితావపి తౌ భైమీనలౌ దివా గవాక్షేష్వపి భిత్తిభ్రమాదచ్ఛిద్రగృహనివాసవశాదన్యానాకర్ణనబుద్ధ్యా విశఙ్కయోః శఙ్కారహితయోః ససంభ్రమం కూజనాది కుర్వతోర్యరిమన్సౌధే ప్రతిష్ఠితయోః పురోధసా మన్త్రసామర్థ్యాచ్చైతన్యమవలమ్బ్య ప్రతిమాయాం కృతాధిష్ఠానయోః రతిస్మరయోర్యే అర్చే సువర్ణాదిరచితప్రతిమే తయోః సీత్కృతాని నఖదన్తజపీడానుభావసూచకాని సీచ్ఛబ్దాభినేయాని శబ్దితాని నిశి రాత్రౌ కపటకుడ్యతామలీకభిత్తిభ్రమం త్యాజితైర్జాలకైర్గవాక్షైః కృత్వా అశ్రృణుతామ్। దినే రజతాదిభిత్తీనాం మణీనాం వా భాసా ఛాదితాని జాలాని భిత్తితుల్యాని భవన్తి, రాత్రౌ తు రజతాదిభిత్తీనాం తాదృశప్రకాశాభావాత్తాభిరేవ కపటకుడ్యత్వం త్యాజితాని జాలరూపేణైవ ప్రతీయన్తే। తతశ్చ ప్రతిష్ఠాసామర్థ్యాస్సచేతనౌ సురతలోలుపౌ రతిస్మరావపి గవాక్షేషు దివా జాతభిత్తిభ్రమావుభావపి కుడ్యభ్రమేణావిచార్యైవ విశఙ్కౌ యత్ర సురతం చక్రతుః, జలమార్గేణ శబ్దసంచారాచ్చ

తత్కూజితాని తౌ శుశ్రువతురితి భావః। పురోధసో మన్త్రప్రభావశ్చ సూచితః। తణ్డులచూర్ణాదిమణ్డలిప్తం చిత్రమయం వస్త్రం కపటకుడ్యమ్। దివోష్మప్రవేశమియా గవాక్షేషు చిత్రపటా ధ్రియన్తే, రాత్రౌ చ పంవనాగమనార్థంమప- నీయన్తే తథా చ దినవద్రాత్రావపి కుడ్యబుద్ధ్యా విశఙ్కం మణితాని చక్రతురితి వా। అపవృణోత్యాచ్ఛాదయతీ- త్యపవరో గృహగర్భః, పచాద్యచ్। 'ప్రతికృతిరర్చా పుంసి–' ఇత్యాద్యమరః॥౧౮॥

కృష్ణసారమృగశృఙ్గభఙ్గురా స్వాదురుజ్జ్వలరసైకసారిణీ।

నానిశం త్రుటతి యన్ముఖే పురా కిన్నరీవికటగీతిఝంకృతిః॥౧౯॥

కృష్ణేతి॥ కృష్ణో వర్ణః సారః శ్రేష్ఠో యస్య తస్య మృగస్య శృఙ్గవద్భఙ్గురాఽతివక్రా బహుభఙ్గీయుక్తా, తథా — స్వాదుః శ్రుతిమధురా, అత ఏవ ఉజ్జ్వలాః ప్రకాశమానాః శృఙ్గారాదయో రసాస్తేషాముజ్వలస్య శృఙ్గారరూపస్యైవ వా రసస్య ఏకాఽద్వితీయా ముఖ్యా వా సారిణీ కృత్రిమనదీ। శృఙ్గారరసపరిపూర్ణేత్యర్థః। ఏవంభూతా గాననిపుణానాం కిన్నరీణాం వికటా షడ్జాదిసప్తస్వరాణామారోహావరోహరీత్యా విషమా గీతిర్గానం తస్యా ఝంకృతిధ్వనివిశేషో యస్య సౌధస్య ముఖే పురోదేశేఽనిశం సర్వదా న త్రుటతి కదాచిదపి విచ్ఛిన్నా నాభూత్। భైమ్యాః సకాశాద్గానకలా శిక్షాహేతోరుచ్చతరస్య తస్య సున్దరే ద్వారి ఆగత్య గన్ధర్వకన్యా అపి యత్ర సర్వదా జగురితి భావః। వక్త్రే చ ఙ్గా (గా) నసద్భావాద్యః సర్వదా గాయతీవేత్యుత్ప్రేక్షా చ ('ముఖ' శబ్దేన) సూచ్యతే। అథ చ — మృగశృఙ్గవద్వక్ర- గామినీ, తథా, స్వాదూదకా, తథా,— కిన్నర్య ఇవ కిన్నర్యో భ్రమర్యః కమలబాహుల్యాత్తాసాం శ్రేష్ఠా గుఞ్జనహుంకృతిర్యస్యా ఏవంవిధా వికసత్కమలభ్రమరీమఞ్జుగుఞ్జనయుతా నిర్మలజలా ఏకా కుల్యా యస్య సౌధస్య పురోభాగే కదాచిద్గ్రీష్మర్తావపి నాత్రుటత్। బహుజలైవ స్థితేత్యర్థః। ఏకవింశే సర్గే (౧౪౪ శ్లో౦) 'తుఙ్గప్రాసాదవాసాత్' ఇత్యనేన కుల్యాయా అపి వర్ణయిష్యమాణత్వాత్ ప్రకృతే సౌధవర్ణనోపయోగిత్వాదయమర్థః కవినా వివక్షిత ఇతి ప్రతీయతే। 'వికటః సున్దరే ప్రోక్తో విశాలవికరాలయోః' ఇతి విశ్వః। త్రుటతి, భూతే 'పురి లుఙ్ చాస్మే' (౩।౨।౧౨౨) ఇతి లట్॥౧౯॥

భిత్తిచిత్రలిఖితాఖిలక్రమా యత్ర తస్థురితిహాససంకథాః।

పద్మనన్దనసుతారిరంసుతామన్దసాహసహసన్మనోభువః॥౨౦॥

భిత్తీతి॥ యత్ర సౌధే పద్మనన్దనస్య బ్రహ్మణః సుతాయాం సరస్వత్యాం రిరంసుతా సంభోగాభిలాషస్తద్రూపమమన్దం మహత్సాహసం అవిచార్యకారిత్వం తేన హసన్ స్వసామర్థ్యదర్పేణ సోల్లాసో మనోభూర్యాసు తాః, బ్రహ్మణః సునారిరంసుతాయాం భోగోత్పాదనే విషయే తద్రూపే వా మహత్సాహసం కామస్యైవ, తేన పౌరుషదర్పేణ సోల్లాసస్య కామస్య సంబన్ధిన్యో వా ఇతిహాససంకథాః పురావృత్తాఖ్యాయికాః భిత్తిషు చిత్రరూపేణ చిత్రకారలిఖితోఽఖిలః క్రమః పరిపాటీ యాసామేవంభూతాః సత్యః తస్థుః। బ్రహ్మపరాభవాదికామప్రభావాశ్చిత్రరూపేణ యద్భిత్తిషు లిఖితా వర్తన్తే స్మేత్యర్థః। బ్రహ్మణః సుతారిరంసుతాదికం మత్స్యపురాణాదవగన్తవ్యమ్॥౨౦॥

పుష్పకాణ్డజయడిణ్డిమాయితం యత్ర గౌతమకలత్రకామినః।

పారదారికవిలాససాహసం దేవభర్తురుదటఙ్కి భిత్తిషు॥౨౧॥

పుష్పేతి॥ యత్ర సౌధే గౌతమకలత్రమహల్యాం కామయతే స కామీ తస్య సంభుఞ్జానస్య దేవభర్తురిన్ద్రస్య పుష్పకాణ్డస్య కామస్య లోకత్రయజయే డిణ్డిమాయితం వాద్యవిశేషవదాచరితం పారదారికస్య పరస్త్రీగామినో విలాససాహసం సువర్ణాదిభిత్తిషు రచితాసు ఉదటఙ్కి టఙ్కైరుత్కీర్యం లిఖితమ్। యేనేన్ద్రోఽపి పరాభూతః తాదృశస్య మహాప్రభావస్య స్మరస్య సేవా యువాభ్యామపి నియతం కార్యేతి సువర్ణేష్టకచితభిత్తిషు కామోద్దీపనార్థమిన్ద్రపారదారికవిలాసా యత్ర టఙ్కైరుల్లిఖితా ఇత్యర్థః। డిణ్డిమాయితమ్, ఉపమానాత్కర్తుః క్యఙన్తాన్నిష్ఠా। పరదారాన్ గచ్ఛతి పారదారికః, 'గచ్ఛతౌ పరదారాదిభ్యష్ఠగ్వక్తవ్యః' (వాం ౪౯౫౪) ఇతి

ఠక్। ఉదటఙ్కి, 'టకి బన్ధే' ఇత్యస్మాత్కర్మణి చిణ్॥౨౧॥

ఉచ్ఛలత్కలరవాలికైతవాద్వైజయన్తవిజయార్జితా జగత్।

యస్య కీర్తిరవదాయతి స్మ సా కార్తికీతిథినిశీథినీస్వసా॥౨౨॥

ఉచ్ఛలదితి॥ ఉచ్చత్వసౌన్దర్యాదినా వైజయన్తాఖ్యస్యేన్ద్రప్రాసాదస్య విజయేన యాఽర్జితా లబ్ధా సా కార్తికీ కృత్తికానక్షత్రయుక్తా తిథిః పూర్ణిమా తస్యా నిశీథినీ రాత్రిస్తస్యాః స్వసా తద్వదత్యుజ్జ్వలా యస్య ప్రాసాదస్య కీర్తిః కాన్తిరుచ్ఛలతాముడ్డీయమానానాం కలరవాణాం పారావతానామాలిః పఙ్క్తిస్తస్యాః కైతవాద్యా- జ్జగదవదాయతి స్మ శోధయతి స్మ। ఉజ్జ్వలం చకారేత్యర్థః। ఏతే కలరవా న భవన్తి, కింతు శరచ్చన్ద్రచన్ద్రికాతుల్యా కీర్తిరేవైత స్యేత్యర్థః।

'పారావతః కలరవః', 'స్యాత్ప్రాసాదో వైజయన్తః' ఇత్యమరః। దాయతి, 'దేప్ శోధనే' ఇతి భ్వాదిరవపూర్వః సకర్మకః, 'లట్ స్మే' (౩।౨।౧౧౮) ఇతి లట్। కార్తికీ, 'నక్షత్రేణ యుక్తః కాలః' (౪।౨।౩) ఇత్యణి జీప్। అత్ర కృత్తికాయుకో దివసః కార్తిక ఇతి భాషితపుంస్కత్వసంభవేఽపి 'తిథయో ద్వయోః' ఇత్యభిధానాత్పుంలిఙ్గేన 'తిథి' శబ్దేన సమాసే స్త్రీలిఙ్గస్య సమానాధికరణస్యోత్తరపదస్యాభావాత్ 'పుంవత్కర్మధారయ—' (౬।౩।౪౨) ఇతి సూత్రేణ న పుంవత్। తతశ్చ కార్తికీ చాసౌ తిథిశ్చేతి సమాసః॥౨౨॥

గౌరభానుగురుగేహినీస్మరోద్వృత్తభావమితిద్వృత్తమాశ్రితాః।

రేజిరే యదజిరేఽభినీతిభిర్నాటికా భరతభారతీసుధా॥౨౩॥

గౌరేతి॥ గౌరభానోశ్చన్ద్రస్య గురుగేహిన్యాం బృహస్పతిభార్యాయాం తారాయాం విషయే స్మరజనితో య ఉద్వృత్తభావో గురుతల్పగామిత్వాదాచారత్యాగిత్వం చన్ద్రతారయోర్విషయే స్మరస్యోద్వృత్తభావః కామజనితసామర్థ్యాతిశయస్తల్లక్షణం వా, ఇతివృత్తం పురావృత్తమాశ్రితాః ప్రతిపాదయన్త్యః; తథా,— భరతేన మునినా ప్రణీతా భారతీ భరతాఖ్యో నాట్యవేదస్తస్మిన్సుధా అమృతరూపాః। భరతోక్తనాట్యరీత్యాఽభినీయమానాః సత్యః, సుధాప్రాయా ఇతి యావత్। ఏవంభూతా నాటికా దశరూపకాన్తర్గతచతురఙ్కబన్ధవిశేషా యస్య సౌధస్యాజిరేఽఙ్గణేఽభినీతిభిః సాత్త్వికాఙ్గికవాచికాహార్యభేదభిన్నైశ్చతుర్విధైర్నటాభినీయమానైరభినయైః కృత్వా రేజిరే। తయోః స్మరోద్వృత్తభావస్య మితిః సమ్యక్పరిచ్ఛిత్తిః సైవ వృత్తం వ్యాపారోఽతీతం వా ప్రమేయం యత్రైవంవిధనాటకాదిప్రబన్ధమాశ్రితా ఇతి వా॥౨౩॥

శంభుదారువనసంభుజిక్రియామాధవవ్రజవధూవిలాసయోః।

గుమ్ఫితైరుశనసా సుభాషితైర్యస్య హాటకవిటఙ్కమఙ్కితమ్॥౨౪॥

శంభ్వితి॥ యస్య సౌధస్య హాటకవిటఙ్కం సువర్ణఘటితకపోతపాలికా శంభోర్దారువనే మన్దరకన్దరాయాం దేవదారువనే గౌర్యా సహ దివ్యసహస్రవర్షపర్యన్తం యా సురతక్రీడా, మాధవస్య శ్రీకృష్ణస్య వ్రజవధూభిర్గోపికాభిః సహ విలాసో రాసక్రీడాదిః, తయోర్విషయ ఉశనసా శుక్రాచార్యేణ గుమ్ఫితైః శ్లోకరూపేణ గ్రథితైః సుభాషితైరతిచమత్కారకారినవీనార్థశబ్దవిశేషైః కరణైః కర్తృభిర్వాఙ్కితం చిహ్నితమ్। హరకృష్ణకామవిలాసవర్ణకకావ్యరచితకావ్యశ్లోకాః కామోద్దీపనార్థం యదీయహాటకవిటఙ్కే

టఙ్కైరుట్టఙ్కితా ఇత్యర్థః। 'కపోతపాలికాయాం తు విటఙ్కం పుంనపుంసకమ్' ఇత్యమరః।
విశేషేణ టఙ్క్యతే బధ్యత ఇతి విటఙ్కం పక్షివిశ్రమార్థం కుడ్యాద్బహిర్నిర్గతం దారు॥౨౪॥

అహ్ని భానుభువి దాశదారికాం యచ్చరః పరిచరన్తముజ్జగౌ।

కాలదేశవిషయాసహాత్స్మరాదుత్సుకం శుకపితామహం శుకః॥౨౫॥

అహ్నీతి॥ యస్మిన్సౌధే చరతీతి యచ్చరః శుకః పక్షీ శుకపితామహం పరాశరముజ్జగౌ తారస్వరం గాయతి స్మ। కింభూతమ్—అహ్ని దినే భానుభువి సూర్యపుత్ర్యాం యమునాయాం విషయే దాశదారికాం కైవర్తకుమారీ యోజనగన్ధాం పరిచరన్తం సంభుఞ్జానమ్। అత ఏవ— యథాక్రమం కాలస్య రాత్ర్యాదేరనిషిద్ధస్య, దేశస్య తీర్థదేవస్థానాది- వ్యతిరిక్తస్యా నిషిద్ధస్య నిజశయనాగారాదేః, విషయస్య పరదారాది వ్యతిరిక్తస్య స్వభార్యాలక్షణస్య, అసహాత్కాలాదీనసహ మానాదధైర్యజనకాత్ స్మరాద్ధేతోరుత్సుకం కామాతిరేకం సోఢుమసమర్థమిత్యర్థః। పౌరాణికకథ్యమాన భారతాదికథాశ్రవణమాత్రేణ ప్రాజ్ఞః శిక్షాతిశయాదతిముఖరో యద్విహారీ కీరస్తాదృశీం భారతాద్యుక్తాం కథాముచ్చైరనూదితవానితి భావః। అహ్నీత్యాదినా కామాతురస్య కాలాద్యసహనత్వం సమర్థితమ్। అన్యోఽపి సాధురేవంభూతం స్వపితామహమపి నిన్దతి। 'కైవర్తే దాశధీవరౌ' ఇత్యమరః। యచ్చరః। అధికరణే చరేష్టః॥౨౫॥

నీతమేవ కరలభ్యపారతామప్రతీర్య మునయస్తపోర్ణవమ్।

అప్సరఃకుచఘటావలమ్బనాత్స్థాయినః క్వచన యత్ర చిత్రగాః॥౨౬॥

నీతమితి॥ మునయః పరమాత్మజ్ఞానచతురా ఋషయో యత్ర సౌధే క్వచన కస్మిన్నపి భిత్తిభాగే చిత్రగాశ్చిత్రే లిఖితా వర్తన్తే। కింభూతాః— కరలభ్యం పారం పరతీరం యస్య తద్భావస్తత్తాం నీతమేవ లక్షణయా సంనిహితభావిఫలత్వా- త్సమాప్తిం ప్రాపితప్రాయమేవ। అథ చ,— సంనిహితపరతీరమపి తపోరూపం దుస్తరమర్ణవం సముద్రమ- ప్రతీర్యాపరిసమాప్యాంనుత్తీర్య చ తపోవిఘ్నార్థమిన్ద్రేణ ప్రేషితానామప్సరసాం రమ్భాదీనామత్యుచ్చ కఠినకుచలక్షణానాం ఘటానామవలమ్బనాద్ధారణాదాధారాద్ధేతోః స్థాయినః స్థాతుం శక్తాః। కుచమర్దనాదిసంభోగకారిణ ఇత్యర్థః। యోఽపి ప్రతీర్యమాణం సముద్రం నద్యాది వా తీరే సంనిహితేఽపి శ్రాన్తివశాదుత్తరీతుమశక్తః స జలమధ్య ఏవ

ఘటాదికమవలమ్బనమాసాద్య చిత్రలిఖిత ఇవ నిశ్చలస్తిష్ఠతి। 'కుట–' ఇతి పాఠే - 'కుటః కోటే ఘటే గేహే' ఇతి విశ్వః॥౨౬॥

స్వామినా చ వహతా చ తం మయా స స్మరః సురతవర్ధనాఞ్జితః।

యోఽయమీదృగితి నృత్యతే స్మ యత్కేకినా మురజనిస్వనైర్ఘనైః॥౨౭॥

స్వామినేతి॥ యస్య సౌధస్య సంబన్ధినా కైకినా క్రీడామయూరేణేతి హేతోర్ఘనైర్నిబిడైర్మురజనిస్వనైర్మృదఙ్గ-ధ్వనిభిః, అథ చ,— తైరేవ మేఘైర్నృత్యతే స్మ। ఇతి కిమ్— యోఽయమీదృగ్బ్రహ్మాదివశీకారకారీ స మహాప్రభావః స్మరః స్వామినా కార్తికేయేన ప్రభుణా చ తదీయయానత్వేన తం వహతా పృష్ఠేన ధారయతా మయా మయూరేణ చ సురతవర్ధనాఞ్జిత ఇతి। 'చౌ' అన్యోన్యసముచ్చయే। కుమారస్య నైష్ఠికబ్రహ్మచారిత్వాన్మయూరాణాం చ వర్షర్తుకామభాజాం నేత్రోపాన్తరన్ధ్రమార్గేణ నిర్గచ్ఛతామశ్రుమయశుక్రబిన్దూనాం మయూరీముఖగ్రహణమాత్రేణ గర్భసంభూతేర్లిఙ్గసంఘర్షణరూపరతపరిత్యాగో జయహేతుః। మయూరాశ్చ మేఘశబ్దభ్రాన్త్యా మృదఙ్గశబ్దైర్నృత్యన్తి॥౨౭॥

యత్ర వీక్ష్య నలభీమసంభవే ముహ్యతో రతిరతీశయోరపి।

స్పర్ధయేవ జయతోర్జయాయ తే కామకామరమణీబభూవతుః॥౨౮॥

యత్రేతి॥ యత్ర సౌధే సంభోగపరే నలభీమసంభవే నలభైమ్యౌ వీక్ష్య ముహ్యతోః సురతాభిలాషిణోః, అథ చ,— భ్రాన్తి ప్రాప్నువతోః, తథా,—జయతో: సర్వోత్కర్షేణ వర్తమానయోః, అథ చ,— నలభైమ్యౌ స్వవశే కుర్వతోః, రతిరతీశయో రతికామయోః స్పర్ధయేవ ఈర్ష్యయేవ జయాయ తౌ పరాభవితుం తే నలభైమ్యౌ కామకామరమణీబభూవతుః స్మరరతీ అభూతామ్। సంభోగయుక్తౌ స్త్రీపుంసౌ దృష్ట్వాఽన్యావపి స్త్రీపుంసావుద్దీప్తస్మరౌ భవత ఇతి తాదృశౌ భైమీనలీ దృష్ట్వా ప్రతిష్ఠావశాత్తత్ర కృతావాసౌ చేతనౌ రతికామౌ సంజాతసురతేచ్ఛౌ జాతౌ, తథా,— సౌన్దర్యాతిశయాద్రతేర్నలే కామ ఇతి, కామస్య చ భైమ్యాం రవిరితి సంజాతభ్రమౌ చ జాతీ। ఏవంభూతావతిశయితాన్యోన్యరాగజననాద్వశీకృత భైమీనలౌ యత్ర మూర్తౌ రతికామావేవాభూతామితి రతికామయోర్ద్వన్ద్వద్వయం జాతమిత్యర్థః। అయమేవ చ తయోర్జయః। అథ చ,— స్వసంభోగదర్శనాత్తయోరపి సంభోగవాఞ్ఛోత్పాదనాజ్జయః। తజ్జయార్థ బుద్ధిపూర్వవ్యాపారాభావాత్స్పర్ధయేవేత్యుత్ప్రేక్షా।

స్పర్ధాకారణం తూకమ్। అథ చ— రతికామసంనిధానే యథా స్త్రీపుంసయోః సంభోగవాఞ్ఛాసముదయః, తథాఽనయోరపి రతికామసంనిధానమేవ ప్రేమరసాతిశయాదన్యోన్యసంనిధానమాత్రేణైవ కామసంమోహః ప్రాదురాసీదితి భావః। నలభైమ్యౌ దృష్ట్వా మోహం భజతోః, అతఏవ నలభైమీభ్యామావాం జితావిత్యపి తే జేతవ్యే ఇతి స్పర్ధయేవ జయతోరితి యథాశ్రుత ఏవ వా సంబన్ధః। అత్ర సర్వత్రాల్పాన్తరత్వాన్న్యాయప్రాప్తోఽపి పూర్వనిపాతో రతేర్నలే కామభ్రమోదయాన్నలరతికామపదానాం ప్రాక్ప్రయోగస్య, రతీశస్య భైమ్యాం రతిభ్రమోదయాద్భీమసంభవారతీశకామరమణీపదానాం పశ్చాత్ప్రయోగస్య, ఔచితీం సూచయతీతి జ్ఞేయమ్। రవిరతీశయోర్విషయే స్పర్ధయేతి కేచిత్। తే ప్రథమాద్వివచనాన్తమ్। కామకామరమణీబభూవతురితి చ్విః। కులకమ్॥౨౮॥

తత్ర సౌధసురభూధరే యయోరావిరాసురథ కామకేలయః।

యే మహాకవిభిరప్యవీక్షితాః పాంసులాభిరపి యే న శిక్షితాః॥౨౯॥

తత్రేతి॥ అథ తత్రోక్తగుణే సౌధరూపే సురభూధరే మైరౌ యయోస్తే కామకేలయ ఆవిరాసుః స్పష్టం దిదీపిరే। తే కే కామకేలయః— మహాకవిభిర్వ్యాసకాలిదాసాదిభిర్నిగూఢభావదర్శిభిరప్యవీక్షితా న బుద్ధిగోచరీకృతాః। తేషామపి న స్ఫురితా ఇతి యావత్। తథా,— అనేకనరసంభోగచతురాభిః పాంసులాభిః స్వైరిణీభిరపి యే న శిక్షితా అభ్యస్తా నానాజారశిక్షోపదేశాదపి న జ్ఞాతాః। ఏతేనాలౌకికాః కామవిలాసా వర్ణయిష్యన్త ఇతి సూచితమ్। 'ద్రవకేలిపరీహాసాః' ఇతి 'కేలి 'శబ్దః పుంలిఙ్గోఽపి॥౨౯॥

పౌరుషం దధతి యోషితా నలే స్వామిని శ్రితతదీయభావయా।

యూని శైశవమతీర్ణయా కియత్త్రాపి భీమసుతయా న సాధ్వసమ్॥౩౦॥

పౌరుషమితి॥ ఏవంభూతయా భీమసుతయా ఏవంభూతే నలే విషయే కియత్కింపరిమాణం సాధ్వసం భయం న ప్రాపి, అపి తు బహు భయం ప్రాప్తమ్। అధాష్టర్యం ప్రాపేత్యర్థః। కింభూతే నలే— పౌరుషం దధతి బలిని। కింభూతయా—స్వయం తు—యోషితాఽబలయా। తథా,— స్వామిని ఆత్మనః ప్రభౌ రాజని చ। స్వయం తు — శ్రితోఽఙ్గీకృతస్తదీయభావస్తదీయత్వం యయా నలదాసీభూతయా। తథా, యూని తరుణే। స్వయం తు — శైశవం

బాల్యమతీర్ణయానతిక్రాన్తయా వయఃసంధౌ వర్తమానయా। బలినః స్వామినో రాజ్ఞస్తరుణాశ్చాబలయా దాసీభూతయా బాలయా భయం ప్రాప్యత ఇతి యుక్తమితి। అత్ర చ ప్రథమసంభోగే కిం వా భావీతి ఈదృశే నలే ఈదృశ్యా తథా మహద్భయం ప్రాపీతి భావః। సర్వాణ్యపి విశేషణాని హేతుగర్భాణి। అథ చ — శ్రితో నలవిషయో భావో రమణాభిలాషో యయైతాదృశ్యాపి స్వామిని భర్తరి నలే మహద్భయం ప్రాపి। యతః— పూర్వోక్తగుణవిశిష్టే పూర్వోక్తగుణవిశిష్టయా చేతి। ఏవంభూతేఽపి నలే ఏవంభూతయా తయా సాధ్వసం కియదల్పమేవ ప్రాప్తమ్। బహు సాధ్వసం వర్తత ఏవ, తథాపి కించిత్సాధ్వసం పరిత్యక్తమ్। యస్మాత్ — శ్రితో నలవిషయో రమణాభిలాషో యయేతి బా। అథ చ,— శ్రితః పరిశీలితో జ్ఞాతో నలాశయో యయా బాల (లా) యా మమ కణ్ఠోపభోగం న కరిష్యతీతి నిశ్చితనలాభిప్రాయా భయం న ప్రాపేతి భావ ఇతి వా। శ్రితోఽనుష్ఠితో నలాశయో యయా నలభావానుకూలవర్తిన్యా ప్రథమసంభోగే పౌరుషమవలమ్బ్య క్రీడాకౌతుకకారీ భవతి, కాన్తా చానుత్తీర్ణశైశవా కిమత్ర భావీతి సభయా కించిదప్య- జానానాఽల్పభయం విహాయ ప్రియభావానుకూల్యమాశ్రయతీతి। ఏతదనుభవసాక్షికమితి భావః॥౩౦॥

ఇదానీం లజ్జానుభావపూర్వం కామశాస్త్రానురోధేన ప్రథమసంభోగక్రమమాహ—

దూత్యసంగతిగతం యదాత్మనః ప్రాగశిశ్రవదియం ప్రియం గిరః।

తం విచిన్త్య వినయవ్యయం హ్రియా న స్మ వేద కరవాణి కీదృశమ్॥౩౧॥

దూత్యేతి॥ ఇయం ప్రాక్ వివాహాత్పూర్వం దూత్యేన దేవదూతవ్యాపారేణ సంగతిం గతం సంబన్ధం ప్రాప్తం సాక్షాదృష్టం నలం ప్రియమాత్మనో విరహప్రకాశినీర్నవమసర్గోక్తా గిరో వాణీరశిశ్రవదాశ్రావయామాసేతి యత్, తం ప్రియస్య స్వవచనశ్రావణలక్షణం వినయస్య వ్యయం నాశం ధార్ష్ట్యం విచిన్త్య విశేషేణ స్మృత్వా హ్రియా కృత్వా కీదృశం కరవాణీతి న వేద స్మ నాజ్ఞాసీత్। తదానీం మయా యదుక్తం తన్మహదనుచితం కృతం తత్ప్రతిక్రియా కీదృశీ, ప్రకృతే చార్థే కిం కార్యమితి వినయవ్యయస్మరణాజ్జాతయా హియా కింకర్తవ్యతామూఢాఽభూదిత్యర్థః। ఉత్తమత్వం సూచితమ్। ఉత్తమా హి పూర్వానుచితస్మరణాజ్జన్తే। అతీతస్మరణేనాపి సలజాఽభూత్ ప్రారబ్ధసంభోగానుభవదశాయాం తు సలజ్జత్వం కిం వాచ్యమితి భావః। అశిశ్రవత్ శృణోతేర్ణౌ చజి ద్విర్వచనే ఉపధాహ్రస్వత్వే 'సన్వల్లఘుని-'(౭।౪।౩) ఇతి సన్వద్భావే 'స్రవతిశృణోతి—' (౭।౪।౮౧) ఇత్యభ్యాసస్య వేత్త్వమ్। ప్రియం, శృణోతేః శబ్దకర్మత్వాణ్ణౌ కర్మత్వమ్॥౩౧॥

యత్త్వయా సదసి నైషధః స్వయం ప్రాగ్వృతః సపది వీతలజ్జయా।
తన్నిజం మనసికృత్య చాపలం సా శశాక న విలోకితుం నలమ్॥౩౨॥

యదితి॥ తయా సదసి మిలితలోకత్రయసమక్షం వీతలజ్జయా నిర్లజ్జయా సత్యా సపది స్వయం పరప్రవర్తనాద్యభావేఽప్యాత్మనైవ వరణమాలయా కృత్వా ప్రాక్ నైషధో వృత ఇతి యత్, సా తత్తథా నలవరణలక్షణం నిజం చాపలం ధాష్టర్యం మనసికృత్య విచార్య తదానీం లజ్జాం త్యక్త్వా మయా మహద్ధాష్టర్యమవలమ్బితమేతదనుచితమితి స్మృత్వా లజ్జాతిశయవశాత్తదానీం నలం విలోకితుమపి న శశాక। అత్రాప్యుత్తమత్వం సూచితమ్। తచ్చాపలం మనసికృత్య విశేషేణైతా ప్రాప్తా చాసౌ లజ్జా చ తయా కృత్వా నలం వీక్షితుం నాశకదితి వా। మనసికృత్య పూర్వవత్॥౩౨॥

ఆసనే మణిమరీచిమాంసలే యాం దిశం స పరిరభ్య తస్థివాన్।
తామసూచితవతీవ మానినీ న వ్యలోకయదియం మనాగపి॥౩౩॥

ఆసన ఇతి॥ అనురాగాతిశయాదేకాసనే వర్తమానయోస్తయోర్మధ్యే స నలో మణిమరీచిభిః స్వచితోత్తమరత్న- ప్రసారికిరణైర్మాంసలే వ్యాప్త ఆసనే సింహాసనే (స నలః) యాం దిశం పరిరభ్య యం సింహాసనప్రదేశమాశ్రిత్య తస్థివాన్ ఇయం భైమీ తాం దిశం మనాగపి న వ్యలోకయత్। ఉత్ప్రేక్షతే— అసూయితవతీవ ఈర్ష్యావతీవ। దిశః స్త్రీత్వాదియం మద్భర్త్రాలిఙ్గితేతి సపత్నీబుద్ధ్యాఽసూయాం కృతవతీవ తాం నాపశ్యదిత్యర్థః। యతో మానినీ లజ్జాభయాభ్యాం నాపశ్యత్, తత్రేయముత్ప్రేక్షా। అసూయితవతీ, కణ్డ్వాదియగన్తాత్ క్తవతుః, ఉగిత్త్వాన్ఙీప్॥౩౩॥

హ్రీసరిన్నిజనిమజ్జనోచితం మౌలిదూరనమనం దధానయా।
ద్వారి చిత్రయువతిశ్రియా తయా భర్తృహూతిశతమశ్రుతీకృతమ్॥౩౪॥

హ్రీతి॥ నిరన్తరప్రవాహరూపత్వాత్ హ్రీరూపాయాం సరితి నిజస్యాత్మనో నిమజ్జనం తస్యోచితం యోగ్యం మౌలేః శిరసో దూరం నితరాం నమనమానాభేర్నమ్రీభావం దధానయా, తథా,— ద్వారి గృహద్వారదేశే చిత్రలిఖితయువతివత్ శ్రీః శోభా యస్యాస్తయా లజ్జాభయాభ్యామన్తఃప్రవేష్టుమశక్తతయాఽతినిశ్చలయా తత్రైవ స్థితయా భైమ్యాపి

భైమ్యాగచ్ఛేతి భర్తుర్నలస్య హూతీనామాహ్వానానాం శతమశ్రుతీకృతం శ్రుతమశ్రుతం కృతమ్। శ్రుతం లజ్జాభయాభ్యామనుత్తరాద- నాగమనాశ్చాశ్రుతమివ కృతమిత్యర్థః। నవోఢాజాతిరియమ్॥౩౪॥

వేశ్మ పత్యురవిశన్న సాధ్వసాద్వేశితాపి శయనం న సాఽభజత్।

భాజితాపి సవిధం న సాస్వపత్స్వాపితాపి న చ సంముఖాభవత్॥౩౫॥

వేశ్మేతి॥ సా కిమగ్రే భవిష్యతీతి సాధ్వసాద్భయాత్పత్యుర్వేశ్మ న స్వయమవిశత్। అనన్తరం సఖ్యా నలేన వా వేశితాపి గృహమధ్యం ప్రాపితాపి శయనం నాభజత్। తతోఽపి సఖ్యా నలేన వా శయనం భాజితాపి సా సవిధం నలసమీపం యథా తథా నాస్వపత్, కింతు దూరత ఏవ నిద్రాతి స్మ। తతోఽపి సఖ్యా నలేనైవ వాజ్కపాల్యాదినా సవిధం స్వాపితాపి న చ సంముఖాఽభవత్, కింతు శయ్యాపార్శ్వపట్టికావలమ్బినీ పరాఙ్ముఖ్యేవాభూదిత్యర్థః। ప్రథమసంభోగే ముగ్ధాయా జాతిరియమ్। సాధ్వసాదితి సర్వత్ర। అస్వపత్, 'అద్గార్గ్య—' (౭।౩।౯౯) ఇతి లజ్యట్। సంముఖా, 'స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాత్–' (౪।౧।౫౪) ఇతి వికల్పాన్న జీష్॥౩౫॥

కేవలం న ఖలు భీమనన్దినీ దూరమత్రపత నైషధం ప్రతి।

భీమజాహృది జితః స్త్రియా హ్రియా మన్మథోఽపి నియతం స లజ్జితః॥౩౬॥

కేవలేతి॥ భీమనన్దినీ కేవలం నైషధం ప్రత్యుద్దిశ్య దూరం నితరామత్రపత లజ్జాం ప్రాపేతి న, కింతు భీమజాహృది వర్తమానయా హ్రియా లజ్జారూపయా స్త్రియా జితః ఖలు జిత ఏవ సోఽతిప్రసిద్ధపరాక్రమః హృద్యేవ వర్తమానో మన్మథోఽపి నియతం బహుకాలం లజ్జితః। అథ చ,— మనో మథ్నాతి పీడయతీతి మన్మథః పృషోదరాదిః। ఏవంవిధోఽపి జితో లజ్జితః సంకుచితశ్చేతి చిత్రమ్। హ్రీవశాన్నలవిషయోఽతిపీడాకరోఽపి కామో బహుకాలం తామభిభవతి స్మేతి భావః। అన్యోఽపి స్త్రియా జితో లజ్జతే॥౩౬॥

ఆత్మనాపి హరదారసున్దరీ యత్కిమప్యభిలలాష చేష్టితుమ్।

స్వామినా యది తదర్థమర్థితా ముద్రితస్తదనయా తదుద్యమః॥౩౭॥

ఆత్మనేతి॥ హరదావధ్గౌరీవత్సున్దరీ సా ఆత్మనాపి స్వయమేవ యత్కిమపి యత్కించిచేష్టితుం తదవసరోచితం కటాక్షవీక్షణతామ్బూలదానతాలవృన్తచాలనాద్యభిలలాష కర్తుమైచ్ఛత్। తదర్థం తస్మై ప్రయోజనాయ తద్వస్తుదానాయ ఇఙ్గితజ్ఞేన స్వామినా నలేన తామ్బూలం దేహీతి యది అర్థితా యాచితా తర్హ్యనయా భైమ్యా తస్య నలస్యోద్యమో యాచనప్రయత్నో ముద్రితః తామ్బూలాదీనామదానాద్వ్యర్థీకృతః। తేన యాచితా సతీ న దదావితి భావః। 'అపిః' ఏవార్థే। 'స్వామినా' ఇత్యనేనావశ్యకర్తవ్యతాయాం సత్యామపీతి సూచితమ్। గౌర్యపి ప్రథమసంభోగే హరేణార్థితా సత్యేవమే- వాకరోదితి ధ్వనిః॥౩౭॥

హ్రీభరాద్విముఖయా తయా భియం సఞ్జితామననురాగశఙ్కిని।

స స్వచేతసి లులోప సంస్మరన్దూత్యకాలకలితం తదాశయమ్॥౩౮॥

హ్రీభరాదితి॥ దూత్యకాలే కలితం పరీక్షితం తదాశయం భైమ్యభిప్రాయం సమ్యగ్దృఢసంస్కారతయా స్మరణపథారూఢం సంస్మరన్విచారయన్ స నలో హ్రీభరాద్విముఖయా తయా విముఖత్వాదేవాననురాగశఙ్కిని కిమస్యా మయ్యనురాగో నాస్తీతి శఙ్కాశీలే స్వచేతసి సఞ్జితాం జనితామనురాగాభావసంభావనాం భీతిం లులోప నిరస్యతి స్మ। దూత్యావసరే మయ్యనురాగాతిశయాదిన్ద్రాదీనపి పరిత్యజ్య మదలాభే కృతమరణనిశ్చయేయమిదానీమనురాగం న త్యక్ష్యతీతి నిశ్చిత్య జాతాం శఙ్కాం తత్యాజ। ముగ్ధా లజ్జాభరాదేవ విముఖీయం నత్వననురాగాదితి నిశ్చికాయేత్యర్థః। తదాశయం, శేషత్వావివక్షయా షష్ఠ్యభావః॥౩౮॥

పార్శ్వమాగమి నిజం సహాలిభిస్తేన పూర్వమథ సా తయైకయా।

క్వాపి తామపి నియుజ్య మాయినా స్వాత్మమాత్రసచివావశేషితా॥౩౯॥

పార్శ్వమితి॥ తేన నలేన భయవశాదేకాకినీ నలస్య సవిధమనాగచ్ఛన్తీ సా ఆలిభిర్భూయసీభిః సహ నిజం పార్శ్వమాగమి ప్రాపితా। భవతీభిరపి కించిత్కాలమనయా సార్ధమాగన్తవ్యమిత్యాదిష్టాభిస్తాభిస్తాం స్వసంనిధిం ప్రాపితవానిత్యర్థః। అథానన్తరం కియతాపి కాలేన కించిద్విశ్వాసప్రాప్త్యనన్తరమేకయైకాకిన్యైవ తయా సఖ్యా సహ సఖ్యన్తరపరిహారేణ సంనిధిం ప్రాపితా। అథానన్తరం కియతాపి కాలేన తామపి సఖీం క్వాపి గన్ధమాల్యతామ్బూలాద్యాహరణే విషయేఽలీకం నియుజ్య గన్ధాద్యానయేతి వ్యాజాత్ప్రేష్య యతో మాయినా కామశాస్త్రోక్తకన్యావిసమ్భణకపటపటునా చతురేణ తేన స్వాత్మమాత్రో నల

ఏవ సచివః సఖా యస్యాః స్వసహాయైవైకాకినీ అవశేషితా స్వసమీపే స్థాపితా। విజనోచితం స్వీయమిఙ్గితమదర్శయత్, తదీయం చాపశ్యదితి భావః। కన్యావిస్రమ్భణప్రకారోఽయమ్। 'ఆగమి,'ణ్యన్తాత్కర్మణి చిణ్' (విభాషా) చిణ్ణములోః-' (౭।౧।౬౯) ఇతి దీర్ఘవికల్పాత్పక్షే హ్రస్వః॥౩౯॥

సంనిధావపి నిజే నివేశితామాలిభిః కుసుమశస్త్రశాస్త్రవిత్।

ఆనయద్వ్యవధిమానివ ప్రియామఙ్కపాలివలయేన సంనిధిమ్॥౪౦॥

సంనిధావితి॥ స నల ఆలిభిః స్వయమేవ నిజే సంనిధౌ నివేశితాం తేనైవ ప్రయోజకేన స్వసమీపే ప్రయోజ్యాభిః సఖీభిః స్థాపితామపి ప్రియామఙ్కపాలేర్భైమీపృష్ఠభాగస్పర్శినః స్వీయైకభుజాలిఙ్గనవిశేషస్య వలయాకారేణ వేష్టనేన కృత్వా సంనిధిమానయత్। యతః— కుసుమశస్త్రః కామస్తస్య వాత్స్యాయనాదిప్రణీతం శాస్త్రం వేత్తీతి విత్। ఉత్ప్రేక్షతే— వ్యవధిమానివ దూరస్థో యథా ప్రియాం సంనిధిమానయతి। కామశాస్త్రే—'ఆదౌ రతం వాహ్యమిహ ప్రయోజ్యం తత్రాపి చాలిఙ్గనమేవ పూర్వమ్' ఇతి। 'తథా సామీప్యగాం భీరుం నవోఢాం సంనిధాపయేత్। విశ్వాసచ్ఛద్మనా గాఢాలిఙ్గనాత్త్యాజయేద్భయమ్' ఇత్యాది। సంనిధిస్థాపనవ్యాజేన గాఢమాలిఙ్గ్య భయం త్యాజితవానితి భావః॥౪౦॥

ప్రాగచుమ్బదలికే హ్రియానతాం తాం క్రమాద్ధరనతాం కపోలయోః।

తేన విశ్వసితమానసాం ఝటిత్యాననే స పరిచుమ్బ్య సిష్మియే॥౪౧॥

ప్రాగితి॥ స హ్రియా ఆనతామతినమ్రాం తాం ప్రాగలికే లలాట ఏవాచుమ్బత్। అతినమ్రత్వాత్తదానీం కపోలాది- చుమ్బనస్యాశక్యత్వాదిత్యర్థః। తతః— కించిద్గతచుమ్బనభయత్వాత్పూర్వాపేక్షయా దరమీషన్నతాం కించిదున్నతముఖీం క్రమాత్పరిపాట్యా తదానీమేవాన్యదా వా కియతా ద్వయోరపి కపోలయోశ్చుచుమ్బ। తేన కపోలచుమ్బనేన తతోఽపి విశ్వసితం మానసం యస్యాస్తాం తతోఽప్యున్నతముఖీమాననే ఝటితి ముఖవక్రణాభయాచ్ఛీఘ్రం పరిచుమ్బ్య దుర్లభాధరచుమ్బనలాభజనితానన్దవశాత్సిష్మియ ఈషదవ్యక్తమహసత్। స్ఫుటహాసే పునర్లజ్జా స్యాదితి భయాదీషజ్జహాసేత్యర్థః। అథ చ,— యదేతావత్పర్యన్తం త్వయా వఞ్చితం తదపీదానీం మయా లబ్ధమితి హాసః। లలాటాదీని కామశాస్త్రోక్తాని చుమ్బనస్థానాని। ఇయమపి విస్రమ్భణరీతిః॥౪౧॥

లజ్జయా ప్రథమమేత్య హుంకృతః సాధ్వసేన బలినాథ తర్జితః।

కించిదుచ్ఛ్వసిత ఏవ తద్ధృతిది న్యగ్భభూవ పునరర్భకః స్మరః॥౪౨॥

లజ్జయేతి॥ లలాటాదిచుమ్బనక్రమానుభవజాతసుఖవిశేషోల్లసితకామోదయాయాస్తస్యా హృది మానసే కించిదుచ్ఛ్వసిత ఏవ వికసిత ఏవార్భకో ముగ్ధత్వాదప్రౌఢః స్మరః ప్రథమం చుమ్బనజనితయా లజ్జయా ఏత్యాగత్య హుంకృతో హుంకారేణ నిషిద్ధః। అథ పశ్చాద్బలినా ప్రబలేన చుమ్బనజన్యేన సాధ్వసేన సాత్త్వికభయేన తర్జితో భర్త్సితోఽస్మదీయం భైమీహృదయలక్షణం స్థానం త్వయా ప్రవిష్టం తిష్ఠేత్యాక్షేపపూర్వం లజ్జాభయాభ్యాం భర్త్సిత ఇత్యర్థః। ఏవకారో విలమ్బద్యోతనార్థః। అర్భకోఽపి కించిచ్చేష్టితుముద్యుక్తో మాత్రా పూర్వమాగత్య హుంకృత్య పశ్చాత్ప్రభుణాపి వాచా తర్జితః సన్సంకుచితో భవతి। హుంకృత ఇవ తర్జిత ఇవేతి చ ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా॥౪౨॥

వల్లభస్య భుజయోః స్మరోత్సవే దిత్సతోః ప్రసభమఙ్కపాలికామ్।

ఏకకశ్చిరమరోధి బాలయా తల్పయన్త్రణనిరన్తరాలయా॥౪౩॥

వల్లభస్యేతి॥ స్మరోత్సవే సురతోత్సవారమ్భేఽఙ్కపాలికాం కృతపృష్ఠవేష్టనబాహువలయాలిఙ్గనం ప్రసభం హఠాద్దిత్సతోః కర్తుమిచ్ఛతోర్వల్లభస్య నలస్య భుజయోర్మధ్యే ఏకకో భుజః వాలయా సురతాప్రౌఢయా తయా చిరమరోధి ప్రతిబద్ధః। కీదృశ్యా— తల్పస్య శయ్యాయా యన్త్-ణేన స్వపృష్ఠదృఢపీడనేన నిరన్తరాలయా నిరవకాశయా। ఆలిఙ్గనార్థం పృష్ఠదేశే నలభుజప్రవేశో యథా న భవతి తథా దృఢం శయ్యాసంలీనయన్త్రణేన నిరవకాశత్వాద్భుజరోధనాశ్చాలిఙ్గనవిఘ్నం సమాచరదిత్యర్థః। అబలత్వాదేకదైవ ద్వయోర్భుజయోః ప్రతిరోద్ధుమశక్యత్వాద్ద్వాభ్యామపి నిజభుజాభ్యామేకైకస్య నలభుజస్య పర్యాయేణ రోధనాదేకక ఇత్యుక్తేఽపి ద్వావపి భుజౌ నిరుద్ధావితి జ్ఞేయమ్। ఏకక ఇతి పర్యాయాశయేనోక్తమ్। ద్వాభ్యామేకస్యైవ నిరోధేఽపి ద్వితీయేన స్పర్శమాత్రం కర్తుం శక్యతే, న తు ద్విభుజసాధ్యమఙ్కపాల్యాలిఙ్గనమిత్యేకక ఇత్యుక్తమితి వా। అన్యోన్యాభిముఖ్యేన సుప్తయోస్తయోరధస్తనబాహూ శయ్యాసంలగ్నత్వాచ్ఛయ్యయైవ నియన్త్రితౌ। ఆలిఙ్గనోద్యుక్తః శయ్యాసంలగ్నో నలబాహుస్తల్పయన్త్రణనిరవకాశత్వాత్పృష్ఠదేశే ప్రవేష్టుమశక్యత్వాదవరుద్ధః। ఉపరితనస్తూపరితనేన భైమీబాహునా చిరం ప్రతిరుద్ధ ఇత్యాశయః॥౪౩॥

హారచారిమవిలోకనే మృషాకౌతుకం కిమపి నాటయన్నయమ్।

కణ్ఠమూలమదసీయమస్పృశత్పాణినోపకుచధావినా ధవః॥౪౪॥

హారేతి॥ హారస్య ఏకావల్యాదిముక్తాహారస్య చారిమా సౌన్దర్యం తస్య విలోకనే విషయేఽతివృత్తస్థూలముక్తా- యుక్తోఽత్యద్భుతోఽయం త్వదీయో హారో దర్శయ దర్శయైనమిత్యాది కిమపి లోకోత్తరం మృషాకౌతుకం నాటయన్నభినయన్నయం ధవో భర్తా నలః స్పర్శలోభవశాదుపకుచం స్తనసమీపం ధావతి, ఏవంశీలేన పాణినాఽదసీయం భైమ్యాః సంబన్ధి కణ్ఠమూలం కణ్ఠాధోభాగమస్పృశత్। సార్వభౌమస్య తస్యాపూర్వస్య వస్తుజాతస్య దృష్టత్వాత్కుచస్పర్శ ఏవ తాత్పర్యాచ్చ తాత్త్వికకౌతుకాభావేఽపి సాక్షాత్కరస్పర్శమసహమానాయాస్తస్యా హారసౌన్దర్యదర్శనే మృషాకౌతుకనాటనేన కణ్ఠమూలస్పర్శవ్యాజేన కుచావేవ స్పృశతి। ముగ్ధావిస్రమ్భణజాతిః॥౪౪॥

పునః స్తనస్పర్శ ఉపాయాన్తరమాహ—

యత్త్వయాస్మి సదసి స్రజాఞ్చితస్తన్మయాపి భవదర్హణార్హతి।

ఇత్యుదీర్య నిజహారమర్పయన్నస్పృశత్స తదురోజకోరకౌ॥౪౫॥

యదితి॥ స ఇత్యుదీర్యోక్త్వా భైమీకణ్ఠే నిజముక్తాహారమర్పయన్ సన్ హారార్పణమిషేణ తస్యా ఉరోజావేవ కాఠిన్యాదిగుణత్వేన కోరకౌ పస్పర్శ। ఇతి కిమ్— హే భైమి ! సదసి సభామధ్యే త్వయాఽహం స్రజా మధూకమాలయా కృత్వా యద్యస్మాదఞ్చితః సర్వేషాం సమక్షం పూజితోఽస్మి। తత్తస్మాన్మయాపి మత్కర్తృకా భవత్యా అర్హణా పూజా అర్హతి। ఉపకారస్య ప్రత్యుపకర్తవ్యమితి న్యాయయుక్తేతి। 'అర్హణా కృతా' ఇత్యపి పాఠః॥౪౫॥

నీవిసీమ్ని నిహితం స నిద్రయా సుభ్రువో నిశి నిషిద్ధసంవిదః।

కమ్పితం శయమపాస యన్నయం దోలనైర్ఘనితబోధయాఽనయా॥౪౬॥

నీవీతి॥ జాగ్రదవస్థాయాం కరం నిరాకరిష్యతీతి బుద్ధ్యా నిశి నిద్రయా నిషిద్ధా వారితా సంవిజ్జ్ఞానం యస్యాస్తస్యాః సుభ్రువో భైమ్యా నీబిసీమ్ని రసనాకలాపమోచనార్థం

వసనపట్టికాపరిసరే నిహితే స్థాపిత ఏవ నీవిస్పర్శమాత్రేణ కమ్పితం సాత్త్వికకమ్పయుక్తం శయం హస్తం స నలో దోలనైః సముద్భూతస్వగతసాత్త్విక-కమ్పనిమిత్తహస్తచాలనైర్జనితబోధయా వ్యాజితనిద్రయాఽనయా భైమ్యా కరణభూతయాఽపాస నిరాకృతవాన్। కీదృశః— అయం శుభా-వహవిధిమ్। సంభోగానన్దమితి యావత్। తం యన్ ప్రాప్నువన్। 'అపాసయన్నిజమ్' ఇతి పాఠే— భైమ్యా ప్రయోజ్యయా స ప్రయోజకో నలో నిజం కరమపాసయదమోచయదిత్యర్థః। కమ్పమానకరసంస్పర్శమాత్రేణ జాతబోధయా తదీయః కరో నిరాకృత ఇత్యర్థః। అనయేతి కరణే తృతీయా। పాఠాన్తరే తు ప్రయోజ్యకర్తరి॥౪౬॥

స ప్రియోరుయుగకఞ్చుకాంశుకే న్యస్య దృష్టిమథ సిస్మియే నృపః।

ఆవవార తదథామ్బరాఞ్చలైః సా నిరావృతిరివ త్రపావృతా॥౪౭॥

స ఇతి॥ స నృపః ప్రియాయా ఊరుయుగస్య కఞ్చుకాంశుకే ఆవరణభూతే వస్త్రే దృష్టిం న్యస్య అథానన్తరమేవ సిస్మియే ఈషదహసత్। సూక్ష్మవస్త్రావృతత్వాత్సర్వం మయా ద్రష్టుం శక్యత ఏవేత్యాశయేనేత్యర్థః। ల్యపా పూర్వకాలత్వేఽభిహితే స్మితస్యానన్తర్యేఽప్యవ్యవహితేతరత్వద్యోతనార్థమ్ 'అథ' శబ్దః। నీవిస్థాపితకరాపాసనానన్తరమితి వా। అథ నలస్మితానన్తరం నిరావృతిరివ వస్త్రరహితేవ త్రపావృతా సతీ సా తదూరుయుగవస్త్రం వస్త్రస్య తస్యైవాఞ్చలైరగ్రభాగైరావవారాచ్ఛాదయామాస। వస్త్రస్యాతిసూక్ష్మత్వాద్వృథాసంభావితనిజగోప్యాఙ్గదర్శనా సతీ ఘనావయవత్వసంపాదనార్థం తద్వస్త్రం తదఞ్చలైరేవ ప్రావృణోదితి భావః। కామినోరియం జాతిః। అఞ్చలైరితి బహుత్వం పునఃపునరావరణక్రియాభేదాత్॥౪౭॥

బుద్ధిమాన్వ్యధిత తాం క్రమాదయం కించిదిత్థమపనీతసాధ్వసామ్।

కించ తన్మనసి చిత్తజన్మనా హ్రీరనామి ధనుషా సమం మనాక్॥౪౮॥

బుద్ధిమానితి॥ బుద్ధిమాన్ కామశాస్త్రోక్తకన్యావిస్రమ్భణప్రకారచతురోఽయమిత్థం పూర్వోక్తరీత్యా క్రమాత్పరిపాట్యా తామపనీతసాధ్వసాం త్యాజితాకస్మికసంభోగభయాం వ్యధితాకృత్। 'కించ' ఇత్యధికోక్తౌ। న పరమేతావదేవ, కింత్వన్యచ్చ—తస్యా మనసి వర్తమానా హ్రీస్తత్రైవ స్థితేన చిత్తజన్మనా స్వధనుషా సమం సహ మనాక్ అనామి శిథిలితా। కామేన

ధనుషి కించిదారోప్యమాణే లజ్జాప్యల్పా జాతేత్యర్థః। పూర్వ కామో భయలజ్జాభ్యాం త్యాజితః, ఇదానీం తు భైమీభయం నలేన నిరాకృతమ్, ఏకా స్త్రీవ హ్రీరవశిష్టా, సా కామేన సుఖేనాల్పితేతి భయలజ్జయోః కించిదపాసనేన పూర్వం మన్దీభూతోఽపి కామః స్తోకం పునరుల్లలాసేతి భావః। అనామి, 'జ్వలహ్వల –' (౩ం సూం ౧౪౯) ఇతి వార్తికాన్మిత్త్వస్య పాక్షికత్వాన్మిత్త్వాభావే హ్రస్వాభావః। మిత్త్వేఽపి వా 'చిణ్ణములోః—' (౬।౧।౬౯) ఇతి పాక్షికో దీర్ఘః॥౪౮॥

సిష్మియే హసతి న స్మ తేన సా ప్రీణితాపి పరిహాసభాషణైః।

స్వే హి దర్శయతి తే పరేణ కానర్ఘ్యదన్తకురువిన్దమాలికే॥౪౯॥

సిష్మియ ఇతి॥ తేన పరిహాసభాషణైః పరిహాసప్రధానైః సప్రేమవచనైః ప్రీణితా జనితప్రీతిరపి సా తస్మిన్వసత్యపి వికసత్కపోలనయనమలక్షితదన్తం సిష్మియే స్మితం చకార। దర్శితదన్తం ప్రసరద్ధాస్యం తు న చకార। అన్యా తు పరిహాసప్రీణితా హసతి, ఇయం తు నేతి చిత్రమితి 'అపి శబ్దార్థః। హి యస్మాత్తే ప్రసిద్ధే అనర్ఘ్యా నిర్మూల్యాః సులక్షణా దన్తాస్త ఏవ తామ్బూలరాగత్వాత్కురువిన్దాని మాణిక్యాని తేషాం మాలికే అల్పే హ్రస్వే వా మాలే వే ఆత్మీయే సర్వస్వరూపే కా కులీనా స్త్రీ పరేణాన్యేన హాస్యేన యేన కేనచిత్పురుషేణ చ దర్శయతి దర్శనవత్యౌ కరోతి। అపి తు హాస్యం స్త్రీణాం దోషాయేత్యుత్తమస్త్రీత్వాత్ప్రకటితదశనం హాస్యం న చకారేతి యుక్తమ్। నహ్యనర్ఘ్యవస్త్వన్యస్మై ప్రదర్శ్యతే। తేన స హసతి స్మేతి వా। స్మితహసితవిహసితోపహాసాట్టహాసప్రకారైర్హాస్యరసో భరతేన పఞ్చధా నిరూపిత ఇతి స్మితహసితయోర్భేదః। 'అణౌ యః కర్తా' ఇతి కర్తృసంజ్ఞానువాదేన కర్మత్వవిధానాత్సంజ్ఞాపూర్వకవిధేరనిత్యత్వాత్పరేణేత్యత్ర దృశేర్బుద్ధ్యర్థత్వాద్ 'గతిబుద్ధి—'(౧।౪।౫౨) ఇతి ప్రాప్తకర్మత్వాభావః॥౪౯॥

వీక్ష్య భీమతనయాస్తనద్వయం మగ్నహారమణిముద్రయాఙ్కితమ్।

సోఢకాన్తపరిరమ్భగాఢతా సాన్వమాయి సుముఖీ సఖీజనైః॥౫౦॥

వీక్ష్యేతి॥ సఖీజనైః సా సుముఖీ సోఢా కాన్తస్య పరిరమ్భాణామాలిఙ్గనానాం గాఢతా దృఢపీడనం యయా ఏవంభూతాఽన్వమాయ్యనుమితా। కిం కృత్వా— భీమతనయాయాః స్తనద్వయం స్తనద్వయే మమానాం హారమణీనాం ముద్రయా

కించిద్ధమ్మీరరక్తీభూతస్థానశ్రియాఽఙ్కితం చిహ్నితం వీక్ష్య।
స్తనయోర్మగ్నహారమణిదర్శనాదన్యథానుపపత్త్యా గాఢా లిఙ్గనమనయా సోఢమితి
సఖీభిర్జ్ఞాతమిత్యర్థః। సుముఖీత్యనేనాలిఙ్గనసంజాతహర్షోఽపి సూచితః॥౫౦॥

యాచతే స్మ పరిధాపికాః సఖీః సా స్వనీవినిబిడక్రియాం యదా।

అన్వమిన్వత తదా విహస్య తా వృత్తమత్ర పతిపాణిచాపలమ్॥౫౧॥

యాచత ఇతి॥ సా యదా యస్మిన్సమయే పరిధాపయన్తీతి పరిధాపికాః సఖీః స్వనీవ్యా ఆత్మీయవస్త్రమేఖలాబన్ధస్య నిబిడకియాం గాఢబన్ధనం యాచతే స్మ ప్రార్థితవతీ తదా తాః సఖ్యోఽన్యోన్యవిలోకనపూర్వం విహస్యాత్ర నీవిబన్ధశ్లథీకరణార్థం వృత్తం జాతం పత్యుః పాణిచాపలం బలాదున్మోచనవ్యాపారమన్వమిన్వత అనుమితివిషయాన్యథానుపపత్త్యైవం ప్రార్థనం యుజ్యత ఇతి పూర్వవృత్తం నిశ్చితవత్య ఇత్యర్థః। యాచిర్ద్వికర్మా। అన్వమిన్వత, మినోతిః, స చానుపూర్వో జ్ఞానార్థః॥౫౧॥

కుర్వతీ నిచులితం హ్రియా కియత్సౌహృదాద్వివృతసౌరభం కియత్।

కుడ్మలోన్మిషితసూనసేవినీం పద్మినీం జయతి సా స్మ పద్మినీ॥౫౨॥

కుర్వతీతి॥ కామశాస్త్రోక్తలక్షణా పద్మినీ సా భైమీ పద్మినీం కమలినీం జయతి స్మ। కింభూతా— కియత్కించిచ్చుమ్బనాది సంభోగకర్మ హ్రియా నిచులితం స్థగితమప్రకటం కుర్వతీ (తథా,—) కియదాలిఙ్గనాదికం సౌహృదాచ్చిత్తసౌఖ్యాద్వివృతం ప్రకటితం సౌరభం కామశాస్త్రోక్తకౌశలం యత్ర ఏవంభూతం కుర్వాణా। కింభూతాం పద్మినీమ్— కుడ్మలోన్మిషితాని ముకులాన్యేవ ప్రఫుల్లాని సూనాని పుష్పాణి సేవతే భజత్యేవంశీలామ్। అర్ధవికసితపుష్పవతీమ్। నిచులితం కలికాస్థానీయమ్, వివృతసౌరభం వికసితపుష్పస్థానీయమ్। కియత్కలికారూపా కియద్వికసితకమలా కమలినీవ సాఽభూదిత్యర్థః। వివృతం సౌరభం మనోజ్ఞత్వం సౌగన్ధ్యం వా యస్యేతి వా॥౫౨॥

నావిలోక్య నలమాసితుం స్మరో హ్రీర్న వీక్షితుమదత్త సుభ్రువః।

తద్దృశః పతిదిశాచలన్నథ వ్రీడితాః సమకుచన్ముహుః పథః॥౫౩॥

నేతి॥ స్మరః సుభ్రువో భైమ్యా నలమవిలోక్యాఽఽసితుం స్థాతుం నాదత్త। హ్రీశ్చ తమీక్షితుం నాదత్త। యస్మాత్, తస్మాత్తస్యా దృశః కటాక్షవిక్షేపా నేత్రవ్యాపారాః క్రమేణ పతిదిశా నలాధిష్ఠితదేశముద్దిశ్య వలితగ్రీవం వారంవారమచలన్। అథ పశ్చాదభిముఖం నలనేత్రసంమీలనే సత్యనన్తరం వ్రీడితాః సత్యో నలమప్రాప్య పథో మార్గాదేవ ముహుః పునః సమకుచన్పరావృత్తాః। కామప్రేరితత్వాదీక్షితుమారేభే, లజ్జయా నిషిద్ధత్వాచ్చ తదీక్షణాన్నివృత్తేతి భావః। లజ్జాకామయోః సమబలత్వాద్భావసంధిః। దృశః వ్యాపారాపేక్షయా బహుత్వమ్॥౫౩॥

నానయా పతిరనాయి నేత్రయోర్లక్ష్యతామపి పరోక్షతామపి।

వీక్ష్యతే స ఖలు యద్విలోకనే తత్ర తత్ర నయనే దదానయా॥౫౪॥

నేతి॥ అనయా పతిః ప్రియో నేత్రయోర్లక్ష్యతాం గోచరత్వమపి నానాయి, పరోక్షతామగోచరత్వమపి న ప్రాపి। నన్వేకస్య వస్తునః పరోక్షతా వా భవేదపరోక్షతా వా భవేత్, న తూభయథా, విరోధాదిత్యాశఙ్క్యోపపాదయతి— ఖలు యస్మాద్ధేతోర్యస్య హారముకురరత్నస్తమ్భాదేర్విలోకనే సతి స నలో వీక్ష్యతే తత్ర తత్ర హారాదివస్తుని విషయే నయనే దదానయా ప్రేరయన్త్యా। ముకురాదేర్విలోకనే తత్ర తత్ర ప్రతిబిమ్బితో నలోఽనుపలక్షితదర్శనేన దృష్టో మామియం పశ్యతీతి తేనాజ్ఞాతత్వాత్ ఉద్దేశ్యతయా బిమ్బరూపస్తు న దృష్ట ఇతి విషయాన్తరవిలోకనవ్యాజేన ప్రసఙ్గాత్సంజాతదర్శనస్య నలస్యోభయరూపతాకారేణ వైచిత్ర్యాదికస్యాపి విరుద్ధోభయరూపసంభవే సంస్కారేన్ద్రియాభ్యాం సహోత్పాదనాచ్ఛాస్త్రే ప్రత్యభిజ్ఞావత్, లోకే చ ఖరతురగోభయోద్భూతత్వాద్వేసరవచ్చ యుక్తేత్యర్థః। లజ్జావశాత్సాక్షాద్యద్యపి నాపశ్యత్, తథాపి కామప్రేరితత్వాద్దర్పణాదిద్వారాఽపశ్యదితి భావః। 'వీక్ష్యతే స్మ' ఇతి పాఠః సుయోజ్యః। యద్యస్మాద్విలోకననిమిత్తం తత్ర తత్ర వస్తుని నేత్రే దదత్యా స వీక్ష్యతే స్మైవ, తస్మాల్లక్ష్యతాం పరోక్షతాం చ నానాయీతి వా॥౫౪॥

బాసరే విరహనిఃసహా నిశాం కాన్తసఙ్గసమయం సమైహత।

సా హ్రియా నిశి పునర్దినోదయం వాఞ్ఛతి స్మ పతి కేలిలజ్జితా॥౫౫॥

వాసర ఇతి॥ సా యస్మాద్వాసరే దినే విరహనిఃసహా సంభోగవిచ్ఛేదం సోఢుమశక్తా, తస్మాత్కాన్తస్య సఙ్గసమయం సంభోగసమయరూపాం నిశాం సమైహత—రాత్రిః కదా వా

సమేష్యతీతి। నిశి ప్రాప్తాయాం పత్యుః కేలిభిర్నవనవకామక్రీడార్పిర్లజ్జితా, అత ఏవ హ్రియా కృత్వా పునార్ధనోదయం వాఞ్ఛతి స్మ,- ప్రభాతం కదా వా సమేష్యతీతి।
హేతుహేతుమద్భావాన్న పౌనరుక్త్యమ్। సహజయా హ్రియా యుక్తా తతోఽపి పతికేలిభిర్విశేషేణ లజ్జితేతి వాఽపౌనరుక్త్యమ్॥౫౫॥

తత్కరోమి పరమభ్యుపైషి యన్మా హ్రియం వ్రజ భియం పరిత్యజ।

ఆలివర్గ ఇవ తేఽహమిత్యభూం శశ్వదాశ్వసనమూచివాన్నలః॥౫౬॥

తదితి॥ నలోఽమూం భైమీం శశ్వన్నిరన్తరమిత్యాశ్వసనం విశ్వాసహేతుం వచ ఊచివాన్। ఇతి కిమ్—హే భైమి ! బహువిధేష్వాలిఙ్గనచుమ్బనాదిషు మధ్యే యత్త్వమభ్యుపైషి మన్యసే తత్పరం కేవలం కరోమి, నాన్యత్। తస్మాద్భియం మా వ్రజ పుమఙ్గసఙ్గేన కిం వా భావీతి చిత్తే ధృతాం భియం పరిత్యజ। యతోఽహం త ఆలివర్గ ఇవ సఖీసమూహతుల్యః। తస్మాత్తస్మిన్యథా విశ్వసిషి తథా మయ్యపి విశ్వసిహి। భయం మా యాసీరితి। 'ఇహ త' ఇతి పాఠే— ఇహ చుమ్బనాదౌ విషయేఽహం తవాలివర్గ ఏ (ఇ) వ। సఖీకర్తృకే చుమ్బనాదౌ యథా కాపి న భీతిస్తథాత్రాపీత్యర్థః॥౫౬॥

యేన తన్మదనవహ్నినా స్థితం హ్రీమహౌషధినిరుద్ధశక్తినా।

సిద్ధిమద్భిరుదతేజి తైః పునః స ప్రియప్రియవచోభిమన్త్రణైః॥౫౭॥

యేనేతి॥ యేన తస్యా మదనరూపేణ వహ్నినా హ్రీరేవ మహౌషధిర్దివ్యౌషధిస్తయా నిరుద్ధా శక్తిః సామర్థ్య యస్య తేన లజ్జయా నిలీనేన స్థితం స కామాగ్ని పునః సిద్ధిమద్భిః ప్రకృతార్థసాధనసమర్థైస్తైరుక్తరూపైః ప్రియస్య ప్రియవచాంసి తద్రూపాణ్యనుమన్త్రణాని రహస్యమన్త్రజపాస్తైరుదతేజి అదీపి, ప్రకాశీకృతసామర్థ్యోఽకారీత్యర్థః। పూర్వోక్తాశ్వాసనవచనైః పునరుద్దీప్తకామా జాతేతి భావః। అన్యోఽపి వహ్నిరౌషధప్రతిబద్ధశక్తిః సుసిద్ధైరగ్ని-ప్రకాశకైర్మన్త్రైః పునరుదతేజి ఉద్దీప్యతే స్మ। 'తిజ నిశానే' నిశానముద్దీప్తకరణమ్। అత్ర క్షమార్థాభావాన్న సన్॥౫౭॥

యద్విధూయ దయితార్పితం కరం దోర్ద్వయేన పిదధే కుచౌ దృఢమ్।

పార్శ్వగం ప్రియమపాస్య సా హ్రియా తం హృది స్థితమివాలిలిఙ్గ తత్॥౫౮॥

యదితి॥ సా దయితేన మర్దనార్థం కుచయోరుపర్యర్పితం కరం కరాభ్యాం విధూయ నిరాకృత్య స్వదోర్ద్వయేన కరరూపేణ దృఢం కుచౌ యత్పిదధే తత్తేన కుచపిధానప్రకారేణ పార్శ్వగం పురః సమీపే స్థితం ప్రియం హియాఽపాస్య హృది స్థితం తమేవాలిలిఙ్గేవేత్యుత్ప్రేక్షా। స్త్రీణాం యాచనే యన్నివారణం తదేవ కామస్య పరమాయుధమ్। ఆలిఙ్గనేన యథా కామః ప్రదీప్తో భవతి, తథా కుచమర్దననిషేధపరేణ కుచపిధానేనాపి నలః ప్రదీప్తకామో జాత ఇతి భావః। ముగ్ధా-జాతిరియమ్॥౫౮॥

అన్యదస్మి భవతీం న యాచితా వారమేకమధరం ధయామి తే।

ఇత్యసిస్వదదుపాంశుకాకువాక్సోపమర్దహతవృత్తిరేవ తమ్॥౫౯॥

అన్యదితి॥ ఇతి ఏవంప్రకారా ఉపాంశుర్మన్దా భీత్యా ప్రార్థనాద్దైవ (న్య) వశాత్, కాకుర్ధ్వనివికారయుక్తా వాక్ యస్య స నలో దీనప్రార్థనవశాత్కించిదనుమతౌ సత్యాముపమర్దే దన్తదశనౌష్ఠపీడనగాఢాలిఙ్గనాదౌ యో హఠస్తేన సహితా వృత్తిరధరపానాదివ్యాపారో యస్య, సోపమర్దా కరధూననాదినా సవిఘ్నాఽధరపానహఠవృత్తిర్యస్య వా ఏవంభూత ఏవ సన్ తమధరమసిస్వదదపాత్। ఏవమాలిఙ్గనాద్యపి। ఇతి కిమ్— హే భైమి ! అహం భవతీం త్వామన్యదపరం కిమపి కుచమర్దనాది న యాచితాస్మి యాచిష్యే, కిం తర్హి— అహమేకవారం తేఽధరం ధయామి పిబామీతి। ఆశయా దీనవచనమ్, పానే తు బలాత్కారః। ఏకవారాధరపానానుమతేరుపమర్దేన భఙ్గేన సహితా హఠవృత్తిరననుమతద్వితీయాద్యధరపానవ్యాపారో యస్యేతి వా। ఏకవారాధరపానమాత్రానుమతౌ లబ్ధాయామాలిఙ్గనాద్యపి ద్వితీయాద్యధరపానమప్యకరోత్,అపరాధమార్జనం త్వనన్తరం కరిష్యామీతి బుద్ధ్యేతి భావః। పూర్వమోష్ఠపానమాత్రమకరోత్, అనన్తరం నఖక్షతాద్యపీతి కేచిత్। 'అన్యదా' ఇతి పాఠే– క్షణాన్తరే పునరధరపానమపి న యాచిష్య ఇత్యర్థః। 'సోఽయమర్ద-' ఇతి పాఠే- సోఽయమర్ధః కించిన్మాత్రో హఠో యత్రైవంవిధో వ్యాపారో యస్య। పూర్వపాఠే స ఇతి జ్ఞేయమ్। యాచితా, తృచ్। వారం కాలే ద్వితీయా॥౫౯॥

పీతతావకముఖాసవోఽధునా భృత్య ఏష నిజకృత్యమర్హతి।

తత్కరోమి భవదూరుమిత్యసౌ తత్ర సంన్యధిత పాణిపల్లవమ్॥౬౦॥

పీతేతి॥ అసౌ నల ఇత్యుక్తివ్యాజేన తత్రోరౌ పాణిపల్లవం మృదుసుఖస్పర్శతయా పల్లవతుల్యం పాణిం సంన్యధిత స్రష్టుం సంనివేశితవాన్। ఇతి కిమ్— హే భైమి! ఏష భృత్యో మల్లక్షణో దాసః। పీతస్త్వావకముఖమేవాసవో మద్యం యేన, అథ చ— పీతస్త్వదీయముఖస్య సురాగణ్డూషో యేన ఏవంభూతః సన్నధునా నిజకృత్యం చరణసంవాహనాదిరూపం భృత్యసంబన్ధికార్యం కర్తుమర్హత్యుచితో భవతి। తత్తస్మాద్గృహారామపుష్పావచయాదినా ఖిన్నం భవదూరుం త్వదీయమూరుం కరోమి సంవాహయామి। అథ చ,— సామర్థ్యాదూర్ధ్వం కరోమీతి। అనేకార్థత్వాత్కరోతిః సంవాహనార్థః। అన్యోఽపి భృత్యో భుక్తముఖోచ్ఛిష్టశ్చరణసంవాహనం కరోతి॥౬౦॥

చుమ్బనాదిషు బభూవ నామ కిం తద్వృథా భియమిహాపి మా కృథాః।

ఇత్యుదీర్య రసనావలివ్యయం నిర్మమే మృగదృశోఽయమాదిమమ్॥౬౧॥

చుమ్బనేతి॥ ఇత్యుదీర్య అయం మృగదృశస్తదానీమతితమాం చఞ్చలదృశో భైమ్యా ఆదిమం కదాచిదప్యకృతపూర్వత్వా- త్ప్రథమం రసనావలివ్యయం మేఖలాకలాపమోచనం నిర్మమే చక్రే। ఊరుస్పర్శాదౌ వామ్యం భయం చ భజన్త్యా భైమ్యా ఏవం విస్రమ్భణపూర్వకం వసనమాచకర్షేతి భావః। ఇతి కిమ్– హే భైమి ! 'నామ' ఇత్యనుభూతవిషయప్రశ్నాభినయే। హే భైమి ! చుమ్బనాలిఙ్గనాదిషు కిం నామ విరుద్ధం బభూవ, అపి తు న కించిత్। తత్తస్మాదిహాప్యస్మిన్క్రియమాణే సురతారమ్భేఽపి ఊరుపీడనే వా, మేఖలామోచనే వా వృథా అకారణాం భియం మా కృథాః॥౬౧॥

అస్తివామ్యభరమస్తి కౌతుకం సాస్తిధర్మజలమస్తివేపథు।

అస్తిభీతి రతమస్తివాఞ్ఛితం ప్రాపదస్తిసుఖమస్తిపీడనమ్॥౬౨॥

అస్తీతి॥ సా ఏవంభూతం రతం ప్రాపత్। కింభూతమ్— ఆరమ్భసమయేఽస్తి వర్తమానో వామ్యభరో రతిప్రాతికూల్యాచరణబాహుల్యం యత్ర, ఆరమ్భానన్తరం చాస్తి కౌతుకమననుభూతచరత్వాదస్త్యాశ్చర్యం యత్ర। తతోఽపి— సాత్త్వికోత్పత్తేః శ్రాన్తేశ్చాస్తి ధర్మజలం యత్ర। తథా,— అస్తి వేపథుర్యత్ర। తతః — సంభోగే ప్రారబ్ధే భయే నివృత్తేఽపి కిమన్తే భావీత్యస్తి భీతిర్యత్ర। తథా—సుఖహేతుత్వాదస్తి వాఞ్ఛితమభిలాషో యత్ర। తథా,— లిఙ్గక్రమసంమర్దాదస్తి సుఖం యత్ర। సమరససురతావసానసంజాతసుఖమితి యావత్। తతోఽప్యస్తి పీడనం సంభోగావసానే సర్వాఙ్గగాఢాలిఙ్గనం యత్ర। ఏవంభూతం

ప్రథమసంభోగమన్వభూదితి భావః। అస్తీతి విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయమ్। 'అస్తిక్షీరాదయశ్చ' ఇతి సమాసః॥౬౨॥

హ్రీస్తవేయముచితైవ యన్నవస్తావకే మనసి మత్సమాగమః।
తన్తు నిస్త్రపమజస్రసంగమాహ్రీడమావహతి మామకం మనః॥౬౩॥

ఇత్యుపాలభత సంభుజిక్రియారమ్భవిఘ్నఘనలజ్జితైర్జితామ్।
తాం తథా స చతురోఽథ సా యథా త్రప్తుమేవ తమను త్రపామయాత్॥౬౪॥

హరితి॥ ఇతీతి॥ యుగ్మమ్। చతురః కామకలాకుశలః స నలః సంభుజిక్రియాయాః సురతస్యారమ్భే విఘ్నభూతైర్ఘనైర్నిబిడైర్లజ్జితైర్లజ్జానిర్మితైరఙ్గసంకోచాదిభిర్జితామతిలజ్జితాం తామితి పూర్వోక్తప్రకారేణో- పాలభత సోల్లుణ్ఠమూచే। సా భైమీ యథా యేన ప్రకారేణాథోపాలమ్భనానన్తరం తమనులక్షీకృత్య త్రప్తుమేవ లజ్జితుమేవ త్రపామయాలజ్జాం ప్రాప। లజ్జాగుప్తివిషయేఽపి లజ్జా యథా జాయతే తథేయముపాలబ్ధేత్యర్థః। మమ లజ్జావశాదన్యథాస్య చేతసి స్ఫురితమితి భియా లజ్జాం విహాయ విస్రమ్భేణ తేన సహ చిక్రీడేతి భావః। ఇతి కిమ్— హే భైమి ! తవేయం వర్తమానా హ్రీర్యుక్తా ఉచితైవ। యద్యస్మాన్మత్సమాగమస్తావ కే మనసి నవో నూతనో జాతః। నవసంభోగే హి స్త్రియా లజ్జా యుక్తైవేత్యర్థః। తత్రప్రసిద్ధం వివాహాత్పూర్వమప్యజస్రసంగమాత్సదాస్వప్నసంజాతసంభోగవశాన్నిస్త్రపం నిర్లజ్జమపి మామకం మనస్తు పునః వ్రీడం లజ్జామావహతి ధారయతి యత్ సేయమనౌచితీ సామర్థ్యాల్లభ్యోఽర్థః। నిర్లజ్జస్య లజ్జావిరోధాదయుక్తా। బహువాస (ర) సంజాత సంగమస్యాప్యతిపరిచయాలజ్జా న యుక్తేత్యర్థః। యద్వా,—లజ్జాయా ఔచిత్యే కారణాన్తరమాహ— 'తుః' అప్యర్థః। అజస్రసంగమాన్నిస్త్రపం మామకమపి మనో లజ్జితాం త్వాం దృష్ట్వా యస్మాల్లజ్జతే కిము వక్తవ్యం। ప్రథమసంభోగే తే మనో లజ్జత ఇతి వ్యాఖ్యా॥౬౩-౬౪॥

బాహువక్రజఘనస్తనాఞ్చితద్వన్ద్వగన్ధరతసంగతానతీః।
ఇచ్ఛురుత్సుకజనే దినేఽస్మి తే వీక్షితేతి సమకేతి తేన సా॥౬౫॥

బాహ్వితి॥ తేన వీక్షితా సా భైమీ ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ సమకేతి సంకేతితా। ఇతి కిమ్— హే భైమి ! ఉత్సుకాః స్వస్వకార్యసాధనోత్సాహవన్తో జనా యత్ర, రాత్రివృత్తాకర్ణనాద్యర్థముత్సుకః సఖీజనో యత్రైవంవిధే వా దినే దివసేఽపి తే సంబన్ధినీః బాహూ చ వక్త్రం చ జఘనం చ స్తనౌ చాఙ్ఘ్రీ చ తస్య బాహ్వాదేః కామశాస్త్రప్రసిద్ధా యే బన్ధా నాగపాశాదీని కరణాని తేషాం గన్ధో లేశో విద్యతే యత్ర తాదృశం రతం తేన సంగతా మిలితాశ్చ తా ఆనతయశ్చ నితరాం నమ్రత్వాని కౌశలాతిశయనిర్మితానవయవనమ్రీభావాన్। సంగతా ఇతి పృథగ్వా। నతీరిచ్ఛురభిలాషుకోఽస్మీతి। స్మితే ఇతి భైమీసంబోధనం వా। రాత్రికృతబన్ధరతప్రత్యభిజ్ఞానం యథా భవతి వీక్షణమాత్రేణేఙ్గితం కృత్వాఽనురాగాతిశయాద్దినేఽపి స్వీయం తాదృశతాభిలాషం తాం ప్రతి జ్ఞాపితవానితి భావః। యద్వా,— బాహ్వాదేస్తాః ప్రసిద్ధాః క్రమేణ బన్ధశ్చ, గన్ధశ్చ, రతం చ, సంగతం చ, ఆనతిశ్చ తాః। బాహ్వోర్నాగపాశాదిబన్ధః, వక్త్రస్య గన్ధః పద్మినీత్వాత్సౌరభమ్ జఘనస్య రతమ్, స్తనయోః సంగతం శ్లేషః, చరణయోః పతనమానతిశ్చేత్యర్థః। త్వత్సంబన్ధినీస్తాః స్వస్వవ్యాపారకరణమాత్రనిరతా దుశ్చిత్తా జనా యత్రైవంభూతే దినేఽపి ఇచ్ఛురస్మీతి వీక్షితా సాఽనేన స్వాశయం జ్ఞాపితేతి భావః। యద్వా,— స్వాం పశ్యామి తదైవ మమైవం వాచ్ఛోదేతి త్వద్దర్శనమేవ సంభోగసమయ ఇతి చ జ్ఞాపితేతి భావః। 'ఉత్సుకసఖీజనేఽస్మితే వ్రీడితా' ఇతి పాఠే— రాత్రివృత్తప్రశ్నవాఞ్ఛాగోపనార్థం తస్మాల్లజ్జా మా భూదిత్యస్మితే స్మితరహిత ఏవంవిధే జ్ఞాతుమేవోత్సుకే సఖీజనే సఖీజనసంనిధౌ పూర్వోక్తప్రకారేణ సా తేన సమకేతి సంకేతితా శబ్దితా। యద్రాత్రావాచరితం బాహుబన్ధాది తదిదానీమిచ్ఛురస్మీతి రాత్రివృత్తజ్ఞాపనార్థం సఖీసంనిధావేవమువాచేత్యర్థః। అత ఏవ సా వ్రీడితా। ఉత్సుకే సఖీజనే స్మితే ప్రారబ్ధహాస్యే సతి వ్రీడితేతి వా। హే భైమి ! వే బాహ్వాదిబన్ధాదీన్ దినే వీక్షితా ద్రష్టా ఏవంభూతోఽభిలాషుకోఽస్మి। రాత్రౌ యద్యపి కృతాః, తథాపి న దృష్టాః, తస్మాద్దినే తద్దర్శనేచ్ఛురస్మీత్యేవం సా తేన శబ్దితా। న పరమహమేవ, కింతు త్వత్సఖీజనోఽపీతి 'ఉత్సుక' పదేన సూచితమితి వా। వ్యాఖ్యానాన్తరం గ్రన్థగౌరవభయాన్నోక్తమ్। నతీరిత్యత్ర ఇచ్ఛుర్వీక్షితేత్యేతాభ్యాం యోగే 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౬౫॥

ప్రాతరాత్మశయనాద్వినిర్యతీం సంనిరుధ్య యదసాధ్యమన్యదా।

తన్ముఖార్పణముఖం సుఖం భువో జమ్భజిత్క్షితిశచీమచీకరత్॥౬౬॥

ప్రాతరితి॥ భువో జమ్భజిద్భూమీన్ద్రో నలః ప్రాతరాత్మశయనాదుత్థాయ వినిర్యతీం శీఘ్రం బహిర్నిర్గన్తుకామాం సంనిరుధ్య చేలాఞ్చలాదౌ సమ్యగ్ధృత్వా క్షితిశచీం భూమీన్ద్రాణీం సున్దరీం సౌభాగ్యవతీం చాన్యదాఽన్యస్మిన్కాలే రాత్రౌ ప్రాగేవ హీభయవశాయద్యదసాధ్యమప్రాప్యం తత్తస్యా ముఖార్పణం ముఖమాదిర్యస్య తత్సుఖం

సురతమచీకరత్। రాత్రిప్రాన్తసమయే త్వం మదుక్తం చేత్కరిష్యసి తర్హి దుష్కరమప్రాప్యం తుభ్యం దాస్యామి నాన్యథేతి తాం సంనిరుధ్యాలిఙ్గనాది కారితవాన్। సా గన్తుకామాపి చేదేతదుక్తం న కరిష్యామి తర్హ్యయం గన్తుం న దాస్యతి, సఖీనాం చాయమత్రాగమనసమయ ఇతి విచార్య చుమ్బనాది దత్త్వా శీఘ్రం నిర్గతేతి భావః। సుఖమనాయాసేనాచీకరదితి క్రియావిశేషణం వా। 'ప్రభాతప్రహరే పద్మినీ రన్తవ్యా' ఇతి కామశాస్త్రమ్। క్షితిశచీమితి, 'హృకోః—' (౧।౪।౫౩) ఇతి కర్మత్వమ్॥౬౬॥

నాయకస్య శయనాదహర్ముఖే నిర్గతా ముదముదీక్ష్య సుభ్రువామ్।

ఆత్మనా నిజనవస్మరోత్సవస్మారిణీయమహృణీయత స్వయమ్॥౬౭॥

నాయకస్యేతి॥ అహర్ముఖే ప్రాతర్నాయకస్య శయనాన్నిర్గతా ఇయం భైమీ సుభ్రువాం ప్రౌఢానాం సున్దరీణాం సఖ్యాదీనాం స్వస్వప్రాణేశసురతజనితాం ముదమానన్దముదీక్ష్యాత్మనైవ నిజః స్వీయః నవః స్మరోత్సవః సంభోగస్తస్య స్మారిణీ స్మరణశీలా సతీ స్వయమేవాహృణీయత లజ్జితా। అనతిప్రౌఢోత్తమస్త్రీజాతిః శయనాన్నిర్గతా సఖీనామోష్ఠయా- వకకపోలపత్రవల్లీమార్జనాది దృష్ట్వా స్వసంభోగచిహ్నేన స్వస్వరూపేణ కృత్వా నిజనవస్మరోత్సవం సఖీః స్మరయత్యేవంశీలా సతీ స్వయం లలజ్జే। 'నిజధవ-' ఇత్యపి పాఠః। హృణీఙ్ కణ్డ్వాదిః॥౬౭॥

తాం మిథోఽభిదధతీం సఖీం ప్రియస్యాత్మనశ్చ స నిశావిచేష్టితమ్।

పార్శ్వగః సురవరాత్పిధాం దధద్దృశ్యతాం శ్రుతకథో హసన్గతః॥౬౮॥

తామితి॥ స నలస్తాం భైమీం హసన్ సన్ దృశ్యతాం గతః స్వేచ్ఛయైవ నయనగోచరత్వం ప్రాప్తః। కింభూతామ్— ప్రియస్య నలస్యాత్మనః స్వస్య చ స్వసఖీం ప్రతి మిథో రహసి నిశావిచేష్టితం సంభోగాదిరాత్రివృత్తాన్తమభిదధతీం కథయన్తీమ్। కింభూతః— సురాణాం వరాత్పిధామదృశ్యత్వం దధత్। అత ఏవ— పార్శ్వగో నికటస్థః। అత ఏవ— శ్రుతా భైమ్యాఽభిధీయమానా రాత్రివృత్తాన్తకథా యేన। అదృశ్యేన మయాఽత్రైవ స్థిత్వా సర్వం శ్రుతమితి ప్రత్యక్షో భూత్వా హసన్, న చాకథయదిత్యర్థః। 'హసద్గత-' ఇతి పాఠే— శ్రుతకథో దృశ్యతాం గతస్తామహసదిత్యర్థః। పిధేతి, 'ఆతశ్చోపసర్గే' (౩।౩।౧౦౬) ఇత్యఙ్॥౬౮॥

చక్రదారవిరహేక్షణక్షణే బిభ్యతీ ధవహసాయ సాభవత్।

క్వాపి వస్తుని వదత్యనాగతం చిత్తముద్యదనిమిత్తవైకృతమ్॥౮౯॥

చక్రేతి॥ సా భైమీ చక్రాణాం చక్రవాకాణాం దారైశ్చక్రవాకీభిః సహ విరహస్తస్యేక్షణక్షణే దర్శనకాలే సంధ్యాయాం మమాపి ప్రియేణ సహైతద్వియోగో మా భూదితి క్షణమాత్రమపి వియోగాద్బిభ్యతీ ధవస్య నలస్య హసాయ హాస్యార్థమభవత్। సంధ్యావన్దనమాత్రజన్యేన వియోగేన చక్రవియోగదర్శనమాత్రేణ చ కిమితి బిభేషీత్యేవం సా ప్రియేణ హసితేత్యర్థః। తావత్రైవ వియోగేన తద్వియోగదర్శనమాత్రేణ చ కిమితి భీతేత్యాశఙ్క్యాహ— క్వాపి కస్మించిద్వస్తుని విషయ ఉద్యదుత్పద్యమానమనిమిత్తమకారణం వైకృతం హర్షశోకభయాది యస్మిన్నేవంభూతం చిత్తం కర్తృ అనాగతం భావినమర్థం శుభమశుభం వా వదతి। తస్మాద్భావివియోగసూచికా సాధారణీ తస్యా భీతిర్యుక్తేత్యర్థః। భావీ విరహః సూచితః। ఇయం జ్ఞాతాస్వాదా మయ్యనురక్తా చేతి సంతోషవశాత్సా తేన హసితేతి భావః। 'బిభ్యతీం స పరిరభ్య నాముచత్' ఇతి పాఠే— భయమోచనార్థం గాఢమాలిఙ్గ్యైవ తస్థావిత్యర్థః। వికృతిరేవ వైకృతం, ప్రజ్ఞాదిత్వాదణ్॥౮౯॥

చుమ్బితం న ముఖమాచకర్ష యత్పత్యురన్తరమృతం వవర్ష తత్।

సా నునోద న భుజం తదర్పితం తేన తస్య కిమభూన్న తర్పితమ్॥౭౦॥

చుమ్బితమితి॥ సా క్రమేణ గతభీర్గతలజ్జా చ సతీ చుమ్బితం ప్రియేణ చుమ్బితుమారబ్ధం ముఖం యన్నాచకర్ష వక్రీచక్రే, తచ్చుమ్బ్యమానముఖానాకర్షణం కర్తృ పత్యురన్తశ్చేతస్యమృతం వవర్ష। తదీయం మనః సుధావృష్ట్యేవ పరితుష్టం చక్ర ఇత్యర్థః। తథా,— తేన స్తనాదావర్పితం భుజం యన్న నునోద నిరాచకార, తేన భుజస్వీకారేణ ప్రయోజకేన తస్య కిమఙ్గం తర్పితం నాభూత్, అపి తు సర్వాఙ్గం తేన ప్రీణితమభూత్॥౭౦॥

నీతయోః స్తనపిధానతాం తయా దాతుమాప భుజయోః కరం పరమ్।

వీతబాహుని తతో హృదంశుకే కేవలేఽప్యథ స తత్కుచద్వయే॥౭౧॥

నీతయోరితి॥ స నలస్తయా భర్తృకృతపాణిపీడనభియా స్తనపిధానతాం కుచాచ్ఛాదనతాం నీతయోః ప్రాపితయోస్తదీయభుజయోః పరం కేవలం కరం దాతుం స్థాపయితుం పూర్వమాప।

శక్తోఽభూదిత్యర్థః। తతోఽనన్తరం వీతబాహున్యపనీతభైమీకరే హృదంశుకే హృదయావరణవస్త్రే కరం దాతుమాప। అథ తతోఽపి పశ్చాత్కేవలే నిరంశుకే తత్కుచద్వయే కరం దాతుమాప। ముగ్ధాజాతిః। లజ్జాపచయకామోపచయౌ క్రమేణోక్తౌ ॥౭౧॥

యాచనాన్న దదతీం నఖక్షతం తాం విధాయ కథయాఽన్యచేతసమ్।

వక్షసి న్యసితుమాత్తతత్కరః స్వం విభిద్య ముముదే స తన్నఖైః॥౭౨॥

యాచనాదితి॥ త్వమపి నఖోల్లేఖం కుర్వితి ప్రేమభరేణ యాచనాదపి నఖక్షతం న దదతీం కయాపి కథయాఽన్యస్మిన్గోష్ఠీరస ఏవ చేతో యస్యాస్తాం విచిత్రాం విధాయ గోష్ఠీసంవాదముఖాభినయవ్యాజేన స్వవక్షసి న్యసితుం స్థాపయితుమాత్తః స్వహస్తేన గృహీతస్తస్యాః కరో యేనైవంభూతః సన్ తస్యాః స్వహస్తధృతహస్తనఖైః స్వం స్వశరీరం విభిద్యోల్లిఖ్య ముముదే॥౭౨॥

స ప్రసహ్య హృదయాపవారకం హర్తుమక్షమత సుభ్రువో బహిః।

హ్రీమయం తు న తదీయమాన్తరం తద్వినేతుమభవత్ప్రభుః ప్రభుః॥౭౩॥

స ఇతి॥ స ప్రభుః స్వామీ సుభ్రువో భైమ్యా బహిర్హృదయాపవారకం వక్షఃస్థలాదివసనం ప్రసహ్య హఠాద్ధర్తుమక్షమత। తు పునర్హ్రీమయమాన్తరమన్తఃస్థం భైమీసంబన్ధి తత్కామక్రీడానివారకం కులస్త్రీహృదయభూషణీభూతమపవారకమపనేతుం ప్రభుః సమర్థో నాభవత్। ఏవం విస్రమ్భణక్రమేణ యద్యపి లజ్జాం త్యాజితా తథాపి హృదయాచ్ఛాదివస్త్రాపాకరణపూర్వకుచస్పర్శాదినా పునరపి లజ్జితైవేతి భావః॥౭౩॥

సా స్మరేణ బలినాఽప్యహాపితా హ్రీక్షమే భృశమశోభతాబలా।

భాతి చాపి వసనం వినా నతు వ్రీడధైర్యపరివర్జనైర్జనః॥౭౪॥

సేతి॥ బలినా ప్రభావవతా, అథ చ,— ఉద్దీప్తేనాపి స్మరేణ హ్రీక్షమే లజ్జాధైర్యే అహాపితాఽత్యాజితా సాఽబలా స్త్రీ, అథ చ,— స్త్రీత్వాద్దుర్బలా భృశమశోభత। యుక్తోఽయమర్థః— యతో జనో వసనం వినాపి భాతి చ శోభత ఏవ। తు పునర్వ్రీడధైర్యయోః

పరివర్జనే పరిత్యాగే నైవ శోభతే। తస్మాద్యుక్తమర్థాన్తరన్యాసః। ఉద్దీప్తేఽపి కామే లజ్జాధైర్యాపరిత్యాగాన్నితరాం నలస్య స్పృహణీయత్వాచ్చుశుభ ఇతి భావః॥౭౪॥

ఆత్థ నేతి రతయాచినం న యన్మామతోఽనుమతవత్యసి స్ఫుటమ్।

ఇత్యముం తదభిలాపనోత్సుకం ధూనితేన శిరసా నిరాస సా॥౭౫॥

ఆత్థేతి॥ సా ఇత్యేవం భఙ్గ్యా స్వనిషేధార్థమపి తస్యా అభిలాపనే మఞ్జులవాణీశ్రవణ ఉత్సుకం కౌతుకినమముం ధూనితేన కమ్పితేన శిరసా కృత్వా నిరాస నిషిషేధ। ఇతి కిమ్— హే భైమి! త్వం మహ్యం సురతం దేహి ప్రసీదేతి సురతయాచినం మాం యద్యస్మాన్నేతి న ఆత్థ అతో హేతోః 'అప్రతిషిద్ధమనుమతం భవతి' ఇతి న్యాయేన సురతం కుర్వితి మామనుమతవత్యసి అనుజ్ఞాతవతీ త్వమసీతి। ఇయం సురతం నానుమన్యతే పరం మయా సహ న వదత్యపీత్యేవం పరిహాసభాషణే క్రియమాణే నిషేధార్థమపి కించిద్వదిష్యతీత్యాశయా నలేన తద్వాచనార్థమేవం యత్నే కృతేఽపి కుశలా లజ్జాధైర్యవశాచ్ఛిరోధూననైవ తం న్యషేధత్, నతు సాక్షాదక్షరమప్యువాచేతి భావః॥౭౫॥

యా శిరోవిధుతిరాహ నేతి తే సా మయా న కిమియం సమాకలి।

తన్నిషేధసమసంఖ్యతా విధిం వ్యక్తమేవ తవ వక్తి వాఞ్ఛితమ్॥౭౬॥

యేతి॥ హే భైమి! తే యా శిరోవిధుతిః శిరఃకమ్పః నేత్యాహ నిషేధార్థం బ్రూతే, మయా సేయం కిం న సమాకలి న సమ్యగ్జ్ఞాతా, అపి తు సమ్యగ్జ్ఞాతైవ। కథమిత్యాహ— తయోః శిరోవిధుతియుగరూపయోర్నిషేధయోర్యా సమసంఖ్యతా తుల్యతా సా తవ వాఞ్ఛితం సురతరూపం విధిం వ్యక్తమేవ వక్తి వదతి। సురతం తవేష్టమిత్యాహేత్యర్థః। ద్వయోరేవ నిషేధయోః సున్దోపసున్దన్యాయేనాన్యోన్యఘాతాత్ 'ద్వౌ నఞౌ ప్రకృతమర్థం గమయతః' ఇతి న్యాయేన చ సురతం త్వయా విధేయమేవేతి మాం ప్రతి విధావేవ తాత్పర్యమితి మయా త్వదాశయో జ్ఞాత ఇతి భావః। ఇతి పునరపి భైమీవాదనార్థం వక్రోక్తిః। 'విధిః' ఇతి పాఠే— తస్య మత్ప్రార్థితస్య శిరోధూనతి(న)ద్వయరూపౌ నిషేధౌ తయోః సమసంఖ్యత్వైవ విధిస్తే తవాభిలాషం స్పష్టమేవ వక్తీతి వ్యాఖ్యేయమ్॥౭౬॥

నాత్థ నాత్థ శృణవాని తే న కిం తేన వాచమితి తాం నిగద్య సః।

సా స్మ దూత్యగతమాహ తం యథా తజ్జగాద మృదుభిస్తదుక్తిభిః॥౭౭॥

నేతి॥ స నలః తామితి పూర్వోక్తం నిగద్యోక్త్వా సా దూత్యం గతం దూత్యేన హేతునా వా భైమీసవిధం గతం తం నలం 'తదద్య విశ్రమ్య వృణే–' ఇతి యథా ఆహ స్మ బ్రూతే స్మ తదేవ మృదుభిరతిమఞ్జులాభిస్తస్యా భైమ్యా ఉక్తిభిస్తద్భాషణానుకారిణీభిః జగాద। తాదృగేవానూదితవానిత్యర్థః। ఇతి కిమ్— హే భైమి! అహం తే వాచం న శృణవాని, తేన మదశ్రవణేన హేతునా మయా నాకర్ణనీయమితి బుద్ధ్యా త్వం నాత్థ నాత్థ న బ్రూషే న బూషే కిమ్। త్వద్వాక్యాని మయా పూర్వమేవాకర్ణితాని, ఇదానీం తవ భాషణం మయా న శ్రోతవ్యమితి వృథైవేయం ముఖముద్రణేతి త్వయా వక్తవ్యమిత్యవదదితి భావః। త్వం నాత్థేతి స్వరభఙ్గ్యా మా వాదీరిత్యర్థః। 'కిమ్' ఇత్యాక్షేపే వా। యుగ్మమ్॥౭౭॥

నీవిసీమ్ని నిబిడం పురాఽరుణత్పాణినాఽథ శిథిలేన తత్కరమ్।

సా క్రమేణ న న నేతివాదినీ విఘ్నమాచరదముష్య కేవలమ్॥౭౮॥

నీవీతి॥ సా పురా ప్రథమసంభోగారమ్భే నీవిసీమ్ని వర్తమానం తస్య కరం స్వపాణినా నిబిడమతిగాఢం యథా తథాఽరుణత్। అథానన్తరం క్రమేణ భయభఙ్గానన్తరం దినాన్తరే నితమ్బజఘనస్పర్శకారిణం నలకరం శిథిలేన పాణినా రురోధ। తతోఽపి లజ్జావిజయానన్తరం న న నేతివాదినీ సతీ అముష్య నలకరస్య నలస్యైవ వా కేవలం విఘ్నమాచరత్। న న నేత్యుక్తే యది న నివర్తేత, (తర్హి) మా నివృతత్, వదామి తావదేవమితి వచోమాత్రేణ విఘ్నమాచరత్, న తు కర్మణేతి భావః। ముగ్ధాజాతిః। భయలజ్జాత్యాగః సూచితః॥౭౮॥

రూపవేషవసనాఙ్గవాసనాభూషణాదిషు పృథగ్విదగ్ధతామ్।

సాన్యదివ్యయువతిభ్రమక్షమాం నిత్యమేత్య తమగాన్నవా నవా॥౭౯॥

రూపేతి॥ సా రూపేషు దేవవరదానాత్కాయధారణానిర్మితేషు సౌన్దర్యవిశేషేషు, వేషేషు మహారాష్ట్రలాటగుర్జరాదిస్త్రీధృతవస్త్రాలంకారాదిశృఙ్గారభఙ్గీషు, వసనేషు నీలపీతదుకూలాదివస్త్రేషు, అఙ్గవాసనాసు చన్దనకస్తూరీకర్పూరాద్యఙ్గరాగైరగురుచన్దనాదిధూపైశ్చ కృతేషు దేహామోదేషు, భూషణేషు సౌవర్ణేషు ముక్తామాణిక్యహీరకాదిఖచితేష్వలంకారేషు తదాదిషు చ భాషాన్తరేషు విషయే పృథక్ ప్రత్యేకం ప్రతిదినమన్యస్యా దివ్యయువతే రమ్భాదిస్వర్గస్త్రియా భ్రమే క్షమాం

సమర్థాం రమ్భాదిరియమేవేతి భ్రాన్తికారిణీం విదగ్ధతాం చాతురీమేత్య ప్రాప్యాత ఏవ నవా నవా నూతనా నూతనా సతీ నిత్యం తమగాత్। సంబుభుజ ఇత్యర్థః। అన్వహమన్యైవేయమితి తస్య చేతసి స్ఫురితేత్యర్థః। 'వా' ఇవార్థః। నిత్యం నవేవ నాగాత్, అపి తు నవీనేవ జగామేతి కాకుర్వా। అన్వహం నూతనత్వాదనురాగాతిశయాదన్యావరోధాఙ్గనాసంభోగవిముఖో నలో జాత ఇతి భావః। '°క్షమా' ఇతి పాఠే— భైమీవిశేషణమ్॥౭౯॥

ఇఙ్గితేన నిజరాగనీరధిం సంవిభావ్య చటుభిర్గుణజ్ఞతామ్।

భక్తతాం చ పరిచర్యయానిశం సాధికాధికవశం వ్యధత్త తమ్॥౮౦॥

ఇఙ్గితేనేతి॥ సా అధికా సర్వగుణైరుత్కృష్టా చతురా చ తమధికమతితరాం వశమాత్మన్యనురాగిణం వ్యధత్త చకార। కించిత్ప్రౌఢాऽభూదిత్యర్థః। కిం కృత్వా— ఇఙ్గితేన 'సఖ్యాదిషు భర్తృగుణవర్ణనపూర్వం భాషణమ్, తద్దోషాపలాపః, పశ్చాదాభిముఖ్యేన శయనమ్, పూర్వముత్థానమ్, ఆగమనే తుష్టిః, ప్రవాసే వైమనస్యమ్, సదా సమసుఖదుఃఖతా' ఇత్యాద్యనురాగద్యోతకేన చేష్టితేన నిజమ్ అగాధత్వాదనురాగమేవ నీరధిం నలం సంవిభావ్య సమ్యగ్జ్ఞాపయిత్వా, తథా,— చటుభిః 'భవాదృశోऽతిసున్దరోऽతితేజస్వీ వదాన్యః సర్వకలాకుశలః కః, అపి తు— న కోऽపి' ఇత్యాదిప్రియభాషణైర్గుణజ్ఞతాం చ స్వీయగుణగ్రాహిత్వం వైదగ్ధ్యం చ జ్ఞాపయిత్వా, తథా,— అనిశం సర్వదా పరిచర్యయా చరణాదిసంవాహనతాలవృన్తచాలనాదిరూపయా సేవయా నిజాం భక్తతాం భక్తియుక్తతాం చ జ్ఞాపయిత్వా। ఆనిశం నిశామభివ్యాప్య మర్యాదీకృత్య। అహోరాత్రమిత్యర్థ ఇతి వా॥౮౦॥

స్వాఙ్గమర్పయితుమేత్య వామతాం రోషితం ప్రియమథానునీయ సా।

ఆతదీయహఠసంబుభుక్షుతాం నాన్వమన్యత పునస్తమర్థినమ్॥౮౧॥

స్వాఙ్గమితి॥ సా సంభోగార్థినే నలాయ స్వాఙ్గం స్తనాదికం నిజమఙ్గమర్పయితుం దాతుం కించిద్వామతాం ప్రాతికూల్యమేత్య కించిదఙ్గమదత్త్వా, అథానన్తరం తేనైవ వ్యాపారేణ రోషితముత్పాదితరోషమౌదాసీన్యం ప్రాప్తం ప్రియం నలం చుమ్బనాలిఙ్గనచరణపతనాదినాऽనునీయ ప్రసాదానన్తరమియం మాం ప్రసాదయతి చేత్తర్హి మదీప్సితం కరిష్యతీతి బుద్ధ్యా పునరర్థినం తదఙ్గం యాచమానం తం తదీయాం నలీయాం హఠాద్బలాత్కారేణ సంబుభుక్షుతాం సంభోగేచ్ఛుతామ్ ఆ మర్యాదీకృత్య నాన్వమన్యత తావన్నానుమేనే। పూర్వం యాచ్ఞాపూర్వం సంభోగే ప్రవృత్తః, అనన్తరం

తదీయవామత్వాద్రోషవశాదౌదాసీన్యం గతః స్త్ర్యన్తరం ప్రతి గమిష్యతీతి బుద్ధ్యా తయాఽనన్తరమనునీతః సన్ పునరర్థయమానోఽపి యావద్బలాత్సంభోగం కరోతి తావన్నానుమతః, అనన్తరం త్వనుమత ఇత్యర్థః। యాచ్ఞానన్తరమేవానుమననే తాదృశోఽనురాగో న వర్ధతే। తదీయమనురాగమాత్మని పరాం కోటిం ప్రాపయితుం హఠసంభోగమేవైచ్ఛదితి భావః। అనునయానన్తరం సంభోగే కృతేఽప్యనురాగాతిశయాత్పునః సురతాభిలాషిణం నానుమేన ఇతి 'పునః' శబ్దార్థో వా। రోషితం, ఇ్యన్తాన్నిష్ఠా। ఆతదీయేతి, మర్యాదాయామవ్యయీభావో నపుంసకత్వాద్ధ్రస్వత్వమ్॥౮౧॥

ఆద్యసంగమసమాదరాణ్యధాద్వల్లభాయ దదతీ కథంచన।

అఙ్గకాని ఘనమానవామతావ్రీడలమ్భితదురాపతాని సా॥౮౨॥

ఆద్యేతి॥ సా అఙ్గకాని హ్రస్వాని సౌకుమార్యాతిశయాదనుకమ్ప్యాని నిజాన్యఙ్గాన్యాద్యసంగమేన ప్రథమసంభోగేన సమస్తుల్య ఆదరః ప్రాప్త్యుపాయాసక్తిర్యేషు ప్రథమసంభోగే భయలజ్జాత్యాగపూర్వం విశ్వాసార్థం యావాన్ ప్రతారణాద్యుపాయః కృతః, తావానేవ పాశ్చాత్యేష్వపి సంభో- 'గేషు యత్ప్రాప్తయే నలేనోపాయః కృతః, తాదృశీం నీతిం యావదధాద్ధధార। యతః— వల్లభాయాతిప్రేయసే నలాయ కథంచన భూయసా ప్రయాసేన తాన్యేవ దదతీ। తత్రాపి హేతుః— యతః— ఘనైర్దృఢైర్మానవామతావ్రీడైః మానః ప్రీతికలహజోదాసీనతా, వామతా స్వాఙ్గసమర్పణప్రాతికూల్యమ్, వ్రీడో లజ్జా, తైః పక్షే ఘనేన మానేన యా వామతా తయా లజ్జయా చ, లమ్భితా ప్రాపితా దురాపతా దుర్లభతా యేషాం తాని। ఆదౌ వివాహాత్పూర్వం యః సంగమస్తత్కాలీనేనాదరేణ తుల్యాదరాణీతి వా। మానాదినా తదఙ్గానాం దుష్ప్రాపత్వాదిచ్ఛావివృద్ధేర్నలీయోఽనురాగః ప్రత్యహం పరాం కోటిమధ్యారోహదితి భావః। అఙ్గకాని, 'హ్రస్వే' (౫।౩।౮౬) 'అనుకమ్పాయామ్' (౫।౩।౭౬) ఇతి వా కన్। వామతాయుక్తో వ్రీడ ఇతి సమాసః॥౮౨॥

పత్యురాగిరిశమాతరు క్రమాత్స్వస్య చాగిరిజమాలతం వపుః।

తస్య చార్థమఖిలం పతివ్రతా క్రీడతి స్మ తపసా విధాయ సా॥౮౩॥

పత్యురితి॥ సా పతివ్రతా ధర్మేణ కార్యే కారణోపచారాత్తపసా తపఃఫలేనేన్ద్రాదివరదానేన వా పత్యుర్నలస్య వపురాగిరిశం హరమారభ్య ఆతరు వృక్షపర్యన్తం, తరుమారభ్య గిరిశపర్యన్తం, వా తం, తథా,— స్వస్య చాత్మనః శరీరమాగిరిజం గిరిజాం పార్వతీమారభ్య ఆలతం

లతాపర్యన్తమ్, లతామారభ్య పార్వతీపర్యన్తం వారోహావరోహక్రమేణ ప్రథమం ప్రియస్య, పశ్చాదాత్మన ఇత్యేవంరూపేణ, గిరిశరూపే గిరిజారూపం, తరురూపే లతారూపమిత్యేవం వా క్రమేణ విధాయ తత్తద్రూపం విరచయ్య తస్యావలమ్బితశరీరాన్తరస్య సంబన్ధ్యఖిలం యద్భూషాది క్రీడాది చార్థం యోగ్యం తదపి విధాయ క్రీడతి స్మ। యతః— పతివ్రతా। నహి పతివ్రతానాం కించిదసాధ్యమస్తి। 'చః' అవధారణే। అఖిలం భూషావేషాది తస్యైవార్థం యథా తథా రేమే ఇతి వా॥౮౩॥

న స్థలీ న జలధిర్న కాననం నాద్రిభూర్న విషయో న విష్టపమ్।

క్రీడితా న సహ యత్ర తేన సా సా విధైవ న యయా యయా న వా॥౮౪॥

నేతి॥ సా తేన సహ యత్ర న క్రీడితా సంభోగం నాకృత సా స్థలీ అకృత్రిమా భూరేవ నాస్తి। తథా,— జలధిః కూపమారభ్య సముద్రపర్యన్తం స జలాశయో నాస్తి। తథా,— కాననం తద్దుర్గమం వనం నాస్తి। సాఽద్రిభూర్నాస్తి। స విషయః కర్ణాటాదిరూపో దేశవిశేష ఏవ సుఖహేతుః స్రక్చన్దనాదిర్వా నాస్తి। తద్విష్టపం భూర్భువఃస్వరాద్యేవ నాస్తి। యస్యాం యస్మిన్వా తేన సహ చిక్రీడేతి ప్రత్యేకం యోజ్యమ్। 'వా' సముచ్చయే। తథా,— సా విధైవ పురుషాయితాదిరూపః కామశాస్త్రోక్తః ప్రకార ఏవ నాస్తి। యయా యయా యేన యేన ప్రకారేణ సా న క్రీడితా। జలాన్తఃసంభోగనిషేధే పూర్వశ్లోకే నానారూపధారణోక్తేర్మత్స్యాదిరూపత్వాన్నిషేధో న, మనుష్యాధికారత్వాచ్ఛాస్త్రస్యేతి జ్ఞేయమ్। క్రీడితా, 'గత్యర్థాకర్మక—' (౩।౪।౭౨) ఇతి కర్తరి నిష్ఠా॥౮౪॥

నమ్రయాంశుకవికర్షిణి ప్రియే వక్త్రవాతహతదీప్తదీపయా।

భర్తృమౌలిమణిదీపితాస్తయా విస్మయేన కకుభో నిభాలితాః॥౮౫॥

నమ్రయేతి॥ ప్రియేంఽశుకవికర్షిణి సతి లజ్జావశాద్గుప్తావయవానవలోకనార్థం నమ్రయా, అత ఏవ వక్త్రవాతేన హతో నిర్వాపితో దీప్తః ప్రకాశమానో దీపో యయా తయా భర్తృమౌలౌ మణయో ముకుటరత్నాని తైర్దీపితాః ప్రకాశితాః కకుభో దిశః విస్మయేన నిర్వాపితేఽపి దీపే కథమయం ప్రకాశ ఇత్యాశ్చర్యేణ నిభాలితా విలోకితాః। రత్నప్రకాశాజ్ఞానాద్విస్మయః, రత్నప్రభాతిశయాద్వా॥౮౫॥

కాన్తమూర్ధ్ని దధతీ పిధిత్సయా తన్మణేః శ్రవణపూరముత్పలమ్।

రన్తుమర్చనమివాచరత్పురః సా స్వవల్లభతనోర్మనోభువః॥౮౬॥

కాన్తేతి॥ తస్య పూర్వోక్తస్య దిక్షు దీప్తస్య ముకుటమణేః పిధిత్సయా ఆచ్ఛాదితుమిచ్ఛయా శ్రవణపూరం కర్ణభూషణీకృతం నీలోత్పలం కాన్తమూర్ధ్ని దధతీ స్థాపయన్తీ సా రన్తుం స్వవల్లభస్యేవ తనుః శరీరం యస్య నలదేహవ్యాజం ధారయన్తీ మనోభువః పుర ఆదౌ సురతారమ్భేఽర్చనమివాచరత్పూజామివ చకార। పుష్పపూజా శిరసి కర్తుముచితా। రతారమ్భే చ స్మరః సముచితా దేవతేతి తత్పూజా యుక్తా। ప్రకాశాభావార్థం కర్ణోత్పలేన ముకుటమణిం పిదధావితి భావః॥౮౬॥

తం పిధాయ ముదితాథ పార్శ్వయోర్వీక్ష్య దీపముభయత్ర సా స్వయోః।

చిత్తమాప కుతుకాద్భుతత్రపాతఙ్కసంకటనివేశితస్మరమ్॥౮౭॥

తమితి॥ సా తం నలీయం ముకుటమణిం పిధాయ కర్ణోత్పలేనాచ్ఛాద్య ముదితా సతీ అథ పశ్చాత్స్వయోర్నిజయోరుభయత్ర ద్వయోర్వామదక్షిణయోః పార్శ్వయోర్దీపం వీక్ష్యార్థాద్ద్వౌ దీపౌ దృష్ట్వా స్వచిత్తమఘటమానఘటనాత్కుతుకం తద్దర్శనజాతం ఆః కిమేతదితి చమత్కరణమద్భుతమాశ్చర్యం, లజ్జా త్రపా, ఆకస్మికదీపదర్శనాదాతఙ్కో భయం గోప్యాన్యపి మదీయాఙ్గాని ప్రియేణ దృష్టానీతి శఙ్కాతిశయే వాతఙ్కః, తేషాం సంకటే సంమర్దే మధ్యే నివేశితః స్మరో యత్ర తదేవంభూతమాప। విశేషణవిధౌ తాత్పర్యమ్। దీపౌ దృష్ట్వా కౌతుకాదిసహితాభూదితి భావః॥౮౭॥

ఏకకస్య శమనే పరం పునర్జాగ్రతం శమితమప్యవేక్ష్య తమ్।

జాతవహ్నివరసంస్మృతిః శిరః సా విధూయ నిమిమీల కేవలమ్॥౮౮॥

ఏకకస్యేతి॥ ద్వయోర్దీపయోర్మధ్య ఏకకస్య దీపస్య ముఖచేలాఞ్చలాదినా శమనే నిర్వాణే క్రియమాణే సతి పూర్వశమితమపి తం ద్వితీయం దీపం నలేచ్ఛామాత్రేణ పునరపి జాగ్రతం ప్రదీప్తమవేక్ష్య జాతా వహ్నివరసంస్మృతిర్యస్యాః సా స్మరణాభినయవశాద్వా శిరో విధూయ కేవలం నిమిమీల నిమీలితవతీ। లజ్జాభినయః కౌతుకవశాత్తదీయగోప్యావయవవిలోకనార్థం తస్యా నిరుపాయత్వార్థం పునః పునః శామితానపి దీపానిచ్ఛామాత్రేణాజిజ్వలదితి భావః। ఏకస్య శమనే కృతేఽపరదీపం జాగ్రతం దృష్ట్వా శమితమపి పునర్జాగ్రతం దృష్ట్వేతి వ్యాఖ్యేయమ్। ఏకకః పూర్వవత్॥౮౮॥

పశ్య భీరు! న మయాపి దృశ్యసే యన్నిమీలితవతీ హశావసి।

ఇత్యనేన పరిహస్య సా తమః సంవిధాయ సమభోజి లజ్జితా॥౮౯॥

పశ్యేతి॥ అనేనేతి పరిహస్య సోపహాసముక్త్వా తదీయలజ్జాపాకరణార్థం దీపాభావేచ్ఛామాత్రేణ తమః సంవిధాయాన్ధకారం నిర్మాయ సా సమభోజి సంభుక్తా। తతో లజ్జితా। ఇతి కిమ్— హే భీరు లజ్జాభయకాతరే! యద్యస్మాత్త్వం దృశౌ నిమీలితవత్యసి, తస్మాత్త్వం మయాపి న దృశ్యసే పశ్య నేత్రనిమీలనాత్త్వయా యథా స్వీయమఙ్గం న నిరీక్ష్యతే, తథా మయాపి త్వదఙ్గమిత్యర్థః। అథ చ,— త్వయా నేత్రే నిమీలితే, మయా తు త్వం న దృశ్యసే చిత్రమేతత్। యస్మాన్మయా న ద్రష్టవ్యమితి హేతోస్త్వయా నేత్రే నిమీలితే, తావతైవ మయా న దృశ్యసే, అపి తు దృశ్యస ఏవ। అన్యా హి గోప్యమఙ్గం వస్త్రాదినాచ్ఛాదయతి, త్వయా తు నేత్రే ఏవ నిమీలితే। తథా చ మయా త్వదీయగోప్యమఙ్గం కామం దృష్టమేవేతి కిం నేత్రనిమీలనేన పశ్యేతి। అమునా నలేన లజ్జితా సా తమః సమ్యగ్విధాయానన్తరం చైవం పరిహాసపూర్వముక్తా। భీరు, ఊజన్తత్వాన్నదీత్వాద్ధ్రస్వః। తత్సామర్థ్యాన్న గుణః॥౮౯॥

చుమ్బ్యసేఽయమయమజ్క్యసే నఖైః శ్లిష్యసేఽయమయమర్ప్యసే హృది।

నో పునర్న కరవాణి తే గిరం హుం త్యజ త్యజ ఇవాస్మి కింకరా॥౯౦॥

ఇత్యలీకరతకాతరా ప్రియం విప్రలభ్య సురతే హ్రియం చ సా।

చుమ్బనాది వితతార మాయినీ కిం విదగ్ధమనసామగోచరః॥౯౧॥ యుగ్మమ్

చుమ్బ్యసే ఇతి॥ ఇతీతి॥ యుగ్మమ్। హే ప్రియ! మయాఽయం త్వం చుమ్బ్యసే, అయం త్వం నఖైరజ్క్యసే చిహ్న్యసే, అయం త్వం శ్లిష్యస ఆలిఙ్గ్యసే, అయం త్వం హృది అర్ప్యసే హృదయోపరి ధార్యసే। తే తవ పునరహం గిరం నో కరవాణీతి న, అపి తు కరోమ్యేవ। యత్త్వయా చుమ్బనాది యాచితం తత్సర్వం కరోమ్యేవ। యత ఇత్యర్థః। 'హుమ్' ఇతి సురతసంమర్దాసహత్వేన పూర్యతామిత్యర్థే। 'త్యజ త్యజ' ఇతి పీడానటనే। ముఞ్చ ముఞ్చ మామిత్యర్థః। 'అహం తవ కింకరాస్మి' ఇతి దైన్యనటనే। ఇత్యేవంప్రకారేణాలీకరతే మిథ్యైవ సురతే కాతరా భీరుః। సురతే విషయే బలాత్కారభీతా సతీ ఆత్మానం యథాకథంచిన్మోచయితుమేవేయం వదతి, న తు హేలయేతి। తథా,—

అద్యాపీయమప్రౌఢేతి ప్రియం విప్రలభ్య ప్రతార్య ఏతాదృశీం వృథాబుద్ధిం తస్యోత్పాద్య, తథా హ్రియమపి ప్రతార్య మామియమద్యాపి న ముఞ్చతి। బలాత్కారభయాచ్చుమ్బనాది కరోతి, న తు స్వేచ్ఛయేతి లజ్జాత్యాగమప్యప్రకటీకృత్య చుమ్బనాది పూర్వోక్తం సకలమపి సురతసంభారం ప్రౌఢతయైవ వితతార ప్రియాయ దదౌ। యతో మాయినీ మాయావతీ। ఉక్తప్రకారేణ కపటేనాచ్ఛాదితనిజకామోన్మాదప్రౌఢిరితి యావత్। యస్మాత్— విదగ్ధం వ్యవహారచతురం మనో యేషాం మానవానాం కిం వస్తు అగోచరో విషయో న భవతి, అపి తు,— సర్వమపి సాధ్యమేవ। చతురా హి అసాధ్యమపి సాధయన్తి। 'అలీకతరకాతరా' ఇతి పాఠే— అలీకతరం కాతరేతి సమాసః। త్యజ త్యజ, వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః। కింకరేతి, 'దివావిభా—' (౩।౨।౨౧) ఇతి టప్రాప్తావపి 'కింయత్తద్బహుషు కృఞోఽజ్విధానమ్' (వాం ౨౦౦౨) ఇత్యచ్। తతష్టాప్॥౯౦-౯౧॥

స్వేప్సితోద్గమితమాత్రలుప్తయా దీపికాచపలయా తమోఘనే।

నిర్విశఙ్కరతజన్మతన్ముఖాకూతదర్శనసుఖాన్యభుఙ్క్త సః॥౯౨॥

స్వేతి॥ స తమసా ఘనే తస్మిన్సౌధే, అథ చ,— తమస్తుల్యే ఘనే మేఘే తమోరూపే మేఘే స్వేప్సితేన స్వేచ్ఛామాత్రేణోద్గమితమాత్రా ప్రకాశితా చాసౌ తదానీమేవ లుప్తా శమితా చ, తథా,— దీపికయైవ చపలయా విద్యుతా దృష్టనష్టయా నిర్విశఙ్కం యద్రతం తస్మాజ్జన్మ యేషాం తాని చ తాని తస్యా ముఖాకూతాని వదనేఙ్గితాని తేషాం దర్శనాని తజ్జన్యాని సుఖాన్యభుఙ్క్తన్వభూత్। అన్ధకారవశాద్భైమీ స్వేచ్ఛావిరచితముఖాకూతదర్శనసుఖానుభవార్థం వహ్నివరదానవశాత్తదానీమేవ దీపికాం ప్రకాశితవాన్, తదానీమేవ చ లజ్జావతీ స్యాదితి భియా పునస్తాం శమితవానితి భావః। విద్యుదప్యేవంభూతా భవతి। లుప్తేత్యన్తర్భావితణ్యర్థే జ్ఞేయః॥౯౨॥

యద్భ్రువౌ కుటిలితే తయా రతే మన్మథేన తదనామి కార్ముకమ్।

యత్తు హుంహుమితి సా తదా వ్యధాత్తత్స్మరస్య శరముక్తిహుంకృతమ్॥౯౩॥

యదితి॥ తయా రతే భ్రువౌ కుటిలితే వక్రితే ఇతి యత్, తన్మన్మథేన కార్ముకమేవానామి। యత్తు పునః సా తదా సురతసమయే సురతసంమర్దనిఃసహతావారణవ్యాజేన హుంహుమితి రతిక్లృప్తశబ్దం వ్యధాత్, తత్స్మరస్య శరముక్తిహుంకృతం బాణమోచనకాలీనం

హుంకారమేవాకృత హుంకార ఏవాభూత్। తస్యా హుంకరణం కామస్య చాపనమనమిత్యర్థః। కామస్య వామత్వాద్భ్రూవక్రణాదినా కామః పునరుజ్జృమ్భిత ఏవాభూదితి భావః॥౯౩॥

ఈక్షితోపదిశతీవ నర్తితుం తత్క్షణోదితముదం మనోభువమ్।

కాన్తదన్తపరిపీడితాధరా పాణిధూననమియం వితన్వతీ॥౯౪॥

ఈక్షితేతి॥ చుమ్బనరసాత్కాన్తదన్తైః పరిపీడితాధరా దష్టాధరా, అత ఏవ— పాణిధూననం వితన్వతీ ఇయం తత్క్షణే సురతసమయే ఉదితముదం సంజాతహర్షం మనోభువం నర్తితుముపదిశతీవ నృత్యం శిక్షయన్తీవ ప్రియేణేక్షితా। యాపి నృత్యం శిక్షయతి సాపి హస్తకాభినయవశాత్కరకమ్పనం కరోతి। ఉపదిశతీ, 'ఆచ్ఛీనద్యోః–' (౭।౧।౮౦) ఇతి పాక్షికత్వాన్నుమభావః॥౯౪॥

సా శశాక పరిరమ్భదాయినీ గాహితుం బృహదురః ప్రియస్య న।

చక్షమే చ స న భఙ్గురభ్రువస్తుఙ్గపీనకుచదూరతాం గతమ్॥౯౫॥

సేతి॥ పరిరమ్భదాయినీ సా ప్రియస్య బృహదురో గాహితుం సామస్త్యేన స్ప్రష్టుం న శశాక। యతో బృహదతివిశాలమ్। సా చ కృశాఙ్గీత్యర్థః। స చ నలోఽపి భఙ్గురే భ్రువౌ యస్యాస్తస్యా వక్షః సర్వమపి స్ప్రష్టుం న చక్షమే। యతః— తుఙ్గాభ్యాం పీనాభ్యాం కుచాభ్యాం దూరతాం వ్యవహితతాం గతం ప్రాప్తమ్। కుచమాత్రమేవాలిఙ్గితమ్, న తు సర్వం వక్ష ఇత్యర్థః। ఉభావపి సంపూర్ణాలిఙ్గనాప్రాప్తేర్నితరాం సస్పృహత్వాదుజ్జృమ్భితకామౌ జాతావితి భావః॥౯౫॥

బాహువల్లిపరిరమ్భమణ్డలీ యా పరస్పరమపీడయత్తయోః।

ఆస్త హేమనలినీమృణాలజః పాశ ఏవ హృదయేశయస్య సః॥౯౬॥

బాహ్వితి॥ తయోర్బాహవ ఏవ దైర్ఘ్యకార్శ్యాభ్యాం వల్లయో లతాతుల్యాస్తాసాం పరిరమ్భ ఆలిఙ్గనవిషయే యా మణ్డలీ వృత్తాకారాఙ్కపాలీ పరస్పరమపీడయద్గాఢమాలిఙ్గత్। స హృదయేశయస్య కామస్య హేమనలినీమృణాలాజ్జాత స్తేన నిర్మితః పాశ ఏవ ఆస్త బభూవ।

అతిగౌరత్వాన్మార్దవత్వాచ్చ బాహూనాం సౌవర్ణమృణాలతుల్యత్వమ్। పాశబద్ధో యథా వశ్యో భవతి, తథాఽఙ్కపాలీపాశేన దృఢం బద్ధౌ కామవశం యాతావితి భావః॥౯౬॥

వల్లభేన పరిరమ్భపీడితౌ ప్రేయసీహృది కుచావవాపతుః।

కేలతీమదనయోరుపాశ్రయే తత్ర వృత్తమిలితోపధానతామ్॥౯౭॥

వల్లభేనేతి॥ ప్రేయసీహృది వల్లభేన పరిరమ్భపీడితౌ గాఢాలిఙ్గనేన వామనీకృతౌ కుచౌ కేలతీమదనయో రతికామయోరుపాశ్రయే విశ్రాన్తిస్థానే తత్ర వక్షసి వృత్తమిలితోపధానతాం వర్తులసంగతోచ్ఛీర్షకభావమవాపతుః। ప్రభోర్హి విశ్రాన్తిస్థానే శయ్యాదౌ గణ్డోపధానం వృత్తముచ్ఛీర్షకం భవతి, రతికామౌ చ ప్రభూ తత్ర వర్తేతే, అతస్తత్రైవ వర్తమానౌ వృత్తౌ వామనీభూతౌ కుచౌ ద్వయోరుచ్ఛీర్షకే ఇవ బభూవతురిత్యర్థః। ఇత్యుత్ప్రేక్షా। కేలతీ రతిపర్యాయః॥౯౭॥

భీమజోరుయుగలం నలార్పితైః పాణిజస్య మృదుభిః పదైర్బభౌ।

తత్ప్రశస్తి రతికామయోర్జయస్తమ్భయుగ్మమివ శాతకుమ్భజమ్॥౯౮॥

భీమజేతి॥ భీమజోరుయుగలం నలార్పితైర్మృదుభిః పాణిజస్య నఖస్య పదైః స్తోకత్వఙ్మాత్రోల్లేఖిభిర్నఖక్షతైః కృత్వా రతికామయోః శాతకుమ్భజం సౌవర్ణం తయోర్యశఃప్రశస్తిర్లిపిరూపా యత్ర, సైవ నఖస్వరూపైవ యశఃప్రశస్తిర్యత్రైవంభూతం వా, నిజజయప్రకాశకం స్తమ్భయుగ్మమివ బభౌ। రతికామయోరియమేవ యశఃప్రశస్తిర్యన్నఖక్షతాదికరణం నామ। సువర్ణతుల్యత్వాదూర్వోః సువర్ణస్తమ్భత్వమ్। అన్యస్యాపి ప్రభోర్యశఃప్రశస్తిర్జయస్తమ్భే లిఖ్యతే॥౯౮॥

బహ్వమాని విధినాపి తావకం నాభిమూరుయుగమన్తరాఙ్గకమ్।

స వ్యధాదధికవర్ణకైరిదం కాఞ్చనైర్యదితి తాం పురాహ సః॥౯౯॥

బహ్వితి॥ స తాం పురేత్యాహ అవోచత్। ఇతి కిమ్— హే భైమి! నాభిమూరుయుగమన్తరా నాభ్యూరుద్వయమధ్యేఽఙ్గకం కోమలతాతిశయాన్మర్దనాసహతయాల్పం హ్రస్వం వా మదనసదనాఖ్యం తావకమఙ్గం న కేవలం మయా, కింతు వీతరాగేణ విధినా బ్రహ్మణాపి

బహు నితరామమాన్యాదృతమ్। యద్యస్మాత్కారణాత్స బ్రహ్మాధికో వర్ణో యేషాం త్రైరతిగౌరవర్ణైరత్యుత్తమైః కాఞ్చనైరిదం కామగృహం వ్యధాదకృత। నిరన్తరావృతత్వాదుష్ణశీతవాతాదిసంబన్ధాభావాదలోమత్వాచ్చాఙ్గాన్తరాపేక్షయాఽధికవర్ణం వరాఙ్గం దృష్ట్వా ప్రదీప్తకామః సన్నేవమువాచేత్యర్థః। అశ్లీలమప్యేతన్మైథునాదన్యత్ర నిషేధాద్వరాఙ్గదర్శనం యుక్తమితి జ్ఞేయమ్। నాభిమిత్యాదౌ, 'అన్తరాన్తరేణ—' (౨।౩।౪) ఇతి ద్వితీయా। అఙ్గకమ్, 'అల్పే' (౫।౩।౮౫) 'హ్రస్వే' (౫।౩।౮౬) ఇతి వా కన్। పురాహేతి, భూతే 'పురి లుఙ్ చాస్మే' (౩।౨।౧౨౨) ఇతి లట్॥౯౯॥

పీడనాయ మృదునీ విగాహ్య తౌ కాన్తపాణినలినే స్పృహావతీ।

తత్కుచౌ కలశపీననిష్ఠురౌ హారహాసవిహతే వితేనతుః॥౧౦౦॥

పీడేతి॥ కలశవత్పీనౌ పీవరౌ నిష్ఠురౌ కఠినౌ చ తావతిప్రసిద్ధగుణౌ తస్యాః కుచౌ కర్తృభూతౌ కాన్తస్య పాణినలినే కరకమలే కర్మభూతే హారస్య హాసః ప్రకాశస్తేన విహతే ఆచ్ఛాదితే వితేనతుశ్చక్రతుః। స్పృశన్తావపి నలకరౌ హారదీప్త్యా పిహితావిత్యర్థః। అథవా హార ఏవ హాసస్తేన పరాభూతే కృతోపహాసే చక్రతుః। యతః— విగాహ్య తావేవాభితః స్పృష్ట్వా పీడనాయ మర్దనాయ స్పృహావతీ సాభిలాషే ధృతేచ్ఛే। యతః— మృదునీ మర్దయితుమసమర్థౌ। స్వయం మృదుర్హి మహతః కఠినస్య చ పీడనాయ న ప్రభవతీతి మృదుభ్యాం యువాభ్యాం విశాలౌ కఠినౌ చావాం మర్దయితుమశక్యావితీయం వాఞ్ఛా వృథా ధార్యతే స్వపరతారతమ్యం న జ్ఞాయతే భవద్భ్యామితి తత్కుచాభ్యాం నలకరౌ హారహాస్యేన విడమ్బితావిత్యర్థః। సర్వతః స్పృష్టావేవ న తు పీడితావితి భావః। 'అకర్మకఠినౌ హస్తౌ–' ఇతి లక్షణాత్కాఠిన్యమేవ రాజకరస్య గుణః, తథాపి నలినరూపణాత్కఠినత్వేఽపి కుచాపేక్షయా మార్దవాన్మృదునీ ఇత్యుక్తమ్। పీడనాయ స్పృహావతీ తే మృదునీ విశేషేణ జ్ఞాత్వా హాసవిహతే చక్రతురితి వా। అన్యోఽపి నిష్ఠురో మృదుముపహసతి॥౧౦౦॥

యౌ కురఙ్గమదకుఙ్కుమాఞ్చితౌ నీలలోహితరుచౌ వధూకుచౌ।

స ప్రియోరసి తయోః స్వయంభువోరాచచార నఖకింశుకార్చనమ్॥౧౦౧॥

యావితి॥ యౌ వధూకుచౌ కురఙ్గమదేన కస్తూర్యా కుఙ్కుమేన చాఞ్చితౌ పూజితౌ కృతవిలేపనావత ఏవ క్రమేణ నీలా లోహితా రుక్కాన్తిర్యయోః, అథ చ,— నీలలోహితో హరస్తత్కాన్తీ ఏవంభూతౌ స నలస్తయోర్యౌవనారమ్భే ప్రియోరసి భైమీవక్షసి స్వయమేవ

భవతోః ప్రాదుర్భవతో రక్తతీక్ష్ణాగ్రత్వాన్నఖైరేవ కింశుకైః పలాశపుష్పైరర్చనం పూజామాచచార। కృతాఙ్గరాగయోః కుచయోర్నఖపదాని రచితవానిత్యర్థః। అల్పనఖోల్లేఖస్య వ్యథారాహిత్యేన శోభామాత్రహేతుత్వాపాదనమివేత్యుత్ప్రేక్షా। కస్తూర్యా అభ్యర్హితత్వాత్పూర్వనిపాతః॥౧౦౧॥

అమ్బుధేః కియదనుత్థితం విధుం స్వానుబిమ్బమిలితం వ్యడమ్బయత్।

చుమ్బదమ్బుజముఖీముఖం తదా నైషధస్య వదనేన్దుమణ్డలమ్॥౧౦౨॥

అమ్బుధేరితి॥ సురతావసరేఽమ్బుజముఖ్యా భైమ్యా ముఖం చుమ్బద్ధయన్నైషధస్య వదనేన్దుమణ్డలం కర్తృ ప్రతిదినముదయసమయేఽమ్బుధేః సముద్రాత్కియత్స్తోకమనుత్థితమ్, తథా,— సముద్రజలే జాతేన స్వానుబిమ్బేనాత్మీయప్రతిబిమ్బేన మిలితం నిరన్తరసంబద్ధం విధుం చన్ద్రం వ్యడమ్బయదనుచకార। భైమీముఖం కర్తృ నలముఖం కర్మీభూతం చుమ్బదితి వా। అనేన విపరీతరతం సూచితమ్। బిమ్బప్రతిబిమ్బభావనిరూపణేనాత్యన్తం తన్ముఖయోః సాదృశ్యం సూచితమ్। కామసుహృచ్చన్ద్రోదయనిరూపణాచ్చ కామోజ్జృమ్భణం వ్యజ్యతే॥౧౦౨॥

పూగభాగబహుతాకషాయితైర్వాసితైరుదయభాస్కరేణ తౌ।

చక్రతుర్నిధువనేఽధరామృతైస్తత్ర సాధు మధుపానవిభ్రమమ్॥౧౦౩॥

పూగేతి॥ పూగఫలఫాలికానాం భాగోంఽశస్తస్య బహుతయా కషాయితైస్తువరరసం ప్రాపితైః, 'కషాయః సురభావపి–' ఇత్యభిధానాత్సురభితైర్వా। తథా పక్వేనోదయభాస్కరాఖ్యేన తామ్బూలమధ్యే గృహీతేన కర్పూరేణ వాసితైః, సురభితైరన్యోన్యాధరామృతైర్వా, అధరరసైరేవామృతైః కృత్వా తౌ దమయన్తీనలౌ తత్ర నిధువనే సురతే మధుపానస్య విభ్రమం మద్యపానరూపం విలాసం సాధు సమ్యగ్యథా తథా అథ చ,— మద్యపానజన్యం విభ్రమం చక్రతుః। మద్యపానస్థానేఽన్యోన్యాధరపానమేవ చక్రతుస్తేనైవ చ నితరాం సోన్మాదౌ జాతావితి భావః। అన్యోఽపి కషాయరసం కర్పూరవాసితం శీతలం మధు పిబతి। సాధ్వనిషిద్ధం మధ్వితి వా। సురతే మధుపానవిభ్రమమధరామృతైః సాధు యథా తథా చక్రతుః। ఉపదంశస్థానేఽధరామృతాని జాతానీత్యర్థః। '°భోగ°' ఇతి పాఠే— అనుభవః। '°రాగ°' ఇతి పాఠే— బహుతామ్బూలచర్వణక్రమవివర్ధమానరక్తిమబాహుల్యేనేత్యర్థః। కషాయితైః, 'తత్కరోతి–' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాన్నిష్ఠా॥౧౦౩॥

ఆహ నాథవదనస్య చుమ్బతః సా స్మ శీతకరతామనక్షరమ్।
సీత్కృతాని సుదతీ వితన్వతీ సత్త్వదత్తపృథువేపథుస్తదా॥౧౦౪॥

ఆహేతి॥ తదా సురతచుమ్బనావసరే సీత్కృతాని వితన్వతీ కుర్వతీ, తథా కామావస్థావికారవిశేషేణ సత్త్వేన దత్తః పృథుర్వేపథుః కమ్పో యస్యాస్తాదృశీ సతీ చుమ్బనే(తో) నాథవదనస్యానక్షరం వర్ణైర్వినా తత్కార్యకారిత్వేన శీతకరతాం చన్ద్రతామాహ స్మ। చన్ద్రస్పర్శాద్యథా సుఖం భవతి, తథా నలముఖస్పర్శాత్తస్యా అభూదిత్యర్థః। శీతేఽపి సీత్కారః కమ్పశ్చ భవతి, ముఖాదక్షరం చ న నిర్గచ్ఛతి। శీతం కర్తుం శీలమస్య శీతకరః, కృఞో 'హేతుతాచ్ఛీల్య—' ఇతి టః॥౧౦౪॥

చుమ్బనాయ కలితప్రియాకుచం వీరసేనసుతవక్త్రమణ్డలమ్।
ప్రాప భర్తుమమృతైః సుధాంశునా సక్తహాటకఘటేన మిత్రతామ్॥౧౦౫॥

చుమ్బనాయేతి॥ చుమ్బనాయ కలితః స్పృష్టః ప్రియాకుచో యేన తద్వీరసేనసుతస్య వక్త్రమణ్డలం సుధాంశునా చన్ద్రేణ మిత్రతాం సామ్యం ప్రాప। కింభూతేన చన్ద్రేణ—స్వైరేవామృతైరాత్మానం భర్తుం పూరయితుం సక్తః సంగతో హాటకఘటః సువర్ణకలశో యేన। ముఖం చన్ద్రసమమమృతభరణార్థం చన్ద్రసంబద్ధస్వర్ణఘటసమో భైమీకుచః। ముఖేన్దునా స్వీయమమృతం కుచకలశే నిక్షిప్తమ్, న తు తత్రత్యం గృహీతమితి అనౌచితీ నాశఙ్కనీయా। ముఖచుమ్బనాదమృతాంశుయోగాదివ భైమీకుచః శాన్తతాపో జాతసుఖశ్చాభూదితి భావః। 'ముఖనేత్రస్తనబాహుమూలకపోలౌష్ఠద్వయవరాఙ్గాన్యష్టౌ చుమ్బనస్థానాని, రాగతః సర్వాణ్యపి చ' ఇతి వాత్స్యాయనః। నయనగల్లకపోలదన్తవాసోముఖాన్తస్తనయుగలలాటం వా చుమ్బనస్థానమ్। స్తనే చూచుకం పరిహృత్యేతి విశేషః। 'మిత్ర' శబ్దస్య తుల్యార్థత్వాత్ సుధాంశునేతి 'తుల్యార్థైః—' (౨।౩।౭౨) ఇతి తృతీయా॥౧౦౫॥

వీక్ష్య వీక్ష్య పునరైక్షి సా ముదా పర్యరమ్భి పరిరభ్య చాసకృత్।
చుమ్బితా పునరచుమ్బి చాదరాత్తృప్తిరాపి న కథంచనాపి చ॥౧౦౬॥

వీక్ష్యేతి॥ అమునా సా వీక్ష్య వీక్ష్య పునరైక్షి। తథా,— అసకృద్వారంవారం పరిరభ్య చ పునః పర్యరమ్భి పునరాలిఙ్గి। తథా,— ఆదరాద్వారంవారం చుమ్బితాపి పునరచుమ్బి చ। తథాపి కథంచనాపి కేనాపి ప్రకారేణానేన తృప్తికారణసద్భావేఽపి తృప్తిర్నాపి న ప్రాప్తా॥౧౦౬॥

ఛిన్నమప్యతను హారమణ్డలం ముగ్ధయా సురతలాస్యకేలిభిః।

న వ్యతర్కి సుదృశా చిరాదపి స్వేదబిన్దుకితవక్షసా హృది॥౧౦౭॥

ఛిన్నమితి॥ సుదృశా నిరీక్షణే నితరాం చతురయాపి ముగ్ధయా సున్దర్యా, అథ చ,— బాలయా భైమ్యా సురతలాస్యకేలిభిః సురతసంబన్ధిభిర్నృత్తవిలాసైః కరధూననాద్యఙ్గవిక్షేపవిలాసవిశేషైః కృత్వా హృది ఛిన్నం త్రుటితగుణమప్యతను ఆనాభిలమ్బిత్వాద్విశాలం హారమణ్డలం ముక్తాహారదామ చిరాదపి భూయసాపి కాలేన న వ్యతర్కి। యతః— స్వేదబిన్దుకితం సంజాతస్వేదబిన్దుకం వక్షో యస్యాస్తయా। సురతాయాససంజాతస్వేదబిన్దుమణ్డలస్య హారసాదృశ్యాన్మౌగ్ధ్యాచ్చ త్రుటితోఽపి హారో నాబోధీత్యర్థః। స్వార్థికకప్రత్యయాన్తాత్ 'స్వేదబిన్దుక'శబ్దాత్తారకాదిత్వాదితచ్॥౧౦౭॥

యత్తదీయహృది హారమౌక్తికైరాసి తత్ర గుణ ఏవ కారణమ్।

అన్యథా కథమముత్ర వర్తితుం తైరశాకి న తదాగుణచ్యుతైః॥౧౦౮॥

యదితి॥ హారమౌక్తికైస్తదీయే హృది వక్షసి, అథ చ,— చిత్తే, యదాసి స్థితం లగ్నమ్, తత్ర గుణో దోరకస్తారత్వాదిరేవ కారణం హేతుః। అన్యథా న చేదేవం తర్హి తదా సురతసమయే గుణచ్యుతైః సూత్రభ్రష్టైస్తైర్మౌక్తికైరముత్ర తదీయే హృది వర్తితుం స్థాతుం కథం కస్మాన్నాశాకి సమర్థైర్న జాతమ్। అథ చ,— తారత్వాదిగుణహీనైర్మౌక్తికైస్తదీయహృదయే న స్థీయతే కింతూత్తమైరేవ। తస్మాదుభయవిధేఽపి భైమీహృదయే స్థాతుం మౌక్తికానామన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ద్వివిధోఽపి గుణో హేతురిత్యనుమానమ్। సురతసంమర్దాన్ముక్తాహారస్త్రుటిత ఇతి భఙ్గ్యన్తరేణోక్తమ్। అన్యస్యాపి విదగ్ధహృదయగామిత్వే గుణ ఏవ హేతుః, గుణహీనేన తు చిత్తే స్థాతుం న శక్యతే ఇతి భఙ్గ్యా సూచితమ్। గుణచ్యుతైః, 'పఞ్చమీ' ఇతి (౩।౨।౪౨) యోగవిభాగాత్సమాసః॥౧౦౮॥

ఏకవృత్తిరపి మౌక్తికావలిశ్ఛిన్నహారవితతౌ తదా తయోః।

ఛాయయాఽన్యహృదయే విభూషణం శ్రాన్తివారిభరభావితేఽభవత్॥౧౦౯॥

ఏకేతి॥ తదా సంభోగసమయే తయోర్ద్వయోర్మధ్య ఏకస్మిన్నల ఏవ వృత్తిర్యస్యా ఏవంభూతాపి మౌక్తికావలిరన్యస్యా భైమ్యా హృదయే ఛాయయా విభూషణమభవత్। కింభూతేఽన్యహృదయే— ఛిన్నా హారస్య వితతిర్విస్తారో యస్య। యతః— శ్రాన్తివారీణి స్వేదబిన్దవస్తేషాం భరః పూరస్తేన భావితే వ్యాప్తే। ద్వయోః సమీపే సంముఖస్థితయోర్మధ్యే భైమ్యా హారే త్రుటితేఽపి స్వేదజలపూరితే హృదయే ప్రతిబిమ్బితో నలస్య హార ఏవాభరణం బభూవేత్యర్థః। అన్యహృదయ ఇతి సర్వనామత్వాత్పుంవద్భావః॥౧౦౯॥

వామపాదతలలుప్తమన్మథశ్రీమదేన ముఖవీక్షిణానిశమ్।

భుజ్యమాననవయౌవనామునా పారసీమని చచార సా ముదామ్॥౧౧౦॥

వామేతి॥ వామపాదతలేన లుప్తో మన్మథశ్రీమదః కామసౌన్దర్యగర్వో యేనాతిసున్దరేణాప్యనిశం భైమీముఖవీక్షిణా కేవలభైమ్యధీనేనామునా నలేన భుజ్యమానం నవం నూతనం యౌవనం తారుణ్యం యస్యాః సా భైమీ ముదాం సంతోషాణాం పారసీమని పరతీరమర్యాదాయాం పరమోత్కర్షే చచారావర్తత। భావావసానసమయం ప్రాపేత్యర్థః। 'వామపాదతల—', 'ముఖవీక్షి—', ఇతి పదద్వయం లౌకికోక్తిః। ఏవంభూతేన చ భుజ్యమానత్వాన్ముదాం పరమోత్కర్షం ప్రాపేతి యుక్తమ్। ముఖవీక్షణం దినే రాత్రావపి వరదానప్రకాశితదీపవశాజ్జ్ఞేయమ్॥౧౧౦॥

ఆన్తరానపి తదఙ్గసంగమైస్తర్పితానవయవానమన్యత।

నేత్రయోరమృతసారపారణాం తద్విలోకనమచిన్తయన్నలః॥౧౧౧॥

ఆన్తరానితి॥ నలః స్వీయానాన్తరాఞ్శరీరమధ్యవర్తినః స్పృశ్యమానానప్యవయవాన్ తదఙ్గసంగమైః సుకుమారభైమ్యవయవస్పర్శైరతివేధకతయా తర్పితాన్సుఖితానమన్యత। తథా,— తద్విలోకనం చ స్వీయనేత్రయోరమృతస్య సారేణ శ్రేష్ఠభాగేన పారణాం తద్రూపం తృప్తీకరణమచిన్తయదబుధ్యత। పునఃపునర్భైమీగాఢాలిఙ్గనదర్శనాదన్తర్బహిశ్చ ప్రీణితోఽభూదిత్యర్థః। 'అన్తర'శబ్దాద్భవార్థేఽణ్। తర్పితాన్, ణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః॥౧౧౧॥

భూషణైరతుషదాశ్రితైః ప్రియాం ప్రాగథ వ్యషదదేష భావయన్।
తైరభావి కియదఙ్గదర్శనే యత్పిధానమయవిఘ్నకారిభిః॥౧౧౨॥

భూషణైరితి॥ ఏష నలః ప్రియామాశ్రితైః స్వశరీరం మణ్డయద్భిస్తాటఙ్కాదిభిర్భూషణైర్దృష్టైః ప్రాగతుషత్పూర్వం సంతోషమగాత్। అథ తోషానన్తరం భావయన్విచారయన్ వ్యషదద్విషణ్ణోఽభూత్। యద్యస్మాత్తైర్భూషణైరస్యాః కియతోఽలంకృతస్యాల్పస్యాఙ్గస్య దర్శనే విషయే పిధానమయానామాచ్ఛాదనరూపాణాం దర్శనాన్తరాయాణాం కారిభిస్తద్ధేతుభూతైరభావి జాతమ్। అనలంకృతం చేత్తర్హి సర్వం దర్శనగోచరోఽభవిష్యత్, నత్వేవమ్, తస్మాద్వ్యషదదిత్యర్థః। భైమీసౌన్దర్యం తస్యాం నలానురాగాతిశయశ్చ సూచితః। రతసమయే భూషణమోచనస్యైవ యుక్తత్వాద్భూషణసద్భావవర్ణనం యద్యప్యనుచితమ్, తథాపి యావద్భూషణాని మోచయతి, తావదపి విలమ్బాసహిష్ణుతయా హఠసురతసూచనాద్భూషణవర్ణనౌచితీ న దోషాయేతి, తదాప్యత్యన్తాపరిహార్యభూషణాభిప్రాయేణ వేతి జ్ఞేయమ్। 'బహ్వమన్యత దృశా న చేతసాం భూషణాని స విదర్భసుభ్రువః' ఇతి వా పాఠః సుగమః। అతుషత్, పుషాదిత్వాదఙ్॥౧౧౨॥

యోజనాని పరిరమ్భణేఽన్తరం రోమహర్షజమపి స్మ బోధతః।
తౌ నిమేషమపి వీక్షణే మిథో వత్సరవ్యవధిమధ్యగచ్ఛతామ్॥౧౧౩॥

యోజనానీతి॥ తౌ రోమహర్షజం సాత్త్వికభావోత్థరోమాఞ్చజ్జాతమత్యల్పమప్యన్తరం పరిరమ్భణ ఆలిఙ్గనే విషయే బహూని యోజనాని బోధతః స్మ అజాన(నీ)తామ్। తథాపి మిథో వీక్షణే ప్రారబ్ధేఽన్యోన్యవిలోకనేఽత్యల్పం నిమేషమక్షిపక్ష్మసంకోచసమయమపి వత్సరేణ వర్షేణ వ్యవధిం వ్యవధానం బహువర్షదర్శనవిచ్ఛేదకాలమధ్యగచ్ఛతామజ్ఞాసిష్టామ్। అల్పీయసాఽపి దేశకాలవ్యవధానేన ప్రేమభరాదన్యోన్యవిచ్ఛేదస్తాభ్యామమానీత్యర్థః। బోధతః, 'బుధ అవగమనే' భౌవాదికః। స్మయోగే లట్॥౧౧౩॥

వీక్ష్య భావమధిగన్తుముత్సుకాం పూర్వమచ్ఛమణికుట్టిమే మృదుమ్।
కోఽయమిత్యుదితసంభ్రమీకృతాం స్వానుబిమ్బమదదర్శత్రైష తామ్॥౧౧౪॥

వీక్ష్యేతి॥ ఏష నలో మృదుం బాలత్వాత్సురతభరాసహాం లఘుద్రవాం పద్మినీమ్, అత ఏవ స్వస్మాత్పూర్వమేవ బిన్దుపతనరయరూపం భావమధిగన్తుం ప్రాప్తుం నేత్రనిమీలనగాఢాలిఙ్గనాదిచిహ్నైనోత్సుకాం సత్వరాం వీక్ష్య జ్ఞాత్వా తద్బిన్దుస్తమ్భనార్థం కోఽయమపూర్వః పురుష ఇతి ప్రశ్నేన పూర్వమసంజాతభయామపి నలరూపధారిణాన్యేనాహం భుక్తేతి బుద్ధ్యా సురతసమయసమాగతజనాన్తరదర్శనాద్వా ఉదితసంభ్రమీకృతాం సముత్పాదితభయాం విమనస్కతయా ప్రతిబద్ధభావోదయామ్, అనన్తరం కా కుత్ర, తిష్ఠతీతి కృతప్రశ్నాం తాం భైమీమచ్ఛమణికుట్టిమే నిర్మలే మణిబద్ధభిత్తిభాగే స్వానుబిమ్బం స్వప్రతిబిమ్బమదదర్శత దర్శయామాస। నాయమపూర్వః కశ్చిత్, కింతు మదీయమేవేదం ప్రతిబిమ్బమ్, తత్ర మమాన్య ఇతి భ్రాన్తిర్జాతేతి స్వప్రతిబిమ్బం తామదర్శయదిత్యర్థః। అన్యతరస్య పూర్వం బిన్దుపతనే విషమరతత్వాద్వైరస్యం స్యాదితి బిన్దుస్తమ్భార్థమ్ 'అన్యచిత్తతయా సంభ్రమజననేన చ భావబన్ధం కుర్యాత్' ఇతి కామశాస్త్రాత్తస్యా బిన్దుపాతప్రతిబన్ధమకరోదితి భావః। అదదర్శత, 'ణిచశ్చ' (౧।౩।౭౪) ఇతి తఙ్। ('బుధదృశోఽజి గుణః' [౭।౪।౧౬])। తామ్, బుద్ధ్యర్థత్వాత్కర్మత్వమ్॥౧౧౪॥

ఏవం భైమ్యా భావలాభవేగభఙ్గోపాయముక్త్వా నలస్య భావలాభవేగభఙ్గభఙ్గీమాహ—

తత్క్షణావహితభావభావితద్వాదశాత్మసితదీధితిస్థితిః।

స్వాం ప్రియామభిమతక్షణోదయాం భావలాభలఘుతాం నునోద సః॥౧౧౫॥

తత్క్షణేతి॥ స ప్రియాయా అభిమతే క్షణే స్వేష్టసమయే భైమీభావలాభౌత్సుక్యాత్పూర్వమేవోదయ ఉత్పత్తిః సమయో యస్యాస్తాం భావలాభే స్వాం నిజాం బిన్దుచ్యుతౌ లఘుతాం శీఘ్రతాం నునోద। అన్యచిత్తీకరణేన వ్యలమ్బయదిత్యర్థః। తదేవాహ— కింభూతః— తస్మిన్నేవ క్షణే నిజభావౌత్సుక్యసమయేఽవహితభావేనైతస్యా ఇవ మమాపి భావలాభశ్చేత్స్యాత్, తర్హి విషమరతత్వాద్వైరస్యమేవ స్యాత్, అతస్తుల్యకాలమేవోభయోర్భావలాభం కరవాణీతి సావధానతయోక్తప్రకారేణైవ సావధానే వా భావే చిత్తే భావితా ధ్యానవాసనాదిభిశ్చిన్తితా ద్వాదశాత్మనః సూర్యస్య, సితదీధితేశ్చన్ద్రస్య స్థితిర్మర్యాదా గగనగమనాదిప్రకారో యేన సః। తద్ధ్యానేన నిజబీజస్తమ్భనార్థం స్వస్యైవ సంపాదితవైచిత్త్యః సన్నితి యావత్। అథ చ,— సావధానతయా కృతా సూర్యచన్ద్రాపరపర్యాయేడాపిఙ్గలాఖ్యదక్షిణవామనాడీస్థయోర్మరుతోః స్థితిః స్థైర్యం యేన। కుమ్భితపవన ఇత్యర్థః। అన్యచిత్తతాసంపాదనేన నాసావాయుస్తమ్భనేన చోపాయేనైకసమయోభయభావప్రాప్తిపర్యన్తం స్వీయం భావం స్థిరీచకారేతి భావః। ఏతేన

భఙ్గ్యా నలస్య యోగాభ్యాసోఽపి సూచితః, అన్యేన తథా కర్తుమశక్యత్వాత్। 'దక్షిణనాసాముద్రణే పురుషస్య, వామనాసికాముద్రణే యోషితో బిన్దుస్తమ్భో భవతి' ఇతి కామశాస్త్రాత్స్వయం తదీయం చ భావం స్థిరీచకారేతి వా। విస్తరేణాలమ్॥౧౧౫॥

ఇదానీం సమరతమాహ—

స్వేన భావజననే స తు ప్రియాం బాహుమూలకుచనాభిచుమ్బనైః।

నిర్మమే రతరహఃసమాపనాశర్మసారసమసంవిభాగినీమ్॥౧౧౬॥

స్వేనేతి॥ స తు నలః పునః స్వేన స్వయమేవ భావజనన ఉభయోర్భావప్రాప్తిసమయే స్వేన సహ వా స్వేనాత్మనైవ కర్త్రా యద్భావజననం తస్మిన్సతి వా। స్వస్య భావజనకసమయ ఇతి యావత్। తత్ర బాహుమూలం కక్షా, కుచౌ, ఏతేషాం చుమ్బనైః కృత్వా రతస్య రహసి సమాపనా తజ్జనితం పరమకాష్ఠాపన్నం శర్మ సుఖం, సమాపనారూపో వా శర్మసారస్తస్య సమస్తుల్యో యః సంవిభాగోంఽశస్తద్వతీం సమరతప్రాపణేన సుఖినీం నిర్మమే చకార। స్వేనేత్యస్య ప్రథమద్వితీయవ్యాఖ్యయోః కక్షాదిచుమ్బనం జాతిః। తృతీయాయాం తు— కక్షాదేర్నిరన్తరం కామాధిష్ఠానత్వాత్తచ్చుమ్బనైరుపాయైః స్వస్య భావప్రాప్తిసమయే తామపి భావమలమ్భయదితి భావః। 'భావభజనేన తు—' ఇతి పాఠే— స్వీయేన భావభజనేన నిమిత్తేన బాహ్వాదిచుమ్బనైరితి వ్యాఖ్యా॥౧౧౬॥

పునరపి భఙ్గ్యన్తరేణ తదేవాహ—

విశ్లథైరవయవైర్నిమీలయా లోమభిర్ద్రుతమితైర్వినిద్రతామ్।

సూచితం శ్వసితసీత్కృతైశ్చ తౌ భావమక్రమకమధ్యగచ్ఛతామ్॥౧౧౭॥

విశ్లథైరితి॥ తౌ భావలాభశ్రమవశాత్స్వేద్వహనేఽపి విశ్లథైః శిథిలీభూతైరవయవైరఙ్గైః, తథా,— నిద్రాభావేఽపి నిమీలయా శ్రమజనితనయనసంకోచత(న)యా, తథా,— తస్మిన్క్షణే ద్రుతం శీఘ్రం వినిద్రతాముల్లాసమితైర్గతైర్లోమభీ రోమాఞ్చైః, తథా,— శ్వసితైః శ్రమ- జముఖనాసికాశ్వాసైః సీత్కృతైశ్చ తైః సర్వైః సూచితమక్రమకం యుగపత్సంజాతం

బిన్దుచ్యుతిజన్యసుఖరూపం భావమధ్యగచ్ఛతామ్। సమరతం ప్రాప్తావిత్యర్థః। భోగినోః సంభోగాన్తే శ్లథావయవత్వాది జాతిః। క్రమకం, 'క్రమాదిభ్యో వున్' (౪।౨।౬౧) ఇతి వున్॥౧౧౭॥

ఆస్త భావమధిగచ్ఛతోస్తయోః సంమదేషు కరజక్షతార్పణా।

ఫాణితేషు మరిచావచూర్ణనా సా స్ఫుటం కటురపి స్పృహావహా॥౧౧౮॥

ఆస్తేతి॥ ఏవం భావమధిగచ్ఛతోః సురతాన్తసుఖమనుభవతోస్తయోః కరజక్షతానాం నఖక్షతానామర్పణా దానం సంమదేషు పరమానన్దేషు మధ్యే ఆస్తాభూత్। ఆనన్దదాయిన్యేవాభూదిత్యర్థః। నను క్షతస్య సుఖదాయిత్వం కథమిత్యత ఆహ— స్ఫుటం యస్మాత్ఫాణితేషు దుగ్ధవికారరూపేషు ఖణ్డవికారేషు వా పానకేషు మధ్యే సా సూపశాస్త్రప్రసిద్ధా మరిచావచూర్ణనా కటురసాపి స్పృహావహా మధురరసజన్యారుచిపరిహారేణ దృఢామిచ్ఛామావహతి, తథా,— కటుః పీడాజనికాపి నఖక్షతార్పణా సుఖకారిణ్యేవాభూదిత్యర్థః। సంమదేషు నానాప్రకారేషు సురతేషు భావం ప్రాప్నువతోస్తయోస్తస్మిన్నేవ సమయే సా కామశాస్త్రప్రసిద్ధా కటుః పీడాజనికాపి నఖక్షతార్పణా స్పృహావహాఽభూత్। 'స్ఫుట'శబ్ద ఇవార్థః। కేషు కేవ— ఫాణితేషు కటురసా మరిచావచూర్ణనేవ। సురతాన్తే కృతాఽపి పునః సురతేచ్ఛామేవోదదీపదితి భావ ఇతి వా। భావమధిగచ్ఛతోస్తయోః కటురపి సురతేషు స్పృహావహా యా నఖక్షతార్పణా సా స్ఫుటం నిశ్చితేషు ఫాణితేషు మరిచావచూర్ణనాఽభూత్ తద్రూపైవ తద్రూపేవ వాఽభూదిత్యర్థ ఇతి వా। 'మత్స్యణ్డీ ఫాణితం ఖణ్డవికారః శర్కరా సితా' ఇత్యమరః। చూర్ణనా, 'సత్యాపపాశ–' (౩।౧।౨౫) ఇతి ణిజన్తాద్యుచ్॥౧౧౮॥

అర్ధమీలితవిలోలతారకే సా దృశౌ నిధువనక్లమాలసా।

యన్ముహూర్తమవహన్న తత్పునస్తృప్తిరాస్త దయితస్య పశ్యతః॥౧౧౯॥

అర్ధేతి॥ నిధువనక్లమేన సురతశ్రమేణాలసా। సురతాయాసనిఃసహాఙ్గీత్యర్థః। సా దృశౌ ముహూర్తం క్షణమాత్రమర్ధనిమీలితే ఈషత్సంకుచితే విలోలే తారకే యయోస్తాదృశే(శౌ) యదవహద్దధార, తత్తాదృగ్నిమీనేత్రావస్థానం పశ్యతో దయితస్య పునస్తృప్తిర్నాస్త నాభూత్। పునః పునః పశ్యత ఇతి వా (భావః)। పౌనఃపున్యదర్శనాభిలాషస్యానివృత్తత్వాత్పశ్యన్నేవ స్థిత ఇత్యర్థః। తాదృశీ తస్య సుతరాం సుఖాయాభూదితి భావః॥౧౧౯॥

తత్క్లమస్తమదిదీక్షత క్షణం తాలవృన్తచలనాయ నాయకమ్।

తద్విధా హి భవదైవతం ప్రియా వేధసోఽపి విదధాతి చాపలమ్॥౧౨౦॥

తదితి॥ ఇదానీంతనస్తస్యాః క్లమః సురతజః శ్రమో నాయకం సైన్యస్వామినం రాజానమపి తం క్షణమాత్రం తాలవృన్తచలనాయాదిదీక్షతోపదిదేశ। సురతశ్రాన్తాం తాం దృష్ట్వా వ్యజనవీజనేన శ్రమాపనయనం చకారేత్యర్థః। హి యతః— భవస్య సంసారస్య కామసుఖసర్వస్వస్య దైవతమిష్టదేవతా తద్విధా భైమీసదృశీ అతిసున్దరీ ప్రియసౌభాగ్యవతీ ప్రియా వేధసో బ్రహ్మణోఽపి స్వవిషయే చాపలమనురాగతరలతాం విదధాతి కరోతి, కిం పునర్మనుష్యస్య నలస్యేత్యర్థః। పునరపి సానురాగో జాత ఇతి భావః। 'వ్యజనం తాలవృన్తకమ్' ఇత్యమరః। అదిదీక్షత, నియమార్థాద్దీక్షేర్హేతుమణ్ణిచ్, చఙ్॥౧౨౦॥

స్వేదబిన్దుకితనాసికాశిఖం తన్ముఖం సుఖయతి స్మ నైషధమ్।

ప్రోషితాధరశయాలుయావకం సామిలుప్తపులకం కపోలయోః॥౧౨౧॥

స్వేదేతి॥ తస్యా ముఖం నైషధం సుఖయతి స్మ। కింభూతమ్— స్వేదబిన్దుకాః సంజాతా యస్యాస్తాదృశీ నాసికాశిఖా నాసాగ్రం యస్య। తథా,— ప్రోషితో గతోఽధరశయాలురోష్ఠస్థితో యావకో యస్య। తథా,— పరిచుమ్బనవశాత్కపోలయోః సామ్యర్ధం లుప్తాః పులకా రోమాఞ్చా యస్య ఏవంభూతం దృష్ట్వా స సుఖీ జాతః, సంజాతకామశ్చ జాత ఇత్యర్థః। అత్ర పూర్వోత్తరార్ధే వ్యత్యస్తే పఠనీయే, అన్యథా సమాప్తపునరాత్తదోషాపాతః। సుఖయతి, మతుబన్తాత్ 'తత్కరోతి–' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణిచి 'ణావిష్ఠవత్–' ఇతి మతుబ్లోపః॥౧౨౧॥

హ్రీణమేవ పృథు సస్మరం కియత్క్లాన్తమేవ బహు నిర్వృతం మనాక్।

కాన్తచేతసి తదీయమాననం తత్తదాలభత లక్షమాదరాత్॥౧౨౨॥

హ్రీణమితి॥ తదతిసున్దరం తదీయమాననం తదా సురతాన్తసమయే కాన్తచేతసి విషయ ఆదరాతిశయాల్లక్షం లక్షసంఖ్యం ద్రవ్యమలభత। మూల్యరహితేఽత్యుత్కృష్టే వస్తుని 'ఏతల్లక్షం లభతే' ఇతి లోకోక్త్యా పరమోత్కర్షస్యాభివ్యఞ్జనాత్పరమత్యుత్కర్షం ప్రాపేత్యర్థః। కింభూతమ్—
సురతసుఖానుభవవేగసంజాతస్వీయస్మరచాపలస్మరణాత్పురుషాయితస్మరణాద్వా

బహుతరం హ్రీణం లజ్జితమేవ। తథా,— పునః
సురతాభిలాషధారణాత్కియదీషత్సస్మరముద్దీప్తకామమ్। తథా,—
సౌకుమార్యాతిశయాయాసబాహుల్యాద్బహు సుతరాం క్లాన్తం మ్లానమేవ। తథా,—
ప్రలయాఖ్యయా కామావస్థయా
సాధ్యసాధనభేదావగమరాహిత్యాదేకీభావాత్పరబ్రహ్మానన్దానుభవాదివ
మహాసుఖానుభవవిషయసుఖాపలాపాన్మనాఙ్నిర్వృతమల్పం సుఖితమ్।
విస్మృతానుభూతసుఖమితి యావత్। 'రతాన్తసమయే యోషిన్ముఖమత్యాదరకారి భవతి' ఇతి కామశాస్త్రమ్। తదా తాదృక్తదాననం దృష్ట్వా పునః సమదనోఽభూదితి భావః। అథ చ,— లక్ష్మం విషయతామలభతేత్యర్థః॥౧౨౨॥

స్వేదవారిపరిపూరితం ప్రియారోమకూపనివహం యథా యథా।

నైషధస్య దృగపాత్తథా తథా చిత్రమాపదపతృష్ణతాం న సా॥౧౨౩॥

స్వేదేతి॥ నైషధస్య దృక్స్వేదవారిణా సురతశ్రమజలేన పరిపూర్ణం ప్రియారోమకూపనివహం యథా యథా యావదపాత్సాదరం వ్యలోకయత్, సా నలదృక్ తథా తథా తావత్తావదపతృష్ణతాం తృప్తిం నాపదితి చిత్రమ్। పునఃపునరవలోకనే హి తృప్తిర్భవతి, అత్ర తు న జాతేత్యాశ్చర్యమిత్యర్థః। అథ చ,— పిపాసోరఞ్జలిజలేనాపి పిపాసా శామ్యతి, అస్యాస్త్వాకణ్ఠవారిపూరితకూపసఙ్ఘస్య పునఃపునః పానేఽపి పిపాసా న శాన్తేతి చిత్రమిత్యర్థః। ఏవంభూతభైమీరోమకూపదర్శనమాత్రేణ పునః సకామోఽభూదితి భావః॥౧౨౩॥

వీతమాల్యకచహస్తసంయమవ్యస్తహస్తయుగయా స్ఫుటీకృతమ్।

బాహుమూలమనయా తదుజ్జ్వలం వీక్ష్య సౌఖ్యజలధౌ మమజ్జ సః॥౧౨౪॥

వీతేతి॥ స సురతసంమర్దాద్వీతమాల్యాశ్చ్యుతకుసుమాః కచహస్తాస్తేషాం సంయమాయ గ్రన్థిబన్ధనాయ వ్యస్తమూర్ధ్వవ్యాపారితం హస్తయుగం యయా తయా భైమ్యా స్ఫుటీకృతం తదతిరమణీయం కామవసతిస్థానముజ్జ్వలమతిగౌరం బాహుమూలం వీక్ష్య సౌఖ్యజలధో మమజ్జ। నిరవధి సుఖమన్వభూదిత్యర్థః। 'వాన్త–' ఇతి వా పాఠః। కచహస్త ఇతి 'హస్త'శబ్దః ప్రశంసావాచీ। సుఖమేవ సౌఖ్యం, చతుర్వర్ణాదిత్వాత్ష్యఞ్॥౧౨౪॥

వీక్ష్య పత్యురధరం కృశోదరీ బన్ధుజీవమివ భృఙ్గసంగతమ్।

మఞ్జులం నయనకజ్జలైర్నిజైః సంవరీతుమశకత్స్మితం న సా॥౧౨౫॥

వీక్ష్యేతి॥ సా కృశోదరీ నేత్రచుమ్బనవశాత్సంలగ్నై ర్నిజైర్నయనకజ్జలైర్భిన్నవర్ణతయా మఞ్జులం శోభమానం పత్యురధరం భృఙ్గేణ భ్రమరేణ సంగతం మిలితం పీయమానమకరన్దం బన్ధుజీవపుష్పమివ వీక్ష్య సముత్పద్యమానం స్మితమీషద్ధాస్యం సంవరీతుం గోపాయితుముత్పద్యమానమేవ నిరోద్ధుం వా నాశకత్సమర్థా నాభూత్। ఉత్తమస్త్రీత్వాత్సలజ్జత్వాత్త్వాత్ప్రాణేశస్య సవిధే స్మితం కర్తుమయుక్తం యద్యపి, తథాపి స్వీయసంభోగసౌభాగ్యవశాదుత్పన్నస్య స్మితస్య సంవరీతుమశక్యత్వాత్సపత్నీదర్శనే చ సలజ్జత్వేఽపి ప్రాగలభ్యాగమనశఙ్కయా సిష్మియ ఇతి॥౧౨౫॥

తాం విలోక్య విముఖశ్రితస్మితాం పృచ్ఛతో హసితహేతుమీశితుః।

హ్రీమతీ వ్యతరదుత్తరం వధూః పాణిపఙ్కరుహి దర్పణార్పణామ్॥౧౨౬॥

తామితి॥ వధూర్భైమీ విముఖం తిర్యఙ్ముఖం యథా తథా పరాఙ్ముఖీభూయ శ్రితస్మితా కృతేషద్ధాస్యా విముఖీ చాసౌ శ్రితస్మితా చ తాదృశీం బాలాం విలోక్య హసితహేతుం పృచ్ఛత ఈశితుర్నలస్య పాణిరేవ పఙ్కరుట్ కమలం తస్మిన్కరకమలే దర్పణస్యార్పణామేవోత్తరం వ్యతరద్దదౌ స్మితహేతుమాచష్ట। యతః— హ్రీమతీ। స్వనేత్రచుమ్బనవశాత్త్వదోష్ఠే నేత్రకజ్జలం లగ్నమితి లజ్జావశాత్సాక్షాదుత్తరం దాతుమశక్తా కజ్జలాఙ్కితం స్వాధరం పశ్యేతి భావేన దర్పణార్పణామేవోత్తరం దదావిత్యర్థః॥౧౨౬॥

లాక్షయాత్మచరణస్య చుమ్బనాచ్చారుభాలమవలోక్య తన్ముఖమ్।

సా హ్రియా నతనతాననాఽస్మరచ్ఛేషరాగముదితం పతిం నిశః॥౧౨౭॥

లాక్షయేతి॥ కుపితభైమీప్రసాదనార్థం చరణే పతనాద్భైమ్యాః పద్మినీత్వాత్పఙ్కజాసనబన్ధేన సురతారమ్భవశాద్వాత్మచరణస్య లాక్షయా చుమ్బనాత్సంబన్ధాద్ధేతోశ్చారు భాలం లలాటం యస్యైవంభూతం తస్య నలస్య ముఖమవలోక్య నిజసురతధార్ష్ట్యస్మరణజాతయా హ్రియా హేతునా నతనతం నతప్రకారమాననం యస్యాః సైవంభూతా సతీ ఉదితం ప్రాప్తోదయమ్, ఉదయానన్తరం చ కాలక్రమాపచీయమానః శేషః కియదవశిష్టో రాగో లౌహిత్యం యస్య తం నిశో రాత్ర్యాః పతిం చన్ద్రమస్మరత్। తన్ముఖం తాదృగభూదిత్యర్థః। ఈషదవశిష్టరక్తిమచన్ద్రదర్శనే యథా

ప్రీతిర్భవతి, తథా తాదృఙ్ముఖదర్శనేఽపి తస్యాః ప్రీతిర్జాతేతి భావః। నతనతేతి ప్రకారే ద్విరుక్తిః। పతిం, కర్మత్వవివక్షయా షష్ఠ్యభావః॥౧౨౭॥

స్వేదభాజి హృదయేఽనుబిమ్బితం వీక్ష్య మూర్తమివ హృద్గతం ప్రియమ్।

నిర్మమే ధుతరతశ్రమం నిజైర్హ్రీనతాతిమృదునాసికానిలైః॥౧౨౮॥

స్వేదేతి॥ లలాటలాక్షాదర్శనసంజాతనిజసురతధార్ష్ట్యస్మరణవశాద్ధ్రియా నతా సా స్వేదభాజి శ్రమజలయుతే స్వహృదయేఽనుబిమ్బితం ప్రియం నలం మూర్తం సాకారం హృద్గతం చిత్తస్థమివ వీక్ష్య నిజైరతిమృదుభిర్విశ్రాన్తిక్లమమన్దీభూతైర్నాసికానిలైః కృత్వా ధుతోఽపనీతో రతశ్రమో యస్యైతాదృశం నిర్మమే చకార। లజ్జానమ్రత్వాన్నాసాశ్వాసానాం హృదయప్రతిబిమ్బితప్రియసంబన్ధాచ్ఛ్రమాపనోదనం యుక్తమ్। నిర్మమ ఇవోత్ప్రేక్షా వా। తాదృశీం తాం దృష్ట్వా స గతశ్రమః సహర్షః సంజాతః, సాపి తం తాదృశం దృష్ట్వా హర్షవశాన్మన్దతరాన్నాసాశ్వాసాన్ముమోచేతి భావః॥౧౨౮॥

సూననాయకనిదేశవిభ్రమైరప్రతీతచరవేదనోదయమ్।

దన్తదంశమధరేఽధిగాముకా సాస్పృశన్మృదు చమచ్చకార చ॥౧౨౯॥

సూనేతి॥ సూననాయకస్య కామస్య నిదేశ ఆజ్ఞా తస్య విభ్రమైర్విలాసైర్హేతుభిరప్రతీతచరః పూర్వం సంభోగవేలాయామజ్ఞాతో వేదనోదయః పీడోద్భవో యస్మాత్తం దన్తదంశమధరేఽధిగాముకాధునా పీడాకారిణం జ్ఞాతవతీ సా మృద్వనిష్ఠురాఙ్గులిస్పర్శం యథా తథా దన్తదష్టాధరమేవాస్పృశత్। అనన్తరం చ స్పర్శజపీడానుభవాచ్చమచ్చకార ససీత్కారమఙ్గకమ్పమపి చకార। ఆకస్మికతయైవ కిమేతత్ కదా జాతమితి సాశ్చర్యా చాభూత్। దన్తదంశం, 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౧౨౯॥

వీక్ష్య వీక్ష్య కరజస్య విభ్రమం ప్రేయసార్జితమురోజయోరియమ్।

కాన్తమైక్షత హసస్పృశం కియత్కోపకుఞ్చితవిలోచనాఞ్చలా॥౧౩౦॥

వీక్ష్యేతి॥ ఇయం ప్రేయసా నలేన ఉరోజయోరుపరి బుద్ధిపూర్వమర్జితం కృతం కరజస్య నఖస్య విభ్రమం కోపసంభ్రమవశాద్వీక్ష్య వీక్ష్య వారం వారం విలోక్య, అనన్తరమేవ

కియత్కించిత్కోపేన కుఞ్చితావున్మీల్య ముకులితౌ పర్యాయేణ విలోచనాఞ్చలౌ నేత్రపల్లవౌ యయా ఏవంభూతా సతీ స్వయంకృతత్వాత్సంభోగసమయే తయా జ్ఞాతత్వాచ్చ హాసస్పృశం శ్రితస్మితం కాన్తమైక్షత। కోపేన వక్రమపశ్యదిత్యర్థః। కోపస్యాల్పత్వేనోత్తమత్వం ధీరత్వం చ భైమ్యా వ్యజ్యతే। వీక్ష్య వీక్ష్య, సంభ్రమే ద్విరుక్తిః। హాసస్పృశం, 'స్పృశోఽనుదకే—' (3।౨।౫౮) ఇతి క్విన్॥౧౩౦॥

రోషరూషితముఖీమివ ప్రియాం వీక్ష్య భీతిదరకమ్పితాక్షరామ్।

తాం జగాద స న వేద్మి తన్వి! తం కశ్చకార తవ కోపరోపణామ్॥౧౩౧॥

రోషేతి॥ స రోషరూపితం కోపయుక్తం ముఖం యస్యాస్తామివ దన్తదంశాదేః సుఖకారిత్వేన తత్త్వతః కోపరహితత్వేఽపి కృత్రిమకోపేన భ్రుకుటితముఖీం ప్రియాం వీక్ష్య భీత్యా దరమీషత్కమ్పితాని సగద్గదాన్యక్షరాణి యస్యాం క్రియాయాం తద్యథా తామితి జగాద। ఇతి కిమ్— హే తన్వి! అహం తం న వేద్మి, కస్తవ కోపరోపణాం చకార। 'బ్రూహి శాస్మి తవ కోపరోపిణమ్' ఇతి పాఠే— కోపస్య రోపిణమాధాయకమ్। 'న వేద్మి' ఇత్యాత్మనః కోపరోపిత్వం గోపయతి॥౧౩౧॥

రోషకుఙ్కుమవిలేపనాన్మనాఙ్నన్వవాచి కృశతన్వవాచి తే।

భూదయుక్తసమయైవ రఞ్జనా మాననే విధువిధేయమాననే॥౧౩౨॥

రోషేతి॥ పునరపి, ఇతి కిమ్— నను కృశతను అవాచి కోపవశాదభాష్యభాషణే, తథా అవాచి నమ్రీభూతే, తథా,— విధునాపి విధేయా గుణాధిక్యవశాత్కార్యా మాననా పూజా యస్యైవంభూతే చన్ద్రాధికే తవాననే రోషరూపేణ కుఙ్కుమేన విలేపనాద్ధేతోర్మనాగల్పీయసీ ఇయం రఞ్జనా రక్తిమసంపాదనా మా భూత్ న కార్యా। యస్మాదయుక్తసమయైవాప్రస్తావసముద్భూతైవ। కిమపి మయా నాపరాద్ధమితి నిర్హేతుకేయమనుచితా కోపరఞ్జనా త్యజ్యతామిత్యర్థః। అథ చ,— అయం సంభోగసమయో రాత్రిరియం, న తు కోపరఞ్జనాసమయః, తస్మాదన్యదా కోపః కార్యః, అధునా తు త్యజ్యతామిత్యర్థః। అథ చ,— చన్ద్రాధికం తవ ముఖమ్, ఇదానీం రోషరూషితం సన్న్యూనం భవిష్యతీత్యయుక్తసమయా రఞ్జనా న కార్యా కోపస్త్యజ్యతామిత్యర్థః। అథ చ,— కోపకుఙ్కుమవిలేపనరఞ్జనాఽయుక్తసమయా। యతః, తస్మాన్నైవ కార్యా। శీతకాలే హ్యుష్ణవీర్యతయా వదనప్రసాధనం కుఙ్కుమవిలేపనం యుక్తమ్, ఇదానీం వసన్తజేన శ్రమజేనోష్మణా శ్రీఖణ్డపాణ్డిమైవాననప్రసాధనాయాలమ్, న కుఙ్కుమరఞ్జనేత్యర్థః॥౧౩౨॥

క్షిప్రమస్యతు రుజా నఖాదిజాస్తావకీరమృతసీకరం కిరత్।

ఏతదర్థమిదమర్థితం మయా కణ్ఠచుమ్బి మణిదామ కామదమ్॥౧౩౩॥

క్షిప్రమితి॥ హే భైమి! కణ్ఠచుమ్బి మమ కణ్ఠే స్థితం, తథా,— కామదమిచ్ఛాదాయి, అత ఏవ ఏతదర్థం త్వదీయకరజరదనక్షతజపీడాపాకరణార్థం భైమీకరజాదిక్షతపీడాపనోదనం కుర్వితి మయాఽర్థితం ప్రార్థితం సదిదం చిన్తామణిరత్నానాం దామ మాలామృతసీకరం సుధాబిన్దుం కిరత్స్రవత్సత్ తావకీస్త్వదీయా నఖాదిజా నఖక్షతాదిసముద్భవా రుజాః పీడాః క్షిప్రమస్యతు। శమయత్విత్యర్థః। తస్మాత్కోపం మా కార్షీరితి భావః। 'అర్పితమ్' ఇతి పాఠే— పీడాశాన్త్యర్థం మయా త్వదీయకణ్ఠే క్షిప్తం సత్ త్వదీయకణ్ఠచుమ్బీతి వ్యాఖ్యేయమ్। రుజా, భిదాదిత్వాదఙ్॥౧౩౩॥

స్వాపరాధమలుపత్పయోధరే మత్కరః సురధనుష్కరస్తవ।

సేవయా వ్యజనచాలనాభువా భూయ ఏవ చరణౌ కరోతు వా॥౧౩౪॥

స్వాపరాధమితి॥ హే భైమి! మత్కరస్తవ పయోధరే స్తనే సురధనుష్కర ఇన్ద్రచాపాఖ్యనఖక్షతవిశేషకారీ సన్ నఖక్షతపీడాకరణజం స్వాపరాధం వ్యజనస్య చాలనా తస్యాః సకాశాద్భవతీతి భూస్తయా వ్యజనవీజనసముద్భూతయా సేవయాఽలుపత్। వాఽథవా ఏతావత్యాపి సేవయా యది న తుష్యసి తర్హి భూయ ఏవ పునరప్యయం కరస్తవ చరణౌ కరోతు సంవాహయతు। చరణసంవాహనే హ్యపరాధమార్జనం భవతి, తస్మాత్తదయం కరోత్విత్యర్థః। అథ చ,— చరణౌ సంభోగార్థమూర్ధ్వీకరోత్విత్యర్థోఽవసేయః। అథ చ,— నానావర్ణముద్రికాయుక్తత్వాత్త్వత్కుచే సురధనుష్కరః। తథా చాపరాధో నాస్త్యేవ। అథ చ,— మేఘే సురధనుర్యుక్తమేవేతి పయోధరే తత్కారిణాం న కోఽప్యపరాధః। యద్యపి భవేత్, తథాపి వ్యజనసేవయాఽవలోపితః। చరణసంవాహనమపి కరోత్విత్యర్థః। 'భూయ ఏషః' ఇతి పాఠే— ఏష మత్కరః। అలుపత్, లృదిత్త్వాదఙ్। ధనుష్కరః, 'దివావిభా—' (౩।౨।౨౧) ఇతి టః, 'ఇసుసోః సామర్థ్యే' (౮।౩।౪౪) ఇతి పక్షే విసర్జనీయస్య సః। కరోతీతి కరః పచాద్యచ్। సురధనుషః కర ఇతి షష్ఠీసమాసః। చాలనా, ణ్యన్తాద్యుచ్। మిత్వస్య పాక్షికత్వాద్వృద్ధిః॥౧౩౪॥

ఆననస్య మమ చేదనౌచితీ నిర్దయం దశనదంశదాయినః।

శోధ్యతే సుదతి! వైరమస్య తత్కిం త్వయా వద విదశ్య నాధరమ్ ॥౧౩౫॥

ఆననస్యేతి ॥ హే సుదతి! మమాననస్య చేద్యద్యనౌచితీ। యతః,— నిర్దయం యథా తథా దశనదంశదాయినో దన్తక్షతదానశీలస్య। తస్మాత్తస్య యద్యపరాధితా తత్తర్హి అపరాధకారిణోఽస్య మన్ముఖస్యాధరం విదశ్యాతితరాం ఖణ్డయిత్వా త్వయా కిమితి తద్దన్తదశనరూపం వైరం న శోధ్యతే త్వం వద కథయ, అపి త్వపరాధినోఽస్యావయవమోష్ఠం దన్తైః ఖణ్డయిత్వా వైరనిర్యాతనం కురు। తథా చ సమః సమాధిరిత్యర్థః ॥౧౩౫॥

దీపలోపమఫలం వ్యధత్త యస్త్వత్పటాహృతిషు మచ్ఛిఖామణిః।

నో తదాగసి పరం సమర్థనా సోఽయమస్తు పదపాతుకస్తవ ॥౧౩౬॥

దీపేతి ॥ హే భైమి! యో మచ్ఛిఖామణిస్త్వత్పటాహృతిషు త్వదీయవసనకర్షణేషు సతీషు లజ్జావశాన్ముఖవాయ్వాదినా త్వయా కృతం దీపలోపం స్వకిరణైరేవ తిమిరనిరాకరణాదఫలం వ్యర్థం వ్యధత్త। తస్య మణేరాగస్యపరాధే పరం కేవలం కరాదివత్సమర్థనా పరిహారో నో అస్తి, తస్మాదుపాయాన్తరాభావాత్సోఽయం మౌలిమణిస్తవ పదయోః పాతుకో వన్దారురస్తు। ఉపాయాన్తరాభావే హి నమస్కారేణాప్యపరాధమార్జనం క్రియతే, తస్మాదయమపి నమస్కారం కరోత్విత్యర్థః ॥౧౩౬॥

ఇత్థముక్తిముపహృత్య కోమలాం తల్పచుమ్బిచికురశ్చకార సః।

ఆత్మమౌలిమణికాన్తిభఙ్గినీం తత్పదారుణసరోజసఙ్గినీమ్ ॥౧౩౭॥

ఇత్థమితి ॥ స ఇత్థముక్తప్రకారేణ కోమలాం సామయుక్తాముక్తిం వాచముపహృత్యోపహారీకృత్య ప్రణామకరణవశాత్తల్పచుమ్బినః శయ్యాస్పర్శినశ్చికురాః కేశా యస్య స ఆత్మమౌలిమణికాన్తిర్నిజశిఖామణిద్యుతిస్తద్రూపా భఙ్గినీ నదీ తాం తత్పదే భైమీచరణౌ తద్రూపే అరుణసరోజే తత్సఙ్గినీం సంబద్ధాం చకార। ప్రణనామేత్యర్థః। నద్యాశ్చ రక్తోత్పలసంబన్ధో యుక్త ఏవ। 'తల్పచుమ్బి' ఇత్యనేన శయ్యాయామేవ ప్రణామః సూచితః। భఙ్గాస్తరఙ్గాః సన్త్యస్యాం సేతి విగ్రహః ॥౧౩౭॥

తత్పదాఖిలనఖానుబిమ్బనైః స్వైః సమేత్య సమతామియాయ సః।

రుద్రభూమవిజిగీషయా రతిస్వామినోపదశమూర్తితాభృతా॥౧౩౮॥

తదితి॥ కృతప్రణామః స నలః స్త్వైర్నిజైస్తస్యాః పదయోరఖిలేషు దశస్వపి నఖేషు జాతైరనుబిమ్బనైః ప్రతిబిమ్బః సమేత్య మిలిత్వా రుద్రస్య భూమా బహుత్వమేకాదశత్వం తస్యాపి స్పర్ధావశాద్విజిగీషయా జేతుమిచ్ఛయోపదశమూర్తితాం ధారయతా రతిస్వామినా కామేన సమతాం సామ్యమియాయ మదీయః శత్రుర్యద్యేకాదశత్వం ధారయతి తర్హి మయాపి తావత్సంఖ్యాకేన భవితుం యుక్తమితి। ఏకాదశత్వం యది కామో ధారయేత్, తర్హి భైమీదశనఖసంజాతస్వప్రతిబిమ్బసంబన్ధాదేకాదశమూర్తిధారీ నలస్తేనోపమీయేతేత్యభూతోపమా। 'రుద్రభీతి-' ఇతి పాఠే— ఏకాదశభ్యో రుద్రేభ్యో భీతేర్విజిగీషయా తదపాకరణాద్ధేతోర్యద్యేకాదశమూర్తితాం మదనో ధారయేత్తర్హి స్వప్రతిబిమ్బయోగాదేకాదశమూర్తిస్తేనోపమీయేతేత్యర్థః। ప్రణామవశాత్తన్నఖేషు ప్రతిబిమ్బిత ఇతి భావః। దశానాం సమీపే ఉపదశాః, 'సంఖ్యయాఽవ్యయా—' (౨।౨।౨౫) ఇతి సమాసః। 'బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే' (౫।౪।౭౩) ఇతి డచ్। ఉపదశా మూర్తయో యస్యేతి సమాసః॥౧౩౮॥

ఆఖ్యత్రైష కురు కోపలోపనం పశ్య నశ్యతి కృశా మధోర్నిశా।

ఏతమేవ తు నిశాన్తరే వరం రోషశేషమనురోత్స్యసి క్షణమ్॥౧౩౯॥

ఆఖ్యతేతి॥ ఏష తామిత్యాఖ్యతావోచత్। ఇతి కిమ్— హే భైమి! త్వం కోపలోపనం కురు। మధోర్వసన్తస్య కృశా దినాపేక్షయా స్వభావత ఏవాల్పపరిమాణా, అథ చ,— ప్రతిక్షణమపచీయమానా, నిశా నశ్యతీతి పశ్య। కోపాపరిత్యాగే ఏవంప్రకారేణావశిష్టా రాత్రిర్గమిష్యతి, తస్మాత్కోపం ముఞ్చ। తు పునస్త్వమేతమేవ రోషశేషం నిశాన్తర ఆగామిరాత్ర్యన్తరే దినాపేక్షయాఽధికపరిమాణాయాం శిశిరర్తురాత్రౌ క్షణమాత్రమనురోత్స్యసి కామయిష్యసే వరమేతన్మనాగిష్టమ్। శిష్టం కోపం తదా కురు, ఇదానీం సంభోగార్థం ప్రసన్నా భవ। సర్వం కోపమిదానీమేవ చేత్కరిష్యసి, తర్హి తదా కిం కరిష్యసి, తస్మాదల్పం రోషం నిశాన్తరార్థం స్థాపయేతి లౌకికరీత్యాఽధునా తావత్కోపం త్యజేతి భైమీం ప్రార్థయతి స్మేత్యర్థః। ఆఖ్యత్, 'చక్షిఙః ఖ్యాఞ్' (౨।౪।౫౪), 'అస్యతివక్తి-' (౩।౧।౫౨) ఇత్యఙ్, జిత్త్వాత్తఙ్॥౧౩౯॥

సాథ నాథమనయత్కృతార్థతాం పాణిగోపితనిజాఙ్ఘ్రిపఙ్కజా।

తత్ప్రణామధుతమానమాననం స్మేరమేవ సుదతీ వితన్వతీ॥౧౪౦॥

సేతి॥ అథ ప్రణామభాషణానన్తరం ప్రణామం మా కార్షీరిత్యాదివచనపూర్వం పాణిభ్యాం గోపితే నిజాఙ్ఘ్రిపఙ్కజే యయా తయా తస్య ప్రణామేన ధుతో నిరస్తో మానః కోపజమౌదాసీన్యం యస్యైవంభూతమాననం ప్రసాదాత్స్మేరం సస్మితమేవ వితన్వతీ కుర్వాణా సతీ సా సుదతీ నాథం కృతార్థతాం కృతకృత్యతామనయత్ప్రాపయామాస। తావన్మాత్రేణ ప్రసన్నాఽభూదితి భావః॥౧౪౦॥

తౌ మిథో రతిరసాయనాత్పునః సంబుభుక్షుమనసౌ బభూవతుః।

చక్షమే నతు తయోర్మనోరథం దుర్జనీ రజనిరల్పజీవనా॥౧౪౧॥

తావితి॥ తౌ మిథోఽన్యోన్యం రతిరసస్యాయనాత్ప్రాప్తేః పరస్పరానురాగవివృద్ధేర్హేతోః, అథ చ,— ప్రీ(ర)తిరేవ రసాయనం ప్రశాన్తసురతేచ్ఛాయాః పునరుజ్జీవనౌషధం తస్మాద్ధేతోః, పునః సంబుభుక్షుమనసౌ సురతాభిలాషిచిత్తౌ చ బభూవతుః। ద్వితీయసురతేచ్ఛౌ జాతావిత్యర్థః। తు పునః రజనిస్తయోర్మనోరథం ద్వితీయసురతవాఞ్ఛాం న చక్షమే న విషేహే। యతః— దుష్టా జనిర్జన్మ యస్యాః। తథా,— అల్పం జీవితం సత్త్వం యస్యాస్తాదృశీ సంజాతప్రభాతసమయా। అథ చ,— అల్పాయుషో జన్మ దుష్టమేవేతి। యద్వా,— ప్రభాతస్యాసన్నత్వాద్విరహసంభావనావశాద్వా దుష్టా వ్యాకులా జన్యో నవోఢా యస్యాం సా దుర్జనీ। సంభోగేచ్ఛా తు న నివృత్తా, పరం ప్రభాతసమయస్య జాతత్వాత్సంభోగం న చక్రతురితి భావః। అన్యోఽపి సురతవిషయే యద్రసాయనం వీర్యవృద్ధ్యర్థమౌషధం సేవమానః పునః పునః సురతేచ్ఛుర్భవతి। అల్పచిత్తాఽన్యాపి దుష్టా వధూః సపత్న్యాదిస్త్రీపురుషయోః సంభోగం న క్షమతే। జననం జనిః, 'జనిఘసిభ్యామిఞ్' (ణ్) (ఉం సూం ४౬౯) 'జనివధ్యోశ్చ' (౭।౩।౩५) ఇతి వృద్ధిర్న। 'ఢ్రలోపే-' (౬।౩।౧౧) ఇతి దీర్ఘః। పక్షే— సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాత్ కబభావః॥౧౪౧॥

స్వప్తుమాప్తశయనీయయోస్తయోః స్వైరమాఖ్యత వచః ప్రియాం ప్రియః।

ఉత్సవైరధరదానపానజైః సాన్తరాయపదమన్తరాన్తరా॥౧౪౨॥

స్వప్తుమితి॥ స్వప్తుమాప్తం శయనీయం శయ్యా యాభ్యాం తయోర్మధ్యే ప్రియః ప్రియాం ప్రతి స్వైరం రహసి స్థితత్వాత్స్వచ్ఛన్దం యథా తథా వచ ఆఖ్యతావోచత్। కింభూతం వచః— పరస్పరమధరస్య దానం ఖణ్డనం పానం చ తాభ్యాం జాతైరుత్సవైః

పరమానన్దకారణైర్నిమిత్తైరన్తరాన్తరా మధ్యే మధ్యే సాన్తరాయాణి సవిఘ్నాని కియన్తం కాలమనుచ్చారితాని సుప్తిఙన్తాని పదాని యత్ర తత్॥౧౪౨॥

కిమువాచేత్యాహ—

దేవదూత్యముపగమ్య నిర్దయం ధర్మభీతికృతతాదృశాగసః।

అస్తు సేయమపరాధమార్జనా జీవితావధి నలస్య వశ్యతా॥౧౪౩॥

దేవదూత్యమితి॥ దేవదూత్యముపగమ్యాఙ్గీకృత్య నిర్దయం యథా తథా ధర్మాద్భీత్యా చిత్తశుద్ధ్యా దూత్యాకరణే ప్రతిశ్రుతాపరిపాలనాద్ధర్మో లుప్యేతేతి లుప్యమానాద్ధర్మాద్భీత్యా ధర్మస్యైవ వా భీతిర్లోపలక్షణా తయా హేతుభూతయా కృతం తాదృశమనిర్వాచ్యం భవత్పీడనరూపముక్తప్రకారమాగోఽపరాధో యేన తస్యాపరాధినో నలస్య మమ జీవితావధి యావజ్జీవం యా వశ్యతా భవదధీనతా సేయమపరాధస్య మార్జనా శోధయిత్ర్యస్తు। అద్యప్రభృతి యావదహం జీవామి తావత్తవ వశ్యః కింకర ఏవేతి ప్రతిజ్ఞాం తథ్యాం మత్వా తమపరాధం క్షమస్వేత్యవోచదితి భావః। మార్జనా ణ్యన్తాద్భావే యుచ్॥౧౪౩॥

స క్షణః సుముఖి! యత్త్వదీక్షణం తచ్చ రాజ్యమురు యేన రజ్యసి।

తన్నలస్య సుధయాభిషేచనం యత్త్వదఙ్గపరిరమ్భవిభ్రమః॥౧౪౪॥

స ఇతి॥ హే సుముఖి! యత్త్వదీక్షణం స ఏవ నలస్య క్షణో మహానుత్సవః, శోభనవదనత్వాదేవేత్యర్థః। అథ చ,— యత్ర మహత్యపి కాలే భవదీక్షణం స మహానపి కాలః సుఖరూపత్వాత్క్షణతుల్యః। సుఖేనాతివాహితుం శక్య ఇత్యర్థః। తథా,— యేన త్వద్విషయే మదీయేన మద్విషయే త్వదీయేన వ్యాపారేణ త్వం రజ్యసి ప్రీతా భవసి తచ్చ తదేవ మమ ఉరు మహద్రాజ్యం త్వదనురాగహేతువ్యాపార ఏవ సామ్రాజ్యమ్, నతు సకలభూమణ్డలాధిపత్యమిత్యర్థః। తథా,— యస్త్వదఙ్గస్య పరిరమ్భవిభ్రమ ఆలిఙ్గనవిలాసాస్త్వచ్ఛరీరేణ మదఙ్గే కృతో వా పరిరమ్భవిభ్రమస్తదేవ నలస్య మమ సుధయాఽమృతేనాభిషేచనమభితః స్నానమ్। సుధాభిషేకాదపి భవదఙ్గపరిరమ్భః సుఖకర ఇత్యర్థః। సర్వథా త్వమేవ మమ సకలపురుషార్థసర్వస్వభూతాసీత్యర్థః॥౧౪౪॥

శర్మ కిం హృది హరేః ప్రియార్పణం కిం శివార్ధఘటనం శివస్య వా।

కామయే తవ మహేషు తన్వి! తం నన్వయం సరిదుదన్వదన్వయమ్॥౧౪౫॥

శర్మేతి॥ హరేః శ్రీవిష్ణోర్హృది ప్రియార్పణం లక్ష్మ్యాః స్థాపనం కిం నామ శర్మ సుఖమ్। తథా— వాऽథవా శివస్య శివాయాః పార్వత్యా అర్ధేన ఘటనం కిం శర్మ, తదప్యల్పీయః। తర్హి కిం నామ పరమం సుఖమిత్యాశఙ్క్యాహ— నను తన్వి భైమి! మహేషు సురతోత్సవేషు తవ తమతిప్రసిద్ధం సరిదుదన్వతోర్నదీసముద్రయోరివాన్వయమభిన్నజలోపలమ్భేన తాదాత్మ్యలక్షణమయమహమయం శుభావహవిధిరూపం వా సంబన్ధం కామయే వాఞ్ఛామి। ఇష్టదేవతాభ్య ఇతి శేషః। మహేపూత్సవేషు మధ్యే తవ సరిదుదన్వదన్వయమేకం కామయే నత్వన్యమితి వా। హరేర్హృది ప్రియార్పణే, శివస్య చ శివార్ధఘటన ఆలిఙ్గనాదీనాం పృథక్స్థితభిన్నదేహసాధ్యత్వాదాలిఙ్గనాదిజన్యం సుఖం తావన్నాస్త్యేవ కింత్వేకదేశస్పర్శమాత్రజన్యమేవాస్తి, తస్మాదావయోర్యది పృథక్త్వమ్, తర్హి తదా సురతసమయే క్షీరవదేకీభావోऽస్తు। యద్యపృథక్త్వమిష్టమ్, తర్హి నదీసముద్రజలవత్తాదాత్మ్యమేవ భవతు, నతు హరిలక్ష్మ్యాదివద్భేదోల్లేఖ ఇతి భావః। 'నన్వహమ్' ఇత్యపి పాఠః। 'తవ మయేహ–' ఇతి పాఠే— అయమహమిహ భూలోకే మయా సహ తవ తం తాదృశం సరిదుదన్వదన్వయం కామయ ఇత్యర్థః॥౧౪౫॥

ధీయతాం మయి దృఢా మమేతి ధీర్వక్తుమేవమవకాశ ఏవ కః।

యద్విధూయ తృణవద్దివస్పతిం క్రీతవత్యసి దయాపణేన మామ్॥౧౪౬॥

ధీయతామితి॥ హే భైమి! మయి త్వం దృఢా మమేతి ధీర్నిశ్చితా బుద్ధిర్ధీయతాం న్యస్యతామ్। మయి స్వత్వబుద్ధిరాసంసారం త్వయా క్రియతామితి వక్తుమేవాభిధాతుమప్యవకాశోऽవసర ఏవ కః, అపి తు— తాత్త్వికేऽర్థే ఏవం వక్తుమవకాశలేశోऽపి నాస్తి, యద్యస్మాద్ధేతోర్దివస్పతిమిన్ద్రం తృణవత్తృణేన తుల్యం వర్తతే తృణవదేవ యథా తథా తృణమివ పరిత్యజ్య దయారూపేణ పణేన మూల్యేన మాం క్రీతవత్యసి। ఉదాసీనే హి మమత్వబుద్ధిః కార్యేత్యారోపః ప్రార్థ్యతే। విక్రీయ మూల్యేన గృహీతే వస్తుని తు స్వత్వం న్యాయ్యమస్త్యేవేతి తదారోపో న ప్రార్థ్యత ఇత్యర్థః। యది మయి స్వత్వం నాభవిష్యత్తర్హి ఇన్ద్రం పరిత్యజ్య మాం నావరిష్యః। వృతవత్యసి తావత్, తస్మాదేవమపి మయా యాచితుమయుక్తమేవేతి తవ కింకరోऽస్మీతి భావః। దివస్పతిం, దయాపణేనేత్యేతాభ్యామిన్ద్రాపేక్షయా త్వదపేక్షయా చాహమతితరాం గుణవానితి వృత ఇతి న, కింతు మద్వరణే తవ కృపైవ హేతుః, సా యావజ్జీవం కార్యేత్యర్థః॥౧౪౬॥

శృణ్వతా నిభృతమాలిభిర్భవద్వాగ్విలాసమసకృన్మయా కిల।
మోఘరాఘవవివర్జ్యజానకీశ్రావిణీ భయచలాసి వీక్షితా॥౧౪౭॥

శృణ్వతేతి॥ కిల కదాచిత్సమయే ఆలిభిః సహ అసకృద్భవత్యా వాగ్విలాసం కథాసంవాదం నిభృతం పశ్చాదాగత్యాజ్ఞాతం యథా తథా వరదానాదదృశ్యత్వేన వా గుప్తం యథా తథా శృణ్వతా, నిభృతం రహసి స్థితత్వాన్మచ్ఛ్రావణశఙ్కాభావాత్స్పష్టం స్వచ్ఛన్దం సఖీభిః సహ భవత్సంవాదం కిల శనైః పశ్చాదాగమనాదదృష్టీకరణాదినా కపటేన శృణ్వతా సతా వా, మయా త్వం వీక్షితా ఏవంభూతా దృష్టాఽసి। కింభూతా— మోఘం వహ్నౌ పరీక్ష్యాప్యకారణం శ్రీరాఘవేణ వివర్జ్యాం త్యక్తాం స్వస్మిన్నేవానురక్తామపి జానకీం శృణోతీతి తచ్ఛీలా, సీతేవ భయేన స్వత్యాగశఙ్కాభీత్యా చలా వ్యాకులా। (తస్మాత్కింకరభూతే మయ్యన్యథా ధీర్న కార్యేతి భావః।) యద్వా,— యస్మాద్భీతా దృష్టాసి, తస్మాదవశ్యం మయి తవానురాగోఽస్తీతి నిశ్చిత్య 'ధీయతాం మయి–' ఇతి వక్తుమయుక్తమితి భావః। రాఘవః గోత్రాపత్యే బిదాదేరాకృతిగణత్వాదఞ్। బహుత్వే తు 'యఞఞోశ్చ' (౨।౪।౬౪) ఇత్యఞో లుక్। తేన 'రఘూణామన్వయం వక్ష్యే' (రఘుం ౧।౯) ఇతి సాధుః॥౧౪౭॥

ఛుప్తపత్రవినిమీలితాత్క్షుపాత్కచ్ఛపస్య ధృతచాపలాత్పలాత్।
త్వత్సఖీషు సరటాచ్చిరోధుతః స్వం భియోఽభిదధతీషు వైభవమ్॥౧౪౮॥

త్వం మదీయవిరహాన్మయా నిజాం భీతిమీరితవతీ రహఃశ్రుతా।
నోజ్ఝితాస్మి భవతీం తదిత్యయం వ్యాహరద్వరమసత్యకాతరః॥౧౪౯॥

ఛుప్తేతి॥ త్వమితి॥ యుగ్మమ్। అయం నలస్తాం ప్రతీతి వరమభీష్టం వ్యాహరదువాచ। అభయదానం ప్రాదాత్। ఇతి కిమ్— హే భైమి! కదాచిత్సఖీసమూహేన సహ గోష్ఠ్యాం ప్రసృతాయాం ప్రసఙ్గాత్కా కస్మాద్బిభేతి, కా కస్మాదితి తథ్యం కథ్యతామిత్యన్యోన్యం భయహేతుప్రశ్నే కృతే ఛుప్తాని స్పృష్టాని పత్రాణి యస్యైవంభూతోఽఙ్గుల్యాదినా స్పృష్టమాత్రః సన్విశేషేణ నిమీలితః సంకుచితః, తస్మాత్క్షుపాల్లజ్జాలుసంజ్ఞకాదోషధివిశేషాత్సకాశాదహం సుతరాం బిభేమీతి కయాచిదుక్తమ్, ధృతం చాపలం యేన స్వభావత ఏవ చలతః కచ్ఛపస్య పలాన్మాంసాదహమిత్యన్యయా

కథితమ్, అనిశం శిరోధుతో మూర్ధానం కమ్పయతః ప్రతిక్షణమన్యవర్ణాత్సరటాత్కృకలాసాత్సకాశాదహమిత్యపరయా, ఇత్యేవం త్వత్సఖీషు స్వం నిజం భియో భయస్య వైభవం హేతుమభిదధతీషు భాషమాణాసు సతీషు కయాచిదస్మాభిర్నిజభయహేతురుక్తస్త్వయాపి కథ్యతామితి త్వాం ప్రత్యుక్తే సతి నలవియోగాద్ధేతోరహం బిభేమి క్షణమాత్రమపి తేన న భావ్యమితి తస్మాదేవ బిభేమి న త్వన్యస్మాదితి మదీయవిరహాన్నిజాం భీతిం రహసి ఈరితవతీ త్వం మయా శ్రుతాసి యస్మాత్ తస్మాన్మా భైషీరహం భవతీం కదాచిదపి నోజ్ఝితాస్మీతి। యతః— అసత్యే నారీప్రలోభనవచనవిషయే కాతరో భీరుః। భావినస్త్యాగస్య దైవాధీనత్వాన్నాసత్యవాదిత్వమితి భావః। యద్వా,— అసతీష్వకాతరః, సతీషు విషయే భీరురేవ। తద్భయనిరాకరణార్థమేవమవదదిత్యర్థః। ఛుప్తేతి, 'ఛుప స్పర్శే' ఇతి తౌదాదికాదనిటో నిష్ఠా। శిరోధుత ఇతి క్విబన్తమ్॥౧౪౮-౧౪౯॥

సంగమయ్య విరహేఽస్మి జీవికా యైవ వామథ రతాయ తత్క్షణమ్।

హన్త దత్థ ఇతి రుష్టయావయోర్నిద్రయాఽద్య కిము నోపసద్యతే॥౧౫౦॥

సంగేతి॥ హే భైమి! ఇత్యతో హేతో రుష్టయా కుపితయేవ నిద్రయాఽద్యాస్యాం రాత్రావావయోర్నోపసద్యతే ఆసన్నయా న భూయతే। 'కిము' ఇతి వితర్కే। ఇతి కిమ్— హే భైమీనలౌ! యైవాహం నిద్రా విరహే వివాహాత్పూర్వం వియోగసమయే వాం యువాం స్వప్నదర్శనాదివశాత్సంగమయ్య సంయోగం ప్రాపయ్య యువయోర్జీవికాస్మి ప్రాణధారణహేతురభూవమిత్యర్థః। తత్క్షణం తస్యా మమ సంబన్ధినం క్షణం రాత్రిలక్షణం సమయమవసరం వా, అథ వివాహానన్తరం స్వకార్యార్థం రతాయ యువాం దత్థ। రాత్రిలక్షణే మదీయసమయ ఏవ సురతస్య క్రియమాణత్వాత్। హన్త కష్టమనుచితమ్। కృతముపకారం న స్మరథ ఇత్యర్థః। ఆపది కృతోపకారా హి తదీయేఽవసరేఽన్యస్మై దత్తే సతి కోపాత్స్వామిసమీపం నాగచ్ఛన్తీత్యాపది కృతోపకారాయా మమ రాత్రిరూపోఽవసరః సురతాయ దత్తో యువాభ్యామ్, మహ్యం తు మదీయావసరస్య లేశోఽపి న దత్తః, ప్రభాతపర్యన్తం సురతస్యైవ కరణాదితి కోపవశాదివ ఆవయోర్నిద్రా నాయాతీతి నలస్తామవోచదిత్యర్థః। ఆప్రభాతం తాభ్యాం కామకేలయః కృతా ఇతి భావః। 'న క్షణమ్' ఇతి పాఠే— యైవ జీవికా తస్యా మమ రతాయ ప్రీతయే క్షణమల్పమపి సమయం న దత్థ ఇతి రుష్టయేతి వ్యాఖ్యేయమ్। సంగమయ్య, 'ల్యపి లఘుపూర్వాత్' (౬।౪।౫౬) ఇతి ణేరయాదేశః। జీవికా, కర్తరి ణ్వుల్। వాం, షష్ఠీద్వితీయాద్వివచనే వామాదేశః॥౧౫౦॥

ఈదృశం నిగదతి ప్రియే దృశం సంమదాత్కియదియం న్యమీలయత్।

ప్రాతరాలపతి కోకిలే కలం జాగరాదివ నిశః కుముద్వతీ॥౧౫౧॥

ఈదృశమితి॥ ఇయం ప్రియే ఈదృశమేవంప్రకారమన్యదపి నిగదతి సత్యేవ సంమదాద్ధర్షాత్। సురతానన్దజశ్రమాదితి యావత్। తస్మాద్ధేతోర్దృశం నేత్రే కియత్కించిన్న్యమీలయన్నిమీలితవతీ। శ్రమసంజాతయా నిద్రయా ప్రయోజికయేతి శేషః। నిదద్రావిత్యర్థః। శ్రాన్తో హి నిద్రాతి। సంమదాదేవం గదతి సతీతి వా। దృశం న్యమీలయత్। సంమదాదివ ప్రియప్రియోక్తిశ్రవణసంజాతహర్షవశాదివేత్యర్థః। ఆనన్దాతిశయసుఖమనుభవన్ హి నిమీలితదృగ్భవతీతి ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా వా। కియదిత్యనేన దృశోఽర్ధనిమీలనస్య సూచితత్వాద్ధన్యతమత్వమస్యాః సూచితమ్। కేవ— ప్రాతః కోకిలే కలం మధురాస్ఫుటధ్వనిం శ్రోత్రసుఖమాలపతి సతి కుముద్వతీవ। కుముదినీ యథా నిమీలితోత్పలా భవతి తథేయమపి। కస్మాదివ— నిశో రాత్రిసంబన్ధినో జాగరాదివ। రాత్రావనిద్రో హి ప్రాతర్దృశం ఘూర్ణనేన నిమీలయతి। కుముదిన్యపి రాత్రావనిద్రావశాదివ ప్రాతర్నిమీలయతి, తస్మాదియమపి। ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। 'న్యమీమిలత్' ఇతి పాఠే— ణౌ చఙి 'భ్రాజభాస—' (౭।౪।3) ఇతి పాక్షిక ఉపధాహ్రస్వః। జాగరాద్భావే ఘఞి 'జాగ్రోఽవిచిణ్ణల్ఙిత్సు' (౭।3।౮౫) ఇతి వృద్ధ్యపవాదో గుణః॥౧౫౧॥

మిశ్రితోరు మిలితాధరం మిథః స్వప్నవీక్షితపరస్పరక్రియమ్।

తౌ తతోఽను పరిరమ్భసంపుటే పీడనాం విదధతౌ నిదద్రతుః॥౧౫౨॥

మిశ్రితేతి॥ తతోఽను తాదృక్ప్రియభాషణమధ్య ఏవ భైమీసంభోగరసానన్తరం పరిరమ్భరూపే సంపుటే। సంశ్లేషపేటికాయామితి యావత్। తత్ర పునరపి పీడనాం గాఢాలిఙ్గనాం విదధతౌ కుర్వాణౌ తౌ మిశ్రితే పరస్పరాన్తరాలఘటితే ఊరూ యస్యాం క్రియాయాం తద్యథా తథా, మిథః పానవశాదన్యోన్యమిలితావధరౌ యస్యాం క్రియాయాం తద్యథా తథా, స్వప్నే వీక్షితా పరస్పరక్రియాఽన్యోన్యచుమ్బనాదివ్యాపారో యస్యాం క్రియాయాం తద్యథా తథా నిదద్రతుః। క్షీరనీరాలిఙ్గనం కృత్వా నిద్రితావిత్యర్థః। పీడనాం, ణ్యన్తత్వాద్యుచ్॥౧౫౨॥

తద్వ్యాతాయాతరంహశ్చలకలితరతశ్రాన్తినిశ్వాసధారా-

జస్రవ్యామిశ్రభావస్ఫుటకథితమిథఃప్రాణభేదవ్యుదాసమ్।

బాలావక్షోజపత్రాఙ్కురకరిమకరీముద్రితోర్వీన్ద్రవక్ష-

శ్చిహ్నాఖ్యాత్రైకభావోభయహృదయమయాద్ద్వన్ద్వమానన్దనిద్రామ్॥౧౫౩॥

తదితి॥ తద్ద్వన్ద్వం స్త్రీపుంసమిథునమానన్దేన సంభోగసుఖభరేణ నిద్రామయాత్ప్రాప। కింభూతమ్— నిద్రాసంబన్ధిశ్వాసానాం యాతాయాతయోర్నిర్గమప్రవేశయోః సంబన్ధినో రంహసో వేగస్య ఛలేన వ్యాజేన కలితాఽఙ్గీకృతా యా రతశ్రాన్తినిశ్వాసధారాః సురతశ్రమసంజాతనిశ్వాసపరమ్పరాస్తాసామన్యోన్యమజస్రమనవరతం సుతరాం యో వ్యామిశ్రభావః నిద్రావశభైమీనాసానిర్గతశ్వాసపరమ్పరాసు నిద్రావశనలనాసానిర్గతనిశ్వాసపరమ్పరాః ప్రవిష్టాః, ఏవం వైపరీత్యేనాపి జ్ఞాతవ్యమ్। భైమీనిశ్వాసధారా నిర్గత్య నలనిశ్వాసధారయా సహ మిలిత్వా నలనాసికాం ప్రవిశతి, అత్రాపి వైపరీత్యం జ్ఞాతవ్యమ్। ఇతి మిశ్రీభావార్థమివ యాతాయాతే। తథా చ— జలే జలప్రవేశవదన్యోన్యస్య నిశ్వాసపరమ్పరాణామతితరామభేదోపలమ్భ ఇతి యావత్। తేన కర్తృభూతేన స్ఫుటం స్పష్టం కథితః మిథోఽన్యోన్యస్య ప్రాణానాం భేదవ్యుదాసో భేదనాశః ప్రాణైక్యం యస్య। తథా,— బాలాయా వక్షోజౌ స్తనౌ తత్ర పత్రాఙ్కురాః పత్రవల్లీభూతాః, తత్పత్రవల్లీషు వర్తమానాః కరిమకర్యః కస్తూర్యాదిరచితా హస్తిమకర్యస్తాభిర్ముద్రితం చిహ్నితం నిద్రాసమయకృతగాఢాలిఙ్గనవశాత్సంలగ్నప్రతిరూపకం కృతముర్వీన్ద్రవక్షస్తద్రూపం చిహ్నం తేనాఖ్యాతోఽతితరాం స్పష్టం కథిత ఏకభావ ఏకత్వమభేదో చస్యైవంభూతముభయోర్భైమీనలయోర్హృదయం వక్షఃస్థలమ్, అథ చ,— చిత్తం యత్ర। యాతేత్యాది, బాలేత్యాది చ ద్వయం క్రియావిశేషణత్వేన వా యోజ్యమ్। ఆత్మైక్యం శరీరైక్యం చ క్రమేణ వర్ణితమితి జ్ఞేయమ్। ఉభయోరపి మిశ్రితశ్వాసత్వాదేకప్రాణశబ్దశ్లేషాదుత్ప్రేక్షితమ్॥౧౫౩॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

యాతోఽస్మిఞ్శివశక్తిసిద్ధిభగినీసౌభ్రాత్రభవ్యే మహా-

కావ్యే తస్య కృతౌ నలీయచరితే సర్గోఽయమష్టాదశః॥౧౫౪॥

శ్రీహర్షమితి॥ శివస్య శక్తేశ్చ సిద్ధిర్యత్ర (శివశక్తిసాధనం యత్ర కృతం) స శివశక్తిసిద్ధినామా గ్రన్థః। 'శివభక్తి–' ఇతి పాఠే— శివస్య భక్తేః సిద్ధిర్యత్ర శివభక్తిప్రతిపాదకో గ్రన్థవిశేషః। తస్య (సైవ) భగినీ ఏకకర్తృకత్వాత్, తస్యాం సౌభ్రాత్రేణ శోభనభ్రాతృభావేన భవ్యే ప్రశస్తే

తత్తుల్యసరసశబ్దార్థన్యాసే నలీయచరితేఽష్టాదశానాం పూరణః సర్గః సమాప్తః। శివశక్తిసిద్ధిరపి మయా కృతేతి సూచితమ్। సౌభ్రాత్రమితి భావే యువాదిత్వాదణ్। అష్టాదశః, 'తస్య పూరణే డట్' (౫।౨।౪౮)॥౧౫౪॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణవిరచితే

నైషధీయప్రకాశేఽష్టాదశః సర్గః సమాప్తః॥

ఏకోనవింశః సర్గః।

నిశి దశమితామాలిఙ్గన్త్యాం విబోధవిధిత్సుభి-

ర్నిషధవసుధామీనాఙ్కస్య ప్రియాఙ్కముపేయుషః।

శ్రుతిమధుపదస్రగ్వైదగ్ధీవిభావితభావిక-

స్ఫుటరసభృశాభ్యక్తా వైతాలికైర్జగిరే గిరః॥౧॥

నిశీతి॥ సర్గసంగతిః స్పష్టా। వైతాలికైర్బన్దిభిర్గిరో జగిరే। కింభూతైః— నిశి రాత్రౌ, 'బాల్యం వృద్ధిర్వపుఃపుష్టిః ప్రజ్ఞోత్సాహౌ బలం మహః। దశకేన నివర్తన్తే మనః పఞ్చేన్ద్రియాణి చ' ఇతి వచనాద్ధశదశకస్య శతాయుషః పురుషస్యావసానోపలక్షకోఽవస్థావిశేషో దశమః స విద్యతే యేషాం దశమినో వృద్ధాస్తేషాం భావో దశమితా తామాలిఙ్గన్త్యామవసానం ప్రాప్తాయాం సంజాతప్రాయప్రభాతాయాం సత్యాం ప్రియాఙ్కం భైమీసమీపముపేయుషః ప్రాప్తవతస్తయా సహ నిద్రితస్య నిషధదేశవసుధాయాం మీనాఙ్కస్య కామస్య నలస్య విబోధం జాగరాం విధిత్సుభిః కర్తుమిచ్ఛుభిః। కీదృశ్యో గిరః— శ్రోతౄణాం శ్రుత్యోః శ్రవణయోర్మధు అమృతరూపాఽతిమధురా పదస్రక్ సుప్తిఙన్తపదమాలా తస్యా వైదగ్ధ్యా వక్రోక్త్యాదిరచనాచాతుర్యేణ విభావితా ధ్వనివృత్త్యా వ్యఞ్జనావ్యాపారేణ ప్రకాశితా భావికా రత్యాదిస్థాయివ్యభిచారిసహచారిరూపైర్భావైర్యుక్తా। జ్ఞాపితా ఇతి యావత్। తాదృశాః స్ఫుటాః ప్రసన్నతరత్వేన బాలిశైరపి ప్రతీతా యే రసాః శృఙ్గారాదయస్తైర్భృశం నితరామభ్యక్తాః

సర్వతః సిక్తాః। ఏకమపి పదం నీరసం యాసు నాస్త్యతిరసికాః। నలప్రబోధార్థం మాగధైర్మధురం ప్రాతర్వర్ణనమారబ్ధమిత్యర్థః। రత్యాదయః స్థాయిభావాః, నిర్వేదాదయస్త్రయస్త్రింశద్భావాః। 'వైతాలికా బోధకరాః' ఇత్యమరః। దశమోఽవస్థావిశేషో విద్యతే యస్యాసౌ దశమీ వృద్ధః। అత ఇనిః। యోగరూఢోఽయం శబ్దః। దశమిన్యా వృద్ధాయా భావో దశమితేతి వా। విశిష్టస్తాలో వితాలః, స శిల్పం యేషాం వైతాలికాః। 'శిల్పమ్ ' (౪।౪।౫౫) ఇతి ఠక్। సౌఖశాయికా ఇత్యర్థః।

తదుక్తమ్— 'వైతాలికాస్తు కథ్యన్తే కవిభిః సౌఖశాయికాః। రాజ్ఞః ప్రబోధసమయే ఘణ్టాశిల్పాస్తు ఘాణ్టికాః।' జగిరే 'గై శబ్దే', కర్మణి తజ్। అస్మిన్సర్గే 'బ్రూమః–' (నైం ౧౯।౫౬) ఇతి యావత్ హరిణీఛన్దః॥౧॥

జయ జయ మహారాజ! ప్రాభాతికీం సుషమామిమాం

సఫలయతమాం దానాదక్ష్ణోర్దరాలసపక్ష్మణోః।

ప్రథమశకునం శయ్యోత్థాయం తవాస్తు విదర్భజా

ప్రియజనముఖామ్భోజాత్తుఙ్గం యదఙ్గ! న మఙ్గలమ్॥౨॥

జయేతి॥ భో మహారాజ! త్వం జయ జయ సర్వోత్కర్షేణ వర్తస్వ। త్వమిమాం ప్రత్యక్షదృశ్యాం ప్రాభాతికీం ప్రాతఃకాలసంధ్యాదిజనితాం సుషమాం పరమాం శోభాం దరమీషదలసే తత్కాలమేవ నిద్రాత్యాగాదీషద్ఘూర్ణనయుతే అర్ధోన్మిషితే పక్ష్మణీ యయోరక్ష్ణోర్నేత్రయోర్దానాద్విషయీకరణాద్ధేతోః సఫలయతమామతితరాం సఫలాం కురు। త్వత్కృతదర్శనేనేయం ధన్యా భవిష్యతి, తస్మాచ్ఛీఘ్రముద్బుధ్యస్వేతి భావః। విదర్భజా శయ్యోత్థాయం శయ్యాయాః సకాశాదుత్థాయ తవ ప్రథమం పూర్వం ప్రాతఃకాలభవం చ శకునం శుభసూచకం వస్త్వస్తు। తత్స్థానే భైమ్యేవ భూయాదుత్థితః సన్ ప్రథమోత్థితభైమీముఖమేవ ప్రథమం పశ్యేత్యర్థః। యద్యస్మాత్— హే అఙ్గ స్వామిన్! ప్రియజనస్య ముఖామ్భోజాదన్యత్తుఙ్గముత్కృష్టం మఙ్గలం శుభావహం వస్తు నాస్తి। ప్రాతరుత్థాయ ప్రథమం ప్రియజనముఖం ద్రష్టవ్యమితి లౌకికీ స్థితిః। త్వత్తః పూర్వం భైమ్యుత్తిష్ఠత్వితి భావః। దరాలసపక్ష్మత్వం తత్కాలముద్బుద్ధస్య జాతిః। 'పశ్చాచ్ఛయనం పూర్వముత్థానమ్' ఇతి స్మృతిః, ఉత్తమకులస్త్రీజాతిశ్చ। జయ జయేతి వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః। ప్రభాతే భవేతి 'కాలాట్ఠఞ్' (౪।౩।౧౧)। సఫలయతమామ్, 'తత్కరోతి–' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాల్లోటి తమపి 'కిమేత్తిఙ్–' (౫।౪।౧౧) ఇత్యాముః। శయ్యోత్థాయమ్, 'అపాదానే

పరీప్సాయామ్' (౩।౪।౫౨) ఇతి ణముల్। పరీప్సా త్వరా। 'తృతీయాప్రభృతీని–' (౨।౨।౨౧) ఇతి సమాసః॥౨॥

వరుణగృహిణీమాశామాసాదయన్తమముం రుచీ-

నిచయసిచయాంశాంశభ్రంశక్రమేణ నిరంశుకమ్।

తుహినమహసం పశ్యన్తీవ ప్రసాదమిషాదసౌ

నిజముఖమితః స్మేరం ధత్తే హరేర్మహిషీ హరిత్॥౩॥

వరుణేతి॥ హే రాజన్! హరేరిన్ద్రస్య మహిషీ రాజ్ఞీ అసౌ ప్రాచీ హరిద్దిక్ ఇతః ప్రాగ్భాగేఽహ్నః ప్రారమ్భభాగ ఏవ నిజముఖం తిమిరత్యాగే ప్రసాదమిషాన్నైర్మల్యవ్యాజాత్స్మేరం సహాసం ధత్తే బిభర్తి। ఉత్ప్రేక్షతే,— కథంభూతేవ— వరుణస్య గృహిణీం భార్యాం ప్రతీచీమాశామాసాదయన్తమభిగచ్ఛన్తమ్। అత ఏవ— రుచీనిచయస్య కాన్తిసమూహరూపస్య సిచయస్య వస్త్రస్యాంశా భాగాస్తేషామప్యంశేన లేశేన భ్రంశస్తస్య క్రమేణైకైకభాగాపగమక్రమేణ నిర్గతా అంశవో యస్య తం నిరంశుకమ్; అథ చ,— వివస్త్రమముం తుహినమహసం పశ్యన్తీవ। మయ్యనురక్తస్త్వభ్యుదయభాగభూత్, ఇదానీమన్యస్యామనురక్త ఇమాం దశామాపన్నోఽయమితీవ హసతీత్యర్థః। అన్యాపి నార్యనురాగాతివిహ్వలం గలద్వస్త్రం పరస్త్రీం సేవమానం విటం దృష్ట్వా ముఖం స్మేరం కరోతి। ప్రాచ్యామరుణోదయోఽభూత్, ప్రతీచ్యాం త్వరుణకిరణప్రసరణవశాచ్చన్ద్రో నిష్ప్రభోఽస్తం జిగమిషురస్తి, తస్మాచ్ఛీఘ్రం బుధ్యస్వేతి। అంశేన భ్రంశః, 'తృతీయా—' (౨।౧।౩౦) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః, తతః పూర్వేణ షష్ఠీసమాసః। ఇతః సప్తమ్యర్థే తసిః। ఏవంభూతం చన్ద్రం పశ్యన్తీ ఇతోఽస్మాద్ధేతోరివేతి। ఇతో దృశ్యమానాదస్మాత్ప్రసాదమిషాదితి వా సంబన్ధే పఞ్చమ్యేవ॥౩॥

అమహతితరాస్తాదృక్తారా న లోచనగోచరా-

స్తరణికిరణా ద్యామఞ్చన్తి క్రమాదపరస్పరాః।

కథయతి పరిశ్రాన్తిం రాత్రీతమస్సహయుధ్వనా-

మయమపి దరిద్రాణప్రాణస్తమీదయితస్త్విషామ్॥౪॥

అమహతీతి॥ భో రాజన్! అమహతితరాః స్వరూపేణైవ సూక్ష్మతరా ధ్రువారున్ధత్యాదయస్తారా ఇదానీం తాదృక్ పూర్వవల్లోచనగోచరా న భవన్తి। స్వరూపేణ సూక్ష్మత్వాత్పూర్వమపి చక్షుష్మతామపి మహతా యత్నేన యా దృశ్యన్తే తా ఇదానీం సర్వథా న దృశ్యన్త ఏవేత్యర్థః। తాదృశ్యో బహుసంఖ్యాః పూర్వం ప్రకాశమానాశ్చ యాస్తారకాః స్వాత్యార్ద్రాదయస్తాః సంప్రతి సుతరామల్పాః సూక్ష్మాశ్చ సత్యో నేత్రగోచరా న భవన్తీతి వా। యస్మాత్తరణేః సూర్యస్య కిరణా అపరస్పరా అహమహమికయా సతతమవిచ్ఛేదేన ప్రవృత్తాః సన్తః క్రమాద్ద్యాం గగనమఞ్చన్తి గాహన్తే। సూర్యకరస్పర్శాన్నిష్ప్రభత్వాత్తారా న దృశ్యన్త ఇత్యర్థః। తథా,— దరిద్రాణాః క్షీణాః ప్రాణా అసవో యస్యైవంభూతోఽస్తం జిగమిషురయం తమీదయితో నిశానాథశ్చన్ద్రోఽపి రాత్రీతమసా సహయుధ్వనాం సంగ్రామం కుర్వతీనాం నిజత్విషాం పరిశ్రాన్తిం సామస్త్యేన మ్లానిం రణపాతం చ కథయతి। న కేవలం త్విష ఏవ దరిద్రాణప్రాణాః కింతు చన్ద్రోఽపీతి 'అపి'శబ్దార్థః। అతిశయేన మహత్యో మహతితరాః 'ఘరూప—' (౬।౩।౪౩) ఇతి హ్రస్వః, తతో నఞ్సమాసః। గోచరః పుమాన్। అపరే చ పరే చ 'అపరస్పరాః క్రియాసాతత్యే' (౬।౧।౧౪౪) ఇతి సుట్। ద్యాం సతతమవిచ్ఛేదేనాఞ్చన్తీత్యర్థః। సహయుధ్వనాం, 'సహే చ' (౩।౨।౯౬) ఇతి యుధేః క్వనిపి 'వనో ర చ' (౪।౧।౭) ప్రాప్తౌ జీబ్రౌ 'వనో న హశః' (వాం ౨౪౦౫) ఇతి నిషేధాన్న భవతః। దరిద్రాణేతి, 'దరిద్రాతేరార్ధధాతుకే—' (వాం ౪౧౪౬) ఇత్యాదినా ప్రాప్తోఽప్యాలోపో 'న దరిద్రాయకే లోపో దరిద్రాణే చ నేష్యతే' ఇత్యాదినిషేధాన్న భవతి॥౪॥

స్ఫురతి తిమిరస్తోమః పఙ్కప్రపఞ్చ ఇవోచ్చకైః

పురుసితగరుచ్ఛఞ్చచ్చఞ్చూపుటస్ఫుటచుమ్బితః।

అపి మధుకరీ కాలింమన్యా విరాజతి ధూమల-

చ్ఛవిరివి రవేర్లాక్షాలక్ష్మీం కరైరతిపాతుకైః॥౫॥

స్ఫురతీతి॥ హే రాజన్! తిమిరస్య స్తోమః సమూహః లాక్షాలక్ష్మీమతిపాతుకైరతిక్రామద్భిస్తతోఽప్యధికం రక్తతరై రవేః కరైః కృత్వా పురూణాం బహూనాం సితగరుతాం శ్వేతపక్షాణాం చఞ్చద్భిశ్చపలైః, అరుణిమ్నా విలసద్భిర్వా చఞ్చూపుటైః స్ఫుటం యథా తథా చుమ్బితః స్పృష్టః పఙ్కస్య ప్రపఞ్చః సమూహ ఇవోచ్చకైరతితరాం స్ఫురతి శోభతే। తిమిరస్తోమోఽన్తరాప్రవిష్టసూర్యకిరణస్పర్శాద్భిసఖనార్థం పఙ్కప్రవిష్టహంసారుణచపలచఞ్చూపుటశబలపఙ్కవత్ శోభతేతరామిత్యర్థః। తథా,— ఆత్మానం కాలీం మన్యతే కాలింమన్యా అతికృష్ణా భ్రమర్యప్యరుణతరైః

సూర్యకిరణైర్ధూమలచ్ఛవిరివ చ కృష్ణారుణకాన్తిరివ శోభతేతరామ్। సూర్యకరాః ప్రసృతాః, తిమిరం చాల్పీభూతమితి భావః। 'ధూమలౌ కృష్ణలోహితౌ' ఇత్యమరః। ఉచ్చకైః, అవ్యయత్వాదకచ్। మధుకరీ, జాతివాచిత్వాన్ఙీష్। కాలింమన్యా, 'ఆత్మమానే ఖశ్చ' (౩।౨।౮౩) ఇతి ఖశ్, దివాదిత్వాచ్ఛ్యన్, 'ఖిత్యనవ్యయస్య' (౬।౩।౬౬) ఇతి హ్రస్వః, 'అరుర్ద్విషద్—' (౬।౩।౬౭) ఇతి ముమ్। లాక్షాలక్ష్మీం, 'న లోకా—' (౨|౩|౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౫॥

రజనివమథుప్రాలేయామ్బుఃకణక్రమసంభృతైః

కుశకిశలయస్యాచ్చైరగ్రేశయైరుదబిన్దుభిః।

సుషిరకుశలేనాయఃసూచీశిఖాఙ్కురసంకరం

కిమపి గమితాన్యన్తర్ముక్తాఫలాన్యవమేనిరే॥౬॥

రజనీతి॥ రజన్యాః వమథువత్కరిణీవదననిర్గతజలవత్ప్రాలేయామ్బునో హిమజలస్య కణా లేశాస్తేషాం గలనక్రమేణ సంభృతైః సంచితైః కుశకిశలయస్యాగ్రేశయైరగ్రస్థితైః సూచీతీక్ష్ణాగ్రభాగే స్థితైరచ్చైర్నిర్మలతరైరుదబిన్దుభిర్హిమజలకణైః కర్తృభిర్ముక్తాఫలాన్యవమేనిరేఽవగణితాని। మౌక్తికతుల్యైర్జాతమిత్యర్థః। కింభూతాని ముక్తాఫలాని— సుషిరే వివరకరణే కుశలేన మణికారేణ మధ్యే కిమపి లోకోత్తరం, స్తోకం వా, అయఃసూచ్యా లోహసూచ్యా వేధనశలాకాయాః శిఖైవ సూక్ష్మత్వాదఙ్కురస్తేన సంకరం సంయోగం గమితాని ప్రాపితాన్యర్ధవిద్ధాని। 'వమథుః కరిశీకరః' ఇత్యమరః। 'ట్వితోఽథుచ్' (౩।౩।౮౯)। అగ్రేశయైః, 'అధికరణే శేతేః' (౩।౨।౧౫) ఇత్యజన్తే 'శయ'శబ్దే 'శయవాస—' (౬।౩।౧౮) ఇతి సప్తమ్యా అలుక్। సూచీ 'కృదికారాత్—' (గం సూం ౫౦) ఙీష్। సంకరం, 'ఋదోరప్' (౩।౩।౫౭)॥౬॥

రవిరుచిఋచామోంకారేషు స్ఫుటామలబిన్దుతాం

గమయితుమమూరుచ్చీయన్తే విహాయసి తారకాః।

స్వరవిరచనాయాసాముచ్చైరుదాత్తతయా హృతాః

శిశిరమహసో బిమ్బాదస్మాదసంశయమంశవః॥౭॥

రవీతి॥ రవేః పౌర్వాహ్ణిక్యో రుచయ ఏవ ఋచస్తాసాం [ప్రాతఃకాలే రవికిరణానామృగ్రూపత్వాత్। 'ఋగ్భిః పూర్వాహ్ణే దివి దేవ ఈయతే యజుర్వేదే తిష్ఠతి మధ్యే అహ్నః' ఇత్యాదిశ్రుతేః] ఋగ్వేదవాక్యానామోంకారేషు ప్రారమ్భప్రణవేషు; అథ చ,— లక్షణయా ప్రారమ్భేషూదయసమయేషు స్ఫుటాం ప్రకటామమలాం స్వరోచ్చారణాదిదోషరహితాం బిన్దుతామనుస్వారరూపాం గమయితుమమూర్విహాయసి స్థితాస్తారకాః కేనాప్యుచ్చీయన్తేఽవచయేన సంగృహ్యన్త ఏవ। వృత్తామలత్వాద్యోగ్యత్వాచ్చ ఋక్ప్రణవబిన్దునిర్మాణార్థమేతా గృహ్యన్త ఇవ తతో న దృశ్యన్త ఇత్యర్థః। ప్రత్యృచమోంకారసద్భావాత్తద్బాహుల్యాత్తారాబిన్దూనామపి బహుత్వమ్। అథ చ,— ఉత్ ఊర్ధ్వం చీయన్తే, నీయన్త ఇతి యావత్। సూర్యప్రభోదయ ఏవ తారకా నశ్యన్తీతి భావః। తథా— అస్తమయోన్ముఖాదస్మాచ్ఛిశిరమహసశ్చన్ద్రస్య బిమ్బాత్సకాశాదంశవోఽప్యాసామృచాముచ్చైర్నితరాముదూర్ధ్వమాత్తతయా గృహీతతయా; అథ చ,— లక్షణావశాద్విశాలతయోపరిస్థితతయా వా; అథ చ,— 'ఉచ్చైరుదాత్తః' (౧।౨।౨౯) ఇత్యుదాత్తలక్షణయోగాదుచ్చైరుదాత్తత్వేన యోగ్యత్వాదుదాత్తస్వరస్య విరచనాయ నిర్మాణాయ అసంశయం నిశ్చితం కేనాపి హృతా ఇవ। ఉదాత్తస్య శిరస్యుపలభ్యమానత్వవ్యఞ్జికోర్ధ్వా రేఖా లిఖ్యతే। యజుర్వేదే చరకశాఖాయాముపనిషది 'ఉచ్చైరుదాత్తః', ('నీచైరనుదాత్తః',) 'సమాహారః స్వరితః' ఇతి లక్షణం ద్రష్టవ్యమ్। చన్ద్రకిరణానామప్యస్తమయే ఉపరిగామిత్వాత్స్కన్ధోపరితనరేఖాతుల్యత్వాదేవముత్ప్రేక్షితమ్। సూర్యప్రభోద్గమక్రమేణ చన్ద్రకిరణా అపి కృశీభూతా ఇతి భావః। 'వృతా' ఇతి పాఠే— స్వీకృతాః। అసంశయముభయత్రాపి యోజ్యమ్। రుచిఋచామ్, 'ఋత్యకః' (౬।౧।౧౨౮) ఇతి ప్రకృతిభావః॥౭॥

వ్రజతి కుముదే దృష్ట్వా మోహం దృశోరపిధాయకే

భవతి చ నలే దూరం తారాపతౌ చ హతౌజసి।

లఘు రఘుపతేర్జాయాం మాయామయీమివ రావణి-

స్తిమిరచికురగ్రాహం రాత్రిం హినస్తి గభస్తిరాట్॥౮॥

వ్రజతీతి॥ గభస్తిరాట్ సూర్యః తిమిరమేవ చికురాస్తిమిరతుల్యాః కేశాస్తేషు గృహీత్వేతి గ్రాహం రాత్రిం హినస్తి లఘు శీఘ్రం వినాశయతి। కః కామివ— రావణిరిన్ద్రజిన్మాయామయీం మాయానిర్మితాం రఘుపతేర్జాయాం సీతామివ। కస్మిన్సతి— వాక్యార్థస్య కర్మత్వాత్తదీయం రాత్రిహింసనరూపం కర్మ దృష్ట్వా కుముదే కైరవే మోహం సంకోచం వ్రజతి సతి। అథ చ,—

సీతాహింసనరూపం కర్మ దృష్ట్వా కుముదాఖ్యే వానరే మూర్చ్ఛాం గచ్ఛతి। తథా,— నలే చ భవతి త్వయి దృష్ట్వా సూర్యోదయసమయం జ్ఞాత్వా దృశోరపిధాయకే ఉన్మీలితనేత్రే సతి। యద్వా,— నలే త్వయి నేత్రయోరాచ్ఛాదకే భవతి సతి। అథ చ,— వానరసేనాపతౌ దారుణం తదీయం కర్మ దృష్ట్వా కిమపి కర్తుమశక్యత్వాద్దుఃఖవశాద్వా తారాపతౌ చ సుగ్రీవే దృశోరపిధాయకే హతౌజసి చ నిస్తేజస్కే మ్లానవదనే చ సతి। రాత్రిర్గతా, రవిరుదితః, కుముదం చ నిమీలితమ్, కమలం చోన్మీలితమ్, చన్ద్రశ్చ నిష్ప్రభో జాత ఇత్యర్థః। మాయామయ్యాః సీతాయా వధ ఇన్ద్రజితా కృత ఇతి రామాయణే। మాయామయీం, ప్రాచుర్యే మయటి జీప్। రావణిః, అపత్యార్థే బాహ్వాదిత్వాదిఞ్। చికురగ్రాహం, సప్తమ్యన్త ఉపపదే 'సమాసత్తౌ' (౩।౪।౫౦) ఇతి గ్రహేర్ణముల్। గభస్తిభీ రాజతే గభస్తిరాట్, 'సత్సూద్విష–' (౩।౨।౬౧) ఇతి క్విప్॥౮॥

త్రిదశమిథునక్రీడాతల్పే విహాయసి గాహతే

నిధువనధుతస్రగ్భాగశ్రీభరం గ్రహసంగ్రహః।

మృదుతరకరాకారైస్తూలోత్కరైరుదరంభరిః

పరిహరతి నాఖణ్డో గణ్డోపధానవిధాం విధుః॥౯॥

త్రిదశేతి॥ గ్రహసంగ్రహః శుక్రాదిస్థూలతారాసమూహః త్రిదశా దేవాస్తేషాం మిథునం తస్య క్రీడాసంబన్ధిని తల్పే మఞ్చరూపే విహాయసి గగనే నిధువనం సురతసంమర్దస్తేన ధుతా వికీర్ణాః స్రజః పుష్పమాలాస్తాసాం భాగ ఏకదేశస్తస్య శ్రీభరం శోభాతిశయం గాహతే। తథా,— విధురఖణ్డః పూర్ణో వృత్తశ్చన్ద్రో గణ్డోపధానవిధాం కపోలతలాధఃస్థాప్యమానవృత్తం శుభ్రతరోచ్చీర్షకప్రకారం న పరిహరతి న త్యజతి, అఙ్గీకరోత్యేవ, తద్వచ్ఛోభత ఇత్యర్థః। కింభూతో విధుః— మృదుతరకరాకారైరతిమృదురశ్మిరూపైస్తూలోత్కరైః కార్పాససమూహైరుదరంభరిః పరిపూరితమధ్యః। గణ్డోపధానం మృదుతరకార్పాసపూరితమధ్యం వృత్తం శుభ్రం చ భవతి। స్థూలతరాస్తారాస్తల్పవికీర్యమాణకుసుమతుల్యా ఇతస్తతో దృశ్యన్తే। చన్ద్రోఽపి సౌరప్రకాశస్యాసన్నత్వేన సంకుచితాభిః స్వకాన్తిభిర్మధ్యమేవ పూరయన్మర్దితగణ్డోపధానవన్నిఃశోభోఽస్తమయోన్ముఖో జాత ఇతి భావః। సంగ్రహః, 'గ్రహవృదృనిశ్చిగమశ్చ' (౩।౩।౫౮) ఇత్యప్। ఉత్కరః, 'ఋదోరప్' (౩।౩।౫౭)। ఉదరంభరిః, 'ఫలేగ్రహిరాత్మంభరిశ్చ' (౩।౨।౨౬) ఇతి చకారస్యానుక్తసముచ్చయార్థకత్వాదిన్ నుమాగమశ్చ॥౯॥

దశశతచతుర్వేదీశాఖావివర్తనమూర్తయః

సవిధమధునాఽలంకుర్వన్తి ధ్రువం రవిరశ్మయః।

వదనకుహరేష్వధ్యేతౄణామయం తదుదఞ్చతి

శ్రుతిపదమయస్తేషామేవ ప్రతిధ్వనిరధ్వని॥౧౦॥

దశేతి॥ దశ శతాని యాసాం తా ఏకసహస్రసంఖ్యాశ్చతుర్ణామృగ్వేదాదివేదానాం సమాహారశ్చతుర్వేదీ తస్యాః శాఖానామాశ్వలాయనతైత్తిరీయకాదిసంజ్ఞానాం తత్తద్వేదభాగానాం వివర్తనరూపా అతాత్త్వికా అన్యథాభావరూపాః శాఖారూపతాం ప్రాప్తా మూర్తయః స్వరూపాణి యేషాం తాదృశా రవిరశ్మయో ధ్రువం యస్మాదధునా ప్రాతఃసమయే సవిధమస్మదాదిసమీపదేశం భూషయన్తి సర్వేఽపి సమీపదేశమాగచ్ఛన్తి। తత్తస్మాదయమధ్యేతౄణాం వేదం పఠతాం వదనలక్షణేషు కుహరేషు దరీషు విషయ ఆకర్ణ్యమానవర్ణానురూపస్తేషాం వేదశాఖీభవన్మూర్తీనాం సూర్యకరాణామేవ శ్రుతిపదమయో వేదపదరూపః ప్రతిధ్వనిః ప్రతిశబ్దోఽధ్వని గగన ఉదఞ్చత్యూర్ధ్వం ప్రసరతి। దరీషు ప్రతిశబ్దో యుక్తః। అధ్వని మధ్యతారధ్వనిరహితం యథా తథేతి। అధ్యేతారో హి ప్రాతర్మన్ద్రధ్వనినా వేదానధీయతే। 'ధ్రువమ్' ఉత్ప్రేక్షాయాం వా। సూర్యోదయో జాతః, అధ్యేతారశ్చ వేదానధీయత ఇత్యర్థః। దశశతేతి మూర్తివిశేషణమ్। చతుర్వేదీ, సమాహారే ద్విగోర్ఙీప్। పదమయః, తాద్రూప్యే మయట్॥౧౦॥

నయతి భగవానమ్భోజస్యానిబన్ధనబాన్ధవః

కిమపి మఘవత్ప్రాసాదస్య ప్రఘాణముపఘ్నతామ్।

అపసరదరిధ్వాన్తప్రత్యగ్వియత్పథమణ్డలీ-

లగనఫలదశ్రాన్తస్వర్ణాచలభ్రమవిభ్రమః॥౧౧॥

నయతీతి॥ అమ్భోజస్య కమలకులస్యానిబన్ధనబాన్ధవోఽకారణమిత్రం తదానన్దకారీ భగవాన్ షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నః శ్రీసూర్యో మఘవత ఇన్ద్రస్య వైజయన్తాఖ్యస్య ప్రాసాదస్య ప్రఘాణమలిన్దం కిమపి స్తోకం యథా తథోపఘ్నతామాశ్రయతాం నయతి ప్రాపయత్యాశ్రయతి। తావత్పర్యన్తమూర్ధ్వమాగత ఇత్యర్థః। అథ చ,— తం శ్లిష్యతి। పరాఙ్ముఖశత్రోః శూరస్య పరస్పరాశ్లేషో యుక్తః। కింభూతః— అపసరత్పరః పలాయమానమరిరూపం ధ్వాన్తం తస్య ప్రతీచః పశ్చిమాశాయాః సంబన్ధిని వియత్పథే గగనమార్గే మణ్డల్యా సంఘీభావేన యల్లగనం సంశ్లేషః ప్రత్యగ్దిగన్తగామిత్వమ్, 'లయనమ్'

ఇతి పాఠే— సంఘీభావేన యత్తిరోధానం సామస్త్యేనాదర్శనం తేన ఫలవన్సఫలో భవన్నశ్రాన్తో నిరన్తః స్వర్ణాచలస్య మేరోః ప్రదక్షిణలక్షణో భ్రమః స ఏవ విభ్రమో విలాసో యస్య। సద్వస్తుపరిపాలనాయ రాత్రౌ భ్రమతో యామికస్య చౌరపలాయనేన యథా సాఫల్యం భవతి తథా స్వర్ణాచలరక్షణాయ సూర్యస్య భ్రమణవిలాససాఫల్యం యుక్తమిత్యర్థః। అత ఏవ స్వర్ణాచలపదం ప్రాయోజి। అత్రాపి పూర్వోత్తరార్ధవిపర్యాసో జ్ఞాతవ్యః। 'ప్రఘాణప్రఘణాలిన్దాః' ఇత్యమరః। బాన్ధవః, ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేఽణ్। మఘవప్రాసాదస్య ప్రాతిపదికాన్తత్వాన్నలోపః। 'అగారైకదేశే ప్రఘణః ప్రఘాణశ్చ' (౩।౩।౭౯) (ఇతి) 'ఉపఘ్న ఆశ్రయే' (౩।౩।౮౫) ఇతి చ 'ప్రఘాణోపఘ్న'శబ్దౌ సాధూ। ప్రత్యక్, 'దిక్శబ్దేభ్యః—' (౫।౩।౨౭) ఇత్యస్తాతేః 'అఞ్చేర్లుక్' (౫।౩।౩౦) ఇతి లుక్। 'తసిలాదిస్తద్ధితః' (?) ఇత్యవ్యయత్వమ్॥౧౧॥

నభసి మహసాం ధ్వాన్తధ్వాఙ్క్షప్రమాపణపత్త్రిణా-

మిహ విహరణైః శ్యైనంపాతాం రవేరవధారయన్।

శశవిశసనత్రాసాదాశామయాచ్చరమాం శశీ

తదధిగమనాత్తారాపారాపతైరుదడీయత॥౧౨॥

నభసీతి॥ శశీ నిజాఙ్కవర్తిశశాఖ్యపశువిశేషస్య విశసనం మారణం తస్మాద్యస్త్రాసో భయం తస్మాచ్చరమామాశాం పశ్చిమాం దిశమయాద్యయౌ। తథా,— తారా నక్షత్రాణి తద్రూపైః పారాపతైస్తస్య చన్ద్రపలాయనవృత్తాన్తస్య సూర్యస్య మృగయారమ్భవృత్తాన్తస్య చాధిగమనాత్పరిజ్ఞానాదుదడీయత పలాయితమ్। కింవిధః శశీ— నభసి గగనే ధ్వాన్తమన్ధకారస్తద్రూపాణాం ధ్వాఙ్క్షాణాం కాకానాం ప్రమాపణే మారణే విషయే పత్త్రిణాం శ్యేనాఖ్యపక్షిరూపాణాం మహసాం సూర్యతేజసామిహ ప్రాగ్భాగే విహరణైః క్రీడనైః రవేః శ్రీసూర్యస్య ఇయైనంపాతాం మృగయామవధారయన్నిర్ధారయన్। అన్యస్మిన్నపి రాజ్ఞి మృగయాశ్యేనపాతేన కాకాదీన్ హింసతి సతి శశయుక్తః పురుషో మదీయం శశమపి మాంసార్థమేతదీయాః శ్యేనా హనిష్యన్తీతి భియా పలాయ్య గచ్ఛతి। పారాపతా అప్యుడ్డీయ యాన్తి। సూర్యకిరణా గగనే ఖేలన్తి, చన్ద్రః ప్రతీచీం గతః, తారాశ్చ న దృశ్యన్త ఇతి భావః। ఇహ నభసీతి వా। శశేన నిత్యయుక్తః శశీ। త్రాసాదివ, తదధిగమనాదివేతి చ ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। 'అథ శశాదనః। పత్త్రీ శ్యేనః', 'శ్యైనంపాతా చ మృగయా', 'పారాపతః కలరవః' ఇత్యమరః। పతనం పాతః। భావే ఘఞ్, శ్యేనానాం పాతః శ్యేనపాతః, సోఽస్యాం క్రియాయాం వర్తతే శ్యైనంపాతా మృగయేతి 'ఘఞః సాస్యాం క్రియా—' (౪।౨।౫౮) ఇతి ఞః, 'శ్యేనతిలస్య—' (౬।౩।౭౧) ఇతి ముమ్॥౧౨॥

భృశమబిభరుస్తారా హారాచ్చ్యుతా ఇవ మౌక్తికాః

సురసురతజక్రీడాలూనాద్ద్యుసద్వియదఙ్గణమ్।

బహుకరకృతాత్ప్రాతఃసంమార్జనాదధునా పున-

ర్నిరుపధినిజావస్థాలక్ష్మీవిలక్షణమీక్ష్యతే॥౧౩॥

భృశమితి॥ సురసురతం దేవమిథునరతం తస్మాజ్జాతా క్రీడా విలాససంమర్దః, అథ చ,— సురతుల్యరాజాదిరతక్రీడాసంమర్దః, తేన లూనాత్త్రుటితాద్ధారాచ్చ్యుతా ముక్తా ఇవ వృత్తతరాస్తారా ద్యుసద్వియదఙ్గణం సురాణామజిరభూతం యద్గగనం భృశం నితరామబిభరురపూపురన్। తద్గగనమధునా పునః బహవః సహస్రం కరా యస్య స సూర్యస్తేన, అథ చ,— రజఃశోధకేన ఖలప్వా కృతాత్ప్రాతఃసంమార్జనాత్ప్రాభాతికాత్స్నిమ్యజ్మార్జనాత్తిమిరనిరాకరణద్వారా శోధనాత్, అథ చ,— శోధన్యా రజోపనయనేన శోధనాన్నిరుపధిరహితా స్వాభావికీ నిజావస్థా సహజదశా తస్యాః శ్రియా కృత్వా తమీసంబన్ధిశోభాత్యాగాత్, అథ చ,— రజః పుష్పమాలాముక్తాద్యుపాధిత్యాజనాత్, సహజశ్రియా విలక్షణమన్యాదృశమీక్ష్యతే విలోక్యతే। సూర్యకరైర్గగనం భూషితమ్, తారాశ్చ సర్వథా న దృశ్యన్త ఇత్యర్థః। 'ఇయత్' ఇతి పాఠే— హస్తాభినయాదతిమహదిత్యర్థః। 'ఖలపూః స్యాద్బహుకరః' ఇత్యమరః। అవిభరుః, 'సిజభ్యస్త— ' (౩।౪।౧౦౯) ఇతి ఝేర్జుస్। దివి సీదన్తీతి ద్యుసదః, 'సత్సూద్విష—' (౩।౨।౬౧) ఇతి క్విప్ 'హృద్ద్యుభ్యాం జేరుపసంఖ్యానమ్' ఇత్యలుక్ప్రాప్తావపి 'తత్పురుషే కృతి బహులమ్' (౬।౩।౧౪) ఇతి బాహులకాన్నైర్లుక్, 'దివ ఉత్' (౬।౧।౧౩౧), సాత్పదాద్యోః' (౮।౩।౧౧౧) ఇతి షత్వనిషేధః। బహుకరః, ఖలపూపక్షే 'దివావిభా—' (౩।౨।౨౧) ఇతి టః। ఉపధిః, ఉపసర్గే ఘోః కిః' (౩।౩।౯౨)॥౧౩॥

ప్రథమముపహృత్యార్ఘం తారైరఖణ్డితతణ్డులై-

స్తిమిరపరిషద్దూర్వాపర్వావలీశబలీకృతైః।

అథ రవిరుచాం గ్రాసాతిథ్యం నభః స్వవిహారిభిః

సృజతి శిశిరక్షోదశ్రేణీమయైరుదసక్తుభిః॥౧౪॥

ప్రథమమితి॥ నభః కర్తృ రవిరుచాం తిమిరపరిషత్తమఃసమూహస్తద్రూపా దూర్వాపర్వావల్యో దూర్వాగ్రన్థిపరంపరాస్తాభిః శబలీకృతైః

కర్పూరీకృతైర్మిశ్రితైస్తారైర్నక్షత్రరూపైరుజ్జ్వలైశ్చాఖణ్డితతణ్డులైరభగ్ననిస్తుషశాలిబీజైః కృత్వాఽర్ఘం పూజాం ప్రథమముపహృత్య దత్త్వా, అథానన్తరమేవ స్వవిహారిభిః స్వస్మిన్వర్తమానైః స్వసత్తాకైశ్చ శిశిరస్య హిమస్య క్షోదశ్చూర్ణబిన్దవస్తేషాం శ్రేణీమయైః పరమ్పరారూపైరుదసక్తుభిర్జలమిశ్రయవచూర్ణైర్గ్రాసాతిథ్యం భోజ్యాన్నదానలక్షణమతిథిపూజనం సృజతి కరోతి। అన్యోఽపి తణ్డులదూర్వాదలయుతేన జలేన పూర్వమర్ఘం దత్త్వా సక్త్వాదినా స్వగృహప్రాప్తాయాతిథయే భోజ్యం దదాతి। సూర్యదీప్తయః పూర్వం తారాస్తిమిరం చ హిమజలకణానప్యపనయన్తి స్మేతి భావః। 'మూల్యే పూజావిధావర్ఘః', 'ముక్తాశుద్ధౌ చ తారః స్యాత్' ఇత్యమరః। అత్ర 'తార'శబ్దః పుంలిఙ్గః। తారయతి సాంయాత్రికానితి ణ్యన్తాత్తరతేః పచాద్యచ్। రవిరుచాం, సంబన్ధసామాన్యవివక్షయా షష్ఠీ। ఉదకయుక్తాః, సక్తవః మధ్యమపదలోపీ, ఉదకాని చ సక్తవశ్చేతి వా సమాసః। 'మన్థౌదన—' (౬।౩।౬౦) ఇత్యుదాదేశః॥౧౪॥

అసురహితమప్యాదిత్యోత్థాం విపత్తిముపాగతం

దితిసుతగురుః ప్రాణైర్యోక్తుం న కిం కచవత్తమః।

పఠతి లుఠతీం కణ్ఠే విద్యామయం మృతజీవనీం

యది న వహతే సంధ్యామౌనవ్రతవ్యయభీరుతామ్॥౧౫॥

అస్వీతి॥ దితిసుతా దైత్యాస్తేషాం గురుః శుక్ర ఆదిత్యేభ్యో దేవేభ్యో హేతుభ్య ఉత్థాం జాతామ్, అథ చ,— సూర్యాత్సంజాతాం విపత్తిం మరణం నాశం చ కచవద్బృహస్పతిపుత్రవదుపాగతం ప్రాప్తమసురేభ్యో హితమాప తేషాం రాత్రించరత్వాదనుకూలమపి తమః ప్రాణైర్యోక్తుం సంయోజయితుం కణ్ఠే లుఠతీం జాగ్రద్రూపాం మృతానాం జీవనీమిత్యనుగతార్థాం విద్యాం కిం న పఠతి, అపి తు స్పష్టం పఠేదేవ। పరం చేదయం శుక్రాచార్యః ప్రాతఃకాలీనసంధ్యాయాం మౌనవ్రతం మౌనలక్షణో నియమస్తస్య వ్యయో భఙ్గస్తస్మాద్భీరుతాం భయశీలత్వం యది న వహతే న ధారయేత్, తర్హీతి సంబన్ధః। పఠతి వహతే, కాలసామాన్యే లట్। లుఠతీమ్, వైకల్పికత్వాన్నుమభావః॥౧౫॥

ఉదయశిఖరిప్రస్థాన్యహ్నా రణేఽత్ర నిశః క్షణే

దధతి విహరత్పాషాణ్యాష్మద్రుతాశ్మజతుస్రవాన్।

ఉదయదరుణప్రహ్వీభావాదరాదరుణానుజే

మిలతి కిము తత్సఙ్ఘాచ్ఛఙ్క్యా నవేష్టకవేష్టనా ॥౧౬॥

ఉదయేతి ॥ అహ్నా దినేన సహ నిశో రాత్రే రణే సఙ్గ్రామరూపేఽత్రాస్మిన్క్షణే। ప్రాతఃకాల ఇత్యర్థః। తత్రోదయశిఖరీ ఉదయాచలస్తస్య ప్రస్థాని శిఖరాణి కర్తౄణ్యూష్మభిః ప్రాతఃకాలీనాతపసంతాపైః ద్రుతానామశ్మజతూనాం శిలాజతూనాం స్రవాన్ప్రవాహాన్దధతి। యద్వా,— క్షణ ఉత్సవతుల్యే రాత్రివినాశకారిత్వాత్సఙ్గ్రామ ఇవ సఙ్గ్రామే విహరంస్తయోర్యుద్ధకౌతుకదర్శనేన పరిక్రీడమానః పూషా సూర్యో గ్రహరాజో యత్రైవంభూతాన్యుదయాచలసానూని బాలాతపసంతాపవిలీనశిలాజతుస్రవత్ప్రవాహేనేవ కియత్కాలవిలమ్బధూమలీభూతరుధిరప్రవాహాన్ధారయన్తి। రణభూమిషు హి కాలవిలమ్బేన ధూమలా రుధిరప్రవాహా భవన్తి। అత ఏవ— ఉదయన్నుదయం ప్రాప్నువన్నరుణోఽగ్రజస్తత్సంబన్ధిని ప్రహ్వీభావే నమస్కారే విషయే య ఆదరో భక్త్యతిశయస్తస్మాద్ధేతోరరుణానుజే మిలతి సంగమం ప్రాప్నువతి సతి తయోరరుణగరుడయోః సఙ్ఘాన్మేలనాద్ధేతోః రక్తప్రదీప్త్యా నవాస్తత్కాలమాపాకాదాకృష్టా ఇష్టకా యత్ర తాదృశీ నూతనేష్టకానిర్మితా వేష్టనా, నవా ఇష్టకా యత్ర శిల్పే తన్న వేష్టకం తేన (వా) వేష్టనా ప్రాకారః కిము న శఙ్క్యా న తర్క్యా, అపి తు సైవ తర్క్యేత్యర్థః। పరివారభూతే దినప్రకాశే యుధ్యమానే తద్దర్శినో లీలావిహారిణో గ్రహరాజస్య స్వామినో మహారాజోచితగైరికసువర్ణభూషితనవేష్టకానిర్మితప్రాకారోర్ధ్వస్థితిరుచితా సంభావ్యతే। అథ చ,— దినరాత్ర్యోః సేనానీభూతయోః సఙ్గ్రామ ఉదయాచలసానూని తద్భటతుల్యాని రుధిరం ధారయన్తి। భటాః ప్రహారవశాద్రక్తసిక్తా భవన్తి। తత్ర చ దినపక్షీయప్రస్థానాం జయిత్వాత్సువర్ణమయగరుడసంపర్కాద్వేష్టకస్య వేష్టనా సువర్ణపట్టికాయా ధారణా న తర్క్యా కిము, అపి తు జయినాం తయా భవితవ్యమేవేతి। గరుడస్తేషాం సువర్ణమయవీర(విరుద)పట్టికాస్థానే జాత ఇత్యుచితమిత్యర్థః। నవేష్టకవేష్టనేతి, 'స్త్రియాః పుంవత్—' (౬।౩।౩౪) ఇతి పుంవత్। వేష్టకః, కర్తరి ణ్వుల్ ॥౧౬॥

రవిరథహయానశ్వస్యన్తి ధ్రువం వడవా బల-

ప్రతిబలబలావస్థాయిన్యః సమీక్ష్య సమీపగాన్।

నిజపరివృఢం గాఢప్రేమా రథాఙ్గవిహంగమీ

స్మరశరపరాధీనస్వాన్తా వృషస్యతి సంప్రతి ॥౧౭॥

రవీతి ॥ భో రాజన్! సంప్రతి ప్రాతఃకాలే బలస్య దైత్యస్య ప్రతిబలః శత్రుః ప్రాచీవర్తీన్ద్రస్తస్య బలం సైన్యం తత్రావస్థాయిన్యో మధ్యవర్తిన్యో వడవాస్తురఙ్గ్యో గాఢప్రేమాః సూర్యాశ్వేషు

దృఢానురాగాః సత్యో రవిరథహయాన్సమీపగాన్సమీక్ష్య మైథునార్థమాత్మనోఽశ్వానిచ్ఛన్తి, 'ధ్రువమ్' ఉత్ప్రేక్షాయామ్, నిశ్చితం వా ఇచ్ఛన్తీవేత్యర్థః। యతః— స్మరశరపరాధీనం స్వాన్తం చిత్తం యాసామ్। తథా,— రథాఙ్గవిహంగమీ చక్రవాక్యపి నిజం స్వీయం పరివృఢం చక్రవాకమిదానీం ప్రాతః, సమీపమాగతం దృష్ట్వా కామబాణవశచిత్తా, అత ఏవ— రాత్రివియోగేన దృఢానురాగా సతీ మైథునవాఞ్ఛయా వృషస్యతి। వషవద్బలవన్తం తం మైథునార్థం కామయత ఇత్యర్థః। సూర్యాశ్వాః పూర్వస్యామాగతాః, చక్రవాకయోశ్చ సంగమో జాత ఇతి భావః। అశ్వస్యతి వృషస్యతి ఆత్మనోఽశ్వానిచ్ఛతి వృషమిచ్ఛతి చ, క్యచి 'అశ్వవృషయోర్మైథునేచ్ఛాయామ్' (వాం ४०3०) ఇతి మైథునేచ్ఛాయామసుగాగమః। వ్యుత్పత్తిమాత్రం చైతత్। రూఢ్యా తు మైథునార్థమిచ్ఛన్తీత్యేవార్థః। తథా చ— 'వృషస్యన్తీ తు కాముకీ' ఇత్యమరః। 'ఇతి రామో వృషస్యన్తీమ్' (రఘుం ౧౨।3४) ఇతి చ కాలిదాసః। 'ప్రభౌ పరివృఢః' (౭।౨।౨౧) ఇతి నిపాతః। గాఢప్రేమేతి, 'డాబుభాభ్యామ్–' (४।౧।౧3) ఇతి పక్షద్వయేఽపి డాప్। డాపో వైకల్పికత్వాదేకత్ర నాన్తతాపి। విహంగమీ, జాతిత్వాన్ఙీప్। రథాఙ్గం చాసౌ విహంగమీ చేతి సమాసః॥౧౭॥

నిశి నిరశనాః క్షీరస్యన్తః క్షుధాఽశ్వకిశోరకా

మధురమధురం హేషన్తే తే విలోలితవాలధి।

తురగసమజః స్థానోత్థాయం క్వణన్మణిమన్థభూ-

ధరభవశిలాలేహాయేహాచణో లవణస్యతి॥౧౮॥

నిశీతి॥ భో రాజన్! నిశి రాత్రౌ నిరశనా నిరాహారాః, అత ఏవ— క్షుధా క్షీరస్యన్త ఆత్మనోఽత్యర్థం క్షీరం దుగ్ధమిచ్ఛన్తః తే అశ్వకిశోరకా అతిప్రసిద్ధా అశ్వబాలకాః మధురమధురం యథా తథాఽతికలశబ్దం, తథా,— విలోలితాః పునఃపునశ్చాలితా వాలధయః పుచ్ఛాని యస్యాం క్రియాయాం తద్యథా తథా హేషన్తే హేషారవం కుర్వన్తి। తథా,— తవ మన్దురాయాం స్థితస్తురగాణాం సమజః సమూహః స్థానోత్థాయం శయ్యాస్థానాచ్ఛీఘ్రముత్థాయ క్వణన్ హేషమాణః మణిమన్థనామకే భూధరే భవానాం జాతానాం శిలానాం సైన్ధవశిలానాం లేహాయాస్వాదనాయ ఈహయా ఇచ్ఛయా పునఃపునర్ముఖాదిచాలనచేష్టయా వా చణః ఖ్యాతః సన్ లవణస్యత్యాత్మనో లోలుపత్వేన లవణమిచ్ఛతి। అశ్వకిశోరకాః ప్రాతః క్షీరపానార్థం హేషన్తే, అశ్వాస్తు ప్రాతః సైన్ధవాస్వాదనాయ హేషన్త ఇతి జాతిః। సూర్యోదయో జాత ఇత్యర్థః। క్షీరస్యన్తో, లవణస్యన్తీత్యత్ర చాత్మేచ్ఛాయాం క్యచి 'అశ్వక్షీర–' (౭।౧।౫౧) ఇత్యాదినా 'క్షీరలవణయోర్లాలసాయామ్' (వాం ४3౧౫) ఇతి వచనాల్లాలసాయామసుక్। కిశోరకాః, 'అల్పే' (౫।3।౮౫) ఇతి కన్। మధురమధురం, ప్రకారే ద్విః। 'హేషఙ్ స్వనే'। సమజః

పశువిషయత్వాత్ 'సముదోరజః పశుషు' (౩।౩।౬౯) ఇత్యప్। స్థానోత్థాయమ్, 'అపాదానే పరీప్సాయామ్' (౩।౪।౫౨) ఇతి ణముల్। లేహః, భావే ఘఞ్॥౧౮॥

ఉడుపరిషదః కిం నార్హత్వం నిశః కిము నౌచితీ

పతిరిహ న యద్దృష్టస్తాభ్యాం గణేయరుచీగణః।

స్ఫుటముడుపతేరాశ్మం వక్షః స్ఫురన్మలినాశ్మన-

శ్ఛవి యదనయోర్విచ్ఛేదేఽపి ద్రుతం బత న ద్రుతమ్॥౧౯॥

ఉడ్వితి॥ హే రాజన్! ఉడుపరిషదో నక్షత్రపరమ్పరాయా అర్హత్వం కిం న, అపి త్వౌచిత్యమేవైతత్। తథా,— నిశో రాత్రేరౌచితీ న కిము, అపి త్వౌచిత్యమేవ। యద్యస్మాత్తాభ్యాం తారాపఙ్క్తివిభావరీభ్యాం గణేయోఽల్పో రుచీగణో దీప్తిసమూహో (యస్య సః) క్షీణతేజాః పతిః ప్రాణేశశ్చన్ద్ర ఇహాస్మిన్సమయే న దృష్టః। తస్మాత్తయోరౌచిత్యమేవేత్యర్థః। 'ధన్యాస్తాత! న పశ్యన్తి పతిభఙ్గం కులక్షయమ్' ఇతి వచనాత్ పతివిపదమదృష్ట్వైవ ద్వయోరపి ధ్వస్తత్వాదౌచిత్యేవ జాతేత్యర్థః। స్ఫురన్తీ ప్రకాశమానా కలఙ్కవ్యాజేన మలినా కృష్ణా ఆశ్మనీ పాషాణసంబన్ధినీ ఛవిః కాన్తిర్యస్యైవంభూతముడుపతేర్వక్షో మధ్యమ్, అథ చ,— హృదయమ్, స్ఫుటం నిశ్చితమాశ్మం పాషాణవికారరూపమ్। పాషాణఘటితమివాతికఠినం మలినం చేత్యర్థః। యద్యస్మాదనయోస్తారారాత్ర్యోర్విచ్ఛేదే వియోగే, అథ చ,— వినాశే సత్యపి ద్రుతం శీఘ్రం న ద్రుతం స్ఫుటితమ్। పాషాణనిర్మితమేవేత్యర్థః। 'బత' ఖేదే। యత్। వక్షోవిశేషణం వా। స్వస్యాపి విలయే నికటే సత్యపి తత్పతినా చన్ద్రేణ స్వప్రేయస్యోః ప్రేమ న దర్శితమితి తస్యానౌచితీత్యర్థః। తారాపరమ్పరా రాత్రిశ్చ వినష్టా। చన్ద్రోఽపి క్షీణతేజా ఆసన్ననాశో జాత ఇత్యర్థః। 'ఆర్హన్తీ' ఇతి పాఠే— 'అర్హః ప్రశంసాయామ్' (౩।౨।౧౩౩) ఇతి శతరి, అర్హతో భావ ఇతి బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ష్యఞి షిత్వాన్ఙీషి 'అర్హతో నుమ్ చ' (వాం ౩౦౯౨) ఇతి నుమ్। ఆశ్మం, వికారేఽణి 'అశ్మనో వికారే టిలోపః' (వాం ౪౧౮౫) ఇతి టిలోపః। ఆశ్మనేతి సంబన్ధేఽణి వికారాభావాట్టిలోపాభావే ఆశ్మనీ చాసౌ ఛవిశ్చేతి సమాసే 'పుంవత్కర్మధారయ–' (౬।౩।౪౨) ఇతి పుంవత్॥౧౯॥

అరుణకిరణే వహ్నౌ లాజానుడూని జుహోతి యా

పరిణయతి తాం సంధ్యామేతామవైమి మణిర్దివః।

ఇయమివ స ఏవాగ్నిభ్రాన్తిం కరోతి పురా యతః

కరమపి న కస్తస్యైవోత్కః సకౌతుకమీక్షితుమ్॥౨౦॥

అరుణేతి॥ భో రాజన్! యా సంధ్యా అరుణస్య కిరణరూపే వహ్నౌ ఉడూని నక్షత్రాణ్యేవ లాజాఞ్జుహోతి, దివో మణిస్తామేతాం ప్రాతఃసంధ్యాం పరితో నయతి ప్రాపయతి వివాహయతీత్యహమవైమి మన్యే। యత ఇయమివ సంధ్యా యథా రక్తవర్ణత్వాదగ్నిభ్రాన్తిం వహ్నివిపర్యయజ్ఞానం పురా కరోత్యకరోత్। యద్వా,— యథేయం కరోతి, తథా స ఏవ సూర్యోఽపి రక్తతరత్వాదుష్ణకరత్వాచ్చ వహ్నిబుద్ధిం పురా కరోత్యుదితమాత్ర ఏవ కరిష్యతి। అథ చేయం సంధ్యా పురా ప్రథమం వహ్నిప్రదక్షిణపరిభ్రమణం యథా కరోతి, తథైవాస్యా అనన్తరమేవ సూర్యోఽపి వహ్నిప్రదక్షిణపరిభ్రమణమిదానీమేవ కరిష్యతి। ఏవకారోఽప్యర్థః। యతశ్చ సకౌతుకం యథా తథా తస్య సూర్యస్యైవ కరం కిరణమపీక్షితుం కః పురుషో నోత్కః నోత్క్షిప్తజలః, అపి తు మన్దేహరాక్షసనిరాకరణద్వారాఽస్య కిరణమీక్షితుం సర్వోఽప్యర్ఘ్యదానం కరోతీత్యర్థః। అథ చ,— సకౌతుకం మాఙ్గలికసూత్రకఙ్కణేన సహ తస్య వివోఢుః సూర్యస్యైవ హస్తమపి వీక్షితుం కః పురుషో నోన్మనాః, అపి తు,— సకఙ్కణం వరకరం సర్వోఽపి ద్రష్టుముత్కణ్ఠిత ఏవ। యా చ వధూః పరిణీయతే, సా ప్రదీప్తే వహ్నౌ లాజాఞ్జుహోతి। సా చ వహ్నిం పూర్వం ప్రదక్షిణీకరోతి; వరోఽపి తయా సహ పశ్చాత్ప్రదక్షిణీకరోతీతి సంధ్యాసూర్యయోర్వధూవరత్వముక్తమ్। అరుణోదయో జాతః, తత్ప్రభయా చ తారా న దృశ్యన్తే, సంధ్యాసమయశ్చ జాతః, అధునా రవిరుదేతీతి భావః। 'కౌతుకం కుతుకే ఖ్యాతం హస్తసూత్రేఽపి కథ్యతే' ఇతి విశ్వః। కిరణ ఇతి పక్షే, జాతావేకవచనమ్। పరిణయతి, ణోపదేశత్వాణ్ణత్వమ్। ఇయమివ పురా కరోతీతి పక్షే 'పురి లుఙ్ చాస్మే' (౩।౨।౧౨౨) ఇతి లట్। పక్షాన్తరే తు 'యావత్పురానిపాతయోర్లట్' (౩।౩।౪) ఇతి భవిష్యతి లట్॥౨౦॥

రతిరతిపతిద్వైతశ్రీకౌ ధురం బిభృమస్తరాం
ప్రియవచసి యన్నగ్నాచార్యా వదామతమాం తతః।
అపి విరచితో విద్మః పుణ్యద్రుహః ఖలు నర్మణః
పరుషమరుషే నైకస్యై వాముదేతి ముదేఽపి తత్॥౨౧॥

రతీతి॥ రతిరతిపత్యో రతికామయోర్ద్వితైవ ద్వైతమ్। రతిద్వైతం కామద్వైతం చేతి యావత్। తస్యేవ శ్రీర్యయోస్తత్సంబోధనం హే భైమీనలౌ! నగ్నానాం బన్దినామాచార్యా వైతాలికా వయం ప్రియేఽనుకూలే వచసి యద్యస్మాద్ధురం భారం బిభృమస్తరాం చాటువచనేషు వయమేవ ప్రగల్భతరాస్తతస్తస్మాద్వదామతమామ్ అతితమాం బ్రువామ। సూర్యోదయో జాతః, తస్మాత్క్రీడాం త్యక్త్వా శీఘ్రం శయ్యాయా ఉత్తిష్ఠతమితి వచనేఽస్మాకం ప్రాప్తః కాల ఇతి

ధార్ష్ట్యేన బ్రూమ ఇత్యర్థః। యద్యయం ప్రియవచనచతురాస్తర్హ్యేవం పరుషం కిమితి వదథేత్యాశఙ్క్యాహ— తదస్మదుక్తం పరుషం వచ ఏవ పుణ్యద్రుహః ప్రాతఃకాలీనస్నానసన్ధ్యాదిధర్మవిరోధినో నర్మణః ప్రాతఃకాలీనాలిఙ్గనచుమ్బనాదివిలాసస్య పునః ప్రబోధపూర్వముత్థాపనాద్విరచితః పరుషరూపో విఘ్నోఽపి వాం యువయోరేకస్యై అరుషే కేవలాయ క్రోధాభావాయ ఉదేత్వితి న, కింతు ఖలు నిశ్చితం ముదేఽపి హర్షాయాప్యుదేతు। యద్యప్యేతత్పరుషముక్తమ్, తథాపి రోషో న కార్యః, పరుషస్యాపి పుణ్యహేతుత్వాద్ధర్షోఽపి యస్మాద్భవిష్యతి। తథా చ హితవాదిత్వ ఏవ తాత్పర్యాత్ప్రియవచనచాతుర్యమవ్యాహతమేవేత్యర్థః। క్రీడాం విహాయ శీఘ్రముత్తిష్ఠతమితి భావః। రతీత్యాదివిశేషణేన ద్వయోరౌచితీ సూచితా। వాం యువయోర్మధ్యేఽరుషే రోషహీనాయై ఏకస్యై భైమ్యై ముదే నోదేతు। భైమ్యాః సంభోగప్రియత్వాన్నర్మవిఘ్నే యద్యపి సంతోషో న భవేత్, తథాపి తవ ప్రియపుణ్యత్వాదేవాస్మాభిరుచ్యత ఇత్యర్థ ఇతి వా। భైమ్యై కోపాభావాయాపి నోదేతు ముదేఽపి నోదేతు। భైమ్యా రోషో వాస్తు హర్షోఽపి వా మా భూత్, తథాపి సమయోచితముచ్యత ఏవేతి వా। తత్తస్మాదవసరోచితభాషిత్వాత్పుణ్యద్రుహో నర్మణః పరుషం యథా తథా విరచితో విఘ్నోఽపి నిశ్చితమకోపాయ కేవలముదేత్వితి న, కింతు ముదేఽప్యుదేతు। సదా స్వోపజీవినాభిహితేఽపి పరుషే రోషో న భవతి, కింతు హర్ష ఏవ భవతీత్యర్థ ఇతి వా। కించ ప్రియవచఃప్రవీణా అపి వయం యతో నగ్నాచార్యా జితలజ్జాః, అతః స్వచ్ఛన్దం వదామ ఇతి భావః। 'నగ్నో బన్దిక్షపణయోర్వివస్త్రే చ–' ఇతి విశ్వః। ద్వైతం పూర్వవత్। 'శేషాద్విభాషా' (౫।౪।౧౫౪) ఇతి కప్। వదామతమాం, 'ప్రైషాతిసర్గ–' (౩।౩।౧౬౩) ఇతి ప్రాప్తకాలే లోట్। 'తిఙశ్చ' (౫।౩।౫౬) ఇత్యతిశయే తమప్। పుణ్యద్రుహః, 'సత్సూద్విష–' ఇతి (౩।౨।౬౧) క్విప్। 'ఉదేతి' ఇతి పాఠే— 'వర్తమానసామీప్యే–' (౩।౩।౧౩౧) ఇతి లట్। ఏకస్యై, తాదర్థ్యమాత్రవివక్షయా చతుర్థీ॥౨౧॥

భవ లఘుయుతాకాన్తః సంధ్యాముపాస్స్వ తపోమల!

త్వరయతి కథం సంధ్యేయం త్వాం న నామ నిశానుజా।

ద్యుతిపతిరథావశ్యంకారీ దినోదయమాసితా

హరిపతిహరిత్పూర్ణభ్రూణాయితా కియతః క్షణాన్॥౨౨॥

భవేతి॥ హే రాజన్! త్వం తస్మాల్లఘు శీఘ్రం యుతా పృథగ్భూతా కాన్తా యస్మాదేవంభూతో భవ। ఇదానీం భైమ్యా సహ క్రీడాం త్యజ, తతః సంధ్యాం నిత్యకృత్యోపాసనాముపాస్స్వ కురు। హే తపసా నిత్యకర్మాద్యనుష్ఠానరూపేణామలోజ్జ్వల నిర్దోష! నిశానుజా రాత్ర్యనన్తరజాతా ప్రాభాతికీయం సంధ్యా త్వాం కథం నామ న త్వరయతి, అపి తు త్వరయత్యేవ। అథ

ముహూర్తానన్తరక్షణే ద్యుతిపతిః సూర్యో దినోదయం దివసప్రారమ్భమవశ్యంకారీ అవశ్యం కరిష్యతి। ఉదేష్యతీత్యర్థః। యతః— హరిరిన్ద్రః పతిర్యస్యాస్తస్యా హరితో దిశః ప్రాచ్యాః పూర్ణభ్రూణో దశమాసగర్భ ఇవాచరితో రక్తతరః కియత్స్తిచతురానేవ క్షణానాసితా స్థాతా। ప్రాతఃసంధ్యాయాః సూర్యోదయాత్ప్రాగేవ విధానాచ్ఛీఘ్రముత్థాయ ప్రాతఃసంధ్యాముపాస్స్వేత్యర్థః। యుతేతి, 'యు మిశ్రణేఽమిశ్రణే చ' క్తః। త్యక్తాదిపదత్యాగేనామఙ్గలప్రతీతిపరిహారార్థం యుతేతి శ్లిష్టపదం ప్రాయోజి। 'సంధ్యా'పదేన కర్మానుష్ఠానపర్యన్తమేవ కాన్తారహితో భవ, తదనన్తరం పునరపి యుతా సంయుక్తా కాన్తా యేనేతి మిశ్రణమపి వివక్షితమ్, ఏతదర్థమేతత్ప్రాయోజి వా। 'కాన్తా'శబ్దస్య ప్రియాదిత్వాత్ యుతేత్యస్య న పుంవత్। త్వరయతి, హేతుమణ్ణిచ్। కారీతి భవిష్యత్యావశ్యకే ణినిః। తద్యోగే చ 'అకేనోః–' (౨।౩।౭౦) ఇతి నిషేధాద్దినోదయమితి షష్ఠ్యభావః। ఆసితా, లుట్। భ్రూణాయితః, ఆచారక్యజన్తాత్ క్తః। క్షణాన్, కాలవాచిత్వాద్ద్వితీయా॥౨౨॥

ముషితమనసశ్చిత్రం భైమి! త్వయాద్య కలాగృహై-

ర్నిషధవసుధానాథస్యాపి శ్లథశ్లథతా విధౌ।

అజగణదయం సన్ధ్యాం వన్ధ్యాం విధాయ న దూషణం

నమసితుమనా యన్నామ స్యాన్న సంప్రతి పూషణమ్॥౨౩॥

ముషితేతి॥ హే భైమి! చతుఃషష్టికలానాం గృహైర్నివాసభూతయాద్య ముషితం చోరితం మనో యస్యాపహృతచిత్తస్య త్యాజితస్వభావస్య వా నిషధవసుధానాథస్య నలస్యాపి విధౌ శ్రుతివిహితసంధ్యాదినిత్యకర్మణి విషయే శ్లథశ్లథతా శ్లథప్రకారతా ఆలస్యాతిశయోఽనాదరాతిశయో వా వర్తత ఇతి చిత్రమ్। పరమధార్మికోఽప్యనేకకలాభిజ్ఞత్వాత్త్వయా స్వవశీకారేణ ధర్మవిముఖః కృత ఇత్యాశ్చర్యమ్। అనుచితమేతదిత్యర్థః। అథ చ,— కలానిధిభూతయా త్వయా ముషితమనస్కత్వాత్కలానిధౌ విధావప్యనాదర ఇతి చిత్రమ్। కథం శైథిల్యమిత్యత ఆహ— యద్యస్మాత్పరమధార్మికోఽప్యయం సంధ్యాం సంధ్యోపలక్షితం ప్రాతఃకాలం వన్ధ్యాం నిత్యస్నానాదిప్రాతఃకృత్యరహితం విధాయ కృత్వా విహితాకరణజన్యం దూషణం నాజగణత్। యచ్చ సంప్రతి పూషణం సూర్యం నమసితుమనా నమస్కర్తుకామోఽపి న స్యాద్భవతి। 'నామ' అప్యర్థే। పరిత్యక్తనిత్యకర్మా సూర్యస్య నమస్కారమపి న కరోతీత్యుపాలమ్భః। అన్యోఽపి కామీ కస్యాంచిదాసక్తో నిజధర్మపత్నీమసంభుఞ్జానో వన్ధ్యాం విధత్తే, దోషం న గణయతి, సంభోగవిఘ్నభూతత్వాద్దినకరమపి నాద్రియతే, తథాయమపి। సంధ్యాదినిత్యకర్మానుష్ఠానార్థం క్షణమిమం ముఞ్చేతి భావః। గృహస్య

పుంస్త్వాద్బహువచనాన్తత్వేఽపి 'త్వయా' ఇత్యనేన సామానాధికరణ్యం యుక్తమ్। స్యాత్, సంభావనే లిఙ్॥౨౩॥

న విదుషితరా కాపి త్వత్తస్తతో నియతక్రియా-

పతనదురితే హేతుర్భర్తుర్మనస్విని! మా స్మ భూః।

అనిశభవదత్యాగాదేనం జనః ఖలు కాముకీ-

సుభగమభిధాస్యత్యుద్ధామా పరాఙ్కవదావదః॥౨౪॥

నేతి॥ భో మనస్విన్యతిధైర్యయుక్తే సావధానే వా, త్వత్సకాశాద్విదుషితరాఽతితరాం పణ్డితా సర్వలోకశాస్త్రరహస్యం విదుషీ కాప్యన్యా యద్యస్మాన్నాస్తి తతస్తస్మాద్భర్తుర్నలస్య నియతక్రియాపతనాన్నిత్యసంధ్యాదికర్మలోపాద్యద్దురితం తత్ర త్వం హేతుర్మా స్మ భూః। సంధ్యాద్యనుష్ఠానార్థం శీఘ్రమేనం ముఞ్చేత్యర్థః। కించ— ఖలు యస్మాదుద్ధామా నిరఙ్కుశోఽత ఏవ పరాఙ్కవదావదోఽన్యదీయకలఙ్కభాషణశీలో జనోఽనిశం భవత్యా అత్యాగాత్, భవత్యా కర్తృభూతయా వాఽమోచనాద్ధేతోరేనం నలం కాముక్యామతితరాం మైథునేచ్ఛావత్యాం సుభగం తత్పరవశం కాముకీ పూర్వోక్తా సుభగా సౌభాగ్యవతీ భవాదృశీ స్త్రీ యస్య ఏవంభూతం వా అభిధాస్యతి వదిష్యతి। స్త్రీపరవశత్వాదయం నిత్యకర్మాపి త్యజతీతి నిన్దాం కరిష్యతి తస్మాద్విహితాకరణప్రత్యవాయలోకగర్హాదిపరిహారార్థమేనం ముఞ్చేతి భావః। విదుషితరా, ఉగిత్త్వాన్ఙీపి తరపి 'ఉగితశ్చ' (౬।౩।౪౫) ఇతి పక్షే హ్రస్వః। భవదత్యాగాత్సర్వనామత్వాత్పుంవత్। పూర్వేణ సహ మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః। 'సుభగా'శబ్దస్య ప్రియాదిత్వాత్పూర్వస్య న పుంవత్। వదతీతి వదావదః, పచాద్యచ్ 'చరిచలి—' (వాం ౩౪౩౦) ఇత్యాదినా ద్విత్వమభ్యాసస్యాగాగమశ్చ॥౨౪॥

రహ సహచరీమేతాం రాజన్నపి స్త్రితమాం క్షణం

తరణికిరణైః స్తోకాన్ముక్తైః సమాలభతే నభః।

ఉదధినిరయద్భాస్వత్స్వర్ణోదకుమ్భదిదృక్షుతాం

దధతి నలినం ప్రస్థాయిన్యః శ్రియః కుముదాన్ముదా॥౨౫॥

రహేతి॥ హే రాజన్! త్వం సహచరీం సదా సహచరణశీలామ్, తథా,— స్త్రితమాం స్త్రీషు శ్రేష్ఠామేవంభూతామప్యేనాం క్షణమాత్రం రహ ముఞ్చ। యతః— నభః

స్తోకాన్ముక్తైరల్పనిర్గతైర్బాలైస్తరణేః సూర్యస్య కిరణైః సమాలభత ఆత్మనః కుఙ్కుమానులేపనం కరోతి। తథా,— సంకుచతః కుముదాత్సకాశాద్వికాసోన్ముఖం నలినం కమలవనం ప్రతి ముదా ప్రస్థాయిన్యః ప్రస్థాస్యన్త్యే తచ్ఛ్రియః శ్రియ ఉదధేః సకాశాన్నిరయన్నిర్గచ్ఛన్బాస్వాన్స ఏవ స్వర్ణస్యోదకుమ్భో జలపూర్ణః కలశస్తం దిదృక్షుతాం దర్శనేచ్ఛుతాం దధతి ధారయన్తి। కుముదాన్నిర్గతాః సత్యః కమలవనం ప్రతి గన్తుం సూర్యోదయం ప్రతీక్షన్త ఇత్యర్థః। జిగమిషవో హి జలపూర్ణం కుమ్భం దిదృక్షన్తే। ప్రభాతం జాతమిత్యర్థః। తస్మాన్నిత్యకర్మానుష్ఠానార్థమమోచనీయామప్యేతాం క్షణమాత్రం ముఞ్చేతి భావః। రహేతి 'రహ త్యాగే'। స్త్రితమాం పూర్వవత్। స్తోకాన్ముక్తైః 'స్తోకాన్తిక—' (౨।౧।౩౯) ఇతి పఞ్చమీసమాసః। అత ఏవ పఞ్చమీ। 'పఞ్చమ్యాః స్తోకాదిభ్యః' (౬।౩।౨) ఇత్యలుక్। నిరయత్, 'ఇ గతౌ' ఇత్యస్మాచ్ఛతా। ఉదకుమ్భః, 'ఏకహలాదౌ పూరయితవ్యే—' (౬।౩।౫౯) ఇత్యుదకస్యోదాదేశః। దిదృక్షురిత్యుప్రత్యయాన్తత్వాత్ 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్ద్వితీయా, ('ద్వితీయా' ౨।౧।౨౪) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః॥౨౫॥

ప్రథమకకుభః పాన్థత్వేన స్ఫుటేక్షితవృత్రహా-

ణ్యనుపదమిహ ద్రక్ష్యన్తి త్వాం మహాంసి మహస్పతేః।

పటిమవహనాదూహాపోహక్షమాణి వితన్వతా-

మహహ యువయోస్తావల్లక్ష్మీవివేచనచాతురీమ్॥౨౬॥

ప్రథమేతి॥ హే రాజన్! మహస్పతేః సూర్యస్య మహాంసి తేజాంసి ప్రథమకకుభః ప్రాచ్యాః పాన్థత్వేన పథికతయా తేనైవ మార్గేణ గమనవశాత్స్ఫుటం సవిశేషమీక్షితో వృత్రహా యైస్తాదృశాని సన్త్యనుపదమనన్తరం సవిధమాగత్య ఇహ ప్రాసాదే వర్తమానం త్వాం ద్రక్ష్యన్తి విలోకయిష్యన్తి। అనన్తరం పటిమ్నోఽతితైక్ష్ణ్యస్య, అథ చ,— ప్రజ్ఞాతిశయస్య వహనాద్ధారణాదసతః ప్రకాశాదేః ప్రకటీకరణమూహా, సతశ్చ తిమిరాదేరపోహో నిరాకరణం, తయోః క్షమాణి సమర్థాని సామాన్యవిశేషభావాదినిర్ణయనిపుణాని తాని రవితేజాంసి యువయోరిన్ద్రనలయోస్తావతీనామనేకప్రకారాణాం శోభాసంపద్రూపాణాం లక్ష్మీణాం వివేచనచాతురీం తారతమ్యవిచారకౌశలం వితన్వతాం విస్తారయతు। అహహ చిత్రమ్। అన్యత్రైవంవిధస్య చాతుర్యస్యాదర్శనాదాశ్చర్యమ్। ఇన్ద్రోఽతిశయశోభాసంపత్తిమాన్నలో వేతి సంశయే ప్రథమ(మిన్ద్ర)దర్శనాదిన్ద్రే శోభాసంపత్తిమత్త్వసామాన్యబుద్ధిః, అనన్తరం చ నలదర్శనాన్నలే శోభాసంపత్తిమత్త్వవిశేషబుద్ధిరితి సామాన్యాపేక్షయా విశేషస్య బలవత్తరత్వాదుభయదర్శిభిః సూర్యకిరణైరిన్ద్రాపేక్షయా శోభాసంపత్తిభ్యాం నల ఏవాధిక ఇతి నిర్ణీయతామితి భావః। అన్యోఽపి ప్రాజ్ఞ ఊహాపోహక్షమః సామాన్యవిశేషభావాదిచాతురీం

తనోతి। 'అన్వగన్వక్షమనుగేऽనుపదం క్లీబమవ్యయమ్' ఇత్యమరః। పటిమా పృథ్వాదిః। ఊహా, స్త్రీత్వవివక్షాయాం 'గురోశ్చ హలః' (3।3।103) ఇత్యప్రత్యయః॥26॥

అనతిశిథిలే పుంభావేన ప్రగల్భబలాః ఖలు

ప్రసభమలయః పాథోజాస్యే నివిశ్య నిరిత్వరాః।

కిమపి ముఖతఃకృత్వాऽనీతం వితీర్య సరోజినీ-

మధురసముషోయోగే జాయాం నవాన్నమచీకరన్॥27॥

అనతీతి॥ హే రాజన్! ఖలు యస్మాత్పుంభావేన పౌరుషేణ ప్రగల్భబలా ఉత్కటశక్తయోऽతిధృష్టాః, అత ఏవ— అనతిశిథిలే వికాసోన్ముఖేऽత్యక్తకలికాబన్ధకాఠిన్యేऽపి పాథోజాస్యే కమలముఖే మకరన్దగ్రహణార్థే ప్రసభం హఠాన్నివిశ్య ప్రవిశ్య నిరిత్వరా నిర్గమనశీలా ఏవంభూతా అలయో భ్రమరాః కిమపి కియదర్థం ముఖతో ముఖే కృత్వాऽऽనీతం కిమప్యపూర్వరసం స్వాదుతరం సరోజినీమధురసం కమలినీమకరన్దరూపం రసమాస్వాద్యం వస్తు ఉషోయోగే ప్రభాతకాలే వితీర్య దత్త్వా నవాన్నం నూతనమపూర్వమ్, అథ చ,— ప్రేమభరాత్స్వయమభుక్తమనుచ్ఛిష్టమ్, అన్నం జాయాం మధుకర్యాం అచీకరన్కారయామాసుః। అవికసితే కఠినే కమలేऽబలత్వాత్ప్రవేష్టుమశక్తా ఏతా ఇతి కృత్వా పౌరుషేణ స్వయం తత్ర ప్రవిశ్య మకరన్దం ముఖే కృత్వా సమానీయ మధుకరీభ్యో దత్త్వా తాభిస్తద్భోజయామాసురిత్యర్థః। కించిదాసన్నసౌరప్రకాశత్వాత్కమలాని వికాసోన్ముఖాని జాతానీతి భావః। అన్యేనాపి ప్రాతః శుభయోగే వాన్నప్రాశనం కార్యతే। 'ఉషాయోగే' ఇతి పాఠే—' విభావరీ నక్తముషా చ శర్వరీ–' ఇతి హలాయుధః। ఉషాయా అర్ధాద్దినేన సహ సంయోగే। ప్రాతరిత్యర్థః। నిరిత్వరాః, 'ఇణ్నశ–' (3।2।163) ఇతి క్వరపి తుక్। ముఖతఃకృత్వేతి 'స్వాఙ్గే తస్ప్రత్యయే' (3।4।61) ఇతి కృఞః క్త్వా। జాయామ్, 'హృక్రోః–' (1।4।53) ఇతి కర్మత్వమ్। 'జాయా' ఇత్యపి పాఠః॥27॥

మిహిరకిరణాభోగం భోక్తుం ప్రవృత్తతయా పురః

కలితచులుకాపోశానస్య గ్రహార్థమియం కిము।

ఇతి వికసితేనైకేన ప్రాగ్దలేన సరోజినీ

జనయతి మతిం సాక్షాత్కర్తుర్జనస్య దినోదయే॥28॥

మిహిరేతి॥ సరోజినీ కమలినీ దినోదయే ప్రాతఃకాలే ప్రాగన్యదలాపేక్షయా పూర్వవికసితేనైకేన దలేన పత్రేణోపలక్షితా సాక్షాత్కర్తురాత్మానం పశ్యతో జనస్యేతి మతిం జనయతి। ఇతి కిమ్— ఇయం మిహిరస్య సూర్యస్య కిరణానామాభోగం పరిపూర్ణతాం భోక్తుమనుభవితుమ్, అథ చ,— భక్షయితుం ప్రవృత్తతయా కృతప్రారమ్భతయా హేతుభూతయా పురో భోజనాదావన్నా(ల)గ్రామృతకరణార్థస్యాపోశానస్యామృతోపస్తరణమన్త్రోదకస్య గ్రహార్థం కలితో బద్ధశ్చులుకః ప్రసృతివిశేషో యయా ఏవంభూతా కిము। 'భోజనే ప్రవృత్తేనాపోశానక్రియాపూర్వమాదావన్తే చ భోక్తవ్యమ్' ఇతి స్మృతేః। అపోశానగ్రహీతా కరకమలే ఏకాం కనిష్ఠామఙ్గులిం ప్రసారయతి, అన్యాశ్చ సంకోచయతీతి సంప్రదాయః। కమలవికాససమయో జాతః, తస్మాదుద్బుధ్యస్వేతి భావః॥౨౮॥

తటతరుఖగశ్రేణీసాంరావిణైరివ సాంప్రతం

సరసి విగలన్నిద్రాముద్రాజనిష్ట సరోజినీ।

అధరసుధయా మధ్యే మధ్యే వధూముఖలబ్ధయా

ధయతి మధుపః స్వాదుంకారం మధూని సరోరుహామ్॥౨౯॥

తటేతి॥ సాంప్రతం సరసి సరోజినీ సరసస్తటే తరుషు వర్తమానానాం ఖగశ్రేణీనాం సాంరావిణైర్మిలితైః కలకలశబ్దైరివ విగలన్తీ భ్రశ్యన్తీ నిద్రేవ ముద్రా కోరకబన్ధో యస్యాః, యద్వా,— విగలన్తీ నిద్రాయాః సంకోచస్య ముద్రా భఙ్గీ యస్యాః సా త్యక్తనిద్రా, ఉన్మీలితకమలలోచనేవాజనిష్ట జాతా। కలకలేన చ నిద్రితస్య నిద్రాపయాతి। తథా,— మధుపో భ్రమరః సరోరుహాం మధూని కమలమకరన్దాన్ వధ్వా భ్రమర్యా ముఖాల్లబ్ధయాఽధరసుధయా ఓష్ఠగతపీయూషేణ మధ్యే మధ్యే స్వాదుంకారం స్వాదూని మాధుర్యాతిశయయుక్తాని కృత్వా ధయతి పిబతి। కమలాని వికసితాని, భ్రమరాశ్చ తన్మధూని భ్రమర్యధరం చ పిబన్తీత్యర్థః। మధుప ఇతి సాభిప్రాయమ్। మద్యపా అప్యేతాదృశా భవన్తి। సమన్తాద్రావాః సాంరావిణాని, 'అభివిధౌ భావ ఇనుణ్' (3।3।౪౪) ఇతీనుణ్ణన్తాత్ స్వార్థే 'అణినుణః' (౫।౪।౧౫) ఇత్యణ్। స్వాదుంకారం, 'స్వాదుమి ణముల్' (3।౪।౨౬) మాన్తత్వం చ పూర్వస్య 'స్వాదుమి' ఇతి నిర్దేశాత్॥౨౯॥

గతచరదినస్యాయుర్భ్రంశే దయోదయసంకుచ-

త్కమలముకులక్రోడాన్నీడప్రవేశముపేయుషామ్।

ఇహ మధులిహాం భిన్నేష్వమ్భోరుహేషు సమాయతాం

సహ సహచరైరాలోక్యన్తేఽధునా మధుపారణాః॥౩౦॥

గతేతి॥ గతచరదినస్యాతీతానన్తరదినస్యాయుర్భ్రంశేఽవసానకాలే సాయంసమయే దయాయా ఉదయాదివ సంకుచతాం మ్లానానాం కమలానాం ముకులాని కలికాస్తేషాం క్రోడాన్మధ్యాద్ధేతోర్నీడేషు ప్రవేశముపేయుషాం ప్రాప్తానామ్। మకరన్దాస్వాదలామ్పట్యాత్సాయంసంధ్యాసమయేఽపి కమలేషు స్థితానామ్, అనన్తరం చ తేషు సంకుచితేషు బహిర్నిర్గన్తుమశక్తత్వాత్సంకుచత్కమలమర్మరూపేషు నీడేషు స్థితానామితి యావత్। 'క్రోడమ్' ఇతి పాఠే విశిష్టకమలక్రోడమేవ నీడప్రవేశం గతానామ్, అనన్తరం చ రాత్రావతీతాయామిహ ప్రాతఃసంధ్యాసమయే భిన్నేషు ఈషద్వికసితేష్వమ్భోరుహేషు సమాయతాం స్థితానామ్। యద్వా,— ఇహ పూర్వదినాన్తసంకుచితేష్వీషదున్మిషితేషు సత్సు సుఖేన నిర్గన్తుం శక్తత్వాత్తేభ్యః సకాశాదర్థాన్నవీనకమలాని ఉద్ధిశ్య సమాగచ్ఛతామ్। మధులిహామధునా సహచరైః పూర్వదినాన్తే కమలసంకోచాత్పూర్వమేవ కమలక్రోడాన్నిర్గతైః సహచరైః సహచరీభిశ్చ మిత్రకలత్రాదిభిః సహ మధునా మకరన్దేన కృత్వా పారణా ఉపోషితసంబన్ధీని భోజనాన్యాలోక్యన్తే। లోకైరితి శేషః। యే రాత్రౌ కమలబద్ధాస్తే తత్ర మకరన్దాభావాన్నిర్బన్ధవశాచ్చ కృతోపవాసాః, అనిబద్ధాః సహచరాస్తు రాత్రౌ నిద్రావశాత్తద్వియోగాద్వా కృతోపవాసాః, అతః సర్వేఽపి ప్రాతర్మిలిత్వా వికసితకమలమధునా పారణాం కుర్వన్తీత్యర్థః। పూర్వదినాన్తే సంకుచితాని కమలాని ప్రాతః పునః కించిద్వికసితానీతి ప్రసిద్ధమ్। భ్రమరాశ్చ మధు పివన్తి, భూయాన్సమయో జాతః, తస్మాదుద్బుధ్యస్వేత్యర్థః। అన్యేఽపి కస్మింశ్చిన్మహీయసి మృతే వన్ద్యాదౌ వా నిబద్ధే కృపయా సంకుచితహర్షా భవన్తి। కేచిచ్చ మహాగురునిపాత ఉపవాసం కుర్వాణా గృహమధ్యం ప్రవిశ్య దినాన్తరే జ్ఞాతిభిః సహ భుఞ్జతే। 'జ్ఞాతిభిః సహ భోక్తవ్యమేతత్త్రేప్తేషు దుర్లభమ్' ఇతి శాస్త్రార్థః 'సహచర'పదేన సూచితః। నిగడబద్ధోఽపి కారాగృహేషు భిన్నేషూన్మోచితః సమాగచ్ఛన్సన్ స్వస్య బన్ధనవశాన్నిరాహారైర్జ్ఞాతిభిః సహ మధురైరన్నైః పారణాం కరోతి। క్రోడాదితి యథాయథం హేతౌ ల్యబ్లోపే చ పఞ్చమీ। సమాయతామ్, ఇణః శతా। సహచరైః, 'పుమాన్స్త్రియా' (౧।౨।౬౭) ఇత్యేకశేషః॥౩౦॥

తిమిరవిరహాత్పాణ్డూయన్తే దిశః కృశతారకాః

కమలహసితైః శ్యేనీవోన్నీయతే సరసీ న కా।

శరణమిలితధ్వాన్తధ్వంసిప్రభాదరధారణా-

ద్గగనశిఖరం నీలత్యేకం నిజైరయశోభరైః॥౩౧॥

తిమిరేతి॥ ప్రాచ్యాదయో దిశస్తిమిరస్య విరహాన్నాశాత్పాణ్డూయన్తే శుభ్రా ఇవాచరన్తి। అత ఏవ— కృశా అప్రకాశాః కించిద్దృశ్యాస్తారకాః కతిపయనక్షత్రాణి యాసు। అన్యాపి ప్రియవియోగాత్పాణ్డురా నిమగ్నాతికృశనేత్రకనీనికా చ భవతి। తథా,— కా సరసీ కమలానాం హసితైర్వికాసైః కృత్వా శ్యేనీవ శ్వేతవర్ణేవ నోన్నీయతే న తర్క్యతే, అపి తు— సర్వా అపి సరస్యస్తైః శుభ్రాయన్తే। అన్యాపి ప్రియప్రాప్తేః కమలతుల్యముఖహసితైః శ్వేతా భవతి। ఏకం గగనశిఖరం గగనమధ్యభాగః శరణార్థం స్వపరిత్రాణార్థం గగనం ప్రతి మిలితస్య ప్రత్యాగతస్య ధ్వాన్తస్య ధ్వంసినీ వినాశినీ యా సూర్యప్రభా తస్యా ఆదరధారణాద్ధేతోర్నిజైరయశోభరైః స్వీయైరకీర్తిసమూహైర్నీలతి శ్యామ ఇవాచరతి, అన్యోఽపి శరణాగతం పరిత్యజ్య తద్వైరిణమాదరేణాఙ్గీకుర్వన్ దుర్యశసా శ్యామో భవతి। దిశః సరాంసి చ ప్రసేదుః, గగనం చ నక్షత్రాహార్యశోభాపగమాన్నిజం నీలిమానం ప్రాప్తమితి భావః। పాణ్డూయన్తే, ఉపమానాదాచారేఽర్థే 'కర్తుః క్యఙ్—' (౩।౧।౧౧) ఇతి క్యఙ్, 'అకృత్సార్వధాతుకయోః—' (౭।౪।౨౫) ఇతి దీర్ఘః। శ్యేనీ, 'శ్యేత'శబ్దాద్వర్ణవాచినో 'వర్ణాదనుదాత్తాత్—' (౪।౧।౩౯) ఇతి ఙీష్, తస్య నశ్చ। నీలతి, 'నీల వర్ణే' ఇతి ధాతుః। ఆచారక్విబన్తాత్ 'నీల'శబ్దాత్తిబ్వా॥౩౧॥

సరసిజవనాన్యుద్యత్పక్షార్యమాణి హసన్తు న

క్షతరుచిసుహృచ్చన్ద్రం తన్ద్రాముపైతు న కైరవమ్।

హిమగిరిదృషద్దాయాదశ్రి ప్రతీతమదః స్మితం

కుముదవిపినస్యాథో పాథోరుహైర్నిజనిద్రయా॥౩౨॥

సరసిజేతి॥ సరసిజవనాని న హసన్తు, అపి తు,— వికసన్త్యేవ। యద్యస్మాదుద్యన్నుదిత్వరః పక్షః సహాయభూతః అర్యమా సూర్యో యేషామ్। వికస్వరాణీత్యర్థః। అథ చ,— యది మిత్రస్యోదయో భవతి, తదా సర్వోఽపి హర్షవశాద్విహసత్యేవ। తథా కైరవం కుముదం తన్ద్రాం సంకోచం నోపైతు, అపి తు,— ప్రాప్నోత్యేవ। యతః— క్షతరుచిర్గతలక్ష్మీకః సుహృచ్చన్ద్రో యస్య తాదృశమ్। చన్ద్రోదయవికాసినః కుముదస్య చన్ద్రక్షయే సంకోచో యుక్త ఏవేత్యర్థః। అన్యోఽపి సుహృత్క్షయే మూర్చ్ఛావశాన్నిమీలతి। అథో అథవా పాథోరుహైర్వికసితకమలైః రాత్రిసంబన్ధిన్యా నిద్రయా కృత్వా కుముదవనస్యాదః ప్రత్యక్షదృశ్యం స్మితం వికసితం ప్రతీతం వినిమయేన గృహీతమ్। కింభూతం స్మితమ్— హిమగిరేర్హిమాచలస్య దృషదాం శిలానాం దాయాదాంశభాగినీ సదృశీ శ్రీః శోభా యస్య। శుభ్రతరమిత్యర్థః। కమలానాం రాత్రౌ

నిద్రాఽభూత్, కుముదానాం వికాసః। ప్రాతస్తు కమలానాం వికాసః, కుముదానాం చ సంకోచో దృశ్యతే, తతః స్వీయాం నిద్రాం కుముదేభ్యో దత్త్వా కమలైస్తద్వికాసః పరివర్త్య గృహీత ఇతి సంభావ్యత ఇత్యర్థః। సూర్య ఉదితః, కమలాని వికసితాని, కుముదాని చ సంకుచితానీతి భావః। ప్రతీతమ్, ప్రతిపూర్వాదిణో నిష్ఠా। 'ప్రతీష్టమ్' ఇతి చ పాఠః। అర్థః పూర్వోక్త ఏవ॥౩౨॥

ధయతు నలినే మాధ్వీకం వా న వాభినవాగతః

కుముదమకరన్దౌఘైః కుక్షింభరిర్భ్రమరోత్కరః।

ఇహ తు లిహతే రాత్రీతర్షం రథాఙ్గవిహంగమా

మధు నిజవధూవక్త్రామ్భోజేఽధునాధరనామకమ్॥౩౩॥

ధయత్వితి॥ అభినవో నూతనః ప్రభాత ఆగతో భ్రమరోత్కరో నలినే వర్తమానం మాధ్వీకం మకరన్దం ధయతు పిబతు వా న వా। యతః— రాత్రౌ కుముదమకరన్దౌఘైః కుక్షింభరిః పరిపూర్ణోదర ఆకణ్ఠతృప్తః। రాత్రౌ కుముదమకరన్దవృన్దైః పూరితోదరత్వాత్ప్రాతర్మధు పిబతు వా మా పిబతు వా। న తత్రాస్మాకమాగ్రహ ఇత్యర్థః। అన్యోఽప్యాకణ్ఠతృప్తోఽతిథిర్భుఙ్క్తే న వా, న తత్రాదరః। రథాఙ్గవిహంగమాస్తు రాత్రీతర్షం సకలాం రాత్రిం తర్షిత్వా వియుక్తత్వాత్కుముదమకరన్దం పరిత్యజ్య పిపాసయైవ స్థిత్వా ఇహ ప్రత్యక్షదృశ్యే నిజవధూవక్త్రలక్షణేఽమ్భోజే వర్తమానమధరనామకమోష్ఠసంజ్ఞం మధు అధునా ప్రాతఃసమయే లిహత ఆస్వాదయన్తి। ఏతదుక్తమ్, తావత్రైవ చామ్భోజస్యాపి కృతార్థత్వం జాతమిత్యర్థః। అన్యత్రాపి తృప్తాపేక్షయోపోషితభోజనం యుక్తతరం భవతి। భ్రమరా మకరన్దమాస్వాదయన్తి, చక్రవాకాశ్చ ప్రాతర్వియోగాపగమాత్కమలమకరన్దమనాదృత్య నిజసహచరీశ్చుమ్బన్తీతి భావః। 'ఫలేగ్రహిరాత్మంభరిశ్చ' (౩।౨।౨౬) ఇతి చాత్ కుక్షింభరిః। రాత్రీతర్షమ్, 'అన్యతితృషోః—' (౩।౪।౫౭) ఇతి ణముల్, 'తృతీయాప్రభృతీని—' (౨।౨।౨౧) ఇతి సమాసః॥౩౩॥

జగతి మిథునే చక్రావేవ స్మరాగమపారగౌ

నవమివ మిథః సంభుఞ్జాతే వియుజ్య వియుజ్య యౌ।

సతతమమృతాదేవాహారాద్యదాపదరోచకం

తదమృతభుజాం భర్తా శంభుర్విషం బుభుజే విభుః॥౩౪॥

జగతీతి॥ జగతి త్రైలోక్యమధ్యే చక్రావేవ మిథునే స్త్రీపుంసౌ స్మరాగమపారగౌ కామశాస్త్రపారగామినౌ తద్రహస్యవేదినౌ నాన్యౌ। యద్వా,— స్మరాగమపారగౌ చక్రవాకావేవ జగతి మిథునే। నాన్యే ఏతాదృశే చతురే మిథునే స్త ఇత్యర్థః। కుత ఏతజ్జ్ఞాతమిత్యత ఆహ— యౌ చక్రవాకస్త్రీపుంసౌ వియుజ్య వియుజ్య పునఃపునరన్యోన్యేన సహ రాత్రౌ వియోగం ప్రాప్య మిథోఽన్యోన్యం నవమివాతిపరిచయజన్యావజ్ఞాశూన్యం సాతిస్పృహమివ సంభుఞ్జాతే సురతసుఖమనుభవతః। అజస్రకామసేవనాద్విరాగో భవేదితి వియుజ్య సంభోగః ప్రత్యగ్రసంభోగవద్రసాతిశయచమత్కారకారీ భవతి, కామశాస్త్రరహస్యం జ్ఞాత్వైవ తావేవం కురుత ఇత్యర్థః। అత్ర దృష్టాన్తః— యద్యస్మాదమృతభుజాం కేవలపీయూషాహారాణాం సురాణాం భర్తా స్వామీ। సులభతరామృత ఇతి యావత్। విభుర్వ్యాపకః సమర్థః। విషభక్షణేఽప్యసంభావితోపద్రవ ఇతి యావత్। స శంభుర్నీరోగకరణద్వారా సర్వేషామారోగ్యసుఖకార్యసంభావితరోగోఽపీశ్వరః సతతమమృతలక్షణాదేవాహారాద్భక్ష్యాదరోచకమమృతాత్యన్తానభిలాషరూపం రోగమాపత్ప్రాప। తత్తస్మాత్తత్పరిహారార్థం విషం బుభుజే। సతతమధురతరాస్వాదజన్యారుచిపరిహారార్థమేవ స కాలకూటం భక్షితవాన్, అనన్తరం చ పునరమృతభక్షణే ప్రత్యగ్రైవ రుచిస్త(ర్య)థా జాయతే తథా వియోగపూర్వః సంభోగో నితరాం రుచిముత్పాదయతీతి బుద్ధ్వా చక్రవాకాభ్యాం క్రియత ఇతి తావేవ కామశాస్త్రరహస్యజ్ఞావితి భావః। పారగౌ, 'అన్తాత్యన్తా—' (౩।౨।౪౮) ఇతి డః। సంభుఞ్జాతే, 'భుజోఽనవనే' (౧।౩।౬౬) ఇతి తఙ్। అనేన సంభోగస్య వియోగాదేవ నూతనత్వం భవతీతి సూచ్యతే॥౩౪॥

విశతి యువతిత్యాగే రాత్రీముచం మిహికారుచం

దినమణిమణిం తాపే చిత్తాన్నిజాచ్చ యియాసతి।

విరహతరలజ్జిహ్వా బహ్వాహ్వయన్త్యతివిహ్వలా-

మిహ సహచరీం నామగ్రాహం రథాఙ్గవిహంగమాః॥౩౫॥

విశతీతి॥ యువతిత్యాగే చక్రవాకనిష్ఠే స్త్రీవియోగే మిహికారుచం శీతాంశుం విశతి సతి, యతో— రాత్రీముచం రాత్రీలక్షణాప్రియాత్యాగినమ్, తథా,— వియోగజన్యే తాపే పరితాపే ఔష్ణ్యే చ నిజాచ్చిత్తాచ్చక్రవాకహృదయాత్సకాశాద్దినమణిమణిం సూర్యకాన్తం యియాసతి జిగమిషతి సతి విరహేణ తరలన్తీ తరలేవాచరన్తీ విహ్వలీభవన్తీ స్ఖలన్తీ జిహ్వా యేషాం తే రథాఙ్గవిహంగమాః విరహేణాతివిహ్వలాం సహచరీం చక్రవాకీం నామగ్రాహం స్వసంకేతేన నామ గృహీత్వేహ ప్రభాతే క్రీడాసరసి వా బహు వారంవారం ఆహ్వయన్త్యాకారయన్తి। అన్యోఽప్యతివిహ్వలో వారంవారమాకార్యతే। శ్వసితి న వేతి సందేహాత్। ప్రాతశ్చక్రవాకానాం

సంయోగః పరితాపత్యాగః పరస్పరాహ్వానమ్, చన్ద్రే ధూసరత్వమ్, సూర్యకాన్తే తాపశ్చ। 'ప్రాలేయం మిహికా' ఇత్యమరః। రాత్రీముచమ్ 'క్విప్చ' (౩।౨।౭౬) ఇతి క్విప్। రుగితి సంపదాదిత్వాత్। మిహికా రుగ్యస్యేతి సమాసః। తరలజ్జిహ్వ, తరలేవాచరతీత్యాచారక్విబన్తాచ్ఛతరి (జీప్యపి) పుంవత్। ఆహ్వయన్తి, స్పర్ధాభావాత్తఙభావః॥౩౫॥

స్వముకులమయైర్నేత్రైరన్ధంభవిష్ణుతయా జనః

కిము కుముదినీం దుర్వ్యాచష్టే రవేరనవేక్షికామ్।

లిఖితపఠితా రాజ్ఞో దారాః కవిప్రతిభాసు యే

శృణుత శృణుతాసూర్యంపశ్యా న సా కిల భావినీ॥౩౬॥

స్వేతి॥ జనో లోకః స్వముకులమయైరాత్మీయకలికారూపైర్నేత్రైః కృత్వాన్ధంభవిష్ణుతయా అనన్ధాయా అప్యన్ధత్వాఙ్గీకారాద్ధేతోః రవేరనవేక్షికామనవలోకికాం కుముదినీం కిము కిమర్థం దుర్వ్యాచష్టే దుష్టాం కథయతి। అవశ్యదర్శనీయపవిత్రసూర్యాదర్శననియమాదియం మిత్రోదయం న సహత ఇతి లోకః కిమితి నిన్దతి, అపి త్వయుక్తేయం నిన్దేత్యాక్షేపః। ను అహో కిం నిన్దతీతి వా। అన్ధంభవిష్ణుతయాఽవిచారతయా రహస్యమజానన్నేవ కిమితి నిన్దతీతి జనవిశేషణం వా। కథమయుక్తమిత్యత ఆహ— హే శ్రోతారః! యూయం శృణుత తస్యాః సూర్యాదర్శనే హేతుమాకర్ణయత। యే రాజ్ఞో నృపస్య దారాః కవీనాం పాణిన్యాదీనాం ప్రతిభాసముత్పన్నేషు వ్యాకరణాదిగ్రన్థేషు విషయే లిఖితాస్తచ్ఛిష్యైః పఠితాశ్చ, అతోఽవశ్యదర్శనీయం సూర్యమపి న పశ్యన్తీత్యసూర్యంపశ్యా రాజదారా ఇత్యేవ లిఖితాః, తచ్ఛిష్యైశ్చ తథైవ పఠితాః। నను ప్రకృతే కిమిత్యాశఙ్క్యాహ— సా కుముదినీ కిల ప్రసిద్ధం న భావినీ భవిష్యతి, అర్థాద్రాజ్ఞో దారాః, అపి తు రాజ్ఞశ్చన్ద్రస్య, అథ చ,— నృపస్య దారా భవత్యేవ। రాజమహిష్యో హ్యతిసురక్షితత్వాదసూర్యంపశ్యాః, ఇయమపి తథా। తస్మాదేతస్యా అప్యసూర్యంపశ్యతా యుక్తేతి రహస్యానభిజ్ఞో జనో వృథైవైతా నిన్దతీత్యర్థః। 'కిల'శబ్దః కిమర్థో వా। అత్ర య ఇతి కుముదినీపరామర్శేఽపి దారైః సామానాధికరణ్యాద్బహువచనమ్। 'యా' ఇతి పాఠః సమీచీనః। పఠితా, ఏకవచనం బహువచనం వా। సూర్యోదయవశాత్కుముదినీ సంకుచితేతి భావః। అన్ధంభవిష్ణుతయా, 'కర్తరి భువః ఖిష్ణుచ్—' (౩।౨।౫౭) ఇతి చ్వ్యర్థే 'అన్ధ'శబ్ద ఉపపదే భువః ఖిష్ణుచ్, ఖిత్త్వాన్ముమ్। అవేక్షికా, ణ్వులి 'ప్రత్యయస్థాత్–' (౭।౩।౪౪) ఇతి కాత్పూర్వస్యేత్త్వమ్। లిఖితపఠితాః, కర్మధారయో ద్వన్ద్వో వా। అసూర్యంపశ్యాః, 'అసూర్యలలాటయోః—' (౩।౨।౩౬) ఇతి ఖశ్, ఖిత్త్వాన్ముమ్। అత ఏవ జ్ఞాపకాత్క్రియాయోగినోఽపి నఞః సమాసః॥౩౬॥

చులుకితతమఃసిన్ధోర్భృఙ్గైః కరాదివ శుభ్యతే

నభసి బిసినీబన్ధో రన్ధ్రచ్యుతైరుదబిన్దుభిః।

శతదలమధుస్రోతఃకచ్ఛద్వయీపరిరమ్భణా-

దనుపదమదఃపఙ్కాశఙ్కామమీ మమ తన్వతే॥౩౭॥

చులుకితేతి॥ గగనే గచ్ఛద్భిర్భృఙ్గైరుదబిన్దుభిరివ నభసి శుభ్యతే దీప్యతే। కింభూతైరుదబిన్దుభిః— చులుకః కృతశ్చులుకే ధృత్వా పీతస్తమఃసిన్ధుస్తిమిరసముద్రో యేన తస్య బిసినీబన్ధోః పద్మినీమిత్రస్య సూర్యస్య కరాత్కిరణాదేవ హస్తాద్రన్ధ్రేభ్యోఽఙ్గుల్యన్తరాలవివరేభ్యశ్చ్యుతైర్గలితైః। చులుకేన పీతతమఃసిన్ధోరుపరివర్తమానస్య రవేః కరాఙ్గులీవివరేభ్యోఽధో గలితాః కృతాన్భ జలబిన్దవ ఇవ భృఙ్గా గగనే శోభన్త ఇత్యర్థః। చులుకితేతి కరవిశేషణం వా। అనుపదం గగనాత్సకాశాత్కమలాని ప్రతి పాతానన్తరం శతదలాఖ్యాన్యతిస్థూలాని కమలాని తేషాం మధుస్రోతసో మకరన్దప్రవాహస్య కచ్ఛద్వయీ మకరన్దార్ద్రభాగద్వయం యత్తటద్వయం తస్యాః పరిరమ్భణాత్సంశ్లేషాదుభయతస్తత్ర లగనాద్ధేతోరమీ భృఙ్గా అదః— పఙ్కాశఙ్కామముష్య పీతస్య తమఃసిన్ధోరధఃస్థితావశిష్టకర్దమసంభావనా మమ వైతాలికస్య తన్వతే విస్తారయన్తి। సకలేఽపి తమోజలే పీతేఽవశిష్టతదీయపఙ్క ఇవ భృఙ్గాః శోభన్త ఇత్యర్థః। అముష్యా మకరన్దప్రవాహకచ్ఛద్వయ్యాః పఙ్క ఇతి వా। ప్రవాహతటద్వయే పఙ్కో యుక్తః। భృఙ్గాశ్చ మకరన్దస్యోపరి నోపవిశన్తి; కింతు అభిత ఇతి తేషాం జాతిః। ప్రాతఃకాలో జాతః, అన్ధకారః సాకల్యేన వినష్టః, భ్రమరాస్తరునీడేభ్యో నిర్గత్య గగనముడ్డీయ మధుపానార్థం కమలాన్యుద్దిశ్యాయాన్తీతి భావః। చులుకిత ఇతి, 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాత్ క్తః। శుభ్యతే, 'శుభఙ్ దీప్తౌ' భావే యక్॥౩౭॥

ఘుసృణసుమనఃశ్రేణీశ్రీణామనాదరిభిః సరః-

పరిసరచరైర్భాసాం భర్తుః కుమారతరైః కరైః।

అజని జలజామోదానన్దోత్పతిష్ణుమధువ్రతా-

వలిశబలనాద్గుఞ్జాపుఞ్జశ్రియం గృహయాలుభిః॥౩౮॥

ఘుసృణేతి॥ ఘుసృణసుమనసః కుఙ్కుమకుసుమాని తాసాం శ్రేణిస్తస్యాః శ్రీణాం కాన్తీనామనాదరిభిరనాదరణశీలైస్తాభ్యోఽపి రక్తతరైః సరసః పరిసరచరైస్తీరసంచరణశీలైః కుమారతరైరతిబాలైర్భాసాం భర్తుః కరైః సూర్యకిరణైర్జలజామోదో గగనావగాహికమలపరిమలస్తద్విషయ ఆనన్దస్తేనోత్పతిష్ణురుత్పతనశీలా మధుప్రవ్రతావలిస్తయా శబలనాన్మిశ్రణాద్ధేతోర్గుఞ్జాపుఞ్జశ్రియమర్ధరక్తార్ధకృష్ణగుఞ్జారాశిశోభాం గృహయాలుభిర్గ్రహణశీలైరజని। తత్సదృశైర్జాతమిత్యర్థః। బాలా అపి సుమనసాం ధీరాణామప్యనాదరిణో భవన్తి, బాలా అపి రక్తకరా భవన్తీతి కేచిత్। అజని, భావే చిణ్। ఉత్పతిష్ణుః, 'అలంకృఞ్—' (౩।౨।౧౩౬) ఇతీష్ణుచ్। శబలనం, 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాన్నపుంసకే భావే ల్యుట్॥౩౮॥

రచయతి రుచిః శోణీమేతాం కుమారితరా రవే-

ర్యదలిపటలీ నీలీకర్తుం వ్యవస్యతి పాతుకా।

అజని సరసీ కల్మాషీ తద్ధ్రువం ధవలస్ఫుట-

త్కమలకలికాషణ్డైః పాణ్డూకృతోదరమణ్డలా॥౩౯॥

రచయతీతి॥ యద్యస్మాద్రవేః కుమారితరాఽతిబాల్యా రుచిరేతాం సరసీం శోణీం రక్తవర్ణాం రచయతి। యస్మాచ్చ కమలమకరన్దాస్వాదార్థం పాతుకా అలిపటలీ భృఙ్గశ్రేణీ స్వసంబన్ధాదేతాం నీలీకర్తుం వ్యవస్యతి। యతశ్చేయం ధవలానాం స్ఫుటన్తీనాం వికసన్తీనాం కమలకలికానాం షణ్డైః సమూహైః పాణ్డూకృతముదరమణ్డలం మధ్యదేశో యస్యాః సైతాదృశీ। తస్మాద్ధ్రువం నిశ్చితమియం సరసీ కల్మాషీ కర్బురేవాజని జాతా। రక్తకృష్ణశ్వేతవర్ణమిశ్రణాత్కర్బురతోత్ప్రేక్షా। 'ధ్రువమ్' ఉత్ప్రేక్షాయామ్। బాలాతపో జాతః, భ్రమరాః పరితో భ్రమన్తి, కమలాని వికసితానీతి భావః। 'చిత్రం కిర్మీరకల్మాష–' ఇత్యమరః। శోణీం, 'శోణాత్ప్రాచామ్' (౪।౧।౪౩) ఇతి ఙీష్। కుమారితరా, 'ఘరూప–' (౬।౩।౪౩) ఇతి హ్రస్వః। పటలకల్మాషౌ గౌరాదీ॥౩౯॥

కమలకుశలాధానే భానోరహో పురుషవ్రతం

యదుపకురుతే నేత్రాణి శ్రీగృహత్వవివక్షుభిః।

కవిభిరుపమానాదప్యమ్భోజతాం గమితాన్యసా-

వపి యదతథాభావాన్మఞ్చత్యులూకవిలోచనే॥౪౦॥

కమలేతి॥ కమలమాత్రస్య కుశలాధానే ఆనుకూల్యాచరణే భానోరహో అత్యాశ్చర్యరూపం పురుషసంబన్ధి వ్రతం నియమః। అఙ్గీకృతపరిపాలనశీలత్వమితి యావత్। యం దృష్ట్వా అహో ఆశ్చర్యరూపః పురుష ఇతి సర్వే వదన్తి। కుతో జ్ఞాతమత ఆహ— యద్యస్మాత్త్త్వకాని కమలాని వికాసయతీతి కిం వాచ్యమ్। కిన్తు శ్రియోః కాన్తిలక్ష్మ్యోర్గృహత్వం స్థానతాం వివక్షుభిర్వక్తుమిచ్ఛుభిర్వ్యాసవాల్మీకికాలిదాసాదిభిః కవిభిరుపమానాత్కించిచ్ఛ్రీగృహత్వాదిగుణసాదృశ్యాదప్యమ్భోజతాం కమలత్వం గమితాని ప్రాపితాన్యారోపితకమలత్వాన్యపి నేత్రకమలానీతి నిర్దిష్టాని లోకనేత్రాణ్యసౌ రవిరుపకురుతే ఉన్మీలయతి। ఉదిత్వరే హి సూర్యే లోకనేత్రాణ్యున్మీలన్తి। అథ చ,— ఘటాద్యర్థగ్రహణసమర్థాని కరోతి। యత ఆలోకసహకృతమేవ చక్షుః పదార్థగ్రహణసమర్థమ్। యదప్యతథాభావాచ్ఛ్రీగృహత్వాభావాత్ కవిభిః కమలత్వేనానుక్తత్వాదులూకవిలోచనే నోన్మీలయతి, న చ పదార్థాన్గ్రాహయతి। యత్రోలూకస్య దృష్టిస్తత్రాలక్ష్మీరితి లోకప్రసిద్ధేస్తన్నేత్రయోః శ్రీగృహత్వం దూరం నిరస్తమ్। సూర్యేణ కమలాని కమలతుల్యాని లోకనేత్రాణి వికాస్యోలూకనేత్రాణి కమలగుణయోగాభావాదవికాస్యాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం స్వప్రతిజ్ఞా సత్యా కృతా। ఏవంవిధః సత్యప్రతిజ్ఞః కోఽపి నాస్తీత్యర్థః। కమలాని వికసితాని, సర్వోఽపి లోకః ప్రబుద్ధః, కౌశికనేత్రే చ నిమీలితే। ప్రాతఃకాలో జాత ఇతి భావః। శ్రీగృహత్వవివక్షుభిః, 'ద్వితీయా' (౨।౧।౨౪) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః। ఉపమితిరుపమానమ్। నపుంసకే భావే ల్యుట్। ఉపమీయతేఽనేనేత్యుపమానం సాదృశ్యమితి వా॥౪౦॥

యదతిమహతీ భక్తిర్భానౌ తదేనముదిత్వరం

త్వరితముపతిష్ఠస్వాధ్వన్య! త్వమధ్వరపద్ధతేః।

ఇహ హి సమయే మన్దేహేషు వ్రజన్త్యుదవజ్రతా-

మభి రవిముపస్థానోత్క్షిప్తా జలాఞ్జలయః కిల॥౪౧॥

యదితి॥ యద్యది త్వం భానావతిమహతీ భక్తిర్యస్యైవంభూతో వర్తసే తత్తర్హి హే అధ్వరపద్ధతేర్యజ్ఞమార్గస్యాధ్వన్య మహాయాజ్ఞిక నల! ఉదిత్వరముదయశీలమేనం సూర్యం త్వరితముపతిష్ఠస్వ పూజయ। శీఘ్రముపస్థానే హేతుమాహ— హి యస్మాదిహ సమయే ప్రభాతే కిల ప్రసిద్ధం రవిమభి లక్షీకృత్యోపస్థానమన్త్రేణోర్ధ్వం క్షిప్తా జలాఞ్జలయో మన్దేహాఖ్యేషు రాక్షసేషూదవజ్రతాం జలరూపాశనిభావం వ్రజన్తి వజ్రీభూయ తాన్భస్మీకుర్వన్తీతి శ్రుతావుక్తమిత్యర్థః। 'తిస్రః కోట్యోఽర్ధకోటీ చ మన్దేహా నామ రాక్షసాః' ఇతి

పురాణం చ। తస్మాదుదయాత్పూర్వం శీఘ్రముపతిష్ఠస్వేత్యర్థః। 'అధ్వన్యమ్' ఇతి పాఠే—అధ్వరపద్ధతేరధ్వానమలంగామినమ్। 'భక్తి'శబ్దస్య ప్రియాదిత్వాత్పుంవద్భావాభావః। అధ్వన్యమ్, అలంగామ్యర్థే 'అధ్వనో యత్ఖౌ' (౫।౨।౧౬) ఇతి యత్। ఉదవజ్రేతి, 'మన్థౌదన–' (౬।౩।౬౦) ఇత్యుదకస్యోదాదేశః। 'అభిరభాగే' (౧।౪।౯౧) ఇత్యభేః కర్మప్రవచనీయత్వాద్ద్వితీయా॥౪౧॥

ఉదయశిఖరిప్రస్థావస్థాయినీ ఖనిరక్షయా

శిశుతరమహోమాణిక్యానామహర్మణిమణ్డలీ।

రజనిదృషదం ధ్వాన్తశ్యామాం విధూయ పిధాయికాం

న ఖలు కతమేనేయం జానే జనేన విముద్రితా॥౪౨॥

ఉదయేతి॥ ఇయమహర్మణిః సూర్యస్తస్య మణ్డలీ ఉదయశిఖరిణ ఉదయాచలస్య ప్రస్థే సానున్యవస్థాయినీ వర్తమానాఽక్షయా భూయసీ శిశుతరాణి మహాంసి తేజాంసి తాన్యేవ మాణిక్యాని తేషాం ఖనిరుత్పత్తిభూమిర్ధ్వాన్తేన తిమిరేణ ధ్వాన్తవచ్ఛ శ్యామాం పిధాయికామాకరద్వారాచ్ఛాదికాం రజనిరూపాం దృషదం శిలాం విధూయాపనీయ కతమేన కేన జనేన విముద్రితోద్ఘాటితేతి న ఖలు నైవ జానే। రాత్రివిగమే యతో దృశ్యత ఇత్యర్థః। వాక్యార్థః కర్మ। న జానే। అర్థాత్తం జనమిత్యర్థ ఇతి వా। అన్యాపి మాణిక్యాదిఖనిః పర్వతప్రస్థావస్థాయినీ కృష్ణతరశిలాపిహితా కేనాపి భాగ్యవతోద్ఘాట్యతే। అతిశయితః కః కతమో బ్రహ్మా తేన విముద్రితేత్యహం న జానే, అపి త్వేవమేవ జానామి। కాలపరివర్తకారిణా బ్రహ్మణైవోద్ఘాటితేత్యర్థ ఇతి కాకుర్వా। ఖనిః ఖలు, ఖనిరేవేత్యుత్ప్రేక్షా వా। కతమః, డతమచ్, అతిశయే స్వార్థే వా తమబ్వా॥౪౨॥

సురపరివృఢః కర్ణాత్ప్రత్యగ్రహీత్కిల కుణ్డల-

ద్వయమథ ఖలు ప్రాచ్యై ప్రాదాన్ముదా స హి తత్పతిః।

విధురుదయభాగేకం తత్ర వ్యలోకి విలోక్యతే

నవతరకరస్వర్ణస్రావి ద్వితీయమహర్మణిః॥౪౩॥

సురేతి॥ సురపరివృఢః శక్రః కర్ణాత్కుణ్డలద్వయం కర్ణభూషణయుగం బ్రాహ్మణవేషం ధృత్వా ప్రతిగ్రహరూపేణాగ్రహీత్। 'కిల' ఇతి పురాణాదౌ। అథ ప్రతిగ్రహానన్తరం ముదా

తత్కుణ్డలద్వయం ఖలు నిశ్చితం ప్రాచ్యై దిశే ప్రాదాత్। హి యస్మాత్ స శక్రస్తస్యాః ప్రాచ్యాః పతిర్దవో రక్షితా చ। ప్రేయాన్ప్రియాయై ప్రీత్యా నిజకర్ణాదిభూషణం ప్రయచ్ఛతి। తస్యై దత్తమితి కుతో జ్ఞాతమత ఆహ— తత్ర ప్రాచ్యాం తయోర్ద్వయోర్మధ్యే వా సాయముదయభాగుదిత్వర ఆరక్తకిరణరూపమేకం కుణ్డలం వ్యలోకి దృష్టమ్। ప్రాతరహర్మణిర్న్నవతరాస్తత్కాలనిర్గతాః కరా రక్తతరకిరణాస్తద్రూపస్వర్ణస్రావి సువర్ణస్రవణశీలం తాదృశమేవ ద్వితీయం కుణ్డలం విలోక్యతే। తస్మాత్తస్యై తద్ద్వయం తేన ప్రత్తమిత్యహం శఙ్క ఇత్యర్థః। సూర్యస్య కుణ్డలసమ(ర్థ)త్వమవశ్యం వక్తవ్యమ్, ప్రసఙ్గాచ్చన్ద్రస్య కుణ్డలత్వముక్తమ్। బాలతరకిరణః సూర్య ఉత్తమసువర్ణస్రావికర్ణకుణ్డలమివ శోభత ఇతి భావః। కర్ణేనేన్ద్రాయ కుణ్డలద్వయం దత్తమిశ్యారణ్యకే పర్వణి కథా॥౪౩॥

దహనమవిశద్దీప్తిర్యాస్తం గతే గతవాసర-

ప్రశమసమయప్రాప్తే పత్యౌ వివస్వతి రాగిణీ।

అధరభువనాత్సోద్ధృత్యైషా హఠాత్తరణేః కృతా-

మరపతిపురప్రాప్తిర్ధత్తే సతీవ్రతమూర్తితామ్॥౪౪॥

దహనమితి॥ యా దీప్తీ రాగిణ్యారక్తా సతీ వివస్వతి సూర్యలక్షణే పత్యౌ గతవాసరప్రశమే పూర్వదినావసానే సాయంకాలే ప్రశమసమయమస్తమయకాలం ప్రాప్తే, అత ఏవ— అస్తం వినాశమస్తాచలం వా గతే ప్రాప్తే సతి। 'అగ్నిర్జ్యోతిః–' ఇత్యాద్యగ్నిహోత్రమన్త్రాదిప్రామాణ్యాద్దహనమవిశత్। సైషా దీప్తిరధరభువనాత్పాతాలాత్సకాశాద్ధఠాద్బలాత్కారేణార్ధాత్తర-ణిమేవోద్ధృత్యోదయం ప్రాపయ్య తరణేరగ్రే కృతామరపతిపురస్య స్వర్గస్య ప్రాచ్యా వా ప్రాప్తిర్యయా ఏవంభూతా తీవ్రతయా తీక్ష్ణతయా సహ వర్తమానా మూర్తిర్యస్యాస్తత్తాం ధత్తే। సూర్యే ఊర్ధ్వదేశం ప్రాప్తే దీప్తిః ఖరతరా జాతేతి భావః। యా నారీ భర్తరి వినాశసమయం ప్రాప్తే వినష్టే సతి తస్మిన్ననురాగిణీ సతీ జన్మాన్తరేఽపి తత్ప్రాప్త్యర్థమగ్నిప్రవేశం కురుతే సా దుష్కృతైః పాతాలప్రాప్తమపి నిరయపతితం 'వ్యాలగ్రాహీ యథా వ్యాలమ్–' ఇత్యాదివచనప్రామాణ్యాన్నిరయాద్బలాదుద్ధృత్య తస్య కృతస్వర్గప్రాప్తిః సతీ సతీనాం పతివ్రతానాం వ్రతమేవ మూర్తిః శరీరం యస్యాః, సతీ గౌరీ తస్యా వ్రతయుక్తా మూర్తిర్యస్యాస్తాం ధత్తే। గౌరీవదియమపీత్యర్థః। సమయప్రాప్తే, 'ప్రాప్తాపన్నే చ ద్వితీయయా' (౨।౨।౪) ఇతి సమాసః॥౪౪॥

బుధజనకథా తథ్యైవేయం తనౌ తనుజన్మనః

పితృశితిహరిద్వర్ణాద్యాహారజః కిల కాలిమా।

శమనయమునాక్రోడైః కాలైరితస్తమసాం పిబా-

దపి యదమలచ్ఛాయాత్కాయాదభూయత భాస్వతః॥౪౫॥

బుధేతి॥ తనుజన్మనోఽపత్యస్య తనౌ వర్తమానః కాలిమా శ్యామత్వం కిల ప్రసిద్ధం నిశ్చితం వా పితుః పిత్రోర్వా శితిహరిద్వర్ణాదీనాం కృష్ణనీలవర్ణపత్రశాకాదీనాం య ఆహారో భక్షణమ్। శితి హరిద్వర్ణం యదాద్యమదనీయం పత్రశాకాది వా। తస్మాజ్జాతః 'స శ్యామో మైత్రాతనయత్వాత్' ఇత్యాది బుధానాముదయనాచార్యాదీనామియం కథా గోష్ఠీ తథ్యైవ సత్యైవ। యద్యస్మాద్ధేతోర్భాస్వత ఇతః ప్రత్యక్షదృశ్యాదమలచ్ఛాయాదుజ్జ్వలకాన్తేః శుక్లభాస్వరాదపి తమసాం పిబాత్తమిస్రైకాహారాత్కాయాచ్ఛమనయమునాక్రోడైర్యమయమునాశనైశ్చరైః కాలైః శ్యామైరభూయతోత్పన్నమ్। సూర్యకాయస్యోజ్జ్వలత్వేఽపి శ్యామతమతమీతమిస్రాహారపరిణతివశాద్యమాదిభిరపత్యైః శ్యామైర్యతో జాతమ్। తస్మాదియం పణ్డితకథా సత్యైవేత్యర్థః। సర్వమపి తమః సూర్యేణ నాశితమితి భావః। ఆద్యమ్, అదేః 'ఋహలోర్ణ్యత్' (౩।౧।౧౨౪)। కాలీ చ కాలౌ చేతి 'పుమాన్స్త్రియా' (౧।౨।౬౭) ఇత్యేకశేషః। తమసాం, కర్మణి షష్ఠీ। అభూయత, భావే తఙ్। 'క్రోడః కాలోఽసితః పఙ్గుర్మన్దశ్ఛాయాసుతః శనిః' ఇత్యమరశేషః॥౪౫॥

అభజత చిరాభ్యాసం దేవః ప్రతిక్షణదాత్యయే

దినమయమయం కాలం భూయః ప్రసూయ తథా రవిః।

న ఖలు శకితా శీలం కాలప్రసూతిరసౌ పురా

యమయమునయోర్జన్మాధానేఽప్యనేన యథోజ్ఝితుమ్॥౪౬॥

అభజతేతి॥ అయం రవిర్దేవః క్షణదా రాత్రిస్తస్యా అత్యయే ప్రత్యూషం ప్రతి। రాత్ర్యవసాన ఇత్యర్థః। దినరూపం కాలం త్రుట్యాదిలక్షణసమయమ్, అథ చ,— తద్రూపం శ్యామం వస్తు భూయో బహుతరం యథా తథా పౌనఃపున్యేన వా ప్రసూయోత్పాద్య చిరం బహుకాలమభ్యాసం తథా తేన ప్రకారేణాభజతాశిశ్రియత్। యథా యేన ప్రకారేణ పురా పూర్వం కాలః ప్రసూతిర్యస్య; అథ చ,— కాలీ శ్యామా ప్రసూతిర్యస్యైవంభూతోఽసౌ సూర్యః। యమయమునయోరపి ప్రసవిష్యతోర్జన్మాధానే జన్మార్థం బీజక్షేపసమయేఽప్యనేన

చిరాభ్యాసేన హేతునా శీలం కాలోత్పాదనస్వభావముజ్ఝితుం ఖలు నిశ్చితం న శకితా న సమర్థో భవితా। కాలప్రసూతిస్వభావః సూర్యః స్వభావస్య దురతిక్రమత్వాత్తావపి కాలావుదపాదయదిత్యర్థః। ఉదయమానేన సూర్యేణ దివసః కృత ఇతి భావః। ప్రాతఃకాలే క్రియమాణోఽభ్యాసః పటుతరో భవతి। చిరాభ్యాసమ్, మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః। యద్వా,— అకారాన్తస్య 'చిర'శబ్దస్య 'అత్యన్తసంయోగే చ' (౨।౧।౨౯) ఇతి సమాసః। ప్రతిక్షణదాత్యయే, వీప్సాయామవ్యయీభావే 'నావ్యయీభావాత్–' (౨।౪।౮౩) ఇతి సుపో న లుక్। 'అత్యయమ్' ఇతి పాఠే 'తృతీయాసప్తమ్యోః–' (౨।౪।౮౪) ఇత్యమ్। కాలప్రసూతిః, పక్షే పుంవత్॥౪౬ ॥

రుచిరచరణః సూతోరుశ్రీస్సనాథరథః శనిం

శమనమపి స త్రాతుం లోకానసూత సుతావితి।

రథపదకృపాసిన్ధుర్బన్ధుర్దృశామపి దుర్జనై-

ర్యదుపహసితో భాస్వాన్నాస్మాన్ హసిష్యతి కః ఖలః॥౪౭॥

రుచిరేతి॥ సుజనైరేవంభూతో యో భాస్వానితి సంస్తుతః దుర్జనైర్యద్యస్మాదేవముపహసితః, తస్మాదతితుచ్ఛాన్పరవర్ణనోపజీవినః కో నామ ఖలో నోపహసతి। అపి తు,— సర్వోఽప్యుపహసత్యేవ। యథా ఉదితే సూర్యే సద్భిః సూర్యస్యార్చనా క్రియతే, తథా ఖలైర్న। ఏవం తుచ్ఛా ఏతే స్వోదరభరణార్థం యత్కించిద్వదన్తీత్యస్మాకం ఖలైర్నిన్దాయాం కృతాయాం భవాదృశై రాజశిరోమణిభిరస్మాకమర్చనా క్రియత ఏవేత్యర్థః। ఏవం కథం స్తుతః కథముపహసిత ఇత్యత ఆహ— స సూర్యః రుచిరాశ్చరణా లక్షితలక్షణయా కిరణా యస్య; తథా,— సూతస్యారుణస్యోర్వ్యా మహత్యా శ్రియా, సూతా సూర్యేణైవ ప్రసూతా ఉర్వీ శ్రీస్తయా సనాథోఽలంకృతో రథో యస్య సః। తథా,— శనిం శమనమపి శనైశ్చరదణ్డధరౌ సుతౌ లోకాంస్త్రాతుమసూత। శనిర్హి శ్రుత్యాదిసిద్ధయా గ్రహేషు లోకపాలతయా లోకాన్రక్షతి, యమోఽపి దుష్టాదుష్టయోర్నిగ్రహానుగ్రహౌ కుర్వన్ ధర్మాధర్మాచరణప్రవృత్తినివృత్తిజననద్వారా రక్షతి। ఏతాదృశౌ పరోపకారపరౌ పుత్రౌ ప్రాసూత। తథా,— రథపదానామనాథానాం చక్రవాకానాం కృపాసిన్ధుర్దయాసముద్రః, రథస్య పదేన వ్యవసాయేన గత్యా జగతో దయాసముద్రో వా। తథా,— సకలపదార్థగ్రహణసహకార్యాలోకసంపాదనద్వారా దృశాం సర్వజననేత్రాణాం బన్ధుర్మిత్రమ్। ఏవంభూతః సున్దరః పరోపకారకరణైకస్వభావోఽపీతి స్తుతిపక్షః ॥

రుచి స్తేజోరూపః ॥ తాపకర ఇతి యావత్ । తథా,— అచరణశ్చరణరహితః, యద్వా,— విపరీతలక్షణయా రుచిరౌ చరణౌ యస్య, పురాణాదౌ చరణాఙ్గుల్యాదిధ్యానే కుష్ఠాదిదుష్టఫలశ్రవణాత్ । ధ్యానేఽప్యచరణ ఏవ సూర్యః, విశ్వకర్మణా కున్ద ఆరోపితస్య సూర్యస్య తేజసాం దుఃసహత్వాచ్చరణాకారో న నిర్మిత ఇతి వా । అన్ధం ప్రతి సునేత్ర(త్వ)వచనవదచరణస్యాపి రుచిరచరణత్వోక్త్యోపహాసః । తథా,— సూతస్యానూరోః సారథేరురుశోభయా సనాథో రథో యస్య స ఇత్యపి విరుద్ధలక్షణా । తథా,— శనేః క్రూరగ్రహత్వాచ్చిరకాలభోగ్యదుఃఖదత్వాత్, యమస్యాపి జగత్ప్రాణహరణశీలత్వాత్, పరపీడాహరణైకస్వభావౌ శనిశమనౌ పుత్రౌ లోకాంస్త్రాతుమసూతేత్యపి విరుద్ధలక్షణా । తథా,— తిర్యగ్యోనిపక్షివిశేషచక్రవాకాణామేవ దయాసిన్ధుః నాన్యేషాం తాపకరత్వాత్ । తథా,— దృశామేవ బన్ధుః, నాన్యేషామ్ । యద్వా,— తేజోభరేణ దృష్టిం ప్రతి ఘాతకారిత్వాదబన్ధురపి దృశాం బన్ధురిత్యపి విరుద్ధలక్షణేత్యుపహాసపక్షః । ఏవంభూతః సూర్యః సముదేతీతి భావః ॥౪౭ ॥

శిశిరజరుజాం ధర్మం శర్మోదయాయ తనూభృతా-

మథ ఖరకరశ్యానాస్యానాం ప్రయచ్ఛతి యః పయః ।

జలభయజుషాం తాపం తాపస్పృశాం హిమమిత్యయం

పరహితమిలత్కృత్యావృత్తిః స భానురుదఞ్చతి ॥౪౮ ॥

శిశిరేతి ॥ సోఽయం భానురుదఞ్చత్యుదేతి । స కః— యః శిశిరర్తౌ శిశిరం హిమం తస్మాజ్జాతా రుక్ పీడా యేషాం తేషాం తనూభృతాం జనానాం శర్మణః సుఖస్యోదయాయ ప్రాప్తయే వసన్తనిదాఘసంబన్ధినం ధర్మముష్ణం క్రమేణ ప్రయచ్ఛతి, అథానన్తరం చ వసన్తనిదాఘసంబన్ధినః ఖరాస్తీక్ష్ణతరాః కరాః సూర్యకిరణాస్తైః శ్యానం శుష్కం మ్లానమాస్యం ముఖం యేషాం తేషాం దేహినాం సుఖాయ పయో వర్షాసంబన్ధ్యుదకం దత్తే, తతో జలభయజుషాం వర్షాసంబన్ధిజలభీతానాం తాపం దత్తే, తతః— తాపస్పృశాం శారదతాపవతాం దేహినాం హేమన్తే హిమం దత్తే, ఏవంప్రకారేణ పరేభ్యో యద్ధితం తస్మిన్విషయే మిలన్తీ పౌనఃపున్యేన ఘటమానా కృతేః శీతతాపహిమదానరూపపురుషవ్యాపారస్యావృత్తిరావర్తనం యస్య । యద్వా,— కృత్యానాం శీతాదిదానరూపాణాం కార్యాణామావృత్తిర్యస్యైవంభూతః । పరోపకారపరః సూర్య ఉదేతీత్యర్థః । శ్యానేతి ద్రవమూర్తిస్పర్శవాచిత్వాభావాత్సంప్రసారణాభావః । 'శ్యోఽస్పర్శే' (౮।౨।౪౭) ఇతి నిష్ఠానత్వమ్ । పరహితేతి, 'చతుర్థీ తదర్థార్థ—' (౨।౧।౩౬) ఇతి సమాసః । 'కృఞః శ చ'

(౩।౩।౧౦౦) ఇతి యోగవిభాగాత్ క్తిని కృతిః, చకారాత్క్యపి తుకి చ కృత్యా। పక్షే— అర్థార్థే 'విభాషా కృవృషోః' (౩।౧।౧౨౦) ఇతి క్యపి తుక్॥౪౮॥

ఇహ న కతమశ్చిత్రం ధత్తే తమిస్రతతీర్దిశా-

మపి చతసృణాముత్సఙ్గేషు శ్రితా ధయతాం క్షణాత్।

తరుశరణతామేత్య చ్ఛాయామయం నివసత్తమః

శమయితుమభూదానైశ్వర్యం యదర్యమరోచిషామ్॥౪౯॥

ఇహేతి॥ పూర్వాదీనాం చతసృణామపి దిశాముత్సఙ్గేషు ప్రాన్తదేశేషు శ్రితా వర్తమానాస్తమిస్రతతీస్తిమిరపరమ్పరాః క్షణాద్ధయతాం వినాశయతామప్యర్యమ్ణః సూర్యస్య రోచిషాం తేజసాం తరవః శరణం యస్య తద్భావం వృక్షతలవాసిత్వమేత్య ప్రాప్య నివసద్వర్తమానం ఛాయామయం ఛాయా-రూపం తమః శమయితుం వినాశయితుమానైశ్వర్యమసామర్థ్యమభూదితి యత్, ఇహాత్రాసామర్థ్యవిషయే కతమః కో నామ జనశ్చిత్రం విస్మయం న ధత్తే। అపి తు సర్వోఽప్యాశ్చర్యం ప్రాప్నోత్యేవ। దిగన్తగతాయా అపి తిమిరపరమ్పరాయాః సంహారే యేషాం శక్తిస్తేషాం రవితేజసాం తరుతలమాత్రస్థితం ఛాయారూపం సమీపవర్త్యపి తమః శమయితుమపి శక్తిర్నాభూదిత్యాశ్చర్యమిత్యర్థః। 'తనుః' ఇతి పాఠే— తనురల్పః శరీరం వా శరణం యస్య తద్భావం ప్రాప్య నివసత్। మహదాశ్రయేణ స్థితమపి యో వినాశయితుం శక్నోతి సోఽల్పాశ్రయేణ వర్తమానం శమయితుమపి న శక్నోతీత్యాశ్చర్యమేవ। తరుచ్ఛాయామయం దేహచ్ఛాయామయం వా తమో విహాయ సర్వమపి తమః సూర్యేణ వినాశితమితి భావః। ఆనైశ్వర్యమ్, అనీశ్వరస్య భావ ఇత్యర్థే 'న నఞ్పూర్వాత్—' (౫।౧।౧౨౧) ఇతి భావప్రత్యయనిషేధేఽపి బ్రాహ్మణాదిషు 'అనీశ్వరశబ్దస్య పాఠాత్ ష్యఞి 'నఞః శుచీశ్వర—' (౭।౩।౩౦) ఇతి పక్షే ఉభయపదవృద్ధిః॥౪౯॥

జగతి తిమిరం మూర్చ్ఛామబ్జవ్రజేఽపి చికిత్సతః

పితురివ నిజాద్ధ్రావస్మాదధీత్య భిషజ్యతః।

అపి చ శమనస్యాసౌ తాతస్తతః కిము నౌచితీ

యదయమదయః కహ్లారాణాముదేత్యపమృత్యవే॥౫౦॥

జగతీతి॥ దస్రౌ నాసత్యౌ నిజాత్స్వీయాదస్మాత్పితుః సూర్యాదధీత్యేవాయుర్వేదం పఠిత్వేవ భిషజ్యతః స్వర్లోకచికిత్సాం కురుతః। కింభూతాత్పితుః— జగతి వర్తమానం తిమిరమ్, అథ చ,— వస్తుదర్శనాసామర్థ్యజనకం నేత్రరోగవిశేషం చికిత్సతో నాశయతః। ఆయుర్వేదోక్తప్రతీకారేణ శమయతః। తథా,— అబ్జవ్రజే కమలఖ(ష)ణ్డే వర్తమానాం మూర్చ్ఛాం సంకోచమపి నాశయతః, అథ చ,— 'అప ఏవ ససర్జాదౌ—' ఇతి వచనాదపాం మూలభూతత్వాదబ్జవ్రజే లోకసమూహే వర్తమానాం మూర్చ్ఛాం వైచిత్త్యధ్వస్తచైతన్యభావరూపం మోహమపాకుర్వతః। ఉపచారచతురాత్కల్యాణపాణోర్వైద్యాదధీత్యైవ హి రాజవైద్యో భవతి, తస్మాద్వైద్యాత్స్వపితురేవ వైద్యకమధీత్య తాభ్యామిన్ద్రవైద్యత్వం ప్రాప్తమిత్యర్థః। అపి చ కించ సర్వభూతాని శమయతి నాశయతీతి శమనో యమస్తస్యాసౌ సూర్యో యస్మాత్త్రాతః పితాఽతస్తస్మాత్కహ్లారాణాం కుముదానామపమృత్యవే సంకోచాయ; అథ చ,— అకాలమరణాయోదేతి। యతోఽయం సూర్యోఽదయో నిష్కృపః, సాఽస్య సూర్యస్య నౌచితీ కిము, అపి త్వేషాఽస్యౌచిత్యేవ। కారణగుణప్రక్రమేణైవ కార్యే గుణారమ్భాదదయతాఽపమృత్యుదాయితా చ యమేనాప్యస్మాత్స్వపితురేవ సకాశాత్ప్రఠితేత్యర్థః। ఉదయతా సూర్యేణ తమో నాశితమ్, కమలాన్యున్మీలితాని, కుముదాని ముకులితానీతి భావః। పితుః, 'ఆఖ్యాతోపయోగే' (౧।౪।౨౯) ఇత్యపాదానత్వమ్। భిషజ్యతః కణ్డ్వాదిః। 'తపతి' ఇతి వా పాఠః॥౫౦॥

ఉడుపరివృఢః పత్యా ముక్తామయం యదపీడయ-

ద్యదపి బిసినీం భానోర్జాయాం జహాస కుముద్వతీ।

తదుభయమతః శఙ్కే సఙ్కోచితం నిజశఙ్కయా

ప్రసరతి నవార్కే కర్కన్ధూఫలారుణరోచిషి॥౫౧॥

ఉడ్వితి॥ అయమిదానీమస్తం జిగమిషురుడుపరివృఢశ్చన్ద్రః సాయముదితః సన్ అస్తం గతేన పత్యా సూర్యేణ ముక్తాం వియోగినీం భానోర్భార్యాం బిసినీం పద్మినీం యద్యస్మాద్గతరాత్రావపీడయత్సంకోచితవాన్। అథ చ,— కరైర్దూషితవాన్। యదపి యస్మాచ్చన్ద్రే పద్మినీం పీడయతి సతి కుముద్వతీ కుముదవికాసవ్యాజేన రాత్రౌ జహాస। అత ఏవ హేతోస్తదుభయం చన్ద్రకుముదినీరూపం ద్వయమిదానీం కర్కన్ధూఫలవత్పక్వబదరవత్ కోపాదివారుణరోచిషి రక్తకాన్తౌ నవార్కే తరుణాదిత్యే ప్రసరతి ప్రకర్షేణాగచ్ఛత్యుదయతి సతి నిజశఙ్కయా స్వకృతానాచారనిమిత్తభయేనేవ ప్రయోజకేన సంకోచితం సంకోచం ప్రాపితమ్। నిష్ప్రభీకృతమిత్యర్థః। ఇత్యహం శఙ్కే మన్యే। సూర్య ఉదితః, పద్మినీ చ వికసితా, చన్ద్రో

నిష్ప్రభోఽస్తమేతి, కుముదినీ సంకుచితేతి భావః। అన్యత్రాప్యుక్తం ప్రమేయం బోద్ధవ్యమ్। సంకోచితమితి ణ్యన్తాత్కర్మణి నిష్ఠా। అన్యథా వ్యాఖ్యానే సంకుచితమిత్యేవ స్యాత్। తదుభయం నిజశక్త్యా కరణభూతయా స్వయమేవ సంకుచితుం కృతారమ్భమితి వా వ్యాఖ్యేయమ్। కర్కన్ధూకు(క)ణేతి పాఠశ్చిన్త్యః। గ్రన్థవిస్తరభయాత్ సాధ(ని)కాది నోక్తమ్। సుబుద్ధిభిర్వివిచ్య బోద్ధవ్యమ్॥౫౧॥

శ్రుతిమయతనోర్భానోర్జానేఽవనేరధరాధ్వనా

విహరణకృతః శాఖాః సాక్షాచ్ఛతాని దశ త్విషామ్।

నిశి నిశి సహస్రాభ్యాం దృగ్భ్యః శృణోతి సహస్వరాః

పృథగహిపతిః పశ్యత్యస్యాక్రమేణ చ భాస్వరాః॥౫౨॥

శ్రుతీతి॥ అహిపతిః శేషో జ్యోతిఃశాస్త్రానుసారేణావనేర్భూమేరధరాధ్వనాఽధస్తనేన మార్గేణ పాతాలమార్గేణ రాత్రౌ విహరణకృతః పరిభ్రమతః, తథా,— శ్రుతిమయీ వేదరూపా తనుర్దేహో యస్య తస్యాస్య భానోస్త్విషాం దశ శతాని ఏకసహస్రమేవ దశ శతాని కఠకణ్వాదిశాఖాః నిశి రాత్రౌ సహస్రఫణత్వాత్ప్రతిఫణం చ నేత్రద్వయసద్భావాద్ద్వాభ్యాం సహస్రాభ్యాం దృగ్భ్యః సహస్రద్వయపరిమితాభిర్దృష్టిభిరక్రమేణ యుగపత్పృథక్చక్షుఃశ్రవస్త్వాత్సాక్షాచ్ఛృణోతి పశ్యతి చేత్యహం జానే। క్రియాద్వయే క్రమేణ హేతుద్వయమ్— యతః సహస్వరాః స్వరూపేణోదాత్తతయోదాత్తాదిస్వరైః సహ వర్తమానాః। స్వరాణాం శబ్దరూపత్వాచ్ఛృణోతి। తథా,— భాస్వరాః శుక్లభాస్వరరూపాః। తతః సాక్షాత్పశ్యతి చ। రాత్రౌ పాతాలగామిత్వాత్తత్ర చ శేషస్య వర్తమానత్వాద్వేదమయశరీరస్య కిరణసహస్రరూపం శాఖాసహస్రం శేషో నేత్రసహస్రద్వయస్య సత్త్వాద్యుగపత్పృథగేకేన నేత్రసహస్రేణ శృణోతి, ద్వితీయేన చ పశ్యతీతి యుగపత్పృథక్ శ్రవణదర్శనాభ్యామేవ శేషనేత్రసహస్రద్వయస్య సార్థక్యమభూదిత్యర్థః। 'శ్రుతిమయతరోః' ఇతి పాఠే— వేదవృక్షరూపస్య వృక్షస్య శాఖా యుక్తాః। 'అధ్వనా బలిసద్మనా' ఇతి పాఠే— 'బలిసద్మ రసాతలమ్' ఇత్యభిధానాత్స ఏవార్థః। దశశతానీతి కాకాక్షివదుభయత్రాపి సంబధ్యతే। సహస్వరాః, 'వోపసర్జనస్య' (౬।3।౮౨) ఇతి పాక్షికత్వాత్సభావాభావః॥౫౨॥

బహునఖరతా యేషామగ్రే ఖలు ప్రతిభాసతే

కమలసుహృదస్తేఽమీ భానోః ప్రవాలరుచః కరాః।

ఉచితముచితం జాలేష్వన్తఃప్రవేశిభిరాయతైః

కియదవయవైరేషామాలిఙ్గితాఙ్గులిలఙ్గిమా ॥౫౩॥

బహ్వీతి ॥ యేషాం కరాణాం ఖరతా తీక్ష్ణతాఽగ్రే పూర్వం పూర్వాహ్ణసమయే బహ్వీతితరాం న ప్రతిభాసతే స్ఫురతి। సర్వథా నోపలక్ష్యత ఇత్యర్థః। యద్వా,— నసమాసేన నఖరతాఽతీక్ష్ణతా। పూర్వాహ్ణే యేషామతితరాం తీక్ష్ణత్వాభావ ఉపలభ్యతే। ఖలు నిశ్చితమ్। అథ చ,— యేషాముపరిభాగే బహవో నఖరా నఖా యేషాం తత్తోపలభ్యతే। తేఽమీ ప్రత్యక్షదృశ్యా వికాసహేతుత్వాత్కమలానాం సుహృదో వన్ధోర్భానోః కమలవన్ధవో వా కరాః కిరణా ఏవ పాణయః ప్రవాలరుచో విద్రుమవద్రక్తకాన్తయః, అథ చ,— ప్రకృష్టబాలకాన్తయోఽతిబాలాః, అథ చ,— బాలపల్లవవద్రక్తకాన్తయః। దృశ్యన్త ఇతి శేషః। తథా,— జాలేష్వన్తఃప్రవేశిభిర్గవాక్షాదివివరమధ్యప్రవిష్టైః, అత ఏవ— ఆయతైస్తద్వశాదేవ దణ్డవద్దీర్ఘీభూతైరేషామేవ కియదవయవైః కతిపయైరవయవైః కరణైరేషాం కిరణానాం పాణినాం చ య ఆలిఙ్గితః సంబద్ధశ్చాసావఙ్గులిలఙ్గిమా చ, అఙ్గులివల్లఙ్గిమా భఙ్గిమా, అథ చ,— అఙ్గులిభిర్లఙ్గిమా ఆలిఙ్గితాఙ్గులిలఙ్గిమా తదుచితముచితమ్। ఇయమతిశయేనౌచితీ। గవాక్షవివరప్రవిష్టైః కిరణావయవైః కిరణానామఙ్గులితుల్యత్వాదాశ్రితాఙ్గులివచ్చారుతా యుక్తైవ। పాణీనామపి దీర్ఘైః కతిపయైరఙ్గులికృతా చారుతా భవతీత్యపి యుక్తమేవేత్యర్థః జాలేష్వన్తఃప్రవేశిభిరాయతైరేషాం కియదవయవైః కర్తృభిరఙ్గులిలఙ్గిమా ఆలిఙ్గితా గవాక్షవివరప్రవేశానన్తరం సమాలిఙ్గిష్యత ఇత్యుచితమ్। 'అఙ్గులిచారుతా' ఇతి పాఠః స్పష్టార్థః। 'నఖోఽస్త్రీ నఖరః' ఇత్యమరః। ఉచితముచితమ్ వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః। ప్రవేశిభిస్తాచ్ఛీల్య ఆవశ్యకే వా ణినిః। ఆలిఙ్గితా, లిగిధాతోః పక్షే కర్మణి లుట్ పక్షే నిష్ఠా। లఙ్గతి రమణీయతయా చిత్తం ప్రాప్నోతీతి గత్యర్థాల్లగిధాతోః పచాద్యచి పృథ్వాదేరాకృతిగణత్వాదిమనిచ్ సమర్థనీయః॥౫౩॥

నయ నయనయోర్ద్రాక్పేయత్వం ప్రవిష్టవతీరమూ-

ర్భవనవలభీజాలాన్నాలా ఇవార్కకరాఙ్గులీః।

భ్రమదణుగణక్రాన్తా భాన్తి భ్రమన్త్య ఇవాశు యాః

పునరపి ధృతా కున్దే కింవా న వర్ధకినా దివః॥౫౪॥

నయేతి ॥ భో రాజన్! త్వం భవనస్యాధోగృహస్యోపరి వర్తమానానాం వలభీనాం గృహవిశేషాణాం జాలాద్గవాక్షవివరాద్ధేతోర్వలభీమేవార్ధాత్ప్రవిష్టవతీరమూరర్కకరరూపా అఙ్గులీర్జాలప్రవేశాదఙ్గులితుల్యాన్సూర్యకరాన్ అథ చ,— కరేష్వఙ్గులీనాం యుక్తత్వాదర్కకరాణామఙ్గులీర్నాలా ఇవ కమలదణ్డసదృశీర్నయనయోః పేయత్వం

గోచరత్వం (ద్రాక్ శీఘ్రమ్) నయ ప్రాపయ సాదరం పశ్య। త్వన్నేత్రయోః కమలత్వాజ్జాలమార్గప్రవిష్టాస్త్వయా విలోక్యమానా ఏతాస్త్వన్నేత్రకమలనాలా ఇవ జనైర్లక్ష్యన్త ఇత్యర్థః। జాలానాం వా కమలతుల్యత్వాత్తన్నాలా ఇవ త్వం పశ్యేతి వా। అమూః కాః— యా భ్రమతాం జాలప్రవిష్టకిరణమధ్యే పరిభ్రమతామణూనాం త్రసరేణ్వాదిరూపరజఃకణానాం గణేన సమూహేనాక్రాన్తా వ్యాప్తాః, అత ఏవ— దివో వర్ధకినా స్వర్లోకతక్ష్ణా శ్వశురేణ విశ్వకర్మణా పునరపి కున్దే శాణచక్రే ధృతా ఆరోపితాః సత్య ఆశు భ్రమన్త్య ఇవ కింవా న భాన్తి, అపి తు,— తథైవ శోభన్తే। యద్వా,— భ్రమన్తః శాణఘర్షణవశాత్పరితః పతన్తో యేऽణవః శాతితతేజసః కణాస్తేషాం గణైరాక్రాన్తత్వం యుక్తమ్। విశ్వకర్మణా సూర్యః శాణమారోపిత ఇతి పురాణమ్। 'నయనయోరాధేయత్వమ్' ఇతి పాఠే— గుణేన వశేనేత్యర్థః। జాలాత్, జాతావేకవచనమ్॥౫౪॥

దినమివ దివాకీర్తిస్తీక్ష్ణైః క్షురైః సవితుః కరై-

స్తిమిరకబరీలూనాం కృత్వా నిశాం నిరదీధరత్।

స్ఫురతి పరితః కేశస్తోమైస్తతః పతయాలుభి-

ర్ధ్రువమధవలం తత్తచ్ఛాయచ్ఛలాదవనీతలమ్॥౫౫॥

దినమితి॥ దివాకీర్తిరివ నాపిత ఇవ దినం దివసస్తీక్ష్ణైః సవితుః కరైరేవ క్షురైర్నిశాం తిమిర౩కబరీలూనాం తమోరూపాం వేణీం ఛిన్నమూలాం కృత్వా నిరదీధరన్నిర్ధారితవాన్। ముణ్డయిత్వా క్వాపి కశ్చిత్కేశోऽవశిష్టః స్యాదితి గవేషితవానిత్యర్థః। అథ చ,— బహిర్నిష్కాసయామాస। నాపితోऽపి వ్యభిచారాదిదుష్టాం స్వీయాం పరకీయాం వా స్త్రియం క్షురైర్ముణ్డయిత్వా దేశాద్బహిర్నిష్కాసయతి। తతోऽనన్తరం, తస్మాన్ముణ్డనాద్వా పరితస్తత్ర తత్ర పతయాలుభిరధఃపతనశీలైః కేశస్తోమైః కృత్వావనీతలం తేషాం తేషాం వృక్షాదిపదార్థానాం ఛాయా ప్రతిబిమ్బం తస్య ఛలాద్వ్యాజేన ధ్రువం నిశ్చితమధవలం శ్యామం స్ఫురతి శోభతే। వృక్షాద్యధోభాగే కృష్ణత్వం ముణ్డితకబరీపతయాలుకేశసంబన్ధకృతమ్, న తు ప్రతిబిమ్బకృతమిత్యర్థః। ఛాయావ్యతిరిక్తం సర్వమపి తమో దివసేన సూర్యకరైర్నాశితమితి భావః। 'దివాకీర్తిస్తు నాపితః' ఇత్యమరః। కబరీ, 'జానపద–' (౪।౧।౪౨) ఇతి జీష్। లూనామ్, ల్వాదిత్వాన్నిష్ఠానత్వమ్। నిరదీధరత్, ధారేశ్చజి 'ణౌ చఙి–' (౭।౪।౧) ఇత్యుపధాహ్రస్వత్వేऽభ్యాసస్య సన్వద్భావాదిత్వమ్, 'దీర్ఘో లఘోః' (౭।౪।౯౪) ఇతి దీర్ఘః। తత్తచ్ఛాయేతి, 'విభాషా సేనా–' (౨।౪।౨౫) ఇతి వా నపుంసకత్వమ్॥౫౫॥

ఇదానీం శాఙ్ఖికానాం శఙ్ఖశబ్దం శ్రుత్వా తద్వ్యాజేన నలయశోవర్ణనం కుర్వన్తి—

బ్రూమః శఙ్ఖం తవ నల! యశః శ్రేయసే సృష్టశబ్దం
యతోఽసోదర్యం స దివి లిఖితః స్పష్టమస్తి ద్విజేన్ద్రః।
అద్ధా శ్రద్ధాకరమిహ కరచ్ఛేదమప్యస్య పశ్య
మ్లానిస్థానం తదపి నితరాం హారిణో యః కలఙ్కః॥౫౬॥

బ్రూమ ఇతి॥ హే నల! వయం శ్రేయసే మఙ్గలాయ సృష్టః కృతః శబ్దో యస్య తం శఙ్ఖం తవ

---

3 'నిశాం శర్వరీం తిమిరకబరీం ధ్వాన్తలక్షణాం వేణీం లూనాం కృత్వా ఛిన్నమూలాం విధాయ। 'తిమిరకవరీలూనామ్' ఇతి పాఠస్తు లూనశబ్దస్య క్తాన్తత్వేన పూర్వనిపాతప్రాప్తేరుపేక్ష్యః' ఇతి సుఖావబోధా। '-"జాతికాలసుఖాదిభ్యః పరవచనమ్" (౬।౨।౧౭౦) ఇతి లూనేతి నిష్ఠాయాః (న్తస్య) పరనిపాతః। '-"బహువ్రీహేశ్చాన్తోదాత్తాత్" (౪।౧।౫౨) ఇతి ఙీష్' ఇతి జీవాతుః। ఏవం చ 'లూనీమ్' ఇతి పాఠో మల్లినాథసంమతః ప్రతిభాతి।

యశ ఏవ బ్రూమః త్వత్కీర్తిమేవ శఙ్ఖరూపతయా వర్ణయామః। శాఙ్ఖికైర్యః శఙ్ఖో వాద్యతే తత్త్వద్యశ ఏవ। తద్వదుజ్జ్వలతరం తవ యశ ఇత్యర్థః। శఙ్ఖస్వనో హి మఙ్గలదాయకః। త్వద్యశోఽపి లోకానాం శుభాయ తవ పుణ్యశ్లోకత్వాద్భవతి। యస్య శఙ్ఖస్య యశసశ్చ సముద్రప్రభవత్వాచ్ఛుభ్రతరత్వాచ్చ సోదర్యః సమానోదర్యో భ్రాతా స ప్రసిద్ధో ద్విజేన్ద్రశ్చన్ద్రో దివి స్పష్టం లిఖితోఽస్తి। నిష్ప్రభత్వాచ్చిత్రలిఖిత ఇవ నిర్వ్యాపారః స్ఫుటో దృశ్యత ఇత్యర్థః। త్వమిహ గగనే ప్రత్యూషసమయే వాస్య చన్ద్రస్యాద్ధా నిశ్చితం శ్రద్ధాకరం

శఙ్ఖసహోదరత్వాస్తిక్యబుద్ధిజనకం కరచ్ఛేదం కిరణవినాశమపి పశ్య। శఙ్ఖేఽపి కిరణా న సన్తి, అస్యాపీదానీం న సన్తి। కిం చ,— అస్య హరిణసంబన్ధీ హారిణో యః కలఙ్కస్తద్రూపం నితరామతిశయితం మ్లానేః శ్యామతాయాః స్థానమపి పశ్య। శఙ్ఖస్యాప్యుదరభాగే నితరాం శ్యామతాస్తి, సా చన్ద్రేఽపి। తస్మాదపి చన్ద్రస్య శఙ్ఖసోదర్యత్వం నిశ్చితం, తథా చన్ద్రమపి తవ యశో బ్రూమ ఇత్యర్థః। ఉక్తప్రకారేణ శఙ్ఖసోదర్యత్వం చన్ద్రస్య యద్యప్యస్తి (తదపి) తథాపి హరిణసంబన్ధీ యః కలఙ్కస్తదస్య సుతరాం మ్లానిస్థానం పశ్య। చన్ద్రస్య శ్రద్ధేయశఙ్ఖభ్రాతృత్వేఽపి నిష్కలఙ్కం శఙ్ఖమేవ తవ యశో బ్రూమః, న తు సకలఙ్కం చన్ద్రమితి భావ ఇతి వా। అథ చ,— హే రాజన్! తవ యశఃశ్రేయసే యశోవివృద్ధయే సృష్టశబ్దం విరచితస్మృతివాక్యం శఙ్ఖనామానం మునిం బ్రూమః। శఙ్ఖస్తవ యశోవివృద్ధయే స్మృతిం చకారేత్యర్థః। యస్య శఙ్ఖమునేః సోదర్యో భ్రాతా స లిఖితనామా ద్విజేన్ద్రో బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠో దివి స్పష్టమస్తి। ఇహ లిఖితే శ్రద్ధాకరం సత్యవిశ్వాసకారకమద్ధా సాక్షాన్నిశ్చితం వా కరయోః పాణ్యోశ్ఛేదం కర్తనమపి పశ్య। అథ చ,— శ్రేయసే లోకానాం కల్యాణాయ సృష్టః పుణ్య(శ్లోకో) నల ఇతి శబ్దో యస్మిన్నేవంభూతం తవ యశః శఙ్ఖనామానమృషిం బ్రూమః సమానధర్మత్వాత్, న తు తద్భ్రాతరం కలఙ్కిత్వాత్। సోఽపి ధర్మార్థస్మృతివాక్యాని సృష్టవాన్। యస్య భ్రాతేతి పూర్వవత్। లిఖితస్య చౌర్యం హస్తచ్ఛేదశ్చ భారతే జ్ఞాతవ్యః। శాఙ్ఖికాస్త్వత్ప్రబోధార్థం శఙ్ఖం వాదయన్తి, తస్మాచ్ఛ్రుముత్తిష్ఠేతి భావః। లిఖితమునిరేవ దివి తారాశఙ్ఖో జాత ఇతి కేచిత్। సమానోదరే శయిత ఇత్యర్థే 'సోదరాద్యత్'(?) ఇతి యత్। అస్మాదేవ నిర్దేశాద్యత్ప్రత్యయవివక్షాయామేవ 'విభాషోదరే' (౬।౩।౮౮) ఇతి పాక్షికః సమానస్య సః। హారిణః, సంబన్ధేఽణ్, పక్షే ఆవశ్యకే ణినిః॥౫౬॥

తారాశఙ్ఖవిలోపకస్య జలజం తీక్ష్ణత్విషో భిన్దతః

సారమ్భం చలతా కరేణ నిబిడాం నిష్పీడనాం లమ్భితః।

ఛేదార్థోపహృతామ్బుకమ్బుజరజోజమ్బాలపాణ్డూభవ-

చ్ఛఙ్ఖచ్ఛిత్కరపత్రతామిహ వహన్నస్తంగతార్ధో విధుః॥౫౭॥

తారేతి॥ విశాఖానక్షత్రరూపస్య మాతృమణ్డలసంజ్ఞస్య శఙ్ఖాకారత్వాచ్ఛఙ్ఖస్య విలోపకః స్వప్రభయా వినాశకస్తస్య, తథా,— జలజం కమలాని భిన్దతో వికాసయతః। అథ చ,— యతస్తారాశఙ్ఖవిలోపకస్య, అత ఏవ జలజం శఙ్ఖం ఖణ్డయతః। తీక్ష్ణత్విషః సూర్యస్యైవ శాఙ్ఖికశిల్పినా సారమ్భం సోద్యోగం చలతా ప్రసరతా। అథ చ,— ఘర్షణవశాత్సాటోపం గమనాగమనే కుర్వతా। కరేణ రశ్మినా పాణినా చ నిబిడాం నిష్పీడనాం బాధాం దృఢాం యన్త్రణాం చ లమ్భితః ప్రాపితః। అస్తంగతమర్ధం యస్య స విధుశ్చన్ద్రః శఙ్ఖచ్ఛేదసౌకర్యార్థముపహృతమానీతం యదమ్బు జలం తస్య

కమ్బుజరజోజమ్బాలశ్ఛిద్యమానశఙ్ఖసంజాతరజశ్చయకర్దమః। ఉదకసంబన్ధాద్రజః కర్దమీ భవతి। తేన పాణ్డూభవల్లోహమయత్వాదధవలమపి ధవలపఙ్కవశాద్ధవలం భవద్యచ్ఛఙ్ఖచ్ఛేదకారి కరపత్రం తద్భావమిహ ప్రాతఃసమయే వహతి। శాఙ్ఖికశిల్పినో హి ఛేదసౌకర్యార్థం ఛిద్యమానశఙ్ఖాదిదేశే జలం క్షిపన్తి। దృఢతరగ్రన్థిచ్ఛేదాదౌ చ కరపత్రం కరేణ నిబిడం పీడయన్తి। శఙ్ఖాదిచ్ఛేదకకరపత్రం చార్ధచన్ద్రాకారం సంజాతరజఃపఙ్కపాణ్డురం చ భవతి। అస్తమితార్ధశ్చన్ద్రస్తాదృక్కరపత్రతుల్యో దృశ్యత ఇత్యర్థః। సూర్యోదయో జాతః, తారా లుప్తాః, కమలాని వికసితాని, చన్ద్రశ్చార్ధేనాస్తమిత ఇతి భావః। జలజం, కరేణేతి చ పక్షే జాత్యేకవచనమ్। పాణ్డూభవదితి చ్విః॥౫౭॥

జలజభిదురీభావం ప్రేప్సుః కరేణ నిపీడయ-

త్యశిశిరకరస్తారాశఙ్ఖప్రపఞ్చవిలోపకృత్।

రజనిరమణస్యాస్తక్షోణీధరార్ధపిధావశా-

ద్ధధతమధునా బిమ్బం కమ్బుచ్ఛిదః కరపత్రతామ్॥

జలజేతి॥ జలజం కమలం శఙ్ఖశ్చ। కరేణాంశునా పాణినా చ। అయం శ్లోకః పూర్వేణ సమానార్థత్వాత్క్షేపకః॥

యత్పాథోజవిముద్రణప్రకరణే నిర్నిద్రయత్యంశుమా-

న్దృష్టీః పూర్ణయతి స్మ యజ్జలరుహామక్ష్ణా సహస్రం హరిః।

సాజాత్యం సరసీరుహామపి దృశామప్యస్తి తద్వాస్తవం

యన్మూలాద్రియతేతరాం కవినృభిః పద్మోపమా చక్షుషః॥౫౮॥

యదితి॥ అంశుమాన్ పాథోజానాం కమలానాం విముద్రణప్రకరణ ఉన్మీలనప్రస్తావ ఏవ యద్యస్మాద్దృష్టీర్లోకనేత్రాణి నిర్నిద్రయతి విగతనిద్రాణి కరోత్యున్మీలయతి। యస్మాచ్చ హరిః శ్రీవిష్ణుః శివపూజాసమయే ఏకకమలన్యూనం జలరుహాం కమలానాం సహస్రం స్వీయేనాక్ష్ణా పూర్ణయతి స్మ తత్తస్మాత్సరసీరుహాం దృశామపి వాస్తవమబాధితం సాజాత్యం తుల్యజాతీయత్వమస్తి। యత్సాజాత్యం మూలమారోపకారణం యస్యాస్తాదృశీ యన్నిబన్ధనా చక్షుషః పద్మేన సహ ఉపమా సాదృశ్యం కవినృభిః కాలిదాసాదిభిః కవిభిరాద్రియతేతరామత్యాదరేణోపనిబధ్యతే। యది నేత్రాణి కమలసజాతీయాని

నాభవిష్యన్, తర్హి రవిః కమలోన్మీలనప్రస్తావే తాని నోదమీలయిష్యత్। శ్రీవిష్ణుశ్చ కమలసహస్రం నేత్రేణ నాపూరయిష్యత్। న హ్యన్యప్రస్తావేఽన్యస్య యోగ్యతాఽస్తి। తస్మాద్దృశాం కమలానాం చ సాజాత్యం వాస్తవమస్త్యేవేత్యర్థః। ఉదితః సూర్యః, కమలాని వికసితాని, సర్వోఽపి జనః ప్రబుద్ధః, తస్మాత్త్వమపి ప్రబుధ్యస్వేతి భావః। విష్ణుః స్వచక్షుషా కమలసహస్రం పూరితవానితి లిఙ్గపురాణాదౌ ద్రష్టవ్యమ్। విముద్రణేతి, విగతముద్రం కరోతీతి ణ్యన్తాద్భావే ల్యుట్। నిర్నిద్రయతి, 'తత్కరోతి' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణిచ్। పూర్ణయతీత్యత్రాపి సమానా జాతిః సాజాత్యమితి విగ్రహే చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్, (న తు) 'సమానస్య–' (౬।౩।౮౪) ఇతి యోగవిభాగాత్సమానస్య సః। వాస్తవమ్, ఆగతార్థే సంబన్ధే వాఽణ్। తత్త్వపర్యాయావ్యయవస్తుశబ్దాత్ ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థే వా। పద్మోపగా, షష్ఠీసమాసః॥౪౮॥

అవైమి కమలాకరే నిఖిలయామినీయామిక-

శ్రియం శ్రయతి యత్పురా వితతపత్రనేత్రోదరమ్।

తదేవ కుముదం పునర్దినమవాప్య గర్భభ్రమ-

ద్ద్విరేఫరవఘోరణాఘనముపైతి నిద్రాముదమ్॥౪౯॥

అవైమీతి॥ యత్ కుముదం కమలానామాకరే ఖ(ష)ణ్డే సరసి వా। అథ చ,— కమలాయాః సంపద్రూపాయా లక్ష్మ్యా ఆకరే గృహే కోశాగారే, వితతం విస్తారితం పత్రరూపనేత్రాణాముదరం యేన, వితతాని పత్రాణ్యేవ నేత్రమధ్యాని యేన, తద్వికస్వరమ్। అథ చ,— ప్రసారితపక్ష్మనేత్రోదరమ్ ఉన్మీలితనేత్రమ్। సత్ (సా) నిఖిలయామిన్యాః సకలరాత్రిసంబన్ధినో యామికస్య రాత్రిచతుఃప్రహరప్రాహరికస్య సకలరాత్రిజాగరూకస్య శ్రియం శోభాం పురా శ్రయత్యశిశ్రియత్। సాయమారభ్య సూర్యోదయావధి యద్వికసితమభూత్। అథ చ,— సకలాం రాత్రిం జజాగార, తదేవ కైరవం పునరిదానీం దినమవాప్య గర్భే భ్రమన్తః సూర్యకిరణసంబన్ధసంజాతశీఘ్రసంకోచవశాన్నిర్గన్తుమశక్తేరన్తఃసంచారిణో ద్విరేఫాస్తేషాం నిర్వన్ధసంజాతో రవస్తద్రూపా యా ఘోరణా ప్రసుప్తఘర్ఘరారవాడమ్బరస్తస్యా ఘనం నివిడం యథా తథా నిద్రాముదం నిద్రాసంబన్ధిసుఖముపైతి। అన్తర్గతభ్రమరః సన్ సంకుచతీత్యర్థః। అథ చ,— యః కోశాగారే సకలాం రాత్రిం జాగర్తి స దివసే ఘోరణాఘనం యథా తథా నిద్రాతీత్యర్థః। ఇత్యహమవైమి। పురా శ్రయతీతి, 'పురి లుఙ్ చాస్మే' (౩।౨।౧౨౨) ఇతి భూతే లట్। 'భీమ'శబ్దార్థాద్ఘురేర్ణిజన్తాత్ 'ణ్యాసశ్రన్థః—' (౩।౩।౧౦౭) ఇతి యుచ్॥౪౯॥

ఇహ కిముషసి పృచ్ఛాశంసికింశబ్దరూప-

ప్రతినియమితవాచా వాయసేనైష పృష్టః।

భణ ఫణిభవశాస్త్రే తాతఙః స్థానినౌ కా-

వితి విహితతుహీవాగుత్తరః కోకిలోఽభూత్॥౬౦॥

ఇహేతి॥ ఇహ ప్రభాతే పృచ్ఛాశంసినః ప్రశ్నవాచినః కింశబ్దస్య ప్రథమాన్తం రూపం తేనైవ ప్రతినియమితా ప్రతిక్షణం శబ్దాన్తరభాషణాద్వ్యావర్తితా వాగ్యేన కౌ కౌ ఇతి నియతభాషిణా వాయసేన కాకేన ఫణినః శేషాద్భవముత్పన్నం మహాభాష్యలక్షణశాస్త్రమ్। పాణినీయమితి యావత్। తత్ర తాతఙ్లక్షణాదేశస్య స్థానినౌ ఆదేశినౌ కౌ భణ కథయేతి పృష్టః కృతప్రశ్న ఏష కోకిలో విహితా కృతా యా తుహీతివాక్ సైవోత్తరం యస్యైవంభూతోఽభూత్ కిమ్। కాకః ప్రాతః స్వభావతః 'కౌ కౌ' ఇతి వదతి। కోకిలశ్చ 'తుహీ తుహీ' ఇతి। కాకః స్వభావాత్ 'కౌ కౌ' ఇతి ప్రథమాద్వివచనాన్తం ప్రశ్నశబ్దం బ్రూతే, కోకిలశ్చ 'తుహీ తుహీ' ఇతి। తత్రోత్ప్రేక్షా। తుశ్చ హిశ్చ తుహీ, 'తుహ్యోస్తాతఙ్ఙాశిష్యన్యతరస్యామ్' (౭।౧।౩౫) ఇతి పాణినిసూత్రస్మరణశీలః సన్ తుహిస్థానే తాతఙో విధానాత్తుహీతి తాతఙః స్థానినావిత్యుత్తరం కోకిలో దత్తవాన్ కిమ్। ప్రభాతం జాతం, కాకాదయః శబ్దాయన్తే ఇతి భావః। సూత్రవార్తికయోర్మహాభాష్యేణైవార్థసంపాదనాత్ఫణిభవేత్యుక్తమ్। స్థానం ప్రసఙ్గః సోఽస్త్యనయోరితి స్థానినౌ, అత ఇనిః॥౬౦॥

దాక్షీపుత్రస్య తన్త్రే ధ్రువమయమభవత్కోఽప్యధీతీ కపోతః

కణ్ఠే శబ్దౌఘసిద్ధిక్షతబహుకఠినీశేషభూషానుయాతః।

సర్వం విస్మృత్య దైవాత్స్మృతిముషసి గతాం ఘోషయన్ఘోఘుసంజ్ఞాం

ప్రాక్సంస్కారేణ సంప్రత్యపి ధువతి శిరః పట్టికాపాఠజేన॥౬౧॥

దాక్షీతి॥ అయమాకర్ణ్యమానశబ్దః కోఽపి కశ్చిత్కపోతో ఘూకలక్షణః పక్షీ దాక్షీపుత్రస్య దక్షగోత్రసంజాతమాతృకస్య పాణినేస్తన్త్రే పాణినీయవ్యాకరణేఽధీతం పఠనమస్యాస్తీతి పఠితపాణినీయవ్యాకరణోఽభవత్। అనేకేషు పాణినిశిష్యేషు మధ్యే కోఽపి కపోతరూపః శిష్యోఽభూత్। 'ధ్రువమ్' ఇత్యహముత్ప్రేక్షే। కింభూతః— తదధ్యయనవశాదేవ కణ్ఠే దేవాదిశబ్దౌఘానాం సిద్ధయే ఉదాహరణసాధనాయ క్షతా ఘృష్టా బహ్వీ కఠినీ ఖటికా తస్యాః శేషోఽఙ్గులీలగ్నోఽవశిష్టభాగస్తద్రూపయా భూషయానుయాతః సంబద్ధః। ఖటికాశేషరేఖయా కణ్ఠేఽలంకృత ఇత్యర్థః। బాలా హి పట్టికాదౌ ఖటికయా లిఖితం పఠిత్వా సరస్వతీబుద్ధ్యా

సాయం లిపిప్రోఞ్ఛనాఙ్గులిలగ్నఖటికాదిరజసా కణ్ఠే రచయన్తీతి। కపోతస్య ధూసరే కణ్ఠే స్వభావేనైవ ధవలా రేఖా భవతి। యః కపోతః సర్వమపి శాస్త్రం విస్మృత్య దేవాత్స్మృతిం గతాముషసి ప్రాతః స్మృతాం 'దాధా ఘ్వదాప్' (౧।౧।౨౦) ఇతి పాణినికృతాం ఘుసంజ్ఞాం పునర్విస్మరణభియా ఘోషయన్పునః పునః పఠన్సన్ భూయసి కాలేఽతీతేఽపి సంప్రత్యపి ప్రాక్ కాష్ఠఘటితపట్టికాలిఖితసూత్రపాఠాదిపాఠజేన సంస్కారేణ పటుతరాభ్యాసాహితవాసనయా శిరో ధువతి। విస్మృతస్య ప్రాతః స్మృతిర్భవతి। కపోతాశ్చ ప్రాతః(ఘు)శబ్దం కుర్వన్తి, శిరశ్చ కమ్పయన్తి, తస్మాదియముత్ప్రేక్షా। బాలాశ్చ శ్యామాసు కాష్ఠఘటితపట్టికాసు ఖటికాదిలిఖితం ధవలాక్షరం సూత్రపాఠాద్యావేశేన ఘోషయన్తః శిరః కమ్పయన్తి। యోఽపి విస్మృతం పునః స్మరతి సోఽపి శిరః కమ్పయతి। దక్షస్యాపత్యమ్, 'అత ఇఞ్' (౪।౧।౯౫) ఇతీఞి 'ఇతో మనుష్యజాతేః' (౪।౧।౬౫) ఇతి ఙీష్। తన్త్రే 'క్తస్యేన్విషయస్య కర్మణి' (వాం ౧౪౮౫) ఇతి కర్మణి సప్తమీ। అధీతమనేనేత్యధీతీ ఇష్టాదేరాకృతిగణత్వాదినిః। ఘోషయన్, చౌరాదికాద్ఘుషేః శతా। ధువతి, దీర్ఘాత్తౌదాదికాత్ 'ధూ కమ్పే' ఇత్యస్మాచ్ఛస్య ఙిత్త్వాద్గుణనిషేధే ఉవఙ్॥౬౧॥

పౌరస్త్యాయాం ఘుసృణమసృణశ్రీజుషో వైజయన్త్యాః

స్తోమైశ్చిత్తం హరతి హరితి క్షీరకణ్ఠైర్మయూఖైః।

భానుర్జామ్బూనదతనురసౌ శక్రసౌధస్య కుమ్భః

స్థానే పానం తిమిరజలధేర్భాభిరేతద్భవాభిః॥౬౨॥

పౌరస్త్యాయామితి॥ జామ్బూనదతనురుత్తమస్వర్ణతుల్యస్వరూపోఽత ఏవ శక్రసౌధస్య వైజయన్తాఖ్యస్యోపరివర్తీ సువర్ణకలశరూపోఽసౌ భానుః పౌరస్త్యాయాం హరితి ప్రాచ్యాం దిశి ఘుసృణేన కుఙ్కుమేన కుఙ్కుమవద్వా మసృణా స్నిగ్ధరక్తా యా శ్రీః శోభా తాం జుషో భజన్త్యా వైజయన్త్యాః పతాకాయాః స్తోమైః సంఘరూపైః క్షీరయుక్తకణ్ఠైర్లక్షణయాతిబాలైర్మయూఖైః కృత్వా చిత్తం హరతి। ఇన్ద్రసౌధస్యోపరివర్తమానా బాలతరాః సూర్యకిరణాస్తదీయరక్తపతాకాసమూహా ఇవ, సూర్యశ్చ స్వర్ణకలశ ఇవ శోభత ఇత్యర్థః। రాజాదిప్రాసాదేషు హి రక్తా భూయస్యః పతాకాః సువర్ణకలశాశ్చ వర్తన్తే। యతోఽయమిన్ద్రసౌధస్య స్వర్ణకుమ్భరూపః, అత ఏవ— ఏతస్మాద్భవాభిరుత్పన్నాభిర్భాభిః కన్తిభిః తిమిరరూపోఽతిశ్యామో జలధిస్తస్య పానం గ్రాసేన తిరోధాపనం తత్స్థానే నితరాముచితమ్। కుమ్భోద్భవో హ్యగస్త్యః పూర్వం సముద్రమధాత్। అత ఏతాసామపి భానురూపకుమ్భోద్భవత్వాత్సముద్రపానం యుక్తమిత్యర్థః। సూర్య ఊర్ధ్వమాగతః, తిమిరం చ సర్వం నిరస్తమితి భావః। 'ఘుసృణసుమనః–' ఇతి పాఠే— కుఙ్కుమకేసరశ్రీజుష ఇత్యర్థః।

'తోకైః' ఇతి పాఠే— తోకమపత్యమ్, పతాకాయా అపత్యరూపైస్తత్సదృశైరిత్యర్థః। పురోదేశే భవా, 'దక్షిణాపశ్చాత్పురసస్త్యక్' (४।२।९८) 'కితి చ' (७।२।११८) ఇతి వృద్ధిః। 'కర్తృకర్మణోః కృతి' (२।३।६५) ఇతి కర్తరి ప్రాప్తాపి షష్ఠీ 'ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణి' (२।३।६६) ఇతి నియమేన వ్యావర్తితత్వాత్ తిమిరజలధేరిత్యత్రైవ భవతి, భాభిరిత్యత్ర తు కర్తరి తృతీయైవ॥६२॥

ద్విత్రైరేవ తమస్తమాలగహనగ్రాసే దవీభావుకై-

రుస్రైరస్య సహస్రపత్రసదసి వ్యశ్రాణి ఘస్రోత్సవః।

ఘర్మాణాం రయచుమ్బితం వితనుతే తత్పిష్టపిష్టీకృత-

క్ష్మాదిగ్వ్యోమతమోఘమోఘమధునా మోఘం నిదాఘద్యుతిః॥६३॥

ద్విత్రైరితి॥ తమస్తమాలానాం తిమిరరూపాతిశ్యామలతరూణాం గహనస్య గామ్భీర్యస్యైవ వనస్య వా గ్రాసే వినాశే దవీభావుకైర్వనవహ్నితాం వ్రజద్భిర్ద్విత్రైరల్పసంఖ్యైరేవాస్య సూర్యస్యోస్రైః కిరణైః సహస్రపత్రాణాం సదస్యాకరే ఘస్రోత్సవో దినసంబన్ధీ హర్షో వికాసో యస్మాద్వ్యశ్రాణి వితీర్ణః। తత్తస్మాత్కారణాన్నిదాఘద్యుతిః సూర్యః ఘర్మాణాముష్ణానాం కిరణానామోఘం సమూహమధునా ద్విత్రైరేవ కరైస్తభోవినాశే పద్మవికాసే చ జాతే రయచుమ్బితం వేగవత్తరం మోఘం నిష్ఫలం వితనుతే విస్తారయతి। కింభూతమ్— అత ఏవ— పిష్టస్య పిష్టం పిష్టపిష్టమతత్తత్కృతం పిష్టపిష్టీకృతమత్యన్తచూర్ణీకృతం క్ష్మాదిగ్వ్యోమ్నాం భూదిగ్గగనానాం తమ ఏవాఘం మాలిన్యాత్పాతకం యేన। తిమిరవినాశస్య కమలవికాసస్య చ ద్విత్రైరేవ కిరణైః కృతత్వాదన్యకిరణైస్తత్కరణే పిష్టపేషణాత్తద్వ్యైయర్థ్యమిత్యర్థః। 'దవదావౌ వనారణ్యవహ్నౌ', 'కిరణోస్రమయూఖ–' ఇత్యాది, 'ఘస్రో దినాహనీ–' ఇత్యాద్యమరః। ద్వౌ వా త్రయో వా ద్విత్రాః, 'సంఖ్యయాఽవ్యయా–' (२।२।२५) ఇతి బహువ్రీహౌ 'బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే–' (५।४।७३) ఇతి డచ్। దవీభావుకైః, భువో 'లషపతపద–' (३।२।१५४) ఇతి తాచ్ఛీల్యాదావుకఞి అదవా దవా భావుకా ఇత్యర్థే చ్విః। వ్యశ్రాణి, దానార్థాచ్ఛ్రణతేః చౌరాదికాచ్ఛ్రాణయతేర్వా కర్మణి చిణ్। చుమ్బితమ్, పిష్టీకృతమితి చ కర్మణి భావే చ నిష్ఠా॥६३॥

దూరారూఢస్తిమిరజలధేర్వాడవశ్చిత్రభాను-

ర్భానుస్తామ్యద్వనరుహవనీకేలివైహాసికోఽయమ్।

న స్వాత్మీయం కిమితి దధతే భాస్వరశ్వేతిమానం

ద్యామద్యాపి ద్యుమణికిరణశ్రేణయః శోణయన్తి ॥౬౪॥

దూరేతి ॥ అయం భానుస్తిమిరజలధేస్తమఃసముద్రస్య శోషకత్వాద్వాడవో వడవానలః చిత్రభానుర్విభావసుః। తథా,— తామ్యన్త్యాః ఖిద్యన్త్యా వనరుహవన్యాః కమలవన్యా ఏవ కాన్తాయాః కేల్యా క్రీడయా వైహాసికః పరిహాసకః క్రీడానర్మకారీ హేలామాత్రేణ వికాసకశ్చ। తథా,— దూరం గగనమార్గమారూఢ ఊర్ధ్వమాగతః, ఏవంభూతః సన్ స్వాత్మీయం స్వీయం తేజోరూపత్వాత్సహజం భాస్వరశ్వేతిమానం స్వపరప్రకాశకశుక్లభాస్వరరూపత్వమద్యాపి దూరారూఢత్వేఽపి కిమితి కుతో న దధతే ధారయతి? తథా,— ద్యుమణేః సూర్యస్య కిరణశ్రేణయశ్చాద్యాపి ద్యాం గగనం కిమితి శోణయన్తి రక్తీకుర్వన్తీతి ప్రశ్నద్వయమ్। యద్వా,— స్వీయం రూపం రవిర్న ధత్త ఇతి। కుతో జ్ఞాతమిత్యాశఙ్క్య ప్రత్యక్షం ప్రమాణయతి— యద్యస్మాదద్యాపి సూర్యకిరణపఙ్క్తయో ద్యాం శోణయన్తి, తస్మాద్భాస్వరశ్వేతిమా సూర్యేణ న ఘృత ఇతి జ్ఞాయత ఇత్యర్థః। ఏవంవిశిష్టః సూర్యో దూరారూఢః సంజాతః, తస్మాదద్యాపి సూర్యకిరణాః స్వీయం శుక్లభాస్వరత్వం కిమితి న దధతే న ధారయన్తి? ఊర్ధ్వమాగతః సూర్యః, కమలాని చ వికసితాని, తస్మాచ్ఛీఘ్రముత్తిష్ఠేతి భావః। 'చిత్రభానుర్విభావసుః' ఇత్యమరః। దూరారూఢః, గమ్యాదిదర్శనాత్సమాసః। విహాసే నియుక్తః స ప్రయోజనమ్, శిల్పం వాస్యేతి 'తత్ర నియుక్తః' (౪।౪।౬౯) ఇతి, 'శిల్పమ్' (౪।౪।౫౫) ఇతి వా ఠక్। 'ప్రయోజనమ్' (౫।౧।౧౦౯) ఇతి వా ఠఞ్। స్వాత్మీయం, 'వృద్ధాచ్ఛః' (౪।౨।౧౧౪) దధతే 'దధ ధారణే' ఏతస్యైకవచనాన్తమ్, ధాఞశ్చ బహువచనాన్తమ్। శ్వేతిమా, పృథ్వాదిః। శోణీం కుర్వన్తీతి, 'తత్కరోతి—' (గంసూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాత్ 'ణావిష్ఠవత్' ఇతి పుంవద్భావష్టిలోపో వా॥౬౪॥

ప్రాతర్వర్ణనయానయా నిజవపుర్భూషాప్రసాదానదా-

ద్దేవీ వః పరితోషితేతి నిహితామాన్తఃపురీభిః పురః।

సూతా మణ్డనమణ్డలీం పరిదధుర్మాణిక్యరోచిర్మయ-

క్రోధావేగసరాగలోచనరుచా దారిద్ర్యవిద్రావిణీమ్॥౬౫॥

ప్రాతరితి॥ సూతా మాగధా మణ్డనమణ్డలీం భూషణశ్రేణీం పరిదధుః తత్తద్ధస్తకర్ణాద్యవయవేషు ధారయామాసుః। కింభూతామ్— ఆన్తఃపురీభిరవరోధసంచారిణీభిః సఖీభిరిత్యుక్త్వా పురో మాగధానామగ్రే నిహితాం స్థాపితామ్। ఇతి కిమ్— హే మాగధాః! అనయా ప్రాతర్వర్ణనయా ప్రయోజికయా పరితోషితా నితరాం సంతోషం ప్రాపితా దేవీ కృతాభిషేకా

రాజ్ఞీ భైమీ నిజవపుర్భూషాః స్వీయశరీరాలంకారభూతా అనేకవిధసువర్ణమణిప్రభృతీని భూషణాన్యేవ ప్రసాదాన్పారితోషికాణి వో యుష్మభ్యమదాత్ ఇతి। పునః కింభూతామ్— మాణిక్యరోచిర్మయ్యా పద్మరాగప్రభారూపయా క్రోధస్యావేగ ఆడమ్బరస్తేన సరాగలోచనరుచాఽరుణనేత్రరుచా కృత్వా దారిద్ర్యస్య విద్రావిణీం పలాయనకారిణీమ్। మయి స్థితాయామప్యత్ర దారిద్ర్య! త్వం కథం నామ స్థాతుమిచ్ఛసీతి క్రుద్ధయా యయా మాణిక్యప్రభారూపనేత్రారుణకాన్త్యా కృత్వా దారిద్ర్యం దూరాదపసారితమ్। ఏవం ప్రభాతవర్ణనే క్రియమాణే భైమ్యా నిజశరీరభూషణైస్తే సంమానితా ఇత్యర్థః। అన్యోపి రోషారుణలోచనరుచా కించిద్విద్రావయతి। 'ఆన్తఃపురీభిః' ఇతి బహుత్వేన మాణిక్యేత్యాదినా చ భూషణానాం బహుత్వమమూల్యత్వం చ సూచితమ్। 'దేవీ ప్రాదాత్' ఇత్యనేన చ నలః స్నానార్థం గతః ప్రాసాదే నాస్తీతి సూచితమ్। ప్రాతర్లుప్తషష్ఠీకమవ్యయమ్। పరితోషితా, ణ్యన్తాన్నిష్ఠా। ఆన్తఃపురీభిః, సంబన్ధేఽణ్। 'ఆన్తఃపురిక్యా' ఇతి పాఠే— 'అన్తఃపుర'శబ్దాత్ 'అన్తఃపూర్వపదాట్ఠఞ్' (४।३।६०) ఇతి భవార్థే ఠఞ్। రోచిర్మయేతి, 'స్త్రియాః పుంవత్—' (६।३।३४) ఇతి పుంవత్॥६५॥

ఆగచ్ఛన్భణతాముషః క్షణమథాతిథ్యం దృశోరానశే

స్వర్గఙ్గామ్భసి బన్దినాం కృతదినారమ్భాప్లుతిర్భూపతిః।

ఆనన్దాదతిపుష్పకం రథమధిష్ఠాయ ప్రియాయౌతకే

ప్రాప్తం తైరవరాగతైరవిదితప్రాసాదతో నిర్గమః॥६६॥

ఆగచ్ఛన్నితి॥ అథ భూపతిర్నలో బన్దినాం దృశోరాతిథ్యం ప్రేక్షణవిశేషద్యోతితప్రేమభక్తిబాహుల్యనేత్రగోచరత్వమానశే లేభే। కింభూతానామ్— క్షణమాత్రముషః ప్రభాతసమయం భణతాం వర్ణయతామ్। కింభూతః— స్వర్గఙ్గామ్భసి మన్దాకినీజలే కృతదినారమ్భాప్లుతిః కృతప్రాతఃస్నానః। తథా,— అవరాగతైర్నలబహిర్గమనానన్తరమాగతైస్తైర్మాగధైరవిదితోఽజ్ఞాతః ప్రాసాదతో నిర్గమో రాజగృహాద్బహిర్నిర్గమో యస్య। తథా,— ప్రియాయౌతకే భైమీపాణిగ్రహణసమయే కన్యాదానప్రతిష్ఠాఙ్గతయా దీయమానే వస్తుని మధ్యే ప్రాప్తమతిపుష్పకమతిక్రాన్తపుష్పకాఖ్యకువేరవిమానమతిరమణీయవేగవత్తరం సర్వత్రాప్రతిహతగమనం చ రథమధిష్ఠాయారుహ్యానన్దాత్తజ్జవాతిశయసంజాతవర్షాదాగచ్ఛన్। మాగధాగమనాత్పూర్వమ్, న తు వర్ణనానన్తరం ప్రబుద్ధః ప్రాసాదాన్నిర్గచ్ఛన్నిత్యర్థః। అత ఏవ భైమ్యైవ తే సంభావితా ఇతి పూర్వశ్లోక ఉక్తమ్। తస్య పరమధార్మికత్వం సూచితమ్।

కృతదినారమ్భాప్లుతిరాగచ్ఛన్నిత్యనేన వక్ష్యమాణభైమీప్రత్యుద్గమనమ్, ఉత్తరసర్గసంగతిశ్చ సూచితా। నలస్య పుణ్యశ్లోకత్వాత్సర్వత్రాప్రతిహతగతిత్వాత్తస్య చ రథస్య పూర్వమేవ 'సులఙ్ఘ్యాద్రిసముద్రకాపథమ్' ఇత్యాదినా సర్వత్రాప్రతిహతగతిత్వోక్తేశ్చాతిపుష్పకత్వోక్తేశ్చ స్వర్గగమనోక్తిర్యుక్తైవ। ఆనశే, 'అశ్నోతేశ్చ' (౭।౪।౭౨) ఇతి నుట్। అతిపుష్పకమ్, 'అత్యాదయః కాన్తాద్యర్థే—' (వాం ౧౩౩౬) ఇతి సమాసః। రథమ్, 'అధిశీఙ్—' (౧।౪।౪౬) ఇత్యాధారస్య కర్మత్వమ్। 'యౌతకప్రాప్తమ్' ఇతి పాఠే— 'కర్తృకరణే—' (౨।౧।౩౨) ఇతి సమాసః। అవరాగత్రైః, 'కాలాః' (౨।౧।౨౮) ఇతి ద్వితీయాసమాసః। ప్రాసాదతో నిర్గమః, పఞ్చమీ—' (౨।౩।౪౨) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః, పశ్చాద్బహువ్రీహిః॥౬౬॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

ఏకామత్యజతో నవార్థఘటనామేకాన్నవింశో మహా-

కావ్యే తస్య కృతౌ నలీయచరితే సర్గోఽయమస్మిన్నగాత్॥౬౭॥

శ్రీహర్షమితి॥ ముఖ్యాం నవార్థఘటనామపూర్వార్థనిర్మితమత్యజతోఽముఞ్చతో నూతనమేవ ప్రమేయం సర్వత్ర వదతః శ్రీహర్షస్య। ఏకాన్నవింశః వింశతేః పూరణ ఇత్యర్థే డటి 'తి వింశతేర్డితి' ఇతి తిలోపే చ వింశః। తత ఏకేన న వింశ ఇతి 'తృతీయా' (౨।౧।౩౦) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసే 'ఏకాదిశ్చైకస్య చాదుక్' (౬।౩।౭౬) ఇతి నఞః ప్రకృతిభావః, 'ఏక'శబ్దస్యాదుగాగమః॥౬౭॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే నైషధీయప్రకాశ ఏకాన్నవింశః సర్గః సమాప్తః॥

వింశః సర్గః।

సౌధాద్రికుట్టిమానేకధాతుకాధిత్యకాతటమ్।

స ప్రాప రథపాథోభృద్వాతజాతజవో దివః॥౧॥

సౌధేతి॥ సర్గసంగతిరుక్తైవ। స రథ ఏవ పాథోభృన్మేఘః దివః స్వర్గాద్గగనాచ్చ సౌధో రాజసదనమేవాద్రిస్తస్య కుట్టిమో నానావర్ణానేకమణిబద్ధభూమిః సైవానేకధాతుకా నానావిధగైరికాదిధాతుయుక్తా అధిత్యకోర్ధ్వభూమిస్తస్యాస్తటం పర్యన్తప్రదేశం ప్రాప। కింభూతః — వాతాత్సకాశాద్ (అర్థాదధికో) జాతో జవో వేగో యస్య। యద్వా,— జాతో జవో యస్య స జాతజవః, వాతో జాతజవో యస్మాద్ధేతోః, తేనాపి యస్మాద్రథాత్సకాశాద్వేగః శిక్షితః। అథవా,— (వా) తేన జాతః। మేఘోఽప్యుక్తవిశేషణవిశిష్టః పర్వతోర్ధ్వదేశం గగనాత్పతతి। ధాతుకేతి, 'శేషాద్విభాషా' (౫।౪।౧౫౪) ఇతి కప్॥౧॥

తతః ప్రత్యుదగాద్భైమీ కాన్తమాయాన్తమన్తికమ్।

ప్రతీచీసిన్ధువీచీవ దినోంకారే సుధాకరమ్॥౨॥

తత ఇతి॥ తతః సౌధోపరిభూమిప్రాప్త్యనన్తరం దినోంకారే దినప్రారమ్భే ప్రభాతేఽన్తికమాయాన్తం సుధాకరం చన్ద్రం ప్రతీచీసిన్ధువీచీవ పశ్చిమదిక్సముద్రలహరీవ భైమీ రథాదవతీర్యాన్తికం గృహపరిసరప్రదేశమాగచ్ఛన్తం కాన్తం నలం ప్రతి లక్షీకృత్యోదగాత్ప్రత్యుజ్జగామ। ఏతేన భైమ్యా నల ఆదరాతిశయః సూచితః। 'అన్తికే' ఇత్యపి పాఠః। '—అధికరణే చ' (౨।౩।౩౬) ఇతి చాత్సప్తమీ। వీచీ, 'కృదికారాత్—' (గం సూం ౫౦) ఇతి జీష్। ఇతి దినోంకారే, 'ఓమాఙోశ్చ' (౬।౧।౯౫) ఇతి పరరూపమ్॥౨॥

స దూరమాదరం తస్యా వదనే మదనైకదృక్।

దృష్టమన్దాకినీహేమారవిన్దశ్రీరవిన్దత॥౩॥

స ఇతి॥ దృష్టా మన్దాకిన్యా హేమారవిన్దశ్రీర్యేన స నలస్తస్యా వదనే దూరం స్వర్ణకమలాదపి నితరామాదరమవిన్దత లేభే। అత ఏవ మదనే ఏకా కేవలా ముఖ్యా వా దృగ్యస్య సః। స్వర్ణకమలాదప్యధికం తద్దృష్ట్వా సంభోగవాసనయాపశ్యదిత్యర్థః। ఏకా దృగ్యస్యేతి ఏకదృక్, మదనే ఏకదృక్। 'సప్తమీ—' (౨।౩।౩౬) ఇతి యోగవిభాగాత్ సమాసః। మాద్యతి సహర్షా భవతీతి మదనా, నన్ద్యాదిత్వాల్ల్యుః, తతః సమానాధికరణో వా బహువ్రీహిః॥౩॥

తేన స్వర్దేశసందేశమర్పితం సా కరోదరే।

బభ్రాజే బిభ్రతీ పద్మం పద్మవోన్నిద్రపద్మదృక్॥౪॥

తేనేతి॥ సా పద్మేవ శ్రీరివ బభ్రాజే। కింభూతా— స్వర్దేశస్య స్వర్గదేశస్య గమనసమయే మన్దాకినీస్వర్ణకమలం మమ క్రీడార్థమానేయమితి సందేశరూపం తేన నలేనార్పితం దత్తం (పద్మం) కరోదరే బిభ్రతీ। తథా,— హర్షాదున్నిద్రపద్మదృక్ వికసితకమలతుల్యనేత్రా। లక్ష్మీరపి కరే పద్మం ధారయతి, ప్రసాదాద్వికసితపద్మదృగ్భవతి। సందేశః, కర్మణి ఘఞ్॥౪॥

ప్రియేణాల్పమపి ప్రత్తం బహు మేనేతరామసౌ।

ఏకలక్షతయా దధ్యౌ యత్తమేకవరాటకమ్॥౫॥

ప్రియేణేతి॥ అసౌ భైమీ ప్రియేణ ప్రేమ్ణా ప్రత్తం దత్తమేకకమలరూపత్వాదల్పమపి బహు మేనేతరాం నితరాం బహ్వమన్యత। యద్యస్మాద్ధేతోరేకో ముఖ్యః శ్రేష్ఠో వరాటకో బీజకోశో యస్య తం పద్మమేకమేవ లక్షం నయనవిషయో యస్య యస్యా వా తద్భావేనాన్యవస్తువిలోకనపరిత్యాగేన తదేకపరతయాఽత్యాదరేణ దధ్యావచిన్తయత్। శోభాం పునఃపునరపశ్యదిత్యర్థః। అథ చ,— యద్యల్పమపి దత్తం బహుతరం న మన్యేత తద్రైకశ్చాసౌ వరాటకశ్చ తమేకం కపర్దకమపి ఏకలక్షసంఖ్యాపరిమితద్రవ్యత్వేన న ధ్యాయేదితి శ్లేషప్రతిభోత్థార్థాపత్తిః। తేన ప్రేమ్ణా స్వర్ణకమలదానాత్ 'వసన్తి హి ప్రేమ్ణి గుణా న వస్తుని' ఇతి న్యాయేన తత్స్వర్ణకమలం లక్షకోటిపరార్ధద్రవ్యాదపి నితరామధికం మేన ఇతి భావః। ప్రియపదేన ప్రేమభరః సూచితః। పద్మస్య పుంలిఙ్గత్వాత్తమితి పుంనిర్దేశః॥౫॥

ప్రేయసాఽవాది సా తన్వి! త్వదాలిఙ్గనవిఘ్నకృత్।

సమాప్యతాం విధిః శేషః క్లేశశ్చేతసి చేన్న తే॥౬॥

ప్రేయసేతి॥ ప్రేయసా నలేన సా భైమీ ఇత్యవాద్యుక్తా। ఇతి కిమ్— హే తన్వి కృశాఙ్గి! తవాలిఙ్గనవిఘ్నం కరోతీతి కృత్ శేషః స్నానసన్ధ్యానన్తరకరణీయత్వేనావశిష్టః శ్రుతిస్మృత్యుక్తోఽనతిక్రమణీయో నిత్యాగ్నిహోత్రాదిరూపో విధిర్మయా సమాప్యతాం పరిపూర్ణీక్రియతాం వదేతి సామప్రశ్నః। పరం యది తే చేతస్యాశ్లేషవిలమ్బవశాత్క్లేశః ఖేదశ్చేన్న భవేత్। సమాగతేనాశ్లేషలోలుపేన మయా భవదాశ్లేషః కర్తవ్యః, పరమన్తరాయస్తపఃశేషో విధిరస్తి స పునః ప్రసన్నచిత్తత్వేన యద్యనుజానాసి తర్హ్యేవ సమాప్తిం

నేష్యతే, నాన్యథేత్యర్థః। భైమీకర్మకాలిఙ్గనవిషయమేతత్। భైమీకర్తృకాలిఙ్గనవిషయే అనాలిఙ్గనఖిన్నాం తాం ప్రత్యేవం తేన ప్రార్థనా కృతేతి భావః। 'విధేః శేషః' ఇత్యపి పాఠః॥౬॥

క్వైతావాన్నర్మమర్మావిద్విద్యతే విధిరద్య తే।

ఇతి తం మనసా రోషాదవోచద్వచసా న సా॥౭॥

క్వేతి॥ సా భైమీ ఇతి రోషాదీర్ష్యయా తం మనసైవావోచన్మనస్యేవైవమచిన్తయత్, న వచసా సాక్షాన్న వాచా। ఇతి కిమ్— హే ప్రియ! నర్మమర్మావిదాలిఙ్గనాదికేలిరహస్యభేదీ ఏతావానతిబహురద్యాపి తే తవ విధిః క్వ కుతః, కియతి వా కాలే విద్యతే, అపి తు నాస్త్యేవ, సర్వోఽపి విధిస్త్వయా కృత ఏవ కేవలం మమాలిఙ్గనార్థమ్। జాత్యుత్తరమేతత్। యద్వా,— అద్యైతావాన్క్వ విద్యతే, అపి తు నాస్త్యేవ। పూర్వం కదాప్యేతావతో విధేరదర్శనాత్। ఇదమపి జాత్యుత్తరమేవేత్యర్థః। రోషవశాల్లజ్జావశాద్వా సాక్షాన్న బభాష ఇత్యర్థః। ప్రతారణమేవ మమ కరోషీతి రుష్టాభూదితి భావః। నర్మమర్మ విధ్యతీతి వ్యధేః క్విపి సంప్రసారణే చ 'నహివృతి—' (౬।౩।౧౧౬) ఇతి పూర్వపదస్య దీర్ఘః॥౭॥

క్షణవిచ్ఛేదకాదేవ విధేర్ముగ్ధే! విరజ్యసి।

విచ్ఛేత్తా న చిరం త్వేతి హృదాహ స్మ తదా కలిః॥౮॥

క్షణేతి॥ తదా భైమీచిన్తావసరే గృహారామస్థబిభీతకనివాసీ కలిః హృదా మనసా ఇత్యాహ స్మావోచత్। ఇతి కిమ్— హే ముగ్ధే మూఢే భైమి! క్షణవిచ్ఛేదకాత్క్షణమాత్రమేవ వియోగకారిణో విధేర్నిత్యకర్మణ ఏవ హేతోస్త్వం విరజ్యస్యుద్విగ్నా భవసీతి కాకుప్రశ్నః। ఏతావతైవోద్వేగో న కార్య ఇత్యర్థః। యతోఽహం కలిస్త్వాం చిరం న విచ్ఛేత్తా విచ్ఛేదనశీలో భవామి, అపి తు వియోజయిష్యామ్యేవేతి। ఏవమహం కరిష్యామి న జానాసీతి సప్రతిభం మనోరథమకరోదిత్యర్థః। భావీ వియోగః సూచితః। విచ్ఛేత్తా, తాచ్ఛీల్యే తృన్। త్వేతి, 'త్వామౌ—' (౮।౧।౨౩) ఇతి త్వాదేశః॥౮॥

సావజ్ఞేవాథ సా రాజ్ఞః సఖీం పద్మముఖీమగాత్।

లక్ష్మీః కుముదకేదారాదారాదమ్భోజినీమివ॥౯॥

సావజ్ఞేతి॥ అథైవం నలవాక్యశ్రవణోద్వేగానన్తరం సా భైమీ నలేనానాలిఙ్గనాత్స్వయ-మారబ్ధాలిఙ్గనానఙ్గీకారాద్వా సావజ్ఞేవ సాపమానేవ సతీ పద్మముఖీం నలాత్సకాశాద్భైమ్యాగమనసంజాతహర్షత్వాద్వికసితకమలతుల్యవదనాం సఖీమగాత్ప్రతిజగామ। కా కస్మాత్కామివ—లక్ష్మీః కుముదానాం కేదారాత్క్షేత్రాదారాన్నికటే పద్మరూపవదనామమ్భోజినీం కమలినీమివేత్యుపమా। లక్ష్మీనిర్గమే చ కుముదక్షేత్రస్య యథా మ్లానత్వం, తథా భైమీనిర్గమే నలస్య, అమ్భోజిన్యాశ్చ లక్ష్మ్యాగమనానన్తరం యథా హర్షః, తథా భైమ్యాగమనానన్తరం సఖ్యాః, ఇతి సూచితముపమయా॥౯॥

మమాసావపి మా సంభూత్కలిద్వాపరవత్పరః।

ఇతీవ నిత్యసత్రే తాం స త్రేతాం పర్యతూతుషత్॥౧౦॥

మమేతి॥ స నల ఇతీవ హేతోర్నిత్యసత్రే నిత్యాగ్నిహోత్రే విషయే తామాహవనీయగార్హపత్యదక్షిణాగ్నిరూపేణ ప్రసిద్ధాం త్రేతామ్। అథ చ,— త్రేతారూపం ద్వితీయం యుగమ్। ఆజ్యాదినా పర్యతూతుషత్పరితోషితవాన్పూజితవాంశ్చ। ఇతి కిమ్— అసౌ త్రేతాపి కలిద్వాపరవన్మమ పరః శత్రుర్మా సంభూదితి। అగ్నిత్రయమప్యపూజనేఽహితకారిత్వాచ్ఛత్రురేవ భవతి। ఏతేన చాకరణే ప్రత్యవాయభియైవ నిత్యాగ్నిహోత్రమకరోత్, తత్త్వతస్తు భైమీపర(వశ) ఏవాభూదితి భావః। 'త్రేతా త్వగ్నిత్రయే యుగే' ఇత్యమరః। అతూతుషత్, 'ణౌ చఙి—' (౭।౪।౧) ఇత్యుపధాహ్రస్వః॥౧౦॥

క్రియాం ప్రాహ్ణేతనీం కృత్వా నిషేధన్పాణినా సఖీమ్।

కరాభ్యాం పృష్ఠగస్తస్యా న్యమిమీలదసౌ దృశౌ॥౧౧॥

దమయన్త్యా వయస్యాభిః సహాస్యాభిః సమీక్షితః।

ప్రసృతిభ్యామివాయామం మాపయన్ప్రేయసీదృశోః॥౧౨॥

క్రియామితి॥ దమయన్త్యా ఇతి॥ యుగ్మమ్। అసౌ నలః పృష్ఠగః సన్ కరాభ్యాం తస్యా దృశౌ న్యమీమిలత్పిదధౌ। కిం కృత్వా— ప్రాహ్ణేతనీం ప్రాభాతికీమగ్నిహోత్రాదిక్రియాం కృత్వా। కిం కుర్వన్— పాణినాహమాగత ఇతి తస్యా అగ్రే న కథనీయమితి కరసంజ్ఞయైవ సఖీం నిషేధన్।

తథా,— అత ఏవ సహాస్యాభిర్నలస్య సంముఖీభిర్ధమయన్త్యా వయస్యాభిః సమీక్షితః। తథా కిం కుర్వన్నివ— ప్రసృతిభ్యాం కరద్వయచులుకాభ్యాం ప్రేయసీదృశోరియత్పరిమాణమేతయోర్దైర్ఘ్యమాయామం మాపయన్నివ। క్రీడాకారిణామియం జాతిః। ప్రసృతిప్రమాణే దృశావితి సూచితమ్। ప్రాష్ణోతనీం, 'సాయంచిరమ్—' (౪।౩।౨౩) ఇతి ట్యుస్తుట్ చ, టిత్వాన్ఙీప్। మీలేరకర్మకత్వాత్ 'గతిబుద్ధి—' (౧।౪।౫౨) ఇత్యాదినాఽణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వాద్దృశావితి ద్వితీయా। మాపయన్, 'మా మానే' అస్మాద్ధేతుమణ్ణిచి శతా॥౧౧-౧౨॥

తర్కితాలి! త్వమిత్యర్ధవాణీకా పాణిమోచనాత్।

జ్ఞాతస్పర్శాన్తరా మౌనమానశే మానసేవినీ॥౧౩॥

తర్కితేతి॥ హే ఆలి సఖి! మయా నేత్రపిధాయినీ త్వం తర్కితా జ్ఞాతాసీత్యేవంరూపాఽర్ధా మాం ముఞ్చేత్యాద్యవచనాదపరిపూర్ణపదా వాణీ యస్యాః సా; తథా,— స్వకరాభ్యాం నలపాణ్యోర్మోచనాద్ధేతోః జ్ఞాతం స్పర్శాన్తరం స్వీయస్పర్శాద్విలక్షణో నలస్పర్శ ఇతి యయా। జ్ఞాతస్పర్శమాన్తరం చేతో యస్యా ఇతి వా। సా మౌనమానశే ప్రాప, యతో మానసేవినీ మానినీ। స్పర్శేన నలం జ్ఞాత్వా మామవజ్ఞాయ త్రేతాయామనురక్తోఽధునా వృథైవ కిమిత్యాగత ఇత్యభిమానాత్కిమపి నావదదిత్యర్థః। వాణీకేతి, నద్యన్తత్వాత్కమ్॥౧౩॥

సావాది సుతనుస్తేన కోపస్తే నాయమౌచితీ।

త్వాం ప్రాపం యత్ప్రసాదేన ప్రియే! తన్నాద్రియే తపః॥౧౪॥

సేతి॥ తేన నలేన సుతనుః శుభాఙ్గీ సా ఇత్యవాద్యుక్తా। (ఇతి కిమ్—) అయి ప్రియే భైమి! తే తవాయం మయి కోపో నౌచితీ। 'ఔచితీ' శబ్దస్యావిష్టలిఙ్గత్వాదుచితోఽయం నేత్యర్థః। అహం యస్య తపసః ప్రసాదేన త్వాం ప్రాపం ప్రాప్తవానస్మి, తతపోఽగ్నిహోత్రాది నాద్రియ ఆదరేణ న కుర్యామిత్యాక్షేపకాకుప్రశ్నః। ఏవంవిధమహాఫలస్య తపసోఽత్యాదరో యుక్త ఏవేత్యర్థః। త్వత్ప్రాపకత్వాదేవాస్యాదరః క్రియతే, న త్వన్యథా, తస్మాత్కోపం మా కార్షీరితి భావః॥౧౪॥

నిశి దాస్యం గతోఽపి త్వాం స్నాత్వా యన్నాభ్యవీవదమ్।

తం ప్రవృత్తాసి మన్తుం చేన్మన్తుం తద్వద వన్ద్యసే॥౧౫॥

నిశీతి॥ హే భైమి! అహం నిశి తవ దాస్యమాలిఙ్గనచుమ్బనాది చరణపర్యన్తసేవాకారిత్వం గతోఽపి సన్ ప్రాతః స్నాత్వా త్వాం నాభ్యవీవదం న నమస్కృతవానితి యత్, తం మన్తుమపరాచం మన్తుమఙ్గీకర్తుం త్వం ప్రవృత్తాసి చేత్, తత్తర్హి వద తదపరాధమార్జనాయేదానీమేవ వన్ద్యసే నమస్క్రియసే। రాత్రౌ దాస్యం ప్రాప్త ఇత్యనేన సఖీషు భైమీరాత్రివృత్తమపి సూచితమ్। అభ్యవీవదమ్, అభిపూర్వాన్నమస్కారార్థాచ్చౌరాదికాద్వదేః ఖార్థణిచి చఙి చ 'ణౌ చఙి—' (౭।౪।౧) ఇత్యుపధాహ్రస్వః॥౧౫॥

ఇత్యేతస్యాః పదాసత్త్యై పత్త్యైష ప్రేరితౌ కరౌ।

రుద్ధ్వా సకోపం సాతఙ్కం తం కటాక్షైరమూముహత్॥౧౬॥

ఇతీతి॥ ఏష ఇత్యేవముక్తప్రకారేణైతస్యా భైమ్యాః పదాసత్త్యై చరణనికటీభావాయ ప్రణామార్థం పత్యా ప్రేరితౌ కరౌ నమస్కారారమ్భానౌచిత్యాద్రాత్రివృత్తస్య ప్రకటనేన వా సరోషం పతిత్వాత్స్వీయచరణయోః పతికరస్పర్శస్యానౌచిత్యాద్వా ఆతఙ్కో భయం తేన చ సహ యథా తథా చరణస్పర్శాత్పూర్వమేవ స్వకరాభ్యాం రుద్ధ్వా నివార్య తం కటాక్షైరమూముహత్కామాధీనం చకార। ఏవం తయా విలోకిత ఏవ కామవశో జాత ఇతి భావః। పదాసత్త్యై, తాదర్థ్యమాత్రే చతుర్థీ। ముహేరకర్మకత్వాత్ 'గతిబుద్ధి—' (౧।౪।౫౨) ఇత్యాదినాఽణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వాత్తమితి ద్వితీయా। అమూముహత్, హేతుమణ్ణిచి చఙ్యుపధాహ్రస్వాది॥౧౬॥

అవోచత తతస్తన్వీం నిషధానామధీశ్వరః।

తదపాఙ్గచలత్తారఝలత్కారవశీకృతః॥౧౭॥

అవోచతేతి॥ తతస్తస్యాస్తాదృశకటాక్షవిలోకనానన్తరం నిషధానామధీశ్వరస్తన్వీం వక్ష్యమాణమవోచత। కింభూతః— 'తార' శబ్దస్య కనీనికావాచిత్వే నపుంసకలిఙ్గత్వాత్తస్యా అపాఙ్గే చలతస్తారస్య కనీనికాయాః కిరణోల్లాసలక్షణదర్శనచమత్కారరూపో ఝలత్కారస్తేన వశీకృతః। యద్వా,— చలన్తీ తరలా తారా యత్ర తాదృశశ్చాసౌ ఝలత్కారశ్చ, తతః పూర్వేణ షష్ఠీసమాసః। ఝలత్కార ఇతి దేశ్యపదమ్॥౧౭॥

కటాక్షకపటారబ్ధదూరలఙ్ఘనరంహసా।

దృశా భీత్యా నివృత్తం తే కర్ణకూపం నిరూప్య కిమ్॥౧౮॥

కటాక్షేతి॥ హే ప్రియే! కటాక్షకపటేన నేత్రప్రాన్తవక్రవిలోకనవ్యాజేనారబ్ధం కర్తుం వ్యవసితం దూరలఙ్ఘనేఽతిదూరదేశాతిక్రమణే రంహో వేగో యయా ఏతాదృశ్యా తే దృశా కర్ణరూపం కూపమగ్రే నిరూప్య విలోక్య భీత్యా పునర్నివృత్తం పరావృత్తం కిమిత్యుత్ప్రేక్షా। దూరం గన్తుముపక్రాన్తా హి మహాన్తం కూపం పురో దృష్ట్వా భయేన శీఘ్రం పరావర్తన్త ఏవ। దృశేత్యనేన స్త్రీత్వం యుజ్యతే। స్త్రియా హి భీతిర్యుక్తా॥౧౮॥

సరోషాపి సరోజాక్షి! త్వముదేష ముదే మమ।

తప్తాపి శతపత్రస్య సౌరభాయైవ సౌరభా॥౧౯॥

సరోషేతి॥ హే సరోజాక్షి! సరోషాపి త్వం మమ ముదే హర్షాయైవోదేషి భవసి। అఙ్గానామాలిఙ్గనాద్యర్థం దురాపత్వేన స్పృహణీయతరత్వాత్సౌన్దర్యాతిశయాచ్చేత్యర్థః। యస్మాత్తప్తాప్యుష్ణస్పర్శాపి సూరః సూర్యస్తత్సంబన్ధినీ సౌరీ భా దీప్తిః శతపత్రస్య కమలస్య వికాసపూర్వం సౌరభాయైవ భవతి, న తు మ్లాన్యై। సౌరభేత్యత్ర 'పుంవత్కర్మధారయ–' (౬।౩।౪౨) ఇతి పుంవత్॥౧౯॥

ఛేత్తుమిన్దౌ భవద్వక్త్రబిమ్బవిభ్రమవిభ్రమమ్।

శఙ్కే శశాఙ్కమానఙ్కే భిన్నభిన్నవిధిర్విధిః॥౨౦॥

ఛేత్తుమితి॥ హే భైమి! విధిర్బ్రహ్మా పూర్వం నిష్కలఙ్కేఽపీన్దౌ విషయేఽతిసాదృశ్యాత్ప్రతిక్షణం భవన్ముత్పద్యమానో భవత్యా వా వక్త్రబిమ్బస్య విభ్రమో విశిష్టా భ్రాన్తిస్తస్య విభ్రమం విలాసం ఛేత్తుం శశాఙ్కమానఙ్కే శశరూపేణ కలఙ్కేన చిహ్నితవానిత్యహం శఙ్కే। యతో భిన్నభిన్నో భిన్నప్రకారః కించిద్భేదయుక్తో విధిర్ఘటపటాదివిధానం యస్య తాదృశః। తస్మాద్భవన్ముఖమృగాఙ్కయోరుత్పద్యమానసాదృశ్యభ్రాన్తినిరాసాయ చన్ద్రం కలఙ్కేన చిహ్నితవానిత్యర్థః। ఇత్యహం మన్యే। నిష్కలఙ్కం భవన్ముఖం చన్ద్రాదప్యధికమితి భావః। ఆనఙ్కే, చౌరాదికాల్లక్షణార్థాదఙ్కేర్లిట్ భిన్నభిన్నేతి ప్రకారే ద్విరుక్తిః॥౨౦॥

తామ్రపర్ణీతటోత్పన్నైర్మౌక్తికైరిన్దుకుక్షిజైః।

బద్ధస్పర్ధతరా వర్ణాః ప్రసన్నాః స్వాదవస్తవ॥౨౧॥

తామ్రపర్ణీతి॥ తవ వర్ణాస్త్వద్వదననిర్గతా వర్ణాః ప్రసన్నాః స్పష్టతరా నిర్దోషత్వాదుజ్జ్వలాశ్చ, తథా,— స్వాదవో మధురాః సుశ్రావ్యాః క్రమేణ మలయనిర్గతదక్షిణసముద్రగామితామ్రపర్ణ్యాఖ్యనద్యాస్తటే ఉత్పన్నైః, తథా,— అమృతమయస్యేన్దోః కుక్షౌ జాతైర్మౌక్తికైః సహ బద్ధ్వా ధృతా స్పర్ధా సాదృశ్యదర్పో యైస్తేఽతిశయేన బద్ధస్పర్ధా బద్ధస్పర్ధతరాః। 'ఇక్షుకుక్షిజైః' ఇతి పాఠే - ఇక్షుకుక్షేర్జాతైర్మౌక్తికైః। తామ్రపర్ణీజాతస్య మౌక్తికస్య సౌన్దర్యమ్, న మాధుర్యమ్। ఇక్షుకుక్షౌ యది మౌక్తికాని జాయేరన్, తదా మాధుర్యాతిశయాత్తైః సహ బద్ధస్పర్ధతరా ఇత్యభూతోపమా। ఇక్షుర్వంశవిశేషః, తత్రోత్పన్నస్య మౌక్తికస్య వైద్యకనిఘణ్టౌ శైత్యం మాధుర్యం పిత్తోపశమకత్వం చోక్తమ్। వంశాన్మౌక్తికోత్పత్తిః ప్రసిద్ధా పూర్వముక్తా చ॥౨౧॥

త్వద్గిరః క్షీరపాథోధేః సుధయైవ సహోత్థితాః।

అద్యయావదహో ధావద్దుగ్ధలేపలవస్మితాః॥౨౨॥

త్వదితి॥ తవ గిరః క్షీరపాథోధేః క్షీరసముద్రాత్సకాశాత్ సుధయైవ సహోత్థితా ఉత్పన్నాః। యస్మాత్—అద్యయావదద్యతనమవధీకృత్యాద్యాప్యహో చిత్రం ధావత్ప్రసరద్దుగ్ధలేపలవరూపం స్మితం హాస్యం యాసు తాదృశ్యః। అమృతేన సహ నిర్గతత్వాదమృతవన్మధురాః, క్షీరసముద్రాచ్చ నిర్గతత్వాత్స్మితవ్యాజేన తద్దుగ్ధలేపలేశ ఏవాద్యాప్యనువర్తతే। తద్వద్ధవలస్మితాశ్చేతి భావః। ధావత్, 'ధావు గతిశుద్ధ్యోః' ఇత్యస్మాచ్ఛతా॥౨౨॥

పూర్వపర్వతమాశ్లిష్టచన్ద్రికశ్చన్ద్రమా ఇవ।

అలంచక్రే స పర్యఙ్కమఙ్కసంక్రమితప్రియః॥౨౩॥

పూర్వేతి॥ స నలః పర్యఙ్కమలంచక్రే। కింభూతః— అఙ్కే సంక్రమితా సమారోపితా ప్రియా యేన సః। కః కమివ— ఆశ్లిష్టా చన్ద్రికా కౌముదీ యేన స చన్ద్రమాః పూర్వపర్వతమివ॥౨౩॥

ప్రావృడారమ్భణామ్భోదః స్నిగ్ధాం ద్యామివ స ప్రియామ్।

పరిరభ్య చిరాయాస విశ్లేషాయాసముక్తయే॥౨౪॥

ప్రావృడితి॥ స ప్రియాం విశ్లేషః ప్రాతఃస్నానాదినిత్యకర్మానుష్ఠానవశేన తావన్మాత్రభిన్నదేశావస్థాయితయా వా వియోగస్తజ్జనితో (య) ఆయాసః ఖేదస్తస్యోభయోర్వా ముక్తయే నివృత్తయే పరిరభ్య చిరాయాస తస్థౌ శుశుభే వా। కః కామివ— ప్రావృడారమ్భణే వర్షారమ్భేఽమ్భోదో మేఘో ద్యామివ। (కింభూతో మేఘః—) స్నిగ్ధః సజలత్వాదరూక్షః శ్యామః। మేఘో యథా వీనాం శ్లేషో యోగః శరదాదౌ సదా గగనే క్రీడద్భిః పక్షిభిర్యః శ్లేషః సంబన్ధస్తజ్జనితదుఃఖపరిహారాయ జలభియా పక్షిణాం నీడనివేశిత్వాత్తద్యోగే క్లేశముక్తయే దివమాలిఙ్గ్య చిరం తిష్ఠతి। కింభూతః సః— స్నిగ్ధోఽతిప్రీతిమాన్। ఆస, 'అస గతిదీప్త్యాదానేషు'॥౨౪॥

చుచుమ్బాస్యమసౌ తస్యా రసమగ్నః శ్రితస్మితమ్।

నభోమణిరివామ్భోజం మధుమధ్యానుబిమ్బితః॥౨౫॥

చుచుమ్బేతి॥ అసౌ రసమగ్నః ప్రేమభరపరవశః సన్ తస్యా గతరోషత్వాదాలిఙ్గనసుఖాచ్చ శ్రితస్మితమాస్యం చుచుమ్బ। కః కిమివ— మధుమధ్యేఽనుబిమ్బితః ప్రతిఫలితః, అత ఏవ రసమగ్నో నభోమణిః సూర్యోఽమ్భోజమివ। తదపి శ్రితవికాసమ్। సూర్యపద్మయోర్దూరదేశత్వాత్ కథం చుమ్బనమితి ప్రశ్నే 'మధుమధ్యానుబిమ్బిత' ఇత్యుత్తరమ్॥౨౫॥

అథాహూయ కలాం నామ పాణినా స ప్రియాసఖీమ్।

పురస్తాద్వేశితామూచే కర్తుం నర్మణి సాక్షిణీమ్॥౨౬॥

అథేతి॥ అథ చుమ్బనానన్తరం స పాణినా హస్తసంజ్ఞయా కలాం నామ ప్రియాయాః సఖీమాహూయ ఊచే। కింభూతామ్— నర్మణ్యన్యోన్యరహః క్రీడాహాసే సాక్షిణీం కర్తుం పురస్తాదగ్రే వేశితాం స్థాపితామ్। వేశితామ్, ణ్యన్తాన్నిష్ఠా॥౨౬॥

కస్మాదస్మాకమబ్జాస్యా వయస్యా దయతే న తే।
ఆసక్తా భవతీష్వన్యం మన్యే న బహు మన్యతే॥౨౭॥

కస్మాదితి॥ హే కలే! అబ్జాస్యా పద్మముఖీ తే వయస్యా భైమీ కస్మాత్కారణాదస్మాకం న దయతే కృపాం న కరోతి, కథయ పృచ్ఛ వేతి శేషః। స్వయమేవ కారణమాశఙ్కతే— భవతీషు భవాదృశీషు సఖీషు మధ్య ఆసక్తా సామస్త్యేనానురక్తా సతీ హితకారిణమప్యన్యం మాదృశం బహు యథా తథా నితరాం న మన్యత ఇత్యహం మన్యే। తేన మయి కృపాం న కరోతీత్యర్థః। రాత్రావాత్మానం మమ హస్తేన స్ప్రష్టుమపి నాదాదితి తాం ప్రతి సూచ్యతే। భవదాసక్తేరస్మాకమియం దశాఽనయా కృతేతి కలాం ప్రత్యపి సోల్లుణ్ఠమ్। అథ చ,— నవపరిచయేఽప్యస్మాకం దయతే, చిరపరిచయేఽపి తే తుభ్యం న దయతే। కుతః— భవతీషు నాసక్తా సతీ అన్యం మల్లక్షణం బహు మన్యతే యత ఇత్యుత్తరానురోధేన వ్యాఖ్యేయమ్। అస్మాకమ్, 'అధీగర్థ—' (౨।3।౫౨) ఇతి షష్ఠీ, 'అస్మదో ద్వయోశ్చ' (౧।౨।౫౯) ఇత్యేకత్వేఽపి బహువచనమ్॥౨౭॥

అన్వగ్రాహి మయా ప్రేయాన్నిశి స్వోపనయాదితి।
న విప్రలభతే తావదాలీరియమలీకవాక్॥౨౮॥

అన్వితి॥ అలీకాఽసత్యా వాగ్యస్యాః సేయం ఇత్యుక్త్వాఽతివిశ్వాసస్థానభూతా భవాదృశీరాలీః సఖీస్తావన్న విప్రలభతే ప్రతారయతి। ఇతి కిమ్— మయా నిశి ఆలిఙ్గనచుమ్బనాదినా స్వస్యాత్మశరీరస్యోపనయాద్ధానాదానుకూల్యేన రమణాన్మయా ప్రేయాన్నలోఽన్వకమ్పీతి (విప్రలభతే ప్రతారయతి)। మాదృశాన్ యద్యపి వఞ్చయతి, తథాపి భవాదృశీః కథం వఞ్చయేదితి 'తావత్' శబ్దార్థః। అలీకవాఙ్మ ప్రతారయతీతి విపరీతలక్షణయా సోల్లుణ్ఠభాషణాద్విప్రలభత ఏవేత్యర్థః। ఆలీస్తావన్న విప్రలభతే, అపి తు తా అపి వఞ్చయత్యేవ, అస్మాదృశాం తు కా కథేతి కాకుర్వా। తస్మాదియమస్మాకం న దయత ఇత్యేవ తథ్యం జానీత, సర్వథా వాస్యా వచసి భవతీభిర్న విశ్వసనీయమితి భావః। ఏతేన భేదోపాయప్రయోగః కృత ఇతి సూచితమ్॥౨౮॥

పునరప్యలీకతామేవాహ—

ఆహ స్మైషా నలాదన్యం న జుషే మనసేతి యత్।

యౌవనానుమితేనాస్యాస్తన్మృషాభూన్మనోభువా॥౨౯॥

ఆహేతి॥ ఏషా భవాదృశీనాం పుర ఇతి యదాహ స్మ। ఇతి కిమ్— అహం నలాదన్యం మనసాపి న జుషే భజ ఇతి తదేతస్యాః ప్రతిజ్ఞావాక్యం యౌవనే ప్రస్తుతే సత్యనుమితేన ప్రకటీభూతేన మన ఏవ భూః స్థానం యస్య తేన కామేన కృత్వా మృషా మిథ్యాభూత్। మదనస్య కామస్య మనసి ధారణాదసత్యప్రతిజ్ఞేయమితి నిన్దా। వస్తుతస్తు తారుణ్యమారభ్య మయ్యేవానురక్తేతి స్తుతిరేవాస్యాః కృతా। వ్యాజస్తుతిః॥౨౯॥

ఆస్యసౌన్దర్యమేతస్యాః శృణుమో యది భాషసే।

తద్ధి లజ్జానమన్మౌలేః పరోక్షమధునాపి నః॥౩౦॥

ఆస్యేతి॥ హే కలే! త్వమేతస్యా ఆస్యసౌన్దర్యం చిరపరిశీలనజ్ఞాతాశేషవిశేషత్వాద్యది భాషసే తర్హి వయం శృణుమః। ఆదర్శే హస్తకఙ్కణదర్శనవదసంగతమేతదిత్యాశఙ్క్య హేతుమాహ— హి యస్మాత్తదేతదాస్యసౌన్దర్యమధునాపి వివాహమారభ్యా- ద్యతనక్షణపర్యన్తం నోఽస్మాకం పరోక్షమప్రత్యక్షమ్। నేత్రవిషయో న జాతమిత్యర్థః। యతః— లజ్జయా నమన్మౌలేర్నమ్రమస్తకాయాః। నమ్రమౌలిత్వాదేతన్ముఖం కదాపి మయా న దృష్టమ్। తస్మాదేతదాస్యసౌన్దర్యం త్వం కథయేత్యర్థః। ఏతస్యా ముఖమపి న దృష్టం సంభోగకథా తు దూరాపాస్తా। తస్మాదేతదీయవచనే సర్వథా న విశ్వసనీయమితి భావః। అధునేత్యస్య వర్తమానార్థత్వాత్పరోక్షస్య భూతార్థత్వాద్వర్తమానస్య భూతత్వవిరోధాత్ 'పరోక్షాధునా' శబ్దయోరర్థాన్తరపరిగ్రహాద్విరోధాభాసోఽపి॥౩౦॥

పూర్ణయైవ ద్విలోచన్యా సైషాలీరవలోకతే।

ద్రాగ్దృగన్తాణునా మాం తు మన్తుమన్తమివేక్షతే॥౩౧॥

పూర్ణయేతి॥ సైషా ఆలీర్భవాదృశీః పూర్ణయైవ ద్విలోచన్యా నేత్రద్వయేనావలోకతే, మాం తు పునః మన్తుమన్తమివ సాపరాధమివ ఏకస్యా అపి దృశోఽన్తః ప్రాన్తదేశస్తస్యాప్యణుర్లేశస్తేనాపి ద్రాక్ ఝటితి క్షణమాత్రమేవేక్షతే। పూర్ణద్విలోచన్యా చిరకాలవిలోకనస్య కా కథేత్యర్థః।

సాపరాధోఽపి సరోషయా దృశా విలోక్యతే। ప్రియయా చ ప్రేయాన్స్మృగన్తేనైవ విలోక్యతే। సఖ్యాదిబాన్ధవజనస్తు సరలైః సకలైర్నేత్రైః। ద్విలోచన్యా, సమాహారద్విగౌ 'ద్విగోః' (౪।౧।౨౧) ఇతి జీప్॥౩౧॥

న లోకతే యథేదానీం మామియం తేన కల్పయే।

యోఽహం దూత్యేఽనయా దృష్టః సోఽపి వ్యస్మారిపీదృశా॥౩౨॥

నేతి॥ హే సఖి! యథా యేన ప్రకారేణ। యత ఇతి యావత్। యస్మాదిదానీమియం మాం న లోకతే తేన హేతునా యోఽహం దూత్యావసరేఽనయా దృష్టోఽప్యహమీదృశా సర్వథానవలోకిన్యాఽనయైవ వ్యస్మారిషి విస్మృత ఇతి కల్పయే సంభావయామి। సంప్రతి జిజ్ఞాసితాశేషవిశేషం మాం ద్రక్ష్యతీతి తు కథా దూరే। కింతు సర్వథా నావలోకయత్యపీత్యర్థః। స ఏవాయమితి ప్రత్యభిజ్ఞానం యద్యభవిష్యత్, తర్హి తాదృగేవ వ్యలోకయిష్యదపి, నత్వేవం, తస్మాద్విస్మృత ఏవాహమనయేతి కల్పనా యుక్తేతి సోల్లుణ్ఠమ్। పూర్వవద్వక్రోక్తిః। కల్పయే, చిన్తార్థాచ్చౌరాదికాత్కృపేః 'ణిచశ్చ' (౧।౩।౭౪) ఇతి తజ్। వ్యస్మారిషి, స్మరతేః కర్మణి లుజత్తమైకవచన ఇటి 'స్యసిచ్సీయుట్—' (౬।౪।౬౨) ఇత్యాదినాం సిచ ఇడాగమే తస్య చిణ్వద్భావే 'అచో ఞ్ణితి'(౭।౨।౧౧౫) ఇతి వృద్ధిః॥౩౨॥

రాగం దర్శయతే సైషా వయస్యాః సూనృతామృతైః।

మమ త్వమితి వక్తుం మాం మౌనినీ మానినీ పునః॥౩౩॥

రాగమితి॥ హే కలే! సైషా వయస్యా భవాదృశీః సూనృతాని ప్రియసత్యాని వచనాని తద్రూపైరమృతైః కృత్వా రాగం నిజాం ప్రీతిం దర్శయతే బోధయతే। భవతీష్వతితమాం మమ ప్రీతిరితి జ్ఞాపయతీత్యర్థః। మాం పునః త్వం మమేత్యేతావన్మాత్రమపి వక్తుం మౌనినీ। తూష్ణీం భవతీత్యర్థః। యతో వృథైవ మానినీ ధృతాభిమానా। నహి మయా కిమప్యపరాద్ధమిత్యర్థః। త్వం మదీయ ఇత్యేతావత్రైవ వచనేనాహం సనాథః, పరం తావదపి న వదతి, మయ్యస్యాః కృపా నాస్త్యేవేతి సోల్లుణ్ఠమ్। లజ్జావశాన్న వదతీతి వ్యాజేన స్తుతిర్వా। దర్శయతే, 'ణిచశ్చ' (౧।౩।౭౪) ఇతి తజ్। వయస్యాః, దృశేర్బుద్ధ్యర్థత్వాత్ 'గతిబుద్ధి–' (౧।౪।౫౨) ఇతి అణీ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వమ్॥౩౩॥

కాం నామన్త్రయతే నామ నామగ్రాహమియం సఖీమ్।

కలే! నలేతి నాస్మాకీం స్పృశత్యాహ్వాం న జిహ్వయా ॥౩౪॥

కామితి॥ హే కలే! ఇయం కాం నామ సఖీం నామగ్రాహం నామ గృహీత్వా నామన్త్రయతే సంబోధనపూర్వం నాహ్వయతి। అపి తు సర్వామపి। 'నామ' శిరశ్చాలనే। ఆస్మాకీమస్మత్సంబన్ధినీం తు పునర్నలేతి సంబుద్ధ్యన్తామాహ్వాం సంజ్ఞాం జిహ్వయా న స్పృశతి నోచ్చారయత్యపి। రహస్యభాషణం తు దూరాపాస్తమిత్యర్థః। స్త్రీణాం భర్తృనామగ్రహణస్య నిషిద్ధత్వాదనౌచిత్యారోపేణోపాలమ్భాద్వ్యాజస్తుతిః। ఆహ్వానమాహ్వా, 'ఆతశ్చోపసర్గే' (౩।౩।౧౦౬) ఇత్యఙ్॥౩౪॥

అస్యాః పీనస్తనవ్యాప్తే హృదయేఽస్మాసు నిర్దయే।

అవకాశలవోఽప్యస్తి నాత్ర కుత్ర బిభర్తు నః॥౩౫॥

అస్యా ఇతి॥ అస్యాః పరిదృశ్యమానేఽత్ర హృదయే అవకాశలవః స్థాపనలేశోఽపి నాస్తి। తస్మాన్నోఽస్మాన్ కుత్ర కస్మిన్స్థానే బిభర్తు ధారయతు। అవకాశలేశాభావే హేతుమాహ— యస్మాత్పీనాభ్యామాబాహుమూలప్రసృతాభ్యాం స్తనాభ్యాం వ్యాప్తే సమన్తాదావృతేఽతిసంకటే। సంకటేఽపి దయయా సమావేశో భవతీత్యాశక్య సాపి నాస్తీత్యాహ— అస్మాసు నిర్దయేఽస్మద్విషయే కృపారహితే। ఏతేన నాస్యాః కశ్చిదపరాధ ఇతి సోల్లుణ్ఠమ్। ఉచ్చకుచాభ్యామహ- ముపయైవ ప్రియే, న తు మమ హృదయస్పర్శః కదాపి దీయత ఇత్యౌచిత్యేఽప్యనౌచిత్యారోపాద్వక్రోక్తిర్వ్యాజస్తుతిర్వా॥౩౫॥

అధిగత్యేదృగేతస్యా హృదయం మృదుతాముచోః।

ప్రతీమ ఏవ వైముఖ్యం కుచయోర్యుక్తవృత్తయోః॥౩౬॥

అధిగత్యేతి॥ హే కలే! వయమీదృగేవం పూర్వోక్తప్రకారేణ కఠినమేతస్యా హృదయమధిగత్య ప్రాప్య జ్ఞాత్వా వా మృదుతాముచోః కఠినాశ్రయవశాత్కాఠిన్యం భజతోః। కదాప్యనాలిఙ్గనాన్మయి విషయే నిర్దయయోరితి యావత్। తథా యుక్తముచితం వృత్తమాచరణం యయోః। కదాచిదప్యాలిఙ్గనాకరణాద్విరుద్ధలక్షణయాఽనాచారశీలయోరితి యావత్। ఏవంభూతయోరస్యాః స్తనయోః కదాచిదప్యాలిఙ్గనాదానాద్వైముఖ్యం పరాఙ్ముఖత్వమేవ ప్రతీమో జానీమః। ఆలిఙ్గనే కుచౌ సంముఖౌ భవతః, నిర్దయహృదయత్వాదేతస్యాః పరాఙ్ముఖత్వాదేవంభూతావేతత్కుచావపి సదా మమ

పరాఙ్ముఖావేవ జాతావిత్యర్థః। అథ చ,— స్త్రీణాం హృదయస్యాతిమృదుత్వాదేతస్యా హృదయమీదృగతిమృదు జ్ఞాత్వాపి సర్వస్య తస్యావరణాన్నిర్దయత్వం భజతోః। అత ఏవ విపరీతలక్షణయా యుక్తవృత్తయోరనాచారశీలయోః। మృదుం ప్రతి మృదునైవ భవితవ్యమ్, విశేషతస్తు స్త్రీం ప్రతి। తథా చ విపరీతాచరణాదనాచారయోః। అత ఏవ వైముఖ్యం పరాఙ్ముఖత్వమ్। అథ చ,— విరుద్ధముఖత్వం జానీమ ఏవ। అనాచారశీలో హి కస్మైచిదపి స్వముఖం న దర్శయతి మలినముఖశ్చ భవతి। ఏతయోరప్యుక్తప్రకారేణ పరాఙ్ముఖత్వం చూచుకయోః శ్యామత్వాన్మలినముఖత్వం జానీమ ఇతి సోల్లుణ్ఠమ్। అథ చ,— ఏతస్యా హృదయం కఠినం జ్ఞాత్వా 'ఆర్జవం హి కుటిలేషు న నీతిః' ఇతి న్యాయేన నిష్ఠురత్వమఙ్గీకుర్వతోః। యస్మాదుచితం వృత్తం స్థితిర్యయోః। అథ చ,— యుక్తాచారయోః, పరాఙ్ముఖత్వం ప్రతీమ ఏవ। హృదయస్యోపర్యూర్ధ్వముఖేన వర్తమానత్వాద్ధృదయం ప్రతి కుచౌ సదా పరాఙ్ముఖావేవేత్యర్థః। యుక్తాచారో హి కఠినహృదయం ప్రతి నిర్దయో భూత్వా తస్మాత్పరాఙ్ముఖ ఏవ భవతి, తం న పశ్యతి। అథ చ,— ఈదృక్సున్దరతరం స్త్ర్యన్తరపరిత్యాగేనాస్యా హృదయం ప్రాప్య కఠినతరత్వం గుణం భజతోః; తథా,— పీవరత్వాదన్యోన్యసంశ్లిష్టయోర్వర్తులయోశ్చ విగతముఖత్వం నిమగ్నచూచుకత్వం గౌరత్వవిరుద్ధశ్యామముఖత్వం చ జానీమ ఏవ। అథ చ,— ఈదృగతికోమలమేతదీయం హృదయం జ్ఞాత్వా ప్రాప్య వా మూఢతామముఞ్చతోరాలిఙ్గనాదినా మయి విషయే సకృపయోః, అత ఏవ యుక్తాచారయోర్విశిష్టమత్యున్నతం ముఖమగ్రం యయోస్తాదృక్త్వం ప్రసన్నముఖం చ జానీమ ఏవేతి। ఇత్యాది జ్ఞాతవ్యమ్॥౩౬॥

ఇతి ముద్రితకణ్ఠేఽస్మిన్సోల్లుణ్ఠమభిధాయ తామ్।

దమయన్తీముఖాధీతస్మితయాఽసౌ తయా జగే॥౩౭॥

ఇతీతి॥ అస్మిన్నలే ఇత్యుక్తప్రకారేణ సోల్లుణ్ఠం వక్రోక్త్యాదిసహితం యథా తథా తాం భైమీం కలాం వాఽభిధాయోక్త్వా ముద్రితకణ్ఠే మౌనిని సతి దమయన్తీముఖాదధీతం స్మితం యయా నలవక్రోక్తిమాకర్ణ్య హసద్భైమీముఖం దృష్ట్వా సంజాతహాసయా, భైమీముఖేనాధీతం స్మితం యస్యాః సకాశాత్। నలీయసోత్ప్రాసవచనాత్స్వయం హసన్తీం భైమీమపి హాసయతి స్మేత్యర్థః। తాదృశ్యా వా తయా కలయా అసౌ నలో జగేఽభాణి। 'సోల్లుణ్ఠనం తు సోత్ప్రాసమ్' ఇత్యమరః। ఉల్లుణ్ఠనముల్లుణ్ఠః, భావే ఘఞ్। తేన సహ యథా స్యాదితి క్రియావిశేషణమ్। ముఖాధీతేతి, 'పఞ్చమీ' (౨।౩।౪౨) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః। '(స్మితయా) ఽస్మై తయా' ఇతి పాఠే— 'క్రియయా యమభిప్రైతి–' (వాం ౧౦౮౫) ఇతి సంప్రదానత్వమ్॥౩౭॥

'కస్మాదస్మాకమ్—' (నైం ౨౦।౨౭) ఇత్యస్యోత్తరమాహ—

భావితేయం త్వయా సాధు నవరాగా ఖలు త్వయి।

చిరంతనానురాగార్హం వర్తతే నః సఖీః ప్రతి॥౩౮॥

భావితేతి॥ హే రాజన్! త్వయేయం సాధు సమ్యగ్భావితా తర్కితా। యా త్వయి విషయే ఖలు నిశ్చితం నవరాగా నవప్రీతిర్వర్తతే। నవోఢత్వాదధార్ష్ట్యేన సలజ్జా వర్తత ఇత్యర్థః। త్వయి నవరాగా సతీ నః సఖీః ప్రతి చిరంతనో యోఽనురాగస్తస్యార్హం యోగ్యం యథా తథా వర్తతే। బహుకాలీనస్నేహవశాన్నిఃశఙ్కం వర్తత ఇత్యర్థః। త్వయి నవరాగా సతీ నః ప్రతి చిరంతనానురాగార్హమతిదృఢప్రీతి (యథా తథా) వర్తతే, న తు త్వయీత్యేకవాక్యతా వా। తస్మాల్లజ్జావశాదధార్ష్ట్యాన్మయ్యుదాసీనా, భవతీషు తు ప్రీతిమతీతి తవ బుద్ధిరుత్పన్నేత్యర్థః। అథ చ,—త్వయేయం సాధు తర్కితా। సాధ్వితి కాక్వా విపరీతలక్షణయా వా సాధ్వేవ విపరీతమేవ తర్కితేత్యర్థః। యద్వా,— అకారప్రశ్లేషేణాసాధు తర్కితా। ఖలు యస్మాత్త్వయీయం నూతనానురాగాఽతిదృఢప్రీతిర్వర్తతే, అస్మాసు తు జీర్ణానురాగయోగ్యం యథా తథాఽతిశిథిలప్రీతిర్వర్తతం నతు త్వయి। 'అతిపరిచయాదవజ్ఞా' ఇతి న్యాయాదిత్యర్థః। యతో మహ్యం దయతే తుభ్యం న దయతే ఇతి వదతా త్వయా సత్యముక్తమిత్యర్థః। యద్వా,— సమ్యగ్భావితా భావం ప్రాపితా। ద్రావితేత్యర్థః। యస్మాత్త్వయి నవరాగత్వాదృఢప్రీతిః సతీ అస్మాన్ప్రతి పురాణప్రీతిసదృశమతిశిథిలప్రీతి (యథా తథా) వర్తతే, న తు త్వయి। తథా సమ్యగ్భావితా యథా త్వయ్యేవ దృఢప్రీతిః సత్యస్మాన్సర్వథా న గణయత్యపీత్యర్థః। తస్మాదస్మాన్వృథైవోపహససీతి భావః। ఇతి సోల్లుణ్ఠమ్॥౩౮॥

'అన్వప్రాహి—' (నైం ౨౦।౨౮) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ—

స్మరశాస్త్రవిదా సేయం నవోఢా నస్త్వయా సఖీ।

కథం సంభుజ్యతే బాలా కథమస్మాసు భాషతామ్॥౩౯॥

స్మరేతి॥ 'బాలాం బలాన్న భుఞ్జీత విరాగోత్పత్తిశఙ్కయా। భుఞ్జీత చేత్త్రిపాభీతిత్యాజనకైమసంగతామ్॥' ఇత్యాదిస్మరశాస్త్రవిదా కామశాస్త్రరహస్యజ్ఞేన త్వయా నవోఢా నవపరిణీతా సేయం బాలా నోఽస్మాకం సఖీ కథం సంభుజ్యతే। అపి తు

విరాగోత్పత్తిభియా బలాదుపమర్ద్య న కథంచిద్రమ్యతే, అత ఏవ త్వయా సంభుక్తత్వాదేవాస్మాసు కథం కేన ప్రకారేణ భాషతాం కథయతు, అపి తు— త్వత్కృతరతత్వాదేవ కించిదపి న కథయతీతి స్పష్టోఽర్థః। అథ చైవం వక్రోక్తిః। కామశాస్త్రజ్ఞేన త్వయేయం నవోఢా బాలా కథం కింవా సంభుజ్యతే, అపి తు సామస్త్యేన భోగో న క్రియత ఏవ, కింతు స్మరశాస్త్రవిత్త్వాత్స్వల్పమేవ భుక్త్వా ముచ్యత ఇత్యర్థః। అత ఏవాస్మాసు కిం భాషతామ్ అపి తు— అతిపీడనాభావాన్న కించిదప్యస్మాసు భాషతే। యా హి బాలా సురతే నితరాం పీడ్యతే, సైవ సఖీషు 'మమాతిపీడా భవతి, మయా సోఢుం న శక్యతే' ఇత్యాది వదతి, నతు సామిభుక్తముక్తేత్యర్థః। అథ చ,— కామశాస్త్రజ్ఞేన త్వయా బాలాపీయమేతన్మనోనుకూలమేవ భుక్తా, అతః కథమస్మాసు భాషతామ్, అపి తు న కథంచిద్భాషతే। బాలా హి కామశాస్త్రకౌశలవశాద్యథానురాగం భుక్తా యద్యపి భోగం సహతే, తథాప్యతీవ లజ్జాలుత్వాత్సంభోగరహస్యం కస్యాప్యగ్రే న కథయతీత్యర్థః। తస్మాదుభావపి వఞ్చకౌ యువామస్మాన్వఞ్చయథ ఇతి భావః। అథ చ,— సామర్థ్యాచ్ఛాస్త్రవిదా కామశాస్త్రజ్ఞేన త్వయా నవోఢేయం బాలా కేన ప్రకారేణ సంభుజ్యతే స్మర చిన్తయ। తం ప్రకారమిత్యర్థాత్। రాత్రౌ కృతమేవ సంభోగమకృతమేవ కథయతి సంభోగః ప్రాయేణ విస్మృతః, అతః స్మరేతి కాకూక్తిః। కథం చేయమస్మాసు భాషతామ్, అపి తు నాస్మాసు కథయతీత్యర్థః। అథ చ,— విపరీతలక్షణయా త్వయేయం భుక్తా, అనయా రహస్యమస్మాసు కథితమ్, కిమితి నః ప్రతారయసీత్యర్థః। అథ చ,— త్వయేయం బాలా పరిణీతా కథం సమన్తాద్భుజ్యతే, అపి త్వనుచితమేతత్ విదుషాపి త్వయా క్రియతే అస్మాసు కథం నాభాషత ఏవేత్యాది జ్ఞాతవ్యమ్॥౩౯॥

'ఆలీరియమలీకవాక్—' (నై ౦ ౨౦।౨౮) ఇత్యంశస్య 'ఆహ స్మ—' (నైం ౨౦।౨౯) ఇత్యత్ర 'తన్మృషాభూత్—' (నైం ౨౦।౨౯) ఇత్యంశస్య చోత్తరమాహ—

నాసత్యవదనం దేవ! త్వాం గాయన్తి జగన్తి యమ్।
ప్రియా తస్య సరూపా స్యాదన్యథాలపనా న తే॥౪౦॥

నాసత్యేతి॥ హే దేవ రాజన్! జగన్తి త్రయోఽపి లోకా యం త్వామసత్యం వదనం భాషణం యస్య తాదృశం న గాయన్తి, కింతు సత్యవాదినమేవ వదన్తి। యద్వా,— న అసత్యం నాసత్యం సత్యమేవ భాషణం యస్య తమ్। తస్య తాదృశస్య సత్యభాషిణస్తే తవ ప్రియా అన్యథా విపరీతార్థమలీకమాలపనం భాషణం యస్యాస్తాదృశ్యసత్యవాదినీ సరూపా తుల్యస్వభావా యోగ్యా న స్యాత్। కిం తు సత్యవాదిన్యేవ ప్రియా తవ యోగ్యా స్యాదిత్యర్థః। తస్మాదస్మాసు

యదనయా కథితం తత్సత్యమేవేతి భావః। అథ చ,— వక్రోక్తిః। త్రయో లోకా యం త్వామసత్యం భాషణం యస్య తం సదానృతవాదినం త్వాం వదన్తిం తస్యానృతవాదినస్తవాన్యథాలపనాఽసత్యవాదినీ సదృశీ యోగ్యా న స్యాత్ కింత్వసత్యవాదిన్యేవోచితా। కృతమపి సంభోగమహం న కృతవానితి వదసి, తథేయమపి రాత్రౌ కృతమపి సంభోగం నేతి వదతి। 'యోగ్యం యోగ్యేన సంబధ్యతే' ఇతి న్యాయో యుక్తః। ఇతి ద్వావపి ప్రతి సోల్లుణ్ఠమ్। భో రాజన్! త్రయోఽపి లోకా నాసత్యవదశ్వినీకుమారవన్ముఖం యస్య తమతిసున్దరముఖం వదన్తి తస్య తవ ప్రియాఽన్యథా కురూపం లపనం ముఖం యస్యాస్తాదృశీ తుల్యరూపా న స్యాత్, కింతు సున్దరతరవదనైవ యోగ్యా స్యాత్। తథా చ త్వన్ముఖవదేవైతస్యా అపి ముఖం సున్దరమితి జానీహీతి భావః॥౪౦॥

'ఆహ స్మ—' (నైం ౨౦।౨౮) ఇత్యాదేః శ్లోకత్రయేణోత్తరమాహ—

మనోభూరస్తి చిత్తేఽస్యాః కింతు దేవ! త్వమేవ సః।

త్వదవస్థితిభూర్యస్మాన్మనః సఖ్యా దివానిశమ్॥౪౧॥

మనోభూరితి॥ అస్యాశ్చిత్తే మనోభూః కామోఽస్తి సత్యమ్। హే దేవ! కింతు త్వమేవ స మనోభూః। న తు త్వదన్యః కశ్చిదిత్యర్థః। కుతః— యస్మాత్కారణాత్ సఖ్యా భైమ్యా మనో దివానిశం తవావస్థితేర్భూః స్థానమ్। కామపరత్వే మనసి భవతి, నలపరత్వే మనో భూః స్థానం యస్య అస్యాశ్చేతసి సున్దరతరో మనోభూస్త్వమేవ వర్తసే నాన్య ఇతి॥౪౧॥

యద్యహమేవ కామస్తర్హి మద్విషయేఽస్యాః కామో నాస్తీతి మలీయావాన్తరచ్ఛలాశఙ్కానిరాకరణవ్యాజేన ప్రకారాన్తరేణ తస్యైవోత్తరమాహ—

సత స్తేఽథ సఖీచిత్తే ప్రతిచ్ఛాయా స మన్మథః।

త్వయాస్య సమరూపత్వమతనోరన్యథా కథమ్॥౪౨॥

సత ఇతి॥ అథాథవా స మన్మథో (థః) సఖ్యా భైమ్యాశ్చిత్తే సతో వర్తమానస్య తవ ప్రతిచ్ఛాయా ప్రతిబిమ్బ ఏవ, న తు స్వతన్త్రో బిమ్బరూపః। ప్రతివిమ్బశ్చ స్వచ్ఛ ఏవ ముకురాదౌ భవతీతి భైమీమనసః స్వచ్ఛతరత్వం ద్యోతితమ్। కుత ఏతదిత్యాశఙ్క్యాన్యథానుపపత్తిం

ప్రమాణయతి— అన్యథా యది ప్రతిచ్ఛాయా న భవేత్, తర్హ్యతనోరశరీరస్యాస్య కామస్య త్వయా సహ సమరూపత్వం కథం స్యాత్, అపి తు న కథంచిత్। ఏతేనాసత్యాదీనాం సశరీరత్వాత్త్వయా సహ సారూప్యం (న) యుజ్యతే। అయం త్వతనుః తస్మాదస్య ప్రతిబిమ్బత్వ ఏవ త్వత్సారూప్యం యుజ్యతే। ప్రతిబిమ్బమేవ హ్యశరీరమపి తుల్యరూపం భవతి తస్మాత్ప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బం వినా స్థాతుమశక్తత్వాన్మనసి తవ ధారణాత్సారూప్యమ్। త్వత్ప్రతిబిమ్బభూతం త్వదేకవిషయం కామం నాన్తరీయకతయా ధారయతీత్యర్థః। బిమ్బత్వేఽనఙ్గత్వేన సారూప్యానుపపత్తేః ప్రతిబిమ్బ ఏవాయమిత్యనుమానమ్॥౪౨॥

కః స్మరః కస్త్వమత్రేతి సందేహే శోభయోభయోః।

త్వయ్యేవార్థితయా సేయం ధత్తే చిత్తేఽథవా యువామ్॥౪౩॥

క ఇతి॥ అథవా భయోర్ద్వయోర్భవతోస్తుల్యయా శోభయా కృత్వాత్ర ద్వయోర్మధ్యే స్మరః కః, త్వం నలశ్చ కః, ఇతి సాదృశ్యాత్సందేహే సతి అత్రాస్మిన్సందేహే సతి వా త్వయ్యేవ విషయేఽర్థితయా సాభిలాషతయా సేయం భైమీ యువాం ద్వావపి స్మరనలౌ చిత్తే ధత్తే। సర్వో హ్యతిసదృశయోః కాచమణ్యాదిపదార్థయోః సందేహే ఏకతరపరిత్యాగే మణిరేవ పరిత్యక్తః స్యాత్, తన్మా భూదితి మణ్యర్థిత్వేనైవ యావన్నిర్ణయం కాచమపి న ముఞ్చతి, తథా తుల్యశోభత్వేన నిశ్చేతుమశక్యత్వాత్స్మరపరిత్యాగే భవానేవ పరిత్యక్తః స్యాత్ తన్మా భూదితి త్వయ్యేవ సాభిలాషతయా ద్వావపి న ముఞ్చతీత్యర్థః। త్వదర్థమేవ కామం ధారయతి, న తు కామార్థం త్వామితి భావః। 'త్వయా' ఇతి పాఠే— త్వయా హేతునా యార్థితా తయేత్యర్థః॥౪౩॥

'పూర్ణయా—' (నై౦ ౨౦౩౧) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ—

త్వయి న్యస్తస్య చిత్తస్య దురాకర్షత్వదర్శనాత్।

శఙ్కయా పఙ్కజాక్షీ త్వాం దృగంశేన స్పృశత్యసౌ॥౪౪॥

త్వయీతి॥ పఙ్కజాక్షీ అసౌ త్వయి న్యస్తచిత్తస్య దురాకర్షత్వస్యాప్రత్యావర్తమానత్వస్య దర్శనాద్ధేతోః శఙ్కయా చిత్తవత్ పునరప్రత్యావృత్తిభియా త్వాం దృగంశేన నేత్రప్రాన్తేన స్పృశతి పశ్యతి, న తు పూర్ణయా దృష్ట్యా విలోచన్యా। త్వయి న్యస్తస్యేతి అనురాగాతిశయః,

పఙ్కజాక్షీతి చ దృశోరతిసౌన్దర్యం సూచితమ్। సున్దరస్య వస్తునః పునరప్రత్యావృత్తౌ మహద్భయమితి చ సూచితమ్। శఙ్కయేవేతి ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా॥౪౪॥

'న లోకతే—' (నైం ౨౦।౩౨) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ—

విలోకనాత్ప్రభృత్యస్యా లగ్న ఏవాసి చక్షుషోః।

స్వేనాలోక్య శఙ్కా చేత్ప్రత్యయః పరవాచి కః॥౪౫॥

విలోకనాదితి॥ విలోకనాత్ప్రభృతి అనయా త్వం యదా దృష్టోఽసి తదారభ్య త్వమస్యాశ్చక్షుషోః సంలగ్న ఏవాసి। త్వామేవేయం సదా పశ్యతి నాన్యత్కించిదపీత్యస్యాస్త్వయి మహతీ నేత్రప్రీతిరిత్యర్థః। ఏవం సతి మద్వచనే ఇయం మిథ్యా వదతీతి శఙ్కాఽవిశ్వాసశ్చేత్, తర్హి ఏతదీయచక్షుషోర్మధ్యేఽహం వర్తే న వేతి నిశ్చేతుం స్వేనాత్మనైవాలోకయ। ఏతదీయచక్షుషీ పశ్య, అహమత్ర వర్త ఇత్యనుభవేనైవ నిర్ధారయిష్యసీత్యర్థః। స్వేనాలోకనే హేతుమాహ— పరవాచి కో నామ ప్రత్యయో విశ్వాసః, అపి త్వనుభవయోగ్యేఽర్థే పరవచనమప్రమాణమేవేత్యర్థః। దృశ్యకనీనికాయాం సంముఖం ద్రష్టురవశ్యం ప్రతిబిమ్బో భవత్యేవేతి ఛలోక్తిః। అథ చ,— నేత్రలగ్నత్వాదేవ నేత్రకజ్జలవదీక్షితుమసామర్థ్యానాలోకత ఇతి త్వయా సత్యమేవోక్తమిత్యర్థః। అథ చేత్ శఙ్కా తర్హి స్వనేత్రగతమేవ గోలకాది స్వయమాలోకయ, తదా జ్ఞాస్యసి పరవాచి కః ప్రత్యయః। విలోకనాత్, 'ఆరభ్యార్థయోగేఽపి' ఇతి పఞ్చమీ॥౪౫॥

'రాగం దర్శయతే—' (నైం ౨౦।౩౩) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ—

పరీరమ్భేఽనయారభ్య కుచకుఙ్కుమసంక్రమమ్।

త్వయి మే హృదయస్యైవం రాగ ఇత్యుదితైవ వాక్॥౪౬॥

పరీతి॥ అనయా పరీరమ్భే గాఢాలిఙ్గనే క్రియమాణే తవ హృదయే కుచకుఙ్కుమస్య సంక్రమమారభ్యోపక్రమ్య తద్వ్యాజేన మే హృదయస్య మనసః। అథ చ,— వక్షసః। త్వయ్యేవమనేన ప్రకారేణ రాగః। అథ చ,— రక్తిమా। ఏతాదృశీ వాగుదితైవ। సాక్షాద్యద్యపి నోక్తం తథాప్యుక్తప్రాయమేవేత్యర్థః। గాఢాలిఙ్గనం త్వనురాగం వినా న ఘటత ఇతి గాఢాలిఙ్గనే

కుచకుఙ్కుమాఙ్గరాగలేపనవ్యాజేన మమ త్వయ్యేవమనురాగో వర్తత ఇత్యన్తర్గతోఽనురాగభర ఏవ ప్రకటీకృత ఇతి భావః। 'హృదయస్యైవ' ఇతి పాఠే త్వయ్యేవేతి యోజనా। త్వయి మే హృదయస్యైవ రాగో న తు వాచికః, సఖ్యాదౌ తు వాఙ్మాత్రేణైవ రాగో న తు హృదయస్యేతి వా। 'ఉదితేవ' ఇతి పాఠే— ఉత్ప్రేక్షా। అనయా గాఢాలిఙ్గనేన తవ హృదయే లగ్నమిదం పరిదృశ్యమానం కుచకుఙ్కుమాదికమేవ సర్వమపి రాత్రివృత్తాన్తమస్మాన్బోధయతీతి వృథైవ వఞ్చయసీతి సూచితమ్॥౪౬॥

'కాం నామన్త్రయతే—' (నైం ౨౦।౩౪) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ—

మనసాయం భవన్నామకామసూక్తజపవ్రతీ।

అక్షసూత్రం సఖీకణ్ఠశ్చుమ్బత్యేకావలిచ్ఛలాత్॥౪౭॥

మనసేతి॥ అయం సఖ్యా భైమ్యాః కణ్ఠో మనసైవ భవతో నలేతి నామ తదేవ కామసూక్తం స్మర రహస్యప్రకాశకో మన్త్రస్తస్య జపః స ఏవ వ్రతమస్యాస్తీతి తాదృశః సన్ ఏకావలిచ్ఛలాదేకయష్టికముక్తాహారవిశేషవ్యాజాదక్షసూత్రం పద్మాక్షాదిరచితాం జపమాలాం చుమ్బతి। భర్తృనామగ్రహణనిషేధాత్ 'సాహస్రో మానసో జపః' ఇతి మానసజపే ఫలవిశేషశ్రవణాచ్చ ముక్తాహారజపమాలికయా త్వన్నామైవ మనసా జపతీతి భావః। నలేతి స్మరణమాత్రేణైవ కామోద్రేకాన్నామ్నః కామసూక్తత్వమ్॥౪౭॥

'అస్యాః పీనస్తన' (నైం ౨౦।౩౫) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ —

అధ్యాసితే వయస్యాయా భవతా మహతా హృది।

స్తనావన్తరసంమాన్తౌ నిష్క్రాన్తౌ బ్రూమహే వహిః॥౪౮॥

అధ్యాసిత ఇతి॥ మహతా నితరాం గౌరవయుక్తేన। అథ చ,— మహాపరిమాణేన భవతా త్వయా వయస్యాయా భైమ్యా హృది అధ్యాసితే సమావృతే సతి అన్తర్హృదయమధ్యేఽసంమాన్తౌ స్థాతుమశక్తౌ స్తనౌ హృదయాద్బహిర్దేశే నిష్క్రాన్తౌ ఇతి వయం బ్రూమహే సంభావయామః। యదాప్రభృతి త్వం చిత్తే లగ్నః తదాప్రభృత్యేవైతౌ బహిర్దృశ్యేతే తస్మాత్పూర్వమన్తరేవ స్థితత్వాద్బహిర్న దృశ్యేతే। త్వదధిష్ఠానానన్తరం తు బహిర్నిర్గతౌ ఇతి

తవైవావకాశోఽభూత్ న తు కుచయోః, తస్మాదస్మానేవ ప్రతారయసీతి భావః। అన్యోఽపి మహతాధిష్ఠితే స్థానే స్థాతుమశక్తో బహిర్నిర్గచ్ఛత్యేవ। బహిరపి యదాది త్వయా హృదయం స్పృష్టం తదాది సాటోపం నిర్గతావిత్యర్థః। అధ్యాసితే హృద్యన్తరసంమాన్తావితి వాన్వయః॥౪౮॥

'అధిగత్య—' (నైం ౨౦।౩౬) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ—

కుచౌ దోషోజ్ఝితావస్యాః పీడితౌ వ్రణితౌ త్వయా।

కథం దర్శయతామాస్యం బృహన్తావావృతౌ హ్రియా॥౪౯॥

కుచావితి॥ దోషేణోజ్ఝితౌ నిర్దోషౌ, అథ చ,— దోషాయాం రాత్ర్యాం (అర్థాత్) కూర్పాసకేన త్యక్తౌ, తథా,— బృహన్తావతిపీవరౌ, అత ఏవ— త్వయా పాణిభ్యాం పీడితౌ మర్దితో వ్రణితౌ నఖైశ్చ క్షతయుక్తౌ కృతౌ అస్యాః కుచౌ దినే హ్రియా హేతునా ఆవృతౌ వస్త్రేణాచ్ఛాదితౌ ఆస్యం చూచుకాగ్రం కథం దర్శయతామ్ అపి తు న కథంచిత్। రాత్రౌ హి సంభోగసమయే నిర్విఘ్నం స్తనదర్శనం భవేత్, దివా తు నఖక్షతాదిసంభోగచిహ్నదర్శనభియా వస్త్రావృతత్వాత్కథం నామ చూచుకాగ్రస్యాపి దర్శనం స్యాత్, న కథంచిదిత్యర్థః। దోషయా రాత్ర్యా త్యక్తౌ రాత్రేర్గతత్వాద్దినప్రకాశసంబద్ధౌ, అత ఏవ హ్రియా వస్త్రావృతత్వాద్దివా వైముఖ్యమేవ తయోర్యుక్తమిత్యర్థం ఇతి వా। బహిఃస్థితం త్వాం ప్రతి వైముఖ్యాసంభవాదదయస్థితస్య తవ ఖముఖం కథం దర్శయతామితి హ్రియా భైమ్యాః పరాఙ్ముఖత్వాద్వా కుచౌ ఖముఖం నలస్య న దర్శయతః। స్వాశ్రయభూతస్య భైమీహృదయస్య వా కుచౌ ఖముఖం న దర్శయతః। న హి కుచౌ హృదయస్య సంముఖౌ భవతః। అన్యోఽపి దోషోజ్ఝితో నిరపరాధో లబ్ధప్రతిష్ఠో ధనాదిగ్రహణేన పీడితో నాసాదికర్తనేన కృతవ్రణో లజ్జితః కస్యాప్యగ్రే ముఖం న దర్శయతి। వ్రణితౌ, తారకాదిత్వాదితచ్॥౪౯॥

ఇత్యసౌ కలయా సూక్తైః సిక్తః పీయూషవర్షిభిః।

ఈదృగేవేతి పప్రచ్ఛ ప్రియామున్నమితాననామ్॥౫౦॥

ఇతీతి॥ కలయా పీయూషవర్షిభిరమృతం క్షరద్భిరతిమధురైః సూక్తైః శోభనవక్రోక్త్యాదిరూపైర్వాక్యైః సిక్తః సంజాతగాఢప్రేమభరోఽసౌ నలః ఉన్నమితం పాణినా చిబుకం ధృత్వోర్ధ్వీకృతమాననం యస్యాస్తాం ప్రియాం భైమీమ్, హే భైమి! ఇదం

కలావచనమీదృగేవమేవేతి సత్యమితి పప్రచ్ఛ। ఉన్నమితేతి 'జ్వలహ్వల—' (౩ం సూం ౧౪౯) ఇతి మిత్త్వపక్షే హ్రస్వ॥౫౦॥

బభౌ చ ప్రేయసీవక్రం పత్యురున్నమయన్కరః।
చిరేణ లబ్ధసంధానమరవిన్దమివేన్దునా॥౫౧॥

బభావితి॥ పత్యుః కరోఽరవిన్దమివ వభౌ చ। కింభూతః— ప్రేయసీవక్రమున్నమయన్। కింభూతమరవిన్దమ్— చిరేణ కాలేన వైరం విస్మృత్య నివృత్తవైరతయా ఇన్దునా సహ లబ్ధం సంధానం యేన। అభూతోపమా। చన్ద్రకమలయోః సదా వైరమ్॥౫౧॥

హ్రీణా చ స్మయమానా చ నమయన్తీ పునర్ముఖమ్।
దమయన్తీ ముదే పత్యురుచ్చైరప్యభవత్తదా॥౫౨॥

హీణేతి॥ నలోక్తేః కలోక్తవక్రోక్తిప్రత్యుక్తిపరిహాసేన హ్రీణా చ స్మయమానా చ, అత ఏవ లజ్జావశేన స్మితం చ నలేన ద్రష్టవ్యమితి బుద్ధ్యాఽత్యుచ్చైర్నితరామున్నమితమపి ముఖం పునర్నమయన్తీ దమయన్తీ సదా తస్మిన్ముఖోన్నమనసమయే పత్యుర్ముదేఽభవత్। అత్యుచ్చైర్ముదేఽభూదితి వా తాదృశీం తాం దృష్ట్వా హృష్టోఽభూదితి భావః॥౫౨॥

భూయోఽపి భూపతిస్తస్యాః సఖీమాహ స్మ సస్మితమ్।
పరిహాసవిలాసాయ స్పృహయాలుః సహప్రియః॥౫౩॥

భూయ ఇతి॥ సహ ప్రియయా వర్తమానో భూయోఽపి పునరపి వక్రోక్త్యాదిపరిహాసవిలాసాయ స్పృహయాలురభిలాషుకో భూపతిస్తస్యాః సఖీం కలాం సస్మితం యథా తథా ఆహ స్మ। విలాసాయ, 'స్పృహేరీప్సితః' (౧।౪।౩౬) ఇతి సంప్రదానత్వమ్। సహప్రియః, 'వోపసర్జనస్య' (౬।౩।౮౨) ఇతి పాక్షికత్వాత్సాదేశాభావః॥౫౩॥

క్షన్తుం మన్తుం దినస్యాస్య వయస్యేయం వ్యవస్యతాత్।

నిశీవ నిశి-ధాత్వర్థం యదాచరతి నాత్ర నః॥౫౪॥

క్షన్తుమితి॥ హే కలే! ఇయం తవ వయస్యాఽస్య వర్తమానస్య దినస్య మన్తుమపరాధం క్షన్తుం సోఢుం వ్యవస్యతాత్త్రప్రథయతాత్। కోఽపరాధో దినస్యేత్యత ఆహ— యద్యస్మాదియం భైమీ నిశీవ రాత్రావివ నోఽస్మాకం 'నిశి చుమ్బనే' ఇతి పఠితస్య ధాతోరర్థమత్ర దినే నాచరతి। రాత్రౌ యథా నిఃశఙ్కం మాం చుమ్బతి తథా భవతీభ్యో లజ్జయా దినే నేతి దినస్యైవాపరాధః, తస్మాత్తస్యాపరాధం క్షమస్వేతి ప్రార్థ్యత ఇత్యర్థః। 'వ్యవస్యతామ్' ఇతి పాఠే ఆత్మనేపదం చిన్త్యమ్॥౫౪॥

దినేనాస్యా ముఖస్యేన్దుః సఖా యది తిరస్కృతః।

తత్కృతా శతపత్రాణాం తన్మిత్రాణామపి శ్రియః॥౫౫॥

దినేనేతి॥ దినేనాస్యా ముఖస్య సఖా ఇన్దుర్యది తిరస్కృతః నిష్ప్రభీకృత్య పరాభూతః। ఏనమపరాధం చేన్మన్యేత తత్తర్హి తస్య భైమీముఖస్య సాదృశ్యాన్మిత్రభూతానాం బహూనాం శతపత్రాణాం కమలానాం శ్రియో వికాసలక్ష్మ్యః, అథ చ,— సంపదోఽపి, కృతాః। అనేకాపకారకారిణ్యేకస్మిన్పరాభూతే యది బహూనాం క్షేమం భవతి తదా మహానుపకార ఏవేతి। త్వన్ముఖమిత్రభూతానాం కమలానాం ప్రకాశకరత్వాద్దినేనోపకార ఏవ కృతః, నాపకారః। తస్మాదేతస్యాపరాధో నాస్తీతి మన్ముఖచుమ్బనం దినేఽపి కుర్వితి భావః। 'ఏకస్మిన్నర్థితే పాపే బహూనామపకారిణి। బహూనాం భవతి క్షేమం తస్య పుణ్యప్రదో వధః॥' ఇత్యాద్యుక్తేః। 'కృత్తా' ఇతి పాఠే — దినస్య మిత్రభూతానాం తత్సంబన్ధాత్సలక్ష్మీకాణాం కమలానామ్, అథ చ,— శతసంఖ్యాకాని బహూని పత్రాణి వాహనాని యేషాం మిత్రాణాం శ్రియోఽపి తేన చన్ద్రేణ కృత్తాశ్ఛిన్నాః రాత్రౌ సంకోచకరణాత్। దినేన తు త్వన్ముఖమిత్రం చన్ద్రో ధర్షితః, చన్ద్రేణ తు దినమిత్రాణి బహూని కమలాని ధర్షితానీతి చన్ద్రేణ స్వయం వరనిర్యాతనం కృతమేవేతి దినస్యాపరాధోఽనయా న గణనీయ ఇత్యర్థః। త్వన్ముఖమిత్రాణాం కమలానాం శ్రియోఽపి ఛిన్నాః, అపి తు,— న। కింత్వభివృద్ధిమేవ ప్రాపితాః। తస్మాత్పూర్వవదేవాపరాధో నాస్తీతి కాకుర్వా। త్వన్ముఖమిత్రం చన్ద్రో యది తిరస్కృతః, తర్హి దినమిత్రాణాం కమలానాపి శ్రియస్తేన త్వన్ముఖేన ఛిన్నాః ఖకాన్త్యా తేషాం నిష్ప్ర (శో) భీకరణాత్। వైరం నిర్యాతితమేవేతి దినస్యాపరాధో న గణనీయ ఇతి భావ ఇతి వా॥౫౫॥

లజ్జితాని జితాన్యేవ మయి క్రీడితయాఽనయా।

ప్రత్యావృత్తాని తత్తాని పృచ్ఛ సంప్రతి కం ప్రతి ॥౫౬॥

లజ్జితానీతి ॥ హే కలే! అనయా మయి విషయే తావల్లజ్జితాని లజ్జావిశేషా జితాన్యేవ నిరస్తాన్యేవ। యతో రాత్రౌ క్రీడితయా కృతసురతక్రీడయా మయి ప్రదర్శితబహువిధసురతచాతుర్యయా తత్ తస్మాత్సంప్రతి తాని లజ్జితాని యత్పునః ప్రత్యావృత్తాని తత్కం ప్రత్యుద్దిశ్యేతి త్వమేనాం పృచ్ఛ। మయాస్యాః సురతచాతుర్యధార్ష్ట్యం బహు బహువారం దృష్టమేవ త్వామేవ ప్రతీయం లజ్జత ఇతి జానీహీతి భావః॥౫౬॥

ఇదానీం శ్లోకచతుష్టయేన స్వాపరాధమాశఙ్క్య పరిహరతి—

నిశి దష్టాధరాయాపి సైషా మహ్యం న రుష్యతు।

క్వ ఫలం దశతే బిమ్బీలతా కీరాయ కుప్యతి ॥౫౭॥

నిశీతి ॥ సైషా నిశి దష్టోఽధరో యేన తస్మా అపి మహ్యం న రుష్యతు కుప్యతు। యస్మాత్ బిమ్బీలతా ఫలం పక్వం బిమ్బీఫలం దశతే ఆఖాదితవతే కీరాయ క్వ కుప్యతి, అపి తు న కుతోఽపి। కింతు స్వసంబన్ధేన శోభాహేతవే తస్మై స్త్రియత్యేవేత్యర్థః। దన్తక్షతే కృతేఽపి వ్రణసంబన్ధవశాన్నితరామధరశోభాకారిత్వేన మహ్యం ప్రసాద ఏవ యుక్తః, న తు కోప ఇతి భావః। 'రుష్యతి' ఇతి పాఠే— సిద్ధవత్కారేణోక్తిః। మహ్యం కీరాయ చ, 'క్రుధద్రుహ—' (౧।౪।౩౭) ఇతి (సంప్రదానత్వే) చతుర్థీ॥౫౭॥

సృణీపదసుచిహ్నా శ్రీశ్చోరితా కుమ్భికుమ్భయోః।

పశ్యైతస్యాః కుచాభ్యాం తన్నృపస్తౌ పీడయాని న॥౫౮॥

సృణీతి ॥ ఏతస్యాః సృణీపదమఙ్కుశాఘాతక్షతమేవ శోభనం చిహ్నం యస్యాః, అథ చ,— అఙ్కుశాకారనఖపదవిశేష ఏవ శోభనం చిహ్నం యస్యాః సా కుమ్భినః కరిణః కుమ్భయోః శ్రీః శోభా సంపచ యస్మాచ్చోరితా। పశ్య ఏతత్కుచయోరఙ్కుశాకారం నఖం నాస్తి తర్హి త్వమేవ విలోకయ। తత్తస్మాన్నృపో దణ్డ్యదణ్డకరణాధికారీ అహం తౌ స్తేయకారిణావేతత్కుచౌ న పీడయాని, అపి తు,— పీడయామ్యేవ। తయోః పీడనం దణ్డరూపం నఖక్షతాదిరూపం

చోచితమిత్యర్థః। రాజ్ఞా హి చోరస్య దణ్డః క్రియతే, మమాపరాధో నాస్తీతి భావః। 'అఙ్కుశోఽస్త్రీ సృణిర్ద్వయోః' ఇత్యమరః। సృణీ, 'కృదికారాత్—' (గం సూం ౫౦) ఇతి ఙీష్॥౫౮॥

అధరామృతపానేన మమాస్యమపరాధ్యతు।

మూర్ధ్నా కిమపరాద్ధం యః పాదౌ నాప్నోతి చుమ్బితుమ్॥౫౯॥

అధరేతి॥ మమాస్యం ముఖమేతస్యా అధరామృతస్య పానేన కృత్వాఽపరాధ్యతు। అయం ముఖస్యాపరాధోఽఙ్గీకృత ఇత్యర్థః। మమ మూర్ధ్నా పునః కిమపరాద్ధమ్, యో మస్తకః ప్రణామహేతునాస్యాః పాదౌ చుమ్బితుం స్ప్రష్టుమపి నాప్నోతి నమస్కర్తుమపి న దదాతి। కోఽపరాధోఽనేన కృతః పృచ్ఛేత్యర్థః॥౫౯॥

అపరాద్ధం భవద్వాణీశ్రావిణా పృచ్ఛ కిం మయా।

వీణాహ పరుషం యన్మాం కలకణ్ఠీ చ నిష్ఠురమ్॥౬౦॥

అపరాద్ధమితి॥ భవద్వాణీశ్రావిణా త్వద్వచనాకర్ణనశీలేన మయా వీణాయాః కోకిలాయాశ్చ తవ వా కిమపరాద్ధమ్ కో వాపరాధః కృత ఇతి కలే। త్వం భైమీమనేన కిమపరాద్ధమితి పృచ్ఛ। యద్యస్మాద్వీణా సాంప్రతం పరుషమాహ, కలకణ్ఠీ కోకిలా చ మాం ప్రతి నిష్ఠురం బ్రూతే। తస్మాదపరాధః సంభావ్యతే। యేన హి యస్యాః కశ్చిదపరాధః క్రియతే తం ప్రతి సా తదీయో వా తత్సదృశః కశ్చిత్పరుషం భాషతే। అథ చ,— వీణాకోకిలయోః స్వరే యస్మాన్మాధుర్యం నాస్తి తస్మాత్పశ్చాదాగత్య నిభృతం మయాఽసమక్షభాషమాణాయా భవత్యా భారతీ శ్రుతా, న త్వన్యేన కేనాప్యాశయేనేతి సోఽప్యపరాధో న భవతీత్యర్థః। వీణాకోకిలాలాపాపేక్షయా భైమీవాణీ మధురతరా, రాత్రౌ ఏతద్వాణీమాధుర్యం మయా బహ్వనుభూతమ్। ఇదానీం తు త్వాం దృష్ట్వా మాం ప్రతి తూష్ణీమాస్తే ఇతి। పరుషం నిష్ఠురం చ, క్రియావిశేషణమ్। పరుషం నిఃస్నేహమ్, నిష్ఠురం సతిరస్కారమ్। కలకణ్ఠీ, 'అఙ్గగాత్ర—' ఇతి ఙీష్॥౬౦॥

సేయమాలిజనే స్వస్య త్వయి విశ్వస్య భాషతామ్।

మమతాఽనుమతాఽస్మాసు పునః ప్రస్మర్యతే కుతః॥౬౧॥

సేతి॥ హే కలే! సేయం స్వస్యాలిజనే త్వయి విషయే విశ్వస్య (విశ్వాసమధిగమ్య) భాషతాం కథయతు। అస్మాసు విషయేఽనుమతాఙ్గీకృతా మమతా స్వీయతామతిః పునః కుతః ప్రస్మర్యతే విస్మర్యతే ఇతి త్వం పృచ్ఛ, ఇయం చ త్వయి విశ్వస్య కథయత్విత్యర్థః। రాత్రౌ రతానుకూల్యమాచరితమనయా, ఇదానీం తు తవ సమక్షం ప్రాతికూల్యం కిమిత్యాచరతీతి భావః। ఇత్యుపాలమ్భనభఙ్గీః। 'ప్ర' శబ్దస్య గతార్థతయా విస్మరణార్థతా॥౬౧॥

అథోపవదనే భైమ్యాః స్వకర్ణోపనయచ్ఛలాత్।

సంనిధాప్య శ్రుతౌ తస్యా నిజాస్యం సా జగాద తామ్॥౬౨॥

అథేతి॥ అథైవం నలోక్త్యనన్తరం సా కలా భైమ్యా ఉపవదనే వదనసమీపే స్వకర్ణస్య ఉపనయచ్ఛలాత్సమీపనయనవ్యాజాత్ తస్యా భైమ్యాః శ్రుతౌ కర్ణే నిజాస్యం సంనిధాప్య సంనిహితం (కృత్వా) తాం జగాద। అవదన్త్యా అపి భైమ్యా వచనం శృణ్వతీవ స్వకర్ణం భైమీముఖసమీపే కృత్వాఽనన్తరం చ తద్వచఃప్రతివచనమేకాన్తే వితరన్తీవ భైమీకర్ణసమీపే నిజముఖం కృత్వా భైమీం జగాదేత్యర్థః। కథకానుకథకజాతిః। ఉపవదనే, అవ్యయీభావే సప్తమ్యా అమ్భావాభావః। సంనిధాప్య, హేతుమణ్ణ్యన్తాల్ల్యప్॥౬౨॥

అహో మయి రహోవృత్తం ధూర్తే! కిమపి నాభ్యధాః।

ఆస్స్వ సభ్యమిమం తత్తే భూపమేవాభిధాపయే॥౬౩॥

అహో ఇతి॥ హే ధూర్తే వచనచతురే! త్వం మయి విషయే రహోవృత్తమేకాన్తే నిష్పన్నమాలిఙ్గనాది కిమప్యేకమప్యల్పమపి చ నాభ్యధాః। అహో ఆశ్చర్యమ్। ఏతాదృశీ ధూర్తా కాపి న దృష్టేత్యర్థః। త్వమ్ ఆస్థ తిష్ఠ తిష్ఠ। యద్యపి త్వం నాచకథః, తథాపి తే తవ తద్రహోవృత్తం సభ్యం మధ్యస్థం సత్యవాదినమిమం భూపం నలమేవాభిధాపయే వాదయామి। అహమపి త్వయా యతో వఞ్చితా తథా కించిద్రచయిష్యామి యథా నల ఏవ స్వయం త్వదీయసురతప్రాగల్భ్యం ప్రకటయతి మాం వఞ్చయిత్వా కథంకారం స్థాస్యతి క్వ యాస్యతి క్షణమాత్రం స్థిరా భవేతి సరోషోక్తిః। 'సత్యమ్' ఇతి పాఠే— అభిధాపయే సత్యం జానీహీత్యర్థః। ' ఆశ్వసభ్యమ్' ఇతి పాఠే ఇమం భూపమేవ తవేదమసభ్యం సభాయాం జనసమక్షం వక్తుమనర్హం తద్రహోవృత్తమాశ్విదానీమేవాభిధాపయే తిష్ఠ తిష్ఠేత్యర్థః। భూపమ్, 'అకథితం చ' (౧।౪।౫౧) ఇతి కర్మత్వం బ్రూ ఇత్యర్థగ్రహణాత్। అభిధాపయే, అభిపూర్వాద్భాషణార్థాద్ధధాతేర్హేతుమణ్ణించి, 'ణిచశ్చ' (౧।౩।౭౪) ఇతి తఙ్॥౬౩॥

స్మరశాస్త్రమధీయానా శిక్షితాసి మయైవ యమ్।
అగోపి సోఽపి కృత్వా కిం దామ్పత్యవ్యత్యయస్త్వయా॥౬౪॥

స్మరేతి॥స్మరశాస్త్రం వాత్స్యాయనాదిప్రణీతమధీయానా పఠ (న్తీ) తీ త్వం తత్ర ప్రతిపాదితం యం దామ్పత్యవ్యత్యయం విపరీతసంభోగం మయైవ శిక్షితాసి స దామ్పత్యవ్యత్యయస్త్వయా కృత్వాపి నిష్పాద్యాపి మమ పురస్తాత్కిం కిమర్థమగోపి గోపితః కథయేతి ప్రశ్నః। నితరాం ధార్ష్ట్యమవలమ్బ్య మయా శిక్షితం విపరీతసురతం కృత్వాపి మమైవ పురస్తాదకృతమేవ కథయసీతి నితరాం వఞ్చనచతురాసీతి భావః। స్మరశాస్త్రం, 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః। దమ్పత్యోర్భావః, సంభోగ ఇతి యావత్। 'పత్యన్తపురోహితాదిభ్యో యక్' (౫।౧।౧౨౮) ఇతి యక్॥౬౪॥

మౌనిన్యామేవ సా తస్యాం తదుక్తీరివ శృణ్వతీ।
వాదం వాదం ముహుశ్చక్రే హుంహుమిత్యన్తరాన్తరా॥౬౫॥

మౌనిన్యామితి॥ సా కలా తస్యాం భైమ్యాం మౌనిన్యామవదన్త్యామేవ సత్యాం తదుక్తీర్భైమీవచనాని శృణ్వతీవ భైమ్యామవదన్త్యామపి భైమీ మాం ప్రతి కిమపి వదతి అహం శృణోమీతి నలం ప్రతి ప్రకటయన్తీ వాదం వాదం భైమీవచనప్రతివచనవ్యాజేన స్వయమేవ కించిదుక్త్వోక్త్వా అన్తరాన్తరా మధ్యే మధ్యే హుంహుమితి శబ్దం చక్రే। 'వదత్యచిహ్నా—' (నైం ౨౦।౬౮) ఇత్యాదేర్వక్ష్యమాణస్య సత్యత్వవృద్ధిజననార్థం పూర్వరఙ్గమలీకమేవ శ్రవణోత్తరదానరీతిప్రకటనమకరోదితి భావః। వాదం వాదమ్, ఆభీక్ష్ణ్యే ణముల్, ఆభీక్ష్ణ్య ఏవ ద్విర్వచనమ్॥౬౫॥

అథాసావభిసృత్యాస్యా రతిప్రాగల్భ్యశంసినీ।
సఖ్యా లీలామ్బుజాఘాతమనుభూయాలపన్నృపమ్॥౬౬॥

అథేతి॥ అథ శ్రవణప్రకారప్రకటనానన్తరమసౌ కలా నృపమభిసృత్య భైమ్యాః సకాశాన్నలం ప్రతి గత్వా వక్ష్యమాణమవోచత్। కింభూతా— అస్యా భైమ్యా రతిప్రాగల్భ్యం శంసతి వర్ణయతి తచ్ఛీలా। విపరీతసురతమపి కరోషి సాంప్రతం నితరాం ధృష్టా జాతాసీతి భైమీకర్ణే

ప్రేమభాషణం కుర్వాణా। అత ఏవ కిం కృత్వా— సఖ్యా భైమ్యా లీలామ్బుజేనాఘాతమనుభూయ ప్రాప్య। రతిప్రాగల్భ్యం నలేన శంసయతి తచ్చీలేతి వా। శంసినీ, కేవలాద్ధేతుమణ్ణ్యన్తాద్వా శంసేస్తాచ్ఛీల్యే ణినిః॥౬౬॥

దృష్టం దృష్టుం మహారాజ! త్వదర్థాభ్యర్థనక్రుధా।

యత్తాడయతి మామేవం యద్వా తర్జయతి భ్రువా॥౬౭॥

దృష్టమితి॥ హే మహారాజ సార్వభౌమ! ఇయం నలాయ సంభోగం వితరేతి త్వదర్థం త్వత్సంభోగసంబన్ధి మయా క్రియమాణమభ్యర్థనం తస్మాజ్జాతయా క్రుధా కోపేన హేతునా మామేవం లీలాకమలాఘాతప్రకారేణ యత్తాడయతి। యద్వా,— యచ్చ భ్రువా కటాక్షేణ తర్జయతి భీషయతే తత్త్వయా దృష్టం దృష్టం త్వం పశ్య పశ్యేత్యర్థః। త్వయి పరపురుషవృద్ధిం కృత్వా తత్ర మాం కథం ప్రవర్తయసీతి మాం తాడయతి, భ్రూక్షేపేణ చేతః పరం మా వాదీరితి తర్జయతి చ, తత్త్వం పశ్యేతి భావః। దృష్టం దృష్టం, సంభ్రమే ద్విరుక్తిః॥౬౭॥

వదత్యచిహ్నా చిహ్నేన త్వయా కేనైష నైషధః।

శఙ్కే శక్రః స్వయం కృత్వా మాయామాయాతవానియమ్॥౬౮॥

వదతీతి॥ హే రాజన్। ఇయమితి వదతి। ఇతి కిమ్— హే కళే! యదర్థమర్థనాం త్వం కరోషి ఏష నైషధః త్వయా కేన చిహ్నేనాచిహ్నా నిర్ధారితః। తర్హి కః— అయం శక్రః స్వయం వరణకాల ఇవ మార్యాం నలరూపాం కృత్వా స్వయమాయాతవానిత్యహం శఙ్కే। త్వదర్థమర్థనాం కుర్వత్యా మమ కర్ణే ఇతి వదతి। చిహ్నవాన్కృత ఇతి, ణిచి మతుబ్లుక్॥౬౮॥

భైమీ త్వదిన్ద్రత్వ ఇదం ప్రమాణమాహ—

స్వర్ణదీస్వర్ణపద్మిన్యాః పద్మదానం నిదానతామ్।

నయతీయం త్వదిన్ద్రత్వే దివశ్చాగమనం చ తే॥౬౯॥

స్వర్ణదీతి॥ ఇయం స్వర్ణద్యాం మన్దాకిన్యాం స్వర్ణపద్మిన్యాః పద్మస్యాత్మనే దానం, దివః స్వర్గాత్తే భూమిం ప్రతి ఆగమనం చ, తవేన్ద్రత్వే నిదానతాం ప్రథమకారణతాం నయతి ప్రాపయతి। న హి మనుష్యస్య స్వర్ణదీస్వర్ణపద్మినీసువర్ణకమలానయనే స్వర్గాదాగమనే చ, సామర్థ్యం దృష్టమ్। తస్మాన్నలరూపం ధృత్వా పూర్వవదిన్ద్ర ఏవాయమాగత ఇతి ఏతదర్థం ప్రత్యర్థనా త్వయా కర్తుమయుక్తేతీయం మత్కర్ణే కథయతీతి భావః। స్వర్ణదీతి, 'పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః' (౮।౪।౩) ఇతి ణత్వమ్॥౯౯॥

భాషతే నైషధచ్ఛాయామాయామాధి మయా హరేః।

ఆహ చాహమహల్యాయాం తస్యాకర్ణితదుర్నయా॥౭౦॥

భాషత ఇతి॥ హరేరిన్ద్రస్య నైషధస్య ఛాయాయాః కాన్తేర్మాయా కాపట్యం మయా స్వయంవరకాలేऽమాయి జ్ఞాతేతీయం మాం భాషతే। స్వయంవరకాలే తవ పరస్త్రీత్వాభావాన్నలరూపం ధృతమ్, ఇదానీం తు పరస్త్రీత్వభియైవం న కరిష్యతీతి మయా ప్రయుక్తా సతీయం భైమీ అహల్యాయాం గౌతమపత్న్యాం తస్యేన్ద్రస్యాకర్ణితో వ్యభిచారలక్షణో దుష్టో నయో యయా, ఏవంవిధాహమితి చ బ్రూతే। పరస్త్రీత్వభీతిరపి తస్య నాస్తి, తస్మాదిన్ద్ర ఏవాయమితి త్వయాऽభ్యర్థనా న కార్యేతి మాం ప్రతి భాషత ఇతి భావః। నైషధస్యేవ ఛాయా యస్యామితి మాయావిశేషణత్వేన పృథగ్వా॥౭౦॥

సంభావయతి వైదర్భీ దుర్భాగ్రాభమతిస్తవ।

జమ్భారిత్వం కరామ్భోజాద్దమ్భోలిపరిరమ్భిణః॥౭౧॥

సమితి॥ కుశాగ్రాభా మతిర్యస్యాః సా వైదర్భీ దమ్భోలిః సార్వభౌమత్వసూచకం వజ్రం తత్పరిరమ్భిణస్తద్యుక్తాత్కరామ్భోజాద్ధేతోస్తవ జమ్భారిత్వమిన్ద్రత్వం సంభావయతి తర్కయతి। న హ్యనిన్ద్రో వజ్రహస్తః। రేఖారూపాదపి వజ్రాదేవమనుమానాత్కుశాగ్రబుద్ధిత్వమస్యాః॥౭౧॥

అనన్యసాక్షికాః సాక్షాత్తదాఖ్యాయ రహఃక్రియాః।

శఙ్కాతఙ్కం తుదైతస్యా యది త్వం తత్త్వనైషధః॥౭౨॥

అనన్యేతి॥ తస్మాద్భో రాజన్! త్వం యది తత్త్వేన నైషధో భవసి, నతు ఛద్మనా తత్తర్హి న విద్యతేఽన్యో భైమీభవద్వ్యతిరిక్తః సాక్షీ యాసు। యువాభ్యామేవ యా జ్ఞాయన్త ఇత్యర్థః। తాదృశీ రహః క్రియా ఏకాన్తక్రీడాః సాక్షాత్ స్వయమేవ, అథ చ,— వ్యఙ్గ్యవృత్తిం వినా ఆఖ్యాయ ప్రకటం కథయిత్వా ఏతస్యాః శఙ్కాతఙ్కమిశ్రమాయాసంశయామయం త్వం తుద నిరాకురు। ఏతత్రప్రత్యాయికాం క్రీడాసమయచేష్టాముక్త్వాఽస్మాకమేతస్యాశ్చ సందేహమపనుదేత్యర్థః। 'సత్యనైషధః' ఇతి చ పాఠః॥౨౨॥

ఇతి తత్సుప్రయుక్తత్వనిహ్నుతీకృతకైతవామ్।

వాచమాకర్ణ్య తద్భావే సంశయాలుః శశంస సః॥౨౩॥

ఇతీతి॥ ఇత్యుక్తప్రకారేణ తథా కలయా సుప్రయుక్తత్వేన కైతవద్యోతకహాస్యాదివికారవ్యతిరేకేణ సువర్ణకమల- దానాదీన్ద్రత్వనిశ్చాయకోపపత్తిమత్తయా చ సమ్యక్ప్రయుక్తత్వేన నిహ్నుతీకృతమాచ్ఛన్నం కైతవం ఛద్మ యస్యాస్తాం కలావాచమాకర్ణ్య తద్భావే మయీన్ద్రభ్రాన్త్యైవేయం చుమ్బనాది న కరోతి కిమితి భైమ్యాశయే సంశయాలుః సందిహానః స నలో భైమీభ్రాన్తినిరాసార్థం శశంస। రహోవృత్తమిత్యర్థః॥౨౩॥

స్మరసి ఛద్మనిద్రాలుర్మయా నాభౌ శయార్పణాత్।

యదానన్దోల్లసల్లోమా పద్మనాభీభవిష్యసి॥౨౪॥

స్మరసీతి॥ హే భైమి! ఛద్మనా నిద్రాలురలీకమేవాఙ్గీకృతనిద్రా త్వం మయా నాభౌ శయస్య కరకమలస్యార్పణాద్ధేతోరానన్దేన సాత్త్వికభావేనోల్లసన్తి లోమాని యస్యాస్తాదృశీ మత్కరనాభిస్పర్శేన జాతరోమాఞ్చా సతీ పద్మయుక్తా నాభిర్యస్యాస్తాదృశీ భవిష్యసి సంజాతాసీస్తత్స్మరసి। పాణిరోమాఞ్చసంబన్ధాత్సకణ్టకకమలసంబన్ధసంభావనయా పద్మనాభీత్వం తవ యజ్జాతం తత్స్మరేత్యర్థః। నలపాణిః పద్మస్థానీయః, రోమాఞ్చశ్చ తత్కణ్టకస్థానీయః। అథ చ,— వికసితకమలదలతుల్యరోమాఞ్చోద్గమాత్పద్మమివ నాభిర్యస్యాస్తాదృశీ జాతాసి తత్స్మర। శయార్పణం రోమాశ్చోద్గమే హేతుః। అథ చ,— నాభౌ శయార్పణాదపద్మనాభః పద్మనాభః శ్రీవిష్ణుర్భవిష్యసి పద్మనాభీభవిష్యసీతి చ్విః। తత్స్మరసి, నాభౌ కరకమలధారణాచ్ఛ్రీవిష్ణురూపా జాతాసి। న హి విష్ణుం వినాఽన్యస్య నాభౌ కమలమస్తీత్యర్థః। నిద్రితాసీతి బుద్ధ్యా వసనస్రంసనార్థం నాభిసమీపే మయా కరేఽర్పితే తత్సంస్పర్శాజ్జాతసాత్త్వికరోమాఞ్చా జాతాసి తత్స్మరేతి భావః। ఆనన్దోల్లాసిలోమేతి నిద్రాయా అలీకత్వం ద్యోతితమ్। న హి నిద్రాయాః సత్యత్వే కరస్పర్శాద్రోమాఞ్చోద్గమో

భవతి। భైమీపక్షే పద్మనాభీతి చ్విః। స్మరతియోగే త్వ (నద్యతన) భూతేఽపి 'అభిజ్ఞావచనే లృట్' (౩।౨।౧౧౨) ఇతి లృట్। 'తదానన్ద–' ఇతి పాఠః సభ్యః॥౭౪॥

జానాసి హ్రీభయవ్యగ్రా యన్నవే మన్మథోత్సవే।

సామిభుక్తైవ ముక్తాసి మృద్వి! ఖేదభయాన్మయా॥౭౫॥

జానాసీతి॥ హే మృద్వి సుకుమారాఙ్గి శీఘ్రద్రావిణి చ భైమి। మయా నవే మన్మథోత్సవే హ్రీభయాభ్యాం వ్యగ్రా వ్యాకులచిత్తా త్వం అతిమృదుత్వాత్సంపూర్ణసంభోగోపమర్దాసహతయా తవ స్వేదో భవిష్యతీతి భయాత్సామి అర్ధం భుక్త్వైవాప్రాప్తసురతావసానైవ యన్ముక్తాసి తజ్జానాసి స్మరసి। సామిభుక్తా, 'సామి' (౧।౨।౨౭) ఇతి సమాసః॥౭౫॥

స్మర జిత్వాజిమేతస్త్వాం కరే మత్పదధావిని।

అఙ్గులీయుగయోగేన యదాశ్లిక్షం జనే ఘనే॥౭౬॥

స్మరేతి॥ హే భైమి! ఆర్జి సఙ్గ్రామం జిత్వా త్వామా సాంముఖ్యేనేతః ప్రాప్తోఽహం నమస్కారార్థం క్షాలనార్థం వా మత్పదధావిని మచ్చరణస్పర్శిని తవ కరేఽఙ్గులీయుగయోగేన మదీయచరణాఙ్గులీద్వయసంబన్ధేన దర్శనార్థం సమాగతే ఘనే భూయసి జనే మధ్యే యదాశ్లిక్షమాలిఙ్గితబాన్ తత్ స్మర। జనసమక్షం సాక్షాదాలిఙ్గనస్యానౌచిత్యాత్ప్రవాసోత్కణ్ఠాభరతరలతయా చరణాఙ్గులిద్వయేన త్వత్పాణిపీడనవశాత్త్వదాలిఙ్గనవాఞ్ఛాం త్వాం ప్రతి ద్యోతితవాంస్తత్స్మరేత్యర్థః। ఆశ్లిక్షం, 'శ్లిష ఆలిఙ్గనే' ఇతి లుఙుత్తమైకవచనే చ్లేః క్సః। 'విభాషా సాకాఙ్క్షే' (౩।౨।౧౧౪) ఇతి వైకల్పికత్వాల్లృడభావః॥౭౬॥

వేత్థ మానేఽపి మత్త్యాగదూనా స్వం మాం చ యన్మిథః।

మద్వృష్టాలిఖ్య పశ్యన్తీ వ్యవాధా రేఖయాఽన్తరా॥౭౭॥

వేత్థేతి॥ హే భైమి! మానే ప్రీతికలహే సత్యపి రోషాత్త్వయా కృతేన మత్కర్మకత్యాగేన దూనా ఖిన్నా క్షణమాత్రమపి మద్విరహం సోఢుమశక్తా సతీ మిథ ఏకాన్తే స్త్రీరూపం స్వం, పుంరూపం మాం చాలేఖ్యే ఆలిఖ్య పశ్యన్తీ సంయుక్తపరస్పరదర్శన- సుఖమనుభవన్తీ త్వం మయా దృష్టా సతీ యచ్చిత్రలిఖితయోరావయోరన్తరా మధ్యే తూలికాదిలిఖితయా రేఖయా వ్యవాధాః వ్యవధానం కృతవత్యసి వేత్థ జానాసి। తత్స్మరేత్యర్థః। వ్యవాధాః, వ్యవపూర్వాద్ధాఞో లుఙ్మధ్యమః॥౭౭॥

ప్రస్మృతం న త్వయా తావద్యన్మోహనవిమోహితః।

అతృప్తోఽధరపానేషు రసనామపిబం తవ॥౭౮॥

ప్రస్మృతమితి॥ హే భైమి! మోహనేన సురతేన విశేషేణ మోహితః సురతపరవశః, అథ చ,— మోహనకారిణా కామబాణేన మోహితో నిరస్తవివేకోఽహం తవాధరపానేషు అతృప్తః సంస్తవ రసనాం జిహ్వామపి యదపిబం తత్తావత్సాకల్యేన త్వయా న ప్రస్మృతమ్। జిహ్వాగ్రలేహనమపి కామశాస్త్రోక్తమ్। 'ప్ర' శబ్దః ప్రగతార్థః। 'అధరపానానామ్' ఇతి పాఠే— తృప్త్యర్థానాం కరణే షష్ఠీ వా॥౭౮॥

త్వత్కుచార్ద్రనఖాఙ్కస్య ముద్రామాలిఙ్గనోత్థితామ్।

స్మరేః స్వహృది యత్స్మేరసఖీః శిల్పం తవాబ్రవమ్॥౭౯॥

త్వదితి॥ అహం స్వహృదయే తవాలిఙ్గనోత్థితాం తవ కుచే తాత్కాలికత్వాదార్ద్రస్యాశుష్కరుధిరస్య మయా కృతస్య నఖాఙ్కస్య ముద్రాం నఖక్షతదర్శనాదేవ స్మేరసఖీః హాస్యపరాస్తవ సఖీః ప్రతి తవ శిల్పం భవత్సఖ్యా భైమ్యేదం నఖక్షతం కృతం పశ్యతేతి త్వన్నిర్మాణం యదబ్రవం తత్స్మరేశ్చిన్తయేః। 'స్మేరః' ఇతి పాఠే— స్మేరః సన్నహ్మామిత్యర్థః। సఖీః, ముఖ్యం కర్మ। శిల్పమితి, 'అకథితం చ' (౧।౪।౫౧) ఇతి కర్మత్వమ్॥౭౯॥

త్వయాన్యాః క్రీడయన్మధ్యేమధుగోష్ఠి రుషేక్షితః।

వేత్సి తాసాం పురో మూర్ధ్నా త్వత్పాదే యత్కిలాస్థలమ్॥౮౦॥

త్వయేతి ॥ మధుగోష్ఠ్యా మద్యశాలాయా మధ్యే మద్యసహపానావసరే అన్యాః సపత్నీః క్రీడయన్ త్వయా రుషా రోషరూషితయా దృశా ఈక్షితోఽహం తాసాం సపత్నీనాం పురః సమక్షమేవ కిల మద్యమత్తత్వాత్స్ఖలన వ్యాజేన త్వత్పాదే మూర్ధ్నా యదస్ఖలం స్ఖలిత్వా యదపతం తదేవ్వేత్సి జానాసి । స్ఖలనవ్యాజేన ప్రణామేన త్వాం ప్రసాదితవానస్మి తత్స్మరేతి భావః । మధ్యేమధుగోష్ఠి, 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యా వా' (౨।౧।౧౮) ఇతి సమాసః ॥౮౦॥

వేత్థ మయ్యాగతే ప్రోష్య యత్త్వాం పశ్యతి హార్దిని ।

అచుమ్బీరాలిమాలిఙ్గ్య తస్యాం కేలిముదా కిల ॥౮౧॥

వేత్థేతి ॥ మయి ప్రోష్య విజయయాత్రాం కృత్వా ఆగతే, అత ఏవ హార్దిని ప్రేమభరతరలే త్వాం పశ్యతి సతి ఆలిం స్వసఖీమాలిఙ్గ్య అన్యాః ప్రతి తస్యాం కేలిముదా క్రీడాహర్షేణ కిల విలాసప్రకటనవ్యాజేన యత్త్వామచుమ్బీః తద్వేత్థ స్మరసి । కామశాస్త్రాభ్యాసకౌశలవశాత్సఖ్యాలిఙ్గనచుమ్బనవ్యాజేన మాం ప్రత్యాలిఙ్గనచుమ్బనద్వారా స్వప్రేమభరం యత్సూచితవత్యసి తత్స్మరేతి భావః । హే హార్దినీతి భైమీసంబుద్ధిర్వా । ప్రోష్య, ప్రపూర్వాద్వసేః క్త్వో ల్యపి యజాదిత్వాత్సంప్రసారణమ్ । హార్దిని, (యువాదిత్వాదణి) 'హృదయస్య హృల్లేఖ–' (౬।౩।౫౦) ఇతి హృద్భావే చ 'అత ఇని—' (౫।౨।౧౧౫) ॥౮౧॥

జాగర్తి తత్ర సంస్కారః స్వముఖాద్భవదాననే ।

నిక్షిప్యాయాచిషం యత్తా న్యాయాత్తామ్బూలఫాలికాః ॥౮౨॥

జాగర్తీతి ॥ అహం తామ్బూలస్య చర్విత పూగఫలనాగవల్లీదలస్య ఫాలికాః శకలాని స్వముఖాత్సకాశాద్భవత్యా ఆననే నిక్షిప్య నిధాయ 'యదీయో నిక్షేపః స తస్మై దాతవ్యోఽన్యథా దణ్డ్యః' ఇతి న్యాయాచ్ఛాస్త్రోక్తయుక్తేర్యత్తాస్తామ్బూలఫాలికాః (యదహమయాచిషం) పునర్మహ్యం దేహీతి యాచితవాన్, తత్ర విషయే స్మరణభూతో భావనాఖ్యః సంస్కారో జాగర్తి స్ఫురద్రూపో వర్తతే తత్స్మరసి కిమిత్యర్థం ఇతి ప్రశ్నః ॥౮౨॥

చిత్తే తదస్తి కచ్చిత్తే నఖజం యత్రుక్కుధా క్షతమ్ ।

ప్రాగ్భావాధిగమాగః స్థే త్వయా శమ్బాకృతం క్షతమ్ ॥౮౩॥

చిత్త ఇతి॥ మయి ప్రాక్ త్వయ్యప్రాప్తసురతాన్తసుఖాయామేవ సత్యాం యో భావాధిగమః సురతాన్తసుఖప్రాప్తిస్తద్రూపే ఆగస్యపరాధే తిష్ఠతి ఏవంభూతే సతి మయి విషయే వా సమరతస్యైవ సుఖహేతుత్వాద్విషమరతస్యాసుఖహేతుత్వాత్త్రుక్కధా మధ్య ఏవ సుఖజన్యాద్రోషాద్ధేతోర్నఖజం క్షతం త్వయా శమ్బాకృతం ప్రథమం ఫాలకృష్టే క్షేత్రే పునరపి సా (సీ) రావదారణవత్ప్రథమకృతనఖక్షతమధ్య ఏవ పునరపి గాఢతరం నఖక్షతం యదారోపితం తత్తే చితేఽస్తి కచ్చిత్? తత్స్మరేత్యర్థః। 'శమ్బాకృతం ద్వితీయం స్యాత్' ఇతి నిఘణ్టుః। శమ్బాకృతం, 'కృఞో ద్వితీయ—' (౫।౪।౫౮) ఇతి డాచ్। లక్షణయా ప్రయోగః॥౮౩॥

స్వదిగ్వినిమయేనైవ నిశి పార్శ్వవివర్తినోః।

స్వప్నేష్వప్యస్తవైముఖ్యే సఖ్యే సౌఖ్యం స్మరావయోః॥౮౪॥

స్వేతి॥ స్వీయస్వీయదిశో వినిమయేనైవ పరివర్తనేనైవ నిశి పార్శ్వవివర్తినోర్వామదక్షిణకుక్షిపరివర్తనశీలయోః న తు యథావస్థితయోః సంముఖయోరేవైవంభూతయోరావయోస్తవ మమ చ స్వప్నేష్వపి నిద్రాస్వపి మధ్యే అస్తం త్యక్తం వైముఖ్యం పరాఙ్ముఖత్వం యత్ర తాదృశే సఖ్యే మైత్రే యత్సౌఖ్యం సుఖం సుఖిత్వం వా తత్స్మర। సంముఖయోర్హి యథావస్థితయోరేవ పార్శ్వపరివర్తనే ద్వయోరపి పృష్ఠభాగ-ఘటనాత్పరాఙ్ముఖత్వమేవ స్యాదితి స్వస్వదిగ్వినిమయపూర్వకమేకదైవ పార్శ్వపరివర్తనే వైముఖ్యాభావాన్నిద్రాసమయేఽపి సాంముఖ్యేన యదావయోర్మైత్రీసౌఖ్యం తత్స్మరేత్యర్థః। స్వస్వదిగ్వినిమయేన పార్శ్వపరివర్తనే చాన్యోన్యం సాంముఖ్యమేవ భవతీతి సర్వసాక్షికమ్। సౌఖ్యమ్, స్వార్థే భావే వా ష్యఞ్॥౮౪॥

క్షణం ప్రాప్య సదస్యేవ నృణాం విమనితేక్షణమ్।

దర్శితాధరమహంశా ధ్యాయ యన్మామతర్జయః॥౮౫॥

క్షణమితి॥ సదస్యేవ సభాయామేవ వర్తమానాపి త్వం సభాస్థానాం నృణాం విమనితాని కార్యాన్తరదర్శనపరాణి కృతానీక్షణాని యత్ర యేన వా తాదృశం క్షణమవసరం నృత్తాద్యుత్సవం వా ప్రాప్య మహ్యమఙ్గుల్యాదినా దర్శితోఽధరే వర్తమానో మద్దంశో మత్కృతో దన్తవ్రణో యయైవంభూతా సతీ తర్జన్యాదినా మాం యదతర్జయః, తద్ధ్యాయ స్మర। విమనితేతి, 'తత్కరోతి–' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణిచి ' ణావిష్ఠవత్' ఇతి టిలోపః॥౮౫॥

తథావలోక్య లీలాబ్జనాలభ్రమణవిభ్రమాత్।

కరౌ యోజయతాధ్యే (ధీ) హి యన్మయాసి ప్రసాదితా॥౮౬॥

తథేతి॥ తథా అధరదన్తక్షతదర్శనపూర్వం తర్జనీతర్జనాప్రకారమవలోక్య లీలాబ్జనాలస్య కరాభ్యాం భ్రమణరూపాద్విభ్రమాత్త- ద్వ్యాజాత్త్వణామప్రసాదాఞ్జలిబన్ధనరూపేణ కరౌ యోజయతా సంయుక్తౌ కుర్వతా మయా కోపల్యాజనపూర్వం యత్త్వసాదితాసి తదధ్యే (ధీ) హి। స్మరేత్యర్థః। 'ఇక్ స్మరణే'॥౮౬॥

తామ్బూలదానమన్యస్తకరజం కరపఙ్కజే।

మమ న స్మరసి ప్రాయస్తవ నైవ స్మరామి తత్॥౮౭॥

తామ్బూలేతి॥ త్వం త్వదీయకరపఙ్కజే మమ తామ్బూలదానమన్యస్తకరజమక్షిప్తనఖక్షతం ప్రాయో బాహుల్యేన న స్మరసి। అహమపి మదీయపాణిపద్మే త్వత్కృతం తృపాచ్ఛేదకం యథా తామ్బూలదానమక్షిప్తనఖక్షతం బాహుల్యేన నైవ స్మరామి। కింతు, అన్యోన్యవీటికాదానక్షణే ప్రేమభరాత్పాణిపద్మగర్భారోపితనఖక్షతమేవ సదా తామ్బూలదానమావయోః, తత్స్మరేతి భావః॥౮౭॥

తదధ్యే (ధీ) హి మృషోద్యం మాం హిత్వా యత్త్వం గతా సఖీః।

తత్రాపి మే గతస్యాగ్రే లీలయైవాచ్ఛినస్తృణమ్॥౮౮॥

తదితి॥ కమప్యపరాధం కృత్వాప్యహమేతన్నాకార్షమిత్యాదిమృషోద్యమలీకభాషిణం మాం కోపేన హిత్వా సఖీః ప్రతి గతా త్వం తత్రాపి సఖీసమీపే భవదీయపృష్ఠదేశానువర్తిత్వేన గతస్య మేఽగ్రే లీలయైవ స్వభావేనైవ యత్తృణమచ్ఛినశ్ఛిచ్ఛేద (దిథ), తదధ్యే (ధీ) హి ఇతి పూర్వవత్। అద్యప్రభృత్యలీకభాషిణస్తవాహం న కాపి, త్వం మమ న కోఽపీతి మైత్రీవిచ్ఛేదసూచకం తృణచ్ఛేదం యథా బాలకాః కుర్వన్తి, తద్వత్త్వయాపి కృతమితి స్మరేత్యర్థః। మృషోద్యమ్, 'రాజసూయ—' (౩।౧।౧౧౪) ఇతి నిపాతః॥౮౮॥

స్మరసి ప్రేయసి! ప్రాయో యద్ద్వితీయరతాసహా।

శుచిరాత్రీత్యుపాలబ్ధా త్వం మయా పికనాదినీ॥౮౯॥

స్మరసీతి॥ హే ప్రేయసి! బాలత్వాత్సౌకుమార్యవిశేషాచ్చ ద్వితీయరతాభిలాషిణో మమ ద్వితీయస్య రతస్యాసహా, తథా, —పికవన్నదతి తచ్ఛీలా కోకిలతుల్యకూజనా త్వం మయా శుచిరాత్రి గ్రీష్మర్తుసంబన్ధినీ రాత్రీత్యుపాలబ్ధా సోపాలమ్భమామన్త్రితాసి తత్త్వాయః స్మరసి కథయేత్యర్థః। శుచిరాత్రిరపి ఖల్వప్రమాణత్వాదేకవారసురతనిర్మాణనైవ జాతప్రభాతత్వాద్ద్వితీయసురత- నిర్మాణాసహా వసన్తనైకట్యాచ్చ పికనాదోఽస్యాం వర్తత ఇతి తత్రాపి ప్రభాతే కోకిలాలాపో భవతీత్యర్థః। యద్వా,— వసన్తస్యాతీతత్వాత్కోకిలానామభావాత్పికవ్యతిరిక్తాః పక్షిణోఽపికాః, తన్నాదయుక్తా॥౮౯॥

భుఞ్జానస్య నవం నిమ్బం పరివేవిషతీ మధౌ।

సపత్నీష్వపి మే రాగం సంభావ్య స్వరుషః స్మరేః॥౯౦॥

భుఞ్జానస్యేతి॥ మధౌ వసన్తే నవం నూతనసమాగతపత్రపుష్పాదికం నిమ్బం భుఞ్జానస్య మే సపత్నీష్వపి రాగం ప్రీతిం సంభావ్యానుమాయ కోపవశాత్ పునఃపునః నిమ్బమేవ మమ భోజనార్థం పరివేవిషతీ పాత్రే పరితః క్షిపన్తీ త్వం స్వరుషః స్వీయాన్కోపాన్ స్వకోపస్య వా స్మరేః। మధురతరశర్కరాదిపరిత్యాగేనాతికటురసేఽపి చేదస్యైవం రుచిస్తర్హి మదీయాపేక్షయాఽతిహీనాసు మత్సపత్నీష్వప్యస్య రుచిః స్యాదితి సంభావ్య బహుతరం నిమ్బమేవ భుఙ్క్ష్వేతి వారంవారమతికటునిమ్బాతిదానేన యత్కోపాన్మాం ప్రతి వ్యఞ్జితవత్యసి తత్స్మరేతి భావః। వసన్తే చ జనా నిమ్బం భుఞ్జతే। పరివేవిషతీ, పరివేషణార్థాత్ పరిపూర్వాద్విషేః శతా 'శ్లో' (౬।౧।౧౦) ఇతి ద్విర్వచనమ్। స్వరుషః, 'అధీగర్థ— ' (౨।౩।౫౨) ఇతి షష్ఠీ, కర్మత్వవివక్షయా ద్వితీయా వా॥౯౦॥

స్మర శార్కరమాస్వాద్య త్వయా రాద్ధమితి స్తువన్।

స్వనిన్దారోషరక్తాత్తు యదభైషం తవాధరాత్॥౯౧॥

స్మరేతి॥ శార్కరం శర్కరావికారభూతం శర్కరాసంస్కృతం వా కిమపి భక్ష్యమాస్వాద్య ఏతత్సర్వాతిశాయిరసమమృతస్రావిహస్తయా త్వయా సాధితం కిమితి

స్వాదాతిశయానతిస్తువన్ వారం వారం తదేవ వర్ణయన్నహం సర్వాతిశాయిరసమేతచ్చార్కరమితి స్తుతౌ అధరస్యాపి సర్వమధురవర్గాన్తఃపాతితయా నిన్దాపర్యవసానాన్మదపేక్షయాప్యేతదధికరసమిత్యయం వర్ణయతి। నను తర్హి అద్యప్రభృతి అయమేతదేవ రసయతు, మమ తు కథాప్యనేన న కార్యేతి స్వనిన్దయా రోషస్తేన రక్తాత్త్వాధరాత్పునర్యదభైషం భీతవానస్మి తత్స్మర। కోపేన లౌహిత్యం యుక్తమ్। త్వదధరకల్పశార్కరవర్ణనయా కుపితయా త్వయాధరస్ఫురణాదినా వ్యఞ్జితాత్కోపాద్యదభైషం తత్స్మరేతి భావః। శార్కరమ్, వికారే సంస్కృతార్థే వాఽణ్। అధరాత్, 'భీత్రా—' (౧।౪।౨౫) ఇత్యపాదానత్వమ్॥౯౧॥

ముఖాదారభ్య నాభ్యన్తం చుమ్బం చుమ్బమతృప్తవాన్।

న ప్రాపం చుమ్బితుం యత్తే ధన్యా తచ్చుమ్బతు స్మృతిః॥౯౨॥

ముఖాదితి॥ ముఖాదారభ్య నాభ్యన్తం నాభిపర్యన్తం త్వదఙ్గం చుమ్బం చుమ్బం చుమ్బిత్వా చుమ్బిత్వా అతృప్తవాన్ అసమాప్తచుమ్బనేచ్ఛుః (చ్ఛః) సన్నహం స్మరమన్దిరం యత్త్వదఙ్గం పాణ్యాదినా ప్రతిబన్ధాలజ్జాతిశయాద్వా గోపితత్వాచ్చుమ్బితుం న ప్రాపం తత్స్మరమన్దిరం ధన్యా స్మృతిశ్చుమ్బతు। తత్స్మరమన్దిరం స్మృతివిషయీభవతు। అతిరాగాత్స్మరమన్దిరమపి చుమ్బితుం ప్రవృత్తస్య మమ తన్న దత్తవతీ తత్స్మరేతి భావః। చక్రవర్తినాపి మయా యచ్చుమ్బితుం న ప్రాప్తం తత్స్మృత్యా ప్రాప్తమ్, అత ఏవ సా ధన్యేతి భావః। ముఖాక్షికక్షాకుచనాభిమూలవరాఙ్గభాగాశ్చుమ్బనస్థానాని॥౯౨॥

కమపి స్మరకేలిం తం స్మర యత్ర భవన్నితి।

మయా విహితసంబుద్ధిర్వ్రీడితా స్మితవత్యసి॥౯౩॥

కమితి॥ త్వం కమపి తమనిర్వచనీయం లోకోత్తరపురుషాయితాఖ్యం స్మరకేలిం స్మర। (తం కమ్—) యత్ర కామకేలౌ పుంస్త్వారోపేణ భవన్నిత్యేవం పుంలిఙ్గోచితసంబుద్ధ్యా మయా విహితా సంబుద్ధిర్యస్యాః సా త్వం వ్రీడితా స్మితవత్యసి। కామశాస్త్రాభ్యాసకౌశలాద్యద్విపరీతసురతమకార్షీః, తత్స్మరేత్యర్థః। కేలేః పుంస్త్వం పూర్వం దర్శితమ్॥౯౩॥

నీలదాచిబుకం యత్ర మదాక్తేన శ్రమామ్బునా।

స్మర హారమణౌ దృష్టం స్వమాస్యం తత్క్షణోచితమ్ ॥౯౪॥

నీలదితి ॥ తత్రోక్తరూపే పురుషాయితే లలాటకపోలలిఖితపత్రవల్లీసంబన్ధినా మదేన కస్తూర్యాక్తేన మిశ్రితేన కలుషితేన గచ్ఛతా శ్రమామ్బునా ఆచిబుకం హనుభాగమభివ్యాప్య నీలన్నీలవర్ణం భవదుపరిస్థితత్వాదధోవిలోకయతో ముఖస్య కస్తూరీమిలితేన గలతా శ్రమజలేన చిబుకసంబన్ధస్యౌచిత్యాన్నీలం భవత్ ఏవంభూతమ్, అధోభాగే వర్తమానస్య మమ హృది వర్తమానే ముక్తాహారమధ్యమణౌ తత్క్షణే విపరీతరతాచరణసమయే తల్లక్షణ ఉత్సవే వోచితముక్తరీత్యా యోగ్యమ్, అథ చ,— పురుషాయితక్షణే తాదృశస్య శ్రమజలా కూర్చకాన్తిదాయిత్వేనోచితమ్, దృష్టం స్వమాస్యం స్మర। 'మదో రేతసి కస్తూర్యాం గర్వే హర్షేభదానయోః' ఇత్యభిధానాత్ 'మద' శబ్ద ఏకదేశలక్షణయా మృగమదవాచీ నీలద్, ఆచారక్విబన్తాచ్ఛతా। 'నీల వర్ణే' ధాతురితి కేచిత్ ॥౯౪॥

స్మర తన్నఖమత్రోరౌ కస్తేఽధోదితి తే మృషా।

హ్రీదైవతమలుమ్పం యద్వ్రతం రతపరోక్షణమ్ ॥౯౫॥

స్మరేతి ॥ అహం అత్రాస్మింస్తే తవోరౌ కో నఖమధాద్దత్తవానితి మృషా అసత్యభాషీ సన్ హ్రీరేవ దైవతం యస్య తత్, అత ఏవ రతస్య పరోక్షణం పరోక్షకరణం బ్రహ్మచర్యరూపం సురతప్రతిబన్ధకం వ్రతం నియమం యదలుమ్పం నివర్తితవాన్ తత్స్మర। పరపురుష-సంబన్ధశఙ్కోత్పాదనార్థం మృషాభాషణేన రసాన్తరముత్పాద్య లజ్జాకృతం సురతప్రతిబన్ధకమనుద్యోగం యన్నివర్తితవాంస్తత్స్మరేత్యర్థః। వ్రతం సదైవతం భవతీతి హ్రీదైవతమిత్యుక్తమ్ ॥౯౫॥

వనకేలౌ స్మరాశ్వత్థదలం భూపతితం ప్రతి।

దేహి మహ్యముదస్యేతి మదిరా వ్రీడితాసి యత్ ॥౯౬॥

వనేతి ॥ త్వమ్ ఇతి మదిరా యద్వ్రీడితాసి తత్స్మర। ఇతి కిమ్— హే భైమి! త్వం వనకేలో ఆరామవిహారసమయే భువి పతితమశ్వత్థదలం ప్రతి ఉద్దిశ్య ఇదమ్ ఉదస్య పాణినోత్క్షిప్య మహ్యం దేహీతి। 'అశ్వత్థపత్రసదృశం విపులం చ గుహ్యమ్' ఇతి కామశాస్త్రవచనాద్భూపతితాశ్వత్థదలయాచనేన వరాఙ్గయాచనస్య సూచితత్వాద్యద్వ్రీడితాసి తత్స్మరేతి భావః ॥౯౬॥

ఇతి తస్యా రహస్యాని ప్రియే శంసతి సాన్తరా।

పాణిభ్యాం పిదధే సఖ్యాః శ్రవసీ హ్రీవశీకృతా॥౯౭॥

ఇతీతి॥ సా భైమీ ప్రియే ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ తస్యా భైమ్యా రహస్యాని ఏకాన్తరతవృత్తాని శంసతి సతి హ్రీవశీకృతా లజ్జితా సతీ అన్తరా మధ్య ఏవాసమాప్త ఏవ వచనే పాణిభ్యాం సఖ్యాః కలాయాః శ్రవసీ కర్ణౌ పిదధే ఆచ్ఛాదితవతీ। ఇతః పరమప్య(తి) సంగుప్తమపి రహస్యమస్యై కథయిష్యతి, తదనయా నాకర్ణనీయమితి బుద్ధ్యా తస్యాః కర్ణౌపృధత్తేత్యర్థః॥౯౭॥

కర్ణపిధాన ఏవోత్ప్రేక్షతే—

కర్ణౌ పీడయతీ సఖ్యా వీక్ష్య నేత్రాసితోత్పలే।

అప్యపీడయతాం భైమీకరకోకనదే తు (ను) తౌ॥౯౮॥

కర్ణావితి॥ భైమీకరావేవ కోకనదే రక్తోత్పలే అపి కర్తారౌ (?) సఖ్యాః కలాయా నేత్రే ఏవాసితోత్పలే తస్యా ఏవ కర్ణౌ పీడయతీ యన్త్రయన్తీ వీక్ష్య తౌ కలాకర్ణౌ కర్మభూతౌ అపీడయతాం ను। కలానేత్రనీలోత్పలయోరాకర్ణపూర్ణతయా కర్ణాక్రమణాత్పీడాకరణమివ। భైమీ— కరరక్తోత్పలే అపి సాజాత్యాన్నేత్రనీలోత్పలసాహాయకాచరణవద్వైవ స్పర్ధయేవ వా (భైమీకరకోకనదే అపి) తత్కర్ణౌ పీడయామాసతుః కిమితి భావః। సవర్ణయోః సాహాయకం స్పర్ధా చ యుక్తా। పీడయతీ, 'వా నపుంసకస్య' (౭।౧।౭౯) ఇతి నుమభావః॥౯౮॥

పునరప్యన్యథోత్ప్రేక్షతే—

తత్రప్రవిష్టం సఖీకర్ణౌ పత్యురాలపితం హ్రియా।

పిదధావివ వైదర్భీ స్వరహస్యాభిసంధినా॥౯౯॥

తదితి ॥ వైదర్భీ సఖీకర్ణౌ ప్రవిష్టం తత్పూర్వోక్తం రహస్యరూపం పత్యురాలపితం స్వరహస్యమేతత్కర్ణాభ్యాం సకాశాద్బహిర్మా గాదిత్యభిసంధినాభిప్రాయేణేవ హ్రియా పిదధౌ ఆచ్ఛాదితవతీ। అన్యదపి గోప్యం వస్తు భాణ్డే నిక్షిప్యాన్యో మా స్మ జ్ఞాసీదితి తద్ద్వారం పిధీయతే॥౯౯॥

తమాలోక్య ప్రియాకేలిం నలే సోత్ప్రాసహాసిని।

ఆరాత్తత్త్వమబుద్ధ్వాపి సఖ్యః సిష్మియిరేఽపరాః॥౧౦౦॥

తమితి॥ ఆరాద్దురే స్థితా అప్యపరాః సఖ్యస్తత్త్వం నలహాసకారణమబుద్ధ్వాపి సిష్మియిరే జహసుః। కస్మిన్సతి— నలే తం పూర్వోక్తం ప్రియాయాః కేలిమాలోక్య సోత్ప్రాసహాసిని ఉత్ప్రాసేనోచ్చైస్త్వేన సహ యథా తథా హసతి సతి। నలాట్టహాసశ్రవణమాత్రేణ సిష్మియిర ఇత్యర్థః॥౧౦౦॥

దమ్పత్యోరుపరి ప్రీత్యా తా ధరాప్సరసస్తయోః।

వవృషుః స్మితపుష్పాణి సురభీణి ముఖానిలైః॥౧౦౧॥

దమ్పత్యోరితి॥ తాః సఖ్య ఏవ ధరాయాముర్వశ్యాద్యప్సరసస్తయోర్దమ్పత్యోరుపరి ప్రీత్యా ప్రేమాతిశయేన సురభీణి స్మితాన్యేవ పుష్పాణి వవృషుః। సర్వా అపి సఖ్యస్తావుభౌ క్రీడావశాజ్జహసురిత్యర్థః। ముఖానిలసురభిత్వేన తాసాం పద్మినీత్వం సూచితమ్। తయోః, 'షష్ఠ్యతసర్థ—' (౨।3।30) ఇతి షష్ఠీ॥౧౦౧॥

తదాస్యహసితాజ్జాతం స్మితమాసామభాసత।

ఆలోకాదివ శీతాంశోః కుముదశ్రేణిజృమ్భణమ్॥౧౦౨॥

తదితి॥ తస్య నలస్యాస్యహసితాజ్జాతమాసాం సఖీనాం స్మితం శీతాంశోరాలోకాత్ప్రకాశాజ్జాతం కుముదశ్రేణ్యా జృమ్భణం వికాసనమివాభాసత। 'తదస్య' ఇతి క్వచిత్పాఠః॥౧౦౨॥

ప్రత్యభిజ్ఞాయ విజ్ఞాऽథ స్వరం హాసవికస్వరమ్।

సఖ్యాస్తాసు స్వపక్షాయాః కలా జాతబలాऽజని॥౧౦౩॥

ప్రతీతి॥ అథ సఖీసమూహహాసానన్తరం విజ్ఞాऽతిచతురా కలా తాసు సఖీషు మధ్యే స్వపక్షాయా నిజమిత్రభూతాయాః కస్యాశ్చిత్సఖ్యాః స్వరం హాసేన వికస్వరం సువ్యక్తమ్, అత ఏవ సోఽయం మత్సఖ్యా ఏవ స్వర ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞాయ పరోక్షప్రత్యక్షోభయాంశాత్మకజ్ఞానవిషయం కృత్వా జాతం బలం యస్యాస్తాదృశీ భైమీ ప్రతారణార్థం ససహాయోత్సాహశక్తియుక్తా వాऽజని। మత్పక్షీయాऽత్ర విద్యతేఽతోఽస్యాః సకాశాన్మాం మోచయిష్యతి, శిష్టం వాకర్ణయిష్యతీతి సాశ్వాసాభూదితి భావః। అన్యోऽపి కేనచిత్ప్రతిబద్ధః స్వపక్షీయం దృష్ట్వా జాతబలో భవతి। సఖీస్వరశ్రవణం తు కర్ణపిధానాత్పూర్వమేవ జ్ఞాతవ్యమ్। అన్యథా స్వరశ్రవణానుపపత్తేః। భైమీకరయోః కోమలతరతయా కర్ణనిబిడపీడనే సామర్థ్యాభావేన వా శ్రవణోపపత్తిః॥౧౦౩॥

సాహయోచ్చైరథోచే తామేహి స్వర్గేణ వఞ్చితే!।

పిబ వాణీః సుధావేణీర్నృపచన్ద్రస్య సున్దరి!॥౧౦౪॥

సేతి॥ అథ స్వపక్షీయస్వరప్రత్యభిజ్ఞానానన్తరం సా కలా తాం ఖసఖీముచ్చైస్తారఖరం యథా తథాహూయ ఇతి ఊచే। ఇతి కిమ్— దూరస్థత్వాత్ హే స్వర్గసుఖేన వఞ్చితే సున్దరి! ఏహి సమీపమాగచ్ఛ, ఆగత్య త్వం నృప ఏవాహ్లాదకత్వాచ్చన్ద్రస్తస్య సుధావేణీరమృతప్రవాహరూపా వాణీః పిబ సాదరమాకర్ణయేతి। స్వర్గేऽపి చన్ద్రామృతపానమేవ విశిష్టం నలపరిహాసాకర్ణనసుఖం స్వర్గసుఖమేవ తదనుభవేత్యర్థః॥౧౦౪॥

సాऽశృణోత్తస్య వాగ్భాగమనత్యాసత్తిమత్యపి।

కల్పగ్రామాల్పనిర్ఘోషం బదరీవ కృశోదరీ॥౧౦౫॥

సేతి॥ కలయా ఆహూతా అనత్యాసత్తిమత్యపి అత్యన్తనైకట్యరహితాపి యత్ర స్థితౌ కించిచ్ఛ్రూయతే కించిన్నేతి తత్ర స్థితా కృశోదరీ సా కలాసఖీ తస్య వాచో భాగం శిష్టమంశమశృణోత్। కలాకర్ణయోర్భైమ్యా పిహితత్వాదాహూతా సఖీ

నలకథ్యమానరహస్యకథాశేషమశృణోదిత్యర్థః। కా కమివ— కృశోదరీ కృశమధ్యా। అల్పజనేతి యావత్। ఏవంభూతా బదరీ కల్పగ్రామనామ్నో గ్రామస్యాల్పనిర్ఘోషం లోకకలకలం తత్ర పతతాం వేదధ్వనిం వా తమివ। బదరికాశ్రమస్థో లోకః మునిజనస్థానభూతకల్పగ్రామనివాసినో జనస్య కోలాహలం శృణోతీతి తీ(త్రై)ర్థికప్రసిద్ధిః॥౧౦౫॥

అథ స్వపృష్ఠనిష్ఠాయాః శృణ్వత్యా నైషధాభిధాః।

నలమౌలిమణౌ తస్యా భావమాకలయత్కలా॥౧౦౬॥

అథేతి॥ అథ కలాసఖ్యా నలవాక్యశేషశ్రవణానన్తరం కలా స్వపృష్ఠే నిష్ఠా స్థితిర్యస్యాః కర్ణపిధానపరతయా కలాపశ్చాద్భాగే స్థితాయాః, తథా,— కలాసఖీం ప్రతి రహస్యం బ్రువతో నైషధస్యాభిధా వచనాని శృణ్వత్యాస్తస్యా భైమ్యా భావం రహస్యకథనాద్వా సకోపాద్యభివ్యఞ్జకముఖచేష్టావిశేషం నలస్య మౌలిమణౌ శిరోరత్నే ప్రతిబిమ్బవశాదాకలయదజ్ఞాసీత్। దదర్శేత్యర్థః। నలేన కలాసఖీం ప్రతి రహస్యే ఉక్తే భైమ్యా హాస్యకోపాదిచేష్టాం నలమౌలిరత్నే ప్రతిబిమ్బితం సా కలా దదర్శ, న త్వశృణోదిత్యర్థః॥౧౦౬॥

ప్రతిబిమ్బేక్షితైః సఖ్యా ముఖాకూతైః కృతానుమా।

తద్వ్రీడాద్యనుకుర్వాణా శృణ్వతీవాన్వమాయి సా॥౧౦౭॥

ప్రతిబిమ్బేతి॥ ప్రతిబిమ్బే ఈక్షితైః సఖ్యాః పృష్ఠస్థితాయా భైమ్యాః స్వపక్షసఖ్యా ముఖాకూతైర్వ్రీడాహాస్యాదిసూచక- ముఖసంకోచవికాసాదిచేష్టితైః కృత్వా కృతాఽనుమితిర్యయా తాదృఙ్ముఖవికారదర్శనాత్ప్రాయేణ నలేనైవముక్తం స్యాదిత్యేవంకృతా నలవాక్యార్థసంభావనా యయా స్రా; తథా,— తస్యా భైమ్యాః స్వపక్షసఖ్యా వా నలవాక్యానురూపం వ్రీడాద్యనుకుర్వతీ ప్రతిబిమ్బదర్శనాదేవాఙ్గసంకోచాద్యభినయేనానుకుర్వాణా దర్శయన్తీ సా కలా భైమీపాణిపిహితకర్ణాఽపి తద్వ్రీడాద్యనుకరణాదేవ భైమీవత్, సఖీవద్వా నలవచనం శృణ్వతీవాన్వమాని (యి) భైమీనలాభ్యాం సంభావితా। తద్వ్రీడాది, 'న లోకా' (౨।౩।౬౯) ఇతి నిషేధాద్ద్వితీయా। అనుకుర్వాణా, 'అనుపరాభ్యాం కృఞః' (౧।౩।౭౯) ఇతి

పరస్మైపదవిధానాచ్చానజభావే 'తాచ్ఛీల్యవయోవచనశక్తిషు చానశ్' (౩।౨।౧౨౯) ఇతి తాచ్ఛీల్యే శక్తౌ వా చానశ్ ॥౧౦౭॥

కారం కారం తథాకారమూచే సాఽశృణవంతమామ్।

మిథ్యా వేత్థ గిరశ్చేత్తద్వ్యర్థాః స్యుర్మమ దేవతాః॥౧౦౮॥

కారమితి॥ సా కలా తథా పూర్వోక్తం భైమ్యాః స్వపక్షసఖ్యా వా నలమౌలిమణిదృష్టం ముఖవ్రీడాహర్షాద్యాకారం కారం కారం కృత్వా కృత్వా అనయా సర్వం శ్రుతమితి యథా ప్రతీతిర్భవతి తథాభినయం కృత్వా ఇతి ఊచే। ఇతి కిమ్— అహం భవదీయం సర్వం వృత్తాన్తమశృణవంతమాం నితరామాకర్ణితవత్యస్మి। హే భైమి! త్వం భవద్వచనశ్రవణసూచికా మమ గిరో మిథ్యా చేద్వేత్థ జానీషే। అనాకర్ణితమప్యాకర్ణితమియం వదతీతి మన్యసే చేత్తత్తర్హి అభీష్ట— సిద్ధ్యర్థం ప్రత్యహం పూజ్యమానా మమ గౌర్యాదీష్టదేవతా నిష్ఫలాః స్యురిష్టదాయిన్యో మా భూవన్నితి మయా శపథః క్రియత ఇతి నలం ప్రత్యవోచద్వా। అశ్రృణవంతమామ్, 'తిహశ్చ' (౫।౩।౫౬) ఇసి తమప్॥౧౦౮॥

మత్కర్ణభూషణానాం తు రాజన్నిబిడపీడనాత్।

వ్యథిష్యమాణపాణిస్తే నిషేద్ధుముచితా ప్రియా॥౧౦౯॥

ఇతి సా మోచయాంచక్రే కర్ణౌ సఖ్యాః కరగ్రహాత్।

పత్యురాశ్రవతాం యాన్త్యా ముధాయాసనిషేధినః॥౧౧౦॥

మదితి॥ ఇతీతి॥ యుగ్మమ్। సా కలా ఇతి పూర్వోక్తం నలం ప్రత్యుక్త్వా సఖ్యా భైమ్యాః కరగ్రహాత్ పాణిభ్యాం పీడనాత్సకాశాత్కర్ణౌ మోచయాంచక్రే। అర్థాద్భైమ్యైవ ప్రయోజ్యయా। తృతీయాన్త (పాఠ) స్తు స్పష్టార్థః। కింభూతాయాః— కర్ణపిధానరూపాన్ముధాయాసాద్వ్యర్థాప్రయాసాన్నిషేధినో నివారయితుః పత్యురాశ్రవతాం వచనకారిత్వం యాన్త్యా గచ్ఛన్త్యాః। తద్వచనకారిణ్యా ఇత్యర్థః। శపథరూపం కలావచనమాకర్ణ్య కర్ణపిధానప్రయాసో వ్యర్థ ఇతి నిబిడపీడనాత్తవ పాణిపీడైవ భవిష్యతీతి తత్కర్ణౌ ముఞ్చేతి నలవచనాద్భైమీ తత్కర్ణావముఞ్చదిత్యర్థః। ఇతి కిమ్— హే రాజన్! మత్కర్ణపిధానవశాన్మత్కర్ణభూషణానాం నిబిడపీడనాద్ధేతోస్తు పునః సౌకుమార్యాతిశయాదితః

పరమపి వ్యథిష్యమాణౌ పీడాం ప్రాప్స్యన్తౌ పాణీ యస్యాస్తాదృశీ తే తవ ప్రియా నిషేద్ధుముచితేతి। కర్ణపిధానఫలం నాస్తి పిధానప్రయాసో వ్యర్థః, ప్రత్యుతాస్యాః పాణిపీడా భవిష్యతీతీయం త్వయా నిషేధ్యేత్యర్థః॥౧౦౯-౧౧౦॥

శ్రుతిసంరోధజధ్వానసంతతిచ్ఛేదతాలతామ్।

జగామ ఝుటితి త్యాగస్వనస్తత్కర్ణయోస్తతః॥౧౧౧॥

శ్రుతీతి॥ తతః కర్ణమోచనానన్తరం తతో విస్తృతో వా తస్యాః కలాయాః కర్ణయోః ఝుటితి శీఘ్రం త్యాగస్తస్మాచ్ఛీఘ్ర- హస్తమోచనాజ్జాతో యష్టాదిఖనః స శ్రుత్యోః సంరోధాన్నిబిడపీడనాజ్జాతో యో ధ్వానః శబ్దస్తస్య సంతతిరవిచ్ఛిన్నతా నిరన్తరసముత్పన్నో గుముగుమారవ ఇతి యావత్, తస్య చ్ఛేదే విరతౌ తాలతాం హస్తతాలద్వయవాద్యపరిచ్ఛేద్యగీతాది- క్రియామానభూతకాలతాం జగామ। ఝుటితిముద్రితకర్ణమోచనాదనుభూయమానష్టాదిశబ్దః, కర్ణపిధానసమయేఽనుభూయమానగుముగుమార- వవిరామజ్ఞాపకోఽభూదిత్యర్థః। ఏతచ్చ స్వప్రత్యక్షసిద్ధమ్॥౧౧౧॥

సాపసృత్య కియద్దూరం ముముదే సిష్మియే తతః।

ఇదం చ తాం సఖీమేత్య యయాచే కాకుభిః కలా॥౧౧౨॥

సేతి॥ సా కలా తతోఽనన్తరం తస్మాద్భైమ్యుపవేశనస్థానాద్వా సకాశాత్కియత్కించిద్దూరమపసృత్య గత్వా ముముదే సిష్మియే। ప్రతారణకౌశలవ్యశాజ్జహాస చ। తాం స్వసఖీం శ్రుతనలవచనామేత్యేదం వక్ష్యమాణం కాకుభిరర్థవిశేషవ్యఞ్జకైరుచ్చనీచైర్ధ్వ- నివికారైః కృపణభాషణైర్వ్యయాచే చ। అవోచదితి యావత్॥౧౧౨॥

అభిధాస్యే రహస్యం తే యదశ్రావి మయానయోః।

వర్ణయాకర్ణితం మహ్యమేహ్యాలి! వినిమీయతామ్॥౧౧౩॥

అభిధాస్య ఇతి ॥ హే సఖి! మయాఽనయోర్యద్రహస్యమశ్రావి, అహం తద్రహస్యం తుభ్యమభిధాస్యే మత్కర్ణపిధానానన్తరమనయో రహస్యం త్వయా ఆకర్ణితం తత్త్వం మహ్యం వర్ణయ కథయ ఏహి శీఘ్రమాగచ్ఛ వినిమీయతాం పరివృత్తిః క్రియతామ్। మహ్యమ్, 'క్రియయా యమభిప్రైతి—' (వాం ౧౦౮౫) ఇతి సంప్రదానత్వమ్। భిన్నవాక్యత్వాదన్వాదేశాభావాన్న మయాదేశః॥౧౧౩॥

వయస్యాభ్యర్థనేనాస్యాః ప్రాక్స్వాటశ్రుతినాటనే।

విస్మితౌ కురుతః స్మైతౌ దమ్పతీ కమ్పితం శిరః॥౧౧౪॥

వయస్యేతి॥ అశ్రుతరహస్యశ్రవణార్థమాహూతాయా వయస్యాయా అభ్యర్థనేన స్వాశ్రుతశ్రవణప్రార్థనేన హేతునాస్యాః కలాయాః 'అశృణవంతమామ్' ఇత్యాది ప్రాక్కూటశ్రుతిః పూర్వం కృతం మిథ్యాశిరఃకమ్పాదిపూర్వం శ్రవణం తస్యా నాటనేఽభినయే విస్మితౌ అనయా కథమావాం ప్రతారితో ఖః దృష్టం దృష్టమితి మిథోవచనపూర్వం సాశ్చర్యౌ తౌ దమ్పతీ శిరః కమ్పితం కురుతః స్మ। నాటనే, చౌరాదికాన్నాటేర్నపుంసకే భావే ల్యుట్॥౧౧౪॥

తథాలిమాలపన్తీం తామభ్యధాన్నిషధాధిపః।

ఆస్స్వ తద్వఞ్చితౌ స్వశ్చేన్మిథ్యాశపథసాహసాత్॥౧౧౫॥

తథేతి॥ నిషధాధిపః తథా రహస్యవినిమయకథనప్రార్థనరూపేణ స్వపక్షభూతామాలిం ప్రత్యాలపన్తీం తాం కలామభ్యధాదవోచత్। హే కలే! మిథ్యాశపథరూపాత్సాహసాదవిచారితకారిత్వాద్ధేతోశ్చేద్యద్యావాం కర్ణమోచనార్థమేవ తయాలీకవచనోక్త్యా వఞ్చితౌ ప్రతారితౌ స్వో భవావస్తర్హి ఆస్స్వ విష్ఠ। తత్తర్హి ఆస్థేతి భిన్నం వా। ప్రతారణనిమిత్తాం తర్జనోక్తిమూచే ఇత్యర్థః॥౧౧౫॥

ప్రత్యాలాపీత్కలాపీమం కలఙ్కః శఙ్కితః కుతః।

ప్రియాపరిజనోక్తస్య త్వయైవాద్య మృషోద్యతా॥౧౧౬॥

ప్రతీతి॥ కలాపీమం నలం ప్రతి ఉద్దిశ్యాలాపీదవోచత్। హే రాజన్! త్వయా ప్రియాయా భైమ్యాః పరిజనస్య సేవకభూతాయా మమోక్తస్య వచనస్యైతావత్సు దినేషు మధ్యేఽయైవ మృషోఽద్యతా మిథ్యాభాషణతారూపః కలఙ్కో దోషః కుతః కస్మాద్ధేతోః శఙ్కితః సంభావితః, తత్కారణం కథయేతి। సత్యవాదిన్యా భైమ్యాః పరిచారికాయా మమాలీకభాషిత్వం సంభావయితుమప్యశక్యమిత్యర్థః। భైమీ రాత్రివృత్తమపి సురతమస్మదగ్రేఽవృత్తమితి కథయతి। పరిజనశ్చ ప్రభుసదృశో యుక్తః। తథాలీకభాషణం మమ గుణ ఇవ న తు కలఙ్క ఇత్యపి। 'పరిజనస్యోక్తౌ' ఇతి చ పాఠః॥౧౧౬॥

స్వవచనస్య సత్యతాం ప్రతిపాదయతి—

సత్యం ఖలు తదాశ్రౌషం పరం గుముగుమారవమ్।

శృణోమీత్యేవ చావోచం న తు త్వద్వాచమిత్యపి॥౧౧౭॥

సత్యమితి॥ అహం తదా శ్రవణపిధానకాలే ఖలు నిశ్చితమశ్రౌషమితి సత్యమ్, పరం కేవలం గుముగుమారఖం న తు త్వద్వచనమ్। తథా చ,— శ్రవణమాత్రం సత్యమేవేత్యర్థః। శపథకరణసమయే ధాతోః సకర్మకత్వేఽపి కర్మావివక్షయాహం శృణోమీత్యేవ చావోచమ్, న తు త్వద్వాచమితి విశేషణమప్యవోచమ్। శపథోఽపి సాధారణశ్రవణమాత్రవిషయత్వాత్సత్య ఏవేతి న కథంచిదపి మమాలీకభాషిత్వం త్వయా శఙ్కనీయమిత్యర్థః। అశ్రృణవంతమామితి తత్రోక్తత్వాదత్ర శృణోమీతి శ్రవణమాత్రోపలక్షణపరం న తు భూతవర్తమానపరమితి జ్ఞాతవ్యమ్॥౧౧౭॥

'వ్యర్థాః స్యుర్మమ దేవతాః' (నై ౦౨౦।౧౦౮) ఇత్యత్ర 'దేవతా' శబ్దస్యాన్యార్థత్వేన 'శపథో మయా న కృత ఏవ' ఇతి సమర్థయతే—

ఆమన్త్ర్య తేన దేవ! త్వాం తద్వ్యైయర్థ్యం సమర్థయే।

శపథః కర్కశోదర్కః సత్యం సత్యోఽపి దైవతః॥౧౧౮॥

ఆమన్త్ర్యేతి॥ హే రాజన్! అహం తేన 'వ్యర్థాః స్యుః—' (నైం ౨౦।౧౦౮) ఇత్యాదివాక్యేన దేవేతి త్వామామన్త్ర్య సంబోధ్య తాః శ్రవణప్రతిపాదకా 'అశృణవంతమామి' త్యాదయో మమ గిరో

వ్యర్థా అలీకాః స్యుః, యథా త్వం మిథ్యాభూతా వేత్థ తాదృశ్య ఏవ కామం స్యురితి అశృణవంతమామిత్యాదీనాం త్వద్వచనప్రతిపాదికానామపి గిరాం వైయర్థ్యమేవ సమర్థయే సిద్ధాన్తత్వేన ప్రతిపాదయామి। అథ చ,— యా గుముగుమారవరూపా అశ్రౌషమ్, యాశ్చ త్వం మిథ్యా వేత్థ తాసాం గిరామనుకరణశబ్దత్వాదర్థశూన్యత్వాన్నిరర్థకత్వాద్వైయర్థ్యం సమర్థయే। పూర్వం కృతస్య శపథస్యాన్యమర్థం కృత్వా కథమపలపసీత్యత ఆహ— 'సత్యేనాపి శపేద్యస్తు దేవాగ్నిగురుసంనిధౌ। తస్య వైవస్వతో రాజా ధర్మస్యార్థం నికృన్తతి॥' ఇత్యాదిమన్వాది(?) వచనప్రామాణ్యాద్దేవతాసంబన్ధీ సత్యోఽపి శపథః సత్యం నిశ్చితం యస్మాత్కర్కశోదర్కః దారుణపరిణామః, కిం పునరసత్యః తస్మాదితి జ్ఞాత్వా మయా శపథో న కృత ఏవ, పర దేవస్యైవ శపథభ్రాన్తిర్జాతేత్యర్థః। అత ఏవ త్వాం దేవేత్యామన్త్రితవతీ। దైవతః సత్యోఽపి శపథః కర్కశోదర్క ఇతి యన్మన్వాదిభిరుక్తమ్, తత్సత్యం, యస్మాచ్ఛపథభ్రాన్త్యా సంప్రత్యేవ త్వయా, మయి కలఙ్క ఆరోపిత ఇత్యర్థ ఇతి వా॥౧౧౮॥

ఇదానీమ్ 'ఆర్జవం హి కుటిలేషు న నీతిః' ఇతి న్యాయాదలీకభాషణేఽప్యదోషత్వమాహ—

అసంభోగకథారమ్భైర్వఞ్చయేథే కథం ను మామ్।

హన్త సేయమనర్హన్తీ యన్న విప్రలభే యువామ్॥౧౧౯॥

అసంభోగేతి॥ హే భైమీనలౌ। యువాం 'భైమీ మహ్యం స్ప్రష్టుమపి న దదాతి, నలేనాహం కదాచిదపి న స్పృష్టాపి' ఇత్యసంభోగ-కథారమ్భైరన్యోన్యసంభోగాభావవిషయవృత్తాన్తారమ్భైర్మిథోనుభూతసురతభరనిహ్నవైః కృత్వా మాం కథం ను కథమివ వఞ్చయేథే ప్రతారయథః ? యత్ తు పునః అహం కర్మీభూతో యువాం విప్రలభే ప్రతారయామి సేయమనర్హన్తీ అయోగ్యా అనుచితకారిణీ హన్త కష్టం చిత్రం వేతి కాకుః। భవద్భ్యామహం వఞ్చనీయా మయా తు భవన్తౌ న వఞ్చనీయౌ కా వా రీతిరియమ్, వఞ్చనకరణసామ్యాత్సమదోషగుణౌ, 'యువామహం' చేతి భావః। అర్హన్తీతి 'అర్హః ప్రశంసాయామ్' (౩।౨।౧౩౩) ఇతి శతరి ఉగిత్త్వాన్ఙీపి నుమ్। యువాం కర్తృత్వేన (కర్మత్వేన) చావృత్త్యా యోజ్యమ్॥౧౧౯॥

కర్ణే కర్ణే తతః సఖ్యౌ శ్రుతమాచఖ్యతుర్మిథః।

ముహుర్విస్మయమానే చ సమయమానే చ తే బహు॥౧౨౦॥

కర్ణ ఇతి॥ తతః స్వవఞ్చకత్వదోషపరిహారానన్తరం భైమీసురతప్రాగల్భ్యే ముహుర్విస్మయమానే ఆశ్చర్యం కుర్వాణే చ బహు నితరాం స్మయమానే హసన్త్యౌ చ తే కలాకలాసఖీలక్షణే సఖ్యౌ మిథో భైమ్యా వా సహచర్యో మిథోఽన్యోన్యస్య కర్ణే కర్ణే స్వస్వశ్రుతం స్వరహస్యమాచఖ్యతుః। 'చౌ' అన్యోన్యసముచ్చయే। అన్యోన్యకర్ణాపేక్షయా వీప్సాయాం ద్విర్వచనమ్॥౧౨౦॥

అథాఖ్యాయి కలాసఖ్యా కుప్య మే దమయన్తి! మా।

కర్ణాద్వితీయతోఽప్యస్యాః సంగోప్యైవ యదబ్రవమ్॥౧౨౧॥

అథేతి॥ అథాన్యోన్యకర్ణే తద్రహస్యకథనానన్తరం కలాయాః సఖ్యా కలయైవ సఖ్యా వా భైమీ ఆఖ్యాయి ఇతి ఉక్తా। హే దమయన్తి! త్వం మే మహ్యం మా కుప్య। అహం యదబ్రవం తదస్యాః ద్వితీయతోఽపి కర్ణాత్సంగోప్యైవాబ్రవమ్। అస్యా ఏకేన కర్ణేన శ్రుతం న తు ద్వితీయేనేతి లౌకికాదాభాణకాత్పరిహాసోఽపి। 'ఏవమ్' ఇతి పాఠే— ఏవంప్రకారేణ సంగోప్యేతి। కుప్య మే, 'కుధద్రుహ—' (౧।౪।౩౭) ఇతి సంప్రదానత్వమ్। మా నిరనుబన్ధకః। అబ్రవమ్, లఙ్॥౧౨౧॥

ప్రియః ప్రియామథాచష్ట దృష్టం కపటపాటవమ్।

వయస్యయోరిదం తేఽస్మాన్మా సఖీష్వేవ విశ్వసీః॥౧౨౨॥

ప్రియ ఇతి॥ అథ సఖ్యుక్త్యనన్తరం ప్రియః ప్రియామాచష్ట ఇత్యూచే। ఇతి కిమ్— హే భైమి! త్వం వయస్యయోః కపటపాటవమిదం వచనచాతుర్యం దృష్టమనుభూతం యతః, తస్మాత్సఖీష్వేవ మా విశ్వసీః, కింతు మయి కదాచిద్విశ్వసిహి। సఖీషు మైవ విశ్వసీః, కింతు మయ్యేవేతి వా। యద్వా,— మా విశ్వసీరేవ॥౧౨౨॥

ఆలాపి కలయాపీయం పతిర్నాలపతి క్వచిత్।

వయస్యేఽసౌ రహస్యం తత్సభ్యే విస్రభ్యమీదృశీ॥౧౨౩॥

ఆలాపీతి॥ కలయాపీయం భైమీ మధురకాకూక్త్యా ఆలాపి ఇత్యుక్తా। ఇతి కిమ్— హే వయస్యే! అసౌ తవ పతిః క్వచిదపి దేశే జనే వా త్వద్రహస్యం నాలపతి, కింతు గోపాయత్యేవ। తత్తస్మాదీదృశి ఏతత్సదృశేఽన్యస్మిన్నపి సభ్యే సాధౌ విస్రభ్యం విశ్వసనీయం త్వయా కిం పునరేతస్మిన్నితి విరుద్ధలక్షణయా— అయం సర్వస్యాగ్రే త్వద్రహస్యం ప్రకటయత్యేవ, అసభ్యశ్చాయమిత్యస్మిన్నేతత్తుల్యేఽన్యస్మిన్నపి మైవ విశ్వసీరితి। నాలపతి, అపి త్వాలపతి। విస్రభ్యమపి తు నేతి కాకుర్వా। 'అలాపి' ఇత్యపి క్వచిత్పాఠః॥౧౨౩॥

ఇతి వ్యుత్తిష్ఠమానాయాం తస్యామూచే నలః ప్రియామ్।

భణ భైమి! బహిః కుర్వే దుర్వినీతే గృహాదమూ॥౧౨౪॥

ఇతీతి॥ నలః తస్యాం కలాయాం ఇత్యుక్తప్రకారేణ ప్రతిబన్ధా వ్యుత్తిష్ఠమానాయాం ప్రతిరోధకారిణ్యాం సత్యాం ప్రియాం ప్రతీత్యూచే। ఇతి కిమ్— హే భైమి! అహం దుర్వినీతే దుష్టే నితరాం విశ్వాసఘాతిన్యౌ అమూ సఖ్యౌ గృహాద్బహిః కుర్వే నిష్కాసయామి భణాజ్ఞాపయ। ఏతేన నలస్య సంభోగేచ్ఛుతా వ్యజ్యతే। తదర్థమేవ కుర్వ ఇతి లట్। 'వ్యుత్థానం ప్రతిరోధే చ విరోధాచరణేఽపి చ' ఇత్యభిధానాదూర్ధ్వకర్మత్వాభావాత్ 'ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణి' (౧।౩।౨౪) ఇతి తఙ్। వ్యుత్తిష్ఠమానాయాం విరోధాచరణే కృతోద్యమాయాం వా॥౧౨౪॥

శిరఃకమ్పానుమత్యాథ సుదత్యా ప్రీణితః ప్రియః।

చులుకం తుచ్ఛముత్సర్వ్య సఖ్యోః సలిలమక్షిపత్॥౧౨౫॥

శిర ఇతి॥ అథోక్తవిషయప్రశ్నానన్తరం సుదత్యా భైమ్యా శిరఃకమ్పేన యా సఖీనిష్కాసనస్యానుమతిరనుజ్ఞా తయా కృత్వా ప్రీణితో జనితానన్దః ప్రియః సఖ్యోర్విషయే తుచ్ఛం రిక్తం చులుకముత్సర్ప్యోద్యమ్య వరుణవరేణ ప్రాప్తం సలిలం తన్నిష్కాసనార్థమక్షిపత్। సఖ్యోర్ధృష్టత్వాచ్చిరః కమ్పేన భైమ్యా తద్బహిఃకరణమఙ్గీకృతమ్। నలస్తు ఖాశయానుసారేణ భైమ్యాపి సంభోగేచ్ఛయేవైతా బహిఃకర్తుమిచ్ఛతి మత్సంభోగోఽనుమతోఽస్యా ఇతి సంతుష్టః, అత ఏవ తన్నిర్గమనార్థం జలం నిక్షిప్తవానితి భావః। శిరఃకమ్ప ఏవానుమతిర్యస్యాస్తయా సుదత్యేతి వా॥౧౨౫॥

తచ్చిత్రదత్తచిత్తాభ్యాముచ్చైః సిచయసేచనమ్।

తాభ్యామలమ్భి దూరేఽపి నలేచ్ఛాపూరిభిర్జలైః॥౧౨౬॥

తదితి॥ తుచ్ఛచులుకమోచనమాత్రేణ జలసేచనాత్ తేన నలేన చిత్రే ఆశ్చర్యే దత్తం స్థాపితం చిత్తం యయోస్తాభ్యాం సఖీభ్యాం తుచ్ఛం చులుకం నలేచ్ఛామాత్రేణ పూరయన్తి సర్వమాప్లావయన్తి తచ్ఛీలైః పరిపూర్ణతరైర్జలైః కృత్వా ఉచ్చైర్నితరాం సిచయస్య వస్త్రస్య సేచనమార్ద్రీభావః అలమ్భి ప్రాపి॥౧౨౬॥

వరేణ వరుణస్యాయం సులభైరమ్బుసాం భరైః।

ఏతయోః స్తిమితీచక్రే హృదయం విస్మయైరపి॥౧౨౭॥

వరేణేతి॥ అయం నలః వరుణస్య వరేణ సులభైరనాయాసలభ్యైరమ్బుసాం భరేః పూరైః, తథాకస్మికతద్దర్శనప్రభవై- ర్విస్మయైరాశ్చర్యైరపి కృత్వా ఏనయోః సఖ్యోః క్రమేణ హృదయమురఃస్థలమాన్తరం చ స్తిమితీచక్రే పూర్వమనార్ద్రమప్యార్ద్రం చక్రే; తథా,— అనిశ్చలమపి నిశ్చలీచక్రే। నీరపూరసేకేనాతితరాం సాశ్చర్యే జాతే ఇత్యర్థః। 'తిమ ష్టిమ ఆర్ద్రీభావే'॥౧౨౭॥

తేనాపి నాపసర్పన్త్యౌ దమయన్తీమయం తతః।

హర్షేణాదర్శయత్పశ్య నన్విమే తన్వి! మే పురః॥౧౨౮॥

క్లిన్నీకృత్యామ్బుసా వస్త్రం జైనప్రవ్రజితీకృతే।

సఖ్యౌ సక్షౌమభావేఽపి నిర్విఘ్నస్తనదర్శనే॥౧౨౯॥

తేనేతి॥ క్లిన్నీకృత్యేతి। యుగ్మమ్। తతో జలసేకానన్తరమయం నలస్తేన తావతా జలసేకేనాపి గృహాద్బహిర్నాపసర్పన్త్యౌ నిర్గచ్ఛన్త్యౌ తే సఖ్యౌ కుచదర్శనాజ్జాతేన హర్షేణ దమయన్తీమదర్శయత్। నను తన్వి! త్వం మే పురః ఇమే సఖ్యౌ పశ్య। కింభూతే సఖ్యౌ— అమ్బుసా కర్తృభూతేన, కరణభూతేన కర్తృభూతేన మయా వా వసనం క్లిన్నీకృత్యార్ద్రీకృత్య జైనప్రవ్రజితీకృతే దిగమ్బరపరివ్రాజికాత్వం ప్రాపితే। యతః— సక్షౌమభావే దుకూలసాహిత్యే సత్యపి నిర్విఘ్నమన్తరాయరహితం స్తనదర్శనం యయోస్తే। సూక్ష్మతరే వస్త్రే జలసిక్తే

నిరన్తరమఙ్గదర్శనం భవతి। నగ్నప్రాయే ఏతే సఖ్యౌ మమాగ్రే విలోకయేతి
తయోర్లజ్జాత్యాజనద్వారా బహిర్నిర్గమనార్థం
కుచదర్శనోపలక్షకపాణిచేష్టాభినయేనాదర్శయదిత్యర్థః। దృశేర్బుద్ధ్యర్థత్వాత్
దమయన్తీమిత్యణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వమ్। జైనానాం దిగమ్బరాణాం ప్రవ్రజితా ప్రవ్రాజికా।
అతాదృశ్యౌ తాదృశ్యౌ కృతే ఇతి చ్విః॥౧౨౮-౧౨౯॥

అమ్బునః శమ్బరత్వేన మాయైవావిరభూదియమ్।

యత్పటావృతమప్యఙ్గమనయోః కథయత్యదః॥౧౩౦॥

అమ్బున ఇతి॥ అదో జలం కర్తృ అనయోః సఖ్యోః పటావృతమప్యఙ్గం స్తనజఘనాది కర్మ యత్కథయతి ప్రకటయతి సేయం అమ్బునః 'నీరక్షీరామ్బుశమ్బరమ్' ఇత్యభిధానాచ్ఛమ్బరసంజ్ఞత్వేన, అథ చ శమ్బరాఖ్యదైత్యభావేన మాయైవావిరభూత్ ప్రకటా అజని। శామ్బరీ హి మాయాఽవిద్యమానమపి వస్తు ప్రకాశయతి। అత్రాపి నిర్జలే జలదర్శనాదననే నగ్నీకరణాచ్చేయం శామ్బరీ మాయైవ ప్రకటాభూదితి నలవచః। కవివచో వా। ఏవముత్తరశ్లోకేఽపి జ్ఞేయమ్॥౧౩౦॥

అత్రైవ పక్షాన్తరమాహ—

వాససో వామ్బరత్వేన దృశ్యతేయముపాగమత్।

చారుహారమణిశ్రేణితారవీక్షణలక్షణా॥౧౩౧॥

వాసస ఇతి॥ వాంఽథవా స్తనాద్యఙ్గానామియం దృశ్యతా ప్రత్యక్షగోచరతా వాససోఽమ్బరత్వేనాతిసూక్ష్మవస్త్రవిశేషత్వేన, అథ చామ్బరశబ్దవాచ్యత్వసాదృశ్యాదాకాశత్వేనోపాగమత్సమాగతా జాతా। నిరావరణమమ్బరే స్థితం వస్తు యథా ప్రకటం దృశ్యతే తథైవ వస్త్రావృతమపి చేద్దృశ్యతే తర్హి తత్రామ్బరత్వమేవ హేతురిత్యర్థః। కింభూతా— చారవః స్థూలతరనిర్మలమనోహరా హారమణయః మౌక్తికాని తేషాం శ్రేణయః పఙ్క్తయ ఏవ తారా నక్షత్రాణి తేషాం వీక్షణమేవ లక్షణం స్వరూపం చిహ్నం వా యస్యాః సా। అమ్బరే హి నక్షత్రదర్శనం భవతి। తదేవ చాస్య లక్షణం తద్వదత్రాపి వస్త్రావృతత్వేఽపి జలసేకద్వారా ముక్తాఫలాని స్ఫుటాని దృశ్యన్తే।

తస్మాదమ్బరత్వమేవ హేతుర్యుక్త ఇత్యర్థః। 'తార' శబ్దస్య నక్షత్రవాచిత్వం బహుధా దర్శితమ్॥౧౩౧॥

తే నిరీక్ష్య నిజావస్థాం హ్రీణే నిర్యయతుస్తతః।

తయోర్వీక్షారసాత్సఖ్యః సర్వా నిశ్చక్రముః క్రమాత్॥౧౩౨॥

తే ఇతి॥ తే సఖ్యౌ నితరాం జలసేకాద్ధోప్యాఙ్గదర్శనరూపాం నిజావస్థాం నిరీక్ష్య హ్రీణే లజ్జితే సత్యౌ తతస్తస్మాద్రతిగృహాన్నిర్యయతుర్బహిర్నిర్జగ్మతుః। అన్యా అపి సర్వాః సఖ్యస్తయోర్జలార్ద్రీకృతవస్త్రయోః సఖ్యోర్వీక్షా- రసాద్దర్శనకౌతుకాతిశయాత్తయోః పశ్చాత్క్రమాన్నిశ్చక్రముః॥౧౩౨॥

తా బహిర్భూయ వైదర్భీమూచుర్నీతావధీతిని!।

ఉపేక్ష్యే తే పునః సఖ్యౌ మర్మజ్ఞే నాధునాప్యమూ॥౧౩౩॥

తా ఇతి॥ తాః సఖ్యః బహిర్భూయ గృహాద్బహిః స్థిత్వా వైదర్భీమూచుః। హే నీతౌ నీతిశాస్త్రే అధీతిని సుతరాం కృతాభ్యాసే భైమి! తే త్వయా మర్మజ్ఞే త్వద్రహస్యవేదిన్యావమ్ సఖ్యౌ అధునాపి పూర్వం యత్కృతం తత్కృతమేవ, ఇతః పరమపి యావద్దూరం న గమిష్యతః, తావత్పునర్నోపేక్ష్యే। 'విరోధయేన్న సర్వజ్ఞం నోపేక్షేత విరోధినమ్। ప్రసాదయేదశక్యం తు—' ఇత్యాద్యుశనఃస్మరణాన్మర్మజ్ఞయోరేతయోస్త్వయా నీతిశాస్త్రప్రవీణయోపేక్షా నైవ కార్యా కింత్వేతే పునః ప్రసాదనీయే ఆకారణీయే చేత్యర్థః। 'మర్మజ్ఞో హ్యుపేక్షితో వికరోతి' ఇతి నీతిజ్ఞాత్వమ్। తస్మాదేతే ఆకారయ ప్రసాదయ చేత్యర్థః। నీతౌ, 'క్తస్యేన్విషయస్య—' (వా౦ ౧౪౮౫) ఇతి కర్మణి సప్తమీ। తే 'కృత్యానామ్—' (౨।౩।౭౧) ఇతి షష్ఠీ॥౧౩౩॥

ఉచ్చైరూచేఽథ తా రాజా సఖీయమిదమాహ వః।

శ్రుతం మర్మ మమైతాభ్యాం దృష్టం తత్తు మయానయోః॥౧౩౪॥

ఉచ్చైరితి॥ అథ రాజా తాః సఖీరుచ్చైర్దూరాదాకర్ణనయోగ్యం తారస్వరం వక్ష్యమాణప్రకారేణోచే। హే సఖ్యః! వో యుష్మాకమియం సఖీ యుష్మానిదం

వక్ష్యమాణమాహ— ఏతాభ్యాం మమ మర్మ రహస్యం శ్రుతమిత్యేతావత్ మయా తు పునరనయోః సఖ్యోస్తన్మర్మ గుహ్యమఙ్గం దృష్టమ్। 'శ్రుతాదృష్టం బలవత్—' ఇతి న్యాయాదేతాభ్యామహమేవ బలవతీతి న కాపి మే భీతిరితి వక్ష్యమాణ-భైమీవచనానువాదరూపేణ నలోऽవోచదిత్యర్థః। 'రాజ్ఞా' ఇతి పాఠే— తాః ప్రతి రాజ్ఞా ఊచే ఇత్యర్థః। వ ఇత్యావృత్త్యా షష్ఠీద్వితీయాన్తమ్॥౧౩౪॥

మద్విరోధితయోర్వాచి న శ్రద్ధాతవ్యమేతయోః।

అభ్యషిఞ్చదిమే మాయామిథ్యాసింహాసనే విధిః॥౧౩౫॥

మదితి॥ హే సఖ్యః! బహిర్నిష్కాసనాద్యనుమతిద్వారా మయా విరోధితయోః కృతవైరయోరేతయోః సఖ్యోర్వాచి న శ్రద్ధాతవ్యం సత్యత్వబుద్ధిర్న కార్యా। విరోధినో హి ప్రాయేణాసత్యమేవ వదన్తీత్యర్థః। కించ విధిర్బ్రహ్మ ఇమే సఖ్యౌ మాయానాం కపటానాం మిథ్యా అసత్యానాం చ సింహాసనే కపటాసత్యసర్వాధిపత్యేऽభ్యషిఞ్చత్। యోऽనయోర్జలసేకో దృశ్యతే స బ్రహ్మకృతో మాయామిథ్యాసింహాసనాభిషేక ఏవేతి భైమీ మన్యత ఇత్యర్థః। తస్మాద్భవతీభిరేతయోర్వచసి న విశ్వసనీయమితి భావః। శ్రద్ధాతవ్యమ్, అపి తు న కథంచిదితి వార్థః॥౧౩౫॥

శత్రువచసి న విశ్వసనీయమిత్యేతదేవార్థాన్తరన్యాసేన సమర్థయతే—

ధౌతేऽపి కీర్తిధారాభిశ్చరితే చారుణి ద్విషః।

మృషామషీలవైర్లక్ష్మ లేఖితుం కే న శిల్పినః॥౧౩౬॥

ధౌతేऽపీతి॥ కీర్తిధారాభిః కీర్తిపూరైర్ధతే అత ఏవ చారుణి మనోజ్ఞే ధవలే ఏవంవిధేऽపి ద్విషశ్చరితే మృషామషీలవైరసత్యలక్షణమషీలేశైః కృత్వా లక్ష్మ కలఙ్కం లేఖితుం కే జనాః శిల్పినశ్చతురా న భవన్తి। అపి తు సర్వేऽప్యలీకదోషారోపం కుర్వన్త్యేవేతి మద్విరోధితయోరేతయోర్వచసి న విశ్వసనీయమిత్యర్థః। అన్యేऽపి శిల్పినో జలధారాక్షాలితే రమణీయే కుడ్యాదౌ మష్యాదివర్ణకైశ్చిత్రం లిఖన్తి। కే ద్విషః శిల్పినో నేతి వా॥౧౩౬॥

తే సఖ్యావాచచక్షాతే న కించిద్ బ్రూవహే బహు।

వక్ష్యావస్తత్పరం యస్మై సర్వా నిర్వాసితా వయమ్॥౧౩౭॥

తే ఇతి॥ తతస్తే సఖ్యౌ ఇతి ఆచచక్షాతే ఊచతుః। ఇతి కిమ్—ఆవామన్యత్కించిద్వహ్వాధికం న బ్రూవహే, కింతు యస్మై ప్రయోజనాయ సర్వా వయం యువాభ్యాం గృహాద్బహిర్నిష్కాసితాస్తదేవ పరం కేవలమావాం వక్ష్యావో వదిష్యావః సర్వేషామగ్రే 'సురతార్థం వయం నిష్కాసితాః' ఇతి కథయిష్యావో న త్వన్యత్కించిదితి॥౧౩౭॥

స్థాపత్యైర్న స్మ విత్తస్తే వర్షీయస్త్వచలత్కరైః।

కృతామపి తథావాచి కరకమ్పేన వారణామ్॥౧౩౮॥

స్థాపత్యైరితి॥ తే సఖ్యౌ తథాఽవాచి సురతార్థం వయం నిష్కాసితా ఇతి వచనే విషయే స్థాపత్యైః సౌవిదల్లైర్నపుంసకైః కరకమ్పేన కృతామపి వారణాం నిషేధం న విత్తః స్మ న జానీతః స్మ, యస్మాద్వర్షీయస్త్వేనాతివార్ధకేన చలన్తః కరా యేషాం తైః। వార్ధకాతిశయజనితవాతదోషవశేన స్వాభావికకర కమ్పనభ్రాన్త్యా కృతమపి నిషేధం న విత్తః స్మేత్యర్థః। 'సౌవిదల్లాః కఞ్చుకినః స్థాపత్యాః సౌవిదాశ్చ తే' ఇత్యమరః। అతిశయేన వృద్ధో వర్షీయాన్। ఈయసుని 'ప్రియస్థిర–' (౬।౪।౧౫౭) ఇతి వర్షాదేశః॥౧౩౮॥

అపయాతమితో ధృష్టే! ధిగ్వామశ్లీలశీలతామ్।

ఇత్యుక్తే చోక్తవన్తశ్చ వ్యతిద్రాతే స్మ తే భియా॥౧౩౯॥

అపేతి॥ హే ధృష్టే అతినిర్లజ్జే! సఖ్యౌ యువామితో గృహాదపయాతం నిర్గచ్ఛతమ్। యస్మాద్వాం యుబయోరశ్లీలశీలతాం గ్రామ్యభాషణస్వభావత్వం ధిక్ నిన్ద్యమితి తైః స్థాపత్యైరుక్తే గదితే తే సఖ్యౌ తేభ్యో మారణభియా వ్యతిద్రాతే స్మ పలాయాం- చక్రతుః। ఏవముక్తవన్తస్తే కఞ్చుకినశ్చ వ్యతిద్రాతే స్మ పలాయాంచక్రుః। తయోః పలాయమానయోః పశ్చాల్లగన్తి స్మ। తయోః సంభోగేచ్ఛుతాం జ్ఞాత్వా సఖీతర్జనవ్యాజేన తేఽపి నిర్గతా ఇతి భావః। తే ఇతి, వ్యతిద్రాతే ఇతి చ ద్వివచనబహువచనశ్లేషః। ఇత్యుక్తే సతీతి వా। వ్యతిద్వాతే వచనత్రయేఽపి తుల్యం రూపమ్। ద్రాతేః పరస్మైపదిత్వాదాత్మనేపదం చిన్త్యమ్। వ్యతిద్రాన్తి స్మేతి పఠనీయమ్। ఇత్యుక్తే తే తే ఉక్తవన్తశ్చ సర్వే వ్యతిద్రాన్తి స్మేత్యర్థః॥౧౩౯॥

ఆహ స్మ తద్గిరా హ్రీణాం ప్రియాం నతముఖీం నలః।

ఈదృగ్భణ్డసఖీ కాపి నిస్త్రపా న మనాగపి॥౧౪౦॥

ఆహేతి॥ నలః సురతార్థం సర్వే వయం నిర్వాసితా ఇతి సఖ్యోర్గిరా హ్రీణాం లజ్జితామ్, అత ఏవ— నతముఖీం ప్రియామిత్యాహ స్మ। ఇతి కిమ్— ఈదృశ్యోఽశ్లీలభాషణశీలా భణ్డా నిర్లజ్జాః సఖ్యో యస్యాస్తాదృశీ కాపి (శ్యపి కా) మనాగపి నిస్త్రపా నిర్లజ్జా న, అపి తు సఖీయుక్తా త్వమేవ। 'సమానశీలవ్యసనేషు సఖ్యమ్' ఇతి న్యాయాదనురూపయోర్హి సఖ్యం యుక్తమితి త్వమపి లజ్జాం ముఞ్చేతి సకామస్య నలస్య వచః। భణ్డసఖీ కాపి ఈదృక్ కలాసదృశీ న। త్వం తు మనాగపి నిస్త్రపా నాసీతి వా। భణ్డస్య నిర్లజ్జత్వం భవత్యేవ। సఖీకా, నద్యన్తత్వాత్కప్। 'మనాగసి' ఇతి పాఠః। తదావృత్త్యా 'అపి' శబ్దో యోజ్యః॥౧౪౦॥

అహో! నాపత్రపాక్ర తే జాతరూపమిదం ముఖమ్।

నాతితాపార్జనేఽపి స్యాదితో దుర్వర్ణనిర్గమః॥౧౪౧॥

అహో ఇతి॥ అహో భైమి! తే ఇదం ముఖం జాతం రూపం సౌన్దర్యం యస్యైవంవిధం సత్ అపత్రపాక్ర గతలజ్జం న భవతి కింతు సలజ్జమేవ। స్త్రీణాం తు లజ్జేవ మహద్భూషణమిత్యర్థః। నాపత్రపాకమితి నసమాసేనైకపద్యం వా। అథ చ— పత్త్రాణాం నాగవల్లీదలానాం పాకః ఫలభూతః పూగాదియోగసంజాతో రాగః స నాస్తి యస్య తదపత్రపాకం తాదృశం న భవతి, తామ్బూలరాగసహితమితి యావత్। అత ఏవ— నితరాం జాతలావణ్యమ్। అథ చ,— సున్దరమపి నాపత్రపాక్రం సలజ్జమ్। అహో చిత్రమ్। అసున్దరం హి సలజ్జం భవతి స్వం న దర్శయతి, ఇదం తు సున్దరమపి స్వం న దర్శయతీత్యాశ్చర్యమ్। అథ చ,— త్రపైవాకం దుఃఖమ్, అపగతం త్రపాకం యస్మాత్తదపత్రపాక్ర, తాదృగ్ న భవతి లజ్జారూపదుఃఖసహితమ్। అత ఏవ న జాతం రూపం యస్య। సురతార్థం సర్వనిర్వాసనే తాభ్యాముక్తే లజ్జాతిశయాన్ముఖం నితరాం మలినం జాతం చిత్రమేతదిత్యర్థః। అథ చ,— పత్రయోర్మృత్పుటయోర్మధ్యే యః పాకః స నాస్తి యస్య తాదృశమపి న భవతి యత్తన్నాపత్రపాకమ్। కృతపుటపాకమితి యావత్। ఏవంభూతం సువర్ణమేవ తవ ముఖమహో చిత్రమ్। ముఖస్య సువర్ణత్వమాశ్చర్యకారీత్యర్థః। యతః సలజ్జమ్, అత ఏవాతితరాం తాపస్య క్రోధాగ్నేరర్జనే సంపాదనే సత్యపి సమక్షమశ్లీలభాషణాదినా సఖీభిః కోపే సముత్పాదితే సత్యపీతో ముఖాత్సకాశాద్దుర్వర్ణానాం పరుషాక్షరాణాం నిర్గమో న స్యాత్। కోపే సత్యపి లజ్జాబాహుల్యాత్సఖీః ప్రత్యక్షరమపి పరుషం న భాషసే ఏతదపి చిత్రమిత్యర్థః। అథ చ,— కృతపుటపాకసువర్ణసురూపం యతోఽత ఏవ పుటరహితమ్। నితరామగ్నిదాహే

సత్యప్యస్మాత్సువర్ణాద్దుర్వర్ణస్య రజతస్య నిర్గమో న స్యాత్। పుటపాకాదేవ మిశ్రితరజతనిర్గమే సతి నిర్ఘృష్టస్య శుద్ధతరస్య సువర్ణస్య పశ్చాత్సుతరామగ్నిదాహే కృతేఽపి దుష్టాశయస్య పూర్వమేవ గతత్వాత్తస్మాద్రజతనిర్గమో న భవత్యేవ। తథాతితాపార్జనేఽపి తే ముఖాద్దుర్వర్ణనిర్గమో నాస్త్యేవేత్యాశ్చర్యమిత్యర్థః। అత్యుత్తమషోడశవర్ణకసువర్ణవర్ణాఽపరుషభాషిణీ చాసీతి భావః। అపత్రపాకమ్, పక్షే 'న కపి' (౭।౪।౧౪) ఇతి హ్రస్వనిషేధః॥౧౪౧॥

తామథైష హృది న్యస్య దదౌ తల్పతలే తనుమ్।

నిమిష్య చ తదీయాఙ్గసౌకుమార్యమసిస్వదత్॥౧౪౨॥

తామితి॥ అథైష నలః తాం హృది న్యస్య తల్పతలే శయ్యాయాం తనుం శరీరం దదౌ। పృష్ఠేన శయ్యాం పస్పర్శేత్యర్థః। తదాలిఙ్గనసుఖవశాదేవ నిమిష్య నేత్రే నిమీల్య తదీయాఙ్గసౌకుమార్యమసిఖదదనుబభూవ చ॥౧౪౨॥

న్యస్య తస్యాః కుచద్వన్ద్వే మధ్యేనీవి నివేశ్య చ।

స పాణేః సఫలం చక్రే తత్కరగ్రహణశ్రమమ్॥౧౪౩॥

న్యస్యేతి॥ స తస్యాః కుచద్వన్ద్వే స్వకరం న్యస్య నిక్షిప్య, తథా నీవీనాం మధ్యే చ నాభిమూళే నివేశ్య స్థాపయిత్వా పాణేః స్వకరస్య తస్యాః కరగ్రహణే (పాణి) వివాహనే విషయే జాతం శ్రమం సఫలం చక్రే। స్తనజఘనాదిస్పర్శసుఖానుభవాదిత్యర్థః। ఏతదేవ వివాహఫలమ్। యత్స్తనాదిస్పర్శసుఖానుభవనమ్। అథ చ,— తత్ప్రసిద్ధం కరస్య రాజోపదాయా గ్రహణం తజ్జనితం స్వపాణేః శ్రమం సఫలం చక్రే। స్తనాదిమర్దనరాజదణ్డ ఇత్యర్థః। అథ చ,— స్వపాణేర్భైమ్యాః కరేణ యద్గ్రహణం నిరోధనం తజ్జనితం శ్రమం సఫలం చక్రే। కుచనీవిస్పర్శమాత్రేణ నిర్వృత్తో, న త్వఙ్గాన్తరే కరం నివేశితవాన్ న చ సంబుభుజే। ఏతచ్చోత్తరత్ర సంభోగనిషేధాల్లభ్యతే॥౧౪౩॥

స్థాపితాముపరి స్వస్య తాం హృదా స ముదా వహన్।

తదుద్వహనకర్తృత్వమాచష్ట స్పష్టమాత్మనః॥౧౪౪॥

స్థాపితామితి॥ స ముదా కామాభిలాషేణ స్వస్యోపరి స్థాపితాం వక్షసి నివేశితాం తాం వహన్ సుఖాతిశయాజ్జహర్ష స్పష్టముత్ప్రేక్షే। ఆత్మనస్తస్యా భైమ్యా ఉద్వహనం వివాహం ప్రతి, అథ చ,— ఊర్ధ్వధారణం ప్రతి కర్తృత్వమాచ ష్టే చేతి శబ్దచ్ఛలేనోత్ప్రేక్షా॥౧౪౪॥

స్విద్యత్కరాఙ్గులీలుప్తకస్తూరీలేపముద్రయా।

పూత్కార్యపీడనౌ చక్రే స సఖీషు ప్రియాస్తనౌ॥౧౪౫॥

స్విద్యదితి॥ స ప్రియాస్తనౌ స్విద్యన్తీభిః సంజాతసాత్త్వికస్వేదాభిః కరాఙ్గులీభిర్లుప్తయా కస్తూరీలేపసంబన్ధిన్యా ముద్రయా పత్రవల్లీరచనావిశేషేణ కృత్వా సఖీషు విషయే పూత్కార్యం మహాకలకలకథనీయం పీడనం మర్దనం యయోర్యాభ్యాం వా తౌ చక్రే। భైమీకుచయుగలే స్వరచితాం కస్తూరీపత్రవల్లీరచనాం ప్రోఞ్ఛితాం దృష్ట్వా ప్రియేణ గాఢమేతౌ పీడితావితి అన్యోన్యముచ్చైః కలకలం సఖ్యో యథా కుర్వన్తి వృత్తం కుచమర్దనం స్వయమేవ జానన్తి తథా తత్కుచౌ మమర్దేతి భావః। లోకేఽపి స్వకృతాం ముద్రాం లుప్తాం దృష్ట్వాఽన్యథాభావశఙ్కయోచ్చైః పూత్కారం కుర్వన్తీతి॥౧౪౫॥

తత్కుచే నఖమారోప్య చమత్కుర్వంస్తయేక్షితః।

సోఽవాదీత్తాం హృదిస్థం తే కిం మామభినదేష న॥౧౪౬॥

తదితి॥ తస్యాః కుచే నఖమారోప్య నిఖాయ స్వయమేవ చమత్కుర్వన్నఙ్గసంకోచాభినయపూర్వం శఙ్కమానః నఖక్షతపీడావిశేషాదేవ తయా కించిత్కోపేనేక్షితః స తామవాదీత్— హే భైమి ! ఏష నఖస్తే హృదిస్థం మాం కిం నాభినదత్, అపి తు,— మామపి వ్యదారయదేవ। అన్యథా కథం త్వదీయే హృది నఖే క్షిప్తే మమాఙ్గచమత్కార ఇతి॥౧౪౬॥

అహో ! అనౌచితీయం తే హృది శుద్ధేఽప్యశుద్ధవత్।

అఙ్కః ఖలైరివాకల్పి నఖైస్తీక్ష్ణముఖైర్మమ॥౧౪౭॥

అహో ఇతి॥ హే భైమి ! తీక్ష్ణముఖైర్నాపితకల్పితశితాగ్రైర్మమ నఖైః శుద్ధే నిష్కపటే హృది అశుద్ధం రుధిరం వర్తతే (కల్ప్యతే) యత్ర తద్యథా తథాఽఙ్కే మయూరపదాదిచిహ్నమకల్పి అకారీతి యత్, సేయం మహతీ అనౌచితీ అహో చిత్రమ్ ! క్లైరివ—
దోషారోపరూపపరుషభాషణవశాత్తీక్ష్ణముఖైర్దుఃసహవదనైః ఖలైరివ। యథా— ఖలైః శుద్ధేఽపి పురుషే అశుద్ధవత్ సదోషపురుష ఇవాఙ్కే దోషారోపః కల్ప్యతే, సా యథానౌచితీ। నఖక్షతేన రుష్టాయాః స్వేనైవ నఖానామనౌచిత్య- ప్రకటనవ్యాజేన ప్రసాదనామకరోదిత్యర్థః।
అశుద్ధవదితి, పక్షే సప్తమీసమర్థాద్వతిః॥౧౪౭॥

యచ్చుమ్బతి నితమ్బోరు యదాలిఙ్గతి చ స్తనౌ।

భుఙ్క్తే గుణమయం తత్తే వాసః శుభదశోచితమ్॥౧౪౮॥

యదితి॥ హే భైమి ! గుణమయం సూక్ష్మశ్లక్ష్ణతరతన్తుకం తే వాసః నితమ్బోరు జఘనమూరూ చ యద్యస్మాచ్చుమ్బతి స్పృశతి, తథా యస్మాచ్చ తే స్తనౌ ఆలిఙ్గతి తత్తస్మాత్కారణాచ్చుభానాం రమణీయానాం దశానాం ప్రాన్తతన్తూనాం యద్యోగ్యముచితం తద్భుఙ్క్తే తాదృశం భోగమనుభవతీత్యర్థః। యత్తదౌ వాసోవిశేషణే వా। అథ చ,— యో గుణమయః శౌర్యౌదార్యాదిగుణపూర్ణః నిర్దోషశ్చ శుభాయా దశాయాః పూర్వాచరితపుణ్యపాకోపనతశుభగ్రహయోగానుకూలసమయవిశేషస్యోచితం భోగం లభతే స ఏవ సున్దరతరరమణీనితమ్బోరుచుమ్బనం తత్కుచాలిఙ్గనం చ లభతే నాన్య ఇతి। త్వన్నితమ్బాదిచుమ్బనకారిణో మత్తోఽపి వసనమేవ ధన్యమితి। నితమ్బోరు, ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావః॥౧౪౮॥

లీనచీనాంశుకం స్వేది దరాలోక్యం విలోకయన్।

తన్నితమ్బం స నిశ్వస్య నినిన్ద దినదీర్ఘతామ్॥౧౪౯॥

లీనేతి॥ సాత్త్వికస్వేదవశాదతిసూక్ష్మత్వాత్సమచ్ఛవీభూయ లీనం సంలగ్నం చీనం నేత్రాఖ్యమంశుకం యత్ర, తథా,— స్వేది సాత్త్వికస్వేదయుక్తమ్, అత ఏవ— దరాలోక్యమీషదృశ్యం తస్యా నితమ్బం విలోకయన్ స కామోన్మత్తో భూత్వా నిశ్వస్య దినే సురతనిషేధాన్నిరాశతయా నిశ్వాసమోచనేన దుఃఖమభివ్యజ్య దినస్య దీర్ఘతాం కథం వా దినం శీఘ్రం గమిష్యతీతి నినిన్ద। సురతార్థం దినావసానమభిలలాషేత్యర్థః।

కామపరవశత్వాత్సంభోగేచ్చురభూత్, దివా తన్ని షేధాచ్చ సురతే సహసా న ప్రవృత్త ఇతి భావః॥౧౪౯॥

దేశమేవ దదంశాసౌ ప్రియాదన్తచ్ఛదాన్తికమ్।

చకారాధరపానస్య తత్రైవాలీకచాపలమ్॥౧౫౦॥

దేశమితి॥ అసౌ ప్రియాయా దన్తచ్ఛదోఽధరస్తస్యాన్తికం సమీపవర్తినం దేశం కపోలచిబుకాదిభాగమేవ పూర్వం దశనైర్దదంశ। అనన్తరం తత్రైవాధరసమీపదేశ ఏవ అధరోపాన్తస్థాపితముఖ ఏవాధరపానస్యాలీకమేవ చాపలం (పునః) పునరోష్ఠచాలనచుంకారాదిత్వరాం చకార। చాపలస్యాలీకత్వం చ తాదృగభినయమాత్రకరణాత్తా- త్త్వికచాపలకరణేఽప్యధరసంబన్ధాభావాజ్జ్ఞేయమ్। సంబుభుక్షాతిశయాద్యావతా క్షణేనాధరశ్చుమ్బితుం ప్రాప్యతే తావన్తమపి విలమ్బం సోఢుమశక్తః సన్నయమధర ఏవేతి భ్రాన్త్యా వాఽధరోపాన్తదేశ ఏవ దంశాది చకారేతి భావః। అతిరిరంసోరియం జాతిః॥౧౫౦॥

న క్షమే చపలాపాఙ్గి! సోఢుం స్మరశరవ్యథామ్।

తత్ప్రసీద ప్రసీదేతి స తాం ప్రీతామకోపయత్॥౧౫౧॥

నేతి॥ స పరిహాసాదివశాదాలిఙ్గనాదివశాచ్చ పూర్వం ప్రీతాం ప్రసన్నామపి తామిత్యుక్త్వాఽకోపయత్। ఇతి కిమ్— హే చపలాపాఙ్గి! అహం స్మరశరవ్యథాం సోఢుం న క్షమే న శక్తఽస్మి యతః, తత్తస్మాత్త్వం మమ ప్రసీద ప్రసీద మహ్యం సురతం దేహి దేహి। దినే రన్తుమనుచితత్వాత్కోపవ్యాజేనాపి దినం గమయితుం తామకోపయదిత్యర్థః। ప్రసాదనమపి కోపం వినా న సంభవతీతి కోపసంపాదనమ్। 'శరవ్యతామ్' ఇతి చ పాఠః। చపలాపాఙ్గీ, 'అఙ్గగాత్ర—' ఇతి ఙీష్॥ ౧౫౧॥

నేత్రే నిషధనాథస్య ప్రియాయా వదనామ్బుజమ్।

తతః స్తనతటౌ తాభ్యాం జఘనం ఘనమీయతుః॥౧౫౨॥

నేత్రే ఇతి॥ నిషధనాథస్య నేత్రే పూర్వం ప్రియాయా వదనామ్బుజమ్, తతోఽనన్తరం స్తనతటౌ, తతోఽనన్తరం చ తాభ్యాం స్తనతటాభ్యాం సకాశాత్ ఘనం పీవరం జఘనమీయతుః ప్రాపతుః। సురతౌత్సుక్యాత్సాదరం వదనాదిక్రమేణాలోకయదితి భావః। అమ్బుజతటఘనపదైః సాదరావలోకనార్హత్వం సూచితమ్। 'ఘన' పదం సాదరావలోకనద్యోతనార్థం క్రియావిశేషణత్వేన సర్వత్ర వా యోజ్యమ్॥౧౩౨॥

ఇత్యధీరతయా తస్య హఠవృత్తివిశఙ్కినీ।

ఝటిత్యుత్థాయ సోత్కణ్ఠమసావన్వసరత్సఖీః॥౧౩౩॥

ఇతీతి॥ ఇత్యేవం వదనాదివిలోకనపూర్వం జఘనే చిరకాలం సాదరదృష్టిస్థాపనద్వారాఽధీతయా రతోత్సుకతయా హఠవృత్తౌ బలాత్సురతారమ్భే విశఙ్కినీ విశేషతః శఙ్కమానా సంభావయన్తీ అసౌ ఝటితి మఞ్చాదుత్థాయ చిరనిర్గతసఖీగవేషణాయ సోత్కణ్ఠం యథా తథా కలాద్యాః సఖీరన్వసరత్। సఖ్యనుసరణోత్కణ్ఠావ్యాజేన ప్రియసురతారమ్భం పర్యహార్షీదితి భావః। అతితరాం రసపరవశతా దోషాయ, రసత్యాగశ్చ నాయకస్య నీరసతామేవాపాదయతీతి తదుభయపరిజిహీర్షయా రసాన్తరద్వారేణ సంభోగశృఙ్గారం పరాం కాష్ఠాం ప్రాపయితుం శ్రీహర్షేణ భైమీనలయోర్భిన్నదేశావస్థాయిత్వకథనోపక్రమః కృతః॥ ౧౩౩॥

న్యవారీవ యథాశక్తి స్పన్దం మన్దం వితన్వతా।

భైమీకుచనితమ్బేన నలసంభోగలోభినా॥౧౩౪॥

న్యవారీవేతి॥ నలసంభోగలోభినా భైమీకుచనితమ్బేన మన్దం శనైః స్పన్దం గమనం వితన్వతా స్వీయపీవరతాతిశయేన శీఘ్రం గన్తుమదదతా సతా భైమీ శక్తిమనతిక్రమ్య శీఘ్రగమనప్రతిబన్ధకత్వరూపనిజశక్త్యనుసారేణేతో రతిగృహాద్బహిస్త్వయా న నిర్గన్తవ్యమితి న్యవారీవ న్యషేధీవ। నిర్గతాపి స్తననితమ్బభరాక్రాన్తత్వాచ్ఛీఘ్రం గన్తుం న శశాకేతి భావః। కుచనితమ్బేన, ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావః। లోభినా, అత ఇనిః॥౧౩౪॥

అపి శ్రోణిభరస్వైరాం ధర్తుం తామశకన్న సః।

తదఙ్గసఙ్గజస్తమ్భో గజస్తమ్భోరుదోరపి॥౧౩౫॥

అపీతి॥ స శ్రోణిభరేణ నితమ్బభారాక్రాన్తత్వేన స్వైరాం మన్థగామినీమపి సమీపే గచ్ఛన్తీమపి తాం స్వయం గజబన్ధనస్తమ్భవదూరూ దీర్ఘౌ పీవరౌ చ దోషౌ బాహూ యస్యైవంభూతోఽపి సన్ అఙ్కపాల్యా ధర్తుం నాశకత్। యతః— తస్యా అఙ్గసఙ్గాజ్జఘనాద్యఙ్గస్పర్శాజ్జాతో నిష్క్రియత్వరూపసాత్త్వికభావః స్తమ్భో యస్య సః। సాత్త్వికస్తమ్భవశాత్తాం ధర్తుం నాశకదిత్యర్థః। 'భరాస్వైరామ్' ఇతి పాఠే— శ్రోణిభరనిమిత్తమస్వైరా స్వాధీనా న భవతి తదధీనైవ తాదృశీమిత్యర్థః॥౧౪౪॥

ఆలిఙ్గ్యాలిఙ్గ్య తన్వఙ్గి ! మామిత్యర్ధగిరం ప్రియమ్।

స్మిత్వా నివృత్య పశ్యన్తీ ద్వారపారమగాదసౌ॥౧౪౬॥

ఆలిఙ్గ్యేతి॥ అసౌ భైమీ ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణార్ధగిరం వాక్యశేషం వక్తుమసమర్థం ప్రియం నలం స్మిత్వాఽధీరతరత్వేన హసిత్వా నివృత్య పరావృత్య వలితగ్రీవం పశ్యన్తీ సతీ ద్వారస్య పారం దేహలీబహిఃప్రదేశమగాత్। ఇతి కిమ్— హే తన్వఙ్గి ! ప్రియం మామాలిఙ్గ్యాలిఙ్గ్య (ఙ్గ్యేత్యర్ధాఽ) పరిపూర్ణా వాణీ యస్య తమిత్యర్థః। కామోన్మాదబాహుల్యేన గద్గదభిన్నస్వరతయా ఆలిఙ్గ్యాలిఙ్గ్య మాం సుఖయ పశ్చాద్గచ్ఛేతి వాక్యశేషః। స్మితాదయః సంభోగశృఙ్గారరసాఙ్గీభూతతయాఽలంకారాః॥౧౪౬॥

ప్రియస్యాప్రియమారభ్య తమన్తర్దూనయాఽనయా।

శేకే శాలీనయాలిభ్యో న గన్తుం న నివర్తితుమ్॥ ౧౪౭॥

ప్రియస్యేతి॥ ప్రియస్య తత్సంభోగప్రాతికూల్యలక్షణమప్రియమారభ్య కృత్వా తద్వశాదేవాన్తర్హృదయే దూనయోపతప్తయా। ప్రాప్తపశ్చాత్తాపయేతి యావత్। ద్వారబహిర్దేశం ప్రాప్తయాఽప్యనయా ప్రియస్యానభీప్సితాచరణానన్తరం తస్య ప్రసాదమకృత్వైవ సఖీః ప్రతి గన్తుమయుక్తమితి విచార్యాలీభ్యః సఖీః ప్రతి గన్తుం న శేకే న సమర్థీభూతమ్। తత్రైవ తస్థావిత్యర్థః। సఖీభ్యః సకాశాన్నివర్తితుం నలం ప్రతి పరావర్తితుమపి న శేకే। యతః— శాలీనయాఽధృష్ట్యాఽతిసలజ్జయా అస్మదుద్దేశేనాగతాపి సురతార్థం ప్రియం ప్రతి పునర్గతేతి సఖ్యో వదిష్యన్తి, తథా చ లజ్జా స్యాదితి భియా పునర్న నివృత్తేత్యర్థః। నలవిషయైవ వా లజ్జా క్షణమాత్రం మార్గమధ్యే చిన్తావశాత్తూష్ణీం స్థితేతి భావః। ఆలిభ్యః, 'గత్యర్థకర్మణి-'(౨।౩।౧౨) ఇతి చతుర్థీ, నివృత్తిం ప్రత్యపాదానత్వాత్పఞ్చమీ చ॥౧౪౭॥

అచకథదథ బన్దిసున్దరీ ద్వాఃసవిధముపేత్య నలాయ మధ్యమహ్నః।

జయ నృప ! దినయౌవనోష్మతప్తాప్లవనజలాని పిపాసతి క్షితిస్తే॥౧౫౮॥

అచకథదితి॥ అథ పరిహాసపూర్వం భైమీబహిర్నిర్గమనానన్తరం పురుషస్యాన్తః ప్రవేష్టుమశక్తత్వాదవసరజ్ఞాపకవచనస్యావశ్యం శ్రావణీయత్వాద్బన్దిసున్దరీ విదగ్ధమాగధవనితా ద్వాఃసవిధం ద్వారదేశసమీపముపేత్య ఇతి అహ్నో మధ్యం మధ్యాహ్నమచకథత్। వ్యజ్ఞాపయదిత్యర్థః। ఇతి కిమ్— హే నృప ! జయ సర్వోత్కర్షేణ వర్తస్వ। దినస్య యౌవనం మధ్యాహ్నస్తత్సంబన్ధినోష్మణా తప్తా ఆతపసంతాపేన కృత్వా సంతాపవతీ క్షితిస్తే ఆప్లవనజలాని మాధ్యాహ్నికస్నానజలాని పిపాసతి పాతుమిచ్ఛతి। అచకథత్, ణ్యన్తాచ్చుజ్। 'అకథయత్' ఇతి పాఠే— లజ్। నలాయ, 'క్రియయా యమభిప్రైతి– (వాం ౧౦।౮।౫) ఇతి సంప్రదానత్వమ్॥౧౫౮॥

ఉపహృతమధిగఙ్గమమ్బు కమ్బుచ్ఛవి తవ వాఞ్ఛతి కేశభఙ్గిసఙ్గాత్।

అనుభవితుమనన్తరం తరఙ్గాసమశమనస్వసృమిశ్రభావశోభామ్॥౧౫౯॥

ఉపేతి॥ అధిగఙ్గం గఙ్గామధికృత్య వర్తమానముపహృతం భాగీరథ్యాః సకాశాదానీతం కమ్బుచ్ఛవి శఙ్ఖధవలమమ్బు తవ కృష్ణతరకుటిలకేశపాశస్య భఙ్గీభిః కుటిలభావైః సహ సఙ్గాత్సంబన్ధాదనన్తరం సంబన్ధే జాతే తరఙ్గైః కృత్వాఽసమా అతుల్యరూపా విషమా వాఽతికృష్ణా శమనస్వసా యమభగినీ యమునా తయా సహ మిశ్రభావేన మిలితత్వేన సంగమే యా శోభా తాం గఙ్గాయమునాసంభూతప్రయాగకామనీయకమనుభవితుం ప్రాప్తుం వాఞ్ఛతి। శుభ్రతరజలస్య కృష్ణతరకేశపాశసఙ్గే సతి ప్రయాగజలశోభా భవిష్యతీతి గఙ్గాజలేచ్ఛాం పూరయ। మాధ్యాహ్నికస్నానం కుర్వితి భావః। అధిగఙ్గమ్, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః॥౧౫౯॥

తపతి జగత ఏవ మూర్ధ్ని భూత్వా రవిరధునా త్వమివాద్భుతప్రతాపః।

పురమథనముపాస్య పశ్య పుణ్యైరధరితమేనమనన్తరం త్వదీయైః॥౧౬౦॥

తపతీతి॥ హే రాజన్! అద్భుతోఽసహ్యః ప్రకృష్టస్తాపః కరౌష్ణ్యం యస్య స రవిరధునా మధ్యాహ్నసమయే జగత ఏవ విశ్వస్యాపి మూర్ధ్ని భూత్వా తపతి। క ఇవ— త్వమివ। యథాఽద్భుతః ప్రతాపః క్షాత్రం తేజో యస్య స త్వం విశ్వస్య మూర్ధ్ని చరణమారోప్య తపసి రాజలక్ష్మ్యా దీప్యసే తథేత్యర్థః। మధ్యాహ్నసమయో నిశ్చితో వర్తత ఇత్యర్థః। అత ఏవ పురమథనం హరముపాస్యారాధ్య। ఉపార్జితైరితి శేషః। ఏవంభూతైస్త్వదీయైః పుణ్యైర్దేవపూజానన్తరం త్వమేనం సూర్యమధరితం మస్తకోపరిభాగాచ్చ్యావితం తిర్యగ్గగనభాగే వర్తమానమేనం సూర్యం పశ్య। దేవపూజానన్తరం హి సూర్యో నమస్క్రియత ఇత్యాచారాత్త్వమప్యపరాహ్ణే సూర్యం నమస్కుర్వితి భావః। అధునా తు త్వత్సదృశః, హరపూజాజనితపుణ్యైస్త్వయా జితోఽధోగతో భవిష్యతీత్యర్థః॥౧౬౦॥

ఆనన్దం హఠమాహరన్నివ హరధ్యానార్చనాదిక్షణ-

స్యాసత్తావపి భూపతిః ప్రియతమావిచ్ఛేదఖేదాలసః।

పక్షద్వారదిశం ప్రతి ప్రతిముహుర్ద్రాఙ్నిర్గతప్రేయసీ-

ప్రత్యాసత్తిధియా దిశన్దృశమసౌ నిర్గన్తుముత్తస్థివాన్॥౧౬౯॥

ఆనన్దమితి॥ అసౌ భూపతిః స్నానాద్యర్థం బహిర్నిర్గన్తుం శయ్యాయాః సకాశాదుత్తస్థివాన్। కింభూతః— ద్రాక్ ఝటితి బహిర్నిర్గతాయాః ప్రేయస్యా భైమ్యాః ప్రత్యాసత్తిధియా పరావృత్త్యాగమనస్య బుద్ధ్యా పునరప్యాగమిష్యతి కిమితి సంభావనయా తద్విలోకనార్థం పక్షద్వారదిశం పార్శ్వద్వారప్రదేశం ప్రతి లక్షీకృత్య ప్రతిముహుర్ముహుర్ముహుర్దృశం దిశన్ దదానః, తథా,— ప్రియతమాయా విచ్ఛేదో వియోగస్తజ్జన్యేన ఖేదేన దుఃఖేనాలసోఽపి। తథా,- హరధ్యానార్చనాదేః క్షణస్య మధ్యాహ్నస్యా- సత్తావతినైకట్యే సత్యామపి హఠం యథా స్యాదేవం బలాత్కారేణ గతమప్యానన్దమాహరన్నివ పరావర్తయన్నివ। అర్చనాదిరేవ క్షణ ఉత్సవస్తదాసత్తావపీతి వా। విరహఖేదాయాసే సత్యపి నిత్యాహ్నికకాలలోపభియా శివభక్త్యా చ సానన్దం బలాద్బహిర్నిర్గత ఇత్యర్థః। శ్లోకచతుష్టయేనోత్తరసర్గసంగతిః సూచితేతి జ్ఞేయమ్। ప్రతిముహుర్, ముహురిత్యర్థే ప్రతేః 'ముహుః'శబ్దేన 'సహ సుపా' (౨।౧।౪) ఇతి సమాసః। ముహుర్ముహురిత్యర్థః॥౧౬౧॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

అన్యాక్షుణ్ణరసప్రమేయభణితౌ వింశస్తదీయే మహా-

కావ్యేఽయం వ్యగలన్నలస్య చరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥౧౬౨॥

శ్రీహర్షమితి॥ అన్యైః శ్రీహర్షవ్యతిరిక్తైః కవిభిరక్షుణ్ణా రసస్య శృఙ్గారాదేః ప్రమేయస్య సమాసోక్త్యుత్ప్రేక్షాదేశ్చ భణితిర్గుమ్ఫనా యత్ర తాదృశేఽపూర్వరసాదిమతి మహాకావ్యే వింశః సర్గో వింశతేః పూరణః వ్యగలత్సమాప్తిమితః। భణితౌ, భాషితపుంస్కమ్। పూరణే డటి 'తి వింశతేః—' (౬।౪।౧౪౨) ఇతి తిలోపః॥౧౬౨॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే

నైషధీయప్రకాశే వింశః సర్గః సమాప్తః॥

ఏకవింశః సర్గః।

ఇదానీం పూర్వసర్గాన్తప్రస్తావితమధ్యాహ్నస్నానదేవపూజాదివర్ణనార్థమేకవింశం సర్గమారభతే—

తం విదర్భరమణీమణిసౌధాదుజ్జిహానమనుదర్శితసేవైః।

అర్పణాన్నిజకరస్య నరేన్ద్రైరాత్మనః కరదతా పునరూచే॥౧॥

తమితి॥ విదర్భరమణ్యా భైమ్యా మణిసౌధాన్మణిబద్ధసుధాధవలితప్రాసాదాదుజ్జిహానం బహిర్నిర్గచ్ఛన్తం నలమను లక్షీకృత్య దర్శితా అన్తఃపురద్వారి ప్రణామాదినా జ్ఞాపితా సేవా యైరవసరపర్యన్తం బహిఃస్థితైరన్తరజ్గైర్నరేన్ద్రైర్నలహస్తావలమ్బనార్థం నిజకరస్యాపణాద్ధేతోరాత్మనః స్వస్య కరదతా పునరూచే పునరుక్తా, చక్రే ఇత్యర్థః। పూర్వం సర్వేఽపి రాజానో బలిరూపకరసమర్పణాత్కరదా అభూవన్, ఇదానీం తు సోపానమార్గేణావరోహతో నలస్య హస్తావలమ్బనార్థం నిజపాణిసమర్పణాత్కరదా జాతా ఇతి చ్ఛలేనోత్ప్రేక్షా। ఏతేన నలస్య చక్రవర్తిత్వం ద్యోత్యతే॥౧॥

తస్య చీనసిచయైరపి బద్ధా పద్ధతిః పదయుగాత్కఠినేతి।

తాం వ్యధత్త శిరసాం ఖలు మాల్యైరాజరాజిరభితః ప్రణమన్తీ॥౨॥

తస్యేతి॥ ఖల్వితీవ హేతోరభితః పార్శ్వద్వయేఽపి ప్రణమన్తీ రాజరాజిర్నృపపరమ్పరా తాం సిచయైర్బద్ధామపి పద్ధతిం శిరసాం మాల్యైః శిరసి ధృతాభిః పుష్పమాలాభిః వ్యధత్త ఆచ్ఛాదయతి స్మ। ఇతి కిమ్— చీనసిచయైర్దేశవిశేషోద్భవైః సూక్ష్మమృదుభిర్వస్త్రైర్బద్ధా సజ్జితా ఛాదితాపి సతీ పద్ధతిస్తస్య నలస్య పదయుగాత్సకా- శాత్కఠినేతి। మృదుతరయోర్హి చరణయోర్మృదుతరపుష్పబద్ధాయాం భువి గమనం యుక్తమ్। శిరోధృతపుష్పస్రంసనం యావద్భవతి తావత్పర్యన్తం మధ్యేమార్గం తస్య సాదరం దణ్డవత్ప్రణామం సర్వేఽపి చక్రురిత్యర్థః॥౨॥

ద్రాగుపాహ్రియత తస్య నృపైతద్దృష్టిదానబహుమానకృతార్థైః।

స్వస్య దిశ్యమథ రత్నమపూర్వం యత్నకల్పితగుణాధికచిత్రమ్॥3॥

ద్రాగితి॥ అథ ప్రణామానన్తరం తేన కృతం దృష్టిదానం నేత్రనిరీక్షణం తల్లక్షణేన బహుమానేన కృతార్థైః సఫలశ్రమైర్నృపైర్దిశి భవం దిశ్యం స్వస్య దిశ్యం స్వీయదేశభవం తత్రాన్యత్ర వా పూర్వం దుర్లభమత్యుత్తమమ్, తథా,— యత్నేనం బుద్ధిపూర్వం శిక్షావశేన కల్పితైరారోపితైర్వృతత్వోజ్జ్వలత్వాతిరమణీయగత్యా (కత్వా)దిగుణవిశేషైరధికం నితరాం చిత్రమాశ్చర్యరూపం సహజైరాహితైశ్చ గుణైరతితరామాశ్చర్యకారిమణిముక్తాకరితురగాదిరత్నం వస్తు తస్య ద్రాక్ శీఘ్రం ప్రణామానన్తరమవ్యవహితమేవోపాహ్రియతోపదీకృతమ్। తత్రోపదీకృతే రత్నజాతే దృష్టిదానమేవ బహుమాన ఇతి వా। కేనేదమానీతమిత్యాదరప్రశ్నపూర్వం తేషు రాజస్వపి దృష్టిదానమేవేతి వా। 'స్వస్వ—' ఇతి పాఠే— స్వం స్వం చ తద్దిశ్యం చేత్యర్థః। 'యన్న' ఇతి పాఠే— యత్కల్పితగుణాధికచిత్రం న భవతి, కింతు స్వాభావికగుణాధికచిత్రమేవ, తద్రత్నమితి సంబన్ధః। దిశ్యమ్, భవార్థే దిగాదిత్వాద్యత్। 'దేశ్యమ్' ఇతి పాఠేఽపి। రత్నం జాతావేకవచనమ్। ఏవముత్తరశ్లోకేఽపి॥3॥

అఙ్గులీచలనలోచనభఙ్గీభ్రూతరఙ్గవినివేదితదానమ్।

రత్నమన్యనృపఢౌకితమన్యే తత్ప్రసాదమలభన్త నృపాస్తత్॥४॥

అఙ్గులీతి॥ అన్యే చిరకాలసేవినస్తదానీమేవాగతా వా నృపా అన్యనృపైర్ఢౌకితముపదీకృతం తత్పూర్వోక్తం మణిముక్తాదిరత్నజాతమేవ తస్య నలస్య ప్రసాదం పారితోషికం దానమలభన్త। కింభూతమ్— అఙ్గులీచలనేన లోచనభాఙ్గ్యా ప్రసాదసూచకనేత్రవీక్షణవిశేషేణ భ్రూతరఙ్గేణ చ ఏతస్మై ఏతత్, ఏతస్మై ఏతద్దేహీతి సేవకాన్ ప్రతి ఏతత్త్వం గృహాణ, ఏతత్త్వం గృహాణేతి రాజ్ఞః ప్రత్యేవ వా విశేషేణ నివేదితం దానం యస్య। అన్యైరానీతమన్యేభ్యో దత్తవాన్, న తు కోశాగారే నివేశితవానిత్యనేనౌదార్యాతిశయశ్చాతుర్యం చ సూచ్యతే। చతురో హి తదీయమేవ తస్మై న దదాతి। అఙ్గుల్యాదిచాలనేన దాననివేదనమీశ్వరజాతిః॥౪॥

తానసౌ కుశలసూనృతసేకైస్తర్పితానథ పితేవ విసృజ్య।

అస్త్రశస్త్రఖురలీషు వినిన్యే శైష్యకోపనమితానమితౌజాః॥ ౫॥

తానితి॥ అథ నూతనాగతరాజకృతోపదాదానానన్తరం చిరాగతరాజభ్యో వితరణానన్తరమసౌ అమితౌజా అతుల్యపరాక్రమో నలో నూతనాగతాన్రాజ్ఞః కుశలసూనృతసేకైః కుశలప్రశ్నసంబన్ధిసత్యప్రియవచనామృతసేచనైః 'భవతాం రాష్ట్రే దేహే చ కుశలం, భవతాం కార్యం కరిష్యామి' ఇత్యేవంరూపైః కృత్వా తర్పితాన్ ప్రీణితాన్ సబహుమానం స్వశిబిరం ప్రతి విసృజ్య శైష్యకేణ శిష్యభావేన ప్రయోజకేనోపనమితాన్సమీపమాగతానస్త్రాదిశిక్షార్థం సమీపమాగతానన్యాన్నృపానస్త్రాణ్యాగ్నేయాదీని, శస్త్రాణి బాణాదీని తేషాం ఖురలీషు హస్తచరణాదిసంస్థానచాతురీవిశేషేషు వినిన్యే। తద్విషయకౌశలమశిక్షయదిత్యర్థః। క ఇవ— పితేవ। శైష్యకేతి, భావే యోపధాద్వుఞ్। 'శిష్యతా–' ఇతి చ పాఠః॥౫॥

మర్త్యదుష్ప్రచరమస్త్రవిచారం చారుశిష్యజనతామనుశిష్య।

స్వేదబిన్దుకితగోధిరధీరం స శ్వసన్నభవదాప్లవనేచ్ఛుః॥౬॥

మర్త్యేతి॥ స నల ఆప్లవనేచ్ఛుః జలావగాహనాయ సాభిలాషోఽభవత్। కింభూతః— మర్త్యేషు దుష్ప్రచరమవిద్యమానప్రసరం మర్త్యైర్దుఃప్రచర్యతే దుఃప్రచరం నలవ్యతిరిక్తైర్మర్త్యమాత్రైరజ్ఞాతాశేషవిశేషమాగ్నేయాద్యస్త్రాణాం విచారం మోక్షోపసంహారోపాయప్రకారవిశేషం చారుః ప్రౌఢప్రతిభః శిష్యజనస్తత్సమూహం, చారు

సమ్యగ్వాఽనుశిష్య శిక్షయిత్వా స్థితః, అనన్తరం శ్రమవశాజ్జాతా యే స్వేదబిన్దుకాస్తే సంజాతా యస్య తాదృశో గోధిర్లలాటం యస్య, అత ఏవ— ధీరం దీర్ఘం న ధీరమధీరమల్పం శ్వసన్। బిన్దుకేత్యల్పార్థే కన్। తారకాదిత్వాదితచ్। 'లలాటమలికం గోధిః' ఇత్యమరః॥౬॥

యక్షకర్దమమృదూన్మృదితాఙ్గం ప్రాక్కురఙ్గమదమీలితమౌలిమ్।

గన్ధవార్భిరనుబన్ధితభృఙ్గైరఙ్గనాః సిషిచురుచ్చకుచాస్తమ్॥౭॥

యక్షేతి॥ ఉచ్చకుచా అఙ్గనాస్తం బహలపరిమలేన అనుబన్ధితా మిలన్తో భృఙ్గా యేషు తైర్గన్ధవారిభిః కర్పూరవాసితజలైః సిషిచుః। అభ్యఙ్గస్నానమకారయన్నిత్యర్థః। కింభూతమ్— ప్రాక్ పూర్వం కర్పూరాగరుకస్తూరీచన్దనకక్కోలచూర్ణరూపేణ యక్షకర్దమేన సుగన్ధిద్రవ్యేణ కృత్వా మృదు యథా తథా శనైర్మృదితమఙ్గం యస్య పశ్చాత్కురఙ్గమదేన కస్తూరికయా మీలితః సంబన్ధం ప్రాపితో మౌలిర్యస్య। కస్తూరికానిర్వాసితతైలశిరసమితి యావత్। 'తథా కర్పూరమగురుః కస్తూరీ చన్దనం తథా। కక్కోలం చ భవేదేభిః పఞ్చభిర్యక్ష- కర్దమః॥' ఇతి గరుడపురాణమ్॥౭॥

భూభృతం పృథుతపోధనమాప్తస్తం శుచిః స్నపయతి స్మ పురోధాః।

సందధజ్జలధరస్ఖలదోఘస్తీర్థవారిలహరీరుపరిష్టాత్॥౮॥

భూభృతమితి॥ అభ్యఙ్గస్నానానన్తరం శుచిః సాచారః ఆప్తో హితః పరమ్పరాయాతః పురోధాః జలధరాజ్జలపూర్ణాత్స్వర్ణకలశాత్స్ఖలన్ పతన్ ఓఘః సంతతధారాపరమ్పరా యాసాం తాః ప్రయాగాదితీర్థవారీణాం లహరీస్తరఙ్గానుపరిష్టాత్సందధత్ ప్రక్షిపన్సన్ పృథునా తపసా చాన్ద్రాయణాదిజన్యేన పుణ్యేన ఘనం పూర్ణ తం భూభృతం నలం స్నపయతి స్మ। పూర్వముష్ణోదకస్నానేన శరీరశుద్ధిం కారయిత్వా సంకల్పపూర్వం శీతలోదకేన వేదోక్తమన్త్రస్నానమకారయదితి భావః। శుచిరాషాఢః పృథునా తపసా మాఘమాసేనాఘనం మాఘమారభ్య వృక్షాణాం గలితపత్రత్వాదగహనమ్, ఏవంభూతం పర్వతమభిషిఞ్చతీతి వా। 'తపా మాఘే (ఽథ)' ఇత్యమరః। 'శుచిస్త్వయమ్। ఆషాఢే' ఇతి చ॥౮॥

స్నానక్రమమాహ—

ప్రేయసీకుచవియోగహవిర్భుగ్జన్మధూమవితతీరివ బిభ్రత్।

స్నాయినః కరసరోరుహయుగ్మం తస్య గర్భధృతదర్భమరాజత్॥౯॥

ప్రేయసీతి॥ స్నాయినో మన్త్రవత్తీర్థజలావగాహనస్నానవిధినా స్నానం కుర్వాణస్య తస్య కరసరోరుహయుగ్మం గర్భయోస్తర్జనీకనిష్ఠాన్తరాలయోర్ధృతౌ దర్భౌ యేనైవంభూత- మరాజత్ శుశుభే। కింభూతమివ— ఉత్ప్రేక్షతే— ప్రేయస్యాః కుచవియోగ ఏవ హవిర్భుక్ తస్మాజ్జన్మ యాసాం తా ధూమవితతీర్బిభ్రదివ। దర్భాణాం శ్యామత్వాద్ధూమతతిత్వం యుక్తమ్॥౯॥

కల్ప్యమానమమునాచమనార్థం గాఙ్గమమ్బు చులుకోదరచుమ్బి।

నిర్మలత్వమిలితప్రతిబిమ్బద్యామయచ్ఛదుపనీయ కరే ను॥౧౦॥

కల్ప్యేతి॥ అమునా ఆచమనమర్థః ప్రయోజనం యస్య ఆచమనం కర్తుం వా కల్ప్యమానం స్వీక్రియమాణం చులకోదరచుమ్బి చులుకమధ్యవర్తి గాఙ్గమమ్బు కర్తృ నిర్మలత్వేన మిలితః స్వస్మిఞ్జాతః ప్రతిబిమ్బో యస్యాస్తాం ద్యాం స్వర్గముపనీయ సమీపాం కృత్వా హస్తప్రాప్యాం కృత్వా కరేఽయచ్ఛత్। 'దాణ్ దానే'। 'ను' ఉత్ప్రేక్షాయామ్। స్నానప్రారమ్భాచమనం చకారేత్యర్థః। అన్యదపి దుర్లభం వస్తు హస్తే ఆనీయ దీయతే॥౧౦॥

ముక్తమాప్య దమనస్య భగిన్యా భూమిరాత్మదయితం ధృతరాగా।

అఙ్గమఙ్గమనుకం పరిరేభే తం మృదో జలమృదుర్గృహయాలుమ్॥౧౧॥

ముక్తమితి॥ భూమిరాత్మనో భూపతిత్వాద్దయితం ప్రియం భర్తారం నలం స్నానకాలే దమనస్య భగిన్యా భైమ్యా ముక్తం విరహితమాప్య లబ్ధ్వా ధృతో రాగో లౌహిత్యం యయా; అథ చ,— సానురాగా సతీ ఊషరాదిమృత్తికానిషేధాత్తత్పరిహారాయ జలస్పర్శమాత్రేణ మృదుః శిథిలావయవాః మృదుతరస్పర్శాః స్నానార్థమానీతా మృదో గఙ్గాదిమృత్తికా గృహయాలుం గృహ్ణన్తమనుకమాత్మనః కాముకం తమఙ్గమఙ్గం పరిరేభే ఆలిలిఙ్గ। శ్రౌతమార్గేణ లలాటాద్యఙ్గేషు రక్తమృత్తికాలగనవ్యాజేనాన్యదా దుష్ప్రాపం స్వవల్లభం భూమిరాలిలిఙ్గేతి భావః। ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। అన్యాపి సపత్నీముక్తం వల్లభం చిరాత్ప్రాప్య సానురాగా సతీ ప్రత్యఙ్గమాలిఙ్గతి। కం సుఖం (అను) లక్ష్యీకృత్య సుఖోద్దేశేనాలిలిఙ్గేతి వా। 'శుక్లా విప్రస్య, రక్తా క్షత్రియస్య, మిశ్రా విశః, కృష్ణా శూద్రస్య' ఇతి స్మృతిః। అనుకమ్, 'అనుకాభికాభీకః కమితా'

(౫।౨।౭౪) ఇతి సాధుః। 'అను కిమ్' ఇతి పాఠే— సర్వాణ్యఙ్గాని లక్ష్మీకృత్య పరిరేభే కిమిత్యర్థః॥౧౧॥

మూలమధ్యశిఖరస్థితవేధఃశౌరిశంభుకరకాఙ్ఘ్రిశిరఃస్థైః।

తస్య మూర్ధ్ని చకరే శుచి దర్భైర్వారి వాన్తమివ గాఙ్గతరఙ్గైః॥౧౨॥

మూలేతి॥ సాగ్రమూలైస్త్రిభిరగర్భైర్దర్భైస్తస్య మూర్ధ్ని శుచి నిర్మలం కుత్రాప్యసంబన్ధాత్పవిత్రతరం చ మార్జనమన్త్రం తత్సంబన్ధి వారి చకరే విక్షిప్తమ్। 'కౄ విక్షేపే'। కింభూతైః (కింభూతమివ)— 'కుశమూలే స్థితో బ్రహ్మా కుశమధ్యే జనార్దనః। కుశాగ్రే శంకరం విద్యాత్త్రయో దేవాః కుశస్థితాః॥' ఇతి వచనాన్మూలే మధ్యే శిఖరేఽగ్రే చ స్థితానాం వేధఃశౌరిశమ్భూనాం బ్రహ్మవిష్ణుహరాణాం క్రమేణ కరకే కమణ్డలౌ, అఙ్ఘ్రౌ పాదామ్బుజే, శిరసి చ గఙ్గా సర్వదేతి పురాణప్రామాణ్యాత్స్థితైరేవంప్రకారేణ దర్భేషు సంభవద్భిర్గఙ్గాసంబన్ధిభిస్తరఙ్గైర్వాన్తమివోద్గీర్ణమివ। కుశమూలస్థితబ్రహ్మాదిదేవత్రయకారకాదినిష్ఠగఙ్గాతరఙ్గభ్రష్టైరివ పవిత్రైర్దర్భాగ్రజలైః స్నానాఙ్గభూత- మార్జనమకరోదిత్యర్థః। 'కమణ్డలౌ చ కరకః' ఇత్యమరః। వాన్తమ్, ఉదిత్త్వాత్ క్త్వాయాం వేట్ ఇతి 'యస్య విభాషా' (౭।౨।౧౫) ఇతి నిష్ఠాయా ఇణ్నిషేధః॥౧౨॥

ప్రాణమాయతవతో జలమధ్యే మఞ్జిమానమభజన్ముఖమస్య।

ఆపగాపరివృఢోదరపూరే పూర్వకాలముషితస్య సితాంశోః॥౧౩॥

ప్రాణమితి॥ సువర్ణఘటితమహాపాత్రస్థతీర్థత్వోపకల్పితసమన్త్రకకరకృతావగాహనజలమధ్యే 'గాయత్రీం శిరసా సార్ధం జపేద్వ్యాహృతిపూర్వికామ్। ప్రతిప్రణవసంయుక్తాం త్రిరయం ప్రాణసంయమః' (ఆచాం ౨।౨౩) ఇతి యాజ్ఞవల్క్యోక్తలక్షణలక్షితం ప్రాణం ప్రాణాయామమాయతవతః కృతవతః। జలమధ్యే ముఖం నమ్రీకృత్య కనిష్ఠాఙ్గుష్ఠనా- సాముఖశ్వాసనిరోధపూర్వమఘమర్షణం కృతవత ఇతి యావత్। ఏవం భూతస్య నలస్య జలాన్తర్వర్తిముఖమాపగానాం పరివృఢస్య స్వామినః సముద్రస్యోదరపూరే గర్భప్రవాహమధ్యే మన్థనాత్పూర్వకాలముషితస్య కృతవాసస్య సితాంశోశ్చన్ద్రస్య మఞ్జిమానం సౌన్దర్యమభజత్। సాగరోదరస్థచన్ద్రసదృశమభూదిత్యర్థః। పుంసి భూమ్న్యసవః ప్రాణాః' ఇత్యమరోక్తేః। 'ప్రాణ'

శబ్దస్య బహువచనాన్తత్వనియమాదేకవచనం చిన్త్యమ్। ఆయతవతః, యమేః క్తవతుః। పూర్వకాలమ్, అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా॥౧౩॥

మర్త్యలోకమదనః సదశత్వం బిభ్రదభ్రవిశదద్యుతితారమ్।

అమ్బరం పరిదధే విధుమౌలేః స్పర్ధయేవ దశదిగ్వసనస్య॥౧౪॥

మర్త్యేతి॥ మర్త్యలోకే మదనో నలః దశ దిశ ఏవ వసనం యస్య దిగమ్బరస్య విధుమౌలేశ్చన్ద్రశేఖరస్య స్పర్ధయేవామ్బరం వస్త్రమ్, అథ చ,— గగనం పరిదధే। అత్ర కృతదశదిగ్రూపవిభాగం గగనముచ్యతే, తేన గగనవసనస్యేత్యర్థః। కింభూతమ్–సదశత్వం దశాభిర్దీర్ఘప్రాన్తతన్తుభిః సహ వర్తతే తద్భావమ్, అథ చ,— దశభిః సహ వర్తమానం తద్భావం దశత్వసంఖ్యాయోగిదిగ్విభాగోపాధిభిరేవ దశత్వసంఖ్యాయోగిత్వం బిభ్రత్। సదశత్వముదితభాగ్యత్వం బిభ్రదితి నలవిశేషణం వా। తథా,— అభ్రవదౌచిత్యాచ్ఛరన్మేఘస్యేవ, అభ్రకాపరపర్యాయస్య శుభ్రతరద్రవ్యవిశేషస్యేవ వా విశదా శుభ్రతరా ద్యుతిర్యస్య। అత ఏవ— తారం సూక్ష్మతరమ్। ధవలద్యుతి చ తత్తారం చేత్యైకపద్యం వా। అభ్రవద్విశదా ద్యుతిర్యస్య తద్భావస్తత్తా తామారాత్యాదత్తే తద్ధవలతరం వా। శరన్మేఘవదభ్రకద్రవ్యవద్వా నిర్మలా ద్యుతిర్యాసాం తాదృశ్యస్తారకా యత్ర తద్వా। అభ్రాణి మేఘాన్విశన్తి, అత ఏవ మేఘాచ్ఛాదితత్వాద్ అద్యుతయః కాన్తిరహితాస్తారకా యత్రేతి వా। అచ్ఛిన్నం ధౌతం వస్త్రం పరిదధే ఇత్యర్థః। ఈశ్వరోఽపి విశిష్టమాకాశమేవ వస్తే। శివకామయోర్విరోధాత్స్పర్ధా యుక్తా। అభ్రాణి విశన్తీతి పక్షే 'ద్వితీయా-' (౨।౧।౨౪) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః। ఆరాతీత్యాదన్తత్వాత్ కః॥౧౪॥

భీమజామను చలత్ప్రతివేలం సంయియంసురివ రాజఋషీన్ద్రః।

ఆవవార హృదయం న సమన్తాదుత్తరీయపరివేషమిషేణ॥౧౫॥

భీమజామితి॥ రాజర్షీణాం సదాచారనృపాణాం మధ్యే ఇన్ద్రో నల ఉత్తరీయస్యోపరితనవస్త్రస్య పరివేషమిషేణ వేష్టనవ్యాజేన హృదయం మనః, అథ చ,— వక్షఃస్థలం, సమన్తాత్ నావవార న బబన్ధ పిదధే వా, అపి తు బబన్ధ పిదధే వా। కింభూతమ్— యతః ప్రతిబేలం వారంవారం భీమజామను లక్షీకృత్యానురాగాతిశయాచ్చలదభిముఖం ధావత్, అత ఏవ— కింభూత ఇవ— తద్ధృదయం సంయియంసురివ సమ్యక్ నితరాం నియన్తుమిచ్ఛురివ। క్షణమాత్రం త్వయా న గన్తవ్యమితి గాఢం సంయతం కర్తుమిచ్ఛన్నివ।

స్మృత్యాదావేకవాససః కర్మానధికారోక్తేరుత్తరీయవస్త్రధారణముక్తమ్। అన్యోఽప్యన్యత్ర గమనోత్సుకో బలాద్రజ్వ్వాదినా బద్ధ్వా స్థాప్యతే। 'స సమన్తాత్' ఇతి చ పాఠః। రాజఋషిః, 'ఋత్యకః' (౬।౧।౧౨౮) ఇతి ప్రకృతిభావః॥౧౫॥

స్నానవారిఘటరాజదురోజా గౌరమృత్తిలకబిన్దుముఖేన్దుః।

కేశశేషజలమౌక్తికదన్తా తం బభాజ సుభగాప్లవనశ్రీః॥౧౬॥

స్నానేతి॥ సుభగా మనోహరా, అథ చ,— సౌభాగ్యవతీ, ఆప్లవనశ్రీః స్నానలక్ష్మీస్తం బభాజ సిషేవే। స్నానేన నితరాం శుశుభే ఇత్యర్థః। కింభూతా— స్నానార్థం వారి తద్యుక్తాః సువర్ణఘటాస్త ఏవ రాజన్తావురోజౌ కుచౌ యస్యాః సా। తథా— 'ఊర్ధ్వవృత్తతిర్యగర్ధచన్ద్రాకారా వర్ణానాం క్రమాత్తిలకాః, ఇతి దక్షవచనాల్లలాటే ధృతో గౌరమృత్తిలకబిన్దుర్గఙ్గాతీరగోపీచన్దనాదిరచితో వర్తులస్తిలకః స ఏవ గౌరవృత్తత్వాన్ముఖేన్దుర్యస్యాః సా। తథా,— 'హస్తవస్త్రైర్న మార్జయేత్' ఇతి వ్యాసవచనేన వైధస్నానానన్తరం వస్త్రాదినా కేశపరిమార్జనస్య నిషేధాత్కేశేషు శేషం జలం కేశప్రాన్తేభ్యో గలద్యజ్జలం జలబిన్దవస్త ఏవ మౌక్తికాని దన్తాశ్చ యస్యాః సా। యద్వా,— జలమౌక్తికాని ముక్తావత్స్వచ్ఛజలబిన్దవస్త ఏవ దన్తా యస్యాః సా। ఏవంభూతా రమణీయదశనా తిలకం దధారేతి భావః। అన్యాధ్యేవంవిధా తరుణీ కంచిద్భజత ఇతి॥౧౬॥

శ్వైత్యశైత్యజలదైవతమన్త్రస్వాదుతాప్రముదితాం చతురక్షీమ్।

వీక్ష్య మోఘధృతసౌరభలోభం ఘ్రాణమస్య సలిలఘ్రమివాసీత్॥౧౭॥

శ్వైత్యేతి॥ శ్వైత్యేన శైత్యేన చ జలం దైవతం యేషాం తైరాప్యైః, జలదైవతం వరుణస్తత్సంబన్ధిభిర్వా వారుణైః, మన్త్రైః శబ్దాత్మకైః స్వాదుతయా మధురరసతయా చ జలగతవిశిష్టరూపస్పర్శశబ్దరసలక్షణస్వీయస్వీయవిషయలాభేన ప్రముదితామతితరాం సంతుష్టాం చతురక్షీం క్రమేణ చక్షుస్త్వక్శ్రోత్రరసనసమాహారరూపాం నేత్రాదిచతుష్టయీం వీక్ష్య అస్య ప్రాణేన్ద్రియం సహజగన్ధస్య పృథివ్యసాధారణగుణత్వాజ్జలే తదసంభవాత్కర్పూరాదివాసితస్య చ జలస్య దేవస్నపనాదిధర్మకర్మసు ప్రతిషేధాదౌపాధికస్యా- ప్యసంభవాన్మోఘో నిష్ఫల ఏవ ధృతః సౌరభే శోభనగన్ధే లోభో యేన, లోభసజాతీయస్పర్ధావిగలితవివేకం సత్ 'ఋతం చ-' (ఋం సం౦ ౧౦।౧౯౦।౧) ఇత్యాదిసంధ్యాఘమర్షణచులుకోదయస్పర్శమిషేణ సలిలం జిఘ్రతీతి సలిలఘ్రం

జలాఘ్రాణం కుర్వదివాభూత్। లోభస్పర్ధాభ్యాం విగలితవివేకో హ్యవిషయేఽపి ప్రవర్తతే। సన్ధ్యాఘమర్షణం చకారేతి భావః। శైత్యం, వర్ణవాచిత్వాత్ ష్యఞ్। చతురక్షీం, సమాహారద్విగౌ 'ద్విగోః',(౪।౧।౨౧) ఇతి ఙీప్। సలిలఘ్రమ్, ఆదన్తత్వాత్ కః॥ ౧౭॥

రాజ్ఞి భానుమదుపస్థితయేఽస్మిన్నాత్తమమ్బు కిరతి స్వకరేణ॥

భ్రాన్తయః స్ఫురతి తేజసి చక్రుస్త్వష్టృతర్కుచలదర్కవితర్కమ్॥౧౮॥

రాజ్ఞీతి॥ అస్మిన్ రాజ్ఞి భానుమతః సూర్యస్యోపస్థితయే ఉపస్థానార్థమాత్తం గృహీతమర్ఘ్యదానసంబన్ధి అర్ఘ్యదానానన్తరం వా। 'అసావాదిత్యః—' ఇత్యాదిమన్త్రపూర్వం జలం శిరఃపరితః స్వపాణినా స్ఫురతి ప్రకాశమానే తేజసి సౌరప్రభాప్రసరే మధ్యే గలద్బిన్దుక్రమేణ కిరతి సతి భ్రాన్తయః క్షిప్తోదకస్యైవ ప్రాదక్షిణ్యపరిభ్రమణాని లోకస్య త్వష్టుర్విశ్వకర్మణః తర్కుః శాణచక్రం తత్ర ఘర్షణవశాచ్చలతో భ్రామ్యతో విష్వక్పతనశీలతేజఃకణస్యార్కస్య వితర్కం తద్విషయం విశిష్టమూహం చక్రుః। ప్రకాశమానసౌరప్రభాప్రదక్షిణప్రక్షిప్తగలద్బిన్దుజలభ్రమణదర్శనేన విశ్వకర్మణా సూర్యః పునరపి శాణచక్రే ధృతః కిమ్, అత ఏవైతేఽణవః కణాః పతన్తీతి లోకస్య తదానీం బుద్ధిరభూదిత్యర్థః। భానుమదుపస్థితయే గృహీతమమ్బు స్వకరేణ విక్షిపత్యస్మిన్రాజ్ఞి విషయే లోకస్య భ్రాన్తయో నలాఙ్గప్రభాప్రసరే ప్రకాశమానే సతి నిశాణచక్రపరిభ్రమత్సూర్యసంభావనాం లోకస్య చక్రురితి వా। రాజ్ఞా యదమ్బు గృహీతం తస్మిన్నుత్క్షిప్తే జలే స్ఫురతి ప్రతిఫలతి రవితేజసి జాయమానా భ్రాన్తయో భ్రమణాని త్వష్టృతర్కుచలదర్కవితర్కం చక్రుః। ఉత్క్షిప్తా ఆపో వియతి భ్రమన్త్యః పతన్తి, తత్ప్రతిబిమ్బితే తేజస్యపి భ్రమణాని జాయన్తే, తత్రోత్ప్రేక్షేతి వా। అర్ఘ్యదానం సూర్యోపస్థానం చ కృతవానితి భావః। 'స్ఫురితతేజసి' ఇతి పాఠే నలవిశేషణమ్॥౧౮॥

సమ్యగస్య జపతః శ్రుతిమన్త్రాః సంనిధానమభజన్త కరాబ్జే।

శుద్ధబీజవిశదస్ఫుటవర్ణాః స్ఫాటికాక్షవలయచ్ఛలభాజః॥౧౯॥

సమ్యగితి॥ శ్రుతిమన్త్రాః సమ్యగ్జపతః సావిత్ర్యాదిమన్త్రమావృత్త్యోపాంశూచ్చారయతోఽస్య కరాబ్జే సంనిధానమలభన్త। కింభూతాః— శుద్ధైరాగమోక్తక్రమోచ్చారణ-నిర్మలైర్వహ్నివారుణాదిబీజైః కృత్వా విశదాః స్ఫుటా మాత్రాదిసాకల్యోచ్చారణేనాసందిగ్ధా వర్ణా అక్షరాణి యేషు, అథ చ,— శుద్ధేషు త్రాసాదిదోషరహితేషు బీజేషు స్ఫటికగుటికాసు విశదో

ధవలః ప్రకటో వర్ణః కాన్తిర్యేషామ్। యద్వా,— నిర్దోషస్ఫాటికబీజాన్యేవ ధవలాః ప్రకటా వర్ణా అక్షరాణి యేషు। తథా,— స్ఫాటికాక్షాణాం వలయస్య మాలాయాశ్చలం భజన్తి తే, తదాకారేణ పరిణతాః। భక్త్యతిశయాన్మూర్తీభూయ తత్పాణిపద్మే వసన్తి స్మేత్యర్థః। ఉపస్థానానన్తరం సావిత్రీజపం చ కృతవానితి భావః॥౧౯॥

పాణిపర్వణి యవః పునరాఖ్యద్దేవతర్పణయవార్పణమస్య।

న్యుప్యమానజలయోగితిలౌఘైః స ద్విరుక్తకరకాలతిలోఽభూత్॥౨౦॥

పాణీతి॥ అస్య పాణిపర్వణి హస్తాఙ్గులీనాం గ్రన్థౌ కాణ్డే వర్తమానో యవాకారః సాముద్రికలక్షణభూతశుభరేఖావిన్యాసరూపో యవో దేవతర్పణజలే యవార్పణం కర్మీభూతం పునరుక్తమాఖ్యత్। అకరోదిత్యర్థః। దేవతర్పణం హి యవైః క్రియతే, తే చాఙ్గులీపర్వసు పూర్వమేవ వర్తన్తే, ఏతావతైవ పౌనరుక్త్యమ్। తథా న్యుప్యమానేన పితృభ్యో దీయమానేన జలేన యోగిభిః సహ క్షిప్యమాణైః కృష్ణతిలౌఘైః కృత్వా స నలో ద్విరుక్తః పునరుక్తః, కరకాలతిలః కరకమలమధ్యవర్తీ సాముద్రిక- లక్షణభూతః సూక్ష్మకాలతిలాకారోఽఙ్కో యస్య తాదృశోఽభూత్। పితృతర్పణం హి తిలైః క్రియతే। స చ తిలో హస్తమధ్యే వర్తత ఏవేతి పౌనరుక్త్యమ్। బ్రహ్మయజ్ఞోఽపి తేనాకారీతి భావః। ఆద్యన్తయోర్దేవపితృతర్పణోక్తేర్మధ్యే వర్తమానమృషితర్పణం కృతమితి జ్ఞేయమ్। న్యుప్యమానం, యజాదిత్వాత్సంప్రసారణమ్॥౨౦॥

పూతపాణిచరణః శుచినోచ్చైరధ్వనానితరపాదహతేన।

బ్రహ్మచారిపరిచారి సురార్చావేశ్మ రాజఋషిరేష వివేశ॥౨౧॥

పూతేతి॥ ఏష రాజా చాసౌ ఋషిర్మునిధర్మాచరణశీలో నలో దేవపూజాగృహప్రవేశౌచిత్యార్థం పూతం జలక్షాలితం పాణిచరణం యేనైవంభూతః సన్ శుచినా గోమయోపలిప్తేన పవిత్రేణ, తథా,– న(ఇ)తరస్య నలాతిరిక్తస్య పాదేన హతేన, అన్యచరణస్పర్శాద్దూషితేనేత్యర్థః। ఉచ్చైరూర్ధ్వమధ్వనా సోపానబద్ధమార్గేణ, యద్వా,— అనితరపాదహ- తేన, అత ఏవోచ్చైర్నితరాం శుచినా, బ్రహ్మచారిణ ఉపనీతా ద్విజాః పరిచారిణో దేవసేవాకారిణో యత్రైవంభూతం సురార్చావేశ్మ సువర్ణాదినిర్మితమన్త్రసంస్కృతప్రతిమాగృహం దేవపూజాసంబన్ధి వా గృహం వివేశ॥౨౧॥

క్వాపి యన్నభసి ధూపజధూమైర్మేచకాగురుభవైర్భ్రమరాణామ్।

భూయతే స్మ సుమనఃసుమనఃస్రగ్దామధామపటలే పటలేన॥౨౨॥

క్వేతి॥ యస్య దేవపూజాగృహస్య నభసి అన్తరావకాశే క్వాపి కస్మిన్నపి ప్రదేశే సుమనసాం దేవానాం పూజార్థమానీతాః సుమనసః పుష్పాణి తాసాం స్రగ్దామాని మాలాపరమ్పరాః, యద్వా,— స్రజః కణ్ఠమాలాః, దామాని శిరోమాల్యాని, తేషాం ధామాని స్థానాని మధ్యస్థాపితపుష్పవేణుసువర్ణాదిపాత్రాణి తేషాం పటలేషు సమూహే విషయే తేషాముపరిష్టాన్మేచకాగురుభవైః కృష్ణాగురుసముద్భవైర్ధూపజైః సౌగన్ధ్యార్థం రచితైర్ధూపోత్పన్నైర్ధూమైరేవ భ్రమరాణాం పటలేన గణేన భూయతే స్మ జాతమ్। పుష్పాణాముపరి భ్రమరైర్భావ్యమ్, తథా చ,— ధూపజధూమా ఏవ తత్స్థానే జాతా ఇత్యర్థః। సుమనసో మాలత్యాః పుష్పాణాం మాలా పరమ్పరాః, తాసాం స్థానం। తద్రచితమితి యావత్। ఏవం (భూతం) పటలం వితానం యత్ర తాదృశే వా। దేవానాముపరి పుష్పవితానమపి యత్రేత్యర్థః। దేవపూజార్థముపహృతపుష్పమాలాపరమ్పరాణాం స్థానభూతం పటలం గృహప్రాన్తచ్ఛదిర్యత్ర తాదృశే యదన్తరప్రదేశే। దేవతాగారే హి ఛదిఃప్రాన్తే సౌరభరామణీయకార్థం పుష్పమాలా బధ్యన్తే, తాసాముపరి ధూమా ఏవ భృఙ్గా జాతా ఇత్యర్థం ఇతి వా। బహుతరా ధూపాః పుష్పమాలాశ్చ యత్ర సన్తీతి భావః। 'సుమనా మాలతీ జాతిః' ఇత్యమరః। 'పటలం ఛదిః–' (ఇతి చ)। 'నైకవర్ణ–' (నైం ౨౧।౩౧) ఇతి యావదాదికులకమ్॥౨౨॥

సాఙ్కురేవ రుచిపీతతమా యైర్యైః పురాస్తి రజనీ రజనీవ।

తే ధృతా వితరితుం త్రిదశేభ్యో యత్ర హేమతిలకా ఇవ దీపాః॥౨౩॥

సాఙ్కురేతి॥ యత్ర గృహే తే దీపా హేమతిలకా ఇవ త్రిదశేభ్యో వితరితుం సమర్పయితుం ధృతాః స్థాపితాః సన్తి। తే కే— యైర్దీప్తై రుచ్యా దీప్త్యా పీతం గ్రస్తం తమో యస్యాస్తాదృశీ సతీ సా భూతా భవిష్యన్తీ వా రజనీ రాత్రిః సాఙ్కురేవోద్భిన్నప్రత్యగ్రతేజోఙ్కురసహితేవ పురాఽస్తి అభూత్ భవిష్యతి వా। తథా, — యైః కృత్వా కాన్త్యా పీతతమా అతితరాం పీతవర్ణాఽత్యన్తగౌరీ రాత్రిరుద్భిన్నప్రత్యగ్రాఙ్కురా రజనీవ హరిద్రేవాభూద్భవిష్యతి వా। రాత్రిః ప్రీతీభూతతయా హరిద్రేవ, ప్రదీపకలికాశ్చ తదఙ్కురా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షోపమా వా। 'నిశాఖ్యా కాఞ్చనీ పీతా' ఇత్యమరః। పీతతమా పక్షే సాన్తమ్, పక్షే తమబన్తమ్। పురాస్తీతి 'పురి లుఙ్ చాస్మే' (౩।౨।౧౨౨) ఇతి (భూతే) 'యావత్పురా—' (౩।౩।౪) ఇతి భవిష్యతి వా లట్॥౨౩॥

యత్ర మౌక్తికమణేర్విరహేణ ప్రీతికామధృతవహ్నిపదేన।
కుఙ్కుమేన పరిపూరితమన్తః శుక్తయః శుశుభిరేఽనుభవన్త్యః॥ ౨౪॥

యత్రేతి॥ యత్ర దేవాగారే మౌక్తికమణేః ప్రియతమస్య విరహేణ కర్త్రా కుఙ్కుమస్య స్వోద్దీపనహేతుతయా ప్రీతిస్తయా కామం దత్తం కామేన కర్త్రా వా దత్తం వహ్నేః పదం దాహకత్వాదిరూపోఽధికారస్తద్రూపం చిహ్నం వా యస్య తేన కుఙ్కుమకేసరేణ పరిపూరితమన్తర్మధ్యభాగమనుభవన్త్యో బిభ్రాణాః శుక్తయః శుశుభిరే। వియోగిన్యో హి విరహాగ్నితప్తం హృదయమనుభవన్తి। కుఙ్కుమపూర్ణాః శుక్తయో వియోగినీరూపకేణ వర్ణ్యన్తే। యద్వా,— మౌక్తికమణివిరహేణోపలక్షితాః శుక్తయః కుఙ్కుమస్య కామోద్దీపనహేతుతయా యా ప్రీతిస్తయా యుక్తేన కామేన। అన్యత్ పూర్వవత్। ప్రీతో హి కించిత్పదం దదాతి శుక్తయో విశిష్టేన కుఙ్కుమేనోపలక్షితాః సత్యో మౌక్తికమణివిరహేణ పూర్ణం మధ్యమనుభవన్త్య ఇవ శుశుభిర ఇతి ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా వా। 'ప్రీత-' ఇతి పాఠే– స్వోద్దీపకత్వేన ప్రీతాత్కామాద్ధృతం వరేణ లబ్ధం వహ్నిపదం యేనేత్యర్థః। ముక్తాఫలోత్పత్తిహేతుభూతాః శుక్తయః పుత్రవిరహేణ మాతరో యథా హృదయాన్తర్దహన్తి, తథా కుఙ్కుమరూపమన్తర్దాహం వహన్త్యః శుశుభిర ఇతి వా॥౨౪॥

అఙ్కచుమ్బిఘనచన్దనపఙ్కం యత్ర గారుడశిలాజమమత్రమ్।
ప్రాప కేలికవలీభవదిన్దోః సింహికాసుతముఖస్య సుఖాని॥౨౫॥

అఙ్కతి॥ యత్ర దేవాగారే అఙ్కచుమ్బీ మధ్యవర్తీ ఘనశ్చన్దనపఙ్కో యస్య తస్య గారుడశిలాజమతినీలస్థూలగరుడోద్గారమణిఘటితమమత్రం పాత్రం కేల్యా లీలామాత్రేణ కవలీభవన్ గ్రాసీభవన్ ముఖమధ్యవర్త్యర్ధభాగ ఇన్దుర్యస్య సింహికాసుతముఖస్య రాహువదనస్య శీతాన్నభోజనసుఖాని ప్రాప। తత్సమమభూదిత్యర్థః। గారుడమణి- పాత్రాణి యత్ర చన్దన- మృతాని సన్తీతి భావః। అమత్రమితి జాత్యేకవచనమ్। భవదిన్దోః భాషితపుంస్కమ్॥౨౫॥

గర్భమైణమదకర్దమసాన్ద్రం భాజనాని రజతస్య భజన్తి।
యత్ర సామ్యమగమన్నమృతాంశోరఙ్కరఙ్కుకలుషీకృతకుక్షేః॥౨౬॥

గర్భమితి॥ యత్ర దేవాగారే ఏణమదః కస్తూరీ తస్య కర్దమస్తేన సాన్ద్రం పూర్ణం గర్భం మధ్యం భజన్తి బిభ్రాణాని రజతఘటితాని భాజనాని అఙ్కరఙ్కుః కలఙ్కమృగస్తేన కలుషీకృతో మలినీకృతః కుక్షిర్యస్య తస్యామృతాంశోశ్చన్ద్రస్య సామ్యమగమత్। దేవపూజార్థం రజతపాత్రాణి కస్తూరీపూర్ణాని యత్ర సన్తీతి భావః॥౨౬॥

ఉజ్జిహానసుకృతాఙ్కురశఙ్కా యత్ర ధర్మగహనే ఖలు తేనే।

భూరిశర్కరకరమ్బబలీనామాలిభిః సుగతసౌధసఖానామ్॥౨౭॥

ఉజ్జిహానేతి॥ ధర్మేణ గహనే నిబిడే, అథ చ,— పుణ్యకాననరూపే యత్రోచ్చవర్తులధవలతరాణాం సుగతసౌధానాం బౌద్ధదేవాలయానాం సఖాయః సదృశాస్తేషాం భూరిః శర్కరా యేషు తేషాం కరమ్బబలీనాం దధిసక్తూపహారాణాం దధ్యోదనోపహారాణాం వా ఆలిభిః పఙ్క్తిభిరుజ్జిహాన ఉద్గచ్ఛన్ సుకృతాఙ్కరస్తస్య శఙ్కా సంభావనా ఖలు నిశ్చితం తేనే వ్యరచి। ఆమ్రాదివనే హ్యామ్రాద్యఙ్కురా ఏవోద్గచ్ఛన్తి, తథా ధర్మకాననే ధర్మాఙ్కురా ఏవేతి। యత్ర శర్కరామిశ్రదధ్యోదనబలిశ్రేణయ ఉపకల్పితాః సన్తీతి భావః। సఖానీ, 'రాజాహః— '(౫।౪।౯౧) ఇతి టచ్॥౨౭॥

ఖర్వమాఖ్యదమరౌఘనివాసం పర్వతం క్వచన చమ్పకసంపత్।

మల్లికాకుసుమరాశిరకార్షీద్యత్ర చ స్ఫటికసానుమనుచ్చమ్॥౨౮॥

ఖర్వమితి॥ యత్ర క్వచన ప్రదేశే వికసితచమ్పకకుసుమానాం సంపదుచ్చతరపుఞ్జోఽమరౌఘానాం నివాసభూతపర్వతం మేరుం ఖర్వం హ్రస్వమాఖ్యత్। సువర్ణమేరువర్ణశ్చమ్పక- రాశిర్మేరోరప్యుచ్చతరో యత్రాస్తీత్యర్థః। తథా,– మల్లికాకుసుమరాశిః స్ఫటికా ఏవ శిఖరాణి యస్య తం కైలాసపర్వతమనుచ్చం ఖర్వమకార్షీత్। శుభ్రతరస్ఫటిక- వర్ణమల్లికాపుష్పరాశిః కైలాసాదప్యుచ్చతరో యత్రాస్తీత్యర్థః। పృథగన్వయాత్ 'ఖర్వానుచ్చ' పదద్వయం భిన్నమితి జ్ఞేయమ్॥౨౮॥

స్వాత్మనః ప్రియమపి ప్రతి గుప్తిం కుర్వతీ కులవధూమవజజ్ఞౌ।

హృద్యదైవతనివేద్యనివేశాద్యత్ర భూమిరవకాశదరిద్రా॥౨౯॥

స్వాత్మన ఇతి॥ యత్ర హృద్యానాం వర్ణరసాదినా మనోహారిణాం దేవతాసంబన్ధినాం నివేద్యానా పఞ్చస్వాద్యాద్యుపహారాణాం నివేశాదవస్థాపనాద్ధేతోస్తిలమాత్రావకాశే- నాపి దరిద్రా రహితా భూమిః స్వాత్మనః ప్రియం ప్రత్యపి లక్షీకృత్య గుప్తిం సర్వాఙ్గసంవరణరూపం గోపనం కుర్వతీ శోభనస్య స్వస్య వా దేహస్య గోపనం కుర్వతీ వా తిలమాత్రమపి ప్రదేశం ద్రష్టుమదదానా సతీ కులవధూమవజజ్ఞౌ అవమేనే। కులస్త్రీతుల్యాఽభూదిత్యర్థః॥౨౯॥

యత్ర కాన్తకరపీడితనీలగ్రావరశ్మిచికురాసు విరేజుః।

గాతృమూర్ధవిధుతేరనువిమ్బాత్కుట్టిమక్షితిషు కుట్టిమితాని॥౩౦॥

యత్రేతి॥ యత్ర వర్తమానాసు కుట్టిమక్షితిషు చన్ద్రకాన్తాదిమణిబద్ధభూమిషు దేవపూజావసరే గాతౄణాం గాయకానాం గానవశాన్మూర్ధవిధుతేః శిరఃకమ్పస్యానుబిమ్బాత్ప్రతి- బిమ్బాద్ధేతో- స్తద్వ్యాజేన కుట్టిమితాని హఠక్రియమాణచుమ్బనాదిపరిహారార్థం కామినీశిరఃకమ్పవిలసితానీవ విరేజుః। కింభూతాసు— భీమో భీమసేనవత్ కాన్తా సూర్యకాన్తాశ్చన్ద్రకాన్తా వా తేషాం కరైః కిరణైః పీడితాః పురస్తాద్గన్తుం ప్రతిబద్ధాః। తత్రైవ ఘనీభూతా ఇతి యావత్। నీలగ్రావరశ్మయో నీలమణికిరణా ఏవ చికురాః సునీలాః కేశా యాసాం తాసు। కామిన్యో హఠపరిచుమ్బ్యమానాః ప్రియపాణిగృహీతా నీలమణిరశ్మితుల్యాః సునీలాః కేశా యాసాం కృతకచగ్రహాః సత్యశ్చుమ్బనాది- పరిహారాయ శిరఃకమ్పనరూపాన్ విలాసాన్ కుర్వన్తి। నానామణిబద్ధా భూమయో దేవ సేవకా గాయకాశ్చ యత్ర సన్తీతి భావః॥౩౦॥

నైకవర్ణమణిభూషణపూర్ణే స క్షితీన్దురనవద్యనివేద్యే।

అధ్యతిష్ఠదమలం మణిపీఠం తత్ర చిత్రసిచయోచ్చయచారౌ॥౩౧॥

నేతి॥ స క్షితీన్దుర్భూచన్ద్రో నలస్తత్రోక్తరూపే దేవపూజాగృహే అమలం మణిభీ రత్నైః ఖచితం పీఠమధ్యతిష్ఠత్। కింభూతే— నైకవర్ణా మణయో యేషు దేవార్థం కల్పితైర్నానావర్ణైర్భూషణైః పూర్ణే। తథా,— అనవద్యాని మోదకాదినివేద్యాని యస్మిన్। తథా,— చిత్రాణాం నానావర్ణానామాశ్చర్యకారిణాం వా దేవార్థమానీతానాం సిచయానాం వస్త్రాణాముచ్చయేన రాశినా చారౌ రమణీయే పూర్ణే। మణిపీఠమ్, 'అధిశీఙ్-' (౧।౪।౪౬) ఇతి కర్మత్వమ్। 'చారు' ఇతి పాఠే— పీఠవిశేషణమ్॥౩౧॥

పఞ్చాయతనపూజాయాం ప్రాథమ్యేన సూర్యపూజాయా విహితత్వాత్ప్రథమం సూర్యపూజామాహ—

సమ్యగర్చతి నలేఽర్కమతూర్ణం భక్తిగన్ధిరమునాకలి కర్ణః।

శ్రద్ధధానహృదయప్రతి చాతః సామ్బమమ్బరమణిర్నిరచైషీత్॥౩౨॥

సమ్యగితి॥ నలే సూర్యకాన్తమణిరూపం సువర్ణాదిఘటితప్రతిమారూపం వాఽర్కం సమ్యక్ శ్రౌతస్మార్తమార్గేణ అతూర్ణం త్వరారహితం సావధానతయా చిరకాలమర్చతి సతి అమునా సూర్యేణ కర్ణో రాధేయో భక్తిగన్ధిః అల్పా భక్తిర్యస్య తాదృశోఽకలి వ్యజ్ఞాపి। సూర్యభక్తోఽపి కర్ణో నలాపేక్షయాఽతిహీన ఏవేతి సూర్యేణాన్తర్నిశ్చిత ఇత్యర్థః। తథా,— నలేఽర్కం శనైరర్చతి సతి అమ్బరమణిః సూర్యః శ్రీకృష్ణపుత్రం సామ్బమన్తఃకరణే శ్రద్ధధానహృదయప్రతి శ్రద్ధధానహృదయమాత్రం నిరచైషన్నిశ్చితవాన్। సామ్బోఽపి భక్తతయా ప్రసిద్ధోఽప్యల్పశ్రద్ధావాన్, న తు నలవదత్యన్తం భక్త ఇతి నిశ్చికాయేత్యర్థః। ఉభాభ్యామపి సకాశాన్నలస్య సూర్యే మహతీ భక్తిరభూదితి భావః। అర్చతీత్యచౌరాదికాదర్చతేః శతా। భక్తిగన్ధి, అల్పాఖ్యాయాం గన్ధస్యేత్। హృదయప్రతీతి, 'సుప్ ప్రతినా మాత్రార్థే' (౨।౧।౯) ఇత్యవ్యయీభావః॥౩౨॥

తత్తదర్యమరహస్యజపేషు స్రజ్మయః శయమముష్య బభాజ।

రక్తిమానమివ శిక్షితుముచ్చై రక్తచన్దనజబీజసమాజః॥౩౩॥

తదితి॥ తేషాం తేషామర్యమసంబన్ధినాం సూర్యసంబన్ధినాం రహస్యానాం శ్రౌతస్మార్త-మన్త్రాణాం జపేషు ఉపాంశ్వావృత్తిషు విషయే స్రజ్మయో జపమాలికారూపః రక్తచన్దనకాష్ఠజానాం బీజానాం కృతచ్ఛిద్రమణీనాం ఫలమధ్యవర్తిబీజానాం వా సమాజః సమూహో జపతోఽముష్య శయం హస్తం బభాజ సిషేవే। ఉత్ప్రేక్షతే— తత్కరే వర్తమానముచ్చైరతిశయితం రక్తిమానం రక్తత్వం రక్షితుమివ। అన్యోఽపి శిష్య ఉపాధ్యాయం సేవత ఏవ। రక్తచన్దనబీజజపమాలికాజపేన సౌరమన్త్రాణాం శీఘ్రఫలదత్వాత్సౌరమన్త్రాన్ రక్తచన్దనమాలికయా జజాపేత్యర్థః। స్రజ్మయః, ఏకాచ్త్వాన్మయట్॥౩౩॥

ఇదానీం శ్లోకాష్టకేన హరపూజామాహ—

హేమనామకతరుప్రసవేన త్ర్యమ్బకస్తదుపకల్పితపూజః।

ఆత్తయా యుధి విజిత్య రతీశం రాజితః కుసుమకాహలయేవ॥ ౩౪॥

హేమేతి॥ హేమనామకస్య ధత్తూరస్య తరోః ప్రసవేన వికసితకుసుమేన కృత్వా తేన నలేనోపకల్పితా పూజా యస్య స త్ర్యమ్బకో రాజితః శుశుభే। ఉత్ప్రేక్షతే— రతీశం యుధి విజిత్య బలాదాత్తయా గృహీతయా కుసుమరూపకాహలయా ధత్తూరపుష్పాకారవాద్యవిశేషేణేవ। కుసుమకాహలయోపలక్షిత ఇవేతి వా। శరాణాం కౌసుమత్వాద్వాదిత్రాణా- మపి కౌసుమతయా యుక్తత్వాత్కామకాహలాయాః కౌసుమత్వముచితమేవ। పరాభూతాత్కామాద్బలాద్గృహీతయా కౌసుమకాహలయేవ ధత్తూరపుష్పేణ రఞ్జిత ఇత్యర్థః। అన్యోఽపి శత్రుం జిత్వా బలాద్గృహీతేన తచ్ఛత్రవాదిత్రాదినా శోభతే। సౌన్దర్యేణ స్వస్పర్ధితయా స్వస్య శివభక్తత్వాత్కామస్య చ శివవిరోధిత్వాత్స్వవిరోధినం స్వస్వామివిరోధినం చ స్మరం రణే జిత్వా తస్మాద్బలాన్నలేనైవ గృహీతయా కుసుమకాహలయేవ ధత్తూరపుష్పేణ కృత్వా నలేన కృతోపదః, అథ చ,– కృతపూజః శుశుభే। సేవకో హి స్వవిరోధినం స్వస్వామివిరోధినం వా రణే జిత్వా తచ్ఛత్రవాదిత్రాది బలాద్గృహీత్వా స్వామిన ఉపదాకరోతి। తేన చ స్వామీ శోభతే ఇతి వా। ప్రియతరేణ ధత్తూరపుష్పేణ స నలః శివమపూపుజదితి భావః। 'ధత్తూరః కనకాహ్వయః' ఇత్యమరః। 'వాద్యభాణ్డవిశేషే తు కాహలా' ఇతి విశ్వః॥౩౪॥

అర్చయన్హరకరం స్మితభాజా నాగకేసరతరోః ప్రసవేన।

సోఽయమాపయదతిర్యగవాగ్దిక్పాలపాణ్డురకపాలవిభూషామ్॥౩౫॥

అర్చయన్నితి॥ స్మితం వికాసం భజతే స్మితభాక్ తేన వికసితేన నాగకేసరాఖ్యస్య తరోః ప్రసవేన పుష్పేణ కృత్వా హరకరం సువర్ణాదిఘటితదక్షిణామూర్త్యాది- శివప్రతిమాపాణిమర్చయన్ పూజార్థం స్థూలతరం శుభ్రతరం కేసరతరుకుసుమం తత్పాణౌ స్థాపయన్ సోఽయం నలస్తిరశ్చ్యో దిశః ప్రాచ్యాదిదిగష్టకాద్ అవాచ్యా అధో దిశః సకాశాదన్యాఽతిర్యగవాగ్దిక్ ఊర్ధ్వా దిక్ తస్యాః పాలో రక్షకో బ్రహ్మా తస్య చిరకాలఘర్షణాద్గతకృత్తి పాణ్డురం ధవలతరం కపాలం శిరస్తేన బ్రహ్మకపాలేన కృత్వా విభూషామలంకృతిం కపాలరూపాం విభూషామాపయదలమ్భయత్। హరేణ బ్రహ్మణః పఞ్చమం శిరశ్ఛిన్నం ప్రాయశ్చిత్తం కుర్వతో హరస్య భిక్షార్థం కరే తిష్ఠతి। తతశ్చ తత్ప్రతిమాయామపి తేన భవితుం యుక్తమితి కేసరపుష్పరూపేణ బ్రహ్మకపాలేన

తత్కరమలఞ్చకారేత్యర్థః। 'చామ్పేయః కేసరో నాగకేసరః కాఞ్చనాహ్వయః' ఇత్యమరః। హరకరమ్, అర్చనాపేక్షయా కర్మత్వమ్। పక్షే ఆప్నోతేర్గత్యర్థత్వాదణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వమ్। తిర్యగవాగితి వాఽవ్యయమ్, అతిర్యగవాక్ చాసౌ దిక్ చేతి సమాసః॥౩౫॥

నీలనీరరుహమాల్యమయీం స న్యస్య తస్య గలనాలవిభూషామ్।

స్ఫాటికీమపి తనుం నిరమాసీన్నీలకణ్ఠపదసాన్వయతాయై॥౩౬॥

నీలేతి॥ స నలస్తస్య హరస్య స్ఫటికనిర్మితామపి తనుం హరప్రతిమాం నీలనీరరుహాణాం మాల్యం మాలా తన్మయీం గలనాలః కణ్ఠస్తస్య విభూషాం విభూషణం న్యస్య ఆబధ్య నీలకణ్ఠవాచకం పదం తస్య సాన్వయతాయై అన్వయసాహిత్యాయ నీలః కణ్ఠోఽస్యేతి సంబన్ధసార్థక్యాయ నిరమాసీన్నిర్మితవాన్। నీలోత్పలమాలాం కణ్ఠే బద్ధ్వా స్ఫాటికీమపి శివప్రతిమాం నీలకణ్ఠపదసహితామకరోదిత్యర్థః। కణ్ఠ ఏవ నీలోత్పలపూజాం చకార, అన్యత్ర తు చన్దనశ్వేతపుష్పాదిభిః పూజితవానితి భావః॥౩౬॥

ప్రీతిమేష్యతి కృతేన మమేదృక్కర్మణా పురరిపుర్మదనారిః।

తత్పురః పురమతోఽయమధాక్షీద్ధూపరూపమథ కామశరం చ॥౩౭॥

ప్రీతిమితి॥ పురాణాం దైత్యవిశేషాణాం రిపుః, తథా,— మదనస్యారిః శివో మమ కృతేన ఈదృశా కర్మణా పురకామశరదాహరూపవ్యాపారేణ ప్రీతిమేష్యతి ప్రసన్నో భవిష్యతి। అతో హేతోరివ ఇతి బుద్ధ్వేవాయం నలస్తస్య పురరిపోః కామారేః పురో ధూపరూపం ధూపస్వరూపమ్, అథ చ,— ధూపవేషధారిణం పురం గుగ్గులుమధాక్షీత్ దదాహ। అథ తద్దాహానన్తరం ధూపవిశేషరూపం కామశరం కామబాణం చ దదాహ। యస్యారిర్యద్రిరపుశరశ్చ యదగ్రే యేన దహ్యతే స తస్మిన్ ప్రయి (యా)త ఏవ। శివభయేన వేషాన్తరధారిణం పురం దైత్యం కామబాణం చ మోహనాఖ్యం దదాహేత్యర్థః। ధూపసమర్పణాన్తాం శివపూజామకరోదితి భావః। ఈదృశా పుష్పపూజాన్తేన భక్తియుక్తేనాపి కర్మణా పురరిపుః కామారిః శివో మమ కృతే మదర్థం మయి విషయే ప్రీతిం న యాస్యతి ఏతావతాపి సంతుష్టో న భవిష్యతి, అతః కారణాదివ తదగ్రే పురం కామశరం చ దదాహ। ఏవం కృతే శంకరస్తుష్టో భవిష్యతీతి భావ ఇతి వా। పురరిపుర్మదనారిరితి చ యోగస్యైవాత్ర ప్రాధాన్యాన్న పౌనరుక్త్యమ్। 'గుగ్గులౌ కథితః పురః' ఇతి విశ్వః। తత్పురః, శేషషష్ఠీసమాసః। అన్యథా,— అవ్యయేన సహ షష్ఠీసమాసనిషేధః స్యాత్। తదితి లుప్తషష్ఠీకం విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం పృథక్పదం వా॥ ౩౭॥

తన్ముహూర్తమపి భీమతనూజావిప్రయోగమసహిష్ణురివాయమ్।

శూలిమౌలిశశిభీతతయాఽభూధ్ధ్యానమూర్చ్ఛననిమీలితనేత్రః॥౩౮॥

తదితి॥ స చాసౌ ముహూర్తశ్చ తమపి తస్మిన్దేవపూజాక్షణేఽపీత్యర్థః। భీమతనూజావిప్రయోగం వియోగమసహిష్ణురయం నలః శూలిమౌలౌ వర్తమానాచ్ఛశినో భీతతయేవ నేత్రధ్యానేన యన్మూర్ఛ్ఛనమేకాగ్రతాలక్షణః ప్రలయస్తేన హేతునా నిమీలితే సంకోచితపక్ష్మీకృతే నేత్రే యేనైవంభూతోఽభూత్। విరహిత్వాధ్ధరశిరశ్చన్ద్రదర్శనస్య నితరాం సంతాపకారిత్వభియా ధ్యానమూర్ఛ్ఛనవ్యాజేన నేత్రే నిమీలితవానిత్యర్థః। పూజానన్తరం శివస్య ధ్యానం చకారేతి భావః। శూలధారిణాపి యః శిరసి ధృతః, తస్మాదధికం భయం యుక్తమితి సూచయితుం శూలిపదం ప్రాయోజి। తన్ముహూర్తమ్, అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। విప్రయోగం, 'న లోకా—'(౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్ద్వితీయా॥౩౮॥

దణ్డవద్భువి లుఠన్స ననామ త్ర్యమ్బకం శరణభాగివ కామః।

ఆత్మశస్త్రవిశిఖాసనబాణాన్న్యస్య తత్పదయుగే కుసుమాని॥౩౯॥

దణ్డవదితి॥ స నలో దణ్డేన తుల్యం సాష్టాఙ్గపాతేన భువి లుఠన్ సన్ త్ర్యమ్బకం ననామ। కిం కృత్వా— తస్య హరస్య పదయుగే పుష్పాఞ్జలిదానార్థమఞ్జలిదానాయ ధృతాని కుసుమాని న్యస్య సమర్ప్య। తత్రోత్ప్రేక్షతే— తాన్యేవ కుసుమాని ఆత్మనః ఖఢ్గాది శస్త్రం విశిఖాసనం ధనుః, బాణాన్ స్వశస్త్రభూతాని పుష్పాణి హరపదయుగే సమర్ప్య 'అద్యప్రభృతి శస్త్రం న ధారయామి దాసోఽస్మి మాం రక్ష' ఇత్యాది వదన్ శరణం రక్షితారం శివమేవ భజమానో రూపసామ్యాత్కామ ఇవ ధ్యానానన్తరం పుష్పాఞ్జలిదానపూర్వకం భక్త్యతిశయేన దణ్డవత్ప్రణామమప్యకరోదిత్యర్థః। విశిఖాసనం తూణీరం వా। అన్యోఽపి శరణాగతే ఏవమేవ కరోతి॥౩౯॥

త్ర్యమ్బకస్య పదయోః కుసుమాని న్యస్య సైష నిజశస్త్రనిభాని।

దణ్డవద్భువి లుఠన్నిము కామస్తం శరణ్యముపగమ్య ననామ॥

త్ర్యమ్బకస్యేతి॥ (క్షేపకః।) సైష ఇత్యత్ర 'సోఽచి లోపే చేత్-' (౬।౧।౧౩౪) ఇతి సులోపః। పూర్వశ్లోకోక్త ఏవార్థః॥

వ్యాపృతస్య శతరుద్రియజప్తౌ పాణిమస్య నవపల్లవలీలమ్।

భృఙ్గభఙ్గీరివ రుద్రపరాక్షశ్రేణిరశ్రయత రుద్రపరస్య॥౪౦॥

వ్యాపృతస్యేతి॥ రుద్రశబ్దాత్పరేషాం పశ్చాదుచ్చార్యమాణానామక్షాణాం। రుద్రాక్షాణామిత్యర్థః। రుద్రః పరః పరం దైవతం యేషాం వా రుద్రపరాః శివభక్తాస్తత్సంబన్ధినామ్। తైర్ధార్యమాణానామితి యావత్। తాదృశానాం వా మణీనాం శ్రేణిర్మాలా భృఙ్గభఙ్గీర్భ్రమరపఙ్క్తిరివాస్య నలస్య నవపల్లవవల్లీలా యస్య తత్సదృశమిత్యర్థః। ఏవంవిధం పాణిం కరమశ్రయత సిషేవే। కింభూతస్య— రుద్రపరస్య శివభక్తస్య, అత ఏవ శతం రుద్రా దేవతా అస్య శతరుద్రసంబన్ధినః శతరుద్రియసంజ్ఞకస్య 'నమస్తే—' ఇత్యాదిశివసూక్తస్య జప్తౌ జపే విషయే వ్యాపృతస్య సవ్యాపారస్య రుద్రాక్షాణాం రుద్రపరత్వాత్ 'నమస్తే-' ఇత్యాదిషడఙ్గజపం రుద్రాక్షజపమాలయా చకారేత్యర్థః। భృఙ్గమాలాపి నవపల్లవం సేవతే। 'శతరుద్రాద్ఘశ్చ' (వా౦ ౨౭౦౨) ఇతి వక్తవ్యాద్ఘః। జప్తౌ, 'తితుత్ర–' (౭।౨।౯) ఇతీణ్నిషేధః। 'పద్మాక్షైశ్చైవ రుద్రాక్షైః' ఇత్యాదిహారీతోక్తో హరోక్తశ్చ జపమాలావిధిర్ద్రష్టవ్యః। అణిమాదిసిద్ధయే పాద్మే రౌద్రాక్షశ్చేతి జ్ఞాతవ్యః॥౪౦॥

ఉత్తమం స మహతి స్మ మహీభృత్పూరుషం పురుషసూక్తవిధానైః।

ద్వాదశాపి చ స కేశవమూర్తీర్ద్వాదశాక్షరముదీర్య వవన్దే॥౪౧॥

ఉత్తమమితి॥ స మహీభృన్నల ఉత్తమం పరమం పూరుషం పురుషోత్తమం పురుషసూక్తస్య 'సహస్రశీర్షా పురుషః–' (ఋసం౦ ౮।౪।౧౭) ఇత్యాదిషోడశర్చస్య సూక్తస్య విధానైరనుష్ఠానప్రకారవిశేషైః। 'దద్యాత్పురుషసూక్తేన యః పుష్పాణ్యప ఏవ వా। అర్చితం స్యాజ్జగదిదం తేన సర్వం చరాచరమ్। ఆనుష్టుభస్య సూక్తస్య త్రిష్టుబన్తస్య దేవతా। పురుషో యో జగద్బీజమృషిర్నారాయణః స్మృతః॥' తథా— 'ఓంకారపూర్వకైశ్చైవ షోడశర్భిః పృథక్పృథక్। ఆవాహనాసనం పాద్యమర్ఘ్యమాచమనీయకమ్। స్నానం వస్త్రోపవీతం చ గన్ధమాల్యాని చ క్రమాత్। ధూపం దీపం చ నైవేద్యం నమస్కారం ప్రదక్షిణమ్। షోడశోద్వాసనం కుర్యాదేష నారాయణో విధిః॥' ఇతి స్మృతివాక్యవిహితం ప్రత్యృచక్రమనిర్దిష్టైః షోడశోపచారైర్మహతి స్మాపూపుజత్। స నలః 'యవాదేసువా తేవగభ

మోన ఓమ్' ఇతి వ్యుత్క్రమోక్తద్వాదశాక్షరం వాసుదేవమన్త్రం వైష్ణవాగమోక్తక్రమేణోదీర్య సమ్యగుచ్చార్య ద్వాదశాపి కేశవసంబన్ధినీర్మూర్తిర్వైష్ణవీర్ద్వాదశశాలగ్రామశిలామూర్తీర్వవన్దే తుష్టావ ప్రణనామ వా। తా అప్యపూజయదితి భావః। 'శిలా ద్వాదశ భో వైశ్య శాలగ్రామసముద్భవాః। విధివత్పూజితా యేన తస్య పుణ్యం వదామి తే॥ కోటిద్వాదశలిఙ్గైస్తు పూజితైః స్వర్ణపఙ్కజైః। యత్స్యాద్ద్వాదశకల్పేషు దినేనైకేన తద్భవేత్॥' ఇతి పద్మపురాణమితి భావః। పూర్వోక్తద్వాదశాక్షరముచ్చార్య ద్వాదశసంఖ్యాకా అపి కేశవసంబన్ధినీర్మూర్తీః సామర్థ్యాదేతన్మన్త్రాక్షరసూచితాః 'ఓంకేశవాయ ధాత్రే నమః' ఇతి ప్రకారేణ 'ద్వాదశాదిత్యసహితా మూర్తీర్ద్వాదశ విన్యసేత్। కేశవాద్యాః క్రమాద్దేహే వక్ష్యమాణవిధానతః॥ లలాటే కేశవం ధాత్రా కుక్షౌ నారాయణం పునః। అర్యమ్ణా హృది మిత్రేణ మాధవః కణ్ఠదేశతః॥ వరుణేన చ గోవిన్దం పునర్దక్షిణపార్శ్వకే। అంశునా విష్ణుమంసస్థం భగేన మధుసూదనమ్॥ గలే వివస్వతా యుక్తం త్రివిక్రమమనన్తరమ్। వామపార్శ్వస్థమిన్ద్రేణ వామనాఖ్యమథాంసకే॥ పూష్ణా శ్రీధరనామానం గలే పర్జన్యసంయుతమ్। హృషీకేశాహ్వయం పృష్ఠే పద్మనాభం తతః పరమ్॥ త్వష్ట్రా దామోదరం పశ్చాద్విష్ణునా కకుది న్యసేత్। ద్వాదశార్ణం మహామన్త్రం తతో మూర్ధ్ని ప్రవిన్యసేత్॥' ఇతి ద్వాదశాక్షరగర్భితమితి జ్ఞాతవ్యమ్। ప్రకారాన్తరమాగమోక్తం ద్రష్టవ్యమ్। 'మహీయాన్' ఇతి పాఠే— నితరామాగమశాస్త్రకోవిదః పరమభక్తశ్చేత్యర్థః। 'పురుషాః పూరుషా నరః' ఇత్యమరః॥౪౧॥

కథమపూపుజదిత్యాహ—

మల్లికాకుసుమదుణ్డుభకేన స భ్రమీవలయితేన కృతే తమ్।

ఆసనే నిహితమైక్షత సాక్షాత్కుణ్డలీన్ద్రతనుకుణ్డలభాజమ్॥౪౨॥

మల్లికేతి॥ స నలః భ్రమీభిర్భ్రమణైర్వేష్టనైర్వలయితేన వలయాకారీభూతేన మల్లికాకుసుమసంబన్ధినా దుణ్డుభకేన నిర్విషవిఫణస్థూలరాజిలతుల్యేన ఘనస్థూలతరదామ్నా కృత్వా నలేనైవ కృతే రచితే ఆసనే నిహితం స్థాపితం తం పురుషోత్తమం సాక్షాత్తత్త్వతః కుణ్డలినాం చక్షుఃశ్రవసామిన్ద్రః శేషస్తస్య తనుః శరీరం తస్య కుణ్డలం పుచ్ఛవేష్టితవలయాకారశరీరభాగం తద్భజతే ఇతి కుణ్డలాకారశేషశరీరే వర్తమానమివ ఐక్షత। దుణ్డుభస్య విఫణతయా సామ్యాత్స్థూలఘనతరే పుష్పదామ్ని దుణ్డుభపదం లాక్షణికమ్। దుణ్డుభప్రతికృతిర్దుణ్డుభకః 'ఇవే ప్రతికృతౌ' (౫।౩।౯౬) ఇతి కన్। 'దుడి నిమజ్జనే' దుణ్డతీతి దుణ్డుభ ఇత్యౌణాదికః పృషోదరాదిర్వా॥౪౨॥

మేచకోత్పలమయీ బలిబన్ధుస్తద్వలిస్రగురసి స్ఫురతి స్మ।

కౌస్తుభాఖ్యమణికుట్టిమవాస్తుశ్రీకటాక్షవికటాయితకోటిః॥౪౩॥

మేచకేతి॥ మేచకోత్పలాని నీలోత్పలాని తన్మయీ తద్వలిస్రక్ తేన నలేన సమర్పితా వలిస్రక్ పూజామాలా బలిబన్ధుర్బలేర్బన్ధనకారిణః శ్రీవిష్ణోరురసి స్ఫురతి స్మాశోభత। ఉత్ప్రేక్షతే - కౌస్తుభాఖ్యమణేః సంబన్ధి కుట్టిమం కౌస్తుభమణిబద్ధా భూర్వక్షోలక్షణా తద్వాస్తు వసతిస్థానం యస్యాస్తస్యాః శ్రియః కటాక్షాణాం వికటాయితాని విస్తారానీన్నలతరనేత్రగోలకవంక్రవిస్ఫురితకిరణాస్తేషాం కోటిః పరమ్పరేవ। నీలోత్పలమాలాయా వక్షస్యేవ వర్తమానత్వాత్తత్రైవ చ లక్ష్మ్యా అపి వర్తమానత్వాత్సామ్యాత్కటాక్షవికటాయితం కోటిరివాశోభతేతి ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। బలిబన్ధుః, తృని పూర్వేణ 'ద్వితీయా-' (౨।౧।౨౪) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః। వికటాయితమ్, ఆచారక్యఙ్న్తాద్భావే నిష్ఠా॥౪౩॥

స్వర్ణకేతకశతాని స హేమ్నః పుణ్డరీకఘటనాం రజతస్య।

మాలయారుణమణేః కరవీరం తస్య మూర్ధ్ని పునరుక్తమకార్షీత్॥౪౪॥

స్వర్ణేతి॥ స నలస్తస్య పురుషోత్తమస్య మూర్ధ్ని హేమ్నః సువర్ణఘటితపుష్పాణాం మాలయా కృత్వా స్వర్ణకేతకీపుష్పాణాం శతాని, తథా,— రజతస్య రూప్యఘటితపుష్పాణాం మాలయా కృత్వా పుణ్డరీకాణాం సితామ్బోజానాం ఘటనాం సమర్పణాం, తథా,— అరుణమణేః సమర్పితమాణిక్యపద్మరాగాదిరక్తవర్ణమణీనాం మాలయా చ కృత్వా కరవీరపుష్పాణి, ఏతత్సర్వం పునరుక్తమకార్షీత్। సవర్ణేనాన్యేనైవ పూజాయాః సిద్ధత్వాత్స్వర్ణకేతకాది నిరర్థకం చకారేత్యర్థః। స్వర్ణకేతకాదిభిః సువర్ణ- ఘటితపుష్పాదిభిశ్చ శ్రీపురుషోత్తమమపూపుజదితి భావః। విష్ణుపూజాయాం కమలకరవీరజపాబాణపుష్పవ్యతిరిక్తానాం రక్తపుష్పాణాం నిషేధః, గృహారోపితకర- వీరకుసుమపూజానిషేధః, ఇత్యవిరోధః। పునరుక్తం, 'నపుంసకమనపుంసకేన–' (౧।౨।౬౯) ఇత్యేకశేషైకవద్భావౌ॥ ౪౪॥

నాల్పభక్తబలిరన్ననివేద్యైస్తస్య హారిణమదేన స కృష్ణః।

శఙ్ఖచక్రజలజాతవదర్చ్యః శఙ్ఖచక్రజలపూజనయాభూత్॥ ౪౫॥

నాల్పేతి॥ స పురుషోత్తమస్తస్య నలస్యాన్ననివేద్యైస్తేన సమర్పితైర్నానావిధౌదనానాముపహారైః కృత్వా నాల్పోఽతిమహాన్ భక్తబలిరోదనోపహారో యస్య, అథ చ,— అతిమహాన్ భక్తః శ్రద్ధాపరో బలిర్వైరోచనిర్యస్య, ఏవంభూతోఽభూత్। తథా,— నలసమర్పితేన హారిణమదేన కస్తూర్యా కృష్ణవర్ణః, అథ చ,— కృష్ణనామా అభూత్। తథా,— హేమరూప్యాదిబద్ధదక్షిణావర్తాదిశఙ్ఖానాం చక్రం సమూహస్తత్ర స్థితేన జలేన కృత్వా యా పూజా అభిషేకార్ఘదానాదిరూపా తయా కృత్వా శఙ్ఖచక్రజలేన జాతవతీ సంపన్నార్చా పూజా యస్య, అథ చ,— శఙ్ఖః పాఞ్చజన్యః, చక్రం సుదర్శనః, జలాజ్జాతం పద్మం, తాని విద్యన్తే యస్యాస్తాదృశీ శఙ్ఖచక్రపద్మయుక్తా అర్చా ప్రతిమా యస్యైవంవిధోఽభూత్। పురుషోత్తమసంబన్ధినామేతేషాం శబ్దానామన్వర్థత్వమేవ తత్కృతాన్ననైవేద్యాదిసమర్పణేనేదానీమభూదిత్యర్థః। ఏతన్నిబన్ధనా ఏవాస్యైతాః సంజ్ఞా ఇతి వా। అత్ర ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। 'ప్రతికృతిరర్చా పుంసి—' ఇత్యమరః। నాల్పేవి నకారసమాసః। హారిణేతి, సంబన్ధేఽణ్॥ ౪౫॥

రాజ్ఞి కృష్ణలఘుధూపనధూమాః పూజయత్యహిరిపుధ్వజమస్మిన్।

నిర్యయుర్భవధృతా భుజగా భీదుర్యశోమలినితా ఇవ జాలైః॥౪౬॥

రాజ్ఞీతి॥ కృష్ణలఘుః కృష్ణగురుస్తస్య ధూపనధూమా ధూపకరణసంబన్ధినో ధూమా అస్మిన్ రాజ్ఞి నలే అహిరిపుర్గరుడో ధ్వజే యస్య తం గరుడధ్వజం పురుషోత్తమం ధూపోపచారేణ పూజయతి సతి జాలైర్గవాక్షైర్బహిర్నిర్యయుః। ఉత్ప్రేక్షతే— భీరేవ దుర్యశో (?) గరుడాసత్తిభయజన్యేనాయశసా స్వతో ధవలతరా అపి మలినితాః శ్యామీకృతాః దేవతాగారస్థితేన భవేన హరేణ స్వదేహే భూషణత్వేన ధృతా వాసుకిప్రముఖా భుజగా ఇవ। అయమస్మద్రిపుకేతుం పూజయతి, అతో రిపునికటే స్థాతుమశక్యమితి హరాశ్రితాః శబలా అపి సర్పా భీదుర్యశోమలినితా ఇవ దణ్డాయమానకృష్ణధూమవ్యాజేన జాలైర్నిర్యయురిత్యర్థః। అన్యోఽపి భీతిమలినో జాలాదిద్వారేణ బహిర్నిర్గచ్ఛతి। 'ధూపజ—' ఇత్యపి పాఠః। అగురుపర్యాయో 'లఘు' శబ్దః। తేన కృష్ణాగురురిత్యర్థః॥౪౬॥

అర్చనిఃస్వమణిమాల్యవిమిశ్రైః స్మేరజాతిమయదామసహస్రైః।

తం పిధాయ విదధే బహురత్నక్షీరనీరనిధిమగ్నమివైషః॥౪౭॥

అర్ఘేతి॥ ఏష నలః అర్ఘేణ మూల్యేన నిఃస్వా దరిద్రాస్తేషామత్యుత్తమానాం మణీనాం మాల్యైర్మాలాభిర్విమిశ్రైః స్మేరజాతిమయదామసహస్రైర్వికసితమాలతీకుసుమమాలా-సహస్రైస్తం పురుషోత్తమం పిధాయాచ్ఛాద్యైవ బహూని రత్నాని యస్మిన్నేవంభూతో యః క్షీరనీరనిధిర్దుగ్ధసముద్రస్తత్ర మగ్నమివ విదధే చకార। మధ్యే మధ్యే మణిమాలాభిర్మధ్యే మధ్యే పుష్పమాలాభిః సంవేశ్య బహురత్నక్షీరసముద్రశాయినమివ చకారేత్యర్థః। రత్నస్థానే రత్నాన్యేవ, క్షీరస్థానే చ తాని దామాని, త్రైరాశిఖం పర్యపూపుజదితి భావః। సమృద్ధ్యతిశయో భక్త్యతిశయశ్చ సూచితః। బహూని రత్నాని క్షీరాణి చ యస్మిన్, స చాసౌ నీరనిధిశ్చేతి వా॥౪౭॥

అక్షసూత్రగతపుష్కరబీజశ్రేణిరస్య కరసంకరమేత్య।

శౌరిసూక్తజపితుః పునరాపత్పద్మసద్మచిరవాసవిలాసమ్॥౪౮॥

అక్షేతి॥ అక్షసూత్రం జపమాలాం గతాని ప్రాప్తాని తత్ర వర్తమానాని పుష్కరబీజాని కమలబీజాని తేషాం శ్రేణిః పద్మాక్షరచితా జపమాలికా శౌరిసూక్తజపితుః 'విష్ణోర్ను కమ్—' (ఋంసం౦ ౨।౨।౨౪) ఇత్యాదివిష్ణుసూక్తజపశీలస్యాస్య నలస్య కరసంకరం పాణిపద్మసంబన్ధమేత్య ప్రాప్య పునరపి పద్మరూపే సద్మని స్వగృహే చిరం వాసః స్థితిస్తేన కృత్వా యో విలాసః శోభా తమాపత్ప్రాప। విష్ణుమన్త్రా హి పద్మాక్షమాలయా జప్యన్తే, నలకరశ్చ పద్మసదృశః, తత్సంబన్ధాత్పద్మాక్షమాలా పునరపి పద్మసద్మనివాసం ప్రాప్తా వేతి ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। 'పుష్కరామ్భోరుహాణి చ' ఇత్యమరః। జపితుః, తాచ్ఛీల్యే తృని 'ద్వితీయా –'(౨।౧।౨౪) ఇతి యోగవిభాగాత్పూర్వేణ సమాసః॥౪౮॥

కైటభారిపదయోర్నతమూర్ధ్నా సఞ్జితా విచకిలస్రగనేన।

జహ్నుజేవ భువనప్రభుణాఽభాత్సేవితానునయతాయతమానా॥౪౯॥

కైటభేతి॥ అనునయతా అర్ధాన్మామేవం చరణసమీపం ప్రాపయతా భువనప్రభుణా లోకనాథేన నతమూర్ధ్నా నమ్రశిరసా ప్రణామలక్షణం షోడశముపచారం కుర్వతాఽనేన నలేన కైటభారేః శ్రీవిష్ణోః పదయోః సఞ్జితా పుష్పాఞ్జలిత్వేన సమర్పితా ఆయతమానాఽతిదీర్ఘా విచకిలస్రక్ మల్లికామాలా జహ్నుజా గఙ్గేవాభాత్। చరణసంబన్ధాదతిదైర్ఘ్యాద్ధవలతరత్వాచ్చ గఙ్గేవ శుశుభ ఇత్యర్థః। సాఽప్యేవంవిధా। (అథ చ,—) అన్యాపి మానినీ నాయికా ఏవంవిధా ప్రియేణైవమనునీయతే। అథ చ,— భూలోకం ప్రతి గమనార్థం యతమానా సప్రయత్నా,అత

ఏవ— అను పశ్చాన్నయతా పరావర్త్య పునరపి బ్రహ్మలోకం ప్రాపయతా పునరత్రాగన్తవ్యమితి ప్రార్థయమానేన నతమూర్ధ్నా లోకనాథేన బ్రహ్మణా సేవితా జాహ్నవీవ। భువనప్రభుణా రుద్రేణ వా। ఉక్తవిశేషణవిశిష్టేన జలప్రభుణా వరుణేన సముద్రేణ వా సేవితేతి వా। ప్రణామాన్తాం షోడశోపచారపూజాం సమాపయదితి భావః। 'స్మృతో విచకిలో మల్లీప్రభేదే మదనేఽపి చ' ఇతి విశ్వః॥ ౪౯॥

స్వానురాగమనఘః కమలాయాం సూచయన్నపి హృది న్యసనేన।

గౌరవం వ్యధిత వాగధిదేవ్యాః శ్రీగృహోర్ధ్వనిజకణ్ఠనివేశాత్॥౫౦॥

ఇత్యవేత్య వసునా బహునాపి ప్రాప్నువన్న ముదమర్చనయా సః।

సూక్తిమౌక్తికమయైరథ హారైర్భక్తిమైహత హరేరుపహారైః॥౫౧॥

స్వేతి॥ ఇతీతి॥ యుగ్మమ్॥ స నల ఇతి పూర్వోక్తం శ్రీవిష్ణోరభిప్రాయమవేత్య జ్ఞాత్వా బహునాపి వసునా స్వర్ణమణివసనాదినా లక్ష్మీస్థానీయేన సమర్పితేన కృతయాఽర్చనయా ముదం న ప్రాప్నువన్ హర్షమలభమానః సన్, అథ పశ్చాత్సూక్తయః సరసశోభనపదబన్ధాస్తద్రూపాణి మౌక్తికాని తన్మయైర్ద్వారైరేకావల్యాదిహారైరేవోపహారైః పూజనైః కృత్వా హరేర్భక్తిమైహతాకృతేత్యర్థః। సమ్యగ్వ్యదికం పూజనం కృత్వా శ్రీపురుషోత్తమదశావతారాదిస్తుతిం ప్రారేభ ఇతి భావః। ఇతి కిమ్— న విద్యతే అఘం దుఃఖం పాపం దారిద్ర్యం చ యస్మాద్ధేతోః సోఽనఘః పుణ్యశ్లోకః శ్రీవిష్ణుః హృది న్యసనేన స్థాపనేన కృత్వా కమలాయాం లక్ష్మ్యాం విషయే స్వస్యానురాగం ప్రేమభరం తాం ప్రతి లోకం ప్రతి వా సూచయన్నపి శ్రీగృహాన్నిజహృదయాదూర్ధ్వ ఉపరిభాగే వర్తమానో నిజకణ్ఠస్తత్ర నివేశాత్స్థాపనాద్ధేతోర్వాగధిదేవ్యాః సరస్వత్యా గౌరవం వ్యధిత బహు సంమానమకృత। అన్యోఽపి రాజాదిరేకాం ప్రియామధోభాగే స్థాపయన్నాలిఙ్గనాదినా సంభావయన్నన్యాం తత్సపత్నీం ప్రియతమాం తదీయగృహస్యోర్ధ్వదేశే స్థాపయన్ కణ్ఠాశ్లేషం చ కుర్వన్తస్యా గౌరవం కరోతి। తథా విష్ణోర్వక్షసి లక్ష్మీస్తిష్ఠతి, తదుపరిభాగే కణ్ఠే సరస్వతీతి విష్ణోః సరస్వత్యాం గౌరవమధికమితి జ్ఞాత్వా సరస్వత్యా కృత్వా స్తుతిం చక్ర ఇత్యర్థః। మౌక్తికరూపణేన సూక్తైర్నైర్మల్యం సూచ్యతే స్తుత్యా నలస్య భక్త్యతిశయశ్చ॥౫౦-౫౧॥

స్వమౌద్ధత్యం పరిహరన్స్తుతిమాహ—

దూరతః స్తుతిరవాగ్విషయస్తే రూపమస్మదభిధా తవ నిన్దా।

తత్క్షమస్వ యదహం ప్రలపామీత్యుక్తిపూర్వమయమేతదబోచత్॥౫౨॥

దూరత ఇతి॥ అయం నల ఇతి ఉక్తిపూర్వం యథా తథా పూర్వమేవముక్త్వా ఏతద్వక్ష్యమాణమవోచత్। ఇతి కిమ్— హే స్వామిన్! తే తవ స్తుతిర్దూరతో నితరామవాగ్విషయో వాచామగోచరః। యతస్తవ రూపం 'యతో వాచో నివర్తన్తే–' (తైం ౨।౪) ఇత్యాదిశ్రుతేః। అర్థాద్గోచరో నేతి త్వదీయా స్తుతిః కథంకారం కర్తుం శక్యా? స్వరూపకథనేఽప్య-శక్యత్వాత్తవ స్తుతిరప్యశక్యకరణైవేత్యర్థః। అత ఏవ అస్మాభిః కృతా అభిధా భవద్గుణవర్ణనవిషయా వాణీ తవ నిన్దైవ। అత్యన్తాల్పకస్తావకత్వాత్ అవాగ్గోచరస్యాపి వాగ్గోచరకరణాచ్చేత్యర్థః। ఏవంసత్యపి మూర్ఖతయా యదహం ప్రలపామి స్వరూపాజ్ఞానాన్నిరర్థకం వదామి తత్ క్షమస్వేతి। ప్రలపామీత్యనేన నితరామనౌద్ధత్యం సూచితమ్॥౫౨॥

స్వప్రకాశ! జడ ఏష జనస్తే వర్ణనం యదభిలష్యతి కర్తుమ్।

నన్వహర్పతిమహః ప్రతి స స్యాన్న ప్రకాశనరసస్తమసః కిమ్॥౫౩॥

స్వేతి॥ హే స్వప్రకాశ! సూర్యాదివత్ప్రకాశాన్తరనిరపేక్ష పరమాత్మన్! ఏష మల్లక్షణో జడోఽవిద్యాచ్ఛాదితచైతన్యో జనస్తే వర్ణనం కర్తుం యదభిలష్యతి సోఽహర్పతేః సూర్యస్య మహస్తేజః ప్రతి లక్షీకృత్య సూర్యతేజోఽహం ప్రకాశయిష్యామీతి తమసోఽన్ధకారస్య ప్రకాశనే రసోఽనురాగః కిం న స్యాత్, అపి తు స్వప్రకాశస్య తవ వర్ణనే జడస్య మమాభిలాషః సూర్యతేజఃప్రకాశనే తమసోఽభిలాష ఇవాత్యన్తమనుచిత ఏవేత్యర్థః। ఆత్మా స్వప్రకాశ ఇతి వేదాన్తసిద్ధాన్తః॥౫౩॥

నను యది త్వం జడో మదీయస్వరూపం న జానాసి, తర్హి త్వదీయే వాఙ్మనసే కథం మత్పరాయణే ఇత్యాశఙ్కాం పరిహరన్ స్తుత్యవసరం దాతుమాహ—

మైవ వాఙ్మనసయోర్విషయో భూస్త్వాం పునర్న కథముద్దిశతాం తే।

ఉత్కచాతకయుగస్య ఘనః స్యాత్తృప్తయే ఘనమనాప్నువతోఽపి॥ ౫౪॥

మైవేతి॥ హే భగవన్ ! త్వం 'యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహ' (త్రైం ౨।౪) ఇత్యాదిశ్రుతిప్రామాణ్యాద్వాఙ్మనసయోర్విషయో గోచరో మైవ భూః తాభ్యాం గ్రహీతుం న శక్యః స ఏవ యద్యపి, తథాపి తే వాఙ్మనసే పునస్త్వాం కథం నోద్దిశతామ్, అపి తు అవిషయమపి త్వాముద్దిశ్య ప్రవర్తేతామిత్యర్థః। దృష్టాన్తమాహ— అతిదూరవర్తిత్వాత్ ఘనం మేఘమనాప్నువతోఽలభమానస్యాప్యుత్కస్యోత్కణ్ఠితస్య చాతకస్త్రీపుంసయుగస్య ఘనో మేఘో జలదానేన తృప్తయే స్యాదేవేతి దృష్టాన్తేనావిషయోఽపి భవాన్ స్తుతో ధ్యాతశ్చ మోక్ష హేతుః। స్వయమేవానుగ్రహీష్యతీతి తవ స్తుతిః కర్తుం యుక్తైవేతి భావః। వాఙ్మనసయోః, 'అచతుర— (౫।౪।౭౭) ఇత్యాదినా సాధుః॥౫౪॥

ఇదానీం ప్రథమం మత్స్యావతారం స్తోతుమాహ—

ఛద్మమత్స్యవపుషస్తవ పుచ్ఛాస్ఫాలనాజ్జలమివోద్ధతమబ్ధేః।

శ్వైత్యమేత్య గగనాఙ్గణసఙ్గాదావిరస్తి విబుధాలయగఙ్గా॥౫౫॥

ఛద్మేతి॥ హే హరే ! శఙ్ఖాసురాపహృతవేదోద్ధరణరూపచ్ఛద్మనా మత్స్య ఏవ వపుర్యస్య తస్య తవ పుచ్ఛేనాస్ఫాలనాదాఘాతాదూర్ధ్వముద్ధతం క్షిప్తముచ్ఛలితం సాగరజలమివ గగనాఙ్గణస్య సఙ్గాత్సంబన్ధాచ్ఛ్వైత్యం ధవలతామేత్య ప్రాప్య విబుధాలయస్య స్వర్గస్య గఙ్గా మన్దాకినీ ఆవిరస్తి ప్రకటీభవతి। తదేవ జలం మన్దాకినీభూయ గగనే స్ఫురతీత్యర్థః। వేదసంరక్షణద్వారా లోకానుగ్రహార్థమేవ త్వయా తత్తచ్ఛరీరం ధార్యతే ఇతి భావః। ఏవముత్తరత్రాపి జ్ఞేయమ్। శ్వైత్యమేత్యేవేతి వాన్వయః। 'యదా యదా హి ధర్మస్య గ్లానిర్భవతి భారత' (భం గీం ౪।౭) ఇత్యాది శ్రీకృష్ణవచనమేవ 'ఛద్మ' పదేన సూచితమ్। సాగరోదకస్యాశ్రయౌపాధికతయా ప్రతిభాసమాన- స్యాపి గగనే క్షిప్తతయా నిరుపాధికం శుక్లమేవాపాం రూపం ప్రకటితమిత్యనేనాతిస్థూలతరశరీరవత్త్వం సూచితమ్। నదీ చాద్యాపి తత్రైవ తిష్ఠతి, న త్వధః పతతీతి సామర్థ్యాతిశయః సూచ్యతే। యద్యపి నలః శైవ ఇతి ప్రథా తథాపి శివస్య విష్ణుభక్తత్వాద్విష్ణుస్తుత్యైవ శివస్య ప్రీతిసంభవాదైకరూప్యాచ్చ నలస్య విష్ణుస్తుతి- కరణమ్। శ్రీహర్షస్య చ పరమవైష్ణవత్వాత్పురుషోత్తమస్తుతినిబన్ధనం యుక్తమేవేతి న కాచిదనుపపత్తిః। అత ఏవోపసంహారేఽపి 'హరిహరం పరిపూజ్య' ఇత్యుక్తమ్॥౫౫॥

కూర్మం వర్ణయతి—

భూరిసృష్టిధృతభూవలయానాం పృష్ఠసీమని కిణైరివ చక్రైః।
చుమ్బితావతు జగత్క్షితిరక్షాకర్మఠస్య కమఠస్తవ మూర్తిః॥౫౬॥

భూరితి॥ హే భగవన్! తవ కమఠసంజ్ఞా మూర్తిర్జగద్ అవతు। కింభూతా— భూరిషు సృష్టిషు ప్రతిసర్గం ధృతానాం భూవలయానాం కిణైరతిఘర్షణనిష్ఠురీభూతసంజాతవైవర్ణ్యత్వగ్వ్రణైరివ చక్రైశ్చక్రాకారరేఖావిన్యాసవిశేషైః పృష్ఠస్య సీమని స్థలే చుమ్బితా స్పృష్టా। కింభూతస్య— క్షితౌ క్షయే ప్రలయే రక్షాయాం చ కర్మఠస్య కర్మశూరస్య పృష్ఠే ధారణేన క్షివిరక్షణక్షమస్య। పృథ్వీధారణద్వారా లోకానుగ్రహార్థమేవ కమఠరూపం త్వయా ధృతమితి భావః। సప్తపాతాలాన్తేఽధస్తాత్ఫణామణ్డలేన శేషో భువం బిభర్తి, తతోఽప్యధో బ్రహ్మాణ్డాధఃకటాహస్య భారం పృష్ఠే వహన్ బ్రహ్మాణ్డావరణ (జలావరణ)రూపే జలే కూర్మరాజో వర్తత ఇతి పురాణమ్। ఏతేన ప్రతిసర్గమనన్తభూమణ్డలధారణేనానిర్వాచ్యమహిమత్వం సూచితమ్। కమఠపృష్ఠే చ స్వభావతశ్చక్రాణి భవన్తి॥౫౬॥

శ్లోకద్వయేన వరాహం వర్ణయతి—

దిక్షు యత్ఖురచతుష్టయముద్రామభ్యవైమి చతురోఽపి సముద్రాన్।
తస్య పోత్రివపుషస్తవ దంష్ట్రా తుష్టయేఽస్తు మమ వాస్తు జగత్యాః॥౫౭॥

దిక్ష్వితి॥ అహం చతసృషు ప్రాచ్యాదిదిక్షు చతురోఽపి సముద్రాన్ యస్య వరాహస్య ఖురాణాం చతుష్టయస్య ముద్రాం విన్యాసం స్థాపితచరణాతిభారసంజాతభూగర్తమేవాభ్యవైమి జానే, తస్య పోత్రివపుషో మహావరాహదేహస్య తవ దంష్ట్రా మమ తుష్టయే కామపూర్త్యానన్దాయాస్తు। కింభూతా దంష్ట్రా— జగత్యాః పాతాలాదుద్ధరణాద్భూమేర్వాస్తు వసతిగృహమ్। ధృతభూమిరిత్యర్థః। 'కోలః పోత్రీ కిరిః కిటిః' ఇత్యమరః। షిత్త్వప్రాప్తస్య జీషోఽనిత్యత్వాద్దంష్ట్రా॥౫౭॥

ఉద్ధృతిస్ఖలదిలాపరిరమ్భాల్లోమభిర్బహిరితైర్బహుహృష్టైః।
బ్రాహ్మమణ్డమభవద్బలినీపం కేలికోల! తత్ర తత్ర న మాతః॥౫౮॥

ఉద్ధృతీతి॥ హే కేల్యా క్రీడామాత్రేణ కోల ధృతవరాహరూప భగవన్! హిరణ్యాక్షం దైత్యం హత్వా పాతాలాత్సకాశాదుద్ధృతావుద్ధరణసమయే స్ఖలన్త్యాః పతన్త్యా ఇలాయా భువః పరిరమ్భాత్సమారమ్భేణ ధారణాదాలిఙ్గనాచ్చ హేతోర్బహు నితరాం హృష్టైరున్నతీభూతైః, అత ఏవ బ్రహ్మాణ్డం నిర్భిద్య బహిరితైర్నిర్గతైర్లోమభిః కృత్వా బ్రాహ్మమణ్డం తవ బలేః పూజాయాః సంబన్ధి నీపం తత్కాలవికసితకదమ్బకుసుమమివాభవత్। కింభూతస్య— తత్ర బ్రహ్మాణ్డే స్థూలతరదేహత్వాన్న మాతః సంమాతుమశక్తస్య। ఏవంవిధ-కుసుమపూజాయోగ్యస్త్వమేవ భవసీత్యర్థః। అన్యోఽపి యోషిదాలిఙ్గనాదుదితరోమాఞ్చో భవతి। 'బ్రాహ్మోఽజాతౌ' (౬।౪।౧౭౧) ఇతి సాధుః। మాతః, 'మా మానే' ఇత్యస్మాచ్చతా॥౫౮॥

శ్లోకద్వయేన శ్రీనృసింహం వర్ణయతి—

దానవాద్యగహనప్రభవస్త్వం సింహ! మామవం రవైర్ఘనఘోరైః।

వైరిదారిదివిషత్సుకృతాస్త్రగ్రామసంభవభవన్మనుజార్ధః॥౫౯॥

దానవేతి॥ హే సింహ! దానవానామాద్యస్య ప్రథమస్య హిరణ్యకశిపోర్గహనం మరణరూపం సంకటం తదర్థం ప్రభవ ఉత్పత్తిః ప్రాకట్యం యస్య తన్మారణార్థం కృతావతారః, అథ చ,— దానవో హిరణ్యకశిపుస్తద్రూపమాద్యం పురాతనం యద్గహనం వనం తత్ర ప్రభవో యస్య। పురాతనే హి వనే సింహసంభవో యుక్తః, అథ చ,— దానవానామాద్యః శ్రీహరిభక్తత్వాన్ముఖ్యః ప్రహ్లాదస్తస్య గహనే పితృకారితతాడనాదిదుఃఖనిమిత్తే హిరణ్యకశిపువిదారణద్వారా భక్తప్రహ్లాదసంరక్షణార్థం ధృతోత్పత్తిర్యేన తాదృశస్త్వం ఘనవన్మేఘవద్ఘోరైర్గమ్భీరైర్నిబిడైర్భీషణైశ్చ వా రవైః సింహనాదైర్మామవ। కింభూతః— వైరిణః శత్రూన్దారయన్తి తచ్ఛీలాని దివిషదాం మునీనాం దేవానాం చ సుకృతాని అస్త్రాణి చ తేషాం గ్రామః సమూహస్తస్మాత్ సంభవ ఉత్పత్తిర్యస్య తాదృశో భవన్ సంపద్యమానో మనుజో మనుష్య ఏవార్ధ ఏకదేశో యస్య। 'దానవాఘ-' ఇతి పాఠే— దానవానాం పాపాని తేషాం గహనం లక్షణయా బాహుల్యం తేన ప్రభవో యస్య। దానవదురితోద్రేకాత్తిర్యగ్యోనిసింహరూపత్వం, దివిషత్పుణ్యోద్రేకాచ్చోత్తమయోని- మనుష్యరూపత్వమిత్యర్థః। దానవానామాద్యస్య హిరణ్యకశిపోర్గహనే సభామహోద్యానే ప్రభవః ప్రకటనం యస్య వా। ఏతేన స్వర్గవాసినాం పుణ్యైరస్త్రైశ్చ కృతమనుష్యార్ధదేహః స్వతేజోనిర్మితసింహార్ధశ్చ నరహరిర్హిరణ్యకశిపోర్మహాసభోపవనే ఏవావతతారేతి సకలపురాణసంవాదః ప్రకటితః। స్తమ్భాదితి తు ప్రవాదమాత్రమితి భాగవత- విరోధాదుపేక్ష్యమ్॥౫౯॥

దైత్యభర్తురుదరాన్ధునివిష్టాం శక్రసంపదమివోద్ధరత స్తే।
పాతు పాణిశృణిపఞ్చకమస్మాఞ్ఛిన్నరజ్జునిభలగ్నతదన్త్రమ్॥౬౦॥

దైత్యేతి॥ హే శ్రీనృసింహ! తే పాణిసంబన్ధినాం శృణీనాం తీక్ష్ణతరనఖరూపాణామఙ్కుశానాం పఞ్చకమస్మాన్ పాతు। కింభూతస్యేవ తవ— దైత్యభర్తుర్హిరణ్యకశిపో- రుదరలక్షణేఽన్ధౌ కూపే నివిష్టాం పతితాం శక్రసంపదముద్ధరత ఇవ తస్మాద్బహిర్నిర్గమయత ఇవ। కింభూతం పఞ్చకమ్— ఛిన్నరజ్జునిభాని మధ్యత్రుటితపూర్వపతితదోర- కతుల్యాని లగ్నాని తస్య దైత్యరిపోరుదరస్య చాన్త్రాణి యత్ర యస్య వా యథా కూపపతితం వస్తు సముద్ధర్తుం లోహనిర్మితాఙ్కుశపఞ్చకం కూపమధ్యే నిక్షిప్య చాలయిత్వా పూర్వనిమగ్నరజ్జుఖణ్డసహితం తదాదాయ నిర్గచ్ఛతి తథా తవ రజ్జుస్థానీయభుజదణ్డకపాణిజశృణిపఞ్చకం దైత్యరాజోదరకూపపతితామిన్ద్రసంపదముద్ధరఞ్ఛిన్నరజ్జుని- భలగ్నతదన్త్రం సన్మామవత్విత్యర్థః। శృణాతి హినస్తి, శ్రృణిరౌణాదికః। 'అస్మదో ద్వయోశ్చ' (౧।౨।౫౯) ఇతి బహుత్వమ్॥౬౦॥

శ్లోకచతుష్టయేన వామనం వర్ణయతి—

స్వేన పూర్యత ఇయం సకలాశా భో బలే! న మమ కిం భవతేతి।
త్వం బటుః కపటవాచి పటీయాన్దేహి వామన! మనఃప్రమదం నః॥౬౧॥

స్వేనేతి॥ హే వామన! ఇతి పూర్వార్ధోక్తా కపటవాక్ తస్యాం విషయే పటీయానతినిపుణో బటుర్బ్రహ్మచారివేషధారీ చపలస్త్వం నోఽస్మదాదీనాం మమ వా మనసః ప్రమదం హర్షం ధేహి, సర్వాభిలాషపూరణం కుర్విత్యర్థః। బటవశ్చ కపటవాచో భవన్తి। ఇతి కిమ్— పాదత్రయమాత్రస్థలయాచిని వామనే 'కిమేతదల్పీయస్త్వయా యాచితం సకలమేతద్భువనం గృహాణ, అహం దదామి' ఇతి దానశూరత్వాద్బలిచక్రవర్తిని భాషమాణే శ్లేషవక్రోక్తిచ్ఛలేన వామనస్య ప్రత్యుత్తరమేతత్— భో బలే చక్రవర్తిన్! భవతా స్వేనాత్మనా హేమరత్నాదినా ద్రవ్యేణ వా ఇయం మదీయా సకలాశా సర్వోఽప్యభిలాషో న పూర్యతే, అపి తు పరిపూర్ణా కరిష్యత ఏవ, పరం మమ (యతస్య) భిక్షోః నిఃస్పృహస్య వా కిం ప్రయోజనమితి శేషః। త్వం సమర్థ ఏవ పరం తావతా మమ ప్రయోజనం నాస్తి। కుటీనిర్మాణార్థం పదత్రయమితం స్థలమేవ దేహీత్యర్థః। స్వేనాత్మీయేన బలేన చ సైన్యేన చ నిజశక్త్యా వా

సకలా దిక్ భవతా పూర్యతే వ్రియత ఏవ, తథాపి మమ కిం తేన ? యో యద్యాచతే తస్మై తద్దదాసీతి ప్రత్యక్షదర్శనాద్ధస్తాభినయదర్శనీయేయం సకలానాం జనానాం తృష్ణా భో వలే ! త్వయా పరిపూర్ణా క్రియతే యతః, అతో మమ కలయా లేశేన సహితా। అల్పీయసీతి యావత్। ఏవంభూతా పదత్రయమితా తృష్ణా కిం న పూర్యతే, అపి తు పూరయిష్యత ఏవ। అథ చ,— భో బలే ! ఇయం సకలాపి దిశా మమ స్వేనాత్మనా న పూర్యతే, అపి త్వావరిష్యత ఏవ। భవతా కిం కర్తుం శక్యతే, అపి తు న కించిదిత్యర్థ ఇతి వా। మయా సకలాప్యాశా సకలా దిగాత్మనా పూర్యతే, భవతా బలేన మమ కిం కర్తుం శక్యత ఇతి వా। అథ చ,— భో బలే ! పాదత్రయయాచనవిషయా మమ సకలా తృష్ణా భవతా స్వేనాత్మస్వరూపేణ స్వదేహేన కిం న పూర్యతే, అపి తు పూరయిష్యత ఏవ। మహీయఃశరీరధారణేన లోకద్వయే పదద్వయేన మయా వ్యాప్తే ప్రతిశ్రుతం తృతీయం పాదమదాతుర్నిరయో భవిష్యతీతి భియా శిష్టపదస్థాపనార్థం స్వశరీరమేవ త్వయా దాస్యతే ఇత్యర్థః। త్వాం పాతాలే పాతయిష్యామీతి భావః। భూస్వర్గరూపం లోకద్వయమేవ బలేః స్వమ్। నరకపతనభియా స్వశరీరమేవ తృతీయపదత్వేన దత్తమితి శ్రీభాగవతే (౮।౨౨।౨) 'పదం తృతీయం కురు శీర్ష్ణి మే నిజమ్' ఇతి వచనాత్। ఇత్యాదికపటవాగ్జ్ఞేయా। 'ప్రమదసంమదౌ హర్షే' (౩।౩।౬౮) ఇతి సాధుః॥౬౧॥

ఏవం వామనేనోక్తే బలిరుత్తరమాహ—

దానవారిరసికాయవిభూతేర్వశ్మి తేఽస్మి సుతరాం ప్రతిపత్తిమ్।

ఇత్యుదగ్రపులకం బలినోక్తం త్వాం నమామి కృతవామనమాయమ్॥౬౨॥

దానేతి॥ అహం కృతా వామనస్య హ్రస్వపురుషస్య మాయా యేన తథాహమనేన జ్ఞాత ఇతి జ్ఞాత్వా జాతాశ్చర్యవశాదుదగ్రపులకం సంజాతరోమాఞ్చం బలినా ఇతి పూర్వార్ధోక్తప్రకారేణ బలిచక్రవర్తినోక్తం భాషితం త్వాం నమామి। ఇతి కిమ్— హే బ్రహ్మన్ ! అస్మి అహం దానవారిణి రసికాయ కృతాభిలాషాయ తే తుభ్యం విభూతేః స్వీయసంపదః సుతరాం ప్రతిపత్తిం సంకల్పేన దానం వశ్మి ఇచ్ఛామి సర్వాం సంపదం తుభ్యం దాతుమిచ్ఛామి। అథ చ,— త్వం దానవానామరిః శత్రురసి, తే తవ కాయవిభూతేః శరీరవైభవస్య ప్రతిపత్తిం జ్ఞానం నితరామహమిచ్ఛామి। కీదృశం మహచ్ఛరీరం ధారయిష్యసి తద్ద్రష్టుమిచ్ఛామీత్యర్థః। యద్వా,– తవ కాయవైభవస్య ప్రతిపత్తిం రూపాన్తరప్రాప్తిం వశ్మి। రూపాన్తరం ధారయిష్యామీతి త్వయా సూచితమ్। తత్సుఖేన ధారణీయమిత్యహం కామయ ఇత్యర్థః। 'అస్మి' ఇత్యహమర్థేఽవ్యయమ్॥౬౨॥

ఏవం బలినోక్తే వామనః ప్రాహ—

భోగిభిః క్షితితలే దివి వాసం బన్ధమేష్యసి చిరం ధ్రియమాణః।

పాణిరేష భువనం వితరేతి ఛద్మవాగ్భిరవ వామన ! విశ్వమ్ ॥౬౩॥

భోగిభిరితి ॥ హే వామన ! ఇతి ఏవంరూపాభిశ్ఛద్మవాగ్భిః కపటవచనైరుపలక్షితస్త్వం విశ్వమవ రక్ష। ఇతి కిమ్— బలే ! చిరం చిరాయుషేణ బహుకాలం క్షితితలే భూలోకే దివి వా ధ్రియమాణోఽవతిష్ఠమానస్త్వం భోగిభిర్మిత్రభ్రాత్రాతిథిభిః సహ సంయోగం ప్రాప్స్యసి యది। యది భూలోకేఽవస్థితిమిచ్ఛసి తర్హి తత్ర, యది దివి తర్హి తత్ర వా, మిత్రాదిభిః సహ సుఖేన చిరకాలమవస్థితిం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః। ఇత్యాశీః। ఏష ప్రతిగ్రహార్థం ప్రసార్యమాణః ప్రత్యక్షదృశ్యో మమ కరోఽస్తి తస్మాదత్ర పాణౌ పదత్రయదానసంబన్ధి భువనం జలం బితర దేహీతి। అథ చ,— క్షిత్యాస్తలే పాతాలలక్షణే దివి రమణీయత్వాత్స్వర్గే భోగిభిః సర్పైర్ధ్రియమాణో బధ్యమానః సన్ చిరకాలం వాసం దుఃఖబహులత్వాద్వసతిరూపం బన్ధం బన్ధనం ప్రాప్స్యసి। యద్వా— చిరం జీవన్ పాతాలే సర్పైః సహ వాసం బన్ధనం చైష్యసి। యద్వా,— సర్పైః క్రియమాణం బన్ధనం ధ్రియమాణో ధారయన్సన్ పాతాలే వాసమేష్యసి వా। ఇవార్థే వా। దివి వేత్యర్థః। యథా సుఖిభిః సహ స్వర్గే తిష్ఠన్ సంబన్ధం ప్రాప్నోషి తథేదానీమేవ పాతాలే సర్పైః సహ సంబన్ధమేష్యతి। యద్వా,— అదివి స్వర్గవ్యతిరిక్తే పాతాలే తృతీయపాదార్థం స్వర్గాత్సకాశాత్త్వామస్వర్గరూపే పాతాలే పాతయిష్యామీత్యర్థః। ఏష చక్రవిక్షేపతత్పరో మమ కరోఽస్తి, ఇన్ద్రాద్గృహీతం భువనం త్రైలోక్యం దేహి పునస్తస్మై సమర్పయేతి। భువనం వితరేత్యవతారప్రయోజనం సూచ్యతే। 'జీవనం భువనం వనమ్', 'విష్టపం భువనమ్—' ఇత్యమరః ॥౬౩॥

ఏవం వామనేనోక్తే బలిః పునరాహ—

ఆశయస్య వివృతిః క్రియతే కిం దిత్సురస్మి హి భవచ్చరణేభ్యః।

విశ్వమిత్యభిహితో బలినాస్మాన్వామన ! ప్రణతపావన ! పాయాః ॥౬౪॥

ఆశయస్యేతి ॥ హే వామన ! ప్రణతపావన ! బలినా ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణాభిహిత ఉక్తస్త్వమస్మాన్ పాయా రక్ష। ఇతి కిమ్— భో వామన ! త్వయా శయస్య పాణేర్వివృతిః

ప్రసారణం కిం క్రియతే, అపి తు తన్న కర్తవ్యమ్। 'ఆ' శబ్దోఽయోగ్యతయా శిరఃకమ్పపూర్వవారణాభినయే। అనుచితమేతన్న కర్తవ్యమిత్యర్థః। ఆ సామస్త్యేన నితరాం శయస్య వివరణం కిం క్రియతే, అపి తు తన్న కర్తవ్యమితి వా। వాక్యపూరణే వా। హి యస్మాద్భవచ్చరణేభ్యః పూజ్యేభ్యో భవద్భ్యో విశ్వం సకలం హేమరత్నాది వా దిత్సుర్దాతుమిచ్ఛురస్మి। 'చరణ'శబ్దః పూజ్యార్థః। అహం సర్వమిదానీమేవ దదామి కిమితి పాణిప్రసారణేనైతదధైర్యం ప్రకటీక్రియత ఇత్యర్థః। అథ చ,— సహస్రపాత్త్వాద్బహుభ్యో భవదీయపాదేభ్యః సర్వం దిత్సురస్మి సర్వస్వదానేన భవచ్చరణాన్ పూజయిష్యామి। తస్మాత్కరప్రసారణం కిం క్రియతే॥౬౪॥

శ్లోకత్రయేణ పరశురామం స్తౌతి—

క్షత్త్రజాతిరుదియాయ భుజాభ్యాం యా తవైవ భువనం సృజతః ప్రాక్।

జామదగ్న్యవపుషస్తవ తస్యాస్తౌ లయార్థముచితౌ విజయేతామ్॥౬౫॥

క్షత్త్రేతి॥ హే భగవన్! తవ తౌ భుజౌ విజయేతాం సర్వోత్కర్షేణ వర్తేతామ్। తౌ కౌ– ప్రాక్ సృష్ట్యాదౌ భువనం సృజతో బ్రహ్మరూపిణస్తవైవ 'బాహూ రాజన్యః కృతః' (ఋం సం౦ ౮।౪।౧౮) ఇతి శ్రుతిప్రామాణ్యాద్భుజాభ్యాం సకాశాద్యా క్షత్రజాతిః క్షత్త్రియమాత్రముదియాయోత్పన్నమ్। తస్యాః క్షత్త్రజాతేర్లయార్థం క్షయార్థం జామదగ్న్యవపుషస్తవ తౌ (యౌ) భుజౌ ఉచితౌ। కారణే కార్యలయస్యౌచిత్యాత్। 'అద్భ్యోఽగ్నిర్బ్రహ్మతః క్షత్త్రమశ్మనో లోహముత్థితమ్। ఏషాం సర్వత్రగం తేజః స్వాసు యోనిషు శామ్యతి॥' ఇతి భారతవచనాచ్చ। అవతారప్రయోజనముక్తమ్। జాతేర్నిత్యత్వాదుత్పత్తివినాశావయుక్తావితి యే ఆక్షిపన్తి, తే ఆవిర్భావతిరోభావయోర్వివక్షితత్వేనోత్తరణీయాః। వేదాన్తసిద్ధాన్తే 'జాతేర్నిత్యత్వాభావ ఇత్యపి। జామదగ్న్యేతి గర్గాదిషు పాఠసామర్థ్యాద్యఞితి జ్ఞేయమ్। విజయేతాం, 'విపరాభ్యాం జేః' (౧।౩।౧౯) ఇతి తఙ్॥౬౫॥

పాంసులా బహుపతిర్నియతం యా వేధసారచి రుషా నవఖణ్డా।

తాం భువం కృతవతో ద్విజభుక్తాం యుక్తకారితరతా తవ జీయాత్॥౬౬॥

పాంసులేతి ॥ నియతం సర్వదా పాంసులా ధూలిబహులా బహవో మన్వాదయః పతయో యస్యాః సా మన్వాదిభిః పాలితా చ యా భూర్వేధసా రుషేవ నవఖణ్డా భరతాదినవసంఖ్యావిభాగా అరచి నిర్మితా, తాం నవఖణ్డామపి సకలాం భువం ద్విజభుక్తాం కాకాదిపక్షిభిః కృతోపభోగాం వ్యాప్తామ్ । అథ చ,— బ్రాహ్మణైర్గృహీతఫలాం కృతవతస్త్రిఃసప్తకృత్వః క్షత్త్రియమాత్రం హత్వా నిష్కణ్టకీకృత్య ప్రతివారం బ్రాహ్మణేభ్యో దదతస్తవ యుక్తకారితరతా నితరాముచితకరణశీలతా జీయాత్ సర్వోత్కర్షేణ వర్తతామ్ । ఏవంవిధమతిశూరం దానశూరం చ త్వాం ప్రతి ప్రణతోఽస్మీత్యర్థః । 'నియతమ్' ఇత్యుత్ప్రేక్షాయాం వా । రుషా నియతం రుషేవేత్యర్థ ఇతి వా । అథ చ,— యా స్వైరిణీ అత ఏవ బహుభిర్జారైర్భుక్తా సతీ తద్భర్త్రా కోపేన కరచరణాదిసంధిషు పృథక్ఛేదేన తత్కాలం నవాని ప్రత్యగ్రాణి ఖణ్డితాని యస్యాస్తాదృశీ కృతానాం ఖణ్డానామగ్నిసంస్కారనివారణాద్ధేతోః కాకాదిభిః పక్షిభిర్భక్షితాం కుర్వతో భర్తుర్యుక్తకారితా సర్వైః కీర్త్యతే । 'స్వైరిణీ పాంసులా సమా' ఇత్యమరః ॥౬౬ ॥

కార్తవీర్యభిదురేణ దశాస్యే రైణుకేయ ! భవతా సుఖనాశ్యే ।

కాలభేదవిరహాదసమాధిం నౌమి రామపునరుక్తిమహం తే ॥౬౭ ॥

కార్తవీర్యేతి ॥ హే రైణుకేయ రేణుకాపుత్ర ! కార్తవీర్యభిదురేణ యదీయకారాగారే నిబద్ధో రావణోఽపి బహూని వర్షాణ్యతిష్ఠత్, తం కార్తవీర్యం సహస్రార్జునం హతవతా భవతా దశాస్యే సుఖేన క్లేశరహితమనాయాసేన నాశ్యే హన్తుం శక్యే సతి కాలభేదస్య విరహాదుభయోరవతారయోరేకకాలావస్థానత్వాదసమాధిం పరిహారరహితాం మనుష్యాంవతారేణ క్షత్రియేణ త్వయైవ రావణే హన్తుం శక్యే సతి మనుష్యావతారేణ క్షత్రియేణ దాశరథినా రామేణ విధేయాన్తరాభావాదహం తస్మిన్నేవ కాలే కిమర్థమవతీర్ణమితి వక్తుమశక్యత్వాత్ప్రయోజనాభావాదహం తే రామపునరుక్తిం దాశరథిరూపాం వా జామదగ్న్యరూపాం వా నౌమి స్తౌమి । అన్యత్ర తు పునరుక్తేః కార్యభేదాత్కాలభేదాద్వా పరిహారః కర్తుం శక్యతే । వీప్సాయామప్యేకకాలప్రయుక్తస్యాపి శబ్దస్య భయాదరసంభ్రమాదినా పరిహారోఽస్త్యేవ । అత్ర తు పూర్వేణైవోత్తరావతారకార్యస్యాపి కర్తుం శక్యత్వాత్కార్యభేదాభావాచ్చ పరిహారో నాస్తీత్యర్థః । స్వతన్త్రస్య తవ కేనాప్యనుపయోగః కర్తుం న శక్యతే ఇతి భావః । జామదగ్న్యస్య మానుషత్వేఽపి దైవజ్ఞాన (భావ) స్య తథైవ తద్భావాత్, దేవాచ్చావధ్యత్వస్య రావణేన వృతత్వాత్, తస్య తేన హన్తుమశక్యత్వాత్ రావణవధపర్యన్తం చ శ్రీరామస్య దైవజ్ఞానాభావాన్మానుషత్వేన తేనైవ హన్తుం శక్యత్వాత్కార్యభేదాదేకస్మిన్నపి కాలేఽవతారాన్తరస్య యుక్తత్వాత్సూక్ష్మః పరిహారోఽస్త్యేవ తథాపి స్థూలదృష్ట్యా పరిహారాభావ

ఉక్త ఇతి జ్ఞేయమ్। నర్మదాయాం జలక్రీడాం కుర్వతా సహస్రార్జునేన రావణః కారాగారే నిక్షిప్త ఇతీతిహాసః। రేణుకేయేతి క్షత్రియత్వసూచనమ్। అపత్యార్థే 'స్త్రీభ్యో ఢక్' (౪।౧।౧౨౦)॥౬౭॥

అథ దశభిః శ్లోకైర్దాశరథిం రామం స్తౌతి—

హస్తలేఖమసృజత్ఖలు జన్మస్థానరేణుకమసౌ భవదర్థమ్।

రామ ! రామమధరీకృతతత్తల్లేఖకః ప్రథమమేవ విధాతా॥౬౮॥

హస్తేతి॥ భో రామ దాశరథే ! అసౌ విధాతా భవదర్థం త్వాదృశోత్తమశిల్పనిర్మాణార్థం జన్మస్థానం రేణుకా ఏకవీరా యస్య తాదృశం రామం ప్రథమం త్వదపేక్షయా ఆద్యం జామదగ్న్యం ఖలు నిశ్చితం హస్తలేఖమేవాసృజత్ చక్రే। త్వన్నిర్మాణార్థం జామదగ్న్యం హస్తాక్షరాభ్యాసమేవాకరోదిత్యర్థః। 'ఖలు' ఇవార్థో వా। హస్తలేఖమివ చక్రే। కింభూతః– అధరీకృతా ఏతాదృశనిర్మాణాసమర్థత్వాన్నిహీనాః కృతాస్తే తే ప్రసిద్ధా లేఖా దేవా ఇన్ద్రాదయో దక్షప్రభృతయోఽష్టౌ ప్రజాపతయో వా యేన తాదృశః। అథవా,– అనధరాః స్వర్గస్థా అప్యధరాః కృతా భూమావవతారితాస్తే తే హనుమత్సుగ్రీవాదిరూపా ఇన్ద్రాదయో దేవా యేన సః। ప్రథమస్యైవ హస్తలేఖరూపేణ నిహీనత్వం నతు ద్వితీయస్యేత్యత్రోక్తమ్। ప్రథమమేవాద్యమేవ రామం న తు ద్వితీయం త్వామితి వా। ఉత్తమశిల్పనిర్మాణార్థం హి హస్తలేఖః పూర్వం క్రియతే। నిహీనాః కృతాస్తే తేఽతిప్రసిద్ధా లేఖకా లిపికరా యేన స ఇతి వా। అక్షరాభ్యాసేఽప్యేవం క్రియతే। జన్మస్థానే రేణుఘృష్టేష్టకాదిచూర్ణరూపః పాంసుర్యస్యైతాదృశం హస్తలేఖమ్। (అధరీకృతతత్తల్లేఖకః) 'శేషాద్విభాషా' (౫।౪।౧౫౪) ఇతి కప్॥౬౮॥

ఉద్భవాజతనుజాదజ ! కామం విశ్వభూషణ ! న దూషణమత్ర।

దూషణప్రశమనాయ సమర్థం యేన దేవ ! తవ వైభవమేవ॥౬౯॥

ఉద్భవేతి॥ హే అజ జన్మరహిత శ్రీరామచన్ద్ర ! అజస్య రఘుపుత్రస్య తనుజాద్దశరథాత్సకాశాత్ కామం స్వేచ్ఛయా ఉద్భవోత్పద్యస్వ। భో విశ్వభూషణ జగదలంకారభూత ! అత్ర దశరథాదపి జన్మవిషయే, అజస్యాపి జన్మవిషయే దూషణం దోషలేశోఽపి నాస్తి। యస్య పితామహోఽప్యజో నోత్పన్నః, తత్పుత్రః స్వపితా కుతస్తరాముత్పన్నః, తత్పుత్రపుత్రః స్వయం కుతస్తమాముత్పత్స్యతే, తథా

స్వయమప్యజః కథం జాయతే ఇత్యాశఙ్కాయాం స్వేచ్ఛామాత్రవిలసితమిత్యాశఙ్కాపరిహారః। 'బ్రహ్మైవ హి స్వావిద్యయా సంసరతి, ముచ్యతే చ' ఇతి న్యాయాత్। విశ్వభూషణస్య తవ దూషణరూపత్వాభావాదపి దూషణలేశోఽపి తవ నాస్తీత్యర్థః। అథ చ,— అజతనుజాదజస్యోత్పత్తిర్యుక్తైవ। అజో హి ఛగలస్తస్య పుత్రోఽప్యజ ఏవ, జాతినామత్వాత్ 'అజ' శబ్దస్యేత్యపి దూషణాభావః। దూషణాభావే హేత్వన్తరమప్యాహ— యేన కారణేన హే దేవ శ్రీరామ ! తవ వైభవమేవ ప్రభావ ఏవ దోషాణాం ప్రకర్షేణ శమనాయ నాశాయ సమర్థమ్। యత్స్మరణాదివైభవాద్వాన్యేషామపి భక్తానాం దోషా నశ్యన్తి, తత్స్వరూపే దోషలేశసంస్పర్శోఽపి కథంకారం స్యాత్, అపి తు న కథంచిదిత్యర్థః। అథ చ,— దూషణాఖ్యరాక్షసవినాశాయ తవైవ సామర్థ్యం యతః, తస్మాదత్ర తవైవోత్పత్తౌ సత్యాం దూషణాభావో యుక్త ఏవేతి ఛలమ్। అథ చ,— పరశురామే సత్యపి తస్మిన్నేవ కాలే త్వం దశరథాత్సుఖేనోత్పద్యస్వ, అత్ర తవోత్పత్తౌ విషయే దూషణం పునరుక్తదోషో నాస్తి యతో దూషణాదిరావణాన్తరాక్షసవినాశాయ తవైవ సామర్థ్యం, నతు పరశురామస్యేత్యత్ర 'దూషణ' శబ్ద ఉపలక్షణపరః। తస్మాదేకకాలీనత్వేఽపి కార్యభేదాన్న పునరుక్తిదోష ఇత్యర్థః। ఏతేనావతారప్రయోజనముక్తమ్। 'అనుకామమ్' ఇతి పాఠే— కామం లక్షీకృత్య యథేచ్ఛమిత్యర్థః॥౬౯॥

నో దదాసి యది తత్త్వధియం మే యచ్ఛ మోహమపి తం రఘువీర !।

యేన రావణచమూర్యుధి మూఢా త్వన్మయం జగదపశ్యదశేషమ్॥౭౦॥

నో దదాసీతి॥ హే రఘువంశ్యానాం మధ్యే వీర ఈశ్వరతమ శ్రీరఘునాథ ! త్వం తత్త్వధియం మోక్షోపయోగినమాత్మతత్త్వసాక్షాత్కారం యది మే మహ్యం నో దదాసి తర్హి తం మోహమపి తాం విశిష్టాం భ్రాన్తిమేవ యచ్ఛ దేహి। తం కమ్— యేన మోహేన భయేన సంజాతభ్రాన్తివిలాసేన బుద్ధిమూఢా రావణచమూరశేషం సకలం జగత్ త్వన్మయం శ్రీరామచన్ద్రరూపమపశ్యత్। రావణసేనయా చ మోహేన జగద్రామాత్మకం దృష్టమితి సర్వపురాణే (?)॥౭౦॥

ఆజ్ఞయా చ పితురజ్ఞభియా చ శ్రీరహీయత మహీప్రభయా ద్వీః।

లజ్జితశ్చ భవతా కిము న ద్విర్వారిరాశిరుదకాఙ్కగలఙ్కః॥౭౧॥

ఆజ్ఞయేతి॥ హే శ్రీరామచన్ద్ర! భవతా మహీప్రభవా కృష్యాద్యుపాయైర్భూలోకోత్పన్నా శ్రీ రాజ్యలక్ష్మీః; అథ చ,— భూమేరుత్పన్నా లక్ష్మ్యవతారరూపా జానకీ, క్రమేణ పితురాజ్ఞయా చ అజ్ఞేభ్యో భియా చ మూర్ఖజనాపవాదభయేన చ ద్విర్ద్వివారమహీయత త్యక్తా। వనవాసాఙ్గీకారాద్రాజ్యలక్ష్మీః, జనాపవాదభయాచ్చ వహ్నౌ విశుద్ధాఽపి సీతా త్యక్తేత్యేవం ద్విప్రకారం త్యక్తేత్యర్థః। ఏవం పితురాజ్ఞాకారీ లోకాపవాదభీరుశ్చ కోఽపి నాస్తీతి భావః। 'చౌ' అన్యోన్యసముచ్చయే। తథా,— వారిరాశిః, అరిరాశిర్వా ద్విర్ద్వివారం ద్విధా చ న లఙ్ఘితః కిము, సేతుం బద్ధ్వా సముద్రోఽపి లఙ్ఘిత ఏవ; తథా,— రావణాదిః శత్రుసమూహోఽపి పరాభూత ఏవ। 'వా' చార్థ ఇవార్థే చా, అరిరాశిశ్చారిరాశిరివ వా। గన్ధనార్థాద్వాతే క్విపి వాతీతి వాః, స చాసావరిరాశిశ్చ సకలో వైరిసంఘ ఇత్యర్థః। కింభూతః— ఉదకాఙ్కగా జలమధ్యగా లఙ్కా యస్య। యదీయజలమధ్యే లఙ్కాస్తీత్యర్థః। అరిరాశిరపి— సముద్రజలమధ్యవర్తినీ లఙ్కా యస్య। సముద్రపక్షే— యస్యేత్యస్యోదకేన సంబన్ధః। అరిపక్షే తు— లఙ్కాయాః ఏతావాన్విశేషః। ఉత్కృష్టమకం దుఃఖం యస్యాస్తాదృశీ అఙ్కగా లఙ్కా యస్యేతి వా। సాగరస్యాపి బన్ధనాద్రావణస్యాపి వధాచ్చైతాదృశో మహాప్రభావః శూరతరశ్చ త్వదన్యః కోఽపి నాస్తీతి భావః॥౭౧॥

కామదేవవిశిఖైః ఖలు నేశం మార్పయఙ్జనకజామితి రక్షః।

దైవతాదమరణే వరవాక్యం తథ్యయత్స్వమపునాద్భవదస్త్రైః॥౭౨॥

కామేతి॥ రక్షో రావణ ఇతీవ హేతోర్దైవతాదమరణే మరణాభావవిషయే దేవాద్ధేతోర్న మరిష్యసీతి బ్రహ్మణో వరవాక్యం తథ్యయత్ సత్యం కుర్వత్ స్వమాత్మానం భవదస్త్రైరపునాద్ ధుతకల్మషం చకార। ఇతి కిమ్— జనకజాం సీతాం రామాయార్పయద్దదదహం రక్షః కామదేవస్య మోహనశోషణాదిభిర్విశిఖైః ఖలు నిశ్చితం మా నేశం తద్విరహసంతాపవశాన్మృతో మా భూవమితి। సీతాప్రత్యర్పణే కామస్య దేవత్వాత్తద్బాణైర్మరణే వరవాక్యమసత్యం స్యాదితీవ తామదదద్వరవాక్యసత్యత్వార్థం మానుషావతారకామరూపభవద్బాణైరాత్మానం నాశితవానిత్యర్థః। కామబాణాచ్ఛరీరవినాశమాత్రమ్, తద్బాణాన్తు మరణే సంసారహేతునిఃశేషకల్మషక్షయ ఇతి మహాన్విశేషః 'అపునాత్' ఇత్యనేన సూచ్యతే। నేశమ్, మాఙ్యోగాదడభావః। తథ్యయత్, 'తత్కరోతి–' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాచ్ఛతా॥౭౨॥

తద్యశో హసతి కమ్బుకదమ్బం శమ్బుకస్య న కిమమ్బుధిచుమ్బి।

నామశేషితససైన్యదశాస్యాదస్తమాప యదసౌ తవ హస్తాత్॥౭౩॥

తదితి॥ హే రఘునాథ ! నామశేషితః కథాశేషీకృతో హతః సేనయా సహితో దశాస్యో యేన తస్మాత్తవ హస్తాత్ అసౌ శమ్బుకో యదస్తం వినాశమాప, తచ్ఛమ్బుకనామ్నః శూద్రస్య అమ్బుధిచుమ్బి సముద్రమధ్యవర్తి యశః కమ్బుకదమ్బం శఙ్ఖవృన్దం ధవలతయా కిం న హసతి, అపి తు— హసత్యేవ, తత్తుల్యం భవతీత్యర్థః। యేన త్వత్కరేణాతిశూరో రావణో హత స్తేనైవాన్యవర్గోఽధమో దుర్బలః శమ్బుకోఽపి హత ఇతి మహత్తస్య భాగ్యమిత్యర్థః। యో హ్యుత్కృష్టం బలినం హన్తి, తేనైవ హీనే దుర్బలే హతే దుర్బలస్య మహద్యశో భవతి। బాలబ్రాహ్మణపుత్రమరణనిమిత్తం శూద్రాణామవిహితం ధూమ్రపానం కుర్వన్తం శమ్బుకశూద్రం శ్రీరఘునాథో హతవానితీతిహాసః। అథ చ,— శమ్బుకస్య జలశుక్తేః శ్వైత్యరూపం యశః సముద్రమధ్యస్థం శఙ్ఖవృన్దం హసతి తత్తుల్యం భవతీతి యుక్తమేవ। నామశేషితేతి, 'తత్కరోతి–' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాన్నిష్ఠా॥౭౩॥

మృత్యుభీతికరపుణ్యజనేన్ద్రత్రాసదానజముపార్జ్య యశస్తత్।

హ్రీణవానసి కథం న విహాయ క్షుద్రదుర్జనభియా నిజదారాన్॥౭౪॥

మృత్యుభీతీతి॥ యస్మాన్మృత్యోర్యమాదన్యేషాం భీతిః, మృత్యోర్భీతికరః పుణ్యజనేన్ద్రో రాక్షసేన్ద్రో రావణస్తస్యాపి మరణపర్యన్తం త్రాసదానాద్భయోత్పాదనాద్ధేతోర్జాతం తదతిప్రసిద్ధం లోకత్రయే గీయమానం యశ ఉపార్జ్య క్షుద్రోఽత్యల్పకో దుర్జనస్తస్మాద్భియా భయేన పామరలోకాపవాదభియా నిజదారానాత్మనః ప్రియాం సీతాం విహాయ పరిత్యజ్య కథం న హ్రీణవాన్ లజ్జితవానసి। లజ్జితవ్యం తావత్త్వయేత్యర్థః। యో రావణాయ భయం దత్తవాంస్తస్య దుర్జనభీత్యా నిర్దుష్టజనప్రియాపరిత్యాగే హి లజ్జైవ యుక్తా। అతిమాననిజస్త్రీహర్తా రావణో నాశితో లోకాపవాదభయాచ్చ సాపి పరిత్యక్తేతి। ఏతాదృశః శూరోఽభిమానీ లోకాపవాదభీరుశ్చ కోఽపి నాస్తీతి భావః। 'యాతుధానః పుణ్యజనః–' ఇత్యమరః। భీతిం కరోతీతి తాచ్ఛీల్యే టః॥౭౪॥

ఇష్టదారవిరహౌర్వపయోధిస్త్వం శరణ్య ! శరణం స మమైధి।

లక్ష్మణక్షణవియోగకృశాపో యః స్వజీవితతృణాహుతియజ్వా॥౭౫॥

ఇష్టేతి॥ హే శరణ్య శరణాగతభక్తరక్షణ రఘునాథ ! స త్వం మమ శరణం రక్షకః ఏధి భవ। స కః— యస్త్వమ్ ఇష్టదారాణాం సీతాయా విరహ ఏవ దుఃసహత్వాదౌర్వో వడవానలస్తస్య

పయోధిరాశ్రయః ఏవంవిధః సన్ లక్ష్మణస్య క్షణమాత్రమపి వియోగః స ఏవ దుఃసహతరత్వాత్కృశానుస్తత్ర స్వజీవితానామాత్మ- ప్రాణానామేవ తృణానామాహుతేస్తద్రూపహోమద్రవ్యస్య యజ్వా హోతా, యో హి లక్ష్మణవియోగం క్షణమాత్రం సోఢుమశక్తస్తృణబద్ధేలామాత్రేణ స్వప్రాణాంస్తత్యాజ, స యావజ్జీవం సీతావిరహానలం కథం సోఢవానితి క్రియయోర్విరోధాదాశ్చర్యమ్। యజ్వనా చాహుతిరగ్నౌ హూయతే। సీతావిరహసహనేన జితేన్ద్రియధుర్యత్వముక్తమ్। ఇన్ద్రజితా శక్త్యా మూర్ఛితే లక్ష్మణే స్వయమపి ముమూర్ఛ, తథా మునిరూపకాలకృతసమయభఙ్గభఙ్గప్రతిజ్ఞే లక్ష్మణే రఘునాథాజ్ఞయా సరయూజలప్రవేశేన కృతదేహత్యాగే సతి తద్వియోగమసహమానస్తత్క్షణమేవ రఘునాథోఽపి గోప్రతారతీర్థే జలప్రవేశేన స్వయమపి స్వస్థానం ప్రాపేతి యుద్ధకాణ్డోత్తరకాణ్డరామాయణకథా। ఏతేన స్త్రీవియోగదుఃఖాదపి భ్రాతృవియోగదుఃఖం దుఃసహమితి సూచితమ్। పరమకారుణికస్త్వం శరణాగతం మామపి రక్షేతి సూచితమ్॥౭౫॥

క్రౌఞ్చదుఃఖమపి వీక్ష్య శుచా యః శ్లోకమేకమసృజత్కవిరాద్యః।

స త్వదుత్థకరుణః ఖలు కావ్యం శ్లోకసిన్ధుముచితం ప్రబబన్ధ॥౭౬॥

క్రౌఞ్చేతి॥ దైవీ వాక్ యేన భువం ప్రతి ప్రథమమానీతా స ఆద్యః ప్రథమః కవిర్వర్ణకో యో వాల్మీకిః క్రౌఞ్చయోః పక్షివిశేషయోర్మధ్యే రిరంసావేకస్మిన్ వ్యాధేన హతేఽన్యస్య దుఃఖం వీక్ష్య తిర్యగ్యోనేరపి తస్య దుఃఖం దృష్ట్వా ఉత్పన్నయా శుచా శోకేన హేతునా 'మా నిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వమ్–' (రామాం ఉం ౨।౫) ఇత్యాదికం శ్లోకమసృజత్। స కవిస్త్వయి ఉత్పన్నః కరుణారసో యస్య సీతావిరహవిహ్వలమహానుభావభవద్దర్శనోత్పన్నశోక ఇవ శ్లోకానాం సిన్ధుం సాగరభూతం చతుర్వింశతిసహస్రమితం రామాయణాఖ్యం కావ్యముచితం యోగ్యం ప్రబబన్ధ। తిర్యగ్యోనివిషయే శోకేన యేన శ్లోకః కృతః, తస్య ఉత్తమపురుషవిషయే మహాకావ్యనిర్మాణముచితమేవ। అథ చ,– త్వయా సిన్ధుర్బద్ధః, అయమపి త్వదేకచిత్తః సిన్ధుం బబన్ధేత్యుచితమ్। పరిత్యక్తసర్వసఙ్గో మునిరపి త్వద్వర్ణనాం కృతవానేతాదృశః పరమపురుషోఽసీతి ఖల్విత్యర్థః॥౭౬॥

విశ్రవఃపితృకయాప్యనమనర్థం సశ్రవస్త్వమనయేత్యుచితజ్ఞః।

కిం చకర్తిథ న శూర్పణఖాయా లక్ష్మణేన వపుషా శ్రవసీ వా॥౭౭॥

విశ్రవ ఇతి॥ హే రఘునాథ! ఇతి హేతోరుచితం జానాతి స ఉచితకారీ త్వం చతుర్థావతీర్ణత్వాల్లక్ష్మణలక్షణేన స్వీయేనైవ వపుషా శూర్పణఖాయాః శ్రవసీ కర్ణౌ కిం వా న చకర్తిథ కర్తితవాన్, అపి తు కర్తితవానేవ। ఇతి కిమ్–విశ్రవా మునిః పితా యస్యాః, అథ చ,— కర్ణరహితః పితా యస్యాస్తస్యాః శూర్పణఖాయాః సశ్రవస్త్వం సకర్ణత్వమాప్తుమనర్హమయోగ్యమితి। స్త్రీవధస్యానౌచిత్యాత్కర్ణచ్ఛేద ఏవోచితో యతః, అకర్ణపితృకాయా అకర్ణత్వస్యౌచిత్యాత్కర్ణౌ లక్ష్మణేన కర్తయామాసిథేత్యేవ వివిధః సముచితకారీ మహాప్రభావోఽసీతి భావః। 'వా' ఇవార్థో వా। ఇతీవ హేతోరితి యోజనా। విశ్రవః పితృకయా, 'నద్యృతశ్చ' (౫।౪।౧౫౩) ఇతి కప్। శూర్పణఖా, 'పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామ్–' (౮।౪।3) ఇతి ణత్వమ్। నఖస్య స్వాఙ్గత్వేఽపి 'నఖముఖాత్సంజ్ఞాయామ్' (౪।౧।౫౮) ఇతి జీబభావః। అన్వర్థా చేయం సంజ్ఞా॥౭౭॥

నవభిః శ్లోకైః శ్రీకృష్ణం వర్ణయతి—

తే హరన్తు దురితవ్రతతిం మే యైః స కల్పవిటపీ తవ దోర్భిః।

ఛద్మయాదవతనోరుదపాటి స్పర్ధమాన ఇవ దానమదేన॥౭౮॥

త ఇతి॥ కంసాదితత్తద్దైత్యమారణరూపఛద్మనా యాదవసంజ్ఞా తనుర్యస్య; అథ చ,— ఛద్మ యాతి ఛద్మయాః ఏవంభూతశ్చాసౌ దవతనుశ్చ మాయావాన్ కంసాదివంశవనవహ్నిరూపశరీరశ్చ, శ్రీకృష్ణరూపస్య తవ యైర్దోర్భిర్భుక్తిముక్తిప్రదైశ్చతుర్భిర్భుజైస్తైః సోఽతిప్రసిద్ధః కల్పవిటపీ కల్పితఫలదానసమర్థః పారిజాతవృక్ష ఉదపాటి ఉన్మూలితః। కిం కుర్వన్నివ— మాదృశః కల్పితదానసమర్థః కోఽపి నాస్త్యేవేతి దానస్య మదేన దర్పేణ తైర్భుజైః సహ స్పర్ధమాన ఇవ తే బాహవో మే దురితానాం వ్రతతిం లతాం దైన్యసంతతిం హరన్తు ఉన్మూలయన్తు। యే పారిజాతలక్షణమహావృక్షోన్మూలనే సమర్థాస్తేషాం లతోన్మూలనే సురతాం సామర్థ్యమ్। కపటదావానలదేహస్య చ భుజానాం వృక్షలతాద్యున్మూలనే సామర్థ్యం యుక్తమేవేత్యర్థః। దానశూరో మహాప్రభావశ్చ త్వాదృశః కోఽపి నాస్తీతి భావః। సత్యభామయా యాచితః పారిజాత ఇన్ద్రం జిత్వోన్మూల్య సత్యభామాఙ్గణే శ్రీకృష్ణేన స్థాపిత ఇతి హరివంశోక్తిః। 'నిర్ఋతివ్రతతిమ్' ఇతి పాఠే— 'స్యాదలక్ష్మీస్తు నిర్ఋతిః' ఇత్యమరః॥౭౮॥

వాలకేలిషు తదా యదలావీః కర్పరీభిరభిహత్య తరఙ్గాన్।

భావిబాణభుజభేదనలీలాసూత్రపాత్ర ఇవ పాతు తదస్మాన్ ॥౭౯॥

బాలేతి॥ హే కృష్ణ ! త్వం తదా కృష్ణావతారసమయే భూయసీషు బాలకేలిషు మధ్యే కర్పరీభిః స్ఫుటితఘటశకలైః కృత్వా యమునాజలతరఙ్గాన్ అభిహత్య తేషామభిఘాతం కృత్వా తానేకప్రయత్నేనాలావీరచ్ఛైత్సీరితి యత్, తత్కర్పరీభిస్తరఙ్గలవనం కర్తృ ఉషాహరణావసరే భావి కరిష్యమాణం బాణాసురభుజభేదనం తల్లక్షణా లీలా విలాసస్తత్సంబన్ధీ సూత్రపాత ఇవ ప్రథమమార్జవచ్ఛేదనాభ్యాసరూపమివాస్మాన్ రక్షతు। అక్షరపఙ్క్తేరృజుత్వార్థం ప్రథమం ఖటికాదిమ్రక్షితసూత్రపాతనం క్రియతే। తక్షాదిభిరపి కాష్ఠస్యార్జవచ్ఛేదనార్థం గైరికాదిమ్రక్షితసూత్రపాతనం క్రియతే। తద్వద్బాణాసురభుజార్జవచ్ఛేదనార్థం కర్పరీభిరభిహత్య తరఙ్గలవనం యదకారి తత్తవ బాలక్రీడనమస్మానవత్విత్యర్థః। కర్పర్యాఘాతేన తరఙ్గచ్ఛేదనం బాలజాతిః। అవతారప్రయోజనం చోక్తమ్॥౭౯॥

కర్ణశక్తిమఫలాం ఖలు కర్తుం సజ్జితార్జునరథాయ నమస్తే।

కేతనేన కపినోరసిశక్తిం లక్ష్మణం కృతవతా హృతశల్యమ్॥౮౦॥

కర్ణేతి॥ హే శ్రీకృష్ణ ! తే నమోఽస్తు। కింభూతాయ తే— ఉరసి లగ్నా ఇన్ద్రజిన్ముక్తా శక్తిర్యస్య తం లక్ష్మణం ద్రోణపర్వతానీతవిశల్యౌషధిప్రక్షేపేణ హృతం నిష్కాసితం శక్తిలక్షణం శల్యం యస్య తాదృశం కృతవతా కేతనేన ధ్వజాస్తమ్భపతాకారూపేణ కపినా హనూమతా కృత్వా కర్ణస్య శక్తిమాఙ్గికం బలం; అథ చ,— ఇన్ద్రదత్తాం శక్తిమ్, అఫలాం కర్తుమివ సజ్జీకృతో యోజితోఽర్జునరథో యేన తస్మై, నరనారాయణరూపాయ। యో హి యత్ర కర్మణి దృష్టశక్తిః స ఏవ తత్ర నియోక్తుముచితః। హనూమాంశ్చ శక్తివిఫలీకరణే దృష్టప్రభావస్తస్మాత్కర్ణశక్తివిఫలీకరణార్థమివార్జునరథే తం స్థాపితవానసీతి భక్తవత్సలాయ తుభ్యం నమ ఇత్యర్థః। యో మర్మభూతామురఃస్థాం శక్తిం విఫలీకరోతి స శ్రవణస్థాం సురతాం విఫలీకరోత్యేవేతి చ్ఛలేనోక్తిః। 'ఖలు' ఇవార్థః। ఉరసిశక్తిః 'అమూర్ధమస్తకాత్—(౬।౩।౧౨) ఇత్యలుక్॥౮౦॥

నాపగేయమనయః సశరీరం ద్యాం వరేణ నితరామపి భక్తమ్।

మా స భూత్సురవధూసురతజ్ఞో దివ్యపి వ్రతవిలోపభియేతి॥౮౧॥

నేతి॥ హే కృష్ణ ! త్వం నితరాం భక్తమపి ఆపగేయం భీష్మం సశరీరం వరేణ ప్రసాదేన కృత్వా ఇతి విచార్య కారణాద్వా ద్యాం స్వర్గం నానయః న ప్రాపితవానసి। ఇతి కిమ్— స భీష్మః అనేన శరీరేణ సురతం న కరిష్యామి, అద్యప్రభృతి మమ బ్రహ్మచర్యమేవేతి వ్రతవిలోపాద్ భియా హేతునా దివ్యపి స్వర్గేఽపి సురవధూనాం రమ్భాదీనాం సురతజ్ఞో మా భూత్ ఇతి। భక్తతమస్య వరదానేన యద్యపి తేనైవ శరీరేణ స్వర్గప్రయాణముచితమ్, తథాపి తస్య శరీరస్య స్వర్గప్రాణేఽపి న కోఽప్యుపయోగః, తేన తచ్ఛరీరస్యాతితుచ్ఛత్వాత్తచ్ఛరీరం వినాశ్య తం స్వర్గమనయత్, న తు తచ్ఛరీరసహితస్య ప్రాపణే తవాశక్తిరితి భావః। యద్వా,— ముక్త్యపేక్షయా స్వర్గభుక్తేరప్యతితుచ్ఛత్వాత్తచ్ఛరీరం వినాశ్య తం ముక్తిమేవ ప్రాపితవానితి హేతుః। ఆపగేయమ్, అపత్యార్థే 'స్త్రీభ్యో ఢక్' (౪।౧।౧౨౦)॥౮౧॥

ఘాతితార్కసుతకర్ణదయాలుర్జైత్రితేన్దుకులపార్థకృతార్థః।

అర్ధదుఃఖసుఖమభ్యనయస్త్వం సాస్రుభానువిహసద్విధునేత్రః॥౮౨॥

ఘాతితేతి॥ అర్జునేన ప్రయోజ్యేన సమరే ఘాతితోఽర్కసుతః కర్ణస్తస్మిన్విషయే దయాలుః సకరుణః। తథా,— స్వసామర్థ్యేన జైత్రితో జేతా కృతో దత్తజయ ఇన్దుకులం సోమవంశభూతః పార్థోఽర్జునస్తేన కృత్వా కృతార్థః సంపాదితావతారప్రయోజనః కృతకృత్యత్వాత్సహర్షః। అత ఏవ క్రమేణ పుత్రశోకవశాత్సాస్రు సబాష్పో రుదన్ యః భానుః సూర్యః, పుత్రవిజయాచ్చ విశేషేణ హసన్ హర్షానుభవం కుర్వన్ విధుశ్చన్ద్రస్తావేవ దక్షిణవామే నేత్రే యస్యైతాదృశస్త్వం యథాక్రమమ్ అర్ధదుఃఖం అర్ధసుఖం చ అభ్యనయః అభినయేన యుగపద్దర్శితవానసి। పరమార్థతో విద్యమానమప్యవిద్యావిలాసాద్బహిర్నాటితవానసీత్యర్థః। సూర్యచన్ద్రయోర్విష్ణునేత్రత్వాత్ కర్ణస్య చ సూర్యపుత్రత్వాత్తన్నాశే శోకాత్సూర్యస్య సాశ్రుత్వాత్, అర్జునస్య చ సోమవంశస్థత్వాద్విజయే చన్ద్రస్య హర్షేణ విహసితత్వాత్, తాభ్యామర్ధదుఃఖసుఖాభినయాదద్భుతరూపోఽసీతి భావః। ఘాతితేతి హేతుమణ్ణ్యన్తాన్నిష్ఠా। జైత్రితేతి, 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాన్నిష్ఠా। పార్థేతి కురుత్వాత్ 'ఋష్యన్ధక—' (౪।౧।౧౧౪) ఇత్యణ్। అర్ధం చ తద్దుఃఖసుఖం చేతి ద్వన్ద్వగర్భః కర్మధారయః॥౮౨॥

ప్రాణవత్త్వణయిరాధ ! న రాధాపుత్రశత్రుసఖితా సదృశీ తే।

శ్రీప్రియస్య సదృగేవ తవ శ్రీవత్సమాత్మహృది ధర్తుమజస్రమ్॥౮౩॥

ప్రాణేతి॥ ప్రాణవత్ ప్రాణ ఇవ ప్రణయినీ నిరుపాధిపరప్రేమాస్పదం రాధాఖ్యా గోపికా యస్యైవంభూత శ్రీకృష్ణ ! తే తవ రాధాపుత్రః కర్ణస్తస్య శత్రురర్జునస్తస్య సఖితా మైత్రీ సదృశీ యోగ్యా న। రాధావల్లభస్య హి రాధాపుత్రశత్రుమైత్రీ కథంకారముచితా, అపి త్వయుక్తైవ విరోధాదిత్యర్థః। ఏకత్ర రాధా గోపికా, అన్యత్ర తు కర్ణపాలనకారిణీ కైవర్తవధూరితి పరిహారః। శ్రియః ప్రియస్య శ్రీర్వల్లభా యస్య తస్య తవ శ్రీవత్సం బ్రాహ్మణపదన్యాసరూపం లాఞ్ఛనమ్, అథ చ,— శ్రియో వత్సం పుత్రమ్ ; అజస్రమాత్మహృది ధర్తుం సదృగేవ ఉచితమేవ। యస్య హి శ్రీర్వల్లభా, స తత్పుత్రం స్వవక్షసి సదా బిభర్తీతి యుక్తమేవేత్యర్థః। ఏతాదృశః స్వపక్షపాతదక్షో లోకశిక్షార్థం బ్రాహ్మణభక్తిపరశ్చ కోఽపి నాస్తీతి భావః। ప్రణయిరాధేతి 'స్త్రియాః పుంవత్' (౬।౩।౩౪)॥౮౩॥

తావకాపరతనోః సితకేశస్త్వం హలీ కిల స ఏవ చ శేషః।

సాధ్వసావవతరస్తవ ధత్తే తజ్జరచ్చికురనాలవిలాసః॥౮౪॥

తావకేతి॥ హే కృష్ణ ! హలీ లాఙ్గలధరో బలభద్రః స ఏవ చ శేషోఽనన్తస్త్వమేవ। శేషావతారరూపోఽపి బలభద్రో భవానేవ, నతు స త్వత్తో భిన్న ఇత్యర్థః। త్వం బలభద్రః స ఏవ శేషః। త్వత్తో హలీ న భిద్యతే, హలినశ్చ శేషో న భిద్యతే ఇతి వా। యతః– కాయస్య సంబన్ధాజ్జరసా సితకేశో ధవలితకచః 'కిల' ఇత్యాగమే। విష్ణుపురాణాదౌ చ యదుక్తమ్— 'ఉజ్జహారాత్మనః కేశౌ సితకృష్ణౌ తతః ప్రభుః' ఇతి। న విద్యతే పరోత్కృష్టాన్యా యస్యాః సా తావకీ అపరా తనుస్త్వత్సంబన్ధినీ సర్వోత్కృష్టా సత్త్వమూర్తిస్తస్యాః సితకేశః శ్వేతకేశరూపో హలీ తవావతారోంఽశావతారరూపోఽసౌ హలీ త్వం కిల। త్వదవయవభూతకేశరూపత్వాత్తస్య। స చ హల్యేవ శేష ఇతి వా। శేషరూపబలదేవలక్షణోఽసావవతరో మూర్తిః। అత ఏవ తస్యా భవదీయాపరతనోర్జరతో జరసా ధవలీకృతస్య చికురనాలస్య కేశదణ్డస్య విలాసం వర్ణసారూప్యం సాధు యథా తథా ధత్తే। అతిగౌరో బలదేవస్త్వదీయాపరతనుర్ధవలకేశ ఇవ భాతీత్యర్థః। శేషస్యాపి దీర్ఘత్వధవలత్వాభ్యాం జరాధవలదీర్ఘకేశసా- రూప్యధారణం యుక్తమేవ। 'కారణగుణా హి కార్యే గుణానారభన్తే' ఇతి న్యాయాచ్చ యుక్తమేవ। 'అంశావతారో బలభద్రః' ఇతి చోక్తమ్। అత్ర శ్వేతకేశః సహజ ఏవ, నతు జరాయోగాత్। ఇతి వా। యతో హరిర్నిత్యతరుణ ఇతి పురాణాదిప్రసిద్ధిః। వస్తుతస్తు– కస్య బ్రహ్మసుఖస్యేశౌ సుఖరూపావిత్యర్థః। ప్రకాశకత్వేన సత్త్వస్య 'సిత' శబ్దవాచ్యత్వాత్, మోహకత్వేన చ తమసః కృష్ణశబ్దవాచ్యత్వాత్సితకృష్ణౌ సత్త్వతమోగుణద్వయాత్మకావేతావవతారౌ భూభారోత్తారణార్థం ప్రభురాదినారాయణః స్వస్మాత్ప్రకటీచకారేతి విష్ణుపురాణస్థసితకృష్ణపదస్యార్థః। 'కృష్ణస్తు భగవాన్స్వయమ్' ఇతి భాగవతవచనేన కృష్ణస్తు లీలావిగ్రహధారీ పరబ్రహ్మైవ। 'సమోఽహం సర్వభూతేషు న మే ద్వేష్యోఽస్తి న ప్రియః' (భం గీం ౯।౨౯) ఇతి భగవద్వచనాత్।

బలభద్రస్త్వవతారః 'రామో రామశ్చ రామశ్చ' ఇతి వచనాత్। అన్యథా బలభద్రస్య సత్త్వమూర్తిత్వమ్, కృష్ణస్య తమోగుణమూర్తిత్వమాపద్యేత, న చ తథాస్తీతి బలభద్రస్య తమఃప్రధానత్వదర్శనాదిత్యాశయః। 'శితికేశః—' ఇతి పాఠే- 'శితీధవలమేచకౌ' ఇత్యభిధానాత్త్వదీయపురాణతనోః సంబన్ధీ శితికేశః శ్యామకేశరూపస్త్వం, హలీ చ ధవలకేశరూపః, స ఏవ చ హలీ శేషః బలభద్రః శేషావతారః, ఇతి పురాణాదౌ। స త్వదీయధవలకేశవిలాసం ధత్తే తత్సాధు। కృష్ణస్య కృష్ణవర్ణత్వాద్బలినశ్చాతిగౌరత్వాద్యథాక్రమం శ్యామసితకేశత్వ- మౌత్ప్రేక్షికత్వేనైవ వ్యాఖ్యేయమిత్యలమతివిస్తరేణ। 'తావకాపర—' ఇతి పాఠః సాధీయాన్। యతః 'యుష్మదస్మదోః–' (౪।౩।౧) ఇత్యణి తవకాదేశే వృద్ధౌ చ 'వృద్ధినిమిత్తస్య—' (౬।౩।౩౯) ఇత్యాదినా పుంవద్భావప్రతిషేధే ప్రసక్తేఽపి కర్మధారయత్వాత్ 'పుంవత్కర్మధారయ–' (౬।౩।౪౨) ఇతి ప్రతిప్రసవాత్పుంవద్భావః। అవతరః పూర్వవత్॥౮౪॥

హృద్యగన్ధవహ ! – భోగవతీశః శేషరూపమపి బిభ్రదశేషః।

భోగభూతిమదిరారుచిరశ్రీరుల్లసత్కుముదబన్ధురుచిస్త్వమ్॥౮౫॥

హృద్యేతి॥ హే హృద్యో హృదయానన్దకారీ గన్ధశ్చన్దనాదిసౌరభం తం వహసి ధారయస్యేవంవిధ సౌరభధారిన్ శ్రీకృష్ణ ! త్వం శేషరూపం బలభద్రరూపమ్, అథ చ,— నాగాధీశరూపం బిభ్రద్ధారయన్నప్యశేష ఉభయవిధోఽప్యశేషః శేషో న భవసీతి విరోధః। అథ చ,— న విద్యతే శేషః శిష్టం భిన్నం యస్మాదసావశేషః సకలజగదాత్మకస్త్వమితి పరిహారః। అథ చ,–బలభద్రోఽప్యతిశృఙ్గారిత్వాద్ధృద్యగన్ధవహః। అత ఏవ భోగవతీనాం సుఖినీనాం గోపికాదీనామీశః ప్రాణప్రియః, అథ చ,— భోగవత్యా అతితరాం సుఖిన్యా రేవత్యా ఈశః పతిః। శ్రీకృష్ణోఽపి హృద్యం గన్ధం శారీరం స్వాభావికం చన్దనాదిజన్యం చ గన్ధం వహన్తీనాం సుఖినీనాం భోగవతీనాం గోపికాదీనామీశః। శేషోఽపి జలక్రీడాక్షాలితచన్దనకర్పూరాద్యఙ్గరాగసంబన్ధిహృద్యసౌరభధారిణ్యా భోగవత్యాః పాతాలనద్యాః పతిః। కర్పూరాదిబహులసౌరభయుక్తాయా నాగనగర్యా వా। తృప్తిహేతుత్వాద్ధృద్యో గన్ధవహో వాయుర్యస్య స చాసౌ నాగపుర్యా నద్యా వా పతిః। తథా,– కృష్ణరూపస్త్వం భోగస్య సుఖస్య భూతేర్వైతోర్మదిరావద్రుచిం సుఖం రాతి జనయతి తాదృశీ శ్రీః కాయకాన్తిర్యస్య సః। భోగః శేషఫణః, తత్కాయో వా స ఏవ భూః స్థానం తస్యా ఊతిరవనం స్వాధిష్ఠానేన రక్షణం తేన మాద్యతి హృష్యతీతి భోగభూతిమత్। తథా,— ఇరాయా భూమేరివ రుచిరా రమణీయా కాన్తిర్యస్మాదితి వా। తయోరుభయోః సపత్న్యోరపి ప్రీతిం దదానా సమవర్తినీ శ్రీర్హృదిస్థా లక్ష్మీర్యస్యేతి వా। భోగానాం కాలీయఫణానాం భూతిరైశ్వర్యజనితో దర్పస్తం మథ్నాతి తాదృశో వా। పృథగ్వా పదమ్।

గోపికాదిసంభోగసుఖసమృద్ధిర్భోగభూతిస్తద్వాంశ్చాసావుక్తరీత్యా ఇరారుచిరశ్రీశ్చేతి వా। అథ చ బలభద్రరూపస్త్వం భోగస్య సుఖస్య భూతిరుత్పత్తిహేతుస్తాదృశీ మదిరా తయా కృత్వా రమణీయా సరాగా కాన్తిః శోభా యస్య। బలదేవో హి సర్వదా మదిరామత్తః। అథ చ,— శేషరూపస్త్వం భోగస్య స్వకాయస్య ఫణానాం వా భూతిః సమృద్ధిస్తద్వానతిదీర్ఘమహాకాయః సహస్రఫణో వా తేన మాద్యతి వా। స చాసౌ స్వశిరఃసు ధారణాద్భూమే రుచిం దదానా కాయకాన్తిర్యస్య సః। తథా,— కృష్ణరూపస్త్వమ్ ఉల్లసన్తీ కుముదబన్ధోశ్చన్ద్రస్య సంబన్ధినీ రుచిః ప్రీతిర్యస్మిన్ సర్వాహ్లాదకారిత్వాచ్చన్ద్ర ఇవ సర్వప్రేమాస్పదభూతమిత్యర్థః। కుముద్ శ్వేతం కైరవం తస్యాబన్ధుస్తద్విరోధినీ కృష్ణా రుచిః శ్రీర్యస్య జలదశ్యామ ఇత్యర్థ ఇతి వా। ఉల్లసన్తీ కుముదాఖ్యే వానరరూపే సుహృది ప్రీతిర్యస్య రామావతారే ఇతి వా। ఉల్లసన్తీ పృష్ఠే దంష్ట్రాయాం వా కుః పృథ్వీ యస్మిన్, మోదత ఇతి ముదః, స చాసౌ స చ। తథా,— బన్ధుషు బన్ధౌ బలభద్రే వా ప్రీతిర్యస్యేతి వా, ఉల్లసన్తీ కుముదతుల్యే అతిగౌరే బన్ధౌ బలే ప్రీతిర్యస్య వా। ఉల్లసన్తి కుముదాని యేన స చన్ద్ర ఏవోద్దీపకత్వాద్బన్ధుర్యస్య, అథ చ— ప్రద్యుమ్నావతారః కామస్తత్ర ప్రీతిర్యస్మిన్పుత్రత్వాదితి వా। అథ చ,— బలభద్రరూపస్త్వమ్ ఉల్లసన్తీ కుముదస్య బన్ధుః కైరవసదృశీ గౌరతరా, కుముదబన్ధోశ్చన్ద్రస్యేవ వా గౌరతరా కాన్తిర్యస్య। ఉల్లసన్తీ కుః పృథ్వీ యస్మాత్తస్మిన్ ముదే సహర్షే బన్ధావనుజే శ్రీకృష్ణే ప్రీతిర్యస్య వా। ఉల్లసత్కుముదబన్ధావుక్తప్రకారేణ ప్రద్యుమ్నే ప్రీతిర్యస్య వా। అథ చ,— శేషరూపస్త్వమ్ ఉల్లసన్తీ కుముదనామ్ని సర్పే సుహృది ప్రీతిర్యస్య। ఉల్లసన్తీ చన్ద్రస్యేవ ధవలా కాన్తిర్యస్య వా। ఉల్లసన్తీ కుముదస్య చన్ద్రస్య బన్ధుః సదృశీ కాన్తిర్యస్య వా। ఉల్లసత్పృథ్వీకః సహర్షః సుహృత్సు ప్రీతిర్యస్య వా। 'కుముదేఽపి కుముత్ ప్రోక్తమ్' ఇతి విశ్వః। 'గోత్రా కుః పృథివీ' ఇత్యమరః। 'భోగః సుఖే వధే చాహేః శరీరఫణయోర్మతః' ఇతి విశ్వః। 'ఇరా వారిసురాభూమిభారతీషు' ఇతి చ। ఊతిః, అవతేః క్తిని 'జ్వరత్వర–' (౬।౪।౨౦) ఇతి వస్యోపధయాశ్చోట్। మదితి మాద్యతేర్మథ్నాతేశ్చ క్విప్। పక్షే మతుప్। ముదః, ఇగుపధాత్ కః॥౮౫॥

రేవతీశ ! సుషమా కిల నీలస్యామ్బరస్య రుచిరా తనుభాసా।

కామపాల ! భవతః కుముదావిర్భావభావితరుచేరుచితైవ॥౮౬॥

రేవేతి॥ హే రేవతీనామ్న్యా ప్రియాయా ఈశ ! తథా హే కామపాల ! (కామపూరక, కుః పృథ్వీ తస్యా ముదో హర్షస్యావిర్భావేన ప్రాదుర్భావేన భావితా సంచారితా రుచిః ప్రీతిరిచ్ఛా వా యస్య తస్య భవతః శ్రీకృష్ణస్య తనుభాసా కాయకాన్త్యా కృత్వా నీలస్యామ్బరస్య। తత్తుల్యస్యేత్యర్థః। తవ రుచిరా శోభనా, లోకానాం రుచిం ప్రీతిం దదానా వా। రేవతీశసుషమా చన్ద్రసంబన్ధినీ పరమా శోభా ఉచితైవ కిల। ఆకాశస్య చన్ద్రశోభోచితైవ। అథ చ,–

బలభద్రస్వరూపత్వాద్రేవతీశసుషమా బలభద్రస్య పరమా శోభోచితైవ। కింభూతస్య— కుః పృథ్వీ తస్యా ముదస్య(దో) హర్షస్యావిర్భావేన ప్రకటనేన భావినీ(తా) త్రిలోకానాం రుచిః ప్రీతిర్యేన। కుముదస్య చన్ద్రస్యావిర్భావేన వా। అథ చ,– రేవతీనామ్నీ ప్రియాసదృశీ। తథా– హే కామపాల) బలభద్ర ! కుః పృథ్వీ తస్యా ముదో హర్షస్యావిర్భావేన ప్రాదుర్భావేన భావితా సంచారితా రుచిః ప్రీతిరిచ్ఛా వా యస్య తస్య భవతస్తవ తనుభాసా కాయకాన్త్యా నీలస్యామ్బరస్య వస్త్రస్య రుచిం దీప్తిం రాతి దదాతి ఏవంవిధా సుషమా ఉత్కృష్టా శోభోచితా యోగ్యైవ కిల। ధవలవస్తుసంపర్కాన్నీలమతిశయేన శోభతే। అథ చ,— హే కామపాల కందర్పపోషక రేవతీశ చన్ద్ర ! కైరవవికాసస్ఫుటితకాన్తేస్తవ బిమ్బతేజసా నీలస్య నభసః పరమా శోభా యుక్తైవేతి ధ్వనిః॥౮౬॥

చతుర్భిః శ్లోకైర్బుద్ధం వర్ణయతి—

ఏకచిత్తతతిరద్వయవాదిన్నత్రయీపరిచితోఽథ బుధస్త్వమ్।

పాహి మాం విధుతకోటిచతుష్కః పఞ్చబాణవిజయీ షడభిజ్ఞః॥ ౮౭॥

ఏకేతి॥ హే అద్వయవాదిన్ ద్వైతబాహ్యఘటపటాదిభేదానామసత్యతాప్రతిపాదనేనైకస్యా జ్ఞానాకారతాయా ఏవ సత్యతాఙ్గీకారాదద్వైతవాదిన్ ! త్వం మాం పాహి। కింభూతః— ఏకైవ చిత్తతతిర్జ్ఞానసంతతిర్యస్య దీపకలికాన్యాయేన క్షణికజ్ఞానప్రవాహ ఏవైకో యస్య మతే, నతు తదతిరిక్తం కించిదప్యస్తి, తాదృశః, అత ఏవ— అద్వయవాదిన్ ఇతి యోజనా। తథా,— త్రయ్యా పరిచితో జ్ఞాతస్తాదృశో న భవసీత్యత్రయీపరిచితః। నసమాసో వా। నేతి పృథగ్వా। వేదత్రయీగమ్యోఽపి న భవసీత్యర్థః। అథ చ,— వేదత్రయ్యాం పరిచితః కృతపరిచయః వేదత్రయీ పరిచితాఽభ్యస్తా యేన తాదృశో వా న భవతి। సర్వస్య క్షణికతాఙ్గీకారాద్ధర్మాధర్మ-భోగవ్యవస్థాయా నిరాసాదనఙ్గీకృతవేదప్రామాణ్య ఇత్యర్థః। అత ఏవ బుధః పణ్డితః। న హి పణ్డితం వినా వేదాదిసర్వదూషణసమర్థాఽన్యస్య బుద్ధిః సంభవతి। అథ చ, — అత్రయీపరిచితోఽపి బుధ ఇతి విరోధాభాసః। న హి వేదత్రయమజానానస్యాపి పణ్డితత్వం సంభవతి। అథ చ,— యః పణ్డితః 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ' ఇతి మన్యమానో వేదాన్తీ స వేదత్రయీం న మన్యత ఇతి విరోధః। వేదాన్తినా హి వేదప్రామాణ్యస్య స్వీకృతత్వాత్, అథ చ,— అద్వయవాదాద్ద్విత్వసంఖ్యామపి నాఙ్గీకరోతి। స త్రిత్వసంఖ్యాం న మన్యత ఇతి యుక్తమేవేత్యర్థః। తథా,— మాధ్యమికానామపి కియన్మాత్రమతభేదేన బౌద్ధసిద్ధా (న్తా) న్తఃపాతిత్వాత్। 'న సన్నాసన్న సదసన్న చాప్యనుభయాత్మకమ్। చతుష్కోటివినిర్ముక్తం తత్త్వం మాధ్యమికా విదుః॥' ఇతి అనిర్వచనీయప్రపఞ్చవాదిత్వాద్విధుతం నిరాకృతం

సదసత్సదసద్విలక్షణ్యలక్షణం కోటిచతుష్కం ప్రకారచతుష్టయం యేన। అథ చ,— త్రిత్వనిషేధాన్నిరస్తచతుష్టయః। తథా,— విరక్తత్వాద్ధిగమ్భరత్వాత్పఞ్చబాణః కామస్తద్విజయీ మారజిత్। అథ చ,— 'వణ శబ్దే' ఇత్యస్మాద్ఘఞి వాణః శబ్దస్తం పఞ్చసంఖ్యావాచినం 'పఞ్చ' శబ్దం న సహత ఇత్యర్థః। యో హి చతుష్టయం న సహతే స పఞ్చాపి న సహతే ఇతి యుక్తమేవేత్యర్థః। తథా,— దేశాదివ్యవహితవస్తుదర్శనమ్, దేశాదివ్యవహితశబ్దశ్రవణమ్, అతీతజన్మస్థితిస్మరణమ్, పరచిత్తజ్ఞానమ్, అవిద్యాస్మితారాగద్వేషాభి- నివేశాఖ్యపఞ్చక్లేశక్షయః, అణిమాదిసిద్ధిశ్చేతి షడభిజ్ఞా జ్ఞానప్రకారా యస్య। వేదానుసారిభిర్దైత్యైః పరాభూతా దేవా బ్రహ్మణః(హ్మణం శరణం గతాః, బ్రహ్మణా ప్రసాదితో నారాయణో బుద్ధరూపేణావతీర్య దైత్యబుద్ధిం వేదార్థేభ్యశ్చ్యావయిత్వా బౌద్ధమతముపదిదేశ, అత స్తే దేవానాం జయ్యాః సంపన్నా ఇతి। అత ఏవచైతదీయమత- పరిభాషయై వస్తుతిరకారి। 'పరిచితాథ బుధస్త్వమ్–' ఇతి పాఠే— నేతి పదం భిత్త్వా త్వయా వేదత్రయీ న పరిచితా న స్వీకృతప్రామాణ్యా। 'అథ' విరోధే। తథాపి బుధస్త్వమిత్యర్థః। 'పరిచితాధ్వవుధః–' ఇతి పాఠే— త్రయీపరిచితానాం వైదికానాం మార్గే పణ్డితో న భవతి। అవైదికమార్గమేవ జానాన ఇత్యర్థః॥౮౭॥

తత్ర మారజయిని త్వయి సాక్షాత్కుర్వతి క్షణికతాత్మనిషేధౌ।

పుష్పవృష్టిరపతత్సురహస్తాత్పుష్పశస్త్రశరసంతతిరేవ॥౮౮॥

తత్రేతి॥ తత్ర తస్మిన్ బుద్ధావతారరూపే సౌన్దర్యాజ్జితేన్ద్రియత్వాచ్చ మారజయిని కామస్య జైత్రే త్వయి క్షణికతా సర్వం క్షణికం సత్త్వాత్, తథా,— ఆత్మనిషేధశ్చ 'సమనస్కేన్ద్రియజన్యనీలపీతాద్యాకారసవికల్పకనిర్వికల్పకవాసనోపబృంహితచిత్సంతతి రేవాత్మా, భూతాన్యేవ చేతయన్తే, మనసా సంయోగే జ్ఞానముత్పద్యతే, తస్మాద్దేహ ఏవాత్మా, నతు నిత్యోఽన్యః కశ్చిత్' ఇత్యాదిప్రకారేణ సర్వభావానాం క్షణమాత్రావస్థాయితా నైరాత్మ్యం చ స్వదర్శనోక్తం సమాధినా సాక్షాత్కుర్వతి సతి పుష్పశస్త్రస్య కామస్య శరసంతతిర్బాణపరమ్పరారూపా సురహస్తాత్పుష్పవృష్టిరేవాపతత్। అతిబలే హి శత్రౌ కరాదాయుధాని పతన్తి। కామోఽపి త్వత్తో భీతః పుష్పశరశ్చ। తథా చ తస్య కరాత్త్వద్భయేన పతితా పుష్పరూపబాణపరమ్పరా క్షణికతాత్మనిషేధౌ సాక్షాత్కుర్వతి త్వయి విషయే సురముక్తా పుష్పవృష్టిరివాపతదిత్యుత్ప్రేక్షా। కామేఽపి దేవత్వమేవ పుష్పవృష్టిమోచనే హేతుః। యో హి లోకోత్తరం వస్తు ప్రత్యక్షగోచరం కరోతి, యశ్చ కంచన బిజయతే, తయోరుపరి దేవైః పుష్పవృష్టిః క్రియత ఇత్యాది జ్ఞాతవ్యమ్॥౮౮॥

తావకే హృది నిపాత్య కృతేయం మన్మథేన దృఢధైర్యతనుత్రే।
కుణ్ఠనాదతితమాం కుసుమానాం ఛత్రమిత్రముఖతైవ శరాణామ్॥౮౯॥

తావక ఇతి॥ మన్మథేన దృఢమభేద్యం ధైర్యమేవ తనుత్రం కవచం యస్య తస్మింస్తావకే హృది మనసి, అథ చ,— వక్షసి అర్థాచ్ఛరాన్నిపాత్య నితరాం దృఢాఘాతపూర్వం యథా తథా పాతయిత్వా దృఢతనుత్రత్వాదేవాతితమాం కుణ్ఠనాత్తైక్ష్ణ్యత్యాగాద్ధేతోః కుసుమరూపాణాం స్వీయశరాణాం ఛత్రం మిత్రం యేషాం తాని, ఛత్రస్య వా మిత్రాణి, ముఖాని యేషాం తేషాం భావస్తత్తా సూచీముఖతాపరిత్యాజనేన ఛత్రతుల్యవృత్తముఖేనేయం ప్రత్యక్షదృశ్యా కృతా। దృఢతనుత్రే హి పాతితో బాణః కుణ్ఠితత్వాద్వృత్తముఖో భవతి। స్మరశరాః శరత్వాత్పూర్వం సూచీముఖా ఆసన్, ఇదానీం తు ధైర్యకఞ్చుకే త్వదీయే హృది నిపత్య నితరాం కుణ్ఠనాదివ తేషాం పుష్పరూపాణాం ఛత్రాకారముఖతా జాతేత్యుత్ప్రేక్షోపమే। వికసితాని పుష్పాణి ఛత్రతుల్యాని భవన్తి। అథ చ,— ఛత్రం ఛాయాకారిత్వాత్సుఖదమేవ యథా నతు దుఃఖదమ్, తథా కామశరా అపి త్వద్ధృదయస్యానిర్వాపకా ఏవ జాతాః, నతు త్వాం జేతుమశకన్నిత్యర్థః। ఏతాదృశో జితేన్ద్రియః కోఽపి నాస్తీతి భావః। నిపాత్య, ణ్యన్తాత్క్త్వో ల్యప్॥౮౯॥

యత్తవ స్తవవిధౌ విధిరాస్యే చాతురీం చరతి తచ్చతురాస్యః।
త్వయ్యశేషవిది జాగ్రతి శర్వః సర్వవిద్ధ్రువతయా శితికణ్ఠః॥౯౦॥

యదితి॥ విధిస్తవ స్తుతివిధౌ బహుభిర్ముఖైశ్చాతురీ వైదగ్ధ్యం యద్యది చరతి ప్రాప్నోతి నానాప్రకారైర్యది త్వద్వర్ణనం కరోతి తత్తర్హ్యేవ చతురాణి వర్ణననిపుణాన్యాస్యాని యస్యైతాదృశో భవేత్, నాన్యథా। అథ చ,– త్వద్వర్ణనవిధౌ యస్మాచ్చాతురీం ప్రాప్నోతి తస్మాదేవ హేతోశ్చతురాణ్యాస్యాని యస్యేతి చతురాస్యో, న తు చత్వార్యాస్యాని యస్యేతి విగ్రహేణ చతురాస్యః। ఆస్యానాం చతుష్ట్వే సత్యపి తత్రార్థే గౌరవాభావాత్, అత్ర తు గౌరవసద్భావాత్తథైవోచ్యత ఇత్యర్థః। త్వదీయస్తుతిపరత్వాద్బ్రహ్మణో లోకత్రయేఽప్యేవం కీర్తిరజనీతి భావః। తథా,— శర్వో హరస్త్వయి బుద్ధ ఏవాశేషవిది సర్వజ్ఞే జాగ్రతి సతి సర్వవిదం సర్వజ్ఞమాత్మానం బ్రూతే స సర్వవిద్ధ్రువస్తత్తయేవ పరగుణస్యాత్మన్యారోపణేన హేతునా కలఙ్కేన శితికణ్ఠో నీలకణ్ఠః, నతు కాలకూటభక్షణేన నీలకణ్ఠః త్వత్స్పర్ధితయా లోకత్రయేఽపి మహేశస్యైవమయశో జాతమిత్యర్థః। బ్రహ్మమహేశాభ్యామపి త్వమేవ పరమపురుషః। సర్వజ్ఞ ఇతి భావః। అన్యస్యాప్యాత్మస్తుత్యా సర్వసంనిధౌ లజ్జయా మాలిన్యం భవతి। సర్వవిద్ధ్రువేతి విదుషిబ్రువేతివత్॥౯౦॥

శ్లోకద్వయేన కల్కినం స్తౌతి—

ధూమవత్కలయతా యుధి కాలం మ్లేచ్ఛకల్పశిఖినా కరవాలమ్।
కల్కినా దశతయం మమ కల్కం త్వం వ్యుదస్య దశమావతరేణ॥౯౧॥

ధూమవదితి॥ త్వం ధూమవత్ కాలం కరవాలం ఖడ్గం యుధి మ్లేచ్ఛైః సహ యుద్ధే కలయతా ధారయతా, మృత్యురూపం ఖడ్గం ధూమమివ ధారయతా వా, అత ఏవ మ్లేచ్ఛానాం కల్పశిఖినా ప్రలయకాలానలరూపేణ, మ్లేచ్ఛా ఇవ మ్లేచ్ఛాః పాపినస్తేషాం వా, మ్లేచ్ఛప్రాయాణాం వా, ఏవంభూతేన కల్కిసంజ్ఞేన దశమావతరేణ కృత్వా మమ దశతయ దశావయవం కల్కం పాపం వ్యుదస్య నిరాకురు। సమూలమున్మూలయేత్యర్థః। అథ చ,— యః స్వయం కల్కీ, సోఽన్యకల్కం వినాశయతీతి విరోధః। 'కల్కి' శబ్దస్య విష్ణునామత్వాత్పరిహారః। మ్లేచ్ఛకల్పశిఖినేత్యవతారప్రయోజనముక్తమ్। అదత్తస్య వస్తునః స్వయం గ్రహణమ్, యాగీయాతిరిక్తా హింసా, పరస్త్రీగమనం చ, త్రివిధం కాయికమ్। పారుష్యమ్, అనృతమ్, పైశున్యమ్, అసంబద్ధప్రలాపశ్చేతి చతుర్విధం వాచికమ్। పరద్రవ్యగ్రహణేచ్ఛా, పరానిష్టచిన్తా, వృథైవ పరేషు దోషాభిధ్యానం, చేతి త్రివిధం మానసమ్। ఇతి దశవిధం పాపమ్। చక్షుస్త్వక్శ్రోత్రఘ్రాణజిహ్వాపాణిపాదపాయూపస్థమనోజన్యం వా। దశసు మాసేషు భవత్వాద్గర్భవాసలక్షణం దుఃఖమితి వా। 'కల్కః పాపాశయే పాపే' ఇతి విశ్వః॥౯౧॥

దేహినేవ యశసా భ్రమతోర్వ్యాం పాణ్డురేణ రణరేణుభిరుచ్చైః।
విష్ణునా జనయితుర్భవతాభూన్నామ విష్ణుయశసశ్చ సదర్థమ్॥౯౨॥

దేహేనేతి॥ విష్ణుయశసస్తన్నామకస్య జనయితుః పితుః విష్ణురితి నామ భవతా చ త్వయైవ కృత్వా సదర్థం సాన్వయమభూత్। కింభూతేన భవతా— రణరేణుభిరుచ్చైః పాణ్డురేణ ధవలతరేణ; తథా,— దుష్టగవేషణార్థముర్వ్యాం భ్రమతా విష్ణునా వ్యాపకేన విష్ణుసంజ్ఞకేన చ పాణ్డురత్వాద్వ్యాపిత్వాచ్చ దేహినా శరీరధారిణా యశసేవ యశోరూపేణ విష్ణు వ్యాపకం యశో యస్య త్వయా పుత్రేణేతి యావత్। తస్య తవ పితుర్నామ సాన్వయమభూత్, జాతప్రాయమేవేతి భావిన్యపి భూతవదుపచారః।
అతీతకలియుగాన్తావతారాపేక్షయాఽభూదితి నిర్దేశో వా పూర్వం తు డిత్థాదివత్తన్నామాభూత్ త్వయ్యుత్పన్నే తు తత్సార్థకమభూదిత్యర్థః॥౯౨॥

దత్తాత్రేయం స్తౌతి—

సన్తమద్వయమయేఽధ్వని దత్తాత్రేయమర్జునయశోర్జనబీజమ్।
నౌమి యోగజయితానఘసంజ్ఞం త్వామలర్కభవమోహతమోర్కమ్॥౬౩॥

సన్తమితి॥ అహం దత్తాత్రేయనామానం త్వాం నౌమి। కింభూతమ్— అద్వయమయేఽధ్వని అద్వైతమార్గే ఐకాత్మ్యవాదే సన్తం వర్తమానం, తథా,— అర్జునస్య కార్తవీర్యార్జునస్య యశసో యదర్జనం తస్య బీజం మూలమ్। కార్తవీర్యేణారాధితో దత్తాత్రేయస్తవ యశో లోకవ్యాపి భవిష్యతీతి వరం దత్తవాన్ 'అర్జున–' ఇతి పాఠే— అర్జునయశ ఏవార్జునో వృక్షః, తస్య బీజమ్। వృక్షస్యోత్పత్తిర్బీజాదేవ యుక్తా। అథ చ,– అర్జునం ధవలం యశో యస్యైవంవిధోఽర్జునః కార్తవీర్యస్తస్య బీజమ్। తథా,— అష్టాఙ్గయోగేన జనితోత్పాదితా పాపాదిరాహిత్యాదనఘ ఇత్యపరా సంజ్ఞా యస్య। తదా హి దేవైర్యోగబాహుల్యాదనఘేతి సంజ్ఞా కృతా। తథా అలర్కనామ్నః శత్రుధ్వజమదాలసాపుత్రస్య రాజ్ఞో భవమోహో మమతాదిరూపః సంసారమోహః స ఏవ తమోఽన్ధకారః తస్య వినాశహేతుత్వాదర్కస్తమ్। యోగమార్గోపదేశేన తస్య మోహం చిచ్ఛేదేతి పురాణకథా॥౬౩॥

ఏవం దశావతారాన్నిర్వర్ణ్య భక్త్యతిశయేన పునరపి కియతస్తానేవావతారాంస్త్రివిక్రమం హరిహరౌ బాలముకున్దం చ సంక్షేపేణ చతుర్వింశత్యా శ్లోకైర్వర్ణయతి—

భానుసూనుమనుగృహ్య జయ త్వం రామమూర్తిహతవృత్రహపుత్రః।
ఇన్ద్రనన్దనసపక్షమపి త్వాం నౌమి కృష్ణ ! -నిహతార్కతనూజమ్॥౬౪॥

భానుసూనుమితి॥ హే విష్ణో ! భానుసూనుం సూర్యపుత్రం సుగ్రీవమనుగృహ్య వాలిహృతాం తద్వధూం తారాం తస్మై దత్త్వా రాజ్యాభిషేకద్వారా కృతార్థీకృత్య రామమూర్త్యా రామావతారేణ హతో మారితో వృత్రహణః(ఘ్నః) ఇన్ద్రస్య పుత్రో వాలీ యేన స త్వం రామో జయ సర్వోత్కర్షేణ వర్తస్వ। నమస్యోఽసీత్యర్థః। తథా,— భోః కృష్ణావతార ! అహం ఇన్ద్రనన్దనస్యార్జునస్య సపక్షం మిత్రభూతమ్, అత ఏవ— నిహతో మారితోఽర్కతనూజో యేనేతి వా। యో భానుసూనుమనుగృహ్ణాతి స నిహతార్కతనూజః కథమ్ ? తథా,— యో

హతేన్ద్రపుత్రః స ఇన్ద్రపుత్రమిత్రం కథమితి విరోధార్థః 'అపి' శబ్దః।
నిగ్రాహ్యానుగ్రాహ్యయోస్తత్పుత్రయో రామకృష్ణావతారయోశ్చ భేదాత్తు విరోధపరిహారః।
ఏతాదృగ్విరుద్ధచరితత్వాద్దుర్విజ్ఞేయః పరమపురుషోఽసీతి భావః॥౯౪॥

వామనాదణుతమాదను జీయాస్త్వం త్రివిక్రమతనూభృతదిక్కః।

వీతహింసనకథాదథ బుద్ధాత్కల్కినా హతసమస్త ! నమస్తే॥౯౫॥

వామనాదితి॥ హే విష్ణో ! అణుతమాద్ హ్రస్వతమశరీరాద్వామనావతారాదను పశ్చాత్త్రివిక్రమావతారస్య తన్వా శరీరేణ త్రివిక్రమావతారరూపయా వా తన్వా భృతా వ్యాప్తా దిశో యేన స త్వం జీయాః సర్వోత్కర్షేణ వర్తస్వ। తథా,— వీతా నివృత్తా హింసనకథా ప్రాణివధవార్తాపి యస్మాత్ ఏవంభూతాద్బుద్ధావతారాత్, అథ పశ్చాత్ కల్కినా దశమావతారేణ కృత్వా హతం మారితం కలిమలదూషితం సమస్తం ప్రాణిజాతం యేన తాదృశ విష్ణో ! తే తుభ్యం నమః। యో హ్యణుతమః స ఏవ తనూభృతదిక్కో వ్యాపకదేహః కథమ్ ? తథా,— యశ్చ వీతహింసనకథః స ఏవ హతసమస్త ఇతి విరోధః, అవతారభేదేన పరిహారః। దుర్విజ్ఞేయచరితోఽసీతి భావః। వామనత్రివిక్రమౌ వర్ణితౌ॥౯౫॥

మాం త్రివిక్రమ ! పునీహి పదే తే కిం లగన్నజని రాహురుపానత్।

కిం ప్రదక్షిణనకృద్భ్రమిపాశం జామ్బవానదిత తే బలిబన్ధే॥౯౬॥

మామితి॥ హే త్రివిక్రమ ! త్వం మాం పునీహి। తథా,— గగనవ్యాపిన్యూర్ధ్వీకృతే తే పదే విష్ణుపదే లగన్ నక్షత్రమాలామధ్యవర్తీ శ్యామరూపో రాహురుపానద్ అజని కిం పాదరక్షికైవ జాతా కిమ్। ఏతావదతిమహచ్ఛరీరం ధృతమ్, యస్య చరణస్థానే గగనస్థో రాహురుపానదివ జాత ఇత్యర్థః। సాపి హి శ్యామా, చరణే చ లగతి। తథా,— ప్రదక్షిణనం ప్రదక్షిణాఖ్యం పఞ్చదశముపచారం కుర్వన్ జామ్బవాన్ ఋక్షరాజో బ్రహ్మావతారో బలినిబన్ధననిమిత్తం తే తుభ్యం భ్రమిపాశం పరిభ్రమణరూపం వలయాకారవేష్టనమేవ పాశం బన్ధనరజ్జుమేవాదిత దత్తవాన్ కిమ్ ? యో హి కంచిద్బన్ధుముపక్రమతే తస్మై కేనచిత్పాశో దీయతే। యద్యపి దేవేన బలిర్వాగ్బన్ధమేవ ప్రాపితః, నతు రజ్జ్వాదిబన్ధమ్। తథాపి లోకే బద్ధ ఇతి ప్రసిద్ధివశాత్ 'బన్ధ' శబ్దచ్ఛలేన కవిః 'పాశ' శబ్దం ప్రాయుఙ్క్త। జామ్బవాన్ కిల తదా త్రివిక్రమస్య షోడశోపచారపూజామకృతేతి ప్రవాదః। అత్రాపి త్రివిక్రమో వర్ణితః। 'బన్ధే' ఇతి పాఠే తృన్నన్తాద్బన్ధేశ్చతుర్థీ 'తే' ఇత్యస్య విశేషణమ్। 'బన్ధః' ఇతి తస్మాదేవ సంబుద్ధిః॥౯౬॥

అర్ధచక్రవపుషార్జునబాహున్యోఽలునాత్పరశునాథ సహస్రమ్।

తేన కిం సకలచక్రవిలూనే బాణబాహునిచయేఽఞ్చతి చిత్రమ్॥౯౭॥

అర్ధేతి॥ యో జామదగ్న్యో భవాన్ చక్రస్యార్ధం సమో భాగస్తస్యైవ వపుః స్వరూపం యస్య తదాకారేణ పరశునా కృత్వా సహస్రమ్ అర్జునబాహూన్ శీఘ్రమేవాలునాత్ చిచ్ఛేద। తేనైవ భవతా సకలేన సుదర్శనచక్రేణ విలూనే బాణాసురస్య బాహునిచయే విషయే లోకశ్చిత్రమాశ్చర్యమఞ్చతి కిమ్, అపితు న ప్రాప్నోతి। అథ చ– కిమితి ప్రాప్నోతి, అపి తు వృథైవ తత్। యేన పూర్వమేకస్య బాహుసహస్రం ఛిన్నం తేనైవాన్యస్య బాహుసహస్రే ఛిన్నే న కించిచ్చిత్రమ్, తత్ క్లృప్తశక్తిత్వాదిత్యర్థః। యేన చార్ధేన చక్రేణ బాహుసహస్రం ఛిన్నమ్, తేనైవ సమగ్రేణ చక్రేణ బాహుసహస్రే ఛిన్నే సుతరాం న చిత్రమిత్యర్థః। పరశురామకృష్ణౌ వర్ణితౌ॥౯౭॥

పాఞ్చజన్యమధిగత్య కరేణాపాఞ్చజన్యమసురానితి వక్షి।

చేతనాః స్థ కిల పశ్యత కిం నాచేతనోఽపి మయి ముక్తవిరోధః॥౯౮॥

పాఞ్చజన్యమితి॥ హే విష్ణో! త్వం వామకరేణ పాఞ్చజన్యనామానం శఙ్ఖమధిగత్య ధృత్వా, తథా,— అపాం (జలానాం) చ జన్యముత్పాద్యం కమలం చ దక్షిణకరేణ ధృత్వాఽసురాన్దైత్యానితి వక్షీవ ప్రతివదస్రీత। ఇతి కిమ్— హే దైత్యాః! అచేతనోఽప్యయం శఙ్ఖో మయి ముక్తవిరోధః కిం న, అపి తు త్యక్తవిరోధ ఏవ। కిల యస్మాత్పాఞ్చజన్యత్వే సత్యపి అపాఞ్చజన్యత్వమఙ్గీకరోతి। యూయం పశ్యత, యతః సచేతనాః స్థ చైతన్యయుక్తా వర్తధ్వే, కస్మాన్మయి విషయే విరోధం కురుథేతి। అచేతనా అపి మయి విరోధం నాచరన్తి, కిముత మరణభీతాః సర్వజ్ఞాః। తస్మాన్మయి విరోధం మా స్మ కృధ్వమ్। శబ్దత ఏవ విరోధః। అర్థద్వయేన తత్పరిహారః। అథవా,— అచేతన ఏవ మయి ముక్తవిరోధః శఙ్ఖవత్। యూయం తు సచేతనాః స్థ, తస్మాన్మయి విరోధమాచరథేతి శఙ్ఖవద్భవతోఽపి యావదచేతనాన్న కుర్వే, తావద్విరోధో న త్యజ్యత ఇతి, అథవా,— అచేతనోఽపి శఙ్ఖో మయాద్యాపి న మోచ్యతే, సచేతనాస్తు శఙ్ఖాదయో భవన్తః కథం వా మయా మోచ్యేరన్। అపి తు మారయిష్యామ్యేవేతి వక్షీత్యర్థః। అధిగత్య చ అధిగత్యైవేతి వా పక్షే సంబన్ధః। అచేతనోఽపి మయి ముక్తవిరోధః కిం న పశ్యతేతి వా। అపామితి, కర్తరి 'కృత్యానామ్–' (౨।౩।౭౧) ఇతి షష్ఠీ॥౯౮॥

తావకోరసి లసద్వనమాలే శ్రీఫలద్విఫలశాఖికయేవ।
స్థీయతే కమలయా త్వదజస్రస్పర్శకణ్టకితయోత్కుచయా చ॥౯౯॥

తావకేతి॥ కమలయా లక్ష్మ్యా లసన్తీ పత్రపుష్పఫలమయీ వనమాలా యస్మింస్తస్మింస్తావకోరసి శ్రీఫలస్య బిల్వవృక్షస్య ద్విఫలశాఖికయేవ ఫలద్వయయుక్తయా హ్రస్వకోమలశాఖయేవ స్థీయతే। కింభూతయా శ్రియా— తవాజస్రమనవరతం స్పర్శ ఆశ్లేషస్తేన కణ్టకితయా సంజాతసాత్త్వికరోమాఞ్చయా, తథా— ఉత్కుచయా చోన్నతపీవరస్తనయా చ। యత్ర హి వనానాం మాలా పఙ్క్తిర్విలసతి తత్ర సకణ్టకయా ఫలసహితయా చ బిల్వశాఖయా స్థీయతే, తథాత్రాపి లసద్వనమాలత్వాద్వి- శిష్టయా లక్ష్మ్యా విశిష్టబిల్వశాఖయేవ స్థీయతే ఇత్యుపమోత్ప్రేక్షా వా। శాఖికా, అల్పత్వే హ్రస్వత్వే వా కన్॥౯౯॥

త్యజ్యతే న జలజేన కరస్తే శిక్షితుం సుభగభూయమివోచ్చైః।
ఆననం చ నయనాయితబిమ్బః సేవతే కుముదహాసకరాంశుః॥౧౦౦॥

త్యజ్యత ఇతి॥ జలజేన శఙ్ఖేన, అథ చ,— పద్మేన, తే కరః కదాచిదపి న త్యజ్యతే, సశఙ్ఖచక్రగదాపద్మత్వాత్తవేత్యర్థః। తత్రోత్ప్రేక్షతే— ఉచ్చైరత్యన్తం సుభగభూయం త్వత్కరకమలరక్తిమాదిసౌభాగ్యం శిక్షితుమివ। గురుశుశ్రూషా హి విద్యాప్రాప్తిహేతుః। తథా,— కుముదహాసకరాః కైరవవికాసకారిణోంऽశవో యస్య స చన్ద్రః నయనాయితం నేత్రమివాచరితం బిమ్బం యస్య తథాభూతః సన్ త్వదీయవామనయనీభవంశ్చన్ద్రః పరమం నిష్కలఙ్కత్వాది త్వన్ముఖసౌభాగ్యం శిక్షితుమివ త్వదాననం గురుం చ సేవతే। త్యజ్యతే సేవతే ఇతి లటా— అనయోః సౌభాగ్యం పద్మచన్ద్రయోరద్యాపి నాగతమితి సూచ్యతే। 'పాఞ్చజన్య—' (నైం ౨౧।౯౮) ఇత్యాదిశ్లోకత్రయేణ మూలప్రకృతిరేవ వర్ణితా। నయనాయితేతి ఆచారక్య (జ) జన్తాన్నిష్ఠా। 'హాసకర—' ఇతి తాచ్ఛీల్యే టః॥౧౦౦॥

యే హిరణ్యకశిపుం రిపుముచ్చై రావణం చ కురువీరచయం చ।
హన్త హన్తుమభవంస్తవ యోగాస్తే నరస్య చ హరేశ్చ జయన్తి॥౧౦౧॥

యఇతి॥ హే విష్ణో! యే తవ క్రమేణ నరస్య మనుష్యస్య చ హరేః సింహస్య చ। తథా,— నరస్య శ్రీరామచన్ద్రస్య, హరేః సుగ్రీవస్య। తథా,— నరస్య అర్జునస్య, హరేః శ్రీకృష్ణస్య చ। సంయోగా ఉచ్చైరధికం రిపుం హిరణ్యకశిపుం హన్తుమ్, తథా రావణం చ హన్తుమ్, తథా,— కురువీరాణాం భీష్మాదీనాం చయం చ హన్తుమభవన్। తే తవ నరస్య హరేశ్చ యోగా జయన్తి సర్వోత్కర్షేణ వర్తన్తే। హన్తాశ్చర్యమ్। అవతారత్రయమపి నరహరియోగావలమ్బనాత్। యోగః సంశ్లేషో మైత్రీ చ॥౧౦౧॥

కేయమర్ధభవతా భవతోహే మాయినా నను భవః సకలస్త్వమ్।

శేషతామపి భజన్తమశేషం వేద వేదనయనో హి జనస్త్వామ్॥౧౦౨॥

కేతి॥ హే విష్ణో! తవ ఇయం పురాణాదిషు దృశ్యమానా అర్ధం భవో మహేశో యస్య తాదృశోఽర్ధభవస్తత్తా హరిహరమూర్తితా కాప్యపూర్వాశ్చర్యకారిణీ మాయినా భవతా ఊహే (ఊఢా)। ముఖాత్రప్రభృతి చరణపర్యన్తం శ్యామత్వాదితత్తదసాధారణచిహ్నయుక్తతార్ధస్య, అర్ధస్య చ ధవలత్వాద్యసాధారణచిహ్నయుక్తతా, ఏతాదృశీ లోకోత్తరా తవ మాయాశ్చర్యకారిణీత్యర్థః। అథ చ,— కేయమ్, అపి త్వనుచితైవ। నను అహో యస్మాత్త్వం సకలః సమగ్రో భవో మహేశః, అథ చ,— చన్ద్రకలాసహితో యో మహేశః స్వతన్త్రమూర్తిః స త్వమేవ। తథా చ సకలభవరూపస్యార్ధభవరూపతా విరోధాదయుక్తా। ఆశ్చర్యకారిత్వేఽప్యయమేవ హేతుః। హరిహరాత్మకతా చావతారాన్తరమిత్య- వతారభేదేన తు విరోధపరిహారః। భవతేయమర్ధభవతా కా ఊహే ఊఢేత్యర్థ ఇతి వా। అథ చ,— తవేయమర్ధసంసారతా కా, అపి తు— విరుద్ధా చిత్రరూపా వా। యతః—సమగ్రః కలాభిరవయవైః సహ వర్తమానశ్చ సంసార ఉత్పత్తిధర్మా త్వమేవేతి వా। హి యస్మాద్వేదా ఏవ నయనాని యస్య సకలవేదార్థనిశ్చయదృఢప్రత్యయో జనో లోకస్త్వాం శేషతామేకదేశభూతతాం పృథగ్భూతతాం భజన్తమపి అశేషం చరాచరజగద్రూపం చ వేద జానాతి। 'సర్వం విష్ణుమయం జగత్' ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతిభిస్తవ చరాచరరూపత్వ- ప్రతిపాదనాత్త్వయి సకలభవత్వం యుక్తమేవేత్యర్థః। కిం పునర్హరిహరాదివిచిత్రరూపధారణమ్। అథ చ,— శేషోఽపి విష్ణోరేవ మూర్తిరనన్తతాం భజతి, స ఏవ కథమశేషోఽనన్తో న భవతీతి చ విరోధః। వ్యాఖ్యాన్తరేణ తత్పరిహారః॥౧౦౨॥

ప్రాగ్భవైరుదగుదగ్భవగుమ్ఫాన్ముక్తియుక్తివిహతావిహ తావత్।

నాపరః స్ఫురతి కస్యచనాపి త్వత్సమాధిమవధూయ సమాధిః॥౧౦౩॥

ప్రాగ్భవేతి॥ ప్రాగ్భవేః ప్రాక్తనైః పూర్వజన్మోపార్జితైః కర్మభిర్హేతుభిరుదగుదగ్భవస్యోత్తరోత్తరస్య సంసారస్య జన్మనో వా గుమ్ఫాద్గ్రథనాద్ధేతోః 'ఆత్యన్తికీ దుఃఖనివృత్తిః, అవిద్యాస్తమయో (వా) మోక్షః' ఇత్యేవంలక్షణాయా ముక్తేర్యుక్తిర్యోగః। ప్రాప్తిరితి యావత్। తస్యా విహతావనేకజన్మసు తత్తత్సుకృతదుష్కృతరూపకర్మార్జ- నాన్మూలసద్భావాత్సంసారానివృత్తౌ కథం నామ ముక్తిః సంభవతీత్యాదిభిర్యుక్తిభిరనుపపద్యమానతాయాం తావన్నిశ్చయేన సత్యామిహైవం పూర్వపక్షే విషయే కస్యచనాపి వాదినస్త్వయి సమాధిశ్చిత్తైకాగ్ర్యం ధ్యానం సంతతానుచిన్తనమవధూయ పరిహృత్యాపరోఽన్యః సమాధిః పరిహారః సిద్ధాన్తరూపో న స్ఫురతి ప్రకాశతే। ఉక్తరీత్యా యద్యపి ముక్తివిహతిస్తథాపి తవ ధ్యానాదిద్వారా ప్రాప్తపరమాత్మరూపసాక్షాత్కారేణైవ ప్రాచీనతత్తజ్జన్మార్జితకర్మణాం సమున్మూలనాదిదానీ- మన్యకర్మారమ్భే ప్రారబ్ధకర్మణాం భోగాదేవ క్షయాన్నైష్కర్మ్యే సంపన్నే యుక్తిర్యుజ్యత ఏవేతి సర్వేషామపి వాదినాం త్వత్సమాధిరేవ సిద్ధాన్త ఇత్యర్థః। ముక్తిహేతుస్త్వమేవేతి భావః। న తావత్స్ఫురతీతి వా॥౧౦౩॥

ఊర్ధ్వదిక్కదలనాం ద్విరకార్షీః కిం తనుం హరిహరీభవనాయ।

కిం చ తిర్యగభినో నృహరిత్వే కః స్వతన్త్రమను నన్వనుయోగః॥౧౦౪॥

ఊర్ధ్వేతి॥ హే విష్ణో! త్వం హరిహరీభవనాయ హరేర్హరస్యాపి భవనాయ హరిహరమూర్తీభవితుమూర్ధ్వా దిక్ యస్మిన్దలనే తదూర్ధ్వదిక్కమేవంభూతం దలనం విభాగో యస్యాస్తాదృశీం తనుం ద్విఃప్రకారాం కిమకార్షీః ? హరిహరమూర్తౌ చరణాదికమూర్ధ్వపర్యన్తం తత్తద్విసదృశవర్ణాదిధారణాదధోభాగమారభ్యోర్ధ్వభాగపర్యన్తం కిమకార్షీః ? నృహరిత్వ ఇవ తిర్యగ్విభాగామేవ కిమితి నాకార్షీరిత్యర్థః। చరణాదేవారభ్య దేవతావర్ణనస్య కర్తుం యుక్తత్వాదూర్ధ్వదిక్కేత్యుక్తమ్। యది చ హరిహరత్వే తనుమూర్ధ్వదిక్కవిభాగామకార్షీస్తర్హి నృహరిత్వే నరహరీభవితుం తనుం తిర్యగ్యథా తథా కిమితి అభినః విభక్తవానసి ? కణ్ఠాదధోభాగే నరత్వేన, ఊర్ధ్వభాగే సింహత్వేనైవ తిర్యగ్దిక్కవిభాగం కిమిత్యకార్షీః ? హరిహరత్వ ఇవోర్ధ్వదిక్కవిభాగమేవ కిమితి నాకార్షీరిత్యర్థః। ఏవమాక్షేపద్వయం స్వయమేవ పరిహరతి— నను విష్ణో! స్వతన్త్రం త్వామను ప్రతి అనుయోగః ప్రశ్నః కః ? అపి తు— న యుక్తోఽయం ప్రశ్నద్వారక ఆక్షేపః। సమర్థో హి స్వేచ్ఛయా యత్కించిత్కరోతి, పరం కిమర్థమేవం కరోషీత్యాక్షేపార్హః స న భవతీత్యర్థః। 'న ఖలు పరతన్త్రాః ప్రభుధియః' ఇతి న్యాయేన స్వేచ్ఛామాత్రేణ తథా తథా రూపం కరోషీతి భావః। అత్ర హరిహర–నరహరివర్ణనమ్। ఊర్ధ్వదిక్కేతి బహువ్రీహౌ కప్॥౧౦౪॥

ఆప్తకామ ! సృజసి త్రిజగత్కిం కిం భినత్సి యది నిర్మితమేవ।

పాసి చేదమవతీర్య ముహుః కిం స్వాత్మనాపి యదవశ్యవినాశ్యమ్॥ ౧౦౫॥

ఆప్తేతి॥ హే ఆప్తకామ అవాప్తసకలాభిలాష విష్ణో ! త్వం త్రిజగత్ కిం సృజసి ? యదీదం నిర్మితమేవ, తర్హి నిష్ప్రయోజనమేవ కిం భినత్సి ? యది చేదం స్వయమాత్మనాపి నిశ్చయేన సంహరణీయమేవ తర్హి ముహుర్వారంవారం తేన తేన ప్రకారేణావతీర్య జన్మాదిక్లేశమనుభూయేదం జగత్ కిమర్థం పాసి చ ? యదవశ్యం వినాశ్యమ్, తత్కోఽపి న హి స్వాత్మనా స్వయమేవ పాలయతి। ప్రయోజనాభావాత్ సృష్టిపాలనసంహారాన్కిమర్థం కరోషీత్యర్థః। అత్రాపి 'కః స్వతన్త్రమ్—' (నైం ౨౧।౧౦౪) ఇత్యాదిః పూర్వ ఏవ పరిహారః। బ్రహ్మాదిరూపస్త్వమేవేతి భావః। ఇష్టప్రాప్తిరనిష్టనివృత్తిశ్చేతి ద్వయం ప్రయోజనం సర్వస్య। తతశ్చ— ఇష్టప్రాప్తావనిష్టనివృత్తేరన్తర్భావం మన్యమానః శ్రీహర్షః 'ఆప్తకామ' ఇత్యేవ సంబుద్ధిమకృతేతి జ్ఞేయమ్॥౧౦౫॥

జాహ్నవీజలజకౌస్తుభచన్ద్రాన్పాదపాణిహృదయేక్షణవృత్తీన్।

ఉత్థితాబ్ధిసలిలాత్త్వయి లోలా కిం స్థితా పరిచితాన్పరిచిన్త్య॥౧౦౬॥

జాహ్నవీతి॥ అబ్ధిసలిలాత్ ఉత్థితా నిర్గతా లోలా స్వభావతశ్చపలాపి లక్ష్మీః యథాక్రమం జాహ్నవీ చ జలజం పాఞ్చజన్యశ్చ కౌస్తుభశ్చ చన్ద్రస్య తాన్ పాదే పాణౌ హృదయే ఈక్షణే వామనేత్రే చ వృత్తిరవస్థానం యేషామేవంభూతాన్పరిచితాన్ సముద్రైకాశ్రయతయా సహవాస-సంజాతస్నేహాన్ సుహృదస్త్వయి విష్ణౌ పరిచిన్త్య విచార్య దృష్ట్వేవ త్వయి స్థితా కిమ్ ? చాఞ్చల్యం పరిత్యజ్య త్వయి నిత్యావస్థితిరభూత్ కిమ్ ? జాహ్నవ్యాదయో లక్ష్మీశ్చ తవ సేవాం కుర్వన్తి, ఏతాదృశః పరమపురుషోఽసీతి భావః॥౧౦౬॥

వస్తు వాస్తు ఘటతే న భిదానా యౌక్తనైకవిధబాధవిరోధైః।

తత్త్వదీహితవిజృమ్భితతత్తద్భేదమేతదితి తత్త్వనిరుక్తిః॥ ౧౦౭॥

వస్త్వితి॥ హే విష్ణో ! ఘటపటాదివస్తుజాతం యౌక్తైర్యుక్తిసంబన్ధిభిర్యుక్తికృతైర్వ్యాప్త్యైర్నైకవిధైర్బహుప్రకారైర్బాధైః సాధారణదూషణైః, తథా,— విరోధైర్బ్రహ్మాద్వైతప్రతిపాదకసర్వోపనిషద్వాక్యవైపరీత్యరూపైరసాధారణదూషణైః,

యద్వా,— నైకవిధాన్ భిన్నాన్ ఘటపటాదీన్ బాధన్తే ఇతి నైకవిధబాధాస్తథాభూతైర్విరోధైర్హేతుభిరిదమస్మాద్భిన్నమిత్యేవం విశేషణత్వేన ప్రతీయమానానాం భిదానా వాస్తు ఆధారో (వస్తు పదార్థో) న ఘటతే న ప్రయుజ్యతే। కిన్త్వభిన్నం బ్రహ్మాద్వైతమేవ ఘటత ఇత్యర్థః। తర్హి భేదప్రతీతేః కా గతిరిత్యత ఆహ— తదితి। తస్మాదుక్తహేతుభిర్భేదస్తద్విశిష్టం వస్తు వా న ఘటతే తస్మాదనిర్వాచ్యానాద్యవిద్యారూపేణ త్వదీహితేన, అనిర్వచనీయత్వాదినాతిప్రసిద్ధేన త్వదీహితేన వా కరణేన కర్తృణా వా విజృమ్భితః ప్రకటీభూతః కృతో వాఽవిద్యమానోఽప్యారోప్యత్వేన ప్రత్యాయితః స స ఘటాదిరూపో భేదో యస్య తాదృశమేతద్వస్తుజాతమిత్యేవం తత్త్వస్య ప్రామాణికస్యార్థస్య నిరుక్తిర్నిర్వచనం నిశ్చితోక్తిః। అభేదదర్శనోక్తయుక్తిశతబాధాత్తత్త్రచ్ఛ్రుతివిరోధాచ్చ తత్త్వతో వస్తుభేదాభావే ప్రతిభాసమానస్య చ భేదస్య ద్విచన్ద్రబుద్ధివదప్రామాణికత్వే సకలమిదం జగదభిన్నమితి శ్రవణమననాదిక్రమేణ సంజాతభవత్సాక్షాత్కారస్య సచ్చిదానన్దఘనస్త్వమేకః, నతు త్వదతిరిక్తం కించిదితి బోధః సముదేతీతి తత్త్వనిర్ణయ ఇతి భావః। ఏతేన 'తత్త్వమసి' (ఛాం౦ ౬।౮।౭) ఇత్యాద్యుపనిషదర్థోఽపి సంగృహీత ఇతి జ్ఞేయమ్। యౌక్తేతి సంబన్ధేఽణ్। యుక్త్యన్తరం గ్రన్థాన్తరాత్సుధియా బోద్ధవ్యమ్। విస్తరభయాదత్ర న లిఖితమ్॥౧౦౭॥

వస్తు విశ్వముదరే తవ దృష్ట్వా బాహ్యవత్కిల మృకణ్డుతనూజః।

స్వం విమిశ్రముభయం న వివిఞ్చన్నిర్యయౌ స కతమస్త్వమవైషి॥ ౧౦౮॥

వస్త్వితి॥ 'కిల' ఇత్యాగమే। హే విష్ణో! మృకణ్డుతనూజో మార్కణ్డేయః బాహ్యవత్ బాహ్యే త్రిజగతి యథా వర్తతే తథైవ తవోదరే వర్తమానం విశ్వం త్రైలోక్యసంబన్ధి ఘటపటాది సర్వం వస్తు దృష్ట్వా విశేషేణ మిశ్రమేకత్రైవోదరే ద్వయోరపి స్థితత్వాదవివిక్తముభయం పూర్వం బహిరన్తశ్చ వర్తమానత్వాద్ద్వివిధం స్వమాత్మానం న వివిఞ్చన్ అనిశ్చిన్వన్ 'బహిశ్చరో యోఽహముదరం ప్రవిష్టః స కః, యశ్చ పూర్వమేవోదరే వర్తతే స కః' ఇతి భవన్మాయోపబృంహితత్వాద్విశేషేణాజానన్ స కతమో ద్వయోరన్తర్బహిశ్చరయోర్మధ్యే క ఇతి వివేక్తుమశక్నువన్ నిర్యయౌ। మాయాబాలకో భవన్నిశ్వాసేన సహోదరం ప్రవేశ్య తత్ర చ లోకత్రయం ప్రదర్శ్య మార్కణ్డేయస్తస్య వక్త్రాచ్చనైర్నిర్గ (మి) తః స కతమ ఇతి త్వమేవావైషి జానీషే, నాన్య ఇత్యర్థః। అయమితిహాసో హరివంశాదవసేయ ఇత్యలమ్। బాలముకున్దరూపోఽపి త్వమేవాసీతి భావః। యద్వా,– యస్య తవోదరే బాహ్యం సర్వం వస్తు దృష్ట్వా మార్కణ్డేయో జఠరస్థేన స్వేనైవ విమిశ్రముభయం స్వమజానన్సన్నిర్యయౌ స కతమోఽనేకేష్వవతారేషు మధ్యే స కో వా విశిష్టస్తవావతార ఇతి త్వమేవ జానీషే, నాన్యః

కశ్చిత్త్వాం జానాతి స్వప్రకాశత్వాదిత్యర్థ ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్। అత్ర బహుజాతిపరిప్రశ్నవిషయత్వాదుతమచ్॥౧౦౮॥

బ్రహ్మణోఽస్తు తవ శక్తిలతాయాం మూర్ధ్ని విశ్వమథ పత్యురహీనామ్।

బాలతాం కలయతో జఠరే వా సర్వథాసి జగతామవలమ్బః॥౧౦౯॥

బ్రహ్మణ ఇతి॥ భో విష్ణో! స్థావరజఙ్గమాత్మకం విశ్వం బ్రహ్మణః పరమాత్మస్వరూపస్య తవ శక్తిరూపాయాం సామర్థ్యరూపాయాం లతాయాం సృష్టేః ప్రాక్ అస్తు వర్తతామ్। 'సృష్టేః ప్రాగమూర్తే బ్రహ్మణి విశ్వం లీయతే' ఇతి పురాణోక్తేః। తథా చ త్వన్మాయాలతాయాం విశ్వం వర్తతే అథ సృష్ట్యనన్తరం సృష్టం విశ్వం త్వదంశస్య అహీనాం పత్యుః శేషస్య మూర్ధ్ని వర్తతామ్। ప్రలయే చ సంహారార్థం బాలతాం మాయాశిశుత్వం కలయతోఽఙ్గీకుర్వతస్తవైవ జఠరే చాస్తు సమస్తమాస్తామిత్యేవ సర్వథా సర్వప్రకారేణ త్వం జగతామవలమ్బోఽసి। 'వా' సముచ్చయార్థః। ఏతేన సృష్టిస్థితిలయకర్తా త్వమేవేతి సూచితమ్। 'అస్తి' ఇత్యపి క్వచిత్పాఠః॥౧౦౯॥

ధర్మబీజసలిలా సరిదఙ్ఘ్రావర్థమూలమురసి స్ఫురతి శ్రీః।

కామదైవతమపి ప్రసవస్తే బ్రహ్మ ముక్తిదమసి స్వయమేవ॥౧౧౦॥

ధర్మేతి॥ హే విష్ణో! ధర్మస్య ప్రథమపురుషార్థస్య బీజం ప్రరోహకారణం సలిలం యస్యాః సా సరిద్గఙ్గా తవాఙ్ఘ్రౌ చరణే స్ఫురతి శోభతే। తథా,— అర్థస్య ద్వితీయపురుషార్థస్య మూలమాదికారణం శ్రీస్తవోరసి స్ఫురతి। తథా,— కామరూపం దైవతం కామరూపస్తృతీయపురుషార్థోఽపి తే ప్రసవః కృష్ణరూపస్య తవ ప్రద్యుమ్నరూపతయా పుత్ర ఏవ। సోఽపి పుత్రత్వాదదధీన ఏవేత్యర్థః। తథా,— ముక్తిదం చతుర్థపురుషార్థభూతమోక్షదానసమర్థం బ్రహ్మ పరమాత్మరూపం స్వయమేవ స్వరూపేణైవ త్వం భాసి। చతుర్విధపురుషార్థహేతుతయా ధర్మార్థకామమోక్షార్థినాం త్వదుపాసనైవోచితేతి భావః॥౧౧౦॥

ఇదానీం కతిచిద్భిః శ్లోకైర్భగవన్నామసంకీర్తనమాహాత్మ్యం వర్ణయతి—

లీలయాపి తవ నామ జనా యే గృహ్ణతే నరకనాశకరస్య।

తేభ్య ఏవ నరకైరుచితా భీస్తే తు బిభ్యతు కథం నరకేభ్యః॥౧౧౧॥

లీలయేతి॥ హే విష్ణో! యే జనా నరకస్య భౌమాసురస్య నాశకరస్తస్య, అథ చ,— పుణ్యశ్లోకత్వాన్నిరయనాశకారిణస్తవ నామ రామ, విష్ణో, ఇత్యాది సంజ్ఞా సఙ్కేతపరిహాసాదిప్రసఙ్గాన్తరరూపయా లీలయా విలాసమాత్రేణాపి గృహ్ణతే ఉచ్చారయన్తి తేభ్య ఏవ త్వన్నామగ్రాహిభ్యో నరేభ్య ఏవ సకాశాత్ పాతకియాతనాస్థానభూతైర్మహారౌరవాదినరకైర్భీస్తత్కర్తృకా తదధికరణికా వా భీతిరుచితా యోగ్యా। తేభ్య ఏవ తైర్భయం ప్రాప్తుముచితమిత్యర్థః। తే తు నరకనాశకారిభవన్నామగ్రాహిణః క్షీణపాపా నరాః పునః కథం నామ బిభ్యతు భయం ప్రాప్నువన్తు, అపి తు న కథంచిత్। తదుక్తం శ్రీభాగవతే— 'సాఙ్కేత్య పారిహాస్యం వా స్తోభం హేలనమేవ వా। వైకుణ్ఠనామగ్రహణమశేషాపహరం విదుః॥' ఇతి। లీలయాపీతి 'అపి'శబ్దేన యే తు బుద్ధిపూర్వం భవన్నామజపమేవ కుర్వన్తి తేభ్యో నరకా బిభ్యతీతి కిము వక్తవ్యమితి సూచితమ్। నరకైర్భీరితి 'కర్తృకర్మణోః కృతి' (౨।౩।౬౫) ఇతి షష్ఠీప్రాప్తావపి సంపదాదిత్వాత్క్విపః స్త్ర్యధికారవిహితత్వాత్స్త్రీప్రత్యయత్వే 'శేషే స్త్రీప్రత్యయే వా' ఇతి వార్త్తికాత్పక్షే 'కర్తృకరణయోః–' (౨।౩।౧౮) ఇతి తృతీయా॥౧౧౧॥

మృత్యుహేతుషు న వజ్రనిపాతాద్భీతిమర్హతి జనస్త్వయి భక్తః।

యత్తదోచ్చరతి వైష్ణవకణ్ఠాన్నిష్ప్రయత్నమపి నామ తవ ద్రాక్॥౧౧౨॥

మృత్యుహేతుష్వితి॥ హే విష్ణో! త్వయి విషయే భక్తో జనః అనేకేషు మృత్యుహేతుషు మధ్యే వజ్రనిపాతరూపాన్మృత్యుకారణాత్సకాశాద్భీతిం నార్హతి భయం ప్రాప్తుం యోగ్యో న భవతి। యదస్మాత్కారణాత్తదా వజ్రపాతసమయే తస్య వైష్ణవస్య కణ్ఠాన్నిష్ప్రయత్నం నిరన్తరహరిస్మరణాభ్యాసబలేన తస్మిన్కాలే విశిష్టముద్యమం వినాపి తవ శ్రీరామకృష్ణాదినామ ద్రాక్ శీఘ్రముచ్చరతి నిర్గచ్ఛతి। వజ్రనిపాతాన్మరణే సంజాతేఽపి తస్మిన్సమయే ఉక్తరీత్యా నామోచ్చారణసద్భావాత్తావన్మాత్రేణ మోక్షప్రాప్తేః పునర్జన్మాభావాన్మృత్యోర్భయం వైష్ణవస్య నాస్తీతి భావః। మృత్యుహేతుషు మధ్యేఽన్యాపేక్షయా దారుణాన్మృత్యుహేతోర్వజ్రనిపాతాదపి సకాశాద్వైష్ణవో భయం నార్హతి, అన్యేభ్యో నార్హతీతి కిం వాచ్యమిత్యర్థః। తస్మాన్మృత్యుసమయే వైష్ణవకణ్ఠాన్నిష్ప్రయత్నమపి తవ నామ ద్రాఙ్నిర్గచ్ఛతి। వ్యాఘ్రాద్యనేకమృత్యుహేతుషు హరిస్మరణాదేవ మృత్యుభయం

నాస్తీతి జ్ఞాతవ్యమ్। ఉచ్చరతి, సకర్మకత్వాభావాత్ 'ఉదశ్చరః సకర్మకాత్ ' (౧।౩।౫౩) ఇతి న తఙ్॥౧౧౨॥

అథ స్మరణమాహాత్మ్యమాహ—

సర్వథాపి శుచిని క్రియమాణే మన్దిరోదర ఇవావకరా యే।

ఉద్భవన్తి భవినాం హృది తేషాం శోధనీ భవదనుస్మృతిధారా॥౧౧౩॥

సర్వథేతి॥ హే విష్ణో! సర్వథా మనోవాక్కాయనియమనాద్యనేకప్రకారైర్నిర్ధూతపాపతయా శుచిని శుద్ధే, బ్రహ్మార్పితఫలత్వేన బన్ధకకర్మరహితే వా క్రియమాణేఽపి భవినాం సంసారిణాం హృది మనసి యేఽజ్ఞానప్రమాదకృతా అవకరా రాగాదిదోషా ఉద్భవన్తి తేషాం దోషాణాం భవతోఽనుస్మృతిర్ధ్యానం తస్యా ధారా పరమ్పరా శోధనీ ప్రక్షాలనహేతుః, నాన్యః కశ్చిత్। కస్మిన్నివ— మన్దిరోదరే గృహమధ్య ఇవ। యథా పునఃపునర్మార్జనేన విరజస్యే క్రియమాణే గృహమధ్యే యే తృణరజఃపుఞ్జా నవా నవా ఉద్భవన్తి తేషాం శోధనీ సంమార్జనీ భవతి తథేత్యర్థః। భవదనుస్మృతిరేవ చిత్తశుద్ధిసంపాదనద్వారా నైష్కర్మ్యసంపాదనేన మోక్షహేతురితి భావః। 'భువి' ఇతి పాఠే— చేతస్యేవ భువి స్థానే ఇత్యర్థః। 'సంమార్జనీ శోధనీ స్యాత్సంకరోఽవకరస్తయా। క్షిప్తే' ఇత్యమరః॥౧౧౩॥

పునరపి నామాన్తరాపేక్షయా రామనామ్నో మాహాత్మ్యమాహ—

అస్మదాద్యవిషయేఽపి విశేషే రామనామ తవ ధామ గుణానామ్।

అన్వబన్ధి భవత్రైవ తు కస్మాదన్యథా నను జనుస్త్రితయేఽపి॥ ౧౧౪॥

అస్మదితి॥ అత్రైతే గుణాః సన్తీతి విశేషాకారేణ విశేషేఽస్మదాదీనామజ్ఞానామవిషయే బుద్ధ్యగోచరే సత్యపి తవ సహస్రనామసు మధ్యే రామేతి నామ గుణానాం ధామ స్థానమ్। యద్వా,— హే రామ! తవ నామ గుణానాం స్థానమ్। అజ్ఞాతేఽపి విశేషే కుత ఏతన్నిర్ణీతమిత్యాశఙ్క్యార్థాపత్తిం ప్రమాణయతి — అన్యథా తు పునర్యద్యేవం న స్యాత్తర్హి నను జనుస్రితయేఽపి జామదగ్న్య- దాశరథి- బలభద్రరూపజన్మత్రయేఽపి భవత్రైవ కస్మాద్ధేతోరాగ్రహేణ పౌనఃపున్యేన వా రామేత్యేవ నామ అన్వబన్ధి అఙ్గీకృతమ్ ?

అనేకజన్మస్వేతస్య త్వయైవ స్వీకారాత్తవాప్యేతత్ప్రియతమమితి జ్ఞాయతే।
తస్మాద్రామనామ గుణగణస్థానమిత్యర్థాపత్తిః। తథా చ శివేనాపి 'రామ రామేతి రామేతి–'
(రామం శ్లోం ౩౮) ఇత్యాది పార్వతీం ప్రత్యుక్తమ్॥౧౧౪॥

భక్తిభాజమనుగృహ్య దృశా మాం భాస్కరేణ కురు వీతతమస్కమ్।

అర్పితేన మమ నాథ ! న తాపం లోచనేన విధునా విధునాసి॥౧౧౫॥

భక్తీతి॥ హే నాథ ! త్వం భాస్కరేణ సూర్యరూపయా దక్షిణదృశా త్వయి భక్తిభాజం మామనుగృహ్య మయి ప్రసాదదృష్టిపాతం కృత్వా వీతతమస్కం గతాజ్ఞానం కురు। ప్రసాదదృష్టిపాతాన్మమ సకలామప్యవిద్యాం వినాశయేత్యర్థః। సూర్యేణ చ తిమిరం నిరస్యతే తథా మయి అర్పితేన ప్రసాదనిహితేన విధునా చన్ద్రరూపేణ వామలోచనేన కృత్వా మమ త్రివిధమపి తాపం న విధునాసి న దూరీకరోషి, అపి తు నిరాకుర్వితి కాకుః। చన్ద్రేణ చ శీతత్వాత్తాపశాన్తిః క్రియతే। ఏవం స్తువన్తం మాం ప్రసాదదృష్ట్యా విలోక్య కృతార్థీకుర్వితి భావః॥౧౧౫॥

లఙ్ఘ్యన్నహరహర్భవదాజ్ఞామస్మి హా విధినిషేధమయీం యః।

దుర్లభం స తపసాపి గిరైవ త్వత్ప్రసాదమహమిచ్ఛురలజ్జః॥౧౧౬॥

లఙ్ఘయన్నితి॥ హే స్వామిన్ ! యోఽహం 'సంధ్యావన్దనాది కుర్యాత్' ఇతి విధిః, 'బ్రహ్మహననాది న కుర్యాత్' ఇతి నిషేధః, తన్మయీం తద్రూపాం భవదాజ్ఞాం 'శ్రుతిస్మృతీ మమైవాజ్ఞే' ఇతి వచనాచ్ఛ్రుతిస్మృతిరూపామహరహః ప్రతిదినం లఙ్ఘ్యన్నతిక్రామన్ యత్ కర్తవ్యతయా త్వయోపదిష్టం తన్న కరోమి, యచ్చ న కర్తవ్యమిత్యుపదిష్టం తత్కరోమ్యేవేతి త్వదాజ్ఞాం లఙ్ఘ్యన్సన్ అస్మి వర్తే। హా కష్టమనుచితకారీ। సోఽహం మహీయసాపి తపసా దుర్లభం త్వత్ప్రసాదమిచ్ఛుః 'ప్రసీద' ఇతి గిరైవ ప్రార్థయమానః సన్నలజ్జో నిర్లజ్జోఽస్మి। యో హి ఏకదాపి ప్రభోరాజ్ఞాం కరోతి సోఽపి కథంచిత్స్వామిప్రసాదం లభతే। యస్తు కదాపి స్వామ్యాజ్ఞాం న కరోతి స దణ్డ్యోఽపి వాఙ్మాత్రేణ ప్రసాదమిచ్ఛన్నిర్లజ్జ ఏవ, ప్రసీదేతి భావః। త్వత్ప్రసాదమితి, 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౧౧౬॥

విశ్వరూప ! కృతవిశ్వ ! కియత్తే వైభవాద్భుతమణౌ హృది కుర్వే।

హేమ నహ్యతి కియన్ని జచీరే కాఞ్చనాద్రిమధిగత్య దరిద్రః॥౧౧౭॥

విశ్వేతి॥ హే విశ్వరూప స్థావరజఙ్గమాత్మక! తథా,— కృతవిశ్వ స్థావరజఙ్గమకారిన్ విష్ణో! అహం తే తవ వైభవాద్భుతం సామర్థ్యాతిశయజన్యం తద్రూపం వాశ్చర్యమణౌ పరమాణురూపే హృది మనసి కియత్ కింపరిమాణం కుర్వే। అపి తు— ఆధారస్యాల్పీయస్త్వాత్, ఆధేయస్య చ మహీయస్త్వాత్సర్వం వైభవాద్భుతమణౌ హృది ధారయితుం న శక్నోమీత్యర్థః। యద్యపి తే సామర్థ్యం మహత్, తథాపి కియదల్పమేవ ధారయామీతి వా। యుక్తమేతత్। యస్మాద్దరిద్రోఽకించనో జనః కాఞ్చనాద్రిం సుమేరుమధిగత్య ప్రాప్య స్ఫురదురుసువర్ణగ్రహణాభిలాషోఽపి సన్ శతధా శకలీభూతేఽత్యన్తజీర్ణే నిజచీరే స్వీయే వస్త్రే కియత్కింపరిమాణం హేమ నహ్యతి బధ్నాతి, అపి త్వల్పమేవ గ్రన్థౌ బధ్నాత్యసామర్థ్యాత్, తథా సకలగుణవర్ణనాభిలాషే సత్యపి సామర్థ్యాభావాత్కియన్మాత్రగుణవర్ణనా కృతేతి భావః। ఇతి స్తుత్యుపసంహారః॥౧౧౭॥

ఇత్యుదీర్య స హరిం ప్రతి సంప్రజ్ఞాతవాసితతమః సమపాది।
భావనాబలవిలోకితవిష్ణౌ ప్రీతిభక్తిసదృశాని చరిష్ణుః॥౧౧౮॥

ఇతీతి॥ స నలః హరిం ప్రతి ఇత్యుక్తప్రకారేణోదీర్య ప్రసాదం సంప్రార్థ్య ద్వివిధసమాధిమధ్యే సంప్రజ్ఞాతాఖ్యేన సమాధినా తత్ర వాసితతమః అతితరాం సంభావితమనాస్తదేకతానః సమపాది జాతః। అత ఏవ భావనాబలేన సంప్రజ్ఞాతధ్యానబలేన విలోకితే సాక్షాత్కృతే విష్ణో విషయే ప్రీతేః సహజప్రేమ్ణః భక్తేశ్చ సదృశాని యోగ్యాని కర్మాణి ఆనన్దబాష్పగీతనృత్యాదీని చరితుం కర్తుం శీలమస్య సః। తదుక్తం శ్రీభాగవతే— 'శృణ్వన్సుభద్రాణి రథాఙ్గపాణేర్జన్మాని కర్మాణి చ యాని లోకే। గీతాని నామాని తదర్థకాని గాయన్విలజ్జో విచరేదసఙ్గః॥' ఇతి। ఏవం సంప్రార్థ్య ప్రతిమాదిసాకారధ్యానేన విష్ణుం సాక్షాదకృతేతి భావః। 'విష్ణుః' ఇతి పాఠే— భావనాబలేన విలోకితో విష్ణుర్యేన సః। అత ఏవ— ప్రీతిభక్తిసదృశాని చరిష్ణుః। ఐకపద్యే— విష్ణుప్రీత్యర్థం భక్తియోగ్యాన్యుపహారాదీని। ధ్యానసమాధిర్ద్వివిధః— సంప్రజ్ఞాతోఽసంప్రజ్ఞాతశ్చ। తత్ర ధ్యేయధ్యాతృభావయుక్తసాకారధ్యానసమాధిః సంప్రజ్ఞాతః, సంవిత్సంవేద్యవిలోపేన నిరాకారస్వప్రకాశపరమానన్దలక్షణాత్మసామ్రాజ్యధ్యానసమాధిరసంప్రజ్ఞాత ఇతి యోగశాస్త్రమ్॥౧౧౮॥

విప్రపాణిషు భృశం వసువర్షీ పాత్రసాత్కృతపితృక్రతుకవ్యః।

శ్రేయసా హరిహరం పరిపూజ్య ప్రహ్వ ఏష శరణం ప్రవివేశ॥౧౧౯॥

విప్రేతి॥ ఏష నలః ప్రహ్వః సన్ శరణం భోజనగృహం ప్రవివేశ। నమ్రత్వం గృహప్రవేశినో జాతిః। కింభూతః - విప్రపాణిషు భృశం నిత్యదానసంబన్ధి వసు గోభూహిరణ్యాది వర్షత్యేవంశీలః। తథా పాత్రసాత్కృతం విద్యాతపోవృత్తయుక్తపాత్రభూతబ్రాహ్మణాధీనం దేయం కృతం పితృఋతుకవ్యం నిత్యశ్రాద్ధపితృయజ్ఞసంబన్ధి కవ్యం యేన। తథా,– శ్రేయసా స్నానదేవపూజాదినిత్యదాననిత్యశ్రాద్ధాన్తకర్మానుష్ఠానజన్యేన పుణ్యేన పుష్పాదినా చ హరిహరమభేదబుద్ధ్యా విష్ణుశివరూపం నారాయణం పరిపూజ్య తస్మింస్తదర్పణేన తం పరితోష్య భక్తినమ్రః సన్నమస్కారం కృత్వా నిత్యశ్రాద్ధాన్తం బ్రహ్మార్పణం కృత్వా భోజనార్థం గృహం ప్రావిశదితి భావః। 'హవ్యకవ్యే దైవపిత్ర్యే' ఇత్యమరః। పాత్రసాత్, 'దేయే త్రా చ' (౪।౪।౫౫) ఇతి సాతిః॥౧౧౯॥

మాధ్యందినాదను విధేర్వసుధాసుధాంశు-

రాస్వాదితామృతమయౌదనమోదమానః।

ప్రాఞ్చం స చిత్రమవిదూరితవైజయన్తం

వేశ్మాచలం నిజరుచీభిరలంచకార॥౧౨౦॥

మాధ్యందినాదితి॥ స వసుధాసుధాంశుర్భూచన్ద్రో నలో మాధ్యందినాన్మధ్యదినే విధేయాద్విధేరను పశ్చాత్పఞ్చమహాయజ్ఞనిర్వపణానన్తరమాస్వాదితోఽమృతమయః శాకసూపాదివ్యఞ్జనాదినామృతరూప ఓదనః, తేన శాలితణ్డులప్రభవేణౌదనేన కృత్వా మోదమానః, ఆస్వాదితోఽమృతమయ ఓదనో యేన అత ఏవ మోదమానో హృష్యత్తమః। ఏవంభూతః సన్ ప్రాచ్చం యత్ర భైమ్యా సహ పరిహాసవిలాసం కృతవాంస్తం పూర్వమ్। అథ చ,— వాస్తుశాస్త్రే 'శయనస్థానం ప్రాచ్యాం కర్తవ్యమ్' ఇత్యుక్తత్వాన్ముఖ్యరాజప్రాసాదాత్పూర్వదిక్స్థమ్, చిన్నం చిత్రలేఖ్యయుక్తమద్భుతరూపం వా। తథా,— అత్యుచ్చత్వాచ్ఛోభాసామ్యాచ్చావిదూరీకృతో నికటీకృతో మహేన్ద్రప్రాసాదో యేన వైజయన్తతుల్యం వేశ్మాచలం ప్రాసాదరూపం పర్వతం నిజరుచీభిః స్వీయకాయకాన్తిభిరలంచకార। భోజనం కృత్వా తం ప్రాసాదమారూఢవానిత్యర్థః। చన్ద్రోఽపి ఉదయన్నాస్వాదితామృతరూపేణౌదనేన మోదమానః సుధాపూర్ణోఽద్భుతరూపం ప్రాచ్యాం వర్తమానత్వాదుచ్చత్వాచ్చ సంనిహితబైజయన్తం ప్రాచ్యాం వర్తమానముదయాచలం నిజకిరణైరలంకరోతి। అథ చ,— చిత్రమితి విరోధాదాశ్చర్యమ్। చన్ద్రో హి మధ్యందినే వర్తమానం మధ్యందినసమయానన్తరమస్తాచలమేవ రుచిభిరలంకరోతి, నతు

ప్రాచ్యమచలమ్। అయం తు చన్ద్రోఽపి మధ్యాహ్నానన్తరమపి ప్రాఞ్చమచలమలంకారేత్యాశ్చర్యమిత్యర్థః। 'వివస్వాన్—' ఇతి పాఠే— పూర్వవదన్యత్। ఆస్వాదితం సర్వేభ్యో గృహీతం యదమృతం జలం తద్రూపేణౌదనేన మోదమానః। సూర్యోఽప్యేవంభూతముదయాచలం నిజదీప్తిభిరలంకరోతి। అథ చ,— సూర్యోఽపి మధ్యాహ్నానన్తరమస్తాచలమేవాలంకరోతి, నతు ప్రాఞ్చమచలమ్। అయం తు సూర్యః ప్రాఞ్చమచలమలంకృతవానితి చిత్రమిత్యర్థః। ప్రాఞ్చమ్, 'ఋత్విగ్–' (౩।౨।౫౯) ఇత్యాదినా క్విని 'ఉగిదచామ్—' (౭।౧।౭౦) ఇతి నుమి శ్చుత్వమ్॥౧౨౦॥

భీమాత్మజాపి కృతదైవతభక్తిపూజా

పత్యౌ చ భుక్తవతి భుక్తవతీ తతోఽను।

తస్యాఙ్కమఙ్కురితతత్పరిరిప్సమధ్య-

మధ్యాస్త భూషణభరాతిభరాలసాఙ్గీ॥౧౨౧॥

భీమేతి॥ తతోఽను నలప్రాసాదారోహణానన్తరం భీమాత్మజాపి తస్యాఙ్కమధ్యాస్త। కీదృశీ — కృతా గౌర్యాదిదైవతానాం భక్త్యా షోడశోపచారపూజా యయా। తథా,— పత్యౌ చ భుక్తవతి సతి స్వయమపి భుక్తవతీ। అనన్తరం చ భూషణభరేణ అలంకారబాహుల్యేన యోఽతిభరో గౌరవం తేనాలసమఙ్గం యస్యాః సా। భూషణబాహుల్యేనాతిభరం యథా తథా వా భూషణభరమపి వోఢుమసమర్థాఽతిమృద్వీ తద్వశాన్మన్థగతిర్వా। కీదృశమఙ్కమ్— అఙ్కురితా సముదితా తత్పరిరిప్సా భైమ్యాలిఙ్గనవాఞ్ఛా యస్య తాదృశో మధ్యదేశో యస్య। ఉక్తవిశేషణవిశిష్టా సతీ నలాజ్ఞయా తదఙ్కే సముపావిశదితి భావః। 'అపిః' నలదేవపూజాపేక్షయా సముచ్చయార్థః। పత్యౌ భుక్తవతీతి పతివ్రతాజాతిః। '°పరిరిప్సుమధ్యమ్' ఇతి పాఠే భైమీస్పర్శసంజాతసాత్త్వికరోమాఞ్చం తదాలిఙ్గనేచ్ఛు మధ్యం యస్య। 'భరాతిభరా' ఇత్యేవ పాఠః సాధీయాన్। పాఠాన్తరం చిన్త్యమ్। అఙ్కమ్, 'అధిశీఙ్స్థాసామ్—' (౧।౪।౪౬) ఇతి కర్మత్వమ్॥౧౨౧॥

తామన్వగాదశితబిమ్బవిపాకచఞ్చోః

స్పష్టం శలాటుపరిణత్యుచితచ్ఛదస్య।

కీరస్య కాపి కరవారిరుహే వహన్తీ

సౌన్దర్యపుఞ్జమివ పఞ్జరమేకమాలీ॥౧౨౨॥

తామితి॥ కాప్యనిర్దిష్టనామాతిసున్దరీ ఆలీ సఖీ తాం భైమీమను లక్షీకృత్య పశ్చాదగాత్ జగామ। కీదృశీ– కీరస్య శుకస్యైకం పఞ్జరం కరవారిరుహే పాణిపద్మే వహన్తీ। ఉత్ప్రేక్షతే— శుకస్యాత్మనో వా సువర్ణాదిఘటితత్వాత్పఞ్జరస్యైవ వా మూర్తం సౌన్దర్యపుఞ్జమివ పృథక్కరే పఞ్జరరూపేణ వహన్తీతి సంబన్ధః। కింభూతస్య కీరస్య– అశితస్య భక్షితస్య పక్వస్య బిమ్బస్య బిమ్బీఫలస్య విపాకః పరిణామస్తద్రూపా చఞ్చుర్యస్య। అతిప్రియభుక్తపక్వబిమ్బఫలమేవ యదీయచఞ్చ్వాకారేణ పరిణతమితి యావత్। తాదృశస్యాతిరక్తచఞ్చోః। తథా స్పష్టం సర్వథాపి శలాటురపక్వం యత్కించిత్ఫలం భుక్తం బిమ్బీఫలమేవ వా, తస్య పరిణతిరతినీలతా తస్యా ఉచితాస్తద్యోగ్యా అతినీలాశ్ఛదాః పక్షా యస్య। అపక్వాని శ్యామాని భక్షితాని ఫలాన్తరాణి బిమ్బీఫలాన్యేవ వా యదీయచ్ఛదాకారేణ పరిణతానీతి యావత్। తాదృశస్యాతిహరితపక్షస్య కీరస్య రక్తచఞ్చుత్వం నీలపక్షత్వం జాతిః। పాఠితశుకాదిపఞ్జరాదిధారిణ్యాః సఖ్యా అపి నాయికానుగమనం జాతిః। భోజనానన్తరం పాఠితశుకసారికాదిశబ్దానాం గీతస్య చ శ్రవణేన నృత్తాదివీక్షణేన చ క్రీడనం రాజ్ఞామపి జాతిః। 'ఆభే ఫలే శలాటుః స్యాత్' ఇత్యమరః॥౧౨౨॥

కూజాయుజా బహులపక్షశితిమ్ని సీమ్నా

స్పష్టం కుహూపదపదార్థమిథోఽన్వయేన।

తిర్యగ్ధృతస్ఫటికదణ్డకవర్తినైకా

తామన్వవర్తత పికేన మదాధికేన॥౧౨౩॥

కూజేతి॥ ఏకా సఖీ పికేన కోకిలేన సహోపలక్షితా వా తాం భైమీమన్వవర్తత లక్ష్యీకృత్య జగామ। కింభూతేన పికేన— కూజయా మధురావ్యక్తేన శబ్దేన సహాత్మానం యునక్తి యుక్, తేన। 'కుహూ' శబ్దం కుర్వతా। తథా,— బహులో భూయాన్ యః పక్షాణాం శితిమా కృష్ణత్వం తస్మిన్సీమ్నాఽవధిభూతేన। అత ఏవ విశేషణక్రమేణ (విశేషేణ) 'కుహూః' ఇతి పదస్య శబ్దస్య, తథా,– పదార్థస్య తత్పదవాచ్యస్యామావాస్యారూపస్య చ మిథోఽన్వయోఽన్యోన్యసంబన్ధో యత్ర తాదృశేన చ స్పష్టముత్ప్రేక్షాయామ్। 'కుహూ' పదయోగిత్వాత్కృష్ణతమత్వాచ్చామావాస్యా(వాచి)విషయే 'కుహూ' పదపదార్థయోస్తాదాత్మ్యరూపేణేతి యావత్। అమావాస్యాపి కృష్ణపక్షసంబన్ధినీ మర్యాదా భవతి, అత ఏవ కుహూశబ్దవాచ్యా చ। తథా,— తిర్యక్ తిరశ్చీనం (యథా తథా) కరే ధృతః స్ఫటికదణ్డకస్తత్ర వర్తినా స్థితేన। తథా,— మదాధికేన మదోన్మత్తేన। దణ్డకేతి, 'హ్రస్వే' (౫।౩।౮౬) ఇతి కన్। హస్వే దణ్డే ఇత్యర్థః॥౧౨౩॥

శిష్యాః కలావిధిషు భీమభువో వయస్యా

వీణామృదుక్వణనకర్మణి యాః ప్రవీణాః।

ఆసీనమేనముపవీణయితుం యయుస్తా

గన్ధర్వరాజతనుజా మనుజాధిరాజమ్॥౧౨౪॥

శిష్యా ఇతి॥ యా భీమభువో భైమ్యా వయస్యాః సఖ్యః కలావిధిషు చతుఃషష్టికలాకర్మసు విషయే భైమ్యా ఏవ శిష్యాః। తథా,— వీణాయాః మృదుక్వణనకర్మణి మధురశబ్దరూపే వ్యాపారే ప్రవీణాస్తా గన్ధర్వరాజో విశ్వావసుస్తస్య తనుజాః కన్యాస్తత్తుల్యా వా ప్రాసాదే ఆసీనమేనం మనుజాధిరాజమేనముపవీణయితుం వీణయోపపాతుం యయుః ప్రాపుః। ఉపవీణయితుం పూర్వవత్॥౧౨౪॥

తాసామభాసత కురఙ్గదృశాం విపఞ్చీ

కించిత్పురః కలితనిష్కలకాకలీకా।

భైమీతథామధురకణ్ఠలతోపకణ్ఠే

శబ్దాయితుం ప్రథమమప్రతిభావతీవ॥౧౨౫॥

తాసామితి॥ తాసాం కురఙ్గదృశాం విశ్వావసుకన్యానాం విపఞ్చీ వీణా అభాసత శుశుభే। కింభూతా— కించిత్ పురః ఈషత్పూర్వం ప్రారమ్భసమయే కలితాఙ్గీకృతా నిష్కలా గమ్భీరమన్ద్రస్వరశ్రుతివర్ణవిశేషాభివ్యక్తిరహితా కాకలీ సూక్ష్మమధురావ్యక్తరాగవిశేషో యయా। అత ఏవ– ఉత్ప్రేక్షతే— భైమ్యాస్తథాఽనిర్వచనీయ- మధురస్వరయుక్తాయాః కణ్ఠలతాయా ఉపకణ్ఠే నికటే శబ్దాయితుం తస్యాః పురస్తాచ్ఛబ్దమపి కర్తుం ప్రథమం ప్రారమ్భేఽప్రతిభావతీవ ప్రతిభారహితేవాధృష్టేవ। అన్యోఽప్యధికవిద్యస్య పురస్తాద్భాషితుం గాతుం వాఽధృష్టః సన్ ప్రథమం మన్దమేవ భాషతే గాయతి చేతి। సంగీతవిద్యావిదామియం జాతిః। ప్రథమం గాయనాః గానప్రారమ్భే కాకలీమారచయన్తి। కాకల్యాది సంగీతశాస్త్రాదవగన్తవ్యమ్। కాకలీకేతి, 'నద్యృతశ్చ' (౫।౪।౧౫౩) ఇతి కప్। శబ్దాయితుం, 'శబ్దవైర–' (౩।౧।౧౭) ఇతి క్యఙ్॥౧౨౫॥

సా యద్ధృతాఖిలకలాగుణభూమభూమీ-

భైమీతులాధిగతయే స్వరసంగతాసీత్।

తం ప్రాగసావవినయం పరివాదమేత్య

లోకేఽధునాపి విదితా పరివాదినీతి॥౧౨౯॥

సేతి॥ సా విపఞ్చీ ధృతానామఖిలానాం గీతనృత్తాదిచతుఃషష్టికలానాం సౌన్దర్యాదిగుణానాం చ భూమ్నో బాహుల్యస్య భూమీ స్థానభూతా భైమీ తస్యాస్తులాధిగతయే సామ్యప్రాప్తయే స్వయమపి పూర్వోక్తప్రకారేణ తాదృశీ సతీ భైమీస్వరతుల్యత్వప్రాప్తయే యత్ స్వరైః షడ్జాదిభిః సంగతా సంబద్ధా ఆసీత్। అథ చ, – భైమ్యా సార్ధం సామ్యప్రాప్తయే స్వరసం స్వాచ్ఛన్ద్యాభిలాషం గతాభూత్। అసౌ విపఞ్చీ తం భైమీసామ్యస్వాచ్ఛన్ద్యాభిలాషలక్షణమవినయమత్యుత్తమావమాననామేవ పరివాదం స్ఫుటం దోషం ప్రాక్ పూర్వమేత్య ప్రాప్య, అథ చ,— పరివాదం వీణావాదనసాధనం తద్రూపమవినయం ప్రాప్య అధునాపి అద్యయా వదపి లోకే పరివాదినీతి విదితా ఖ్యాతా। పరివాదయోగాత్పరివాదినీత్యద్యాపి గీయత ఇత్యర్థః। అథ చ,— వీణావాదనసాధనయుక్తా। యద్వా,— సప్తతన్త్రీయుక్తా వీణా పరివాదినీ। 'భీతో భయాని పశ్యతి' ఇతి న్యాయేన పూర్వమపి లోకే దుష్టతాం ప్రాప్తా పునరపి చోత్తమస్య పురస్తాత్ప్రాగల్భ్యే దోషాన్తరం శఙ్కమానేవాప్రతిభావతీతి ప్రాచీనశ్లోకార్థహేతుతయా యోజ్యమ్। 'పరివాదః కలఙ్కే స్యాద్వీణావాదనవస్తుని' ఇతి విశ్వః॥౧౨౯॥

నాదం నిషాదమధురం తతముజ్జగార

సాభ్యాసభాగవనిభృత్కులకుఞ్జరస్య।

స్తమ్భేరమీవ కృతసశ్రుతిమూర్ధకమ్పా

వీణా విచిత్రకరచాపలమాభజన్తీ॥౧౨౭॥

నాదమితి॥ అవనిభృతాం కులం వంశస్తత్ర కుఞ్జరః శ్రేష్ఠస్తస్య నలస్యాభ్యాసభాక్ సమీపవర్తినీ సా తన్త్రీ వీణావాద్యరూపా నిషాదస్వరేణ మధురం శ్రవ్యం తతమత్యుచ్చం నాదముజ్జగారోద్గీర్ణవతీ। కింభూతా— కృతః సశ్రుతీనాం ద్వావింశతిశ్రుతియుతానాం షడ్జాదీనాం మూర్ధని నాదప్రాన్తే కమ్పః కమ్పితస్వరో యయా। కృతః సహ శ్రుతిభిర్యథా తథా మూర్ధని వీణాయా ఏవోపరితనభాగే కమ్పితస్వరో యయా, వీణోర్ధ్వం సమగ్రాఙ్గులీసంయోగాద్ధి

నిషాదస్వరో జాయతే తాదృశీ వా। కృతః సశ్రుతీనాం ద్వావింశతివిదాం (ధ) సంగీతశాస్త్రవిదాం మూర్ధకమ్పో యయా వా। తథా,— విచిత్రం కరచాపలం నానారూపమారోహావరోహాదిక్రమేణాఙ్గులీప్రాన్తస్పర్శవశేన వాదకపాణిచాఞ్చల్యం తత్క్షణమేవానేకస్థానావస్థానలక్షణమా సామస్త్యేన భజన్తీ నిషాదప్రధానం లలితాదిమఙ్గలగీతం ప్రకటీచకారేత్యర్థః। కేవ— స్తమ్బేరమీ హస్తినీవ। సాపి అవనిభృత్ పర్వతః కులం వంశః ఉత్పత్తిస్థానం యస్య తాదృశస్య పర్వతభవస్య హస్తిశ్రేష్ఠస్య రాజసంబన్ధినో వా హస్తినః సమోపవర్తినీ సకామా। తథా,— జాతిస్వభావాత్కృతసకర్ణశిరఃకమ్పా కృతశబ్దశిరఃకమ్పా వా। తథా,— నానాప్రకారం శుణ్డాదణ్డతాణ్డవం భజమానా సతీ తతమత్యుచ్చం 'నిషాదం చ గజో బ్రూతే' ఇతి శాస్త్రప్రామాణ్యాన్నిషాదస్వరేణ మఞ్జులం నాదముద్గిరతీ। 'చాపలభాగ్భవన్తీ' ఇత్యపి పాఠః। స్తమ్బేరమీ, 'స్తమ్బకర్ణయో రమిజపోః' (౩।౨।౧౩) ఇత్యచి 'హలదన్తాత్–' (౬।౩।౯) ఇత్యలుకి జాతివాచిత్వాన్ఙీష్॥౧౨౭॥

ఆకృష్య సారమఖిలం కిము వల్లకీనాం

తస్యా మృదుస్వరమసర్జి న కణ్ఠనాలమ్।

తేనాన్తరం తరలభావమవాప్య వీణా

హ్రీణా న కోణమముచత్కిము వాలయేషు॥౧౨౮॥

ఆకృష్యేతి॥ బ్రహ్మణా వల్లకీనాం వీణానామఖిలమాన్తరం సారం శ్రేష్ఠ భాగమాకృష్య తస్యా భైమ్యాః కణ్ఠనాలం గ్రీవాదణ్డః కిము నాసర్జి సృష్టమ్। అపి తు తమేవ సారమాహృత్య తదీయం కణ్ఠనాలం సృష్టమ్। యతో మృదుస్వరసకలవీణాసారనిర్మితత్వాదేవ భైమీకణ్ఠస్య మధురతమత్వం జాతమిత్యర్థః। యస్మాదేవం తేనైవ హేతునా హృతసారతయైవాన్తరం వీణాదణ్డమధ్యగతం తరలభావం లక్షణయా మన్దశబ్దత్వమవాప్య హ్రీణా కిము లజ్జితేవ వీణాలయేషు స్వరవిశ్రాన్తిరూపాసు మూర్చ్ఛనాసు విషయే కోణం వా లీలాధనుఃసదృశాకారం వీణావాదనసాధనం నాముచత్। గృహీతసారోఽన్యోఽపి నిఃసారతయైవాగమ్భీరాన్తఃకరణతాం ప్రాప్య హ్రీణః సన్నాలయేషు గృహేషు కోణం కుడ్యభాగద్వయసంయోగస్థానం న ముఞ్చతి। పుష్కలచ్ఛిద్రస్య వీణాదణ్డస్య స్వరోఽతిగమ్భీరః ప్రశస్తతరో భవతి। మధురతరం వీణా క్వణతి స్మేతి భావః। వీణాస్వరస్యాపేక్షయా భైమీస్వరస్యాధిక్యమేతేన సూచితమ్। వీణాదణ్డస్య సచ్ఛిద్రత్వేన నిఃసారత్వోత్ప్రేక్షా। 'వీణాదివాదనే కోణోఽప్యేకదేశో గృహస్య చ' ఇతి విశ్వః॥౧౨౮॥

తద్దమ్పతిశ్రుతిమధూన్యథ చాటుగాథా

వీణాస్తథా జగురతిస్ఫుటవర్ణబన్ధమ్।
ఇత్థం యథా వసుమతీరతిగృహ్యకస్తాః
కీరః కిరన్ముదముదీరయతి స్మ విశ్వాః॥౧౨౯॥

తదితి॥ అథ కాకల్యుద్గిరణానన్తరం గన్ధర్వరాజకన్యానాం వీణాః తయోర్దమ్పత్యోః శ్రుతీనాం కర్ణానాం మధుని అమృతతుల్యా భైమీనలప్రియస్తుతికారిణీశ్చాటుగాథాః శ్లోకాన్ తథా తేన ప్రకారేణాతిస్ఫుటో వర్ణబన్ధస్తన్త్రీనిబద్ధాక్షరవిన్యాసో యస్మింస్తద్యథా తథా జగుః। యథా యేన ప్రకారేణ వసుమత్యాం భూమౌ రతిరూపాయా భైమ్యా గృహ్యకః పఞ్జరేఽవరుద్ధః శుకః ముదం కిరన్ శ్రోతౄణాం హర్షముత్పాదయన్ విశ్వాః సర్వాస్తత్తద్వర్ణమాత్రాదిసహితాస్తాస్తా గాథా ఇత్థం వక్ష్యమాణరీత్యా ఉదీరయతి స్మ, తిర్యగ్యోనిః శుకోఽపి యథా శ్రవణమాత్రేణ సర్వా అపి గాథా అనువదితుం శక్నోతి తథా తన్త్రీషు స్ఫుటతరాక్షరబన్ధాన్భైమీనలస్తావకశ్లోకాన్ వీణాః స్ఫుటం గాయన్తి స్మేతి భావః। ఏతేన గన్ధర్వరాజకన్యానాం వీణాప్రావీణ్యమ్, శుకస్యాపి ప్రజ్ఞాతిశయశ్చ సూచితమ్। 'గృహాసక్తాః పక్షిమృగాశ్ఛేకాస్తే గృహ్యకాశ్చ తే' ఇత్యమరః॥౧౨౯॥

'ఇత్థమ్—' (నైం ౨౧।౧౨౯) ఇతి యదుక్తం తదేవాహ—

అస్మాకముక్తిభిరవైష్యథ ఏవ బుద్ధే-
ర్గాధం యువామతిమతీ స్తుమహే తథాపి।
జ్ఞానం హి వాగవసరావచనాద్భవద్భ్యా-
మేతావదప్యనవధారితమేవ న స్యాత్॥౧౩౦॥

అస్మాకమితి॥ యద్యపి అతిశయితా మతిర్యయోస్తౌ యువామస్మాకముక్తిభిర్గాథా-రూపాభిరేవాస్మద్వాగ్రచనాభిరస్మాకం బుద్ధేర్గాధముత్తానార్థత్వమవైష్యథ ఏవం జ్ఞాస్యథ ఏవ, తథాపి వయం యువాం స్తుమహే స్తుమ ఏవ। హి యస్మాద్భవద్భ్యాం వాగవసరే స్తావకాదివచనావసరే సత్యపి అవచనాదభాషణాద్ధేతోరేతావదత్యున్నతార్థ-మత్యల్పమప్యస్మదీయం జ్ఞానమనవధారితమేవ న స్యాత్, అజ్ఞాతమేవ న స్యాత్ తన్మాస్తు ఇత్యర్థః। తస్మాత్స్తుమహ ఏవ। వర్ణనాయాం క్రియమాణాయామయమల్పజ్ఞో బహుజ్ఞాన ఇతి వా జ్ఞాతురగ్రే ప్రసిద్ధో భవతి। తస్మాద్వర్ణయామ ఇతి భావః। ఇత్యేవం

వీణానిబద్ధగన్ధర్వపుత్రీవచనం శుకోఽన్వవదదిత్యర్థః। ఏవముత్తరత్రాపి జ్ఞేయమ్। ఏతేన గన్ధర్వపుత్రీభిః స్వమౌఢ్యం పరిహృతమ్॥౧౩౦॥

భూభృద్భవాఙ్కభువిరాజశిఖామణేః సా

త్వం చాస్య భోగసుభగస్య సమః క్రమోఽయమ్।

యన్నాకపాలకలనాకలితస్య భర్తు-

రత్రాపి జన్మని సతీ భవతీ స భేదః॥౧౩౧॥

భూభృదితి॥ సా భూభృద్భవా హిమాచలసుతా పార్వతీ భోగైర్వాసుక్యాదిసర్పశరీరైః సుభగస్య భూషితస్య రాజా చన్ద్రః శిఖామణిర్యస్య చన్ద్రమౌలేరఙ్కభువి ఉత్సఙ్గదేశే। వర్తత ఇతి శేషః। ప్రియతమత్వాత్। త్వం చ త్వమపి భీమపుత్రీ చన్దనాదిభోగైర్మనోహరస్య రాజ్ఞాం ముకుటమణేః శ్రేష్ఠతమస్యాస్య నలస్యోత్సఙ్గదేశే వర్తస ఇత్యయం క్రమః సమః పరిపాటీ ఉచితా। పార్వత్యా మహేశస్య చ, తవ నలస్య చ, రాజకన్యాయా రాజశ్రేష్ఠస్యాన్యోన్యసంబన్ధః సముచిత ఏవేత్యర్థః। అథ చ,— సమస్తుల్యః। యథా తయోః సంబన్ధస్తథా యువయోరపీత్యర్థః। అథ చ,— అయం శబ్దశ్లేషరూపః సంబన్ధస్తుల్యః। ఏవం యద్యపి క్రమః సమః, తథాపి స పునర్భేదో విసదృశత్వమ్, యత్ నాకపాలస్యేన్ద్రస్య కలనాంశత్వేనైకీభవనం తయా కలితస్య వ్యాఖ్యాతస్య రాజత్వాదిన్ద్రాంశత్వేన ప్రసిద్ధస్య భర్తుర్నలస్య సంబన్ధినీ అత్రాప్యస్మిన్నపి జన్మని భవతీ సతీ పతివ్రతా। 'అపి' శబ్దాన్న కేవలమత్రైవ కింతు జన్మాన్తరేఽపి త్వం సత్యేవ, అన్యథాఽత్రాపి సతీత్వానుపపత్తేః। పార్వతీ తు బ్రహ్మకపాలస్య కలనయా కరేణ ధారణయా కలితో విదితో న భవతి అకపాలకలనాకలితః, తాదృశోఽపి న భవతి కపాలిత్వేన ఖ్యాతస్య భర్తుర్మహేశస్య సంబన్ధినీ, పూర్వజన్మని దక్షాపత్యత్వ ఏవ సతీ నతు హిమవదపత్యత్వేఽపీతి మహద్వైషమ్యమ్। హరస్య నలస్య చోక్తసకలశ్లేషసామ్యేఽపి పార్వత్యాస్తవ చ కించిదేవ శబ్దశ్లేషసామ్యం నతు సర్వముక్తరీత్యా తవాధికత్వాదిత్యర్థః। హిమవదపత్యత్వే పార్వత్యా అసతీత్వోక్తేర్నిన్దా నాశఙ్కనీయా, భైమీస్తుతిపరస్య 'సతీ' శబ్దస్య పార్వత్యా నామపరత్వమాత్రవ్యార్తకత్వేనోక్తేర్నిన్దాపర్యవసానాభావాత్॥౧౩౧॥

ఏషా రతిః స్ఫురతి చేతసి కస్య యస్యాః

సూతే రతిం ద్యుతిరథ త్వయి వా తనోతి।

త్రైయక్షవీక్షణఖిలీకృతనిర్జరత్వ-

సిద్ధాయురధ్వమకరధ్వజసంశయం కః॥౧౩౨॥

ఏషేతి॥ ఏషా భైమీ కస్య వా చేతసి రతిః కామప్రియేతి స్ఫురతి, అపి తు— న కస్యాపి। యతః— యస్యా ఏతస్యా ద్యుతిః కాయకాన్తిః రతిం కామప్రియాం సూతే। అథ చ,— అనురాగం ప్రసూతే, అర్థాత్త్వయి। అఙ్గజత్వాత్కాన్తిః పుత్రీ, రతిశ్చ తత్పుత్రీ, సా యస్యా నప్త్రీ, సేయం స్వయం రతిరితి కస్య వా చేతసి మతిః స్యాత్, న కస్యాపీత్యర్థః। అథవా,— త్వయ్యపి విషయే త్రైయక్షేణ హరసంబన్ధినా వీక్షణేన తృతీయనేత్రేణ ఖిలీకృతో న్యూనీకృతో నిర్జరత్వేన దేవత్వేన సిద్ధోఽమరత్వరూప ఆయుషోఽధ్వా మార్గో యస్య తాదృశస్య మకరధ్వజస్య కామస్య సంశయం రూపసాదృశ్యాత్కిమయం కామ ఇతి సందేహం కో వా తనోతి, అపి తు న కోఽపి కరోతి। కామస్య హరేణ దగ్ధత్వాత్సందేహనివృత్తేరిత్యర్థః। 'ఆః' ఇత్యాశ్చర్యే। యస్య తవాఙ్గజా కాన్తిర్యతో రతిం సూతే తతో రతిస్తవాపి నప్త్రీ సా కామస్య స్త్రీ। తస్మాత్ త్వయి కామసంశయం కోఽపి న కరోతీత్యర్థః। ఇతి నలం ప్రతి తద్వచనం శుకేనాన్వవాది ఇతి వా। రతికామాభ్యామపి యువామతితమాం సున్దరావితి భావః। త్రైయక్షేతి సంబన్ధేఽణి 'న య్వాభ్యామ్—' (౭।౩।౩) ఇతి వృద్ధినిషేధే పూర్వమైజాగమః॥౧౩౨॥

ఏతాం ధరామివ సరిచ్ఛవిహారిహారా-

ముల్లాసితస్త్వమిదమాననచన్ద్రభాసా।

బిభ్రద్విభాసి పయసామివ రాశిరన్త-

ర్వేదిశ్రియం జనగనఃప్రియమధ్యదేశామ్॥౧౩౩॥

ఏతామితి॥ హే నల ! త్వం విభాసి। కింభూతః— ఏతాం భైమీం బిభ్రత్ అఙ్కే ధారయన్। కింభూతామ్— సరితాం నదీనాం ఛవిం కాన్తిం హరన్తి తచ్ఛీలా ఉజ్జ్వలతరా మౌక్తికహారా యస్యాస్తామ్। తథా,— వేద్యామన్తర్వేది వేదికామభ్యం తద్వదతికృశా శ్రీః శోభా యస్యాః। అన్తర్మధ్యే వేదివదతికృశా శ్రీర్యస్యా వా। తథా,— జనమనసాం ప్రియ ఆనన్దదాయీ మధ్యదేశః శరీరమధ్యభాగో యస్యాస్తామ్। కింభూతః– అస్యా భైమ్యా ఆనన్దమిదమాననం తల్లక్షణశ్చన్ద్రస్తస్య భాసా కాన్త్యా ఉల్లాసితో హర్షం ప్రాపితః। క ఇవ— చన్ద్రభాసా వృద్ధిం ప్రాపితః పయస రాశిః సముద్ర ఇవ। కామివ— ధరాం భూమిమివ। యథా పృథ్వీమఙ్కే ధారయన్ సముద్రః శోభతే। కింభూతాం ధరామ్— సరితో నద్య ఏవ ఛవ్యా కాన్త్యా హారిణో మనోహరా హారా యస్యాస్తామ్। తథా అన్తర్వేద్యాఖ్యయా గఙ్గాయమునామధ్యభువా శ్రీర్యస్యాస్తామ్। తథా,— జనమనసాం ప్రియో మధ్యదేశో విన్ధ్యహిమాచలాన్తర- భూభాగారూప ఆర్యావర్తాపరపర్యాయః పుణ్యభూతో మధ్యదేశో యస్యాస్తామ్। 'హిమవద్విన్ధ్యయోర్మధ్యం

యత్రాప్యక్కనఖలాదపి। ప్రత్యగేవ ప్రయాగాచ్చ మధ్యదేశః ప్రకీర్తితః॥' ఇతి మనుః (౨।౨౧)। ఇదమాననమ్, షష్ఠీసమాసః॥౧౩౩॥

దత్తే జయం జనితపత్రనివేశనేయం

సాక్షీకృతేన్దువదనా మదనాయ తన్వీ।

మధ్యస్థదుర్బలతమత్వఫలం కిమేత-

ద్భుక్తిర్యదత్ర తవ భర్త్సితమత్స్యకేతోః॥౧౩౪॥

దత్త ఇతి॥ జనితాని సఖీభిః కస్తూర్యాదివిరచితాని పత్రనివేశనాని మకరాద్యాకారపత్రవల్లోలేఖనాని యస్యాః సా, పత్రవల్లీభూషితా। తథా,— అక్షిభ్యాం సహ వర్తమానః సాక్షః అసాక్షః సాక్షః కృతః సనేత్రతతాం ప్రాపితః సాక్షీకృతః స చాసావిన్దుశ్చ స ఏవ వదనం యస్యాః సా, చన్ద్రాధికవదనా। తన్వీ కృశాఙ్గీ భైమీ మదనాయ జయం దత్తే। ఏవంవిధభైమీదర్శనేన కామో నితరాముల్లసతీత్యర్థః। అథ చ,— కామాయ జయం దత్తే। ఏవంవిధభైమీదర్శనవశీకృతస్త్వం కామేన జీయస ఇత్యర్థః। యచ్చ కార్యకాన్త్యా భర్త్సితో జితో మత్స్యకేతుః కామో యేన తస్య తవాత్ర భైమ్యాం విషయే భుక్తిరేవ తచ్ఛరీరోపభోగ ఏతన్మధ్య ఉదరభాగే స్థితస్య వర్తమానస్య దుర్బలతమత్వస్యాతికార్శ్యస్య ఫలం పరిపాకః కిమితి ప్రశ్నః, సంభావనా వా। అతిసున్దరస్య తవైవైతచ్ఛరీరభోగేఽతికృశైతదుదరరామణీయకమేవ ప్రయోజకమిత్యర్థః। అథ చ,— మధ్యదేశవర్తినోఽతికార్శ్యస్య ఫల (త్వ) మేతదేవ, యదతిసున్దరస్య తవాత్ర భుక్తిర్నామేత్యర్థః। కామేన తవ విజయే ఏతన్ముఖచన్ద్రస్య చ సాక్షాద్ద్రష్టృత్వాత్ సాక్షిత్వం యుక్తమ్। అథ చ,— కామేన జితమితి కామస్య జయదానే సాక్షీకృతా ఇన్దువదనాః స్వసఖ్యో యయా। తా అపి హి కామేన నలో భైమీవశః కృత ఇతి జానన్తి। ఏవం సత్యపి క్రూరోక్త్యాదినా తర్జితః కామో యేన తస్య తవాన్యస్మిన్భైమీవిషయే వా వివాదవిషయే యో భోగః। లబ్ధజయం కామం క్రూరోక్త్యా సంతర్జ్య తదీయమపి విషయం వలాదన్యాయేనైవ భుఙ్క్ష ఇత్యర్థః। అథ చ,— మధ్యస్థానాం సభ్యానాం దుర్బలతమత్వస్య జ్ఞానదౌర్బల్యస్య నియన్తుమసామర్థ్యస్య స్వదత్తజయనిర్వహణాశక్తత్వస్య వా ఫలం పరిపాకః కిమయమితి సంభావనా। అన్యత్రాపి వివాదపదే సాక్షివాదనం కృత్వా జయపత్రదానపురఃసరమేకస్మై జయపత్రం దీయతే, తత్ర నిర్ణయే కృతే మధ్యస్థాశ్చేద్దుర్బలా భవన్తి తర్హి పరాజితోఽప్యేకో లబ్ధజయమపి ద్వితీయం తిరస్కృత్య తదీయం వివాదపదం క్షేత్రాదికం బలాద్భుఙ్క్తే। కథమన్యథా ససాక్షికజయపత్రహస్తం నిర్బర్త్స్యాన్యోన్యదీయభుక్తిం కరోతీత్యర్థాపత్తిః। సాక్షికృతేతి 'తేన సహేతి తుల్యయోగే' (౨।౨।౨౮) ఇతి బహువ్రీహిః

'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః—' (౫।౪।౧౧౩) ఇతి షచి చ్విః। పక్షే, 'సాక్షాద్రష్టరి—' (౫।౭/౬౧) ఇతీనో చ్విః॥౧౩౪॥

చేతోభవస్య భవతీ కుచపత్రరాజ-

ధానీయకేతుమకరా నను రాజధానీ।

అస్యాం మహోదయమహస్పృశి మీనకేతోః

కే తోరణం తరుణి ! న బ్రువతే భ్రువౌ తే॥౧౩౫॥

చేత ఇతి॥ నను భైమి। భవతీ చేతోభవస్య రాజధానీ నగరీ। కీదృశీ— కుచపత్రేషు రాజానః శ్రేష్ఠాః పత్రవల్ల్య ఇత్యర్థః। తేషు ధానీయః స్థాపనీయః। యద్వా,— కుచపత్రమేవ రాజధానీయో రాజధానీసంబన్ధీ కేతుర్ధ్వజశ్చిహ్నభూతో మకరో మత్స్యో యస్యాం సా। రాజ్ఞో ముఖ్యావస్థాననగర్యాం రాజధాన్యాం సాభిజ్ఞానశ్చిహ్నరూపః పతాకాదిధ్వజో భవతి। తథా చ కేతుభూతస్య మకరస్య త్వత్కుచయోర్వర్తమానత్వాత్త్వం కామరాజస్య రాజధానీ। సాక్షాన్మదనస్త్వయ్యేవ వర్తత ఇత్యర్థః। అత ఏవ హే తరుణి ఆరూఢయౌవనే భైమి ! కే జనా మీనకేతోర్మకరధ్వజస్య సంబన్ధినం మహోదయరూపం మహముత్సవం మహానభ్యుదయో యస్మింస్తాదృశం వోత్సవం స్పృశన్త్యాం స్వస్వామికామోదయోత్సవవత్యామస్యాం భవద్రూపాయాం రాజధాన్యాం తే తవ భ్రువౌ తోరణం న బ్రువతే। అపి తు— సర్వేఽపి జనాస్త్వద్భ్రూయుగం కామాభ్యుదయోత్థితబక్రితశిఖం వంశద్వయనిబద్ధమామ్రాదిమాఙ్గలికసునీలపల్లవరూపం తోరణమేవ వదన్తి। కామస్త్వదేకాశ్రయః సన్ సర్వోత్కర్షేణ వర్తత ఇతి భావః। 'పత్త్రరాజీ–' ఇత్యపి పాఠః స్పష్టార్థః। 'రాజ—' ఇతి పాఠో ముఖ్యః। 'రాజా—' (౫।౪।౬౧) ఇత్యాదినా సమాసాన్తః॥౧౩౫॥

అస్యా భవన్తమనిశం భవతస్తథైనాం

కామః శ్రమం న కథమృచ్ఛతి నామ గచ్ఛన్।

ఛాయైవ వామథ గతాగతమాచరిష్ణో-

స్తస్యాధ్వజశ్రమహరా మకరధ్వజస్య॥౧౩౬॥

అస్యా ఇతి॥ హే నల ! అస్యా భైమ్యాః సకాశాద్భవన్తం గచ్ఛన్। తథా,— భవతః సకాశాదేనాం భైమీం గచ్ఛన్ ప్రాప్నువన్ కామః కథం నామ శ్రమం న ఋచ్ఛతు గచ్ఛతు, అపి తు సదా యాతాయాతే కుర్వన్ శ్రమం గచ్ఛత్యేవ। అథవా,— యస్మాద్వాం యువయోశ్ఛాయా కాయకాన్తిరేవోక్తరీత్యా గతాగతమాచరిష్ణోస్తస్య మకరధ్వజస్యాధ్వని జాతం శ్రమం హరతి ఏవంభూతా భవతీతి శేషః। దృశ్యమానభవచ్ఛోభాలోభాదేవ యాతాయాతశ్రమం న వేత్తీత్యర్థః। అథ చ,— వృక్షచ్ఛత్రాదినిర్మితా ఛాయా మార్గే గతాగతే కుర్వతః పురుషస్య శ్రమం హరత్యేవ। భైమ్యాస్త్వయ్యేవ కామః తవ చ భైమ్యామేవ నాన్యత్రేత్యేవం పరస్పరానురాగః కుత్రాపి నాస్తీతి భావః॥౧౩౮॥

స్వేదాప్లవప్రణయినీ నవరోమరాజీ

రత్యై యదాచరతి జాగరితవ్రతాని।

ఆభాసితేన నరనాథ ! మధూత్థసాన్ద్ర-

మగ్నాసమేషుశరకేశరదన్తురాఙ్గః॥౧౩౯॥

స్వేదేతి॥ హే నరనాథ ! స్వేదో ఘర్మజలం తస్మింస్తేన వా ఆప్లవః స్నానం తత్ర ప్రణయినీ ప్రీతిమతీ సాత్త్వికసంజాతస్వేదపూరవ్యాప్తా తవ రోమరాజీ రత్యై సురతార్థం జాగరితా స్యోద్బుద్ధస్య వ్రతాని ఉద్గతరోమాఞ్చనియమాన్యదాచరతి। ఉన్నిద్రా భవతీతి యావత్। తేన కారణేన రోమాఞ్చేన వా త్వం మధునః పుష్పరసస్యోత్థానేనోదయేన సాన్ద్రాః పుష్పరసపూరేణ నిరన్తరవ్యాప్తా మగ్నాః త్వచ్ఛరీరాన్తఃప్రవిష్టా అసమేషోః కామస్య పుష్పరూపాః శరాస్తేషాం కేసరైః పిచ్ఛప్రాయైర్దన్తురముచ్చావచీకృతమఙ్గం యస్య, స్వేదరోమాఞ్చ (భయ) యుక్తత్వాత్త్వత్యఙ్గమన్తర్మగ్నసమధుకామబాణసంబన్ధిబహిరవస్థితపతత్రపత్రరాగవ్యాప్తాఙ్గ ఇవాభాసి। భైమీయోగాత్త్వ స్వేదరోమాఞ్చ రిరంసుః కామశాస్త్ర (యోజితః) సుతరాం శోభస ఇత్యర్థః। అథ చ,— రోమరాజిర్దూతీస్థానీయా, తథా చ,— తవ దూతీవ రోమరాజిః కృతతీర్థస్నానా రత్యై కామప్రియాం త్వదధీనాం కర్తుం యస్మాజ్జాగరణాదినియమాన్ కరోతి తేన కారణేన విశిష్టనిమగ్నకామబాణా పిచ్ఛసంభృతాఙ్గవచ్ఛోభసే। అన్యాపి తరుణీ కృతస్నానా రత్యర్థం కాన్తేన సహ

సహస్వేదా సకలాం రాత్రిం జాగర్తి॥౧౩౯॥

ప్రాప్తా తవాపి నృప ! జీవితదేవతేయం

ఘర్మామ్బుశీకరకరమ్బనమమ్బుజాక్షీ।

తే తే యథా రతిపతేః కుసుమాని బాణాః

స్వేదస్తథైవ కిము తస్య శరక్షతాస్రమ్॥౧౩౮॥

ప్రాప్తేతి॥ హే నృప ! అమ్బుజాక్షీ తవ జీవితదేవతా ప్రాణేశ్వరీ ఇయం భైమ్యపి ఘర్మామ్బుశీకరకరమ్బనం స్వేదజలబిన్దుమిశ్రణం ప్రాప్తా। ఇయమపి త్వదీయస్పర్శవశాత్ సాత్త్వికస్వేదయుక్తాఽభూదిత్యర్థః। న కేవలం త్వమేవ స్విన్నః, అపి త్వియమపీత్యపేరర్థః। అథ చ,– దేవతాయాః స్వేదో నాస్తి, ఇయం తు దేవతాపి సస్వేదేతి విచిత్రమితి 'అపి' శబ్దార్థః। అతశ్చ కుసుమాన్యేవ యథా యేన ప్రకారేణ తే తే భైమీకరచరణాదిరూపేణ ప్రసిద్ధపరాక్రమా మోహనశోషణాదికామబాణాస్తథైవ తేనైవ ప్రకారేణాయం స్వేదస్తస్య కామస్య సంబన్ధి కామేన రచితం శరక్షతాస్రం స్వీయబాణవ్రణరుధిరం కిము। ఏతస్యాః కామబాణవిద్ధత్వాత్స్వేదస్తజ్జన్యవ్రణరుధిరత్వేనైవ సంభావయితుం యుక్తః। 'యాదృశో యక్షస్తాదృశో బలిః' ఇతి న్యాయేన పుష్పబాణానాం ధవలత్వాత్తజ్జన్యం రుధిరమపి తాదృగేవ యుక్తమ్। స్వేదజలస్య రుధిరత్వం యుక్తమిత్యర్థః। కుఙ్కుభాఙ్గరాగలగనాద్వా రక్తత్వాత్స్వేదజలస్య రుధిరత్వం యుక్తమ్। ఇయమపి కామవిద్ధా రిరంసురస్తీతి భావః॥౧౩౮॥

రాగం ప్రతీత్య యువయోస్తమిమం ప్రతీచీ

భానుశ్చ కిం ద్వయమజాయత రక్తమేతత్।

తద్వీక్ష్య వాం కిమిహ కేలిసరిత్సరోజైః

కామేషుతోచితముఖత్వమధీయమానమ్॥౧౩౯॥

రాగమితి॥ ప్రతీచీ దిక్ భానుశ్చైతద్ద్వయం యువయోస్తం సాత్త్వికస్వేదరోమాఞ్చసూచితమిమం ప్రత్యక్షదృశ్యమివానురాగం ప్రతీత్య కిం జ్ఞాత్వేవ రక్తమజాయత లోహితవర్ణమభూత్। భైమీనలావిదానీం రిరంసూ అపి దివా మైథుననిషేధభియా సాశఙ్కౌ వర్తేతే। తస్మాద్రాత్రిం కరిష్యామీతి సూర్యమస్తం ప్రాపయితుమివ ప్రతీచీ రక్తవర్ణాభూత్। ఇదానీం మయాప్యస్తం గన్తుం యోగ్యమితీవ సూర్యోఽపి రక్తవర్ణోఽభూదిత్యర్థః। అథ చ,— యువయోరేవ కేలిసరితః సరోజైః కమలైస్తద్భానుప్రతీచీరూపం రక్తం మిథునం వీక్ష్య వాం భైమీనలౌ చ రక్తౌ వీక్ష్య కిం దృష్ట్వేవేహ సంధ్యాసమయే కామస్య ఇషుతోచితం శరత్వయోగ్యం ముఖమగ్రం యేషాం తద్భావస్తీక్ష్ణాగ్రత్వమధీయమానమభ్యస్యమానం, విద్యతే ఇతి శేషః। తద్వాం చ సానురాగౌ

దృష్ట్వా కమలైర్ముకులీభవనవ్యాజేన పుష్పబాణతీక్ష్ణాగ్రత్వమనుభూయతే కిమ్। కామో హి రిరంసూ స్త్రీపుంసౌ దృష్ట్వా తీక్ష్ణముఖైః శరైర్విధ్యతీత్యర్థః। అథ చ,— ఏతౌ భైమీనలౌ ప్రతీచీభాస్కరౌ చ యది సరాగౌ జాతౌ తర్హీదానీం రాత్రిః సంనిహితాఽస్తీత్యస్మాభిర్ముకులీభావః ప్రాప్తుముచిత ఇతి తైరపి ముకులీభూతమ్। పద్మానాం సంకుచితముఖత్వం కామశరయోగ్యతీక్ష్ణముఖీభావేనోత్ప్రేక్షితమ్। సంధ్యాకాలో జాతః, కమలాని ముకులితానీతి భావః॥౧౩౯॥

అన్యోన్యరాగవశయోర్యువయోర్విలాస-

స్వచ్ఛన్దతాచ్ఛిదపయాతు తదాలివర్గః।

అత్యాజయన్నిచయమాజిమకారయన్వా

దన్తైర్నఖైశ్చ మదనో మదనః కథం స్యాత్॥౧౪౦॥

అన్యోన్యేతి॥ ఆలివర్గః అన్యోన్యరాగేణ పరస్పరానురాగేణ రమణాభిలాషేణ వశయోర్వశ్యయో రిరంసయాఽన్యోన్యాధీనయోర్యువయోర్విలాసస్య కామవిలాసస్య స్వచ్ఛన్దతాం నిఃశఙ్కప్రవృత్తిం ఛినత్తి కామక్రీడావిఘ్నకారీ స్యాత్, తస్మాదపయాతు గృహాద్బహిర్నిర్గచ్ఛతు। యస్మాన్మదనః కామః నిచయం వసనమత్యాజయన్నపరిహారయన్నర్థాత్స్త్రీపుంసౌ, తథా,— దన్తైర్నఖైశ్చ కరణభూతైరాజిం సంగ్రామమ్, ఏతైరుపలక్షితాం వా నానాబన్ధసురతమల్లయుద్ధం చ స్త్రీపుంసావకారయన్ సన్ మాదయతీతి మదనః మదకారీ కథం వా స్యాత్, అపి త్వేవమేవ కారయన్మదనో హర్షకారీ భవేదేవ। తస్మాత్సఖీవర్గో గృహాద్బహిర్గచ్ఛత్విత్యర్థః। మదనః, నన్ద్యాదిత్వాల్ల్యుః॥౧౪౦॥

ఇతి పఠతి శుకే మృషా యయుస్తా బహు నృపకృత్యమవేత్య సాంధివేలమ్।

కుపితనిజసఖీదృశార్ధదృష్టాః కమలతయేవ తదా నికోచవత్యా॥౧౪౧॥

ఇతీతి॥ తా గన్ధర్వపుత్ర్యః సఖ్యశ్చ శుకే ఇతి పఠతి వ్యక్తం భాషమాణే సతి గన్ధర్వపుత్రీవీణానిబద్ధా గాథాః స్పష్టమనువదతి సతి సాంధివేలం దినరాత్రిసంధివేలాభవం బహు నృపకృత్యం సంధ్యావన్దనసాయంహోమాదికం నలస్య నిత్యం కర్మావేత్య జ్ఞాత్వా మృషాలీకమేవాత్రేదానీం భవతీభిర్న స్థాతవ్యమితి శుకోఽస్మాన్నిష్కాసయతి తర్హి వయం యామ ఇతి మిషమాత్రేణ యయుః గృహాద్బహిర్నిర్జగ్ముః। రిరంసురపి నలః సంధ్యాసమయే నిత్యకర్మాతిక్రమ్య సంభోగం న కరోతి, రిరంసుర్భైమ్యపి స్వయం గ్రహం న కరోతీతి యద్యపి

తా జానన్తి తథాపి భైమీపరిహాసార్థం తాదృశం శుకవచనమేవ వ్యాజీకృత్య బహిర్నిర్గతా ఇత్యర్థః। కింభూతాస్తాః— కమలతయేవ కమలరూపత్వేనేవ తదా సంధ్యాసమయే నికోచవత్యా సంకుచన్త్యా। కమలాని సంధ్యాయాం సంకుచన్తి తాదృశ్యా వృథాగమనారమ్భేణ వ్రీడాశ్లీలాసంజననాత్కుపితాయా నిజసఖ్యా భైమ్యా దృశా అర్ధేనైకదేశేన దృష్టా విలోకితాః। సకోపత్వాన్నేత్రతృతీయభాగతిర్యగ్వ్యాపారేణేషదృష్టాః। కుపితా హి మానినీ దృగన్తేన పశ్యతి। నికోచః, భావే ఘఞ్ ॥౧౪౧॥

అకృత పరభృతః స్తుహి స్తుహీతి శ్రుతవచనస్రగనూక్తిచుఞ్చుచఞ్చుః।

పఠితనలనుతిం ప్రతీవ కీరం తమివ నృపం ప్రతి జాతనేత్రరాగః॥౧౪౨॥

అకృతేతి॥ సఖ్యా పూర్వమానీతః పరభృతః కోకిలోఽప్యున్మత్తత్వాత్స్వభావాచ్చ జాతో క్షేత్రయో రాగో లౌహిత్యం యస్యైవంవిధః సన్ స్తుహి స్తుహి ఇత్యేవంరూపం శబ్దమకృత। పికః స్వభావాదేవ స్తుహి స్తుహీత్యేవంరూపం శబ్దం చుకూజేత్యర్థః। తత్రోత్ప్రేక్షతే— పఠితా సమాప్తిం ప్రాపితా నలస్య నుతిః స్తుతిర్యేన తం స్తుతిం కృత్వా తూష్ణీంభూతం తం కీరం శుకం ప్రతీవోద్దిశ్యేవ స్తుహి స్తుహీత్యకృత। రే కీర ! కిమితి తూష్ణీంభూతోఽసి, ఇతః పరమపి నలస్య స్తుతిం కుర్వితి నలస్తుతౌ బుద్ధిప్రకారం ప్రావర్తయదివేత్యర్థః। ఏవంవచనే పికస్య కథం సామర్థ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ— శ్రుతా వీణానిబద్ధశుకానూదితవచనస్రక్ తస్యా అనూక్తిః సర్వానువాదః తయా చుఞ్చుర్విత్తా ప్రవీణా చఞ్చూర్యస్య। తాదృశం శుకానూదితం సర్వమప్యనూద్యేతః పరమపి స్తుహి స్తుహీత్యాహేత్యర్థః। నేత్రరాగేఽప్యుత్ప్రేక్షతే— తం నృపం ప్రతీవ లక్షీకృత్యేవ జాతనేత్రప్రీతిః సున్దరతరనయనానన్దకారిణం నలం దృష్ట్వా జాతనేత్రప్రీతిః స్తుహీత్యకృతేత్యర్థ ఇతి 'రాగ' శబ్దేనోత్ప్రేక్షా। అనూక్తిచుఞ్చురితి 'తేన విత్తః–' (౫।౨।౨౬) ఇతి చుఞ్చుప్॥౧౪౨॥

తుఙ్గప్రాసాదవాసాదథ భృశకృశతామాయతీం కేలికుల్యా-

మద్రాక్షీదర్కబిమ్బప్రతికృతిమణినా భీమజా రాజమానామ్।

వక్రం వక్రం వ్రజన్తీం ఫణియువతిమితి త్రసుభిర్వ్యక్తముక్తా-

న్యోన్యం విద్రుత్య తీరే రథపదమిథునైః సూచితామర్తిరుత్యా॥౧౪౩॥

తుఙ్గేతి ॥ అథైవం వీణాక్వాణానువాదిశుకాలాపానన్తరం భీమజా కేలికుల్యాం క్రీడాకృత్రిమనదీమద్రాక్షీత్ । కింభూతామ్— భైమ్యాస్తుఙ్గే ఉచ్చతరే ప్రాసాదే వాసాత్స్థితేర్హేతోర్మృశకృశతామాయతీం ప్రాప్నువతీమ్, అధోదేశే స్థితా స్వయం మహీయస్యుచ్చతరదేశే స్థితాం భైమీం ప్రతి అణీయస్త్వేన ప్రతిభాసమానా తామ్ । తథా,— అస్తగామినోఽర్కస్య బిమ్బప్రతికృత్యా ప్రతిబిమ్బరూపేణ మహాప్రకాశేన మణినా రాజమానాం ప్రతిబిమ్బితాస్తగామిసూర్యబిమ్బామ్ । తథా,— వక్రం వక్రం స్వభావకుటిలం వ్రజన్తీం గచ్ఛన్తీమ్ । అత ఏవ— ఫణియువతిః కృష్ణసర్పిణీయమితి త్రస్నుభిస్త్రాసశీలై రథపదమిథునైశ్చక్రవాకస్త్రీపుంసయుగలైర్వ్యక్తం స్పష్టం ముక్తం త్యక్తమన్యోన్యం పరస్పరం యథా తథా తీరే విషయే విద్రుత్య పలాయ్య కర్మభూతే వా ద్వే తీరే ప్రతి గత్వా అర్తిరుత్యా విరహపీడాసంబన్ధినా రుతేన కృత్వా సూచితాం ప్రకటీకృతామ్ ।సాంధ్యతమసావృతత్వాచ్చ స్పష్టతరమదృశ్యమానామపి నదీయమితి చక్రవాకశబ్దేన జ్ఞాపితాం ఫణియువతిరితి సూచితామితి వా । కృష్ణసర్పిణ్యపి కృశా భవతి సూర్యబిమ్బతుల్యేన శిరఃస్థేన మణినా శోభతే । వక్రం వక్రం చ వ్రజతి । తాం చ దృష్ట్వా జనాః పక్షిణో వా పలాయ్య దీనస్వరోపలక్షితాః పరస్పరం సహవాసం ముఞ్చన్తి । సూర్యమస్తం జిగమిషుం దృష్ట్వా చక్రవాకమిథునాని సాంధ్యవిరహపీడయా రుతం కృత్వాన్యోన్యం ముక్త్వా పలాయ్య కేలికుల్యాపారావారే తీరే తిష్ఠన్తీతి భైమీ దదర్శేత్యర్థః । ఉష్యతేఽస్మిన్నితి వాసః । తుఙ్గప్రాసాదవాసమారుహ్యాద్రాక్షీదితి ల్యబ్లోపే వా ॥౧౪౩॥

అథ రథచరణౌ విలోక్య రక్తావతివిరహాసహతాహతావివాస్త్రైః ।

అపి తమకృత పద్మసుప్తికాలం శ్వసనవికీర్ణసరోజసౌరభం సా ॥౧౪౪॥

అథేతి ॥ అథ కేలికుల్యాదర్శనానన్తరం సా భైమీ రక్తౌ పరస్పరానురక్తౌ స్వభావేన రక్తవర్ణౌ చ అతివిరహాసహతయా నితరాం వియోగాసహిష్ణుతయా హతౌ కామశరవిద్ధౌ స్మరశరాఘాతే సతి అస్త్రైరుధిరైరివ రక్తౌ రథచరణౌ చక్రవాకౌ విలోక్య తం పద్మానాం సుప్తికాలం సంకోచసమయం సాయంసంధ్యాసమయమపి విరహపీడితకోకదర్శనాద్దుఃఖసంజాతః శ్వసనో నిఃశ్వాసభరస్తన్నిర్గమనేన కృత్వా వికీర్ణం సరోజసౌరభం యస్మింస్తాదృశమకృత । సంధ్యాసమయే పద్మసంకోచాత్సౌరభాసంభవేఽపి నిశ్వాసమోచనేన పద్మినీత్వాత్పద్మ-సౌగన్ధ్యం తదానీమపి విస్తారయతి స్మేత్యర్థః । కోకౌ తాదృశౌ దృష్ట్వా భృశం నిశశ్వాసేత్యర్థః । అన్యోఽప్యస్త్రక్షతం రక్తవ్యాప్తం దృష్ట్వా భృశం నిశ్వసితి । 'విరహాసహనౌ హతావివాస్త్రైః' ఇతి పాఠః సుయోజనః । అస్త్రైః కామస్య రథచరణౌ, 'పుమాన్స్త్రియా' (౧।౨।౬౭) ఇత్యేకశేషః ॥౧౪౪॥

అభిలపతి పతిం ప్రతి స్మ భైమీ

సదయ ! విలోకయ కోకయోరవస్థామ్।

మమ హృదయమిమౌ చ భిన్దతీం హా

క ఇవ విలోక్య నరో న రోదితీమామ్॥౧౪౫॥

అభీతి॥ భైమీ పతిం ప్రతి ఇతి అభిలపతి స్మ అవోచత్। ఇతి కిమ్— హే సదయ సకరుణ ! త్వం కోకయోరవస్థాం విరహవిహ్వలత్వం విలోకయ। హా కష్టమిమౌ కోకౌ భిన్దతీం పృథగ్దేశావస్థితౌ కుర్వతీమ్, అత ఏవ— మమ భైమ్యా అపి హృదయం చ ఏతచ్ఛోకేన విదారయన్తీమిమాం కోకయోరవస్థాం విరహవిహ్వలత్వం విలోక్య క ఇవ నరః సచేతా మనుష్యో న రోదితి, అపి తు సర్వోఽపి పరిదేవనం కరోత్యేవ। సదయత్వాత్త్వ దుఃఖం భవిష్యతీతి కిం వక్తవ్యమిత్యర్థః॥౧౪౫॥

కుముదముదముదేష్యతీమసోఢా

రవిరవిలమ్బితుకామతామతానీత్।

ప్రతితరు విరువన్తి కిం శకున్తాః

స్వహృది నివేశితకోకకాకుకున్తాః॥౧౪౬॥

కుముదేతి॥ హే ప్రియ ! రవిరుదేష్యతీముత్పత్స్యమానాం కుముదానాం ముదం వికాసరూపం హర్షమసోఢేవాశక్నువన్నివావిలమ్బితుం సత్వరం గన్తుం కామో యస్య తద్భావస్తత్తామతానీత్ విస్తారితవాన్। ఆసన్నాస్తమయో వర్తత ఇత్యర్థః। తథా,— శకున్తాః పక్షిణః ప్రతితరు విరువన్తి విశేషేణ రుతం కుర్వన్తి। ఆసన్న నేత్ర- నిమీలనా వాసార్థినో విరువన్తః సన్తః స్వస్వనివాసవృక్షం ప్రతి గచ్ఛన్తీత్యర్థః। తత్రోత్ప్రేక్షతే— స్వహృది నివేశితాః కోకానాం కాకవః శోకవికృతా విరావా ఏవాతిపీడాకారిత్వాత్కున్తా భల్లా యైస్తాదృశాః కిమ్। చక్రవాకశోకపీడితా ఇవ పక్షిణః క్రన్దన్తీత్యుత్ప్రేక్షా। అన్యోఽపి వైరిణాముదేష్యతీమభివృద్ధిమసహమానః సత్వరం కుత్రచిద్గచ్ఛతి। తథా,— అపరః సకృపః కశ్చిద్దుఃఖితం కంచిద్దృష్ట్వా క్రన్దతి। సోఢా, తృన్। ముదమ్, 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః। ఉదేష్యతీమ్, 'ఆచ్ఛీనద్యోః—' (౭।౧।౮౦) ఇతి వైకల్పికత్వాన్నుమభావః॥౧౪౬॥

అపి విరహమనిష్టమాచరన్తావధిగమపూర్వకపూర్వసర్వచేష్టౌ।

ఇదమహహ నిదర్శనం విహంగౌ విధివశచేతనచేష్టనానుమానే॥౧౪౭॥

అపీతి॥ హే ప్రియ ! స్వస్యానిష్టమపి విరహమాచరన్తౌ స్వయమేవ కుర్వాణౌ। తర్హి సదా స్వానిష్టాచరణస్వభావావేవ భవిష్యత ఇత్యత ఆహ— అధిగమో జ్ఞానం తత్పూర్వికాః పూర్వా విరహాచరణాత్ప్రాచీనాః సర్వాశ్చేష్టాః కర్తవ్యతా యయోస్తౌ। అధిగమో లాభో హితమితి యావత్। తత్పూర్వికాస్తదుద్దేశ్యాః పూర్వాః సర్వాశ్చేష్టా యయోస్తాదృశౌ వా। బుద్ధిపూర్వకారీ హి స్వాహితే న ప్రవర్తతే। కోకయోశ్చ దినే భోజనాదయః సకలాశ్చేష్టా జ్ఞానపూర్వికాః స్వహితాశ్చ। ఏవంసత్యనేనైవంస్వభావావప్యేతౌ సంధ్యాయామకస్మాదేవాన్యోన్యవిరహం స్వయమేవ యస్మాదాచరతస్తస్మాద్ విధివశ దైవాధీనం చేతనానాం ప్రాణినాం చేష్టితం పూర్వకర్మాధీనం ప్రాణినామాచరణమిత్యేవంరూపేఽనుమానే కార్యాత్కారణవిశేషజ్ఞానే విషయే యావేతౌ విశిష్టౌ విహంగౌ కోకౌ ఇదమేవ నిదర్శనమయమేవ దృష్టాన్తః। 'అహహ' అద్భుతే ఖేదే వా। తస్మాత్ప్రాచీనకర్మానుసారేణైవ ప్రాణీ కదాచిద్ధితం కదాచిచ్చాహితమాచరతీతి భావః। 'ప్రాణినో దైవాధీనచేష్టితాః ప్రతికూలతయా జ్ఞాతేఽపి ప్రవర్తమానత్వాచ్చక్రవాకవత్' ఇత్యనుమానమ్॥౧౪౭॥

అశ్లిష్టారుణిమేష్టకావిసరణైః శోణే కృపాణః స్ఫుటం

కాలోఽయం విధినా రథాఙ్గమిథునం విచ్ఛేత్తుమన్విచ్ఛతా।

రశ్మిగ్రాహిగరుత్మదగ్రజసమారబ్ధావిరామభ్రమౌ

దణ్డభ్రాజిని భానుశాణవలయే సంసజ్య కిం నిజ్యతే॥౨౪౮॥

అశ్లిష్టేతి॥ స్ఫుటముత్ప్రేక్ష్యతే— హే ప్రియ ! రథాఙ్గమిథునం విచ్ఛేత్తుం వియోక్తుమ్, అథ చ,— విశేషేణ విదారయితుమన్విచ్ఛతా విధినా బ్రహ్మణా దైవేన వాఽయం కాలః సాయంసంధ్యాసమయ ఏవ స్ఫుటం ఖడ్గగుణయోగాత్కాలః కృష్ణః లోహమయః కృపాణః భానుశాణవలయే సూర్యరూపే శాణచక్రే సంసజ్య సంయోజ్య నిజ్యతే కిమ్, తీక్ష్ణీక్రియతే కిమిత్యర్థః। కింభూతే వలయే— అస్తమయకాలసాంనిధ్యాదశ్లిష్టః కిరణస్థోఽరుణిమా స ఏవ ఇష్టకావిసరణాని ఇష్టకాచూర్ణప్రసారణాని తైః శోణే రక్తవర్ణే। తథా,— రశ్మిగ్రాహిణా గరుత్మతోఽగ్రజేనారుణేన సమారబ్ధాఽవిరామా నిరన్తరా భ్రమిర్భ్రమణం యస్య తస్మిన్, సదాఽరుణేన కృతభ్రమణే। అథ చ, —

ఆకర్షణరజ్జుగ్రాహిభిరరుణసమైస్తద్వత్తేజస్విభిర్బలిభిః పురుషైరారబ్ధనిరన్తరభ్రమణే। తథా,—

దణ్డసంజ్ఞకేన పారిపార్శ్వకేన భ్రాజిని శోభమానశీలే, అథ చ,—
శాణచక్రాధారభూతేనాకర్షణరజ్జుసంయుక్తేన దారుమయేన దణ్డేన శోభమానే।
సంనిహితాస్తమయసూర్యసాయంసంధ్యాసమయసాంనిధ్యాచ్చక్రవాకయుగం తీక్ష్ణతరఖడ్గ-
విదారితమివ విధివశాద్వియుక్తం సద్వ్యథత ఇతి భావః। అన్యోఽపి కించిచ్ఛేత్తుం
ఖడ్గముక్తవిశేషణవిశిష్టే శాణచక్రే తీక్ష్ణం కరోతి। 'కిరణప్రగ్రహౌ రశ్మీ', 'మాఠరః పిఙ్గలో
దణ్డశ్చణ్డాశోః పారిపార్శ్వికాః' ఇత్యమరః। భ్రమావితి భాషితపుంస్కమ్। నిజ్యతే, 'ణిజిర్ శౌచే'
ఇత్యస్మాత్కర్మణి యక్। నకారే తకారభ్రాన్త్యైవ 'తిజ్యత' ఇతి పఠన్తి, తదసత్॥౧౪౮॥

ఇతి స విధుముఖీముఖేన ముగ్ధాలపితసుధాసవమర్పితం నిపీయ।

స్మితశబలవలన్ముఖోఽవదత్తాం స్ఫుటమిదమీదృశమీదృశం యథాత్థ॥౧౪౯॥

ఇతీతి॥ స నలోఽపి తాం భైమీమితి అవదత్। ఇతి కిమ్— హే ప్రియే ! త్వం యథాత్థ,
తదిదం స్ఫుటం నిశ్చితమీదృశమీదృశం సత్యమేవేత్యర్థః। కింభూతః— ఇతి పూర్వోక్తరీత్యా
విధుముఖ్యా భైమ్యా ముఖేనార్పితం దత్తం ముగ్ధం మనోహారి ఆలపితం మఞ్జుభాషితమేవ
సుధాసర్వరసబాహుల్యాదమృతం ఉన్మాదకత్వాచ్చ మద్యం నిపీయాస్వాద్య సాదరమాకర్ణ్య
చ స్మితేన శబలం మిశ్రితం వలత్ భైమీసంముఖం ముఖం యస్య సః। కామినో హి
కామినీముఖార్పితమద్యం సానురాగం పిబన్తి, అనన్తరం వలితముఖాః సహాసం
కించిద్వదన్తి॥౧౪౯॥

స్త్రీపుంసౌ ప్రవిభజ్య జేతుమఖిలావాలోచితౌచిత్యయో-

ర్నమ్రాం వేద్మి రతిప్రసూనశరయోశ్చాపద్వయీం తద్భ్రువౌ।

త్వన్నాసాచ్ఛలనిహ్నుతాం ద్వినలికీం నాలీకముక్త్యైషిణో-

స్త్వన్నిశ్వాసలతే మధుశ్వసనజం వాయవ్యమస్త్రం తయోః॥౧౫౦॥

స్త్రీతి॥ అయి ప్రియే ! అహం వక్రతరే త్వద్భ్రువౌ రతిశ్చ ప్రసూనశరః కామశ్చ తయోః నమ్రాం
స్త్రీజయాయ రత్యా పుంజయాయ చ కామేనాకర్ణమాకృష్య వక్రితాం చాపద్వయీం వేద్మి,
త్వద్భ్రువావేవ ద్వయోర్ధనుషీ ఇత్యర్థః। కింభూతయోః— అఖిలౌ త్రిజగతి వర్తమానౌ
తత్తజ్జాతీయౌ స్త్రీపుంసౌ ప్రవిభజ్య విభాగం కృత్వా పృథక్పృథక్ జేతుమాలోచితం
విచారితమౌచిత్యం యాభ్యాం తయోః। స్త్రియాః స్త్రేవ జేతుం యోగ్యా, పుంసశ్చ

పుమానేవేత్యాలోచితౌచిత్యయోరిత్యర్థః। తథా,— నాలీకానాం వితస్తిమాత్రనాలీకాఖ్య-శరవిశేషాణాం ముక్తిం మోక్షణమిచ్ఛతః ఏవంశీలయో రతికామయోః సంబన్ధినీం ద్వినలికీం నాలీకమోచనోపాయభూతసరన్ధ్రవంశపర్వద్వయం త్వన్నాసాచ్ఛలేన త్వదీయవామదక్షిణనాసాపుటద్వయవ్యాజేన నిహ్నుతాం గోపితాం జానామి। త్వన్నాసాపుటద్వయమేతన్న భవతి, కిన్తు నాలీకద్వయముక్త్యుపాయభూతా ద్వినలికీత్యేవాహం శఙ్క ఇత్యర్థః। తథా,— త్వన్నిశ్వాసలతే తవ వామదక్షిణనాసానిశ్వాసధారాద్వయం తయో రతికామయోః ప్రత్యేకం మధుశ్వసనజం వసన్తకాలీనమలయానిలప్రభవం వాయవ్యం వాయుదేవతాకమస్త్రమేవ వేద్మి। సున్దరత్వాద్భ్రూనాసాద్యవయవదర్శనమాత్రేణ కామవశత్వం భవతీతి భావః। ద్వినలికీ, సమాహారద్విగౌ జీప్। వాయవ్యమ్, 'సాస్య దేవతా' (४।२।२४) ఇత్యర్థే 'వాయ్వృతుపిత్రుషసో యత్' (४।२।३१) ఇతి యత్॥१४०॥

పీతో వర్ణగుణః స చాతిమధురః కాయేఽపి తేఽయం యథా

యం బిభ్రత్కనకం సువర్ణమితి కైరాదృత్య నోత్కీర్త్యతే।

కా వర్ణాన్తరవర్ణనా ధవలిమా రాజైవ రూపేషు య-

స్తద్యోగాదపి యావదేతి రజతం దుర్వర్ణతాదుర్యశః॥१४१॥

పీత ఇతి॥ హే భైమి ! వర్ణేషు శుక్లాదిరూపేషు మధ్యే గుణో వైశేషికాదిభిర్గుణపదార్థత్వేన నిర్దిష్టః పీతో హరిద్రాభో వర్ణః, స చ స ఏవాతిమధురో రమణీయతరః, నతు వర్ణాన్తరం మధురమిత్యర్థః। యథా యేన కారణేనాయం పీతో వర్ణస్తేఽపి కాయే దేహే వర్తతే। అత్యుత్తమయా త్వయాపి శరీరే ధార్యతే తస్మాదయమత్యుత్తమ ఇత్యర్థః। అథ చ,— రూపాన్తరాపేక్షయా శుక్లరూపస్యైవ ప్రధానత్వాదన్యేషాం చాప్రధానత్వాద్వర్ణేషు మధ్యే గుణోఽప్రధానభూతోఽపి యో హరిద్రాభో వర్ణః స ఏవాతిమధురః। ప్రధానభూత ఇత్యర్థః। యస్మాదయం తే కాయే వర్తతే। అప్రధానస్యాపి కేనచిదత్యుత్తమేనాఙ్గీకృతత్వాద్ధి ప్రాధాన్యం భవతి, తథా త్వయాఙ్గీకృతత్వాదప్రధానస్యాప్యస్య ప్రాధాన్యం యుక్తమేవేత్యర్థః। అథ చ,— గుణః పీత ఏవ, నాన్యే గుణాః, పీతవర్ణ ఏవ గుణరూపః, అన్యే తు దోషరూపా ఇత్యర్థః। స ఏవ చాతిమధురః। ఉభయత్రాపి హేతుః— యతోఽయం తవ కాయే వర్తతే తస్మాద్గుణోఽతిమధురశ్చేత్యర్థః। అథ చ,— తే తవ కాయే వర్తమానోఽయం ప్రత్యక్షగమ్యోఽతిమధురో రసో యథా మయా పీతస్తత్తచ్చుమ్బనస్థానచుమ్బనవశేనాస్వాదితః, తథా తవ కాయే సోఽతిప్రసిద్ధో వర్ణగుణో గౌరిమాపి పీతః సాదరం నిరీక్షితః। అథ చ,— హరిద్రాభ ఇత్యర్థః। 'చః', 'అపి'

శ్చాన్యోన్యసముచ్చయే। సోऽతిమధురో రసో యథా మయా పీతః, తథాయం వర్ణగుణోऽపి పీత ఏవేతి వా సంబన్ధః। అథ చ,— తవాతిమధురో వర్ణగుణో వర్ణాత్మకశబ్దలక్షణో గుణో యథా పీత ఆస్వాదితః, అతిమధురా తవ వాణీ యథా పీతేత్యాది జ్ఞాతవ్యమ్। ఏవం ఛలేనోక్త్వా ప్రకృతపీతరూపవర్ణ ఏవ యుక్తిమాహ— త్వచ్ఛరీరాశ్రయం పీతవర్ణం బిభ్రత్ కనకం చమ్పకం శోభనో వర్ణోऽస్య తత్సువర్ణమితి కైర్జనైరాదృత్యాదరేణ నోత్కీర్త్యతే నోద్ఘుష్యతే, అపి తు,— త్వదఙ్గధృతవర్ణతుల్యవర్ణధారణాదేవ చమ్పకం సువర్ణమిత్యుచ్చైః కీర్త్యతే। అథ చ,— త్వచ్ఛరీరాశ్రయం పీతవర్ణం ధారయచ్చామీకరం శోభనో వర్ణోऽస్యేతి వ్యుత్పత్త్యా సువర్ణమితి కైర్జనైరాదరేణ నోద్ఘోష్యతే, అపి తు— త్వచ్ఛరీరాశ్రితపీతవర్ణతుల్యవర్ణధారణాదేవ సువర్ణమితి కీర్తిం లేభే ఇత్యర్థః। అథ చ,— శోభనో వర్ణః స్తుతిర్యస్య। త్వదఙ్గవర్ణం బిభ్రదతితరాం స్తుత్యం, నతు స్వత ఇతి। ముఖ్యయా వృత్త్యా సువర్ణమితి త్వదీయమఙ్గమ్, కనకం తు త్వద్వ్యుత్తివర్ణసామ్యధారణాద్గౌణ్యా వృత్త్యా లోకేన కథ్యత ఇత్యర్థః। అత ఏవ పీతవర్ణస్య పురస్తాదప్రధానానాం వర్ణాన్తరాణాం నీలరక్తాదీనాం వర్ణానాం వర్ణనా కా, అపి తు,— సా నైవ కుత్రాప్యుపయుజ్యతే తత్కథా న కార్యైవ। యావత్ యతః కారణాద్ యో ధవలిమా శుక్లగుణః షడ్విధేషు రూపేషు మధ్యే రాజైవ శ్రేష్ఠతమ ఏవ। నిర్మలత్వాదభ్యర్హితత్వాద్రూపవిభాగవేలాయాం వైశేషికైః ప్రథమోచ్చారితత్వాచ్చ ప్రధానభూత ఏవ। తస్య ప్రధానభూతస్యాపి యోగాత్సంబన్ధాద్రజతం దుష్టోऽసమీచీనో వర్ణో యస్య తస్య భావస్తత్తా దుర్వర్ణశబ్దవాచ్యతా తద్రూపం దుర్యశోऽకీర్తిమేతి। నీలాదివర్ణాన్తరయుక్తం తు దుర్వర్ణతాం ప్రాప్నోతీతి కిం వాచ్యమిత్యర్థః। యావత్సకలం రజతమితి వా। అప్రధానస్యాపి పీతరూపస్య భైమీశరీరేణాఙ్గీకృత్వాదేవోత్తమత్వమ్। తద్యోగాత్కాఞ్చనే సువర్ణమితి కీర్తిః। భైమీశరీరేణానఙ్గీకృతత్వాదేవ చోత్తమస్యాపి ధవలిమ్నోऽనుత్తమతా। ధవలిమా, వర్ణవాచిత్వాద్గుణవచనత్వాద్వేమనిచ్॥౧౫౧॥

ఇదానీం నవభిః శ్లోకైర్భైమీవాణీం వర్ణయతి—

ఖణ్డక్షోదమృది స్థలే మధుపయఃకాదమ్బినీతర్పణా-

త్కృష్టే రోహతి దోహదేన పయసాం పిణ్డేన చేత్పుణ్డ్రకః।

స ద్రాక్షాద్రవసేచనైర్యది ఫలం ధత్తే తదా త్వద్గిరా-

ముద్దేశాయ తతోऽప్యుదేతి మధురాధారస్తమప్రత్యయః॥౧౫౨॥

ఖణ్డేతి॥ హే భైమి ! పుణ్డ్రకః స్థూలేక్షువిశేషః పయసాం పిణ్డేన దుగ్ధానామత్యన్తాగ్నిపాకఘనీభూతేన గోలకేనైవ దోహదేన ఏవంభూతే స్థలే క్షేత్రే చేద్రోహతి

సాఙ్కురో భవతి। కింభూతే స్థలే— ఖణ్డః శర్కరాచూర్ణమేవ మృన్మృత్తికా యస్మిన్। తథా,— మధు అమృతం మాక్షికమేవ వా పయో యస్యాస్తయా కాదమ్బిన్యా మేఘమాలయా తర్పణాత్ పూర్ణజలత్వకరణాద్ధేతోర్ద్విగుణాకృష్టే। మేఘమాలావృష్టజలం హి క్షేత్రం పునః కృష్యతే, తాదృశే సమీకృతే ఉప్తం హి బీజమఙ్కురార్థం పునః పయోఽపేక్షతే। తత్సాధనేఽత్ర దుగ్ధగోలకః। దోహదేనేత్యనేన నిరాతఙ్కమభివృద్ధిః సూచితా। అనన్తరం చ ప్రరూఢాఙ్కురః సన్ పుణ్డ్రకః ఫలోత్పత్తిసమయపర్యన్తం ద్రాక్షాణాం ద్రవః పక్వఫలనిష్పీడితరసస్తస్య సేచనైః కృత్వా ఇక్షుదణ్డాదపి పరిణతమాధుర్యాతిశయఫలం యది ధత్తే తదా తర్హి తతోఽపి విశిష్టేక్షుఫలాదపి సకాశాత్త్వద్గిరాం తవ వాణీనాముద్దేశాయ నిర్దేశార్థం 'మధుర' శబ్ద ఆధారో మూలప్రకృతిర్యస్య తాదృశస్తమప్ప్రత్యయ ఉదేతి ఉత్పద్యతే। కీదృగ్భ్రమ్యా వాణీతి పృష్టే ఉక్తవిశేషణవిశిష్టాదిక్షుఫలాదపి మధురతమేతి తదా నిర్దేష్టుం శక్యతే ఇత్యతిశాయనే తమప్ తద్రైవ సంగచ్ఛత ఇత్యర్థః। ఏవంవిశిష్టం ఫలం యది భవేత్, తర్హి తదేవ తావదతిమధురం తస్మాదప్యతిమధురం వస్తు విద్యతే కిమితి పృష్టే నిఃసీమమధురతమస్యాన్య-స్యాభావాత్తమప్ప్రత్యయాన్తమధుర' శబ్దేన భవద్వాణ్యేవోత్తరత్వేన దాతుం యోగ్యా నతు విశిష్టమపీక్షుఫలం, నిఃసీమమాధుర్యాభావాత్తమప్ప్రత్యయానుపపత్తేః, కిముత మధురాణి ద్రవ్యాన్తరాణీతి భవద్వాణీవన్మధురతమం వస్తు కించిదపి న దృష్టమితి భావః। ఏవంవిధే క్షేత్రే యది పుణ్డ్రకో రోహతి, స చ పయసాం పిణ్డేన దోహదేన, ద్రాక్షాద్రవసేచనైశ్చ దోహదేన, యది ఫలం ధత్త ఇతి వా। 'కాదమ్బినీ మేఘమాలా' ఇత్యమరః। 'పుణ్డ్రో దైత్యవిశేషేక్షుభేదయోః—' ఇతి విశ్వః। తతః స్వార్థే కన్॥౧౫౨

ఉన్మీలద్గుడపాకతన్తులతయా రజ్వ్యా భ్రమీరర్జయన్

దానాన్తఃశ్రుతశర్కరాచలమథః స్వేనామృతాన్ధాః స్మరః।

నవ్యామిక్షురసోదధేర్యది సుధాముత్థాపయేత్సా భవ-

జ్జిహ్వాయాః కృతిమాహ్వయేత పరమాం మత్కర్ణయోః పారణామ్॥౧౫౩॥

ఉన్మీలదితి॥ అమృతమేవాన్ధోఽన్నం యస్య దేవత్వాత్, తాదృశో భవన్స్మరో యది ఇక్షురస ఏవోదధిస్తస్మాత్సకాశాన్నవ్యాం నూతనాం దేవాసురోత్థాపితపూర్వసుధాయా అన్యాదృశీం సుధామాత్మనైవోత్థాపయేన్నిర్గమయేత్, తర్హి సా మధురతమా సుధా మత్కర్ణయోః పరమాం పారణామద్వితీయతృప్తిహేతుం భవత్యా జిహ్వాయాః కృతిం త్వద్రసనానిర్మితాం వాణీమాహ్వయేత। స్పర్ధాపూర్వమాకారయేత్। కింభూతః స్మరః— ఉన్మీలన్నతిప్రకాశమానోఽతిశయితో గుడస్యేక్షురసవికారస్య పాకస్తజ్జన్యా యే తన్తవ ఇవ తన్తవ ఊర్ధ్వోర్ధ్వప్రసారితగుడనిర్గతదోరకాస్త ఏవ దైర్ఘ్యాల్లతా తయైవ రజ్వ్యా

మన్థభ్రమణదోరకేణ కృత్వా దానాన్తస్తులాపురుషదానాదిమధ్యే ఆయురారోగ్యాదిఫలకః శ్రుతః శర్కరాచలః స ఏవ మన్థా మన్దరస్తస్య భ్రమీర్భ్రమణాని అర్జయన్ కుర్వన్। తథా రజ్వా శర్కరాచలరూపం మన్థానం చాలయన్। అతిమధురసామగ్రీసంపాదితం హి మధురతమం భవతీత్యేవంవిధమధురసామగ్రీకత్వాన్మధురతమాపి సుధా భవద్వాణీతుల్యా భవేన్న వా, అన్యా తు నైవేత్యర్థః। 'అథాతః సంప్రవక్ష్యామి శర్కరాచలముత్తమమ్। యస్య ప్రదానాద్విష్ణ్వర్కరుద్రాస్తుష్యన్తి సర్వదా॥' ఇతి దానఖణ్డే। ఆహ్వయేత, 'స్పర్ధాయామాఙః' (౧।౩।౩౧) ఇతి తఙ్॥౧౫౩॥

ఆస్యే యా తవ భారతీ వసతి తల్లీలారవిన్దోల్లస-

ద్వాసే తత్కలవైణనిక్వణమిలద్వాణీవిలాసామృతే।

తత్కేలిభ్రమణార్హగైరికసుధానిర్మాణహర్మ్యాధరే

తన్ముక్తామణిహార ఏవ కిమయం దన్తస్రజౌ రాజతః॥౧౫౪॥

ఆస్యేతి॥ అయి ప్రియే! తవాస్యే యా భారతీ సరస్వతీ వసతి। కింభూతే ఆస్యే— తస్యా భారత్యా ఏవ హస్తస్థితస్య లీలారవిన్దస్యైవోల్లసన్ ప్రసరన్ వాసో గన్ధో యస్మిన్। పద్మినీత్వాత్పద్మతుల్యపరిమలే। తథా,— తస్యా ఏవ కలో వైణో నిక్వణః మధురాస్ఫుటో బీణాసంబన్ధీ నాదస్తద్రూపం మిలత్సంబధ్యమానం వాణీవిలాసరూపం వక్రోక్త్యా-దినానావిధవాగ్విలాసరూపమమృతం యస్మిన్। తథా,— తస్యా ఏవ కేలిభ్రమణార్హం లీలాగమనయోగ్యం గైరికేణ రక్తధాతువిశేషేణ రఞ్జితయా సుధయా ధవలనసాధనచూర్ణద్రవ్యేణ చ చిత్రాదినిర్మాణం యత్ర తాదృశం యద్ధర్మ్య గృహం తద్రూపస్తత్తుల్యోఽధరోష్ఠో యస్మిన్ తాదృశే ఆస్యే పురో దృశ్యమానే యే దన్తస్రజౌ ద్వే దన్తమాలే రాజతః శోభతే తద్రూపోఽయం పురోదృశ్యమానః తస్యా భారత్యా ముక్తామణిరచితో హార ఏవ కిమ్, తద్వత్తే రేజాతే ఇత్యర్థః। సరస్వతీవీణాక్వణితతుల్యా తవ వాణీత్యర్థః। అత్ర ప్రాధాన్యేన వాణీవర్ణనమ్, అన్యత్త్వాసఙ్గికమ్। పద్మగన్ధాదిభిర్ముఖే భారతీవాసోఽనుమీయతే। ఈశ్వరాణాం గృహం గైరికాదివిచిత్రం భవతి। గైరికయుక్తా సుధేతి వా॥౧౫౪॥

వాణీ మన్మథతీర్థముజ్జ్వలరసస్రోతస్వతీ కాపి తే

ఖణ్డః ఖణ్డ ఇతీదమీయపులినస్యాలప్యతే వాలుకా।

ఏతత్తీరమృదైవ కిం విరచితాః పూతాః సితాశ్చక్రికాః

కిం పీయూషమిదంపయాంసి కిమిదంతీరే తవైవాధరౌ॥౧౫౫॥

వాణీతి॥ హే భైమి ! తే వాణీ కాపి వర్ణయితుమశక్యత్వాల్లోకోత్తరా, అథ చ,— అనిర్దిష్టనామా, ఉజ్జ్వలరసస్రోతస్వతీ శృఙ్గారససంబన్ధినీ నదీ, అథ చ,— నిర్మలజలా నిర్మలజలసంబన్ధినీ వా నదీ। అత ఏవ— మన్మథస్య తీర్థం కామోద్దీపికా। తథా,— ఇదమీయస్య అస్యా నద్యాః సంబన్ధినః పులినస్య సంబన్ధినీ వాలుకైవ ఇక్షువికారరూపః ఖణ్డం ఖణ్డమిత్యాలప్యతే గీయతే। తథా,— పూతా నిర్మలాః సితాః శుభ్రాశ్చక్రికాః శర్కరాకృతచక్రాణి ఏతస్యాస్తీరస్య మృదైవ ధవలమృత్తికయైవ విరచితాః కిమ్। తథా,— పీయూషమమృతమస్యాః సంబన్ధీని పయాంసి ఇదంపయాంసి కిమ్। అస్యా జలాన్యేవామృతత్వేనాలప్యన్తే కిమిత్యర్థః। తథా,— తవాధరావేవ ఇదంతీరే అస్యా నద్యాస్తీరే ఉభౌ తటౌ కిమ్। శృఙ్గారరసప్రధానా కామోద్దీపికా భవద్వాణీ మధురతమేతి భావః॥౧౫౫॥

పరభృతయువతీనాం సమ్యగాయాతి గాతుం

న తవ తరుణి ! వాణీయం సుధాసిన్ధువేణీ।

కతి న రసికకణ్ఠే కర్తుమభ్యస్యతేఽసౌ

భవదుపవిపినామ్రే తాభిరామ్రేడితేన॥౧౫౬॥

పరేతి॥ హే తరుణి ప్రాదుర్భూతయౌవనే ! సుధాసిన్ధువేణీ సుధానదీప్రవాహరూపా తవేయం వాణీ పరభృతయువతీనాం సమ్యగ్యాథాత్మ్యేన గాతుం భాషితుం నాయాతి, యస్మాద్ధేతోస్తాభిః కోకిలాభిరసౌ త్వద్వాణీ భవత్యా ఉపవిపినే స్థితో య ఆమ్రవృక్షస్తస్మిన్స్థిత్వా రసాలాఙ్కురాస్వాదేన రసికేఽతిమధురే, అథ చ,— మమాప్యేవంవాణీ భవత్వేవంసాభిలాషే, కణ్ఠే కర్తుం కణ్ఠస్థాం కర్తుమామ్రేడితేన పున పునర్ఘోషణేన కతి వారాన్నాభ్యస్యతే, అపి తు బహువారమభ్యస్యత ఏవ। తస్మాదద్యాపి తాసాం భవద్వాణీ సమ్యఙ్నాయాతీతి జ్ఞాయత ఇత్యర్థః। కోకిలాలాపాదపి త్వద్వాణీ మధురతమేతి భావః। భిక్షాటనేన విద్యాభ్యాసః సుకర ఇతి సూచనార్థం 'పరభృత' పదమ్। పుమపేక్షయా స్త్రీణాం విశేషతస్తరుణీనామితి సూచనార్థం 'యువతి' పదమ్॥౧౫౬॥

ఊర్ధ్వస్తే రదనచ్ఛదః స్మరధనుర్బన్ధూకమాలామయం

మౌర్వీ తత్ర తవాధరాధరతటాధఃసీమలేఖాలతా।

ఏషా వాగపి తావకీ నను ధనుర్వేదః ప్రియే ! మాన్మథః

సోఽయం కోణధనుష్మతీభిరుచితం వీణాభిరభ్యస్యతే ॥౧౫౭॥

ఊర్ధ్వ ఇతి ॥ హే ప్రియే ! తే ఊర్ధ్వో రదనచ్ఛద ఓష్ఠ ఏవ బన్ధూకమాలామయం స్మరధనుః। తవాధరాధరతటస్యాధస్తనౌష్ఠభాగస్యాధఃసీమాయాం పర్యన్తమర్యాదాయాం వర్తమానా లేఖా సైవ దైర్ఘ్యాల్లతా తత్ర కామచాపే మౌర్వీ। ఏషా తావకీ వాగపి మాన్మథః కామసంబన్ధీ కామాద్వైతప్రతిపాదకో ధనుర్వేద ఏవ। సోఽయం విశిష్టస్త్వద్వాణీరూపో మాన్మథో ధనుర్వేద ఉచితం యోగ్యం యథా తథా కోణధనుష్మతీభిర్వీణావాదనధనుర్యుక్తాభిర్వీణాభిరభ్యస్యతే పరమద్యాపి నాయాతీత్యర్థః। త్వద్వాణీ వీణాక్వణితాదపి మధురతమేతి భావః। ధనుర్వేదశ్చ ధనుర్ధరైరేవాభ్యస్యతే ఇత్యౌచిత్యమ్। అభ్యస్యతే, ఏతదుచితమితి వా। యత్స్వస్య నాయాతి తదాగమనార్థమభ్యాసో హ్యుచిత ఏవేత్యర్థః॥ ౧౫౭॥

స గ్రామ్యః స విదగ్ధసంసది సదా గచ్ఛత్యపాఙ్క్తేయతాం

తం చ స్ప్రష్టుమపి స్మరస్య విశిఖా ముగ్ధే ! విగానోన్ముఖాః।

యః కిం మధ్వితి నాధరం తవ కథం హేమేతి న త్వద్వపుః

కీదృఙ్నామ సుధేతి పృచ్ఛతి న తే దత్తే గిరం చోత్తరమ్ ॥౧౫౮॥

స ఇతి ॥ హే ముగ్ధే సున్దరి ! యః పురుషః మధు కిం నామేతి పృచ్ఛతి ప్రశ్నం కుర్వాణే జనే విషయే తవాధరమేవోత్తరం న దత్తే, స గ్రామ్యః పామరోఽచతురః, నతు నగరనివాసయోగ్య ఇత్యర్థః। తథా,— హేమ కింప్రకారకమితి ప్రశ్నం కుర్వాణే యస్త్వద్వపురేవోత్తరం న దత్తే, స విదగ్ధానాం చతురాణాం సంసది సభాయాం సదాఽపాఙ్క్తేయతాం పఙ్క్తిబహిర్భూతత్వం పాతిత్యం గచ్ఛతి। తేషాం పఙ్క్తౌ నోపవేశ్యతే, సోఽప్యచతుర ఇత్యర్థః। తథా,— సుధా నామ కీదృక్ ఇతి చ ప్రశ్నం కుర్వాణే తే గిరం చోత్తరం న దత్తే, స్మరస్య విశిఖాస్తం చ పురుషం స్ప్రష్టుమపి విగానోన్ముఖా జుగుప్సాయై కృతోద్యమాః, 'నీరసోఽయమ్' ఇతి జుగుప్సయా తం న స్పృశన్తి న భిన్దన్తీతి కిం వాచ్యమ్, సోఽప్యచతుర ఇత్యర్థః। త్వద్వాణీ సుధాయా అపి మధురతమేతి భావః। అధరాదివర్ణనం తు ప్రాసఙ్గికమ్। గ్రామ్యః, 'గ్రామాద్యఖఞౌ' (౪।౨।౯౪) ఇతి భవార్థే యః। పాఙ్క్తేయః, నద్యాదిత్వాఢ్ఢక్॥౧౫౮॥

మధ్యే బద్ధాణిమా యత్సగరిమమహిమశ్రోణివక్షోజయుగ్మా

జాగ్రచ్చేతోవశిత్వా స్మితధృతలఘిమా మాం ప్రతీశిత్వమేషి।
సూక్తౌ ప్రాకామ్యరమ్యా దిశి విదిశి యశోలబ్ధకామావసాయా
భూతీరష్టావపీశస్తదదిత ముదితః స్వస్య శిల్పాయ తుభ్యమ్॥౧౫౯॥

మధ్యే ఇతి॥ హే ప్రియే ! త్వం యస్మాద్ధేతోర్మధ్యే ఉదరభాగే బద్ధో ధృతః అణిమా సౌక్ష్మ్యాతిశయో యయా సా కృశోదరీ, తథా,— గరిమమహిమభ్యాం గురుత్వమహత్త్వాభ్యాం సహ వర్తమానం శ్రోణిర్నితమ్బః, వక్షోజయుగ్మం చ యస్యాః సా గురుస్థూలనితమ్బా మహోచ్చకుచా చ। తథా,— జాగ్రత్ స్ఫురద్రూపం చేతసి వశిత్వం జితేన్ద్రియతా యస్యాః సా పతివ్రతా। తథా,— స్మితే ఈషద్ధాస్యేఽపి ధృతో లఘిమాఽల్పత్వం యయా సా, అల్పహాసా। తథా,— మాం ప్రత్యుద్దిశ్య ఈశిత్వం స్వామితామేషి మమ ప్రాణేశ్వరా। తథా,— సూక్తౌ వచనచాతుర్యే విషయే ప్రాకామ్యేన ప్రకారబాహుల్యేన రమ్యా వక్రోక్త్యాదినానాప్రకారాం వాణీం వక్తుం యో యథా వాఞ్ఛతి తం ప్రతి తథా వక్తుం త్వమేవ జానాసి, నాన్యా। తథా,— దిశి ప్రాచ్యాదౌ విదిశి ఆగ్నేయ్యాదౌ చ యశసః సౌన్దర్యాదివిషయే కీర్తేః కీర్త్యా వా కృత్వా లబ్ధః కామేన స్వేచ్ఛయాఽప్రతిహతప్రసరోఽవసాయో గతిర్యయా సా త్రైలోక్యప్రసరకీర్తిరేవంవిధా యస్మాత్, తత్తస్మాత్కారణాన్ముదితో హృష్ట ఈశ ఈశ్వరస్త్వాం నిర్మాయ సౌన్దర్యాదినా పరితుష్టః సన్ అణిమాదీరష్టావపి భూతీర్మహాసిద్ధీస్తుభ్యం స్వస్య శిల్పాయ త్వద్రూపాయ నిజనిర్మాణాయ అదిత ప్రాయచ్ఛత్। సంతుష్టో హి పిత్రాదిరపత్యాదేః స్వయంధృతమలంకారాది దదాతి, తథా,— ఈశ్వరేణ సంతుష్య స్వయం ధృతమ్ 'అణిమా, మహిమా, గరిమా, లఘిమా, ఈశిత్వమ్, వశిత్వమ్, ప్రాకామ్యమ్, కామావసాయితా చ' ఇత్యేవమష్టవిధమైశ్వర్యం తుభ్యం దత్తమ్। అన్యథైతత్త్వయి కథం స్యాదిత్యర్థః। ఏవం సూక్తిః కస్యాశ్చిదపి నాస్తీతి భావః। శబ్దశ్లేషశక్తిచ్ఛలేనైతత్సర్వముక్తమితి జ్ఞేయమ్। వాణీవర్ణన ఏవ తాత్పర్యమ్, మధ్యాదివర్ణనం ప్రాసఙ్గికమ్। అణిమాదౌ, గుణవచనత్వాదిమనిచ్। వశ ఇన్ద్రియాణాం స్వాధీనత్వమ్, తదస్యాస్తీతి వశీ, తద్భావో వశిత్వం జితేన్ద్రియత్వమ్। ఈశనమీశ ఐశ్వర్యం తదస్యాస్తీతి ఈశీ తద్భావః॥౧౫౯॥

త్వద్వాచః స్తుతయే వయం న పటవః పీయూషమేవ స్తుమ-
స్తస్యార్థే గరుడామరేన్ద్రసమరః స్థానే స జానేఽజని।
ద్రాక్షాపానకమానమర్దనసృజా క్షీరే దృఢావజ్ఞయా
యస్మిన్నామ ధృతోఽనయా నిజపదప్రక్షాలనానుగ్రహః॥౧౬౦॥

త్వదితి ॥ హే ప్రియే ! వయం త్వద్వాచః స్తుతయే న పటవః, తస్మాత్పీయూషమమృతమేవ స్తుమః। తస్యామృతస్యార్థేఽమృతనిమిత్తం స పురాణాదిప్రసిద్ధో గరుడస్యామరేన్ద్రస్య చ సమరః అజని స్థానే యుక్తం తదిత్యహం జానే మన్యే నామ। యస్మాద్ధేతోరనయా తవ వాణ్యా యస్మిన్నమృతే నిజపదయోః ప్రక్షాలనైవానుగ్రహో ధృతః కృతః। కింభూతయా— ద్రాక్షాపానకస్య పక్వద్రాక్షాసంబన్ధినః సంస్కృతరసవిశేషస్య మానోఽహంకారః తస్య మర్దనం ఖణ్డనం సృజతి తయా। తథా,— క్షీరే దుగ్ధే విషయే దృఢా అన్యేన త్యాజయితుమశక్యాఽవజ్ఞా యస్యాస్తయా। అథ చ,— యస్మిన్పీయూషే భవద్వాక్యభూతయాం వాణ్యా స్వీయసుప్తిజన్తరూపాణాం పదానాం ప్రక్షాలనాదను పశ్చాద్గ్రహణం గ్రహః కృతోఽస్త్యేవ। అమృతక్షాలితతయేవ నిర్దోషం మధురం చ త్వం వదసీత్యర్థః। ద్రాక్షాక్షీరే తిష్ఠతాం, పీయూషాదపి త్వద్వాణీ మధురతమేతి భావః। ప్రభోర్యస్మిన్ననుగ్రహాతిశయః స ఏవ చరణక్షాలనాది కరోతి ॥౧౬౦॥

శోకశ్చేత్కోకయోస్త్వాం సుదతి ! తుదతి తద్వ్యాహరాజ్ఞాకరస్తే

గత్వా కుల్యామనస్తం వ్రజితుమనునయే భానుమేతజ్జలస్థమ్।

బద్ధే యద్యఞ్జలావప్యనునయవిముఖః స్యాన్మమైకగ్రహోఽయం

దత్త్వైవాభ్యాం తదమ్భోఞ్జలిమిహ భవతీం పశ్య మామేష్యమాణమ్ ॥౧౬౧॥

శోక ఇతి ॥ హే సుదతి ! కోకయోర్విరహజనితః శోకః సదయత్వాత్త్వాం చేత్తుదతి తత్తర్హి వ్యాహర ఆజ్ఞాపయ। తే ఆజ్ఞాకరోఽహం కుల్యాం గత్వా ఏతస్యాః కుల్యాయా జలస్థముదకప్రతిబిమ్బితం భానుం సూర్యమనస్తమస్తాభావం వ్రజితుం ప్రాప్తుమ్ అస్తమగన్తుమ్, యద్వా,— అనస్తమస్తాచలప్రతియోగిభూతముదయాచలం గన్తుమనునయే ప్రార్థయే। ఇదానీం త్వయాఽస్తో న ప్రాప్తవ్యః పునరుదయాచలో వా గన్తవ్య ఇత్యేవం సూర్యం కరసంపుటయోజనపూర్వం సంప్రార్థ్య పునః ప్రాచీం నేష్యామీతి యావత్। యది మయాఞ్జలౌ బద్ధేఽప్యయం సూర్యో మమానునయే ప్రార్థనాయాం విముఖః స్యాత్, యతః— ఏకః కేవలో గ్రహోఽభినివేశో యస్య; అథ చ,— ముఖ్యో గ్రహో గ్రహరాజః, తత్తర్హి సూర్యార్ఘ్యదానసంబన్ధినమమ్భోఞ్జలిమాభ్యాం కోకాభ్యామేవ దత్త్వా ఇహ ప్రాసాదే భవతీం ప్రతి పునరేష్యమాణమాగమిష్యన్తం మాం పశ్య। ఏవం కోక (శోకాప) నోదనవ్యాజేన 'బహిః సంధ్యాముపాసీత' ఇతి వచనాత్సాయంసంధ్యోపాసనానిమిత్తం బహిర్నిర్గమనార్థమనుజ్ఞయాచితవానితి భావః। సుదతీత్యనేనోక్త్యనన్తరమీషద్దశనకిరణప్రకాశేన మమ మహానానన్దో జనిష్యతే తదర్థం

వ్యాహరేతి ప్రార్థ్యస ఇతి సూచ్యతే। 'దత్త్వైవ' ఇతి పాఠే— ఉత్ప్రేక్షా। ఏష్యమాణమ్, గత్యర్థాదీజో లటః శానచ్॥ ౧౬౧॥

తదానన్దాయ త్వత్పరిహసితకన్దాయ భవతీ

నిజాలీనాం లీనాం స్థితిమిహ ముహూర్తం మృగయతామ్।

ఇతి వ్యాజాత్కృత్వాలిషు చలితచిత్తాం సహచరీం

స్వయం సోఽయం సాయంతనవిధివిధిత్సుర్బహిరభూత్॥౧౬౨॥

తదితి॥ సోఽయం నలః స్వయం సాయంతనం విధిం సంధ్యాగ్ని హోత్రాదికం కర్మ విధిత్సుః కర్తుకామః సన్ ప్రాసాదాద్బహిరభూత్, నిరగాదిత్యర్థః। కిం కృత్వా— ఇతి వ్యాజాదేవంప్రకారేణ సూర్యానునయసఖీగవేషణమిషేణ సహచరీం భైమీమాలిషు సఖీషు చలితం గవేషణోత్సుకం చిత్తం యస్యాస్తాదృశీం కృత్వా। ఇతి కిమ్— హే ప్రియే ! అహం సూర్యానునయార్థం నదీం ప్రతి గమిష్యామి, భవతీ చ నిజాలీనాం నిజసఖీనామిహాత్రైవ కస్మింశ్చిత్ప్రదేశే త్వయా న ద్రష్టవ్యమితి లీనాం గుప్తాం స్థితిం త్వత్కర్తృకం త్వత్కర్మకం వా పరిహసితం పరిహాసక్రీడైవ కన్దో మూలముత్పత్తిహేతుర్యస్య తాదృశం యత్తజ్జనితాయ తాసాం సఖీనామానన్దాయ ముహూర్తం మృగయతాం గవేషయత్విీతి। ఏవం తద్వచనాద్భైమీ క్వచిల్లీనాః సఖీర్గవేషయితుం నిర్గతా, నలోఽపి సాయంసంధ్యాం కర్తుం బహిర్నిరగాదిత్యర్థః। సాయంతనేత్యాదినోత్తరసర్గసంగతిః సూచితా। విధివిధిత్సుః, 'ద్వితీయా—' (౨।౧।౨౪) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః॥౧౬౨॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

తస్యాగాదయమేకవింశగణనః కావ్యేఽతినవ్యే కృతౌ

భైమీభర్తృచరిత్రవర్ణనమయే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥౧౬౩॥

శ్రీహర్షమితి॥ తస్య కృతౌ శ్రీహర్షకృతే అతిశయేన నవ్యేఽపూర్వతరప్రమేయపరిపూర్ణే భైమీభర్తుశ్చరిత్రవర్ణనం ప్రాచుర్యేణ ప్రస్తుతం యత్ర తాదృశే కావ్యే ఏకవింశతేః పూరణం ఏకవింశం గణనం సంఖ్యానం యస్య, యద్వా,— ఏకవింశతేః పూరణీ ఏకవింశీ గణనా సంఖ్యా యస్య స సర్గోఽగాత్ సమాప్తః॥౧౬౩॥

ఇతి శ్రీవేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే
నైషధీయప్రకాశ ఏకవింశః సర్గః సమాప్తః॥

ద్వావింశః సర్గః।

ఇదానీం పూర్వసర్గాన్తప్రస్తావితం సాయంకాలం వర్ణయిష్యన్కవిర్ద్వావింశం సర్గముపక్రమతే—

ఉపాస్య సాంధ్యం విధిమన్తిమాశారాగేణ కాన్తాధరచుమ్బిచేతాః।
అవాప్తవాన్సప్తమభూమిభాగే భైమీధరం సౌధమసౌ ధరేన్ద్రః॥౧॥

ఉపాస్యేతి॥ అసౌ ధరేన్ద్రో నలః సాయంసంధ్యాప్రాన్తభవేనాన్తిమాశాయాః ప్రతీచ్యా ఆశాయా దిశో రాగేణ రక్తవర్ణేన హేతునా కాన్తాయా అధరచుమ్బి అధరోష్ఠస్మారి చేతో యస్య తాదృశః సంధ్యారాగసదృశభైమ్యధరస్మారీ సన్ తద్విరహాసహిష్ణుతయా బహిరవస్థాతుమశక్తో యత్ర సా విద్యతే తం సప్తమే భూమిభాగే కక్షాయాం స్థితం భైమ్యాః ధరం పర్వతరూపం సౌధం హర్మ్యం ప్రాసాదస్య సప్తమీముపకారికామవాప్తవాన్। కిం కృత్వా— సాంధ్యం సంధ్యాసంబన్ధినం సంధ్యాజపాదివిధిముపాస్య కృత్వా॥౧॥

ప్రత్యుద్వ్రజన్త్యా ప్రియయా విముక్తం పర్యఙ్కమఙ్కస్థితసజ్జశయ్యమ్।
అధ్యాస్య తామప్యధివాస్య సోఽయం సంధ్యాముపశ్లోకయతి స్మ సాయమ్॥౨॥

ప్రతీతి॥ సోఽయం నలః సాయంకాలసంవన్ధినీం సంధ్యాం రాత్రిదినసంబన్ధినం ముహూర్తం భైమ్యాః పుర ఉపశ్లోకయతి స్మ శ్లోకైః స్తౌతి స్మ। కిం కృత్వా— ప్రత్యుద్వ్రజన్త్యా

సంముఖమాగచ్ఛన్త్యా ప్రియయా విముక్తమ్। అఙ్కే మధ్యే స్థితా సజ్జా ఆస్తృతా శయ్యా తూలికా యత్ర తం పర్యఙ్కమధ్యాస్య స్వయమధిష్ఠాయ తాం భైమీమప్యధివాస్య తత్రోపవేశ్య। పర్యఙ్కమ్, 'అధిశీఙ్–' (౧।౪।౪౬) ఇతి కర్మత్వమ్। అధివాస్య, ణ్యన్తాద్వసవేర్ల్యప్। తస్య ధాత్వన్తరత్వాత్ 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః (౧।౪।౪౮) ఇతి కర్మత్వాప్రాప్తేస్తామధివాస్యేత్యత్ర సామర్థ్యాత్తత్రైవేతి జ్ఞేయమ్। ఉపశ్లోకయతి, 'సత్యాపపాశ—' (౩।౧।౨౫) ఇతి ణిచ్। స్మయోగే భూతే లట్॥౨॥

విలోకనేనానుగృహాణ తావద్దిశం జలానామధిపస్య దారాన్।

అకాలి లాక్షాపయసేవ యేయమపూరి పఙ్క్రైరివ కుఙ్కుమస్య॥౩॥

విలోకనేనేతి॥ హే ప్రియే ! త్వం జలానామధిపస్య వరుణస్య దారాన్ భార్యాం పశ్చిమాం దిశం విలోకనేనానుగృహాణ కృతార్థీకురు, తావదాదౌ విలోకనేనానుగృహాణ, వర్ణనయా తు పశ్చాదిత్యర్థః। యావచ్చన్ద్రోదయాదినా ప్రాచ్యాం రామణీయకం భవతి తావత్సంధ్యారాగేణ కృతరామణీయకాం పశ్చిమాం దిశం విలోకయేతి వా 'తావత్' శబ్దార్థః। జడాధిపస్య చ భార్యా దుఃఖితా విలోకనాదినాఽనుగ్రహీతుమర్హా భవతీత్యుక్తిః। యేయం పశ్చిమా దిక్ లాక్షాపయసాలక్తకరసేన కృత్వా కేనాప్యక్షాలీవ క్షాలితేవ। తథా,— కుఙ్కుమస్య పఙ్క్రైః కృత్వా కేనాప్యపూరీవ పూరితేవ। ఏవంవిధా రక్తా దృశ్యతే, యతస్తస్మాద్రమణీయామేతాం విలోకయేత్యర్థః॥౩॥

ఉచ్చైస్తరాదమ్బరశైలమౌలేశ్చ్యుతో రవిర్గైరికగణ్డశైలః।

తస్యైవ పాతేన విచూర్ణితస్య సంధ్యారజోరాజిరిహోజ్జిహీతే॥౪॥

ఉచ్చైరితి॥ హే ప్రియే ! రవిరేవ గైరికాఖ్యధాతువిశేషసంబన్ధీ గణ్డశైలః ఉచ్చతరాదత్యున్నతాచ్చతాదమ్బరశైలస్య గగనగిరేర్మౌలేః శిఖరాత్సకాశాచ్చ్యుతః పతితః స్థూలపాషాణ ఏవాధః పతితః ; అథ చ,— సంనిహితః, పాతేనోచ్చతరగిరిశిఖరాదధఃపతనేన హేతునా విచూర్ణితస్య విశేషేణ సూక్ష్మచూర్ణీకృతస్య తస్యైవ గైరికగణ్డశైలస్య సంబన్ధినీ సంధ్యైవ రజోరాజిః। సంధ్యాసంబన్ధీ రాగ ఇత్యర్థః। ఇహ సాయంకాలే పశ్చిమదిశి వా ఉజ్జిహీతే ఉపరిష్టాత్ప్రసరతి। అస్తసమయే సూర్యస్య రక్తత్వాద్గగనగిరిశిఖరాచ్చ్యు- తత్వాచ్చ గైరికగణ్డశైలత్వమ్। ఉచ్చతరాత్ప్రదేశాత్పతితో గణ్డశైలశ్చూర్ణీభవతి, చూర్ణీభూతస్య చ రజోరాజిరూర్ధ్వం ప్రసరతి, తద్రజోరాజిరేవ సంధ్యారాగః ప్రాయేణోర్ధ్వం ప్రసరతీత్యర్థః॥౪॥

అస్తాద్రిచూడాలయపక్కణాలిచ్ఛేకస్య కిం కుక్కుటపేటకస్య।
యామాన్తకూజోల్లసితైః శిఖౌఘైర్దిగ్వారుణీ ద్రాగరుణీకృతేయమ్॥౫॥

అస్తేతి॥ హే ప్రియే! కుక్కుటానాం పేటకస్య సమూహస్య యామాన్తే ప్రహరాన్తే యా కూజా శబ్దితం తద్వశాదుల్లసితైః ప్రకాశమానైః కించిదుచ్చీభూతైరుత్ఫుల్లజపా- కుసుమతుల్యైః శిఖానాం శిరసి రక్తచర్మమయకేసరాణామోఘైర్వృన్దైః కిమియం వారుణీ దిక్ ద్రాక్ అకస్మాదరుణీకృతా రక్తీకృతా। ఉత్ప్రేక్షా। కింభూతస్య— అస్తాద్రేశ్చూడా శిఖరం సైవాలయః స్థానం యస్య స పక్కణః శబరగృహం తస్యాలిః సమూహస్తత్ర ఛేకస్యాసక్తస్య శబరైర్గృహేషు సంగృహీతస్య। కుక్కుటానాం కూజనేనోన్నమితశిఖరత్వం జాతిః। తే చ యామాన్తే కూజన్తి। సాయంసమయే కూజనాదుత్ఫుల్లశిఖావృన్దసంబన్ధాదరుణీభవనసంభవార్థం యామాన్తేత్యాద్యుక్తమ్। 'పక్కణః శబరాలయః', 'గృహాసక్తాః పక్షిమృగాశ్ఛేకాస్తే గృహ్యకాశ్చ తే' ఇత్యమరః। 'పేటకం పుస్తకాదీనాం మఞ్జూషాయాం కదమ్బకే' ఇతి విశ్వః॥౫॥

పశ్య ద్రుతాస్తంగతసూర్యనిర్యత్కరావలీహైఙ్గులవేత్రయాత్ర।
నిషిధ్యమానాహని సంధ్యయాపి రాత్రిప్రతీహారపదేఽధికారమ్॥౬॥

పశ్యేతి॥ సంధ్యయా అత్ర సాయంసమయే చన్ద్రస్య నాయికాయా రాత్రేః సంబన్ధినః ప్రతీహారస్య దౌవారికస్య పదే అధికారమాస్పదమపి పశ్య విలోకయ। కింభూతయా— ద్రుతం శీఘ్రమస్తంగతస్య సూర్యస్య నిర్యతీ బహిర్నిర్గచ్ఛన్తీ కరావలీ కిరణపరమ్పరైవ హైఙ్గులం హిఙ్గులాఖ్యేన రఞ్జకరక్తద్రవ్యవిశేషేణ రక్తం వేత్రం దణ్డవిశేషో యస్యాస్తయా। కింభూతే పదే— నిషిధ్యమానం నివార్యమాణప్రవేశమహో దినం యస్మిన్। స్త్రియా హి దౌవారికీ స్త్ర్యేవ యుక్తేతి సంధ్యైవ రాత్రేర్దైవారికీ జాతేత్యర్థః। సూర్యోఽస్తమితః, దినం గతమ్, రాత్రిరాగతేతి సాయంసంధ్యయా జ్ఞాప్యత ఇతి భావః। దౌవారిక్యపి హైఙ్గులవేత్రపాణిః సతీ ప్రవిశన్తం కమపి ప్రతిషేధయతి। 'తిర్యక్కరా—' ఇతి (పాఠే -) తిర్యఞ్చస్తిరఃప్రసారిణశ్చ తే కరాశ్చేతి। అహనీత్యత్ర తత్పురుషత్వాభావాట్టజభావః॥౬॥

ఇదానీం సంధ్యానక్షత్రసంయోగం వర్ణయతి—

మహానటః కిం ను సభానురాగే సంధ్యాయ సంధ్యాం కునటీమపీశామ్।

తనోతి తన్వా వియతాపి తారశ్రేణిస్రజా సాంప్రతమఙ్గ ! హారమ్ ॥౭॥

మహానట ఇతి॥ అఙ్గ హే భైమి ! మహాన్ సంధ్యోపాసనాదివిషయేఽతిప్రశస్తః, తథా,— అటతి గచ్ఛతీత్యేవంభూతః కాలః స ప్రకృతః సాయంతనః, యద్వా,— మహాన్పరమేశ్వరో నటో నర్తకో యస్మిన్। సంధ్యాకాలే హీశ్వరో నృత్యతి। స ప్రకృతః సాయంసంధ్యాసమయో భానోః సూర్యస్య రాగే లోహితిమని సతి అస్తమయానన్తరం సూర్యస్య రాగమాత్రేఽవశిష్టే సతి (సంధ్యాం) సంధ్యాకాన్తిం కించిత్పీతరక్తవర్ణత్వాత్కునటీం 'నేపాలీ కునటీ గోలా' ఇత్యాద్యభిధానాత్ మనఃశిలారూపామ్, తథా,— ఈశామపి స్వకాలస్వామినీం చ, అథ చ,— పితృప్రసూరూపత్వాద్బ్రహ్మతనుత్వాద్దేవతారూపామ్, అథ చ,— సమృద్ధిమతీం సంధ్యాయ సమ్యగ్విచిన్త్య సాంప్రతమిదానీం తన్వా కించిదుద్గతతయా సంధ్యారాగతిరోహితకాన్తితయా వా కృశయా కించిద్దృశ్యయా। తథా,— వియతాపి గగనరూపయా లక్షణయా యావద్గగనం విస్తీర్ణయా, యద్వా,— ఆ సామస్త్యేన వ్యాప్తం వియద్యయా గగనవ్యాపిన్యా చ, తారశ్రేణ్యా నక్షత్రపరమ్పరారూపయా స్రజా పుష్పాదిమాలయా హారం తనోతి విరచయతి కిం ను। యద్వా,— తారాణాం శుద్ధమౌక్తికానాం శ్రేణిర్యత్ర తాదృశ్యా గ్రథితమౌక్తికయా మాలయా హారవిరచనం యుక్తమితి సంధ్యాకాలః సంధ్యామేవంవిధాం సంచిన్త్య నక్షత్రపరమ్పరామేవ హారం విరచయతి కిమిత్యర్థః। సంధ్యారాగః కియానవశిష్టోఽస్తి, ముక్తాతుల్యాని నక్షత్రాణి చ కించిదృశ్యాని జాతానీతి భావః। తన్వా తారశ్రేణిస్రజోపలక్షితేన తద్యుక్తేన వియతా గగనేనైవ హారం తనోతీతి వా। సంధ్యామేవంవిధాం విజ్ఞాయ తూష్ణీంభూత ఇతి న కింత్వౌచిత్యాద్విశిష్టయా తారశ్రేణిస్రజా హారమపి విరచయతీత్యర్థ ఇతి వా 'అపి' శబ్దార్థః। అథ చ,— స ప్రసిద్ధో మహానటస్తాణ్డవనృత్తకర్తా శివో భానోః సూర్యస్య రాగే సతి। అస్తమితార్ధే సూర్యే సతీతి యావత్। తత్ర సంధ్యాసమయే మనఃశిలాతుల్యవర్ణామచిరస్థాస్నుత్వాత్కుత్సితనర్తకీరూపాం వా ఈశాం దేవీం సంధ్యాం సమ్యగ్ధ్యాత్వా సాయంసంధ్యావన్దనం కృత్వాఽష్టాసు మూర్తిషు మధ్యే తారాపరమ్పరైవ మాలా యస్యాం తయా గగనరూపయాపి అమూర్తయాపి మూర్త్యా కృత్వా ఇదానీం సంధ్యావన్దనానన్తరమఙ్గహారం ముఖకరపార్శ్వాద్యఙ్గానాం సమతాలమానం విక్షేపం కరోతి కిన్న్వితి వితర్కః। అమూర్తస్యాఙ్గహారకరణం చిత్రమితి విరోధార్థః 'అపి' శబ్దః। న కేవలం చన్ద్రసర్పభోగాదిభూషితయైవ తన్వాఙ్గహారం కరోతి, కింతు వియతాపి తన్వేతి సముచ్చయార్థో వా। ఈశ్వరో హి సాయంసమయే నృత్యతి। భానురాగే మనఃశిలాతుల్యవర్ణాం సంధ్యామపీశాం స్వసహచరీం పార్వతీం విచిన్త్య విశిష్టయా వియద్రూపయాపి తన్వాఙ్గహారం తనోతి। పార్వతీసమీపేఽపీశ్వరో నృత్యతి॥ ॥అథ చ,— మహానతిప్రవీణో నటః కుత్సితాం నటీం నృత్తేఽనతిచతురామపి సంధ్యాం వయఃసంధౌ వర్తమానాం తరుణీం రసభావసంధౌ వర్తమానాం వా రసభావజ్ఞామ్, అత ఏవ— సభాయా అనురాగే ఈశాం సభ్యానురాగజననే

సమర్థాం సంచిన్త్య వియత్తుల్యయాఽతివిశాలయా శుద్ధమౌక్తికపరమ్పరారూపయా మాలయోపలక్షితయా తన్వ్యాఙ్గహారం తనోతి తదసాంప్రతం కిమ్, అపి తు— రసభావాది జనయన్త్యా తయా సభ్యానురాగే సముత్పాదితేఽపి నృత్తకర్మకౌశలేనాపి సభ్యానురాగార్థం స్వయమఙ్గహారం తనోతీతి యుక్తమేవేత్యర్థః॥ ॥ అథ చ,— మహాన్నర్తకో వయఃసంధౌ రసాదిసంధౌ వా వర్తమానాం తథా సమృద్ధిమతీమపి స్త్రియం కుత్సితాం నటీం నృత్తానభిజ్ఞాం జ్ఞాత్వా సభానురాగే నిమిత్తే విశిష్టయా తన్వా స్వయమఙ్గహారం తనోతి తదసాంప్రతం కిం ను, అపి తు తస్యా నృత్యకౌశలాభావాన్నృత్తేన సభానురఞ్జనే సామర్థ్యాభావాత్సభానురఞ్జనార్థం స్వయమేవ నిపుణం నృత్యతీతి యుక్తమేవేత్యర్థః॥ ॥ అథ చ,— అన్యోఽపి మహానతిసమృద్ధోఽటతి సర్వత్ర గచ్ఛతి తాదృశోఽతిచఞ్చలోఽతిప్రసిద్ధో విటః కునటీమపి నృత్తవిద్యాయామచతురామపి భయా కాయకాన్త్యా కృత్వా యోఽనురాగస్తద్విషయే ఈశా సౌన్దర్యాతిశయేనైవ రాగముత్పాదయన్తీమ్, తథా,— శైశవతారుణ్యయోః సంధౌ వర్తమానాం ప్రాదుర్భూతయౌవనాం రసభావసంధిస్థత్వాద్రసభావజ్ఞాం వా సంచిన్త్య కాయకాన్త్యానురాగే సతి కునటీమపి తరుణీం రసభావజ్ఞాం వా తథేశాం సపన్నాం చ విచిన్త్య తదీయశరీరస్యాతివిస్తృతతయా శుద్ధమౌక్తికమాలయా హారం విరచయతి, తత్రానురక్తః సంస్తస్యై ముక్తాహారం వితరతీత్యర్థః। ఏవమన్యా అపి యోజనాః సుధియోహనీయాః। 'సభానురాగైః సంధాయ' ఇతి పాఠో బహుషు పుస్తకేష్వదృష్టత్వాదుపేక్ష్యః। అటః, పచాద్యచ్। సంధ్యామ్, దిగాదిత్వాద్యత్। 'తార' శబ్దస్య నక్షత్రకనీనికాభిధాయిత్వం దశమసర్గ ఏవోక్తమ్॥౭॥

భూషాస్థిదామ్నస్త్రుటితస్య నాట్యాత్పశ్యోడుకోటీకపటం వహద్భిః।

దిగ్మణ్డలం మణ్డయతీహ ఖణ్డైః సాయంనటస్తారకరాట్కిరీటః॥౮॥

భూషేతి॥ హే భైమి ! తారకరాట్ చన్ద్రః కిరీటో యస్య స శంభుః సాయం నటతీతి సాయంనటో నర్తక ఉద్ధతాన్నాట్యాన్నృత్తాద్ధేతోస్త్రుటితస్య భూషాస్థ్నాం దామ్నో మాలాయా ఉచ్ఛలితైః ఖణ్డైః శకలైస్తైరేవ ఉడుకోటీకపటం కోటిసంఖ్యనక్షత్రవ్యాజం వహద్భిర్ధారయద్భిః సద్భిరిహ సాయంసమయే దిగ్మణ్డలం మణ్డయతి పశ్య। ఏతాని నక్షత్రాణి న, కింతు తాణ్డవత్రుటితాస్థిమాలోచ్ఛలచ్ఛకలాన్యేవ దిక్షు శోభన్త ఇత్యర్థః। అన్యోఽపి చన్ద్రతుల్యకిరీటో నృత్యంస్త్రుటితహారఖణ్డైః స్త్రీవృన్దం మణ్డయతి। 'మణ్డయతీవ' ఇతి పాఠే— ఉత్ప్రేక్షా॥౮॥

కాలః కిరాతః స్ఫుటపద్మకస్య వధం వ్యధాద్యస్య దినద్విపస్య।

తస్యైవ సంధ్యా రుచిరాస్రధారా తారాశ్చ కుమ్భస్థలమౌక్తికాని॥౯॥

కాల ఇతి॥ హే ప్రియే! కాలః సంధ్యాసమయ ఏవ కిరాతః, అథ చ,— కృష్ణవర్ణో హింసకత్వాన్మృత్యురూపో వా కాలో గిరిమహారణ్యసంచారీ శబరః స్ఫుటాని వికసితాని పద్మాని యస్మిన్।' యద్వా,— వికసితకమలం కం జలం యస్మిన్, అథ చ,— ప్రకటీభూతం శుణ్డాదణ్డాగ్రే ప్రకాశమానం పద్మకం రక్తబిన్దువృన్దం యస్మింస్తాదృశస్య దినరూపస్య ద్విపస్య వధం వ్యధాదకరోత్। తస్యైవ హతస్య కరిణో రుచిరా రమ్యా సంధ్యాస్రధారా రుధిరధారా। తారాశ్చ నక్షత్రాణి విదారితతదీయకుమ్భస్థలమౌక్తికాని। సంధ్యారాగో రక్తధారా తారాశ్చ స్థూలముక్తా ఇవ శోభన్త ఇత్యర్థః। స్ఫుటపద్మకస్యేతి బహువ్రీహౌ కప్॥౯॥

సంధ్యాసరాగః కకుభో విభాగః శివావివాహే విభునాయమేవ।

దిగ్వాససా పూర్వమవైమి పుష్పసిన్దూరికాపర్వణి పర్యధాయి॥౧౦॥

సంధ్యేతి॥ విభునా ప్రభుణా హరేణ పూర్వం శివాయాః పార్వత్యా వివాహావసరే సంధ్యయా సరాగో రక్తవర్ణోఽయమేవ కకుభః పశ్చిమాశాయా విభాగః ప్రదేశః పుష్పవర్ణయుక్తా సిన్దూరికా రక్తవస్త్రం తత్సంబన్ధిని తద్యోగాత్ పుష్పసిన్దూరికాఖ్యే పర్వణ్యుత్సవే పర్యధాయి పరిహితః। యతో దిగ్వలయమేవ వాసో యస్య తేన రక్తవస్త్రపరిధానావసరేఽపి దిగ్వాససా ఔచిత్యాద్రక్తదిగ్భాగ ఏవ పరిహిత ఇత్యవైమి శఙ్కే। వివాహస్య చతుర్థే దినే ప్రథమదినపరిహితాని వస్త్రాణి ప్రక్షాలనార్థం పరిత్యజ్య పుష్పసిన్దూరికాఖ్యపర్వణి కౌసుమ్భాదిరక్తవస్త్రాణి వధూవరేణ పరిధీయన్త ఇతి వృద్ధాచారః। తత్రేశస్య దిగ్వసనత్వాద్రక్తపశ్చిమభాగ ఏవానేన పరిహిత ఇత్యర్థః। వర్ణకభూతపుష్పస్థానే తారాః, సిన్దూరికాస్థానే సంధ్యాసరాగః పశ్చిమదిగ్భాగ ఇతి భావః॥౧౦॥

ప్రాతఃసాయంసంధ్యయోః ప్రాచీప్రతీచ్యోర్ద్వయోరపి తుల్యవర్ణత్వాత్సాయంసంధ్యారక్తపశ్చిమదిశ ఏవ పుష్పసిన్దూరికాత్వం కథం వర్ణ్యత ఇత్యాక్షేపే తత్పరిహారార్థం ప్రాచ్యా అపి తద్భావమాహ—

సతీముమాముద్వహతా చ పుష్పాసిన్దూరికార్థం వసనే సునేత్రే!।

దిశౌ ద్విసంధీమభి రాగశోభే దిగ్వాససోమే కిమలమ్బిషాతామ్॥౧౧॥

సతీమితి॥ హే సునేత్రే! సతీం దాక్షాయణీముమాం పార్వతీం చోద్వహతా పరిణయతా దిగ్వాససా హరేణ పూర్వోక్తపుష్పసిన్దూరికార్థం ద్విసంధీం అభి ద్వే అపి ప్రాతఃసాయంసంధ్యే లక్షీకృత్య ద్వే ప్రాచీప్రతీచ్యౌ దిశావేవ రాగేణ రక్తవర్ణేన శోభా యయోస్తే, రక్తవర్ణేన శోభేతే ఇతి వా, తాదృశే రక్తే ఉభే ద్వే వసనే అలమ్భిషాతాం ప్రాప్తే కిమ్। వివాహద్వయే సంధ్యాద్వయరక్తదిగ్ద్వయమేవ దిగ్వసనత్వాద్రక్తవస్త్రద్వయం శివేన లబ్ధమిత్యహం మన్య ఇత్యర్థః। శివేన ద్వే దిశావేవ వస్త్రే ద్వే సంధ్యే లక్షీకృత్య రాగేణ రఞ్జకద్రవ్యేణ కృత్వా యే శోభే కర్మభూతే తే ప్రాపితే కిమ్। వివాహే వస్త్రం రఞ్జనాయ కస్యచిత్కరే సమర్ప్యతే, తస్మాచ్ఛివేన దిగ్వలయరూపే మమ ద్వే వస్త్రే భవతీభ్యాం రక్తశోభే ప్రాపణీయే ఇతి సంధ్యాద్వయమాజ్ఞప్తం సద్దిగ్ద్వయం రక్తశోభం చకారేత్యర్థ ఇతి వా। 'సునేత్రి' ఇతి పాఠే— 'అసంయోగోపధాత్' ఇతి నిషేధాన్ఙీష్ చిన్త్యః। ద్విసంధీమ్, సమాహారద్విగోరేకత్వే 'ఆబన్తో వా' (వాం ౧౫౫౭) ఇతి స్త్రీత్వే చ 'ద్విగోః' (౪।౧।౨౧) ఇతి ఙీపి 'సంధ్యా' శబ్దస్య తద్ధితయదన్తత్వాత్ 'హలస్తద్ధితస్య' (౬।౪।౧౫౦) ఇతి యలోపః। 'అభిరభాగే' (౧।౪।౯౧) ఇత్యభేః కర్మప్రవచనీయత్వాత్తద్యోగే ద్వితీయా। గత్యర్థత్వాదణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వం పక్షే॥౧౧॥

ఆదాయ దణ్డం సకలాసు దిక్షు యోఽయం పరిభ్రామ్యతి భానుభిక్షుః।

అబ్ధౌ నిమజ్జన్నివ తాపసోఽయం సంధ్యాభ్రకాషాయమధత్త సాయమ్॥౧౨॥

ఆదాయేతి॥ యోఽయం భానురేవ భిక్షుః పరివ్రాట్ దణ్డం పారిపార్శ్వికమేవ వైణవయష్టిమాదాయ సకలాసు దిక్షు పరిభ్రామ్యతి, సోఽయం తాపసః పరివ్రాట్ సాయంకాలే అబ్ధౌ నిమజ్జన్ పాతాలం ప్రవిశన్, అథ చ,— బహుజలే జలాశయే స్నానం కుర్వన్ సంధ్యాయామభ్రం గగనం తదేవ కషాయరక్తం వస్త్రమధత్తేవ ఉపరి స్వస్యోర్ధ్వభాగే, అథ చ,— ఉచ్చతటస్యోపరి దణ్డస్యోపరి వా నిజమస్తకోపరి వా ఘృతవానివ। ఏవం యతిరపి బహుకాలావస్థానస్య నిషిద్ధత్వాదుక్తలక్షణః సన్ పరిభ్రమణే కాషాయం వస్త్రం ధారయతి। కాషాయమివ సంధ్యా శోభత ఇత్యర్థః। 'మాఠరః పిఙ్గలో దణ్డః (చణ్డాంశోః పారిపార్శ్వకాః)', 'భిక్షుః పరివ్రాట్ కర్మన్దీ' ఇత్యమరః। కాషాయమ్, 'తేన రక్తమ్—' (౪।౨।౧) ఇత్యణ్॥౧౨॥

అస్తాచలేఽస్మిన్నికషోపలాభే సంధ్యాకషోల్లేఖపరీక్షితో యః।

విక్రీయ తం హేలిహిరణ్యపిణ్డం తారావరాటానియమాదిత ద్యౌః॥౧౩॥

అస్తేతి॥ యః సూర్యః అస్మిన్ప్రతీచ్యాం వర్తమానే నికషోపలాభే సువర్ణపరీక్షాపాషాణతుల్యేఽస్తాచలే సంధ్యారాగ ఏవ కషోల్లేఖః ఘర్షణోల్లేఖస్తేన పరీక్షితః। ఇయం ద్యౌస్తం హేలిం సూర్యమేవ హిరణ్యపిణ్డం విక్రీయ వినిమయేన కస్మైచిద్దత్త్వా తారారూపాన్వరాటాన్ కపర్దకానాదిత జగ్రాహ। ఉత్తమం సువర్ణం రక్తపీతం భవతి। తథాచ రక్తపీతసువర్ణగోలకస్య నికషపరీక్షితసువర్ణరేఖేవ సంధ్యా దృశ్యతే, తారాశ్చ వరాటా ఇవ దృశ్యన్త ఇత్యర్థః। ద్యౌరితి లోకవ్యవహారానభిజ్ఞత్వద్యోతనార్థం స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః। స్త్రీ హి సువర్ణం దత్త్వా మూర్ఖతయా వరాటకాన్గృహ్ణాతి, ధూర్తేన వఞ్చ్యతే చ। వరాటకవ్యవహారే దేశే సువర్ణమపి దత్త్వా వరాటకా ఏవ గృహ్యన్తే॥౧౩॥

పచేలిమం దాడిమమర్కబిమ్బముత్తార్య సంధ్యా త్వగివోజ్ఝితాస్య।

తారామయం బీజభుజాదసీయం కాలేన నిష్ఠ్యూతమివాస్థియూథమ్॥౧౪॥

పచేలిమమితి॥ దాడిమబీజభుజా కాలేన రక్తమర్కబిమ్బమేవ పచేలిమం తరోరుపర్యేవ స్వయం పక్వం దాడిమం ఫలముత్తార్య గగనతరోస్త్రోటయిత్వా బీజగ్రహణార్థం భిత్త్వా వా సంధ్యారుచిస్త్వగివ అస్య దాడిమస్య పక్వత్వాద్రక్తకృత్తిరివోజ్ఝితా పరిత్యక్తా। తద్బీజభక్షణార్థముపరితనబీజకోశవత్సంధ్యా పృథక్కృతా। తథా,— బీజభక్షణానన్తరం తారామయం తారారూపమదసీయమముష్య దాడిమస్య అమీషాం బీజానాం వా, సంబన్ధి అస్థ్నాం బీజమధ్యస్థశ్వేతకణానాం యూయం వృన్దం నిష్ఠ్యూతమివోద్గీర్ణమివ బీజాని భక్షయిత్వా గృహీతరసం తదన్తర్గతశ్వేతకణవృన్దం పునస్థూత్కృతమివ। న హి కాలాదన్యః సూర్యదాడిమం భక్షితుం సమర్థః। అన్యోఽపి దాడిమముత్తార్య తత్త్వచం పరిత్యజ్య బీజాన్యాస్వాద్య గృహీతరసాన్బీజకణాంస్థూత్కృత్య త్యజతి॥౧౪॥

తారాతతిర్బీజమివాదమాదమియం నిరష్ఠేవి యదస్థియూథమ్।

తన్నిష్కులాకృత్య రవిం త్వగేషా సంధ్యోజ్ఝితా పాకిమదాడిమం వా॥

తారేతి॥ సామర్థ్యాత్కాలేన కర్త్రా రవిమేవ తత్ పక్త్రిమం దాడిమం నిష్కులాకృత్య నిర్గతబీజకులం కృత్వా బీజరూపం సారం గృహీత్వా తదీయా త్వగేవైషా సంధ్యా ఉజ్ఝితా। 'వా' శబ్దః సంభావనాయామ్। ఉజ్ఝితా కిమిత్యాశఙ్క్యాహ— బీజాని ఆదమాదం భక్షయిత్వా భక్షయిత్వా యస్య సూర్యరూపస్య పక్వదాడిమస్య సంబన్ధి అస్థియూథమివేయం తారాతతిర్నిరష్ఠేవి నిష్ఠయూతా। జగ్ధ్వా జగ్ధ్వా ఇత్యాదమాదమ్, అదేరాభీక్ష్ణ్యే ణముల్

ద్విర్వచనం చ। నిరష్ఠేవి, కర్మణి చిణ్। నిష్కులాకృత్య, 'నిష్కులాన్నిష్కోషణే' (౫।౪।౬౨) ఇతి డాచ్। క్షేపకోఽయం శ్లోకః॥

సంధ్యావశేషే ధృతతాణ్డవస్య చణ్డీపతేః పత్పతనాభిఘాతాత్।

కైలాసశైలస్ఫటికాశ్మఖణ్డైరమణ్డి పశ్యోత్పతయాలుభిర్ద్యౌః॥౧౫॥

సంధ్యేతి॥ హే ప్రియే! సంధ్యావశేషే సంధ్యావన్దనాన్తే ధృతం తాణ్డవనృత్యం యేన తస్య చణ్డీపతేః పదోశ్చరణయోర్దృఢం యత్పతనం తేనాభిఘాతాద్ధేతోరుత్పతయాలుభిరుత్పతన-శీలైరుచ్చలితైః కైలాసశైలసంబన్ధిస్ఫటికాశ్మనాం ఖణ్డైః శకలైర్ద్యౌరమణ్డి అలంకృతా పశ్య। కైలాసస్ఫటికఖణ్డా ఏవ గగనే తారారూపేణ శోభన్తే। ఉత్పతయాలుభిః, 'స్పృహిగృహి–' (౩।౨।౧౫౮) ఇత్యాలుచ్॥౧౫॥

ఇత్థం హ్రియా వర్ణనజన్మనేవ సంధ్యామపక్రాన్తవతీం ప్రతీత్య।

తారాతమోదన్తురమన్తరిక్షం నిరీక్షమాణః స పునర్బభాషే॥౧౬॥

ఇత్థమితి॥ స నలః పునర్భైమీం బభాషే। కింభూతః— ఇత్థముక్తప్రకారేణ వర్ణనజన్మనా స్తుతిజాతయా హ్రియేవాపక్రాన్తవతీం నిర్గతాం సంధ్యాం ప్రతీత్య నిశ్చిత్యాన్తరిక్షం గగనం తారాతమోభ్యాం దన్తురితం మిశ్రితం నిరీక్షమాణః। అన్యోఽప్యుత్తమో నిజవర్ణనజాతలజ్జయాపక్రామతి॥౧౬॥

రామేషుమర్మవ్రణనార్తివేగాద్రత్నాకరః ప్రాగయముత్పపాత।

గ్రాహౌఘకిర్మీరితమీనకమ్బు నభో న భోః కామశరాసనభ్రు!॥౧౭॥

రామేతి॥ హే కామశరాసనమేవ భ్రువౌ యస్యాః, భ్రూదర్శనమాత్రేణ కామోదయకారిణి భైమి! రామస్య జామదగ్న్యస్య వా ఇషుణా మర్మణో వ్రణనాద్భేదనాద్ధేతోరుత్పన్నా ఆర్తిః పీడా తస్యా వేగాదాధిక్యాద్ధేతోర్నిజస్థానే స్థాతుమశక్తః సన్ భీత్యా రత్నాకర ఏవాయం ప్రాక్ తస్మిన్నవసరే ఉత్పపాతోర్ధ్వమగాత్। నేదం నభః। యః పూర్వముత్పతితః స శ్యామజలః స్ఫుటరత్నగర్భో రత్నాకర ఏవాయం న త్వేతన్నభ ఇత్యర్థః। కీదృశః— గ్రాహాణాం జలచారిణాం జన్తూనాం

వౌధస్తేన కిర్మీరితా మిశ్రితా మీనాః కమ్బవః శఙ్ఖాశ్చ యస్మిన్। నభస్తు గ్రహసంబన్ధీ ఓఘః శుక్రబృహస్పత్యాఖ్యతారాగ్రహసమూహః ధ్రువమణ్డలగ్రహసంబన్ధీ సమూహో వా తేన మిశ్రితో మీనాఖ్యో రాశిః కమ్బుః శఙ్ఖాకారవిశాఖానక్షత్రం చ యస్మిన్। రఘునాథేన కిల సేతుబన్ధసమయే శరేణ సముద్రో భేత్తుమారబ్ధ ఇతి తావన్మాత్రేణ పీడాతిశయాదుత్పతిత ఇత్యుచ్యతే। పరశురామేణాపి నిజవసత్యర్థం సముద్రో బాణేన పరాస్తః సన్నుత్పతితః। సముద్రజలస్యైవాయం కాలిమా, న తు గగనస్య। ఉత్పతితస్య సముద్రస్యాధోదేశే స్థితాని రత్నగ్రాహాదీని అధఃస్థితేన జనేన సుఖేన ద్రష్టుం శక్యన్తే। మకరకర్కటాదయః సాక్షాన్మీనాదయ ఏవ, నతు రాశ్యాదిభూతాః; శిష్టాశ్చ తారాః సాముద్రికమౌక్తికాన్యేవ, నతు తారా ఇత్యాది జ్ఞాతవ్యమ్। శరాసనభ్రూరితి ఉపజాన్వాదినత్వాన్నదీత్వాభావాద్ధ్రస్వత్వాభావః। హ్రస్వపాఠస్తు 'సహైకవంశప్రభవభ్రు' ఇతివత్సమర్థనీయః। యద్వా, శిష్టకవిప్రయోగదర్శనాజ్జ్ఞాతవ్యః॥౧౭॥

మోహాయ దేవాప్సరసాం విముక్తాస్తారాః శరాః పుష్పశరేణ శఙ్కే।

పఞ్చాస్యవత్పఞ్చశరస్య నామ్ని ప్రపఞ్చవాచీ ఖలు పఞ్చశబ్దః॥౧౮॥

మోహాయేతి॥ హే భైమి ! పుష్పశరేణ కామేన దేవానామప్సరసాం చ మోహాయాన్యోన్యమనురాగసంజననార్థం దేవాదీనాముపరి వర్తమానత్వాద్విముక్తా ఊర్ధ్వం క్షిప్తాః శుభ్రపుష్పరూపాః శరా ఏవ తారా ఇత్యహం శఙ్కే। నను కామస్య పుష్పశరత్వేఽపి పఞ్చబాణత్వాత్తారాణాం బహుతరత్వాత్కథం కామబాణత్వమిత్యాశఙ్క్య సమర్థయతే— ఖలు యస్మాత్ పఞ్చశరస్య నామ్ని పూర్వపదత్వేన వర్తమానః 'పఞ్చ' శబ్దః ప్రపఞ్చవాచీ, ప్రకృష్టః పఞ్చో విస్తారస్తద్వాచకః, నతు సంఖ్యావాచకః। 'పచి విస్తారవచనే' ఇతి 'స్వార్థణిజన్తాద్ధాతోః పచాద్యచి పఞ్చయన్తి విస్తృతా భవన్తి పఞ్చాః శరా యస్యేతి విగ్రహః, నతు పఞ్చసంఖ్యాకాః శరా యస్యేతి। తస్మాత్పుష్పబాణత్వం తారాణాం యుక్తమేవేత్యర్థః। కస్యేవ— పఞ్చాస్యవత్ 'సింహో మృగేన్ద్రః పఞ్చాస్యః' ఇతి సింహాభిధాయిని 'పఞ్చాస్య' శబ్దే సింహస్య పఞ్చసంఖ్యముఖత్వాభావాత్ పఞ్చయతి విస్తృతం భవతి పఞ్చం విస్తృతమాస్యం యస్యాసౌ పఞ్చాస్య ఇతి వ్యుత్పత్త్యా 'పఞ్చ' శబ్దో యథా విస్తారవాచీ తథేతి। 'వ్యాసః ప్రపఞ్చో విస్తారః' ఇతి హలాయుధః॥౧౮॥

నభోనదీకూలకులాయచక్రీకులస్య నక్తం విరహాకులస్య।

దృశోరపాం సన్తి పృషన్తి తారాః పతన్తి తత్సంక్రమణాని ధారాః॥౧౯॥

నభ ఇతి। నక్తం విరహేణాకులస్య పీడితస్య నభోనద్యా మన్దాకిన్యాః కూలమేవ కులాయః స్థానం యస్య తస్య చక్రీకులస్య చక్రవాకీసమూహస్య దృశోర్నేత్రయోరపామశ్రుజలానాం పృషన్తి యే బిన్దవః సన్తి త ఏవ తారకా అధఃస్థితైర్జనైర్దృశ్యన్తే। తథా,— తాసాం తారాణాం సంక్రమణాని పుణ్యక్షయవశాద్భూమిం ప్రత్యాగమనాని గలద్బాష్పజలానాం ధారా ఏవ పతన్తి। దృశోః సన్తి చిరస్థితిమన్తి యాని బాష్పపృషన్తి తాని తారా ఇతి వా। తత్సంక్రమణాని స్థితతారాప్రతిబిమ్బభూతాని తత్తుల్యాని పతన్తి అధఃపాతీని యాని పృషన్తి తాని ధారా అశ్రుప్రవాహాః। తాసాం తారాణాం సంక్రమణాని వీథయో మేషాదిసంక్రాన్తయో బా ధారా అశ్రూణాం ప్రవాహా ఇతి వా। స్త్రియో హి విరహమసహమానా రుదన్తి। సన్తి, పతన్తీతి చ తిఙన్తమ్, పృషద్విశేషణం వా॥౧౯॥

అమూని మన్యేఽమరనిర్ఝరిణ్యా యాదాంసి గోధా మకరః కులీరః।

తత్పూరఖేలత్సురభీతిదూరమగ్నాన్యధః స్పష్టమితః ప్రతీమః॥౨౦॥

అమూనీతి॥ హే ప్రియే ! గోధాఖ్యాస్తారా గోధా, మకరరాశిసంబన్ధిన్యస్తారా మకరః, కులీరః కర్కరాశిస్తత్సంబన్ధిన్యస్తారాః కులీరః, అమూని ప్రత్యక్ష దృశ్యాన్యమరనిర్ఝరిణ్యా మన్దాకిన్యా యాదాంసి జలజన్తవ ఏవ ఇత్యహం మన్యే। గోధా మత్స్యాః కర్కటకా అపి జలే వర్తన్తే ఉపరి చ దృశ్యన్తే। తస్మాద్దేవనద్యా యాదాంస్యేవైతానీత్యర్థః। తర్హ్యుపరివర్తమానేన ద్రష్టుం యోగ్యాః, నత్వధఃస్థితేనేత్యత ఆహ— తస్యా నాకనద్యాః పూరే ఖేలన్తః క్రీడన్తః సురాస్తేభ్యః సకాశాద్భీత్యా దూరం తలపర్యన్తం మగ్నాని అత ఏవ జలతలగామిత్వాదధోభాగే ఇతో భూదేశాదపి స్పష్టం సుఖేన జానీమః।భూభాగే స్థితా అపి జలతలగామిత్వాద్గోధాదియాదాంసి వ్యక్తం పశ్యామ ఇత్యర్థః। గోధాకారం ధ్రువమణ్డలం, గోధా జ్యేష్ఠా వా॥౨౦॥

స్మరస్య కమ్బుః కిమయం చకాస్తి దివి త్రిలోకీజయవాదనీయః।

కస్యాపరస్యోడుమయైః ప్రసూనైర్వాదిత్రశక్తిర్ఘటతే భటస్య॥౨౧॥

స్మరస్యేతి॥ త్రిలోకీజయే 'వాదనీయో వాదనార్హః స్మరస్య సంబన్ధీ అయం ప్రత్యక్షదృశ్యో విశాఖానక్షత్రరూపః కమ్బుః శఙ్ఖః దివి చకాస్తి కిమ్। ఉచ్చతరప్రదేశే వాదితం వాద్యం సర్వత్రాకర్ణ్యత ఇతి గగనే స్థాపితో లోకత్రయవిజయవాదనార్హః కామస్యైవ కమ్బుః కిమిత్యర్థః। యస్మాదపరస్య కస్య భటస్యోడుమయైస్తారారూపైః ప్రసూనైః కృత్వా వాదిత్రశక్తిర్వాద్యనిర్మాణం ఘటతేఽపి। స్మరస్యైవ ధనుర్బాణానాం

పుష్పరూపత్వదర్శనాత్తదీయస్యైవ వాద్యస్య పుష్పరూపత్వ- సంభావనాయా యుక్తత్వాత్ తారాకుసుమరూపః కామశఙ్ఖ ఏవాయం గగనే శోభతే, న త్వన్యదీయ ఇత్యర్థః॥౨౧॥

కిం యోగినీయం రజనీ రతీశం యాజీజివత్పద్మమమూముహచ్చ।

యోగర్ద్ధిమస్యా మహతీమలగ్నమిదం వదత్యమ్బరచుమ్బి కమ్బు॥౨౨॥

కిమితి॥ యేయం రజనీ యోగినీ స్త్రీపుంసయోగవతీ, అథ చ,— శాక్తమన్త్రసిద్ధా మారణోచ్చాటనాద్యభిజ్ఞా స్త్రీ కిమ్। యా రతీశం దివా నిర్జీవమివ నిజసంనిధేః అజీజివత్ సజీవం చక్రే। పద్మమమూముహత్ పద్మాని చ సమకోచయత్। రాత్రౌ హి స్త్రీపుంసయోగే కామ ఉద్దీప్తో భవతి, పద్మాని చ సంకుచన్తి। అలగ్నం నిరాధారమమ్బరచుమ్బి ఆకాశవర్తి తారామాత్రాత్మకత్వాదలగ్నమరాశిభూతం వా ఇదం ప్రత్యక్షదృశ్యం కమ్బు తారారూపః శఙ్ఖోఽస్యా రాత్రియోగిన్యా మహతీం యోగద్ధిం యోగసమృద్ధిం వదతి। దివాదర్శనాభావాదిదానీం దృశ్యమానః శఙ్ఖో రాత్రిర్జాతేతి కథయతి। యోగశక్తిం వినా నిరాధారం వస్తు కథం స్థాపయేత్। యోగిన్యపి హి మృతమపి కంచిజ్జీవయతి। కంచిచ్చ మోహయతి మూర్చ్ఛాం ప్రాపయతి భ్రాన్తం కరోతి వా। తస్మాద్యోగినీ కిమిత్యుత్ప్రేక్షా। 'కమ్బు' శబ్దస్య నపుంసకత్వమప్యస్తీతి పూర్వమేవోక్తం స్మర్తవ్యమ్। అజీజివత్, అమూముహదితి, 'ణౌ చజి—' (౭।౪।౧) ఇత్యుపధాహ్రస్వః॥౨౨॥

ప్రబోధకాలేఽహని బాధితాని తారాః స్వపుష్పాణి నిదర్శయన్తీ।

నిశాహ శూన్యాధ్వని యోగినీయం మృషా జగదదృష్టమపి స్ఫుటాభమ్॥౨౩॥

ప్రబోధేతి॥ హే ప్రియే! ప్రబోధకాలే జాగరణసమయే, అథ చ,— సమ్యగ్జ్ఞానోత్పత్తిసమయే, అహని దినే బాధితాని సూర్యదీప్తిధ్వస్తకాన్తీని, అథ చ,— భ్రాన్తికారణనాశాన్నిరుపపత్తీని, తారా నక్షత్రరూపాణి ఖపుష్పాణి గగనసంబన్ధీని కుసుమాని నితరాం దర్శయన్తీ, అథ చ,— దృష్టాన్తీకుర్వన్తీ, శూన్యాధ్వని బౌద్ధాదిశూన్యవాదిదర్శనే విషయే యోగినీ తద్దర్శనరహస్యం జానతీ కాచిత్ప్రవ్రజితైవేయం నిశా స్ఫుటమాభాతి తాదృశం దృష్టమపి ప్రత్యక్షేణ ప్రతీయమానమపి స్థావరజఙ్గమాత్మకం సకలం జగన్మృషాఽసత్యమాహ బ్రూతే। బౌద్ధాదిదర్శనే హి జ్ఞానస్యైవ బహిర్ఘటాద్యాకారత్వాజ్జ్ఞానాతిరిక్తం సర్వం మిథ్యేతి తజ్జ్ఞా యోగిన్యపి ప్రపఞ్చం మిథ్యేతి దర్శయతి, తథేయమపి రాత్రిరహన్యదృశ్యాన్యపి

పుష్పతుల్యాని నక్షత్రాణి నిజయోగాద్గగనే దర్శయతీతి భావః। నిదర్శనం కరోతీవేతి ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా ॥౨౩॥

ఏణః స్మరేణాఙ్కమయః సపత్రాకృతో భవద్భ్రూయుగధన్వనా యః।

ముఖే తవేన్దౌ లసతా స తారాపుష్పాలిబాణానుగతో గతోఽయమ్॥౨౪॥

ఏణ ఇతి॥ హే భైమి! తవ ముఖ ఏవేన్దావాహ్లాదకత్వాదిగుణయోగాచ్చన్ద్రే లసతా ప్రకాశమానేన, తథా,— భవద్భ్రూయుగమేవ ధనుర్యస్య తేన స్మరేణ తవ ముఖేన్దౌ 'విమతో మృగవాంశ్చన్ద్రత్వాత్సంప్రతిపన్నవత్' ఇత్యనుమానప్రసిద్ధో యోఽఙ్కమయః కలఙ్కరూప ఏణో మృగః సపత్రాకృతః। ముఖే తచ్చాపదర్శనాజ్జఠరావస్థితపత్రస్యైవ బాణస్యాపరపార్శ్వే నిర్గమనం యథా భవతి తథా వ్యథితః స ఏవ మృగస్తారాపుష్పాలిర్నక్షత్రరూపపుష్పపఙ్క్తిస్తల్లక్షణో బాణస్తేనానుగతః సన్ సహిత ఏవ పలాయ్య గతోఽయం గగనే దృశ్యతే కిమ్? చన్ద్రే మృగేణ భావ్యమ్, స చాత్ర నాస్తి, సచాపః కామశ్చ ముఖే లసతి, గగనే మృగశిరో నక్షత్రం మృగాఖ్యం బాణాకారపుష్పతుల్యతారానుగతం దృశ్యతే। తర్హి కామేన విద్ధోఽన్తర్గతపత్రపార్శ్వవహిర్నిర్గతబాణసహితో వ్యథితః పలాయ్య గతః, స ఏవాయం మృగో దృశ్యతే కిమితి ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। 'సపత్రనిష్పత్రాదతివ్యథనే' (౫।౪।౬౧) ఇతి డాచ్॥౨౪॥

లోకాశ్రయో మణ్డపమాదిసృష్టి బ్రహ్మాణ్డమాభాత్యనుకాష్ఠమస్య।

స్వకాన్తిరేణూత్కరవాన్తిమన్తి ఘుణవ్రణద్వారనిభాని భాని॥౨౫॥

లోకేతి॥ హే భైమి! బ్రహ్మాణ్డమాదౌ సర్వస్మాదపి పూర్వం సృష్టిర్నిర్మాణం యస్య, అథ చ,— చిరకాలనిర్మితం పురాణమ్, మణ్డపమితి ఆభాతి తదివ శోభత ఇత్యర్థః। యతః— లోకానాం త్రయాణామపి ఆశ్రయః బ్రహ్మాణ్డాధారత్వాజ్జగతామ్। మణ్డపోఽపి లోకానామాశ్రయః, తచ్ఛాయానివాసిత్వాల్లోకానామ్, ఆశ్రయనామత్వాచ్చ। అత ఏవ— అస్య బ్రహ్మాణ్డమణ్డపస్య అనుకాష్ఠం దిశి దిశి ఏతత్సంబన్ధినీషు సర్వాసు దిక్షు, అథ చ,— ఏతత్సంబన్ధీని కాష్ఠాని దారూణి లక్షీకృత్య తేషు భాని నక్షత్రాణి స్వకాన్తిరూపస్యోత్థాతరేణూత్కరస్య సంబన్ధినీ వాన్తిరుద్గారస్తద్వన్తి ఘుణాఖ్యకీటనిర్మితో వ్రణశ్ఛిద్రం తస్య ద్వారం ముఖం తన్నిభాని తత్తుల్యాని ఘుణోత్కీర్ణదారురజోయుక్తాని దారుచ్ఛిద్రముఖానీవ దృశ్యన్త ఇత్యర్థః।

జనాశ్రయనామా మణ్డపోఽప్యతిజీర్ణో యదా భవతి తదా తదీయకాష్ఠేషు ఘుణాః పతన్తి ఘుణోత్కీర్ణగలద్రజోయుక్తాని ఘుణకృతచ్ఛిద్రముఖాని వృత్తాని శ్వేతాని చ దృశ్యన్తే, తానీవ భాని భాన్తీతి భావః। 'మణ్డపోఽస్త్రీ జనాశ్రయః' ఇత్యమరః। అనుకాష్ఠమ్, వీప్సాయామవ్యయీభావః, పక్షాన్తరే విభక్త్యర్థే ॥౨౫॥

ఇదానీం సర్వదిగ్వ్యాపితమోవర్ణనం ప్రాచ్యాదిక్రమేణోపక్రమతే—

శచీసపత్న్యాం దిశి పశ్య భైమి ! శక్రేభదానద్రవనిర్ఝరస్య।

పోప్లూయతే వాసరసేతునాశాదుచ్ఛృఙ్ఖలః పూర ఇవాన్ధకారః॥౨౬॥

శచీతి॥ హే భైమి ! అన్ధకారః శచ్యాః సపత్నీ దిక్ ప్రాచీ తస్యా వాసరరూపస్య సేతోః సూర్యప్రభామర్యాదాయా నాశాత్ ఉచ్ఛృఙ్ఖలో నిరర్గలః శక్రేభస్య దానద్రవో దానోదకం తస్య నిర్ఝరః ప్రవాహస్తస్య శ్యామః పూర ఇవ పోప్లూయతే భృశం ప్రసరతి। ప్రాచ్యాం వ్యాప్నోతీత్యర్థః। త్వం పశ్య। ప్రాచ్యామేవ చైరావతదానజలప్రవాహపూరసంభవః। జలపూరోఽపి బన్ధాపగమాదప్రతిహతప్రసరః సన్నతితరాం ప్రసరతి, 'ప్లుఙ్ సర్పణే' ఇత్యస్మాద్భృశార్థే యఙ్ ద్వివచనమ్॥౨౬॥

దక్షిణదిగ్వ్యాపి తమో వర్ణయతి—

రామాలిరోమావలిదిగ్విగాహి ధ్వాన్తాయతే వాహనమన్తకస్య।

యద్వీక్ష్య దూరాదివ బిభ్యతః స్వానశ్వాన్గృహీత్వాపసృతో వివస్వాన్॥౨౭॥

రామేతి॥ శ్రీరామస్యాలిః సేతుః సేతుబన్ధ ఏవ శ్యామత్వాద్రోమావలిర్యస్యాస్తస్యా దక్షిణస్యా దిశో విగాహి నితరాం వ్యాపకమ్ అన్తకస్య దిక్పతిత్వాద్దక్షిణదిక్స్థం తద్వాహనం మహిష ఏవ ధ్వాన్తాయతే కజ్జలనీలోఽన్ధకార ఇవాచరతి। వివస్వాన్ సూర్యః యద్యమవాహనం దూరాద్వీక్ష్య సహజాశ్వమహిష- వైరస్మరణాద్బిభ్యతః సభయాన్ స్వానశ్వాన్ గృహీత్వాపసృతః పలాయిత ఇవ దక్షిణదిశి తిమిరం యమమహిషవచ్ఛోభత ఇత్యర్థః। అన్తకపదేన తద్వాహనస్య దారుణత్వం సూచితమ్, అత ఏవ తతోఽప్యశ్వానాం భయం

యుక్తమ్। ధ్వాన్తాయతే, 'ఉపమానాదాచారే' (౩।౧।౧౦), 'కర్తుః క్యజ్—' (౩।౧।౧౧) ఇతి క్యజన్తాత్తజ్। 'సేతురాలౌ స్త్రియాం పుమాన్' ఇత్యమరః॥౨౭॥

ప్రతీచీవ్యాపి తమో వర్ణయతి—

పక్వం మహాకాలఫలం కిలాసీత్ప్రత్యగ్గిరేః సానుని భానుబిమ్బమ్।

భిన్నస్య తస్యైవ దృషన్నిపాతాద్బీజాని జానామితమాం తమాంసి॥౨౮॥

పక్వమితి॥ భానుబిమ్బం ప్రత్యగ్గిరేః ప్రతీచ్యాం వర్తమానస్యాస్తాచలస్య సానుని కాలవశాత్పక్వం మహాకాలస్యైన్ద్రవారుణ్యాః ఫలమాసీత్ కిల, అహం మన్య ఇత్యర్థః। తథా,— అహమతిపక్వత్వాద్వృన్తశ్లథత్వాదుచ్చతరప్రదేశాదధస్తాద్ దృషది శిలాయాం నిపాతాత్తదభిఘాతాద్ధేతోర్భిన్నస్య విదీర్ణస్య తస్య భానుబిమ్బరూపస్య మహాకాలఫలస్య కృష్ణతమాని బీజాన్యేవ తమాంసీతి జానామితమాం నితరాం మన్యే। పర్వతాదికఠినభూసముద్భవం జమ్బీరవర్తులం పక్వం సదతిరక్తం కృష్ణబీజం మహాకాలఫలం గ్రహోపసర్గనివారణార్థం గృహద్వారే వృద్ధైర్బధ్యతే। అస్తమయసమయసంబన్ధాత్పరిణతకాలం రక్తం మహతః కాలస్య ఫలభూతం చ భానుబిమ్బం మహాకాలఫలమివ, తమాంసి చ విదీర్ణస్య తస్య కృష్ణతమాని బీజానీవ ప్రసరన్తీత్యర్థః। అన్యదిగపేక్షయా ప్రతీచ్యాం సాయంసమయే సూర్యసంధ్యాసంబన్ధినః ప్రకాశస్యాసన్నత్వాదల్పాన్ధకారసూచనార్థం తమసాం బీజత్వేన నిరూపణమ్॥౨౮॥

ఉదీచీవ్యాపి తమో వర్ణయతి—

పత్యుర్గిరీణామయశః సుమేరుప్రదక్షిణాద్భాస్వదనాదృతస్య।

దిశస్తమశ్చైత్రరథాన్యనామపత్రచ్ఛటాయా మృగనాభిశోభి॥౨౯॥

పత్యురితి॥ చైత్రరథం కుబేరవనం తదేవాన్యన్నామ యస్యాస్తాదృశీ పత్రచ్ఛటా పత్రవల్లీ యస్యాశ్చైత్రరథాఖ్యవనరూపపత్రవల్లీకాయా ఉత్తరస్యా దిశో మృగనాభిః పత్రవల్లీరచనాసాధనభూతా కస్తూరీ తద్వచ్ఛోభతే ఏవంశీలం కృష్ణతమం తమో గిరీణాం పత్యుర్హిమాచలస్యాయశ ఏవ। యతః— సుమేరోః ప్రదక్షిణీకరణాద్భాస్వతా

సూర్యేణానాదృతస్యావజ్ఞాతస్య। హిమాద్రిర్యద్యపి గిరీణాం పతిః, తథాపి సూర్యానాదృతత్వాద్ధీన ఏవ, మేరురేవ మహాన్। 'అస్యోద్యానం చైత్రరథమ్' ఇత్యమరః॥౨౯॥

ఊర్ధ్వదిగ్వ్యాపి తమో వర్ణయతి—

ఊర్ధ్వం ధృతం వ్యోమ సహస్రరశ్మేర్దివా సహస్రేణ కరైరివాసీత్।

పతత్తదేవాంశుమతా వినేదం నేదిష్ఠతామేతి కుతస్తమిస్రమ్॥౩౦॥

ఊర్ధ్వమితి॥ తమాలశ్యామలం యద్వ్యోమ దివా సహస్రరశ్మేః సహస్రసంఖ్యైః కరైః కిరణైః, అథ చ,— హస్తైః ఊర్ధ్వం దూరోచ్చప్రదేశే ధృతమివాసీత్, తన్నభ ఏవేదం తమాలశ్యామలమంశుమతా వినా సాయంసమయే సూర్యవినాశాద్ ధారకేణ తేన వినాధఃపతత్సత్ నేదిష్ఠతామతితమాం నైకట్యమేతి। తమిస్రం కుతః కస్మాదాగతమ్, అపి తు తిమిరం నామ కిమపి నాస్తి, కింతు నికటీభవద్గగనమేవ తమిస్రమిత్యర్థః। పతద్వ్యోమైవ తమిస్రం కుతో భూమౌ నికటతామేతి, నతు తదతిరిక్తం తమోఽస్తీతి వా, అన్యదపి ప (త) త్కస్యచిత్కరాభ్యామూర్ధ్వం ధార్యతే, తదభావేఽధః పతత్యేవ। నేదిష్ఠతామ్, అతిశాయనే ఇష్ఠని 'అన్తికవాఢయోః–' (౫।3।౬3) ఇతి నేదాదేశః। కుతః, పక్షే సార్వవిభక్తికస్తసిః॥౩౦॥

అధోదిగ్వ్యాపి తమో వర్ణయతి—

ఊర్ధ్వార్పితన్యుబ్జకటాహకల్పే యద్వ్యోమ్ని దీపేన దినాధిపేన।

న్యధాయి తద్భూమమిలద్గురుత్వం భూమౌ తమః కజ్జలమస్ఖలత్కిమ్॥౩౧॥

ఊర్ధ్వేతి॥ సామర్థ్యాద్విధినా ఊర్ధ్వం సూర్యదీపస్యైవోపరి భాగే అర్పితో న్యుబ్జః కజ్జలధారణార్థమధోముఖో మహాన్ కటాహః కర్పరం తత్కల్పే తత్తుల్యే కృష్ణతమే వ్యోమ్ని అధికరణే ప్రకాశకారిణా కజ్జలధారణార్థేన దినాధిపేనైవ దీపేన కరణేన యత్కజ్జలం న్యధాయి న్యస్తమ్, తత్కజ్జలమేవ తమో భూమ్నా క్రమసంజాతబాహుల్యేన కృత్వా మిలద్ యుక్తం పతనాఖ్యకర్మకారణం గురుత్వం యస్య తాదృశం సద్భూమావస్ఖలత్ కిమ్। అతిభారేణ పతితం కిమ్ ? గురుత్వాద్ధి పతనం యుక్తం, తత్కజ్జలమేవ భూమౌ పతితం కిమ్ ? అపి తు

తమో నామ న కించిదిత్యర్థం ఇతి వా। కజ్జలమపి కర్పరే ధృతం క్రమేణ బహు భవద్గురుత్వాదధః పతతి। 'కటాహః కర్పరే తథా' ఇతి నిఘణ్టుః। ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్॥౩౧॥

ధ్వాన్తైణనాభ్యా శితినామ్బరేణ దిశః శరైః సూనశరస్య తారైః।

మన్దాక్షలక్ష్యా నిశి మామనిన్దౌ సేర్ష్యా భవాయాన్త్యభిసారికాభాః॥౩౨॥

ధ్వాన్తేతి॥ ధ్వాన్తేనైవైణనాభ్యా కస్తూర్యా। తథా,– శివినా నీలేనామ్బరేణ గగనేన, అథ చ,— వస్త్రేణ యద్వా,— ధ్వాన్తైణనాభ్యా కృత్వా నీలేన గగనేనోపలక్షితాః। తథా,— నిశితత్వాత్పుష్పతుల్యరూపత్వాచ్చోజ్జ్వలైః తారైర్నక్షత్రైరేవ సూనశరస్య కామస్య శరైరుపలక్షితాః, అథ చ,— తారైరుజ్జ్వలైః పుష్పైరుపలక్షితాః। తథా,— ప్రకాశాభావాన్మన్దాక్షైర్మన్దనయనైర్నరైర్లక్ష్యా లక్షణీయాః, అథ చ,— మన్దాక్షస్య లజ్జాయా విషయభూతాః సలజ్జాః। అత ఏవాభిసారికాభాః స్వైరిణీతుల్యా దిశోఽనిన్దౌ చన్ద్రరహితాయామనుదితచన్ద్రత్వాచ్ఛ్యామాయాం నిశి మామాయాన్తి ప్రత్యాగచ్ఛన్తి। తస్మాత్సపత్నీభ్రాన్త్యా త్వం సేర్ష్యా భవ। అభిసారికా అపి శుభ్రాయాం రాత్రౌ శుభ్రవస్త్రాద్యాభరణాః, కృష్ణాయాం చ రాత్రౌ కృష్ణవస్త్రాద్యాభరణాః సమాయాన్తి, తా అపి కస్తూరీకృతాఙ్గరాగా నీలవసనాః ప్రచ్ఛన్నధృతపుష్పాః కామబాణపీడితాః సలజ్జాః సత్యః కాముకం ప్రతి సమాయాన్తి, తదీయనాయికా చ సేర్ష్యా భవతి, తథా దిశోఽపీత్యర్థః। సర్వా అపి దిశ ఏకత్ర మిలితా ఇతి ప్రతీతిః। తిర్యగ్వ్యాపి తమో వర్ణితమనేన। 'కాన్తార్థినీ తు యా యాతి సంకేతం సాభిసారికా' ఇతి। 'మన్దాక్షమన్దాః' ఇతి పాఠే మన్దనయనానామల్పదృశ్యాస్తమోబాహుల్యాత్। అథ చ,— తమోబాహుల్యాన్మన్దాక్ష్యః, అత ఏవ మన్దగమనా ఇత్యర్థః। 'తార' శబ్దః పూర్వవత్। మన్దాక్షేతి పుంవద్భావః॥౩౨॥

భాస్వన్మయీం మీలయతో దృశం ద్రాఙ్మిథోమిలద్వ్యఞ్చలమాదిపుంసః।

ఆచక్ష్మహే తన్వి! తమాంసి పక్ష్మ శ్యామత్వలక్ష్మీవిజితేన్దులక్ష్మ॥౩౩॥

భాస్వదితి॥ హే తన్వి కృశాఙ్గి! భాస్వన్మయీం రవిరూపాం దక్షిణాం దృశమస్తమయవ్యాజేన ద్రాక్ శీఘ్రం మీలయతః సంకోచయతః ఆదిపుంసః శ్రీవిష్ణోర్మిథోఽన్యోన్యం మిలన్తౌ ద్వావప్యఞ్చలావూర్ధ్వాధఃపుటే యస్య నిమీలనవశాదన్యోన్యసంలగ్నపుటత్వాన్నిబిడరోమకమ్, అత ఏవ శ్యామత్వలక్ష్మ్యా విజితం నితరాం పరాభూతమిన్దులక్ష్మ యేన తాదృశం పక్ష్మ

నేత్రసంబన్ధ్యూర్ధ్వాధఃపుటపఙ్క్తీభూతరోమాణ్యేవ తమాంసి వయమాచక్ష్మహే బ్రూమః, నతు తతోఽన్యాని తమాంసీత్యర్థః। తిమిరవ్యాప్తత్వాత్కిమపి న దృశ్యత ఇతి భావః। పక్ష్మేతి జాత్యేకవచనమ్॥33॥

వివస్వతానాయిషతేవ మిశ్రాః స్వగోసహస్రేణ సమం జనానామ్।

గావోఽపి నేత్రాపరనామధేయాస్తేనేదమాన్ధ్యం ఖలు నాన్ధకారైః॥3४॥

వివస్వతేతి॥ వివస్వతా నేత్రమిత్యపరం నామధేయం యాసాం తాశ్చక్షూరూపా జనానాం గావోఽపి స్వస్య గవాం కిరణానాం సహస్రేణ సమం సహ మిశ్రా దినే మిలితాః సత్యోఽనాయిషతేవ నీతా ఇవ। యస్మాత్తేన ఖలు తేనైవేదమాన్ధ్యం ప్రకాశాభావాన్నేత్రాపగమాచ్చ రూపాగ్రహణం, నత్వన్ధకారైః కృత్వేదమాన్ధ్యమ్। తమోవశాత్కిమపి న దృశ్యత ఇతి భావః। అన్యేనాపి గోపాలేన స్వగోసహస్రేణ మిశ్రితాః పరేషామపి గావో నీయన్త ఇతి॥3४॥

ధ్వాన్తస్య వామోరు ! విచారణాయాం వైశేషికం చారు మతం మతం మే।

ఔలూకమాహుః ఖలు దర్శనం తత్క్షమం తమస్తత్త్వనిరూపణాయ॥3५॥

ధ్వాన్తస్యేతి॥ హే వామోరు అతిసున్దరోరు ! ధ్వాన్తస్య విచారణాయాం తమఃస్వరూపనిరూపణవిషయే వైశేషికం మతం షట్పదార్థసాధర్మ్యవైధర్మ్యనిరూపణాత్మకం కాణాదం దర్శనం చారు సదుపపత్తికం, నత్వన్యదితి మే మతం సంమతమ్। ఖలు యస్మాత్కారణాత్ (సంప్రదాయవిదః) తద్దర్శనం వైశేషికం శాస్త్రం ఔలూకమాహుర్వదన్తి। అత ఏవ తమసస్తత్త్వనిరూపణాయానారోపితస్వరూపనిరూపణాయ క్షమం సమర్థమ్। ఉలూకస్య ఘూకస్య సంబన్ధి దృశ్యతేఽనేనేతి దర్శనం నేత్రం హి తమస్యపి ఘటపటాదిస్వరూపాణాం యాథాత్మ్యదర్శనే సమర్థ భవతి। వైశేషికమప్యులూకాపరనామ్నా కణాదమునినా ప్రోక్తమిత్యౌలూకం దర్శనమ్। తతశ్చైతదపి తమస్తత్త్వనిరూపణాయం సమర్థమితి యుక్తమిత్యర్థం ఇతి శబ్దచ్ఛలమ్। వైశేషికదర్శనే చ కిమిదం తమో భావరూపమ్ అభావరూపం వేతి సందేహే 'భాసామభావ ఏవ తమః' ఇతి సూత్రావిరోధేన వ్యోమశివాచార్యాదయః షట్పదార్థవైధర్మ్యేణాభావరూపమేవ తమో న్యరూపయన్। శ్రీధరాచార్యాస్త్వారోపితం భూరూపమేవ తమ ఇతి నిర్వర్ణ్య భాసామభావే సత్యేవ తమఃప్రతీతేర్భాభావ ఏవ తమ ఇత్యుక్తమితి సూత్రవిరోధం పర్యహార్షుః। ఏతదసహమానాః శ్రీమదుదయనాచార్యాదయః పునర్భాసామభావమేవ తమస్త్వేన నిరణైషుః।

యస్మాత్తదౌలూకం దర్శనం వైశేషికాదిశాస్త్రం తమస్తత్త్వనిరూపణాయాం క్షమం సమర్థమాహురితి వాన్వయః। మహత్యన్ధకారే సత్యపి ఘటాదిపదార్థజాతం కో వా పశ్యతీతి ధ్వాన్తనిరూపణాయాం క్రియమాణాయాం ఘూకనేత్రమేవ చారు సర్వేభ్యోఽప్యధికమితి మమ మతం మతం పునఃపునః సంమతమిత్యర్థః। ఉలూకనేత్రమేవ మహాన్ధకారే ఘటాది విలోకయితుం సమర్థమ్। అన్యదీయనేత్రాణాం త్వాన్ధ్యమేవ జాతమితి భావః। యతో వైశేషికం ఘటాదీన్విశేషాన్వేత్తి తాదృశమ్। మహాన్ధకారే ఘూకనేత్రమేవ ఘటాదీన్మేదేన జానాతి, నత్వన్యదీయం నేత్రమ్, తస్మాత్తదేవ చార్వితి। తత్ర వృద్ధసంమత్యర్థముత్తరార్ధమ్। ఉలూకవృత్త్యా కణానత్తీతి కణాదః, తస్య కణాదస్యైవోలూక ఇతి నామ, తేన ప్రోక్తత్వాదౌలుకమ్। 'వామం సవ్యే ప్రతీపే చ ద్రవిణే చాతిసున్దరే' ఇతి విశ్వః। వామోరు, 'సంహితశఫ—' ఇత్యాదినోఙ్ నదీత్వాద్ధ్రస్వః। ఔలుకమ్ 'తేన ప్రోక్తమ్' (౪।౩।౧౦౧) ఇత్యణ్। పక్షే 'తస్యేదమ్' (౪।౩।౧౨౦) ఇతి॥౩౫॥

మ్లానిస్పృశః స్పర్శనిషేధభూమేః సేయం త్రిశఙ్కోరివ సంపదస్య।

న కించిదన్యత్రప్రతి కౌశికీయే దృశౌ విహాయ ప్రియమాతనోతి॥౩౬॥

మ్లానీతి॥ మ్లానిస్పృశః కాలిమస్పర్శినః శ్యామస్య, అథ చ,— చణ్డాలత్వాన్మాలిన్యయుక్తస్య నిఃశ్రీకస్య। తథా,— అభావరూపత్వాత్స్పర్శగుణ- నిషేధశ్చ భూమేః స్థానస్య, అథ చ,— చణ్డాలత్వాదేవాస్పృశ్యస్యాస్య తమసః రాజ్ఞస్త్రిశఙ్కోరివ సేయం ప్రసిద్ధా ప్రత్యక్షేణ గృహ్యమాణా చ సంపత్ బాహుల్యేన స్వరూపలాభః, అథ చ,— రాజ్యసమృద్ధిః కౌశికీయే ఔలూకే, అథ చ,— వైశ్వామిత్రే దృశౌ నేత్రే విహాయాన్యాత్కించిత్రప్రతి అపరం కిమపి వస్తు లక్షీకృత్య ప్రియం హితం నాతనోతి కరోతి కింతు తదీయే ఏవ నేత్రే లక్ష్యీకృత్య హితం కరోతి। అన్యత్రప్రతి కించిదల్పమపి ప్రియం నాతనోతీతి వా, అన్ధకారే హ్యులూకనేత్రే ఏవ పదార్థాన్పశ్యత ఇతి తత్సంపత్తయోః ప్రియా। త్రిశఙ్కోశ్చ సంపద్విశ్వామిత్రస్యైవ నేత్రయోః ప్రియా, నాన్యస్య। ఏతదుపాఖ్యానం రామాయణాదౌ ప్రసిద్ధమ్। కౌశికీయే, 'వృద్ధాచ్ఛః' (౪।౨।౧౧౪)॥౩౬॥

మూర్ధాభిషిక్తః ఖలు యో గ్రహాణాం తద్భాసమాస్కన్దితఋక్షశోభమ్।

దివాన్ధకారం స్ఫుటలబ్ధరూపమాలోకతాలోకములూకలోకః॥౩౭॥

మూర్ధేతి॥ యో రవిః నవానాం గ్రహాణాం మధ్యే ఖలు నిశ్చితం మూర్ధాభిషిక్తో రాజా। ఉలూకానాం లోకః సఙ్ఘస్తస్య రవేర్భయా దీప్త్యా సమాస్కన్దితా నితరాం పరాభూతా ఋక్షశోభా నక్షత్రకాన్తిర్యస్మింస్తత్। తథా,— స్ఫుటముపలబ్ధాని అన్యేన జనేన దృష్టాని ఘటాదిస్వరూపాణి యస్మింస్తాదృశమపి దివా కర్మీభూతం దినమన్ధకారమేవాలోకత। దినే తస్య దర్శనాశక్తేర్దినమన్ధకారరూపత్వేనైవ మేనే ఇత్యర్థః। తథా,— వ్యక్తం లబ్ధాని ఘటాదిరూపాణి యత్ర తాదృశమన్ధకారమేవాలోకమపశ్యద్దర్శనసహకారిప్రకాశరూపత్వేనైవ మేనే। (అర్థాద్రాత్రావిత్యర్థః।) అన్ధకారం స్ఫుటలబ్ధరూపమిత్యావృత్త్యా యోజ్యమ్। తేన తమసా విపరీతదృశ ఏవ భవన్తీతి వ్యజ్యతే। ఏవంవిధమన్ధకారం చ స్ఫుటమతిప్రసిద్ధం శుక్లభాస్వరాత్మకం లబ్ధం రూపం యేన తాదృశమాలోకమేవాపశ్యత్। కృష్ణరూపమపి తమః శుక్లభాస్వరాలోకత్వేనాపశ్యదితి విరుద్ధమిత్యర్థః। అథ చ,— యో గ్రహరాజః సూర్యః, ఆక్రాన్తనక్షత్రలక్ష్మీకాం తద్భాసం సూర్యదీప్తిమేవాయములూకలోకో దివా దినేఽన్ధకారమపశ్యత్। రాత్రౌ చాన్ధకారమాలోకమపశ్యత్। దినే సూర్యాలోక ఏవ తమః, రాత్రౌ చ తమ ఏవ సూర్యాలోక ఇతి దదర్శేత్యర్థః। కీదృశీం తద్భాసమ్— కీదృశమన్ధకారమ్— స్ఫుటముపలబ్ధాని ఘటాదిరూపాణి యస్యామన్యజనేన తాదృశీమ్, స్ఫుటం సంజాతస్వరూపలాభం చేత్యన్ధకారస్య నపుంసకత్వాన్నపుంసకైకశేషైకవద్భావేన వా వ్యాఖ్యేయమ్। సూర్యదీప్త్యాఽసమాస్కన్దితాఽపరాభూతా నక్షత్రలక్ష్మీర్యత్ర తమ్, అన్ధకారవిశేషణం వా। రాత్రౌ సూర్యదీప్తేరభావాదతిరస్కృతనక్షత్రశోభమిత్యర్థః। సూర్యదీప్తేరేవ సమాస్కన్దనసామర్థ్యాత్తమసైవ రాత్రౌ యతిరస్కరణం తేన నక్షత్రశోభా యస్మిన్నితి వా ఇత్యాదివ్యాఖ్యానాని జ్ఞాతవ్యాని। '°లక్ష్మీమ్' ఇతి పాఠే— నదీత్వేఽపి సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాత్కబభావః। 'మూర్ధాభిషిక్తో రాజన్యః', 'అన్ధకారోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః॥౩౭॥

దినే మమ ద్వేషిణి కీదృగేషాం ప్రచార ఇత్యాకలభాయ చారీః।

ఛాయా విధాయ ప్రతివస్తులగ్నాః ప్రావేశయత్ప్రష్టుమివాన్ధకారః॥౩౮॥

దిన ఇతి॥ అన్ధకార ఇత్యాకలనాయ సామస్త్యేన జ్ఞానార్థం ప్రతివస్తులగ్నాః పదార్థమాత్రసంబద్ధాః ప్రతిచ్ఛాయా ఏవ చారీర్గూఢార్థవేదికాశ్చరనారీః విధాయ చారపదం తాభ్యో దత్త్వా దినం ప్రతి సంప్రేష్య సమాగతాస్తాస్తత్రత్యవృత్తాన్తం ప్రష్టుమివ పునః ప్రావేశయత్। నిజనైకట్యమిత్యర్థాత్। ఇతి కిమ్— మమాన్ధకారస్య ద్వేషిణి మామసహమానే దినే విషయే ఏషాం వస్తూనాం కీదృక్ ప్రచారో విహరణం స్నేహాదివ్యవహారశ్చేతి। దివా ప్రతిపదార్థసంబద్ధాశ్ఛాయా ఏవ రాత్రౌ సమాగత్య మిలితా నిజస్వామినమన్ధకారం ప్రావిశన్। రాత్రౌ హి ప్రకాశాభావే ఛాయా అన్ధకారేణ సహైకీభవతీతి తత్సంబన్ధాదేవ మహానన్ధకారః

ప్రతీయత ఇతి భావః। ఏతేన ప్రతిచ్ఛాయాపి తమ ఏవేతి వర్ణితమ్। అన్యోఽపి రాత్రౌ లోకస్థితిం జ్ఞాతుకామః స్త్రీణాం సర్వత్ర ప్రవేష్టుం శక్యత్వాచ్చారనారీః సంప్రేష్య తత్రత్యం వృత్తాన్తం విచార్య సమాగతాస్తాః ప్రష్టుమాత్మసవిధం ప్రవేశయతి। ఛాయా ఏవ చారీః ప్రతివస్తులగ్నా విధాయేతి వా। చారపదం దత్త్వా పదినః ప్రత్యేకం ప్రేషయామాస। అత ఏవ తా దినే ప్రతివస్తులగ్నా దృశ్యన్త ఇతి వా। చారీః, పుంయోగాన్ఙీష్॥౩౮॥

ఇదానీం చన్ద్రోదయం వర్ణయితుముపక్రమతే—

ధ్వాన్తస్య తేన క్రియమాణయేత్థం ద్విషః శశీ వర్ణనయాఽథ రుష్టః।

ఉద్యన్నుపాశ్లోకి జపారుణశ్రీర్నరాధిపేనానునయేచ్ఛయేవ॥౩౯॥

ధ్వాన్తస్యేతి॥ తేన నరాధిపేన నలేన ఇత్థం క్రియమాణయా ద్విషః శత్రుభూతస్య ధ్వాన్తస్య వర్ణనయా రుష్టః క్రుద్ధ ఇవ జపాకుసుమవదరుణా శ్రీర్యస్య స ఉద్యన్నుదయం ప్రాప్నువన్ శశీ తేనైవ రాజ్ఞాథానన్తరమనునయేచ్ఛయేవ ప్రసాదనవాఞ్ఛయేవోపాశ్లోకి శ్లోకైః స్తోతుమారమ్భి। అన్యోఽపి వైరివర్ణనయా రుష్టః సన్నరుణో భవతి, తత్పరిహారార్థముదితః సన్ వర్ణకేన ప్రసాదనార్థం స్తూయతే। ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। 'ఇవ' శబ్దస్యోభయత్ర యోజనా వా। ఉపాశ్లోకి, 'సత్యా–' (౩।౧।౨౫) ఇతి ణిజన్తాత్కర్మణి ణిచ్॥౩౯॥

పశ్యావృతోఽప్యేష నిమేషమద్రేరధిత్యకాభూమితిరస్కరిణ్యా।

ప్రవర్షతి ప్రేయసి ! చన్ద్రికాభిశ్చకోరచఞ్చూచులుకప్రమిన్దుః॥౪౦॥

పశ్యేతి॥ హే ప్రేయసి ప్రాణప్రియే ! ఏష ఇన్దుశ్చన్ద్రికాభిశ్చకోరాణాం చన్ద్రికాస్రవదమృతపాయినాం పక్షిణాం చఞ్చ్వ ఏవ చులుకాస్తాన్పూరయిత్వా ప్రకర్షేణ వర్షతి సుధామిత్యర్థాత్। యావతా చకోరచఞ్చూపూరణం భవతి తావత్ప్రమాణం వర్షతీత్యర్థః। త్వం పశ్య। కింభూతః— అద్రేరుదయాచలస్యాధిత్యకాభూమ్యోర్ధ్వశిఖరేణైవ తిరస్కరిణ్యా జవనికయా నిమేషలక్షణమత్యల్పకాలమావృతోఽపి సన్। సంపూర్ణానుదితోఽపి ప్రథమచన్ద్రికాభిరేవ చకోరాణామానన్దం కరోతి, కిం పునరుదితః సన్నితి భావః। అన్యోఽప్యుపకారీ దూరస్థోఽప్యుదయోన్ముఖోఽన్యేషాముపకరోతి। చులుకప్రమ్, 'వర్షప్రమాణే—' (౩।౪।౩౨) ఇత్యాదినా పూరేర్ణముల్, ఊకారలోపశ్చ॥౪౦॥

ధ్వాన్తే ద్రుమాన్తానభిసారికాస్త్వం శఙ్కస్వ సఙ్కేతనికేతమాప్తాః।

ఛాయాచ్ఛలాదుజ్ఝితనీలచేలా జ్యోత్స్నానుకూలైశ్చరితా దుకూలైః॥౪౧॥

ధ్వాన్త ఇతి॥ హే ప్రియే! త్వం చన్ద్రోదయాత్పూర్వం ధ్వాన్తే సతి ద్రుమాన్తాన్ తరునికటదేశానేవ వృక్షాధోభాగానేవ సంభోగార్థం కాముకదత్తం సంకేతనికేతమాప్తాః ప్రాప్తా అభిసారికాః స్వైరిణీః శఙ్కస్వ సంభావయ। తథా,— ఇదానీం చన్ద్రోదయే సతి వృక్షాధోభాగవర్తిఛాయాచ్ఛలాదుజ్ఝితం పూర్వం ధృతం తమోనుకూలం నీలం చేలం వస్త్రం యాభిస్తాదృశీః సతీః సవర్ణత్వాజ్జ్యోత్స్నానుకూలైశ్చన్ద్రికానుగుణైర్ధవలతరైర్దుకూలైరుపలక్షితాః సతీశ్చలితాః సంభోగం కృత్వా స్వగృహం ప్రతి పునః పరావృత్తాస్త్వం సంభావయ। తమసి సత్యేవ కేనాపి న జ్ఞాతవ్యమితి బుద్ధ్యా నీలం వస్త్రం పరిధాయ సంకేతస్థానమాగతాః, చన్ద్రోదయే పునర్నీలవస్త్రపరిధానే పూర్వవద్భీత్యా తత్త్రైవ విహాయ శ్వేతం దుకూలం సవర్ణత్వాత్పరిధాయ పరావృత్తాః కేనాపి న జ్ఞాతాః। 'నీలచోలాః–' ఇతి పాఠే— చోలః కూర్పాసః॥౪౧॥

త్వదాస్యలక్ష్మీముకురం చకోరైః స్వకౌముదీమాదయమానమిన్దుమ్।

దృశా నిశేన్దీవరచారుభాసా పిబోరు రమ్భాతరుపీవరోరు!॥౪౨॥

తదితి॥ హే రమ్భాతరువదతిపీవరావూరూ యస్యాస్తత్సంబుద్ధిః, త్వం నిశాయామిన్దీవరం నీలోత్పలం తద్వచ్చావీం భా యస్యాస్తయా దృశా ఉరు సాదరమిన్దుబిమ్బం విలోకయ। కింభూతమ్– తవాస్యలక్ష్మ్యా ముఖశోభాయా అవలోకనార్థం ముకురం దర్పణమివ। తథా,– చకోరైః ప్రయోజ్యైః కౌముదీమాదయమానం నిజకౌముదీం చకోరాన్ పాయయమానమ్। ఉదితే చన్ద్రే చకోరాః సానన్దా జాతాః, నీలోత్పలాని చ వికసితానీతి భావః। ఏతేనేన్దోః పరోపకారిత్వం సూచితమ్। వికసితేన్దీవరతుల్యయా దృశా పిబేత్యనేన చన్ద్రోదయే హీన్దీవరం వికసతి, త్వం చైవంభూతయా దృశా యదా చన్ద్రమవలోకయిష్యసి, (తదా) జనస్త్వద్దృశం చన్ద్రావలోకనవికసిత- మిన్దీవరమేవైతదితి జ్ఞాస్యతీతి సూచితమ్। దివా సంకోచాదసాదృశ్యమితీన్దీవరస్య వికసితత్వద్యోతనార్థం 'నిశా' పదమ్। చకోరైః, 'గతిబుద్ధి–' (౧।౪।౫౨) ఇతి కర్మత్వప్రాప్తావపి 'ఆదిఖాద్యోర్న (వాం ౧౧౦౯) ఇతి ప్రతిషేధాత్కర్తరి తృతీయా। ఆదయమానం, నిగరణార్థత్వాత్పరస్మైపదప్రాప్తావపి 'అదేః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః' ఇతి నిషేధాత్ 'ణిచశ్చ' (౧।౩।౭౪) ఇతి తఙ్॥౪౨॥

అసంశయం సాగరభాగుదస్థాత్పృథ్వీధరాదేవ మథః పురాయమ్।

అముష్య యస్మాదధునాపి సిన్ధౌ స్థితస్య శైలాదుదయం ప్రతీమః॥४३॥

అసంశయమితి॥ పురా పూర్వం సాగరభాక్ సముద్రగర్భస్థోఽయం చన్ద్రః మథో దణ్డభూతాత్పృథ్వీధరాత్పర్వతాన్మన్దరాద్రేరేవ హేతోరుదస్థాదుత్పన్న ఇతి అసంశయం నిశ్చితమ్। పురాణాదౌ యదేవం శ్రూయతే తత్సత్యమిత్యర్థః। పురా ఉదస్థాత్ప్రథమసంభవావసరే తస్మాదేవ సముత్థిత ఇతి వా। తత్ర హేతుమాహ— యస్మాద్ధేతోరధునాపి సంభవాన్తరావసరేఽపి సిన్ధౌ స్థితస్య సాగరగర్భస్థస్యాప్యముష్య చన్ద్రస్య శైలాదుదయాచలాదేవోదయముత్పత్తిం ప్రతీమో జానీమః। ప్రత్యహం సాగరస్థస్యాప్యస్యా- చలోత్పత్తిశీలత్వరూపలిఙ్గదర్శనాత్సముద్రమథనే ప్రథమసంభవావసరేఽప్యయమచలాదేవోత్పన్న ఇతి నిశ్చినుమ ఇత్యర్థః। ఉదయాచలశిఖరం చన్ద్రోఽతిక్రామతీతి భావః॥४३॥

నిజానుజేనాతిథితాముపేతః ప్రాచీపతేర్వాహనవారణేన।

సిన్దూరసాన్ద్రే కిమకారి మూర్ధ్ని తేనారుణశ్రీరయముజ్జిహీతే॥४४॥

నిజేతి॥ నిజానుజేన ఏకస్మాత్సిన్ధోరుత్పన్నతయాఽస్మాచ్చన్ద్రాత్ పశ్చాజ్జాతేన కనీయసా భ్రాత్రా ప్రాచీపతేరిన్ద్రస్య వాహనవారణేన ప్రాచ్యాం స్థితేనైరావతేనా- తిథితాముపేతః ప్రాప్తః। ప్రాచ్యాముదితత్వాత్తత్సవిధం ప్రాప్తః సన్నయం చన్ద్రోఽగ్రజత్వాత్సిన్దూరేణ సాన్ద్రే మూర్ధ్ని అకారి కృతః కిమ్। గౌరవాన్నమస్కారపూర్వం శిరస్యారోపితః కిమిత్యర్థః। తేన సాన్ద్రసిన్దూరశిరఃస్థాపనేన హేతునా లగ్నసిన్దూరవశాదయమరుణశ్రీరారక్తశోభః ఉజ్జిహీతే ఉదేతి। ఉజ్జిహీతే కిమితి వా। ఉదితశ్చన్ద్రః సిన్దూరరక్తో దృశ్యత ఇత్యర్థః॥४४॥

యత్ప్రీతిమద్భిర్వదనైః స్వసామ్యాదచుమ్బి నాకాధిపనాయికానామ్।

తతస్తదీయాధరయావయోగాదుదేతి బిమ్బారుణబిమ్బ ఏషః॥४५॥

యదితి॥ వృత్తత్వాదిగుణయోగేన స్వసామ్యాత్ప్రీతిమద్భిర్నాకాధిపస్యేన్ద్రస్య నాయికానాం వదనైర్యద్యస్మాత్స్వసవిధమాగత ఏష చన్ద్రోఽచుమ్బి చుమ్బితః,

తస్మాద్ధేతోస్తస్మాచ్చుమ్బనాద్వా తదీయానాం దేవేన్ద్రనాయికానామధరేషు న్యస్తో యావో ఽలక్తస్తస్య యోగాత్సంబన్ధాద్ధేతోర్బిమ్బవత్పక్వబిమ్బీఫలవదరుణం బిమ్బం మణ్డలం యస్య తాదృశ ఉదేతి। అన్యోఽపి సమానః సఖా సవిధమాగతః సన్ సఖ్యా ప్రీత్యా చుమ్బ్యతే। ముఖైరితి బహువచనేన తత్ర ప్రదేశే యుగపదేవ చుమ్బనాద్బహులయావక-యోగాత్సకలస్యాపి చన్ద్రబిమ్బస్య రక్తత్వం యుక్తమితి సూచితమ్॥౪౫॥

విలోమితాఙ్కోత్కిరణాద్దురూహదృగాదినా దృశ్యవిలోచనాది।

విధిర్విధత్తే విధునా వధూనాం కిమాననం కాఞ్చనసఞ్చకేన॥౪౬॥

విలోమితేతి॥ విధిర్బ్రహ్మా విధునా చన్ద్రేణైవ కాఞ్చనస్య సఞ్చకేన బిమ్బకేన కృత్వా వధూనామతిరమణీయమాననం విధత్తే కిమ్ ? యతః కింభూతేన— విలోమితః పరాఙ్ముఖః కృతః స్వప్రభయా జితః అఙ్కః కలఙ్కో యేన తాదృశాదుత్కృష్టాదతితేజస్వినః కిరణాద్ధేతోర్దురూహౌ దుస్తర్క్యౌ దృగాదిర్నేత్రాద్యవయవో యస్య, అథ చ,— విపరీతీకృతానామఙ్కానాం నేత్రాదినిర్మాణార్థం నిమ్నోన్నతాంశచిహ్నస్థానానాముత్కిరణం సంఘటనం తస్మాద్ధేతోః సాక్షాదలక్ష్యనేత్రకర్ణనాసికాద్యవయవేన। ఆననం తు సాక్షాద్దృశ్యా విలోచననాసాకర్ణాద్యవయవా యస్య తాదృశమ్। తస్మాద్బ్రహ్మా స్త్రీముఖం చన్ద్రరూపేణ మహారాష్ట్రభాషయా ఠసాఖ్యేన స్వర్ణస్య సఞ్చకేన నిర్మమే। సఞ్చకే హి నిష్పాద్యస్య వస్తునో నిమ్నోన్నతభాగా విపరీతా ఏవోత్కీర్యన్తే। తత్ర చ నేత్రాద్యవయవా దుర్జ్ఞేయా భవన్తి, తన్నిర్మితే ముఖాదౌ చ దృశ్యా భవన్తి, తస్మాదేవం తర్క్యన్త ఇత్యర్థః। ఉదితమాత్రశ్చన్ద్రో ఽత్యుత్తమసువర్ణసఞ్చకవద్రక్తో దృశ్యత ఇతి భావః। ఉత్తమం సువర్ణం రక్తవర్ణం భవతి। ఆననమితి జాత్యేకవచనమ్॥౪౬॥

అనేన వేధా విపరీతరూపవినిర్మితాఙ్కోత్కిరణాఙ్గకేన।

త్వదాననం దృశ్యదృగాద్యలక్ష్యదృగాదినైవాకృత సఞ్చకేన॥

అనేనేతి॥ వేధాః విపరీతరూపం యథా తథా వినిర్మితముక్తవిధమఙ్కోత్కిరణం యత్ర తాదృశమఙ్గం యస్య తేన। తథా,— అలక్ష్యదృగాదినానేన చన్ద్రేణైవ సఞ్చకేన దృశ్యం సున్దరతరమ్, అథ చ,— ప్రత్యక్షదర్శనయోగ్యం దృగాది యస్య తాదృశం త్వదాననమకృత। త్వదాననమేవాకృత న త్వన్యాననమితి వా। అయమేవాత్ర శ్లోకే విశేషః। అయం శ్లోకః క్షేపకః॥

అస్యాః సురాధీశదిశః పురాసీద్యదమ్బరం పీతమిదం రజన్యా।

చన్ద్రాంశుచూర్ణవ్యతిచుమ్బితేన తేనాధునా నూనమలోహితాపి॥౪౭॥

అస్యా ఇతి॥ హే భైమి ! అస్యాః సురాధీశస్యేన్ద్రస్య దిశః యదిదమమ్బరం గగనం వస్త్రం చ పురా చన్ద్రోదయాత్ పూర్వం రజన్యా రాత్ర్యా హరిద్రయా చ పీతం తమోవ్యాప్తత్వాదదృశ్యం పీతవర్ణం చాసీత్, తేనామ్బరేణ గగనేన వస్త్రేణ చాధునా చన్ద్రోదయే చన్ద్రాంశూనాం చూర్ణైః శ్లక్ష్ణసూక్ష్మతేజోలేశైః కర్తృభిర్వ్యతిచుమ్బితేనాతితరాం స్పృష్టేన సతా చన్ద్రాంశువచ్ఛుభ్రతరేణ చూర్ణేన తామ్బూలసాధనచూర్ణద్రవ్యేణ స్పృష్టేన సతా నూనమలోహితాయి ఆరక్తీభూతమ్। యత్తమసా పూర్వం నీలమభూత్తదేవేదానీముద్యచ్చన్ద్రా-లోహితకరసంస్పర్శాద్రక్తం జాతమిత్యర్థః। హరిద్రయా పీతవర్ణం వస్త్రం చూర్ణేన యుక్తం సద్రక్తం భవతి। దేవేన్ద్రస్త్రియాశ్చ వస్త్రాణి నానావర్ణాని యుక్తాని। చన్ద్రాంశవ ఏవ చూర్ణమితి వా। అలోహితాయి, లోహితాదిక్యషన్తాద్భావే ణిచ్॥౪౭॥

తానీవ గత్వా పితృలోకమేనమరఞ్జయన్యాని స జామదగ్న్యః।

ఛిత్త్వా శిరోఽస్రాణి సహస్రబాహోర్విస్త్రాణి విశ్రాణితవాన్పితృభ్యః॥౪౮॥

తానీతి॥ సోఽతివీరో జామదగ్న్యః సహస్రబాహోః శిరశ్ఛిత్త్వా విస్రాణ్యామగన్ధీని యాన్యస్రాణి రక్తాని పితృభ్యో జమదగ్న్యాదిభ్యో విశ్రాణితవాన్దత్తవాన్। యై రక్తైః ప్రతిజ్ఞాతం పితృతర్పణం కృతవాన్। తాన్యేవ రక్తాని మన్త్రబలాత్పితృలోకం గత్వా ప్రాప్య పితృలోకాధీన (శ) మేనం చన్ద్రమరఞ్జయన్ రక్తం చక్రురివ। 'చన్ద్రో వై పితృలోకః' ఇతి శ్రుతేః। చన్ద్రో రక్తవర్ణో దృశ్యత ఇతి భావః। పరశురామః సహస్రార్జునం హత్వా తదీయై రక్తైః పితృతర్పణం కృతవానితీతిహాసః। 'విస్రం స్యాదామగన్ధి యత్' ఇత్యమరః॥౪౮॥

అకర్ణనాసస్త్రపతే ముఖం తే పశ్యన్న సీతాస్యమివాభిరామమ్।

రక్షోస్రవర్ణీ బత లక్ష్మణాభిభూతః శశీ శూర్పణఖాముఖాభః॥౪౯॥

అకర్ణేతి॥ హే ప్రియే ! శశీ సితాస్యమివాభిరామం కర్ణాదికృతశోభం తే ముఖం పశ్యన్నన్న త్రపతే న లజ్జతే బత చిత్రమ్। కింభూతః— న విద్యతే కర్ణనాసం స్వభావాదేవ యస్య సః।

తథా రక్తా ఆరక్తా ఉస్రాః కిరణాస్తద్వర్ణశీలః, శోణశ్చాసౌ కిరణవర్ణీ చ తాదృశో వా। తథా,— లక్ష్మణా కలఙ్కేనాభిభూత ఆక్రాన్తమధ్యః, అత ఏవ శూర్పణఖాయా రావణభగిన్యా ముఖవదాభా యస్య స తద్వదనతుల్యః। ఏషు లజ్జాకారణేషు సత్స్వపి న లజ్జతే తచ్చిత్రమిత్యర్థః। త్వన్ముఖం పశ్యన్నప్యుదయత్యేవ, స్వం ప్రకాశయతి చ, తస్మాదేవ న లజ్జతే ఇతి జ్ఞాయతే। అన్యో హ్యకర్ణనాసో లజ్జతే, అయం తు తాదృశోఽపి న లజ్జత్ ఇత్యపి చిత్రమేవ। శూర్పణఖాముఖమపి లక్ష్మణేన పరాభూతం ఛిన్నకర్ణనాసత్వాద్రుధిరవర్ణి సద్రామమభి లక్షీకృత్య వర్తమానమ్, అత ఏవాభి భయరహితం చ, సీతాముఖం పశ్యదపి న లజ్జతే, తదనన్తరమపి ప్రౌఢివాదప్రకటనాత్ 'అభి 'శబ్దస్యావృత్తిః కార్యా। 'లక్ష్మ'-శబ్దో నాన్తః, పక్షేఽకారాన్తః॥౪౯॥

ఆదత్త దీప్రం మణిమమ్బరస్థ దత్త్వా యదస్మై ఖలు సాయధూర్తః।

రజ్యత్తుషారద్యుతికూటహేమ తత్పాణ్డు జాతం రజతం క్షణేన॥౫౦॥

ఆదత్తేతి॥ హే భైమి ! సాయంకాలరూపో ధూర్తో యద్ రజ్యన్నుదయకాలే రక్తీభవంస్తుషారద్యుతిశ్చన్ద్ర ఏవ లేపవశాద్రజ్యత్ కూటహేమ కృత్రిమం సువర్ణమస్మై గగనాయ మూల్యరూపేణ దత్త్వా దీప్రం ప్రకాశమానమమ్బరస్య మణిం సూర్యమాదత్త జగ్రాహ। తదలీకం హేమ క్షణమాత్రేణ పాణ్డు శుభ్రం రజతం ఖలు రూప్యమివ జాతమ్। ధూర్తో హి రూప్యం లేపాదిభిరుపలిప్తం సువర్ణీకృత్య దదాతి, వస్త్రాన్తరస్థమపి ప్రసరద్దీప్తికం రత్నం చ గృహ్ణాతి। ఉదయానన్తరమతిక్రాన్తకియత్కాలత్వాద్రక్తిమానం పరిత్యజ్య చన్ద్రో రూప్యవద్ధవలో జాత ఇతి భావః। ఘఞన్తోఽత్ర 'సాయ'-శబ్దః ' సాయం'శబ్దసమానార్థః॥౫౦॥

బాలేన నక్తంసమయేన ముక్తం రౌప్యం లసద్బిమ్బమివేన్దుబిమ్బమ్।

భ్రమిక్రమాదుజ్ఝితపట్టసూత్రనేత్రావృతిం ముఞ్చతి శోణిమానమ్॥౫౧॥

బాలేనేతి॥ హే ప్రియే ! రౌప్యం రాజతం రజతమయం లసద్విలసమానం డిమ్బం బాలక్రీడాసాధనం భ్రమరకమివేన్దుబిమ్బం కర్తృ భ్రమిక్రమాద్భ్రమణపరిపాట్యా, అథ చ,— ఊర్ధ్వదేశగమనక్రమేణోజ్ఝితా త్యక్తా యా పట్టసూత్రస్య నేత్రం దోరకస్తత్కృతా ఆవృతిర్వేష్టనం తద్రూపమ్, అథ చ,— పట్టసూత్రజాలికావత్ చన్ద్రావరణం యేన తం శోణిమానం రక్తిమానం ముఞ్చతి। కింభూతముభయమ్— నక్తంసమయరూపేణ బాలేన, అథ చ,— బాలేన ప్రదోషరూపేణ, రాత్రిసమయేన ముక్తం భ్రమణార్థం కరాత్ కృతమోచనమ్, అథ చ,—

ఉద్గీర్ణం జనితోదయమ్। శిశుక్రీడాసాధనం హి భ్రమరకం కాష్ఠమయం భవతి। ఈశ్వరాణాం చ డిమ్బం సమృద్ధ్యతిశయాద్రాజతం పట్టసూత్రబలితదోరకస్రంసనాత్తత్సంబన్ధజాతం రక్తిమానం ముఞ్చతి। తథేదం చన్ద్రబిమ్బమపీత్యర్థః। ఇదానీం చన్ద్రో ధవలో జాత ఇతి భావః। 'నేత్రావృతేః—' ఇతి పాఠే— భ్రమిక్రమాద్ధేతోరుజ్ఝితా యా పట్టసూత్రనేత్రావృతిస్తస్యా హేతోః శోణిమానం ముఞ్చతి। ఉజ్ఝితా డిమ్బేనైవ పట్టసూత్రనేత్రావృతిర్యత్ర తాదృశాద్భ్రమిక్రమాద్ధేతోరితి వా డిమ్బం లలడిమ్బమితి వా గౌడదేశభాషాయాం భ్రమరకస్య సంజ్ఞా। మహారాష్ట్రభాషాయాం కాన్యకుబ్జభాషాయాం చ 'భవరా' ఇతి సంజ్ఞా। రౌప్యం, సంబన్ధే వికారే వాణ్। 'నేత్రం మన్థగుణే వస్త్రే' ఇత్యభిధానాత్ 'నేత్ర'శబ్దో యద్యపి మన్థవేష్టనగుణే ముఖ్యః తథాప్యత్ర గుణమాత్రపర ఇతి జ్ఞేయమ్॥౫౧॥

తారాక్షరైర్యామసితే కఠిన్యా నిశాలిఖద్వ్యోమ్ని తమఃప్రశస్తిమ్।

విలుప్య తామల్పయతోఽరుణేఽపి జాతః కరే పాణ్డురిమా హిమాంశోః॥౫౨॥

తారేతి॥ నిశాఽసితే శ్యామే వ్యోమ్ని గగన ఏవ కజ్జలాదిలిప్తశ్యామలపట్టికాయాం కఠిన్యాః శుభ్రధాతువిశేషస్య సంబన్ధిభిస్తారాక్షరైః శుభ్రైరక్షరైరివ నక్షత్రరూపైరక్షరైః కృత్వా యాం తమఃప్రశస్తిం తమోవర్ణనశ్లోకాదిలిపిమలిఖత్। తారాక్షరైరుపలక్షితాం యాం తమఃప్రశస్తిం రాత్రిః కఠిన్యాలిఖదితి వా। తాం లిపిం విలుప్య ప్రోఞ్ఛ్యాల్పయతః పరిమేయతారాక్షరాం కుర్వతో హిమాంశోరరుణేఽపి కరే కిరణే, అథ చ,— పాణౌ, పాణ్డురిమా జాతః। గ్రరూఢకిరణే హి చన్ద్రే నక్షత్రాణామల్పతా భవతీతి ఖటికాలిఖితాక్షరాణి మార్జయతశ్చారక్తోఽపి కరః ఖటికాసఙ్గాద్ధవలో భవతీతి। తమసి నక్షత్రాణి బహూన్యుజ్జ్వలతరాణి చ దృష్టాని, చన్ద్రే తూదితేఽల్పాని నిష్ప్రభాణి చ జాతాని, చన్ద్రశ్చ ధవలో జాత ఇతి భావః॥౫౨॥

సితో యదాత్రైష తదాన్యదేశే చకాస్తి రజ్యచ్ఛవిరుజ్జిహానః।

తదిత్థమేతస్య నిధేః కలానాం కో వేద వా రాగవిరాగతత్త్వమ్॥౫౩॥

సిత ఇతి॥ ఏష చన్ద్రో యదా యస్మిన్కాలే అత్ర దేశే సితో ధవలశ్చకాస్తి, తదా తస్మిన్నేవ కాలే అన్యదేశే రజ్యచ్ఛవీ రక్తకాన్తిరుజ్జిహాన ఉదయన్ శోభతే। ఏవమత్రోదయన్రక్తః, అన్యత్ర చ శ్వేత ఇత్యపి సామర్థ్యాల్లభ్యమ్। ఏతద్దేశస్థం ప్రతీదానీం సితో దృశ్యతే, ద్వీపాన్తరస్థం ప్రతి తూదయన్నిదానీమేవ దృశ్యతే యస్మాత్, తస్మాత్కలానాం నిధేః పూర్ణస్య చన్ద్రస్య రాగవిరాగయోర్లోహితత్వాలోహితత్వయోస్తత్త్వం యాథాత్మ్యమిత్థమమునా ప్రకారేణ కో వా

వేద, అపి తు— కోఽపి నిశ్చేతుం న శక్నోతీత్యర్థః।
ఉదయాస్తమయయోరతాత్త్వికత్వాద్వ్యవహితస్య యత్ర యదా ప్రథమదర్శనం తదా తత్రోదయ ఇతి దూరస్థస్య ప్రథమం రక్తత్వప్రత్యయః, క్రమసామీప్యాత్తు ధావల్యప్రత్యయ ఇతి తత్త్వమ్। అన్యస్యాపి చతుఃషష్టికలాభిజ్ఞస్యానురాగానురాగయోర్యాథాత్మ్యం కుత్రానురక్తః కుత్ర వా నేతి కోఽపి న జానాతి॥౫౩॥

కశ్మీరజై రశ్మిభిరౌపసంధ్యైర్మృష్టం ధృతధ్వాన్తకురఙ్గనాభి।

చన్ద్రాంశునా చన్దనచారుణాఙ్గం క్రమాత్సమాలమ్బి దిగఙ్గనాభిః॥౫౪॥

కశ్మీరజైరితి॥ దిగ్భిరేవాఙ్గనాభిః సంధ్యాయాః సమీపముపసంధ్య తత్ర జాతైరరుణై రశ్మిభిరేవ కశ్మీరజైః కుఙ్కుమైః కృత్వా మృష్టం పూర్వం కృతోద్వర్తనం తతః సంధ్యాయామపగతాయాం ధృతా ధ్వాన్తరూపా మృగనాభిః కస్తూరీ యేన తాదృశమఙ్గం క్రమాత్కస్తూరీలేపానన్తరం చన్ద్రాంశునైవ చన్దనేషు మధ్యే చారుణోత్తమేన చన్దనేన కృత్వా సమాలమ్బి అలేపి। అన్యా అపి హ్యఙ్గనాః కుఙ్కుమాదిభిః క్రమేణాఙ్గమనులిమ్పన్తి। చన్దనధవలైశ్చన్ద్రకరైః సర్వా అపి దిశో వితమస్కాః కృతా ఇతి భావః। ఔపసంధ్యైః సామీప్యేఽవ్యయీభావాద్భవార్థేఽణ్॥౫౪॥

విధిస్తుషారర్తుదినాని కర్తం కర్తం వినిర్మాతి తదన్తభిత్తైః।

జ్యౌత్స్నీర్న చేత్తత్ప్రతిమా ఇమా వా కథం కథం తాని చ వామనాని॥౫౫॥

విధిరితి॥ విధిస్తుషారర్తోః శిశిరర్తోర్దినాని కర్తం కర్తం ఛిత్త్వా ఛిత్త్వా తేషాం దినానామన్తభిత్తైర్మధ్యసంబన్ధిభిః సారభూతైః శకలైః శుభ్రైః ఖణ్డైః కృత్వా జ్యౌత్స్నీర్నిశా వినిర్మాతి। న చేదేవం యది నాఙ్గీక్రియతే, తదేమా రాత్రయశ్చన్ద్రికాయుక్తాస్తత్ప్రతిమాస్తైర్దినైస్తుల్యాః శీతలత్వప్రకాశవత్త్వాభ్యాం తత్సదృశ్యః కథమ్ ? తాని చ దినాని వామనాని న్యూనపరిమాణాని న్యూనశీతత్వాదిగుణాని కథం వా ? అపి తు— దినవామనతా రాత్రిదీర్ఘతాన్యథానుపపత్తేః శిశిరర్తుదినాపేక్షయా చ జ్యౌత్స్నీనామతితమాం శీతత్వప్రకాశవత్త్వానుపపత్తేశ్చ శిశిరర్తుదినాని ఛిత్త్వాఛిత్త్వైవ తత్సారభూతైశ్చ శకలైశ్చన్ద్రికాన్వితా రాత్రయో బ్రహ్మణా వర్ధితా ఇత్యర్థః। చన్ద్రచన్ద్రికయా రాత్రిః శీతలా ధవలతరా చ కృతేతి భావః। కర్తకర్తమ్ 'కృతీ ఛేదనే' ఇత్యస్మాదాభీక్ష్ణ్యే ణముల్ ద్విర్వచనం చ। జ్యౌత్స్నీః, జ్యోతిరస్యామస్తీత్యర్థే 'జ్యోత్స్నాతమిస్రా—' (౫।౨।౧౧౪) ఇతి

సాధుకృతాత్ 'జ్యోత్స్నా' శబ్దాద్ అణ్ప్రకరణే 'జ్యోత్స్నాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్' (వాం ౩౧౯౭) ఇత్యస్త్యర్థేఽణి జీప్ ॥౫౫॥

ఇత్యుక్తిశేషే స వధూం బభాషే సూక్తిశ్రుతాసక్తినిబద్ధమౌనామ్।

ముఖాభ్యసూయానుశయాదివేన్దౌ కేయం తవ ప్రేయసి ! మూకముద్రా ॥౫౬॥

ఇతీతి ॥ స నలః ఇత్యుక్తిశేషే ఏవం చన్ద్రవర్ణనావసానే సూక్తీనాం ప్రసాదాదిగుణయుక్తానాం శోభనవచనానాం శ్రుతే శ్రవణే విషయే ఆసక్త్యా రసాతిశయాత్తదేకతానతయా బద్ధం స్వీకృతం మౌనం యయా తాం తూష్ణీంభావమాస్థితాం వధూం భైమీం ప్రతీదం బభాషే। ఇతి కిమ్— హే ప్రేయసి ! ఇన్దౌ విషయే తవేయం మూకస్యేవ ముద్రా వాగ్నిరోధరీతిః కా కింకారణికా ? త్వమపి కిమితి న చన్ద్రం వర్ణయసీత్యర్థః। మౌనే స్వయమేవ హేతుముత్ప్రేక్షతే— ముఖస్య చన్ద్రకృతవదనసామ్యస్యాభ్యసూయా స్పర్ధా తజ్జన్యాన్మహతోఽనుశయాన్మనోద్వేషాదివ। స్వస్పర్ధాకారిణో హి వర్ణనేఽన్యేన క్రియమాణేఽన్యోఽపి కోపాత్తూష్ణీం తిష్ఠతి, నానుమోదతే, స్వయం చ న తం వర్ణయతి। తథా,— త్వన్ముఖస్పర్ధాకరణసంజాతకోపాదివేన్దుం న వర్ణయసి నానుమోదసే చ కిమితి ప్రశ్నః। నలసూక్తిశ్రవణాదరకృతం మౌనం కోపాదివేత్యుత్ప్రేక్షితమ్ ॥౫౬॥

శృఙ్గారభృఙ్గారసుధాకరేణ వర్ణస్రజానూపయ కర్ణకూపౌ।

త్వచ్చారువాణీరసవేణితీరతృణానుకారః ఖలు కోషకారః ॥౫౭॥

శృఙ్గారేతి ॥ హే ప్రియే ! త్వం శృఙ్గారరససంబన్ధీ భృఙ్గారః స్వర్ణకలశస్తద్రూపేణ సుధాకరేణ చన్ద్రేణ హేతునా వర్ణస్రజా కృత్వా మమ కర్ణకూపౌ అనూపయ జలపూర్ణౌ కురు। వర్ణస్రజః సరసత్వాత్కర్ణకూపయోర్జలపూర్ణత్వకరణం యుక్తమ్। అథ చ,— శృఙ్గారరససంబన్ధిస్వర్ణకలశస్య భవన్ముఖస్య సంబన్ధి యత్పీయూషం తస్యాకరేణ ఖనిభూతయా సరసయా వర్ణస్రజా కర్ణకూపావనూపయ। ఖలు యస్మాత్ కోషకార ఇక్షువిశేషస్తవ చారువాణ్యా వక్రోక్త్యాదిరూపాయా వాచః సంబన్ధినః శృఙ్గారాదయో రసాస్తేషాం వేణిః ప్రవాహస్తస్యాస్తీరే సముద్యద్యత్తృణం తస్యానుకారస్తత్సదృశః। అతిస్వాదురసోఽపీక్షువిశేషో యదీయసరసవాణీతీరతృణమనుకరోతి, నతు సమో జాతః। తాం వాణీం శ్రావయ, చన్ద్రం వర్ణయేతి భావః। 'కోషకారాద్యా ఇక్షువిశేషాః' ఇతి క్షీరస్వామీ। అనూపయ, 'అనూప'శబ్దాత్ 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణిచి లోట్ ॥౫౭॥

అత్రైవ వాణీమధునా తవాపి శ్రోతుం సమీహే మధునః సనాభిమ్।
ఇతి ప్రియప్రేరితయా తయాథ ప్రస్తోతుమారమ్భి శశిప్రశస్తిః॥౫౮॥

అత్రైవేతి॥ ఇతి ప్రియేణ ప్రేరితయా తయా భైమ్యాథానన్తరం శశినః ప్రశస్తిర్మాహాత్మ్యం ప్రస్తోతుమారమ్భి ప్రారబ్ధా। ఇతి కిమ్— హే భైమి ! అహమత్రైవ చన్ద్రవర్ణన ఏవ విషయే మధునోఽమృతస్య సనాభిం తుల్యాం తవాపి వాణీమధునా శ్రోతుం సమీహే ఇచ్ఛామీతి॥౫౮॥

పూరం విధుర్వర్ధయితుం పయోధేః శఙ్కేఽయమేణాఙ్కమణిం కియన్తి।
పయాంసి దోగ్ధి ప్రియవిప్రయోగసశోకకోకీనయనే కియన్తి॥౫౯॥

పూరమితి॥ హే ప్రియ ! అయం విధుః పయోధేః పూరమాగన్తుకజలప్రవాహం వర్ధయితుమేణాఙ్కమణిం చన్ద్రకాన్తం కియన్తి పయాంసి దోగ్ధి తస్మాద్గృహ్ణాతి। తథా,— ప్రియస్య చక్రవాకస్య విప్రయోగేన సశోకాయాః కోక్యా నయనే అపి కియన్తి జలాని దోగ్ధి, తాభ్యామపి సకాశాజ్జలం కియద్గృహ్ణాతీత్యహం శఙ్కే మన్యే। ఇతి భైమీ ప్రియమవదత్। ఉదితే చన్ద్రే సాగరపూరో వృద్ధిం ప్రాప్తః, చన్ద్రకాన్తాః స్రవన్తి, చక్రవాకీ భృశం రోదితీతి భావః। దుహిర్ద్వికర్మా॥౫౯॥

జ్యోత్స్నామయం రాత్రికలిన్దకన్యాపూరానుకారేఽపసృతేఽన్ధకారే।
పరిస్ఫురన్నిర్మలదీప్తిదీపం వ్యక్తాయతే సైకతమన్తరీపమ్॥౬౦॥

జ్యోత్స్నేతి॥ హే ప్రాణేశ ! తమోవసరేఽతిశ్యామా రాత్రిరేవ కలిన్దకన్యా యమునా తస్యాః పూర ఆగన్తుకాతినీలజలప్రవాహస్తదనుకారే తత్సదృశే తద్వదతికృష్ణేఽన్ధకారేఽపసృతే గతే సతి పరిస్ఫురన్తీ నిర్మలా దీప్తిర్యస్య। ప్రకాశమానశ్చాసౌ ధవలద్యుతిశ్చ తాదృశో వా యశ్చన్ద్రః స ఏవ దీపో యత్ర తాదృశం చన్ద్రికారూపం సైకతం ధవలతరవాలుకామయం రాత్రియమునాయా ఏవ జలమధ్యస్థితమన్తరీపం ద్వీపం వ్యక్తాయతే స్ఫుటమివ భవతి ప్రకటం దృశ్యతే। పూరావసరేఽస్ఫుటమపీదానీం స్ఫుటీభవతీతి శఙ్కే। చన్ద్రచన్ద్రికయా సకలం ధవలీకృతమితి భావః। వ్యక్తాయతే వ్యక్తమివ భవతి, 'కర్తుః క్యఙ్–' (౩।౧।౧౧) ఇతి

క్యజ్ । అవ్యక్తం వ్యక్తం భవతీత్యర్థః । సైకతమ్, 'సికతాశర్కరాభ్యాం చ' (౫।౨।౧౦౪) ఇత్యస్త్యర్థేఽణ్ ॥౬౦॥

హాసత్విషైవాఖిలకైరవాణాం విశ్వం విశఙ్కేఽజని దుగ్ధముగ్ధమ్ ।

యతో దివాబద్ధముఖేషు తేషు స్థితేఽపి చన్ద్రే న తథా చకాస్తి ॥౬౧॥

హాసేతి ॥ అఖిలకైరవాణాం సకలకుముదానాం హాసత్విషైవ వికాసదీప్త్యైవ విశ్వం సకలం జగత్ దుగ్ధవత్ ముగ్ధం ధవలం శీతలం చాజని జాతమ్, నతు చన్ద్రేణేత్యహం విశఙ్కే విశేషేణ మన్యే । యతో హేతోర్దివా తేషు సకలకైరవేషు బద్ధముఖేషు సంకుచితేష్వవికస్వరేషు చ సత్సు చన్ద్రే స్థితే విద్యమానేఽపి సకలకుముదవికాసాభావాత్సకలం జగత్తథా రాత్రావివ శీతలధవలతయా న చకాస్తి । తస్మాదిదం జగత్ కుముదహాసత్విషైవ శీతలం ధవలం చ కృతమ్, నతు చన్ద్రేణేత్యర్థః । కుముదవద్దుగ్ధవచ్చ శీతలా ధవలా చన్ద్రచన్ద్రికాస్తీతి భావః ॥౬౧॥

మృత్యుంజయస్యైష వసఞ్జటాయాం న క్షీయతే తద్భయదూరమృత్యుః ।

న వర్ధతే చ స్వసుధాప్తజీవస్రగ్ముణ్డరాహూద్భవభీరతీవ ॥౬౨॥

మృత్యుమితి ॥ మృత్యుంజయస్య మృత్యుం జితవతః శివస్య జటాయాం వసన్నేష చన్ద్రః షోడశాంశభూతో న క్షీయతే నాల్పపరిమాణో భవతి, కలామాత్రస్వరూపేణైవ తత్ర సదా వసంస్తసోఽపి న్యూనపరిమాణో న భవతీత్యర్థః । అథ చ,— న క్షీయతే న మ్రియతే యస్మాత్, తస్మాన్మృత్యుంజయాత్సకాశాద్భయేన దూరో మృత్యుర్మరణహేతుర్దేవతా యస్య సః మృత్యుంజయజటాజూటనివాసాన్మృత్యునా స్ప్రష్టుమపి న శక్యతే తస్మాన్న క్షీయతేఽయమిత్యర్థః । తర్హి తత్ర వసన్వర్ధతే కిమితి నేత్యాశఙ్క్యాహ— వర్ధతే చ న । ఉపచితోఽపి న భవతీత్యర్థః । యతః— స్వస్య సుధయా ఆప్తో జీవశ్చైతన్యం యైస్తాని స్రజో ముణ్డాని శిరోమాలాయాః శిరఃకపాలాని తాన్యేవ రాహవస్తేభ్య ఉద్భవా సముత్పన్నా భీర్యస్య । కథమ్— అతీవ । నితరాం భీత ఇత్యర్థః । సజీవముణ్డేషు బహవో రాహవ ఏవైతే ఇతి ధియా భియా న వర్ధతే । భీతో హి సౌఖ్యాభావాత్కృశతర ఏవ భవతి । అథ చ,— పూర్ణస్య రాహోః సకాశాద్భయమ్ । అతః కారణద్వయాన్న క్షీయతే, న చ వర్ధతే ఇత్యేకకల ఏవ శివశిరశ్చన్ద్ర ఇత్యర్థః । ఏతేన చన్ద్రస్య షోడశీ కలా వర్ణితా । శివశిరసి వర్తమానత్వాదస్య మాహాత్మ్యమపి

వర్ణితమ్। మృత్యుంజయేతి, 'సంజ్ఞాయాం భృతృవృజి-' (౩।౨।౪౬) ఇతి ఖశ్, 'అరుర్ద్విషద్-'(౬।౩।౬౭) ఇతి ముమ్॥౬౨॥

త్విషం చకోరాయ సుధాం సురాయ కలామపి స్వావయవం హరాయ।
దదజ్జయత్యేష సమస్తమస్య కల్పద్రుమభ్రాతురథాల్పమేతత్॥౬౩॥

త్విషమితి॥ ఏష చన్ద్రో జయతి సర్వోత్కర్షేణ ప్రకాశతే। యతః కింభూతః— చకోరాయ స్వావయవం త్విషం నిజాంశభూతాం చన్ద్రికాం దదత్। తథా,—సురాయ అగ్న్యాదిదేవేభ్యో నిజాంశభూతాం సుధాం దదత్। తథా,— హరాయ నిజాంశభూతాం కలాం దదత్। అథాపి అస్య చన్ద్రస్యైతత్సమస్తం పరోపకారకరణమల్పమేవ। అతిచమత్కారకారి న భవతీత్యర్థః। యతః—సముద్రోత్పన్నత్వాత్కల్పద్రుమస్య భ్రాతుః। కల్పద్రుమస్తు కల్పితం సర్వం సర్వేభ్యో దదాతి, అయం తు న తథేత్యల్పమేవేత్యర్థః। ఏవంవిధః పరోపకారీ కోఽపి నాస్తీతి భావః। చకోరాయేతి సురాయేతి చ జాత్యేకవచనమ్॥౬౩॥

అఙ్కైణనాభేర్విషకృష్ణకణ్ఠః సుధాప్తశుద్ధిః కటభస్మపాణ్డుః।
అర్హన్నపీన్దోర్నిజమౌలిధానాన్మృడః కలామర్హతి షోడశీం న॥౬౪॥

అఙ్కేతి॥ మృడః శివో నిజమౌలౌ ధానాత్స్థాపనాద్ధేతోరిన్దోః షోడశీం కలామర్హన్ప్రాప్నువన్, అథ చ,— పూజయన్ అపి షోడశీం కలాం నార్హతి న ప్రాప్నోతి, న పూజయతి చ। నిజశిరసి ధారణాదేవ తస్యాః ప్రాప్తిః పూజా చ సంభవినీ। యో హ్యతితరాం పూజ్యతే స శిరసి ధార్యతే। తథా చైతస్య షోడశీం కలాం మృడః ప్రాప్నువన్పూజయన్నపి చ తాం ప్రాప్నోతీతి విరోధపరిహారః। యతః— కింభూతస్యేన్దోః, కింభూతశ్చ మృడః — అఙ్కభూతో య ఏణో హరిణస్తద్యుక్తా నాభిర్మధ్యభాగో యస్య; అథ చ,— అఙ్కరూపా కలఙ్కరూపా ఏణనాభిః కస్తూరీ యత్ర। మృడస్తు— విషేణ కృష్ణకణ్ఠః। తథా,— సుధయాంమృతేనాప్తా శుద్ధిర్ధావల్యం యేన, మృడస్తు— కటభస్మనా చితాభస్మనా పాణ్డుః। తస్మాచ్చన్ద్రస్యాల్పమపి సామ్యం శివో న ప్రాప్నోతి। కించ చన్ద్రాదధికః శివశ్చేదభవిష్యత్ తర్హి తదీయకలాం మౌలౌ నాధారయిష్యత్, సా మౌలౌ ధృతా, తేన తస్మాచ్చన్ద్ర ఏవ తదధిక ఇత్యర్థః। శుభస్యాశుభస్య చ మహదన్తరమితి భావః। షోడశీమపి కలాం నార్హతీత్యనేన పూర్ణచన్ద్రం నార్హతీతి కిం వాచ్యమిత్యపి సూచితమ్। హరస్యాపకర్షే విషం, చితాభస్మ చ హేతుః,చన్ద్రోత్కర్షే మృగమదోఽమృతం చ॥౬౪॥

పుష్పాయుధస్యాస్థిభిరర్ధదగ్ధైః సితాసితశ్రీరఘటి ద్విజేన్ద్రః।
స్మరారిణా మూర్ధని యద్ధృతోఽపి తనోతి తత్తౌష్టికపౌష్టికాని॥౬౫॥

పుష్పేతి॥ బ్రహ్మణా ద్విజేన్ద్రశ్చన్ద్రః పుష్పాయుధస్య కామస్యార్ధదగ్ధైరస్థిభిః కృత్వాఽఘటి నిర్మితః। అత ఏవ సితాసితశ్రీరుపాన్తధవలమధ్యశ్యామలకాన్తిః। స్మరాస్థిభిరేవ నిర్మిత ఇత్యత్ర హేతుమాహ– స్మరారిణా మూర్ధని ధృతోఽపి, అథ చ,— కృతసంమానోఽపి తస్య స్మరస్యైవ తౌష్టికాని హర్షకారీణి, పౌష్టికాని అభివృద్ధికారీణి చ యద్యస్మాత్తనోతి। కామారిణా పూజ్యమానోఽపి కామహితమేవ యస్మాత్కరోతి, తస్మాత్తదస్థిభిరేవ ఘటిత ఇత్యర్థః। ఏతాదృక్కామోద్దీపకం కిమపి నాస్తీతి భావః। అస్థిభిరివేతి ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। అన్యాశ్రితోఽపి తదీయశత్రుహితం యః కరోతి స తదస్థిభిర్ఘటిత ఇతి లౌకిక్యుక్తిః। తౌష్టికపౌష్టికాని, 'ప్రయోజనమ్' (౫।౧।౧౦౯) ఇతి ఠక్॥౬౫॥

మృగస్య లోభాత్ఖలు సింహికాయాః సూనుర్మృగాఙ్కం కవలీకరోతి।
స్వస్యాపి దానాదముమఙ్కసుప్తం నోజ్ఝన్ముదా తేన చ ముచ్యతేఽయమ్॥౬౬॥

మృగస్యేతి॥ సింహికాయాః సుతో రాహుర్మృగాఙ్కం చన్ద్రం యత్కవలీకరోతి తదఙ్కమృగస్య లోభాత్ ఖలు గ్రాసాభిలాషాదివ। సింహికాసుతః సింహో మృగైరఙ్కితం స్థలం మృగగ్రాసాభిలాషాదేవ స్వాధీనం కరోతి। తర్హి కిమర్థం ముఞ్చతీత్యత ఆహ— అఙ్కసుప్తం మధ్యవర్తినమ్, అథ చ,— ఉత్సఙ్గే విశ్వాసాత్సుఖేన నిద్రితమ్, అముం మృగం స్వస్యాపి దానాద్రాహుదన్తకృతఖణ్డనాదపి నోజ్ఝన్న త్యజన్, అథ చ,— స్వశరీరస్యాపి వితరణాదత్యజన్, అయం చన్ద్రస్తేన రాహుణా తేన పుణ్యేన చ హేతునా ముదా శరణాగతరక్షణనిమిత్తహర్షేణ కృత్వా ముచ్యతే త్యజ్యతే। అన్యోఽపి శరణాగతం మృగం జిఘాంసోః సింహాద్రక్షితుమాత్మానమపి దదానో హి తేన పుణ్యేన సింహాన్ముచ్యత ఏవ। 'నౌజ్ఝత్' ఇతి పాఠే— స్వస్యాపి దానాఙ్కసుప్తమముం యతో నాముఞ్చత్తేన హేతునాఽయం విముచ్యతే, అర్థాద్రాహుణేత్యర్థః॥౬౬॥

సుధాభుజో యత్పరిపీయ తుచ్ఛమేతం వితన్వన్తి తదర్హమేవ।
పురా నిపీయాస్య పితాపి సిన్ధురకారి తుచ్ఛః కలశోద్భవేన॥౬౭॥

సుధేతి॥ సుధాభుజో దేవా ఏనం చన్ద్రం పరిపీయ సాకల్యేన పీత్వా తుచ్ఛం రిక్తం యద్వితన్వన్తి కుర్వన్తి తదర్హముచితమేవ, యతోఽస్య పితా సిన్ధురపి కలశోద్భవేనాగస్త్యేన పురా నిపీయ తుచ్ఛో రిక్తః అకారి, తస్మాత్కులక్రమాగతం తుచ్ఛత్వమిత్యర్థః। ఏతస్య పూర్వేఽపి పరోపకారనిరతాః, తస్మాదయమపి తథైవేతి భావః। కలశాదుత్పన్నేనాపి సాగరస్య పానమిత్యాశ్చర్యమ్॥౬౭॥

చతుర్దిగన్తీం పరిపూరయన్తీ జ్యోత్స్నైవ కృత్స్నా సురసిన్ధుబన్ధుః।

క్షీరోదపూరోదరవాసహార్దవైరస్యమేతస్య నిరస్యతీయమ్॥౬౮॥

చతురితి॥ చతుర్ణాం దిగన్తానాం సమాహారస్తామ్। చతుర్దిక్ప్రాన్తానిత్యర్థః। (తాం) పరిపూరయన్తీ సామస్త్యేన వ్యాప్నువతీ, తథా,— శ్వైత్యాత్సురసిన్ధోర్మన్దాకిన్యా బన్ధుః సదృశీ। తథా కృత్స్నం పూర్ణా ఇయం జ్యోత్స్నైవైకా క్షీరోదపూరోదరే వాసః స్థితిస్తస్య హానాద్బహుకాలపరిత్యాగాద్ధేతోరేతస్య చన్ద్రస్య వైరస్యం క్షీరసాగరవిరహజనితం దుఃఖం నిరస్యతి నాశయతి। అసౌ చన్ద్రికాయామేవ క్షీరసాగరబుద్ధ్యా పితృవియోగదుఃఖం పరిత్యజతీత్యర్థః। సకలదిగన్తవ్యాపిధవలచన్ద్రికామధ్యవర్తీ చన్ద్రః క్షీరసాగరమధ్యస్థ ఇవ శోభత ఇతి భావః। గఙ్గావద్దుగ్ధవచ్చేయం కౌముదీతి। చతుర్దిగన్తీమ్, సమాహారే ద్విగోర్ఙీప్॥౬౮॥

పుత్రీ విధోస్తాణ్డవికాస్తు సిన్ధోరశ్యా చకోరస్య దృశోర్వయస్యా।

తథాపి సేయం కుముదస్య కాపి బ్రవీతి నామ్నైవ హి కౌముదీతి॥౬౯॥

పుత్రీతి॥ ఇయం చన్ద్రికా యద్యపి చన్ద్రాత్ప్రసూతత్వాద్విధోః పుత్రీ అస్తు। సిన్ధోః సముద్రస్య తాణ్డవికా నృత్తోపదేశికా నాటయిత్రీ అస్తు। చన్ద్రికయా హి సిన్ధురుల్లాస్యతే, సా చ తస్య నర్తయిత్రీ భవతి। యద్వా, – ఇయం విధోః పుత్రీ సిన్ధోస్తాణ్డవికా భవతు। తథా,— చకోరస్య అశ్యా పేయా భవతు। తథా,— సకలలోకస్య దృశోః ప్రేమపాత్రతయా వయస్యా సఖీ భవతు। తథాపి సేయం చన్ద్రికా కుముదస్య కాపి అనిర్వచనీయా సంబన్ధినీ భవతు। పూర్వనిర్దిష్టసర్వాపేక్షయా కుముదస్యైవ నిరతిశయానన్దకారిత్వాత్కేనాప్యనిర్వచనీయేన సంబన్ధినీ భవత్విత్యర్థః। హి యస్మాత్కౌముదీతి నామ్నైవ కర్తృ బ్రవీతి। సర్వేషాం తత్తత్సంబన్ధసంభవేఽపి కుముదానామియం కౌముదీతి, 'తస్యేదమ్' (౪।౩।౧౨౦) ఇతి సంబన్ధేఽణ్। కుముదానామేవ ప్రీత్యతిశయేన సంబన్ధం వదతీత్యర్థః। కౌముదీతి నామ్నైవ హి స్పష్టం బ్రవీతీతి వా। చన్ద్రికయా సర్వేషామప్యానన్దః కృతః। కుముదానాం తు విశేషత ఇతి

భావః। కార్యేణ కారణానుమానమ్। తాణ్డవికా, అర్శఆద్యజన్తాన్మతుబన్తాద్వా 'తాణ్డవ'శబ్దాత్ 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాణ్ణ్వుల్। అశనమశిః, 'ఇక్కృష్యాదిభ్యః' (వాం ౨౨౩౨) ఇతీకి అశిమర్హతీతి దణ్డాదిత్వాద్యత్। 'ఆశ్యా' ఇతి చ పాఠః॥౬౯॥

జ్యోత్స్నాపయఃక్ష్మాతటవాస్తువస్తుచ్ఛాయాఛలచ్ఛిద్రధరా ధరాయామ్।

శుభ్రాంశుశుభ్రాంశకరాః కలఙ్కనీలప్రభామిశ్రవిభా విభాన్తి॥౭౦॥

జ్యోత్స్నేతి॥ శుభ్రాంశోశ్చన్ద్రస్య శుభ్రాంశా ధవలభాగాశ్చ తే కరాశ్చ కిరణాస్తే ధరాయాం భూమ్యాం కలఙ్కస్య నీలీభిః ప్రభాభిర్మిశ్రా విభా కాన్తిర్యేషాం తే కలఙ్కనీలకాన్తిచ్ఛురితా ఇవ విభాన్తి। యతః కీదృశాః— జ్యోత్స్నైవ పయో జలం దుగ్ధం వా యస్మింస్తాదృశం క్ష్మాతటం దుగ్ధధవలచన్ద్రికాధవలీకృతం భూతలం తదేవ వాస్తు వసతిగృహం యేషాం తాని వస్తూని వృక్షాదిపదార్థాస్తేషాం ఛాయా ఛలం యేషాం తాదృశాని ఛిద్రాణి ప్రకాశేన రిక్తత్వాద్బిలాని పదార్థప్రతిచ్ఛాయారూపాణి తాని ధరన్తీతి తాదృశాః। చన్ద్రికాధవలితాః పదార్థాశ్చన్ద్రరశ్మయ ఏవ, వృక్షాదిప్రతిచ్ఛాయాశ్చన్ద్రకలఙ్కనీలరశ్మయ ఏవేతి ధరాయామపి నిపతితాశ్చన్ద్రకిరణా నీలధవలా ఏవ శోభన్త ఇత్యర్థః। అన్యస్య కరా హస్తాః కలఙ్కవన్నీలస్య నీలమణేః ప్రభయా మిశ్రకాన్తయో నీలమణియుక్తాఙ్గులీయకప్రభామిశ్రా విభాన్తి। 'శుభ్రాంశుశుభ్రాంశు—' ఇతి పాఠేఽపి 'అంశుర్లేశే రవే రశ్మౌ' ఇత్యభిధానాత్ 'అంశు'శబ్దస్య లేశవాచిత్వాత్స ఏవార్థః। జ్యోత్స్నైవ పయో జలం తస్య క్ష్మా భూమిస్తస్యాస్తటం తదేవ వాస్తు నివాసస్థానం యేషాం తేషాం వస్తూనాం ఛాయాయా వ్యాజేన ఛిద్రాణి ధరన్తీతి వా॥౭౦॥

కియాన్యథానేన వియద్విభాగస్తమోనిరాసాద్విశదీకృతోఽయమ్।

అద్భిస్తథా లావణసైన్ధవీభిరుల్లాసితాభిః శితిరప్యకారి॥౭౧॥

కియానితి॥ ఉదితమాత్రేణానేన చన్ద్రేణ తమోనిరాసద్ధితోః కియాన్ కించిన్మాత్రోఽయం వియద్విభాగః పూర్వాకాశదేశో యథా విశదీకృతః తథా చన్ద్రకిరణై- రుల్లాసితాభిర్వృద్ధిం ప్రాపితాభిర్లావణసైన్ధవీభిరద్భిః కియానయం వియద్విభాగః శితిః శ్యామోఽప్యకారి। అప్రౌఢప్రభే చన్ద్రే పూర్వాకాశదేశస్తిమిరనిరాసాద్ధబలో భవతి, తతో నిరతస్య చ తమసః ప్రతీచ్యాం ఘనీభూతత్వాత్పశ్చిమాకాశదేశః శ్యామలో భవతీతి తత్రేయముత్ప్రేక్షా। సముద్రజలం చ నీలం, పూర్వాకాశదేశ ఏవ నీలైః సముద్రజలైః పునర్నీలోఽప్యకారీతి వా।

లావణసైన్ధవీభిః, లవణసిన్ధోరిమాః 'తస్యేదమ్' (౪।౩।౧౨౦) ఇత్యణి 'హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్య చ' (౭।౩।౧౯) ఇత్యుభయపదవృద్ధిః॥౭౧॥

గుణౌ పయోధేర్నిజకారణస్య న హానివృద్ధీ కథమేతు చన్ద్రః।

చిరేణ సోఽయం భజతే తు యత్తే న నిత్యమమ్భోధిరివాత్ర చిత్రమ్॥౭౨॥

గుణావితి॥ చన్ద్రో నిజకారణస్య పయోధేర్హానివృద్ధిరూపౌ గుణౌ కథం నైతు ప్రాప్నోతు, అపి తు కార్యగుణానాం కారణగుణపూర్వకత్వనియమాదవశ్యమపచయోపచయౌ చన్ద్రం ప్రాప్నుత ఇతి యుక్తమేవేత్యత్ర న కించిచ్చిత్రమిత్యర్థః। తర్హి కుత్ర చిత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ— సోఽయం చన్ద్రస్తే హానివృద్ధీ యచ్చిరేణ పక్షాన్తపరిమితేన బహునా కాలేన భజతే, నతు అమ్భోధిరివ నిత్యం ప్రత్యహం భజతే, అత్ర విషయే చిత్రమిత్యాశ్చర్యమ్। సముద్రో యథా ప్రత్యహం హానివృద్ధీ భజతే, తథా పుత్రోఽపి చన్ద్రో నేత్యాశ్చర్యమిత్యర్థః॥౭౨॥

ఆదర్శదృశ్యత్వమపి శ్రితోఽయమాదర్శదృశ్యాం న బిభర్తి మూర్తిమ్।

త్రినేత్రభూరప్యయమత్రినేత్రాదుత్పాదమాసాదయతి స్మ చిత్రమ్॥౭౩॥

ఆదర్శేతి॥ అయం చన్ద్ర ఆదర్శవద్దృశ్యత్వవృత్తత్వాదినా రమణీయత్వం శ్రితో భజమానోఽప్యాదర్శవద్దృశ్యాం (రమణీయాం) మూర్తిం న బిభర్తి చిత్రమ్। యో హ్యాదర్శవద్దృశ్యో భవతి స ఏవాదర్శవద్దృశ్యాం మూర్తిం న బిభర్తి తద్వద్దృశ్యో న భవతీతి విరోధాశ్చర్యమిత్యర్థః। అథ చ,— దర్పణవద్దృశ్యత్వం శ్రితోఽప్యాదర్శం దర్శమభివ్యాప్య దృశ్యామమావాస్యాయాం దర్శనయోగ్యాం మూర్తిం న బిభర్తి। ఇదానీం పూర్ణత్వేన దృశ్యమానోఽపి దర్శే లేశేనాపి న దృశ్యతే ఇత్యర్థ ఇతి విరోధపరిహారః। దర్పణవద్దృశ్యత్వం శ్రితోఽపి ఆదర్శం దర్శం మర్యాదీకృత్య కృష్ణచతుర్దశీమభివ్యాప్య దృశ్యాం మూర్తిం న బిభర్తి, అపి తు తావత్పర్యన్తం దృశ్యో భవత్యేవేతి వా। తథా,— అయం చన్ద్రస్త్రినేత్రాద్భవతి తాదృశస్త్రినేత్రాదుత్పన్నోఽపి న త్రినేత్రోఽత్రినేత్రః। తస్మాత్త్రినేత్ర-వ్యతిరిక్తాత్సకాశాదుత్పాదముత్పత్తిమాసాదయతి స్మ ప్రాపేత్యేతదపి చిత్రమ్। త్రినేత్రాదుత్పన్నోఽపి త్రినేత్రాదుత్పన్నో న భవతీత్యాశ్చర్యమిత్యర్థః। అథ చ,— త్రినేత్రాదుత్పన్నోఽప్యత్రేర్నేత్రాదుత్పత్తిమాపేత్యేతదపి విరుద్ధమ్। అథ చ,— త్రినేత్రో భూర్వసతిస్థానం యస్య తాదృశః, తథా,— అత్రేర్మునేర్నేత్రాజ్జిచిత్రమాశ్చర్యరూపముత్పాదం ప్రాపేతి విరోధపరిహారః।

సహజసౌన్దర్యమాశ్రయమాహాత్మ్యం కులస్య మాహాత్మ్యం చానేన చన్ద్రస్య వర్ణితమ్।
చన్ద్రస్యాత్రినేత్రసముద్భూతత్వం పురాణప్రసిద్ధమ్॥౭౩॥

ఇజ్యేవ దేవవ్రజభోజ్యఋద్ధిః శుద్ధా సుధాదీధితిమణ్డలీయమ్।

హింసాం యథా సైవ తథాఙ్గమేషా కలఙ్కమేకం మలినం బిభర్తి॥౭౪॥

ఇజ్యేతి॥ దేవానాం వ్రజైః సమూహైర్భోజ్యా పేయా ఋద్ధిః సమృద్ధిర్యస్యాః సా శుద్ధా ధవలా ఇయం సుధాదీధితేరమృతకరస్య చన్ద్రస్య మణ్డలీ ఇజ్యేవ యాగ ఇవ, శోభత ఇతి శేషః। ఇజ్యాపి దేవవ్రజభోజ్యపురోడాశాదిసమృద్ధిః శుద్ధా పవిత్రా చ భవతి। తథైషా చన్ద్రమణ్డలీ కలఙ్కాఖ్యమేకం మధ్యవర్తినమఙ్గమవయవం మలినాకారం తథా బిభర్తి, యథా సైవ ఇజ్యైవ పూర్వోక్తగుణవిశిష్టా సత్యప్యేకం పశుహింసాత్మకమఙ్గం కర్మసాధనం మలినం పాపహేతుం బిభర్తి। పరోపకారశీలాయాః సర్వాత్మనా శుద్ధాయా అపి చన్ద్రమణ్డల్యా దైవాదేకమఙ్గం మలినం జాతమిత్యర్థః। యాగే హి హింసామాత్రమేవ మాలిన్యమ్। 'ముధాఙ్గమ్—' ఇతి పాఠే— కలఙ్కరూపమేకమఙ్గం మలినం వృథైవ బిభర్తి। శుద్ధాయా మాలిన్యయోగస్యానౌచిత్యాదిత్యర్థః। శుద్ధస్యాపి శ్రౌతధర్మస్య సాంఖ్యైర్దోషారోపణాన్మాలిన్యం ముధైవేత్యర్థః। ఇజ్యా, 'వ్రజయజోః—' (౩।౩।౯౮) ఇతి క్యప్॥౭౪॥

ఏకః పిపాసుః ప్రవహానిలస్య చ్యుతో రథాద్వాహనరఙ్కురేషః।

అస్త్యమ్బరేఽనమ్బుని లేలిహాస్యః పిబన్నముష్యామృతబిన్దువృన్దమ్॥౭౫॥

ఏక ఇతి॥ ఏష మృగాఙ్కే దృశ్యమానః ప్రసిద్ధః ఏకః పిపాసుస్తృషాక్రాన్తః సప్తవాయుస్కన్ధమధ్యవర్తినః ప్రవహాఖ్యస్యానిలస్య మృగవాహనస్య గగనచారిణో రథాచ్చ్యుతో వాహనభూతో రఙ్కుర్మృగోఽనమ్బుని నిర్జలేఽమ్బరే లేలిహాస్యో నితరాం పౌనఃపున్యేన వాస్వాదనకారి ముఖం యస్య తాదృశో భవన్నముష్య చన్ద్రస్యామృతబిన్దువృన్దం పిబన్సన్నస్తి। తృషాక్రాన్తో రథం పరిత్యజ్య పతితో నిర్జలేఽపి గగనే చన్ద్రామృతబిన్దువృన్దమాస్వాదయన్ వాయువాహనమృగ ఏవాయమ్, నతు కశ్చిత్కలఙ్కమృగో నామేత్యర్థః। అస్తీతి వర్తమానప్రత్యయేనామృతాస్వాదనేన చన్ద్రం పరిత్యజ్య గన్తుమశక్తోఽద్యాపి వర్తత ఇతి సూచితమ్। ఏవమన్యోఽపి తృషాక్రాన్తో నిర్జలే దేశే ప్రస్రవణాదేః పతజ్జలవిన్దువృన్దం పిబన్నుపశాన్తపిపాసో లేలిహాస్యః సన్ తత్రైవ చిరం

తిష్ఠతి। సప్తవాయుస్కన్ధాః పురాణప్రసిద్ధాః। లేలి హేతి, నితరాం పునఃపునర్వా లేఢీత్యర్థే యజి పచాద్యచి 'యజోఽచి చ' (౨।౪।౭౪) ఇతి యఙో లుక్॥౭౫॥

అస్మిఞ్శిశౌ న స్థిత ఏవ రఙ్కుర్యాని ప్రియాభిర్విహితోపదాయమ్।

ఆరణ్యసందేశ ఇవౌషధీభిరఙ్కే స శఙ్కే విధునా న్యధాయి॥౭౬॥

అస్మిన్నితి॥ శిశౌ బాలే ఏకకలాత్మకేఽస్మింశ్చన్ద్రే రఙ్కుర్మృగో న స్థితీ నాసీదేవ తస్యాం దశాయామదర్శనాత్। కింతు ప్రియాభిరోషధీభిర్యాని తరుణే పూర్ణావయవేఽస్మింశ్చన్ద్రేఽయం రఙ్కురుపదేవ విహితా ప్రేషితా। కీదృశీ— అరణ్యే భవః సందిశ్యతే ప్రస్థాప్యతే సందేశస్తద్రూపా। అరణ్యభవానాం సందేశరూపా వా। వయం భవత్ప్రియా నిర్జనే వనే మృగైః సహ వసామః, త్వం తు స్వర్గే విజయీ సుఖేన వర్తసే ఇవి గూఢార్థోప(పా)లమ్భసూచికేతి యావత్। అనన్తరం విధునా ప్రేయసీసందేశరూపః స రఙ్కురఙ్కే మధ్యే, అథ చ,— ఉత్సఙ్గే, ప్రియాప్రేమభరేణ న్యధాయి స్థాపిత ఇత్యహం శఙ్కే। అన్యాపి ప్రియా తరుణం ప్రియం ప్రతి కంచిత్సందేశముపదారూపేణ ప్రేషయతి, స చ తం హృదయాదౌ ధారయతి। ఓషధ్యో హి వనవాసిన్యస్తదనురూపమేవ సందేశం మృగం స్వప్రియే చన్ద్రే ప్రేషితవత్యః। ఆరణ్యసందేశ ఇవాయముపదా ప్రహితేతి వా। 'యదా—' ఇతి పాఠే— యదాప్రభృతి ప్రేషితః, తదాప్రభృతి తారుణ్యదశాయాం చన్ద్రేణాయమఙ్కే న్యధాయి, నను పూర్వమిత్యర్థః। ఆరణ్యః, భవార్థేఽణ్॥౭౬॥

అస్యైవ సేవార్థముపాగతానామాస్వాదయన్పల్లవమోషధీనామ్।

ధయన్నముష్యైవ సుధాజలాని సుఖం వసత్యేష కలఙ్కరఙ్కుః॥౭౭॥

అస్యేతి॥ ఏష కలఙ్కరఙ్కుర్విరహపీడితత్వాదస్యైవ చన్ద్రస్య సేవార్థముపాగతానామోషధీనాం పల్లవమాస్వాదయన్। తథా,— అముష్యైవ సుధారూపాణి జలాని ధయన్ పిబన్ సుఖమనాయాసలబ్ధావృత్తిరివ వసతి। ఆహారలోభాదత్రైవ వసతీత్యర్థః। అన్యోఽపి మృగో జలకిసలయయుతే దేశే సుఖేన వసతి కదాచిదపి న త్యజతి। పల్లవమ్, జాత్యేకవచనమ్॥౭౭॥

రుద్రేషువిద్రావితమార్తమారాత్తారామృగం వ్యోమని వీక్ష్య బిభ్యత్।

మన్యేఽయమన్యః శరణం వివేశ మత్త్వేశచూడామణిమిన్దుమేణః॥౭౮॥

రుద్రేతి॥ దక్షయజ్ఞే వీరభద్రావతారస్య రుద్రస్యేషుణా విద్రావితమ్। అత ఏవ— ఆర్తం తారారూపం మృగం వ్యోమని ఆరాత్సమీపే దూరే వా వీక్ష్య బిభ్యత్ త్రస్యన్ అయమన్యోఽపర ఏణ ఇన్దుమీశస్య చూడామణిం జ్ఞాత్వా శరణం వివేశ। శివేన శిరసి స్థాపితత్వాదయం మాన్య ఇత్యేతదాశ్రయేణ రుద్రాన్మామయం రక్షిష్యత్యేవేత్యాశయేనాన్యో మృగశ్చన్ద్రం శరణం ప్రవిష్ట ఇత్యర్థ ఇత్యహం మన్యే। అన్యోఽపి సజాతీయం కస్మాచ్చిద్భీతం దృష్ట్వా స్వయమపి భీతః సన్కమపి శరణం యాతి। 'గత్వా—' ఇత్యపి పాఠః। తారామృగస్య రుద్రేషువిద్రావణం కాశీఖణ్డాదౌ జ్ఞాతవ్యమ్॥౭౮॥

పృష్ఠేఽపి కిం తిష్ఠతి నాథ నాథ! రఙ్కుర్విధోరఙ్క ఇవేతి శఙ్కా।

తత్త్వాయ తిష్ఠస్వ ముఖే స్వ ఏవం యద్ద్వైరథే పృష్ఠమపశ్యదస్య॥౭౯॥

పృష్ఠ ఇతి॥ హే నాథ! విధోరఙ్క ఇవ యథా చన్ద్రస్యోత్సఙ్గే కలఙ్కమృగో వర్తతే, తథా రఙ్కుః పృష్ఠేఽపి పశ్చాద్భాగే కిం తిష్ఠతి, అథ న తిష్ఠతి ఇతి తవాశఙ్కా చేద్వర్తతే ఇతి శేషః। తర్హి త్వం తత్త్వాయ యాథాత్మ్యజ్ఞానార్థం స్వే నిజే ముఖే ఏవ విషయే తిష్ఠస్వ। నిజసుఖమేవ నిర్ణయం పృచ్ఛేత్యర్థః। యత్త్వన్ముఖం ద్వైరథే సమానశోభాభిలాషాద్ద్వైరథసంబన్ధిని ద్వన్ద్వయుద్ధేఽస్య త్వన్ముఖాద్భజ్యమానత్వాత్పలాయమానస్య చన్ద్రస్య పృష్ఠం పశ్చాద్భాగమపశ్యత్। తస్మాత్తత్స్వముఖమేవ నిర్ణేతృత్వేన పృచ్ఛేత్యర్థః। త్వన్ముఖం చన్ద్రాదధికమితి భఙ్గ్యా నలముఖవర్ణనం మే కృతమ్। తత్త్వాయ తత్త్వం జ్ఞాతుం, 'క్రియార్థోపపదస్య చ కర్మణి స్థానినః' (౨।౩।౧౪) ఇతి చతుర్థీ, తాదర్థ్యమాత్రే వా। తిష్ఠస్వ, స్థేయాఖ్యాయాం తఙ్। స్వే, వైకల్పికత్వాత్స్మిన్నభావః॥౭౯॥

ఉత్తానమేవాస్య వలక్షకుక్షిం దేవస్య యుక్తిః శశమఙ్కమాహ।

తేనాధికం దేవగవేష్వపి స్యాం శ్రద్ధాలురుత్తానగతౌ శ్రుతాయామ్॥౮౦॥

ఉత్తానమితి॥ యుక్తిరర్థాపత్తిరనుమానం వాస్య దేవస్య చన్ద్రస్య మధ్యవర్తినమఙ్కం కలఙ్కరూపం శశముత్తానం స్వర్గసంముఖమస్మదాదిదృశ్యమానపృష్ఠభాగమాహ బ్రూతే। యతో వలక్షకుక్షిం ధవలోదరమ్। యద్యయం శశకోఽస్మత్సంముఖోదరోఽనుత్తానోఽభవిష్యత్, తర్హి మధ్యవర్తిశశకోదరస్య

ధవలత్వాచ్చన్ద్రమధ్యభాగోఽపి ధవలోఽభవిష్యత్, న చ తథా దృశ్యతే, కింతు మలినః। తస్మాదుత్తాన ఏవ శశకశ్చన్ద్రేఽస్తీతి యుక్తిరాహేత్యర్థః। తేన చన్ద్రశశకనిశ్చితోత్తానత్వేనైవ హేతునాహం దేవగవేష్వపి సురభీప్రభృతిషు విషయే వేదే శ్రుతాయాముత్తానగతౌ సురలోకసంముఖచరణతయా గమనే విషయే పూర్వాపేక్షయాధికమతితరాం శ్రద్ధాలురాస్తిక్యయుక్తా స్యామ్। 'ఉత్తానా వై దేవగవాశ్చరన్తి' ఇతి శ్రుతిర్న్యాయోపపన్నార్థతయా సత్యైవేత్యహమిదానీమధికం మన్య ఇత్యర్థః। దేవగవేషు 'గోరతద్ధితలుకి' (౫।౪।౯౨) ఇతి టచ్। 'దేవగవీషు' ఇతి పాఠే టిత్త్వాన్ఙీప్॥౮౦॥

ఉక్తరీత్యోత్తానగతౌ సిద్ధాయామపి శశకస్య రక్తపృష్ఠత్వాన్నీలత్వేన ప్రతీతిః కథమిత్యత ఆహ—

దూరస్థితైర్వస్తుని రక్తనీలే విలోక్యతే కేవలనీలిమా యత్।

శశస్య తిష్ఠన్నపి పృష్ఠలోమ్నాం తన్నః పరోక్షః ఖలు రాగభాగః॥౮౧॥

దూరేతి॥ దూరస్థితైర్ద్రష్టృభీ రక్తనీలే మిశ్రితోభయవర్ణే వస్తుని కేవలస్త్యక్తరాగభాగో నీలిమైవ యద్యస్మాద్విలోక్యతే తత్తస్మాత్కారణాచ్ఛశస్య పృష్ఠవర్తిరోమ్ణాం తిష్ఠన్నపి రాగభాగో రక్తిమాంశః నోఽస్మాకమతిదూరస్థితానాం ఖలు నిశ్చితం పరోక్షో దృగ్గోచరో న భవతి, కింతు నీలిమైవ దృశ్యత ఇత్యర్థః। తిష్ఠన్వర్తమానోఽపి పరోక్ష ఇతి విరోధాభాసః। దూరస్థత్వాన్న దృశ్యత ఇతి తత్పరిహారః। 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షాయాం వా॥౮౧॥

భఙ్క్తుం ప్రభుర్వ్యాకరణస్య దర్పం పదప్రయోగాధ్వని లోక ఏషః।

శశో యదస్యాస్తి శశీ తతోఽయమేవం మృగోఽస్యాంస్తి మృగీతి నోక్తః॥౮౨॥

భఙ్క్తుమితి॥ ఏష కవిర్లోకః పదానాం సుప్తిఙన్తానాం ప్రయోగాధ్వని విషయే వ్యాకరణస్య ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగపూర్వం శబ్దవ్యుత్పాదనకారిణః శాస్త్రస్య మదధీన ఏవ సకలశబ్దప్రయోగ ఇతి దర్పం గర్వం, యద్వా,— లక్షణయా వైయాకరణస్య వ్యాకరణాధీన ఏవ 'సకల'శబ్దప్రయోగ ఇతి గర్వం భఙ్క్తుం త్యాజయితుం ప్రభుః సమర్థః। యద్యస్మాద్ధేతోరయం చన్ద్రః శశోఽస్యాస్తి తతో హేతోః శశీ యథోక్తః, లోకేనేతి శేషః। ఏవమమునైవ ప్రకారేణ మృగోఽస్యాస్తి మృగీతి నోక్తః। శశోఽస్యాస్తీతి మతుబర్థే 'అత ఇనిఠనౌ' (౫।౨।౧౧౫) ఇతీనౌ యథాయం శశీత్యుచ్యతే, తథా తేనైవ సూత్రేణ మృగోఽస్యాస్తీత్యత్రేనేః

ప్రాప్తౌ సత్యామపి మృగీతి నోక్తః। తస్మాదతివ్యాప్త్యాదిదోషాద్వ్యాకరణమూల ఏవ లోకప్రయోగ ఇతి నియమో న యుక్తః, కింతు కృత్తద్ధితసమాసానామభిధానం నియామకమ్। లక్ష్యముద్దిశ్య లక్షణప్రవృత్తిః, నతు లక్షణముద్దిశ్య లక్ష్యప్రవృత్తిరితి। తస్మాత్ప్రయోగమూలం వ్యాకరణమితి వ్యాకరణాల్లోక ఏవ ప్రయోగే బలీయానితి భావః। అప్రస్తుతప్రశంసా॥౮౨॥

యావన్తమిన్దుం ప్రతిపత్ప్రసూతే ప్రాసావి తావానయమబ్ధినాపి।

తత్కాలమీశేన ధృతస్య మూర్ధ్ని విధోరణీయస్త్వమిహాస్తి లిఙ్గమ్॥౮౩॥

యావన్తమితి॥ శుక్లప్రతిపద్యావన్తం యత్ప్రమాణమేకకలమిన్దుం ప్రసూతే, అబ్ధినాపి తావాంస్తత్ప్రమాణ ఏకకల ఏవాయం ప్రాసావి, నతు పూర్ణ ఇత్యర్థః। ఏతత్కథం జ్ఞాతమిత్యత ఆహ— తత్కాలం తస్మిన్కాలే సముద్రాదుత్పత్తేరవసర ఏవ ఈశేన మూర్ధ్ని ధృతస్య విధోరణీయస్త్వం నితరాం కార్శ్యమేవేహైకకలత్వే లిఙ్గం జ్ఞాపకమనుమాపకో హేతురస్తి। యది సముద్రేణ సంపూర్ణోఽయమజనిష్యత, తర్హి శివేనాపి తదానీమేవ శిరసి తావానేవాధాస్యత, నతు తథా, తస్మాత్ప్రతిపద్రైకకలః ప్రసూతః, తావాన్సముద్రేణాపీతి ప్రతిపదుత్పన్నోఽప్యయమేకకలత్వాదేవ న దృశ్యత ఇతి భావః॥౮౩॥

ఆరోప్యతే చేదిహ కేతకత్వమిన్దౌ దలాకారకలాకలాపే।

తత్సంవదత్యఙ్కమృగస్య నాభికస్తూరికా సౌరభవాసనాభిః॥౮౪॥

ఆరోప్యత ఇతి॥ కేతకత్వమిహేన్దౌ చేద్యది ఆరోప్యతే యతో దలాకారః కేతకీపత్రసదృశః ధవలః కలానాం కలాపః సమూహో యస్య తస్మిన్। తత్తస్మాత్కేతకదలవచ్ఛుభ్రకలాకలాపత్వాచ్చన్ద్రః కేతకమేవేతి రూప్యత ఇత్యర్థః। తత్తర్హి అఙ్కమృగస్య మృగత్వేన నాభికస్తూరికా కర్త్రీ ఆరోపితం తత్కేతకత్వం కర్మీభూతం సౌరభవాసనాభిః కృత్వా సంవదతి। చన్ద్రే కేతకత్వం యుక్తమిత్యనుమన్యత ఇత్యర్థః। 'నాభిః' ఇతి పాఠే— అఙ్కమృగస్య నాభిః కర్త్రీ కస్తూరికాసంబన్ధిసౌరభవాసనాభిః కృత్వా సంవదతీతి వా। కేతక్యాం కస్తూరీపరిమలో వర్తతే, చన్ద్రే కలఙ్కమృగనాభిరూపా కస్తూరీ వర్తతే। తస్మాచ్చన్ద్రే కేతకత్వమారోపయితుం యుక్తమిత్యర్థః। తత్కేతకత్వమఙ్కమృగస్య నాభికస్తూరికాయాః పరిమలస్య వాసనాభిః సంక్రమణైః కృత్వా సంవదతి యుక్త్యా సంవాదం ప్రాప్నోత్యేవేతి వా। 'తాభిః' ఇతి పాఠే— అతిప్రసిద్ధాభిర్వాసనాభిః॥౮౪॥

ఆసీద్యథాజ్యౌతిషమేష గోలః శశీ సమక్షం చిపిటస్తతోఽభూత్।

స్వర్భానుదంష్ట్రాయుగయన్త్రకృష్టపీయూషపిణ్యాకదశావశేషః॥౮౫॥

ఆసీదితి॥ ఏష శశీ యథాజ్యౌతిషం గర్గాదిమునిప్రణీతగ్రహగణితశాస్త్రానతిక్రమేణ గోలః కపిత్థఫలవద్వర్తులోపరితనభాగ ఏవ పూర్వమాసీత్। తర్హీదానీం కథమన్యథా దృశ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ— తతోఽనన్తరం కాలక్రమేణ స్వర్భానో రాహోరూర్ధ్వాధోభాగస్థితదంష్ట్రాయుగమేవ యన్త్రం నిష్పీడనచక్రం తేన కృష్టం నిష్కృష్య గృహీతం పీయూషమమృతం యస్య, యస్మాద్వా, స చాసౌ పిణ్యాకశ్చ తస్య దశా గృహీతరసనీరసతిలాదిపిణ్డీమాత్రరూపతావశేష ఉద్ధృతో భాగో యస్యైవంభూతః సన్ చిపిటః పర్పటప్రాయోఽభూదితి సమక్షమిదానీం ప్రత్యక్షేణానుభూయత ఏవేత్యర్థః। జ్యోతిరధికృత్య కృతో గ్రన్థో జ్యోతిషమ్, 'అధికృత్య కృతే గ్రన్థే'(౪।౩।౮౭) ఇత్యణ్। తతో యథార్థేఽవ్యయీభావః। జ్యోతిఃశాస్త్రాదౌ త్రయోదశాఙ్గులశ్చన్ద్రః షోడశాఙ్గులస్య సూర్యస్యాధోభాగస్థో జలపూర్ణకాచకూపికాప్రాయో యథోదితః, తథైవ పూర్వమాసీదిత్యుక్తమ్॥౮౫॥

అసావసామ్యాద్వితనోః సఖా నో కర్పూరమిన్దుః ఖలు తస్య మిత్రమ్।

దగ్ధౌ హి తౌ ద్వావపి పూర్వరూపాద్యద్వీర్యవత్తామధికాం దధాతే॥౮౬॥

అసీవితి॥ అసౌ చన్ద్రో వితనోరనఙ్గస్య సఖా నో భవతి। కుతః— అసామ్యాదసాదృశ్యాత్। 'వివాహమైత్రీవైరాణి భవన్తి సమశీలయోః' ఇతి శాస్త్రాదనయోః సాఙ్గానఙ్గయోః సాదృశ్యాభావాన్మైత్రీ న సంగచ్ఛత ఇత్యర్థః। తర్హ్యనయోర్లోకప్రసిద్ధా మైత్రీ కథమిత్యత ఆహ— ఖలు నిశ్చితం కర్పూరాపరనామైవేన్దుస్తస్యానఙ్గస్య మిత్రమ్, తావతైవ లోకప్రసిద్ధిరితి విరోధాభావ ఇత్యర్థః। తత్ర హేతుమాహ— యద్యస్మాత్తౌ ద్వావపి కామకర్పూరౌ దగ్ధౌ సన్తౌ పూర్వరూపాదదగ్ధదశాయాః సకాశాదధికాం వీర్యవత్తాం హి స్పష్టం దధాతే। పక్వో హి కర్పూరో వీర్యవత్తరో భవతి, కామోఽపి దాహానన్తరమధికం వీర్యవాననుభూయతే। తదుక్తమ్— 'కర్పూర ఇవ దగ్ధోఽపి శక్తిమాన్యో జనే జనే। నమోస్త్వవార్యవీర్యాయ తస్మై కుసుమధన్వనే॥' ఇతి। తస్మాత్కామకర్పూరయోర్మైత్రీ యుక్తా। 'అథ కర్పూరమస్త్రియామ్। ఘనసారశ్చన్ద్రసంజ్ఞః' ఇత్యమరః। అస్త్రియామిత్యమరవచనాత్ 'కర్పూర'శబ్దో నపుంసకోఽపి॥౮౬॥

స్థానే విధోర్వా మదనస్య సఖ్యం స శంభునేత్రే జ్వలతి ప్రలీనః।

అయం లయం గచ్ఛతి దర్శభాజి భాస్వన్మయే చక్షుషి చాదిపుంసః॥౮౭॥

స్థాన ఇతి॥ వాథవా విధోర్మదనస్య సఖ్యం స్థానే। యుక్తమేవేత్యర్థః। తత్ర హేతుః— స కామః జ్వలతి దేదీప్యమానే శంభునేత్రే ప్రలీనః ప్రకర్షేణ లీన ఏకతాం ప్రలయం గతః। వినష్ట ఇత్యర్థః। అయం చన్ద్రశ్చ దర్శభాజి దర్శనం దర్శస్తద్వ్యాపారయుక్తే, అథ చ,— అమావాస్యాం గతే, భాస్వన్మయే సూర్యరూపే ఆదిపుంసో విష్ణోశ్చక్షుషి లయమేకతాం గచ్ఛతి। దర్శే హి చన్ద్రః సూర్యం గచ్ఛతి, అత ఏవ దర్శస్య సూర్యేన్దుసంగమ ఇతి నామ। సూర్యో విష్ణోర్దక్షిణం చక్షుః। తథా చ తుల్యయోర్హరిహరయోర్నేత్ర- యోర్ద్వయోరపి చన్ద్రకామయోః ప్రలీనత్వాద్ధర్శే చన్ద్రస్యాప్యనఙ్గతయా చ సమశీలత్వాదుచితైవ మైత్రీత్యర్థః। తథా చ కామస్య చన్ద్రసఖితాప్రసిద్ధిర్ముఖ్యైవ యుక్తేతి భావః॥౮౭॥

నేత్రారవిన్దత్వమగాన్మృగాఙ్కః పురా పురాణస్య యదేష పుంసః।

అస్యాఙ్క ఏవాయమగాత్తదానీం కనీనికేన్దిన్దిరసున్దరత్వమ్॥౮౮॥

నేత్రేతి॥ పురా పూర్వం యదా యస్మిన్కాలే ఏష మృగాఙ్కః పురాణస్య పుంసః శ్రీవిష్ణోర్నేత్రారవిన్దత్వం నయనకమలత్వమగాత్। తదా తస్మిన్కాలే అస్య విష్ణునేత్రారవిన్దభూతస్యాస్య చన్ద్రస్యాయమఙ్కః కలఙ్క ఏవ కనీనికాయా ఇన్దిన్దిరస్య భ్రమరస్య సున్దరత్వమగాత్ప్రాపత్। 'అదాత్' ఇతి పాఠే— అయం శ్రీవిష్ణురస్య చన్ద్రస్యాఙ్కే విషయే కనీనికేన్దిన్దిరసున్దరత్వమదాత్। నేత్రే హి కనీనికయా భావ్యమ్, అరవిన్దే చ భ్రమరేణ। తథా చాస్య నేత్రారవిన్దరూపత్వాదఙ్కమేవోభయం శ్రీవిష్ణుః కృతవానిత్యర్థః। అఙ్క ఏవ కనీనికా కర్త్రీ భ్రమరేణ సున్దరత్వమస్యాదాదితి వా। 'ఇన్దిన్దిరాలిషట్చరణచఞ్చరీకాలినో ద్విరేఫాః స్యుః' ఇతి హలాయుధః॥౮౮॥

దేవేన తేనైష చ కాశ్యపిశ్చ సామ్యం సమీక్ష్యోభయపక్షభాజౌ।

ద్విజాధిరాజౌ హరిణాశ్రితౌ చ యుక్తం నియుక్తౌ నయనక్రియాయామ్॥౮౯॥

దేవేనేతి॥ తేన దేవేన శ్రీవిష్ణునా ఏష చన్ద్రః కాశ్యపిర్గరుడశ్చైతౌ ద్వావపి సామ్యం సమానధర్మతాం సమీక్ష్య తుల్యాయాం నయనక్రియాయాం క్రమేణ నేత్రవ్యాపారే వాహనవ్యాపారే చ యన్ని యుక్తౌ, తద్యుక్తముచితమిత్యర్థః। 'చౌ' అన్యోన్యసముచ్చయే। సామ్యమేవాహ— ఉభయపక్షౌ శుక్లపక్షకృష్ణపక్షౌ భజతి చన్ద్రః, గరుడస్తు ద్వౌ ఛదౌ భజతి, తాదృశౌ ద్వావపి। తథా,— ద్విజానాం బ్రాహ్మణానాం రాజా చన్ద్రః। గరుడస్తు పక్షిణాం రాజా,

తాదృశౌ। తథా,— హరిణేన కలఙ్కమృగేణాశ్రితశ్చన్ద్రః, గరుడస్తు హరిణా విష్ణునా వాహనార్థేనాశ్రితః, తాదృశౌ। ఏవముభయోః సామ్యాత్సమ ఏవ వ్యాపారే యన్నియుక్తౌ తదుచితం కృతమితి భావః। కాశ్యపిః, బాహ్వాదిత్వాదిఞ్ ॥౮౯॥

యైరన్వమాయి జ్వలనస్తుషారే సరోజినీదాహవికారహేతోః।

తదీయధూమౌఘతయా హిమాంశౌ శఙ్కే కలఙ్కోఽపి సమర్థిత స్తైః॥౯౦॥

యైరితి॥ యైః పణ్డితైః సరోజిన్యాః దాహరూపాద్వికారాద్ధేతోస్తుషారే జ్వలనోఽగ్నిరన్వమాయి। తుషారః సాగ్నిర్భవితుమర్హతి, సంబన్ధే సతి దాహకారిత్వాత్, సాగ్నిభూదేశవత్, తప్తోదకవద్వేతి హిమే విషయే వహ్నిరనుమిత ఇత్యర్థః। తైః పణ్డితైర్హిమాంశౌ తుషారమయే చన్ద్రే, వర్తమానః కలఙ్కోఽపి తదీయధూమౌఘతయా హిమాగ్నిసంబన్ధిధూమసమూహరూపత్వేన సమర్థిత ఇత్యహం శఙ్కే। వహ్నౌ హి ధూమేన భావ్యమ్, చన్ద్రశ్చ తుషారమయత్వాదుక్తరీత్యా వహ్నిమాన్, తథా చ కలఙ్కో ధూమసమూహ ఏవేతి తైః సమర్థితమిత్యహం సంభావయామీత్యర్థః॥౯౦॥

స్వేదస్య ధారాభిరివాపగాభిర్వ్యాప్తా జగద్భారపరిశ్రమార్తా।

ఛాయాపదేశాద్వసుధా నిమజ్జ్య సుధామ్బుధావుజ్ఝతి ఖేదమత్ర॥౯౧॥

స్వేదస్యేతి॥ వసుధా ఛాయాపదేశాత్స్వీయప్రతిబిమ్బవ్యాజేన సుధామ్బుధావత్ర చన్ద్రే నిమజ్జ్యాన్తః ప్రవిశ్య ఖేదం జగద్భారపరిశ్రమపీడాముజ్ఝతీవ। కింభూతా— జగద్భారవహననిమిత్తః పరిశ్రమస్తేనార్తా నితరాం పీడితా। అత ఏవ— స్వేదస్య ధారాభిరివాపగాభిర్వ్యాప్తా సమన్తాత్పూరితా। అమృతసముద్రనిమజ్జనే హి ఖేదో గచ్ఛత్యేవ। యస్యాశ్చ తత్తన్నదీరూపః స్వేదః, తస్యాః శ్రమహరణే సుధాసముద్ర ఏవోచితః। ఏతేన కలఙ్కస్య మృగశశభూచ్ఛాయాప్రభృతి మతభేదా వర్ణితాః॥౯౧॥

మమానుమైవం బహుకాలనీలీనిపాతనీలః ఖలు హేమశైలః।

ఇన్దోర్జగచ్ఛాయమయే ప్రతీకే పీతోఽపి భాగః ప్రతిబిమ్బితః స్యాత్॥౯౨॥

మమేతి॥ హేమశైలో మేరుః ఖలు నిశ్చితం సర్గమారభ్యాద్యయావదతిక్రాన్తేన బహునా కాలేన కృత్వా నీలీనిపాతః శ్యామికాలగనం తేన కృత్వా వా నీలః బహుకాలీనత్వాన్నీలమలసంబన్ధాన్నీలవర్ణః సంజాతోఽస్తీతి, ఏవంప్రకారా మమానుమాఽనుమానమ్, ఏవమహం సంభావయామీత్యర్థః। అన్యథా యది స్వర్ణాచలః కాలభూయస్త్వేన న నీలీభూతః కింతు హేమమయత్వాత్పీత ఏవ స్యాత్, తర్హి ఇన్దోర్జగచ్ఛాయమయే జగత్ప్రతిబిమ్బభూతే కలఙ్కరూపే ప్రతీకేఽవయవే మేరోః పీతోఽపి భాగః ప్రతిబిమ్బితః స్యాత్పీతోంఽశోఽపి దృశ్యేత, తస్మాత్స్వర్ణాచలో నీల ఏవ జాతః। తథా చ సకలాయా అపి భూమేర్నీలవర్ణత్వాత్తత్ప్రతిబిమ్బరూపః కలఙ్కోఽపి నీల ఏవ యుక్త ఇత్యర్థః। జగచ్ఛాయే, 'విభాషా సేనా—' (౨।౪।౨౫) ఇతి షణ్ఢత్వమ్॥౬౨॥

మావాపదున్నిద్రసరోజపూజాశ్రియం శశీ పద్మనిమీలితేజాః।

అక్షిద్వయేనైవ నిజాఙ్కరఙ్కోరలంకృతస్తామయమేతి మన్యే॥౬౩॥

మేతి॥ శశీ ఉన్నిద్రైర్వికసితైః సరోజైః కృత్వా యా పూజా తజ్జనితాం శ్రియం మా అవాపత్ మా స్మ లభత। యతః— పద్మనిమీలి కమలసంకోచకం తేజో యస్య సః। వికసితానామపి కమలానాం పూజార్థం చన్ద్రసవిధే క్రియమాణానాం చన్ద్రతేజసాం సంకోచస్యైవ సంభవాదున్నిద్రసరోజపూజాశ్రియం కథం ప్రాప్నోతి। ప్రకారాన్తరేణ ప్రాప్నోతీత్యాహ– నిజాఙ్కభూతస్య రఙ్కోర్మృగస్యాక్షిద్వయేనైవాలంకృతోఽయం చన్ద్రస్తామున్నిద్రసరోజపూజాశ్రియమేతి ప్రాప్నోతి తన్నయనయోరున్నిద్రకమలరూపత్వాదిత్యర్థ ఇత్యహం మన్యే। అఙ్కమృగనేత్రాభ్యాం కృత్వాయం చన్ద్రో వికసితకమలాభ్యాం పూజామివ శోభాం ప్రాప్నోతీతి భావః। ఏత్యేవేతి వా॥౬౩॥

య ఏష జాగర్తి శశః శశాఙ్కే బుధో విధత్తే క ఇవాత్ర చిత్రమ్।

అన్తః కిలైతత్పితురమ్బురాశేరాసీత్తురఙ్గోఽపి మతఙ్గజోఽపి॥౬౪॥

య ఇతి॥ య ఏష ప్రత్యక్షదృశ్యః శశః శశాఙ్కే జాగర్తి స్ఫురతి, అత్ర విషయే క ఇవ బుధశ్చిత్రమాశ్చర్యం విధత్తే, అపి తు న కోఽపి। కిల యస్మాదేతత్పితురమ్బురా- శేరన్తర్మధ్యే ఉచ్చైఃశ్రవఃసంజ్ఞకస్తురఙ్గోఽప్యాసీత్। ఐరావతాఖ్యో మతఙ్గజోఽప్యాసీత్।

యదీయపితుర్మధ్యేఽశ్వగజాదికం భవతి, తద్రీయ(పుత్ర)మధ్యే శశమాత్రసంభవే కిమాశ్చర్యమిత్యర్థః॥౯౪॥

గౌరే ప్రియే భాతితమాం తమిస్రా జ్యౌత్స్నీ చ నీలే దయితా యదస్మిన్।

శోభాప్తిలోభాదుభయోస్తయోర్వా సితాసితాం మూర్తిమయం బిభర్తి॥౯౫॥

గౌర ఇతి॥ తమిస్రా తమోబహులాస్య దయితా రాత్రిర్గౌరే ప్రియే చన్ద్రే విషయే భాతితమామ్। తథా,— జ్యౌత్స్నీ చ చన్ద్రికాయుక్తా ధవలాఽస్య దయితా రాత్రిర్నీలే ప్రాణేశేఽస్మింశ్చన్ద్రే నితరాం శోభతే। భిన్నవర్ణే హి శోభేతే ఇత్యర్థః। తస్మాద్ధేతోస్తయోస్తమిస్రాజ్యౌత్స్న్యోరుభయోరపి విషయే స్వస్య శోభాప్రాప్తేర్లోభాదభిలాషా- త్తయోరేవ వా పత్యోర్వా శోభాప్రాప్తిస్తదభిలాషాద్ధవలశ్యామలవత్సంబన్ధాత్తమిస్రాజ్యౌత్స్న్యోః శోభయా భవితవ్యమితి। అయం చన్ద్రః సితాసితాం ధవలాం శ్యామలాం చ మూర్తిం బిభర్తి। 'వా' ఇవార్థః। శోభాప్తిలోభాదివేత్యన్వయః। నీలభాగే జ్యౌత్స్నీం ప్రియాం ధారయితుం ధవలే చ తామసీమితి యథాసంఖ్యమ్॥౯౫॥

వర్షాతపానావరణం చిరాయ కాష్ఠౌఘమాలమ్బ్య సముత్థితేషు।

బాలేషు తారాకవకేష్విహైకం వికస్వరీభూతమవైమి చన్ద్రమ్॥౯౬॥

వర్షేతి॥ అహం బాలేషు తనుషు సూక్ష్మరూపేష్వవికసితేషు చేహ ప్రత్యక్షదృశ్యేషు తారాసు నక్షత్రేష్వేవ కవకేషు ఛత్రాకేషు మధ్యే చిరకాలోత్పన్నత్వాద్వికస్వరీభూతం వికసితమేకం ఛత్రాకమేవ చన్ద్రమవైమి మన్యే। కింభూతేషు తారాకవకేషు— చిరాయ బహుకాలం వర్షాస్వృతౌ తపే గ్రీష్మర్తౌ చ వర్షేషు జలవృష్టిషు ఆతపేషూష్ణేషు చ సత్సు అనావరణమనాచ్ఛాదితం కాష్ఠౌఘం దిక్సమూహమేవ దారుసమూహమాలమ్బ్య సముత్థితేషూత్పన్నేషు। వర్షాకాలే హ్యనావృతేషు జలస్తిమితేషు పశ్చాదుష్ణతప్తేషు చ కాష్ఠేషు సూక్ష్మస్థూలాని చ్ఛత్రాకాణి భవన్తి। తథా చ తారా అల్పకవకాని, చన్ద్రస్తు స్థూలకవకమివేత్యుత్ప్రేక్షా॥౯౬॥

దినావసానే తరణేరకస్మాన్నిమజ్జనాద్విశ్వవిలోచనాని।

అస్య ప్రసాదాదుడుపస్య నక్తం తమోవిపద్ద్వీపవతీం తరన్తి॥౯౭॥

దినేతి॥ విశ్వస్య జగతో విలోచనాని దినావసానే తరణేః సూర్యస్యాకస్మాదసంభావిత హేతోర్నిమజ్జనాత్ప్రతీచీసాగరనీరప్రవేశాద్ధేతోర్నక్తం రాత్రౌ తమోనిమిత్తాం స్ఖలనాదిరూపాం విపదమేవ ద్వీపవతీం మహానదీమస్యోడుపస్య చన్ద్రస్య ప్రకాశరూపాత్ప్రసాదాత్తరన్తి। చన్ద్రేణ తమో నిరస్య సర్వం ప్రకాశితమితి భావః। అన్యేఽపి రాత్రౌ తరణేర్నౌకాయా అకస్మాన్మజ్జనాద్ధేతోర్బ్రుడనరూపామాపన్నదీముడుపస్యాకస్మాదాగతస్యాల్పయానపాత్రస్య ప్రసాదాత్తరన్తి॥౯౭॥

కిం నాక్ష్ణి నోఽపి క్షణికోఽణుకోఽయం భానస్తి తేజోమయబిన్దురిన్దుః।

అస్తు నేత్రే ఘటతే యదాసీన్మాసేన నాశీ మహతో మహీయాన్॥౯౮॥

కిమితి॥ నోఽస్మాకమమహతాం పామరాణామపి అక్ష్ణి నేత్రవిషయే తేజోమయస్తేజోరూపో బిన్దురేవాయమిన్దురఙ్గుల్యా నయనప్రాన్తచిపిటీకరణే ధవలవర్తులాకారేణ భాన్ శోభమానః కిం నాస్తి, అపి త్వస్మదాదినేత్రేఽపీన్దుర్వర్తత ఏవ, పరమ్— అణుకోఽల్పీయాన్, తథా క్షణికః క్షణమాత్రావస్థాయీ। యావచ్చిపిటీకరణమేవ దృశ్యత ఇత్యర్థః। తర్హ్యస్మాచ్చన్ద్రాత్తస్య వైలక్షణ్యం కథమత ఆహ— అత్రేర్మునేర్నేత్రే తు పునస్తేజోమయబిన్దురయమిన్దుర్మహీయానితరాపేక్షయా నితరాం మహాపరిమాణ ఆసీత్। తథా మాసేన కృత్వా నాశీ ప్రాప్తవినాశశ్చాభూదితి యత్, తద్ఘటతే। ఏతద్యుజ్యత ఇత్యర్థః। యతః— కీదృశస్యాత్రేః— మహతో మహానుభావస్య। 'సర్వం హి మహతాం మహత్' ఇతి న్యాయేన మహతోఽత్రేస్తేజోమయబిన్దురప్యయమిన్దుర్మహాపరిమాణశ్చిరకాలస్థాయీ చేత్యస్మన్నేత్రవర్తితేజోమయ- బిన్ద్వోరిన్ద్వోర్వైలక్షణ్యం యుక్తమేవేతి భావః। అణుకః, 'అల్పే' (౫।౩।౮౫) ఇతి కన్। నాశీతి, అస్త్యర్థే ఇనిః॥౯౮॥

త్రాతుం పతిం నౌషధయః స్వశక్త్యా మన్త్రేణ విప్రాః క్షయిణం న శేకుః।

ఏనం పయోధిర్మణిభిర్న పుత్రం సుధా ప్రభావైర్న నిజాశ్రయం వా॥౯౯॥

త్రాతుమితి॥ మృతసంజీవిన్యాదయ ఓషధయః స్వశక్త్యా స్వసామర్థ్యేన నిజరసవీర్యవిపాకాభ్యాం కృత్వా ఓషధీశత్వాత్పతిమేనం చన్ద్రం క్షయిణం ప్రతిదినం కలాక్షయవన్తమ్, అథ చ,— క్షయరోగిణం సన్తం త్రాతుం న శేకుః। తథా,— విప్రా

ద్విజరాజత్వాన్నిజస్వామినం క్షయిణం మన్త్రేణ శ్రుతిసామర్థ్యేన కృత్వా రక్షితుం న శేకుః। తథా,— పయోధిరపి పుత్రం క్షయిణమేనం మణిభిరనేకప్రకారైరన్తఃస్థై స్త్రైః కృత్వా రక్షితుం న శశాకేతి వచనవిపరిణామః। తథా,— సుధాపి స్వాధారభూతం క్షయిణమేనమజరామరత్వజనకైః ప్రభావైః కృత్వా త్రాతుం న శశాక। 'వా' సముచ్చయే। ఓషధ్యాదయః స్వశక్త్యాదిరక్షణసాధనే సత్యపి పతిత్వాత్పుత్రత్వాన్నిజాశ్రయత్వాచ్చ క్షయాద్రక్షితుం సమర్థా న బభూవురితి విశేషోక్త్యా పూర్వకర్మజో రోగో మహానుభావైరప్యపనేతుం న శక్యత ఇతి వ్యజ్యతే। 'అచిన్త్యో హి మణిమన్త్రౌషధీనాం ప్రభావ' ఇత్యోషధ్యాదీనాం సామర్థ్యం ప్రసిద్ధమ్॥౯౯॥

మృషా నిశానాథమహః సుధా వా హరేదసౌ వా న జరావినాశౌ।

పీత్వా కథం నాపరథా చకోరా విధోర్మరీచీనజరామరాః స్యుః॥౧౦౦॥

మృషేతి॥ నిశానాథస్య చన్ద్రస్య మహస్తేజః సుధా వా పీయూషమేవేతి లోకవాదో మృషా అసత్య ఏవ వా భవేత్। వా అథవా। యది చన్ద్రతేజః సుధైవేతి లౌకికప్రవాదః సత్య ఏవ, తర్హ్యసౌ చన్ద్రతేజోరూపా సుధా జరావినాశౌ జరామరణే న హరేద్వినాశయేదిత్యఙ్గీకార్యమ్। చన్ద్రతేజః సుధా నైవేతి వాఙ్గీకార్యమ్। అథ చైతద్రూపా సుధాపి జరామరణే న నాశయతీత్యఙ్గీకార్యమిత్యర్థః। అపరథాన్యథా యది చన్ద్రతేజః సుధేతి ప్రవాదః సత్యః, తద్రూపా సుధా జరామరణే వినాశయేత్, తర్హి చకోరాఖ్యాః పక్షిణో విధోర్మరీచీన్పీత్వాపి కథం కిమితి న అజరామరాః స్యుర్జరామరణరహితా భవేయుః। చన్ద్రతేజసః సుధాత్వే, ఏతస్యాశ్చ సుధాయా జరామరణవినాశే సామర్థ్యసద్భావే, తత్పానే చకోరైరప్యజరామరైర్భావ్యమ్, న చ తే తథా, తస్మాత్తత్తేజసః సుధాత్వం వా మృషా భవేత్, సుధాభూతస్యాపి వా జరామరణాపహారే సామర్థ్యం నాస్తీత్యన్యతరదఙ్గీకార్యమ్। తథా,— 'సుధా ప్రభావైర్న నిజాశ్రయం వా' ఇతి పూర్వశ్లోకాంశసమాధానమిత్యాశయః। 'అజరామరీస్యుః—' ఇతి పాఠే— చ్విః॥౧౦౦॥

వాణీభిరాభిః పరిపక్రిమాభిర్నరేన్ద్రమానన్దజడం చకార।

ముహూర్తమాశ్చర్యరసేన భైమీ హైమీవ వృష్టిః స్తిమితం చ తం సా॥౧౦౧॥

వాణీభిరితి॥ సా భైమీ ఆభిః పూర్వోక్తాభిః పరిపాకేన నిర్వృత్తాభిః పరిణతకవిత్వశక్తితయా ప్రసాదాదిగుణయుతాభిర్వాణీభిః కృత్వా తం నరేన్ద్రమానన్దజడం హర్షపరవశం చకార। తథా,— ముహూర్తమద్భుతాపరనామ్నాశ్చర్యేణ రసేన, అథ చ,— తద్రూపేణ జలేన, హైమీ

తుషారసంబన్ధినీ వృష్టిరివ భైమీ స్తిమితమతిస్నేహాత్ప్రాప్త- స్తమ్భం చ, అథ చ,— ఆర్ద్రం చకార। హిమవృష్టిర్యథాన్యం జడమార్ద్రం చ కరోతి, తథేయమప్యానన్దజడం సాతిస్నేహం చ చకారేత్యర్థః। పరిపక్రిమాభిః, డ్వితఃక్త్రిర్వృత్తేఽర్థే క్త్రిః, క్త్రేర్మప్॥౧౦౧॥

ఇతో ముఖాద్వాగియమావిరాసీత్పీయూషధారామధురేతి జల్పన్।

అచుమ్బదస్యాః స ముఖేన్దుబిమ్బం సంవావదూకశ్రియమమ్బుజానామ్॥౧౦౨॥

ఇత ఇతి॥ ఇత్యేవం జల్పన్ వదన్ స నలోఽమ్బుజానాం సంవావదూకా నితరాం సంవాదినీ శ్రీః శోభా యస్య తాదృశం కమలతుల్యశోభమస్యా ముఖేన్దుబిమ్బమచుమ్బత్। చన్ద్రకమలతుల్యం భైమీముఖం ప్రీత్యతిశయాదచుమ్బదిత్యర్థః। ఇతి కిమ్— హే భైమి! ఇయముక్తప్రకారా పీయూషధారావన్మధురా వాక్ ఇతః ప్రత్యక్షదృశ్యాద్భవన్ముఖాదావిరాసీత్ నిఃసృతేతి। ఇత ఇత్యనేన సామీప్యాభినయకారిణా కరేణ భైమీముఖం చిబుకే ధృతమితి ధ్వన్యతే। ముఖస్యేన్దుబిమ్బత్వేన చ పీయూషధారాసంవన్ధౌచితీ సూచ్యతే। తథా చ పీయూషధారయా మధురేత్యపి వ్యాఖ్యేయమ్। సంవావదూకేత్యాదినా చ భైమ్యాః పద్మినీత్వం ప్రసిద్ధమ్। చన్ద్రబిమ్బస్య కమలైః సహ విసంవాదో విరోధిత్వాత్, ఏతన్ముఖచన్ద్రబిమ్బస్య తు కమలైః సహ సంవాదః కమలసౌభాగ్యభాక్త్వాదితి ప్రసిద్ధచన్ద్రబిమ్బాదేతన్ముఖబిమ్బమధికమితి సూచ్యతే। అత్యర్థం సంవదతి సంవావదూకా, సంపూర్వోఽయం వదతిర్యైత్ర్యాం వర్తతే॥౧౦౨॥

ప్రియేణ సాథ ప్రియమేవముక్తా విదర్భభూమీపతివంశముక్తా।

స్మితాంశుజాలం వితతార తారా దివః స్ఫురన్తీవ కృతావతారా॥౧౦౩॥

ప్రియేణేతి॥ ప్రియేణ ఏవమ్ 'ఇతో ముఖాత్–' (నై౦ ౨౨।౧౦౨) ఇత్యాదిరూపం ప్రియం వచనముక్తా భాషితా విదర్భభూమీపతేర్వంశేన కులేన ముక్తా జనితా। తథా,— స్ఫురన్తీ దీప్యమానకాన్తిః సోల్లాసా సా భైమీ అథ నలవచనానన్తరం స్మితాంశుజాలం వితతార। తదేవ నలాయ ప్రీతిదానమివ దదావిత్యర్థః। కేవ— దివః సకాశాత్ క్షీణపుణ్యతయా స్వేచ్ఛయా వా కృతావతారా భూలోకమాగతా రోహిణీ తారేవ స్ఫురన్తీ కిరణజాలం వితతారేవేతి ఉత్ప్రేక్షోపమా వా। వంశః కులమేవ వంశో వేణుస్తత్ర జాతా దేవధార్యా ముక్తా మౌక్తికరూపా। కృతావతారేత్యత్ర తరణం తరః 'ఋృదోరప్' (౩।౩।౫౭) తదన్తాత్ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేఽణి పశ్చాత్ 'అవ'శబ్దేన సహ 'సహ సుపా' (౨।౧।౪) ఇతి సమాసః॥౧౦౩॥

స్వవర్ణనా న స్వయమర్హతీతి నియుజ్య మాం త్వన్ముఖమిన్దురూపమ్।
స్థానేఽత్యుదాస్తే శశినః ప్రశస్తౌ ధరాతురాసాహమితి స్మ సాహ॥౧౦౪॥

స్వేతి॥ సా ధరాతురాసాహం భూమీన్ద్రమిత్యాహ స్మ। ఇతి కిమ్— హే ప్రియ ! ఇన్దురూపం త్వన్ముఖమితి హేతోశ్చన్ద్రరూపాత్మస్తుతౌ మాం నియుజ్యాజ్ఞాప్య శశినః ప్రశస్తౌ వర్ణనవిషయేఽత్యుదాస్తేఽతితరాముదాసీనం భవతి। ఏతత్స్థానే యుక్తమ్। హేతుమేవాహ— ఇతి కిమ్— 'సతామేతదకర్తవ్యం పరనిన్దాత్మనః స్తుతిః' ఇత్యాదివచనాత్స్వయమాత్మనైవ స్వస్య వర్ణనా స్తుతిర్నార్హతి న యుక్తేతి। ఇయత్పర్యన్తం మయా చన్ద్రో వర్ణితః, ఇదానీం త్వయా వర్ణనీయః, తూష్ణీంభావో వా యుక్త ఇత్యాశయేన భైమీ చన్ద్రస్తుతౌ తం సోత్ప్రాసం ప్రావర్తయదితి భావః। తురాసాహమిత్యత్ర తృతీయసర్గే 'ధరాతురాసాహి—' (నేం ३।६५) ఇత్యేతచ్ఛ్లోకస్థా శఙ్కా జ్ఞాతవ్యా, తత్రోత్తరమ్— ఇన్దురూపం త్వన్ముఖం, చన్ద్రరూపాత్మస్తుతో మాం నియుజ్య శశినః ప్రశస్తౌ అత్యుదాస్తే। సాహం ధరావదతురాఽనుత్తాలాఽవేగా వా। పృథ్వీవధమీప్సురేత్యర్థః। అర్థాత్తమాహ స్మేతి జ్ఞాతవ్యమ్॥౧౦౪॥

తయేరితః ప్రాణసమః సుముఖ్యా గిరం పరీహాసరసోత్కిరాం సః।
భూలోకసారః స్మితవాక్ తుషారభానుం భణిష్యన్సుభగాం బభాణ॥౧౦౫॥

తయేతి॥ స భూలోకే సారః శ్రేష్ఠతమో నలః స్మితవాక్ తుషారభానుం చన్ద్రం భణిష్యన్ వర్ణయిష్యన్ సన్ సుభగాం సౌభాగ్యవతీం భైమీం బభాణ। కింభూతః— తయా సుముఖ్యా భైమ్యా పరిహాసరసస్యోత్కిరాముద్భావయిత్రీం గిరమీరిత ఉక్తః। తథా,— ప్రాణసమోఽతిప్రేయాన్। తయా చన్ద్రవర్ణనే ఈరితః ప్రేరితః సన్పరిహాసరసోత్కిరాం గిరం సుభగాం యథా తథా బభాణేతి వా। ఉత్కిరామ్, 'ఇగుపధ–' (३।౧।३५) ఇతి కః। పూర్వేణ షష్ఠీసమాసః। భణిష్యన్, హేతౌ లృటః శతా॥౧౦౫॥

తవాననే జాతచరీం నిపీయ గీతిం తదాకర్ణనలోలుపోఽయమ్।
హాతుం న జాతు స్పృహయత్యవైమి విధుం మృగస్త్వద్వదనభ్రమేణ॥౧౦౬॥

తవేతి॥ హే ప్రియే ! అయం మృగః తవాననే జాతచరీం భూతపూర్వాం గీతిం స్వరమాధురీం నిపీయ సాదరమాకర్ణ్యేదానీమపి తస్యా భవద్గీతేరాకర్ణనలోలుపోఽతితరాం లుబ్ధోఽతిసాదృశ్యాత్త్వద్వదనభ్రమేణ విధుం హాతుం జాతు కదాచిదపి న స్పృహయతీత్యహమనైమి। మృగ హి గానప్రియా భవన్తీతి ++ త్వన్ముఖభ్రాన్త్యా త్యక్తుం నేచ్ఛతీత్యహం శఙ్క ఇత్యర్థః। జాతచరీం, 'భూతపూర్వే చరట్' (౫।౩।౫౩)। లోలుపః, యజన్తాత్ప+++ 'యఙోఽచి చ' (౨।౪।౭౪) ఇతి యఙో లుక్॥౧౦౬॥

ఇన్దోర్భ్రమేణోపగమాయ యోగ్యే జిహ్వే తవాస్యే విధువాస్తుమన్తమ్।

గీత్యా మృగం కర్షతు భన్త్స్యతా కిం పాశీబభూవే శ్రవణద్వయేన॥౧౦౭॥

ఇన్దోరితి॥ అతిసాదృశ్యాదిన్దురేవేదమితీవేన్దోర్భ్రమేణ మృగస్యోపగమాయ యోగ్యే ప్రాప్తుమర్హే తవాస్యే వర్తమానా జిహ్వే కర్త్రీ గీత్యా వర్ణస్వరమాధుర్యా కృత్వా విధురూపం వాస్తు వసతిగృహం తద్విద్యతే యస్య తం విధువాస్తుమన్తం చన్ద్రమధ్యస్థాయినమపి మృగం కర్షతు। గీతేర్మధురతమత్వాన్మృగస్య చ ప్రియగానత్వాత్స్వసమీప- మానయత్విత్యర్థః। తదాకర్షణసాధనముత్ప్రేక్షతే— భన్త్స్యతా ఆగమిష్యతో మృగస్యాత్రైవ నివాసార్థం బన్ధనం కరిష్యతా శ్రవణద్వయేన పాశీబభూవే కిమ్ ? తద్రూపయా బన్ధనరజ్జ్వా సమాకర్షత్విత్యర్థః। అన్యాపి శబరీ గీత్యా మృగమాకృష్య పాశేన బధ్నాతి। భవన్ముఖం నిష్కలఙ్కమమృతాధికగీతియుక్తం చ, చన్ద్రస్తు సకలఙ్క ఇతి భావః। చన్ద్రవర్ణనాబసరేఽపి మధ్యే మధ్యే భైమీముఖవర్ణనానురాగాతిశయసూచనార్థాః। అయం శ్లోకః క్షేపక ఇతి కేచిత్॥౧౦౭॥

గగనస్థోఽపి మృగో భైమీముఖగీతిం కథమశృణోదిత్యాశఙ్క్యాహ—

ఆప్యాయనాద్వా రుచిభిః సుధాంశోః శైత్యాత్తమఃకాననజన్మనో వా।

యావన్నిశాయామథ ధర్మదుఃస్థస్తావద్వ్రజత్యహ్ని న శబ్దపాన్థః॥౧౦౮॥

ఆప్యాయనాదితి॥ శబ్దరూపః పాన్థో నిత్యపథికో నిశాయాం యావద్వ్రజతి తావదథ పశ్చాత్సాకల్యేన వా అహ్ని న గచ్ఛతి, యస్మాద్దినే ధర్మేణాతపేన దుఃస్థః సంతప్తః, తస్మాద్దినేఽల్పమేవ గచ్ఛతీత్యర్థః। రాత్రౌ దూరాగమనే హేతుమాహ—

సుధాంశోరమృతరూపాభీ రుచిభిరాప్యాయనాదుజ్జీవితబలత్వాద్వా తమ ఏవ కాననం వనం తస్మాజ్జన్మ యస్య గాఢాన్ధకారజాతాచ్చైత్యాద్వా తేజసోऽభావే తమసః సంభవాదౌష్ణ్యాభావాచ్చైత్యమ్। అత ఏవ రాత్రౌ బహు గచ్ఛతి, దినే చోష్ణేన శ్రాన్త ఇవ బహు న గచ్ఛతి। శబ్దో హి రాత్రౌ స్వభావాదతిదూరేऽపి శ్రూయతే, దివా తు న తథా। పథికోऽపి రాత్రౌ శైత్యాద్దూరం గచ్ఛతి, దినే చాల్పమ్। దూరశ్రవణప్రతిపాదకోऽయం శ్లోకః॥౧౦౮॥

దూరేऽపి తత్తావకగావపానాల్లబ్ధావధిః స్వాదురసోపభోగే।

అవజ్ఞయైవ క్షిపతి క్షపాయాః పతిః ఖలు స్వాన్యమృతాని భాసః॥౧౦౯॥

దూరేऽపీతి॥ హే ప్రియే! ఖలు నిశ్చితం క్షపాయాః పతిశ్చన్ద్రో భాసశ్చన్ద్రికా ఏవ స్వాన్యమృతాని క్షిపతి అధో ముఞ్చతి। కింభూతః— దూరేऽప్యతితరాం దేశవ్యవధానేऽపి తత్ప్రసిద్ధం మధురతరం తావకం గానం తస్య పానాత్సాదరశ్రవణాద్ధేతోః స్వాదురసోపభోగే మాధుర్యాతిశయానుభవే విషయే లబ్ధావధిః ప్రాప్తమర్యాదః। ఉత్ప్రేక్షతే—అవజ్ఞయేవ అనుభూతభవద్గీతమాధుర్యాపేక్షయాల్పమాధుర్యతయావమాననయేవేత్యర్థః। అయం శ్లోకో భిన్న ఏవ, నతు యుగ్మమ్॥౧౦౯॥

అస్మిన్న విస్మాపయతేऽయమస్మాంశ్చక్షుర్బభూవైష యదాదిపుంసః।

తదత్రినేత్రాదుదితస్య తన్వి! కులానురూపం కిల రూపమస్య॥౧౧౦॥

అస్మిన్నితి॥ హే తన్వి! ఏష చన్ద్రః ఆదిపుంసః శ్రీవిష్ణోర్వామం చక్షుర్బభూవేతి యత్। అస్మిన్నేత్రభవనవిషయేऽయం నేత్రభూతశ్చన్ద్రోऽస్మాన్న విస్మాపయతే ఆశ్చర్యం న ప్రాపయతి। అత్రార్థేऽస్మాకమాశ్చర్య న భవతీత్యర్థః। కిల యస్మాద్ధేతోరత్రినేత్రాదుదితస్యోత్పన్నస్యాస్య తచ్చక్షుర్భవనం కులానురూపం కులోచితం స్వరూపమ్। నేత్రరూపాత్కారణాజ్జాతస్య నేత్రీభవనముచితమేవ। తస్మాదస్య పురాణపురుషనేత్రభవనే న కించిదస్మాకం చిత్రమిత్యర్థః। విస్మాపయతే, 'నిత్యం స్మయతేః' (౬।౧।౫౭) ఇత్యాత్త్వమ్, 'భీస్మ్యోర్హేతుభయే' (౧।౩।౬౮) ఇతి తఙ్। అస్మాన్, జనాన్తరాపేక్షయా బహుత్వమ్॥౧౧౦॥

ఆభిర్మృగేన్ద్రోదరి! కౌముదీభిః క్షీరస్య ధారాభిరివ క్షణేన।

అక్షాలి నీలీ రుచిరమ్బరస్థా తమోమయీయం రజనీరజక్యా ॥౧౧౧॥

ఆభిరితి॥ హే మృగేన్ద్రోదరవత్కృశముదరం యస్యాస్తాదృశి ! రజన్యేవ రజకీ తయా క్షీరస్య దుగ్ధస్య ధారాభిరివ దృశ్యమానాభిర్ధవలతరాభిరాభిః కౌముదీభిః కృత్వాఽమ్బరస్థా గగనస్థా తమోమయీయం నీలీ కజ్జలవత్కాలీ రుచిః క్షణమాత్రేణాక్షాలి నిరస్తా। యథా రజక్యా వసనస్థా కాలీ కాన్తిర్దుగ్ధధారాభిః క్షణేన క్షాల్యతే। తదుక్తం కలాకోషే— 'తైలం ఘృతేన, తచ్చోష్ణజలైర్దుగ్ధేన కజ్జలమ్। నాశయేదమ్బరస్థం తు మలం క్షారేణ సోష్మణా॥' ఇతి। చన్ద్రికాభిర్గగనం నిర్మలీకృతమితి భావః। మృగేన్ద్రోదరి, 'నాసికోదర—' (౪।౧।౫౫) ఇతి జీష్। ఓషధిప్రాణివాచిత్వాభావాన్నీలీవ నీలీతి జీప్ సమర్థనీయః। రజకీ, ష్వునః షిత్వాన్ఙీష్॥౧౧౧॥

పయోముచాం మేచకిమానముచ్చైరుచ్చాటయామాస ఋతుః శరద్యా।

అపారి వామోరు ! తయాపి కించిన్న ప్రోఞ్ఛితుం లాఞ్ఛనకాలిమాస్య॥౧౧౨॥

పయ ఇతి॥ హే వామోరు ! యా శరదృతుః పయోముచాం మేఘానాం వర్షాకాలీనముచ్చకైరతిశయితమపి మేచకిమానం కాలిమానముచ్చాటయామాస। తయా కాలిమాపనయనే దృష్టసామర్థ్యయా శరదాప్యస్య చన్ద్రస్య లాఞ్ఛనరూపః కాలిమా కించిదల్పమపి ప్రోఞ్ఛితుం స్ఫోటయితుం నాపారి। శరదచ్ఛే చన్ద్రే మలినః కలఙ్కోఽతితరాం శోభత ఇతి భావః। మేచకిమానం, వర్ణవాచిత్వాదిమనిచ్॥౧౧౨॥

ఏకాదశైకాదశరుద్రమౌలీనస్తం యతో యాన్తి కలాః కిమస్య।

ప్రవిశ్య శేషాస్తు భవన్తి పఞ్చపఞ్చేషుతూణీమిషవోఽర్ధచన్ద్రాః॥౧౧౩॥

ఏకేతి॥ అస్తం యతో గచ్ఛతోఽస్య చన్ద్రస్యైకాదశ కలా ఏకాదశానాం రుద్రాణాం మౌలీన్ ప్రతి యాన్తి కిల గచ్ఛన్తీవ। శేషాః పఞ్చ కలాస్తు పునః పఞ్చేషోః కామస్య తూణీమల్పామిషుధిం ప్రవిశ్యార్ధచన్ద్రాకారత్వాదర్ధచన్ద్రాఖ్యా ఇషవో భవన్తి। వినాశసమయేఽప్యయం పరాపకారనిరత ఇతి ధ్వన్యతే। తూణీమ్, అల్పత్వవివక్షయా స్త్రీత్వే గౌరాదిత్వాన్ఙీష్, 'అర్ధచన్ద్ర'శబ్దో రూఢః॥౧౧౩॥

నిరన్తరత్వేన నిధాయ తన్వి ! తారాసహస్రాణి యది క్రియేత।

సుధాంశురన్యః స కలఙ్కముక్తస్తదా త్వదాస్యశ్రియమాశ్రయేత॥౧౧౪॥

నిరన్తరేతి॥ హే తన్వి ! తారాణాం నక్షత్రాణాం సహస్రాణి నిరన్తరత్వేనాన్యోన్యసంబన్ధితయా విధాయైకీకృత్య యది అన్యః సుధాంశుః క్రియేత నిర్మీయేత తదా తర్హి స చన్ద్రస్తారాణామకలఙ్కత్వాత్తన్మయత్వాత్కలఙ్కేన ముక్తః సంస్త్వదాస్యస్య శ్రియం శోభామాశ్రయేత। క్రియాతిపత్తేరవివక్షితత్వా++ఙభావః॥౧౧౪॥

యత్పద్మమాదిత్సు తవాననీయాం కురఙ్గలక్ష్మా చ మృగాక్షి ! లక్ష్మీమ్।

ఏకార్థలిప్సాకృత ఏష శఙ్కే శశాఙ్కపఙ్కేరుహయోర్విరోధః॥౧౧౫॥

యదితి॥ హే మృగాక్షి ! యత్పద్మం తవాననీయాం ముఖసంబన్ధినీం లక్ష్మీమాదిత్సు గ్రహీతుకామమ్, కురఙ్గలక్ష్మా చన్ద్రశ్చ తవ ముఖశోభాం గ్రహీతుకామః, తయోః శశాఙ్కపఙ్కేరుహయోరేష విరోధస్త్వన్ముఖశోభాలక్షణ ఏకోఽర్థస్తస్య లిప్సాకృతః ప్రాప్తివాఞ్ఛానిమిత్త ఏవేత్యహం శఙ్కే। ఏకద్రవ్యాభిలాషిత్వేన విరోధః సుప్రసిద్ధః। చన్ద్రపద్మయోరపి విరోధః ప్రసిద్ధ ఏవ। చన్ద్రపద్మాభ్యాం సకాశాత్తే ముఖమధికమితి భావః। ఆదిత్సు, చన్ద్రపక్షే లిఙ్గవిపరిణామః। లక్ష్మీం, 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౧౧౫॥

లబ్ధం న లేఖప్రభుణాపి పాతుం పీత్వా ముఖేన్దోరధరామృతం తే।

నిపీయ దేవైర్విఘసీకృతాయాం ఘృణాం విధోరస్య దధే సుధాయామ్॥౧౧౬॥

లబ్ధమితి॥ హే ప్రియే ! అహం సర్వైరపి దేవైర్విఘసీకృతాయాం నిఃశేషం పీత్వా భుక్తశేషీకృతాయామ్, అస్య విధోః సుధాయాం ఘృణాం జుగుప్సాం దధే ధారయామి। కిం కృత్వా— లేఖానాం దేవానాం ప్రభుణేన్ద్రేణాపి పాతుం న లబ్ధం, కృతప్రయత్నస్యాపి తస్యావరణాత్తేన దుష్ప్రాపం కేనాప్యనుచ్ఛిష్టం తే ముఖేన్దోరధరరూపమమృతం నిపీయ పీత్వా। చన్ద్రసుధాయాః సకాశాత్త్వదధరామృతం స్వాదుతరమితి భావః। అన్యోఽప్యుచ్ఛిష్టభోజనే జుగుప్సాం ధారయతి॥౧౧౬॥

ఏనం స బిభ్రద్విధుముత్తమాఙ్గే గిరీన్ద్రపుత్రీపతిరోషధీశమ్।

అశ్నాతి ఘోరం విషమబ్ధిజన్మ ధత్తే భుజఙ్గం చ విముక్తశఙ్కః॥౧౧౭॥

ఏనమితి॥ స గిరీన్ద్రపుత్రీపతిః శంభురేనమోషధీశం విధుముత్తమాఙ్గే శిరసి బిభ్రద్ధారయన్ సన్నబ్ధిజన్మ సముద్రోత్పన్నం ఘోరం దారుణమపి విషమశ్నాతి, విముక్తశఙ్కో భుజఙ్గం సర్పరాజం వాసుకిం చ ధత్తే। శంభోరప్యుపకారకత్వేన పూజ్యః శ్రేష్ఠోఽయమితి భావః। ఓషధిస్వామినోఽస్య శిరసి ధారణాదివ నిఃశఙ్కం విషం భక్షయతి, సర్పాంశ్చ ధారయతీత్యుత్ప్రేక్షా। భుజఙ్గమ్, జాత్యభిప్రాయేణైకవచనం వా॥౧౧౭॥

నాస్య ద్విజేన్ద్రస్య బభూవ పశ్య దారాన్గురోర్యాతవతోఽపి పాతః।

ప్రవృత్తయోఽప్యాత్మమయప్రకాశాన్నహ్యన్తి న హ్యన్తిమదేహమాప్తాన్॥౧౧౮॥

నేతి॥ హే ప్రియే ! ద్విజేన్ద్రస్య అస్య చన్ద్రస్యాస్య గురోర్బృహస్పతేర్దారాన్ భార్యాం యాతవతో గచ్ఛతోఽపి గురుతల్పగామినోఽపి పాతః స్వర్గాద్భ్రంశః, అథ చ,— పాతిత్యమ్, న బభూవ పశ్య। చిత్రమేతద్విలోకయేత్యర్థః। అథవా యుక్తమేతత్। ప్రవృత్తయో ధర్మాధర్మహేతుకర్మారమ్భా అపి ఆత్మమయ ఆత్మస్వరూపమేవ ప్రకాశో యేషాం తాన్ప్రకాశాన్తరనిరపేక్షాన్ప్రకాశరూపాన్, అథ చ,— పరమాత్మైవ ప్రకాశో యేషాం తాన్ పరమాత్మస్వరూపాతిరిక్తప్రకాశానభిజ్ఞాన్స్వప్రకాశాత్మవాదినో బ్రహ్మజ్ఞాని- నోఽన్తిమదేహం తేజోరూపశరీరం పూర్ణతాం వా ప్రాప్తాన్, అథ చ,— అనన్తరభావిమోక్షత్వాత్ప్రాచీనశరీరప్రవాహాపేక్షయా శేషం శరీరం ప్రాప్తాన్ జీవన్ముక్తాన్పురుషాన్హి యస్మాన్న నహ్యన్తి, శుభాశుభఫలబన్ధేన న సంబధ్నన్తీత్యర్థః। 'తేషాం తేజోవిశేషేణ ప్రత్యవాయో న విద్యతే' ఇతి ప్రామాణికవచనాత్తేజోరూపస్యాస్య చన్ద్రస్య పాతో నాభూదితి యుక్తమేవ, నాత్ర చిత్రమితి భావః। చన్ద్రోఽప్యాత్మమయప్రకాశః అన్తిమదేహం సంపూర్ణతాం ప్రాప్తశ్చ॥౧౧౮॥

స్వధాకృతం యత్తనయైః పితృభ్యః శ్రద్ధాపవిత్రం తిలచిత్రమమ్భః।

చన్ద్రం పితృస్థానతయోపతస్థే తదఙ్కరోచిఃఖచితా సుధైవ॥౧౧౯॥

స్వధేతి॥ తనయైః పుత్రైః శ్రద్ధయా పరలోకాస్తిత్వబుద్ధ్యా వితీర్ణత్వాత్పవిత్రం కృష్ణతిలైశ్చిత్రం మిశ్రితం పితృభ్యః స్వధాకృతం యదమ్బుః పితృస్థానతయా 'చన్ద్రో వై పితృలోకః' ఇతి శ్రుతేః పితృలోకతయా చన్ద్రముపతస్థే చన్ద్రేణ సంగతమభూత్। తత్కృష్ణతిలమిశ్రం జలమేవాఙ్కస్య కలఙ్కస్య యద్రోచిః కాన్తిస్తయా ఖచితా మిశ్రితా సుధా పీయూషమ్। కృష్ణతిలా ఏవ కలఙ్కః, తత్సంలగ్నం జలమేవ పీయూషమ్, నత్వన్యః కలఙ్కో న చాన్యత్పీయూషమిత్యర్థః। శ్రద్ధేతి, పితృలోకప్రాప్తౌ హేతుగర్భమ్। ఉపతస్థే, సంగతకరణే తఙ్॥౧౧౯॥

పశ్యోచ్చసౌధస్థితిసౌఖ్యలక్ష్యే త్వత్కేలికుల్యామ్బుని బిమ్బమిన్దోః।

చిరం నిమజ్జ్యేహ సతః ప్రియస్య భ్రమేణ యచ్చుమ్బతి రాజహంసీ॥౧౨౦॥

పశ్యేతి॥ హే ప్రియే! త్వముచ్చసౌధే స్థిత్యా కృత్వా సౌఖ్యేన నిరన్తరాయం లక్ష్యే దృశ్యే త్వత్కేలికుల్యాయా అమ్బుని తదిన్దోర్బిమ్బం పశ్య। తత్కిమ్— రాజహంసీ ఇహ కుల్యాజలే నిమజ్జ్య చిరం సతోఽన్తర్వర్తమానస్య ప్రియస్య రాజహంసస్య భ్రమేణ యచ్చన్ద్రబిమ్బం చుమ్బతి। సౌఖ్యమ్, స్వార్థే సుఖినో భావ ఇతి భావే వా ష్యఞ్। 'సౌక్ష్మ్య-' ఇతి పాఠే— సూక్ష్మత్వేన లక్ష్యే। ఉచ్చతరప్రదేశస్థితం ప్రతి హ్యధోదేశస్థితం వస్తు సూక్ష్మం ప్రతిభాతి॥౧౨౦॥

సౌవర్గవర్గైరమృతం నిపీయ కృతోఽహ్ని తుచ్ఛః శశలాఞ్ఛనోఽయమ్।

పూర్ణోఽమృతానాం నిశి తేఽత్ర నద్యాం మగ్నః పునః స్యాత్ప్రతిమాచ్ఛలేన॥౧౨౧॥

సౌవర్గేతి॥ స్వర్గే భవాః సౌవర్గా దేవాస్తేషాం వర్గైర్వృన్దైరమృత నిపీయాహ్ని తుచ్ఛో రిక్తః కృతోఽయం శశలాఞ్ఛనో నిశి దే తవాత్ర క్రీడానద్యాం ప్రతిమాచ్ఛలేన ప్రతిబిమ్బవ్యాజేన మగ్నః సన్పునరమృతానాం జలైః, అథ చ,— పీయూషైః పూర్ణః స్యాద్భవేదిత్యహం సంభావయామీత్యర్థః। ఏతేన నదీజలస్యామృతత్వం సూచితమ్। అహ్ని తుచ్ఛః కృతోఽపి పునః క్రమేణామృతైః పూర్ణః సన్ రాత్రౌ తవ క్రీడానద్యాం ప్రతిమావ్యాజేన మగ్నః స్యాత్ పునః పానభయాదివ పలాయ్య నిలీనః స్యాదిత్యహం శఙ్కే ఇత్యర్థ ఇతి వా। పూర్ణోఽమృతానామ్, తృప్త్యర్థత్వాత్కరణే షష్ఠీ॥౧౨౧॥

సమం సమేతే శశినః కరేణ ప్రసూనపాణావిహ కైరవిణ్యాః।

వివాహలీలామనయోరివాహ మధుచ్ఛలత్యాగజలాభిషేకః॥౧౨౨॥

సమమితి॥ ఇహ తవ క్రీడానద్యాం కైరవిణ్యాః కుముదిన్యాః ప్రసూనరూపే పాణౌ శశినః కరేణ రశ్మినా, అథ చ,— పాణినా, సమం సహ సమేతే సంగతే సతి మధు పుష్పరస ఏవ చ్ఛలం యస్య స తద్వ్యాజస్త్యాగజలస్య కన్యాదానసంకల్పోదకస్యాభిషేకః కర్తా, అనయోశ్చన్ద్రకుముదిన్యోర్వివాహలీలామాహేవ సూచయతీవ। చన్ద్రకరస్పర్శమాత్రేణ కుముదాని వికసితాని, మకరన్దపూర్ణాని చ జాతానీతి భావః। వివాహే ఉభయోః పాణిమేలనం, పాణౌ దానజలాభిషేకోఽపి భవతి॥౧౨౨॥

వికాసినీలాయతపుష్పనేత్రా మృగీయమిన్దీవరిణీ వనస్థా।

విలోకతే కాన్తమిహోపరిష్టాన్మృగం తవైషాననచన్ద్రభాజమ్॥౧౨౩॥

వికాసీతి॥ హే ప్రియే ! ఇహ తవ కేలినద్యాం వనస్థా జలనివాసినీ ; అథ చ,— కాననస్థా, తథా,— వికాసి నీలమాయతం విస్తృతం పుష్పమేవ నేత్రం యస్యాస్తత్తుల్యనేత్రా చేయం ప్రత్యక్షదృశ్యా ఇన్దీవరిణీ, యస్మాన్మృగీ వనస్థత్వాద్వికాసినీలాయ- తపుష్పనేత్రత్వాచ్చ యతో హరిణీ, తత్తస్మాదిన్దీవరిణీరూపా మృగీ, ఆననమివ యశ్చన్ద్రః సామర్థ్యాత్త్వదాననతుల్యో యశ్చన్ద్రస్తద్భాజం తత్స్థం కాన్తం సున్దరమ్, అథ చ,— తుల్యజాతీయం స్వప్రియం, మృగముపరిష్టాద్విలోకతే। వికసితకుసుమనేత్రాణి ఊర్ధ్వం ప్రసారితాని దృశ్యన్తే తర్హి ప్రాయేణ చన్ద్రస్థముపరివర్తమానం నిజభర్తారం మృగం (మృగీ) పశ్యతీత్యర్థః। త్వదాననమేవ యశ్చన్ద్రస్తత్రస్థం చన్ద్రత్వాదనుమేయం మృగముపరిష్టాత్పశ్యతి। త్వం ప్రాసాదోపరి వర్తసే, ఇయం చాధోదేశే వర్తతే। 'న న' ఇతి పదచ్ఛేదం కృత్వా చన్ద్రభాజం నిజప్రాణేశం మృగముపరిష్టాన్న పశ్యతీతి న, కింతు పశ్యత్యేవేతి వా వ్యాఖ్యేయమ్। వనస్థా మృగీ హి ప్రసారితనీలాయతనేత్రా సతీ స్వకాన్తం మృగమితస్తతో విలోకయతి। 'శశమ్' ఇత్యపపాఠః। మృగపర ఏవ వా వ్యాఖ్యేయః॥౧౨౩॥

తపస్యతామమ్బుని కైరవాణాం సమాధిభఙ్గే విబుధాఙ్గనాయాః।

అవైమి రాత్రేరమృతాధరోష్ఠం ముఖం మయూఖస్మితచారు చన్ద్రమ్॥౧౨౪॥

తపస్యతామితి॥ హే ప్రియే ! అమ్బుని సదా నివాసాత్తత్ర తపస్యతాం కైరవాణాం కుముదానాం సమాధేర్దివా సంకోచస్యైవ ధ్యానస్య భఙ్గే త్యాజనే విషయే నిమిత్తే వా

విబుధాఙ్గనాయా అప్సరోరూపాయా రాత్రేశ్చన్ద్రం ముఖమేవాహమవైమి మన్యే। కింభూతం ముఖమ్— అమృతమేవాధరోఽనూర్ధ్వ ఓష్ఠో యస్య ; అథ చ, -అమృతతుల్యోఽధరోష్ఠో యస్య ; యద్వా,— అమృతమధరం యస్మాత్ప్రియూపాదధికరస ఓష్ఠో యస్య। తథా,— మయూఖాః కిరణా ఏవ స్మితమ్, అథ చ,— తత్సమాధిభఙ్గాదేవ చన్ద్రకరవదుజ్జ్వలం యత్స్మితం, తేన చారు। చన్ద్రవిశేషణే లిఙ్గవిపరిణామః। దేవాఙ్గనానామప్యేవంవిధం ముఖం రాత్రౌ జలే తపస్యతాం దుశ్చరం తపశ్చరతామపి మునీనాం సమాధిభఙ్గం కరోతి। తపస్యతామితి, తపశ్చరతీత్యర్థే 'కర్మణో రోమన్థతపోభ్యాం వర్తిచరోః' (3।౧।౧౫) ఇతి క్యఙ్, 'తపసః పరస్మైపదం చ' (వాం ౧౭33) ఇతి శతా॥౧౨౪॥

అల్పాఙ్కపఙ్కా విధుమణ్డలీయం పీయూషనీరా సరసీ స్మరస్య।

పానాత్సుధానామజలేఽప్యమృత్యుం చిహ్నం బిభర్త్యత్రభవం స మీనమ్॥౧౨౫॥

అల్పేతి॥ అల్పోఽఙ్క ఏవ పఙ్కో యస్యాం, తథా,— పీయూషమేవ నీరం యస్యాం సేయం విధుమణ్డలీ స్మరస్య సరసీ విశాలం సర ఏవ। అత ఏవ— స స్మరః అత్ర భవమస్యాం చన్ద్రసరస్యాం సముత్పన్నం సుధానామేతదీయామృతానాం పానాదజలే జలరహితేఽపి స్థలే జలాభావేఽపి వాఽమృత్యుం మరణరహితం మీనం చిహ్నమ్, అథ చ,— సుధాసరోజాతత్వానుమాపకం లిఙ్గం బిభర్తి। మీనా హి జలాద్బహిర్భూతా మ్రియన్త ఏవ, అయం తు న మ్రియతే, తస్మాచ్చన్ద్రామృతసరసీభవత్వాత్సదామృతపానా- జ్జలాభావేఽపి మృత్యురహిత ఇతి సర్వం యుక్తమిత్యర్థః॥౧౨౫॥

తారాస్థిభూషా శశిజహ్నుజాభృచ్చన్ద్రాంశుపాంశుచ్ఛురితద్యుతిర్ద్యౌః।

ఛాయాపథచ్ఛద్మఫణీన్ద్రహారా స్వం మూర్తిమాహ స్ఫుటమష్టమూర్తేః॥౧౨౬॥

తారేతి॥ ద్యౌః స్వమాత్మానమష్టమూర్తేర్హరస్య మూర్తిం శరీరం స్ఫుటం వ్యక్తమాహ బ్రవీతి। యతః— కింభూతా— తారా ఏవాస్థీని భూషా యస్యాః। తథా,— శశినమేవ జహ్నుజాం, చన్ద్రం గఙ్గాం చ, బిభర్తీతి భృత్। తథా,— చన్ద్రాంశవ ఏవ పాంసవో భస్మాని తైశ్ఛురితా కృతాఙ్గరాగా ద్యుతిర్యస్యాః। తథా,— ఛాయాపథో గగనే దణ్డాకారా దక్షిణోత్తరస్థా ధవలా రేఖా ఛద్మ యస్య ఛాయాపథచ్ఛద్మరూపః ఫణీన్ద్రో వాసుకిః స ఏవ ముక్తాహారో యస్యాః సా। హరమూర్తిరప్యుక్తవిశేషణవిశిష్టా। ద్యౌరప్యేతాదృశీతి మూర్త్యన్తరాపేక్షయా వ్యక్తమేవ మహేశస్య మూర్తిం గగనం కథయతీవేత్యర్థః॥౧౨౬॥

ఏకైవ తారా మునిలోచనస్య జాతా కిలైతజ్జనకస్య తస్య।

తాతాధికా సంపదభూదియం తు సప్తాన్వితా వింశతిరస్య యత్తాః॥౧౨౭॥

ఏకేతి॥ ఏతస్య చన్ద్రస్య జనకస్య తస్య ప్రసిద్ధస్యాత్రిమునిలోచనస్య తారా కనీనికా కిలైకైవ జాతాభూత్ కిల పురాణాదౌ। అస్య తత్పుత్రస్య తు పునరియం దృశ్యమానా సంపత్ తాతాన్నిజపితురత్రినేత్రాత్సకాశాదధికా। యద్యస్మాదస్య చన్ద్రస్య తాస్తాః కనీనికాః, అథ చ,—నక్షత్రాణి, సప్తభిరన్వితా వింశతిరభూదితి ఛ్చలమ్। పితుః సకాశాదధికసంపత్తిత్వాత్సభాగ్యోఽయమితి భావః। 'సప్తవింశతిమిన్దవే' ఇతి దక్షః సప్తవింశతికన్యాః అశ్విన్యాదికాశ్చన్ద్రాయ దదావితి పురాణమ్॥౧౨౭॥

మృగాక్షి! యన్మణ్డలమేతదిన్దోః స్మరస్య తత్పాణ్డురమాతపత్రమ్।

యః పూర్ణిమానన్తరమస్య భఙ్గః స ఛ్చత్రభఙ్గః ఖలు మన్మథస్య॥౧౨౮॥

మృగాక్షీతి॥ హే మృగాక్షి హరిణీనేత్రే! యదేతత్ప్రత్యక్షదృశ్యమిన్దోర్మణ్డలం తత్స్మరస్య పాణ్డురం శ్వేతం సామ్రాజ్యసూచకమాతపత్రమేవ। శ్వేతచ్ఛత్రదర్శనే సతి సమ్రాజో వశ్యా భవన్తి। పూర్ణధవలచన్ద్రమణ్డలస్య చోద్దీపకత్వాత్తద్దర్శనే సర్వేఽపి కామస్య వశ్యా భవన్తి। తస్మాదేతత్కామస్య శ్వేతాతపత్రమేవేతి భావః। యశ్చ పూర్ణిమానన్తరమస్య ఛ్చత్రభూతస్యేన్దుమణ్డలస్య భఙ్గో మోటనం కలాక్షయశ్చ స మన్మథస్య ఛ్చత్రభఙ్గః ఖలు। ఛత్రస్య మోటనం రాజక్షయం సూచయతి। కృష్ణపక్షే చోద్దీపకమిత్రచన్ద్రక్షయే కామః క్షీణ ఏవ భవతితస్మాత్కృష్ణపక్షే యోఽస్య భఙ్గః స కామస్య ఛత్రభఙ్గ ఇవ స ఏవ వేతి భావః। 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షాయాం నిశ్చయే వా॥౧౨౮॥

దశాననేనాపి జగన్తి జిత్వా యోఽయం పురాపారి న జాతు జేతుమ్।

మ్లానిర్విధోర్మానిని! సంగతేయం తస్య త్వదేకాననన్నిర్జితస్య॥౧౨౯॥

దశేతి॥ దిగ్విజయోద్యతేన దశాననేనాపి జగన్తి జిత్వాపి యోఽయం చన్ద్రః పురా పూర్వం జాతు కదాచిదపి జేతుం నాపారి। హే మానిని స్వముఖస్పర్ధినం చన్ద్రమసహమానే భైమి! తస్య విధోరియం ప్రత్యక్షదృశ్యా కలఙ్కరూపా మ్లానిర్లజ్జా సంగతా లగ్నా, అథ చ యుక్తైవ।

యతస్త్వైకేనాననేన నితరాం జితస్య। యో హి దశాననేన దశభిర్ముఖైర్జేతుం నాశకి, తస్య స్త్రియాస్త్వైకేన ముఖేన విజితత్వేన లజ్జయా మాలిన్యముచితమేవేత్యర్థః। త్వన్ముఖమేతస్మాదధికమితి భావః। ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। లజ్జయాపి మ్లానిర్భవతి। రావణశ్చన్ద్రం జేతుం ప్రవృత్తస్తత్తుషారాగ్నినా దహ్యమానః కమ్పమానతనుస్తమజిత్వైవ పరావృత్త ఇత్యుత్తరకాణ్డే కథా॥౧౨౯॥

దృష్టో నిజాం తావదియన్త్యహాని జయన్నయం పూర్వదశాం శశాఙ్కః।

పూర్ణస్త్వదాస్యేత తులాం గతశ్చేదనన్తరం ద్రక్ష్యసి భఙ్గమస్య॥౧౩౦॥

దృష్ట ఇతి॥ అయం శశాఙ్క ఇయన్త్యేతావన్తి అహాని శుక్లపక్షదినాని తావదవధీకృత్య నిజాం పూర్వదశాం పూర్వపూర్వదినావస్థాం జయన్ నికామముత్తరోత్తరదినేషు కలావృద్ధ్యాధికీభవంస్త్వయా దృష్టః। ఇయన్తి దినాని జయంస్తావత్ జయన్నేవ దృష్ట ఇత్యవధారణార్థో వా 'తావత్' శబ్దః। అనయైవ పరిపాట్యా పూర్ణబిమ్బోఽయం త్వదాస్యేన సహ తులాం సామ్యమ్, అథ చ,— తోలకాష్ఠం, ప్రాప్త ఆరూఢంశ్చేత్, తర్హ్యనన్తరం నికటం త్వమేవ శ్వఃప్రభృత్యేవాస్య భఙ్గం పరాజయం కలాక్షయం చ ద్రక్ష్యసి। ఉత్తమేన సహ స్పర్ధమానో హి భఙ్గం ప్రాప్నోత్యేవ। తులాదివ్యే హి హీనస్య పరాజయః సర్వైర్దృశ్యతే। అహాని, అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। త్వదాస్యేన, '-అతులోపమాభ్యామ్—' (౩।౨।౭౨) ఇతి నిషేధేఽపి సహయోగే తృతీయా। తథా చ కాలిదాసః (కుమారం ౫।౩౪)— 'తులాం యదారోహతి దన్తవాససా' ఇత్యాది॥౧౩౦॥

క్షత్త్రాణి రామః పరిభూయ రామాత్క్షత్త్రాద్యథాభజ్యత స ద్విజేన్ద్రః।

తథైవ పద్మానభిభూయ సర్వాంస్త్వద్వక్త్రపద్మాత్పరిభూతిమేతి॥౧౩౧॥

క్షత్త్రాణీతి॥ ద్విజేన్ద్రో జమదగ్న్యపత్యత్వాతోఽతిప్రసిద్ధపరాక్రమో రామః పరశురామః సర్వాణి క్షత్త్రాణి పరిభూయాపి క్షత్త్రాదేవ రామాద్దాశరథేః సకాశాద్యథాభజ్యత పరాభవం ప్రాప, తథా తేనైవ ప్రకారేణాయమపి ద్విజరాజః సర్వాన్పద్మానభిభూయ సంకోచకరణాత్పరాభూయాపి త్వద్వక్త్రపద్మాత్సకాశాత్పరిభూతిం పరాభవమేతి। సకలక్షత్త్రియాధిక్యం యథా శ్రీరామస్య తథా సర్వపద్మాధిక్యం త్వన్ముఖపద్మస్యేతి భావః। 'వా పుంసి పద్మమ్' ఇత్యమరః॥౧౩౧॥

అన్తః సలక్ష్మీక్రియతే సుధాంశో రూపేణ పశ్యే ! హరిణేన పశ్య।

ఇత్యేష భైమీమదదర్శదస్య కదాచిదన్తం స కదాచిదన్తః॥౧౩౨॥

అన్తరితి॥ హే పశ్యే చన్ద్రదర్శనప్రవృత్తే భైమి ! హరిణేన పాణ్డురేణ రూపేణ వర్ణేన కర్త్రా సుధాంశోరన్తః ప్రాన్తభాగః పూర్వమశ్రీకోఽపీదానీం సలక్ష్మీక్రియతే సశ్రీః క్రియతే త్వం పశ్య। అథ చ,— చన్ద్రస్య మధ్యం హరిణేన మృగేణ కర్త్రా రూపేణ స్వీయనీలవర్ణేన కృత్వా అసలక్ష్మ సలక్ష్మ క్రియతే సలక్ష్మీక్రియతే। సకలఙ్కం క్రియత ఇత్యర్థః। పశ్య। ఏష స నల ఇత్యమునా ప్రకారేణాస్య చన్ద్రస్యాన్తం పర్యన్తభాగం కదాచిత్క్షణమాత్రం భైమీమదదర్శత్ దర్శయామాస, కదాచిచ్చాన్తర్మధ్యభాగం దర్శయామాస। అఙ్గుల్యాదినా చన్ద్రశ్వేతనీలప్రాన్తమధ్యభాగప్రదర్శనపూర్వం శ్లిష్టపద్రైస్తయా సహ క్రీడాం చకారేతి భావ ఇతి మధ్యే కవేరుక్తిః। 'హరిణః పాణ్డురః పాణ్డుః' ఇత్యమరః। 'అన్తః' ఇత్యకారాన్తమేకత్ర, 'అన్తః' ఇత్యవ్యయమపరత్ర మధ్యవాచి। 'లక్ష్మీ' శబ్దస్య సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాత్కబభావే 'సలక్ష్మీ' శబ్దాచ్చ్వః। పక్షే 'సలక్ష్మ' శబ్దాచ్చ్వః। పశ్యే, 'పాఘ్రా-' (౩।౧।౧౩౭) (ఇత్యా)దినా కర్తర్యేవ శః। దృశేర్బుద్ధ్యర్థత్వాత్ 'గతిబుద్ధి-' (౧।౪।౫౨) ఇత్యణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వాద్భైమీమితి ద్వితీయా॥౧౩౨॥

సాగరాన్మునివిలోచనోదరాద్యద్ద్వయాదజని తేన కిం ద్విజః।

ఏవమేవ చ భవన్నయం ద్విజః పర్యవస్యతి విధుః కిమత్రిజః॥౧౩౩॥

సాగరాదితి॥ అయం చన్ద్రః సాగరాత్ మునివిలోచనోదరాచ్చైత్రద్రూపాద్ద్వయాత్సకాశాద్యయస్మాదజని ఉత్పన్నః, తేన కారణేన ద్వాభ్యాం జాతత్వాద్ద్విజః కిమ్ ? ఏవమేవ చానయైవ రీత్యా ద్వాభ్యాం జాతత్వాదేవ ద్విజో భవన్నప్యయం విధురత్రేర్మునేర్జాతః కిం కథం పర్యవస్యతి ? ద్వాభ్యాం జాతత్వే సత్యపి అత్రిమునేరేవ జాత ఇతి తాత్పర్యవృత్త్యా కథముచ్యత ఇత్యర్థః। అథ చ,— ఏవమేవ యథానేన ప్రకారేణ ద్విజత్వం, తథైవాత్రిమునిజో భవన్నయం ద్విజః పర్యవస్యతి కిమ్ ? ద్వాభ్యాం జాతత్వాద్యథా ద్విజ ఉచ్యతే, తథా ద్విజాదత్రిమునేర్జాతత్వాదపి ద్విజ ఉచ్యతే కిమ్ ? ద్విజోత్పన్నో హి ద్విజ ఏవ భవతీత్యర్థః। అథ చ,– ద్వాభ్యాం జాతత్వాద్ద్విజో భవన్నేవ న త్రిభ్యో జాయత ఇత్యత్రిజ ఇత్యేవం తాత్పర్యవృత్త్యా కథ్యతే కిమ్ ? యో హి ద్వాభ్యాం జాయతే స త్రిజో న భవతి, ఏవమేవాయమత్రిజః కథ్యతే కిమిత్యర్థః। అన్యోఽపి ద్విజస్త్రిజో న భవత్యేవ॥౧౩౩॥

తారావిహారభువి చన్ద్రమయీం చకార

యన్మణ్డలీం హిమభువం మృగనాభివాసమ్।

తేనైవ తన్వి ! సుకృతేన మతే జినస్య

స్వర్లోకలోకతిలకత్వమవాప ధాతా॥౧౩౪॥

తారేతి॥ హే తన్వి కృశాఙ్గి ! ధాతా తారాణాం నక్షత్రాణాం విహారభువి గగనే చన్ద్రమయీం మణ్డలీం బిమ్బం జినస్య పురాణపురుషస్య శ్రీవిష్ణోర్మతేఽనుమతౌ సత్యాం తదాదిష్టః సన్ యచ్చకార నిర్మమే తేనైవ సుకృతేన శోభనేన లోకోత్తరవ్యాపారేణ కృత్వా స్వర్లోకః స్వర్గభువనం తత్సంబన్ధినాం లోకానాం సురాణాం మధ్యే తిలకత్వం శ్రైష్ఠ్యమవాప। కింభూతాం మణ్డలీమ్— హిమస్య తుషారస్య భువం స్థానభూతామతిశీతలామ్। తథా,— మృగస్య నాభౌ మధ్యే వాసో యస్యాస్తాం, యస్యా మధ్యే మృగోఽస్తీతి యావత్, తాదృశీమ్। అన్యేషాం సురాణామేతాదృగ్వ్యాపారకరణే సామర్థ్యాభావాద్బ్రహ్మైవ శ్రేష్ఠోఽభూదిత్యర్థః। అథ చ,— తారాయా బుద్ధదేవస్య విహారస్థానే పూజాస్థానే హిమభువం శీతలాం, శుభ్రత్వాద్ధిమాచలరూపాం వా, తథా,— మృగనాభేః కస్తూర్యా వాసః పరిమలోఽవస్థానం వా యస్యాం తాం కస్తూరీమిశ్రితాం చన్ద్రమయీం కర్పూరమయీం మణ్డలీం రాశి యచ్చకార తేనైవ పుణ్యేన జినస్య మతే బౌద్ధదర్శనే బ్రహ్మా సురశ్రేష్ఠత్వమధత్త। బౌద్ధా హి బుద్ధదేవప్రాసాదే యస్తత్పూజార్థం కర్పూరకస్తూరీరాశిం కరోతి స సర్వలోకమధ్యే శ్రేష్ఠో భవతీతి స్వదర్శనే ప్రత్యపాదయన్। బ్రహ్మా చైవమకృత తస్మాదేవ సర్వశ్రేష్ఠో జాత ఇత్యర్థః। 'తేనేవ' ఇతి పాఠే— ఉత్ప్రేక్షా। 'బుద్ధదేవ్యాం మతా తారా'॥౧౩౪॥

ఇన్దుం ముఖాద్బహుతృణం తవ యద్గృణన్తి

నైనం మృగస్త్యజతి తన్మృగతృష్ణయేవ।

అత్యేతి మోహమహిమా న హిమాంశుబిమ్బ-

లక్ష్మీవిడమ్బిముఖి ! విత్తిషు పాశవీషు॥౧౩౫॥

ఇన్దుమితి॥ హే హిమాంశుబిమ్బస్య లక్ష్మ్యాః శోభాయా విడమ్బి స్వస్మాన్న్యూనత్వాత్పరిహాసకారి తతోఽప్యధికశోభం ముఖం యస్యాస్తాదృశి భైమి ! పణ్డితా ఇన్దుం తబ ముఖాత్సకాశాత్త్వన్ముఖమపేక్ష్య వా బహుతృణమీషదసమాప్తం తృణం, తృణత్వమపి యస్య పూర్ణం న సంపన్నం, తృణాదపి నిఃసారమితి యావత్, అథ చ,—

బహ్వాధికం తృణం యస్మాత్ తృణాదపి నిఃసారం యద్యస్మాద్ఘృణన్తి, తత్తస్మాద్ధేతోర్మృగ ఏనం చన్ద్రం మృగసంబన్ధిన్యా తృష్ణయా కోమలతృణకవలనాభిలాషేణైవ, అథవా,— చన్ద్రే ప్రయుక్తస్య 'బహుతృణ' శబ్దస్య బహు చ తత్తృణం చ, బహూని తృణాని యస్మింస్తాదృశమితి వేత్త్యేవంరూపార్థగ్రహణరూపయా భ్రాన్త్యైవ న త్యజతి। మృగో హి బహు యత్తృణం బహుతృణం దేశం వా న ముఞ్చతి। నన్వనుభవే సత్యప్యాసంసారం కథం భ్రాన్తిరిత్యాశఙ్క్యార్థాన్తరన్యాసమాహ— పాశవీషు పశుసంబన్ధినీషు విత్తిషు జ్ఞానేషు విషయే మోహమహిమా భ్రాన్తిబాహుల్యం నాత్యేతి బహుకాలాతిక్రమేఽపి నాపయాతి। పశవో హి సర్వదా మూఢా ఏవేత్యద్యాపి మృగస్య భ్రాన్తిర్నాపయాతి, తస్మాదేనం న త్యజతీతి యుక్తమిత్యర్థః। 'వృత్తిషు' ఇతి పాఠే— వ్యాపారేషు। ముఖాత్, ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ। బహుతృణం, పక్షే ఈషదసమాప్తౌ 'విభాషా సుపో బహుచ్–' (౫।౩।౬౮) ఇతి బహుచ్॥౧౩౫॥

స్వర్భానునా ప్రసభపానవిభీషికాభి-

ర్దుఃఖాకృతైనమవధూయ సుధా సుధాంశుమ్।

స్వం నిహ్నుతే శితిమచిహ్నమముష్య రాగై-

స్తామ్బూలతామ్రమవలమ్బ్య తవాధరోష్ఠమ్॥౧౩౬॥

స్వర్భానునేతి॥ హే ప్రియే ! సుధా ఏనం సుధాంశుమవధూయ త్యక్త్వా తవాధరోష్ఠమవలమ్బ్యాముష్య రక్తస్యోష్ఠస్య రాగై రక్తవర్ణైః కృత్వా సితస్య భావః సితిమా ధావల్యమేవ చిహ్నం యస్య తాదృశం ధవలరూపమపి స్వమాత్మానం నిహ్నుతే పునః పునః స్వర్భానుపానభియా తిరోదధాతి। యతః— స్వర్భానునా వారంవారం ప్రసభపానేన విభీషికాభిర్భయోత్పాదనైః కృత్వా దుఃఖాకృతా ప్రాతిలోమ్యాచరణేనోత్పాదితదుఃఖా। కింభూతమధరోష్ఠమ్— ప్రసిద్ధస్య తామ్బూలస్యేవ తామ్రో వర్ణో యస్య, తామ్బూలేనైవ వా తామ్రం రక్తవర్ణమ్। పునా రాహుపానభియా త్వదధరమేవ స్థానాన్తరమాశ్రిత్య రూపాన్తరేణాత్మానం గోపాయతీత్యర్థః। అన్యోఽపి సభయం స్థానం స్థిత్వా స్థానాన్తరమాశ్రిత్య తత్రాపి రూపాన్తరం ధృత్వా స్వం నిహ్నుతే। సుధయా చన్ద్రస్య పరిత్యాగాత్త్వన్ముఖాశ్రయణాత్త్వన్ముఖం చన్ద్రాదధికమితి భావః। తామ్బూలతామ్రమిత్యుక్త-రీత్యోపమోత్ప్రేక్షా వా। దుఃఖాకృతా, 'దుఃఖాత్ప్రాతిలోమ్యే' (౫।౪।౩౪) ఇతి డాచ్॥౧౩౬॥

హర్యక్షీభవతః కురఙ్గముదరే ప్రక్షిప్య యద్వా శశం

జాతస్ఫీతతనోరముష్య హరితా సూతస్య పత్యా హరేః।

భఙ్గస్త్వద్వదనామ్బుజాదజని యత్పద్మాత్తదేకాకినః

స్యాదేకః పునరస్య స ప్రతిభటో యః సింహికాయాః సుతః॥౧౩౭॥

హర్యక్షీతి॥ హే ప్రియే ! మతభేదేన కలఙ్కరూపం కురఙ్గం యద్వా,— శశముదరే మధ్యే ప్రక్షిప్య జాతా స్ఫీతా పూర్ణా తనుర్యస్య, హరేరిన్ద్రస్య పత్న్యా హరితా ప్రాచ్యా దిశా సూతస్య తత్రోదితస్య పూర్ణస్య, అత ఏవ హరేః శ్రీవిష్ణోర్వామాక్షీభవతః, యద్వా,— సంజాతపూర్ణశరీరస్య మృగం, యద్వా,— శశం, కలఙ్కం మధ్యే నిక్షిప్య మధ్యస్థితకలఙ్కస్య కనీనికాతుల్యత్వాచ్ఛ్రీవిష్ణోర్వామనేత్రీభవతోఽముష్య చన్ద్రస్య త్వద్వదనామ్బుజాత్సకాశాద్యద్భఙ్గః పరాజయోఽజని తదేకాకినః సర్వదాఽసహాయాదేకస్మాత్పద్మాత్, నత్వన్యస్మాత్కమలాత్, న హ్యన్యైః పద్మైరయం పరాజీయతే యత్పునరయమేవ పద్మాన్పరాభవతీత్యర్థః। అథవా,— అమ్బుజతుల్యత్వాద్వనాదేవ పద్మాద్, అథ చ,— పద్మసంఖ్యాకాత్త్వద్వదనరూపాదమ్బుజాద్యదస్య భఙ్గో జాతః, తదేకాకినోఽసహాయస్య స్యాద్భవేత్। బహుభిరేకః పరాజీయత ఇతి యుక్తమేవేత్యర్థః। యః సింహికాయాః సుతో రాహుః స పునరేకోఽన్యోఽస్య ప్రతిభటః ప్రతిమల్లః పరాభావుకో రాహురేవ నత్వన్య ఇతి। 'సంప్రతి' ఇతి పాఠే— అద్య పునరస్యైకః ప్రతిభటః, యః సింహికాయాః సుతః స్యాత్। ఏకాకినోఽస్య త్వన్ముఖపద్మః ప్రతిద్వన్ద్వీ న భవతి, అతుల్యత్వాత్, కిం త్వేకాకీ రాహురేవాస్య ప్రతిభటో యుక్త ఇత్యర్థః। కించ స్వశత్రుభూతాద్రాహోరప్యస్యాన్యః పరాజయ ఇతి మహదస్య కష్టం ప్రాప్తమిత్యర్థః। అథ చ,— హరిద్వర్ణయా హరేః సింహస్య పత్న్యా సింహికయా ప్రసూతస్య, తథా,— మృగం శశం వా యం కంచన పశుం జఠరే నిక్షిప్య భక్షయిత్వా స్థితస్య, అత ఏవ సంజాతపుష్టశరీరస్య, అత ఏవ హర్యక్షీభవతః సింహతాం ప్రాప్నువతోఽస్య త్వన్ముఖాద్యః పరాజయోఽజని స ఏకాకినః కేవలాత్పద్మాద్రజాదేవ పరాజయః। సింహస్య గజాద్భఙ్గో యథా తద్వదేతన్మహచ్చిత్రమిత్యర్థః। అథ చ,— పద్మసంఖ్యాకాదేకస్య పరాజయః। సింహోఽప్యేకో బహుసంఖ్యైః పరాజీయత ఏవేత్యర్థః। అథ చ,— పద్మాచ్ఛరభాదష్టాపదాదేవ భఙ్గః సింహస్య కేవలమష్టాపదాదేవ భఙ్గః। పద్మచన్ద్రాభ్యాం సకాశాత్త్వన్ముఖమధికమితి భావః। 'హర్యక్షః కేసరీ హరిః' ఇత్యమరః। 'గజాబ్జశరభాః పద్మాః' ఇత్యనేకార్థే భోజః। ప్రథమపక్షే' 'హర్యక్షి' శబ్దాచ్చ్విః, ద్వితీయపక్షే 'హర్యక్ష' శబ్దాదేవ॥౧౩౭॥

యత్పూజాం నయనద్వయోత్పలమయీం వేధా వ్యధాత్పద్మభూ-

ర్వాక్పారీణరుచిః స చేన్ముఖమయం పద్మః ప్రియే ! తావకమ్।

కః శీతాంశురసౌ తదా మఖమృగవ్యాధోత్తమాఙ్గస్థల-

స్థాస్నుస్వస్తటినీతటావనివనీవానీరవాసీ బకః॥౧౩౮॥

యదితి॥ హే ప్రియే ! వేధా నయనద్వయమేవోత్పలం తన్మయీం తద్రూపాం తద్రచితాం యస్య పద్మస్య పూజాం వ్యధాద్వ్యరచయత్। యతః శ్రీవిష్ణోర్నాభౌ వర్తమానాత్పద్మాద్భవతీతి పద్మభూః। స్వజనకస్య యస్య పద్మస్య పితృభక్త్యా నేత్రద్వయేనైవ నీలోత్పలయుగేన మహతీం పూజామకృత। వాక్పారీణా వాచః పరతీరే భవా వాచా వర్ణయితుమశక్యా రుచిర్యస్య సోఽయం పద్మశ్చేత్తావకం ముఖం స ఏవ భవన్ముఖరూపో జాతః, అనన్తరం బ్రహ్మణా స్వపితృబుద్ధ్యా నేత్రనీలోత్పలాభ్యాం కృతపూజత్వాదత్ర తవ ముఖే నేత్రనీలోత్పలే దృశ్యేతే ఇత్యర్థం ఇతి చేత్। తదా తర్హి అసౌ శీతాంశుః కో నామ, అపి తు న కశ్చిత్। త్వన్ముఖస్య పురస్తాదయం వరాకః। స్మరణార్హోఽపి నేత్యర్థః। తర్హ్యసౌ క ఇతి చేత్తత్రాహ— అయం బకః। కింభూతః— దక్షమఖ ఏవ మృగస్తస్య వ్యాధో హరస్తస్యోత్తమాఙ్గం శిరస్తల్లక్షణే స్థలే స్థాస్నుః స్థితిశీలా స్వస్తటినీ గఙ్గా తస్యాస్తటావన్యాం తీరభూమ్యాం యా వనీ మహదల్పం వా యత్కాననం తత్ర యే వానీరా బేతసాస్తన్మధ్యవాసీ। చన్ద్రశ్చ హరజటాజటవాసీతి ప్రసిద్ధమ్। వాక్పారీణరుచిరితి బ్రహ్మవిశేషణం వా। అత్ర యదపత్యస్య బ్రహ్మణోఽపి సౌన్దర్యం వాగగోచరః, తత్పితుః పద్మస్య సౌన్దర్యం మనసోఽపి గోచరో న భవతీత్యర్థః। త్వన్ముఖస్య చన్ద్రస్య చ మహదన్తరమ్, సామ్యసంభావనాపి నాస్తీతి భావః। ఏతేన చన్ద్రాదిసున్దరవృన్దం బ్రహ్మణా సృష్టమ్, భవదీయముఖపద్మం తు బ్రహ్మణోఽపి స్రష్టృత్వాత్సర్వాధికమితి సూచితమ్। మఖమృగేత్యాదినా చన్ద్రస్యాతిదైన్యం సూచితమ్, త్వన్ముఖసామ్యప్రాప్త్యర్థం తపశ్చరణం చ సూచితమ్। అన్యోఽపి విశిష్టవస్తుప్రాప్తయే శిష్టస్థానయుక్తనదీతీరవానీరవాసీ తపస్యతి। నదీతీరవానీరవాసిత్వం బకజాతిః। వాక్పారీణా, భవార్థే 'రాష్ట్రావారపారాద్ధఖౌ' (౪।౨।౯౩) ఇత్యత్ర 'అవారపారాద్విపరీతాదపి విగృహీతాదపి' (వాం ౨౭౭౧-౭౨) ఇతి వచనాత్ఖః॥౧౩౮॥

జాతం శాతక్రతవ్యాం హరితి విహరతః కాకతాలీయమస్యా-

మశ్యామత్ర్యేకమత్యస్థితసకలకలానిర్మితేర్నిర్మలస్య।

ఇన్దోరిన్దీవరాభం బలవిజయిగజగ్రామణీగణ్డపిణ్డ-

ద్వన్ద్వాపాదానదానద్రవలవలగనాదఙ్కమఙ్కే విశఙ్కే॥౧౩౯॥

జాతమితి॥ అహమిన్దోరఙ్కే బలవిజయిన ఇన్ద్రస్య గజగ్రామణీర్హస్తిషు మధ్యే ప్రధానం ప్రాచ్యామేవ వర్తమానో య ఐరావతస్తస్య గణ్డయోః కపోలయోః పిణ్డయోః శిరఃస్థితకుమ్భస్థలయోశ్చ యే ద్వన్ద్వే గణ్డద్వన్ద్వం పిణ్డద్వన్ద్వం చ త ఏవాపాదానం

నిర్గమనస్థానం యేషాం తే చ తే దానద్రవలవా మదజలలేశాస్తేషాం లగ్నాత్సంపర్కాత్ కాకతాలీయమాకస్మికం దైవాత్సిద్ధమిన్దీవరాభం నీలోత్పలతుల్యం జాతమఙ్కం కలఙ్కం విశఙ్కే మన్యే। కింభూత స్యేన్దోః— అస్యామఙ్గులీనిర్దిష్టాయాం పురోదృశ్యాయాం శతక్రతోరియం శాతక్రతవీ తస్యాం హరితి దిశి విహరత ఉద్గచ్ఛతః। తథా,— అశ్యామత్వే విషయే ఐకమత్యం సర్వసంవాదస్తేన తత్ర వా స్థితాభిర్వర్తమానాభిః సకలాభిః పఞ్చదశభిరపి కలాభిః కృత్వా నిర్మితిర్యస్య। అశ్యామత్వైకమత్యేన స్థితా సకలకలానిర్మితిర్యస్య తాదృశస్య వా। అత ఏవ— నిర్మలస్య ప్రత్యేకం కలానాం ధావల్యస్య దృష్టత్వాద్ధవలసకలకలానిర్మితత్వాత్కారణధావల్యాద్ధవలస్య, అశ్యామత్వైకమత్వే స్థితా యాః సకలాః కలాస్తాభిర్యా నిర్మితిస్తస్యా వా హేతోర్ధబలస్య। పూర్వం కారణధావల్యాత్సకాలోఽప్యయం ధవల ఏవాభూత్, పశ్చాత్తు పూర్వదిగ్భ్రమణవశాత్తత్రైవ భ్రమత ఐరావతస్య కపోలకుమ్భస్థలగలన్మదజలం దైవవశాల్లగ్నం తేనాయం మధ్యే కాలః ప్రతిభాతీత్యర్థః। తాలతరుతలే యదైవ కాకస్యోపవేశనమ్, తదైవ దైవాత్కాకస్యోపరి తాలఫలపాత ఇతి కాకతాలమివ 'సమాసాచ్ఛ తద్విషయాత్' (౫।౩।౧౦౬) ఇతి ఛః। నిర్మితేః, పక్షే హేతౌ పఞ్చమీ॥౧౩౯॥

అంశం షోడశమామనన్తి రజనీభర్తుః కలాం వృత్తయ-

న్త్యేనం పఞ్చదశైవ తాః ప్రతిపదాద్యారాకవర్ధిష్ణవః।

యా శేషా పునరుద్ధృతా తిథిమృతే సా కిం హరాలంకృతి-

స్తస్యాః స్థానవిలం కలఙ్కమిహ కిం పశ్యామి సశ్యామికమ్॥

అంశమితి॥ హే ప్రియే ! లోకా రజనీభర్తుః షోడశమంశం కలామామనన్తి సత్యం కథయన్తి, తాశ్చ షోడశాంశరూపాః ప్రతిపదాదిర్యస్మిన్కర్మణి రాకాం పూర్ణిమామభివ్యాప్య వర్ధిష్ణవః ప్రతితిథి ఏకైకకలాభివృద్ధ్యా వర్ధమానాః పఞ్చదశసంఖ్యాకా ఏవ కలా ఏనం చన్ద్రం వృత్తయన్తి వర్తులం కుర్వన్తి। తిథిసంఖ్యాసామ్యాత్పూర్ణమణ్డలం కుర్వన్తీత్యర్థః। యా పునః కలా షోడశీ తిథిమృతే ఉద్ధృతా ప్రయోజనాభావాచ్చన్ద్రాద్బహిః కృతా సా షోడశీ కలా శేషా పఞ్చదశకలాభ్యోఽవశిష్టా సతీ; యద్వా,-షోడశీం తిథిం బినా ప్రయోజనాభావాద్వ్యవశిష్టా సా నిష్ప్రయోజనత్వాదుద్ధృత్య చన్ద్రాద్బహిర్నిష్కాసితా సతీ హరాలంకృతిః శివశిరోభూషణం జాతా కిమ్ ? చన్ద్రే ప్రయోజనాభావాద్ధరాలంకృతిరివాభూత్కిమిత్యర్థః। అహం తచ్చాశ్వోద్ధృతాన్తః షోడశ్యాః కలాయాః సశ్యామికం నభో నీలిన్నం సహ వర్తమానం స్థానస్య పూర్ణావస్థితేః సంబన్ధి +++ వివరం తత్కలానవస్థిత్వా కృత్వా +++ మీలం నభోభాగమేవేహ +++ కలఙ్కం పశ్యామి కిమ్ ? మధ్యవర్తిశీలం తత్స్థానం ++++ కలఙ్కశ్చేవ శఙ్కే ఇత్యర్థః। 'శేష'

శబ్దస్యాభిధేయలిఙ్గత్వం పూర్వమేవ దర్శితమ్। 'పూర్ణే రాకా నిశాకరే' ఇత్యమరః।వృత్తయన్తి, 'తత్కరోతి-' (గంసూం ౨౦ ౪) ఇతి ణిచ్। వర్ద్ధిష్ణవః, 'అలంకృఞ్-' (౩।౨।౧౩౬) ఇతీష్ణుచ్। తిథిమృతే, 'ఋతే నలాశామ్' ఇతివత్। శ్యామికా, మనోజ్ఞాదేరాకృతిగణత్వాద్భావే వుఞ్॥౧౪౦॥

జ్యోత్స్నామాదయతే చకోరశిశునా ద్రాఘీయసీ లోచనే

లిప్సుర్మూలమివోపజీవితుమితః సంతర్పణాత్మీకృతాత్।

అఙ్కే రఙ్కుమయం కరోతి చ పరిస్ప్రష్టుం తదేవాదృత-

స్త్వద్వక్త్రం నయనశ్రియాప్యనధికం ముగ్ధే! విధిత్సుర్విధుః॥౧౪౧॥

జ్యోత్స్నామితి॥ హే ముగ్ధే సున్దరి! త్వద్వక్త్రం వృత్తత్వాదిగుణైః సమానమపి నయనశ్రియాపి కృత్వానధికం సమానమేవ విధిత్సుః, అత ఏవ— స్వస్య ద్రాఘీయసీ అతిదీర్ఘే లోచనే లిప్సుర్లబ్ధుమిచ్ఛుర్విధుశ్చకోరశిశునా ప్రయోజ్యేన స్వీయాం జ్యోత్స్నామాదయతే భక్షయతి। తత్రోత్ప్రేక్షతే— చన్ద్రికామృతపాయనకృతసమ్యక్తర్పణేనాత్మీ-కృతాత్స్వవశీకృతాదితశ్చకోరబాలకాత్సకాశాన్మూలం స్వచన్ద్రికాపాయనహేతుభూతమేతదీయాతిదీర్ఘనేత్రద్వయముపజీవితుమాదాతుమివ। యద్వా,— యత్కించిత్స్వస్య చన్ద్రికాం పాయయిత్వా తతో నేత్రద్వయలక్ష్మీప్రాప్త్యా మూలం చన్ద్రికారూపధనం వర్ధయితుమివ। అన్యోఽప్యుత్తమర్ణోఽధమర్ణస్య కించిద్దత్త్వా తం వశీకృత్యోత్తమమిష్టం వస్తు తతో గృహ్ణాతి। తథా,— అయం చన్ద్ర ఆదృత ఆదరయుక్తః సన్నఙ్కే మధ్యే, అథ చ,— ఉత్సఙ్గే, రఙ్కుం చ కరోతి। ఉత్సఙ్గధారణేన లాలయతీత్యర్థః। కిమర్థమిత్యా- శఙ్క్యాహ— తన్మూలభూతమతివిశాలం తదీయనయనయుగలం పరిస్ప్రష్టుమివ స్వలగ్నం కర్తుమివ। త్వన్ముఖసామ్యనిమిత్తరమణీయనేత్రద్వయసంపాదనాయాయం చన్ద్రశ్చకోరహరిణౌ వఞ్చయతీత్యర్థః। చన్ద్రాదుత్కృష్టం త్వన్ముఖమితి భావః। 'పరిప్రష్టుమ్' ఇతి పాఠే ఏతన్నేత్రరామణీయకప్రాప్త్యుపాయం ప్రష్టుమివేత్యర్థః। శిశుః సుప్రతార్య ఇతి సూచయితుం 'శిశు' పదమ్। ఆదయతే, అదేర్నిగరణార్థత్వేఽపి 'అదేః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః' (వాం ౯౫౯) ఇతి వక్తవ్యాత్ 'నిగరణ-' (౧।౩।౮౭) ఆది (సూత్రేణ) పరస్మైపదాభావే, 'ణిచశ్చ' (౧।౩।౭౪) ఇతి తఙ్। శిశునా, 'ఆదిఖాద్యోర్న' (వాం ౨౧౧౯) ఇత్యణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వాభావః। ద్రాఘీయసీ అతిశాయనే ఈయసుని 'ప్రియస్థిర-' (౬।౪।౧౫౭) ఇతి ద్రాఘాదేశః। లిప్సుః, విధిత్సురితి చ, 'న లోకా-' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౧౪౧॥

లావణ్యేన తవాస్యమేవ బహునా తత్పావమాత్రస్పృశా

చన్ద్రః ప్రోఞ్ఛనలబ్ధతార్ధమలినేనారమ్భి శేషేణ తు।

నిర్మాయ ద్వయమేతదప్సు విధినా పాణీ ఖలు క్షాలితౌ

తల్లేశైరధునాపి నీరనిలయైరమ్భోజమారభ్యతే॥౧౪౨॥

లావణ్యేనేతి॥ హే ప్రియే ! బహునా క్వచిత్పాత్రే సంచితేనాఖిలేన లావణ్యేన కృత్వా తవాస్యమేవారమ్భి నిర్మితమ్। చన్ద్రస్తు పునస్తస్య లావణ్యస్యాధారపాత్రం స్పృశతీతి స్పృక్ తేన లావణ్యస్థాపనపాత్రమాత్రలగ్నేన, అత ఏవ ప్రోఞ్ఛనేన పాత్రనిఘర్షణేన కృత్వా యా లబ్ధతోపార్జితత్వం తేనార్ధం కియత్ఖణ్డం మలినం యస్య తేన కించిన్మలినేన శేషేణ భవన్ముఖనిర్మాణావశిష్టేనాంశేన కృత్వారమ్భి నిర్మితః। అత ఏవ శబలమణ్డలోఽయం శోభత ఇత్యర్థః। శేషేణ తు నిర్మిత ఇతి వా। విధినా ఏతత్త్వన్ముఖమృగాఙ్కలక్షణం ద్వయం నిర్మాయ సృష్ట్వాఽప్సు పాణీ క్షాలితౌ ఖలు లావణ్యలేపకృతజలక్షాలనావివ। తస్మాత్తస్య క్షాలనరజోమిలితలావణ్యలేపస్య లేశైరల్పైరంశైరేవ కర్తృభిరధునాపి నీరనిలయైర్జలస్థాయిభిః సద్భిరమ్భోజమారభ్యతే నిర్మీయతే। కమలనిర్మాణే బ్రహ్మణః కోఽపి ప్రయాసో నేత్యర్థః। కమలాచ్చన్ద్రోఽధికః, తస్మాదపి త్వన్ముఖం లావణ్యసాకల్యేన నిర్మితత్వాదధికమితి భావః। అమ్భోజమ్, జాత్యేకత్వమ్॥౧౪౨॥

లావణ్యేన తవాఖిలేన వదనం తత్పాత్రమాత్రస్పృశా

చన్ద్రః ప్రోఞ్ఛనలబ్ధతార్ధమలినేనారమ్భి శేషేణ యః।

తల్లేఖాపి శిఖామణిః సుషమయాహంకృత్య శంభోరభూ-

దక్షం తస్య పదం యదస్పృశదతః పద్మం చ సద్మ శ్రియః॥౧౪౩॥

లావణ్యేనేతి॥ అఖిలేన లావణ్యేన తక వదనమారమ్భి। తతో భవద్వదనకామనీయకవర్ణనాతిచిన్తాపి దూరే తిష్ఠతు, అశక్యకరణత్వాదిత్యర్థః। ఉక్తరీత్యా తత్పాత్రమాత్రస్పృశా ప్రోఞ్ఛనలబ్ధతార్ధమలినేన శేషేణ తు యశ్చన్ద్రో విధినా నిరమాయి తస్య లేఖాపి లావణ్యపాత్రమాత్రస్థలావణ్యనిర్మితస్య చన్ద్రస్య షోడశాంశరూపా కలాపి కలామాత్రత్వాదేవ నిష్కలఙ్కత్వాత్ సుషమయా పరమయా శోభయా కృత్వా అహంకృత్య అస్యాపేక్షయాఽహమేవ రమణీయేతి దర్పమవలమ్బ్య శంభోః శిఖామణిః శిరోభూషణమభూచ్ఛివశిరోఽధ్యరోహత్। అన్యదపి సదర్పముత్తమశిరోఽధిరోహతి। అబ్జం కుముదం కర్తృ యద్యస్మాత్తస్య చన్ద్రస్య పదం ప్రతిబిమ్బస్థానం జలమస్పృశత్। అతః

శ్రియః సద్మాభూత్। చన్ద్రకరస్పర్శాదేవ హి కుముదం సశ్రీకం భవతి। పద్మం చ శ్రియః సద్మాభూత్। జలస్య చన్ద్రకిరణసంస్పర్శాత్ పద్మస్య చ తత్రోత్పన్నత్వాద్వర్త-మానత్వాత్కుముదసాహచర్యాచ్చ పద్మమపి లక్ష్మ్యాః స్థానమభూత్। యద్వా,— పద్మం యాతః కుముదాద్ధేతోః శ్రియః సద్మాభూత్। అబ్జత్వజాతియోగాత్కుముదా- ధారజలయోగాచ్చ కుముదాదేవ పరమ్పరయా పద్మాభాం లక్ష్మీగృహత్వమభూదిత్యర్థః। యద్వా,— యా తల్లేఖా శంభోః శిఖామణిరభూత్, తస్య శిఖామణేశ్చన్ద్రస్య పదం స్థానం శివమస్తకం పూజాసమయే యస్మాత్కుముదం పద్మం చాస్పృశత్, అతస్తదుభయం శ్రియః సద్మాభూత్। చన్ద్రసంబద్ధశిరఃసంబన్ధాదుభయం శ్రీగృహమభూదిత్యర్థః యద్వా,— తస్య శంభోః పదం చరణం పూజావశాద్యస్మాత్కుముదం పద్మం చాస్పృశత్ తస్మాదుభయం శ్రీసద్మాభూత్, తస్య లావణ్యస్య స్థానం విధిహస్తలేపక్షాలనజలం యస్మాత్కుముదం పద్మం చాస్పృశత్। యద్వా, పద్మమేవాస్పృశత్। యతోఽబ్జం తస్మాత్కుముదమ్ పద్మం చ పద్మమేవ వా శ్రీసద్మాభూదితి వా। త్వన్ముఖలావణ్యలేశపరమ్పరాసంస్పర్శప్రాప్తశోభాని చన్ద్రాదీనీతి త్వన్ముఖలావణ్యం వాఙ్మనసగోచరో న భవతీతి భావః। అర్థాన్తరస్య స్పష్టత్వాత్, పూర్వార్ధస్య త్వర్థాన్తరప్రతిపాదనార్థమనువాదరూపత్వాన్నాయం శ్లోకః పునరుక్తః। 'అహమ్' ఇతి విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం, తస్య క్తాన్తేన ‘సహ సుపా’ (౨।౧।౪) ఇతి సమాసే క్త్వో క్యప్॥౧౪౩॥

సపీతేః సంప్రీతేరజని రజనీశః పరిషదా

పరీతస్తారాణాం దినమణిమణిగ్రావమణికః।

ప్రియే! పశ్యోత్ప్రేక్షాకవిభిరభిధానాయ సుశకః

సుధామభ్యుద్ధర్తుం ధృతశశకనీలాశ్మచషకః॥౧౪౪॥

సపీతేరితి॥ హే ప్రియే! సంప్రీతేస్తారాణామేవాన్యోన్యం సమ్యగ్యా ప్రీతిః సౌహార్దం తస్మాద్ధేతోర్యా సపీతిః సహ పానం, సుహృదో హి సహ పానం కుర్వన్తి, తస్మాద్ధేతోః; యద్వా,— సహపానాద్ధేతోర్యా సమ్యక్ ప్రీతీ రుచ్యభివృద్ధిః, తస్మాద్ధేతోస్తారాణాం పరిషదా సఙ్ఘేన పరీతః సమన్తాద్వ్యాప్తోఽయం రజనీశో దినమణిమణిః సూర్యకాన్తమణిస్తస్య గ్రావా శిలా తయా ఘటితోఽతిధవలః స్థూలః పేయద్రవ్యాధారభూతో మణికోఽలిఞ్జర ఏవాజని సంభూతః, విధినా తారాపరిషదా వా వ్యరచీతి పశ్య। కీదృశః— సాదృశ్యేన వస్త్వన్తరసంభావనారూపాయాముత్ప్రేక్షాయాం విషయే కవిభిర్విశిష్టసంభావనాచతురైః శ్రీహర్షాదిభిర్మహాకవిభిస్తారాపరిషదైవ సుధామభ్యుద్ధర్తుం ధృతో యో మధ్యస్థితః శశకః కలఙ్కః స ఏవ నీలాశ్మా నీలమణిస్తేన ఘటితం చషకం పానపాత్రం యస్మిన్నేవంభూత ఇవాయమితి అభిధానాయ వర్ణనాయ వర్ణయితుం సుశకః సుఖేన శక్యః। చన్ద్రో ధావల్యాద్వృత్తత్వాచ్చ

పీయూషపూర్ణః సూర్యకాన్తమణిక ఇవ, కలఙ్కశ్చ నీలమణిఘటితం చషకమివ దృశ్యతే పశ్యేత్యర్థః। యథా మణికన్థోదకాద్యుద్ధరణాయ మణికముఖే చషకః స్థాప్యతే, తథా తారాభిః పరస్పరం మిలిత్వా సుధాపానం కర్తుం పరివేష్టితస్య సుధాపూరితస్యాస్యాపి చన్ద్రమణికస్య ముఖే సుధోద్ధరణాయ శశనామా నీలమణిచషకో నిక్షిప్త ఇత్యుత్ప్రేక్షితుం శక్యత ఇత్యర్థః। 'చషకోఽస్త్రీ పానపాత్రమ్' ఇత్యమరః। సపీతేః, 'వోపసర్జనస్య' (౬।౩।౮౨) ఇతి వా 'సహస్య సః సంజ్ఞాయామ్' (౬।౩।౭౮) ఇత్యత్ర 'సహస్య సః-' (౬।౩।౭౮) ఇతి యోగవిభాగాద్వా సహస్య సః। కవిభిః, ఖలర్థయోగాన్న షష్ఠీ, సుశక ఇతి ఖల్॥౧౪౪॥

ఆస్యం శీతమయూఖమణ్డలగుణానాకృష్య తే నిర్మితం

శఙ్కే సున్దరి ! శర్వరీపరివృఢస్తేనైష దోషాకరః।

ఆదాయేన్దుమృగాదపీహ నిహితే పశ్యామి సారం దృశౌ

త్వద్వక్త్రే సతి వా విధౌ ధృతిమయం దధ్యాదనన్దః కుతః॥౧౪౫॥

ఆస్యమితి॥ హే సున్దరి ! విధినా శీతమయూఖస్య మణ్డలం బిమ్బం తస్య వృత్తత్వాహ్లాదకత్వాదిగుణానాకృష్య గృహీత్వా తే ఆస్యం యతో నిర్మితం తేన గుణగణోత్కర్షేణ హేతునా శర్వర్యాః పరివృఢః ప్రభుశ్చన్ద్రో దోషాణామాకర ఉత్పత్తిస్థానం, న తు దోషా రాత్రిస్తత్కారిత్వాద్దోషాకర ఇత్యర్థ ఇత్యహం శఙ్కే। తథా,— ఇన్దోర్మృగాత్సకాశాత్సారం దృశావాదాయ అతిశ్రేష్ఠే నేత్రే గృహీత్వా ఇహ భవన్ముఖే నిహితే ఇత్యహం జానే। కుతో జ్ఞాతమిత్యత ఆహ— సున్దరతరే త్వద్వక్త్రే జాగరూకే సాత అనన్దశ్చక్షుష్మానుభయతారతమ్యవిచారచతురోఽయం మృగో విధౌ చన్ద్రే ధృతిం స్థితిమ్, అథ చ,— సమీచీనాధారపరితోషం, కుతో వా దధ్యాద్ధారయేత్, అపి తు న కథంచిత్ ; తస్మాన్నేత్రోద్ధరణాదనన్దత్వేనైవ త్వన్ముఖరామణీయకాదర్శనాదన్యత్ర గన్తుమశక్తేశ్చ త్వన్ముఖం త్యక్త్వాత్రైవాయం స్థిత ఇత్యర్థః। త్వన్ముఖం చన్ద్రాదధికమ్, నేత్రే చ మృగనేత్రాభ్యామధికే ఇతి భావః। 'సారే' ఇతి క్వచిత్పాఠః॥౧౪౫॥

శుచిరుచిముడుగణమగణనమముమతి-

కలయసి కృశతను ! న గగనతటమను।

ప్రతి నిశశితలవిగలదమృతభృత-

రవిరథహయచయఖురవిలకులమివ॥౧౪౬॥

శుచీతి॥ హే కృశతను ! త్వం గగనతటం నభఃస్థలమను లక్షీకృత్య శుచిరుచిం శ్వేతకాన్తిం, తథా,— బహుత్వాదగణనం సంఖ్యాతుమశక్యమముమఙ్గుల్యా నిర్దేశ్యం ప్రత్యక్షగమ్యముడుగణం ప్రతినిశం రాత్రౌ రాత్రౌ శశితలాచ్చన్ద్రాధోభాగాద్విగలతా స్రవతాఽమృతేన భృతం పూర్ణం రవిరథస్య హయచయస్తస్య ఖురాణాం యాని బిలాని న్యాసస్థానవివరాణి తేషాం కులం వృన్దమివ నాతిశయేన కలయసి, అపి తు తదివాతితరాం జానీహీత్యర్థః। ప్రతినిశం చన్ద్రాద్గలతా ధవలేనామృతేన పూర్ణాః సూర్యాశ్వఖురగర్తా ఇవ తారకాః శోభన్త ఇతి భావః। గగనతటమ్, కర్మప్రవచనీయయోగాద్ద్వితీయా। ప్రతినిశమ్, వీప్సాయామవ్యయీభావః। సర్వలఘుః॥౧౪౬॥

ఉపనతముడుపుష్పజాతమాస్తే భవతు జనః పరిచారకస్తవాయమ్।

తిలతిలకితపర్పటాభమిన్దుం వితర నివేద్యముపాస్స్వ పఞ్చబాణమ్॥౧౪౭॥

ఉపనతమితి॥ హే ప్రియే ! 'రక్తో భౌమః, శనిః కృష్ణో, గురుః పీతః, సితః కవిః' ఇత్యాదిజ్యోతిఃశాస్త్రాదిప్రామాణ్యాన్నానావర్ణాకృతీన్యుడూని నక్షత్రాణ్యేవ పుష్పజాతముపనతముపసంపన్నమాస్తే అయం మల్లక్షణో జనః ప్రారబ్ధకామదేవపూజాయాస్తవ పరిచారకశ్చన్దనాద్యుపచారోపనాయకః, అథ చ,— సంభోగకారీ భవతు। త్వం తిలైః సంజాతతిలకః, తిలైరేవ తిలకవాన్కృతో వా యః పర్పటః శాలితణ్డులపిష్టరచితశ్చిపిటస్తిలసంకులీసంజ్ఞ ఉపదంశవిశేషస్తద్వదాభా యస్య తత్తుల్యం సకలఙ్కమధ్యత్వాద్విశిష్టపర్పటసదృశమిన్దుమేవ నివేద్యం కామాయ వితర, ఏవం పఞ్చబాణం కామదేవముపాస్స్వ పూజయ। అన్యోఽపి దేవపూజకః పుష్పాదిసామగ్ర్యా దేవం పూజయతి, కశ్చిత్పరిచారకోఽపి తస్య భవతి। ఏవమత్రాపి। సర్వాణి నక్షత్రాణ్యుదితాని కామోద్దీపకశ్చన్ద్రోఽప్యుదితః, సురతాన్తరాయకారీ నిషిద్ధః సంధ్యాసమయోఽతిక్రాన్తః, తస్మాత్కామముపాస్స్వ, సురతేచ్ఛురస్మీతి భావః। 'పఞ్చబాణమ్' ఇత్యనేన కామస్యాతిపీడాకారిత్వం సూచ్యతే। 'జాతిర్జాతం చ సామాన్యమ్' ఇత్యభిధానాత్ 'జాత'-శబ్దః సామాన్యవాచీ పుష్పమాత్రే పర్యవస్యతి। తిలకితేతి తారకాదిః, మతుబన్తాత్ 'తత్కరోతి–' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాన్నిష్ఠా॥౧౪౭॥

ఇదానీం కావ్యసమాప్తిం చికీర్షుః శ్రీహర్షో నాయకముఖేనాశిషమాశాస్తే—

స్వర్భానుప్రతివారపారణమిలద్ధన్తౌఘయన్త్రోద్భవ-
శ్వభ్రాలీపతయాలుదీధితిసుధాసారస్తుషారద్యుతిః।
పుష్పేష్వాసనతత్ప్రియాపరిణయానన్దాభిషేకోత్సవే
దేవః ప్రాప్తసహస్రధారకలశశ్రీరస్తు నస్తుష్టయే॥౧౪౮॥

స్వర్భానురితి॥ హే ప్రియే! దేవః ప్రకాశమానస్తుషారద్యుతిర్హిమకరః, అథ చ,— హిమకర ఏవ దేవః, వర్ణనాం పూజాం చ కుర్వతాం నోఽస్మదాదీనామ్, ఆవయోర్వా తుష్టయే పరమానన్దాయాస్తు। కింభూతః— స్వర్భానో రాహోః ప్రతివారం పౌనఃపున్యేన యత్పారణం చన్ద్రస్యైవ గిలనం తేన తత్ర వా మిలన్ సంలగ్నో యో దన్తౌఘస్తద్రూపం యన్త్రం ఛిద్రకరణసాధనం తస్మాదుద్భవో యస్యాః సా శ్వభ్రాలీదన్తదశనకృతవివరపరమ్పరా తథా తస్యాః సకాశాద్వా పతయాలుః పతనశీలా దీధితిసుధా కిరణామృతం తద్రూపః, దీధితిసుధాయా వా సారః శ్రేష్ఠభాగో యస్య, దీధితిసుధాయా ఆసారో ధారాసంపాతో దీధితిసుధారూపో వా ఆసారో యస్య సః। అత ఏవ— పుష్పమేవేష్వాసనం ధనుర్యస్య తస్య కామస్య తత్ప్రియాయా రత్యాశ్చానయోర్యః పరిణయో వివాహో లక్షణయా పరస్పరసంమేలనం తద్రూపో య ఆనన్దః సంతోషస్తత్సంబన్ధిని 'సముద్రజ్యేష్ఠా–' (ఋం సం౦ ౫।౪।౧౬) ఇత్యాదిశ్రౌతేఽభిషేకాఖ్యే ఉత్సవే మహాభిషేకార్థం సహస్రసంఖ్యా ధారా లోహశలాకానిర్మితజలప్రవాహమార్గా యస్య స తాదృశో యః కలశస్తస్య శ్రీః, ప్రాప్తా సహస్రచ్ఛిద్రగలజ్జలధారకలశస్యేవ శ్రీః శోభా యేన సః। మహోత్సవే హి సహస్రధారేణ సువర్ణకలశేన మహాభిషేకః క్రియతే। తథా చ రాహుదన్తకృతచ్ఛిద్ర-పరమ్పరాగలదమృతధారశ్చన్ద్రో గలజ్జలధారసహస్రచ్ఛిద్రసువర్ణకలశ ఇవ శోభమానః పూర్వోక్తవర్ణనయోక్తవిధత్వాత్కృతపూజయా చ సురతప్రవృత్తయోరావయోరుద్దీపకతయా పరమానన్దం కుర్యాదితి భావః। ఏతేన తత్సమయోచితరతికామవివాహోత్సవాభిధానేన 'చన్ద్రోఽస్తు నస్తుష్టయే' ఇత్యనేన చ విలాసినా నలేన స్వనిర్వర్త్యతృతీయపురుషార్థ-పయోధిపీయూషరసాస్వాదనలాలసాభివ్యజ్యతే। 'సుధాధార-' ఇత్యపి పాఠే— దీధితిసుధాయా ధారా యస్య సుధాయా ఆధార ఇతి వా।'ఆనన్ద' పదేన 'తుష్టయేఽస్తు' ఇత్యాశిషా చ గ్రన్థసమాప్తిం ద్యోతయతి। మహాభారతాదౌ వర్ణితస్యాప్యుత్తరనలచరిత్రస్య నీరసత్వాన్నాయకానుదయవర్ణనేన రసభఙ్గసద్భావాచ్చ కావ్యస్య చ సహృదయాహ్లాదనఫలత్వాచ్చాత్రోత్తరచరిత్రం శ్రీహర్షేణ న వర్ణితమిత్యాది జ్ఞాతవ్యమ్। న ఇతి పక్షే 'అస్మదో ద్వయోశ్చ' (౧।౨।౫౯) ఇతి ద్విత్వేఽపి బహువచనమ్॥౧౪౮॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

ద్వావింశో నవసాహసాఙ్కచరితే చమ్పూకృతోఽయం మహా-

కావ్యే తస్య కృతౌ నలీయచరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥౧౪౯॥

శ్రీహర్షమితి॥ ద్వావింశతేః పూరణః సర్గో గతః సమాప్తిం ప్రాప। కింభూతస్య శ్రీహర్షస్య— నవో యః సాహసాఙ్కో నామ రాజా తస్య చరితే విషయే చమ్పూం గద్యపద్యమయీం కథాం కరోతీతి కృత్ తస్య నిర్మితవ్రతః। సోఽపి గ్రన్థో యేన కృత ఇతి సూచ్యతే। 'నృపసాహసాఙ్క-' ఇతి పాఠే– నృపశ్చాసౌ సాహసాఙ్కశ్చ తస్య గౌడేన్ద్రస్య చరితే విషయే చమ్పూకృతః భోజరాజస్య విక్రమార్కస్య వేతి కేచిత్। ద్వావింశ ఇతి పూరణే డటి 'తి వింశతేర్డితి' (౬।౪।౧౪౨) ఇతి తిలోపః॥౧౪౯॥

యథా యూనస్తద్వత్పరమరమణీయాపి రమణీ

కుమారాణామన్తఃకరణహరణం నైవ కురుతే।

మదుక్తిశ్చేదన్తర్మదయతి సుధీభూయ సుధియః

కిమస్యా నామ స్యాదరసపురుషానాదరభరైః॥౧౫౦॥

యథేతి॥ యథా పరమరమణీయాపి రమణీ యూనస్తరుణస్య కామినోఽన్తఃకరణహరణం కురుతే, తద్వత్తథా కుమారాణాం బాలిశానాం క్షీరలాభమాత్రేణ పరమపురుషార్థప్రాప్తిమభిమన్యమానానామననుభూతకామసుఖానాం చిత్తం స్వవశం నైవ కురుతే, అపి తు— న కాపి। తథేయం కావ్యరచనారూపా పరమరమణీయా మదుక్తిరపి శ్రవణమననాదివశాత్సుధీభూయామృతత్వం ప్రాప్య సుధియః సకలదర్శనరహస్యవేదినోఽతిసరసస్య పణ్డితస్య చేతశ్చేద్యది మదయతి ఆనన్దయతి, 'తర్హ్యస్యాః సుధియాఽత్యాదృతాయా మదుక్తేరరసానాం నీరసానాం సర్వథైవాసంస్పృష్టరసశబ్దార్థానామపి చలదుపలప్రాయాణా- మతృణాదాపుచ్ఛపశూనామనాదరభరైస్తత్కృతావజ్ఞాసమూహైః కిం నామ స్యాత్, అపి తు న కించిదప్యస్యాస్తైరపకర్తుం శక్యతే। సుధీభిరాదృతే సతి నీరసైరకృతే కృతే వాప్యాదరే న కించిదిత్యర్థః। సుధీభిరాదృతత్వాత్సకలగుణపూర్ణాతిసరసేయం మదుక్తిరితి భావః। మదుక్తేః సుధారూపత్వాభావాత్తోదానన్తరం చ సరసత్వప్రతీతేః సుధాత్వాత్సుధీభూయేతి చ్విః। సుధియ ఇతి జాత్యభిప్రాయేణ। ఏకేనాపి సుధియాదరే కృతే మహద్గౌరవమ్,

బహుభిరప్యజ్ఞైరనాదరేషు కృతేష్వపి న కించిల్లాఘవమిత్య- భిప్రాయేణ వా। యూన ఇతి ప్రతియోగిన ఏకవచనాన్తత్వాచ్చైకవచనమ్। కవేః స్వగ్రన్థముద్దిశ్యేయముక్తిః॥౧౫౦॥

కవిరర్థాన్తరోక్త్యా స్వీయాముక్తిం వర్ణయతి—

దిశి దిశి గిరిగ్రావాణః స్వాం వమన్తు సరస్వతీం

తులయతు మిథస్తామాపాతస్ఫురద్ధ్వనిడమ్బరామ్।

స పరమపరః క్షీరోదన్వాన్యదీయముదీయతే

మథితురమృతం ఖేదచ్ఛేది ప్రమోదనమోదనమ్॥౧౫౧॥

దిశీతి॥ గిరిగ్రావాణోఽద్రిపాషాణా దిశి దిశి స్వాం నిజాం సరస్వతీం నదీమన్తర్గతజలప్రస్రవణం వమన్తు ముఞ్చన్తు। ఆపాతః సామస్త్యేన పతనం స్ఫురత్ప్రకాశమానో ధ్వనిడమ్బరః శబ్దాడమ్బరో యస్యాం తాం చ నదీం మిథస్తులయతు మిథోఽన్యనద్యా సమీకరోతు। అవిసర్గాన్తపాఠే— ఆపాతేన సమన్తాదూర్ధ్వదేశాదధఃపతనేన ప్రకాశమానః శబ్దాడమ్బరో యస్యాం తామన్యనద్యా సమం సమీకరోతు। జన ఇత్యర్థః। అథ చ,— ఆపాతే ప్రథమారమ్భ ఏవ స్ఫురత్ప్రపాతఘోషాం తాం జనో మిథస్తులయతు। ఉభయవ్యాఖ్యానేఽపి పరిణామే తు న నదీ న చ తస్యాః శబ్దాడమ్బరశ్చిరంతన ఇత్యర్థః। స క్షీరోదన్వాన్ పరం కేవలం, అపరః న విద్యతే పర ఉత్కృష్టో యస్మాదత్యుత్కృష్టః। అథ చ,— అన్య ఏవ। యతో యస్య క్షీరోదస్యేదం యదీయమమృతమేతాదృశముదీయతే ఉత్పద్యతే। కీదృశమ్— మథితుర్దేవాదేః ఖేదచ్ఛేది మథనజనితక్లేశాపహమ్। తథా,— ప్రమోదనం నితరామానన్దదాయి। తథా,— ఓదనం భక్తమాస్వాద్యం సిద్ధాన్నరూపమ్। అథ చ,— ఏవంభూతం పరముత్కృష్టమమృతం యదీయముదీయతే స క్షీరోదన్వానపరః పరోఽన్యో నాస్తి, కింత్వేక ఏవ। అథ చ,— ప్రతిదిశం సర్వదేశేషు గిరి వాణ్యాం విషయే పాషాణతుల్యా జడా అన్యే కవయః స్వీయాం వాణీముద్గిరన్తు। ఆపాతేన ప్రతిభామాత్రేణ స్ఫురన్ ధ్వన్యాఖ్యకావ్యవిశేషస్యాడమ్బరో యస్యాం, ప్రథమారమ్భ ఏవ స్ఫురన్ శబ్దాడమ్బరోఽనుప్రాసో యత్ర తాం వా, వాణీమన్యోన్యం జనః సమీకరోతు యస్య కవేరక్తిరస్యేవ, అస్య చ తస్యేవ ఇత్యేషం తులయతు। 'ఆపాతః' ఇతి విసర్జనీయాన్తపాఠే— ఆపాతః ప్రతిభాసస్తాం తులయత్విత్యర్థః। ఏవంవిధం పరం కావ్యామృతం యదీయముత్పద్యతే స క్షీరసముద్రతుల్యః శ్రీహర్షకవిరపరో(ఽన్యో) నాస్తి, కిం త్వేక ఏవ। అన్యే కవయః పర్వతగ్రావతుల్యాః, అహం శ్రీహర్షస్తు క్షారసముద్రతుల్య ఇత్యర్థః। యథా క్షీరసాగరో

నీరార్థినోఽపి తీరమాత్రస్థాన్నీరేణ తర్పయతి। లక్ష్మీకౌస్తుభామృతాదిభిః పరమానన్దదాయిభిః కృతార్థయతి, (తథా) మదీయకావ్యవిచారకస్యైవ ఖేదచ్ఛేది ప్రమోదనం వచనామృతముత్పద్యతే, నాన్యకావ్యవిచారకస్యేతి, అన్యే గ్రావతుల్యాః, క్షీరోదతుల్యశ్చాహమితి భావః॥౧౫౧॥

ఇదానీం ప్రసాదరూపముఖ్యగుణాభావాదతిదుర్బోధత్వాదకావ్యమితి యే వదన్తి, తచ్ఛఙ్కామపనుదన్ బలదర్పదలనార్థం గురుసంప్రదాయేన వినా దుర్బోధమిత్యతిగామ్భీర్య- ప్రతిపాదనార్థం చ బుద్ధిపూర్వమేవ మయేదం కావ్యం తత్ర తత్ర దుర్బోధం వ్యరచీత్యాహ—

గ్రన్థగ్రన్థిరిహ క్వచిత్క్వచిదపి న్యాసి ప్రయత్నాన్మయా

ప్రాజ్ఞంమన్యమనా హఠేన పఠితీ మాస్మిన్ఖలః ఖేలతు।

శ్రద్ధారాద్ధగురుశ్లథీకృతదృఢగ్రన్థిః సమాసాదయ-

త్వేతత్కావ్యరసోర్మిమజ్జనసుఖవ్యాసజ్జనం సజ్జనః॥౧౫౨॥

గ్రన్థేతి॥ ఆత్మానం ప్రాజ్ఞం మన్యన్తం ప్రాజ్ఞంమన్యం మనో యస్యైవంవిధోఽస్మిన్కావ్యే హఠేన స్వీయప్రజ్ఞాబలేన పఠితమస్యాస్తీతి పఠితీ ఇదంకావ్యస్య పాఠకః ఖలో మా ఖేలతు 'కిమత్రాస్తి, అశ్రుతమేవ వ్యాకర్తుం శక్యతే' ఇత్యవజ్ఞాపూర్వాం దర్పాభివ్యక్తిం మా కార్షీదిత్యేవమర్థమిహ కావ్యే క్వచిత్క్వచిదపి తత్ర తత్ర స్థలే మయా ప్రయత్నాద్బుద్ధిపూర్వం గ్రన్థగ్రన్థిర్గ్రథ్యమానశబ్దార్థకుటిలికా న్యాసి విన్యస్తా ఖలముఖభఙ్గార్థం బుద్ధిపూర్వమేవేదం కావ్యం మయా దుర్బోధం వ్యరచి, నతు ప్రసన్నకావ్యకరణాశక్త్యేత్యర్థః। 'క్వచిత్క్వచిదపి' ఇత్యనేన తత్ర తత్ర ప్రసన్నతాప్యస్తీతి న కావ్యత్వహానిరితి సూచ్యతే। సజ్జనస్య తు గ్రన్థవివేచనోపాయమాహ— శ్రద్ధేతి। శ్రద్ధయా గురౌ దైవతైకబుద్ధ్యా ఆరాద్ధేన పూజితేన గురుణా పూర్వమశ్లథా అపి శ్లథాః కృతా వ్యాఖ్యయా సుబోధాః కృతా దృఢా స్వరూపతో దుర్బోధా గ్రన్థయో యస్మై స గురుసంప్రదాయావగతార్థః, అత ఏవ దర్పరాహిత్యాత్సజ్జనః సాధురేతత్కావ్యస్య రసోర్మిరమృతలహరీ తస్యాం మజ్జనమవస్థానం సమాసాదయతు ప్రాప్నోతు। గురుపరమ్పరయా వినైకస్యాపి పద్యస్యార్థో బోద్ధుం న శక్యతే, తస్మాద్గురుపరమ్పరాయా ఏవాధ్యేయమిదం కావ్యమిత్యర్థః। యశ్చేదం గురుపరమ్పరాయా అధీతే స సతతం సుఖీ భవత్వితి మహాకవిస్తస్మా ఆశిషం దదాతి। అస్మిన్పఠితీ, 'క్తస్యేన్విషయస్య-' (వాం ౧౪౮౮) ఇతి కర్మణి సప్తమీ। ఆరాద్ధేతి రాధేరనుదాత్తత్వాదిడభావః॥౧౫౨॥

ఇదానీం పణ్డితానన్దజననద్వారా స్వకృతేరభ్యుదయమాశాస్తే—

తామ్బూలద్వయమాసనం చ లభతే యః కాన్యకుబ్జేశ్వరా-
ద్యః సాక్షాత్కురుతే సమాధిషు పరం బ్రహ్మ ప్రమోదార్ణవమ్।
యత్కావ్యం మధువర్షి ధర్షితపరాస్తర్కేషు యస్యోక్తయః
శ్రీశ్రీహర్షకవేః కృతిః కృతిముదే తస్యాభ్యుదీయాదియమ్॥౧౫౩॥

తామ్బూలేతి॥ యః కాన్యకుబ్జేశ్వరాత్సకాశాత్సకలపణ్డితాధిక్యవ్యఞ్జనం తామ్బూలద్వయం విద్వద్యోగ్యమాసనం చ లభతే। న కేవలం రాజపూజ్య ఏవ, కింతు యః సమాధిషు అష్టాఙ్గయోగేషు ధ్యానేషు వా విషయే ప్రమోదార్ణవం పరమానన్దస్వరూపం పరం వాగాద్యగోచరం బ్రహ్మ సాక్షాత్కురుతే। న పరం పూర్వోక్తగుణవిశిష్టో బ్రహ్మవిదేవ, కింతు యదీయం కావ్యం మధువర్షి అతిసరసత్వాదమృతవర్షి। న పరం పూర్వవిశేషణవిశిష్టోఽతిసరసో మహాకవిరేవ, కింతు తర్కశాస్త్రేష్వపి యస్యోక్తయో ధర్షితాః పరాభూతాః పరే ప్రతివాదినో యాభిస్తాదృశ్యః। తస్య విద్వచ్చక్రచూడామణేః శ్రీహర్షకవేరియం కావ్యరచనారూపా కృతిః కృతినాం సుధియాం ముదే ఆనన్దాయాభ్యుదీయాత్, కృతినామానన్దం కుర్వతీ సత్యాకల్పమతివృద్ధిం ప్రాప్నుయాదిత్యాశీః। సర్వత్ర 'యత్'శబ్దనిర్వాహో గుణ ఏవ। అభ్యుదీయాదితి, 'ఈ గతౌ' ఇత్యస్య రూపమ్॥౧౫౩॥

సన్తః సన్తు పరప్రయోజనకృతః కల్పద్రుమన్తః సదా
స్వస్మిన్నేవ పథి ప్రవర్తనపరాః సత్కీర్తయశ్చాపరే।
అన్యే నిస్పృహణాః శ్రితశ్రుతిపథా దీవ్యన్తు భవ్యాశయా
కాకన్తః కలహప్రియాః ఖలజనా జాయన్తు జీవన్తు వా॥

వాసనామస్య రామస్య కింకరస్య జగత్పతే!।
నో చేత్పూరయ, కల్పేశకల్పస్య తవ కింకరః॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే
నైషధీయప్రకాశే ద్వావింశః సర్గః సమాప్తః॥
సమాప్తశ్చాయం గ్రన్థః॥

శుభమ్

NAISADHĪYACHARITA

With the Commentary (Naiṣadhīyaprakāśa)

of Narāyaṇa

and supplimented by extracts from the commentaries

of Mallināth, Vidyādhar, Jinarāj etc.,

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA PAṆḌIT ŚIVADATTA,

HEAD PAṆḌIT AND SUPERINTENDENT OF THE SANSKRIT

DEPARTMENT, ORIENTAL COLLEGE, LAHORE

Eighth Edition

REVISED AND RE-EDITED WITH NOTES, INDICES ETC., BY

NĀRĀYAṆ RĀM ĀCHĀRYA “KĀVYATĪRTH”

PUBLISHED BY

SATYABHĀMĀBĀĪ PĀṆḌURANG,

FOR THE 'NIRṆAYA-SĀGAR' PRESS,

BOMBAY

1942

Publisher:— Satyabhamabai Pandurang, ‘Nirnaya-sagar’

Printer:— Kamchandra Yesu Shedge, 26-28, Kolbhat Street,

శ్రీహర్షవిరచితం

నైషధీయచరితమ్।

శ్రీమన్నారాయణవిరచితయా నైషధీయప్రకాశాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా,

మల్లినాథ-విద్యాధర-జినరాజాదివ్యాఖ్యాన్తరీయ-

టిప్పణ్యాదిభిశ్చ సముల్లసితమ్।

పఞ్చనదదేశీయవిశ్వవిద్యాలయాన్తర్గతసంస్కృతశ్రేణ్యధ్యక్షప్రధానాధ్యాపక-

మహామహోపాధ్యాయ-దాధీచపణ్డితశివదత్తశర్మణా

పూర్వసంస్కృతస్యాస్య

అష్టమం సంస్కరణమ్

శ్రీమదిన్దిరాకాన్తచరణాన్తేవాసినా

నారాయణ రామ ఆచార్య “కావ్యతీర్థ" ఇత్యనేన

పరిశిష్టాదిభిః సమలంకృత్య సంశోధితమ్।

ముంబయ్యామ్

సత్యభామాబాఈ పాణ్డురఙ్గ ఇత్యేతాభిః,

నిర్ణయసాగరముద్రణయన్త్రాలయకృతే తత్రైవ చ సంముద్ర్య ప్రాకాశ్యం నీతమ్।

శాక: ౧౮౬౪, సన ౧౯౪౨.

శ్రీః

నైషధీయచరితప్రస్తావనా।

గోపాలసేవాసతతానురక్తశ్రీమాధవాధీశసుదృష్టిహృష్టే।
లక్ష్మీసముల్లాసితకాన్తిచన్ద్రామాత్యప్రసాదేన నిరన్ధకారే॥

దుణ్ఢారదేశే జయపత్తనేఽస్మిన్నధీతినా సంస్కృతశాస్త్రసార్థే।
దాధీచవిద్వచ్ఛివదత్తనామ్నా ప్రయత్యతే శోధనభూమికార్థమ్॥

ధర్మార్థకామమోక్షాఖ్యపురుషార్థచతుష్టయసంపత్తిర్హి శబ్దార్థజ్ఞానాధీనేతి నిర్వివాదమ్। శబ్దార్థజ్ఞానం హి శక్తిగ్రహాధీనమ్। శక్తిగ్రహశ్చ—

'శక్తిగ్రహం వ్యాకరణోపమానకోశాప్తవాక్యాద్వ్యవహారతశ్చ।
వాక్యస్య శేషాద్వివృతేర్వదన్తి సాంనిధ్యతః సిద్ధపదస్య వృద్ధాః॥'

ఇత్యభియుక్తోక్త్యా వ్యవహారత ఏవ నిర్దోషప్రయోగహేతుర్భవతి। వ్యవహారజ్ఞానం చ—

'కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే।

సద్యఃపరనిర్వృతయే కాన్తాసంమితతయోపదేశయుజే॥'

ఇత్యభియుక్తోక్త్యా కాలిదాసాదీనామివ యశోజనకాత్, శ్రీహర్షాదితో బాణాదీనామివార్థప్రాపకాత్, మయూరాదీనాం సూర్యస్తుత్యాదినానర్థవారకాత్ సద్యః పరమానన్దజనకాత్, కాన్తాసంమితతయా స్నేహప్రధానోపదేశజనకాత్ కావ్యాదేవ భవతి।

కావ్యేషు చ మహామహోపాధ్యాయపణ్డితదుర్గాప్రసాదశర్మప్రకాశితకావ్యమాలాముద్రణతః ప్రాక్కాలే ప్రాయః కావ్యపఞ్చకమేవ కావ్యజిజ్ఞాసుభిరధీయతే స్మ, సంప్రతి చాధీయతే। తత్ర నవ్యకల్పనాదిగుణవత్తయా శ్రీహర్షవిరచితం నైషధీయచరితమేవ పరాం కోటిమారోహతీతి సర్వసంమతమ్।·

స శ్రీహర్షకవిః శ్రీహీరపణ్డితాన్మామల్లదేవ్యాం సమజనీతి ప్రతిసర్గసమాప్తిశ్లోకతః కాన్యకుబ్జేశ్వరజయంతచన్ద్రాశ్రిత ఆసీదితి "తామ్బూలద్వయమాసనం చ లభతే యః కాన్యకుబ్జేశ్వరాత్" ఇత్యేతద్గ్రన్థసమాప్తౌ ప్రశస్తిశ్లోకతః, "పూర్వస్యాం వారాణస్యాం పురి గోవిన్దచన్ద్రో నామ రాజా ౫౭౦ అన్తఃపురీయయౌవనరసపరిమలగ్రాహీ। తన్పుత్రో [విజయచన్ద్రః। తత్పుత్రో] జయన్తచన్ద్రః। తస్మై రాజ్యం దత్త్వా పితా యోగం ప్రపద్య పరలోకమసాధయత్। జయన్తచన్ద్రః సప్తయోజనశతమానాం పృథివీం జిగాయ। మేఘచన్ద్రః కుమారస్తస్య। యః సింహనాదేన సింహానపి భఞ్జ్క్తుమలమ్। కిం పునర్మదాన్ధగన్ధేభఘటాః। తస్య రాజ్ఞశ్చలతః సైన్యం గఙ్గాయమునే వినా నామ్భసా తృప్యతీతి నదీద్వయయష్టిగ్రహణాత్ 'పఙ్గులో. రాజా' ఇతి లోకే శ్రూయతే। యస్య గోమతీ దాసీ షష్టిసహస్రేషు వాహేషు ప్రక్షరాం (పర్యాణం?) నివేశ్యాభిషేణయన్తీ పరచక్రం త్రాసయతి। రాజ్ఞః శ్రమ ఏవ కః। తస్య రాజ్ఞో బహవో విద్వాంసః। తత్రైకో హీరనామా విప్రః। తస్య నన్దనః ప్రాజ్ఞచక్రవర్తీ శ్రీహర్షః। సోఽద్యాపి బాలావస్థః। సభాయాం రాజకీయేనైకేన పణ్డితేన వాదినా హీరో రాజసమక్షం జిత్వా ముద్రితవదనః కృతః। లధ్వా (జ్ఞా) పజ్కే మగ్నో వైరం బభార।

ధారాలం (?) మృత్యుకాలే శ్రీహర్షం స బభాషే— 'వత్సాముకేన పణ్డితేనాఽహమాహత్య రాజదృష్టౌ జితః। తన్మే దుఃఖమ్! యది సత్పుత్రోఽసి, తదా తం జయేః క్ష్మాపసదసి'| శ్రీహర్షేణోక్తమ్ ఓమితి। హీరో ద్యాం గతః। శ్రీహర్షస్తు కుటుమ్బభారమాప్తదాయాదేష్వారోప్య విదేశం గత్వా
వివిధాచార్యపార్శ్వేఽచిరాత్తర్కలంకారగీతగణితజ్యోతిషచూడామణిమన్త్రవ్యాకరణాదీః సర్వా విద్యాః సుస్ఫురాః ప్రజగ్రాహ। గఙ్గాతీరే సుగురుదత్తం చిన్తామణిమన్త్రం వర్షప్రమాణం సాధయామాస। ప్రత్యక్షా త్రిపురాఽభూత్। అమోఘాదేశత్వాదివరాప్తిః। తదాది రాజగోష్ఠీషు భ్రమతి। అలౌకికోల్లేఖశేఖరితం జల్పం కరోతి యం కోఽపి న బుధ్యతే। తతోఽతివిద్యయాపి లోకాగోచరభూతతయా ఖిన్నః పునర్భారతీం ప్రత్యక్షీకృత్యాఽభణత్—'మాతః, అతిప్రజ్ఞాపి దోషాయ తే (మే) జాతా। బుధ్యమానవచనం మాం కురు'। దేవ్యోక్తం— 'తర్హి మధ్యమరాత్రేఽమ్బుఃక్లిన్నే శిరసి దధి పిబ। పశ్చాత్స్వపిహి। కఫాంశావతారాజ్జడతాలేశమాప్నుహి'। తథైవ కృతమ్। బోధ్యవాగాసీత। ఖణ్డనాదిగ్రన్థాన్పరశ్శతార్ఘ్యగ్రన్థ। కృతకృత్యీభూయ కాశీమయాసీత్। నగరతటే స్థితో జయన్తచన్ద్రమజిజ్ఞపత్ 'అహమధీత్య సమాగతోఽస్మి। రాజాపి గుణస్నేహలో హీరజేతృపణ్డితేన సహ సచాతుర్వర్ణ్యః పురీపరిసరమసరత్। శ్రీహర్షో నమస్కృతః। తేనాపి యథార్థముచితం లోకాయ కృతమ్। రాజానం త్వేవం తుష్టావ—

'గోవిన్దనన్దనతయా చ వపుఃశ్రియా చ మాస్మిన్నృపే కురుత కామధియం తరుణ్యః।
అస్త్రీకరోతి జగతాం విజయే స్మరః స్త్రీరస్త్రీ జనః పునరనేన విధీయతే స్త్రీ॥'

వ్యాచఖ్యౌ చ తారస్వరం సరసవిస్తరమ్। తుష్టా సభా రాజా చ। పితృవైరిణం తు వాదినం దృష్ట్వా సకటాక్షమాచచక్షే—

'సాహిత్యే సుకుమారవస్తుని దృఢన్యాయగ్రహగ్రన్థిలే
తర్కే వా మయి సంవిధాతరి సమం లీలాయతే భారతీ।
శయ్యాం వాస్తు మృదూత్తరచ్ఛదవతీ దర్భాఙ్కురైరాస్తృతా
భూమివా హృదయంగమో యది పతిస్తుల్యా రతిర్యోషితామ్॥'

ఏతచ్ఛ్రుత్వా స వాదీ ప్రాహ— 'దేవ! వాదీన్ద్ర! భారతీసిద్ధ! తవ సమః కోఽపి న కిం పునరధికః

'హింస్రాః సన్తి సహస్రశోఽపి విపినే శౌణ్డీర్యవీర్యోద్యతా-

స్తస్యైకస్య పునః స్తువీమహి మహః సింహస్య విశ్వోత్తరమ్।
కేలిః కోలకులైర్మదో మదకలే: కోలాహలం నాహలైః
సంహర్షో మహిషైశ్చ యస్య ముముచే స హంకృతే హుంకుతే॥'

ఇదం శ్రుత్వా శ్రీహర్షో నిష్క్రోధ ఇవాసీత్। భూపేనోక్తం—అత్ర శ్రీహర్షే ఇదమేవ వక్తుమర్హం ప్రతివాదినామ్। కోఽర్థః। సమ్యగవసరమజ్ఞాసీ: శ్రీహీరవైరిన్నిత్యర్థః॥ అన్యోన్యం గాఢాలిఙ్గనమచీకరత్। ద్వయోపి (?) వసుధాసుధాంశుర్విస్తరేణ (?) సౌధమానీయ మాఙ్గలికాని కారయిత్వా గృహం ప్రతి ప్రహితః। లక్షసంఖ్యాని హేమాని దదిరే। నిశ్చిన్తీకృత్యైకదా నృపేణోక్తః కవీశః—'వాదీన్ద్ర! కించిత్ప్రబన్ధరత్నం కురు'। తతో నైషధం మహాకావ్యం బద్ధం దివ్యరసం మహాగూఢవ్యఙ్గ్యభారసారం రాజ్ఞే దర్శితమ్। రాజ్ఞోచే—'సుష్ఠుతమమిదమ్। కేవలం కశ్మీరాన్ వ్రజ, తత్రత్యపణ్డితేభ్యో దర్శయ, భారతీహస్తే చ ముఞ్చ, భారతీ చ తత్ర పీఠే స్వయం సాక్షాద్వసతి, అసత్యం ప్రబన్ధం హస్తే న్యస్తమవకరనికరమివ దూరే క్షిపతి, కర్త్య తు సూర్వధూననపూర్వ సుష్ఠ్వేల్లూరీకరోతి। ఉపరితః పుష్పాణి పతన్తి' శ్రీహర్షో రాజదార్థనిష్పన్నవిపులసామగ్రీకః కాశ్మీరామగమత్, తత్రత్యపణ్డితేభ్యోఽదర్శయత్। స్వకీయం పుస్తకం సరస్వతీహస్తే న్యాస్థత్। సరస్వత్యా దూరే క్షిప్తం తత్। శ్రీహర్షేణోక్తం— కిం జరతీతి వికలాసి యమ్మదుక్తమపి ప్రబన్ధమితరప్రబన్ధమివావమన్యసే। భారత్యాహ— 'భోః పరమర్మభాషక, న స్మరసి— యదత్రోక్తం త్వయైకాదశే సర్గే చతుఃషష్టితమే కావ్యే—

'దేవీ పవిత్రితచతుర్భుజత్రామభామా వాగాలపత్పునరిమాం గరిమాభిరామామ్।
ఏతస్య నిష్కృపకపాణసనాథపాణేః పాణిప్రహాదనుగృహాణ గణం గుణానామ్॥'

ఏవం మాం విష్ణుపత్నీత్వేన ప్రకాశ్య లోకే రూఢం కన్యాత్వం లుప్తవానసి। తతో మయా పుస్తకం క్షిప్తమ్।

'యా (పా)వకో వఞ్చకో వ్యాధిః పఞ్చత్వం మర్మభాషకః।

యోగినామప్యమీ పఞ్చ ప్రాయేణోద్వేగకారకాః॥' ఇతి।

వాగ్దేవీవాచం శ్రుత్వా శ్రీహర్షో వదతి—'కిమర్థమేకస్మిన్నవతారే నారాయణం పతిం చక్రుషీ త్వం, పురాణేష్వపి విష్ణుపత్నీతి పఠ్యతే, తతః సత్యే కిమితి కుప్యసి। కుపితైః కిం ఛుర్యతే కలఙ్కాత్' ఇతి। స్వయం గృహీత్వా పుస్తకం హస్తే ధారితమ్। గ్రన్థశ్చ శ్లాఘితః సభాసమక్షమ్। శ్రీహర్షేణ పణ్డితా ఉక్తాస్తత్రత్యాః— 'గ్రన్థమత్రత్యాయ రాజ్ఞే మాధవదేవనామ్నే దర్శయత, శ్రీజయన్తచన్ద్రాయ చ 'శుద్ధోఽయం ప్రన్థః' ఇతి లేఖం ప్రదత్త' ఇతి। భారత్యభిమతే జ్ఞాతేఽపి తే న లేఖం దదతే, న భూపం దర్శయన్తి। స్థితః శ్రీహర్షో బహూన్మాసాన్। జగ్ధం పాథేయమ్। విక్రీతం వృషభాది। మితీభూతః పరిచ్ఛదః। ఏకదా నద్యాసన్నదేశే కూపతటాసన్నదేశే దేవకులం రుద్రజపం రహః కరోతి। తత్రాగతే కయోశ్చిద్గృహిణోరుల్లుణ్ఠే (?) చేట్యో జలప్రథమపశ్చాద్గ్రహణఘటభరణవిషయే వాదే లగ్నే తయోశ్చిరముక్తిప్రత్యుతిరభూత్। శీర్షాణి స్ఫుటితాని ఘాతప్రతిఘాతైః। గతే రాజకులమ్। రాజా సాక్షిణం గవేషయతి।

ఉక్తే తే— అత్ర కలహే కోఽపి సాక్షీ విద్యతే న వా?। తాభ్యాం జగదే— 'విప్రస్తత్రైక ఆస్తే జపతత్పరః'। గతా రాజకీయాః। ఆనీతః శ్రీహర్షః। పృష్టస్తయోర్న్యాయానయౌ। శ్రీహర్షేణ గీర్వాణవాణ్యోక్తం— 'దేవ, వైదేశికోఽహం న వేద్మి, కిమప్యేతే ప్రాకృతవాదిన్యౌ బ్రూతః। కేవలం తాఞ్ఛబ్దాన్ వేద్మి'। రాజ్ఞోకమ్— (తర్హి తానేవ బద) । తత్క్రమస్థమేవ తద్భాషితప్రతిభాషితశతమభిహితమనేన। రాజా చమత్కృతః। అహో ప్రజ్ఞా। అహో అవధారణా। దాస్యోర్వాదం నిర్ణీయ యథాసంభవం నిగ్రహానుగ్రహౌ కృత్వా ప్రహిత్య శ్రీహర్షమపృచ్ఛద్రాజా— 'కస్త్వమధి శిరోమణిః'। శ్రీహర్షేణోక్తం సర్వం కథానకమ్। రాజన్, పణ్డితకృతదౌర్జన్యాత్త్వ పురే దుఃఖీ తిష్ఠామి। సమ్యక్ పారమ్పర్యాజ్ఞా (?)। రాజా పణ్డితానాహూయ అవాదీత్— 'ధిజ్ మూఢాః, ఈదృశే రత్నే న క్షిద్యథ।

వరం ప్రజ్వలితే వహ్నావహ్నాయానేహితం (?) వపుః।

న పునర్గుణసంపన్నే కృతః స్వల్పోఽపి మత్సరః॥

వరం సా నిర్గుణావస్థా యస్యాం కోఽపి న మత్సరీ।

గుణయోగే తు వైముఖ్యం ప్రాయః సుమనసామపి॥

తస్మాత్ ఖలా యూయం గచ్ఛత। ఏవం (నం) మహాత్మానం ప్రత్యేకం స్వగృహేషు సత్కురుత'। తదా శ్రీహర్షోఽపి ప్రాగ్వత్—

'యథా యూనస్తద్వత్పరమరమణీయాపి రమణీ

కుమారాణామన్తఃకరణహరణం కేవ కురుతే।

మదుక్తిశ్చేతశ్చేన్మదయతి సుధీభూయ సుధియః

కిమస్యా నామ స్యాదరసపురుషారాధనరసైః॥'

ఇతి। లలప్షి(క్షి)రే పణ్డితాః సర్వే। గృహం నీత్వా సత్కృత్యానునీయ రాజ్ఞా చ సత్కార్యం త్రైః ప్రహితః శ్రీహర్షః కాశీమ్। మిలితో జయన్తచన్ద్రాయ। ఉక్తం సర్వమ్। తుష్టః సః। ప్రసృతం నైషధం లోకే॥

అత్రాన్తరే జయన్తచన్ద్రస్య పద్మాకరనామా ప్రధానవరః శ్రీఅణహిలపురం గతః। తత్ర సరస్తటే రజకఖ్యా(క్షా)లితాయాం శాటికాయాం నర్ము కార్యా(?) కేతక్యామివ మధుకరకులం నిలీయమానం దృష్ట్వా విస్మితోఽప్రాక్షీద్రజకమ్— 'యస్యా యువతేరియం శాటీ తాం మే దర్శయ। తస్య హి మన్త్రిణస్తత్పద్మినీత్వే నిర్ణయస్థం మనః। రజకేన సాయం తస్మై తద్గృహం నీత్వా తామర్పయిత్వా తత్స్వామినీ సూహవదేవినామ్నీ శాలాపతిపత్నీ విధవా యౌవనస్థా సురూపా దర్శితా। తాం శ్రీకుమారపాలపార్శ్వాదుపరోధ్య తద్గృహాన్నీత్వా సోమనాథయాత్రాం కృత్వా కాశీం గతస్తాం పద్మినీం జయన్తచన్ద్రభోగినీమకరోత్ । సూహవదేవిరితి ఖ్యాతిమగాత్। సా చ సగర్వా విదుషీతి కృత్వా కలాభారతీతి పాఠయతి లోకే। శ్రీహర్షోఽపి నరభారతితీ పఠ్యతే। తస్య తన్న సహతే సా మత్సరిణీ। ఏకదా ససత్కారమాకారితః శ్రీహర్షో భణితశ్చ 'త్వం కః'। శ్రీహర్షః - 'కలాసర్వజ్ఞోఽహమ్'। రాజ్యాభాణి— 'తర్హి ఉపానహౌ పరిధాపయ', కో భావః — యద్యయం న వేద్మి' ఇతి భణతి ద్విజత్వాత్, తర్హి అజ్ఞః। శ్రీహర్షేణాఙ్గీకృతమ్। గతో నిలయమ్। తరువల్కైర్యథాతథా పరికర్మిత్రైః సాయం లోలాక్షః సన్ దూరస్థః స్వామినీమాజూహవత్, చర్మకారవిధినోపానహౌ పర్యదీధయత్ 'అభ్యుక్షణం వినిక్షిపధ్వం చర్మకారోఽహమ్' ఇతి వదన్। రాజానమపి తాం కుచేష్టాం జ్ఞాపయిత్వా ఖిన్నో గఙ్గాతీరే సంన్యాసమగ్రహీత్।

సా చ సూహవదేవిః సామ్రాజ్యేశా పుత్రమజనయత్। సోఽపి యోజనమాససాద| ధీరః పరం దుర్నయమయః।

తస్య చ రాజ్ఞో విద్యాధరో మన్త్రీ। స చ చిన్తామణివినాయకప్రసాదాత్సర్వధాతుహైమత్వకరణప్రఖ్యాతమాహాత్మ్యస్పర్శపాషాణలాభాత్ ౮౦౦ బ్రిప్రాషాం భోజనదావేతి లఘు-యుధిష్ఠిరతయా ఖ్యాతః కుశాగ్రీయప్రజ్ఞః। రాజా తం జగాద—'రాజ్యం కస్మై కుమారాయ దదామి'। మన్త్ర్యాహ— 'మేఘచన్ద్రాయ సువంశాయ దేహి। న పునర్ధృతాపుత్రాయ'। రాజా తు తయా కార్మణితస్తత్పుత్రాయైవ దిత్సతే। ఏవం విరోధ ఉత్పన్నో మన్త్రిరాజ్ఞోః। కథం కథంచిన్మన్త్రిణా రాజ్ఞీవాచమప్రమాణీకార్య భూతో మేఘచన్ద్రరాజ్యదానమఙ్గీకారితః। రాజ్ఞీ క్రుద్ధా ధనాఢ్యతయా స్వచ్ఛన్దతయా నిజప్రధాననరాన్ ప్రేష్య తక్షశిలాధిపతిః సురత్రాణః కాశీభఙ్గనాయ ప్రయాణే ప్రయాణే సపాదలక్ష హేమదానోక్త(శ్చ) న వలిత ఆయాతి। (తత్తు) విద్యాధరేణ చరదృశా విదితం రాజ్ఞే కథితమ్ రాజా తత్కార్మ గదృఢమూఢః ప్రాహ— 'మమేయం వల్లభేశ్వరీ నైవం పతిద్రోహం సమాచరతి'। మన్త్రీ తు వదతి 'రాజన్! అముకప్రయాణే తిష్ఠతి సాక్షీన్ద్రః'। రాజ్ఞా హక్కితో గతో గృహమ్। చిన్తితం చ తేన— 'నృపస్తావన్మూఢః, రాజ్ఞీ బలవతీ లబ్ధప్రసరాఽవివేకినీ, మమ మరణం యది స్వామిమరణాదర్వాగ్భవేత్ తదా ధన్యతా। ప్రాతశ్చలితో మంత్రీ స్వసదనాత్పథి గచ్ఛన్తం పిణ్యాకం దృష్ట్వా తమజిపగ్రసిషత్, పునః పురోగతః స్ఫుటితచణకపిటకమాలోక్య తదనేన మనోఽదధత్। తేన కుచేష్టాద్వయేనాత్మనో విధివైపరీత్యం నిర్ణీయోపరాజం వ్యజిజ్ఞపత్— 'దేవ, అహం గఙ్గాజలే మఙ్క్త్వా మ్రియే యద్యాదిశసి'। రాజాఖ్యత్— 'యది మ్రియసే, తదా సుఖం జీవామః। కర్ణజ్వరో నివర్త్స్వతే'। మన్త్రీ దూనః— హుం హితవచనానాకర్ణనమ్, అనయే వృత్తిః, ప్రియేష్వపి దోషః, నిజగురుజనేష్వవజ్ఞా, మృత్యోః కిల పూర్వరూపాణి। ఆగతం రాజ్ఞో మరణమ్। రాజానమాపృచ్ఛ్య గృహం గత్వా సర్వస్వ ద్విజాదిలోకాయ ప్రదాయ భవవిరక్తో జాహ్నవీజలమధ్యం ప్రవిశ్య కులప్రో(పురో)హితమాహ— దానం గృహాణ। విప్రేణాపి కరః ప్రసారితః। దత్తః స్పర్శపాషాణః। తేన తు 'ధిక్తే దానం యద్గ్రావాణం దత్సే' ఇతి కుద్ధేనాన్తరుదకం చిక్షేప సోఽశ్మానం గఙ్గాదేవ్యా జలే। మన్త్రీ జలే మఙ్క్త్వా మృతః। రాజాఽనాథో జాతః। సురత్రాణ ఆయాతః నగరే భాణ్డం భాణ్డేన స్ఫుటితమ్। రాజా యుద్ధాయాభిముఖమగాత్। ౮౪౦౦ (?) నిస్వానం స్వానం రాజా న శృణోతి। అపృచ్ఛచ్చ తటస్థాన్। తైర్బభణే— మ్లేచ్ఛధనుర్ధ్వానేషు మగ్నాని ధ్వానాన్తరాణి। రాజా హృదయేఽహారయత్। తతో న జ్ఞాయతే కిం ఇతో మృతో వా। యవనైర్లతా పూః ఇతి రాజశేఖరసూరిణా ౧౩౪౮ ఖ్రిస్తాబ్దే విరచితే ప్రబన్ధకోషే శ్రీహర్షవిద్యాధరజయన్తచన్ద్రప్రబన్ధాత్, 'గౌడదేశీయః' ఇతి 'శ్రీహర్షవంశే హరిహరో గౌడదేశ్యః' ఇత్యేతదుత్తరహరిహరప్రబన్ధతోఽవగమ్యతే॥

జయచన్ద్రరాజ్యసమయస్తు—

అకుణ్ఠోత్కణ్ఠవైకుణ్ఠకణ్ఠపీఠలుఠత్కరః।
సంరమ్భః సురతారమ్భే స శ్రియః శ్రేయసేఽస్తు వః॥౧॥

ఆసీదశీతద్యుతివంశజాతక్ష్మాపాలమాలాసు దివం గతాసు।
సాక్షాద్వివస్వానివ భూరిధామ్నా నామ్నా యశోవిగ్రహ ఇత్యుదారః॥౨॥

తత్సుతోఽభూన్మహీచన్ద్రశ్చన్ద్రధామనిభం నిజమ్।
యేనాపారమకూపారపారే వ్యాపారితం యశః॥౩॥

తస్యాభూననయో నవ్యైకరసికః క్రాన్తద్విషన్మణ్డలో
విశ్వస్తోద్ధతవీరయోధతిమిరః శ్రీచన్ద్రదేవో నృపః।
యేనోదారతరప్రభావ శమితాశేషప్రజోపద్రవం
శ్రీమద్గాధిపురాధిరాజ్యమసమం దోర్విక్రమేణార్జితమ్॥౪॥

తీర్థాని కాశికుశికోత్తరకోశలేన్ద్రస్థానీయకాని పరిపాలయతాఽధిగమ్య।
హేమాత్మతుల్యమనిశం దదతా ద్విజేభ్యో యేనాఙ్కితా వసుమతీశతశస్తులాభిః॥౫॥

తస్యాత్మజో మదనపాల ఇతి క్షితీన్ద్రచూడామణిర్విజయతేనిజగోత్రచన్ద్రః।
యస్యాభిషేకకలశోల్లసితైః పయోభిః ప్రక్షాలితం కలిరజఃపటలం ధరిత్ర్యాః॥౬॥

యస్యాసీద్విజయప్రయాణసమయే తుఙ్గాచలోచ్చ్ఃఇచ్చల-
న్మాద్యత్కుమ్భిపదక్రమాసమభరభ్రశ్యన్మహీ మణ్డలే।
చూడారత్నవిభిన్నతాలుగలితస్యానాసృగుద్భాసితః
శేషః శేషవశాం(?) దివ క్షణమసా క్రోడే నిలీనాననః॥౭॥

తస్మాదజాయత నిజాయతబాహువల్లిబన్ధావరుద్ధనవరాజ్యగజో నరేన్ద్రః।
సాన్ద్రామృతద్రవముచాం ప్రభవో గవాం యో గోవిన్దచన్ద్ర ఇతి చన్ద్ర ఇవామ్బురాశేః॥౮॥

న కథమప్యలభన్త రణక్షమాంస్తిసృషు దిక్షు గజానథ వజ్రిణః।
కకుభి బభ్రమురభ్రమువల్లభప్రతిభటా ఇవ యస్య ఘటాగజాః॥౯॥

అజని విజయచన్ద్రో నామ తస్మాన్నరేన్ద్రః సురపతిరివ భూభృత్పక్షవిచ్ఛేదదక్షః।
భువనదలనహేలాహర్మ్యహమీరనారీనయనజలదధారాధౌతభూలోకతాపః॥౧౦॥

లోకత్రయాక్రమణకేలివిశృఙ్ఖలాని ప్రఖ్యాతకీర్తికవివర్ణితవైభవానిం।
యస్య త్రివిక్రమపదక్రమభాఞ్జి భాన్తి ప్రద్యోతయన్తి బలిరాజభయం యశాంసి॥౧౧॥

యస్మింశ్చలత్యుదధినేమిమహీజయార్థం మాయత్కరీన్ద్రగురుభారనిపీడితేవ।
యాతి ప్రజాపతిపదం శరణార్థినీ భూస్త్వఙ్గత్తురఙ్గనివహోత్థరజశ్చలేన॥౧౨॥

తస్మాదద్భుతవిక్రమాదథ జయశ్చన్ద్రాభిధానః పతి-
ర్భూపానామవతీర్ణ ఏష భువనోద్ధారాయ నారాయణః।
ద్వైధీభావమపాస్య విగ్రహరుచిం ధిక్కృత్య శాన్తాశయా
సేవన్తే యముదప్రబన్ధనభయధ్వంసార్థినః పార్థివాః॥౧౩॥

గచ్ఛన్మూర్చ్ఛామతుచ్ఛాం న యది కవలయేత్కూర్మపృష్ఠాభిఘాత-
ప్రత్యావృత్తః శ్రమార్తో నమదఖిలఫణశ్వాసవాల్యాసహస్రమ్।
ఉద్యోగే యస్య ధావద్ధరణిధరధునీనిర్ఝరస్ఫారధార-
భ్రశ్యద్దానద్విపాలీబహలభరగలద్ధైర్యముద్రః ఫణీన్ద్రః॥౧౪॥

సోఽయం సమస్తరాజచక్రసంసేవితచరణః
పరమభట్టారకమహారాజాధిరాజపరమేశ్వరపరమమాహే-
శ్వరనిజభుజోపార్జితకాన్యకుబ్జాధిపత్యశ్రీచన్ద్రదేవపదానుధ్యాతపరమభట్టారకమహారాజాధిరా
జపరమేశ్వరపరమమాహేశ్వరశ్రీమదనపాలదేవపాదానుధ్యాతపరమభట్టారకమహారాజాధిరా
జపరమేశ్వరపరమమాహేశ్వరాశ్వపతిగజపతినరపతిరాజత్రయాధిపతివివిధవిద్యావిచారవా
చస్పతిశ్రీగోవిన్దచన్ద్రదేవపాదానుధ్యాతపరమభట్టారకమహారాజాధిరాజపరమేశ్వరపరమమా
హేశ్వరాశ్వపతిగజపతినరపతిరాజత్రయాధిపతివివిధవిద్యావిచారవాచస్పతిశ్రీమజ్జజయచ
న్ద్రదేవపాదానుధ్యాతపరమమహారాజాధిరాజపరమేశ్వరపరమమాహేశ్వరాశ్వపతిగజపతినర
పతిరాజత్రయాధిపతివివిధవిద్యావిచారవాచస్పతిశ్రీమజ్జయచన్ద్రో విజయీ
అసురేసపత్తలాయాం కేమోలీగ్రామనివాసినో నిఖిలజనపదానుపగతానపి చ
రాజరాజ్ఞీయువరాజమన్త్రిపురోహితప్రతిహారసేనాపతిభాణ్డాగారికాక్షపటలికభిషజ్నైమి-
త్తికాన్తఃపురికదూతకరితురగపత్తనాకర స్థానగోకులాధికారిపురుషానాజ్ఞాపయతి
బోధయత్యాదిశతి చ— విదితమస్తు భవతాం— యథోపరిలిఖితగ్రామః సజలస్థల:
సలోహలవణాకరః। స్వమత్స్యాకరః సగర్తోషరః సగిరిగహననిధానః
సమధుక్రామ్రవనవాటికావిటపతృణయూతిగోచరపర్యన్తః సోర్ధ్వాధశ్చతురాపాటవిశుద్ధః
స్వసీమాపర్యన్తస్త్రిచత్వారింశదధికద్వాదశశత-సంవత్సరే ఆషాఢే మాసి శుకపక్షే సప్తమ్యాం
తిథౌ రవిదినే। అఙ్కతోఽపి సంవత్ ౧౨౪౩ ఆషాఢశుది రవౌ' ౭। అద్యేహ శ్రీమద్వారాణస్యాం
గఙ్గాయాం స్నాత్వా విధివన్మన్త్రదేవమునిమనుజభూతపితృగణాంస్తర్పయిత్వా
తిమిరపటలపాటనపటుమహసముష్ణరోచిషముపస్థాయౌషధిపతిశకలశేఖరం సమభ్యర్చ్య
త్రిభువనత్రాతుర్భగవతో వాసుదేవస్య పూజాం విధాయ ప్రచురపాయసేన హవిషా
హవిర్భుజం హుత్వా మాతాపిత్రోరాత్మనశ్చ
పుష్యయశోభివృద్ధయేఽస్మాభిర్గోకర్ణకుశలతాపూతకరతలోదకపూర్వకం భారద్వాజగోత్రాయ
భారద్వాజాఙ్గిరసబార్హస్పత్యేతిత్రిప్రవరాయ రాఉతశ్రీఆఢలేపౌత్రాయ
రాఉతశ్రీఢుంఢాపుత్రాయ డోడరాఉతశ్రీఅణంగాయ చన్ద్రార్కం యావచ్చాసనీకృత్య ప్రదత్తో
మత్వా యథాదీయమానభోగభోగకరప్రవణికరప్రభృతి నియత।
నియతసమస్తదాయాదాజ్ఞావిధేయీభూయ దాస్యథ ఇతి।

భవన్తి చాత్ర శ్లోకాః—

భూమిం యః ప్రతిగృహ్ణాతి యశ్చ భూమిం ప్రయచ్ఛతి।

ఉభౌ తౌ పుణ్యకర్మాణౌ నియతం ఖర్గగామినౌ॥

సఙ్ఖం భద్రాసనం ఛత్రం వరాశ్వా వరవారణాః।
భూమిదానస్య చిహ్నాని ఫలమేతత్ పురందర॥

షష్టిం వర్షసహస్రాణి స్వర్గే వసతి భూమిదః।
ఆచ్ఛేత్తా చానుమన్తా చ తాన్యేవ నరకే వసేత్॥

బహుభిర్వసుధా భుక్తా రాజభిః సగరాదిభిః।
యస్య యస్య యదా భూమిస్తస్య తస్య తదా ఫలమ్॥

స్వదత్తాం పరదత్తాం వా యో హరేత వసుంధరామ్।
స తిష్ఠాయాం కృషిర్భూత్వా పితృభిః సహ మజ్జతి॥

తడాగానాం సహస్రేణ వాజపేయశతేన చ।
గద్మం కోిటిప్రదానేన భూమిహర్తాం న శుష్యతి॥

వారిహీనేష్వ్యపేషు శుల్కకోటరాతిగః।
కృష్ణసర్పాశ్చ జాయన్తే దేవబ్రహ్మలహారిణః॥

న విషం విషమిత్యాహుర్బ్రహ్మఖం విషముచ్యతే।
విషమేకాకినం హన్తి బ్రహ్మస్వం పుత్రపౌత్రకమ్॥

వాతాభ్రవిభ్రమమిదం వసుధాధిపత్యమాపాతమాత్రమధురా విషయోపభోగాః।
ప్రాచాస్తృణాగ్రజలబిన్దుసమా నరార్ణా ధర్మః సఖా పరమహ్యో పరలోకమానే।।

యానీహ దత్తాని పురా నరేన్ద్రైర్దానాని ధర్మార్థయశస్కరాణి।
నిర్మాస్యవాన్తప్రతిమాని తాని కో నామ సాధుః పునరాదదీత।।

(ఇణ్డియన ఆణ్టిక్కేరీ ౧౧౧౧-౧౨)

ఇతి ప్రాచీనలేఖమాలాయాం ౨౩ లేఖే సంవత్ ౧౨౪౩ (A. D. 1187) స్ఫుట ఏవ లిఖితః। ౨౨ లేఖే జయశ్చన్ద్రయౌవరాజ్యదానపత్రే సంవత్ ౧౨౨౫ (A. D. 11699 లిఖిత:॥

ఇత్థం చ జయన్తచన్ద్రస్య ద్వాదశఖ్రిస్తశతకే స్థితినిశ్చయాన్నైషధీయచరితకర్తుః శ్రీహర్షస్యాపి తదైవ స్థితిర్నిశ్చితా। అత ఏవ జయన్తచన్ద్రపితృవిజయచన్ద్రవర్ణనాత్మకమేవ 'విజయప్రశస్తిరచనాతాతస్య' ఇతి పశ్చమసర్గసమాప్తిశ్లోకే స్వకీయవిశేషణధ్వనితవిజయప్రశస్తినామకం కావ్యం భవేత్॥

అస్మింశ్చ విషయే బహూనాం విసంవాదం ప్రదర్శ్య తత్ఖణ్డనపూర్వికా డాక్టర బూలరసంమతిరపి। తథాహి తదీయం Royal Asiatic Society Bombay Branch ఇతినామభూషితవిద్వత్సభయా ౧౮౭౫ ఖ్రిస్తాబ్దే ప్రకాశితే ప్రబోధగ్రన్థే (pp. 279-287) ముద్రితం వ్యాఖ్యానమ్—

ఇతః ప్రాగ్ వర్షద్వయం వ్యత్యగాద్యదాహమ్ ఏశియాటికసభాసదాం పురస్తాన్నైషధీయనిర్మాతృశ్రీహర్షసమయవివేచనసందర్భపత్రమపాఠిషమ్। తత్ర చ రాజశేఖరకృతం ప్రకృతప్రబన్ధకోషాత్ 'శ్రీహర్షః ఖ్రిస్తద్వాదశశతాబ్ద్యన్తిమభాగే బభూవ" ఇతి సాధయితుం ప్రాయవిషి। నిరమాసిషం చ తద్విషయకమేకం సందర్భమ్।

తతఃప్రభృతి బహవో జనా విశేషశ్చేణ్డియన్ ఆణ్టిక్కేరీ (Indian Antiquary) నామకపుస్తకే తత్ర మదీయనైషధీయసమయవివిక్తిపుస్తకే స్వమత్యా బహూన్ దోషానుదజీఘటన్। పరంతు సంప్రత్యహమస్మిన్ సందర్భే తదుద్ఘాటితదోషాభాసాన్ వక్ష్యమాణస్వయుక్తిభిరపనేతుం స్వరంమతం చ ద్రఢయితుమాశాసే।

అథ యుక్తయః—

స్వనిర్మితే ప్రథమే సందర్భే నైషధీయసమయనిశ్చాయకాని వక్ష్యమాణప్రమాణాన్యవీదృశమ్॥

(౧) శ్రీహర్షో వారాణస్యధిపతిజయన్తచన్ద్రసభాయాః సభ్యోఽభూదితి రాజశేఖరః॥

(౨) అయం జయన్తచన్ద్రో జయచన్ద్ర ఏవ। యః కిల రాఠౌరవంశీయానాం కాన్యకుబ్జాధిపానామన్తిమో వారాణస్యధిపతిబభూవ; యం క్రిస్తస్య పఞ్చనవత్యుత్తరైకాదశశతాబ్ద్యాం ౧౧౯౫ యవనా రాజ్యాత్ ప్రసహ్య ప్రభ్రంశయాం చక్రుః॥

(3) శ్రీహర్షోఽప్యకథయత్ 'కాన్యకుబ్జాధిపతినాహం సంత్కృతోఽభూవమ్' ఇతి॥

(౪) రాజశేఖరోఽపి స్వగ్రన్థైకఖణ్డే ప్రసఙ్గతోఽవర్ణయత్—'నైషధీయస్య ప్రథమం పుస్తకం హరిహరో గుజరాతేతిఖ్యాతదేశం వీరధవలనామని రాజని వసుమతీం శాసత్యానయత్।

తత్పుస్తకాచ్చ వీరధవలప్రధానామాత్యో వాస్తుపాలో నామాఽన్యదేకం పుస్తకమవతారయామాస' ఇతి॥

కించ స్వనిర్మితే ప్రథమే సందర్భే 'రాజశేఖరస్య సర్వం తు ప్రమాణజాతం విశ్వాసానర్హమ్' ఇత్యప్యహం స్వీకృతవాన్॥

డ॰క్టర ఫిట్జఏడవర్డ హాల (Fitz Edward Hall) పణ్డితేన "ధారాధిపతిభోజరాజకృతసరస్వతీకణ్ఠాభరణే ధృతా బహవో నైషధీయశ్లోకా దృశ్యన్తే" ఇత్యభాణి।

అహం చ 'భోజరాజః క్రిస్తైకాదశశతాబ్ద్యాః పూర్వార్ధేఽభూత్' ఇత్యపి స్వసందర్భేఽలేఖిషమ్।

కించ యన్మహాశయడ◌ాక్టరహాలపణ్డితేనోక్తమ్, తదపి స్వసత్తాయాం ప్రమాణమపేక్షతే। యతః. 'సరస్వతీకణ్ఠాభరణే నైషధీయశ్లోకాః కదాచిత్కేనచిదన్యేన గ్రన్థకర్తుః పశ్చాత్ప్రక్షిప్యన్తే స్మ,—ఇతి సందేహ ఏవ' ఇత్యపి తత్రాదర్శయమ్॥

మదీయసందర్భసంమతముద్దిశ్య వక్ష్యమాణా ఆక్షేపా జనైః ప్రాదర్శిషత। తే చ యథా—

శ్రీమాన్ కాశీనాథరూయమ్బకసూనుస్తేలఙ్గః కుసుమాఞ్జలికర్తురుదయనాచార్యస్య సమయం నిరూపయన్ ప్రసఙ్గతః శ్రీహర్షస్యాపి సమయవివేకమన్వవధ్నాత్। తత్రాదర్శయత్—"శ్రీహర్షః క్రిస్తస్య నవమ్యాం దశమ్యాం వా శతాబ్ద్యా బభూవ, న తు ద్వాదశ్యామ్" ఇతి॥ అత్ర విషయే చేమాని ప్రమాణాన్యదీదృశత్।

(౧) నైషధీయకావ్యస్య శ్లోకాః సరస్వతీకణ్ఠాభరణ ఉదాహృతాదృశ్యన్త ఇతి।

(౨) ఖ్రిస్తైకాదశశతాబ్దీసంభూతవాచస్పతిమిశ్రేణ శ్రీప్రణీతఖణ్డనఖణ్డఖాద్యస్య ఖణ్డనం కృతమ్।

(3) సాయణమాధవః స్వప్రణీతశంకరవిజయనామగ్రన్థే శ్రీహర్షం శంకరాచార్యసమకాలీనమకథయత్॥ ఇతి।

మహాశయకాశీనాథతేలఙ్గశ్చాన్త ఇత్యప్యకథయత్— 'రాజశేఖరస్య కథనం విశ్వాసావర్హమ్। తస్య బహుషు స్థానేషు స్ఫుటదోషగ్రస్తత్వాత్' ఇతి॥

కించ మహాశయతేలఙ్గప్రదర్శితదోషేభ్యోఽతిరిక్తం దోషం మహాశయో గ్రౌస (F. S. Gorwee) పంణ్డితోఽపి చన్దకవిప్రణీత 'పృథివీరాజరాసా' నామకగ్రన్థే కేనచిల్లేఖేన ప్రాదర్శయత్ “చన్దోనామ కవిః ఖ్రిస్తద్వాదశశతాన్ద్యన్తిమభాగేఽభూత్; తద్యది రాజశేఖరస్య వచనం తథ్యం స్యాత్తర్హి చన్దః శ్రీహర్షస్య సమయకాలీనంతయా బాధం పరిచితః స్యాత్। ప్రత్యుత చన్దః

స్వపూర్వజానాం వర్ణనే నలచరితప్రణేతారం శ్రీహర్షం కాలిదాసాత్ పూర్వం వ్యవాస్థాపయత్” ఇతి॥

ఇణ్డియన్ ఆణ్టిక్వేరీ (Ind. Ant.) నామపుస్తకే బాబూరామదాససేనేనే పూర్ణైయేనే చ రాజశేఖరానుకూలం మమ మతమనుమోద్య దృఢీకృతమ్। మహాశయద్వయేనాస్య చ మన్మతప్రతికూలదోషా యుక్తిభిరుపశమితాః। అతోఽహం తాభ్యామనుగృహీతోఽస్మి। పరంతు హన్త తయోరపి యుక్తయో న మే సంమతం యథావద్ద్రఢయితుం శక్నువన్తి॥

అథ మమ ప్రతికూలాః సర్వే ఆక్షేపాః సమాధీయన్తే।

(౧) తత్ర ప్రథమం యదుక్తం “నైషధీయకావ్యస్య సరస్వతీకణ్ఠాభరణే శ్లోకా దృశ్యన్తే” ఇతి, తస్య సమాధానమ్—

అయమాక్షేపస్తు డాక్టర హాలసాహిబేనాదౌ ప్రదర్శితః। పరంతు మయా సమ్యగన్విష్య వ్యవేచి “సరస్వతీకణ్ఠాభరణే నైకోఽపి నైషధీయచరితశ్లోకో దృశ్యతే” ఇతి।

గతవర్షే చ మయా సరస్వతీకణ్ఠాభరణస్యైకం పుస్తకం రత్నదర్పణనామికా తత్రప్రథమపరిచ్ఛేదత్రయటీకా చ వారాణసీతః సమానాయితే। అస్మిన్నేవాన్తరే శ్రీమతా ఝళకీకరేణ వామనాచార్యశాస్త్రిణా సరస్వతీకణ్ఠాభరణే వృతానాం శ్లోకానామకారాదిక్రమేణానుక్రమణికా సమగ్రా నిరమాయి। అథ పునస్తాం నైషధీయపుస్తకస్య ప్రతిశ్లోకపాదం సంగమయ్య “నైషధీయకావ్యశ్లోకచ్ఛాయాపి సరస్వతీకణ్ఠాభరణే నాస్తి” ఇతి నిరధారి।

'తస్యాస్మిన్ నిశ్చయేన కదాచిద్భ్రాన్తిః స్యాదితి వక్తుమశక్యం మహాపరిశ్రమేణేత్థంకరణాత్॥

కించ డాక్టర ఔఫ్రేఖట్ (Dr. Aufrecht) పణ్డితేన స్వనిర్మితాయాం ఆక్స్ఫర్డ (Oxford MSS.) హస్తలిఖితపుస్తకానాం సూచ్యాం సరస్వతీకణ్ఠాభరణే ధృతానాం శ్లోకానాం తత్కర్తౄణాం చానుక్రమణికా లిఖితా, పరంతు తత్ర నైషధీయమామాపి న దృశ్యతే। అతో

డాక్టరహాలపణ్డితస్య కథనం భ్రాన్తిగ్రస్తం ప్రతీయతే। అథవా డాక్టరహాలపణ్డితేనావలోకితం సరస్వతీకణ్ఠాభరణపుస్తకమశుద్ధం స్యాదితి॥

అథ ద్వితీయాక్షేపసమాధానమ్—

(౨) యచ్చోక్తమ్— 'ఖ్రిస్తైకాదశశతాబ్ద్యన్తిమభాగావిర్భూతవాచస్పతిమిశ్రేణ శ్రీహర్షప్రణీతఖణ్డనఖణ్డఖాద్యస్య ఖణ్డనం కృతమ్। అతః శ్రీహర్షో వాచస్పతిమిశ్రాత్ పూర్వోఽభూదితి సుస్పష్టమ్' ఇతి। తదేతత్తు సత్యం యత్ వాచస్పతిమిశ్రేణ ఖణ్డనోద్ధారనామా గ్రన్థః కృతః। పరంతు తత్ర నాయం నిశ్చయః స్యాత్ యత్ కతమోఽయం వాచస్పతిమిశ్రః। యతో వాచస్పతిమిశ్రా బహవోఽభూవన్। యైః ఖలు ధర్మశాస్త్రాణి దర్శగ్రన్థాశ్చ నిరమాయిషత।

కిచ్చేన్ద్రప్రస్థ (దేహలీ) నగరనివాసిపణ్డితవిశ్వేశ్వరనవలగోస్వామిపార్శ్వే ఖణ్డనోద్ధారస్యైకం పుస్తకం వర్తతే। అథ యదాహమిన్ద్రప్రస్థనగరమగమం తదా స ప్రార్థితః కృపయా తత్ పుస్తకం మామదర్శయత్। తత్ర చ న కిమపి తత్ ప్రమాణమపశ్యం యత్ 'ఖలు వాచస్పతిమిశ్రః ఖ్రిస్తైకాదశశతాబ్ద్యామభూత్' ఇతి సాధయేత్। ఖణ్డనోద్ధారగ్రన్థశ్చ ప్రాచీనవేదాన్తికృతవేదాన్తపుస్తకానాం సూచీపత్రే నైవ దృశ్యతే। వారాణసీమహావిద్యాలయీయపణ్డితా అపి మయా ఖణ్డనోద్ధారసమయం నిశ్చేతుం పృష్టాః "అయం ఖణ్డనోద్ధారగ్రన్థః కేనచిన్నవీనవాచస్పతిమిశ్రేణ వ్యరచి, నతు ప్రాచీనేన" ఇతి మాం ప్రత్యవోచన్।

అథ తృతీయాక్షేపసమాధానమ్ -—

(3) యద్యప్యుక్తం "పృథివీరాజరాసౌ నామకే గ్రన్థే చన్దకవిః శ్రీహర్షం కాలిదాసాత్ పూర్వజాతమమన్యత" ఇతి, తత్రోచ్యతే—చన్దకవిః స్వగ్రన్థే మఙ్గలాచరణపఞ్చమే శ్లోకే శ్రీహర్షముద్దిదేశ। యం చ శ్రీమాన్ గ్రౌసో యథావదన్వవాదీత్।

కించ చన్దకవిః మఙ్గలాచరణశ్లోకేషు 'సర్పరాజం శేషం, విష్ణుం, వ్యాసం, శుకదేవం, నలరాజయశఃప్రఖ్యాపకం శ్రీహర్షం, భోజరాజవృత్తాన్తప్రణేతారం కాలిదాసం, దణ్డమాలినం, గీతగోవిన్దకర్తారం జయదేవం చ ఏతాన్ ప్రాచీన ప్రసిద్ధకవీన్ ప్రణమామి' ఇత్యకథయత్। తత్ర

యత్ శ్రీమాన్ గ్రౌసః పరామృశతి- "చన్దకవినైతే మహాకవయో హి తత్తజన్మసమయమనుసృత్య మఙ్గలాచరణశ్లోకేషు పూర్వోత్తరతః సనామోద్దేశం స్థాపయిత్వాఽభివాదితాః" ఇతి। తత్తు "శ్రీహర్షః స్వప్రణీతఖణ్డనఖణ్డఖాద్యగ్రన్థే కాలిదాసప్రణీతగ్రన్థసందర్భాన్ ఉదాజహార" ఇతి శ్రీహర్షసమయవివేకానుసంధానశీలశ్రీమత్కాశీనాథతేలఙ్గవచనాదసంభవమివ ప్రతిభాతి।

,కించ ఖ్రిస్తద్వాదశశతాబ్దీసంభూతచన్దకవిః శ్రీహర్షం ప్రాచీనకవిమివావర్ణయిష్యత్తార్హి రాజశేఖరస్య సంగతమసంభవమభవిష్యత్। అథాస్మదనుకూలం రాజశేఖరస్య సంమతం వక్ష్యమాణయుక్తిద్వయమేకతరేణ నిశ్చేతుం శక్యమ్। తథా హి—

(౧) యత్ శ్రీమతా గ్రౌసపణ్డితేనోక్తం “చన్దప్రణీతపృథివీరాజరాసౌ”–పుస్తకే మఙ్గలాచరణశ్లోకేషు యః శ్రీహర్షస్య ప్రథమముద్దేశః స శ్రీహర్షః కాలిదాసాత్ పూర్వోఽభూత్ ఇతి కవేరాశయం వ్యఞ్జయతి" ఇత్యసత్యం స్యాత్।

(౨) అథవా చన్దగ్రన్థే మఙ్గలాచరణశ్లోకాః క్షేపకాః స్యురితి॥

తత్రాహం తు "చన్దకవినా కవిత్వశక్త్యనుసారేణైవ కవీనాం నామాని పూర్వోత్తర ఉద్దిష్టాని, నతు తజ్జన్మసమయానుసారేణ" ఇతి మన్యే। అతో నాత్రాశ్చర్యం యచ్చన్దకవినా శ్రీహర్షస్య కాలిదాసాత్ ప్రథమముద్దేశః కృతః। యతః సంప్రత్యపి బహవః పణ్డితా నైషధకావ్యం సర్వేభ్యః కావ్యేభ్యః ప్రాయః శ్రేష్ఠం మన్యన్తే।

కాలిదాసకావ్యేభ్యశ్చాపి శ్రేష్ఠం మత్వా సబహుమానం పఠన్తి ప్రశంసన్తి చ। కించ— అన్యకావ్యాపేక్షయాఽస్య నైషధస్య బహ్వ్యష్టీకాః సన్తి। కించ యచ్చన్దకవినా 'శ్రీహర్షః ప్రసిద్ధః కవిరభూత్' ఇతి మఙ్గలాచరణే ఉక్తమ్, తత్ శ్రీహర్షస్య కాలిదాసాత్ పూర్వతాం సాధయితుం న శక్నోతి। యతశ్చన్దసమయాత్ కించిత్ ప్రాజ్ నవీనస్యాపి శ్రీహర్షస్య ప్రసిద్ధిసత్త్వేన చన్దకవినా తథా ప్రతిపాదితత్వాత్॥

కించ ప్రబన్ధకోషాదవగమ్యతే– యన్నైషధకావ్యం ఖ్రిస్తస్య చతుఃసప్తత్యుత్తరైకాదశశతాబ్ద్యాః ౧౧౭౪ కించిత్ ప్రాక్ శ్రీహర్షేణ ప్రాణాయి। యతో జయచన్ద్రప్రధానస్య

సోమనాథతీర్థయాత్రావృత్తాన్తం శ్రీహర్షస్య కాశ్మీరయాత్రావృత్తస్య పశ్చాద్ రాజశేఖరః ప్రబన్ధకోషేఽవర్ణయత్। శ్రీహర్షస్తు నైషధకావ్య రచయిత్వైవ కాశ్మీరం జగామ॥

అపి చ చన్ద్రకవినా పృథివీరాజరాసౌనామ గ్రన్థః ప్రబన్ధకోషాద్బహుకాలానన్తరం వ్యరచి। యతస్తత్ర పృథురాజభృత్యః, తత్సుతరత్నసింహస్య గౌరినామయవనాధిపతినా సహ సాంగ్రామికం వృత్తం చ వర్ణ్యతే స్మ।

కించ ఇదమప్యకథయిత్వా వాచంయమేన భవితుమశక్యం మయా। యత్ "జోధపురాధీశప్రధానకవిరాజమురారిదాననామాఽకథయత్"—"తన్నాహమత్ర శ్రద్ధధే। యత్ 'పృథివీరాజరాసౌ'- పుస్తకం చన్దకవినైవ ప్రణీతమ్' ఇతి। కింత్విదం పుస్తకం ఖ్రిస్తచతుర్దశశతాబ్ద్యాం ప్రాణాయీతి మే ప్రతిభాతి। అత్ర స ఇదం ప్రమాణద్వయం చాదర్శయత్—

(౧) బహవః కవయ ఉదాహరన్తి 'యచ్చన్దో నిజస్వామినా సహ, స్వామిమృత్యోః పశ్చాద్వాచిరేణైవ శత్రుభిరఘాని' ఇతి।

(౨) కించ తత్ర పుస్తకే యవనభాషాయా బహవః శబ్దాః సన్తి। యవనాశ్చాత్ర భారతే ఖ్రిస్తస్య చతుర్నవత్యుత్తరైకాదశశతాబ్ద్యాం ౧౧౯౪ సమాగత్య న్యవాత్సుః। తత్ కథం తేష్వాగతేష్వేవ తేషాం భాషాయాః ప్రచారః స్యాత్। మమ మతే తు చతుర్దశశతాబ్ద్యాం వర్షశతత్రయానన్తరం యవనభాషాయా లబ్ధప్రచారతయా చన్దపుస్తకే ప్రవేశః సంభావ్యత ఏవ ఇతి।

తత్రాహం తు కవిరాజమురారిదాననామ్నోఽస్మిన్ ప్రమాణద్వయేఽన్తిమం కథంచిచ్ఛ్రద్ధధే।

అథ చతుర్థాక్షేపసమాధానమ్—

(౪) యదప్యుచ్యతే "మాధవప్రణీతసంక్షేపశంకరవిజయే వర్ణితమ్। యత్ 'ఖణ్డనకారః శ్రీశంకరాచార్యాచ్ఛాస్త్రవిచారే పరాజేష్ట' ఇతి"। తత్రోచ్యతే మాధవప్రణీతశ్రీ-సంక్షేపశంకరవిజయే సత్యేతిహాసా న దృశ్యన్తే। కింతు తత్ర శంకరాచార్యస్య ప్రశంసార్థం స్వకల్పితేతివృత్తముపన్యస్తం మాధవేన। తత్ర దిఙ్మాత్రముదాహ్రియతే–మాధవేనోక్తం

"శంకరః బాణం, మయూరం, ఖణ్డనకర్తారం శ్రీహర్షం తత్ప్రాచీనముదయనాచార్యం చ శాస్త్రార్థే విజిగ్యే" ఇతి॥ పరం తు బాణమయూరౌ చ ఖ్రిస్తసప్తమశతాబ్ద్యాం ప్రాదురాస్తామ్। ఇత్థం చేతిహాసవిషయేషు సంక్షేపశంకరవిజయం కించిదపి నిశ్చేతుం సర్వథాఽనర్హమ్।

ఏవం చ నాద్యాపి కించిదపి తత్ ప్రమాణముపలభ్యతే యద్రాజశేఖరస్య సంమతం ఖణ్డయేత్।

అపి చ సరస్వతీకణ్ఠాభరణే శ్రీహర్షశ్లోకా నైవ ధృతాః సన్తీతి యన్మయా సాధితం తన్మే మతం ద్రఢయతితరామ్।

సరస్వతీకణ్ఠాభరణం చ బృహత్కాయం పుస్తకమస్తి। తత్ర చ యే మహాకవయ ఆఖ్రిస్తైకాదశశతాబ్ద్యుత్తరార్ధం బభూవుస్తేషాం తత్ప్రణీతకావ్యానాం చ నామాని దృశ్యన్తే। సరస్వతీకణ్ఠాభరణం చ ధారాధిపతిభోజరాజప్రణీతమితి నిర్వివాదం—సమాప్తౌ తన్నామోపలబ్ధేః। అథవా తత్ర సభాసద్భిః పణ్డితైః ప్రణీతం స్యాదిత్యుభయస్మిన్ సంమత ఏకతరసంభవే తు సంశయ ఏవ నాస్తి॥ కించ యత్—ఏతాదృశమహాప్రసిద్ధనైషధీయకావ్యస్య సరస్వతీకణ్ఠాభరణే నామాపి న దృశ్యతే। తత్ 'శ్రీహర్షో భోజరాజాదర్వాచీనః' ఇతి సాధయతి॥

అపి చ యది శ్రీహర్షప్రణీతా అన్యే గ్రన్థా ఉపలభ్యేరన్ తదా తైరపి శ్రీహర్షావిర్భావసమయః సమ్యఙ్ నిశ్చేతుం శక్యేత॥

అపిచ—ఇతో నవతిర్వత్సరా అత్యగుర్యదా ఖలు జేసల్మీరభాణ్డారే శ్రీహర్షవిరచితం సాహసాఙ్కచరితం నామైకం పుస్తకమాసీత్।

పరంతు సంప్రతి తత్ర నోపలభ్యతే। ఆశాస్యతే చ తత్ పుస్తకం కుత్రచిన్మహానగరభాణ్డార ఉపలభ్యేత। అథవా తదేవ నష్టం జేసల్మీరభాణ్డారపుస్తకం లభ్యేత।

ఇత్థం చ సంప్రతి యావత్ కిమపి విశ్వాసార్హం పుస్తకాన్తరం నోపలభ్యతే తావత్ రాజశేఖరస్య కథనమ్ "శ్రీహర్షః కాన్యకుబ్జాధిపతిజయచన్ద్రస్య సభాసన్మహాకవిరాసీత్ " ఇతి సమ్యక్ ప్రత్యేమి॥

కించ యత్ శ్రీహర్షోఽప్యాహ స్మ– "మమ నృపతిః కాన్యకుబ్జాధిపతిరాసీత్" ఇతి। తద్వచనం రాజశేఖరస్యైవ సంమతం భృశం సాధయతి॥

ఇత్థం చాభియుక్తయుక్తిభిరయమేవ సిద్ధాన్తపక్షః ప్రతిభాతి యత్—'శ్రీహర్షః ఖ్రిస్తద్వాదశశతాబ్ద్యుత్తరార్ద్ధే బభూవ' ఇతి॥

అపిచ యదాహమిమం సందర్భమ్ ఏశియాటికసభాయాః పురస్తాదవాచయం తతః కతిపయదినానన్తరమేకస్యా అజ్ఞాతపూర్వాయా నైషధదీపికాయా నామ టీకాయాః ఖణ్డాన్యుపాలప్సి। తత్ర వాపశ్యం 'యస్తైషధీయం కావ్యం కాలిదాసాదికావ్యేభ్యో బహ్వర్వాచీనమ్' ఇతి। సా టీకా తు అహమదాబాదసమీపే ధోలకాగ్రామే చాణ్డుపణ్డితేన ౧౩౫౩ సంవత్సరే (A. D. 1296) వ్యరచి। తత్ర సోఽవోచత్ "కావ్యం నవమ్" ఇతి॥

ఇదమపి చ అకథయత్ "తత్సమయే విద్యాధరవిరచితా నైషధీయస్యైకైవ టీకాసీత్" ఇతి॥

అహం విద్యాధరేణ సాహిత్యవిద్యాధరోపనామ్నా నిర్మితాయాస్తస్యాష్టీకాయాః ఖణ్డాని జేసల్మీరనగరే అహమదాబాదనగరే చ ప్రాప్నువమ్॥

అయం చాణ్డుపణ్డితష్టీకారమ్భే చ "శ్రీహర్షః శాస్త్రార్థే స్వపితుహరస్య విజేతారం పణ్డితం పునః స్వయం శాస్త్రవిచారే ఖబుద్ధివిభవేన జిత్వా ఖపితుర్వైరం నిరయాతయత్" ఇతి— రాజశేఖరస్య వచనమద్రఢయత్॥

స్వయం చ చాణ్డుపణ్డితః పునః స్ఫుటమవోచత్—"శ్రీహర్షః ఖపితుర్విజేతురుదయనస్య కృతీః ఖణ్డనఖణ్డఖాద్యనామకగ్రన్థేనాఽఖణ్డయత్" ఇతి।

అతశ్చాణ్డుపణ్డితస్యేదం కథనం రాజశేఖరస్యైవ మతం సాధయతి ఇతి॥

తస్య చాస్య మహాకావ్యస్య యైర్మహాత్మభిష్టీకా కృతా తేషాం నామాని తత్కృతాన్యగ్రన్థనామసహితాని సంస్కృతగ్రన్థగ్రన్థకర్తృనామసంగ్రహపుస్తకానుసారేణ ప్రకాశ్యన్తే-

౧ ఆనన్దరాజానకః (కావ్యప్రకాశనిదర్శనకర్తా)

౨ ఈశానదేవః

3 ఉదయనాచార్యః (గీతగోవిన్దవ్యాఖ్యాతా)

౪ గోపీనాథః (కావ్యప్రకాశ - దశకుమార- రఘువంశ - వ్యాఖ్యాకర్తా)

౫ చాణ్డూపణ్డితః

౬ చారిత్రవర్ధనః (కుమారసంభవ - రఘువంశ - రాఘవపాణ్డవీయ - శిశుపాలవధ - వ్యాఖ్యాకర్తా)

౭ జినరాజః

౮ నరహరిర్నరసింహో వా

౯ నారాయణః

౧౦ భగీరథః (కావ్యాదర్శ – కిరాతార్జునీయ – దేవీమాహాత్మ్య – మహిమ్నస్తోత్ర – మేఘదూత – రఘువంశ - శిశుపాలవధ–వ్యాఖ్యాతా)

౧౧ భరతమల్లికో భరతసేనో వా (అమరకోషటీకా–ఉపసర్గవృత్తి-ఏకవర్ణార్థసంగ్రహ – కారకోల్లాస - కిరాతార్జునీయటీకా – కుమారసంభవటీకా – ఘటకర్పరటీకా-ద్రుతబోధవ్యాకరణ – ద్విరూపధ్వనిసంగ్రహ - నలోదయటీకా - భట్టికావ్యటీకా - మేఘదూతటీకా- వైద్యకులతత్త్వ- శిశుపాలవధటీకా - సుఖలేఖన-నిర్మాతా)

౧౨ భవదత్తః (శిశుపాలవధటీకాకర్తా)

౧3 మథురానాథశుక్లః (అఘపఞ్చవివేచన – అఘపఞ్చషష్టి- ఆచారార్క- ఆచారోల్లాస - ఆత్మపురాణదీపికా- ఆశౌచనిర్ణయటీకా- ఆశ్వలాయనసూత్రవృత్తి-కాలతత్త్వటిప్పణ -

కాలమాధవచన్ద్రికా - కుమారీతన్త్రవివరణ- కువలయానన్దవృత్తి - కృత్యసార - క్రియాకౌముదీ- గణకభూషణటీకా- గణేశస్తోత్ర - గురుసూర్యగోచరవిచార - గోరక్షశతకటీకా- చన్ద్రికాటీకా (వ్యాక.) ఛన్దః కల్పలతా - జటాపటలటిప్పణ - జాతకకల్పలతా-తిథినిర్ణయ-దిలీపచరిత - దివ్యతత్త్వలఘుటీకా - దుర్గార్చనామృతరహస్య - పఞ్చమీసుధోదయ- పాణిగ్రహాదికృత్య- నిర్ణయ- పిఙ్గలవృత్తి - ప్రబోధచన్ద్రోదయవృత్తి-ప్రశ్నమనోరమాటీకా - బృహత్సంహితాటిప్పణ- యన్త్రరాజ- యన్త్రరాజకల్ప- యన్త్రరాజటీకా- యన్త్రరాజదీధితి యాజ్ఞవల్క్యాచారాధ్యాయటీకా-యుద్ధజయోత్సవటిప్పణ - యోగకల్పలతా - యోగవర్ణన - వృత్తదర్పణ- వృత్తసుధోదయ-వైద్యామృతలహరీ-శారదాతిలకప్రకాశ- శివపూజాప్రకాశశ్యామాకల్పలతా - షట్చక్రాదిసంగ్రహ - సహమచన్ద్రికా - సాహిత్యదర్పణటిప్పణ- సిద్ధాన్తచన్ద్రికాటీకా (?) - సుభాషితముక్తావలీ - సౌభాగ్యోపనిషట్టిప్పణ- హఠయోగసంగ్రహ - హనుమన్మన్త్రోద్ధార - హోరావలీటిప్పణ - నిర్మాతా)

౧౪ మల్లినాథః (అమరకోషటీకా – ఉదారకావ్య–ఏకావల్యలంకారటీకా – కిరాతార్జునీయటీకా - కుమారసంభవటీకా - తార్కికరక్షాటీకా - భట్టికావ్యటీకా – మేఘదూతటీకా- రఘువంశటీకా- రఘువీరచరిత - శిశుపాలవధటీకా-నిర్మాతా)

ప్రస్తావనా।

౧౫ మహాదేవవిద్యావాగీశః (ఆనన్దలహరీవ్యాఖ్యానిర్మాతా)

౧౬ రామచన్ద్రశేషః

౧౭ వంశీవదనశర్మా

౧౮ విద్యాధరః

౧౯ విద్యారణ్యయోగీ

౨౦ విశ్వేశ్వరాచార్యః

౨౧ శ్రీదత్తః

౨౨ శ్రీనాథః

౨౩ సదానన్దః

ఏషాం త్రయోవింశతివ్యాఖ్యాతౄణాం మధ్యాత్

నారాయణేన విరచితా   నైషధీయప్రకాశాఖ్యా
జినరాజేన   "   సుఖావబోధాఖ్యా
మల్లినాథేన "   జీవాత్వాఖ్యా
చారిత్రవర్ధనేన "   తిలకాఖ్యా
నరహరిణా   "   దీపికాఖ్యా
విద్యాధరేణ   "   సాహిత్యవిద్యాధర్యాఖ్యా వ్యాఖ్యా

మయా సమధిగతాః। తాసు చ నారాయణ విరచితప్రకాశాఖ్యవ్యాఖ్యాయా ఏక బహ్వర్థప్రదర్శకత్వేన ముఖ్యత్వమఙ్గీకృతమ్। అన్యాసు చ యత్ర విశేషో లబ్ధస్తాసాం టిప్పణం దత్తమ్॥

అస్య గ్రన్థస్య శోధనోపక్రమే యే మహాశయాః పుస్తకాని ప్రేషితవన్తస్తేషాం ప్రత్యుపకారం కర్తుమక్షమః కేవలం పరోపకారశీలతా ప్రకాశనార్థం నామావలీ ప్రకాశ్యతే—

నైషధీయచరితమూలపుస్తకత్రయమ్   జయపురరాజగురుశ్రీనారాయణభట్టపర్వణీకరాః
నైషధీయప్రకాశపుస్తకమ్
సాహిత్య విద్యాధరీ పుస్తకమ్
సుఖావబోధాపుస్తకమ్
జీవాతుప్రథమసర్గస్య లిఖితం పుస్తకమ్

తిలకాఖ్యవ్యాఖ్యాపుస్తకమ్   జయపురరాజగురుదాధీచచన్ద్రేశ్వరశర్మాణః
నరహరికృతదీపికా పుస్తకమ్   మహామహోపాధ్యాయపణ్డితదుర్గాప్రసాదశర్మాణః

జీవాతువ్యాఖ్యా పుస్తకమ్ (ముద్రితమ్) జయపురరాజకీయ పుస్తకాలయాధ్యక్షాః

నైషధీయనుకాశస్య పుస్తఽన్తరమ్ గ్వాలియరనగరతో భట్టవిశ్వనాథశర్మాణః।

ఏవం మహతా పరిశ్రమేణ సటీకమిదం మహాకావ్యం సంశోధ్య నిర్ణయసాగరయన్త్రాలయాధిపతయే 'జావజీ దాదాజీ' ఇత్యభిఖ్యయా ప్రసిద్ధాయ శ్రేష్ఠినేఽదామ్। తదత్ర ప్రమాదస్య మనుష్యాసాధారణధర్మత్వాన్మద్దోషాదక్షరయోజకదోషాద్వా క్వచనాశుద్ధిః స్థితా జాతా వా తాం సహృదయహృదయాః సంశోధ్య పాఠయన్తు చ్ఛాత్రాన్। అహమపి ద్వితీయావృత్తీ శోధయిష్యామి। యతః—

గచ్ఛతః స్ఖలనం క్వాపి భవత్యేవ ప్రమాదతః।

హసన్తి దుర్జనాస్తత్ర సమాదధతి సజ్జనాః ॥

ఇతి ప్రార్థయతి

పఞ్చనదదేశీయవిశ్వవిద్యాలయాన్తర్గతసంస్కృతశ్రేణ్యధ్యక్షప్రధానాధ్యాపకపణ్డిత—

శివదత్తశర్మా।

॥శ్రీః॥

నైషధీయచరితస్యానుక్రమణికా।

విషయానుక్రమణికా తు జయపురసంస్కృతపాఠశాలాయామాయుర్వేదాధ్యాపకైర్ ఆర్యాలంకారశతక— కచ్ఛవంశ-ఛన్దశ్చటామణ్డన–జయపురవిలా-సముక్తకముక్తావలీ-పలాణ్డుశతక—
హెూలామహెూత్సవాద్యనేకకావ్యనిర్మాతృశ్రీకృష్ణరామకవిభిర్విరచితసారశతకాన్తర్గతనైషధీయచరితసారతః కృతార్థేతి విచార్య నైషధీయచరితసార ఏవ లిఖ్యతే—

కవిషు దధతముత్కర్షం విస్ఫురదనవద్యహృద్యవాగ్వర్షమ్।

ఇహ ఖలు ఖలప్రధర్షం శ్రీహర్షం నౌమి హర్షసంఘర్షమ్॥౧॥

౧ సర్గే కథాసారః—

భూపః కోఽపి నలోఽనలద్యుతిరభూత్తత్రానురాగం దధో

వైదర్భీ దమయన్తికా గుణరుచిః సోఽప్యాస తస్యాం స్పృహీ।

జాతు స్వాన్తవినోదనాయ విరహీ లీలాటవోం పర్యట-

న్హైమం హంసమసౌ నిగృహ్య తరసా దూనం దయాలుర్జహీ॥౧॥

౨ సర్గే—

రాజంస్త్వాం దమయన్తికాం త్వయి తథా కర్తాస్మి రక్తాం యథా

శక్రాదీనపి హాస్యతీతి నృపతిం హంసః కృతజ్ఞోఽభ్యధాత్।

ఏవం చేత్ఖగ ! సాధయేప్సితమితి ప్రోక్తః స రాజ్ఞా ముదా

ద్రాగుడ్డీయ దదర్శ కుణ్డినగతో భైమీమటన్నిష్కుటే॥౨॥

3 సర్గే—

మాముద్దిశ్య కిమేషి భైమి! చటువిన్నాలోఽస్మి విస్తై రుచి -
శ్చేన్మధ్యస్తి నలం వృణీష్వ బత తాముక్త్వా వ్యరంసీర్ద్వయః।
తస్మై బ్రూహి తథా యథా స నృపతిర్మాముద్వహేదిత్యుపా-
దిష్టో భీమజయా ఖగో ద్రుతగతిః సిద్ధిం నలాయాలపత్॥3॥

४ సర్గే—

క్షామాఙ్గీ విరహాధినా విదధతీ నిన్దాం సుధాంశోర్జ్వర-
జ్వాలాభిర్ద్రుతమున్మురీకృతసుమాకల్పాథ సాఽమూముహత్।
భీమస్తత్పరిచారికాకలకలాడూతస్తథా వీక్ష్యతాం
జ్ఞాతో వ్యాధిరయి! స్వయంవరమహం కర్తాస్మ్యవాదీదితి॥४॥

५ సర్గే—

జ్ఞాత్వా నారదతః స్వయంవరవిధిం భైమ్యాః స్పృహాలుర్హరిః
సార్ధం దిక్పతిభిః పథాణ పృథివీం శచ్యా శుంచా వీక్షితః।
అస్మాద్దౌత్యముపేత్య యాహి నృప భో! భైమీమదృష్టో భవై-
స్తామస్మాఖనుకూలయాశ్వితి నలం సోఽయుజ్క్త దౌత్యే ఛలీ॥५॥

౬ సర్గే—

భూజానిర్భువనైకదృశ్యతనురప్యచ్చైరదృశ్యస్తదా

కక్షాః సప్త వగాహ్య భీమదుహితుః ప్రాసాదమాసాదయన్।
తాం తత్ర ప్రసమీక్ష్య ఖణ్డనపరాం గీర్వాణదూతీగిరాం
దూరాదుచ్ఛ్వసితి స్మ చేతసి భృశం దూనోఽపి దౌత్యేన సః॥౬॥

౭ సర్గే—

అశ్రాన్తం తరదన్తరోఽద్భుతరసా కూపారపూరాన్తరే
ప్రత్యారభ్య ముఖాన్నఖావధి నలఖాం ప్రాదురాస స్తువన్।
సా తు వ్యక్తమముం సమీక్ష్య చకితా తద్రూపలుబ్ధా సఖీ-
ష్వాశ్చర్యస్తిమితాసు కోఽసి కిమిహ ప్రాప్తోఽస్యపృచ్ఛత్స్వయమ్॥౭॥

౮ సర్గే—

దూతం విద్ధి వరాఙ్గి! మాం దివిషదాం ధన్యాసి యత్త్వామహో
సోఽప్యాశాపతిభిః సహ స్వయమిదం బ్రూతే వృషా మద్గిరా।
అస్మాస్వన్యతమం వృణీష్వ కమపి త్వం నన్దనే! నన్ద భో!
మా కుత్రాపి నరే స్ఖలేతి బహుధా భైమీం నలోఽలోభయత్॥౮॥

౯ సర్గే—

చిత్తం మేఽస్తి నలే న లేఖపతిషు త్వం కోఽనలశ్రీస్తయే-
త్యుక్తః ప్రోజ్య్య సురాన్నలం శ్రయసి కిం ముగ్ధాస్యవోచత్స తామ్।
పశ్చాదస్రుముఖీముదీక్ష్య సహసా సోఽహం నలస్త్వత్ప్రియే!
మా రోదీరితి తత్ర వాదిని స విర్దేవాద్దివోఽవాతరత్॥౯॥

౧౦ సర్గే—

ఆజగ్ముర్మహతి స్వయంవరమహే నన్దన్నలే నాయకా-
శ్చత్వారో హరితాం హరిప్రభృతయః కృత్వా నలస్యాకృతిమ్।
వాగ్దేవ్యాం నృపవృన్దవర్ణనవిధౌ బద్ధోద్యమార్యా పురో
మధ్యేరాజకమాజుహావ తనయాం భీమో మహీవాసవః॥౧౦॥

౧౧ సర్గే—

ఏతే సన్తి సురా ఇతః పునరిమే దీవ్యన్తి విద్యాధరాః
కించ స్ఫారరుచః పృథక్పృథగితో ద్వీపాధిపా ఆసతే।

సర్వే యోగ్యతమా వృణీష్వ కమపి స్యాద్యత్ర వా త్వద్రుచి-
ర్వాచా భూరి విలోభితాపి విజహౌ సా చిత్తచశ్చన్నలా॥౧౧॥

౧౨ సర్గే—

పార్శ్వే పశ్య పరే త్వదర్థమపరే ద్రాగా సముద్రాదిమే
ప్రాప్తాః ప్రాజ్యపరాక్రమక్రమయుజః పద్మాక్షి ! పృథ్వీభుజః।
ఏషు స్వీకురు కంచిదేకమితి వాగ్దేవ్యోపదిష్టా పురో
యాన్తీ వీక్ష్య విసిస్మియే స్మితవతః సా పశ్చ మఞ్చే నలాన్॥౧౨॥

౧3 సర్గే—

పఞ్చస్వఞ్చ నలేషు తన్వి ! కమపి శ్రీవీరసేనోదయం
దేవం మఞ్జు పరీక్ష్య కిం భ్రమయసి వ్యర్థం త్వమస్మానితి।
వాచా శ్లేషవచః ప్రపఞ్చ ఫలితామర్త్యేశమర్త్యశయా
ప్రోక్తా పఞ్చనలీం విభావ్య సమభూత్సందేహభూర్భోమభూః॥౧౩॥

౧౪ సర్గే—

స్తోత్రప్రీతదిగీశదర్శితనలా మన్దాక్షమన్దా సతీ
మత్వా తానియముత్ససర్జ కరతః కణ్ఠే నలస్య స్రజమ్।
దిక్పాలేషు గతేషు ఖం సహ గిరా దత్త్వా వరానమ్బరా-
త్సామోదా నిపపాత మూర్ధని తయోః కల్పప్రసూనావలిః॥౧౪॥

౧౫ సర్గే—

రక్తాలంకృతిభిశ్చమత్కృతిమతీ స్నానప్రమృష్టాకృతి-
ర్భైమీ మాతృభిరుత్సవ ప్రకృతిభిః సంస్కృత్య సజ్జీకృతా।
భూషోద్భాసిబలో నలోఽథ విభవైశ్చిత్రోఽపి పీతో దృశా
స్త్రీభిస్తత్ర జగామ కుణ్డిననృపాహూతో వివాహోత్సుకః॥౧౫॥

౧౬ సర్గే—

భీమః శ్రీనిషధేశ్వరేణ దుహితుః సంపాద్య పాణిగ్రహం
జన్యాన్భక్తమభోజయద్బహుసితం సౌజన్య సిన్ధుర్ముదా।
ఇత్థం తాం పరిణీయ భీమభవనే రాత్రీరుషిత్వా కతి

ప్రీతాత్మా విలసంస్తయా స నిషేధోద్దేశాన్స్వత స్థే నలః ॥౧౬॥

౧౭ సర్గే—

లిప్సుర్భీమసుతాం బలేన కలితః కూర్దన్కరాలః కలి-
ర్మా గాస్తత్ర వృతస్తయా నల ఇతి ప్రోక్తోఽపి దేవైః పథి।
భైమీ తర్హి వియోజయామి నలతః పాపీ ప్రతిజ్ఞాయ హా !
భ్రామ్యన్నాప కథంచిదస్య నిలయారామే విభీతం విభీః ॥౧౭॥

౧౮ సర్గే—

ఇత్థం తామథ మేదినీతలశచీమాసాద్య సౌధే మహా-
రత్నస్ఫూర్జితకాఞ్చనక్షితిభృతి క్ష్మాచక్రశక్రో నలః।
నక్తం యత్నవశీకృతాం క్రమగలల్లజాం కలాకోవిదః
కందర్పోదధిపారలమ్భనతరీముచ్చైర్ముదారీరమత్ ॥౧౮॥

౧౯ సర్గే—

ప్రాతర్బోధవిధిత్సవో రససుధావర్షాః సహర్షా జగు-
ర్గాథా బోధకరాః కరాహతకలాతోద్యా గృహోద్యానగాః।
బుద్ధ్వా ప్రాఙ్నిషధేశ్వరః సురసరిత్స్నాతో రథస్థః సమా-
గచ్ఛంస్తైరవలోకితో నతు పునస్తన్నిర్గమః సౌధతః ॥౧౯॥

౨౦ సర్గే—

ప్రాప్తే రాజ్ఞి పురోగతా వితరతి స్వర్ణామ్బుజన్మాన్యురీ-
కుర్వాణా నియమం సమాపయతి సా మానం మనాగాశ్రితా।
అజ్కే కుర్వతి లజ్జితా సహచరీరుత్సార్య నీవిస్పృశి
ద్రాగుత్థాయ చచాల చాలసగతిర్లోలన్నితమ్బా బహిః॥౨౦॥

౨౧ సర్గే—

సౌధాన్నిఃసరతే స్మితం వికిరతే రాజ్ఞాం నమో గృహ్ణతే
స్నాత్వా త్ర్యమ్బకమర్చతే మురరిపోః స్తోత్రాణ్యహో గ్రథ్నతే।
భుక్త్వా పర్యటతే శనైః శతపదం మఞ్చే ప్రియామశ్చతే
సాయం వర్ణయతే నమాంసి కలయే తస్మై నలక్ష్మాభృతే॥౨౧॥

౨౨ సర్గే—

సాయం సాంధ్యవిధిం విధాయ విగలద్దోషః ప్రదోషస్తవం
ప్రత్యారభ్య విధూదయావధి వధూత్సఙ్గాదనఙ్గీ స్తువన్।
తస్యా గ్లౌవిషయా గిరోఽమృతకిరః శ్రుత్వా స కావ్యస్థిర-
ప్రజ్ఞః ప్రాప పరం స్మరన్స్మరనవానన్దో నలో విస్మయమ్॥౨౨॥

నైషధీయప్రకాశవ్యాఖ్యాయాం సముద్ధృతాన్యగ్రన్థ-గ్రన్థకృతాం సూచీ।

గ్ర. నామాని	గ్ర. నామాని
అజయపాలః	భోజః
అమరః	మనుస్మృతిః

ఆశ్వలాయనగృహ్యసూత్రమ్ మహాభారతమ్

ఉదయనాచార్యః మాఘకావ్యమ్

ఉపనిషత్ మార్కణ్డేయపురాణమ్

ఋగ్వేదః మేదినీకోషః

కామందకీయనీతిః యజుర్వేదః

కామశాస్త్రమ్ యాజ్ఞవల్క్యస్మృతిః

కావ్యప్రకాశః యాదవప్రకాశః

కిరాతార్జునీయమ్ రఘువంశమ్

కుమారసంభవమ్ రామరక్షా

క్షీరస్వామీ రామాయణమ్

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్ వచనమ్

జైమినిః వాత్స్యాయనః

జ్యోతిర్విదః వామనాచార్యః

తైత్తిరీయోపనిషత్ విశ్వకోషః

దశరూపకమ్ విష్ణుపురాణమ్

దానఖణ్డమ్ వృత్తిః

నిఘణ్టుః బృద్ధోక్తిః

నీతిః వైరాగ్యశతకమ్

నైయాయికాః వైద్యకమ్

న్యాయః వైరాగ్యశతకమ్

పద్మపురాణమ్ వ్యాసః

పాణినిః శ్రుతిః

పురాణమ్ సారసిన్ధుః

బృహదారణ్యకమ్ స్మృతిః

బౌద్ధసిద్ధాన్తః   హరదత్తమిశ్రః

భగవద్గీతా   హలాయుధః

భాగవతమ్   హరివంశః

హారీతః

హితోపదేశః

సాంకేతికశబ్దసూచీ।

ఉం సూం = ఉణాదిసూత్రమ్ (శాక ం)   బృం = బృహదారణ్యకమ్

ఋం సంం = ఋగ్వేదసంహితా   భాం = శ్రీమద్భాగవతమ్

కామందం = కామన్దకీయనీతిః   మనుం;మం స్మృం = మనుస్మృతిః

కాం ప్రం = కావ్యప్రకాశః   యాజ్ఞం ఆచాం = యాజ్ఞవల్క్యస్మృతిః (ఆచారాధ్యాయః)

కిరాం = కిరాతార్జునీయమ్   రఘుం = రఘువంశమ్

కుమారం = కుమారసంభవమ్   రామం = రామరక్షా

గం సూం = గణసూత్రమ్ (పా)   రామాం ఉం = వాం రామాయణమ్ (ఉత్తరకాణ్డమ్)

గీం భంగీం = భగవద్గీతా   వాం = వార్తికమ్

ఛాం = ఛాన్దోగ్యోపనిషత్   విష్ణుః౦ = విష్ణుపురాణమ్

తైం = తైత్తిరీయోపనిషత్   వైం శం = వైరాగ్యశతకమ్

దుం రూం = దశరూపకమ్   శిశుం = మాఘకావ్యమ్

దేం మాం = మార్కణ్డేయపురాణమ్   హిం = హితోపదేశః

నీం శం = నీతిశతకమ్

నైం = నైషధీయచరితమ్

పం = పరిభాషా (సిద్ధా)

॥శ్రీః॥

మహాకవిశ్రీహర్షప్రణీతం

నైషధీయచరితమ్।

నారాయణకృతయా నైషధీయప్రకాశాఖ్యవ్యాఖ్యయా సమేతమ్।

ప్రథమః సర్గః।

వైదేహీ యస్య వామే జయతి జయజనిర్దక్షిణే లక్ష్మణోఽపి
శ్రీమానగ్రే హనూమానతులవలచయో హస్తవిన్యస్తతత్త్వః।
కోదణ్డం కాణ్డమేకం దధదహితకులధ్వంసకారీ సమన్తా-
దవ్యాదవ్యాజభవ్యాకృతిసలిలనిధిర్జానకీజానిరస్మాన్॥

దశకంధరకరిసింహః సీతాచేతఃసరోజలమ్బః।
రఘుకులకైరవచన్ద్రః పాయాదాయాసతో రామః॥

భద్రాయ భూయాద్భవతాం శ్రీరామో భక్తిభావితః।
స్మృతేరుజ్జృమ్భతే యస్య పదవీ సురదుర్లభా॥

నత్వా శ్రీనరసింహపణ్డితపితుః పాదారవిన్దద్వయం

మాతుశ్చాపి మహాలసేత్యభిధయా విఖ్యాతకీర్తేః క్షితౌ।

శ్రీరామేశ్వరసీతయోః సుమనసోర్గుర్వోరగర్వో యథా-

బుద్ధి శ్రీనిషధేన్ద్రకావ్యవివృతిం నిర్మాతి నారాయణః॥

ప్రణమ్య శంకరం సోమమనన్తం శ్రీపతిం సమమ్।

కుర్వే నామ్నా నైషధీయప్రకాశం సుహృదాం ముదే॥

చికీర్షితస్య గ్రన్థస్య నిర్విఘ్నసమాప్త్యర్థం శిష్టాచారపరిప్రాప్తమ్ 'ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖమ్' (కాం ప్రం౧।౨) ఇతి మఙ్గలాచరణం కర్తవ్యమితి గ్రన్థకృచ్ఛ్రీహర్షనామా కవిర్గూఢం సబీజరఘునాథాభీష్టదేవతానమస్కారరూపం మఙ్గలమాచరతి। అన్యే తు 'విశిష్టవస్తునిర్దేశలక్షణం మఙ్గలమ్' ఇత్యాహుః—

నిపీయ యస్య క్షితిరక్షిణః కథాస్తథాద్రియన్తే న బుధాః సుధామపి।

నలః సితచ్ఛత్రిత కీర్తిమణ్డలః స రాశిరాసీన్మహసాం మహోజ్జ్వలః॥౧॥

నిపీయేతి॥ అత్ర పుణ్యశ్లోకనలరూపవిశిష్టవస్తునిర్దేశేన నిర్విఘ్నగ్రన్థసమాప్తిరిత్యభిప్రాయేణాహ—స నల ఆసీత్ ఇతి। పృథ్వ్యాదీనాం స్మరణమపి సకలాభీష్టహేతుః, కిం పునః కీర్తనమితి। కింవిశిష్టో నలః— మహసాం రాశిః ప్రతాపానామాశ్రయః। యద్వా— మహసాం తేజసాం రాశిః సూర్య ఇవ స్థితః। లుప్తోపమా, లుప్తోత్ప్రేక్షా వా। ఏతేన స ఏవ తేజస్వీ సూర్యవత్, నాన్య ఇతి వ్యఙ్గ్యమ్। స కః— బుధాః సుమతయో యస్య ప్రజాపాలనరూపాః కథా గోష్ఠీర్నిపీయ సాదరం శ్రుత్వా సుధామప్యమృతమపి తథా నాద్రియన్తే యథా పూర్వమమృతే యాగాదిసాధ్యే సాదరా ఆసంస్తథా నలకథాశ్రవణానన్తరం నేతి తతోఽప్యధికా నలకథేతి భావః। “కథామ్' ఇతి పాఠః। సాధీయాన్ శర్కరాదిమధురద్రవ్యాదపి సుధాయామాదర ఇత్యపేరర్థః। యదీయా కథా అమృతాదపి సరసా ఇత్యర్థః। (ఏతేన ఇన్ద్రాదీనాం త్యాగేన నలే దమయన్త్యనురాగస్యౌచితీ

యుక్తా। యద్వా,—బుధా దేవాః సుధాన్ధసోఽపి తాం నాద్రియన్తే। యత్కథా అమృతాదపి మనోహరా ఇత్యర్థః। యద్వా,—వృష్ట్యాదినా క్షితిరక్షిణో బుధా దేవా యత్కథామాకర్ణ్య సుష్ఠు ధామ మనోహరాం కాన్తి పాతి రక్షతీతి సుధామపాశ్చన్ద్రస్తస్మిన్నలకథావత్పూర్వవద్వా నాద్రియన్తే। యద్వా,—బుధా జ్ఞాతారః క్షితిరక్షిణోఽన్తే రాజానో యజ్ఞాదినాఽమృతమపి నాద్రియన్త ఇతి వా। యద్వా, ఫణామణ్డలధారణాదినా క్షితిం రక్షన్తి తే క్షితిరక్షిణః శేషతక్షకాదయో నాగాః 'సుధా భుజగభోజనమ్' ఇత్యభిధానాత్స్వీయం భోజనమమృతమపీన్ద్రేణ రక్షణార్థమర్పితమమృతం నాద్రియన్తే। యతో బుధాస్తారతమ్యవిజ్ఞాతారః క్షితిరక్షిత్వం తక్షకాదిషు శేషసాహచర్యాదుపచర్యతే। ఏతేన వ్యాఖ్యానత్రయేణ నలకీర్తేర్లోకత్రయవ్యాపిత్వం ద్యోత్యతే। యద్వా, —'క్షితిః, అక్షిణః' ఇతి పదద్వయమ్। అక్షో విభీతకో నివాసోఽస్యాస్తీత్యక్షీ కలిః। యస్య కథా నిపీయ స్థితస్య పురుషస్యాక్షిణః కలేః క్షితిర్నాశో భవతి। 'క్షి క్షయే' ఇతి ధాతుః। తథా చోక్తమ్— 'కర్కోటకస్య నాగస్య దమయన్త్యా నలస్య చ। ఋతుపర్ణస్య రాజర్షేః కీర్తనం కలినాశనమ్॥' (వన ౦ ౭౯।౧౧) ఇతి। తథా యస్య కథా నిపీయ బుధాః సుధామపి నాద్రియన్త ఇతి। 'తథా 'శబ్దః సముచ్చయార్థో వ్యాఖ్యేయః। యద్వా, — అక్షాః పాశా స్తే క్రీడార్థం యస్య విద్యన్తే సోఽక్షీ తస్య ద్యూతవ్యసనినోఽపి నలస్య క్షితిః పృథివీ। రాజ్యమిత్యర్థః। ఏవంవిధస్యాపి భూపతిత్వమిత్యాశ్చర్యమ్। 'తథా 'శబ్దోఽత్రాపి సముచ్చయార్థః। యత ఏవంవిధోఽత ఏవ కీర్తేర్మణ్డలం యశోమణ్డలమ్, సితం చ తచ్ఛత్రం చ సితచ్ఛత్రం శ్వేతాతపత్రమివాచరన్తం కృతం వా లోకత్రయవ్యాప్తిసమర్థ కీర్తిమణ్డలం యస్య యేన వా। పునః కింవిశిష్టః— మహోజ్జ్వలో మహైరుత్సవైరుజ్జ్వలో దీప్యమానః। ఏతేనోత్సాహయుక్తత్వం తస్య మహాన్పరమకాష్ఠాపన్న ఉజ్జ్వలః శృఙ్గారో యస్యేతి వా। యద్వా,— మహానుజ్జ్వలః శృఙ్గారో యత్ర దమయన్త్యాః। ఏతేన పఞ్చనలీమధ్యే తస్యైవ వృతత్వాత్। యద్వా, మహసా తేజసా ప్రతాపేన జ్వలతీతి మహోజ్జ్వలః। సూర్యపక్షేఽపి 'ఆదిత్యాజాయతే వృష్టిః' ఇతి వృష్టిప్రదత్వేన క్షితిరక్షిణః సూర్యస్య కథా నిపీయ బుధాః సుధామపి చన్ద్రే విషయే తథా నాద్రియన్తే। తస్య తత్రాసామర్థ్యాత్। కింభూతః సూర్యః — శ్వేతాతపత్రీకృతం కీర్తియుక్తం స్తుతియుక్తం విస్తారయుక్తం వా మణ్డలం యస్య। స్తోతా శ్వేతచ్ఛత్రాకారం మణ్డలం స్తౌతి। మహసా తేజసా జ్వలతీతి మహోళవలః। 'కీర్తిః ప్రతాపయశసోర్విస్తారే కర్దమేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। 'మహస్తూత్సవతేజసోః', 'శృఙ్గారః శుచిరుజ్జ్వలః' ఇత్యమరః। 'జ్ఞాతృచాన్ద్రిసురా బుధాః' ఇతి క్షీరస్వామీ। కలిపక్షే,— 'నిపీయ స్థితస్య' ఇత్యధ్యాహారేణైక కర్తృకత్వాల్లయప్సాధుః। నిపీయేతి 'పీఙ్ పానే'। క్షితిరక్షిణ ఇత్యత్ర తాచ్ఛీల్యే ణినిః। కథేతి 'చిన్తిపూజి—' (౩।౩।౧౦౫) ఇతి కర్మణ్యఙ్ । ఆద్రియన్త ఇతి 'దృఙ్ ఆదరే' ఇతి తౌదాదికాన్ఙిత్త్వాత్తఙి ప్రథమపురుషే ఝే పరతః శే వికరణే ధాతోః 'రిఙ్శయక్—' (౭।౪।౨౮) ఇతి రిఙాదేశేయఙాదేశయోః 'అతో గుణే' (౬।౧।౯౭) ఇతి పరరూపే చ రూపం సిద్ధమ్। బుధ్యన్త ఇతి బుధాః 'ఇగుపధ—' (౩।౧।౧౩౫) ఇతి కః। సితచ్ఛత్రితేత్యత్రాచారక్కిబన్తాత్, 'తత్కరోతి—' (గంసూం౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాద్వా నిష్ఠా। 'నిష్ఠాయాం సేటి' ఇతి ణేర్లోపః। జ్వల ఇత్యత్ర 'జ్వలితికసన్తేభ్యో ణః' (౩।౧।౧౪౦) ఇతి

ణస్య పాక్షికత్వాత్పచాద్యచ్। అస్య మహాకావ్యత్వమ్ 'సర్గబన్ధో మహాకావ్యమ్' ఇతి లక్షణాత్। నాయకశ్చాత్ర ధీరలలితః, 'నిశ్చితో ధీరలలితః కలాసక్తః సుఖీ మృదుః' ఇతి। రసశ్చాత్ర శృఙ్గారః। స ద్వివిధః- సంభోగశృఙ్గారో విప్రలమ్భశృఙ్గారశ్చ। తస్యాపరే రసా అఙ్గభూతాః। ఏవం సర్వత్ర। అస్మిన్సర్గే 'ఇత్థమముమ్' (నై ౦ ౧।౧౪౩) ఇతి యావద్వంశస్థం వృత్తమ్।

రసైః కథా యస్య సుధావధీరణీ నలః స భూజానిరభూద్గుణాద్భుతః।

సువర్ణదణ్డైకసితాతపత్రితజ్వలత్ప్రతాపావలికీర్తిమణ్డలః॥౨॥

రసైరితి॥ 'సర్వం వాక్యం సావధారణం భవతి' ఇతి న్యాయాత్స నల ఏవ భూజానిర్మహీపతిరభూత్। నాన్య ఇత్యర్థః। భూర్జాయా యస్యేతి 'జాయాయా నిఙ్' (౫।౪।౧౩౪)। స కః। యస్య కథా నవభిః శృఙ్గారాదిభీ రసైః షడ్రసాం సుధామవధీరయతి తిరస్కరోతీత్యేవంశీలా సుధావధీరణీ। సుధాయాః షడ్సత్వం వ్యాఖ్యాతృప్రసిద్ధ్యా వ్యాఖ్యాతమ్। మధురరసయుక్తైవ వా। యస్య కథా రసైః కృత్వా సుధాయా అవధిమ్। ఉత్కృష్టాం సుధామితి యావత్। తామీరయతి క్షిపతీత్యేవంశీలా। 'సుధావధీరిణీ' ఇత్యపి పాఠః। తత్రాణి స ఏవార్థః। యద్వా యస్య కథా రసైర్హేతుభిః సుధాయా అవధిః। ఏతత్పరమమృతం నాస్తీత్యర్థః। 'ఢ్రలోపే—' (౬।౩।౧౧౧) ఇతి దీర్ఘః। ఏతేనేన్ద్రాదిపరిత్యాగేన నలే భైమ్యనురాగస్యౌచిత్యమ్। యద్వా,—శోభనం ధావతీతి సుధా వా పుణ్యసంచారిణీ ధీర్యస్యేతి మన్త్రశక్తిమత్త్వం తస్య ద్యోత్యతే। రణీ నిత్యం రణోఽస్యాస్తీతి। అనేనోత్సాహశక్తిమత్త్వమ్। భూజానిరిత్యనేన ప్రభుశక్తిమత్త్వమ్। గుణైః శౌర్యాదిభిః సంధివిగ్రహాదిభిర్వాఽద్భుత ఆశ్చర్యరూపః। అత ఏవ కవేరేతస్య వర్ణనం యుక్తమ్। యద్వా,—'రసా, ఏః' ఇతి పదద్వయమ్। యస్య కథా ఏః కామస్య రసా భూః స్థానమ్। సర్వాభిలాషజనికేత్యర్థః। కీదృశో నలః— సువర్ణేత్యాది। సువర్ణస్య దణ్డః సువర్ణదణ్డః। ఏకం చ తత్సితం చ తదాతపత్రం చైకసితాతపత్రమ్। సువర్ణదణ్డశ్చ ఏకసితాతపత్రం చ సువర్ణదణ్డైకసితాతపత్రే। సువర్ణదణ్డైకసితాతపత్రే కృతే తద్వదాచరితే వా సువర్ణదణ్డైకసితాతపత్రితే। ప్రతాపస్యావలిః ప్రతాపావలిః। జ్వలన్తీ చాసౌ ప్రతాపావలిశ్చ జ్వలత్ప్రతాపావలిః। కీర్తేర్మణ్డలం కీర్తిమణ్డలమ్। జ్వలత్ప్రతాపావలిశ్చ కీర్తిమణ్డలం చ జ్వలత్ప్రతాపావలికీర్తిమణ్డలే। సువర్ణదణ్డైకసితాతపత్రితే జ్వలత్ప్రతాపావలికీర్తిమణ్డలే యేన యస్య వా। యథాక్రమం యోజనా। పూర్వశ్లోకే సుధాసితచ్ఛత్రే అవిశేషేణైవోక్తే। అత్ర తు విశేషేణేతి న పౌనరుక్త్యమ్। ఏవమన్యేష్వపి పద్యేషు విశిష్టార్థం ప్రతిపాదనాదపౌనరుక్త్యం ద్రష్టవ్యమ్। అథవా,—శోభమానో న్యాయ్యో వా ద్విజాతివర్ణానాం దణ్డశాసనం యథాసంభవం కరదానం వా యత్ర। తథైకం సితాతపత్రం యస్మింస్తాదృశం కృతమ్। తథా జ్వలన్త్యౌ ప్రతాపావలికీర్తీ యస్మిన్। యద్వా—ప్రతాపావలియుక్తా కీర్తిర్యస్మిన్। ఏవం భూతం మణ్డలం

రాష్ట్రం యస్య సః। ఏతేన పూర్వశ్లోకేన సహాపౌనరుక్త్యమ్। ప్రతాపస్య దణ్డత్వనిరూపణాత్సంకోచః ప్రతీయతే, సానౌచితీ ప్రతాపస్య వ్యాపకత్వం వినా కీర్తేర్వ్యాపకత్వమనుపపద్యమానం తద్గమయతీతి వర్ణసామ్యమాత్రేణ చ దణ్డత్వ నిరూపణాత్పరిహరణీయా। జ్వలదిత్యుభయవిశేషణమ్। అన్యథా 'కీర్తిమణ్డల' శబ్దస్య పూర్వనిపాతః స్యాత్। యద్వా— కీర్తి ప్రతి ప్రతాపస్య హేతుత్వాదభ్యర్హితత్వాత్పూర్వనిపాతః॥౨॥

కవిరిదానీం స్వమౌద్ధత్యం పరిహరంస్తస్యైవ గుణానువర్ణనే కారణమాహ—

పవిత్రమత్రాతనుతే జగద్యుగే స్మృతా రసక్షాలనయేవ యత్కథా।

కథం న సా మద్గిరమావిలామపి స్వసేవినీమేవ పవిత్రయిష్యతి॥౩॥

పవిత్రమితి॥ సా ఇతి సంబన్ధాత్ యా ఇతి యోజ్యమ్। యా యత్కథా యత్సంబన్ధినీ కథా అత్ర యుగేఽస్మిన్కలియుగే స్మృతా స్మర్యమాణా సతీ జగద్భువనం ఆ సామస్త్యేన పవిత్రం తనుతే కరోతి। సా యత్కథా ఆవిలాం సదోషాం మద్గిరమపి రసైః శృఙ్గారాదిభిః క్షాలనయేవోజ్జ్వలీకరణేనేవ కథం న పవిత్రయిష్యతి। అపి తు పవిత్రయిష్యత్యేవ। జగదపేక్షయా మద్వచసోఽన్తరఙ్గత్వాత్। తదేవాహ—స్వసేవినీమేవ। స్వకథైకతత్పరామేవేత్యర్థః। 'వైన్యం పృథుమ్-' ఇత్యాదినా స్మరణమాహాత్మ్యాత్। కర్కోటకస్య-' (వన ౦౭౯।౧౧) ఇత్యాదినా కీర్తనస్యాపి మాహాత్మ్యాత్। యా స్మృతా పవిత్రయతి సా స్మరణపూర్వకం కీర్తితా మద్గిరం కథం న పవిత్రయిష్యతి। యద్యేన సేవ్యతే తత్సదోషమపి తేన పవిత్రీక్రియతే। అన్యదపి మలినం వస్త్రాది రసేనోదకేన యా క్షాలనా తయా నిర్మలీక్రియతే। 'అపిర్యథాపాఠమేవ వా యోజ్యః। యద్వా,—పవిత్రీకరణే కారణద్వయమ్। ఆవిలత్వం అపి అన్యఞ్చ అన్యసేవారాహిత్యేన స్వసేవిత్వమ్। అపిరన్యచ్చేత్యర్థే। 'తత్కథా' ఇత్యపి పాఠః సాధుః। పవిత్రమితి "పువః సంజ్ఞాయామ్' (౩।౨।౧౮౫) ఇతి కర్తరీత్రః। ఇహ తు 'పవిత్రమివ పవిత్రమ్' ఇత్యుపచారాత్। క్షాలనయేతి క్షాలేశ్చురాదేః 'ణ్యాసశ్రన్థో-' (౬।౩।౧౦౭) ఇతి యుచ్। యోరనః। క్షాలనయేవేతి 'ఇవేన నిత్యసమాసో విభక్త్యలోపశ్చ' (వా౦౧౨౩౬) ఇతి ద్వౌ॥౩॥

ద్వితీయశ్లోకే తస్య గుణాద్భుతత్వముక్తం, తదేవాహ—

అధీతిబోధాచరణప్రచారణైర్దశాశ్చతస్రః ప్రణయన్నుపాధిభిః।

చతుర్దశత్వం కృతవాన్కుతః స్వయం న వేద్మి విద్యాసు చతుర్దశ స్వయమ్॥౪॥

అధీతీతి॥ అయం నలః స్వయమాత్మనా చతుర్దశసు విద్యాసు। అధీతిబోధాచరణప్రచారణైః। అధీతిరధ్యయనమ్, బోధోఽర్థజ్ఞానమ్, ఆచరణం కర్మానుష్ఠానమ్, ప్రచారణమధ్యాపనమ్, ఏతైశ్చతుర్భిరుపాధిభిః ప్రకారైశ్చతస్రో దశా అవస్థాః ప్రణయన్కుర్వన్, చతుర్దశత్వం కుతః కేన హేతునా కృతవాన్ [ఇత్యహం] న జానే। అత్ర హేతుర్నాస్తీత్యర్థః। చతుర్దశసు విద్యాసు స్వతశ్చతుర్దశత్వే సిద్ధేఽపి తత్కరణం పిష్టపేషణతుల్యత్వాదయోగ్యమ్। చతుర్దశసు చతుర్దశత్వం ధర్మః సిద్ధ ఏవ। కించాధీత్యాదిచతుర్భిః ప్రకారైరేకైకస్యా విద్యాయాశ్చతురవస్థాత్వేన షట్పఞ్చాశతా భావ్యమితి చతుర్దశత్వాక్షేపోఽపి। తస్మాచ్చతుర్దశత్వమేవ స్వయం జ్ఞాత్వా సన్కుతః కృతవానిత్యహం న వేద్మీతి కవేరుక్తిరిత్యాశఙ్క్య పునః స్వయం వదతి— చతుర్భిరధికా దశేత్యయమర్థో న చతుర్దశత్వస్య, కింతు చతస్రో దశా అవస్థా అధీత్యాదయో యాసాం తాశ్చతుర్దశాస్తాసాం భావస్తత్త్వమ్। తదహం న జానే ఇతి న। అపితు జానే ఏవేతి కాకూక్తిః। ఏతేన షట్పఞ్చాశత్త్వం నిరస్తమ్। చతుర్భిరధికా దశేత్యపి నిరస్తమ్। యద్యపి క్షత్రియస్యాధ్యాపనే నాధికారః, తథాపి ధనాది దత్త్వా బ్రాహ్మణద్వారాఽధ్యాపనం యుక్తమితి న దోషః। ఏతేన చతుర్దశాపి విద్యాస్తస్య స్ఫురన్తీత్యుక్తమ్। 'పురాణన్యాయమీమాంసాధర్మశాస్త్రాఙ్గమిశ్రితాః। వేదాః స్థానాని విద్యానాం ధర్మస్య చ చతుర్దశ॥' (యాజ్ఞం ౧౧౩) ఇతి యాజ్ఞవల్క్యః। 'అఙ్గాని వేదాశ్చత్వారో మీమాంసా న్యాయవిస్తరః। ధర్మశాస్త్రం పురాణం చ విద్యా స్త్వేతాశ్చతుర్దశ॥' ఇతి మనుః (విష్ణు ౦?)। 'ఉపాధిర్ధర్మచిన్తాయాం కైతవేఽపి విశేషణే' ఇతి విశ్వః। బోధశబ్దస్యోత్తరేణ సమాసం కృత్వాధీతిశబ్దేన సమాసః। అన్యథా బోధస్య పూర్వనిపాతః స్యాత్। యద్వా,— అధీతేరభ్యర్హితత్వాత్పూర్వనిపాతః। 'లట్' (౩।౨।౧౧౮) ఇత్యనువర్తమానే పునర్లడ్గ్రహణాత్ప్రథమాసామానాధికరణ్యేఽపి శతా, తద్యోగే చ 'న లోకా-' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్దశా ఇతి ద్వితీయా। ఏవం సర్వత్ర జ్ఞేయమ్। చతుర్దశత్వమిత్యత్ర' త్వతలోర్గుణవచనస్య' (వాం ౩౯-౨౭) ఇతి పుంవత్। గుణగ్రహణేన జాతిసంజ్ఞయోర్నివృత్తిః క్రియతే, న తు శుక్లాదిగుణవిశేషప్రతిపత్తిః। తథా చ— 'వ్రజతి హి సఫలత్వం వల్లభాలోకనేన' ఇత్యాదయః ప్రయోగా యుజ్యన్తే।।

ఉపవేదానామనన్తర్భావమాశ్రిత్య విద్యాన్తరసంబన్ధం వర్ణయితుమాహ—

అముష్య విద్యా రసనాగ్రనర్తకీ త్రయీవ నీతాఙ్గగుణేన విస్తరమ్।
అగాహతాష్టాదశతాం జిగీషయా నవద్వయద్వీపపృథగ్జయశ్రియామ్॥౫॥

అముష్యేతి॥ అముష్య నలస్య విద్యా ముఖ్యత్వాద్వేదలక్షణైవ నవద్వయద్వీపపృథగ్జయశ్రియాం జిగీషయేవ। లుప్తోత్ప్రేక్షా। అష్టాదశతామష్టాదశప్రకారత్వమగాహత ప్రాప। యద్యపి విద్యాయా అష్టాదశత్వం స్వత ఏవాస్తి, తథాపి సాష్టాదశవిధాప్యనేనాభ్యస్తేత్యభిసంధిః। నవానాం ద్వయమష్టాదశ। నవద్వయం చ తే ద్వీపాశ్చ తేషాం పృథగ్భిన్నా యా జయశ్రియో జయసూచికాః శ్రియః। యద్వా, జయన్తీతి జయాః సర్వోత్కర్షత్వేన వర్తమానా యాః శ్రియస్తాసాం జేతుమిచ్ఛయా। ఏకయా విద్యయైకా ద్వీపశ్రీర్జేతవ్యా ఇత్యష్టాదశభిర్విద్యాభిరష్టాదశ ద్వీపశ్రియః సుఖేన జేతుం శక్యా ఇత్యర్థః। యద్వా,—అముష్య యా విద్బుద్ధిః సాఽష్టాదశతామగాహతేతి పూర్వవదన్వయః। అష్టాదశద్వీపభిన్నజయశ్రియాం జిగీషయాష్టాదశ బుద్ధివిశేషా జాతా ఇత్యర్థః। అనయా బుద్ధ్యాఽయం ద్వీపో జేతవ్య ఇతి। అత ఏవాముష్యైవ రసనాగ్రే జిహ్వాగ్రే నర్తకీవ నర్తకీ స్ఫురద్రూపా, నాన్యస్యేత్యర్థః। అష్టాదశ విద్యా అస్యైవ స్ఫురన్తి · స్మేత్యర్థః। నర్తక్యప్యేకా శిరోహస్తాదిభిః షడ్భిరఙ్గైః గ్రీవాబాహ్వాదిభిః షడ్భిః ప్రత్యఙ్గైః భ్రూనేత్రాదిభిః షడ్భిరుపాఙ్గైః, విస్తరం నీతాష్టాదశధా భవతి। తథా విద్యా అపి చతుర్దశ పూర్వోక్తాః 'ఆయుర్వేదో ధనుర్వేదో గాన్ధర్వశ్చార్థశాస్త్రకమ్' ఇతి చతస్రః। ఏవమష్టాదశ। ద్వీపానామష్టాదశత్వమవాన్తరలఙ్కాసింహలకాదిభేదేన భాగవతోక్తరీత్యా 'అష్టాదశద్వీపనిఖాతయూపః' (రఘు ౦ ౬। ౩౮) ఇతి కాలిదాసోక్త్యా చ జ్ఞాతవ్యమ్। యద్వా,—నవద్వయద్వీపానాం భిన్నా యా జయజనితా నలస్య శ్రియస్తాసాం జేతుమిచ్ఛయా వేతి లుప్తోత్ప్రేక్షా। నలేనాష్టాదశ ద్వీపా జితాస్తేన తస్య తావత్యః శ్రియో జాతాస్తాసాం జేతుమిచ్ఛయా విద్యాప్యష్టాదశతాం ప్రాప్తా। శ్రీసరస్వత్యోః సహజవిరోధాత్సపత్న్యోరివ। కేవ। అఙ్గగుణేన షట్సంఖ్యయా గుణనేన విస్తరం నీతా విస్తారం ప్రాపితా త్రయీ త్రిత్వసంఖ్యా షడ్గుణితాఽష్టాదశత్వం ప్రాప్నోతి। జ్యోతిఃశాస్త్రే త్రిత్వం షట్సంఖ్యయా గుణితమష్టాదశతాం లభతే। తత్ర 'అఙ్గ'శబ్దేన షట్సంఖ్యా గృహ్యతే। తయా గుణనమావృత్తిః। యద్వా, —త్రయ్యుద్ధారోఽథర్వవేదః। స ఏకః, షడఙ్గాని వ్యాకరణాదీని, గుణా అప్రధానాని పురాణన్యాయమీమాంసాధర్మశాస్త్రాయుర్వేదధనుర్వేదగాన్ధర్వవేదార్థశాస్త్రలక్షణాన్యష్టౌ, త్రైర్విస్తరం నీతా వేదత్రయీ యథా। అఙ్గాని చ గుణాశ్చైతేషాం సమాహారోఽఙ్గగుణం తేన। అథ వా— స్వాదురసోత్పాదకప్రకారకథనద్వారా శ్రుతా సతీ లోకస్య రసనాగ్రం జిహ్వాగ్రం నర్తయతీతి రసనాగ్రనర్తకీ। నలస్య సూపకారవిద్యా అఙ్గానామవయవభూతానాం మధురామ్లలవణతిక్తకటుకషాయాఖ్యానాం షణ్ణాం రసానాం న్యూనాధికసమత్వరూపేణ గుణేనాష్టాదశతాం ప్రాప। యథా మధురే ద్రవ్యే మధురద్రవ్యాన్తరస్య న్యూనః ప్రక్షేపః, తిక్తేఽధికః, అమ్లే సమః, ఇత్యనేన ప్రకారేణ సర్వరసానాం త్రైవిధ్యేఽష్టాదశత్వమ్। యద్వా—

అఙ్గానాం దుగ్ధదధ్యాదీనామ్। తథా చ సూపశాస్త్రమ్ 'దుగ్ధం దధి నవనీతం ఘోలవనే తక్రమస్తుయుగమ్। మధ్వాటవికహవిష్యం ద్విదలాన్నం చేతి విజ్ఞేయమ్॥ కన్దో మూలం శాఖా పుష్పం పత్రం ఫలం చేతి। అష్టాదశకం మాంసం భక్ష్యాణ్యుక్తాని గిరిసుతయా॥' ఇతి। దధ్యుదకం మస్త్విత్యుచ్యతే, కణిశభవం వ్రీహ్యాది, శిమ్బ్యాదిభవం ముద్గాది, ఘణ్టకభవం చణకాది। ఇదం త్రివిధం ధాన్యమ్। భూచరఖేచరజలచరభేదాత్రివిధం మాంసమ్। షడ్రసాః। కన్దమూలఫలనాలపత్రపుష్పమయం షడ్విధం శాకమ్। ఇత్యేవం ధాన్యాద్యఙ్గగుణేన విస్తరం నీతా ఇతి కేచిత్। ద్యూతావేశేన బహుభాషిణో నలస్య జిహ్వాగ్రనర్తకీ విద్యాక్షవిద్యాఽఙ్గానాం ద్వికాదీనాం గుణేన తద్వశేన విస్తరం నీతా సత్యష్టాదశతాం ప్రాప। చతురఙ్గద్యూతే హి ద్వికత్రికచతుష్కపఞ్చకైర్మిలితైశ్చతుర్దశ భవన్తి। తథా చోడ్డీయకచతుష్టయమేలనాదష్టాదశ భేదా ఇతి కేచిత్। సూపశాస్త్రవిదష్టాదశద్వీపపతిశ్చాయమిత్యర్థః। నర్తకీత్యత్ర 'శిల్పిని ష్వున్'। షిత్త్వాన్ఙీష్। జిగీషయేత్యత్ర 'అప్రత్యయాత్' (౩।౩।౧౦౨) ఇత్యప్రత్యయః। విస్తరమిత్యత్ర — అశబ్దే' (౪।౩।౬౪) ఇతి [ఘఞః,] నిషేధాత్ 'ఋదోరప'। (౩।౩।౫౭) త్రయీత్యత్ర త్రిత్వసంఖ్యా ఇతి పక్షే విస్తర ఇవ విస్తరః। తమిత్యుపచారః॥౫॥

ప్రకారాన్తరేణ తస్య శాస్త్రమార్గగామిత్వం వదతి—

దిగీశవృన్దాంశవిభూతిరీశితా దిశాం స కామప్రసరావరోధినీమ్।

బభార శాస్త్రాణి దృశం ద్వయాధికాం నిజత్రినేత్రావతరత్వబోధికామ్॥౬॥

దిగీశేతి॥ స నలః శాస్త్రాణ్యేవ ద్వయాధికాం దృశం బభార। శాస్త్రలక్షణాం ద్వయాధికాం చక్షురవిషయభూతస్యాప్యర్థస్య గ్రహణాదప్యత్రావ్యవహితత్వాత్తృతీయాం దృశం బభార। తృతీయనేత్రే సతి హి త్రినేత్రత్వం భవతీతి శాస్త్రాఖ్యం తృతీయం నేత్రం బభారేత్యర్థః। కింభూతాం దృశమ్— కామస్య స్వేచ్ఛాచారస్య యః ప్రసరః ప్రాబల్యం తస్యావరోధినీం నివారికామ్॥ శాస్త్రద్రష్టుః పాపకర్మణ్య ప్రవృత్తేః। అత ఏవ నిజస్యాత్మనస్త్రినేత్రావతరత్వస్య త్రినేత్రస్యైవావతఽర ఇత్యర్థస్య బోధికాం జ్ఞాపికామ్। త్రినేత్రోఽపి యథా కామప్రసరం రుణద్ధి స్మ, తథాయమపి శాస్త్రాభ్యాసాల్లోకానాం స్వస్య చ స్వేచ్ఛాచారిత్వం రుణద్ధీత్యర్థః। అవతరో నామోత్పత్తిః। యద్వా,—నిజః స్వసంబన్ధీ నిత్యః సహజో వా త్రినేత్రావతరో యస్యేతి. బహువ్రీహిః। తస్య భావస్తత్త్వం తస్య జ్ఞాపికామ్। కింభూతో నలః— దిగీశవృన్దాంశవిభూతిః। దిగీశా ఇన్ద్రాదయోఽష్టౌ తేషాం వృన్దాని తేష్వంశేన లేశేన విభూతిర్యస్య। నలస్య విభూతిలేశో దిగీశవృన్దేషు 'వర్తత ఇత్యర్థః। ఏతత్కుతః। యతోఽయం దిశామీశితా సర్వాసాం దిశాం శాసితా। తే త్వేకైకస్యా దిశః। తస్మాచ్ఛాస్త్రవిరుద్ధం కిమపి న కరోతీత్యర్థః। త్రినేత్రోఽపి

దిగీశవృన్దమంశవిభూతిర్యస్య। 'యద్యద్విభూతిమత్సత్త్వమ్-' (భం గీం ౧౦।౪౧) ఇతి వచనాద్విష్ణోరీశ్వరస్య చాభిన్నత్వాత్సర్వాసాం దిశాం శాసితా త్రైలోక్యస్వామిత్వాత్। యద్వా,— దిగీశవృన్దేఽశేన విభూతిరేకదిగ్విభాగైశ్వర్యం యస్య। యద్వా,— దిగీశవృన్దమధ్యేఽశో యజ్ఞాదిభాగో యస్య। విశిష్టా భూతిరణిమాద్యైశ్వర్యం చ యస్య। తతః కర్మధారయః। యద్వా,— దిగీశా ఇన్ద్రాదయోఽష్టౌ తేషాం వృన్దం తస్యాంశైర్మాత్రాభిర్విశిష్టా భూతిర్జన్మ యస్య। 'అష్టాభిశ్చ సురేన్ద్రాణాం మాత్రాభిర్నిర్మితో నృపః' ఇతి మనుః। యద్వా, — దిగీశవృన్దాంశశ్చాసౌ విశిష్టైశ్వర్యశ్చ। అత ఏవ దిశామీశితా ఇతి। ఏతేషు కతిపయేష్వర్థేషు నలస్య లోకపాలాంశత్వప్రతీతేస్త్రినేత్రావతరత్వస్య గౌణత్వప్రతీతేరసామఞ్జస్యమ్। ముఖ్యం తు త్రినేత్రావతరత్వమత్ర సంపాద్యమ్। 'స భూభృదష్టావపి లోకపాలాః' (నైం ౩।౮౯) ఇతి లోకపాలాం త్వం వక్ష్యతి। 'త్రినేత్ర'శబ్దేనాత్రే శానవ్యతిరిక్తః సర్వేశ్వర ఉచ్యత ఇతి తాత్పర్యమ్। శాస్త్రాణి దృశమితి పదద్వయే లిఙ్గవచనభేదేఽపి 'వేదాః ప్రమాణమ్' ఇతిబద్విభక్తిరేకైవ। యదుక్తమ్— 'లిఙ్గసంఖ్యావిభేదేఽపి హ్యుపమానోపమేయతా। విభక్తిః పునరేకైవ చోపమానోపమేయయోః॥ ఇతి। నలపక్షే—' దిగీశ—' ఇత్యాదౌ వ్యధికరణోఽపి బహువ్రీహిః 'సప్తమీవిశేషణే బహువ్రీహౌ' ఇతి జ్ఞాపకబలాదఙ్గీకర్తవ్యః। ఈశితా ఇతి తృచ్। ప్రసర ఇతి 'పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణ' (౩।౩।౧౧౮) ఇతి వచనాద్ఘః। 'ప్రసరం న లభన్తే' ఇతి ప్రయోగదర్శనాత్। అవరోధినీ ఇతి సుబ్గ్రహణాదుపసర్గనివృత్తేస్తాచ్ఛీల్యణినేరయోగాదావశ్యకే ణినిః। భాష్యకారమతే తు సుమ్మాత్రత్వాత్తాచ్ఛీల్యేఽపి భవత్యేవ। ఏవమేవంజాతీయేఽన్యత్రాపి జ్ఞేయమ్। త్రినేత్ర ఇతి క్షుభ్రాదిత్వాణ్ణత్వాభావః। అవతరణమవతర ఇతి భావే 'ఋదోరప్' (౩।౩।౫౭) ఇత్యప్। 'కృయల్యుటో బహులమ్' (౩।౩।౧౧౩) ఇతి సూత్రాదుపరి 'భావే' (౩।౩।౧౮) ఇత్యధికారస్య స్థితత్వాత్। 'అవే తౄస్త్రోః' (౩।౩।౧౨౦) ఇతి ఘఞి అవతార ఇతి స్యాత్। తస్య సంజ్ఞాయాం కరణాధికరణయోశ్చ విధానాత్ప్రకృతే తదభావాదబేవ। యద్వా— అవతరతీత్యవతరః। త్రినేత్రశ్చాసావవతరశ్చేతి పచాద్యచి జ్ఞేయమ్। అవతరత్వస్య బోధికేతి శేషషష్ఠ్యాః సమాసః, న తు కర్మషష్ఠ్యాః। 'తృజకాభ్యాం కర్తరి' (౨।౨।౧౫) ఇతి నిషేధాత్। నచైవం సతి నిషేధవైయర్థ్యమ్। కారకషష్ఠ్యాః సమాసే హి కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరప్రసఙ్గః। శేషషష్ఠ్యాస్తు సమాసే సమాసాన్తోదాత్తత్వమితి స్వరవిశేషస్య సత్త్వాత్। ఏతేన 'జనికర్తుః ప్రకృతిః,' 'తత్ప్రయోజకో హేతుశ్చ' ఇతి నిర్దేశో వ్యాఖ్యాతః। అనిత్యః షష్ఠీసమాసనిషేధ ఇత్యన్యే। యద్వా,— బోధయతీతి బోధా ఇతి పచాద్యచి ఇతి పూర్వేణ షష్ఠీసమాసే సమాసాత్స్వార్థికే కని 'ప్రత్యయస్థాత్కాత్పూర్వస్యాత ఇత్-' (౭।౩।౪౪) ఇతీత్వమ్। అవతరత్వం బోధయతీతి 'కర్మణ్యణ్' (౩।౨।౧) ఇత్యణి జీపి కని 'కేఽణః' (౭।౪।౧౩) ఇతి హ్రస్వత్వమితి వా సమర్థనీయమ్॥౬॥

పద్మైశ్చతుర్భిః సుకృతే స్థిరీకృతే కృతేఽమునా కే న తపః ప్రపేదిరే।

భువం యదేకాఙ్ఘ్రికనిష్ఠయా స్పృశన్దధావధర్మోఽపి కృశస్తపస్వితామ్ ॥౭॥

పద్దైరితి ॥ అమునా నలేన చతుర్భిః పద్దైశ్చరణైః సత్యాస్తేయశమదమరూపైస్తపోదానయజ్ఞజ్ఞానరూపైర్వా సుకృతే ధర్మే స్థిరీకృతే నిశ్చలీకృతే సతి కృతే సత్యయుగే కే జన్మస్తపో ధర్మం న ప్రపేదిరే న ప్రాపుః। అపి తు సర్వే ధర్మపరా బభూవుః। కృతయుగే ధర్మస్య చతుష్పాత్త్వే సిద్ధేఽధర్మస్యాప్యేకస్య పాదస్య సత్త్వాశఙ్కయామనేనాధర్మస్యాతితరాం కృశీకరణద్వారా స్థిరీకరణాక్విప్రత్యయోపపత్తిః। కుతోఽవగతమేతదిత్యాహ—యద్యస్మాద్ధర్మవిరుద్ధోఽధర్మోఽపి తపస్వితాం ధర్మవత్తాం దధో దధార। అన్యే తపశ్చక్రురితి కిమాశ్చర్యమ్। కిం కుర్వన్— ఏకాఙ్ఘ్రికనిష్ఠయా భువం స్పృశన్। ఏకోఽఙ్ఘ్రిర్యస్యాం సా ఏకాఙ్ఘ్రికా, సా చాసౌ నిష్ఠా స్థితిశ్చ తయా, ఏకచరణకనిష్ఠికయా వా భువం స్పృశన్। అత ఏవ కృశో దుర్బలః క్షీణః। ధర్మాధర్మౌ చతుష్పాదౌ। ధర్మస్య జ్ఞానాదయశ్చత్వారః పాదాః, అధర్మస్య తద్విపరీతాః। తత్ర కృతయుగే ధర్మంశ్చతుష్పాత్, అధర్మ ఏకపాత్। అతశ్చాధర్మాన్న్యూనత్వమేవాధర్మస్య కృశత్వమ్। అథ చ దీనత్వమ్। అన్యోఽపి మహాంస్తపస్వీ పూర్వావస్థో భవతి। 'నలస్తు కృతయుగే నాభూత్' ఇతి కశ్చిత్। తచ్చ సర్వపురాణేషు కృతయుగ ఏవ నలసంభవస్యోక్తత్వాత్ 'అవశ్యంభావిభావానాం ప్రతీకారో భవేద్యది। ప్రతికుర్యుర్న కిం నూనం నలరామయుధిష్ఠిరాః॥'

ఇతి యుగక్రమనిర్దేశాద్విరుద్ధమితి జ్ఞాతవ్యమ్। తన్మతేఽపి శోభనాకృతిః సుకృతిస్తస్యాః సుకృతేర్ధర్మస్య చతుర్భిశ్చరణైర్నలేన త్రేతాయామపి కృతే కృతయుగే స్థిరీకృతే సతి ధర్మస్య బాహుల్యాత్రేతాయుగమపి కృతయుగమేవేతి సవిసర్గ పాఠమఙ్గీకృత్య వ్యాఖ్యేయమ్। యద్వా, — అనేన త్రేతాయాం చతుర్భిః పాదైర్ధర్మే స్థిరీకృతే సతి తేన చ కృతే కృతయుగే జాతే సతి కే న తపః ప్రపేదిరే। యత్ర చతుష్పాద్ధర్మస్తదేవ కృతయుగమ్। 'తపస్వీ చానుకమ్పార్హే' ఇతి విశ్వః। తపస్వీతి 'తపఃసహస్రాభ్యామ్-' (౫।౨।౧౨౨) ఇతి వినిః॥౭॥

యదస్య యాత్రాసు బలోద్ధతం రజః స్ఫురత్ప్రతాపానలధూమమఞ్జిమ।

తదేవ గత్వా పతితం సుధామ్బుధౌ దధాతి పఙ్కీభవదఙ్కతాం విధౌ ॥౮॥

యదస్యేతి ॥ అస్య నలస్య యాత్రాసు దిగ్విజయేషు యద్బలేన సైన్యేనోద్ధతం రజస్తదేవ తద్రజ ఏవ విధౌ చన్ద్రేఽఙ్కతాం కలఙ్కత్వమధునాపి దధాతి। కింభూతం రజః। స్ఫురత్ప్రకాశమానో యః ప్రతాపః స ఏవాసహ్యత్వాదనలోఽగ్నిస్తస్య యో ధూమస్తస్య మఞ్జిమేవ సౌన్దర్యమివ మఞ్జిమా యస్య। తథా, —ఇతో గత్వా సుధామ్బుధో సుధాసముద్రే

పతితం సదత ఏవ పఙ్కీభవత్కర్దమీభవత్। సుధామ్బుధేశ్చన్ద్ర ఉత్పన్నస్తత్సంబద్ధః పఙ్కశ్చన్ద్రేఽపి లగ్నః, స ఏవ కలఙ్క ఇత్యర్థః। ఆసముద్రం యాత్రా సేనాబాహుల్యం చానేన ద్యోత్యతే। సుధామ్బుధిః క్షీరసముద్రః। సుధామ్బుధావమృతసముద్రే ఇతి విధువిశేషణం వా। రజసః పఙ్కీభవనయోగ్యత్వార్థముక్తమ్। అథ చ యత్పతితం పాతిత్యహేతు తదన్యస్య నిర్మలస్యాపి స్వసంసర్గాన్మాలిన్యం కరోతి, తదేవ దధాతీతి కాకులుప్తోత్ప్రేక్షా వా। 'వర్ణదృఢాదిభ్యః-' (౫।౧।౧౨౩) ఇతి దృఢాదేరాకృతిగణత్వాన్మఙ్కిమేత్యత్ర ఇమనిచ్। 'ద్వితీయా శ్రితాతీతపతిత-' (౨।౧।౨౪) ఇతి నిపాతనాత్ 'పతిత శబ్దః సాధుః॥౮॥

స్ఫురద్ధనుర్నిస్వనతద్ధనాశుగప్రగల్భవృష్టివ్యయితస్య సంగరే।

నిజస్య తేజః శిఖినః పరశ్శతా వితేనురిఙ్గాలమివాయశః పరే॥౯॥

స్ఫురదితి॥ పరశ్శతాః శతాత్పరేఽనన్తాః పరే శత్రవః। (దిగ్దేశకాలవాచినామేవ పూర్వాదిశబ్దానాం సర్వనామత్వాత్కథం శత్రువాచినోః పరాపరశబ్దయోః సర్వనామసంజ్ఞేతి। అత్ర కైయటాదయః—దేశవాచితయా వ్యవస్థావిషయయోరేవ పరాపరశబ్దయోరుపచారాచ్ఛత్రౌ ప్రతివాదిని ప్రయోగమాహుః। వస్తుతస్తు పరాపరశబ్దయోర్దేశాన్తరనిష్ఠత్వాదికమేవార్థః। శత్రుత్వాదికం త్వార్థికోఽర్థః।) సంగరే సఙ్గ్రామే నిజస్య స్వకీయస్య తేజఃశిఖినః ప్రతాపాగ్నే రిఙ్గాలమివ దగ్ధకాష్ఠమివాయశో వితేనుర్విస్తారయామాసుః। ఇఙ్గాలో భాషాశబ్దః। కవిభిర్యశో ధవలమ్, అయశః శ్యామం వర్ణ్యతే। కథంభూతస్య తేజఃశిఖినః—స్ఫురదితి। స్ఫురత్ప్రకాశమానో ధనుర్నిస్వనః కోదణ్డశబ్దో యస్య ఏవంవిధశ్చాసౌ స నలశ్చ స్ఫురద్ధనుర్నిఖనసః తస్య నలస్య ఘనా నిబిడా యే ఆశుగా బాణాస్తేషాం ప్రగల్భా ప్రౌఢాఽసహ్యా యా వృష్టిస్తయా వ్యయితస్య నిర్వాపితస్య। స్ఫురన్ధనుర్నిస్వనో యస్యామితి వృష్టివిశేషణం వా। తస్య నలస్య। అన్యత్పూర్వవత్। యద్వా,—ధనుర్నిస్వనతో తనోతి విస్తారయతి, తయతే ప్రాప్నోతి వా ధనుర్నిస్వనతత్। స్ఫురత్ప్రకాశమానశ్చాసౌ ధనుర్నిస్వనతచ్చ। ప్రకృతత్వాదయమేవేతి। తస్య। అన్యత్పూర్వవత్। యద్వా,—స్ఫురన్తౌ ధనుర్నిస్వనౌ ధనుఃసింహనాదౌ యస్య స చాసౌ (స ప్రసిద్ధశ్చ) స ఏవ ఘనో మేఘస్తస్యాశుగా శీఘ్రగామినీ ప్రౌఢా చ। అన్యత్పూర్వవత్। శిఖిపక్షే తు యద్వా, —స్ఫురన్తీ ఇన్ద్రధనుర్గర్జితే యేషు తే చ ఘనా మేఘాస్తేషామాశుగా శీఘ్రగామినీ ప్రౌఢా, ఆశుగేన వాయునా వా ప్రోఢా యా వృష్టిస్తయా వ్యయితస్య వినాశం ప్రాపితస్య। నిస్వనం తన్వన్తీతి నిస్వనతతః, స్ఫురద్ధనుర్యుక్తా నిస్వనతతశ్చ యే ఘనా మేఘా ఇతి వా। తేజఃప్రధానస్యాగ్నే రిఙ్గాలః శ్యామ ఏవ భవతి। సర్వే రాజానస్తేన జితా ఇత్యర్థః। 'ఆశుగౌ వాయువిశిఖౌ' ఇత్యమరః। నిస్వనం తనోతీతి నిస్వనతాదిత్యత్ర పక్షే క్వౌ 'గమః క్వౌ' (౬।౪।౪౦) ఇత్యత్ర 'గమాదీనామితి వక్తవ్యమ్' (వాం ౪౦౨౩) ఇతి వచనాదనునాసికలోపే

తుక్। సంజ్ఞాపూర్వకత్వాచ్చ 'నహివృతి-' (౬।౩।౧౧౬) ఇతి దీర్ఘాభావః। తయతేర్వా క్విపి 'లోపో వ్యోర్వలి' (౬।౧।౬౬) ఇతి యలోపే తుక్। శతాత్పరే ఇతి విగృహ్య 'పఞ్చమీ' (౨।౩।౪౫) ఇతి యోగవిభాగాద్వాహులకాద్వా సమాసే 'రాజదన్తాది-' (౨।౨।౩౧) ఇతి పరనిపాతే పారస్కరాదిత్వాత్సుటి శ్రుత్వే చ 'పరశ్శతాః' ఇతి సిద్ధమ్॥౯॥

అనల్పదగ్ధారిపురానలోజ్జ్వలైర్నిజప్రతాపైర్వలయం జ్వలద్భువః।

ప్రదక్షిణీకృత్య జయాయ సృష్టయా రరాజ నీరాజనయా స రాజఘః॥౧౦॥

అనల్పేతి॥ స రాజఘో రాజ్ఞో హన్తి న క్షుద్రాన్, రాజ్ఞాం హన్తా నలో నీరాజనయా ఆరాత్రికేన రరాజ శుశుభే। కింభూతో నలః—జయాయ విజయాయ భువో వలయం మణ్డలం ప్రదక్షిణీకృత్య స్థితః। కింభూతయా నీరాజనయా— సృష్టయా కృతయా। పురలోకైరితి శేషః। కింభూతం వలయమ్— నిజప్రతాపైః స్వకీయైస్తేజోభిర్జ్వలత్ప్రకాశమానమ్। కింభూతైర్నిజప్రతాపైః — అనల్పాని బహూని దగ్ధాన్యరిపురాణి వైరినగరాణి యైస్తేఽనల్పదగ్ధారిపురాః, తే చ తేఽనలా వహ్నయస్తైరుజ్వలా దీప్యమానాస్తైః। భూరితరైరిత్యర్థః। తేజసస్తేజోన్తరసంయోగే భూయస్త్వం భవతి। అనలవదుజ్జ్వలైరితి వా। యద్వా,—కింభూతయా నీరాజనయా—ఉక్తవిశేషణైర్నిజప్రతాపైరేవ సృష్టయా నలేనైవ కృతయా। కింభూతం వలయమ్—జ్వలన్నలేనైవ 'దేదీప్యమానమ్। శోభమానమిత్యర్థః। అత ఏవ రాజ్ఞామభావో నీరాజం నీరాజకరణం నీరాజనా ఇత్యత్ర 'అవ్యయం విభక్తి—' (౨।౧।౬) ఇత్యభావేఽవ్యయీభావః। 'అనశ్చ' (౫।౪।౧౦౮) ఇతి టజన్తాత్ 'తత్కరోతి-' (గంసూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాద్యుచ్। ప్రచుర-జ్వాలితవైరినగరాగ్నివర్ధిష్ణైః స్వీయక్షాత్రతేజోభి దీప్తం భూమణ్డలం జయాయ జేతుం పరిభ్రమ్య స్వైరేవ ప్రతాపైః సృష్టయా నీరాజనయా రాజాభావకరణేన స రేజే ఇతి భావః। జయాయ భూమణ్డలం పరిక్రమ్య యద్రాజాభావకరణం తేన రేజే ఇతి వా। యద్వా,—జ్వలత్ప్రకాశమానం జయాయ జేతుం ప్రదక్షిణీకృత్య స్వీయక్షాత్రతేజోభిః కృతయా నీరాజనయా ఆరార్తికవిధానేన స రేజే। ప్రతాపైనీరాజనయేతి వ్యస్తరూపకం వా। అత్ర జ్వలద్భూమణ్డలం జేతుం ప్రదక్షిణీకృత్య సృష్టయా అర్థాన్నలేనైవేతి వ్యాఖ్యేయమ్। యద్వా,— స్వీయతేజోభిః పురలోకైర్వా జయస్యాయే ఆగమనే కృతయా, జయే సత్యయేన శుభావహవిధినా హేతునా కృతయేతి వా। (గమనాగమనయోర్నీరాజనం క్రియత ఇతి లోకాచారః। నలస్య జయం ప్రాప్తుం కృతయా ఇతి వా। జయాయే జయాగమనే సృష్టయా। అస్మిన్పక్షే పురా లోకైః కృతయా ఇత్యన్వయః। విజయాయ లోకైః సృష్టయా నీరస్య శాన్త్యుదకస్యాజనా క్షేపణా తయా వా)। యద్వా,— నలస్యోజ్జ్వలైః శృఙ్గారభూతైర్నిజప్రతాపైః, అనల్పాని దగ్ధాన్యరిపురాణి యాము తా అనల్పదగ్ధారిపురాః। అత ఏవ జ్వలన్తీర్దేదీప్యమానా భువో వైరిదేశాన్

వలయన్నాన్వధీనీకుర్వన్। యద్వా— కింభూతో వలయమ్ - అనల్పా దగ్ధా అరయో యస్మింస్తదనల్పదగ్ధారి। అస్మిన్పక్షే పురా సృష్టయా కృతయా ఇత్యన్వయః। యద్వా,— కింభూతో నలః-అనల్పా దగ్ధా ఆ సమన్తాత్ రిపురాయో రిపుద్రవ్యాణి యేన స తథా। 'శృఙ్గారః శుచిరుజ్జ్వలః' ఇత్యమరః। వలయ వలదిత్యత్ర పక్షే పరసవర్ణః। పక్షాన్తరే తు శ్రుత్వమ్। 'రాజఘ ఇత్యుపసంఖ్యానమ్' (వాం ౨౦౨౨) ఇతి నిపాతితః। జయాయేతి 'తుమర్థాచ్చ-' (౨।౩।౧౫) ఇతి చతుర్థీ। యద్వా,—స రాజ్ఞాం హన్తా నలః అజయా లక్ష్మ్యా ఆయ విష్ణవే సృష్టయా నీరాజనయా రేజే। రాజ్ఞో విష్ణురూపత్వాలక్ష్మ్యా నీరాజనా క్రియతే। యతః కారణాత్ ప్రదక్షిణా ప్రకృష్టా దక్షిణా దాతృత్వం యేషాం తే ప్రదక్షిణా వదాన్యాస్తే సన్తి యస్య స ప్రదక్షిణీ। అతివదాన్యా అప్యేతస్యానుచరాః ఇత్యయం వదాన్యతమ ఇత్యర్థః। యద్వా,— ప్రకృష్టదక్షిణా జ్యోతిష్టోమాదయో యస్య సన్తీతి ప్రదక్షిణీ। అత ఏవ కృతీ కర్మకుశలః॥౧౦॥

నివారితాస్తేన మహీతలేఽఖిలే నిరీతిభావం గమితేఽతివృష్టయః।

న తత్యజుర్నూనమనన్యవిశ్రమాః ప్రతీపభూపాలమృగీదృశాం దృశః॥౧౧॥

నివారితా ఇతి॥ అతివృష్టయ ఈతయః ప్రతీపభూపాలమృగీదృశాం ప్రతీపా వైరిణో యే భూపాలా రాజానస్తేషాం మృగీదృశో నాయికాస్తాసాం దృశో నేత్రాణి నూనం ప్రాయేణ న తత్యజుర్న ముముచుః। నూనముత్ప్రేక్షాయాం వా। ఈతయస్తస్య రాష్ట్రే న సన్తీత్యర్థః। కింభూతా అతివృష్టయః— తేన నలేనాఖిలే మహీతలే నివారితాః ప్రతిషిద్ధాః। నిష్కాసితా ఇత్యర్థః। కింభూతే మహీతలే— నిరీతిభావం నిర్గతా ఈతయో యస్మాత్తన్నిరీతి తస్య భావస్తమ్, గమితే ప్రాపితే। అతః అనన్యవిశ్రమా న విద్యతేఽన్యోఽన్యత్ర వా విశ్రమో విశ్రామస్థానం యాసాం తాః। అనేన సర్వేఽపి శత్రవో నిహతా ఇత్యుక్తమ్। యచ్చ యేన నిష్కాస్యతే తత్తద్వైరిణమాశ్రయతి। స్త్రీణాం చ స్త్రియ ఏవ శరణమిత్యుక్తిః। 'అతివృష్టిరనావృష్టిర్మూషకాః శలభాః శుకాః। ప్రత్యాసన్నాశ్చ రాజానః షడేతా ఈతయః స్మృతాః॥' విశ్రమ ఇత్యత్ర 'నోదాత్తోపదేశస్య—' (౭।౩।౩౪) ఇతి వృద్ధినిషేధః॥౧౧॥

సితాంశువర్ణైర్వయతి స్మ తద్గుణైర్మహాసివేమ్నః సహకృత్వరీ బహుమ్।

దిగఙ్గనాఙ్గావరణం రణాఙ్గణే యశఃపటం తద్భటచాతురీతురీ॥౧౨॥

సితేతి॥ తద్భటచాతురీతురీ తద్గుణై రణాఙ్గణే యశఃపటం వయతి స్మ। తస్య నలస్య భటాః। యద్వా,— స చాసౌ భటశ్చ తేషాం తస్య వా చాతురీ యుద్ధనైపుణ్యం సైవ తురీ

నిష్పన్నవస్నవేష్టనదణ్డస్తస్య నలస్య గుణైః, తైః ప్రసిద్ధైర్వా శౌర్యాదిగుణైః। అథ చ గుణైస్తన్తుభిః సగ్రఙ్గామాఙ్గణే యశోలక్షణపటం విస్తారితవతీ। నిరమాసీదిత్యర్థః। కింభూతైర్గుణైః— సితాంశుశ్చన్ద్రస్తద్వద్వర్ణః సారూప్యం యేషాం తైః। ధవలైరిత్యర్థః। కీదృశీ— – మహాన్యోఽసి: ఖఙ్గః స ఏవ బేమా వయనకాష్ఠం తస్య సహకృత్వరీ సహకారిణీ। కింభూతం యశః పటమ్— బహుం మహాపరిమాణమ్। అత ఏవ దిశ ఏవాఙ్గనాస్తాసామఙ్గానామావరణమాచ్ఛాదకమ్। సర్వదిగ్వ్యాప్యస్య యశ ఆసీదిత్యర్థః। 'పరపరిభవి తేజస్వన్వతామాశు కర్తుం ప్రభవతి హి విపక్షోచ్ఛేదమగ్రేసరోఽపి' ఇతి న్యాయేన భఙ్గైరేవ నలశౌర్యం వినైవ వైరిణో హతాః। దిగ్వ్యాపి యశో నలస్యాకారీతి భావః। తన్తువాయతుర్యాః సకాశాదియం తుర్యన్యాదృశీ। సా ప్రత్యేకమావరకమనేకం పటం వయతి, ఇయం తు తద్విపరీతా ఇతి వ్యతిరేకః। వేమా పుంసి। వయతి స్మ ఇతి 'లట్ స్మే' (౩।౨।౧౧౮) ఇతి భూతే లట్। సహకృత్వరీతి 'రాజని యుధి కృఞః' (౩।౨।౯౫) ఇతి వర్తమానే 'సహే చ' (౩।౨।౯౬) ఇతి 'క్వనిపి 'వనో ర చ' (౪।౧।౭) ఇతి జీబ్రౌ। చాతుర్యమేవ చాతురీ। ష్యఞః షిత్త్వాన్ఙీష్॥౧౨॥

ప్రతీపభూపైరివ కిం తతో భియా విరుద్ధధర్మైరపి భేత్తృతోజ్ఝితా।

అమిత్రజిన్మిత్రజిదోజసా స యద్విచారదృక్చారదృగప్యవర్తత॥౧౩॥

ప్రతీపేతి॥ విరుద్ధధర్మైరపి మిథోవిరోధిస్వభావైరపి ధర్మః స్వభావః తతో నలాద్భియా భయేన భేత్తృతా విరుద్ధత్వముజ్ఝితా కిమ్। కైరివ—ప్రతీపభూపైరివ ప్రతికూలరాజభిర్యథా భేత్తృతోపజాపకారిత్వం త్యక్తా। ఉపజాపోఽన్తర్భేదః। కుత ఏతజ్జ్ఞాతమత ఆహ—యద్యస్మాత్ స నేల ఓజసా అమిత్రజిదమిత్రాన్వైరిణో జయతీత్యమిత్రజిత్। తథా ఓజసా (తేజసా) మిత్రజిత్ (సూర్యమపి జయతీతి) అవర్తతాసీత్। స చారదృగపి విచారదృగవర్తత। చారా ఏవ దృక్ యస్య స చారదృక్। విగతా చారా ఏవ దృగ్యస్య స విచారదృక్। యోఽమిత్రజిత్స మిత్రజిత్కథమ్ యశ్చారదృక్స విచారదృక్కథమితి విరుద్ధధర్మాస్తైర్భేత్తృతోజ్ఝితా। కథమ్— తేజసా మిత్రజిత్తేజసా మిత్రం సూర్య జయతీతి మిత్రజిత్, తథా విచారః శాస్త్రమేవ వివేకో వా దృగ్యస్య స విచారదృక్, చారా ఏవ దృగ్ యస్య స చారదృక్। అపిశ్చార్థే విరుద్ధపక్ష ఉభయత్రాపి యోజ్యః। అథ చ విరుద్ధత్వమ్—అమిత్రజిద్యః స మిత్రజిత్కథమ్, అసుహృదం యో జయతి స సుహృదం కథం జయతి। అథ చ యః అసూర్యం జయతి స సూర్యం కథం జయతీతి విరోధః। తత్పరిహారః పూర్వవ్యాఖ్యానాత్। విచారం పశ్యతీతి విచారదృగ్వా। 'చారైః పశ్యన్తి రాజానః' (కామందం) ఇతి। ఏతేన శత్రుజిత్త్వం తేజస్విత్వం శాస్త్రమార్గగామిత్వం చోరరక్షణత్వం చ వ్యక్తీకృతమ్। ఏతేన విజిగీషుత్వం నలస్య ద్యోతితమ్, 'అరిర్మిత్రమరేర్మిత్రం మిత్రమిత్రమతః పరమ్। తథారిమిత్రమిత్రం చ విజిగీషోః పురఃసరాః॥

పార్ష్ణిగ్రాహస్తతః పశ్చాదాస్కన్దస్తదనన్తరమ్। ఆసారావనయోశ్చైవ విజిగీషోశ్చ పృష్ఠతః॥ అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ మధ్యమో భూమ్యనన్తరః। అనుగ్రహే సంహతానాం వ్యస్తానాం చ వధే ప్రభుః॥' ఇతి ద్వాదశరాజమణ్డలీ। తత ఇతి 'భీత్రా—' (౧।౪।౨౫) ఇత్యపాదానత్వమ్॥౧౩॥

తదోజసస్తద్యశసః స్థితావిమౌ వృథేతి చిత్తే కురుతే యదా యదా।

తనోతి భానోః పరివేషకైతవాత్తదా విధిః కుణ్డలనాం విధోరపి॥౧౪॥

తదోజస ఇతి॥ విధిర్బ్రహ్మా యదా యదా ఇతి పూర్వోక్తం చిత్తే మనసి కురుతే। విచారయతీత్యర్థః । తదా తదా భానోః సూర్యస్య విధోరపి చన్ద్రస్య చ పరివేషకైతవాత్పరివేషవ్యాజాత్కుణ్డలనాం వైయర్థ్యసూచకం రేఖామణ్డలం కరోతి। ఇతీతి కిమ్— తదోజసో నలప్రతాపస్య, తద్యశసో నలయశసశ్చ స్థితీ సత్యామిమౌ సూర్యాచన్ద్రమసౌ వృథా నిష్ప్రయోజనావితి, తదోజసస్తద్యశసశ్చ హేతోరిమౌ వృథా స్థితావితి వా। సూర్యాచన్ద్రాభ్యాం యత్కరణీయం తన్నలతేజోయశోభ్యామేవ క్రియతే। సూర్యతుల్యం చన్ద్రతుల్యం చాస్మిన్ద్వయమ్। పరివేషస్య కాదాచిత్కత్వాత్ 'యదా యదా' ఇత్యుక్తమ్। కైతవాదితి భావే యువాదిత్వాదణ్। వృథాలిఖితగ్రన్థస్య కుణ్డలనయా లోపః క్రియతే తథేత్యర్థః॥౧౪॥

తస్య వదాన్యత్వం వర్ణయతి—

అయం దరిద్రో భవితేతి వైధసీం లిపిం లలాటేఽర్థిజనస్య జాగ్రతీమ్।

న చక్రేఽల్పితకల్పపాదపః ప్రణీయ దారిద్ర్యదరిద్రతాం నలః॥౧౫॥

అయమితి॥ స నృపో నలోఽర్థిజనస్య యాచకజనస్య లలాటే జాగ్రత వైధసీం బ్రాహ్మీమితి లిపిం మృషా మిథ్యా న చక్రే, కింతు షష్ఠ్యాం బ్రహ్మణా లిఖితత్వాత్ సత్యామేవ చకార। ఇతీతి కిమ్— అయం యాచకలోకో దరిద్రో నిర్ధనో భవితా భావీతి వైధసీ లిపిః। తర్హి తస్యానౌదార్యత్వప్రతీతేః కథం వదాన్యత్వమిత్యాశఙ్క్యోక్తిభఙ్గయా సమాధత్తే—కిం కృత్వా— దారిద్ర్యదరిద్రతాం ప్రణీయ దారిద్ర్యస్యైవ దరిద్రతామ్। రాహిత్యమిత్యర్థః। తాం ప్రణీయ నిర్మాయ। వైధసీం లిపిం మృషా న చకారేత్యర్థః। యతోఽల్పితకల్పపాదపః అల్పితోఽల్పీకృతః కల్పపాదపః కల్పవృక్షో యేన। కథమ్— కల్పవృక్షో యాచితమేవ

దదాతి, నలస్త్వయాచితమపి। అతో వదాన్యతమ ఇత్యర్థః। నలరాజ్యే కోఽపి దరిద్రో నాభూదిత్యర్థః। యద్వా,— అకల్పితం ధనం దత్త్వా బ్రాహ్మీం లిపిం మృషాం న చక్రే, అపి తు కృతవానేవేతి కాకుః। అల్పిత ఇతి 'తత్కరోతి-' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాన్నిష్ఠా॥౧౫॥

ప్రకారాన్తరేణ పునరపి నితరాం వదాన్యత్వమాహ—

విభజ్య మేరుర్న యదర్థిసాత్కృతో న సిన్ధురుత్సర్గజలవ్యయైర్మరుః।

అమాని తత్తేన నిజాయశోయుగం ద్విఫాలబద్ధాశ్చికురాః శిరః స్థితమ్॥౧౬॥

విభజ్యేతి॥ తేన నలేన తత్తస్మాత్కారణాద్వాభ్యాం ఫాలాభ్యాం భాగాభ్యాం బద్ధాః సంయమితాశ్చికురాః కేశా ఏవ నిజం స్వీయమయశసోఽకీర్త్యేర్యుగమమాన్యమన్యత। శిరసి సీమన్తస్యోభయభాగే స్థితాః కేశా న భవన్తి, కింత్వకీర్తిద్వయమేవ। తత్కిమ్— యద్యస్మాన్మయా నలేన మేరుర్హేమాద్రిర్విభజ్య ఖణ్డశో విధాయ, అర్థిసాద్యాచకాయత్తోఽర్థ్యధీనో దేయో వా న కృతః। తథా, సిన్ధుః సముద్ర ఉత్సర్గజలవ్యయైర్దానే క్రియమాణే యే జలవ్యయా జలదానాని తైర్మరుర్నిర్జలదేశో న కృతః। దానం హి జలపూర్వకం భవతి। యద్వా— మరురుత్సర్గ జలవ్యయైః సిన్ధుర్న కృతః। తదకరణలక్షణాపయశఃస్థానే ద్విఫాలబద్ధాః కేశా ఏవ జాతా ఇత్యర్థః। సర్వస్వదానేఽపి యావదేతద్వయం న కృతం తావన్నలో న తుతోషేతి భావః। ఏతేనాస్యాయశోలేశోఽపి నాస్తీతి సూచితమ్। లౌకికోక్తిరపి — 'అపకీర్తిః శిరసి స్థితా' ఇతి। అర్థిసాదిత్యత్ర 'తదధీనవచనే', (౫/౪/౫౪) 'దేయే త్రా చ'

(౫।౪।౫౫) ఇతి సాతిః। 'ఫాల' శబ్ద: పాత్రాదిః॥౧౬॥

అజస్రమభ్యాసముపేయుషా సమం ముదైవ దేవః కవినా బుధేన చ।

దుధౌ పటీయాన్సమయం నయన్నయం దినేశ్వరశ్రీరుదయం దినే దినే॥౧౭॥

అజస్త్రమితి॥ అయం దేవో రాజా నలో దినే దినే ప్రతిదినముదయమధికామభివృద్ధిం దధౌ। కిం కుర్వన్— కవినా కావ్యకర్త్రా బుధేన విదుషా వైయాకరణేన చ సమం సహ ముదేవ హర్షేణైవ సమయం కాలం నయన్గమయన్। కింభూతేన కవినా బుధేన చ— అజస్రం సర్వదాభ్యాసం కావ్యకవనశాస్త్రమననవ్యసనముపేయుషా ప్రాప్తవతా। 'అభ్యాశమ్' ఇతి పాఠే నలసాంనిధ్యమ్। కీదృక్సః—పటీయాన్ కవిత్వాద్యభ్యాసవాన, ఆక్షేపాదిసమర్థశ్చ। పునః

కింభూతః- దినేశ్వరశ్రీర్దినేశ్వరః సూర్యస్తద్వచ్ఛ్రీః శోభా యస్య। అత ఏవ దినేశ్వరోఽపి కవినా శుక్రేణ బుధేన చన్ద్రపుత్రేణ సహ ప్రాతరాదిసమయం కుర్వన్నటీయాంస్తేజస్వీ తమోనాశసమర్థః ప్రతిదినముదయం ధత్తే। 'బుధశుక్రౌ సదా పూర్వోత్తరరాశిస్థౌ' ఇతి జ్యోతిర్విదః। యద్వా,—తాభ్యాం సమం సమయం సమ్యఙ్చమ్ అయం శుభావహువిధిం యన్ ప్రాప్నువన్ అయం ప్రతిదినముదయం న దధౌ, అపి తు దధావేవ। 'అభ్యాసో వ్యసనేఽన్తికే' ఇతి విశ్వః। అజస్రమితి నఞ్పూర్వాజ్జసే: 'నమికమ్పి-' (౩।౨।౧౬౭) ఇతి రః। ఉపేయుషేతి 'ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చ' (౩।౨।౧౦౯) ఇతి సాధుః। ఉపేయుషేత్యాదౌ సమమితి సహార్థయోగే తృతీయా॥౧౭॥

తస్య సాముద్రికలక్షణవత్త్వమాహ—

అధోవిధానాత్కమలప్రవాలయోః శిరఃసు దానాదఖిలక్షమాభుజామ్।

పురేదమూర్ధ్వం భవతీతి వేధసా పదం కిమస్యాఙ్కితమూర్ధ్వరేఖయా॥౧౮॥

అధోవిధానాదితి॥ కిమితి సంభావనాయామ్। వేధసా బ్రహ్మణాఽస్య నలస్య పదం చరణ ఇతి హేతోరూర్ధ్వరేఖయా లక్షణభూతయాఙ్కితం చిహ్నితం కిమ్। ఇతీతి కిమ్—ఇదం 'నల' పదం కమలప్రవాలయోః పద్మపల్లవయోః కమలవిద్రుమయోర్వా అధోవిధానాదరుణత్వస్నిగ్ధమృదుత్వైరధఃకరణాద్ధిక్కారాత్, తథా,— అఖిలక్షమాభుజాం సమస్తభూభృతాం శిరఃసు దానాత్స్థాపనాత్క్రమేణోర్ధ్వముత్కృష్టముపరి చ పురా భవతి భవిష్యతి। 'యావత్పురా-' (౩।౩।౪) ఇత్యాదినా లట్। రాజ్ఞాం శిరఃసు దానం నామాక్రమ్య వర్తనమ్॥౧౮॥

తస్య వయఃసంధిమాహ—

జగజ్జయం తేన చ కోశమక్షయం ప్రణీతవాఞ్శైశవశేషవానయమ్।

సఖా రతీశస్య ఋతుర్యథా వనం వపుస్తథాలిఙ్గదథాస్య యౌవనమ్॥౧౯॥

జగదితి॥ అయం నలః శైశవశేషవాన్ శైశవస్య శేషో విద్యతే యస్యైవంభూతః షోడశాబ్దదేశీయో జగతః సమగ్రస్య భూమణ్డలస్య జయం విజయం ప్రణీతవాన్కృతవాన్। తేన

చ విజయేన కోశం భాణ్డారగృహమక్షయం పరిపూర్ణ కృతవాన్। 'తేన చ' ఇతి పదేనానుషఙ్గికత్వం లక్షణయా ద్యోత్యతే। దానశూరస్య తస్య పూర్వమేవోక్తత్వాద్భాణ్డారగృహస్యాక్షయత్వమానుషఙ్గికం న తు ముఖ్యమితి భావః। అవ్యయభావత్వేన రాజనీతిశ్చ। ఏతేన శత్రురాహిత్యం సూచితమ్। దమయన్తీలాభస్త్వవశిష్యతే। అథ జగజ్జయానన్తరం యౌవనం తారుణ్యమస్య వపుః శరీరం తథాఽలిఙ్గత్। అయం యౌవనం ప్రాపేత్యర్థః। శరీరం కర్తృ యౌవనం కర్మీభూతం ప్రాపేతి వా। అనేన లవపుషైవ యౌవనమలంకృతం, న తు తత్తేన। యథా రతీశస్య కామస్య సఖా మిత్రమృతుర్వసన్తో వనమాశ్లిష్యతి, యథా స్వత ఏవ రమణీయం వనం వసన్త ఉద్దీపయతి, తథా యౌవనం కర్తృశరీరం కర్మ ఉద్దీపయతి స్మ। శరీరమపి సౌన్దర్యాత్కామస్య మిత్రమ్। రతీశస్య ఋతురిత్యత్ర 'ఋత్యకః' (౬।౧।౧౨౮) ఇతి ప్రకృతిభావః॥౧౯॥

శరీరవర్ణనమేవ ప్రక్రమతే—

అధారి పద్మేషు తదఙ్ఘ్రిణా ఘృణా క్వ తచ్ఛయచ్ఛాయలవోఽపి పల్లవే।

తదాస్యదాస్యేఽపి గతోఽధికారితాం న శారదః పార్వికశర్వరీశ్వరః।।౨౦।।

అధారీతి॥ తదఙ్ఘ్రిణా తచ్చరణేన పద్మేషు కమలేషు ఘృణా జుగుప్సా దయా వాఽధార్యకారి। పదో నలచరణాత్, నలచరణస్య వా మా యేషామ్, సాముద్రికలక్షణత్వేన పది మాన్తీతి వా। మచ్ఛోభాలాభేన యాని సలక్ష్మీకాణి మామాశ్రిత్యైవ యాని వర్తన్తే తైః సహ స్పర్ధా మయా కథం కార్యా। క్రమేణ స్వతో నిఃశోభత్వాజుగుప్సా, ఆశ్రితత్వాచ్చ కరుణా। పద్మాత్తచ్చరణశోభాధికేత్యర్థః। పల్లవే ప్రవాలే తచ్ఛయచ్ఛాయలవోఽపి తస్య నలస్య శయో హస్తస్తస్య చ్ఛాయా కాన్తిస్తచ్ఛయచ్ఛాయం తస్య లవో లేశోఽపి క్వ కుతః,—యతః పదో లవః పల్లవః శరీరనికృష్టావయవచరణశోభాలేశో యత్ర వర్తతే తత్ర శరీరోత్కృష్టావయవపాణిశోభాలేశోఽపి కథమ్। హీనేన సహ సామ్యాయోగాదిత్యర్థః। ఏతేన పల్లవాత్తత్కరశోభాధికేత్యర్థః। కించ, శారదః శరది భవో నిర్మలః పార్వికః పర్వణి పూర్ణిమాయాం భవః సంపూర్ణకలః శర్వరీశ్వరో నిశానాథశ్చన్ద్రస్తస్య నలస్యాస్యం ముఖం తస్య దాస్యేఽపి సేవకత్వేఽప్యధికారితాం పాత్రత్వం న గతో న ప్రాప్తః కిముత తత్సామ్యమ్। చన్ద్రస్య శరత్పూర్ణిమాసంయోగాద్రమణీయత్వమ్, ఆస్యస్య తు స్వత ఏవ। శారదత్వాదధృష్టత్వాదగ్రే స్థాతుమశక్యత్వాత్సామ్యం న లేభే ఇతి వా, రమణీయనాయకస్య రమణీయేనైవ దాసేన భావ్యమ్। న చాస్య పూర్వోక్తప్రకారేణ తుల్యత్వమ్। అతో దాసత్వమపి న ప్రాపేతి భావః। నిర్మలత్వాత్సంపూర్ణత్వాత్కలఙ్కస్యాస్పష్టత్వాత్, స్త్రీప్రధానత్వాద్వా। అస్య చతుఃషష్టికలత్వాత్। 'శారదః పీతముద్గే స్యాచ్ఛాలీనేఽప్రతిమే నవే'। తచ్ఛయచ్ఛాయ ఇతి

'విభాషా సేనా-' (౨।౪।౨౫) ఇత్యాదినా నపుంసకత్వమ్। శారద ఇతి భవార్థే 'సంధివేలా-' (౪।౩।౧౬) ఇత్యణ్। పార్విక ఇతి భవార్థే 'కాలాట్ఠఞ్' (౪।౩।౧౧)। 'పార్వణః' ఇతి పాఠే సంబన్ధేఽణి 'అన్' (౬।౪।౧౬౭) ఇతి ప్రకృతిభావః॥౨౦॥

ప్రకారాన్తరేణ సాముద్రికలక్షణవత్త్వమాహ—

కిమస్య లోమ్నాం కపటేన కోటిభిర్విధిర్న లేఖాభిరజీగణద్గుణాన్।
న రోమకూపౌఘమిషాజ్జగత్కృతా కృతాశ్చ కిం దూషణశూన్యబిన్దవః॥౨౧॥

కిమితి॥ విధిర్బ్రహ్మా రోమ్ణాం కపటేన మిషేణ సార్ధత్రికోటిభీ రేఖాభిరస్య నలస్య గుణాన్ శౌర్యౌదార్యాదీన్ కిం నాజీగణత్, అపి తు గణయామాసేతి కాకుః। గుణగణనయా గణకేన బ్రహ్మణా లేఖా ఏవ లిఖితా, న తు రోమాణి। అనేన సర్వగుణవత్త్వం తస్య ద్యోతితమ్। దోషరాహిత్యమాహ— జగత్కృతా బ్రహ్మణా రోమకూపౌఘమిషాద్రోమకూపసమూహవ్యాజేన దూషణశూన్యబిన్దవో దూషణానాం శూన్యాన్యభావాస్తజ్జ్ఞాపకా బిన్దవశ్చ న కృతాః కిమ్, అపి తు కృతా ఏవ। యత్ర కిమపి న తత్ర జ్యోతిర్విద్భిః శూన్యసూచకో బిన్దుః క్రియతే, తథా రోమకూపా అపి వర్తులా బిన్దుత్వేనోత్ప్రేక్ష్యతే। అయం రోమకూపో న, కింతు దోషరాహిత్యసూచకా బిన్దవ ఏవ లిఖితాః। 'తిస్రః కోట్యోర్ధకోటీ చ యాని రోమాణి మానుషే' ఇతి తావన్తః కూపా ఇతి 'రోమైకైకం కూపకే పార్థివానామ్' ఇతి సాముద్రికలక్షణం సూచ్యతే। అజీగణత్। ణ్యన్తాచ్చఙి ద్విత్వే 'ఈ చ గణః' (౭।౪।౯౭)॥౨౧॥

అముష్య దోర్భ్యామరిదుర్గలుణ్ఠనే ధ్రువం గృహీతార్గలదీర్ఘపీనతా।
ఉరః శ్రియా తత్ర చ గోపురస్ఫురత్కపాటదుర్ధర్షతిరఃప్రసారితా॥౨౨॥

అముష్యేతి॥ అముష్య నలస్య దోర్భ్యామరిదుర్గలుణ్ఠనేఽరీణాం దుర్గాణి గిరిప్రాకారాస్తేషాం లుణ్ఠనే బలాద్గ్రహణే క్రియమాణే సతి, అర్గలదీర్ఘపీనతాఽర్గలస్యేవ దీర్ఘం చ తత్పీనం చ, తస్య భావస్తత్తా। కర్మధారయో ద్వన్ద్వో వా। సా గృహీతా ధ్రువం గృహీతా నను। ధ్రువం ప్రాయేణ వా। తత్ర చ తత్రైవారిదుర్గలుణ్ఠన ఏవాముష్యోరఃశ్రియా వక్షస్థలశోభయా గోపురే స్ఫురద్దీప్యమానం యత్కపాటం తస్య దుర్ధర్షతా కఠినతా తిరఃప్రసారితా విశాలతా చ గృహీతా కిమ్। అనేన తస్య ఆజానుబాహుత్వం వ్యూఢోరస్కత్వమనాకలనీయత్వం చ ధ్వనితమ్।

లుణ్ఠనే సమర్థ ఏవాగ్రణీర్భవతి పురోవర్తిసారం వస్తు గృహ్ణాతి। 'తద్విష్కమ్భోఽర్గలం న నా' ఇత్యమరః, 'పురద్వారం తు గోపురమ్' ఇతి చ। ఉభయత్ర కర్మధారయాత్తల్॥౨౨॥

స్వకేలిలేశస్మితనిన్దితేన్దునో నిజాంశదృక్తర్జితపద్మసంపదః।

అతద్ద్వయీజిత్వరసున్దరాన్తరే న తన్ముఖస్య ప్రతిమా చరాచరే॥౨౩॥

స్వకేలీతి॥ తన్ముఖస్య ప్రతిమా స్వరూపముపమానం చరాచరే స్థావరజంగమాత్మకే జగతి నాస్తి। చన్ద్రపద్మే ఉపమానం చేత్తత్రాహ— కథంభూతస్య తన్ముఖస్య— స్వేతి। స్వా స్వకీయా కేలిః క్రీడా తస్యా లేశో లవభూతం యత్స్మితం తేన నిన్దితో నిర్జిత ఇన్దుర్యేన తత్। తథా నిజః స్వకీయోంఽశో భాగస్తద్రూపే యే దృశౌ నేత్రే తాభ్యాం తర్జితా నిర్భత్సితాఽధఃకృతా పద్మానాం సంపత్ సమూహః సౌభాగ్యం వా యేన। చన్ద్రపద్మాతిరిక్తమన్యదుపమానం భవిష్యతీతి చేత్తత్రాహ— అతద్ద్వయీతి చరాచరవిశేషణమ్। తయోశ్చన్ద్రపద్మయోర్ద్వయీ తద్వయీ, తస్యా జిత్వరం జయనశీలమ్। న విద్యతే తద్వయీజిత్వరం సున్దరాన్తరమన్యత్సున్దరం వస్తు యస్మిన్। జగతి ముఖస్యోపమానం ద్వయమ్— చన్ద్రః, పద్మం చ। తదతిరిక్తం వస్త్వన్తరం నాస్తి। తద్వయమేతన్ముఖేనాంశభూతేన స్మితేన చక్షుర్ద్వయేన చ నిర్జితమితి। సమగ్రస్య తన్ముఖస్యోపమానం నాస్తీత్యర్థః। 'చరాచరం స్యాజ్జగతి' ఇతి విశ్వః। జిత్వరమితి 'ఇణ్నశజి-' (౩।౨।౧౬౩) ఇతి క్వరప్। అన్యత సున్దరం సున్దరాన్తరమ్। మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః। చరాచరే ఇతి పక్షే 'సర్వో ద్వన్ద్వో-' (పరిం ౩౬) ఇత్యేకవద్భావః॥౨౩॥

పూర్వోక్తమర్థం పునరప్యాహ—

సరోరుహం తస్య దశైవ నిర్జితం జితాః స్మితేనైవ విధోరపి శ్రియః।

కుతః పరం భవ్యమహో మహీయసీ తదాననస్యోపమితౌ దరిద్రతా॥౨౪॥

సరోరుహమితి। తస్య నలస్య ముఖావయవభూతయా దృశైవ సరోరుహం పద్మం నిర్జితమ్। స్మితేనైవ విధోరపి చన్ద్రస్యాపి శ్రియో జితాః। పరం పద్మచన్ద్రాతిరిక్తమన్యద్భవ్యం సున్దరం వస్తు కుతః కుత్రత్యమ్। అత ఏవ తదాననస్య నలాననస్యోపమితావుపమానే మహీయసీ మహతీ కవీనాం దరిద్రతా। అహో మహదాశ్చర్యమ్। అత్యన్తాభావ ఇత్యర్థః। 'మహీయసామ్'

ఇతి పాఠే మహీయసాం కవీనాం దరిద్రతా। భవ్యమ్ 'భవ్యగేయ-' (౩।౪।౬౮) ఇతి నిపాతనాత్సాధుః। యో హి యస్మాన్నికృష్టో భవతి స తేన దృష్ట్వైవ భర్త్స్యతే, స్మితేన స్వల్పోపహాసేనైవాధః క్రియతే చ॥౨౪॥

స్వవాలభారస్య తదుత్తమాఙ్గజైః సమం చమర్యేవ తులాభిలాషిణః।

అనాగసే శంసతి బాలచాపలం పునః పునః పుచ్ఛవిలోలనచ్ఛలాత్॥౨౫॥

స్వవాలేతి। 'ఏవ' శబ్దోఽప్యర్థః। చమరీ పశురపి పునః పునః పుచ్ఛవిలోలనచ్ఛలాత్ పుచ్ఛస్య విలోలనం చాలనం తదేవ ఛలం వ్యాజో మిషం తస్మాత్ స్వవాలభారస్య స్వవాలాః కేశాస్తేషాం భారః సమూహస్తస్యానాగసేఽపరాధాభావాయ బాలచాపలం బాలశ్చపలో భవతీతి తస్య చాపలమపరాధాయ నేతి మాతా యథా శంసతి, తద్వచ్చమరీ లాఙ్గూలచాలనవ్యాజేన స్వవాలభారస్యాపరాధో నాస్తీతి కథయతి। కథమపరాధిత్వం తస్యేత్యత ఆహ— కింభూతస్య స్వవాలభారస్య— తదుత్తమాఙ్గజైః సమం తస్యోత్తమాఙ్గే శిరసి జాతాః కేశాస్తైః సహ తులాభిలాషిణస్తులాం సామ్యమభిలషతీత్యేవంశీలస్తస్య। స్వయం బాలః సన్ మహతాం సామ్యమిచ్ఛతి తదా తన్మాతా బాలేనాజ్ఞానాదేవేదం కృతం క్షమ్యతామితి వదతి తద్వచ్చమరీ। వాలభారస్యేతి బవయోరభేదాత్। ఉత్తమాఙ్గజైరితి 'సప్తమ్యాం జనేర్డః, (౩।౨।౯౭) 'అమూర్ధమస్తకాత్సా-' (౬।౩।౧౨) ఇతి ప్రాప్తోఽప్యలుగ్ బాహులకాన్న భవతి। అనాగసే ఇతి 'క్రియార్థోప–' (౨।౩।౧౪) ఇత్యాదినా, 'క్రియయా యమభిప్రైతి–' (వాం ౧౦౮౫) ఇత్యాదినా సంప్రదానత్వే వా చతుర్థీ। 'చపల'శబ్దస్య గుణవాచిత్వాచ్చాపల్యమితి ష్యఞా భావ్యమ్, తథాపి యువాదిత్వాదణి చాపలమితి సాధు॥౨౫॥

మహీభృతస్తస్య చ మన్మథశ్రియా నిజస్య చిత్తస్య చ తం ప్రతీచ్ఛయా।

ద్విధా నృపే తత్ర జగత్త్రయీభువాం నతభ్రువాం మన్మథవిభ్రమోఽభవత్॥౨౬॥

మహీతి॥ తత్ర నృపే నలే జగత్త్రయీభువాం త్రిలోకీసముత్పన్నానాం నతభ్రువాం సున్దరీణాం (పూర్వార్ధోక్తేన ప్రకారేణ) ద్విధా మన్మథవిభ్రమః కామజనితో విభ్రమోఽభవజ్జాతః। విశిష్టో భ్రమో విభ్రమః, విలాసశ్చ। కామస్య విశిష్టో భ్రమః కామజనితో విలాసశ్చ। తదుభయం కథమిత్యపేక్షాయాం యథాక్రమేణాహ— తస్య మహీభృతో రాజ్ఞో నలస్య మన్మథశ్రియా కామశ్రీ సదృశశోభత్వేన స్వీయాన్తః కరణే మదనోఽయమితి భ్రాన్తిః। తథా నిజస్య స్వస్య చ చిత్తస్యాన్తఃకరణస్య తం ప్రతి నలం ప్రతీచ్ఛయా అత్యభిలాషేణ కామజనితో విలాసః

కటాక్షాదిరితి కామజన్యవిభ్రమద్వైవిధ్యమ్। 'మహీమృత' ఇతి సంబన్ధషణ్యా 'మన్మథ' పదేనాన్వయాత్, 'నృపే' ఇతి విషయసప్తమ్యా 'మన్మథవిభ్రమ' పదేనాన్వయాన్నాత్ర పౌనరుక్త్యమ్। చౌ పరస్పరసముచ్చయే। జగత్త్రయీభువామితి సామాన్యేనోక్తే పతివ్రతాదిరహితానామితి జ్ఞేయమ్। ఏవం 'న కా నిశి-' (నం ౦ ౧।౩౦) ఇత్యాదావపి జ్ఞేయమ్। యద్వా, మన్మథశ్రియైవ ఇతి చకారమేవకారార్థం వ్యాఖ్యాయ ద్వితీయం సముచ్చయార్థం వ్యాఖ్యాయ పతివ్రతానాం మన్మథోఽయమితి నిరభిలాషో విశిష్టో భ్రమో జాతః। అన్యాసాం తు తం ప్రతీచ్ఛయాపీతి ద్వైవిధ్యమిత్యనౌచితీ పరిహరణీయా। 'విభ్రమో భ్రాన్తి హావయోః' ఇతి విశ్వః। మననం మత్ శాస్త్రాద్యభ్యాసామాన్యం జ్ఞానం మథ్నాతీతి మన్మథః। మూలవిభుజాదిత్వాత్ కః॥౨౬॥

ఇదానీం క్రమేణ దేవనాగమర్త్యాఙ్గనానాం కామవిభ్రమం శ్లోకత్రయేణాహ—

నిమీలనభ్రంశజుషా దృశా భృశం నిపీయ తం యస్త్రిదశీభిరర్జితః।

అమూస్తమభ్యాసభరం వివృణ్వతే నిమేషనిఃస్వైరధునాపి లోచనైః॥౨౭॥

నిమీలనేత్యాదినా॥ త్రిదశీభిర్దేవాఙ్గనాభిః యోఽభ్యాసభరోఽభ్యాసాతిశయో నిమీలనభ్రంశజుషా నిమీలనస్య నేత్రసంకోచస్య భ్రంశోఽభావస్తం జుషతీతి నిమీలనభ్రంశజుట తథా దృశా తం నలం నిపీయ సాదరం దృష్ట్వాఽర్జితః కృతః। అమూస్త్రిదశ్యస్తమభ్యాసభరం నిమేషనిఃస్వైః నిమేషదరిద్రైర్లోచనైరధునాప్యద్యాపి వివృణ్వతే ప్రకటయన్తి। దేవాఙ్గనానాం స్వత ఏవ నిర్నిమేషత్వం నలావలోకనే ఉపక్షీణమిత్యుత్ప్రేక్షిత్వమ్। యదత్యన్తమభ్యస్తం తత్కదాపి న విస్మర్యతే। త్రిదశీతి పుంయోగలక్షణో జాతిలక్షణో వా జీష్॥౨౭॥

అదస్తదాకర్ణి ఫలాఢ్యజీవితం దృశోర్ద్వయం నస్తదవీక్షి చాఫలమ్।

ఇతి స్మ చక్షుఃశ్రవసాం ప్రియా నలే స్తువన్తి నిన్దన్తి హృదా తదాత్మనః॥౨౮॥

అద ఇతి॥ చక్షుఃశ్రవసాం నాగానాం ప్రియాః స్త్రియో నలే నలనిమిత్తమాత్మనస్తద్దృశోర్ద్వయమితి పూర్వోక్తప్రకారేణ హృదా మనసా స్తువన్తి స్మ నిన్దన్తి స్మ చ। ఇతీతి కిమ్—అద ఇదం నోఽస్మాకం దృశోర్ద్వయం తదాకర్ణి తం నలమాకర్ణయతీత్యేవంశీలం సత్ ఫలాఢ్యజీవితం ఫలేనాఢ్యం జీవితం యస్య।

సఫలజీవితమిత్యర్థః। తదవీక్షి తం నలం న వీక్షతే ఏవంభూతం సత్ అఫలం నిష్ఫలమితి। పాతాలే స్థితత్వాన్నలాకర్ణనం భవతి, న తు వీక్షణమ్॥౨౮॥

విలోకయన్తీభిరజస్రభావనావలాదముం నేత్రనిమీలనేష్వపి।

అలమ్భి మర్త్యాభిరముష్య దర్శనే న విఘ్నలేశోఽపి నిమేషనిర్మితః॥౨౯॥

విలోకేతి॥ మర్త్యాభిర్మానుషీభిరముష్య దర్శనేఽవలోకనే నిమేషనిర్మితో నేత్రనిమీలనరచితో విఘ్నలేశోఽపి నాలమ్భి న ప్రాపి। కింభూతాభిర్మానుషీభిః— అజస్రభావనాబలాదజస్రం నిరన్తరం యా భావనా వాసనా, చిన్తనం వా తద్వశాదముం నలం నేత్రనిమీలనేష్వపి నేత్రసంకోచేష్వపి సత్సు విలోకయన్తీభిః పశ్యన్తీభిః। యో హి యం స్మరతి స నేత్రగోచరాభావేఽపి తమేవ పశ్యతి। మర్త్యాభిరితి యోపధత్వాన్న జీష్। అలమ్భి ఇత్యత్ర 'లభేశ్చ' (౭।౧।౬౪) ఇత్యనువృత్తౌ 'విభాషా చిణ్ణములోః' (౭।౧।౬౯) ఇతి నుమ్॥౨౯॥

ఇదానీం పతివ్రతావ్యతిరిక్తానాం సర్వాసామపి ముగ్ధాదిక్రమేణ నలేఽనురాగమాహ—

న కా నిశి స్వప్నగతం దదర్శ తం జగాద గోత్రస్ఖలితే చ కా న తమ్।

తదాత్మతాధ్యాతధవా రతే చ కా చకార వా న స్వమనోభవోద్భవమ్॥౩౦॥

నేతి। కా స్త్రీ నిశి రాత్రౌ స్వప్నగతం స్వప్నప్రాప్తం తం నలం న దదర్శ, అపి తు సర్వాపి। కా చ గోత్రస్ఖలితే నామవ్యత్యయే నామభ్రాన్తౌ తం నలం న జగాద, అపి తు సర్వాపి చ పరం రతే సంభోగే తదాత్మతాధ్యాతధవా తస్య నలస్యాత్మా స్వరూపం యస్య తస్య భావస్తత్తా నలస్వరూపవత్త్వం తయా నలస్వరూపేణ ధ్యాతో ధవః ప్రియో యయా సైవంభూతా సతీ కా వా స్వమనోభవోద్భవం స్వస్య మదనోద్భూతిం న చకార, అపి తు సర్వాపి। స్వప్రియే నలభావం కృత్వా రేమే ఇత్యర్థః। క్రమేణ ముగ్ధాదీనాం నలే చిత్తాసఙ్గో దర్శితః। బహ్వ్యో యువతయో నలమేవ స్వప్నగతం దదృశురిత్యర్థః। 'నామ గోత్రం కులం గోత్రం గోత్రస్తు ధరణీధరః' ఇతి యాదవప్రకాశః॥౩౦॥

ఇదానీమన్యస్త్రీణాం తదయోగ్యత్వప్రతిపాదనపురఃసరం భైమీప్రసఙ్గం కరోతి—

శ్రియాస్య యోగ్యాహమితి స్వమీక్షితుం కరే తమాలోక్య సురూపయా ధృతః।
విహాయ భైమీమపదర్పయా కయా న దర్పణః శ్వాసమలీమసః కృతః॥౩౧॥

శ్రియేతి। కయా సురూపయా జ్ఞాత్ర్యా భైమీం విహాయ త్యక్త్వా దర్పణ ఆదర్శః శ్వాసమలీమసః శ్వాసేన ముఖవాయునా మలినో న కృతః, అపి తు భైమీవ్యతిరేకేణ సర్వాభిరపి కృతః। అయోగ్యత్వాత్। కింభూతో దర్పణః—తం నలం చిత్రాదావాలోక్య ఇతి విచార్య స్వమాత్మానమపీక్షితుమవలోకయితుం కరే హస్తే ధృతః। ఇతీతి కిమ్—శ్రియా శోభయాఽస్య నలస్యాహం యోగ్యా స్యామితి కాకుః। కింభూతయా కయా— అపదర్పయా గతదర్పయా తమాలోక్య గతగర్వయా ఇతి వాఽన్వయః। భైమీం త్యక్త్వా సర్వా అపి గతగర్వా జాతా ఇతి భావః। 'ప్రాప్తరూపసురూపాభిరూపా బుధమనోజ్ఞయోః' ఇత్యమరః। విహాయేతి ల్యబన్తసరూపో నిపాతో వినార్థే ద్రష్టవ్యః। (తద్యోగే చ' తతోఽన్యత్రాపి దృశ్యతే' ఇతి వచనాద్భైమీమితి ద్వితీయా) శిష్టప్రయోగాత్। 'జ్యోత్స్నాతమిస్రా—'(౫।౨।౧౧౪) ఇతి మలీమసో నిపాతితః॥౩౧॥

నలే భైమీమనోభిలాషమాహ—

యథోహ్యమానః ఖలు భోగభోజినా ప్రసహ్య వైరోచనిజస్య పత్తనమ్।
విదర్భజాయా మదనస్తథా మనో నలావరుద్ధం వయసైవ వేశితః॥౩౨॥

యథేతి। వయసా పక్షిణా గరుడేనైవోహ్యమానః ప్రాప్యమాణో మదనః ప్రద్యుమ్నః ప్రసహ్య బలాత్కారేణ వైరోచనిజస్య పత్తనం బలిపుత్రస్య బాణస్య శోణితపురం నగరం యథా గరుడేనైవ ప్రవేశితస్తథా వయసైవ తారుణ్యేనైవ విదర్భజాయా దమయన్త్యా మనః కర్మ ప్రసహ్య శైశవసమయం క్రాన్త్వా మదనః ప్రవేశితః। 'ఖలు' వాక్యాలంకారే ప్రసిద్ధౌ వా। కింభూతేన గరుడేన— భోగభోజినా భోగం సర్పశరీరం భుఙ్క్తే ఏవంశీలస్తేన। తారుణ్యపక్షే— భోగం సుఖం భుఙ్క్తే భోజయతి వా తచ్ఛీలేన। కింభూతం పత్తనమ్— అనలేనాగ్నినాఽవరుద్ధం సమన్తతో వ్యాప్తమ్। భైమీమనః పక్షే—నలేన సంబద్ధమాక్రాన్తం చిత్రాదౌ దృష్టం శ్రుతం చ నలం మనసి నిధాయ కామపీడితా జాతేత్యర్థః। కామః కీదృక్— తారుణ్యచిహ్నైరూహ్యమానస్తర్క్యమాణః। ప్రసహ్యేతి హఠార్థేఽవ్యయమ్। పక్షే సహేర్ల్యప్।

బాణాసురకన్యావివాహేఽనిరుద్ధే శ్రీకృష్ణనప్తరి బాణేనాఽవరుద్ధే నారదవచనాద్బలప్రద్యుమ్నసహితః శ్రీకృష్ణో గరుడమారుహ్యానిరుద్ధమోచనార్థం శోణితపురం గత ఇతి విష్ణుపురాణమ్। 'భోగిభోజినా' ఇతి పాఠే భోగినః సర్పాన్, భోగయుక్తాన్విలాసినశ్చేతి। 'ఖగబాల్యాదినోర్వయః' ఇత్యమరః॥౩౨॥

తమేవ ప్రకారమాహ—

నృపేఽనురూపే నిజరూపసంపదాం దిదేశ తస్మిన్బహుశః శ్రుతిం గతే।

విశిష్య సా భీమనరేన్ద్రనన్దనా మనోభవాజ్ఞైవశంవదం మనః॥౩౩॥

నృప ఇతి॥ సా భీమనరేన్ద్రస్య నన్దనా దమయన్తీ తస్మిన్నృపే నలే మనో విశిష్య అన్యస్త్రీభ్యః సకాశాదతిశయేన, అన్యనృపేభ్య ఆకృష్య వా దిదేశ నిదధౌ। కింభూతే నృపే— నిజరూపసంపదాం స్వకీయసౌన్దర్యాధిక్యానామనురూపే యోగ్యే। తథా బహుశోఽనేకవారం శ్రుతిం శ్రవణగోచరం గతే ప్రాప్తే। కింభూతం మనః— మనోభవస్య కామస్య ఆజ్ఞాయాం ఏకం ముఖ్యం వశంవదం ప్రవణమ్। కామాజ్ఞాకారకమిత్యర్థః। మదనాయత్తత్వాన్నల ఏవ సంలగ్నమిత్యర్థః। రూపం చ సంపదశ్చేతి వా। బహుశ ఇతి 'సంఖ్యైకవచనాత్—'(౫।౪।౪౩) ఇతి శస్। నన్దనా ఇతి నన్ద్యాదిత్వాల్ల్యుః। వశంవదమితి 'ప్రియవశే వదః ఖచ్' (౩।౨।౩౮)। 'అరుర్ద్విషదజన్తస్య—'(౬।౩।౬౭) ఇతి ముమ్॥౩౩॥

ఉపాసనామేత్య పితుః స్మ రజ్యతే దినే దినే సావసరేషు బన్దినామ్।

పఠత్సు తేషు ప్రతిభూపతీనలం వినిద్రరోమాజని శృణ్వతీ నలమ్॥౩౪॥

ఉపాసనామితి॥ సా భైమీ స్వావసరం త్యక్త్వా దినే దినే ప్రతిదినం పితురుపాసనాం సేవామేల్యాగత్య బన్దినామవసరేషు సమయేషు రజ్యతే స్మ అనురక్తా బభూవ। తేషామవసరే నలాకర్ణనసంభవాదిత్యర్థః। తదేవాహ— తేషు బన్దిషు ప్రతిభూపతీనన్యాన్రాజ్ఞః పఠత్సు స్తుతిపూర్వకం వదత్సు సత్సు సా భైమీ నలం శృణ్వతీ సతీ అలమత్యర్థం వినిద్రరోమాఽజన్యత్పులకా జాతా। శ్రవణానురాగః సాత్త్వికో భావశ్చ దర్శితః। ఉపాసనామితి 'ణ్యాసశ్రన్థ—' (౩।౩।౧౦౭) ఇతి యుచ్। రజ్యతే ఇతి స్వరితతో దేవాదికస్య రఞ్జో రూపమ్। భూపతీన్ప్రతీతి లక్షణే కర్మప్రవచనీయత్వమ్। వినిద్రరోమా ఇతి నాన్తం డాబన్తం వా।

అజనీతి ‘దీపజన—’ (౩।౧।౬౧) ఇతి కర్తరి చిణి 'జనివధ్యోశ్చ' (౭।౩।౩౫) ఇతి నిషేధాద్వృద్ధ్యభావః॥౩౪॥

కథాప్రసఙ్గేషు మిథః సఖీముఖాత్తృణేఽపి తన్వ్యా నలనామని శ్రుతే।

ద్రుతం విధూయాన్యదభూయతానయా ముదా తదాకర్ణనసజకర్ణయా॥౩౫॥

కథేతి॥ మిథః పరస్పరం కథాప్రసఙ్గేషు సఖీముఖాత్తృణేఽపి విషయే నలనామ్ని తన్వ్యా దమయన్త్యా శ్రుతే సతి అనయా భైమ్యా ముదా హర్షేణ తస్య నలనామ్న ఆకర్ణనే శ్రవణే సజ్జౌ తత్పరౌ కర్ణౌ యస్యా ఏవంవిధయాఽభూయత జాతమ్। కిం పునర్వాచ్యం నలనృపవర్ణనే సజ్జకర్ణత్వమ్। కిం కృత్వా—అన్యత్కథాన్తరం కార్యాన్తరం వా ద్రుతం ఝటితి విధూయ పరిత్యజ్య। ఏతా మయి స్నేహాన్నలరాజకథా ఏవ కథయన్తీతి జ్ఞాత్వేత్యర్థః। తన్వ్యా ఇతి విరహవ్యథయా కృశత్వమ్। అభూయత। భావే యగాత్మనేపదే॥౩౫॥

స్మరాత్పరాసోరనిమేషలోచనాద్బిభేమి తద్భిన్నముదాహరేతి సా।

జనేన యూనః స్తువతా తదాస్పదే నిదర్శనం నైషధమభ్యషేచయత్॥౩౬॥

స్మరాదితి॥ సా భైమీ ఇతి పూర్వోక్తేన విన్యాసేన యూనస్తరుణాన్ స్తువతా జనేన సఖ్యాదినా ప్రయోజ్యేన నైషధం నలం తదాస్పదే మదనస్థానే నిదర్శనం దృష్టాన్తమభ్యషేచయత్ స్థాపయామాస। ఇతీతి కిమ్—హే జన, పరాసోః పరాగతా అసవః ప్రాణా యస్య తస్మాన్మృతాత్, అత ఏవానిమేషలోచనాన్నిమేషరహితనేత్రాత్స్మరాత్కామాదహం బిభేమి తత్తస్మాద్భిన్నమన్యం దృష్టాన్తముదాహర వద ఇతి తేన జనేన పృష్టే సతి నలం దృష్టాన్తేన స్థాపయామాస। అసౌ రాజా కామోపమ ఇతి జనో యం కంచన స్తౌతి తదా భైమ్యాజ్ఞయా కామముపమానం త్యక్త్వా నలముపమానం కరోతీత్యర్థః। అన్యస్యోపమానస్యాభావాన్నలమేవ దృష్టాన్తం జనో దదాతీత్యర్థః। తస్మాత్స్మరాద్భిన్నమిత్యేకం పదం వా। దేవత్వాదనిమేషత్వం మృతత్వేనోత్ప్రేక్షితమ్। మృతస్య రాజాదేః స్థానేఽన్యోఽభిషిచ్యతే। స్మరాదితి ‘భీత్రా–’ (౧।౪।౨౫) ఇత్యపాదానమ్। ఆస్పదే ఇతి ‘ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామ్’ (౬।౧।౧౪౬) ఇతి సాధుః। నైషధమితి నిషధానామయమితి సంబన్ధమాత్రేఽణ్। ప్రకరణాదినా స్వస్వామిభావాధిగతిః। నిషధానాం రాజా ఇత్యర్థే తు జనపదలక్షణాఞో బాధకే నాదిత్వాత్ ‘కురునాదిభ్య–’ (౪।౧।౧౭౨) ఇతి ణ్యే నైషధ్యమితి స్యాత్। అభ్యషేచయదిత్యత్ర ‘ప్రాక్సితాత్–’ (౮।౩।౬౩) ఇతి షత్వమ్॥౩౬॥

నలస్య పృష్టా నిషధాగతా గుణాన్మిషేణ దూతద్విజబన్దిచారణాః।
నిపీయ తత్కీర్తికథామథానయా చిరాయ తస్థే విమనాయమానయా॥౩౭॥

నలస్యేతి॥ అనయా భైమ్యా నిషధాగతా నిషధదేశాదాగతా దూతద్విజబన్దిచారణాః చారవిప్రస్తుతిపాఠకా దేశాన్తరభ్రమణజీవినో నలస్య గుణాన్ సౌన్దర్యాదీన్। భవతాం దేశే కో రాజా, కీదృగ్గుణః, కథం ప్రజాః పాలయతీతి మిషేణ వ్యాజేన పృష్టాః। అథ ప్రశ్నానన్తరం తత్కీర్తికథాం నిపీయ నలయశోవర్ణనమాకర్ణ్య అనయా భైమ్యా చిరాయ విమనాయమానయాఽహృష్టచిత్తయా దుర్మనాయమానయా తస్థే స్థితమ్। ఈదృగ్గుణో రాజా మయా కథం లప్స్యతే ఇతి విమనస్కతా। అకారప్రశ్లేషేణాఽవిమనాయమానయా జాతమ్, చిరకాలమాకర్ణయన్త్యైవ స్థిరచిత్తవహితచిత్తయా జాతమితి వ్యాఖ్యేయమ్। 'తత్కీర్తిసుధామ్' ఇతి పాఠః। చిరాయ నిపీయ ఇతి వా సంబన్ధః। 'అకథితం చ' (౧।౪।౫౧) ఇతి ద్వికర్మకత్వాత్ప్రచ్ఛేరప్రధానే కర్మణి నిష్ఠా, తయాభిహితత్వాన్న ద్వితీయా—చారణాః ఇతి। గుణాన్ ఇతి 'న లోకా'(౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్వితీయా। తస్థే ఇతి భావే తఙ్। పక్షే, నిపీయ తస్థే ఇత్యత్ర ముఖం వ్యాదాయ స్వపితీతివత్తుల్యకాల ఏవ ల్యప్। విమనా ఇవాచరతి ఇతి 'కర్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చ' (౩।౧।౧౧), 'అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః' (౭।౪।౨౫) ఙిత్త్వాచ్చానచ్॥౩౭॥

పూర్వశ్లోకపఞ్చకేన భైమ్యా నలే శ్రవణానురాగం ప్రతిపాద్య, ఇదానీం లిపిస్వప్నాదౌ దర్శనానురాగం ప్రతిపాదయతి—

ప్రియం ప్రియాం చ త్రిజగజ్జయిశ్రియౌ లిఖాధిలీలాగృహభిత్తి కావపి।
ఇతి స్మ సా కారువరేణ లేఖితం నలస్య చ స్వస్య చ సఖ్యమీక్షతే॥౩౮॥

ప్రియమితి॥ సా భైమీ ఇతి స్వాజ్ఞయా కారువరేణ కుశలేన లిపికర్త్రా ప్రయోజ్యేన లేఖితం నలస్య స్వస్యాత్మనశ్చ సఖ్యం రూపసామ్యమీక్షతే స్మ పశ్యతి స్మ। ఇతీతి కిమ్— హే కారువర, త్వమధిలీలాగృహభిత్తి లీలాగృహం క్రీడాగృహం తస్య భిత్తౌ (విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః) ప్రియం నాయకం ప్రియాం నాయికాం చోభౌ కావప్యనిర్దిష్టనామానౌ లిఖ। కింభూతౌ— త్రిజగజ్జయిశ్రియౌ త్రయాణాం జగతాం సమాహారస్త్రిజగత్ తజ్జయతీత్యేవంశీలా శ్రీః శోభా

యయోః। జగత్రయ్యామావామేవ సున్దరౌ ఇతి జగజ్జయిాత్యత్ర 'జిదృక్షి–' (౩।౨।౧౫౭) ఇతీనోం పుంవద్భావః॥౩౮॥

మనోరథేన స్వపతీకృతం నలం నిశి క్వ సా న స్వపతీ స్మ పశ్యతి।

అదృష్టమప్యర్థమవైభవాత్కరోతి సుప్తిర్జనదర్శనాతిథిమ్॥౩౯॥

మనోరథేనేతి॥ స్వపతీ నిద్రాణా సా భైమీ మనోరథేన వాఞ్ఛయా స్వపతీకృతమ్ అస్వపతిః స్వపతిః కృతః స్వప్రాణేశ్వరీకృతం నలం క్వ నిశి కస్యాం రాత్రౌ న పశ్యతి స్మ, అపి తు సర్వస్యామపి। దివా దృష్టస్య స్వప్నే దర్శనాత్ కదాప్యదృష్టస్య కథం దర్శనమిత్యర్థే హేతుమాహ—అదృష్టమితి। సుప్తిః స్వప్నః కదాచిదదృష్టమప్యర్థం వస్తు అదృష్టవైభవాద్ధర్మాధర్మసామర్థ్యాజ్జనదర్శనాతిథిం జనదర్శనగోచరం కరోతి। 'యదృష్టం దృశ్యతే స్వప్నేఽననుభూతం కదాపి న' ఇతి న్యాయేన జన్మాన్తరస్థానాన్తరానుభూతం సముత్పన్నసంస్కారమస్మిఞ్జన్మన్యదృష్టమప్యర్థం ధర్మాధర్మావేవ దర్శయత ఇతి భావః। చిత్రాదౌ నలదర్శనే సత్యపి సాక్షాత్తద్దర్శనాభావాదదృష్టత్వోక్తిర్యుక్తా। 'సాక్షాచ్చిత్రే తథా స్వప్నే తస్య స్యాద్దర్శనం త్రిధా' ఇతి। అత్ర తూత్తరం ప్రకారద్వయమ్॥౩౯॥

నిమీలితాదక్షియుగాచ్చ నిద్రయా హృదోఽపి వాహ్యేన్ద్రియమౌనముద్రితాత్।

అదర్శి సంగోప్య కదాప్యవీక్షితో రహస్యమస్యాః స మహన్మహీపతిః॥౪౦॥

నిమీలితాదితి॥ నిద్రయైవ సుప్త్యైవ స మహీపతిర్నలోఽస్యా భైమ్యా మహద్రహస్యమదర్శి దర్శితః। కింభూతః—కదాపి జాగ్రత్స్వప్నావస్థయోఞరపి ఏవంరూపత్వేనావీక్షితోఽదృష్టః। కిం కృత్వా— నిమీలితాన్ముద్రితాదక్షియుగాన్నేత్రద్వయాత్సంగోప్య సంయమ్య గోపయిత్వా తథా బాహ్యేన్ద్రియమౌనముద్రితాద్వాహ్యేన్ద్రియస్య చక్షురిన్ద్రియస్యైవ మౌనేన స్వవిషయగ్రహణాభావేన ముద్రితాద్రూపలక్షణస్వవిషయగ్రహణేఽశక్తాద్ధృదోఽపి మనసోఽపి సంగోప్య। అక్షియుగమనసోరపి జ్ఞాతుమదత్త్వాపీతి యావత్। చశబ్దాపిశబ్దావన్యోన్యసముచ్చయే। మహారహస్యత్వేన నిరతిశయానన్దరూపత్వేన నిద్రయా భైమ్యై సాక్షాత్ప్రదర్శిత ఇత్యర్థః। నను సుషుప్తౌ మనసోఽప్యవ్యాపారశ్చేత్తర్హి జ్ఞానం కథమ్। ఉచ్యతే—స్వప్నార్థానాం బాహ్యేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాభావాద్వాహ్యత్వాభావే సుఖాదిష్వన్తర్భావాదభావాదాభ్యన్తరత్వాభావేఽప్యదృష్టసహకృతకేవలావిద్యావృత్తిరూపసుషుప్తివిషయత్వస్య యుక్తత్వాత్, ఆత్మన ఏవ తత్రాదృష్టత్వాచ్చ। ఆత్మరూపేణ

నిత్యస్ఫురణోపపత్తేః। యద్వా—నల ఏవ భైమ్యా అనురక్తత్వాత్తత్ప్రాప్తిం వినా విషయమాత్రస్యాపి విరాగసంభవాత్సుఖాసంభవాత్ బోధానన్తరం చ 'సుఖమహమఖాప్సం న కించిదవేదిషమ్' ఇత్యనుసంధానస్య సద్భావాన్నలవిషయత్వమన్తరేణైవమనుసంధానస్యాయుక్తత్వాత్, సుషుప్త్యవస్థావశాత్ స నల ఏవ మమ నిరతిశయానన్దాత్మరూపత్వేన స్ఫురిత ఇతి బోధానన్తరం తయా జ్ఞాతమితి భావః। ఇతి యథాకథంచిత్సుషుప్త్యవస్థా వ్యాఖ్యేయా। ఏవం యథాక్రమం శ్లోకత్రయేణావస్థాత్రయేఽపి నలసాక్షాత్కారో వర్ణితః। బాలత్వాదతిగూఢత్వాన్నలవిషయోఽనురాగః కేనాపి న జ్ఞాత ఇతి తస్య మహారహస్యత్వమ్॥

వ్యాఖ్యానాన్తరం చ— పూర్వస్మిఞ్శ్లోకే స్వప్నావస్థోక్తా। 'మనోరథేన–' (నై ౦ ౧।౩౯) 'ఇతి శ్లోకేన మనోరథేన నలః పతిః కృతః తత్రైవ స్వప్నావస్థాయాం దృష్టం నలం ప్రతి స్వయమేవాహ—నిమీలితాదితి। హే నల, స ప్రసిద్ధస్త్వం పతిః స్యా భవ (ఇతి ప్రార్థనాయాం లిఙ్)। (అర్థాన్మమ)। ప్రసిద్ధస్తు పురాణాదౌ భైమీపతిర్నల ఏవ, నత్విన్ద్రాదయ ఇతీన్ద్రాదిపరిత్యాగేన తస్యైవ ప్రార్థనాయాం సంబోధనైర్హేతుమాహ—యతః హే అక్షియుగాత్, అక్షో బిభీతకో నివాసోఽస్యాస్తీత్యక్షీ, అక్షి చ తద్యుగం చ కలియుగం తస్మాదపి బాహ్య భిన్న। చోఽప్యర్థే। కింభూతాదక్షియుగాత్— నిద్రయా నిద్రాజన్యేనాజ్ఞానేన మీలితాత్తిరోహితాత్। వ్యాప్తాదిత్యర్థః। తథా, అహృదః అజ్ఞానినో జడాత్। మూర్ఖాదిత్యర్థః। తస్మాదపి బాహ్య భిన్న। కింభూతాదహృదః—ఇన్ద్రియస్య వాగ్రూపస్య మౌనం వ్యాపారాభావః తదేవ ముద్రా స్వభావో యస్య। పరస్తుతౌ మూకాదిత్యర్థః। తల్లక్షణం మాఘే (౧౬।౨౯)–'సహజాన్ధదృశః స్వదుర్నయే పరదోషేక్షణదివ్యచక్షుషః। స్వగుణోచ్చగిరో మునివ్రతాః పరవర్ణగ్రహణేష్వసాధవః॥' ఇతి। తథా హే రహస్యమ, రహస్యా అత్యన్తగోప్యా మా లక్ష్మీర్యస్య। తథా హే మహన్ మానార్హ। ఏతేషు సంబోధనేషు పదత్రయం హేతుర్యథాయథం యోజ్యమ్। కింభూతస్త్వమ్— అదర్శిసఙ్గః అం విష్ణుం పశ్యన్తీత్యేవంశీలా అదర్శినో విష్ణుభక్తాస్తైః సహ సఙ్గో మైత్రీ యస్య। పునః కింభూతః— అకదాప్యవీక్షితః, న కమ్ అకం దుఃఖం దాపయన్తీత్యేవంశీలా అకదాపినః స్వయం దుఃఖం దదతి దాపయన్తి చేత్యేవంశీలా దుష్టాస్తైరకదాపిభిః। అవీక్షితో న దృష్టః। తత్సఙ్గాదిరహిత ఇత్యర్థః। అత ఏవ మహీ సర్వదోత్సవవాన్। స్యాః ఇతి మధ్యమపురుషసామర్థ్యాత్సా భైమీ (ప్రార్థయిత్రీ) ఇతి జ్ఞాతవ్యమ్। యద్వా—కశ్చన కస్మైచిదాశిషం దదత్ప్రార్థయతే స త్వం మహీపతీ రాజా స్యా భవ ఇతి ప్రార్థనాయాం లిఙ్। యద్వా— రాజానం ప్రార్థయతే మహీపతిస్త్వం ప్రసిద్ధః స్యాః। అన్యత్పూర్వవత్। దమయన్తీసంబోధనపదాని సమానార్థాని జ్ఞాతవ్యానీత్యలమ్॥౪౦॥

అహో అహోభిర్మహిమా హిమాగమేఽప్యభిప్రపేదే ప్రతి తాం స్మరార్దితామ్।

తపర్తుపూర్తావపి మేదసాం భరా విభావరీభిర్విభరాంబభూవిరే ॥౪౧॥

అహో ఇతి ॥ అహోభిర్దివసైః కర్తృభిః హిమాగమే హేమన్తర్తావపి స్మరార్దితాం మదనపీడితాం తాం భైమీం ప్రతి లక్ష్యీకృత్య మహిమా దైర్ఘ్యం ప్రపేదే ప్రాప్తమ్। విభావరీభీ రాత్రిభిః తపపూర్తావపి నిదాఘర్తుభరేఽపి మేదసాం భరా మజ్జబాహుల్యం (లక్షణయా) స్థూలత్వం బిభరాంబభూవిరే ధృతమ్। హేమన్తతౌం దినాని హ్రస్వాని, రాత్రయో మహత్యః। గ్రీష్మేఽపి దినాని మహాన్తి, రాత్రయోఽల్పాః। విరహిత్వాదతివాహయితుమశక్యత్వాత్తాం ప్రతి విపరీతా జాతా ఇత్యర్థః। అహో విచిత్రమిత్యర్థః। అహో ఇత్యోదన్తత్వాత్ప్రగృహ్యత్వమ్। బిభరామిత్యత్ర 'భీహ్రీ-' (౬।౧।౧౯౨) ఇత్యామ్ శ్లువచ్చ॥౪౧॥

ఇదానీం నలస్యాపి తస్యామనురాగమాహ—

స్వకాన్తికీర్తివజమౌక్తికస్రజః శ్రయన్తమన్తర్ఘటనాగుణశ్రియమ్।

కదాచిదస్యా యువధైర్యలోపినం నలోఽపి లోకాదశృణోద్గుణోత్కరమ్ ॥౪౨॥

స్వకాన్తీతి। కదాచిత్ కస్మింశ్చిత్సమయే నలోఽపి లోకాల్లోకముఖాదస్యా భైమ్యా గుణోత్కరం సౌన్దర్యాదిగుణసమూహమశృణోత్। కింభూతం గుణోత్కరమ్—యువధైర్యలోపినం తరుణధైర్యలోపనశీలమ్। తథా,—స్వస్యా భైమ్యాః కాన్తికీర్తివ్రజః సౌన్దర్యవిషయో యో యశః సమూహః స ఏవ శుభ్రత్వాన్మౌక్తికమాలా తస్యా అన్తర్ఘటనా నలస్య మనసి యా ఘటనా సంబన్ధస్తస్యై గుణశ్రియం దోరకశోభాం శ్రయన్తం కుర్వాణమ్। గుణోత్కరేణ నలచేతసి తత్కాన్తికీర్తిర్గుమ్ఫితేత్యర్థః। మాలాయా అన్తర్ఘటనార్థం దోరకో భవతి। యద్వా—స్వస్య నలస్య। తద్యోగే నలరామణీయకానురూపో భైమీగుణసమూహ ఇతి భావః। మౌక్తికమితి వినయాదిత్వాత్స్వార్థే ఠక్। లోకాదితి హేతౌ పఞ్చమీ ॥౪౨॥

తమేవ లబ్ధ్వావసరం తతః స్మరః శరీరశోభాజయజాతమత్సరః।

అమోఘశక్త్యా నిజయేవ మూర్తయా తయా వినిర్జేతుమియేష నైషధమ్ ॥౪౩॥

తమేవేతి॥ తతో భైమీగుణశ్రవణానన్తరం స్మరః కామస్తమేవావసరం ప్రస్తావం లబ్ధ్వా తయా భైమ్యా కృత్వా నైషధం నలం వినిర్జేతుం పరాభవితుమియేష ఐచ్ఛత్। ఉత్ప్రేక్షతే—

మూర్త్యా శరీరిణ్యా నిజయా స్వకీయయాఽమోఘశక్త్యైవ। యతః స్వశరీరస్య యా శోభా తస్యా జయస్తేన జాతో మత్సరః క్రోధో యస్యేతి పరాజయేచ్ఛాయాః కారణమ్। జాతక్రోధో వైరీ కమప్యవసరం ప్రాప్య శక్త్యాయుధః సన్ వైరిణం పరాజేతుం ప్రక్రమతే। శోభేతి భిదాదిగణే నిపాతనాత్సాధుః॥౪౩॥

అకారి తేన శ్రవణాతిథిర్గుణః క్షమాభుజా భీమనృపాత్మజాలయః।

తదుశ్చధైర్యవ్యయసంహితేషుణా స్మరేణ చ స్వాత్మశరాసనాశ్రయః॥౪౪॥

అకారీతి॥ తేన క్షమాభుజా రాజ్ఞా నలేన భీమనృపాత్మజాలయః భీమనృపకన్యా ఆలయః స్థానమాశ్రయో యస్య ఏవంభూతో గుణః సౌన్దర్యాదిః శ్రవణాతిథిః శ్రవణగోచరోఽకారి కృతః। ఆకర్ణిత ఇత్యర్థః। ఆదరాతిశయాపూర్వత్వసూచనాయ 'అతిథి' పదమ్। స్మరేణాపి గుణః ప్రత్యఞ్చా స్వాత్మశరాసనాశ్రయః స్వాత్మనో యచ్ఛరాసనం ధనుస్తదాశ్రయ ఆధారః స్థానం యస్యైవంభూతోఽకారి। కింభూతేన—తస్య నలస్యోశ్చముత్కృష్టం ధైర్యం తస్య వ్యయో నాశస్తస్మై సంహితో ధనుష్యారోపిత ఇషుర్యేన। యదైవ భైమీగుణశ్రవణం జాతం తదైవ తస్య మదనపీడా జాతేతి భావః। 'చః' తుల్యకాలద్యోతనార్థే వా। శోభనం దృఢం యదాత్మశరాసనమితి వా॥౪౪॥

అముష్య ధీరస్య జయాయ సాహసీ తదా ఖలు జ్యాం విశిఖైః సనాథయన్ ।

నిమజ్జయామాస యశాంసి సంశయే స్మరస్త్రిలోకీ విజయార్జితాన్యపి॥౪౫॥

అముష్యేతి॥ స్మరః త్రయాణాం లోకానాం సమాహారస్త్రిలోకీ, తస్యా విజయేనార్జితాని సంపాదితాన్యపి యశాంసి కీర్తీః సంశయే సందేహే నిమజ్జయామాస। 'ఖలు' సంభావనాయామ్। త్రైలోక్యే జితేఽపి యద్యేనం జేతుం న శక్ష్యామి తర్హ్యేకస్యాజయే సర్వాపి కీర్తిర్గమిష్యతీతి శక్ష్యామి న వేతి సందేహః। కింభూతః స్మరః— తదా ధీరస్యాముష్య నలస్య జయాయ విశిస్వైర్బాణైః జ్యాం సనాథయన్ సనాథాం కుర్వన్। యోజయన్నిత్యర్థః। యతః సాహసీ హితాహితానపేక్షం యత్కర్మ తత్సాహసం తద్వాన్। అవిమృశ్యకారీత్యర్థః। విశిఖైరితి ధీరస్యైకేన జేతుమశక్యత్వాద్బహుత్వమ్। త్రైలోక్యాపేక్షయాఽస్యాతిధీరత్వముక్తమ్। 'విజయోర్జితాని' ఇతి పాఠః సాధీయాన్। జయాయేతి 'తుమర్థాత్—' (౨।౩।౧౫) ఇతి చతుర్థీ। నిమజ్జయామాసేతి మస్జేః సకారస్య 'ఝలాం జశ్ ఝశి' (౮।౪।౫౩) ఇతి యో దకారస్తస్య'— మృజ్జతీనామ్'— ఇతి నిర్దేశాచ్చుత్వమ్॥౪౫॥

అనేన భైమీం ఘటయిష్యతస్తథా విధేరవన్ధ్యేచ్ఛతయా వ్యలాసి తత్।

అమేది తత్తాదృగనఙ్గమార్గణైర్యదస్య పౌష్పైరపి ధైర్యకఞ్చుకమ్॥౪౬॥

అనేనేతి॥ అస్య నలస్య తత్ ప్రసిద్ధం తాదృగ్దుర్భేద్యమపి ధైర్యమేవ కఞ్చుకం పౌష్పైః పుష్పరూపైరప్యనఙ్గమార్గణైః కామబాణైర్యద్యస్మాదభేది విదారితమ్, తత్తస్మాత్ తథా వక్ష్యమాణభైమ్యభిలాషీన్ద్రాదిపరిత్యాజనప్రకారేణ అనేన నలేన భైమీం ఘటయిష్యతః సంగమయిష్యతో విధేర్బ్రహ్మణోఽవన్ధ్యేచ్ఛతయా అవన్ధ్యా సఫలా ఇచ్ఛా మనోరథో యస్య తస్య భావస్తత్తా సఫలేచ్ఛతా తయా వ్యలాసి విలాసితమితి వితర్కః। తత్తాదృగనఙ్గమార్గణైరిత్యేకం వా పదమ్। తైః పఞ్చసంఖ్యతయా ప్రసిద్ధైరల్పైస్తాదృగ్భిశ్చాతిమృదుశ్లక్ష్ణైః కామబాణైరితి। అఙ్గరహితస్యాపి పుష్పరూపైర్బాణైర్ధైర్య కఞ్చుకస్యామూర్తస్యాపి వస్తునో యద్విదారణం తద్బ్రహ్మసఫలేచ్ఛాయా ఏవ విలాస ఇతి, యత్తదోః క్రియావిశేషణత్వం వా। అసంభావితమపి విధీష్టం భవత్యేవేతి భావః। వ్యలాసీతి భావే చిణ్। అభేదీతి కర్మణి కర్మకర్తరి వా చిణ్। పౌష్పైః। భేదవివక్షాయాం సంబన్ధేఽణ్। స్వార్థే వా॥౪౬॥

ధైర్యభఙ్గమేవాహ—

కిమన్యదద్యాపి యదస్త్రతాపితః పితామహో వారిజమాశ్రయత్యహో।

స్మరం తనుచ్ఛాయతయా తమాత్మనః శశాక శఙ్కే స న లఙ్ఘితుం నలః॥౪౭॥

కిమన్యదితి॥ యస్య కామస్యాస్త్రైర్బాణైస్తాపితః పితామహో బ్రహ్మాఽద్యాపి వారిజం కమలమాశ్రయతి। 'అహో' ఆశ్చర్యే। బృద్ధోఽపి బ్రహ్మా కామసంతప్తః। యః స్వపితామహమప్యతివృద్ధమతిపూజ్యం శస్త్రైః పీడయతీతి సోఽన్యం పీడయతీతి కిం వాచ్యమ్। స్వభావసిద్ధం కమలాసనత్వం కామసంతప్తత్వేనోత్ప్రేక్షితమ్। లుప్తోత్ప్రేక్షా। సంతప్తాః శీతలమాశ్రయన్తే। అత ఏవ 'వారిజ' పదమ్। అన్యత్కామస్య కిం వర్ణనీయం తత్రాహ— శఙ్కే ఇతి। నల ఆత్మనః స్వస్య తనుచ్ఛాయతయా శరీరసామ్యేనేవ। యద్వా— తన్వీ ఛాయా శోభా యస్య తస్య భావస్తత్తా తయా విరహవ్యథాజనితమ్లానశోభతయా తం స్మరం లఙ్ఘితుం జేతుం న శశాక। యద్వా,—ఆత్మనః సకాశాత్ కామస్య తనుచ్ఛాయతయాల్పశోభత్వేన జేతుం నాశకత్, అపి తు శశాకైవ।

తస్యాల్పకాన్తిత్వమాత్మనోఽధికకాన్తిత్వమేవ జయ ఇత్యర్థః। పూర్వం తస్యాతిశయితం ధైర్యం వర్ణయిత్వా తన్నాశకథనం విప్రలమ్భపోషార్థమ్। లజ్జితుమితి శకియోగే తుమున్॥౪౭॥

ఉరోభువా కుమ్భయుగేన జృమ్భితం నవోపహారేణ వయస్కృతేన కిమ్।

త్రపాసరిదుర్గమపి ప్రతీర్య సా నలస్య తన్వీ హృదయం వివేశ యత్॥౪౮॥

ఉర ఇతి॥ సా తన్వీ కృశాఙ్గీ (స్వీయా) త్రపైవ సరిన్నదీ తస్యా దుర్గం ప్రాకారమపి, త్రపాసరిదేవ దుర్గం వా। ప్రతీర్య తీర్త్వా నలస్య హృదయం యద్వివేశ ప్రవిష్టా। యద్వా,—నలస్యైవ త్రపాసరిద్ దుర్గమ్। తదురోభువా వక్షస్థలగేన కుమ్భయుజేన కుచకలశయుగేన జృమ్భితం విలసితమ్। 'కిమ్' ఉత్ప్రేక్షాయామ్। కింభూతేన—నవోపహారేణ నవో నూతన ఉప సమీపగతో హారో ముక్తాహారో యస్య, ఉపహార ఉపాయనం తద్రూపేణ వా। వయసా యౌవనేన కృతం వయస్కృతం తేన। తేన లజాం త్యక్త్వా సంపన్నయౌవనా భైమీ ధ్యాతా ఇత్యర్థః। అన్యాపి కుమ్భకారకృతముపఢౌకితం కుమ్భద్వయం వక్షసి నిధాయ జలదుర్గం తీర్త్వా ప్రియసంకేతం గచ్ఛతి। 'యత్' శబ్దోఽప్యర్థః। సా తన్వ్యప్యురోభువా కుమ్భయుగేన త్రపాసరిదుర్గమపి ప్రతీర్య నలస్య హృదయమపి వివేశ, కిమితి వితర్క ఇతి వాఽన్వయః। కింభూతం దుర్గమ్—జృమ్భితమ్। అత్యుచ్చమిత్యర్థః। అన్యత్పూర్వవత్। 'ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహారస్తథోపదా' ఇత్యమరః। ఉరోభువా ఇతి భాషితపుంస్కత్వేన నుమభావః। కుమ్భయుగేనేతి కర్తరి తృతీయా॥౪౮॥

అపహ్నువానస్య జనాయ యన్నిజామధీరతామస్య కృతం మనోభువా।

అబోధి తజ్జాగరదుఃఖసాక్షిణీ నిశా చ శయ్యా చ శశాఙ్కకోమలా॥౪౯॥

అపేతి॥ మనోభువా కామేనాస్య నలస్య యద్ అనిర్వాచ్యం కృతమ్। తత్ నిశా రాత్రిః శయ్యా ఆస్తరణం చాబోధి జానాతి స్మ। కింభూతస్యాస్య—జనాయ లోకాయ నిజాం స్వకీయామధీరతామధైర్యమపడవానస్య గోపాయతః। కింభూతా నిశా శయ్యా చ— యతో జాగరదుఃఖం సాక్షాదీక్షతే సా। విదుషీత్యర్థః। తజ్జాగర ఇత్యేకం పదం వా। తథా, శశాఙ్కకోమలా చన్ద్రేణ మనోహరా। శశస్య మృగవిశేషస్యాఙ్క ఉత్సఙ్గస్తద్వన్మృద్వీ। చన్ద్రవన్మనోహరా వా। చన్ద్రేణ కర్పూరప్రక్షేపేణ మనోహరా వా। చాన్ద్రీ రాత్రిరతిదుఃసహత్వాజ్జాగరదుఃఖసాక్షిణీ శయ్యా చాత్మని విలుణ్ఠనేన। రాత్రిశయ్యావ్యతిరేకేణ కేనచిత్తద్విరహదుఃఖం న జ్ఞాతమితి భావః। జనాయేతి 'శ్లాఘహుఙ్—' (౧।౪।౩౪) ఇతి సంప్రదానత్వమ్। అబోధీతి 'దీపజన—'

(౩।౧।౬౧) ఇతి కర్తరి చిణ్। నిశా ఇతి హలన్తాద్వా టాప్। శయ్యా ఇతి 'సంజ్ఞాయాం సమజని–' (౩।౩।౯౯) ఇతి క్యపి 'అయఙ్ యి–' (౭।౨।౨౨) ఇత్యయఙ్ ॥౪౯॥

స్మరోపతప్తోఽపి భృశం న స ప్రభుర్విదర్భరాజం తనయామయాచత।
త్యజన్త్యసూఞ్శర్మ చ మానినోవరం త్యజన్తి న త్వేకమయాచితవ్రతమ్॥౫౦॥

స్మరేతి॥ భృశం స్మరోపతప్తోఽప్యతిశయేన కామపీడితోఽపి స నలో విదర్భరాజం విదర్భదేశాధిపం భీమం తనయాం కన్యాం నాయాచత। యతః,—ప్రభుః సమర్థః। అభిమానీతి యావత్। కామపీడితః స కథం న యాచితవానిత్యత ఆహ—మానినోఽభిమానినః పురుషాః శర్మ సుఖం, తథా అసూంశ్చ ప్రాణానపి త్యజన్తి। ఏతద్వయం తేషాం వరమల్పమిష్టమ్। ఏకమద్వితీయం ప్రధానమయాచితవ్రతమ్। అయాచనరూపం వ్రతం నైవ త్యజన్తీత్యర్థః। ఏతదవరం న విద్యతే వరం శ్రేష్ఠం యస్మాత్। అతిశ్రేష్ఠమిత్యర్థః। పాఠక్రమాదర్థక్రమస్య బలీయస్త్వాత్ 'శర్మ' పదస్య పూర్వమన్వయః। యద్వా,— చకారస్తుల్యకాలద్యోతనార్థః। శర్మ యథా భవతి తథాఽసూనపి త్యజన్తి। సుఖేన త్యజన్తీత్యర్థః। వరం శ్రేష్ఠమితి వ్రతవిశేషణం వా। విదర్భరాజేతి 'రాజాహః— (౫।౪।౯౧) ఇతి టచ్। యాచిర్ద్వికర్మకః। 'దైవాద్వృతే వరః శ్రేష్ఠే త్రిషు క్లీబం మునాక్ప్రియే' ఇత్యమరః॥౫౦॥

మృషావిషాదాభినయాదయం క్వచిజ్జుగోప నిఃశ్వాసతతిం వియోగజామ్।
విలేపనస్యాధికచన్ద్రభాగతావిభావనాచ్చాపలలాప పాణ్డుతామ్॥౫౧॥

మృషేతి॥ అయం నలః క్వచిత్కస్మింశ్చిద్వస్తుని విషయే మృషావిషాదాభినయాత్ 'తద్వస్తు గతమ్' ఇతి మిథ్యాస్వేదప్రకటనాద్వియోగజాం విరహజనితాం నిఃశ్వాసతతిం నిఃశ్వాసపరమ్పరాం జుగోప విరోధత్తే స్మ। తథా,— విలేపనస్య చన్దనస్యాధికశ్చన్ద్రభాగః కర్పూరాంశో యస్మింస్తస్య భావస్తత్తా, తస్యా విభావనాజ్జ్ఞాపనాత్ప్రకటీకరణాద్వియోగజాం పాణ్డుతాం చాపలలాప। అద్య చన్దనమధ్యే కర్పూరోఽధికో జాత స్తేనాఙ్గపాణ్డుత్వం న త్వన్యత్కారణమ్। విషమత్తీతి విషాదః శివః తస్యాభినయాద్, నిఃశ్వాసానుపదం శివశివేతి నామోచ్చారణాద్వా జుగోప। 'ఘనసారశ్చన్ద్రసంజ్ఞః కర్పూరః' ఇత్యమరః॥౫౧॥

శశాక నిహ్నోతుమయేన తత్ప్రియామయం బభాషే యదలీకవీక్షితామ్।

సమాజ ఏవాలపితాసు వైణికైర్ముమూర్చ్ఛ యత్పఞ్చమచ్మూర్చనాసు చ॥౫౨॥

శశాకేతి॥ అయం నలోఽలీకవీక్షితాం మోహేన మిథ్యైవ వీక్షితాం ప్రియాం భైమీం ప్రతి యత్కించిద్వభాషే, తదయేన దైవేన నిహ్నోతుం గోపాయితుం శశాక। వైణికైర్వీణావాదనకుశలైః పఞ్చమరాగస్య మూర్చ్ఛనాస్వాలపితాసు పునః పునర్గీతాసు సతీషు సమాజ ఏవ సభాయామేవ యన్మమూర్చ్ఛ, తదపి అయేన రాగమూర్చ్ఛనాజనితసుఖానుభవవ్యాజేన నిహోతుం శశాక। మూర్చాప్యపలపితేత్యర్థః। సప్తానాం స్వరాణామారోహావరోహౌ మూర్చ్ఛనాః। తాస్త్వేకవింశతిః। అథ చ ప్రియాం ప్రతి 'అయే భైమీ' ఇతి సమాజే బభాషే తత్ నిహోతుం న శశాక ఇతి కాకుః। శశాకైవ। శబ్దాన్తరాన్తర్భూతత్వాద్వచనమపలపితమ్। యద్వా,—వైణికైః పఞ్చమరాగమూర్చ్ఛనాసు గాతుం ప్రారబ్ధాసు సమాజ ఏవ సభైవ ముమూర్చ్ఛ। యేన నలకృతభైమీసంబోధనమాకర్ణనీయం స సమాజ ఏవ మూర్చ్ఛ ప్రాప। యద్వా,— యత్కించిద్వభాషే, తద్ అయే కామాయ నిహ్నోతుం న శశాక, సమాజాయ త్వపలపితుం సమర్థోఽభూత్। యతః

సమాజ ఏవ ముమూర్చ్ఛ। ఇః కామః తస్మై కామాయ। 'అయే క్రోధే విషాదే చ సంభ్రమే స్మరణేఽపి చ', 'ఇః కామే పరుషోక్తౌ చ' ఇతి విశ్వః। 'అయః శుభావహో విధిః', 'వీణావాదస్తు వైణికః' ఇత్యమరః। రాగప్రకటీకరణమాలపితమ్। పశువ్యతిరిక్తసమూహవాచిత్వాత్సమాజ ఇత్యత్ర ఘఞ్। వైణికైరితి 'శిల్పమ్' (౪।౪।౫౫) ఇతి ఠక్। మూచ్ఛోన్మాదావుక్తౌ॥౫౨॥

అవాప సాపత్రపతాం స భూపతిర్జితేన్ద్రియాణాం ధురి కీర్తితస్థితిః।

అసంవరే శంబరవైరివిక్రమే క్రమేణ తత్ర స్ఫుటతాముపేయుషి॥౫౩॥

అవాపేతి॥ స భూపతిః సాపత్రపతామవాప। అన్యతో లజ్జాపత్రపా తయా సహ వర్తమానః సాపత్రపః తస్య భావస్తత్తా తాం ప్రాప। కింభూతః— యతో జితేన్ద్రియాణాం మధ్యే ధుర్యాగ్రే ప్రథమతః కీర్తితా స్తుతా స్థితిర్మర్యాదా యస్య। విరహవ్యథా లోకేనాపి జ్ఞాతేతి సలజ్జోఽభూదిత్యర్థః। కస్మిన్సతి తత్ర సమాజే సభామధ్యేఽసంవరే నిరోద్ధుమశక్యేఽగోప్యే శంబరవైరీ కామస్తస్య విక్రమే క్రమేణ పరిపాట్యా స్ఫుటతాం ప్రాకట్యముపేయుషి ప్రాప్తే సతి। అసంవరే ఇత్యత్ర 'ప్రహవృదృనిశ్చి–' (౩।౩।౫౮) ఇత్యప్॥౫౩॥

అలం నలం రోద్ధుమమీ కిలాభవన్గుణా వివేకప్రముఖా న చాపలమ్।

స్మరః స రత్యామనిరుద్ధమేవ యత్సృజత్యయం సర్గనిసర్గ ఈదృశః॥౫౪॥

అలమితి॥ అమీ వివేకప్రముఖా వివేకాదయో గుణా నలమిదం పూర్వోక్తం చాపలం రోద్ధుమావరితుమలం సమర్థా నాభవన్। నలస్య చాపలం రోద్ధుం న సమర్థా ఇత్యర్థః। కిల నిశ్చయేన। యద్యతః స ప్రసిద్ధః స్మరో రత్యామనురాగే సతి పురుషమనిరుద్ధమేవ చపలమేవ సృజతి కరోతి। అయమేతాదృక్సర్గనిసర్గః సృష్టినిర్ణయః స్వభావో వా। అయమేవ నిశ్చయ ఇత్యర్థః। అనురాగే సతి సర్వోఽపి చఞ్చలో భవతీత్యర్థః। వివేకస్యాపి కిమపి న చలతీత్యర్థః। యద్వా,— స్మరో రత్యాం సంభోగేఽనిరుద్ధం నివారయితుమశక్యం చాపలమిత్యర్థః। అయమీదృశః కామేన సృజ్యమానస్య ప్రస్తుతత్వాచ్చాపలస్య స్వభావః। అథ చ— మదనః ప్రద్యుమ్నాఖ్యో రత్యాం స్వప్రియాయామనిరుద్ధనామానమేవ పుత్రం జనయతీతి యత్, అయమీదృశోఽనాదిః సర్గస్వభావః। హేయోపాదేయవిచారో వివేకః। నలమితి షష్ఠ్యర్థే సప్తమ్యర్థే వా ద్వితీయా, రుధేర్ద్వికర్మకత్వాత్। 'స్వభావశ్చ నిసర్గశ్చ' ఇత్యమరః। రోద్ధుమిత్యలంయోగే

'పర్యాప్తివచనేషు—' (౩।౪।౬౬) ఇతి తుమున్॥౫౪॥

అనఙ్గచిహ్నం స వినా శశాక నో యదాసితుం సంసది యత్నవానపి।

క్షణం తదారామవిహారకైతవాన్నిషేవితుం దేశమియేష నిర్జనమ్॥౫౫॥

అనఙ్గేతి॥ స నలో యదా యస్మిన్సమయే విరహచిహ్నాపలాపవిషయే యత్నవానపి సన్ సంసది సభాయామనఙ్గచిహ్నం పాణ్డుత్వకృశత్వగోత్రస్ఖలనాది కామచిహ్నం వినా క్షణమప్యాసితుం స్థాతుం నో శశాక న సమర్థోఽభూత్ తదా తస్మిన్సమయే ఆరామ ఉపవనే విహారః క్రీడా తస్యాః కైతవాద్వ్యాజేన నిర్జనం దేశముద్యానదేశం నిషేవితుం సేవితుమియేష ఐచ్ఛత్। క్షణముత్సవరూపం, నిర్జనత్వాద్దేశవిశేషణం వా। యత్తదితి కారణార్థం వా। 'కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణః' ఇత్యమరః। చిహ్నమితి 'పృథగ్వినా—' (౨।౩।౩౨) ఇతి ద్వితీయా। క్షణమితి పక్షే 'కాలాధ్వనోః—' (౨।౩।౫) ఇతి ద్వితీయా॥౫౫॥

అథ శ్రియా భర్త్సితమత్స్యలాఞ్ఛనః సమం వయస్యైః స్వరహస్యవేదిభిః।

పురోపకణ్ఠోపవనం కిలేక్షితా దిదేశ యానాయ నిదేశకారిణః॥౫౬॥

అథేతి॥ అథానన్తరం స నలో యానాయ యానమానేతుం నిదేశకారిణో భృత్యాన్ దిదేశాజ్ఞాపయామాస। కింభూతః—విరహవ్యథావ్యథితోఽపి శ్రియా కాన్త్యా సురూపత్వాద్ధృతిస్తితస్తిరస్కృతో మత్స్య లాఞ్ఛనః కామో యేన। విరహవ్యథాగోపనార్థమఙ్గీకృతశోభత్వాద్వా జితకామః। తథా, స్వరహస్యవేదిభిః స్వామ్యభిప్రాయజ్ఞైర్ద్విత్రైర్వయస్యైః సఖిభిః సమం సహ పురోపకణ్ఠోపవనం నగర నికటస్థముద్యానమ్। 'కిల' ఇత్యలీకమ్। ఈక్షితా ఈక్షమాణః। కామచిహ్నాపహ్నవే తాత్పర్యం, న తు వనవిలోకన ఇతి కిలేత్యుక్తమ్। ఉపకణ్ఠమ్। సామీప్యేఽవ్యయీభావః। 'పూరణగుణ–' (౨।౨।౧౧) ఇత్యవ్యయేన సహ సమాసనిషేధాత్పురముపకణ్ఠం యస్యేతి బహువ్రీహిః। కేచిదస్మిన్సూత్రే పూర్వోత్తరసాహచర్యాత్కృతవ్యయస్యైవాయం నిషేధో, న త్వవ్యయమాత్రస్యేత్యాహుః। తన్మతే పురస్యోపకణ్ఠమితి షష్ఠీతత్పురుషోఽపి। వనమ్ తృనా యోగే షష్ఠ్యభావః। యానాయేతి 'క్రియార్థోపపదస్య—' (౨।౩।౧౪) ఇతి చతుర్థీ॥౫౬॥

అమీ తతస్తస్య విభూషితం సితం జవేఽపి మానేఽపి చ పౌరుషాధికమ్॥

ఉపాహరన్నశ్వమజస్రచఞ్చలైః ఖురాఞ్చలైః క్షోదితమన్దురోదరమ్॥౫౭॥

అమీ ఇతి॥ తతస్తదాజ్ఞానన్తరమమీ భృత్యాస్తస్య నలస్యాశ్వముపాహరన్నానిన్యుః। అశ్వవిశేషణాని—సితం శ్వేతమ్। విభూషితం విశేషేణాలంకృతమ్। జవేఽపి వేగేఽపి పౌరుషేణ బలేనాధికమ్। మానేఽపి పరిమాణేఽపి పౌరుషం పురుషప్రమాణం తస్మాదధికమ్। అజస్రం చఞ్చలైః ఖురాశ్చలైః ఖురాగ్రైః ప్రయోజ్యైః క్షోదితం చూర్ణాంకారితం మన్దురాయా వాజిశాలాయా ఉదరం మధ్యం యేన। 'ఖురైః స్వనన్యః పృథివీమశ్వో లోకోత్తరః స్మృతః' ఇతి శాలిహోత్రే। విభూషితమ్ వీనాం పక్షిణాం భువి స్థాన ఉషితమ్। వేగవశాదాక్రమణవశాద్వా గగనగామినమితి వా। 'సితమ్' ఇత్యనేన కఫప్రకృతిత్వమ్। తేనాతిబలవత్త్వసహిష్ణుత్వాదిలక్షణం సూచితమ్। 'ఊర్ధ్వవిస్తృతదోఃపాణినృమానే పౌరుషం త్రిషు', 'వాజిశాలా తు మన్దురా' ఇత్యమరః। 'పురుష' శబ్దాత్ పక్షే భావే యువాదిత్వాదణ్। పరిమాణే 'పురుషహస్తిభ్యామణ్ చ' (౫।౨।౩౮) ఇత్యణ్। క్షోదితమితి హేతుమణ్ణ్యన్తాన్నిష్ఠా। కర్తరి చ తృతీయా, కరణే వా॥౫౭॥

(ఇతః సప్తభిః కులకమ్)

అథాన్తరేణావటుగామినాధ్వనా నిశీథినీనాథమహఃసహోదరైః।
నిగాలగాద్దేవమణేరివోత్థితైర్విరాజితం కేసరకేశరశ్మిభిః॥౫౮॥

అథేతి॥ అథానన్తరం స నలః హయమారురోహేతి సప్తమశ్లోకేనాన్వయః। అశ్వవిశేషణాని। కింభూతం హయమ్—స్కన్ధప్రరూఢాః కేశాః కేసర కేశాస్తేషాం, రశ్మిభిః తల్లక్షణైరేవ కిరణైర్వా విరాజితమ్। కింభూతైః—నిగాలగాద్ గలప్రదేశే వర్తమానాల్లక్షణభూతాద్దేవమణేః దేవమణినామ్నో దక్షిణావర్తాదవటుగామినా ఆన్తరేణ కణ్ఠమధ్యవర్తినాధ్వనా మార్గేణోత్థితైః నిఃసృతైరివ। తథా,—ఉజ్జ్వలత్వాత్ నిశీథినీ రాత్రిస్తస్యా నాథశ్చన్ద్రస్తస్య మహాంసి కిరణాస్తేషాం సహోదరైః సదృశైః। ప్రాయేణ సహోదరాః సరూపా భవన్తీతి సారూప్యం లక్ష్యతే। అథ చ దేవమణిః కౌస్తుభః, చన్ద్రశ్చ। సముద్రాదుత్పన్నత్వాదుభయోః సహోదరత్వేమ్। కేసరకేశరశ్మిభిరుపలక్షితమ్। విరాజితం వీనాం పక్షిణాం రాజా విరాజో గరుడః తద్వదాచరితమ్। 'నిగాలస్తు గలోద్దేశే', 'అవటుర్ఘాటా కృకాటికా' ఇత్యమరః। 'దేవమణిః శివేఽశ్వస్య కణ్ఠావర్తే చ కౌస్తుభే' ఇతి విశ్వః। సహోదరైరితి 'వోపసర్జనస్య' (౬।౩।౮౨) ఇతి వైకల్పికత్వాత్సాదేశాభావః॥౫౮॥

అజస్రభూమీతటకుట్టనోత్థితైరుపాస్యమానం చరణేషు రేణుభిః।
రయప్రకర్షాధ్యయనార్థమాగతైర్జనస్య చేతోభిరివాణిమాఙ్కితైః॥౫౯॥

అజస్రేతి॥ రేణుభిశ్చరణేషూపాస్యమానం సేవ్యమానమ్। కింభూతై రేణుభిః—అజస్రం నిరన్తరం భూమీతటకుట్టనం ధరాతలచూర్ణనం తేనోత్థితైః। కైరివ—అణిమా అణుపరిమాణత్వం తేనాఙ్కితైర్యుక్తైర్జనస్య లోకస్య చేతోభిరివాన్తఃకరణైరివ।' అణుపరిమాణం మనః' ఇతి। కింభూతైశ్చేతోభిః—రయప్రకర్షస్య వేగాతిశయస్యాధ్యయనార్థం పఠనార్థమాగతైః। తద్వేగం ప్రేక్షతాం లోకానాం చేతోభిర్వేగాతిశయాధ్యయనార్థమాగతైరివేత్యుత్ప్రేక్షా। ఇతి మనసోఽపి సకాశాదశ్వస్య వేగాతిశయో ద్యోత్యతే। అథ చ శిష్యో గురుచరణయోరుపాస్తే। అజస్రభూమీతటకుట్టనముత్తమాశ్వజాతిః। భూమీతి 'కృదికారాదక్తినః' (గం సూం ౫౦) ఇతి ఙీష్। అణిమా మఞ్జివత్॥౫౯॥

చలాచలప్రోథతయా మహీభృతే స్వవేగదర్పానివ వక్తుముత్సుకమ్।
అలం గిరా వేద కిలాయమాశయం స్వయం హయస్యేతి చ మౌనమాస్థితమ్॥౬౦॥

చలాచలేతి॥ చలాచలోఽతిచఞ్చలః ప్రోథ ఓష్ఠాగ్రం నాసాపుటం వా యస్య తస్య భావస్తత్తా తయా మహీభృతే నలాయ స్వకీయవేగవిషయే దర్పాద్గర్వాన్వక్తుముత్సుకమివోత్కణ్ఠితమివ। తర్హి కిమితి నోక్తవానిత్యాశఙ్క్యాహ— 'కిల' ప్రసిద్ధౌ। అయం నలో హయస్యాశయమభిప్రాయం స్వయమాత్మనైవ వేద జానాతి కిల, అతో గిరా వాచా అలం పూర్యతామితి హేతోరివ మౌనమాస్థితమ్। 'చలాచలప్రోథత్వమశ్వజాతిః'। జ్ఞాతురగ్రే స్వయం స్వగుణం వక్తుమనుచితమిత్యర్థః। చలాచల ఇతి 'చరిచలిపతివదీనాం ద్విర్వచనమాక్చాభ్యాసస్య' (వా౦ ३४३०) ఇతి ద్విత్వమాగాగమశ్చ। 'అభ్యాసకార్యమనచి' ఇతి వక్తవ్యాద్, ఆగమదీర్ఘసామర్థ్యాద్వా, 'హలాదిః శేషః' (౭।౪।౬౦) న। మహీభృతే 'క్రియయా యమభిప్రైతి సః—'(వా౦ ౧౦౮౫) ఇతి సంప్రదానత్వమ్। గిరేతి వారణార్థయోగే తృతీయా। వేద ఇతి 'విదో లటో వా' (३।४।౮३) ఇతి ణల్॥౬౦॥

మహారథస్యాధ్వని చక్రవర్తినః పరానపేక్షోద్వహనాద్యశఃసితమ్।

రదావదాతాంశుమిషాదనీదృశాం హసన్తమన్తర్బలమర్వతాం రవేః॥౬౧॥

మహారథస్యేతి॥ మహారథస్యాయుతయోధినః చక్రవర్తినః సార్వభౌమస్య నలస్యాధ్వని మార్గే ఆకాశగామిత్వేన న విద్యతేఽపేక్షా యస్యాం క్రియాయామితి పరేషామన్యేషామశ్వానామనపేక్షయానాశ్రయేణ యదుద్వహనం తస్మాజ్జాతం యద్యశస్తేన యశసా సితం శ్వేతమ్। అత ఏవ రదానాం దన్తానామవదాతా నిర్మలా యేఽశవః కిరణాస్తేషాం మిషాద్ అనీదృశాం పరానపేక్షోద్వహనాసమర్థానాం రవేః సూర్యస్యార్వతామశ్వానాం బలం అన్తర్ముఖమధ్యే హసన్తమ్। సూర్యాశ్వాః పరాపేక్షోద్వహనాః నాహం తథా ఇత్యుపహాసస్తేషామ్। యద్వా, పరానపేక్షోద్వహనాత్సూర్యాశ్వానాం బలం దన్తోజ్జ్వలకిరణవ్యాజాదన్తర్హసన్తమిత్యన్వయః। స్వాభావికం శ్వేతత్వం యశోహేతుత్వేనోత్ప్రేక్షితమ్। సూర్యాశ్వానాం నీలవర్ణత్వాత్॥౬౧॥

సితత్విషశ్చఞ్చలతాముపేయుషో మిషేణ పుచ్ఛస్య చ కేసరస్య చ।

స్ఫుటం చలచ్చామరయుగ్మచిహ్నైరనిహ్నువానం నిజవాజిరాజతామ్॥౬౨॥

సితేతి॥ సితా శ్వేతా త్విట్ దీప్తిర్యస్య తస్య చఞ్చలతాం చాపల్యముపేయుషః ప్రాప్తస్య పుచ్ఛస్య చ కేసరస్య స్కన్ధకేశసమూహస్య చ మిషేణ వ్యాజేన చలఞ్చఞ్చలం

చామరయుగ్మం తస్య చిహ్నైః కృత్వా నిజవాజిరాజతాం వాజినాం రాజా వాజిరాజః, తస్య భావస్తత్తా, నిజస్యాత్మనో వాజిరాజతా తామనిహ్నువానం ప్రకటయన్తమితి స్ఫుటముత్ప్రేక్షే। రాజా హి శ్వేతచామరద్వయేన వీజ్యతే। చలనక్రియాపేక్షయా చిహ్నైరితి బహువచనమ్। చిహ్నైనరితి తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాద్భావే 'ల్యుట్ చ' (౩।౩।౧౧౫) ఇతి ల్యుట్॥౬౨॥

అపి ద్విజిహ్వాభ్యవహారపౌరుషే ముఖానుషక్తాయతవల్గువల్గయా।

ఉపేయివాంసం ప్రతిమల్లతాం రయస్మయే జితస్య ప్రసభం గరుత్మతః॥౬౩॥

అపీతి॥ రయస్మయే వేగగర్వే ప్రసభం బలాత్కారేణ జితస్య గరుత్మతో గరుడస్య ద్విజిహ్వాః సర్పాస్తేషామభ్యవహారో భక్షణం తస్మాద్యత్పౌరుషం తస్మిన్నపి ముఖేఽనుషక్తా లగ్నా ఆయతా దీర్ఘా వల్గుః సున్దరీ యా వల్గా ప్రగ్రహస్తయా కృత్వా ప్రతిమల్లతాం ప్రతిభటత్వముపేయివాంసం ప్రాప్తవన్తమ్। వల్గాప్రాన్తా హి సర్పపుచ్ఛసదృశా దృశ్యన్తే। పూర్వం వేగదర్పవిషయే జితః, అధునా సర్పభక్షణపౌరుషేఽపి। వల్గా కాన్యకుబ్జభాషాయాం 'వాగ' ఇతి ప్రసిద్ధా॥౬౩॥

స సిన్ధుజం శీతమహఃసహోదరం హరన్తముచ్చైఃశ్రవసః శ్రియం హయమ్।

జితాఖిలక్ష్మాభృదనల్పలోచనస్తమారురోహ క్షితిపాకశాసనః॥౬౪॥

స ఇతి॥ సిన్ధుజం సిన్ధుదేశోద్భవమ్। శీతమహాశ్చన్ద్రస్తస్య సహోదరం తుల్యమ్। ఉచ్చైఃశ్రవస ఇన్ద్రాశ్వస్య శ్రియం శోభాం హరన్తం తత్సదృశమ్। కింభూతో నలః—జితా అఖిలాః సమస్తాః క్ష్మాభృతో రాజానో యేన। తథా, అనల్పే మహతీ లోచనే యస్య సః। యద్వా,—అనల్పం లోచనం జ్ఞానం యస్య। తథా క్షితౌ పృథివ్యాం పాకశాసన ఇన్ద్ర ఇవ। క్షితౌ పాకం పచిక్రియాం శాస్త్యుపదిశతి సూపశాస్త్రప్రణేతృత్వాత్। ఉచ్చైఃశ్రవా అపి సముద్రజః, స చన్ద్రభ్రాతా తం యథా జితసమస్తశైలః సహస్రలోచనశ్చ ఇన్ద్ర ఆరోహతి తం హయమారురోహేతి। 'సిన్ధుజమ్' ఇత్యనేనాశ్వశాస్త్రోక్తచతుఃపఞ్చాశదుత్తమకులమధ్యజత్వం బలిత్వం మహాకాయత్వం చ సూచితమ్। కులకమ్॥౬౪॥

నిజా మయూఖా ఇవ తీక్ష్ణదీధితిం స్ఫుటారవిన్దాఙ్కితపాణిపఙ్కజమ్।

తమశ్వవారా జవనాశ్వయాయినం ప్రకాశరూపా మనుజేశమన్వయుః॥౬౫॥

నిజా ఇతి॥ అశ్వవారా అశ్వసాదినస్తం మనుజేశం రాజానం నలమన్వయురనుజగ్ముః। కింభూతా అశ్వవారాః—నిజాః స్వకీయాః। కింభూతం నలమ్—స్ఫుటం ప్రకటం లక్షణభూతాని రేఖారూపాణి యాన్యరవిన్దాని తైరఙ్కితం చిహ్నితం పాణిపఙ్కజం యస్య తం। తథా—జవనో వేగవాన్ యోఽశ్వస్తేన యాతీత్యేవంశీలమ్। కే కమివ—నిజాః సహజా మయూఖాః కిరణాస్త్వీక్ష్ణదీధితిం సూర్యమివ। సూర్యవిశేషణమేవ వా। స్ఫుటేతి। 'కమలపాణిః సూర్యః' ఇత్యాగమాత్। సూర్యోఽపి జవనైరశ్వైర్యాతి। మయూఖా యథా సదా సూర్యసహచారిణః, తథాశ్వవారా అపి। తేన తేషాం స్వరహస్యవేదిత్వముక్తమ్। 'జవనస్తు జవాధికః' ఇత్యమరః। 'ప్రకాశోఽతిప్రసిద్ధే స్యాత్ప్రకాశాతయోః స్ఫుటే' ఇతి విశ్వః। మీనాతి హినస్తి తమ ఇతి మయూఖః, 'మీనాతేరూఖః' ఇత్యౌణాదిక ఊఖప్రత్యయః। అశ్వాన్వృణ్వతే ఇత్యశ్వవారాః 'కర్మణ్యణ్' (౩।౨।౧)। 'జుచఙ్క్రమ్య-' (౩।౨।౧౫౦) ఇతి యుచి జవనః॥౬౫॥

చలన్నలంకృత్య మహారయం హయం స్వవాహవాహోచితవేషపేశలః।

ప్రమోదనిఃస్పన్దతరాక్షిపక్ష్మభిర్వ్యలోకి లోకైర్నగరాలయైర్నలః॥౬౬॥

చలన్నితి॥ నగరాలయైః నగరమ్ ఆలయః స్థానం యేషాం తైర్నగరవాసిభిర్లోకైర్నలో వ్యలోకి ఖేచ్ఛయా దృష్టః। కింభూతః— మహారయమతిశయితవేగం హయమశ్వం స్వాధిష్ఠానేనాలంకృత్య చలన్మధ్యేమార్గం గచ్ఛన్। పునః కింభూతః—స్వస్య వాహోఽశ్వస్తల్లక్షణో వాహో వాహనం తస్యోచితో వేషోఽలంకారాదిస్తేన పేశలో రమణీయః। యద్వా,— వాహవాహస్యాశ్వవారస్య। యద్వా,—వాహస్యాశ్వస్య వాహే సంచారణే ఉచితో వేషో నేపథ్యమ్। కింభూతైర్లోకైః— ప్రమోదేనాతిశయితానన్దేన నిఃస్పన్దతరాణ్యక్షిపక్ష్మాణి నేత్రపక్ష్మాణి యేషాం తైః। నిర్నిమేషం సాదరావలోకనం కుర్వద్భిరిత్యర్థః। 'మహారయమ్' ఇత్యనేనాష్టభిర్మాత్రాభిర్ధనుః శతమాత్రభూలవనసామర్థ్యం సూచితమ్। 'వాహస్తు మీనభేదే వృషే హయే' ఇతి విశ్వః। 'పేశల: సున్దరో దక్షః' ఇతి చ। 'నిస్పంద' ఇతి పాఠః। నగాః సన్త్యస్మిన్నితి నగరమ్। 'ఊషసుషి–' (౫।౨।౧౦౭) ఇత్యత్ర 'నగపాంసుపాణ్డు–' (వాం ౩౧౯౯) ఇతి వచనాత్ రః॥౬౬॥

క్షణాదథైష క్షణదాపతిప్రభః ప్రభఞ్జనాధ్యేయజవేన వాజినా।

సహైవ తాభిర్జనదృష్టివృష్టిభిర్బహిః పురోఽభూత్పురుహూతపౌరుషః॥౬౭॥

క్షణాదితి॥ అథానన్తరమేష నలః వాజినాశ్వేన తాభిర్నందదృష్టివృష్టిభిః సహైవ క్షణానిమేషమాత్రేణ పురో నగరాద్బహిరభూత్। కింభూతో నలః—క్షణదా రాత్రిస్తస్యాః పతిశ్చన్ద్రః తద్వత్ప్రభా యస్య। తథా పురుహూత ఇన్ద్రస్తద్వత్పౌరుషం సామర్థ్యం యస్య। కీదృశేన వాజినా—ప్రభఞ్జనేన వాయునాధ్యేయోఽధ్యేతవ్యో జవో వేగో యస్మాత్। క్షణాదితి విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయమ్। 'అపపరిబహిః–' (౨।౧।౧౨) ఇతి పఞ్చమీసమాసవిధానాదేవ జ్ఞాపకాద్బహిర్యోగే పఞ్చమీ॥౬౭॥

తతః ప్రతీచ్ఛ ప్రహరేతి భాషిణీ పరస్పరోల్లాసితశల్యపల్లవే।

మృషామృధం సాదిబలే కుతూహలాన్నలస్య నాసీరగతే వితేనతుః॥౬౮॥

తత ఇతి॥ తతః పురనిర్గమానన్తరం నాసీరం సేనాముఖం గతే ప్రాప్తే నలస్య సాదిబలేఽశ్వారోహసైన్యే కుతూహలాత్కౌతుకాదత ఏవ మృషా అలీకం మృధం యుద్ధం వితేనతుశ్చక్రతుః। కింభూతే బలే—హే శూర, త్వం ప్రతీచ్ఛ మదీయం శస్త్రం స్వాఙ్గే గృహాణ, ప్రహర మయి ప్రహారం కుర్వితి భాషిణీ వదన్తీ। తథా, —పరస్పరస్యోపర్యుల్లాసితా ఉద్ఘూర్ణాః నతు క్షిప్తాః శల్యానాం శస్త్రాణాం పల్లవాః ప్రాన్తా యాభ్యామ్। అత ఏవ మృషా। పల్లవః ప్రాన్తవాచీ వస్త్రపల్లవవత్। నలస్య కౌతూహలాదితి వా। శల్యం సతోమరం శస్త్రమ్। 'సేనాముఖం తు నాసీరమ్' ఇత్యమరః। పరస్పరేత్యత్ర కస్కాదిత్వాత్సః॥౬౮॥

ప్రయాతుమస్మాకమియం కియత్పదం ధరా తదమ్భోధిరపి స్థలాయతామ్।

ఇతీవ వాహైర్నిజవేగదర్పితైః పయోధిరోధక్షమముద్ధతం రజః॥౬౯॥

ప్రయాతుమితి॥ నిజేన స్వకీయేన వేగేన జవేన ప్రయోజకేన దర్పితైర్గర్వం ప్రాపితై ర్వాహైరశ్వైరితీవ మనసి ధృత్వా ఇతి హేతోర్వా రజ ఉద్ధతముత్థాపితమ్। ఇతీతి కిమ్— ఇయం ధరా పృథివ్యస్మాకం ధావతామశ్వానాం కియత్పదం స్యాత్, అపి తు ద్విత్రాణి పదాని భవిష్యన్తీతి। యస్మాదత ఏవ ప్రయాతుం ప్రకర్షేణ యాతుం గన్తుమమ్భోధిరపి సముద్రోఽపి స్థలాయతాం స్థలమివాచరతు భవతు। కింభూతం రజః— పయోధేః సముద్రస్య రోధః పూరణం తత్ర క్షమం సమర్థమ్। 'ప్రయాతుమ్' ఇత్యస్య 'స్థలాయతామ్' ఇత్యనేన సంబన్ధః। దర్పితైరితి ణ్యన్తాన్నిష్ఠా। అన్యథా శ్యన్వికరణస్య దృప్త ఇతి స్యాత్। శబ్వికరణస్య తు దృపిత ఇతి॥౬౯॥

హరేర్యదక్రామి పదైకకేన స్వం పదైశ్చతుర్భిః క్రమణేఽపి తస్య నః।

త్రపా హరీణామితి నమ్రితాననైర్న్యవర్తి తైరర్ధనభఃకృతక్రమైః॥౨౦॥

హరేరితి॥ ఇతి విచార్య హేతోర్వా నమ్రితాననైః నమ్రితం నమ్రీకృతమాననం ముఖం యైః అర్ధేన పూర్వార్ధేన నభస్యన్తరిక్షే కృతః క్రమః పాదవిక్షేపో యైస్తైరశ్వైర్న్యవర్తి నివృత్తమ్। అర్ధే నభసీతి వా। ఇతీతి కిమ్—యత్ స్వం నభో హరేర్విష్ణోరేకకేనాసహాయేన పదా చరణేనాక్రామ్యాక్రాన్తం తస్య స్వస్య నభసశ్చతుర్భిరేవ పదైశ్చరణైః క్రమణ ఆక్రమణే నోఽస్మాకం హరీణామశ్వానామ్। అథవా విష్ణూనామ్। బహూనామస్మాకం త్రపా లజ్జా భవిష్యతీతి। యస్మాదస్మజ్జాతీయేనైకేన హరిణా ఏకేనైవ పాదేన యదాక్రాన్తం నభస్తస్య బహుభిరస్మాభిర్బహుభిః పదైరాక్రమణే నోఽస్మాకం మహతీ లజ్జా కథం న స్యాదితి హరిశబ్దచ్ఛలేన లుప్తోత్ప్రేక్షా। సలజ్జశ్చ నమ్రముఖో భవతి। అర్ధనభఃకృతక్రమైరిత్యనేన గతేరుత్తమత్వం సూచితమ్। తేన సాదినామానన్దోఽరీణాం మీతిశ్చ। 'నోదాత్తోపదేశస్య మాన్తస్యానాచ మేః' (౭।౩।౩౪) ఇతి వృద్ధినిషేధాత్ అక్రామి ఇతి చిన్త్యమ్। 'సకృద్బద్ధమబద్ధం భవతి, ద్విర్బద్ధం సుబద్ధం భవతి' ఇతి తదో దావచనజ్ఞాపితయా పరిభాషయా వృద్ధినిషేధస్యానిత్యత్వమాశ్రిత్య కథం చిత్పరిహరణీయమ్। యదా తు 'తదో దా చ' ఇత్యత్ర స్వరార్థం దా ఇతి ప్రత్యయ ఇతి పక్షస్తదైతస్యాః పరిభాషాయా నిర్మూలత్వాచ్చిన్త్యమేవ। యద్వా,— 'ప్రాగ్దిశో—'(౫।౩।౧) ఇతి థమో విభకిత్వాత్ 'న విభక్తౌ—'(౧।౩।౪) ఇత్యనేనైవ మకారస్యేత్సంజ్ఞానిషేధే సిద్ధే 'ఇదమస్థముః' (౫।౩।౨౪) ఇత్యుకారోచ్చారణం వ్యర్థం సదేతస్యాః పరిభాషాయా మూలమితి జ్ఞేయమ్। గత్యన్తరం వా గవేషణీయమ్। పదేతి 'పద్దన్నో—' (౬।౧।౬౩) ఇతి పదాదేశః। ఏకకేనేతి 'ఏకాదాకినిచ్చ—' (౫।౩।౫౨) ఇతి చకారాత్కన్॥౨౦॥

చమూచరాస్తస్య నృపస్య సాదినో జినోక్తిషు శ్రాద్ధాతయేవ సైన్ధవాః।

విహారదేశం తమవాప్య మణ్డలీమకారయన్ భూరితురంగమానపి॥౨౧॥

చమూచరా ఇతి॥ తస్య నృపస్య చమూచరాః సేనాచరాః సాదినోఽశ్వవారాస్తం పూర్వోక్తం విహారదేశం బాహ్యలీలాప్రదేశమవాప్య ప్రాప్య భూరితురంగమానపి బహూనశ్వానపి మణ్డలీం మణ్డలాకారేణ గతివిశేషమకారయన్। 'అపి శబ్దాత్తన్మణ్డలీకరణవశాత్స్వయమపి కృతవన్త ఇత్యర్థః। కే ఇవ— జినోక్తిషు బౌద్ధవచనేషు శ్రాద్ధతయాస్తికతయా సైన్ధవా ఇవ సిన్ధుదేశోద్భవా జినా ఇవ। విహారదేశం సుగతాలయం ప్రాప్య యథా జినా మణ్డలాకారేణావతిష్ఠన్తే తథేత్యర్థః।

తేషామయం సంప్రదాయః। తణ్డులాదిసప్తధాన్యమయీం మణ్డలీం కారయన్తీతి తత్సంప్రదాయవిదః। చమూచరా ఇతి 'చరేష్టః' (౩।౨।౧౬)। శ్రాద్ధ ఇతి మత్వర్థే 'ప్రజ్ఞా' (౫।౨।౧౦౧) ఇతి ణః। మణ్డలీమితి గౌరాదిత్వాన్ఙీష్। తురంగమానితి 'హృక్రోః—(౧।౪।౫౩) ఇతి కర్మత్వమ్॥౭౧॥

ద్విషద్భిరేవాస్య విలఙ్ఘితా దిశో యశోభిరేవాబ్ధిరకారి గోష్పదమ్।

ఇతీవ ధారామవధీర్య మణ్డలీక్రియాశ్రియామణ్డి తురంగమైః స్థలీ॥౭౨॥

ద్విషద్భిరితి॥ తురంగమైరశ్వైరితీవ హేతోః, విచార్య వా ధారామాస్కన్దితాదిపఞ్చప్రకారాం గతిమవధీర్య త్యక్త్వావజ్ఞాయ మణ్డలీక్రియాశ్రియా మణ్డలీకరణజనితశోభయా స్థలీ అకృత్రిమా భూమిః, అమణ్డ్యభూషి। అశ్వవారా ధారాభిః ప్రథమమశ్వాన్నమయన్తి, పశ్చాద్భ్రామిగత్యా ఇతి తేషాం జాతిః। ఇతీతి కిమ్— అస్య ద్విషద్భిరేవ దిశో భయేన విలఙ్ఘితా ఆక్రాన్తాః, అస్య యశోభిరేవ కీర్తిభిరేవాబ్ధి సముద్రో గోష్పదం గోఖురప్రమాణోఽనాయాసేన లఙ్ఘ్య ఏవంవిధోఽకారి కృతః। ఋజుగత్యాఽస్మాభిర్దిగన్తః సముద్రశ్చ లఙ్ఘనీయః। తయోర్లఙ్ఘనమన్యైరేవ కృతమితి తత్రైవ భ్రమిం చక్రురిత్యర్థః। 'ఆస్కన్దితం ధౌరితకం రేచితం వల్గితం ప్లుతమ్। గతయోఽభూః పఞ్చ ధారాః' ఇత్యమరః। గోష్పదమితి 'గోష్పదం సేవితాసేవితప్రమాణేషు' (౬।౧।౧౪౫) ఇతి సుట్షత్వే। ధారామితి ధార్యన్తే గతౌ స్థాప్యన్తేఽనయేతి ధారా। భిదాదిత్వాదఙ్। జాతావేకవచనమ్। స్థలీతి। అకృత్రిమత్వే 'జానపద—' (౪।౧।౪౨) ఇతి ఙీష్। అవధీర్యేతి 'అవధీర్ అత్యవజ్ఞాయామ్ (?)' ఇతి ధాతో రూపం న, తస్య ల్యబాదేశాసంభవాత్। కిన్త్వవాధిధిపూర్వస్య 'ఈర ప్రేరణే' ఇత్యస్య। అవధీత్యత్ర శకన్ధ్వాదిత్వాత్పరరూపమ్। తతశ్చావధీర్య ఇతి సిద్ధమ్॥౭౨॥

అచీకరచ్చారు హయేన యా భ్రమీర్నిజాతపత్రస్య తలస్థలే నలః।

మరుత్కిమద్యాపి న తాసు శిక్షతే వితత్య వాత్యామయచక్రచఙ్క్రమాన్॥౭౩॥

అచీకరదితి॥ నలో నిజాతపత్రస్య స్వకీయఛత్రస్య తలస్థలేఽధోభాగే హయేనాశ్వేన చారు సమ్యక్ (మనోజ్ఞా) యా భ్రమౌర్భ్రమణాన్యచీకరత్కారయామాస, తాసు విషయే మరుద్వాయురద్యాపి వాత్యామయా వాతసమూహరూపా చక్రాకారాచఙ్క్రమా భ్రమణాని తాన్వితత్య కిం న శిక్షతే। భ్రమివిషయే జ్ఞానే శక్తో భవితుం నేచ్ఛతి కిమ్ అపి తు శక్తో భవితుమిచ్ఛత్యేవ। పరమద్యాపి శక్తో నాభూదిత్యర్థః। వాత్యావర్తం కుర్వన్ వాయురపి

భ్రమిశానే శక్తో భవితుమిచ్ఛతీవేత్యుత్ప్రేక్షా। ఏతేనాశ్వస్య చలనక్రియాదాక్ష్యం సత్త్వవత్త్వం చోకమ్। 'సత్త్వరహితో న సంగ్రాహ్యః' ఇతి, 'తల్లక్షణగుణైః శ్లాఘ్యః కిం సత్త్వేన వినా హయః। పఞ్చేన్ద్రియసమేతోఽపి యథా కాయో వినాత్మనా॥' ఇతి సారసిన్ధౌ। హయేనేతి 'హృకో:— (౧।౪।౫౩) ఇతి వికల్పితత్వాత్కర్మత్వాభావః। భ్రమీరితి కృప్యాదిత్వాదిక్। శిక్షత ఇతి సన్నన్తాచ్ఛకేః 'శిక్షేర్జిజ్ఞాసాయామ్' ఇతి వక్తవ్యాత్తఙ్। చఙ్క్రమాన్ [ఇతి] స యజన్తాద్ధఞి అతోలోపే 'యస్య హలః' (౬।౪।౪౯) ఇతి యలోపః। వితత్య శిక్షతే ఇతి సమానకాలే క్త్వా। పాశాదిత్వాద్వాత్యా। తతస్తాద్రూప్యే మయట్। 'తాః సుశిక్షత' ఇతి పాఠే తా భ్రమీః సు శోభనం కిం న శిక్షతే జిజ్ఞాసతే॥౭౩॥

వివేశ గత్వా స విలాసకాననం తతః క్షణాత్క్షోణిపతిర్ధృతీచ్ఛయా।

ప్రవాలరాగచ్ఛురితం సుషుప్సయా హరిర్ఘనచ్ఛాయమివార్ణసాం నిధిమ్॥౭౪॥

వివేశేతి॥ తతోఽనన్తరం స క్షోణిపతిః పృథ్వీపతిర్నలః ప్రవాలరాగేణ నవపల్లవలౌహిత్యేన ఛురితం విచిత్రం ఘనచ్ఛాయం నివిడచ్ఛాయం విలాసకాననం క్రీడావనం గత్వా ప్రాప్య క్షణాచ్ఛీఘ్రం ధృతీచ్ఛయా ప్రీత్యభిలాషేణ' అత్ర మమ సంతాపో నివర్తిష్యతే' ఇత్యభిలాషేణ, అన్యత్ర,—వ్యాసఙ్గాద్వైర్యం భవేదితి వాసనయా వా, వివేశ। కః కయా కమివ— హరిర్విష్ణుః సుషుప్సయా స్వప్తుమిచ్ఛయా ప్రవాలరాగేణ విద్రుమలౌహిత్యేన ఛురితం శ్యామత్వాద్ఘనస్య మేఘస్య ఛాయేవ ఛాయా యస్య తమ్। ఏవంభూతమర్ణసాం నిధిం సముద్రమివ। అథ చ పల్లవతామ్రం జలస్థానభూతం నివిడచ్ఛాయం వనం సుషు' సయా హరిః సింహో యథా విశతి తథేత్యర్థః। క్షోణిపతిరితి ' జ్యాపో:—(౬।౩।౬౩) ఇతి హ్రస్వః, హ్రస్వాన్త ఏవ వా। దీర్ఘాన్తస్తు 'కృదికారాదక్తినః' (గం సూం ౫౦) ఇతి జీషన్తత్వాత్॥౭౪॥

వనాన్తపర్యన్తముపేత్య సస్పృహం క్రమేణ తస్మిన్నవతీర్ణదృక్పథే।

న్యవర్తి దృష్టిప్రకరైః పురౌకసామనువ్రజద్బన్ధుసమాజబన్ధుభిః॥౭౫॥

వనేతి॥ పురౌకసాం నగరవాసినాం దృష్టిప్రకరైర్నేత్రసమూహైర్నలావలోకనార్థం సస్పృహం సాభిలాషం వనాన్తస్య వనస్వరూపస్య పర్యన్తం మర్యాదాముపేత్య గత్వా న్యవర్తి నివృతమ్। కస్మిన్సతి— తస్మిన్నలే క్రమేణావతీర్ణదృక్పథే దృశ్మా (గ్గా) త్రాగోచరే సతి। కింభూతైర్దృష్టిప్రకరైః— అనువ్రజన్ననుగచ్ఛన్ యో బన్ధుసమాజ ఇష్టసమూహస్తస్య బన్ధుభిః సదృశైః। వనాన్తః పర్యన్తోఽవధిర్యథా భవతి తథేతి క్రియావిశేషణం వా। బన్ధుభిరపి

వనాన్తముదకసమీపం క్రీడావనసమీపం వా సాభిలాషం గత్వా తత్రైవ పథి స్థిత్వా పథికేఽదృష్టే సతి నివర్త్యతే। 'జీవనం భువనం వనమ్' ఇత్యమరః। (పురౌకసామితి 'పౄ పాలనే' ఇత్యస్మాన్మూలవిభుజాదేరాకృతిగణత్వాత్కప్రత్యయే 'ఉదోష్ఠ్యపూర్వస్య' (౭।౧।౧౦౨) ఇత్యుత్వే రపరత్వే పుర ఇత్యదన్తేన పురే పురం వా ఓకో యేషామితి 'సప్తమీవిశేషణే బహువ్రీహౌ' (౨।౨।౩౫) ఇత్యత్ర సప్తమీగ్రహణాత్తజ్జ్ఞాపకాత్ లక్షణయా వా బహువ్రీహౌ సుబ్లుకి 'వృద్ధిరేచి' (౬।౧।౮౮) ఇతి వృద్ధౌ సిద్ధమిష్టం రూపమ్।) దృక్పథే ఇతి 'ఋక్పూర—' (౫।౪।౭౪) ఇతి సమాసాన్తః॥౭౫॥

తతః ప్రసూనే చ ఫలే చ మఞ్జులే స సంముఖస్థాఞ్జులినా జనాధిపః।

నివేద్యమానం వనపాలపాణినా వ్యలోకయత్కాననకామనీయకమ్॥౭౬॥

తత ఇతి॥ తతో వనప్రవేశానన్తరం స జనాధిపో నలః కాననస్య క్రీడావనస్య కామనీయకం రామణీయకం వ్యలోకయత్ పశ్యతి స్మ। కింభూతమ్— వనపాలస్యోద్యానరక్షకస్య పాణినా హస్తేన నివేద్యమానం జ్ఞాప్యమానమ్। కింభూతేన— మఞ్జులే రమణీయే ప్రసూనే పుష్పే ఫలే చ (జాతావేకవచనమ్) సంముఖస్థాభిముఖాఞ్జులిర్యస్య। కామనీయకమితి భావే 'యోపధాత్—' (౫।౧।౧౩౨) ఇతి వుఞ్। గుణవాచిత్వాత్ 'పూరణగుణ—' (౨।౨।౧౧) ఇతి సమాసనిషేధేఽపి 'సంజ్ఞాప్రమాణత్వాత్' ఇతి జ్ఞాపకబలాత్సమాసః॥౭౬॥

ఫలాని పుష్పాణి చ పల్లవే కరే వయోతిపాతోద్గతవాతవేపితే।

స్థితైః సమాదాయ మహర్షివార్ధకాద్వనే తదాతిథ్యమశిక్షి శాఖిభిః॥౭౭॥

ఫలానీతి॥ వనే విద్యమానైః శాఖిభిర్వృక్షైర్మహర్షివార్ధకాద్వృద్ధమహర్షిసమూహాత్తదాతిథ్యం తస్య నలస్య పూజాఽశిక్షి శిక్షితేవ। కింభూతైః శాఖిభిః— వయోతిపాతేన పక్షిపతనేనోద్గత ఉచ్ఛ్రితో యో వాత స్తేన వేపితే కమ్పితే పల్లవే శాఖాగ్రలక్షణే ఏవ కరే హస్తే పుష్పాణి ఫలాని చ సమాదాయ గృహీత్వా స్థితైః। వృద్ధమహర్షిసఙ్ఘోఽపి వృద్ధత్వాదేవ చలే హస్తే ఫలాని పుష్పాణి చ గృహీత్వా రాజపూజార్థం యథా తిష్ఠతి తథా వృక్షా అపి। ఉద్యానే మహర్షయస్తిష్ఠన్తీతి సూచితమ్। విజనే విద్యాభ్యాసశ్చ। ఫలపుష్పయుక్తా వృక్షాస్తిష్ఠన్తీతి భావః। వృద్ధానాం సమూహో వార్ధకమ్ 'గోత్రోక్షో—' (౪।౨।౩౯) ఇతి సూత్రే 'వృద్ధాచ్చ' ఇతి వక్తవ్యాద్వుఞ్। మహర్షీణాం వార్ధకమితి షష్ఠీసమాసః। సామర్థ్యాద్వృత్త్యన్తర్గతస్యాపి 'వృద్ధ' శబ్దస్య యథాకథంచిత్ 'మహర్షి' శబ్దేనాన్వయః। మహర్షిపక్షే,—వయసస్తారుణ్యస్య। 'ఆఖ్యాతోపయోగే'

(౧।౪।౨౯) ఇత్యపాదానత్వమ్। ఆతిథ్యమ్, తాదర్థ్యే 'అతిథేఞ్యః' (౫।౪।౨౬) ఇతి ఞ్యః। శాఖినః వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః॥౭౭॥

రాజానం దృష్ట్వా సాత్త్వికభావోత్పత్తేః కణ్టకితత్వాత్ప్రథమం కేతకం వర్ణయతి—

వినిద్రపత్రాలిగతాలికైతవాన్మృగాఙ్కచూడామణివర్జనార్జితమ్।
దధానమాశాసు చరిష్ణు దుర్యశః స కౌతుకీ తత్ర దదర్శ కేతకమ్॥౭౮॥

వినిద్రేతి॥ స నలస్తత్ర వనే కౌతుకీ అపూర్వ పుష్పాదిదర్శనోత్సుకః, విరహీ వా సన్ కేతకం కేతకీపుష్పం దదర్శ। కింభూతం కేతకమ్— వినిద్రా వికసితా పత్రాలిః పత్రపఙ్క్తిస్తత్ర గతాః, తాం వా గతా యే అలయో భ్రమరాస్తేషాం కైతవాన్మిషాత్ మృగాఙ్కశ్చన్ద్రః చూడామణౌ యస్య స శివః, తేన వర్జనం పురాణప్రసిద్ధః పరిత్యాగస్తేనార్జితముపార్జితమాశాసు దిశాసు చరిష్ణు ప్రసరణశీలం దుర్యశోఽపకీర్తిః తాం దధానమ్। భ్రమరా న సన్తి, కింతు మహాదేవకృతపరిత్యాగజన్యమయశ ఇతి। మహతా పరిత్యక్తోఽయశోభాగ్భవతి। చరిష్ణు 'అలంకృఞ్-' (౩।౨।౧౩౬) ఇత్యాదినా ఇష్ణుచ్। కౌతుకీ 'అత ఇనిః'(౫।౨।౧౧౫)। కేతక్యాః పుష్పం కేతకమ్। వికారావయవప్రత్యయస్య 'పుష్పమూలేషు బహులమ్' (వాం ౨౯౫౦) ఇతి వచనాల్లుక 'లుక్ తద్ధిత—' (౧।౪।౪౯) ఇతి స్త్రీప్రత్యయలుక్॥౭౮॥

వియోగభాజాం హృది కణ్టకైః కటుర్నిధీయసే కర్ణిశరః స్మరేణ యత్।
తతో దురాకర్షతయా తదన్తకృద్విగీయసే మన్మథదేహదాహినా॥౭౯॥

వియోగేతి॥ 'తేన నలేన ఇతి కుధా క్రోధేన కేతకమాక్రుశ్యతానిన్ద్యత' ఇతి తృతీయశ్లోకేనాన్వయః। ఇతీతి కిమ్— స్మరేణ కామేన వియోగభాజాం వియోగినాం స్త్రీపుంసానాం హృది వక్షసి కణ్టకైః కటుః క్రూరః కర్ణిశరః కర్ణయుక్తో బాణః త్వం యద్యస్మాన్నిధీయసే నిక్షిప్యసే తతస్తస్మాత్కారణాత్ కర్ణిశరత్వాద్వా హృదయాద్వా దురాకర్షతయోద్ధర్తుమశక్యతయా తదన్తకృద్వియోగినాం ప్రాణహారీ త్వం మన్మథదేహదాహినా స్మరహరేణ మహాదేవేన విగీయసే నిన్ద్యసే। యేన వియోగినో హతా అస్మదాదయః, స దగ్ధ ఏవ తత్రేష్యస్త్వం కేతకమితి నిన్ద్యసే। లుప్తోత్ప్రేక్షా॥౭౯॥

త్వదగ్రసూచీసచివేన కామినోర్మనోభవః సీవ్యతి దుర్యశఃపటౌ।

స్ఫుటం స పత్త్రైః కరపత్త్రమూర్తిభిర్వియోగిహృద్దారుణి దారుణాయతే॥౮౦॥

త్వదగ్రేతి॥ మనోభవః కామస్తవాగ్రమేవ సూక్ష్మత్వాత్తీక్ష్ణత్వాచ్చ సూచీ తద్రూపేణ సచివేనోపకారకేణ సహాయేన కృత్వా కామినోః స్త్రీపుంసయోః పరస్పరధైర్యభఙ్గౌ దుర్యశోలక్షణౌ పటోం సీవ్యతి యోజయతి। తత్త్రప్రథమకలికయాతిసురభితయోద్దీపనభావహేతుభూతయా కామినాబుచితానుచితసంబన్ధమప్యవిచార్య మిథో రిరంసూ ప్రవర్తతే ఇతి భావః। స్ఫుటముత్ప్రేక్షతే— స కామో వియోగినాం హృదేవ దారు కాష్ఠం తస్మిన్ కరపత్త్రవత్కకచవన్మూర్తిః స్వరూపం యేషాం తైస్తవ పత్త్రైః కృత్వా దారుణాయతే భీషణవదాచరతి। కేతకాప్రదర్శనాద్వియోగినోః స్త్రీపుంసయో ధైర్యభఙ్గః, పత్త్రదర్శనాచ్చ హృదయం విదీర్ణం భవతీతి భావః। 'దారుణాయసే' ఇతి పాఠే త్వమితి జ్ఞాతవ్యమ్। సూచీ ఇతి గౌరాదిపాఠాన్ఙీష్। కామినోః వియోగీత్యత్ర చ 'పుమాన్స్త్రియా' (౧।౨।౬౭) ఇత్యేకశేషః॥౮౦॥

ధనుర్మధుస్విన్నకరోఽపి భీమజాపరం పరాగైస్తవ ధూలిహస్తయన్।

ప్రసూనధన్వా శరసాత్కరోతి మామితి కుధాక్రుశ్యత తేన కేతకమ్॥౮౧॥

ధనురితి॥ ప్రసూనధన్వా కామస్తవ పరాగైర్ధూలిభిః ధూలిహస్తయన్ ధూలియుక్తం హస్తం కుర్వన్సన్ భీమజాపరం భైమ్యనురక్తం మాం శరసాద్బాణాధీనం బాణలక్ష్యం కరోతి। కింభూతః— ధనుః పుష్పం తస్య మధునా రసేన ఖిన్న ఆర్ద్రః కరో యస్య ఇతి కేతకమనిన్ద్యత। తవ ధూలిర్యది న స్యాత్తదా కామః ఖిన్నకరత్వాచ్చ్యుతసాయకః స్యాత్। అతోఽయమపరాధస్తవైవ। ఖిన్నకరో ధనుర్ధరో ధూలియుక్తం హస్తం కరోతీతి జాతిః। ధూలిహస్తయన్నితి ధూలియుక్తం హస్తం కరోతీతి ణ్యన్తాచ్ఛతృ। ప్రసూనధన్వా ఇతి 'ధనుషశ్చ' (౫।౪।౧౩౨) ఇత్యనఙ్। శరసాదితి 'తదధీన—' (౫।౪।౧౫౪) ఇతి సాతిః॥౮౧॥

విదర్భసుభూస్తనతుఙ్గతాప్తయే ఘటానివాపశ్యదలం తపస్యతః।

ఫలాని ధూమస్య ధయానధోముఖాన్స దాడిమే దోహదధూపిని ద్రుమే॥౮౨॥

విదర్భేతి॥ స నలో దాడిమే ద్రుమే దాడిమసంజ్ఞకే ఫలాని అపశ్యత్। కింభూతే ద్రుమే— దోహదభూపిని అతిశయితఫలాదిసమృద్ధిర్యేన భవతి తద్దోహదమ్। దాడిమీవృక్షస్య దోహదం యో ధూపో దోహదధూపః, సోఽస్యాస్తీతి తస్మిన్। కానివ— ఘటానివ। కింభూతాన్ ఘటాన్— విదర్భసుభ్రూభైమీ, తస్యాః స్తనయోస్తుఙ్గతా ఉచ్చైస్త్వం తస్యా ఆప్తయేఽలమతిశయేన తపస్యతస్తపః కుర్వతః। అత ఏవ ధూమస్య ధయాన్ ధాయకాన్। అత ఏవాధోముఖాన్। అన్యోఽప్యుచ్చపదప్రాప్తయేఽధోముఖో ధూమపానాదినా తపశ్చరతి। ఏతాని దాడిమీఫలాని న, కింతు ఘటా ఏవైతే। తానివేత్యుత్ప్రేక్షా। తపస్యతః 'కర్మణో రోమన్థ–' (౩।౧।౧౫) ఇత్యాదినా క్యఙ్। 'తపసః పరస్మైపదం చ' (వాం ౧౭౩౩) ఇతి వక్తవ్యాచ్ఛతృ। ధయాన్ 'పాఘ్రా–' (౩।౧।౧౩౭) ఇతి సూత్రేణ ధేటః శః। 'తత్రోపసర్గానువృత్తిర్నావశ్యకీ' ఇతి వృత్తావుక్తమ్। దోహదధూపిని ఇతి కర్మధారయాదినిః సమర్థనీయః॥౮౨॥

వియోగినీమైక్షత దాడిమీమసౌ ప్రియస్మృతేః స్పష్టముదీతకణ్టకామ్।

ఫలస్తనస్థానవిదీర్ణరాగిహృద్విశచ్ఛుకాస్యస్మరకింశుకాశుగామ్॥౮౩॥

వియోగినీమితి॥ అసౌ నలో దాడిమీమైక్షతాపశ్యత। కింభూతామ్— వియోగినీం విభిః పక్షిభిః శుకాదిభిః యోగోఽస్యా అస్తీతి। అథ చ వియోగినీం విరహిణీం నాయికామివేతి లుప్తోత్ప్రేక్షా। ప్రియస్మృతేర్దోహదాదిస్మరణాత్ (లక్షణయా) ప్రాప్తేర్వేతోః స్ఫుటం ప్రకటముదీతకణ్టకాం, ప్రియస్మరణాద్రోమాఞ్చితాఙ్గీమ్। నాయికాపి నాయకస్మరణాద్రోమాఞ్చితాఙ్గీ భవతి। తథా, — ఫలాని స్తనా ఇవ, తేషాం స్థానే మధ్యే విదీర్ణ స్ఫుటితం రాగి పక్వత్వాల్లోహితయుక్తం హృత్ అన్తరప్రదేశస్తస్మిన్విశన్తి యాని శుకాస్యాని శుకముఖాని తాన్యేవ స్మరస్య కింశుకాని పలాశపుష్పాణ్యేవ ఆశుగా వాణా యస్యామ్। నాయికాపక్షే, —దాడిమీఫలతుల్యస్తనమధ్యే విరహిత్వాత్స్ఫుటితమనురాగయుక్తం యద్ధృదయం తస్మిన్విశన్తః శుకాస్యతుల్యా మదనకింశుకా ఆశుగా బాణా యస్యాః। దాడిమీఫలం స్వయమేవ విదీర్యతే। అథవా ఫలస్య పరమాత్మసాక్షాత్కార లక్షణస్య స్తనం కథకమ్। బోధకమితి యావత్। ఏవంభూతం యత్ స్థానం తురీయావస్థాలక్షణం తస్మాద్విదీర్ణచ్యుతం తురీయావస్థామప్రాప్తమేవంభూతం పూర్వం విషయేషు రాగి సానురాగం యద్ధృదయం తద్విశన్తః శుకాః (లక్షణయా) తదుపదేశా యోగాభ్యాసేన హృదయసంలగ్నాస్తైః ఆస్యాః క్షేప్యాః స్మరకింశుకాశుగా యస్యాస్తామ్। విషయేభ్యః పరావృత్తచిత్తామ్। అనన్తరం ప్రియస్య పరప్రేమాస్పదస్య సచ్చిదానన్దఘనస్య పరమాత్మస్వరూపస్య స్మృతేః సంనిహితానన్తరప్రాప్తస్యానుధ్యానాచ్ఛీఘ్రతత్ప్రాప్తిసంభావనాసంజాతహర్షేణోద్గతరోమాఞ్చామ్। వివిధా యోగా వియోగాస్తద్వతీమష్టాఙ్గయోగయుక్తాం, విశిష్టాం యోగినీం వా తద్వదైక్షత। సామర్థ్యాత్ 'ఇవ' శబ్దలాభః। వియోగినీ మితి 'సంపృచా—' (౩।౨।౧౪౨) ఇత్యాదినా

విపూర్వాద్వ్యుజేః కర్మకర్తరి ఘినుణి జీప్। దాడిమీతి జాతివాచిత్వాన్ఙీష్। ఉత్పూర్వాదీజ్ (ద్రైవాదికాత్) కర్తరి నిష్ఠాయాముదీత ఇతి। స్తనేతి పదే పచాద్యచ్। ఆస్యేతి అస్యతేర్ఫలన్తాత్కర్మణి ణ్యత్॥౮౩॥

స్మరార్ధచన్ద్రేషునిభే క్రశీయసాం స్ఫుటం పలాశేఽధ్వజుషాం పలాశనాత్।

స వృన్తమాలోకత ఖణ్డమన్వితం వియోగిహృత్ఖణ్డిని కాలఖణ్డజమ్॥౮౪॥

స్మరార్ధేతి॥ స నలః పలాశే పలాశపుష్పే వృన్తం ప్రసవబన్ధనమాలోకతాద్రాక్షీత్। కింభూతే పలాశే—స్మరస్యార్ధచన్ద్రాకారో య ఇషుర్బాణస్తన్నిభే తత్తుల్యే, తద్భ్యాజే వా। తథా,—వియోగిహృత్ఖణ్డిని విరహిహృదయవిదారకే। అత ఏవ క్రశీయసాం కృశతరాణామధ్వజుషాం పథికానాం పలాశనాత్ పలం మాంసం తస్యాశనాద్భక్షణాత్ స్ఫుటం ప్రకటమేవ పలాశే పలం మాంసమశ్నాతీత్యన్వర్థసంజ్ఞకే। 'పలాశ' శబ్దస్యావృత్త్యా యోజనీయమ్। కిమివ—కాలఖణ్డజం కాలఖణ్డాజ్జాతమన్వితం వియోగిహృది సంబద్ధం ఖణ్డమంశమివేతి లుప్తోత్ప్రేక్షా। దక్షిణపార్శ్వస్థం కృష్ణం మాంసం కాలఖణ్డమ్। క్రశీయసాం కృశాదీయసుని 'రఋతః–' (౬।౪।౧౬౧) ఇతి రః॥౮౪॥

నవా లతా గన్ధవహేన చుమ్బితా కరమ్బితాఙ్గీ మకరన్దశీకరైః।

దృశా నృపేణ స్మితశోభికుడ్మలా దరాదరాభ్యాం దరకమ్పినీ పపే॥౮౫॥

నవేతి॥ దరాదరాభ్యాముపలక్షితేన నృపేణ నలేన లతా దృశా నేత్రేణ కృత్వా పపే సాదరం దదృశే। పుష్పితలతాదిదర్శనం విరహిణామసహ్యమితి దరో భయమ్। రమణీయదర్శనాచాదరః। తిర్యగాదిసంభోగవృత్తాన్తావలోకనం విరహిణాం కౌతూహలమావహతీతి నృపాదరః। కింభూతా లతా—నవా నూతనపల్లవా। తథా, గన్ధవహేన కామితుల్యేన వాయునా చుమ్బితా స్పృష్టా। అత ఏవ మకరన్దసీకరైః పుష్పరసకణైః కరమ్బితమఙ్గం యస్యాః సా। తథా, స్మితేన వికసనేన శోభీని కులాని ముకులాని యస్యాః। తథా, వాయుసంగమాత్ దరమీషత్కమ్పతే ఏవంశీలా। న విద్యతే బాలతా బాలత్వం యస్యాః। తరుణీత్యర్థః। సా యథా లతాసదృశీ తన్వీ కస్తూర్యాదిగన్ధయుక్తేన నాయకేన చుమ్బితా రోమాఞ్చయుక్తాఙ్గీ ఈషద్ధాస్యేన శోభితకుడ్మలాకారదన్తా ఈషత్సాత్త్వికకమ్పయుక్తా కేనచిత్కౌతుకినా పరస్త్రీత్వాద్భయమ్, సౌన్దర్యాదాదరస్తాభ్యాం యుక్తేన దృశ్యతే। యద్వా,—వహతీతి వహః, బాలతాగన్ధస్య శైశవలేశస్య వహః, నైవంభూతః—

నబాలతాగన్ధవహస్తరుణస్తేన చుమ్బితా కాచిత్ నవా నవోఢా లతాసదృశీ తన్వీ నవోఢత్వాత్ సకమ్పా। నకారస్య నిషేధార్థస్య సమాసత్వాన్నలోపాభావః। సంయోగోపధత్వేఽపి 'అఙ్గగాత్రకణ్ఠేభ్యస్త్విష్యతే' ఇతి జీష్॥౮౫॥

విచిన్వతీః పాన్థపతఙ్గహింసనైరపుణ్యకర్మాణ్యలికజ్జలచ్ఛలాత్।

వ్యలోకయచ్చమ్పకకోరకావలీః స శమ్బరారేర్బలిదీపికా ఇవ॥౮౬॥

విచిన్వతీరితి॥ స నలః చమ్పకకోరకావలీశ్చమ్పకకుడ్మలపఙ్క్తీర్వ్యలోకయద్దదర్శ। కా ఇవ— శమ్బరారేః కామస్య బలిదీపికా బల్యర్థదీపికా ఇవ। కింభూతాశ్చమ్పకకోరకావలీః— పాన్థా ఏవ పతఙ్గాః శలభాస్తేషాం హింసనైర్మారణైః అలికజ్జలచ్ఛలాత్ అలయో భ్రమరా ఏవ కజ్జలం తస్య ఛాద్వ్యాజాదపుణ్యకర్మాణి పాపకర్మాణి విచిన్వతీరర్జయన్తీః। కామోద్దీపకాని చమ్పకాని దృష్ట్వా విరహిణో మ్రియన్తే। 'పన్థో ణ నిత్యమ్' (౫।౧।౭౬) ఇతి ణే పాన్థః। చమ్పకోపరి భ్రమరో న తిష్ఠతీతి కశ్చిత్। తత్ర తిష్ఠతి పరంతు మ్రియతే ఇతి ప్రామాణికాః॥౮౬॥

అమన్యతాసౌ కుసుమేషు గర్భగం పరాగమన్ధంకరణం వియోగినామ్।

స్మరేణ ముక్తేషు పురా పురారయే తదఙ్గభస్మేవ శరేషు సంగతమ్॥౮౭॥

అమన్యతేతి॥ అసౌ నలః కుసుమేషు గర్భగమాన్తరప్రదేశగతం పరాగం పురా పూర్వం స్మరేణ పురారయే శివాయ ముక్తేషు పుష్పరూపేషు శరేషు సంగతం లగ్నం తస్య శివస్యాఙ్గలగ్నం భస్మ ఇవామన్యతాతర్కయత్। కింభూతమ్— వియోగినామన్ధంకరణం నేత్రోపఘాతకమ్। భస్మనాఽన్ధత్వం భవతి। అన్ధంకరణమితి 'ఆఢ్యసుభగస్థూల–'(౩।౨।౫౬) ఇతి ఖ్యున్। 'అరుర్ద్విబద్–' (౬।౩।౬౭) ఇతి ముమ్॥౮౭॥

పికాద్వనే శృణ్వతి భృఙ్గహుంకృతైర్దశాముదఞ్చకరుణే వియోగినామ్।

అనాస్థయా సూనకరప్రసారిణీం దదర్శ దూనః స్థలపద్మినీం నలః॥౮౮॥

పికాదితి॥ దూనః సంతప్తో నలః స్థలపద్మినీం దదర్శ। కస్మిన్సతి— వనే పికాత్కోకిలాద్వియోగినాం దశామవస్థాం మృఙ్గాణాం భ్రమరాణాం హుంకృతైర్హుంకారైః కృత్వా

శృణ్వతి సతి। కింభూతే వనే— ఉదఞ్చన్తో వికాసం ప్రాప్నువన్తః కరుణసంజ్ఞకా వృక్షా యస్మిన్। కింభూతామ్— అనాస్థయా నలగతాఽధీరతయాఽభినయవశాత్ సూనాని పుష్పాణి కమలాని తల్లక్షణకరాన్హస్తాన్ ప్రసారయతీత్యేవంశీలా తామ్, అనాస్థాయాఽనాదరేణాపశ్యదితి వా। అన్యస్మిన్నపి దయావతి కస్యచిత్ కష్టాం దశాం శృణ్వతి సతి అనిచ్ఛయా కిమనేనేతి కరం ప్రసార్య కశ్చన వారయతి। యద్వా,—అనాస్థయా సంసారానిత్యతయాభినయవశాత్కరం ప్రసారయతీతి। వనే పికాః కూజన్తి భృఙ్గా హుంకారం కుర్వన్తి కరుణపుష్పాణి వికసన్తి కమలాని చోన్మీలన్తి। ఏతచ్చ దృష్ట్వా విరహిణో వ్యథన్తే ఇతి భావః। కిమిదం వనం శృణోతి దుఃఖవార్తా మితీవ పుష్పవికాసవ్యాజేన కరం ప్రసారయతీతి వార్థః। ఆస్థా ఇత్యత్ర 'ఆతశ్చోపసర్గే-' (౩।౧।౧౩౬) ఇత్యఙ్। దూన ఇతి దీర్ఘాహూజః స్వాది- (త్వేనాది-) త్వాన్నిష్ఠానః। కరుణో వృక్షః, పక్షే, —కరుణా దయా॥౮౮॥

రసాలసాలః సమదృశ్యతామునా స్ఫురద్ద్విరేఫారవరోషహుంకృతిః।

సమీరలోలైర్ముకులైర్వియోగినే జనాయ దిత్సన్నివ తర్జనాభియమ్॥౮౯॥

రసాలేతి॥ అమునా నలేన రసాల ఆమ్రలక్షణః సాలో వృక్షః సమదృశ్యత దృష్టః। కింభూతః— స్ఫురన్తో భ్రమన్తో ద్విరేఫా భ్రమరాస్తేషామారావ ఏవం రోషహుంకృతిః క్రోధహుంకారో యస్య। కిం కుర్వన్నివ— సమీరేణ వాయునా లోలైర్ముకులైః కృత్వా వియోగినే విరహిణే జనాయ తర్జనాయా భర్త్సనాయా భీర్భయం తో దిత్సన్నివ దాతుమిచ్ఛన్నివ। అన్యోఽపి హుంకృత్య లలేనాఙ్గుల్యాదినా తర్జయతి। 'రసాల' శబ్దస్తత్పుష్పే వర్తతే। దిత్సన్నితి దదాతేః సని ద్విర్వచనమ్ 'సని మీమా' (౭।౪।౫౪) ఇతీస్। 'అత్ర లోపోఽభ్యాసస్య' (౭।౪।౫౮) ఇత్యభ్యాసలోపః 'సః స్యార్ధధాతుకే' (౭।౪।౪౯) ఇతి తః। 'భయభీత-' (వాం ౧౨౭౫) ఇత్యాదినా వక్తవ్యాత్తర్జనాభియమితి సమాసః॥౮౯॥

దినే దినే త్వం తనురేధి రేఽధికం పునః పునర్మూర్చ్ఛ చ తాపమృచ్ఛ చ।

ఇతీవ పాన్థాఞ్శపతః పికాన్ద్విజాన్సఖేదమైక్షిష్ట స లోహితేక్షణాన్॥౯౦॥

దినే దిన ఇతి॥ స నలః పికాన్ ద్విజాన్పక్షిణః బ్రాహ్మణాంశ్చ సఖేదం సోద్వేగమైక్షిష్ట దదర్శ। కింభూతానివ—ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ పాన్థాఞ్జనాఞ్శపత ఇవ పాన్థేభ్యః శాపం దదత ఇవ। యతో లోహితేక్షణాన్మత్తత్వాద్రక్తనేత్రాన్। ఇతీతి కిమ్ — రే పాన్థ, త్వం దినే దినే అధికం భృశం తనుః కృశ ఏధి భవ, పునస్త్వం మూర్చ్ఛ మూర్చ్ఛాం ప్రాప్నుహి। తథా, త్వం తాపం

సర్వాఙ్గతాపమృచ్ఛ లభస్వ చ। పికః స్వభావాద్రక్తలోచనః। పికశబ్దం శ్రుత్వా పాన్థానాం మూర్చ్ఛా తాపశ్చ భవతి। క్రుద్ధా బ్రాహ్మణా అపి రక్తనేత్రాః సన్తః శాపం దదతే। 'రే' ఇత్యనాదరేఽవ్యయమ్। ఏధి। అస్తేర్లోటి హేః 'హుఝల్భ్యో హైః'— (౬।౪।౧౦౧) ఇతి ధౌ 'ధ్వసోరేద్ధౌ'— (౬।౪।౧౧౯) ఇత్యేత్వే 'శ్నసోః— (౬।౪।౧౧౧) ఇత్యలోపశ్చ। ఋచ్ఛ ఇత్యతేర్లోటి 'పాఘ్రా—' (౭।౩।౭౮) ఇత్యాదినా ఋచ్ఛాదేశే 'అతో హేః' (౬।౩।౧౦౫) ఇతి హేర్లుక్। ఋచ్ఛేర్వా। పాన్థాన్ నిత్యం పన్థానం గచ్ఛన్తీత్యర్థే 'పన్థో ణ నిత్యమ్' (౫।౧।౭౬) ఇతి ణః, పన్థాదేశశ్చ। జ్ఞీప్స్యమానత్వాభావాత్ పాన్థానితి ద్వితీయా। ఉపాలమ్భాభావాచ్చ 'శపతః' ఇతి తఙ్గభావః॥౯౦॥

అలిస్రజా కుడ్మలముచ్చశేఖరం నిపీయ చామ్పేయమధీరయా ధియా।

స ధూమకేతుం విపదే వియోగినాముదీతమాతఙ్కితవానశఙ్కత॥౯౧॥

అలీతి॥ స నలః చామ్పేయం కుడ్యలమధీరయా ధియా బుద్ధ్యా నిపీయ సాదరమాలోక్య ఆతఙ్కితవాన్ చకితః సన్ వియోగినాం విపదే వినాశాయోదీతముదయం ప్రాప్తం తమేవ ధూమకేతుముత్పాతవిశేషమశఙ్కత తర్కితవాన్। ధూమకేతుర్వినాశసూచకః। కింభూతం కుడ్మలమ్— అలిస్రజా భ్రమరపఙ్క్త్యోచ్చశేఖరముచ్చాగ్రమ్। 'చామ్పేయశ్చమ్పకో హేమపుష్పకః' ఇత్యమరః। తతో వికారప్రత్యయస్య 'పుష్ప—' (వా౦ ౨౯౫౦) ఇతి లుక్। కుడ్యలమితి 'కలస్తృపశ్చ' (ఉ౦ సూ౦ ౧౦౪) ఇత్యత్ర కలప్రత్యయమనువర్త్య 'కుటికశికాంతిభ్యః ప్రత్యయస్య ముట్' (ఉ౦ సూ౦ ౧౧౪) ఇతి కలే తస్య ముడాగమే 'కుట కౌటిల్యే' ఇత్యస్య ధాతోః 'కుట్మలః' టమధ్యోఽయమ్। 'కుట బాల్యే' ఇత్యస్య 'కుడ్మలః ' డమధ్యోఽపి। తథా చ మేదినీకోషః— 'కుడ్మలో ముకులే పుంసి న ద్వయోర్నరకాన్తరే' ఇతి॥౯౧॥

గలత్పరాగం భ్రమిభఙ్గీభిః పతత్ప్రసక్తభృఙ్గావలి నాగకేసరమ్।

స మారనారాచనిఘర్షణస్ఖలజ్జ్వలత్కణం శాణమివ వ్యలోకయత్॥౯౨॥

గలదితి॥ స నలో నాగకేసరం నాగకేసరకుసుమం శాణమివ నికషమిద కషణపాషాణమివ వ్యలోకయత్। కీదృశమ్— గలత్పరాగం భ్రశ్యత్పరాగమ్। తథా భ్రమిభఙ్గీభిర్భ్రమణరచనావిశేషైః పతన్తీ వృక్షాదాగచ్ఛన్తీ ప్రసక్తా లగ్నా భృఙ్గావలిర్భ్రమరపఙ్క్తిర్యస్మిన్। కింభూతం శాణమ్— మారస్య కామస్య నారాచా

బాణశల్యాని తేషాం నిఘర్షణాత్స్ఖలన్తో భ్రశ్యన్తో జ్వలన్తో దేదీప్యమానాః కణాః స్ఫులిఙ్గా యస్మాత్। పరాగో జ్వలత్ప్రతత్కణస్థానే। భృఙ్గావలిర్నారాచస్థానే। శాణస్యాపి భ్రమణం భవతి। లోహసంఘర్షాజ్జ్వలన్తః కణాశ్చ తస్మాదుచ్చలన్తి। 'శాణస్తు నికషః కషః' ఇత్యమరః॥౯౨॥

తదఙ్గముద్దిశ్య సుగన్ధి పాతుకాః శిలీముఖాలీః కుసుమాద్గుణస్పృశః।

స్వచాపదుర్నిర్గతమార్గణభ్రమాత్స్మరః స్వనన్తీరవలోక్య లజ్జితః॥౯౩॥

తదితి॥ స్మరః కామః శిలీముఖాలీర్భ్రమరపఙ్క్తీరవలోక్య స్వచాపాత్స్వధనుషః దుర్నిర్గతా దుఃఖేన నిర్గతా మార్గణా బాణాస్తేషాం భ్రమాద్భ్రాన్తేః లజ్జితో లజాం ప్రాప్త ఇవ (లుప్తోత్ప్రేక్షా)। కింభూతాః శిలీముఖాలీః—కుసుమాదపి సుగన్ధి తదఙ్గం నలాఙ్గముద్దిశ్య పాతుకాః పతనశీలా ఆగచ్ఛన్తీః। యద్వా, —కుసుమాత్సకాశాత్పాతుకాః। యద్వా,—కుసుమగుణబద్ధాత్కుసుమలక్షణాద్ధనుషః పాతుకాః। యతో గుణస్పృశో గుణాభిలాషిణీః, మౌర్వీస్పృశశ్చ। స్వనన్తీః శబ్దాయమానాః। 'శిలీముఖ' పదం భ్రాన్తేః కారణమ్। 'అలిబాణౌ శిలీముఖౌ' ఇత్యమరః। దుర్నిర్గతో హి బాణో ధ్వనతి లక్ష్యం చ న స్పృశతి తేన ధానుష్కో లజ్జతే। సుగన్ధీతి సుపూర్వస్య 'గన్ధస్యేత్' (౫।౪।౧౩౫) ఇతీత్త్వమ్। పాతుకాః తచ్ఛీలే ‘లషపత—' (౩।౨।౧౫౪) ఇత్యుకఞ్॥౯౩॥

మరుల్లలత్పల్లవకణ్టకైః క్షతం సముచ్ఛలచ్చన్దనసారసౌరభమ్।

స వారనారీకుచసంచితోపమం దదర్శ మాలూరఫలం పచేలిమమ్॥౯౪॥

మరుదితి॥ స నలః పచేలిమం పక్వం మాలూరఫలం బిల్వఫలం దదర్శ। కింభూతమ్—మరుతా లలన్తో విలసన్తో యే పల్లవాః శాఖాగ్రాణి తేషాం కణ్టకైః క్షతమ్। మరుత్ దేవః, తద్వల్లలన్విలాసం కుర్వన్ యః పల్లవో విటస్తస్య కణ్టకాః కణ్టకవత్తీక్ష్ణా నఖాస్తైః క్షతమ్। అథ చ, —తస్య పల్లవ ఇవ పల్లవః పాణిః, తస్య కణ్టకైర్నఖైరితి ఛాయార్థః। తథా సముచ్ఛలదుద్గచ్ఛచ్చన్దనవత్సారం శ్రేష్ఠం సౌగన్ధ్యం యస్మాత్। చన్దనస్య సారం సౌగన్ధ్యం యస్మాదితి చ। 'సార' శబ్దేన ఘనసారః కర్పూరో లక్షణయా, శ్రీఖణ్డయుక్తః సార ఇతి వా। అత ఏవ వారనారీ గణికా తస్యాః కుచౌ తాభ్యాం సంచితా తుల్యా, అర్జితా వా ఉపమా సాదృశ్యం యస్య। గణికాస్తనతుల్యశోభం వా। కులస్త్రీకుచే నఖక్షతాదిప్రాకట్యోక్తేరనౌచిత్యమితి 'వార' ఇతి పదమ్। 'బిల్వే శాణ్డిల్యశైలూషౌ మాలూరశ్రీఫలౌ' ఇత్యమరః। లలతిరుభయపదీ।

'ఇగన్తాచ్చ లఘుపూర్వాత్' (౫।౧।౧౩౧) ఇతి భావేఽణ్। కర్మకర్తరి కేలిమర ఉపసంఖ్యానాత్పచేలిమమ్॥౯౪॥

యువద్వయీచిత్తనిమజ్జనోచితప్రసూనశూన్యేతరగర్భగహ్వరమ్।
స్మరేషుధీకృత్య ధియా భయాన్ధయా స పాటలాయాః స్తబకం ప్రకమ్పితః॥౯౫॥

యువేతి॥ స నలో భయాన్ధయా భయభ్రాన్తయా ధియా బుద్ధ్యా పాటలాయాః స్తబకం గుచ్ఛం స్మరేషుధీకృత్య కామతూణీరీకృత్య ప్రకమ్పితశ్చకితః। కింభూతం గుచ్ఛమ్— యువద్వయీ స్త్రీపుంసద్వయీ తస్యాశ్చిత్తే వేద్యేఽన్తఃకరణే తయోర్మధ్యే నిమజ్జనం బ్రుడనం తస్మిన్నుచితానియోగ్యాని ప్రసూనాని పుష్పాణి తైః శూన్యేతరం పూర్ణ గర్భగహ్వర మధ్యబిలం యస్య। ఏతత్పాటలాగుచ్ఛం న భవతి, కింతు కామస్య శస్త్రమితి బుద్ధ్యా కమ్పిత ఇత్యర్థః॥౯౫॥

మునిద్రుమః కోరకితః శితిద్యుతిర్వనేఽమునామన్యత సింహికాసుతః।
తమిస్రపక్షత్రుటికూటభక్షితం కలాకలాపం కిల వైధవం వమన్॥౯౬॥

మునీతి॥ అమునా నలేన బనే కోరకితః శితిః కృష్ణా ద్యుతిర్యస్య స మునిద్రుమోఽగస్త్యవృక్షః సింహికాసుతో రాహురివామన్యత జ్ఞాతఇతి లుప్తోత్ప్రేక్షా। 'కిల' ఇవార్థే వా। కింభూతో రాహుః— తమిస్రపక్షేఽన్ధకారపక్షే యా త్రుటిశ్చన్ద్రస్య కలావిచ్ఛేదః సైవ కూటం వ్యాజస్తేన భక్షితం గిలితం వైధవం విధుశ్చన్ద్రః, తత్సంబన్ధినం కలాకలాపం కలాసమూహం వమన్నుద్గిరన్। 'ముని' పదం శాన్తిసంభావనాద్వధనివృత్తిసంభావనార్థమ్। శ్యామవర్ణత్వాద్రాహుత్వమ్। శ్యామవృక్షస్య కలికానాం శుభ్రత్వాదాకారసామ్యాచ్చ చన్ద్రకలాత్వమ్। చన్ద్రాద్భయమనేన వ్యజ్యతే। కోరకాః సంజాతా అస్య। తారకాదిత్వాదిత్వాచ్। అథ చ సింహికాపుత్రః సింహః శితిద్యుతిర్ధవలవర్ణః భక్షితం శ్వాపదాద్యుద్గిరన్ వనేఽమన్యత అయం సింహ ఇతి। తద్దర్శనాయథా భయం భవతి తథా విరహిణోఽస్యాగస్త్యదర్శనాజ్జాతమితి భావః। 'శితీ ధవలమేచకౌ' ఇత్యమరః॥౯౬॥

పురా హఠాక్షిప్తతుషారపాణ్డురచ్ఛదా వృతేర్వీరుధి బద్ధవిభ్రమాః।
మిలన్నిమీలం ససృజుర్విలోకితా నభస్వతస్తం కుసుమేషు కేలయః॥౯౭॥

పురేతి॥ కుసుమేషు పుష్పేషు నభస్వతో వాయోః కేలయః క్రీడా విలోకితాః సత్యః తం నలం మిలన్నిమీలం కృతనేత్రసంకోచం ససృజుశ్చక్రుః। కింభూతాః— పురా ఆదౌ హఠేన బలాత్కారేణ ఆక్షిప్తాశ్చాలితాస్తుషారేణ హిమేన పాణ్డురాచ్ఛదాః పత్త్రాణి యాభిస్తాః। తథా,— వృతేః ఆవరణస్య సంబన్ధిన్యాం వీరుధి లతాయాం బద్ధవిభ్రమాః కృతవిశిష్టభ్రమాః కృతపక్షిభ్రమణా వా। ఛదలక్షణమావరణమాక్షిప్తం యేనేతి వాయువిశేషణం వా। తిర్యగాదిసంభోగావలోకనసుఖాదివశాత్ కృతనేత్రసంకోచమిత్యర్థః। విరహిత్వాదసహ్యత్వాద్వా పరసంభోగదర్శనస్యానుచితత్వాద్వా మిలన్తీ నిమీలా నేత్రవ్యాపారో యస్య। వీరుధి స్త్రీలిఙ్గత్వాద్యోషితి నభస్వతః పుంలిఙ్గత్వాన్నాయకస్య కుసుమేషు కేలయః కామక్రీడాః। 'నేక్షేతార్కం న నగ్నాం స్త్రీం న చ సంసక్తమైథునామ్' (ఆచాం ౧౩౫) ఇతి యాజ్ఞవల్క్యనిషేధాత్॥౯౭॥

గతా యదుత్సఙ్గతలే విశాలతాం ద్రుమాః శిరోభిః ఫలగౌరవేణ తామ్।

కథం న ధాత్రీమతిమాత్రనామితైః స వన్దమానానభినన్దతి స్మ తాన్॥౯౮॥

గతా ఇతి॥ స నలః ఫలగౌరవేణ ఫలబాహుల్యేన పుణ్యజన్యఫలాధిక్యేన చ అతిమాత్రమతిశయేన నామితైర్నమ్రితైః శిరోభిరగ్రభాగైర్మస్తకైశ్చ తాం ధాత్రీం పృథ్వీమ్, ఉపమాతరం చ వన్దమానాన్స్పృశతః, నమస్కారం కుర్వతశ్చ తాన్ద్రుమాన్, సుతాంశ్చ కథం నాభినన్దతి స్మ ప్రీత్యా కథం నాస్తౌషీత్। కాంస్తాన్— యే ద్రుమా యస్యా ధాత్ర్యా ఉత్సఙ్గతల ఉపరిప్రదేశే అథవాఽఙ్కస్థలే విశాలతాం వృద్ధిం గతాః ప్రాప్తాః। తే హి యుక్తకారిణః స్తోతుముచితా ఆసన్। ఫలభరనమ్రా హి వృక్షాః స్తోతవ్యా ఏవ। విరహిత్వాదనభినన్దనమ్। కథమభినన్దతి స్మ కింతు న ఇతి కాకుర్వా। వియోగతప్తాయ తస్మై స్మరోపకరణహేతవః పుష్పవృక్షా ఇవ ఫలవృక్షా అపి న రురుచిరే ఇతి భావః। యతః— 'దుఃఖితే మనసి సర్వమసహ్యమ్' (కిరాతార్జుం ౯।౩౦) ఇతి భారవిః। 'ధాత్రీ స్యాదుపమాతాపి క్షితిరప్యామలక్యపి' ఇత్యమరః। దధతి యామ్, ధయన్తి యామితి ధాత్రీ 'ధః కర్మణి ష్ట్రన్' (౩।౨।౧౮౧) ఇతి ష్ట్రని జీష్। నామితైరితి 'జ్వలహ్వల–' (గం సూం ౩౭౭) ఇతి పాక్షికం మిత్త్వమ్॥౯౮॥

నృపాయ తస్మై హిమితం వనానిలైః సుధీకృతం పుష్పరసైరహర్మహః।

వినిర్మితం కేతకరేణుభిః సితం వియోగినేఽదత్త న కౌముదీముదః॥౯౯॥

నృపేతి ॥ అహర్మహః అహ్నో దివసస్య మహస్తేజః తస్మై వియోగినే నృపాయ కౌముదీముదచన్ద్రికాజనితానన్దంతోషాన్నాదత్త। కింభూతమహమహః— వనానిలైరుద్యానవాయుభిర్హిమితం హిమీకృతమ్। పుష్పరసైర్మకరన్దైః సుధీకృతమమృతీకృతమ్। కేతకరేణుభిః కేతకీకుసుమపరాగైః సితం శ్వేతం వినిర్మితం కృతమ్। చన్ద్రికాతుల్యమపి దివసే తేజోవిరహిత్వాత్తస్య చన్ద్రికా దుఃఖదాయినీ ఇతి। దుఃఖదం జాతమిత్యర్థః। అహర్మహః కౌముదీతి వ్యస్తరూపకమ్, తస్మై ముదో నాదత్త ఇతి వా। శైత్యాదిగుణయోగాదహర్మహ ఇతి కారణాత్తస్మై ముదోఽదత్త, న కౌముదీతి వా। శైత్యాదిగుణయోగేన దివసతేజః సుఖాన్తరం తస్మై దదౌ, కౌముదీముదో న దదావితి వా। దివసతేజః కౌముదీజన్యహర్షాన్నాదత్త కిమ్। అపి తు దదావేవేతి వా। అహర్మహ ఇతి 'రోఽసుపి' (౮।౨।౬౯) ఇతి రేఫః॥౯౯॥

అయోగభాజోఽపి నృపస్య పశ్యతా తదేవ సాక్షాదమృతాంశుమాననమ్।

పికేన రోషారుణచక్షుషా ముహుః కుహురుతాహూయత చన్ద్రవైరిణీ॥౧౦౦॥

అయోగేతి ॥ అయోగభాజోఽపి విరహిణోఽపి నృపస్య నలస్య తత్ ప్రసిద్ధమాననం ముఖం సాక్షాదబాధితత్వేన అమృతాంశుం చన్ద్రమేవ పశ్యతా పికేన కోకిలేన చన్ద్రవైరిణ్యమావస్యా ముహురాహూయతాకారితా। కింభూతేన పికేన—అనేన ముఖేన విరహిత్వాన్మ్లానేన భవితవ్యం, తదధునాపి న మ్లాయతీతి రోషేణ క్రోధేన అరుణే రక్తే చక్షుషీ యస్య। తథా,— 'కుహూః కుహూః' ఇతి రుత్ శబ్దో యస్య। కుహూః ఇతి రౌతీతి వా కుహూః ఇతి రుత్ శబ్దస్తయాఽమావాస్యా ఆకారితా। 'ఉత' ఇతి నిశ్చయే, కింత్వర్థే వా। చన్ద్రవైరిణీ కుహురితి వా యోజనా। విరహేఽపి చన్ద్రాధిక్యం ముఖస్య। తదేవ పాణ్డుతాదిగుణోపేతమేవేతి వా। 'కుహూః స్యాత్కోకిలాలాపనష్టేన్దుకలయోరపి' ఇతి విశ్వః। పికస్య నేత్రే స్వభావేనైవ రక్తే, శబ్దశ్చ కుహురితి। తత్రైతత్సర్వముత్ప్రేక్షితం॥౧౦౦॥

అశోకమర్థాన్వితనామతాశయాగతాఞ్శరణ్యం గృహశోచినోఽధ్వగాన్।

అమన్యతావన్తమివైష పల్లవైః ప్రతీష్టకామజ్వలదస్త్రజాలకమ్॥౧౦౧॥

అశోకేతి॥ ఏష నలోఽశోకం వృక్షమేవంభూతమివామన్యత। అర్థేన 'యత్సేవయా శోకో న భవతి' ఇత్యేవంరూపేణాన్వితమన్వర్థం నామ యస్య తస్య భావోఽర్థాన్వితనామతా

తస్యామాశయాభిలాషేణాగతాన్పాన్థాన్గృహాశోచినః
స్త్రీశోచినోఽధ్వగాన్పాన్థానవన్తమిత్రామన్యత' ఇత్యన్వయః। పునః కింభూతమ్— పల్లవైః శాఖాగ్రైః కృత్వా ప్రతీష్ఠమఙ్గీకృతం కామస్య జ్వలత్ ఆరక్తమస్త్రజాలకమస్త్రసమూహో యేన, అస్త్రరూపాణి జాలకాని కలికా యేనేతి వా। యతః— శరణ్యం శరణే రక్షణే సాధుమ్। అన్యోఽపి శరణ్యోఽరిశస్త్రాణి స్వాఙ్గే గృహఞ్శరణాగతాన్ రక్షతి। పల్లవైరవన్తమితి వా। కామస్య జ్వలదస్త్రజాలకమాగ్నేయాస్త్రకాణ్డం యేనేతి వా। అర్థాన్వితనామతాశయా శరణాగతాన్పాన్థానవన్తం మారయన్తమితి వాఽమన్యత। అవన్తం మారణార్థమేవేతి తాత్పర్యమ్। యతః శరణే మారణే సాధుం సమర్థమ్। పథికానాం కామాస్త్రేభ్యో భయమ్, తాని తు పుష్పాన్తరాద్దారుణాన్యత్రైవ విద్యన్తే। తతశ్చ 'కామశస్త్రాణి స్వహస్తే గృహీత్వాయమేవ మారయతి' ఇతి ప్రకృతౌపయికత్వాదయమేవార్థః సాధీయాన్। రక్తాన్యశోకపుష్పాణి దృష్ట్వా పాన్థా వ్యథన్తే ఇత్యర్థః। 'శరణం వధరక్షిత్రోః శరణం రక్షణే గృహే', 'గృహాః పత్న్యాం గృహే స్మృతాః' ఇతి విశ్వః। 'క్షారకో జాలకం క్లీబే కలికా కోరకః పుమాన్' ఇత్యమరః। శరణే సాధురితి 'తత్ర సాధుః' (౪।౪।౯౮) ఇతి యత్। అధ్వగాన్ 'అన్తాత్యన్తాధ్వ-' (౩।౨।౪౮) ఇతి డః॥౧౦౧॥

విలాసవాపీతటవీచివాదనాత్పికాలిగీతేః శిఖిలాస్యలాఘవాత్।

వనేఽపి తౌర్యత్రికమారరాధ తం క్వ భోగమాప్నోతి న భాగ్యభాగ్జనః॥౧౦౨॥

విలాసేతి॥ తౌర్యత్రికం నృత్యగీతవాద్యరూపం కర్తృ వనేఽపి తం నలమారరాధ సేవతే స్మ। కస్మాత్— విలాసార్థం క్రీడార్థం వాపీ దీర్ఘికా తస్యాస్తటే తీరే వీచీవాదనాత్తరఙ్గనాదాత్। తథా, పికాః కోకిలా అలినో భ్రమరాస్తేషాం గీతేర్గానాత్। పికానామాలి: పఙ్క్తిర్వా। తథా, శిఖినాం మయూరాణాం లాస్యం నృత్యం తస్య లాఘవాచ్చాతుర్యాత్। అత్రార్థాన్తరం న్యసన్నాహ— క్వేతి, భాగ్యభాగ్దైవయుక్తో జనః పురుషః క్వ కస్మిన్నాన్ధనే భోగం సుఖం సుఖసాధనం వా నాప్నోతి, అపి తు సర్వత్రాపి ప్రాప్నోతి। విరహిణస్తౌర్యత్రికం సుఖాయ న, తథాపి మయూరాదీనాం సేవావ్యాపారో దర్శితః। నలస్య తు న తత్స్వీకారః। భుజ్యత ఇతి భోగ ఇతి తేషాం వాస్తవీ నిరుక్తిరస్త్యేవ। నలస్య సా తదా నాస్తీతి చేత్ మా భూత్, తథాపి భోగ ఏవ। యథా నీరాగజనసమీపస్థా యువతిర్యువతిరేవ। 'ఆ' ఖేదే। తౌర్యత్రికం తం పురషద్వనేఽపి రాధ హింసితవాన్। భాగ్యభాక్ శుభాశుభకర్మభాక్ సుఖదుఃఖాన్యతరసాక్షాత్కారలక్షణం భోగం కుత్ర నాప్నోతి, అపి తు సర్వత్రాపి। యో హి సుఖీ స స్థానాన్తరేఽపి సుఖం ప్రాప్నోతి, యస్తు దుఃఖీ స స్థానాన్తరే గతోఽపి దుఃఖ్యేవేతి వా। సుఖినస్తస్య వనేఽపి సుఖప్రతిపాదనం ప్రసఙ్గకృతమ్। 'భాగ్యం శుభాత్మకవిధౌ స్యాచ్ఛుభాశుభకర్మణి' ఇతి విశ్వః। అలీతీన్నన్తః। ఇకారాన్తత్వే ధ్యన్తత్వాత్పూర్వనిపాతః స్యాత్॥౧౦౨॥

తదర్ధమధ్యాప్య జనేన తద్వనే శుకా విముక్తాః పటవస్తమస్తువన్।

స్వరామృతేనోపజగుశ్చ సారికాస్తథైవ తత్పౌరుషగాయనీకృతాః॥౧౦౩॥

తదర్ధమితి॥ జనేన లోకేన తదర్ధం నలస్తుత్యర్ధమేవాధ్యాప్య పాఠయిత్వా తద్వనే నలోద్యానే విముక్తాః పటవః స్ఫుటవాచః శుకాస్తం నలమస్తువన్। తథైవ తేనైవ ప్రకారేణ తద్వనే విముక్తాః స్ఫుటవాచః సారికా అపి స్వరామృతేన తం నలముపజగుస్తుష్టువుః। కింభూతాః— తస్య పౌరుషం పరాక్రమః తస్య గాయనా గాయన్యశ్చ కృతా గాయనీకృతాః। జనేనేతి శేషః। ఉభయోర్విశేషణమ్। సారికాణామేవ వా। అనేన స్తుతిబిరుదావలిపాఠకాః సూచితాః। అధ్యాప్యేతి 'క్రీఙ్జీనాం ణౌ' (౬।౧।౪౮) ఇత్యాత్త్వమ్। గాయనీత్యత్ర 'ణ్యుట్ చ' (౩।౧।౧౪౭) ఇతి ణ్యుట్। తతశ్ఙ్వీః॥౧౦౩॥

ఇతీష్టగన్ధాఢ్యమటన్నసౌ వనం పికోపగీతోఽపి శుకస్తుతోఽపి చ।

అవిన్దతామోదభరం బహిశ్చరం విదర్భసుభ్రూవిరహేణ నాన్తరమ్॥౧౦౪॥

ఇతీతి॥ అసౌ నలః ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ వనమటన్పరిభ్రమన్సన్ బహిశ్వరం బాహ్యమామోదభరం సౌరభాతిశయమవిన్దత ప్రాప। విదర్భసుభ్రూభైమీ తస్యా విరహేణాన్తరమామోదభరం హర్షాతిశయం న లేభే। 'బహిః పరమ్' ఇతి క్వచిత్పాఠః। తత్ర పరం కేవలమ్। కింభూతం వనమ్— ఇష్టగన్ధాఢ్యమిష్టేనాభీష్టేన గన్ధేన సౌరభేణాఢ్యం సమృద్ధమ్। కింభూతోఽసౌ— పికోపగీతోఽపి। తథా, — శుకస్తుతోఽపి। 'ఆమోదో హర్షగన్ధయోః' ఇతి విశ్వః॥౧౦౪॥

కరేణ మీనం నిజకేతనం దధద్ద్రుమాలవాలామ్బునివేశశఙ్కయా।

వ్యతర్కి సర్వర్తుఘనే వనే మధుం స మిత్రమంత్రానుసరన్నివ స్మరః॥౧౦౫॥

కరేణేతి॥ స నలః స్మర ఇవ వ్యతర్కి। లోకైరితి శేషః। కింభూతః స్మరః— సర్వే చ తే ఋుతవశ్చ సర్వర్తవస్తైర్ఘనే సంపూర్ణేఽత్రాస్మిన్వనే మిత్రం సహాయం మధుం వసన్తమనుసరన్ మృగయమాణః। నిజకేతనం చక్రవర్తిచిహ్నం ధ్వజరూపం మీనం లక్షణభూత రేఖారూపమత్స్యం ద్రుమాణామాలవాలేష్వమ్బు తస్మిన్నివేశశఙ్కయా కరేణ

దధత్ ధారయన్। దధదితి 'నాభ్యస్తాత్' (౭।౧।౭౮) ఇతి నుమ్నిషేధః। ఆలూయతే ఖన్యత ఇత్యాలవాలమ్। ఔణాదిక ఆలచ్ప్రత్యయః॥౧౦౫॥

లతాబలాలాస్యకలాగురుస్తరుప్రసూనగన్ధోత్కరపశ్యతోహరః।

అసేవతాముం మధుగన్ధవారిణి ప్రణీతలీలాప్లవనో వనానిలః॥౧౦౬॥

లతేతి॥ వనానిలోऽముం నలమసేవత। కింభూతః— లతారూపా అబలాస్తాసాం లాస్యకలా నృత్యవిద్యా తస్యా గురురధ్యాపకః। తథా, —తరుణాం ప్రసూనాని పుష్పాణి తేషాం గన్ధోత్కరస్య గన్ధసమూహస్య పశ్యతోహరశ్చౌరః। తథా, మధు పుష్పరసస్తల్లక్షణే గన్ధవారిణి గన్ధోదకే ప్రణీతం కృతం లీలాప్లవనం జలక్రీడా యేన। మధుగన్ధాఖ్యం నలసర ఇతి కేచిత్। క్రమేణ విశేషణత్రయేణ మన్దత్వ-సుగన్ధత్వ-శీతలత్వాని సూచ్యన్తే। ఏవంవిధో వాయుః కార్యసిద్ధేః సూచకః। అన్యోऽప్యేవంవిధః పీఠమర్దాదిభిః పరిచారకో నాయకం సేవతే। పశ్యతోహర ఇతి 'షష్ఠీ చానాదరే' (౨।౩।౩౮) ఇతి షష్ఠ్యా 'వాగ్దిక్పశ్యద్భ్యో యుక్తిదణ్డహరేషు' (వాం ౩౮౯౭) ఇత్యలుక్॥౧౦౬॥

అథ స్వమాదాయ భయేన మన్థనాచ్చిరత్నరత్నాధికముచితం చిరాత్।

నిలీయ తస్మిన్నివ సన్నపాంనిధిర్వనే తడాకో దదృశేऽవనీభుజా॥౧౦౭॥

అథేతి॥ అథానన్తరమవనీభుజా రాజ్ఞా నలేన స తడాకోऽపాంనిధిరివ సముద్ర ఇవ దదృశే। లుప్తోత్ప్రేక్షా। కింభూతః—చిరాద్బహుకాలేనోచ్చితం వృద్ధిం ప్రాపితమ్, తథా, చిరత్నైశ్చిరంతనై రత్నైరైరావతాదిభిరధికమ్। పూర్వం తాన్యసహాయాన్యేవాసన్, ఇదానీం తు తాన్యేవ బహూని జాతాని తేభ్యోऽధికం వా। స్వం ధనం మన్థనాద్భయేనాదాయ గృహీత్వా తస్మిన్వనే నిలీయ తడాకరూపేణైవ తిరోహితీభూయ నివసన్। సముద్రోపమయా ఉదకబాహుల్యం వ్యజ్యతే। తస్మిన్వనే సన్ విద్యమాన ఇతి పక్షే సాక్షాదుత్ప్రేక్షా। అన్యోऽపి ధనీ రాజాదిపీడనాద్భయేన సర్వస్వం గృహీత్వా నిరుపద్రవే దేశాన్తరే గుప్తో వసతి। 'రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠేऽపి' ఇత్యమరః। తడాక ఇతి 'తడ ఆఘాతే' ఇత్యస్మాత 'పినాకాదయశ్చ' (ఉం సూం ४౫౫) ఇత్యుణాదిసూత్రేణాకప్రత్యయే సిద్ధమ్। మన్థనాదితి భీత్రా–' (౧।४।౨౫) ఇత్యపాదానత్వమ్। చిరత్న ఇతి 'చిరపరుత్పరారిభ్యస్నో వక్తవ్య:' (వాం ౨౮४౨) ఇతి త్నః॥౧౦౭॥

సముద్రధర్మానాహ— అగ్రే 'పయోధిలక్ష్మీముషి' (నైం ౧।౧౧౭) ఇతి తడాకవిశేషణాత్తదేవ పయోధిలక్ష్మీముట్త్వమాహాష్టభిః—

పయోనిలీనాభ్రముకాముకావలీరదాననన్తోరగపుచ్ఛసుచ్ఛవీన్।

జలార్ద్రరుద్ధస్య తటాన్తభూభిదో మృణాలజాలస్య మిషాద్వభార యః॥౧౧౮॥

పయ ఇతి॥ స కః— యస్తడాకో మృణాలజాలస్య బిససమూహస్య మిషాద్వ్యాజాత్ పయసి నిలీనా మగ్నా అభ్రముకాముకా ఐరావతాస్తేషామావలీ సమూహస్తస్యా రదాన్దన్తాన్ బభార। కింభూతాన్రదాన్—అనన్తోరగః అనన్తసంజ్ఞక ఉరగః శేషస్తస్య పుచ్ఛం తద్వత్సుచ్ఛవీన్ శోభనదీప్తీన్। 'సచ్ఛవీన్' ఇతి పాఠే సదృశదీప్తీన్ శ్వేతాన్। కింభూతస్య మృణాలజాలస్య— జలేనార్ద్రరుద్ధస్యార్ద్రావృతస్వరూపస్య। తథా—తటాన్తే తటసమీపే యా భూస్తాం భినత్తీతి తటాన్తభూభిత్ తస్య। ఆకణ్ఠమమత్త్వాదైరావతా న దృశ్యన్తే, కిం తు దన్తా దృశ్యన్తే। పూర్వం త్వేక ఏవైరావత ఆసీత్, అధునా తు బహవ ఇత్యర్థః।' ఆవలీ' శబ్దేన రత్నాధికత్వం సూచితమ్। ఏవముత్తరత్రాపి రత్నాధిక్యం ద్రష్టవ్యమ్। తటాన్తభూభేత్తృత్వం దన్తానామపి విశేషణమ్। కమేః 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి నిషేధాభావాత్ 'అభ్రముకాముక' ఇతి షష్ఠీసమాసః। సచ్ఛవీనిత్యత్ర 'సమానస్య–' (౬।౩।౮౪) ఇతి యోగవిభాగాత్ సమానస్య సః॥౧౧౮॥

తటాన్తవిశ్రాన్తతురంగమచ్ఛటాస్ఫుటానుబిమ్బోదయచుమ్బనేన యః।

బభౌ చలద్వీచికశాన్తశాతనైః సహస్రముచ్చైఃశ్రవసామివాశ్రయన్॥౧౧౯॥

తటేతి॥ యస్తడాకః తటాన్తే కూలప్రాన్తే విశ్రాన్తాః స్థితా నలతురంగమచ్ఛటా అశ్వసమూహాస్తేషాం స్ఫుటం ప్రకటముదితోఽనుబిమ్బః ప్రతిబిమ్బస్తస్య చుమ్బనేన సంబన్ధేన తత్రప్రతివిమ్బమిషేణేత్యర్థః। ఉచ్చైఃశ్రవసాం సహస్రమాశ్రయన్నివ ప్రాప్నువన్నివ బభౌ। కింభూతం సహస్రమ్—వీచయ ఏవ కశా అశ్వతాడన్యస్తాసామన్తాః ప్రాన్తాస్తైర్యాని శాతనాని తాడనాని తైశ్చఞ్చలమ్। ప్రతిబిమ్బితం వస్తు తరఙ్గవశాచ్చఞ్చలమివ ప్రతిభాతి। తత్ర తాడితత్వేన చలత్త్వముత్ప్రేక్షాగర్భమ్। నలాశ్వానాముచ్చైః శ్రవఃసామ్యం ద్యోత్యతే। 'అశ్వాదేస్తాడనీ కశా' ఇత్యమరః॥౧౧౯॥

సితామ్బుజానాం నివహస్య యశ్ఛలాద్వభావలిశ్యామలితోదరశ్రియామ్।

తమఃసమచ్ఛాయకలఙ్కసంకులం కులం సుధాంశోర్బహలం వహన్బహు ॥౧౧౦॥

సితేతి ॥ యస్తడాకః సితామ్బుజానాం శ్వేతోత్పలానాం నివహస్య సమూహస్య ఛలాన్మిషాత్ సుధాంశోశ్చన్ద్రస్య బహలం సాన్ద్రం విస్తృతం వా కులం వృన్దం వహన్సన్ బహు అతిశయేన బభౌ శుశుభే। కింభూతానామ్— అలిభిర్భ్రమరైః శ్యామలితా శ్యామలీకృతా ఉదరశ్రీర్మధ్యశోభా యేషామ్। కింభూతం కులమ్—తమః సమచ్ఛాయోఽన్ధకారసదృశశోభో యః కలఙ్క స్తేన సంకులం వ్యాప్తమ్। శ్రియామితి భాషితపుంస్కత్వాత్పుంవత్ ॥౧౧౦॥

రథాఙ్గభాజా కమలానుషఙ్గిణా శిలీముఖస్తోమసఖేన శార్ఙ్గిణా।

సరోజినీస్తమ్బకదమ్బకైతవాన్మృణాలశేషాహిభువాన్వయాయి యః ॥౧౧౧॥

రథేతి ॥ యస్తడాకః సరోజినీ కమలినీ తస్యాః స్వమ్బకదమ్బో గుల్మసమూహస్తస్య కైతవాన్మిషాత్ కమలినీగుల్మసమూహేనైవ శార్ఙ్గిణా శ్రీకృష్ణేనాన్వయాయి అనుసృతః। కృష్ణో హి సముద్రే శేతే। 'కదమ్బ 'పదప్రయోగసామర్థ్యాత్। శార్ఙ్గిణేతి జాతావేకవచనమ్। కింభూతేన— రథాఙ్గం చక్రం, చక్రవాకశ్చ తద్భాజా। తథా, —కమలా లక్ష్మీః, కమలముత్పలం తయా, తేన చ సహానుషఙ్గః సంబన్ధోఽస్యాస్తీతి తేన। తథా,— శిలీముఖస్తోమో భ్రమరసమూహస్తత్సఖేన తత్సదృశేన తద్వచ్ఛ్యామేన తత్సహితేన చ, బాణసమూహసహితేన వా। తథా,—మృణాలమివ శేషాహిః స ఏవ భూః శయనస్థానం యస్య మృణాలాన్యేవ శేషాహి భూరుత్పత్తిస్థానం యస్య। కమలానుషఙ్గిణేత్యత్ర ఇనిః ॥౧౧౧॥

తరఙ్గిణీరఙ్కజుషః స్వవల్లభాస్తరఙ్గరేఖా బిభరాంబభూవ యః।

దరోద్గతైః కోకనదౌఘకోరకైర్ధృతప్రవాలాఙ్కురసంచయశ్చ యః ॥౧౧౨॥

తరఙ్గిణీరితి ॥ యస్తడాగః తరఙ్గరేఖాస్తరఙ్గమాలా ఏవ తరఙ్గిణీర్నదీర్బిభరాం బభూవ। వ్యస్తరూపకమ్। కింభూతాః— అఙ్కజుషో మధ్యసేవినీరుత్సఙ్గసేవినీశ్చ। తథా,— స్వవల్లభాః స్వప్రియాః, ప్రాణేశ్వరీశ్చ। యతశ్చ తడాకః దరోద్గతైరీపదుద్భుతైః కోకనదౌఘా రక్తోత్పలసమూహాస్తేషాం కోరకర్ముకులైః కృత్వా ధృతః ప్రవాలాఙ్కరసంచయో విద్రుమాఙ్కురసమూహో యేన (తాదృగ్ అస్తి)। సముద్రే నద్యః ప్రవిశన్తి విద్రుమాఙ్కురాశ్చ బహవః సన్తి, తథాత్రాపీతి సముద్రసామ్యమ్ ॥౧౧౨॥

మహీయసః పఙ్కజమణ్డలస్య యశ్చలేన గౌరస్య చ మేచకస్య చ।

నలేన మేనే సలిలే నిలీనయోస్త్విషం విముఞ్చన్విధుకాలకూటయోః॥౧౧౩॥

మహీయస ఇతి॥ యస్తడాకో నలేన మహీయసో మహత్తరస్య గోరస్య శ్వేతస్య తథా మేచకస్య నీలస్య పఙ్కజమణ్డలస్య కమలసమూహమ్య ఛలేన వ్యాజేన సలిలే నిలీనయోనిమగ్నయోర్విధుకాలకూటయోశ్చన్ద్రవిషయోస్త్విషం దీప్తిం విముఞ్చన్నుద్గిరన్నిత్ర మేనే శఙ్కితః। సముద్రే యథా చన్ద్రో, విషం చ తిష్ఠతి తథాత్రాపీతి। 'విధురమృతమ్' ఇతి కేచిత్॥౧౧౩॥

చలీకృతా యత్ర తరఙ్గరిఙ్గణైరవాలశైవాలలతాపరమ్పరాః।

ధ్రువం దధుర్వాడవహవ్యవాడవస్థితిప్రరోహత్తమభూమధూమతామ్॥౧౧౪॥

చలీకృతా ఇతి॥ యత్ర యస్మింస్తడాగే తరఙ్గరిఙ్గణైస్తరఙ్గస్వలనైః చలీకృతాశ్చలితా అవాలా మహత్యః శైవాలలతాస్తాసాం పరమ్పరాః సమూహాః వాహవ్యవాట్ వాడవానలస్తస్యావస్థితిరవస్థానం తేన ప్రరోహత్తమోఽతిశయేన ప్రాదుర్భూతో భూమా బాహుల్యం యస్య ఏవంవిధో యో ధూమస్తస్య భావస్తత్తా తాం దధురితి ధ్రువం శఙ్కే। సముద్రే వాడవానలధూమస్తిష్ఠతి తద్వదత్రాపి। 'ప్రరోహత్తమధూమభూమతామ్' ఇతి క్వచిత్। తత్ర ప్రరోహత్తమో ధూమభూమా యాసామితి। 'వహేశ్చ' (౩।౨।౧౬౪) ఇత్యస్య ఛాన్దసత్వస్య ప్రాయికత్వాత్ 'హవ్యవాద' ఇత్యత్ర ణ్విః। బహోర్భావో భూ ఇతి 'బహోర్లోపో భూ చ బహోః' (౬|౪|౧౫౮) ఇతి సిద్ధమ్॥౧౧౪॥

ప్రకామమాదిత్యమవాప్య కణ్టకైః కరమ్బితామోదభరం వివృణ్వతీ।

ఘృతస్ఫుటశ్రీగృహవిగ్రహా దివా సరోజినీ యత్ప్రభవాప్సరాయితా॥౧౧౫॥

ప్రకామేతి॥ యత్ప్రభవా యస్మాత్ప్రభవ ఉత్పత్తిర్యస్యాః సా సరోజినీ కమలినీ దివా (దినే) అప్సరాయితా అప్సరస ఇవాచరితా అప్సరస్తుల్యా। కింభూతా—ఆదిత్యం సూర్యమవాప్య ప్రకామమతిశయేన కణ్టకైః కరమ్బితా వ్యాప్తా। ఆమోదభరం సౌగన్ధ్యబాహుల్యం వివృణ్వతీ ప్రకటయన్తీ। తథా,—ధృతః స్ఫుటాని వికసితాని శ్రీగృహాణి కమలాని తాన్యేవ విగ్రహః శరీరం

యయా। అథ చ ఏవంవిధాః ప్రకామం ప్రకృష్టమదనమాదిత్యం దేవం ప్రాప్య రోమాఞ్చితా హర్షం ప్రకటయన్త్యో దివా స్వర్గేణ ధృతః స్ఫుటాయాః ప్రకాశమానాయాః శ్రియః శోభాయా గృహం స్థానం విగ్రహః శరీరం యాసాం తా అప్సరసోఽపి। ఆదిత్యమితి 'దిత్యదిత్యా— (౪।౧।౮౫) ఇతి ణ్యః। అప్సరాయితేతి 'కర్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చ' (3।౧।౧౧) ఇతి క్యఙి 'ఓజసోఽప్సరసః— (వాం ౧౭౮౯) ఇత్యాదినా సలోపః॥౧౧౫॥

యదమ్బుపూరప్రతిబిమ్బితాయతిర్మరుత్తరఙ్గైస్తరలస్తటద్రుమః।

నిమజ్జ్య మైనాకమహీభృతః సతస్తతాన పక్షాన్ధువతః సపక్షతామ్॥౧౧౬॥

యదితి। యస్య తడాకస్యామ్బున ఉదకస్య పూరే ప్రవాహే ప్రతిబిమ్బితా ప్రతిఫలితా ఆయతిర్దైర్ఘ్యం యస్య ఏవంభూతస్తటద్రుమస్తీరవృక్షో నిమజ్యాన్తర్నిలీయ సతో విద్యమానస్య మైనాకమహీభృతో మైనాకనామ్నః పర్వతస్య సపక్షతాం సమానతాం పక్షసాహిత్యం చ తతాన విస్తారయామాస। మైనాక ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః। కింభూతః— మరుత్తరఙ్గైర్వాయుచాలితోర్మిభిస్తరలశ్చఞ్చలః। కింభూతస్య— పక్షాన్ధువతః కమ్పయతః। అత్ర వృక్షప్రతిబిమ్బః సముద్రే మైనాకస్తిష్ఠతి॥౧౧౬॥

యుగ్మమ్—

పయోధిలక్ష్మీముషి కేలిపల్వలే రిరంసుహంసీకలనాదసాదరమ్।

స తత్ర చిత్రం విచరన్తమన్తికే హిరణ్మయం హంసమవోధి నైషధః॥౧౧౭॥

ప్రియాసు బాలాసు రతక్షమాసు చ ద్విపత్రితం పల్లవితం చ విభ్రతమ్।

స్మరార్జితం రాగమహీరుహాఙ్కురం మిషేణ చఞ్చ్వోశ్చరణద్వయస్య చ॥౧౧౮॥

పయోధీతి యుగ్మమ్॥ స నలస్తత్ర తస్మిన్కేలిపల్వలే క్రీడాల్పసరసి చిత్రమన్తికే విచరన్తం హంసీసమీపే గచ్ఛన్తం హిరణ్మయం సువర్ణమయం హంసమబోధ్యజ్ఞాసీత్। కింభూతే— పయోధిః సముద్రస్తస్య లక్ష్మీం శోభాం పూర్వోక్తాబ్ధిలక్షణప్రకారేణ ముష్ణాతీతి। కింభూతం హంసమ్— రిరంసూ రన్తుమిచ్ఛుః హంసీ తస్యాః కలనాదోఽవ్యక్తమధురధ్వనిస్తత్ర సాదరం

సాభిలాషమ్। చిత్రం సువర్ణమయత్వాదాశ్చర్యకారకం వా। అన్తికే పల్వలసమీపే వా। పూర్వోక్తప్రకారేణాతివర్ణితస్య పల్వలత్వమనుచితమ్। తత్తు నలస్య కీడాసర ఇతి బుద్ధ్యా 'పల్వల' శబ్దప్రయోగ ఇతి వా। అథ చ విస్తరత్వాత్సముద్రతుల్యే వినాశిత్వాత్పల్వలతుల్యే శరీరే విచరన్తం హంసం పరమాత్మానం కశ్చిద్యోగీ పశ్యతి। రిరంసుసీ శక్తిః తస్యాః కలనాదే సాదరమ్। హిరణ్మయత్వం 'హిరణ్మయః పురుషః' (ఛాం ౬।౬) ఇతి శ్రుతేః। 'విహరేన్తమ్' ఇతి క్వచిత్। హిరణ్యస్య వికార ఇత్యర్థే మయటి 'దాణ్డినాయన-' (౬।౪।౧౭౪) ఇత్యాదినా హిరణ్మయః సాధుః। అబోధీతి కర్తరి చిణ్॥ ప్రియాస్వితి॥ కింభూతమ్—బాలాసు ప్రియాసు రతక్షమాసు చ సురతసమర్థాసు ప్రియాసు చఞ్చ్వోర్మిషేణ చరణద్వయస్య చ మిషేణ ద్విపత్రితం ద్విపత్రయుక్తం పల్లవితం పల్లవయుక్తం చ స్మరాజితం కామోత్పన్నం రాగోఽనురాగస్తల్లక్షణో మహీరుహో వృక్షస్తస్యాఙ్కురం విభ్రతం యథాక్రమం ధారయన్తమ్। బాలాసు స్వల్పోఽనురాగః, ప్రౌఢాసు భూయానిత్యర్థః। పత్రద్వయసామ్యం చఞ్చుపుటస్య। అనేకాఙ్గులీసంయోగాచరణద్వయస్య పల్లవసామ్యమ్। రాజహంసస్య చ చఞ్చుచరణం లోహితమ్। ద్విపత్రపల్లవాభ్యాం తారకాదిత్వాదితచ్। బిభ్రతమితి 'నాభ్యస్తాత్—'(౭।౧।౭౮) ఇతి నుమభావః। చఞ్చుపుటస్య ద్విపత్రితత్వాద్బాలాసు ప్రియాసు చుమ్బనాదివ్యాపారః। ప్రౌఢాసు చరణద్వయస్య పల్లవితత్వాత్సర్వాఙ్గీణ ఇతి సూచితమ్॥౧౧౭-౧౧౮॥

మహీమహేన్ద్రస్తమవేక్ష్య స క్షణం శకున్తమేకాన్తమనోవినోదినమ్।

ప్రియావియోగాద్విధురోఽపి నిర్భరం కుతూహలాక్రాన్తమనా మనాగభూత్॥౧౧౯॥

మహీతి॥ స మహీమహేన్ద్రః పృథ్వీన్ద్రః ప్రియావియోగాద్భైమీవిరహాన్నిర్భరమత్యన్తం విధురోఽపి విహ్వలోఽపి తం శకున్తం హంసం క్షణం ముహూర్తమవేశ్యావలోక్య మనాగీషత్కుతూహలేన కౌతుకేనాక్రాన్తం మనోఽన్తఃకరణం యస్యైవంభూతోఽభూత్। కింభూతమ్— ఏకాన్తేన నియమేన సర్వదాభీక్ష్ణం వా మనో వినోదయతి రఞ్జయత్యేవంశీలమ్॥౧౧౯॥

విరహిత్వేఽపి తస్య కుతూహలాకాన్తత్వం కుత ఇత్యపేక్షాయాం కవిరర్థాన్తరన్యాసేనోత్తరమాహ—ససైన్యనలదర్శనేనాతిభీతః కథం తత్ర నిదద్రావిత్యుత్తరశ్లోకాకాఙ్క్షాయాముత్తరశ్లోకసమర్థనార్థం వార్థాన్తరన్యాసమాహ—

అవశ్యభవ్యేష్వనవగ్రహగ్రహా యయా దిశా ధావతి వేధసః స్పృహా।

తృణేన వాత్యేవ తయానుగమ్యతే జనస్య చిత్తేన భృశావశాత్మనా॥౧౨౦॥

అవశ్యేతి॥ అవశ్యం నియమేన భవ్యేషు భవితవ్యేషు శుభాదిషు విషయేఽనవగ్రహోఽబాధ్యమానో నిరర్గలో గ్రహోఽభినివేశః ప్రసరో యస్యాః సా వైధసో బ్రహ్మణః స్పృహా వాఞ్ఛా యయా దిశా యేన మార్గేణ ధావతి గచ్ఛతి తయా దిశా తేనైవ మార్గేణ జనస్య లోకస్య చిత్తేన సా వేధసః స్పృహాఽనుగమ్యతే। యథా విధిః ప్రేరయతి తథా లోకః కరోతీత్యర్థః। కింభూతేన చిత్తేన— భృశమత్యర్థమవశోఽనధీన ఆత్మా స్వరూపం యస్య తేన। విధిస్పృహాధీనేనేత్యర్థః। యథా— అప్రతిబన్ధా వాల్యా యయా దిశా ధావతి తయా దిశా నిఃసారత్వాద్వాతపరతన్త్రేణ తృణేన సా వాత్యానుంగమ్యతే తథేత్యర్థః। అవశ్యంభావిభైమీపరిణయనానుకూలే విధిప్రేరితే హంసే కౌతుకం యుక్తమితి భావః। విధిప్రేరితత్వాదేవ నలస్వీకృతస్త్రీషగ్రహణపూర్వమోచనద్వారా నలస్యోపకారార్థం సైన్యసంనిధావపి బుద్ధిపూర్వం నిదద్రావితిభావః। యద్వా,—అనేనాకారేణ తేన న జ్ఞాతస్తథాపి విధివశాదేవ భావిన్యపి సుఖేఽన్తఃకరణం సోత్సాహం జాతమితి భావః। అవశ్యభవ్యేష్వితి మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః। 'లుమ్పేదవశ్యమః—' ఇతి మలోపః॥౧౨౦॥

అథావలమ్బ్య క్షణమేకపాదికాం తదా నిదద్రావుపపల్వలం ఖగః।

స తిర్యగావర్జితకంధరః శిరః పిధాయ పక్షేణ రతిక్లమాలసః॥౧౨౧॥

అథేతి। అథానన్తరం స ఖగో హంసస్తదా తస్మిన్సమయే రతిక్లమేన సురతఖేదేనాలసః సన్ ఉపపల్వలం సరఃసమీపే క్షణం నిదద్రౌ నిద్రాం చక్రే। కిం కృత్వా— పక్షేణ శిరః పిధాయాచ్ఛాద్య। కింభూతః— తిర్యగావర్జితా నమ్రీకృతా కంధరా గ్రీవా యేన సః। పునః కిం కృత్వా— ఏకశ్చాసౌ పాదశ్చ ఏకపాదః సోఽస్యాం స్థితావస్తీతి తాం స్థితిమవలమ్బ్యాఙ్గీకృత్య। పక్షిజాతిరియమ్। ఏకపాదికామితి బహువ్రీహౌ కుమ్భపద్యాదిషు 'ఏకపదీ 'శబ్దస్య పాఠాత్ 'పాద' శబ్దాన్త్యలోపే ' పాదోఽన్యతరస్యామ్ ' (౪।౧।౮) ఇతి జీపి భత్వాత్పదాదేశే ఏకపదీమితి ప్రాప్తే 'న కర్మధారయాన్మత్వర్థీయః' ఇతి 'ఏకాక్షరాత్కృతో జాతేః సప్తమ్యాం చ న తౌ స్మృతౌ' ఇతి చానిత్యత్వాదనాశ్రిత్యో క్తకర్మధారయాదస్త్యర్థే ఠని ఇకాదేశే సమర్థనీయమ్। ఉపపల్వలమితి సామీప్యేఽవ్యయీభావః॥౧౨౧॥

సనాలమాత్మాననిర్జితప్రభం హ్రియా నతం కాఞ్చనమమ్బుజన్మ కిమ్।

అబుద్ధ తం విద్రుమదణ్డమణ్డితం స పీతమమ్బుఃప్రభుచామరం ను కిమ్॥౧౨౨॥

సనాలమితి॥ స నలః తం హంసమిత్యవుద్ధ తర్కితవాన్। ఇతీతి కిమ్—ఏకచరణావస్థానాత్సనాలం నాలసహితమాత్మనః స్వస్యాననేన ముఖేన నిర్జితా ప్రభా యస్య। అత ఏవ హ్రియా లజ్జయా నతం నమ్రం కాఞ్చనం సౌవర్ణమమ్బుజన్మ కమలమేతత్కిమ్। తథా,—చరణస్య రక్తత్వాద్విద్రుమదణ్డేన మణ్డితమలంకృతం పీతం పీతవర్ణమమ్బుః ప్రభోర్వరుణస్య చామరం కిమితి తర్కితవాన్। కమలం సనాలమ్, చామరం చ సదణ్డం భవతి। కాఞ్చనమితి వికారే 'అనుదాత్తాదేశ్చ' (౪।౩।౧౪౦) ఇత్యఞ్। రజతాదిత్వాద్వా అబుద్ధేతి బుధ్యతేర్లుఙి (సిజ్లోపే) 'ఝషస్తథోర్ధోఽధః' (౮।౨।౪౦) ఇతి ధాదేశే రూపమ్॥౧౨౨॥

కృతావరోహస్య హయాదుపానహౌ తతః పదే రేజతురస్య విభ్రతీ।

తయోః ప్రవాలైర్వనయోస్తథామ్బుజైర్ని యోద్ధుకామే కిము వద్ధవర్మణీ॥౧౨౩॥

కృతేతి ॥ తతోఽనన్తరం హయాదశ్వాత్కృతావరోహస్య కృతోత్తరణస్యాస్య నలస్య పదే చరణీ రేజతుః శుశుభాతే। కింభూతే పదే—ఉపానహౌ విభ్రతీ ధారయమాణే। తత్రోత్ప్రేక్షతే— తయోః ప్రకృతయోర్వనయోః కాననోదకయోర్యథాక్రమం ప్రవాలైః పల్లవైః తథాఽమ్బుజైః సహ నియోద్ధుకామే సంగ్రామయితుకామే సతీ బద్ధవర్మణీ బద్ధం వర్మ కవచం యాభ్యాం తే। 'కిము' సంభావనాయామ్। 'తథా' సముచ్చయే। అత్ర నియుద్ధం యుద్ధమాత్రమ్, నతు బాహుయుద్ధమ్। తస్య పదే పల్లవరక్తోత్పలతుల్యే ఇతి సూచితమ్। యోద్ధుకామో బద్ధకవచో భవతి। 'వనే సలిలకాననే' ఇత్యమరః। ఉపానహావితి 'నహివృతి-' (౬।౩।౧౧౬) ఇతి దీర్ఘః। రేజతురితి 'ఫణాం చ సప్తానామ్' (౬।౪।౧౨౫) ఇత్యేత్త్వాభ్యాసలోపౌ'॥౧౨౩॥

విధాయ మూర్తిం కపటేన వామనీం స్వయం బలిధ్వంసివిడమ్బినీమయమ్।

ఉపేతపార్శ్వశ్చరణేన మౌనినా నృపః పతఙ్గం సమధత్త పాణినా॥౧౨౪॥

విధాయేతి॥ అయం నృపః పాణినా హస్తేన పతఙ్గం హంసం స్వయమేవ సమధత్త ధృతవాన్। కిం కృత్వా— కపటేన బలిధ్వంసీ నారాయణస్తస్య విడమ్బినీమనుసరణశీలాం వామనీం హ్రస్వాం మూర్తిం స్వరూపం విధాయ కృత్వా। కింభూతః—- మౌనినా నిఃశబ్దేన చరణేన (పాదేన) గమనేన వోపేతః ప్రాప్తః పార్శ్వే హంససామీప్యం యేన। త్రివిక్రమోఽపి

వలిం ఛలయితుం వామనావతారమూర్తి కృత్వా ఆకాశగామిత్వాన్నిః శబ్దేన చరణేన (అఙ్ఘ్రిణా) గమనేన వా ప్రాప్తసూర్యపార్శ్వోఽభవత్। సూర్యం హస్తేనాస్ప్రాక్షీదిత్యాగమః। పక్షిధారణజాతిరుక్తా। వామనీమితి సంబన్ధేఽపి జీప్, గౌరాదిత్వాన్ఙీషు వా।।౧౨౪॥

తదాత్తమాత్మానమవేత్య సంభ్రమాత్పునః పునః ప్రాయసదుత్ప్లావాయ సః ।

గతో విరుత్యోడ్డయనే నిరాశతాం కరౌ నిరోద్ధుర్దశతి స్మ కేవలమ్॥౧౨౫॥

తదాత్తమితి॥ స హంస ఆత్మానం తేన నలేనాత్తం ఘృతమవేత్య జ్ఞాత్వా సంభ్రమాద్భయాత్ పునఃపునః ఉత్ప్లావాయోడ్డీనగమనాయ ప్రాయసద్యత్నం చక్రే। అనన్తరముడ్డయనే నిరాశతాం నిష్ప్రయత్నత్వమ్, ఆశారాహిత్యం వా గతః ప్రాప్త సన్విరుత్య దీనం శబ్దం కృత్వా కేవలం నిరోద్ధుర్గ్రహీతుర్నలస్య కరౌ దశతి స్మ దర్దశ। పక్షిజాతిః। ప్రాయసదితి యము ప్రయత్నే' ఇత్యస్మాత్ 'యసోఽనుపసర్గే' (౩।౧।౭౧) ఇతి శ్యనో నిషేధే లజి శప్। యద్వా,— లుజి పుషాదిత్వాదఙ్। తదేతి భిన్నం వా॥౧౨౫॥

ససంభ్రమోత్పాతిపతత్కులాకులం సరః ప్రపద్యోత్కనయానుకమ్పితామ్।

తమూర్మిలోలైః పతగగ్రహాన్నృపం న్యవారయద్వారిరుహః కరైరివ॥౧౨౬॥

ససంభ్రమేతి॥ సరః కర్తృ సజాతీయధారణాత్సంభ్రమం భయసహితముత్పాతి అవశ్యముత్పతనశీలం పతత్కులం పక్షికులం తేన ఆకులం వ్యాప్తం సత్। అత ఏవ పక్షిపక్షవాతేన యా ఉత్కతా ఉత్ ఉచ్చలత్ కముదకం యస్య తస్య భావస్తత్తా తయా, హంసోత్కణ్ఠతయా వా అనుకమ్పితాం సకమ్పతాం, దయాలుతాం వా ప్రపద్య ప్రాప్య ఊర్మిలోలైస్తరఙ్గచఞ్చలైర్వారిరుహైః కమలైరేవ కుర్యైర్వ్తైస్తం నృపం పతగగ్రహాద్ధంసగ్రహణాన్న్యవారయదివ న్యషేధయదివ వా। కరేరివేతి। (అన్యోఽపి) కశ్చిజ్జిఘాంసుముత్కణ్ఠితత్వేన దయాలునాం ప్రాప్య చఞ్చలైః కమలతుల్యైః కరైర్వాయతి। ఇయమపి పక్షిజాతిః। కమ్పేత్యత్ర 'నమికమ్పి-' (౩।౨।౧౬౭) ఇతి రః। యద్యపి సరసః పతగగ్రహో నేష్టః, తథాపి నృపస్యేష్ట ఇతి। 'వారణార్థానామ్-' (౧।౪।౨౭) ఇత్యపాదానత్వమ్॥౧౨౬॥

పతత్రిణా తద్రుచిరేణ వఞ్చితం శ్రియః ప్రయాన్త్యాః ప్రవిహాయ పల్వలమ్।

చలత్పదామ్భోరుహనూపురోపమా చుకూజ కూలే కలహంసమణ్డలీ॥౧౨౭॥

పతత్రిణేతి॥ కలహంసమణ్డలీ రాజహంససంహతిః కూలే తీరే చుకూజ శబ్దం చకార। కింభూతా— తత్ పల్వలమల్పసరః ప్రవిహాయ త్యక్త్వా ప్రయాన్త్యా గచ్ఛన్త్యాః శ్రియః శోభాయాః శబ్దచ్ఛలేన లక్ష్మ్యాః చలన్తీ యే పదామ్భోరుహే చరణకమలే తయోర్వర్తమానౌ నూపురౌ తదుపమా తత్తుల్యా। శ్రీత్యాగే కారణమాహ— కింభూతం పల్వలమ్—రుచిరేణ సున్దరేణ పతత్రిణా పక్షిణా హంసేన వఞ్చితం రహితమ్। తస్యా నూపురసామ్యాత్ కూజితస్య మఞ్జీరశబ్దసామ్యమ్, కూజనేనైవ తస్యా నూపురతుల్యత్వం వా। యథా సుఖప్రదేన ప్రియేణ త్యక్తం స్థానం త్యక్త్వా గచ్ఛన్త్యాః ప్రియాయాశ్చరణే నూపురౌ కూజత ఇతి శ్లేషః। ప్రయాన్త్యా ఇతి వర్తమానప్రత్యయేన శ్రియః శీఘ్రం ప్రత్యాగమనం సూచితమ్। 'కలహంసస్తు కాదమ్బే రాజహంసే నృపోత్తమే' ఇతి విశ్వః॥౧౨౭॥

న వాసయోగ్యా వసుధేయమీదృశస్త్వమఙ్గ! యస్యాః పతిరుజ్ఝితస్థితిః।

ఇతి ప్రదాయ క్షితిమాశ్రితా నభః ఖగాస్తమాచుక్రుశురారవైః ఖలు॥౧౨౮॥

నేతి॥ క్షితిం ప్రహాయ త్యక్త్వా నభోఽన్తరిక్షమాశ్రితాః ప్రాప్తాః ఖగాః పక్షిణ ఆరవైః శబ్దైస్తం నలమితి పూర్వోక్తప్రకారేణాచుక్రుశుర్నినిన్దుః। 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షాయాం, నిశ్చయే వా। ఇతీతి కిమ్—హే అఙ్గ! దీనకర్తృకసామర్థ్యామన్త్రణే యస్యా వసుధాయా ఉజ్ఝితస్థితిస్త్యతమర్యాద ఈదృశో నిరపరాధప్రాణిధారణలక్షణమధర్మం కుర్వాణో నిరపత్రపో వా త్వం పతిః పాలయితా సేయం వసుధా పృథ్వీ వాసయోగ్యా న భవతీతి వరం శూన్యం నభ ఏవ ఆశ్రయిష్యామః, న తు బహుధనరత్నసంపూర్ణాం వసుంధరామ్। దుష్టస్వామిత్వాదిత్యర్థః। అన్యోఽపి సోపద్రవం దేశం త్యజతి। ఆరవైరిత్యత్ర 'ఋదోరప' (3।3।౫౭) ఇత్యపో నిత్యమ్ 'ఉపసర్గే రువః' (3।3।౨౨) ఇతి బాధకే ఘఞి ప్రాప్తే 'విభాషాఙి రుప్లువోః' (3।3।౫౦) ఇత్యాది ఘఞో వికల్పవిధానాత్ పక్షేఽప్॥౧౨౮॥

న జాతరూపచ్ఛదజాతరూపతా ద్విజస్య దృష్టేయమితి స్తువన్ముహుః।

అవాది తేనాథ స మానసౌకసా జనాధినాథః కరపఞ్జరస్పృశా॥౧౨౯॥

న జాతేతి॥ అథానన్తరమితి పూర్వోక్తప్రకారేణ ముహుర్వారంవారం స్తువన్స జనాధినాథో నలః (తేన) మానసౌకసా ఇంసేనావాది వక్ష్యమాణప్రకారేణోక్తః। కింభూతేన— కరపఞ్జరం హస్తలక్షణం పరం పక్షిబన్ధనయన్త్రం స్పృశతీతి తేన। ఇతీతి కిమ్— ద్విజస్య పక్షిణో జాతరూపస్య సువర్ణస్య ఛదౌ పక్షౌ తాభ్యాం జాతం రూపం సౌన్దర్యం యస్య తస్య భావస్వత్తా, సా క్వాపి న దృష్టేతి। అథ చ బ్రాహ్మణమాత్రస్య సౌవర్ణప్రచ్ఛదసంజాతసౌన్దర్యమాశ్చర్యకారి భవతి। 'పఞ్జర' పదేన కరపుటస్య శైథిల్యాత్ పీడాభావః సూచ్యతే॥౧౨౯॥

ధిగస్తు తృష్ణాతరలం భవన్మనః సమీక్ష్య పక్షాన్మమ హేమజన్మనః।

తవార్ణవస్యేవ తుషారసీకరైర్భవేదమీభిః కమలోదయః కియాన్॥౧౩౦॥

ధిగితి। హే రాజన్! హేమజన్మనః సువర్ణప్రభవస్య సువర్ణప్రభవత్వాన్మగ పక్షాన్ సమీక్ష్య దృష్ట్వా తృష్ణయా స్పృహయా తరలం చఞ్చలం భవన్మనస్త్వదన్తఃకరణం ధిక్ గర్హ్యమస్తు। సువర్ణాభిలాషేణైవ త్వయాహం ధృతః, స్తుతశ్చేత్యర్థః। అమీభిః పక్షైస్తవ రాజ్ఞః సతః కియాన్కియత్పరిమాణః కమలా లక్ష్మీస్తస్యా ఉదయ ఆధిక్యం భవేత్। అపి తు నాల్పోఽపీత్యర్థః। కైః కస్యేవ—తుషారసీకరైర్హిమకణైరర్ణవస్య సముద్రస్యేవ। యథా హిమకణైః సముద్రస్య కమలం జలం తస్యోదయః కియాన్। యథోదకవృద్ధ్యర్థం సముద్రేణ హిమకణా నాద్రియన్తే, తథా సమృద్ధేన త్వయా మమ పక్షసువర్ణం నాభిలషణీయమితి భావః। పరద్రవ్యాభిలాషేణ కియాంల్లక్ష్మీసముదయో భవేత్, అపి తు విపదేవేతి వా। 'కమలా శ్రీహరిప్రియా', 'సలిలం కమలం జలమ్' ఇత్యమరః। ధిగ్యోగే 'మనః' ఇతి ద్వితీయా॥౧౩౦॥

న కేవలం ప్రాణివధో వధో మమ త్వదీక్షణాద్విశ్వసితాన్తరాత్మనః।

విగర్హితం ధర్మధనైర్నిబర్హణం విశిష్య విశ్వాసజుషాం ద్విషామపి॥౧౩౧॥

న కేవలమితి॥ హే రాజన్! త్వదీక్షణాత్సాధోస్తవ ఈక్షణాద్విలోకనాద్విశ్వసితో విశ్వాసం ప్రాప్తోఽన్తరాత్మా మనో యస్యైవంభూతస్య మమ వధః కేవలం ప్రాణివధో జన్తుహింసామాత్రం న భవతి, కిం తర్హి ధర్మ ఏవ ధనం యేషాం తైర్మన్వాదిభిర్ద్విషాం వైరిణామపి విశ్వాసజుషాం విశ్వసితానాం నిబర్హణం మారణం విశిష్యోత్కృష్య విగర్హితం విశేషేణ నిన్దితమ్। ధర్మధనైర్నిబర్హణం హింసామాత్రం నిన్దితమ్। సామాన్యేనేత్యర్థః। విశ్వాసజుషాం (తు) ద్విషామపి నిబర్హణం విశిష్య విశేషతో గర్హితమితి వా యోజనా విశ్వాసఘాతకస్య

గురుప్రాయశ్చిత్తప్రతిపాదనాత్। యస్తు మారణీయస్తస్యాపి విశ్వసితస్య మారణం నిన్దితమ్ కిం పునర్నిరపరాధస్య మాదృశస్యేతి భావః॥౧౩౧॥

పదే పదే సన్తి భటా రణోద్ధటా న తేషు హింసారస ఏప పూర్యతే।

ధిగ తే నృపతే। కువిక్రమం కృపాశ్రయే యః కృపణే పతత్రిణి॥౧౩౨॥

పద ఇతి॥ హే నృపతే। పదే పదే స్థానే స్థానే రణోద్భటాః సఙ్గ్రామదుర్మదా భటాః శూరాః సన్తి విద్యన్తే। ఏష హింసారసో మారణానురాగస్తేషు భటేషు న పూర్యతే పరిపూర్ణో న భవతీతి కాకుః। అపి తు భవితుం యుక్తః। ఏష హింసారసస్త్వయా భటేషు పరిపూర్ణః కర్తవ్యః। స్థానే స్థానే భటాః సన్తి పరమేష హింసారసో నతేషు నన్సేషు మాదృశేషు త్వయా పూర్ణః క్రియతే ఇతి శిరశ్చాలనేనాయుక్తత్వమేవ ధ్వన్యతే। తేషాం శూరతరత్వాత్త్వాన్ప్రతి కించిదపి కర్తుం న శక్నోషీతి భావ ఇతి వా। స్థానే స్థానే శూరా న సన్తి। కాకుః। ఏష హింసారసస్తేషు పరిపూర్ణో భవితుం యుక్తో న త్వస్మాస్వితి వా। తేషు హింసారసో న పరిపూర్ణః క్రియతే త్వయా, తతశ్చాస్మాసు పరిపూర్ణః క్రియత ఇతి వా। ఈదృశం విశ్వాసహననలక్షణం తే కువిక్రమం కుత్సితం పౌరుషం ధిక్। నిన్ద్యస్తే పరాక్రమ ఇత్యర్థః। యః పరాక్రమః కృపణే దీనే కృపాశ్రయే కరుణాస్పదే మయి పతత్రిణి పక్షిణి వర్తతే। పునః 'ధిక్' పదమతిశయనిన్దాసూచకమ్। కౌ పృథివ్యాం ప్రసిద్ధం విక్రమమితి వా। 'పూరీ పూర్తీ (ఆప్యాయనే)' ఇత్యస్య కర్తరి ఇని పూర్యతే ఇతి రూపమ్। కర్మణి క్యపి (యకి) వా॥౧౩౨॥

ఫలేన మూలేన చ వారిభూరుహాం మునేరివేత్థం మమ యస్య వృత్తయః।

త్వయాద్య తస్మిన్నపి దణ్డధారిణా కథం న పత్యా ధరణీ హృణీయతే॥౧౩౩॥

ఫలేనేతి॥ హే రాజన్। వార్యేవ భూరుత్పత్తిస్థానం వారిభూస్తస్యాం రోహన్త ఉత్పద్యన్తే తేషాం కమలానాం ఫలేన పద్మాక్షలక్షణేన, మూలేన కన్దాదినా (మృణాలేన) చ యస్య మమ హంసస్యేత్థమభినయేన పురోవర్తితయా దర్శయతి। మునేరివ వృత్తయో జీవనాని। ఇత్థం సర్వలోకసమక్షమితి వా తస్మిన్నప్యనపరాధే నిస్పృహే ఋషితుల్యేఽపి మయి అద్య దణ్డధారిణా శాస్తికారిణా త్వయా పత్యా స్వామినా ధరణీ పృథ్వీ కథం న హృణీయతే। అన్యాయవర్తిని ప్రియే స్త్రియో యథా లజ్జన్తే। వారిరుహాం భూరుహాం చేతి వా। కణ్డ్వాదేః 'హృణీఙ్ రోషే లజ్జాయాం చ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కణ్డ్వాదిత్వాత్స్వార్థే యకి ఙిత్త్వాత్ 'స్వరితఞితః'—(౧।౩।౭౨) ఇతి సూత్రేణ కర్తృగామిని క్రియాఫలే తఙ్। హృణీఙ్ ఇతి పాఠాన్ఙిత్త్వాత్తఙ్। హృణీఙ సౌత్రో ధాతుర్లజ్జార్థే (ఇతి) కేచిత్॥౧౩౩॥

ఇతీదృశైస్తం విరచయ్య వాఙ్మయైః సచిత్రవైలక్ష్యకృపం నృపం ఖగః।

దయాసముద్రే స తదాశయేఽతిథీచకార కారుణ్యరసాపగా గిరః॥౧౩౪॥

ఇతీతి॥ స ఖగో హంస ఇత్యనేన ప్రకారేణ ఈదృశైరేతాదృశైరన్యైరపి వాఙ్మయైర్వచనైస్తం నృపం రాజానం సచిత్రవైలక్ష్యకృపం చిత్రం చ వైలక్ష్యం చ కృపా చ తత్సహితం విరచయ్య విధాయ దయాసముద్రే కృపాసిన్ధౌ తస్య నలస్యాశయే హృదయే కారుణ్యలక్షణో రసస్తస్యాపగా నదీ: గిరో వాచోఽతిథీచకార। కరుణావాచస్తమాకర్ణయామాసేత్యర్థః। పక్షిణో మనుష్యవాక్త్వాద్ హేమపక్షత్వాద్వా చిత్రమాశ్చర్యమ్। స్వనిన్దాశ్రవణాత్ సలజత్వమ్। తద్దైన్యశ్రవణాత్ కృపా। సముద్రే చ రసనద్యోఽతిథీభవన్తి।ఆత్మనశ్చరితే సమ్యగ్జ్ఞాతేఽన్యైర్యస్య జాయతే। అపత్రపాఽతిమహతీ స విలక్ష ఇతి స్మృతః॥' విరచయ్యేతి 'ల్యపి లఘుపూర్వాత్' (౬।౪।౫౬) ఇతి ణేరయాదేశః। వాఙ్మయైరితి 'నిత్యం వృద్ధశరా-' (౪।౩।౧౪౪) ఇతి నిత్యగ్రహణాదేకాచో మయట్। 'బహుష్వనియమః' (వాం ౧౪౧౮ - ౧౯) ఇతి 'కృపా' శబ్దస్య న పూర్వనిపాతః। కారుణ్యేతి స్వార్థే ష్యఞ్॥౧౩౪॥

మదేకపుత్రా జననీ జరాతురా నవప్రసూతిర్వరటా తపస్వినీ।

గతిస్తయోరేష జనస్తమర్దయన్నహో విధే! త్వాం కరుణా రుణద్ధి న॥౨౩౫॥

మదితి॥ కారుణ్యగిరోఽన్యాపదేశేన రాజానం శ్రావయతి— జననీ మమ మాతా జరాతురా వార్ధక్యపీడితా స్వతో జీవితుమసమర్థా। తర్హి పుత్రాన్తరేణ జీవికా స్యాత్, నేత్యాహ —యతో మదేకపుత్రా అహమేవైకః పుత్రో యస్యాః సా। తర్హి తవ స్త్రీ స్యాత్, నేత్యాహ। వరటా మమ స్త్రీ నవప్రసూతిర్నవప్రసవా। సాపి స్వతో జీవితుమసమర్థా। పత్యన్తరేణాపి జీవికాఽసంభావితేత్యాహ— యతః తపస్వినీ పతివ్రతా, అథ చ దీనా। ఏష మల్లక్షణో జనస్తయోర్మాతృపత్న్యోర్గతిర్వృత్త్యుపాయః। యద్వా— మత్త ఏకః పుత్రో యస్యాః సా అజననీ మన్మరణానన్తరమప్రసవిత్రీ। యతో జరాతురా న వృద్ధా న। ప్రసవసంభావనాయామపి పాతివ్రత్యాదజననీ। వప్రే సూతిశ్చేష్టా యస్యాః। యద్వా,— వప్ర ఏవ సానురేవ సుతరామూతీ రక్షణం యస్యాః సా। మద్వియోగాత్పర్వతభ్రమణం కరిష్యతీత్యర్థః। వరటావిశేషణాని। తయోః పుత్రవరటయోః। తం మామర్దయన్పీడయన్మారయన్ హే విధే బ్రహ్మన్, దైవ వా। కరుణా దయా త్వాం న రుణద్ధి నావృణోతి। న వారయతీత్యర్థః। అహో ఆశ్చర్యమ్। ఏవంవిధపీడనే హి త్వయా సదయేన భవితవ్యమ్। తవ దేవస్య సతో యా నోత్పద్యతే, కిం పునర్మనుష్యస్యేతి కరుణోక్తిః। 'హంసస్య యోషిద్వరటా' ఇత్యమరః। అర్దయన్నితి

చౌరాదికాదర్థయతేః 'సంబోధనే చ' (౨।౩।౪౭) ఇతి శతా। ఆత్మనేపద్యేవేతి కేచిత్। తదా 'గణకృత్యమనిత్యమ్' (పరిం ౯౬) ఇత్యర్థనమర్థస్తద్వన్తం కుర్వన్నితి మతుల్లుకా వా సమాధిః॥౧౩౫॥

ముహూర్తమాత్రం భవనిన్దయా దయాసఖాః సఖాయః స్రవదశ్రవో మమ।

నివృత్తిమేష్యన్తి పరం దురుత్తరస్త్వయైవ మాతః! సుతశోకసాగరః॥౧౩౬॥

ముహూర్తేతి॥ మమ సఖాయో మిత్రాణి పక్షిణః ముహూర్తమాత్రం క్షణమాత్రమీదృశ్యేవ సంసారస్థితిరితి భవస్య నిన్దయా నివృత్తిం దుఃఖవిస్మరణమేష్యన్తి యాస్యన్తి। కింభూతాః— స్రవన్తి గలన్త్యశ్రూణి యేషామ్। తథా,— దయాసఖా దయాలవః। హే మాతః, పరం కేవలం సుతశోకః పుత్రశోక ఏవ సాగరః సముద్రస్త్వయైవ దురుత్తరో దుఃఖేనాపి తరితుమశక్యః। భవిష్యతీతి శేషః। మమ మిత్రాణాం క్షణమాత్రం దుఃఖం, తవ తు యావజ్జీవమితి భావః। ముహూర్తమాత్రమితి 'కాలాధ్వనో:—' (౨।౩।౫) ఇతి ద్వితీయా। దయాసఖా ఇతి 'రాజాహః సఖిభ్యష్టచ్' (౫।౪।౯౧)। దురుత్తర ఇతి ఖల్। 'న లోకా' (౨।౩।౬౯) ఇతి నిషేధాత్త్వయేతి తృతీయా॥౧౩౬॥

మదర్థసందేశ మృణాలమన్థరః ప్రియః కియద్దూర ఇతి త్వయోదితే।

విలోకయన్త్యా రుదతోఽథ పక్షిణః ప్రియే! స కీదృగ్భవితా తవ క్షణః॥

మదర్థేతి॥ హే ప్రియే! స తవ క్షణః సమయః కీదృక్కీదృశో భవితా భవిష్యతి। నితరామనిర్వాచ్యో భవిష్యతీతి భావః। కింభూతాయాస్తవ— త్వయా ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ వచసి మత్సహచరాన్ప్రత్యుదితే ఉక్తే సతి। పృష్టే సతీత్యర్థః। అథానన్తరమేవ పక్షిణో మత్సహచరాన్రుదన్తో రోదనం కుర్వతో విలోకయన్త్యాః పశ్యన్త్యాః। ఇతీతి కిమ్— హే సహచరాః, మహ్యమిమే మదర్థే యే సందేశమృణాలే సందేశశ్చ మృణాలం చ తయోర్విషయే మన్థరోఽలసః। తత్ర గత్వా త్వమిదం మత్ప్రియాం బ్రూహి ఇతి సందేశ ఆజ్ఞా, మృణాలం చ మద్భక్ష్యమ్। ఏవంభూతో మత్ప్రియః కియద్దూరే పథి వర్తత ఇతి। కియద్దూరం యస్యేతి ప్రియవిశేషణం వా। పూర్వత్రాన్యపదార్థః పన్థాః। మదర్థం మృణాలాన్యానేయానీతి సందేశమృణాలాని తైర్మన్థరో, భారబాహుల్యాన్మన్థర ఇతి వా। మదర్థ ఇతి 'అర్థేన నిత్యసమాసః–' (వాం ౧౨౭౩) ఇతి సమాసః॥౧౩౭॥

కథం విధాతర్మయి పాణిపఙ్కజాత్తవ ప్రియాశైత్యమృదుత్వశిల్పినః।
వియోక్ష్యసే వల్లభయేతి నిర్గతా లిపిర్లలాటంతపనిష్ఠురాక్షరా॥౧౩౮॥

కథమితి॥ హే విధాతః బ్రహ్మన్! మయి విషయే తవ పాణిపఙ్కజాత్కర కమలాదిత్యేవంభూతా లిపిః కథం నిర్గతా? కింభూతాత్— ప్రియాయాః శైత్యం శీతత్వం, మృదుత్వం చ తయోః శిల్పినో నిర్మాతుః। ఇతీతి కిమ్ — త్వం వల్లభయా ప్రియయా సహ వియోక్ష్యసే వియోగం ప్రాప్స్యసీతి। (కింభూతా-) లలాటం తాపయన్తి లలాటంతపాని నిష్ఠురాణి కఠినాన్యక్షరాణి యస్యాః। లిప్యామేతదయుక్తమిత్యర్థః। 'కారణగుణాః కార్యగుణానారభన్తే' ఇతి న్యాయాత్। కరపఙ్కజం శీతలం మృదు చ తస్య దాహకాఠిన్యయోరుత్పాదకత్వం విరుద్ధమితి భావః। లలాటంత పేత్యత్ర 'అసూర్యలలాటయోః–' (౩।౨।౩౬) ఇతి ఖశ్, 'అరుర్ద్విషదజన్తస్య (౬।౩।౬౭) ఇతి ముమ్॥౧౩౮॥

అయి స్వయూథ్యైరశనిక్షతోపమం మమాద్య వృత్తాన్తమిమం బతోదితా।
ముఖాని లోలాక్షి! దిశామసంశయం దశాపి శూన్యాని విలోకయిష్యసి ॥౧౩౯॥

అయీతి॥ అయి ప్రియే, లోలాక్షి స్వభావతః శోకవశాచ్చఞ్చలనేత్రే! త్వమద్య దిశాం దశాపి ముఖాన్యసంశయం నిశ్చితమేవ శూన్యాని రిక్తాని విలోకయిష్యసి ఈక్షయిష్యసి। 'బత' ఖేదే। మాం వినా సర్వం శూన్యమివ ద్రక్ష్యసీతి భావః। కింభూతా— స్వయూథ్యైః స్వవయైర్హసైరశనిక్షతోపమం వజ్రప్రహారసదృశమిమం మరణరూపం మమ వృత్తాన్తం వార్తాముదితోక్తా। బ్రూయోఽర్థగ్రహణాద్వదిర్ద్వికర్మా। వృత్తాన్తమ్। ముఖ్యకర్మణి ద్వితీయా॥౧౩౯॥

మమైవ శోకేన విదీర్ణవక్షసా త్వయా విచిత్రాఙ్గి! విపద్యతే యది।
తదాస్మి దైవేన హతోఽపి హా హతః స్ఫుటం యతస్తే శిశవః పరాసవః॥౧౪౦॥

మమైవేతి॥ హే విచిత్రాఙ్గి సున్దరగాత్రి! మమైవ శోకేన దుఃఖేన విదీర్ణవక్షసా స్ఫుటితహృదయయా త్వయా యది విపద్యతే మ్రియతే, తదా తర్హి, 'హా' ఖేదే, అహం దేవేన హతోఽపి పునర్హతోఽస్మి। యతః—స్ఫుటం నిశ్చితం తే ఇత్యభినయేనాల్పీయాంసః శిశవో బాలకాః పరాసవో మృతా భవేయుః। మాం వినా త్వత్తోఽపి తేషాం జీవనం సంభావ్యతే, తవ

మరణే సతి తేఽపి మరిష్యన్తీతి పిష్టపేషణమేవ దైవేన కృతమితి భావః। 'ఏకశోకేన' ఇతి పాఠః॥౧౪౦॥

తవాపి హా హా విరహాత్క్షుధాకులాః కులాయకూలేషు విలుఠ్య తేషు తే।

చిరేణ లబ్ధా బహుభిర్మనోరథైర్గతాః క్షణేనాస్ఫుటితేక్షణా మమ॥ ౧౪౧॥

తవేతి॥ 'హా హా' ఇతి ఖేదే। హే ప్రియే! మమ తే బాలకా బహుభిర్మనోరథైశ్చిరేణ బహుకాలేన లబ్ధాః సన్తః క్షణేన గతాః। మృతప్రాయా ఇత్యర్థః। కింభూతాః— క్షుధాకులాః। తథా,— అతిబాల్యాదస్ఫుటితేక్షణా అప్రకాశితనేత్రాః। కిం కృత్వా— తవాపి, అపి శబ్దాన్మమాపి విరహాత్తేషు ప్రసిద్ధేషు కులాయకూలేషు స్వకృతనీడతటేషు విల్లుఠ్యలుఠిత్వా। పూర్వశ్లోకార్థానువాదః॥౧౪౧॥

ఇతి ప్రియాం ప్రత్యుక్త్వా సుతాన్ప్రత్యాహ—

సుతాః! కమాహూయ చిరాయ చుంకృతైర్విధాయ కమ్రాణి ముఖాని కం ప్రతి।

కథాసు శిష్యధ్వమితి ప్రమీల్య సః స్రుతస్య సేకాద్బుబుధే నృపాశ్రుణః॥౧౪౨॥

సుతా ఇతి॥ హే సుతాః పుత్రాః! జననీం మాం చ వినా చుంకృతైః శిశుపక్షిసూక్ష్మశబ్దవిశేషైశ్చిరాయ కమాహూయాకార్య భక్ష్యం యాచయిష్యథ। కం ప్రతి కమ్రాణి చలాని ముఖాని విధాయ గోష్ఠీః కథయిష్యథ, అపి తు న కమపి ప్రతి। ఉభయోర్మృతత్వాత్। శిశుపక్షిణామియం జాతిః। ఏవం సతి పరం పూర్వకథాసు శిష్యధ్వం కథాశేషీ భవిష్యథేత్యుక్త్వా స హంసః ప్రమీల్య మూర్చ్ఛాం ప్రాప్య స్రుతస్య కారుణ్యాద్గలితస్య నృపాశ్రుణో నృపనేత్రవాష్పస్య సేకాత్సేచనాద్బుబుధే। భక్ష్యయాచనం గోష్ఠీకరణం చ కవేరుక్తిః, న తు హంసస్య। తస్య వచః 'ఆహూయ విధాయే'త్యేతదన్తమ్। శోకవశాత్ఖణ్డోక్తిః కరుణారసపోషికా। గోష్ఠీషు విషయే చతురా భవిష్యథేతి పితరం మాతరం చ వినా యుష్మాన్ వక్తుమపి కః శిక్షయేదితి వాక్యశేషో వా। శిష్యధ్వమితి కర్మకర్తరి ప్రాప్తకాలే లోటస్తఙ్। ఏవమహమపి కథాసు శిష్యే ఇత్యుత్తరం చాపి జ్ఞేయమ్॥౧౪౨॥

ఇత్థమముం విలపన్తమముఞ్చద్దీనదయాలుతయావనిపాలః।

రూపమదర్శి ధృతోఽసి యదర్థం గచ్ఛ యథేచ్ఛమథేత్యభిధాయ॥౧౪౩॥

ఇత్థమితి॥ అవనిపాలో రాజా దీనేషు దయాలుస్తస్య భావస్తత్తా తయా ఇత్యభిధాయోక్త్వా ఇత్థం పూర్వోక్తప్రకారేణ విలపన్తం విలాపం కుర్వన్తమముం హంసమముఞ్చదత్యజత్। ఇతీతి కిమ్— హే హంస! యదర్థం ధృతోఽసి తద్రూపమదర్శి దృష్టమ్। అథాతః పరం త్వం యథేచ్ఛం స్వేచ్ఛయా గచ్ఛ। యదర్థం 'ధృతోఽసి' ఇత్యాదినా 'ధిగస్తు తృష్ణా–' (నై౦ ౧।౧౩౦) ఇత్యాది పరిహృతమ్। 'స్పృహిగృహి–(౩।౨।౧౫౮) ఇత్యాలుచి దయాలుః। దోధకం వృత్తమ్॥౧౪౩॥

ఆనన్దజాశ్రుభిరనుస్త్రియమాణమార్గాన్ప్రాక్శోకనిర్గమితనేత్రపయఃప్రవాహాన్

చక్రే స చక్రనిభచఙ్క్రమణచ్ఛలేన నీరాజనాం జనయతాం నిజబాన్ధవానామ్

ఆనన్దేతి॥ స హంసః చక్రనిభం చక్రాకారం చఙ్క్రమణం భ్రమణం తస్య ఛలేన వ్యాజేన నీరాజనామార్తికాం జనయతాం కుర్వతాం నిజబాన్ధవానాం స్వీయమిత్రాణాం ప్రాక్స్వగ్రహణసమయే శోకేన నిర్గతాన్నేత్రపయఃప్రవాహాన్బాష్పప్రవాహాన్ స్వముక్తిసమయే ఆనన్దజాశ్రుభిరానన్దజనితబాష్పైరనుస్రియమాణమార్గాననుగమ్యమానమార్గాశ్చక్రే। ధృతే హంసే రురుదుః ముక్తే జహసురిత్యర్థః। బద్ధముక్తం పక్షిణం వేష్టయిత్వా పక్షిణో భ్రమన్తి రుదన్తి చేతి పక్షిజాతిః। అన్యస్యాపి కారాగృహాదిబద్ధవిముక్తస్యానన్దాశ్రుసహితైర్బాన్ధవైర్నీసజనా క్రియతే। చఙ్క్రమణమితి క్రమేర్గతికౌటిల్యే। యఙన్తాద్భావే ల్యుట్। వలయాకారాపి గతిః కుటిలైవ। యఙోఽచి చ' (౨।౪।౭౪) ఇతి చకారాదన్యత్రాపి యఙ్రో లుక్। సర్వసర్గసమాప్తిశ్లోకేషు 'ఆనన్ద' పదప్రయోగాదానన్దాఙ్కమిదం కావ్యమ్। వసన్తతిలకావృతమ్॥౧౪౪॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

తచ్చిన్తామణిమన్త్రచిన్తనఫలే శృఙ్గారభఙ్గ్యా మహా-

కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గోఽయమాదిర్గతః॥౧౪౫॥

శ్రీహర్షమితి॥ శ్రీహీరనామా పితా మామల్లదేవీ మాతా చ యం శ్రీహర్షనామానం పుత్రం సుషువే। కింభూతః శ్రీహీరః — కవిరాజానాం రాజిః పఙ్క్తిస్తస్యా ముకుటానామలంకారరూపో హీరో హీరాఖ్యం రత్నమ్। కింభూతమ్— జితేన్ద్రియచయం జిత ఇన్ద్రియచయ ఇన్ద్రియసమూహో యేన। తస్య శ్రీహర్షస్య చిన్తామణిమన్త్రస్య చిన్తనమనుధ్యానం జపాదికం తస్య ఫలే శృఙ్గారభక్త్యా శృఙ్గారరచనావిశేషేణ చారుణి రమణీయే శృఙ్గారరసప్రధానే నైషధీయం నలసంబన్ధి చరితం చరిత్రం యస్మిన్నేవంవిధే మహాకావ్యేఽయమాదిః ప్రథమః సర్గో గతః సమాప్తః। చిన్తామణిమన్త్రచిన్తనసామర్థ్యాదేవంవిధం కావ్యం కృతమితి భావః। శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్। నైషధసంబన్ధి నైషధీయమ్ 'వృద్ధాచ్ఛః' (౪।౨।౧౧౪)। ఛన్దాంస్యలంకారాశ్చాత్ర నోక్తాః, లక్షణగ్రన్థగౌరవభయాత్। తే తు సుధియా గ్రన్థాన్తరాజ్జ్ఞాతవ్యాః॥౧౪౫॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతౌ

నైషధీయప్రకాశే ప్రథమః సర్గః సమాప్తః॥

ద్వితీయః సర్గః।

హంసముఖేన భైమీవర్ణనార్థం ద్వితీయం సర్గమారభత—

అధిగత్య జగత్యధీశ్వరాదథ ముక్తిం పురుషోత్తమాత్తతః।
వచసామపి గోచరో న యః స తమానన్దమవిన్దత ద్విజః॥౧॥

అధిగత్యేతి॥ అథ మోచనానన్తరం స ద్విజో హంసః తమానన్దం లోకోత్తరం హర్షమబిన్దత లేభే। తం కమ్— య ఆనన్దో వచసామపి గోచరో విషయో న। వర్ణయితుమశక్య ఇత్యర్థః। కిం కృత్వా— తతస్తస్మాజ్జగత్యాః పృథ్వ్యా అధీశ్వరాత్స్వామినః పురుషోతమాత్పురుషశ్రేష్ఠాన్నలాన్ముక్తిం మోచనమధిగత్య ప్రాప్య। యథా ద్విజో బ్రాహ్మణో

జగతి లోకే అధీశ్వరాత్సర్వోత్కృష్టాత్పురుషోత్తమాచ్ఛ్రీవిష్ణోః సకాశాత్తత్ప్రసాదాన్ముక్తిం ముక్తిసాధనం సంసారమోచనం చ జ్ఞానం ప్రాప్య బాగగోచరమ్, 'అపి' శబ్దాన్మనసోఽప్యగోచరమానన్దం బ్రహ్మస్వరూపం ప్రాప్నోతి। 'యతో వాచో నివర్తన్తే' (త్రైత్తిం ౨।౪) ఇతి, 'ఆనన్దం బ్రహ్మణో రూపమ్' ఇతి చ శ్రుతేః। జ్ఞానాన్మోక్ష ఇతి। 'జగతీ జగతి ఛన్దోవిశేషేఽపి క్షితావపి', 'దన్తవిప్రాణ్డజా ద్విజాః' ఇత్యమరః। 'న నిర్ధారణే' (౨।౨।౧౦) ఇతి నిషేధాత్ షష్ఠీసమాసో న। పురుషేషూత్తమ ఇతి నిర్ధారణసప్తమీసమాస ఏవ। స్వరవిశేషదర్శనాత్। లాభార్థో విదిః స్వరితేత్। ముచాదిః సర్గేఽస్మిన్ 'అశ్రాన్త-' (నైం ౨।౧౦౨) ఇతి యావత్ వైతాలీయం ఛన్దః॥౧॥

అధునీత ఖగః స నైకధా తనుముత్పుల్లతనూరుహీకృతామ్।

కరయన్త్రణదన్తురాన్తరే వ్యలిఖచ్చఞ్చుపుటేన పక్షతీ॥౨॥

అధునీతేతి॥ స ఖగో హంసస్తనుం శరీరం నైకధా నైకప్రకారమధునీతాకమ్పయత్। కింభూతాం తనుమ్— ఉత్పుల్లాని వికసితాని తనూరుహాణి రోమాణి యస్యాం సా, అనుత్పుల్లతనూరుహా ఉత్పుల్లతనూరుహా కృతా తామ్। చ్విః। తథా,—చఞ్చుపుటేన పక్షతీ పక్షమూలే వ్యలిస్వత్ సమీచకార। కింభూతే పక్షతీ—కరయన్త్రణేన నలహస్తనియమనేన ధారణేన దన్తురం నిమ్నోన్నతమన్తరం మధ్యం యయోస్తే। (ఉత్పుల్లేతి) 'ఉత్పుల్లసంపుల్లయోరుపసంఖ్యానమ్' (వాం ౪౮౪౩) ఇతి సాధుః । దన్తురేతి 'దన్త ఉన్నత ఉరచ్' (౫।౨।౧౦౬)। అత్ర తూనతత్వమాత్రమ్। పక్షతీ ఇత్యత్ర 'పక్షాత్తిః' (౫।౨।౨౫) ఇతి తిః॥౨॥

అయమేకతమేన పక్షతేరధిమధ్యోర్ధ్వగజఙ్ఘమఙ్ఘ్రిణా।

స్థలనక్షణ ఏవ శిశ్రియే ద్రుతకణ్డూయితమౌలిరాలయమ్॥3॥

అయమితి॥ అయం హంసః స్థలనక్షణ ఏవ మోచనసమయ ఏవాలయం నీడం శిశ్రియేఽభజత్। కింభూతః— పక్షతేః పక్షమూలస్యాధిమధ్యం మధ్యే ఊర్ధ్వగోర్ధ్వగామినీ జఙ్ఘా యస్మిన్కర్మణి తద్యథా తథా ఏకతమేనైకేనాఙ్ఘ్రిణా చరణేన ధృతం శీఘ్రం కణ్డూయితో మౌలిర్మస్తకం యేన। హంసజాతిః। ఏకతమేనేతి 'స్వార్థేఽపి తమబాదయః' ఇతి వచనాత్తమప్॥3॥

స గరుద్వనదుర్గదుర్గ్రహాన్కటు కీటాన్దశతః సతః క్వచిత్।
నునుదే తనుకణ్డు పణ్డితః పటుచఞ్చుపుటకోటికుట్టనైః॥౪॥

స ఇతి॥ స హంసః పటు కీటాద్యపనయనే సమర్థం చఞ్చుపుఢం తస్య కోటిరగ్రభాగస్తేన కుట్టనాని ఘట్టనాని తైః కీటాన్ తనుకణ్డు తన్వీ స్వల్పా కణ్డూర్యస్యాం క్రియాయాం యథా తథా నునుదే స్ఫోటయామాస। కింభూతః— పణ్డితః కణ్డూయనే కుశలః। కింభూతాన్— గరుద్వనం పక్షవృన్దం తల్లక్షణం దుర్గ తత్ర దుర్గ్రహాన్దర్తుమశక్యాన్। అత ఏవ— కటు తీక్ష్ణం పీడాకారి యథా తథా దశతః ఖాదతః। తథా—క్వచిన్నిర్ధారయితుమశక్యే శరీరే దేశే సతో విద్యమానాన్। అన్యోఽపి పర్వతదుర్గదుర్గ్రహానుపద్రవకారకాన్మారణేన నుదతి। నునుదే ఇతి స్వరితేత్త్వాదాత్మనేపదమ్॥౪॥

అయమేత్య తడాగనీడజైర్లఘు పర్యత్రియతాథ శఙ్కితైః।
ఉదడీయత వైకృతాత్కరగ్రహజాదస్య వికస్వరస్వరైః॥౫॥

అయమేత్యేతి॥ అయం హంసస్తడాగస్య నీడజాః పక్షిణస్తైరేత్యాగత్య లఘు శీఘ్రం పర్యవియత వేష్టితః। అథానన్తరమస్య కరగ్రహజాన్నలస్య హస్తగ్రహణజాతాద్వైకృతాద్వికారాచ్ఛఙ్కితైస్త్రస్తైః అత ఏవ వికస్వరస్వరైరుచ్చస్వరైః పక్షిభిరుదడీయత ఉడ్డీనమ్। ఏషా పక్షిజాతిః। వైకృతం దన్తురపక్షత్వాత్। తీర్థాదౌ కరగ్రహణార్థం కైశ్చిత్కశ్చన పరితో వేష్ట్యతే। అథ వలిగ్రహణజాత్కలహాదేః శఙ్కితైరుచ్చైః స్వరైర్గమ్యతే। 'లఘు క్షిప్రమ్' ఇత్యమరః। వైకృతాత్। స్వార్థేఽణ్ 'స్థేశభాస–' (౩।౨।౧౭౫) ఇతి వరచి వికస్వరః॥౫॥

వహతో బహుశైవలక్ష్మతాం ధృతరుద్రాక్షమధువ్రతం ఖగః।
స నలస్య యయౌ కరం పునః సరసః కోకనదభ్రమాదివ॥౬॥

వహత ఇతి॥ స ఖగో హంసః సరసః సకాశాన్నలస్య కరం పునర్యయౌ। కస్మాదివ— కోకనదభ్రమాదివ రక్తోత్పలభ్రాన్తేరివ। సరసః పల్వలస్య కోకనదభ్రమాదివేతి వా। నలకరస్య రక్తత్వాత్కోకనదభ్రాన్తిః। రక్తోత్పలం చ హంసానాం ప్రియమిత్యుత్ప్రేక్షా। కింభూతస్య నలస్య సరసశ్చ—బహూని శివసంబన్ధీని లక్ష్మాణి త్రిపుణ్డ్రాదీని యస్య తస్య భావస్తత్తా తాం వహతో

ధారయతః। శివే భక్తిర్యేషాం తే శైవాః, తత్సంబన్ధీని వా। సరఃపక్షే— బహూని శైవలాని యస్యాం సా బహుశైవలా క్ష్మా పృథ్వీ యస్మింస్తస్య భావస్తత్తా తాం వహృతః। శివం కల్యాణం తత్సంబన్ధీని శుభసూచకాని లక్ష్మాణి సాముద్రికోక్తాని మత్స్యాదీని యస్యేతి వా। కింభూతం కరమ్—ధృతం రుద్రాక్షాణాం మధుతుల్యం సమీచీనం (వా) వ్రతం నియమో యేన, శైవత్వాద్రుద్రాక్షా ఏవ మధువ్రతా భ్రమరా యేనేతి వా। రుద్రాక్షధారణం నియమేన కరోతి, అన్యచిహ్నధారణే నియమో నేతి న పౌనరుక్త్యమ్। కోకనదమపి రుద్రాక్షసదృశభ్రమరయుక్తమ్। న క్షమన్త ఇత్యక్షమాః, రుద్రస్య అక్షమాః। కర్మషష్ఠ్యా సమాసః। తాన్ధునోతి కమ్పయతి రుద్రాక్షమధు తచ్చ తద్వ్రతం చ। ధృతం తద్యేనేతి వా। శివద్రోహిపరాభవకారిణమిత్యర్థః। అనేన పౌనరుక్త్యశఙ్కాపి నిరస్తా। రవణం రుత్ ధృతా రుద్యైస్తే ధృతరుతః సశబ్దాః, రః అగ్నిస్తద్వదక్షీణి పిఙ్గలాని నేత్రాణి యేషాం తే రాక్షాః ఏవంభూతా భ్రమరా యత్రేతి వా। అర్థాత్కోకనదవిశేషణమ్। 'ర' శబ్దోఽగ్నివాచీ ఆగమశాస్త్రే। తథా 'రః పావకే చ తీక్ష్ణే చ' ఇతి విశ్వః। శైవేత్యత్ర 'తస్యేదమ్' (౪।౩।౧౨౦) ఇతి 'భక్తిః' (౪।౩।౯౫) ఇతి వాణ్। రుదితి సంపదాదిత్వాత్క్విప్। రాక్షేతి 'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః-' (౫।౪।౧౧౩) ఇతి షచ్। రుద్రాక్షమాన్ ధూనోతీతి దీర్ఘాన్తాత్ 'క్విప్ చ' (౩।౨।౭౬) ఇతి క్విప్। వ్రతవిశేషణత్వాన్నపుంసకత్వాద్ధ్రస్వత్వమ్॥౬॥

పతగశ్చిరకాలలాలనాదతివిశ్రమ్భమవాపితో ను సః।

అతులం విదధే కుతూహలం భుజమేతస్య భజన్మహీభుజః॥౭॥

పతగ ఇతి॥ ఏతస్య మహీభుజో రాజ్ఞో భుజం భజన్నాశ్రయన్ స పతగో హంసః అతులమనుపమం కుతూహలం విదధే చకార। పునరాగమనం కౌతూహలే హేతుః। 'తు' వితర్కే। చిరకాలం లాలనాత్సాన్త్వనాదతివిశ్రమ్భమతివిశ్వాసమవాపితః ప్రాపిత ఇవ। అను పశ్చాదేతస్య భుజం భజనితి వా। 'సన్' ఇతి పాఠే అవాపితః సన్। అను పశ్చాత్। అన్యోఽపి బహుకాలం పోషితో విశ్వాసం ప్రాప్తః స్వామినం స్వగుణేన కుతూహలినం కరోతి॥౭॥

నృపమానసమిష్టమానసః స నిమజ్జత్కుతుకామృతోర్మిషు।

అవలమ్బితకర్ణశష్కులీకలసీకం రచయన్నవోచత॥౮॥

నృపేతి। ఇష్టం మానసం సరో యస్య స హంసః అవోచదువాచ। కిం కుర్వన్— కుతుకామృతోర్మిషు కౌతూహలలక్షణామృతతరఙ్గేషు నిమజ్జన్నుడన్నృపమానసం

నలాన్తఃకరణమవలమ్బితే కర్ణశష్కుల్యావేవ కలస్యా యేన ఏవంవిధం రచయన్। సావధానం కుర్వన్నిత్యర్థః। రాజ్ఞో మనః స్వవచనశ్రవణోత్సుకం కుర్వన్నువాచేతి భావః। అన్యోఽప్యూర్మిషు మజ్జత ఇష్టస్య కలసమవలమ్బనం దత్తే। కర్ణాకారో వాద్యవిశేషః శష్కులీ। మన ఏవ మానసమ్। ప్రజ్ఞాదిత్వాదణ్। 'మానసం సరసి స్వాన్తే,' 'అమృతం యజ్ఞశేషే స్యాత్పీయూషే సలిలే' ఇతి విశ్వః। కలసీకమ్ 'నద్యృతశ్చ' (౫।౪।౧౫౩) ఇతి కప్। 'న కపి' (౭।౪।౧౪) ఇతి హ్రస్వనిషేధః॥౮॥

కిమవోచదిత్యాహ—

మృగయా న విగీయతే నృపైరపి ధర్మాగమమర్మపారగైః।

స్మరసున్దర! మాం యదత్యజస్తవ ధర్మః స దయోదయోజ్జ్వలః॥౯॥

మృగయేతి॥ ధర్మాగమా ధర్మశాస్త్రాణి తేషాం మర్మ రహస్యం తస్య పారం గచ్ఛన్తీత్యేవంభూతైరపి నృపై రాజభిర్మన్వాదిభిః మృగయా పాపర్ద్ధిః న విగీయతే నిన్ద్యతే, అపి తు క్రియత ఏవ। ఏవం సత్యపి హే స్మరవత్సున్దర। త్వం మాం యదత్యజః స తవ దయోదయోజ్జ్వలో ధర్మః దయాయా ఉదయేనోత్పత్త్యా ఉజ్జ్వలః శోభమానః। సదయః సన్ అయః శుభావహావిధిర్యస్య। ఉపకరిష్యమాణత్వాత్। తథా — దయోజ్జ్వల ఇతి వా। దయోదయేన సహ వర్తమానః। అత ఏవ ఉజ్జ్వల ఇతి వా। మన్మోచనే దయాం వినాన్యత్కారణం నాస్తీత్యర్థః। 'స్మర' ఇతి భిన్నమ్। హే సున్దర! త్వం స్మర విచారయ। వాక్యార్థః కర్మ। నృపైః క్రియమాణా మృగయా ధర్మాగమమర్మపారగైరపి న నిన్ద్యత ఇతి వా। పారగైః 'అన్తాత్యన్తాధ్వ—' (౩।౨।౪౮) ఇతి డః॥౯॥

మృగయాయా అనిన్దనే కారణమాహ—

అబలస్వకులాశినో ఝషాన్నిజనీడద్రుమపీడినః ఖగాన్।

అనవద్యతృణార్దినో మృగాన్మృగయాఘాయ న భూభుజాం ఘ్నతామ్॥౧౦॥

అబలేతి॥ మృగయా భూభుజాం రాజ్ఞామఘాయ పాపాయ న భవతి। కథమిత్యత ఆహ— కింభూతానాం భూభుజామ్— అబలం నిర్బలం స్వకులం చ తదశ్నన్త్యేవంశీలాఞ్ఝషాన్మీనాన్

ఘ్నతాం మారయతామ్। తథా, —నిజాః స్వీయా యే నీడద్రుమా నివాసస్థానవృక్షాస్తాన్పీడయన్త్యేవంశీలాన్ఖగాన్పక్షిణో ఘ్నతామ్। తథా, —అనవద్యం నిరపరాధం తృణం తద్ అర్దన్తి పీడయన్త్యేవంశీలాన్మృగాన్ ఘ్నతామ్। 'అన్తఃసంజ్ఞా భవన్త్యేతే సుఖదుఃఖసమన్వితాః' (మను౦ ౧।౪౯) ఇతి స్మృతేస్తరుణతృణాదేరపి ప్రాణిత్వాత్తద్వధస్తు దోషాయ। పరం దుష్టనిగ్రహో రాజ్ఞాం ధర్మ ఏవేతి భావః। అబలాన్బలినో భక్షయన్తీతి మత్స్యానాం జాతిస్వభావః। అవద్యేతి 'అవద్యపణ్య— (౩।౧।౧౦౧) ఇతి సాధుః। పశ్చాద్బహువ్రీహిస్తత్పురుషో వా। పూర్వశ్లోకే మృగయాదోషాభావే స్మృతిం ప్రమాణముక్త్వాఽత్ర యుక్తిమప్యవదత్॥౧౦॥

యదవాదిషమప్రియం తవ ప్రియమాధాయ నునుత్సురస్మి తత్।

కృతమాతపసంజ్వరం తరోరభివృష్యామృతమంశుమానివ॥౧౧॥

యదితి॥ హే రాజన్! అహం తవ యదప్రియం నిన్దాద్యవాదిషముక్తవానస్మి ప్రియమాధాయ కృత్వా తదప్రియం నునుత్సుర్నిరాకర్తుమిచ్ఛురస్మి। తత్ర దృష్టాన్తమాహ— అంశుమాన్సూర్యః స్తరోర్వృక్షస్య ఆతపేన కృతం సంజ్వరం పీడామమృతం జలమభివృష్యాభితో వర్షిత్వా యథా నుదతీత్యర్థః। అనేన దృష్టాన్తేనాతిశయితం ప్రియం కరిష్యామీతి సూచ్యతే॥౧౧

ఉపనమ్రమయాచితం హితం పరిహర్తుం న తవాపి సాంప్రతమ్।

కరకల్పజనాన్తరాద్విధేః శుచితః ప్రాపి స హి ప్రతిగ్రహః॥౧౨॥

ఉపేతి॥ అయాచితమప్రార్థితముపనమ్రముపస్థితం హితం ప్రియం పరిహర్తుం త్యక్తుం తవాపి సార్వభౌమస్యాపి న సాంప్రతం న యుక్తమ్। హి యతః కరకల్పమ్ ఈషదసమాప్తః కరః జనాన్తరం అన్య జనో మల్లక్షణః, కరకల్పం జనాన్తరం యస్యైవంవిధాచ్ఛుచితో నిర్మలాచ్ఛోభనాద్విధేర్దైవాత్స ప్రతిగ్రహస్త్వయా ప్రాపి ప్రాప్తః। సర్వం హి శుభాశుభం దైవాత్ప్రాప్యతే। యద్దైవవశాద్భవతి తత్కేనాపి నిరాకర్తుం న శక్యతే। కరేణ హి దీయతే। యద్వా— విధేర్దేవస్య హస్తభూతాజ్జనాన్తరాదేతాదృశః ప్రతిగ్రహో రాజ్ఞో దోషాయ న। 'అయాచితాహృతం గ్రాహ్యమపి దుష్కృతకర్మణః' (ఆచారాం శ్లో౦ ౨౧౫) ఇతి యాజ్ఞవల్క్యః॥౧౨॥

స్వగర్వం పరిహరతి—

పతగేన మయా జగత్పతేరుపకృత్యై తవ కిం ప్రభూయతే।
ఇతి వేద్మి న తు త్యజన్తి మాం తదపి ప్రత్యుపకర్తుమర్తయః॥౧౩॥

పతగేనేతి॥ పతగేన పక్షిణా మయా జగత్పతేర్భువనాధిపతేస్తవ నలస్యోపకృత్యై ఉపకారాయ ప్రభూయతే కిం సమర్థేన భూయతే, అపి తు న; ఇతి యద్యపి వేద్మి జానామి తదపి తథాపి ప్రత్యుపకర్తుం ప్రత్యుపకారార్థ అర్తయః కథమస్యోపకరోమీత్యుత్కణ్ఠాదరః, పీడా వా మాం న తు నైవ త్యజన్తి। అసమర్థమపి ప్రేరయన్తీత్యర్థః॥౧౩॥

ఉపకర్తుం శక్యతే న వేతి విచారో మాస్తు, కిం తూపకర్తుః ప్రత్యుపకర్తవ్యమేవేతి విధిరస్తీత్యాహ—

అచిరాదుపకర్తురాచరేదథ వాత్మౌపయికీముపక్రియామ్।
పృథురిత్థమథాణురస్తు సా న విశేషే విదుషామిహ గ్రహః॥౧౪॥

అచిరాదితి॥ 'అథవా' పక్షాన్తరే। యః పురుషః కశ్చనోపకర్తురుపకారకస్యాత్మౌపయికీమాత్మోపాయభూతామాత్మోపాయాదాగతామ్। ఆత్మోపాయసాధ్యామిత్యర్థః। ఏవంభూతాముపక్రియాముపకారమచిరాజ్ఝటితి ఆచరేత్కుర్యాత్। జీవనస్య సత్వరత్వాత్ 'చిరాత్' ఇత్యుక్తమ్। ఇత్థం విధౌ సతి సా ఉపక్రియా పృథుర్మహతీ, అథ అథవా అణుః అల్పా వాస్తు తిష్ఠతు। ఇహ ఇతి విశేషే మహత్త్వాత్పత్వలక్షణే విదుషాం జ్ఞాతౄణాం గ్రహో నిర్బన్ధో నాస్తి। ఉపకారస్య మహత్త్వాత్ స్వౌద్ధత్యపరిహార ఏవ తాత్పర్యమ్। ఉపాయ ఏవౌపయికీతి వినయాదిషు 'ఉపాయాద్ధ్రస్వత్వం చ' (గం సూం ౧౪౪) ఇతి పాఠాత్స్వార్థే ఠకి తదన్తాత్ 'తత ఆగతః' (౪।౩।౭౪) ఇత్యణన్తత్వాద్వా జీప్ హ్రస్వత్వం చ। 'యుక్తమౌపయికం లభ్యమ్' ఇత్యమరః॥౧౪॥

వచనప్రసఙ్గార్థమాహ—

భవితా న విచారచారు చేత్తదపి శ్రవ్యమిదం మదీరితమ్।
ఖగవాగియమిత్యతోఽపి కిం న ముదం ధాస్యతి కీరగీరివ॥౧౫॥

భవితేతి॥ యద్యపి ఇదం మదీరితం మద్వచనం విచారచారు విచారవిషయే మీమాంసాసహం చేన్న భవితా భవిష్యతి। అహం లోకోత్తరముపకారం కరిష్యామీతి సత్యమేవ, తథాపి త్వం మిథ్యా చేన్మన్యసే, తథాపి మదీయం వచః శ్రవ్యం శ్రవణార్హ భవత్యేవ। విచారచారు చేన్న కథం శ్రవ్యమిత్యాశఙ్కయామాహ— ఇయం ఖగవాక్ పక్షిణో వాక్ పక్షీ మనుష్యవాచా వదతీత్యతోఽపి హేతోర్మద్వచనం కిం ముదం సంతోషం న ధాస్యతి కరిష్యతి, అపి తు కరిష్యత్యేవ। ఇష్టసాధకత్వాత్' అపిః' ఏవార్థః। కేవ— శుకైవాగివ। శ్రవ్యమ్ అహార్థే 'అచో యత్' (౩।౧।౯౭) ఇతి యత్, 'సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః' (౭।౩।౮౪) ఇతి గుణః, ‘ధాతోస్తన్నిమిత్తస్యైవ' (౬।౧।౮౦) ఇతి వాన్తాదేశః॥౧౫॥

తదేవాహ—

స జయత్యరిసార్థసార్థకీకృతనామా కిల భీమభూపతిః।
యమవాప్య విదర్భభూః ప్రభుం హసతి ద్యామపి శక్రభర్తృకామ్॥౧౬॥

స ఇతి॥ 'కిల' ప్రసిద్ధౌ। స భీమసంజ్ఞకో భూపతీ రాజా జయతి సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే। కింభూతః— అరిసార్థే వైరిసమూహే సార్థకీకృతమన్వర్థకీకృతం నామ స్వసంజ్ఞా యేన। బిభ్యత్యస్మాద్వైరిణః (నత్వన్యే, ఇతి) భీమః। 'భీమాదయోఽపాదానే' (౩।౪।౭౪) ఇతి సాధుత్వమ్। స కః—విదర్భభూర్వరాడభూః యం పతిమవాప్య శక్రభర్తృకామపీన్ద్రపతికామపి ద్యాం దివం హసతి। తత్తుల్యా భవతీత్యర్థః। శఙ్కతే తపస్విభ్యోఽపీతి శక్రస్తద్భర్తృకా ద్యౌః, అహం తు భీమభర్తృకేతి హాసహేతుః। శక్యతే జేతుమితి వా। తస్మాత్కోఽపి న బిభేతీతి। అర్థేన సహ వర్తమానం సార్థకమ్ 'తేన సహేతి తుల్యయోగే' (౨।౨।౨౮) ఇతి బహువ్రీహిః, 'వోపసర్జనస్య' (౬।౩।౮౨) ఇతి సః, 'శేషాద్విభాషా' (౫।౪।౧౫౪) ఇతి కప్। తతశ్చ్వి। శక్రభర్తృకామ్ 'నద్యృతశ్చ' (౫।౪।౧౫౩) ఇతి కప్॥౧౬॥

భైమ్యా లోకోత్తరే గుణోత్కర్షే మిథ్యాత్వనిరాసార్థం పురాణప్రసిద్ధమితిహాసం సూచయన్నాహ—

దమనాదమనాక్ప్రసేదుషస్తనయాం తథ్యగిరస్తపోధనాత్।

వరమాప స దిష్టవిష్టపత్రితయానన్యసధృగ్గుణోదయామ్॥౧౭॥

దమనాదితి॥ హే రాజన్! స భీమః దమనాదేతన్నామ్నస్తపోధనాదృషేర్వరదానసమర్థాద్ అమనాక్ అత్యర్థం ప్రసేదుషః ప్రసన్నాత్తథ్యగిరోఽప్రతారకాదేవంభూతాత్ తనయాం వరం కన్యాలక్షణమభీప్సితమాప ప్రాప్తవాన్। కింభూతామ్— దిష్టః కాలః విష్టపం భువనమనయోస్త్రితయే కాలత్రయే, భువనత్రయే చానన్యసదృగన్యసదృశో న భవత్యేవంభూతః సౌన్దర్యౌదార్యాదిగుణోదయో యస్యాస్తామ్। భూతభవిష్యద్వర్తమానకాలే లోకత్రయేఽపీదృక్సౌన్దర్యాదిగుణవతీ కాపి నాస్తీతి భావః। దిష్టేస్తేనైవ మునినా దత్తో విష్టపత్రితయేఽనన్యసదృశో గుణోదయో యస్యై తామితి వా। 'కాలో దిష్టః' ఇత్యమరః। దమనాత్ 'సహితపిదమః సంజ్ఞాయామ్' (గంసూం౨౩) ఇతి ల్యుః। ప్రసేదుషః ప్ర—సదో లిటః 'భాషాయాం సదవసశ్రువః' (౩।౨।౧౦౮) ఇతి క్వసుః। అనన్యసదృక్ 'సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే' (వాం ౧౩౭౬) ఇతి పుంవద్భావః॥౧౭॥

భువనత్రయసుభ్రువామసౌ దమయన్తీ కమనీయతామదమ్।

ఉదియాయ యతస్తనుశ్రియా దమయన్తీతి తతోఽభిధాం దధౌ॥౧౮॥

భువనేతి॥ యతో యస్మాత్కారణాదసౌ భీమతనయా భువనత్రయే సుభ్రువః సున్దర్యస్తాసాం కమనీయతయా యో మదః సౌన్దర్యేణ యో గర్వస్తం తనుశ్రియా శరీరసౌన్దర్యేణ దమయన్తీ గ్లపయన్తీ శమయన్తీ వోదియాయోత్పన్నా। తతస్తస్మాత్కారణాత్ 'దమయన్తీ' ఇత్యభిధాం సార్థకం నామ దధౌ బభార। 'భూసూధూభ్రస్జిభ్యశ్ఛన్దసి' ఇతి క్యని సాధితస్య 'భువన' శబ్దస్య బాహులకాద్భాషాయాం ప్రయోగః। 'అణావకర్మకాత్–' (౧।౩।౮౮) ఇతి కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే యత్ పరస్మైపదం విహితం తస్యైవ 'న పాదమి— (౧।౩।౮౯) ఇత్యాదినా నిషేధాదణావకర్మకత్వే చ తత్రైవ చిత్తవత్కర్తృకత్వాభావాత్తేన పరస్మైపదాప్రాప్తేర్నిషేధాశఙ్కాయా అభావాచ్చాకర్త్రభిప్రాయే యథాప్రాప్తం పరస్మైపదం భవత్యేవేతి దమయన్తీత్యత్ర శతా యుజ్యతే॥౧౮॥

శ్రియమేవ పరం ధరాధిపాద్గుణసిన్ధోరుదితామవేహి తామ్।

వ్యవధావపి వా విధోః కలాం మృడచూడానిలయాం న వేద కః॥౧౯॥

శ్రియమితి॥ హే రాజన్! త్వం తాం భైమీం శ్రియమేవ లక్ష్మీమేవావేహి జానీహి। పరమయం విశేష— గుణసిన్ధోర్గుణసముద్రాద్ధరాధిపాత్పృథ్వీపతేరుదితాముత్పన్నామ్। లక్ష్మీ సముద్రాదుత్పన్నా, ఇయం తు గుణసముద్రాద్రాజ్ఞ ఇతి విశేషః। అప్రసిద్ధస్య జ్ఞాపనం క్రియతే, న తు ప్రసిద్ధస్యేత్యాహ— 'వా' ప్రసిద్ధౌ। వ్యవధిర్వ్యవధానం తస్యాం సత్యామపి మృడో మహాదేవస్తస్య చూడా మౌలిః సా నిలయః స్థానం యస్యాః సా తాం విధోశ్చన్ద్రస్య కలాం కో న వేద జానాతి, అపి తు సర్వోఽపి। ఈశ్వరస్యాప్రత్యక్షత్వేఽపి తన్మౌలిస్థితాం చన్ద్రకలాం సర్వోఽపి వేత్తి, తథా వ్యవధానేఽపి త్వమపి తాం వేత్స్యతి భావః। ఇణో లోటి హేరపిత్త్వాద్గుణాభావే ఏజాదిత్వాభావాద్ 'ఏత్యేధతి—' (౬।౧।౮౯) ఇతి వృద్ధ్యభావేన 'ఆద్గుణః' (౬।౧।౮౭)।ఆఙ్ప్రశ్లేషేఽపి 'ఓమాఙోశ్చ' (౬।౧।౯౫) ఇతి పరరూపప్రాప్తేః 'అవేహి' ఇత్యేవ రూపమ్॥౧౯॥

చికురప్రకరా జయన్తి తే విదుషీ మూర్ధని సావిభర్తి యాన్।

పశునాప్యపురస్కృతేన తత్తులనామిచ్ఛతు చామరేణ కః॥౨౦॥

చికురేతి॥ హే రాజన్! తే చికురప్రకరాః కేశసమూహా జయన్తి సర్వోత్కర్షేణ వర్తన్తే। తే కే— సా విదుషీ పణ్డితా భైమీ యాంశ్చికురప్రకరాన్ (మూర్ధని) ఆబిభర్తి ధారయతి ఆభరణం కరోతి వా। చామరేణ సామ్యే సతి సర్వోత్కృష్టత్వం కథమిత్యత ఆహ— పశునా చమరసంజ్ఞకేనాప్యపురస్కృతేన చామరేణ తత్తులనాం తేషాం కేశానాం తులనాం సామ్యం క ఇచ్ఛతు। న కోఽపి। చమరాణాం హీనస్థానధారణాత్తత్తులనా నాస్తి। అథ చ జ్ఞాత్రా యే మస్తకే ధ్రియన్తే పూజ్యన్తే తేషాం మూర్ఖేణాప్యపూజితేనాసతా సహ సామ్యం కోఽభిలష్యేత్। అతస్తత్కేశానాం సర్వోత్కర్షతా। విదుషీతి 'విదేః శతుర్వసుః' (౭।౧।౩౬) 'ఉగితశ్చ' (౪।౧।౬) ఇతి ఙీప్, 'వసోః సంప్రసారణమ్(౬।౪।।౧౩౧)। తులనామ్ 'ణ్యాస-' (౩।౩।౧౦౭) ఇతి యుచ్। సంజ్ఞాపూర్వకవిధేరనిత్యత్వాలఘూపధగుణాభావః॥౨౦॥

స్వదృశోర్జనయన్తి సాన్త్వనాం ఖురకణ్డూయనకైతవాన్మృగాః।

జితయోరుదయత్ప్రమీలయోస్తదఖర్వేక్షణశోభయా భయాత్॥౨౧॥

స్వదృశోరితి॥ హే రాజన్! మృగాః ఖురేణ కణ్డుయనం కణ్డ్వపనయనం తదేవ వ్యాజస్తస్మాత్స్వదృశోః స్వనేత్రయోః సాన్త్వనామాశ్వాసనం జనయన్తి కుర్వన్తి। యతస్తస్యా భైమ్యా అఖర్వేక్షణశోభయా విశాలనేత్రశోభయా జితయోః పరాభూతయోః। అత ఏవ భయాదివోదయత్రపమీలయోర్ఘాయమానతన్ద్రీకయోః। లుప్తోత్ప్రేక్షా। యథా కేనచిజ్జితం భీతమన్యమపి కశ్చిత్ కరపరామర్శాదినా సాన్త్వయతి తథా మృగా అపి స్వనేత్రే సాన్త్వయన్తి। 'తన్ద్రీ ప్రమీలా' ఇత్యమరః। 'ఖర్వో హ్రస్వశ్చ వామనః' ఇత్యమరః। ఉదయదితి 'ఇ గతౌ'॥౨౧॥

అపి లోకయుగం దృశావపి శ్రుతదృష్టా రమణీగుణా అపి ।

శ్రుతిగామితయా దమఖసుర్వ్యతిభాతే సుతరాం ధరాపతే!॥౨౨॥

అపీతి॥ హే ధరాపతే పృథ్వీపతే। దమఖసుర్భైమ్యా లోకయుగమపి మాతృకులపితృకులలక్షణం శ్రుతిగామితయా లోకాకర్ణనవిషయత్వేన జగత్ప్రసిద్ధత్వేన సుతరాం వ్యతిభాతే। పరస్పరోత్కర్షేణ వినిమయేన వా భాసత ఇత్యర్థః। ఇదం భైమీమాతృకులమితి జగద్విఖ్యాతత్వమ్। తేన భైమీమాతృకులస్య శోభనం తద్భైమీపితృకులేనాఙ్గీకృతమ్। ఏవం భైమీపితృకులమిదమితి జగద్విఖ్యాతత్వమ్। తేన భైమీపితృకులస్య శోభనం తద్భైమీమాతృకులేనాఙ్గీకృతమితి వినిమయః। భైమీసంబన్ధేన పితృకులవన్మాతృకులం మాతృకులవత్పితృకులం శోభతే। సాదృశ్యం తు తాత్పర్యార్థః। తచ్చ సాదృశ్యం శ్రుతిగామితయా విశేష్యతే। తచ్చ శ్రుతిగామిత్వలక్షణం సాదృశ్యం మాతృకులస్య పితృకులాపేక్షయా పితృకులస్య చ మాతృకులాపేక్షతయా నతు దృగాద్యపేక్షయా। ఏవం దృగాదీనామపి సజాతీయాపేక్షయైవ శ్రుతిగామిత్వలక్షణం సాదృశ్యమఙ్గీకరణీయం నతు లోకయుగాద్యపేక్షయా। తథా,— దమఖసుర్దృశావపి నేత్రే అపి శ్రుతిగామితయా ఆకర్ణదేశవిశాలత్వేనాతితరాం వినిమయేన భాతే శోభేతే ఇతి ద్వివచనమ్। దక్షిణనయనస్య శ్రుతిగామిత్వేన యా శోభా తాం వామనయనమఙ్గీకరోతి। వామనయనస్య చ శ్రుతిగామిత్వేన యా శోభాం తాం దక్షిణనయనమఙ్గీకరోతీత్యత్రాపి వినిమయః। శ్రుతిగామిత్వేన దక్షిణం వామమివ వామం దక్షిణమివేత్యత్రాపి సాదృశ్య ఏవ తాత్పర్యం జ్ఞేయమ్। తస్యా దమఖసుః సంబన్ధీ శ్రుతదృష్టాః శ్రుతాః పురాణాదౌ, దృష్టాః కాసుచిత్సున్దరీషు। యద్వా,-కాసుచిత్స్త్రీష్వేవ శ్రుతాః కాసుచిద్దృష్టా రమణీగుణాః స్త్రీగుణాః శ్రుతిగామితయా లోకాకర్ణనవిషయత్వేన వ్యతిభాతే వినిమయేన శోభన్త ఇతి బహువచనమ్। పురాణాదావన్యస్త్రీషు వా యే శ్రుతాస్తే కాసుచిదృష్టాస్తే భైమ్యామేవ శ్రూయన్త ఇతి శ్రుతానాం దృష్టానాం చ స్త్రీగుణానాం దమఖసుః సంబన్ధినాం సర్వేషాం శ్రుతిగామిత్వం విద్యతే। తతః శ్రుతానాం స్త్రీగుణానాం దమఖసుః సంబన్ధినాం యచ్ఛ్రుతిగామితయా శోభనం తద్దృష్టైరఙ్గీకృతమ్। ఏవం దృష్టానాం శోభనం తచ్ఛ్రుతైరఙ్గీకృతమిత్యత్రాపి యథాకథంచిద్వినిమయః। యథా శ్రుతా భైమీసంబన్ధినః శ్రుతిగామితయా శోభన్తే తథా దృష్టా

అపి భైమీసంబన్ధినః శ్రుతిగామితయా శోభన్త ఇత్యత్రాపి సాదృశ్య ఏవ తాత్పర్యమ్। శ్రుతదృష్టా అపి సర్వే గుణా భైమ్యాం విద్యన్త ఇతి భావః। సాముద్రికశాస్త్రే శ్రుతానాం పద్మిన్యాదౌ దృష్టానామితి వా యథాకథంచిజ్జ్ఞేయమ్, విస్తరభయాన్న లిఖ్యతే। 'శ్రుతిః స్త్రీ శ్రోత్రే తథామ్నాయే వార్తాయాం శ్రోత్రకర్మణి' ఇతి విశ్వః। గామీ గమ్యాది। ఆవశ్యకే తాచ్ఛీల్యే వా ణినిః। 'త్వతలోః'—(వాం ३౬౨౭) ఇతి పుంవత్। వ్యతి–పూర్వస్య భావేః 'కర్తరి కర్మవ్యతిహారే' (౧।३।౧४) ఇత్యాత్మనేపదమ్। ద్వివచనే సవర్ణదీర్ఘత్వే కృతే, బహువచనే చ 'ఆత్మనేపదేష్వనతః' (౭।౧।५) ఇతి ఝస్యాదాదేశే శబ్లుక టేరేత్వం సర్వత్ర। వచనశ్లేషః॥౨౨॥

నలినం మలినం వివృణ్వతీ పృషతీమస్పృశతీ తదీక్షణే।

అపి ఖఞ్జనమఞ్జనాఞ్చితే విదధాతే రుచిగర్వదుర్విధమ్॥౨३॥

నలినమితి॥ తదీక్షణే భైమీనేత్రే పృషతీమఞ్జనశలాకామ స్పృశతీ అప్రాప్తే అఞ్జనానఞ్చితే సతీ నలినం కమలం మలినం స్వకాన్త్యా దూషితం విదధాతే కుర్వతే। కింభూతే తదీక్షణే— వివృణ్వతీ ఆత్మానం ప్రకాశయన్తీ ప్రసారయన్తీ। ఋజురీత్యా విలోకమానే। అఞ్జనాఞ్చితే అఞ్జనపూజితే సాఞ్జనే సతీ తదీక్షణే ఖఞ్జనమపి ఖఞ్జరీటమపి రుచిగర్వేణ కాన్తిమదేన దుర్విధం దరిద్రం విదధాతే। అవతంసీకృతం కమలం కటాక్షావలోకన ప్రసృతయా స్వకాన్త్యా మలినం శ్యామం వివృణ్వతీ కుర్వతీ, తథా,—పృషతీ హరిణీమస్పృశతీ నేత్రవిషయేఽగణయన్తీ ఏవంవిధే భైమీనేత్రే కజ్జలాశ్చితే ఖఞ్జనమితి పూర్వవత్। అఞ్జనపూజనాత్పూర్వం స్వకాన్త్యా కమలం జితం, హరిణీనేత్రయోస్తు భైమీనేత్రశోభాసంభావనాపి నాస్తి। అఞ్జనపూజనానన్తరం ఖఞ్జనస్య మన్నేత్రసదృశే నాన్యస్యేతి గర్వస్తద్రహితం కుర్వతే ఇత్యర్థ ఇతి వా, రుచి కాన్తివిషయే దర్పేణ రహితమితి వా। 'రుచి' ఇతి భిన్నం పదమ్। ఖఞ్జనో హి శుక్లకృష్ణోఽతిసరలోఽతిచఞ్చలశ్చ। అతస్తేన సామ్యసంభావనాయాం కజ్జలదానానన్తరం తదధికకాన్తిత్వాత్ సోఽపి జిత ఇతి భావః। మలినం స్వగతం శ్యామం గుణం విలోకనవశాద్వివృణ్వతీ ప్రకాశయన్తీ నలినం రుచిగర్వదుర్విధం విదధాతే ఇతి వా, మలినం శ్యామం నలినం నీలోత్పలం రుచిగర్వదుర్విధం విదధాతే ఇతి వా। సవిలాసవీక్షణదశాయాః పూర్వమేవ నీలోత్పలం జితమిత్యర్థః। తథా—అసంకుచతీ సతీ పృషతీం హరిణీ శ్యామం నలినం నీలోత్పలం రుచిగర్వదుర్విధం విదధాతే, నిర్నిమేషత్వవేలాయామపి తాభ్యాం హరిణీ జితా కిం పునః కటాక్షవిక్షేపవేలాయామితి వా। అస్మిన్పక్షే దుర్విధా చ దుర్విధశ్చేతి 'నపుంసకమనపుంసకేన'—(౧।౨।౬౯) ఇతి నపుంసకై (కశేషై) కవద్భావో। అజ్యతేఽనేనేత్యఞ్జనం తేన పూజితే ఇత్యనేన ల్యుడన్తస్య 'అఞ్జూ వ్యక్తి (గతికాన్తి) మ్రక్షణేషు' ఇతి ధాతోరర్థానుసారేణ దృశోః స్నిగ్ధనీలరక్తసితవర్ణకాన్తిచాఞ్చల్యయోగః

సూచితః। తథా చ నలినాదిషు మధ్యే క్వచిత్కస్యచిద్గుణస్య సత్త్వాద్ధృశోస్తు పూర్వోక్తగుణసద్భావాత్తాభ్యాం నలినాదీని జితానీతిభావః। 'మలినం దూషితే కృష్ణే' ఇతి విశ్వః। అఞ్చితే 'అఞ్చేః పూజాయామ్' ఇతీటి 'నాఞ్చేః పూజాయామ్' (౬।౪।౩౦) ఇతి నలోపనిషేధః। 'అఞ్జనాఞ్జితే' ఇతి పాఠే 'అజి భాసి' ఇతి చౌరాదికస్యాఞ్జయతేర్నిష్ఠా। అఞ్జనేన భాసితే ఇత్యర్థః॥౨౩॥

అధరం కిల విమ్బనామకం ఫలమస్మాదితి భవ్యమన్వయమ్ ।

లభతేఽధరబిమ్బమిత్యదః పదమస్యా రదనచ్ఛదం వదత్॥౨౪॥

అధరమితి॥ హే రాజన్! అస్యా దమయన్త్యా రదనచ్ఛదమధరమోష్ఠం వదదభిదధత్ అధరబిమ్బ ఇత్యదఃపదమేతత్పదం। సుబన్తోఽయం శబ్ద ఇత్యతో హేతోర్భవ్యం సమీచీనమన్వయం సంబన్ధం లభతే ప్రాప్నోతి। ఇతీతి కిమ్—కిల యస్మాద్బిమ్బనామకం ఫలమస్మాదోష్ఠాదధరం హీనమ్। బిమ్బాపేక్షయాస్యాధికరక్తత్వాదమృతయుక్తత్వాచ్చ అధరం బిమ్బం బిమ్బసంజ్ఞకం ఫలం యస్మాదధరబిమ్బ ఇతి బహువ్రీహిః, న త్వధర ఏవ బిమ్బమితి। అన్యాసాం తు అధరో బిమ్బ ఇవేతి తత్పురుషః కర్మధారయః। ఏతస్యాస్తు బహువ్రీహౌ అర్థతః శబ్దతశ్చ భవ్యత్వమ్। భైమ్యధరో జితబిమ్బ ఇతి భావః॥౨౪॥

హృతసారమివేన్దుమణ్డలం దమయన్తీవదనాయ వేధసా।

కృతమధ్యబిలం విలోక్యతే ధృతగమ్భీరఖనీఖనీలిమ॥౨౫॥

హృతేతి॥ ఇన్దుమణ్డలం చన్ద్రబిమ్బం వేధసా బ్రహ్మణా దమయన్తీవదనాయ భైమీముఖం నిర్మాతుం హృతసారమివ గృహీతశ్రేష్ఠభాగమివ కృతం మధ్యే బిలం ఛిద్రం యస్యైవంభూతం విలోక్యతే దృశ్యతే। తర్క్యత ఇత్యర్థః। కలఙ్కేన హృతసారత్వముత్ప్రేక్షితమ్। కింభూతమ్—ధృతో గమ్భీరఖన్యాం నిమ్నగర్తే పరభాగస్థితస్య ఖస్యాకాశస్య నీలిమా యేన। కలఙ్కో న భవతి, కిం త్వాకాశనీలిమా। భైమీముఖం నిష్కలఙ్కచన్ద్రసారతుల్యమితి భావః। వదనాయ 'క్రియార్థోపపదస్య చ—' (౨।౩।౧౪) ఇతి చతుర్థీ। ఖనీతి 'కృదికారాదక్తినః' (గం సూం ౫౦) ఇతి జీష॥౨౫॥

ప్రకారాన్తరేణ భైమీముఖస్య చన్ద్రాధిక్యమాహ—

ధృతలాఞ్ఛనగోమయాఞ్ఛనం విధుమాలేపనపాణ్డురం విధిః।

భ్రమయత్యుచితం విదర్భజాననసీరాజనవర్ధమానకమ్॥౨౬॥

ధృతేతి॥ బ్రహ్మాజ్ఞయా చన్ద్రో భ్రామ్యతి। తత్రోత్ప్రేక్షతే—విధిర్బ్రహ్మా విధుం చన్ద్రముచితం యోగ్యం విదర్భజా భైమీ తస్యా ఆననం తస్య నీరాజనార్థమారార్తికార్థం వర్ధమానకమివ వర్ధమానకం శరావం భ్రమయతి। కింభూతం విధుమ్—ధృతం లాఞ్ఛనమేవ కలఙ్క ఏవ గోమయాఞ్ఛనం గోమయపూజనం యేన। తథా, —ఆలేపనం పిష్టోదకమ్ ('అఈపణ' ఇతి లోకే ప్రసిద్ధం) తేనైవ పాణ్డురమ్। చన్ద్రస్తన్ముఖసాదృశ్యం న ప్రాపేతి భావః। గోమయలిప్తేన చూర్ణాదిచిహ్నేన శరావేణ దృష్టిదోషనిరాసార్థం నీరాజనా క్రియత ఇతి లోకాచారః। 'శరావో వర్ధమానకః' ఇత్యమరః॥౨౬॥

సుషమావిషయే పరీక్షణే నిఖిలం పద్మమభాజి తన్ముఖాత్।

అధునాపి న భఙ్గలక్షణం సలిలోన్మజ్జనముజ్ఝతి స్ఫుటమ్॥౨౭॥

సుషమేతి॥ కమలస్య శోభాఽధికా, భైమీవదనస్య వేతి సుషమావిషయే పరమశోభావిషయే పరీక్షణే దివ్యేన శోధనే నిఖిలం సమస్తం పద్మం పద్మజాతం తన్ముఖాద్భైమీముఖాదభాజి పరాజయం ప్రాప్తమ్। యతః,—భఙ్గలక్షణం పరాజయచిహ్నం సలిలోన్మజ్జనం జలాదున్మజ్జనమూర్ధ్వభవనమద్యాపి నోజ్ఝతి స్ఫుటం వ్యక్తమేవ న త్యజతి। 'స్ఫుటమ్' ఉత్ప్రేక్షే వా। జలోన్మజ్జనం తస్య స్వాభావికం భఙ్గలక్షణత్వేనోత్ప్రేక్షితమ్। స్ఫుటం వికసితమితి పద్మవిశేషణం వా। జలదివ్యే ధనుర్ధరముక్తం బాణమాదాయ యావదన్యో ధావన్నాగచ్ఛతి తావద్యః సలిలే నిమగ్న ఏవ విష్ఠతి స విజయతే, యస్తు తతః పూర్వమేవోన్మజ్జతి స పరాజయత ఇతి భావః। 'సుషమా పరమా శోభా' ఇత్యమరః। 'సువినిర్దుర్భ్యః—' (౮।౩।౮౮) ఇతి షత్వమ్। అభాజీతి కర్మకర్తరి చిణ్, 'భఞ్జేశ్చ చిణి' (౬।౪।33) ఇతి నలోపః॥౨౭॥

ధనుషీ రతిపఞ్చబాణయోరుదితే విశ్వజయాయ తద్భువౌ।

నలికే న తదుచ్చనాసికే త్వయి నాలీకవిముక్తికామయోః॥౨౮॥

ధనుషీ ఇతి॥ తద్భ్రువౌ భైమీభ్రువౌ విశ్వజయాయ త్రైలోక్యజయాయ రతిపఞ్చబాణయోర్ధనుషీ నోదితే ప్రాదుర్భూతే న ఇతి కాక్వా। 'ను' ఇతి పాఠే వితర్కే। తథా,— తస్యా భైమ్యా ఉచ్చనాసికే రన్ధ్రద్వయోపలక్షితే నాసికే త్వయి విషయే నాలీకౌ నలికాప్రేర్యమాణలఘుశరౌ తయోర్విముక్తికామయోర్నలికే శరాధారనలౌ న భవతః, అపి తు నలికే ఏవ। తస్యా భ్రూనాసికం దృష్ట్వా సర్వోఽపి కామాతీనో భవతీతి భావః। 'నాలీకః శరశల్యయోః' ఇతి విశ్వః। విశ్వజయాయ 'తుమర్థాత్—' (౨।౩।౧౫) ఇతి చతుర్థీ। కామయోరితి 'శీలికామిభక్ష్యాచరిభ్యో ణః' (వా౦ ౧౯౮౦)॥౨౮॥

సదృశీ తవ శూర! సా పరం జలదుర్గస్థమృణాలజిద్భుజా।

అయి మిత్రజుషాం సరోరుహాం గృహయాలుః కరలీలయా శ్రియః॥౨౯॥

సదృశీతి॥ హే శూర! సా భైమీ పరం కేవలం తవ సదృశీ యోగ్యా। కింభూతా— జలలక్షణం దుర్గం తత్ర తిష్ఠన్తి జలదుర్గస్థాని మృణాలాని జయత ఇతి జితౌ భుజౌ యస్యాః సా। మృణాలాదపి కోమలౌ (గౌరౌ చ) తద్భుజౌ ఇత్యర్థః। తథా,— కరలీలయా హస్తవిలాసేన మిత్రం సూర్యం, సుహృదం చ జుషన్తే సేవన్తే మిత్రజుంషి తేషామ్। వికసితత్వాత్ సశ్రీకాణామపి సరోరుహాం కమలానాం శ్రియో గృహయాలుర్గ్రహీతుకామా। త్వమపి జలదుర్గస్థభైరిజిద్భుజః సత్సుహృదాం సత్సహాయానామపి వైరిణాం సంపదః కరలీలయా బలిక్రియయా। గృహయాలురితి శూరత్వాదుభయోః సామ్యమ్। 'అపిః' అన్యచ్చ ఇత్యర్థే వా। 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్కే', 'బలిహస్తాంశవః కరాః', 'లీలా విలాసక్రియయోః' ఇత్యమరః। గృహేశ్చౌరాదిణ్యన్తాత్ 'స్పృహిగృహి—' (౧।౪।౩౬) ఇత్యాదినాలుచి 'అయామన్తా—' (౬।౪।౫౫) ఇత్యయాదేశే గృహయాలుః। తద్యోగే 'నలోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాచ్ఛ్రియ ఇతి ద్వితీయా॥౨౯॥

వయసీ శిశుతాతదుత్తరే సుదృశి స్వాభివిధిం విధిత్సునీ।

విధినాపి న రోమరేఖయా కృతసీమ్నీ ప్రవిభజ్య రాజ్యతః॥౩౦॥

వయసీ ఇతి॥ హే రాజన్! తస్యాం సుదృశి సునయనాయాం స్వాభివిధిం నిజాభివ్యాప్తిం విధిత్సునీ కర్తుకామే, అహమేవ సర్వాత్మనా ఇమామభివ్యాప్య తిష్ఠామీతి బాల్యం మన్యతే, ఏవం తారుణ్యమపి ఏవంభూతే శిశుతా చ తదుత్తరం శిశుతాయా బాల్యతః పరం తారుణ్యం చ వయసీ న రజ్యతః, అపి తు రజ్యత ఏవ సంతుష్యత ఏవ। బాల్యతారుణ్యే తస్యాం తిష్ఠత

ఇత్యర్థః। వయఃసంధౌ వర్తమానా ఇతి యావత్। కింభూతే వయసీ—విధినా బ్రహ్మణా ఉదరే వర్తమానయా రోమరేఖయా ప్రవిభజ్య సమం విభాగం కృత్వా కృతసీమ్నీ కృతమర్యాదే అపి। ఏవంవిధే విభజ్య న రజ్యతః, కిం తర్హి సంవలితే ఏవానురాగం భజత ఇతి వా। బాల్యం వర్తతే, రోమరేఖోద్భవేన చ తారుణ్యం ప్రాప్తమిత్యుభే సంవలితే ఏవ తిష్ఠతః। రమ్యత్వాద్బాల్యం త్యక్తుం న శక్నోతి, తారుణ్యం, చాగన్తుమిచ్ఛతీతి భావః। విధినా శాస్త్రోక్తమార్గేణ రేఖయా కృతసీమ్న్యపి సస్యాధికాయాం భువి 'మదీయేయం మదీయేయమ్' ఇతి కౌచిద్వివదేతే॥౩౦॥

అపి తద్వపుషి ప్రసర్పతోర్గమితే కాన్తిఝరైరగాధతామ్।

స్మరయౌవనయోః ఖలు ద్వయోః ప్లవకుమ్భౌ భవతః కుచావుభౌ॥౩౧॥

అపీతి॥ ఉభౌ కుచౌ స్తనౌ తద్వపుషి ప్రసర్పతోః ప్లవమానయోః క్రీడతోర్ద్వయోః స్మరయౌవనయోః కామతారుణ్యయోః ప్లవకుమ్భౌ (ప్లవనార్థం కుమ్భౌ) తరణకుమ్భౌ భవతః। 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షాయామ్। కింభూతే తద్వపుషి— కాన్తిఝరైః కాన్తిప్రవాహైరగాధతామతలస్పర్శత్వం గమితే ప్రాపితేఽపి। అగాధే హ్యుదకే క్రీడాఽనుచితా, తత్రాపి క్రీడతోరితి ద్యోతనార్థమ్ 'అపి' శబ్దః। పూర్వాపేక్షయా 'అపిః' అన్యచ్చ ఇత్యర్థే వా। అగాధే హ్యుదకే క్రీడతోర్ద్వయోర్ఘటద్వయేన భావ్యమ్। యద్యపి ద్వివచనేనైవ ద్వయోః, ఉభౌ ఇతి చ లభ్యతే తథాపి సదాగృహవాసిత్వపరస్పరమిలితత్వ ప్రదర్శనార్థముక్తమిత్యవగన్తవ్యమ్॥ ౩౧ ॥

కలసే నిజహేతుదణ్డజః కిము చక్రభ్రమకారితాగుణః।

స తదుచ్చకుచౌ భవన్ప్రభాఝర చక్ర భ్రమమాతనోతి యత్॥౩౨॥

కలస ఇతి॥ న్యాయశాస్త్రే—'సమవాయికారణమసమవాయికారణం నిమిత్తకారణం చేతి; యత్సమవేతమేవ కార్యముత్పద్యతే తత్సమవాయికారణం యథా మృత్పిణ్డో ఘటస్య'। తత్ర పూర్వశ్లోకే కుమ్భత్వారోపణేన తదుభయసామ్యమసహమానః కవిః ప్రభాగుణాధికత్వప్రతిపాదనేన తయోరుత్కృష్టతామారోపయితుం హంసముఖేనాపూర్వాముక్తిభఙ్గిం ప్రణీతవాన్। అసంభావ్యవస్తుదర్శనే పరసంమతిప్రశ్నే 'కిము' శబ్దః। హే రాజన్! చక్రభ్రమం కరోత్యేబంశీలశ్చక్రభ్రమకారీ తస్య భావశ్చక్రభ్రమకారితా తల్లక్షణో గుణః స్వభావః (యః) కలసే ఘటే దృశ్యతే స నిజస్య స్వస్య ఘటస్య హేతుర్నిమిత్తకారణం దణ్డస్తస్మాజ్జాతః కిము। సమవాయికారణగుణః కార్యే గుణమారభతే, న

నిమిత్తగుణః। అత్ర తు నిమిత్తగుణః కార్యే గుణమారభత ఇతి అసంభావ్యమేతత్త్వయా కుత్రచిద్దృష్టమితి ప్రశ్నార్థః కిము, మయా తు దృష్టః। కుత్రేత్యపేక్షాయామాహ— యద్యస్మాత్స కలసస్తస్యా భైమ్యా ఉచ్చకుచౌ భవన్నుచ్చస్తనతాం ప్రపద్యమానః ప్రభాఝురేణ దీప్తిసమూహేన చక్రభ్రమం కులాలచక్రభ్రమణమర్థాద్దృష్టేః కరోతి। సున్దరవస్తుదర్శనేన దృష్టేర్భ్రమణం భవతి। సూర్యాద్యాలోకావలోకనవత్। అథ చ స తదుచ్చకుచో భవన్దీప్తిసమూహేన చక్రస్య రాష్ట్రస్య, లోకసమూహస్య వా భ్రమం మదజనితం మోహమాతనోతి। సర్వోఽపి స్తన కాన్తిదర్శనేన కామాన్ధో భవతీతి భావః। అథ చ కాన్తిప్రవాహే చక్రవాకభ్రాన్తిమాతనోతి। (కాన్తి) ప్రవాహే చక్రవాకా భవన్తి (భ్రమన్తి) అతో భ్రమకారణత్వాచ్చబ్దచ్చలాచ్చక్రభ్రమకారితాగుణో ఘటే విద్యతే। తుఙ్గత్వేన కాన్తిమత్త్వేన చ తత్కుచౌ ఘటచక్రవాకతుల్యావితి భావః। నిజః సహజశ్చాసౌ హేతుశ్చ। సమవాయికారణమితి యావత్। తాదృశో న భవతీతి అనిజ హేతుర్నిమిత్తకారణం తాదృశాద్దణ్డాజ్జాతః కిము ఇత్యుత్ప్రేక్షా, ఆక్షేపో వా। దణ్డగుణః కలసే విద్యత ఇత్యత్ర కిం ప్రమాణమిత్యాశఙ్కాయాం శబ్దచ్ఛలేనాహ— స ఇతి। యస్మాదితి వా ఇతి యథామతి వ్యాఖ్యేయమ్। 'చక్రో గణే చక్రవాకేచక్రం సైన్యరథాఙ్గయోః। గ్రామజాలే కులాలస్య భాణ్డే రాష్ట్రాస్త్రయోరపి ఇతి విశ్వః॥ ౩౨॥

భజతే ఖలు షణ్ముఖం శిఖీ చికురైర్నిర్మితబర్హగర్హణః।

అపి జమ్భరిపుం దమఖసుర్జితకుమ్భః కుచశోభయేభరాట్॥33॥

భజత ఇతి॥ 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షే। దమఖసుః చికురైః కేశైర్నిర్మితా కృతా బర్హగర్హణా పిచ్ఛభారతిరస్కారో యస్య స శిఖీ మయూరః షణ్ముఖం కార్తికేయం భజతే సేవతే। ప్రసఙ్గత ఏతదుక్తమ్। తథా, దమఖసుః కుచశోభయా స్తనభారేణ జితో గణ్డౌ యస్య స ఇభరాట్ కరిణాం రాజా ఐరావతోఽపి జమ్భారిమిన్ద్రం సేవతే। భైమ్యాః కేశసామ్యం స్తనసామ్యం చ దేవారాధనేన ప్రాప్తుకామౌ వైరనిర్యాతనార్థం వా తౌ భజత ఇతి భావః। అధికేన జితోఽన్యమధికం భజతే। చికురైరితి బహువచనేనైవ బహుత్వం సూచయిత్వా 'షణ్ముఖ' పదప్రయోగేణ షణ్ముఖత్వాత్స్కన్దస్య కేశసంభావనయా తత్ప్రాప్త్యర్థం శిఖినః స్కన్దాశ్రయణం యుక్తమ్। 'జభి జూభి గాత్రవినామే' జమ్భతే గాత్రవినామం కరోతీతి జమ్భస్తద్రిపుర్జమ్భాదధికః। అత ఏవ సేవ్యతే। అస్యా గాత్రవినామకారిణీ కుచశోభా జమ్భతుల్యేతి హేతోస్తదధికమిన్ద్రం సేవతే ఇతి॥33॥

ఉదరం నతమధ్యపృష్ఠతాస్ఫుటదఙ్గుష్ఠపదేన ముష్టినా।

చతురఙ్గులమధ్యనిర్గతత్రివలిభ్రాజి కృతం దమస్వసుః॥౩౪॥

ఉదరమితి॥ హే రాజన్! దమఖసుర్భైమ్యా ఉదరం ముష్టినా కృతమ్। విధినేత్యర్థాత్। కింభూతేన ముష్టినా—నతో నమ్రో మధ్యో యస్యైవంవిధం పృష్ఠం యస్యోదరస్య తస్య భావస్తత్తా తయా స్ఫుటప్రకటీభవదఙ్గుష్ఠపదమఙ్గుష్ఠస్థానం యస్య తేన। కింభూతముదరమ్—చతసృణామఙ్గులీనాం మధ్యాన్నిర్గతాస్తిస్రో వలయస్తాభిర్భ్రాజతే తచ్ఛీలమ్। పృష్ఠమధ్యే నిమ్నత్వమఙ్గుష్ఠనివేశాత్। ఉదరే త్రివలియుక్తత్వం చతురఙ్గులిధారణాత్ చతసృణాం త్రీణ్యేవాన్తరాణి భవన్తి। చతురఙ్గులమితి 'తత్పురుషస్య—(౫।౪।౮౬) ఇత్యచ్॥౩౪॥

ప్రకారాన్తరేణోదరమేవ వర్ణయతి—

ఉదరం పరిమాతి ముష్టినా కుతుకీ కోఽపి దమఖసుః కిము।
ధృతతచ్చతురఙ్గులీవ యద్వలిభిర్భాతి సహేమకాఞ్చిభిః॥౩౫॥

ఉదరమితి॥ కోఽపి కుతుకీ దమఖసురుదరం ముష్టినా ఇయత్తయా పరిమాతి వ్యవచ్ఛినత్తి। 'కిమ' ఉత్ప్రేక్షే। యద్యస్మాత్తదుదరం సహేమకాఞ్చిభిః సువర్ణమేఖలాసహితాభిర్బలిభిః కృత్వా ధృతాస్తస్య ముష్టేశ్చతస్ర అఙ్గులయో యేన ఏవంవిధమివ భాతి। తిస్రో వలయశ్చతుర్థీ హేమకాఞ్చీ చ। చతస్రోఽఙ్గులయస్తస్య ముష్టేరిత్యర్థః। కో బ్రహ్మా। 'అపి:' ఏవార్థః। బ్రహ్మైవేత్యర్థః॥౩౫॥

పృథువర్తులతన్నితమ్బకృన్మిహిరస్యన్దనశిల్పశిక్షయా।
విధిరేకకచక్రచారిణం కిము నిర్మిత్సతి మాన్మథం రథమ్॥౩౬॥

పృథ్వితి॥ విధిర్బ్రహ్మా మాన్మథం కామసంబన్ధినం రథం నిర్మిత్సతి నిర్మాతుమిచ్ఛతి। 'కిము' ఉత్ప్రేక్షాయామ్। కింభూతో విధిః—మిహిరః సూర్యస్తస్య స్యన్దనో రథస్తస్య శిల్పం నిర్మాణం తస్య శిక్షయాఽభ్యాసేన పృథుం మహాన్తం వర్తులం తస్యా భైమ్యా నితమ్బం కరోతీతి కృత్। కింభూతం రథమ్—ఏక కేనాసహాయేన చక్రేణ చరతి ఏవంశీలమ్। సూర్యరథైకచక్రనిర్మాణాభ్యాసేన బ్రహ్మణా భైమీనితమ్బః కృతః, స కామరథత్వేనోత్ప్రేక్షితః।

నితమ్బదర్శనాన్మదనప్రాదుర్భావో భవతీతి భావః। నిర్మిత్సతి। మాజః 'సని మీమా—(౭।౪।౫౪) ఇత్యాదినా అచ ఇస్, 'అత్ర లోపోఽభ్యాసస్య' (౭।౪।౫౮)॥౩౬॥

తరుమూరుయుగేన సున్దరీ కిము రమ్భాం పరిణాహినా పరమ్।

తరుణీమపి జిష్ణురేవ తాం ధనదాపత్యతపఃఫలస్తనీమ్॥౩౭॥

తరుమితి॥ హే రాజన్! సున్దరీ భైమీ పరిణాహినా విశాలేనోరుయుగేనోరుద్వయేన తరుం వృక్షరూపాం రమ్భాం కదలీం పరం కేవలం జిష్ణుర్జయనశీలేతి కిము వక్తవ్యమ్। అపి త్వేవం న వాచ్యమ్। కింతు తరుణీమపి తాం రమ్భామప్సరోవిశేషమపి జిష్ణురేవ। కింభూతామ్ —ధనదాపత్యస్య కుబేరపుత్రస్య నలకూబరస్య తపసః ఫలం స్తనౌ యస్యాః। యదర్థం నలకూబరేణ తపః కృతం తాం రమ్భామ్। కదలీమప్యూరుయుగేన జితవతీత్యర్థః। ద్వయేన ద్వయం జితమ్। 'పరిణాహో విశాలతా' ఇత్యమరః। 'రమ్భా కదల్యప్సరసోః' ఇతి విశ్వః। 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి నిషేధాత్తరుమితి ద్వితీయా। సున్దరీ। గౌరాదిత్వాన్ఙీష్॥ ౩౭ ॥

జలజే రవిసేవయేవ యే పదమేతత్పదతామవాపతుః।

ధ్రువమేత్య రుతః సహంసకీకురుత స్తే విధిపత్రదంపతీ॥౩౮॥

జలజే ఇతి॥ యే జలజే కమలే రవేః సూర్యస్య సేవయేవైతస్యా భైమ్యాః పదతాం చరణత్వం పదముత్తమస్థానం, వ్యాజం చావాపతుః ప్రాపతురితి ధ్రువమ్। ఉత్ప్రేక్షతే—విధిపత్రదంపతీ బ్రహ్మవాహనపక్షిజాయాపతీ హంసస్త్రీపుంసౌ కర్తారౌ తే జలజే కర్మణీ ఏత్యాగత్యరుతః శబ్దాద్ ధ్రువం నిశ్చయేన సహస్రసకీకురుతః హంససహితే కురుతః। హంసరవతుల్యాచ్ఛి-ఞ్జితాదేతే సహంసే ఇయనుమీయత ఇత్యర్థః। హంసకః పాదకటకస్తత్సహితే నృపురయుక్తే కురుతః। విధిహంసమిథునమేతన్నూపురత్వేన పరిణతమిత్యర్థః। రవిసేవయా పద్మయోర్భైమీపదత్వప్రాప్తిః। విధిసేవయా హంసానామేతవరణస్థానప్రాప్తిరిత్యర్థః। విధిపత్రదంపతీ యే పద్మే ఏత్య రుతః శబ్దం కురుతః। 'రు శబ్దే'। తథా సహంసే కురుత ఇతి వా। కమలస్య హంససంయోగో యుక్తః। భైమీపదయోః పద్మాదప్యుత్కృష్టత్వాద్ధం సరవసమానశిఞ్జితయోగాచ్చేయముత్ప్రేక్షా। సున్దరే సుకుమారే చ సృజతా బ్రహ్మణా స్వీయహంసమిథునమేవ తద్భూషణత్వేన కల్పితమ్, తాదృశస్యాన్యస్య భూషణస్యాభావాదితి చ ధ్వనిః। 'హంసకః పాదకటకః' ఇత్యమరః। పక్షే, 'శేషా- ద్విభాషా' (౫।౪।౧౫౪) ఇతి కప్, తతశ్చ్విః। రుత ఇతి పక్షే సంపదాదిః॥౩౮॥

శ్రితపుణ్యసరః సరిత్కథం న సమాధిక్షపితాఖిలక్షపమ్।

జలజం గతిమేతు మఞ్జులాం దమయన్తీపదనామ్ని జన్మని॥౩౯॥

చితేతి॥ జలజం కమలం దమయన్తీ (న్త్యాః) పదమేవ చరణ ఏవ నామ యస్యైవంభూతే జన్మని జన్మాన్తరే మఞ్జులాం రమ్యాం గతిం గమనం పుణ్యలోకప్రాప్తిరూపాం దశాం చ కథం న పంతు ప్రాప్నోతు। కింభూతమ్—శ్రితాని పుణ్యాని శ్రేయస్కారీణి సరాంసి శ్రేయస్కారిణ్యో నద్యశ్చ యేన తత్। తథా,— సమాధినా ముకులీభావేన సమ్యగాధినా క్షపితా అవివాహితా అఖిలాః క్షపా రాత్రయో యేన। అన్యోఽపి సేవితపుణ్యతీర్థః సమాధినా యోగాఙ్గేనాతివాహితసమస్తరాత్రిర్జన్మాన్తర ఉత్తమాం దశాం ప్రాప్నోతి తద్వద్భైమీపదప్రాప్తిర్జలజస్య॥౩౯॥

ఏతాదృశీ సా కథం త్వయా జ్ఞాతేత్యత ఆహ—

సరసీః పరిశీలితుం మయా గమికర్మీకృతనైకనీవృతా।

అతిథిత్వమనాయి సా దృశోః సదసత్సంశయగోచరోదరీ॥౪౦॥

సరసీరితి॥ సరసీః సరాంసి పరిశీలితుమవగాహితుం గమేర్ధాతోః కర్మీకృతా గతివిషయీకృతా నైకా అనేకా నీవృతో దేశా యేన ఏవంవిధేన మయా సా భైమీ దృశోరతిథిత్వం దృగ్గోచరత్వమనాయి ఆనీతా। దృష్టేత్యర్థః। కింభూతా—సదసతోరస్తి నాస్తీతి సంశయస్తస్య గోచరో విషయ ఉదరం యస్యాః సా। అత్యన్తం కృశోదరీతి భావః। ఏతేన క్వాపి దేశే తాదృశీ న దృష్టేతి భావః। 'నీవృజ్జనపదో దేశవిషయౌ' ఇత్యమరః। సరసీః। గౌరాదిత్వాన్ఙీష్। శీలేర్ణ్యావాదికాత్తుమున్। నీవృత్ 'నహివృతి–'(౬।౩।౧౧౬) ఇతి దీర్ఘః। గోచరోదరీ 'నాసికోదర—' (౪।౧।౫౫) ఇతి ఙీష్॥౪౦॥

అవధృత్య దివోఽపి యౌవతైర్న సహాధీతవతీమిమామహమ్।

కతమస్తు విధాతురాశయే పతిరస్యా వసతీత్యచిన్తయమ్॥౪౧॥

అవేతి॥ హే రాజన్! అహమిత్యచిన్తయం విచారితవానస్మి। కిం కృత్వా— దివోఽపి స్వర్లోకస్యాపి యౌవతైః స్త్రీసమూహైః సహ నాధీతవతీం నాధ్యయనకర్త్రీమిమాం భైమీమవధృత్య నిశ్చిత్య। సదృశైః సహ పఠ్యతే కిల। ఇతీతి కిమ్—విధాతుర్బ్రహ్మణ ఆశయే మనస్యస్యా భైమ్యాః కతమస్తు కో వా పతిర్విద్యతే ఇతి। విధాత్రా సురసున్దరీభ్యోఽపి సున్దర్యా భైమ్యా యోగ్యః కో భర్తా వినిర్మిత ఇతి చిన్తితవానిత్యర్థః। యౌవతైరితి 'యువతి' శబ్దాత్సామూహికే భిక్షాదిత్వాదణి 'భస్యాఢే—'(వాం ౩౯౨౮) ఇతి ప్రాప్తః పుంవద్భావో భిక్షాదో 'యువతి' శబ్దపాఠసామర్థ్యాన్న భవతి। నసహాధీతవతీమితి 'సుప్సుపా' ఇత్యనేన సమాసః। కతమ ఇతి 'కతరకతమౌ జాతిపరిప్రశ్నే' (౬।౨।౫౭) ఇతి వచనసామర్థ్యాత్ స్వార్థేఽపి డతమచ్॥౪౧॥

అనురూపమిమం నిరూపయన్నథ సర్వేష్వపి పూర్వపక్షతామ్।

యువసు వ్యపనేతుమక్షమస్త్వయి సిద్ధాన్తధియం న్యవేశయమ్॥౪౨॥

అన్వితి॥ ఇమస్యా భైమ్యా అనురూపం రూపయోగ్యం పతిం నిరూపయన్ 'అయం వా యోగ్యః, అయం వా యోగ్యః' ఇతి విచారయన్నపి అథ పశ్చాత్ సర్వేష్వపి యువసు తరుణేషు పూర్వపక్షతామయోగ్యరూపత్వం వ్యపనేతుం నిరాకర్తుమక్షమోఽసమర్థః సన్నహం త్వయి సిద్ధాన్తధియం భైమీరూపానురూపత్వబుద్ధి నిఃసపత్నం నిశ్చయం న్యవేశయం నివేశితవాన్। అథ పశ్చాత్త్వయీతి వా। త్వత్తోఽన్యస్తద్యోగ్యః కోఽపి తరుణో న విద్యత ఇతి। అన్యత్రాపి పూర్వపక్షాపేక్షయా సిద్ధాన్తస్య బలవత్త్వమ్॥౪౨॥

అనయా తవ రూపసీమయా కృతసంస్కారవిబోధనస్య మే।.

చిరమప్యవలోకితాద్య సా స్మృతిమారూఢవతీ శుచిస్మితా॥౪౩॥

అనయేతి॥ చిరం చిరకాలమవలోకితాపి శుచిస్మితా రమ్యహాస్యా సా భైమీ అద్య మే స్మృతి స్మృతిపథమారూఢవతీ ప్రాప్తా। కింభూతస్య మే—తవానయా దృశ్యమానయా రూపసీమయా లావణ్యమర్యాదయా కృతం జనితం సంస్కారవిబోధనం పూర్వాహితభావనాఖ్యసంస్కారసముద్బోధో యస్య। తద్రూపయోగ్యత్వాత్త్వద్రూపదర్శనే సా స్మృతేత్యర్థః। సదృశదర్శనే హి స్మృతిర్భవతి। 'సదృశాదృష్టచిన్తాద్యాః స్మృతిబీజస్య బోధకాః' ఇతి। రూపసీమయేతి 'డావుభాభ్యామ్– (౪।౧।౧౩) ఇతి డాపి తృతీయా॥౪౩॥

త్వయి వీర ! విరాజతే పరం దమయన్తీకిలకిఞ్చితం కిల।

తరుణీస్తన ఏవ దీప్యతే మణిహారావలిరామణీయకమ్ ॥౪౪॥

త్వయీతి॥ 'కిల' ఇతి సంభావనాయామ్। హే వీర హే శూర ! కిల దమయన్త్యాః కిల-కిఞ్చితం శృఙ్గారచేష్టావిశేషః త్వయి పరం కేవలం విరాజతే విశేషేణ శోభతే। వీరస్యైవ శృఙ్గారిత్వం యుజ్యతే, వీరానురాగిణ్యశ్చ స్త్రియ ఇతి సూచనార్థం 'వీర' ఇతి పదమ్। అర్థాన్తరన్యాసం దృష్టాన్తత్వేనాహ–మణిహారావలేర్ముక్తాహారసమూహస్య రామణీయకం సౌన్దర్య తరుణీస్తనే తరుణ్యా ఏవ కుచే శోభతే, న తు వృద్ధయోషితః। 'క్రోధాశ్రుహర్షభీత్యాదేః సంకరః కిల కిఞ్చితమ్ ' (దంరూం ౨।3౯) ఇత్యాలంకారికా సమణీయకం కామనీయకవత్॥౪౪॥

పునరుత్కణ్ఠార్థమాహ—

'తవ రూపమిదం తయా వినా విఫలం పుష్పమివావకేశినః।

ఇయమృద్ధధనా వృథావనీ స్వవనీ సంప్రవదత్పికాపి కా॥౪౫॥

తవేతి॥ హే రాజన్ ! తవ ఇదం దృశ్యమానమనుపమం రూపం తయా భైమ్యా వినా విఫలం నిరర్థకమ్। కస్య కిమివ—అవకేశినో వన్ధ్యవృక్షస్య విఫలం ఫలరహితం పుష్పమివ, తద్యథా న శోభతే। అథవా,—అవకేశినో ముణ్డితముణ్డస్య శిరసి ధార్యంమాణం పుష్పం యథా విఫలమ్। తయా వినా న కేవలం రూపం విఫలం, కిం చ (తు)—ఋద్ధధనా పూర్ణధనా ఇయమవనీ పృథ్వ్యపి వృథా వ్యర్థైవ। తథా,— సంప్రవదన్తః కూజన్తః పికాః కోకిలా యస్యాం సా స్వవన్యపి స్వయమారోపితా విలాసవాటికాపి కా। న కాపి। భైమీప్రాప్త్యభావే సర్వమేతన్నిరర్థకమిత్యర్థః। 'వన్ధ్యోఽఫలోఽవకేశీ చ' ఇత్యమరః। బనీ ఇతి గౌరాదిత్వాన్ఙీష్। అవ్యక్తవాక్త్వాత్ సంప్రవదదిత్యత్ర వదేః శతా॥౪౫॥

అహమేవైతద్రూపయోగ్యస్తర్హ్యసులభా కథమిత్యత ఆహ—

అనయా సురకామ్యమానయా సహ యోగః సులభస్తు న త్వయా।

ఘనసంవృతయామ్బుదాగమే కుముదేనేవ నిశాకరత్విషా॥౪౬॥

అనయేతి॥ యతః సురైర్దేవైరపి కామ్యమానయాఽభిలష్యమాణయానయా భైమ్యా సహ యోగః సంబన్ధస్తు త్వయా న సులభః సుప్రాపః। తత్ర యుక్తిమాహ—కః కేనేవ–అమ్బుదాగమే వర్షాకాలే ఘనసంవృతయా మేఘచ్ఛన్నయా నిశాకరస్య చన్ద్రస్య త్విషా దీప్త్యా సహ సంబన్ధః కుముదేనేవ న సుప్రాపో న ప్రాప్స్యతే, పరంతు దుఃఖేన మదుపాయేన సా ప్రాప్యా। తత్ర గత్వా త్వయ్యేవ తస్యా అనురాగముత్పాద్య త్వామేవ యథా భజేత్తథా కరిష్యామీతి భావః। యథా వర్షాసు మేఘానామతిప్రతిబన్ధకతయా కుముదేన చన్ద్రజ్యోత్స్నా దుష్ప్రాపాపి వాయునా దైవాన్మేఘనిరాకరణే ప్రాప్యతే తథేత్యర్థః। సులభః। ఖలర్థత్వేన షష్ఠీనిషేధాత్త్వయేతి తృతీయా॥౪౬॥

వ్యఞ్జితమర్థం వ్యక్తీకుర్వన్నిగమయతి—

తదహం విదధే తథా తథా దమయన్త్యాః సవిధే తవ స్తవమ్।

హృదయే నిహితస్తయా భవానపి నేన్ద్రేణ యథాపనీయతే॥౪౭॥

తదితి॥ తత్తస్మాత్ యోగ్యస్య సాన్తరాయత్వాత్కారణాదహం దమయన్త్యాః సవిధే సమీపే తవ స్తవం స్తుతిం తథా తథా తేన తేన ప్రకారేణ విదధే కరిష్యామి తయా భైమ్యా హృదయే మనసి నిహితోఽవధృతో భవాన్ యథా యేన ప్రకారేణేన్ద్రేణాపి నాపనీయతే దూరీక్రియతే, కిం పునర్మనుష్యేణ। ఇన్ద్రాదేరప్యధికతయా త్వం వర్ణనీయః। విదధే అపనీయతే ఇతి చ వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్ప్రత్యయః। విదధే, ఆశంసాయాం భూతవద్వా॥౪౭॥

అనౌచిత్యం పరిహరతి—

తవ సంమతిమేవ కేవలామధిగన్తుం ధిగిదం నివేదితమ్।

బ్రువతే హి ఫలేన సాధవో న తు కణ్ఠేన నిజోపయోగితామ్॥౪౮॥

తవేతి॥ ఇదం దమయన్తీయోజనం తవానుమతం న వేతి కేవలాం సంమతిమనుమతిమధిగన్తుమేవ జ్ఞాతుమేవ, ప్రాప్తుమిత్యర్థః। ఇదం నివేదితం విజ్ఞప్తిం ధిక్।

హి యతః —సాధవో మహాన్తో నిజోపయోగితాం నిజోపకారితాం ఫలేన ఫలనిష్పత్త్యా బ్రువతే, న తు కణ్ఠేన కణ్ఠస్థేన వచనేన। తవ కేవలాం సంమతిమేవాధిగన్తుం జ్ఞాతుమేవేదం నివేదితం మమ వచనం తథాపి నిన్ద్యమ్। మమోపకారో న కర్తవ్య ఇతి కేనాపి నోచ్యత ఇతి వా। భవత్సంమతి జ్ఞాతుమేవేదం వచనం యది సంమతిం భవత్కర్తృకమాత్మసంమానం ప్రాప్తం చేద్వచనం తర్హి ధిక్ నిన్ద్యమేవ ! యతః— సాధవో న హ్యేతాదృశా భవన్తీతి వా॥౪౮॥

తదిదం విశదం వచోమృతం పరిపీయాభ్యుదితం ద్విజాధిపాత్।

అతితృప్తతయా వినిర్మమే స తదుద్గారమివ స్మితం సితమ్॥౪౯॥

తదితి॥ స నలో ద్విజాధిపాత్పక్షిశ్రేష్ఠాత్, చన్ద్రాచ్చాభ్యుదితం నిర్గతమిదం పూర్వోక్తం విశదం ప్రవ్యక్తం ధవలం చ వచోలక్షణమమృతం పరిపీయ సాదరమాకర్ణ్య పీత్వా చాతితృప్తతయావిహృష్టత్వేన సితం శ్వేతం స్మితం తస్య పీతస్యామృతస్య చోద్గారమివ వినిర్మమే చకార। శ్వేతస్య శ్వేత ఏవోద్గారో భవతీతి 'సిత' పదమ్। అన్యోఽప్యతితృప్తోఽజీర్ణభయాదుద్గారం కరోతి, సోఽప్యపక్వత్వాత్సితో భవతి। సాధవః స్మితభాషిణః। భైమీప్రాప్తిసంభావనాజాతహర్షాద్వా స్మితమ్। ఉద్గార ఇతి 'ఉన్న్యోర్గ్రః' (౩।౩।౨౯) ఇతి ఘఞ్॥ ౪౯॥

పరిమృజ్య భుజాగ్రజన్మనా పతగం కోకనదేన నైషధః।

మృదు తస్య ముదేఽకిరద్గిరః ప్రియవాదామృతకూపకణ్ఠజాః॥౫౦॥

పరీతి॥ నైషధో నలస్తస్య హంసస్య ముదే హర్షాయ గిరో వాచో మృదు కోమలం యథా తథాఽకిరదువాచ। కిం కృత్వా—భుజాగ్రే బాహుప్రాన్తే జన్మోత్పత్తిర్యస్య తేన కోకనదేన రక్తోత్పలేన। కరేణేత్యర్థః। పతగం పరిమృజ్య సంస్పృశ్య। కింభూతా గిరః—ప్రియవాదామృతం స్తుతివచోలక్షణమమృతం తస్య కూపః, ఆకర ఇత్యర్థః। ఏవంభూతో యః కణ్ఠస్తస్మాజ్జాతాః। మఞ్జులం సరసం చ వచ ఉవాచేతి భావః। మృదు పరిమృజ్యేతి వా॥౫౦॥

న తులావిషయే తవాకృతిర్న వచోవర్త్మని తే సుశీలతా।

త్వదుదాహరణాకృతౌ గుణా ఇతి సాముద్రకసారముద్రణా॥౫౧॥

నేతి॥ హే హంస ! తవ ఆకృతిః స్వరూపం తుల్యత ఇతి తులా ఉపమేయం తల్లక్షణే విషయే న। ఉపమానాభావాత్, కిం తూపమానమేవ। తుల్యతేఽనయేతి తులా ఉపమానం తస్య విషయే లక్ష్యే ఉపమేయమధ్యే న తిష్ఠతి, కిం తూపమానమేవేతి వా। తథా—తే సుశీలతా సుఖభావత్వం సువృత్తత్వం వా వచోవర్త్మని న వాగ్గోచరో న వర్ణయితుం న శక్యత ఇత్యర్థః। తథా—,ఆకృతౌ గుణా ఇతి 'యత్రాకృతిఖత్ర గుణా వసన్తి' ఇతి సాముద్రకశాస్త్రస్య సారో రహస్యం తస్య ముద్రణా నియమనా, సంగ్రహ ఇతి యావత్। సా త్వదుదాహరణా త్వమేవోదాహరణం దృష్టాన్తో యస్యాః। అన్యథా సా నిర్విషయా స్యాదితి భావః। తవాకృతిం గుణాంశ్చ దృష్ట్వా సాముద్రికశాస్త్రకారైః 'యత్రాకృతిస్తత్ర గుణా వసన్తి' ఇత్యుక్తమ్। ఉదాహరణం ప్రథమదృష్టాన్తస్త్వమిత్యర్థః ఇతి వా। తులేతి కర్మణి కరణే చ 'ఘఞర్థే కవిధానమ్' (వాం౨౨౦౪) ఇతి కః। ణ్యన్తత్వాత్తులనేతి యద్యపి భవితవ్యమ్, తథాపి '— అతులోపమాభ్యామ్' (౨।౩।౭౨) ఇతి నిర్దేశాత్కప్రత్యయః। సాముద్రకేతి సముద్రేణ ప్రోక్తమిత్యస్మిన్నర్థే 'తేన ప్రోక్తమ్' (౪।౩।౧౦౧) ఇత్యణి స్వార్థే కన్। 'సాముద్రిక' ఇతి పాఠేఽణన్తాదస్త్యర్థే 'అత ఇనిఠనౌ' (౫।౨।౧౧౫) ఇతి ఠన్॥౫౧॥

న సువర్ణమయీ తనుః పరం నను కిం వాగపి తావకీ తథా।

న పరం పథి పక్షపాతితానవలమ్బే. కిము మాదృశేఽపి సా॥౫౨॥

నేతి॥ 'నను' సంబోధనే। తావకీ తవేయం తనుః పరం కేవలం సువర్ణమయీ హేమవికారో న, కింతు తానకీ వాగపి వాణ్యపి తథా కిం సువర్ణమయీ శోభనా వర్ణా యస్యాం సా। కి' ప్రశ్నే। వాక్పటుత్వం, శరీరసౌన్దర్యం చ త్వయ్యేవేతి సూచితమ్। 'ను' సంబోధనే। న ఇతి పృథక్। వాగపి తథా న కిమ్, అపి తు తథైవేతి వా। అన్యచ తవ పక్షపాతితా పక్షాభ్యాం పతతి గచ్ఛత్యేవంశీలః పక్షపాతీ తస్య భావస్తత్తానవలమ్బే నిరాలమ్బే పథి అన్తరిక్షమార్గే పరం కేవలం న, కింతు సా పక్షపాతితా స్వవర్గాన్తః పాతిత్వమనుకూలవర్తిత్వమనవలమ్బే నిర్గతికే మాదృశే మత్సదృశే కిము కిం నేతి వా। నిరాలమ్బనస్య మమ త్వమేవాలమ్బనమితి భావః॥౫౨॥

భృశతాపభృతా మయా భవాన్మరుదాసాది తుషారసారవాన్।

ధనినామితరః సతాం పునర్గుణవత్సంనిధిరేవ సన్నిధిః॥౫౩॥

భృశేతి॥ హే హంస! మయా భవాన్మరుద్వాయురాసాది ప్రాప్తః। కింభూతేన—మృశతాపమతిశయిత కామజ్వరం బిభర్తీతి। కింభూతో మరుత్–తుషారస్య హిమస్య సారః శ్రేష్ఠో భాగో విద్యతేఽస్మిన్। జ్వరతప్తస్య శీతలేన వాయునా యథా తాపనాశస్తథా భవత్సంగత్యా మమేత్యర్థః। తదేవ దృష్టాన్తేనాహ—ధనినాం ధనవతామితర ఏతద్విలక్షణో నీచో ద్రవ్యరూపో వా సంనిధిః సమ్యఙ్నిధిః। సతాం విదుషాం పునర్గుణవతాం సంనిధిః సమాగమ ఏవ సంనిధిః సమ్యగ్ సంనిధిర్న త్వన్యః। నిధిప్రాప్త్యా ధనికానాం యథా హర్షస్తథా గుణిజన సంనిధివాసినాం హర్షః। 'సన్' ఇతి పృథగ్వా। 'ఇతరస్త్వన్యనీచయోః' ఇత్యమరః॥౫౩॥

శతశః శ్రుతిమాగతైవ సా త్రిజగన్మోహమహౌషధిర్మమ।

అమునా తవ శంసితేన తు స్వదృశైవాధిగతామవైమి తామ్॥౫౪॥

శతశ ఇతి॥ త్రిజగతో మోహే మూర్చ్ఛాప్రాపణే వశీకరణే చ మహౌషధిరుత్తమౌషధిః సంమోహినీ విద్యేత్యర్థః। సా భైమీ శతశః శతాద్బహుభ్యోఽనేకవారం వా మమ శ్రుతిమాగతైవ। అనేకవారమాకర్ణితైవేత్యర్థః। అమునానేన తవ శంసితేన త్వత్కర్తృకేణ సౌన్దర్యకథనేన తు పునరహం తాం భైమీం స్వదృశైవ స్వనేత్రేణైవాధిగతాం దృష్టామవైమి జానే। యద్ద్యేవంవిధా దృష్టా త్వయా తర్హి మయాపి దృష్టైవేత్యతిమిత్రతయా లౌకిక్యుక్తిః। యచ్చ బహువారమాకర్ణ్యతే తత్కదా-చిద్దృశ్యతేఽపి। శతశ ఇతి బహ్వర్థకారకత్వాచ్ఛస్॥౫౪॥

నేత్రాదపి మిత్రవచనస్యాధిక్యమాహ—

అఖిలం విదుషామనావిలం సుహృదా చ స్వహృదా చ పశ్యతామ్।

సవిధేఽపి నసూక్ష్మసాక్షిణీ వదనాలంకృతిమాత్రమక్షిణీ॥౫౫॥

అఖిలమితి॥ 'చౌ' తుల్యయోగార్థౌ। సుహృదా మిత్రేణ చ స్వహృదా స్వమనసా చాఖిలం సమస్తం వస్త్వనావిలమసందిగ్ధమ్ అవిపర్యస్తం చ ఆగమానుమానాభ్యాం పశ్యతామ్, అనావిలమసందిగ్ధం యథా భవతి తథా వా జానతాం విదుషాం జ్ఞాంతౄణామక్షిణీ నేత్రే వదనాలంకృతిమాత్రం ముఖాలంకరణమేవ న త్వన్యత్తయోః ప్రయోజనమ్। యతః కింభూతే అక్షిణీ—సవిధేఽపి సమీపేఽపి న సూక్ష్మవస్తుగ్రాహకే। యన్నేత్రద్వయం స్వగతం కజ్జలారక్తత్వాదికమపి జ్ఞాతుం న శక్నోతి తద్దూరస్థం కథం గృహ్ణీయాత్ ? అసామీప్యాదితి

భావః। అతః ప్రత్యక్షం తాభ్యాం దుర్బలమిత్యర్థః। మిత్రస్య ప్రథమగ్రహణం హృదయాపేక్షయా ప్రాధాన్యద్యోతనార్థమ్। ఏవంవిధే అక్షిణీ అలంకరణమాత్రం న, కింత్వలంకృతిరేవ వద కథయ ఇతి వా। సుహృదా దేశకాలాదివ్యవహితమపి పశ్యతి న తు నేత్రాభ్యామ్। సుహృదేతి 'సుహృద్దుర్హృదౌ—' (౫।౪।౧౫౦) ఇతి సాధుః। నసూక్ష్మేతి నసమాసః। సూక్ష్మసాక్షిణీ నేతి కేశ్చిత్। 'మాత్రం కాత్స్న్యేఽవధారణే'। అత్రావధారణే 'మాత్ర' శబ్దః॥౫౫॥

అమితం మధు తత్కథా మమ శ్రవణప్రాఘుణకీకృతా జనైః।

మదనానలబోధనే భవేత్ఖగ! ధాయ్యా ధిగధైర్యధారిణః॥౫౬॥

అమితమితి॥ హే ఖగ హంస! జనైర్లోకైః శ్రవణయోః ప్రాఘుణకీకృతాతిథీకృతా శ్రావితా తస్యా భైమ్యాః కథా మమ మదనానలస్య కామాగ్నేర్బోధనే దీపనే ధాయ్యా అగ్నిసంధుక్షణే సమర్థా ఋక్ భవేద్భవతి। తయా యథాగ్నిర్దీప్యతే తథా తత్కథయా మమ మదనాగ్నిర్దీప్యతే। కింభూతా తత్కథా—అమితమనుపమం, బహు వా మధు। దివ్యాపరిమితామృతతుల్యేత్యర్థః। అతోఽధైర్యధారిణో మత్సదృశానధీరాన్పురుషాన్ ధిక్। ఏతాదృశా అధీరా నిన్ద్యాః। మమ (ఇత్యస్య) విశేషణమ్, అధైర్యధారిణ ఇతి వా। తదా మాం ధిగిత్యర్థః। 'ఋక్ సామిధేనీ ధాయ్యా చ యా స్యాదగ్నిసమిన్ధనీ' ఇత్యమరః॥౫౬॥

విషమో మలయాహిమణ్డలీవిషఫూత్కారమయో మయోహితః।

ఖగ! కాలకలత్రదిగ్భవః పవనస్తద్విరహానలైధసా॥౫౭॥

విషమ ఇతి॥ హే ఖగ! తద్విరహానలో భైమీవియోగవహ్నిస్తస్యైధసా ఇన్ధనేన మయా కాలకలత్రం దిక్ దక్షిణా తత్ర భవః పవనో వాయుర్దక్షిణవాతః విషమో దుఃసహ ఊహితస్తర్కితః। కింభూతః—మలయాచలే వర్తమానా అహిమణ్డలీ భుజంగసమూహస్తస్య విషం తస్య ఫూత్కారమయోఽగ్నిసంధుక్షణధమనవాయురూపః। విషం మాతి ఆత్మనా సమీకరోతీతి వా।విషం మయతే దదాతి వా। కాలయతి సర్వభూతానీతి కాలస్తత్పుత్ర స్త్వేవంవిధ ఏవ సంభావ్యతే। ఫూత్కారసంధుక్షితేన వహ్నినా యథా కాష్ఠం దహ్యతే తథా మలయపవనసంధుక్షితేన విరహానలేనాహమపి దహ్యే ఇతి భావః। మలయాచలే చన్దనబాహుల్యాత్ సర్పబాహుల్యమ్। విషమ ఇతి 'ఆతోఽనుపసర్గే కః' (3।౨।3)।

ఫూత్కారమయ ఇతి తాద్రూప్యే ప్రాచుర్యే వా మయట్। కాలేతి
నోదనార్థాత్కలయతేశ్చౌరాదికాత్పచాద్యచ్॥౫౭॥

ప్రతిభాసమసౌ నిశాపతిః ఖగ! సంగచ్ఛతి యద్దినాధిపమ్।

కిము తీవ్రతరైస్తతః కరైర్మమ దాహాయ స ధైర్యతస్కరైః॥౫౮॥

ప్రతిభేతి॥ హే ఖగ! అసౌ నిశాపతిశ్చన్ద్రః ప్రతిమాసం మాసే మాసే యద్దినాధిపం సూర్యం సంగచ్ఛతి ప్రవిశతి స చన్ద్రస్తతః సూర్యసఙ్ఘాత్తీవ్రతరైరతితీక్ష్ణైర్ధైర్యతస్కరైర్ధైర్యచోరైః కరైః కిరణైః మమ దాహాయ కిము। జాత ఇతి శేషః। ఉపలక్షిత ఇతి వా। విధోర్విరహిణాం సంతాపకారిత్వం స్వత ఏవ రవేస్తైక్ష్ణ్యమాదాయోత్ప్రేక్షితమ్। అన్యోఽపి స్వతోఽపకారేఽసమర్థోఽన్యసహాయోఽపకారం కరోతి। ప్రతిమాసమ్। వీప్సాయామవ్యయీభావః। సంగచ్ఛతీతి సకర్మకత్వాత్తఙభావః॥౫౮॥

కుసుమాని యది స్మరేషవో న తు వజ్రం విషవల్లిజాని తత్।

హృదయం యదమూముహన్నమూర్మమ యచ్చాతితరామతీతపన్॥౫౯॥

కుసుమానీతి॥ యది స్మరేషవః కామబాణాః కుసుమాని పుష్పాణి, న తు వజ్రమ్। వజ్రరూపా యది న భవన్తీత్యర్థః। తత్తర్హి తాని వా కుసుమాని విషయల్లిజాని విషవల్లిభవాని। యద్వా,— మమ తే స్మరేషవో వజ్రమేవ, న తు కుసుమాని। లోకప్రసిద్ధివిరుద్ధం యది చేత్తర్హి తాని విషవల్లీజాతాని భవిష్యన్తి। కుసుమత్వమస్తు, విషవల్లీజత్వం మాస్తు। విపక్షే బాధకమాహ— యద్యస్మాత్ అమూః స్మరేషవో మమ హృదయమతితరామతిశ-
యేనామూముహన్మోహయామాసుః, అతీతపంశ్చ తాపయామాసుః। అత్యన్తమోహతాపౌ విషయక్లీజత్వేన వినా న సంగచ్ఛేతే। తస్మాద్విషవల్లిజాన్యేవేత్యర్థః। 'ఇషుర్ద్వయోః' ఇత్యమరః। అమూముహన్ అతీతపన్నితి ముహేస్తపేశ్చ ణ్యన్తాలుఙ్। తయోరకర్మకత్వాత్ 'గతిబుద్ధి—'(౧।౪।౫౨) ఇత్యాదినాఽణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వాత్ హృదయమితి ద్వితీయా। అతితరామ్ 'కిమేత్తిఙ్—' (౫।౪।౧౧) ఇత్యాముః॥౫౯॥

తదిహానవధౌ నిమజ్జతో మమ కందర్పశరాధినీరధౌ।

భవ పోత ఇవావలమ్బనం విధినాకస్మికసృష్టసంనిధిః॥౬౦॥

తదితి॥ హే హంస ! తత్తస్మాత్త్వం మమావలమ్బనమాధారో భవ। క ఇవ—పోత ఇవ సముద్రతరణపాత్రమివ। కింభూతస్య మమ—ఇహాస్మిన్నవధౌ నిర్మర్యాదే కందర్పశరైర్జనితో య ఆధిర్మానసీ వ్యథా తద్రూపే నీరధౌ సముద్రే నిమజ్జతో బ్రుడతః। కింభూతః—విధినా బ్రహ్మణా, దైవేన వా ఆకస్మికోఽకస్మాత్సృష్టో జాతః కృతః సన్నిధిః సాంనిధ్యం యస్య। అపారే సముద్రే నిమజ్జతః కస్యచిద్దైవవశాత్సమీపగతః పోతో యథా ఆలమ్బనం భవతి, తథా త్వమపి భవేతి భావః। హేతుశూన్యః కాలః 'అకస్మాత్' ఇత్యనేనావ్యయేన లక్ష్యతే। తత్ర భవ ఆకస్మికః। అధ్యాత్మాదిత్వాట్ఠఞ్ 'అవ్యయానాం భమాత్రే టిలోపే:'(వా౦౪౨౧౭౭)॥

అథవా భవతః ప్రవర్తనా న కథం పిష్టమియం పినష్టి నః।

స్వత ఏవ సతాం పరార్థతా గ్రహణానాం హి యథా యథార్థతా॥౬౧॥

అథవేతి॥ 'అథవా' ఇతి పూర్వాపరితోషే। ఇయమ్ 'భవ పోత ఇవాబలమ్బనమ్' (నైం౨।౬౦) ఇత్యాదినా నోఽస్మత్కర్తృకా భవతస్త్వత్కార్మికా ప్రవర్తనా ప్రేరణా పిష్టం పిష్టమేవ కథం న పినష్టి। పిష్టపేషణన్యాయం కథం నానుసరతి వ్యర్థమిత్యర్థః। నను స్వతః ప్రవృత్తౌ పిష్టపేషణం న తథాస్తీత్యాశఙ్కాయాం స్వతః ప్రవృత్తిం దృష్టాన్తేన సమర్థయతే—హి యస్మాత్ సతాం సాధూనాం పరార్థతా పరోపకారిత్వం స్వత ఏవ। పరప్రేరణం నాపేక్షతే ఇత్యర్థః। తస్మాత్పిష్టపేషణతుల్యా ప్రవర్తనేతి భావః। యథా గ్రహణానాం జ్ఞానానాం యథార్థతా ప్రామాణ్యం స్వత ఏవ। జ్ఞానం స్వతఃప్రమాణమితి మీమాంసకాః। యద్వా—గృహ్యతే జ్ఞాయతేఽర్థో యైస్తాని శబ్దాస్తేషాం యథార్థతానుగతార్థతా స్వత ఏవ। 'వృక్ష' శబ్దోచ్చారణమాత్రే మూలశాఖాపత్రాది ప్రత్యక్షమిత్ర స్ఫురతి యథా తథా సతో నామమాత్రే గృహీతే తేషాం పరోపకారిత్వం స్ఫురత్యేవ। 'ఏకే సత్పురుషాః పరార్థఘటకాః స్వార్థం పరిత్యజ్య యే—' (నీం శం ౭౫) ఇత్యాది భర్తృహరిః। అన్యద్విస్తరభయాన్న లిఖ్యతే। ప్రవర్తనేతి 'ణ్యాస—'(౩।౩।౧౦౭) ఇతి యుచ్। న ఇతి 'అస్మదో ద్వయోశ్చ'(౧।౨।౫౯) ఇత్యేకత్వేఽపి బహువచనమ్॥౬౧॥

తవ వర్త్మని వర్తతాం శివం పునరస్తు త్వరితం సమాగమః।

అయి ! సాధయ సాధయేప్సితం స్మరణీయాః సమయే వయం వయః !॥౬౨॥

తవేతి॥ వర్త్మని మార్గే తవ శివం కల్యాణం వర్తతాం భవతు। కృతకార్యస్య తవ త్వరితం శీఘ్రం సమాగమో మయా సహ మేలనం పునరస్తు భవతు। అయి హంస! ఈప్సితం భైమీప్రాప్తిలక్షణం మదభిలషితం సాధయ సాధయ నిష్పాదయ। స్వాతిద్యోతనార్థం వీప్సా। సాధయ గచ్ఛ, అభిమతం సాధయ కుర్వితి వా। హే వయః పక్షిన ! వయం సమయే సఖీరాహిత్యసమయే ఏకాన్తే స్మర్తవ్యాః। తస్యామస్మదభిలాష ఉత్పాదయితవ్య ఇతి కేచిత్। అథ చ కించిత్ప్రతిబన్ధకాశఙ్కాసమయే వయ వైన్యాదయః కార్యసిద్ధ్యర్థం స్మరణీయాః। ‘అనునయేత్వయి’ ఇత్యమరః। వయమ్ ‘అస్మదో ద్వయోశ్చ’ (౧।౨।౫౯) ఇయేకత్వే బహువచనమ్। పక్షే ‘త్యదాదీనాం మిథః—’ (వాం ౮౦౧) ఇత్యస్మదః శేషః॥౬౨॥

ఇతి తం స విసృజ్య ధైర్యవాన్నృపతిః సూనృతవాగ్బృహస్పతిః।

అవిశద్వనవేశ్మ విస్మితః స్మృతిలగ్నైః కలహంసశంసితైః॥౬౩॥

ఇతీతి॥ స నృపతిర్నలః ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ తం హంసం విసృజ్య ప్రస్థాప్య వనవేశ్మ ఉద్యానగృహమవిశత్। కింభూతః—ధైర్యవాన్ధైర్యయుక్తః। యావద్ధంసాగమనం తత్రైవ ప్రతీక్షాకారిత్వాత్। తథా,— సూనృతాచి ప్రియే సత్యే చ వచసి బృహస్పతిరివ, న తూపచారవాదీ। తథా—రమణీయత్వాత్స్మృతిగోచరం స్మరణవిషయం లగ్నైర్గతైః కలహంసశంసితైర్హంసభాషితైః కలైర్గమ్భీరైః హంసభాషితైర్వా విస్మితః సాశ్చర్యః॥౬౩॥

అథ భీమసుతావలోకనైః సఫలం కర్తుమహస్తదేవ సః।

క్షితిమణ్డలమణ్డనాయితం నగరం కుణ్డినమణ్డజో యయౌ॥౬౪॥

అథేతి॥ అథానన్తరం సోఽణ్డజో హంసో భీమసుతా భైమీ తస్యా అవలోకనైర్దర్శనైః తదేవాహర్దినం సఫలం సార్థకం కర్తుం కుణ్డినం నామ నగరం యయౌ జగామ। కింభూతమ్—రమణీయత్వాద్భైమ్యధిష్ఠితత్వాచ్చ క్షితిమణ్డలస్య మణ్డనాయితమలంకారీభూతం మణ్డనమివాచరితమ్। ‘తదేవ’ ఇత్యనేన క్షణమపి విలమ్బో న కృతః, తేన పరోపకారిత్వం సూచ్యతే॥౬౪॥

తద్గమనే శ్లోకత్రయేణ శకునాన్యాహ—

ప్రథమం పథి లోచనాతిథిం పథికప్రార్థితసిద్ధిశంసినమ్।
కలసం జలసంభృతం పురః కలహంసః కలయాంబభూవ సః॥౬౫॥

ప్రథమమితి॥ స కలహంసః ప్రథమం పథి మార్గే లోచనాతిథిం లోచనగోచరం జలసంభృతం జలపూర్ణం కలసం ఘటం పురోఽగ్రే కలయాంబభూవ జ్ఞాతవాన్। స్వానుకూలం శకునమగ్రహీదిత్యర్థః। 'అతిథి' శబ్దేనాకస్మికోపస్థితిః సూచ్యతే। బుద్ధిపూర్వకం శకునం తథా న ఫలదం యథాకస్మికమ్। కింభూతం కలసమ్—పథికైః ప్రార్థితా యా సిద్ధిస్తాం శంసతీతి శంసినం ద్యోతకమ్। పథికః 'పథః ష్కన్' (౫।౧।౭౫)॥౬౫॥

అవలమ్బ్య దిదృక్షయామ్బరే క్షణమాశ్చర్యరసాలసం గతమ్।
స విలాసవనేఽవనీభృతః ఫలమైక్షిష్ట రసాలసంగతమ్॥౬౬॥

అవలమ్బ్యేతి॥ స హంసోఽవనీభృతో నలస్య విలాసవనే క్రీడావనే రసాలే ఆమ్రే సంగతం లగ్నం ఫలమైక్షిష్ట దదర్శ। ఫలమాత్రదర్శనం కార్యసిద్ధిసూచకమ్, సుతరామామ్రఫలదర్శనమితి భావః। కిం కృత్వా—క్షణం ముహూర్తం దిదృక్షయా మార్గావలోకనేచ్ఛయాఽమ్బర ఆకాశే రమణీయోద్యానదర్శనాశ్చర్యరసేనాలసం మన్థం గతం గమనమవలమ్బ్యాశ్రిత్య, ఇతి పక్షిజాతిః॥౬౬॥

నభసః కలభైరుపాసితం జలదైర్భూరితరక్షుపం నగమ్।
స దదర్శ పతఙ్గపుంగవో విటపచ్ఛన్నతరక్షుపన్నగమ్॥౬౭॥

నభస ఇతి॥ స పతఙ్గపుంగవః పక్షిశ్రేష్ఠో నగం పర్వతం దదర్శ। కింభూతమ్—నభస ఆకాశస్య కలభైః కరిశావకరూపైర్జలదైర్మేంఘైరుపాసితమ్। తథా—భూరితరాః క్షుపా హ్రస్వశాఖాశిఫవృక్షా యస్మిన్। తథా—విటపైః శాఖాభిశ్ఛన్నాస్తిరోహితాస్తరక్షవోమృగాదనాః శ్వాపదవిశేషాః పన్నగాః సర్పాశ్చ యత్ర। కలభదర్శనస్య శకునస్వరూపత్వాజ్జలదానాం కలభత్వముక్తమ్। తరక్షుపన్నగదర్శనమశకునమత స్తేషాం ఛన్నత్వముక్తమ్। 'కలభః కరిశావకః', 'హ్రస్వశాఖాశిఫః క్షుపః', 'తరక్షుస్తు మృగాదనః' ఇత్యమరః। 'స్యురుత్తరపదే వ్యాఘ్రపుంగవ—' ఇత్యాదివచనాత్ 'పుంగవ' శబ్దః ప్రశంసావచనః। ప్రశస్తః పతఙ్గః।

'ప్రశంసావచనైశ్చ' (౨।౧।౬౬) ఇతి సమాసః। ఛన్నేతి 'వా దాన్తశాన్త—'(౭।౨।౨౭) ఇతి సాధుః। పన్నగేతి 'సర్వత్రపన్నయోరుపసంఖ్యానమ్' (వాం ౨౦౧౪) ఇతి డః॥౬౭॥

స యయౌ ధుతపక్షతిః క్షణం క్షణమూర్ధ్వాయనదుర్విభావనః।
వితతీకృతనిశ్చలచ్ఛదః క్షణమాలోకకదత్తకౌతుకః॥౬౮॥

స ఇతి॥ స హంస ఏవంభూతః సన్ యయౌ। కింభూతః—క్షణం త్రింశత్కలాలక్షణం ధుతా కమ్పితా పక్షతిః పక్షమూలం యేన। తథా,— క్షణమూర్ధ్వమయనం గమనం తేన దుర్విభావనో దుర్లక్ష్యః। తథా,— క్షణం వితతీకృతౌ విస్తారితౌ అత ఏవ నిశ్చలౌ నిష్కమ్పౌ ఛదౌ పక్షౌ యస్య। సర్వాపి పక్షిజాతిః। అత ఏవ ఆలోకకానాం పశ్యతాం జనానాం దత్తం కౌతుకం యేన। ఏకత్ర దుర్లక్ష్యత్వాదేవ కౌతూహలమ్। ఆలోకయతేర్ణ్వుల॥౬౮॥

తనుదీధితిధారయా రయాద్గతయా లోకవిలోకనామసౌ।
ఛదహేమ కషన్నివాలసత్కపపాషాణనిభే నభస్తలే॥౬౯॥

తన్వితి॥ అసౌ హంసః అలసద్రరాజ। కిం కుర్వన్నివ—లోకవిలోకనాం జననయనగోచరం గతయా ప్రాప్తయా తనుదీధితిధారయా శరీరదీప్తిధారయా, గమనవేగాత్తన్వీ కృశా యా దీధితిధారా దీప్తిధారా తయా వా కృత్వా కషపాషాణనిభే నికషోపలతుల్యే గగనేనభస్తలే ఛదహేమ పక్షసువర్ణం శుద్ధమశుద్ధం వేతి పరీక్షార్థం కషన్నివ ఘర్షన్నివ। నికషే సువర్ణలేఖాపి జనైర్విలోక్యతే॥౬౯॥

వినమద్భిరధః స్థితైః ఖగైర్ఝటితి శ్యేననిపాతశఙ్కిభిః।
స నిరైక్షి దృశైకయోపరి స్యదఝూంకారితపత్రపద్ధతిః॥౭౦॥

వినమద్భిరితి॥ స హంసః స్వాపేక్షయాఽధః స్థితైః ఖగైః పక్షిభిరేకయా దృశాదృష్ట్యా ఉపర్యూర్ధ్వం నిరైక్షి దృష్టః। కింభూతైః—శ్యేనస్య నిపాతశఙ్కిభిర్నిపతనశఙ్కనశీలైః। అత ఏవ ఝటితి వినమద్భిర్నమ్రీభూతైః। కింభూతః— (శ్యేననిపాతశఙ్కాయాం హేతుః) స్యదేన వేగేన ఝూంకారితా 'ఝూమ్' ఇత్యాకారకశబ్దం కుర్వతీ పత్రపద్ధతిః పక్షసరణిర్యస్య

శ్యేనత్రస్తపక్షిజాతిరియమ్। ఝూంకారితేతి తారకాదిత్వాదితచ్। 'స్యదో జవే' (౬।౪।౨౮) ఇతి నిపాతః॥౭౦॥

దదృశే న జనేన యన్నసౌ భువి తచ్ఛాయమవేక్ష్య తత్క్షణాత్।

దివి దిక్షు వితీర్ణచక్షుషా పృథువేగద్రుతముక్తదృక్పథః॥౭౧॥

దదృశ ఇతి॥ జనేన యన్ గచ్ఛన్ అసౌ హంసో న దదృశే న దృష్టః। కింభూతేన—భువి భూమ్యాం తస్య హంసస్య ఛాయా తచ్ఛాయమవేక్ష్య దృష్ట్వా తదవలోకనార్థం తత్క్షణాత్తస్మిన్నేవ క్షణే దివి గగనే దిక్షు దిశాసు చ వితీర్ణం దత్తం చక్షుర్యేన। కింభూతః—(యతః) పృథునాతిశయేన వేగేన ద్రుతం ఝటితి ముక్తస్త్యక్తో దృక్పథో దృష్టిమార్గో యేన। భువి తచ్ఛాయాం దృష్ట్వా తదవలోకనార్థం యావదన్తరిక్షే దిక్షు చ దృష్టిదీయతే తావదేవాతివేగేన దూరగామిత్వాన్నాలోకీతి భావః। యన్ ఇతీణః శతరి రూపమ్। తచ్ఛాయమ్ 'విభాషా సేనా—(౨।౪।౨౫) ఇతి నపుంసకత్వమ్। దృక్పథః 'ఋక్—' (౫।౪।౭౪) ఇత్యాదినా సమాసాన్తః॥౭౧॥

న వనం పథి శిశ్రియేఽమునా క్వచిదప్యుచ్చతరద్రుచారుతమ్।

న సగోత్రజమన్వవాది వా గతివేగప్రసరద్రుచా రుతమ్॥౭౨॥

న వనమితి॥ అమునా హంసేన పథి మార్గే క్వచిదపి ప్రదేశే వనం న శిశ్రియే నాశ్రితమ్। కింభూతమ్—ఉచ్చతరాణాం ద్రూణాం ద్రుమాణాం చారుతా యత్ర। తథా, —వాఽథవా సగోత్రజం స్వజ్ఞాతిహంసజాతం రుతం నాన్వవాది నానూదితమ్। సగోత్రైః సహ సంవాదో న కృత ఇత్యర్థః। కింభూతేన—గతివేగేన గమనవేగేన ప్రసరన్తీ రుగ్రుచిర్యస్య। వనస్థితిః స్వయూథ్యసంభాషణం చ పక్షిజాతిః। విలమ్బభయాదుభయమపి తేన న కృతమితి గమనే సాదరత్వం సూచితమ్। సగోత్రేతి 'జ్యోతిర్జనపద— (౬।౩।౮౫) ఇతి సః। రుగితి సంపదాదిత్వాద్భావే క్విప్॥౭౨॥

అథ భీమభుజేన పాలితా నగరీ మఞ్జురసా ధరాజితా।

పతగస్య జగామ దృక్పథం హరశైలోపమసౌధరాజితా॥౭౩॥

అథేతి ॥ అథ ధరాజితా రాజ్ఞా భీమేన పాలితాసౌ మఞ్జుః సున్దరీ కుణ్డినాఖ్యా నగరీ పతగస్య హంసస్య దృక్పథం దృష్టిగోచరం జగామ। కింభూతేన—భీమౌ శత్రూణాం భయజనకౌ భుజౌ యస్య। కింభూతా—హరశైలః కైలాసస్తదుపమైస్తత్సదృశైః సౌధైః సుధాధవలితైః రాజగృహైః రాజితా శోభితా। కైలాసోఽపి భీమభుజేన హరభుజేన పాలితః। సౌధరాజితా, అసౌ ధరాజితా ఇతి విరోధాభాసః॥౭౩॥

దయితం ప్రతి యత్ర సంతతా రతిహాసా ఇవ రేజిరే భువః।

స్ఫటికోపలవిగ్రహా గృహాః శశభృద్భిత్తనిరఙ్కభిత్తయః॥౭౪॥

దయితమితి॥ అసౌ కా—యత్ర నగర్యాం గృహా భువో నాయికాతుల్యాయా రతిహాసాః కేలిహాసా ఇవ రేజిరే శుశుభిరే। కింభూతా రతిహాసాః—దయితం పృథ్వీపతిం భీమం ప్రతి సంతతా నిరన్తరాః, ప్రవృత్తా వా। కింభూతా గృహాః—స్ఫటికోపలాః స్ఫటికరత్నాని విగ్రహః స్వరూపం యేషామ్। స్ఫటికరత్ననిర్మితా ఇత్యర్థః। తథా,—శశభృచ్చన్ద్రస్తస్య భిత్తం శకలం తద్వన్నిరఙ్కా నిష్కలఙ్కా భిత్తయో యేషామ్। గృహాణాం శుభ్రత్వాద్ధాసతుల్యత్వమ్। రతిసమయే కాన్తం ప్రతి స్త్రీణాం హాసా భవన్తి, అన్యదా న। 'గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యేవ', 'భిత్తం శకలఖణ్డే వా' ఇత్యమరః। సంతతాః 'సమో వా—' ఇతి పక్షే మలోపాభావః, 'భిత్తం శకలమ్' (౮।౨।౫౯) ఇతి సాధు॥౭౪॥

నృపనీలమణీగృహత్విషాముపధేర్యత్ర భయేన భాస్వతః।

శరణార్థమువాస వాసరేఽప్యసదావృత్త్యుదయత్తమం తమః॥౭౫॥

నృప్రేతి॥ యత్ర తమోఽన్ధకారం నృపస్య రాజ్ఞో నీలమణినిర్మితా గృహాస్తేషాం త్విషస్తాసాముపధేర్వ్యాజాత్ భాస్వతః సూర్యాద్భయేనేవ హేతునా వాసరే దివసేఽపి శరణం గృహం రక్షితారం వా అర్థయతే తాదృశం సత్ ఉవాస వసతి స్మ। ఇన్ద్రనీలనిర్మితగృహదీప్తయో న భవన్తి, కిం త్వన్ధకారోఽయమితి భావః। శత్రోర్భీతోఽన్యోఽపి రక్షితారమాశ్రయతే, తదాశ్రయేణోదయం ప్రాప్నోతి చ। కింభూతం తమః—అసతీ అవిద్యమానా ఆవృత్తిర్వ్యాఘుట్టనం యస్య తత్। అత ఏవాతిశయేనోదయత్ప్రసరత్ ఉదయత్తమమ్। తతః కర్మధారయో వా। అన్యత్ర—రాత్రౌ తమస్తిష్ఠతి దివా వ్యావర్తతే, అత్ర తు రాత్రిందివమ్। అసతీ అవిద్యమానా ఆవృత్తిః ప్రతిబన్ధకం సూర్యాది యస్య। అత ఏవోదయత్తమమితి వా। సూర్యాదేరిన్ద్రనీలదీప్తిప్రతిబన్ధకత్వాభావాదతినిబిడమితి వా।

'ఉపధిర్వ్యాజచక్రయోః' ఇతి విశ్వః। మణీ ఇని 'కృదికారాత్—(గం సూం ౫౦) ఇతి జీప్। భాస్వత ఇతి 'భీత్రా— (౧।౪।౨౫) ఇత్యపాదానత్వమ్। శరణార్థమితి 'చతుర్థీ తదర్థా—(౨।౧।౩౬) ఇతి సమాసః। పక్షే 'కర్మణ్యణ్' (౩।౨।౧)॥౭౫॥

సితదీప్రమణిప్రకల్పితే యదగారే హసదఙ్కరోదసి।

నిఖిలాన్నిశి పూర్ణిమా తిథీనుపతస్థేఽతిథిరేకికా తిథిః॥౭౬॥

'సితేతి॥ యదగారే యస్యాం నగర్యాం అగారే గృహేషు। జాతావేకవచనమ్। నిశిరాత్రావేకికా ఏకాకినీ పూర్ణిమా తిథిః నిఖిలాన్ప్రతిపదాదీన్సకలాం స్తిథీనతిథిర్యాచకో భూత్వా సన్ ఉపతస్థే ప్రాప। ఆగన్తుకరూపేణ సంగత ఇత్యర్థః। కింభూతే—సితాః స్ఫాటికా దీప్రా దీప్తిమన్తో యే మణయో రత్నాని తైః ప్రకల్పితే నిర్మితే। తథా,—హసన్తీ ప్రకాశమానే అఙ్కరోదసీ సమీపద్యావాపృథివ్యౌ యస్య। యద్వా,—హసన్నఙ్కో మధ్యో యయోరేవంవిధే రోదసీ ద్యావాభూమీ యేన। సర్వాస్వపి రాత్రిషు సితమణినిర్మితగృహ ప్రభాపటలేన ద్యావాభూమ్యోరన్తరాలస్య ప్రకాశమానత్వాదన్ధకారాభావాత్ పూర్ణిమైచ జాతేతి భ్రాన్తిర్భవతీతి భావః। 'తిథయో ద్వయోః' ఇత్యమరః। దీప్రేతి 'నమికమ్పి–' (౩।౨।౧౬౭) ఇతి రః। ఉపతస్థే 'ఉపాద్దేవపూజా—'(వాం ౯౧౪) ఇత్యాదినా సంగతకరణే తఙ్। ఏకైవ ఏకికా, 'ఏకాదాకిన్చ్చ—(౫।౩।౫౨) ఇతి స్వార్థే కః॥౭౬॥

'సుదతీజనమజ్జనార్పితైర్ఘుసృణైర్యత్ర కపాయితాశయా।

న నిశాఖిలయాపి వాపికా ప్రససాద గ్రహిలేవ మానినీ॥౭౭॥

సుదతీతి॥ యత్ర వాపికా జలక్రీడాదీర్ఘికాఖిలయాపి సకలయాపి నిశా రాత్ర్యా న ప్రససాద న స్వచ్ఛాభూత్। కింభూతా—సుదతీజనానాం సున్దరీసమూహానాం మజ్జనేన జలక్రీడయా అర్పితైర్వితీర్ణైర్ఘుసృణైః కుఙ్కుమాఙ్గరాగైః కషాయితః కలుషిత ఆశయో మధ్యం యస్యాః। కేవ— గ్రహిలా ఆగ్రహవతీ మానినీవ సున్దరీవ। అనేన కుఙ్కుమాఙ్గరాగబాహుల్యం సూచ్యతే। మానిన్యపి సపత్నీజనే ప్రతిఫలితం ప్రియకుఙ్కుమాఙ్గరాగం దృష్ట్వా ప్రియేణ నమస్కారాదినా ప్రసాదితాపి సకలయాపి నిశా రాత్ర్యా న ప్రసీదతి। సాపి ఘుసృణైః కలుషితా। తథా,—అశయా శయనం శయః స్వప్నః స న విద్యతే యస్యా ఇతి వా, సుదతీజనే మజ్జనమాసక్తిరితి వా। శోభనా దన్తా యస్యాః సా। 'అగ్రాన్తశుద్ధ–'(౫।౪।౧౪౫) ఇతి చకారస్యానుక్తసముచ్చయార్థత్వాన్నిత్యం స్త్రీసంజ్ఞత్వాత్ 'స్త్రియాం సంజ్ఞాయామ్'

(౫।౪।౧౪౩) ఇతి వా దత్రాదేశః। నిశా 'పద్దన్న—'(౬।౧।౬౩) ఇతి నిశాయా నిశ్।
'గ్రహోనుగ్రహనిర్బన్ధౌ' ఇతి విశ్వః। 'గ్రహ' శబ్దో నిర్బన్ధవాచకః। ప్రకృతే తు మాననిర్బన్ధః।
తున్దాదేరాకృతిగణత్వా చ్ఛ్రయణాదిలచ్॥౭౭॥

క్షణనీరవయా యయా నిశి శ్రితవప్రావలియోగపట్టయా।

మణివేశ్మమయం స్మ నిర్మలం కిమపి జ్యోతిరబాహ్యమిజ్యతే॥౭౮॥

క్షణేతి॥ యయా నగర్యా నిశి మధ్యరాత్రే క్షణనీరవయా క్షణమాత్రం నిఃశబ్దయా మణివేశ్మమయం రత్నగృహరూపం నిర్మలముజ్వలమబాహ్యం ప్రాకారమధ్యస్థితం కిమపి వక్తుమశక్యం జ్యోతి స్తేజ ఇజ్యతే స్మ ప్రాప్యతే స్మ। కింభూతయా—శ్రిత ఆశ్రితో వప్రావలిరేవ ప్రాకారపఙ్క్తిరేవ యోగపట్టో యయా। ఏతేన మణిగృహబాహుల్యం సూచితమ్। అన్యయాపి యోగిన్యా క్షణమౌనిన్యా ఆశ్రితయోగపట్టయా చ నిర్మలమవిద్యాదిదోషరహితం కిమపి వాఙ్మనసయోరవిషయమ్ అబాహ్యామాభ్యన్తరమాత్మలక్షణం జ్యోతీ రాత్రౌ పూజ్యతే। విషయీక్రియత ఇత్యర్థః। యజేః ప్రాప్తిరప్యర్థః। క్షణేన పరమాత్మసాక్షాత్కారరూపేణ యన్నీరం సాత్త్వికభావజనితమశ్రుజలం తద్వాతి ప్రాప్నోతి తాదృశ్యా వా। ఆదన్తత్వాత్కః। తదుక్తం గీతాయామ్ (౨।౬౯) 'యా నిశా సర్వభూతానామ్' ఇత్యాది॥౭౮॥

విలలాస జలాశయోదరే క్వచన ద్యౌరనుబిమ్బితేవ యా।

పరిఖాకపటస్ఫుటస్ఫురత్ప్రతివిమ్బానవలమ్బితామ్బుని॥౭౯॥

విలలాసేతి॥ యా నగరీ క్వచన కస్మింశ్చిజ్జలాశయోదరే జలాధారమధ్యేఽనువిమ్బితా ప్రతివిమ్బితా ద్యౌరివ స్వర్గ ఇవ విలలాస శుశుభే। మధ్య ఏవ ప్రతిబిమ్బితేత్యత్ర హేతుమాహ—పరిఖేతి। ప్రాకారపరితో జలసహితో గర్తః పరిఖా తస్యాః కపటం వ్యాజ స్తేన స్ఫుటం ప్రవ్యక్తం స్ఫురతా ప్రతిబిమ్బేనానవలమ్బితమసంబద్ధమమ్బు యస్య యత్ర వా। మహతి జలాశయే నగరీరూపాల్పపరిమాణా ద్యౌః ప్రతివిమ్బితా। ప్రతివిమ్బస్థానే చోదకం న దృశ్యతే, అపరితస్తు దృశ్యతే। మధ్య ఏవ చ ప్రతిబిమ్బితత్వాత్పరితో యదుదకం సైవ పరిఖేతి భావః। నగర్యాః స్వర్గసామ్యమ్॥౭౯॥

వ్రజతే దివి యద్గృహావలీచలచేలాఞ్చలదణ్డతాడనాః।

వ్యతరన్నరుణాయ విశ్రమం సృజతే హేలిహయాలికాలనామ్॥౮౦॥

ప్రజత ఇతి॥ యద్గృహావలీ యస్యాః ప్రాసాదపఙ్క్తి తస్యాశ్చలచేలాఞ్చలాశ్చఞ్చలపతాకావస్త్రప్రాన్తాస్త ఏవ దణ్డాః ప్రతోదాస్తైస్తాడనా హననాని (కర్త్యః) దివి గగనే వ్రజతే గచ్ఛతే। హేలిః సూర్యస్తస్య హయా అశ్వాస్తేషామాలిః పఙ్క్తిస్తస్యాః కాలనాం ప్రేరణాం సృజతే కుర్వతే అరుణాయ సూర్యసారథయే విశ్రమం విశ్రాన్తి వ్యతరన్దదుః। పతాకావస్త్రచాఞ్చల్యదర్శనేనారుణప్రతోదతాడనబుద్ధ్యా సూర్యాశ్వశ్రేణిస్త్వరితా గచ్ఛతి। అత ఏవారుణస్య విశ్రాన్తిః।

గృహాణాముచ్చత్వం పతాకాయుక్తత్వం చ। 'హేలిరాలిఙ్గనే రవౌ' ఇతి యాదవః॥౮౦॥

క్షితిగర్భధరామ్బరాలయైస్తలమధ్యోపరిపూరిణాం పృథక్।

జగతాం కిల యాఖిలాద్భుతాజని సారైర్నిజచిహ్నధారిభిః॥౮౧॥

క్షితీతి॥ యా నగరీ జగతాం సారైః శ్రేష్ఠైరంశైరివాజని నిరమాయి। 'కిల' ఇవార్థః। కింభూతైః సారైః—క్షితిగర్భః పాతాలమ్, ధరా పృథ్వీ, అమ్బరమాకాశమ్, ఏతత్త్రయమాలయ ఆశ్రయో యేషాం తైః। కింభూతానామ్—తలమధః ప్రదేశమ్, మధ్యం ధరారూపమ్, ఉపరి ఆకాశరూపం పూరయన్తి వ్యాప్నువన్తి। ఏతత్సంజ్ఞకానామిత్యర్థః। పునః కింభూతైః—(హేతుగర్భం విశేషణమ్) పృథక్ నిజం స్వకార్యం చిహ్నం లక్షణం తద్ధారిభిః। పాతాలస్య నిధ్యాది చిహ్నం, తత్తలగృహేషు। ధాన్యాది భూమశ్చిహ్నం తన్మధ్యగృహేషు। స్రక్చన్దనాది స్వర్గచిహ్నం, తదూర్ధ్వగృహేషు। విద్యత ఇత్యర్థః। త్రిభూమికగృహయుక్తేత్యర్థః। జగత్త్రయసారైర్నిర్మితత్వాదేవాఖిలా సకలాప్యద్భుతాశ్చర్యరూపా అఖిలాదపి త్రైలోక్యాదద్భుతా। ఏకైవ త్రైలోక్యరూపత్వాదాశ్చర్యకారిణీతి భావః। ఏకస్మిన్నపి లోక వర్తమానత్వేఽపి లోకాన్తరవస్తుదర్శనాద్విస్మయ ఇతి వా। 'అధః స్వరూపయోరస్త్రీ తలమ్' ఇత్యమరః। ధరా చ అమ్బరం చేతి సమాసం కృత్వా పూర్వపదేన సమాసః॥౮౧॥

దధదమ్బుదనీలకణ్ఠతాం వహదత్యచ్ఛసుధోజ్జ్వలం వపుః।

కథమృచ్ఛతు యత్ర నామ న క్షితిభృన్మన్దిరమిన్దుమౌలితామ్॥౮౨॥

దధదితి॥ యత్ర నగర్యాం క్షితిభృన్మన్దిరం రాజగృహమిన్దుమౌలితాం చన్ద్రయుక్తాగ్రతాం చన్ద్రశేఖరత్వం, చన్ద్రయుక్తమస్తకత్వం చ కథం నామ న ఋచ్ఛతు। ప్రాప్నోత్వేవ। సంప్రశ్నే లోట్। కింభూతమ్—అమ్బుధైర్మేఘైనలిః శ్యామః కణ్ఠః కణ్ఠస్థానీయః ప్రదేశో యస్య తస్య భావస్వత్తా తాం దధత్। తథా,—అత్యచ్ఛ్యాతినిర్మలయా సుధంయా లేపేనోజ్జ్వలం వపుః స్వరూపం వహద్విభ్రత్। ఇన్దుర్మౌలౌ యస్య తత్తాం మహాదేవత్వం రాజగృహస్య సూచ్యతే। సోఽపి జలదవనీలకణ్ఠతామతినిర్మలసుధావద్గౌరం శరీరం చ ధారయతి। కణ్ఠదేశే మేఘా అగ్రభాగే చన్ద్రశ్చేత్యత్యుచత్వం రాజగృహస్య సూచ్యతే। 'సుధా లేపేఽమృతే స్నుహీ' ఇత్యమరః॥౮౨॥

బహురూపకశాలభఞ్జికాముఖచన్ద్రేషు కలఙ్కరఙ్కవః।

యదనేకకసౌధకంధరా హరిభిః కుక్షిగతీకృతా ఇవ॥౮౩॥

బహ్వితి॥ బహు రూపకం సౌన్దర్యమాకృతిర్వా యాసామేవంవిధాః శాలభఞ్జికా దన్తాదిరచితాః స్తమ్భాదిషు నిర్మితాః పుత్రికాస్తాసాం ముఖాన్యేవ చన్ద్రాస్తేషు కలఙ్కరఙ్కవః సంభావితా లాఞ్ఛనమృగా యస్యా నగర్యా అనేకకానాం బహుసంఖ్యాకానాం సౌధానాం ప్రాసాదానాం కంధరాసు గతైః కృత్రిమైర్హరిభిః సింహైః కుక్షిగతీకృతా ఇవ భక్షితా ఇవ లక్ష్యన్తే। కుక్షౌ గతాస్తాదృశాః కృతాః। చన్ద్రేషు లాఞ్ఛనమృగైర్భావ్యమ్, తే తు తత్ర న విద్యన్తే తర్హి కంధరాగతైః సింహైర్భక్షితా ఇవేతి లక్ష్యన్తే। నిష్కలఙ్కాని తాసాం ముఖానీత్యర్థః। బహురూపకేతి 'శేషాద్విభాషా'(౫।౪।౧౫౪) ఇతి కప్। పుంవద్భావాట్టాప్రవివృత్తౌ 'ప్రత్యయస్థాత్—'(౭।౩।౪౪) ఇతీత్వనివృత్తిః॥౮౩॥

బలిసద్మదివం స తథ్యవాగుపరి స్మాహ దివోఽపి నారదః।

అధరాథ కృతా యయేవ సా విపరీతాజని భూవిభూషయా॥౮౪॥

బలీతి॥ తథ్యవాక్ సత్యవాక్ స నారదో బలిసద్మ పాతాలం తల్లక్షణాం దివం స్వర్గం దివోఽపి స్వర్గాదప్యుపరి అతిరమణీయామాహ స్మ వదతి స్మ। 'స్వర్గాదప్యతిరమణీయాని పాతాలాని' ఇతి విష్ణుపురాణే నారదవచనమ్। అథ చ శబ్దచ్ఛలేనోర్ధ్వభాగే పాతాలమితి ప్రసిద్ధేరభావాత్ కథం తస్య తథ్యవాక్త్వమిత్యాశఙ్క్య శబ్దచ్ఛలేన సమర్థయతే—అథ పశ్చాద్భూవిభూషయా పృథివ్యా అలంకారభూతయా యయా నగర్యా అధరా హీనా కృతేవ। జితేవేత్యర్థః। అథ చ అధోదేశే కృతేవ సా బలిసద్మద్యౌర్విపరీతా అన్యాదృశ్య జని జాతా। అధోభాగే బభూవేత్యర్థః।

పూర్వం భూర్లోకాత్స్వర్లోకాఞ్చోర్ధ్వమభూదిదానీం తాభ్యామధోభాగే జాతేతి వైపరీత్యమ్। అథవా, అనయా జితత్వాదేవ పాతాలస్యాప్యధస్త్వమ్, న త్వధోభాగే స్థితత్వాదిత్యుభయత్రాపి నారదస్య సత్యవాక్త్వమ్। స్వర్గాత్పాతాలం రమణీయం తదప్యనయా జితమితి స్వర్గపాతాలాభ్యామియమతిరమణీయేతి శ్లోకతాత్పర్యమ్॥౮౪॥

ప్రతిహట్టపథే ఘరట్టజాత్పథికాహ్వానదసక్తుసౌరభైః।

కలహాన్న ఘనాన్యదుత్థితాదధునాప్యుజ్ఝతి ఘర్ఘరస్వరః॥౮౫॥

ప్రతీతి॥ ప్రతిహట్టపథే సర్వేష్వపి విపణిమార్గేషు పథికాః పాన్థాస్తేషామాహ్వానమాకారణం తదదతి ఆహ్వానదాని సక్తునాం సౌరభాణి సౌగన్ధ్యాని తైః కృత్వా తైరుపలక్షితాద్వా ఘరట్టజాద్గోధూమాదిపేషణపాషాణో ఘరట్టస్తస్మాజ్జాతాద్యదుత్థితాద్యస్యా నగర్యా ఉదితాత్కలహాజ్జాతో యో ఘర్ఘరఖరః పరుషశబ్దో౽ధునాప్యద్యాపి ధనాన్మేఘాన్నోజ్ఝతి న త్యజతి। 'యత్తత్' శబ్దార్థో౽ర్థాద్గమ్యః। సక్తూనామామోదమాఘ్రాయ పాన్థా భోజనార్థం తత్రత్యాన్సక్తుంస్త్యక్తుం న శక్నువన్తి, మేఘాశ్చ తాన్గృహం ప్రత్యుత్సుకయన్తీతి సక్తునిమిత్తో మేఘఘరట్టయోః కలహః। మేఘాః పీడయన్తి సక్తుపరిమలైర్ఘరట్టా జీవయన్తి। తేన మేఘానాం ఘరట్టానాం చ నిత్యం కలహః। తేన ఘర్ఘరఖరో౽ద్యాపి మేఘాన్న ముఞ్చతీతి వా। ఘరట్టా పాన్థాహ్వానం దదతి, మేఘాశ్చ ద్యన్తి ఖణ్డయన్తీతి భావః। యో౽తిరోషాత్కలహం కరోతి ఘర్ఘరస్వరస్తం న త్యజతి। సర్వోపకారిత్వం నగర్యా ద్యోత్యతే। హట్టపథే చ కలహో భవతి। 'ఋక్—'(౫।౪।౭౪) ఇత్యాదినా సమాసాన్తః 'తృతీయాసప్తమ్యోః— (౨।౪।౮౪) ఇత్యమభావః। ఘర్ఘరః పృథక్పదమ్॥౮౫॥

వరణః కనకస్య మానినీం దివమఙ్కాదమరాద్రిరాగతామ్।

ఘనరత్నకపాటపక్షతిః పరిరభ్యానునయన్నువాస యామ్॥౮౬॥

వరణ ఇతి॥ కనకస్య సువర్ణస్య వరణః ప్రాకార ఏవామరాద్రిః సుమేరుః మానినీం కోపనాం అత ఏవాఙ్కాత్స్వోత్సఙ్గం త్యక్త్వా ఆగతాం భువం ప్రాప్తాం యాం నగరీమేవ దివం పరిరభ్యాలిఙ్గ్య అనునయన్ప్రసాదయన్నువాస। మేరుః కథం తత్రాగత ఇత్యత ఆహ— ఘనరత్నే నిబిడరత్నే నిబిడే వా రత్నకపాటే తే ఏవ పక్షతీ పక్షౌ యస్య। సపక్షత్వాత్తస్య తత్రాగమనమ్। ఉవాసేత్యనేన తదిచ్ఛయా తత్రైవ స్థితః, న తు తాం గృహీత్వా స్వగృహం నేతుమశకత్। అతిమానినీత్వాచ్చాద్యాపి నానునేతుం శక్యతే। స్వర్ణప్రాకారో మేరుతుల్యః,

నగరీ స్వర్గతుల్యా, రత్నకపాటే హేమాద్రిపక్షతుల్యే। అన్యోఽపి మానినీమన్యత్ర గతామాలిఙ్గ్యానునయంస్తదనురోధాత్తత్రైవ వసతి। 'ప్రాకారో వరణః శాల:' ఇత్యమరః। 'అనునయన్నివాస' ఇతి వా పాఠః॥౮౬॥

అనలైః పరివేషమేత్య యా జ్వలదర్కోపలవప్రజన్మభిః।

'ఉదయం లయమన్తరా రవేరవహద్బాణపురీపరార్ధ్యతామ్॥౮౭॥

అనలైరితి॥ యా నగరీ జ్వలద్భిర్దేదీప్యమానైరర్కోపలేః సూర్యకాన్తైర్నిర్మితేభ్యోవప్రేభ్యో జన్మ యేషాం తైరనలైరగ్నిభిః పరివేషం వేష్టనమేత్య ప్రాప్య రవేః సూర్యస్యోదయం లయమస్తం చాన్తరా ఉదయమారభ్యాస్తపర్యన్తం బాణపురీబ పరార్ధ్యతామగ్రగణ్యతాం శ్రేష్ఠతామబహద్ధధార। పుర్యాః పరార్ధ్యతా వా। బాణపుర్యపి రుద్రప్రసాదాదనలావరుద్ధేతి ప్రసిద్ధిః। సూర్య-కిరణసంబన్ధాత్ సూర్యకాన్తేభ్యోఽగ్నిరుత్పద్యతే। అనేకప్రాకారేతి భావః। ఉదయమ్,లయమ్, 'అన్తరాన్తరేణ—(౨।౩।౪) ఇతి ద్వితీయా॥౮౭॥

బహుకమ్బుమణిర్వరాటికాగణనాటత్కరకర్కటోత్కరః।

హిమవాలుకయాచ్ఛవాలుకః పటు దధ్వాన యదాపణార్ణవః॥౮౮॥

బహ్వితి॥ యస్యా ఆపణో హట్ట ఏవార్ణవః పటు సాతిశయం దధ్వాన గర్జితవాన్। కింభూతః— బహవః కమ్బవః శఙ్ఖా, మణయో మౌక్తికాదయశ్చ యత్ర, సముద్రోఽప్యేవమ్। తథా,— వరాటికాగణనాయాం కపర్దకగణనార్థమటన్తో భ్రమన్తః కరా హస్తా ఏవ కర్కటీత్కరాః కులీరసమూహా యత్ర। సముద్రే భ్రమత్కులీరాస్తిష్ఠన్తి। తథా— హిమవాలుకయా కర్పూరేణాచ్ఛవాలుకో నిర్మలసికతః। సముద్రే సికతాస్తిష్ఠన్తి తత్సాన్దనేఽత్ర కర్పూరః। సికతాసామ్యేనాత్ర కర్పూరబాహుల్యమ్। తత్ర దేశే బాహుల్యేన కపర్దైరేవ వ్యవహారః। 'పటు' శబ్దేన జనసంమర్దః సూచ్యతే॥౮౮॥

యదగారఘటాట్టకుట్టిమస్రవదిన్దూపలతున్దిలాపయా।

ముముచే న పతివ్రతౌచితీ ప్రతిచన్ద్రోదయమభ్రగఙ్గయా॥౮౯॥

యదితి॥ అభ్రగఙ్గయా ఆకాశగఙ్గయా ప్రతిచన్ద్రోదయం చన్ద్రోదయే చన్ద్రోదయే పతివ్రతౌచితీ పాతివ్రత్యౌచిత్యం న ముముచే న వ్యక్తమ్। కింభూతయా—యదగారఘటానాం యస్యా గృహసమూహానామట్టా ఉపరిగృహాస్తేషు కుట్టిమా బద్ధభూమయస్తాసు స్రవన్తో ద్రవన్తో య ఇన్దూపలాశ్చన్ద్రకాన్తాస్తైస్తున్దిలా బహుతరా ఆపో జలాని యస్యాస్తయా। చన్ద్రోదయే సముద్రోదకవృద్ధిర్భవతి, గఙ్గా చ తత్పత్నీ చన్ద్రకాన్తగలదుదకసంపర్కాద్వర్ధత ఇతి పాతివ్రత్యౌచిత్యమ్। 'ఆర్తార్తే ముదితే హృష్టా ప్రోషితే మలినా కృశా' ఇత్యాది పవిత్రతాలక్షణమ్। అనేనాకాశగఙ్గాయా అపి కుట్టిమానామూర్ధ్వభావత్వం సూచ్యతే। తున్దిలా మత్వర్థే 'తున్దాదిభ్యః' (౫।౨।౧౧౭) ఇతీలచ్। లక్షణయా పుష్టత్వమ్। తున్దిలాపయేతి 'ఋక్—'(౫।౪।౭౪) ఇత్యాదినా సమాసాన్తః। 'ప్రతిః' వీప్సాయామ్॥౮౯॥

రుచయోఽస్తమితస్య భాస్వతః స్ఖలితా యత్ర నిరాలయాః కిల।

అనుసాయమభుర్విలేపనాపణకశ్మీరజపణ్యవీథయః॥౯౦॥

'రుచయ ఇతి॥ యత్ర నగర్యామనుసాయం ప్రతిసంధ్యాకాలం విలేపనాపణే సుగన్ధద్రవ్యవిక్రయహట్టే కశ్మీరజం తల్లక్షణం పణ్యం విక్రేయం తస్య వీథయో మార్గా అస్తమితస్యాస్తంగతస్య భాస్వతో రవేః స్ఖలితాశ్ర్చ్యుతా నిరాలయా నిరాశ్రయా రుచయ ఇవాభుర్భాన్తి స్మ। 'కిల' ఇవార్థే। భాతేర్లఙ్। 'అనుః' వీప్సాయామ్। సాయంకాలే తాసాం రక్తత్వాదిత్యర్థః। పణ్యమ్ 'అవద్యపణ్య—' (౩।౧।౧౦౧) ఇతి సాధు। 'పఙ్క్తిర్వీథీ పదవ్యపి॥౯౦॥

వితతం వణిజాపణేఽఖిలం పణితుం యత్ర జనేన వీక్ష్యతే।

మునినేవ మృకణ్డుసూనునా జగతీవస్తు పురోదరే హరేః॥౯౧॥

తితతమితి॥ యత్ర నగర్యాం జనేన లోకేన వణిజా లాభజీవినా ఆపణే హృట్టే పణితుం విక్రేతుం వితతం విస్తారితమఖిలం జగతీవస్తు వీక్ష్యతేఽవలోక్యతే। ఏకైకస్యాపి వణిజో హట్టే సర్వ వస్తు విద్యత ఇతి భావః। కేన కస్మిన్కిమివ—మృకణ్డుసూనునా మార్కణ్డేయేన మునినా పురా పూర్వం హరేర్విష్ణోరుదరే జఠరే జగతీషు త్రైలోక్యేషు జాతం వస్త్వివ। వీక్ష్యతే స్మేత్యర్థః। పణితుమ్। ఆర్ధధాతుకే వికల్పాదాయాభావః। వీక్ష్యతే భూతేం పురాయోగే 'పురి లుఙ్ చాస్మే' (౩।౨।౧౨౨) ఇతి లట్। ఉకారాన్తాదేవాపత్యార్థే శుభ్రాదిత్వాడ్ఢకి కిత్త్వాద్వృద్ధౌ చ "ఢే లోపోఽకద్ర్వాః (౬।౪।౧౪౭) ఇత్యుకారలోపే చ మార్కణ్డేయః॥౯౧॥

సమమేణమదైర్యదాపణే తులయన్సౌరభలోభనిశ్చలమ్।
పణితా న జనారవైరవైదపి గుఞ్జన్తమలిం మలీమసమ్॥౯౨॥

సమమితి॥ యస్యా నగర్యా ఆపణే పణితా విక్రేతా మలీమసం శ్యామం గుఞ్జన్తమపి శబ్దాయమానమప్యలిం భ్రమరం జనారవైర్లోకకోలాహలైర్న అవైన్నాజ్ఞాసీత్। కిం కుర్వన్—ఏణమదైః కస్తూరికాభిః సమం సహ తులయన్। కింభూతమలిమ్—సౌరభలోభేన సౌరభ్యాభిలాషేణ నిశ్చలం కస్తూరికాయా ఉపరి స్థితమ్। నిశ్చలత్వాత్సమానవర్ణత్వాచ్చ కస్తూరికాయాః సకాశాద్భిన్నత్వేన యద్యపి జ్ఞాతుం న శక్యతే తథాపి గుఞ్జనాజ్జ్ఞేయః। జనశబ్దేషు గుఞ్జనస్యాన్తర్హితత్వాదితి భావః। అవైదితీణో లఙి రూపమ్। తులయన్ 'తుల ఉన్మితౌ' ఇతి ణ్యన్తాచ్ఛతా సంజ్ఞాపూర్వకవిధిత్వాల్లఘూపధగుణాభావః। మలీమసమ్ 'జ్యోత్స్నాతమిస్రా—'(౫।౨।౧౧౪) ఇతి సాధుః॥౯౨॥

రవికాన్తమయేన సేతునా సకలాహం జ్వలనాహితోష్మణా।
శిశిరే నిశి గచ్ఛతాం పురా చరణౌ యత్ర దునోతి నో హిమమ్॥౯౩॥

రవీతి॥ యత్ర నగర్యాం హిమం శీతం రవికాన్తమయేన సూర్యకాన్తబద్ధేన సేతునా పథా శిశిరే శిశిరర్తౌ నిశి రాత్రావపి గచ్ఛతాం స్త్రీపుంసానాం చరణౌ పురా నో దునోతి నాదునోత్। కింభూతేన సేతునా—సకలం చ తదహశ్చ సకలాహం జ్వలనోఽగ్నిస్తేనాహిత ఆరోపిత ఊష్మా ఔష్ణ్యం యస్య। సకలాహమ్ 'రాజాహః—' (౫।౪।౯౧) ఇతి టచ్। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। దునోతి। పురాయోగే లట్॥౯౩॥

విధుదీధితిజేన యత్పథం పయసా నైషధశీలశీతలమ్।
శశికాన్తమయం తపాగమే కలితీవ్రస్తపతి స్మ నాతపః॥౯౪॥

విధ్వితి॥ ఆతపో యత్పథం యస్యా నగర్యాః పన్థానం తపాగమే గ్రీష్మాగమేఽపి న తపతి స్మ నోష్ణీచకార। కింభూతమ్—శశికాన్తమయం చన్ద్రకాన్తమయమ్। అత ఏవ విధుదీధితిజేన చన్ద్రకిరణసంబన్ధజేన పయసా జలేన నైషధశీలవన్నలస్వభావవచ్ఛీతలమ్। కింభూతః—

కలితీవ్రః కలియుగవదతిదారుణః। దినే తప్తోఽపి చన్ద్రోదయే స్రవద్భిశ్చన్ద్రకాన్తైరతిశీతలో జాత ఇత్యర్థః। యత్ప్రథమ్ ఋుగాదిత్వాదః॥౯౪॥

పరిఖావలయచ్ఛలేన యా న పరేషాం గ్రహణస్య గోచరః।

ఫణిభాషితభాష్యఫక్కికావిషమా కుణ్డలనామవాపితా॥౯౫॥

పరీతి॥ యా నగరీ పరిఖావలయచ్ఛలేన పరిఖామణ్డలవ్యాజేన కుణ్డలనాం రేఖావలయమవాపితా సతీ పరేషాం శత్రూణాం గ్రహణస్య స్వాధీనత్వస్య గోచరో విషయో న। శత్రుభిర్గ్రహీతుమశక్యేత్యర్థః। కింభూతా—ఫణిభాషితా శేషోక్తా భాష్యస్య ఫక్కికా గ్రన్థస్తద్వద్విషమా దుర్గ్రహా శేషవ్యతిరిక్తేన జ్ఞాతుమశక్యా। యథా భాష్యఫక్కికా వరరుచినా కుణ్డలితేతి ప్రసిద్ధిః, శేష ఏవ తదర్థం జానాతి॥౯౫॥

ముఖపాణిపదాక్షిణ పఙ్కజై రచితాఙ్గేష్వపరేషు చమ్పకైః।

స్వయమాదిత యత్ర భీమజా స్మరపూజాకుసుమస్రజః శ్రియమ్॥౯౬॥

ముఖేతి॥ యత్ర నగర్యాం భీమజా స్మరస్య కామస్య పూజాయాః కుసుమస్రజః (శ్రియం) పుష్పమాలాయాః శ్రియం శోభాం స్వయమాత్మనైవాదిత స్వీచకార। కామపూజాపుష్పమాలాస్థానే సైవ జాతేత్యర్థః। యతః కింభూతా—ముఖపాణిపదాక్షిణ ఆస్యకరచరణనయనే పఙ్కజైర్గౌరరక్తనీలోత్పలై రచితా నిర్మితా। ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావః। తథా,— పరేష్వన్యేష్వఙ్గేషు చమ్పకైశ్చమ్పాపుష్పై రచితా। మాలాప్యనేకవిధైః పుష్పైః క్రియతే। వదనకరచరణనేత్రం కమలతుల్యమ్, అన్యదఙ్గం చమ్పకతుల్యమితి భావః। మాలయా యథా కామః ప్రసన్నీక్రియతే, తథా తయేత్యర్థః। (-పదాక్షిణ) 'అస్థిదధి—' (౭।౧।౭౫) ఇత్యాదౌ 'అఙ్గాధికారే తస్య చ తదుత్తరపదస్య చ' ఇతి తదన్తవిధ్యనుజ్ఞానాదనఙాదేశే 'అల్లోపోఽనః' (౬।౪।౧౩౪) ఇత్యల్లోపః। ఆదిత 'ఆఙో దోఽనాస్యవిహరణే' (౧।౩।౨౦) ఇతి తఙ్। 'స్థాధ్వోరిచ్చ' (౧।౨।౧౭) ఇతీకారః। 'హ్రస్వాదఙ్గాత్' (౮।౨।౧౭) ఇతి సిచో లోపః' ॥౯౬॥

జఘనస్తనభారగౌరవాద్వియదాలమ్బ్య విహర్తుమక్షమాః।

ధ్రువమప్సరసోఽవతీర్య యాం శతమధ్యాసత తత్సఖీజనః॥౯౭॥

'జఘనేతి॥ శతమసంఖ్యాతా అప్సరసో జఘనస్తనభారగౌరవాన్వితమ్బకుచ (స్య) యోః భారేణ స్థూలత్వేన గౌరవాద్గురుత్వాత్ వియదాకాశమాలమ్బ్య యతో విహర్తుం క్రీడితుమక్షమా అసమర్థా ధ్రువం నిశ్చితమ్। అతో (అవతీర్య) భువమాగత్య తత్సఖీజనో భైమీసఖీజనో భూత్వా యాం నగరీమధ్యాసతాధ్యతిష్ఠత్। యత్సఖ్యోఽప్సరస్తుల్యా ఇతి భావః। అభ్యర్హితత్వాజ్జఘనస్య పూర్వనిపాతః। యామ్ 'అధిశీఙ్—' (౧।౪।౧౮౬) ఇతి కర్మత్వమ్॥౯౭॥

స్థితిశాలిసమస్తవర్ణతాం న కథం చిత్రమయీ బిభర్తు యా।

స్వరభేదముపైతు యా కథం కలితానల్పముఖారవా న వా॥౯౮॥

స్థితీతి॥ యా నగరీ స్థిత్యా స్వీయస్వీయాచారానతిక్రమణేన శాలినః శోభమానాః సమస్తా వర్ణా యస్యాం తస్యా భావస్తత్తా తాం కథం కేన ప్రకారేణ న బిభర్తు, అపి తు బిభర్త్యేవ। అత ఏవ చిత్రమయీ ఆశ్చర్యరూపా। అన్యత్ర బ్రాహ్మణాదివర్ణానాం సంకరాత్, అత్ర చ తదభావాదాశ్చర్యరూపత్వమ్। బ్రాహ్మణాదయోఽత్రాసంకీర్ణాస్తిష్ఠన్తీత్యర్థః। అథ చ యా చిత్రమయీ లేఖ్యప్రచురా సా స్థిత్యా పరస్పరానతిక్రమేణ శాలినః సర్వే నీలపీతాదివర్ణా యస్యాం తద్భావం కథం న బిభర్తు, అపితు బిభర్త్యేవ। 'వా' సముచ్చయే। యస్మాత్ యా కలితాఽఙ్గీకృతా అనల్పానాం బహూనాం నరాదీనాం ముఖారవా ముఖశబ్దా యయా ఏవంభూతా, తస్మాత్స్వరభేదమనేకశబ్దత్వం నరకరితురగాదిశబ్దానాం భేదం కోలాహలక్వాద్వర్ధరశబ్దం వా కథం నోపైతు। అథ చ కలితోఽఙ్గీకృతో వాచాటత్వాదనల్పముఖా బ్రాహ్మణాస్తేషామారవో వేదరూపో యథా జాతో వా యస్యాం సా, స్వరభేదముదాత్తాదిభేదమకారాదిభేదం వా కథం నోపైతు। యద్వా—స్థితయో వర్ణానామష్టౌ స్థానాని తాభిః శాలినః సమస్తా వర్ణా అక్షరాణి యస్యామ్। బ్రాహ్మణాః సలక్షణం వేద యత్ర పఠన్తీత్యర్థః। 'అష్టౌ స్థానాని వర్ణానా- మురః కణ్ఠః శిరస్తథా। జిహ్వామూలం చ దన్తాశ్చ నాసికోష్ఠౌ చ తాలు చ॥' ఇతి శిక్షాయామ్। అథ చ—ఖః ఖర్గాదభేదం సామ్యం కథం న ప్రాప్నోతు। ఖర్గేఽనల్పముఖస్య చతుర్ముఖస్య బ్రహ్మణ ఆరవః శబ్దో విద్యతే తస్మాత్స్వర్గేణ సహైకత్వం యుజ్యతే। యా బహుముఖారవా సా ఖరభేదం కథముపైతు, అపి తు న। లోకబాహుల్యాత్స్త్రీపుంసాదిఖరభేదో నోపలభ్యత ఇత్యర్థః। 'వర్ణో ద్విజాదీ శుక్లాదౌ స్తుతౌ వర్ణం తు వాక్షరే', 'ఆలేఖ్యాశ్చర్యయోశ్చిత్రమ్ ఇత్యమరః॥౯౮॥

స్వరుచారుణయా పతాకయా దినమర్కేణ సమీయుషోత్తృషః।

లిలిహుర్బహుధా సుధాకరం నిశి మాణిక్యమయా యదాలయాః॥౯౯॥

స్వరుచేతి॥ మాణిక్యసంజ్ఞకై రత్నవిశేషైర్నిర్మితా యదాలయా యస్యా గృహాః స్వరుచా గృహకాన్త్యా అరుణయా రక్తయా పతాకయా కృత్వా నిశి రాత్రౌ సుధాకరమమృతనిధి చన్ద్రం బహుధానేకప్రకారం లిలిహురస్పృశన్। పతాకాయా జిహ్వాత్వం సూచ్యతే। సాప్యారక్తా భవతి। కింభూతాః—దినం సమస్తదివసే సమీయుషా సంగతేనార్కేణ సూర్యేణ కృత్వా ఉత్తృష ఉత్కృష్టా బహుతరా, ఉద్గతా వా తృట్ పిపాసా యేషామ్। అన్యోఽపి సూర్యతేజసా తప్తో రాత్రౌ జిహ్వయా శీతలం మధురం చ వస్తు లేఢి। అత్యుచ్చా ఇతి భావః। దినమ్। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। 'ఉపేయివాన్—' (3।౨।౧౦౯) ఇత్యత్ర 'ఉపేత్యస్యాతన్త్రత్వాదనుపసర్గస్యాన్యోపసర్గస్య చ భవతి' ఇత్యుక్తత్వాత్ సమీయుషేతి సాధుః। బహుధేతి 'బహుగణ—'

(౧।౧।౨3) ఇతి సంఖ్యాత్వాత్ 'సంఖ్యాయా విధార్థే ధా' (౫।3।౪౨) ఇతి ధా-ప్రత్యయః। లిహేః స్వరితేత్త్వాదకర్తృభిప్రాయే క్రియాఫలే పరస్మైపదమ్॥౯౯॥

లిలిహే స్వరుచా పతాకయా నిశి జిహ్వానిభయా సుధాకరమ్।

శ్రితమర్కకరైః పిపాసు యన్నృపసద్మామలపద్మరాగజమ్॥౧౦౦॥

లిలిహే ఇతి॥ పూర్వోక్త ఏవార్థో 'జిహ్వా' పదప్రక్షేపేణ వర్ణితః। లిహేః స్వరితేత్త్వాత్కర్తృభిప్రాయే క్రియాఫలే తఙ్। 'శ్రితమ్' ఇతి పాఠః। అర్కకరైః శ్రితం సామీప్యాదభిప్రాప్తమ్। 'స్థితమ్' ఇత్యపి క్వచిత్। అర్కకరైః పిపాసు స్థితమ్। అర్కకరైస్తప్తమిత్యర్థః॥౧౦౦॥

అమృతద్యుతిలక్ష్మ పీతయా మిలితం యద్వలమీపతాకయా।

వలయాయితశేషశాయినః సఖితామాదిత పీతవాససః॥౧౦౧॥

అమృతేతి॥ పీతయా గౌర్యా యస్యా నగర్యా వలభీపతాకయా వలభీసంజ్ఞకగృహవిశేవవైజయన్త్యా మిలితం సంబద్ధమమృతద్యుతేశ్చన్ద్రస్య లక్ష్మ లాఞ్ఛనం కర్తృ వలయాయితో మణ్డలీభూతః శేషస్తస్మిఞ్శేతే ఏవంశీలస్య పీతవాససో విష్ణోః సఖితాం సామ్యమాదిత ప్రాప। తత్సదృశం బభూవేత్యర్థః। కలఙ్కమభితో వర్తమానస్య

చన్ద్రస్య శేషసామ్యమ్, కలఙ్కస్య శ్రీకృష్ణసామ్యమ్, పీతపతాకాయాః పీతవస్త్రసామ్యమ్। అత్యుచ్చత్వం వ్యజ్యతే॥౧౦౧॥

అశ్రాన్తశ్రుతిపాఠపూతరసనావిర్భూతభూరిస్తవా-

జిహ్మబ్రహ్మముఖౌఘవిఘ్నితనవస్వర్గక్రియాకేలినా।

పూర్వం గాధిసుతేన సామిఘటితా ముక్తా ను మన్దాకినీ

యత్ప్రాసాదదుకూలవల్లిరనిలాన్దోలైరఖేలద్దివి॥౧౦౨॥

అశ్రాన్తేతి॥ యస్యాః ప్రాసాదానాం దేవరాజగృహాణాం దుకూలవల్లిర్వైజయన్తీరూపా శ్వేతదుకూలవల్లిః అనిలాన్దోలైర్వాయుకర్తృకచాలనైర్దివి ఆకాశే మన్దాకినీ ను స్వర్గఙ్గేవాఖేలచ్చిక్రీడ; 'ను' ఇవార్థే వితర్కే వా। కింభూతా మన్దాకినీ—గాధిసుతేన విశ్వామిత్రేణ పూర్వం సామిఘటితాఽర్ధనిర్మితా పశ్చాద్బ్రహ్మస్తుల్యా ముక్తా త్యక్తా। కింభూతేన—అశ్రాన్తశ్రుతిపాఠేన నిరన్తరవేదపాఠేన పూతాభ్యః పవిత్రాభ్యో రసనాభ్యో జిహ్వాభ్య ఆవిర్భూతేషు ప్రకటీభూతేషు భూరిషు బహుషు స్వవేషు స్తుతిషు ఆజిహ్మనలసా బ్రహ్మముఖౌఘాశ్చత్వార్యపి బ్రహ్మముఖాని తైర్విఘ్నితా విఘ్నవతీ కృతా నవా నూతనా స్వర్గక్రియాకేలిః స్వర్గనిర్మితక్రీడా యస్య తేన। పూర్వమర్చకృతాం సృష్టిం బ్రహ్మాదిభిరర్థితో విశ్వామిత్రోఽముఞ్చదితి పురాణాదౌ। లతాచ వాయునా చఞ్చలీక్రియతే। 'సామి త్వర్ధే జుగుప్సనే' ఇత్యమరః। సామిఘటితేత్యత్ర 'సామి' (౨।౧।౨౭) ఇతి సమాసః॥౧౦౨॥

యదతివిమలనీలవేశ్మరశ్మిభ్రమరితభాః శుచిసౌధవస్త్రవల్లిః।

అలభత శమనస్వసుః శిశుత్వం దివసకరాఙ్కతలే చలా లుఠన్తి॥౧౦౩॥

యదితి॥ యస్యా నగర్యా అతివిమలాని నీలరత్ననిర్మితవేశ్మాని గృహాణి తేషాం రశ్మిభిః కిరణైర్భ్రమరితా భ్రమరీకృతా, తైః కృత్వా భ్రమరవదాచరితా వా భా దీప్తిర్యస్యాః యా ఏవంవిధా శుచిసౌధవస్త్రవల్లిర్ధవలగృహాన్తరపతాకాపఙ్క్తిః దివసకరస్య సూర్యస్యాఙ్కతలే సమీపాధోభాగే, ఉత్సఙ్గతలే చ చలా చఞ్చలా లుఠన్తీ క్రీడన్తీ సతీ శమనఖసుర్యమభగిన్యా యమునాయాః శిశుత్వమలభత ప్రాప। బాలికా యమునేవ శోభతే స్మేత్యర్థః। స్వాపి శ్యామా పితుః సూర్యస్య సమీపే శిశుత్వాచఞ్చలా లుఠనం కరోతి। శిశుత్వం యమునా- పత్యత్వమితి కేచిత్। ఉచ్చత్వం సూచ్యతే॥౧౦౩॥

స్వప్రాణేశ్వరనర్మహర్మ్యకటకాతిథ్యగ్రహాయోత్సుకం

పాథోదం నిజకేలిసౌధశిఖరాదారుహ్య యత్కామినీ।

సాక్షాదప్సరసో విమానకలితవ్యోమాన ఏవాభవ-

ద్యన్న ప్రాప నిమేషమభ్రతరసా యాన్తీ రసాదధ్వని॥౧౦౪॥

స్వప్రాణేతి॥ యత్కామినీ యస్యా నగర్యాః స్త్రీ అభ్రతరసా మేఘవేగేనాధ్వని మార్గే రసాన్మేఘవేగజనితప్రీతేః ప్రియానురాగాద్వా యాన్తీ గచ్ఛన్తీ సతీ యద్యస్మాన్నిమేషం నిమేషోపలక్షితమపి విలమ్బం, అథ చ నేత్రసంకోచం న ప్రాప। తేన కారణేన సా స్త్రీ విమానేన కలితం గమికమీంకృతం వ్యోమ గగనం యాభిరేవంవిధాః సాక్షాత్ప్రత్యక్షదృశ్యమానా అప్సరస ఏవాభవత్। కిం కృత్వా—నిజం యత్కేలిసౌధం క్రీడాగృహం తస్య శిఖరాచ్ఛృఙ్గాత్పాథోదం మేఘమారుహ్య। కింభూతం పాథోదమ్— స్వప్రాణేశ్వరః స్వప్రియస్తస్య నర్మహర్మ్య క్రీడాగృహం తస్య కటకే మధ్యప్రదేశే ఆతిథ్యగ్రహాయ ప్రాఘుణికపూజాగ్రహణాయ। కటకప్రాప్తయ ఇతి యావత్। తస్మా ఉత్సుకముత్కణ్ఠితమ్। సహజసౌన్దర్యేణ విమానతుల్య మేఘాధిరోహణాకాశగమనేన నిమేషాప్రాప్తేశ్చ దేవాఙ్గనాతుల్యా జాతేతి భావః। కటకశిఖరపదాభ్యామపి హర్మ్యాణాముచ్చతరత్వం సూచితమ్। ఇః కామస్తస్మిన్ రసాదితి వా। ‘ప్రసితోత్సుకాభ్యామ్– '(౨।౩।౪౪) ఇతి తృతీయాసప్తమ్యోః ప్రసఙ్గాదాతిథ్యగ్రహ ఏవ అయః శుభవిధిస్తత్రోత్సుకమితి వా వ్యాఖ్యేయమ్। కామిన్యపేక్షయా శుభకర్మత్వమ్।— వ్యోమాన ఇతి ‘అనో బహువ్రీహేః’ (౪।౧।౧౨) ఇతి న జీప్। ‘స్త్రియాం బహుష్వప్సరసః’ ఇత్యమరః॥౧౦౪॥

వైదర్భీకేలిశైలే మరకతశిఖరాదుత్థితైరంశుదర్భై-

ర్బ్రహ్మాణ్డాఘాతభగ్నస్యదజమదతయా హ్రీధృతావాఙ్ముఖత్వైః।

కస్యా నోత్తానగాయా దివి సురసురభేరాస్యదేశం గతాగ్రై-

ర్యద్గోగ్రాసప్రదానవ్రతసుకృతమవిశ్రాన్తముజ్జృమ్భతే స్మ॥౧౦౫॥

వైదర్భీతి॥ యస్యా నగర్యా గోగ్రాసస్య ప్రదానలక్షణం వ్రతం తస్య సుకృతం పుణ్యం నీలత్వాదంశుభిరేవ దర్భైరవిశ్రాన్తం అనవరతముజ్జృమ్భతే స్మ వర్ధతే స్మ। కింభూతైః— వైదర్భీ కేలిశైలే భైమీక్రీడాపర్వతే మరకతాఖ్యరత్నవిశేషనిర్మితశిఖరాదుత్థితరూర్ధ్వగామిభిః।

తథా,— బ్రహ్మాణ్డాఘాతేన బ్రహ్మాణ్డసంఘట్టనేన భగ్నః స్యదజో వేగజో మదో గర్వో యేషాం తద్భావస్తత్తా తయా హ్రియా లజ్జయేవ ధృతం కృతమవాఙ్ముఖత్వం వ్యాధుట్టనం యైః। అత ఏవ దివి స్వర్గే ఉత్తానగాయా ఉత్తానగామిన్యాః కస్యాః సురసురభేర్దేవగవ్యాః ఆస్యదేశం ముఖప్రదేశం గతాగ్రైః ప్రాప్తాగ్రైః సర్వస్యా అపి ముఖం ప్రాప్తాగ్రైః। అనేకమరకతరత్ననిర్మితో భైమీక్రీడాశైలస్తత ఉత్థితాః కిరణా యావద్బ్రహ్మాణ్డం గతాస్తత ఉపరిగమనాభావాన్నివృత్తా దేవగవీ నాముత్తానగామిత్వాత్తన్ముఖపతితా దర్భతుల్యా జాతా ఇతి భావః। 'ఉత్తానా వై దేవగవా వహన్తి' ఇతి శ్రుతేః। అన్యో భగ్నయర్వో లజ్జయాఽధోముఖో భవతి॥౧౦౫॥

విధుకరపరిరమ్భాదాత్మనిష్యన్దపూర్ణైః

శశిదృషదుపక్లృప్తైరాలవాలైస్తరూణామ్।

విఫలితజలసేకప్రక్రియాగౌరవేణ

వ్యరచి స హృతచిత్తస్తత్ర భైమీవనేన॥౧౦౬॥

విష్వితి॥ తత్ర నగర్యా భైమీవనేన స హంసో రమణీయత్వాద్ధృతచిత్త ఆకృష్టమనావ్యరచి విరచితః। కింభూతేన—తరూణామాలవాలైర్జలాధారైః కర్తృభిర్విఫలితం వ్యర్థీకృతం జలసేకప్రక్రియాగౌరవం జలసేచనప్రకారభారో యస్య। కింభూతైః— శశిదృషద్భిశ్చన్ద్రకాన్తైరుపక్లృప్తాని నిర్మితాని తైః। పునః కింభూతైః— విధుకరపరిరమ్భాచ్చన్ద్రకిరణసంపర్కాదాత్మనః స్వస్య నిష్యన్దేన నిర్ఝరోదకేన పూర్ణైః। వృక్షాణామాలవాలపూరణప్రయాసశ్చన్ద్రకాన్తనిర్మితత్వాత్తైరేవ క్రియత ఇతి భావః। నిష్యన్దేతి 'అనువిపర్యభినిభ్యః—' (౮।౩।౭౨) ఇతి షత్వమ్॥౧౦౬॥

అథ కనకపత్రస్తత్ర తాం రాజపుత్రీం

సదసి సదృశభాసాం విస్ఫురన్తీం సఖీనామ్।

ఉడుపరిషది మధ్యస్థాయిశీతాంశులేఖా-

నుకరణపటులక్ష్మీమక్షిలక్షీచకార॥౧౦౭॥

అథేతి॥ అథానన్తరం కనకపత్రః సువర్ణపక్షో హంసస్తత్ర వనే తాం రాజపుత్రీం భైమీమక్షిలక్షీచకార నేత్రగోచరీచకార। కింభూతామ్— సదృశభాసాం సమానకాన్తీనాం సఖీనాం

సదసి సభాయాం విస్ఫురన్తీం విశేషేణ దీప్యమానామ్ । తథా,—ఉడుపరిషది నక్షత్రసభాయాం మధ్యస్థాయినీ శీతాంశులేఖా చన్ద్రలేఖా తస్యా అనుకరణేఽనుకారే పటుః సమర్థా లక్ష్మీః శోభా యస్యాస్తామ్ । సదృశదీప్తిత్వేఽపి నక్షత్రాపేక్షయా చన్ద్రలేఖా యథాధికా తథా సఖ్యపేక్షయా సేతి । భైమీసఖీనాం తత్సాదృశ్యకథనమన్యసున్దరీభ్యో విశిష్టసౌన్దర్యప్రతిపాదనార్థమ్ । 'సూతోగ్రరాజభోజకులమేరుభ్యో దుహితుః పుత్రడ్వా' ఇతి 'రాజ' శబ్దాత్ పరస్య 'దుహితృ' శబ్దస్య పుత్రడాదేశే టిత్త్వాన్ఙీపి రాజపుత్రీతి । కేచిత్తు శార్ఙ్గరవాదిషు 'పుత్ర' శబ్దం పఠన్తి । తేన పురుహూతపుత్రీతి సిద్ధమ్ । విస్ఫురన్తీమ్ 'స్ఫురతిస్ఫుల్యోః' (౬।౧।౪౭) ఇతి వా షత్వమ్ ।—లక్ష్మీం సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాత్ కబభావః ॥౧౦౭॥

భ్రమణరయవికీర్ణస్వర్ణభాసా ఖగేన

క్వచన పతనయోగ్యం దేశమన్విష్యతాధః ।

ముఖవిధుమదసీయం సేవితుం లమ్బమానః

శశిపరిధిరివోర్ధ్వం మణ్డలస్తేన తేనే ॥౧౦౮॥

భ్రమణేతి ॥ తేన ఖగేన హంసేనోర్ధ్వమూర్ధ్వప్రదేశే శశిపరిధిరివ చన్ద్రపరివేష ఇవ మణ్డలస్తేనే । భ్రమణమకృతేత్యర్థః । అవతరతః పక్షిణో మణ్డలగతిః క్రియాస్వభావః । కింభూతేన—భ్రమణరయేణ పరిభ్రమణవేగేన వికీర్ణా ప్రసారితా స్వర్ణభాః సువర్ణదీప్తిర్యేన । తథా,—క్వచన అధః కస్మిన్నప్యధః ప్రదేశే పతనయోగ్యమవతరణయోగ్యదేశం స్థానమన్విష్యతా పర్యాలోచయతా । కింభూతః శశిపరిధిః—అదసీయమ్ అముష్యా భైమ్యా అయం తం సుఖవిధుం ముఖచన్ద్రం సేవితుం పరిచుమ్బితుం లమ్బమానోఽధః ప్రదేశమాగతః । అదసీయమ్ । త్యదాదిత్వాత్ 'వృద్ధాచ్ఛః' (౪।౨।౧౧౪) । 'భస్యాఢే తద్ధితే' (వాం ౮౩౬) ఇతి పుంవద్భావః । 'బిమ్బోఽస్త్రీ మణ్డలం త్రిషు' ఇత్యమరః ॥౧౦౮॥

అనుభవతి శచీత్థం సా ఘృతాచీముఖాభి-

ర్న సహ సహచరీభిర్నన్దనానన్దముచ్చైః ।

ఇతి మతిరుదయాసీత్ పక్షిణః ప్రేక్ష్య భైమీం

విపినభువిసఖీభిః సార్ధమాబద్ధకేలిమ్ ॥౧౦౯॥

అన్వితి॥ విపినభువ్యుపవనప్రదేశే సఖీభిః సార్ధం సహ ఆబద్ధకేలిం కృతక్రీడాం భైమీం ప్రేక్ష్య దృష్ట్వా పక్షిణో హంసస్య ఇతి మతిర్బుద్ధిరుదయాసీదుత్పన్నా బభూవ। ఇతీతి కిమ్— సా ప్రసిద్ధా శచీన్ద్రాణీ ఘృతాచీముఖాభిర్ఘృతాచీప్రమృతిభిః సహచరీభిరప్సరోభిః సఖీభిః సహ సార్ధముచ్చైరతిశయేన ఇత్థమనేన ప్రకారేణ। భైమీవదిత్యర్థః। నన్దనానన్దం నన్దనవనే క్రీడాం నానుభవతి। ఏతత్ క్రీడాసుఖం శచ్యా అపి నాస్తీత్యర్థః। తతోఽపీయమధికేతి భావః। నానుభవతి, అపి తు సైవేయం కిం నన్దనానన్దమనుభవతీతి వా। భైమీతత్సఖీవనానాం శచీఘృతాచీనన్దనైః సామ్యమ్। సహచరీ, పచాదౌ చరడితి పాఠాట్టిత్త్వాన్ఙీప్। ప్రేక్ష్యేతి భిన్నకర్తృకత్వాత్ క్త్వానుపపత్తౌ స్థిత స్యేత్యధ్యాహార్యమ్। 'కేలిమ్' ఇతి హ్రస్వః పాఠః॥౧౦౯॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం
శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।
ద్వైతీయీకతయా మితోఽయమగమత్తస్య ప్రబన్ధే మహా-
కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గోం నిసర్గోజ్జ్వలః॥౧౧౦॥

శ్రీహర్షమితి॥ పూర్వార్ధ పూర్వవత్। ద్వయోః పూరణో ద్వితీయః। ద్వితీయ ఏవ ద్వైతీయీకః। 'తీయాద్ధీకక్స్వార్థే వక్తవ్యః' (వాం ౨౯౯౧)। ద్వితీయీకస్య భావస్తత్తాతయా మితో గణితః। నిసర్గోజ్వలః స్వభావసున్దరః । శేషం స్పష్టమ్॥౧౧౦॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతౌ
నైషధీయప్రకాశే ద్వితీయః సర్గః సమాప్తః॥

తృతీయః సర్గః।

అథ భైమ్యాః పురస్తాన్నలస్య గుణాన్వంసముఖేన వర్ణయితుం తృతీయసర్గమారభతే—

ఆకుఞ్చితాభ్యామథ పక్షతిభ్యాం నభోవిభాగాత్తరసావతీర్య।
నివేశదేశాతతధూతపక్షః పపాత భూమావుపభైమి హంసః॥౧॥

ఆకుఞ్చితాభ్యామితి॥ అథోపవనప్రాప్త్యనన్తరం మణ్డలంకరణానన్తరం వా హంసః ఆకుఞ్చితాభ్యాం సంకుచితాభ్యాం పక్షతిభ్యాం పక్షమూలాభ్యాం నభోవిభాగాదాకాశప్రదేశాత్తరసా వేగేనావతీర్యోత్తీర్య ఉపభైమి భైమీసమీపే పపాతోపవిశతి స్మ। కింభూతః—నివేశదేశ ఉపవేశస్థానే ఆతతౌ విస్తారితౌ ధూతౌ కమ్పితౌ చ పక్షౌ యేన సః। పక్షిజాతిః॥౧॥

ఆకస్మికః పక్షపుటాహతాయాః క్షితేస్తదా యః స్వన ఉచ్చచార।
ద్రాగన్యవిన్యస్తదృశః స తస్యాః సంభ్రాన్తమన్తఃకరణం చకార॥౨॥

ఆకస్మిక ఇతి॥ పక్షపుటేన పక్షద్వయేనాహతాయాః క్షితేః సకాశాదాకస్మికోఽచిన్తితోపనతోఽజ్ఞాత హేతుకో యః స్వనః శబ్దస్తదా పతనసమయే ఉచ్చచారోదభూత్। అకర్మకత్వాన్న తఙ్। స శబ్దస్తస్యా భైమ్యా అన్తఃకరణం ద్రాక్ ఝటితి సంభ్రాన్తం ససంభ్రమం చకార। ఆకస్మికశబ్దశ్రవణాత్ సభయా సాశ్చర్యా చ జాతేతి భావః। కీదృశ్యాస్తస్యాః—అన్యవిన్యస్తదృశః అన్యత్ర స్వదేశాత్ప్రదేశాన్తరేషు విన్యస్తే చాలితే దృశౌ యయా సా। కుతోఽయం శబ్ద ఉత్పన్న ఇతీతస్తతో విలోకితవతీతి భావః॥౨॥

నేత్రాణి వైదర్భసుతాసఖీనాం విముక్తతత్తద్విషయగ్రహాణి।
ప్రాపుస్తమేకం నిరుపాఖ్యరూపం బ్రహ్మేవ చేతాంసి యతవ్రతానామ్॥౩॥

నేత్రాణీతి॥ వైదర్భసుతాసఖీనాం భైమీసఖీనాం నేత్రాణి నిరుపాఖ్యం స్తోతుమశక్యం రూపం సౌన్దర్యం యస్య తమేకం కేవలం హంసం ప్రాపుః। సాదరం పపురిత్యర్థః। కింభూతాని—విముక్తస్త్యక్తస్తేషాం తేషాం విషయాణాం స్రక్చన్దన నృత్యగీతాదీనాం గ్రహో గ్రహణం యైస్తాని। కేషాం కాని కిమివ—యతవ్రతానాం యోగినాం చేతాంసి బ్రహ్మేవ పరమాత్మస్వరూపమివ। తాన్యపి విముక్తాస్తత్తద్విషయాః స్రక్చన్దనవనితాదయస్తేషు గ్రహోఽఙ్గీకారో యైస్తాని। నిరుపాఖ్యరూపమీదృక్తయా ప్రతిపాదయితుమశక్యరూపమ్।

యోగిమనోవిషయత్వాద్బ్రహ్మణః। ఏకమద్వితీయం చ। వైదర్భః విదర్భాణా రాజేతి పూర్వవత్। తత్తదితి వీప్సాయాం ద్విర్వచనాదేకశేషాభావః॥3॥

హంసం తనౌ సన్నిహితం చరన్తం మునేర్మనోవృత్తిరివ స్వికాయామ్।

గ్రహీతుకామాదరిణా శయేన యత్నాదసౌ నిశ్చలతాం జగాహే॥४॥

హంసమితి। అసౌ భైమీ దరిణా సభయేన అదరిణా నిర్భయేన వా శయేన పాణిన హంసం ప్రహీతుకామా ధర్తుకామా సతీ యత్నాత్స్వికాయాం స్వీయాయాం తనౌ శరీరే నిశ్చలతాం జగాహే ప్రాప। చిత్తే తు చఞ్చలైవాభూత్। కింభూతమ్—సంనిహితం నికటమ్, సతా నలేన నిహితం ప్రేషితం వా। చరన్తం గచ్ఛన్తమ్। ప్రయత్నపూర్వం నిశ్చలత్వమ్। బాలత్వాద్భయమ్। ధారణానివేశాద్భయాభావః। కస్య కేవ— మునేర్మనోవృత్తిరివ। యథా మునేర్యోగినో (మనోవృత్తిః) మానసో వ్యాపారః స్వికాయాం తనౌ చరన్తం సద్భిర్మన్వాదిభిర్నితరాం హితం ధ్యాతం, సద్భ్యో వా తేభ్య ఏవ నితరాం హితమిష్టం హంసం పరమాత్మానమాదరయుక్తేనాశయేనాభిప్రాయేణ గ్రహీతుకామా జ్ఞాతుకామా సతీ నిశ్చలతాం ప్రాప్నోతి। పక్షిధారణజాతిః। 'హంసః పక్షిణి విష్ణౌ చ'। స్వికేతి 'భస్త్రేషా—' (౭।3।४౭) ఇతి వేత్త్వమ్। గ్రహీతుకామా గ్రహోऽలిటి' (౭।౨।3౭) ఇతీటో దీర్ఘః, 'తుం కామ— ఇతి మలోపః। అదరిణేతి। అత ఇన్నన్తస్య నఞ్సమాసః॥४॥

తామిఙ్గితైరప్యనుమాయ మాయామయం న భైమ్యా వియదుత్పపాత।

తత్పాణిమాత్మోపరిపాతుకం తు మోఘం వితేనే ప్లుతిలాఘవేన॥౫॥

తామితి॥ అయం హంసస్తాం న్యుబ్జగమనాదిరూపాం భైమ్యా మాయాం స్వధారణకపటవృత్తిమిఙ్గితైశ్చేష్టాభిరనుమాయ జ్ఞాత్వాపి వియదాకాశం నోత్పపాత ఉడ్డీయనవిషయం న చకార। కింతు, ఆత్మోపరిపాతుకం స్వస్యోపరి పతనశీలం తత్పాణిం భైమీహస్తం అదూరముత్ప్లవనలఘుతయా మోఘం నిష్ఫలం వితేనే కృతవాన్। ప్రతార్య ఇయం విజనప్రదేశే నేతవ్యేతి బుద్ధ్యా నోత్పపాత। ఉత్పతనే హి ధారణార్థం ప్రయత్నమకృత్వైవాగమిష్యతీతి దౌత్యాసిద్ధిః స్యాదితి భావః। అనుమాయ 'న ల్యపి' (౬।४।౬౯) ఇతి నిషేధాన్నేత్త్వమ్। పాతుకమితి 'లషపత—'(3।౨।౧౫४) ఇతి శీల ఉకఞ్। ఉపరిపాతుకమితి 'సహ సుపా' ఇతి సమాసం కృత్వా పశ్చాత్పూర్వేణ షష్ఠీసమాసః। అన్యథా 'పూరణగుణ—(౨।౨।౧౧) ఇతి షష్ఠీసమాసనిషేధప్రసఙ్గాత్। 'పాతుక'

శబ్దస్యోకప్రత్యయాన్తత్వేఽపి 'ఉపరిపాతుక' శబ్దస్య తదన్తత్వాభావాత్ 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాభావః॥౫॥

వ్యర్థీకృతం పత్రరథేన తేన తథాఽవసాయ వ్యవసాయమస్యాః।

పరస్పరామర్పితహస్తతాలం తత్కాలమాలీభిరహస్యతాలమ్॥౬॥

వ్యర్థీతి॥ ఆలీభిః సఖీభిస్తత్కాలం తస్మిన్కాలే పరస్పరామన్యోన్యమర్పితో దత్తో హస్తేషు తాలస్తాలికా యస్యాం క్రియాయాం యథా భవతి తథా అలమత్యర్థమహస్యత హసితమ్। కిం కృత్వా—అస్యా భైమ్యా వ్యవసాయం పక్షిధారణోద్యమం తథా ప్లుతిలాఘవప్రకారేణ తేన పత్రరథేన పక్షిణా హంసేన వ్యర్థీకృతం నిష్ఫలీకృతమవసాయ జ్ఞాత్వా। పరస్పరామ్। 'కర్మవ్యతిహారే సర్వనామ్నో ద్వే భవతః' (వాం ౪౭౦౦) ఇతి ద్విత్వమ్। బహులవచనాత్ సమాసవద్భావాభావే పూర్వపదస్య ప్రథమైకవచనాన్తత్వమ్। కస్కాదిత్వాత్సః। 'స్త్రీనపుంసకయోరుత్తరపదస్య వామ్భావో వక్తవ్యః' (వాం ౪౭౦౧) ఇత్యుత్తరపదస్యామ్భావః। తత్కాలమ్ 'కాలాధ్వనో:—(౨।౩।౫) ఇతి ద్వితీయా॥౬॥

ఉచ్చాటనీయః కరతాలికానాం దానాదిదానీం భవతీభిరేషః।

యాన్వేతి మాం ద్రుహ్యతి మహ్యమేవ సాత్రేత్యుపాలస్మి తయాలివర్గః॥౭॥

ఉచ్చేతి॥ తత్రా భైమ్యా ఆలివర్గః సఖీజన ఇత్యనేన ప్రకారేణోపాలమ్భి ఉపాలబ్ధః। ఇతీతి కిమ్—ఇదానీం మయ్యేతం ధారయన్త్యాం సత్యాం భవతీభిరేవ హంసః కరతాలికానాం హస్తతాలానాం దానాద్వాదనాదుచ్చాటనీయ ఉడ్డయనీయః। ప్రశ్నకాకుః। ఏతస్య గ్రహణే మయా యత్నః క్రియతే, భవతీభిరుచాటనం క్రియతే, ఏతన్న యుక్తమిత్యర్థః। అత్ర ఆసు భవతీషు మధ్యే యా మామన్వేతి అనుగమిష్యతి సా మహ్యమేవ ద్రుహ్యత్యేవ। 'ఏవ' శబ్దస్యావృత్తిః। మమ ద్రోహమేవ కరిష్యతీతి। అన్వేతి, ద్రుహ్యతీతి 'వర్తమానసామీప్యే—' (౩।౩।౩౧) ఇతి భవిష్యతి లట్। అన్వాదేశేఽపి 'న చవాహా—(౮।౧।౨౪) ఇతి ' ఏవం ' శబ్దేన సాక్షాద్యోగే నిషేధాన్మహ్యమిత్యత్ర న మయాదేశః। మహ్యమ్ 'కుధద్రుహ—' (౧।౪।౩౭) ఇతి చతుర్థీ॥౭॥

ధృతాల్పకోపా హసితే సఖీనాం ఛాయేవ భాస్వన్తమభిప్రయాతుః।

శ్యామాథ హంసస్య కరానవాప్తేర్మన్దాక్షలక్ష్మ్యా లగతి స పశ్చాత్॥౮॥

ధృతేతి॥ శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా హంసస్య పశ్చాల్లగతి స్మ చచాల। కింభూతా—సఖీనాం హసితే హాస్యవిషయే బహ్వపరాధాభావాద్ధృతః కృతోఽల్పః కోపో యయా। తథా—హంసస్య కరేణ హస్తేనానవాప్తేరప్రాప్తేర్హేతోర్మన్దాక్షేణ లక్ష్మ్యా దృశ్యా। సలజ్జేల్యర్థః। కస్యకేవ—భాస్వన్తం సూర్యమభిప్రయాతుః సూర్యసంముఖం గచ్ఛతః పురుషస్య ఛాయా యథా తస్యైవ పశ్చాల్లగతి। ఛాయాపి హి హంసస్య సూర్యస్య కిరణాప్రాప్తేః శ్యామా భవతి। హంసస్య (ఇత్యత్ర) పశ్చాదిత్యనేన యోగే షష్ఠ్యతసర్థప్రత్యయేన' (౨।౩।౩౦) ఇతి షష్ఠీ। 'పశ్చాత్ ' (౫।౩।౩౨) ఇతి నిపాతః। 'మన్దాక్షం హ్రీస్త్రపా' ఇత్యమరః॥౮॥

శస్తా న హంసాభిముఖీ పునస్తే యాత్రేతి తాభిశ్ఛలహస్యమానా।

సాహ స్మ నైవాశకునీభవేన్మే భావిప్రియావేదక ఏష హంసః॥౯॥

శస్తేతి॥ తాభిః సఖీభిరితి పూర్వోక్తేన ప్రకారేణ ఛలేన శబ్దచ్ఛలేన హస్యమానా సోపహాసముచ్యమానా సా భైమీ ఇతి వక్ష్యమాణం సఖీః ప్రతి ఆహ స్మ వదతి స్మ। ఇతీతి కిమ్—హే భైమి। హంసాభిముఖీ రాజహంససంముఖీ, అథ చ సూర్యసంముఖీ, యాత్రా తే పునః రాజపుత్ర్యా న శస్తా న ప్రశస్తా। అశకునత్వాచ్ఛాస్త్రనిషిద్ధత్వాదితి సఖీవచనమ్। హే సఖ్యః! ఏష హంసో మే మమ నైవ అశకునీభవేదపశకునరూపో నైవ భవేదితి ప్రార్థనాయాం లిఙ్। యతోఽయం భావి భవిష్యత్ప్రియం తస్యావేదకః సూచకః। రాజహంసాభిముఖీ యాత్రా శకునరూపైవ । హంసదర్శనస్య శ్రవణస్య చ వసన్తరాజేన సర్వసిద్ధికరత్వోక్తేరితిభావః। అత ఏవ భవిష్యన్ననురాగవాన్వా ప్రియో నలస్తస్యావేదక ఇతి। లోకోత్తరసువర్ణశకునదర్శనాల్లోకోత్తరనలశుభప్రాప్తిరనుమీయతే వా। నైవాశకునిః పక్ష్యేవేతి వా। 'ప్రత్యాదిత్యం ప్రతిబుధమ్' ఇతి యాత్రానిషేధాత్। న చాయం సూర్యాదిః, కిం తు పక్ష్యేవ। 'అశకున' శబ్దాదశుభసూచకాత్ పక్షినిషేధకాచ్చ చ్వౌ 'అస్య చ్వౌ' (౭।౪।౩౨) ఇతీకారః। పక్షినిషేధకాత్ 'అశకుని' శబ్దాత్ చ్వౌ 'చ్వౌ చ' (౭।౪।౨౬) ఇతి దీర్ఘేం వా భావీ గమ్యాదిః॥౯॥

హంసీఽప్యసౌ హంసగతేః సుదత్యాః పురః పురశ్చారు చలన్బభాసే।

వైలక్ష్యహేతోర్గతిమేతదీయామగ్రేఽనుకుర్వన్నుపహసన్నివోచ్చైః॥౧౦॥

హంస ఇతి॥ న కేవలం తాభిరేవ హసితా, కిం తు అసౌ హంసోఽపి వైలక్ష్యహేతోర్భైమీలక్ష్యోత్పాదనమేవ హేతుస్తస్య ఏతదీయాం భైమీసంబన్ధినీం గతిమస్యా ఏవాగ్రే అనుకృత్యానుసత్య ఉచ్చైరతిశయేనోపహసన్నివోపదాసం కుర్వన్నివ బభాసే శుశుభే। కిం కుర్వన్— హంసవద్రతిర్గమనం యస్యాస్తస్యాః సుదత్యా భైమ్యాః పురః పురః అగ్రేఽగ్రే చారురమణీయం చలన్గచ్ఛన్। పరిహాసకోఽపి నేపథ్యనుకరణేనాన్యాన్ హ్రేపయతి। సుదత్యాః, వైలక్ష్యహేతోరితి చ 'షష్ఠ్యతసర్వ - (౨।౩।౩౦) ఇతి షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' (౨।౩।౨౬) ఇతి షష్ఠ్యౌ॥౧౦॥

పదే పదే భావిని భావినీ తం యథా కరప్రాప్యమవైతి నూనమ్।

తథా సఖేలం చలతా లతాసు ప్రతార్య తేనాచకృషే కృశాఙ్గీ॥౧౧॥

పద ఇతి॥ భావో హంసగ్రహణానుసంధానం తద్వతీ సా భైమీ భావిని భవిష్యతి పదే పదే చరణవిన్యాసే తం హంసం కరప్రాప్యం హస్తప్రాప్యం నూనం నిశ్చయేన యథాఽవైతి జానాతి ఉత్తరస్మిన్పదేఽవశ్యమేతం ధారయిష్యామీతి యథా జానాతి తథా సఖేలం సక్రీడం చలతా గచ్ఛతా తేన హంసేన ప్రతార్య వఞ్చయిత్వా సా కృశాఙ్గీ లతాసు వల్లీసమీపే ఆచకృషే ఆకృష్టా। 'భావినీయమ్' ఇతి పాఠే 'భావిని' పదవిశేషణమ్। 'భామినీ' ఇతి పాఠే హస్యాప్రాప్తేః కోపనేత్యర్థః। కృశాఙ్గీతి విరహపీడా సూచ్యతే। ప్రాప్యం 'కృత్యాశ్చ' (౩।౩।౧౭౧) ఇత్యావశ్యకే కృత్యః॥౧౧॥

రుషాం నిషిద్ధాలిజనాం యదైనాం ఛాయాద్వితీయాం కలయాంచకార।

తందా శ్రమామ్భః కణభూషితాఙ్గీం స కీరవన్మానుషవాగవాదీత్॥౧౨॥

రుషేతి॥ కీరవచ్ఛుకవన్మానుషీ వాగ్యస్య యథా శుకో మనుష్యవాచా వదతి తథా స హంసో రుషా క్రోధేన నిషిద్ధ ఆలిజనః సఖీసమూహో యయా అత ఏవ ఛాయైవ ద్వితీయా సహచరీ యస్యాస్తామేకాకినీమ్, తథా శ్రమామ్భః కణైః శ్రమజనిత ధర్మోదకబిన్దుభిః భూషితమఙ్గం యస్యాస్తాం యదా కలయాంచకార జ్ఞాతవాన్ తదా తాం ప్రత్యవాదీదువాచ। ఛాయాద్వితీయామిత్యనేన దూత్యావసరః సూచితః। శ్రమామ్బ ఇత్యనేన శ్రాన్తేయమతః పరం నాగమిష్యతీతి దూత్యం కర్తుమశక్యం, తస్మాదత్రైవ స్థాతవ్యం మయేతి సూచితమ్। 'భూషిత' పదేన శ్రమబిన్దూనాం ముక్తాసామ్యం సూచితమ్। ఛాయయా కాన్త్యా

అద్వితీయామవిద్యమానప్రతిభటాం, రుషా నిషిద్ధాలిజనాం, శ్రమామ్బుః కణభూషితాఙ్గీం చ యదా జ్ఞాతవానితి వా। మానుషస్య వాగివ వాగ్యస్యేతి వా॥౧౨॥

అయే ! కియద్యావదుపైషి దూరం వ్యర్థం పరిశ్రామ్యసి వా కిమిత్థమ్।

ఉదేతి తే భీరపి కిం ను బాలే! విలోకయన్త్యా న ఘనా వనాలీః॥౧౩॥

అయే ఇతి॥ అయే భైమి। కింయద్ధూరం యావదుపైష్యాగమిష్యసి। 'వా' సముచ్చయే। త్వభిత్థమనేన ప్రకారేణ శీఘ్రగమనాదినా వ్యర్థం నిష్ఫలం కిం వా పరిశ్రామ్యసి కథయ। 'కిమ్' ఆక్షేపే। వయే ఇతి వ్యర్థం పక్ష్యర్థం వా। శ్రమో న కార్యం ఇత్యర్థః। 'కిమర్థమ్' ఇతి పాఠే 'అర్థ' శబ్దః ప్రయోజనవాచీ। తతశ్చ కిం ప్రయోజనమిత్యర్థః। యాతీతి యాః, తద్వద్యావచ్ఛీఘ్రగామిపురుషవత్ కియద్దూరముపైష్యసి వ్యర్థమేవ పక్ష్యర్థమిత్థం కిం పరిశ్రామ్యసి? కాక్వా ప్రశ్నే। వ్యర్థం కియద్దూరముపైషీతి వా। ను బాలే భైమి ! పరిశ్రమం తద్వైయర్థ్యం చేన్న గణయసి తర్హి ఘనా నిబిడా వనావలీర్వనపఙ్క్తిర్విలోకయన్త్యాః పశ్యన్త్యాస్తే తవ భీరపి భయమపి కిం నోదేతి నోత్పద్యతే ? బాలాయా హి ఘనవనపఙ్క్తిదర్శనేన భయేనోదేతవ్యం తదపి తవ నోదేతీత్యాశ్చర్యమ్। 'నబాలే' ఇతి పాఠే బవయోరభేదాన్నవా నవీనా ఆలయః సఖ్యో యస్యాస్తత్సంబుద్ధిః। నూతనత్వాత్తాస్త్వాం బాలాం వనసమీపే పరిత్యజ్య గతాస్తథా పరిణతా నేతి భావః। యావదుపైషీతి 'యావత్పురా-' (౩।౩।౪) ఇతి భవిష్యతి లట్। ద్వితీయపక్షే యేతి క్విప్ చ' (౩।౨।౭౬) ఇతి క్విప్, తదన్తాద్వతిః। ఉపైషీతి వర్తమానసామీప్యే భవిష్యతి లట్। ఏతేరేజాదిత్వాత్పూర్వేణ సహ 'ఏత్యేధత్యూఠ్— '(౬।౧।౮౯) ఇతి వృద్ధిః॥౧౩॥

వృథార్పయన్తీమపథే పదం త్వాం మరుల్లలత్పల్లవపాణికమ్పైః।

ఆలీవ పశ్య ప్రతిషేధతీయం కపోతహుంకారగిరా వనాలీ॥౧౪॥

వృథేతి॥ ఇయం వనాలీ వనపఙ్క్తిః ఆలీవ సఖీవ మరుతా వాయునా లలన్తో విలసన్తః పల్లవాస్తల్లక్షణాః పాణయస్తేషాం కమ్పనైః కృత్వా, తథా,—కపోతానాం పారావతానాం హుంకారగీః: 'హుం హుం' ఇతి శబ్దస్తయా చ అపథే మద్వారణరూపేఽస్థానేఽమార్గే చ వృథా నిష్ఫలం పదం వ్యవసాయం చరణన్యాసం చార్పయన్తీం కుర్వతీం త్వాం ప్రతిషేధతి పశ్య। వాక్యార్థః (దృశేః) కర్మ। సఖ్యపి కరకమ్పనైర్హుంకారేణ చ సఖీం నిషేధతి। 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థానల- క్ష్మాఙ్ఘ్రివస్తుషు' ఇత్యమరః। అపథే 'పథో విభాషా' (౭।౪।౭౨) ఇతి

అప్రత్యయః। ‘అపథం నపుంసకమ్’ (౨।౪।౩౦) ఇతి సాధుః। 'హుంకారకిరా' ఇతి పాఠే కిరతీతి కిరా ‘ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః’ (౩।౧।౧౩౫) ఇత్యనేన కే కాన్తేన పూర్వస్య కర్మషష్ఠీసమాస ఇతి సిద్ధాన్తః॥౧౪॥

అస్థానత్వమేవాహ—

ధార్యః కథంకార మహం భవత్యా వియద్విహారీ వసుధైకగత్యా।

అహో! శిశుత్వం తవ ఖణ్డితం న స్మరస్య సంఖ్యా వయసాప్యనేన॥౧౫॥

ధార్య ఇతి॥ హే భైమి। వసుధాయామేవైకాఽసాధారణా గతిః సంచరణం యస్యాః, వసుధై వైకా గతిర్యస్యా ఇతి వా, భవత్యా త్వయా వియత్యన్తరిక్షే విహారో గమనం యస్య ఏవంభూతోఽహం కథంకారం కథమివ ధార్యో ధర్తుం శక్యః అపి (తు) న కథంచిత్। ‘అహో’ ఇత్యాశ్చర్యే సంబోధనే వా। స్మరస్య సఖ్యాం మిత్రేణానేన ప్రత్యక్షదృశ్యేన వయసాపి తారుణ్యేన తబ శిశుత్వం బాలత్వమజ్ఞత్వం చ న ఖణ్డితం నాశితమ్। మమ గగనగామిత్వం స్వస్య చ కేవలముర్వ్యాగామిత్వమవిచార్యైవ మద్గ్రహణోద్యోగం కరోషీతి భావః। ప్రశ్నకాకుర్వా। వయఃసంధిరుక్తః। అథ చ—స్మరస్య స్మరతుల్యస్య నలస్య మిత్రేణానేన యల్లక్షణే వయసా పక్షిణా తే ఇదం శిశుత్వం బాలత్వం న ఖణ్డితమ్ అపి తు ఖణ్డితప్రాయమేవ। శీఘ్రమేవ నలప్రాప్తేః కరిష్యమాణత్వాద్బాలత్వం ఝుటితి గమిష్యతీతి భవిష్యత్యపి భూతవదుపచారః॥౧౫॥

మయి ధృతేఽపి తవ నః కించిత్ఫలమిత్యాహ—

సహస్రపత్రాసనపత్రహంసవంశస్య పత్రాణి పతత్రిణః స్మః।

అస్మాదృశాం చాటురసామృతాని స్వర్లోకలోకేతరదుర్లభాని॥౧౬॥

సహస్రేతి॥ హే భైమి। వయం సహస్రపత్రం కమలమాసనం యస్య బ్రహ్మణస్తస్య పత్రాణి వాహనాని హంసాస్తేషాం వంశస్య కులస్య పత్రాణి పక్షభూతాః సహాయభూతాః పతత్రిణః పక్షిణః స్మో భవామః। తతః కిమత ఆహ— అస్మేతి। అస్మాదృశాం మాదృశాం చాటూని

ప్రియవచనాని తేషు యో రసః శృఙ్గారాదిస్తల్లక్షణాని అమృతాని స్వర్లోకే యే లోకా జనాస్తేభ్య ఇతరే యే పృథివీపాతాలలోకవాసినస్తైర్దుర్లభాని దుష్ప్రాపాణి। అమృతాని భువి జనానాం దుష్ప్రాపాణి। మానుషీ త్వం మదర్థం కిమర్థం క్లిశ్యసీతి భావః। 'పత్రం స్యాద్వాహనే పర్ణే పక్షే చ శరపక్షిణామ్' ఇతి విశ్వః। 'అస్మదో ద్వయోశ్చ' (౧।౨।౫౯) ఇతి స్వాభిప్రాయం స్మ ఇతి బహువచనమ్। నలతడాగస్థహంసాభిప్రాయం వా। అస్మాదృశామ్ 'ఆ సర్వనామ్నః' (౬।౩।౯౧) ఇత్యాత్వమ్। దుర్లభాని 'న సుదుర్భ్యామ్' (౭।౧।౬౮) ఇతి నుమభావః॥౧౬॥

నను భవతాం హంసత్వాత్సువర్ణశరీరత్వం కథమిత్యత ఆహ—

స్వర్గాపగాహేమమృణాలినీనాం నాలామృణాలాగ్రభుజో భజామః।

అన్నానురూపాం తనురూపఋద్ధిం కార్యం నిదానాద్ధి గుణానధీతే॥౧౭॥

స్వర్గేతి॥ హే భైమి! వయం అన్నానురూపాం భక్షణీయయోగ్యాం తనురూపఋద్ధిం కాయకాన్తిసమృద్ధిం భజామః ప్రాప్నుమః। కింభూతాః— స్వర్గాపగా స్వర్గనదీ తస్యా హేమమృణాలినీనాం స్వర్ణకమలినీనాం యా నాలా మృణాలాని చ తేషామగ్రాణి క్రమేణ కమలాని కోమలబిసావయవాశ్చ నాలాసంబన్ధీని మృణాలాని వా భుఞ్జత ఇతి, భుజేః క్విప్। హి ప్రసిద్ధం కార్యం ఘటాది నిదానాదాదికారణాత్ మృత్పిణ్డాదేః సమవాయికారణాద్గుణాన్కార్ష్ణ్యాదీనధీతే లభతే। 'కారణగుణాః కార్యే గుణానారభన్తే' ఇతి నైయాయికాః। ప్రకృతే సువర్ణమృణాలభక్షణాత్ సువర్ణమయత్వమస్మాకమితి భావః। 'నాలా' శబ్దః స్త్రీలిఙ్గః। నలస్యేమే నాలా వయమితి వా భిన్నం పదమ్। రూపఋద్ధిమ్ 'ఋత్యకః' (౬।౧।౧౨౮) ఇతి ప్రకృతిభావః। నిదానాత్ 'ఆఖ్యాతోపయోగే' (౧।౪।౨౯) ఇత్యపాదానమ్॥౧౭॥

నను యది భవాన్బ్రహ్మణో వాహనం తర్హి భువం ప్రత్యాగమనే చ కో హేతురత ఆహ—

ధాతుర్నియోగాదిహ నైషధీయం లీలాసరః సేవితుమాగతేషు।

హైమేషు హంసేష్వహమేక ఏవ భ్రమామి భూలోకవిలోకనోత్కః॥౧౮॥

ధాతురితి॥ హే భైమి ! క్రీడాస్థలం పృష్టస్య ధాతుర్బ్రహ్మణో నియోగాదాజ్ఞయా ఇహ భూలోకే నైషధీయం నలసంబన్ధి లీలాసరః క్రీడాసరః సేవితుమాలోడయితుమాగతేషు ప్రాప్తేషు హైమేషు సౌవర్ణేషు (హంసేషు) మధ్యే ఏకోఽహమేవ భూలోకవిలోకనే ఉత్క ఉత్కణ్ఠితః సన్ భ్రమామి విచరామి। భూలోకం పశ్యన్ ప్రసఙ్గాదత్రాగతోఽహమిత్యర్థః। మత్సదృశా బహవో నలసరసి క్రీడన్తీత్యర్థః। హైమేషు వికారే అనుదాత్తాదిత్వాదఞనన్తత్వాన్న ప్రకృతిభావః। హంసేషు నిర్ధారణే సప్తమీ। 'ఉత్క ఉన్మనాః' (౫।౨।౮౦) ఇతి నిపాతాత్ సాధుః॥౧౮॥

'ధార్యః కథంకారమ్—'(నై౦౩।౧౫) ఇతి యదుక్తం తత్ర భూపర్యటనేన శ్రాన్తస్య తవ ధారణే కః ప్రయాస ఇత్యాశఙ్క్యామాహ—

విధేః కదాచిద్భ్రమణీవిలాసే శ్రమాతురేభ్యః స్వమహత్తరేభ్యః।

స్కన్ధస్య విశ్రాన్తిమదాం తదాది శ్రామ్యామి నావిశ్రమవిశ్వగోఽపి॥౧౯॥

విధేరితి॥ హే భైమి। అహం విధేర్బ్రహ్మణః కదాచిత్కస్మింశ్చిత్సమయే భ్రమణీవిలాసే బాహ్యలీలాయాం శ్రమాతురేభ్యః పరిశ్రాన్తేభ్యః స్వమహత్తరేభ్యో నిజపూర్వజేభ్యో హంసేభ్యః స్కన్ధస్య విశ్రాన్తిమదామ్। తేషు శ్రాన్తేషు తద్భారమహమగ్రహీషమ్। కింభూతోఽహమ్— అవిశ్రమం క్వచిద్విశ్రాన్తిమకృత్వైవ విశ్వగోఽపి సర్వలోకగామ్యపి। తదాది తత్ప్రభృతి న శ్రామ్యామి న శ్రాన్తో భవామి। నిజపూర్వజప్రసాదాచ్ఛ్రమరహితో విశ్వం భ్రమామీతి భావః। భ్రమణీ ఇతి 'కృత్యల్యుటః—(౩।౩।౧౧౩) ఇతి ల్యుట్। శ్రామ్యామి 'శమామష్టానామ్—'(౭।౩।౭౪) ఇతి దీర్ఘః। 'డప్రకరణేఽన్యత్రాపి గమేర్డోం దృశ్యతే' ఇతి విశ్వగ ఇత్యత్ర డః ॥౧౯॥

నను పక్షిణః సర్వత్ర బన్ధనసంభవాత్త్వం కథం న వద్ధ ఇత్యాశఙ్క్య నలప్రసఙ్గేనోత్తరం ప్రయచ్ఛతి—

బన్ధాయ దివ్యే న తిరశ్చి కశ్చిత్పాశాదిరాసాదితపౌరుషః స్యాత్।

ఏకం వినా మాదృశి తన్నరస్య స్వర్భోగభాగ్యం విరలోదయస్య॥౨౦॥

'బన్ధాయేతి॥ కశ్చిత్పాశాదిర్వాగురాదిః దివ్యే దివి భవే మాదృశి మత్సదృశే తిరశ్చిపక్షిణి విషయే బన్ధాయ బన్ధనాయ మాదృశం బద్ధుమాసాదితపౌరుషః ప్రాప్తసామర్థ్యో న స్యాద్భవేత్। దివ్యత్వాదేవాహం కేనచిద్వద్ధుం న శక్య ఇత్యర్థః। పరమయం విశేషః— విరలోదయస్య విరలజన్మనః క్వచిత్కస్యచిన్నరస్య పురుషస్య తత్ప్రసిద్ధమేకమసాధారణం స్వర్భోగభాగ్యం స్వర్లోకే స్రక్చన్దనాదిభోగయోగ్యం భాగ్యం శుభం కర్మ వినా। యో భూమిష్ఠోఽపి స్వర్గభోగం భుజ్క్తే తస్యైవ మాదృశా వశ్యా ఇతి భావః। ఏవంవిధః కశ్చన, న సర్వ ఇత్యర్థః। అథ చ— విగతో రేఫో (యస్య) విరస్తస్య, (రస్య స్థానే) లస్యోదయో యస్మింస్తస్య నలస్య। యద్వా,—'నర' శబ్దస్య విశేషేణ రస్థానే లోదయో యస్య। ఉభయథాపి నలస్యేత్యర్థః। తతశ్చ నలస్య తదేకం స్వర్భోగభాగ్యం వినా మాదృశం ధర్తు కోఽపి న శక్నోతి। నలస్య స్వర్భోగభాగధేయస్యైవ మాదృశా వశ్యా ఇతి భావః। స చాసౌ నరశ్చ తన్నర ఇతి వా। బన్ధాయ 'తుమర్థాత్—(౨।౩।౧౫) ఇతి చతుర్థీ। దివ్యే దిగాదిత్వాద్యత్। ఏకమ్ 'పృథగ్వినా—'(౨।౩।౩౨) ఇతి ద్వితీయా। విరేతి 'ప్రాదిభ్యో ధాతుజస్య—'(వాం ౧౩౬౦) ఇతి సమాసః॥౨౦॥

నరస్య స్వర్భోగభాగ్యమేవ కుత ఇత్యత ఆహ—

ఇష్టేన పూర్తేన నలస్య వశ్యాః స్వర్భోగమత్రాపి సృజన్త్యమర్త్యాః।
మహీరుహా దోహదసేకశక్తేరాకాలికం కోరకముద్గిరన్తి॥౨౧॥

ఇష్టేనేతి॥ ఇష్టేన యాగాదినా, పూర్తేన కూపాదినా, అపేక్షితాధికదక్షిణాదినా వా వశ్యా అమర్త్యా దేవా అత్రాపి భూలోకేఽపి మనుష్యజన్మన్యపి నలస్య స్వర్భోగం సృజన్తి। యాగవాహుల్యం తడాగబాహుల్యం చ నలం వినా కేనాపి న కృతమితి తస్యైవ వశ్యా భూత్వా స్వర్భోగంసృజన్తి। దేహాన్తరదేశాన్తరభావి స్వర్గఫలం కథమత్రైవేత్యాశఙ్క్యాహ—అచేతనా అపి మహీరుహా వృక్షా దోహదసేకశక్తేర్ధూపాదిదోహదసామర్థ్యాద్గర్భాధానౌషధినిక్షేపసామర్థ్యాద్వా ఉదకసేకసామర్థ్యాచ్చాకాలికమన్యకాలభవనయోగ్యం కోరకం కలికాముద్గిరన్తి కాలాన్తరే ప్రకటయన్తి। తథా,—వృక్షా అపీష్టేన దోహదేన పూర్తేన ఖాతేనాలవాలేన నలాధీనాః సన్తో దోహదసేకసామర్థ్యాదాకాలికం కోరకముద్గిరన్తీత్యపి జ్ఞేయమ్। అన్యోఽపీష్టో వశ్యః సన్ స్వర్గఫలతుల్యం వస్తు దదాతి। 'అథ క్రతుకర్మేష్టం పూర్తం ఖాతాదికర్మణి' ఇత్యమరః। వశ్యః 'వశం గతః' (౪।౪।౮౬) ఇతి యత్। మహీరుహాః 'ఇగుపధ—' (౩।౧।౧౩౫) ఇతి కః। అకాలే భవః అధ్యాత్మాదిత్వాట్ఠక్। పూర్తేన 'న ధ్యాఖ్యా—' (౮।౨।౫౭) ఇతి నత్వనిషేధః॥౨౧॥

స్వర్భోగమేవ వక్తి—-

సువర్ణశైలాదవతీర్య తూర్ణం స్వర్వాహినీవారికణావకీర్ణైః।
తం వీజయామః స్మరకేలికాలే పక్షైర్నృపం చామరబద్ధసఖ్యైః॥౨౨॥

సువర్ణేతి॥ వయం స్మరకేలికాలే సురతక్రీడాసమయే పక్షైస్తం నృపం నలం వీజయామః। తస్య సురతఖేదాపనయనం కుర్మః। కిం కృత్వా— సువర్ణశైలాన్మేరోః తూర్ణం ఝటితి అవతీర్య ఆగత్య। కింభూతైః పక్షైః—స్వర్వాహినీ మన్దాకినీ తస్యా వారికణా జలకణాస్తైరవకీర్ణైర్వ్యాప్తైః। తథా,—గౌరత్వాచ్చామరైః సహ బద్ధం కృతం సఖ్యం సాదృశ్యం యైః। చామరతుల్యైరిత్యర్థః। అథ చ— అమరైర్దేవైః సహ బద్ధం కృతం సఖ్యం యైః। దేవైరపి నలస్య స్వర్భోగః సృజ్యతే, అస్మత్పక్షైరపీతి తైః సహ సఖ్యమ్। అస్మిన్పక్షే దేవా వయం చ వీజయామః। తూర్ణమిత్యనేన సేవాధర్మః సూచితః। 'జ్వరత్వర— (౬।౪।౨౦) ఇత్యూఠ్॥౨౨॥

తస్యా నలేఽనురాగం దృష్ట్వా తద్వర్ణనం ప్రక్రమతే—

క్రియేత చేత్సాధువిభక్తిచిన్తా వ్యక్తిస్తదా సా ప్రథమాభిధేయా।
యా స్వౌజసాం సాధయితుం విలాసైస్తావత్క్షమానామపదం బహు స్యాత్॥౨౩॥

క్రియేతేతి॥ కే కే సాధవ ఇతి సాధూనాం విభక్త్యా విభాగేన చిన్తా విచారణా చేద్యది క్రియేత తదా తర్హి సా నలలక్షణా వ్యక్తిః ప్రథమా ఆద్యాభిధేయా వాచ్యా। సాధూనాం మధ్యే నల ఏవ ప్రథమో గణ్య ఇతి భావః। సా కా—యా స్వౌజసాం స్వకీయతేజసాం విలాసైర్విభవైర్బహు అసంఖ్యాకమనామపదం నమనం నామః స న విద్యతే యేషాం తేఽనామాః శత్రవస్తేషాం రాజ్ఞాం శత్రూణాం స్థానం తావత్సాకల్యేన సాధయితుం స్వాధీనం కర్తుం క్షమా సమర్థా భవేత్। తావదతిమహత్ క్షమానామ పృథ్వీసంజ్ఞకం పదం సాధయితుమేకైవ బహురనేకధా స్యాదితి సవిసర్గః పాఠ ఇతి వా। ఏతేన పృథ్వీమణ్డలే స ఏవ రాజా నాన్య ఇతి సూచితమితి వ్యాఖ్యానమ్। అథ చ—చేద్యది సాధు సమ్యగ్విభక్తీనాం సుప్తిఙాం చిన్తా విచారణా క్రియేత తదా సా వ్యక్తిః ప్రథమాభిధేయా ప్రథమేత్యభిధేయం సంజ్ఞా యస్యాః సా। సా కా—యా ఖ్యౌజసామేకవచనద్వివచనబహువచనసంజ్ఞకానాం ప్రత్యయానాం విలాసైర్యథాసంభవం విసర్జ-నీయలోపామాదేశశీభావాదిరూపైః ప్రకారవిశేషైర్బహు నామ ప్రాతిపదికం పదం

సుబన్తం సాధయితుం కర్తుం నిష్పాదయితుం తావదతితరాం క్షమా సమర్థా స్యాద్భవతి సా వ్యక్తిః ప్రథమాభిధేయా వ్యజ్యతేఽనయా ప్రాతిపదికార్థ ఇతి వ్యక్తిర్విభక్తిః ప్రథమేత్యభిధేయా। అథ చ—సాధువిభక్తీనాం చిన్తా విచారో యది క్రియేత తర్హ్యేకవచనాదిసంజ్ఞకానాం స్వౌజసాం మధ్యే యా ప్రథమా వ్యక్తిర్విభక్తిః సులక్షణా సైవాభిధేయేతి యావత్। ప్రయోగయోగ్యత్వాయ 'ఏకవచనముత్సర్గతః కరిష్యతే' ఇతి న్యాయేన సువిభక్తిరేవ విధేయా భవతీతి భావః॥౨౩॥

రాజా స యజ్వా విబుధవ్రజత్రా కృత్వాధ్వరాజ్యోపమయైవ రాజ్యమ్।

భుఙ్క్తే శ్రితశ్రోత్రియసాత్కృతశ్రీః పూర్వం త్వహో శేషమశేషమన్త్యమ్॥౨౪॥

రాజేతి॥ శ్రితశ్రోత్రియసాత్ ఆశ్రితచ్ఛన్దోధ్యాయ్యధీనదేయీకృతా శ్రీర్లక్ష్మీర్యేన స యజ్వా విధినేష్టవాన్స రాజా నలోఽధ్వరే యజ్ఞే యదాజ్యం ధృతం దేవసమూహాధీనదేయీకృతం తస్య ధృతంస్యోపమయైవ దృష్టాన్తేనైవోపభోగేనైవ రాజ్యం విబుధానాం విదుషాం వ్రజః సమూహస్తదాయత్తం దేయం కృత్వా సంపాద్య శ్లోకోక్తక్రమాపేక్షయా పూర్వమధ్వరాజ్యం యజ్ఞశేషాజ్యం హుంతావశిష్టమ్, అన్త్యం రాజ్యమశేషం సకలమపి భుఙ్క్తే ఇత్యహో ఆశ్చర్యమ్! యత్ పూర్వం భుజ్యతే తదశేషం శేషం న భవతి, యత్పశ్చాత్తచ్ఛేషమితి లోకప్రసిద్ధిః। అత్ర తు విపరీతమితి। అహో ఆశ్చర్యమ్। దేవసమూహాధీనదేయీకృతస్య యజ్ఞఘృతస్యోపభోగం యథా కరోతి తథా విద్వజ్జనాయత్తీకృతస్య రాజ్యస్యాపీతి భావః। యజ్ఞదక్షిణాస్తు శ్రోత్రియేభ్య ఏవ దత్తాః, రాజ్యభోగస్తు విద్వజ్జనైః సహేతి విబుధవ్రజత్రా ఇత్యనేన శ్రోత్రియసాహిత్యస్య న పౌనరుక్త్యాశఙ్కా। 'జన్మనా బ్రాహ్మణో జ్ఞేయః సంస్కారాద్విజ ఉచ్యతే। విద్యయా యాతి విప్రత్వం త్రిభిః శ్రోత్రియ ఉచ్యతే॥' ఇతి ముఖ్యత్వాచ్చ పృథగుపాదానం శ్రోత్రియస్య। అథ చ— సర్వజనోపభోగ్యత్వాదధ్వని మార్గే ఏవ యద్రాజ్యం తత్సామాన్యైనైవోపభుఙ్క్తే ఇతి సమస్తరాజ్యోపభోగ ఏవాశ్చర్యహేతురితి। అనేకయజ్ఞకారీ సముద్రావధిరాజ్యస్య చోపభోక్తేతి భావః। యజ్వేతి 'సుయజోర్ఙ్వనిప్' (౩।౨।౧౦౩)। రాజ్యోపమయేతి షష్ఠీసమాసః। భుఙ్క్తే ఉపభోగస్య వివక్షితత్వాత్రిన్త్యయం భుఙ్క్తే ఇతివత్ 'భుజోఽనవనే' (౧।౩।౬౬) ఇతి తఙ్। శ్రితాః స్వయమాశ్రితాః పాలితా ఇతి కర్మణ్యేవ క్తప్రత్యయః సమర్థనీయః 'శ్రోత్రియంశ్ఛన్దోధీతే' (౫।౨।౮౪) ఇతి 'శ్రోత్రియ' శబ్దః సాధుః। కృతశ్రీరితీయజ్వాన్నత్వాన్నదీత్వాభావాత్కవభావః॥౨౪॥

దారిద్ర్యదారిద్రవిణౌఘవర్షైరమోఘమేఘవ్రతమర్థిసార్థే।

సంతుష్టమిష్టాని తమిష్టదేవం నాథన్తి కే నామ న లోకనాథమ్॥౨౫॥

దారిద్ర్యేతి॥ కే నామ లోకాస్తం లోకనాథం రాజానం నలమిష్టాని హితాని ధనాదీని న నాథన్తి న యాచన్తే, అపి తు సర్వేఽపి। యాజ్ఞాకరణే హేతుగర్భాణి విశేషణాని। కింభూతమ్— బహుత్వేన దారిద్ర్యదారిభిర్దరిద్రత్వనాశకైర్దవిణౌర్ఘవర్షైర్ధనసమూహవర్షైః కృత్వా అర్థిసార్థే యాచకసమూహేఽమోఘం సఫలం మేఘవ్రతం యస్య। జలదా యథా జలవర్షైర్లోకం సుఖయన్తి తథా ధనవర్షైరయమ్। తథా, సంతుష్టమవదానైః సంతోషయుక్తం సహజోత్సాహయుక్తం వా। తథా,— ఇష్టదేవం ఇష్టా యజికర్మీకృతా దేవా యేన। ఇష్టాః ప్రియా దేవా యస్యేతి వా। ఇష్టో హితశ్చాసౌ దేవో రాజా చ ఇష్టదేవతారూపం వా। 'నామ' ఇతి శిరశ్చాలనే। దారిద్ర్యనాశసమర్థధనదానశీలత్వాత్ సర్వోఽపి తం యాచత ఇతి భావః। అథ చ ప్రసన్నం దేవం బ్రహ్మణమ్, ఇన్ద్రం వా ధనాదీని సర్వేఽపి యాచన్తే। నాథిర్యాజ్ఞార్థో ద్వికర్మకః। ఆశిష్యేవ తజో నియమాదత్ర పరస్మైపదమ్॥౨౫॥

అస్మత్కిల శ్రోత్రసుధాం విధాయ రమ్భా చిరం భామతులాం నలస్య।

తత్రానురక్తా తమనాప్య భేజే తన్నామగన్ధాన్నలకూబరం సా॥౨౬॥

అస్మదితి॥ సా రమణీయరూపా రమ్భా దేవాఙ్గనా నలస్య అతులాం లోకత్రయేఽప్యనుపమాం భాం కాన్తిమస్మత్సకాశాచ్చిరం శ్రోత్రసుధాం కర్ణామృతం విధాయ కృత్వా బహుకాలం సాదరమాకర్ణ్య తత్ర నలే అనురక్తా సతీ తం నలమనాప్య కిల అప్రాప్యైవ తస్య నలస్య నామ్నో గన్ధాల్లేశాత్, న త్వనురాగాత్। నలకూబరం కుబేరపుత్రం భేజే ప్రాప। నలకూబరనామాపేక్షయా తస్య లేశత్వమ్। గన్ధాత్సంబన్ధాదితి వా వ్యాఖ్యేయమ్। అన్యోఽప్యభీష్టవస్తుప్రాప్త్యభావాత్కేనచిద్గుణేన తత్సదృశమన్యద్వస్తు భజతే। 'గన్ధో గన్ధక ఆమోదే లేశే సంబన్ధగర్వయోః' ఇతి విశ్వః।
అనాప్యేత్యత్రాప్ల్ఌశ్లేషాదనఞ్పూర్వత్వాల్ల్యప్॥౨౬॥

స్వర్లోకమస్మాభిరితః ప్రయాతైః కేలీషు తద్గానగుణాన్నిపీయ।

హా హేతి గాయన్యదశోచి తేన నామ్నైవ హాహా హరిగాయనోఽభూత్॥౨౭॥

స్వర్లోకమితి॥ కేలీషు నలసుఖాసికావేలాసు క్రీడాసు వా తస్య నలస్య గానస్య గుణాన్మాధుర్యాదిగుణాన్నిపీయ సాదరమాకర్ణ్య ఇతో భూలోకాత్స్వర్లోకం ప్రయాతైర్గతైరస్మాభిః కర్తృభిర్గాయన్ (హాహాసంజ్ఞకో) హరిగాయన ఇన్ద్రగాయకో హాహేతి యదశోచి హా హా కష్టం

కష్టమితి యస్మాన్నిన్దిత స్తేనైవ కారణేన స హరిగాయనో నామ్నా హాహా వా ఏవాభూత్। తతః పరం హాహా ఇత్యేవ నామాభూత్। తేనైవ నామ్నేతి వా। 'హాహా హూహూశ్చైవమాద్యా గన్ధర్వాస్త్రిదివౌకసామ్' ఇత్యమరః। గాయనః 'ణ్యుట్ చ' (౩।౧।౧౪౭) ఇతి ణ్యుట్॥౨౭॥

శృణ్వన్సదారస్తదుదారభావం హృష్యన్ముహుర్లోమ పులోమజాయాః।

పుణ్యేన నాలోకత లోకపాలః ప్రమోదబాష్పావృతనేత్రమాలః॥౨౮॥

శృణ్వన్నితి॥ లోకపాల ఇన్ద్రః పులోమజాయా ఇన్ద్రాణ్యా లోమ తస్యా ఏవ పుణ్యేన. నాలోకత న పశ్యతి స్మ। కిం కుర్వన్—సదార ఇన్ద్రాణీసహితః తస్య నలస్యోదారభావం వదాన్యత్వం శృణ్వన్నాకర్ణయన్ముహుర్వారంవారం హృష్యన్సరోమాఞ్చో భవన్। అత ఏవ తద్రోమ నాపశ్యదితి వా, ముహుర్వారంవారం హృష్యదితి రోమవిశేషణం వా। తదనవలోకనే హేతుగర్భం విశేషణమ్। తథా,—ప్రమోదబాష్పైరానన్దాశ్రుభిరావృతా వ్యాప్తా నేత్రమాలా నేత్రపఙ్క్తిర్యస్య సః। ఇన్ద్రాణ్యా నలగుణాకర్ణనోద్భూతం రోమాఞ్చం చేదిన్ద్రోఽద్రక్ష్యత్, అద్భుతౌదార్యశ్రవణరసావేశాద్రోమాఞ్చోదయః, తద్దర్శనే శక్రస్య శృఙ్గారరసాధిక్యశఙ్కాస్యాత్తర్హి అసతీత్వాత్త్యాగమకరిష్యత్। తస్యాదార్యాతిశయః సూచితః। అదర్శనే హేతుద్వయమ్,– బాష్పైర్నేత్రనిమీలనత్వమ్, తస్యాః పుణ్యం చ॥౨౮॥

సాపీశ్వరే శృణ్వతి తద్గుణౌఘాన్ప్రసహ్య చేతో హరతోఽర్ధశమ్భోః।

అభూదపర్ణాఙ్గులిరుద్ధకర్ణా కదా న కణ్డూయనకైతవేన॥౨౯॥

సాపీతి॥ సాపి పాతివ్రత్యేన ప్రసిద్ధాప్యపర్ణా పార్వత్యపి కణ్డూయనకైతవేన కణ్డూయనవ్యాజేనాఙ్గులిరుద్ధకర్ణాఽఙ్గులినిరుద్ధశ్రవణా కదా నాభూత్, అపి తు సర్వదైవ జాతా। కస్మిన్సతి—ఈశ్వరే శంభౌ ప్రసహ్య బలాత్కారేణ చేతోఽన్తఃకరణం హరతో వశీకుర్వతస్తద్గుణౌఘాన్నలగుణసమూహాఞ్శృణ్వతి సాదరమాకర్ణయతి సతి। కింభూతా అపర్ణా—అర్ధం శరీరార్ధం శంభుర్యస్యాః। శంభో: శరీరార్ధం వా ఏకదేశిసమాసో వా। శంభోరర్ధశరీరత్వాత్,అన్యత్ర,-గన్తుమశక్యత్వాత్తద్గుణశ్రవణేన సాత్త్వికభావరోమాఞ్చాద్యుత్పత్తేః పాతివ్రత్యభఙ్గభీత్యా చ శంభుర్జ్ఞాస్యతీతి భీత్యా చ తద్గుణవర్ణనప్రస్తావే కణ్డూయనవ్యాజేన కర్ణౌ రుణద్ధిస్మేత్యర్థః। అపర్ణేత్యనేన శుష్కపర్ణత్యాగతపస్యయా శంభుప్రాప్త్యర్థం యతమానయా తయా పాతివ్రత్య భఙ్గభీత్యా కర్ణరోధః కృత ఇతి భావః॥౨౯॥

అలం సజన్ధర్మవిధౌ విధాతా రుణద్ధి మౌనస్య మిషేణ వాణీమ్।

తత్కణ్ఠమాలిఙ్గ్య రసస్య తృప్తాం న వేద తాం వేదజడః స వక్రామ్॥౩౦॥

అలమితి॥ ధర్మవిధౌ సంధ్యాకర్మకరణే సజన్సక్తః సన్ విధాతా బ్రహ్మా మౌనస్య మిషేణాలమత్యర్థం వాణీభావృణోతి। బహిర్నిర్గతా పురుషాన్తరం భజేదితి శఙ్కయా మౌనం కరోతి న తు ధర్మార్థమితి భావః। యద్గుణద్ధి తదలం వృథేతి వా। వైయర్థ్యమేవాహ—స బ్రహ్మా తత్కణ్ఠం నలకణ్ఠమాలిఙ్గ్యాశ్లిష్య రసస్య శృఙ్గారాదినవరసైస్తృప్తాం సంపూర్ణాం వాం వక్రోక్తిరూపాం తా వాణీం న వేద న జానాతి। యతో వేదజడః సదైవ వేదపాఠవ్యాకులీభూతహృదయః। నిరుద్ధాపి కదా నిర్గత్య నలకణ్ఠమాలిలిఙ్గేతి నాజ్ఞాసీదితి భావః। అథ చ వేదజడత్వాత్తం విహాయానురాగాన్నలకణ్ఠమాలిఙ్గ్య శృఙ్గారాదిపూర్ణామిత్యర్థః। శృఙ్గారాదియుక్తాం వక్రోకిం నల ఏవ జానాతి నాన్య ఇత్యర్థః। అన్యోఽపి ఛాన్దసో విరక్తామనురక్తాం వా స్వస్త్రియం న జానాతి। 'పూరణగుణ- (౨।౨।౧౧) ఇతి సుహితార్థయోగే షష్ఠీసమాసనిషేధాదేవ రసస్యేతి తృప్త్యర్థంకరణే షష్ఠీ॥౩౦॥

శ్రియస్తదాలిఙ్గనభూర్న భూతా వ్రతక్షతిః కాపి పతివ్రతాయాః।

సమస్తభూతాత్మతయా న భూతం తద్భర్తురీర్ష్యాకలుషాణునాపి॥౩౧॥

శ్రియ ఇతి॥ పతివ్రతాయాః శ్రియా (శోభాయాః ఛలేన రాజ్యలక్ష్మీఛలేన చ) తదాలిఙ్గనం నలాలిఙ్గనం తస్మాద్ భవతీతి భూః కాపి వ్రతక్షతిః పాతివ్రత్యక్షతిర్న భూతా న జాతా। తస్యా లక్ష్మ్యా భర్తుర్విష్ణోర్నలాలిఙ్గనేన లక్ష్మీవిషయే ఈర్ష్యాఽసహిష్ణుత్వలక్షణాతయా కలుషం కాలుష్యం తస్యాణుర్లేశస్తేనాపి న భూతం న జాతమ్। పాతివ్రత్యక్షత్యభావే, తద్భర్తురీర్ష్యాకాలుష్యాభావే చ హేతుమాహ—సమస్తభూతాత్మతయా సమస్తానాం భూతానామాత్మా స్వరూపం విష్ణుస్తస్య భావస్తత్తా తయా। విష్ణోః సకలభూతస్వరూపత్వేన నలోఽపి విష్ణురేవేతి తదాలిఙ్గనేన పాతివ్రత్యక్షతిః, విష్ణోరర్ష్యా చ నాభూదిత్యర్థః। సదా కాన్తిసంపత్తియుక్త ఇతి భావః। 'కలుష' శబ్దోఽత్ర ధర్మమాత్రపరః। అసూయానిమిత్తపాపలేశేనాపి న భూతమితి వా। పత్యర్థ భర్తృ' శబ్దస్య యాజకాదిత్వాత్ షష్ఠీసమాసః॥౩౧॥

ధిక్ తం విధేః పాణిమజాతలజ్జం నిర్మాతి యః పర్వణి పూర్ణమిన్దుమ్।

మన్యే స విశః స్మృతతన్ముఖశ్రీః కృత్వార్ధమౌజ్ఝద్ధరమూర్ధ్ని యస్తమ్ ॥౩౨॥

ధిగితి ॥ హే భైమి। స్మృతా తస్య నలస్య ముఖశ్రీర్యేన ఏవంభూతోఽపి యో విధేర్బ్రహ్మణః పాణిర్వస్తః పర్వణి పూర్ణిమాయాం పూర్ణం పరిపూర్ణకలం సకలం చన్ద్రం నిర్మాతి రచయతి। అత ఏవాజాతలజ్జం నిర్లజ్జం విధేః పాణిం ధిక్। తజ్జైత్రే నలాననే సత్యపి యః కరస్తస్మాదతిహీనం పూర్ణచన్ద్రం నిర్మాతి స నిర్లజ్జత్వాన్నిన్ద్య ఏవ। స విధేః పాణిర్విజ్ఞః

కుశలః। స కః—యః స్మృతనలాననశోభః సన్ కృతార్ధం కృత్వైకదేశమపి తం చన్ద్రం హరమూర్ధ్ని శివమస్తకే ఔజ్ఝత్ తత్యాజేత్యహం మన్యే। ప్రారబ్ధమపి తదుత్తమస్యాన్యస్య స్మరణాద్యస్త్యజతి స విపశ్చిదేవేతి భావః। పూర్ణకలమేకకలం చ చన్ద్రం యద్యప్యేక ఏవ బ్రహ్మణః పాణిర్నిర్మాతి తథాపి కార్యభేదాన్మూర్ఖత్వం విజ్ఞత్వం కాలభేదాదుపచర్యతే। చన్ద్రాదప్యతిరమణీయం తదాననమితి భావః॥౩౨॥

నిలీయతే హ్రీవిధురః స్వజైత్రం శ్రుత్వా విధుస్తస్య ముఖం ముఖాన్నః।

సూరే సముద్రస్య కదాపి పూరే కదాచిదభ్రభ్రమదభ్రగర్భే ॥౩౩॥

నిలీయత ఇతి ॥ హే భైమి। విధుశ్చన్ద్రో నోఽస్మాకం ముఖాత్తస్య ముఖం ఖజైత్రం స్వస్యజేతృ శ్రుత్వా హీవిధురో లజ్జావికలః సన్ కదాపి కదాప్యమావాస్యాయాం సూరే సూర్యే, కదాప్యస్తసమయే సముద్రస్య పూరే ప్రవాహే, కదాచిత్ప్రావృట్కాలే అభ్ర ఆకాశే భ్రమన్తి అభ్రాణి మేఘాస్తేషాం గర్భే మధ్యే నిలీయతేఽన్తర్హితో భవతి। అన్యోఽపి స్వజేతారం శ్రుత్వా లజ్జావికలోఽలక్షితేషు స్థానేషు నిలీయతే। 'సూరసూర్యార్యమా—' ద్యోదివౌ ద్వే స్త్రియామభ్రమ్' 'అభ్రం మేఘః' ఇత్యమరః। జేత్రేవ జైత్రమ్। ప్రజ్ఞాద్యణ్ ॥౩౩॥

సంజ్ఞాప్య నః స్వధ్వజభృత్యవర్గాన్ దైత్యారిరత్యజనలాస్యనుత్యై।

తత్సంకుచన్నాభిసరోజ పీతాద్ధాతుర్విలజ్జం రమతే రమాయామ్ ॥౩౪॥

సంజ్ఞాప్యేతి ॥ దైత్యారిర్విష్ణుః స్వధ్వజస్య గరుడస్య భృత్యవర్గాన్నోఽస్మానత్యబ్జం జితకమలం నలాస్యం నలముఖం తస్య నుత్యై స్తుతయే సంజ్ఞాప్య సంజ్ఞయా ఆజ్ఞాప్య ధాతుర్బ్రహ్మణః సకాశాద్విలజం లజ్జారహితం యథా తథా రమాయాం లక్ష్మ్యాం రమతే క్రీడతి। కింభూతాద్ధాతుః—తయాస్మత్కృతయా నలాననసుత్యా

సంకుచన్ముకులీభవన్నాభిసరోజం నాభికమలం, తేన పీతాదన్తర్హితాదపశ్యత ఇత్యర్థః। అబ్జమతిక్రాన్తమ్। అయమేవ ముకులీభవనే హేతుః। 'స్తవః స్తోత్రం నుతేః స్తుతిః' ఇత్యమరః। పశ్యతో వృద్ధస్య సమక్షం స్త్రీక్రీడా లజ్జావహాః॥38॥

రేఖాభిరాస్యే గణనాదివాస్య ద్వాత్రింశతా దన్తమయీభిరన్తః।

చతుర్దశాష్టాదశ చాత్ర విద్యా ద్వేధాపి సన్తీతి శశంస వేధాః॥3౯॥

రేఖాభిరితి॥ వేధా అస్య నలస్యాన్తరాస్యే ముఖమధ్యే ద్వాత్రింశతా ద్వాత్రింశత్సంఖ్యాభిర్దన్తమయీభిర్దన్తరూపాభీ రేఖాభిర్గణనాత్సంఖ్యానం కృత్వా విధాయ ఇతి శశంసేవ కథయతి స్మేవ। ఇతీతి కిమ్—అత్ర నలముఖమధ్యే ద్వేధా స్వతన్త్రాభ్యాం ద్వాభ్యామపి ప్రకారాభ్యాం చతుర్దశాష్టాదశ చ విద్యాః సన్తీతి। దన్తానాం రేఖాత్వరూపణం సూక్ష్మత్వేన సాముద్రికలక్షణవత్త్వద్యోతనార్థమ్। దన్తా ద్వాత్రింశద్విద్యన్త ఇతి భావః। విద్యానాం చతుర్దశత్వమష్టాదశత్వం చ ప్రథమసర్గే ఉక్తమ్। 'వింశత్యాద్యాః సదైకత్వే' ఇతి 'ద్వాత్రింశత్'—శబ్దో బహువచనాన్తవిశేషణమ్। గణనాత్ ల్యబ్లోపే కర్మణి పఞ్చమీ। ద్వేధా 'సంఖ్యాయా విధార్థే ధా'(౫।3।४౨) ఇతి ధాప్రత్యయస్య 'ఏధాచ్చ'(౫।3।४౬) ఇత్యేధాచ్॥3౯॥

శ్రియౌ నరేన్ద్రస్య నిరీక్ష్య తస్య స్మరామరేన్ద్రావపి న స్మరామః।

వాసేన తస్మిన్క్షమయోశ్చ సమ్యగ్బుద్ధౌ న దధ్మః ఖలు శేషబుద్ధౌ॥3౬॥

శ్రియావితి॥ హే భైమి ! వయం తస్య నరేన్ద్రస్య శ్రియౌ శోభాసమృద్ధీ నిరీక్ష్య దృష్ట్వా స్మరామరేన్ద్రావపి కామేన్ద్రావపి న స్మరామః అన్తఃకరణగోచరౌ న కుర్మః। మదనే కాన్తిరేవ, ఇన్ద్రే చ సమృద్ధిరేవ; నలే తు ద్వే అపీత్యాధిక్యమ్। తస్మిన్నలే క్షమయోః భూక్షాన్త్యోః సమ్యగ్ వాసేన వసత్యా ఖలు నిశ్చయేన శేషబుద్ధావనన్తసుగతావపి బుద్ధౌ చిత్తే న దధ్మః। మనసాపి న స్మరామ ఇత్యర్థః। తయోరేకైకక్ష్మాధారత్వమస్య చ ద్వయోరప్యాధారత్వమ్, అతస్తయోః స్మరణం న। తాభ్యామయమధిక ఇతి భావః। 'క్షితిక్షాన్త్యో' క్షమా' ఇత్యమరః। కర్మణః శేషత్వేనావివక్షణాత్ స్మరామరేన్ద్రావిత్యత్ర 'అధీగర్థ—'(౨।3।౫౨) ఇతి షష్ఠ్యభావః॥3౬॥

వినా పత్రం వినతాతనూజైః సమీరణైరీక్షణలక్షణీయైః।

మనోభిరాసీదనణుప్రమాణైర్న లఙ్ఘితా దిక్కతమా తదశ్వైః॥3౭॥

వినేతి॥ తస్య నలస్య అశ్వైః కతమా దిక్ న లఙ్ఘితా నిర్జితా ఆసీత్, అపి తు సర్వాపి। కింభూతైః—పతత్రం పక్షం వినా పక్షరహితైః వినతాతనూజైర్గరుడైః। తథా,—ఈక్షణలక్షణీయైర్నేత్రగోచరైః సమీరణైర్వాయుభిః। తథా,—అనణుప్రమాణైర్మహాపరిమాణాధికరణైర్మనోభిరన్తఃకరణైః। గరుడః సపక్షః, వాయురచాక్షుషః, మనోఽణుపరిమాణమితి

ప్రసిద్ధిః। తద్విపరీతా అపి తదశ్వా వేగేన గరుడాదిరూపా జాతా ఇతి భావః। ఇవయోజనా వా కర్తవ్యా। 'న నిర్జితా' ఇతి క్వచిత్పాఠః। అతిజవాస్తదశ్వా ఇతి భావః। కతమా, 'కతరకతమౌ జాతిపరిప్రశ్నే' (౨।౧।౬౩) ఇతి స్వార్థే డతమచ్॥౩౭॥

సంగ్రామభూమీషు భవత్యరీణామస్రైర్నదీమాతృకతాం గతాసు।

తద్బాణధారాపవనాశనానాం రాజవ్రజీయైరసుభిః సుభిక్షమ్॥౩౮॥

సంగ్రామేతి॥ హే భైమి। రాజ్ఞాం వ్రజాః సమూహాస్తేషామిమే రాజవ్రజీయాస్తైరసుభిర్నరేన్ద్రప్రాణరూపైర్వాయుభిః కృత్వా తస్య నలస్య బాణధారా బాణపరమ్పరాస్తల్లక్షణాః పవనాశనాః సర్పాస్తేషాం సుభిక్షం భిక్షాసమృద్ధిర్భవతి। నలబాణైః సర్వేఽపి శత్రవో హతా ఇతి భావః। కాసు సతీషు—సంగ్రామభూమీష్వరీణాం శత్రూణామస్రై రుధిరైర్నదీమాతృకతాం గతాసు నదీజలపరిపూర్ణాసు సతీషు। వైరిరుధిరనదీపరిపూర్ణాస్విత్యర్థః। దైర్ఘ్యేణాశుగామిత్వేన ప్రాణహరత్వేన బాణానాం పవనాశనత్వమ్। ప్రాణానాం పవనత్వాత్తైరేవ తేషాం సుభిక్షమితి భావః। నదీమాతృకాసు భూమిష్వవగ్రహాదిసద్భావేఽపి సుభిక్షం భవతి। 'దేశో నద్యమ్బువృష్ట్యమ్బుసంపన్నవ్రీహిపాలితః। స్యాన్నదీమాతృకో దేవమాతృకశ్చ యథాక్రమమ్॥ 'ఇత్యమరః। నదీమాతృక ఇతి 'నద్యృతశ్చ' (౫।౪।౧౫౩) ఇతి కప్। రాజవ్రజీయ ఇతి 'వృద్ధాచ్ఛః' (౪।౨।౧౧౪)। సుభిక్షమ్। భిక్షాణాం సమృద్ధిః 'అవ్యయం విభక్తి—(౨।౧।౬) ఇత్యవ్యయీభావః॥౩౮॥

యశో యదస్యాజని సంయుగేషు కణ్డూలభావం భజతా భుజేన।

హేతోర్గుణాదేవ దిగాపగాలీకూలంకషత్వవ్యసనం తదీయమ్॥౩౯॥

యశ ఇతి॥ కణ్డూలభావం రణకణ్డూసహితత్వం భజతా ప్రాప్నువతా భుజేన సంయుగేషు యదస్య నలస్య యశోఽజని సంపాదితం, (తత్) తదీయం యశః సంబన్ధి దిశ ఏవాపగా నద్యస్తాసు వా నద్యస్తాసామాలీ పఙ్క్తిస్తస్యాః కూలం తీరం తత్కషత్వం కషణస్వభావస్తద్రూపం వ్యసనం హేతోః కారణస్య గుణాదేవ జాతమితి శేషః। న తు స్వభావతః। యశఃకారణే భుజే విద్యమానాత్కణ్డూలక్షణాత్కారణగుణాదేవ యశసి కూలంకషత్వరూపం వ్యసనమాగతమితి భావః। తస్య యశః సర్వదిగ్వ్యాపీత్యర్థః। కణ్డూల ఇతి 'సిధ్మాదిభ్యశ్చ' (౫।౨।౯౭) ఇత్యస్త్యర్థే లచ్। కణ్డూం లాత్యాదత్తే ఇతి వా, 'ఆతోఽనుపసర్గే' (3।౨।3) ఇతి కః। కూలంకష ఇతి 'సర్వకూల' – (3।౨।౪౨) ఇతి ఖశి అజన్తత్వాన్ముమ్॥3౯॥

ఇదానీం తస్య గుణానువర్ణనాసక్తిం ద్యోతయన్నతిశయోక్తిమాహ—

యది త్రిలోకీ గణనాపరా స్యాత్తస్యాః సమాప్తిర్యది నాయుషః స్యాత్।

పారేపరార్ధం గణితం యది స్యాద్గణేయనిఃశేషగుణోఽపి స స్యాత్॥౪౦॥

యదీతి॥ త్రిలోకీ త్రైలోక్యం యది గణనాపరా గుణగణనాసక్తా స్యాత్తస్యాస్త్రిలోక్యాస్తద్గుణగణనార్థమాయుషః సమాప్తిర్యది న స్యాద్యది గణితం గణితశాస్త్రం పారేపరార్ధం పరార్ధాత్పరం స్యాత్తదా స నలః గణేయా గణయితుం శక్యా నిఃశేషాః సమగ్రా గుణా యస్య ఏవంభూతోఽపి భవేత్। నతు ఏవమ్। తతః సోఽప్యసంఖ్యేయగుణ ఇతి భావః। త్రిలోకీ సమాహారద్విగౌ 'ద్విగోః' (౪।౧।౨౧) ఇతి జీప్। పారేపరార్ధమ్। 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యా'— (౨।౧।౧౮) ఇతి సమాసః। ఏదన్తత్వం చ నిపాతనాత్। గణేయ ఇతి 'గణేరేయః' ఇత్యౌణాదికో గణేరేయః స్యాత్। క్రియాతిపత్తేరవివక్షితత్వాల్లిడ్॥౪౦॥

తస్యాన్తఃపురే స్వగతిం ద్యోతయన్నాహ—

అవారితద్వారతయా తిరశ్చామన్తః పురే తస్య నివిశ్య రాజ్ఞః।

గతేషు రమ్యేష్వధికం విశేషమధ్యాపయామః పరమాణుమధ్యాః॥౪౧॥

అవారీతి॥ హే భైమి! వయం పరమాణువన్మధ్యో యాసాం తా అతికృశోదరీః కర్మభూతాః స్వత ఏవ రమ్యేషు గతేషు విషయేఽధికం లోకోత్తరం గమనవిశేషమధ్యాపయామః పాఠయామః కిం

కృత్వా—తిరశ్చాం పక్ష్యాదీనామవారితద్వారతయాఽనిషిద్ధద్వారత్వేన తస్య రాజ్ఞోఽన్తః పురే నివిశ్య ప్రవిశ్య। ఇజః శబ్దకర్మత్వాత్ 'గతిబుద్ధి-(౧।౪।౫౨) ఇత్యణ్యన్తకర్తుర్ణ్యన్తత్వే కర్మత్వమ్॥౪౧॥

నర్మసాచివ్యమపి కుర్మ ఇత్యాహ—

పీయూషధారానధరాభిరన్తస్తాసాం రసోదన్వతి మజ్జయామః।

రమ్భాదిసౌభాగ్యరహః కథాభిః కావ్యేన కావ్యం సృజతాదృతాభిః॥౪౨॥

పీయూషేతి॥ వయం రమ్భాదీనామప్సరసాం సౌభాగ్యం పురుషవశీకరణాదిశక్తిస్తస్య రహో రహస్యం తస్య కథాభిః సంభోగగోష్ఠీభిర్వ్యస్త్వన్తరగోప్యకథాభిశ్చ తాసాం నలస్త్రీణామన్తర్హృదయం రసోదన్వతి శృఙ్గారసముద్రే నిమజ్జయామో నిమగ్నీ కుర్మః। కింభూతాభిః— పీయూషధారా అమృతప్రవాహస్తస్యాః సకాశాదనధరాభిరన్యూనాభిః। తథా,— కావ్యం ప్రబన్ధవిశేషం సృజతా కుర్వతా కావ్యేన శుక్రేణ ఆదృతాభిః కావ్యే ప్రతిపాదితాభిః। ఉదన్వతి 'ఉదన్వానుదధౌ చ' (౮।౨।౧౩) ఇతి సాధుః। తత్ర నిమజ్జనం యుక్తమ్। 'రహః సురతగోప్యయోః' ఇతి ధరణిః॥౪౨॥

స్వస్య విశ్వాస్యత్వం వదన్నాదేశార్హత్వమాహ—

కాభిర్న తత్రాభినవస్మరాజ్ఞావిశ్వాసనిక్షేపవణిక్ క్రియేఽహమ్।

జిహ్రేతి యన్నైవ కుతోఽపి తిర్యక్కశ్చిత్తిరశ్చస్త్రపతే న తేన॥౪౩॥

కాభిరితి॥ తత్ర నలాన్తఃపురే కాభిః సున్దరీభిరహం పక్షీ అభినవాతిగోప్యా స్మరాజ్ఞా తస్యా విశ్వాసేన నిక్షేపవణిక్స్థాపనికో వణిజ్న క్రియే, అపి తు సర్వాభిరపి కృతః। కయా స్వకామరహస్యం మయి న కథ్యత ఇత్యర్థః। తత్ర హేతుః,—యత్ యతో హేతోస్తిర్యక్పక్ష్యాది కుతోఽపి కస్మాదపి ప్రాణినో నైవ జిహ్రేతి లజ్జతే। తేన కారణేన కశ్చిత్కోఽపి ప్రాణీ తిరశ్చోఽపి సకాశాన్న త్రపతే లజ్జతే। అతస్తా నిర్లజ్జాః సత్యో మదగ్రేఽతిగోప్యా అపి కామగోష్ఠీః కుర్వన్తీతి భావః। అన్యదపి గోప్యం విశ్వాసయోగ్యే వణిజి నిక్షిప్యతే॥౪౩॥

తాసాం పరిహాసోక్తమలీకమపి వచో నాన్యస్మై కథయామీత్యాహ—

వార్తాపి నాసత్యపి సాన్యమేతి యోగాదరన్ధ్రే హృది యాం నిరున్ధే।
విరఞ్చినానాననవాదధౌతసమాధిశాస్త్రశ్రుతిపూర్ణకర్ణః ॥౪౪॥

వార్తేతి॥ అసత్యప్యలీకాపి సా పరిహాసవార్తాపి పరిహాసకథా అన్యం నైతి। అన్యస్మై న కథయామీత్యర్థః। సా కా–అరన్ధ్రేఽరిభేదరహితే హృది యోగాదుపాయేన। ప్రయత్నాదిత్యర్థః। యాం వార్తాం నిరున్ధే నితరామావృణోమి। ధ్యానాదిసంబన్ధాద్దోషరహితే హృదీతి వా। సదోషమేవాన్తఃకరణమన్యస్మా అన్యవార్తాం కథయతి, మదన్తఃకరణం తు ధ్యానాదినా నిర్దోషమ్, అతో న కథయామీతి భావః। వార్తాప్యన్యం నైతి కిముతాన్యత్, అలీకాప్యన్యం నైతి కిముత సత్యేతి ద్యోతనార్థం' 'అపి' శబ్దౌ। దుష్టప్రయుక్తా వార్తా జనహితార్థం కథనీయాపి న కథ్యతే। సరన్ధ్రాదేవ బహిర్నిర్గమః సంభావ్యతే, ఇదం త్వరన్ధ్రమ్। అథ చ—అసతీ కులటాపి కార్మణాదియోగాన్నిరన్ధ్రస్థానే నిరుద్ధాప్యన్యం పురుషం నైతీత్యుక్తిః। యోగవత్త్వమేవాహ— విరఞ్చేర్బ్రహ్మణో నానాననాని చత్వారి ముఖాని తత్కృతో వాదో వచనం తేన ధౌతం పవిత్రీకృతం సమాధిశాస్త్రం యోగశాస్త్రం తస్య శ్రుతిః శ్రవణం తేన పూర్ణౌ కర్ణౌ యస్య। యోగశాస్త్రాణి శ్రుతయశ్చేతి వా। యోగినో హి యత్రకుత్రాపి న జల్పన్తి తథా బ్రహ్మణ ఉపదేశాదహమపి। త్వమపి వయఃసంధిం విశ్వాసార్థే మయి విశ్వస్య కామగోష్ఠీం కుర్వితి భావః। రుధేః స్వరితేత్త్వాత్తఙ్ ॥౪౪॥

అతిశయితమభిలాషముత్పాదయితుం నలప్రాప్తేర్దుర్లభత్వమాహ—

నలాశ్రయేణ త్రిదివోపభోగం తవానవాప్యం లభతే బతాన్యా।
కుముద్వతీవేన్దుపరిగ్రహేణ జ్యోత్స్నోత్సవం దుర్లభమమ్బుజిన్యా ॥౪౫॥

నలేతి॥ హే భైమి। తవ త్వయా అనవాప్యం దుష్ప్రాపమస్మత్కర్తృకపక్షవీజనాదిసేవాదిరూపం త్రిదివోపభోగం స్వర్గోపభోగం నలాశ్రయేణ కృత్వాన్యా నాయికానర్హాపి లభతే। 'బత' స్వేదే హా కష్టం। ప్రాప్స్యతే। వర్తమానసామీప్యే లట్। ప్రాప్నోతి వా, బహువల్లభత్వాదితి వా। కేవ— అమ్బుజిన్యా కమలిన్యా దుర్లభం దుష్ప్రాపం

జ్యోత్స్నోత్సవం చన్ద్రికాజన్యవికాసాదిరూపం మహోత్సవమిన్దుపరిగ్రహేణ చన్ద్రాఙ్గీకారేణ కుముద్వతీవ యథా ప్రాప్నోతి। అన్యస్యా అనర్హత్వాదేవ మే ఖేదః। స్వర్భోగసిద్ధ్యై నలపరిగ్రహస్త్వయా సంపాద్య ఇత్యర్థః। నహి తం వినా వయమన్యం భజామ ఇత్యర్థః। తవ కృద్యోగే "కృత్యానామ్— (౨।౩।౭౧) ఇతి కర్తరి షష్ఠీ। అమ్బుజిన్యా ఖలర్థయోగే షష్ఠీనిషేధాత్ కర్తరి తృతీయా॥౪౫॥

ప్రకృతముపసంహరన్నాహ—

తన్నైషధానూఢతయా దురాపం శర్మ త్వయాస్మత్కృతచాదుజన్మ।

రసాలవన్యా మధుపానువిద్ధం సౌభాగ్యమప్రాప్తవసన్తయేవ॥౪౬॥

తదితి॥ తత్తస్మాత్త్వయా నైషధేన నలేనానూఢతయాపరిణీతత్వేనాస్మాభిః కృతం యచ్చాటు ప్రియవచనం తస్మాజ్జన్మ యస్య శర్మ సుఖం దురాపం దుష్ప్రాపమ్। నలాశ్రయేణైవ త్వయాప్యస్మత్ప్రియవచనజనితం సుఖం ప్రాప్తవ్యం నాన్యథేతి భావః। కయా కిమివ—అప్రాప్తవసన్తయా రసాలవన్యా సహకారవాటికయా మధుపైర్భ్రమరైరనువిద్ధం కృతం సౌభాగ్యం మకరన్దాస్వాదఝఙ్కారగుఞ్జనాదిలక్షణమివ యథా దుష్ప్రాపమ్। పూర్వశ్లోకేఽమ్బుజినీ దృష్టాన్తేన సర్వథా దుష్ప్రాపత్వం సూచితమ్ ఇదానీమామ్రవనీదృష్టాన్తేన కాలాన్తరే ప్రాప్స్యత ఇతి సూచ్యతే। ఖలర్థయోగే 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౪౬॥

తత్ర నలప్రాప్తిసంభావనాయామధైర్యం న కర్తవ్యమిత్యాహ—

తస్యైవ వా యాస్యసి కిం న హస్తం దృష్టం మనః కేన విధేః ప్రవిశ్య।

అజాతపాణిగ్రహణాసి తావద్రూపస్వరూపాతిశయాశ్రయశ్చ॥౪౭॥

తస్యైవేతి॥ త్వం తస్యైవ నలస్యైవ వా హస్తం కిం న ప్రాప్స్యసి అపిత్వేవమపి సంభావ్యతే। సర్వథా నలం న ప్రాప్తోషీతి నిశ్చేతుం న శక్యతే ఇతి పూర్వత్రాపరితోషద్యోతకో 'వా' శబ్దః। నిశ్చయాభావః కథమత ఆహ—- కేన పురుషేణ విధేర్బ్రహ్మణో మానోఽన్తఃకరణం ప్రవిశ్య

దృష్టం జ్ఞాతం భైమ్యా నలో న ప్రాప్స్యత ఇతి। అపి తు న కేనాపి। ఏవం సతి కదాచిత్తత్ప్రాప్తిసంభావనాపీత్యాహ—తావదాదౌ త్వం న జాతం పాణిగ్రహణం వివాహో యస్యాః సా ఏవంభూతాసి వర్తసే। ప్రథమమేవ నైరాశ్యం న కర్తవ్యమిత్యర్థః। మమ యోగ్యతాభావశ్చేత్తత్ప్రాప్తిః కథం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ—రూపస్య లావణ్యస్య స్వరూపేణైవాలంకారమన్తరేణైవ స్వాభావికోఽతిశయస్తస్యాశ్రయః స్థానమప్యసి। సహజసౌన్దర్యేణ నలప్రాప్తిరపి తవ సంభావ్యత ఇతి భావః॥౪౭॥

సరూపత్వాత్తస్యా నలప్రాప్తిం ద్రఢయతి—,

నిశా శశాఙ్కం శివయా గిరీశం శ్రియా హరిం యోజయతః ప్రతీతః।
విధేరపి స్వారసికః ప్రయాసః పరస్పరం యోగ్యసమాగమాయ॥౪౮॥

నిశేతి॥ నిశా రాత్ర్యా శశాఙ్కం చన్ద్రం, శివయా గౌర్యా గిరీశం శ్రియా లక్ష్మ్యా హరిం విష్ణుం యోజయతః సంయోగం ప్రాపయతో విధేరపి బ్రహ్మణోఽపి స్వారసికః స్వేచ్ఛాకారీ ప్రయాసః ప్రయత్నః పరస్పరం మిథో యోగ్యయోః సమాగమాయ మేలనాయ ప్రతీతః ఖ్యాతః। పూర్వోక్తదృష్టాన్తేన బ్రహ్మ స్వరసత ఏవ పరస్పరం యోగ్యయోరేవ సమాగమం కరోతి నత్వయోగ్యయోరితి, అతో నలమపి త్వయైవ యోజయిష్యతీతి భావః। స్వరసేన చరతీతి స్వారసికః। 'చరతి' (౪।౪।౮) ఇతి ఠక్। 'స్వ' శబ్దస్య ద్వారాదిషు పఠితత్వాత్తత్ర తదాదివిధేరభ్యనుజ్ఞానాత్ సౌవరసిక ఇతి యద్యపి భవితవ్యం తథాపి స్వాగతాదిషు దర్శనాత్స్వార్థికస్వాభావికాదిభాష్యకారప్రయోగదర్శనాచ్చ వృద్ధిరేవేతి బోధ్యమ్। ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్॥౪౮॥

అన్యనిరాకరణే న నలస్యైవ త్వం యోగ్యేత్యాహ—

వేలాతిగస్త్రైణగుణాబ్ధివేణిర్న యోగయోగ్యాసి నలేతరేణ।
సందర్భ్యతే దర్భగుణేన మల్లీమాలా న మృద్వీ భృశకర్కశేన॥౪౯॥

వేలేతి॥ వేలాం మర్యాదామతిక్రమ్య గచ్ఛతి ఏవంభూతో యః స్త్రైణః స్త్రీసంబన్ధీ గుణాబ్ధిః సౌన్దర్యాదిగుణసముద్రస్తస్య వేణిః ప్రవాహరూపా సమస్తసౌన్దర్యాదిగుణభాజనం త్వం

నలాదితరేణ వరేణ సహ యోగయోగ్యా సంబన్ధయోగ్యా నాసి న భవసి। యతః—మృద్వీ మల్లీమాలా పుష్పమాలా భృశకర్కశేనాతికఠినేన దర్భగుణేన కుశనిర్మితదోరకేణ న సందర్భ్యతే గ్రథ్యతే। మల్లీమాలాయాః కుశదోరకేణ గుమ్ఫనమనుచితం తథా తవ నలవ్యతిరిక్తేన యోగ ఇతి భావః। 'వేణిర్నదీప్రవాహే కచోచ్చయే' ఇతి క్షీరస్వామీ। స్త్రీసంబన్ధినః స్త్రైణాః 'స్త్రీపుంసాభ్యాం—' (౪।౧।౮౭) ఇతి నఞ్। వేణీతి సంబుద్ధ్యన్తం వా తత్ర నద్యన్తత్వాద్ధ్రఖః। మృద్వీ 'వోతో గుణ—' (౪।౧।౪౪) ఇతి జీప్॥౪౯॥

తస్యా నలప్రాప్తౌ ప్రకారాన్తరేణ హేతుమాహ—

విధిం వధూసృష్టిమపృచ్ఛమేవ తద్యానయుగ్యో నలకేలియోగ్యామ్।

త్వన్నామవర్ణా ఇవ కర్ణపీతా మయాస్య సంక్రీడతి చక్రిచక్రే॥౫౦॥

విధిమితి॥ అహం తస్య విధేర్యానం విమానం తస్య ధుర్యో భారవాహకః సన్ నలకేలేర్నలక్రీడాయా యోగ్యాముచితాం వధూసృష్టిం నలక్రీడాయోగ్యా కా త్వయా నిర్మితేతి స్త్రీసృష్టిం విధిం బ్రహ్మాణమపృచ్ఛమేవ పృష్టవానేవ। తేన కిముత్తరితమిత్యత ఆహ— నలకేలియోగ్యా భైమీ రచితేతి తవ నామ్నో వర్ణా ఇవ కర్ణాభ్యాం పీతా ఉత్తరత్వేన మయా శ్రుతాః। సమ్యగేవ కిమితి న శ్రుతా ఇత్యత ఆహ— కస్మిన్సతి—అస్య బ్రహ్మణశ్చక్రిణో రథస్య చక్రే సంక్రీడతి కూజతి సతి। రథాఙ్గకూజనేన సమ్యఙ్నాకర్ణితి భావః। యది నిశ్చయేనావక్ష్యత్తదా స్వత ఏవ కార్యసిద్ధేస్తదర్థం స్వస్మిన్నాదరా నాభవిష్యదితి 'ఇవ' శబ్దప్రయోగః। 'చక్రచక్రే' హంససమూహే క్వచిత్। యుగ్యః 'తద్వహతి—' (౪।౪।౭౬) ఇతి యత్। సంక్రీడతి 'సమోఽకూజనే' (వా౦ ౯౦౪) ఇతి ప్రతిషేధాచ్ఛతా॥౫౦॥

బ్రహ్మణః స్వవచనాన్యథాకరణే బాధకమాహ— .

అన్యేన పత్యా త్వయి యోజితాయాం విశత్వకీర్త్యా గతజన్మనో వా।

జనాపవాదార్ణవముత్తరీతుం విధా విధాతుః కతమా తరీః స్యాత్॥౫౧॥

అన్యేనేతి॥ 'వా' అథవా, నిశ్చయే వా। త్వయి అన్యేన నలాతిరిక్తేన పత్యా భర్త్రా యోజితాయాం సత్యాం విజ్ఞత్వకీర్త్యా సర్వజ్ఞత్వయశసైవ గతమతిక్రాన్తం జన్మ యస్య యేన వా ఏవంవిధస్య విధాతుర్జనాపవాద ఏవార్ణవస్తం సర్వజ్ఞేన బ్రహ్మణేదమనుచితం కథమకారీతి లోకాపవాదసముద్రముత్తరీతుం కతమా విధా ప్రకారస్తరీర్నౌకా స్యాత్। అపి తు న కాపీ- త్యర్థః। సకలేనాపి జన్మనా యత్సర్వజ్ఞత్వం బ్రహ్మణార్జితం తదేకస్యాస్తవాన్యథాకరణే తద్గైవ గమిష్యతీతి భియా నలేనైవ యోజనీయేతి భావః। సముద్రం తరీ తుం కాచిన్నౌర్భవతి, జనాపవాదార్ణవం తరీతుం న కాపీతి భావః। 'స్త్రియాం నౌస్తరణిస్తరీః' ఇత్యమరః। ఉత్త్- రీతుమ్ 'వృతో వా' (౭।౨।౩౮) ఇతి దీర్ఘః। తరన్త్యనయా తరీః 'అవితృస్తృతన్త్రిభ్య ఈః" (ఉం సూం ౪౩౮)॥౯౧॥

అభిప్రాయం జ్ఞాతుముపసంహరన్నాహ—

ఆస్తాం తదప్రస్తుతచిన్తయాలం మయాసి తన్వి। శ్రమితాతివేలమ్।

సోఽహం తదాగః పరిమార్ష్టుకామః కిమీప్సితం తే విదధేఽభిధేహి॥౯౨॥

ఆస్తామితి॥ హే భైమి। తన్నలవర్ణనం తవ తద్యోగ్యత్వప్రతిపాదనం చాస్తాం తిష్ఠతు। న కర్తవ్యమిత్యర్థః। యతః,— అప్రస్తుతస్య చిన్తయా కథయాలమ్, నిష్ప్రయోజనత్వాత్। హే తన్వి మయా త్వమతివేలం భృశం శ్రమితాసి। సోఽహం తదాగః అపరాధం పరిమార్ష్టుకామోఽపనేతుకామః సన్ తవ కిమీప్సితం కం మనోరథం విదధే కరోమి అభిధేహి బ్రూహి। అప్రస్తుతచిన్తయేతి వారణార్థయోగే తృతీయా॥౯౨॥

ఇతీరయిత్వా విరరామ పత్రీ స రాజపుత్రీహృదయం బుభుత్సుః।

హ్రదే గభీరే హృది చావగాఢే శంసన్తి కార్యావతరం హి సన్తః॥౯౩॥

ఇతీతి॥ రాజపుత్ర్యా భైమ్యా హృదయం నలేఽనురాగో విద్యతే న వేతి మనో బుభుత్సుర్జిజ్ఞాసుః సపత్రీ హంస ఇతి పూర్వోక్తమీరయిత్వోక్త్వా విరరామ తూష్ణీమభూత్। నను నలానురాగస్త్వయి విద్యతే, త్వమపి నలేఽనురక్తా భవేతి ప్రకటం కిమితి నోక్తవానిత్యత ఆహ— హి యస్మాద్గభీరే గామ్భీర్యయుక్తే హ్రదే జలాశయే, గూఢాభిప్రాయే హృది చావగాఢ ఆలోడితే, జ్ఞాతే చ సతి సన్తః పణ్డితాః కార్యావతరం కరణీయం తరణపథం, కార్యస్య ప్రస్తావం చ శంసన్తి కథయన్తి। గమ్భీరం హృదమనాలోడ్య అత్రోత్తరీతవ్యమితి తరణమార్గం యథా న

కోఽపి కథయతి తథా ఆశయమవిజ్ఞాయ బుధస్తదగ్రే కార్యవిశేషప్రస్తావం న కరోతి। అతస్తదభిప్రాయం జ్ఞాత్వా తస్యాం నలానురాగప్రకాశనం కర్తవ్యమితి నలానురాగమప్రకాశ్యైవ తూష్ణీంబభూవేత్యర్థః। రాజపుత్రీతి హృదయస్య గూఢాశయత్వమ్। విరరామేతి 'వ్యాఙ్-పరిభ్యో రమః' (౧।౩।౮౩) ఇతి పరస్మైపదమ్। హృదయమ్ 'న లోకా' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౫౩॥

కించిత్తిరశ్చీనవిలోలమౌలిర్విచిన్త్య వాచ్యం మనసా ముహూర్తమ్।

పతత్రిణం సా పృథివీన్ద్రపుత్రీ జగాద వక్త్రేణ తృణీకృతేన్దుః॥౫౪॥

కించిదితి॥ సా పృథివీన్ద్రపుత్రీ భైమీ ముహూర్తం క్షణమాత్రం మనసాన్తః కరణేన వాచ్యం వక్తవ్యం వచనం విచిన్త్య విచార్య పతత్రిణం హంసం జగాద। కింభూతా–వచనవిచారణే క్రియమాణే కించిదీషత్తిరశ్చీనో వక్రః విలోలశ్చఞ్చలో మౌలిర్మస్తకం యస్యాః సా। తథా,— సహజసౌన్దర్యేణాభిలాషసిద్ధ్యాశయాతిప్రసన్నత్వేన చ వక్త్రేణ ముఖేన తృణీకృతో న్యక్కృత ఇన్దుశ్చన్ద్రో యయా। తిరశ్చీనమ్ 'విభాషాఞ్చేరదిక్స్త్రియామ్' (౫।౪।౮) ఇతి స్వార్థే ఖః। పుత్రీతి శార్ఙ్గరవాదిపాఠాన్ఙీన్॥౫౪॥

ఆత్మనోఽనుచితకారిత్వమాహ—

ధిక్చాపలే వత్సిమవత్సలత్వం యత్ప్రేరణాదుత్తరలీభవన్త్యా।

సమీరసఙ్గాదివ నీరభఙ్గ్యా మయా తటస్థస్త్వముపద్రుతోఽసి॥౫౫॥

ధిగితి॥ హే హంస! చాపలే చఞ్చలత్వవిషయే యద్ వత్సిమవత్సలత్వం వత్సస్య బాలస్య భావో వత్సిమా బాలత్వం తేన యద్వత్సలత్వం సస్నేహత్వం బాలత్వేన చాపలవిషయే యత్ప్రీతిమత్త్వమ్ చాపలాఙ్గీకరణమితి యావత్। తద్ ధిఙ్నిన్ద్యమనుచితమ్। యతః,— యస్య చాపలస్య ప్రేరణాన్నియోగాద్యదధీనతయోత్తరలీభవన్త్యా అతిశయేన చఞ్చలీభవన్త్యా మయా పశ్చాల్లగిత్వా తటస్థ ఉదాసీనస్త్వముపద్రుతః పీడితోఽసి। కయేవ— సమీరసఙ్గాద్వాయుసంబన్ధాచ్చఞ్చలీభవన్త్యా నీరభఙ్గ్యేవ। తరఙ్గరూపయోదకరచనయా తటస్థః కూలస్థో యథోపద్రూయతే। నిరపరాధస్త్వం। పశ్చాల్లగిత్వా మయా పీడితః, అతోఽహమనుచితకారిణ్యేవేతి భావః। 'వత్స' శబ్దాత్ పృథ్వాదిత్వాదిమనిచ్। తస్మాదేవ

'వత్సాంసాభ్యామ్— (౫।౨।౯౮) ఇత్యభిలాషవతి లచ్। తథాచ వత్సల ఇతి స్నేహవానుచ్యతే॥౫౫॥

ఆత్మనిన్దాపూర్వకం హంసస్తుతిమాహ—

ఆదర్శతాం స్వచ్ఛతయా ప్రయాసి సతాం స తావత్ఖలు దర్శనీయః।

ఆగః పురస్కుర్వతి సాగసం మాం యస్యాత్మనీదం ప్రతిబిమ్బితం తే॥౫౬॥

ఆదర్శతామితి॥ హే హంస! దర్శనీయోఽతిరమణీయస్త్వం ఖలు నిశ్చయేన, ఉత్ప్రేక్షే వా। స్వచ్ఛతయా నిష్కపటతయా కృత్వా సతాం సాధూనాం తావత్ప్రథమమాదర్శతాం దృష్టాన్తతాం ప్రయాసి ప్రాప్నోషి। కింవత్। అయం నిష్కపట ఇతి ప్రశ్నే త్వమేవ ప్రథమం దృష్టాన్తయోగ్యోఽసీత్యర్థః। అథ చ నిర్మలతయా దర్పణతుల్యోఽసి। దర్పణోఽపి సతామవలోకనీయః, శ్రీకామైః ప్రాతరవలోక్యతే చ। నిష్కపటతామాదర్శతాం చ సమర్థయతే— పశ్చాల్లగనాత్సాగసం సాపరాధాం మాం పురస్కుర్వతి 'మయాసి తన్వి! శ్రమితా—' (నైం ౩।౫౨) ఇత్యాదివచనాన్మాం ప్రతి ప్రియభాషిణి యస్య తవాత్మని స్వరూపే ఇదమాగః తటస్థపీడనలక్షణో మమాపరాధః ప్రతిబిమ్బితః 'సోఽహం తదాగః—' (నైం ౩।౫౨) ఇతి వచనాత్త్వయా మదపరాధః స్వీయత్వేనైవ స్వీకృత ఇతి సతాం స్వభావోఽయమ్। అన్యాపరాధం స్వాత్మన్యారోపయన్తి। 'ఖలుః' కిమర్థే। ఆదర్శతాం ప్రయాసి కిమ్। తతోఽప్యధికః। ఆదర్శే పురో యథాస్థితం వస్తు ప్రతిఫలతి, త్వయి తు సాపరాధే వస్తుని పురఃస్థితేఽప్యపరాధలక్షణో ధర్మః ప్రతిబిమ్బితః, న తు సాపరాధో ధర్మీత్యా-దర్శాదధికత్వాదాశ్చర్యరూపోఽసీతి॥౫౬॥

స్వాపరాధం నిశ్చిత్య తత్క్షమాం ప్రార్థయతే—

అనార్యమప్యాచరితం కుమార్యా భవాన్మమ క్షామ్యతు సౌమ్య! తావత్।

హంసోఽపి దేవాంశతయాసి వన్ద్యః శ్రీవత్సలక్ష్మేవ హి మత్స్యమూర్తిః॥౫౭॥

అనార్యమితి॥ హే సౌమ్య సున్దర! భవాన్ కుమార్యా బాలాయా మమానార్యమనుచితమప్యాచరితమాచరణం తావత్ప్రథమం క్షామ్యతు సహతామ్। ఈప్సితప్రశ్నోత్తరం తు పశ్చాద్వక్తవ్యమ్। అజ్ఞస్య హ్యపరాధః క్షన్తవ్య ఇతి ‘కుమారీ’ పదమ్। రాజపుత్ర్యాః పక్షిణి మయి ప్రార్థనమనుచితమిత్యత ఆహ— హంసోఽపి త్వం దేవాంశతయా వన్ద్యోఽసి పూజ్యోఽసి। దేవాంశత్వం బ్రహ్మవాహనత్వాన్యథానుపపత్త్యా। తతః ప్రార్థ్యస ఇతి భావః। క ఇవ— శ్రీవత్సో లక్ష్మ చిహ్నం యస్య స మత్స్యమూర్తిర్మత్స్యస్వరూప ఇవ। శ్రీవత్సచిహ్నోద్దేవాంశో మత్స్యోఽపి పూజ్యతే తథా త్వమ్। ‘సౌమ్యం తు సున్దరే’ ఇత్యమరః। దేవతాధికారే సోమాట్టయణో విధానాత్ సౌమ్య ఇతి చిన్త్యమ్। సోమస్య చన్ద్రస్యేయం సౌమీ సుధా తామర్హతి దణ్డాదిత్వాద్యప్రత్యయే సౌమ్య దేవతుల్య ఇత్యర్థ ఇతి సమర్థనీయమ్॥౫౭॥

దర్శనస్తుతిద్వారేణ ‘తవేప్సితం కిం విదధే’ (నైం ౩।౫౨) ఇత్యస్యోత్తరమాహ—

మత్ప్రీతిమాధిత్ససి కాం త్వదీక్షాముదం మదక్ష్ణోరపి యాతిశేతామ్।
నిజామృతైర్లోచనసేచనాద్వా పృథక్కిమిన్దుః సృజతి ప్రజానామ్॥౫౮॥

మదితి॥ యా ముద్ హర్షః మదక్ష్ణోర్మన్నేత్రయోః త్వదీక్షాముదం త్వదవలోకనజాతమపి హర్షమతిశేతామతిక్రామతు తస్మాదపి హర్షాదధికా భవతు। త్వం తాం కాం మత్ప్రీతిం మమ ముదమాధిత్ససి ఆధాతుం కర్తుమిచ్ఛసి। సా కాపి నాస్తి। ఏషైవ తతోఽప్యధికేతి భావః। ఏతదేవ దృష్టాన్తేన ద్రఢయతి— ‘వా’ ఇవార్థః। యథా ఇన్దుర్నిజామృతైః స్వీయపీయూషైః ప్రజానాం లోచనసేచనాన్నేత్రసేకాత్ పృథగన్యదధికం కిమివ సృజతి, అపి తు నేత్రసంతోషాదన్యన్న కిమపి, తథా త్వద్దర్శనాదధికం కిమపి మదీప్సితం నేతి భావః। అయమభిప్రాయః— చన్ద్రస్య లోకానాం నేత్రాహ్లాదకత్వమేవ, న త్వజరామరత్వాదికరణసామర్థ్యమ్, తథా త్వాదృశానామపి దర్శనేన నేత్రాహ్లాదకత్వమేవ, న త్వధికాభిలాషకరణసామర్థ్యమితి తస్యాభిమానోత్పాదనేన నలప్రాప్తిపర్యవసాయీ మమ సంతోష ఇతి సూచితమ్। తస్మాద్యథా మమ నలప్రాప్తిస్తథా యతస్వేత్యర్థః। సేచనాత్ ‘పృథగ్వినా—’ (౨।౩।౩౨) ఇతి పఞ్చమీ॥౫౮॥

నను తవ కో మనోరథస్తం వదేత్యత ఆహ—

మనస్తు యం నోజ్ఝతి జాతు యాతు మనోరథః కణ్ఠపథం కథం సః।

కా నామ బాలా ద్విజరాజపాణిగ్రహాభిలాషం కథయేదలజ్జా॥౫౯॥

మనస్త్వితి॥ హే హంస ! స మనోరథః కణ్ఠపథం కణ్ఠమార్గం వచనగోచరం కథం కేన ప్రకారేణ యాతు, అపితు న కేనాపి। స కః—తు పునర్యమభిలాషం మనోఽన్తఃకరణం జాతు కదాచిదపి నోజ్ఝతి న త్యజతి। అన్తఃకరణస్యాధోదేశాత్ కణ్ఠస్య చోర్ధ్వదేశాదిత్యర్థః। అథ రథోఽపి గర్తపాతాదినా ధ్వస్తం పన్థానం నావతరతి। సర్వత్రాపి మనసో గతిసాధనత్వాదభిలాషోఽపి మనసో రథః। అథ చ యో వక్తుమపి న శక్యతే స కర్తుం కథం శక్యత ఇతి దుఃసాధత్వమ్। తదేవాహ— 'నామ' సంభావనాయామ్। అలజ్జా నిర్లజ్జా సాధ్యమసాధ్యమిత్యజానానా సతీ కా బాలా ద్విజరాజస్య చన్ద్రస్య పాణినా గ్రహాభిలాషం గ్రహణాభిలాషం కథయేత్, అపి తు హస్తేన చన్ద్రం గ్రహీతుం మమ వాఞ్ఛేతి కాపి న కథయతి। హస్తేన చన్ద్రప్రాప్తిర్యథాఽశక్యా తథా మన్మనోరథప్రాప్తిరితి భావః। 'ద్విజ' ఇతి సంబుద్ధిః। రాజ్ఞశ్చన్ద్రస్యేతి వా। అథ చ స్వాభిలాషం కథయతి— ద్విజానాం రాజా సమ్రాట్ నలస్తద్వివాహేచ్ఛాం కా కథయేత్, అపి తు న కాపి। నలవివాహేచ్ఛా మమేతి కథం కథయేయమితి భావః। అథ చ సలజ్జత్వాద్వక్తుం న శక్యత ఇత్యాహ— హే ద్విజరాజ! కా స్త్రీ పాణిగ్రహే వివాహేఽభిలాషమిచ్ఛాం నిర్లజ్జా సతీ ప్రకటయేత్। అపి త్వేవం ప్రౌఢైవ కథయతి న బాలేత్యర్థః॥౫౯॥

వాచం తదీయాం పరిపీయ మృద్వీం మృద్వీకయా తుల్యరసాం స హంసః।

తత్యాజ తోషం పరపుష్టఘుష్టే ఘృణాం చ వీణాక్వణితే వితేనే॥౬౦॥

వాచమితి॥ స హంసో మృద్వీకయా ద్రాక్షయా తుల్యో రసో మధురరసో యస్యాస్తాం మృద్వీం కోమలాం తదీయాం భైమీసంబన్ధినీం వాచం పరిపీయాకర్ణ్య పరపుష్టానాం కోకిలానాం ఘుష్టే కూజితే తోషం హర్షం తత్యాజ। తథా,—వీణాక్కణితే వీణానినాదేఽపి ఘృణాం జుగుప్సాం వితేనే చకార। పికకూజితవీణాక్వణితాభ్యామపి తద్వాక్కోమలా సరలా చేతి భావః। "మృద్వీకా గోస్తనీ ద్రాక్షా" ఇత్యమరః। మృద్వీకా 'వోతో గుణవచనాత్' (౪।౧।౪౪) ఇతి జీషన్తాత్సంజ్ఞాయాం కని 'కేఽణః' (౭।౪।౧౩) ఇత్యస్య సంజ్ఞాపూర్వకవిధిత్వాద్ధ్రస్వత్వాభావః। ఘుష్ట ఇత్యప్రజ్ఞానార్థత్వాద్ 'ఘుషిరవిశబ్దనే' ఇతి నిష్ఠాయా ఇణ్ణిషేధః। ఘో (ఘు)షిమనిటం కేచిత్పఠన్తి॥౬౦॥

మన్దాక్షమన్దాక్షరముద్రముక్త్వా తస్యాం సమాకుఞ్చితవాచి హంసః।

తచ్ఛంసితే కించన సంశయాలుర్గిరా ముఖామ్భోజమయం యుయోజ॥౬౧॥

మన్దాక్షమితి (క్షేతి)॥ అయం హంసః తచ్ఛంసితే తస్యా వచనే అప్రకటస్వల్పోకత్వాదేవ కించన సంశయాలుః సందిహానః సన్ ముఖామ్భోజం ప్రశస్తం ముఖం గిరా వాచా యుయోజ। వదతి స్మేత్యర్థః। కస్యాం సత్యామ్— తస్యాం భైమ్యాం మన్దాక్షేణ లజ్జయా మన్దా స్వల్పాక్షరముద్రా వర్ణవిన్యాసో యస్యాం క్రియాయాం తథా ఉక్త్వా సమాకుఞ్చితా వాక్ యయా తూష్ణీంభూతాయాం సత్యామ్। ముఖామ్భోజమ్ 'ప్రశంసావచనైశ్చ' (౨।౧।౬౬) ఇతి సమాసః॥౬౧॥

కరేణ వాఞ్ఛేవ విధుం విధర్తుం యమిత్థమాత్థాదరిణీ తమర్థమ్।

పాతుం శ్రుతిభ్యామపి నాధికుర్వే వర్ణం శ్రుతేర్వర్ణ ఇవాన్తిమః కిమ్॥౬౨॥

కరేణేతి॥ హే భైమి! కరేణ విధుం చన్ద్రం విధర్తుం గ్రహీతుం వాఞ్ఛేవ స్పృహేవ నతు తాత్త్వికీ స్పృహా। ఇత్థమనేనైవ గోప్యాకారేణ ఆదరిణీ ఆదరయుక్తా, అదరిణీ నిర్భయా అకమ్పయుక్తా వా త్వం యమర్థం ప్రయోజనమాత్థ బ్రూషే అహం తమర్థం శ్రుతిభ్యాం కర్ణాభ్యాం పాతుం సాదరం శ్రోతుమపి కిం నాధికుర్వే నాధికారీభవామి। కర్తుం యద్యపి న సమర్థస్తథాపి శ్రోతుం శక్త ఏవేతి 'అపి' శబ్దార్థః। అథ చ తమర్థం కర్తుమప్యధికారీ భవామి, కిం పునః శ్రోతుమితి 'అపి' శబ్దార్థో వా। అన్తఃకరణేన జ్ఞాత ఏవ (మేవ) శ్రోతుమపి నాధికుర్వే, అపి తు అధికుర్వ ఏవేతి వా। కః కిమివ—అన్తిమో వర్ణః శూద్రః శ్రుతేర్వేదస్య వర్ణమక్షరమివ। వేదాక్షరశ్రవణే శూద్రస్యాధికారో నాస్తి తథా మమ నేతి భావః। ఆత్థేతి భూతేఽపి 'వర్తమానసామీప్యే—' (౩।౩।౧౩౧) ఇతి వర్తమానవత్ప్రత్యయః। అన్తిమః 'అన్తాచ్చ' (వాం ౨౮౪౬) ఇతి వక్తవ్యాడ్డిమచ్॥౬౨॥

అవాప్యతే వా కిమియద్భవత్యా చిత్తైకపద్యామపి విద్యతే యః।

యత్రాన్ధకారః కిల చేతసోఽపి జిహ్మేతరైర్బ్రహ్మ తదప్యవాప్యమ్॥౬౩॥

అవాప్యత ఇతి॥ హస్తేన చన్ద్రధారణవద్దుష్ప్రాపత్వం యదుక్తం తన్న కించిదిత్యాహ— యోఽర్థః చిత్తైకపద్యామన్తఃకరణలక్షణే క్రమగమ్యేఽతిసూక్ష్మే మార్గేఽపి విద్యతే స భవత్యావాప్యతే ప్రాప్యతే। 'వా' నిశ్చయే। చన్ద్రధారణదృష్టాన్తేన యత్తస్యార్థస్య దుష్ప్రాపత్వమియత్కిమ్। ఇయద్గౌరవం కిమర్థమ్। తన్న కార్యమిత్యర్థః। అథ చ– పరచిత్తగోచరో విషయః సుజ్ఞేన జ్ఞాయతే, ఇయద్గోపనం తస్య కిమర్థమ్? స మయా జ్ఞాత

ఇత్యర్థః। ఏకమార్గే స్థితం వస్తు సర్వైరపి జ్ఞాయతే। ఏతద్దృష్టాన్తేన ద్రఢయతి— 'కిల' ఇతి శ్రుతౌ। యత్ర బ్రహ్మణి చేతసోఽప్యన్ధకారః 'యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహ' (తైం ౨।౧।౪) ఇతి శ్రుతేః। యన్మనోగోచరో న భవతి తదపి స్వప్రకాశం బ్రహ్మ జిహ్మేతరైరనలసైరవాప్యం ప్రాప్యం ప్రాప్యత ఇత్యర్థః। కిం పునర్మనోగోచరః। తతశ్చ సూక్ష్మదర్శినా మయా తవాభిప్రాయో జ్ఞాత ఏవ। త్వయా కిమితి గోప్యత ఇతి భావః। 'వర్తన్యేకపదీతి చ', 'జిహ్మస్తు కుటిలేఽలసే' ఇత్యమరః। ఏకపదీ 'సంఖ్యాసుపూర్వస్య' (౫।౪।౧౪౦) ఇత్యన్తలోపే 'పాదోఽన్యతరస్యామ్' (౪।౧।౧౮) ఇతి జీపి పదాదేశః। అవాప్యమ్ 'శకి లిఙ్ చ' (౩।౩।౧౭౨) ఇతి కృత్యః॥౬౩॥

మదుక్తమజానన్నేవాభిమానేన జ్ఞాతమితి వదసీత్యాశఙ్కయామాహ—

ఈశాణిమైశ్వర్యవివర్తమధ్యే! లోకేశలోకేశయలోకమధ్యే।
తిర్యఞ్చమప్యఞ్చ మృషానభిజ్ఞరసజ్ఞతోపజ్ఞసమజ్ఞమజ్ఞమ్॥౬౪॥

ఈశేతి॥ ఈశస్యేశ్వరస్యాష్టవిధైశ్వర్యమధ్యేఽణిమలక్షణం యదైశ్వర్యం తస్య వివర్తస్తాత్త్వికోఽన్యథాభావస్తత్త్వతోఽణిమైశ్వర్యమేవ జాతో మధ్యో యస్యాస్తత్సంబుద్ధిః హే కృశోదరి! త్వం లోకేశో బ్రహ్మ తస్య లోకేశయా లోకవర్తినో లోకా జనాస్తేషాం మధ్యేఽజ్ఞం మూర్ఖం తిర్యఞ్చమపి మామేవంభూతం అఞ్చ జానీహి పూజయ వా। కింభూతం మామ్— మృషా అసత్యం తస్యానభిజ్ఞా అజ్ఞాతారః సత్యవాదినో రసజ్ఞాః సహృదయాస్తేషాముభయేషాం భావస్తత్తా సత్యవాదితా, సహృదయతా చ తద్విషయే ఉపజ్ఞా ఆద్యం జ్ఞానం యస్య ఏవంవిధశ్చాసౌ సమజ్ఞశ్చ। 'సమ' శబ్దస్య 'సర్వ' శబ్ద పర్యాయత్వాత్ సర్వజ్ఞస్తమేవంవిధస్వరూపం మాం అజ్ఞమలీకభాషిణం, అహృదయం మూర్ఖం చ యథా తవేచ్ఛా తథా జానీహీత్యర్థః। సత్యవాదినాం సహృదయానాం సర్వజ్ఞానాం చ మధ్యే ప్రథమగణనీయోఽహం మిథ్యాభాష్యహృదయో మూర్ఖశ్చ కథం స్యామితి భావః। మృషానభిజ్ఞా సత్యవాదినీ రసజ్ఞా జిహ్వా యేషాం తేషాం భావః సత్యవాదితా, ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞా ఆద్యం జ్ఞానం మృషానభిజ్ఞరసజ్ఞతాయా ఉపజ్ఞా మృషానభిజ్ఞరసజ్ఞతోపజ్ఞం, తేన సమజ్ఞా కీర్తిర్యస్య। ఏవం సత్యవాదితా ప్రథమం కస్మాదుత్పన్నేతి జిజ్ఞాసాయాం తస్యాః ప్రథమోత్పత్తికారణత్వేనాహమేవ ఖ్యాత ఇత్యేవంరూపమజ్ఞం మాం జానీహీతి వా। లోకేశయ ఇతి 'అధికరణే శేతేః' (౩।౨।౧౫) ఇత్యచి 'శయవాసవాసిష్వ—'(౬।౩।౧౮) ఇతి సప్తమ్యా అలుక్। రసజ్ఞతోపజ్ఞ ఇత్యత్ర (పక్షే) 'ఆతశ్చోపసర్గే' (౩।౩।౧౦౬) ఇత్యఙి 'ఉపజ్ఞోపక్రమం—'

(౨।౪।౨౧) ఇత్యాదినా నపుంసకత్వమ్। సమైః సర్వైర్జ్ఞాయతే ఇతి సమజ్ఞా కీర్తిః 'ఘఞర్థే కవిధానమ్' (వాం ౩.౨౩౪) ఇతి కః॥౬౪॥

సత్యవాదిత్వమేవ ప్రకటయతి—

మధ్యే శ్రుతీనాం ప్రతివేశినీనాం సరస్వతీ వాసవతీ ముఖే నః।
హ్రియేవ తాభ్యశ్చలతీయమద్ధా పథాన్న సత్సఙ్గగుణేన నద్ధా॥౬౫॥

మధ్య ఇతి॥ హే భైమి! నోఽస్మాకం ముఖే వర్తమానా సరఖతీ వాణీ ప్రతివేశినీనాం నికటగృహవర్తినీనాం శ్రుతీనాం వేదానాం మధ్యే వాసవతీ స్థితిమతీ యస్మాత్తస్మాత్తాభ్యః శ్రుతిభ్యో హ్రియేవ అద్ధా నిశ్చయేన అపథాదపథం కుమార్గం ప్రాప్య। ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ। న చలతి న వ్యభిచరతి। యతః— సతా సహ సఙ్గః స ఏవ గుణస్తేన నద్ధా సంబద్ధా। సత్సఙ్గేన కాచిద్యథా న వ్యభిచరతి। వేదసాహచర్యాన్మద్వాణ్యపి సత్యైవేత్యర్థః। 'సత్యే త్వద్ధాఞ్జసా ద్వయమ్'। అపథాన్కుమార్గాన్ప్రతి న చలతి న గచ్ఛతి, కింతు సమీచీనమార్గాన్ప్రత్యేవ గచ్ఛతీతి వా। 'లిఙ్గమశిష్యం లోకాశ్రయత్వాల్లిఙ్గస్య' ఇతి, 'అపథం నపుంసకమ్' (౨।౪।౩౦) ఇత్యేతన్నాశ్రీయతే। అథవా 'పథి' శబ్దపర్యాయః 'పథ' శబ్దోఽకారాన్తోఽప్యస్తి। అథవా 'అద్ధాపథాత్' ఇత్యేకమేవ పదమ్। అద్ధాపథాత్ సత్యమార్గాన్న చలతీత్యర్థః। అథ చ— సఙ్గోభనః సఙ్గః సంధిర్యస్య తేన గుణేన దృఢయా రశనయా బద్ధా కాచిద్యథా న చలతి తథేయమపి। మద్వాణ్యాః శ్రుతయః ప్రతివేశిన్యో భవన్తి। అత ఏవ తత్సదృశమేవ వ్యవహరన్తి నాన్యథా॥౬౫॥

అథ త్వమభిప్రాయం కథయేతి ప్రరోచనార్థం స్వసామర్థ్యం ద్యోతయతి—

పర్యఙ్కతాపన్నసరస్వదఙ్కాం లఙ్కాం పురీమప్యభిలాషి చిత్తమ్।
కుత్రాపి చేద్వస్తుని తే ప్రయాతి తదప్యవేహి స్వశయే శయాలు॥౬౬॥

పర్యఙ్కేతి। హే భైమి! తే చిత్తం మనో లఙ్కాం పురీమప్యభిలాషి ద్రష్టుం గన్తుం వా అభిలాషుకం సత్ కుత్రాప్యన్యత్ర కస్మింశ్చిల్లఙ్కాయాః సకాశాదతితరాం దుష్ప్రాపే వస్తుని విషయే చేత్ప్రయాతి గచ్ఛతి త్వం తదపి తదుభయమపి స్వశయే స్వహస్త ఏవ శయాలు

విద్యమానమవేహి జానీహి। కుత్రాపి వస్తుని అభిలాషి తవ చిత్తం లజ్కాయాం విద్యమానవస్తుప్రాప్త్యర్థం లజ్కామపి ప్రయాతి తదపీతి వా యోజనా। దుష్ప్రాపవస్తునః సాధకోఽహమేవేతి భావః। కింభూతాం లజ్కామ్— సరస్వతః సముద్రస్యాజ్కే మధ్యః। పరితః సర్వదిక్షు అజ్కతాం చిహ్నితాం పరివేష్టనం వా ఆపన్నః ప్రాప్తః సరస్వదజ్కో యస్యాః సా తామ్। పర్యజ్కతాం మఞ్చతామ్। సముద్రాజ్కే సుఖేన తిష్ఠతీత్యర్థః। పర్యజ్కతాం యోగపట్టత్వం ప్రాప్తః సముద్రోఽజ్కశ్చిహ్నం యస్యా ఇతి వా। పర్యజ్కతాం బృసీత్వం వా। సముద్రమధ్యే తిష్ఠతీత్యర్థ ఇతి వా। సర్వథా లజ్కాయా దుష్ప్రాపత్వం సూచితమ్। యా ఏవంవిధా దుష్ప్రాపా తామపి హస్తగతామవేహి, కిం పునరన్యామ్। కుత్రాపి కోః పృథివ్యాః త్రాణం త్రాః తామాప్నోతీతి కుత్రాప్। 'క్విప్ చ' (౩।౨।౭౬) ఇతి క్విప్, తస్మిన్ రాజలక్షణే వస్తుని వా। పర్యజ్క ఇతి వికల్పత్వాల్లత్వాభావః। అపేః పదార్థే సంభావనాయాం సముచ్చయే వా కర్మప్రవచనీయత్వాల్లజ్కామితి ద్వితీయా। అభిలాషస్య (షిశబ్దస్య) గమ్యాదిపాఠాద్వా। తదితి సా చ లజ్కా చ తచ్చ వస్తు తత్ 'నపుంసకమనపుంసకేన–' (౧।౨।౬౯) ఇత్యేకశేషః పాక్షికమేకత్వం చ॥౬౬॥

ఇతీరితా పత్త్రరథేన తేన హ్రీణా చ హృష్టా చ వభాణ భైమీ।

చేతో నలజ్కామయతే మదీయం నాన్యత్ర కుత్రాపి చ సాభిలాషమ్॥౬౭॥

ఇతీతి॥ తేన పత్త్రరథేన పక్షిణా ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణేరితోక్తా హీణా నిజాభిలాషకథనప్రస్తావేన లజ్జితా స్వాభిలాషస్య ప్రాపకోఽహమితి తేనోక్తత్వాద్ధృష్టా ఆహ్లాదయుక్తా। విస్మితేతి యావత్। భైమీ ఇతి బభాణావోచత్। ఇతి కిమ్—మదీయం చేతో లజ్కాం న అయతే ప్రాప్నోతి। అభిలష్యతీత్యర్థః। అన్యత్ర చాన్యత్రాపి కుత్రాపి రాజని వా న చ నైవ సాభిలాషమ్। అథ చ—నలం నలనామానం రాజానం కామయతే। తదతిరిక్తేఽన్యవస్తుని నైవ సాభిలాషమితి శ్లిష్టమవోచత్। 'తర (పత) త్పత్త్రరథాణ్డజాః' ఇత్యమరః। హీణా ' నుదవిద—' (౮।౨।౫౬) ఇతి నిష్ఠానత్వమ్। అప్రాప్యవస్తుప్రాపకోఽహమితి హంసోక్తిం శ్రుత్వా హృష్టా సరోమాఞ్చా। తతశ్చ హృషేర్లోమహర్షవిషయత్వాద్ 'హృషేర్లోమసు' (౭।౨।౨౯) ఇత్యేవేడ్వికల్పః। ఏవం సర్వత్ర జ్ఞేయమ్। 'క్ఙితి చ' (౧।౧।౫) ఇత్యనేనేగ్లక్షణయోరేవ వృద్ధిగుణయోః ప్రతిషేధాత్కామయత ఇత్యత్ర త్వనిగ్లక్షణత్వాదప్రతిహతప్రసరా వృద్ధిరితి జ్ఞేయమ్॥౬౭॥

విచిన్త్య బాలాజనశీలశైలం లజ్జానదీమజ్జదనఙ్గనాగమ్।

ఆచష్ట విస్పష్టమభాషమాణామేనాం స చక్రాఙ్గపతఙ్గశక్రః॥౬౮॥

విచిన్త్యేతి॥ చక్రాఙ్గసంజ్ఞకానాం పతఙ్గానాం పక్షిణాం శక్రో రాజా హంసో విస్పష్టం ప్రకటమభాషమాణామేనాం భైమీం జగాదోక్తవాన్। కిం కృత్వా— బాలాజనస్య శీలం స్వభావ ఏవ దుర్లక్ష్యత్వాదతిగహనత్వాచ్చ శైలః పర్వతస్తం లజ్జారూపాయాం నద్యాం మజ్జన్క్రీడన్ అనఙ్గః కామస్తల్లక్షణో నాగో హస్తీ యత్ర ఏవంవిధం విచిన్త్య విచార్య। కామపీడితోఽపి బాలాజనో లజ్జయా కామమాచ్ఛాయ స్వాభిలాషం న కథయతీతి విచార్యం విస్పష్టవాదనార్థమేతామాహ స్మేత్యర్థః। అథ చ— పర్వతనద్యాం హస్తీ మజ్జతీత్యుక్తిః। 'చక్రాఙ్గా మానసౌకసః' ఇత్యమరః॥౬౮॥

నృపేణ పాణిగ్రహణస్పృహేతి నలం మనః కామయతే మమేతి।

ఆశ్లేషి న శ్లేషకవేర్భవత్యాః శ్లోకద్వయార్థః సుధియా మయా కిమ్॥౬౯॥

నృపేణేతి॥ హే భైమి! శ్లేషకవేః పూర్వం రాజకర్తృకే పాణిగ్రహణే మమ వాఞ్ఛేతి, అనన్తరం మమ మనో నలమభిలష్యతీతి చ శ్లిష్టకవిత్వకారిణ్యా భవత్యాస్తవ క్రమేణ 'కా నామ బాలా' (నైం ౩।౫౯), 'చేతో నలఙ్కామయతే' (నైం ౩।౬౭) ఇత్యాదేః శ్లోకద్వయస్యార్థోఽభిప్రాయః సుధియా విదుషాపి కేనచిన్నాశ్లేషి నాజ్ఞాయి, మన్దప్రజ్ఞేన మయా నాజ్ఞాయీతి కిం వాచ్యమ్। అథ చ విదుషా శ్లేషాదివివరణే పటునా మయా నాజ్ఞాయి కిమ్, అపి తు జ్ఞాత ఏవ। కిమర్థం గోపాయసీతి భావః। 'స్వధియా' ఇతి పాఠే స్వీయబుద్ధ్యైవ, న త్వన్యబుద్ధ్యా॥౬౯॥

యది మమాభిప్రాయో జ్ఞాత ఏవ తర్హి లజ్జాం త్యాజయిత్వా పునః పునః కిమితి వాదయసీత్యాశఙ్క్యాహ—

త్వచ్చేతసః స్థైర్యవిపర్యయం తు సమ్భావ్య భావ్యస్మి తమజ్ఞ ఏవ।

లక్ష్యే హి బాలాహృది లోలశీలే దరాపరాద్ధేషురపి స్మరః స్యాత్॥౭౦॥

త్వచ్చేతస ఇతి॥ 'తుః' పునరర్థే। అహం బాలభావాత్త్వచ్చేతసః తవ మనసః స్థైర్యవిపర్యయం చాఞ్చల్యం సమ్భావ్య సంచిన్త్య పునస్తమజ్ఞ ఏవ తవాభిప్రాయమజానాన ఏవ భావ్యస్మి। 'తదశః' ఇతి పాఠే శ్లోకద్వయస్యార్థస్యాజ్ఞ ఇతి వా। ఏవకార ఇవార్థో వా। జ్ఞాతోఽప్యర్థః కిమజ్ఞాత ఇత్యుచ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ— హి యస్మాద్బాలత్వాదేవ లోలశీలే

చఞ్చలస్వభావే బాలాహృది బాలాహృదయలక్షణే లక్ష్యే విషయే స్మరోఽపి దరం ఈషదపరాద్ధేషుశ్చ్యుతసాయకః స్యాద్భవేదితి సంభావ్యతే। కామస్యాపి మనోభవత్వాత్తేనాపి యజ్జ్ఞాతుం న శక్యతే తత్రాన్యస్య కా కథా। బాలానాం చిత్తచాఞ్చల్యాన్నలాభిలాషనిశ్చయాభావాదజ్ఞ ఏవ జాతోఽస్మీతి భావః। అతో నిశ్చయార్థం పునర్వాదయామీత్యర్థః। అథ చ— బాలానామల్పకామత్వాత్కామబాణస్తథా న పీడయతి యథా తరుణీనామితి తస్య చ్యుతసాయకత్వం యుక్తమ్। అన్యోఽపి ధానుష్కశ్చఞ్చలే లక్ష్యే చ్యుతసాయకో భవతి। భావ్యస్మి భవామీతి 'ధాతుసంబన్ధే ప్రత్యయాః' (౩।౪।౧) ఇతి ప్రత్యయః। 'అపిః' సంభావనాయామ్॥౭౦॥

అథ నిశ్చయాభావే మాదృశేన రాజా బోధయితుం శక్యో నేత్యాహ—

మహీమహేన్ద్రః ఖలు నైషధేన్దుస్తద్బోధనీయః కథమిత్థమేవ।
ప్రయోజనం సాంశయికం ప్రతీదృక్పృథగ్జనేనేవ స మద్విధేన॥౭౧॥

మహీతి॥ స నైషధేన్దుర్నిషధదేశోద్భవజనానామిన్దురాహ్లాదకః ఖలు, యస్మాన్మహ్యాం మహేన్ద్ర ఇవ తత్తస్మాన్మద్విధేన విశ్వాస్యేన పృథగ్జనేనేవ నీచజనేనేవ స నల ఇత్థమేవ బాలాహృదయచఞ్చలత్వసమర్థనప్రకారేణ సాంశయికం సందేహచఞ్చలమీదృక్ నలాభిలాషలక్షణం ప్రయోజనం కార్యం, ఇత్థమేవావిచార్యైవ వా కథం బోధనీయః కేన ప్రకారేణ జ్ఞాపనీయః। యథావిశ్వాస్యేన మూర్ఖేణ భయం త్యక్త్వా రాజ్ఞోఽగ్రేఽవిచార్య యత్కించిదుచ్యతే తథా మయా నిశ్చితం వక్తుం న శక్యత ఇత్యర్థః। ఇత్థమేవ బాలయా త్వయాహం యథా బోధితస్తథా మయా స కథం బోధ్య ఇతి వా। 'పృథగ్జనః స్మృతో నీచే మూర్ఖే చ' ఇతి విశ్వః। మహ్యాం మహేన్ద్ర ఇవ 'సప్తమీ' (౨।౧।౪౦) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః। షష్ఠీసమాసో వా। 'గతి బుద్ధి—' (౧।౪।౫౨) ఇతి కర్మత్వే బోధనీయ ఇతి కర్మణి కృత్యః॥౭౧॥

పూర్వోక్తమేవ ద్రఢయతి—

పితుర్నియోగేన నిజేచ్ఛయా వా యువానమన్యం యది వా వృణీషే।
త్వదర్థమర్థిత్వకృతి ప్రతీతిః కీదృఙ్మయి స్యాన్నిషధేశ్వరస్య॥౭౨॥

పితురితి॥ పితుర్నియోగేన ఆజ్ఞయా నిజేచ్ఛయా వా స్వేచ్ఛయా త్వం యద్యన్యం నలవ్యతిరిక్తం యువానం తరుణం వృణీషే తర్హి త్వదర్థం తుభ్యం త్వయా భైమీ పరిణేతవ్యా ఇతి అర్థిత్వకృతి యాఞ్చాకారిణి మయి నిషధేశ్వరస్య నలస్య కీదృక్కీదృశీ ప్రతీతిర్విశ్వాసః స్యాత్। ప్రతారకోఽయమితి తస్య బుద్ధిః స్యాత్। నిశ్చయం వినా తస్యాగ్రే వక్తుం న యుక్తమిత్యర్థః। యద్యర్థే 'యది వా' ఇతి। కీదృగ్వా ఇతి వా 'వా' శబ్దో యోజనీయః। అర్థిత్వకృతి। కృఞః క్విపి తుక్॥౭౨॥

అథ సందిగ్ధే కార్యే త్వయాపి నాహం నియోజ్య ఇత్యాహ—

త్వయాపి కిం శఙ్కితవిక్రియేఽస్మిన్నధిక్రియే వా విషయే నిధాతుమ్।

ఇతః పృథక్ప్రార్థయసే తు యద్యత్కుర్వే తదుర్వీపతిపుత్రి! సర్వమ్॥౭౩॥

త్వయేతి॥ త్వయాపి శఙ్కితవిక్రియే సంభావితవరాన్తరవరణలక్షణవికారేఽస్మిన్వివాహలక్షణే విషయే నిధాతుం యోజయితుం కిం వా కిమిత్యహమధిక్రియే అధికారీక్రియే? అస్మిన్నధికారే నాహం నియోజ్య ఇత్యర్థః। హే ఉర్వీపతిపుత్రి! ఇతో వివాహలక్షణకార్యాత్పృథగన్యద్యద్యత్ప్రార్థయసే యాచసే, అహం తత్సర్వమపి కుర్వే సాధయేయమ్। ప్రార్థయసే ఇతి, కుర్వే ఇతి వర్తమానసామీప్యే లట్॥౭౩॥

శ్రవఃప్రవిష్టా ఇవ తద్గిరస్తా విధూయ వైమత్యధుతేన మూర్ధ్నా।

ఊచే హ్రియోఽపి శ్లథితానురోధా పునర్ధరిత్రీపురుహూతపుత్రీ॥౭౪॥

శ్రవ ఇతి॥ ధరిత్రీపురుహూతపుత్రీ పృథ్వీన్ద్రపుత్రీ పునరూచే। కిం కృత్వా—శ్రవః కర్ణం ప్రవిష్టాః కర్ణాన్తర్గతాస్తాః పూర్వోక్తాస్తద్గిరో హంసవాణీః వైమత్యేనాసంమత్యా ధుతేన కమ్పితేన మూర్ధ్నా విధూయేవ నిరస్యేవ। కింభూతా— హ్రియోఽపి లజ్జాయా అపి శ్లథీకృతః (అనురోధః) అనుబన్ధోఽనుసంధానం యయా। 'శ్రవః ప్రవిష్టా ఇవ' ఇతి కేచిత్। తదా ప్రతికూలత్వాదనఙ్గీకారేణ వస్తుగత్యా శ్రవణప్రవిష్టా న భవన్తీత్యతః ప్రవిష్టా ఇవేత్యుక్తమ్। అన్యేనాపి కర్ణప్రవిష్టస్య కీటాదేర్నిరాకరణార్థం శిరశ్చాలనం క్రియతే। యా లజ్జా సర్వథా త్యక్తుం న శక్యా సాపి త్యక్తేతి 'అపి శబ్దార్థః। వైమత్యమ్। దృఢాదిపాఠాద్భావే ష్యఞ్। కర్మధారయాద్వా స్వార్థే జ్ఞాపకాత్। బ్రూఞో ఞిత్త్వాదూచేస్తఙ్॥౭౪॥

దృష్టాన్తద్వయేన పితృకర్తృకనలాన్యస్వకర్తృకపరిణయం నిరాకరోతి శ్లోకద్వయేన—

మదన్యదానం ప్రతి కల్పనా యా వేదస్త్వదీయే హృది తావదేషా।

నిశోఽపి సోమేతరకాన్తశఙ్కామోంకారమగ్రేసరమస్య కుర్యాః॥౭౫॥

మదన్యదానమితి॥ మమ అన్యస్మై నలవ్యతిరిక్తాయ వరాయ పితృకర్తృకం దానం ప్రతి ఉద్దిశ్య 'పితుర్నియోగేన—'(నైం ౩।౭౨) ఇత్యాదిర్యా కల్పనా శఙ్కా తర్కః ఏషా తావత్కల్పనా త్వదీయే హృది వేదః వేద ఇవ ప్రమాణభూతా ఇతి చేత్తర్హి త్వం నిశోఽపి రాత్రేరపి సోమాచ్చన్ద్రాదితరోఽన్యః కాన్తః ప్రియస్తస్య శఙ్కాం అస్య వేదస్యాగ్రేసరం పురోవర్తినమోంకారం కుర్యా అఙ్గీకురు। వేదస్యాగ్రేసర ఆదౌ ఓంకారో భవతి। రాత్రేశ్చన్ద్రాదన్యః కాన్తో న, తథా నలాతిరిక్తో మమేత్యర్థః। మత్కర్తృకం దానం వా। అగ్రేసరమ్ 'పురోగ్రతోగ్రేషు సర్తేః' (౩।౨।౧౮) ఇతి టః। 'అజాద్యదన్తమ్' (౨।౨।౩౩) ఇతి పూర్వనిపాతమకృత్వా 'అగ్ర' శబ్దస్య పరనిపాతకరణం సప్తమ్యేకవచనేన విగృహ్య ఏదన్తత్వార్థమ్। 'యూథం తదగ్రసర—' (రఘుం ౯।౫౫) ఇత్యాదయః ప్రయోగా అగ్రతః సరతి, అగ్రేణ వేతి సమర్థనీయాః॥౭౫॥

సరోజినీమానసరాగవృత్తేరనర్కసంపర్కమతర్కయిత్వా।

మదన్యపాణిగ్రహశఙ్కితేయమహో మహీయస్తవ సాహసిక్యమ్॥౭౬॥

సరోజినీతి॥ హే హంస! సరోజిన్యాః కమలిన్యా మానసరాగోఽన్తఃకరణానురాగః తస్య వృత్తేః సద్భావస్య స్థితేః అనర్కేణ సూర్యాదన్యేన సహ సంపర్కం సంబన్ధమతర్కయిత్వాఽవిచార్య తవేయం మమాన్యేన నలవ్యతిరిక్తేన పాణిగ్రహః పరిణయస్తచ్ఛఙ్కితా తత్తవ మహీయోఽతీవ మహత్సాహసిక్యం సాహసికత్వమ్। 'అహో' ఆశ్చర్యే। సూర్యాతిరిక్తః కాన్తః కమలిన్యాశ్చేత్తర్హి నలాతిరిక్తో మమేతి భావః। సహసాఽవిచార్యైవ వర్తతే సాహసికః 'ఓజఃసహోమ్భసా వర్తతే' (౪।౪।౨౭) ఇతి ఠక్। తతో బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ష్యఞ్॥౭౬॥

పునరపి ద్వితీయం పక్షం నిరాకరోతి—

సాధు త్వయా తర్కితమేతదేవ స్వేనానలం యత్కిల సంశ్రయిష్యే।

వినామునా స్వాత్మని తు ప్రహర్తుం మృషాగిరం త్వాం నృపతౌ న కర్తుమ్॥౭౭॥

సాధ్వితి॥ హే హంస! ఏతత్త్వయా సాధు సమ్యక్తర్కితమూహితమ్। 'కిల' ఉపహాసే। యత్స్వేనాత్మనైవ స్వేచ్ఛయా అనలం నలాదన్యం సంశ్రయిష్యే। 'కిల' చేదిత్యర్థే, యద్యర్థే వా। నలాదన్యం చేత్ సంశ్రయిష్యే తర్హి తు పునరమునా నలేన వినా నలప్రాప్త్యభావే స్వాత్మని స్వవిషయే స్వప్రహారం కర్తుమనలమగ్నిమేవ సంశ్రయిష్యే। న తు త్వాం నృపతౌ నళే మృషాగిరం మిథ్యావాణీకం కర్తుం నలాదన్యం సంశ్రయిష్యే। త్వం చేన్నాఙ్గీకరోషి తర్హ్యగ్నావాత్మఘాతం కరిష్యామీతి తస్య పురస్తాత్కథయేతి భావః। స్వాత్మనీతి కర్మావివక్షయా సప్తమీ॥౭౭॥

ఏతద్వచనం ప్రతారణమాత్రం, నతు సత్యమిత్యత ఆహ—

మద్విప్రలభ్యం పునరాహ యస్త్వాం తర్కః స కిం తత్ఫలవాచి మూకః।

అశక్యశఙ్కావ్యభిచారహేతుర్వాణీ న వేదా యది సన్తు కే తు॥౭౮॥

మదితి॥ హే హంస ! యస్తర్కస్త్వాం పునర్మద్విప్రలభ్యం మయా ప్రతారణీయమాహ స తర్కః తస్య ప్రతారకస్య ఫలం ప్రయోజనం తద్విషయిణ్యాం వాచి కిం మూకః ప్రతారణస్య ఫలం కిమితి న వదతి, న వదతి చేన్మూకస్త్వేవ తత్। తతశ్చ అశక్యా శఙ్కా యేషామేవంవిధా వ్యభిచారహేతవోఽజ్ఞానాదయో యస్యాః [యస్యా వ్యభిచారకారణం శఙ్కితుం న శక్యతే] ఏవంవిధా అవ్యభిచారిణీ వాక్ యది వేదా న వేదవత్ప్రమాణభూతా న భవేత్, తర్హి కే తు పునర్వేదాః సన్తు। అవ్యభిచరితవాక్త్వమేవ వేదత్వమ్। ఏవంవిధాయా అపి వాచోఽప్రామాణ్యే వేదస్యాప్యప్రామాణ్యం స్యాదిత్యర్థః। తతశ్చ పూర్వశ్లోకోక్తం మద్వచః అన్యథాశఙ్కాం విహాయ సత్యమేవ జ్ఞాతవ్యమ్। విప్రలభ్యమ్ 'పోరదుపధాత్' (౩।౧।౯౮) ఇతి యత్। శక్య ఇతి 'శకిసహోశ్చ' (౩।౧।౯౯) ఇతి యత్॥౭౮॥

పునరపి పూర్వోక్తం 'పితుర్నియోగేన—' (నైం ౩।౭౨) ఇత్యాది పక్షద్వయం యుక్త్యా నిరాకరోతి—

అనైషధాయైవ జుహోతి తాతః కిం మాం కృశానౌ న శరీరశేషామ్।
ఈష్టే తనూజన్మతనోః స నూనం మత్ప్రాణనాథస్తు నలస్తథాపి॥౭౯॥

అనైషధాయేతి॥ తాతః పితా చేచ్ఛరీరశేషాం శరీరమాత్రావశేషాం మామనైషధాయ నలవ్యతిరిక్తాయ జుహోతి దదాతి తర్హి కృశానావేవాగ్నావేవ కిం న జుహోతి వహ్నావేవ కిమితి మాం న క్షిపతి వద ఇతి కిమః ప్రశ్నార్థత్వేన నఞో నిషేధార్థత్వేన చ వ్యాఖ్యేయమ్। అఙ్గీకృత్యాప్యాహ—యద్యప్యన్యస్మై దాస్యతి తథాపి మమ ప్రాణానాం నాథస్తు నల ఏవ। 'తుః' ఏవార్థః। యతో నూనం నిశ్చితం స పితా తనూజన్మ అపత్యం తస్య తనుః శరీరం తస్యైవ ఈష్టే స్వామీ తదధీనస్థ శరీరస్య యత్కించిత్ కరోతు, ప్రాణాస్తు నలాధీనా ఏవ, పితృకర్తృకాన్యదానే నలోద్దేశేనాగ్నౌ జన్మాన్తరేఽపి తత్ప్రాప్త్యర్థం ప్రాణాంస్త్యక్ష్యామి। 'యం యం వాపి స్మరన్భావం' (భం గీం ౮।౬) ఇతి భగవద్వచనాత్। తనూజన్మతనోరితి 'అధీగర్థ–' (౨।౩।౫౨) ఇతి షష్ఠీ॥ ౭౯॥

'ఇతః పృథక్ప్రార్థయసే' (నైం ౩।౭౩) ఇత్యుక్తం దూషయతి—

తదేకదాసీత్వపదాదుదగ్రే మదీప్సితే సాధు విధిత్సుతా తే।
అహేలినా కిం నలినీ విధత్తే సుధాకరేణాపి సుధాకరేణ॥౮౦॥

తదితి॥ తస్య నలస్యైకం కేవలం దాసీత్వం తల్లక్షణం పదం వస్తు తస్మాత్సకాశాదుదగ్రే ఉత్కృష్టే మదీప్సితే మమాభిలాషే యత్తే విధిత్సుతా కర్తుకామత్వం తత్సాధు ఉచితమ్, కాక్వా న సాధ్వితి వా। నలదాసీత్వాదన్యన్న ప్రార్థయ ఇతి భావః। నలస్య దాసీత్వం సమ్యక్, అన్యస్య మహిషీత్వం నేత్యాహ— నలినీ కమలినీ సుధాయా అమృతస్యాకరేణ ఆలయేనాప్యహేలినా హేలిః సూర్యస్తస్మాదన్యేన సూర్యవ్యతిరిక్తేన సుధాకరేణ చన్ద్రేణ కిం విధత్తే కురుతే, అపి తు న కిమపి। సూర్యేఽనురాగబాహుల్యాచ్చన్ద్రే తదభావాదమృతపూర్ణోఽపి తస్యై న రోచతే తథా మమేత్యర్థః। 'సుధాకర' పదం ప్రథమం యౌగికం, ద్వితీయమయౌగికమితి న పునరుక్తిః। 'తదేకదాసీత్వ' పదాత్ వస్తునః సకాశాదధికే మదీప్సితే విధిత్సుతాస్తి, ఇతి యత్తత్సాధ్వప్యనుచితమ్। తాదృశస్య మదీప్సితస్యాభావాదిత్యర్థ ఇతి వా॥౮౦॥

ఏతదేవ ద్రఢయతి—

తదేకలుబ్ధే హృది మేఽస్తి లబ్ధుం చిన్తా న చిన్తామణిమప్యనర్ఘ్యమ్।
చిత్తే మమైకః సకలత్రిలోకీసారో నిధిః పద్మముఖః స ఏవ॥౮౧॥

తదితి॥ తస్మిన్నేవైకం కేవలం లుబ్ధమభిలాషుకమేవంభూతే మే హృది అనర్ఘ్యమమూల్యం చిన్తామణిమపి తదాఖ్యరత్నవిశేషమపి లబ్ధుం ప్రాప్తుం చిన్తా మనోరథో నాస్తి। కిం పునః ఫలాన్తరమిత్యపేరర్థః। యతః—మమ చిత్తే సకలత్రిలోక్యాం సారః శ్రేష్ఠభూతశ్చ-తుఃషష్టికలాసహితః త్రైలోక్యశ్రేష్ఠశ్చ ఇతి వా। పద్మవద్రమణీయాననః స ఏవ నల ఏవైకో నిధిః స ఏవైకోఽన్తఃకరణే మయా ధ్రియతే, న చిన్తామణిః। అథ చ పద్మో నిధిర్ముఖమాదిర్యస్యైవంభూతో నిధిః స ఏవ నవనిధిరూపః। కిం చిన్తామణినేతి భావః। నిధీయత ఇతి నిధిః। కర్మణి 'ఉపసర్గే ఘోః కిః' (3।3।౯౨)॥౮౧॥

మమాభిలాషః కర్తవ్యశ్చేన్మదుక్తమవశ్యమేవ కర్తవ్యమితి ఖానురాగపూర్వకం శ్లోకదశకేన హంసం ప్రవర్తయతి—

శ్రుతః స దృష్టశ్చ హరిత్సు మోహాద్ధ్యాతః స నీరన్ధితబుద్ధిధారమ్।
మమాద్య తత్ప్రాప్తిరసువ్యయో వా హస్తే తవాస్తే ద్వయమేకశేషః॥౮౨॥

శ్రుత ఇతి॥ సోఽనిర్వచనీయస్వరూపో నలో మయా దూతద్విజాదిముఖాచ్ఛ్రుతః। తథా,—హరిత్సు సర్వాసు దిక్షు మోహాదున్మాదవశాద్దృష్టశ్చ। సర్వం జగత్తన్మయమేవ దృష్టమితి యావత్। తథా,—నీరన్ధితా విజాతీయజ్ఞానేనావ్యవహితా నిరన్తరా బుద్ధిధారా బుద్ధిప్రవాహో యస్యాం క్రియాయాం తథా, ధ్యాతో ధ్యానేన గోచరీకృతశ్చ। ఏవం చక్షురాగాదయో నవావస్థా యథాయథం మయానుభూతాః, ఇదానీం మమ తత్ప్రాప్తిర్నలప్రాప్తిః, అసువ్యయో దశమావస్థారూపః ప్రాణనాశో వా। 'వా' శబ్దశ్చార్థే వా। ఏతద్ద్వయం తవ హస్తే ఆస్తే। త్వదధీనమేవ విద్యత ఇత్యర్థః। పరంతు ఏకస్య శేషః। ఏకశ్చాసౌ శేషశ్చేతి వా। ఏకశేషరూపేణ ద్వయం తిష్ఠతీత్యర్థః। యదా నలప్రాప్తిస్తదా నాసువ్యయః, యదా నాసువ్యయస్తదా తత్ప్రాప్తిర్న। త్వత్సకాశాన్నలం వా మృత్యుం వా ప్రాప్స్యామీతి భావః। ఏకతరస్య నిశ్చయాభావాద్ద్వయమిత్యుక్తమ్। ఏకశేషః సరూపాణాం భవతి, న తు విరూపాణామ్। అత్ర తు

విరూపయోరప్యేకశేష ఇతేరి చిత్రమ్। అథ చ—“శ్రోతవ్యః శ్రుతివాక్యేభ్యో మన్తవ్యశ్చోపపత్తిభిః। మత్వా చ సతతం ధ్యేయ ఏతే దర్శనహేతవః॥' ఇతి వచనాచ్ఛ్రవణాదినా పూర్వం విషయీకృతస్య 'తత్త్వమసి' (ఛాం౬।౮।౭) ఇతి శ్రుతౌ తచ్ఛబ్దవాచ్యస్య బ్రహ్మణః ప్రాప్తిః కస్యచిదేవ సుకృతినో భవతి, తథా మమ నలప్రాప్తిస్త్వత్ప్రసాదాదేవేత్యర్థః। బ్రహ్మాప్యద్వయమ్। అథ చ—ఏవంవిధో య ఏకస్యైవ శుద్ధస్యైవ బ్రహ్మణః శేషోఽవస్థానం తల్లక్షణమద్వయం చేత్యుక్తిః। అత్ర 'వా' శబ్దశ్చార్థః। 'ద్వయమేవ' ఇతి పాఠో వా। ధ్యాతః 'న ధ్యాఖ్యా—' (౮।౨।౫౭) ఇతి 'నత్వనిషేధః। నీరన్ధ్రా కృతా నీరన్ధ్రితా ఇతి ణ్యన్తాన్నిష్ఠా॥౮౨॥

మమ కార్యసాధనే తవ మహాఀల్లాభ ఇత్యాహ—

సంచీయతామాశ్రుతపాలనోత్థం మత్ప్రాణవిశ్రాణనజం చ పుణ్యమ్।

నివార్యతామార్య! వృథా విశఙ్కా భద్రేఽపి ముద్రేయమయే! భృశం కా॥౮౩॥

సంచీయతామితి॥ ‘తదప్యవేహి స్వశయే శయాలు’ (నైం ౩।౬౬) ఇతి ఆశ్రుతస్య ప్రతిజ్ఞాతస్య పాలనం తస్మాదుత్థం జనితం పుణ్యమ్। తథా,—మమ ప్రాణానాం మహ్యమేవ విశ్రాణనం దానం తజ్జనితం చ పుణ్యం త్వయా సంచీయతాం పరిపుష్టీక్రియతామ్। ప్రతిశ్రుతకరణేన మహాన్ధర్మః, తేన చ మత్ప్రాణరక్షణాద్ధర్మో భవిష్యతీత్యర్థః। ప్రతిశ్రుతాదానే చాధర్మః, మత్ప్రాణహానిశ్చేతి స్త్రీహత్యాలక్షణశ్చాధర్మః। ఏతద్ద్వయం యథా న భవతి తథా కర్తవ్యమితి భావః। నిశ్చయాభావే కథం కార్యమిత్యత ఆహ— ఆర్య శ్రేష్ఠ! వృథా నిష్కారణికా ‘పితుర్నియోగేన—' (నైం ౩।౭౨) ఇత్యాదివిశఙ్కా విరుద్ధా సంభావనా నివార్యతాం దూరతస్త్యజ్యతామ్। అయే హంస! భద్రేఽప్యసందిగ్ధేఽపి పదార్థే విషయే భృశమతిశయేన కేయం ముద్రా మూకీభావః? కిమితి నాఙ్గీక్రియత ఇత్యర్థః। భద్రే శుభరూపే శ్రేష్ఠే సాధౌ త్వయి ఇయం కా ముద్రా స్థితిరితి వా॥౮౩॥

అలం విలఙ్ఘ్య ప్రియవిజ్ఞ! యాఞ్చాం కృత్వాపి వామ్యం వివిధం విధేయే।

యశఃపథాదాశ్రవతాపదోత్థాత్ఖలు స్ఖలిత్వాస్తఖలోక్తిఖేలాత్॥౮౪॥

అలమితి॥ హే ప్రియవిజ్ఞ ప్రియశ్చాసౌ విజ్ఞశ్చ, విషు పక్షిషు మధ్యే జ్ఞ పక్షిశ్రేష్ఠ ఇతి వా హంస! యాఞ్చాం మత్కృతాం ప్రార్థనాం విలఙ్ఘ్యాతిక్రమ్య అలం నాతిక్రమణీయా। ప్రియస్య

సతో విజ్ఞస్య నలస్య యాఞ్చాం విలఙ్ఘ్యాలమితి వా। తథా,—విధేయే కరణీయవస్తువిషయే వివిధం వామ్యం వక్రత్వమపి కృత్వా అలమ్। న కరణీయమిత్యర్థః। 'అపిః' తుల్యకాలత్వద్యోతనార్థః। ఉభయమపి న కార్యమిత్యర్థః। తథా,—ఆశ్రవతాపదం దాతృత్వలక్షణం పదముత్తమస్థానం తస్మాదుత్థ ఉత్పన్నః తస్మాద్యశః పథాత్కీర్తిమార్గాత్ స్ఖలిత్వా పతిత్వాపి ఖలు పూర్యతాం పతనమపి న కార్యమ్। 'అపి' శబ్దోఽత్రాపి యోజ్యః। కింభూతాత్—అస్తః క్షిప్తః ఖలోక్తీనాం ఖలదుర్వచనానాం ఖేలో విలాసో యస్మిన్। హంసతుల్య ఉపకారీ అన్యో నాస్తీతి దుర్జనా అపి యథా తవ కీర్తిం వర్ణయన్తి తథా కుర్విత్యర్థః। ఆశ్రవతా వచనకారితా, ప్రతిశ్రుతకారిత్వమితి వా। పన్థా హి పదోత్థో భవతి। విజ్ఞ ఇతి 'ఇగుపధ—' (౩।౧।౧౩౫) ఇతి కః। విలఙ్ఘ్య కృత్వా, స్ఖలిత్వా ఇతి 'అలంఖల్వోః ప్రతిషేధయోః—(౩।౪।౧౮) ఇతి క్త్వాప్రత్యయః। ఆశృణోతీత్యాశ్రవః, పచాదిషు 'యజయాచ—'(౩।౩।౯౦) ఇతి నఙ యాఞ్చా॥ ౮౪॥

సోపహాసం బ్రూతే—

స్వజీవమప్యార్తముదే దదద్భ్యస్తవ త్రపా నేదృశబద్ధముష్టేః।

మహ్యం మదీయాన్యదసూనదిత్సోర్ధర్మః కరాదభ్రశ్యతి కీర్తిధౌతః॥౮౫॥

స్వేతి॥ హే హంస! మదీయానసూన్నలలక్షణాన్ప్రాణాన్ మహ్యమేవాదిత్సోర్దాతుమనిచ్ఛోః ఈదృశోఽభినవశ్చాసౌ బద్ధముష్టిశ్చ కృపణశిరోమణిస్తస్య తవ ఆర్తానాం దీనానాం ముదే హర్షాయ స్వజీవమపి స్వప్రాణమపి దదద్భ్యో జీమూతవాహనాదిభ్యః సకాశాద్యద్యస్మాత్త్రపా లజ్జా న భవతి తస్మాత్తవ కరాత్కీర్తిధౌతో యశోధవలో ధర్మో భ్రశ్యతి అధునైవ వినశ్యతి। యశో నశ్యతి ధర్మోఽపీత్యర్థః। అన్యదీయం గృహీత్వా తస్మై యో న దదాతి తస్య స్వజీవదాతృభ్యః సకాశాల్లజా కథం స్యాత్, యది స్యాత్తర్హి దద్యాదేవ। తస్మాదుభయమపి తవ నష్టమ్। తే తు జీవమపి దదుః, త్వం తు తదీయమేవ ధనం న దదాసి, కిం పునః స్వీయజీవమితి। తస్మాద్యేన ధర్మో యశశ్చ భవతి తదేవ కుర్వితి భావః। బద్ధముష్టేః కరాత్పతతీతి విరోధాభాసః। నేతి కాకుర్వా। 'కర్ణస్త్వచం శిబిర్మాంసం జీవం జీమూతవాహనః। దదౌ దధీచిరస్థీని కిమదేయం మహాత్మనామ్॥' ఇతి వచనం జీవదానే ప్రమాణమ్। 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి నిషేధాదసూనితి ద్వితీయా। ధౌతః ధావేర్నిష్ఠాయామూఠి వృద్ధిః॥౮౫॥

త్వయా మత్కార్యే కృతే ప్రత్యుపకర్తుమశక్యత్వేనాహమధమర్ణో యథా స్యాం తథా కుర్విత్యాహ—

దత్త్వాత్మజీవం త్వయి జీవదేఽపి శుధ్యామి జీవాధికదే తు కేన।

విధేహి తన్మాం త్వదృణాన్యశోద్ధుమముద్రదారిద్ర్యసముద్రమగ్నామ్॥౮౬॥

దత్త్వేతి॥ హే హంస ! జీవదే ప్రాణదే త్వయి ఆత్మనో జీవం దత్త్వాపి శుధ్యామ్యనృణీభవామి, జీవాధికం నలం దదాతి తస్మింస్త్వయి కేన తు పునః ప్రకారేణ శుధ్యామి। కేవలజీవదత్వే తు జీవదానేనానృణీభవనం యుక్తమ్, జీవాధికదత్వే తు జీవే దత్తేఽప్యనృణీభవితుం న శక్యతే। జీవాధికమన్యత్కిమపి న విద్యత ఇతి భావః। యతః— తస్మాత్త్వదృణాన్యశోద్ధుమనపాకర్తుం మామముద్రో నిర్మర్యాదో దారిద్ర్యసముద్రః తత్ర మగ్నామతిదరిద్రాం విధేహి। తవాధమర్ణా యథా స్యాం తథా కుర్వితి భావః। జీవాధికదో భవేతి భావః। 'ఋణ' శబ్దస్త్వత్రోపకారపరః। అశోధనం ప్రత్యుపకారాకరణమ్। అత్ర భైమీజీవ ఏవ 'జీవ' శబ్దేన గృహ్యతే। ప్రాణేభ్యోఽప్యధికం నలం దదాతీతి జీవాధికదః ఏవంవిధేఽత ఏవ జీవదే నలదాన ఏవ మమ ప్రాణనం యతః। ఏవంవిధే త్వయ్యాత్మనః ప్రాణాన్దత్త్వాపి ఆత్మజీవవ్యయసాధ్యముపకారం కృత్వాపి కేన పునః ప్రకారేణానృణీభవామి, అపి తు ప్రాణవ్యయసాధ్య ఉపకారే కృతేఽపి మమానృణత్వం యతో న భవేదితి వా యోజనా॥౮౬॥

అస్మిన్కార్యే కృతే ఫలసద్భావేన త్వయైతత్కరణీయమిత్యాహ—

క్రీణీష్వ మజ్జీవితమేవ పణ్యమన్యన్న చేదస్తి తదస్తు పుణ్యమ్।

జీవేశదాతర్యది తే న దాతుం యశోఽపి తావత్ప్రభవామి గాతుమ్॥౮౭॥

క్రీణీష్వేతి॥ హే హంస ! మజ్జీవితం జీవమేవ పణ్యం విక్రేయం వస్తు క్రీణీష్వ। ప్రియదానమూల్యేనేతి శేషః। మహ్యమేవ తత్క్రయేణ ప్రయచ్ఛ। నను తుభ్యం క్రయేణ జీవదానే మమ కో లాభ ఇత్యాశఙ్క్యాహ— అన్యద్ధనాదికం చేద్యద్యపి నాస్తి తత్తథాపి పుణ్యమస్తు భవతు। జీవితదానే చ జీవాధికదానే చ జీవాధికదానేన వినాఽన్యత్ మూల్యం యద్యపి న విద్యతే।

తథాపి తస్య స్థానే శ్రేయ ఏవ భవత్విత్యర్థః। నను పుణ్యం పారలౌకిక, అహమైహికమపి కిమపి వాఞ్ఛామీత్యాశఙ్క్యాహ— హే జీవేశదాతః ప్రాణనాథదాతః! జీవాధికతుల్యమూల్యాభావేన యద్యపి తే తుభ్యం దాతుం న ప్రభవామి సమర్థాస్మి తథాపి తవ యశస్తావత్సాకల్యేన ప్రథమతో వా గాతుం సమర్థాస్మి। ప్రభవామ్యేవేతి 'తావత్' శబ్దోఽవధారణార్థే వా। ఐహికం పారలౌకికం చ ఫలం తవ విద్యతే, తద్రూపేణ మూల్యేన మహ్యం జీవదానం కుర్వితి భావః। యద్వా,- 'తావత్' తర్హ్యర్థే। యది తే దాతుం న ప్రభవామి తర్హి యశోఽపి యశః పునర్గాతుం న ప్రభవామి, అపి తు ప్రభవామ్యేవ। పణ్యమ్ 'పణపాద—' (౫।౧।౩౪) ఇత్యాది నార్హార్థే యత్॥౮౭॥

పూర్వోక్తఫలద్వయాభావేఽపి సాధవ ఉపకుర్వన్తీత్యాహ—

వరాటికోపక్రియయాపి లభ్యాన్నేభ్యాః కృతజ్ఞానథవాద్రియన్తే।

ప్రాణైః పణైః స్వం నిపుణం భణన్తః క్రీణన్తి తానేవ తు హన్త సన్తః॥౮౮॥

వరాటికేతి॥ 'అథవా' ఇతి పూర్వోక్తాపరితోషే। ఇభ్యా ధనికాః। ధనలుబ్ధా ఇవేత్యర్థః। వరాటికోపక్రియయా కపర్దకదానమాత్రోపకారేణాపి లభ్యాన్సులభాన్ కృతజ్ఞాన్సాధూన్ నాద్రియన్తే న సంమానయన్తి। ఆదరం న కుర్వన్తీత్యర్థః। 'తుః' పునరర్థే। 'హన్త' ఆశ్చర్యే। సన్తస్తు సాధవః పునః ప్రాణైరేవ పణైర్మూల్యైస్తానేవ కృతజ్ఞాన్క్రీణన్తి క్రయేణ గృహ్ణన్తి। కృతజ్ఞోపకారార్థం ప్రాణానపి త్యక్త్వా తానర్జయన్తీత్యర్థః। కింభూతాః సన్తః—స్వమాత్మానం నిపుణం కుశలం భణన్తో బ్రువన్తో మానయన్తః। ప్రాణాధికం మూల్యమర్హన్త ఏతేఽస్మాభిరల్పేన మూల్యేన లబ్ధా ఇతి వయం కుశలా ఇతి సంతుష్యన్తి। అతః ఫలాభావేఽపి సాధునా త్వయా కృతజ్ఞాహం క్రేతవ్యా। మహ్యం జీవదానం కుర్వితి భావః। 'దానే తపసి శౌర్యే వా యస్య న ప్రథితం యశః। విద్యాయామర్థలాభే వా మాతురుచ్చార ఏవ సః॥' (హిం౦ప్రం ౧౬) ఇతి। 'ఇభ్య ఆఢ్యో ధనీ' ఇత్యమరః। ఇభమర్హతి, దణ్డాదిత్వాద్యః॥౮౮॥

బలాత్కారేణాపి త్వత్తో నలో యాచనీయ ఇత్యుక్తివిశేషేణాహ—

స భూభృదష్టావపి లోకపాలాస్తైర్మే తదేకాగ్రధియః ప్రసేదే।

న హీతరస్మాద్ఘటతే యదేత్య స్వయం తదాప్తిప్రతిభూర్మమాభూః॥౮౯॥

స ఇతి॥ యతః స భూభృత్ రాజా నలోఽష్టావపి లోకపాలాః। లోకపాలాంశత్వాత్త ఏవాసావిత్యర్థః। అతః తస్మిన్నల ఏవ ఏకాగ్రా నిశ్చితా ధీర్యస్యాస్తస్యా మే మమ త్రైర్లోకపాలైః ప్రసేదే ప్రసన్నీభూతమ్। నలస్య తదంశత్వాత్తే మమ భక్తాయాః ప్రసన్నా జాతాః। ప్రసన్నత్వేఽన్యథానుపపత్తిం ప్రమాణయతి— హి యస్మాత్త్వమేత్యాగత్య స్వయమప్రేరిత ఏవం మమ యత్తదాప్తిప్రతిభూః నలప్రాప్తిలగ్నకోఽభూః జాతోఽసి 'తదప్యవేహి స్వశయే శయాలు' (నైం 3।౬౬) ఇత్యాదినా, తత్ లోకపాలప్రసాదవ్యతిరేకేణ న ఘటతే। లోకపాలైర్మమ విశ్వాసార్థం త్వం లగ్నకః కృతః, అతస్త్వామేవ నలం యాచే। లోకే ప్రతిభూరేవ పీడ్యతే, ధనికాధమర్ణయోరన్తరే స్థితత్వాత్। ప్రతిభూరిత్యత్ర 'భువః సంజ్ఞాన్తరయోః' (3।౨।౧౭౯) ఇతి క్విప్॥౮౯॥

నలదాతృత్వం వినా తవానౌచిత్యమేవ స్యాదిత్యాహ—

అకాణ్డమేవాత్మభువార్జితస్య భూత్వాపి మూలం మయి వీరణస్య।

భవాన్న మే కిం నలదత్వమేత్య కర్తా హృదశ్చన్దనలేపకృత్యమ్॥౯౦॥

అకాణ్డమితి॥ అకాణ్డమేవాప్రస్తావ ఏవ కౌమార ఏవ ఆత్మభువా కామేనార్జితస్య మయి జనితస్య రణస్య శబ్దస్య రహస్యకథనస్య మూలం కారణం భూత్వాపి విః పక్షీ భవాన్నలదత్వం నలస్య దాతృత్వమేత్య ప్రాప్య మే హృదః చన్దనలేపస్య కృత్యమఙ్గరాగకార్యం కిం న కర్తా, మమ హృదయం నలదానేన శీతలం విరహసంతాపరహితం కిమితి న కురుషే, ఏవం తావత్కర్తుం యుక్తమ్, అన్యథా త్వయా రహస్యకథనం కిమితి కారితమ్, తతో నలదో భవేతి భావః। కామపీడా కౌమారే న యుజ్యతే, కింతు తారుణ్యే। మయా బాలత్వే కామపీడా కథితా నలముద్దిశ్య, తత్ర కారణం త్వమేవ జాతోఽసీత్యర్థః। అకాణ్డం శరరహితం యథా భవతి తథా కామజనితస్య సంగ్రామస్య నిదానం భూత్వా నలప్రస్తావాదితి వా। అథ చ—అకాణ్డం పర్వరహితం బ్రహ్మణా మయి నిమిత్తే సృష్టస్య వీరణతృణస్య మూలం భూత్వా నలదత్వముశీరరూపతాం ప్రాప్య సంతప్తస్య హృదయస్య చన్దనలేపేన యత్కృత్యం శీతలత్వరూపం కార్యం కిం న కర్తాసి కాకుః, ఆక్షేపో వా। తవాపి నలదత్వాద్ధృదశ్చన్దనలేపకృత్యం యుక్తమేవ। నలప్రాప్తావేవాహం హృదశ్చన్దనలేపం కరిష్యామి నాన్యథేతి భావః। 'స్యాద్వీరణం వీరతృణం మూలేఽస్యోశీరమస్త్రియామ్। అభయం నలదం సేవ్యమ్' ఇత్యమరః। కృత్యమ్, 'విభాషా కృవృషోః' (3।౧।౧౨౦) ఇతి (కృఞః) క్యపి తుక్॥౯౦॥

శీఘ్రమేవైతత్కర్తవ్యమిత్యాహ—

అలం విలమ్బ్య త్వరితుం హి వేలా కార్యే కిల స్థైర్యసహే విచారః।
గురూపదేశం ప్రతిభేవ తీక్ష్ణా ప్రతీక్షతే జాతు న కాలమర్తిః॥౯౧॥

అలమితి॥ హి యస్మాదియం త్వరితుం త్వరాం కర్తుం వేలా ఏతత్కార్యం కర్తుం శీఘ్రం గన్తుమయం సమయః, అతో విలమ్బ్యాలం విలమ్బో న కార్యః। క్షణం విచార్య కరిష్యామీత్యత ఆహ— కిల యస్మాత్త్స్థైర్యసహే విలమ్బసహే కార్యే విషయే విచారః। క్రియత ఇతి శేషః। ఇదం తు విలమ్బసహం న భవతీతి విచారో న యుజ్యత ఇత్యర్థః। తత్ర హేతుమాహ—అర్తిః తీక్ష్ణా పీడా ప్రకృతే విరహపీడా జాతు కదాచిదపి కాలం న ప్రతీక్షతే। తత్ర దృష్టాన్తః కా కమివ। తీక్ష్ణా కుశాగ్రతుల్యా శిష్యస్య ప్రతిభా ప్రజ్ఞా గురూపదేశమివ గురూపదేశాత్పూర్వమేవ శాస్త్రార్థం గృహ్ణాతి। లోకేఽపి యావద్వివాహాదిసమయః సమాయాతి తావత్పూర్వమేవ త్వరా భవతి। శీఘ్రమేతత్కార్యం సాధయేతి భావః। త్వరితుమ్ 'కాలసమయవేలాసు—' (౩।౩।౧౬౭) ఇతి తుమున్ ॥౯౧॥

శ్లోకచతుష్టయేన విజ్ఞాపనావసరముపదిశతి—

అభ్యర్థనీయః స గతేన రాజా త్వయా న శుద్ధాన్తగతో మదర్థమ్।
ప్రియాస్యదాక్షిణ్యబలాత్కృతో హి తదోదయేదన్యవధూనిషేధః॥౯౨॥

అభ్యర్థనీయ ఇత్యాదినా॥ ఇతో గతేన త్వయా శుద్ధాన్తగతోఽవరోధమధ్యస్థితః స రాజా భైమీ త్వయానుగ్రాహ్యేతి మదర్థం నాభ్యర్థనీయః। మద్విషయం కిమపి న వక్తవ్యమిత్యర్థః। గతేన త్వయాభ్యర్థనీయః పరంతు శుద్ధాన్తగతో నేతి వా। ఏవమగ్రిమశ్లోకత్రయేఽపి విశేషణస్య నఞా సంబన్ధః కార్యః కిమితి నేత్యాశఙ్క్యాహ— హి యస్మాత్తదా తస్మిన్సమయే ప్రియాణామాస్యానాం తేషు వా దాక్షిణ్యస్యానురోధస్య బలాదాధిక్యాత్కృతోఽన్యవధూనిషేధోఽన్యస్త్రీనిషేధ ఉదయేత్ప్రాదుర్భవేత్। యద్యప్యన్యస్త్రీవాసనాస్య స్యాత్తథాపి తత్సమక్షం ప్రార్థితే తన్ముఖావలోకనేన జనితయా లజ్జయా, ప్రీత్యా వా ఏతాభ్యః సకాశాదన్యా కాపి సున్దరీ నాస్తీతి

నిషేధ ఉదయేదితి హేతోర్న ప్రార్థనీయస్తదేత్యర్థః। 'శుద్ధాన్తశ్చావరోధశ్చ' ఇత్యమరః। 'అర్థ ఉపయాచనే'॥౯౨॥

శుద్ధాన్తసంభోగనితాన్తతుష్టే న నైషధే కార్యమిదం నిగాద్యమ్।

అపాం హి తృప్తాయ న వారిధారా స్వాదుః సుగన్ధిః స్వదతే తుషారా॥౯౩॥

శుద్ధాన్తేతి॥ త్వయా శుద్ధాన్తసంభోగేనాన్తఃపురస్త్రీసురతేన నితాన్తతుష్టేఽతిశయేన సంతుష్టే। శాన్తకామే ఇతి యావత్। నలే ఇదం పూర్వోక్తం కార్యం న నిగాద్యం న వక్తవ్యమ్। సతిసప్తమీ వా। హి యస్మాదపామద్భిస్తృప్తాయ పురుషాయ స్వాదుః సురసా సుగన్ధిః కర్పూరాదినా తుషారా శీతలా చ వారిధారోదకధారా న రోచతే। పిపాసాయా అభావాత్పీతాదుదుకాదుత్కృష్టమప్యుదకం యథా తస్మై న రోచతే తథా సంభోగేన శాన్తమదనత్వాత్త్వద్వధూభ్యోఽభ్యధికాహం తస్మై న రోచేయమ్। తస్మాత్తదాపి న వక్తవ్యమితి భావః। నిగాద్యమ్, సోపసర్గాద్గదవేర్ణ్యత్। సుహితార్థయోగే 'పూరణగుణ—' (౨।౨।౧౧) ఇతి షష్ఠీసమాసనిషేధాదేవ అపామితి షష్ఠీ। 'తృప్త్యర్థానాం కరణే షష్ఠీ చ' ఇతి వా। తృప్తాయ, 'రుచ్యర్థానామ్–' (౧।౪।౩౩) ఇతి చతుర్థీ। సుగన్ధిరితి 'గన్ధస్యేత్—' (౫।౪।౧౩౫)। తుషారేత్యభిధేయలిఙ్గతా॥౯౩॥

త్వయా విధేయాః స గిరో మదర్థాః క్రుధా కదుష్ణే హృది నైషధస్య।

పిత్తేన దూనే రసనే సితాపి తిక్తాయతే హంసకులావతంస!॥౯౪॥

త్వయేతి॥ హే హంసకులావతంస హంసవంశభూషణ! నైషధస్య హృది క్రుధా క్రోధేన కదుష్ణే ఈషత్తప్తే సతి మదర్థా మత్ప్రయోజనా గిరో వాచస్త్వయా న విధేయాః కర్తవ్యాః। యతః—పిత్తేన పిత్తదోషేణ రసనే రసనేన్ద్రియే దూనే దూషితే సతి సితాపి శర్కరాపి తిక్తాయతే తిక్తేవాచరతి నిమ్బతుల్యరసా భవతి। అహం శర్కరాతుల్యాపి తిక్తా స్యామిత్యర్థః। 'శర్కరా సితా' ఇత్యమరః। 'కవం చోష్ణే' (౬।౩।౧౦౭) ఇతి చకారాత్ కదుష్ణమ్। రస్యతేఽనేనేతి రసనమ్। తిక్తేవాచరతీతి 'కర్తుః క్యఙ్–' (౩।౧।౧౧) ఇతి క్యఙ్। తిక్తా భవతీతి వార్థే లోహితాదిత్వాత్క్యష్। 'వా క్యషః' (౧।౩।౯౦) ఇత్యాత్మనేపదమ్॥౯౪॥

ధరాతురాసాహి మదర్థయాఞ్చా కార్యా న కార్యాన్తరచుమ్బిచిత్తే।

తదార్థితస్యానవబోధనిద్రా బిభర్త్యవజ్ఞాచరణస్య ముద్రామ్॥౯౫॥

ధరేతి॥ హే హంస! త్వయా ధరాయాం తురాషాట్ ఇన్ద్రస్తస్మిన్పృథ్వీన్ద్రే నలే పూర్వోక్తవ్యతిరిక్తకార్యాన్తర చుమ్బి కార్యమాత్రాసక్తం చిత్తం యస్య ఏవంభూతే సతి మదర్థయాఞ్చా న కార్యా న విధేయా। యతః—తదా కార్యాన్తరాసక్తిసమయేఽర్థితస్య యాచితస్య అనవ- బోధోఽనాకర్ణనం తల్లక్షణా నిద్రా అవజ్ఞాయా అవహేలనాయా ఆచరణం కరణం తస్య ముద్రాం సాదృశ్యం బిభర్తి ధారయతి। అసమయే కార్యాన్తరాసక్తత్వాత్తవ విజ్ఞాపనాం యది న శృణు- యాత్తదా ఇదం కార్యమస్మై న రోచత ఇతి విచార్య తవాపి పునర్విజ్ఞాపనాయాం బుద్ధిర్నోదీయాదితి భావః। తురాసాహి ఇతి ప్రయోగో భాషాయాం 'ఛన్దసి సహః' (౩।౨।౬౩) ఇతి ణ్విప్రత్యయస్య ఛన్దసి విహితత్వాచ్చిన్త్యః। గిరిశాదివన్మహాకవిప్రయోగాదస్యాపి ఛాన్దసత్వస్య ప్రాయికత్వాద్వా పరిహర్తవ్యమ్। ప్రకారాన్తరం తు—ధరాతురా ధరావత్పృథ్వీవత్ అతురానుత్తాలా, అవేగా వా సా పూర్వాక్తా ప్రసిద్ధా వా। యాఞ్చావిశేషణమ్। హి నిశ్చితమ్। అన్యత్పూర్వవత్। ధరవత్పర్వతవత్ అతురా వా। స్వస్థేన సమయం దృష్ట్వా కర్తవ్యా న సోత్తాలేనేత్యర్థః। యద్వా,—హే అహిమదర్థ। అహీన్మథ్నాతి అహిమథ్గరుడః తమర్థయతే మిత్రత్వం ప్రాప్తుం ప్రార్థయతే తత్సంబోధనమ్। గరుడతుల్యపరాక్రమ ఇత్యర్థః। అన్యత్పూర్వవత్॥౯౫॥

నిగమయతి—

విజ్ఞేన విజ్ఞాప్యమిదం నరేన్ద్రే తస్మాత్త్వయాస్మిన్సమయం సమీక్ష్య।

ఆత్యన్తికాసిద్ధివిలమ్బిసిద్ధ్యోః కార్యస్య కార్యస్య శుభా విభాతి॥౯౬॥

విజ్ఞేనేతి॥ హే హంస! తస్మాత్కారణాదస్మిన్నరేన్ద్రే విజ్ఞేన విశేషజ్ఞేన త్వయా సమయమవసరం సమీక్ష్య దృష్ట్వా ఇదం కార్యం విజ్ఞాప్యం విజ్ఞాపనీయమ్। సమయప్రతీక్షణే కార్యవిలమ్బః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాద— అస్య కార్యస్య ఆత్యన్తికీ సర్వథా అసిద్ధిః, తథా విలమ్బినీ సిద్ధిః, తయోర్మధ్యే ఆర్యస్య పూజ్యస్య బుద్ధిమతస్తవ కా సిద్ధిః శుభా సమీచీనా విభాతి ప్రతిభాతి। కథయేతి శేషః। అసమయే విజ్ఞాపితస్య కృత్యస్య సర్వథా అసిద్ధిరేవ। సమయం విచార్య కృతస్య విలమ్బేన సిద్ధిః సైవ జ్యాయసీ, తస్మాత్సమయం సమీక్ష్య విజ్ఞప్తిం కుర్వితి భావః। ఆత్యన్తికీ చాసావసిద్ధిశ్చేతి కోపధత్వేఽపి 'పుంవత్కర్మధారయ—(౬।౩।౪౨) ఇతి

పుంవత్। 'లక్షణహేత్వోః—(౩।౨।౧౨౬) ఇతి జ్ఞాపకాత్ 'అల్పాచ్తరమ్' (౨।౨।౩౪) ఇత్యస్యానిత్యత్వాత్ ఆత్యన్తికాసిద్ధివిలమ్బిసిద్ధ్యోరిత్యత్ర పరనిపాతః సమర్థనీయః॥ ౯౬॥

బాలాయాస్తరుణీవల్లజ్జాత్యాగో న యుక్త ఇత్యాశఙ్క్య పరిహరతి—

ఇత్యుక్తవత్యా యదలోపి లజ్జా సానౌచితీ చేతసి నశ్చకాస్తు।

స్మరస్తు సాక్షీ తదదోషతాయామున్మాద్య యస్తత్తదవీవదత్తామ్॥౯౭॥

ఇతీతి॥ ' వినాఽమునా స్వాత్మని—' (నై౦ ౩।౭౭) ఇత్యాద్యుక్తవత్యా భైమ్యా యల్లజ్జా అలోపి త్యక్తా సానౌచితీ అనౌచిత్యం నోఽస్మాకం కవీనాం చేతసి చకాస్తు ప్రకాశతామ్। బాలాయా లజ్జయా భావ్యమేవేతి తత్త్యాగేఽస్మత్సిద్ధాన్తాతిక్రమాదస్మాకం చిత్తే త్వనౌచిత్యం స్ఫురతు నామేత్యర్థః। 'తుః' పునరర్థే। తస్యా అదోషతాయాం నిర్దోషత్వే పునః స్మరః సాక్షీ సాక్షాద్ద్రష్టా। కథం సాక్షిత్వమిత్యత ఆహ— యః కామ ఉన్మాద్య ఉన్మాదావస్థాం కృత్వా తాం భైమీం తత్తత్ 'వినాఽమునా—' (నై౦ ౩।౭౭) ఇత్యాది బాలాయా యుక్తమయుక్తమవీవదద్వాదయతి స్మ। తేనైవ బలాద్వాదితా సా ఇతి తస్యా న దోషః। కవీనో వర్ణనేఽనౌచిత్యం ప్రాతిభాసికం నతు తాత్త్వికమ్, అనువాదత్వాదితి భావః। శబ్దకర్మత్వాద్వదేరణ్యన్తకర్తుర్ణౌ కర్మత్వమ్॥౯౭॥

మదనేన సా కిమిత్యున్మాదితేత్యత ఆహ—

ఉన్మత్తమాసాద్య హరః స్మరశ్చ ద్వావప్యసీమాం ముదముద్వహేతే।

పూర్వః పరస్పర్ధితయా ప్రసూనం నూనం ద్వితీయో విరహాధిదూనమ్॥౯౮॥

ఉన్మత్తమితి॥ ద్వౌ ఉన్మత్తమున్మత్తవస్తు ఆసాద్య ప్రాప్య అసీమాం నిర్మర్యాదాం ముదం హర్షముద్వహేతే ధారయతః। ద్వౌ కౌ— హరో మహాదేవః, స్మరశ్చ। తయోర్మధ్యే పూర్వో హరః ప్రసూనం ధత్తూరపుష్పలక్షణమున్మత్తం ప్రాప్య హర్షం ధత్తే, ద్వితీయః కామో విరహాధినా విరహపీడయా దూనం దుఃఖితమున్మత్తమున్మాదవన్తం జనం ప్రాప్య హర్షం ధత్తే। 'నూనమ్' ఉత్ప్రేక్షే। ఉభయత్ర హేతుః— పరస్పర్ధితయా అన్యోన్యస్పర్ధయా। హరశత్రుః స్మరః హరస్యోన్మత్తం ధత్తూరకుసుమం హర్షజనకం దృష్ట్వా మయాప్యున్మత్తం జనం ప్రాప్య

హర్షితవ్యమ్, తథా హరేణాపి కామ ఉన్మత్తం ప్రాప్య హృష్యతి చేన్మయాపి కామాయుధమున్మత్తం పుష్పం ప్రాప్య హర్షితవ్యమిత్యన్యోన్యస్పర్ధా। శత్రోరస్త్రాది లబ్ధ్వా సర్వోఽపి తుష్యతి। కామోఽప్యున్మత్తం పిశాచం హరసేవకమాసాద్య హర్షం ధత్తే। శత్రువస్తులాభాదిత్యర్థః। 'ఉన్మత్త ఉన్మాదవతి ధత్తూరముచుకున్దయోః' ఇతి విశ్వః। వహేః స్వరితేత్త్వాదాత్మనేపదమ్॥౯౮॥

తథాభిధాత్రీమథ రాజపుత్రీం నిర్ణీయ తాం నైషధబద్ధరాగామ్।

అమోచి చఞ్చూపుటమౌనముద్రా విహాయసా తేన విహస్య భూయః॥౯౯॥

తథేతి॥ అథ అనన్తరం తేన విహాయసా పక్షిణా స్వాభీప్సితసిద్ధేర్విహస్య చఞ్చుపుటస్య మౌనముద్రా మౌనభఙ్గీర్భూయః పునరప్యమోచి త్యక్తా। వక్తుం ప్రారబ్ధమ్। కిం కృత్వా— తథాభిధాత్రీం 'శ్రుతః స దృష్టశ్చ' (నైం ౩।౮౩) ఇత్యాదిభాషమాణాం తాం రాజపుత్రీం భైమీం నైషధే నలే బద్ధో రాగః ప్రీతిర్యయా ఏవంభూతాం నిర్ణీయ నిశ్చిత్య। 'విహాయాశ్చ శకున్తే స్యాత్' ఇతి విశ్వః॥౯౯॥

ఇదం యది క్ష్మాపతిపుత్రి! తత్త్వం పశ్యామి తన్న స్వవిధేయమస్మిన్।

త్వాముచ్చకైస్తాపయతా నృపం చ పఞ్చేషుణైవాజని యోజనేయమ్॥౧౦౦॥

ఇదమితి॥ హే క్ష్మాపతిపుత్రి రాజపుత్రి। యది ఇదం పూర్వోక్తం సర్వం తత్త్వం సత్యం, తత్తర్హ్యస్మిన్కార్యే స్వస్యాత్మనో విధేయం కరణీయం న పశ్యామి। మయా కరణీయం కిమపి నావశిష్యతే। తర్హి త్వాం వినా స్వయమేవ కథం భవిష్యతీత్యత ఆహ— త్వాం నృపం నలం చోచ్చకైరతిశయేన తాపయతా ఉభయోరపి పరస్పరం రాగాద్విరహపీడాం జనయతా పఞ్చేషుణైవ కామేనైవేయం యోజనా ఘటనా అజని జనితా। అత ఏవ మద్వ్యాపారోఽత్ర నావశిష్యత ఇత్యర్థః। తప్తయోః సంధిరితి లోహాదౌ దృశ్యతే॥౧౦౦॥

భైమ్యవస్థాః శ్రుత్వా నలస్యాపి కాశ్చిదవస్థాః సూచయన్నాహ—

త్వద్బద్ధబుద్ధేర్బహిరిన్ద్రియాణాం తస్యోపవాసవ్రతినాం తపోభిః।

త్వామద్య లబ్ధ్వామృతతృప్తిభాజాం స్వదేవభూయం చరితార్థమస్తు॥౧౦౧॥

త్వదితి॥ హే భైమి। తపోభిః పుణ్యైరద్య త్వాం లబ్ధ్వా ప్రాప్య అమృతతృప్తిభాజాం పీయూషపానజనితతృప్తితుల్యతృప్తిభాజాం తస్య నలస్య బహిరిన్ద్రియాణాం చక్షురాదీనాం కేవలానాం స్వదేవభూయం 'ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాక్షిణీ ప్రావిశత్' ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధం స్వీయం దేవత్వం చరితార్థం కృతకార్యమస్తు। ఏతావత్కాలం శబ్దమాత్రేణ తేషాం దేవత్వమభూత్, ఇదానీం త్వల్లాభేనామృతతృప్తితుల్యత్వాద్దేవత్వం సార్థకం భవిష్యతీత్యర్థః। కింభూతస్య తస్య— త్వయ్యేవ బద్ధా నివేశితా బుద్ధిర్మనో యేన। అనశననియమవతశ్చ। కింభూతానామిన్ద్రియాణామ్— మనసస్త్వయి లీనత్వాత్తేషు మనోవ్యాపారాభావాదుపవాసవ్రతం విద్యతే యేషామ్। అన్యస్యాపకృష్టేన్ద్రియస్యానశననియమవతః పరబ్రహ్మ ధ్యాయతః పుణ్యైస్తదేవ బ్రహ్మ లబ్ధ్వా మోక్షలక్షణానన్దభాజో దేవత్వం సార్థకం భవతీత్యుక్తిః। బహిరిన్ద్రియాణాం నిజవ్యాపారేష్వప్రవృత్తిస్తపః। విషయభోగాభావశ్చోపవాసః। అమృతపానే హి దేవానాం దేవత్వం, తథా త్వల్లాభే తదిన్ద్రియాణామపి దేవత్వం కృతార్థమస్తు। దేవభూయమ్, భువో భావే క్యప్। ఉపవాసశ్చాసౌ వ్రతం చేతి కర్మధారయాదినిః సమర్థనీయః। ఉపవాసేన వ్రతిన ఇతి వా సమాధిః॥౧౦౧॥

నలస్య త్వద్విరహేణ కామజనితం విరహజ్వరమాహ—

తుల్యావయోర్మూర్తిరభూన్మదీయా దగ్ధా పరం సాస్య న తాప్యతేఽపి।
ఇత్యభ్యసూయన్నివ దేహతాపం తస్యాతనుస్త్వద్విరహాద్విధత్తే॥౧౦౨॥

తుల్యేతి॥ హే భైమి! అతనుః కామః త్వద్విరహాత్తస్య నలస్య దేహతాపం విధత్తే కరోతి। కిం కుర్వన్నివ— ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ అభ్యసూయన్నివ ఈర్ష్యాం కుర్వన్నివ। ఇతి కిమ్— ఆవయోః కామనలయోర్మూర్తిః శరీరం పూర్వం తుల్యా సమానాభూత, అనన్తరం మదీయా సా మూర్తిర్దగ్ధా, అస్య నలస్య సా మూర్తిః పరమతిశయేన తాప్యతేఽపి న ఏతచ్ఛరీరస్య దాహోఽపి న క్రియతే ఏవం పరం సంతాపోఽపి కేనచిన్న క్రియత ఇతి। అనఙ్గస్త్వద్విరహాదేవ దేహతాపం కరోతి నాన్యస్మాదిత్యర్థః। మమ చ తస్య చ ఆవయోః। 'త్యదాదీనాం మిథః' (వాం ౮౦౧) ఇత్యేకశేషః॥౧౦౨॥

దశా వర్ణయతి—

లిపిం దృశా భిత్తివిభూషణం త్వాం నృపః పిబన్నాదరనిర్నిమేషః।

చక్షుర్ఘరైరర్పితమాత్మచక్షూరాగం స ధత్తే రచితం త్వయా ను॥౧౦౩॥

లిపిమితి॥ నృపో నలో దృశా దృష్ట్యా భిత్తేర్విభూషణమలంకారభూతాం లిపిం చిత్రనిర్మితాం త్వామాదరేణ తాత్పర్యేణ నిర్నిమేషో నేత్రసంకోచరహితః సన్ పిబన్నాదరమవలోకయంశ్చక్షుర్ఘరైర్నిర్నిమేషత్వాదనురాగవశాచ్చ జాతైర్నేత్రబాష్పప్రవాహైరర్పితం జనితమాత్మచక్షూరాగం స్వీయనయనయోర్లోహితిమానం ధత్తే। ఉత్ప్రేక్షతే—త్వయా రచితమివ జనితమివ। అయం బాష్పజనితలోహితిమా న భవతి, కింతు త్వద్విషయకో నయనానురాగః। ప్రథమావస్థా॥౧౦౩॥

తామేవ పునరాహ—

పాతుర్దృశాలేఖ్యమయీం నృపస్య త్వామాదరాదస్తనిమీలయాస్తే।

మమేదమిత్యశ్రుణి నేత్రవృత్తేః ప్రీతేర్నిమేషచ్ఛిదయా వివాదః॥౧౦౪॥

పాతురితి॥ ఆలేఖ్యమయీం చిత్రలిఖితాం త్వామాదరాత్ అస్తనిమీలయా నిర్నిమేషయా దృశా పాతుః సాదరమవలో- కయితుర్నృపస్యాశ్రుణి విషయే నేత్రవృత్తేర్నయనవర్తిన్యాః ప్రీతేరనురాగస్య నిమేషస్య చ్ఛిదయా విచ్ఛేదేన సహ మమేదమితి ఇదమశ్రు మజ్జన్యమ్, ఇదం మజ్జన్యమితి అహమహమికయా వివాదః కలహ ఆస్తే భవతి। అనురాగవశాన్నిమేషాభావో భవతి నయనానురాగజన్యం, నిమేషచ్ఛిదాజన్యమేతదశ్రు ఇతి లోకః సందిగ్ధ ఇతి భావః। నిమేషచ్ఛిదయేత్యత్రాప్రధానే తృతీయయా ముఖ్యా నయనప్రీతిరితి ద్యోతితమ్। భిదాదిపాఠాత్ ఛిదా సాధుః॥౧౦౪॥

ద్వితీయామాహ—

త్వం హృద్గతా భైమి! బహిర్గతాపి ప్రాణాయితా నాసికయాస్యగత్యా।

న చిత్రమాక్రామతి తత్ర చిత్రమేతన్మనో యద్భవదేకవృత్తి ॥౧౦౫॥

త్వమితి ॥ హే భైమి । బహిర్గతాపి బహిఃప్రదేశే వర్తమానాపి అనురాగవశాదన్తఃకరణే విద్యమానా త్వం కయా గత్యా కేన ప్రకారేణాస్య నలస్య ప్రాణాయితా జీవాయితా నాసి, అపి తు సర్వప్రకారేణ జీవవత్ప్రియాసి । అథ చ— బహిర్గతా త్వం నాసికయా ఆస్యగత్యా ముఖగత్యాపి హృద్గతా మనోరమా । అత ఏవ ప్రాణాయితా ప్రాణవత్ప్రియా । తవ నాసికాముఖసౌన్దర్య చిత్రాదౌ దృష్ట్వా తేన హృదయే ధారితేత్యర్థః । బహిర్గతాపి హృద్గతేతి విరోధాభాసః, తత్పరత్వాత్పరిహారః । ప్రాణా అపి నాసికాముఖమార్గేణ ద్వాదశాఙ్గులపర్యన్తం బహిర్గత్వా పునరన్తః ప్రవిశన్తి ప్రాణాఖ్యాం చ లభన్తే తథా త్వమపి । భవతీ త్వమేకా కేవలా వృత్తిర్జీవనోపాయో యస్య ఏవంభూతమ్ ఏతన్మనో నలాన్తఃకరణం చిత్రమాలేఖ్యం యన్నాక్రామతి తచ్చిత్రమివ భవతి, తత్ర విషయే ఆశ్చర్యమ్ । విరహవ్యథయా చఞ్చలేన భవితవ్యం, తచ్చ యదా చిత్రమివ నిర్వ్యాపారం జాతం తత్రాశ్చర్యమిత్యర్థః । త్వదాయత్తత్వాత్త్వదన్యత్కిమపి తస్య చిత్తే న లగతీతి త్వం ప్రాణవత్ప్రియేత్యర్థః । చిత్రం కర్తృ, ఏతన్మనః కర్మ యత్ర స్వాధీనం కరోతి తత్ర చిత్రమ్, అపి తు నేతి కాకుః । యతస్త్వదేకవృత్తి ఇతి వా । భవదేకవృత్తి ఏతన్మనో యచ్చిత్రం నాక్రామతి అర్థాన్నావలోకయతి తత్ర చిత్రమ్ । చిత్రం హి సర్వైరవలోక్యతే, అనేన నేత్యాశ్చర్యమితి వా । ఏతన్మనో యచ్చిత్రమాక్రామత్యవలోకయతి తత్ర చిత్రం న, యద్యపి విరహిణశ్చిత్రం దుఃఖదం తథాప్యాశ్చర్యం న । యతశ్చిత్రం భవదేకవృత్తి భవత్యా ఏవ ఏకా వృత్తిరవస్థానం యత్రైవంవిధమ్ । యత్ర త్వమేవ లిఖితాసి తదేవ చిత్రమవలోకయతీత్యత్ర కిమాశ్చర్యమితి వా । 'చిత్తమ్' ఇతి పాఠే వ్యాఖ్యా—తత్ర ప్రాణీభవనే లోకస్య చిత్తమాశ్చర్యం న గచ్ఛతి । యస్మాద్ ఏతన్మనస్త్వదేకవృత్తి త్వదాసక్తమ్ । యస్య యత్రాసక్తిస్తత్తస్య ప్రాణవద్భవతి । అత్ర కిమాశ్చర్యమ్ । ఇతి ద్వితీయావస్థా ॥ ఆక్రామతీతి 'వా భ్రాశ—' (౩।౧।౭౦) ఇతి శ్యన్వికల్పః । భవత్యా ఏకా వృత్తిర్యత్ర 'సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే—' (వా౦ ౧౩౭౬) ఇతి 'భవతీ' శబ్దస్య పుంవత్ ॥౧౦౫॥

తృతీయామాహ—

అజస్రమారోహసి దూరదీర్ఘాం సంకల్పసోపానతతిం తదీయామ్ ।

శ్వాసాన్స వర్షత్యధికం పునర్యద్ధ్యానాత్తవ త్వన్మయతాం తదాప్య ॥౧౦౬॥

అజస్రమితి ॥ త్వం దూరదీర్ఘామతిమహతీం తదీయాం నలసంబన్ధినీం సంకల్పరూపాం సోపానతతిం సోపానపరమ్పరాం 'భైమీప్రాప్తిః కథం భవేత్, ప్రాప్తౌ సత్యామహమేవం కరిష్యామి, సా ఏవం కరిష్యతి' ఇత్యేవంరూపాం మానసవిచారలక్షణామజస్రం నిరన్తరమారోహసి । త్వత్ప్రాప్త్యుపాయాది సర్వదా విచారయతీత్యర్థః । యత్పునః స నలః అధికమత్యర్థం శ్వాసాన్నిఃశ్వాసాన్వర్షతి ముఞ్చతి తత్తవ ధ్యానాచ్చిన్తనాత్త్వన్మయతాం త్వత్సాయుజ్యమాప్య ప్రాప్య త్వత్ప్రధానో భూత్వా । త్వయ్యనురాగబాహుల్యాత్త్వచ్చిన్తనాత్త్వత్ప్రాప్తేరభావాద్దుఃఖవశాదత్యర్థం నిఃశ్వాసాన్ముఞ్చతీత్యర్థః । యోఽతిదీర్ఘా సోపానపఙ్క్తిమారోహతి స నిఃశ్వాసాన్ముఞ్చతి, అత్ర తు విపరీతమిత్యాశ్చర్యమ్ । తచ్చ త్వద్ధ్యానాత్త్వన్మయత్వప్రాప్తౌ సత్యాం వ్యధికరణత్వభావాత్సంగచ్ఛతే । త్వద్ధర్మా నలే యుజ్యన్తే । తస్మాత్త్వత్సాయుజ్యం తస్య జాతమిత్యనుమీయత ఇతి భావః । అథ చ యో యం ధ్యాయతి స తన్మయో భవతి । 'యోగప్రభావాత్ప్రహ్లాదో జాతో విష్ణుమయోఽసురః' ఇతి విష్ణుపురాణమ్ । 'ఆరోహణం స్యాత్సోపానమ్' ఇత్యమరః । ఆప్యేత్యత్రాజా సమాసః । తృతీయావస్థా తేనానుభూయత ఇతి ॥౧౦౬॥

సంకల్పమేవాహ—

హృత్తస్య యన్మన్త్రయతే రహస్త్వాం తద్వ్యక్తమామన్త్రయతే ముఖం యత్ ।
తద్వైరిపుష్పాయుధమిత్రచన్ద్రసఖ్యోచితీ సా ఖలు తన్ముఖస్య ॥౧౦౭॥

హృదితి ॥ తస్య నలస్య హృదన్తఃకరణం రహ ఏకాన్తే యత్త్వాం మన్త్రయతే త్వాముద్దిశ్య గుప్తం యద్భాషతే భైమీం ప్రాప్య తాం ప్రత్యేవం వదిష్యామి ఆలిఙ్గనాదికం దేహీతీతి గుప్తం విచారం కరోతి, ముఖం నలముఖం కర్తృ తత్ గుప్తభాషణం కర్మ వ్యక్తం యద్ ఆమన్త్రయతే భాషతే । ముఖస్య పాణ్డుతామ్లానతాదిగుణం దృష్ట్వా త్వామేవ ధ్యాయతీతి వ్యక్తం జ్ఞాయత ఇత్యర్థః । సా తన్ముఖస్య నవముఖస్య తద్వైరీ నలవైరీ పుష్పాయుధః కామస్తస్య మిత్రం చన్ద్రస్తేన సహ యత్సఖ్యం మైత్రీ తస్యోచితీ । 'ఖలు' నిశ్చయే, ఉత్ప్రేక్షాయాం వా । చన్ద్రతుల్యత్వాన్నలముఖం చన్ద్రమిత్రమ్ । నలః కామస్య శత్రుః పీడ్యమానత్వాత్ । చన్ద్రోఽపి మదనమిత్రం తద్వృద్ధికరత్వాత్ । మిత్రం చ మిత్రస్య కార్యం కరోతి । నలో మన్త్రలక్షణాం శక్తిం ప్రయుఙ్క్తే । నల ఏవంవిధం మన్త్రం కరోతీతి నలశక్తేర్మదనస్యాగ్రే మదనమిత్రేణ కథనీయమ్ । నీతిజ్ఞా హి మిత్రమిత్రేణాపి రిపుమన్త్రభేదం కుర్వన్తి । తచ్చన్ద్రమిత్రేణ నలముఖేన కృతమితి భావః । ముఖే పాణ్డుత్వాదిగుణదర్శనాదతిశయేన త్వద్విషయాం

చిన్తాం కరోతీతి స్పష్టం జ్ఞాయత ఇత్యర్థః। 'సప్తమ్యర్థే రహోఽవ్యయమ్' ఇత్యమరః। 'మన్త్రి గుప్తభాషణే'॥౧౦౭॥

క్రమముల్లఙ్ఘ్య లాఘవార్థమేకప్రయత్నేనైవ చతుర్థీ షష్ఠీం చావస్థామాహ—

స్థితస్య రాత్రావధిశయ్య శయ్యాం మోహే మనస్తస్య నిమజ్జయన్తీ।

ఆలిఙ్గ్య యా చుమ్బతి లోచనే సా నిద్రాధునా న త్వదృతేఽఙ్గనా వా॥౧౦౮॥

స్థితస్యేతి॥ రాత్రౌ శయ్యామధిశయ్య స్థితస్య తస్య మనో మోహే వైచిత్త్యే, స్నేహవిశేషే చ మోహనం మోహో మదనయుద్ధం తత్ర వా నిమజ్జయన్తీ తద్వశం కుర్వతీ సతీ యా ఆలిఙ్గ్యాఙ్గాని శ్లథయిత్వా లోచనే చుమ్బతి తత్ర సంబద్ధా భవతి। అథ చ లతావేష్టితాద్యాలిఙ్గనాదీని కృత్వా యా నేత్రచుమ్బనం కరోతి, సా ఏవంవిధా నిద్రా అఙ్గనా వా త్వదృతే త్వాం వినాఽధునా ఇదానీం న విద్యతే। త్వద్విరహార్తస్య న నిద్రా, త్వద్వ్యతిరేకేణైవంవిధాఙ్గనా వా న। అఙ్గనాపి న రోచత ఇతి భావః। శ్లేషప్రయత్నేన నిద్రాచ్ఛేదవిషయనివృత్తిలక్షణే అవస్థే ప్రోక్తే। క్రమోల్లఙ్ఘనం దోషాయ నేతి జ్ఞేయమ్। శయ్యామ్, 'అధిశీఙ్—' (౧।౪।౪౬) ఇతి కర్మత్వమ్। త్వత్, 'అన్యారాత్—' (౨।౩।౨౯) ఇతి పఞ్చమీ॥౧౦౮॥

పఞ్చమీమాహ—

స్మరేణ నిస్తక్ష్య వృథైవ బాణైర్లావణ్యశేషాం కృశతామనాయి।

అనఙ్గతామప్యయమాప్యమానః స్పర్ధాం న సార్ధం విజహాతి తేన॥౧౦౯॥

స్మరేణేతి॥ స నలః స్మరేణ బాణైర్నిస్తక్ష్య నిర్భిద్య లావణ్యం సౌన్దర్యమేవ శేషం యస్యాస్తాం కృశతాం వృథైవానాయి నీతః ప్రాపితః। లావణ్యం స్థితం, శరీరం క్షీణమ్। యతః— అనఙ్గతామతికృశాఙ్గతామఙ్గరహితతాం మదనత్వం నీయమానోఽప్యయం తేన మదనేన సహ స్పర్ధాం సామ్యం న జహాతి న త్యజతి। రూపసామ్యాత్క్రుద్ధేన కామేనాతికృశత్వం నీతః। తతశ్చ ఈషదఙ్గోఽనఙ్గః, నఞ్సమాసః। నఞ్ ఈషదర్థే। అనుదరా కన్యేతివత్। కృతేఽపి కృశత్వే

సుతరాం సామ్యమేవాభూదితి భావః। అత ఏవ లావణ్యశేషామిత్యుక్తమ్। 'తథైవ' ఇతి పాఠే లావణ్యశేషామేవ కృశతాం తథా అనాయి యథానఙ్గతామాప్యమానోఽపి తేన సహ స్పర్ధాం న త్యజతీతి వ్యాఖ్యా॥౧౦౯॥

సప్తమీమాహ—

త్వత్ప్రాపకాత్త్రస్యతి నైనసోఽపి త్వయ్యేష దాస్యేఽపి న లజ్జతే యత్।

స్మరేణ బాణైరతితక్ష్య తీక్ష్ణైర్లూనః స్వభావోఽపి కియాన్కిమస్య॥౧౧౦॥

త్వదితి॥ ఏష నలస్త్వాం ప్రాపయతి దాపయతి తత్త్వత్ప్రాపకమ్, తస్మాద్ ఏనసోఽపి పాపాదపి 'రాక్షసో యుద్ధహరణాత్' ఇత్యాదిచ్ఛలాదిరూపాన్న త్రస్యతి న బిభేతి। యచ్చ త్వయి విషయే దాస్యేఽపి న లజ్జతే, తతో హేతోః స్మరేణ తీక్ష్ణైర్బాణైరతితక్ష్య అతిశయేనాస్య శరీరం తనూకృత్య కియాన్స్వల్పః స్వభావోఽపి లూనః ఛిన్నః కిమితి సహేతుకోత్ప్రేక్షా। ధర్మశీలత్వాదయం సర్వదా పాతకాద్బిభేతి, దాసత్వే చ రాజత్వాల్లజ్జతే ఇత్యస్య స్వభావః। స తు త్వత్ప్రాప్తిలోభేన న దృశ్యతే। శరీరస్యాతికార్శ్యాత్స్వభావస్యాపి కార్శ్యం జాతమిత్యనుమీయత ఇత్యర్థః। త్రపానాశావస్థోక్తా। త్వత్ప్రాపకాదిత్యాదినా త్వదన్యవిషయనివృత్తిరేవ తాత్పర్యవృత్త్యా వర్ణ్యత ఇతి రోకతాత్పర్యమ్। అతితక్ష్యేతి స్వభావాపగమే హేతుత్వార్థముక్తం, న తు తనుతావస్థాప్రతిపాదనార్థమ్। శరీరస్యాతితక్షణే స్వభావస్య లూనత్వం సంభావ్యత ఇతి ద్యోతనార్థమ్ 'అతి'శబ్ద–'తీక్ష్ణ' శబ్దప్రయోగౌ। ఏనసః 'భీత్రార్థానాం—' (౧।౪।౨౫) ఇతి పఞ్చమీ॥౧౧౦॥

పునస్త్రపానాశమేవాహ—యద్వా ప్రథమతస్త్రపానాశం వర్ణయితుమాహ—

స్మారం జ్వరం ఘోరమపత్రపిష్ణోః సిద్ధాగదఙ్కారచయే చికిత్సౌ।

నిదానమౌనాదవిశద్విశాలా సాఙ్క్రామికీ తస్య రుజేవ లజ్జా॥౧౧౧॥

స్మారమితి॥ తస్య నలస్య విశాలా మహతీ లజ్జా సిద్ధే చికిత్సాసమర్థేఽగదంకారచయే వైద్యసమూహే నిదానమౌనాదాదికారణవిషయే మౌనాదాదికారణస్యాజ్ఞానాదవిశత్ప్రవిష్టా।

కింభూతస్య- అపత్రపిష్ణోర్లజ్జాశీలస్య। కింభూతే—స్మారం మదనజనితం ఘోరం దారుణం జ్వరం చికిత్సౌ ప్రతికుర్వాణే। కేవ—సంక్రమేణ జనితా సాంక్రామికీ సంసర్గజనితా రుజేవ రోగ ఇవ। క్షయాదిర్వ్యాధిః క్షయిణం పరిత్యజ్య యథాన్యం సంసర్గిణం ప్రవిశతి తథా లజ్జాశీలస్య తస్య లజ్జయా భవితవ్యమ్। సా చ తం విహాయ వైద్యసమూహే దృశ్యతే కార్శ్యనిదానాజ్ఞానాత్। 'అక్షిరోగో జ్వరః కుష్ఠం తథాఽపస్మార ఏవ చ। సహభుక్త్యాదిసంబన్ధాత్ సంక్రామన్తి నరాన్నరమ్॥' ఇతి। వైద్యైః పృష్టేన తేన లజ్జాం విహాయ జ్వరనిదానం యద్దైవ కథితం తద్దైవాస్మాభిర్న జ్ఞాతమిత్యుక్త్వా లజ్జితమ్। 'లజ్జాశీలేఽపత్రపిష్ణుః' ఇత్యమరః। జ్వరమ్, 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్వితీయా। అపత్రపిష్ణోః, 'అలంకృఞ్–'(౩।౨।౧౩౬) ఇతీష్ణుచ్। అగదం రోగరహితం కరోతీతి 'అగదంకారః'। కర్మణ్యణన్తే 'కార'శబ్దే ఉత్తరపదే 'కారే సత్యాగదస్య' (౬।౩।౭౦) ఇతి ముమ్। సాంక్రామికీ, అధ్యాత్మాదిత్వాట్ఠకి అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః॥౧౧౧॥

అష్టమీమాహ—

బిభేతి రుష్టాసి కిలేత్యకస్మాత్స త్వాం కిలాపేతి హసత్యకాణ్డే।

యాన్తీమివ త్వామను యాత్యహేతోరుక్తస్త్వయేవ ప్రతివక్తి మోఘమ్॥౧౧౨॥

బిభేతీతి॥ స నలః హే భైమి! త్వం రుష్టాసి కుపితాసి కిలేతి సంభావ్య అకస్మాత్త్వత్కోపేన వినైవ బిభేతి భయం ప్రాప్నోతి। తథా, —కిల మిథ్యాభూతాం త్వామాప ప్రాప్తవానితి కృత్వా అకాణ్డేఽసమయ ఏవ త్వత్ప్రాప్తిం వినైవ సుఖాతిశయాద్ధసతి। తథా,—యాన్తీమివ గచ్ఛన్తీమివ త్వామను లక్షీకృత్య అహేతోర్నిష్కారణం యాతి। తథా,—త్వయోక్త ఇవ సంభాషిత ఇవ ఆగచ్ఛామి, త్వదాదిష్టం మయా పూర్వమేవ కృతమిత్యాది మోఘం నిష్ఫలం ప్రతివక్తి ప్రతివచనం దదాతి। ఉన్మాదావస్థా॥౧౧౨॥

నవమీమాహ—

భవద్వియోగాచ్ఛిదురార్తిధారాయమస్వసుర్మజ్జతి నిఃశరణ్యః।

మూర్ఛామయద్వీపమహాన్ధ్యపఙ్కే హా హా మహీభృద్భటకుఞ్జరోఽయమ్॥౧౧౩॥

భవదితి॥ భవత్యా వియోగేన విరహేణ జనితా అచ్ఛిదురా సంతతా యా ఆర్తిః పీడా తస్యాః ధారా ప్రణాలీపరమ్పరా సైవ యమస్వసా యమునా తస్యాః మూర్చ్ఛామయం మూర్చ్ఛారూపం యద్ద్వీపం జలమధ్యావకాశస్తస్మిన్ మహాన్స్మలక్షణో మహాజ్ఞానలక్షణః పఙ్కః కర్దమస్తస్మిన్ నిఃశరణ్యో రక్షితృరహితోఽయం నలః మహీభృద్భటో రాజశ్రేష్ఠ ఏవ కుఞ్జరో హస్తీ నిమజ్జతి బ్రుడతి। 'హా హా' ఖేదాతిశయే। అన్యోఽపి కుఞ్జరో హస్తిపకం వినా నద్యా ద్వీపపఙ్కే బ్రుడతి। పఙ్కమగ్నో గజో నోద్ధర్తుం శక్యత ఇతి మూర్చ్ఛావస్థా। ఏవం నవావస్థాసూచకాః శ్లోకాః 'లిపిమ్—' (నైం ౩।౧౦౩) ఇత్యాదయో యథాయథమూహ్యాః। భవత్యా వియోగ ఇతి 'సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే—' (వాం ౧౩౭౬) ఇతి పుంవత్। అచ్ఛిదురేతి 'విదిభిది—' (౩।౨।౧౬౨) ఇతి కురచ్॥౧౧౩॥

ఉక్తివిశేషేణ దశమీమవస్థామాహ—

సవ్యాపసవ్యత్యజనాద్ద్విరుక్తైః పఞ్చేషుబాణైః పృథగర్జితాసు।

దశాసు శేషా ఖలు తద్దశా యా తయా నభః పుష్యతు కోరకేణ॥౧౧౪॥

సవ్యేతి॥ సవ్యాపసవ్యాభ్యాం వామదక్షిణాభ్యాం త్యజనం మోచనం తస్మాద్ద్విగుణైర్దశభిః పఞ్చేషుబాణైః కామబాణైః పృథక్ప్రత్యేకమర్జితాసు రచితాసు దశాస్వర్జితప్రాయాసు మధ్యే శేషావశిష్టా యా తద్దశా మృతిలక్షణా తయా కోరకేణ కలికయా నభో గగనం ఖలు నిశ్చితం పుష్ప్యతు పుష్పితం భవతు। సా దశమీ దశా ఖపుష్పతుల్యా సర్వథా భవత్విత్యర్థః। ఏకేన మదనబాణేనాన్యేషాం దశావస్థా భవన్తి, అస్య తు నవ, దశమీ నేతి తస్యా అవసరః। అస్యాః కోరకత్వమనుద్భూతత్వాత్। నలే తర్హి సాపి దశా భవిష్యతి సా మా భూత్। త్వత్ప్రాప్తిరేవ భవత్వితి భావః। దశాయా అశుభత్వాన్నామగ్రహణానర్హత్వాత్ 'యత్తత్' శబ్దప్రయోగః। 'ద్విరుక్త'శబ్దో లక్షణయా ద్విగుణపర్యాయః। శేషశబ్దస్త్రిలిఙ్గః, అభిధేయలిఙ్గత్వాత్। 'పుష్ప వికసనే' ఆశిషి లోట్। 'చక్షూరాగః ప్రథమం చిత్తాసఙ్గస్తతోఽథ సంకల్పః। నిద్రాచ్ఛేదస్తనుతా విషయనివృత్తిస్త్రపానాశః। ఉన్మాదో మూర్చ్ఛా మృతిరిత్యేతాః స్మరదశా 'దశైవ స్యుః॥' ఇతి॥౧౧౪॥

ప్రకృతమాహ—

త్వయి స్మరాధేః సతతాస్మితేన ప్రస్థాపితో భూమిభృతాస్మి తేన।

ఆగత్య భూతః సఫలో భవత్యా భావప్రతీత్యా గుణలోభవత్యాః॥౧౧౫॥

త్వయీతి॥ స్మరాధేః కామజనితపీడాతః సతతం నియతమస్మితేన హాస్యరహితేన భూమిభృతా రాజ్ఞా త్వయి విషయేఽహం ప్రస్థాపితోఽస్మి భైమీ మదర్థం త్వయా విజ్ఞాపనీయేతి। అహమిహాగత్య గుణేషు లోభవత్యా అనురాగిణ్యా భవత్యాస్తవ భావప్రతీత్యా ప్రేమపరిజ్ఞానేన సఫలః కృతకార్యో భూతో జాతః। నలసదృశో గుణీ, త్వం చ గుణానురాగిణీ, స్వత ఏవ తస్మిన్ననురక్తేతి జ్ఞాత్వా కృతార్థో జాతోఽస్మీతి భావః॥౧౧౫॥

ధన్యాసి వైదర్భి! గుణైరుదారైర్యయా సమాకృష్యత నైషధోఽపి।

ఇతః స్తుతిః కా ఖలు చన్ద్రికాయా యదబ్ధిమప్యుత్తరలీకరోతి॥ ౧౧౬॥

ధన్యాసీతి॥ హే వైదర్భి భైమి! సా త్వం ధన్యా దైవాధికాసి। యయా త్వయా ఉదారైరతిరమణీయైర్గుణైః సౌన్దర్యాదిభిః కృత్వా నైషధో ధీరోదాత్తో నలోఽపి సమాకృష్యత స్వవశీకృతః। యా ఈదృశం ధీరం వశీకరోతి తతః పరా కా ధన్యేత్యర్థః। దృష్టాన్తేన ధన్యత్వం సమర్థయతే—ఖలు యస్మాచ్చన్ద్రికాయా ఇతః పరా కా స్తుతిః? యత్ యా గమ్భీరమప్యబ్ధిం సముద్రముత్తరలీకరోతి అతిశయేన చఞ్చలీకరోతి తద్వత్తద్వశీకరణమేవ తవ స్తుతిర్ధన్యతా చ। అథ చ—వైదర్భీ కావ్యరీతిః గుణైః శ్లేషాదిభిరలంకారైః, అన్యదపి విశాలైర్ధీరకైరాకృష్యతే॥౧౧౬॥

నలేన భాయాః శశినా నిశేవ త్వయా స భాయాన్నిశయా శశీవ।

పునఃపునస్తద్యుగయుగ్విధాతా యోగ్యాముపాస్తే ను యువాం యుయుక్షుః॥ ౧౧౭॥

నలేనేతి॥ హే భైమి। త్వం నలేన కృత్వా భాయాః శోభస్వ। కేన కేవ—పరిపూర్ణేన శశినా నిశేవ। స నలస్త్వయా కృత్వా భాయాచ్ఛోభతామ్। కయా క ఇవ—నిశయా శశీవ। ఉభయోః సమాగమే ఉభావపి వ్యతిభాతామిత్యర్థః। 'ను' ఉత్ప్రేక్షే। పునఃపునః ప్రతిమాసం తద్యుగం చన్ద్రనిశాలక్షణం యుగ్మం యునక్తీతి యుక్ ఏవంవిధో విధాతా బ్రహ్మా యువాముభావపి యుయుక్షుర్యోక్తుమిచ్ఛుః సన్ యోగ్యామభ్యాసముపాస్తే కరోతి। శిల్పీ రమణీయం వస్తు సంఘట్టయితుమభ్యాసం కరోతి, అన్యథా చన్ద్ర-నిశయోః పునఃపునర్యోజనం వ్యర్థం

స్యాదిత్యర్థాపత్తిః ప్రమాణమ్। ‘స్వభ్యాసమాస్తే’ ఇతి పాఠే అభ్యాససమృద్ధ్యర్థమ్।
సమృద్ధావవ్యయీభావే చతుర్థ్యా అమ్భావః। ‘యోగ్యాభ్యాసార్కయోషితోః’ ఇతి విశ్వః॥౧౧౭॥

స్తనద్వయే తన్వి! పరం తవైవ పృథౌ యది ప్రాప్స్యతి నైషధస్య।

అనల్పవైదగ్ధ్యవివర్ధినీనాం పత్త్రావలీనాం వలనా సమాప్తిమ్॥౧౧౮॥

స్తనద్వయ ఇతి॥ హే తన్వి కృశాఙ్గి। నైషధస్య నలస్యానల్పం బహుతరం వైదగ్ధ్యం కౌశలం తస్య వివర్ధినీనాం జ్ఞాపికానాం పత్త్రావలీనాం పత్రవల్లీపఙ్క్తీనాం వలనా రచనా సమాప్తిం యది ప్రాప్స్యతి తర్హి పరం కేవలం పృథౌ విశాలే తవైవ స్తనద్వయే అతిపీనత్వాత్, నాన్యస్యా అల్పకుచత్వాత్। ‘పృథు’శబ్దో భాషితపుంస్కః॥౧౧౮॥

ఏకః సుధాంశుర్న కథంచన స్యాత్తృప్తిక్షమస్త్వన్నయనద్వయస్య।

త్వల్లోచనాసేచనకస్తదస్తు నలాస్యశీతద్యుతిసద్వితీయః॥౧౧౯॥

ఏక ఇతి॥ ఏకోఽసహాయః సుధాంశుశ్చన్ద్రోఽతివిశాలస్య త్వన్నయనద్వయస్య కథంచన కేనాపి ప్రకారేణ తృప్తిక్షమః సంతర్పణసమర్థో యతో న స్యాన్న భవేత్। తత్తతః కారణాత్ స చన్ద్రో నలాస్యలక్షణో యః శీతద్యుతిశ్చన్ద్రస్తేన సద్వితీయః ససహాయః సన్ త్వల్లోచనయోస్తవ నేత్రయోరాసేచనకో నిర్మర్యాదతృప్తికార్యస్తు భవతు। చకోరతుల్యస్య త్వన్నేత్రద్వయస్యైకేన చన్ద్రేణ తృప్త్యభావాచ్చన్ద్రద్వయేన భవితవ్యమ్। తత్ర చన్ద్రసహకారీ నలాస్యచన్ద్రో భవత్విత్యభిప్రాయః। తత్ప్రాప్త్యర్థం యత్నః కార్య ఇతి భావః। ‘తదాసేచనకం తృప్తేర్నాస్త్యన్తో యస్య దర్శనే’ ఇత్యమరః॥౧౧౯॥

అహో తపఃకల్పతరుర్నలీయస్త్వత్పాణిజాగ్రస్ఫురదఙ్కురశ్రీః।

త్వద్భ్రూయుగం యస్య ఖలు ద్విపత్రీ తవాధరో రజ్యతి యత్కలమ్బః॥౧౨౦॥

యస్తే నవః పల్లవితః కరాభ్యాం స్మితేన యః కోరకితస్తవాస్తే।

అఙ్ఘ్రిమ్రదిమ్నా తవ పుష్పితో యః స్తనశ్రియా యః ఫలితస్తవైవ॥౧౨౧॥

అహో ఇతి॥ యస్త ఇతి॥ (యుగ్మమ్।) నలీయో నలసంబన్ధీ తపోరూపః కల్పతరుః కల్పవృక్షః, అహో ఆశ్చర్యరూపః। ఆశ్చర్యరూపత్వమేవ విశేషణైః ప్రకటయతి—కీదృశః కల్పతరుః—త్వత్పాణిజాగ్రాణి తవ నఖాగ్రాణ్యేవ స్ఫురన్తీ ప్రకాశమానా అఙ్కురశ్రీరఙ్కురశోభా యస్య। 'ఖలు' నిశ్చయే। అఙ్కురానన్తరం త్వద్భ్రూయుగమేవ యస్య కల్పవృక్షస్య ద్విపత్రీ పత్రద్వయమ్। తవాధర ఓష్ఠ ఏవ యస్య కలమ్బో మధ్యమాఙ్కురః। నాలమిత్యర్థః। రజ్యత్యారక్తో భవతి। ప్రథమాఙ్కురాపేక్షయా మధ్యమాఙ్కురస్యాతిరక్తత్వాత్। యస్తే కరాభ్యాం నవో నూతనః పల్లవితః పల్లవయుక్తో విద్యతే, మధ్యమాఙ్కురాపేక్షయాతిరక్తత్వాత్తవ హస్తావేవ యస్య పల్లవౌ జాతౌ। యః తవ స్మితేన కోరకితః కలికాయుక్త ఆస్తే। పల్లవానన్తరం కోరకా భవన్తి, స్మితస్య సితత్వాత్ కోరకత్వమ్। కోరకాపేక్షయా వికస్వరాణాం పుష్పాణాం మృదుత్వాద్యస్తవాఙ్గమ్రదిమ్నా శరీరమార్దవేన పుష్పితః పుష్పయుక్తో విభాతి। అతిమృదూని తవాఙ్గాని యస్య పుష్పస్థానే జాతాని। యః తవైవ స్తనశ్రియా ఫలితః ఫలయుక్తః। తవ స్తనావేవ యస్య ఫలస్థానే జాతౌ। అతీవాశ్చర్యజనకోఽయం నలీయస్తపఃకల్పవృక్షః। ఏవంవిధాం త్వాం ప్రాప్తుం తేనైవ తపస్తప్తం నాన్యేనేతి భావః। అన్యస్య తరోరేతే పదార్థాః క్రమేణ భవన్తి, ఏతస్య త్వేకకాలమేవేతి 'అహో' శబ్ద ఆశ్చర్యం ద్యోతయతి। 'కద (ల) మ్బః సాయకే నీపే నాలే శాకే కలమ్బ్యపి' ఇతి విశ్వః। నలీయః, 'వా నామధేయస్య' (వాం ౫౭౬) ఇతి వృద్ధసంజ్ఞాయాం 'వృద్ధాచ్ఛః' (౪।౨।౧౧౪)। రజ్యతి 'కుషిరఞ్జోః—' (౩|౧|౯౦) ఇతి కర్మకర్తరి శ్యన్పరస్మైపదే। పల్లవితః తారకాదిః॥౧౨౦-౧౨౧॥

కాంసీకృతాసీత్ఖలు మణ్డలీన్దోః సంసక్తరశ్మిప్రకరా స్మరేణ।

తులా చ నారాచలతా నిజైవ మిథోనురాగస్య సమీకృతౌ వామ్॥౧౨౨॥

కాంసీతి॥ 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షే। హే భైమి! వాం తవ నలస్య చ మిథః పరస్పరం యోఽనురాగస్తస్య సమీకృతౌ సమీకరణే నలస్య త్వయి యావాననురాగః తావానేవ తవ నలేఽనురాగ ఇత్యుభయోరనురాగస్య తులనార్థం స్మరేణేన్దోశ్చన్ద్రస్య మణ్డలీ కాంసీకృతా పరిమేయ వస్తుధారణార్థం కాంస్యపాత్రమివ కృతాసీత్। కింభూతా—సంసక్తాః సంబద్ధా రశ్మిప్రకరాః కిరణసమూహా రజ్జుసమూహాశ్చ యస్యాః సా। నిజైవ స్వీయైవ నారాచలతా బాణవల్లీ తులా చ తులాదణ్డశ్చ కృతా। కంసాయ పాత్రవిశేషాయ హితం కంసీయమ్ 'తస్మై హితమ్' (౫।౧।౫) ఇతి 'ప్రాక్క్రీతాచ్ఛః' (౫।౧।౧) తస్య వికారః 'కంసీయపరశవ్యయోః—' (౪।౩।౧౬౮) ఇతి యఞ్। ఛస్య లుక్ కాంస్యమ్, అకాంస్యం కాంస్యం సంపన్నం కాంసీకృతమ్। చ్వౌ 'క్యచ్వ్యోశ్చ' (౬।౪।౧౫౨) ఇతి హల ఉత్తరస్య 'ఆదేః పరస్య' (౧।౧।౫౪)

ఇతి యకారమాత్రస్య లోపః। అవర్ణస్య ‘అస్య చ్వౌ’ (౭।౪।౩౨) ఇతీత్వమ్ ।‘కంసీకృతా’ ఇతి పాఠే ‘కంసో దైత్యాన్తరేఽపి చ। కాంస్యే చ కాంస్యపాత్రే చ’ ఇతి విశ్వః। ‘కిరణప్రగ్రహౌ రశ్మీ’ ఇత్యమరః॥౧౨౨॥

సత్త్వస్రుతస్వేదమధూత్థసాన్ద్రే తత్పాణిపద్మే మదనోత్సవేషు।

లగ్నోత్థితాస్త్వత్కుచపత్రలేఖాస్తన్నిర్గతాస్తం ప్రవిశన్తు భూయః॥౧౨౩॥

సత్త్వేతి॥ హే భైమి! మదనోత్సవేషు తత్పాణిపద్మే నలహస్తకమలే పూర్వం లగ్నాః పశ్చాదుత్థితాః త్వత్కుచయోః పత్రలేఖాః పత్రావలయః తన్నిర్గతా నలపాణిపద్మేనైవ లిఖితా భూయస్తమేవ పాణిపద్మం ప్రవిశన్తు। కింభూతే పాణిపద్మే—సత్త్వేన సత్త్వభావేన స్రుతో జనితః స్వేదో ధర్మోదకం తల్లక్షణం మధూత్థం సిక్థకం తేన సాన్ద్రే నిబిడే। రతోత్సవవశాత్ పత్రావల్యా మార్జనం భవత్వీత్యర్థః। కారణే కార్యస్య లయ ఉచిత ఇతి భావః। మధూత్థే యథాలిఖితమేతీతి ‘మధూత్థ’పదమ్। ‘పద్మ’శబ్దః పుంలిఙ్గేఽపి, తతః ‘తమ్’ ఇతి యుజ్యతే॥౧౨౩॥

బన్ధాఢ్యనానారతమల్లయుద్ధప్రమోదితైః కేలివనే మరుద్భిః।

ప్రసూనవృష్టిం పునరుక్తముక్తాం ప్రతీచ్ఛతం భైమి! యువాం యువానౌ॥౧౨౪॥

బన్ధాఢ్యేతి॥ హే భైమి! యువానౌ తరుణౌ యువాం కేలివనే క్రీడావనే మరుద్భిర్వాయుభిః పునరుక్తం పునఃపునర్ముక్తాం త్యక్తాం ప్రసూనవృష్టిం ప్రతీచ్ఛతం గృహ్ణీతమ్। కింభూతైర్మరుద్భిః—బన్ధైః పఙ్కజాసనాదిసురతబన్ధైరాఢ్యం విస్తృతం నానారతమనేకప్రకారరతం తదేవ మల్లయుద్ధం తేన ప్రమోదితైః ప్రకర్షేణ పరిమలం ప్రాపితైః। సంభోగేన పుష్పేషు చ్యుతేషు పునః పునర్మోచనం సంగచ్ఛతే। అథ చ మల్లయుద్ధహృష్టైర్దేవైర్ముక్తాం పుష్పవృష్టిం మల్లౌ గృహ్ణీతః। ‘మరుతౌ పవనామరౌ’ ఇత్యమరః। యువతిశ్చ యువా చ ‘పుమాన్స్త్రియా’ (౧/౨/౬౭) ఇత్యేకశేషః॥౧౨౪॥

అన్యోన్యసంగమవశాదధునా విభాతాం

తస్యాపి తేఽపి మనసీ వికసద్విలాసే।

స్రష్టుం పునర్మనసిజస్య తనుం ప్రవృత్త-

మాదావివ ద్వ్యణుకకృత్పరమాణుయుగ్మమ్ ॥౧౨౪॥

అన్యోన్యేతి॥ అధునోభయసంబన్ధానన్తరం అన్యోన్యసంగమవశాత్పరస్పరసంయోగవశాద్వికసన్విలాసో విభ్రమో యయోస్తే తస్యాపి నలస్యాపి తేఽపి తవాపి మనసీ పరమాణుయుగ్మమివ విభాతాం శోభేతామ్। కింభూతం పరమాణుయుగ్మమ్—మనసిజస్య కామస్య తనుం శరీరం పునః స్రష్టుం ప్రవృత్తమ్। అత ఏవాదౌ ద్వ్యణుకం కరోతీతి ద్వ్యణుకకృత్। 'సక్రియాభ్యాం ద్వాభ్యాం పరమాణుభ్యామేకం ద్వ్యణుకమారభ్యతే, ఏవం క్రమేణ మహత్కార్యమారభ్యతే' ఇతి సిద్ధాన్తః। దగ్ధస్య కామస్య మనోజన్యత్వాన్మనసిజత్వమ్। తతశ్చ తదుత్పత్త్యర్థం మనోద్వయేన ద్వ్యణుకమారబ్ధవ్యమ్। తత్తు యేన కేనచిన్మనోద్వయేన కర్తుం న శక్యతే, ఏతాదృశపరస్పరానురాగస్య కుత్రచిదప్యభావాత్। తతశ్చ యువయోరేవ మనోద్వయేన కర్తుం శక్యతే నాన్యేనేతి భావః। యువయోః పరస్పరరాగబాహుల్యాత్ కామః శరీరీ స్యాదితి భావః॥౧౨౪॥

కామః కౌసుమచాపదుర్జయమముం జేతుం నృపం త్వాం ధను-

ర్వల్లీమవ్రణవంశజామధిగుణామాసాద్య మాద్యత్యసౌ।

గ్రీవాలంకృతిపట్టసూత్రలతయా పృష్ఠే కియల్లమ్బయా

భ్రాజిష్ణుం కషరేఖయేవ నివసత్సిన్దూరసౌన్దర్యయా॥౧౨౬॥

కామ ఇతి॥ అసౌ కామః కౌసుమేన చాపేన దుర్జయం జేతుమశక్యమముం నృపం నలం జేతుమవ్రణే నిర్దోషే వంశే జాతామ్, అథ చ ఘుణాదిజన్యవ్రణరహితవేణుజాతామధిగుణామతిశయితసౌన్దర్యాదిగుణయుక్తాం, ఆరోపితమౌర్వీకాం చ త్వాం త్వన్మయీం ధనుర్వల్లీం ధనుర్లతామాస్వాద్య ప్రాప్య మాద్యతి అధునా నలం జేష్యామీతి తుష్యతి। కింభూతాం ధనుర్వల్లీమ్— నివసతా విద్యమానేన సిన్దూరేణ సౌన్దర్యం లోహితిమా యస్యాం తయా పృష్ఠే ధనుఃపృష్ఠభాగే, అథ చ పశ్చాద్భాగే కియల్లమ్బయా కియద్దీర్ఘయా గ్రీవా మధ్యం కణ్ఠశ్చ తస్యా అలంకృతిరలంకారభూతా పట్టసూత్రలతా తయా। దీర్ఘేణ పట్టసూత్రేణేత్యర్థః। భ్రాజిష్ణుం శోభమానామ్। కయేవ— కషరేఖయేవ పరీక్షారేఖయేవ। కషణధారయా ధనుర్యోగ్యవేణుపరీక్షాయాం నిఘృష్యమాణం సిన్దూరం చలతి చేత్తదా పరిపాకో జ్ఞేయ ఇతి ధానుష్కప్రసిద్ధిః। కామస్య త్వాం వినా

నలవశీకరణం కిమపి న విద్యత ఇతి భావః। భ్రాజిష్ణుమ్, 'భువశ్చ' (౩।౨।౧౩౮) ఇతి చకారాదిష్ణుచ్॥౧౨౬॥

త్వద్గుచ్ఛావలిమౌక్తికాని గులికాస్తం రాజహంసం విభో-

ర్వేధ్యం విద్ధి మనోభువః స్వమపి తాం మఞ్జుం ధనుర్మఞ్జరీమ్।

యన్నిత్యాఙ్కనివాసలాలితతమజ్యాభుజ్యమానం లస-

న్నాభీమధ్యబిలా విలాసమఖిలం రోమాలిరాలమ్బతే॥౧౨౭॥

త్వదితి॥ హే భైమి! త్వం విభోః మనోభువః కామస్య త్వద్గుచ్ఛావలేః తవ హారవిశేషపఙ్క్తేర్మౌక్తికాన్యేవ గులికాః సూక్ష్మాన్మృద్గోలకాన్విద్ధి జానీహి। తథా,—తం రాజహంసం నృపశ్రేష్ఠం నలం వేధ్యమ్, అథ చ తం నలమేవ రాజహంసాఖ్యం పక్షివిశేషం కామస్య వేధ్యం లక్ష్యం విద్ధి। తథా,—స్వమాత్మానమపి తాం వక్ష్యమాణగుణయుక్తాం మఞ్జుం మనోజ్ఞాం ధనుర్మఞ్జరీం ధనుర్లతాం జానీహి। తవ రోమాలీ రోమరాజిర్యస్యా ధనుర్లతాయా నిత్యం సర్వదాఙ్కనివాసో మధ్యవసతిస్తయా లాలితతమాఽతిశయేన నర్తితా శోభమానా జ్యా మౌర్వీ తయా భుజ్యమానం సేవ్యమానమనుభూయమానం వాఽఖిలం విలాసం చాపమధ్యవర్తిశోభమానమౌర్వ్యాః సంపూర్ణాం లీలామాలమ్బతేఽఙ్గీకరోతి। రోమారాజిరేవ మౌర్వ్యాః స్థానే జాతేత్యర్థః। కింభూతా రోమాలిః— లసన్తీ నాభ్యేవ మధ్యం బిలం యస్యాః సా। గులికాధారణచ్ఛిద్రస్థానే నాభిరేవ జాతేత్యర్థః। గులికాధనురితి నామ (క) త్వద్రూపేణ శస్త్రేణ నలః కామస్య జయ్యో నాన్యేనేతి భావః। ధనుమౌర్వ్యో మధ్యే గులికారోపణస్థానబిలం భవతి, తదత్ర నాభిరేవ, రోమాలిర్మౌర్వీ, అఙ్గయష్టిర్ధనుః, స రాజహంసో వేధ్య ఇత్యర్థః। విభుస్తు గులికాధనుఃక్రీడాం కరోతి। 'హారభేదా యష్టిభేదా గుచ్ఛగుచ్ఛార్ధగోస్తనాః' ఇత్యమరః। 'రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠే కాదమ్బకలహంసయోః' ఇతి విశ్వః॥౧౨౭॥

పుష్పేష్వశ్చికురేషు తే శరచయం త్వద్వాలమూలే ధనూ

రౌద్రే చక్షుషి తజ్జితస్తనుమనుభ్రాష్టం చ యశ్చిక్షిపే।

నిర్విద్యాశ్రయదాశ్రయం స వితనుస్త్వాం తజ్జయాయాధునా

పత్త్రాలిస్త్వదురోజశైలనిలయా తత్పర్ణశాలాయతే॥౧౨౮॥

పుష్పేషురితి॥ తేన నలేన సౌన్దర్యాదినా గుణేన జితోఽత ఏవ నిర్విద్య వైరాగ్యం ప్రాప్య యః పుష్పేషుః కామస్తే తవ చికురేషు కేశపాశేషు పుష్పేషుత్వాత్ స్వం శరచయం బాణసమూహం పుష్పసమూహం చిక్షిపే త్యక్తవాన్। తవ భాలమూలే లలాటమూలే భ్రూస్థానే స్వం ధనుస్త్యక్తవాన్। రౌద్రే రుద్రసంబన్ధినీ దారుణే చక్షుష్యనుభ్రా్ ష్టే తృతీయనేత్రలక్షణే భర్జనపాత్రే స్వీయాం తనుం చ చిక్షిపే క్షిప్తవాన్। స కామోఽధునా వితనుః శరీరరహితోఽథ చ విశేషేణ కృశః సన్ తజ్జయాయ తం నలం జేతుం త్వామేవాశ్రయమాశ్రయత్। తథా,—తవ ఉరోజౌ స్తనావేవ శైలౌ తావేవ నిలయః స్థానం యస్యాః సా తత్ర విద్యమానా పత్రాలిః పత్రవల్లీపఙ్క్తిః తస్య కామస్య పర్ణశాలేవాచరతి భవతి। భైమీకేశపాశపుష్పాణాం కామజనకత్వాత్ కామబాణత్వమ్। భ్రువోరపి కామజనకత్వాద్ధనుష్ట్వమ్। స్తనపర్వతనిలయపత్రవల్లీనామపి తజ్జనకత్వాద్గృహత్వమ్। త్వయైవ శస్త్రేణ కామేన స జేతవ్యో నాన్యత్కించిత్తజ్జయాయేతి త్వదాశ్రయేణ మదనస్తం పీడయతీత్యర్థః। అన్యోఽపి జితోఽస్త్రాది త్యక్త్వాఽగ్నౌ దేహం త్యక్త్వా శత్రుం జేతుం పర్వతే పర్ణశాలామధిష్ఠాయ తపస్యతి। అనుభ్రాష్టమ్ సప్తమ్యర్థే సాదృశ్యే వావ్యయీభావః। క్షిపేః స్వరితేత్త్వాత్తఙ్॥౧౨౮॥

ఇత్యాలపత్యథ పతత్రిణి తత్ర భైర్మీ

సఖ్యశ్చిరాత్తదనుసంధిపరాః పరీయుః।

శర్మాస్తు తే విసృజ మామితి సోఽప్యుదీర్య

వేగాజ్జగామ నిషధాధిపరాజధానీమ్॥౧౨౯॥

ఇతీతి॥ తత్ర తస్మిన్పతత్రిణి హంసే ఇతి పూర్వోక్తమాలపతి వదతి సతి తదనుసంధౌ భైమ్యన్వేషణే పరాః సఖ్యశ్చిరాద్బహుకాలేన భైమీం పరీయుః దశదిగ్భ్యః సమాగతత్త్వాత్ పరితో వేష్టయామాసుః। అథానన్తరం స హంసోఽపి తుభ్యం శర్మ సుఖమస్తు, మాం విసృజ ప్రేషయేత్యుదీర్యోక్త్వా వేగాజ్జవేన నిషధాధిపరాజధానీం నలనగరీం జగామ। నలపీడాస్మరణాద్వేగగమనమ్॥౧౨౯॥

చేతోజన్మశరప్రసూనమధుభిర్వ్యామిశ్రతామాశ్రయ-

త్ప్రేయోదూతపతఙ్గపుఙ్గవగవీహైయఙ్గవీనం రసాత్।

స్వాదంస్వాదమసీమమిష్టసురభి ప్రాప్తాపి తృప్తిం న సా

తాపం ప్రాప నితాన్తమన్తరతులామానర్చ్ఛ మూర్చ్ఛామపి॥౧౩౦॥

చేత ఇతి॥ సా భైమీ ప్రేయసో నలస్య దూతో యః పతఙ్గపుంగవో హంసస్తస్య గౌర్వాణీ సైవ హైయఙ్గవీనం హ్యోగోదోహోద్భవం ఘృతం తస్య రసాత్తృప్తేః స్వాదంస్వాదమాస్వాద్యాస్వాద్య। సాదరమాకర్ణ్యాకర్ణ్యేత్యర్థః। తృప్తిం ప్రాప్తా అన్తరన్తఃకరణే నితాన్తమతిశయితం తాపం సంతాపమపి న ప్రాప। అతులాం నిఃసీమాం మూర్చ్ఛామపి న ఆనర్చ్ఛ ప్రాప। కింభూతం హైయఙ్గవీనమ్—చేతోజన్మనః కామస్య శరభూతాని ప్రసూనాని పుష్పాణి తేషాం మధుసీ రసైః, అథ చ మాక్షికైర్వ్యామిశ్రతాం మేలనమాశ్రయత్ప్రాప్నువత్। తథా, —అసీమం నిర్మర్యాదమ్। తథా,—ఇష్టం సుస్వాదు సురభి ఖ్యాతం సుగన్ధి చ। సమత్వేన మధుమిశ్రితం ఘృతం నితాన్తం పీతం సత్సంతాపమోహౌ జనయతీతి, తస్యాస్తు నేత్యాశ్చర్యమ్। యద్వా,—ఏవంభూతం హైయఙ్గవీనమాస్వాద్యాపి తృప్తిం న ప్రాప, తాపం ప్రాప, మూర్చ్ఛామపి ప్రాప। హంసముఖాన్నలగుణాకర్ణనేనానురాగబాహుల్యాత్తాపమోహౌ తస్యా జాతావితి భావః। స్వాదంస్వాదమపీతి యోజనా। అసీమమృష్టసురభీత్యేకం వా పదమ్। 'తత్తు హైయఙ్గవీనం యద్ధ్యోగోదోహోద్భవం ఘృతమ్' ఇత్యమరః। 'హైయఙ్గవీనం సంజ్ఞాయామ్' (౫/౨/౨౩) ఇతి సాధు। పుంగవగవీత్యత్ర 'గోరతద్ధిత—' (౫/౪/౯౨) ఇతి టచి టిత్త్వాన్ఙీప్। స్వాదంస్వాదమ్, ఆభీక్ష్ణ్యే ణముల్ ॥౧౩౦॥

తస్యా దృశో నృపతిబన్ధుమనువ్రజన్త్యాస్తం బాష్పవారి నచిరాదవధీబభూవ।

పార్శ్వేఽపి విప్రచకృషే యదనేన దృష్టేరారాదపి వ్యవదధే న తు చిత్తవృత్తేః॥౧౩౧॥

తస్యా ఇతి॥ బాష్పవారి బాష్పామ్బు తం నృపతిబన్ధుం నలసుహృదం హంసమనువ్రజన్త్యాస్తస్యా దృశో భైమీదృష్టేర్నచిరాచ్ఛీఘ్రమేవ యద్యస్మాదవధీబభూవ అగ్రే గన్తుం న దదౌ తత్తస్మాదనేన హంసేన పార్శ్వేఽపి సమీపే గచ్ఛతాపి భైమీదృష్టేః సకాశాద్విప్రచకృషే వ్యవహితీభూతమ్। సమీపే వర్తమానోఽపి నలవియోగాద్ధంసగమనాద్వా జాతేనాశ్రుణా ద్రష్టుం న దత్త ఇత్యర్థః। తు పునః ఆరాదపి దూరాదపి వర్తమానేనానేన చిత్తవృత్తేర్న వ్యవదధే వ్యవహితీభూతమ్। యద్యపి దూరం గతస్తథాపి ప్రియబన్ధుత్వాత్తస్యా మనస్యవర్తిష్టైవేత్యర్థః। బన్ధుమనువ్రజతో వారి అవధిర్భవతి। 'ఔదకాన్తాత్ప్రియం పాన్థమనువ్రజేత్' ఇతి వచనాత్। దృష్టిః పార్శ్వేఽపీతి వా। 'తదనేన' ఇతి పాఠః। 'ఆరాద్దూరసమీపయోః' ఇత్యమరః। విప్రచకృషే, అకర్మత్వవివక్షయా భావే లిట్॥౧౩౧॥

అస్తిత్వం కార్యసిద్ధేః స్ఫుటమథ కథయన్పక్షతేః కమ్పమేద్రై-

రాఖ్యాతుం వృత్తమేతన్నిషధనరపతౌ సర్వమేకః ప్రతస్థే।

కాన్తారే నిర్గతాసి ప్రియసఖి! పదవీ విస్మృతా కిం ను ముగ్ధే!

మా రోదీరేహి యామేత్యుపహృతవచసో నిన్యురన్యాం వయస్యాః॥౧౩౨॥

అస్తిత్వమితి॥ అథ తయోర్మధ్యే ఏకో హంసో నిషధనరపతౌ నలసమీప ఏతత్సర్వం వృత్తం నిష్పన్నమ్। వచసేతి శేషః। ఆఖ్యాతుం కథయితుం ప్రతస్థే। కిం కుర్వన్–పక్షయోః కమ్పభేదైః కమ్పవిశేషైః కృత్వా భైమీప్రాప్తిరూపాయాః కార్యసిద్ధేరస్తిత్వం సద్భావం స్ఫుటం కథయన్। ఇతి పూర్వోక్తమార్గేణోపహృతముక్తం వచో యాభిస్తా వయస్యాః సఖ్యోఽన్యాం భైమీం నిన్యుః। గృహం ప్రాపయామాసురిత్యర్థః। ఇతి కిమ్— హే ప్రియసఖి! త్వం కాన్తారే దుర్గమే వర్త్మని విషయే నిర్గతాసి ప్రస్థితాసి ను, అయి ముగ్ధే భ్రాన్తచిత్తే భైమి। పదవీ మార్గః విస్మృతా కిం త్వయా? త్వం మా రోదీః, ఏహ్యాగచ్ఛ, వయం సర్వా మిలిత్వా యామ గృహం ప్రతి గచ్ఛామ ఇతి పక్షకమ్పనవిశేషః కార్యసిద్ధిసూచకః। అన్యోఽపి హస్తచాలనాదినా కార్యసిద్ధిః కథయతి। 'కాన్తారం వర్త్మ దుర్గమమ్' ఇత్యమరః। 'అస్తి' ఇత్యవ్యయాత్ త్వప్రత్యయః। ఆఖ్యాతేతి వా పాఠ॥౧౩౨॥

సరసి నృపమపశ్యద్యత్ర తత్తీరభాజః

స్మరతరలమశోకానోకహస్యోపమూలమ్।

కిసలయదలతల్పమ్లాయినం ప్రాప తం స

జ్వలదసమశరేషుస్పర్ధిపుష్పర్ద్ధిమౌలేః॥౧౩౩॥

సరసీతి॥ స హంసో యత్ర సరసి నృపం పూర్వమపశ్యత్తస్య సరసస్తీరం భజతే తస్య అశోకానోకహస్యాశోకవృక్షస్య ఉపమూలం మూలసమీపే తం నలం ప్రాప। కింభూతమ్— స్మరతరలం మదనజనితపీడయా చఞ్చలమ్। తథా, —కిసలయానామప్రపల్లవానాం దలాని కోమలాఙ్కురాస్తేషాం తల్పం శయ్యా తస్యాపి మ్లాయినం మ్లానశీలమ్। కింభూతస్యానోకహస్య—జ్వలన్తో దేదీప్యమానా అసమశరేషవః కామబాణాస్తైః సహ స్పర్ధన్తే ఏవంశీలాని పుష్పాణి తేషామృద్ధిః సమృద్ధిస్తద్యుక్తో మౌలిరప్రభాగో యస్య। విరహవ్యథయా హంసం ప్రతీక్షమాణస్తత్రైవ స్థితో యత్ర పూర్వం హంసేన దృష్టః। అశోకపుష్పాణాం రక్తత్వాజ్జ్వలత్కామబాణతుల్యత్వమ్॥౧౩౩॥

పరవతి దమయన్తి ! త్వాం న కించిద్వదామి

ద్రుతముపనమ కిం మామాహ సా శంస హంస!।

ఇతి వదతి నలేఽసౌ తచ్ఛశంసోపనమ్రః

ప్రియమను సుకృతాం హి స్వస్పృహాయా విలమ్బః॥౧౩౪॥

పరవతీతి॥ నలే ఉన్మాదవశాత్ ఇతి వదతి అసౌ హంస ఉపనమ్రః సమీపమాగతః సన్ తద్భైమీవృత్తాన్తం సర్వం శశంస కథయతి స్మ। ఇతీతి కిమ్—చిత్తే ప్రత్యక్షీకృతాం భైమీం ప్రత్యాహ। ఏవం హంసమపి—హే పరవతి పిత్రధీనత్వాత్పరతన్త్రే దమయన్తి। అహం త్వాం ప్రతి అద్యాపి నాగచ్ఛసీత్యాది కిమపి న వదామి। ఖాతన్త్ర్యాభావాత్। హే హంస! త్వం ద్రుతం శీఘ్రముపనమ మత్సమీపమాగచ్ఛ। సా భైమీ మాముద్దిశ్య కిమాహాబ్రవీత్తచ్ఛంస కథయేతి। వాక్యార్థః కర్మ। తద్వచనానన్తరమేవాయం గత్వా కథం కథితవానిత్యాశఙ్కయాహ—ప్రియమితి। హి యస్మాత్సుకృతాం ధార్మికాణాం ప్రియం స్వాభీష్టమను లక్షీకృత్య స్వస్పృహాయాః స్వేచ్ఛాయా ఏవ విలమ్బః, న త్వన్యస్య। యదైవ తేషాం వస్తు ప్రాప్తుమిచ్ఛా భవతి తదైవ పుణ్యవశాత్ప్రాప్నువన్తీతి భావః। 'క్వ స్పృహాయాః' ఇతి కేచిత్। స్పృహాయా విలమ్బః క్వేతి యోజనీయమ్। సుకృతామ్, 'సుకర్మపాపమన్త్రపుణ్యేషు కృఞః' (౩।౨।౮౯) ఇతి క్విప్। ఆహేతి విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం భూతార్థే॥౧౩౪॥

కథితమపి నరేన్ద్రః శంసయామాస హంసం

కిమితి కిమితి పృచ్ఛన్భాషితం స ప్రియాయాః।

అధిగతమథ సాన్ద్రానన్దమాధ్వీకమత్తః

స్వయమపి శతకృత్వస్తత్తథాన్వాచచక్షే॥౧౩౫॥

కథితమితి॥ స నరేన్ద్రో నలో హంసేన కథితమపి ప్రియాయా భైమ్యా భాషితం వచనం కిమితి కిమితి కీదృక్కీదృగిత్యేవమాదరాతిశయేన హంసం పృచ్ఛన్ శంసయామాస వాదయతి స్మ। అథానన్తరం సాన్ద్రో నిబిడ ఆనన్ద ఏవ మాధ్వీకం మధు తేన మత్తో హృష్టః సన్ అధిగతం జ్ఞాతార్థం తద్భైమీభాషితం స్వయమపి శతకృత్వోఽనేకవారం ఇంసేన యథోక్తం తథైవ ఈదృగ్భైమ్యోక్తమీదృగ్భైమ్యోక్తమితి శిరఃకమ్పాద్యభినయేనాన్వాచచక్షేఽనూదితవాన్। అత్యాదృతస్యేయం జాతిః। మద్య (త్త) విశేషోచ్చక్తమపి పునర్వాదయతి స్వయమపి పునర్వదతి। 'మధు మాధ్వీకమద్యయోః' ఇత్యమరః। '"మార్ద్వీక"' ఇతి పాఠే మృద్వీకాయా ద్రాక్షాయా వికారో మార్ద్వీకమ్। శంసేః శబ్దకర్మత్వాదణౌ కర్తుర్ణ్యన్తే కర్మసంజ్ఞా। శతవారం

శతకృత్వః 'సంఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్' (౫।౪।౧౭) ఇతి కృత్వసుచ్॥౧౩౫॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం
శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।
తార్తీయీకతయా మితోఽయమగమత్తస్య ప్రబన్ధే మహా-
కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥౧౩౬॥

శ్రీహర్షమితి॥ తార్తీయీక ఇతి ద్వైతీయీకవత్॥౧౩౬॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతౌ నైషధీయప్రకాశే తృతీయః సర్గః సమాప్తః॥

చతుర్థః సర్గః।

అథ నలస్య గుణం గుణమాత్మభూః సురభి తస్య యశఃకుసుమం ధనుః।
శ్రుతిపథోపగతం సుమనస్తయా తమిషుమాశు విధాయ జిగాయ తామ్॥౧॥

అథేతి॥ అథ హంసగమనానన్తరమాత్మభూర్మదనః శ్రుతిపథే కర్ణమార్గే ఉపగతం ప్రాప్తమాకర్ణితం నలస్య గుణం సౌన్దర్యాదిరూపగుణం గుణం మౌర్వీ విధాయ కృత్వా, తథా, — కర్ణితం సురభి ఖ్యాతం సుగన్ధి చ తస్య యశోలక్షణం కుసుమం ధనుర్విధాయ, తథా,— శ్రుతిపథోపగతం శ్రుతమాకర్ణకృష్టం చ తమేవ రాజానం నలం సుమనస్తయా మనీషితయా కుసుమత్వేన చ ఇషుం బాణం విధాయ ఆశు తాం భైమీం జిగాయ జితవాన్।

అన్యస్యాన్యత్వకరణం దేవత్వేన సమ్భావ్యతే। హంసముఖాత్తం శ్రుత్వా ఝటితి కామపీడాసహితా జాతేతి భావః। నలే తదనురాగపోషార్థం విప్రలమ్భవర్ణనమనేన సర్గేణ క్రియతే। నిర్వేదాదయో విభావా ఆలస్యాదయశ్చ విప్రలమ్భశృఙ్గారపోషార్థం యథాయథమూహనీయాః। 'సుగన్ధే చ మనోజ్ఞే చ సురభి' ఇతి విశ్వః। జిగాయ, 'సన్లిటోర్జేః' (౭।౩।౫౭) ఇతి కుత్వమ్॥౧॥

యదతనుజ్వరభాక్తనుతే స్మ సా ప్రియకథాసరసీరసమజ్జనమ్।

సపది తస్య చిరాన్తరతాపినీ పరిణతిర్విషమా సమపద్యత॥౨॥

యదతన్వితి॥ అతనుజ్వరభాక్ కామజనితసంతాపభాక్ సా భైమీ ప్రియకథా నలగోష్ఠ్యస్తల్లక్షణా సరసీ తస్యా విప్రలమ్భాఖ్యశృఙ్గారరూపే రసే మజ్జనం తస్యాం రసేన ప్రీత్యా మజ్జనమ్। సాదరమాకర్ణనమిత్యర్థః। తనుతే స్మ చకార। తస్య మజ్జనస్య సపది పరిణతిః పరిపాకః విషమా దుఃసహా సమపద్యత జాతా। కింభూతా— చిరం చిరకాలమాన్తరం మనస్తాపయత్యేవంశీలా। నలగుణాకర్ణనజకామపీడాశాన్త్యర్థం తత్కథయా విరహపీడానాశో భవిష్యతీతి బుద్ధ్యా సాదరం తత్కథాయామాకర్ణితాయాం ప్రత్యుత తస్యా ఉద్దీపకత్వాత్పూర్వాపేక్షయాఽతితమాం సా కథా విరుద్ధార్థజనికా జాతేతి భావః। యోఽపి జ్వరీ సరోజలస్నానం కరోతి తస్య విషమాఖ్యో జ్వరో భవతి। జ్వరిణస్తదా స్నానమపి విషమత్వజనకం భవతి, సరసీస్నానం తు సుతరామితి 'సరసీ' పదమ్॥౨॥

ధ్రువమధీతవతీయమధీరతాం దయితదూతపతద్గతవేగతః।

స్థితివిరోధకరీం హ్యణుకోదరీ తదుదితః స హి యో యదనన్తరః॥౩॥

ధ్రువమితి॥ ద్వ్యణుకోదర్యతికృశోదరీ ఇయం భైమీ దయితస్య నలస్య దూతో హంసస్తస్య పతద్భ్యాం పక్షాభ్యాం గతో యో వేగస్తస్మాద్దయితదూతస్య పతతోః పక్షయోర్గతే గమనే యో వేగస్తస్మాద్వా, పక్షాభ్యాం గతం గమనం యస్య స పక్షీ దయితదూతశ్చాసౌ పతద్గతశ్చేతి వా, తస్య వేగస్తస్మాత్సకాశాత్స్థితిః స్త్రీమర్యాదా తస్యా విరోధకరీం విరోధినీమధైర్యతాం ధైర్యాభావం శైఘ్ర్యం చాధీతవతీ పఠితవతీ స్వీచకార। 'ధ్రువమ్' ఉత్ప్రేక్షే। అధ్యయనే న్యాయం ప్రమాణయతి—హి యస్మాద్యో యస్మాదనన్తర ఏవావ్యవహితః స తదుదితస్తస్మాదేవోత్పద్యతే। 'యదనన్తరమేవ యద్దృశ్యతే తత్తస్య కారణమ్' ఇతి గౌతమః।

తస్మిన్ధ్వంసే గతమాత్రే ఏతస్యా అధీరతా జాతేతి తస్మాదేవాధీతా, ఇతి సహోత్ప్రేక్షా। వేగతః, 'ఆఖ్యాతోపయోగే' (౧।౪।౨౯) ఇత్యపాదానత్వమ్। విరోధకరీమ్, 'హేతౌ టః॥3॥

అతితమాం సమపాది జడాశయం స్మితలవస్మరణేఽపి తదాననమ్।

అజని పఙ్గురపాఙ్గనిజాఙ్గణభ్రమికణేఽపి తదీక్షణఖఞ్జనః॥౪॥

అతీతి॥ తదాననం భైమీముఖం స్మితలవస్య హాస్యలేశస్య స్మరణవిషయేఽప్యతితమాం జడాశయం జడాభిప్రాయం సమపాది జాతమ్। విరహపీడయా స్మితలేశమపి నాస్మార్షీత్। స్మితం నాకరోదిత్యత్ర కిం వాచ్యమ్। తదీక్షణఖఞ్జనః తస్యా నయనరూపః ఖఞ్జరీటోఽపాఙ్గే నేత్రప్రాన్తలక్షణే నిజాఙ్గణే భ్రమికణేఽపి విలాసగమనలేశేఽపి పఙ్గు ఖఞ్జోఽజని జాతః। అన్యోఽపి నిజాఙ్గణే సుఖేన భ్రమతి తథా పక్ష్యఙ్గణే భ్రమతి, అయం తు తత్రాప్యసమర్థోఽభూత్। ఖఞ్జయతీతి అన్యాన్విలోకనమాత్రేణ పఙ్గూన్కరోతి స స్వీయగమనేఽపి పఙ్గుర్జాత ఇత్యాశ్చర్యమ్। విరహపీడయా కటాక్షావలోకనమపి విసస్మార। అతితమామ్। స్వార్థే తమప్। సమపాది, కర్తరి 'చిణ్తే పదః' (3।౧।౬౦) ఇతి చిణ్। అఙ్గనం, ణత్వమపపాఠః। 'అజిరం త్వఙ్గనం తత్స్యాత్కామిన్యామఙ్గనా మతా' ఇతి విశ్వప్రకాశః॥౪॥

కిము తదన్తరుభౌ భిషజౌ దివః స్మరనలౌ విశతః స్మ విగాహితుమ్।

తదభికేన చికిత్సితుమాశు తాం మఖభుజామధిపేన నియోజితౌ॥౫॥

కిమ్వితి॥ స్మరనలౌ తదన్తస్తస్యా అన్తర్హృదయం విగాహితుమాలోడితుం విశతః స్మ ప్రవిష్టౌ। ఉత్ప్రేక్షతే—తదభికేన తస్యా భైమ్యాః కాముకేన మఖభుజాం దేవానామధిపేనేన్ద్రేణ ఆశు శీఘ్రం తాం భైమీం చికిత్సితుం నీరోగాం కర్తుం శరీరస్థితిం విచారయితుం చ నియోజితావాజ్ఞప్తౌ దివో భిషజౌ స్వర్వైద్యౌ ఆశ్వినేయౌ కిము। నలో నలవిషయో మదనశ్చ భైమ్యన్తఃకరణమధితిష్ఠతః స్మేతి భావః। 'అనుకాభికా–' (౫/౨/౭౪) ఇతి 'అభిక'శబ్దః సాధుః। నియోజితౌ, చౌరాదికాద్యుజేః క్తః॥౫॥

శ్లోకపఞ్చకేన తాపమాహ—

కుసుమచాపజతాపసమాకులం కమలకోమలమైక్ష్యత తన్ముఖమ్।

అహరహర్వహదభ్యధికాధికాం రవిరుచిగ్లపితస్య విధోర్విధామ్ ॥౬॥

కుసుమేతి ॥ తన్ముఖం రవిరుచ్యా గ్లపితస్య విధోశ్చన్ద్రస్య అహరహః ప్రత్యహమభ్యధికాధికాం పూర్వదినాపేక్షయా పరదినే మహతీం విధామవస్థాం వహద్రైక్ష్యత దృష్టమ్। సర్వజనేనేత్యర్థః। కింభూతమ్—కుసుమచాపజః కామజస్తాపో జ్వరస్తేన సమాకులం మ్లానమిత్యర్థః। యతః,—కమలవత్ కోమలం సుకుమారమ్। విరహవ్యథయా సూర్యకిరణమ్లానచన్ద్రసదృశం జాతమితి భావః। అహరహః, వీప్సాయాం ద్విర్వచనమ్, అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। అభ్యధికాయా అధికా మహతీ, 'యస్మాదధికమ్–' (౨।౩।౯) ఇతి జ్ఞాపకాత్పశ్చమీ, 'పఞ్చమీ' (౨।౩।౪౨) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః॥౬॥

తరుణతాతరణిద్యుతినిర్మితద్రఢిమ తత్కుచకుమ్భయుగం తదా।

అనలసంగతితాపముపైతు నో కుసుమచాపకులాలవిలాసజమ్॥౭॥

తరుణతేతి॥ తస్యాః కుచావేవ కుమ్భయుగం తదా తస్మిన్సమయే అనలసంగత్యా నలప్రాప్త్యభావేన వహ్నిసంగత్యా తాపం తజ్జనితజ్వరమ్, ఔష్ణ్యం చ నో ఉపైతు న ప్రాప్నోతు, అపి తు ప్రాప్నోతు। కింభూతమ్—కుసుమచాపః కామః స ఏవ కులాలః కుమ్భకారస్తస్య విలాసః క్రీడా తయా జాతం విరచితమ్। తథా,-ప్రశాన్తత్వాత్తరుణతా తారుణ్యం తల్లక్షణయా తరణిద్యుత్యా సూర్యదీధ్యా నిర్మితః కృతో ద్రఢిమా దాదర్ఢం యస్య। కులాలోఽపి ఘటం కృత్వా ఆతపే శుష్కం కృత్వామౌ ప్రక్షిపతి। విలాసజమితి తాపవిశేషణం వా। ద్రఢిమేత్యత్ర 'వర్ణదృఢాదిభ్యః ష్యఞ్చ' (౫।౧।౧౨౩) ఇతీమనిచి ర ఋతోః—' (౬।౪।౧౬౧) ఇతి రః ॥౭॥

అధృత యద్విరహోష్మణి మజ్జితం మనసిజేన తదూరుయుగం తదా।

స్పృశతి తత్కదనం కదలీతరుర్యది మరుజ్వలదూషరదూషితః॥౮॥

అధృతేతి॥ తదా తస్మిన్సమయే మనసిజేన కామేన విరహోష్మణి ఆధిజనితే దాహే మజ్జితం యత్తదూరుయుగమధృత జీవశేషమతిష్ఠత్। కదలీతరుః తత్కదనం తస్యోరుయుగస్య కదనం సామ్యమవస్థాం వా తర్హి స్పృశతి ప్రాప్నోతి తదూరుయుగసమానః స్యాత్, యది కదలీతరుర్మరౌ ధన్వదేశే జ్వలద్వహ్నిదగ్ధమూషరం క్షారమృత్తికాస్థలం తేన దూషితః స్యాత్। అతిమృదోః కదలీతరోర్వహ్నిదగ్ధే ఊషరే యది స్థితిః స్యాత్తర్హి

తదూరుయుగదుఃఖం కదలీతరుణాప్యనుభూయేత। తదూరుయుగమతితరాం సంతప్తమభూదితి భావః। మనసిజేతి 'సప్తమ్యాం జనేర్డః', (౩।౨।౯౭), 'హలదన్తాత్—' (౬।౩।౯) ఇతి సప్తమ్యా అలుక్। స్పృశతి, కాలసామీప్యే లట్। 'స్యాదూషః క్షారమృత్తికా' ఇత్యమరః। అస్త్యర్థే 'ఊషసుషిముష్క—' (౫/౨/౧౦౭) ఇతి రః। అధృత, 'ధృఙ్ అవస్థానే' ॥౮॥

స్మరశరాహతినిర్మితసంజ్వరం కరయుగం హసతి స్మ దమఖసుః।

అనపిధానపతత్తపనాతపం తపనిపీతసరఃసరసీరుహమ్॥౯॥

స్మరేతి॥ దమస్వసుర్భైమ్యాః కరయుగం స్మరశరైరాహతిఈననం తయా నిర్మితః కృతః సంజ్వరః సంతాపో యస్య ఏవంభూతం సత్తపేన గ్రీష్మేణ నిపీతం సరస్తస్మిన్విద్యమానం సరోరుహం కమలం హసతి స్మ। తత్తుల్యం జాతమిత్యర్థః। కింభూతం కమలమ్—అనపిధానో నిష్ప్రతిబన్ధః పతంస్తపనాతపః సూర్యాతపో యస్మిన్। గ్రీష్మసంబన్ధికమలవదతితరాం సంతాపోఽనుభూయత ఇత్యర్థః॥౯॥

మదనతాపభరేణ విదీర్య నో యదుదపాతి హృదా దమనస్వసుః।

నిబిడపీనకుచద్వయయన్త్రణా తమపరాధమధాత్ప్రతిబధ్నతీ॥౧౦॥

మదనేతి॥ దమనస్వసుర్హృదా హృదయేన మదనతాపభరేణ మదనజనితజ్వరబాహుల్యేన కృత్వా విదీర్య స్ఫుటిత్వా యద్ నో ఉదపాత్యుత్పతితమ్, నిబిడం నిరన్తరం పీనం పీవరం కుచద్వయం తేన కృతా యన్త్రణా బన్ధనం ప్రతిబధ్నతీ సతీ తం విదీర్యానుత్పతనలక్షణమపరాధమధాద్ధధార। విరహసంతాపభరాద్భైమీహృదయం విదీర్య గన్తుకామం జాతమపి స్తనద్వయేన తమపరాధం సోఢ్వాపి రక్షితమ్। అన్యథా గతమేవ స్యాత్। స్తనద్వయస్యాయమపరాధో న తు హృదయస్య। అథ చ తమపరాధమధాత్పృతవతీ। ఉత్పతనశీలస్య వస్త్రాదేః పాషాణాదినా కృతా యన్త్రణా ప్రతిబన్ధం కరోతి। పూర్వనిపాతభియా పూర్వం 'పీన' శబ్దస్యోత్తరేణ సమాసం కృత్వా 'నిబిడ'పదేన సమాసః కర్తవ్యః। అధాత్, ధాఞ్జేటోరపి లుఙి 'ఘుమాస్థా—' (౬।౪।౬౬) ఇతి సిచా లుకి రూపమ్ ॥౧౦॥

చిన్తామాహ—

నివిశతే యది శూకశిఖా పదే సృజతి సా కియతీమివ న వ్యథామ్।
మృదుతనోర్వితనోతు కథం న తామవనిభృత్తు నివిశ్య హృది స్థితః॥౧౧॥

నివిశత ఇతి॥ 'శూకోఽస్త్రీ శ్లక్ష్ణతీక్ష్ణాగ్రే' ఇత్యమరః। శూకశిఖా ధాన్యకణికాగ్రమాత్రం పదే చరణే యది నివిశతే ప్రవిశతి సా శూకశిఖా కియతీమివ వ్యథాం న సృజతి కరోతి, అపి తు మహతీం పీడాం కరోతి। అతః కారణాన్మృదుతనోరతిసుకుమార్యా భైమ్యా హృది నివిశ్య ప్రవిశ్య స్థితోఽవనిమృత్పర్వతో నలశ్చ, తు పునస్తాం వ్యథాం కథం న వితనోతు కరోతు, కరోత్యేవ। నలస్తు తస్యా హృదయం ప్రవిశ్య స్థితః పరం తయా న ప్రాప్తః। అతస్తం సర్వదా విచిన్తయన్త్యాస్తస్యా భూయసా వ్యథా జాతేతి భావః। 'ఇవ' శబ్దో వాక్యాలంకారే। నివిశతే, 'నేర్విశః' (౧।౩।౧౭) ఇతి తఙ్ ॥౧౧॥

చిన్తయా విషయాన్తరాగ్రహణమాహ—

మనసి సన్తమివ ప్రియమీక్షితుం నయనయోః స్పృహయాన్తరుపేతయోః।
గ్రహణశక్తిరభూదిదమీయయోరపి న సంముఖవాస్తుని వస్తుని॥౧౨॥

మనసీతి॥ ఇదమీయయోరేతదీయయోర్నయనయోః సంముఖే అగ్రే వాస్తు స్థానం యస్యైవంభూతే పురోవర్తిన్యపి వస్తుని ఘటాదౌ గ్రహణశక్తిః జ్ఞానసామర్థ్యం నాభూత్। కింభూతయోః— మనసి సన్తం స్థితం ప్రియం నలమీక్షితుం స్పృహయైవ వాఞ్ఛయైవాన్తర్హృదయదేశముపేతయోః। విరహవ్యథయా నేత్రయోర్నిమ్నదేశత్వేన నిఃసహత్వాత్పురఃస్థితమపి తాభ్యాం గ్రహీతుం న శక్యతే। తత్రాన్తరగతత్వే ప్రియాలోకనవాఞ్ఛాయాః కారణత్వేనోత్ప్రేక్షా। ఇదమీయయోః, త్యదాదిత్వాద్వృద్ధాచ్ఛః॥౧౨॥

చిన్తానుభావం రోదనం ముఖానతిం చాహ—

హృది దమస్వసురశ్రుఝురప్లుతే ప్రతిఫలద్విరహాత్తముఖానతేః।
హృదయభాజమరాజత చుమ్బితుం నలముపేత్య కిలాగమి తన్ముఖమ్॥౧౩॥

హృదీతి॥ విరహేణాత్తా స్వీకృతా ముఖానతిర్ముఖనమ్రతా యయా తస్యా దమస్వసుర్భైమ్యాః అశ్రుఝరప్లుతే బాష్పప్రవాహపరిపూర్ణే హృది వక్షసి ప్రతిఫలత్ప్రతిబిమ్బితం తత్తాదృగాననం ముఖం కర్తృ హృదయభాజం హృదయమధ్యవర్తినం నలం చుమ్బితుముపేత్య సమీపం గత్వా ఆగమి కిల ఆగమిష్యదివారాజత శుశుభే। విరహవశాన్ముఖం నమ్రం జాతమ్, అశ్రు చ నిర్గతమిత్యర్థః। విరహేణాత్తా యా ముఖానతిస్తస్యా హేతోః ప్రతిఫలదితి వా। తం నలమితి వా। ఆగమి, 'భవిష్యతి గమ్యాదయః' (3।3।3) ఇతి సాధుః॥౧౩॥

చిన్తానుభావం నిఃశ్వాసమాహ—

సుహృదమగ్నిముదఞ్చయితుం స్మరం మనసి గన్ధవహేన మృగీదృశః।

అకలి నిఃశ్వసితేన వినిర్గమానుమితనిహ్నుతవేశనమాయితా॥౧౪॥

సుహృదమితి॥ మృగీదృశో భైమ్యా నిఃశ్వసితేన నిఃశ్వాసలక్షణేన గన్ధవహేన మలయానిలేన మనసి విద్యమానం సుహృదం స్మరం స్మరలక్షణమగ్నిముదఞ్చయితుముత్తేజయితుం వినిర్గమేన నిఃసరణేనానుమితమనుమానజ్ఞానవిషయీకృతం నిహ్నుతవేశనం గుప్తప్రవేశనం యస్య స చాసౌ మాయీ చ తస్య భావస్తత్తా సా అకలి అఙ్గీకృతా। అభ్యస్తేత్యర్థః। విరహాన్నిఃశ్వాసవాయుర్బహిర్నిఃసరతి। బహిర్నిఃసరణం చాన్తఃప్రవేశనం వినాఽనుపపద్యమానం సత్తమనుమాపయతి। వాయునా స్వమిత్రస్య స్మరాగ్నేర్వర్ధనార్థమన్తఃప్రవేశః కృత ఇతి లుప్తోత్ప్రేక్షా। బాహ్యేన వాయునాన్తః ప్రవిశ్య నిఃశ్వాసరూపేణ బహిర్నిర్గతమివేత్యర్థః। విరహవశాద్భృశనిఃశ్వాసో జాత ఇతి భావః। అన్యోఽపి మాయీ దుర్గమధ్యే స్థితస్య మిత్రస్య బహిర్నిర్గమనార్థం గుప్తం ప్రవిశతి, నిర్గమానన్తరం తస్య గుప్తప్రవేశో దుర్గస్థైరనుమీయతే। పద్మినీత్వాన్నిఃశ్వాసస్య గన్ధవహత్వమ్। వ్రీహ్యాదిత్వాన్మాయీ॥౧౪॥

విరహపాణ్డిమరాగతమోమషీశితిమతన్నిజపీతిమవర్ణకైః।

దశ దిశః ఖలు తద్దృగకల్పయల్లిపికరీ నలరూపకచిత్రితాః॥౧౫॥

విరహేతి॥ తద్ధృక్ భైమీదృష్టిలక్షణా లిపికరీ చిత్రకారిణీ విరహేణ జనితః పాణ్డిమా పాణ్డురత్వం, తథా రాగోఽనురాగో లోహితిమా చ, తమో మూర్చ్ఛా తల్లక్షణా మషీ తస్యాః శితిమా కృష్ణతా స ప్రసిద్ధో నిజః స్వీయః పీతిమా గౌరత్వం ఏతద్రూపైర్వర్ణైః కృత్వా। 'ఖలు' అప్యర్థః। దశాపి దిశః నలరూపకైర్నలప్రతిచ్ఛన్దకైః చిత్రితాశ్చిత్రయుక్తా అకల్పయత్। పాణ్డిమా తు ముఖ ఏవ ప్రకటః, అన్యత్ర తు పీతిమా। స చాసౌ నిజ ఇతి విగ్రహః। నిజో దృక్సంబన్ధీ, తస్యా భైమ్యాః సహజో యః పీతిమేతి వా। విరహవశాత్ పాణ్డిమాదయో వర్ణా జాతాః। ఉన్మాదవశాద్దశస్వపి దిక్షు నలమేవాపశ్యదితి భావః। 'ఖలుః' ఇవార్థే వా, లిపికరీవేత్యుత్ప్రేక్షా। లిపికరీ, 'దివావిభా'—(౩।౨।౨౧) ఇతి ఙే టిత్త్వాన్ఙీప్॥౧౫॥

స్మరకృతాం హృదయస్య ముహుర్దశాం బహు వదన్నివ నిఃశ్వసితానిలః।

వ్యధిత వాససి కమ్పమదః శ్రితే త్రసతి కః సతి నాశ్రయబాధనే॥౧౬॥

స్మరకృతామితి॥ నిఃశ్వసితానిలో నిఃశ్వాసవాయుః భైమ్యా హృదయస్య స్మరకృతాం దశాం పీడాం ముహుః బహ్వతిశయేన సఖీజనస్య పురస్తాద్వదన్నివ కథయన్నివ అదో హృదయం శ్రితే ఆశ్రితే వాససి కమ్పం వ్యధిత చకార। విరహవశాన్నిఃశ్వాసానాం బాహుల్యాత్తస్యా హృదయం చకమ్పే, తత్కమ్పవశాద్వస్త్రమపి చకమ్ప ఇత్యర్థః। ఉచితమేతత్। ఆశ్రయస్య బాధనే పీడాయాం సత్యామాశ్రితః కోఽపి న త్రసతి బిభేతి, అపి తు సర్వో బిభేత్యేవ। కమ్పితహృదయాశ్రితస్య వస్త్రస్యాపి కమ్పో యుక్తః। వదన్నితి, వదితుమితి హేతౌ శతా। యోఽవిచారం బహు వదతి సోఽప్యధరాదికమ్పం కరోతి॥౧౬॥

సంతతమన్తర్జ్వరమాహ—

కరపదాననలోచననామభిః శతదలైః సుతనోర్విరహజ్వరే।

రవిమహో బహు పీతచరం చిరాదనిశతాపమిషాదుదసృజ్యత॥౧౭॥

కరేతి॥ సుతనోర్భైమ్యా విరహజ్వరే వియోగజనితే జ్వరే కరపదాననలోచనాని నామాని సంజ్ఞా యేషాం తత్సంజ్ఞైః శతదలైః కమలైః దినే బహు అపరిమితం పీతచరం పూర్వం పీతం రవిమహః సూర్యతేజః అనిశతాపమిషాత్సంతతసంతాపవ్యాజాచ్చి-
రాచ్చిరకాలముదసృజ్యత ఉత్సృజ్యతే స్మ। కరకమలమిత్యాది॥౧౭॥

అశ్రుపాతమాహ—

ఉదయతి స్మ తదద్భుతమాలిభిర్ధరణిభృద్భువి తత్ర విమృశ్య యత్।

అనుమితోఽపి చ బాష్పనిరీక్షణాద్వ్యభిచచార న తాపకరో నలః॥౧౮॥

ఉదయతీతి॥ ఆలిభిః సఖీభిస్తత్ర తస్యాం ధరణిమృద్ రాజా భీమస్తస్మాద్భూరుత్పత్తిర్యస్యాస్తస్యాం భైమ్యాం విమృశ్య విచార్య బాష్పనిరీక్షణాదశ్రుదర్శనాదపి తాపకరోఽనుమితో నలః యన్న వ్యభిచచార తత్ అవ్యభిచారలక్షణమద్భుతముదయతి స్మ ఉదితమ్। 'అపిః' చకారార్థో వా। అకథితేఽశ్రుదర్శనమాత్రాదేవ నలవిరహజనితమేవేదమితి యత్తాసాం నిశ్చయజ్ఞానం తదాశ్చర్యమిత్యర్థః। పూర్వం పాణ్డుత్వాదినా నలస్య తాపకారిత్వమనుమితమ్, అశ్రుదర్శనాదపీతి। 'అపి చ' ఇతి సముచ్చయార్థో వా। పర్వతే బాష్పదర్శనాద్వహ్న్యనుమితిరాశ్చర్యకారిణీ భవతి తద్వద్బాష్పదర్శనానుమితవహ్నేర్యత్తాపకారిత్వం తదాశ్చర్యమ్। 'బాష్పమశ్రుజలోష్మణోః' ఇతి విశ్వః। ఉదయతి 'ఇ గతౌ' భౌవాదికస్య రూపమ్॥౧౮॥

హృది విదర్భభువః ప్రహరఞ్శరై రతిపతిర్నిషధాధిపతేః కృతే।

కృతతదన్తరగస్వదృఢవ్యధః ఫలదనీతిరమూర్చ్ఛదలం ఖలు॥౧౯॥

హృదీతి॥ రతిపతిః కామః నిషధాధిపతేర్నలస్య కృతే నలవ్యధార్థం విదర్భభువో భైమ్యా హృది శరైః ప్రహరన్ప్రహారం కుర్వన్నలనిమిత్తం భైమీం పీడయన్ స్వయమేవాలమత్యర్థమమూర్చ్ఛత్ మూర్చ్ఛాం ప్రాప। యతః కింభూతః—కృతః తదన్తరగస్య భైమీహృదయమధ్యవర్తినః స్వస్యాత్మనో దృఢో వ్యధస్తాడనం యేన సః ఖలు ఏవంవిధ ఇవ। అత ఏవ ఫలన్తీ ఫలదా అనీతిర్యస్య। కామో నలశ్చ భైమ్యా హృదయవర్తినౌ, కామశ్చ స్వవైరిణో నలస్య ప్రహారం కుర్వన్ భైమీహృదయం ప్రహృతవాన్। తతశ్చాత్మానమేవ ప్రహృతవాన్న నలమ్। యోద్ధా హ్యాత్మానం రక్షిత్వా పరం ప్రహరతి, అనేన తు నలార్థం భైమీహృదయం ప్రహృతమ్, తేన ఫలదనీతినా స్వయమేవ మూర్చ్ఛితమ్। అథ మదనో మూర్చ్ఛయా అధికీభవంస్తామతితరాం పీడయతి స్మేతి భావః। నలవ్యధలక్షణా నీతిః

ఫలదేతి వా। అన్యవధార్థమన్యస్య ప్రహార ఇత్యనీతిః। 'మూర్ఛా మోహసముచ్ఛ్రాయయోః'। కృతే తాదర్థ్యే విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయమ్॥౧౯॥

శఙ్కామాహ—

విధురమాని తయా యది భానుమాన్ కథమహో స తు తద్ధృదయం తథా।

అపి వియోగభరాస్ఫుటనస్ఫుటీకృతదృషత్త్వమజిజ్వలదంశుభిః॥౨౦॥

విధురితి॥ తయా భైమ్యా విధుశ్చన్ద్రో యది భానుమాన్సూర్యోఽమాని దాహకత్వాచ్చన్ద్ర ఏవ సూర్యత్వమారోపితం చేత్తర్హి స తు పునః సూర్యః వియోగభరేణ విరహబాహుల్యేనాపి యదస్ఫుటనమవిదీర్ణత్వం తేన స్ఫుటీకృతం దృషత్త్వం పాషాణత్వం యస్య యేన వా ఏవంవిధమతికఠినమపి తస్యా హృదయమంశుభిః కృత్వా కథం తథా అనిర్వాచ్యమజిజ్వలద్దదాహ। నహ్యారోపితేఽగ్నిత్వే అగ్నితుల్యోఽయమితి తస్య దాహసామర్థ్యం, పాషాణదాహే త్వనిర్వాచ్యమ్। అత ఏవ అహో ఆశ్చర్యమ్। మానితేఽపి సూర్యత్వే విరహిణః సూర్యస్య చ పరస్పరమిత్రత్వాత్కథం దాహకత్వమ్। అత ఏవాశ్చర్యమ్। యది చన్ద్రః సూర్యో మానితో న తు తాత్త్వికస్తర్హి తాపాతిభరాస్ఫుటనలక్షణేన సామ్యేన ప్రకటీకృతం సూర్యకాన్తత్వం యేనైవంవిధం భైమీహృదయం కరైః కృత్వా కథం తథాఽజిజ్వలత్? చన్ద్రస్య కుత్రాపి దాహకత్వమదృష్టచరమశ్రుతచరం చ। సూర్యస్య తు ప్రసిద్ధమ్। అతోఽయం తాత్త్వికః సూర్య ఏవ। అన్యచ్చ సూర్యకాన్తజ్వలనం సూర్య ఏవ కరోతి న త్వన్యః, అతస్తాత్త్వికః సూర్య ఏవ, న త్వారోపితః। ఆరోపితత్వాదాశ్చర్యమిత్యర్థః। విరహిత్వాచ్చన్ద్రకిరణాస్తయా న సోఢా ఇతి భావః॥ ౨౦॥

ద్వాభ్యాం మృతిం సూచయతి—

హృదయదత్తసరోరుహయా తయా క్వ సదృగస్తు వియోగనిమగ్నయా।

ప్రియధనుః పరిరభ్య హృదా రతిః కిమనుమర్తుమశేత చితార్చిషి॥౨౧॥

హృదయేతి॥ విరహాగ్నిపీడితత్వాన్నిఃసహయా శైత్యార్థం హృదయే దత్తం సరోరుహం కమలం యయా తయా భైమ్యా సదృక్ తుల్యా క్వ కస్మిన్దేశే అస్తు, అపి తు తత్తుల్యాన్యా కాపి

కుత్రాపి నాస్తి। రతిర్భవేదిత్యాశఙ్క్య దూషయతి—రతిః ప్రియధనుః హృదా పరిరభ్యాలిఙ్గ్య అనుమర్తుం మదనస్య పశ్చాన్మరణార్థం చితార్చిషి చితాగ్నౌ కిమశేత నిద్రితా, అపి తు న। తస్మాద్రతిః సమానా న। క్షత్రియాణాం దేశాన్తరే మృతానాం స్త్రియో ధనురాలిఙ్గ్యానుమ్రియన్త ఇత్యాచారః। విరహసంతప్తత్వాచ్చీతలతోపచారః। విప్రయోగస్య వహ్నిత్వం వ్యఙ్గ్యం చితార్చిషీత్యనేన। 'తదా రతిః' ఇతి పాఠః సమీచీనః। సదృక్, 'సమానాన్యయోశ్చ–' (వా०౨०౭౯) ఇతి వక్తవ్యాత్క్విప్। 'దృగ్దృశవతుషు' (౬।౩।౮౯) ఇతి సభావః॥౨౧॥

అనలభావమియం స్వనివాసినో న విరహస్య రహస్యమబుధ్యత।

ప్రశమనాయ విధాయ తృణాన్యసూఞ్జ్వలతి తత్ర యదుజ్ఝితుమైహత॥౨౨॥

అనలేతి॥ ఇయం భైమీ స్వనివాసినః స్వీయస్య విరహస్య రహస్యం తాత్త్వికమనలభావమగ్నిత్వం నావుధ్యత నాజానాత్। యద్యస్మాత్ తత్ర విరహే జ్వలతి దీప్యమానే సతి అసూన్ప్రాణాంస్తృణానీవ కృత్వా ప్రశమనాయ విరహవహ్నిశాన్త్యర్థముజ్ఝితుం త్యక్తుమైహత ఐచ్ఛత్, విరహస్య వహ్నిత్వం చేజ్జ్ఞాతం స్యాత్తర్హ్యచ్ఛాన్త్యర్థం తృణక్షేపం న కుర్యాత్। అతో విరహస్య వహ్నిత్వం నాజానాదిత్యర్థః। కింతు స్వీయవిరహస్య అనలభావం నలస్య భావః ప్రాప్తిస్తదభావం నలప్రాప్త్యభావలక్షణం రహస్యం మూలకారణం నాజ్ఞాసీత్, అపి తు జానాతి స్మైవ। నలవిరహే మరణమేవ జ్యాయో నతు జీవనమిత్యైచ్ఛదితి భావః। యతః స్వవిరహస్య రహస్యం స్వేన జ్ఞాయతే, తస్మాత్స్వీయాన్ప్రాణాన్ప్రశమనాయోద్భటాయ యమాయ తృణతుల్యాన్కృత్వా త్యక్తుమైచ్ఛత్। ఏతచ్చ దుఃసహత్వజ్ఞానేన వినా న ఘటతే।విరహస్యాగ్నివద్దుఃసహత్వం జాతమితి భావః। 'శమనో యమరాడ్యమః' ఇత్యమరః॥౨౨॥

ప్రకృతిరేతు గుణః స న యోషితాం కథమిమాం హృదయం మృదు నామ యత్।

తదిషుభిః కుసుమైరపి దున్వతా సువివృతం విబుధేన మనోభువా॥౨౩॥

ప్రకృతిరితి॥ 'నామ' ప్రసిద్ధౌ। యోషితాం హృదయమన్తఃకరణం మృదు కోమలమితి యత్ ప్రకృతిః స్త్రీణాం స్వాభావికో గుణః, ఇమాం యోషితాం భైమీం కథం కుతో నైతు న ప్రాప్నోతు, అపి తు ప్రాప్తః। ఇమాం ప్రాప్త ఇత్యస్మిన్నర్థే ప్రమాణమాహ—విబుధేన దేవేన, విదుషా చ మనోభువా కామేన కుసుమైరపి పుష్పరూపైరపీషుభిర్బాణైర్హృదయం దున్వతా పీడయతా సతా తన్మృదుత్వలక్షణం ప్రమేయం సువివృతం సుతరాం స్పష్టీకృతమ్। యది స గుణో న

స్యాత్తర్హి పుష్పబాణైః పీడా న స్యాత్। సా తు జాతా। తస్మాత్ స గుణః సమాయాత ఇతి సుతరాం మదనబాణైః పీడితేతి భావః। దుర్బోధం ప్రమేయం విదుషా విప్రియతే॥౨౩॥

నిర్వేదానుభావం బహిరనిర్గమమాహ—

రిపుతరా భవనాదవినిర్యతీం విధురుచిర్గృహజాలబిలైర్ను తామ్।
ఇతరథాత్మనివారణశఙ్కయా జ్వరయితుం బిశవేశధరావిశత్॥౨౪॥

రిపుతరేతి॥ విధురుచిశ్చన్ద్రకాన్తిః భవనాద్గృహాదవినిర్యతీం బహిరనిర్గచ్ఛన్తీం తాం భైమీం జ్వరయితుం సంతాపయితుం గృహజాలబిలైర్గృహగవాక్షచ్ఛిద్రైరవిశత్। కింభూతా—యతో రిపుతరా విరహిత్వాదతివైరిణీ। తథా,—విశవేశధరా బిశరూపధారిణీ। బిశరూపధారిత్వే హేతుమాహ—ఇతరథాన్యథా ఆత్మనివారణశఙ్కయా ఆత్మనిషేధభియా వైరిణ్యా చన్ద్రదీప్త్యా వైరిణీ భైమీ వధ్యా, సా చ తద్భియా బహిర్న నిర్గచ్ఛతి। అతః పద్మదణ్డసమానా చన్ద్రదీప్తిస్తాం హన్తుం సంతాపశాన్త్యర్థం శరీరస్థాపితానాం బిసానాం రూపేణ జాలమార్గేణాన్తరేవ ప్రవిష్టా। వైరిణో ముఖ్యమార్గేణ ప్రవేశాభావాద్గవాక్షైరేవ ప్రవిష్టా, న తు స్వరూపేణ। అన్తర్గతవైరిమారణార్థమియమేవ రీతిరన్యేనాప్యనుష్ఠీయతే। అవినిర్యతీతి ఇణః శతరి రూపమ్॥౨౪॥

అతిరిక్తాం భృశానతిమాహ—

హృది విదర్భభువోఽశ్రుభృతి స్ఫుటం వినమదాస్యతయా ప్రతిబిమ్బితమ్।
ముఖదృగోష్ఠమరోపి మనోభువా తదుపమాకుసుమాన్యఖిలాః శరాః॥౨౫॥

హృదీతి॥ మనోభువా కామేన తదుపమాకుసుమాని ముఖనయనోష్ఠోపమాయోగ్యాని కుసుమాని కమలనీలోత్పలబన్ధూకాని అఖిలాః శరాః పూర్వోక్తకుసుమరూపాః పఞ్చాపి బాణా అశ్రుభృతి అశ్రుపూర్ణే విదర్భభువో భైమ్యా హృది దుఃఖవశాద్వినమదాస్యతయా నమ్రముఖత్వేన ప్రతిబిమ్బితం ప్రతిఫలితం, ముఖదృగోష్ఠమేవ అరోపి సమారోపితం, స్ఫుటముత్ప్రేక్షతే—ప్రకటం ప్రతిబిమ్బితమితి వా। ప్రతిబిమ్బితం భైమీముఖదృగోష్ఠమేవ భైమీవధార్థం కామేన పఞ్చాపి బాణాః ప్రాయేణ సమారోపితా ఇత్యర్థః। పీడావశాదశ్రు,

నమ్రముఖత్వం చ తస్యా జాతమితి భావః। ముఖదృగోష్ఠమ్ శరా ఇతి వ్యస్తరూపకమ్। ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావః॥౨౫॥

విరహపాణ్డుకపోలతలే విధుర్వ్యాధిత భీమభువః ప్రతిబిమ్బితః।

అనుపలక్ష్యసితాంశుతయా ముఖం నిజసఖం సుఖమఙ్కమృగార్పణాత్॥౨౬॥

విరహేతి॥ విధుశ్చన్ద్రః భీమభువో భైమ్యా విరహేణ పాణ్డుని కపోలతలే ప్రతివిమ్బితః సన్ భైమీముఖమఙ్కమృగస్య కలఙ్కమృగస్యార్పణాదఙ్కే ముఖమధ్యే వా మృగస్యారోపణాత్సుఖమనాయాసేన నిజసఖం స్వీయం మిత్రం వ్యధిత చకార। కయా—అనుపలక్ష్యాః వివేకేన జ్ఞాతుమయోగ్యాః సితా అంశవః కిరణా యస్య చన్ద్రస్య తస్య భావస్తత్తా తయా। చన్ద్రకపోలయోః పాణ్డుత్వాత్ప్రతిబిమ్బితస్యాపి చన్ద్రస్యానుపలబ్ధిః। కలఙ్కస్య శ్యామత్వాదుపలబ్ధిః। తతశ్చ మృగాఙ్కలాభాద్వదనస్య నిజమిత్రత్వం యుక్తమిత్యర్థః। సవర్ణే స్థితం సవర్ణం శఙ్ఖదుగ్ధాదివన్న లక్ష్యతే। విరహాత్పూర్వం ముఖస్య గౌరత్వాత్ప్రతిబిమ్బితశ్చన్ద్రః పృథగ్లక్ష్యతే స్మ, విరహే తు పాణ్డుని ముఖే సవర్ణత్వాచ్చన్ద్రో న దృశ్యతే। అతో భైమీముఖం చన్ద్ర ఏవేతి సర్వస్యాపి ప్రతీతిరభూత్। పూర్వమతిచన్ద్రం ముఖమాసీత్, అధునా తు చన్ద్రతుల్యం పాణ్డురం జాతమితి భావః। అన్యేన చతురేణ కించిదుత్కృష్టం వస్తు దత్త్వా సఖ్యం సంపాదనీయమిత్యుక్తిః। దుష్టో నిర్దోషేఽపి స్వసంసర్గిణి స్వదోషం సంక్రమయ్య సామ్యం కరోతి। నిజసఖమ్, 'రాజాహః—' (౫।౪।౯౧) ఇతి టచ్॥౨౬॥

విరహతాపిని చన్దనపాంశుభిర్వపుషి సార్పితపాణ్డిమమణ్డనా।

విషధరాభబిసాభరణా దధే రతిపతిం ప్రతి శంభువిభీషికామ్॥౨౭॥

విరహేతి॥ సా భైమీ రతిపతిం కామం ప్రతి శంభుసంబన్ధినీం విభాషికాం భయానకతాం దధేఽఙ్గీకృతవతీ। కింభూతా—విరహతాపిని విరహసంతప్తే వపుషి సంతాపేన శుష్కత్వాచ్చన్దనపాశుభిశ్చన్దనరజోభిరర్పితం విరచితం పాణ్డిమా పాణ్డురత్వమేవ మణ్డనమలంకారో యస్యాః సా। తథా,—దైర్ఘ్యాచ్ఛుష్కత్వాచ్చ విషధరాభాని వాసుక్యాదిసర్పతుల్యాని బిసాభరణాని బిసాలంకరణాని యస్యాః సా। భస్మపాణ్డురం సా (సర్పా) లంకరణం మదీయం వపుర్దృష్ట్వా శంభుభ్రాన్త్యా భీతః కామో మాం న పీడయిష్యతీతి బుద్ధ్వా చన్దనబిసాని ధృతానీతి భావః॥౨౭॥

వినిహితం పరితాపిని చన్దనం హృది తయా ధృతబుద్బుదమాబభౌ।
ఉపనమన్సుహృదం హృదయేశయం విధురివాఙ్కగతోడుపరిగ్రహః॥౨౮॥

వినిహితమితి॥ పరితాపిని విరహసంతప్తే హృది తయా భైమ్యా వినిహితం నిక్షిప్తం ధృతం బుద్బుదం ధృతచన్ద్రకం చన్దనం విధురివ చన్ద్ర ఇవాబభౌ శుశుభే। కింభూతో విధుః— హృదయేశయం హృది విద్యమానం సుహృదం కామముపనమన్నుపాగచ్ఛన్। తథా,— అఙ్కగతః సమీపమాగతః ఉడవో నక్షత్రాణ్యేవ పరిగ్రహో యస్య। అథ చ— స్త్రీత్వాదుత్సఙ్గవర్తినక్షత్రసమూహః। ఘనస్య చన్దనస్య చన్ద్రతుల్యత్వం, బుద్బుదానాం చ నక్షత్రతుల్యత్వమ్। అన్యోఽపి సపరిగ్రహో మిత్రముపాగచ్ఛతి। హృదయేశయమ్, 'శయవాసవాసిష్వకాలాత్' (౬।౩।౧౮) ఇతి సప్తమ్యా అలుక్॥౨౮॥

స్మరహుతాశనదీపితయా తయా బహు ముహుః సరసం సరసీరుహమ్।
శ్రయితుమర్ధపథే కృతమన్తరా శ్వసితనిర్మితమర్మరముజ్ఝితమ్॥౨౯॥

స్మరేతి॥ స్మర ఏవ హుతాశనోఽగ్నిస్తేన దీపితయా తయా భైమ్యా బహ్వనేకం సరసమార్ద్రం సరసీరుహం కమలం శ్రయితుమాశ్రయితుం ముహుర్వారంవారమర్ధమార్గే కృతం శ్వసితేన నిఃశ్వాసవాయునా నిర్మితో మర్మరః శుష్కపర్ణధ్వనితం యస్యైవంభూతం నిరుపయోగిత్వాదన్తరా మధ్య ఏవ నికటమనీత్వైవోజ్ఝితం త్యక్తమ్। అనేన సంతాపాధిక్యం సూచితమ్। 'అథ మర్మరః। స్వనితే వస్త్రపర్ణానామ్' ఇత్యమరః। అర్ధపథే, 'అర్ధ నపుంసకమ్' ఇతి సమాసః। 'ఋక్పూర్—'(౫।౪।౭౪) ఇతి సమాసాన్తః। 'అర్ధపథమ్' ఇతి పాఠే అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా॥౨౯॥

ప్రియకరగ్రహమేవమవాప్స్యతి స్తనయుగం తవ తామ్యతి కిం న్వితి।
జగదతుర్నిహితే హృది నీరజే దవథుకుడ్మలనేన పృథుస్తనీమ్॥౩౦॥

ప్రియేతి॥ హృది నిహితే స్థాపితే నీరజే కర్తృణీ దవథునా సంతాపేన కుడ్మలనం సంకోచః, తేన కృత్వా పృథుస్తనీం భైమీం ప్రతి ఇతి జగదతురివ। ఇతి కిమ్—హే భైమి! తవ స్తనయుగం ఏవమస్మన్ముకులకృతగ్రహణరీత్యా ఏవమనేన ప్రకారేణ మమ యథా సంకోచో జాతస్తథా

తదాకారేణ వా ప్రియకరగ్రహం నలపాణిసంబన్ధం ప్రాప్స్యతి, కింతు తామ్యతి గ్లాయతి। 'ను' ప్రశ్నే। గ్లానిర్న కార్యేత్యర్థః। సంతాపవశాత్ కమలసంకోచః॥౩౦॥

త్వదితరో న హృదాపి మయా ధృతః పతిరితీవ నలం హృదయేశయమ్।
స్మరహవిర్భుజి బోధయతి స్మ సా విరహపాణ్డుతయా నిజశుద్ధతామ్॥౩౧॥

త్వదితి॥ సా హృదయేశయం నలం విరహేణ యా పాణ్డుతా తయా స్మర ఏవ హవిర్భుక్ తస్మిన్ హవిర్భుజి వహ్నౌ నిజశుద్ధతాం స్వీయపాతివ్రత్యమితి బోధయతి స్మేవ జ్ఞాపయతి స్మ। ఇతి కిమ్—హే ప్రియ! మయా త్వదితరస్త్వత్తోఽన్యః పతిః హృదాపి మనసాపి న ధృతః, క్వ ను హస్తాదినేతి। భైమ్యన్తః కామః పాణ్డుతా చ విద్యత ఇతి। అన్యాపి సతీ వహ్నౌ స్వీయశుద్ధతాం పతిం బోధయతి। బుద్ధ్యర్థత్వాదణికర్తుర్ణౌ కర్మత్వమ్॥౩౧॥

విరహతప్తతదఙ్గనివేశితా కమలినీ నిమిషద్దలముష్టిభిః।
కిమపనేతుమచేష్టత కిం పరాభవితుమైహత తద్ధవథుం పృథుమ్॥౩౨॥

విరహేతి॥ విరహేణ తప్తే తదఙ్గే భైమ్యఙ్గే నివేశితా నిక్షిప్తా కమలినీ నిమిషన్తి సంకుచన్తి దలాని పర్ణాన్యేవ ముష్టయస్తైః కృత్వా పృథుం మహాన్తం తద్ధవథుం భైమీసంతాపమపనేతుం దూరీకర్తుమచేష్టత కిం ఉద్యోగం చక్రే, వా పరాభవితుం మోహయితుమైహత ఐచ్ఛత కిమ్। అన్యదపి దుఃఖదం ముష్టిభిరపనీయతే। సంతాపవశాత్ కమలినీ సంకుచితేతి భావః॥౩౨॥

వివశతామాహ—

ఇయమనఙ్గశరావలిపన్నగక్షతవిసారివియోగవిషావశా।
శశికలేవ ఖరాంశుకరార్దితా కరుణనీరనిధౌ నిదధౌ న కమ్॥౩౩॥

ఇయమితి॥ ఇయం భైమీ ఖరాంశోః సూర్యస్య కరైరర్దితా పీడితా శశికలేవ కరుణసముద్రే కం న నిదధౌ చిక్షేప, అపి తు సర్వమపి। కింభూతా—అనఙ్గశరావలిలక్షణాః పన్నగాస్తైః క్షతం

దంశనం తేన విసారి ప్రసరణశీలం వియోగ ఏవ సంతాపకారిత్వాద్విషం, తేన అవశా విహ్వలా। ఏవంవిధాం దృష్ట్వా సర్వేఽపి శుశుచుః। అన్యోఽపి సర్పదష్టో విషవిహ్వలః సన్ లోకం కరుణాయాం క్షిపతి। అథ చ సర్పదష్ట ఏవ విషనిరాసార్థం జలాశయే క్షిప్యతే, తయా త్వన్య ఏవ నిక్షిప్త ఇత్యాశ్చర్యమ్। 'కలా' శబ్దేన భైమ్యా అతితనుత్వం సూచితమ్। పన్నగక్షతా చాసౌ విసారివియోగవిషావశా చేతి వా॥33॥

జ్వలతి మన్మథవేదనయా నిజే హృది తయార్ద్రమృణాలలతార్పితా।

స్వజయినో్స్త్రపయా సవిధస్థయోర్మలినతామభజద్భుజయోర్భృశమ్॥3४॥

జ్వలతీతి॥ తయా మన్మథవేదనయా మదనజనితపీడయా జ్వలతి సంతప్తే నిజే హృది అర్పితా నిహితా ఆర్ద్రమృణాలలతా సరసా మృణాలవల్లీ స్వజయినోః కాన్త్యా మృణాలజైత్రయోః సవిధస్థయోః హృదయసమీపస్థితయోర్భుజయోః సకాశాత్త్రపయా లజ్జయా భృశమతితమాం మలినతామభజత్। సంతాపశాన్త్యర్థం సరసా మృణాలలతా హృదయే స్థాపితా తదఙ్గసఙ్గవశాన్మ్లానా జాతా। మృణాలజేత్రహృదయస్థితమృణాలసమీపస్థయోర్భైమీభుజయోర్లజ్జయా శ్యామత్వం జనితమితి ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। అన్యోఽపి స్వజయినా సహైకత్ర స్థితౌ సత్యాం తన్ముఖం పశ్యన్మలినో భవతి। భుజయోః సవిధస్థయోరితి సవిసప్తమీ వా। అర్థాత్తాభ్యామేవ త్రపా॥3४॥

పికరుతిశ్రుతికమ్పిని శైవలం హృది తయా నిహితం విచలద్బభౌ।

సతతతద్గతహృచ్ఛయకేతునా హృతమివ స్వతనూఘనఘర్షిణా॥3౫॥

పికరుతీతి॥ పికరుతిశ్రుత్యా విరహిత్వాత్కోకిలాలాపశ్రవణేనోత్కమ్పిని హృది తయా సంతాపనివృత్త్యర్థం నిహితం నిక్షిప్తం హృదయస్య సకమ్పత్వాద్ విచలద్విశేషేణ కమ్పమానం శైవలం సతతతద్గతో నిరన్తరభైమీగతో, హృద్గతో వా హృచ్ఛయః కామస్తస్య కేతునా ధ్వజేన హతమివ బభౌ శుశుభే। కింభూతేన కేతునా—స్వతనూం స్వశరీరం ఘనం నిబిడం ఘర్షతీత్యేవంశీలేన। మత్స్యో హి శైవలే ఘర్షణం కరోతీతి జాతిః। ఘర్షణస్య ఘనత్వం కమ్పబాహుల్యసూచనార్థమ్। నిక్షిప్తేఽపి శైవలే కోకిలాలాపస్తాం దునోతి స్మేతి భావః। హృచ్ఛయ ఇత్యత్ర 'శయవాస—'(౬।3।౧౮) ఇతి వికల్పితత్వాల్లుక్॥3౫॥

బాష్పాతిరేకమాహ—

న ఖలు మోహవశేన తదాననం నలమనః శశికాన్తమబోధి తత్।

ఇతరథా శశినోఽభ్యుదయే తతః కథమసుస్రువదస్రుమయం పయః॥౩౬॥

నేతి॥ నలమనో నలాన్తఃకరణం కర్తృ। తత్ సున్దరమ్। అథవా, యత్ సర్వదోన్మాదవశేన పశ్యతి తత్తదాననం భైమీముఖం కర్మ। ఉన్మాదవశాచ్చశివత్ కాన్తం రమణీయం చన్ద్రకాన్తమణివిశేషరూపం న ఖలు నైవాబోధి। అబుద్ధేతి కాకుః। కింతు సమ్యగేవాబోధీత్యర్థః। కింతు తత్త్వత ఏవ చన్ద్రకాన్తత్వం తస్య తేన జ్ఞాతమిత్యర్థః। ఇతరథా పూర్వవదధునాపి భ్రాన్తమేవ చేత్తస్య చన్ద్రకాన్తత్వం తస్మాత్తర్హి శశినోఽభ్యుదయే సతి తతో ముఖాదస్రుమయం బాష్పరూపం పయ ఉదకం కథమసుస్రువత్ స్రవతి స్మ। చన్ద్రోదయే చన్ద్రకాన్తాదుదకం స్రవతి నాన్యస్మాత్। చన్ద్రోదయే ముఖాజ్జలం స్రవతి తర్హి తాత్త్వికమేవ చన్ద్రకాన్తత్వం, నతు భ్రాన్తమిత్యర్థః। చన్ద్రవత్కాన్తమితి పక్షే వైరిణా చన్ద్రేణ సహ స్పర్ధమానత్వాత్తదుదయే దుఃఖవశాత్తతోఽస్ర (కథం) నిఃసృతం, వైరిణ ఉదయేఽన్యస్యాపి దుఃఖాదస్రు నిర్గచ్ఛతి న త్వన్యస్య, తస్మాత్ చన్ద్రస్పర్ధీతి తత్త్వం జ్ఞాతమ్। చన్ద్రవత్కాన్తః, చన్ద్రః కాన్తో యస్యేతి చోక్తౌ చన్ద్రమిత్రత్వప్రతీతిః, తతశ్చ మిత్రోదయే ఆనన్దాశ్రు నిర్గచ్ఛతి వా

చన్ద్రోఽపి తాం మృశమపీడయదిత్యర్థః। అసుస్రువత్, 'ణిశ్రిద్రుస్రుభ్యః కర్తరి చఙ్' (౩।౧।౪౮)॥౩౬॥

రతిపతేర్విజయాస్త్రమిషుర్యథా జయతి భీమసుతాపి తథైవ సా।

స్వవిశిఖానివ పఞ్చతయా తతో నియతమైహత యోజయితుం స తామ్॥౩౭॥

రతీతి॥ రతిపతేః కామస్య ఇషుర్యథా విజయాస్త్రం విజయసంబన్ధి విజయసాధనమస్త్రం జయతి తథైవ కామదేవబాణవదేవ సా భీమసుతాపి విజయసాధనమస్త్రం సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే। కుతో జ్ఞాతమిత్యత ఆహ— తత ఏవ హేతోః స కామః పఞ్చతయా పఞ్చత్వసంఖ్యయా స్వవిశిఖానివ స్వబాణానివ తాం భైమీం నియతం నియమేన పఞ్చతయా యోజయితుమైహత। పఞ్చతయా యోజనం యుక్తమితి ఛలనా। అత్ర ముమూర్షుతోక్తా। 'పఞ్చతా పఞ్చభావః స్యాత్పఞ్చతా మరణేఽపి చ' ఇతి విశ్వ॥౩౭॥

శశిమయం దహనాస్త్రముదిత్వరం మనసిజస్య విమృశ్య వియోగినీ।

ఝటితి వారుణమశ్రుమిషాదసౌ తదుచితం ప్రతిశస్త్రముపాదదే॥౩౮॥

శశిమయమితి॥ వియోగినీ విరహవ్యథితా అసౌ భైమీ మనసిజస్య కామస్య శశిమయం చన్ద్రలక్షణం దహనాస్త్రమాగ్నేయాస్త్రముదిత్వరముద్గమనశీలం విమృశ్య విచార్య ఝటితి శీఘ్రమశ్రుమిషాద్బాష్పవ్యాజాత్తదుచితమాగ్నేయాస్త్రవిఘాతసమర్థం వారుణం వరుణదైవతం ప్రతిశస్త్రం ఆగ్నేయాస్త్రశత్రుభూతమస్త్రముపాదదేఽఙ్గీచకార। చన్ద్రోదయేఽసహ్యత్వాద్భృశమరోదీదిత్యర్థః। వారుణమ్, 'సాస్య దేవతా' (౪।౨।౨౪) ఇత్యణ్॥౩౮॥

అతనునా నవమమ్బుదమామ్బుదం సుతనురస్త్రముదస్తమవేక్ష్య సా।

ఉచితమాయతనిఃశ్వసితచ్ఛలాచ్ఛ్వసనశస్త్రమముఞ్చదముం ప్రతి॥౩౯॥

అతనునేతి॥ సా సుతనుర్విరహవశాచ్చ భైమీ నవమమ్బుదం మేఘమేవ ఆమ్బుదం వారుణమస్త్రమ్ (అతనునా స్మరేణ) ఉదస్తం ఖం ప్రతి క్షిప్తమవేక్ష్య దృష్ట్వా ఆయతస్య దీర్ఘస్య నిఃశ్వసితస్య ఛలాన్మిషాదుచితమమ్బుదాస్త్రనివారణసమర్థం శ్వసనమస్త్రం వాయవ్యాస్త్రమముం కామం ప్రతి ఉద్దిశ్యాముఞ్చత్। సుతనుత్వాత్స్వస్య, అతనుత్వాద్వైరిణః కిమపి కర్తుమశక్యత్వాత్ప్రావృట్కాలే నవమేఘదర్శనమాత్రేణ దీర్ఘనిఃశ్వాసం తత్యాజేతి భావః। యోధానాం జాతిః వైర్యస్త్రఘాతార్థం ప్రత్యస్త్రం క్షిపన్తీతి॥౩౯॥

రతిపతిప్రహితానిలహేతితాం ప్రతియతీ సుదతీ మలయానిలే।

తదురుతాపభయాత్తమృణాలికామయమియం భుజగాస్త్రమివాదిత॥౪౦॥

రతీతి॥ సుదతీ శోభనదన్తా ఇయం భైమీ మలయానిలే దక్షిణపవనే రతిపతినా కామేన ప్రహితానిలహేతితాం ప్రేషితవాయవ్యాస్త్రతాం ప్రతియతీ ప్రతిజానతీ అయం మలయానిలో న భవతి, కింతు మాం ప్రతి కామేన క్షిప్తం వాయవ్యాస్త్రమితి జానతీ తదురుతాపభయాన్మదనజనితబహుసంతాపభయేన తాపశాన్త్యర్థమేవాత్తాఙ్గీకృతా యా

మృణాలికా తన్మయం తద్రూపం భుజగాస్త్రమివ పన్నగాస్త్రమివాదదే స్వీచకార। వసన్తే మలయానిలే వాతి సతి సంతాపబాహుల్యాత్తచ్చాన్త్యర్థమఙ్గేషు మృణాలాని నిహితానీతి భావః। పన్నగాకారత్వాత్పవనాశనత్వాచ్చ మృణాలికానాం పన్నగాస్త్రత్వమ్॥౪౦॥

వ్యధిత తద్ధృది శల్యమివ ద్వయం విరహితాం చ తథాపి చ జీవితమ్।

కిమథ తత్ర నిహత్య నిఖాతవాన్రతిపతిః స్తనబిల్వయుగేన తత్॥౪౧॥

వ్యధితేతి॥ రతిపతిః కామస్తద్ధృది భైమీహృదయే ద్వయం శల్యమివ శఙ్కుద్వయమివ వ్యధిత నిక్షిప్తవాన్। కిం ద్వయమ్— విరహితాం వియోగిత్వం, తథాపి వియోగిత్వే సత్యేవ యజ్జీవనమ్। విరహితాం చ జీవితం చేతి వా। చావన్యోన్యసముచ్చయే। అథ హృదయోపరి శల్యద్వయస్థాపనానన్తరం తచ్చల్యద్వయం స్తనలక్షణేన బిల్వయుగేన బిల్వఫలద్వయేన కృత్వా నిహత్య నితరాం హత్వా తద్ధృదయే నిఖాతవాన్। శైథిల్యనిరాసాయ దృఢం రోపయామాస కిమితి వితర్కః। విరహవశాత్స్వల్పకాలమపి జీవనం దుఃఖదం జాతమితి భావః। అత్రోత్తరత్ర చ గ్లానేరనుభావః స్ఫుటో జ్ఞేయ॥౪౧॥

అతిశరవ్యయతా మదనేన తాం నిఖిలపుష్పమయస్వశరవ్యయాత్।

స్ఫుటముకారి ఫలాన్యపి ముఞ్చతా తదురసి స్తనతాలయుగార్పణమ్॥౪౨॥

అతీతి॥ మదనేన తదురసి భైమీహృదయే స్తనలక్షణతాలఫలయుగార్పణమకారి, స్ఫుటముత్ప్రేక్షే। కింభూతేన—తాం భైమీమతిశరవ్యయతా అతివేధ్యం కుర్వతా। తథా,— పునః వేధ్యకరణాదేవ నిఖిలాః పుష్పమయాః స్వశరాస్తేషాం వ్యయాన్నాశాత్ఫలాన్యపి తాం ప్రతి ముఞ్చతా। వృక్షాణామన్యేషాం కుసుమాభావే ఫలవత్త్వాభావాత్తాలస్య తు సుమాభావేఽపి ఫలవత్త్వాత్తాలఫలద్వయస్యేవ సామ్యాదఙ్గీకృతేత్యర్థః। అన్యోఽపి ధానుష్కో బాణవ్యయే పాషాణాదినా వైరిణం హన్తి। అతిశరవ్యం కరోతీత్యర్థే 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాచ్చతా। 'సంనిపాతలక్షణో—' ఇతి న యలోపః॥౪౨॥

అథ ముహుర్బహునిన్దితచన్ద్రయా స్తుతవిధుంతుదయా చ తయా ముహుః।

పతితయా స్మరతాపమయే గదే నిజగదేఽశ్రువిమిశ్రముఖీ సఖీ॥౪౩॥

అథేతి ॥ అథ తయా సఖీ నిజగదే వక్ష్యమాణముక్తా। కింభూతయా—స్మరతాపమయే కామజనితసంతాపజ్వరే పతితయా నిమగ్నయా। అత ఏవ—ముహుర్బహువారం నితరాం వక్ష్యమాణప్రకారేణ నిన్దితః కామమిత్రం చన్ద్రో యయా। తథా,—ముహుః స్తుతో విధుంతుదో రాహుర్యయా। కింభూతా సఖీ—సంతాపవిలోకనాదేవాశ్రువిమిశ్రం బాష్పవిమిశ్రం ముఖం యస్యాః సా। అన్యోఽపి రోగగ్రస్తోఽసాధుం స్తౌతి సాధుం చ నిన్దతి। విధుంతుద ఇతి 'విశ్వరుషోస్తుదః' (౩।౨।౩౫) ఇతి ఖశ్ ముమ్॥౪౩॥

త్రిభిః శ్లోకైర్విరహస్య దుఃసహత్వమాహ—

నరసురాబ్జభువామివ యావతా భవతి యస్య యుగం యదనేహసా।

విరహిణామపి తద్రతవద్వ్యవక్షణమితం న కథం గణితాగమే॥౪౪॥

నరేతి॥ తదితి సంబన్ధాద్యదితి లభ్యతే। యావతా పరిమాణేన యదనేహసా యేషాం నరసురాబ్జభువామనేహా కాలస్తేన। యద్వా, —యేనానేహసా కాలేన నరసురాబ్జభువాం మనుష్యాణాం దేవానామబ్జభువో బ్రహ్మణస్తేషాం మధ్యే యస్య నరస్య దేవస్య బ్రహ్మణో వా యద్యుగం భవతి తన్నరసురాబ్జభువాం యుగమివ విరహిణామపి వియోగిస్త్రీపుంససంబన్ధి యుగం గణితాగమే జ్యోతిఃశాస్త్రే రతవన్తః సురతయుక్తా యువానః స్త్రీపుంసాః, తత్సంబన్ధినా నిమేషచతుర్థాంశలక్షణేన క్షణేన మితం గణితం సత్ కథమితి న భవతి నాస్తి, అపి తు తదపి జ్యోతిఃశాస్త్రే గణకై రతవద్వ్యవక్షణేన సంగమనీయమ్। తత్తు న కృతమ్। అనుచితమేతదిత్యాక్షేపః ప్రశ్నో వా। యద్వా, —యావతా యదనేహసా యస్య యుగం భవతి తద్యుగం రతయుక్తయోర్యూనోః క్షణేన మితం గణితశాస్త్రే విరహిణామపి కథం న భవతి। కేషామివ—నరసురాబ్జభువామివ। యథా షష్ట్యధికా దినానాం త్రింశతీ మనుష్యాణాం వర్షమ్, తద్దేవానామహోరాత్రమ్, ఏవం దేవానాం ద్వాదశసాహస్రీ చతుర్యుగమ్, తావతీ రాత్రిః, తదేవం చతుర్యుగసహస్రం బ్రహ్మదినమ్, తావత్యేవ రాత్రిః బ్రహ్మణః, పఞ్చాశతా వర్షైః పరార్ధమ్, ఏవం పరార్ధద్వయం పరమాయుః। అనయా రీత్యా యుగాదికల్పనా మనుష్యాదీనాం జ్యోతిఃశాస్త్రే యథా గణితా తథా విరహిణాం సంయుక్తానాం చ గణితశాస్త్రే యుగగణనా కథం న కృతా। సంయుక్తానాం క్షణోఽపి వియుక్తానామనతిక్రమణీయత్వాద్యుగతుల్యో జాయత ఇత్యర్థ ఇతి యథాబుద్ధి యోజనీయః శ్లోకః। యుగగణనాయాం నరకాలస్య ముఖ్యత్వాదభ్యర్హితత్వేన 'నర' శబ్దస్య పూర్వనిపాతః। ఏవం బ్రహ్మణ ఇత్యపేక్షయా సురాణాం కాలస్య। విరహిణాం, రతవద్వ్యవ, ఇతి 'పుమాన్స్త్రియా' (౧।౨।౬౭) ఇత్యేకశేషః॥

జనురధత్త సతీ స్మరతాపితా హిమవతో న తు తన్మహిమాదృతా।

జ్వలతి భాలతలే లిఖితః సతీవిరహ ఏవ హరస్య న లోచనమ్॥౪౫॥

జనురితి॥ సతీ దాక్షాయణీ స్మరతాపితా సతీ హిమవతః సకాశాజ్జనుర్జన్మ అధత్తాఙ్గీచకార। తస్య హిమాచలస్య మహిమ్ని దేవస్వరూపోఽయమితి మహత్త్వే ఆదృతా ఆదరయుక్తా నతు నైవ జన్మ ధత్తే। హిమాకరత్వాత్ కామతాపశాన్త్యర్థం జన్మాఙ్గీకృతవతీ, న తు దేవత్వాత్। కించ హరస్య భాలతలే లలాటే బ్రహ్మణా లిఖితః సతీవిరహ ఏవ జ్వలతి, నతు లోచనం తృతీయం నేత్రమ్। భవిష్యద్విషయా దైవీ లిపిర్లలాటే లిఖ్యతే। జ్వలతీత్యసహ్యత్వం సూచితమ్। యౌ జగతో మాతాపితరౌ తయోరపి విరహేణేదృశ్యవస్థా, మాదృశీ కథం జాతా భవిష్యతీతి భావః। 'జనుర్జననజన్మాని' ఇత్యమరః। హిమవతః, నిత్యయోగే నిన్దాయాం వా మతుప్ ॥౪౫॥

దహనజా న పృథుర్దవథువ్యథా విరహజైవ పృథుర్యది నేదృశమ్।

దహనమాశు విశన్తి కథం స్త్రియః ప్రియమపాసుముపాసితుముద్ధురాః॥౪౬॥

దహనజేతి॥ దహనజాఽభగ్నిజాతా దవథువ్యథా దాహపీడా న పృథుర్గుర్వీం। కింతు విరహజైవ దాహవ్యథా పృథుః। అసహ్యేత్యర్థః। అత్రార్థేఽన్యథానుపపత్తిం వా ప్రమాణయతి—యదీదృశం న స్యాద్విపరీతమేవ చేత్స్యాత్, తర్హి అపగతా అసవః ప్రాణా యస్య తం మృతం ప్రియముపాసితుం సేవితుముద్ధురా ఉత్సుకాః సోల్లాసాః స్త్రియ ఆశు ఝటితి కాలవిలమ్బమకృత్త్వైవ దహనమగ్నిం కథం ప్రవిశన్తి? తస్మాద్వహ్నేరపి సకాశాద్విరహపీడైవ పృథురితి। 'తథా' ఇతి యుక్తః పాఠః॥౪౬॥

హృది లుఠన్తి కలా నితరామమూర్విరహిణీవధపఙ్కకలఙ్కితాః।

కుముదసఖ్యకృతస్తు బహిష్కృతాః సఖి! విలోకయ దుర్వినయం విధోః॥౪౭॥

హృదీతి॥ హే సఖి! ఏతాదృశం విధోశ్చన్ద్రస్య దుర్వినయమవినీతత్వం విలోకయ। కీదృశం తదాహ—నితరాం విరహిణీవధ ఏవ పఙ్కః పాతకం తేన కలఙ్కితా మలినితా అమూర్దృశ్యమానాః కలా హృది లుఠన్తి క్రీడన్తి। 'తు' పునర్విశేషే వా। కుముదసఖ్యకృతః

కుముదమైత్రీకారిణ్యః కలా బహిఃకృతా దూరత ఏవ ధృతాః। యాః కలాః కుముదవికాసకారిణ్యః పరోపకారశీలాస్తా బహిః కృతాః। పాతకిన్యః పరాపకారపరాస్తా ఏవ హృది క్రీడన్తి। యస్తు వినీతో భవతి స తూపకారిణం హృదయే ధారయతి, పాపినం బహిరేవ స్థాపయతి। పాపీ తు విపరీతం కరోతి। 'అస్త్రీ పఙ్కం పుమాన్పాప్మా' ఇత్యమరః॥౪౭॥

అయి! విధుం పరిపృచ్ఛ గురోః కుతః స్ఫుటమశిక్ష్యత దాహవదాన్యతా।

గ్లపితశంభుగలాద్గరలాత్త్వయా కిముదధౌ జడ! వా వడవానలాత్॥౪౮॥

అయీతి॥ అయి సఖి। త్వం విధుం ఇతి స్ఫుటం స్పష్టం పరిపృచ్ఛ। ఇతి కిమ్—హే చన్ద్ర! త్వయా కుతః కస్మాద్గురోర్దాహవదాన్యతా దాహదాతృత్వమశిక్ష్యత అభ్యస్తా? హే జడ! అనుచితాభ్యాసకారిన్ దుర్మతే। గ్లపితో దగ్ధః శీతలః శంభుగలో యేన తస్మాద్గరలాద్విషాత్ కిమశిక్ష్యత, తన్మస్తకే స్థిత్వా ఇదమభ్యస్తమ్? వాథవా ఉదధౌ స్థితాద్వడవానలాద్వడవాగ్నేర్వా? ఈశ్వరసంనిధానవశాత్సముద్రసంనిధానవశాచ్చ గరలవడవాగ్నిభ్యామభ్యస్తమితి సంభావ్యతే। విషస్య సముద్రోత్పన్నత్వాశ్చన్ద్రస్యాపి తత ఏవోత్పన్నత్వాద్వడవాగ్నేశ్చ తత్రైవ స్థితత్వాత్సంభావ్యత ఇతి వా। చన్ద్రస్తాభ్యామప్యధికం పీడయతీత్యర్థః। జలస్య సంతాపకారిత్వమన్యసంయోగాద్భవద్విషమగ్నిం వా కల్పయతీతి యుక్తిమూలో వితర్కః। గురోః, 'ఆఖ్యాతోపయోగే' (౧।౪।౨౯) ఇత్యపాదానత్వమ్॥౪౮॥

అయమయోగివధూవధపాతకైర్భ్రమిమవాప్య దివః ఖలు పాత్యతే।

శితినిశాదృషది స్ఫుటదుత్పతత్కణగణాధికతారకితామ్బరః॥౪౯॥

అయమితి॥ అయం చన్ద్రః, అయోగిన్యో వియోగిన్యో వధ్వః స్త్రియస్తాసాం వధస్తజ్జన్యైః పాతకైః కర్తృభిర్భ్రమిం భ్రమణమవాప్య ప్రాప్య దివః స్వర్గాదాకాశాచ్చ శితినిశా కృష్ణరాత్రిస్తల్లక్షణాయాం దృషది శిలాయాం పాత్యతే, 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షే। శిలాపతనాదేవ స్ఫుటన్తో విదీర్యమాణా ఉత్పతన్త ఉచ్ఛలన్తః కణగణా లేశసమూహాస్తైరధికమతిశయేన తారకితం సంజాతతారకమమ్బరం యస్మాత్। శుక్లపక్షే పరిపూర్ణత్వాచ్చన్ద్రేణ విరహిణ్యః పీడ్యన్తే, తారకాశ్చ పరిభూయన్తే; కృష్ణపక్షే చన్ద్రక్షయాద్విరహిణీనాం తాదృశీ పీడా న భవతి, తారకాశ్చ స్పష్టతరా భవన్తి। భ్రమణం తస్య స్వతః సిద్ధమ్। యద్యపి శిలాయాం పాతితశ్చూర్ణీభూతోఽపి తథాపి భావం న త్యజతి। ఉత్ప్రేక్షే। అన్యోఽపి పాతకీ

పాతకైర్భ్రమయిత్వాఽతిగౌరశిలాయాం స్వర్గాన్నిపాత్యతే, కణాశ్చోర్ధ్వం గచ్ఛన్తి। 'శితీ ధవలమేచకౌ' ఇత్యమరః। అవాప్యేతి ణ్యన్తస్య। తారకితమ్, తారకాదిత్వాదితచ్॥౪౯॥

త్వమభిధేహి విధుం సఖి! మద్గిరా కిమిదమీదృగధిక్రియతే త్వయా।

న గణితం యది జన్మ పయోనిధౌ హరశిరఃస్థితిభూరపి విస్మృతా॥౫౦

త్వమితి॥ హే సఖి। త్వం మద్గిరా భైమీ త్వాం పృచ్ఛతీతి విధుమభిధేహి వద। హే చన్ద్ర! విశిష్టకులోత్పన్నేన త్వయా విరహిణీవధలక్షణమీదృగ్ నిన్ద్యం కర్మ కిమిత్యధిక్రియతేఽఙ్గీక్రియతే। ఏవం కర్మ కర్తుం యుక్తం న భవతీత్యర్థః। పరాపకారకరణే కారణమాహ—లక్ష్మీన్ద్వోర్జనకత్వాదతికులీనే పయోనిధౌ రత్నాకరే జన్మ యది న గణితం న విచారితం తర్హి హరశిరఃస్థితిలక్షణా భూరపి ఉత్తమసంసర్గ ఇత్యర్థః। సాపి విస్మృతా। కాకుః। యస్తు కులీనో భవతి సత్సంనిధౌ చ వర్తతే స పరాపకారం న కరోతి। త్వయా కులీనత్వం తత్సంనిధిత్వం చోభయమపి విస్మృతమ్। పాపినా సహ సాక్షాన్మయా నోచ్యత ఇతి మద్గిరేత్యనేన సూచితమ్॥౫౦॥

నిపతతాపి న మన్దరభూభృతా త్వముదధౌ శశలాఞ్ఛన! చూర్ణితః।

అపి మునేర్జఠరార్చిషి జీర్ణతాం బత గతోఽసి న పీతపయోనిధేః॥౫౧॥

నిపతతేతి॥ శశలాఞ్ఛన అతినిన్దితకర్మశ్చన్ద్ర! ఉదధౌ నిపతతా మన్దరసంజ్ఞకేన భూభృతా పర్వతేనాపి సముద్రే స్థితస్త్వం న చూర్ణితః। తథా, పీతపయోనిధేర్మునేరగస్త్యస్య జఠరార్చిష్యుదరాగ్నావపి జీర్ణతాం నాశం వాతాపివన్న గతోఽసి। బత ఉభయత్రాపి ఖేదః। జీర్ణతామపీతి వా। అస్మదభాగ్యేన తద్ద్వయమపి తవ న జాతమ్। అతిదాహకత్వాత్తాభ్యామపి పరిత్యతస్త్వమ్॥౫౧॥

కిమసుభిర్గ్లపితైర్జడ! మన్యసే మయి నిమజ్జతు భీమసుతామనః।

మమ కిల శ్రుతిమాహ తదర్థికాం నలముఖేన్దుపరాం విబుధః స్మరః॥౫౨॥

కిమసుభిరితి॥ హే జడ మూర్ఖ! త్వం కిమితి మన్యసే? ఇతి కిమ్—గ్లపితైః క్షతైర్గతైరిత్యర్థః; ఏవంవిధైరసుభిః ప్రాణైః కృత్వా భీమసుతామనో మయి నిమజ్జతు నిలీయతామితి। 'మనశ్చన్ద్రే నిలీయతే' ఇతి శ్రుతేః। ప్రాణేషు గతేషు భైమీమనో మయి నిలీనం భవిష్యతీతి చిత్తే మా కార్షీరిత్యర్థః। శ్రుతిరప్రమాణమిత్యపి న మన్తవ్యమిత్యాహ—కిల యస్మాన్మేధావీ కామో మమ సంబన్ధినీం తదర్థికాం చన్ద్రే మనోలయప్రతిపాదికాం శ్రుతిం నలముఖేన్దుపరాం నషధవదనచన్ద్రపరామాహ వదతి। పణ్డితేన కామేన సామాన్యాపి శ్రుతిర్విశిష్టవిషయీకృతా। అతిపీడాయాం కృతాయామప్యహం త్వదధీనా న భవామి, కిం తు నలాధీనైవేతి తాత్పర్యమ్। మూర్ఖస్త్వాపాతతః శ్రుతేరర్థం గృహ్ణాతి। పూర్వాపరానుసంధానాత్ పణ్డితస్తు శ్రుతేరర్థం బ్రూతే॥౫౨॥

ముఖరయ స్వయశోనవడిణ్డిమం జలనిధేః కులముజ్జ్వలయాధునా।

అపి గృహాణ వధూవధపౌరుషం హరిణలాఞ్ఛన! ముఞ్చ కదర్థనామ్॥౫౩॥

ముఖరయేతి॥ త్వమధునాఽస్మిన్సమయే స్వయశః సంబన్ధి నవం నూతనం డిణ్డిమనామకం వాద్యం ముఖరయ వాదయ। మాదృశాం ప్రాణనాశనేన మహాకీర్తిర్భవిష్యతీతి స్వపితుర్జలనిధేః కులం వంశముజ్జ్వలం కురు। వధూవధపౌరుషమపి గృహాణ। జడనిధేర్వంశజాతస్యైవం యుక్తం, న త్వన్యస్య। అథ చ సుష్ఠు అయశః సంబన్ధి నవడిణ్డిమం వాదయ, జలనిధేః కులం దహ। ఏతత్సర్వం కురు పౌరుషమ్। హరిణలాఞ్ఛన శశకలఙ్క! కదర్థనాం పీడాం ముఞ్చ మా కార్షీః। పీడాయా అసహ్యత్వాజ్ఝటితి మారయేత్యర్థః॥౫౩॥

నిశి శశిన్! భజ కైతవభానుతామసతి భాఖతి తాపయ పాప! మామ్।

అహమహన్యవలోకయితాస్మి తే పునరహర్పతినిహ్నుతదర్పతామ్॥౫౪॥

నిశీతి॥ హే శశిన్! నిశి త్వం కైతవభానుతాం కపటసూర్యతాం భజాఙ్గీకురు। హే పాప పాపరూప! భాస్వతి సూర్యే అసత్యవిద్యమానే మాం తాపయ జ్వాలయ। నిశి, సూర్యే చావిద్యమానే ఇత్యుభయత్రాపి యోజనీయమ్। ఏతత్సుఖేన కురు। అహమహని ప్రభాతే పునస్తే తవ అహర్పతినా సూర్యేణ నిరాకృతో దర్పో గర్వో యస్య తస్య భావస్తత్త్వమవలోకయితాస్మి ద్రష్టాస్మి। సూర్యసమక్షం త్వయోభయమపి కర్తుం న శక్యతే। తేన యద్యత్తవ కరిష్యతే తన్మయైవ ద్రక్ష్యత ఇతి లౌకిక్యుక్తిః। తాపయ, చురాదౌ 'ఆధృషాద్వా'

ఇత్యత్ర పఠితస్య 'తప దైన్యే' ఇత్యస్య। అవలోకయితాస్మి, లుట్। అహర్పతిః, 'అహరాదీనామ్—' (వాం ౪౮౫౧) ఇతి రేఫః॥౫౪॥

శశకలఙ్క! భయంకర! మాదృశాం జ్వలసి యన్నిశి భూతపతిం శ్రితః।

తదమృతస్య తవేదృశభూతతాద్భుతకరీ పరమూర్ధవిధూననీ॥౫౫॥

శశేతి॥ హే శశకలఙ్క! మాదృశాం విరహిణీనాం భయంకర పీడాకర! త్వం నిశి భూతపతిం పృథివ్యాదిభూతానాం పతిమాకాశం శ్రిత ఆశ్రితవాన్, శ్రయితుం కృతప్రారమ్భో వా సన్ యజ్జ్వలసి దీప్యసే తత్తస్మాదమృతస్యామృతమయస్య తవ ఈదృశభూతతా ఈదృశో భూతస్తస్య భావో జ్వలనవజ్జాతతా కాన్తిమత్తా చాద్భుతకరీ చమత్కారిణీ। అత ఏవ పరేషాం మూర్ధవిధూననీ శిరః కమ్పనకారిణీ। అమృతస్య శీతలస్య దాహకత్వం న దృష్టమిత్యాశ్చర్యమ్। సకలఙ్కస్య పరపీడకస్యామృతరూపత్వాదికమాశ్చర్యకారీతి చ। ఈదృశం మాదృశజనోద్వేజనలక్షణం ప్రకార భూతః ప్రాప్తస్తత్తేతి వా। అథ చ భూతపతిం శివమాశ్రితో యజ్జ్వలసి అమృతస్య తవేదృశభూతతాశ్చర్యకారిణీ। భూతానామస్మదాదీనాం పతిః పాలకస్తదాశ్రితస్య స్వభావతః సుధారూపస్య చ యత్పీడాకరణశీలత్వం తదాశ్చర్యకారి। యుక్తం న భవతీత్యర్థః।

అథ చ భైరవరూపం మహాదేవమాశ్రిత్య యజ్జ్వలద్రూపో రాత్రౌ భవసి తదమృతస్య జీవత ఏవేదృశపిశాచతాశ్చర్యకారిణీ, మృతస్యైవంభూతత్వం దృష్టమ్। భూతో హి మృతః సన్ స్త్రీబాలాదీనాం భయంకరో భవతి, యత్ర విశతి తస్య మూర్ధానమపి కమ్పయతి। అథవాఽమృతస్యోదకస్య జ్వలనరూపతాశ్చర్యకారిణీ। ఉదకస్య జ్వలనరూపత్వం కుత్రాపి న దృష్టమిత్యర్థః। భయంకరః 'మేఘర్తిభయేషు—' (౩।౨।౪౩) ఇతి ఖచి ముమ్। శ్రితః స్రుష్టశ్రితః (?) ఇతి వత్। శ్రిఞో గత్యర్థత్వాత్ 'గత్యర్థాకర్మక'—(౩।౪।౭౨) ఇతి కర్తరి క్తః। యద్వాదికర్మణి కర్తరి క్తః। అద్భుతకరీ, 'కృఞో హేతుతాచ్ఛీల్య—(౩।౨।౨౦) ఇతి టః॥౫౫॥

శ్రవణపూరతమాలదలాఙ్కురం శశికురఙ్గముఖే సఖి! నిక్షిప।

కిమపి తున్దిలితః స్థగయత్యముం సపది తేన తదుచ్ఛ్వసిమి క్షణమ్॥౫౬॥

శ్రవణేతి॥ హే సఖి। త్వం తవ మమ చ శ్రవణపూరం చన్ద్రమృగముఖే ఘాసార్థం నిక్షిపార్పయ। ప్రయోజనమాహ—తేనాఙ్కురేణ తున్దిలితో బృహత్కుక్షిః సన్ స మృగో యద్యముం చన్ద్రం కిమపి ఖల్పమపి స్థగయత్యాచ్ఛాదయతి తత్తర్హి క్షణం క్షణమాత్రముచ్ఛ్వసిమి శ్వాసమోచనమపి కర్తుం సమర్థా స్యామ్। అఙ్కురపుష్టేనానేన చన్ద్రశ్చేత్తిరోధర్షితః స్యాత్తర్హి తద్దర్శనాభావాత్క్షణం మమ పీడాభావ ఇత్యర్థః। స్థగయతి ఉచ్ఛ్వసిమి। ఆశంసాయాం వర్తమానవత్। 'తున్ద్' శబ్దాదస్త్యర్థే తున్దాదిత్వాదిలచి 'తత్కరోతి'—(గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణిచి నిష్ఠా॥౫౬॥

అసమయే మతిరున్మిషతి ధ్రువం కరగతైవ గతా యదియం కుహూః।

పునరుపైతి నిరుధ్య నివాస్యతే సఖి! ముఖం న విధోః పునరీక్ష్యతే॥౫౭॥

అసమయ ఇతి॥ ధ్రువం నిశ్చితం బుద్ధిరసమయేఽప్రస్తావే ఏవోన్మిషతి స్ఫురతి। కుతః—యద్యస్మాదియం కుహురమావాస్యా కరగతైవ హస్తప్రాప్తైవాతిసంనిహితైవ గతా యది తదైవ నిరుద్ధా స్యాత్, తదా చన్ద్రో దృష్టో న భవేత్తదేయం బుద్ధిర్న జాతా। పునర్వదతి—కుహూర్యది పునరుపైత్యాగమిష్యతి తర్హి నిరుధ్య నిర్బన్ధం కృత్వా త్వయాత్ర స్థాతవ్యమితి సంప్రార్థ్య నివాస్యతే స్థాపయిష్యతే। పునరుపైష్యతీతి కాకుర్వా। సదాఽమావాస్యాస్థితౌ చన్ద్రావలోకనం కదాపి న స్యాదిత్యర్థః। కరగతా, గత్యర్థత్వాత్కర్తరి క్తః। 'ద్వితీయా శ్రితా—' (౨।౧।౨౪) ఇతి సమాసః। ఉపైతి వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్ప్రత్యయః॥౫౭॥

అయి! మమైష చకోరశిశుర్మునేర్వ్రజతి సిన్ధుపిబస్య న శిష్యతామ్।

అశితుమబ్ధిమధీతవతోఽస్య చ శశికరాః పిబతః కతి శీకరాః॥౫౮॥

అయీతి॥ చన్ద్రాదర్శనే హేత్వన్తరసూచనార్థం 'చ' శబ్దః। అయి హే సఖి! మమైష చకోరశిశుః సిన్ధుపిబస్య సముద్రపానకారిణో మునేరగస్త్యస్య శిష్యతాం న వ్రజతి గమిష్యతి। పృచ్ఛ ఇతి శేషః। బాలత్వేఽభ్యాసః సుకరః। తస్య శిష్యత్వే తవ కిం ఫలమిత్యత ఆహ—తచ్ఛిష్యత్వేనాబ్ధిమశితుం పాతుమధీతవతః సముద్రపానసమర్థస్య చకోరశిశోః పిబతః పానం కుర్వతోఽస్య శశికరాః కతి శీకరా బిన్దవో భవిష్యన్తి, అపి తు స్వల్పా ఏవ। యః సముద్రం పాతుమిచ్ఛతి తస్య చన్ద్రకిరణపానమతిసుకరమిత్యర్థః। ఏవం సతి కదాపి చన్ద్రదర్శనం న స్యాదితి భావః। కతి వేతి సంభావనార్థో వా 'వా' శబ్దః। వా యస్మాదితి వా। సిన్ధుపిబస్య, 'పాఘ్రా—' (౩।౧।౧౩౭) ఇత్యనేన శః॥౫౮॥

కురు కరే గురుమేకమయోధనం బహిరతో ముకురం చ కురుష్వ మే।

విశతి తత్ర యదైవ విధుస్తదా సఖి! సుఖాదహితం జహి తం ద్రుతమ్॥౫౯॥

కుర్వితి॥ హే సఖి। గురుం భారవన్తమేకమయోఘనం లోహముద్గరం కరే కురు స్థాపయ। ఇతో మద్గృహాద్బహిర్మే ముకురం చ దర్పణం కురుష్వ స్థాపయ। కిమర్థమిత్యత ఆహ— విధుస్తత్ర ముకురే యదైవ ప్రతిబిమ్బరూపేణ విశతి ప్రవిశతి తదైవ సుఖాదనాయాసేనైవ తమహితం చన్ద్ర వైరిణం ద్రుతం శీఘ్రం జహి మారయ। చూర్ణీకుర్విత్యర్థః। తతః పీడాశాన్తిర్భవిష్యతీతి భావః। ఉన్మాదోక్తిః। 'దర్పణే ముకురాదర్శౌ' ఇత్యమరః। అయో హన్యతేఽనేనేత్యయోధనః 'కరణేఽయోవిద్రుషు—' (౩।౩।౮౨) ఇత్యప్ప్రత్యయే ఘనాదేశః॥౫౯॥

ఉదర ఏవ ధృతః కిముదన్వతా న విషమో వడవానలవద్విధుః।

విషవదుజ్ఝితమప్యమునా న స స్మరహరః కిమముం బుభుజే విభుః॥౬౦॥

ఉదర ఇతి॥ ఉదన్వతా విషమో దుఃసహః। అథ చ విషేణ మీయతే సమీక్రియత ఇతి విషమః। విధుశ్చన్ద్రో వడవానలవదుదర ఏవ ప్రాగేవ కిం న ధృతో విక్షిప్తః। ఏవం కర్తుం యుక్తమ్। పరోపతాపీ వడవాగ్నిర్లోకోపకారార్థముదర ఏవ ధృతస్తథాఽయమపి కిమితి న ధృత ఇతి వ్యతిరేకే దృష్టాన్తః। అన్యచ్చ,—అమునా సముద్రేణ విషమివోజ్ఝితం విషాదినాశే విభుః సమర్థః పరోపకారాయ ప్రసిద్ధః స స్మరహరో మహాదేవోఽముం చన్ద్రం కిం న బుభుజే భుక్తవాన్। విషం భుక్తవాన్, విషవత్తమపి కిమితి న భుక్తవాన్। తస్మాద్విషమో న, కింతు తతోఽపి విషమ ఇతి। 'ఉదన్వానుదధౌ చ' (౮।౨।౧౩) ఇతి సాధుః। బుభుజే, 'భుజోఽనవనే' (౧।౩।౬౬) ఇతి తఙ్ ॥౬౦॥

అసితమేకసురాశితమప్యభూన్న పునరేష విధుర్విశదం విషమ్।

అపి నిపీయ సురైర్జనితక్షయం స్వయముదేతి పునర్నవమార్ణవమ్॥౬౧॥

అసితేతి॥ సాముద్రం విషం ద్వివిధమ్,—కృష్ణం శ్వేతం చ। అసితం కృష్ణం కాలకూటాఖ్యం విషం ఆర్ణవం సాముద్రమేకేన సురేణ మహాదేవేనాశితం భక్షితం పునరపి నాభూన్నో బభూవ।

ఏష చన్ద్రః పునర్విశదం శ్వేతం సాముద్రం విషం సురైర్దేవైర్వహ్న్యాదిభిః ప్రతిపదాదితిథిషు నిపీయ నిఃశేషం పీత్వా జనితక్షయమపి కృతనాశమపి పునర్నవం నూతనం స్వయముదేతి సముత్పద్యతే। క్షయయుక్తమపి బహుభిర్బహుధైవ భక్షితమపి శ్వేతం విషం పునరుత్పద్యతే। ఏకదైవ ఏకేనైవ భక్షితం కృష్ణం విషం పునర్నోత్పన్నమ్। తస్మాత్పూర్వవిషాత్కాలకూటాదప్యస్యాధిక్యం దృఢమిత్యర్థః॥౬౧॥

విరహివర్గవధవ్యసనాకులం కలయ పాపమశేషకలం విధుమ్।

సురనిపీతసుధాకమపాపకం గ్రహవిదో విపరీతకథాః కథమ్॥౬౨॥

విరహీతి॥ హే సఖి! విరహిణ్యశ్చ విరహిణశ్చ విరహిణస్తేషాం వర్గస్య సమూహస్య వధ ఏవ వ్యసనం తస్మిన్నాకులం కేనోపాయేనైవ తే వధ్యా ఇతి చిన్తాకులమశేషకలం పరిపూర్ణం విధుం పరాపకారిత్వాత్ పాపం పాపరూపం కలయ జానీహి। వ్యసనేన హేతునాఽకులం కులరహితం పాపం జానీహి। 'కుపుత్రేణ కులం నష్టమ్' ఇతి న్యాయాత్। తథా సురైర్వహ్న్యాదిభిర్నిపీతా సుధామృతం యస్య ఏవంవిధమమావాస్యాచన్ద్రం విరహిణామతాపకారిత్వాదపాపకం పుణ్యవన్తం జానీహి। గ్రహవిదో జ్యోతిర్విదః కథం కుతో విపరీతా కథా భాషణం సిద్ధాన్తో యేషాం పూర్ణేన్దుం శుభగ్రహం క్షీణం చ పాపగ్రహం 'క్షీణేన్ద్వర్కభూపుత్రాః పాపాః' ఇతి న జ్ఞాయత ఇత్యర్థః। విపరీతం కథయన్తీతి వా। అథ చ చతుఃషష్టికలావాన్స విధుః పరాపకారీ పాప ఏవ। విద్యారహితః పరోపకారీ పుణ్యవానిత్యుక్తిః। విరహీతి, 'పుమాన్స్త్రియా' (౧।౨।౬౭) ఇత్యేకశేషః। నిపీతసుధాకమ్ 'శేషాద్విభాషా' (౫।౪।౧౫౪) ఇతి కపి 'ఆపోఽన్యతరస్యామ్' (౭।౪।౧౫) ఇతి వికల్పాద్ధ్రస్వత్వాభావః॥౬౨॥

విరహిభిర్బహుమానమవాపి యః స బహులః ఖలు పక్ష ఇహాజని।

తదమితిః సకలైరపి యత్ర తైర్వ్యరచి సా చ తిథిః కిమమాకృతా॥౬౩॥

విరహిభిరితి॥ 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షే। విరహిభిర్యః పక్షః బహు అత్యన్తం మానం సంమానమవాపి ప్రాపితః, తత్ర చన్ద్రక్షయాత్స పక్ష ఇహ లోకే బహులః కృష్ణపక్షోఽజని జాతః। యుక్తం చైతత్—యః సపక్షో (వా) లోకే బహుపూజాం బహుమానం ప్రమాణం చ లభతే స ప్రవృద్ధో బహుల ఏవ భవతి బహు లాతి ఆదత్తే ఇతి। ఇహ బహులపక్షే యస్యాం తిథౌ సకలైః సమస్తైరపి తైర్విరహిభిస్తస్య బహుమానస్య అమితిరపరిమితతా వ్యరచి రచితా సా చ సైవ తిథిః అమాకృతా కిమ్। అమావాస్యా కృతేత్యర్థః। అమావాస్యాయాం సర్వథా

చన్ద్రాభావాదపరిమితో మానః కృతః। తథా చ మానపరిమాణరాహిత్యాదమా అన్వర్థా జాతా, నతు 'అమా సహ వసతోఽస్యాం సూర్యాచన్ద్రమసౌ' ఇతి వ్యుత్పత్త్యేత్యర్థః। విరహిణాం కృష్ణపక్షః సుఖదః, తత్రాప్యతితరామమావాస్యేత్యర్థః। బహులః, 'ఆతోఽనుపసర్గే కః' (౩।౨।౩)। 'అమీకృతా' ఇతి పాఠః క్లిష్టకల్పనయోపేక్ష్యః॥౬౩॥

స్వరిపుతీక్ష్ణసుదర్శనవిభ్రమాత్కిము విధుం గ్రసతే స విధుంతుదః।

నిపతితం వదనే కథమన్యథా బలికరమ్బనిభం నిజముజ్ఝతి॥౬౪॥

స్వేతి॥ స ప్రసిద్ధో విధుంతుదో రాహుః స్వస్య రిపుర్విష్ణుస్తస్య తీక్ష్ణస్య సుదర్శనచక్రస్య వర్తులత్వేన విభ్రమాద్భ్రాన్తేర్విధుం గ్రసతే కింస్విత్। ఉత్ప్రేక్షా। అన్యథా చన్ద్రబుద్ధ్యైవ చేత్ఖాదేత తదా వదనే నిపతితం నిజం స్వీయం స్వవశం వా బల్యర్థపూజార్థం శుభ్రత్వాత్కరమ్బనిభం దధిభకృతుల్యం చన్ద్రం కథముజ్ఝతి త్యజేత్ త్యజతి తావత్। అతః సుదర్శనబుద్ధ్యా 'పూర్వం వదనానీయమానమపి చ్ఛేదభియైవేతి జ్ఞాయతే। రాహోరుపహారః కరమ్బో భవతి॥

వదనగర్భగతం న నిజేచ్ఛయా శశినముజ్ఝతి రాహురసంశయమ్।

అశిత ఏవ గలత్యయమత్యయం సఖి! వినా గలనాలబిలాధ్వనా॥౬౫॥

వదనేతి॥ హే సఖి! రాహుః వదనస్య గర్భే మధ్యే గతం శశినమసంశయం నిఃసందేహం నిజేచ్ఛయా స్వాభిలాషమాత్రేణ నోజ్ఝతి న త్యజతి। కింతు రాహుణా అశిత ఏవ భక్షిత ఏవాయం చన్ద్రోఽత్యయం వినా నాశం వినా గలనాలబిలాధ్వనా కణ్ఠకందలవివరమార్గేణ గలతి నిఃసరతి। ఉదారాగ్నేరభావాదమృతరూపత్వాద్వినాశాభావః॥౬౫॥

ఋజుదృశః కథయన్తి పురావిదో మధుభిదం కిల రాహుశిరశ్ఛిదమ్।

విరహి మూర్ధభిదం నిగదన్తి న క్వ ను శశీ యది తజ్జఠరానలః॥౬౬॥

ఋజుదృశ ఇతి॥ ఋజుదృశో యథాదృష్టగ్రాహిణః పురావిద ఐతిహాసికా మధుభిదం శ్రీకృష్ణం రాహుశిరశ్ఛిదం కథయన్తి। 'కిల' ఇతి శ్రుతౌ। విరహిమూర్ధభిదం వియోగిశిరశ్ఛిదం న నిగదన్తి। ఏతద్వక్తుం యుక్తమ్। పరం తీక్ష్ణప్రజ్ఞత్వాభావాదన్యథా వదన్తి। 'ను:' ప్రశ్నే,

సంబోధనే వా। యది తస్య రాహోర్జఠరానలో జఠరాగ్నిః స్యాత్, తదా శశీ చన్ద్రః క్వ, అపి తు న కుతోఽపి। రాహోః శిరశ్ఛేదేన భక్షితోఽపి చన్ద్రో జఠరాగ్నిం వినా గచ్ఛతి। తతశ్చన్ద్రస్య విద్యమానత్వాద్విర (హి) ణామపకారిత్వాద్విచార్యమాణో విష్ణురేవ విరహిమూర్ధభిదిత్యాశయః॥౬౬॥'

స్మరసఖౌ రుచిభిః స్మరవైరిణా మఖమృగస్య యథా దలితం శిరః।

సపది సందధతుర్భిషజౌ దివః సఖి! తథా తమసోఽపి కరోతు కః॥౬౭॥

స్మరేతి॥ హే సఖి! రుచిభిః స్మరసఖౌ కామసదృశౌ దివో భిషజౌ స్వర్వైద్యౌ దస్రౌ స్మరవైరిణా శివేన దలితం ఖణ్డితం మఖమృగస్య శిరో యథా సపది తత్క్షణమేవ సందధతుర్ఘటయామాసతుస్తథా తమసోఽపి రాహోరపి కః కరోతు। ఏతాదృశః కోఽపి నాస్తి। మదనారిణా యత్కార్యం కృతం తన్మదనమిత్రేణ మదనేన వా మోఘీకర్తవ్యమ్। తతః స్మరమిత్రత్వాద్భిషక్త్వాచ్చ కామారిణా ఛిన్నం మృగశిరస్తాభ్యాం కబన్ధేన మేలితమ్। తథా విరహివైరిణా విష్ణునా చ్ఛిన్నం రాహుశిరః కః సంఘట్టయతు। విరహిమిత్రస్యాభావాదితి భావః। తాత్కాలికసంధానం దృఢం భవతీతి సపదీత్యుక్తమ్। 'తమస్తు రాహుః స్వర్భానుః' ఇత్యమరః॥౬౭॥

నలవిమస్తకితస్య రణే రిపోర్మిలతి కిం న కబన్ధగలేన వా।

మృతిభియా భృశముత్పతతస్తమోగ్రహశిరస్తదసృగ్దృఢబన్ధనమ్॥౬౮॥

నలేతి॥ వాఽథవా రణే మృతేర్భియా మరణాద్భయేన దివమాకాశమతితరాముత్పతతః ప్రత్యుద్గచ్ఛత ఆకాశ ఏవ నలేన విమస్తకితస్య చ్ఛిన్నమూర్ధ్నో రిపోర్నలశత్రోః కబన్ధగలేన అపమూర్ధకలేవరకణ్ఠేన సహ తమోగ్రహశిరః రాహోః శిరస్తస్య కబన్ధగలస్యాసృగ్ రక్తం తేన దృఢం బన్ధనం యస్య ఏవంభూతం సత్ కిం న మిలతి। మేలనే హి వదనమధ్యగతే చన్ద్రే రాహుజఠరాగ్నౌ జీర్ణేఽతితరాం పీడా న భవిష్యతీతి భావః। ఆకాశే స్థితస్య రాహు- "శిరసః కబన్ధగలేన సహ సంబన్ధార్థం మృశముత్పతత ఇత్యుక్తమ్। దృఢబన్ధనమితి క్రియా విశేషణం వా। 'ధృతిమియా' ఇతి పాఠే నలధారణాభియేత్యర్థః॥౬౮॥

సఖి! జరాం పరిపృచ్ఛ తమః శిరః సమమసౌ దధతాపి కబన్ధతామ్।

మగధరాజవపుర్దలయుగ్మవత్క్రమితి న వ్యతిసీవ్యతి కేతునా॥౬౯॥

సఖీతి॥ హే సఖి। త్వమ్ ఇతి జరాం రాక్షసీం పరిపృచ్ఛ। అసౌ జరా కబన్ధతామపమూర్ధకలేవరత్వం దధతా కేతునా సమం సహ తమఃశిరోఽపి రాహుశిరోఽపి మగధరాజస్య జరాసంధస్య వపుషః శరీరస్య దలయుగ్మం ఖణ్డయుగ్మం తద్వత్క్రమితి కుతో హేతోర్న్న వ్యతిసీవ్యతి సంయోజయతి? యథా మగధరాజః సంధితస్తథా త్వయా రాహురపి సంఘేయ ఇతి జరాం ప్రతి త్వయా వక్తవ్యమ్। ఏకస్యైవ దైత్యస్య శిరసో రాహుత్వం కబన్ధస్య కేతుత్వమ్॥౬౯॥

వద విధుంతుదమాలి! మదీరితైస్త్యజసి కిం ద్విజరాజధియా రిపుమ్।

కిము దివం పునరేతి యదీదృశః పతిత ఏష నిషేవ్య హి వారుణీమ్॥౭౦॥

వదేతి॥ హే ఆలి సఖి। త్వం మదీరితైర్మద్వచనైః విధుంతుదం రాహుం వద— హే రాహో! త్వం రిపుం చన్ద్రం ద్విజరాజధియా బ్రాహ్మణబుద్ధ్యా త్యజసి కిమ్? 'బ్రాహ్మణో న హన్తవ్యః' ఇతి శ్రుతేః। డిత్థడవిత్థాదివత్సంజ్ఞామాత్రేణ ద్విజరాజో న తు బ్రాహ్మణత్వేనేత్యర్థః। బ్రాహ్మణత్వే (ఽన్యథా) నుపపత్తిం ప్రమాణయతి—యది ఈదృశః శ్రోత్రియో బ్రాహ్మణః స్యాత్, తర్హ్యేవ వారుణీం మదిరాం వరుణదిశం చ నిషేవ్య పీత్వా ప్రాప్య చ పతితో మహాపాతకీ అస్తంగతశ్చ సన్ పునర్దివం స్వర్గమాకాశం కిము కథమేతి ప్రాప్నోతి। పతితో బ్రాహ్మణః స్వర్గం నైతి, అయం పునరేతి। తస్మాత్సంజ్ఞామాత్రేణ ద్విజరాజో న త్వన్వర్థత్వేన। తతో హన్తవ్య ఏవాయమ్। హీతి స్పష్టమ్॥౭౦॥

ద్విజమాత్రోఽపి న హన్తవ్య ఇత్యత ఆహ—

దహతి కణ్ఠమయం ఖలు తేన కిం గరుడవద్ద్విజవాసనయోజ్ఝితః।

ప్రకృతిరస్య విధుంతుద! దాహికా మయి నిరాగసి కా వద విప్రతా॥౭౧॥

దహతీతి॥ ఖలు ప్రాయేణ అయం చన్ద్రో భక్షితః సన్ కణ్ఠం దహతి మామివ తేన హేతునా ద్విజవాసనయా బ్రాహ్మణబుద్ధ్యా త్యక్త ఉజ్ఝితః। కేనేవ—గరుడవత్, యథా గరుడేన నిషాదతాం గతో విప్రో బ్రాహ్మణబుద్ధ్యా త్యక్త ఇతి భారతే, తథా త్వయా కిమితి త్యజ్యతే? హే

విధుంతుద రాహో! అస్య విఘోః ప్రకృతిః స్వభావో దాహికా, నతు బ్రాహ్మీ శక్తిః। సా తు సాపరాధే ప్రభవతి న త్వన్యత్ర। ఏవం చేన్న, తర్హి నిరాగసి నిరపరాధాయాం మయి కా కీదృక్ విప్రతా బ్రాహ్మణ్యం వా? నిరపరాధాం మాం దహతీతి బ్రాహ్మణో న, అత ఏవ త్వయావశ్యం హన్తవ్య ఇత్యర్థః। దాహికేతి కర్తరి ణ్వుల్ ॥౭౧॥

అర్థాన్తరేణ తస్య ద్విజరాజశ్రుతిం సమర్థయతే—

సకలయా కలయా కిల దంష్ట్రయా సమవధాయ యమాయ వినిర్మితః।

విరహిణీగణచర్వణసాధనం విధురతో ద్విజరాజ ఇతి శ్రుతిః॥౭౨॥

సకలయేతి॥ బ్రహ్మణా (ఇతి వివిధాభిః) విధుః సకలయా కలయా దంష్ట్రయా। జాతావేకత్వమ్। సర్వాభిః కలాభిరేవ దంష్ట్రాభిః కృత్వా సమ్యగవధానం కృత్వా। సంయోజ్యేత్యర్థః। యమాయ యమార్థం కిల యస్మాద్విరహిణీగణస్య చర్వణం భక్షణం తద్విషయే సాధనం కారణం కిం నిర్మితః, అతో ద్విజానాం దన్తానాం మధ్యే రాజా శ్రేష్ఠత్వాత్ 'ద్విజరాజోఽయమ్' ఇతి శ్రుతిర్జనవాదః, నతు ద్విజానాం బ్రాహ్మణానాం రాజేతి। ఏకకాలమేవ సర్వాసాం వధాయ మహత్సాధనమయం నిర్మిత ఇతి భావః। ద్విజరాజః, 'రాజాహః—' (౫।౪।౯౧) ఇతి టచ్॥౭౨॥

స్మరముఖం హరనేత్రహుతాశనాజ్జ్వలదిదం చకృషే విధినా విధుః।

బహువిధేన వియోగివధైనసా శశమిషాదథ కాలికయాఙ్కితః॥౭౩॥

స్మరేతి॥ విధినా బ్రహ్మణా విధురేవ ఇదం పురోవర్తి స్మరముఖం హరనేత్రహుతాశనాద్ధరనేత్రాగ్నేః సకాశాజ్జ్వలద్ధహ్యమానం ప్రకాశమానం చకృషే సమాకృష్టమ్। అథ చ బహువిధేనానేకప్రకారేణ వియోగినాం విరహిస్త్రీపుంసానాం వధో మారణం తజ్జన్యేనైనసా పాతకేన కాలికయా పాతకరూపయా శ్యామికయా శశమిషాన్మృగవ్యాజాదఙ్కితశ్చిహ్నితః। నాయం మృగః, కింతు పాతకలక్షణశ్యామికా। అన్యోఽప్యపరాధీ కేనాపి చిహ్నేన చిహ్న్యతే, స్వత ఏవ చ తన్ముఖే మాలిన్యం భవతి। 'ఆగసా' ఇతి పాఠే 'పాపాపరాధయోరాగః' ఇత్యమరః॥౭౩॥

[అత్ర తిలకసుఖావబోధావ్యాఖ్యయోరధికః శ్లోకో దృశ్యతేఽతః సోఽపి తిలకవ్యాఖ్యాయుతః సంగృహ్యతే—

ద్విజపతిగ్రసనాహితపాతకప్రభవకుష్ఠసితీకృతవిగ్రహః।
విరహిణీవదనేన్దుజిఘత్సయా స్ఫురతి రాహురయం న నిశాకరః॥౧॥

ద్విజపతీతి॥ భో సఖి! విరహిణీనాం వియోగినీనాం వదనేన్దుజిఘత్సయా ముఖచన్ద్రభక్షణేచ్ఛయా రాహురేవ స్ఫురతి, న నిశాకరః। కీదృశః— ద్విజపతిశ్చన్ద్రో విప్రశ్రేష్ఠశ్చ తద్గ్రసనాత్తద్గ్రహణాదాహితం యత్పాతకం తస్మాత్ప్రభవముత్పన్నం యత్కుష్ఠం తేన సితీకృతో ధవలీకృతో విగ్రహః శరీరం యస్య స తథా॥ (క్షేపకోఽయమితి తిలకే విశేషః॥ సుఖావబోధాయాం క్షేపకత్వం నోక్తమ్, 'అనేన బ్రహ్మహత్యావిర్భూతం ఫలమనుభవతోఽపి పునః స్త్రీహత్యాకరణోద్యతస్యాస్య నాస్తి త్రపేత్యభిప్రాయః' ఇతి చోక్తమ్)॥౧॥]

ఇతి విధోర్వివిధోక్తివిగర్హణం వ్యవహితస్య వృథేతి విమృశ్య సా।
అతితరాం దధతీ విరహజ్వరం హృదయభాజముపాలభత స్మరమ్॥౭౪॥

ఇతీతి॥ సా ఇతి విమృశ్య విచార్య అతితరామత్యర్థం విరహజ్వరం కామపీడాం దధతీ హృదయభాజమతిసంనిహితం స్మరముపాలభత నినిన్ద। ఇతి కిమ్—వ్యవహితస్య దూరస్థస్య విధోః ఇతి వివిధాభిః పూర్వోక్తాభిరుక్తిభిర్విగర్హణం నిన్దనం వృథా॥౭౪॥

హృదయమాశ్రయసే యది మామకం జ్వలయసీత్థమనఙ్గ! తదేవ కిమ్।
స్వయమపి క్షణదగ్ధనిజేన్ధనః క్వ భవితాసి హతాశ! హుతాశవత్॥౭౫॥

హృదయమితి॥ హే అనఙ్గ కామ! మామకం మదీయం హృదయం యద్యాశ్రయసే ఆశ్రిత్య వర్తసే, తదాశ్రయభూతం హృదయమేవ ఇత్థమనిర్వాచ్యం కిమితి జ్వలయసి దహసి? కిమితి న దహామీత్యత ఆహ—క్షణమాత్రేణ దగ్ధం నిజేన్ధనం హృదయలక్షణం యేన స ఏవంవిధః, అత ఏవ ఆశ్రయాశత్వాత్ హే హతాశ నష్టాభిలాష! హుతాశవద్వహ్నివత్ స్వయమపి

ఆత్మనాపి క్వ భవితాసి కుత్ర స్థాస్యసి? స్వాశ్రయమపి న రక్షసి। అత్యన్తదుర్వినీతస్త్వమిత్యర్థః। ఆశ్రయస ఇత్యాత్మనేపదేన తవైవ ప్రయోజనం మదాశ్రయేణ సిధ్యతీతి సూచ్యతే। మామకం, 'తవకమమకా—' (౪।౩।౩) ఇత్యణి మమకాదేశః॥౭౫॥

పురభిదా గమితస్త్వమదృశ్యతాం త్రినయనత్వపరిప్లుతిశఙ్కయా।

స్మర! నిరైష్యత కస్యచనాపి న త్వయి కిమక్షిగతే నయనైస్త్రిభిః॥౭౬॥

పురేతి॥ పురభిదా త్రిపురాన్తకేన త్రినయనత్వస్య పరిప్లుతిరతివ్యాప్తిః, తస్యాః సకాశాచ్ఛఙ్కయా సర్వోఽపి జనస్త్రినయనోఽభూదితి భయేన త్వమదృశ్యతామప్రత్యక్షత్వం గమితః ప్రాపితః। మయి ప్రత్యక్షే త్రినయనత్వస్యాతివ్యాప్తిః కథమిత్యాశఙ్క్యాహ—హే స్మర! త్వయి అక్షిగతే ప్రత్యక్షే, అథ చ ద్వేష్యే సతి కస్యచనాపి కస్యాపి త్రిభిర్నయనైర్న నిరైష్యత నిర్గమ్య న ప్రాదుర్భూతమ్। లౌకికీ చోక్తిరియమ్ — కశ్చిద్దుష్టం దృష్ట్వా వదతి—ఏనం దృష్ట్వాహం త్రినేత్రో జాత ఇతి। అత్ర యథా 'త్రినేత్ర' శబ్దేన కోపయుక్తత్వం లక్ష్యతే, తథాత్రాపి సర్వేఽపి సక్రోధా భవేయురిత్యర్థః। ఛలాత్తు సర్వేఽపి త్రినేత్రా భవేయురితి మమ త్రినేత్రత్వప్రసిద్ధిర్గమిష్యతీతి భయాత్త్వమప్రత్యక్షత్వం గమితః। అథ చ త్వదుదయాజ్ఞానలక్షణే తృతీయే నేత్రే గమితే సతి అయమన్ధ ఇతి నేత్రత్రయస్యాపి వైయర్థ్యమాపద్యేతేతి లౌకిక్యుక్తిః। ఇతి సర్వం బుద్ధ్వా త్వమప్రత్యక్షతాం గమితః। — త్రినయనత్వస్య పరిశ్రుతిర్వైయర్థ్యం తచ్ఛఙ్కయా త్వయి కస్యాప్యక్షిగతే దృశ్యే సతి త్రిభినేత్రైర్న వ్యర్థీభూతమ్ అపి తు వ్యర్థీభూతమేవ। త్వద్దాహార్థమేవ తస్య తృతీయ నేత్రత్వం త్వదదాహే వ్యర్థమేవ స్యాదిత్యర్థ ఇతి వా। అత్రాపి తృతీయనేత్రస్య వైయర్థ్యేఽపి నేత్రద్వయస్యాప్యప్రయోజకత్వాద్వైయర్థ్యం జ్ఞేయమ్। వ్యాఖ్యానాన్తరం సుధియా బోద్ధవ్యమ్। త్రినయన ఇతి, క్షుమ్నాదిత్వాష్ణత్వాభావః। నిరైష్యత, 'ఈష సర్పణే' ఇతి భావే యగాత్మనేపదమ్॥౭౬॥

సహచరోఽసి రతేరితి విశ్రుతిస్త్వయి వసత్యపి మే న రతిః కుతః।

అథ న సంప్రతి సంగతిరస్తి వామనుమృతా న భవన్తమియం కిల॥౭౭॥

సహచర ఇతి॥ రతేః ఖప్రియాయాః సహచరోఽసి తయా వినా ఏకాకీ కుత్రాపి న తిష్ఠసీతి యది విశ్రుతిర్జనవాదః। అథ చ రతేః ప్రీతేః। తర్హి త్వయి వసతి విద్యమానేఽపి మే మమ రతిః ప్రీతిః కిమితి న చీయతే? మయి త్వం వర్తసే రతిశ్చ నాస్తి। సహచరత్వాదుభాభ్యామపి భావ్యమ్।

తస్మాత్త్వసిద్ధిర్మిథ్యైవేత్యర్థః। అథవా సాంప్రతమనఙ్గావస్థాయాం వాం యువయోః సంగతిర్నాస్తి, కిల యస్మాదియం రతిర్మృతం భవన్తమనులక్ష్య న మృతా అన్వారోహణం న కృతవతీ। యతః సాంప్రతం సంగతిమైత్రీ, సాహచర్యం చ నాస్తీతి ప్రసిద్ధిః। త్వం రతివియుక్తః। విరుద్ధా శ్రుతిర్విశ్రుతిః ప్రసిద్ధిరలీకవ। 'రతిః కామప్రియాయాం చ రాగేఽపి సురతేఽపి చ' ఇతి విశ్వః॥౭౭॥

రతివియుక్తమనాత్మపరజ్ఞ! కిం స్వమివ మామపి తాపితవానసి।

కథమతాపభృతస్తవ సంగమాదితరథా హృదయం మమ దహ్యతే॥౭౮॥

రతీతి॥ హే అనాత్మపరజ్ఞ! ఆత్మానం రక్ష్యం పరం చారక్ష్యం న జానాతీత్యనాత్మపరజ్ఞస్తత్సంబుద్ధిః। త్వం రతివియుక్తాం మామివ రతివియుక్తం స్వమపి ఆత్మానమపి కిమితి తాపితవాన్ దగ్ధవాన్ అసి। ఆత్మనః ప్రతికూలం కోఽపి నాచరతి, కింతు శత్రోరేవ। త్వం తూభయోరిత్యనాత్మపరజ్ఞో భవసీత్యర్థః। ఏవం కుతో జ్ఞాతమిత్యత ఆహ— ఇతరథా త్వయా ఆత్మన్యతాపితే సతి అతాపభృతస్తాపరహితస్య తవ సంగమాత్సంబన్ధాన్మమ హృదయం కథం కస్మాత్కారణాద్దహ్యతే సంతాప్యతే। పరాపకారార్థమాత్మానమపి సంతాపితవాన్, ఏవంవిధః పరాపకారనిరతస్త్వమిత్యర్థః। 'సంసర్గజా దోషగుణా భవన్తి'। సంతప్తసంబన్ధాత్సంతప్తత్వం యుక్తమ్। దహ్యత ఇతి, కర్మకర్తరి యక్తజౌ॥౭౮॥

అనుమమార న మార! కథం ను సా రతిరతిప్రథితాపి పతివ్రతా।

ఇయదనాథవధూవధపాతకీ దయితయాపి తయాసి కిముజ్ఝితః॥౭౯॥

అన్వితి॥ 'ను' సంభావనాయాం సంబోధనే। హే మార కామ! సా సతీ పతివ్రతాత్వేనాతిప్రథితాతివిఖ్యాతాపి రతిస్తవ ప్రియా మృతం త్వామను కథం న మమార। పతివ్రతయా మరణం కర్తవ్యమితి ధర్మః। 'మృతే మ్రియేత యా పత్యౌ' ఇత్యుక్తేః। న కృతం చేత్తత్రేదం కారణమ్—తయా దయితయాపి ఇయతీనాం బహ్వీనామనాథానాం రక్షితృరహితానాం వియోగినీనాం వఘేన పాతకీ త్వముజ్ఝితస్త్యక్తేఽసి కిమ్। 'ఆశుద్ధేః సంప్రతీక్ష్యో హి మహాపాతకదూషితః' (యాజ్ఞం ఆం ౭౭) ఇతి వచనాత్। అత ఏవానుమరణం న కృతమిత్యర్థః। మమార, 'మ్రియతేర్లుఙ్లిఙోశ్చ' (౧।౩।౬౧) ఇతి నియమాత్తఙభావః॥౭౯॥

సుగత ఏవ విజిత్య జితేన్ద్రియస్త్వదురుకీర్తితనుం యదనాశయత్।

తవ తనూమవశిష్టవతీం తతః సమితి భూతమయీమహరద్ధరః॥౮౦॥

సుగత ఇతి॥ సుగత ఏవ బౌద్ధ ఏవ త్వాం విజిత్య త్వాం పరాభూయ తవ ఉరుర్మహతీ కీర్తిరేవ తనుః శరీరమనాశయన్నాశితవాన్। యద్యస్మాజ్జితేన్ద్రియః। 'భగ్నం మారబలం తేన' ఇత్యాదివచనాత్। తతోఽనన్తరం జితేన్ద్రియో హరోఽవశిష్టవతీం భూతమయీం పఞ్చమహాభూతనిర్మితాం తవ తనూం శరీరం సమిత్యహరత్। దదాహేత్యర్థః। కీర్తిరూపం శరీరం సుగతశ్చేన్నానాశయిష్యత్తర్హి సర్వహర్తా హరోఽపి త్వాం హర్తుం నాశక్ష్యత్ తస్మాత్సర్వేషాం వధ్య ఇత్యర్థః। అథ చ భూతమయీం పైశాచీమితి నిన్దాప్రాకట్యమ్॥౮౦॥

ఫలమలభ్యత యత్కుసుమైస్త్వయా విషమనేత్రమనఙ్గ! విగృహ్ణతా।

అహహ నీతిరవాప్తభయా తతో న కుసుమైరపి విగ్రహమిచ్ఛతి॥౮౧॥

ఫలమితి॥ హే అనఙ్గ! కుసుమైర్విషమనేత్రం త్రిలోచనం విగృహ్ణతా విరుధ్యతా త్వయా యత్ఫలమలభ్యత, తతః ఫలాద్రక్షిసరహితానామహహ ప్రాప్తభీతిరివ నీతిః కుసుమైరపి విగ్రహం యుద్ధం నేచ్ఛతి। 'పుష్పైరపి న యోద్ధవ్యం కిం పునర్నిశితైః శరైః' ఇతి నీతిః। 'అనఙ్గ' ఇతి నిన్దా। విరోధస్తు అఙ్గసహితేన క్రియతే త్వం పునః స్వయమనఙ్గః, విషమో నేత్రో నేతా నాయకః, తేన దుఃసహేన విరోధం కృతవతస్తవ మహన్మౌర్ఖ్యమిత్యర్థః। 'నేత్రో నేతరి భేద్యఙ్గే' ఇతి విశ్వః॥౮౧॥

అపి ధయన్నితరామరవత్సుధాం త్రినయనాత్కథమాపిథ తాం దశామ్।

భణ రతేరధరస్య రసాదరాదమృతమాప్తఘృణః ఖలు నాపిబః॥౮౨॥

అపీతి॥ ఇతరామరవదిన్ద్రాదిదేవవత్ సుధామమృతం ధయన్నపి పిబన్నపి త్వం త్రినయనాత్సకాశాద్భస్మసాద్భావరూపాం దశాం కథం కేన ప్రకారేణ ఆపిథ ప్రాప్తవానసి। అమృతపానే తు ఇన్ద్రాదివత్త్వమప్యమరః కథం నాభూరిత్యర్థః। రతేరధరస్యాధరోష్ఠస్య రసే స్వాదే ఆదరాదతితరామాసక్తేర్హేతోః అమృతే స (తా) దృఙ్మాధుర్యాభావాదాప్తా ఘృణా జుగుప్సా యేనైవంభూతః సన్ ఖలు ప్రాయేణ అమృతం నాపిబః న పీతవానసీతి భణ బ్రూహి। ఇతి వాక్యార్థః కర్మ। 'ఖలు' సంభావనాయాం వా। ఓష్ఠమాధుర్యలమ్పటేన

త్వయాఽమృతకార్యమృతం న పీతమ్। తేనేదృశీ దశానఙ్గత్వరూపా ప్రాప్తా। ఆపిధేతి ధలి క్రాదినియమాదిట్॥౮౨॥

భువనమోహనజేన కిమేనసా తవ బభూవ పరేత! పిశాచతా।

యదధునా విరహాధిమలీమసామభిభవన్భ్రమసి స్మర! మద్విధామ్॥౮3॥

భువనేతి॥ హే పరేత ప్రాప్తమరణ! స్మర కామ! భువనమోహనాజ్జాతేనైనసా పాపేన తవ పిశాచతా బభూవ కిమ్। వదేత్యర్థః। యద్యస్మాదధునా విరహాధినా వియోగపీడయా మలీమసాం మలినాం మద్విధాం స్త్రియమభిభవన్పీడయన్ భ్రమసి। అన్యోఽపి పరేతః పాతకవశాత్పిశాచః సన్ బాలకాదీన్పీడయన్ భ్రామ్యతీతి। త్రిభువనాపకారీ త్వాదృశః కోఽపి నాస్తీతి భావః। 'భ్రమసి' శ్యన్వికల్పః॥౮3॥

బత దదాసి న మృత్యుమపి స్మర! స్ఖలతి తేఽకృపయా న ధనుః కరాత్।

అథ మృతోఽసి మృతేన చ ముచ్యతే న ఖలు ముష్టిరురీకృతబన్ధనః॥౮౪॥

బతేతి॥ హే స్మర! త్వం హితం న కరోషి పరం మృత్యుమపి న దదాసి బత కష్టమ్। మరణే సతీయం పీడా నానుభూయేతేత్యర్థః। అకృపయా హేతునా తే కరాద్ధస్తాద్ధనుర్న స్ఖలతి పతతి। కృపయా పతితుం యుక్తమ్। బత కష్టమ్, కృపయా మృత్యుం న దదాసి చేద్ధనుః కిమితి న త్యజసీత్యర్థః। అథాజ్జీవత ఏవ కరాత్కృపయా ధనుః పతతి, త్వం తు మృతః, తస్మాత్కథం పతతు కృపాయా అభావాత్। అకృపయేతి వా। ధనుఃపతనాభావే కారణమాహ—అథ వా మృతోఽసి। మృతేన ఖలు నిశ్చితమురీకృతమఙ్గీకృతం స్వీకృతం బన్ధనం యేన ఏవంభూతో ముష్టిర్న ముచ్యతే। అతః కరాద్ధనుర్న భ్రశ్యతి। ముష్టిరుభయలిఙ్గః। 'బన్ధనం బన్ధురం చ స్యాదురీకృతమురరీకృతమ్' ఇత్యనేకార్థధ్వనిమఞ్జరీ॥౮౪॥

దృగుపహత్యపమృత్యువిరూపతాః శమయతేఽపరనిర్జరసేవితా।

అతిశయాన్వ్యవపుఃక్షతిపాణ్డుతాః స్మర! భవన్తి భవన్తముపాసితుః॥౮౫॥

దృగతి॥ హే స్మర! త్వదన్యే యే నిర్జరా దేవాః సూర్యాదయస్తేషాం సేవితా సేవకో దృగుపహతిరాన్ధ్యమ్, అపమృత్యురకాలమరణం, విరూపతా కుష్ఠాదినా వైరూప్యం చ శమయతే శాన్తిం నయతి। భవన్తం కామదేవముపాసితుః సేవితురతిశయేనాన్ధ్యం ప్రతిపత్తిరాహిత్యం, నేత్రరాహిత్యం చ వపుఃక్షతిః శరీరకార్శ్యమ్, అకాలమృత్యుశ్చ। వపుషః పాణ్డుతా, విరహజనితపాణ్డురోగశ్చ ఏతే భవన్తి। సూర్యాదిభక్తస్యాన్యసర్వరోగోపశమనే సామర్థ్యమ్। స్వరోగోపశాన్తౌ తవ సామర్థ్యం నాస్తి, త్వద్భక్తస్య నాస్త్యత్ర కిం వాచ్యమ్। ఏవంవిధస్త్వం దేవ ఇత్యుపహాసః। అపరనిర్జరాన్సేవతే తచ్ఛీలస్తస్య భావః, సా కర్త్రీ। అన్యదేవసేవనమితి వా। అపమృత్యుశ్చ విరూపతా చేతి పూర్వం ద్వన్ద్వః కార్యః, తతః పూర్వేణ। శమయతే, 'ణిచశ్చ' (౧।౩।౭౪) ఇతి తఙ్, అమన్తత్వాన్మిత్త్వే హ్రస్వః। సేవితా తృచ్। అపరనిర్జరసేవితా, అవతరత్వబోధికా ఇతివత్సమాసః। ద్వితీయపక్షే తాచ్ఛీల్యే ణినిః, తస్మాద్భావే ప్రత్యయః। 'అతిశయ' పదస్య ప్రత్యేకం సంబన్ధః। క్షయశ్చ పాణ్డుతా చ, వపుషః క్షయపాణ్డుతే ఇతి షష్ఠీసమాసం కృత్వా పూర్వేణ సమాసః। అన్యథా 'పాణ్డుతా' శబ్దస్య పూర్వనిపాతః స్యాత్। ఉపాసితురితి తృన్నన్తయోగాద్భవన్తమితి ద్వితీయా॥౮౫॥

స్మర! నృశంసతమస్త్వమతో విధిః సుమనసః కృతవాన్భవదాయుధమ్।

యది ధనుర్దృఢమాశుగమాయసం తవ సృజేత్త్రిజగత్ప్రలయం వ్రజేత్॥౮౬॥

స్మరేతి॥ హే స్మర! త్వం నృశంసతమోఽతిశయేన హింస్రః, అతః కారణాద్విధిః సుమనసః పుష్పాణి భవదాయుధం కృతవాన్। బ్రహ్మా యది తవ ధనుర్దృఢం కఠినమ్, ఆశుగం బాణమాయసం లోహమయం చ సృజేత్, తర్హి త్రిజగత్ప్రలయం వ్రజేత్। అథ చ—తవ దుష్టమనస్త్వాద్భవదాయుధస్య సుమనస్త్వం కృతం విధినా। 'నృశంసో ఘాతుకో హింస్రః' ఇత్యమరః। హింసార్థాచ్ఛంసేః కర్మణ్యణ్। ఆయసం వికారే రజతాదిత్వాదఞ్। త్రయాణాం జగతాం సమాహార ఇతి ద్విగోరేకవచనే నపుంసకత్వే చ త్రిజగదితి సాధుః॥౮౬॥

స్మరరిపోరివ రోపశిఖీ పురాం దహతు తే జగతామపి మా త్రయమ్।

ఇతి విధిస్త్వదిషూన్కుసుమాని కిం మధుభిరన్తరసిఞ్చదనిర్వృతః॥౮౭॥

స్మరరిపోరితి॥ హే కామ! తే తవాపి రోపశిఖీ బాణాగ్నిర్జగతాం త్రయం మా దహతు మా స్మ ధాక్షీదితి హేతోరనిర్వృతః సచిన్తః సన్ శఙ్కితో వా విధిః కుసుమాని త్వదిషూన్మధుభిర్మకరన్దైరన్తర్మధ్యేఽసిశ్చత్సిక్తవాన్కిమ్। కః కిమివ—స్మరరిపోర్హరస్య రోపశిఖీ

పురాం త్రయమివ। స యథా పురాం త్రయం దదాహ తథా తవాపీతి। సిక్తం వస్తు దాహసమర్థం న భవతీతి భావః। మా దహతు నిషేధార్థవాచినిరనుబన్ధక 'మా' శబ్దయోగే 'లోట్'॥౮౭॥

విధిరనంశమభేద్యమవేక్ష్య తే జనమనః ఖలు లక్ష్మకల్పయత్।

అపి స వజ్రమదాస్యత చేత్తదా త్వదిషుభిర్వ్యదలిష్యదసావపి॥౮౮॥

విధిరితి॥ విధిః అణుపరిమాణత్వాన్నిరంశం నిరవయవమ్ అత ఏవాభేద్యం భేత్తుమశక్యం జనమనోఽవేక్ష్య ఖలు నిశ్చితం తే లక్ష్యం వేధ్యమకల్పయద్ధ్యరచయత్। 'అపి' సంభావనాయామ్। స బ్రహ్మా వజ్రమిన్ద్రాయుధం, హీరకం వా చేదదాస్యతాకల్పయిష్యత్, తర్హి అసావపి వజ్రోఽపి త్వదిషుభిస్త్వద్బాణైర్వ్యదలిష్యద్విదీర్ణోఽభవిష్యదితి సంభావ్యతే। త్వాదృశో హింస్రః కోఽపి నేత్యర్థః। క్రియాతిపత్తౌ లఙ్। 'వజ్రోఽస్త్రీ హీరకే పవౌ' ఇత్యమరః॥౮౮॥

అపి విధిః కుసుమాని తవాశుగాన్ స్మర! విధాయ న నిర్వృతిమాప్తవాన్।

అదిత పఞ్చ హి తే స నియమ్య తాంస్తదపి తైర్బత జర్జరితం జగత్॥౮౯॥

అపీతి॥ హే స్మర! విధిః కుసుమాని తవ ఆశుగాన్విధాయాపి నిర్వృతిం సుఖం నాప్తవాన్, అతః స బ్రహ్మా తాన్కుసుమరూపాన్బాణాన్నియమ్య గణయిత్వా పఞ్చ హి పఞ్చైవ తే తుభ్యమదిత న త్వధికాన్ తదపి తథాపి తైః పఞ్చసంఖ్యాకైరపి బాణైర్జగత్త్రిలోకీ జర్జరితం ఖణ్డితమ్। బత కష్టమ్। అతిహింస్రోఽసీతి భావః॥౮౯॥

ఉపహరన్తి న కస్య సుపర్వణః సుమనసః కతి పఞ్చ సురద్రుమాః।

తవ తు హీనతయా పృథగేకికాం ధిగియతాపి న తేఽఙ్గ! విగర్హణా॥౯౦॥

ఉపహరన్తీతి॥ హే కామ! పఞ్చసంఖ్యాకాః సురద్రుమా మన్దారాదయః కస్య సుపర్వణో దేవమాత్రస్య విశిష్టస్య సుతరాం కతి సుమనసః పుష్పాణి నోపహరన్తి ఉపాయనీకుర్వన్తి। అసంఖ్యాతాః సుమనసః ప్రయచ్ఛన్తి। దేవస్యాపి తవ తు పునర్హీనతయాతినికృష్టత్వేనావజ్ఞయా పృథక్ ప్రత్యేకం ఏకికామేకమేకం పుష్పం ప్రయచ్ఛన్తి। అత ఏవ పఞ్చబాణస్త్వమ్। 'అఙ్గ' సోపహాసామన్త్రణే। ఇయతాపి ధిక్కారేణ తే విగర్హణా న

లక్షణయా లజ్జా న। అత ఏవ ధిక్ త్వామిత్యర్థః। నిర్లజ్జో నిర్ఘృణస్త్వమిత్యర్థః। 'అఙ్గవిదారణమ్' ఇతి పాఠే హృదయస్ఫోటో న భవతీత్యర్థః। 'సుమనః' శబ్దస్య నిత్యస్త్రీలిఙ్గబహువచనాన్తత్వేఽపి వ్యక్తేరేకత్వాదేకికామిత్యేకవచనమ్॥౯౦॥

కుసుమమప్యతిదుర్ణయకారి తే కిము వితీర్య ధనుర్విధిరగ్రహీత్।

కిమకృతైష తవైకతదాస్పదే ద్వయమభూదధునా హి నలభ్రువౌ॥౯౧॥

కుసుమమితి॥ విధిః కుసుమరూపం ధనుః తే తుభ్యం వితీర్య దత్త్వా పునరగ్రహీగృహీతవాన్కిము। యతోఽతిదుర్ణయకారి త్రిజగదపకారిత్వాదతి దుర్వినీతి। 'కిము' ఇతి ప్రశ్న సంభావనాయామ్। స్వయమేవ పునరాహ—హృతేఽపి ధనుషి ఏష విధిస్తవ కిమకృత, అపి తు కిమప్యపకారం కర్తుం సమర్థో నాభూదిత్యర్థః। హి యస్మాదధునా ధనుష్యపహృతేఽపి ఏకతదాస్పదే ఏకం చ తత్తచ్చ ఏకతత్ తస్య ధనుషః స్థానే నలస్య భ్రువౌ ద్వయమభూత్। తవ తు ధనుర్ద్వయలాభాత్తేన తవోపకార ఏవ కృతో న త్వపకారః। విధినా పరోపకారార్థం ధనుర్హృతమ్, పరం లోకాభాగ్యేన విపరీతం జాతమితి భావః। దుర్ణయ ఇతి, 'ఉపసర్గాదసమాసేఽపి ణోపదేశస్య' (౮।౪।౧౪) ఇతి ణత్వమ్। '°దుర్నయ°' ఇతి చ పాఠః। తదోపసర్గప్రతిరూపకావ్యయత్వాణ్ణత్వాభావః॥౯౧॥

షడృతవః కృపయా స్వకమేకకం కుసుమమక్రమనన్దితనన్దనాః।

దదతి షద్భవతే కురుతే భవాన్ధనురివైకమిషూనివ పఞ్చ తైః॥౯౨॥

షడితి॥ అక్రమం క్రమముల్లఙ్ఘ్యైవ నన్దితం వర్ధితం నన్దనమిన్ద్రోద్యానం యైస్తే షడపి ఋతవః స్వకం స్వీయమేకకమేకైకం కుసుమం పుష్పం కృపయా న తు ప్రీత్యా యద్ భవతే తుభ్యం దదతి। భవాన్ తైః షడ్భి కుసుమైః కృత్వా ఏకం పుష్పం ధనురివ పఞ్చ పుష్పాణి ఇషూనివ కురుతే। భిక్షుణా త్వయా ఋతవః షట్పుష్పాణి యాచితాః, తైస్త్వయా విభజ్య ధనుర్బాణాశ్చ కృతాః। అతిదరిద్రో భిక్షయా ప్రాప్తం స్వల్పమపి వస్తు విభజ్య, అనేనైతత్కర్తవ్యమనేనైతత్కర్తవ్యమితి మనోరథః క్రియత ఇతి లౌకికఉక్తిసూచనార్థముభయత్రాపి 'ఇవ' శబ్దప్రయోగః॥౯౨॥

యదతనుస్త్వమిదం జగతే హితం క్వ స మునిస్తవ యః సహతే హతీః।

విశిఖమాత్రవణం పరిపూర్య చేదవిచలద్భుజముజ్ఝితుమీశిషే॥౯౩॥

యదితి॥ హే స్మర! యత్త్వమతనుః శరీరరహితోఽసి ఇదం జగతే లోకాయ హితమ్। సశరీరత్వే తు త్వం విశిఖం బాణమాత్రవణం పరిపూర్యాకృష్య అవిచలద్భుజం దృఢభుజం యథా స్యాదేవం బాణముజ్ఝితుం త్యక్తుం చేదీశిషే సమర్థః స్యాః, తర్హి యస్తవ హతీర్ఘాతాన్ సహతే స మునిరపి క్వ। త్వద్బాణపీడాసహో మునిరపి న విద్యతే, అన్యో నాస్తీతి కిం వాచ్యమ్। తస్మాత్తవాశరీరత్వే లోకభాగ్యం కారణమ్। హితయోగే చతుర్థీసమాసవిధానసామర్థ్యాజ్జగతే ఇతి తద్యోగే చతుర్థీ। 'ఈశః సే' (౭।౨।౭౭) ఇతి ఇటి ఈశిషే ఇతి రూపమ్॥౯౩॥

సహ తయా స్మర! భస్మ ఝటిత్యభూః పశుపతిం ప్రతి యామిషుమగ్రహీః।

ధ్రువమభూదధునా వితనోః శరస్తవ పికస్వర ఏవ స పఞ్చమః॥౯౪॥

సహేతి॥ హే స్మర! త్వం పశుపతిం ప్రతి లక్ష్యీకృత్య తద్వధాయ యామిషుమగ్రహీః, తయా ఇష్వా సహ త్వం ఝటితి భస్మ అభూః। జీవపాలకేన హరేణాస్మదాదిహితాయ సబాణస్త్వం దగ్ధ ఇతి భావః। వితనోః శరీరరహితస్య తవాధునా పికస్వర ఏవ కోకిలస్వర ఏవ పఞ్చానాం పూరణః శరోఽభూత్। 'ధ్రువమ్' ఉత్ప్రేక్షే। అశరీరత్వేఽపి పఞ్చబాణత్వం చావస్థితమేవేత్యర్థః। 'పఞ్చమం ప్రాహ కోకిలః' (ఇత్యుక్తేః పఞ్చమనామకః పికస్వర ఏవ శరోఽభూత్) ఇతి శబ్దచ్ఛలమ్—హరేణ దగ్ధే శరే తత్స్థానే పఞ్చమస్వర ఏవ జాతః। 'పత్రీ రోప ఇషుర్ద్వయోః' ఇత్యమరః॥౯౪॥

స్మర ! స మద్దురితైరఫలీకృతో భగవతోఽపి భవద్దహనశ్రమః।

సురహితాయ హుతాత్మతనుః పునర్ను జనుర్దివి తత్క్షణమాపిథ॥౯౫॥

స్మరేతి॥ రే స్మర! స భగవతో హరస్యాపి భవద్దహనే భవద్దాహే శ్రమః మద్దురితైర్మమైవ పాతకైరఫలీకృతో నిష్ఫలీకృతః। విఫలత్వమేవాహ—నను యస్మాత్సురాణాం హితాయ హుతా త్యక్తా ఆత్మతనుః స్వశరీరం యేన ఏవంవిధస్త్వం తత్ప్రసాదాత్తత్క్షణం తత్కాలమేవ దివి పునర్జనుర్జన్మ ఆపిథ ప్రాప్తవానసి। నహి పాపినః స్వర్గే జన్మ, తవ తు పరోపకారిత్వాత్ స్వర్గే జన్మ। సురహితాయ, 'చతుర్థీ తదర్థార్థ—' (౨।౧।౩౬) ఇతి సమాసః॥౯౫॥

విరహిణో విముఖస్య విధూదయే శమనదిక్పవనః స న దక్షిణః।
సుమనసో నమయన్నటనౌ ధనుస్తవ తు బాహురసౌ యది దక్షిణః॥౯౬॥

విరహిణ ఇతి॥ విధూదయే చన్ద్రోదయే విముఖస్య దుఃఖితస్య విరహిణః స శమనస్య యమస్య దిక్పవనో మలయానిలః దక్షిణః సుఖకారీ న, కింతు వామో వక ఏవ। ప్రథమం విరహాద్దుఃఖమ్, తతశ్చన్ద్రోదయాత్, తతో మలయానిలాదితి భావః। పూర్ణస్య చన్ద్రస్య దుఃఖకారిత్వాద్విముఖస్య పశ్చిమాభిముఖస్య విరహిణోఽపసవ్యో న భవతి, కింతు వామ ఏవ। పశ్చిమదిఙ్ముఖస్య దక్షిణదిగ్భవో వామ ఏవేత్యర్థః। నను మలయానిలస్య ప్రసిద్ధం దక్షిణత్వం కథమపలభ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ—యది అసౌ మలయానిలో దక్షిణ ఏవేత్యభిమానః, తు తర్హి సుమనసో ధనుః పుష్పమయం చాపమటనౌ అగ్రే నమయన్నమ్రీకుర్వంస్తవ బాహురేవ। 'తుః' ఏవార్థో వా। యథా తవ బాహుర్విరహిణోఽనుకూలస్తథా మలయవాయురపి। విరుద్ధలక్షణయా ఉభౌ దుఃసహావిత్యర్థః। మలయానిలోఽప్యగ్రే పుష్పాణి నమయతి। సుమనసస్తవేతి వా। శమయతే సర్వాన్మారయతి, తద్దిగ్గతో వాయురపి తథైవ। అథ చ దక్షిణః ప్రహరణకుశలో ధర్మయోద్ధా న, పరాఙ్ముఖస్యాపి హననాత్। అతో దక్షిణత్వే ప్రసిద్ధో విరహిణాం శత్రురేవేత్యర్థః॥౯౬॥

కిము భవన్తముమాపతిరేకకం మదముదాన్ధమయోగిజనాన్తకమ్।
యదజయత్తత ఏవ న గీయతే స భగవాన్మదనాన్ధకమృత్యుజిత్॥౯౭॥

కిమితి॥ ఉమాపతిర్మదముదా గర్వహర్షేణాన్ధమయోగిజనానాం వియోగిజనానామన్తకం యమతుల్యమేకకం భవన్తం యదజయత్, తత ఏవ హేతోః కిము స భగవాన్హరో మదనాన్ధకమృత్యుజిత్ న గీయతే। అపి తు తత ఏవ కీర్త్యతే। ఏకస్యైవ తవ జయాన్మదనజిత్, అన్ధకజిత్, మృత్యుజిత్, ఇతి నామత్రయం ప్రాప్తవాన్। మదనత్వమ్, అన్ధకత్వమ్, మృత్యుత్వం ధర్మత్రయం త్వయి విద్యతే। అన్ధకాసుర-మృత్యు-మదన-నామభిరపకారకస్త్వమిత్యర్థః॥౯౭॥

త్వమివ కోఽపి పరాపకృతౌ కృతీ న దదృశే న చ మన్మథ! శుశ్రువే।
స్వమదహో దహనాజ్జ్వలతాత్మనా జ్వలయితుం పరిరభ్య జగన్తి యః॥౯౮॥

త్వమివేతి॥ హే మన్మథ! పరాపకృతౌ పరాపకారే విషయే త్వమిహ త్వత్సదృశః కోఽపి కృతీ కుశలో న దదృశే దృష్టః, న చ శుశ్రువే శ్రుతః। 'చః' అప్యర్థః। కథమిత్యత ఆహ—యస్త్వం జ్వలతా ఆత్మనా స్వరూపేణ జగన్తి త్రిభువనాని పరిరభ్యాలిఙ్గ్య జ్వలయితుం దహనాద్ హరనయనాగ్నేర్హేతోః స్వమాత్మానమదహోఽధాక్షీః। జ్వలతస్తవ సంబన్ధాత్త్రిభువనం జ్వలతీత్యర్థః। పరాపకారార్థమాత్మాపి యేన దగ్ధః, ఏవంవిధస్త్వం కుశల ఇత్యుపహాసః॥౯౮॥

త్వముచితం నయనార్చిషి శంభునా భువనశాన్తికహోమహవిః కృతః।

తవ వయస్యమపాస్య మధుం మధుం హతవతా హరిణా వత కిం కృతమ్॥౯౯॥

త్వమితి॥ త్వం శంభునా నయనార్చిషి ఉచితం యోగ్యం భువనశాన్తికహోమార్థం లోకపీడాశాన్తిప్రయోజనకహోమార్థం హవిర్ద్రవ్యం కృతః। మహామార్యాదిపీడాశాన్త్యర్థం వహ్నౌ హోమార్థం హవిర్భవతి, త్వజ్జనితపీడాశాన్త్యర్థం తు నయనవహ్నావుచితం హవిస్త్వమేవ ప్రక్షిప్త ఇత్యర్థః। త్వం నయనవహ్నౌ హవిః కృతః, ఏతదుచితం కృతమితి వా। శం భవత్యస్మాదితి 'శంభు' పదేన సూచితమ్। హరిణా విష్ణునా తవ వయస్యం మిత్రం మధుం వసన్తమపాస్య పరిత్యజ్య మధుం మధునామానం దైత్యం హతవతా కిం కృతమ్। న కిమపీత్యర్థః। అతిపీడాకారిణం వసన్తముపేక్ష్య దైత్యం హతవతా హరిణా కిమపి నోపకృతమితి భావః। బత కష్టమ్। కింకృతం కుత్సితం కృతమితి వా। శాన్తిః ప్రయోజనమస్య శాన్తికః 'ప్రయోజనమ్' (౫।౧।౧౦౯) ఇతి ఠక్॥౯౯॥

ఇతి కియద్వచసైవ భృశం ప్రియాధరపిపాసు తదాననమాశు తత్।

అజని పాంశులమప్రియవాగ్జ్వలన్మదనశోషణబాణహతేరివ॥౧౦౦॥

ఇతీతి॥ ప్రియస్య నలస్యాధరపిపాసు అధరచుమ్బనాభిలాషి తత్ప్రసిద్ధం విరహపాణ్డురం వా తస్యా ఆననమ్। ఇతి పూర్వోక్తేన కియద్వచసైవాల్పవచనేనైవ ఆశు శీఘ్రం పాంశులమతితరాం శుష్కమజని జాతమ్। సాకల్యేన వక్తుం సమర్థం నాభూదిత్యర్థః। యచ్చ పిపాసు తదల్పవచనేనైవ శుష్కకణ్ఠం భవతి। ఉత్ప్రేక్షతే—అప్రియవాచా సనిన్దవచనేన జ్వలన్క్రుద్ధో యో మదనస్తస్య శోషణబాణేన శోషణాఖ్యేన శరేణ యా హతిర్హననం తస్మాదివ। శోషణబాణాహతం సచ్ఛుష్కం జాతమిత్యర్థః। అధరపిపాసు 'మధుపిపాసుప్రభృతీనాం

గమ్యాదిపాఠాత్సమాసః' ఇతి వామనాచార్యవచనాత్ సమాసః। 'పాంశుల శబ్దః సిధ్మాది (లజన్తః)॥౧౦౦॥

వక్రోక్తిభఙ్గ్యోగ్రతాం వ్యఞ్జయితుముపక్రమతే—

ప్రియసఖీనివహేన సహాథ సా వ్యరచయద్గిరమర్ధసమస్యయా।

హృదయమర్మణి మన్మథసాయకైః క్షతతమా బహు భాషితుమక్షమా॥౧౦౧॥

ప్రియేతి॥ అథానన్తరం సా భైమీ ప్రియసఖీనివహేన స్వరహస్యవేదిస్నిగ్ధసఖీనివహేన సహ అర్ధయా సఖీభాషితస్య సమస్యయా ప్రత్యుత్తరరూపేణోత్తరార్ధపరిపూరణేన గిరం వ్యరచయత్। అర్ధం సఖ్యః పూర్వమూచుః, అనన్తరం భైమ్యువాచేత్యర్థః। ఏవం కిమిత్యువాచేత్యత ఆహ—కింభూతా సా—హృదయమర్మణి హృదయలక్షణమర్మస్థానే మన్మథసాయకైః క్షతతమాతితరాం విద్ధా। అత ఏవ బహు భాషితుమక్షమాఽసమర్థా। 'సమస్యా తు సమాసార్థా' ఇత్యమరః। అపూర్ణత్వాద్విక్షిప్తం సమస్యతే సంక్షిప్యతేఽనయేతి సమస్యా। బాహులకాత్ 'సంజ్ఞాయాం—' (3।3।౯౯) ఇతి క్యప్॥౧౦౧॥

అకరుణాదవ సూనశరాదసూన్సహజయాపది ధీరతయాత్మనః।

అసవ ఏవ మమాద్య విరోధినః కథమరీన్సఖి! రక్షితుమాత్థ మామ్॥౧౦౨॥

అకరుణాదితి॥ హే భైమి! త్వమ్ అకరుణాన్నిర్దయాత్సూనశరాత్కామాత్సకాశాదాపది సహజయా స్వాభావికయా ధీరతయా ధైర్యేణ ఆత్మనోఽసూనవ రక్ష। 'విపది ధైర్యమ్' (నీం శం ౫౨) ఇతి వచనాత్। ఇతి సఖీవచనమ్। హే సఖి! మమాద్య అసవ ఏవ ప్రాణా ఏవ విరోధినో వైరిణః, త్వమరీన్రక్షితుం కథమాత్థ బ్రూషే। వైరిణో రక్షణీయా ఇత్యుదాసీనోఽపి నోపదిశతి, కింపునర్మిత్రమ్। ఇతి భైమీవచః। ప్రాణేషు గతేషు మమ సుఖం స్యాదిత్యర్థః। సూనశరాత్, 'భీత్రా—' (౧।౪।౨౫) ఇత్యపాదానత్వమ్॥౧౦౨॥

హితగిరం న శృణోషి కిమాశ్రవే! ప్రసభమప్యవ జీవితమాత్మనః।

సఖి! హితా యది మే భవసీదృశీ మదరిమిచ్ఛసి యా మమ జీవితమ్॥౧౦౩॥

హితేతి॥ హే ఆశ్రవే సర్వదాస్మద్వచనకారిణి। హితానాం మాదృశీనాం, హితాం వా గిరం వాచం కిం న శృణోషి, అపి తు ఆకర్ణయ। యద్యప్యతిపీడా భవతి తథాపి 'ఆత్మానం సర్వదా గోపాయేత్' ఇతి శ్రుతేః। ప్రసభం బలాత్కారేణాపి ధైర్యమవలమ్బ్య ఆత్మనో జీవితమవ ఇత్యన్యసఖీవచః। (ఉత్తరమ్)—హే సఖి! యా త్వం మదరిం మచ్ఛత్రుభూతం మమ జీవితమిచ్ఛసి, ఈదృశీ యది తర్హి హితా మే భవసి, కాక్వా హితా న భవస్యేవ। సఖీత్వాదేతాదృశం వక్తుమనుచితమితి భావః। మే, చతుర్థీ హితశబ్దయోగే ఇతి వా॥౧౦౩॥

అమృతదీధితిరేష విదర్భజే! భజసి తాపమముష్య కిమంశుభిః।

యది భవన్తి మృతాః సఖి! చన్ద్రికాః శశభృతః క్వ తదా పరితప్యతే॥౧౦౪॥

అమృతేతి॥ హే విదర్భజే! ఏష పురోవర్తీ అమృతదీధితిః, న తీక్ష్ణదీధితిః। త్వం అముష్యాంశుభిః సుధామయైః కిరణైస్తాపం దాహం కిం భజసి—ఇతి సఖీవచః। ఛలేనోత్తరమాహ—హే సఖి! శశభృతః కలఙ్కినః చన్ద్రికా యది మృతా భవన్తి కృష్ణపక్షవత్తదా క్వ కుతో హేతోః పరితప్యతే సంతప్యేత్? కారణాన్తరాభావాత్సంతాపో న భవేదితి భైమీవచః॥౧౦౪॥

వ్రజ ధృతిం త్యజ భీతిమహేతుకామయమచణ్డమరీచిరుదఞ్చతి।

జ్వలయతి స్ఫుటమాతపముర్మురైరనుభవం వచసా సఖి! లుమ్పసి॥౧౦౫॥

వ్రజేతి॥ హే భైమి! ధృతిం వ్రజాఙ్గీకురు। సూర్యబుద్ధ్యా నిష్కామహేతుకామకారణికాం భీతిం త్యజ। అయమచణ్డమరీచిశ్చన్ద్ర ఉదఞ్చత్యుదేతి—ఇతి సఖీవచః। ఉత్తరమ్—హే సఖి! అయం ఆతపముర్మురైరుష్ణరూపకరీషా (తుషా) గ్నికణైః స్ఫుటం మాం జ్వలయతి, త్వం వచసానుభవం లుమ్పసి। బచనాదనుభవో బలీయానిత్యర్థః। 'ముర్మురస్తుషవహ్నౌ స్యాత్' ఇతి విశ్వః॥౧౦౫॥

అయి! శపే హృదయాయ తవైవ తద్యది విధోర్న రుచేరసి గోచరః।

రుచిఫలం సఖి! దృశ్యత ఏవ తజ్జ్వలయతి త్వచముల్లలయత్యసూన॥౧౦౬॥

అయీతి ॥అయి భైమి! యది త్వం విధోశ్చన్ద్రస్య రుచేర్యది గోచరో విషయో నాసి, తత్తర్హి తవైవ హృదయాయ శపే త్వద్ధృదయం స్పృశామి, చన్ద్ర ఏవాయం న తు సూర్య ఇతి శపథః క్రియతే। 'అపి' ఇతి పాఠే సత్యప్యర్థే తవ విశ్వాసార్థం శపేఽపి, శపథమపి కరోమీత్యర్థః। ఛలేనోత్తరమాహ—హే సఖి! రుచేః ఫలం దృశ్యత ఏవ యత్త్వచం జ్వలయతి అసూనుల్లయత్యున్మీలయతి। త్వయా సత్యముక్తమ్। రుచిఫలం శరీరజ్వలనం ప్రాణోన్మీలనం చ ఉష్ణస్పర్శత్వం తేజసః స్వభావ ఇతి భావః। శపే 'శప ఉపాలమ్భే' ఇతి వక్తవ్యాత్తజ్। తద్యోగే శ్లాఘహ్నుజ్—' (౧।౪।౩౪) ఇతి (సంప్రదానత్వాత్) చతుర్థీ॥౧౦౬॥

విధువిరోధితిథేరభిధాయినీం నను న కిం పునరిచ్ఛసి కోకిలామ్।

సఖి! కిమర్థగవేషణయా గిరం కిరతి సేయమనర్థమయీం మయి॥౧౦౭॥

విధ్వితి॥ విధువిరోధితిథేశ్చన్ద్రశత్రుతిథేరమావాస్యాయా అభిధాయినీమపి 'కుహూ' శబ్దం కుర్వతీమపి కోకిలాం పునః కిమితి నేచ్ఛసి? అపి తు స్వశత్రుచన్ద్రశత్రుత్వాన్మాననీయేయమ్। అత్రోత్తరమ్—హే సఖి! 'కుహూ' శబ్దేన అమావాస్యామాహ్వయతీయమిత్యర్థగవేషణయార్థవిచారణయా కిమ్, అలమ్। యస్మాత్సేయం మయి కోకిలా మద్విషయేఽనర్థమయీమమావాస్యాలక్షణాన(మ) ర్థశూన్యామ్। అథ చ దుఃసహదుఃఖప్రచురాం గిరం కిరతి వదతి। శబ్దమాత్రమేతత్, న తు తామాహ్వయతీతి వఞ్చకేయమితి భావః॥౧౦౭॥

హృదయ ఏవ తవాస్తి స వల్లభస్తదపి కిం దమయన్తి! విషీదసి।

హృది పరం న బహిః ఖలు వర్తతే సఖి! యతస్తత ఏవ విషద్యతే॥౧౦౮॥

హృదయ ఇతి॥ హే దమయన్తి! యద్యపి స వల్లభో నలస్తవ హృదయ ఏవాస్తి తదపి తథాపి కిం విషీదసి ఖేదం కురుషే, అపి తు ఖేదో న కరణీయః—ఇతి సఖీవచః। హే సఖి! యతః స హృద్యేవ పరం వర్తతే, బహిః ఖలు నిశ్చయేన న వర్తతే, తత ఏవ తస్మాదేవ హేతోర్విషద్యతే విషాదః క్రియత ఇత్యుత్తరమ్॥౧౦౮॥

స్ఫుటతి హారమణౌ మదనోష్మణా హృదయమప్యనలంకృతమద్య తే।

సఖి! హతాస్మి తదా యది హృద్యపి ప్రియతమః స మమ వ్యవధాపితః॥౧౦౯॥

స్ఫుటతీతి॥ హే భైమి! మదనోష్మణా మదనజనితవియోగానలేన హారమణౌ హారే విద్యమానో నాయకమణిః। తత్సహిత ఇత్యర్థః। తస్మిన్స్ఫుటతి విదీర్యమాణే సతి అద్య తే హృదయమపి అనలంకృతం న భూషితమలంకారరహితం జాతమ్—ఇతి సఖీవచః। ముఖాది తు ప్రాగేవ భూషారహితం జాతమితి 'అపి' శబ్దార్థః। హే సఖి! యది స మమ ప్రియతమో హృద్యపి వ్యవధాపితోఽన్తర్ధాపితస్తర్హి హస్తాస్మి, అనలం నలరహితం హృదయం కృతమితి త్వదుక్తేర్హృదయాదప్యపాకృతః ప్రేయానితి ఛలేన భైమీవచః। దధాతేణ 'అర్తి—' (౭।౩।౩౬) ఇత్యాదినా పుకి వ్యవధాపితః। 'నిష్ఠాయాం సేటి' (౭।౩।౩౬) ఇతి ణిచో లోపః॥౧౦౯॥

మూర్చ్ఛామాహ—

ఇదముదీర్య తదైవ ముమూర్చ్ఛ సా మనసి మూర్చ్ఛితమన్మథపావకా।

క్వ సహతామవలమ్బలవచ్ఛిదామనుపపత్తిమతీమతిదుఃఖితా॥౧౧౦॥

ఇదమితి॥ మనసి మూర్చ్ఛితః ప్రాప్తవృద్ధిర్మన్మథ ఏవ పావకో యస్యాః సా భైమీ ఇదం పూర్వోక్తముదీయక్త్వా తదైవ తత్కాలమేవ ముమూర్చ్ఛ నవమీమవస్థాం ప్రాప। అనలంకృతమిత్యత్రాలీకయా నలరా త్యప్రతీత్యా కథం మూర్చ్ఛాం ప్రాపేత్యాశఙ్క్యార్థాన్తరన్యాసమాహ—అతిదుఃఖితా సా అనుపపత్తిమతీమఘటమానామలీకామప్యవలమ్బస్య నలలక్షణస్య జీవనాధారస్య యో లవో లేశస్తస్య యా ఛిదా త్రుటిస్తాం క్వ కుతః సహతాం సోఢుం శక్తా స్యాత్। న కుతోఽపి। దుఃఖితో దుఃఖహేతౌ నాలీకత్వం విచారయతి। అలీకమేవ నలరాహిత్యమవిచార్యైవమపి మూర్చ్ఛాం ప్రాపేతి యుక్తమేవ। °తీమపి° ఇతి పాఠః॥౧౧౦॥

అధిత కాపి ముఖే సలిలం సఖీ ప్యధిత కాపి సరోజదలైః స్తనౌ।

వ్యధిత కాపి హృది వ్యజనానిలం వ్యధిత కాపి హిమం సుతనోస్తనౌ॥౧౧౧॥

అధితేతి॥ కాపి సఖీ సుతనోరతికృశాయా భైమ్యా ముఖే సలిలమధిత చిక్షేప। కాపి కాచిత్సఖీ సరోజదలేః స్తనౌ ప్యధిత ఆచ్ఛాదితవతీ। కాచిద్ధృది వ్యజనానిలం వ్యధిత చకార। కాచిచ్చ

హిమం చన్దనం తనౌ శరీరే న్యధిత నిక్షిప్తవతీ। 'చన్దనే చ హిమం విదుః' ఇతి విశ్వః। 'బిసమ్' ఇతి పాఠః॥౧౧౧॥

ఉపచచార చిరం మృదుశీతలైర్జలజనాలమృణాలజలాదిభిః।

ప్రియసఖీనివహః స తథా క్రమాదియమవాప యథా లఘు చేతనామ్॥౧౧౨॥

ఉపచచారేతి॥ స ప్రియో హితః సఖీనివహో మృదుభిః కోమలైః శీతలైర్హిమైశ్చ జలజైః కమలైర్జలచన్దనవ్యజనానిలాద్యైః చిరకాలం క్రమాత్పరిపాట్యా భైమీం తథా ఉపచచార యథా ఇయం లఘ్వీమల్పాం చేతనామవాప। లఘు శీఘ్రం వా॥౧౧౨॥

అథ కలే! కలయ శ్వసితి స్ఫుటం చలతి పక్ష్మ చలే! పరిభావయ।

అధరకమ్పనమున్నయ మేనకే! కిమపి జల్పతి కల్పలతే! శృణు॥౧౧౩॥

రచయ చారుమతి! స్తనయోర్వృతిం కలయ కేశిని! కైశ్యమసంయతమ్।

అవగృహాణ తరఙ్గిణి! నేత్రయోర్జలఝరావితి శుశ్రువిరే గిరః॥౧౧౪॥

అథేతి॥ రచయేతి యుగ్మమ్। ఇతి సఖీనాం పరస్పరం గిరో వాచో బహిర్దేశస్థైః శుశ్రువిర ఆకర్ణితాః। ఇతి కిమ్—కలే ఇత్యాదీని భైమీసఖీనామాని। అథానన్తరం కన్యాన్తః— పురే హే కలే సఖి! ఇయం భైమీ స్ఫుటం ప్రకటం శ్వసితి జీవతి ఇతి కలయ విచారయ। హే చలే సఖి! పక్ష్మ అక్షిలోమ చలతీతి పరిభావయ విచారయ। పక్ష్మచలనమపి జీవనచిహ్నమ్। హే మేనకే సఖి! అధరకమ్పనమోష్ఠస్ఫురణమున్నయ తర్కయ। హే కల్పలతే సఖి! ఇయం కిమప్యస్పష్టం స్వల్పం చ జల్పతి వదతి శృణు। ఏవం జీవనజ్ఞానానన్తరం హే చారుమతి సఖి! స్తనయోర్వృతిమావరణం రచయ కురు। ఇయం స్తనయోరనావృతిం న జానాతి। హే కేశిని సఖి! అసంయతమనిబద్ధం కైశ్యం కేశసమూహం కలయ బధాన। త్వం కేశకర్మ జానాసి యతః। హే తరఙ్గిణి సఖి! నేత్రయోర్జలఝరౌ బాష్పప్రవాహౌ అవగృహాణాపాకురు। తరఙ్గిణ్యా హి జలఝరావగ్రహః సమ్భావ్యతే। శ్వసితి, 'రుదాదిభ్యః—' (౭।౨।౭౬) ఇతీట్। కైశ్యం కేశసమూహః 'కేశాశ్వాభ్యాం యచ్ఛావన్యతరస్యామ్' (౪।౨।౪౮) ఇతి యఞ్॥౧౧౩-౧౧౪॥

కలకలః స తదాలిజనాననాదుదలసద్విపులస్త్వరితేరితైః।

యమధిగమ్య సుతాలయమీయివాన్ధృతదరః స విదర్భపురందరః॥౧౧౫॥

కలకల ఇతి॥ త్వరితేరితైః 'కలే' ఇత్యాదిశీఘ్రవచనైః విపులో మహాన్స కలకలః కోలాహలః తస్యా భైమ్యా ఆలిజనస్య సఖీజనస్య ఆననాదుదలసదుదభూత్। కుమార్యాః కిం జాతమితి ధృతదరో జాతభయః స విదర్భపురందరో భీమః యం కోలాహలమధిగమ్య ఆకర్ణ్య సుతాలయమీయివానాగతవాన్। త్వరితానాం ధావకానామీరితైర్వచనైర్యమధిగమ్యేతి వా॥౧౧౫॥

కన్యాన్తఃపురబాధనాయ యదధీకారాన్న దోషా నృపం

ద్వౌ మన్త్రిప్రవరశ్చ తుల్యమగదంకారశ్చ తావూచతుః।

దేవాకర్ణయ సుశ్రుతేన చరకస్యోక్తేన జానేఽఖిలం

స్యాదస్యా నలదం వినా న దలనే తాపస్య కోఽపి క్షమః॥౧౧౬॥

కన్యేతి॥ తౌ ద్వౌ తుల్యం సమకాలం శబ్దసారూప్యాత్ సమానం చ నృపమూచతుః। ద్వౌ కౌ—మన్త్రిప్రవరశ్చ అగదంకారో వైద్యశ్చ। తౌ కౌ—యదధీకారాత్స్వామ్యాన్నియోగాత్పురుషాదిభ్యో వాతాదిరోగాదిభ్యశ్చ కన్యాన్తఃపురస్య బాధనాయ నిర్దాయై, అథ చ కన్యాయా అన్తఃపురస్య శరీరస్య మధ్యే బాధనం పీడా తస్మై దోషా న వ్యభిచారాదయో, వాతాదయో రోగాశ్చ న సమర్థా భవన్తీత్యర్థః। కిమూచతుస్తత్రాహ—హే దేవ రాజన్! ఆకర్ణయ, త్వం శృణు। సుశ్రుతస్య అన్తఃపురస్థాదిద్వారా, చర ఏవ చరకః తస్య దూతస్యోక్తేన వచనేనాఖిలం రహస్యం జానే। కిం రహస్యమ్—నలదం వినా నలనామకరాజప్రదం వినాఽస్యాస్తాపస్య సంతాపస్య దలనే నాశే కోఽపి క్షమః శక్తో న స్యాద్భవతి—ఇతి మన్త్రివచః దూతముఖాన్మయా శ్రుతమ్। అస్యా నలేఽనుగగః, తదప్రాప్తిజనితోఽయమస్యాః సంతాపః, తత్ప్రాప్తౌ శామ్యేదిత్యుపాయం రచయేత్యర్థః। అస్యాస్తాపస్య జ్వరస్య శమనే నలదముశీరం వినా కోఽపి క్వాథాదిస్తాపం శమయితుం క్షమో నేతి, సుశ్రుతాఖ్యవైద్యకగ్రన్థేన తథా చరకనామ్నాయుర్వేదవిదో వచనేన తత్ప్రణీతేన గ్రన్థేన అఖిలం నిదానం చికిత్సాం జానే ఇత్యగదంకారవచనమ్। అథ చ కోఽపి బ్రహ్మాపి న క్షమః। ఆకస్మికశబ్దశ్రవణాదాకులస్య రాజ్ఞోఽన్తఃపురే మన్త్రివైద్యయోః ప్రవేశో యుక్తో భవతి న కాప్యనౌచితీ। 'పురం పురి శరీరే చ' ఇతి విశ్వః। కన్యా, ప్రథమవయోవాచిత్వేఽపి 'కన్యాయాః కనీన చ' (౪।౧।౧౧౬) ఇతి నిర్దేశాన్ఙీబభావః। అధీకారాత్ 'ఉపసర్గస్య ఘఞ్యమనుష్యే బహులమ్' (౬।౩।౧౨౨) ఇతి దీర్ఘః॥౧౧౬॥

తాభ్యామభూద్యుగపదప్యభిధీయమానం భేదవ్యపాకృతి మిథఃప్రతిఘాతమేవ।

శ్రోత్రే తు తస్య పపతుర్నృపతేర్న కించిద్భైమ్యామనిష్టశతశఙ్కితయాకులస్య॥౧౧౭॥

తాభ్యామితి॥ తాభ్యాం మన్త్రివైద్యాభ్యాం యుగపదేకకాలమభిధీయమానం భేదస్య శబ్దస్వరూపవిశేషస్య వ్యపాకృతిర్నిరాకరణం యత్ర (తత్) అభిన్నస్వరూపమ్। ఏవంవిధమపి వచనం మిథః పరస్పరం ప్రతిఘాతో యత్ర ఏవంవిధం పరస్పరం భిన్న మేవాభూత్। భైమ్యామనిష్టశతశఙ్కితయా అనర్థపరమ్పరాశఙ్కితయా ఆకులస్య తస్య నృపతేః శ్రోత్రే తు కర్ణౌ పునః కించిదేకస్యాపి వచనం న పపతుః శుశ్రువతుః। రాజా భైమ్యవస్థయా నితరామాకులోఽభూదిత్యర్థః॥౧౧౭॥

ద్రుతవిగమితవిప్రయోగచిహ్నామపి తనయాం నృపతిః పదప్రణమ్రామ్।

అకలయదసమాశుగాధిమగ్నాం ఝటితి పరాశయవేదినో హి విజ్ఞాః॥౧౧౮॥

ద్రుతవిగమితేతి॥ నృపతీ రాజాగమనమాకర్ణ్య ద్రుతం శీఘ్రం విగమితం దూరీకృతం విప్రయోగచిహ్నం యయా ఏవంభూతామపి పదప్రణమ్రాం చరణపతితాం తనయాం అసమాశుగః కామస్తజ్జనిత ఆధిః పీడా తత్ర మగ్నామకలయదజానాత్। చిహ్నాభావే కథం జ్ఞాతవానిత్యత ఆహ—హి యస్మాద్ విజ్ఞా జ్ఞాతారో ఝటితి శీఘ్రం పరేషామాశయవేదినోఽభిప్రాయాభిజ్ఞా భవన్తి। చిహ్నేన వినాపీత్యర్థః॥౧౧౮॥

వ్యతరదథ పితాశిషం సుతాయై నతశిరసే సహసోన్నమయ్య మౌలిమ్।

దయితమభిమతం స్వయంవరే! త్వం గుణమయమాప్నుహి వాసరైః కియద్భిః॥౧౧౯॥

వ్యతరదితి॥ అథ ప్రణామానన్తరం పితా భీమో నతశిరసే నమ్రమూర్ధ్నే సుతాయై భైమ్యై ఆదరాతిశయాత్సహసా శీఘ్రం హస్తాభ్యాం మౌలిం మస్తకమున్నమయ్యోచ్చకైః కృత్య ఇతి ఆశిషం వ్యతరత్। ఇతి కిమ్—హే స్వయంవరే స్వయం వృణుత ఇతి స్వయంవరా, తత్సంబోధనం హే పుత్రి! అథ చ స్వయం వ్రియతేఽస్మిన్నితి స్వయంవరో రాజసమూహః తన్మధ్యే వా, త్వం కియద్భిః స్వల్పైర్ద్విత్రైః వాసరైర్దివసైః గుణమయం బహుగుణమభిమతం స్వేప్సితం దయితం వల్లభమాప్నుహి లభస్వేతి। త్వదభీష్ట ఏవ గుణమయ ఇత్యర్థః॥౧౧౯॥

తదను స తనుజాసఖీరవాదీత్తుహినక్రతౌ గత ఏవ హీదృశీనామ్।

కుసుమమపి శరాయతే శరీరే తదుచితమాచరతోపచారమస్యాః॥౧౨౦॥

తదితి॥ తదను ఆశీర్వాదానన్తరం స రాజా తనుజాసఖీరిత్యవాదీత్। ఇతి కిమ్— హే సఖ్యః! తుహినర్తౌ శిశిరర్తౌ గత ఏవ గతమాత్ర ఏవ హి యస్మాదీదృశీనాం కోమలాఙ్గీనాం ప్రాప్తతారుణ్యానాం చ శరీరే కుసుమమపి లగ్నం సత్ శరాయతే శరవదాచరతి, పీడాం కరోతి, అథ చ కామబాణాయతే తత్తస్మాదస్యా భైమ్యాః తదుచితం వసన్తసమయోచితముపచారమాచరత కురుతేతి। తుహినక్రతౌ। 'క్రత్యకః' (౬।౧।౧౨౮) ఇతి ప్రకృతిభావః। శరాయతే, 'కర్తుః క్యఙ్—' (౩।౧।౧౧) ఇతి క్యఙ్॥౧౨౦॥

కతిపయదివసైర్వయస్యయా వః స్వయమభిలష్య వరిష్యతే వరీయాన్।

క్రశిమశమనయానయా తదాప్తుం రుచిరుచితాథ భవద్విధావిధాభిః॥౧౨౧॥

కతీతి॥ హే భైమీసఖ్యః। వో యుష్మాకం వయస్యయా భైమ్యా అభిలష్య వరీయానతితరాం శ్రేష్ఠః వరః కతిపయదివసైః ద్విత్రైరేవ దినైః ద్విత్రేషు మధ్యే ఇతి యావత్స్వయం వరిష్యతే, తత్తస్మాదనయా భైమ్యా క్రశిమానం కార్శ్యం శమం శాన్తిం నయతి ప్రాపయతీతి క్రశిమశమనయా, అథ రుచిః సమగ్రా శోభా విరహాత్పూర్వకాలీనా భవద్విధానాం భవాదృశీనాం సఖీనాం విధాభిః ప్రకారైరుపచారైరాతుముచితా యోగ్యా। 'అభిధాభిః' ఇతి పాఠే వచనైః ఇయం యథాపూర్వరుచిం ప్రాప్నోతి తాదృశముపచరత। యద్వా,—తాదృగేన। శిక్షయతేత్యర్థః। 'క్రశిమ్నః శమనయా' ఇతి భైమీవిశేషణం వా। 'అథ సంప్రశ్నే మఙ్గలారమ్భయోరపి। అనన్తరే చ కార్త్స్న్యే చ' ఇతి విశ్వవచనాత్ 'అథ' శబ్దః కార్త్స్న్యవాచీ। అథ వా అన్యచ్చేత్యర్థ ఇతి వా। అయమేతేభ్యోఽతిమనోహరః శ్రేష్ఠో వరీయాన్। 'ద్వివచన—' (౫।౩।౫౭) ఇత్యాదినేయసుని 'ప్రియస్థిర—' (౬।౪।౧౫౭) ఇత్యాదినా వరాదేశః। అయమేతేభ్యో వర ఇతి 'వర' శబ్దాద్వా ఈయసున్। క్రశిమశమనయా, పక్షే నయతేః పచాద్యచ్। తతః పూర్వేణ షష్ఠీసమాస, తతోఽపి పూర్వేణ స ఏవ। పక్షే నన్ద్యాదిత్వాదనః॥౧౨౧॥

ఏవం యద్వదతా నృపేణ తనయా నాపృచ్ఛి లజ్జాస్పదం

యన్మోహః స్మరభూరకల్పి వపుషః పాణ్డుత్వతాపాదిభిః।

యచ్చాశీః కపటాదవాది సదృశీ స్యాత్త్రత్ర యా సాన్త్వనా

తన్మత్వాలిజనో మనోభ్దిమతనోదానన్దమన్దాక్షయోః॥౧౨౨॥

ఏవమితి॥ ఏవం పూర్వోక్తం వదతా నృపేణ భీమేన తనయా లజ్జాస్పదం యస్మిన్పృష్టే సతి లజ్జా భవతి తద్విరహకారణం నాపృచ్ఛి న పృష్టా। లజ్జాపదం న పృష్టేతి వా। యచ్చ పాణ్డుత్వతాపాదిభిః శరీరపాణ్డిమక్రశిమసంపాదిభిః స్మరాద్భవతీతి స్మరభూః స్మరజన్యో మోహో మూర్చ్ఛా అకల్పి। (కిం తతః), యచ్చాశీః కపటానా(దా) శీర్వచనవ్యాజాన(ద)వాది ఆశ్వాసనసమర్థమ్ 'దయితమభిమతమ్—' (నైం ౪।౧౧౯) ఇత్యాది యదుక్తమ్, తత్ర సంతాపాదివిషయే సదృశీ సముచితా యా సాన్త్వనా ఉపచారః స్యాత్స చావాది। ఆలిజనః సఖీసమూహః తత్సర్వం మత్వా జ్ఞాత్వా మనోఽన్తఃకరణం ఆనన్దశ్చ మన్దాక్షం చ లజ్జా తయోరభ్దిమతనోచ్చకార। శీఘ్రం భైమ్యాః స్వయంవరప్రాప్తేరానన్దాతిశయః, రాజ్ఞా విరహపీడా జ్ఞాతేతి లజ్జాధిక్యం చాభూదిత్యర్థః॥౧౨౨॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

తుర్యః స్థైర్యవిచారణప్రకరణభ్రాతర్యయం తన్మహా-

కావ్యేఽత్ర వ్యగలన్నలస్య చరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥౧౨౩॥

శ్రీహర్షమితి॥ పూర్వార్ధం పూర్వవత్। స్థైర్యవిచారణం క్షణభఙ్గనిరాకరణేన స్థిరత్వస్య విచారణసూచకం ప్రకరణం గ్రన్థః, తస్య భ్రాతరి ఏకకర్తృకత్వాత్సోదరే కావ్యే తుర్యశ్చతుర్థః సర్గః సమాప్తః। స్థైర్యవిచారాఖ్యో గ్రన్థః శ్రీహర్షేణ కృతః। 'చతురశ్ఛయతౌ చలోపశ్చ' (వాం ౩౧౫౮) ఇతి యతి చలోపే చ తుర్య ఇతి సిద్ధమ్॥౧౨౩॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే

నైషధీయప్రకాశే చతుర్థః సర్గః సమాప్తః॥

పఞ్చమః సర్గః।

అథ 'వ్యతరత్—' (నై౦ ౪।౧౧౯) ఇతి శ్లోకే పిత్రోక్తం స్వయంవరోపక్రమముద్దిశ్య తత్ప్రసఙ్గార్థం పఞ్చమం సర్గమారభతే—

యావదాగమయతేఽథ నరేన్ద్రాన్స స్వయంవరమహాయ మహీన్ద్రః।

తావదేవ ఋషిరిన్ద్రదిదృక్షుర్నారదస్త్రిదశధామ జగామ॥౧॥

యావదితి॥ అథ భైమీసమాశ్వాసనానన్తరం స మహీన్ద్రో భీమః స్వయంవర ఏవ మహ ఉత్సవః, తదర్థం యావత్ నరేన్ద్రాన్రాజ్ఞ ఆగమయతే ప్రతీక్షతే ఆనాయయతే వా స్వయంవరార్థమాహూతానాం రాజ్ఞాం ప్రతీక్షాం కరోతి తావదేవ తస్మిన్నేవ కాలే ఇన్ద్రం దిదృక్షుర్ద్రష్టుమిచ్ఛుర్నారదనామా ఋషిస్త్రిదశధామ స్వర్గం జగామ గతవాన్। కలహద్వారా నరసమూహం ద్యతీతి। కలహప్రవర్తక ఇత్యర్థః। ఆగమయతే, 'ఆగమేః క్షమాయామాత్మనేపదమ్' (వా౦ ౯౦౫) ఇతి వక్తవ్యాత్తఙ్। ఏవ ఋషిః, 'ఋత్యకః' (౬।౧।౧౨౮)। ఇన్ద్రదిదృక్షుః, శేషషష్ఠీసమాసః। బహులగ్రహణాద్యోగవిభాగాద్వా। అధర్మజుగుప్సురితివద్ద్వితీయాసమాసో వా॥౧॥

నాత్ర చిత్రమను తం ప్రయయౌ యత్పర్వతః స ఖలు తస్య సపక్షః।

నారదస్తు జగతో గురురుచ్చైర్విస్మయాయ గగనం విలలఙ్ఘే॥౨॥

నాత్రేతి॥ పర్వత ఏతన్నామా ఋషిః తం నారదమను పశ్చాద్యత్ప్రయయౌ అనుగతః। అత్ర అస్మిన్విషయే చిత్రమాశ్చర్యం న। కుతః—ఖలు యస్మాత్స పర్వతః తస్య నారదస్య సపక్షో మిత్రభూతః। యద్యపి కార్యాక్షమః తథాపి మిత్రత్వాదనుగమనం యుక్తమ్, అతో నాశ్చర్యమ్। తర్హి కుత్రాశ్చర్యమిత్యత ఆహ— ఉపదేష్టృత్వాత్పూజ్యత్వాచ్చ జగతో గురుర్నారదస్తు పునర్యద్గగనమాకాశం విలలఙ్ఘే లఙ్ఘితవాన్ తద్ ఉచ్చైరతితరాం విస్మయాయ ఆశ్చర్యాయ। జాతమితి శేషః। అర్థాద్యత్తదోః సంబన్ధః। జగతో విస్మయాయేతి వా। వీనాం పక్షిణామపి స్మయాయ వేగాతిశయేనాద్భుతాయేతి వా। అథ చ పక్షసహితస్య శైలస్య

గమనమాశ్చర్యకారి న। సకలస్యాపి జగతో దుర్వహో జగతః సకాశాద్వా భారవాన్ యదాకాశం లఙ్ఘయతి, తదతితరామాశ్చర్యాయ భవతి। గురుత్వాత్పతనం యుక్తమ్, ఊర్ధ్వగమనమయుక్తమితి భావః। 'పర్వతః శైలదేవర్ష్యోః', 'స్మయో గర్వేఽద్భుతే' ఇతి విశ్వః। విస్మయాయ, తాదర్థ్యే చతుర్థీ। పక్షే, 'క్రియార్థో—' (౨।౩।౧౪) ఇతి వా। లఙ్ఘిర్గతౌ భౌవాదికోఽనుదాత్తేత్॥౨॥

గచ్ఛతా పథి వినైవ విమానం వ్యోమ తేన మునినా విజగాహే।

సాధనే హి నియమోఽన్యజనానాం యోగినాం తు తపసాఖిలసిద్ధిః॥౩॥

గచ్ఛతేతి॥ విమానం వినైవ పథి గచ్ఛతా తేన మునినా వ్యోమాకాశం విజగాహే ఆలోడితమ్। హి యస్మాత్ సాధనే ఉపకరణేఽశ్వాదౌ అన్యజనానాం యోగివ్యతిరిక్తానాం జనానాం నియమః వాహనం వినా గన్తుం న శక్నువన్తి। యోగినాం తపస్వినాం తు తపసైవాఖిలసిద్ధిః సమస్తకార్యసిద్ధిః। ఖిలం ప్రతిబన్ధః, తద్రహితా సిద్ధిర్గతిః। తేషాం గమనాదిసాధనం తప ఏవ, నాన్యదశ్వాది। 'ఏవ' ఇవార్థః। వినైవ పక్షిణేవ గచ్ఛతేతి వా। కింభూతం వ్యోమ—విమానం విగతం మానమియత్తాపరిమాణం యస్మాదితి వా॥౩॥

ఖణ్డితేన్ద్రభవనాద్యభిమానాఽలఙ్ఘతే స్మ మునిరేష విమానాన్।

అర్థితోఽప్యతిథితామనుమేనే నైవ తత్పతిభిరఙ్ఘ్రివినమ్రైః॥౪॥

ఖణ్డితేతి॥ ఏష మునిర్నారదో విమానాఽల్లఙ్ఘతే స్మ అవిచక్రామ। కింభూతాన్—ఖణ్డిత ఇన్ద్రభవనాదీనామభిమానో రమణీయతాహంకారో యైస్తాన్। 'ఇన్దుభవన' ఇతి పాఠే అత్యుచ్చత్వాదతిదీప్తత్వాచ్చ త్యాజితచన్ద్రనక్షత్రాదిస్థానదర్పాన్। ఇన్దుభవనాదీనాం చన్ద్రశాలాదీనాం వా। తత ఊర్ధ్వం గత ఇత్యర్థః। అథవా నాదృతవాన్। అఙ్ఘ్రివినమ్రైశ్చరణనిపతితైః తత్పతిభిర్విమానస్వామిభిః ఆతిథ్యమఙ్గీక్రియతాం విమానమారుహ్యతామిత్యాది అర్థితోఽప్యతిథితాం నైవ అనుమేనేఽఙ్గీచకార। విలమ్బభియేతి భావః। 'విమానోఽస్త్రీ' ఇత్యమరః॥౪॥

తస్య తాపనభియా తపనః స్వం తావదేవ సమకోచయదర్చిః।

యావదేవ దివసేన శశీవ ద్రాగతప్యత న తన్మహసైవ॥౫॥

తస్యేతి॥ తపనః సూర్యః తస్య నారదస్య తాపనం సంతాపనం తస్మాద్భియా భయేన స్వం స్వకీయమర్చిస్తేజః తావదేవ ప్రథమమేవ, తావత్కాలమేవ తావత్పరిమాణమేవ వా సమకోచయత్ సంకోచితవాన్। సకలేన తేజసా యద్యహం తప్యేయ తర్హి మత్సంనిధిమాగతో మునిః సంతప్తో భవేదితి తన్మా భూత్, ఇతి తేజః సంకోచితమ్। పరం తావత్కాలమేవ యావదేవ యావత్కాలమేవ తన్మహసైవ మునితేజసైవ కృత్వా స తపనః ద్రాక్ శీఘ్రం స్వయం న అతప్యత సంతప్తో నాభూత్। కేన క ఇవ—దివసేన దినతేజసా కృత్వా శశీవ। సూర్యస్తావదేవ తావత్పర్యన్తమర్చిః సమకోచయత్ యావదేవ యావత్పర్యన్తమేవ తన్మహసైవ కృత్వా నారదో నాతప్యతేతి వా। శాపభీత్యా స్వస్య తత్కర్తృకతాపభీత్యా వా తావదేవ తేజః ప్రకటీకృతవాన్, యావతా తస్య క్రోధో నోత్పద్యతే సంతాపో వా న భవతి। అల్పస్య సంకోచే స్వతేజసా తస్యాభిభవః స్యాత్, అధికసంకోచే స్వస్యైవ తన్మహసాఽభిభవః స్యాత్। తేన యుక్తమేవ సంకోచితవానిత్యర్థః। సూర్యేణ సమతేజా నారద ఇత్యర్థః। అర్థాన్తరం తు సుధియా బోద్ధవ్యమ్॥౫॥

పర్యభూద్దినమణిర్ద్విజరాజం యత్కరైరహహ తేన తదా తమ్।

పర్యభూత్ఖలు కరైర్ద్విజరాజః కర్మ కః స్వకృతమత్ర న భుఙ్క్తే॥౬॥

పర్యభూదితి॥ 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షే। యద్యస్మాత్కారణాద్దినమణిః సూర్యః ద్విజరాజం చన్ద్రం కరైః కిరణైః కృత్వా పర్యభూత్। తేన ఖలు తేనైవ కారణేన ద్విజరాజో బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠో నారదః కరైః స్వతేజోభిః కృత్వా తస్మిన్ కాలే తం సూర్యం పర్యభూద్వ్యజేష్ట। 'అహహ ' ఇత్యాశ్చర్యే। యుక్తమేతత్—అత్ర లోకే స్వేన కృతం కర్మ శుభాశుభాత్మకం కో న భుఙ్క్తే, అపి తు సర్వోఽపి। 'అత్యుత్కటైః పుణ్యపాపైరిహైవ ఫలమశ్నుతే' (హిం ౧।౮౩) ఇతి న్యాయేన। సూర్యేణ నిరపరాధే ద్విజరాజే పరాభూతే అన్యేన ద్విజరాజేన క్రోధవశాదివ స పరాభూతః। సూర్యతేజసోఽపి తత్తేజోఽధికమితి భావః। సూర్యః స్వతేజసా పూర్వం నారదం పర్యతాపయత్, అతో నారదః క్రుద్ధః సన్ స్వతేజసా సూర్యం పర్యతాపయదితి వా॥౬॥

విష్టరం తటకుశాలిభిరద్భిః పాద్యమర్ఘ్యమథ కచ్చరుహాభిః।

పద్మవృన్దమధుభిర్మధుపర్కం స్వర్గసిన్ధురదితాతిథయేఽస్మై॥౭॥

విష్టరమితి॥ అథానన్తరం స్వర్గసిన్ధుర్మన్దాకినీ అతిథయేఽభ్యాగతాయాస్మై నారదాయ తటకుశాలిభిస్తీరజాత- దర్భపఙ్క్తిభిః విష్టరం కుశాసనమదిత దదౌ। తథా,—అద్భిరుదకైః పాద్యం పాదార్థముదకమ్। తథా,—కచ్చరుహాభిః పుష్పితలతాభిర్దూర్వాభిర్వా అర్ఘ్యమర్ఘార్థ వస్తు। తథా,—పద్మవృన్దస్య మకరన్దైః కృత్వా మధుపర్కం మధుపర్కార్థం మధుమిశ్రం దధ్యాది। అదితేతి సర్వత్ర సంబధ్యతే। అతిథయే విష్టరాదికం దీయతే। మన్దాకినీం దృష్ట్వా తుతోషేత్యర్థః। పాద్యమ్, అర్ఘ్యమ్, 'పాదార్ఘాభ్యాం చ' (౫।౪।౨౫) ఇతి యత్। మధునా పృచ్యతే మిశ్రీక్రియతే। కర్మణి ఘఞ్। 'చజోః—' (౭।౩।౫౨) ఇతి కుత్వమ్॥౭॥

స వ్యతీత్య వియదన్తరగాధం నాకనాయకనికేతనమాప।

సంప్రతీర్య భవసిన్ధుమనాదిం బ్రహ్మ శర్మభరచారు యతీవ॥౮॥

స ఇతి॥ స నారదః అన్తర్మధ్యే అగాధం విశాలం వియదాకాశం వ్యతీత్యతిక్రమ్య స్వర్గేఽపి క్వచిత్ప్రదేశే వర్తమానం నాకనాయకస్యేన్ద్రస్య నికేతనం గృహమాప ప్రాప్తవాన్। కః కిమివ— యతీ పరివ్రాడ్ బ్రహ్మేవ। కిం కృత్వా—అనాదిం ప్రవాహనిత్యం భవసిన్ధుం సంసారసముద్రం సమ్యగతిశయేన ప్రతీర్ధ తీర్త్వా। కింభూతం బ్రహ్మ—శర్మణః సుఖస్య భరః సమూహ స్తేన సున్దరమ్। 'ఆనన్దం బ్రహ్మణో రూపమ్' ఇతి శ్రుతేః। 'అనాది' ఇతి పాఠే బ్రహ్మవిశేషణమ్। 'యతయో యతినశ్చ తే' ఇత్యమరః। యతం యమనమస్యాస్తీతి ఇనిః। 'నలోపః సుప్స్వర—' (౮।౨।౨) ఇతి నియమాత్ సవర్ణదీర్ఘః॥౮॥

అర్చనాభిరుచితోచ్చతరాభిశ్చారు తం సదకృతాతిథిమిన్ద్రః।

యావదర్ఘకరణం కిల సాధోః ప్రత్యవాయధుతయే న గుణాయ॥౯॥

అర్చనాభిరితి॥ ఇన్ద్ర ఉచితాభ్యో యోగ్యాభ్యోఽపి సకాశాదుచ్చతరాభిః శ్రేష్ఠాభిరర్చనాభిః పూజాభిః తం అతిథిం చారు విధ్యుక్తమార్గేణ సదకృత పూజితవాన్। అధికపూజాకరణే కారణమాహ—సాధోరతిథేర్యావదర్ఘం యథోచితం సత్కరణమాదరపూజాదేః సంపాదనమతిథేర్యావతీ అర్హా ఉక్తాస్తి, తావత్యాః కరణం యావదకరణం తద్వా ప్రత్యవాయధుతయే అకరణజన్యప్రత్యవాయపరిహారాయైవ, న గుణాయ తదతిరిక్తాధికాయ కస్మైచిత్ఫలాయేతి నారదయోగ్యపూజాభ్యోఽప్యధికాః పూజాః కృతవాన్। 'కర్మభూయస్త్వాత్ఫలభూయస్త్వమ్' ఇతి న్యాయాదధికఫలప్రాప్తయ ఇతి భావః। దాతృగ్రహీత్రోర్యోగ్యాశ్చ తా ఉచ్చతరాశ్చ తాభిః పూజాభిః పూజితవాన్। యావదర్ఘమ్ ఇతి పక్షే

'యావదవధారణే' (౨।౧।౮) ఇత్యవ్యయీభావః। 'ఆదరానాదరయోః సదసతీ' (౧।౪।౬౩) ఇతి గతిసంజ్ఞా॥౯॥

నామధేయసమతాసఖమద్రేరద్రిభిన్మునిమథాద్రియత ద్రాక్।

పర్వతోఽపి లభతాం కథమర్చాం న ద్విజః స విబుధప్రభులక్ష్మీం॥౧౦॥

నామధేయేతి॥ అథ నారదపూజానన్తరమద్రిభిదిన్ద్రః అద్రేః పర్వతస్య నామధేయేన పర్వత ఇతి సంజ్ఞయా సమతా సామ్యం తేన సఖా మిత్రం మునిం పర్వతనామానం ద్రాక్శీఘ్రమాద్రియత పూజితవాన్। అద్రిభిదః పర్వతపూజానుచితేతి ఛలేనాశఙ్క్యాహ—స ద్విజః బ్రాహ్మణరూపః పర్వతోఽపి విబుధప్రభుమిన్ద్రం లక్ష్మీం ప్రాప్తః సన్ అర్చాం పూజాం కథం న లభతామ్। అపి తు తేన పూజా ప్రాప్తుం యుక్తా। సన్తో గృహాగతం శత్రుమపి పూజయన్తీతి భావః, ఇతి చ్ఛలమ్। నామమాత్రేణాయం పర్వతః, న తు తత్కార్యకారీ। అయం తు ద్విజః, న తు వైరీ పర్వతః, తస్మాద్యుక్తమేవ పూజనమ్। అథ చ పర్వతః పాషాణతుల్యో మూర్ఖోఽపి బ్రాహ్మణో విప్రత్వాదాశ్రితత్వాచ్చ పణ్డితశ్రేష్ఠం ప్రాప్తః పూజాం కథం న లభతామ్। జ్ఞాతిమాత్రేణ బ్రాహ్మణః పణ్డితేనాపి పూజ్యః। నామధేయ ఇతి 'నామరూపభాగాదిభ్యో ధేయః' ఇతి ధేయః। సమతాసఖమ్, రాజాదినా టచ్॥౧౦॥

తద్భుజాదతివితీర్ణసపర్యాద్ద్యుద్రుమానపి వివేద మునీన్ద్రః।

స్వఃసహస్థితిసుశిక్షితయా తాన్దానపారమితయైవ వదాన్యాన్॥౧౧॥

తద్భుజాదితి॥ పరమస్య భావః పారమం, దానస్య పారమం దానపారమం, తద్విద్యతే యస్యాసౌ దానపారమీ, తస్య భావో దానపారమితా అతివదాన్యతా మునీన్ద్రో నారదః అతిశయేన, వితీర్ణా కృతా సపర్యా పూజా యేన ఏవంభూతాత్తద్భుజాదిన్ద్రభుజాత్ గురోః స్వః స్వర్గే యా ఇన్ద్రేణ తద్భుజేన వా సహ స్థితిస్తయా కృత్వా సుశిక్షితయా సుతరామభ్యస్తయా ఏవం-భూతయా దానపారమితయా వదాన్యతయా కృత్వా తాన్ప్రసిద్ధాన్ ద్యుద్రుమానపి కల్పవృక్షానపి వదాన్యానేవ దానశౌణ్డానేవ వివేదామన్యత। కల్పవృక్షాణాం దానశూరత్వం సహజం న, కింతు తే ఇన్ద్రభుజాచ్ఛిక్షిత్వాతివదాన్యా జాతా ఇతి భావః। వ్యాఖ్యానాన్తరం తు క్లిష్టత్వాదుపేక్ష్యమ్। యువాదేరాకృతిగణత్వాఙ్గీకారేణ భావేఽణి పారమః, తస్మాదత ఇనౌ 'యస్యేతి చ' (౬।౪।౧౪౮) ఇతి తద్ధితనిమిత్తేఽల్లోపే పారమీతి సిధ్యతి॥౧౧॥

ముద్రితాన్యజనసంకథనః సన్నారదం బలరిపుః సమవాదీత్।

ఆకరః స్వపరభూరికథానాం ప్రాయశో హి సుహృదోః సహవాసః॥౧౨॥

ముద్రితేతి॥ ముద్రితం నివారితమన్యజనేన, అన్యజనస్య వా సంకథనం సంభాషణం యేన ఏవంభూతః సన్ బలస్య దైత్యస్య రిపురిన్ద్రో నారదం సమవాదీత్సాదరమవోచత్, తేన సహ సంవాదమకరోత్। అన్యభాషణనివారణే హేతుమాహ—హి యస్మాత్ సుహృదోః మిత్రయోః సహవాస ఏకత్ర స్థితిః ప్రాయశో బాహుల్యేన స్వసంబన్ధిపరసంబన్ధిన్యో భూరయో బహ్వ్యః కథా గోష్ఠ్యః, తాసామాకరః ఖనిః, తస్మాదన్యకథాం త్యక్తవాన్। 'ఖనిః స్త్రియామాకరః స్యాత్' ఇత్యమరః॥౧౨॥

తం కథానుకథనప్రసృతాయాం దూరమాలపనకౌతుకితాయామ్।

భూభృతాం చిరమనాగతి హేతుం జ్ఞాతుమిచ్ఛురవదచ్ఛతమన్యుః॥౧౩॥

తమితి॥ శతమన్యురిన్ద్ర ఆలపనే సంభాషణే కౌతుకీ తస్య భావస్తత్తా తస్యాం దూరమత్యర్థం కథానుకథనేన వచనానువచనేన ప్రసృతాయాం ప్రవృద్ధాయాం సత్యాం తం నారదమవదదువాచ। కింభూత ఇన్ద్రః—భూభృతాం రాజ్ఞాం స్వర్గం ప్రతి చిరం దీర్ఘకాలమనాగతి హేతుమనాగమనకారణం జ్ఞాతుమిచ్ఛుః। పునరుక్తౌ కారణమ్। రాజానో యుద్ధేఽపరాఙ్ముఖాః సన్తో యుద్ధం కృత్వా సాంప్రతం కిమితి స్వర్గే నాగచ్ఛన్తీతి జ్ఞాతుమిచ్ఛయాఽవదదిత్యర్థః॥౧౩॥

ప్రాగివ ప్రసువతే నృపవంశాః కింను సంప్రతి న వీరకరీరాన్।

యే పరప్రహరణైః పరిణామే విక్షతాః క్షితితలే నిపతన్తి॥౧౪॥

ప్రాగితి॥ హే మునే। నృపా ఏవ వంశా వేణవో వీరా ఏవ కరీరా వంశాఙ్కురాః, తాన్ప్రాగివ పూర్వమివ సంప్రతీదానీం కింను న ప్రసువతే జనయన్తి। 'కింను' ఇతి ప్రశ్నే, వితర్కే వా। కరిణ ఈరయన్తీతి కరీరాన్ హస్తిపాతనసమర్థాన్ వా, వీరయోధాన్ వా। ప్రశ్నేఽత్రానామగనం హేతుః। 'కిం' వితర్కే చ। యథా పూర్వం జనయన్తి స్మ తథేదానీం నేతి। యే వీరకరీరాః పరిణామే పరిపూర్ణే తారుణ్యే వార్ధకే వాఽన్తకాలే వా శస్త్రవిద్యాపరిణతౌ సత్యాం వా పరప్రహరణైః పరేషాం వైరిణామన్యేషాం చ శస్త్రైః కుఠారాదిభిశ్చ విక్షతా హతాః ఖణ్డితాశ్చ సన్తః క్షితితలే

నిపతన్తి, న త్వతీసారాదినా। కరిణ ఈరయన్తీతి ఇగుపధత్వాత్ కః। 'ద్వౌ వంశౌ కులమస్కరౌ'। 'వంశాబ్కురే కరీరోఽస్త్రీ' ఇతి చామరః॥౧౪॥

వీరా ఏవ కిమితి పృచ్ఛ్యన్త ఇత్యత ఆహ—

పార్థివం హి నిజమాజిషు వీరా దూరమూర్ధ్వగమనస్య విరోధి।

గౌరవాద్వపురపాస్య భజన్తే మత్కృతామతిథిగౌరవబుద్ధిమ్॥౧౫॥

పార్థివమితి॥ వీరాః పార్థివం రాజభూతం ద్వ్యణుకాదిక్రమేణ పృథివీజన్యం చ నిజం స్వీయం వపుః ఆజిషు సఙ్గ్రామేషు అపాస్య త్యక్త్వా దివ్యం దేహం ప్రాప్య మత్కృతాం మద్రచితామతిథిగౌరవబుద్ధిమతిథిసత్కారసమృద్ధిం హి యస్మాద్భజన్తే ప్రాప్నువన్తి తతః పృచ్ఛ్యన్త ఇత్యర్థః। కింభూతం వపుః—గౌరవాత్పతనహేతోర్గురుత్వాచ్చ దూరమతితరామూర్ధ్వగమనస్య స్వర్గప్రాప్తేః విరోధి ప్రతిబన్ధకమ్। అన్యోఽపి దూరగమనవిరోధి గురుతరం వస్తు త్యక్త్వా జిగమిషతి। గౌరవాదాదరాతిశయాదతిథిగౌరవబుద్ధిమితి వాన్వయః। గురు వస్తు త్యక్త్వా గురుతరం గృహ్ణాతి తత్రాపి స్వీయం త్యక్త్వాఽన్యదీయం గృహ్ణాతీతి సుతరామాశ్చర్యమ్। గౌరవబుద్ధిమ్, 'ఋుత్యకః' (౬।౧।౧౨౮) ఇతి ప్రకృతిభావః॥౧౫॥

సాభిశాపమివ నాతిథయస్తే మాం యదద్య భగవన్నుపయన్తి।

తేన న శ్రియమిమాం బహు మన్యే స్వోదరైకభృతికార్యకదర్యామ్॥౧౬॥

స్వాభిశాపమితి॥ హే భగవన్! తే వీరలక్షణా అతిథయః సాభిశాపమివ సకలఙ్కమివ మామద్య ఇదానీం యద్యస్మాన్నోపయన్తి న ప్రాప్నువన్తి తేన తదనాగమనేన కారణేన ఇమాం శ్రియమిన్ద్రలక్ష్మీం బహు అతితరాం న మన్యే న సంమానయామి। అస్యాస్తదావిథ్యాద్యావదుపయోగో న తావదస్యా నిష్ప్రయోజనత్వాన్మమ సంతోషో న। కింభూతాం శ్రియమ్— స్వోదరస్యాత్మోదరస్యైవైకా కేవలా యా మృతిర్భరణం సైవ కార్యం ప్రయోజనం యస్యాః। అత ఏవ—సా చాసౌ కదర్యా చ కుత్సితా। నిన్ద్యామిత్యర్థః। 'ఆత్మానం ధర్మకార్యం చ పుత్రదారాంశ్చ పీడయేత్। లోభాద్యః పితరౌ భృత్యాన్స కదర్య ఇతి స్మృతః'। "అథ మిథ్యాభిశంసనమ్। అభిశాపః' ఇత్యమరః॥౧౬॥

పూర్వపుణ్యవిభవవ్యయలబ్ధాః శ్రీభరా విపద ఏవ విమృష్టాః।
పాత్రపాణికమలార్పణమాసాం తాసు శాన్తికవిధిర్విధిదృష్టః॥౧౭॥

పూర్వేతి॥ హే మునే! పూర్వం పురాకృతం యత్పుణ్యం కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాది తస్య విభవో మాహాత్మ్యం తస్య వ్యయేన వినియోగేన। నాశేనేతి యావత్। లబ్ధాః ప్రాప్తాః శ్రీభరా లక్ష్మీవిలాసా విమృష్టా విచారితాః సత్యో విపద ఏవ బహుపుణ్యక్షయకారిత్వాదుదర్కదుఃఖకారిత్వాచ్చ విపద్రూపా ఏవ। తాసు సంపద్రూపాసు విపత్సు సతీషు ఆసాం సంపదాం పాత్రస్య పాణిలక్షణే కమలే అర్పణం దానం శాన్తికః శాన్తిప్రయోజనకో విధిర్హోమాదిః విధినా వేదేన శాస్త్రేణ, బ్రహ్మణా వా దృష్ట ఉక్తః। విపత్సు హి శాన్తికం క్రియతే। కమలస్య దానజలస్య వా। పాత్రేభ్యో యావన్న దీయన్తే తావత్సంపదో విపద ఏవ। దానే పుణ్యవృద్ధే సంపదాం సంపద్రూపతా। పాత్రే దానం వినా మమ చేతో న తుష్యతీత్యర్థః। 'న విద్యయా కేవలయా తపసా వాపి పాత్రతా। యత్ర వృత్తమిమే చోభే తద్ధి పాత్రం ప్రకీర్తితమ్॥' (ఆచాం ౨౦౦) ఇతి యాజ్ఞవల్క్యః॥౧౭॥

తద్విమృజ్య మమ సంశయశిల్పి స్ఫీతమత్ర విషయే సహసాఘమ్।
భూయతాం భగవతః శ్రుతిసారైరద్య వాగ్భిరఘమర్షణఋగ్భిః॥౧౮॥

తదితి॥ హే మునే! శ్రుతిసారైః శ్రవణయోః సారేః సుధాభూతైర్వేదేషు శ్రేష్ఠభూతైశ్చ భగవతో వాగ్భిర్వచనైరద్య ఇదానీమఘమర్షణస్య దుఃఖస్య పాతకస్య చ మార్జనస్య సంబన్ధిభిర్ఋగ్భిర్భూయతామ్। 'ఋతం చ సత్యం చ—' (ఋం ౮।౮।౪౮) ఇత్యఘమర్షణఋచః పాపం నాశయన్తి। అఘమర్షణసంబన్ధిన్య ఋచః। అఘం మర్షయన్తి క్షాలయన్తి। నన్ద్యాదిత్వాల్ల్యుః। కిం కృత్వా—తే మమ సాభిశాపత్వాదన్యహేతోర్వాత్ర నాగచ్ఛన్తీతి అత్ర విషయే సంశయశిల్పి సందేహకారి స్ఫీతం ప్రవృద్ధం మమ అఘం దుఃఖం, పాతకం చ సహసా ఝటితి విమృజ్యాపనీయ। భూయతామితి భావే లకారః॥౧౮॥

ఇత్యుదీర్య మఘవా వినయర్ద్ధిం వర్ధయన్నవహితత్వభరేణ।
చక్షుషాం దశశతీమనిమేషాం తస్థివాన్మునిముఖే ప్రణిధాయ॥౧౯॥

ఇతీతి॥ మఘవా ఇన్ద్ర ఇతి పూర్వోక్తముదీర్యోక్త్వా అవహితత్వస్య సావధానత్వస్య భరేణాధిక్యేన వినయధిం వినీతత్వసమృద్ధిం వర్ధయన్నధికీకుర్వన్సన్ అనిమేషాం నిమేషరహితాం చక్షుషాం దశశతీం నేత్రసహస్రం మునిముఖే ప్రణిధాయ సంస్థాప్య తస్థివాంస్తూష్ణీం స్థితః। అమరత్వాత్సావధానత్వాచ్చ నిర్నిమేషత్వమ్॥౧౯॥

వీక్ష్య తస్య వినయే పరిపాకం పాకశాసనపదం స్పృశతోఽపి।

నారదః ప్రమదగద్గదయోక్త్యా విస్మితః స్మితపురఃసరమూచే॥౨౦॥

వీక్ష్యేతి॥ నారదః ప్రమదేన హర్షేణ గద్గదయాఽస్పష్టయా ఉక్త్యా వాచా కృత్వా స్మితపురఃసరమూచే। మహానుభావాః స్మితపూర్వభాషిణో హి। కింభూతః— పాకశాసనపదమిన్ద్రపదం స్పృశతోఽధితిష్ఠతోఽపి తస్యేన్ద్రస్య వినయే పరిపాకం ప్రకర్షం వీక్ష్య విస్మిత ఆశ్చర్యయుక్తః। అతిసమృద్ధస్య వినీతత్వం దుర్లభమ్, ఇన్ద్రే తు విద్యత ఇత్యాశ్చర్యమ్। అవినీతం దృష్ట్వా ఇన్ద్రపదే స్థిత ఇతి లౌకిక్యుక్తిః। 'ఆఖ్యత్' ఇతి పాఠే 'అస్యతి—' (3।౧।౫౨) ఇత్యఙ్॥౨౦॥

భిక్షితా శతమఖీ సుకృతం యత్తత్పరిశ్రమవిదః స్వవిభూతౌ।

తత్ఫలే యది పరం తవ హేలా క్లేశలబ్ధమధికాదరదం తు॥౨౧॥

భిక్షితేతి॥ హే ఇన్ద్ర! త్వయా శతమఖీ సుకృతం పుణ్యం భిక్షితా యాచ్యర్థత్వాద్వికర్మకః। యాగశతం కృత్వా యత్పుణ్యముపార్జితం తస్యా భిక్షాయాః పరిశ్రమవిద ఆయాసవేదినస్తవ తస్య పుణ్యస్య ఫలే కార్యే స్వవిభూతౌ స్వారాజ్యలక్షణాయాం విభూతౌ స్వీయసంపది యది హేలా బహు న మన్యే ఇతి (పూర్వశ్లోకే) వచనాదవజ్ఞా, తర్హి భిక్షాయాసవేదినస్తవ పరం కేవలం హేలా నాన్యస్య కస్యాపి। బహుక్లేశార్జితాయాం సంపది అన్యోఽవజ్ఞాం నైవ కరోతి। తు యస్మాత్క్లేశేన ప్రయాసేన లబ్ధం వస్తు స్వస్మిన్నధికమాదరం దదాతి కరోతీతి జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞజన్యే కాలాన్తరభావిని ఫలే స్వారాజ్యేఽవజ్ఞా, అతిథిషు చాదర ఇతి త్వయ్యేవ దృష్టం, నాన్యత్రాపీతి భావః। శతమఖానాం సమాహారః శతమఖీ। 'హేలావజ్ఞావిలాసయోః' ఇతి విశ్వః॥౨౧॥

సంపదస్తవ గిరామపి దూరా యన్న నామ వినయం వినయన్తే।

శ్రద్ధధాతి క ఇవేహ న సాక్షాదాహ చేదనుభవః పరమాప్తః॥౨౨॥

సంపద ఇతి॥ ఇయత్తయా వక్తుమశక్యత్వాద్గిరామపి వాచామపి దూరా అగోచరా అపి తవ సంపదో యత్ నామ నిశ్చితం తే వినయం నమ్రత్వం న వినయన్తే దూరీకుర్వన్తి। ఇహాత్ర విషయే పరమాప్తోఽతిమిత్రమ్, అవ్యభిచారీ చ సాక్షాదనుభవః ప్రత్యక్షోపలబ్ధిశ్చేద్యది నాహ న బ్రూతే తర్హి క ఇవ శ్రద్ధధాతి విశ్వసితి, అపి తు న కోఽపి। సంపత్స్వవినయో నియత ఇతి సర్వేషాం మతమ్, తత్తు త్వయి ప్రత్యక్షేణ వినయస్య దృష్టత్వాద్బాధితమితి భావః। సాక్షాత్స్వయం చేన్నాహేతి వా। 'నామ' సంభావనాయాం వా। అన్యత్రాపి వస్తుని సాక్షాత్ప్రతీత్యాఽనుభవేనానుమానజ్ఞానేన పరమాప్తవచనేన వా విశ్వాసో భవతి। అత్ర పూర్వోక్తే విషయే పరమాప్తోఽనుభవశ్చేత్సాక్షాదాహ తర్హి కో వా న విశ్వసితీతి వా। స్తుతేః ప్రాయేణాలీకత్వాత్ సర్వేణాపి సర్వస్య స్తుతిః క్రియతే, తవ తు న తథా। అనుభవశ్చేన్న కథయతి తదిహాసు విశిష్టాసు సంపత్సు విషయే క ఇవ విశ్వసితీతి వా। 'వినయన్తి' ఇతి పాఠః సాధీయాన్॥౨౨॥

శ్రీభరానతిథిసాత్కరవాణి స్వోపభోగపరతా న హితేతి।

పశ్యతో బహిరివాన్తరపీయం దృష్టిసృష్టిరధికా తవ కాపి॥౨౩॥

శ్రీతి॥ హే ఇన్ద్ర! ఇతి అన్తరపి అన్తఃకరణేఽపి బహిరివ బహిర్దేశ ఇవ పశ్యతో జానతోఽవలోకయతశ్చ తవైవేయం వర్ణయితుమశక్యా అధికా భూయసీ కాప్యనిర్వచనీయా దృష్టిసృష్టిర్జ్ఞానసృష్టిశ్చ। ఇతి కిమ్—అహం శ్రీభరాఞ్శ్రీసమూహాన్ అతిథిసాద్దేయత్వేనాతిథ్యధీనాన్ కరవాణి కుర్యామ్। తథా స్వోపభోగపరతా ఆత్మన ఏవోపభోగతాత్పర్యం హితా న శ్రేయస్కరం న భవతీతి। యథా బహిర్బహుభిర్నేత్రైః సర్వమవలోకయసి, తథాన్తఃకరణేఽపి సర్వం కరణీయం జ్ఞానదృష్ట్యావలోకయసి, ఏవంవిధస్త్వమేవ నాన్య ఇతి భావః। 'దృష్టిర్జ్ఞానేఽక్షిణి దర్శనే' ఇత్యమరః॥౨౩॥

ఆః స్వభావమధురైరనుభావైస్తావకైరతితరాం తరలాః స్మః।

ద్యాం ప్రశాధి గలితావధికాలం సాధు సాధు విజయస్వ బిడౌజః!॥౨౪॥

ఆ ఇతి॥ హే బిడోజః ఇన్ద్ర! వయం స్వభావమధురైర్నిసర్గసున్దరైః। తావకైస్త్వదీయైరనుభావైః స్వభావసూచనైః ప్రభావైర్వా అతితరామత్యర్థం ఆః తరలాః సాశ్చర్యాః స్మో భవామః।

ఋషీణామస్మాకం తరలత్వమనుచితమితి పీడాయాం 'ఆః' శబ్దః, హర్షే వా। త్వం గలితోఽవధిర్మర్యాదా యస్యైవంభూతః కాలో యస్యాం క్రియాయాం యథా తథా నిరవధికం ద్యాం స్వర్గం సాధు సమ్యక్ ప్రశాధి పాలయ। తథా సాధు సమ్యగ్విజయస్వ సర్వోత్కర్షేణ వర్తస్వ। 'అనుభావః ప్రభావే స్యాన్నిశ్చయే భావసూచనే' ఇతి విశ్వః। అనుగతో భావ ఇతి సమాసః। ప్రశాధి, శాసః 'శా హౌ' (౬।౪।౪౫) ఇతి శాదేశః। సాధు సాధు ఇతి హర్షద్విరుక్తిర్వా। విజయస్వ, 'విపరాభ్యాం జేః' (౧।౩।౧౯) ఇతి తఙ్। వేవేష్టి విట్ వ్యాపకమోజో యస్య బిడౌజాః। పృషోదరాదిత్వాద్వృద్ధిః॥౨౪॥

సంఖ్యవిక్షతతనుస్రవదస్రక్షాలితాఖిలనిజాఘలఘూనామ్।

యత్త్విహానుపగమః శృణు రాజ్ఞాం తజ్జగద్యువముదం తముదన్తమ్॥౨౫॥

సంఖ్యేతి॥ హే ఇన్ద్ర! యత్పునర్యస్మాద్ధేతోర్వా ఇహ స్వర్గే రాజ్ఞామనుపగమోఽనాగమనం తత్ తం ప్రసిద్ధముదన్తం రాజ్ఞామనాగమనహేతుం వృత్తాన్తం శృణు। కింభూతానాం రాజ్ఞామ్—సంఖ్యే రణే విక్షతతనుభ్యో నిహతశరీరేభ్యః స్రవన్నిఃసృతమసం రుధిరం తేన క్షాలితం ధౌతమఖిలం సమగ్రం నిజం సహజమఘం పాపం యేషాం తే అత ఏవ లఘవస్తేషామ్। ఏవంభూతేన పాతకేన లఘూనాం స్వర్గగమనయోగ్యలాఘవయుక్తానాం వా। కింభూతముదన్తమ్—జగద్యూనాం త్రైలోక్యతరుణానాం ముత్ సంతోషో యస్మాత్। 'యస్తు' ఇతి క్వచిత్పాఠః॥౨౫॥

సా భువః కిమపి రత్నమనర్ఘం భూషణం జయతి తత్ర కుమారీ।

భీమభూపతనయా దమయన్తీ నామ యా మదనశస్త్రమమోఘమ్॥౨౬॥

సేతి॥ సా భీమభూపతనయా దమయన్తీ నామ కుమారీ తత్ర భువి ప్రసిద్ధా జయతి సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే। కింభూతా—భువః భూషణమలంకారభూతం కిమపి లోకోత్తరమనర్ఘమమూల్యం రత్నం రత్నభూతా। భూమణ్డలం తయైవాలంకృతమిత్యర్థః। సా కా—యా అమోఘమప్రతిహతం మదనశస్త్రం కామాస్త్రమ్। కులనామసౌన్దర్యసౌభాగ్యవివాహయోగ్యత్వాని కథితాని॥౨౬॥

సంప్రతి ప్రతిముహూర్తమపూర్వా కాపి యౌవనజవేన భవన్తీ।

ఆశిఖం సుకృతసారభృతే సా క్వాపి యూని భజతే కిల భావమ్॥౨౭॥

సంప్రతీతి॥ సా భైమీ క్వాపి యూని లోకోత్తరే అథ చ మయాప్యజ్ఞాతనామని తరుణే సంప్రతి భావమనురాగం భజతే। కిలేతి శ్రూయతే। కింభూతా—యౌవనజవేన తారుణ్యభరవేగేన ప్రతిముహూర్తం ప్రతిక్షణం కాపి వర్ణయితుమశక్యా అపూర్వా సున్దరీ భవన్తీ జాయమానా। కింభూతే యూని—ఆశిఖం నఖాదారభ్య చూడాపర్యన్తం సుకృతసారేణ పుణ్యోత్కర్షేణ భృతే పూర్ణే। స్వత ఏవ సున్దరీ (స్వత ఏవ) యస్మిన్ననురక్తా తత్పుణ్యస్యేయత్తా నాస్తీత్యర్థః। క్వాపీతి నిర్దేశ ఇన్ద్రస్య జ్ఞానాభిలాషజననాయ॥౨౭॥

కథ్యతే న కతమః స ఇతి త్వం మాం వివక్షురసి కిం చలదోష్ఠః।

అర్ధవర్త్మని రుణత్సి న పృచ్ఛాం నిర్గమేణ న పరిశ్రమయైనామ్॥౨౮॥

కథ్యత ఇతి॥ హే ఇన్ద్ర! త్వం మాం ప్రతి ఇతి కిమర్థం వివక్షురసి వక్తుమిచ్ఛసి। అపి తు న వక్తవ్యమ్। కింభూతః—చలంశ్చఞ్చల ఓష్ఠోఽధరో యస్య సః। ఇతి కిమ్—యస్మిన్ సా భావం భజతే స కతమో యువా న కథ్యత ఇతి। అపి తు శ్రీమతా కథనీయః। త్వం అర్ధంవర్త్మని వదనమార్గమధ్యే పృచ్ఛాం ప్రశ్నం న నిరుణత్సి, అపి తు రుణత్స్యేవేతి కాకుః। రుధిర్ద్వికర్మా। యుక్తమేతత్, త్వం ఏనాం పృచ్ఛాం నిర్గమేణ ముఖాన్నిఃసరణేన న పరిశ్రమయ ఖేదం మా నైషీః। 'స కః?' ఇతి త్వయాహం న ప్రష్టవ్య ఇత్యర్థః। పృచ్ఛా, భిదాదిత్వాదఙి ఙిత్త్వాద్ 'గ్రహిజ్యా—' (౬।౧।౧౬) ఇతి సంప్రసారణమ్॥౨౮॥

తదకథనే కారణమాహ—

యత్పథావధిరణుః పరమః సా యోగిధీరపి న పశ్యతి యస్మాత్।

బాలయా నిజమనఃపరమాణౌ హ్రీదరీశయహరీకృతమేనమ్॥౨౯॥

యత్పథేతి॥ పరమోఽణుః పరమాణుః యస్యా యోగబుద్ధేః పన్థా మార్గస్తస్య యస్యావధిర్మర్యాదారూపః, పరమాణుపర్యన్తం యోగిబుద్ధేర్విషయః, న తు తస్మాత్పరతః కించిత్। సా యోగినాం మాదృశామపి బుద్ధిరేనం యువానం యస్మాత్కారణాన్న పశ్యతి।

కారణమేవాహ—కింభూతమేనమ్—బాలయా నిజమనఃపరమాణౌ స్వీయమనోలక్షణే పరమాణౌ హ్రీరేవ లజ్జైవ దూరీ కన్దరా తస్యాం శేతే శయో హరిః సింహస్తత్స్వరూపం కృతమ్। 'అణుపరిమాణం మనః' ఇతి తార్కికాః। మన ఏవ యోగిబుద్ధ్యా గృహ్యతే, న తు తత్రాన్ధ హ్రీస్తస్యాం విద్యమానో దూరత ఇతి; సా తు లజ్జావశాత్కస్యాప్యగ్రే న కథయతీత్యర్థః। పరమాణూనాం నిరవయవరూపాద్యాశ్రయత్వం యథా తథా నిరవయవహ్నియోఽపీత్యవిరుద్ధమిత్యర్థః। కన్దరాయాం సుప్తః సింహః కేనాపి న జ్ఞాయతే। సింహరూపణాత్తస్య శ్రేష్ఠత్వం సూచితమ్। 'శయవాసవాసిషు—' (౬।౩।౧౮) ఇతి వికల్పవిధానాద్ 'హ్రీదరీశయ—' ఇత్యత్ర జేర్లుక్॥౨౯॥

సా శరస్య కుసుమస్య శరవ్యం సూచితా విరహవాచిభిరఙ్గైః।

తాతచిత్తమపి ధాతురధత్త స్వస్వయంవరమహాయ సహాయమ్॥౩౦॥

సేతి॥ సా భైమీ స్వస్వయంవరమహాయ స్వీయస్వయంవరోత్సవాయ తాతచిత్తమపి పితృచిత్తమపి ధాతుర్బ్రహ్మణః సహాయమధత్త కృతవతీ। కింభూతా—ఋశిమపాణ్డిమాదినా విరహవాచిభిర్విరహపీడాం సూచయద్భిరఙ్గైః స్వావయవైః కుసుమరూపస్య శరస్య। మదనబాణస్యేత్యర్థః। శరవ్యం వేధ్యం పితరం ప్రతి సూచితా జ్ఞాపితా। బ్రహ్మణా తస్యాః స్వయంవరశ్చిత్తే ధృతః, వియోగపీడాం దృష్ట్వా పిత్రాప్యారబ్ధ ఇత్యర్థః। శృణాతీతి శరుర్హిస్రస్తస్మై హితా శరవ్యా, 'ఉగవాదిభ్యో యత్' (౫।౧।౨)। 'శరవ్యమ్' ఇత్యేవ పాఠో యుక్తః॥౩౦॥

మన్మథాయ యదథాదిత రాజ్ఞాం హూతిదూత్యవిధయే విధిరాజ్ఞామ్।

తేన తత్పరవశాః పృథివీశాః సంగరం గరమివాకలయన్తి॥౩౧॥

మన్మథాయేతి॥ అథానన్తరం విధీ రాజ్ఞాం హూతిదూత్యవిధయే ఆకారణార్థం దూతత్వవిధయే దూతత్వవ్యాపారాయ మన్మథాయ 'త్వం సర్వానాకారయ' ఇత్యాజ్ఞాం యద్యతః అదిత దత్తవాన్ తేన హేతునా తత్పరవశాః కామాజ్ఞాపరాధీనాః సన్తః పృథివీశాః సంగరం సఙ్గ్రామం గరమివ విషతుల్యమాకలయన్తి మన్యతే। అపకారిత్వాద్విషం యథా త్యజ్యతే తథా సంగ్రామమపి త్యక్త్వా భైమీపరవశా జాతా ఇతి భావః। అథచ సమ్యక్ సుతరాం గరో విషమ్। గరం యోఽత్తి తమేవ నాశయతి సంగరస్తు సర్వాన్। దూత్యేతి, 'దూతవణిగ్భ్యాం చ' (వాం ౨౯౧) ఇతి భావే యః॥౩౧॥

యేషు యేషు సరసా దమయన్తీ భూషణేషు యది వాపి గుణేషు।
తత్ర తత్ర కలయాపి విశేషో యః స హి క్షితిభృతాం పురుషార్థః॥౩౨॥

యేష్వితి॥ దమయన్తీ యేషు యేషు భూషణేషు యది వా అథవా యేషు యేషు గుణేషు ఔదార్యాదిషు సరసా సాదరా, తత్ర తత్ర భూషణేషు గుణేషు వా కలయాపి లేశేనాపి పరస్పరాపేక్షయా వా యో విశేష ఆధిక్యం స హి స ఏవ క్షితిమృతాం రాజ్ఞాం యస్మాత్పురుషార్థో ధర్మాదిరూపః। భూషణగుణాధిక్యమేవ పురుషార్థత్వేనార్జయన్తి భైమీప్రీతి హేతుత్వాన్న తు స్రగ్ధామవాసనామితి భావః॥౩౨॥

తదేవాహ—

శైశవవ్యయదినావధి తస్యా యౌవనోదయిని రాజసమాజే।
ఆదరాదహరహః కుసుమేషోరుల్లలాస మృగయాభినివేశః॥౩౩॥

శైశవేతి॥ కుసుమేషోః కామస్య మృగయాయామభినివేశ ఆదరో యౌవనోదయిని యౌవనోన్ముఖే రాజ్ఞాం సమాజే సమూహే విషయే తస్యా భైమ్యాః శైశవవ్యయదినం బాల్యాపగమదినమవధిర్యస్యాం క్రియాయాం తథా యౌవనోదయమారభ్య అహరహః ప్రత్యహమాదరాదతితరాముల్లలాస ప్రకటీబభూవ। ఆదరాదహరహ ఇతి కామపీడాధిక్యం తేషాం సూచ్యతే। తత్ర్రాప్తిమేవ పురుషార్థత్వేన మన్యన్తే ఇతి భావః॥౩౩॥

ప్రకృతముపసహరన్నాహ—

ఇత్యమీ వసుమతీకమితారః సాదరాస్త్వదతిథీభవితుం న।
భీమభూసురభువోరభిలాషే దూరమన్తరమహో నృపతీనామ్॥౩౪॥

ఇతీతి॥ అమీ వసుమతీం పృథ్వీం కమితారః, వాఞ్ఛాశీలా రాజాన ఇతి కారణాత్త్వదతిథీభవితుం తవాతిథయో భవితుం సాదరాః సాభిలాషా న। సఙ్గ్రామాభావాత్ స్వర్గం ప్రతి నాగచ్ఛన్తీత్యర్థః। భైమ్యర్థం వసుమతీమేవ కమితారో న స్వర్గమితి వా। 'అహో' ఆశ్చర్యే। అభిలాషే విషయే భీమభూసురభువోర్భైమీదేవాలయయోర్ధూరమతితరాం నృపతీనామన్తరం తారతమ్యం మహాన్విశేషః। యాగాదిభిః ప్రాప్యాత్స్వర్గాదపి భైమీప్రాప్తిరధికా ఇతి మన్వత ఇత్యర్థః। స్వర్గే సురభూర్దేవకన్యా భోగ్యా, భైమ్యాస్తస్యాశ్చ మహాన్విశేషః। అథ చ—భీమస్య భూః ప్రదేశః, తత్ర భైమ్యా విద్యమానత్వాత్కుణ్డినత్రిదివయోర్మహాన్విశేషః। అతః స్వర్గాభిలాషో నేత్యర్థః। అథ చ—కుణ్డినస్య భూమౌ విద్యమానత్వాద్రాజ్ఞాం భూమావేవ నివాసాత్కుణ్డినమేవ సమీపం న తు స్వర్గ ఇతి తయోర్మహాన్విశేషః। కమితారః, తాచ్ఛీల్యే తృన్। తస్యార్ధధాతుకత్వేఽపి న పాక్షికత్వాణ్ణిజభావః। తద్యోగాద్వసుమతీమితి ద్వితీయా॥౩౪॥

తేన జాగ్రదధృతిర్దివమాగాం సంఖ్యసౌఖ్యమనుసర్తుమను త్వామ్।

యన్మృధం క్షితిభృతాం న విలోకే తన్నిమగ్నమనసాం భువి లోకే॥౩౫॥

తేనేతి॥ హే ఇన్ద్ర! అహం తన్నిమగ్నమనసాం భైమ్యాసక్తచిత్తానాం క్షితిమృతాం భువి లోకే భూలోకే మృధం సంగ్రామం యద్ యస్మాన్న విలోకే న పశ్యామి, తేన హేతునా జాగ్రతీ స్ఫురన్తీ అధృతిరసంతోషో యస్యైవంభూతః సన్ త్వామను ఉద్దిశ్య సంఖ్యసౌఖ్యం యుద్ధజనితం సుఖమనుసర్తుమన్వేష్టుం ప్రాప్తుం దివమాగామాగమమ్। కింభూతోఽహమ్—జాగ్రద్వర్తమానః। తథా,—న విద్యతే ధృతిర్ధైర్యం సుఖం వా యస్యేతి వా। లక్షణేఽనుః కర్మప్రవచనీయః॥౩౫॥

వేద యద్యపి న కోఽపి భవన్తం హన్త హన్తృకరుణం విరుణద్ధి।

పృచ్ఛ్యసే తదపి యేన వివేకప్రోఞ్ఛనాయ విషయే రససేకః॥౩౬॥

వేదేతి॥ కోఽపి కశ్చనాపి హన్తృషు ఘాతుకేషు అకరుణం నిష్కృపం భవన్తం న విరుణద్ధి త్వయా సహ విరోధం న కరోతీతి యద్యప్యహం వేద తదపి తథాపి త్వం పృచ్ఛ్యసే యుద్ధమస్తి న వేతి। యతః—విషయే అభిలషణీయే వస్తుని రసస్యానురాగస్య సేక ఆధిక్యం యేన కారణేన వివేకప్రోఞ్ఛనాయ జ్ఞానాభావాయ భవతి। అనురాగవశాత్కిమపి న జ్ఞాయతే।

'హన్త' ఆశ్చర్యే। జ్ఞానే సత్యప్యేవం ప్రశ్న ఆశ్చర్యహేతుః। రససేక
ఉదకసేకశ్చిత్రాదేర్మార్జనాయ భవతీత్యుక్తిః॥౩౬॥

ఏవముక్తవతి దేవఋషీన్ద్రే ద్రాగభేది మఘవాననముద్రా।

ఉత్తరోత్తరశుభో హి విభూనాం కోఽపి మఞ్జులతమః క్రమవాదః॥౩౭॥

ఏవమితి॥ దేవఋషీన్ద్రే నారదే ఏవం పూర్వోక్తముక్తవతి సతి మఘవాననముద్రా ఇన్ద్రముఖమౌనం ద్రాక్ ఝటితి అభేది స్వయం భిన్నా। ఇన్ద్రో బభాషే ఇత్యర్థః। పునః కిమిత్యువాచేత్యత ఆహ—హి యతో విభూనాం ప్రభూణాం మఞ్జులతమో రమ్యతమః కోఽపి లోకోత్తరః క్రమేణ వాదో వచనమ్। ఉత్తరస్య ప్రత్యుత్తరేణ పురస్తాత్పురస్తాద్వా శుభః సుభగో భవతి। అతః పునరప్యువాచేత్యర్థః। అభేది, కర్మకర్తరి॥౩౭॥

కానుజే మమ నిజే దనుజారౌ జాగ్రతి స్వశరణే రణచర్చా।

యద్భుజాఙ్కముపధాయ జయాఙ్కం శర్మణా స్వపిమి వీతవిశఙ్కః॥౩౮॥

కేతి॥ హే మునే! స్వస్య మమ శరణే గృహే రక్షితరి చ స్వ ఆత్మైవ రక్షితా యస్య స్వశరణార్థం పరానపేక్షే వా నిజే స్వీయే సహజే వాఽనుజే కనిష్ఠభ్రాతరి దనుజారౌ దైత్యదానవశత్రౌ తస్మిన్నుపేన్ద్రే జాగ్రతి సావధానే జాగరూకే సతి మమ కా రణస్య చర్చా విచారణా। మమ రణచిన్తా నాస్తీత్యర్థః। నిజేఽనుజే ఇత్యనేన ఆజ్ఞావశవర్తిత్వం వత్సలత్వాత్స్వతః ప్రవృత్తత్వం చ సూచితమ్। దనుజారావిత్యనేన సామర్థ్యాతిశయః సూచితః। స్వస్య శరణే గృహవిషయే జాగ్రతీతి వా। పరానపేక్షమాత్మనో రక్షకే ఇతి సర్వవిశేషణసార్థక్యమ్। తస్మిన్కస్మిన్—జయశ్చిహ్నం యస్య, జయస్య చిహ్నభూతం వా యస్యోపేన్ద్రస్య భుజాఙ్కం దక్షిణభుజోత్సఙ్గముపధాయోచ్ఛీర్షకీకృత్య వీతవిశఙ్కో గతభయః సన్ శర్మణా సుఖేన స్వపిమి నిద్రామి పూర్వోక్తహేతోః॥౩౮॥

విశ్వరూపకలనాదుపపన్నం తస్య జైమినిమునిత్వముదీయే।

విగ్రహం మఖభుజామసహిష్ణుర్వ్యర్థతాం మదశనిం స నినాయ॥౩౯॥

విశ్వేతి॥ హే మునే! తస్య మదనుజస్య విశ్వరూపకలనాత్ 'సర్వం విష్ణుమయం జగత్' ఇతి విశ్వేషాం సర్వేషాం రూపస్య స్వరూపస్య కలనాత్స్వీకారాత్। సర్వాత్మకత్వాఙ్గీకరణాదిత్యర్థః। ఉపపన్నం ఘటమానం జైమినిమునిత్వముదీయే ఉత్పన్నమ్। జైమినేర్విశ్వాన్తః పాతిత్వాత్, విష్ణోశ్చ విశ్వరూపత్వాజ్జైమినిమునిరూపత్వం యుక్తమేవేత్యర్థః। యతస్తస్య జైమినిమునిత్వమ్, అతో జైమినిరూపః సోఽనుజో మఖభుజాం దేవానాం విగ్రహం శరీరం దైత్యైః సహ యుద్ధం వాఽసహిష్ణురసహమానో మదశనిం మమ వజ్రం వ్యర్థతాం వైయర్థ్యం నినాయ ప్రాపయత్। శత్రుమారణేన వజ్రకృత్యం స్వయమేవ కృతవానిత్యర్థః। వేదాన్తాద్యభిమతదేవతానాం విగ్రహేణ కర్మసమవాయేఽఙ్గీక్రియమాణే యుగపదనేకయజమానైర్నానాదేశేష్వనుష్ఠీయమానేషు కర్మస్వేకయాగగతస్యైన్ద్రస్యైన్ద్రశరీరస్య తస్మిన్నేవ క్షణే భిన్నదేశయాగాన్తరహవిర్గ్రహణే శక్త్యభావాద్యాగాన్తరలోపప్రసఙ్గే వేదస్యాప్రామాణ్యాపాతః। న చైశ్వర్యవశాదనేకశరీరాఙ్గీకారేణైకోఽపి యుగపత్కృష్ణవత్సర్వత్ర ప్రయాస్యతీతి వాచ్యమ్। తస్యైవంవిధైశ్వర్యవత్త్వే మానాభావాత్। అచేతనానామపి దేవతాత్వాఙ్గీకారాత్తేష్వైశ్వర్యసంభావనాయా అప్యభావాచ్చ। తథా చాహానుక్రమణికారః—'యా కాచిత్తేన మన్త్రేణోచ్యతే సా దేవతా చేతనాఽచేతనా వా భవతు కచిద్వాణాః, కచిద్ధనుః, క్వచిన్మౌర్వీ' ఇతి। నిరుక్తకారోఽపి—'ఇమా దేవతా అనుక్రాన్తాః సూక్తభాజో హవిర్భాజ ఋగ్భాజశ్చ' – ఇత్యాహ। 'యయాత్ర భజతే హవిః సా దేవతా' ఇతి శ్రుతిమాత్రేణ కర్మసమవాయేఽఙ్గీక్రియమాణే ఇదమిన్ద్రాయేత్యాది చతుర్థ్యన్తపదరూపేణైవ యుగపదనేకయాగసంబన్ధో ఘటత ఇతి వేదప్రామాణ్యసిద్ధేః 'వజ్రహస్తః పురందరః' ఇత్యాదేశ్చార్థవాదత్వసమర్థనాత్। 'బహుభిర్యుగపద్యాగే సమారబ్ధే సమన్తతః। పురుహూతః సమాహూతో నృభిః క్వ ను స గచ్ఛతు॥' ఇత్యాదిగ్రన్థసందర్భేణ దేవతాధికరణే దేవతానాం జైమినిమునినా మన్త్రరూపేణైవ కర్మసమవాయస్య సమర్థనాత్। స్వచక్రేణైవ దానవనివారణాశ్చేత్యర్థః। అథ చ కస్మింశ్చిత్సమయే సవజ్రమిన్ద్రబాహుం జైమినిః స్తమ్భితవాన్, అతోఽపి వజ్రస్య వైయర్థ్యమ్। అత్ర 'జైమినిశ్చ సుమన్తుశ్చ వైశమ్పాయన ఏవ చ। పులస్తిః పులహో విష్ణుః షడేతే వజ్రవారణాః॥' ఇతి వృద్ధోక్తిః ప్రమాణమ్। 'మన్త్రమయీ దేవతేతి సర్వకర్మసు దేవతానాం సత్త్వమ్' ఇతి జైమినిః। కర్మసమవాయినీ దేవతా' ఇత్యన్యే। ఇతి సమాధిః॥౩౯॥

ఈదృశాని మునయే వినయాబ్ధిస్తద్విధాన్స వచనాన్యుపహృత్య।

ప్రాంశునిఃశ్వసితపుష్పచరీ వాగ్నారదస్య నిరియాయ నిరోజాః॥౪౦॥

ఈదృశానీతి॥ వినయస్య అబ్ధిః సముద్రోఽతివినీతః స ఇన్ద్ర ఈదృశాని పూర్వోకాని వచనాని మునయ ఉపహృత్య ఉపహారీకృత్య తస్థివాన్। తూష్ణీంభావమాపేత్యర్థః। యుద్ధాభావజన్యదుఃఖేన ప్రాంశు దీర్ఘం నిఃశ్వసితం తస్య పృష్ఠచరీ పశ్చాత్సంచారిణీ ప్రథమం నిఃశ్వస్యోక్తా అత ఏవ నిరోజా దీనా నారదస్య వాక్ నిరియాయ నిర్గతా ఈప్సితరణాలాభేన నిఃశ్వాసః, వాచో నిష్ప్రభత్వం చ॥౪౦॥

స్వారసాతలభవాహవశఙ్కీ నిర్వృణోమి న వసన్వసుమత్యామ్।

ద్యాం గతస్య హృది మే దురుదర్కః క్ష్మాతలద్వయభటాజివితర్కః॥౪౧॥

స్వరితి॥ హే ఇన్ద్ర! వసుమత్యాం భూలోకే వసన్నహం స్వః స్వర్గశ్చ రసాతలం చ స్వర్గపాతాలే తయోర్భవో జాత ఆహవః సఙ్గ్రామస్తచ్ఛఙ్కాశీలః సన్ న నిర్వృణోమి సుఖీభవామి। పృథివ్యాం యుద్ధాభావాత్స్వర్గం యుద్ధదర్శనేచ్ఛయా ఆగతోఽహమిత్యర్థః। ద్యాం గతస్యాపి మే హృది క్ష్మాయాః పృథివ్యాస్తలే స్వరూపాధోభాగౌ తయోర్ద్వయం భూపాతాలయుగం తత్రస్థానాం భటానామాజిః సంగ్రామస్తస్య వితర్కః సంభావనా దురుదర్కో దుష్టోత్తరకాలః। నిష్ఫల ఇత్యర్థః। స్వర్గేఽపి యుద్ధాభావాదత్ర స్థితస్య మమ భువి పాతాలే నా కేనచిచ్చూరేణ యుద్ధం కృతం స్యాదితి మనీషయా న సుఖమిత్యర్థః। 'అధః స్వరూపయోరస్త్రీ తలమ్' ఇత్యమరః। 'ఉదర్కః ఫలముత్తరమ్' ఇతి చ। స్వరసేతి, 'ఢ్రలోపే పూర్వస్య—' (౬।౩।౧౧౧) ఇతి దీర్ఘః॥౪౧॥

వీక్షితస్త్వమసి మామథ గన్తుం తన్మనుష్యజగతేఽనుమనుష్వ।

కిం భువః పరివృఢా న వివోఢుం తత్ర తాముపగతా వివదన్తే॥౪౨॥

వీక్షిత ఇతి॥ హే ఇన్ద్ర! మయా త్వం వీక్షితో దృష్టోఽసి। 'అథ' మఙ్గలే ఆనన్తర్యే వా। యుద్ధాభావాదత్రాప్యహం న సుఖీ తత్తస్మాన్మనుష్యజగతే భూలోకాయ గన్తుం త్వం అనుమనుష్వానుజానీహి। తత్ర యుద్ధే కిం ప్రమాణమత ఆహ—తత్ర భూమౌ తాం భైమీం వివోఢుం పరిణేతుముపగతాః సమాగతా భువః పరివృఢాః ప్రభవో రాజానః కిం న వివదన్తే। అహమహమికయా పరస్పరం కలహం న కరిష్యన్తి కిమిత్యర్థః। తతో యుద్ధం తతో మమ సుఖం స్యాదిత్యాజ్ఞాం దేహీత్యర్థః। జగతే, 'గత్యర్థకర్మణి—' (౨।౩।౧౨) ఇతి చతుర్థీ। 'ప్రభౌ పరివృఢః' (౭।౨।౨౧) ఇతి సాధుః। వివదన్తే, 'భాసనోపసంభాషా—' (౧।౩।౪౭) ఇతి విమతౌ తఙ్ 'వర్తమాన—' (౩।౩।౧౩౧) ఇతి వర్తమానవత్ప్రత్యయశ్చ॥౪౨॥

ఇత్యుదీర్య స యయౌ మునిరుర్వీం స్వర్పతిం ప్రతినివర్త్య బలేన।
వారితోఽప్యనుజగామ సయత్నం తం కియన్త్యపి పదాన్యపరాణి॥౪౩॥

ఇతీతి॥ స మునిరిత్యుదీర్య పూర్వోక్తముక్త్వా ఉర్వీం యయౌ। కిం కృత్వా—బలేన బలాత్కారేణ స్వర్పతిం నాకనాయకం ప్రతినివర్త్య పరావర్త్య। వారితోఽపి శపథాదినా తిష్ఠ తిష్ఠేతి నిషిద్ధోఽపి స శక్రః సయత్నం యథా తథా కియన్త్యప్యపరాణి ద్విత్రాదిపదాని తం నారదమనుజగామ పశ్చాదగమత్। 'యన్తమ్' ఇతి క్వచిత్పాఠః। తదా స ఇన్ద్రః। స్వర్పతిమ్, అహరాదిత్వాద్రేఫః। పదాని, అధ్వమానార్థత్వాదత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। 'వారితేఽప్యనుగమాయ సజన్తమ్' ఇతి పాఠే వారితేఽపి నివారణే కృతేఽపి అనుగమాయ కియన్త్యపి పదాని సజన్తం లగన్తం స్వర్పతిం బలాన్నివర్త్య యయావిత్యన్వయః॥౪౩॥

పర్వతేన పరిపీయ గభీరం నారదీయముదితం ప్రతినేదే।
స్వస్య కశ్చిదపి పర్వతపక్షచ్ఛేదిని స్వయమదర్శి న పక్షః॥౪౪॥

పర్వతేనేతి॥ పర్వతేన మునినా గభీరమర్థగభీరం స్థూలం చ నారదీయం నారదసంబన్ధి ఉదితం వచనం పరిపీయ సాదరం శ్రుత్వా ప్రతినేదే సాధూక్తమితి తస్యాభినన్దనం చక్రే। పర్వతపక్షాంరిఛనత్త్యేవంశీలే ఇన్ద్రే విషయే, అథ చ పర్వతస్య పక్షం మతం ఛినత్త్యేవంశీలే ఇన్ద్రే స్వస్య ఆత్మనః కశ్చిదపి పక్షో మమైవం ప్రతిభాతీతి కించిదపి మతం స్వయం నాదర్శి న ప్రదర్శితమ్। అథ చ 'ఆపో నారా ఇతి ప్రోక్తాః' (మను ౧।౧౦) ఇతి వచనాన్నారముదకం దదాతి నారదో మేఘః, తదీయం గర్జితం పరిపీయ అద్రిణా ప్రతినద్యతే ప్రతిధ్వన్యతే। గిరిగరుచ్ఛేదిని స్వపక్షః స్వగరున్తి ఛేదనభయాత్పర్వతేన న ప్రదర్శ్యన్త ఇత్యుక్తిః॥౪౪॥

పాణయే బలరిపోరథ భైమీశీతకోమలకరగ్రహమర్ఘ్యమ్।
భేషజం చిరచితాశనివాసవ్యాపదాముపదిదేశ రతీశః॥౪౫॥

పాణయ ఇతి॥ అథ రతీశః కామశ్చిరం చితానాం సంభృతానామశనివాసేన వజ్రవాసేన జన్యానాం విశిష్టానామాపదాం రోగాణామర్ఘ్యం యోగ్యం తదపనయనసమర్థం భైమ్యాః శీతకోమలస్య కరస్య గ్రహం పరిణయనలక్షణం భేషజమౌషధం బలరిపోః పాణయే ఉపదిదేశ

సమాదిష్టవాన్। స్సరో భైమీవివాహోత్సుకమిన్ద్రం చకారేత్యర్థః। భైమీప్రాప్తౌ వజ్రత్యాగాత్కఠినవజ్రజన్యః సంతాపః శామ్యతీత్యర్థః। దాహశాన్త్యర్థమన్యత్రాపి శీతలం భేషజముపదిశ్యతే॥౪౫॥

మదనస్యౌషధోపదేశే కుతః సామర్థ్యమిత్యత ఆహ—

నాకలోకభిషజోః సుషమా యా పుష్పచాపమపి చుమ్బతి సైవ।

వేద్మి తాదృగభిషజ్యదసౌ తద్ద్వారసంక్రమితవైద్యకవిద్యః॥౪౬॥

నాకేతి॥ నాకలోకస్య స్వర్లోకస్య భిషజోర్వైద్యయోర్యా సుషమా పరమా శోభా సైవ శోభా పుష్పచాపమపి కామమపి చుమ్బతి స్పృశతి। తయోరేవ శోభా మదనే సమాగతేతి వేద్మి। యతోఽసౌ మదనస్తాదృక్ స్వర్వైద్యరూపః సన్ అభిషజ్యదచికిత్సత్। కింభూతః—సైవ సుషమైవ ద్వారం తేన కర్తృభూతేన సంక్రమితా సంక్రాన్తి ప్రాపితా సమావేశితా వైద్యకవిద్యా ఆయుర్వేదశాస్త్రం యస్మిన్మదనే। శోభాద్వారేణ కరణేనాత్మని సంక్రమితా వైద్యకవిద్యా యేన వా। అతః కామస్య భిషక్త్వం సంగతమితి భావః। అమన్తత్వాత్క్రమో మిత్రత్వాద్ధ్రస్వత్వే సంక్రమితమితి సాధుః। తారకాదేరాకృతిగణత్వాదితచా వా। విద్యాం వేత్తీతి వైద్య ఇత్యణన్తాత్తస్య కర్మేతి 'యోపధాద్గురూపోత్తమాత్—' (౫।౧।౧౩౨) ఇతి వుఞ్। అభిషజ్యత్, 'భిషజ రోగాపనయనే' కణ్ద్వాదిత్వాద్యక్॥౪౬॥

ఇన్ద్రే భైమీమభిలషతి సతీన్ద్రాణ్యాదీనామిన్ద్రపరిత్యాగజన్యామవస్థాం షడ్భిః శ్లోకైరాహ—

మానుషీమనుసరత్యథ పత్యౌ ఖర్వభావమవలమ్బ్య మఘోనీ।

ఖణ్డితం నిజమసూచయదుచ్చైర్మానమాననసరోరుహనత్యా॥౪౭॥

మానుషీమితి॥ అథ పత్యావిన్ద్రే ఖర్వభావం నీచత్వమవలమ్బ్యాఙ్గీకృత్య మానుషీం భైమీమనుసరతి జిగమిషతి సతి మఘోనీన్ద్రాణీ ఆననసరోరుహస్య చిన్తావశాన్నత్యా నమ్రతయా నిజం స్వీయముచ్చైర్మహాన్తం మానమహఙ్కారం పూజనం వా ఖణ్డితమసూచయత్। ఆననసరోరుహనత్యా కృత్వా ఖణ్డితమితి వా। అథ చ ఖర్వత్వం హ్రస్వత్వమ్। యో హి వామనత్వమఙ్గీకరోతి తస్యైవ పరిమాణేన న్యూనత్వం భవితుం యుక్తం

నాన్యస్యేతి, అత్ర తు విపరీతమ్। మానుషీమ్, జాతివాచిత్వాన్ఙీష్। మఘోనీ, 'పుంయోగాత్—' (౪।౧।౪౮) ఇతి ఙీషి 'శ్వయువ—' (౬।౪।౧౩౩) ఇతి సంప్రసారణమ్॥౪౭॥

యో మఘోని దివముచ్చరమాణే రమ్భయా మలినిమాలమలమ్భి।

వర్ణ ఏవ స ఖలూజ్జ్వలమస్యాః శాన్తమాన్తరమభాషత భఙ్గ్యా॥౪౮॥

యఇతి॥ రమ్భయా దేవాఙ్గనయా మఘోనీన్ద్రే దివముచ్చరమాణే త్యక్త్వా గచ్ఛతి సతి యో మలినిమా మాలిన్యమలమత్యర్థమలమ్భి ప్రాప్తః స మలినిమరూపో వర్ణ ఏవ ఖలు నిశ్చయేనాస్యా రమ్భాయా ఉజ్జ్వలం హర్షయుక్తమాన్తరం హృదయం భఙ్గ్యా ఆకారవిశేషేణ శాన్తం నిర్విణ్ణం దుఃఖయుక్తమభాషతావోచత్। ఉజ్జ్వలస్య మాలిన్యమనుపపద్యమానం సత్ అర్థాపత్త్యా దీప్తతాయాః శాన్తతాం బ్రూతే। స్వత్యాగదుఃఖవశాచ్ఛ్యామత్వం జాతం సర్వైరపి జ్ఞాతమిత్యర్థః। అథ చ—అస్యా ఉజ్జ్వలం శృఙ్గారరసప్రధానమాన్తరం మనః శాన్తం శాన్తైకరసప్రధానం బ్రూతే స్మ। తస్యా అపి వైరాగ్యమభూదిత్యర్థః। అథ చ—శాన్తం కోపరహితమ్। తదీయమన్తఃకరణమ్ ఉదతిశయేన జ్వలతీత్యుజ్జ్వలం దీప్తం సకోపమభాషత। తత్త్యాగాత్తదానీం క్రుద్ధా సా జాతేత్యర్థః। కోపాచ్ఛ్యామతా భవతి। అత్రాపి శాన్తస్య దీప్తత్వం శాన్తరసస్య చ శృఙ్గారరసత్వమిత్యుభయమప్యాశ్చర్యకారి। శ్యామవర్ణస్య చ శృఙ్గారకథనం (త్వ) యుక్తం తస్య తద్వర్ణత్వాత్। ఉచ్చరమాణే, 'ఉదశ్చరః సకర్మకాత్' (౧।౩।౫౩) ఇత్యాత్మనేపదమ్॥౪౮॥

జీవితేన కృతమప్సరసాం తత్ప్రాణముక్తిరిహ యుక్తిమతీ నః।

ఇత్యనక్షరమవాచి ఘృతాచ్యా దీర్ఘనిఃశ్వసితనిర్గమితేన॥౪౯॥

జీవితేనేతి॥ ఘృతాచ్యా దేవాఙ్గనయా దీర్ఘనిఃశ్వసితస్య నిర్గమితేన నిఃసరణేన కృత్వా ఇతి అనక్షరం వర్ణైర్వినైవావాచి। అథ చ అనక్షరమవాచ్యమవాచి। ఇతి కిమ్—అప్సరసాం నోఽస్మాకమిహ సమయే జీవితేన కృతమలమ్, ఇన్ద్రస్య భైమ్యనురాగాజ్జీవితం నిష్ఫలం యతః, తత్తస్మాన్నోఽస్మాకం ప్రాణముక్తిః ప్రాణత్యాగ ఏవ యుక్తిమతీ యుక్తేతి। దుఃఖేన తాదృగ్దీర్ఘో నిఃశ్వాసో ముక్తో యథా ప్రాణా అపి బహిర్నిర్గచ్ఛన్తీతి భావః। ప్రాణా నిఃశ్వాసరూపాః, తతస్తన్నిర్గమాత్ప్రాణనిర్గమో యుక్తః। 'అనక్షరమవాచ్యమ్' ఇత్యమరః॥౪౯॥

సాధు నః పతనమేవమితః స్యాదిత్యభణ్యత తిలోత్తమయాపి।
చామరస్య పతనేన కరాబ్జాత్తద్విలోలనచలద్భుజనాలాత్॥౫౦॥

సాధ్వితి॥ తద్విలోలనేన చామరచాలనేన చలన్ చఞ్చలో భుజ ఏవ నాలో యస్య ఏవంవిధాత్ కర ఏవాబ్జం కమలం తస్మాచ్చామరస్య పతనేన కృత్వా తిలోత్తమయా దేవాఙ్గనయాపి ఇత్యభణ్యతావాది। ఇతి కిమ్— ఇతోఽస్మాత్స్వర్గాన్నోఽస్మాకం చామరవత్ పతనమేవ యుక్తం స్యాదితి। దుఃఖవశాదతివైకల్యాత్తత్కరకమలాచ్చామరం పతితమితి భావః। చక్షిఙో ఙిత్కరణాజ్జ్ఞాపకాదనుదాత్తేతోఽపి చలతేః పరస్మైపదం శతా॥౫౦॥

మేనకా మనసి తాపముదీతం యత్పిధిత్సురకరోదవహిత్థామ్।
తత్స్ఫుటం నిజహృదః పుటపాకే పఙ్కలిప్తిమసృజద్బహిరుత్థామ్॥౫౧॥

మేనకేతి॥ మేనకా దేవాఙ్గనా మనసి ఉదీతం జాతం తాపం విరహజ్వరం పిధిత్సుః పిధాతుమిచ్ఛుః అవహిత్థామాకారగుప్తిమకరోదితి యత్ తద్ ఆకారగుప్తికరణమేవ కర్మీభూతం నిజహృదః స్వహృదయస్య పుటమధ్యే యః పాకస్తద్విషయే బహిరుత్థాం బహిర్జాతాం పఙ్కలిప్తిం పఙ్కలేపమేవాసృజదకరోత్। 'స్ఫుటమ్' ఉత్ప్రేక్షే। సంతాపాకారగుప్తిభ్యాం తద్ధృదయమతితరాం పీడితమ్। సంతాపస్యాధః స్థితత్వాదవహిత్థాయా ఉపరి స్థితత్వాద్ధృదయస్య మధ్యే స్థితత్వాత్పుటపాకత్వమ్। పుటపాకే వినాశాభావాద్దుఃఖసహత్వం సూచితమ్। సాక్షాత్పాకే ఝటితి వినాశ ఏవ భవేత్తథా చిరం దుఃఖం నానుభూయేతేత్యర్థః। అన్యోఽపి పుటపాకే బహిః పఙ్కలేపం కరోతి। స్ఫుటతో నిజహృద ఇతి వా। మేనకేతి పృషోదరాదిత్వాత్సాధుర్భాషాయామపి॥౫౧॥

ఉర్వశీ గుణవశీకృతవిశ్వా తత్క్షణస్తిమితభావనిభేన।
శక్రసౌహృదసమాపనసీమస్తమ్భకార్యమపుషద్వపుషైవ॥౫౨॥

ఉర్వశీతి॥ గుణైః సౌన్దర్యాదిభిర్వశీకృతం విశ్వం యయా సా ఉర్వశీ దేవాఙ్గనా తస్మిన్నేవ క్షణే స్తిమితభావస్య నిశ్చలత్వస్య నిభేన వ్యాజేన శక్రసౌహృదస్య ఇన్ద్రస్నేహస్య సమాపనం సమాప్తిస్తస్య సీమాయాం మర్యాదాయాం స్తమ్భస్య కార్యం మర్యాదాజ్ఞాపనలక్షణం వపుషైవాపుషజ్జ్ఞాపితవతీ। ఇయత్కాలం శక్రసౌహృదం నాతః పరమిత్యవధిజ్ఞాపనం

నిశ్చలత్వాత్స్తమ్భతుల్యేన శరీరేణైవ కృతవతీత్యర్థః। అతిసచిన్తత్వాత్స్తబ్ధా జాతేతి భావః। సీమాయామపి సమాప్తిజ్ఞాపకః స్తమ్భో భవతి। సౌహృద ఇత్యత్ర 'హృద్భగ—' (౭।౩।౧౯) ఇత్యుభయపదవృద్ధిర్న 'సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్యః' (పరిం ౯౪) ఇతి పరిభాషయా। అన్యే తు అర్థవత్పరిభాషయా 'సుహృద్దుర్హృదౌ మిత్రామిత్రయోః' ఇతి నిపాతితస్య 'సుహృత్' శబ్దస్య యోఽవయవో 'హృత్' శబ్దస్తదన్తస్యోత్తరపదస్య వృద్ధిర్న భవతీతి వ్యాచక్షతే। సముదాయస్త్వత్ర మిత్రవచనోఽక్యవస్తు నిరర్థక ఇతి రక్షితోక్తేః। అపుషత్, 'పుషాదిద్యుతా—' (౩।౧।౫౫) ఇత్యఙ్ ॥౫౨॥

అనురాగవశాల్లోకాపవాదోఽపి తేనావజ్ఞాత ఇతి శ్లోకద్వయేనాహ—

కాపి కామపి బభాణ బుభుత్సుం శృణ్వతి త్రిదశభర్తరి కించిత్।

ఏష కశ్యపసుతామభిగన్తా పశ్య కశ్యపసుతః శతమన్యుః॥౫౩॥

కాపీతి॥ కాపి దేవాఙ్గనా సర్వా అపి దేవాఙ్గనాః కిమిత్యేవం సచిన్తాః, కిం జాతమితి బుభుత్సుం జ్ఞాతుమిచ్ఛుం కామపి స్త్రియం త్రిదశభర్తరీన్ద్రే కించిచ్ఛృణ్వతి సతి సోపహాసం బభాణోవాచ। ఏష కశ్యపసుతః శతమన్యుః శతయజ్ఞ ఇన్ద్రః కశ్యపసుతాం పృథ్వీమభిగన్తా లక్షీకృత్య గమిష్యతి పశ్య। ఇతి వాక్యార్థః కర్మ। పృథ్వీం గచ్ఛతీన్ద్రస్తతో హేతోరేతాః సచిన్తాః। కశ్యపమునేః పుత్రోఽపి శతయజ్ఞోఽపి కశ్యం మద్యం పిబతీతి మద్యపకన్యాం గచ్ఛతీత్యప్యాశ్చర్యమ్। పామరేణాపి న క్రియతే, విశిష్టకులోత్పన్నేనానేకయజ్ఞకారిణాఽనేన తు మద్యపకన్యాగమనం క్రియత ఇత్యాశ్చర్యమ్। అథ చ కశ్యపపుత్రః కశ్యపపుత్రీం భగినీం గచ్ఛతీత్యాశ్చర్యం పశ్య। తత్రాప్యనేకయజ్ఞకారీ। అథ చ మద్యపపుత్రో మద్యపస్యైవ పుత్ర భగినీం గచ్ఛతీతి నాత్ర చిత్రమ్। యతః శతమన్యుర్లక్షణయానేకాపరాధః। మద్యపస్య నిషిద్ధకారిత్వం నాశ్చర్యకారి। 'మన్యుః క్రోధే ఋతౌ దైన్యే' ఇతి విశ్వః। అభిగన్తా ఇతి లుట్॥౫౩॥

ఆలిమాత్మసుభగత్వసగర్వా కాపి శృణ్వతి మఘోని బభాషే।

వీక్షణేఽపి సఘృణాసి నృణాం కిం యాసి న త్వమపి సార్థగుణేన॥౫౪॥

ఆలిమితి॥ ఆత్మనః సుభగత్వే సౌన్దర్యవిషయే సగర్వా కాపి దేవాఙ్గనా మఘోని శృణ్వతి సతి ఆలిం సఖీం బభాషే—నృణాం వీక్షణేఽపి కిమితి సఘృణాసి జుగుప్సాసహితాసి త్వమపి

సార్థగుణేన సజ్జానురోధేన న యాసి? జుగుప్సాం పరిత్యజ్య మనుష్యావలోకనార్థం గచ్ఛ। 'గతానుగతికో లోకః' ఇతి న్యాయాత్। యేషామవలోకనేఽపి త్వం జుగుప్సాం కరోషి తద్వరణార్థం విబుధేన్ద్రః సన్ గచ్ఛతీతి యుక్తమిత్యుపహాసః ఇన్ద్రాదపి త్వమేవ సచేతా ఇత్యర్థః॥౫౪॥

అన్వయుర్ద్యుతిపయః పితృనాథాస్తం ముదాథ హరితాం కమితారః।

వర్త్మ కర్షతు పురః పరమేకస్తద్గతానుగతికో న మహార్ఘః॥౫౫॥

అన్వయురితి॥ అథ ద్యుతిపయఃపితృనాథా వహ్నివరుణయమా దిశాం కమితారః కాముకా దిక్పాలాస్తమిన్ద్రం ముదా భైమీదర్శనాదినిమిత్తహర్షేణాన్వయురనుజగ్ముః। తస్మిన్నిర్గతే కిమితి నిర్గతా ఇత్యత ఆహ—పరం కేవలమేకః పురః ప్రథమతో వ కర్షతు కరోతు ప్రవర్తయతు। పురోమార్గకర్తైవ దుర్లభ ఇత్యర్థః। తస్య పురో గచ్ఛతో గతం గమనమను లక్షీకృత్య గతిర్యస్య ఏవంవిధః పురుషో మహార్ఘో న దుర్లభో న। కిం త్వేకస్మిన్పురో నిర్గతేఽన్యోఽపి తదనుయాయీ భవతి। ఇన్ద్రమనుసర్వేఽపి నిర్గతా ఇత్యర్థః। అనుగతికః, 'శేషాద్విభాషా' (౫।౪।౧౫౪) ఇతి కప్। కర్షతు, ప్రార్థనే లోట్। కమితారః, తృచ్॥౫౫॥

ప్రేషితాః పృథగథో దమయన్త్యై చిత్తచౌర్యచతురా నిజదూత్యః।

తద్గురుం ప్రతి చ తైరుపహారాః సంఖ్యసౌఖ్యకపటేన నిగూఢాః॥౫౬॥

ప్రేషితా ఇతి॥ అథో అనన్తరం తైరిన్ద్రాదిభిశ్చిత్తచౌర్యే భైమ్యన్తఃకరణవశీకరణే చతురా నిగూఢాః స్వాపేక్షయా దూత్యపేక్షయా చ పరస్పరస్మాద్గోపితాః పృథక్ ప్రత్యేకం నిజదూత్యః స్వీయస్వీయదూత్యో దమయన్త్యై భైమ్యర్థం ప్రేషితాః। నిగూఢా విద్యయా కుణ్డినవాసినామదృశ్యా ఇతి వా। తద్గురుం ప్రతి తత్పితరం ప్రత్యుద్దిశ్య సంఖ్యసౌఖ్యకపటేన సఙ్గ్రామజనితసంతోషవ్యాజేన పృథగుపహారా దివ్యరత్నాద్యుపాయనాని చ ప్రేషితాః। త్వయా వైరిణో నిహతాస్తేన వయం ప్రసన్నాస్తుభ్యం దివ్యరత్నాది ప్రేషితమఙ్గీకరణీయమితి। ప్రీతేన తేన స్వస్మై భైమీ దేయేతి తాత్పర్యమ్। 'సంఖ్యసౌఖ్య—' ఇతి విశేషణం తు భైమీప్రాప్తిం ప్రత్యుపాధిరాహిత్యద్యోతనార్థమ్। నిగూఢాః, ఉపహారవిశేషణం చ॥౫౬॥

చిత్రమత్ర విబుధైరపి యత్తైః స్వర్విహాయ బత భూరనుసస్రే।

ద్యౌర్న కాచిదథవాస్తి నిరూఢా సైవ సా చలతి యత్ర హి చిత్తమ్॥౫౭॥

చిత్రమితి॥ తైః విబుధైర్దేవైః అథ చ పణ్డితైరపి స్వః స్వర్గం విహాయ యత్ భూరనుసస్నేఽనుసృతా, 'బత' ఖేదే। అత్ర చిత్రమ్। స్వర్గప్రాప్త్యర్థమజ్ఞైరపి యత్నః క్రియతే, ఏతైర్విబుధైరపి స్వర్గ ఏవ వ్యక్త ఇత్యాశ్చర్యమ్। అర్థాన్తరన్యాసమాహ— అథవా యుక్తమేతత్,—నిరూఢా ప్రసిద్ధా కాచిత్ ద్యౌః స్వర్గో నాస్తి, కింతు సైవ సా సైవ ద్యౌః యత్ర చిత్తమన్తఃకరణం చలతి చఞ్చలమ్। యత్రానురాగః స ఏవ స్వర్గః, తతశ్చ భూమావనురాగాత్తేషాం భూమిరేవ స్వర్గ ఇతి తదనుసరణం యుక్తమిత్యర్థః। 'వలతి' ఇతి పాఠే లగతి రజ్యతీతి యావత్॥౫౭॥

శీఘ్రలఙ్ఘితపథైరథ వాహైర్లమ్భితా భువమమీ సురసారాః।

వక్రితోన్నమితకంధరబన్ధాః శుశ్రువుర్ధ్వనితమధ్వని దూరమ్॥౫౮॥

శీఘ్రేతి॥ అథ అమీ సురసారా దేవశ్రేష్ఠా అధ్వని మార్గే దూరం దూరదేశోద్భవమతిశయితం వా ధ్వనితం శబ్దితం శుశ్రువుః। కింభూతాః—శీఘ్రం లఙ్ఘితః పన్థా యైర్వాహైరశ్వైః కర్తృభిర్భువం లమ్భితాః ప్రాపితాః। తథా,—పూర్వం వక్రీకృతా పశ్చాదున్నమితా ఊర్ధ్వీకృతా కంధరా గ్రీవా యస్మిన్నేవంవిధో బన్ధః శరీరావస్థావిశేషో యేషామ్। అధ్వని ధ్వనిరహితం యథా తథా కథాన్తరం పరిత్యజ్య శుశ్రువురితి వా। వాహైర్విమానైర్వా॥౫౮॥

కిం ఘనస్య జలధేరథవైవం నైవ సంశయితుమప్యలభన్త।

స్యన్దనం పరమదూరమపశ్యన్నిఃస్వనశ్రుతిసహోపనతం తే॥౫౯॥

కిమితి॥ తే దేవా ఇదం ఘనస్య మేఘస్య ధ్వనితం, సముద్రస్య కిమితి సంశయితుం సందేహమపి కర్తుమర్థాత్సమయం నైవాలభన్త కిం పునర్నిశ్చేతుమ్। కింతు నిఃస్వనస్య శ్రుతిరాకర్ణనం తయా సహ తస్యాః సమయే ఉపనతం ప్రాప్తమదూరం నికటవర్తినం స్యన్దనం రథం పరం కేవలమపశ్యన్దదృశుః। శబ్దాకర్ణనసమయే ఏవ రథోఽపి వేగాదాగత ఇత్యర్థః। నలస్యాశ్వహృదయవేదిత్వం సూచితమ్। ప్రథమే క్షణే ఘనధ్వనితస్య స్మరణమ్, ద్వితీయే జలధేః, తతః క్రమేణ ద్వయోః సమానధర్మస్మరణలక్షణః పఞ్చమక్షణే సంశయః। ప్రథమక్షణ ఏవ రథే సమాగతే కథం సంశయః, కథంతరాం చ విచారః, కథంతమాం చ నిర్ణయ ఇత్యర్థః। రథధ్వనేర్గామ్భీర్యం సూచితమ్॥౫౯॥

సూతవిశ్రమదకౌతుకిభావం భావబోధచతురం తురగాణామ్।

తత్ర నేత్రజనుషః ఫలమేతే నైషధం బుబుధిరే విబుధేన్ద్రాః॥౬౦॥

సూతేతి॥ ఏతే విబుధేన్ద్రా నేత్రజనుషో నయనజన్మనః ఫలం నైషధం నలం తత్ర రథే బుబుధిరే జ్ఞాతవన్తః। కింభూతమ్—సూతస్య సారథేర్విశ్రమం దదాతీతి విశ్రమదః కౌతుకభావః కుతూహలిత్వం యస్య। తథా,—తురగాణాం భావబోధే హృదయాశయజ్ఞానే చతురమ్। అత ఏవ ఏవంవిధస్య సున్దరాన్తరస్యాభావాదేతస్యావలోకనే నేత్రజన్మనః సాఫల్యమిత్యర్థః। సూతశ్రమాపనోదేనాస్మాకమప్యభీష్టం కృత్వా శ్రమమపనేష్యతీతి సూచితమ్। యః పశూనాం హృదయం జానాతి సోఽస్మాకం హృదయస్థమభిప్రాయం కథం న జ్ఞాస్యతీతి 'భావబోధ' పదేన సూచితమ్। విశిష్టం శ్రమం ద్యతి నుదతీతి। ఏత్రైశ్చిహ్నైర్నలోఽయమితి తైర్జ్ఞాతమితి భావః॥౬౦॥

వీక్ష్య తస్య వరుణస్తరుణత్వం యద్బభార నిబిడం జడభూయమ్।

నౌచితీ జలపతేః కిము సాస్య ప్రాజ్యవిస్మయరసస్తిమితస్య॥౬౧॥

వీక్ష్యేతి॥ తస్మిన్సమయే వరుణస్తస్య నలస్య తరుణత్వం వీక్ష్య యత్ నిబిడం జడభూయం జడత్వం బభార ప్రాప్తవాన్। ఏనం దృష్ట్వా భైమీ మాం కథం వరిష్యతీతి చిన్తయాతిఖిన్నోఽభూదిత్యర్థః। అథ చ జడత్వం తయైవ చిన్తయా స్తబ్ధత్వమపి ప్రాప। సా నలసౌన్దర్యా (తారుణ్యా) వలోకేన ప్రాజ్యో బహుతరో విస్మయరస ఆశ్చర్యరసః తేన స్తిమితస్య నిశ్చలస్య అస్య జలపతేర్వరుణస్య కిము న ఔచితీ, అపి త్వౌచిత్యమేవ। జలపతేరుదకరూపత్వమ్, జడపతేర్మూర్ఖశ్రేష్ఠస్య చ మన్దభూయత్వం చ యుక్తమేవ। అన్యస్యాపి విశిష్టగర్వరసయుక్తస్య జడపతేర్జడత్వం యుక్తమిత్యుక్తిః। తాదృశం తమాలోక్యాతితరాం సచిన్తోఽభూదిత్యర్థః॥౬౧॥

రూపమస్య వినిరూప్య తథాతిమ్లానిమాప రవివంశవతంసః।

కీర్త్యతే యదధునాపి స దేవః కాల ఏవ సకలేన జనేన॥౬౨॥

రూపమితి॥ రవివంశస్య వతంసో భూషణం యమోఽస్య నలస్య రూపం సౌన్దర్యం వినిరూప్య విశేషేణ సాదరమవలోక్య తథా తేన ప్రకారేణాతిమ్లానిమధికం కాలిమానమాప। యద్ యేన కారణేన సకలేనాపి జనేనాధునాపి స దేవః కాలః కృష్ణవర్ణ ఏవ, అథ చ కాలసంజ్ఞకః కీర్త్యతే కథ్యతే। నలరూపావలోకనజనితకాలిమ్నోఽద్యాపి వర్తమానత్వాద్యమస్య కాలత్వమన్వర్థం న తు నామమాత్రేణేత్యర్థః। యమోఽపి సచిన్తోఽభూదితి భావః। రవివంశవతంసస్య శ్యామత్వమాశ్చర్యకారి। తథానిర్వచనీయస్వరూపస్య సౌన్దర్యం విలోక్య యస్మాద్యమోఽపి కాలిమానం ప్రాప తస్మాజ్జనైరేవం కీర్త్యత ఇతి॥౬౨॥

యం బభార దహనః ఖలు తాపం రూపధేయభరమస్య విమృశ్య।

తత్ర భూదనలతా జనికర్త్రీ మా తదప్యనలతైవ తు హేతుః॥౬౩॥

యమితి॥ దహనోఽగ్నిరస్య నలస్య రూపధేయస్య సౌన్దర్యస్య భరం బాహుల్యం విమృశ్య విచార్య దుఃఖాద్యం తాపం బభార తత్ర సంతాపేఽనలతాగ్నితా ఖలు నిశ్చయేన జనికర్త్రీ జన్మకారిణీ మా భూత్। స్వేన స్వస్య తాపకరణాయోగాదేకస్యైవ కర్తృత్వకర్మత్వవిరోధాత్। తదపి తథాపి తు పునర్నిశ్చితమనలతైవ నలాన్యత్వమేవ హేతుః కారణమ్। అహం చేన్నలోఽభవిష్యం తర్హి భైమీ మమైవాభవిష్యత్। తత్తు నాభూదితి దుఃఖవశాత్సంతప్తోఽభూదితి భావః। రూపధేయ ఇత్యత్ర 'రూప—' (౫।౨।౧౨౦) ఇత్యాదినా స్వార్థే ఘేయః। జనికర్త్రీత్యవతరత్వబోధికేతివత్సాధుః॥౬౩॥

కామనీయకమధఃకృతకామం కామమక్షిభిరవేక్ష్య తదీయమ్।

కౌశికః స్వమఖిలం పరిపశ్యన్మన్యతే స్మ ఖలు కౌశికమేవ॥౬౪॥

కామేతి॥ కౌశిక ఇన్ద్రోఽఖిలం స్వమాత్మానం పరిపశ్యన్పరితో విలోకయన్ ఖలు నిశ్చితం కౌశికమేవోలూకమేవ మన్యతే స్మ। కిం కృత్వా—అధఃకృతో న్యక్కృతః కామో యేన తదీయం నలసంబన్ధి కామనీయకం సౌన్దర్యమక్షిభిః సహస్రేణాపి నేత్రైః కామమతితరామవేక్ష్య నిపీయ। 'నలాగ్రేఽహములూకతుల్య ఏవేతీన్ద్రస్య బుద్ధిరుదభూత్। ప్రత్యవయవం స్వస్య నేత్రసద్భావాత్। విసంస్థులత్వాదిత్యర్థః। అక్షిభిరితి బహువచనం తద్రూపావలోకనే సౌన్దర్యసూచనార్థమ్। కౌశికస్య కౌశికత్వం యుక్తమేవ। 'మహేన్ద్రగుగ్గులూలూకవ్యాలగ్రాహిషు కౌశికః' ఇత్యమరః। కామనీయకమ్, పూర్వవద్భావే 'యోపధాత్—' (౫।౧।౧౩౨) ఇతి వుఞ్॥౬౪॥

రామణీయకగుణాద్వయవాదం మూర్తముత్థితమముం పరిభావ్య।

విస్మయాయ హృదయాని వితేరుస్తేన తేషు న సురాః ప్రబభూవుః॥౬౫॥

రామేతి॥ సురా ఇన్ద్రాదయోఽముం నలం మూర్తమాకారవన్తముత్థితముదితం రామణీయకం సౌన్దర్యం తల్లక్షణో గుణః తస్యాద్వైత (ద్వయ) వాదోఽద్వితీయవాదస్తం పరిభావ్య విచార్య హృదయాన్యన్తఃకరణాని విస్మయాయాశ్చర్యాయ యతో వితేరుర్దత్తవన్తః। ఆకారవత్సౌన్దర్యమిదమేకమేవ దృష్టం నాన్యత్రేత్యాశ్చర్యయుక్తా యతో జాతాస్తేన కారణేన తేషు హృదయేషు విషయే న ప్రబభూవుః సమర్థా నాభూవన్। ఆశ్చర్యవశాత్కిం కరణీయమధునేతి కిమపి న స్ఫురితమితి భావః। దానస్య స్వస్వత్వనివృత్తిపరస్వత్వాపాదనత్వాద్విస్మయాయ దత్తేషు హృదయేషు స్వామిత్వం నాభూదితి యుక్తమేవ। రామణీయకం గుణో యస్య తస్యాద్వయవాద ఏతాదృశోఽయమేవ నాన్య ఇతి వా। రామణీయకం కామనీయకవత్॥౬౫॥

ప్రైయరుపకవిశేషనివేశైః సంవదద్భిరమరాః శ్రుతపూర్వైః।

ఏష ఏవ స నలః కిమితీదం మన్దమన్దమితరేతరమూచుః॥౬౬॥

ప్రేయేతి॥ అమరా ఇతి ఏవం ఇదమితరేతరం పరస్పరం మన్దమన్దమల్పస్వరం యథా తథా ఊచుః। ఏవమిదం కథమ్— శ్రుతపూర్వైః పూర్వం లోకముస్వాచ్ఛ్రుతైః సంవదద్భిర్యాదృశా గుణాః పూర్వం శ్రుతాస్తాదృశా ఏవాధునా దృష్టా ఇతి సంవాదం భజమానైః ప్రైయరూపకస్య ప్రియరూపకత్వస్య యో విశేషోఽతిశయస్తస్య నివేశైరవస్థానైః సౌన్దర్యవిశేషవిన్యాసైః కృత్వా స నల ఏష ఏవ కిమ్। శ్రుతానురూపగుణావలోకనేన నలం వ్యతర్కయన్నిత్యర్థః। ప్రైయరూపకమ్, మనోజ్ఞాదిత్వాద్భావే వుఞ్। మన్దమన్దమ్ ప్రకారే ద్విరుక్తిః॥౬౬॥

తేషు తద్విధవధూవరణార్థం భూషణం స సమయః స రథాధ్వా।

తస్య కుణ్డినపురం ప్రతిసర్పన్భూపతేర్వ్యవసితాని శశంసుః॥౬౭॥

తేష్వితి॥ ఏతే పదార్థా భూపతేర్నలస్య వ్యవసితాని ఉద్యోగాస్తేష్విన్ద్రాదిషు విషయే శశంసు। అథ భైమీవరణార్థం గచ్ఛతీతి తేభ్యః కథయామాసుః। ఏతే కే— తద్విధాతిసున్దరీ వధూర్భైమీ తస్యా వరణార్థం యోగ్యం భూషణమేకః పదార్థః, స సమయః స్వయంవరకాలశ్చైకః కుణ్డినపురం ప్రతిసర్పన్ప్రతిగచ్ఛన్ స రథాధ్వా రథమార్గ ఏకః। నలస్య భూషణాది విచార్య అయం భైమీవరణార్థం తత్ర గచ్ఛతీతి తైర్నిర్ణీతమిత్యర్థః॥౬౭॥

ధర్మరాజ సలిలేశహుతాశైః ప్రాణతాం శ్రితమముం జగతస్తైః।

ప్రాప్య దృష్టచలవిస్తృతతాపైశ్చేతసా నిభృతమేతదచిన్తి॥౬౮॥

ధర్మరాజేతి॥ తైర్ధర్మరాజసలిలేశహుతాశైర్యమవరుణానలైశ్చేతసా కృత్వా నిభృతం గుప్తమేతద్వక్ష్యమాణమచిన్తి విచారితమ్। కింభూతైః—జగతః సమ్యక్పాలనాల్లోకస్య ప్రాణతాం శ్రితం జీవవత్ప్రియమ్। అథ చ ప్రాణాఖ్యవాయుభూతం వా అముం ప్రాప్య యథా సంఖ్యం హృష్టచలవిస్తృతతాపైర్జగత్ప్రియత్వాద్ధర్మరాజత్వాద్యమో హృష్టః, వరుణోఽపి సలిలేశత్వాద్ధర్షవశాదేవ చఞ్చలః, వహ్నిరపి హుతాశత్వాద్ధర్షవశాదేవ విస్తృతతాపః పరిపుష్టో జాత ఇత్యర్థః। అసూనాం ప్రాప్తౌ యమో హృష్యతి లోకప్రాణాపహారిత్వాత్। వాయూనాం ప్రాప్తౌ జలాత్మకత్వాన్మేఘరూపత్వాచ్చ వరుణశ్చఞ్చలో భవతి। తథా వాయూనాం ప్రాప్తౌ వహ్నిరుదర్చిర్భవతి। వచనభఙ్గయా యమః క్రుద్ధోఽభూత్, వరుణోఽపి చిన్తావశాచ్చఞ్చలోఽభూత్, వహ్నిరపి చిన్తావశాదతిసంతప్తోఽభూదితి భావః॥౬౮॥

యమచిన్తామాహ—

నైవ నః ప్రియతమోభయథాసౌ యద్యముం న వృణుతే వృణుతే వా।

ఏకతో హి ధిగమూమగుణజ్ఞామన్యతః కథమదఃప్రతిలమ్భః॥౬౯॥

నేతి॥ అసౌ భైమీ యది అముం నలం న వృణుతే, వాథవా వృణుతే ఉభయథాపి వరణేఽవరణే చ నోఽస్మాకం ప్రియతమా ప్రాణేశ్వరీ పత్నీ హితకారిణీ చ నైవ భవేత్। కుతః—హి యస్మాదేకతోఽవరణపక్షే అమూం భైమీమగుణజ్ఞాం ధిక్। మత్తో నలగుణాధిక్యం న జానాతి సా కథం వరణీయా। అన్యతో వరణపక్షే నలగుణాధిక్యజ్ఞానేన వృతే నలే అదఃప్రతిలమ్భః

అముష్యా లాభో మమ కథమ్। ఉభయథాపి న ప్రియతమేతి యమేన ధర్మప్రధానా చిన్తా కృతా। ఏకతః, అన్యతః, సప్తమ్యర్థే తసిః॥౯౯॥

వరుణచిన్తామాహ—

మాం వరిష్యతి తదా యది మత్తో వేద నేయమియదస్య మహత్త్వమ్।
ఈదృశీ చ కథమాకలయిత్రీ మద్విశేషమపరాన్నృపపుత్రీ॥౭౦॥

మామితి॥ ఇయం భైమీ మాం తదా వరిష్యతి యది మత్తః సకాశాదియదతిబహు అస్య మహత్త్వం మాహాత్మ్యం న వేద న జానాతి న త్వన్యథా। ఈదృశీ చ మత్తో నలస్య విశేషమజానానైవ చేద్రాజపుత్రీ తర్హి అపరాదన్యస్మాత్సజాతీయాద్విజాతీయాద్వా సకాశాత్ మద్విశేషం మమాధిక్యం కథమాకలయిత్రీ జ్ఞాస్యతి, అపి తు తదపి న జ్ఞాస్యతీతి। ఉభయథాస్యా అలాభ ఇతి వరుణేన చఞ్చలం చిన్తితమ్। మత్తో నలే విశేషాపరిజ్ఞానవదన్యస్మాన్మమాపి విశేషపరిజ్ఞానాన్న మామపి వరిష్యతీతి భావ ఇతి వా॥౭౦॥

వహ్నిచిన్తామాహ—

నైషధే బత వృతే దమయన్త్యా వ్రీడితో నహి బహిర్భవితాస్మి।
స్వాం గృహేఽపి వనితాం కథమాస్యం హ్రీనిమీలి ఖలు దర్శయితాహే॥౭౧॥

నైషధ ఇతి॥ అహం దమయన్త్యా నైషధే వృతే సతి వ్రీడితః సన్ న బహిర్భవితాస్మి నిర్గన్తాస్మి। 'బత' స్వేదే। గృహేఽపి స్వాం వనితాభాస్యం ముఖం కథం దర్శయితాహే దర్శయిష్యామి। హి యస్మాద్ హ్రీనిమీలి లజ్జాసంకుచితమ్। గృహే స్వస్త్రీభయమ్, బహిర్లోకదర్శనభయమ్, ఉభయథా కష్టమితి వహ్నినా సంతాపేన చిన్తితమ్। దర్శయితాహే, 'ణిచశ్చ' (౧।౩।౭౪) ఇత్యాత్మనేపదే బుద్ధ్యర్థత్వాదణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వమ్॥౭౧॥

ఇత్యవేత్య మనసాత్మవిధేయం కించన త్రివిబుధీ బుబుధే న।
నాకనాయకమపాస్య తమేకం సా స్మ పశ్యతి పరస్పరమాస్యమ్॥౭౨॥

ఇతీతి॥ సా త్రివిబుధీ దేవత్రయీ మనసా ఇతి పూర్వోక్తమవేత్యాకలయ్య కించన ఆత్మవిధేయం కిమపి స్వీయం కార్యం న బుబుధే జ్ఞాతవతీ। కింతు తమేకం నాకనాయకమిన్ద్రమపాస్య విహాయ పరస్పరమాస్యం వదనం పశ్యతి స్మ। కింకర్తవ్యతామూఢాऽభూదిత్యర్థః। 'ఆత్మవిశేషమ్' ఇతి పాఠే నలాపేక్షయా ఆత్మనో న్యూనత్వరూపం విశేషం మనసా విచిన్త్య కించన న బుబుధ ఇత్యర్థః॥౭౨॥

కిం విధేయమధునేతి విముగ్ధం స్వానుగాననమవేక్ష్య బుభుక్షాః।

శంసతి స్మ కపటే పటురుచ్చైర్వఞ్చనం సమభిలష్య నలస్య॥౭౩॥

కిమితి॥ బుభుక్షా ఇన్ద్రోऽధునా కిం విధేయమిత్యస్ఫురణాద్విముగ్ధం విశేషేణ భ్రాన్తం స్వానుగానాం యమాదీనామాననమవేక్ష్య విలోక్య ఉచ్చైరతితరాం కైతవే పటుః కుశలః అత ఏవ నలస్య వఞ్చనం ప్రతారణం సమభిలష్య శంసతి స్మ। వక్ష్యమాణం వదతి స్మ॥౭౩॥

సర్వతః కుశలవానసి కశ్చిత్త్వం స నైషధ ఇతి ప్రతిభా నః।

స్వాసనార్ధసుహృదస్త్వయి రేఖాం వీరసేననృపతేరివ విద్మః॥౭౪॥

సర్వత ఇతి॥ త్వం సర్వతః సప్తాఙ్గరాజ్యాదౌ కుశలవానసి కఞ్చిత్కథయ। కఞ్చిత్కామప్రవేదనం స్వాభిప్రాయకథనమ్। అపరిచితస్య కుశలప్రశ్నో న యుక్త ఇత్యత ఆహ—స ప్రసిద్ధో నైషధస్త్వమితి నోऽస్మాకం ప్రతిభా ఆనుమానికీ బుద్ధిః। కుత ఇత్యత ఆహ—వయం స్వస్య మమ ఆసనార్ధే విషయే సుహృదోऽతిమిత్రస్య వీరసేననామ్నో నృపతేరివ త్వయి విద్యమానాం రేఖాం శోభాం విద్మో జానీమః వీరసేనతుల్యశోభత్వాత్తత్పుత్రస్త్వమ్। ప్రాయేణ పితృసదృశః పుత్రో భవతి। 'శోభామ్' ఇతి వా పాఠః। 'ఉపమానోపమానం యా భూషణస్యాపి భూషణమ్। ఆఙ్గశ్రీః కథ్యతే రేఖా చక్షుఃపీయూషవర్షిణీ॥' ఇత్యాలంకారికాః॥౭౪॥

క్వ ప్రయాస్యసి నలేత్యలముక్త్వా యాత్రయాత్ర శుభయాజని యన్నః।

తత్తయైవ ఫలసత్వరయా త్వం నాధ్వనోऽర్ధమిదమాగమితః కిమ్॥౭౫॥

క్వేతి॥ హే నల! త్వం క్వ ప్రయాస్యసి కం దేశముద్దిశ్య గమిష్యసి ఇత్యుక్త్వా అలం ప్రశ్నో నైవ యుక్తః। యద్యస్మాత్ నోఽస్మాకమత్ర పృథివ్యాం మార్గవిషయే వా కార్యవిశేషవిషయే వా పృథ్వీమార్గం వా ఉపదిశ్య యా యాత్రా తయా శుభయా అజని జాతమ్। తత్ తస్మాత్ ఫలే సత్వరయోన్ముఖ్యా తయైవ యాత్రయా త్వమిదమధ్వనోఽర్థం న ఆగమితః ప్రాపితః కిమ్? అపి తు తయైవ ప్రాపితోఽస్మత్కార్యార్థం న తు స్వకార్యార్థవశాదత్ర త్వమాగతోఽసీత్యర్థః। అథ చ గన్తారం ప్రతి క్వ ప్రయాస్యసీతి వక్తుం లోకేఽనుచితమ్॥౭౫॥

ఏష నైషధ! స దణ్డభృదేష జ్వాలజాలజటిలః స హుతాశః।

యాదసాం స పతిరేష చ శేషం శాసితారమధిగచ్ఛ సురాణామ్॥౭౬॥

ఏష ఇతి॥ హే నైషధ! ఏష పురో దృశ్యమానః స ప్రసిద్ధో దణ్డమృద్యమః। తథా,—ఏష జ్వాలాజాలేన జటిలః పరీతః స హుతాశోఽగ్నిః। ఏష స యాదసాం పతిర్వరుణః। శేషమవశిష్టం చ మాం సురాణాం శాసితారమిన్ద్రమధిగచ్ఛ త్వం జానీహి। దణ్డభృదాదివిశేషణమాదరాయ భయాయ చ। 'వహ్నేర్ద్వయోర్జ్వాలకీలౌ' ఇతి పుంలిఙ్గో 'జ్వాల' శబ్దః। పూర్వవాక్యత్రయే అధిగచ్ఛేతి సంబన్ధే వాక్యార్థః కర్మ। జటిలః, మత్వర్థే పిచ్ఛాదిత్వాదిలచ్॥౭౬॥

అత్రాగమనే కారణమాహ—

అర్థినో వయమమీ సముపేమస్త్వాం నలేతి ఫలితార్థమవేహి।

అధ్వనః క్షణమపాస్య చ ఖేదం కుర్మహే భవతి కార్యనివేదమ్॥౭౭॥

అర్థిన ఇతి॥ హే నల! ఇతి త్వం ఫలితార్థం తాత్పర్యమవేహి। జానీహి। ఇతి కిమ్—అమీ వయమర్థినః సన్తస్త్వాం సముపేమో యాచకత్వేన ప్రాప్తాః స్మః (కిల) ఇతి। తర్హి యాచ్యతామిత్యత ఆహ— అధ్వనో జాతం ఖేదం క్షణమపాస్య భవతి భవత్సమీపే కార్యనివేదం ప్రయోజనజ్ఞాపనం చ ఇదానీమేవ కుర్మహే॥౭౭॥

ఈదృశీం గిరముదీర్య బిడౌజా జోషమాస న విశిష్య బభాషే।

నాత్ర చిత్రమభిధాకుశలత్వే శైశవావధిగురుర్గురురస్య॥౭౮॥

ఈదృశీమితి॥ బిడౌజా ఇన్ద్ర ఈదృశీం పూర్వోక్తాం గిరముదీర్యోక్త్వా జోషం తూష్ణీమాస బభూవ, పరం విశిష్య న బభాషే। భైమీవరణార్థమాగతానామస్మాకం దూత్యం కుర్వితి వివిచ్య ప్రకటం నావోచత్। నిషేధభియేతి భావః। ఏతదేవ నలవఞ్చనం జ్ఞేయమ్। అత్ర ఈదృశేఽభిధాకుశలత్వే వచనకౌశలవిషయే చిత్రమాశ్చర్యం న। కుతః— యతో గురుర్బృహస్పతిరస్యేన్ద్రస్య శైశవమవధిర్యథా భవతి తథా శైశవమారభ్య గురుః శిక్షకః, స ఏవం వదతీతి కిమాశ్చర్యమిత్యర్థః। 'ఆస' ఇతి 'అస గతిదీప్త్యాదానేషు తేన న కాప్యనుపపత్తిః। ఈదృశీమ్, 'త్యదాదిషు—, (౩।౨।౬౦) ఇతి కఞ్ 'టిడ్ఢా—' (౪।౧।౧౫) ఇతి జీప్॥౭౮॥

కపటాభిప్రాయమజానతో నలస్య ధీరోదాత్తతాం పఞ్చదశభిః శ్లోకైరాహ—

అర్థినామహృషితాఖిలలోమా స్వం నృపః స్ఫుటకదమ్బకదమ్బమ్।

అర్చనార్థమివ తచ్చరణానాం స ప్రణామకరణాదుపనిన్యే॥౭౯॥

అర్థీతి॥ దానశూరత్వాత్ అర్థీ ఇతి నామ్నా శ్రుతేన హృషితాని వికసితాన్యఖిలాని లోమాని యస్య స నృపో నలః ప్రణామకరణాద్భక్తిశ్రద్ధాదిప్రకృష్టనమస్కారకరణాద్ధేతోః, తచ్చరణానామర్చనార్థమర్చనాయై స్వమాత్మానముపనిన్యే తచ్చరణసమీప ఉపహృతవాన్। కమివ—స్ఫుటకదమ్బకదమ్బమివ రోమాఞ్చితత్వాద్వికసితనీపకుసుమసమూహమివేతి 'స్వ' పదవిశేషణమ్। తత్తుల్యమిత్యర్థః। కదమ్బపుష్పైరపి భక్తేన దేవార్చనా క్రియతే। స్వమఙ్గమేవ పూజోచితకదమ్బపుష్పసదృశం కృత్వాఽర్పయామాసేత్యర్థః। హృషిత ఇతి, 'హృషేర్లోమసు' (౭।౨।౨౧) ఇతీట్॥౭౯॥

దుర్లభం దిగధిపైః కిమమీభిస్తాదృశం కథమహో మదధీనమ్।

ఈదృశం మనసికృత్య విరోధం నైషధేన సమశాయి చిరాయ॥౮౦॥

దుర్లభమితి॥ నైషధేన నలేన ఈదృశం యాఞ్చాదానయోః పరస్పరవిరోధం మనసికృత్య విచార్య చిరాయ చిరకాలం వక్ష్యమాణప్రకారేణ సమశాయి సంశయితమ్। ఈదృశం కథమ్— అమీభిర్దిగధిపైర్దిక్పాలైః కిం వస్తు దుర్లభమ్, అపి తు న కిమపి తాదృశమ్। యద్దిక్పాలైర్దుర్లభం

వస్తు తన్మదధీనం కథమ్, అహో ఆశ్చర్యమితి సంశయః। దిగధిపైః, ఖలర్థయోగే షష్ఠీనిషేధాత్తృతీయా। మనసికృత్య, 'అనత్యాధాన ఉరసిమనసీ' (౧।౪।౭౫) ఇతి వా గతిసంజ్ఞాయాం 'తే ప్రాగ్ధాతోః' (౧।౪।౮౦) ఇతి ప్రాక్ప్రయోగే అనఞి సమాసే ల్యప్। అత్యాధాన ఉపశ్లేషే తు గతిసంజ్ఞాభావాత్ ఉరసి కృత్వా పాణిం శేతే ఇతి ల్యబభావః॥౮౦॥

తమేవ సంశయమాహ—

జీవితావధి వనీయకమాత్రైర్యాచ్యమానమఖిలైః సులభం యత్।

అర్థినే పరివృఢాయ సురాణాం కిం వితీర్య పరితుష్యతు చేతః॥౮౧॥

జీవితేతి॥ అఖిలైః సమస్తైరపి వనీయకమాత్రైరిన్ద్రసకాశాన్న్యూనైః పాత్రలక్షణరహితైః కేవలైర్యాచకైర్జీవితమవధిర్యస్య ఏవంవిధం ప్రాణపర్యన్తం యాచ్యమానం యాచితం యద్వస్తు సులభం సుప్రాపం, యద్యస్మాద్వాసులభం తత్ అర్థాన్మత్సకాశాదర్థినే యాచకాయ సురాణాం పరివృఢాయ ప్రభవే ఇన్ద్రాయాన్యయాచకేభ్యోఽధికాయ కిం వితీర్య దత్త్వా మమాస్య చ చేతోఽన్తఃకరణం పరితుష్యతు సంతుష్టం భవతు। జీవితపర్యన్తం యస్మైకస్మైచిద్దీయతే, దేవేన్ద్రాయ దాతుం యోగ్యం వస్తు జీవితాదధికం నాస్త్యేవ యద్ధాతవ్యమ్। 'అఖిలమ్' ఇతి వా పాఠః। 'వనీయకో యాచనకో మార్గణో యాచకార్థినౌ' ఇత్యమరః॥౮౧॥

జీవితాధికా భైమీ తస్మై దీయతామిత్యాశఙ్క్యాహ—

భీమజా చ హృది మే పరమాస్తే జీవితాదపి ధనాదపి గుర్వీ।

న స్వమేవ మమ సార్హతి యస్యాః షోడశీమపి కలాం కిల నోర్వీ॥౮౨॥

భీమజేతి॥ 'అపి శబ్దః 'చ' శబ్దో వా కించేత్యర్థే। ఉర్వీ యస్యా భైమ్యాః షోడశీమపి కలాం షోడశభాగం కిల నిశ్చితం నార్హతి, యత్సంబన్ధీ షోడశోఽపి భాగః సమగ్రపృథ్వీలక్షణమూల్యలభ్యో న భవతి సా భీమజా జీవితాదపి ధనాదపి గుర్వీ మూల్యరహితా మే హృది మమ హృదయే పరం కేవలమాస్తే విద్యతే। కిల యతః సా భైమీ మమ స్వం నైవ। కేవలం తామభిలష్యామి పరం సా మదధీనా న భవత్యేవ। యత్ర

స్వకీయత్వం తదేవ దాతుం శక్యతే భైమ్యాం స్వకీయత్వాభావాత్తద్వితరణమశక్యమితి కథం చేతః సంతుష్యతీతి భావః। అథ చ రాజభిర్యన్నిమిత్తం బన్ధువిత్తాదివ్యయః క్రియతే సా పృథ్వీ రాజ్ఞాం పరమం స్వం ధనం తదపి యస్యాః షోడశం భాగం నార్హతి సా రాజ్ఞో మమ స్వం కథమ్। అపి తు న కథంచిదిత్యర్థః। అథ చ యస్యాః షోడశీం కలాం మమ స్వమేవ స్వరూపమేవ నార్హతి, కిం పునః సమగ్రా ఉర్వ్యపి। కిల యస్మాత్క్రమేణ జీవితాదపి గుర్వీం పృథ్వీరూపాద్ధనాదపి పరమతిశయేన గుర్వీ సా మద్ధృదయే ఆస్తేఽతో దాతుమయోగ్యా ఇన్ద్రేణ దుర్లభా వేతి వ్యాఖ్యేయమ్॥౮౨॥

మీయతాం కథమభీప్సితమేషాం దీయతాం కథమయాచితమేవ।

తం ధిగస్తు కలయన్నపి వాఞ్ఛామర్థివాగవసరం సహతే యః॥౮౩॥

మీయతామితి॥ అర్థాద్యథా తథేతి సంబధ్యతే। మయాఽయాచితమేవాప్రార్థితమేవ శీఘ్రమేతేభ్యో యథా దీయతాం తథా ఏషామభీప్సితం వస్తు కథం మీయతాం జ్ఞాయతామ్? అత్రేప్సితజ్ఞానేన వినా దాతుం న శక్యతేఽతోఽకథితమప్యమీప్సితం జ్ఞాతం భవతి చేత్తర్హి అప్రార్థితమేవ దీయత ఇత్యర్థః। నను జ్ఞాతేఽప్యయాచితం కిమితి దాతవ్యమిత్యత ఆహ— 'గత్వా యద్దీయతే దానం తదనన్తఫలం స్మృతమ్। సహస్రగుణమాహూయ యాచితే తు తదర్ధకమ్॥' ఇతి వచనప్రామాణ్యాద్వాఞ్ఛాం యాచకస్యాభీష్టం కలయన్నపి జానన్నపి యః ఏతద్యాచనానన్తరం దాస్యామీతి అర్థివాచోఽవసరం సహతే ప్రతీక్షతే తం ధిగస్తు సోఽధమః। వాఞ్ఛాం జ్ఞాత్వాపి ప్రార్థనానన్తరం దాస్యామీతి విచారయతి సోఽధమ ఇతి కిం వాచ్యమ్। తస్మాదయాచితమేవ దేయమితి భావః। ఏషామ్, 'కస్య చ వర్తమానే' (౩।౨।౬౭) ఇతి షష్ఠీ। అభీప్సితమ్ 'మతిబుద్ధి—' (౩।౨।౧౧౮) ఇతి వర్తమానే క్తః। కలయన్నితి హేతౌ శతా॥౮౩॥

ప్రాపితేన చటుకాకువిడమ్బం లమ్భితేన బహుయాచనలజ్జామ్।

అర్థినా యదఘమర్జతి దాతా తన్న లుమ్పతి విలమ్బ్య దదానః॥౮౪॥

ప్రాపితేనేతి॥ దాతా అర్థినా కృత్వా యదఘం పాతకమర్జతి విలమ్బ్య చిరాద్దదానో దాతా తత్పాతకం న లుమ్పతి పరిమార్ష్టుం న శక్నోతి। అధికస్య సుకృతస్య కా కథేత్యర్థః। కింభూతేనార్థినా— చటు ప్రియవాక్యం, కాకు దీనవాక్యం, తాభ్యాం విడమ్బం పరాభవం ప్రాపితేన స్వస్య ప్రియం దైన్యం చ వాదితేన। తథా,—బహు అనేకవారం యాచనం, తేన కృత్వా యా లజ్జా తామపి లమ్భితేన ప్రాపితేన। ప్రియవచనాద్యవాదయిత్వైవ ఝటిత్యర్థినే

దేయం, అన్యథా పాతకం స్యాదితి భావః। అర్ఘతి, 'అర్ఘ అర్ఘనే' భ్వాదిః, 'అర్ఘక్ అర్ఘనే' చురాదిః॥౮౪॥

యత్ర్పదేయముపనీయ వదాన్యైర్దీయతే సలిలమర్థిజనాయ।

సార్థనోక్తివిఫలత్వవిశఙ్కాత్రాసమూర్చ్ఛదపమృత్యుచికిత్సా॥౮౫॥

యదితి॥ వదాన్యైర్బహుప్రదైః ప్రదేయం దాతవ్యం వస్తు ఉపనీయ సమీపే సంస్థాప్య అర్థిజనాయ యత్సలిలం దీయతే దేయసంకల్పార్థముదకమర్థిహస్తే ప్రక్షిప్యతే సా సలిలదానరూపా క్రియా అర్థనోక్తిర్యాచనవచనం తస్య విఫలత్వవిశఙ్కా వైఫల్యే విశఙ్కా తయా జాతస్త్రాసస్తర్కజన్యం భయం తేన మూర్చ్ఛన్నతిశయేన వర్ధమానోఽపమృత్యురకాలమరణం తస్య చికిత్సా ప్రతిక్రియా। సలిలదానేన యాఞ్చాసాఫల్యనిశ్చయాత్ 'మరణే యాని చిహ్నాని తాని చిహ్నాని యాచకే' ఇతి వచనప్రమాణకో యాఞ్చావైఫల్యశఙ్కాజన్యోఽపమృత్యుః శామ్యతీత్యర్థః। మూర్చ్ఛితోఽపమృత్యుః సలిలప్రక్షేపేణ శామ్యతి। అర్థిన్యుపస్థితే దానవిధిసిద్ధయే జలానయనవిలమ్బోఽపి న కర్తవ్య ఇతి భావః॥౮౫॥

అర్థినే న తృణవద్ధనమాత్రం కిం తు జీవనమపి ప్రతిపాద్యమ్।

ఏవమాహ కుశవజ్జలదాపీ ద్రవ్యదానవిధిరుక్తివిదగ్ధః॥౮౬॥

అర్థిన ఇతి॥ 'కుశవత్సలిలోపేతం దానం సంకల్పపూర్వకమ్' ఇతి వచనాద్దర్భసహితం జలం దాత్రార్థినే దాపయతీతి దర్భసహితజలదానే దాతారం ప్రయోజయతీతి కుశవజ్జలదాపీ ఉక్తివిదగ్ధః శ్లేషోక్తిచతురశ్చ ద్రవ్యదానవిధిర్ధనదానప్రకారస్య జ్ఞాపకం యచ్ఛాస్త్రం స ఏవమాహ బ్రూతే। ఏవం కిమ్—దాత్రా అర్థినే తృణవత్తృణమివ ధనమాత్రం కేవలం ధనం న ప్రతిపాద్యమభిలాషమకృత్వా న దేయం, కిం తు జీవనమపి ప్రాణా అపి తృణవద్దేయాః। తృణదాన ఇవ ప్రాణదానేఽపి కోఽపి విచారో న కార్యః। అథ చ తృణం దర్భస్తద్యుక్తం కేవలం ధనం న దేయమ్, కింతు జీవనమపి ఉదకమపి దేయమితి బ్రూతే। అత ఏవోక్తివిదగ్ధః। అర్థినే ప్రాణా అపి తృణవద్దేయాః కిమన్యదితి భావః॥౮౬॥

పఙ్కసంకరవిగర్హితమర్ఘం న శ్రియః కమలమాశ్రయణాయ।

అర్థిపాణికమలం విమలం తద్వాసవేశ్మ విదధీత సుధీస్తత్॥౮౭॥

పఙ్కేతి॥ పఙ్కస్య సంకరేణ సంబన్ధేన విగర్హితం నిన్దితం కమలం శ్రియో లక్ష్మ్యాః సంపదశ్చ ఆశ్రయణాయార్హం యోగ్యం న భవతి। పఙ్కిలస్థానం కేనాపి నాశ్రీయతే, అథ చాన్యదపి పాతకసంబన్ధనిన్దితం స్థానమాశ్రయయోగ్యం న భవతి। తత్తస్మాత్ సుధీర్విద్వాన్ విమలం మలపఙ్క (వర్జితమ్) పాతకరహితం చార్థిపాణికమలం తస్యా లక్ష్మ్యాః సంపదశ్చ వాసవేశ్మ వసతిగృహం విదధీత కుర్యాత్। విదుషా సంపదర్థిభ్యో దేయేత్యర్థః। అన్యేనాపి విదుషోజ్జ్వలం దేవాయతనం క్రియతే॥౮౭॥

యాచమానజనమానసవృత్తేః పూరణాయ బత జన్మ న యస్య।

తేన భూమిరతిభారవతీయం న ద్రుమైర్న గిరిభిర్న సముద్రైః॥౮౮॥

యాచమానేతి॥ యస్య పురుషస్య జన్మ ఉత్పత్తిర్యాచమానస్య జనస్య మానసవృత్తేర్మనోరథస్య పూరణాయ సమర్థా న భవతి తేన పుంసా ఇయం భూమిరతిభారవతీ బత కష్టమ్। న ద్రుమైః, న గిరిభిః, న సముద్రైః భారవతీ। తేన పుంసా యావాన్ భూమేర్భారః, తావాన్ వృక్షాదిభిర్న। ఏతే తు క్వచిత్పుష్పాదినా ఔషధాదినా రత్నాదినా చోపకుర్వన్తి, న త్వదాతా। తస్మాద్యాచకాభిలాషపూరణం కరణీయమితి భావః॥౮౮॥

మా ధనాని కృపణః ఖలు జీవంస్తృష్ణయార్పయతు జాతు పరస్మై।

తత్ర చైష కురుతే మమ చిత్రం యత్తు నార్పయతి తాని మృతోఽపి॥౮౯॥

మేతి॥ కృపణోఽతిలుబ్ధో జీవన్ తృష్ణయాతిలోభేన పరస్మై అర్థినే జాతు కదాచిదపి ధనాని ఖలు నిశ్చితం మార్పయతు మాస్మ దాత్। జీవిత్వా లోభసద్భావాన్న దదాతీత్యత్ర నాశ్చర్యమ్, మృతోఽప్యేష కృపణో యత్తు పునః తాని ధనాని నార్పయతి న ప్రయచ్ఛతి తత్ర చ తత్ర పునః తత్రైవ వా విషయే మమ చిత్రమాశ్చర్యం కురుతే, మృతస్యాపి లోభసద్భావాత్। అథ చ మృతః సన్నయం కృపణః ధనాని నృపసంబన్ధీని రాజాయత్తాని నార్పాణి కరోతి నార్పయతి తత్రాశ్చర్యమ్। యో జీవన్ కస్మైచిన్న దదాతి స మృతోఽపి రాజ్ఞే దదాతీత్యాశ్చర్యమ్। తస్మాద్యావజ్జీవతి తావద్దాతవ్యం మృతే రాజా నేష్యతీతి భావః॥౮౯॥

మామమీభిరిహ యాచితవద్భిర్దాతృజాతమవమత్య జగత్యామ్।
యద్యశో మయి నివేశితమేతన్నిష్క్రయోఽస్తు కతమస్తు తదీయః॥౯౦॥

మామితి॥ ఇహ జగత్యాం భూలోకే దాతృజాతం వదాన్యమాత్రమవమత్యానాదృత్య మాం యాచితవద్భిర్యాచమానైరమీభిరిన్ద్రాదిభిః మయి యద్యశో నివేశితమ్। ఇన్ద్రాదయో యస్య యాచకా జాతా ఇత్యసాధారణ్యేన మమ కీర్తిః కృతా ఏతస్యాః కీర్తేర్నిష్క్రయో వినిమయః తదీయ ఇన్ద్రాదిసంబన్ధీ కతమస్తు కః పునః పదార్థః అస్తు భవతు। ఇన్ద్రాదిభిః పూర్వమన్యః కోఽపి చేదయాచిష్యత తేన చ తేభ్యః కించిచ్చేదదాస్యత తర్హి తదేవ వస్తు కీర్తివినిమయం సమభవిష్యత్, న త్వేవమిత్యేతత్కీర్తితుల్యమేతేభ్యో వితరణీయం వినిమయం వస్తు నాస్తీతి భావః। యదేతద్యశ ఇతి వా। ఖర్లోకే వర్తమానం కల్పవృక్షాదిదాతృవర్గమితి వా। దానం తావత్తిష్ఠతు, యశోవితరణస్య మూల్యమపి దాతవ్యమిత్యర్థః॥౯౦॥

లోక ఏష పరలోకముపేతా హా విహాయ నిధనే ధనమేకః।
ఇత్యముం ఖలు తదస్య నినీషత్యర్థిబన్ధురుదయద్దయచిత్తః॥౯౧॥

లోక ఇతి॥ ఏష లోకో నిధనే మరణే ప్రాప్తే ధనం విహాయ ఏక ఏవాసహాయ ఏవ పరలోకముపేతా గమిష్యతి హా కష్టమ్। ఇతి హేతోః ఖలు నిశ్చితముదయన్తీ ఉదితా దయా యస్మిన్నేవంభూతం చిత్తం మనో యస్య సోఽర్థిబన్ధుర్యాచకలక్షణః సుహృదస్య దాతుర్లోకస్య తద్ ధనమముం పరలోకం పరలోకగతం జనం వా నినీషతి నేతుమిచ్ఛతి। 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షే వా। అర్థినే దత్తం పరలోకే తదధికముపతిష్ఠత ఇత్యర్థః। అన్యోఽపి బన్ధుః పూర్వస్థానం త్యక్త్వా స్థానాన్తరం ప్రత్యేకాకిన ఏవ గచ్ఛతః సుహృదో ధనాది తత్స్థానం ప్రాపయతి। ఉపేతా, 'ఇణ్ గతౌ' లుట్ తృజ్వా। ద్వికర్మకః॥౯౧॥

దానపాత్రమధమర్ణమిహైకగ్రాహి కోటిగుణితం దివి దాయి।
సాధురేతి సుకృతైర్యది కర్తుం పారలౌకికకుసీదమసీదత్॥౯౨॥

దానేతి॥ ఇహ భువి ఏకగ్రాహి ఏకత్వసంఖ్యాయుక్తం దేయం వస్తు గృహ్ణాతి తచ్ఛీలం దివి స్వర్గే కోటిగుణితం కోటిపరిమితం దాయి దదాతి దాస్యతి వా ఏవంశీలం దానపాత్రం అధమర్ణం యాచకలక్షణం ఋణగ్రహీతారం సుకృతైః పుణ్యైః కృత్వా పారలౌకికం

స్వర్లోకభవం కుసీదం వృద్ధిజీవికామసీదదవినశ్వరం కర్తుం యది ఏతి ప్రాప్నోతి జానాతి వా తర్హి సాధుః సజ్జన ఏవ ఏతి నాన్యః। ఏవంవిధం దానపాత్రం సాధువ్యతిరేకేణ కేనాపి న లభ్యతే। లబ్ధే చ తస్మిన్నాధునా చిరకాలం స్వర్గే స్థీయతే। తస్మాద్యాచకమనోరథః పూరణీయ ఇతి భావః। కుసీదమసీదత్కర్తుం సాధుర్యద్యేతి తర్హి సుకృతైః కృత్వా, నాన్యేన ప్రకారేణేతి వా। అన్యోఽధమర్ణో ద్విగుణాదధికం న దదాతి దానపాత్రమధమర్ణస్తు వార్ధుషిక ఏకగుణం గృహీత్వా కోటిపరిమితం దదాతి, తతశ్చైతాదృశమధమర్ణ సాధురేవ సుకృతైరేవ ప్రాప్నోతి నాన్యోఽన్యేన వోపాయేనేతి వా। 'కుసీదం వృద్ధిజీవికా' ఇత్యమరః। దాయి, 'భవిష్యతి గమ్యాదయః' (౩।౩।౩) ఇతి భవిష్యదర్థే ణినిః, 'ఆవశ్యకాధమర్ణ్యయోః -'(౩।౩।౧౭౦) ఇత్యాధమర్ణ్యే వా। తద్యోగే 'అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోః' (౨।౩।౭౦) ఇతి షష్ఠీనిషేధాత్ కోటిగుణితమితి కర్మణి ద్వితీయా। పారలౌకికమ్, అధ్యాత్మాదిషు 'లోకోత్తరపదాచ్చ' ఇతి వక్తవ్యాట్ఠని అనుశతికాదిపాఠాదుభయపదవృద్ధిః॥౯౨॥

ఏవమాది స విచిన్త్య ముహూర్తం తానవోచత పతిర్నిషధానామ్।

అర్థిదుర్లభమవాప్య సహర్షాన్ యాచ్యమానముఖముల్లసితశ్రి॥౯౩॥

ఏవమితి॥ స నిషధానాం పతిర్నల ఏవమాది 'జీవితావధి-' (మైం ౫।౮౧) ఇత్యేవంప్రభృతి ముహూర్తం క్షణం విచిన్త్య విచార్య తానిన్ద్రాదీనవోచత। కింభూతాన్-అర్థినాం దుర్లభం యాచ్యమానస్య యజమానస్య ముఖముల్లసితశ్రి ఉదితశోభమవాప్య సహర్షాన్। యాచకైర్దాతా విప్రసన్నముఖో దుర్లభః, తం తు ప్రసన్నముఖమవాప్య కార్యసిద్ధిర్భవిష్యతీతి సహర్షైజతమిత్యర్థః॥౯౩॥

నాస్తి జన్యజనకవ్యతిభేదః సత్యమన్నజనితో జనదేహః।

వీక్ష్య వః ఖలు తనూమమృతాదం దృఙ్నిమజ్జనముపైతి సుధాయామ్॥౯౪॥

నాస్తీతి॥ జన్యజనకయోః కార్యకారణయోః వ్యతిభేదోఽతిశయితో భేదో నాస్తి, తథా—జనస్య దేహః అద్యత ఇత్యన్నం భక్ష్యం తేన జనితో జన్యః, ఇత్యుభయమపి సత్యమ్। ఉభయత్రాపి సువర్ణజన్యం కుణ్డలం దృష్టాన్తః। ఖలు యస్మాత్ అమృతమత్తి భక్షయతీత్యమృతాదం వో యుష్మాకం తనూం వీక్ష్య మమ దృక్ సుధాయామమృతే నిమజ్జనముపైతి। అమృతమజ్జనేన యథా సుఖం భవతి తథా భవద్దర్శనేనేతి। యతో భవన్తోఽమృతభక్షిణః। అత్ర పూర్వోక్త ఏవ హేతుః। యద్వా, అన్నజన్యో జనదేహః, అ (నా) స్తి జన్యజనకయోర్భేదో యస్మిన్నసౌ

నాస్తిజన్యజనకభేదః। అన్నాదభిన్న ఏవేతి సత్యమ్। యస్మాదిత్యాది పూర్వవత్। యద్వా, అన్నజన్యో జనదేహః, అస్తి జన్యజనకయోర్వ్యతిభేదో యస్మిన్నసావస్తిజన్యజనకవ్యతిభేదః ఏవంవిధో న భవతి కిం త్వన్నాదభిన్న ఏవ। ఏతత్సత్యమ్। యస్మాదిత్యాది పూర్వవత్। పూర్వవ్యాఖ్యానాదేతద్వ్యాఖ్యానం జ్యాయః। 'అమృతాదామ్' ఇతి పాఠే అదిత్యస్య హలన్తత్వాదాపి తనూమిత్యస్య విశేషణత్వేన యోజనా। 'నాస్తి-' ఇతి అస్తిక్షీరాది (వదస్తి) నా సమాసం విధాయ పశ్చాన్నశబ్దేన సమాసః। అమృతాదమ్, అమృతాదామితి 'అదోఽనన్నే' (౩।౨।౬౮) ఇతి విట్॥ ౯౪॥

మత్తపః క్వ ను తను క్వ ఫలం వా యూయమీక్షణపథం వ్రజథేతి।

ఈదృశం పరిణమన్తి పునర్నః పూర్వపూరుషతపాంసి జయన్తి॥౯౫॥

మత్తప ఇతి॥ తను అత్యల్పం మమ తపః క్వ ను? అదృశ్యా అపి యూయమీక్షణపథం దృష్టిగోచరం వ్రజథేతి ఫలం వా క్వ? అపి త్వసంభావితమేతత్। బహుతపోలభ్యస్య ఫలస్యాల్పేనైవ తపసా దుర్లభత్వాత్। తర్హీదం ఫలం కథమిత్యత ఆహ—ఈదృశం భవద్దర్శనలక్షణం ఫలం పరిణమన్తి జనయన్తి భవద్దర్శనఫలరూపేణ వా పరిణతాని ఏతదాకారకాణి నోఽస్మాకం పూర్వపూరుషాణాం పిత్రాదీనాం తపాంసి తదుపార్జితాని పుణ్యాని పునః జయన్తి సర్వోత్కర్షేణ వర్తన్తే। మత్పూర్వజపుణ్యైర్భవద్దర్శనం జాతమితి భావః। జయన్తి సర్వోత్కర్షేణ వర్తమానాని తపాంసి పునరీదృశం పరిణమన్తీతి వా। 'ఈదృశాన్యపి దదన్తి' ఇతి క్వచిత్పాఠః। తత్ర 'ఫల' శబ్దస్య విభక్తివిపరిణామేనేదృశాన్యపి దుర్లభాన్యపి ఫలాని నోఽస్మభ్యం దదన్తి తాని పూర్వపూరుషతపాంసి పునర్జయన్తీతి వ్యాఖ్యా। 'పరిణమన్తి ఫలం నః' ఇతి కేచిత్। తత్ర ఈదృశం భవద్దర్శనలక్షణం ఫలం పరిణమన్తీతి వ్యాఖ్యా। దదన్తి, 'వా నపుంసకస్య' (౭।౧।౭౯) ఇతి శతుర్నుమ్। 'అస్మదో ద్వయోశ్చ' (౧।౨।౫౯) ఇత్యేకత్వే 'నః' ఇతి షష్ఠీచతుర్థీబహువచనస్య నసాదేశః॥౯౫॥

ప్రత్యతిష్ఠిపదిమాం ఖలు దేవీం కర్మ సర్వసహనవ్రతజన్మ।

యూయమప్యహహ పూజనమస్యా యన్నిజైః సృజథ పాదపయోజైః॥౯౬॥

ప్రతీతి॥ సర్వసహనం వ్రతం సర్వభారాదిసహనలక్షణో నియమః తస్మాజన్మోత్పత్తిర్యస్య ఏవంవిధం కర్మ వ్యాపారః సుకృతరూపం కర్తృం ఇమాం భూమిం ఖలు నిశ్చయేన దేవీం ప్రత్యతిష్ఠిపత్ ప్రతిష్ఠాపయామాస। 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షాయాం వా। 'సర్వంసహా వసుమతీ'

ఇత్యభిధానాద్భూమేః సర్వసహత్వమ్, తత స్తేన సుకృతేన తస్యా దేవీత్వం కృతమిత్యర్థః। తత్ర ప్రమాణమాహ—'అహహ' ఆశ్చర్యే। యత్ యూయమపి దిజ్మాయా అపి భూమిమస్పృశన్తోఽపి నిజైః స్వీయైః పాదపయోజైః చరణకమలైః కృత్వా అస్యా భూమేః పూజనం సృజథ కురుథ। భవన్తో యత్పూజాం కుర్వన్తి సా దేవ్యేవేతి భవద్భిర్దేవీత్వేన ప్రతిష్ఠాపితేయమ్। సర్వాపరాధసహాఽపి దేవత్వం లభతే పూజాం చ। పృథివ్యామాగమనే కిం కారణమితి ప్రశ్నభావః। ప్రత్యతిష్ఠిపత్, ణౌ చజి 'తిష్ఠతేరిత్' (౭।౪।౫) ఇతీకారః॥౯౬॥

జీవితావధి కిమప్యధికం వా యన్మనీషితమితో నరడిమ్భాత్।

తేన వశ్చరణమర్చతు సోఽయం బ్రూత వస్తు పునరస్తు కిమీదృక్॥౯౭॥

జీవితేతి॥ జీవితమవధిర్మర్యాదా యస్య తత్ ప్రాణపర్యన్తం ప్రాణేభ్యోఽప్యధికం వా యత్కిమపి వస్తు ఇతో మల్లక్షణాత్ నరడిమ్భాన్మనుష్యబాలకాద్భవద్భిర్మనీషితమభిలషితమ్। సోఽయం నృబాలో వో యుష్మాకం చరణం తేన వస్తునార్చతు పూజయతు। ఈదృగ్వస్తు కిం పునః అస్తు బ్రూత। వాక్యార్థః కర్మ। బాలోఽప్యహం ప్రాణాధికమపి దాస్యామి, యాచనే శఙ్కా న కార్యా, ఈప్సితం చ కథనీయమితి భావః। చరణద్వయపూజనే సామర్థ్యాభావాచ్చరణమిత్యేకవచనేన వినీతత్వం సూచితమ్। అర్చతిర్భ్వాదిః॥౯౭॥

ఏవముక్తవతి వీతవిశఙ్కే వీరసేనతనయే వినయేన।

వక్రభావవిషమామథ శక్రః కార్యకైతవగురుర్గిరమూచే॥౯౮॥

ఏవమితి॥ అథ కార్యే కైతవగురుః కపటాచార్యో బృహస్పతిర్వా శక్రః నలం ప్రతి స్వీయానసలాదీనపి ప్రతి వక్రభావేన వక్రత్వేన వక్రోక్త్యా కుటిలాభిప్రాయేణ చ విషమాం దుష్టాం దుర్బోధాం చ గిరమూచే। కస్మిన్సతి–వీతా గతా విరుద్ధా వివిధా వా శఙ్కా యస్మాత్ విరుద్ధమనేకం వా కిం యాచయిష్యన్తీతి త్యక్తభయే వీరసేనతనయే నలే వినయేన వినీతత్వేన ఏవం పూర్వోక్తముక్తవతి సతి॥౯౮॥

పాణిపీడనమహం దమయన్త్యాః కామయేమహి మహీమిహికాంశో!।

దూత్యమత్ర కురు నః స్మరభీతిం నిర్జితస్మర! చిరస్య నిరస్య॥౯౯॥

పాణీతి॥ హే మహీమిహికాంశో మహీ పృథ్వీ తస్యాం మిహికాంశో చన్ద్ర నల! సర్వే వయం దమయన్త్యాః పాణిపీడనం వివాహః, తల్లక్షణం మహముత్సవం కామయేమహి ఇచ్ఛామః। కాన్త్యా వశితయా చ నితరాం జితః స్మరో యేన తత్సంబుద్ధిః। చిరస్య చిరకాలం స్మరాద్భీతిం భయం నిరస్య విరహజన్యం దుఃఖం విహాయ అత్ర భైమీవివాహోత్సవే విషయే నోఽస్మాకం దూత్యం కురు। సా యథాఽస్మాన్ వృణీతే తథా ప్రయత్నం కుర్విత్యర్థః। జితస్మరస్యాత్రైవ తతో భీతిర్న। అతిసున్దరస్య తవ దేవదూతత్వాద్భైమీం ప్రతి దూత్యం యుక్తం నాన్యం ప్రతి। అథ చ స్వీయానపి వఞ్చయతి—అహం దమయన్త్యాః పాణిపీడనం కామయే। కింభూతమ్—మహ ఉత్సవోఽస్త్యస్మిన్నితి మహి। నోఽస్మాకం చతుర్ణాం మధ్యే మమ దూత్యం కురు, న త్వేషామ్। త్వం స్మరభీతిం నిరస్య త్యజ యస్మాన్నిర్జితస్మర। నిరస్య, అస్యతేర్లోడన్తమ్। దూత్యం కురు, చిరస్మ విలమ్బమితి యావత్, నిరస్య త్యజేతి వా। దూత్యే విలమ్బో న కార్య ఇత్యర్థః। భీతిం స్మర జానీహి దూత్యాకరణే విలమ్బే వా మత్తః శాపాదిభీతిః స్మరణీయా। భీతిమ్, కర్మత్వవివక్షయా షష్ఠ్యభావః। 'నః' పక్షే 'అస్మదో ద్వయోశ్చ' (౧/౨/౫౯) ఇత్యేకత్వే బహువచనమ్॥౯౯॥

అస్మిన్విషయే రాజాన్తరం యాచ్యతాం, న త్వహమిత్యాశఙ్క్యాహ—

ఆసతే శతమధిక్షితి భూపాస్తోయరాశిరసి తే ఖలు కూపాః।

కిం గ్రహా దివి న జాగ్రతి తే తే భాస్కరస్య కతమస్తులయాస్తే॥౧౦౦॥

ఆసత ఇతి॥ హే నల! అధిక్షితి పృథివ్యాం శతం బహుసంఖ్యాకా భూపాః రాజాన ఆసతే తిష్ఠన్తి। పరం భూపత్వే తుల్యేఽపి త్వమౌదార్యాదిగుణబాహుల్యాన్మహాశయత్వాత్ తోయరాశిః సముద్రోఽసి। తే భూపాః ఖలు నిశ్చితం కూపా అగాధతాభావాత్। సముద్రాపేక్షయా కూపా యథా హీనాః, తథా త్వదపేక్షయాఽన్యే రాజాన ఇతి। తస్మాన్న యాచితా ఇతి భావః। ఆధిక్యమేవ సమర్థయతే–దివి స్వర్గే తేఽనేకసంఖ్యాకాః ప్రసిద్ధాశ్చన్ద్రాదయో గ్రహా న జాగ్రతి స్ఫురన్తి కిమ్, అపి తు ప్రకాశన్త ఏవ। పరం గ్రహత్వే సత్యపి భాస్కరస్య తులయా సామ్యేన కతమో గ్రహః పునరాస్తే, అపి తు సూర్యసదృశో గ్రహమధ్యే కోఽపి నాస్తి తథా త్వత్సదృశోఽన్యో భూపో న విద్యతే, అతస్త్వమేవ యాచ్యస ఇత్యర్థః। 'భాస్కరస్య కతమస్తు తులాస్తే' ఇతి పాఠే భాస్కరస్య తులా సమానః కతమ ఆస్తే, అపి తు న కోఽపి। అధిక్షితి, సప్తమ్యర్థేఽవ్యయీభావః॥౧౦౦॥

విశ్వదృశ్వనయనా వయమేవ త్వద్గుణామ్బుధిమగాధమవేమః।

త్వామిహైవమనివేశ్య రహస్యే నిర్వృతిం నహి లభేమహి సర్వే॥౧౦౧॥

విశ్వేతి॥ విశ్వం పశ్యన్తి విశ్వదృశ్వాని సర్వసాక్షీణి నయనాని యేషామేవంభూతా యతస్తస్మాద్వయమేవాగాధం గమ్భీరం త్వద్గుణామ్బుధిం త్వద్గుణసముద్రమవేమో జానీమః। త్వద్గుణసముద్రం జ్ఞాతుం నాన్యస్య సామర్థ్యం విశ్వదృశ్వనయనత్వాభావాదిత్యర్థః। సర్వే వయమిహ భైమీపాణిగ్రహణలక్షణే రహస్యే గోప్యేఽర్థే ఏవం దూతత్వప్రకారేణ త్వామనివేశ్య దూతత్వమప్రాప్య నిర్వృతిం పరమం సుఖం నహి నైవ లభేమహి ప్రాప్నుమః। 'ఇహైకమ్' ఇతి పాఠే ఏకం త్వామనివేశ్యానియుజ్యేత్యర్థః। త్వత్సదృశోఽన్యో నాస్తి, ఇత్యతో దూత్యే నియో (యు)జ్యసే, న కరిష్యసి చేచ్ఛాపం దాస్యామ ఇతి భావః। అయమేవ వక్రభావః। వయమపి గుణసముద్రమగాధమేవ జానీమః, అత ఏవ గాహితుమసమర్థా ఇతి భావః। సర్వదర్శిభిరస్మాభిస్త్వద్గుణసముద్రో న దృష్ట ఇతి వా। సర్వే ఇతి పూర్వశ్లోకే కృతామపి సహచరవఞ్చనాం గోపాయతి। దృశ్వ ఇతి, దృశేః క్వనిప్॥౧౦౧॥

శుద్ధవంశజనితోఽపి గుణస్య స్థానతామనుభవన్నపి శక్రః।

క్షిప్రురేనమృజుమాశు సపక్షం సాయకం ధనురివాజని వక్రః॥౧౦౨॥

శుద్ధేతి॥ శక్రో ధనురివ వక్రోఽజని క్రూరః కుటిలశ్చ జాతః। కింభూతః శక్రో ధనుశ్చ— శుద్ధవంశజనితోఽపి విశిష్టకశ్యపకులోత్పన్నోఽపి దృఢవేణుజనితోఽపి చ, గుణస్య వివేకవీర్యౌదార్యాదేః మౌర్వ్యాశ్చ స్థానతామాశ్రయతామనుభవన్ శ్రయన్నపి ఆశ్రయో భవన్నపి। ఋజుం శుద్ధాశయమవక్రం చ సమక్షం లోకపాలాంశసంభూతత్వాత్, యజ్ఞే హవిర్దానాద్వా సపక్షం మిత్రం భైమీప్రాప్తిరూపసమానసాధ్యత్వాదపి మిత్రం పక్షసహితం చ సాయకమిత్ర ఏనం నలం క్షిప్నుః ప్రేరయితుకామః ప్రతారయితుకామః త్యక్తుకామశ్చ। ఉత్తమవంశజస్య గుణాశ్రయస్య చ వక్రత్వం విరుద్ధతి 'అపి' శబ్దో విరోధద్యోతకౌ। 'అథాస్త్రియామ్। ధనుశ్చాపౌ' ఇత్యమరోక్తేః 'ధనుః' శబ్దః పుంలిఙ్గోఽపి। క్షిప్నుః 'త్రసిగృధి–' (౩।౨।౧౪౦) ఇతి క్నుః। తద్యోగే 'న లోకా-' (౨।౩।౬౯) ఇతి న షష్ఠీ॥౧౦౨॥

తేన తేన వచసైవ మఘోనః స స్మ వేద కపటం పటురుచ్చైః।

ఆచరత్తదుచితామథ వాణీమార్జవం హి కుటిలేషు న నీతిః॥౧౦౩॥

తేనేతి॥ ఉచ్చైరతితరాం పటుః ప్రాజ్ఞః శ్లేషవక్రోక్త్యాదిచతురః స నలో మఘోన ఇన్ద్రస్య తేన తేన 'పాణిపీడనమహం–' (నైం ౫।౯౯), 'త్వామిహైవమనివేశ్య' (నైం ౫।౧౦౧) ఇత్యాదివచసైవ కపటం వేద స్మ జానాతి స్మ। అథ తదుచితాం కపటయోగ్యాం వాచమాచరదూచే। ఇన్ద్రేణ తథోక్తేఽపి నలః కథముక్తవానిత్యత ఆహ—హి యస్మాత్ కుటిలేషు పురుషేషు ఆర్జవమకాపత్యం నీతిర్న భవతి, కింతు కపటిషు కపటినైవ భవితవ్యమితి న్యాయః। 'వ్రజన్తి తే మూఢధియః పరాభవం భవన్తి మాయావిషు యే న మాయినః' (కిరాం ౧।౩౦) ఇతి భారవ్యుక్తేః నలేనాపి కపటిత్వమఙ్గీకృతం యుక్తమిత్యర్థః॥౧౦౩॥

సేయముచ్చతరతా దురితానామన్యజన్మని మయైవ కృతానామ్।

యుష్మదీయమపి యా మహిమానం జేతుమిచ్ఛతి కథాపథపారమ్॥౧౦౪॥

సేయమితి॥ హే దేవాః। సేయమన్యజన్మని జన్మాన్తరే మయైవ కృతానాం 'న తు పూర్వజైః' దురితానాముచ్చతరతా అతితరాం శ్రేష్ఠతా। సా కా—యా కథాపథస్య కథనమార్గస్య పారం పరతీరం కథాపథం పారయతి సమాప్తిం నయతి వాగగోచరం యుష్మదీయం యౌష్మాకీణమపి మహిమానం మాహాత్మ్యం జేతుమతిక్రామయితుమిచ్ఛతి అభిలష్యతి ఆజ్ఞారూపం మాహాత్మ్యం అకరణేన విరుద్ధభాషణేన చ వినాశయితుం వాఞ్ఛతి భవదాజ్ఞాఽకరణీయా దూషణీయా చేతి బుద్ధిరుత్పన్నేత్యర్థః। భవదాజ్ఞా సుకృతేన వినా కర్తుం న శక్యతే, తత్తు మమ న విద్యత ఇతి భావః। అథ చ మహీ ఉత్సవవాన్యః స చాసౌ మానోఽహఙ్కారశ్చ భైమీప్రాప్త్యహఙ్కారం పరాభవితుం యా వాఞ్ఛతి సేయం మయైవాన్యజన్మని కృతానాం దురితానామశుభకర్మణాముఞ్చతరతా సామర్థ్యాతిశయః। భవదహఙ్కారఖణ్డనే శక్తోఽస్మి తస్మాద్భైమీచ్ఛా న కార్యా ఇతీన్ద్రకపటోచితో వివక్షితోఽర్థః॥౧౦౪॥

విత్థ చిత్తమఖిలస్య న కుర్యాం ధుర్యకార్యపరిపన్థి తు మౌనమ్।

హ్రీర్గిరాస్తు వరమస్తు పునర్మా స్వీకృతైవ పరవాగపరాస్తా॥౧౦౫॥

విత్థేతి॥ యూయం యద్యపి విశ్వసాక్షిత్వాదఖిలస్య సర్వస్య చిత్తం విత్థ జానీథ మయైతన్న క్రియత ఇతి, తథాపి ధుర్యాణాం శ్రేష్ఠానాం కార్యపరిపన్థి కార్యప్రతికూలం భైమీప్రాప్తి-లక్షణప్రధానకార్యవిరోధి వా మౌనం తు పునః న కుర్యామ్ జ్ఞాతేఽపి మమాభిప్రాయే మౌనం యుక్తం న। తదేవాహ—న కరోమీతి నిష్ఠురవచనభాషణరూపా హ్రీర్లజ్జా వరం మనాగస్తు వరమ్।

మౌనిత్వాదపరాస్తొऽనిరాకృతా పరస్య వాక్ 'అప్రతిషిద్ధమనుమతం భవతి' ఇతి న్యాయాత్ స్వీకృత్రైవ పునర్మా భూత్। తస్మాద్భవద్భిర్ఝ్ణాతేऽపి మయా స్పష్టః ప్రతిషేధః క్రియత ఇతి భావః। 'ఛన్దసి పరిపన్థిపరిపరిణౌ పర్యవస్థాతరి' ఇతి చ్ఛన్దస్యేవ నిపాతితః, తథాపి మహాకవిప్రయోగాద్భాషాయామపి సాధుః। 'ప్రత్యర్థిపరిపన్థినః' ఇత్యమరః। 'అనుపస్థితపరిపన్థిభిః' ఇత్యుదయనాచార్యః। యద్వా, –పరితః పన్థయతి ఆవృణోతి కార్యం తచ్ఛీలః పరిపన్థీ ఇతి ణినౌ సమర్థనీయమ్। ఖరే విశేషాన్నిపాతవైయర్థ్యం న శక్యమ్। 'విత్త' ఇతి పాఠే లోట్॥౧౦౫॥

యన్మతౌ విమలదర్పణికాయాం సంముఖస్థమఖిలం ఖలు తత్త్వమ్।

తేऽపి కిం వితరథేదృశమాజ్ఞాం యా న యస్య సదృశీ వితరీతుమ్॥౧౦౬॥

యదితి॥ యేషాం యుష్మాకం మతౌ బుద్ధావేవ విమలాయాం నిర్మలాయాం దర్పణికాయాం ఖలు నిశ్చితమఖిలం తత్త్వం యథార్థం కరణీయాకరణీయం వస్తు సంముఖస్థం ప్రత్యక్షం స్ఫురద్రూపమ్, తేऽపి ఈదృశా అపి యూయం ఈదృశమేవంవిధాం తామాజ్ఞాం తస్మై మహ్యం కిం వితరథ దత్థ! తాం కామ్—యాజ్ఞా యస్య యస్మై వితరీతుం దాతుం సదృశీ యుక్తా న। యో భైమ్యాః కాముకోऽతిసున్దరశ్చ తస్మై భైమీదూత్యం కుర్విత్యాజ్ఞా దాతుం నైవ యుక్తేతి భావః॥౧౦౬॥

యామి యామిహ వరీతుమహో తద్దూతతాం ను కరవాణి కథం వః।

ఈదృశాం న మహతాం బత జాతా వఞ్చనే మమ తృణస్య ఘృణాపి॥౧౦౭॥

యామీతి॥ ఇహ అస్మిన్సమయే మార్గే వా యాం వరీతుమహం యామి। 'అహో' సోపహాసమాశ్చర్యే సంబోధనే వా। వో యుష్మత్సంబన్ధి తద్విషయాం దూతతాం పునః కథం కరవాణి, అపి తు న కుర్యామ్। ఈదృశాం దిక్పాలానాం మహతామత్రభవతాం తృణస్య తృణప్రాయస్యాతిహీనస్య నలస్య మమ వఞ్చనే ప్రతారణే విషయే ఘృణా కృపా జుగుప్సా వా న జాతా నోత్పన్నా? 'బత' ఖేదే। మహతాం కృపయా భవితవ్యమ్। మహద్భిర్మహానేవ ప్రతారయితుం యుక్తః, న లఘీయాన్, తస్యాయోగ్యత్వాదితి 'అపి' శబ్దార్థః। కపటోక్తిశ్చ— మహతామన్యేషాం సత్పురుషాణాం జాతౌ సమాజే ఈదృశాం పరప్రతారకాణాం భవతామఞ్చనే పూజనే విషయే తృణస్యాల్పస్య మమాపి ఘృణా న, అపి త్వస్త్యేవ। కిముత మహతామిత్యర్థః। అథ చ ఈదృశాం వఞ్చకానాం నమహతామ్, నసమాసేన అసాధూనాం

తృణస్యాపి జాతౌ పూజనే తృణజాతీయమధ్యేఽపి పూజనే మమ ఘృణా భవతి, భవద్భ్యోఽపి తృణజాతిరేవ శ్రేయసీ ఇతి మమ ప్రతిభాతి ఇతి భావః॥౧౦౭॥

ఉద్భ్రమామి విరహాన్ముహురస్యా మోహమేమి చ ముహూర్తమహం యః।

బ్రూత వః ప్రభవితాస్మి రహస్యం రక్షితుం స కథమీదృగవస్థః॥౧౦౮॥

ఉద్భ్రమామీతి॥ యోఽహం అస్యా భైమ్యా విరహాన్ముహుః పునరుద్భ్రమామ్యున్మాదయుక్తో భవామి, పునః ముహూర్తం క్షణమాత్రం మోహం మూర్చ్ఛాం చ ఏమి ప్రాప్నోమి। అన్యాః సప్తావస్థా మయానుభూతాః, అధునా మూర్చ్ఛోన్మాదలక్షణే అవస్థే అనుభూయేతే ఇత్యర్థః। ఈదృగవస్థాద్వయయుక్తః సోఽహం వో యుష్మాకం రహస్యం రక్షితుం గోపాయితుమన్తఃకరణేఽవధారయితుం కథం ప్రభవితాస్మి శక్తో భవితాస్మి బ్రూత కథయత, అపి తు న కథంచిదిత్యర్థః। వాక్యార్థః కర్మ। భ్రాన్తో రహస్యం గోపాయితుం సమర్థో న భవతి, సర్వస్యాగ్రే కథయతి। యోఽపి మూర్చ్ఛాలో మూర్ఛశ్చ స మనసి రహస్యం ధారయితుం న శక్నోతి, కింతు విస్మరత్యేవేతి దూత్యయోగ్యో న భవామీతి భావః॥౧౦౮॥

యాం మనోరథమయీం హృది కృత్వా యః శ్వసిమ్యథ కథం స తదగ్రే।

భావగుప్తిమవిలమ్బితుమీశే దుర్జయా హి విషయా విదుషాపి॥౧౦౯॥

యామితి॥ యోఽహం మనోరథమయీం సంకల్పరూపాం యాం భైమీం హృది కృత్వా శ్వసిమి జీవామి సోఽహం దూత్యాఙ్గీకారాదథానన్తరం తదగ్రే తస్యాః పురః భావానాం స్వేదస్తమ్భాదిసాత్త్వికానాం గుప్తిం గోపనమవలమ్బితుం కర్తుం కథం ఈశే శక్తోఽస్మి, అపి తు న కథంచిత్। హి యస్మాద్విదుషాపి పణ్డితేనాపి విషయా రూపాదయో దుర్జయా జేతుమశక్యాః। అలీకాయా అపి యస్యాశ్చిన్తనేన జీవామి తస్య మమ తస్యాః సత్యాయాః సాక్షాత్కారే సాత్వికభావాః స్ఫుటముత్పద్యేరన్, తతః కుతో యుష్మద్దూత్యచిన్తా, ఇత్యతోఽపీయమాజ్ఞా మమానుచితా ఇతి భావః। 'స్వపిమి' ఇతి పాఠే నిద్రాం కరోమి॥౧౦౯॥

యామికాననుపమృద్య చ మాదృక్ తాం నిరీక్షితుమపి క్షమతే కః।

రక్షిలక్షజయచణ్డచరిత్రే పుంసి విశ్వసితి కుత్ర కుమారీ॥౧౧౦॥

యామికానితి॥ చ అపరం మాదృక్ కః పురుషోఽతిసున్దరో యామికాన్ప్రహరజాగరూకాననుపమృద్యానిష్పిడ్యావినాశ్య అన్తఃపురస్థాం తాం భైమీం నిరీక్షితుమపి క్షమతే శక్నోతి। న కోఽపీత్యర్థః। వక్తుం తు దూరత ఇతి 'అపి' శబ్దార్థః। సున్దరస్య యామికమర్దనేన వినాఽన్తఃప్రవేశో న ఘటత ఇత్యర్థః। తర్హి శూరేణ త్వయా తేఽపి మర్దనీయా ఇత్యత ఆహ—రక్షిణాం లక్షం తస్య జయేన చణ్డం దారుణం చరిత్రం యస్యైవంభూతే పుంసి పురుషే కుమారీ బాలా మృద్వఙ్గీ కోమలహృదయా చ కుత్ర కుతోఽపి విశ్వసితి విశ్వాసం ప్రాప్నోతి, అపి తు న కుతోఽపి। ఏవంవిధం చణ్డమాకర్ణ్య బాలా పలాయిష్యత ఏవేత్యతోఽపి మమ దూత్యమయుక్తమితి భావః। ఏవంవిధే కుత్ర పుంసీతి వా। రక్షణార్థం యామోఽస్యాస్తీతి యామికః। అస్త్యర్థే ఠన్, కాలవాచిత్వాద్భవార్థే ఠఞ్॥౧౧౦॥

ఆదధీచి కిల దాతృకృతార్ఘం ప్రాణమాత్రపణసీమ యశో యత్।

ఆదదే కథమహం ప్రియయా తత్ ప్రాణతః శతగుణేన పణేన॥౧౧౧॥

ఆదధీచీతి॥ ప్రాణమాత్రం జీవితమేవ పణసీమా మూల్యావధిర్యస్యైవంవిధం యద్యశః ఆదధీచి దధీచినామకవదాన్యపర్యన్తం దాతృభిర్వదాన్యైః కృతోఽర్ఘో మూల్యం యస్య కిల శ్రూయతే యశః ప్రాణేభ్యోఽప్యధికం మూల్యం నార్హతి। యశోర్థం దధీచ్యాదిభిః ప్రాణా ఏవ దత్తాః, న త్వధికం కించిత్। అహం తద్ యశః ప్రాణతః ప్రాణేభ్యః శతగుణేన అతితరామధికేన ప్రియయా భైమీలక్షణేన పణేన మూల్యేన కథమాదదేఽఙ్గీకుర్యామ్, అపి తు న కథంచిత్। యదల్పేన మూల్యేన లభ్యతే తద్బహునా కేనాపి న గృహ్యతే, అతో యశో- వాఞ్ఛయాపి జీవాదధికస్యాదేయత్వాద్భవతాం భైమీప్రాప్త్యర్థం మయా యత్నో న క్రియత ఏవేతి భావః। అతిథీభూయ త్వయా బ్రాహ్మణస్య దధీచేరపి ప్రాణా గృహీతాః, కిం పునః క్షత్రియస్య మమేతి భావః॥౧౧౧॥

అర్థనా మయి భవద్భిరివాస్యై కర్తుమర్హతి మయాపి భవత్సు।

భీమజార్థపరయాచనచాటౌ యూయమేవ గురవః కరణీయాః॥౧౧౨॥

అర్థనేతి॥ మయాపి భవత్సు అస్యై భైమ్యర్థమర్థనా యాఞ్చా కర్తుమర్హతి ఉచితా। కైః కస్మిన్నివ—భవద్భిర్మయీవ। యథా భవద్భిర్మయి యాఞ్చా క్రియతే తథా మయాపి భవత్సు। యథా సా మాం వరిష్యతి తథా భవద్భిరపి కర్తవ్యమితి భవన్తో యాచ్యన్త ఇత్యర్థః। క్షత్రియస్య దాతృత్వమేవ యుక్తమ్, న తు యాచకత్వమిత్యత ఆహ—భీమజారూపో యోఽర్థః

ప్రయోజనం తత్ర పరం తత్పరం యాచనచాటు ప్రార్థనప్రియవచనం తస్మిన్ యూయమేవ గురవ ఉపదేష్టారః కరణీయాః। దిక్పాలా అపి యాచన్తే చేత్తర్హి మాదృశాం కా కథా? భవతాం చేదేతద్యుక్తం తర్హి మమాపి యుక్తమేవ। గురూపదిష్టమేవ శిష్యః కరోతి। 'యాచనవాచే' ఇతి పాఠే ప్రార్థనవచనాయ। 'అర్థనా' శబ్దస్య భావవచనత్వాత్, మయేత్యత్రానుతే కర్తరి తృతీయా 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాత్। ఏవం భవద్భిరిత్యత్రాపి కర్తుమిత్యర్థతావుపపదే 'శకధృష–' (౩।౪।౬౫) ఇతి తుమున్। యాచనచాటౌ భాషితపుంస్కమ్॥ ౧౧౨॥

అర్థితాః ప్రథమతో దమయన్తీం యూయమన్వహముపాస్య మయా యత్।

హ్రీర్న చేద్వ్యతియతామపి తద్వః సా మమాపి సుతరాం న తదస్తు॥౧౧౩॥

అర్థితా ఇతి॥ మయా యూయమ్ అన్వహం ప్రతిదినముపాస్య పూజాం విధాయ ప్రథమత ఆదావేవ దమయన్తీమ్ అర్థితా యద్యాచితాః తద్భైమీయాచనం వ్యతియతామతిక్రమతామపి మాం ప్రతి యాచనే భైమీయాచనవ్యత్యయం కుర్వతాం వో యుష్మాకం హ్రీశ్చేద్ నాస్తి తత్తర్హి సా లజ్జా మమాపి సుతరాం నాస్తు మా భూత్। అతో మయాపి భవన్తో భైమీం యాచితుం యోగ్యాః। 'యత్రోభయోః సమో దోషః పరిహారోఽపి వా సమః। నైకః పర్యనునోక్తవ్యస్తాదృగర్థంవిచారణే॥' ఇతి న్యాయాత్। 'అప్రధానే దుహాదీనామ్–' ఇతి వచనాదప్రధానే కర్మణి 'అర్థితాః' ఇతి నిష్ఠా। వ్యతియతామ్, కర్మవ్యతిహారే సత్యపి 'న గతి –' (౧।౩।౧౫) ఇతి (ఆత్మనేపద) నిషేధాత్ కర్తరీణః శతా॥౧౧౩॥

కించ,—

కుణ్డినేన్ద్రసుతయా కిల పూర్వం మాం వరీతుమురరీకృతమాస్తే।

వ్రీడమేష్యతి పరం మయి దృష్టే స్వీకరిష్యతి న సా ఖలు యుష్మాన్॥౧౧౪॥

కుణ్డినేన్ద్రేతి॥ కుణ్డినేన్ద్రసుతయా భైమ్యా పూర్వం కిల ఆదావేవ మాం వరీతుమురరీకృతమఙ్గీకృతమాస్తే। 'కిల' శ్రూయతే వా। సా భైమీ! దూత్యార్థం గతే మయి దృష్టే సతి పరం కేవలం సాత్త్వికభావవశాద్వ్రీడం లజ్జామేష్యతి ప్రాప్స్యతి। యుష్మాన్ ఖలు నిశ్చయేన న స్వీకారష్యతి। మయ్యనురాగవశాన్మమ ప్రాప్తౌ భవద్భృత్యకథాకర్ణనమపి కుతస్త్యమితి భావః। వామనాచార్యవచనాత్ 'వ్రీడ' శబ్దః పుంలిఙ్గో ఘఞన్తోఽపి 'వ్రీడమావహతి

మే' ఇతి రఘౌ (౧౧।౭౩), 'బ్రీడాదివాభ్యాశగతైః' ఇతి మాఘే (౩।౪౦) మహాకవిప్రయోగదర్శనాత్। ఉరరీకృతమ్, భావే క్తః॥౧౧౪॥

తత్ప్రసీదత విధత్త న ఖేదం దూత్యమత్యసదృశం హి మమేదమ్।

హాస్యతైవ సులభా న తు సాధ్యం తద్విధిత్సుభిరనౌపయికేన॥౧౧౫॥

తదితి॥ హి యస్మాత్ పూర్వోక్తప్రకారేణ ఇదం దూత్యం మమ అత్యసదృశమతితరామనుచితమ్। తత్తస్మాత్ప్రసీదత మమోపరి ప్రసన్నా భవత, ఖేదం అనేనాస్మద్వచో న కృతమితి చిత్తే దుఃఖం మా కురుత। అనౌపయికేనానుపాయేన తద్ధృత్యం విధిత్సుభిర్విధాతుమిచ్ఛద్భిర్భవద్భిర్హాస్యతైవోపహాస్యత్వమేవ సులభా, న తు భైమీరూపం సాధ్యం సులభమ్। మదన్యేన (న) సాధ్యం సాధనీయమిత్యర్థః॥౧౧౫॥

ఈదృశాని గదితాని తదానీమాకలయ్య స నలస్య బలారిః।

శంసతి స్మ కిమపి స్మయమానః స్వానుగాననవిలోకనలోలః॥౧౧౬॥

ఈదృశానీతి॥ స బలారిరిన్ద్రస్తదానీం తస్మిన్సమయే నలస్య ఇతి పూర్వోక్తాని గదితాని వచనాన్యాకలయ్య విచార్య ఉపహాసార్థం కిమపీషద్ధసన్ శంసతి స్మ బభాషే। కింభూతః— అఙ్గీకృతమపి పునరనేన త్యజ్యతే–ఇతి పశ్యతేతి విజ్ఞాపనార్థం స్వానుగానామగ్న్యాదీనామాననవిలోకనే లోలః॥ ౧౧౬॥

నాభ్యధాయి నృపతే! భవతేదం రోహిణీరమణవంశభువైవ।

లజ్జతే న రసనా తవ వామ్యాదర్థిషు స్వయమురీకృతకామ్యా॥౧౧౭॥

నేతి॥ హే నృపతే నల! రోహిణీరమణస్య చన్ద్రస్య వంశే భవ (తీ) తి భూ స్తేన పురుషేణైవ భవతా ఇదం 'సేయముచ్చతరతా' (నైం ౫।౧౦౪) ఇత్యాది 'కుణ్ఠినేన్ద్రసుతయా–' (౫।౧౧౪) ఇతిపర్యన్తం నాభ్యధాయి ఉక్తమ్। చన్ద్రకులోత్పన్నో హ్యఙ్గీకరోత్యేవ, అఙ్గీకృతం చ పరిపాలయత్యేవ, త్వయా తు సోమవంశోత్పన్నేనాప్యఙ్గీకృతమసోమవంశ్యేనేవ న పరిపాల్యత ఇత్యర్థః। అర్థిషు యాచకేషు 'జీవితావధి కిమప్యధికం వా–' (నైం ౫।౮౭) ఇత్యాదినా

స్వయమాత్మనైవోరీకృతమఙ్గీకృతం కామ్యం యాచకాభిలషణీయం యయా ఏవంవిధా తవ రసనా జిహ్వా వామ్యాద్వక్రత్వాదఙ్గీకృతస్యాపరిపాలనాద్ధేతోర్న లజ్జతే లజ్జాం న ప్రాప్నోతి, అపి తు అఙ్గీకృతపరిత్యాగాల్లజ్జా ప్రాప్తుముచితా। అనయాఙ్గీకృతం త్వయా పరిపాలనీయమేవేత్యర్థః। అథ చ,—ఇదం రోహిణీ గౌస్తస్యా రమణో బలీవర్దః, తత్కులోత్పన్నేన బలీవర్దేనేవ త్వయా నోక్తమ్। యో హ్యుక్తం న కరోతి స గోసదృశో మూర్ఖః పశుశ్చ, త్వమపి తాదృశ ఇత్యర్థః। బలీవర్దోఽపి జిహ్వయా భక్షితస్య తృణాదేర్వమనాన్న లజ్జతే, ఏవం తవ జిహ్వా వామ్యాన్న లజ్జతే, తస్మాత్త్వమపి బలీవర్దోఽసీత్యుపహాసః। వామస్య భావో వామ్యం, ష్యఞ్। పక్షే, వమనం వమిర్వమిరేవ వామ్యం, చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్ ష్యఞ్॥౧౧౭॥

భఙ్గురం న వితథం న కథం వా జీవలోకమవలోకయసీమమ్।

యేన ధర్మయశసీ పరిహాతుం ధీరహో చలతి ధీర! తవాపి॥౧౧౮॥

భఙ్గురమితి॥ హే ధీర। త్వమ్ ఇమం జీవలోకం ప్రాణిసఙ్ఘ భఙ్గురం స్వయమేవ నశ్వరం కథం న అవలోకయసి బుధ్యసే। వితథమలీకం వా కథం న బుధ్యసే, అపి తు త్వయా ఏవం జ్ఞేయమ్। అహం జానామీత్యత ఆహ— యేనానవబోధలక్షణేన కారణేన ధార్మికస్యాతిధీరస్యాపి తవ ధీర్బుద్ధిరభఙ్గురావితథే అపి ధర్మయశసీ పుణ్యకీర్తీ పరిహాతుం చలతి తరలా భవతి। త్యక్తుమీహత ఇత్యర్థః। 'అహో' ఇత్యాశ్చర్యే। నశ్వరాలీకప్రాణిహేతోరనశ్వరానలీకే ధర్మయశసీ త్వయా న హాతవ్యే ఇత్యర్థః॥౧౧౮॥

కః కులేఽజని జగన్మకుటే వః ప్రార్థకేప్సితమపూరి న యేన।

ఇన్దురాదిరజనిష్ట కలఙ్కీ కష్టమత్ర స భవానపి మా భూత్॥౧౧౯॥

క ఇతి॥ యేన ప్రార్థకేప్సితం యాచకాభిలషితం నాపూరి న పూరితమేతాదృక్ కః పురుషో జగన్మకుటే లోకాలంకరణభూతే వః కులేఽజని ప్రసూతః, అపి తు న కోఽపి। అత్ర కులే ఆదిర్వంశాదిరిన్దుః కలఙ్కీ అజనిష్ట జాతః। కష్టం స ప్రసిద్ధో భవానపి కలఙ్కీ మా భూత్। అఙ్గీకృతత్యాగాత్త్వం కలఙ్కీ భవిష్యసి తతశ్చోభాభ్యామపి కులం మలినీకృతం స్యాదిత్యుపహాసః। తస్మాద్యథా కులస్య కలఙ్కో న భవతి తథా కార్యమితి భావః॥౧౧౯॥

పూర్వం ద్వాభ్యామపి కులం కలఙ్కితమిత్యుక్తమ్, ఇదానీం త్వయైవేత్యాహ—

యాపదృష్టిరపి యా ముఖముద్రా యాచమానమను యా చ న తుష్టిః।
త్వాదృశస్య సకలః స కలఙ్కః శీతభాసి శశకః పరమఙ్కః॥౧౨౦॥

యాపేతి॥ యాచమానం యాచకమను లక్షీకృత్య యా అపదృష్టిరనాదరదర్శనమ్, అదర్శనం వా, యా చ ముఖముద్రా మౌనం, యా చ న తుష్టిరసంతోషః స సకలః సమస్తస్త్వాదృశస్య వదాన్యస్య, ధీరస్య చ కలఙ్కోఽపయశః। శీతభాసి చన్ద్రే పరం కేవలం శశకోఽఙ్కశ్చిహ్నమ్। చన్ద్రే కలఙ్కో న, కిం తు చిహ్నం శశః। తస్మాదపదృష్ట్యాది త్వయా న కరణీయమితి భావః। శశకః, 'అల్పే' (౫।౩।౮౫) ఇతి కన్॥౧౨౦॥

నాక్షరాణి పఠతా కిమపాఠి ప్రస్మృతః కిమథవా పఠితోఽపి।
ఇత్థమర్థిచయసంశయదోలాఖేలనం ఖలు చకార నకారః॥౧౨౧॥

నాక్షరాణీతి॥ హే నల! అక్షరాణి బాల్యే మాతృకాం పఠతా త్వయా నకారః 'న' ఇత్యయం శబ్దో నాపాఠి కిం నాధీతః కిమ్? అథవా పఠితోఽపి నకారః ప్రస్మృతో విస్మృతః కిమ్? నకార ఇత్థమేవం అర్థిచయస్య యాచకసమూహస్య సంశయ ఏవ దోలా ద్వికోర్యవలమ్బనాత్తస్యాం ఖేలనం క్రీడనం చకార। 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షాయాం, నిశ్చయే వా। త్వయా పూర్వం యాచకాభిలాషే నేతి కదాపి నోక్తమద్యాపి న వక్తవ్యమితి భావః॥౧౨౧॥

అబ్రవీత్తమనలః క్వ నలేదం లబ్ధముజ్ఝసి యశః శశికల్పమ్।
కల్పవృక్షపతిమర్థినమిత్థం నాప కోఽపి శతమన్యుమిహాన్యః॥౧౨౨॥

అబ్రవీదితి॥ అనలోఽగ్నిస్తం నలమబ్రవీత్—హే నల! త్వం శశికల్పం చన్ద్రప్రభమిదమేవంవిధం లబ్ధం కరస్థితం యశః క్వ హేతోరుజ్ఝసి త్యజసి? ఇదం కిమ్–ఇహ భూలోకే అన్యో నలాదన్యః కోఽపి కల్పవృక్షస్య పతిం శతమన్యుం శతక్రతుమిత్థం పూర్వోక్తప్రకారేణ అర్థినం యాచకం నాప న ప్రాప్తవాన్। సర్వాభిలాషకరః కల్పవృక్షోఽపి యద్వశ (గ), యశ్చ శతయజ్ఞకారీ, తమిన్ద్రం యాచకం నల ఏవ ప్రాప్తవాన్నాన్య ఇతి యశో న త్యాజ్యమ్ ఇతి। కల్పవృక్షోఽపి యన్మనోరథం పూర్ణం కర్తుం న సమర్థోఽభూత్, త్వం తు సమర్థః। శతమన్యురితి పాత్రత్వం సూచితమ్॥౧౨౨॥

న వ్యహన్యత కదాపి ముదం యః స్వఃసదాముపనయన్నభిలాషః।

తత్పదే త్వదభిషేకకృతాం నః స త్యజత్వసమతామదమద్య॥౧౨౩॥

నేతి॥ అభీష్టసాధనాత్స్వఃసదాం దేవానాం ముదం హర్షముపనయఞ్చనయన్ యోఽభిలాషః కదాపి కేనాపి న వ్యహన్యత వ్యర్థీకృతః। తత్పదే అభిలాషస్థానే త్వదభిషేకం తవాభిషేకం స్వాభీష్టసాధనాయ కృతాం కుర్వతాం నోఽస్మాకం సోఽభిలాషో మాదృశః కామ-పూరణసమర్థోఽన్యో న విద్యత ఇత్యసమతామదం అసామ్యవిషయగర్వం అద్య త్యజతు। కామపూరణే త్వమేవ సమర్థ ఇత్యర్థః। వ్యహన్యత, కర్మణి తఙ్ కర్మకర్తరి వా॥ ౧౨౩॥

అబ్రవీదథ యమస్తమహృష్టం వీరసేనకులదీప! తమస్త్వామ్।

యత్కిమప్యభిబుభూషతి తత్కిం చన్ద్రవంశవసతేః సదృశం తే॥౧౨౪॥

అబ్రవీదితి॥ అథ యమో భైమీప్రాప్తివిఘ్నసంభావనయాఽహృష్టం దుఃఖితం తం నలమబ్రవీత్—హే వీరసేనకులస్య దీప ప్రకాశక నల! తమో భైమ్యప్రాప్త్య (ప్తి) సంభావనజన్యం దుఃఖం యత్ త్వాం కిమపి అల్పమనిర్వాచ్యం వాభిబుభూషత్యభిభవితుమిచ్ఛతి తత్ చన్ద్రవంశవసతేశ్చన్ద్రవంశోత్పన్నస్య తే తవ కిం సదృశముచితమ్, అపి త్వయుక్తమ్। చన్ద్రవంశోత్పన్నో హి ప్రాణానపి దదాతి, తదుత్పన్నేన త్వయాపి తథైవ భవితవ్యం, న త్వన్యథేతి భావః। అథ చ దీపరూపం త్వాం యదన్ధకారమభిబుభూషతి తచ్చన్ద్రవంశవసతేస్తే కిముచితమ్, అపి త్వనుచితమ్। దీపస్య తమసాభిభవో న యుక్తః, తత్రాపి చన్ద్రవంశవసతేః। చన్ద్రస్యాన్ధకారేణాభిభవో న యుక్తః, అతస్తద్వంశోత్పన్నస్య తవాపి తస్మాత్పరాభవో న యుక్త ఇత్యుపహాసః॥౧౨౪॥

రోహణః కిమపి యః కఠినానాం కామధేనురపి యా పశురేవ।

నైనయోరపి వృథాభవదర్థీ హా విధిత్సురసి వత్స ! కిమేతత్॥౧౨౫॥

రోహణ ఇతి॥ కఠినానాం నిష్ఠురాణాం పాషాణాదీనాం మధ్యే యః కిమపి లోకోత్తరో నిష్ఠురో రోహణో విదురోఽద్రిః మేరుః, అథ చ నిష్కృపాణాం కృపణానాం మధ్యే లోకోత్తరః కృపణో యో విదూరాచలః, యాపి కామధేనుః సాపి పశురేవ గౌరేవ అజ్ఞైవ చ, ఏనయో రోహణకామధేన్వోరపి

సంబన్ధీ అర్థీ యాచకో వృథా నిష్ఫలో నాభవత్, కిం తు సఫలో జాతః। ఏనయోర్విషయో వా। హా కష్టం, హే వత్స! కిమేతత్ అర్థిప్రాతికూల్యం విధిత్సుశ్చికీర్షురసి। అచేతనేషు కృపణావధిః కఠినావధిశ్చ రోహణః, చేతనేషు పశ్వవధిర్మూర్ఖావధిశ్చ కామధేనుః, తాభ్యామప్యర్థినేఽభీష్టం దీయతే। త్వం తు మృదుచిత్తో బుధోఽపి, తతో దేయమేవేతి భావః। కిమితి సామాన్యనిర్దేశాన్నపుంసకత్వమ్। ఏనయోః, అన్వాదేశ ఏనాదేశః। రోహణో వైదూర్యః పర్వతో వా॥౧౨౫॥

యాచితశ్చిరయతి క్వ ను ధీరః ప్రాణనే క్షణమపి ప్రతిభూః కః।

శంసతి ద్వినయనీ దృఢనిద్రాం ద్రాఙ్నిమేషమిషఘూర్ణనపూర్ణా॥౧౨౬॥

యాచిత ఇతి॥ ధీరో యాచితః సన్ క్వ ను కుతః చిరయతి కాలవిలమ్బం కరోతి, అపి తు న। కుతః- క్షణమపి ముహూర్తమాత్రమపి ప్రాణనే జీవనే కః ప్రతిభూర్లగ్నకః, అపి తు న కోఽపి। అథ చ కో బ్రహ్మా ప్రతిభూః, విధ్యధీనం జగత్। కో బ్రహ్మా ప్రతిభూరితి కాకుర్వా। తత్కుతః— ద్రాగ్ ఝటితి నిమేషమిషేణ నేత్రసంకోచవ్యాజేన ఘూర్ణనేన తన్ద్ర్యా పూర్ణా ద్వినయనీ దృఢనిద్రాం మరణం కథయతి। ద్రాగ్దృఢనిద్రామితి వా। యావతా కాలేన పునరపి నిమేషో భవతి తావత్యేవ కాలే మరణం భవతీతి నిమేషతుల్యం మరణమ్, తస్మాద్విదుషా త్వయాఽవిచారితం శీఘ్రమేవ దాతవ్యమ్। మరణస్య శీఘ్రప్రాప్తిభయాత్। అతినిద్రితోఽపి ఘూర్ణతే॥౧౨౬॥

అభ్రపుష్పమపి దిత్సతి శీతం సార్థినా విముఖతా యదభాజి।

స్తోకకస్య ఖలు చఞ్చుపుటేన మ్లానిరుల్లసతి తద్ఘనసఙ్ఘే॥౧౨౭॥

అభ్రేతి॥ స్తోకకస్య చాతకస్యార్థినా యాచకేన చఞ్చుపుటేన సా ప్రసిద్ధా విముఖతా పరాఙ్ముఖత్వం యదభాజి ఆశ్రితా తత్ఖలు తస్మాదేవ హేతోః, తస్మాదివ హేతోరిత్యుత్ప్రేక్షా వా। మ్లానిః చాతకవైముఖ్యజనితాఽకీర్తిః ఘనసఙ్ఘే మేఘసమూహే ఉల్లసతి శోభతే। కింభూతే ఘనసఙ్ఘే—శీతం శీతలమభ్రపుష్పం జలం దిత్సతి దాతుమిచ్ఛతి (అపి)। చాతకేన యాచితే జలే కాలవిలమ్బాన్మేఘానాం శ్యామత్వలక్షణమపయశో జాతమితి భావః। అథ చ-స్తోక ఏవ స్తోకకోఽతినికృష్టః తస్యార్థినా ముఖేన పరాఙ్ముఖత్వం యదాశ్రితమ్, తత్తస్మాత్ మేఘతుల్యే పురుషే మ్లానిరుల్లసతి। యతః శీతలం దారిద్ర్యహారి అభ్రపుష్పమపి ఖపుష్పతుల్యమపి వస్తు దాతుమిచ్ఛతః పరం విలమ్బకారిణో వదాన్యస్యాపి జీవితపర్యన్తమయశో భవతి కిం

పునరిన్ద్రాదీనాం పరాఙ్ముఖత్వేన, తస్మాత్త్వయా శీఘ్రమేవ దేయమితి భావః। పక్షిణోఽపి విముఖతయా మేఘేఽపి మ్లానిరుల్లసతి, కిం పునరన్యత్రేత్యర్థః। తస్మాదిన్ద్రాదీనాం తత్త్వతో విముఖత్వేఽయశో భావి ఇతి కిం వక్తవ్యమితి భావః। 'మేఘపుష్పం ఘనరసః' ఇత్యమరః॥౧౨౭॥

ఊచివానుచితమక్షరమేనం పాశపాణిరపి పాణిముదస్య।

కీర్తిరేవ భవతాం ప్రియదారా దాననీరఝరమౌక్తికహారా॥౧౨౮॥

ఊచివానితి॥ పాశపాణిరపి వరుణోఽపి పాణిముదస్యోద్యమ్య ఏనం నలముచితమక్షరం వచనమిత్యుచివాన్। ఇతి కిమ్-భవతాం భవాదృశాం రాజ్ఞాం దానే క్రియమాణే యో నీరఝరో జలప్రవాహః స ఏవ మౌక్తికహారో యస్యాః సా కీర్తిరేవ ప్రియదారాః ప్రేయస్యః స్త్రియః, న తు రాజకన్యాః, తతః కీర్తిరేవ త్వయోపార్జనీయా నాకీర్తిః। పాణిముదస్యేతి యాచకజాతిః॥౧౨౮॥

చర్మ వర్మ కిల యస్య నభేద్యం యస్య వజ్రమయమస్థి చ తౌ చేత్।

స్థాయినావిహ న కర్ణదధీచీ తన్న ధర్మమవధీరయ ధీర!॥౧౨౯॥

చర్మేతి॥ యస్య కర్ణస్య చర్మ త్వక్ నభేద్యమభేద్యం వర్మ కవచం కిల శ్రుతౌ। యేన కవచనిర్మాణార్థం త్వగ్దత్తా, యస్య చ అస్థి వజ్రమయమ్, వజ్రనిర్మాణార్థం యేన దధీచినా స్వీయమస్థి దత్తం తౌ ఏవంవిధౌ వదాన్యౌ కర్ణదధీచీ అపి ఇహ భూలోకే చేద్యస్మాత్స్థాయినౌ న కింతు మృతావేవ। తత్తస్మాత్ హే ధీర ప్రాజ్ఞ! త్వం ధర్మం నావధీరయ మావజ్ఞాసీః। ధర్మ ఏవ స్థిరతరో నతు స్త్రాదిముఖం చేతి భావః॥ ౧౨౯॥

అద్య యావదపి యేన నిబద్ధౌ న ప్రభూ విచలితుం బలివిన్ధ్యౌ।

ఆస్థితావితథతాగుణపాశస్త్వాదృశా స విదుషా దురపాసః॥౧౩౦॥

అద్యేతి॥ యేన సత్యప్రతిజ్ఞత్వగుణలక్షణేన పాశేన నిబద్ధౌ బలివిన్ధ్యౌ దైత్యాచలౌ అద్య యావదపి ఏతావన్తమపి కాలం విచలితుం ప్రతిజ్ఞాతమనిర్వోఢుం న ప్రభూ సమర్థౌ న జాతౌ,

కిం తు తాభ్యామఙ్గీకృతం యద్వశేన పరిపాలితమ్। ఏకః పాతాలే స్థితః, అన్యశ్చ యద్వశేన న వర్ధత ఇత్యర్థః। స ఆస్థితస్యాఙ్గీకృతస్యావితథతా సత్యతా తల్లక్షణో గుణః సూత్రం చ తలక్షణః పాశో రజ్జుః సత్యవాదితాగుణః త్వాదృశా త్వద్విధేన విదుషా పణ్డితేన దురపాసో దుర్లఙ్ఘ్యః। అఙ్గీకృతం పరిపాలయేత్యర్థః। దైత్యపాషాణాభ్యామప్యఙ్గీకృతం సత్యం కృతమ్, అతస్త్వయాఙ్గీకృతం నిర్వోఢవ్యమితి భావః॥౧౩౦॥

ప్రేయసీ జితసుధాంశుముఖశ్రీర్యా న ముఞ్చతి దిగన్తగతాపి।

భఙ్గిసఙ్గమకురఙ్గదృగర్థే కః కదర్థయతి తామపి కీర్తిమ్॥౧౩౧॥

ప్రేయసీతి॥ ప్రేయసీ ప్రియతమా తథా జితా తిరస్కృతా ఉజ్జ్వలత్వాత్సుధాంశుముఖానాం సుధాంశుశ్చన్ద్రస్తత్ప్రముఖానాం తారకాదీనాం శ్రీః శోభా ధవలిమా యయా, జితా చన్ద్రప్రారమ్భశోభా యయా ఏవంవిధా వా, ప్రాణేశ్వరీ చ జితచన్ద్రా ముఖశ్రీర్యస్యా ఏవంవిధా యా కీర్తిః దిగన్తగతాపి దిక్ప్రాన్తగతా న ముశ్చతి త్యజతి తామేవంవిధామపి కీర్తిం భఙ్గీ వినశ్వరః సంగమో యస్యాః సా భఙ్గిసంగమా ఏవంభూతా కురఙ్గదృక్ మృగాక్షీ తస్యా అర్థే నిమిత్తమ్, అథ చ,–కుత్సితో రఙ్గో రచనా యస్యా ఏవంవిధా దృగ్ యస్యాః తత్కృతే కః కదర్థయతి పీడయతి, అపి తు నిత్యాం కీర్తిం విహాయానిత్యాం ప్రేయసీం కోఽపి న వాఞ్ఛతి। తస్మాత్ కీర్తిరేవ త్వయాప్యుపార్జనీయేతి భావః। అథ చ,—కలి ప్రభావాద్భఙ్గిసంగమత్వం భైమ్యాః సూచితమ్। అన్యోఽపి దుష్టసపత్న్యాః కృతే గుణవతీం పత్నీం న పీడయతి। స్త్రియః కృతే కీర్తిర్న త్యాజ్యేత్యర్థః। కుత్సితో దుఃఖరూపోఽర్థః కదర్థః, కోః కదాదేశే అర్శఆద్యచి మతుపి వా తద్వతీం కరోతీతి ణిచి 'ణావిష్ఠవత్–' ఇతి టిలోపే మతుబ్లోపే వా పీడయతీతి తాత్పర్యార్థః। ఏవం కదర్థనాత్యర్థతయేత్యాదావపి జ్ఞేయమ్॥౧౩౧॥

యాన్వరం ప్రతి పరేఽర్థయితారస్తేఽపి యం వయమహో స పునస్త్వమ్।

నైవ నః ఖలు మనోరథమాత్రం శూర ! పూరయ దిశోఽపి యశోభిః॥౧౩౨॥

యానితి॥ పరే అన్యే పురుషా యానస్మాన్ప్రత్యుద్దిశ్య వరమభీష్టమర్థయితారో యాచనశీలాః వరముద్దిశ్యాస్మానర్థయితార ఇతి వా, తేఽపి వయం యం త్వామర్థయితారః। అహో ఆశ్చర్యమ్। యేఽన్యస్మై వరం దాతుం సమర్థాస్తే వయం తవ యాచకా జాతాః। స ఏవంభూతస్త్వం పునః శూర దానశూర నల! ఖలు నిశ్చితం నోఽస్మాకం మనోరథమాత్రం కేవలం మనోరథం పూరయ పరిపూర్ణం కుర్వితి నైవ, కిం తు ఇన్ద్రాదయోఽపి యస్యార్థినో

జాతా ఇతి యశోభిః దిశోఽపి దిగన్తానపి పూరయ। అస్మన్మనోరథపూరణేన తవ మహతీ కీర్తిర్భవిష్యతీతి భావః। 'యాన్ పరమ్' ఇతి పాఠే అన్యే యానస్మాన్ప్రతి పరం కేవలమర్థయితారో న తు దాతార ఇత్యర్థః। అర్థయితారః, తాచ్ఛీల్యే తృన॥౧౩౨॥

అర్థితాం త్వయి గతేషు సురేషు మ్లానదానజనిజోర్వీయశః శ్రీః।

అద్య పాణ్డు గగనం సురశాఖీ కేవలేన కుసుమేన విధత్తామ్॥౧౩౩॥

అర్థితామితి॥ సురశాఖీ కల్పతరుః సురేషు త్వయి విషయేఽర్థితాం యాచకతాం గతేషు సత్సు మ్లానా వినష్టప్రాయా దానజా నిజా స్వీయా సహజా వా ఉర్వీ మహతీ యశః శ్రీః యస్యైవంభూతః సన్ అద్య కేవలేన కీర్తిరహితేన కుసుమేన పుష్పేణ కృత్వా గగనం పాణ్డు శ్వేతం విధత్తాం కరోతు। ఏతావన్తం కాలం కీర్తిపుష్పాభ్యాం శ్వేతం కృతం, త్వయా కీర్తేరపహృతత్వాత్ కేవలేన పుష్పేణేతి భావః॥౧౩౩॥

'హాస్యత్రైవ సులభా, న తు సాధ్యమ్' (నైః౦ ౫।౧౧౫) ఇత్యస్యోత్తరమాహ—

ప్రవసతే భరతార్జునవైన్యవత్స్మృతిధృతోఽపి నల! త్వమభీష్టదః।

స్వగమనాఫలతాం యది శఙ్కసే తదఫలం నిఖిలం ఖలు మఙ్గలమ్॥౧౩౪॥

ప్రవసత ఇతి॥ హే నల! భరతార్జునవైన్యవత్ భరతః శాకున్తలేయః, అర్జునః కార్తవీర్యః, పృథుర్వైన్యః తద్వత్ స్మృతిధృతః స్మృతిగోచరః స్మృత ఇత్యర్థః। ఏవంభూతోఽపి నలః ప్రవసతే దేశాన్తరగామినే పురుషాయాభీష్టం దదాతీత్యభీష్టదః స త్వం స్వగమనస్య అఫలతాం నైష్ఫల్యం యది శఙ్కసే సంభావయసి తత్తర్హి నిఖిలం సమస్తం వైన్యాదిస్మరణలక్షణం మఙ్గలం శకునాది చ త్వద్దృష్టాన్తేన ఖలు నిశ్చితమఫలం నిష్ఫలమ్। 'వైన్యం పృథుమ్–' ఇత్యాదీనాం స్మరణస్యాపి వైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్ స్వగమననైష్ఫల్యం త్వయా నాశఙ్కనీయమ్ అతో మచ్చేత్యర్థః। భరతాదివత్త్వయీతి వా భరతాదేరభ్యర్హితత్వాత్పూర్వనిపాతః॥౧౩౪॥

ఇష్టం నః ప్రతి తే ప్రతిశ్రుతిరభూద్యాద్య స్వరాహ్లాదినీ

ధర్మార్థా సృజ తాం శ్రుతిప్రతిభటీకృత్యాన్వితాఖ్యాపదామ్।
త్వత్కీర్తిః పునతీ పునస్త్రిభువనం శుభ్రాద్వయాదేశనా-
ద్ద్రవ్యాణాం శితిపీతలోహితహరిన్నామాన్వయం లుమ్పతు॥౧౩౫॥

ఇష్టమితి॥ హే నల! నోఽస్మాకం ఇష్టమాకాఙ్క్షితం ప్రత్యుద్దిశ్య స్వరాహ్లాదినీ అస్మదాహ్లాదనాత్స్వర్గానన్దదాయినీ స్వరేణాఙ్గీకారసూచకమధురస్వరేణ వానన్దినీ, తథా,— ధర్మార్థా ధర్మప్రయోజనికా యా తవ ప్రతిశ్రుతిః 'జీవితావధి కిమప్యధికం వా—' (నైం ౫।౯౭) ఇత్యాదికా ప్రతిజ్ఞాఽభ్యుజ్ఞాతా తాం ప్రతిశ్రుతిమద్యేదానీం సత్యత్వేన శ్రుతిప్రతిభటీకృత్య వేదసదృశీం కృత్వా అన్వితం శ్రుతేః ప్రతిభటా ప్రతిశ్రుతిరితి సార్థకమాఖ్యాపదం సంజ్ఞాపదం యస్యా ఏవంభూతాం సృజ కురు। సత్యాం కుర్విత్యర్థః। శ్రుతిప్రతిభటత్వే హి 'ప్రతిశ్రుతి' శబ్దః సార్థకో భవతి। సత్యత్వేన స్వీయం వచనం శ్రుత్యన్తరం కుర్విత్యర్థః। అఙ్గీకృతం పరిపాలయేతి భావః। పునః ప్రతిజ్ఞాసిద్ధౌ సత్యాం త్రిభువనం త్రిలోకీం పునతీ పునానా, అథ చ ఉజ్జ్వలం కుర్వాణా త్వత్కీర్తిః శుభ్రస్య శ్వేతస్య అద్వయమద్వైతం తస్యాదేశనాత్కరణాద్ ద్రవ్యాణాం వస్తూనాం శితిపీతలోహితహరితాం కృష్ణగౌరరక్తనీలానాం వర్ణానాం నామ సంజ్ఞా తస్య అన్వయః సంబన్ధః తం లుమ్పతు వినాశయతు। సర్వస్య త్రిలోకస్య శ్వేతీకరణాత్కృష్ణాదివర్ణాభావో భవత్విత్యర్థః। ప్రతిజ్ఞాతపరిపాలనాల్లోకత్రయేఽపి తవాతినిర్మలం యశః ప్రసరిష్యతీతి భావః। కర్మప్రతిపాదికా శ్రుతిరపి ఇష్టం యాగముద్దిశ్య ప్రవర్తతే। స్వరైరుదాత్తాదిభిః, అః అకార ఆద్యో యేషాం తే ఆద్యాః స్వరా అచస్తైర్వా కర్మఫలభూత ఆద్యః ప్రథమభోక్తవ్యః స్వః స్వర్గః–తేన వానన్దదాయినీ। తథా,– 'చోదనాలక్షణోఽర్థో ధర్మః' ఇతి వాక్యప్రతిపాదితస్య ధర్మస్య వేదైకగమ్యత్వోక్తేర్ధర్మోఽర్థోఽభిధేయం వాక్యార్థో వా యస్యాః సా ధర్మప్రతిపాదినీ। తథా– శ్రూయత ఇతి శ్రుతిరిత్యన్వితమనుగతార్థమాఖ్యాపదం నామపదం యస్యా ఏవంభూతా చ। అథ చ—ప్రతిశ్రుతిః ప్రతివచనరూపమ్। 'అస్తు శ్రౌషట్' ఇత్యాదివాక్యం సాపి ఇష్టం యాగం ప్రతి భవతి, ఖరైరుదాత్తాదిభిరాహ్లాదినీ। అథ చ–త్వత్కీర్తిరూపా బ్రహ్మప్రతిపాదికా శ్రుతిః, త్వయా కీర్త్యమానా సదా పఠ్యమానా వా వేదాన్తశ్రుతిః శ్రవణమననాదిద్వారా త్రైలోక్యం పవిత్రం కుర్వాణా, యద్వా సత్త్వరజస్తమోరూపేభ్యస్త్రిభ్యో గుణేభ్యో భవతీతి, -త్రిభ్యో భూరుత్పత్తిర్యస్యేతి వా త్రిభు। సృష్ట్యాద్యవస్థాత్రయసహితత్వమితి యావత్। తచ్చ తద్వనం చాతిగహనం సంసారాఖ్యమ్। పృథగ్వా పదమ్। నివృత్తిద్వారా పునానా శుభ్రస్యాతినిర్మలస్య నిర్దోషస్య బ్రహ్మాద్వైతస్యోపదేశాద్ద్రవ్యాణాం దృశ్యపదార్థానాం కృష్ణపీతాదినామసంబన్ధం లుమ్పతి। 'వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమ్' (ఛాం ౬।౪।౩) ఇతి శ్రుతేః 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ' (ఛాం ౬।౨।౧) ఇత్యాదివచనాద్ఘటాదేర్మిథ్యాత్వసాధనానామాదివికారం నిరాకరోతీతి ధ్వనిః। 'ధర్మార్థామ్' ఇతి

క్వచిత్। ఇష్టమ్, 'ఇషు ఇచ్ఛాయామ్' అస్మాద్యజేశ్వ కర్మణి భావే చ క్తః। యజే సంప్రసారణం షత్వష్టుత్వే చ। ఇష్టిమిత్యమరాదయః సర్వేఽపి వ్యాచక్షతే 'ఇష్టిర్యాగేచ్ఛయోః' ఇత్యాదినా, తత్తు శిష్టప్రయోగాజ్జ్ఞాతవ్యమ్। విశేషస్తు గ్రన్థవిస్తరభయాన్న లిఖ్యతే। 'ఇష్టమ్' ఇత్యేవ పాఠః సాధీయానిత్యలమ్॥౧౩౫॥

యం ప్రాసూత సహస్రపాదుదభవత్పాదేన ఖఞ్జః కథం

స చ్ఛాయాతనయః సుతః కిల పితుః సాదృశ్యమన్విచ్ఛతి।

ఏతస్యోత్తరమద్య నః సమజని త్వత్తేజసాం లఙ్ఘనే

సాహస్రైరపి పఙ్గురఙ్ఘ్రిభిరభివ్యక్తీభవన్భానుమాన్॥౧౩౬॥

యమితి॥ సహస్రపాత్సహస్రచరణః అథ చ సహస్రకిరణః సూర్యః యం ప్రాసూత ప్రసూతవాన్ స ఛాయానామ్న్యాః సూర్యపత్న్యాః తనయః పుత్రః శనైశ్వరః పాదేన చరణేన పఙ్గుః కథముదభవజ్జాతః। సహస్రచరణస్య పుత్రేణ సహస్రచరణేన భవితవ్యమ్, అస్య తు నైకోఽపీతి। కిల యస్మాత్సుతః పితుః సాదృశ్యమన్విచ్ఛతి। 'కారణగుణా హి కార్యగుణానారభన్తే' ఇతి న్యాయాత్, తత్తస్మాచ్ఛనైశ్చరస్యైకోఽపి పాదో నాస్తీత్యేతస్య నోఽస్మదీయప్రశ్నస్యాద్య భానుమానుత్తరం సమజని జాతః। కిం కుర్వన్—త్వత్తేజసాం లఙ్ఘనేఽతిక్రమణవిషయే సాహస్రైః సహస్రసంఖ్యాకైరప్యఙ్ఘ్రిభిశ్చరణైః పఙ్గుః పాదరహితోఽభివ్యక్తీభవన్ప్రకటీభవన్। అతః పితుః పఙ్గుత్వాత్పుత్రస్యాపి పఙ్గుత్వం యుక్తమేవేత్యర్థః। త్వత్తేజః సూర్యతేజసోఽప్యధికమ్ తస్మాత్త్వయాస్మదిష్టం సాధనీయమితి భావః। 'పాదా రశ్మ్యఙ్ఘ్రితుర్యాంశాః' ఇత్యమరః। సహస్రపాత్, 'సంఖ్యాసుపూర్వస్య' (౫।౪।౧౪౦) ఇతి పాదస్యాన్తలోపః। పాదేన ఖఞ్జః అఙ్ఘ్రిభిః పఙ్గురితి 'యేనాఙ్గ—' (౨।౩।౨౦) ఇతి తృతీయా। సాహస్రైః, 'తదస్య పరిమాణమ్' (౫।౧।౫౭) ఇత్యర్థే ' శతమానవింశతికసహస్ర—' (౫।౧।౨౭) ఇత్యణ్॥౧౩౬॥

ఇత్యాకర్ణ్య క్షితీశస్త్రిదశపరిషదస్తా గిరశ్చాదుగర్భా

వైదర్భీకాముకోఽపి ప్రసభవినిహితం దూత్యభారం బభార।

అఙ్గీకారం గతేఽస్మిన్నమరపరివృఢః సంభృతానన్దమూచే

భూయాదన్తర్ధిసిద్ధేరనువిహితభవచ్చిత్తతా యత్ర తత్ర॥౧౩౭॥

ఇత్యాకర్ణయేతి॥ క్షితీశో రాజా వైదర్భీకాముకోఽపి భైమీమభిలాషుకోఽపి సన్ ప్రసభవినిహితం బలాదారోపితం దూత్యలక్షణం భారం బభార। కిం కృత్వా,–ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణోపహాసస్యాపి కరణాచ్చాటుగర్భాః ప్రియోక్తియుక్తమధ్యాః త్రిదశపరిషదో దేవసభాయాః తాః పూర్వోక్తా గిరో వాణీరాకర్ణ్య। త్రిదశపరిషదః సకాశాద్వా। అన్యోఽపి బలాన్నిహితం భారం దుఃఖేన వహతి। అస్మిన్నలేఽఙ్గీకారం గతే ప్రాప్తే సతి కరిష్యామీతి తేనాభ్యుపగతే సతి అమరపరివృఢో దేవప్రభురిన్ద్రః సంభృతానన్దం సానన్దం యథా తథా తం నలం ప్రతి ఇత్యూచే। ఇతి కిమ్— అన్తర్ధిసిద్ధేః యత్ర తత్ర సర్వత్ర దేశే కాలే అనువిహితమనుసృతం భవచ్చిత్తం యయా తస్యా భావోఽనువిహితభవచ్చిత్తతా కార్యసిద్ధిః భూయాత్। యత్రాదృశ్యో భవితుమిచ్ఛసి తత్రాన్తర్ధిసిద్ధిర్భూయాత్, యత్ర నేచ్ఛసి తత్ర మా భూత్। 'యామికాననుపమృద్య—' (నై ౦ ౫।౧౧౦) ఇత్యాది పరిహృతమనేన॥౧౩౭॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

తస్య శ్రీవిజయప్రశస్తిరచనాతాతస్య నవ్యే మహా-

కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గోఽగమత్పఞ్చమః॥౧౩౮॥

శ్రీహర్షమితి॥ పూర్వార్ధం పూర్వవదేవ। శ్రీవిజయప్రశస్తినామ్నో గ్రన్థస్య రచనయా తాతస్య జనకస్య। సాపి తేన రచితేత్యర్థః। నవ్యే నూతనప్రమేయే చారుణి శోభనే పఞ్చమః పఞ్చానాం పూరణః సర్గః సమాప్తః। నవ్యే స్తుత్యర్థే ఇతి, నుధాతోః 'అర్హే కృత్య–(౩।౩।౧౬౯) ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్॥౧౩౮॥

ఇతి శ్రీవేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే

నైషధీయప్రకాశే పఞ్చమః సర్గః సమాప్తః॥

షష్ఠః సర్గః।

దూత్యాయ దైత్యారిపతేః ప్రవృత్తో ద్విషాం నిషేద్ధా నిషధప్రధానమ్।
స భీమభూమీపతిరాజధానీం లక్ష్మీచకారాథ రథస్యదస్య॥౧॥

దూత్యాయేతి॥ అథ దూత్యాఙ్గీకారాదనన్తరం దైత్యారయో దేవాస్తేషాం పతిరిన్ద్రస్తస్య దూత్యాయ దూతకర్మణే ప్రవృత్త ఉద్యుక్తః ద్విషాం నిషేద్ధా పరంతపః స నిషధప్రధానం నిషధదేశానామధిపః భీమనామకో భూమిపతీ రాజా తస్య రాజధానీం కుణ్డినాఖ్యాం రథస్య స్యదో జవస్తస్య లక్ష్మీచకార। తాం ప్రతి యయావిత్యర్థః। చతుర్ణాం దూత్యకరణే ప్రవృత్తావపి ప్రాధాన్యాదిన్ద్రోపాదానమ్। ఇన్ద్రాద్యుపకారార్థం ప్రవృత్తః స్వయం పరంతపశ్చేత్యనేన భీమస్య భయానకస్యాపి రాజ్ఞో నగరీం ప్రతి గమనే సామర్థ్యం సూచితమ్। 'ప్రధాన 'శబ్దః క్లీబే। నిషేద్ధేతి తృచ్॥ ౧॥

భైమ్యా సమం నాజగణద్వియోగం స దూతధర్మే స్థిరధీరధీశః।
పయోధిపానే మునిరన్తరాయం దుర్వారమప్యౌర్వమివౌర్వశేయః॥౨॥

భైమ్యేతి॥ స్థిరధీరక్షోభ్యహృదయో దృఢబుద్ధిః సోఽధీశో నలః నిర్వికారత్వలక్షణే దూతధర్మే విషయే దుర్వారమపి దుర్లఙ్ఘ్యమప్యన్తరాయం విఘ్నభూతం భైమ్యా సమం సార్ధం వియోగం నాజగణన్మనసి ధృతవాన్। కః కమివ—ఔర్వశేయో మునిరగస్త్యః పయోధిపానే సముద్రపానే దుర్వారమన్తరాయరూపమౌర్వమివ వడవానలమివ। వికారహేతౌ సత్యపి గామ్భీర్యాత్త్వీయం స్వయంవరనాయకం (కత్వమ్) దూరే త్యక్త్వా నిష్కపటేనాశయేన తేషాం దూత్యమఙ్గీకృతవానితి భావః। దుష్టం వార్వారి యేన స దుర్వాః తమ్, ఔర్వవిశేషణమ్। మిత్రావరుణయోర్దీక్షితయోరర్వశీపుత్రః। ఉరు బహ్వాశ్నాత్యుర్వశీ తత్పుత్రస్య బహుభోజిత్వమేవ యుక్తమితి చ జ్ఞేయమ్॥౨॥

నలప్రణాలీమిలదమ్బుజాక్షీసంవాదపీయూషపిపాసవస్తే।
తదధ్వవీక్షార్థమివానిమేషా దేశస్య తస్యాభరణీబభూవుః॥౩॥

నలేతి॥ తే దేవా యత్ర నలదేవానాం సంవాదోఽభూత్తస్య దేశస్యాభరణీబభూవుః। తత్రైవ స్థితా ఇత్యర్థః। కింభూతాః—నలరూపయా ప్రణాల్యా మిలత ఆగచ్ఛతః అమ్బుజాక్ష్యా భైమ్యాః

సంవాదపీయూషస్య రహస్యకథాలక్షణస్యామృతస్య పానే సాభిలాషాస్తదాకర్ణనైకపరాః।
తథా—తదధ్వవీక్షార్థ నలమార్గావలోకనార్థమివానిమేషా నిమేషరహితాః।
దేవత్వాత్సహజమప్యనిమేషత్వం, నలోఽనేన మార్గేణ భైమీకథాకథనార్థం కదా
సమాగమిష్యతీతి నలమార్గప్రతీక్షార్థత్వేనోత్ప్రేక్షితమ్। నలప్రతీక్షార్థం తత్రైవ
తస్థురిత్యర్థః॥౩॥

తాం కుణ్డినాఖ్యాపదమాత్రగుప్తామిన్ద్రస్య భూమేరమరావతీం సః।

మనోరథః సిద్ధిమివ క్షణేన రథస్తదీయః పురమాససాద॥౪॥

తామితి॥ స తదీయో నలసంబన్ధీ రథో భూమేరిన్ద్రస్య భీమస్య కుణ్డినమిత్యాఖ్యాపదమాత్రేణ
సంజ్ఞాపదేనైవ గుప్తాం గోపితామమరావతీం తాం పురం క్షణేన శీఘ్రమాససాద ప్రాప।
స్వరూపతః సాక్షాదమరావతీ పరం కుణ్డిననామధేయేతి విశేషః। కః కమివ–తపఃప్రభావవతాం
మనోరథః సిద్ధిమివ। మనోరథదృష్టాన్తేన రథస్యాతిజవనత్వం సూచితమ్॥ ౪॥

భైమీపదస్పర్శకృతార్థరథ్యా సేయం పురీత్యుత్కలికాకులస్తామ్।

నృపో నిపీయ క్షణమీక్షణాభ్యాం భృశం నిశశ్వాస సురైః క్షతాశః॥౫॥

భైమీతి॥ భైమీపదస్పర్శేన కృతార్థా రథ్యా మార్గో యస్యాః యత్ర భైమీ విచరతి సేయం నగరీ
ఇతి ఉత్కలికాకుల ఉత్కణ్ఠాబాహుల్యేన విమనాః స నృపో నలస్తాం నగరీమీక్షణాభ్యాం
నేత్రాభ్యాం క్షణమాత్రం నిపీయ సాదరం ప్రేక్ష్య భృశం బహు నిశశ్వాస నిశ్వసితవాన్। యతో
దూత్యాదేశనాత్సురైః క్షతాశః ఖణ్డితాశః। భైమ్యా సార్ధమత్రాహం విచరామీతి మనోరథేన
పూర్వముత్కణ్ఠితోఽభూత్। పశ్చాద్దూత్యస్మరణాద్దుఃఖితోఽభూదితి భావః॥౫॥

స్విద్యత్ప్రమోదాశ్రులవేన వామం రోమాఞ్చభృత్పక్ష్మభిరస్య చక్షుః।

అన్యత్పునః కమ్ప్రమపి స్ఫురత్త్వాత్తస్యాః పురః ప్రాప నవోపభోగమ్॥౬॥

స్విద్యదితి॥ భైమీనగరీ మయా దృష్టేతి ప్రమోదేన సంసర్గప్రీతిజనితానన్దేన జాతో
యోఽశ్రులవో బాష్పలేశస్తేన స్విద్యత్స్వేదయుక్తమ్। బాష్ప ఏవ స్వేదస్థానే జాతో

యస్యేవంభూతమ్, పక్ష్మభిర్నేత్రరోమభీ రోమాఞ్చభృద్రోమాఞ్చయుక్తమ్। తాన్యేవ రోమాఞ్చస్థానే జాతాని యస్యైవంభూతమ్, అస్య నలస్య వామం సవ్యం చక్షుః తస్యాః పురః ప్రథమదర్శనలక్షణం నవోపభోగం నూతనకామకేలిం చ ప్రాప। అన్యద్దక్షిణం చక్షుః పునః స్ఫురతీతి స్ఫురత్ తద్భావేన కమ్పమపి

కమ్పనశీలమపి। భైమీప్రాప్తిసూచకం స్ఫురణం ప్రాప్యేతి యావత్। ఏవంభూతం దక్షిణమపి తస్యాః పురో నవోపభోగం ప్రాప। చలత్వం నయనస్య యద్యపి స్వభావతో విద్యతే తథాపి 'ప్రియాప్రాప్తిసూచకత్వాదిత్యస్య సార్థక్యమ్। అన్యస్యాపి స్వామినో నవోపభోగే ఖేదాదయః సాత్త్వికా భావాః ప్రభవన్తి। దక్షిణనయనస్ఫురణం భైమీలాభసూచకం శకునం కథితమ్॥౬॥

రథాదసౌ సారథినా సనాథాద్రాజావతీర్యాథ పురం వివేశ।

నిర్గత్య బిమ్బాదివ భానవీయాత్సౌధాకరం మణ్డలమంశుసఙ్ఘః॥౭॥

రథాదితి॥ అథాసౌ రాజా నలః సారథినా సనాథాదధిష్ఠితాద్రథాదవతీర్య పురం వివేశ। కః కిమివ–అంశుసఙ్ఘః భానవీయాత్సూర్యసంబన్ధినో బిమ్బాన్మణ్డలాన్నిర్గత్య నిర్గమ్య సౌధాకరం చన్ద్రసంబన్ధి మణ్డలమివ। అమావాస్యాయాం సూర్యం ప్రవిష్టశ్చన్ద్రకిరణసమూహో యథా ప్రతిపది తతో నిర్గత్య చన్ద్రం ప్రవిశతి। సూతం రథే సంస్థాప్యైకాకీ నగరం ప్రవిష్ట ఇత్యర్థః॥౭॥

చిత్రం తదా కుణ్డినవేశినః సా నలస్య మూర్తిర్వవృతే న దృశ్యా।

వభూవ తచ్చిత్రతరం తథాపి విశ్వైకదృశ్యైవ యదస్య మూర్తిః॥౮॥

చిత్రమితి॥ తదా తస్మిన్సమయే కుణ్డినవేశినః పురప్రవేశినో నలస్య సా దృగ్గోచరః, అథ చాతిసున్దరీ మూర్తిః కాయః దృశ్యా న వవృతే దృగ్గోచరః, అథ చ సున్దరీ న వవృతే నాభూదిత్యాశ్చర్యమ్। ఏతావన్తం కాలం దృగ్గోచరస్యాకస్మాదన్తర్హితత్వాత్ సున్దరస్య చేదానీమసున్దరత్వాదాశ్చర్యమ్। 'భూయాదన్తర్ధిసిద్ధేః' (నైం ౫।౧౨౭) ఇతి వచనాదిచ్ఛావశాదన్తర్హితోఽభూదిత్యర్థః। యద్యపి దృశ్యా నాభూత్తథాప్యస్య మూర్తిర్విశ్వస్య సర్వస్య లోకస్యైకా ముఖ్యాఽసహాయా వా దృశ్యైవ దృగ్గోచర ఏవ బభూవేతి యత్ తచ్చిత్రతరమతిశయితమాశ్చర్యమ్। అన్తర్హితస్యాప్యనన్తర్హితత్వే విరోధాదాశ్చర్యమ్। అథ చ సర్వస్మిఞ్జగతి ఏకా రమణీయాఽభూత్తదతిచిత్రమ్। ఏతాదృక్సౌన్దర్యస్యాన్యత్రాభావాత్। నదృశ్యేతి నసమాసో వా॥౮॥

జనైర్విదగ్ధైర్భవనైశ్చ ముగ్ధైః పదే పదే విస్మయకల్పవల్లీమ్।
తాం గాహమానాస్య చిరం నలస్య దృష్టిర్యయౌ రాజకులాతిథిత్వమ్॥౯॥

జనైరితి॥ తాం పురం గాహమానా విలోకయన్తీ అస్య నలస్య దృష్టిః రాజకులాతిథిత్వం రాజసదనాతిథ్యం యయౌ। రాజమన్దిరం దదర్శేత్యర్థః। 'గాహమానస్య' ఇతి పాఠే రాజవిశేషణమ్। 'రాజకులాభిముఖ్యమ్' ఇతి క్వచిత్। కింభూతామ–విదగ్ధైశ్చతురైర్జనైః, ముగ్ధైః సున్దరైర్భవనైశ్చ కృత్వా పదే పదే విస్మయస్య కల్పవల్లీం కల్పలతామ్। కల్పవృక్షసంబన్ధినీం వల్లీమిత్యర్థః। అతిశయాశ్చర్యకారిణీమ్। 'కులం జనపదే గృహే' ఇతి విశ్వః॥౯॥

హేలాం దధౌ రక్షిజనేఽస్త్రసజ్జే లీనశ్చరామీతి హృదా లలజ్జే।
ద్రక్ష్యామి భైమీమితి సంతుతోష దూతం విచిన్త్య స్వమసౌ శుశోచ॥౧౦॥

హేలామితి॥ అసౌ నలోఽస్త్రసజ్జే శస్త్రసంనద్ధే రక్షిజనే రాజగృహరక్షకలోకే హృదా హేలామవజ్ఞాం దధౌ। ఏతే మమ కిమపి కర్తుం న శక్నువన్తీతి। అహం లీనశ్చౌరవదదృశ్యో రాజా సన్ చరామీతి విచార్య మనసా లలజ్జే। తథా,—అహమద్య భైమీం ద్రక్ష్యామీతి హేతోర్హృదా సంతుతోష। తథా,—అనన్తరం స్వమాత్మానం దూతం విచిన్త్య హృదా శుశోచ దుఃఖం కృతవాన్। భైమీదర్శనేఽపి మమ లోభో నాస్తీతి। హృదేత్యనేనావజ్ఞాదిసూచకా కరాదిచేష్టా న కృతేత్యర్థః। ప్రథమతృతీయచరణాభ్యాం పురుషానురాగావుక్తౌ, ద్వితీయచతుర్థాభ్యాం తౌ ప్రశాన్తీకృతౌ। దూతస్య మమ తస్యా అభిలాషోఽనుచిత ఇత్యాత్మానం నినిన్దేతి వా భావః। హేలామ్, 'హేలృ అనాదరే' ఇత్యస్మాత్ 'షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్' (3।3।౧౦౪)॥౧౦॥

అథోపకార్యామమరేన్ద్రకార్యాత్కక్షాసు రక్షాధికృతైరదృష్టః।
భైమీం దిదృక్షుర్బహు దిక్షు చక్షుర్దిశన్నసౌ తామవిశద్విశఙ్కః॥౧౧॥

అథేతి॥ అథ అసౌ తాముపకార్యాం పూర్వదృష్టాముపకారికామవిశత్। కింభూతః— అమరాశ్చాన్యే త్రయః, ఇన్ద్రశ్చ తేషాం ప్రాధాన్యాదమరేన్ద్రస్య వా కార్యాద్ధేతోః

కార్యాద్వరదానాద్వా హేతోః కక్షాసు గృహప్రకోష్ఠేషు స్థితై రక్షాధికృతై రక్షకైరన్తర్హితత్వాదదృష్టః, అత ఏవ విశఙ్కో గతభయః। తథా, —బహు వారంవారం దిక్షు చక్షుర్దిశన్దదానః। యతో భైమీం దిదృక్షుర్ద్రష్టుకామః। 'కక్షా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేః' ఇత్యమరః॥౧౧॥

అయం క ఇత్యన్యనివారకాణాం గిరా విభుర్ద్వారి విభుజ్య కణ్ఠమ్।

దృశం దదౌ విస్మయనిస్తరఙ్గాం స లజ్జితాయామపి రాజసింహః॥౧౨॥

అయమితి॥ స విభుః ప్రశస్తో రాజా రాజసింహో నలః లజ్జితాయామతిక్రాన్తాయామప్యపకార్యాద్వార్యన్తర్హితోఽప్యహమేభిర్దృష్టః కిమితి విస్మయేనాశ్చర్యేణ నిస్తరఙ్గాం నిశ్చలాం దృశం దదౌ దత్తవాన్। కిం కృత్వా— కోఽయమిత్యన్యనివారకాణాం నలాన్యనిషేధకారిణాం రక్షకాణాం గిరా కృత్వా మామేవ కిమేతే నిషేధన్తీతి ధియా కణ్ఠం విభుజ్య వక్రీకృత్య। సింహ ఇత్యనేన దృష్టేఽప్యాత్మని నిర్భయత్వం సూచ్యతే। సింహోఽప్యవజ్ఞయా గ్రీవాం వక్రీకృత్య గర్వేణ దృష్టిం పశ్వాద్దదాతి। రాజసింహః, 'ప్రశంసావచనైశ్చ' (౨।౧।౬౬) ఇతి, 'ఉపమితమ్ –' (౨/౧/౫౬) ఇతి వా సమాసః॥౧౨॥

అన్తఃపురాన్తః స విలోక్య బాలాం కాంచిత్సమాలబ్ధుమసంవృతోరుమ్।

నిమీలితాక్షః పరయా భ్రమన్త్యా సంఘట్టమాసాద్య చమచ్చకార॥౧౩॥

అన్తరితి॥ స నలః అన్తఃపురస్యాన్తర్మధ్యే సమాలబ్ధుముద్వర్తయితుమసంవృతేఽనాచ్ఛాదితే ఊరూ జఙ్ఘే యస్యాస్తాం కాంచిత్స్త్రియా విలోక్య 'న నగ్నాం స్త్రియమీక్షేత' (ఆశ్వం) ఇతి స్మృతేః ఉత్తమపురుషత్వాచ్చ నిమీలితాక్షః। బభూవేతి శేషః। తథా, —యదృచ్ఛయా భ్రమన్త్యా చలన్త్యా పరయా కయాచిత్స్త్రియా సహ నిమీలితనయనత్వాదేవ సంఘట్టం సంపర్కమాసాద్య ప్రాప్య చమచ్చకార। సచకితో బభూవేత్యర్థః। 'ఏకం సంధిత్సతోఽపరం ప్రచ్యవతే' ఇతి న్యాయాత్సజుగుప్సో జాతః॥౧౩॥

అనాదిసర్గస్రజి వానుభూతా చిత్రేషు వా భీమసుతా నలేన।

జాతేవ యద్వా జితశమ్బరస్య సా శామ్బరీశిల్పమలక్షి దిక్షు॥౧౪॥

అనాదీతి॥ నలేన సా భైమీ దిక్షు ప్రతిదిశమలక్షి దృశ్యతే స్మ। నను చక్షుషాఽసంనికృష్టా కథం దృష్టా? న చ శుక్తౌ రజతమివ తత్రాసత్యపి సారోపాద్భాసత ఇతి వాచ్యమ్। అననుభూతపూర్వస్య వస్తున ఆరోపాసంభవాదిత్యాశఙ్క్య భ్రమాన్యథానుపపత్త్యా పూర్వానుభవముత్ప్రేక్షతే—అనాదయో యే సర్గాః సృష్టయస్తేషాం స్రక్ పరమ్పరా తస్యామనుభూతా వా। నను జన్మాన్తరేఽపి భైమ్యాః పరిగ్రహే తత్స్మరణే వా ప్రమాణం నాస్తీత్యత ఆహ—చిత్రేష్వాలేఖ్యేషు వా అనుభూతా। నను చిత్రేష్వియం నిష్క్రియైవానుభూతా। యథానుభవం చారోపో భవతి। తత్కథమియమాలిఙ్గతీవ, సానురాగమాలోకయన్తీవ, సప్రణయమనునయన్తీవ, సకేలికోపమాక్షిపన్తీవ దృశ్యత ఇత్యత ఆహ—యద్వా, జితః శమ్బరో యేన స జితశమ్బరో మదనః, తస్య యా శామ్బరీ శమ్బరో దైత్యస్తస్యేయం శామ్బరీ మాయా తస్యాః శిల్పం నిర్మాణం జాతేవ। కామేన శమ్బరం జయతా తస్య మాయాప్యపహృతా, తయా మాయయేయం నిర్మితేత్యర్థః। యద్వా,—శమ్బరారేః సంబన్ధిమాయా నిర్మాణకౌశలం సా జాతేవ। మదనస్యైవేదం శిల్పం తచ్చ మాయామాత్ర హేతుకం, న తు ప్రసిద్ధబాహ్యకారణరచితమితి। మాయానిర్మితం చాతిసున్దరం భవతి కారణనుగుణారోధాభావాత్। యద్వా, నలేన సా కామస్య శమ్బరీరూపం శిల్పం కౌశలం జాతేవాలక్షి। శమ్బరస్య జితత్వాత్తన్మాయేవ భైమీరూపాఽపహృతేత్యర్థః। అథవా, జాతేవేత్యుత్ప్రేక్షాన్తరమ్। ప్రాగననుభూతాపి తదానీం కామస్య శిల్పభూతా సా జాతా ఉత్పన్నేవాలక్షి। యతోఽపరోక్షమనుభూయతే, న చ బాధ్యతే ఆలిఙ్గనాలాపాదిరూపసమర్థప్రవృత్తిజనకత్వాదితి భావః। యద్వా, శామ్బరీత్యుత్ప్రేక్షాన్తమేవ వ్యాఖ్యేయమ్। విరహవశాత్సర్వత్ర భైమీ దృష్టా సా పూర్వమనుభవతారతమ్యేన స్మృతా సత్యారోపాత్ప్రతీయతే శుక్తౌ రజతవత్। యద్వా, పూర్వమననుభూతైవ స్మరేణ ప్రతిదిశమపూర్వైవోత్పాదితా, యథావిద్యకం రజతమ్। గన్ధర్వనగరవన్మాయావశాదత్యన్తమసత్యేవాననుభూతాపి భాసత ఇతి సముదాయతాత్పర్యమ్॥౧౪॥

అలీకభైమీసహదర్శనాన్న తస్యాన్యకన్యాప్సరసో రసాయ।

భైమీభ్రమస్యైవ తతః ప్రసాదాద్భైమీభ్రమస్తేన న తాస్వలమ్భి॥౧౫॥

అలీకేతి॥ మోహవశాదవలోకితా అలీకభైమీ మిథ్యాభైమీ తయా సహ తాసామపి దర్శనాదన్యకన్యాప్సరసోఽన్తః పురస్థితా అప్సరస్తుల్యా భైమీవ్యతిరిక్తా అబలాస్తస్య నలస్య రసాయ ప్రీతయే నాభూవన్। సహదర్శనాత్తారతమ్యజ్ఞానస్య సంభవాదలీకదృష్టాయా అపి భైమ్యాః సకాశాదన్యా అతిహీనా ఇతి తాఖనురక్తో నాభూత్। కిన్త్వలీకదృష్టాయామపి తస్యామేవేత్యర్థః। తాస్వేవ భైమీబుద్ధిః కథం నేత్యత ఆహ—తతః షష్ఠ్యర్థే తసిః। తస్య

భైమీభ్రమస్యైవ భైమీభ్రాన్తేరేవ ప్రసాదాత్సామర్థ్యాత్తేన నలేన తాస్వన్యకన్యాప్సరః సు(భైమీభ్రమో) నాలమ్బి న ప్రాప్తః। అలీకదృష్టాయాస్తస్యాః సకాశాత్తాసామతిహీనత్వాత్తాసదృశ్యలక్షణభ్రాన్తికారణా-భావాద్భైమీభ్రాన్తిర్నోత్పన్నేత్యర్థః॥౧౫॥

భైమీనిరాశే హృది మన్మథేన దత్తస్వహస్తాద్విరహాద్విహస్తః।

స తామలీకామవలోక్య తత్ర క్షణాదపశ్యన్వ్యషదద్విబుద్ధః॥౧౬॥

భైమీతి॥ దూత్యాఙ్గీకారాద్భైమీవిషయే నిరాశే వితృష్ణేఽపి హృది విద్యమానాన్మన్మయేన దత్తః స్వహస్తః స్వహస్తావలమ్బనం యస్మై ఏవంభూతాద్విరహాద్వియోగాద్విహస్తో విహ్వలః। హృది భైమీనిరాశే సతీతి వా। హృది వ్యాకులే ఇతి వా। ఏవంభూతః స నలః తత్ర ఉపకార్యాయామలీకాం తామసత్యరూపాం భైమీమవలోక్య క్షణాత్తస్మిన్నేవ క్షణే విబుద్ధో భ్రాన్తిరహితః తామపశ్యన్ననవలోకయన్ వ్యషదద్విషాదం ప్రాప। దూత్యాఙ్గీకారాద్భైమ్యాం నిరాశత్వేన శాన్తోఽపి విరహః కామేన స్వహస్తం దత్త్వా పునరుద్దీపితః। విరహజనితయా భ్రాన్త్యా భైమీ తేనావలోకితా, భ్రాన్త్యపగమే చ నావలోకితా, ఇత్యనవేక్షణహేతుర్మమ బోధో వృథా జాతః; యత్ప్రసాదాన్మయా భైమీ విలోకితా సా భ్రాన్తిర్గతా కష్టం జాతమితి దుఃఖితోఽభూదిత్యర్థః। యేన హస్తో దత్తస్తస్య హస్తరాహిత్యం త్వయుక్తమ్। అత్ర విపరీతమిత్యాశ్చర్యమ్। వ్యషదత్ ఌదిత్త్వాదఙ్ 'ప్రాక్సితాదడ్వ్యవాయేఽపి' (౮।౩।౬౩) ఇత్యధికారే 'సదిరప్రతేః' (౮।౩।౬౬) ఇతి షత్వమ్। 'విహస్తవ్యాకులౌ సమౌ' ఇత్యమరః॥౧౬॥

ప్రియాం వికల్పోపహృతాం స యావద్దిగీశసందేశమజల్పదల్పమ్।

అదృశ్యవాగ్భిషితభూరిభీరుభవో రవస్తావదచేతయత్తమ్॥౧౭॥

ప్రియామితి॥ స నలః వికల్పేన సంకల్పేన ఉపహృతాముపనీతాం ప్రియాం భైమీం ప్రతి దిగీశానాం సందేశమల్పమపి యావదజల్పదవోచత్, తావదేవ తస్మిన్నేవ క్షణేఽదృశ్యస్య తస్యైవ వాచా భీషితా భయం ప్రాప్తా భూరయో బహ్వయో భీరవో భయశీలా యా బాలాస్తాభ్యో భవ ఉత్పన్నో రవః శబ్దస్తం నలమచేతయత్సావధానం చకార। భ్రాన్తివీక్షితాం భైమీం ప్రతి ఇన్ద్రాదిభిరేవముక్తమితి యావద్వక్తుం ప్రారబ్ధమ్, తావదనేనైవ శబ్దేన అదృశ్యో భూతాదిః కోఽప్యాయాత ఇతి భీతానాం బాలానాం కలకలేన పునరభ్రాన్తో భూత్వా తూష్ణీం బభూవేతి భావః। అల్పం సందేశమితి వా। భీషిత ఇతి 'భియో హేతుభయే షుక్' (౭।౩।౪౦), 'చితీ సంజ్ఞానే' భౌవాదికాద్ధేతుమణ్ణిచి అచేతయత్॥ ౧౭॥

పశ్యన్స తస్మిన్మరుతాపి తన్వ్యాః స్తనౌ పరిస్ప్రష్టుమివాస్తవస్త్రౌ।

అక్షాన్తపక్షాన్తమృగాఙ్కమాస్యం దధార తిర్యగ్వలితం విలక్షః॥౧౮॥

పశ్యన్నితి॥ తస్మిన్నన్తఃపురే అచేతనేన మరుతా వాయునాపి, అథ చ దేవేనాపి పరిస్ప్రష్టుమివ మర్దయితుమివ అస్తవస్త్రౌ క్షిప్తవస్త్రౌ కస్యాశ్చిత్తన్వ్యాః స్తనౌ పశ్యన్నబుద్ధిపూర్వకమకస్మాద్విలోకయన్ పరస్త్రీకుచదర్శనాద్విలక్షో విచిత్తః సన్నలో మృగాఙ్కత్వాదేవ న క్షాన్తః సోఢః పక్షాన్తమృగాఙ్కః పూర్ణిమాచన్ద్రో యేన ఏవంభూతమాస్యం వదనం తిర్యగ్వలితం తిరశ్చాలితం దధార। పరాఙ్ముఖోఽభూదిత్యర్థః। నలాన్యః కోఽప్యుత్తమః పురుషో నాస్తీతి భావః। ప్రచ్ఛన్నకాముకసంభోగే చన్ద్రస్య తిరోధానం యుక్తమితి ధ్వన్యతే॥౧౮॥

అన్తఃపురే విస్తృతవాగురోఽపి బాలావలీనాం వలితైర్గుణౌఘైః।

న కాలసారం హరిణం తదక్షిద్వయం ప్రభుర్బద్ధుమభూన్మనోభూః॥౧౯॥

అన్తరితి॥ మనోభూః కామః కాలః కృష్ణః కనీనికాలక్షణః సారః శ్రేష్ఠభాగో యస్య తత్। తథా,—హరిణమభితః పాణ్డురం తస్య నలస్య అక్షిద్వయం బద్ధుం సౌన్దర్యస్య వశం కర్తుం ప్రభుః సమర్థో నాభూత్। అథ చ నేత్రద్వయమేవ హరిణం మృగం ధర్తుమ్। అరణ్యే మృగయునా మృగో ధర్తుం సుశకః। కామో మృగయుస్తు అన్తఃపురే నగరమధ్యే హరిణం ధర్తుం న శశాకేల్యాశ్చర్యమ్। కింభూతః—బాలావలీనామవరోధతరుణీపఙ్క్తీనాం వలితైః సవిలాసైః, పునఃపునః ప్రవృత్తైర్వా గుణౌఘైర్నృత్యగీతసౌన్దర్యా-దిగుణసమూహైర్వలితైరఙ్గమోటనేర్గుణౌఘైశ్చ వా కృత్వా అన్తఃపురే విస్తృతా వాగురా లక్షణయా వశీకరణద్రవ్యం యేన। గుణా ఏవ వాగురాస్థానే యస్య జాతా ఇత్యర్థః। అథ చ కేశపఙ్క్తీనాం వలితైస్త్రిగుణితైర్దోరకసఙ్ఘైర్నగరమధ్యే విస్తృతవాగురోఽపి బాలాం నలః సాభిలాషం నాపశ్యదిత్యర్థః॥౧౯॥

దోర్మూలమాలోక్య కచం రురుత్సోస్తతః కుచౌ తావనులేపయన్త్యాః।

నాభీమథైష శ్లథవాససోఽను మిమీల దిక్షు క్రమకృష్టచక్షుః॥౨౦॥

దోరితి॥ ఏష నలః కచం కేశపాశం రురుత్సోర్బద్ధుమిచ్ఛోః కస్యాశ్చిత్కేశసంయమనాదేవ దోర్మూలం బాహుమూలమాలోక్య తతస్తస్మాద్దేశాత్కించిదధోనమితదృష్టిః, తతశ్చన్దనాదినాఽనులేపయన్త్యా విలేపయన్త్యాస్తస్యా ఏవ తావతిసున్దరౌ కుచౌ స్తనావాలోక్య తతోఽపి కించిన్నమితదృష్టిః, అథ కుచలేపనానన్తరం నాభీ విలేపనార్థం శ్లథవాససః శ్లథీకృతవసనాయాస్తస్యా ఏవ నాభీమాలోక్య తతోఽప్యధోనమితదృష్టిః। ఏవం దిక్షుర్ధ్వదేశాదధోదేశే క్రమేణ కృష్టం సమాకృష్టం చక్షుర్యేన ఏవంభూతః సన్ అను పశ్చాదనవలోకనీయస్య కస్యాప్యఙ్గస్యావలోకనప్రసఙ్గాన్మీల నేత్రనిమీలనమేవ చకార। అత్రాప్యుత్తమత్వం సూచితమ్॥౨౦॥

మీలన్న శేకేఽభిముఖాగతాభ్యాం ధర్తుం నిపీడ్య స్తనసాన్తరాభ్యామ్।

స్వాఙ్గాన్యపేతో విజగౌ స పశ్చాత్పుమఙ్గసఙ్గోత్పులకే పునస్తే॥౨౧॥

మీలన్నితి॥ మీలన్సంకోచితనయనః స నలోఽభిముఖం సంముఖమాగతాభ్యాం స్త్రీభ్యాం మధ్యే విద్యమానో నిపీడ్య నితరాం పీడనం కృత్వా ధర్తుం న శేకే న శక్తః। యతః,—స్తనాభ్యాం కృత్వా సాన్తరే వ్యవధానసహితే తాభ్యామ్। ఉభయోరుచ్చైః స్తనావేవ పరస్పరమిలితౌ, న తు తయోః పరస్పరసంశ్లేషో జాతః, స్తనసాన్తరత్వాత్, తాభ్యామపేతో నిర్గతః సన్ పశ్చాత్స్వాఙ్గాని స్వీయానవయవాన్ పరస్త్రీసంసర్గాద్విజగౌ విశేషేణ నినిన్ద, ఏతేఽనుచితకారిణ ఇతి। తే స్త్రియౌ పునః పుంసోఽఙ్గసఙ్గేనోత్పులకే సాత్త్వికభావోద్భోధాద్రోమాఞ్చితే జాతే। స్త్రీణాం పాపప్రధానత్వాత్ పరపురుషసంయోగేన తయో రోమాఞ్చితత్వం జాతమ్। నలేన తూత్తమపురుషత్వాత్ పరస్త్రీసంసర్గాదఙ్గనిన్దా కృతేతి భావః। ధర్తుమ్, శకియోగే తుమ్॥౨౧॥

నిమీలనస్పష్టవిలోకనాభ్యాం కదర్థితస్తాః కలయన్కటాక్షైః।

స రాగదర్శీవ భృశం లలజ్జే స్వతః సతాం హ్రీః పరతోఽతిగుర్వీ॥౨౨॥

నిమీలనేతి॥ నిమీలనే పరస్త్రీసంసర్గాత్ ప్రకటవిలోకనే చ వివస్త్రస్త్రీదర్శనాత్ నిమీలనస్పష్టవిలోకనాభ్యాం కదర్థితః పీడితః, అతస్తాస్తరుణీరుభయపరిహారార్థం కటాక్షైః కలయన్నవలోకయన్ స నలో రాగేణానురాగేణ దర్శీవ పశ్యన్నివ భృశం లలజ్జే లజ్జితః। లజ్జా తు అన్యతో భవతి, తత్కథం లజ్జిత ఇత్యత ఆహ—సతాం సాధూనాం పరతః సకాశాత్ స్వతో హ్రీర్లజ్జాఽతిగుర్వ్యతిమహతీ భవతి। స్వతో యావతీ లజ్జా భవతి తావతీ పరతో న। తస్మాదదృశ్యత్వేన కటాక్షావలోకనేన ఖయమేవ లలజ్జేత్యర్థః॥౨౨॥

రోమాఞ్చితాఙ్గీమను తత్కటాక్షైర్భ్రాన్తేన కాన్తేన రతేర్నిదిష్టః।

మోఘః శరౌఘః కుసుమాని నాభూత్తద్ధైర్యపూజాం ప్రతి పర్యవస్యన్॥౨౩॥

రోమేతి॥ నలాఙ్గసఙ్గాద్రోమాఞ్చితాఙ్గీం స్త్రియమను లక్షీకృత్య తస్య నలస్య కటాక్షైః ఏతావపి పరస్పరమనురక్తావితి భ్రాన్తేన రతేః కాన్తేన కామేన పరస్పరసంభోగార్థం నిదిష్టః క్షిప్తః కుసుమాని పుష్పలక్షణః శరౌఘః మోఘో నిష్ఫలో నాభూత్। యతః,— తస్య నలస్య ధైర్యపూజాం ప్రత్యుద్దిశ్య పర్యవస్యన్ సంజాతతాత్పర్యః। ముఖ్యప్రయోజనాభావేఽపి నలసదృశః కోఽపి ధీరో నాస్తీతి తద్ధైర్యపూజాయాముపయోగాత్ పుష్పసాఫల్యమ్॥౨౩॥

హిత్త్వైవ వర్త్మైకమిహ భ్రమన్త్యాః స్పర్శః స్త్రియాః సుత్యజ ఇత్యవేత్య।

చతుష్పథస్యాభరణం బభూవ లోకావలోకాయ సతాం స దీపః॥౨౪॥

హిత్త్వేతి॥ ఏకం వర్త్మ ఏకపదీం హిత్వా త్యక్త్వైవ ఇహైకపద్యామన్తఃపురే వా భ్రమన్త్యా విచరన్త్యాః స్త్రియాః స్పర్శః సుత్యజః సుఖేన త్యక్తుం శక్యతే నాన్యథా ఇత్యవేత్య విచార్య సతాం సాధూనాం ప్రకాశరూపత్వాద్దీప ఇవ దీపః స నలః లోకానాం కర్మీభూతానాం పురలోకానామవలోకాయ చతుష్పథస్య చతుర్ణాం పథ చతుర్దిగ్భ్యః సమాగతానాం మార్గాణామేకత్ర సమాహారః యస్మిన్స్థితేన లోకేన చతుర్దిగ్భ్యః సమాగతో జనో దృశ్యతే తస్యాభరణం బభూవ। దీపోఽపి లోకే లోకకర్తృకాయావలోకనాయ చతుష్పథస్యాభరణం భవతి। చతుష్పథమ్, సమాహారే 'పథః సంఖ్యావ్యయాదేః' (వాం ౧౫౫౪) ఇతి నపుంసకత్వమ్॥౨౪॥

ఉద్వర్తయన్త్యా హృదయే నిపత్య నృపస్య దృష్టిర్న్యవృతద్ద్రుతైవ।

వియోగివైరాత్కుచయోర్నఖాఙ్కైరర్ధేన్దులీలైర్గలహస్తితేచ॥౨౫॥

ఉద్వర్తేతి॥ నృపస్య దృష్టిరుద్వర్తయన్త్యాః సమాలమ్భనం కుర్వత్యాః కస్యాశ్చిద్ధదయే ఉరసి నిపత్య ద్రుతైవ వేగసహితైవ న్యవృతత్పరావృత్తా। పరస్త్రీకుచదర్శనభియేత్యర్థః। ఉత్ప్రేక్షతే— కుచయోర్విద్యమానైః అర్ధేన్దులీలైరర్ధచన్ద్రాకారైః నఖాఙ్కైర్నఖక్షతైః వియోగినో నలస్య వైరాద్గలహస్తితేవ। గలే హస్తో గలహస్తః సంజాతో యస్యాః। తారకాదిత్వాదితచ్।

నఖాఙ్కదర్శనం చన్ద్రదర్శనం చ విరహిణోఽసహ్యమితి శత్రుత్వమ్। గలహస్తితో హి ఝటితి పరావర్తతే। న్యవృతదితి 'ద్యుద్భ్యో లుఙి' (౧।౩।౯౧) ఇతి పరస్మైపదే ద్యుతాదిత్వాదఙ్ ౨౫

తన్వీముఖం ద్రాగధిగత్య చన్ద్రం వియోగినస్తస్య నిమీలితాభ్యామ్।

ద్వయం ద్రఢీయః కృతమీక్షణాభ్యాం తదిన్దుతా చ స్వసరోజతా చ॥౨౬॥

తన్వీతి॥ తన్వ్యా ముఖం చన్ద్రమధిగత్య జ్ఞాత్వా అథ చ వదనలక్షణం చన్ద్రం ప్రాప్య ద్రాక్ ఝటితి నిమీలితాభ్యాం సంకుచితాభ్యాం వియోగినస్తస్యేక్షణాభ్యాం నేత్రాభ్యాం ద్వయం ద్రఢీయోఽతితరాం దృఢం కృతం సత్యం కృతమ్। ద్వయం కిమ్—తదిన్దుతా తన్ముఖచన్ద్రత్వమ్, స్వస్య సరోజతా కమలతా చ। చన్ద్రప్రాప్తౌ కమలస్యైవ సంకోచో నత్వన్యస్య, చన్ద్రప్రాప్తావేవ కమలస్య సంకోచో నత్వన్యప్రాప్తావిత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తదిన్దుత్వం స్వసరోజత్వం చ। తన్వీముఖం చన్ద్రవద్రమణీయమ్, నలనేత్రే చ నీలోత్పలవద్రమణీయే ఇత్యర్థః। పరస్త్రీముఖావలోకనమయుక్తమితి నేత్రసంకోచః కృత ఇత్యుత్తమత్వం సూచితమ్॥౨౬॥

చతుష్పథే తం వినిమీలితాక్షం చతుర్దిగేతాః సుఖమగ్రహీష్యన్।

సంఘట్టయ తస్మిన్భృశభీనివృత్తాస్తా ఏవ తద్వర్త్మ న చేదదాస్యన్॥౨౭॥

చతుష్పథ ఇతి॥ పరస్త్రీముఖాద్యవలోకనభియా నిమీలితాక్షం నలం చతుర్దిగేతాః చతుర్దిగ్భ్యః సమాగతాశ్చతస్రః స్త్రియః చతుష్పథేఽపి తర్హి సుఖమనాయాసమగ్రహీష్యన్ధర్తుమశక్ష్యన్। చేద్యది తస్మిన్నదృశ్యే నలే సంఘట్టయ సంఘట్టం ప్రాప్య అదృశ్యసంఘట్టాదేవ భృశభియా జాతమహాభీత్యా నివృత్తాః పునః పునర్నివృత్తాస్తా ఏవం పూర్వోక్తాః తద్వర్త్మ తస్య నిర్గన్తుం మార్గం నాదాస్యన్న వ్యతరిష్యన్। పరావృత్తత్వాన్మార్గస్తస్మై దత్తః, తతో ధర్తుం నాశకువన్నితి క్రియాతిపత్తిః॥౨౭॥

సంఘట్టయన్త్యాస్తరసాత్మభూషాహీరాఙ్కురప్రోతదుకూలహారీ।

దిశా నితమ్బం పరిధాప్య తన్వ్యాస్తత్పాపసంతాపమవాప భూపః॥౨౮॥

సంఘట్టేతి॥ భూపో నలః తన్వ్యాః కస్యాశ్చిత్ నితమ్బం దిశా కరణభూతయా పరిధాప్య। దిగమ్బరం కృత్వేత్యర్థః। తేన పరస్త్రీవివసనకరణేన జనితం యత్ పాపం తేన సంతాపం పరమం దుఃఖమవాప ప్రాప। కింభూతాయాః-సంఘట్టయన్త్యాః సంఘట్టం కుర్వన్త్యాః। అత ఏవ కింభూతః—పరస్త్రీసంస్పర్శభియా తరసా ఝటితి నివృత్తత్వాదాత్మనో భూషా అలంకారాః తేషు హీరకాః, తేషామఙ్కురాః కోటయః తత్ర ప్రోతం స్యూతం దుకూలం హరతి ఏవంశీలః। స్యూతత్వాత్స్వత ఏవాగచ్ఛతో దుకూలస్య నేతా। అబుద్ధికారిత్వేఽప్యతితరాం మయైతదనుచితం కృతమితి సంతాపాదుత్తమత్వం సూచితమ్॥౨౮॥

హతః కయాచిత్పథి కన్దుకేన సంఘట్టయ భిన్నః కరజైః కథాపి।

కయాచనాక్తః కుచకుఙ్కుమేన సంభుక్తకల్పః స బభూవ తాభిః॥౨౯॥

హత ఇతి॥ స నలః పథి చతుష్పథరూపే కయాచిత్సున్దర్యా కన్దుకేన హతః అన్యస్యై ప్రహితః కన్దుకో మధ్యేమార్గమదృశ్యరూపస్య తస్య లగ్నః। కయాచిత్తత్రైవ సంఘట్టయ బుద్ధిపూర్వ కరజైర్భిన్నోఽఙ్కితః। కయాచన తత్రైవ సంఘట్టయ బుద్ధిపూర్వమాలిఙ్గనవశాత్ కుచకుఙ్కుమేనాక్తో శ్రక్షితః। ఏవం తాభిరన్తఃపురసున్దరీభిః సంభుక్తకల్ప ఈషదూనః సంభుక్తో బభూవ। గ్రామ్యధర్మాభావాదీషదూనత్వం సంభోగస్య। తాభిరితి తృతీయయా తాసామేవ బుద్ధిపూర్వకారిత్వమ్, న తు నలస్యేతి సూచితమ్॥౨౯॥

ఛాయామయః ప్రైక్షి కయాపి హారే నిజే స గచ్ఛన్నథ నేక్ష్యమాణః।

తచ్చిన్తయాన్తర్నిరచాయి చారు స్వస్యైవ తన్వ్యా హృదయం ప్రవిష్టః॥౩౦॥

ఛాయేతి॥ కౌతుకిత్వాదదృశ్యస్యైవ మమ ప్రతిబిమ్బేన భవితవ్యమితీచ్ఛావశాత్ కయాపి తన్వ్యా సున్దర్యా నిజే స్వీయే హారే ఛాయామయః ప్రతిబిమ్బరూపః స నలః ప్రైక్షి పూర్వమవలోకితః। అథానన్తరం గచ్ఛన్ తతః స్థానాత్స్థానాన్తరం గచ్ఛన్ అతో హారే న ఈక్ష్యమాణః న దృశ్యమానః అధునైవ కశ్చిత్సున్దరో హారే మయా దృష్టః క్వేదానీం గత ఇతి తచ్చిన్తయా నలచిన్తయా కృత్వా స నలః స్వస్యైవ హృదయం స్వీయమన్తఃకరణం ప్రవిష్ట ఇతి తన్వ్యా అన్తర్మనసి చారు సమ్యఙ్నిరచాయి నిర్ధారితః। హృదయ ఏవ హారస్య విద్యమానత్వాత్సామీప్యాత్తత్రైవ ప్రవిష్ట ఇతి నిశ్చయః కృత ఇత్యర్థః। ప్రతిబిమ్బరూపం తమాలోక్య విరహపీడితా జాతేతి భావః॥౩౦॥

తచ్ఛాయసౌన్దర్యనిపీతధైర్యాః ప్రత్యేకమాలిఙ్గదమ్ రతీశః।
రతిప్రతిద్వన్ద్వితమాసు నూనం నాముషు నిర్ణీతరతిః కథంచిత్॥3౧॥

తదితి॥ రతీశః కామః హారాదౌ తచ్ఛాయస్య నలప్రతిబిమ్బస్య సౌన్దర్యేణ నిపీతమపహృతం ధైర్యం యాసాం తా అమూః అన్తఃపురసున్దరీః ప్రత్యేకం పృథక్పృథగాలిఙ్గత్। నను రతీశేన రత్యా ఏవాలిఙ్గనం యుక్తమ్, న త్వన్యస్యా ఇత్యత ఆహ—నూనముత్ప్రేక్షతే। స కామః రతేః ప్రతిద్వన్ద్వితమాస్వతితరాం ప్రతిస్పర్ధినీషు రతితుల్యాస్వముషు మధ్యే కథంచిత్కేనాపి ప్రకారేణ సౌన్దర్యశీలాదినా న నిర్ణీతా రవిర్యేన ఏవంభూతో నూనమ్। రవేరనిశ్చయాత్సర్వాసామాలిఙ్గనేన రతేరప్యాలిఙ్గనం భవిష్యతీతి బుద్ధ్యేత్యర్థః। నలప్రతిబిమ్బదర్శనమాత్రేణ సర్వా అపి కామపరవశా జాతా ఇతి భావః। తస్య ఛాయా, 'విభాషా సేనా—' (౨।౪।౨౫) ఇతి నపుంసకత్వమ్। ప్రతిద్వన్ద్వితమాసు, 'తసిలాదిషు—' (౬।3।3౫) ఇతి పుంవత్॥3౧॥

తస్మాదదృశ్యాదపి నాతివిభ్యుస్తచ్ఛాయరూపాహితమోహలోలాః।
మన్యన్త ఏవాదృతమన్మథాజ్ఞాః ప్రాణానపి స్వాన్సుదృశస్తృణాని॥3౨॥

తస్మాదితి॥ తాః సుదృశః తరుణ్యః అదృశ్యాదపి తస్మాన్నాతిబిభ్యురతిశయం భయం న ప్రాపుః। యతః,— హారాదౌ తచ్ఛాయస్య తత్ప్రతిబిమ్బస్య యద్రూపం సౌన్దర్యం తేనాహితో జనితో మోహో మదనవికారవిలాసః తేన లోలాశ్చఞ్చలాః, మదనవికారవిలాసే ఆసక్తా వా। తత్ప్రతిబిమ్బదర్శనేన మదనపరవశత్వాదదృశ్యాదపి తస్మాద్భయం న ప్రాప్తమిత్యర్థః। ఏతదపి కుత ఇత్యత ఆహ—ఆదృతమన్మథాజ్ఞాః సంమానితకామాజ్ఞాః సుదృశః స్వాన్ప్రాణానపి తృణాన్యేవ తృణతుల్యానేవ మన్యన్తే యతః, అతో మదనపరవశత్వాద్భయం న ప్రాప్తమితి యుక్తమ్। యస్య ప్రాణవాఞ్ఛాపి న విద్యతే తస్య భయం దూరాపాస్తమితి భావః। 'లోలశ్చలసతృష్ణయోః' ఇత్యమరః॥3౨॥

జాగర్తి తచ్ఛాయదృశాం పురా యః స్పృష్టే చ తస్మిన్వ్యససర్ప కమ్పః।
ద్రుతే ద్రుతం తత్పదశబ్దమీత్యా స్వహస్తితశ్చారుదృశాం పరం సః॥33॥

జాగర్తీతి ॥ తచ్ఛాయదృశాం నలప్రతిబిమ్బావలోకినీనాం చారుదృశాం సాత్త్వికప్రాదుర్భావవశాద్యః కమ్పః పురా జాగర్తి అజాగః। ప్రతిబిమ్బదర్శనమాత్రేణ యః కమ్పః సముదభూత్। తస్మిన్నలే స్పృష్టే చ సతి యః కమ్పో విససర్ప, దర్శనాపేక్షయా స్పర్శనస్యాధికసాత్త్వికజననసామర్థ్యాద్దర్శనజన్యకమ్పాపేక్షయా యోఽధికో జాతః స కమ్పః స్పర్శనభయాత్ ద్రుతం శీఘ్రం ద్రుతే పలాయితే తస్మిన్ అదృశ్యస్య తస్య పదశబ్దభీత్యా చరణశబ్దభియా కర్త్ర్యా పూర్వాపేక్షయా పరమ్ అతిశయేన స్వహస్వితో దత్తావలమ్బనః। వృద్ధిం ప్రాపిత ఇత్యర్థః। అథ చ పరం కేవలం స్వహస్తం ప్రాపితో దత్తావలమ్బః కృతః। మదీయోఽయం కమ్పో న సాత్త్వికభావజనిత ఇత్యేవం తయా కథిత ఇత్యర్థః। ఉభయథా తాసాం దర్శనస్పర్శనజన్యః కమ్పః శృఙ్గారస్యానుభావః పాశ్చాత్త్యో భయానకస్యేతి పరిపాఠ్యా ప్రవృద్ధోఽభూదితి భావార్థః। స్వహస్తితః, తారకాదిః। జాగర్తి, 'పురి లుఙ్ చాస్మే' (౩।౨।౧౨౨) ఇతి భూతే లట్ ॥౩౩॥

ఉల్లాస్యతాం స్పృష్టనలాఙ్గమఙ్గం తాసాం నలచ్ఛాయపిబాఽపి దృష్టిః।

అశ్మేవ రత్యాస్తదనర్తి పత్యా ఛేదేఽప్యబోధం యదహర్షి లోమ ॥౩౪॥

ఉల్లాస్యతామితి ॥ రత్యాః పత్యా కామేన తాసామన్తఃపురసున్దరీణాం స్పృష్టం నలాఙ్గయేన ఏవంభూతమఙ్గముల్లాస్యతాం హర్షవశాత్ పరిపుష్టీక్రియతాం నామ। న కేవలం తదేవ కింతు నలచ్ఛాయపిబా నలప్రతిబిమ్బపిబా తాసాం దృష్టిరప్యుల్లాస్యతాం హర్షవశాత్ ప్రసార్యతాం నామ। అత్ర విషయే చిత్రం న కిం తర్హి ఛేదే కర్తనే కృతేఽపి సతి అబోధమచేతనం లోమ యదహర్షి హర్షం ప్రాపితం తత్ అశ్మేవ పాషాణ ఏవానర్తి నర్తితః। అచేతనస్య లోమ్నో హర్షణం పాషాణనర్తనతుల్యమిత్యర్థః। సత్త్వవశాద్రోమాఞ్చోఽభూదితి భావః। ఉల్లాస్యతాం కర్మణి లోట్। ఉపసర్గానువృత్తేరనావశ్యకత్వాత్ పిబేతి 'పాఘ్రా—(౭।౩।౭౮) ఇత్యాదినా శః ॥౩౪॥

యస్మిన్నలస్పృష్టకమేత్య హృష్టా భూయోఽపి తం దేశమగాన్మృగాక్షీ।

నిపత్య తత్రాస్య ధరారజఃస్థే పాదే ప్రసీదేతి శనైరవాదీత్ ॥౩౫॥

యస్మిన్నితి ॥ నలసంముఖమాగచ్ఛన్తీ మృగాక్షీ హరిణనేత్రా యస్మిన్దేశే అన్యాపదేశాద్గచ్ఛతో నలస్య గాత్రేణ సహ స్వగాత్రసంఘట్టలక్షణం స్పృష్టకాఖ్యమాలిఙ్గనమేత్య ప్రాప్య హృష్టా రోమాఞ్చాదియుక్తా జాతా తం దేశం భూయోఽపి పునరప్యాజగామ। తత్ర దేశే ధరారజఃస్థే పృథ్వీరజఃసు స్థితేఽస్య నలస్య పాదే చరణప్రతిబిమ్బే నిపత్య నమస్కారం కృత్వా ప్రసీదేతి అనుగ్రహం మమ కుర్వితి

ఆకర్ణనభీత్యా శనైరవాదీదవోచత్। నితరాం నలాధీనా జాతేతి భావః। 'యద్యోషితః సంముఖమాగతాయా అన్యాపదేశాద్రజతో నరస్య। గాత్రేణ గాత్రం ఘటతే యదేతదాలిఙ్గనం స్పృష్టకమాహురార్యాః॥' ఇతి కామశాస్త్రమ్॥౩౫॥

భ్రమన్నముష్యాముపకారికాయామాయస్య భైమీవిరహాత్క్రశీయాన్।

వ్యసౌ ముహుః సౌధపరమ్పరాణాం వ్యధత్త విశ్రాన్తిమధిత్యకాసు॥౩౬॥

భ్రమన్నితి॥ అసౌ నలః సౌధపరమ్పరాణాం సప్తభూమికప్రాసాదపరమ్పరాణామధిత్యకాసూర్ధ్వభూమిషు ముహుః పునః పునః విశ్రాన్తిం వ్యధత్త కృతవాన్। కిం కృత్వా—భైమీవిరహ్యాత్ కశీయానతితరాం కృశో యతః, తస్మాదముష్యాముపకారికాయాం భ్రమన్ ఆయస్య బహుశ్రమం ప్రాప్య। శ్రమాపనోదార్థం క్షణమాత్రం తత్ర తత్ర స్థిత్వా ఊర్ధ్వగృహాన్ విశతి స్మేత్యర్థః। 'ఉపత్యకాసు' ఇతి పాఠః సాధీయాన్। ఉపత్యకానాం విశ్రాన్తియోగ్యత్వాత్। 'ఉపాధిభ్యాం త్యకన్నాసన్నారూఢయోః' (౫।౨।౩౪) ఇత్యుభయత్రాపి త్యకన్॥౩౬॥

ఉల్లిఖ్య ఇంసేన దలే నలిన్యాస్తస్మై యథాదార్శి తథైవ భైమీ।

తేనాభిలిఖ్యోపహృతస్వహారా కస్యా న దృష్టాజని విస్మయాయ॥౩౭॥

ఉల్లిఖ్యేతి॥ హంసేన నలిన్యా దలే పత్రే భైమీముల్లిఖ్య లిఖిత్వా తస్మై నలాయ యథా భైమ్యదర్శి దర్శితా, తథైవ తత్ర విశ్రాన్తేన నలేనాప్యభిలిఖ్య లిఖిత్వా ఉపహృతః కణ్ఠేఽర్పితః స్వహారః స్వీయముక్తాహారో యస్యా ఏవంభూతా చిత్రరూపా భైమీ దృష్టా సతీ కస్యాః శుద్ధాన్తసున్దర్యా విస్మయాయాశ్చర్యాయ న జాతా। తథాభూతాం తాం దృష్ట్వా, కేనేయమత్రాతిసున్దరీ లిఖితా కణ్ఠార్పితహారా చేతి సర్వా అపి విస్మితా జాతా ఇత్యర్థః। విశ్రాన్త్యర్థం భైమీం లిఖిత్వా సాక్షాద్భైమీప్రాప్తిబుద్ధ్యాఽనన్తరకరణీయసంకల్పవశాత్తేన ముక్తాహారార్పణా కృతేతి భావః॥౩౭॥

కౌమారగన్ధీని నివారయన్తీ వృత్తాని రోమావలివేత్రచిహ్నా।

సాలిఖ్య తేనైక్ష్యత యౌవనీయద్వాఃస్థామవస్థాం పరిచేతుకామా॥౩౮॥

కౌమారేతి॥ తేన నలేన సా భైమీ ఆలిఖ్య ఐక్ష్యత దృశ్యతే స్మ। కింభూతా—కౌమారం శైశవం తస్య గన్ధో లేశోఽపి విద్యతే యేషు తాని వృత్తాని ఖేలాదీని నివారయన్తీ నిషేధయన్తీ, యతః రోమావలిరేవ వేత్రయష్టిశ్చిహ్నం యస్యాః సా। తథా,—యౌవనీయాయాం యౌవనసంబన్ధిన్యాం ద్వారి తిష్ఠతీతి యౌవనీయద్వాఃస్థా తామవస్థామాకారవిశేషం పరిచేతుకామాఽఙ్గీకర్తుకామా। వయఃసంధిం ప్రాప్తాం లిఖిత్వా పశ్యతి స్మేత్యర్థః। అన్యాపి వేత్రధారిణీ కాంశ్చిన్నిషేధతి, ద్వాఃస్థా చ భవతి। గన్ధీనీతి, 'అల్పాఖ్యాయామ్ ' (౫।౪।౧౩౬) ఇతి గన్ధస్యేదాదేశః॥౩౮॥

పశ్యాః పురంధ్రీః ప్రతి సాన్ద్రచన్ద్రజఃకృతక్రీడకుమారచక్రే।

చిత్రాణి చక్రేఽధ్వని చక్రవర్తిచిహ్నం తదఙ్ఘ్రిప్రతిమాసు చక్రమ్॥౩౯॥

పశ్యా ఇతి॥ సాన్ద్రం ఘనం చన్ద్రరజః కర్పూరపరాగస్తేన కృతా క్రీడా ఖేలో యేనైవంభూతం కుమారచక్రం బాలసఙ్ఘో యస్మిన్నేవంవిధేఽధ్వని మార్గే తదఙ్ఘ్రిప్రతిమాసు నలచరణకమలప్రతిబిమ్బేషు వర్తమానం చక్రవర్తినః సార్వభౌమస్య చిహ్నం లక్షణం రేఖారూపం చక్రం పశ్యాః విలోకయన్తీః పురంధ్రీస్తరుణీః ప్రతి లక్షీకృత్య చిత్రాణ్యతితరామాశ్చర్యాణి చకార। కేన సార్వభౌమేనాత్ర విచరితమితి తాసామాశ్చర్యమభూదిత్యర్థః। "౦చాన్ద్రం" ఇత్యపి పాఠః। 'యస్యాః' ఇతి పాఠే భైమ్యాః సంబన్ధినీః పురన్ధ్రీరితి యోజనా। స్వామ్యేన చక్రం రాష్ట్రం వర్తయతీతి చక్రవర్తీ॥౩౯॥

తారుణ్యపుణ్యామవలోకయన్త్యోరన్యోన్యమేణేక్షణయోరభిఖ్యామ్।

మధ్యే ముహూర్తం స బభూవ గచ్ఛన్నాకస్మికాచ్ఛాదనవిస్మయాయ॥౪౦॥

తారుణ్యేతి॥ స నలః తారుణ్యేన పుణ్యాం చార్వీమన్యోన్యం పరస్పరసంబన్ధినీమభిఖ్యాం శోభామవలోకయన్త్యోః పశ్యన్త్యోః కయోశ్చిదేణేక్షణయోర్మృగీదృశోర్మధ్యే ముహూర్తం క్షణమాత్రం గచ్ఛన్సన్ ఆకస్మికేన నిర్హేతుకేన ఆచ్ఛాదనేన తిరోధానేన కృత్వా యో విస్మయ ఆశ్చర్యం తస్మై బభూవ। 'భూయాదన్తర్ధిసిద్ధిః–' (నైం ౫।౧౩౭) ఇత్యాదివరదానాదదృశ్యస్య మమ స్పర్శేన భవితవ్యమ్, శరీరేణాన్యస్యాచ్ఛాదనం కర్తవ్యమ్, అదృశ్యేషు మదీయభూషారత్నేషు ప్రతిబిమ్బేన భవితవ్యమిత్యాదీచ్ఛావశాదాచ్ఛాదనాత్తయోరాశ్చర్యం జనయతి స్మేతి భావః। 'పుణ్యం తు చార్వపి' ఇత్యమరః॥౪౦॥

పురః స్థితస్య కచిదస్య భూషారత్నేషు నార్యః ప్రతిబిమ్బితాని।
వ్యోమన్యదృశ్యేషు నిజాన్యపశ్యన్విస్మిత్య విస్మిత్య సహస్రకృత్వః॥౪౧॥

పుర ఇతి॥ క్వచిత్ప్రదేశే స్త్రీణాం పురోఽగ్రే స్థితస్యాస్య నలస్యాదృశ్యేషు భూషారత్రేషు భూషణరత్నేషు నిజాని స్వీయాని ప్రతిబిమ్బాని విస్మిత్య విస్మిత్య పునః పునః విస్మయం ప్రాప్య నార్యః సహస్రకృత్వః సహస్రవారం వ్యోమని గగనే అపశ్యన్నవలోకయన్తి స్మ। కేవలే గగనే కేనాపి ప్రతిబిమ్బం నావలోక్యతే అస్మాభిరవలోక్యతే। స్వకీయం పరకీయమపి కిమేతదితి సాశ్చర్యం పునః పునః దదృశురిత్యర్థః। ఏతదపి నలస్యేచ్ఛావశాదేవేతి పూర్వముక్తమ్। ప్రతిబిమ్బితానీతి భావే క్తః। రూపాణీతి వా సంబన్ధనీయమ్॥౪౧॥

తస్మిన్విషజ్యార్ధపథాత్తపాతం తదఙ్గరాగచ్ఛురితం నిరీక్ష్య।
విస్మేరతామాపురవిస్మరన్త్యః క్షిప్తం మిథః కన్దుకమిన్దుముఖ్యః॥౪౨॥

తస్మిన్నితి॥ ఇన్దుముఖ్యశ్చన్ద్రవదనాః కన్దుకం నిరీక్ష్య మిథః పరస్పరం క్షిప్తం తమేవావిస్మరన్త్యోఽపి విస్మేరతాం సాశ్చర్యతామాపుః। కింభూతం కన్దుకమ్–తస్మిన్నలే విషజ్య సంఘట్టప యస్యై క్షిప్తః తామప్రాప్య అర్ధపథేఽర్ధమార్గ ఏవ ఆత్తోఽఙ్గీకృతః పాతః పతనం యేన తమ్। తథా,—తదఙ్గరాగేణ నలాఙ్గరాగేణ చ్ఛురితం భూషితం రూషితం వా। యస్యై క్షిప్తస్తామప్రాప్య మధ్యే సంఘట్టయోగ్యస్య వస్తునోఽభావాత్, అకస్మాత్కథం పతిత ఇతి, కస్యాఙ్గరాగోఽస్మింల్లగ్న ఇతి సాశ్చర్యా జాతా ఇతి భావః। పథోఽర్ధమితి 'అర్ధం నపుంసకమ్' (౨।౨।౨) ఇతి సమాసః, 'ఋుక్—' (౫।౪।౭౪) ఇత్యాదినా సమాసాన్తః॥౪౨॥

పుంసి స్వభర్తృవ్యతిరిక్తభూతే భూత్వాప్యనీక్షానియమవ్రతిన్యః।
ఛాయాసు రూపం భువి వీక్ష్య తస్య ఫలం దృశోరానశిరే మహిష్యః॥౪౩॥

పుంసీతి॥ మహిష్యో రాజపత్న్యః మణిబద్ధాయాం భువి తత్ప్రతిబిమ్బేషు కేవలాయాం వా భూమౌ ఆతపాభావరూపాసు ఛాయాసు తస్య నలస్య రూపం స్వరూపం సౌన్దర్యం వా వీక్ష్య దృశోర్నేత్రయోః ఫలం సాఫల్యమానశిరే ప్రాపుః। కిం కృత్వా—స్వభర్తా భీమః, తస్మాద్వ్యతిరిక్తభూతే వ్యతిరిక్తరూపే పుంసి విషయే అనీక్షాఽనవలోకనం తస్యాం యో నియమోఽవశ్యంభావః తల్లక్షణం యద్వ్రతం తద్విద్యతే యాసామేవంభూతా భూత్వాపి

సున్దరవస్త్వవలోకనాత్తాసాం నేత్రసాఫల్యం జాతమ్। ప్రతిబిమ్బస్య వాతపాభావస్య వా పురుషత్వాభావాత్తదవలోకనేఽపి వ్రతక్షతిర్నాభూదితి భావః॥౪౩॥

విలోక్య తచ్ఛాయమతర్కి తాభిః పతిం ప్రతి స్వం వసుధాపి ధత్తే।

యథా వయం కిం మదనం తథైనం త్రినేత్రనేత్రానలకీలనీలమ్॥౪౪॥

విలోక్యేతి॥ తాభిర్మహిషీభిః భువి తచ్ఛాయం నలస్య ఛాయాం విలోక్య ఇత్యతర్కి ఉత్ప్రేక్షితమ్। ఇతి కిమ్—యథా వయం స్వం భీమలక్షణం పతిం ప్రత్యుద్దిశ్య మదనం ధారయామః తథా వసుధాపి త్రినేత్రనేత్రానలస్య త్రిలోచనలోచనాగ్నేః కీలేన జ్వాలేన నీలం శ్యామలం భూతమేనం మదనం భీమలక్షణం స్వం పతిం ప్రతి ధత్తే ధారయతి కిమ్। ఛాయాయాః శ్యామత్వత్రినేత్రేత్యాది విశేషణం యుక్తమ్। యథా వయం భీమం ప్రతి మదనం పిదధ్మహే లజ్జావశాదన్తర్గుఢతయా ధారయామః, తథా స్వం పతిం ప్రతి వసుధా మదనం పిధత్తే అన్తర్గూఢతయా ధారయతి కిమితి వా। నలోఽతిసున్దర ఇతి భావః। 'వహ్నేర్ద్వయోర్జ్వాలకీలౌ' ఇత్యమరః॥౪౪॥

రూపం ప్రతిచ్ఛాయికయోపనీతమాలోకి తాభిర్యది నామ కామమ్।

తథాపి నాలోకి తదస్య రూపం హారిద్రభఙ్గాయ వితీర్ణభఙ్గమ్॥౪౫॥

రూపమితి॥ తాభిర్మహిషీభిః ప్రతిచ్ఛాయికయా ప్రతిబిమ్బేనోపనీతం రూపం నలస్వరూపం సౌన్దర్యం వా యది నామ యద్యపి కామమాలోకి దృష్టమ్, తథాపి తదతిప్రసిద్ధం అస్య రూపం నాలోకి న దృష్టమ్। యతః హారిద్రభఙ్గాయ హరిద్రాచ్ఛేదాయ సువర్ణచ్ఛేదాయ వాఽతిగౌరత్వాద్వితీర్ణో దత్తో భఙ్గః పరాజయో యేన తత్। ఛాయాయాం గౌరత్వాదివర్ణానాలోకనాదితి భావః। అతిసౌన్దర్యం సూచితమ్॥౪౫॥

భవన్నదృశ్యః ప్రతిబిమ్బదేహవ్యూహం వితన్వన్మణికుట్టిమేషు।

పురం పరస్య ప్రవిశన్వియోగీ యోగీవ చిత్రం స రరాజ రాజా॥౪౬॥

భవన్నితి॥ వియోగీ స రాజా నలః యోగీవ వియోగరహిత ఇవ, అథ చ మునిరివ విరరాజ। ఏతచ్చిత్రం విరహిణో విరహిత్వాభావాదాశ్చర్యమ్। యతోఽదృశ్యో భవన్మణికుట్టిమేషు

మణిబద్ధభూమిషు ప్రతిబిమ్బదేహవ్యూహం ప్రతిబిమ్బరూపకాయసమూహం వితన్వన్విస్తారయన్। తథా,—పరస్య పురం నగరం గృహోపరిగృహం వా ప్రవిశన్ మునిరప్యదృశ్యో భవతి, కాయవ్యూహం చ కరోతి, పరస్య జీవాన్తరస్య శరీరం చ ప్రవిశతి, విషయేభ్యో నివృత్తత్వాద్వియోగీ చ భవతి। 'పురం పాటలిపుత్రే స్యాద్గృహోపరిగృహే పురమ్। పురం పురి శరీరే చ' ఇతి విశ్వః॥

పుమానివాస్పర్శి మయా వ్రజన్త్యా ఛాయా మయా పుంస ఇవ వ్యలోకి।

బ్రువన్నివాతర్కి మయాపి కశ్చిదితి స్మ స స్త్రైణగిరః శృణోతి॥౪౭॥

పుమానితి॥ స నల ఇతి స్త్రైణగిరః స్త్రీసమూహవాణీః శృణోతి స్మ। ఇతి కిమ్—వ్రజన్త్యా విచరన్త్యా మయా పుమానివాస్పర్శి స్పృష్టః, విచరన్త్యా మయా పుంస ఇవ పురుషస్యేవ ఛాయా వ్యలోకి దృష్టా, మయా కశ్చిద్బ్రువన్నివ వదన్నివాతర్కి। ససంభ్రమాభిః సర్వాభిః పరస్పరం భైమీం ప్రత్యేవ వా ఏవముక్తమిత్యర్థః। స్త్రైణం, సమూహే 'స్త్రీపుంసాభ్యాం నఞ్స్నఞౌ భవనాత్' (౪।౧।౮౭) ఇతి నఞ్। స్త్రైణీః స్త్రీసంబన్ధినీర్గిర ఇతి వా॥౪౭॥

అమ్బాం ప్రణత్యోపనతా నతాఙ్గీ నలేన భైమీ పథి యోగమాప।

స భ్రాన్తిభైమీషు న తాం వ్యవిక్త సా తం చ నాదృశ్యతయా దదర్శ॥౪౮॥

అమ్బామితి॥ నతాఙ్గీ సున్దరాఙ్గీ సా భైమీ అమ్బాం మాతరం ప్రణత్య ప్రణమ్య ఉపనతా ఆగతా సతీ నలేన సహ పథి యోగం సంబన్ధమాప। స నలః భ్రాన్తిభైమీషు భ్రాన్త్యా దృష్టాసు భైమీషు మధ్యే తాం సత్యరూపాం న వ్యవిక్త వివేకేన జ్ఞాతవాన్। సా చాదృశ్యతయా తం న దదర్శ। 'సా తం చ నాదర్శదదృశ్యమేవ' ఇతి పాఠే నాద్రాక్షీదేవేత్యర్థః। అదర్శత్, 'ఋదృశోఽఙి–' (౭।౪।౧౬) ఇతి గుణః। ప్రణత్య, 'వా ల్యపి' (౬।౪।38) ఇత్యనునాసికలోపే తుక్॥౪౮॥

ప్రసూప్రసాదాధిగతా ప్రసూనమాలా నలస్యోద్భ్రమవీక్షితస్య।

క్షిప్తాపి కణ్ఠాయ తయోపకణ్ఠం స్థితం తమాలమ్బత సత్యమేవ॥౪౯॥

ప్రస్వితి॥ ప్రసూప్రసాదాధిగతా మాతృప్రసాదప్రాప్తా ప్రసూనమాలా కుసుమమాలా ఉద్భ్రమేణ భ్రాన్త్యా వీక్షితస్యాపి నలస్య కణ్ఠాయ తయా భైమ్యా క్షిప్తా ఉపకణ్ఠే సమీపే స్థితం సత్యరూపమేవ తం నలం తత్కణ్ఠం చాలిఙ్గత్॥ ౪౯॥

స్రగ్వాసనాదృష్టజనప్రసాదః సత్యేయమిత్యద్భుతమాప భూపః।

క్షిప్తాంమదృశ్యత్వమితాం చ మాలామాలోక్య తాం విస్మయతే స్మ బాలా॥౫౦॥

స్రగితి॥ భూపో నల ఇత్యద్భుతమాశ్చర్యమాప। ఇతి కిమ్–వాసనాదృష్టస్య చిన్తాసంతానోపనీతస్య భైమీలక్షణస్య జనస్య ప్రసాదరూపేయం స్రక్ మాలా సత్యా సత్యరూపేతి। అలీకదృష్టేన దత్తస్య కుత్రాపి సత్యత్వం న దృష్టమ్, అత్ర త్వపూర్వ దృష్టమ్। సా బాలా చ అలీకనలకణ్ఠాయ క్షిప్తాం తాం మాలామదృశ్యత్వమితాం ప్రాప్తామాలోక్య విచార్య విస్మయతే స్మ సాశ్చర్యా బభూవ। అలీకదృష్టనలకణ్ఠే క్షిప్తా మాలా భూమౌ నాస్తి, కేన నీతా, కిం జాతమస్యా ఇత్యాశ్చర్యమ్॥౫౦॥

అన్యోన్యమన్యత్రవదీక్షమాణౌ పరస్పరేణాధ్యుషితేఽపి దేశే।

ఆలిఙ్గితాలీకపరస్పరాన్తస్తథ్యం మిథస్తౌ పరిషస్వజాతే॥౫౧॥

అన్యోన్యమితి॥ సత్యరూపేణ పరస్పరేణాధ్యుషితేఽధిష్ఠితేఽపి దేశే అన్యోన్యం పరస్పరమన్యత్రవదన్యోన్యానధ్యుషిత- దేశవద్భ్రాన్తిదృష్టమివ ఈక్షమాణౌ విలోకయన్తౌ తౌ ఆలిఙ్గితం యదలీకం పరస్పరం తస్యాన్తర్మధ్యే తథ్యం సత్యమపి మిథః పరస్పరం పరిషస్వజాతే ఆలిలిఙ్గతుః। అలీకదృష్టస్య పరస్పరస్య మధ్యే సత్యరూపస్యాప్యాలిఙ్గనం జాతమితి భావః। ఆలిఙ్గితమలీకం పరస్పరం యేన ఏవంభూతమన్తః అన్తఃకరణం యయోరితి వా। సత్యమప్యలీకబుద్ధ్యైవాలిలిఙ్గతురితి భావః। పరిషస్వజాతే, 'సదిస్వఞ్జోః పరస్య లిటి' (౮।౩।౧౧౮ వాం) ఇతి పరస్య షత్వనిషేధః॥౫౧॥

స్పర్శం తమస్యాధిగతాపి భైమీ మేనే పునర్భ్రాన్తిమదర్శనేన।

నృపః స పశ్యన్నపి తాముదీతస్తమ్భో న ధర్తుం సహసా శశాక॥౫౨॥

స్పర్శమితి॥ భైమీ సత్యరూపం తం అస్య స్పర్శమధిగతా ప్రాప్తాపి తస్యాదర్శనేన పునర్భ్రాన్తి మేనే। సత్యస్య దర్శనేన భావ్యమ్, నచ దృశ్యతే సః, తస్మాదలీకః స్పర్శ ఇత్యమన్యత। స నృపః సత్యరూపాం తాం పశ్యన్నపి ఝటిత్యుదీతో జాతః సాత్త్వికవికారరూపః స్తమ్భో యస్య ఏవంభూతః సన్ తాం ధర్తుం న శశాక॥ ౫౨॥

స్పర్శాతిహర్షాదృతసత్యమత్యా ప్రవృత్య మిథ్యాప్రతిలబ్ధబాధౌ।

పునర్మిథస్తథ్యమపి స్పృశన్తౌ న శ్రద్దధాతే పథి తౌ విముగ్ధౌ॥౫౩॥

స్పర్శేతి॥ సత్యరూపపరస్పరస్పర్శజనితేన హర్షేణాదృత్యాఙ్గీకృతయా సత్యమత్యా సత్యబుద్ధ్యా పునరప్యాలిఙ్గనాదౌ ప్రవృత్య పునరప్యలీకపరస్పరస్పర్శాభావాన్మిథ్యాత్వేన ప్రతిలబ్ధః సత్యమతేర్బాధో యాభ్యామేవంభూతౌ సన్తౌ తృతీయస్థానే పథి మార్గే తథ్యం సత్యరూపం మిథః పరస్పరం పునః స్పృశన్తావపి విముగ్ధౌ భ్రాన్తౌ న శ్రద్దధాతే సత్యత్వేన స్పర్శం న జానీతః స్మ। ప్రథమస్థలే తాత్త్వికోపా (ప) లమ్భాత్, ద్వితీయస్థలే బాధోపా (ప) లమ్భాత్, తద్దృష్టాన్తావష్టమ్భేన తృతీయస్థలే కిం ప్రథమస్థల ఇవ సత్యమ్, ఉత ద్వితీయస్థల ఇవాసత్యమితి నిర్ణయాభావాదనాదరసహితౌ జాతావితి భావః। పునరపి తృతీయస్థలే సత్యాలిఙ్గనే జాతేఽపి విశ్వాసో నాభూదిత్యర్థః॥ ౫౩॥

సర్వత్ర సంవాద్యమబాధమానౌ రూపశ్రియాతిథ్యకరం పరం తౌ।

న శేకతుః కేలిరసాద్విరన్తుమలీకమాలోక్య పరస్పరం తు॥౫౪॥

సర్వత్రేతి॥ రూపశ్రియా పరస్పరసౌన్దర్యశోభయా పరం అతితరాం పరస్పరస్య ఆతిథ్యకరం సౌఖ్యకరం సర్వత్ర బహుషు స్థలేషు సంవాద్యం స్పర్శాదినా సంవాదయోగ్యం సత్యరూపం పరస్పరం కర్మభూతమబాధమానౌ సత్యత్వేన మన్యమానౌ క్వచిదలీకం తు అసత్యం పునః, అసత్యమపి వా పరస్పరమాలోక్య తౌ కేలిరసాత్క్రీడాప్రీతేః విరన్తుం విరతిం ప్రాప్తుం న శేకతుః సమర్థౌ నాభూతామ్। క్వచిదలీకత్వేఽపి బహుషు స్థలేషు సత్యత్వాదాలిఙ్గనాదిక్రీడాం చక్రతురేవేతి భావః। 'తథ్యకరమ్' ఇతి పాఠే కీదృక్పరస్పరమ్—కేవలం తథ్యకరం సత్యబుద్ధిజనకమితి వా॥ ౫౪॥

పరస్పరస్పర్శరసోర్మిసేకాత్తయోః క్షణం చేతసి విప్రలమ్భః।

స్నేహాతిదానాదివ దీపికార్చిర్నిమిష్య కించిద్విగుణం దిదీపే ॥౫౫॥

పరేతి ॥ పరస్పరస్పర్శరసః అన్యోన్యస్పర్శజనితోఽనురాగస్తస్య ఊర్మిరుద్రేకః తజ్జనితాత్సేకాత్సేచనాత్తయోశ్చేతసి విప్రలమ్భో వియోగః క్షణమాత్రం కించిన్నిమిష్య పూర్వాపేక్షయా ద్విగుణం ద్వాభ్యాం గుణనం యథా తథా దిదీపే ప్రదీప్తః। కస్మాత్కిమివ— స్నేహాతిదానాత్ తైలస్య బహుప్రక్షేపాద్దీపికార్చిరివ దీపశిఖేవ। సా యథా కించిన్మన్దీభూయ ద్విగుణం ప్రకాశతే। అప్రాప్తౌ సత్యాం విప్రలమ్భస్తాదృక్ దుఃసహో న, యథా సంయోగపూర్వకో వియోగ ఇతి భావః॥౫౫॥

వేశ్మాప సా ధైర్యవియోగయోగాద్బోధం చ మోహం చ ముహుర్దధానా।

పునః పునస్తత్ర పురః స పశ్యన్బభ్రామ తాం సుభ్రువముద్భ్రమేణ ॥౫౬॥

వేశ్మేతి ॥ సా భైమీ వేశ్మ స్వగృహమ్ ఆప। కింభూతా— ధైర్యవియోగయోర్యోగాత్సంబన్ధాత్క్రమేణ అత్ర నలసంభావనా కుత స్త్యేతి బోధం సమ్యగ్జ్ఞానమ్, నల ఏవాయమితి మోహం మిథ్యాజ్ఞానం చ ముహుర్దధానా। స నల ఉద్భ్రమేణ భ్రాన్తివశేన తాం సుభ్రువం సున్దరీం పునః పునః పురోఽగ్రే పశ్యన్ తత్రైవ బభ్రామ।అలీకతదాలిఙ్గనాదివాఞ్ఛయా తత్రైవ విచచారేతి భావః॥౫౬॥

పద్భ్యాం నృపః సంచరమాణ ఏష చిరం పరిభ్రమ్య కథంకథంచిత్।

విదర్భరాజప్రభవాభిరామం ప్రాసాదమభ్రంకషమాససాద ॥౫౭॥

పద్భ్యామితి ॥ పద్భ్యాం సంచరమాణో విచరన్ ఏష నృపః కథంకథంచిశ్చరణచారిత్వేన 'పరిచయాభావాదతిమహతా క్లేశేన చిరం పరిభ్రమ్య పరితో భ్రమిత్వా అభ్రంకషమత్యుచ్ఛ్రావ్త్ గగనలగ్నశిఖరం విదర్భరాజప్రభవయా భైమ్యా అభిరామం సుశోభమధిష్ఠితమిత్యర్థః। ప్రాసాదమాససాద ప్రాప। విప్రలమ్భజనితపరిభ్రమణవశాదేవ ప్రాసాదం ప్రాప్తవాన్, న తు బుద్ధిపూర్వకమితి భావః। సంచరమాణః, 'సమస్తృతీయాయుక్తాత్' ఇతి తఙ్। కథం కథంచిత్ ఇతి సముదాయనిపాతోఽతికృచ్ఛ్రార్థో ద్రష్టవ్యః। అభ్రంకషమ్, 'సర్వకూలాభ్ర-' (3।౨।౪౨) ఇతి ఖచ్॥౫౭॥

సఖీశతానాం సరసైర్విలాసైః స్మరావరోధభ్రమమావహన్తీమ్।

విలోకయామాస సభాం స భైమ్యాస్తస్య ప్రతోలీమణివేదికాయామ్॥౫౮॥

సఖీతి॥ స నలః తస్య ప్రాసాదస్య ప్రతోల్యాం పురోమార్గే మణివేదికాయాం మణిబద్ధభూమౌ భైమ్యాః సభాం విలోకయామాస। కింభూతామ్—సఖీశతానాం సరసైః సశృఙ్గారైః విలాసైర్విభ్రమైః స్మరస్యావరోధభ్రమమన్తఃపురభ్రాన్తిమావహన్తీం కుర్వతీమ్। సఖీనాం రతితుల్యత్వాత్। ప్రతోలీమణిబద్ధవేదికోపరి రచితాం సభాం దదర్శేత్యర్థః। 'రథ్యా ప్రతోలీ 'విశిఖా' ఇత్యమరః॥౫౮॥

కణ్ఠః కిమస్యాః పికవేణువీణాస్తిస్రో జితాః సూచయతి త్రిరేఖః।

ఇత్యన్తరస్తూయత యత్ర కాపి నలేన బాలా కలమాలపన్తీ॥౫౯॥

కణ్ఠ ఇతి॥ యత్ర సభాయాం నలేన కలం మధురాస్ఫుటమాలపన్తీ రాగాలాపం కుర్వతీ కాపి కాచిద్బాలా అన్తర్మనసి ఇత్యస్తూయత స్తుతా, నతు వ్యక్తవాచా। ఇతి కిమ్—అస్యాః సున్దర్యాః త్రిరేఖః లక్షణభూతాస్తిస్రో రేఖా యస్మిన్స కణ్ఠః తిస్రోఽపి పికవేణు-వీణాః స్వరామృతేన జితాః పరాభూతాః సూచయతి జ్ఞాపయతి కిమ్। మధురస్వరాకర్ణనేన రేఖాత్రయదర్శనేన చ కోకిలా-వేణు-వీణానాం త్రయస్య జయసూచనార్థమిదం రేఖాత్రయం కణ్ఠేన ధృతమ్, నతు లక్షణత్వేనేత్యుపమీయత ఇత్యర్థః। 'రేఖాత్రయాఙ్కితా గ్రీవా కమ్బుగ్రీవేతి కథ్యతే' ఇతి సాముద్రికలక్షణోక్తిః॥౫౯॥

ఏతం నలం తం దమయన్తి! పశ్య త్యజార్తిమిత్యాలికులప్రబోధాన్।

శ్రుత్వా స నారీకరవర్తిసారీముఖాత్స్వమాశఙ్కత యత్ర దృష్టమ్॥౬౦॥

ఏతమితి॥ యత్ర సభాయాం స నలః నారీ సున్దరీ తత్కరవర్తినీ సారీ సారికా తస్యా ముఖాదిత్యేవం ఆలికులేన సఖీసమూహేన పాఠితాన్ప్రబోధాన్ సాన్త్వనవాక్యాని శ్రుత్వా స్వాత్మానం తాభిర్దృష్టమాశఙ్కత। ఇతి కిమ్—హే భైమి దమయన్తి! త్వం తం మనసి స్థితమేతం పురోవర్తినమాగతం వా నలం పశ్య, ఆర్తిం తద్వియోగజనితాం పీడాం త్యజేతి। అహమేతాభిః ప్రాయోఽత్ర దృష్టః, అన్యథా సారికామేవమేతాః కుతః పాఠయన్తీతి॥౬౦॥

యత్రైకథాలీకనలీకృతాలీకణ్ఠే మృషాభీమభవీభవన్త్యా।

తద్దృక్పథే దౌహదికోపనీతా శాలీనమాధాయి మధూకమాలా॥౬౧॥

యత్రేతి॥ యత్ర సభాయాం మృషా మిథ్యా భీమభవీభవన్త్యా భైమీవేషం ధారయన్త్యా ఏకయా అలీకనలీకృతాలీకణ్ఠే అసత్యనలాకారీకృతసఖీకణ్ఠే దౌహృదికోపనీతా మాలాకారేణానీతా మధూకమాలా తస్యాదృశ్యస్య నలస్య దృక్పథే దృగ్గోచరే శాలీనం సలజ్జమాధాయి నిక్షిప్తా। భైమీవినోదార్థం తాదృశీమేవ క్రీడాం సర్వాః కుర్వన్తీతి భావః। దౌహృదికా ధాత్రీ వా। వృక్షాదిదోహదే నియుక్తో దౌహదికః, 'తత్ర నియుక్తః' (౪।౪।౬౯) ఇతి ఠక్। 'శాలీనకౌపీనే అధృష్టాకార్యయోః' (౫।౨।౨౦) ఇతి నిపాతనాత్ 'శాలీన' శబ్దః సాధుః॥౬౧॥

చన్ద్రాభమాభ్రం తిలకం దధానా తద్వన్నిజాస్యేన్దుకృతానుబిమ్బమ్।

సఖీముఖే చన్ద్రసమే ససర్జ చన్ద్రానవస్థామివ కాపి యత్ర॥౬౨॥

చన్ద్రేతి॥ యత్ర సభాయాం కాపి కాచిత్సున్దరీ చన్ద్రాణామనవస్థామియత్తానవధారణాన్నిర్ణయాభావమ్, అన్యోన్యస్మిన్ప్రతిబిమ్బాదనవస్థితిం వా ససర్జ ఇవ। కింభూతా—చన్ద్రసమే చన్ద్రతుల్యే నిజసఖీముఖేఽతిస్వచ్ఛత్వాచ్చన్ద్రాభం చన్ద్రతుల్యమ్, ఆభ్రమభ్రమతిస్వచ్ఛద్రవ్యవిశేషః తత్సంబన్ధి ఆభ్రం తద్రూపం తిలకం లలాటాభరణం దధానా కుర్వాణా। కింభూతమాత్రం తిలకమ్—తద్వచ్చన్ద్రాకారాభ్రతిలకయుక్తం నిజం స్వీయమాస్యం తల్లక్షణ ఇన్దుః తేన కృతమనుబిమ్బం యత్ర। చన్ద్రాకారాభ్రతిలకయుక్తస్వీయముఖచన్ద్రే కృతమనుబిమ్బం యేనేతి వా। యన్ముఖే చన్ద్రాకారే చన్ద్రాకారోఽభ్రతిలకః క్రియతే, తస్యాశ్చన్ద్రాకారోఽభ్రతిలకో, ముఖం చ ద్వౌ చన్ద్రౌ అలంకారకారిణ్యాశ్చన్ద్రాకారేఽభ్రతిలకే ప్రతిబిమ్బితౌ। యయా చాలంకారః క్రియతే తస్యా ముఖం, తత్ర విద్యమానోఽభ్రతిలకశ్చ ద్వౌ చన్ద్రౌ యస్యాః క్రియతేఽలంకారస్తన్ముఖచన్ద్రాభ్రతిలకే ప్రతిబిమ్బితౌ ఏవం ప్రతిబిమ్బితయోరపి పరస్పరాభిముఖముఖచన్ద్రాభ్రతిలకయోః ప్రతిబిమ్బరూపౌ పరస్పరముఖచన్ద్రాభ్రతిలకౌ ప్రతిబిమ్బితౌ। ఏవం ప్రతిబిమ్బితప్రతిబిమ్బాదావిత్యేవం చన్ద్రానవస్థా ద్రష్టవ్యా। తద్విద్యతేఽత్ర–తద్వదిత్యత్ర మతుపో మకారస్య 'ఝయః' (౮।౨।౧౦) ఇతి వః॥౬౨॥

దలోదరే కాఞ్చనకేతకస్య క్షణాన్మసీభావుకవర్ణలేఖమ్।

తస్యైవ యత్ర స్వమనఙ్గలేఖం లిలేఖ భైమీ నఖలేఖినీభిః॥౬౩॥

దలోదరేతి॥ యత్ర సభాయాం తస్యైవ కాఞ్చనకేతకస్య సువర్ణకేతకీకుసుమస్య దలోదరే పత్రగర్భే క్షణాల్లేఖనానన్తరం క్షణమేవ మసీభావుకా మసీభవనశీలా వర్ణలేఖా యస్మిన్ తస్యైవ నలసంబన్ధినమేవ మమ నఖక్షతాదివాఞ్ఛా విద్యత ఇత్యేవమాదిరూపం స్వం స్వీయమనఙ్గలేఖం మదనోపదిష్టం లేఖనం భైమీ నఖలేఖినీభిర్లిలేఖ। విరహిణీభిః స్వీయభావసూచనార్థం ప్రాణేశాయ పత్రికా ప్రేష్యతే, మస్యా వర్ణాశ్చ లిఖ్యన్తే। కేతకీపుష్పేషు నఖలేఖానాం శ్యామీభవనం స్వభావః। భావుక ఇతి, 'లషపత—' (౩।౨।౧౫౪) ఇతి శీలే ఉకఞ్॥౬౩॥

విలేఖితుం భీమభువో లిపీషు సఖ్యాఽతివిఖ్యాతిభృతాపి యత్ర।

అశాకి లీలాకమలం న పాణిరపారి కర్ణోత్పలమక్షి నైవ॥౬౪॥

విలేఖితుమితి॥ యత్ర సభాయాం లిపీషు చిత్రకర్మసు అతివిఖ్యాతిభృతాఽతికుశలయా అపి భైమీసఖ్యా భీమభువో భైమ్యా లీలాకమలం భిత్తౌ చిత్రపటే వా విలేఖితుమశాకి శక్తమ్। పాణిః కరో నైవ లేఖితుం శక్తః। తథా,—కర్ణోత్పలం కర్ణాభరణీభూతం విలేఖితుమపారి పర్యాప్తమ్। అక్షి తు లేఖితుం నైవాపారి। లీలాకమలావతంసోత్పలాపేక్షయా పాణినయనమతిసున్దరత్వాల్లేఖితుం న శక్తమితి భావః। విలేఖితుమ్, 'శకధృష'–, (౩।౪।౬౫) ఇతి, 'పర్యాప్తివచన –(౩।౪।౬౬) ఇతి వా తుమున్, లఘూపధత్వాద్గుణః। లిపీషు, 'కృదికారాత్–' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ఙీష్॥౬౪॥

భైమీముపావీణయదేత్య యత్ర కలిప్రియస్య ప్రియశిష్యవర్గః।

గన్ధర్వవధ్వః స్వరమధ్వరీణతత్కణ్ఠనాలైకధురీణవీణః॥౬౫॥

భైమీమితి॥ యత్ర సభాయాం కలిప్రియస్య నారదస్య గన్ధర్వవధూలక్షణః ప్రియః శిష్యవర్గః ఏత్యాగత్య భైమీముపావీణయద్వీణయా ఉపాగాయత్। కింభూతః—స్వరమధునా స్వరామృతేనారీణం పూర్ణం తస్యా భైమ్యాః కణ్ఠనాలం తేన ఏకధురాం వహతి ఏకధురీణా తుల్యా వీణా యస్య। ప్రథమం గన్ధర్వవధ్వః, అనన్తరం నారదేన వీణావాదనమధ్యాపితాః, అతికౌశలాత్తస్యాతిప్రియాః। ఏవంవిధా అపి వీణావాదనే తతోఽప్యధికం కౌశలమభ్యసితుం తత్రాగత్య భైమీం వీణయోపగాయన్తి స్మేతి భావః। వీణాగన్ధర్వ్యపేక్షయా భైమీకణ్ఠస్యాతిమాధుర్యం సూచితమ్। 'నాల' పదేన ముఖస్య కమలత్వం చ। 'స్క (స్య) న్నం

రీణం స్రుతం స్రుతమ్' ఇత్యమరః। రీణమ్, 'ఒరీఙ్ క్షరణే' అస్మాదోదిత్త్వాన్నిష్ఠానత్వమ్। ఉపావీణయత్, 'సత్యాపపాశ'—(౩।౧।౨౫) ఇతి ణిచ్। కలిః ప్రియో యస్యేతి, 'వా ప్రియస్య' (వాం ౧౪౨౦) ఇతి పూర్వనిపాతాభావః। ఏకధురీణేత్యత్ర 'ఏకధురాల్లుక్చ' (౪।౪।౭౯) ఇతి స్వః॥౬౫॥

నావా స్మరః కిం హరభీతిగుప్తే పయోధరే ఖేలతి కుమ్భ ఏవ।

ఇత్యర్ధచన్ద్రాభనఖాఙ్కచుమ్బికుచా సఖీ యత్ర సఖీభిరూచే॥౬౬॥

నావేతి॥ యత్ర సభాయాం సఖీభిః సఖీ ఇతి పూర్వోక్తమూచే। కింభూతా— అర్ధచన్ద్రాభోఽర్ధచన్ద్రాకారో నఖాఙ్కో నఖక్షతం తేన చుమ్బినావాశ్లిష్టౌ స్తనౌ యస్యాః సా। ఇతి కిమ్–హే సఖి ! స్మరస్తే తవ పయోధరే స్తనలక్షణే కుమ్భ ఏవ, అథ చ పయోధరే జలాధారే కుమ్భ ఏవ, హరాద్ భీతిస్తస్యాః సకాశాదాత్మానం గోపాయతీతి హరభీతిగుప్ ఏవంభూతః సన్ నావా నౌకయా ఖేలతి। 'కిం' వితర్కే। అర్ధచన్ద్రాకారత్వాన్నఖాఙ్కే నౌకాత్వం యుక్తమ్। 'అగ్నిభీతో హి శైత్యప్రధానం స్థానమాశ్రయతి' ఇతి త్రినేత్రానలాద్భీత్యా పలాయితో నిర్భయం శీతస్తనద్వయలక్షణం స్థానమాగత్య సుఖేన జలక్రీడాం కరోతీత్యర్థః। ఏవమన్యోఽపి వైరిణః సకాశాత్పలాయ్య నిర్భయం స్థానం గత్వా క్రీడతి। హరేణ పార్వత్యాః సకాశాద్భీతిస్తయా గుప్తే అమర్దితే సౌన్దర్యాత్త్వత్కుచమర్దనవాఞ్ఛాయాం సముత్పన్నాయామప్యర్ధాఙ్గత్వాత్ పార్వతీకోపభియా హరేణాస్పృష్టేత్యర్థే కుచవిశేషణం వా। పార్వతీభియా హరాగమనసంభావనాయా అప్యభావాన్నిర్భయత్వేన స్మరస్య క్రీడా యుజ్యత ఇత్యర్థః। నఖాఙ్కచుమ్బిపీవరత్వత్కుచదర్శనాత్ సర్వస్యాపి కామోద్రేకో భవతీతి భావః। హరేణ పార్వతీభీత్యా గుప్తేఽస్పృష్టే సున్దరి సఖి, సంబోధనం వా। హరభీలక్షణా ఈతిః పరచక్రం తస్మాదాత్మానం గోపాయతీతి మదనవిశేషణం వా। హరోఽప్యేతద్దర్శనవిమోహితో మమ వశం గతః శాన్తకోపో భవిష్యతీతి బుద్ధ్యా నిర్భయ ఇతి॥౬౬॥

స్మరాశుగీభూయ విదర్భసుభ్రువక్షో యదక్షోభి ఖలు ప్రసూనైః।

స్రజం సృజన్త్యా తదశోధి తేషు యత్రైకయా సూచిశిఖాం నిఖాయ॥౬౭॥

స్మరేతి॥ ప్రసూనైః పుష్పైః స్మరాశుగీభూయ కామబాణీభూయ విదర్భసుభ్రువక్షో భైమీవక్షో యదక్షోభి పీడితం తద్ భైమీవక్షః- క్షోభలక్షణం వైరం తేషు పుష్పేషు గుణే ఘటనార్థ సూచిశిఖాం సూచ్యగ్రం నిఖాయారోప్య స్రజం మాలాం సృజన్త్యా రచయన్త్యా ఏకయా అశోధి

శోధితం, ఖలూత్ప్రేక్షతే। తేషాం శస్త్రప్రహారకరణాద్వైరనిర్యాతనం తయా కృతమిత్యర్థః। యత్ర కాచిన్మాలాం జగ్రన్థేతి భావః। మాలాకారిణ్యాశ్చ పుష్పేషు సూచిశిఖానిఖననం జాతిః॥౬౭॥

యత్రావదత్తామతిభీయ భైమీ త్యజ త్యజేదం సఖి! సాహసిక్యమ్।

త్వమేవ కృత్వా మదనాయ దత్సే బాణాన్ప్రసూనాని గుణేన సజ్జాన్॥౬౮॥

యత్రేతి॥ యత్ర సభాయాం భైమీ అతిభీయ అతితరాం భయం ప్రాప్య తాం మాలాకారిణీమిత్యవదత్। ఇతి కిమ్–హే సఖి! ఇదం మాలాగ్రథనలక్షణం సాహసిక్యమవిచార్యకారిత్వం త్యజ త్యజ ముఞ్చ ముఞ్చేతి। సాహసికత్వమేవాహ—యతః ప్రసూనాని పుష్పరూపాన్ బాణాన్ గుణేన దోరకేణ, అథ చ మౌర్వ్యా, సజ్జాన్ సంనద్ధాన్కృత్వా మదనాయ త్వమేవ దత్సే దదాసి। మాం పీడయతః కామస్య మౌర్వీసంబద్ధబాణదానేన యా త్వం సాహాయకమాచరసి సా త్వం సమీచీనా సహచరీ భవసీతి సోల్లుణ్ఠనం తామవదదిత్యర్థః। మాలాయాం బాణసంనద్ధమౌర్వీబుద్ధ్యా భైమ్యా భయం జాతమితి భావః। త్యజ త్యజేతి భయాద్ద్విరుక్తిః। సహసా వర్తతే సాహసికీ, 'ఓజఃసహోమ్భసా వర్తతే' (౪।౪।౨౭) ఇతి ఠక్। తస్యా భావే 'గుణవచన—' (౫।౧।౧౨౪) ఇత్యాదినా ష్యఞ్॥౬౮॥

ఆలిఖ్య సఖ్యాః కుచపత్రభఙ్గీమధ్యే సుమధ్యా మకరీం కరేణ।

యత్రాలపత్తామిదమాలి ! యానం మన్యే త్వదేకావలినాకనద్యాః॥౬౯॥

ఆలిఖ్యేతి॥ యత్ర సభాయాం కాచిత్సుమధ్యా సున్దరీ సఖ్యాః కుచయోః పత్రభఙ్గీమధ్యే పత్రవల్లీరచనామధ్యే కరేణ మకరీమాలిఖ్య తాం సఖీమిత్యాలపదవదత్। ఇతి కిమ్—హే ఆలి సఖి! త్వదేకావలిస్తవ ఏకయష్టికముక్తాహారవిశేషః, తల్లక్షణాయా నాకనద్యాః స్వర్గఙ్గాయా ఇదం మకరీలక్షణం యానం వాహనం మన్యే తర్కయామి। స్వచ్ఛత్వాన్ముక్తాహారస్య నాకనదీత్వమ్, హారసమీపే మకర్యా విద్యమానత్వాన్మకరీవాహనత్వం నాకనద్యాముత్ప్రేక్షితమ్। 'ఏకావల్యేకయష్టికా' ఇత్యమరః। గఙ్గా మకరవాహినీతి ప్రసిద్ధిః॥౬౯॥

తామేవ సా యత్ర జగాద భూయః పయోధియాదః కుచకుమ్భయోస్తే।

సేయం స్థితా తావకహృచ్ఛయాఙ్కప్రియాస్తు విస్తారయశఃప్రశస్తిః॥౭౦॥

తామితి॥ యత్ర సా సుమధ్యా తామేవ సఖీం భూయః పునరపి ఇతి జగాద। ఇతి కిమ్—హే సఖి ! పయోధియాదః సముద్రజలజన్తుః తావకస్త్వదీయహృదయస్థితో హృచ్ఛయః కామస్తస్య అఙ్కశ్చిహ్నం మీనస్తస్య ప్రియా ప్రాణేశ్వరీ తే కుచకుమ్భయోః స్థితా సతీ సేయం మకరీ అర్థాత్కుచయోః విస్తారస్య పీవరత్వస్య యశఃప్రశస్తిర్యశఃశాసనమస్తు భవత్వితి। యా సముద్రే సదా వసతి సా తం విహాయ చేత్కుచయోః స్థితా, తర్హి తదపేక్షయాఽనయోస్త్వత్కుచయోః పీవరత్వం దురవగాహత్వం చ స్పష్టతరమ్, నాన్యస్యేతి యశఃశాసనమస్తు। ప్రాణేశస్య హృచ్ఛయత్వేన ప్రియాయా అపి తత్రైవ స్థాతుముచితమితి భావః॥౭౦॥

శారీం చరన్తీం సఖి ! మారయైతామిత్యక్షదాయే కథితే కయాపి।

యత్ర స్వఘాతభ్రమభీరుశారీకాకూత్థసాకూతహసః స జజ్ఞే॥౭౧॥

శారీమితి॥ చరన్తీం గృహాద్గృహాన్తరం గచ్ఛన్తీమథ చ భ్రమన్తీమేతాం శారీమక్షోపకరణం, శకునివిశేషం చ హే సఖి! గృహాణ మారయ జహి చేతి కయాపి కయాచిత్సఖీం ప్రతి అక్షదాయే పాశకదానే కథితే సతి యత్ర స నలో ద్వితీయార్థప్రతీత్యా స్వఘాతస్య భ్రమో భ్రాన్తిస్తేన భీరుర్భయశీలా శారీ పక్షివిశేషస్తస్యాః కాకుర్భయవికృతస్వరస్తస్య ఉత్థ ఉత్థానం తేన సాకూతః సాభిప్రాయో హసో హాస్యం యస్య ఏవంవిధో జజ్ఞే జాతః। మాం మారయిష్యతీతి భియా సవికృతస్వరముడ్డీనాం శారీం దృష్ట్వా పశోరప్యేవం జ్ఞానం కథమితి భ్రాన్తివశాచ్చ సాశ్చర్యత్వాత్సహాస్యో జాత ఇత్యర్థః। 'శారీ చాక్షోపకరణే తథా శకునికాన్తరే', 'దాయో యౌతకాదిధనే' ఇతి విశ్వః। హసః, 'స్వనహసోర్వా' దానే (౩।౩।౬౨) ఇత్యప్॥౭౧॥

భైమీసమీపే స నిరీక్ష్య యత్ర తామ్బూలజామ్బూనదహంసలక్ష్మీమ్।

కృతప్రియాదూత్యమహోపకారమరాలమోహద్రఢిమానమూహే॥౭౨॥

భైమీతి॥ యత్ర స నలో భైమీసమీపే తామ్బూలధారణార్థం జామ్బూనదహంసలక్ష్మ సువర్ణఘటితహంసపుత్తలికాశోభాం నిరీక్ష్య కృతః ప్రియాదూత్యలక్షణో మహానుపకారో యేన ఏవంభూతో మరాలో హంసస్తస్మిన్ మోహో భ్రాన్తిస్తస్య ద్రఢిమా దృఢత్వమూహే। ప్రాపేత్యర్థః। మమ దూతో హంస ఏవాయం కిమితి తస్య భ్రమో జాత ఇత్యర్థః। ఊహే, వహేర్లిటి 'వచిస్వపి–' (౬।౧।౧౫) ఇతి సంప్రసారణమ్ ॥౭౨॥

తస్మిన్నియం సేతి సఖీసమాజే నలస్య సందేహమథ వ్యుదస్యన్।

అపృష్ట ఏవ స్ఫుటమాచచక్షే స కోఽపి రూపాతిశయః స్వయం తామ్॥౨౩॥

తస్మిన్నితి॥ అథ స ప్రసిద్ధః కోఽపి లోకోత్తరో రూపాతిశయః సౌన్దర్యాతిశయోఽపృష్ట ఏవ స్వయమాత్మనైవ తాం భైమీం స్ఫుటం ప్రకటమాచచక్షే కథయతి స్మ। కిం కుర్వన్— తస్మిన్సఖీసమాజే సఖీసమూహమధ్యే సా ప్రసిద్ధా భైమీయం భవిష్యతీతి ప్రతిసఖి జాతం నలస్య సందేహం వ్యుదస్యన్నిరాకుర్వన్। సహచర్యపేక్షయా సౌన్దర్యాతిశయదర్శనాదియం భైమీతి నలేన ఖత ఏవ జ్ఞాతమిత్యర్థః। పూర్వేణ సందేహస్వరూపేణ నోదేయమితి బుద్ధ్యా అపృష్ట ఏవ భవిష్యసందేహనిరాకరణార్థమాచష్ట ఇతి హేతౌ శతా। ప్రథమం సఖీసమూహదర్శనే జాతే ఆసు మధ్యే కా భైమీతి సందేహే సత్యనన్తరం భైమీదర్శనే జాతే రూపాతిశయః సందేహం నిరాకుర్వన్నపృష్ట ఏవ భైమీమాచష్టేతి వా వ్యాఖ్యా। 'వ్యుదస్య' ఇతి ల్యబన్తో వా పాఠః॥౨౩॥

భైమీవినోదాయ ముదా సఖీభిస్తదాకృతీనాం భువి కల్పితానామ్।

నాతర్కి మధ్యే స్ఫుటమప్యుదీతం తస్యానుబిమ్బం మణివేదికాయామ్॥౨౪॥

భైమీతి॥ సఖీభిర్భైమ్యా వినోదాయ మనోరఞ్జనాయ ముదా హర్షేణ మణివేదికార్యా భువి కల్పితానాం లేఖితానాం తదాకృతీనాం నలప్రతిస్వరూపాణాం మధ్యే మణివేదికాయాముదీతం స్ఫుటం జాతమపి తస్య సత్యస్య నలస్యానుబిమ్బం ప్రతిబిమ్బం తాభిర్నాతర్కి న లక్షితమ్। రచితనలప్రతిచ్ఛన్దమధ్యే సత్యమపి ప్రతిబిమ్బం ప్రతిచ్ఛన్దబుద్ధ్యా సత్యత్వేన న జ్ఞాతమిత్యర్థః॥౨౪॥

హుతాశకీనాశజలేశదూతీర్నిరాకరిష్ణోః కృతకాకుయాచ్ఞాః।

భైమ్యా వచోభిః స నిజాం తదాశాం న్యవర్తయహూరమపి ప్రయాతామ్॥౨౫॥

హుతాశేతి॥ స నలో భైమ్యా వచోభిర్దూరమత్యర్థమ్, అథ చ దూరదేశం ప్రయాతామపి ప్రాప్తామపి నిజాం స్వీయాం తదాశాం భైమీసంబన్ధినీమాశాం న్యవర్తయత్। కింభూతాయా భైమ్యాః—హుతాశోఽగ్నిః, కీనాశో యమః, జలేశో వరుణః, తేషాం దూతీః,

నిరాకరిష్ణోర్నిరాకరణశీలాయాః। కింభూతా దూతీః—కృతా కాకుయాఞ్చా దైన్యస్వరయుక్తా యాచనా యాభిస్తాః। వహ్న్యాదిత్రయదూతీనిరాకరణేన పునరపి భైమీప్రాప్త్యాశాసహితో బభూవేత్యర్థః। వహ్న్యాదేరప్రధానత్వాద్దూతీవచనప్రకారో విస్తరేణ నోక్తః। అన్యదపి దూరం ప్రయాతం వచనైః పరావర్త్యతే। దూతీః, 'న లోకా-' (౨|౩|౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౭౫॥

విజ్ఞప్తిమన్తఃసమయః స భైమ్యాం మధ్యేసభం వాసవసమ్భలీయామ్।

సంభాలయామాస భృశం కృశాశస్తదాలివృన్దైరభినన్ద్యమానామ్॥౭౬॥

విజ్ఞప్తిమితి॥ స నలో మధ్యేసభం సభామధ్యే తస్యా భైమ్యా ఆలివృన్దైః సఖీవృన్దైరిన్ద్రదూతీ సమ్యగ్వదతీతి అభినన్ద్యమానామభినన్దితాం వాసవస్య సమ్భలీ దూతీ తత్సంబన్ధినీం భైమ్యా విజ్ఞప్తిం సావధానః సంభాలయామాస సమాకర్ణయామాస। (కింభూతః సః–) భైమీ వాసవం ప్రాయేణ వరిష్యతీతి అన్తః సభయో మనసి భయసహితః। తథా, అస్యా వచనం స్వీకరిష్యతీతి తథా స్వసఖీవచనం భైమీ కరిష్యత్యేవేతి బుద్ధ్యా భైమ్యాం కృశాశః ఖణ్డితాశః। 'సంభలీ కుట్టనీ సమే' ఇత్యమరః। జ్ఞపేర్ణ్యన్తాద్ద్యుచి విజ్ఞాపనేతి యద్యపి భవితవ్యం తథాపి 'క్తిన్నాబాదిభ్యశ్చ' ఇతి వచనాదాధ్యాదయః ప్రయోగతోఽనుసర్తవ్యా ఇతి వచనాజ్జ్ఞప్తిరిత్యత్ర క్తిన్। పదమఙ్గీకారోఽప్యేవమేవ సమర్థితవాన్। మధ్యేసభమ్, 'పారేమధ్యే–' (౨।౧।౧౮) ఇత్యవ్యయీభావే నపుంసకత్వే హ్రస్వః, ఏదన్తత్వం నిపాతనాత్॥౭౬॥

లిపిర్న దైవీ సుపఠా భువీతి తుభ్యం మయి ప్రేషితవాచికస్య।

ఇన్ద్రస్య దూత్యాం రచయ ప్రసాదం విజ్ఞాపయన్త్యామవధానదానైః॥౭౭॥

లిపిరితి॥ హే భైమి! త్వం విజ్ఞాపయన్త్యామిన్ద్రస్య దూత్యాం మయి అవధానదానైరేకాగ్రచిత్తత్వేన ప్రసాదం రచయ కురు। ఏకాగ్రచిత్తత్వమేవ ప్రసాదః। కింభూతస్య—ఇతి తుభ్యం త్వదర్థం ప్రేషితం వాచికం సందేశవచనం యేన। ఇతి కిమ్—భువి విద్యమానేన లోకేన దైవీ దేవసంబన్ధినీ లిపిర్న సుపఠా సుఖేన పఠితుం న శక్యేతి కృత్వా పత్రికా న దత్తా। సావధానా సతీన్ద్రవిజ్ఞాపనామాకర్ణయేత్యర్థః। వాచికమ్ 'వాచో వ్యాహృతార్థాయామ్' (౫।౪।౩౫) ఇతి స్వార్థే ఠక్। 'స్వార్థికాః ప్రకృతితో లిఙ్గవచనాన్యతివర్తన్తే వా' ఇతి నపుంసకత్వమ్। తథా,—సేనైవ సైన్యమ్, మాలైవ మాల్యమ్। విజ్ఞాపయన్త్యామ్, ఘటాదిపాఠాత్ (ణేఽపి) 'మితాం హ్రస్వః' (౬।౪।౯౨) ఇత్యత్ర 'వా చిత్తవిరాగే' (౬।౪।౯౧)

ఇత్యతో వేత్యనువృత్తేర్వ్యవస్థితవిభాషయా 'విజ్ఞాపనా భర్తృషు సిద్ధిమేతి' (కుమారం ౭।౯౩) ఇత్యాదిమహాకవిప్రయోగదర్శనాచ్చ హ్రస్వాభావాత్ సాధుత్వం జ్ఞేయమ్॥౭౭॥

సలీలమాలిఙ్గనయోపపీడమనామయం పృచ్ఛతి వాసవస్త్వామ్।

శేషస్త్వదాశ్లేషకథాపనిద్రైస్తద్రోమభిః సందిదిశే భవత్యై॥౭౮॥

సలీలమితి॥ వాసవః సలీలం సవిలాసమాలిఙ్గనయా ఆశ్లేషేణోపపీడముపపీడ్య గాఢమాలిఙ్గ్య త్వామనామయమారోగ్యం పృచ్ఛతి—హే భైమి। తవ ఆరోగ్యం విద్యతే కఞ్చిదితి। 'బ్రాహ్మణం కుశలం పృచ్ఛేత్క్షత్రం పృచ్ఛేదనామయమ్। వైశ్యం క్షేమం సమాగమ్య శూద్రమారోగ్యమేవ చ॥' (౨।౧౨౭) ఇతి మనువచనాత్। తవాశ్లేషకథయా తవాలిఙ్గనకథావశాత్ అపనిద్రైర్వికసితైస్తస్య ఇన్ద్రస్య రోమభిః కర్తృభిః శేషోఽవశిష్టోఽర్థో భవత్యై తుభ్యం సందిదిశే సందిష్టః। ఇన్ద్రస్త్వయ్యేవ సానురాగః, తస్మాత్త్వయానుగ్రహీతవ్య ఇత్యర్థః। సాత్త్వికభావోదయేన గద్గదకణ్ఠత్వాదన్యత్కించిన్న సందిదేశేత్యర్థః। 'లిగి చిత్రీకరణే' చురాదిరాఙ్పూర్వః శ్లేషణే, తస్మాణ్ణ్యన్తత్వాద్యుచ్। ఉపపీడమ్, 'సప్తమ్యాం చోపపీడ—' (౩।౪।౪౯) ఇతి ణముల్॥౭౮॥

యః ప్రేర్యమాణోఽపి హృదా మఘోనస్త్వదర్థనాయాం హ్రియమాపదాగః।

స్వయంవరస్థానజుషస్త్వమస్య బధాన కణ్ఠం వరణస్రజాశు॥౭౯॥

య ఇతి॥ హే భైమి! త్వయాహమనుగ్రాహ్య ఇత్యాది త్వదర్థనాయాం త్వదీయయాఞ్చాయాం విషయే మఘోన ఇన్ద్రస్య మనసా ప్రేర్యమాణోఽపి యః కణ్ఠో హ్రియం లజ్జాలక్షణమాగోఽపరాధమాపత్ప్రాప। లజ్జయా కిమప్యన్యన్నోక్తవానిత్యర్థః। త్వం స్వయంవరస్థానజుషః స్వయంవరస్థానస్థితస్యాస్యేన్ద్రస్య తం సాపరాధం కణ్ఠం వరణస్య స్రజా మాలయా ఆశు శీఘ్రం బధాన। సాపరాధో హి ప్రభుణా దోరకేణ బధ్యతే। త్వమప్యస్య ప్రభుతుల్యేత్యర్థః। ఏవం సానురాగమిన్ద్రం వృణీష్వేతి భావః॥౭౯॥

నైనం త్యజ క్షీరధిమన్థనాద్యైరస్యానుజాయోద్ధమితామరైః శ్రీః।

అస్మై విమథ్యేక్షురసోదమన్యాం శ్రామ్యన్తు నోత్థాపయితుం శ్రియం తే॥౮౦॥

నైనమితి॥ హే భైమి! త్వమేనం ఇన్ద్రం మా త్యజ। యైరమరైః క్షీరధిమన్థనాదస్యేన్ద్రస్యానుజాయోపేన్ద్రాయ శ్రీరుద్గమితా నిర్గమితా, తే దేవా ఇక్షురసోదమిక్షురససముద్రం విమథ్య మథిత్వా అస్మై ఇన్ద్రార్థమన్యాం శ్రియముత్థాపయితుం నిర్గమయితుం న శ్రామ్యన్తు। యేర్దేవైః క్షీరసముద్రం నిర్మథ్య లక్ష్మీం నిర్గమయ్య సా ఇన్ద్రానుజాయ దత్తా, జ్యేష్ఠత్వాత్తస్యాపి పూజ్యాయేన్ద్రాయ త్రైస్తతోఽప్యధికా దాతవ్యా, సా ఇక్షురససముద్రమథనం వినా న ప్రాప్యత ఇతి తదర్థం తన్మథనే తేషాం ప్రయాసః స్యాత్ త్వత్ప్రాప్త్యా స ప్రయాసో మా భూత్। త్వం లక్ష్మ్యాః సకాశాదతిసున్దరీ, ఏనం వృణీష్వేతి భావః। అతిసౌన్దర్యేణ త్వమేవేక్షురససముద్రసంభవా లక్ష్మీరిత్యర్థః। ఇక్షురస ఏవోదకం యస్య, 'ఉదకస్యోదః సంజ్ఞాయామ్' (౬।౩।౫౭) ఇతి ఉదభావః॥౮౦॥

లోకస్రజి ద్యౌర్దివి చాదితేయా అప్యాదితేయేషు మహాన్మహేన్ద్రః।

కింకర్తుమర్థీ యది సోఽపి రాగాజ్జాగర్తి కక్షా కిమతః పరాపి॥౮౧॥

లోకేతి॥ హే భైమి! లోకస్రజి చతుర్దశభువనమాలాయాం ద్యౌర్మహతీ స్వర్గోఽధికః। దివి చ ఆదితేయా యుద్ధసంముఖమరణాదిప్రాప్తదేవత్వాపేక్షయా అదిత్యపత్యాని యే దేవాస్తే మహాన్తః। ఆదితేయేష్వపి మహేన్ద్రో మహాన్। సోఽపి ఏవంవిధ ఇన్ద్రోఽపి రాగాదనురాగాత్ యది తవ కింకర్తుం కింకరీభవితుమర్థీ ప్రార్థయత ఇత్యర్థః। నతు కేనాపి బలాత్కారేణ ప్రవర్తితః। అతః పరా అన్యా కక్షా ఉత్కర్షః కిం జాగర్తి। నాస్త్యేవేత్యర్థః। ఇన్ద్రోఽపి తవ కింకరీభవితుమిచ్ఛతి అత ఏవ తవ తుల్యా కాపి సౌభాగ్యవతీ సున్దరీ చ న విద్యత ఇతి భావః। అదిత్యా అపత్యాని ఆదితేయాః, 'కృదికారాదక్తినః' (గం సూం ౫౦) ఇతి జీషన్తాత్ 'దిత్యదిత్యా—' (౪।౧।౮౫) ఇతి ణ్యం బాధిత్వా 'స్త్రీభ్యో ఢక్' (౪।౧।౧౨౦) ఇతి ఢక్॥౮౧॥

పదం శతేనాప మఖైర్యదిన్ద్రస్తస్మై స తే యాచనచాటుకారః।

కురు ప్రసాదం తదలంకురుష్వ స్వీకారకృద్భ్రూనటనశ్రమేణ॥౮౨॥

పదమితి॥ ఇన్ద్రః శతేన మఖైర్యజ్ఞశతేన యత్పదం ప్రాప స ఇన్ద్రస్తస్మై పదాయ తే తవ యాచనే ప్రార్థనావిషయే చాటూని ప్రియవచనాని కరోతీతి కారః। త్వం ప్రసాదం కురు, తథా తత్ ఐన్ద్రం పదం స్వీకారకృదఙ్గీకారసూచకం భ్రూనటనం భ్రచాలనం తదేవ శ్రమస్తేన ప్రయాసమాత్రేణాలంకురుష్వ। భ్రూభఙ్గేనాఙ్గీకురుష్వేత్యర్థః। ఇన్ద్రవరణే స్వర్గాధిపత్యం తవైవ భవిష్యతీతి భావః। ప్రభోర్భ్రూవిక్షేప ఏవాఙ్గీకారసూచకః। చాటుకారః, 'కృఞో

హేతుతాచ్ఛీల్య—' (౩।౨।౨౦) ఇతి ప్రాప్తస్య టస్య 'న శబ్దశ్లోక—' (౩।౨।౨౩) ఇతి నిషేధాదణ్॥౮౨॥

మన్దాకినీనన్దనయోర్విహారే దేవే ధవే దేవరి మాధవే చ।

శ్రేయః శ్రియాం యాతరి యచ్చ సఖ్యాం తచ్చేతసా భావిని! భావయస్వ॥౮౩॥

మన్దాకినీతి॥ మన్దాకినీనన్దనయోర్విహారే జలక్రీడాదౌ యచ్ఛ్రేయో మఙ్గలం భవేత్। తథా,—దేవ ఇన్ద్రే ధవే భర్తరి చ యచ్ఛ్రేయః। తథా,—మాధవే నారాయణే దేవరి స్వామినః కనీయసి భ్రాతరి చ యచ్ఛ్రేయః। తథా,—యాతరి భర్తృభ్రాతృజాయాయాం సఖీప్రాయాయాం లక్ష్మ్యాం చ యచ్ఛ్రేయః హే భావిని విచారచతురే భైమి। త్వం తత్సర్వం చేతసా భావయస్వ విచారయ। ఇన్ద్రవరణే యత్కేనాపి దుర్లభం తత్సర్వం త్వయా సులభమితీన్ద్రం వృణుష్వేతి భావః। దేవే మాధవే చ। అగ్న్యాదీనాం వరణే మన్దాకినీవిహారమాత్రమ్, న తు నన్దనవిహారః। తథా,—అగ్న్యాదిర్దేవో వరో, న తు మాధవో దేవరః। తథా,—శ్రీః సంపద్రూపా సఖీ, న తు లక్ష్మీరూపయాతృరూపా సఖీ। ఇన్ద్రవరణే త్వేతద్ద్వయప్రాప్తిర్భవిష్యతి తస్మాద్విచారయ(ర్య) అగ్న్యాదీన్పరిత్యజ్యేన్ద్రమేవ వృణీష్వేతి భావః। భావాః శృఙ్గారాదయో వా। 'శ్యాలాః స్యుర్భ్రాతరః పత్న్యాః స్వామినో దేవృదేవరౌ', 'భార్యాస్తు భ్రాతృవర్గస్య యాతరః స్యుః పరస్పరమ్' ఇత్యమరః। 'దివ ఋన్' (ఉం సూం ౨౫౬) ఇత్యౌణాదిక ఋన్ప్రత్యయే దేవా తస్మిన్దేవరి। 'యతేర్వృద్ధిశ్చ' (ఉం సూం ౨౫౪) ఇతి యాతా తస్యాం యాతరి॥౮౩॥

రాజ్యస్వ రాజ్యే జగతామితీన్ద్రాద్యాచ్ఞాప్రతిష్ఠాం లభసే త్వమేవ।

లఘూకృతస్వం బలియాచనేన తత్ప్రాప్తయే వామనమామనన్తి॥౮౪॥

రజ్యస్వేతి॥ త్రయాణామపి జగతాం తస్మిన్రాజ్యే త్వం రజ్యస్వ ప్రీతిమతీ భవేతి ఇన్ద్రాత్సకాశాద్యాఞ్చాప్రతిష్ఠాం యాఞ్చాజన్యం మాహాత్మ్యం త్వమేవ లభసే ప్రాప్నోషి, నాన్యా। యస్య త్రైలోక్యరాజస్య ప్రాప్తయే బలియాచనేన లఘూకృతః స్వ ఆత్మా యేన తం పురుషం వామనం సర్వం మహానుభావా ఆమనన్తి బ్రువన్తి। యాచనజన్యలఘుత్వాదేవ తస్య వామనత్వం, న త్వన్యతః, లఘుత్వమాశ్రిత్య వామనేన యద్రాజ్యమిన్ద్రార్థమర్థితం తద్రాజ్యే త్వం రజ్యస్వేతీన్ద్రేణ స్వయం ప్రార్థితాయాస్తవ ప్రతిష్ఠా కథం న భవతి, అపి తు భవత్యేవ। రజ్యస్వ, 'రఞ్జ రాగే' దివాదిః। స్వరితేత్త్వాదాత్మనేపదమ్॥౮౪॥

యానేవ దేవాన్నమసి త్రికాలం న తత్కృతఘ్నకృతిరౌచితీ తే।

ప్రసీద తానప్యనృణాన్విధాతుం పతిష్యతస్త్వత్పదయోస్త్రిసంధ్యమ్॥౮౫॥

యానితి॥ త్వం యానేవ దేవాంస్త్రికాలం త్రిసంధ్యం నమసి నమస్కరోషి తేషాం కృతఘ్నకృతిః కృతఘ్నకరణం తే తవ న ఔచితీ। తేషామకృతజ్ఞతాకరణం నోచితమ్। తర్హి కిం కర్తవ్యమిత్యత ఆహ—త్రిసంధ్యం తవ పాదయోః పతిష్యతః తాన్దేవానప్యనృణానృణరహితాన్విధాతుం కర్తుం ప్రసీద ప్రసన్నా భవ। ఇన్ద్రవరణ ఇన్ద్రసేవార్థమాగచ్ఛద్భిర్దేవైరిన్ద్రం ప్రణమ్యేన్ద్రాణీం విహాయ తవాపి ప్రణతిః కరిష్యతే। త్వయా పూర్వం నమస్కృతాస్త్రికాలం త్వాం నమస్యన్తి (పురా), తేన తేషామనృణత్వం భవిష్యతి। ఇన్ద్రం వృణీష్వేతి భావః। త్రికాలమ్, త్రిసంధ్యం చ, పాత్రాదిత్వాన్ఙీబభావః। ఉభయత్రాప్యత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా॥౮౫॥

ఇత్యుక్తవత్యా నిహితాదరేణ భైమ్యా గృహీతా మఘవత్ప్రసాదః।

స్రక్పారిజాతస్య ఋతే నలాశాం వాసైరశేషామపుపూరదాశామ్॥౮౬॥

ఇతీతి॥ పారిజాతస్య పుష్పస్రక్ మాలా నలస్యాశామృతే నలాభిలాషం వినా వాసైః పరిమలైః కృత్వా అశేషామాశాం సకలా అపి దిశోఽపుపూరత్పూర్ణాం చకార। కింభూతా స్రక్—ఇతి పూర్వోక్తముక్తవత్యా ఇన్ద్రదూత్యా నిహితా దత్తా। తథా—ఆదరేణ భైమ్యా గృహీతా చ। తథా,— మఘవత ఇన్ద్రస్య ప్రసాదరూపా। సర్వా అపి దిశః పరిమలబహలా జాతా ఇత్యర్థః। ఆదరేణ మాలాయా గృహీతత్వాదిన్ద్రే భైమ్యనురాగసంభావనయా నలః శిథిలాశో జాతః, ఇన్ద్రదూత్యాదీనామపి తత ఏవాభిలాషపూరణం జాతమితి భావః। 'న మాం తథా జాతమృతే తవాలి', 'ఫలతి పురుషారాధనమృతే' (శి.మ. ౨౦) ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాత్ 'ఋతే' యోగే నలాశామితి ద్వితీయాపి భవతి। 'ణౌ చఙ్యుపధాయా హ్రస్వః' (౭।౧।౪) ఇత్యుపధాహ్రస్వవిధానాత్ 'పూరీ ఆప్యాయనే' దైవాదికస్య పూర్యతేః పూరయతేర్వా అపూపురదితి ప్రాప్తే అపుపూరదితి చిన్త్యమ్। న చ 'నాగ్లోపి—' (౭।౪।౨) ఇత్యాదినా నిషేధప్రసఙ్గః। అగ్లో-పిత్వాభావాద్గత్యన్తరం మృగ్యమ్। 'సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్యః' (పరిం ౯౪) ఇత్యుపధాహ్రస్వత్వాభావ ఇతి వా। 'పూరీ ఆప్యాయనే' ఇత్యస్య పూరణం పూరః। ఘఙ్ తం కరోతీతి, 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణిచి అగ్లోపిత్వే సతి 'నాగ్లోపి—' (౭।౪।౨) ఇత్యుపధాహ్రస్వనిషేధాత్ అపుపూరదితి వా॥౮౬॥

ఆర్యే! విచార్యాలమిహేతి కాపి యోగ్యం సఖి! స్యాదితి కాచనాపి।

ఓంకార ఏవోత్తరమస్తు వస్తు మఙ్గల్యమత్రేతి చ కాప్యవోచత్॥౮౭॥

ఆర్యే ఇతి॥ హే ఆర్యే శ్రేష్ఠే! ఇహ ఇన్ద్రవరణవిషయే విచార్యాలం విచారో న కర్తవ్యః కింతు ఇన్ద్రో వరణీయ ఇతి కాప్యవోచత్। కాచన అయి సఖి భైమి! ఇదమిన్ద్రవరణం యోగ్యముచితం స్యాదిత్యవోచత్। కాపి చ ఇత్యవోచత్। ఇతి కిమ్—అత్ర ఇన్ద్రవరణవిషయే [ఉత్తరం] అఙ్గీకారసూచక ఓంకార ఏవ వస్తు తాత్త్వికం మఙ్గల్యమస్తు భవతు ఇతి సఖీనాం సంమతిః, మఙ్గల్యమిత్యర్థార్థే యత్॥౮౭॥

అనాశ్రవా వః కిమహం కదాపి వక్తుం విశేషః పరమస్తి శేషః।

ఇతీరితే భీమజయా న దూతీమాలిఙ్గదాలీశ్చ ముదామియత్తా॥౮౮॥

అనేతి॥ భీమజయా ఇతి పూర్వోక్తమభిహితే సతి ముదాం హర్షాణామియత్తా పరిమితతా దూతీమాలీః సఖీశ్చ న ఆలిఙ్గత్। అనయాస్మద్వచనేనేన్ద్రవరణమఙ్గీకృతమితి బుద్ధ్యా తా అపరిమితహర్షా జాతా ఇత్యర్థః। ఇతి కిమ్—హే సఖ్యః! అహం కదాపి కదాచిదపి వో యుష్మాకమనాశ్రవా వచనకారిణీ న కిమ్, అపితు సర్వదా భవద్వచనకారిణ్యేవ భవదుక్తం మయా క్రియత ఏవ సర్వదా, పరం కింతు వక్తుం శేష అవశిష్టో విశేషోఽస్తి। నాలిఙ్గత్, అపి త్వాలిఙ్గదేవ। శేషపదశ్రవణాదల్ప ఏవ సంతోషోఽభూదిత్యర్థ ఇతి వా। విశేషః శేషోఽస్తి కిమ్, అపితు నాస్తీత్యుభయత్రాపి కిమః సంబన్ధాద్భ్రాన్తివశాదపరిమితహర్షా జాతా ఇతి వా। 'పర' కింత్వర్థే॥౮౮॥

భైమీం చ దూత్యం చ న కించిదాపమితి స్వయం భావయతో నలస్య।

ఆలోకమాత్రాద్యది తన్ముఖేన్దోరభూన్న భిన్నం హృదయారవిన్దమ్॥౮౯॥

భైమీమితి॥ (అహం) భైమీం చ దూత్యం చ కించిదపి ద్వయోర్మధ్యే కిమప్యహం నాపం న ప్రాప్తవానితి స్వయం భావయతశ్చిన్తయతో నలస్య హృదయారవిన్దం యది యద్ భిన్నం విదీర్ణం నాభూత్ తత్ తన్ముఖేన్దోర్భైమీముఖచన్ద్రస్య ఆలోకమాత్రాద్దర్శనాదేవ నాన్యతో హేతోః। పూర్వోక్తచిన్తావశాత్తస్య హృదయస్ఫోటేన యద్యపి భవితవ్యం, తథాపి భైమీముఖాలోకనతత్పరతయా తేన న భూతమిత్యర్థః। హృదయస్ఫోటపర్యన్తం తస్య దుఃఖం

జాతమితి భావః। ఇన్ద్రానాదరసూచకభైమీముఖావలోకనాన్న స్ఫుటితమితి భావ ఇతి వా। అథ చ కమలం చన్ద్రప్రకాశాద్భిన్నం వికసితం న భవతి కింతు సంకుచత్యేవేతి యుక్తమ్। దూత్యప్రాప్తౌ కీర్తిర్భవతి, దూత్యప్రాప్తౌ కీర్త్యభావాద్దుఃఖమ్॥౮౯॥

ఈషత్స్మితక్షాలితసృక్విభాగా దృక్సంజ్ఞయా వారితతత్తదాలిః।

స్రజా నమస్కృత్య తయైవ శక్రం తాం భీమభూరుత్తరయాంచకార॥౯౦॥

ఈషదితి॥ భీమభూః భైమీ తయైవ స్రజా శక్రం సహ వా నమస్కృత్య మాలామేవ మహాన్ప్రసాద ఇతి కృత్వా తామిన్ద్రదూతీముత్తరయాంచకార ఉత్తరవతీం చకార। ఇన్ద్రవాచికస్య ప్రత్యుత్తరం దదావిత్యర్థః। తాం ఉత్తరమాచ ష్టేతి వా। కింభూతా—ఇన్ద్రస్య దూత్యాదీనామిన్ద్రే స్వీయానురాగప్రతీతిసూచకహర్షప్రదర్శనాత్ ఈషత్స్మితేనాత్యల్పస్మితేన క్షాలితో ధౌతః సృక్విభాగ ఓష్ఠప్రాన్తదేశో యస్యాః సా। తథా,—దృక్సంజ్ఞయా కించిత్కటాక్షవిక్షేపలక్షణేన సంకేతేన వారితా నిషిద్ధా 'ఆర్యే! విచార్యాలమ్' ఇతి బ్రువత్యస్తాస్తా ఆలయః సఖ్యో యయా। లోకరీత్యా నమస్కారోఽనఙ్గీకారసూచకః। 'స్మిత' శబ్దేనైవేషత్త్వప్రతీతేః 'ఈషత్'-పదమత్యల్పసూచనార్థమ్। 'ప్రాన్తావోష్ఠస్య సృక్విణీ' ఇత్యమరః। ఉత్తరవర్తీ కరోతి, 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణిచి మతుబ్లోపః। తదాచ ష్టే ఇతి వా ణిచ్॥౯౦॥

స్తుతౌ మఘోనస్త్యజ సాహసిక్యం వక్తుం కియత్తం యది వేద వేదః।

మృషోత్తరం సాక్షిణి హృత్సు నృణామజ్ఞాతృవిజ్ఞాపి మమాపి తస్మిన్॥౯౧॥

స్తుతావితి॥ హే దూతి! 'లోకస్రజి ద్యోః—' (నైం ౬।౮౧) ఇత్యాది మఘోనః స్తుతౌ సాహసిక్యమవిచార్యకారిత్వం త్యజ ముఞ్చ। వర్ణయితుమశక్యస్య తస్య వర్ణనం త్వం మా కార్షీః। కుతః సాహసికత్వమిత్యత ఆహ—తం శక్రం వక్తుం వర్ణయితుం యది వేద జానాతి, తర్హి వేదః కియత్కించిద్వేద నాన్యః। మానుషస్య కా కథేత్యర్థః। తస్య వర్ణనం త్వం కరోషీతి మహత్సాహసం తవేత్యర్థః। తస్య వర్ణనం న కార్యమ్। నృణాం హృత్సు సాక్షిణి మనుష్యహృదయవిజ్ఞే తస్మిన్నిన్ద్రే అజ్ఞాతృవిజ్ఞాపి అజ్ఞాతారమజానానం విజ్ఞాపయతి బోధయత్యేవంశీలం మమాప్యుత్తరం ప్రతివచనం మృషా అర్థాద్వ్యర్థమేవ। ఏవంవిధముత్తరమజ్ఞాతారమేవ ప్రతి సార్థకమ్, నతు సకలహృదయవేదినం ప్రతీత్యర్థః।

త్వత్కృతవర్ణనం మృషా, మయా మనసి ధృతం నలమిన్ద్రోఽపి జానాతీతి ప్రత్యుత్తరం వృథేత్యర్థః॥౯౧॥

ఆజ్ఞాం తదీయామను కస్య నామ నకారపారుష్యముపైతు జిహ్వా।

ప్రహ్వా తు తాం మూర్ధ్ని విధాయ మాలాం బాలాపరాధ్యామి విశేషవాగ్భిః॥౯౨॥

ఆజ్ఞామితి॥ కస్య నామ జిహ్వా తదీయామైన్ద్రీమాజ్ఞామను లక్షీకృత్య న కరోమీత్యేతద్రూపం పారుష్యం కాఠిన్యముపైతు ప్రాప్నోతు, అపితు న కస్యాపి। సర్వైరపి తదాజ్ఞా క్రియత ఏవేత్యర్థః। తు పునః ప్రహ్వా నమ్రా సతీ బాలాఽహం తామాజ్ఞాం మాలామాజ్ఞారూపాం మాలాం మూర్ధ్ని విధాయ శిరసా స్వీకృత్య అథ చ నమస్కృత్య, విశేషవాగ్భిర్విశేషవచనైరపరాధ్యామి। 'అదేవదేహమిన్ద్రం వృణే' (నైం ౬।౯౪) ఇత్యాదివచనైః దేవదేహం న వృణ ఇతి నిశ్చితత్వాదపరాధ ఇత్యర్థః। 'అజ్ఞత్వాదాజ్ఞాయా అకరణేఽప్యపరాధో న మన్తవ్యః' ఇతి 'బాలా' పదేన సూచితమ్। భూమీన్ద్రవరణాత్కియత్యాజ్ఞాఙ్గీకృతేత్యర్థః। మాలాపి మూర్ధ్ని విధీయతే॥౯౨॥

తపఃఫలత్వేన హరేః కృపేయమిమం తపస్యేవ జనం నియుఙ్క్తే।

భవత్యుపాయం ప్రతి హి ప్రవృత్తావుపేయమాధుర్యమధైర్యసర్జి॥౯౩॥

తప ఇతి॥ ఇయమీదృశీ హరేః కృపా తపఃఫలత్వేన మహతస్తపసః ఫలం పరిపాకః, తత్త్వేన ఇమం మల్లక్షణం జనం స్వకారణే తపస్యేవ నియుఙ్క్తే ప్రేరయతి। యేన తపసేయం కృపా లబ్ధా తత్తప ఏవ త్వయా కర్తవ్యమితి మామాజ్ఞాపయతీత్యర్థః। తపసః ఫలే జాతే పునరపి తపస్యేవ కిమితి ప్రవర్తయతీత్యాశఙ్క్యాహ—హి యస్మాదుపేయస్య ఫలస్య మాధుర్యం శ్రేష్ఠత్వముపాయం స్వసాధనం ప్రత్యుద్దిశ్య ప్రవృత్తౌ అధైర్యకారి భవతి। యేనేదం ఫలం లబ్ధమ్, తదేవ పునరపి కర్తవ్యమితి పురుషం స్వసాధనే లమ్పటం కరోతి। అత ఇయం కృపా తపస్యేవ ప్రేరయతీత్యర్థః। 'స్వాదుప్రియౌ తు మధురౌ' ఇత్యమరః। యథా తపసోపాయేనాత్యన్తదుర్లభాపీన్ద్రకృపా ప్రాప్తా, తథైవ తపసా నలప్రాప్తిర్భవిష్యతీతి నిశ్చయాత్తపసి మాం పునః ప్రవర్తయతీతి భావః। నియుఙ్క్తే, 'స్వరాద్యన్తోపసృష్టాత్' (వాం ౯౩౯) ఇతి వక్తవ్యాత్తఙ్॥౯౩॥

కిం తత్తప ఇత్యత ఆహ—

శుశ్రూషితాహే తదహం తమేవ పతిం ముదేఽపి వ్రతసంపదేఽపి।
విశేషలేశోఽయమదేవదేహమంశాగతం తు క్షితిభృత్తయేహ॥౯౪॥

శుశ్రూషితాహే ఇతి॥ యస్మాదియమైన్ద్రీ కృపా తపస్యేవ మాం నియుఙ్క్తే, తత్తస్మాదహం ముదేఽపి హర్షార్థం వ్రతసంపదేఽపి నియమసమూహసిద్ధ్యర్థం చ తమిన్ద్రమేవ పతిం ప్రాణేశం శుశ్రూషితాహే తస్యైవ సేవాం కర్తుమిచ్ఛామి। తర్హి అస్మాకం మనోరథేన ఫలితమిత్యత ఆహ—అయం తు అయం పునః విశేషలేశః స్వల్పో విశేషః ఇహ భువి క్షితిభృత్తయా రాజత్వేనాంశేనాగతం రాజ్ఞో లోకపాలాంశత్వస్మరణాదేవంవిధమదేవదేహం మనుష్యశరీరమ్। ఇన్ద్రాంశం భూమీన్ద్రం నలమేవ వృణే, నతు దేవదేహమిన్ద్రమితి భావః। శుశ్రూషితాహే,'జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాం సనః' –(౧।౩।౫౭) ఇతి తఙ్। ఉత్తమైకవచనే టేరేత్వే 'హ ఏతి' (౭।౪।౫౨) ఇతి తాసేః సస్య హః॥౯౪॥

అశ్రౌషమిన్ద్రాదరిణీర్గిరస్తే సతీవ్రతాతిప్రతిలోమతీవ్రాః।
స్వం ప్రాగహం ప్రాదిషి నామరాయ కిం నామ తస్మై మనసా నరాయ॥౯౫॥

అశ్రౌషమితి॥ హే దూతి। అహం తే తవ గిరోఽశ్రౌషమ్। కింభూతా గిరః—ఇన్ద్రే ఆదరోఽస్త్యాసాం తాః। తథా,— సతీవ్రతస్య పతివ్రతావ్రతస్య అతిప్రతిలోభా అతిప్రతికూలాః అత ఏవ తీవ్రా దుఃసహాః। అనుచితమేతన్మయా కృతమితి శేషః। అనూఢాయాః సతీత్వాభావాద్వ్రతలోపః కుతస్తరామిత్యత ఆహ—అహం స్వం ఆత్మానం మనసాఽన్తఃకరణేన ప్రాక్పూర్వం అమరాయ దేవేన్ద్రాయ న ప్రాదిషి న దత్తవతీ; కిం నామ కిం తర్హి—నరాయ మనుష్యాయ తస్మై ఇన్ద్రాయ ఇన్ద్రాంశత్వాద్భూమీన్ద్రాయ మనసా ఆత్మానం దత్తవతీ, అథ చ రలయోరభేదాత్తస్మై ప్రసిద్ధాయ నలాయ। 'మనః పూర్వరూపమ్, వాగుత్తరరూపమ్' ఇతి శ్రుతేః కాయికవాచికయోర్మనఃపూర్వకత్వాన్మానసస్యైవ వివాహస్య ముఖ్యత్వాదన్తఃకరణేన పూర్వమేవ నలస్య వృతత్వాన్మమ సతీత్వమ్। సత్యా చ పరపురుషకథాపి నాకర్ణనీయా, సా చ మయా ఆకర్ణితేత్యనుచితం కృతమితి భావః। ప్రాదిషి, దాఞో లుఙ్యుత్తమపురుషైకవచనే 'స్థాఘ్వోరిచ్చ' (౧।౨।౧౭) ఇతీత్త్వకిత్త్వే॥౯౫॥

తస్మిన్విమృశ్యైవ వృతే హృదైషా మైన్ద్రీ దయా మామనుతాపికాభూత్।

నిర్వాతుకామం భవసంభవానాం ధీరం సుఖానామవధీరణేవ ॥౯౬॥

తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్నలే విమృశ్యైవ విచార్యైవ హృదా మనసా వృతే సతి ఏషా దయా మామనుతాపికా పశ్చాత్తాపయిష్యన్తీ మా భూత్। యది మయా నలః పూర్వం న వృతః స్యాత్ తర్హీదానీమిన్ద్రో వ్రియేత। పూర్వమవిచార్యైవాహం నలం వృతవతీ, అనుచితమేతత్కృతమితి పశ్చాత్తాపో న విద్యత ఇత్యర్థః। కా కమివ— భవే సంసారే సంభవ ఉత్పత్తిర్యేషాం సుఖానామాపాతరమణీయానామవధీరణా అవజ్ఞా నిర్వాతుకామం ముముక్షుం ధీరమివ యథా న సంతాపయతి। కస్మిన్సతి—కస్మింస్తచ్ఛబ్దవాచ్యే బ్రహ్మణి హృదా విమృశ్యైవాఙ్గీకృతే సతి। విషయా మయా వృథా త్యక్తా ఇతి యథా ధీరో న తప్యతే తథాఽహమపి న తప్యే ఇత్యర్థః। మోక్షసుఖస్య సంసారసుఖస్య చ యావదన్తరం తావన్నలేన్ద్రయోరితి భావః। మామనుతాపికా, భవిష్యదకేన యోగే 'అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోః' (౨।౩।౭౦) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్వితీయా ॥౯౬॥

'ముదేఽపి వ్రతసంపదేఽపి' (నై౦ ౬।౯౪) ఇత్యుక్తం వివృణోతి—

వర్షేషు యద్భారతమార్యధుర్యాః స్తువన్తి గార్హస్థ్యమివాశ్రమేషు।

తత్రాస్మి పత్యుర్వరివస్యయేహ శర్మోర్మికిర్మీరితధర్మలిప్సుః॥౯౭॥

వర్షేష్వితి ॥ ఆర్యేషు సాధుషు మధ్యే ధుర్యాః శ్రేష్ఠా మన్వాదయః, వర్షేషు ఇలావృతాదిఖణ్డేషు మధ్యే యత్ జమ్బూద్వీపనవమాంశం భారతం ఖణ్డం అతిపుణ్యభూమిత్వాత్ స్తువన్తి। కేషు కిమివ—ఆశ్రమేషు బ్రహ్మచర్యాదిషు మధ్యే గార్హస్థ్యం గృహస్థాశ్రమమివ। స్తువన్తీత్యర్థః। 'యథారణ్యం సమాశ్రిత్య సర్వే జీవన్తి జన్తవః। వర్తన్తే గృహిణస్తద్వదాశ్రిత్యేతర ఆశ్రమాః॥' ఇతి। తత్ర తస్మిన్నిహ భారతే ఖణ్డే పత్యుః ప్రాణేశస్య నలస్య వరివస్యయా సేవయా అహం శర్మణః సుఖస్యోర్మయః పరమ్పరాస్తాభిః కిర్మీరితో మిశ్రితో ధర్మః, తం లిప్సురభిలాషుకాస్మి। నలసేవయోభయమపి భవిష్యతీతి స ఏవ వృత ఇతి భావః। భరతస్య క్షత్రియస్యేదం భారతమ్। 'వరివస్యా తు శుశ్రూషా' ఇత్యమరః॥౯౭॥

నలవరణేనైవ పూర్వోక్తం ద్రఢయతి—

స్వర్గే సతాం శర్మ పరం న ధర్మా భవన్తి భూమావిహ తచ్చ తే చ।

శక్యా మఖేనాపి ముదోఽమరాణాం కథం విహాయ త్రయమేకమీహే॥౯౮॥

స్వర్గ ఇతి॥ స్వర్గే సతాం స్థితిమతాం జనానాం పరం కేవలం శర్మ అస్తి, న ధర్మాః పుణ్యాని। తస్య కేవలం భోగభూమిత్వాత్। ఇహ భారతభూమౌ పునస్తచ్చ సుఖం చ తే ధర్మాశ్చ సన్తి। కర్మభోగభూమిత్వాద్భారతస్యేత్యర్థః। ఇన్ద్రే వృతే తత్సుఖోత్పాదనాద్ధర్మోఽపి విద్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ—అమరాణాం ముదో మఖేనాపి శక్యాః। యజ్ఞకరణాదిన్ద్రప్రీతిరపి కర్తుం శక్యా ఇతి, స్వర్గే కేవలం సుఖమ్ అత్ర తు సుఖమ్, ధర్మః, దేవముదశ్చ ఇత్యేతత్త్రయం విహాయ కేవలమేకం సుఖం కథమీహే ఇచ్ఛామి? తస్మాన్నలే వృతే సుఖాదిత్రయప్రాప్తేర్నలవరణమేవ జ్యాయః। అన్యోఽపి యత్ర బహు ప్రాప్నోతి తదేవ గృహ్ణాతి। ఇన్ద్రవరణే తస్యైవ సుఖం, నాన్యేషామ్। నలవరణే సర్వేషాం దేవానామిత్యభిప్రాయేణ బహువచనమ్॥౯౮॥

పూర్వోక్తమేవాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం సమర్థయతే—

సాధోరపి స్వః ఖలు గామితాధో గమీ స తు స్వర్గమితః ప్రయాణే।

ఇత్యాయతీ చిన్తయతో హృది ద్వే ద్వయోరుదర్కః కిము శర్కరే న॥౯౯॥

సాధోరితి॥ సాధోర్ధార్మికస్యాపి స్వః స్వర్గాత్సకాశాత్ ప్రయాణే ఖలు నిశ్చితమధో గామితా అధః పాతితా। 'క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తి' (భం గీం ౯।౨౧) ఇతి భగవద్వచనాత్। ఇతో భారతవర్షాత్తు ప్రయాణే మరణరూపే సతి స సాధుః స్వర్గం గమీ పుణ్యవత్త్వాత్। ఇతి ద్వయోః స్వర్గమర్త్యయోః ద్వే ఆయతీ ఉత్తరకాలౌ హృది చిన్తయతో విచారయతః పురుషస్య ద్వయోస్తయోరుదర్క ఉత్తరం ఫలం ఉభే ద్వివిధే శర్కరే న కిము కర్పరలేశఖణ్డవికృతీ కిం న, అపి తు స్వర్గఫలం కర్పరాంశతుల్యమ్, మర్త్యలోకఫలం ఖణ్డవికృతితుల్యమ్, అధోగామిత్వాత్, స్వర్గగామిత్వాచ్చ। తస్మాదత్ర నలపరిచర్యైవ జ్యాయసీతి భావః। ' శర్కరా ఖణ్డవికృతావుపలాశర్కరాంశయోః' ఇతి విశ్వః। గామితా, గమీ ఇతి 'భవిష్యతి గమ్యాదయః' (3।3।3) ఇతి భవిష్యతీనౌ కృతే 'అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోః' (౨।3।7౦) ఇతి షష్ఠీనిషేధాత్ స్వర్గమితి ద్వితీయా॥౯౯॥

స్వర్గవాఞ్ఛా సర్వథా న కర్తవ్యేత్యాహ—

ప్రక్షీణ ఏవాయుషి కర్మకృష్టే నరాన్న తిష్ఠత్యుపతిష్ఠతే యః।

బుభుక్షతే నాకమపథ్యకల్పం ధీరస్తమాపాతసుఖోన్ముఖం కః॥౧౦౦॥

ప్రక్షీణ ఇతి॥ యః స్వర్గః కర్మకృష్టే కర్మార్జితే ఆయుషి ప్రక్షీణ ఏవ నితరాం క్షీణే సత్యేవ నరానుపతిష్ఠతే త్రైః సంగతో భవతి। తిష్ఠతి ఆయుషి నోపతిష్ఠతే ప్రాప్నోతి। న తిష్ఠతి స్థిరో భవతీతి వా। క్షణమాత్రం న ప్రతీక్షతే పునరప్యధోగామిత్వాత్ 'క్షీణే పుణ్యే–' (భం గీం౯।౨౧) ఇతి భగవద్వచనాత్। 'కర్మకృష్టేః' ఇతి పాఠే పుణ్యక్షయాదిత్యర్థః। ధీరః క ఆపాతసుఖోన్ముఖమవిచారితరమణీయసుఖకారిణమ్। ప్రథమాన్తపాఠే అవిచారితరమణీయసుఖోద్యుక్తః, అపథ్యకల్పమపశ్యతుల్యం తం నాకం బుభుక్షతే భోక్తుమిచ్ఛతి, అపి తు న కోఽపి। తస్మాన్నల ఏవ వరణీయో న త్విన్ద్ర ఇతి భావః। ఉపతిష్ఠతే, 'ఉపాద్దేవపూజా–' (వాం ౯౧౪) ఇత్యాదినా సంగతికరణే తఙ్। పథోఽనపేతం పథ్యమ్, 'ధర్మపథ్యర్థ-' (౪।౪।౯౨) ఇతి యత్। తతో నఞ్సమాసే ఈషదసమాప్తౌ కల్పః॥౧౦౦॥

ఇతీన్ద్రదూత్యాః ప్రతివాచమర్ధే ప్రత్యుహ్య సైషాభిదధే వయస్యాః।

కించిద్వివక్షోల్లసదోష్ఠలక్ష్మీజితాపనిద్రద్ధలపఙ్కజాస్యాః॥౧౦౧॥

ఇతీతి॥ ఇన్ద్రదూత్యా ఇతి ఏవంప్రకారాం ప్రతివాచం ప్రత్యుత్తరం అర్ధే మధ్య ఏవ ప్రత్యుహ్య సమాప్య సైషా భైమీ వయస్యాః సఖీరభిదధే ఉవాచ। కింభూతాః—కించిద్వివక్షయా ఇన్ద్రవరణానుగుణం కించిద్వక్తుమిచ్ఛయా ఉల్లసన్తౌ స్ఫురన్తౌ యౌ ఓష్ఠౌ తయోర్లక్ష్మ్యా శోభయా జితమపనిద్రద్ధలం వికసత్పత్రం పఙ్కజం యేన ఏవంవిధమాస్యం యాసాం తాః। తస్యాః ప్రత్యుత్తరం త్యక్త్వా మధ్యే సఖీనిషేధార్థమవదదిత్యర్థః। ఓష్ఠౌ పద్మదలాధికౌ, ముఖం పద్మాధికమిత్యర్థః। ప్రత్యుహ్య, 'ఉపసర్గాద్ధస్వ ఊహతేః' (౭।౪।౨౩) ఇతి హ్రస్వః, అపగతా నిద్రా యేభ్యస్తాన్యపనిద్రాణీవాచరన్తీతి 'సర్వప్రాతిపదికేభ్యః-' (వాం ౪౩౧౬–౧౭) ఇతి క్విప్। తదన్తాచ్ఛతా॥౧౦౧॥

అనాదిధావిస్వపరమ్పరాయా హేతుస్రజః స్రోతసి వేశ్వరే వా।

ఆయత్తధీరేష జనస్తదార్యాః! కిమీదృశః పర్యనుయోగయోగ్యః॥౧౦౨॥

అనాదీతి॥ అనాది ఆదిరహితం యథా తథా ధావిన్యా భ్రమన్త్యాః పునఃపునరావర్తమానాయాః స్వస్య జీవాత్మనః పరమ్పరాయాః పఙ్క్తేర్హేతూనాం కారణానామదృష్టలక్షణానాం శుభాశుభకర్మణాం స్రజో మాలాయాః స్రోతసి ప్రవాహే ఈశ్వరే వా ఏష సకలో లోకో మల్లక్షణో వా యస్మాదాయత్తా ప్రవాహాధీనా ఈశ్వరాధీనా వా బుద్ధిర్యస్య ఏవంభూతోఽస్తి। తస్మాద్భో ఆర్యా బుద్ధిమత్యః సఖ్యః! ఈదృశః పరాధీనః సకలో మల్లక్షణో వా జనః త్వమేవం చికీర్షసీతి పర్యనుయోగ ఆక్షేపః ప్రశ్నో వా తద్యోగ్యః తదర్హః కిమ్, అపి తు న భవతి। అదృష్టమీశ్వరో వా యథా యథా ప్రాణినం ప్రవర్తయతి తాదృశీ బుద్ధిరుదేతి। తథా చ త్వమేవం కిం చికీర్షసీత్యాక్షేపం ప్రశ్నం వా స ప్రాణీ నార్హతి, తస్య స్వాతన్త్ర్యాభావాత్। తతశ్చ అదృష్టవశాదీశ్వరవశాద్వా నలేఽనురక్తాహమపి త్వం నలే కిమిత్యనురక్తా, ఇన్ద్రే కిమితి న ఇత్యుభయథా పర్యనుయోగ్యా న భవామీతి ప్రకృతే భవతీభిః కిమపి న వక్తవ్యమితి భావః। అనాదిధావినాం స్వేషామేషామాత్మనాం నలభైమీలక్షణానాం పరమ్పరాయా హేతుస్రజః। ప్రతియుగం హి నలభైమీసంబన్ధః శ్రూయతే, న త్విన్ద్రభైమీసంబన్ధ ఇతి వా వ్యాఖ్యా। 'కిం కరోతి నరః ప్రాజ్ఞః ప్రేర్యమాణః స్వకర్మభిః' ఇతి, 'కిం కరోతి సుధీరస్మిన్నీశ్వరాజ్ఞావశంవదః' ఇతి చ వృద్ధవచనమ్। ప్రవాహపతితం హి కిమపి కర్తుమసమర్థమితి 'స్రోతః' పదేన సూచితమ్॥౧౦౨॥

పూర్వోక్తమేవాహ—

నిత్యం నియత్యా పరవత్యశేషే కః సంవిదానోఽప్యనుయోగయోగ్యః।

అచేతనా సా చ న వాచమర్హేద్వక్తా తు వక్త్రశ్రమకర్మ భుఙ్క్తే॥౧౦౩॥

నిత్యమితి॥ అశేషే సమస్తే జనే నిత్యం సర్వదా నియత్యా దైవేన పరవతి అదృష్టాధీనే సతి సంవిదానోఽపి జ్ఞాతాపి కోఽనుయోగయోగ్యః, అపి తు న కోఽపి। దైవేన యథా ప్రేర్యతే తథైవ సర్వోఽపి కరోతీత్యర్థః। కుమార్గప్రవృత్త్యుత్పాదికా నియతిరేవ ప్రష్టవ్యేత్యత ఆహ—సా చ నియతిరపి యతోఽచేతనా, అతో వాచం నార్హేత్। పూర్వోక్తనియోగకారీ పురుషః పునర్వక్త్రశ్రమహేతుకం కర్మ భుఙ్క్తేఽనుభవతి, లోకస్య దేవాధీనత్వాన్నియతేశ్చాచేతనత్వాత్తౌ ప్రతివచనస్య వైయర్థ్యాద్వక్తుః కేవలం కణ్ఠశోషో భవతి, తస్మాద్భవతీభిర్మాం ప్రతి కిమపి ప్రకృతే న వక్తవ్యమితి భావః। సంవిదానః, 'సమో గమ్యృచ్ఛిప్రచ్ఛి-' (౧।౩।౨౯) ఇత్యాదినా తఙ్॥౧౦౩॥

క్రమేలకం నిన్దతి కోమలేచ్ఛుః క్రమేలకః కణ్టకలమ్పటస్తమ్।

ప్రీతౌ తయోరిష్టభుజోః సమాయాం మధ్యస్థతా నైకతరోపహాసః॥౧౦౪॥

క్రమేలకమితి॥ కోమలేచ్ఛుర్మృదువస్త్వభిలాషీ పురుషః క్రమేలకముష్ట్రం కఠినవస్తుభక్షకత్వాన్నిన్దతి। క్రమేలకః కణ్టకలమ్పటః కణ్టకాశీ సన్ తం కోమలేచ్ఛం నిన్దతి। ఇష్టభుజోః స్వేష్టేన భక్షణశీలయోస్తయోః సమాయాం తుల్యాయాం ప్రీతౌ న ఏకతరోపహాసః, కిం తు మధ్యస్థతా। యద్యపి తౌ ద్వావపి పరస్పరనిన్దాకారిత్వాదనుచితకారిణౌ తథాప్యుదాసీనేన పక్షపాతో న కార్యః। తస్మాన్మమ నలే పక్షపాతః, దూత్యాస్త్విన్ద్రే ఇత్యావయోస్తుల్యాయాం ప్రీతౌ సత్యాం భవతీభిర్మాధ్యస్థ్యమేవ కార్యమ్, న త్వేకతరోపహాసః కార్యః। కిమపి న కార్యమితి భావః। సమాయామితి తుల్యార్థత్వాత్ సర్వనామత్వాభావః॥౧౦౪॥

గుణా హరన్తోఽపి హరేర్నరం మే న రోచమానం పరిహాపయన్తి।

న లోకమాలోకయథాపవర్గాత్త్రివర్గమర్వాఞ్చమముఞ్చమానమ్॥౧౦౫॥

గుణా ఇతి॥ హరన్తో మనోరమా అపి హరేరిన్ద్రస్య దూత్యుక్తా గుణా మే మహ్యం రోచమానం మమ ప్రీతివిషయం నరమ్, అథ చ నలం న పరిహాపయన్తి న త్యాజయన్తి। అథ చ రమణీయా అన్యే హరేరశ్వస్య గుణా రోచమానాఖ్యమావర్తం న పరిహాపయన్తి। అన్యగుణాపేక్షయా తస్యాధికగుణత్వాదిత్యర్థః। నను హరణశీలత్వేఽపి కిమితి తం న త్యాజయన్తీత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తేన పరిహరతి—హే సఖ్యః! యూయమపవర్గాన్మోక్షాదర్వాచ్చం హీనమపి త్రివర్గం ధర్మార్థకామరూపమముచ్చమానమత్యజన్తం లోకం నాలోకయథ। లోకో యథా పరమసుఖరూపం మోక్షం పరిత్యజ్య త్రివర్గం సేవతే తథేన్ద్రం పరిత్యజ్య నలం సేవే। రుచిరేవాత్ర ప్రమాణమితి భావః। మే, 'రుచ్యర్థానామ్–' (౧।౪।33) ఇతి చతుర్థీ॥ ౧౦౫॥

ఆకీటమాకైటభవైరి తుల్యః స్వాభీష్టలాభాత్కృతకృత్యభావః।

భిన్నస్పృహాణాం ప్రతి చార్థమర్థం ద్విష్టత్వమిష్టత్వమపవ్యవస్థమ్॥౧౦౬॥

ఆకీటమితి॥ హే సఖ్యః! ఆకీటం హీనేషు కృమిమభివ్యాప్య ఉత్తమేషు ఆకైటభవైరి పురుషోత్తమమభివ్యాప్య స్వాభీష్టలాభాత్సర్వేషాం స్వీయస్వీయేప్సితప్రాప్తేః కృతకృత్యభావః కృతకృత్యత్వం తుల్యో విష్ణోర్యథా స్వాభీష్టలాభాత్ కృతకృత్యత్వమ్ తథా కీటస్యాపి

స్వాభీష్టలాభాత్ కృతకృత్యత్వమ్। అర్థాన్తరన్యాసేనైతదేవాహ–చ యస్మాద్భిన్నస్పృహాణాం స్వీయం స్వీయమీప్సితమభిలాషుకాణాం సర్వేషామర్థమర్థం ప్రతి విషయం విషయముద్దిశ్య ద్విష్టత్వం ద్వేషవిషయత్వం, ఇష్టత్వమిచ్ఛావిషయత్వమపవ్యవస్థం అపగతా వ్యవస్థా నియమో యస్య (తాదృగస్తి)। ఏకస్య యద్విష్టం తత్సర్వస్యాపీతి నియమో నాస్తి। తస్మాద్యద్యస్మై రోచతే తత్తస్యేష్టమ్, యన్న రోచతే తత్తస్య ద్విష్టమితి। తస్మాత్ మమ నల ఏవానురాగాద్భవతీభిః కిమపి న వక్తవ్యమితి భావః। చకారో యస్మాదర్థే, సముచ్చయార్థే వా ద్విష్టత్వమ్, ఇష్టత్వం చేతి। ఆకీటమ్ ఆకైటభవైరీతి, 'ఆఙ్ మర్యాదాభివిధ్యోః' (౨।౧।౧౩) ఇతి సమాసః॥౧౦౬॥

అధ్వాగ్రజాగ్రన్నిభృతాపదన్ధుర్వన్ధుర్యది స్యాత్ప్రతిబన్ధుమర్హః।

జోషం జనః కార్యవిదస్తు వస్తు ప్రచ్ఛయా నిజేచ్ఛా పదవీం ముదస్తు॥౧౦౭॥

అధ్వేతి॥ హే సఖ్యః! బన్ధుః సుహృత్ అధ్వాగ్రే పురోమార్గే జాగ్రద్వర్తమానో నిభృత ఆచ్ఛాదిత ఆపద్రూపోఽన్ధుః కూపో యస్య ఏవంభూతో యది స్యాత్తర్హి సుహృత్ప్రతిబన్ధుం నిషేద్ధుమర్హ ఉచితః స్యాత్। తేన పథా మా గచ్ఛ, యది గమిష్యసి తర్హ్యాపద్రూపే గమ్భీరే కూపే పతిష్యసి ఇతి సుహృదా సుహృన్నిషేదుముచితః। ప్రకృతే తు నైవమిత్యర్థః। తస్మాత్కార్యవిద్విపత్కూపాభావం జానానో భవల్లక్షణో జనో జోషం తూష్ణీమస్తు భవతు। గుణినో నలస్య వరణే మమానిష్టం కించిదపి న భవిష్యతీతి భవతీభిరహం న నిషేద్ధవ్యేతి మయా నలో విచార్యైవ వృతోఽస్తి, తస్మాత్తూష్ణీం స్థాతవ్యమిత్యర్థః। భవతీభిర్నిజేచ్ఛా స్వేచ్ఛైవ ముదో హర్షస్య పదవీం వస్తు మార్గరూపం వస్తు ప్రచ్ఛ్యా ప్రష్టవ్యా; భవతీనామపి యస్మిన్పురుషాదౌ హర్షః, తత్రైవ కిమితి హర్ష ఇత్యనుయోగే భవతీభిరప్యనురాగ ఏవం కారణం వక్తవ్యమ్, తత్ప్రకృతేఽపి తుల్యమితి భావః। మత్కార్యం జానానో జనో జోషమస్తు అజానానస్తు యత్కించిద్వదత్విత్యర్థః। 'పుంస్యేవాన్ధుః ప్రహిః కూపః' ఇత్యమరః। ప్రచ్ఛిర్ద్వికర్మా॥ ౧౦౭॥

ఇత్థం ప్రతీపోక్తిమతిం సఖీనాం విలుప్య పాణ్డిత్యబలేన బాలా।

అపి శ్రుతస్వర్పతిమన్త్రిసూక్తిం దూతీం బభాషేఽద్భుతలోలమౌలిమ్॥౧౦౮॥

ఇత్థమితి॥ బాలా భైమీ సఖీనాం ప్రతీపోక్తౌ ప్రతికూలవచనవిషయిణీం మతిం బుద్ధిం పాణ్డిత్యస్య బలేన సామర్థ్యేన ఇత్థం పూర్వోక్తప్రకారేణ విలుప్య ప్రమార్జ్య ఇన్ద్రదూతీం బభాషే।

కింభూతాం దూతీమ్— శ్రుత్వా స్వర్పతిమన్త్రిణో బృహస్పతేః సూక్తిః శోభనోక్తిర్యయా ఏవంభూతామపి। తథా,— భైమ్యుక్తిం శ్రుత్వా జాతేనాద్భుతే- నాశ్చర్యేణ లోలో మౌలిర్మస్తకో యస్యాః సా। అవశిష్టప్రతివచనార్థ పునరువాచేత్యర్థః॥౧౦౮॥

కిమువాచేత్యత ఆహ—

పరేతభర్తుర్మనసేవ దూతీం నభస్వతేవానిలసఖ్యభాజః।

త్రిస్రోత సేవాప్పుపతేస్తదాశు స్థిరాస్థమాయాతవతీం నిరాస్థమ్॥౧౦౯॥

పరేతేతి॥ హే ఇన్ద్రదూత్యః! యస్మాన్మనసా మయా నలో వృతః తత్తస్మాత్స్థిరా ఆస్థా వశీకరణశక్తిర్యస్మిన్కర్మణి అహం భైమీం వశీకరిష్యామీతి బుద్ధ్యా ఆశు శీఘ్రమాయాతవతీమాయాతాం పరేతభర్తుర్యమస్య దూతీం మనసేవ నిరాస్థం నిరాకృతవత్యస్మి। తత్రానభిలాషాద్ధేతోః। త్రిష్వప్యయమేవ హేతుః। తథా,— అనిలస్య సఖ్యభాజోఽగ్నేః స్థిరాస్థం శీఘ్రమాయాతవతీం దూతీం నభస్వతేవ వాయునేవ నిరాస్థమ్। తథా,—స్థిరాస్థమాశు ఆయాతవతీమప్పుపతేర్వరుణస్య దూతీం త్రిస్రోత సేవ మన్దాకిన్యేవ నిరాస్థమ్। యమస్య పరేతభర్తృత్వాత్పరేతప్రాణానాం తదధీనత్వాన్మనసశ్చ ప్రాణాధీనత్వాన్మనసేవ కృత్వా శీఘ్రమాయాతాం యమదూతీమ్, వహ్నేరనిలమిత్రత్వా- దనిలేనేవ కృత్వా శీఘ్రమాయాతాం వహ్నిదూతీమ్, వరుణస్య జలపతిత్వాన్మన్దాకిన్యేవ శీఘ్రమాయాతాం వరుణదూతీమ్, నిరాస్థమితి వా। తస్మాదహమేవ నిరాకృతేతి దుఃఖం మా కార్షీరితి భావః। 'మనో-నభస్వ-త్రిస్రోతః' శబ్దేనోత్సాహగమనవేగో ద్యోత్యతే। మనఆదిభిః సహాయాతవతీమివేతి వా। నిరాస్థమ్, 'అస్యవివక్తి—' (౩।౧।౫౨) ఇత్యఙ్, 'అస్యతేస్థుక్ (౭।౪।౧౭)॥౧౦౯॥

భూయోఽర్థమేనం యది మాం త్వమాత్థ తదా పదావాలభసే మఘోనః।

సతీవ్రతైస్తీవ్రమిమం తు మన్తుమన్తర్వరం వజ్రిణి మార్జితాస్మి॥౧౧౦॥

భూయ ఇతి॥హే దూతి! త్వమేనం ఇన్ద్రవరణరూపమర్థం మాం భూయః పునర్యది ఆత్థ బ్రవీషి తదా తర్హి మఘోనః పదౌ ఆలభసే స్పృశసి। ఏవం శపథదానాత్త్వయా భూయో న వక్తవ్యమిత్యర్థః। తర్హీన్ద్రస్త్వయి కోపం కరిష్యతీత్యత ఆహ—అహం సతీవ్రతైః

పతివ్రతానియమైర్వజ్రిణి ఇన్ద్రే విషయేఽన్తరన్తఃకరణే తీవ్రం దుఃసహమిమం మన్తుమపరాధం తు పునర్వరం మార్జితాస్మి ప్రోఞ్ఛితాస్మి। వరం మనాగిష్టే, వరం సమ్యక్ అన్తః హృదయస్థితైః సతీవ్రతైరితి వా। అన్తర్వరం వరస్య నలస్య అన్తర్మధ్యే వజ్రిణి రాజ్ఞో లోకపాలాంశత్వేన నలే స్థిత ఇన్ద్ర ఇతి వా। నలే తుష్టే ఇన్ద్రోఽపి పరితోక్ష్యత్యేవేతి భావః। 'ఆగోఽపరాధో మన్తుశ్చ' ఇత్యమరః। మార్జితేతి 'మృజేర్వృద్ధిః' (౭౹౨౹౧౧౪) ఇతి వృద్ధిః। ఊదిత్త్వాదిట్ ॥౧౧౦॥

ఇత్థం పునర్వాగవకాశనాశాన్మహేన్ద్రదూత్యామపయాతవత్యామ్।

వివేశ లోలం హృదయం నలస్య జీవః పునః క్షీబమివ ప్రబోధః॥౧౧౧॥

ఇత్థమితి॥ ఇత్థమనేన ప్రకారేణ పునర్వాగవకాశస్య వచనావసరస్య నాశాన్మహేన్ద్రదూత్యామపయాతవత్యాం గతాయాం సత్యాం నలస్య జీవః ప్రాణః 'భైమీం చ దూత్యం చ—' (నై౦ ౬।౮౯) ఇత్యాదిచిన్తావశాత్ లోలం చఞ్చలం హృదయం పునః వివేశ। కః కమివ — ప్రబోధః క్షీబం మత్తమివ। తస్యాం సత్యాం చిన్తావశాత్తస్య ప్రాణా గతప్రాయా ఏవాభూవన్। గతాయాం తు స్వస్య భైమీప్రాప్తినిశ్చయేన దూత్యప్రాప్తిసంభావనయా వా తస్య ప్రాణాః పునరాగతా ఇత్యర్థః। మత్తోఽపి చఞ్చలో భవతి। 'మత్తే శౌణ్డోత్కటక్షీబాః' ఇత్యమరః। 'అనుపసర్గాత్ఫుల్లక్షీబ—' (౮।౨।౫౫) ఇతి సాధుః॥౧౧౧॥

శ్రవణపుటయుగేన స్వేన సాధూపనీతం

దిగధిపకృపయాప్తాదీదృశః సంవిధానాత్।

అలభత మధు బాలారాగవాగుత్థమిత్థం

నిషధజనపదేన్ద్రః పాతుమానన్దసాన్ద్రమ్॥౧౧౨॥

శ్రవణేతి॥ నిషధజనపదానాం ఇన్ద్రో నలో బాలా భైమీ తస్యా రాగవాగనురాగవచనం తస్మాదుత్థముత్పన్నం ఇత్థం పూర్వోక్తం మధ్వమృతం పాతుం సాదరమాకర్ణయితుమానన్దసాన్ద్రం యథా భవతి తథా లబ్ధవాన్। కింభూతం మధు—దిగధిప ఇన్ద్రః, తస్య కృపయా ప్రాప్తాత్ ఈదృశో దూత్యాఙ్గీకారప్రాప్తాత్సంవిధానాదదృష్టీకరణలక్షణాదుపాయాద్ధేతోః స్వేన స్వీయేన శ్రవణలక్షణేన పుటయుగేన పాత్రయుగేన సాధు సమ్యక్ప్రకారేణ ఉపనీతమానీతమ్।

స్వయమాకర్ణితమిత్యర్థః। 'ఆనన్దసాన్ద్రః' ఇతి పాఠే నలవిశేషణమ్। పూర్వోక్తం భైమ్యనురాగవచనమానన్దసహితః సాదరమాకర్ణయామాసేత్యర్థః। ప్రభుణా కేనచిత్స్వకీయేన పాత్రాభ్యామానీతం మధు పీయతే। ఇన్ద్రాదయో మహ్యం దూత్యం చేన్నాదాస్యంస్తర్హి భైమ్యనురాగవచనమహం స్వయం నాపాస్యమ్। అతస్తత్ప్రసాదాన్మయా భైమీవచనం స్వయమాకర్ణితమిత్యానన్దేన సాన్ద్ర ఇత్యర్థః॥౧౧౨॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

షష్ఠః ఖణ్డనఖణ్డతోఽపి సహజాత్క్షోదక్షమే తన్మహా-

కావ్యేఽయం వ్యగలన్నలస్య చరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥౧౧౩॥

శ్రీహర్షమితి॥ సహజాత్సోదరాత్ఖణ్డనలక్షణాత్ఖణ్డత ఇక్షువికారాచ్ఛర్కరావిశేషాదపి క్షోదక్షమే ఉద్ధర్షణసహే పరీక్షాక్షమే యథా యథా ఘృష్యతే, తథా తథా సరసేత్యర్థః। షష్ఠః షణ్ణాం పూరణః వ్యగలత్, సమాప్త ఇత్యర్థః। ' స్యాత్ఖణ్డః శకలే చక్షువికారే మణిదోషయోః' ఇతి విశ్వః। షష్ఠః, పూరణే డటి 'షట్కతి— ' (౫ ౨।౫౧) ఇత్యాదినా థుక్। అస్మిన్సర్గే దూతగుణా ధర్మశాస్త్రద్వారేణోక్తాః॥౧౧౩॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామశ్రీనరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే

నైషధీయప్రకాశే షష్ఠః సర్గః సమాప్తః॥

ఇత్థమిన్ద్రదూతీనిరాకరణేన భైమ్యాః స్వస్మిన్ననురాగం దృఢం పరీక్ష్య తుష్టో నలో భైమీమేవావర్ణయదితి వక్తుం సప్తమం సర్గమారభతే—

అథ ప్రియాసాదనశీలనాదౌ మనోరథః పల్లవితశ్చిరం యః।

విలోకనేనైవ స రాజపుత్ర్యాః పత్యా భువః పూర్ణవదభ్యమాని ॥౧॥

అథేతి ॥ అథేన్ద్రదూతీనిరాకరణానన్తరం యో మనోరథః ప్రియాయా భైమ్యా ఆసాదనే ప్రాప్తివిషయే శీలనాదౌ చ తేన తేన విశేషేణ రూపాదిపరికల్పనే విషయే, 'ఆది' పదేనాలిఙ్గనాదిసంభోగవిషయే పూర్వం పల్లవితః పల్లవయుక్తో జాతః। భైమీం కథం ప్రాప్నోమి, కథం వా తస్యా విశిష్టం భావాదికం జానామీతి చిరముదితః పూర్వమాసీత్। స మనోరథో భువః పత్యా రాజ్ఞా నలేన రాజపుత్ర్యా విలోకనేనైవ పూర్ణవత్పరిపూర్ణ ఇవ ఫలిత ఇవాభ్యమాని సంమానితః। ప్రాప్తిం వినైవ దర్శనమాత్రేణ ప్రాప్త్యాదిజన్యమానన్దం ప్రాపేతి భావః। 'పల్లవిత' శబ్దేన మనోరథస్య వృక్షత్వం సూచితమ్। అన్యోఽప్యారోపితం పల్లవితం ఫలితం చ దృష్ట్వాత్యన్తం సంతుష్యతి।ఆసాదనం చ శీలనాది చేతి సమాస ఏకవద్భావః। అన్యథా 'శీలన' శబ్దస్య పూర్వనిపాతాపాతాత్ ॥౧॥

ప్రతిప్రతీకం ప్రథమం ప్రియాయామథాన్తరానన్దసుధాసముద్రే।

తతః ప్రమోదాశ్రుపరమ్పరాయాం మమజ్జతుస్తస్య దృశౌ నృపస్య ॥౨॥

ప్రతీతి ॥ తస్య నృపస్య దృశౌ నేత్రే ప్రథమం ప్రతిప్రతీకం ప్రత్యవయవం ప్రియాయాం భైమ్యాం మమజ్జతుర్నిమగ్నే। అథ పశ్చాదన్తరన్తఃకరణే ఆన్తరో వా యః ప్రత్యవయవదర్శనజన్య ఆనన్దస్తద్రూపా సుధాఽమృతం తస్య సముద్రే మమజ్జతుః। తతః పశ్చాత్ప్రమోదాశ్రుపరమ్పరాయామానన్దజనితబాష్పప్రవాహే మమజ్జతుః। అనయా రీత్యా సర్వేషామప్యవయవానామతిసౌన్దర్యం సూచితమ్। ప్రత్యవయవసౌన్దర్యదర్శనాదానన్దః, తస్మాచ్చాశ్రుపరమ్పరా జాతా, తయా నలనయనాభ్యాం కిమపి న దృష్టమిత్యర్థః। సముద్రే జలప్రవాహే చ నిమజ్జనముచితమ్ ॥౨॥

నేత్రప్రమోదముక్త్వా మనః ప్రమోదమాహ—

బ్రహ్మాద్వయస్యాన్వభవత్ప్రమోదం రోమాగ్ర ఏవాగ్రనిరీక్షితేఽస్యాః।

యథౌచితీత్థం తదశేషదృష్టావథ స్మరాద్వైతముదం తథాసౌ ॥3॥

బ్రహ్మేతి॥ అసౌ నలోఽస్యా భైమ్యా రోమ్ణోఽప్యగ్ర ఏవ అగ్రే ప్రథమం నిరీక్షితే సతి న విద్యతే ద్వయం యస్య తదద్వయం, బ్రహ్మ చ తదద్వయం చ బ్రహ్మాద్వయం తస్య। బ్రహ్మైక్యస్యేత్యర్థః। తస్య ప్రమోదమానన్దం అన్వభవదనుబభూవ। అథానన్తరం ఇత్థమనేన ప్రకారేణ తస్యా భైమ్యా అశేషా సకలా యా దృష్టిదర్శనం తస్యాం సత్యాం అశేషభైమీదర్శనే సతి యథా యాదృశీ ఔచితీ భవతి తథా ద్వైతం ద్వయోర్భావో ద్వితా ద్వితైవ ద్వైతం తన్న విద్యతే యస్యాసావద్వైతః స్మరశ్చాసావద్వైతశ్చ, స్మరస్య ద్వైతరాహిత్యం వా తస్య ముదం హర్షమన్వభవత్। మదనైక్యజనితమానన్దమనుబభూవేత్యర్థః। యస్యా నికృష్టస్య రోమాగ్రస్యైవ నిరీక్షణే బ్రహ్మాద్వైతానన్దో భవతి, తస్యా రమణీయసకలావయవదర్శనే బ్రహ్మాద్వైతానన్దాదధికో మదనాద్వైతానన్ద ఏవ భవితుం సముచిత ఇత్యర్థః। సర్వావయవదర్శనే మదనానన్దేఽమజ్జదితి భావః। తేషాం రోమ్ణామశేషదృష్టౌ సత్యామితి వా। ద్వైతమ్ ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేఽణ్॥౩॥

వేలామతిక్రమ్య పృథుం ముఖేన్దోరాలోకపీయూషరసేన తస్యాః।

నలస్య రాగామ్బునిధౌ వివృద్ధే తుఙ్గౌ కుచావాశ్రయతః స్మ దృష్టీ॥౪॥

వేలామితి॥ నలస్య దృష్టీ దృశౌ తస్యా ముఖేన్దోః ఆలోకో విలోకనం తల్లక్షణేన పీయూషరసేనామృతరసేన విలోకనలక్షణం యదమృతం తస్మిన్ వా రసేన తద్విషయిణ్యా ప్రీత్యా కృత్వా పృథుం మహతీం వేలాం దూత్యసమయరూపామతిక్రమ్య నలస్య రాగామ్బునిధావనురాగసముద్రే వివృద్ధే వృద్ధిం గతే సతి తుఙ్గావుచ్చౌ కుచౌ ఆశ్రయతః స్మ। దూత్యసమయమవిచార్య ముఖచన్ద్రావలోకనవివృద్ధేనానురాగేణ తుఙ్గౌ కుచౌ నలోఽవలోకయతి స్మేతి భావః। చన్ద్రస్య ప్రకాశలక్షణేనామృతరసేన మహతీం మర్యాదామతిక్రమ్య సముద్రే వృద్ధిం గతే సత్యాప్లవనభయాదన్యోఽపి తుఙ్గం స్థానమాశ్రయతి। 'దృష్టిః' ఇతి క్వచిత్పాఠః॥౪॥

మగ్నా సుధాయాం కిము తన్ముఖేన్దోర్లగ్నా స్థితా తత్కుచయోః కిమన్తః।

చిరేణ తన్మధ్యమముఞ్చతాస్య దృష్టిః క్రశీయః స్ఖలనాద్భియా ను॥౫॥

మగ్నేతి॥అస్య నలస్య దృష్టిః క్రశీయః అతిశయేన కృశం తస్యా భైమ్యా మధ్యం చిరేణ చిరకాలేన అముఞ్చతాత్యజత్। మధ్యం విలమ్బేన తత్యాజేత్యర్థః।అత్రాప్యుత్ప్రేక్షతే— స్ఖలనాత్పతనాత్ భియా భయేన ను కిమ్। అతికృశమేతచ్చీఘ్రం చేత్త్యక్ష్యామి తర్హి పతిష్యామీతి బుద్ధ్యా కిం విలమ్బేనాత్యజత్। కింభూతా దృష్టిః తన్ముఖేన్దోః సుధాయాం

మగ్నాం కిము ముఖేన్దావేవ విలమ్బితా। తథానన్తరం మృణాలసూత్రేణాపి దుర్లభావకాశే తత్కుచయోరన్తర్మధ్యే లగ్నా సంబద్ధా సతీ నిర్గన్తుమశక్తత్వాత్స్థితా విలమ్బితా। పూర్వం యదఙ్గం విలోకితం తదఙ్గం సున్దరత్వాత్పరిత్యక్తుం న శక్తా, కింతు పునఃపునస్తదేవావలోకయతి స్మేతి భావః। క్రశీయసః సకాశాత్స్ఖలనం ఋశీయః స్ఖలనమితి వా॥౫॥

ప్రియాఙ్గపాన్థా కుచయోర్నివృత్త్య నివృత్త్య లోలా నలదృగ్భ్రమన్తీ।

బభౌతమాం తన్మృగనాభిలేపతమఃసమాసాదితదిగ్భ్రమేవ॥౬॥

ప్రియేతి॥నలదృక్ ఏవంభూతా సతీ బభౌతమామతితరాం శుశుభే। కింభూతా — ప్రియాయా భైమ్యా అఙ్గస్య ప్రత్యఙ్గం పాన్థా నిత్యపథికీ। అత ఏవ లోలా చఞ్చలా। అథ చ సంస్పృహా సతీ నివృత్త్య నివృత్త్య వ్యాఘుట్య వ్యాఘుట్య కుచయోః భ్రమన్తీ। ఉత్ప్రేక్షతే, —కింభూతేవ— తయోః కుచయోర్మృగనాభిలేపః కస్తూరికాలేపస్తల్లక్షణం తమోఽన్ధకారస్తేన కృత్వా సమాసాదితః ప్రాప్తో దిగ్భ్రమో దిఙ్మోహో యయా ఏవంభూతేవ। అన్యోఽపి పాన్థస్తమసా ప్రాప్తదిఙ్మోహో భ్రమన్నివృత్త్య నివృత్త్య పూర్వమేవ స్థానం ప్రాప్నోతి। సర్వావయవావలోకనతత్పరాపి కుచావేవావలోకయతి స్మ। కుచౌ త్యక్తుం న శశాకేతి భావః। 'లోలశ్చలసతృష్ణయోః' ఇత్యమరః। నిత్యం పన్థానం గచ్ఛతి పాన్థః, 'పన్థో ణ నిత్యమ్' (౫।౧।౭౬) ఇతి ణః। తతష్టాప్। బభౌతమామ్, 'కిమేత్తిఙవ్యయ–' (౫।౪।౧౧) ఇత్యాదినాముః॥౬॥

విభ్రమ్య తచ్చారునితమ్బచక్రే దూతస్య దృక్తస్య ఖలు స్ఖలన్తీ।

స్థిరా చిరాదాస్త తదూరురమ్భాస్తమ్భావుపాశ్లిష్య కరేణ గాఢమ్॥౭॥

విభ్రమ్యేతి॥ తస్యాశ్చారుణి సున్దరే నితమ్బరూపే చక్రే విభ్రమ్య పరిభ్రమ్య స్ఖలన్తీ ఖలు పతన్తీవ తస్య దూతస్య నలస్య దృగ్దృష్టిః తదూరులక్షణౌ రమ్భాస్తమ్భౌ కదలీస్తమ్భౌ కరేణ రశ్మినా కృత్వా గాఢం నిబిడముపాశ్లిష్యాలిఙ్గ్య చిరాచ్చిరకాలం స్థిరా నిశ్చలా ఆస్త బభూవ। అన్యాపి చక్రభ్రమణం ప్రాప్య పతన్తీ సతీ హస్తేన స్తమ్భం గాఢమాలిఙ్గయ చిరం స్థిరా భవతి। నితమ్బం విలోక్యాదరేణ తదూరూ పశ్యతి స్మేతి భావః॥౭॥

వాసః పరం నేత్రమహం న నేత్రం కిము త్వమాలిఙ్గయ తన్మయాపి।

ఉరోనితమ్బోరు కురు ప్రసాదమితీవ సా తత్పదయోః పపాత ॥౮॥

వాస ఇతి ॥ సా నలదృక్ ఇతీవ కారణాత్తత్పదయోర్భైమీచరణయోః పపాత ప్రణామం చకార। ఇతి కిమ్— హే భైమి ! వాసో వసనముత్తమపట్టదుకూలవిశేషః పరం కేవలం నేత్రమ్, అథ చ 'నేత్ర' శబ్దవాచ్యమ్। అహం నేత్రం న కిము, అపి తు అహమపి నేత్రం నేత్రశబ్దవాచ్యం యద్భవామి తత్తస్మాదుభయోరపి నేత్రశబ్దవాచ్యత్వలక్షణాద్ధేతోః (హే భైమి !) త్వం నేత్రేణ వసనేనేవ మయాపి ప్రయోజ్యేన ఉరో వక్షః, నితమ్బో జఘనపశ్చాద్భాగః, ఊరూ చ ఏతేషాం సమాహార ఉరోనితమ్బోరు ఆలిఙ్గయ వేష్టయ, అథ చ దర్శయస్వ ప్రసాదం చ కురు తదాలిఙ్గనార్థం చ మమోపరి ప్రసన్నా భవ ఇతి। అన్యోఽపి స్వసమానస్య కస్యచిద్రాజాదేః సకాశాదుత్తమపదప్రాప్తిం దృష్ట్వా స్వస్యాపి తల్లాభార్థం రాజ్ఞశ్చరణయోః పతతి మహ్యమప్యేతద్దేయమితి ప్రార్థయతే చ। ఉరోనితమ్బోరు విలోక్య తచ్చరణావపి విలోకయతి స్మేతి భావః। ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావే నపుంసకత్వం చ ॥౮॥

దృశోర్యథాకామమథోపహృత్య స ప్రేయసీమాలికులం చ తస్యాః।

ఇదం ప్రమోదాద్భుతసంభృతేన మహీమహేన్ద్రో మనసా జగాద ॥౯॥

దృశోరితి ॥ అథ స మహీమహేన్ద్రో భూమీన్ద్రో నలః ప్రమోదో భైమీవిలోకనేనానన్దః, సౌన్దర్యదర్శనాదద్భుతమాశ్చర్యం చ తాభ్యాం సంభృతేన పూర్ణేన మనసా ఇదం వక్ష్యమాణం జగాదాచిన్తయత్। మనసైవ తామవర్ణయదిత్యర్థః। కిం కృత్వా—ప్రేయసీం భైమీం తస్యా ఆలికులం సఖీసమూహం చ దృశోర్నయనయోర్యథాకామమభిలాషమనతిక్రమ్య నయనాభ్యామేవ ఉపహృత్యోపాయనీకృత్య ॥౯॥

తదేవాహ—

పదే విధాతుర్యది మన్మథో వా మమాభిషిచ్యేత మనోరథో వా।

తదా ఘటేతాపి న వా తదేతత్ప్రతిప్రతీకాద్భుతరూప శిల్పమ్ ॥౧౦॥

పద ఇతి ॥ యది జగన్నిర్మాణశీలస్య విధాతుర్బ్రహ్మణః పదేఽధికారే మన్మథో వాభిషిచ్యేత, మమ మనోరథో వాభిషిచ్యేత, తదాపి తర్హ్యపి తదనిర్వచనీయమ్ ఏతద్దృశ్యమానం ఏతస్యా

వా ప్రతిప్రతీకం ప్రత్యవయవం అతిసున్దరత్వాదద్భుతమాశ్చర్యకారి రూపం లావణ్యం తస్య శిల్పం నిర్మాణం ఘటేత న వా ఘటేత। బ్రహ్మణాప్యేతత్ప్రత్యవయవం సౌన్దర్యం కర్తుం న శక్యత ఇత్యర్థః। ఈదృక్ సౌన్దర్య కదాపి కుత్రాపి న దృష్టమితి భావః॥౧౦॥

తరఙ్గిణీ భూమిభృతః ప్రభూతా జానామి శృఙ్గారరసస్య సేయమ్।

లావణ్యపూరోఽజని యౌవనేన యస్యాం తథోచ్చైస్తనతాఘనేన॥౧౧॥

తరఙ్గిణీతి॥ ఘనేన నిబిడేన యౌవనేన యస్యాం భైమీలక్షణాయాం తరఙ్గిణ్యాం లావణ్యపూరోఽజని జనితః। తథా ఉచ్చైః స్తనౌ యస్యాం తస్యా భావ ఉచ్చకుచత్వమజని। సేయం శృఙ్గారలక్షణస్య రసస్య తరఙ్గ ఉద్రేకస్తద్వతీ అథ చ నదీ ఏవంభూతా భీమనామ్నో భూమిభృతో భూపతేః సకాశాత్ప్రభూతా ఉత్పన్నేతి జానామి। వాక్యార్థః కర్మ। ప్రథమం సహజసౌన్దర్యాచ్ఛృఙ్గారరూపా జాతా, అనన్తరం నిబిడయౌవనేన సౌన్దర్యాధిక్యజననాదుచ్చకుచత్వజననాశ్చ పూర్వాపేక్షయా శృఙ్గారరసస్యాధిక్యాత్ శృఙ్గారరసస్య మూర్తిమతీయం నదీతి మన్య ఇతి భావః। అథ చ రసస్యోదకస్య నదీ పర్వతాదుత్పద్యతే। తస్యాముచ్చైః స్తనతా శబ్దాయమానేనాతితరాం గర్జతా ఘనేన మేఘేన పూర్వం జలప్రవాహో జలోద్రేకోఽపి జన్యతే, తథాఽనిర్వచనీయప్రకారా యఉచ్చైస్తనతా తథా కృత్వా ఘనేన నిరన్తరేణేత్యేకం పదం, యౌవనవిశేషణం వా। 'పూరో జలప్రవాహే స్యాత్' ఇతి విశ్వః। భూమిభృతః, 'భువః ప్రభవః' (౧।౪।౩౧) ఇత్యపాదానాత్వమ్। ప్రభూతా, అకర్మకాత్కర్తరి క్తః ॥౧౧॥

అస్యాం వపుర్వ్యూహవిధానవిద్యాం కిం ద్యోతయామాస నవాం స కామః।

ప్రత్యఙ్గసఙ్గస్ఫుటలబ్ధభూమా లావణ్యసీమా యదిమాముపాస్తే॥౧౨॥

అస్యామితి॥ అఙ్గమఙ్గం ప్రతి ప్రత్యఙ్గం ప్రత్యవయవం యః స్వస్యైవ లావణ్యస్య సఙ్గః సంబన్ధస్తేన కృత్వా స్ఫుటం వ్యక్తం లబ్ధో భూమా ప్రాచుర్యం యయా ఏవంభూతా లావణ్యసీమా సౌన్దర్యపరమకాష్ఠా యద్యస్మాదిమాం భైమీముపాస్తే సేవతే తస్మాత్కారణాద్బాల్యాపేక్షయా నవాం నూతనాం స కామస్తద్రైవాపూర్వామభ్యస్తాం వపుర్వ్యూహస్య శరీరసమూహస్య విధానం నిర్మాణం తస్య విద్యాం శాస్త్రం కాయవ్యూహరచనాకౌశలం అస్యాం భైమ్యామేవ కిం ద్యోతయామాస ప్రకాశయామాస। న త్వన్యస్యామిత్యర్థాత్। 'కిం' వితర్కే। బాల్యాపేక్షయా తరుణిమన్యధికం సౌన్దర్యం భవతి। సకలావయవేషు సాకల్యేన సౌన్దర్యసీమా భైమ్యామేవ విద్యతే, నాన్యస్యామితి భావః।

ప్రత్యఙ్గసఙ్గమవయవసంధిం అవయవసంధిం ప్రతీతి వా। 'అస్యామ్' ఇత్యనేన భైమ్యా వైదుష్యం సూచ్యతే। విద్యాప్రకాశనం హి విద్వత్సమీపే భవతి। స మదనోఽస్యాం నవామపూర్వాం కాయవ్యూహనిర్మాణవిద్యాం ద్యోతయామాస కిమ్, యస్మాత్సౌన్దర్యస్య పరమా కాష్ఠా స కామః ప్రత్యఙ్గవిద్యమానత్వేన ప్రాప్తో భూమా బాహుల్యం యేనైవంవిధః సన్నిమాం భైమీం సేవతే। ప్రత్యవయవం సాకల్యేన మదనస్య విద్యమానత్వాన్మదనేన స్వీయం బహురూపత్వం ప్రకటీకృతమిత్యర్థః। ముఖావలోకనేన యాదృశో మదనప్రాదుర్భావో భవతి తాదృశ ఏవ నయనావలోకనేనేతి తదీయైకైకావయవదర్శనేన సకలస్య సాకల్యేన మదనప్రాదుర్భావో భవతీత్యర్థః। లబ్ధభూమేత్యాదౌ పక్షే 'మనః' (౪।౧।౧౧) ఇతి నిషేధాన్ఙీబభావః॥౧౨॥

జమ్బాలజాలాత్కిమకర్షి జమ్బూనద్యా న హారిద్రనిభప్రభేయమ్।

అప్యఙ్గయుగ్మస్య న సఙ్గచిహ్నమున్నీయతే దన్తురతా యదత్ర॥౧౩॥

జమ్బాలేతి॥ ఇయం భైమీ జమ్బూనద్యా జమ్బూఫలరసజాతనద్యా జమ్బాలజాలాత్పఙ్కసమూహాత్కిం నాకర్షి నాకృష్టా, అపి తు తత ఏవాకృష్టా। యద్యస్మాద్ హారిద్రనిభప్రభా హరిద్రాక్తవస్త్రతుల్యకాన్తిః। జమ్బూనద్యా జమ్బాలజాలం నామ జామ్బూనదం తచ్చాన్యసువర్ణాపేక్షయాత్యుత్తమమ్, తత ఆకృష్టా తద్దైవ హరిద్రాతుల్యవర్ణత్వం ఘటతే నాన్యథేత్యర్థః। హారిద్రం సువర్ణం వా। 'అపి' శబ్దో హేత్వన్తరం విశినష్టి— యదపి అత్రాస్యాం భైమ్యామఙ్గయుగ్మస్య హస్తాద్యవయవయుగలస్య సఙ్గచిహ్నం పరస్పరసంధిలాఞ్ఛనం దన్తురతా లక్షణయా విసంస్థులతా నిమ్నోన్నతతా నోన్నీయతే న తర్క్యతే। యద్ధి జమ్బాలజాలాదాకృష్యతే తస్యోచ్చావచప్రదేశేషు పఙ్కలగ్నత్వాద్విసంస్థులతా న లక్ష్యతే। భైమ్యామపి తథా యతః తతోఽపీయం జామ్బూనదపఙ్కాదాకృష్టేత్యనుమీయతే। అవయవసంధిసూచకం కూర్పరాది భైమ్యా న లక్ష్యతే, సువర్ణగౌరీ చేయమితి భావః। కూర్పరాదేరలక్ష్యత్వేన సాముద్రికలక్షణవత్త్వం సూచ్యతే। యదిత్యుభయత్రాపి సంబధ్యతే, పూర్వార్ధే 'హారిద్ర' పదేన యోజనా, ఉత్తరార్ధే యథాస్థితమ్। మధ్యస్య స్తనయోశ్చాఙ్గయుగ్మసఙ్గాభావో జ్ఞాతవ్యః, నో చేన్మధ్యస్య పరమాణురూపత్వాత్స్తనయోశ్చ ఉచ్చైస్త్వాజ్జామ్బూనదజమ్బాలపూర్ణత్వేనైతే ముద్రితాః స్యురిత్యాది జ్ఞాతవ్యమ్॥౧౩॥

సత్యేవ సామ్యే సదృశాదశేషాద్గుణాన్తరేణోచ్చకృషే యదఙ్గైః।

అస్యాస్తతః స్యాత్తులనాపి నామ వస్తు త్వమీషాముపమాపమానః॥౧౪॥

సత్యేవేతి ॥ యత్ అఙ్గైర్భైమ్యా అఙ్గైర్ముఖాద్యవయవైరర్థాద్గుణాన్తరేణ వృత్తత్వాదినా గుణేన చన్ద్రాదినా, సమం సామ్యే సత్యేవ సదృశాత్కవిసమయే ముఖాదేః సదృశత్వేనో-పమానత్వేనాభిమతాచ్చన్ద్రాదేరశేషాత్సకలాద్వస్తునః సకాశాద్గుణాన్తరేణ కేనచిద్గుణాన్తరేణాన్యేన గుణేన కృత్వా యద్యస్మాద్, ఉచ్చకృషే ఉత్కృష్టైర్జాతమ్। తతస్తస్మాదర్థాత్ అస్యా అఙ్గైః కృత్వా సదృశస్య చన్ద్రాదేవస్తునస్తులనాపి సమీకరణమపి తైః సహ సామ్యం వా స్యాన్నామ। కవిసమయే సర్వత్రోపమానస్యాధిక్యమ్, ఉపమేయస్య చ న్యూనత్వం ప్రసిద్ధమ్। తథా చాన్యత్ర రమణీయముఖాద్యపేక్షయా చన్ద్రాదేరాధిక్యాదుపమానత్వమ్ ముఖాదేశ్చ న్యూనత్వాదుపమేయత్వం ఘటతే। అస్యాస్తు ముఖం యద్యపి వర్తులత్వేన చన్ద్రేణ సమానం తథాపి చన్ద్రాపేక్షయాఽధికామృతయుక్తత్వేనాధికగౌరత్వేన కలఙ్కాభావేన చ చన్ద్రాదధికమ్। నేత్రే అప్యాకారేణ నీలిమ్నా చ యద్యపి నీలోత్పలదలేన సమానే తథాపి నీలోత్పలదలస్య కటాక్షవిక్షేపాదిరాహిత్యేన స్వస్య తత్సాహిత్యేన నీలోత్పలదలాపేక్షయాధికే। ఏవమోష్ఠాదేరపి కేనచిద్గుణేన సామ్యే సత్యేవ గుణాన్తరేణ బన్ధూకాద్యపేక్షయాధిక్యం ద్రష్టవ్యమ్। తథా చ చన్ద్రాద్యపేక్షయాధిక్యేనైతదీయవదనాద్యఙ్గానాముపమానత్వమ్। చన్ద్రాదేశ్చైతదీయవదనాద్యపేక్షయా న్యూనత్వేనోపమేయత్వమితి చన్ద్రో భైమీముఖసదృశః, నీలోత్పలం చ భైమీనయనసదృశమితి। ఏవం సదృశస్య చన్ద్రాదేర్భైమీవదనాదినా సమీకరణం సామ్యం వా భవేదపి, భైమీవదనాదేరుపమానత్వం చన్ద్రాదేశ్చోపమేయత్వం యుక్తమేవేత్యర్థః। అమీషామేతదీయానామఙ్గానాం తు పునర్వస్తు చన్ద్రాదిలక్షణముపమా ఉపమానం అపమానో ధిక్కార ఏవ, అర్థాదమీషామేవ। హీనస్యోపమానత్వాభావాత్, అధికస్యోపమేయత్వాభావాదితి భావః। యత ఉచ్చకృషే తతో హేతోరస్యా భైమ్యాస్తులనాపి స్యాన్నామ। సామ్యం వినోత్కర్షో న సిధ్యతీతి సామ్యమప్యస్తు నామ, వస్తు తు పరమార్థతస్తు అమీషామఙ్గానాముపమానం తిరస్కార ఇతి వా। ఉపమీయతేఽనేనేత్యుపమానం వా, 'ఉపమా' ఇతి కరణే భావే వా 'ఆత శ్చోపసర్గే' (౩।౩।౧౦౬) ఇత్యంజ్ ॥ ౧౪॥

పురాకృతిస్త్రైణమిమాం విధాతుమభూద్విధాతుః ఖలు హస్తలేఖః।

యేయం భవద్భావిపురంధ్రిసృష్టిః సాస్యై యశస్తజ్జయజం ప్రదాతుమ్ ॥౧౫॥

పురేతి ॥ పురా ప్రథమం కృతిర్నిర్మాణం యస్యైవంభూతం ప్రథమనిర్మితం స్త్రైణం రమ్భోర్వశ్యాది ఇమాం భైమీం విధాతుం స్రష్టుం విధాతుః ఖలు నిశ్చితం హస్తలేఖః ప్రథమోఽభ్యాసోఽభూత్। అన్యోఽపి శిల్పీ ప్రథమం హస్తలేఖాః కృత్వా పశ్చాత్సున్దరం వస్తు

నిర్మాతి। ఉత్తరశిల్పాపేక్షయా హస్తలేఖస్యాతిహీనత్వాద్భైమీజన్మనః పూర్వం యః స్త్రీసమూహో హస్తలేఖోఽభూత్ స భైమ్యపేక్షయాతిహీనః భైమీ చాతిసున్దరీతి భావః। నను యన్నిర్మాణార్థమభ్యాసః కృతః సా నిర్మితా, అగ్రిమసృష్టిః కిమితి కృతా ఇత్యాశఙ్క్యాహ— యా ఇయం భవన్తీ వర్తమానా భావినీ భవిష్యన్తీ చ పురంధ్రిసృష్టిః స్త్రీనిర్మితిః సా అస్యై భైమ్యై తజయజం తస్యా భవద్భావిపురంధ్రిసృష్టేః భైమీకర్తృకో యో జయస్తస్మాజ్జాతం యశః ప్రదాతుం, న త్వన్యత్కిమపి ప్రయోజనమస్తి, తస్యా భైమ్యపేక్షయాఽతిహీనత్వాత్, మయాపీదృశీ నిర్మాతుం న శక్యత ఇతి సర్వాఞ్జ్ఞాపయితుం బ్రహ్మణా భైమీజన్మానన్తరమపి స్త్రీనిర్మితిః కృతా। అకరణే తు భైమ్యనన్తరం చేదన్యాం స్త్రియం ధాతా నిరమాస్యత, తర్హ్యేతదపేక్షయాపి సా రమణీయాఽభవిష్యదితి లోకస్య సంభావనా భవేత్, తన్నివారణార్థం బ్రహ్మణైవం కృతమిత్యర్థః భూతభవిష్యద్వర్తమానేషు భైమీదృశీ కాపి నాస్తీతి భావః। 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షాయాం వా। పురంధ్రీతి, 'జ్యాపోః సంజ్ఞా— '(౬।౩।౬౩) ఇతి బాహులకాద్ధ్రస్వః। హస్వాన్త ఏవ వా। భవద్భావీతి ప్రాగేవ స్త్రీత్వవివక్షయా ద్వన్ద్వం కృత్వా 'పురంధ్రి' శబ్దేన యథాకథంచిత్కర్మధారయః। అన్యథా భవన్తీభావీతి స్యాత్। 'ద్రుతమధ్యవిలమ్బితాసు' ఇతి భాష్యకారప్రయోగస్య సామాన్యాపేక్షజ్ఞాపకతయా వా సమర్థనీయమ్॥౧౫॥

భవ్యాని హానీరగురేతదఙ్గాద్యథా యథానర్తి తథా తథా తైః।

అస్యాధికస్యోపమయోపమాతా దాతా ప్రతిష్ఠాం ఖలు తేభ్య ఏవ॥౧౬॥

భవ్యానీతి॥ భవ్యాని శోభమానాని చన్ద్రాదీని వస్తూని ఏతస్యా వదనాద్యఙ్గాత్ సకాశాత్ యథా యథా యేన యేన ప్రకారేణ యావద్ యావద్ హానీరపకర్షాన్ అగుః ప్రాపుః, తైశ్చన్ద్రాదిభిస్తథా తథా తావత్తావత్ అనర్తి నృత్తమ్। అపకర్షప్రాప్తావపి కథం నృత్తమత ఆహ— ఖలు యస్మాదధికస్యోత్కృష్టస్య (అస్య) ఏతదీయాఙ్గస్య ఉపమయా సామ్యేన ఉపమాతా కవిర్న్యూనేభ్యోఽపి తేభ్యశ్చన్ద్రాదిభ్య ఏవ ప్రతిష్ఠాం మాహాత్మ్యం దాతా దాస్యతి। భైమీముఖసదృశశ్చన్ద్రాదిరితి వర్ణ్యమానాస్తదుపమేయతాప్రతిష్ఠాప్రాప్త్యా అధికాని భైమ్యఙ్గాన్యస్మాకముపమానాని వయం ధన్యా ఇతి ఉత్తమోఽస్మాకం ప్రతియోగీత్యానన్దేన నృత్యన్తీతి భావః। భైమీముఖం కింవదితి పృష్టే చన్ద్రస్య న్యూనత్వేఽప్యన్యస్యోపమానస్యాభావాచ్చన్ద్రవదిత్యేవ వక్తవ్యం స్యాత్। ఏవం నయనాదావపి ద్రష్టవ్యమ్। 'గ్లామ్లాజ్యాహాభ్యో నిః' అగుః, 'ఇణో గా లుఙి' (౨।౪।౪౫) ఇతి గాదేశే 'గాతిస్థా–' (౨।౪।౭౭) ఇతి సిచో లుక్। దాతా ఇతి లుటి॥౧౬॥

నాస్పర్శి దృష్టాపి విమోహికేయం దోషైరశేషైః స్వభియేతి మన్యే।

అన్యేషు తైరాకులితస్తదస్యాం వసత్యసాపత్యసుఖీ గుణౌఘః॥౧౭॥

నేతి॥ దృష్టాపీయం భైమీ దృష్టుర్విమోహికా మదనవికారకారిణీ, అథ చ మూర్చ్ఛాకారిణీతి కృత్వా స్వస్యాత్మనో భియా అశేషైః సకలైరపి దోషైరియం నాస్పర్శి న స్పృష్టేతి మన్యే అహం శఙ్కే। యా దర్శనమాత్రేణ మూర్చ్ఛాం జనయతి సా దర్శనాపేక్షయాతినికటేన స్పర్శేన కిం కరిష్యతీతి భయేన దోషైర్న స్పృష్టేత్యహం మన్యే ఇతి భావః। 'అశేషైః' ఇతి శబ్దాత్ 'అపి' శబ్దోఽధ్యాహార్య యోజ్యః। అన్యథా కియద్భిః స్పృష్టా ఇతి విరుద్ధప్రతీతిప్రసఙ్గాత్। యస్మాదియం దోషైర్న స్పృష్టా తత్తస్మాదన్యేషు భైమీవ్యతిరిక్తస్థానేషు తైర్దోషైరాకులితో గుణౌఘః శీలసౌన్దర్యాదిర్న విద్యతే సపత్నః శత్రుర్యస్య తస్య భావోఽసాపత్న్యం తేన సుఖీ సన్ అస్యాం భైమ్యాం వసతి। అన్యత్ర,— వైరిభిః సహ వసతౌ మహత్కష్టమ్, అస్యాం తు తదభావాత్సుఖేన వసతీత్యర్థః। అన్యేషు గుణా దోషసంవలితాః సన్తి, అస్యాం తు దోషా న సన్త్యేవేతి గుణానాం నిఃసాపత్న్యేన స్థితిః। అన్యోఽపి సబాధం స్థానం త్యక్త్వా నిర్బాధే స్థానే వసతి॥౧౭॥

ఔజ్ఝి ప్రియాఙ్గైర్ఘృణయైవ రూక్షా న వారిదుర్గాత్తు వరాటకస్య।

న కణ్టకైరావరణాచ్చ కాన్తిర్ధూలీభృతా కాఞ్చనకేతకస్య॥౧౮॥

ఔజ్ఝీతి॥ ప్రియాఙ్గైర్భైమ్యవయవైర్వరాటకస్య బీజకోశస్య కాన్తిః శోభా ఘృణయైవ జుగుప్సయైవ ఔజ్ఝి అత్యాజి। యతో రూక్షా స్నిగ్ధత్వరహితా। న వారిదుర్గాజ్జలదుర్గాద్ధేతోః। అసాధ్యం జలదుర్గమాశ్రితేతి గ్రహీతుమశక్యేతి బుద్ధ్యా త్యక్తేతి న మన్తవ్యమ్। కింతు రూక్షత్వాత్। అథవా, అరాణి దలాని సన్త్యస్య తదారి కమలం తల్లక్షణాద్దుర్గాత్ తన్మధ్యవర్తిత్వాద్ధేతోర్నవా నైవ। అథ చ న కణ్టకైరితి నఞుభయత్ర సంబధ్య నవా ప్రత్యగ్రా కాన్తిరితి వ్యాఖ్యేయమ్। అథ చ కృపయైవ త్యక్తా। తథా,— కాఞ్చనకేతకస్యాపి సువర్ణకేతకీకుసుమస్యాపి కాన్తిః ప్రియాఙ్గైర్ఘృణయైవోజ్ఝి। యతో ధూలీభిర్భృతా పూరితా। చః' అప్యర్థః। కణ్టకైః కృత్వా యదావరణం పరివేష్టనం తస్మాద్ధేతోర్న। కిం తు కృపయైవేతి వ్యాఖ్యేయమ్। వరాటకసువర్ణకేతకాభ్యామపి సకాశాదతిస్నిగ్ధగౌరవర్ణేయమితి భావః॥౧౮॥

ప్రత్యఙ్గమస్యామభికేన రక్షాం కర్తుం మఘోనేవ నిజాస్త్రమస్తి।

వజ్రం చ భూషామణిమూర్తిధారి నియోజితం తద్ధయుతికార్ముకం చ॥౧౯॥

ప్రత్యఙ్గమితి॥ అభికేన భైమ్యాః కాముకేన మఘోనేన్ద్రేణ ప్రత్యఙ్గం ప్రత్యవయవం దోషాదేః సకాశాద్రక్షాం కర్తుం భూషామణిమూర్తిధారి నేపథ్యరత్నవేషధారి నిజాస్త్రం స్వాయుధం వజ్రం చ తథా తస్య వజ్రస్య ద్యుతిస్తల్లక్షణం కార్ముకం చ అస్యాం భైమ్యాం విషయే నియోజితమివ నియుక్తమివాస్తి। 'చౌ' పరస్పరసముచ్చయే। ప్రత్యవయవమలంకారేషు హీరకాః సన్తి తేషాం ద్యుతిశ్చ సర్వత్ర ప్రకాశతే। తత్ర 'వజ్ర' శబ్దచ్ఛలేన సహేతుకోత్ప్రేక్షా। ఇన్ద్రధనుషశ్చ వజ్రద్యుతిరూపత్వం ప్రసిద్ధమ్। అన్యోఽపి స్వాభీష్టం వస్తు రక్షితుం కిమపి నిజం నియుఙ్క్తే। అస్యామభికేనేతి వా॥౧౯॥

అధునా మానుషీత్వాత్కేశానారభ్యాపాదం వర్ణనమారభతే—

అస్యాః సపక్షైకవిధోః కచౌఘః స్థానే ముఖస్యోపరి వాసమాప।
పక్షస్థతావద్బహుచన్ద్రకోఽపి కలాపినాం యేన జితః కలాపః॥౨౦॥

అస్యా ఇతి॥ సదృశత్వాత్సపక్షో మిత్రం సహాయశ్చ ఏకః కేవలో విధుశ్చన్ద్రో యస్య అస్యా ముఖస్యోపరి శిరసి కచౌఘః కేశసమూహో వాసం వసతిమాప తత్ స్థానే యుక్తమ్। కథమిత్యత ఆహ— యేన కచౌఘేన పక్షస్థాః పక్షేషు స్థితాస్తావన్తో బహవశ్చన్ద్రకా యస్యైవంవిధః కలాపినాం మయూరాణాం కలాపః పిచ్ఛభారో జితః పరాజితః। ఉత్తమోఽపి మయూరపిచ్ఛభారో యేన జితస్తస్యాత్యుత్తమత్వాచ్ఛిరసి వసతిర్యుక్తైవేత్యర్థః॥౨౦॥

శ్లోకద్వయేన కేశానేవ వర్ణయతి—

అస్యా యదాస్యేన పురస్తిరశ్చ తిరస్కృతం శీతరుచాన్ధకారమ్।
స్ఫుటస్ఫురద్భఙ్గికచచ్ఛలేన తదేవ పశ్చాదిదమస్తి బద్ధమ్॥౨౧॥

అస్యా ఇతి॥ అస్యా భైమ్యా ఆస్యేన వదనలక్షణేన శీతరుచా చన్ద్రేణ పురోఽగ్రతః తిరస్తిర్యక్చ వర్తమానం యదన్ధకారం తిరస్కృతమపసారితం పరాజితం చ తదేవేదం స్ఫుటం ప్రకటం స్ఫురన్తో విలసన్తో భఙ్గినో నిమ్నోన్నతాః కచాస్తేషాం ఛలేన వ్యాజేన పశ్చాన్ముఖస్య పశ్చాద్భాగే బద్ధమస్తి। పురస్తిరశ్చ యత్తిమిరం స్థితం తతోఽపసారితత్వాత్పశ్చాద్భాగాదపసారణే చన్ద్రస్యాసామర్థ్యాదాగత్య సజ్జీభూయ పశ్చాద్భాగే

స్థితిమకరోదిత్యర్థః। విలసత్కోటిల్యో నిబద్ధకేశసమూహోఽయం న భవతి, కిం తు చన్ద్రేణ తిరస్కృతత్వాద్విలసత్పరాజయచిహ్నం పశ్చాద్వ్యద్ధమన్ధకారమేవ। అన్యోఽపి జాతపరాజయో ధృతపరాజయచిహ్నః పశ్చాద్బాహుర్బధ్యత ఇతి అతినీలోఽతికుటిలశ్చ భైమీకేశసఙ్ఘ ఇతి భావః। 'అన్ధకారోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। 'ంభఙ్గం' ఇత్యపి పాఠః॥౨౧॥

అస్యాః కచానాం శిఖినశ్చ కింను విధిం కలాపౌ విమతేరగాతామ్।

తేనాయమేభిః కిమపూజి పుష్పైరభర్త్సి దత్త్వా స కిమర్ధచన్ద్రమ్॥౨౨॥

అస్యా ఇతి॥ అస్యాః కచానాం కేశానాం శిఖినో మయూరస్య చ కలాపౌ సఙ్ఘపిచ్ఛభారౌ విమతేరహముత్కృష్టోఽహముత్కృష్ట ఇతి వివాదాద్ధేతోర్మధ్యస్థత్వేన విధిం బ్రహ్మాణమగాతాం జగ్మతుః। 'కింను' ఇతి సముదాయో వితర్కే। తేన బ్రహ్మణా అయం పురోదృశ్యమానః కేశపాశః పురోదృశ్యమానైరేభిః పుష్పైరపూజి కిం పూజితః కిమ్ ? స మయూరకలాపశ్చార్ధచన్ద్రం గలహస్తం దత్త్వా అభర్త్సి భర్త్సితః కిమ్ ? మధ్యస్థేన బ్రహ్మణా వివదమానయోస్తయోర్మధ్యే కేశకలాపోఽత్యుత్కృష్ట ఇతి జ్ఞాపయితుం తస్య పుష్పపూజా కృతా, మయూరకలాపస్త్వతితరాం హీనోఽతితరామధికేన కేశకలాపేన సహ స్పర్ధమానోఽనుచితకారిత్వాద్గలహస్తిత ఇత్యర్థః। అర్ధచన్ద్రాకారాశ్చన్ద్రకా మయూరకలాపే విద్యన్తే తతః శబ్దచ్ఛలేనేయముత్ప్రేక్షా। అన్యోఽప్యధికో మధ్యస్థేన పుష్పైః పూజ్యతే, యశ్చ హీన ఉత్తమేన సహ స్పర్ధతే స భర్త్స్యతే గలహస్త్యతే చేతి। అగాతామ్, 'ఇణో గా లుఙి' (౨।౪।౪౫) ఇతి గాదేశః॥౨౨॥

భాలం వర్ణయతి—

కేశాన్ధకారాదథ దృశ్యభాలస్థలార్ధచన్ద్రా స్ఫుటమష్టమీయమ్।

ఏనాం యదాసాద్య జగజ్జయాయ మనోభువా సిద్ధిరసాధి సాధు॥౨౩॥

కేశేతి॥ కేశలక్షణాదన్ధకారాత్ అథానన్తరమధోదేశే దృశ్యో దర్శనవిషయో రమణీయశ్చ భాలస్థలలక్షణో లలాటపట్టలక్షణోఽర్ధచన్ద్రో యస్యాః, అథ చ భాలస్థలేఽర్ధచన్ద్రాకారస్తిలకవిశేషో యస్యాః సా ఇయం భైమీ స్ఫుటం ప్రకటమష్టమీ। కృష్ణాష్టమీరూపేయమిత్యర్థః। కృష్ణాష్టమ్యపి ప్రథమయామద్వయాన్ధకారానన్తరం దృశ్యార్ధచన్ద్రా భవతి, అత ఏవ ఏనామాసాద్య ప్రాప్య స్వయంవరే జగతో జయాయ మనోభువా

కామేన సిద్ధిర్జగద్వశీకరణలక్షణా యదసాధి సాధితా తత్సాధు యుక్తమేవ। అతిసున్దర్యా భైమ్యా కృత్వా మదనేన జగద్వశీకృతమిత్యర్థః। కృష్ణాష్టమ్యాం జగద్వశీకర్తుం గుటికాదిసిద్ధిః సాధ్యతే। అర్ధచన్ద్రాకారభాలస్థలేయమిత్యర్థః। ఏతేన లలాటసౌన్దర్యం సాముద్రికలక్షణవత్త్వం చ సూచితమ్॥౨౩॥

శ్లోకత్రయేణ భ్రువౌ వర్ణయతి —

పౌష్పం ధనుః కిం మదనస్య దాహే శ్యామీభవత్కేసరశేషమాసీత్।

వ్యధాద్ద్విధేశస్తదపి క్రుధా కిం భైమీభ్రువౌ యేన విధిర్వ్యధత్త॥౨౪॥

పౌష్పమితి॥ మదనస్య దాహసమయే పౌష్పం పుష్పరూపం ధనుస్తస్యైవ చాపం శ్యామీభవన్తః శ్యామాయమానాః కేసరా ఏవ శేషా యస్యైవంవిధం స్వరూపేణ దగ్ధమపి శ్యామీభవత్కేసరశేషమాసీత్కిమ్ ? మదనదాహానన్తరం ఈశో మహాదేవః శ్యామీభూతం ధనురాకారం తత్కేసరమపి క్రుధా క్రోధేన ద్విధా వ్యధాచ్చకార మధ్యే బభఞ్జ కిమ్ ? ద్విధాభూతేన యేన కృత్వా విధిర్బ్రహ్మా భైమీభ్రువౌ వ్యధత్త చకార। అన్యథా తత్సాదృశ్యం భ్రువోర్న ఘటత ఇత్యర్థః। అసంలగ్నే ధనురాకారే శ్యామే చ భైమీభ్రువావితి భావః। అన్యోఽపి వైరిణం హత్వా క్రోధేన తదాయుధమపి భనక్తి॥౨౪॥

భ్రూభ్యాం ప్రియాయా భవతా మనోభూచాపేన చాపే ఘనసారభావః।

నిజాం యదప్లోషదశామపేక్ష్య సంప్రత్యనేనాధికవీర్యతార్జి॥౨౫॥

భ్రుభ్యామితి॥ ప్రియాయా భైమ్యా భ్రుభ్యాం కృత్వా భవతా ఉత్పద్యమానేన భ్రుత్వం గచ్ఛతా మనోభూచాపేన ఘనో దృఢః సారో మజ్జా యస్య తద్భావోఽతిదృఢత్వం చ ఆపే ప్రాపే। యదైవ భ్రుత్వం తదైవ దృఢత్వమితి చకారార్థః। పుష్పత్వదశాయాం నిఃసారస్యాపి ధనుషో భైమీభ్రూభవనదశాయాం ససారత్వం జాతమిత్యర్థః। కథం ససారత్వమిత్యత ఆహ— యద్యస్మాత్ నిజాం స్వీయామప్లోషదశామదాహావస్థామపేక్ష్య సంప్రతి దగ్ధస్య భైమీభ్రుభవనసమయే అనేన ధనుషా అధికవీర్యతాఽతిశయితపరాక్రమత్వం ఆర్జి అర్జితమ్। అదగ్ధపుష్పరూపచాపాపేక్షయా దగ్ధస్య శ్యామీభవత్కేసరశేషస్య భైమీభ్రూభవతస్తస్యైవ చాపస్య జగద్వశీకరణేఽధికసామర్థ్యదర్శనాదేవమనుమీయత ఇతి భావః। ఘనత్వం దృఢత్వం సారత్వం శ్రేష్ఠత్వం చ ప్రాపే ఇతి వా। అథ చ ఘనసారభావః కర్పూరత్వం చ।

యతః— కర్పూరోఽపి నిజామదాహావస్థామపేక్ష్య దాహావస్థాయామధికవీర్యతామతిశయితసౌగన్ధ్యం శీతలత్వం చార్జయతి। 'అథ కర్పూరమస్త్రియామ్। ఘనసారః' ఇత్యమరః ॥ ౨౫॥

స్మారం ధనుర్యద్విధునోజ్ఝితాస్యా యాస్యేన భూతేన చ లక్ష్మలేఖా।

ఏతద్భ్రువౌ జన్మ తదాప యుగ్మం లీలాచలత్వోచితబాలభావమ్॥౨౬॥

స్మారమితి॥ యత్ స్మారం మదనసంబన్ధి ధనుస్తదేకమ్, అస్యా ఆస్యేన భూతేన వదనత్వం గతేన విధునా చన్ద్రేణ ఉజ్ఝితా త్యక్తా యా చ లక్ష్మలేఖా కలఙ్కరేఖా భైమ్యా ముఖస్య నిష్కలఙ్కత్వాత్తన్ముఖీభవనౌచిత్యాయ చన్ద్రేణ త్యక్తా యా లక్ష్మలేఖేతి ద్వితీయం వ్యక్తమ్, తత్ మదనచాపచన్ద్రలక్ష్మలేఖాలక్షణం యుగ్మం ద్వయం కర్తృ ఏతద్భ్రువౌ భైమీభ్రువౌ భైమీభ్రూరూపం జన్మ ఆప। భైమీభ్రుస్వరుపేణ తద్ద్వయం పరిణతమిత్యర్థః। కింభూతం జన్మ— లీలయా విలాసేన చఞ్చలత్వం యత్ర తదుచితో బాలభావః కేశసత్తా యస్మిన్। లీలాత్వేన విలాసత్వేన చపలత్వేన చేష్టయా చ ఉచితస్తదుభయయోగ్యో బాలభావః కేశసత్తా యస్మిఞ్జన్మని తత్తేన యుగ్మేన లబ్ధమిత్యర్థ ఇతి వా। జన్మప్రాప్తౌ క్రీడాచఞ్చలత్వోచితో బాలభావః శైశవం భవతి। 'లేఖా' పదం సామ్యార్థమ్। భైమీభ్రువౌ కామచాపచన్ద్రలక్ష్మలేఖాకారే సవిలాసే కామజనికే చేతి భావః। 'భావః సత్తాస్వభావయోః' ఇత్యమరః॥౨౬॥

నవభిర్దృశౌ వర్ణయతి—

ఇషుత్రయేణైవ జగత్త్రయస్య వినిర్జయాత్పుష్పమయాశుగేన।

శేషా ద్విబాణీ సఫలీకృతేయం ప్రియాదృగమ్భోజపదేఽభిషిచ్య॥౨౭॥

ఇష్వితి॥ పుష్పమయాశుగేన పుష్పరూపబాణేన కామేన కర్త్రా ఇషుత్రయేణైవ పుష్పరూపేణ బాణత్రయేణైవ జగత్త్రయస్య వినిర్జయాద్వశీకరణాదేకైకేన బాణేన ఏకైకస్య జగతో జయాద్ధేతోర్బాణత్రయస్య సార్థక్యాత్ సంభావితవైయర్థ్యా పఞ్చబాణత్వాచ్ఛేషావశిష్టా ఇయం పురో దృశ్యమానా ద్విబాణీ ప్రియాయా భైమ్యా హగమ్భోజపదే నయనద్వయరూపకమలస్థానేఽభిషిచ్యారోప్య సఫలీకృతా సార్థకీకృతా। ఉత్తమస్థానప్రాపణేన తస్యాః సాఫల్యం జాతమిత్యర్థః। పుష్పమయబాణత్వాద్దృగమ్భోజయోరపి

బాణత్వముచితమ్। అయమభిప్రాయః— బాణత్రయేణ జగత్త్రయీజయాత్త్రయాణాం సాఫల్యమ్, అవశిష్టం బాణద్వయం భైమీనేత్రామ్భోజయోరభిషిచ్య కామేన సార్థకీకృతమ్। తత్ర త్రయేణ జగత్త్రయం పరాజితమిత్యాశ్చర్యం న, కింతు వైయర్థ్యసంభావనాపి। ద్వయేన జగత్త్రయం జితమిత్యాశ్చర్యమ్। తస్మాదేతద్బాణద్వయమేవ సార్థకం యథా, తథా బాణత్రయం నేత్యభిప్రాయః। వినిర్జయాత్ వినిర్జయం పర్యాలోచ్యేతి ల్యబ్లోపే వా॥౨౭॥

సేయం మృదుః కౌసుమచాపయష్టిః స్మరస్య ముష్టిగ్రహణార్హమధ్యా।

తనోతి నః శ్రీమదపాఙ్గముక్తాం మోహాయ యా దృష్టిశరౌఘవృష్టిమ్॥౨౮॥

సేయమితి॥ ముష్టిగ్రహణార్హో మధ్యో యస్యాః సేయం భైమీ స్మరస్య కౌసుమీ చాపయష్టిర్ధనుర్లతా। అత ఏవ మృదుః కోమలా। చాపయష్టిరపి మధ్యే ముష్టినా ధ్రియతే। సా కా— యా భైమీ నోఽస్మాకం మోహాయ మదనజన్యవికారాయ శ్రీమతా సలక్ష్మీకేణాపాఙ్గేన నేత్రప్రాన్తేన ముక్తాం దృష్టిలక్షణానాం నేత్రకమలలక్షణానాం శరాణామోఘస్య సమూహస్య వృష్టిమ్, ఓఘేన పరమ్పరయా వా వృష్టిం తనోతి విస్తారయతి। మదనోఽప్యస్మాదృశాం మోహాయ పూర్వోక్తామేవ శరౌఘవృష్టిం తనోతి తథేయమపి కటాక్షవిక్షేపమాత్రేణ జగత్త్రయమపి మోహయతీతి భావః। 'ఓఘః పరమ్పరాయాం చ' ఇతి విశ్వః॥౨౮॥

ఆఘూర్ణితం పక్ష్మలమక్షిపద్మం ప్రాన్తద్యుతిశ్వైత్యజితామృతాంశు।

అస్యా ఇవాస్యాశ్చలదిన్ద్రనీలగోలామలశ్యామలతారతారమ్॥౨౯॥

ఆఘూర్ణితమితి॥ అస్యా భైమ్యా అక్షిపద్మం నయనకమలం అస్యా భైమ్యా ఇవ। న త్వన్యనయనాభ్యాం తుల్యమిత్యర్థః। కింభూతమక్షిపద్మమ్—ఆఘూర్ణితం ఘూర్ణాయమానమ్। మన్దమున్మీలదిత్యర్థః। అథ చ వికసదవస్థమ్। తథా,—పక్ష్మలం రోమసహితమ్। అథ చ దలసహితమ్। తథా, —ప్రాన్తద్యుతేరపాఙ్గకాన్తేః శ్వైత్యేన శ్వేతిమ్నా కృత్వా జితోఽమృతాంశుచన్ద్రో యేన। ప్రాన్తం తస్మాదధికముజ్జ్వలమ్। చన్ద్రః సుధయా యథాహ్లాదకారీ, తథాఽపాఙ్గద్యుత్యా తదప్యాహ్లాదకారీత్యర్థః। కమలమపి ప్రకృష్టా యా అన్తర్ద్యుతిర్గర్భకాన్తిస్తస్యాః శ్వైత్యేన జితచన్ద్రమ్। 'ప్రాంశుద్యుతిం" ఇతి పాఠే మహాకాన్తి, శ్వైత్యేన జితచన్ద్రమ్, ఇతి భిన్నం పదమ్। తథా,— చలంశ్చఞ్చలో య ఇన్ద్రనీలగోలః తద్వదమలా తస్య వాఽమలా స్నిగ్ధతరా శ్యామలతా కృష్ణతా తాం ఆరాత్యాదత్తేఽఙ్గీకరోతీతి శ్యామలతారా ఏవంవిధా తారా కనీనికా యస్యైవంవిధమ్। ఆఙ్పూర్వో రాతిరాదానే వర్తతే।

కమలమపి చలదిన్ద్రనీలగోలవదమలా యా శ్యామలతా శ్యామత్వం తాం రాత్యఙ్గీకరోతి శ్యామలతారో భ్రమరస్తేన తారం తారస్వ- రయుక్తమ్ l భ్రమరస్య తారోఽత్యుచ్చః స్వరో యస్మిన్నితి వా l పద్మేన సామ్యే వక్తవ్యే తత్ కమలం స్వరూపేణైతదేవేతి భేదాభావాత్ కమలేన సామ్యాభావః l యద్వా, కమలస్య నేత్రయోశ్చ యద్యపి సామ్యమస్తి, తథాపి నేత్రకమలస్య కమలేన సామ్యాభావః l కమలనేత్రత్వే సతి కమలత్వస్యాభావాదిత్యర్థః l అన్యస్యా నయనాభ్యాం తు సామ్యమసంభావితమేవ l తథా చ దక్షిణనేత్రపద్మం వామనేత్రపద్మతుల్యమ్, వామనయనకమలం దక్షిణనయనకమలతుల్యమ్, న త్వన్యదస్యోపమానమస్తీతి భావః l అత్ర విషయే 'రామరావణయోర్యుద్ధం రామరావణయోరివ' ఇతివత్తదేవోపమేయముపమానం చ సంగచ్ఛతే l పక్ష్మలమ్, సిధ్మాదిత్వాన్మత్వర్థే లచ్ ll౨౯ ll

కర్ణోత్పలేనాపి ముఖం సనాథం లభేత నేత్రద్యుతినిర్జితేన l

యద్యేతదీయేన తతః కృతార్థా స్వచక్షుషీ కిం కురుతే కురఙ్గీ ll౩౦ ll

కర్ణోత్పలేనేతి ll కురఙ్గీ మృగీ భైమీనేత్రకాన్త్యా నిర్జితేన ఏతదీయేన భైమీసంబన్ధినా కర్ణోత్పలేన కర్ణావతంసోత్పలేనాపి సనాథం యుక్తం స్వముఖం యది లభేత, తతస్తర్హి కృతార్థా కృతకృత్యా సతీ స్వచక్షుషీ కిం కిమర్థం కురుతే, అపి తు అతిహీనత్వాన్నిష్ప్రయోజనత్వాచ్చ నేత్రే త్యజేదేవేతి భావః l భైమీనేత్రశోభాప్రాప్తౌ కా కథేత్యపేరర్థః l తన్నేత్రదీప్త్యా జితేనాపి కర్ణోత్పలేన తన్ముఖస్య సనాథత్వం చేత్స్యాత్తర్హి సా స్వనయనే త్యజేదేవేత్యర్థః l మృగీనేత్రాపేక్షయా భైమీకర్ణోత్పలమధికమ్, తతోఽపి భైమీనేత్రే అధికే ఇతి భావః l తతః కర్ణోత్పలయోగలాభాద్ధేతోః కృతార్థా సతీతి వా ll౩౦ ll

త్వచః సముత్తార్య దలాని రీత్యా మోచాత్వచః పఞ్చపపాటనాయామ్ l

సారైర్గృహీతైర్విధిరుత్పలౌఘాదస్యామభూదీక్షణరూపశిల్పీ ll౩౧ ll

త్వచ ఇతి ll మోచాత్వచః కదలీగర్భత్వచః సంబన్ధినీర్బాహ్యాస్త్వచో వల్కలాని రీత్యా ప్రకారేణ క్రమేణ సముత్తార్య పృథక్కృత్య, తథా కమలవృన్తసంబన్ధీని బాహ్యాని దలాని పత్రాణి క్రమేణ పృథక్కృత్య పఞ్చపపాటనాయాం పఞ్చ షడ్ వా పరిమాణం యేషాం కదలీత్వక్కమలవృన్తదలానాం తేషాం పాటనాయాం సత్యాం బాహ్యాః పఞ్చషాస్త్వచో బాహ్యాని పఞ్చషాణి దలాని చోత్పాట్య మోచాత్వచః కదలీవల్కలాత్, ఉత్పలౌఘాచ్చ గృహీతైః సారైః శ్రేష్ఠభాగైః కృత్వా అస్యాం భైమ్యాం విషయే విధిర్బ్రహ్మా ఈక్షణే నేత్రే తయో రూపం

రామణీయకం తస్య శిల్పీ కారుకోఽభూత్। కదలీగర్భగతం గౌరత్వం గృహీత్వా నేత్రగతం గౌరత్వం నిర్మితమ్, యద్వా— కమలగర్భపత్రగతం గౌరత్వం గృహీత్వా నేత్రసౌన్దర్యం నిర్మితమిత్యర్థః। 'ఉత్పల' శబ్దేన నీలోత్పలం వా। తథా చ తత్సారేణ నేత్రయోర్నీలిమా కృత ఇత్యర్థః। పఞ్చష ఇతి 'సంఖ్యయావ్యయాసన్నా –' (౨ ౨।౨౫) ఇతి బహువ్రీహౌ 'బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే—' (౫।౪।౭౩) ఇతి డచ్॥౩౧॥

చకోరనేత్రైణదృగుత్పలానాం నిమేషయన్త్రేణ కిమేష కృష్టః।

సారః సుధోద్గారమయః ప్రయత్నైర్విధాతుమేతన్నయనే విధాతుః॥౩౨॥

చకోరేతి॥ ఏతన్నయనే భైమీనేత్రే విధాతుం నిర్మాతుం విధాతుర్బ్రహ్మణః ప్రయత్నైః సముద్యోగైః చకోరనేత్రాణామేణదృశాం హరిణీనేత్రాణామ్, ఉత్పలానాం చ సంబన్ధీ సుధోద్గారమయః పీయూషనిర్ఝరరూప ఏష ప్రత్యక్షదృశ్యః సారః శ్రేష్ఠో భాగో నిమేషలక్షణేన యన్త్రేణ కృష్ట ఆకృష్టః కిమిత్యూహః। నిమేషః పక్ష్మసంకోచో దలసంకోచశ్చ। త్రయాణామపి నిమేషయన్త్రేణ నిష్పీడ్య గృహీతేన శ్రేష్ఠభాగేనైతన్నేత్రే నిర్మితే। సారస్య సుధోద్గారరూపత్వం చ పీతచన్ద్రచన్ద్రికాచకోరనయనసారాకర్షణాత్ ఏణస్య చ చన్ద్రోత్సఙ్గస్థత్వాత్ తద్దృశోరప్యమృతసంబన్ధాత్తత్సారాకర్షణాత్, ఉత్పలానాం చ సోమవంశ్యత్వాద్రాత్రౌ చన్ద్రామృతసంబన్ధాత్తత్సారాపకర్షణాదితి; అన్యోఽపీక్ష్వాదిసారో రసరూపః కాష్ఠయన్త్రేణాకృష్యతే। నిమేషరూపం బ్రహ్మణా సారగ్రహణార్థం యన్త్రమేవ నిర్మితమ్। ఏణదృగుత్పలయోః పూర్వం ద్వన్ద్వః। తత్రైణదృశోరుత్పలాపేక్షయా దృగుపమానేఽన్తరఙ్గత్వాదభ్యర్హితత్వాత్ 'ఏణదృకూ' పదస్య పూర్వనిపాతః, అజాద్యదన్తస్యాపి 'ఉత్పల' శబ్దస్య న। ఏణేతి జాతిమాత్రవివక్షయా॥౩౨॥

ఋణీకృతా కిం హరిణీభిరాసీదస్యాః సకాశాన్నయనద్వయశ్రీః।

భూయోగుణేయం సకలా బలాద్యత్తాభ్యోఽనయాఽలభ్యత బిభ్యతీభ్యః॥౩౩॥

ఋణీతి॥ హరిణీభిరస్యాః సకాశాన్నయనద్వయస్య శ్రీః శోభా ఋణీకృతా వృద్ధ్యా గృహీతా ఆసీత్కిమ్ ? కుతః। యద్యస్మాదనయా భైమ్యా బిభ్యతీభ్యస్తాభ్యో హరిణీభ్యః సకలా సంపూర్ణాం కలయా విలాసేన సహితా వా భూయోగుణా బహుగుణా ఇయం నయనద్వయశ్రీః బలాత్కారేణాలభ్యత లబ్ధా। అథ చ సకలా ధనవృద్ధిసహితా భూయోగుణా త్రిగుణా చతుర్గుణా వా బిభ్యతీభ్యో బలాత్కారేణ లబ్ధా। ఉత్తమర్ణేన హి త్రసద్భ్యోఽధమర్ణేభ్యో వృద్ధిసహితా త్రిగుణా

చతుర్గుణా వా సంపత్ బలాత్కారేణ లభ్యతే। భూయోగుణత్వం యాజ్ఞవల్క్యోక్తం వ్యవహారాధ్యాయే ద్రష్టవ్యమ్ 'అశీతిభాగో వృద్ధిః స్యాత్' (యాజ్ఞం వ్య ౦ ౩౭) ఇత్యాదినా। అనయాపి తాదృశీ లబ్ధా తస్మాత్పూర్వమృణగ్రస్తరూపేణ గృహీతేతి సత్యమ్। త్రస్యన్తీభ్యోఽత ఏవ చఞ్చలనయనాభ్యోఽపి హరిణీభ్యః సకాశాదేతన్నేత్రే సున్దరే, అతిచఞ్చలే చేతి భావః॥ ౩౩॥

దృశౌ కిమస్యాశ్చపలస్వభావే న దూరమాక్రమ్య మిథో మిలేతామ్।

న చేత్కృతః స్యాదనయోః ప్రయాణే విఘ్నః శ్రవఃకూపనిపాతభీత్యా॥౩౪॥

దృశావితి॥ చపలస్వభావే అతిచఞ్చలస్వభావే అస్యా దృశౌ దూరమాక్రమ్య దూరం గత్వా శిరః పరిభ్రమ్య మిథోఽన్యోన్యం కిం న మిలేతామ్, అపి తు మిలితే భవేతామేవ। పరం చేద్యది అనయోః ప్రయాణే దూరగమనే విషయే శ్రవఃకూపయోః కర్ణలక్షణకూపయోర్నిపాతః పతనం తస్మాద్భీత్యా భయేన విఘ్నః కృతో న స్యాత్। భయరూపేణ ప్రతిబన్ధకేన న మిలితే। నేత్రే ఆకర్ణపూర్ణే చఞ్చలతరే చేతి భావః। అన్యోఽపి కూపాదిపతనభీత్యా పరావర్తతే। క్రియాతిపత్తిర్న వివక్షణీయా॥౩౪॥

కేదారభాజా శిశిరప్రవేశాత్పుణ్యాయ మన్యే మృతముత్పలిన్యా।

జాతా యతస్తత్కుసుమేక్షణేయం యాతశ్చ తత్కోరకదృక్చకోరః॥౩౫॥

కేదారేతి॥ కేదారభాజా వ్రీహిక్షేత్రభాజా ఆలవాలభాజా వా, అథ చ కేదారాఖ్యదేవసేవిన్యా ఉత్పలిన్యా కమలిన్యా శిశిరర్తోః ప్రవేశాదథ చ శిశిరే హిమే ప్రవేశాద్ధిమచూర్ణనాద్ధేతోః పుణ్యాయ మృతం పుణ్యం ప్రాప్తుం మృతమ్। తజ్జన్యసుకృతవిశేషజన్యోత్తమఫలప్రాప్తయ ఇత్యర్థః। ఇత్యహం మన్యే జానామి। యతో యస్మాదియం తస్యాః కమలిన్యాః కుసుమే ఇవ ఈక్షణే నేత్రే యస్యా ఏవంవిధా జాతా। యతశ్చ యస్మాచ్చ చకోరస్తత్కోరకదృక్ తస్యా ఏవ కోరకౌ కలికే దృశౌ యస్యైవంవిధో జాతః, తస్మాదేతదనుమీయతే। నహి సుకృతాతిశయేన వినా భైమీనయనత్వం చకోరనయనత్వం చ తదుత్పన్నకుసుమకోరకాభ్యాం లభ్యతే। అన్యోఽపి కేదారదేవసంనిధౌ హిమచూర్ణనాదుత్తమే వంశే జాయతే। శిశిరర్తోః ప్రవేశే కమలినీ నశ్యతి। భైమీనేత్రే చ కమలతుల్యే। కలికాపేక్షయా కుసుమస్యాధిక్యాచ్చకోరనేత్రాపేక్షయా భైమీనేత్రే అతిసున్దరే ఇతి సూచితమ్। 'కేదారః పర్వతే శంభోః క్షేత్రభేదాలవాలయోః', 'శిశిరః స్యాదృతోర్భేదే తుషారే' ఇతి చ విశ్వః॥౩౫॥

నాసాం వర్ణయతి—

నాసాదసీయా తిలపుష్పతూణం జగత్త్రయవ్యస్తశరత్రయస్య।
శ్వాసానిలామోదభరానుమేయాం దధద్ద్విబాణీం కుసుమాయుధస్య॥३८॥

నాసేతి॥ అదసీయా అముష్యాః సంబన్ధినీ నాసా నాసికా జగత్త్రయే విజయాయ వ్యస్తం క్షిప్తం శరత్రయం యేన తస్య కుసుమాయుధస్య శరత్రయస్య క్షిప్తత్వాదవశిష్టాం ద్విబాణీం బాణద్వయీాం దధత్ తిలపుష్పరచితం తూణం భస్త్రా। పుష్పబాణస్యేషుధిరపి పుష్పమయో యుక్తః। తిలపుష్పం చ తూణీరాకారమ్। కింభూతాం ద్విబాణీమ్ శ్వాసానిలస్య నిశ్వాసపవనస్థామోదభరేణ పరిమలబాహుల్యేనానుమేయామనుమానార్హామ్। బాణత్రయేణ జగత్త్రయం జితమ్, అవశిష్టం బాణద్వయం భైమీనాసాలక్షణతిలపుష్పతూణీరరన్ధ్రద్వయే స్థాపితమిత్యర్థః॥३८॥

శ్లోకసప్తకేనాధరోష్ఠం వర్ణయతి—

బన్ధూకబన్ధూభవదేతదస్యా ముఖేన్దునానేన సహోజ్జిహానా।
రాగశ్రియా శైశవయౌవనీయాం స్వమాహ సంధ్యామధరోష్ఠలేఖా॥३९॥

బన్ధూకేతి॥ అనేన ప్రత్యక్షదృశ్యేన ముఖేన్దునా సహైవోజ్జిహానా ఉత్పద్యమానా అస్యా అధరోష్ఠలేఖా లేఖాకారోఽధరోష్ఠ ఏతత్ప్రత్యక్షదృశ్యం స్వమాత్మానం శైశవయౌవనీయాం బాల్య-తారుణ్యసంబన్ధినీం సంధ్యాం బ్రూతే అహమేవ సంధ్యేతి। బాల్యతారుణ్యయోః సంధౌ భవనాత్ సంధ్యాత్వమ్। శైశవాన్తే యౌవనాదౌ చాధరోష్ఠే భూయాత్రక్తిమా భవతీతి భావః। కింభూతం స్వమ్— రాగశ్రియా లోహితిమశోభయా కృత్వా బన్ధూకస్య మధ్యాహ్నవికసితపుష్పస్య బన్ధూభవత్సమానం భవత్, అతిరక్తమిత్యర్థః। అథ చ రాత్రిదినసంధౌ సంధ్యా భవతి। సంధ్యాపి చన్ద్రేణ సహైవోదేతి, రక్తా చ భవతి॥३९॥

అస్యా ముఖేన్దావధరః సుధాభూబిమ్బస్య యుక్తః ప్రతిబిమ్బ ఏషః।

తస్యాథ వా శ్రీర్ద్రుమభాజి దేశే సంభావ్యమానాస్య తు విద్రుమే సా॥౩౮॥

అస్యా ఇతి॥ అస్యా ముఖేన్దౌ వదన ఏవ చన్ద్రే విద్యమాన ఏషోఽధరోష్ఠః సుధాభువ్యమృతభూమౌ జాతస్య బిమ్బస్య బిమ్బీఫలస్య ప్రతిబిమ్బః సదృశో యుక్తః। బిమ్బీ- ఫలస్య బైమ్బ్యధరసామ్యం నాస్త్యేవ రక్తత్వే సత్యమృతవత్త్వాభావాత్। యది స్యాత్తర్హ్యమృత-భూమావుత్పన్నస్యైవ నాన్యస్య। అథ చ నిర్మలత్వాచ్చన్ద్రే ప్రతిబిమ్బోఽన్యస్య యుక్త ఇత్యర్థః। అత ఏవ ముఖేన్దౌ ఇతి నిర్దేశః। అథ చ చన్ద్రబిమ్బస్య ప్రతిబిమ్బో భవతీతి యుక్తమేవేత్యర్థః। అథ వేత్యపరితోషేణైతద్దూషయతి— తస్య శ్రీః శోభా ద్రుమభాజి దేశే ద్రుమసహితే దేశే। అస్య తు ఏతదధరస్య సా శ్రీర్విద్రుమే ప్రవాలే సంభావ్యమానా। సంభావ్యత ఇత్యర్థః। సుధాభూసముత్పన్నస్యాపి బిమ్బఫలస్య రసవత్త్వేన సామ్యం స్యాత్ తథాపి తస్య వృక్షాశ్రయత్వాద్రక్తశోభాయా అతిరూక్షత్వాత్, బైమ్బ్యధరస్య స్నిగ్ధత్వాత్। తర్హ్యధరస్యేవ స్నిగ్ధరక్తశోభా కుత్రాస్తీతి విచారే విద్రుమేఽస్తి। రక్తిమ్నా కృత్వా విద్రుమస్యాధరస్య చ సామ్యం విద్యతే యద్యపి తథాపి విద్రుమస్య సుధాభూమావనుత్పన్నత్వాదధరతుల్యరసత్వాభావాద్విద్రమేణాపి సామ్యం న విద్యత ఇత్యర్థః। బిమ్బీఫలస్యైవంవిధరక్తిమాభావాద్విద్రుమస్యామృతవత్త్వాభావాత్, ఏతదధరస్య చైతదుభయయుక్తత్వాదేతదధరో న తాభ్యాం తుల్య ఇతి భావః। ద్రుమసహితే దేశే వర్తమానస్య పరస్పరవిరుద్ధత్వాత్ సామ్యాభావ ఇత్యర్థః। అన్యరమణీరదనచ్ఛదస్య బిమ్బీఫలస్య చ యద్యపి సామ్యమస్తి, తథాప్యేతస్యా నాస్తీతి 'అస్యాః' ఇతి పదేన సూచితమ్। సుఖేన్దావితి సుధాసంభవసూచనం బైమ్బ్యధరస్యైవ। యద్వా— అథవా అన్యస్మాదపి హేతోరితి యావత్। తస్య బిమ్బీఫలస్య శోభా వృక్షసహితే దేశే బహువృక్షే వనే వర్తతే। బిమ్బీఫలలతాయా వృక్షాద్యాశ్రయత్వాత్। అస్య తు పునః సంభావ్యమానా విచార్యమాణా సా విగతవృక్షే నగరే సంభావ్యతే। నగర ఏవం బైమ్బ్యాః సత్త్వాత్। ద్రుమభాజి సాధారణకన్దకవృక్షసహితే దేశేఽరణ్యే తస్య శ్రీః అస్య తు విశిష్టామ్రాదివృక్షే నగరే సా సంభావ్యత ఇతి వా। ఆరణ్యకస్య నాగరికస్య చ బహ్వన్తరమిత్యర్థః। ఇతి విస్తరేణాలమ్। 'ప్రతిబిమ్బ'శబ్దోఽర్ధర్చాదిషు ద్రష్టవ్యః॥౩౮॥

జానేఽతిరాగాదిదమేవ బిమ్బం బిమ్బస్య చ వ్యక్తమితోఽధరత్వమ్।

ద్వయోర్విశేషావగమాక్షమాణాం నామ్ని భ్రమోఽభూదనయోర్జనానామ్॥౩౯॥

జాన ఇతి॥ రదనచ్ఛదోపమానత్వేన ప్రసిద్ధం యద్బిమ్బం బిమ్బీఫలం తత్ ఇదమేవ బైమ్బ్యోష్ఠలక్షణమేవ నాన్యదితి జానే। కుతః అతిరాగాదతిలౌహిత్యాదత్యనురాగాచ్చ। లోకప్రసిద్ధస్య బిమ్బస్య తాదృగ్లౌహిత్యాభావాత్ సర్వత్రోపమానస్యాధిక్యాచ్చాధర

ఉపమానమభూత్। యద్బిమ్బఫలం తద్భైమీరదనచ్ఛదరూపమేవ నాన్యదిత్యర్థః। భైమీరదనచ్ఛదస్యోపమానత్వం యుక్తమితి భావః। లౌకికస్య బిమ్బస్య చ ఇతః సత్యరూపాద్భైమీరదనచ్ఛదాత్సకాశాదధరత్వం హీనత్వం వ్యకం స్పష్టమ్। తాదృశలౌహిత్యాభావాన్న్యూనత్వాదనుపమేయత్వమిత్యర్థః। అథ చ ఇదం పురోదృశ్యమానమేవ బిమ్బమితః పురోదృశ్యమానాదస్మాల్లౌహిత్యాద్ధేతోర్బిమ్బస్య చ ప్రసిద్ధబిమ్బీఫలస్యాధరత్వమోష్ఠత్వమ్। నన్వేవం సతి లోకప్రసిద్ధ్యపలాపప్రసఙ్గ ఇత్యత ఆహ—ద్వయోర్బిమ్బఫలాధరయోర్విశేషావగమే తారతమ్యజ్ఞానే అక్షమాణామసమర్థానాం పామరాణాం జనానాం ద్వయోరనయోర్బిమ్బాధరయోర్నామ్ని భ్రమోఽభూత్। తారతమ్యాస్ఫురణాత్పామరైర్బిమ్బత్వేన పరీక్షకాభిమతస్యాధరసంజ్ఞా కృతా, అధరత్వేన చ పరీక్షకాభిమతస్య బిమ్బసంజ్ఞా కృతా। అతః పామరప్రసిద్ధ్యపలాపః, న తు పరీక్షకప్రసిద్ధ్యపలాప ఇత్యర్థః। బిమ్బాపేక్షయా భైమ్యోష్ఠోఽధిక ఏవేతి భావః॥౩౯॥

మధ్యోపకణ్ఠావధరోష్ఠభాగౌ భాతః కిమప్యుచ్ఛ్వసితౌ యదస్యాః।

తత్స్వప్నసంభోగవితీర్ణదన్తదంశేన కిం వా న మయాపరాద్ధమ్॥౪౦॥

మధ్యోపేతి॥ అస్యా భైమ్యా అధరోష్ఠస్య మధ్యోపకణ్ఠౌ మధ్యసమీపవర్తినౌ అధరోష్ఠభాగావరోష్ఠప్రదేశౌ కిమపి కించిత్ ఉచ్ఛ్వసితావుచ్చూనౌ యద్యస్మాత్ భాతః శోభేతే, తత్తస్మాద్ధేతోః స్వప్నే యో భైమీసంభోగస్తత్ర వితీర్ణో దత్తో దన్తదంశో దన్తక్షతం యేన ఏవంవిధేన మయా వా మయైవ కిం నాపరాద్ధమ్। కింతు తాదృగపరాధో మయైవ కృతః। 'వా' శబ్దః సంభావనాయాం వా। స్వప్నసంభోగే వితీర్ణేన దన్తక్షతేన కృత్వేతి వా। అధరోష్ఠస్య మధ్యసమీపవర్తినోః పార్శ్వదేశయోః కించిదుచ్చూనతా సాముద్రికో గుణః, దన్తక్షతేనాప్యుచ్చూనతా భవతి॥ స్వప్నే ప్రత్యహం మయేయం సంభుజ్యతే॥౪౦॥

విద్యా విదర్భేన్ద్రసుతాధరోష్ఠే నృత్యన్తి కత్యన్తరభేదభాజః।

ఇతీవ రేఖాభిరపశ్రమస్తాః సంఖ్యాతవాన్కౌతుకవాన్విధాతా॥౪౧॥

విద్యా ఇతి॥ అన్తరభేదభాజః అవాన్తరభేదసహితాః కతి విద్యాః కియత్యో విద్యా విదర్భేన్ద్రసుతాధరోష్ఠే భైమ్యధరోష్ఠే నృత్యన్తి స్ఫురన్తి జాగ్రద్రూపేణ వర్తన్తే ఇతీవ ఇతి స్వయమేవ సందిహానః, ఇవేతి లోకసందేహనివృత్త్యర్థ వా, కౌతుకవాన్ అపశ్రమః శ్రమరహితో విధాతా బ్రహ్మ అధరోష్ఠవర్తినీభీ రేఖాభిః కృత్వా ఇయత్యో విద్యా విద్యన్త ఇతి తా విద్యాః

సంఖ్యాతవాన్గణితవాన్। రామణీయకహేతుభూతా రేఖా విద్యాగణనార్థత్వేనోత్ప్రేక్షితాః। అన్తరే ఓష్ఠమధ్య ఇతి వా॥౪౧॥

సంభుజ్యమానాద్య మయా నిశాన్తే స్వప్నేఽనుభూతా మధురాధరేయమ్।

అసీమలావణ్యరదచ్ఛదేత్థం కథం మయైవ ప్రతిపద్యతే వా॥౪౨॥

సంభుజ్యేతి॥ నిశాన్తే గృహమధ్యే రాత్ర్యవసానసమయే వా అద్య స్వప్నే మయా సంభుజ్యమానా కృతోపభోగా ఇయం భైమీ చుమ్బనవశాన్మధురాధరా అమృతోష్ఠీ సున్దరాధరా వానుభూతా। ఇత్థమనిర్వచనీయప్రకారేణ అసీమలావణ్యో నిర్మర్యాదసౌన్దర్యో రదచ్ఛదోఽధరోష్ఠో యస్యాః సేయం మయైవ కథం వా ప్రతిపద్యతే ప్రతీయతే। ఆశ్చర్యమేతదిత్యర్థః। స్వప్నే యాదృశీ సున్దరాధరత్వేనానుభూతా తాదృశ్యేవ జాగ్రదవస్థాయామపీత్యాశ్చర్యమ్। అత్ర హేతుః,— 'నిశాన్త 'పదమ్। 'గోవిసర్జనవేలాయాం దృష్ట్వా సద్యః ఫలం భవేత్' ఇతి। అథ చ యా మయా మధురసంయుక్తాధరానుభూతా సా నిర్మర్యాదో లవణరసభావో యస్యైవంవిధోఽధరోష్ఠో యస్యాః సా మయైవ కథమనుభూయత ఇత్యాశ్చర్యమ్। మధురరసలవణరసయోః పరస్పరవిరోధాదిత్యర్థః॥౪౨॥

స్మితం వర్ణయతి—

యది ప్రసాదీకురుతే సుధాంశోరేషా సహస్రాంశమపి స్మితస్య।

తత్కౌముదీనాం కురుతే తమేవ నిమిచ్ఛ్య దేవః సఫలం స జన్మ॥౪౩॥

యదీతి॥ ఏషా స్మితస్య సహస్రాంశం సహస్రపరిపూరకం లేశమపి సుధాంశోర్యది చేత్ప్రసాదీకురుతే చన్ద్రస్య ప్రసన్నా భూత్వా ప్రసాదత్వేన స్మితలేశత్వమపి దదాతి తర్హి స చన్ద్రో దేవస్తమేవ స్మితసహస్రాంశమేవ నిమిచ్ఛ్య అర్థాత్కౌముదీభిరేవ పూజయిత్వా నీరాజనం కృత్వా కౌముదీనాం జన్మ సఫలం కృతకృత్యం కురుతే। అత్యుత్తమస్య తస్య నీరాజనస్థానే తాసాం భవనయోగ్యత్వాత్। అన్యదప్యుత్తమం వస్త్వుత్తమేన వస్త్రాదినా నీరాజ్యతే। కౌముద్యస్తత్స్మితసహస్రాంశస్యాపి సదృశ్యో నేతి భావః। సహస్రం చాసావంశశ్చేతి వ్యుత్పత్తిః। సహస్రపూరణోంఽశ ఇతి లక్షణయా వ్యాఖ్యేయమ్। అన్యథా 'నిత్యం శతాది— ' (౫।౨।౫౭) ఇత్యాదినా డటస్తమడాగమే సహస్రతమ ఇతి స్యాత్। నిపూర్వో మిచ్ఛతిర్నీరాజనార్థః॥౪౩॥

శ్లోకత్రయేణ దన్తపఙ్క్తిద్వయం వర్ణయతి—

చన్ద్రాధికైతన్ముఖచన్ద్రికాణాం దరాయతం తత్కిరణాద్ఘనానామ్।
పురఃసరస్రస్తపృషద్ద్వితీయం రదావలిద్వన్ద్వతి బిన్దువృన్దమ్॥౪౪॥

చన్ద్రేతి॥ తస్య చన్ద్రస్య కిరణాత్। జాత్యభిప్రాయేణైకవచనమ్। కిరణేభ్యః సకాశాద్ఘనానాం ముఖచన్ద్రస్య చన్ద్రాదుత్కృష్టత్వాద్ఘనానామతినిబిడానాం చన్ద్రాధికం చన్ద్రోత్కృష్టమ్ ఏతన్ముఖం భైమీముఖచన్ద్రస్తస్య చన్ద్రికాణాం దరాయతమీషద్దీర్ఘమ్ అథ చ చన్ద్రాధికైతన్ముఖచన్ద్రచన్ద్రికారూపాణామేవ ఘనానాం మేఘానాం తేభ్యో మేఘేభ్యః క్షరణాద్ధేతోః ఈషదాయతమ్। పురఃసరాణ్యగ్రేసరాణి స్రస్తాని నిఃసృతాని పృషన్తి బిన్దవః తాన్యేవ ద్వితీయాని యస్య తత్ బిన్దువృన్దమ్ రదావలిద్వన్ద్వతి దన్తపఙ్క్తిద్వయమివాచరతి। అగ్రనిఃసృతబిన్దూనాం సూక్ష్మత్వాదధోదన్తత్వమ్, పశ్చాదవ్యవధానేన నిఃసరతాం బిన్దూనామీషదాయతత్వాదూర్ధ్వదన్తత్వమిత్యర్థః। పర్జన్యవశాత్పటలాన్తాత్ప్రథమమేకా బిన్దుపఙ్క్తిః పతతి, తదను ద్వితీయా తయైవ సంలగ్నేషదాయతా పతతి। తద్వదిదం దన్తపఙ్క్తిద్వయమితి దన్తానామీషదాయతత్వం ఘనత్వం సూక్ష్మత్వం సాముద్రికో గుణః। రదావలిద్వన్ద్వతీత్యత్ర 'సర్వప్రాతిపదికేభ్యః క్విబాచారే' (వాం ౧౭౨౨) ఇతి క్విప్॥౪౪॥

సేయం మమైతద్విరహార్తిమూర్చ్ఛాతమీవిభాతస్య విభాతి సంధ్యా।
మహేన్ద్రకాష్ఠాగతరాగకర్త్రీ ద్విజైరమీభిః సముపాస్యమానా॥౪౫॥

సేయమితి॥ సేయం భైమీ మమ ఏతయా సహ విరహో వియోగః, తజ్జన్యా యార్తిః పీడా తజ్జన్యా యా మూర్చ్ఛా సైవ తమీ రజనీ తస్యా విభాతస్య ప్రాతఃకాలసమయస్య సంబన్ధినీ సంధ్యా విభాతి ప్రకాశతే। కీదృశీ— మహేన్ద్రస్య కాష్ఠాముత్కర్షం గతః ప్రాప్తః కాష్ఠాం మర్యాదామాగతః ప్రాప్తో వా రాగోఽనురాగస్తస్య కర్త్రీ జనికా। తథా — అమీభిః ప్రత్యక్షదృశ్యైర్ద్విజైర్దన్తైః సముపాస్యమానా సేవ్యమానా। విభాతస్య సంధ్యేయమిత్యనేన భైమీదర్శనామూర్చ్ఛాపగమః సూచితః। ప్రాతః సంధ్యాపి ప్రాచీప్రాప్తలౌహిత్యజనికా బ్రాహ్మణైః సేవ్యతే। 'రజనీ యామినీ తమీ' ఇత్యమరః॥౪౫॥

రాజౌ ద్విజానామిహ రాజదన్తాః సంబిభ్రతి శ్రోత్రియవిభ్రమం యత్।

ఉద్వేగరాగాదిమృజావదాతాశ్చత్వార ఏతే తదవైమి ముక్తాః॥౪౬॥

రాజావితి॥ ఇహ దృశ్యమానాయాం ద్విజానాం దన్తానాం రాజౌ పఙ్క్తౌ ఏతే దృశ్యమానాశ్చత్వారో రాజదన్తా దన్తశ్రేష్ఠా యద్యస్మాత్ శ్రోత్రియాణాం విభ్రమం విలాసముజ్జ్వలత్వలక్షణం ధారయన్తి తత్ తస్మాత్ ముక్తాః, ఏతాన్రాజదన్తాన్ మౌక్తికాని అవైమి। కింభూతాః— ఉద్వేగరాగః క్రముకజన్యో లోహితిమా స ఆదిర్యస్య ఖాదిరాదేర్మృజయా శోధనేన కృత్వా అబదాతా ఉజ్జ్వలాః। క్రముకత్వచా భస్మీభూతేన వా క్రముకేణ కృతమార్జనా దన్తా అత్యుజ్జ్వలా భవన్తీతి చతుర్ణామేవ మార్జనం క్రియతే, తేషామేవ దర్శనవిషయత్వాత్। తతశ్చాత్యుజ్జ్వలత్వాన్ముక్తాసామ్యం యుజ్యతే। అథ చ రాజన్ అన్తః స్వరూపం యేషాం తే రాజదన్తాః। ఏవంభూతా బ్రాహ్మణానాం పఙ్క్తౌ శ్రోత్రియవిభ్రమం పఙ్క్తిపావనత్వం బిభ్రతి। ఉద్వేగస్యోద్వేజనస్య చిత్తవైక్లవ్యస్య రాగస్యాభిలాషస్య 'ఆది' శబ్దేన ద్వేషాదేశ్చ యన్మార్జనం త్యాగః, తేన నిష్కల్మషాశ్చ భవన్తి। ఉత్ ఉత్కృష్టో వేగో యేషాం రాగాదీనామ్ ఇతి వా। ఏవంవిధా బ్రాహ్మణా ముక్తా భవన్తీతి యుక్తమేవేత్యర్థః। 'ఘోణ్టా తు పూగః క్రముకో గువాకః ఖపురోఽస్య తు। ఫలముద్వేగమ్' ఇత్యమరః। దన్తానాం రాజానో రాజదన్తాః, రాజదన్తాదిత్వాత్ పరనిపాతః॥౪౬॥

శ్లోకచతుష్టయేన వాణీం వర్ణయతి—

శిరీషకోషాదపి కోమలాయా వేధా విధాయాఙ్గమశేషమస్యాః।

ప్రాప్తప్రకర్షః సుకుమారసర్గే సమాపయద్వాచి మృదుత్వముద్రామ్॥౪౭॥

శిరీషేతి॥ వేధాః శిరీషస్య కోషాత్కుసుమాదపి కోమలాయా అస్యా భైమ్యా అశేషం సకలమఙ్గం సుకుమారతరం విధాయ నిర్మాయ సుకుమారసర్గే మృదుతరవస్తుసృష్టౌ ప్రాప్తప్రకర్షః సన్ వాచి అస్యా ఏవ వాణ్యాం మృదుత్వముద్రాం సౌకుమార్యముద్రాం సమాపయత్। బ్రహ్మా సుకుమారతరాణ్యేతదఙ్గాని కృత్వా సౌకుమార్యమర్యాదాం భైమీవాణ్యామేవ సమాప్తిం నీతవాన్। అతిమధురస్వరేయమితి భావః। అన్యోఽపి క్వాపి శిల్పే స్వోత్కర్షం సమాప్తిం నయతి॥౪౭॥

ప్రసూనబాణాద్వయవాదినీ సా కాచిద్ద్విజేనోపనిషత్పికేన।

అస్యాః కిమాస్యద్విజరాజతో వా నాధీయతే భైక్షభుజా తరుభ్యః ॥౪౮॥

ప్రసూనేతి ॥ తరుభ్య ఆమ్రాదివృక్షేభ్యో భైక్షభుజా ఫలపుష్పాదిరూపభిక్షాసమూహభోజినా పికేన కోకిలేన ద్విజేన పక్షిణా ప్రసూనబాణః కామః, తస్య అద్వైతవాదినీ సా భైమీవాగ్రూపా కాచిదపూర్వా ఉపనిషత్ రహస్యగ్రన్థః, అస్యా భైమ్యా ఆస్యద్విజరాజతో ముఖచన్ద్రాత్ నాధీయతే న పఠ్యతే కిమ్, అపి తు పఠ్యత ఏవ। కషాయరసామ్రాదిమఞ్జరీభక్షణేన పికస్య మధురస్వరత్వం సూచితమ్। పికః పఞ్చమం స్వరం పఠతి స భైమీస్వర ఏవేదానీమపి తేనాభ్యస్యతే, పరంతు నాయాతీత్యర్థః। కోకిలస్వరాధికభైమీస్వరాకర్ణనమాత్రేణ మదనాద్వైతమేవ భవతీతి భావః। అన్యేనాపి భిక్షాభుజా బ్రాహ్మణేనాద్వైతప్రతిపాదికా 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ' (ఛాం ౬।౨।౧) ఇత్యాదికోపనిషత్ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠాదధీయతే। న విద్యతే ద్వయం యస్య తదద్వయం ప్రసూనబాణలక్షణం యదద్వయమితి సమాసః। ద్విజరాజతః, 'ఆఖ్యాతోపయోగే ' (౧।౪।౨౯) ఇత్యపాదానత్వమ్। భిక్షాణాం సమూహః 'భిక్షాదిభ్యోఽణ' (౪।౨।౩౮) ॥౪౮॥

పద్మాఙ్కసద్మానమవేక్ష్య లక్ష్మీమేకస్య విష్ణోః శ్రయణాత్సపత్నీమ్।

ఆస్యేన్దుమస్యా భజతే జితాబ్జం సరస్వతీ తద్విజిగీషయా కిమ్ ॥౪౯॥

పద్మేతి ॥ సరస్వతీ అస్యా భైమ్యాః తస్యాః సపత్న్యా విజిగీషయా జేతుమిచ్ఛయా, సపత్నీగృహాదుత్తమం గృహం మమ కథంకారం స్యాదితి మనీషయా సౌన్దర్యేణ జితాబ్జం జితపద్మమాస్యేన్దుం ముఖచన్ద్రం భజతే సేవతే। 'కిం' వితర్కే। కిం కృత్వా— ఏకస్య విష్ణోరుభాభ్యాం శ్రయణాదాత్మనః సపత్నీం లక్ష్మీం పద్మస్యాఙ్కః క్రోడః స ఏవ సద్మ స్థానం యస్యాస్తామవేక్ష్య। చన్ద్రోదయే కమలసంకోచాచ్చన్ద్రోఽపి జితాబ్జో భవతి। యద్వా, జితోఽబ్జశ్చన్ద్రో యేన చన్ద్రేణ కమలం జితం సోఽప్యనేన జిత ఇతి తదాశ్రయణాల్లక్ష్మీర్వాణ్యాఽతితరాం జితేత్యర్థః। వక్రోక్త్యాది చాతుర్యమస్యామేవాస్తి, నాన్యస్యామితి భావః। అన్యాపి సపత్నీగృహాద్యుత్తమం విలోక్యేర్ష్యయా స్వగృహాది తస్మాదప్యుత్తమం కరోతి। 'అబ్జో జైవాతృకః సోమః' ఇత్యమరః ॥౪౯॥

కణ్ఠే వసన్తీ చతురా యదస్యాః సరస్వతీ వాదయతే విపఞ్చీమ్।

తదేవ వాగ్భూయ ముఖే మృగాక్ష్యాః శ్రోతుః శ్రుతౌ యాతి సుధారసత్వమ్॥౫౦॥

కణ్ఠ ఇతి॥ అస్యాః కణ్ఠే వసన్తీ వీణావాదనే చతురా సరస్వతీ యత్ విపఞ్చీం వీణాం వాదయతే తదేవ వీణావాదనమేవ మృగాక్ష్యా ముఖే వాగ్భూయ వాణీత్వేన పరిణమయ్య శ్రోతుః శ్రుతౌ కర్ణే సుధారసత్వం యాతి। వీణావన్మధురస్వరేయమితి భావః। వాగ్భూయేత్యత్ర చ్వ్యన్తత్వాద్గతిసంజ్ఞాయాం సమాసః॥౫౦॥

చిబుకం వర్ణయతి—

విలోకితాస్యా ముఖమున్నమయ్య కిం వేధసేయం సుషమాసమాప్తౌ।

ధృత్యుద్భవా యచ్చిబుకే చకాస్తి నిమ్నే మనాగఙ్గులియన్త్రణేవ॥౫౧॥

విలోకితేతి॥ విధినా ఇయం భైమీ సుషమాసమాప్తౌ ముఖనిర్మాణశోభాసమాప్తౌ సత్యాం ముఖమున్నమయ్య కియదూర్ధ్వీకృత్య విలోకితమాస్యం యస్యా ఏవంభూతా కిమ్। అలంకరణసమాప్తౌ శృఙ్గారకారిణీ ముఖమున్నమయ్యాలంకారశోభాం విలోకయతి, విధినాపి తథైవ కృతమితి వితర్కః, అస్యా ముఖమున్నమయ్యేతి వా యోజనా। కథం జ్ఞాతమిత్యత ఆహ— యద్యస్మాత్ మనాక్ ఈషన్నిమ్నే గమ్భీరే చిబుకే హన్వగ్రసంధౌ ధృత్యుద్భవాఙ్గులిధారణజన్యాఽఙ్గుల్యా కృత్వా యా యన్త్రణా నియమనా సైవ చకాస్తి శోభతే। అతిమార్దవాదఙ్గులిధారణాదపి హన్వగ్రసంధౌ నిమ్నత్వం జాతమిత్యర్థః। ఉత్తమస్త్రీణాం స్వభావాదేవ చిబుకం నిమ్నం భవతీతి॥౫౧॥

పునరపి శ్లోకనవకేన సావయవం ముఖం వర్ణయతి—

ప్రియాముఖీభూయ సుఖీ సుధాంశుర్జయత్యయం రాహుభయవ్యయేన।

ఇమాం దధారాధరవిమ్బలీలాం తస్యైవ వాలం కరచక్రవాలమ్॥౫౨॥

ప్రియేతి॥ అయం సుధాంశుశ్చన్ద్రః ప్రియాముఖీభూయ భైమీముఖత్వం ప్రాప్య ముఖాకారేణ పరిణమ్య రాహుభయస్య వ్యయేనాభావేన సుఖీ నిశ్చిన్తః సన్ జయతి సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే।

ముఖచన్ద్రస్య రాహుబాధా నాస్తీతి సుఖిత్వమ్। యతశ్చాయం చన్ద్ర ఏవ, తస్మాత్తస్యైవ చన్ద్రస్య వాలం ఉదయసమయభావి కరచక్రవాలం కిరణమణ్డలం ఇమాం ప్రత్యక్షాధరబిమ్బలీలామధరోష్ఠబిమ్బవిలాసం దధార। చన్ద్రతుల్యం ముఖమ్, ఉదితమాత్రరక్తచన్ద్రకిరణతుల్యోఽధరోష్ఠశ్చేతి భావః। అన్యోఽపి వైరిణః సకాశాద్భీతస్తదీయః పరిజనోఽపి భీతః సన్ తదనవబోధార్థమన్యమాకారం కృత్వా ధారయన్సుఖీ భవతి। బాలశ్చ లీలాం ధారయతి॥౫౨॥

అస్యా ముఖస్యాస్తు న పూర్ణమాస్యం పూర్ణస్య జిత్వా మహిమా హిమాంశుమ్।

భ్రూలక్ష్మ ఖణ్డం దధదర్ధమిన్దుర్భాలస్తృతీయః ఖలు యస్య భాగః॥౫౩॥

అస్యా ఇతి॥ పూర్ణస్య సర్వావయవపరిపూర్ణస్య, అథ చ వర్తులస్య అస్యా ముఖస్య మహిమా శ్రేష్ఠత్వం కీర్తిః అథ చ చన్ద్రాపేక్షయాఽధికపరిమాణత్వం నాస్తు అపి త్వస్త్విత్యర్థః। కింభూతస్య– పూర్ణమా ఆస్యం ప్రారమ్భో యస్య, యదుదయే పూర్ణిమాస్తి, పూర్ణిమాయా ఆస్యమివ వా తథాభూతం హిమాంశుం పూర్ణచన్ద్రం జిత్వా స్థితస్య। కుతోఽధికత్వమత ఆహ— ఖలు యస్మాత్ యస్య ముఖస్య తృతీయో భాగోంఽశో భాలో లలాటమర్ధఖణ్డం ఇన్దుః సమశకలరూపశ్చన్ద్రః। కింభూత ఇన్దుః— భ్రువావేవ లక్ష్మ కలఙ్కం దధత్ ధారయన్। ముఖస్య తృతీయో భాగో భాలో యస్య చన్ద్రార్ధమ్, ఏకేనాంశేన ముఖమ్। భాలోఽర్ధచన్ద్రతుల్యః, తదధోభాగః పూర్ణచన్ద్రతుల్య ఇత్యర్థః। చన్ద్రాధికముఖీ చన్ద్రార్ధతుల్యభాలా చేయమితి భావః। జిత్వేత్యనన్తరం స్థితస్యేత్యధ్యాహార్యమ్। అన్యథా భిన్నకర్తృకత్వాత్ క్త్వానుపపత్తిః॥౫౩॥

వ్యధత్త ధాతా ముఖపద్మమస్యాః సమ్రాజమమ్భోజకులేఽఖిలేఽపి।

సరోజరాజౌ సృజతోఽదసీయాం నేత్రాభిధేయావత ఏవ సేవామ్॥౫౪॥

వ్యధత్తేతి॥ ధాతా అఖిలేఽపి అమ్భోజకులేఽస్యా ముఖపద్మం సమ్రాజం ద్వాదశరాజమణ్డలాధీశం వ్యధత్త అకృత। అథ చ తదపేక్షయా సమ్యగతిశయితం రాజత ఇతి సమ్రాజమ్। అత ఏవ నేత్రాభిధేయౌ నేత్రసంజ్ఞకౌ సరోజరాజౌ అన్యకమలాపేక్షయా భైమీనయనీభూతే కమలే శ్రేష్ఠే తద్రూపౌ సరోజరాజౌ అదసీయామముష్యైతన్ముఖకమలస్య సంబన్ధినీం సేవాం సృజతః కురుతః। అస్య యది సమ్రాట్త్వం న స్యాత్తర్హి కిమితి నేత్రాభిధేయాభ్యాం సరోజరాజాభ్యాం సేవా క్రియేత, క్రియతే తావత్

అతోఽన్యథానుపపత్తిప్రమాణగమ్యమస్య సమ్రాదత్వమిత్యర్థః। భైమీముఖనేత్రం విజితాబ్జమితి భావః। అన్యోఽపి సమ్రాడ్ రాజభిః సేవ్యతే। 'యేనేష్టం రాజసూయేన మణ్డలస్యేశ్వరశ్చ యః। శాస్తి యశ్చాజ్ఞయా రాజ్ఞః స సమ్రాట్' ఇత్యమరః॥

దివారజన్యో రవిసోమభీతే చన్ద్రామ్బుజే నిక్షిపతః స్వలక్ష్మీమ్।

ఆస్యే యదాస్యా న తదా తయోః శ్రీరేకశ్రియేదం తు కదా న కాన్తమ్॥౫౫॥

దివేతి॥ దివారజన్యోః క్రమేణ దినరాత్ర్యో రవిసోమాభ్యాం సకాశాద్భీతే భయం ప్రాప్తే భీతేర్భయాద్వా చన్ద్రామ్బుజే స్వలక్ష్మీం స్వశోభాం అస్యా ఆస్యే ముఖే యదా నిక్షిపతః స్థాపయతః తదా తయోశ్చన్ద్రపద్మయోః శ్రీర్న। సూర్యాద్భీతేన చన్ద్రేణ దినే, చన్ద్రాద్భీతేన కమలేన రాత్రౌ యదా స్వస్వశోభా భైమీముఖే నిక్షిప్తా తదా తద్ద్వయమపి నిఃశోభం జాతమ్। అథ చ నిక్షిపతో న్యాసీకురుతః, తదా చన్ద్రామ్బుజయోః శ్రీః శోభా నాస్తి। ఇదం తు భైమీముఖం పునరేకస్య చన్ద్రస్య అమ్బుజస్య వా శ్రియా శోభయా కృత్వా కదా కస్మిన్సమయే దినే రాత్రౌ వా న కాన్తమ్, అపి తు దినే రాత్రౌ చ చన్ద్రశోభయా కమలశోభయా చ సశోభమ్। చన్ద్రస్య శోభా రాత్రావేవ న దినే। కమలస్య సా దిన ఏవ, న రాత్రౌ। భైమీముఖం దివా రాత్రౌ చ సశోభమిత్యర్థః। భైమీముఖం చన్ద్రస్య లక్ష్మీరూపం నిక్షేపం రాత్రౌ తస్మై ప్రయచ్ఛతి దినే భీతత్వాత్తస్య, ఏవం కమలస్య లక్ష్మీరూపం నిక్షేపం దినే ప్రయచ్ఛతి రాత్రౌ భీతత్వాత్। ధనాదినిక్షేపోఽపి ధనినా యదా యాచ్యతే తదైవ దాతవ్యో భవతి, న స్థాపనీయశ్చ భవతి। యావచ్చాస్తి తావత్తేనైవ స్వస్యాలంకారః క్రియతే। దివా చన్ద్రదీప్త్యా రాత్రౌ కమలదీప్త్యా చాత్మానమలంకరోతీత్యర్థః॥౫౫॥

అస్యా ముఖశ్రీప్రతిబిమ్బమేవ జలాచ్చ తాతాన్ముకురాచ్చ మిత్రాత్।

అభ్యర్థ్య ధత్తః ఖలు పద్మచన్ద్రౌ విభూషణం యాచితకం కదాచిత్॥౫౬॥

అస్యా ఇతి॥ ఖలూత్ప్రేక్షతే। పద్మశ్చన్ద్రశ్చోభౌ తాతాత్ పితుర్జలాన్మిత్రాన్ముకురాదాదర్శాచ్చాభ్యర్థ్య, అర్థాత్ ప్రతిబిమ్బమేవ యాచిత్వా అస్యా భైమ్యా ముఖశ్రీ ప్రతిబిమ్బమేవ సశోభముఖప్రతిబిమ్బలక్షణమేవ యాచితకం యాచ్ఞయా ప్రాప్తం విభూషణం కదాచిత్ దినే రాత్రౌ చ ధత్తః ధారయతః। జలోత్పన్నత్వాత్పద్మస్య పితా జలమ్। వృత్తత్వోజ్జ్వలత్వాదిగుణయుక్తత్వాద్దర్పణస్య చన్ద్రసఖత్వమ్। పితృమిత్రాభ్యాం యాచితం దీయతే। యాచితకాలంకారః। కదాచిద్ధ్రియతే, న సర్వదా। ఉదకే యదా ప్రతిబిమ్బితం

భైమీముఖం తద్రైవ పితరం జలం యాచిత్వా దినే కమలం శోభతే। దర్పణే యదా ప్రతిబిమ్బితం భైమీముఖం తద్రైవ దర్పణం మిత్రం యాచిత్వా రాత్రౌ చన్ద్రః శోభతే, నాన్యథైతయోః శోభేత్యర్థః। భైమీముఖప్రతిబిమ్బేనాపి సదృశౌ యది పద్మచన్ద్రౌ న భవతః తదా భైమీముఖసదృశౌ కుతస్తరాం భవేతామ్ అపి తు న కుతోఽపీతి భావః। 'చౌ' పరస్పరసముచ్చయే। యాచితకం యాచితేన ప్రాప్తమిత్యర్థే 'అపమిత్యయాచితాభ్యాం కక్కనౌ' (४।४।२१) ఇతి కన్॥४६॥

అర్కాయ పత్యే ఖలు తిష్ఠమానా భృఙ్గైర్మితామక్షిభిరమ్బుకేలౌ।

భైమీముఖస్య శ్రియమమ్బుజిన్యో యాచన్తి విస్తారితపద్మహస్తాః॥४८॥

అర్కాయేతి॥ అర్కాయ సూర్యాయ పత్యే ప్రియాయ తిష్ఠమానాః స్వప్రకాశనేన సూర్య స్వీయం భావం జ్ఞాపయితుకామా అమ్బుజిన్యః అమ్బుకేలౌ జలక్రీడాసమయే భృఙ్గరూపైరక్షిభిర్నేత్రైః కృత్వా మితాం జ్ఞాతాం భైమ్యా ఏవ ముఖస్య శ్రియం విస్తారితాః పద్మరూపా హస్తా యాభిస్తా ఏవంభూతాః సత్యో భైమీం యాచన్తి। ఖలుత్ప్రేక్షతే। అస్మత్పతిః సూర్యోఽధునా సమాగమిష్యతీతి త్వన్ముఖశోభయాపి రుచిరా భవామ ఇతి భైమీముఖశోభాం భైమీం యాచన్త ఇత్యర్థః। కమలభైమీముఖయోః సర్వథా సామ్యం నాస్తీతి భావః। అన్యోఽపి స్వామిని హస్తం ప్రసార్య దృక్సంజ్ఞయా యాచతే। అన్యాప్యన్యదీయమలంకారం స్వాలంకరణార్థం హస్తౌ ప్రసార్య యాచతే। క్రీడాసమయే యాచితమవశ్యం ప్రభుణా దీయతే। అర్కాయ 'శ్లాఘహ్నుఙ్—' (१।४।३४) ఇతి సంప్రదానత్వమ్। తిష్ఠమానా, 'ప్రకాశనస్థేయాఖ్యయోశ్చ' ఇత్యాత్మనేపదమ్। స్వీయం భావం జ్ఞాపయితుమితి హేతౌ వా శానచ్। యాచిర్ద్వికర్మా॥४८॥

అస్యా ముఖేనైవ విజిత్య నిత్యస్పర్ధీ మిలత్కుఙ్కుమరోషభాసా।

ప్రసహ్య చన్ద్రః ఖలు నహ్యమానః స్యాదేవ తిష్ఠత్పరివేషపాశః॥४९॥

అస్యా ఇతి॥ అస్యా ముఖేనైవ నిత్యస్పర్ధీ సదా స్పర్ధమానశ్చన్ద్రో విజిత్య పరాభూయ ఖలు నిశ్చితం ప్రసహ్య హఠాత్ నహ్యమానో బధ్యమాన ఏవాధునాపి తిష్ఠన్ పరివేష ఏవ పాశో బన్ధనరజ్జుర్యస్యైవంవిధః స్యాద్భవేత్। నాన్యథైతద్ఘటత ఇత్యర్థః। కింభూతేన ముఖేన— ఉద్వర్తనార్థం మిలత్సంలగ్నం కుఙ్కుమం తదేవ రోషభాః క్రోధలౌహిత్యం యస్మిన్, మిలన్తీ కుఙ్కుమరూపా రోషభా యస్మిన్నితి వా। భైమీముఖస్పర్ధయా సాపరాధశ్చన్ద్రో ముఖేనైవ

జిత్వా పరివేషమిషేణ బద్ధ ఇత్యర్థః। చన్ద్రోఽపి భైమీముఖసమానో న భవతీతి భావః। అన్యోఽపి స్పర్ధమానం రోషారుణః సన్ హఠాద్విజిత్య నిబధ్నాతి। సోఽపి బద్ధ ఏవ విష్ఠతీతి। 'ఖలుః' ఉత్ప్రేక్షాయాం వా, నహ్యమాన ఇవ ఇతి॥౫౮॥

విధోర్విధిర్విమ్బశతాని లోపం లోపం కుహూరాత్రిషు మాసి మాసి।

అభఙ్గురశ్రీకమముం కిమస్యా ముఖేన్దుమస్థాపయదేకశేషమ్॥౫౯॥

విధోరితి॥ విధిః మాసి మాసి ప్రతిమాసం కుహూరాత్రిషు నష్టేన్దుకలామావాస్యారాత్రిషు విధోశ్చన్ద్రస్య బిమ్బశతాని బహూని మణ్డలాని లోపం లోపం విలుప్య విలుప్య అభఙ్గురశ్రీకమవినశ్వరశోభమిమం ప్రత్యక్షదృశ్యమస్యా ముఖేన్దుం ముఖచన్ద్రం ఏకశేషం ఏకశ్చాసౌ శేషశ్చ తథాభూతమస్థాపయత్స్థాపితవాన్ కిమ్। అమావాస్యాయాం సర్వథా చన్ద్రాదర్శనాదియముత్ప్రేక్షా। క్షయిత్వాచ్చన్ద్రబిమ్బానాం స్థానేఽవినశ్వరశోభత్వాత్తత్కార్యకారిత్వాచ్చాస్యా ముఖలక్షణమిన్దుం స్థాపితవానిత్యర్థః। క్షయిత్వాదపి చన్ద్రో ముఖతుల్యో న భవతీతి భావః। అన్యోఽపి కారుః స్వయమేవ కృతం వస్తు అనుత్తమం జ్ఞాత్వా వినాశ్య సున్దరతరం స్థాపయతి। అథ చ (సూత్రేణాపి) సరూపాణాం మధ్యే కానిచిత్సరూపాణి విలుప్యైకశేషః క్రియతే। యశ్చైకః శిష్యతే స తత్కార్యకారీ భవతి। లోపం లోపమ్, 'ఆభీక్ష్ణ్యే ణముల్చ' (౩।౪।౨౨) ఇతి ణముల్॥౫౯॥

కపోలపత్రాన్మకరాత్సకేతుర్భ్రూభ్యాం జిగీషుర్ధనుషా జగన్తి।

ఇహావలమ్బ్యాస్తి రతిం మనోభూ రజ్యద్వయస్యో మధునాధరేణ॥౬౦॥

కపోలేతి॥ మనోభూః కామో రతిం ప్రీతిమ్, అథ చ స్వప్రియామవలమ్బ్యాఙ్గీకృత్య తయా సహ ఇహ భైమీముఖేఽస్తి। కింభూతః కపోలలిఖితాత్పత్రావలీరూపాన్మకరాత్ సకేతుః సచిహ్నః। తథా, — భ్రువైవ ధనుషా జగన్తి జిగీషుః। తథా, — అధరేణౌష్ఠలక్షణేన మధునా వసన్తేన కృత్వా రజ్యన్ సానురాగో వయస్యో వసన్తలక్షణం మిత్రం యస్య। ఆధరేణ అధరసంబన్ధినా మధునా రసేన కృత్వా రజ్యన్ శోణో వయస్యో మదనవృద్ధికరత్వాదధర ఏవ యస్య। భైమీముఖే సకలకామచిహ్నదర్శనాదత్ర మదనో వసతీత్యనుమీయత ఇత్యర్థః। భైమీముఖావలోకనాత్సవలస్య కామస్యోత్పత్తిర్భవతీతి భావః। రజ్యదితి, కుషిరజోః— ' (౩।౧।౯౦) ఇతి శ్యన్పరస్మైపదే॥౬౦॥

శ్లోకపఞ్చకేన కర్ణౌ వర్ణయతి—

వియోగబాష్పాఞ్చితనేత్రపద్మచ్ఛద్మార్పితోత్సర్గపయఃప్రసూనౌ।

కర్ణౌ కిమస్యా రతితత్పతిభ్యాం నివేద్యపూపౌ విధిశిల్పమీదృక్॥౬౧॥

వియోగేతి॥ అస్యాః కర్ణౌ రతిశ్చ తత్పతిః కామశ్చ తాభ్యాం నివేద్యస్యోపహారస్య సంబన్ధినౌ పూపౌ మణ్డకౌ ఈదృక్ కిం విధిశిల్పం బ్రహ్మనిర్మాణమ్ ఇతి సంభావనా। ఏతదర్థం బ్రహ్మణా కిమేతౌ నిర్మితావిత్యర్థః। కింభూతౌ— వియోగజనితా యే బాష్పా అశ్రూణి తైరఞ్చితస్య పూజితస్య నేత్రపద్మస్య ఛద్మనా వ్యాజేనార్పితే వితీర్ణే ఉత్సర్గార్థం దానార్థ పయఃప్రసూనే జలపుష్పే యయోస్తౌ । అశ్రు దానజలమ్, నేత్రే చ దానపుష్పే యయోః సమీపే తిష్ఠతః। నైవేద్యసమీపే జలపుష్పే భవతః। ఆకర్ణనేత్రత్వాదిత్యర్థః। కర్ణదర్శనాదపి మదనోత్పత్తిరితి భావః। 'పూపోఽపూపః పిష్టకః స్యాత్' ఇత్యమరః। నివేద్యమ్, అర్హార్థే ణ్యత్॥౬౧॥

ఇహావిశద్యేన పథాతివక్రః శాస్త్రౌఘనిష్యన్దసుధాప్రవాహః।

సోఽస్యాః శ్రవఃపత్రయుగే ప్రణాలీరేఖేవ ధావత్యభికర్ణకూపమ్॥౬౨॥

ఇహేతి॥ అతివక్రో వైషమ్యాదతికుటిలో వ్యఙ్గ్యగూఢార్థయుక్తో దుర్బోధోఽనృజుశ్చ శాస్త్రౌఘస్య శాస్త్రసమూహస్య నిష్యన్దః సారభాగ ఏవ సుధాప్రవాహో యేన పథా ఇహ అస్యాః కణ్ఠకూపేఽవిశత్స పన్థా అస్యా భైమ్యాః శ్రవఃపత్రయుగే కర్ణతాటఙ్కద్వయే ప్రణాలికాయా రేఖేవాభికర్ణకూపం కర్ణరన్ధ్రం లక్షీకృత్య కర్ణకూపసంముఖం వా ధావతి। యాదృశీ ప్రణాలికా తాదృశ ఏవ ప్రవాహో భవతి। అత్ర చ తాటఙ్కప్రణాలికే కుణ్డలాకారత్వాద్వక్రే, అతస్తత్ర గచ్ఛన్ప్రవాహోఽపి వక్రో యుక్తః। యద్వా,— వక్రగామినో హి ప్రవాహస్య ప్రణాలీరూపో మార్గో వక్ర ఏవ భవతి, కూపం చానుధావతి। అతో వక్రకర్ణరేఖారూపయా ప్రణాల్యా కృత్వా వక్రః శాస్త్రసుధాప్రవాహః కర్ణయుగే భైమ్యాం వా ప్రవిష్ట ఇత్యర్థః। వక్రోక్తిః సుధారూపా భవతి, సకలకలాప్రవీణేయమితి భావః। నిష్యన్దత ఇతి నిష్యన్దః। పక్షే పచాద్యచ్। 'అనువిపర్యభినిభ్యః స్యన్దతేః—'(౮।౩।౭౨) ఇతి షత్వమ్। అభికర్ణకూపమితి 'లక్షణేనాభిప్రతీ ఆభిముఖ్యే' (౨।౧।౧౪) ఇతి సమాసః॥౬౨॥

అస్యా యదష్టాదశ సంవిభజ్య విద్యాః శ్రుతీ దధ్రతురర్ధమర్ధమ్।

కర్ణాన్తరుత్కీర్ణగభీరరేఖః కిం తస్య సంఖ్యైవ నవా నవాఙ్కః॥౬౩॥

అస్యా ఇతి॥ అస్యాః శ్రుతీ కర్ణౌ అష్టాదశ విద్యాః సంవిభజ్య ద్విధాకృత్య యదర్ధమర్ధం ప్రత్యేకం ధారయామాసతుః తస్యార్ధస్య కర్ణాన్తః కర్ణమధ్యే ఉత్కీర్ణా ఉద్ధృతా గభీరా నిమ్నా రేఖా యస్య ఏవంభూతో నవసంఖ్యాద్యోతకోఽఙ్కో నవా అపూర్వాశ్చర్యరూపా సంఖ్యా కిం న, అపి తు భవత్యేవ। నవసంఖ్యాకా విద్యా ఏకా శ్రుతిర్ధారయతి, అపరాపి నవసంఖ్యాకా ఇతి ద్యోతనార్థం బ్రహ్మణైవ కర్ణమధ్యే రేఖారూపోఽష్టాదశార్ధగణనానురూపో నవాఙ్కో నిర్మిత ఇత్యర్థః। తస్యైవార్ధసంఖ్యా నవా కిం నవాఙ్క ఇత్యర్థ ఇతి వా। 'నవా' ఇతి నిషేధార్థః। అస్యాః కర్ణరేఖా నవాఙ్కతుల్యా సలక్షణేతి భావః॥౬౩॥

మన్యేఽమునా కర్ణలతామయేన పాశద్వయేన చ్ఛిదురేతరేణ।

ఏకాకిపాశం వరుణం విజిగ్యేఽనఙ్గీకృతాయాసతతీ రతీశః॥౬౪॥

మన్య ఇతి॥ రతీశః కామోఽమునా ఏతదీయేన కర్ణలతామయేన ఛిదురేతరేణ దృఢతరేణ పాశద్వయేన పాశరూపశస్త్రద్వయేన కృత్వా ఏక ఏవ ఏకాకీ పాశో యస్యైవంవిధం వరుణం సుఖేన విజిగ్యే జితవాన్మన్యే। కింభూతః — న అఙ్గీకృతా ఆయాసతతిః శ్రమసాహిత్యం యేన। పాశద్వయేనైకస్య పాశస్య జయః సుకర ఇత్యాయాసరాహిత్యమ్। కర్ణయుగం దృష్ట్వా వరుణాదయః సర్వేఽపి కామపరవశా భవన్తీతి భావః। 'పాశో బన్ధనశస్త్రయోః' ఇత్యమరః। విజిగ్యే, 'విపరాభ్యాం జేః' (౧।౩।౧౯) ఇతి తఙ్ ॥౬౪॥

ఆత్మైవ తాతస్య చతుర్భుజస్య జాతశ్చతుర్దోరుచితః స్మరోఽపి।

తచ్చాపయోః కర్ణలతే భ్రువోర్జ్యే వంశత్వగంశౌ చిపిటే కిమస్యాః॥౬౫॥

ఆత్మేతి॥ స్మరోఽపి తస్మాచ్చతుర్దోః—చత్వారో దోషో బాహవో యస్య ఏతాదృశ ఉచితో యుక్తః। యతః — చతుర్భుజస్య కృష్ణస్య తాతస్య పితురాత్మైవ స్వరూపమేవ। 'ఆత్మా వై పుత్రనామాసి' ఇతి శ్రుతేః పితుః సదృశః పుత్రో యుక్త ఏవ। తస్య చతుర్భుజత్వే అస్యా భ్రువోస్తచ్చాపయోర్భ్రూరూపయోర్ద్వయోః స్మరధనుషోః చిపిటే విస్తృతే కర్ణలతే ఏవ వంశత్వగంశౌ వేణుత్వగ్భాగౌ జ్యే కిమ్। భైమ్యా భ్రువౌ కామధనుషీ। కర్ణౌ మౌర్వ్యౌ। ద్వయోర్ధనుషోర్మౌర్వీద్వయం యుక్తమ్। నిర్వ్యాపారస్య ధనుషోఽవతారితా మౌర్వీ కోణే తిష్ఠతి, కర్ణలతే అపి భ్రూధనుషోః కోణే వర్తేతే ఇత్యర్థః। 'చిపిటౌ' ఇత్యపి పాఠః ॥౬౫॥

గ్రీవాం వర్ణయతి—

శ్రీవాద్భుతైవావటుశోభితాపి ప్రసాధితా మాణవకేన సేయమ్।

ఆలిఙ్గ్యతామప్యవలమ్బమానా సురూపతాభాగఖిలోర్ధ్వకాయా॥౬౬॥

గ్రీవేతి॥ సేయం గ్రీవా అద్భుతైవ ఆశ్చర్యభూతైవ అర్థాద్భైమ్యాః। అద్భుతత్వమేవ విశేషణైరాహ—కింభూతా—అవట్వా కృకాటికాగ్రీవాపురోభాగేనాలంకృతా। 'అపిః' సముచ్చయే। మాణవకేనార్ధహారాఖ్యేన హారవిశేషేణ వా ప్రసాధితాఽలంకృతా। తథా,— ఆలిఙ్గ్యతామపి ఆలిఙ్గనయోగ్యమతిసౌన్దర్యమవలమ్బమానా ఆశ్రయన్తీ। అత ఏవ సురూపతాం శోభనరూపత్వం భజత్యాశ్రయతి ఏవంవిధోఽఖిల ఊర్ధ్వకాయః శరీరోర్ధ్వదేశో యయా। కణ్ఠసౌన్దర్యాత్ సకలః శరీరోర్ధ్వదేశః శోభతే। ఈదృశీ గ్రీవా నాన్యస్యా ఇత్యర్థః। అసురూపతాభాగతిప్రియత్వాత్ ప్రాణరూపతాభాగఖిలోర్ధ్వకాయో యయా కృత్వేతి వా। యాఽవటుశోభితా న సా మాణవకేన బాలేన ప్రసాధితేతి విరోధాదాశ్చర్యమ్। అథ చ యాఽలిఙ్గ్యతాం మర్దలవిశేషత్వం తద్రూపత్వమవలమ్బతే సా సురూపతాభాజోఽఖిలా ఊర్ధ్వకా మృదఙ్గవిశేషా యస్యా యయా వా। "హరీతక్యాకృతిస్త్వఙ్క్యో యవమధ్యస్తథోర్ధ్వకః। ఆలిఙ్గ్యశ్చైవ గోపుచ్ఛాకారః। "మృదఙ్గా మురజా భేదాస్త్వఙ్క్యాలిఙ్గయోర్ధ్వకాస్త్రయః' ఇత్యమరః। 'సరూపతా' ఇతి పాఠో వా। గ్రీవయా కృత్వాఽద్భుతేత్యేకపదే భైమీవిశేషణాని। 'అవటుర్ఘాటా కృకాటికా। అర్ధహారో మాణవకః' ఇత్యమరః। 'భవేన్మాణవకో బాలే హారభేదే కుపురుషే' ఇత్యజయపాలః॥౬౬॥

కణ్ఠం వర్ణయతి—

కవిత్వగానప్రియవాదసత్యాన్యస్యా విధాతా వ్యధితాధికణ్ఠమ్।

రేఖాత్రయన్యాసమిషాదమీషాం వాసాయ సోఽయం విబభాజ సీమాః॥౬౭॥

కవిత్వేతి॥ విధాతా అస్యా అధికణ్ఠం కణ్ఠే కవిత్వం గానం ప్రియవాదః ప్రియవచనం సత్యం వా ఏతాని చత్వారి వ్యధిత రచితవాన్। కుతో జ్ఞాతమిత్యత ఆహ సోఽయం విధాతా కణ్ఠే రేఖాత్రయస్య న్యాసస్య మిషాచ్చతుర్ణామమీషాం కవిత్వాదీనాం పృథగ్వాసాయ స్థిత్యర్థం

సీమాశ్చతస్రో విబభాజ విభక్తవాన్। రేఖాత్రయేణ చత్వారి స్థానాని భవన్తి। కవిత్వాదికలావతీ కమ్బుకణ్ఠీ చేయమితి భావః। ' రేఖాత్రయాఙ్కితా గ్రీవా కమ్బుగ్రీవేతి కథ్యతే' ॥౬౭॥

శ్లోకద్వయేన బాహూ వర్ణయతి—

బాహూ ప్రియాయా జయతాం మృణాలం ద్వన్ద్వే జయో నామ న విస్మయోఽస్మిన్।

ఉచ్చైస్తు తశ్చిత్రమముష్య భగ్నస్యాలోక్యతే నిర్వ్యథనం యదన్తః॥౬౮॥

బాహూ ఇతి॥ ప్రియాయా బాహూ మృణాలం జయతామ్। అనుమతమేతత్। యతోఽస్మిన్ భుజలక్షణే ద్వన్ద్వే జయో నామ యత్ స న విస్మయః। అతిగౌరవత్వాదతిమృదుత్వాచ్చ బాహుభ్యాం మృణాలం జితమ్। కిమాశ్చర్యమిత్యర్థః। అథ చ,– ద్వాభ్యామేకః సుఖేన పరాజీయతే। అథ చ,-ద్వన్ద్వే యుద్ధే జయో భవత్యత్ర నాశ్చర్యమ్। ఏకస్య యుద్ధే జయో భవత్యేవ। తత్తు తత్పునరుచ్చైరతిశయితం చిత్రమాశ్చర్యమ్। యత్ భగ్నస్య జితస్యాముష్యాన్తరన్తఃకరణం నిర్వ్యథనం వ్యథారహితమాలోక్యతే। పరాజితస్యాన్తఃకరణం సవ్యథం భవతి, అస్యాం తు నేత్యాశ్చర్యమ్। ద్విధాకృతమృణాలమధ్యే ఛిద్రాణి దృశ్యన్తే। భైమీభుజౌ మృణాలాదపి గౌరతరౌ। కోమలతరావితి భావః। 'ద్వన్ద్వం కలహయుగ్మయోః', 'ఛిద్రం నిర్వ్యథనమ్' ఇత్యమరః। పక్షే నిర్గతం వ్యథనాన్నిర్వ్యథనమ్, 'నిరాదయః—' (వా౦ ౧౩౩౯) ఇతి తత్పురుషః॥౬౮॥

అజీయతావర్తశుభంయునాభ్యాం దోర్భ్యాం మృణాలం కిము కోమలాభ్యామ్।

నిఃసూత్రమాస్తే ఘనపఙ్కమృత్సు మూర్తాసు నాకీర్తిషు తన్నిమగ్నమ్॥౬౯॥

అజీయతేతి॥ ఆవర్తేన దక్షిణావర్తేన శుభంయుః శుభాన్వితా రమణీయా నాభిర్యస్యాస్తయా భైమ్యా కోమలాభ్యాం దోర్భ్యాం భుజాభ్యాం కృత్వా మృణాలమజీయత పరాజితమ్। 'కిము ' సంభావనాయామ్। అత ఏవ నిఃసూత్రం నిర్వ్యవస్థం స్ఫూర్తిరహితం నిరుపాయం సత్। అథ చ తన్తురహితం తన్మృణాలం ఘనపఙ్కమృత్సు నిబిడకర్దమమృత్తికారూపాసు మూర్తాసు శరీరధారిణీషు అకీర్తిష్వయశఃసు నిమగ్నం కిము నాస్తే, అపి తు తాభ్యాం జితత్వాదేవైవంవిధమాస్తే । అయశసః శ్యామరూపత్వాన్మృద్రూపత్వమ్। అతికోమలం మృణాలం తన్తురహితం భవతి। అన్యోఽపి కేనచిజ్జితో నిరుపాయః సన్నకీర్తిషు నిమజ్జయ తిష్ఠతి। కోమలమపి మృణాలం భైమీభుజసదృశం నేతి భావః। 'సూత్రం తు సూచనాగ్రన్థే

సూత్రం తన్తువ్యవస్థయోః' ఇతి విశ్వః। శుభంయుః, మత్వర్థే 'అహంశుభమోర్యుస్'(౫।౨।౧౪౦)॥౬౯॥

శ్లోకత్రయేణ పాణిం వర్ణయతి—

రజ్యన్నఖస్యాఙ్గులిపఞ్చకస్య మిషాదసౌ హైఙ్గులపద్మతూణే।

హైమైకపుఙ్ఖాస్తి విశుద్ధపర్వా ప్రియాకరే పఞ్చశరీ స్మరస్య॥౭౦॥

రజ్యదితి॥ అసౌ ప్రత్యక్షదృశ్యా స్మరస్య పఞ్చశరీ రజ్యన్తః స్వయమేవ రక్తా భవన్తో నఖా యస్య అఙ్గులీనాం పఞ్చకస్య మిషాద్వ్యాజాత్ ప్రియాయా భైమ్యాః కరే అస్తి। కింభూతే— రక్తత్వాత్ హైఙ్గులం హిఙ్గులేన రక్తం పద్మం తజ్జనితో యస్తూణ ఇషుధిస్తద్రూపే। కింభూతా పశ్చశరీ। హమాః సువర్ణమయా ఏకే శ్రేష్ఠాః పుఙ్ఖా ముఖాని యస్యాః సా। తథా,— విశుద్ధాని ఋజూని పర్వాణి గ్రన్థయో యస్యాః సా। మదనస్య పుష్పాయుధత్వాదిషుధిరపి పుష్పమయః। తచ్చ పుష్పం సామ్యాద్రక్తపద్మమేవ। ఇషుధిశ్చ హిఙ్గులేన రజ్యతే। కరస్యేషుధిత్వం, పఞ్చాఙ్గులీనా పఞ్చబాణీత్వం, రక్తనఖానాం చ సువర్ణపుఙ్ఖత్వమ్, ఉభయోరపి విశుద్ధపర్వవత్త్వమ్। అత్యుత్తమం చ సువర్ణం రక్తం భవతి। భైమీకరాఙ్గులీదర్శనాత్ కామప్రాదుర్భావో భవతీతి ప్రతిపాణివర్ణనే పఞ్చశరత్వమ్। హైఙ్గులమ్, 'తేన రక్తమ్—' (౪।౨।౧) ఇత్యణ్। పఞ్చశరీ, సమాహారే 'ద్విగోః' (౪।౧।౨౧) ఇతి ఙీప్॥౭౦॥

అస్యాః కరస్పర్ధనగర్ధనర్ద్ధిర్బాలత్వమాపత్తలు పల్లవో యః।

భూయోఽపి నామాధరసామ్యగర్వం కుర్వన్కథం వాస్తు న స ప్రవాలః॥౭౧॥

అస్యా ఇతి॥ యః పల్లవోఽస్యాః కరస్పర్ధనస్య పాణిస్పర్ధాయా గర్ధనమభిలాషస్తేన ఋద్ధిరాధిక్యం యస్య; యద్వా, స్పర్ధనే గర్ధనర్ద్ధిరభిలాషసమృద్ధిర్యస్య, భైమీపాణిభ్యాం తుల్యోఽహమితి చిత్తే ధత్తే, ఏవంవిధః సన్ బాలత్వం నవీనత్వమాపత్తలు। యస్మాన్నవీనస్యైవ తస్య రక్తత్వాత్ పాణిసామ్యార్హత్వమ్। అథ చ బాలత్వమజ్ఞత్వం ప్రాపత్। స్వాపేక్షయాధికేన భైమీపాణినా సహ స్పర్ధమానత్వాత్। అథ చ స్వయం పదో లవః పల్లవశ్చరణావయవః పాణినా సహ యదా స్పర్ధతే తదా స మూర్ఖ ఏవ,

పాణేరుత్కృష్టత్వాత్తస్య చాతి నికృష్టత్వాదిత్యర్థః। స పల్లవో భూయః పునరప్యధరసామ్యగర్వం ఓష్ఠతుల్యోఽహమితి గర్వం కుర్వన్ ప్రకృష్టో బాలోఽతినూతనః కథం వా నాస్తు, అపి తు తాదృశ ఏవ భవతు। అథ చ మూర్ఖః కథం నాస్తు। యః పాణిభ్యాం సామ్యం న లేభే స పాణ్యపేక్షయాతిరక్తస్యాధరస్య సామ్యమిచ్ఛన్ ప్రబాలః ప్రకృష్టో మూర్ఖః కథం న, అపి తు మూర్ఖతర ఇత్యర్థః। 'నామ' ఇత్యుపహాసే। నవపల్లవాదప్యతిరక్తౌ భైమీకరావితి భావః। అధరవర్ణనం ప్రాసఙ్గికమ్। 'మూర్ఖేఽర్భకేఽపి బాలః స్యాత్' ఇత్యమరః॥౭౧॥

అస్యైవ సర్గాయ భవత్కరస్య సరోజసృష్టిర్మమ హస్తలేఖః।

ఇత్యాహ ధాతా హరిణేక్షణాయాం కిం హస్తలేఖీకృతయా తయా స్యామ్॥౭౨॥

అస్యైవేతి॥ ధాతా అస్యాం హరిణేక్షణాయాం భైమ్యాం హస్తే లేఖీకృతయా లిఖితయా, అథ చ అభ్యస్తయా తయా సరోజసృష్ట్యా కృత్వా ఇత్యాహ కిం పూర్వోక్తం బ్రూతే కిమ్। ఇతి కిమ్— హే భైమి ! అస్య భవత్కరస్య త్వత్పాణేరేవ సర్గాయ నిర్మాణాయ సరోజసృష్టిర్మమ హస్తలేఖోఽభ్యాసోఽభూదితి। హస్తయోః కమలాదప్యతిరమణీయత్వం, లక్షణభూతరేఖాజన్యకమలవత్త్వం చ సూచితమ్। అన్యోఽపి పూర్వం హస్తలేఖం కరోతి, పశ్చాత్ సున్దరతరం వస్తు నిర్మాతి॥౭౨॥

షడ్భిః సాలంకారౌ కుచౌ వర్ణయతి—

కిం నర్మదాయా మమ సేయమస్యా దృశ్యాభితో బాహులతామృణాలీ।

కుచౌ కిముత్తస్థతురన్తరీపే స్మరోష్మశుష్యత్తరబాల్యవారః॥౭౩॥

కిమితి॥ అభితః పార్శ్వద్వయే దృశ్యా దర్శనయోగ్యా రమణీయా మమ నర్మదాయా దర్శనమాత్రేణ సుఖదాయా అస్యా భైమ్యాః సేయం బాహులతారూపా మృణాలీ కిమితి సంభావనా। నర్మదాయా నద్యాస్తటద్వయేఽపి మృణాలీ దృశ్యా భవతి, తథేయమపి నర్మదా; తతశ్చైతదీయా బాహువల్ల్యపి మృణాలీతి సంభావ్యతే। అస్యాః కుచౌ అన్తరీపే ద్వీపే కిముత్తస్థతురున్మమజ్జతుః। కింభూతాయాః—స్మరోష్మణా తారుణ్యతేజసా కృత్వా శుష్యత్తరమతితరాం వినశ్యదవస్థం బాల్యమేవ వార్జలం యస్యాః।

బాల్యనాశాత్తారుణ్యోద్రమాచ్చ ద్వీపతుల్యావత్యుచ్చౌ కుచావస్యా ఇతి భావః। జలశోషాన్నర్మదాయాం ద్వీపయోరున్మజ్జనం యుక్తమ్। బాహులతా ఇతి పృథగ్వా। 'ఆపః స్త్రీ భూమ్ని వార్వారి' ఇత్యమరః। అన్తరీపే, 'ద్వ్యన్తరుపసర్గేభ్యోఽప ఈత్' (౬।౩।౯౭) 'ఋక్పూరబ్—' (౫।౪।౭౪) ఇతి సమాసాన్తః॥౭౩॥

తాలం ప్రభు స్యాదనుకర్తుమేతావుత్థానసుస్థౌ పతితం న తావత్।

పరం చ నాశ్రిత్య తరుం మహాన్తం కుచౌ కృశాఙ్గ్యాః స్వత ఏవ తుఙ్గౌ॥౭౪॥

తాలమితి॥ తాలఫలం ద్వివిధమ్ ,-పతితమపతితం చ। తాలం కర్తృ ఏతౌ కృశాఙ్గ్యా భైమ్యాః కుచౌ అనుకర్తు ప్రభు సమర్థ స్యాత్। యతః,—పతితం భైమ్యాః కుచావనుకర్తుం న తావత్ప్రభు సమర్థమ్। యత ఉత్థానేన పరస్పరసంశ్లేషోద్గమనేన సుస్థౌ। నిరన్తరత్వేన సున్దరావిత్యర్థః। తస్య పతితత్వాత్తయోరున్నత్వాత్ సామ్యం న యుజ్యత ఇత్యర్థః। అన్యోఽపి పాతిత్యదోషయుక్తోఽన్యం సుకృతినం సమీకర్తుం న శక్నోత్యేవేత్యర్థః। ద్వితీయస్యాపతితస్యాప్యసామర్థ్యమాహ— పరమ్ అతిశయేన మహాన్తముచ్చమ్, అథ చ పరమన్యం ఉచ్చం తాలవృక్షమాశ్రిత్య తుఙ్గమపి కుచౌ సమీకర్తుం న సమర్థమ్। యతః కుచౌ స్వత ఏవ పరానపేక్షమేవ తు ఉచ్చతరౌ। స్వతస్తుఙ్గస్య పరాశ్రయేణ తుఙ్గస్య చ కుతః సామ్యమ్ ? తాలఫలాదప్యతివృత్తావుచ్చతరౌ చ భైమీకుచావితి భావః ॥ ౭౪॥

ఏతత్కుచస్పర్ధితయా ఘటస్య ఖ్యాతస్య శాస్త్రేషు నిదర్శనత్వమ్।

తస్మాచ్చ శిల్పాన్మణికాదికారీ ప్రసిద్ధనామాజని కుమ్భకారః॥౭౫॥

ఏతదితి॥ ఏతస్యా భైమ్యాః కుచస్పర్ధితయా స్తనస్పర్ధయా ఖ్యాతస్య ప్రసిద్ధస్య ఘటస్య న్యాయశాస్త్రాదిషు 'యత్కృతకం తదనిత్యం, యథా ఘటః' ఇతి, 'యన్నిత్యం న తదకృతకమపి న, యథా ఘటః' ఇత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం నిదర్శనత్వం దృష్టాన్తత్వమజని జాతమ్। ప్రసిద్ధస్య హి దృష్టాన్తత్వమ్। అన్యోఽప్యప్రసిద్ధః ప్రసిద్ధస్పర్ధయా ఖ్యాతో భవతి। మణికాదికారీ అలింజరాదికారీ చ తస్మాచ్ఛిల్పాత్ భైమీకుచస్పర్ధిఘటనిర్మాణాదేవ ప్రసిద్ధం నామ యస్యైవంవిధః సన్ కుమ్భకారోఽజని జాతః। మణికాదికారిత్వాత్ కుమ్భకారస్య కుమ్భకారత్వప్రసిద్ధిర్న, కింతు భైమీకుచస్పర్ధయా ఖ్యాతస్య కుమ్భస్య నిర్మాణాత్ కుమ్భకారత్వప్రసిద్ధిః। నాన్యత్కించిత్కారణమ్। 'వరం విరోధోఽపి సమం మహాత్మభిః' (కిరాం

౧।౮) ఇతి భారవివచనాత్। కుమ్భపరిమాణావేతత్కుచావితి భావః। 'అలింజరః స్యాన్మణికః' ఇత్యమరః॥౭౫॥

గుచ్ఛాలయస్వచ్ఛతమోబిన్దువృన్దాభముక్తాఫలఫేనిలాఙ్కే।
మాణిక్యహారస్య విదర్భసుభ్రూపయోధరే రోహతి రోహితశ్రీః॥౭౬॥

గుచ్ఛేతి॥ మాణిక్యమయస్య హారస్య రోహితశ్రీః లోహితా కాన్తిః విదర్భసుభ్రూపయోధరే భైమీకుచే రోహతి ప్రాదుర్భవతి। కింభూతే— గుచ్ఛో హారవిశేష ఆలయ ఆశ్రయో యేషాం తాని స్వచ్ఛతమాని నిర్మలతరాణి ఉదబిన్దువృన్దవజ్జలబిన్దుసమూహవదాభా యేషాం తాని ముక్తాఫలాని తైః ఫేనిలః ఫేనయుక్త ఇవ ఉజ్జ్వలతరోఽఙ్కో మధ్యో యస్య ! ముక్తాహారమాణిక్యహారాభ్యాం భైమీకుచౌ శోభేతే ఇతి భావః। అథ చ పయోధరే మేఘే రోహితశ్రీః ఋజుశక్రధనుఃశోభా ప్రాదుర్భవతీత్యుక్తిః। 'హారభేదా యష్టిభేదాద్గుచ్ఛగుచ్ఛార్ధగోస్తనాః', 'ఇన్ద్రాయుధం శక్రధనుస్తదేవ ఋజు రోహితమ్', 'రోహితో లోహితో రక్తః' ఇత్యమరః। ఫేనిలః, మత్వర్థే 'ఫేనాదిలచ్చ' (౫।౨।౯౯) ఇతీలచ్॥౭౬॥

నిఃశఙ్కసంకోచితపఙ్కజోఽయమస్యాముదీతో ముఖమిన్దుబిమ్బః।
చిత్రం తథాపి స్తనకోకయుగ్మం న స్తోకమప్యశ్నుతి విప్రయోగమ్॥౭౭॥

నిఃశఙ్కేతి॥ యదేతన్ముఖం అస్యాం భైమ్యామయం ఇన్దుబిమ్బ ఏవోదీతః। కింభూతః— నిఃశఙ్కం యథా తథా బలాత్కారేణ సంకోచితాని నిమీలితాని, అథ చ జితాని కమలాని యేన। ఇదం ముఖం న, కింతు చన్ద్రోఽయమిత్యర్థః। చన్ద్రేణ హి కమలాని సంకోచ్యన్తే। ముఖనైకత్యాత్ సంకుచితే కమలే ఏవైతే నతు కుచావిత్యర్థః। తథాప్యుదితేఽపి చన్ద్రే స్తనలక్షణం కోకయుగ్మం చక్రవాకయుగ్మం కర్తృ స్తోకమప్యల్పమపి విప్రయోగం వియోగం నాఙ్ఛతి న ప్రాప్నోతి। మిలితమేవ యత్తిష్ఠతి తచ్చిత్రమాశ్చర్యమ్। చక్రవాకయుగ్మం చన్ద్రోదయే వియోగం ప్రాప్నోతి, కుచలక్షణం నేత్యాశ్చర్యమ్। చక్రవాకకమలకలికాకారావతిసంశ్లిష్టౌ చైతత్కుచావితి భావః॥౭౭॥

ఆభ్యాం కుచాభ్యామిభకుమ్భయోః శ్రీరాదీయతేఽసావనయోర్న తాభ్యామ్।
భయేన గోపాయితమౌక్తికౌ తౌ ప్రవ్యక్తముక్తాభరణావిమౌ యత్॥౭౮॥

ఆభ్యామితి॥ ఆభ్యాం ప్రత్యక్షదృశ్యాభ్యాం కుచాభ్యామిభకుమ్భయోః శ్రీః శోభా, సంపచ్చ బలాదాదీయతే గృహ్యతే। ఇభకుమ్భశ్రియోఽత్ర దర్శనాదిత్యర్థః। తాభ్యామిభ- కుమ్భాభ్యాం అనయోః కుచయోః అసౌ నాదీయతే। కుతో జ్ఞాతమేతదిత్యత ఆహ— యద్యస్మాత్ తౌ ఇభకుమ్భౌ భయేన అర్థాత్ స్తనసకాశాదేవ భీత్యా గోపాయితమౌక్తికౌ ఇమౌ కుచౌ తు ప్రవ్యక్తముక్తాభరణౌ ప్రకటముక్తాలంకరణౌ। ముక్తాగ్రహణభియా ఇభకుమ్భాభ్యాం స్వముక్తా గోపితాః। ఇభకుమ్భాభ్యామప్యధికం భైమీకుచౌ రమణీయావితి భావః। అన్యోఽపి భీతః స్వరత్నాని గోపాయతి, నిర్భయశ్చ ప్రకటయతి॥౭౮॥

కరాగ్రజాగ్రచ్చతకోటిరర్థీ యయోరిమౌ తౌ తులయేత్కుచౌ చేత్।

సర్వం తదా శ్రీఫలమున్మదిష్ణు జాతం వటీమప్యధునా న లబ్ధుమ్॥౭౯॥

కరేతి॥ కరాగ్రే జాగ్రద్విద్యమానః శతకోటిర్వజ్రో యస్య స ఇన్ద్రః యయోః కుచయోరర్థీ యాచకః కుచమర్దనాభిలాషీ। ఉన్మదిష్ణు లక్షణయా పక్కం సర్వం శ్రీఫలం బిల్వఫలం కర్తృ చేద్యది తౌ ఇమౌ కుచౌ తులయేత్సమీకుర్యాత్ సామ్యాభిలాషి యది భవేత్ తదా తర్హి తద్బిల్వఫలమధునా వటీమపి (లక్షణయా) స్తనలావణ్యలేశమపి లబ్ధుం న జాతం నోత్పన్నమ్। రమ్భాద్యప్సరసో విహాయేన్ద్రోఽప్యేతయోరభిలాషీ తాభ్యామతిసున్దరాభ్యాం కుచాభ్యాం పక్కమపి బిల్వఫలం తుల్యం కథం భవేదిత్యర్థః। యథోత్తమస్పర్ధయా నీచస్తేనావజ్ఞాతత్వాత్ కపర్దకమూల్యమపి న లభేత, తథాఽతితుచ్ఛం జాతమిత్యర్థః। బహుసంఖ్యాకమపి ద్వాభ్యాం సమం నాభూదితి 'సర్వ'పదేన సూచితమ్। అథ చ— కరాగ్రే జాగ్రత్యః శతం కోటయో ద్రవ్యసంఖ్యా యస్య సోఽపి యయోరర్థీ గ్రహణాభిలాషీ తావిమౌ కుచౌ సర్వ లక్ష్మీఫలం తులయేచ్చేత్, తదా ఉన్మదిష్ణుత్వాద్వటీం వరాటికామపి లబ్ధుం న జాతమ్। న యోగ్యమిత్యర్థః। 'వటః కపర్దే న్యగ్రోధే' ఇతి విశ్వః। 'స్త్రీ స్యాత్కాచిన్మృణాల్యాదివివక్షాపచయే యది' ఇత్యమరసింహవచనాదల్పో వటో వటీ। ఉన్మదిష్ణ్వీత్యత్ర 'అలంకృఞ్–' (౩।౨।౧౩౬) ఇతీష్ణుచ్॥౭౯॥

స్తనావటే చన్దనపఙ్కిలేఽస్యా జాతస్య యావద్యువమానసానామ్।

హారావలీరత్నమయూఖధారాకారాః స్ఫురన్తి స్ఖలనస్య రేఖాః॥౮౦॥

స్తనేతి॥ చన్దనేన పఙ్కిలే ఆర్ద్రచన్దనయుక్తేఽస్యాః స్తనావటే గమ్భీరే స్తనమధ్యే జాతస్య నిష్పన్నస్య యావద్యువమానసానాం సర్వతరుణాన్తఃకరణానాం స్ఖలనస్య పతనస్య హారావల్యాం రత్నాని తేషాం మయూఖధారాః కిరణపరమ్పరా ఆకారః స్వరూపం యాసాం తా రేఖాః స్ఫురన్తి ప్రతిభాసన్తే। కిరణపరమ్పరేయం న భవతి, కింతు పతనరేఖా ఏవేతి। ఏవంభూతం స్తనమధ్యం దృష్ట్వా సర్వేఽపి ముహ్యన్తీతి, తత్ర స్ఖలనస్యోక్తత్వాత్తత్రాలబ్ధావకాశా ఇతి భావః। పఙ్కిలే గర్తే లోకస్య పతనం తద్రేఖాశ్చోత్పద్యన్తే। 'అవటః స్యాత్ఖిలే గర్తే కూపే కుహకజీవిని' ఇతి విశ్వః। పఙ్కిలః పిచ్ఛాదిః। యావన్తో యువానస్తావతామితి యావద్యువం సాకల్యేఽవ్యయీభావః॥౮౦॥

వలీసహితముదరం వర్ణయతి—

క్షీణేన మధ్యేఽపి సతోదరేణ యత్ప్రాప్యతే నాక్రమణం వలిభ్యః।

సర్వాఙ్గశుద్ధౌ తదనఙ్గరాజ్యవిజృమ్భితం భీమభువీహ చిత్రమ్॥౮౧॥

క్షీణేనేతి॥ మధ్యేఽవలగ్నేఽపి సతా విద్యమానేన క్షీణేన కృశతరేణోదరేణ యత్ వలిభ్యస్త్రివలిభ్యః సకాశాదాక్రమణమభిభవో న ప్రాప్యతే తత్ సర్వాఙ్గశుద్ధౌ సర్వాఙ్గాణాం శుద్ధిః యస్యా ఏవంభూతాయామిహాస్యాం భీమభువి భైమ్యాం చిత్రమాశ్చర్యరూపం అనఙ్గరాజ్యస్య కామరాజ్యస్య విజృమ్భితం విలసితమ్। అద్భుతతారుణ్యవశాత్ సూక్ష్మాణాం వలీనామపతితత్వాత్తాభిరతికృశముదరం నాక్రాన్తమిత్యర్థః। అన్యేనాపి క్షీణేన దుర్బలేనోభయోః సీమాయాం విద్యమానేనాపి స్వామ్యమాత్యాదీనాం సప్తాఙ్గానాం శుద్ధౌ సత్యామపి బలిష్ఠేభ్యో భయానకాయాం భూమౌ పరాభవో న ప్రాప్యతే, తత్ సప్తాఙ్గరహితస్య దుర్బలస్య విలసితమాశ్చర్యరూపమ్। బలినాం సర్వాఙ్గశుద్ధేర్విద్యమానత్వాత్, స్వస్య చ సర్వాఙ్గరాహిత్యాత్సీమని వర్తమానత్వాదిపరాభవకారణే సత్యపి యత్పరాభవో న ప్రాప్తస్తదాశ్చర్యమిత్యర్థః। తథా,— భీమస్య భువి రాజ్యేఽనఙ్గస్య రాజ్యం కథమ్। అన్యభూమావన్యరాజ్యభావాసంభవాత్। అథ చ భీమస్య మహాదేవస్య భువి కామస్య రాజ్యమిత్యప్యాశ్చర్యమ్। పరైర్గ్రహీతుమశక్యత్వాదతివిషమాయాం భూమౌ పరాభవో న ప్రాప్యతే అత్ర చిత్రం, అపి తు నేతి కాకుర్వా॥౮౧॥

మధ్యం వర్ణయతి—

మధ్యం తనూకృత్య యదీదమీయం వేధా న దధ్యాత్కమనీయమంశమ్।
కేన స్తనౌ సంప్రతి యౌవనేఽస్యాః సృజేదనన్యప్రతిమాఙ్గయష్టేః॥౮౨॥

మధ్యమితి॥ వేధాః ఇదమీయమేతదీయం మధ్యం తనూకృత్యాతికృశం కృత్వా మధ్యసంవన్ధినం కమనీయమంశం భాగం యది న దధ్యాత్క్వాపి న స్థాపయేత్ తర్హి సంప్రతి యౌవనే అనన్యప్రతిమాఽనన్యతుల్యాఙ్గయష్టిరఙ్గకాన్తిర్యస్యా ఏవంభూతాయా అస్యాః స్తనౌ కేనాంశేన ప్రకారేణ వా సృజేత్। ఏతదీయస్యాతిసున్దరస్య మధ్యాంశస్య సంగ్రహం కృత్వా తేనైవాంశేన యౌవనే కుచౌ కృతావిత్యర్థః। మధ్యోఽతికృశః, స్తనౌ చాతిసున్దరావితి భావః॥౮౨॥

రోమావలీం వర్ణయతి—

గౌరీవ పత్యా సుభగా కదాచిత్కర్త్రేయమప్యర్ధతనూసమస్యామ్।
ఇతీవ మధ్యే విదధే విధాతా రోమావలీమేచకసూత్రమస్యాః॥౮౩॥

గౌరీతి॥ విధాతా అస్యా మధ్యే రోమావలీలక్షణం మేచకసూత్రం నీలసూత్రం ఇతీవ విదధే కృతవాన్కిమ్। ఇతి కిమ్— సుభగా సౌభాగ్యవతీయమపి పత్యా ప్రియేణ కృత్వా కదాచిదర్ధతనూసమస్యాం శరీరార్ధపూరణం కర్త్రా కరిష్యతి। కేవ— గౌరీవ। పార్వతీ ఈశ్వరేణార్ధతనుసమస్యాం యథా కృతవతీ తథేయమపి। ఇయం రోమావలీ న, కింత్వర్ధశరీరఘటనార్థం నీలసూత్రం విహితమ్। 'కర్త్రా' ఇతి లుట్॥౮౩॥

పునరపి సనాభి రోమావలీం వర్ణయతి—

రోమావలీరజ్జురురోజకుమ్భౌ గమ్భీరమాసాద్య చ నాభికూపమ్।
మదృష్టితృష్ణా విరమేద్యది స్యాన్నైషాం బత్రైషా సిచయేన గుప్తిః॥౮౪॥

రోమావలీతి॥ మద్దృష్టితృష్ణా మమ దర్శనవాఞ్ఛా రోమావలీలక్షణాం రజ్జుమ్, ఉరోజలక్షణౌ కుమ్భౌ, గమ్భీరం నాభిలక్షణం కూపం చాసాద్య తర్హి విరమేచ్ఛామ్యేత్, యది ఏషాం రోమావల్యాదీనాం సిచయేన వస్త్రేణ ఏషాం గుప్తిర్వేష్టనం న స్యాత్। 'బత' ఖేదే। 'ఏవం తు న జాతమ్' ఇతి ఖేదః। అవేష్టితానాం సుఖేన ద్రష్టుం శక్యత్వాద్దర్శనవాఞ్ఛా శామ్యేత్, వస్త్రావృతత్వాత్తు నేత్యర్థః। అథ చ– అనావృతదర్శనాద్విరాగః, ఆవృతదర్శనాత్త్వనురాగవశాత్ పునః పునర్దిదృక్షైవ వర్ధత ఇత్యర్థః। రోమావల్యాదేర్వస్త్రేణ గోపనాదౌచిత్యం సూచితమ్। అథ చ— దోరకం, కుమ్భౌ, గమ్భీరం కూపం చ ప్రాప్య తృష్ణా పిపాసా తదా శామ్యేత్, యద్యేషామసిచయేన లక్షణయా ఖడ్గధారిపురుషసమూహేన రక్షణం న స్యాత్। రాజైకభోగ్యః కూపః ఖడ్గపాణిభీ రక్ష్యతే, అతో జలహరణసామగ్రీసద్భావేఽపి పిపాసా న శామ్యతీతి। అతిగభీరనాభిరియమితి భావః। 'తృష్ణే స్పృహాపిపాసే ద్వే' ఇత్యమరః। విరమేత్, 'వ్యాఙ్పరిభ్యో రమః' (౧।౩।౮౬) ఇతి పరస్మైపదమ్॥౮౪॥

ఉన్మూలితాలానవిలాభనాభిశ్ఛిన్నస్ఖలచ్ఛృఙ్ఖలరోమరాజిః।
మత్తస్య సేయం మదనద్విపస్య ప్రస్వాపవప్రోచ్చకుచాస్తు వాస్తు॥౮౫॥

ఉన్మూలితేతి॥ సేయం భైమీ మత్తస్య ఉద్భటస్య, అథ చ గలన్మదజలస్య, మదనరూపస్య ద్విపస్య వాస్తు వసతిగృహమస్తు। కింభూతా— ఉన్మూలితముత్పాటితం యదాలానం గజబన్ధనస్తమ్భః తత్సంబన్ధి యద్బిలం గర్తస్తదాభా తత్తుల్యాఽతినిమ్నా నాభిర్యస్యాః సా। తథా,— ఛిన్నం త్రుటితం స్ఖలత్పతితం శృఙ్ఖలం తత్తుల్యా రోమరాజిర్యస్యాః। తథా,— ప్రఖాపాయ గజస్య శయనార్థం వప్రవన్నిర్మితవరణ్డవదుచ్చకుచా। ఇమామేవావలమ్బ్య కామోఽతిమత్తో జాత ఇతి భావః। రోమావల్యాశ్ఛిన్నత్వం రోమావలీమధ్య- గతత్వాత్। మత్తస్య గజస్య వసతిగృహమప్యేతాదృశం భవతి। 'శృఙ్ఖలం త్రిషు' ఇత్యమరః॥౮౫॥

రోమావలిభ్రూకుసుమైః స్వమౌర్వీచాపేషుభిర్మధ్యలలాటమూర్ధ్ని।
వ్యస్తైరపి స్థాస్నుభిరేతదీయైర్జైత్రః స చిత్రం రతిజానివీరః॥౮౬॥

రోమేతి॥ స రతిజానివీరః రతిర్జాయా యస్య స రతిజానిః స్మరః స చాసౌ వీరః శూరశ్చ ఏతదీయైః క్రమేణ రోమావలిశ్చ భ్రువౌ చ కుసుమాని చ తద్రూపైః స్వమౌర్వీచాపేషుభిః కృత్వా జైత్రః జేతా। లోకత్రయమపి జయతీత్యర్థః। ఏతచ్చిత్రమ్। కింభూతైః రోమావలిభ్రూకుసుమైః— మధ్యలలాటమూర్ధ్ని వ్యస్తైః పరస్పరాసంబద్ధైః స్థాస్నుభిరపి

స్థితైరపి। రోమావలీరూపా జ్యా మధ్యే, భ్రూరూపం చాపం లలాటే, మూర్ధ్ని కుసుమరూపా బాణాశ్చ విద్యన్తే। ఏవం పృథకస్థితైరపి లోకత్రయజయాదాశ్చర్యమ్। అన్యో హి ధానుష్కో మౌర్వీధనుర్బాణైః సంమిలితైరేవ జయతి న పృథక్స్థితైః, నైకైకేన, అత్ర తు విపరీతదర్శనాదాశ్చర్యమ్। ప్రత్యేకం భైమీరోమావలీభ్రూకుసుమదర్శనాత్ కామప్రాదుర్భావో భవతీతి భావః। మూర్ధ్నీతి, ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావః। స్థాస్నుభిః, 'గ్లాజిస్థశ్చ గ్స్నుః' (౩।౨।౧౩౯)। రతిజానిః, 'జాయాయా నిఙ్' (౫।౪।౧౩౪)॥౮౬॥

పుష్పాణి బాణాః కుచమణ్డనాని భ్రువౌ ధనుర్బాలమలంకరిష్ణు।

రోమావలీ మధ్యవిభూషణం జ్యా తథాపి జేతా రతిజానిరేతైః॥౮౭॥

ఇతి శ్లోకాన్తరమపి వ్యాఖ్యాతప్రాయమ్॥౮౭॥

పృష్ఠస్థలీం వర్ణయతి—

అస్యాః ఖలు గ్రన్థినిబద్ధకేశమల్లీకదమ్బప్రతిబిమ్బవేషాత్।

స్మరప్రశస్తీ రజతాక్షరేయం పృష్ఠస్థలీహాటకపట్టికాయామ్॥౮౮॥

అస్యా ఇతి॥ అస్యా గ్రన్థ్యా నిబద్ధాః కేశాః కేశపాశః, తత్ర మల్లీకదమ్బాని వికసితమల్లీకదమ్బపుష్పసమూహాస్తేషాం ప్రతిబిమ్బస్య వేషాత్ వ్యాజాత్ పృష్ఠస్థలీహాటకపట్టికాయాం సువర్ణఘటితపట్టికాయాం ఇయం దృశ్యమానా రజతాక్షరా రూప్యమయాక్షరా స్మరప్రశస్తిః కామయశఃప్రశస్తిః। ఉత్తమస్య ప్రశస్తిః సువర్ణపట్టికాయాం రజతాక్షరైర్లిఖ్యతే। భైమీపృష్ఠం సువర్ణపట్టికారూపమ్, తత్ర కేశగ్రన్థిషు నిబద్ధమల్లీపుష్పాణాం ప్రతిబిమ్బితత్వాద్రజతాక్షరత్వమ్। వేణీనిబద్ధకేశపుష్పాణాం పృష్ఠే ప్రతిబిమ్బాసంభవాద్గ్రన్థినిబద్ధ ఇత్యుక్తమ్। సువర్ణపట్టికాతుల్యా మదనజనికా చ భైమీపృష్ఠస్థలీతి భావః। 'ఖలు' నిశ్చయే॥౮౮॥

శ్లోకద్వయేన నితమ్బం వర్ణయతి—

చక్రేణ విశ్వం యుధి మత్స్యకేతుః పితుర్జితం వీక్ష్య సుదర్శనేన।
జగజ్జిగీషత్యమునా నితమ్బమయేన కిం దుర్లభదర్శనేన॥౮౯॥

చక్రేణేతి॥ మత్స్యకేతుః కామః పితుః శ్రీకృష్ణస్య సుదర్శనేన చక్రేణ యుధి విశ్వం జితం వీక్ష్య వస్త్రాచ్ఛాదితత్వాద్దుర్లభదర్శనేనామునా నితమ్బమయేన నితమ్బరూపేణ చక్రేణ కృత్వా జగజ్జిగీషతి కిమ్। 'కిమ్' ఇవార్థః। సులభదర్శనేన పితుశ్చక్రేణ యుధి జగజ్జితమ్। మయా తు దుర్లభదర్శనేన సుదర్శనాదధికేన చక్రేణ జేతవ్యమ్। పుత్రేణ పిత్రపేక్షయాఽధికేన భవితవ్యమితి మనీషయా కామేన కృతమిత్యర్థః। కామజనకో భైమీనితమ్బ ఇతి భావః। జిగీషతి, 'సన్లిటోర్జేః' (౭।౩।౫౭) ఇతి కుత్వమ్॥౮౯॥

రోమావలీదణ్డనితమ్బచక్రే గుణం చ లావణ్యజలం చ బాలా।
తారుణ్యమూర్తేః కుచకుమ్భకర్తుర్బిభర్తి శఙ్కే సహకారిచక్రమ్॥౯౦॥

రోమేతి॥ బాలా భైమీ తారుణ్యమూర్తేస్తారుణ్యస్వరూపస్య (తారుణ్యకులాలస్య) కుచకుమ్భకర్తుః కుచకుమ్భకారస్య ఏతత్ సహకారిచక్రం సహకారికారణవృన్దం బిభర్తి, అహం శఙ్కే । ఏతత్కిమ్— రోమావల్యేవ చక్రభ్రామకం దణ్డమ్, నితమ్బరూపం చక్రమ్ గుణం చ శీలాదిలక్షణమేవ గుణం దోరకం చ, లావణ్యరూపం జలం చ। కుమ్భకారస్యాపి దణ్డ-చక్రజలదోరకలక్షణం సహకారికారణం భవతి। తారుణ్యే సత్యేతాని ప్రాదుర్భూతానీతి భావః॥౯౦॥

వరాఙ్గం వర్ణయతి—

అఙ్గేన కేనాపి విజేతుమస్యా గవేష్యతే కిం చలపత్రపత్రమ్।
న చేద్విశేషాదితరచ్ఛదేభ్యస్తస్యాస్తు కమ్పస్తు కుతో భయేన॥౯౧॥

అఙ్గేనేతి॥ అస్యాః కేనాప్యతిసౌన్దర్యాదనిర్వచనీయేన, అథ చ గ్రామ్యత్వాత్ప్రకటం వక్తుమయోగ్యేన అఙ్గేనావయవేన యోన్యాఖ్యేన చలపత్రస్యాశ్వత్థస్య పత్రం విశేషేణ జేతుం గవేష్యతే 'కిమ్' ఇత్యుత్ప్రేక్షే। కుతో జ్ఞాతమిత్యత ఆహ— న చేదేవం తర్హి

ఇతరచ్ఛదేభ్యోఽన్యవృక్షదలేభ్యః సకాశాత్ విశేషాదాధిక్యాత్తస్య చ దలస్య కమ్పః కుతః కస్మాత్తు భయేన అస్తు భవతు। అన్యతరుదలాపేక్షయాఽశ్వత్థదలే భూయాన్కమ్పో దృశ్యతే తదనేన జేతుం గవేష్యతే। ఆకారేణాశ్వత్థదలతుల్యమస్యా వరాఙ్గమిత్యర్థః॥౯౧॥

పఞ్చభిః శ్లోకైరూరు వర్ణయతి—

భ్రూశ్చిత్రలేఖా చ తిలోత్తమాస్యా నాసా చ రమ్భా చ యదూరుసృష్టిః।

దృష్టా తతః పూరయతీయమేకానేకాప్సరఃప్రేక్షణకౌతుకాని॥౯౨॥

భ్రూరితి॥ అస్యా భైమ్యాః భ్రూః చిత్రా ఆశ్చర్యరూపా లేఖా విన్యాసో యస్యాః సా, అథ చ చిత్రలేఖాఽప్సరోవిశేషః। తథా,— అస్యా నాసా తిలాత్తిలపుష్పాదప్యుత్తమాఽతిరమ్యా, అథ చ నాసైవ తిలోత్తమాఽప్సరోవిశేషః। తథా,— అస్యా ఊరుసృష్టిశ్చ రమ్భా స్వయం కదలీ, అథ చ ఊరుసృష్టిః రమ్భాప్సరోవిశేషః। యద్యస్మాత్। తతః తస్మాదియమేకైవ దృష్టా సతీ అనేకాప్సరసాం ప్రేక్షణజనితాని కౌతుకాని పూరయతి జనయతి। తాభ్యోఽప్యస్యా అతిసౌన్దర్యం ద్రష్టుః కౌతూహలం జనయతీత్యర్థః। ఏతదూరూ కదలీతుల్యావితి భావః। తిలాదుత్తమేతి 'పఞ్చమీ' (౨।౩।౧౦) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః॥౯౨॥

రమ్భాపి కిం చిహ్నయతి ప్రకాణ్డం న చాత్మనః స్వేన న చైతదూరూ।

స్వస్యైవ యేనోపరి సా దదానా పత్రాణి జాగర్త్యనయోర్భ్రమేణ॥౯౩॥

రమ్భేతి॥ రమ్భాపి కదల్యపి ఆత్మనః ప్రకాణ్డం స్వస్య స్తమ్భం స్వేనాత్మనా న చ నైవ చిహ్నయతి స్వీయత్వేన న జానాతి కిమ్। ఏతదూరూ చ న చిహ్నయతి ఏతదీయత్వేన న జానాతి కిమ్। లోకో న జానాతి, రమ్భాపి న జానాతీతి 'అపి' శబ్దార్థః। స్వస్తమ్భం భైమ్యూరుత్వేన భైమ్యూరూ చ స్వస్తమ్భత్వేన నాజ్ఞాసీత్ కిమిత్యుత్ప్రేక్షా। కుతో జ్ఞాతమిత్యత ఆహ— యేన కారణేన అనయోర్భైమ్యూర్వోర్భ్రమేణ భైమ్యూరూ ఏతావితి బుద్ధ్యా సా రమ్భా స్వస్య ఆత్మన ఏవోపరి స్వేనైవ పత్రాణి పత్రాలమ్బనాని దదతీ సతీ జాగర్తి। అన్యోఽపి వాదీ ప్రతివాదిని పత్రాలమ్బనం కురుతే। ఇయం స్వపరవివేకాభావాత్ పరస్మిన్కర్తవ్యమాత్మన్యేవ కరోతీత్యర్థః। కదలీస్తమ్భోపరి దలాని భవన్తి। కదలీగర్భస్తమ్భతుల్యావేతదూరూ ఇతి భావః। చిహ్నవన్తం కరోతి, 'తత్కరోతి' (గంసూం౨౦౪) ఇతి ణిచి మతుబ్లోపః ॥౯౩॥

విధాయ మూర్ధానమదశ్చరం చేన్మఇచ్ఛేత్తపోభిః స్వమసారభావమ్।
జాడ్యం చ నాఇచ్ఛేత్కదలీ బలీయస్తదా యది స్యాదిదమూరుచారుః॥౯౪॥

విధాయేతి॥ కదలీ ఇదమూరుచారుః అస్యా ఊరువచ్చారుః తత్తుల్యకాన్తిః తదా స్యాత్తదా భవేత్, యది మూర్ధానమధశ్చరమధోగతం విధాయ కృత్వా తపోభిశ్చాన్ద్రా- యణాదిభిః కృత్వా స్వం స్వీయమసారభావం నిఃసారత్వం చేన్మఇచ్ఛేత్త్యజేత్। తథా,— బలీయః సార్వకాలికం జాడ్యం చేన్నాఇచ్ఛేత్త్రాప్నుయాత్ తద్వైవైతదూరుతుల్యా భవేత్। కదలీ భైమ్యూరుతుల్యకాన్తిర్యది భవేత్తర్హి తదా భవేత్। ఏవం యది కదలీ కుర్యాత్, తదేదమూరుచారుః స్యాన్నాన్యథేత్యర్థః। ఊర్వోరూర్ధ్వదేశస్య స్థూలత్వాత్, అధోదేశస్య చ సూక్ష్మత్వాత్ససారత్వాచ్చ, కదల్యాశ్చైతద్విపరీతత్వాదిదమూరుచారుత్వం న యుజ్యతే। తస్మాత్కదల్యా తపసా ఇదమూరుచారుత్వం సాధ్యమ్। అనుపమావేతదూరూ ఇతి భావః। అన్యోఽపి మూర్ధానమధో విధాయ తపసా స్వీయమసారత్వం భూయిష్ఠం మూర్ఖత్వం చ త్యక్త్వోత్తమేన సమానో భవతి। 'సుషీమః శిశిరో జడః' ఇత్యమరః॥౯౪॥

ఊరుప్రకాణ్డద్వితయేన తన్వ్యాః కరః పరాజీయత వారణీయః।
యుక్తం హ్రియా కుణ్డలనచ్ఛలేన గోపాయతి స్వం ముఖపుష్కరం సః॥౯౫॥

ఊర్వితి॥ తన్వ్యా ఊరుప్రకాణ్డద్వితయేన ఊరుస్తమ్భద్వయేన వారణీయో హస్తిసంబన్ధీ కరః శుణ్డాదణ్డః పరాజీయత పరాభూతః, అతః స కరీ కుణ్డలనచ్ఛలేన మణ్డలీకరణవ్యాజేన హ్రియా లజ్జయా కృత్వా స్వం స్వీయం ముఖభూతం పుష్కరం గోపాయతి న దర్శయతి తద్యుక్తమ్॥౯౫॥

అస్యాం మునీనామపి మోహమూహే భృగుర్మహాన్యత్కుచశైలశీలీ।
నానారదాహ్లాది ముఖం శ్రితోరుర్వ్యాసో మహాభారతసర్గయోగ్యః॥౯౬॥

అస్యామితి॥ అహం అస్యాం వ్యాసాదిమునీనామపి మోహం భ్రాన్తిం ఊహే తర్కయామి। మునయోఽప్యేతామాశ్రిత్య తిష్ఠన్తీతి, అథ చ జితేన్ద్రియాణామప్యస్యాం విషయే మోహం మదనవికారం తర్కయామి। తేఽప్యనయా మోహితా ఇత్యర్థః। యస్మాత్ మహానతితాపసో

భృగుః కుచశైలశీలీ కుచపర్వత సేవీ। మునీనాం పర్వతాశ్రయత్వాత్ పర్వతబుద్ధ్యా స్తనావాశ్రయతి। అథ చ కామపీడితత్వాదత్యుచ్చావేతత్కుచౌ మర్దయితుమిచ్ఛతి। అథ చ భృగురతటః పర్వతాశ్రయేణ వర్తతే। కుచయోః పార్శ్వభాగోఽతటతుల్య ఇత్యర్థః। శీలమేవ శైలం కుచయోః శైలం స్వభావం శీలయత్యభ్యస్యతి, పరమద్యాపి కుచస్వభావో నాయాతీత్యర్థః। ముఖం నారదమాహ్లాదయతీతి నారదాహ్లాది న నారదాహ్లాది అనారదాహ్లాది ఏవంవిధం న భవతి, కింతు నారదాహ్లాద్యేవ। గానకలాభ్యాసార్థం నారదో ముఖసేవాం కరోతీత్యర్థః। మదనపీడితత్వాదున్ముఖం చుమ్బనాభిలాషిణం నారదమానన్దయతీత్యర్థః। ముఖం నానావిధైర్ద్వాత్రింశత్సంఖ్యాకై రదైర్దన్తైరానన్దయతి। అతిసున్దరమిత్యర్థః। మహాభారతస్య సర్గే నిర్మాణే యోగ్యః సమర్థో వ్యాసః శ్రితౌ ఊరూ యేనైవం-విధః కదలీస్తమ్భచ్ఛాయాబుద్ధ్యా ఏతదూరూ ఆశ్రిత్య తిష్ఠతి। అథ చ కామపీడితత్వాదేతదూరూ సమాలిఙ్గయ వర్తత ఇత్యర్థః। మహతీ భా దీప్తిర్యస్య। రతం సురతం తస్య సర్గో నిర్మాణం తత్ర యోగ్యః। తతః కర్మధారయ ఇతి వా। ఏవంవిధో వ్యాసో విస్తారః శ్రితావూరూ యేన। అతివిశాలావూరూ ఇతి భావః। 'భృగుః శుక్రే ప్రపాతే చ జమదగ్నౌ పినాకిని', 'వ్యాసో మునౌ స్యాద్విస్తారే' ఇతి విశ్వః॥౯౬॥

జఙ్ఘే వర్ణయతి—

క్రమోద్గతా పీవరతాధిజఙ్ఘం వృక్షాధిరూఢం విదుషీ కిమస్యాః।

అపి భ్రమీభఙ్గిభిరావృతాఙ్గం వాసో లతావేష్టితకప్రవీణమ్॥౯౭॥

క్రమేతి॥ అస్యా అధిజఙ్ఘం జఙ్ఘయోః విద్యమానా క్రమోద్గతా పీవరతా అవరోహక్రమనిర్మితా పీనతా వృక్షస్యాధిరూఢం వృద్ధిప్రకారం విదుషీ కిం జానాతి కిమ్। వృక్షో యథా మూలభాగే సూక్ష్మః అగ్రభాగే చ స్థూలః తథేయం జఙ్ఘయోః క్రమేణోద్గతా పీనతా। ఊర్ధ్వభాగే వృక్షో యథా భారవాన్భవతి తథేయం పీనతాపీత్యర్థః। అథ చ వృక్షాధిరూఢాఖ్యమాలిఙ్గనవిశేషం జానాతి కిమ్। తథా,— భ్రమీభఙ్గిభిర్భ్రమణాకారవేష్టనవిచ్ఛిత్తిభిః కృత్వా ఆవృతమఙ్గం యేన ఏవంవిధమస్యా వాసో దుకూలమపి లతాయా వేష్టితకే ప్రవీణం కుశలమ్। యథా లతా భ్రమీభఙ్గిభిః వృక్షం వేష్టయతి తథైవ దుకూలమప్యఙ్గం వేష్టయతీతి భావః। 'బాహుభ్యాం కణ్ఠమాలిఙ్గ్య కామినీ కాన్త ఉత్థితే। అఙ్కమారోహతే తస్య వృక్షారూఢః స ఉచ్యతే॥', 'ఉపవిష్టం ప్రియం కాన్తా సుప్తా వేష్టయతే యది। తల్లతావేష్టితం జ్ఞేయం కామానుభవవేదిభిః॥ అధిజఙ్ఘమ్, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః ॥ ౯౭॥

గుల్ఫౌ వర్ణయతి—

అరున్ధతీకామపురంధ్రిలక్ష్మీజమ్బుద్విషద్దారనవామ్బికానామ్।
చతుర్దశీయం తదిహోచితైవ గుల్ఫద్వయాప్తా యదదృశ్యసిద్ధిః॥౯౮॥

అరున్ధతీతి॥ అరున్ధతీ వసిష్ఠపత్నీ, కామపురంధ్రీ రతిః, లక్ష్మీః, జమ్బుద్విషద్దారా ఇన్ద్రాణీ, నవసంఖ్యాకా అమ్బికాశ్చ బ్రాహ్మ్యాద్యాః సప్త, గౌరీ సరస్వతీ చేతి ద్వే, ఏతాసాం త్రయోదశానాం పూరణీ చతుర్దశీ ఇయం యద్యస్మాత్ తత్తస్మాదిహాస్యామదృశ్యస్య వస్తునః సిద్ధిరదృశ్యతా సా ఉచితైవ యుక్తైవ గుల్ఫద్వయేన ఆప్తా ప్రాప్తా। అరున్ధత్యాదివదియమతిసున్దరీ పతివ్రతా చ, తస్మాదస్యాం నిమగ్నగుల్ఫత్వం నామ సాముద్రికం లక్షణం యుక్తమేవేతి భావః। యస్మాదస్యామదృష్టసిద్ధిర్లబ్ధా, తస్మాదియమరున్ధత్యాదీనాం చతుర్దశీ సముచితేతి వా సంబన్ధః। (అథ చ చతుర్దశ్యాం తిథావదృశ్యతాయా అదృశ్యీకరణవిద్యాయాః సిద్ధిః సాధకానాం ప్రాప్తిరుచితైవ—ఇతి సుఖావబోధా)। ఆగమే 'చతుర్దశ్యామదృశ్యత్వసిద్ధిర్భవతి' ఇత్యుక్తమిత్యర్థః। చతుర్దశానాం పూరణీ, 'తస్య పూరణే డట్' (౫।౨।౪౮)। సంఖ్యాదిత్వాన్న మట్। టిత్త్వాన్ఙీప్॥౯౮॥

షడ్భిః పాదౌ వర్ణయతి—

అస్యాః పదౌ చారుతయా మహాన్తావపేక్ష్య సౌక్ష్మ్యల్లవభావభాజః।
జాతా ప్రవాలస్య మహీరుహాణాం జానీమహే పల్లవశబ్దలబ్ధిః॥౯౯॥

అస్యా ఇతి॥ చారుతయా సౌన్దర్యేణ కృత్వా మహాన్తౌ ఉత్తమౌ అస్యాః పదావపేక్ష్య యత్సౌక్ష్మ్యమల్పత్వమ్, ఏతస్యాః సున్దరపదాపేక్షయా స్వస్య యదల్పత్వమ్। తాదృక్సౌన్దర్యాభావాదిత్యర్థః। తస్మాత్ లవభావభాజః పదశోభాలేశరూపత్వం భజతః మహీరుహాణాం ప్రవాలస్య బాలకిసలయస్య 'పల్లవ' ఇతి శబ్దస్తస్య లబ్ధిర్లాభో జాత ఇతి వయం జానీమహే। పదో లవః భైమ్యాశ్చరణసంబన్ధీ లవో లేశో యస్య, పదో లవరూపో వాయమితి 'పల్లవ'శబ్దః। 'ప్రవాల' శబ్దస్య 'పల్లవ' శబ్దప్రాప్తిరతో జాతేత్యర్థః। ప్రవాలాదప్యధికరమణీయౌ చరణావితి భావః। లబ్ధిరితి, 'స్త్రియాం క్తిన్' ఇతి క్తిన్॥౯౯॥

జగద్వధూమూర్ధసు రూపదర్పాద్యదేతయాదాయి పదారవిన్దమ్।

తత్సాన్ద్రసిన్దూరపరాగరాగైర్ధ్రువం ప్రవాలప్రబలారుణం తత్॥౧౦౦॥

జగదితి॥ ఏతయా (సు) రూపదర్పాత్సౌన్దర్యగర్వాజ్జగద్వధూమూర్ధసు లోకత్రయసున్దరీశిరఃసు పదారవిన్దం యద్యస్మాదదాయి దత్తమ్। తత్పదారవిన్దద్వయం తేషు మూర్ధసు సాన్ద్రం యత్సిన్దూరం తస్య పరాగాస్తేషాం రాగైర్లోహిత్యైః కృత్వా ప్రవాలాత్పల్లవాత్, విద్రుమాద్వా ప్రబలమధికం అరుణమారక్తం జాతమ్। 'ధ్రువమ్' ఉత్ప్రేక్షే। భైమీచరణావత్యరుణావితి భావః ॥౧౦౦॥

రుషారుణా సర్వగుణైర్జయన్త్యా భైమ్యాః పదం శ్రీః స్మ విధేర్వృణీతే।

ధ్రువం స తామచ్చలయద్యతః సా భృశారుణైతత్పభాగ్విభాతి॥౧౦౧॥

రుషేతి॥ శ్రీర్లక్ష్మీః శోభా చ విధేర్బ్రహ్మణః సకాశాద్భైమ్యాః పదం స్థానం స్వరూపత్వం అధికారం వా వృణీతే స్మ। యతః, — సర్వైః స్త్రీగుణైః కృత్వా శ్రియం జయన్త్యాః। అత ఏవ కింభూతా— రుషా క్రోధేన అరుణా, స బ్రహ్మ ధ్రువం నిశ్చితం తాం శ్రియమచ్చలయత్ప్రతారితవాన్। యతో యస్మాద్భృశారుణాతిరక్తా సా శ్రీః ఏతత్పదభాగ్భైమీచరణసేవినీ విభాతి శోభతే। యద్వా, 'భృశారుణ' ఇతి పదవిశేషణత్వేనైకం పదమ్। 'పద' శబ్దచ్ఛలేన భైమీచరణం దత్తవాన్, న స్వరూపాది। శత్రుణా జితోఽన్యోఽపి దేవతాం ప్రసన్నీకృత్య తత్పదం యాచతే। భైమీచరణశోభా లోకోత్తరేతి భావః ॥ ౧౦౧॥

యానేన తన్వ్యా జితదన్తినాథౌ పాదాబ్జరాజౌ పరిశుద్ధపార్ష్ణీ ।

జానే న శుశ్రూషయితుం స్వమిచ్ఛు నతేన మూర్ధ్నా కతరస్య రాజ్ఞః ॥ ౧౦౨॥

యానేనేతి॥ తన్వ్యాః పాదాబ్జరాజౌ శ్రేష్ఠకమలతుల్యౌ చరణౌ కతరస్య రాజ్ఞః కస్య నృపస్య ప్రణయకలహే నమస్కారార్థం నతేన నమ్రేణ మూర్ధ్నా ప్రయోజ్యేన స్వమాత్మానం శుశ్రూషయితుమాత్మసేవాం కారయితుం ఇచ్ఛూ అభిలాషుకావితి న జానే। కింభూతౌ— యానేన గమనేన కృత్వా జితో దన్తినాథో హస్తిశ్రేష్ఠో యాభ్యామ్। తథా,— పరిశుద్ధో రమణీయః పార్ష్ణిశ్చరణపశ్చాద్భాగో యయోస్తౌ । ఏతాదృక్ మహత్తపః కేన రాజ్ఞా కృతమితి న జానే ఇత్యర్థః। గజగమనేయమితి భావః। భైమీచరణావేవ రాజానౌ యానేన విజయయాత్రయా జితః

గజపతిః గౌడేశ్వరో యాభ్యాం తౌ। తథా,— పరిశుద్ధః పార్ష్ణిః పార్ష్ణిగ్రాహో యయోరేవంభూతౌ సన్తౌ కస్య రాజ్ఞః భీతత్వాన్నమస్కారార్థం నమ్రేణ శిరసా స్వసేవాం కారయితుమిచ్ఛా న జానే। అన్యోఽప్యేవంవిధో రాజా గూఢమన్త్రత్వాత్స్వసేవాం కేన కారయిష్యతీతి న జ్ఞాయతే। సేన ప్రసిద్ధేనోర్జితేన మూర్ధా న జానే ఇతి న। అన్యత్పూర్వవదితి వా॥౧౦౨॥

కర్ణాక్షిదన్తచ్ఛదబాహుపాణిపాదాదినః స్వాఖిలతుల్యజేతుః।

ఉద్వేగభాగద్వయతాభిమానాదిహైవ వేధా వ్యధిత ద్వితీయమ్॥౧౦౩॥

కర్ణేతి॥ స్వస్య ఆత్మనోఽఖిలం సమగ్రం యత్తుల్యం పాశనీలోత్పలాది తస్య జేతుః జైత్రస్య కర్ణాదేః కర్ణః, అక్షి, నేత్రమ్, దన్తచ్ఛద ఓష్ఠః, బాహుః। పాణిః, పాదశ్చరణః, ఏతేషాం సమాహారః, తత్ ఆదిర్యస్య। 'ఆది' శబ్దాదఙ్గుల్యాదేరవయవస్య ప్రత్యేకమద్వయతాభిమానాత్ మత్సదృశం సున్దరమన్యన్నాస్తీతి అహమేవైకం సున్దరమిత్యద్వైతగర్వాదుద్వేగభాక్ క్రోధయుక్తః వేధాః ఇహైవాస్యాం భైమ్యామేవ ద్వితీయం ద్వయోః పూరణం కర్ణాది కృతవాన్। హే కర్ణాదయః ! ఏవం గర్వం చేత్కురుథ తర్హి భవద్గర్వశాన్త్యర్థం భవత్సదృశమన్యమస్యామేవ కరిష్యామీతి ద్వితీయం కర్ణాది కృతవానిత్యర్థః। అతిక్రుద్ధో హి తద్దర్పశాన్తయే తత్రైవ ప్రతిద్వన్ద్వినం రచయతి। భైమీకర్ణో భైమీకర్ణ ఇవ, నాన్యేన తుల్యః। ఏవం నేత్రాదావపి జ్ఞాతవ్యమ్। 'కర్ణాక్షి-' ఇత్యాదౌ ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావః। 'స్వాఖిల–' ఇతి భాషితపుంస్కమ్॥౧౦౩॥

తుషారనిఃశేషితమబ్జసర్గం విధాతుకామస్య పునర్విధాతుః।

పఞ్చస్విహాస్యాఙ్ఘ్రికరేష్వభిఖ్యాభిక్షాధునా మాధుకరీసదృక్షా॥౧౦౪॥

తుషారేతి॥ విధాతుః ఇహ ఏషు పఞ్చసు ఆస్యమ్, అఙ్ఘ్రీ, కరౌ చ ఏతేషు భైమీవదనచరణద్వన్ద్వపాణిద్వన్ద్వేషు విషయే అభిఖ్యాభిక్షా శోభాయాత్రా మాధుకరీసదృక్షా యతిభిక్షాతుల్యా। భవతీతి శేషః। కింభూతస్య విధాతుః— తుషారేణ హిమేన నిఃశేషితమాత్యన్తికం వినాశితమబ్జసర్గం కమలసృష్టిమధునా ఇదానీం పునః విధాతుకామస్య నిర్మాతుకామస్య। భిక్షా హి గృహపఞ్చక ఏవ భవతి। మధుకరో హ్యనేకాని పుష్పాణి మధు యాచిత్వా స్వోదరభరణం కరోతి, తత్సంబన్ధిత్వాన్మాధుకరీ।కమలాన్యేతద్వదనాదితుల్యాని నేతి భావః। ఆస్యాదీనాం ప్రాణ్యఙ్గద్వన్ద్వేఽపి పఞ్చస్విత్యనేన సంఖ్యాపరిగణనాత్ 'అధికరణైతావత్త్వే చ' (౨।౪।౧౫) ఇత్యేకవద్భావాభావః॥౧౦౪॥

అఙ్గులీర్వర్ణయతి—

ఏష్యన్తి యావద్గణనాద్దిగన్తాన్నృపాః స్మరార్తాః శరణే ప్రవేష్టుమ్।
ఇమే పదాబ్జే విధినాపి సృష్టాస్తావత్య ఏవాఙ్గులయోఽత్ర లేఖాః॥౧౦౫॥

ఏష్యన్తీతి॥ స్మరార్తా నృపా ఇమే పదాబ్జే భైమీచరణకమలే కర్మభూతే శరణే రక్షకే ప్రవేష్టుం కామాదస్మాన్ రక్షతం యువామితి వదన్తో యావద్గణనాద్యావత్సంఖ్యాకాద్దిగన్తాత్సకాశాదేష్యన్తి సమాగమిష్యన్తి, విధినాపి తావత్యః తావత్సంఖ్యాకా అఙ్గులయోఽఙ్గులిరూపా రేఖా ఏవాత్ర చరణద్వన్ద్వే సృష్టా నిర్మితాః। ఏతా అఙ్గులయో దశ। దిగన్తానామపి దశసంఖ్యాత్వాద్దశదిగ్భ్యః కామార్తా నృపాః సమాగమిష్యన్తీతి సూచనార్థం బ్రహ్మణా దశ రేఖారూపా అఙ్గులయం ఏవ నిర్మితాః। 'న రేఖాః' ఇతి పాఠే అఙ్గులయో న భవన్తి, కింతు రేఖా ఏవేత్యన్వయః। యావద్గణనాదిత్యవ్యయీభావే 'అపఞ్చమ్యాః' ఇతి వచనాదమ్భావాభావః॥ ౧౦౫॥

నఖాన్వర్ణయతి—

ప్రియానఖీభూతవతో ముదేదం వ్యధాద్విధిః సాధుదశత్వమిన్దోః।
ఏతత్పదచ్ఛద్మసరాగపద్మసౌభాగ్యభాగ్యం కథమన్యథా స్యాత్॥౧౦౬॥

ప్రియేతి॥ విధిః ముదా స్వేచ్ఛయా ప్రియాయా నఖీభూతవతో నఖత్వం ప్రాప్తవత ఇన్దోః ఇదం దశత్వం దశసంఖ్యాత్వం సాధు ఉచితం వ్యధాత్కృతవాన్। అథ చ సాధ్వీ శోభనా దశావస్థా యస్య ఏవంవిధం (ధత్వం) కృతవాన్। కథమిత్యత ఆహ—అన్యథా అస్య ఇన్దోః ఏతస్యాః పదచ్ఛద్మనా చరణవ్యాజేన సరాగపద్మసౌభాగ్యం రక్తోత్పలసౌభాగ్యం తస్య భాగ్యం లాభః కథం స్యాత్ ? దశసంఖ్యత్వేన భైమీసమీచీనావస్థత్వేన చ వినైతచ్చరణసేవా న లభ్యతే। అనేన తావల్లబ్ధా, తస్మాదస్య సాధుదశత్వం కృతమితి జ్ఞాయత ఇత్యర్థః। చన్ద్రపద్మయోర్విరోధాచ్చన్ద్రోదయే కమలస్య సంకోచాత్ సమీచీనావస్థత్వేన వినా రక్తోత్పలసంబన్ధశ్చన్ద్రస్య న యుజ్యతే, స తు జాతః, తస్య చ రక్తత్వం లబ్ధమ్। తస్మాదేతదనుమీయత ఇత్యర్థః। అన్యోఽపి సాధుదశత్వేనాప్రాప్యమపి ప్రాప్నోతి। దశాపి చరణనఖాశ్చన్ద్రతుల్యా ఇతి భావః॥౧౦౬॥

అఙ్గుష్ఠనఖౌ చ పునః పృథక్త్వేన వర్ణయతి—

యశః పదాఙ్గుష్ఠనఖౌ ముఖం చ బిభర్తి పూర్ణేన్దుచతుష్టయం యా।
కలా చతుఃషష్టిరుపైతు వాసం తస్యాం కథం సుభ్రువి నామ నాస్యామ్॥౧౦౭॥

యశ ఇతి॥ యా భైమీ యశః కీర్తిః పదాఙ్గుష్ఠనఖౌ ముఖం చ ఏతద్రూపం పూర్ణేన్దుచతుష్టయం షోడశకలచన్ద్రచతుష్టయం బిభర్తి, తస్యాం అస్యాం సుభ్రువి భైమ్యాం చతురధికా షష్టిః కలా కథం నామ వాసం నోపైతు, అపి తు ప్రాప్నోతీతి యుక్తమేతత్। షోడశకలచన్ద్రచతుష్టయధారణాత్ షోడశకలాశ్చతుర్గుణితాశ్చతుఃషష్టిర్భవన్తీతి యుక్తమిత్యర్థః। గీతవాద్యాదికలాప్రవీణేయమిత్యర్థః। 'కలా' ఇతి జాత్యేకవచనమ్। కలానాం చతుఃషష్టిరితి వా। 'కలాః' ఇతి పాఠే కలారూపా చతుఃషష్టిరితి॥౧౦౭॥

అథ వర్ణయితుమశక్యేయమితి నిగమయతి—

సృష్టాతివిశ్వా విధినైవ తావత్తస్యాపి నీతోపరి యౌవనేన।
వైదగ్ధ్యమధ్యాప్య మనోభువేయమవాపితా వాక్పథపారమేవ॥౧౦౮॥

సృష్టేతి॥ విధినైవ ఇయం తావత్ ఆదౌ అతివిశ్వా జితత్రైలోక్యా సృష్టా। అతిసున్దరీ కృతేత్యర్థః। అనన్తరం యౌవనేన తస్యాప్యతివిశ్వసర్గస్యాపి విధేర్వా ఉపరి నీతా శైశవసౌన్దర్యాపేక్షయాధికం సౌన్దర్యం ప్రాపితా। తారుణ్యేఽతిసౌన్దర్య భవతి। తతోఽప్యనన్తరం మనోభువా కామేన వైదగ్ధ్యం సర్వవ్యాపారచాతుర్యమధ్యాప్య శిక్షయిత్వా వాక్పథస్య పారం పరతీరమవాపితా। వర్ణయితుమశక్యత్వాద్వాగగోచర ఇత్యర్థః। అథ చ విద్యాపారం ప్రాపితేత్యర్థః। మదనవశాదతిచతురేయమిత్యర్థః। అన్యోఽపి ప్రాజ్ఞోఽధ్యాపితః సన్ వాఙ్మయపారం ప్రాప్నోతి॥౧౦౮॥

ఇతి స చికురాదారభ్యైనాం నఖావధి వర్ణయ-
న్హరిణరమణీనేత్రాం చిత్రామ్బుధౌ తరదన్తరః।

హృదయభరణోద్వేలానన్దః సఖీవృతభీమజా-

నయనవిషయీభావే భావం దధార ధరాధిపః॥౧౦౯॥

ఇతీతి॥ స ధరాధిపో నలః సఖీభిర్వృతా భీమజా తస్యా నయనవిషయీభావే నయనగోచరత్వే భావమభిలాషం దధార। ఇదానీమాత్మానం సఖీసహితభైమ్యై దర్శయిష్యామీతి తస్య బుద్ధిరుత్పన్నేత్యర్థః। ప్రకటో జాత ఇతి భావః। ఇన్ద్రవరదానాత్సఖీసహితయైవ భైమ్యా ద్రష్టవ్యో నాన్యేన కేనచిదిత్యభిప్రాయః సూచితః। కిం కుర్వన్—ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ చికురాదారభ్య కేశపాశమారభ్య నఖావధి నఖపర్యన్తం హరిణరమణీ వన్నేత్రే యస్యాస్తామేనాం భైమీం వర్ణయన్। తథా,— చిత్రామ్బుధౌ అద్భుతసౌన్దర్యదర్శనాదేవాశ్చర్యసముద్రే తరత్ప్లవమానమన్తరం మానసం యస్య సః, సాశ్చర్యః। భైమీదర్శనాదేవ హృదయస్య భరణేన పరిపూరణేన ఉద్వేలః వేలాం మర్యాదాం తీరం చాతిక్రాన్తోఽతిబహల ఆనన్దో యస్య సః। ఉద్వేలత్వేనానన్దస్య సముద్రత్వం సూచితమ్। అన్యదప్యుదకం గమ్భీరం స్థానం పరిపూర్య బహిర్నిర్గచ్ఛతి। 'ఆరభ్యార్థయోగేఽపి' ఇతి కేచిత్ ఇతి, చికురాదితి పఞ్చమీ॥౧౦౯॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

గౌడోర్వీశకులప్రశస్తిభణితిభ్రాతర్యయం తన్మహా-

కావ్యే చారుణి వైరసేనిచరితే సర్గోఽగమత్సప్తమః॥౧౧౦॥

శ్రీహర్షమితి॥ గౌడోర్వ్యాీశకులస్య గౌడదేశభూపాలవంశస్య ప్రశస్తిర్వర్ణనా తస్యా భణితీ రచనా తస్యా భ్రాతరి ఏకకర్తృకత్వాత్। సాపి యేన రచితేత్యర్థః। వైరసేనిచరితే చారుణి మహాకావ్యేఽయం సప్తమః సర్గః అగమత్ సమాప్తిం ప్రాప్తః। భ్రాతరీతి భాషితపుంస్కమ్॥౧౧౦॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే

నైషధీయప్రకాశే సప్తమః సర్గః సమాప్తః॥

అష్టమః సర్గః।

ఇదానీం నలో దిక్పాలదూత్యం కృతవానితి వక్తుమష్టమం సర్గమారభతే—

అథాద్భుతేనాస్తనిమేషముద్రమున్నిద్రలోమానమముం యువానమ్।

దృశా పపుస్తాః సుదృశః సమస్తాః సుతా చ భీమస్య మహీమఘోనః॥౧॥

అథేతి॥ అథ భైమీనయనవిషయీభావాభిలాషానన్తరం తాః సమస్తాః సుదృశః సఖ్యో మహీమఘోనో భీమస్య సుతా భైమీ చ అముం యువానం దృశా దృష్ట్యా పపుః సాభిలాషం దదృశుః। కీదృశమ్— అద్భుతేన భైమీసౌన్దర్యజనితేనాశ్చర్యేణ కృత్వా అస్తా త్యక్తా నిమేషముద్రా నేత్రసంకోచరీతిర్యేన। అత ఏవ సాత్త్వికభావవశాదున్నిద్రలోమానముద్గతరోమాఞ్చమ్। 'దృశా' ఇత్యేకవచనేన కటాక్షావలోకనం సూచితమ్। అచిన్తితసున్దరదర్శనాదాశ్చర్యేణ అస్తనిమేషముద్రం యథా తథా పపురితి వా। 'యువ' పదేన దర్శనయోగ్యత్వం సూచితమ్। భైమీముఖాః సర్వా అపి తత్పరా జాతా ఇతి భావః॥౧॥

కియచ్చిరం దైవతభాషితాని నిహ్నోతుమేనం ప్రభవన్తు నామ।

పలాలజాలైః పిహితః స్వయం హి ప్రకాశమాసాదయతీక్షుడిమ్బః॥౨॥

కియదితి॥ దేవతాసంవన్ధీని దైవతానాం వా అన్తర్ధిసిద్ధిరూపాణి భాషితాని కియచ్చిరం కియన్తం కాలం ఏనం నలం నిహ్నోతుం గోపాయితుం ప్రభవన్తు నామ సమర్థాని భవన్తు। అపి తు క్షణమాత్రం గోపాయితుం సమర్థాని జాతాని న బహుకాలమిత్యర్థః। 'నామ' ఇతి శిరశ్చాలనే। అర్థాన్తరన్యాసమాహ— హి ప్రసిద్ధం యస్మాత్ వా, పలాలజాలైః నీరసతృణసమూహైః పిహిత ఇక్షోర్డిమ్బోఽఙ్కురః స్వయమాత్మనైవ ప్రకాశం ప్రాకట్యం దృశ్యత్వమాసాదయతి ప్రాప్నోతి। 'వృన్దారకా దైవతాని ' ఇత్యమరః॥౨॥

అపాఙ్గమప్యాప దృశోర్న రశ్మిర్నలస్య భైమీమభిలష్య యావత్।

స్మరాశుగః సుభ్రువి తావదస్యాం ప్రత్యఙ్గమాపుఙ్ఖశిఖం మమజ్జ॥౩॥

అపాఙ్గమితి॥ నలస్య దృశోర్నేత్రయోః రశ్మిర్దీప్తిః భైమీమభిలష్య అపాఙ్గమప్యతినైకట్యాదవిలమ్బప్రాప్యమపి నేత్రప్రాన్తం యావన్నాప న ప్రాప తావదాదావేవ స్మరాశుగః సుభ్రువి సున్దర్యామస్యాం ప్రత్యఙ్గం ప్రత్యవయవం పుఙ్ఖస్య శిఖా అగ్రం తత్ ఆ మర్యాదీకృత్య, అభివ్యాప్య (వా) మమజ్జ। నలకర్తృకసాభిలాషదర్శనోపక్రమమాత్రేణ ప్రత్యఙ్గం భైమీ అతితరాం కామాధీనా జాతేతి భావః। అభిలాషం ప్రతి రశ్మేరుపచారాత్ కర్తృత్వే సమానకర్తృకత్వాత్ క్త్వో ల్యప్। ఆపుఙ్ఖశిఖమ్, 'ఆఙ్ మర్యాదాభివిధ్యోః' (౨।౧।౧౩) ఇత్యవ్యయీభావః॥౩॥

యదక్రమం విక్రమశక్తిసామ్యాదుపాచరద్ద్వావపి పఞ్చబాణః।

కథం న వైమత్యమముష్య చక్రే శరైరనర్ధార్ధవిభాగభాగ్భిః॥౪॥

యదితి॥ పఞ్చబాణః కామో ద్వావపి నలభైమ్యౌ అక్రమం పరిపాటీరహితం యుగపద్విక్రమరూపాయాః శక్తేః సామర్థ్యస్య సామ్యాత్ విక్రమో మన ఉత్సాహః శక్తిః శారీరం బలం తయోః సామ్యాత్తుల్యత్వాద్వా యద్యస్మాదుపాచరదాత్మవశీచకార, తత్తస్మాత్పఞ్చబాణత్వేఽప్యముష్య కామస్య అర్ధేనార్ధేన అర్ధాధికాభ్యాం ద్వాభ్యాం ద్వాభ్యాం విభాగః తద్భాజో న భవన్తి తైరనర్ధార్ధవిభాగభాగ్భిః ఏవంభూతైరపి బాణైర్వైమత్యం వైషమ్యం న కృతమ్। పఞ్చభిరపి ప్రథమం నలస్య వ్యధం కృత్వాఽనన్తరం తావద్భిరేవ భైమ్యా వ్యధం చేదకరిష్యత్తర్హ్యుభయోస్తుల్యోఽనురాగోఽఘటిష్యత। తత్తు తేన న కృతమ్, తుల్యకాలమేవోభయోరనురాగదర్శనాత్। యద్యేకసమయావచ్ఛేదేన వ్యధం కుర్యాత్తర్హి బాణానాం దశత్వాత్ పఞ్చత్వం భజ్యేత। తస్మాదర్ధాధికౌ ద్వౌ ద్వౌ బాణౌ చేత్సంభవతస్తర్హ్యప్యనురాగసామ్యం సంభావ్యేతాపి। న త్వేవం యుజ్యతే। భగ్నస్య బాణస్య వ్యధేఽసామర్థ్యాత్। ద్వాభ్యాం నలస్య త్రిభిర్భైమ్యా వ్యధే వైపరీత్యేన వా, అనురాగే వైషమ్యేణ భవితవ్యమ్। తచ్చ యౌగపద్యే బాణవైషమ్యే చ సత్యపి న జాతమ్। తత్ర పరాక్రమశక్తి-సామ్యమేవ హేతురిత్యర్థః। ద్వయోరప్యేకకాలమేవ తుల్య ఏవానురాగో జాత ఇతి భావః। యద్వా,—వైమత్యం కలహః విషమసంఖ్యత్వాద్బాణానాం విభాగో న ఘటతే। ఏకస్య ద్వైధీకరణే తత్సర్వేషామపి ప్రాప్నోతి, యస్య చ ప్రాప్నోతి స ఏవ వైమత్యమాచరతీత్యర్థః। బాణానాం వైమత్యధియా స్వవిక్రమశక్తిసామ్యాదేవోపాచరదితి వా। యథా రాజా స్వసేవకానాం

వైమత్యభియాఽన్యప్రకారేణ కార్యం సాధయతి తథైవేత్యర్థః। తస్మాదేవ తైర్వైమత్యం న కృతమితి భావః। అథ చ— వేః పక్షిణః క్రమ ఆక్రమణం గ్రహణం తత్ర యా శక్తిః సామర్థ్యం తేన సామ్యాత్తుల్యత్వాత్। 'ఖలేకపోతన్యాయేన' ఇతి యావత్। యథా కపోతః ఖలే పతితాన్కణాన్ యుగపచ్ఛఞ్చ్వా గృహ్ణాతి తథా పఞ్చబాణోఽపి యుగపద్ద్వావపి తేన న్యాయేన యస్మాదుపాచరత్, తస్మాదస్య బాణైరపి విషమసంఖ్యత్వేఽపి విరుద్ధత్వం నాకారి। అథ చ కామేనాయం న్యాయోఽఙ్గీకృతః అత ఏవ వేర్మతిరివ మతిర్యస్య తద్భావో వైమత్యం ఖలేకపోతన్యాయ ఏవ। కామబాణైరపి న కృతః, అపి తు కృత ఏవేతి కాక్వా వ్యాఖ్యేయమ్। తైరపి పఞ్చభిరేకదైవ మిలిత్వా యుగపదేవ తౌ వశీకృతౌ। కాలస్య సూక్ష్మత్వాత్। విక్రమతుల్యో నలః, శక్తితుల్యా భైమీ, తతో విక్రమశక్తితుల్యౌ తౌ సకృదేవ స్వబాణైః కుసుమైరపూజయదిత్యర్థ ఇతి వా॥౪॥

అనురాగసామ్యమేవాహ—

తస్మిన్నలోఽసావితి సాన్వరజ్యత క్షణం క్షణం క్వేహ స ఇత్యుదాస్త।

పునః స్మ తస్యాం వలతేఽస్య చిత్తం దూత్యాదనేనాథ పునర్న్యవర్తి॥౫॥

తస్మిన్నితి॥ సా భైమీ తస్మిన్పురుషే అసౌ నల ఇతి హేతోః అన్వరజ్యతానురక్తా బభూవ। అనన్తరం సోఽతిసున్దరో నలోఽతిసురక్షితే ఇహాస్మిన్నన్తఃపురే క్వ కుత ఇతి క్షణం క్షణం ప్రతిక్షణం విచార్య ఉదాస్తోదాసీనాసీత్। క్షణమన్వరజ్యత క్షణముదాస్తేతి వా। అస్య చిత్తమస్యాం పునర్ముహుర్వలతే స్మ చఞ్చలమభూత్। అథానన్తరమనేన నలేనాస్య చిత్తేన వా దూత్యాద్ధేతోః పునర్న్యవర్తి పరావృత్తమ్। దూత్యాఙ్గీకారే భైమ్యభిలాషో న యుక్త ఇతి పరావృత్తమిత్యర్థః। ఉభయోరపి భూయాననురాగోఽభూదిత్యర్థః। 'పురః స్మ' ఇతి పాఠే ప్రథమమ్॥౫॥

కయాచిదాలోక్య నలం లలజ్జే కయాపి తద్భాసి హృదా మమజ్జే।

తం కాపి మేనే స్మరమేవ కన్యా భేజే మనోభూవశభూయమన్యా॥౬॥

కయేతి॥ కయాచిద్బాలయా నలమాలోక్య లలజ్జే అనురాగవశాత్ ప్రకటితలజ్జానుభవయా భూతమ్। కయాచిత్ప్రౌఢయా తద్భాసి నలకాన్తౌ హృదాన్తఃకరణేన మమజ్జే నిమగ్నమ్। సౌన్దర్యదర్శనమాత్రేణాశ్చర్యపరయా సాభిలాషయా స్మరపరవశయా జాతమ్। కాపి కన్యా

కుమారీ తం స్మరమేవ మేనే। అతిసౌన్దర్యాత్స్మరజనకత్వాచ్చేత్యర్థః। అన్యా మనోభూవశభూయం కామవశత్వమేవ భేజేఽశిశ్రియత్। అననుభూతసంభోగరసాపి నలే సానురాగా జాతేతి భావః। 'తం వీక్ష్య కాచిత్కులజా లలజ్జే' ఇత్యపి పాఠః ॥ ౬॥

కస్త్వం కుతో వేతి న జాతు శేకుస్తం ప్రష్టుమప్యప్రతిభాతిభారాత్।

ఉత్తస్థురభ్యుత్థితివాఞ్ఛయేవ నిజాసనాన్నైకరసాః కృశాఙ్గ్యః॥౭॥

క ఇతి॥ కృశాఙ్గ్యః అప్రతిభాయా అప్రాగల్భ్యస్యాతిభారాదతిబాహుల్యాద్ధేతోః ఇతి తం ప్రష్టుమపి జాతు కదాచిత్తత్ర కంచిత్కాలం స్థితా అపి న శేకుః। ఇతి కిమ్— కస్త్వం కింసంజ్ఞకః, కుతో వా దేశాదాగత ఇతి। తర్హి కిం చక్రురత ఆహ— నైకరసా లజ్జాభయానురాగాదియుక్తాః సత్యః అభ్యుత్థితివాఞ్ఛయేవాభ్యుత్థాన- కాఙ్క్షయేవ నిజాసనాత్స్వీయస్వీయాసనాదుత్తస్థురుత్థితాః। అన్యోఽప్యప్రతిభోఽతిభారోఽపి కిమపి వక్తుం న శక్నోతి। ఈహాసద్భావేఽప్యూర్ధ్వకర్మత్వాదుత్తస్థురిత్యత్ర తఙ్అభావైః॥౭॥

స్వాచ్ఛన్ద్యమానన్దపరంపరాణాం భైమీ తమాలోక్య కిమప్యవాప।

మహారయం నిర్ఝరిణీవ వారామాసాద్య ధారాధరకేలికాలమ్॥౮॥

స్వాచ్ఛన్ద్యమితి॥ భైమీ తమాలోక్య కిమప్యనిర్వాచ్యమానన్దపరమ్పరాణాం స్వాచ్ఛన్ద్యమాధిక్యమవాప। 'ఛన్దః పద్యేఽభిలాషే చ' ఇత్యభిధానాత్ స్వ ఆత్మీయశ్ఛన్దోఽభిలాషో యస్య సః స్వచ్ఛన్దో నిరవగ్రహః తస్య భావః స్వాచ్ఛన్ద్యమ్। కా కమివ— నిర్ఝరిణీ నదీ ధారాధరో మేఘః తస్య కేలికాలః క్రీడాసమయః తం వర్షాసమయమాసాద్య ప్రాప్య వారాం జలానాం మహారయం మహావేగమాధిక్యమివ లభతే స్మ। దర్శనమాత్రేణ లోకోత్తరమానన్దం ప్రాపేతి భావః॥౮॥

తత్రైవ మగ్నా యదపశ్యదగ్రే నాస్యా దృగస్యాఙ్గమయాస్యదన్యత్।

నాదాస్యదస్యై యది బుద్ధిధారాం విచ్ఛిద్య విచ్ఛిద్య చిరాన్నిమేషః॥౯॥

తత్రేతి॥ అస్యా దమయన్త్యా దృక్ యదస్య నలస్యాఙ్గమగ్రే ప్రథమమపశ్యత్, తత్రైవ తస్మిన్నేవాఙ్గేఽనురాగవశాచిన్నమగ్నా సతీ ప్రథమదృష్టమఙ్గం విహాయ అన్యదఙ్గం తర్హి నాయాస్యత్ (న ప్రాప్స్యత్), యది చిరాచ్చిరకాలాత్సంజాతో నిమేషో నేత్రసంకోచః విచ్ఛిద్య విచ్ఛిద్య పూర్వదృష్టాఙ్గవిచ్ఛేదం కృత్వా కృత్వా అస్యై భైమ్యై బుద్ధిధారామన్యామన్యాం బుద్ధిం దర్శనేచ్ఛాసంతతిం నాదాస్యత్। తేన తు బుద్ధ్యన్తరం దత్తం తద్వశాదేవాన్యదఙ్గం ప్రాపదిత్యర్థః। అతిసున్దరాఙ్గదర్శనస్య నిమేషేణ విచ్ఛేదే కృతే సత్యనన్తరం తస్యైవాఙ్గస్య దర్శనేచ్ఛయా పునరప్యఙ్గాన్తరదర్శనం, న తు ప్రథమాఙ్గదర్శనవిరక్త్యేత్యర్థః। సర్వేఽప్యవయవా అతిసున్దరా ఇతి భావః। క్రియాతిపత్తౌ ల్రుఙ్ ॥ ౯॥

దృశాపి సాలిఙ్గితమఙ్గమస్య జగ్రాహ నాగ్రావగతాఙ్గహర్షైః।

అఙ్గాన్తరేఽనన్తరమీక్షితే తు నివృత్య సస్మార న పూర్వదృష్టమ్॥౧౦॥

దృశేతి॥ సా దృశా ఆలిఙ్గితం స్పృష్టమప్యస్య నలస్య ప్రథమదృష్టాదన్యదఙ్గం అగ్రే ప్రథమతోఽవగతాని దృష్టాన్యఙ్గాని తజ్జనితైర్హర్షైరానన్దైర్హేతుభిర్న జగ్రాహ। దృష్టమప్యఙ్గం హర్షభరాన్న దదర్శేత్యర్థః। హర్షానుభవాదనన్తరం నిమేషాదివశాదఙ్గాన్తరే ఈక్షితే తు పునః నివృత్య పరావృత్య పూర్వదృష్టం ప్రథమదృష్టమఙ్గం న సస్మార। ప్రథమదృష్టాదప్యనన్తరదృష్టస్యాఙ్గస్యాతిరమణీయత్వాత్, దృశ్యమానాచ్చ ప్రథమదృష్టస్యాతిరమ్యత్వాత్, సుఖపరవశత్వాద్వ్యాఘుట్య ప్రథమదృష్టమ న స్మృతవతీ। నాలోకతేతి భావః। అన్యత్ర హి పూర్వదృష్టం స్మర్యతే, అత్ర తు నేత్యాశ్చర్యమ్। పూర్వోక్తత్ ఏవ భావః॥౧౦॥

హిత్వైకమస్యాపఘనం విశన్తీ తద్దృష్టిరఙ్గాన్తరభుక్తిసీమామ్।

చిరం చకారోభయలాభలోభాత్స్వభావలోలా గతమాగతం చ॥౧౧॥

హిత్వేతి॥ తస్యా భైమ్యా దృష్టిః స్వభావలోలా సతీ ఉభయోః ప్రథమదృష్టానన్తరదృష్టయోరఙ్గయోర్లాభః, తత్ర లోభాల్లోలుపత్వాద్ధేతోః చిరం గతం గమనమ్, ఆగతమాగమనం చ చకార। ద్వయోరప్యఙ్గయోరతిసౌన్దర్యాద్గతాగతాభ్యాం వివేకం కర్తుమశక్తా ద్వయమపి కర్తుం నాశకదితి భావః। కింభూతా దృష్టిః— అస్య ఏకమపఘనం అఙ్గం హిత్వాఽఙ్గాన్తరస్య భుక్తిరాలోకనం తస్యాః సీమాం మర్యాదాం విశన్తీ అఙ్గాన్తరమవలోకయన్తీ।

స్వభావలోలం చ గమనాగమనే కరోతి। అన్యోఽపి వణిక్ దేశాన్తరస్థం వస్తు గ్రహీతుం స్వదేశస్థం విక్రేతుం గమనాగమనే కరోతి। 'అపఘనోఽఙ్గమ్' (३।३।౮౧) ఇతి నిపాతః॥౧౧॥

నిరీక్షితం చాఙ్గమవీక్షితం చ దృశా పిబన్తీ రభసేన తస్య।

సమానమానన్దమియం దధానా వివేద మేదం న విదర్భసుభ్రూః॥౧౨॥

నిరీతి॥ సా విదర్భసుభ్రూః భైమీ తస్య నలస్య ప్రథమం నితరాం సాదరమీక్షితమేకమఙ్గమ్, అవీక్షితం విశేషాకారేణానవలోకితం చాన్యదఙ్గమ్, దృశా రభసేనౌత్సుక్యేన హర్షేణ పిబన్తీ సాదరం విలోకయన్తీ సతీ కించిదృష్టాఙ్గదర్శనవిషయేఽపి సాదరం దృష్టాఙ్గజనితానన్దేన సమానం తుల్యమానన్దం దధానా ధారయన్తీ కిం సర్వం దృష్టమ్, కిం చేషదృష్టమ్ ? యద్వా,— కిం సారదృష్టమ్, కిం చ సర్వథైవాదృష్టమిత్యుభయోర్భేదం తారతమ్యం న వివేద। తుల్యసౌన్దర్యత్వాద్ద్వయోరపి దర్శనే తుల్యానురాగాభూదితి భావః। లోకస్య దృష్టేఽనాదరః, అదృష్టే చోత్సాహో భవతి, తథాత్ర తు న। ఉభయోరపి లోకోత్తరత్వాదితి భావః। అన్యాపి యోగినీ దృష్టం ఘటాది, అదృష్టం వాగగోచరం శ్రుతిగమ్యం బ్రహ్మస్వరూపం చ దృష్ట్వా జ్ఞానేన కిం సారం కిమసారమితి సాదరం విచారయన్తీ ఘటాదినిరసనేన శ్రుత్యాదిప్రమాణగమ్యమానన్దస్వరూపం బ్రహ్మసాక్షాత్కారదశాయామఙ్గీకరోతీత్యుక్తిః॥౧౨॥

సూక్ష్మే ఘనే నైషధకేశపాశే నిపత్య నిస్పన్దతరీభవద్భ్యామ్।

తస్యానుబన్ధం న విమోచ్య గన్తుమపారి తల్లోచనఖఞ్జనాభ్యామ్॥౧३॥

సూక్ష్మ ఇతి॥ తల్లోచనలక్షణాభ్యాం ఖఞ్జనాభ్యాం తస్య కేశపాశస్య సాదరావలోకనలక్షణమనుబన్ధం సంబన్ధమ్, అథ చ తన్నిమిత్తం బన్ధనం విమోచ్య త్యక్త్వా నాపారి నాశాకి। కింభూతాభ్యామ్— సూక్ష్మే ఘనే నిబిడే చ నైషధకేశపాశే సాదరావలోకనార్థం నిపత్య నితరాం పతిత్వా సాదరావలోకనాదేవ నిస్పన్దతరీభవద్భ్యాం నేత్రసంకోచరహితాభ్యామ్। ఖజనోఽపి పాశే పతితో బన్ధనం విమోచ్య పదమపి చలితుం న శక్నోతి। భైమీదృష్టిశ్చిరకాలం కేశపాశమేవావాలోకతేతి భావః। కేశాః సూక్ష్మా ఘనాశ్చ। 'సూక్ష్మాస్తు పాణిదశనాఙ్గులిపర్వకేశాః' ఇత్యాది లక్షణమ్। 'పాశః కచాన్తే సఙ్ఘార్థః కర్ణాన్తే శోభనార్థకః। క్షత్రాద్యన్తే చ నిన్దార్థః పాశః పక్ష్యాదిబన్ధనే॥' ఇతి విశ్వః॥౧३॥

భూలోకభర్తుర్ముఖపాణిపాదపద్మైః పరీరమ్భమవాప్య తస్య।

దమస్వసుర్దృష్టిసరోజరాజిశ్చిరం న తత్యాజ సబన్ధుబన్ధమ్ ॥౧౪॥

భూలోకేతి ॥ దమస్వసుః భైమ్యాః దృష్టిసరోజరాజిర్నేత్రకమలపఙ్క్తిః తస్య భూలోకభర్తుర్నలస్య ముఖపాణిపాదలక్షణైః పద్మైః పరీరమ్భం సంశ్లేషమవాప్య సబన్ధుబన్ధం సగోత్రసంబన్ధం సజాతీయస్నేహం చిరం న తత్యాజ। ముఖాదీనాం కమలత్వాత్ సగోత్రత్వమ్। అన్యోఽపి చిరాద్బన్ధుభిరాలిఙ్గనం ప్రాప్య ఝటితి న ముఞ్చతి। భైమీదృష్టిర్నలముఖాద్యతిరమణీయత్వాచ్చిరమాలోకతేతి భావః। సబన్ధుః, 'జ్యోతిర్జనపద—' (౬।౩।౮౫) ఇతి సః। 'సగన్ధ-' ఇతి పాఠే 'సగన్ధో బన్ధురుచ్యతే' ॥౧౪॥

తత్కాలమానన్దమయీ భవన్తీ భవత్తరానిర్వచనీయమోహా।

సా ముక్తసంసారిదశారసాభ్యాం ద్విస్వాదముల్లాసమభుఙ్క్తమిష్టమ్ ॥౧౫॥

తత్కాలమితి ॥ సా భైమీ పూర్వోక్తక్రమేణ ముక్తసంసారిణోః యే దశే అవస్థే తయో రసాభ్యాం ప్రీతిభ్యాం కృత్వా ద్వౌ స్వాదౌ రసౌ యత్ర ఏవంవిధం మిష్టమతిస్వాద్వతిబహులముల్లాసం హర్షమభుఙ్క్తానుబభూవ। క్రమమాహ— కింభూతా— తత్కాలం తస్మిన్నలదర్శనకాలే నలోఽయమితి బుద్ధ్యా ఆనన్దమయీ ఆనన్దరూపా భవన్తీ। తథా,– సురక్షితేఽన్తః పురే నలాగమనం క్వత్యమితి హేతోః అతిశయేన భవన్ భవత్తరోఽతితరామనిర్వచనీయో లోకోత్తరో మోహో భ్రాన్తిర్యస్యాః। తద్దర్శనేనైవోత్పద్యమానమూర్చ్ఛా వా। ఆనన్దరూపత్వం ముక్తదశా। 'ఆనన్దో బ్రహ్మణో రూపమ్' ఇతి శ్రుతేః। అనిర్వచనీయమోహవత్త్వం సంసారిదశా। తుల్యకాలమేవ ముక్తసంసారిదశే తయానుభూతే ఇత్యాశ్చర్యం చ। అభుఙ్క్త ఇతి లఙ్। 'అభుక్త' ఇతి పాఠే లుఙ్ ॥౧౫॥

నలత్వనిశ్చయం వినా తత్రానురక్తాయా భైమ్యాః పాతివ్రత్యభఙ్గలక్షణామనౌచితీమాశఙ్క్య కవిః పరిహరతి—

దూతే నలశ్రీభృతి భావిభావా కలఙ్కినీయం జని మేతి నూనమ్।

న సంవ్యధాన్నైషధకాయమాయం విధిః స్వయందూతమిమాం ప్రతీన్ద్రమ్ ॥౧౬॥

దూత ఇతి॥ విధిః ఇమాం భైమీం ప్రత్యుద్దిశ్య నైషధస్య కాయో నలదేహ ఏవ మాయా యస్య ఏవంవిధం కపటనలవేషధారిణమిన్ద్రమేవ స్వయందూతం న సంవ్యధాన్నాకరోత్। అపి తు (ఇతి హేతోః) సత్యమేవ నలం దూతమకరోత్, 'నూనమ్' ఉత్ప్రేక్షే। ఇతి కిమ్— నలశ్రీభృతి నలకాన్తిధారిణి దూతే భావిభావా నలబుద్ధ్యైవ భవిష్యదనురాగేయం భైమీ నలవ్యతిరిక్తేఽనురాగాత్ కలఙ్కినీ పాతకినీ, అకీర్తిమతీ చ మా జని మా భూత్। కపటనలరూపధారణసామర్థ్యే సత్యపి ఇన్ద్రో నలరూపం ధృత్వా స్వీయదూత్యార్థం న గతవాన్। తత్రేదమాకూతమ్— బ్రహ్మా భైమ్యాః పాతివ్రత్యభఙ్గో మా భూదితీన్ద్రాయ బుద్ధిం నాదత్తేత్యర్థః। నలనిశ్చయాభావేఽపి సత్య ఏవ నలేఽనురాగాన్న పాతివ్రత్యక్షతిరితి భావః। 'జనితా' ఇతి పాఠే నూనం నిశ్చితం కలఙ్కినీ జనితా భవిష్యతీతి లుటా వ్యాఖ్యేయమ్॥౧౬॥

నన్వతిసున్దరస్య నలస్యాన్తఃపురే ప్రవేశాసంభవనిశ్చయాన్నలసదృశేఽన్యస్మిన్భైమీమనోవృత్తేః కథం పాతివ్రత్యభఙ్గప్రసఙ్గ ఇత్యాశఙ్కాం పరిహరతి—

పుణ్యే మనః కస్య మునేరపి స్యాత్ప్రమాణమాస్తే యదఘేఽపి ధావత్।

తచ్ఛిన్తి చిత్తం పరమేశ్వరస్తు భక్తస్య హృష్యత్కరుణో రుణద్ధి॥౧౭॥

పుణ్య ఇతి॥ ఆస్తాం భైమీ, పరిత్యక్తవిషయస్య మునేరపి కస్య మనః పుణ్యే విషయే ప్రమాణం నిశ్చితం స్యాత్, అపి తు న స్యాత్। కుతః— యద్యస్మాత్ అఘేఽపి పరదారగమనాదౌ పాతకేఽపి విషయే ధావత్ శీఘ్రం గచ్ఛత్ ఆస్తే। మునేర్మనః పుణ్యే ఏవ నియతం ప్రవర్తత ఇతి న, కింతు పాతకేఽపి। తత్రాప్యయం విశేషః శీఘ్రమవిచార్యైవ ప్రవర్తతే। ఏతచ్చ 'ధావత్' పదేన సూచితమ్। శీఘ్రగతావేవ ధావాదేశవిధానాత్। అత్ర తు నలస్య సత్యత్వాద్భైమ్యాః పాతివ్రత్యరక్షణార్థం బ్రహ్మైవం కృతవానితి। తర్హి సర్వేఽపి మునయః పాపినః స్యురిత్యాశఙ్కాం పరిహరతి— పరమేశ్వరః తు పునః హృష్యత్కరుణ ఉద్యత్కృపః సన్ తచ్ఛిన్తి తదఘం చిన్తయతి కర్తుమిచ్ఛతీత్యేవంశీలం భక్తస్య చిత్తం రుణద్ధి పాతకాత్పరావర్తయతి। యేషాముపరి రఘునాథకృపా తే పాతకే సర్వథైవ న ప్రవర్తన్త ఇతి న సర్వేషాం పాతకిత్వప్రసఙ్గ ఇతి తాత్పర్యార్థః। తచ్ఛిన్తి పరమేశ్వరచిన్తి వా ॥ ౧౭॥

సాలీకదృష్టే మదనోన్మదిష్ణుర్యథాప శాలీనతమా న మౌనమ్।

తథైవ తథ్యేఽపి నలే న లేభే ముగ్ధేషు కః సత్యమృషావివేకః॥౧౮॥

సేతి॥ స్వభావతః శాలీనతమాఽతిసలజ్జాపి మదనేనోన్మదిష్ణురున్మాదవతీ సతీ సా భైమీ అలీకదృష్టే మిథ్యాదృష్టే నలే విషయే యథా మౌనం నాప యథా పూర్వం కిమప్యవాదీత్ తథైవ తథ్యే సత్యేఽపి నలే మౌనం న లేభే। అలీకబుద్ధైవ సత్యేఽపి నలేఽవోచదిత్యర్థః। తత్కథమిత్యాశఙ్క్యాహ— ముగ్ధేషు మూఢేషు సత్యస్య మృషా అసత్యస్య వివేకో విచారః కః, అపి తు న; అతో న ధృష్టతయా వచనం దోషాయేతి భావః। 'శాలీనతయా' ఇతి వా పాఠః। అపశాలీనతయాపగతశాలీనతయా యథా మౌనం న లేభే తథైవ తథ్యేఽపీతి వా వ్యాఖ్యేయమ్॥౧౮॥

వ్యర్థీభవద్భావపిధానయత్నా స్వరేణ సాథ శ్లథగద్గదేన।

సఖీచయే సాధ్వసబద్ధవాచి స్వయం తమూచే నమదాననేన్దుః॥౧౯॥

వ్యర్థీభవదితి॥ అథ సా భైమీ స్వయమాత్మనా తం నలమూచే। క్వ సతి—సఖీనాం చయే సమూహే సాధ్వసేనాన్తఃపురే పరపురుషప్రవేశాజ్జాతేన సాధ్వసేన కృత్వా బద్ధా వాక్ యేన కృతమౌనే సతి। కింభూతా సా— శ్లథో విరలః, గద్గదశ్చ ఛిన్నస్తేన స్వరేణ శబ్దేన కృత్వా వ్యర్థీభవన్ భావపిధానయత్నః సాత్త్వికభావగోపనప్రయాసో యస్యాః। తథా,— అత ఏవ నమన్నమ్రీభూత ఆననేన్దుర్ముఖచన్ద్రో యస్యాః సా। 'అథ స్వరేణైవ విభావయన్తీ భావం నిజం సా మృదుగద్గదేన' ఇత్యపి పాఠః స్పష్టార్థః॥౧౯॥

స్వధార్ష్ట్యం పరిహరతి—

నత్వా శిరోరత్నరుచాపి పాద్యం సంపాద్యమాచారవిదాతిథిభ్యః।

ప్రియాక్షరాలీరసధారయాపి వైధీ విధేయా మధుపర్కతృప్తిః॥౨౦॥

నత్వేతి॥ త్రిభిర్విశేషకమ్। హే పురుషశ్రేష్ఠ ! ఆచారవిదా సదనుష్ఠానజ్ఞేన, ధర్మశాస్త్రవిదా వా పుంసా నత్వా శిరోరత్నరుచా చూడామణిదీప్త్యాప్యతిథిభ్యః పాద్యం పాదార్థం వారి సంపాద్యం దేయమ్। జలాభావే నత్యాపి తావచ్చరణక్షాలన సంభావనా కర్తవ్యా। తస్యా రత్నరుచో జలతుల్యత్వాదిత్యర్థః। ఆదౌ నమస్కారః కర్తవ్య ఇతి భావః। 'ఆచారవిదాతిథిభ్యః' ఇతి ప్రతివాక్యం శ్లోకత్రయేఽపి జ్ఞేయమ్। వైధీ విధిసంబన్ధినీ నోదనావాక్యాదాగతా మధుపర్కజన్యా

తృప్తిః ప్రియాక్షరాలీ ప్రియవచనపఙ్క్తిస్తస్యా రసధారయా మాధుర్యధారయాపి విధేయా కరణీయా। మధుపర్కసామగ్ర్యభావే ప్రియవచన (మేవ) మపి వక్తవ్యమిత్యర్థః। పాద్యం పూర్వవత్ ॥ ౨౦॥

స్వాత్మాపి శీలేన తృణం విధేయం దేయా విహాయాసనభూర్నిజాపి।

ఆనన్దబాష్పైరపి కల్ప్యమమ్బుః పృచ్ఛా విధేయా మధుభిర్వచోభిః॥౨౧॥

స్వాత్మేతి॥ ఆచారవిదా శీలేన వినీతత్వాదినా స్వభావేన సహృత్తేన వా కృత్వా స్వాత్మాపి స్వశరీరమపి తృణం విధేయమ్, తృణం యథా నమ్రీక్రియతే తథాఽతిథీనామగ్రే సేవార్థం స్వాత్మాపి నమ్రీకర్తవ్య ఇత్యర్థః। అథ చ తృణాభావే స్వాత్మైవ తృణస్థానే విధేయ ఇత్యర్థః। విష్టరాద్యభావే నిజాపి స్వీయాప్యాసనలక్షణా యా భూః స్థానం సింహాసనాది తదప్యాదరాజ్ఝటితి త్యక్త్వా విహాయ దేయా। భూస్థానే ఆసనమేవ కల్ప్యమిత్యర్థః। చరణక్షాలనార్థ యది జలం న సంభవతి తర్హ్యానన్దబాష్పైరపి హర్షాశ్రుభిరప్యమ్బుః కల్ప్యమ్। అతిథిదర్శనమాత్రేణ హృష్టేన భవితవ్యమిత్యర్థః। అథ చ జలస్థానే ఆనన్దబాష్పా ఏవ కల్ప్యా ఇత్యర్థః। మధుభిరతిప్రియైర్వచోభిః పృచ్ఛాపి కుశలప్రశ్నోఽపి విధేయా। ప్రియం వక్తవ్యమిత్యర్థః। మధుపర్కస్థానే మధురం వచనమేవ కర్తవ్యమిత్యర్థః। ఆచారవశాన్మయాపి ప్రియవచనాది క్రియత ఇతి భావః। ' శీలం స్వభావే సద్వృత్తే' ఇతి విశ్వః। 'అప్రణోద్యోఽతిథిః సాయమపి వాగ్భూతృణోదకైః' (మనుం ౩।౧౦౫) ఇతి స్మృతేః। పృచ్ఛా పూర్వవత్॥౨౧॥

పదోపహారేఽనుపనమ్రతాపి సంభావ్యతేఽపాం త్వరయాపరాధః।

తత్కర్తుమర్హాఞ్జలిసఞ్జనేన స్వసంభృతిః ప్రాఞ్జలతాపి తావత్॥౨౨॥

పదేతి॥ పదోపహారే చరణక్షాలనవిషయే త్వరయా ఝుటితి అపామనుపనమ్రతా జలానామనానయనమపి అపరాధః సంభావ్యతే యతో లోకేనేత్యర్థాత్। విలమ్బాదానయనేఽపి ఝుటిత్యనానయనాద్యతోఽపరాధః సంభావ్యతే తత్తస్మాదాచారవిదా అఞ్జలిసఞ్జనేన కరపుటసంయోజనేన కృత్వా స్వస్య సంభృతిరూపా స్వకరణీయాతిథ్యసామగ్రీ యావత్సంపాద్యతే తావదఞ్జలిసంయోజనేన స్వీయా ప్రాఞ్జలతా ఋజుతా కర్తుమర్హా। ప్రకటీకర్తుముచితేత్యర్థః। తావతాపి పూర్వాపరాధశాన్తిర్భవతీతి భావః। యావత్స్వసంభృతిః స్వకరణీయాతిథ్య సామగ్రీ సంపాద్యతే తావదఞ్జలిసజ్జనేన ప్రాఞ్జలతాపి కర్తుమర్హేతి వాన్వయః। యద్వా, అపాం త్వరయా జలానయనార్థం సంభ్రమేణానుపనమ్రతా నమస్కారాభావోఽపరాధః సంభావ్యతే। జలానయనాత్పూర్వం కృతేన నమస్కారేణ

సర్వోఽప్యాతిథ్యసంభారః కృతో భవతీత్యర్థః। తయా ఏతత్సర్వం కృతమితి తాత్పర్యమ్। ప్రాఞ్జల ఇతి, 'అచ్ ప్రత్యన్వవ–' (౫।౪।౭౫) ఇత్యత్ర అచ్ ఇతి యోగవిభాగాత్ పద్మనాభ ఇతివత్సమాసాన్త ఇతి జ్ఞేయమ్॥౨౨॥

పురా పరిత్యజ్య మయాత్యసర్జి స్వమాసనం తత్కిమితి క్షణం న।

అనర్ఘమప్యేతదలంక్రియేత ప్రయాతుమీహా యది చాన్యతోఽపి॥౨౩॥

పురేతి॥ అర్థాత్పూర్వోక్తాచారదర్శనాదాచారాచ్చ పురా ఆదావేవ మయా స్వమాసనం పరిత్యజ్య అత్యసర్జి భవతే దీయతే స్మ తదేతదనర్ఘమపి యోషిదాసనత్వాద్రాజానర్హత్వాదయోగ్యమప్యాసనం క్షణం క్షణమాత్రం కిమితి కుతో హేతోః నాలంక్రియేత। కింత్వలంక్రియతామిత్యర్థః। యది చ యద్యపి అన్యతోఽపి ప్రయాతుమన్యదేశమపి గన్తుం ఈహా వాఞ్ఛా విద్యతే తథాప్యేతదలంక్రియతామిత్యర్థః। త్వామేవోద్దిశ్యాగతమితి చేత్, న మమైతాదృగ్భాగధేయాభావాత్। అన్యత్ర గమనేచ్ఛాయామపి క్షణమాత్రమలంక్రియతామిత్యర్థః। క్రియేత, ప్రార్థనాయాం లిఙ్ ॥ ౨౩॥

నివేద్యతాం హన్త సమాపయన్తౌ శిరీషకోషమ్రదిమాభిమానమ్।

పాదౌ కియద్దూరమిమౌ ప్రయాసే నిధిత్సతే తుచ్ఛదయం మనస్తే॥౨౪॥

నివేద్యతామితి॥ హే పురుషశ్రేష్ఠ ! తుచ్ఛదయం కృపాశూన్యం తే మనః కియద్దూరం కింపరిమాణం దూరగమనలక్షణే ప్రయాసే ఇమౌ పాదౌ నిధిత్సతే హన్త ఇత్యనుకమ్పయా నివేద్యతాం మదగ్రే కథ్యతామ్। కింభూతౌ— శిరీషాణాం శిరీషపుష్పాణాం కోషః సమూహస్తస్య మ్రదిమ్ని మార్దవవిషయే యోఽభిమానః మత్తోఽధికం కోమలం వస్తు నాస్త్యేవేతి యో గర్వస్తద్విషయే లోకస్య వా గర్వః తం సమాపయన్తౌ నాశయన్తౌ। అన్యోఽపి నిష్కృపః పురుషః సుకుమారం జనం ప్రయాసే ప్రేరయతి। అత్రాగమనేనైవ శ్రాన్తోఽసి, ఇదానీమితః క్వ గన్తాసీతి భావః। 'శూన్యం తు వశికం తుచ్ఛరిక్తకే' ఇత్యమరః॥౨౪॥

అనాయి దేశః కతమస్త్వయాద్య వసన్తముక్తస్య దశాం వనస్య।

త్వదాప్తసంకేతతయా కృతార్థా శ్రవ్యాపి నానేన జనేన సంజ్ఞా॥౨౫॥

అనాయీతి॥ త్వయా అద్య కతమః కింసంజ్ఞకో దేశో వసన్తేన ముక్తస్య త్యక్తస్య వనస్య దశామవస్థామనాయి ప్రాపితః। వసన్తేన వినాం యథా వనం నిఃశోభం, తథా త్వయా వినా స దేశోఽపీత్యర్థః। కస్మాద్దేశాదాగతోఽసీతి కథయేతి భావః। తథా,— అనేన మల్లక్షణేన జనేన త్వయి ఆప్తః విషయం ప్రాప్తః సంకేతః సమయః సంబన్ధో యయా తస్యా భావేన హేతునా కృతార్థా చరితార్థా సంజ్ఞాపి నామాపి న శ్రవ్యా, అపి తు శ్రోతుమర్హా। స్వనామాపి కథయేత్యర్థః। శ్రవ్యా, ఆవశ్యకాభావాత్ 'అచో యత్' (౩।౧।౯౭) ఇతి యత్॥౨౫॥

తీర్ణః కిమర్ణోనిధిరేవ నైష సురక్షితేఽభూదిహ యత్ప్రవేశః।

ఫలం కిమేతస్య తు సాహసస్య న తావదద్యాపి వినిశ్చినోమి॥౨౬॥

తీర్ణ ఇతి॥ హే నరశ్రేష్ఠ ! సురక్షితే ఇహ అన్తఃపురే తవ ప్రవేశోఽభూదితి యత్, ఏష అర్ణోనిధిః సముద్ర ఏవ కిం న తీర్ణః ? కిం తు వాహుభ్యామర్ణవతరణతుల్య ఇతి ఏతస్యాన్తఃపురప్రవేశరూపస్య సాహసస్యావిచార్యకారిత్వస్య తు పునః కిం ఫలం ప్రయోజనమిత్యశ్చాపీదానీమపి న వినిశ్చినోమి। కిమర్థమత్రాగతమిత్యపి కథయేత్యర్థః॥౨౬॥

తవ ప్రవేశే సుకృతాని హేతుర్మన్యే మదక్ష్ణోరపి తావదత్ర।

న లక్షితో రక్షిభటైర్యదాభ్యాం పీతోఽసి తన్వా జితపుష్పధన్వా॥౨౭॥

తవేతి॥ తవ అత్ర ప్రవేశే మదక్ష్ణోర్మదీయనేత్రయోః సుకృతాని పుణ్యాన్యపి తావదాదౌ హేతుః కారణమిత్యహం మన్యే। కారణాన్తరే సంభవత్యపి మన్నేత్రపుణ్యమాదికారణమిత్యర్థః। కథమిత్యత ఆహ— యద్యస్మాత్ రక్షిభటైరతిసున్దరస్త్వం న లక్షితః। తథా—తన్వా వపుషా జితః పుష్పధన్వా కామో యేన ఏవంభూతో యత్ ఆభ్యాం నేత్రాభ్యాం పీతోఽసి। స్వేచ్ఛయావలోకితోఽసీత్యర్థః। రక్షణార్థమేవ నియుక్తైః శూరైర్న దృష్టః, ఆభ్యాం చ దృష్టః, తత్ర మన్నేత్రపుణ్యమేవాత్ర ప్రవేశే హేతురితి భావః॥౨౭॥

యథాకృతిః కాచన తే యథా వా దౌవారికాన్ధకరణీ చ శక్తిః।

రుచ్యే రుచీభిర్జితకాఞ్చనీభిస్తథాసి పీయూషభుజాం సనాభిః॥౨౮॥

యథేతి ॥ యథా యేన కారణేన తే ఆకృతిరాకారః కాచన లోకోత్తరాఽతిరమణీయా। యథా వా తే కాచన అపూర్వా శక్తిశ్వ దౌవారికాణాం రక్షకాణామన్ధకరణ్యన్ధతాకారిణీ। స్వీయగౌరత్వేన జితా కాఞ్చనీ హరిద్రా యాభిస్తాభీ రుచీభిః కాన్తిభిః కృత్వా రుచ్యోఽభిలాషయోగ్యోఽసి, తథా తేన కారణేన పీయూషభుజాం దేవానాం సనాభిః సగోత్రోఽసి। దేవత్వేన వినైతన్న ఘటతేఽతః ప్రాయస్త్వం కశ్చన దేవోఽసీతి మన్యే। చకారో రుచ్య ఇత్యనేన యోజ్యః। రుచ్యశ్చాసి యథా ఇతి సంబన్ధ ఇతి వా। 'నిశాఖ్యా కాఞ్చనీ పీతా హరిద్రా వరవర్ణినీ' ఇత్యమరః। 'కాఞ్చనాం' ఇతి పాఠే సువర్ణమ్। దౌవారిక ఇత్యత్ర 'ద్వారే నియుక్తః' ఇత్యర్థే 'తత్ర నియుక్తః' (౪।౪।౬౯) ఇతి ఠకి 'ద్వారాదీనాం చ' (౭।౩।౪) ఇత్యైచి, అభూతతద్భావే 'ఆఢ్యసుభ—' (౩।౨।౫౬) ఇతి ఖ్యుని ఖిత్వాత్పూర్వపదస్య ముమి 'టిడ్ఢా—' (౪।౧।౧౫) ఇతి జీప్। రుచిమర్హతి రుచ్యః। 'తదర్హతి' (౫।౧।౬౩) ఇతి యత్। 'రాజసూయ—' (౩।౧।౧౧౪) ఇతి నిపాతో వా। 'జితకాఞ్చనీభిః' ఇతి పాఠే సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాత్ 'నద్యృతశ్చ' (౫।౪।౧౫౩) ఇతి న కప్ । సనాభిః, 'జ్యోతిర్జనపద—' (౬।౩।౮౫) ఇతి సమానస్య సభావః॥౨౮॥

న మన్మథస్త్వం స హి నాస్తిమూర్తిర్న చాశ్వినేయః స హి నాద్వితీయః।

చిహ్నైః కిమన్యైరథవా తవేయం శ్రీరేవ తాభ్యామధికో విశేషః॥౨౯॥

నేతి॥ త్వం మన్మథో న, హి యతః స కామో నాస్తిమూర్తిరశరీరీ । త్వం ఆశ్వినేయోఽశ్వినీకుమారశ్చ న। 'చః' అప్యర్థః। హి యతః స అద్వితీయో నాస్తి, కింతు ద్వితీయసహిత ఏవ। త్వం సశరీర ఏకకశ్చ। 'అథవా' ఇతి పూర్వాపరితోషే। అన్యైశ్చిహ్నైః కిమ్, అపి తు న కిమపి। కిం తర్హి— తాభ్యాం కామాశ్వినేయాభ్యాం సకాశాదధికా తవ ఇయం శ్రీః శోభైవ విశేషః। తయోరీదృక్శోభాభావాదియమేవ తదన్యత్వజ్ఞాపికేత్యర్థః। నాస్తిమూర్తిః, 'అస్తిక్షీరాదయశ్చ' ఇతి బహువ్రీహౌ పశ్చాన్నకారేణ సమాసః ॥ ౨౯॥

ఆలోకతృప్తీకృతలోక ! యస్త్వామసూత పీయూషమయూఖమేనమ్।

కః స్పర్ధితుం ధావతి సాధు సార్ధముదన్వతా నన్వయమన్వవాయః॥౩౦॥

ఆలోకేతి॥ హే ఆలోకేన దర్శనేన తృప్తీకృతః కృతార్థీకృతో లోకో యేన తత్సంబోధనమ్। యః త్వామ్ ఏనం త్వద్రూపం పీయూషమయూఖం చన్ద్రమసూత స కః ? అయమన్వవాయో వంశ ఉదన్వతా సార్ధం స్పర్ధితుం స్పర్ధాం కర్తుం సాధు యుక్తం ధావతి। సముద్రసామ్యార్థం ఝటితి బుద్ధ్యపారూఢో భవతీత్యర్థః। సముద్రోఽప్యాలోకేన ప్రకాశేన తృప్తీకృతభువనం

సుధాకరం సూతే। కస్మిన్వంశే సముత్పన్నోఽసీత్యపి కథయేతి భావః। 'ఆలోకౌ దర్శనోద్ద్యోతౌ', 'లోకస్తు భువనే జనే' ఇత్యమరః॥౩౦॥

భూయోఽపి బాలా నలసున్దరం తం మత్వామరం రక్షిజనాక్షిబన్ధాత్।

ఆతిథ్యచాటూన్యపదిశ్య తత్స్థాం శ్రియం ప్రియస్యాస్తుత వస్తుతః సా॥౩౧॥

భూయోఽపీతి॥ సా బాలా తం నలం రక్షిజనానాం దౌవారికాణామక్షిబన్ధాన్నేత్రబన్ధనాత్ అదృష్టీకరణాన్నలవత్సున్దరం నలసదృశమమరం దేవం మత్వా నిశ్చిత్య ఆతిథ్యసంబన్ధీని చాటూని ప్రియవచనాన్యపదిశ్య వ్యాజీకృత్య తద్వ్యాజేన తత్స్థాం తస్మిన్నమరే విద్యమానాం ప్రియస్య నలస్య శ్రియం శోభాం వస్తుతస్తత్త్వతః అస్తుత పునరపి వర్ణయతి స్మ। ప్రియవచనవ్యాజేన తత్త్వతో నలశోభావర్ణనతత్పరైవ బభూవేతి భావః॥౩౧॥

పునరపి కిమిత్యస్తుతేత్యాశఙ్క్య కవిరాహ—

వాగ్జన్మవైఫల్యమసహ్యశల్యం గుణాద్భుతే వస్తుని మౌనితా చేత్।

ఖలత్వమల్పీయసి జల్పితేఽపి తదస్తు బన్దిభ్రమభూమితైవ॥౩౨॥

వాగితి॥ గుణైరద్భుతే ఆశ్చర్యభూతే వస్తుని మౌనితా మూకీభావశ్చేత్ గుణాద్భుతం వస్తు న వర్ణ్యతే చేత్, తర్హి వాగ్జన్మనో వైఫల్యమసహ్యశల్యమతిదుఃఖదాయి దుఃసదృశల్యతుల్యం భవతీత్యర్థః। మూకస్య తస్య చ న కోఽపి విశేష ఇత్యర్థః। తర్హ్యల్పమేవ వక్తవ్యమిత్యత ఆహ— అల్పీయసి జల్పితేఽపి భాషితే తు ఖలత్వం దుర్జనత్వమాయాతి, లోకస్తం దుర్జన ఇతి వదతి। తస్మాద్బన్దినః స్తుతిపాఠకస్య యో భ్రమః స్తుతిపాఠకోఽయమితి భ్రాన్తిస్తస్యా భూమితైవ స్థానతైవాస్తు భవతు। గుణాద్భుతం వస్తు బహ్వేవ వర్ణనీయమితి కవేరుపదేశవచః। తస్మాత్తయా యుక్తా స్తుతిరారబ్ధేతి భావః। తస్మాన్మయి స్తుతిపాఠకభ్రాన్తిర్లోకస్య భవత్వితి భైమీవచో వేతి భావః॥౩౨॥

కందర్ప ఏవేదమవిన్దత త్వాం పుణ్యేన మన్యే పునరన్యజన్మ।

చణ్డీశచణ్డాక్షిహుతాశకుణ్డే జుహావ యన్మన్దిరమిన్ద్రియాణామ్॥౩౩॥

కందర్ప ఇతి॥ కందర్ప ఏవ మహతా పుణ్యేన త్వామేవ త్వద్రూపమేవ ఇదం దృశ్యమానం పునరప్యన్యజన్మావిన్దత లేభ ఇత్యహం మన్యే జానే। కుతః— యద్యస్మాత్ స మదనః చణ్డీశః శివః, తస్య చణ్డం దుఃసహమక్షి తృతీయం నేత్రం తల్లక్షణం యద్ధుతాశకుణ్డం తస్మిన్నిన్ద్రియాణాం మన్దిరం గృహం శరీరం జుహావ। పూర్వాపేక్షయాధికసౌన్దర్యప్రాప్త్యాశయా బుద్ధిపూర్వం కామేనాగ్నికుణ్డే స్వశరీరం క్షిప్తం, తేనైవ పుణ్యేన త్వద్రూపం జన్మ ప్రాప్తమ్। అన్యేనాపి తథైవ క్రియతే। స ఏవ త్వమితి భావః॥౩౩॥

శోభాయశోభిర్జితశైవశైలం కరోషి లజ్జాగురుమౌలిమైలమ్।

దస్రౌ హఠశ్రీహరణాదుదస్రౌ కందర్పమప్యుజ్ఝితరూపదర్పమ్॥౩౪॥

శోభేతి॥ త్వం శోభాయశోభిః కాన్తికీర్తిభిః కృత్వా జితః శైవో హరసంబన్ధీ శైలః కైలాసో యేన ఏవంవిధమైలం పురూరవసం హఠేన బలాత్కారేణ శ్రీహరణాచ్ఛోభాగ్రహణాల్లజ్జయా గురుర్నమ్రో మౌలిః శిరో యస్య ఏవంవిధం కరోషి। తథా,— కాన్తికీర్తిభిః జితకైలాసౌ దస్రావాశ్వినేయావపి హఠశ్రీహరణాదుదస్రౌ గలద్బాష్పౌ కరోషి। తథా,— తస్మాదేవ హేతోః కందర్పమప్యుజ్ఝితస్త్యక్తో రూపదర్పః సౌన్దర్యగర్వో యేన ఏతాదృశం కరోషి। చతుర్భ్యోఽపి త్వమధికం సున్దరతర ఇతి భావః। అన్యోఽపి బలాద్గృహీతధనః సలజ్జో గలద్బాష్పస్త్యక్తదర్పశ్చ భవతి॥౩౪॥

అవైమి హంసావలయో వలక్షాస్త్వత్కాన్తికీర్తేశ్చపలాః పులాకాః।

ఉడ్డీయ యుక్తం పతితాః స్రవన్తీవేశన్తపూరం పరితః ప్లవన్తే॥౩౫॥

అవైమీతి॥ వలక్షా ధవలా హంసావలయో హంసపఙ్క్తయః త్వత్కాన్తేస్త్వత్సౌన్దర్యస్య యా కీర్తిర్యశస్తస్య చపలాశ్చఞ్చలాః ప్రసరణశీలాః పులాకాస్తుచ్ఛధాన్యాంశా ఇత్యహం జానే। 'బలాకాః' ఇతి పాఠే తాశ్చేతి వ్యాఖ్యేయమ్। పులాకత్వం సమర్థయతే—అత ఏవ తా ఉడ్డీయోత్పత్య స్రవన్తీనాం నదీనాం వేశన్తానాం పల్వానాం చ పూరం ప్రవాహం పరిత ఉభయతః పతితాః సత్యః యుక్తం ప్లవన్తే। యత్ప్లవన్తే తదుచితమిత్యర్థః। పులాకా అప్యతిలఘుత్వాదుత్పత్య నద్యాదౌ పతితాః సన్తో గౌరవాభావాత్తరన్తి। తస్మాద్ధంసాదీనాం పులాకత్వం ఘటత ఇత్యర్థః। శుభ్రా హంసావలయో న, కింతు త్వత్కాన్తికీర్తేః పులాకాః సర్వత్రోడ్డీయ పతితాః సత్యో నదీరల్పసరాంసి చ పూరయిత్వాస ప్లవన్తే। ఈదృక్ సున్దరతరః

కోఽపి న దృష్ట ఇతి భావః। 'వలక్షో ధవలోఽర్జునః', 'స్యాత్పులాకస్తుచ్ఛధాన్యే', 'వేశన్తః పల్వలం చాల్పసరః' ఇత్యమరః। పూరం పరితః, 'అభితః పరితః—' (వాం ౧।౪।౪౨) ఇతి ద్వితీయా॥౩౫॥

భవత్పదాఙ్గుష్ఠమపి శ్రితా శ్రీర్ధ్రువం న లబ్ధా కుసుమాయుధేన।

రతీశజేతుః ఖలు చిహ్నమస్మిన్నర్ధేన్దురాస్తే నఖవేషధారీ॥౩౬॥

భవదితి॥ మకరధ్వజేన భవత్పదస్య భవచ్చరణస్యాప్యవయవభూతోఽఙ్గుష్ఠః, తమపి శ్రితా శ్రీః శోభా తస్మాత్కారణాత్ ధ్రువం ప్రాయేణ న లబ్ధా। అన్యావయవశోభాప్రాప్తేః కా వార్తా ? తస్మాత్ కుతః—ఖలు యస్మాత్ అస్మిన్నఙ్గుష్ఠే నఖవేషం నఖవ్యాజం ధారయతీతి ధారీ దధత్ అర్ధేన్దురర్ధచన్ద్రలక్షణం రతీశజేతుర్మహాదేవస్య చిహ్నమాస్తే విద్యతే స్వశత్రుచిహ్నం నఖరూపమర్ధేన్దుం విలోక్య తద్గతాం శ్రియం గ్రహీతుం బిభేతీత్యర్థః। అన్యోఽపి స్వశత్రుచిహ్నం దృష్ట్వా తచ్ఛ్రియం ప్రహీతుం న శక్నోతి। కామస్త్వత్పాదాఙ్గుష్ఠనఖసదృశోఽపి న భవతీతి భావః। కామజయినమీశమపి జిత్వా తచ్చిహ్నం యేనాపహృతం తస్యాఙ్గుష్ఠస్య శ్రియం కామః కథం లభేతేతి భావః। త్వదఙ్గుష్ఠః కామస్య జేతా, అర్ధచన్ద్రాఙ్కితత్వాద్యథా శివః ఇత్యనుమానమత్ర ప్రమాణమిత్యర్థః। త్వన్నఖాశ్చన్ద్రాకారా ఇతి। రతీశజేతుః, శేషషష్ఠీసమాసః ॥ ౩౬॥

రాజా ద్విజానామనుమాసభిన్నః పూర్ణాం తనూకృత్య తనూం తపోభిః।

కుహూషు దృశ్యేతరతాం కిమేత్య సాయుజ్యమాప్నోతి భవన్ముఖస్య॥౩౭॥

రాజేతి॥ అనుమాసం ప్రతిమాసం భిన్నః పునరుత్పద్యమానత్వాదన్య ఏవ ద్విజానాం రాజా చన్ద్రః పూర్ణిమాయాం పూర్ణాం తనూం శరీరం చాన్ద్రాయణాదితపోభిరివ తనూకృత్య క్షయం నీత్వా కుహూషు ప్రతిమాసామావాస్యాసు దృశ్యేతరతామదృశ్యత్వమేత్య ప్రాప్య భవన్ముఖస్య సాయుజ్యమైక్యం ఆప్నోతి గచ్ఛతి కిమ్। తపఃసామర్థ్యేన త్వన్ముఖైక్యం గత ఇత్యర్థః। చన్ద్రాదప్యధికం భవన్ముఖమితి భావః। అన్యోఽపి బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠః పూర్వసంస్కారవశాత్తపోభిః శరీరం కృశీకృత్య బ్రహ్మైక్యం గచ్ఛతి। 'దృశ్యేతరతామిషేణ' ఇతి క్వచిత్పాఠః॥౩౭॥

కృత్వా దృశౌ తే బహువర్ణచిత్రే కిం కృష్ణసారస్య తయోర్మృగస్య।

అదూరజాగ్రద్విదరప్రణాలీరేఖామయచ్ఛద్విధిరర్ధచన్ద్రమ్॥౩౮॥

కృత్వేతి॥ విధిః తే దృశౌ బహుభిర్వర్ణైః కృష్ణశుక్లరక్తరూపైశ్చిత్రే నానావర్ణే, ఆశ్చర్యరూపే చ కృత్వా కృష్ణవర్ణ ఏవ సారః శ్రేష్ఠోంఽశో విద్యతే యస్మిన్నేతాదృశస్య మృగస్య తయోర్దృశోరదూరే నికటే జాగ్రతీ స్ఫురన్తీ విదరరూపా నేత్రాధోగర్తరూపా ప్రణాలీ రేఖా తామేవార్ధచన్ద్రమయచ్ఛద్దత్తవాన్కిమ్।
త్వన్నేత్రసాదృశ్యాభిలాషిణ్యోర్మృగదృశోరధోవర్తమానగర్తమిషేణ ధిక్కారసూచనార్థం పరీక్షకో బ్రహ్మా గలహస్తం దత్తవాన్। 'విదరః స్ఫుటనం భిదా' ఇత్యమరః॥ ౩౮॥

ముగ్ధః స మోహాత్సుభగాన్న దేహాద్దదద్భవద్భ్రూరచనాయ చాపమ్।

భ్రూభఙ్గజేయస్తవ యన్మనోభూరనేన రూపేణ యదాతదాభూత్॥౩౯॥

ముగ్ధ ఇతి॥ యద్యస్మాద్ యో మనోభూః కామః భవద్భ్రువో రచనాయ నిర్మాణాయ బ్రహ్మణే స్వం చాపం దదత్ప్రయచ్ఛన్ యదాతదా సర్వదా అనేన ప్రత్యక్షదృశ్యేన రూపేణ సౌన్దర్యేణ హేతునా తవ భ్రువోర్భఙ్గః కౌటిల్యం తన్మాత్రేణ జేయో జేతుం యోగ్యో జేతవ్యమాత్రకోఽభూత్, తస్మాత్కారణాత్ స కామో మోహాదజ్ఞానాన్ముగ్ధో మూర్ఖో న తు సుభగాత్సున్దరాద్దేహాద్ధేతోర్ముగ్ధః సున్దరః। యః స్వీయమాయుధం స్వవైరిణే ప్రయచ్ఛతి స నిరాయుధత్వాద్హేలయా వైరిణా జేతుం శక్యతే। తస్మాత్కామో ముగ్ధో మూర్ఖో న తు సున్దరః। ఉన్మాదకత్వాత్తదాకారత్వాచ్చ త్వద్భ్రువౌ కామచాపే ఇతి భావః। యదాతదేతి సముదాయస్య సర్వదేత్యయమేవార్థః। 'ముగ్ధః సున్దరమూఢయోః' ఇతి విశ్వః ॥ ౩౯॥

మృగస్య నేత్రద్వితయం తవాస్యే విధౌ విధుత్వానుమితస్య దృశ్యమ్।

తస్యైవ చఞ్చత్కచపాశవేషః పుచ్ఛః స్ఫురచ్చామరగుచ్ఛ ఏషః॥౪౦॥

మృగస్యేతి॥ తవాస్యే విధౌ ముఖరూపే చన్ద్రే 'వివతో మృగవాన్, చన్ద్రత్వాత్ సంమతవత్' ఇతి విధుత్వేన హేతునానుమితస్యానుమానగమ్యస్య మృగస్య నేత్రద్వితయం నేత్రద్వయం దృశ్యమ్। దృశ్యత ఇత్యర్థః। తస్యైవ మృగస్య చఞ్చన్విలసన్ కచపాశః కేశపాశః తస్య వేష ఆకారో వ్యాజో యస్యేవంవిధ ఏష పుచ్ఛః స్ఫురన్ చామరగుచ్ఛో యస్య స్ఫురచ్చామరస్తబకయుక్తో దృశ్యః, న తు కేశపాశ ఇత్యర్థః। చన్ద్రతుల్యం ముఖమ్,

మృగనేత్రతుల్యే నేత్రే, స్ఫురచ్చామరగుచ్ఛపుచ్ఛసదృశశ్చ కేశపాశః। అలంకారార్థం చామరగుచ్ఛః పుచ్ఛే బధ్యతే। అత్ర హరిణవిశేషో జ్ఞాతవ్యః॥౪౦॥

ఆస్తామనఙ్గీకరణాద్భవేన దృశ్యః స్మరో నేతి పురాణవాణీ।

తవైవ దేహం శ్రితయా శ్రియేతి నవస్తు వస్తు ప్రతిభాతి వాదః॥౪౧॥

ఆస్తామితి॥ ఇతి పురాణవాణీ పురాణానాం పురాతనానామ్, పురాణీ చ జీర్ణా వాగ్ ఆస్తాం తిష్ఠతు। ఇతి కిమ్— స్మరో భవేన శివేనానఙ్గీకరణాదశరీరకరణాద్ధేతోః దృశ్యో న నయనగోచరో నేతి। తు పునః తవ దేహం శ్రితయా శ్రియా శోభయైవ కర్త్ర్యా అనఙ్గీకరణాత్కామస్యాశ్రయత్వేనాస్వీకారాద్ధేతోర్న దృశ్యః నయనాగోచరః, అథ తేనైవ హేతునా దృశ్యో రమణీయో న భూత ఇతి నవో నూతనోఽపూర్వశ్చ వాదో వచనం వస్తు సత్యభూతః వస్తు తత్త్వం వా ప్రతిభాతి స్ఫురతి। కామస్త్వచ్ఛోభయా జితత్వాదదృశ్యో జాతః, న తు దగ్ధత్వాదితి తత్త్వవాదః। కామాదపి సున్దరోఽసీతి భావః। నవః ప్రతిభాయా అతివాదోఽతిశయ ఇతి వా। వాణీ స్త్రీ జీర్ణా, వాదస్తు పుమాన్నవశ్చ, అనయోర్మహదన్తరమిత్యర్థః। త్వద్దేహాశ్రితయా శోభయా హేతునా శోభాదర్శనమాత్రేణాదృశ్యో జాత ఇతి వా॥౪౧॥

త్వయా జగత్యుచ్చితకాన్తిసారే యదిన్దునాశీలి శిలోఞ్ఛవృత్తిః।

ఆరోపి తన్మాణవకోఽపి మౌలౌ స యజ్వరాజ్యేఽపి మహేశ్వరేణ॥౪౨॥

త్వయేతి॥ త్వయా ఉచ్చితో గృహీతః కాన్తిసారః శోభాశ్రేష్ఠభాగో యస్య యస్మాద్వా ఏవంవిధే జగతి భువనే మధ్యే ఇన్దునా శిలం చోఞ్ఛశ్చ క్షేత్రాదిపతితకణాదానధాన్యాదానలక్షణౌ శిలోఞ్ఛౌ తావేవ వృత్తిర్జీవికా యద్యస్మాదశీలి అభ్యస్తా కృతా తత్తస్మాత్కారణాన్మహేశ్వరేణ మాణవకోఽపి బాలః కలారూపోఽపి స చన్ద్రో మౌలౌ శిరస్యారోపి ధృతః, యజ్వనాం యాజకానాం రాజ్యేఽపి చాభిషిక్తః। ద్విజరాజోఽపి తత ఏవ కృత ఇత్యర్థః। త్వద్గృహీతాత్కాన్తిసారాదవశిష్టం కాన్తిభాగం కథంచిన్మేలయిత్వా చన్ద్రేణ స్వస్య సౌన్దర్యం యస్మాదర్జితం తస్మాత్కలామాత్రస్యాపి సున్దరత్వాదీశ్వరేణ బాలోఽపి శిరసి భూషణత్వేన ధృతో యజ్వనాం మధ్యే శ్రేష్ఠశ్చ కృతః, అత్యుజ్జ్వలత్వాచ్ఛిలోఞ్ఛవృత్త్యుపాదానాచ్చేత్యర్థః। బాలోఽప్యన్యస్తపస్వీ మహతా రాజ్ఞా నమస్క్రియతే ద్విజరాజ్యే స్థాప్యతే చ। మహాధనికేన మాణవకో హారవిశేషో మౌలావారోప్యత ఇత్యాశ్చర్యమ్। స తు కణ్ఠే ధార్యతే న తు శిరసి। చన్ద్రే

త్వచ్ఛోభాలేశ ఏవ విద్యతే, త్వాదృశః సున్దరః కోఽపి నాస్తీతి భావః। 'జీవేద్వాపి శిలోఞ్ఛేన' (యాం స్మృం ఆం ౧౨౮) ఇతి స్మృత్యా శిలోఞ్ఛవృత్తిజీవినోఽతిప్రశస్తత్వోక్తేః॥౪౨॥

ఆదేహదాహం కుసుమాయుధస్య విధాయ సౌన్దర్యకథాదరిద్రమ్।

త్వదఙ్గశిల్పోత్పునరీశ్వరేణ చిరేణ జానే జగదన్వకమ్పి॥౪౩॥

ఆదేహదాహమితి॥ కుసుమాయుధస్య కామస్య ఆదేహదాహం దేహదాహమారభ్య సకలం జగత్ సౌన్దర్యకథయా దరిద్రం విహీనం విధాయ ఇదానీం త్వదఙ్గస్య శిల్పాన్నిర్మాణాద్ధేతోః ఈశ్వరేణ పునరపి చిరేణ చిరకాలాజ్జగత్ అన్వకమ్పి కృపయా దృష్టమితి జానే అహముత్ప్రేక్షే। కామా(మదాహా)దనన్తరమియన్తం కాలం సౌన్దర్యవార్తాపి నాభూత్, ఇదానీం తత్స్థానే తవాభిషేకకరణాదీశ్వరేణ జగతః కృపా కృతేత్యర్థః। అన్యోఽపి రాజా దుఃసహదారిద్ర్యపీడితానాం దయతే। మదనాదప్యధికోఽసీతి భావః॥౪౩॥

మహీ కృతార్థా యది మానవోఽసి జితం దివా యద్యమరేషు కోఽపి।

కులం త్వయాలంకృతమౌరగం చేన్నాధోఽపి కస్యోపరి నాగలోకః॥౪౪॥

మహీతి॥ త్వం యది కోఽపి మానవో మనుష్యోఽసి, తర్హి మహీ కృతార్థా కృతకృత్యా। త్త్వయాలంకృతత్వాదిత్యర్థః। అథ చ కృతః పర్యాప్తోఽర్థోఽభిధేయం యస్యాః సా మహ్యతే పూజ్యతే మహీయత ఇతి 'మహీ' శబ్దార్థః। యది అమరేషు దేవేషు మధ్యే త్వం కోఽపి దేవస్తర్హి దివా స్వర్గేణ జితం సర్వోత్కృష్టేన జాతమ్। పూర్వస్మాదేవ హేతోః। దీవ్యతి విజిగీషత ఇతి ద్యౌరితి పూర్వం దివో విజయేచ్ఛైవాభూత్, ఇదానీం తయా జితమిత్యర్థః। త్వయా ఔరగం సర్పసంబన్ధి కులమలంకృతం చేత్కశ్చన నాగస్త్వమ్, తర్హి అధోఽప్యధోదేశస్థితోఽపి త్వయాధిష్ఠితో నాగలోకః పాతాలం కస్యోపరి న ఊర్ధ్వదేశే న, అపి తు సర్వస్యాపి। పూర్వ ఏవ హేతుః। న గచ్ఛన్తీత్యగాః, న అగా నాగాస్తేషాం లోకః। ఇదానీమప్రతిహతప్రసరత్వాత్ సర్వస్యాప్యుపరి గన్తుం యోగ్య ఇత్యర్థః। పూర్వోక్తేషు మధ్యే కస్త్వమితి కథయేతి భావః। సంభావనయా స్వాభిలషితత్వాచ్చ ప్రథమం మానవోక్తిః॥౪౪॥

సేయం న ధత్తేఽనుపపత్తిముచ్చైర్మచ్చిత్తవృత్తిస్త్వయి చిన్త్యమానే।

మమౌ స భద్రం చులుకే సముద్రస్త్వయాత్తగామ్భీర్యమహత్త్వముద్రః॥౪౫॥

సేతి ॥ అగస్త్యప్రసృతౌ సముద్రః కథం మమావితి మహతీమనుపపత్తిం పూర్వం యా ప్రాప సేయం మచ్చిత్తవృత్తిస్త్వయి చిన్త్యమానే విచార్యమాణే సతి తామతిమహతీమనుపపత్తిమఘటమానతామిదానీం న ధత్తే ధారయతి। కుతః–యతః త్వయా ఆత్తే గృహీతే గామ్భీర్యమహత్త్వే గమ్భీరతావిశాలతే ఏవ ముద్రా చిహ్నం యస్య స సముద్రః భద్రం సుఖేన అగస్త్యస్య చులుకే మమౌ। గామ్భీర్యస్య మహత్త్వస్య చ త్వయా గృహీతత్వాన్న కాప్యనుపపత్తిః। సముద్రాదప్యతిగమ్భీరోఽతిమహాంశ్చ త్వమితి భావః। ఆత్తేత్యాఙ్పూర్వస్య దదాతేః 'అచ ఉపసర్గాత్తః' (౭।౪।౪౭) ఇతి తః ॥౪౫॥

సంసారసిన్ధావనుబిమ్బమత్ర జాగర్తి జానే తవ వైరసేనిః।

బిమ్బానుబిమ్బౌ హి విహాయ ధాతుర్న జాతు దృష్టాతిసరూపసృష్టిః॥౪౬॥

సంసారేతి ॥ అత్రాస్మిన్సంసారరూపే జగత్త్రయరూపే సిన్ధౌ సముద్రే వైరసేనిః నలః తవ అనుబిమ్బం ప్రతిబిమ్బం జాగర్తి స్ఫురతీతి జానే। నల ఏవ త్వత్సదృశో నాన్య ఇత్యర్థః। 'సిన్ధు' పదం ప్రతిబిమ్బసంభావనార్థమ్। హి యస్మాద్ధాతుర్బ్రహ్మణోఽతిసరూపయోరతిసమానసౌన్దర్యయోర్వస్తునోః సృష్టిర్నిర్మాణం బిమ్బానుబిమ్బౌ బిమ్బప్రతిబిమ్బౌ విహాయ త్యక్త్వా జాతు కదాచిదపి న దృష్టా। బిమ్బసదృశం ప్రతిబిమ్బమేవ, నాన్యదిత్యర్థః। అతిసరూపో నలః, తస్యానుబిమ్బస్త్వమిత్యర్థః। నలసదృశోఽసీతి భావః॥౪౬॥

ఇయత్కృతం కేన మహీజగత్యామహో మహీయః సుకృతం జనేన।

పాదౌ యముద్దిశ్య తవాపి పద్యారజఃసు పద్మస్రజమారమేతే॥౪౭॥

ఇయదితి ॥ కేన జనేన మహీజగత్యాం భూలోకే ఇయదనిర్వచనీయం మహీయోఽతితరాం మహత్సుకృతం కృతమ్। అహో ఆశ్చర్యమ్। తవాపి సమ్రాజోఽతిసుకుమారస్యాపి పాదౌ చరణౌ యముద్దిశ్య పద్యారజఃసు మార్గరజఃసు పద్మస్రజం లక్షణభూతకమలమాలామారమేతే ఆరచయతః। భూలోకే కః పుణ్యవానేవంవిధో యముద్దిశ్య కార్యార్థం త్వమపి చరణచారీ గచ్ఛసి, తం కథయేతి భావః। స్వర్గే సుకృతీ సంభావ్యతే, భూలోకే తు విద్యత ఇత్యాశ్చర్యమ్। 'మహీమహేన్ద్రమహః' ఇతి పాఠే

మహీమహేన్ద్రవన్నలవన్మహస్తేజో యస్యేతి సంబుద్ధిః । 'సరణిః పద్ధతిః పద్యా' ఇత్యమరః। పద్యా, 'పదమస్మిన్దృశ్యమ్ ' (౪।౪।ర౭) ఇతి యత్ ॥౪౭॥

బ్రవీతి మే కిం కిమియం న జానే సందేహదోలామవలమ్బ్య సంవిత్।

కస్యాపి ధన్యస్య గృహాతిథిస్త్వమలీకసంభావనయాథవాలమ్ ॥౪ర॥

బ్రవీతీతి॥ ఇయం మే సంవిత్ చేతనా సందేహలక్షణాం దోలామవలమ్బ్యాధిరుహ్య కిం కిం బ్రవీతీతి న జానే। కిం నల ఏవ త్వం, అన్యో వా ? మామేవోద్దిశ్యాగతః, అన్యం చేత్యాద్యనేకప్రకారః సంశయో భవతి। సత్యం కిమితి న నిశ్చినోమీత్యర్థః। ' అథవా ' పూర్వాపరితోషే। అలీకసంభావనయా మాముద్దిశ్యాగతోఽసీతి, నలోఽసీతి చ మృషాసంభావనయాలం, సా న కార్యా। యతః—త్వం అన్య ఏవ కస్యాపి ధన్యస్య లోకోత్తరభాగధేయస్య గృహేఽతిథిర్భవిష్యసి ప్రాయేణ, నతు మమ। ఏతాదృగ్భాగధేయాభావా-దితి భావః। 'కస్యాసి' ఇతి పాఠే గృహాతిథిరసి వదేత్యర్థః॥౪ర॥

ప్రాప్తైవ తావత్తవ రూపసృష్టిం నిపీయ దృష్టిర్జనుషః ఫలం మే।

అపి శ్రుతీ నామృతమాద్రియేతాం తయోః ప్రసాదీకురుషే గిరం చేత్ ॥౪౯॥

ప్రాప్తేతి॥ మే దృష్టిస్తవ రూపసృష్టిం రామణీయకాతిశయం నిపీయ సాదరం విలోక్య తావత్ప్రథమతః జనుషో జన్మనః ఫలం సాఫల్యం ప్రాప్తైవ। పరం శ్రుతీ అపి కర్ణావపి అమృతం నాద్రియేతామ్, అపి తు తే అప్యమృతపానం కురుతామ్। చేద్యది స్వీయాం గిరం తయోః శ్రుత్యోః ప్రసాదీకురుషే। ప్రసన్నో భూత్వా కిమపి వదిష్యసి తర్హ్యమృత- పానజన్యం సుఖమనయోర్భవిష్యతీత్యర్థః। సర్వస్యాపి ప్రశ్నస్యోత్తరం ప్రయచ్ఛేతి భావః॥౪౯॥

ఇత్థం మధూత్థం రసముద్గిరన్తీ తదోష్ఠబన్ధూకధనుర్విసృష్టా।

కర్ణాత్ప్రసూనాశుగపఞ్చబాణీ వాణీమిషేణాస్య మనో వివేశ ॥౫౦॥

ఇత్థమితి॥ ప్రసూనాశుగః కామః తస్య పఞ్చబాణీ వాణీమిషేణ కర్ణాత్కర్ణ ప్రవిశ్యాస్య నలస్య మనో వివేశ। కింభూతా—ఇత్థం పూర్వోక్తప్రకారేణాతిస్వా- దుత్వాన్మధూత్థం

మాక్షికోద్భవమమృతోద్భవం వా రసముద్గిరన్తీ ప్రకటయన్తీ పుష్పరసం చ క్షరన్తీ। తథా,— తస్యా ఓష్ఠలక్షణం బన్ధూకం తల్లక్షణం కామధనుస్తేన విసృష్టా యుగపన్ముక్తానాం కామబాణానాం యుగపదన్తఃప్రవేశే యథా కామవ్యథా భవతి, తథా తద్వాణీసమాకర్ణనమాత్రేణ తస్యాభూదితి భావః। కర్ణాత్, ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ॥౫౦॥

అమజ్జదాకణ్ఠమసౌ సుధాసు ప్రియం ప్రియాయా వచనం నిపీయ।

ద్విషన్ముఖేఽపి స్వదతే స్తుతిర్యా తన్మి(న్మృ)ష్టతా నేష్టముఖే త్వమేయా॥౫౧॥

అమజ్జదితి॥ అసౌ నలః ప్రియాయాః ప్రియం మధురం, సానురాగం చ స్వీయస్తుతిరూపం వచనం నిపీయ సాదరమాకర్ణ్య ఆకణ్ఠం కణ్ఠావధి, 'ఆమజ్జమ్' ఇతి పాఠే మజ్జాపర్యన్తం, సుధాస్వమృతేష్వమజ్జత్। సర్వాఙ్గీణానన్దమయోఽభూదిత్యర్థః। స్వస్తుతిశ్రుత్యా కథమానన్దో యుక్త ఇత్యత ఆహ— యా స్తుతిః ద్విషన్ముఖేఽపి విద్యమానా సతీ స్వదతే రోచతే తస్యాః స్తుతేః మి (మృ) ష్టతా మధురతా ఇష్టముఖే తు పునరమేయా (న) అపరిమితా న భవతి, అపి తు భవత్యేవ। వైరిసమాశ్రయేణాన్యదరుచ్యం భవతి, స్తుతిస్తు రుచ్యైవ భవతి సా స్వప్రియాశ్రయా రుచ్యతరా కథం న భవతీత్యాశయః। ఆమజ్జమ్, 'అనశ్చ' (౫।౪।౧౦౮) ఇతి టచ్॥౫౧॥

పౌరస్త్యశైలం జనతోపనీతాం గృహ్ణన్యథాహ్నః పతిరర్ఘ్యపూజామ్।

తథాతిథేయీమథ సంప్రతీచ్ఛన్ప్రియార్పితామాసనమాససాద॥౫౨॥

పౌరస్త్యేతి॥ అథ అహ్నః పతిః సూర్యః జనతయా జనసమూహేనోపనీతామర్పితామర్ఘలక్షణాం పూజాం గృహ్ణన్నఙ్గీకుర్వన్ యథా పురోభవం పౌరస్త్యం శైలముదయాచలమాసాదయతి, తథా ప్రియార్పితాం భైమ్యా వితీర్ణామాతిథేయీమతిథిషు సాధ్వీం పూజాం సంప్రతీచ్ఛన్స్వీకుర్వన్ స నలః అస్యా భైమ్యా (ఆసనమ్ 'అస్యా వయస్యాసనమ్' ఇతి పాఠే అస్యా భైమ్యాః) వయస్యాసనం సఖ్యాసనమాససాద భేజే। స్వస్య దూతత్వాద్భైమ్యాసనం త్యక్త్వా సఖ్యాసనం భేజే ఇత్యర్థః। పౌరస్త్యమ్, భవార్థే 'దక్షిణాపశ్చాత్— ' (౪।౨।౯౮) ఇతి త్యక్। ఆతిథేయీమ్, సాధ్వర్థే 'పథ్యతిథి—' (౪।౪।౧౦౪) ఇతి ఢఞి జీప్ ॥౫౨॥

అయోధి తద్ధైర్యమనోభవాభ్యాం తామేవ భైమీమవలమ్బ్య భూమీమ్।

ఆహ స్మ యత్ర స్మరచాపమన్తశ్ఛిన్నం భ్రువౌ తజ్జయభఙ్గవార్తామ్ ॥౫౩॥

అయోధీతి ॥ తద్ధైర్యమనోభవాభ్యాం తస్య నలస్య ధైర్యకామాభ్యాం కర్తృభ్యాం తాం భైమీమేవ భూమీం స్థానమవలమ్బ్యాశ్రిత్య భైమీమేవ విషయం కృత్వా చ పరస్పరమయోధి యుద్ధమకారి। భైమీవిషయం ధైర్యం కర్తృ భైమీవిషయమదనజిగీషయా యుద్ధం చకార, మదనశ్చ ధైర్యజిగీషయేత్యర్థః। యత్ర భైమీలక్షణాయాం యుద్ధభూమావన్తర్మధ్యే ఛిన్నం భ్రూరూపం కామచాపం కర్తృ తయోర్ధైర్యకామయోర్యథాక్రమం జయస్య భఙ్గస్య పరాజయస్య చ వార్తాం కథామాహ స్మ బ్రవీతి స్మ। భైమీరూపాయాం సఙ్గ్రామభూమౌ పతితం భైమీభ్రురూపం కామచాపం ఛిన్నం ధర్యస్య విజయం, కామస్య పరాజయం కథయతి స్మేతి భావః। యస్య ధనుర్భఙ్గస్తస్య పరాజయః, అన్యస్య చ జయ ఇతి లోకప్రసిద్ధిః। భైమ్యాముత్పన్నమపి కామం ధైర్యేణ నాజీగణదితి భావః। భ్రువోరసంలగ్నత్వం సాముద్రికోక్తం లక్షణమ్ ॥౫౩॥

అథ స్మరాజ్ఞామవధీర్య ధైర్యాదూచే స తద్వాగుపవీణితోఽపి।

వివేకధారాశతధౌతమన్తః సతాం న కామః కలుషీకరోతి ॥౫౪॥

అథేతి ॥ అథ తస్యా భైమ్యా వాగ్రూపయా వీణయా ఉపవీణితోఽప్యుపగీతోఽపి స నలో ధైర్యాత్ స్మరాజ్ఞామవధీర్య ఊచే। వీణయోపగాయనే హి కామాధీనత్వం యుక్తమ్। ధైర్యాత్తన్న జాతమిత్యర్థః। ధైర్యాధిక్యాత్ కామో వ్యవహితో నతు సర్వథా శాన్త ఇతి జ్ఞాతవ్యమ్। అన్యథా రసభఙ్గః స్యాత్। అర్థాన్తరన్యాసమాహ— కామో వివేకధారయా విచారప్రవాహేణ శతవారం ధౌతముజ్జ్వలీకృతం సతామన్తః మానసం న కలుషీకరోతి। తస్మాదుచితమేతదిస్యర్థః। అవధీర్యేతి పూర్వవత్ ॥౫౪॥

హరిత్పతీనాం సదసః ప్రతీహి త్వదీయమేవాతిథిమాగతం మామ్।

వహన్తమన్తర్గురుణాదరేణ ప్రాణానివ స్వఃప్రభువాచికాని ॥౫౫॥

హరిదితి ॥ హే భైమి। త్వం మాం హరితాం దిశాం పతయః తేషాం దిక్పాలానాం సదసఃవ సభాత ఆగతం త్వదీయమేవాతిథిం ప్రతీహి జానీహి। కింభూతం మామ్— స్వఃప్రభవో దిక్పాలాస్తేషామిన్ద్రాదీనాం వాచికాని సందేశవచనాని గురుణా ఆదరేణ ప్రాణానివ అన్తః

హృదయే వహన్తం ధారయన్తమ్। అహం త్వదర్థం దేవైర్దూతః ప్రేషిత ఇత్యర్థః। 'కుత ఆగతః, కస్యాతిథిః' ఇతి ప్రశ్నస్యోత్తరం దత్తమ్। గురుణాదరేణేత్యనేన దూతధర్మో దర్శితః ॥ ౫౫॥

విరమ్యతాం భూతవతీ సపర్యా నివిశ్యతామాసనముజ్ఝితం కిమ్।

యా దూతతా నః ఫలినా విధేయా సైవాతిథేయీ పృథురుద్భవిత్రీ ॥౫౬॥

విరమ్యతామితి॥ హే భైమి। త్వయా విరమ్యతాం నిర్వ్యాపారతయా స్థీయతామ్। యతః— సపర్యా పూజా భూతవతీ జాతా। నివిశ్యతాముపవిశ్యతామ్। దూతదర్శనమాత్రేణా- సనం కిమిత్యుజ్ఝితం త్యక్తమ్? అతిథిదర్శనే ఏతత్కర్తవ్యమితి కృతమిత్యాశఙ్క్యాహ—యా నోఽస్మాకం దూతతా ఫలినా ఫలవతీ విధేయా కరణీయా సైవ పృథుర్మహతీ ఆతిథేయీ అతిథిపూజా ఉత్ ఉచ్చైస్తరాం భవిత్రీ భవిష్యతి | ఆసనాదిపరిత్యాగస్తూపచార ఏవ। స న కార్యః, కింతు యదర్థమాగతోఽస్మి తత్సఫలయేత్యర్థః। 'ఫలితా' ఇత్యపి పాఠః। ఫలినేతి 'ఫలవర్హాభ్యామినన్' (వా౦ ౩।౨।౧౫) అస్త్యర్థే ॥౫౬॥

కల్యాణి! కల్యాని తవాఙ్గకాని కచ్చిత్తమాం చిత్తమనావిలం తే।

అలం విలమ్బేన గిరం మదీయామాకర్ణయాకర్ణతటాయతాక్షి! ॥౫౭॥

కల్యాణీతి॥ హే కల్యాణి శోభనరూపే! తవ అఙ్గకాని కోమలాన్యఙ్గాని కల్యాని సమర్థాని నీరోగాణి కచ్చిత్తమామ్? అతిశయేన నీరోగాణి కిం కథయేత్యర్థః తే చిత్తం అనావిలం కాలుష్యరహితం కచ్చిత్తమాం విద్యతే? విలమ్బేనాలమ్। ఏతావానేవ కుశలప్రశ్నోఽస్తు, అన్యత్ప్రష్టుమయుక్తమ్। ప్రకృతకార్యవిరోధాత్। ప్రకృతమేవాహ— హే ఆకర్ణతటాయతాక్షి ఆకర్ణపూర్ణనయనే భైమి। త్వం మదీయాం వక్ష్యమాణాం గిరమాకర్ణయ। 'నిరామయః కల్యః' ఇత్యమరః। కచ్చిత్తమామ్, 'కిమేత్తిజవ్యయ—' (౫।౪।౧౧) ఇత్యాముః॥౫౭॥

శ్లోకత్రయేణ చతుర్ణామపి సాధారణ్యేన దూత్యం కరోతి—

కౌమారమారభ్య గణా గుణానాం హరన్తి తే దిక్షు ధృతాధిపత్యాన్।

సురాధిరాజం సలిలాధిపం చ హుతాశనం చార్యమనన్దనం చ ॥౫౮॥

కౌమారమితి॥ హే భైమి। కౌమారమారభ్య బాల్యాదారభ్య తే గుణానాం గణాః సౌన్దర్యశీలత్వాదయో దిక్షు ధృతమాధిపత్యం యైస్తాన్దేవేన్ద్రాన్ హరన్తి। తానేవాహ— సురాధిరాజమిన్ద్రమ్, సలిలాధిపం వరుణం చ, హుతాశనమగ్నిమ్, అర్యమ్ణః సూర్యస్య నన్దనం పుత్రం యమం చ। త్వద్గుణాకర్ణనాచ్చత్వారోఽపి త్వయ్యనురక్తా ఇత్యర్థః॥౫౮॥

చరచ్చిరం శైశవయౌవనీయద్వైరాజ్యభాజి త్వయి ఖేదమేతి।

తేషాం రుచశ్చౌరతరేణ చిత్తం పఞ్చేషుణా లుణ్ఠితధైర్యవిత్తమ్॥౫౯॥

చరదితి॥ శైశవం యౌవనం (చ) తత్సంబన్ధి శైశవయౌవనీయం ద్వైరాజ్యం భజతే తస్యాం వయఃసంధౌ వర్తమానాయాం త్వయి చిరం చరత్ తవ శైశవమారభ్య చఞ్చలమాసక్తం సత్ తేషాం చిత్తం ఖేదం దుఃఖమేతి ప్రాప్నోతి। కింభూతం చిత్తమ్—పఞ్చేషుణా కామేన లుణ్ఠితం ధైర్యమేవ విత్తం యస్య। కింభూతేన కామేన— అతిపీడితత్వాద్భువః శరీరకాన్తేః చౌరతరేణ। విరహాతురస్యాఙ్గకాన్తిర్హీనా భవతి। త్వయ్యాసక్తత్వాద్ధైర్యాపగమాత్త్వద్విరహపీడాయా అసహ్యత్వమ్। అన్యోఽపి రాజ్యద్వయమధ్యే సీమాయాం చరతి, స ధనుర్ధరేణ కేనచిదపహృతధనో దుఃఖం ప్రాప్నోతి। ద్వైరాజ్య ఇతి టచి భావే ష్యఞ్॥౫౯॥

తేషామిదానీం కిల కేవలం సా హృది త్వదాశా విలసత్యజస్రమ్।

ఆశాస్తు నాసాద్య తనూరుదారాః పూర్వాదయః పూర్వవదాత్మదారాః॥౬౦॥

తేషామితి॥ 'కిల' నిశ్చయే। ఇదానీం త్వత్తారుణ్యదశాసమయే సా త్వదాశా త్వత్ప్రాప్తితృష్ణా తేషాం హృది కేవలం నిశ్చితం అజస్రం సర్వదా విలసతి స్ఫురతి। ఉదారా మహతీః సున్దరీశ్చ తనూః శరీరాణ్యాసాద్య కృత్వా ఆత్మదారాః స్వీయాః స్త్రియః పూర్వాదయ ఆశా దిశస్తు పునః పూర్వవన్న స్ఫురన్తి। ప్రాచ్యాదీనాం శరీరమపి విద్యతే। త్వయ్యేవాసక్తత్వాత్ సున్దరీరపి దిశో యథా పూర్వం పాలితవన్తః తథేదానీం నేతి, ఏకయా త్వదాశయా భూయస్యోఽప్యాశాః పరిత్యక్తా ఇతి చ భావః। అన్యోఽపి నవీనాయాం కస్యాంచిదనురక్తః సన్ జీర్ణశరీరాం ప్రథమాం ఖస్త్రియం త్యజతి॥౬౦॥

సామాన్యతః సర్వేషాం దూత్యం కృత్వేదానీం ముఖ్యత్వాత్పూర్వమిన్ద్రం స్తౌతి—

అనేన సార్ధం తవ యౌవనేన కోటిం పరామచ్ఛిదురోఽధ్యరోహత్।

ప్రేమాపి తన్వి ! త్వయి వాసవస్య గుణోఽపి చాపే సుమనఃశరస్య ॥౬౧॥

అనేనేతి ॥ హే భైమి ! త్వయి విషయే అచ్ఛిదురోఽతిదృఢః అసీమా నిర్మర్యాదో (?) వాసవస్య ప్రేమానురాగోఽప్యనేన ప్రత్యక్షదృశ్యేన తవ యౌవనేన సార్ధం సహ పరాం కోటిం పరమాం కాష్ఠామధ్యరోహత్ప్రాప। యథా తవ యౌవనమత్యుత్కర్షం ప్రాప్తం, తథా త్వయ్యనురాగోఽపీత్యర్థః। యదాప్రభృతి తవ యౌవనప్రాదుర్భావస్తదాప్రభృతి త్వయీన్ద్రానురాగ ఇత్యర్థః। న కేవలమిన్ద్రప్రేమైవ కిం తు సుమనః శరస్య కామస్యాచ్ఛిదురో గుణోఽపి మౌర్వ్యపి చాపే ధనుషి పరాం ద్వితీయాం కోటిమటనిమారూఢా। త్వద్యౌవనమారభ్యేన్ద్రం పరాభవితుం కామేన చాపే గుణః సమారోపీత్యర్థః। తదాప్రభృతి కామేనేన్ద్రః పీడ్యత ఇతి భావః ॥౬౧॥

ప్రాచీం ప్రయాతే విరహాదయం తే తాపాచ్చ రూపాచ్చ శశాఙ్కశఙ్కీ।

పరాపరాద్ధైర్నిదధాతి భానౌ రుషారుణం లోచనవృన్దమిన్ద్రః ॥౬౨॥

ప్రాచీమితి ॥ అయమిన్ద్రః పరాపరాద్ధైశ్చన్ద్రాపరాద్ధైర్లోచనవృన్దం నేత్రసమూహం రుషా క్రోధేన అరుణం రక్తం ప్రాచీం ప్రయాతే ఉదితమాత్రే భానౌ నిదధాతి నిక్షిపతి। కింభూతః— తే విరహాద్ధేతోః తాపాత్సంతాపజనకత్వాత్, రూపాచ్చ రక్తవర్తులస్వరూపత్వాచ్చ హేతోః భానావేవ శశాఙ్కశఙ్కీ కృతచన్ద్రశఙ్కః సన్। స్వరూపాచ్చన్ద్రకార్యకారిత్వాచ్చ మమాపకారకశ్చన్ద్ర ఏవాయమితి బుద్ధ్యా చన్ద్రాపరాధస్మరణాత్ స్వదిశి వర్తమానం సూర్యం క్రోధరక్తైరీక్షణైః పశ్యతీత్యర్థః। అన్యాపరాధేనాన్యస్మిన్ రోష ఇత్యాశ్చర్యం చ। చన్ద్రస్త్వద్విరహాతం పీడయతీతి భావః। 'విరహం దధత్తే' ఇతి చ పాఠః। తే విరహం దధదితీన్ద్రవిశేషణమ్ ॥౬౨॥

త్రినేత్రమాత్రేణ రుషా కృతం యత్తదేవ యోఽద్యాపి న సంవృణోతి।

మ వేద రుష్టేఽద్య సహస్రనేత్రే గన్తా స కామః ఖలు కామవస్థామ్ ॥౬౩॥

త్రినేత్రేతి ॥ త్రినేత్ర ఏవ త్రినేత్రమాత్రం తేన నేత్రత్రయసహితేన హరేణైవ రుషా క్రోధేన కృత్వా యత్ అశరీరత్వరూపం దుఃఖం కృతం, యః కామస్తదేవ అత్య (న)ల్పం

దుఃఖమద్యాపి ఏతావద్దినపర్యన్తం న సంవృణోతి నిశ్చితం నిస్తరతి, స కామోఽద్య ఈశ్వరాదధికే నేత్రసహస్రసహితే సహస్రనేత్రే మహేన్ద్రే రుష్టే క్రుద్ధే సతి కతమాం కామవస్థాం దశాం గన్తా గమిష్యత్యహం న వేద న జానే। నేత్రత్రయసహితేన హరేణ భస్మసాత్కృతః సహస్రనేత్రసహితేనేన్ద్రేణ కీదృశీమవస్థాం నేష్యత ఇత్యహం న జానే ఇత్యర్థః। కామస్తమతితరాం పీడయతీతి భావః। 'మాత్రం కార్త్స్న్యేఽవధారణే' ఇత్యమరః। వేద, 'విదో లటో వా' (౩।౪।౮౩) ఇతి ణల్॥ ౬౩॥

ఇదానీం విభావానుభావవ్యభిచారిభావానాహ—

పికస్య వాఙ్మాత్రకృతాద్వ్యలీకాన్న స ప్రభుర్నన్దతి నన్దనేఽపి।

బాలస్య చూడాశశినోఽపరాధాన్నారాధనం శీలతి శూలినోఽపి॥౬౪॥

పికస్యేతి॥ స ప్రభుః సమర్థ ఇన్ద్రః పికస్య కోకిలస్య వాగేవ వాఙ్మాత్రం తేన కృతాద్రచితాద్వ్యలీకాదప్రియాద్వ్యాగ్రుపాదప్రియాద్ధేతోః నన్దనే వనేఽపి న నన్దతి ఆనన్దం న ప్రాప్నోతి। నన్దయతీతి నన్దనం తస్మిన్ యదనన్దనం తదాశ్చర్యమిత్యర్థః। అన్యోఽపి ప్రభుర్వాఙ్మాత్రకృతాద్విప్రియాన్నిష్ఠురభాషణాద్ధేతోర్నన్దనే పుత్రేఽపి న నన్దతి। తథా బాలస్యైకకలస్య చూడాశశినః శిరశ్చన్ద్రస్యాపరాధాత్తత్కృతాత్పీడనాద్ధేతోః శూలినోఽపి సేవనీయస్య హరస్యాప్యారాధనం సేవాం న శీలతి న కరోతి। పూర్వం ప్రత్యహమీశ్వరసేవాయై గచ్ఛతి, ఇదానీం తు త్వద్విరహాచ్చన్ద్రపీడాభయాత్తత్సేవా పరిత్యక్తేత్యర్థః। అన్యోఽపి తేజస్వీ స్వవైరిపురస్కారిణః శస్త్రపాణేరపి సేవాం న కరోతి। త్వద్విరహాచ్చన్ద్రకలాకోకిలాలాపావతితరాం తస్యాసహ్యౌ జాతావితి భావః। శీలతి, 'శీల సమాధౌ' ఇతి భ్వాదిః। దుఃఖదైన్యాదయో వ్యభిచారిభావాః స్వయమూహ్యాః॥౬౪॥

తమోమయీకృత్య దిశః పరాగైః స్మరేషవః శక్రదృశాం దిశన్తి।

కుహూగిరశ్చఞ్చుపుటం ద్విజస్య రాకారజన్యామపి సత్యవాచమ్॥౬౫॥

తమ ఇతి॥ స్మరేషవః పుష్పరూపత్వాత్పరాగైః కృత్వా దిశస్తమోమయీకృత్యాన్ధకారబహులాః కృత్వా శక్రస్య దృశాం నేత్రాణాం 'కుహూః' ఇతి స్వభావత ఏవ గీర్యస్య కుహూగిరో ద్విజస్య కోకిలస్య చఞ్చుపుటం రాకారజన్యామపి పూర్ణిమారాత్రావపి సత్యాం వాగ్యస్యైతాదృశం దిశన్తి కథయన్తి। పూర్ణచన్ద్రాం పూర్ణిమామపి నష్టచన్ద్రా కుహూరమావాస్యేయమితి

కథయత్పికచఞ్చుపుటమిన్ద్రం ప్రతి సత్యవచనం జాతమిత్యర్థః। త్వద్విరహాదిన్ద్రో మదనార్తో జాత ఇతి భావః। అన్యోఽపి బ్రాహ్మణః కమప్యన్యం ప్రతి పూర్ణిమామమావస్యాం వదతి, సోఽపి మూర్ఖత్వాత్తద్వాచమన్యం ప్రతి సత్యాం కథయతి। 'పూర్ణే రాకా నిశాకరే' ఇత్యమరః। 'కుహూః స్యాత్కోకిలాలాపనష్టేన్దుకలయోరపి' ఇతి విశ్వః। 'పుట' శబ్దః పుంలిఙ్గోఽపి। 'వాచా' శబ్దష్టాబన్తోఽపి వా॥౬౫॥

శరైః ప్రసూనైస్తుదతః స్మరస్య స్మర్తుం స కిం నాశనినా కరోతి।

అభేద్యమస్యాహహ వర్మ న స్యాదనఙ్గతా చేద్గిరిశప్రసాదః॥౬౬॥

శరైరితి॥ స ఇన్ద్రః ప్రసూనైః పుష్పరూపైః శరైస్తుదతః పీడయతః స్మరస్య స్మర్తుం కామం స్మృతివిషయం కర్తుం అశనినా వజ్రేణ కిం న కరోతి, అపి తు మారయేదేవ। 'అహహ' స్వేదే। యది అస్య కామస్య గిరిశస్య హరస్య ప్రసాదోఽనఙ్గతారూపమభేద్యం వర్మ అచ్ఛేద్యం కవచం న స్యాత్। హరేణానఙ్గతారూపో నిగ్రహోఽప్యనుగ్రహ ఏవ కృతో యతస్తస్మాద్ద్రష్టుమశక్యత్వాద్వజ్రేణ మారయితుం న శక్యత ఇత్యర్థః। కామస్తథాపరాధ్యతి, యథా మారణార్హో భవతీతి భావః। స్మరస్య, 'అధీగర్థ-' (౨।౩।౫౨) ఇతి కర్మణి షష్ఠీ॥౬౬॥

ధృతాధృతేస్తస్య భవద్వియోగాదన్యాన్యశయ్యారచనాయ లూనైః।

అప్యన్యదారిద్ర్యహరాః ప్రవాలైర్జాతా దరిద్రాస్తరవోఽమరాణామ్॥౬౭॥

ధృతేతి॥ అమరాణాం దేవానాం తరవో మన్దారాదయోఽన్యేషాం దారిద్ర్యహరా దారిద్ర్యనాశకా అపి ప్రవాలైః పల్లవైర్దరిద్రా జాతాః। కింభూతైః ప్రవాలైః— భవద్వియోగాత్త్వద్వి- రహాద్ధేతోః ధృతా అధృతిరధైర్యం యేన తస్యేన్ద్రస్యాతితప్తస్య అన్యాన్యాః ప్రతిక్షణం నూతనాః శయ్యాస్తాసాం రచనాయ నిర్మాణాయ లూనైరవచిత్రైః, పల్లవరహితా జాతా ఇత్యర్థః। అన్యేషాం నన్దనవృక్షాణాం కా కథా, యేఽకల్పితస్యాపి దానే సమర్థాస్తే స్వస్వామినః శయ్యార్థ పల్లవదానేఽప్యసమర్థా జాతా ఇత్యర్థః। అన్యదారిద్ర్య- హరస్యాపి దారిద్ర్యమాశ్చర్యకారీత్యర్థః। త్వద్విరహేణాత్యన్తం పీడ్యత ఇతి భావః। అన్యాన్య ఇతి వీప్సాయాం ద్విత్వే పూర్వపదస్య న ప్రథమైకవచనాన్తత్వమ్॥౬౭॥

రవైర్గుణాస్ఫాలభవైః స్మరస్య స్వర్ణాథకర్ణౌ బధిరావభూతామ్।

గురోః శృణోతు స్మరమోహనిద్రాప్రబోధదక్షాణి కిమక్షరాణి ॥౬౮॥

రవైరితి ॥ స్వర్ణాథకర్ణావిన్ద్రకర్ణౌ స్మరస్య గుణాస్ఫాలభవైర్మౌర్వీస్ఫాలనసంభూతై వైధనుష్టంకారైః కృత్వా బధిరావభూతామ్ । ఏవంసతి స ఇన్ద్రో గురోర్బృహస్పతేః స్మర-మోహనిద్రా కామజన్యమూర్చ్ఛాలక్షణా, అజ్ఞానలక్షణా వా నిద్రా తస్యాః సకాశాద్యః ప్రబోధో జాగరణం తత్ర దక్షాణి సమర్థాని కామమోహహరాప్యక్షరాప్యుపదేశవచనాని బధిరత్వాత్, మదనపీడితత్వాచ్చ కిం కథం శృణోతు ? 'కిం' ఉపాయప్రశ్నే, ఆక్షేపే వా। స్వర్ణాథ ఇతి, 'పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః' (౮।౪।౩) ఇతి ణత్వమ్ ॥౬౮॥

అనఙ్గతాపప్రశమాయ తస్య కదర్థ్యమానా ముహురామృణాలమ్।

మధౌ మధౌ నాకనదీనలిన్యో వరం వహన్తాం శిశిరేఽనురాగమ్ ॥౬౯॥

అనఙ్గేతి ॥ నాకనదీనలిన్యః స్వర్ణదీకమలిన్యః స్వశత్రుభూతేఽపి శిశిరే ఋతావనురాగం ప్రీతిం వహన్తాం ధారయన్తామ్। ఏతద్వరమ్ నతు వసన్తే। కింభూతా నలిన్యః—యతస్తస్యేన్ద్రస్య అనఙ్గతాపప్రశమాయ కామజనిత సంతాపశాన్తయే మధౌ మధౌ వసన్తే వసన్తే పుష్పాదారభ్య బిసమభివ్యాప్య ముహుర్వారంవారం కదర్థ్యమానాః పీడ్యమానాః। శిశిరర్తౌ హిమేన పుష్పమాత్రం నశ్యతి మూలభూతం మృణాలం త్వవశిష్యతే। వసన్తే తస్య కామజ్వరశాన్త్యర్థం మృణాలానామప్యున్మూలనాత్।
కాలాన్తరేఽప్యుత్పత్త్యసంభవాదాత్యన్తికవినాశప్రసఙ్గాదితి భావః। వసన్తే కామపీడా భూయసీతి భావః। వహన్తాం స్వరితేత్త్వాత్తఙ్ ॥౬౯॥

దమస్వసః ! సేయముపైతి తృష్ణా హరేర్జగత్యగ్రిమలేఖ్యలక్ష్మీమ్।

దృశాం యదబ్ధిస్తవ నామ దృష్టిత్రిభాగలోభార్తిమసౌ బిభర్తి ॥౭౦॥

దమస్వస ఇతి ॥ హే దమస్వసః ! సేయమతిప్రసిద్ధా హరేరిన్ద్రస్య తృష్ణా జగతి లోకత్రయమధ్యే అగ్రిమలేఖ్యస్యాదిమగణనీయవస్తునో లక్ష్మీం శోభాముపైతి ప్రాప్నోతి। లోకే కస్య తృష్ణా మహతీతి ప్రశ్నే ఇన్ద్రతృష్ణా ప్రథమం గణనీయేత్యర్థః। కుతః—యద్యస్మాత్ దృశామబ్ధిర్నామ సహస్రనేత్రత్వాన్నయనసముద్రోఽప్యసావిన్ద్రస్తవ దృష్టేస్తృతీయో భాగస్తస్య లోభోఽభిలాషస్తజ్జన్యామర్తిం పీడాం బిభర్తి। సహస్రనేత్రోఽప్యన్యదీయనేత్రస్య తృతీయమపి భాగం ప్రాప్తుం చేద్వాఞ్ఛతి తర్హ్యేతాదృశో లోభవానన్యో నాస్తీతి తస్య తృష్ణా

ప్రథమం గణనీయేత్యర్థః। త్వత్కటాక్షవిక్షేపం వాఞ్ఛతీతి భావః। 'నామ' అప్యర్థే, అహో ఇత్యర్థే వా। అగ్రిమ ఇతి 'అగ్రాదిపశ్చాడ్డిమచ్' (వాం ౨।౮।౪౪)। త్రిషు భాగః, 'సప్తమీ' ఇతి (౨।౩।౭) యోగవిభాగాత్సమాసే తృతీయో భాగ ఇత్యర్థాత్॥౭౦॥

అగ్న్యాహితా నిత్యముపాసతే యాం దేదీప్యమానాం తనుమష్టమూర్తేః।

ఆశాపతిస్తే దమయన్తి ! సోఽపి స్మరేణ దాసీభవితుం న్యదేశి॥౭౧॥

అగ్నీతి॥ హే దమయన్తి। స్మరేణ సోఽప్యాశాపతిరగ్నిస్తే దాసీభవితుం న్యదేశి త్వం భైమ్యా దాసో భవేత్యాదిష్ట ఆజ్ఞప్తః। రా కః— అగ్న్యాహితా దీక్షితా దేదీప్యమానాం యామష్టమూర్తేరీశ్వరస్య తనుం మూర్తిమగ్నిరూపాం నిత్యం సర్వదా ఉపాసతే సేవన్తే। స్మరహరమూర్తిత్వాత్ స్వయమేవ స్మరస్య దగ్ధత్వాచ్చ స్మరవైరిత్వేఽపి స్మరాజ్ఞాకారిత్వమాశ్చర్యరూపమితి 'అపి ' శబ్దో ద్యోతయతి। కామో వహ్నిమపి పీడయతీతి భావః। అగ్న్యాహితాః, 'వాహితాగ్న్యాదిషు' (౨।౨౧౩౭) ఇతి పరనిపాతః॥౭౧॥

త్వద్గోచరస్తం ఖలు పఞ్చబాణః కరోతి సంతాప్య తథా వినీతమ్।

స్వయం యథా స్వాదితతప్తభూయః పరం న సంతాపయితా స భూయః॥౭౨॥

త్వద్గోచర ఇతి॥ 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షే, నిశ్చయే వా। త్వద్గోచరస్త్వద్విషయః పఞ్చబాణస్తం వహ్నిం సంతాప్యాతితరాం తాపయిత్వా పీడయిత్వా తథా వినీతం భయాత్త్యక్తోపద్రవం కరోతి। స్వయం స్వేన స్వాదితమనుభూతం తప్తభూయం తప్తభావో యేనైవంవిధః సన్ వహ్నిః పరమన్యం పునర్యథా న సంతాపయితా స్వస్య పీడానుభవాదద్యప్రభృతి మయా కస్యాపి సంతాపో న కార్య ఇతి బుద్ధ్వా వినీతో జాత ఇత్యర్థః। అన్యదపి లోహాది సంతాప్య వినీతం క్రియతే। అన్యోఽపి సాధుః స్వేనానుభూతపీడః పరం న పీడయతి। మదనస్తమతితరాం పీడయతీతి భావః॥౭౨॥

అదాహి యస్తేన దశార్ధబాణః పురా పురారేర్నయనాలయేన।

న నిర్దహంస్తం భవదక్షివాసీ న వైరశుద్ధేరధునాధమర్ణః॥౭౩॥

అదాహీతి ॥ పురారేర్హరస్య నయనమేవాలయో యస్య ఏవంభూతేన తేన వహ్నినా పురా పూర్వం యో దశార్ధబాణః పఞ్చబాణోఽదాహి దగ్ధః స పఞ్చబాణః కటాక్షవిక్షేపమాత్రజన్యత్వాద్భవత్యా అక్షివాసీ నేత్రవాసీ సన్ తం వహ్నిమధునా ఇదానీం నిర్దహన్నతితరాం పీడయన వైరశుద్ధేర్వైరనిర్యాతనస్యాధమర్ణో లగ్నకో న భవతి। అన్యనయనాలయస్థస్యాత్మదాహకస్యాన్యనయనాలయేనైవాత్మనైవ దాహాద్వైరలక్షణమృణం తేనాపాకృతమిత్యర్థః। పురుషం శ్రితస్య వహ్నేః స్వతోఽకించిత్కరత్వమ్, అఙ్గనానామపాఙ్గేషు కామో వసతీతి కృత్వా స్త్రియం శ్రితస్య కామస్య మహత్ప్రభుత్వం సూచితమ్। పూర్వోక్త ఏవ భావః॥౨౩॥

సోమాయ కుప్యన్నివ విప్రయుక్తః స సోమమాచామతి హూయమానమ్।

నామాపి జాగర్తి హి యత్ర శత్రోస్తేజస్వినస్తం కతమే సహన్తే॥౨౪॥

సోమాయేతి॥ విప్రైర్యుక్తో వియోగీ చ స వహ్నిః సోమాయ చన్ద్రాయ కుప్యన్నివ హూయమానం దీయమానం సోమాఖ్యం లతావిశేషరసమాచామతి పిబతి। నను చన్ద్రాపరాధే సోమలతాం కిమితి భక్షితవానిత్యాశఙ్క్యార్థాన్తరన్యాసేనాపనుదతి— హి యస్మాద్యత్ర జనే శత్రోర్నామ అపి జాగర్తి, కతమే కే తేజస్వినస్తం జనం సహన్తే సోఢుం శక్నువన్తి, అపి తు న కోఽపి। స్వవైరిచన్ద్రస్య సోమనామ్న్యాం లతాయాం నామసద్భావాత్తేజస్వినాఽగ్నినా సా భక్షితేతి యుక్తమేవ। చన్ద్రస్తం పీడయతీతి భావః। సోమాయ, 'క్రుధద్రుహేర్ష్యాసూయార్థానాం యం ప్రతి కోపః' (౧।౪।౩౭) ఇతి సంప్రదానత్వే 'చతుర్థీ సంప్రదానే' (౨।౩।౧౩) ఇతి చతుర్థీ॥౨౪॥

శరైరజస్రం కుసుమాయుధస్య కదర్థ్యమానస్తరుణి! త్వదర్థే।

అభ్యర్చయద్భిర్వినివేద్యమానాదప్యేష మన్యే కుసుమాద్బిభేతి॥౨౫॥

శరైరితి॥ హే తరుణి! త్వదర్థే త్వత్కృతే కుసుమాయుధస్య శరైరజస్రం నిరన్తరం కదర్థ్యమానః పీడ్యమానః సన్ స ఏష వహ్నిరభ్యర్చయద్భిః పూజకైః పూజార్థమేవ వినివేద్యమానాదేకస్మాదపి కుసుమాద్బిభేతి మదనశబుద్ధ్యా త్రస్యతీత్యహం మన్యే। 'ఏష దేవః' ఇత్యపి పాఠః। మదనేన వహ్నిః పీడ్యత ఇతి భావః ॥ ౨౫॥

స్మరేన్ధనే వక్షసి తేన దత్తా సంవర్తికా శైవలవల్లిచిత్రా।

చకాస్తి చేతోభవపావకస్య ధూమావిలా కీలపరమ్పరేవ ॥౭౬॥

స్మరేతి ॥ తేన వహ్నినా స్మరస్యేన్ధనే (నభూతే) మదనానలస్య దహ్యమానత్వాత్ కాష్ఠతుల్యే స్వవక్షసి దత్తా నిహితా శైవలవల్ల్యా కృత్వా చిత్రవర్ణా, ఆశ్చర్యరూపా చ సంవర్తికా నవదలం (పద్మం) చేతోభవః కామస్తల్లక్షణస్య పావకస్యాగ్నేర్ధూమావిలా ధూమమిశ్రితా కీలపరమ్పరేవ జ్వాలాసముదాయ ఇవ చకాస్తి శోభతే। మదనజ్వరశాన్త్యర్థం శైవాలం నవదలం కమలం చ వక్షసి నిక్షిప్తమ్। పిఙ్గస్య కమలస్య హృదయోపరి విద్యమానత్వాత్ కామపావకకీలత్వమ్। శైవలస్య చ శ్యామత్వాద్ధూమత్వమ్। 'సంవర్తికా నవదలమ్' ఇత్యమరః। 'వహ్నేర్ద్వయోర్జ్వాలకీలో' ఇత్యమరవచనాత్ 'కీల' శబ్దః పుంలిఙ్గోఽపి ॥౭౬॥

పుత్రీ సుహృద్యేన సరోరుహాణాం యత్రేప్రయసీ చన్దనవాసితా దిక్।

ధైర్యం విభుః సోఽపి తవైవ హేతోః స్మరప్రతాపజ్వలనే జుహావ ॥౭౭॥

పుత్రీతి ॥ వికాసకారిత్వాత్సరోరుహాణాం సుహృత్ సూర్యో యేన కృత్వా పుత్రీ పుత్రవాన, చన్దనేన వాసితా పరిమలాఢ్యా దిక్ దక్షిణా యత్రేప్రయసీ యస్య ప్రియతమా, సోఽపి యమలక్షణో విభుస్తవైవ హేతోః స్మరప్రతాపజ్వలనే కామజన్యసంతాపరూపేఽనలే ధైర్యం జుహావ। కామజ్వరవశాద్ధైర్యం త్యక్తవానిత్యర్థః। పితృమిత్రత్వాచ్ఛీతలాని కమలాని, ప్రియాయాశ్చన్దనా వశవర్తినో యద్యపి, తథాపి త్వద్విషయం యమస్య విరహదాహం శమయితుం న శక్నువన్తీత్యాశ్చర్యమ్। కులం స్థానం చ కథితమ్। యమోఽపి త్వద్వశో జాత ఇత్యర్థః। తవైవ హేతోః, 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' (౨।3।౨౬) ఇతి షష్ఠీ ॥౭౭॥

తం దహ్యమానైరపి మన్మథైధం హస్తైరుపాస్తే మలయః ప్రవాలైః।

కృచ్ఛ్రేఽప్యసౌ నోజ్ఝతి తస్య సేవాం సదా యదాశామవలమ్బతే యః ॥౭౮॥

తమితి ॥ మలయః పర్వతః జాజ్వల్యమానత్వాన్మదనస్య ఏధమిన్ధనం తం యమం కామేన్ధనత్వాదేవాతిశయేన దహ్యమానైర్జాజ్వల్యమానైరపి యదర్థమవచితైః ప్రవాలైః పల్లవ-రూపైర్హస్తైః కృత్వా ఉపాస్తే సేవతే। యుక్తమేతత్— యః సదా యదాశాం యత్సంబన్ధినీం తృష్ణామవలమ్బతే ధారయతి। యో యదధీనజీవిక ఇత్యర్థః। అసౌ స తస్య సేవయా స్వస్య కృచ్ఛ్రే కష్టే జాయమానేఽపి తస్య సేవాం నోజ్ఝతి న త్యజతి। 'అదః పరస్మిన్నత్రాపి' ఇతి వచనాదసావిత్యస్య స ఇత్యర్థః। అయమపి సదా యమదిశమవలమ్బతే తతో హస్తసంతాపే

సత్యపి సేవాం చక్రే ఇత్యుచితమిత్యర్థః। అన్యోఽప్యనుజీవీ స్వామినో దారిద్ర్యేఽపి సేవాం కరోతి। 'ఏధ' శబ్దోఽకారాన్తోఽపి॥౭౮॥

స్మరస్య కీర్త్యేవ సితీకృతాని తద్దోఃప్రతాపైరివ తాపితాని।

అఙ్గాని ధత్తే స భవద్వియోగాత్పాణ్డూని చణ్డజ్వరజర్జరాణి॥౭౯॥

స్మరస్యేతి॥ స యమో భవత్యా వియోగాద్ధేతోరఙ్గాని పాణ్డూని చణ్డస్తీవ్రో జ్వరస్తేన జర్జరాణి విశీర్ణాని చ ధత్తే। తత్ర హేతూత్ప్రేక్షే యథాక్రమమ్ కింభూతాన్యఙ్గాని— స్మరస్య కీర్త్యా యశసా శ్వేతీకృతానీవ। తథా,— తస్య కామస్య దోఃప్రతాపైః బాహుక్షత్రతేజోభిః తాపితానీవ। సంతాపితం హి జర్జరితం భవతి। కామస్తమతితరాం పీడయతీతి భావః॥ ౭౯॥

యస్తన్వి! భర్తా ఘుసృణేన సాయం దిశః సమాలమ్భనకౌతుకిన్యాః।

తదా స చేతః ప్రజిఘాయ తుభ్యం యదా గతో నైతి నివృత్య పాన్థః॥౮౦॥

య ఇతి॥ హే తన్వి కృశాఙ్గి! యః సాయం ఘుసృణేన కుఙ్కుమేన సమాలమ్భనేఽఙ్గరాగవిషయే కౌతుకిన్యాః సాయంసంధ్యానురాగయుక్తాయా దిశః ప్రతీచ్యా భర్తా వరుణః (సమయే) తదా చిత్రావ్యతీపాతాదౌ సమయే తుభ్యం త్వదర్థం చేతః ప్రజిఘాయ ప్రాహిణోత్, యదా సమయే గతః పాన్థో నివృత్య పరావృత్య నైతి నాగచ్ఛతి। యదాప్రభృతి తస్య మనస్త్వయి లగ్నం, తదాప్రభృతి వ్యాఘుట్య తం ప్రతి న గతమ్। సోఽపి త్వదధీనో జాతోఽస్తీతి భావః। ప్రజిఘాయ, హినోతేర్లిటి 'హేరచఙి' (౭।౩।౫౬) ఇతి కుత్వమ్॥౮౦॥

తథా న తాపాయ పయోనిధీనామశ్వాముఖోత్థః క్షుధితః శిఖావాన్।

నిజః పతిః సంప్రతి వారిపోఽపి యథా హృదిస్థః స్మరతాపదుఃస్థః॥౮౧॥

తథేతి॥ యతః స్మరదాహేన కామజ్వరేణ దుఃస్థః పీడితః, అతో వారి పాతి రక్షతీత్యేవంవిధోఽపి హృదిస్థః స్మరణగోచరః, అథ చ మధ్యే విద్యమానో నిజః స్వీయః పతిర్వరుణః సంప్రతి త్వద్విషయవిరహదశాయాం యథా యేన ప్రకారేణ పయోనిధీనాం సంతాపాయ భవతి, తథా తేన ప్రకారేణ క్షుధితో బుభుక్షితో మధ్యే విద్యమానః సంనిహితో వారి

పిబతీతి వారిపః ఏవంభూతోఽపి అశ్వాముఖోత్థో వడవాముఖోత్థః శిఖావానగ్నిః పయోనిధీనాం తాపాయ నాభూత్। వారిపత్వే హృదిస్థత్వే తుల్యేఽపి కామదాహదుఃస్థత్వాభావాత్తథా న తాపకారిత్వమిత్యర్థః। కామజ్వరపీడితజలప్రవిష్టవరుణసంస్పర్శాత్ పయోనిధయోఽపి సంతప్తా బభూవురిత్యతో హేతోర్వరుణోఽతితరాం కామేన పీడిత ఇతి భావః। వడవానలాదపి విరహానలోఽధిక ఇతి భావః। అన్యోఽపి సాధుర్దాసః పీడితం స్వామినం స్మరన్సంతప్యతే। క్షుధితః, 'వసతిక్షుధోరిట్' (౭।౨।౫౨) ॥౮౧॥

యత్ర్పత్యుత త్వన్మృదుబాహువల్లీస్మృతిస్రజం గుమ్పతి దుర్వినీతా।

తతో విధత్తేఽధికమేవ తాపం తేన శ్రితా శైత్యగుణా మృణాలీ ॥౮౨॥

యదితి ॥ శైత్యమేవ గుణో యస్యాః సా తేన వరుణేన శరీరోపరి శ్రితా నిక్షిప్తా మృణాలీ యద్యస్మాత్త్వన్మృదుబాహువల్లీ తస్యాః స్మృతిస్రజం స్మరణపరమ్పరాం గుమ్పతి కరోతి సాదృశ్యాత్, తతస్తస్మాద్వైపరీత్యేన పూర్వాపేక్షయాప్యధికం తాపం విధత్తే కరోతి। అత ఏవ దుర్వినీతా దుష్టా। సంతాపశాన్త్యర్థం శ్రితస్య శీతలస్యాధికసంతాపకారిత్వమేవ వైపరీత్యమ్। సాదృశ్యాత్త్వద్బాహువల్లయాః స్మారకత్వాన్మృణాలీ తమతితరాం తాపయతీతి భావః। అన్యోఽపి దుర్వినీతో యదర్థమాశ్రీయతే తద్విరుద్ధమేవ కరోతి ॥౮౨॥

న్యస్తం తత స్తేన మృణాలదణ్డఖణ్డం బభాసే హృది తాపభాజి।

తచ్చిత్తమగ్నైర్మదనస్య బాణైః కృతం శతచ్ఛిద్రమివ క్షణేన ॥౮౩॥

న్యస్తమితి ॥ సకలమృణాలీ యతస్తాపం కరోతి తతః సకలమృణాలీత్యాగానన్తరం తాపభాజి హృది తేన న్యస్తం మృణాలదణ్డఖణ్డం తస్య వరుణస్య చిత్తే మగ్నైర్మదనస్య బాణైః క్షణేన శతచ్ఛిద్రం బహురన్ధ్రం కృతమివ బభాసే శుశుభే। భగ్నం మృణాలం స్వత ఏవ శతచ్ఛిద్రం భవతి తస్య శతచ్ఛిద్రత్వమన్యథోత్ప్రేక్షితమ్। కామబాణైస్తద్ధృదయం జర్జరీకృతమితి భావః ॥౮౩॥

ఇతి త్రిలోకీతిలకేషు తేషు మనోభువో విక్రమకామచారః।

అమోఘమస్త్రం భవతీమవాప్య మదాన్ధతానర్గలచాపలస్య ॥౮౪॥

ఇతీతి ॥ త్రిలోక్యాస్తిలకేష్వలంకారభూతేష్విన్ద్రాదిషు విషయే భవతీం త్వామేవామోఘశస్త్రం సఫలమస్త్రమవాప్య మదాన్ధతయా గర్వాన్ధత్వేన అనర్గలముచ్ఛృఙ్ఖలం చాపలం యస్య మనోభువః కామస్య ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ విక్రమః కామచారః స్వేచ్ఛాచారః। వర్తత ఇతి శేషః। కామేన త్వన్నిమిత్తమిన్ద్రాదయోఽతితరాం పీడ్యన్తే। మదాన్ధతేత్యనేన కామస్య ద్విరదత్వం సూచితమ్। అవాప్య స్థితస్యేతి యోజనీయమ్ ॥౮౪॥

సారోత్థధారేవ సుధారసస్య స్వయంవరః శ్వో భవితా తవేతి।

సంతర్పయన్తీ దమయన్తి। తేషాం శ్రుతిః శ్రుతీ నాకజుషామయాసీత్ ॥౮౫॥

సారేతి ॥ హే దమయన్తి ! తవ స్వయంవరః శ్వో భావిని దివసే భవితేతి శ్రుతిర్వార్తా తేషాం నాకజుషాం దేవానాం శ్రుతీ కర్ణావయాసీత్ప్రాపత్। కింభూతా సుధారసస్యామృతరసస్య సారోత్థధారేవ శ్రేష్ఠభాగోత్థితప్రవాహ ఇవ సంతర్పయన్తీ తానేవ హర్షయన్తీ। స్వయంవరం శ్రుత్వాతీవ హృష్టా ఇతి భావః ॥౮౫॥

సమం సపత్నీభవదుఃఖతీక్ష్ణైః స్వదారనాసాపథికైర్మరుద్భిః।

అనఙ్గశౌర్యానలతాపదుస్థైరథ ప్రతస్థే హరితాం మరుద్భిః ॥౮౬॥

సమమితి ॥ అథ స్వయంవరవార్తాశ్రవణానన్తరం హరితాం దిశాం మరుద్భిః స్వామిభిరిన్ద్రాదిభిః స్వేషాం దారాః స్త్రియస్తేషాం నాసాపథికైర్నాసికామార్గస్థైర్మరుద్భిః నిఃశ్వసితానిలైః సమం సహ ప్రతస్థే ప్రస్థితమ్। కింభూతైర్నాసావాయుభిః —సపత్నీభవేన సపత్నీహేతుకేన దుఃఖేన తీక్ష్ణైరత్యుష్ణైః। కింభూతైర్దేవైః— అనఙ్గశౌర్యమేవానలోఽగ్నిస్తజ్జనితస్తాపస్తేన దుస్థైర్జర్జరీభూతైః। త్వద్వరణార్థం ప్రస్థితాన్స్వపతీన్దృష్ట్వా తత్పత్నీభిర్దుఃఖాన్నాసావాయవో ముక్తా ఇతి భావః। అన్యోఽపి పాన్థః పాన్థైః సహ ప్రస్థానం కరోతి। చణ్డవాయుభిః సార్ధమిత్యనేనాశకునం సూచితమ్ ॥౮౬॥

అపాస్తపాథేయసుధోపయోగైస్త్వచ్చుమ్బినైవ స్వమనోరథేన।

క్షుధం చ నిర్వాపయతా తృషం చ స్వాదీయసాఽధ్వా గమితః సుఖం తైః ॥౮౭॥

అపాస్తేతి॥ తైరిన్ద్రాదిభిస్త్వచ్చుమ్బినా త్వత్సంబన్ధినా స్వమనోరథేన భైమీం ప్రాప్స్యామ ఇతి స్వీయేనాభిలాషేణైవ కృత్వా అధ్వా మార్గః సుఖమనాయాసేన గమితోఽతివాహితః। కింభూతేన— స్వాదీయసాఽతిస్వాదునా। అత ఏవ— క్షుధం తృషం చ నిర్వాపయతా శమయతా। అత ఏవ అపాస్తస్త్యక్తః పాథేయో మార్గశమ్బలరూపః సుధోపయోగోఽమృతోపయోగో యైస్తైః। త్వయి నివిష్టచిత్తత్వాత్క్షుధా తృషా చ నాభూత్, అత ఏవ మార్గశమ్బలమమృతమపి త్యక్తం, తతోఽప్యధికా తవ ప్రాప్త్యాశేత్యర్థః। భువం ప్రత్యాగమనే మనోలక్షణేన రథేన భువమాగతాః। 'సుధోపభోగైః' ఇతి పాఠే ఉపభోగః సాఫల్యమపాస్తం యైః। పాథేయం, సాధ్వర్థే 'పథ్యతిథి—' (౪।౪।౧౦౪) ఇతి ఢఞ్॥౮౭॥

ప్రియా మనోభూశరదావదాహే దేవీస్త్వదర్థేన నిమజ్జయద్భిః।

సురేషు సారైః క్రియతేఽధునా తైః పాదార్పణానుగ్రహభూరియం భూః॥౮౮॥

ప్రియా ఇతి॥ తైః సురేషు సారైః శ్రేష్ఠైరిన్ద్రాదిభిరధునా ఇయం భూః భూమిః పాదానామర్పణం తదేవానుగ్రహః కృపా తస్య భూః స్థానం క్రియతే। కింభూతైః — ప్రియాః స్వస్త్రియ ఇన్ద్రాణీప్రముఖా దేవీస్త్వదర్థేన త్వత్కారణేన మనోభూశరాః కామబాణాస్త ఏవ దావో వనవహ్నిస్తజ్జనితదాహే నిమజ్జయద్భిః। కామపీడితాః కుర్వద్భిరిత్యర్థః। ఇదానీం భూమౌ వర్తన్త ఇత్యర్థః। తేషామత్రాగమనాద్దేవీనాం విరహసంతాపః ॥ ౮౮॥

అలంకృతాసన్నమహీవిభాగైరయం జనస్తైరమరైర్భవత్యామ్।

అవాపితో జఙ్ఘమలేఖలక్ష్మీం నిక్షిప్య సందేశమయాక్షరాణి॥౮౯॥

అలమితి॥ తైరమరైః భవత్యాం త్వద్విషయేఽయం మల్లక్షణో జనః సందేశమయాక్షరాణి నిక్షిప్య జఙ్ఘమలేఖలక్ష్మీం చలత్పత్రికాశోభామవాపితః ప్రాపితః। కింభూతైః అలంకృత ఆసన్నో మహీవిభాగో యైః। సమీపస్థితైస్తైస్త్వాం ప్రార్థయితుమహం ప్రేషిత ఇత్యర్థః। 'భవత్యై' ఇతి వా పాఠః॥౮౯॥

ఏకైకమేతే పరిరభ్య పీనస్తనోపపీడం త్వయి సందిశన్తి।

త్వం మూర్చ్ఛతాం నః స్మరభిల్లశల్యైర్ముదే విశల్యౌషధివల్లిరేధి॥౯౦॥

ఏకైకమితి॥ హే భైమి। ఏతే దేవా ఏకైకం పృథక్పృథక్ పీనస్తనయోరుపపీడ్య సంశ్లిష్యం తద్యథా (భవతి) తథా, త్వత్పీనస్తనాభ్యామాత్మానముపపీడ్య వా [పరిరభ్య గాఢమాలిఙ్గ్య] త్వయి ఇతి సందిశన్తి। ఇతి కిమ్— హే భైమి ! త్వం స్మరభిల్లశల్యైః కామలక్షణపాపర్ధికనారాచైః కృత్వా మూర్చ్ఛితాం నోఽస్మాకం ముదే ప్రీతయే శల్యోద్ధరణాన్మూర్చ్ఛాపహారాయ విశల్యానామ్నీ ఓషధివల్లిః ఏధి భవ। త్వాం వినాస్మాకం కామమూర్చ్ఛా న శామ్యతీత్యస్మాన్వృణీష్వేతి భావః। ఏకైకమ్, వీప్సాయాం ద్విః। స్తనోపపీడమ్, 'సప్తమ్యాం చోపపీడరుధకర్షః' (౩।౪।౪౯) ఇతి ణములి 'తృతీయాప్రభృతీన్యన్యతరస్యామ్ ' (౨।౨।౨౧) ఇతి సమాసః। ఏధి, 'ధ్వసోరేద్ధావభ్యాసలోపశ్చ' (౬।౪।౧౧౯) ఇత్యేత్వమ్॥౯౦॥

త్వత్కాన్తిమస్మాభిరయం పిపాసన్మనోరథాశ్వాసనయైకయైవ।

నిజః కటాక్షః ఖలు విప్రలభ్యః కియన్తి యావద్భణ వాసరాణి॥౯౧॥

త్వదితి॥ త్వత్కాన్తిం త్వత్సౌన్దర్యం పిపాసన్పాతుమిచ్ఛన్ అయం నిజః స్వీయః కటాక్ష ఏకయా ముఖ్యయా భైమీకాన్తిమవశ్యం వయం పాయయామహ ఇత్యేవంరూపయా మనోరథాశ్వాసనయా మనోరాజ్య జన్యయాశ్వాసనయైవ సాన్త్వనేనైవ కృత్వా కియన్తి వాసరాణి యావత్కియద్దినపర్యన్తం విప్రలభ్యోఽస్మాభిః ప్రతారణీయః ఖలు నిశ్చితం భణ కథయ। పథి గచ్ఛన్బాలకాదిరిదముదకమితి ప్రతారణం సహతే, న తు ద్విత్రాణి దినాని, తథా కటాక్షోఽపి। అస్మాన్వృణీష్వేతి భావః। అవధౌ 'యావత్ 'శబ్దః। వాసరాణి, అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా॥౯౧॥

నిజే సృజాస్మాసు భుజే భజన్త్యావాదిత్యవర్గే పరివేషవేషమ్।

ప్రసీద నిర్వాపయ తాపమఙ్గైరనఙ్గలీలాలహరీతుషారైః॥౯౨॥

నిజ ఇతి॥ హే భైమి ! త్వం నిజే స్వీయే భుజే ఆదిత్యవర్గే అదిత్యపత్యసమూహేఽస్మాసు పరివేషస్య వేష్టనస్య వేషమాకారం భజన్త్యౌ సృజ కురు। అఙ్కపాలీం దేహీతి భావః। ఆదిత్యే చ పరివేషః పరిధిర్యుక్తః। తథా,— అనఙ్గలీలైవ లహర్యస్తాభిస్తుషారైః శీతలైరఙ్గైః కృత్వాస్మాకం తాపం కామజ్వరం నిర్వాపయ శమయ। ప్రసీద ప్రసన్నా భవ। సకామత్వదఙ్గసంపర్కాదస్మాకం కామజ్వరః శాన్తిం ప్రయాస్యతీతి భావః। శీతలేన

తాపశాన్తిర్యుక్తా। 'చార్వఙ్గి ! నిర్వాపయ' ఇతి వా పాఠః। 'అనుగ్రహోఽస్మాసు యది త్వదీయస్తదేహి దేహి ద్రుతమఙ్కపాలీమ్' ఇతి (పూర్వార్ధ) పాఠః క్వచిత్। స స్పష్టార్థః। 'భుజా'-శబ్ద ఆవన్తోఽపి। ' పరివేషో రవేః పార్శ్వమణ్డలే వేష్టనే తథా' ఇత్యజయపాలః॥౯౨॥

దయస్వ కిం ఘాతయసి త్వమస్మాననఙ్గచణ్డాలశరైరదృశ్యైః।

భిన్నా వరం తీక్ష్ణకటాక్షబాణైః ప్రేమస్తవ ప్రేమరసాత్పవిత్రైః॥౯౩॥

దయస్వేతి॥ హే భైమి ! దయస్వ త్వం దయాం కురు। అదృశ్యైరాకస్మికలగ్నైః అనఙ్గ ఏవ చణ్డాలస్తస్య శరైః ప్రయోజ్యైః ప్రయోజికా త్వం అస్మాన్కిం కిమితి ఘాతయసి, అపి త్వేవం త్వయా న కార్యమ్। అన్యోఽపి స్వవైరిణం చణ్డాలేనాదృశ్యైర్బాణైర్మారయతి। తర్హి కిం కార్యమిత్యత ఆహ— వయం ప్రేమరసాత్ప్రీతిరూపాద్రసాత్పవిత్రైః పూర్ణైః పూతైశ్చ తవ తీక్ష్ణకటాక్షలక్షణైర్బాణైర్భిన్నా విదీర్ణాః సన్తో యత్ ప్రేమః మ్రియామహే ప్రాణాంస్త్యక్ష్యామః తత్ మనాగ్వరమిష్టమ్। చణ్డాలబాణ (ప్రయోజ్య) కర్తృకమరణాపేక్షయా తవ పవిత్రకటాక్షలక్షణైర్బాణైర్మరణం శ్రేష్ఠమిత్యర్థః। కటాక్షైరస్మానాశ్వాసయ। వృణీష్వేతి భావః। రసాదుదకాత్పవిత్రత్వం యుక్తమ్। ప్రేమః, ప్రపూర్వాదిణో మరణవాచినో లడుత్తమబహువచనమ్॥౯౩॥

త్వదర్థినః సన్తు పరస్సహస్రాః ప్రాణాస్తు నస్త్వచ్చరణప్రసాదః।

విశఙ్కసే కైతవనర్తితం చేదన్తశ్వరః పఞ్చశరః ప్రమాణమ్॥౯౪॥

త్వదర్థిన ఇతి॥ పరస్సహస్రా బహవస్త్వదర్థినస్త్వదభిలాషుకాః సన్తు, నోఽస్మాకం ప్రాణాస్తు పునస్త్వచ్చరణయోః ప్రసాదః। త్వచ్చరణౌ చేత్ప్రసన్నౌ భవతస్తర్హ్యేవ నః ప్రాణనం, నాన్యథేత్యర్థః। ఇదం కైతవనర్తితమలీకభాషితమితి చేత్ విశఙ్కసే మన్యసే తర్హ్యన్తశ్చరోఽన్తర్వర్తీ, పఞ్చశరః కామః ప్రమాణమత్ర సాక్షీ। త్వన్నిమిత్తమస్మాకం కియతీ పీడా భవతీతి కామ ఏవ త్వయా పృచ్ఛ్యతామ్। వయం చేన్మిథ్యాభాషిణ ఇత్యర్థః। కామోఽన్తర్వర్తిత్వాత్ సర్వం వేత్తి। కూటసాక్ష్యం కరోతీత్యర్థః। అతో వయమేవానుగ్రాహ్యా నాన్యే ఇతి భావః। పరస్సహస్రాః పరశ్శతా ఇతివత్॥౯౪॥

అస్మాకమధ్యాసితమేతదన్తస్తావద్భవత్యా హృదయం చిరాయ।

బహిస్త్వయాలంక్రియతామిదానీమురో మురం విద్విషతః శ్రియేవ॥౯౫॥

అస్మాకమితి॥ హే భైమి ! భవత్యా అస్మాకమేతద్ధృదయమన్తః ఆన్తరదేశే తావత్ పునః చిరాయాధ్యాసితమధిష్ఠితమ్। చిరకాలం చిత్తమధ్యే ధృతాసీత్యర్థః। పరమిదానీం తద్ ఉరః త్వయా బహిర్దేశేఽప్యలంక్రియతామ్। ఆలిఙ్గ్యతామిత్యర్థః। కయా కస్యేవ— శ్రియా మురం విద్విషతో విష్ణోరివ। 'ద్విషః శతుర్వా' (వాం ౧।౫।౨౨) ఇతి మురమితి ద్వితీయా॥ ౯౫॥

దయోదయశ్చేతసి చేత్తవాభూదలంకురు ద్యాం విఫలో విలమ్బః।

భువః స్వరాదేశమథాచరామో భూమౌ ధృతిం యాసి యది స్వభూమౌ॥౯౬॥

దయోదయ ఇతి॥ తవ చేతసి అస్మాకముపరి దయాయా ఉదయశ్చేదభూదుదభూత్ తర్హి త్వం ద్యాం స్వర్గమలంకురు। విలమ్బో విఫలః। న కర్తవ్య ఇతి భావః। అథ యది స్వస్య భూమావుత్పత్తిస్థానే భూమౌ భూలోకే ధృతిం ప్రీతిం యాసి ప్రాప్నోషి తర్హి వయం భువో భూలోకస్య స్వరాదేశం స్వర్గసంజ్ఞామాచరామః కుర్మః। యత్ర వయం స ఏవ స్వర్గః। సర్వేఽప్యాగత్య స్వర్గభోగానత్రైవ కుర్మ ఇతి భావః। 'క్ష్మామేవ దేవాలయతాం నయామో భూమౌ రతిశ్చేత్తవ జన్మభూమౌ' ఇతి చ పాఠః॥౯౬॥

ధినోతి నాస్మాఞ్జలజేన పూజా త్వయాన్వహం తన్వి ! వితన్యమానా।

తవ ప్రసాదోపనతే తు మౌలౌ పూజాస్తు నస్త్వత్పదపఙ్కజాభ్యామ్॥౯౭॥

ధినోతీతి॥ హే తన్వి ! త్వయా అన్వహం ప్రత్యహం జలజేన వితన్యమానా క్రియమాణా పూజా అస్మాన్న ధినోతి న ప్రీణయతి। కింతు తవ ప్రసాదాయ ప్రీతికలహే ప్రసన్నత్వాయ నమస్కారకరణవశాదుపనతే నమ్రే నోఽస్మాకం మౌలౌ శిరసి త్వత్పదపఙ్కజాభ్యాం చరణాఘాతవశాత్వచ్చరణకమలాభ్యాం తు పూజాస్తు। కమలపూజాపేక్షయా త్వచ్చరణకమలయోరుత్కృష్టత్వాత్ సాఽస్మాకం సుఖాయాలం, న కమలపూజా। త్వచ్చరణాఘాతేన వయం యథా సుఖినో భవామః తథా కుర్వితి భావః॥౯౭॥

స్వర్ణైర్వితీర్ణైః కరవామ వామనేత్రే ! భవత్యా కిముపాసనాసు।

అఙ్గ ! త్వదఙ్గాని నిపీతపీతదర్పాణి పాణిః ఖలు యాంచతే నః॥౯౮॥

స్వర్ణైరితి॥ హే వామనేత్రే సున్దరనేత్రే ! భవత్యా త్వయా ఉపాసనాసు పూజాసు వితీర్ణైరర్పితైః స్వర్ణపుష్పైః కిం కరవామ ? తాని బహూన్యస్మాకం విద్యన్తే తైః కిమపి ప్రయోజనం నాస్తి। తర్హి కిమ్— హే అఙ్గ ప్రియే ! ఖలు యస్మాత్ నః అస్మాకం పాణిః నిపీతః పీతానాం సువర్ణాదీనాం పదార్థానాం దర్పో గర్వో యైస్తాని త్వదఙ్గాని యాచతే। యైః సువర్ణాది జితం తదభిలాషిణః పురుషస్య సువర్ణేన ప్రీతిః కథం స్యాదిత్యర్థః॥౯౮॥

వయం కలాదా ఇవ దుర్విదగ్ధం త్వద్గౌరిమస్పర్ధి దహేమ హేమ।

ప్రసూననారాచశరాసనేన సహైకవంశప్రభవభ్రు ! బభ్రు॥౯౯॥

వయమితి॥ హే ప్రసూననారాచః కామస్తస్య శరాసనేన ధనుషా సహ ఏకస్మిన్ వంశే వేణౌ, కులే చ ప్రభవో యయోః ఈదృశే భ్రువౌ యస్యాః తత్సంబుద్ధిః। ప్రాయేణైకవంశోత్పన్నస్తుల్యో భవతి। వయం కలాదా ఇవ స్వర్ణకారా ఇవ తవ గౌరిమ్ణా సహ స్పర్ధిత్వద్గౌరత్వసామ్యాభిలాషి అత ఏవ ఉత్తమస్పర్ధయా దుర్విదగ్ధం దుర్వినీతం బభ్రు పిఙ్గలం హేమ సువర్ణం దేహమగ్నౌ ప్రక్షిపామః। బభ్రుత్వాదన్యవర్ణత్వం సువర్ణస్య సూచితమ్। వయం త్వదీయాస్త్వదపరాధకారిణః సువర్ణస్య వహ్నిప్రక్షేపరూపం దణ్డం కుర్మ ఇత్యర్థః। అస్మాకం సువర్ణేన ప్రయోజనం నాస్తీత్యభిప్రాయః। 'కలాదో రుక్మకారకే', 'బభ్రు స్యాత్పిఙ్గలే త్రిషు' ఇత్యమరః। 'నేయఙువఙ్–'(౧।౪।౪) ఇతి నదీసంజ్ఞానిషేధాత్ 'అమ్బార్థ–'(౭।౩।౧౦౭) ఇతి హ్రస్వాభావాత్ 'ప్రభవభ్రు' ఇత్యత్ర సంబుద్ధిహ్రస్వో 'విమాననా సుభ్రు ! కుతః' (కుమారం ౫।౪౩) ఇత్యాదిమహాకవిప్రయోగదర్శనా- జ్జ్ఞాతవ్యః, సమాధానాన్తరం చ గ్రన్థాన్తరాజ్జ్ఞాతవ్యమ్॥౯౯॥

సుధాసరఃసు త్వదనఙ్గతాపః శాన్తో న నః కిం పునరప్సరఃసు।

నిర్వాతి తు త్వన్మమతాక్షరేణ సూనాశుగేషోర్మధుసీకరేణ॥౧౦౦॥

సుధేతి॥ నోఽస్మాకం త్వన్నిమిత్తోఽనఙ్గతాపః కామజ్వరః సుధాసరఃస్వమృతసరసీష్వపి నిమజ్జనేన న శాన్తః। కిం పునః అపాం సరఃసూదకసరసీషు, అథ చ రమ్భాదిదేవాఙ్గనాసు చ న శాన్తః। తదపేక్షయా త్వమధికేతి భావః। తర్హి కథం శామ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ— సూనాశుగః

కామస్తస్య ఇషుః పుష్పం తస్య మధుసీకరరూపేణ తవ మమతారూపేణాక్షరేణ ఇన్ద్రాదయో మదీయా ఇతి స్వస్య స్వామిత్వమ్, ఇన్ద్రాదీనాం చ స్వీయత్వం సూచయతా తు పునర్నిర్వాతి। అమృతరసాపేక్షయా మమతాక్షరరూపస్య మధుసీకరస్యాధిక్యాదిత్యర్థః। యో బహుభిర్న శాన్తః, స ఏకేన శాన్త ఇతి చిత్రమ్। అస్మాన్వృణీష్వేతి భావః॥౧౦౦॥

ఖణ్డః కిము త్వద్గిర ఏవ ఖణ్డః కిం శర్కరా తత్పథశర్కరైవ।

కృశాఙ్గి ! తద్భఙ్గిరసోత్థకచ్చతృణం ను దిక్షు ప్రథితం తదిక్షుః॥౧౦౧॥

ఖణ్డ ఇతి॥ హే కృశాఙ్గి ! త్వద్గిరస్త్వద్వాణ్యాః ఖణ్డ ఏవ లేశ ఏవ ఖణ్డః శర్కరారసవిశేషః కిము। త్వద్వాణీశకలవాచ్యత్వాదేవ తస్య ఖణ్డత్వం నామ మాధుర్యం చ జాతమిత్యుత్ప్రేక్షా। తస్యా వాణ్యాః పన్థా గమనమార్గః తస్మిన్న శర్కరా కర్పరాంశరూపైవ శర్కరాఖ్య ఇక్షువికారః కిమ్। కర్పరాంశనామసామ్యాచ్ఛర్కరేతి నామ జాతం మాధుర్యం చ। పథి శర్కరా భవన్తి। తస్యా వాణ్యా భఙ్గిర్వక్రోక్త్యాదిరచనా తజ్జనితః శృఙ్గారాదిరసస్తస్మాత్, అథ చ తల్లక్షణాదుదకాత్ ఉత్థముత్థితం యత్కచ్చతృణం జలప్రాయప్రదేశతృణం తదేవ దిక్షు ఇక్షురితి ప్రథితం ను। కచ్చతృణస్య చ ఇక్షురితి సంజ్ఞా। తద్రససంబన్ధాన్మాధుర్యం జాతం కిమిత్యర్థః। ఖణ్డాదిభ్యోఽప్యధికం త్వద్వాణీ మధురతరేతి భావః। 'శర్కరా ఖణ్డవికృతావుపలాకర్పరాంశయోః' ఇతి విశ్వః॥౧౦౧॥

దదామ కిం తే సుధయాఽధరేణ త్వదాస్య ఏవ స్వయమాస్యతే హి।

చన్ద్రం విజిత్య స్వయమేవ భావి త్వదాననం తన్మఖభాగభోజి॥౧౦౨॥

దదామేతి॥ హే భైమి ! వయం తే తుభ్యం కిం దదామ, అపి తు త్వద్దానయోగ్యం వస్తు కిమపి న విద్యత ఇత్యర్థః। అమృతామరత్వయజ్ఞభాగేషు మధ్యే ఏకం దేయమిత్యాశఙ్క్యాహ— అధరేణ సుధయా ఓష్ఠలక్షణేనామృతేన త్వదాస్య ఏవ స్వయం హి యస్మాదాస్యతే స్థీయతే। ఓష్ఠేన త్వన్ముఖే సుధీభూయైవ స్థీయతే యత ఇతి వా। యతశ్చ త్వదాననం చన్ద్రం విధుం విజిత్య స్వయమేవ తస్య చన్ద్రస్య మఖభాగభోజి యజ్ఞభాగగ్రాహి భావి భవిష్యతి। తత్తదపి న దేయమిత్యర్థః। అమృతయజ్ఞభాగదానద్వారోపకర్తుం న శక్నుమ ఇత్యర్థః। సుధాచన్ద్రాభ్యాం సకాశాత్త్వదోష్ఠముఖమధికమితి భావః॥౧౦౨॥

అమరత్వమపి దాతుమశక్యమిత్యాహ—

ప్రియే ! వృణీష్వామరభావమస్మదితి త్రపాకృద్వచనం న కిం నః।

త్వత్పాదపద్మే శరణం ప్రవిశ్య స్వయం వయం యేన జిజీవిషామః॥౧౦౩॥

ప్రియ ఇతి॥ నోఽస్మాకం వచనమస్మాకమేవ త్రపాకృల్లజ్జావహం కిం న, అపి తు లజ్జావహమేవ। ఇతి కిమ్— హే ప్రియే ! త్వమస్మత్సకాశాదమరభావమవినాశత్వం వృణీష్వేతి। యేన కారణేన వయం త్వత్పాదపద్మే (ద్వితీయాద్వివచనమ్) శరణం ప్రవిశ్య తల్లక్షణమేవ రక్షితారం ప్రాప్య స్వయం ఆత్మనైవ జిజీవిషామః జీవితుమిచ్ఛామః। స్వయం తీర్ణో హి పరాంస్తారయవి న త్వతీర్ణః। త్వచ్చరణసేవయా జీవతామస్మాకం తుభ్యమమరత్వం దాతుం కా శక్తిః ? అత ఏవ పూర్వోక్తం వచనం లజ్జావహమేవేత్యర్థః। అత ఏవ తవోపకర్తుమసమర్థాన్ దయాం విధాయ వృణీష్వేతి భావః॥౧౦౩॥

నాస్మాకమస్మాన్మదనాపమృత్యోస్త్రాణాయ పీయూషరసాయనాని।

ప్రసీద తస్మాదధికం నిజం తు ప్రయచ్ఛ పాతుం రదనచ్ఛదం నః॥౧౦౪॥

నేతి॥ యస్మాత్పీయూషరూపాణి రసాయనాని అస్మాన్మదనలక్షణాత్, తజ్జనితాద్వా అపమృత్యోః సకాశాదస్మాకం త్రాణాయ న భవన్తి, తస్మాత్ప్రసీద అస్మాకముపరి ప్రసన్నా భవ। త్వమధికమమృతరసాయనేభ్యోఽప్యతితరాం స్వాదుమ్, అధికసామర్థ్యం వా నిజం స్వీయం రదనచ్ఛదమోష్ఠం తు పునః పాతుం నోఽస్మభ్యం ప్రయచ్ఛ దేహి। అనేన మదనాపమృత్యుః శాన్తిం ప్రాప్స్యతీతి భావః। సామాన్యమౌషధం యత్రాపమృత్యుశాన్త్యర్థం న ప్రభవతి తత్ర తదపేక్షయాఽధికమౌషధం దీయతే తేనాపమృత్యుః శామ్యతి తద్వదస్మాకమ్। 'రసోఽపి నాసౌ' ఇతి పాఠే తస్మాద్రసాదిత్యర్థః। అర్థాచ్ఛ యత్తదౌ । అపమృత్యోః, 'భీత్రా—' (౧।౪।౨౫) ఇత్యపాదానత్వమ్॥౧౦౪॥

ప్లుష్టః స్వైశ్చాపరోపైః సహ స హి మకరేణాత్మభూః కేతునాఽభూ-

ద్ధత్తాం నస్త్వత్ప్రసాదాదథ మనసిజతాం మానసో నన్దనః సన్।

భ్రూభ్యాం తే తన్వి ! ధన్వీ భవతు తవ సితైర్నైత్రభల్లైః స్మితైః స్తా-

దస్తు త్వన్నేత్రచఞ్చత్తరశఫరయుగాధీనమీనధ్వజాఙ్కః॥౧౦౫॥

ప్లుష్ట ఇతి॥ య ఆత్మభూః కామః స్వైశ్చాపరోపైర్ధనుర్బాణైర్మకరేణ మీనరూపేణ కేతునా ధ్వజేనాపి సహ ప్లుష్టో దగ్ధోఽభూత్ స కామః, అథానన్తరమ్। ఇదానీమితి యావత్। త్వత్ప్రసాదాత్ నోఽస్మాకం మానసో మనః సంబన్ధీ నన్దనో హర్షకః, అథ చ మానసః పుత్రః సన్ మనసి జాయతేఽసౌ మనసిజస్తద్భావం ధత్తాం ధారయతు। 'తవ సంగమవశాదానన్దకః కామోఽస్మన్మనసి పునరుత్పద్యతామ్। అత ఏవ మనసిజత్వమపి ధారయత్విత్యర్థః। హే తన్వి! స కామస్తే భ్రూభ్యాం ధన్వీ భవతు। భ్రూభ్యామితి ద్వివచనేన పూర్వాపేక్షయా చాపద్వయం సూచితమ్। తవ సితైః శ్వేతైస్తీక్ష్ణైశ్చ స్మితైః కృత్వా జేతార ఏవ జైత్రా ఏవంభూతా భల్లా బాణశల్యాని యస్య ఏవంవిధః స్తాద్భవతు అత్రాపి పూర్వాపేక్షయాఽధికం తీక్ష్ణత్వం జైత్రత్వం అనియతసంఖ్యాత్వం చ సూచితమ్। తవ నేత్రే ఏవ చఞ్చత్తరం అతిశయేన శోభమానం చపలతరం వా యచ్ఛఫరయుగం తస్య అధీనో మీనధ్వజలక్షణోఽఙ్కః చిహ్నం యస్య ఏవంభూతోఽస్తు। పూర్వమేక ఏక ధ్వజోఽభూత్, ఇదానీం తు ద్వౌ మీనధ్వజావితి 'శఫరయుగ' పదేన సూచితమ్। త్వయాఽస్మద్వరణే కృతే సతి పూర్వాపేక్షయాఽధికసామర్థ్యః సాఙ్గో మదనః పునరుత్పత్స్యతే తస్మాదస్మాన్వృణీష్వేతి భావః। అన్యోఽపి వినష్టో దేవతాప్రసాదాత్పునరుత్పద్యతేఽధికశక్తిశ్చ భవతి। 'నన్దనో హర్షకే సుతే' ఇతి విశ్వః। ధన్వీ వ్రీహ్యాదిః॥౧౦౫॥

స్వప్నేన ప్రాపితాయాః ప్రతిరజని తవ శ్రీషు మగ్నాః కటాక్షః

శ్రోత్రే గీతామృతాబ్ధౌ త్వగపి నను తనూమఞ్జరీసౌకుమార్యే।

నాసా శ్వాసాధివాసేఽధరమధుని రసజ్ఞా చరిత్రేషు చిత్తం

తన్నస్తన్వఙ్గి! కైశ్చిన్న కరణహరిణైర్వాగురా లఙ్ఘితాసి॥౧౦౬॥

స్వప్నేనేతి॥ 'నను' యస్మాత్సంబుద్ధౌ వా, నః అస్మాకం కటాక్షః ప్రతిరజని రజన్యాం రజన్యాం స్వప్నేన ప్రాపితాయా విషయీకృతాయాస్తవ శ్రీషు శోభాసు యస్మాన్మగ్నాః। తథా యస్మాత్ నః శ్రోత్రే కర్ణౌ గీతామృతాబ్ధౌ గానరూపసుధాసముద్రే మగ్నే । యస్మాచ్చ నస్త్వగపి సుకుమారత్వాత్ తనూమఞ్జరీ శరీరరూపా మఞ్జరీ తస్యాః సౌకుమార్యే మగ్నా। యస్మాచ్చ నః వాసా తవ శ్వాసాధివాసే నిఃశ్వాసరూపే గన్ధమాల్యాదిపరిమలే మగ్నా। యస్మాచ్చ నః రసజ్ఞా జిహ్వా అధరరూపేఽధరసంబన్ధిని వాఽమృతే నిమగ్నా। యస్మాచ్చ నః చిత్తం తవ చరిత్రేషు విలాసాదిసర్వవ్యాపారేషు మగ్నమ్। తత్తస్మాత్ హే తన్వఙ్గి కృశాఙ్గి! నోఽస్మాకం కైశ్చిదపి కరణహరిణైరిన్ద్రియరూపైర్మృగైర్వాగురా మృగబన్ధనరూపా న లఙ్ఘితాసి నాతిక్రాన్తాసి। వాగురాతుల్యయా త్వయా బద్ధాని చక్షురాదీని షడిన్ద్రియాణి త్వద్రూపం స్వం స్వం విషయం

ప్రాప్య త్వామతీత్య గన్తుం న శక్నువన్తీత్యర్థః। స్వప్నే ఽప్యస్మాభిరన్యా న స్పృష్టేత్యేవమనురాగిణో ఽస్మాఞ్ఝటితి వృణీష్వేతి భావః। దేవానామస్వప్నత్వేఽపి స్వానుభవసిద్ధత్వేనైవ దూతేనైవముక్తమ్। ప్రతిరజని స్వప్నేన ప్రాపితాయా ఇత్యనౌచితీ నాశఙ్కనీయా। యద్వా, విర-హవశాత్ప్రతికూలా రజనీ రాత్రిర్యస్యాస్తాదృశీ భైమీ స్వప్న ఇవ స్వప్నో విపర్యయజ్ఞానమ్। ఉన్మాదావస్థేతి యావత్। తయా ప్రాపితాయాః సర్వత్ర దృశ్యమానాయాస్తవేతి వ్యాఖ్యేయమ్। రజన్యా హరిద్రాయాః ప్రతికూలా। యద్వా, ప్రతికూలా రజనీ యస్యాః గౌరత్వాతిశయేన జితహరిద్రే భైమీతి వా। వాగురాపి మృగైర్లఙ్ఘితుం న శక్యతే। ప్రతిరజని, వీప్సాయామవ్యయీభావః। పక్షే సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాత్కబభావః। 'కైశ్చిత్' శబ్దాత్ 'అపి' శబ్దో ద్రష్టవ్యః। తన్వఙ్గి, 'అఙ్గగాత్ర—' ఇతి ఙీష్॥ ౧౦౬॥

ఇతి ధృతసురసార్థవాచికస్రఙ్నిజరసనాతలపత్రహారకస్య।

సఫలయ మమ దూతతాం వృణీష్వ స్వయమవధార్య దిగీశమేకమేషు॥౧౦౭॥

ఇతీతి॥ హే భైమి ! త్వం మమ దూతతాం సఫలయ కృతార్థీకురు। ఏషు ఇన్ద్రాదిషు మధ్యే ఏకం దిగీశం స్వయమవధార్య విచార్య, న తు సఖీభిః సార్ధమిత్యర్థః। యస్మిన్ననురాగస్తం వృణీష్వ। కస్యచిదేకస్య వరణాన్మమ దూత్యసాఫల్యం కుర్విత్యర్థః। కింభూతస్య మమ—ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ ధృతా సురసార్థానామిన్ద్రాదిదేవసఙ్ఘానాం వాచికస్రక్ సందేశవచనపరమ్పరా యేనైవంవిధం నిజం స్వీయం రసనాతలం జిహ్వాస్వరూపం తద్రూపం యత్ పత్రం తస్య హారక ఆనాయకస్తస్య। అన్యోఽపి లేఖపత్రానాయకస్య దూతస్య దూత్యం సఫలయతి॥౧౦౭॥

ఆనన్దయేన్ద్రమథ మన్మథమగ్నమగ్నిం కేలీభిరుద్ధర తనూదరి ! నూతనాభిః।

ఆసాదయోదితదయం శమనే మనో వా నో వా యదీత్థమథ తద్వరుణం వృణీథాః॥౨౦౮॥

ఆనన్దయేతి॥ హే తనూదరి భైమి। త్వం వరణేనేన్ద్రమానన్దయ। అథవా, నూతనాభిర్నవనవాభిః కేలీభిః సురతక్రీడాభిః మన్మథమగ్నం మదనజనితపీడామగ్న-మగ్నిం కామపీడాయాః సకాశాదుద్ధర పృథక్కురు। ప్రవాహాదిమగ్నమన్యదపి నూతనకలశ్యాదిభిరుద్ధ్రియతే। వా అథవా శమనే యమే మన ఉదితా దయా యస్యైవంవిధం సకృపమాసాదయ కురు। వా అథవా యది ఇత్థమ్ ఏవం నో ఇన్ద్రాదివరణం న క్రియతే అథ తర్హి వరుణం వృణీథాః వృణీష్వ। చతుర్ణాం మధ్యే యస్య కస్యాపి వరణాన్మమ దూత్యం సఫలయేతి భావః॥౧౦౮॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం
శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।
తస్యాగాదయమష్టమః కవికులాదృష్టాధ్వపాన్థే మహా-
కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గో నిసర్గోజ్వలః॥౧౦౯॥

శ్రీహర్షమితి॥ కింభూతే మహాకావ్యే—కవికులేన కాలిదాసాదిమహాకవిసమూహేన అదృష్టోఽధ్వా ప్రమేయమార్గస్తస్య పాన్థే నిత్యం పథికే, అపూర్వప్రమేయపరిపుష్టే కావ్యేఽయమష్టమః సర్గః అగాత్సమాప్తిం ప్రాప్తః॥౧౦౯॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీనరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే
నైషధీయప్రకాశేఽష్టమః సర్గః సమాప్తః

నవమః సర్గః।

దూతవచనశ్రవణానన్తరం కిమభూదితి వర్ణయితుం నవమం సర్గమారభతే—

ఇతీయమక్షిభ్రువవిభ్రమేఙ్గితస్ఫుటామనిచ్ఛాం వివరీతుముత్సుకా।
తదుక్తిమాత్రశ్రవణేచ్ఛయాశృణోద్దిగీశసందేశగిరం న గౌరవాత్॥౧॥

ఇతీతి॥ ఇయం భైమీ (ఇతి పూర్వోక్తామ్) దిగీశసందేశగిరం దిక్పాలానాం వాచికం తస్య నలతుల్యదూతస్యోక్తిమాత్రస్య కేవలోక్తస్య శ్రవణేచ్ఛయా- కర్ణనేచ్ఛయాఽశృణోత్, న గౌరవాత్। ఇన్ద్రాదీనామాజ్ఞా శ్రోతవ్యేత్యాదరాన్న శ్రుతవతీ। కింభూతా— అక్షిభ్రువస్య విభ్రమః

పరిస్పన్దవిలాసః తల్లక్షణేనేఙ్గితేన స్వాభిప్రాయసూచకచేష్టితేన స్ఫుటామనిచ్ఛాం దిక్పాలానామనాదరం వివరీతుం విశేషేణ ప్రకటీకర్తుముత్సుకోత్కణ్ఠితా। అక్షిణీ చ భ్రువౌ చ, 'అచతుర–' (౫।౪।౭౭) ఇతి సాధుః॥౧॥

తదర్పితామశ్రుతవద్విధాయ తాం దిగీశసందేశమయీం సరస్వతీమ్।
ఇదం తముర్వీతలశీతలద్యుతిం జగాద వైదర్భనరేన్ద్రనన్దినీ॥౨॥

తదితి॥ వైదర్భనరేన్ద్రనన్దినీ భైమీ ఉర్వీతలే భూతలే ఆహ్లాదకత్వాచ్ఛీతలద్యుతిం చన్ద్రం తం నలం ఇదం వక్ష్యమాణం జగాద। కిం కృత్వా— తేన దూతేనార్పితాముక్తాం తాం దిగీశసందేశమయీం దిక్పాలవాచికబహులాం సరస్వతీం వాణీమనాదరాత్ప్రత్యుత్తరాభావాత్ అశ్రుతవదశ్రుతేన తుల్యం వర్తతే। అనాకర్ణితామివ విధాయ। ప్రత్యుత్తరమదత్త్వా స్వమనీషితముక్తవతీత్యర్థః॥౨॥

మయాఙ్గ ! పృష్టః కులనామనీ భవానమూ విముచ్యైవ కిమన్యదుక్తవాన్।
న మహ్యమత్రోత్తరధారయస్య కిం హ్రియేఽపి సేయం భవతోఽధమర్ణతా॥౩॥

మయేతి॥ అఙ్గ దూత ! మయా భవాన్ కులనామనీ పృష్టః సన్ అమూ కులనామనీ విముచ్యాన్యదేవ దిగీశసందేశాద్యప్రస్తుతమేవ కిముక్తవాన్। అయుక్తమేతదిత్యర్థః। అత్ర కుల-నామప్రశ్నవిషయే మహ్యముత్తరధారయస్య ప్రత్యుత్తరలగ్నకస్య భవతోఽపి సేయం ప్రస్తుతాధమర్ణతా హ్రియే న కిమ్। ప్రశ్నోత్తరమదదతః పరమన్యస్యాపి హ్రీర్భవతి, ఉత్తమస్య తవ కథం నేతి। తస్మాత్కులనామనీ కథయేతి భావః। ఋణాపాకరణే సమర్థోఽన్యోఽపి తదనపాకరణాల్లజ్జాపదం భవతి। నిషేధమాత్రవాచినో నకారస్య ప్రథమాన్తత్వమేవ చ యుక్తమితి 'సపూర్వాయాః ప్రథమాయా విభాషా' (౮।౧।౨౬) ఇతి వైకల్పికత్వాన్మయాదేశాభావః। ధారయతీతి ధారయః, 'అనుపసర్గాల్లిమ్పవిన్ద–' (౩।౧।౧౩౮) ఇతి శః। ఉత్తరస్య ధారయః ఇతి సమాసః॥౩॥

అదృశ్యమానా క్వచిదీక్షితా క్వచిన్మమానుయోగే భవతః సరస్వతీ।
కచిత్ప్రకాశాం క్వచిదస్ఫుటార్థసం సరస్వతీం జేతుమనాః సరస్వతీమ్॥౪॥

అదృశ్యేతి॥ భవతః సరస్వతీ వాణీ సరస్వతీం నామ్నా సరస్వతీం నదీం జేతుమనాః। తత్తుల్యా భవతీత్యర్థః। కింభూతాం సరస్వతీమ్— క్వచిద్దేశవిశేషే ప్రకాశాం ప్రకటజలామ్, క్వచిచ్చాస్ఫుటమప్రకటం అర్ణ ఉదకం యస్యాస్తామ్। కింభూతా తవ సరస్వతీ– క్వచిత్కులనామవిషయే మమానుయోగే ప్రశ్నే ఉత్తరాదానాదదృశ్యమానా గుప్తా, క్వచిత్ కుత ఆగతోఽసీతి మమ ప్రశ్నే ఈక్షితా ఉత్తరదానాత్ప్రకటా। కులనామప్రశ్నస్యాప్యుత్తరం ప్రయచ్ఛేతి భావః। 'సరస్వతీ నదీభేదే గోవాగ్దేవతయోరపి' ఇతి విశ్వః॥౪॥

గిరః శ్రుతా ఏవ తవ శ్రవఃసుధాః శ్లథా భవన్నామ్ని తు న శ్రుతిస్పృహా।

పిపాసుతా శాన్తిముపైతి వారిజా న జాతు దుగ్ధాన్మధునోఽధికాదపి॥౫॥

గిర ఇతి॥ అతిమధురత్వాత్ శ్రవసోః కర్ణయోః సుధా అమృతరూపాస్తవ గిరః శ్రుతా ఏవ యద్యపి శ్రుతాస్తథాపి తు పునస్తవ నామ్ని విషయే శ్రుతిస్పృహా శ్రవణేచ్ఛా న శ్లథా శాన్తా నాభూత్। అతస్తదపి కథయేతి భావః। అతిమధురవాణీసమాకర్ణనే కథం న శాన్తేత్యాశఙ్కాయాం హేతుమాహ— వారిజా ఉదకసంబన్ధినీ పిపాసుతా పానేచ్ఛా అధికాదుదకాపేక్షయాఽతిమధురాద్దుగ్ధాన్మధునోఽపి జాతు కదాచిదపి శాన్తిం నోపైతీత్యాభాణకః। తస్మాద్యుక్తమేతదిత్యర్థః। అధికాదపి జలాపేక్షయా బహుపీతాదపి దుగ్ధాన్మధునో వేతి వా దుగ్ధాపేక్షయాఽధికాన్మధునోఽపీతి వా। దుగ్ధాన్న శామ్యతి, నాపి మధునః, అధికాదప్యమృతాదపి న శామ్యతీతి వా। దుగ్ధమధుభ్యామధికాదమృతాదపి న శామ్యతి। అతిబహు కిం వక్తవ్యమ్॥౫॥

బిభర్తి వంశః కతమస్తమోపహం భవాదృశం నాయకరత్నమీదృశమ్।

తమన్యసామాన్యధియావమానితం త్వయా మహాన్తం బహు మన్తుముత్సహే॥౬॥

విభర్తీతి॥ సూర్యాదివంశమధ్యే కతమో వంశః భవాదృశమీదృశం హస్తాద్యభినయనమాత్రేణ వర్ణయితుం శక్యం న త్వవయవవత్, తమ ఈశ్వరగుణస్తదఘ్నన్తి తిరస్కరోతి క్రోధరహితమజ్ఞానవినాశినం, శోకాపనుదం వా, నాయకరత్నం బిభర్తి। యస్మింస్త్వముత్పన్నః స కతమో వంశ ఇతి ప్రశ్నః। అన్యసామాన్యధియాన్యవంశతుల్యత్వబుద్ధ్యావమానితం తిరస్కృతమేవంగుణవిశిష్టేన త్వయా కృత్వా మహాన్తమత్యుత్తమం తం వంశం బహు అతితరాం మన్తుం సంమానయితుముత్సహే ఉత్సాహవత్యస్మి। అనన్యతుల్యత్వేన పూజయితుమిచ్ఛామి। వంశం కథయేతి భావః। అథ చ— స్వతేజసా తమః

స్తోమనిరాకరణసమర్థం లోకోత్తరం హారమధ్యయోగ్యం రత్నం (యో) వంశోం ధారయతి తం వంశమన్యతుల్యత్వబుద్ధ్యా ప్రథమం తిరస్కరోతి, పశ్చాత్తద్రత్నం దృష్ట్వా తస్య వేణోర్భూర్యాన్మానః క్రియతే తద్వత్ l వేణోరపి రత్నోత్పత్తిర్వృద్ధైరుక్తా l 'తమోఽన్ధకారే స్వర్భానౌ తమః శోకే గుణాన్తరే', 'నాయకో నేతరి శ్రేష్ఠే హారమధ్యమణావపి' ఇతి విశ్వః l 'రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠేఽపి' ఇత్యమరః l తమోపహమ్ ' అపే క్లేశతమసోః' (౩ l ౨ l ౫౦) ఇతి డః ll ౬ ll

ఇతీరయిత్వా విరతాం స తాం పునర్గిరానుజగ్రాహతరాం నరాధిపః l

విరుత్య విశ్రాన్తవతీం తపాత్యయే ఘనాఘనశ్చాతకమణ్డలీమివ ll౭ ll

ఇతీతి ll స నరాధిపో నలః ఇతి పూర్వోక్తమీరయిత్వోక్త్వా విరతాం విశ్రాన్తాం తాం భైమీం గిరా వాచా పునరనుజగ్రాహతరామతితరామనుగృహీతవాన్ l ఉవాచేత్యర్థః l తాం ప్రతి తస్య వంశకథనవచనమేవానుగ్రహః l కః కామివ—తపాత్యయే గ్రీష్మాన్తే ప్రావృషి ఘనాఘనో వర్షుకో మేఘః చాతకమణ్డలీమివ l కిం కృత్వా— పిపాసావశాద్విరుత్య శబ్దిత్వా విశ్రాన్తవతీం విశ్రాన్తామ్ l ' శక్రధాతుకమత్తేభవర్షుకాబ్దా ఘనాఘనాః' ఇత్యమరః l 'చరిచలి—'(వాం ౩ l ౪ l ౩౦) ఇత్యాదితో ద్విత్వే ఆగాగమే చ (అనువర్తమానే) 'హన్తేర్ఘత్వం చ' (వాం ౩ l ౪ l ౩౧) ఇతి సాధుః ll౭ ll

అయే ! మమోదాసితమేవ జిహ్వయా ద్వయేఽపి తస్మిన్ననతిప్రయోజనే l

గరౌ గిరః పల్లవనార్థలాఘవే మితం చ సారం చ వచో హి వాగ్మితా ll౮ ll

అయే ఇతి ll అయే భైమి ! మమ జిహ్వయా తస్మిన్కులనామలక్షణే ద్వయేఽపి ఉదాసితమేవోదాసీనతయైవ జాతమ్ l యతః — అనతిప్రయోజనేఽతిశయితప్రయోజనశూన్యే l నిరర్థకత్వాన్మయా ద్వయం న కథితమితి భావః l నిష్ప్రయోజనేఽపి పృష్టే ప్రత్యుత్తరం దాతవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ— పల్లవనం అత్యల్పేఽపి ప్రమేయే బహుశబ్దరచనం అర్థలాఘవమర్థసంకోచశ్చ ద్వే అపి గిరో వాణ్యా గరౌ విషతుల్యాం దోషౌ l అవిచార్యైవ విషం యథా త్యజ్యతే తద్వైతే అపి త్యాజ్యే ఇత్యర్థః l తస్మాన్నిరర్థకం న ప్రష్టవ్యం, పృష్టమపి ప్రత్యుత్తరాహం న భవతీతి మజ్జిహ్వయోదాసితమితి భావః l దోషత్వమేవ సమర్థయతి— హి యస్మాత్ మితం చ శబ్దతః, సారం చార్థతః, యద్వచః సైవ వాగ్మితా పణ్డితతా l తద్విపరీతస్య దోషవత్త్వం స్ఫుటమేవేత్యర్థః l 'చౌ' సామస్త్యం

సూచయతః। ఉదాసితమ్, భావే క్తః। 'పల్లవ' శబ్దో లక్షణయా విస్తారవాచీ తస్మాత్ 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాల్లయుట్। 'ణ్యాసశ్రన్థః—' (౩।౩।౧౦౭) ఇతి యుజ్ బా॥౮॥

నామ్నోఽతిప్రయోజనత్వాభావం సమర్థయతే—

వృథా కథేయం మయి వర్ణపద్ధతిః కయానుపూర్వ్యా సమకేతి కేతి చ।

క్షమే సమక్షవ్యవహారమావయోః పదే విధాతుం ఖలు యుష్మదస్మదీ॥౯॥

వృథేతి॥ హే భైమి। మయి కా వర్ణపద్ధతిః వర్ణపఙ్క్తిః సమకేతి సంకేతితా? కయా చ ఆనుపూర్వ్యా పరిపాఠ్యా సంకేతితా? చకారః ప్రశ్నసముచ్చయార్థః। నకారాకారలకారాకారవిసర్జనీయాత్మికా సంజ్ఞా సంకేతితా। కిం తత్రాపి తద్విపరీతా లకారాదిరూపా వా ఇయం కథా గోష్ఠీ నిష్ప్రయోజనా। నామసంజ్ఞానభిధానే వ్యవహారసిద్ధిః కథమిత్యత ఆహ— ఖలు యస్మాత్ ఆవయోస్తవ మమ చ సమక్షం ప్రత్యక్షం వ్యవహారం విధాతుం కర్తుం సాధయితుం యుష్మదస్మదీ పదే సుబన్తే క్షమే సమర్థే। పరోక్షవ్యవహార ఏవ హి సంజ్ఞా సప్రయోజనా, ప్రత్యక్షవ్యవహారే చ త్వమేవం కురు, అహమేవం కరిష్యామీతి యుష్మదస్మద్భ్యామేవ కార్యసిద్ధేః పూర్వోక్తా కథా నిష్ప్రయోజనైవ। యద్వా, చకారాత్ కులప్రశ్నోఽపి వృథైవేత్యర్థః। యథా నామప్రశ్నః। ఉత్తరశ్లోకేన కులస్య దత్తోత్తరత్వాత్। వ్యాఖ్యానాన్తరం తథా జ్యాయో నేత్యుపేక్ష్యమ్। సమకేతీతి, 'కిత నివాసే రోగాపనయనే చ' ఇత్యస్య లుఙి రూపమ్। ఆవయోరితి పరత్వాదస్మదః శేషః। యుష్మదస్మదీ శబ్దపరత్వాదాదేశాభావః ॥౯॥

నామాకథనే హేతుముక్త్వా కులాకథనే హేతుమాహ—

యది స్వభావాన్మమ నోజ్జ్వలం కులం తతస్తదుద్భావనమౌచితీ కుతః।

అథావదాతం తదహో విడమ్బనా తథా కథా ప్రేష్యతయోపసేదుషః॥౧౦॥

యదీతి॥ మమ కులం స్వభావాద్యది ఉజ్జ్వలం నిర్మలం న తతస్తర్హి సదోషస్య తస్య కులస్యోద్భావనం కథనం మమ కుతః కథమౌచితీ, అపి తు తాదృశస్య కథనమయుక్తమిత్యర్థః। అథ అవదాతం తత్కులం తత్తర్హి ప్రేష్యతయా

పరదూతత్వేనోపసేదుష ఆగతస్య మమ తథా తాదృశీ కథా తాదృక్ప్రసిద్ధనిర్దోషవంశకథా సా విడమ్బనా, అహో ఆశ్చర్యమ్। మహానుపహాస ఇత్యర్థః। ఉపహాసభియా తత్కథనం ప్రేష్యస్య మమానుచితమిత్యర్థః। అవదాతమ్, 'దైధ్ శోధనే'। ఉపసేదుషః, 'భాషాయాం సద—' (३।౨।౧౦౮) ఇతి క్వసుః॥౧౦॥

ఉపసంహరతి—

ఇతి ప్రతీత్యైవ మయావధీరితే తవాపి నిర్బన్ధరసో న శోభతే।

హరిత్పతీనాం ప్రతివాచికం ప్రతి శ్రమో గిరాం తే ఘటతే హి సంప్రతి॥౧౧॥

ఇతీతి॥ పూర్వోక్తప్రకారేణ వైయర్థ్యేనానౌచిత్యేన చ హేతునా ప్రతీత్యైవ విచార్యైవ మయావధీరితే కులనామప్రశ్నరూపేఽర్థే తవాపి నిర్బన్ధ ఆగ్రహే రసః ప్రీతిః న శోభతే। న యుక్తేత్యర్థః। తర్హి కిమ్— హి యస్మాత్సంప్రతి ఇదానీం హరిత్పతీనామిన్ద్రాదీనాం ప్రతివాచికం ప్రత్యుత్తరం ప్రత్యుద్దిశ్య తే తవ గిరాం శ్రమః ప్రయాసో ఘటతే। యుక్త ఇత్యర్థః। నిరర్థకకులనామప్రశ్నే ఆగ్రహం త్యక్త్వా శీఘ్రం దిక్పాలానాం ప్రత్యుత్తరం దేహీతి భావః॥౧౧॥

తథాపి నిర్బధ్నతి తేఽథవా స్పృహామిహానురున్ధే మితయా న కిం గిరా।

హిమాంశువంశస్య కరీరమేవ మాం నిశమ్య కిం నాసి ఫలేగ్రహిగ్రహా॥౧౨॥

తథేతి॥ అథవా తథాపి కులనామాకథనకారణే కథితేఽపి ఏతత్కథనవిషయే నిర్బధ్నతి ఆగ్రహశీలే హే భైమి ! అహం ఇహ కులనామప్రశ్నే తవ స్పృహామిచ్ఛాం మితయా గిరా స్వల్పేన వచనేన కిం నానురున్ధే నావృణోమి, అపి తు పూరయామి। ద్వయోర్మధ్య ఏకేనాగ్రహః పరిత్యాజ్యః, త్వయా తు న పరిత్యజ్యతే, తతో మయైవ త్యజ్యతే ఇతి 'అథ వా' ఇత్యనేన సూచితమ్। మితమాహ— త్వం హిమాంశువంశస్య చన్ద్రవంశస్య కరీరం బాలమేవ మాం నిశమ్యాకర్ణ్య ఫలం గృహ్ణాతీతి ఫలేగ్రహిః ఫలితః గ్రహో నిర్బన్ధో యస్యాః సా ఏవంభూతా కిం నాసి న భవసి, అపి తు ఫలితనిర్బన్ధా భవ। నిశమ్యైవేతి వా యోజనా। చన్ద్రవంశే బహవో విఖ్యాతాస్తన్మధ్యేఽహం ప్రసిద్ధో న భవామీతి 'కరీర' పదేన స్వం గోపాయతి। 'ఫలేగ్రహిరాత్మంభరిశ్చ' (३।౨।౨౬) ఇతి సాధుః। ' స్యాదవన్ధ్యః ఫలేగ్రహిః' ఇత్యమరః॥౧౨॥

నామ్నస్త్వత్యన్తమకథనీయత్వమాహ—

మహాజనాచారపరమ్పరేదృశీ స్వనామ నామాదదతే న సాధవః।

అతోఽభిధాతుం న తదుత్సహే పునర్జనః కిలాచారముచం విగాయతి॥౧౩॥

మహేతి॥ 'నామ' ప్రసిద్ధౌ। యత్ సాధవః స్వనామ న ఆదదతే న కథయన్తి ఈదృశీ మహాజనానామాచారపరమ్పరా యతః, అతః కారణాత్ స్వనామాభిధాతుం వక్తుం నోత్సహే నేచ్ఛామి। కులం కథితం, నామ న కథనీయమిత్యర్థః। అత్ర హేతుః— కిల యస్మాత్ జన ఆచారముచం పురుషం పునః విగాయతి నిన్దతి। అతో న కథ్యత ఇత్యర్థః। 'ఆత్మనామ గురోర్నామ నామాతికృపణస్య చ। ఆయుష్కామో న గృహ్ణీయాజ్జ్యేష్ఠాపత్యకలత్రయోః॥' ఇతి సదాచారో మూలమ్। ఆదదతే, 'ఆఙో దోఽనాస్య విహరణే' ఇతి తఙ్ ॥ ౧౩॥

అదోఽయమాలప్య శిఖీవ శారదో బభూవ తూష్ణీమహితాపకారకః।

అథాస్యరాగస్య దధా పదే పదే వచాంసి హంసీవ విదర్భజాదదే॥౧౪॥

అద ఇతి॥ అయం నలః అదః పూర్వోక్తం వచనమాలప్యోక్త్వా తూష్ణీం బభూవ। కింభూతః— శారదో నిపుణో హింసాప్రదో వా। అత ఏవ— అహితాః శత్రవస్తేషామపకారకః। క ఇవ— శారదః శరత్సంబన్ధీ శిఖీవ మయూర ఇవః యథా— అహీనాం సర్పాణాం తాపం కరోతి ఏవంభూతో మయూరః ప్రావృషి రుతం కృత్వా శరది మూకీభవతి। అథానన్తరం చ ఆస్యరాగస్య ముఖలౌహిత్యస్య పదే పదే ప్రతిచరణం దధా ధారయిత్రీ హంసీవ విదర్భజా వచాంస్యాదదే। ఉవాచేత్యర్థః। కింభూతా ఇయమ్—అస్య నలస్య పదే పదే సుప్తిఙన్తరూపే రాగస్య మధురత్వాదనురాగస్య దధా ధారయిత్రీ। ఆస్యస్యేవ రాగః, తస్య దధా వా హంసీ। ప్రావృషి మయూరో మధురస్వరః, శరది హంసీ మధురస్వరా। ఆస్యే చఞ్చ్వోశ్చరణయోశ్చ లోహితా భవతి। దధేతి, 'దదాతిదధాత్యోర్విభాషా' (౩।౧।౧౩౯) ఇతి శః। రాగస్య, కర్మణి షష్ఠీ॥౧౪॥

సుధాంశువంశాభరణం భవానితి శ్రుతేఽపి నాప్తైతి విశేషసంశయః।

కియత్సు మౌనం వితతా కియత్సు వాఙ్మహత్యహో వఞ్చనచాతురీ తవ॥౧౫॥

సుధేతి॥ భవాన్ హిమాంశువంశస్యాభరణమితి శ్రుతేఽపి నలో వాఽన్యో వా కశ్చనేతి విశేషవిషయః సంశయో నాపైతి న గచ్ఛతి। తస్మాన్నామాపి వదేత్యర్థః। కియత్సు ద్విత్రేషు నామాదిప్రశ్నేషు మౌనం ప్రత్యుత్తరాదానం, కియత్సు కిమర్థమాగతోఽసీత్యాదిషు ప్రశ్నేషు వాక్ వితతా అప్రస్తుతబహుదేవసందేశకథనరూపా, అహో ఆశ్చర్యకారిణీ మహతీ తవ వఞ్చనచాతురీ। ఈదృశః ప్రతారకో న దృష్టచర ఇతి భావః। వంశే చ ముక్తారూపమాభరణం భవతి॥౧౫॥

త్వయా నామ్న్యకథితే సతి మయాపి ప్రత్యుత్తరం న దాతవ్యమిత్యాహ—

మయాపి దేయం ప్రతివాచికం న తే స్వనామ మత్కర్ణసుధామకుర్వతే।

పరేణ పుంసా హి మమాపి సంకథా కులాబలాచారసహాసనాసహా॥౧౬॥

మయేతి॥ స్వనామ మమ కర్ణయోః సుధారూపమకుర్వతే స్వనామ న కథయతే తే తుభ్యం మయాపి ప్రతివాచికం ప్రత్యుత్తరం న దేయం దాతుమనుచితమ్। తత్ర హేతుమాహ— హి యస్మాత్ పరేణ పుంసా పరపురుషేణ సహ మమాపి సంకథా సమ్యగ్గోష్ఠీ కులాబలా కులస్త్రీ తస్యా ఆచారేణ సహాసనమేకస్మిన్నాసన ఉపవేశనం తస్యాసహా। పతివ్రతాచారపరపురుషకథయోః సహానవస్థానలక్షణో విరోధ ఇత్యర్థః। యథా త్వయా సదాచారభఙ్గభీత్యా నామ న కథ్యతే, తథా మయాపి స్త్రీకులాచారభఙ్గభీత్యా స్వాభిప్రాయో న కథ్యత ఇతి ప్రతిబన్దీత్యర్థః॥౧౬॥

హృదాభినన్ద్య ప్రతివన్ద్యనుత్తరః ప్రియాగిరః సస్మితమాహ స స్మ తామ్।

వదామి వామాక్షి! పరేషు మా క్షిప స్వమీదృశం మాక్షికమాక్షిపద్వచః॥౧౭॥

హృదేతి॥ స నలః సస్మితం యథా తథా తాం భైమీమాహ స్మావోచత్। కిం కృత్వా— ప్రియాగిరః భైమీవచాంసి ప్రియా మనోజ్ఞా వా గిరః సాధూక్తమితి హృదా మనసాభినన్ద్య స్తుత్వా। కింభూతః—కులస్త్రీణామాచారానుచితం పరపురుషసంవాదమహమపి న కరోమీతి ప్రతిబన్దీ తయా తస్యాః సకాశాద్వా అనుత్తర ఉత్తరహీనః। ఈదృగ్వక్రోక్తిప్రతిబన్ద్యాదిచాతుర్యం కస్యా అపి నాస్తీత్యాశ్చర్యవశాత్స్మితపూర్వాభిభాషిత్వమ్। తదేవాహ— హే వామాక్షి సునేత్రే! కటాక్షవిక్షేపాద్వక్రనేత్రే వా అహం వదామ్యుపదిశామి— త్వం మాక్షికం మధు

ఆక్షిపత్తిరస్కుర్వత్ అతిమధురమీదృశం ప్రతిబన్ద్యాదిరూపం వచనం పరేష్విన్ద్రాదివ్యతిరిక్తేషు మాదృశేషు మా క్షిప। తానేవ ప్రత్యేవం వదితుం యుక్తమ్, న తు మాం ప్రతీతి ప్రతిబన్దీం ముక్త్వా ఋజుమార్గేణైవ ప్రత్యుత్తరం దేహీతి భావః। సస్మితం యథా తథా మాక్షికమాక్షిపత్ వచనమాహ స్మేత్యన్వయః। ఈదృశం స్వం ఇన్ద్రాదిదూతత్వేనాత్మీయం పురుషం పరపురుషేషు మధ్యే మా క్షిప। యేన సహ సంకథయా పాతివ్రత్యభఙ్గప్రసఙ్గస్తాదృశోఽహం న భవామి, కిం త్విన్ద్రాదిదూతత్వాత్త్వ-దీయ ఏవేతి మహ్యముత్తరే దత్తేఽపి న పాతివ్రత్యక్షతిరితి భావ ఇతి వా। మాక్షికమాక్షిపద్వచః పరేషు మా క్షిప, కిం తు మయి క్షిపేతి వా। మయి పరబుద్ధిం మా కుర్వితి నల ఏవాహమితి అర్థాన్నామ కథితమితి వా। వదామి నామ కథయామి పరేష్వన్యేషు అయం నలాదన్య ఇతి మా క్షిపేతి వా। సర్వథాఽహం నల ఏవేత్యర్థః। వ్యాఖ్యానాన్తరం క్లిష్టత్వాదుపేక్ష్యమ్। వామాక్షి బహువ్రీహౌ షచి షిత్వాన్ఙీషి నదీత్వాద్ధ్రస్వః। మా క్షిప పూర్వవల్లోద॥ ౧౭॥

కరోషి నేమం ఫలినం మమ శ్రమం దిశోఽనుగృహ్ణాసి న కంచన ప్రభుమ్।

త్వమిత్థమహసి సురానుపాసితుం రసామృతస్నానపవిత్రయా గిరా॥౧౮॥

కరోషీతి॥ త్వమ్ ఇమం (స్వం స్వీయం) మమ శ్రమం ఫలినం సఫలం న కరోషి ప్రశ్నకాకుః, అపి తు కుర్వితి। తథా,— దిశః కంచన ప్రభుం నానుగృహ్ణాసి, అపి తు స్వయంవరేణానుగృహాణ। చతుర్షు మధ్యేఽన్యతమస్యాపి వరణేన మమ శ్రమం సఫలయేత్యర్థః। ఇత్థం ప్రతిబన్దీరూపేణ ప్రకారేణ రసో మాధుర్యం తల్లక్షణమమృతం తేన యత్స్నానంల తేన పవిత్రయా గిరా సురాన్ త్వముపాసితుమర్హా యోగ్యాసి। ఏవంవిధాం వాణీం తాన్ ప్రతి సందేశయేతి భావః। యథా గిరా మాం సంతోషయసి తథా దేవానపి సంతోషయేత్యర్థః॥౧౮॥

సురేషు సందేశయసీదృశీం బహుం రసస్రవేణ స్తిమితాం న భారతీమ్।

మదర్పితా దర్పకతాపితేషు యా ప్రయాతి దావార్దితదావవృష్టితామ్॥౧౯॥

సురేష్వితి॥ హే భైమి ! త్వం బహుం విపులార్థాం రసస్రవేణ మాధుర్యద్రవేణ స్తిమితామార్ద్రామ్ అతిసరసామనురాగబాహుల్యేన చార్ద్రాం వక్రోక్తిప్రతిబన్ద్యాదిరూపాం భారతీం వాణీం సురేషు దేవేషు న సందేశయసి, అపి తు తాన్ప్రత్యేతం సందేశం కురు। యా వాణీ మయ్యర్పితా సందేశరూపేణ, మయా చార్పితా కథితా సతీ దర్పకతాపితేషు కామపీడితేషు సురేషు దావేన వనవహ్నినార్దితో దావో వనం తస్య వృష్టితాం ప్రయాతి।

దహ్యమానస్య వనస్య బహ్వీ వృష్టిర్యథా సుఖాయ భవతి, తథా కామపీడితానాం తేషాం తవ వాణీ సుఖాయ భవిష్యతి। తస్మాదేవం కుర్వితి భావః। ప్రయాతి, వర్తమానసామీప్యే లట్॥౧౯॥

తేషాం కామపీడాం స్వనిన్దాం చాహ—

యథా యథేహ త్వదుపేక్షయానయా నిమేషమప్యేష జనో విలమ్బతే।

రుషా శరవ్యీకరణే దివౌకసాం తథా తథాద్య త్వరతే రతేః పతిః॥౨౦॥

యథేతి॥ ఏష మల్లక్షణో జనోఽనయా ప్రత్యుత్తరాదానరూపయా త్వదుపేక్షయా త్వత్కృతయావజ్ఞయా నిమేషపరిమితం కాలమపి యథా యథా యావద్యావత్ ఇహ తవ సంనిధౌ విలమ్బతే కాలక్షేపం కరోతి తథా తథా తావత్తావత్ రతేః పతిః రుషా దివౌకసాం శరవ్యీకరణే లక్ష్యీకరణే అద్యాస్మిన్సమయే త్వరతే సత్వరో భవతి, తస్మాత్సత్వరం ప్రత్యుత్తరం దేహీతి భావః। ఇహోత్తరవిషయే త్వదుపేక్షయేతి వా॥ ౨౦॥

ఇయచ్చిరస్యావదధన్తి మత్పథే కిమిన్ద్రనేత్రాణ్యశనిర్న నిర్మమౌ।

ధిగస్తు మాం సత్వరకార్యమన్థరం స్థితః పరప్రేష్యగుణోఽపి యత్ర న॥౨౧॥

ఇయమితి॥ అశనిర్వజ్ర ఇయచ్చిరస్య ఏతావద్బహుకాలం మత్పథేఽవదధన్తి నిర్నిమేషం సావధానాని ఏవంభూతానీన్ద్రనేత్రాణి కిం న నిర్మమౌ, అపి తు తేనైవ నిర్మితాని। అన్యథా తేషాం విలమ్బసహనదార్ఢ్యం కథమ్ ? తస్మాద్వజ్రనిర్మితానీతి సత్యమ్। సత్వరే త్వరయా కర్తుమర్హే కార్యే మన్థరం మన్దం మాం ధిగస్తు। అహమపి నిన్ద్య ఇతి యావత్। యతః — యత్ర మయి పరస్య ప్రేష్యో దూతః తస్య గుణో దూతత్వలక్షణః సోఽపి న స్థితః న విద్యతే। పర ఉత్కృష్టో యో దూతగుణ ఇతి వా। సత్వరకార్యకారిత్వం దాసధర్మః, ప్రేషితేన దాసేన శీఘ్రం కార్యం సంపాద్యాగన్తవ్యమ్, కార్యాభావేఽపి శీఘ్రమాగత్య కార్యం న భవతీతి ఝటితి నివేదనీయమ్। తే యస్మాన్మాం ప్రతీక్షన్తే, తస్మాజ్ఝటితి ప్రత్యుత్తరం దత్త్వా మాం ప్రేషయేతి భావః। అవదధన్తి, 'వా నపుంసకస్య' (౭।౧।౭౯) ఇతి నుమ్॥౨౧॥

ఇదం నిగద్య క్షితిభర్తరి స్థితే తయాభ్యధాయి స్వగతం విదగ్ధయా।

అధిస్త్రి తం దూతయతాం భువః స్మరం మనో దధత్యా నయనైపుణవ్యయే ॥౨౨॥

ఇదమితి ॥ క్షితిభర్తరి నలే ఇదం పూర్వోక్తం నిగద్యోక్త్వా స్థితే తూష్ణీంభావం ప్రాప్తే సతి తయా భైమ్యా స్వగతమప్రకాశమభ్యధాయి అవాది। కింభూతయా— భువో భూలోకస్య స్మరం కామరూపమతిసున్దరం తమ్ అధిస్త్రి స్త్రీవిషయే దూతయతాం దూతం కుర్వతామిన్ద్రాదీనాం నయే నైపుణం కౌశలం తస్య వ్యయే అభావే స్వమనో దధత్యా ధారయన్త్యా। స్త్రీష్వభవ్యః సామాన్యో దూతః ప్రేషణీయ ఇతి నీతిః। అయం చాతిసున్దరః ప్రేషిత ఇతి తేష్వనభిజ్ఞతా। సర్వథా నీతిశాస్త్రం న జానన్తీతి మనసి నిశ్చితవత్యా। అతో విదగ్ధయా నీతిశాస్త్రాదౌ చతురయా। యద్వా,— తేషాం మనో నయకౌశలాభావే దధత్యా। తేషాం మనసి నయనకౌశలం నాస్తీతి నిశ్చితవత్యేతి యోజ్యమ్। 'నోజ్జ్వలం రూపవన్తం చ నార్థవన్తం న చాతురమ్। దూతం వాపి హి దూతీం వా నరః కుర్యాత్కదాచన॥' ఇతి నీతిః। అధిస్త్రి ఇతి సప్తమ్యర్థేఽవ్యయీభావః। నైపుణమ్, భావే యువాదిత్వాదణ్ ॥ ౨౨॥

స్వగతం తం ప్రతి కిమాహేత్యాహ—

జలాధిపస్త్వామదిశన్మయి ధ్రువం పరేతరాజః ప్రజిఘాయ స స్ఫుటమ్।
మరుత్వతైవ ప్రహితోఽసి నిశ్చితం నియోజితశ్చోర్ధ్వముఖేన తేజసా॥౨౩॥

జలేతి ॥ జలాధిపో వరుణో మయి విషయే త్వాం ధ్రువం నిశ్చితమదిశదాదిష్టవాన్। పరేతరాజః స యమః స్ఫుటం నిశ్చితం ప్రజిఘాయ ప్రేషితవాన్। మరుత్వతా ఇన్ద్రేణైవ నిశ్చితం ప్రహితోఽసి। ఊర్ధ్వముఖేన తేజసా వహ్నినా నియోజితశ్చ। చతుర్ష్వప్యన్వయేష్వాపాతతః కాకువత్కథయేత్యస్య యోజనా। అథ చాతిసున్దర్యా మయి అతిసున్దరం త్వాం యః సమాదిష్టవాన్ స పూర్వోక్తనీతిలఙ్ఘనాన్నిశ్చితం జడానాం స్వామీ, అతిమూర్ఖ ఇత్యర్థః। యశ్చ తాదృశ్యాం మయి తాదృశమేవ త్వాం ప్రేషితవాన్ స పరేతానాం మృతానాం రాజైవ న చేతన ఇత్యర్థః। యేన తాదృశ్యాం మయి తాదృశస్త్వం ప్రేషితః స మరుత్వాన్వాతులో భవతి। యేన తాదృశ్యాం మయి తాహశస్త్వం నియోజితః స ఊర్ధ్వముఖః (వహ్నిః) పిశాచః ప్రతిభారహితశ్చ। పిశాచశ్చోర్ధ్వముఖో భవతి అప్రతిభశ్చ భవతి। ఊర్ధ్వముఖత్వేన త్వన్ముఖసౌన్దర్య తేన న దృష్టమిత్యపి సూచితమ్। అవజ్ఞారూపత్వాన్మనసైవ నలం సంబోధ్యేయముక్తిః॥౨౩॥

అథ ప్రకాశం నిభృతస్మితా సతీ సతీకులస్యాభరణం కిమప్యసౌ।

పునస్తదాభాషణవిభ్రమోన్ముఖం ముఖం విదర్భాధిపసంభవా దధౌ॥౨౪॥

అథేతి॥ అథ అసౌ సతీ నిభృతస్మితా గుప్తస్మితేషత్స్మితా సతీకులస్య పతివ్రతాసమూహస్య కిమపి లోకోత్తరమాభరణం ఏవంభూతా విదర్భాధిపసంభవా భైమీ స్వముఖం పునస్తేన సహ యత్ ఆభాషణం తత్ర యో విభ్రమో విలాసస్తల్లక్షణో వా తత్రోన్ముఖం సంముఖమేవంభూతం దధౌ ప్రకాశం స్ఫుటమ్। సఖీభిరపి యథాకర్ణ్యతే తథావదదిత్యర్థః। ప్రకాశమత్యుజ్జ్వలం ప్రసన్నం చేతి ముఖవిశేషణం వా। అయోగ్యా అపీన్ద్రాదయో మాం వాఞ్ఛన్తీతి గూఢస్మితా। 'సతీ' పదేన యో మనసా పూర్వం వృతః స ఏవ పతిరితి సూచితమ్। 'తదాభాషణ–' ఇత్యాదినా తేన సహ నలబుద్ధ్యా ఆభాషణం ముఖ్యం, ఉత్తరదానం ప్రాసఙ్గికమితి సూచితమ్ ॥౨౪॥

వృథాపరీహాస ఇతి ప్రగల్భతా న నేతి చ త్వాదృశి వాగ్విగర్హణా।

భవత్యవజ్ఞా చ భవత్యనుత్తరాదతః ప్రదిత్సుః ప్రతివాచమస్మి తే॥౨౫ ॥

వృథేతి॥ హే దేవదూత ! ఇతి ఇయం ప్రగల్భతా ధృష్టత్వమ్। ఇతి కిమ్— వృథా నిష్ప్రయోజనః పరీహాస ఉపహాసః। ఇయమ్ అపరిచితేన సహోపహాసం కరోతి। అత్యన్తం ధృష్టేయ మితి సఖీజనో వదిష్యతి। త్వాదృశి ప్రతిబన్ద్యాదిరూపః క్రీడావాద ఇతి కారణాద్వృథా। ఇతి కిమ్—ప్రగల్భతేతి వా। తథా,— యత్త్వయోపదిశ్యతే తన్మయా న క్రియత ఇతి న నేతి త్వాదృశి నిషేధవాక్ త్వత్సదృశస్య విగర్హణా విశేషేణ నిన్దైవ భవతి। భవ్యం ప్రతి సోపపత్తికమేవ వక్తవ్యమ్, నిరుపపత్తికం తు విగర్హణా। తర్హి తూష్ణీం స్థాతవ్యమితి చేదత ఆహ— భవతి త్వయి అనుత్తరాదుత్తరాదానాత్ తవ దేవానాం చావజ్ఞా భవతి। అతః అహం ప్రతివాచం తుభ్యం ప్రదిత్సుః ప్రదాతుమిచ్ఛురస్మి। న నేతి దేవానాం పృథఙ్నిషేధసూచనార్థమ్। 'త్వాదృశి-భవతి' ఇతి పదాభ్యాం తవైవ మాహాత్మ్యాదుత్తరం దీయతే, న త్విన్ద్రాదిమాహాత్మ్యాదితి సూచితమ్। అన్యస్మిన్దూతే నేత్యర్థః। పరీహాసః, 'ఉపసర్గస్య ఘఞి–' (౬।3।౧౨౨) ఇతి దీర్ఘః॥౨౫ ॥

కథం ను తేషాం కృపయాపి వాగసావసావి మానుష్యకలాఞ్ఛనే జనే।

స్వభావభక్తిప్రవణం ప్రతీశ్వరాః కయా న వాచా ముదముద్గిరన్తి వా ॥౨౬॥

కథమితి॥ మానుష్యకమేవ లాఞ్ఛనం యస్య ఏవంవిధే మల్లక్షణే జనే కృపయాపి హేతునా అసౌ అస్మాన్వృణీష్వేతి దేవానాం వాక్ కథం ను కేన వా ప్రకారేణాసావి ప్రసూతా ? మానవ్యా దేవతానర్హత్వాత్తేషాం తాం ప్రత్యేవం కృపయా వక్తుమనుచితమ్। 'కథం ను' ఇతి నిపాతసముదాయః। పృథగ్వా 'నుః' శిరశ్చాలనే ప్రశ్నే వా। తేషాం కృపయా కర్త్ర్యా వాక్ కథమసావీతి వా। మానుష్యకలాఞ్ఛన ఇతి స్వనిన్దయా దేవవరణనిషేధే తాత్పర్యమ్। 'వా' శబ్దః పూర్వోక్తానౌచితీపరీహారార్థః। అథవేతి వా, ఈశ్వరాః ప్రభవః స్వభావేన భక్త్యా ప్రవణం నమ్రం జనముద్దిశ్య కయా వాచా ముదం హర్షం నోద్గిరన్తి ప్రకటయన్తి, అపి తు యయా కయాపి। భక్త్యా మాం ప్రతి స్వహర్షప్రకటనే తేషాం తాత్పర్యమ్, న తు మద్వరణ ఇతి సోల్లుణ్ఠం వచనమితి భావః। తే కేవలం నమస్కారార్హాః, న తు వరణార్హా ఇత్యపి సూచితమ్। ప్రథమపక్షేఽసావీతి కర్మకర్తరి 'అచః కర్మకర్తరి' (౩।౧।౬౨) ఇతి చిణ్। పక్షే 'భావకర్మణోః' (౧।౩।౧౩) ఇతి చిణ్। మానుష్యక ఇతి, 'యోపధాత్' (౫।౧।౧౩౨) ఇతి వుఞ్॥౨౬ ॥

అహో మహేన్ద్రస్య కథం మయౌచితీ సురాఙ్గనాసంగమశోభితాభృతః।

హృదస్య హంసావలిమాంసలశ్రియో బలాకయేవ ప్రబలా విడమ్బనా॥౨౭॥

అహో ఇతి॥ సురాఙ్గనానాముర్వశీప్రభృతీనాం సంగమేనన శోభితాభృతః శోభాశీలత్వం బిభ్రాణస్య మహేన్ద్రస్య మానుష్యా మయా కృత్వా విడమ్బనా కథమౌచితీ, అపి తు న కథంచిత్। 'అహో' ఆశ్చర్యే, సంబోధనే వా। అత్యన్తమనౌచితీత్యర్థః। ఉచితైవౌచితీ। కయా కస్యేవ—బలాకయా కృత్వా హంసావల్యా మాంసలా బహలా శ్రీః శోభా యస్య హృదస్యేవ। ప్రబలా విడమ్బనా జుగుప్సితాకారతా। హంసాపేక్షయా యథా బలాకా హీనా, తథా రమ్భాద్యపేక్షయాఽహమితీన్ద్రవరణనిషేధే తాత్పర్యమ్॥౨౭॥

పూర్వోక్తమేవ ద్రఢయతి—

పురః సురీణాం భణ కేవ మానవీ న యత్ర తాస్తత్ర తు శోభికాపి సా।

అకాఞ్చనేఽకించననాయికాఙ్గకే కిమారకూటాభరణేన న శ్రియః॥౨౮॥

పుర ఇతి॥ సురీణాం దేవాఙ్గనానాం పురోఽగ్రే మానవీ కేవ భణ కథయ,అపి తు న కాపి। అతితుచ్ఛేత్యర్థః। 'ఇవ' శబ్దో వాక్యాలంకారే। 'కేన' ఇతి పాఠే మానవీ సురీణాం పురః కేన గుణేన శోభికా శోభతే భణ। ఏతాదృశః కోఽపి గుణో మానుష్యాం న విద్యత ఇత్యర్థః। తర్హి కుత్ర శోభత ఇత్యత ఆహ—యత్ర తా దేవ్యో న విద్యన్తే తత్ర తు పునః పృథివ్యాం సా అపి మానవ్యపి శోభికా శోభతే। మానుష్యపేక్షయాహం సున్దరీ, న తు దేవ్యపేక్షయా। తత్ర దృష్టాన్తః— యథా అకాఞ్చనే సువర్ణాలంకారరహితేఽకించనస్య దరిద్రస్య నాయికా స్త్రీ తస్య అఙ్గకేఽల్పేఽవయవే ఏకస్మిన్నప్యవయవే ఆరకూటస్య కృతేనాలంకారేణ శ్రియః శోభాః కిం న భవన్తి, అపి తు భవన్త్యేవ। తథా దేవీరహితాయాం భువి అన్యరమణ్యపేక్షయా మమాపి శోభా యుక్తైవేత్యర్థః। పూర్వోక్తమేవ తాత్పర్యమ్। 'రీతిః స్త్రియామారకూటమ్' ఇత్యమరః। లోకే పిత్తలమితి వదన్తి। సురీణామ్, పుంయోగే జీష్। మానవీ, అణన్తత్వాత్ శోభికా, కర్తరి శుభేర్ణ్వుల్। కించన కిమపి ధనాది యస్య నాస్తి సోఽకించనః, మయూరవ్యంసకాది- త్వాత్సమాసః। అఙ్గక ఇత్యల్పత్వే కన్। అల్పత్వం సంఖ్యాకృతమ్। యద్వా, స్వార్థికః కన్॥౨౮॥

యథా తథా నామ గిరః కిరన్తు తే శ్రుతీ పునర్మే బధిరే తదక్షరే।

పృషత్కిశోరీ కురుతామసంగతాం కథం మనోవృత్తిమపి ద్విపాధిపే॥౨౯॥

యథేతి॥ తే దేవా యథా తథా యేన తేన ప్రకారేణాభిలాషేణ కృపయా వా వరణవిషయే గిరో వాణీః కిరన్తు విక్షిపన్తు నామ సుఖేన బ్రువన్తు, తథాపి మే శ్రుతీ కర్ణౌ పునస్తాసాం గిరామక్షరే ఏకస్మిన్నపి వర్ణే విషయే బధిరే; ఏకమప్యక్షరం నాకర్ణయతః, కిము బహూని, కింతరాం చార్థమిత్యర్థః। శ్రుతమప్యననుష్ఠేయత్వాదశ్రుతమేవేత్యర్థః। దృష్టాన్తేన హేతుమాహ— పృషతో హరిణస్య కిశోరీ హరిణీ ద్విపాధిపే ఐరావతే హస్తిశ్రేష్ఠే వా విషయే అసంగతామయోగ్యాం మనోవృత్తిమపీచ్ఛామాత్రమపి కథం కురుతామ్ ? ఇచ్ఛామా ధారయతి, నానుతిష్ఠతీతి కిం వాచ్యమిత్యర్థః। పశురపి బాలాపి సతీ యా మృగీ యోగ్యాయోగ్యవిభాగం జానాతి, తతోఽప్యజ్ఞా కిమహమ్। తాన్న వృణే ఇతి భావః॥౨౯॥

అదో నిగద్యైవ నతాస్యయా తయా శ్రుతౌ లగిత్వాభిహితాలిరాలపత్।

ప్రవిశ్య యన్మే హృదయం హ్నియాహ తద్వినిర్యదాకర్ణయ మన్ముఖాధ్వనా॥౩౦॥

అద ఇతి॥ ఆలిః కాచిత్సఖీ ఆలపదవోచత్। కింభూతా— అదో నిగద్యైవ ఏవముక్త్వైవ నతాస్యయా లజ్జావశాన్నమ్రముఖ్యా తయా భైమ్యా శ్రుతౌ లగిత్వాభిహితా ఏవం వద ఇతి ఉక్తా।

హే దూత ! ఇయం ప్రియా మే హృదయం ప్రవిశ్య యదాహ బ్రవీతి, తత్ త్వం మన్ముఖాధ్వనా వినిర్యద్వినిర్గచ్ఛద్ ఆకర్ణయ। ఇయం లజ్జయా కిమపి స్వయం వక్తుం న శక్నోతి, మన్మనసి రహస్యం నివేశ్య యదాహ, తన్మయానూద్యతే, న తు స్వస్వార్థ్యా కిమప్యుచ్యతే తదాకర్ణయేత్యర్థః ॥౩౦॥

బిభేమి చిన్తామపి కర్తుమీదృశీం చిరాయ చిత్తార్పితనైషధేశ్వరా।

మృణాలతన్తుచ్ఛిదురా సతీస్థితిర్లవాదపి త్రుట్యతి చాపలాత్కిల ॥౩౧॥

బిభేమీతి ॥ యతోఽహం చిరాయ బహుకాలం చిత్తేఽర్పితో ధృతో నైషధేశ్వరో యయా అత ఏవ ఈదృశీం ఇన్ద్రాదీన్వృణే, న వృణే ఇతి చిన్తామపి విచారమపి కర్తుం బిభేమి భయం ప్రాప్నోమి, నిశ్చయం కర్తుం కిముత ? మనోవ్యాపారేఽపి భయమ్, కిం పునః కాయవ్యాపారే ఇతి 'అపి ' శబ్దార్థః। విచారో హి మానసో వ్యాపారః। మనసశ్చ నలేనాధిష్ఠితత్వాదన్యవిషయవిచారస్యావకాశోఽపి నాస్తి। ఈదృశే విచారే క్రియమాణే తతో్స్ధ నలః సమాకర్ణయేత్। స చేశ్వరః ప్రభుః। తస్మాదేవం విచారయితుమపి బిభేమీత్యర్థః। మనసా నలస్య వృతత్వాన్నాన్యవరణకథామపి కర్తుం శక్నోమీతి భావః। మనసైవ వృతో న తు సాక్షాత్। తస్మాదన్యవరణవిషయవిచారే క్రియమాణే కిమితి భయమిత్యాశఙ్క్యాహ — కిల యస్మాత్ మృణాలతన్తువచ్ఛిదురా స్వయమేవ భిదురా సతీస్థితిః పతివ్రతామర్యాదా లవాదప్యత్పాదపి చాపలాత్త్రుట్యతి। బిసతన్తుర్యథా హస్తస్పర్శమాత్రాచ్ఛిద్యతే తథా। సాక్షాద్వరణాదపి మనసా యద్వరణం తస్యైవ జ్యాయస్త్వాదన్యవిషయకథయాపి సతీస్థితిర్భజ్యతే। తస్మాద్భయం యుక్తమేవేతి భావః ॥౩౧॥

మమాశయః స్వప్నదశాజ్ఞయాపి వా నలం విలఙ్ఘయేతరమస్పృశద్యది।

కుతః పునస్తత్ర సమస్తసాక్షిణీ నిజైవ బుద్ధిర్విబుధైర్న పృచ్ఛ్యతే ॥౩౨॥

మమేతి ॥ 'వా' శబ్దో యదీత్యస్యానన్తరం సంభావనార్థో ద్రష్టవ్యః। మమాశయోఽభిప్రాయః స్వప్నదశాయాః స్వప్నావస్థాయా ఆజ్ఞయాపి వశేనేత్యర్థః। అజ్ఞా ఇవ అజ్ఞా, తత్కృతో మోహస్తేనాపీతి వా నలం విలఙ్ఘయేతరం యది వాస్పృశత్, తర్హి విబుధైరిన్ద్రాదిభిః పణ్డితైవ తత్ర తస్మిన్విషయే సమస్తసాక్షిణీ సమస్తలోకవృత్తసాక్షాత్కారిణీ నిజైవ బుద్ధిః కుతః పునః న పృచ్ఛ్యతే ? స్వప్నదశాయామపి నలాదన్యం న చిన్తయామీతి సర్వజ్ఞత్వాద్దేవా అపి జానన్తీతి భావః ॥౩౨॥

నిజైవ బుద్ధిః పృచ్ఛయతామితి పూర్వముక్తమ్, ఇదానీం స్వయమేవాహ—

అపి స్వమస్వప్నమసుషుపన్నమీ పరస్య దారాననవైతుమేవ మామ్।

స్వయం దురధ్వార్ణవనావికాః కథం స్పృశన్తు విజ్ఞాయ హృదాపి తాదృశీమ్॥౩౩॥

అపీతి॥ అమీ దేవా మాం పరస్య నలస్య దారాన్స్త్రియం అనవైతుమనవజ్ఞాతుమేవ అస్వప్నమపి నిద్రారహితమపి స్వమాత్మానమసుషుపన్నిద్రాపయన్తి స్మ। దేవాస్త్వస్వప్నాః। 'అపిః' సంభావనాయామ్। ఏతదర్థమేవాస్వప్నం స్వమసుషుపన్నిత్యహం సంభావయామీత్యర్థః। వఅస్మిన్నర్థే గూఢోపహాసామన్యథానుపపత్తిం ప్రమాణయతి— స్వయమాత్మనైవ దుష్టోఽధ్వా దురధ్వః పరదారవాఞ్ఛాద్యమార్గః స ఏవార్ణవస్తముత్తారయితుం నావికాః కర్ణధారా దురాచారప్రవృత్తజననివారకా ఏతే తాదృశీం పరస్త్రియం విజ్ఞాయ విశేషేణ జ్ఞాత్వా హృదాపి కథం స్పృశన్తు మనసాపి పరస్త్రియం కథమిచ్ఛన్త్వపి। సదాచారాణాం జ్ఞాత్వైతత్కర్తుమనుచితమిత్యర్థః। స్వప్నవశాదేవాహం తైర్మనస్యబుద్ధిపూర్వం ధృతేతి తేషాం న దోషః। అన్యథా యేఽన్యానుపదిశన్తి తే స్వయం కథం పరదారాన్ వాఞ్ఛన్తీతి భావః। ఏవంవిధా అపి పరదారానభిలష్యన్తీత్యుపహాసః। సముద్రకర్ణ' ధారత్వేన తే స్పర్శనయోగ్యా అపి న భవన్తీతి సూచితమ్।అసూషుపన్, ణ్యన్తాత్స్వపేశ్చఙి 'స్వాపేశ్చఙి' (౬।౧।౧౮) ఇతి సంప్రసారణమ్। దురధ్వః, ' ఉపసర్గాదధ్వనః- (౫।౪।౮౫) ఇత్యచ్। 'వ్యధ్వో దురధ్వో విపథః' ఇత్యమరః। నావికాః, 'తరతి' (౪।౪।౫) ఇత్యర్థే 'నౌద్వ్యచష్ఠన్' (౪।౪।౭) ఇతి ఠన్॥౩౩॥

అనుగ్రహః కేవలమేష మాదృశే మనుష్యజన్మన్యపి యన్మనో జనే।

స చేద్విధేయస్తదమీ తమేవ మే ప్రసద్య భిక్షాం వితరీతుమీశతామ్॥౩౪॥

అనుగ్రహ ఇతి॥ (మాదృశే) మనుష్యజన్మన్యపి మాదృశే మల్లక్షణే జనే యత్ తేషాం మనః అనురక్తమిత్యర్థాత్। ఏష కేవలం తేషామనుగ్రహః కృపా, న తు తత్త్వతోఽనురక్తాః। మమాయోగ్యత్వాత్। సోఽనుగ్రహః చేత్ యది విధేయః కర్తవ్యః, తత్తర్హి అమీ దేవాః ప్రసద్య ప్రసన్నీభూయ మే మహ్యం తమేవ నలమేవ భిక్షాం వితరీతుమీశతాం సమర్థా భవన్తు। అహం తానేవ నలం యాచే, తైః ప్రసన్నీభూయ నల ఏవ దాతవ్యః, న త్వన్యోఽభిలాషః।

మనుష్యాజన్మ యస్యేతి బహువ్రీహిః। అన్వాదేశత్వాచ్చతుర్థ్యా మయాదేశః। వితరీతుమ్, 'వృృతో వా' (౭౭౨।౩౮) ఇతీటో దీర్ఘః॥౩౪॥

నలావరణే స్వప్రతిజ్ఞామాహ—

అపి ద్రఢీయః శృణు మత్ప్రతిశ్రుతం స పీడయేత్పాణిమిమం న చేన్నృపః।

హుతాశనోద్బన్ధనవారికారితాం నిజాయుషస్తత్కరవై స్వవైరితామ్॥౩౫॥

అపీతి॥ 'అపిః' అన్యచ్చేత్యర్థే। త్వం ద్రఢీయః దృఢతరం కేనాప్యనిరాకార్యం మమ ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమపి శృణు। తదేవాహ— స నలః నృపః ఇమం పాణిం చేత్ న పీడయేన్మదీయ-పాణిగ్రహణం న కుర్యాత్, తత్తర్హి హుతాశనేనోద్బన్ధనేన శాఖాదౌ రజ్జ్వా కణ్ఠోర్ధ్వబన్ధనేన వారిణా చ ప్రయోజ్యేన కారితాం విధాపితాం నిజాయుషః స్వజీవితస్య స్వేనైవాత్మనైవ వైరితాం శత్రుతాం కరవై। మమాదృష్టవశాద్దేవానురోధాద్వా చేన్మాం నలో నాఙ్గీకుర్యాత్తర్హి వహ్న్యాదిష్వన్యతమేనోపాయేన స్వజీవితం త్యక్ష్యామి, అన్యం కంచన న వృణే ఇతి। పూర్వనిపాతానిత్యత్వం పూర్వోక్తం జ్ఞాతవ్యమ్। 'వారితామ్' ఇతి పాఠే నిషిద్ధామ్। అగ్న్యాదిభిర్మరణం నిషిద్ధమ్॥౩౫॥

ఆత్మఘాతోఽనుచిత ఇత్యత ఆహ—

నిషిద్ధమప్యాచరణీయమాపది క్రియా సతీ నావతి యత్ర సర్వథా।

ఘనామ్బునా రాజపథే హి పిచ్ఛిలే కచిద్బుధైరప్యపథేన గమ్యతే॥౩౬॥

నిషిద్ధమితి॥ యత్ర యస్యామాపది సతీ శ్రుత్యాద్యవిరోధినీ క్రియా సర్వథా కేనాపి ప్రకారేణాత్మానం నావతి న రక్షతి, తస్యామాపది సత్యాం నిషిద్ధమపి కర్మాచరణీయమ్। అచికిత్స్యవ్యాధ్యాదౌ భృగుపతనాదిభిర్మరణమాపద్ధర్మనిరూపణప్రస్తావేఽభిహితమ్। నలం వినా కామజ్వరపీడాయామాపది నిషిద్ధమప్యాచరణీయమేవేతి భావః। తదేవార్థాన్తరన్యాసేనాహ— హి యస్మాత్ ఘనామ్బునా సాన్ద్రజలేన మేఘజలేన వా రాజపథే రాజమార్గే పిచ్ఛిలే పఙ్కిలే సతి బుధైరపి పణ్డితైరపి క్వచిత్ కించిదుద్దిశ్య అపథేన కాపథేన

గమ్యతే। రాజమార్గస్య పఙ్కిలత్వాద్గత్యన్తరాభావాదమార్గగామిత్వేఽపి న దోష ఇత్యర్థః। పిచ్ఛిలేే, పిచ్ఛాదిత్వాదిలచ్। అపథేన, 'పథో విభాషా' (౫।౪।౭౨) ఇతి సమాసాన్తః ॥ ౩౬॥

సోక్తం నిగమయన్తీ దూతం ప్రార్థయతే—

స్త్రియా మయా వాగ్మిషు తేషు శక్యతే న జాతు సమ్యగ్వితరీతుముత్తరమ్।

తదత్ర మద్భాషితసూత్రపద్ధతౌ ప్రబన్ధృతాస్తు ప్రతిబన్ధృతా న తే॥౩౭॥

స్త్రియేతి॥ స్త్రియా మయా వాగ్మిషు పణ్డితేషు తేషు దేవేషు సమ్యక్ సంతోషకార ఉత్తరం జాతు కదాచిదపి వితరీతుం న శక్యతే యస్మాత్, తత్తస్మాత్ అత్రాస్యాం మమ భాషితమేవ సూత్రం తస్య పద్ధతీ రచనా తస్యాం విషయే తే తవ ప్రబన్ధృతా ప్రబన్ధకారిత్వం భాష్యకారిత్వం వార్తికకారిత్వం వాస్తు। ప్రతిబన్ధృతా దూషకత్వం తు నాస్తు సూత్రప్రాయం మద్వచనం స్వకల్పితైర్వివరణపదైః సోపస్కారం కృత్వా దేవాస్త్వయా బోధనీయాః, న తు మద్వచనే దూషణం కర్తవ్యమ్। యథా భాష్యకర్త్రా సూత్రం సమర్థ్యతే, నతు దూష్యతే। ఉభయత్రాపి తృజన్తాద్భన్దేస్తల్। ఉపసర్గవశాదర్థభేదః ॥ ౩౭॥

నిరస్య దూతః స్మ తథా విసర్జితః ప్రియోక్తిరప్యాహ కదుష్ణమక్షరమ్।

కుతూహలేనేవ ముహుః కుహూరవం విడమ్బ్య డిమ్భేన పికః ప్రకోపితః॥౩౮॥

నిరస్యేతి॥ తథా పూర్వోక్తేన ప్రకారేణ నిరస్య నిరాకృత్య ప్రియోక్తిరపి మధురవచనోఽపి విసర్జితః ప్రేషితః దూతః కదుష్ణం సంతాపకరమక్షరం వక్ష్యమాణప్రకారే- ణాహ స్మ వదతి స్మ। క ఇవ—డిమ్భేన బాలకేన ముహుః పునః పునః కుతూహలేన కౌతుకేన 'కుహూః' ఇతి రవం శబ్దం విడమ్బ్యానుకృత్య ప్రకర్షేణ కోపితో మధురవచనోఽపి పిక ఇవ। తథా తేన ప్రకారేణ ప్రస్థాపితః, యథా ప్రియవచనోఽపి పరుషవచనం బ్రూతే స్మ। అవజ్ఞయా ప్రస్థాపిత ఇత్యర్థ ఇతి వా యోజనా। 'తయా' ఇతి వా పాఠః। బాలేన విడమ్బితః పికః కుపితః సన్ పరుషం రటతీతి జాతి:। 'సర్జ అర్జనే' ఇత్యతః క్తః। స చోపసర్గవశాత్ప్రేషణార్థః॥౩౮॥

అహో మనస్త్వామను తేఽపి తన్వతే త్వమప్యమీభ్యో విముఖీతి కౌతుకమ్।

క్వ వా నిధిర్నిర్ధనమేతి కించ తం స వాక్కవాటం ఘటయన్నిరస్యతి॥౩౯॥

అహొా ఇతి॥ హే భైమి ! అత్యుత్తమాః తేఽపి దేవా అపి త్వామను మనః తన్వతే। మానుషీం త్వామభిలష్యన్తి। 'అహొా' ఆశ్చర్యమ్। మానుష్యతిహీనా త్వమపి ఉత్తమేభ్యోఽప్యమీభ్యో దేవేభ్యో విముఖీ పరాఙ్ముఖీతి చాశ్చర్యమ్। అహొా కౌతుకమ్ మహదాశ్చర్యమితి చోభయత్ర యోజనీయమ్। ఉత్తమో హీనాం నాభిలష్యతీతి హీనా తత్ర నానురజ్యత ఇతి యుక్తమ్। 'ఉత్తమే కామయమానేఽపి హీనా తం న కామయతే' ఇతి కుత్రచిన్న దృష్టచరమితి మహదాశ్చర్యమ్। ఉత్తమాయ హి సర్వోఽపి స్పృహయతీతి భావః। ఏతదేవ పరుషం వచనమ్। దృష్టాన్తమాహ— నిధిః మహాపద్మాదిః నిర్ధనం దరిద్రం క్వ వా కుతోఽపి దైవాదాయాతి। కించ అన్యచ్చ స దరిద్రః ప్రతిషేధకత్వాద్వాగ్రూపం కవాటం ఘటయన్ మత్సమీపే త్వయా నాగన్తవ్యమితి విశేషవచనం బ్రువన్ తం నిధిం నిరాకరోతి తాదృగేతదిత్యర్థః। నిధిర్నిర్ధనమేతి స చ వాక్కవాటం ఘటయంస్తం నిరస్యతీతి క్వ వా కుత్ర వా ? దృష్టమిత్యర్థాత్। అపి తు కుత్రచిన్నేతి వా। 'స వా కవాటమ్' ఇతి వా పాఠః। నిర్ధనస్య నిధినిరాకరణం యథాఽనుచితమ్, తథా దిగీశానాం త్వయ్యనురాగ ఏవానుచితః కృతేఽప్యనురాగే త్వం తత్ర నానురజ్యస ఇతి మహదనుచితమితి భావ ఇతి వా॥౩౯॥

సహాఖిలస్త్రీషు వహేఽవహేలయా మహేన్ద్రరాగాద్గురుమాదరం త్వయి।

త్వమీదృశి శ్రేయసి సంముఖేఽపి తం పరాఙ్ముఖీ చన్ద్రముఖి ! న్యవీవృతః॥౪౦॥

సహేతి॥ హే చన్ద్రముఖి ! మహేన్ద్రస్య త్వయ్యనురాగాద్ధేతోః అఖిలస్త్రీష్విన్ద్రాణీప్రభృతిషు అవహేలయాఽవజ్ఞయా సహ త్వయి యం గురుమాదరం సంమానం వహే ధారయే। ఇన్ద్రస్య త్వయ్యనురాగాత్, త్వదన్యాసు చాననురాగాత్త్వదన్యా కాపి ధన్యా నాస్తీతి త్వామేవ బహుం మన్యే ఇతి భావః। ఈదృశి ఇన్ద్రస్వారాజ్యప్రాప్తిలక్షణే సంముఖే త్వామను స్వయమాగచ్ఛత్యపి శ్రేయసి కల్యాణే విషయే పరాఙ్ముఖీ తదనఙ్గీకుర్వాణా త్వం తం మమాదరం న్యవీవృతః, వ్యనాశయ ఇత్యర్థః। త్వత్సదృశీ కాపి దుర్మతిర్నాస్తీత్యర్థః। న్యవీవృతః, ణ్యన్తాల్లుఙి చఙ్॥౪౦॥

దివౌకసం కామయతే న మానవీ నవీనమశ్రావి తవాననాదిదమ్।

కథం న వా దుర్గ్రహదోష ఏష తే హితేన సమ్యగ్గురుణాపి శామ్యతే॥౪౧॥

దివౌకసమితి॥ మానవీ దివౌకసం న కామయతే ఇతీదం నవీనమపూర్వం తవాననాదశ్రావి శ్రుతమ్। ఉత్తమస్య వస్తునోऽనభిలాషాచ్చిత్రమిత్యర్థః। ఏష తే దుర్గ్రహదోషః దుష్టగ్రహలక్షణో దోషః సమ్యగతితరాం హితేనాప్తేన గురుణా పిత్రాపి కథం వా న శమ్యతే నాపనీయతే, అపి త్వపనేతుమర్హః। అపత్యహితమభిలష్యతా పిత్రా హ్యపత్యదుష్టాగ్రహః కేనాప్యుపాయేన నిరాక్రియతే తవ తు నేత్యపి చిత్రమిత్యర్థః। అథ చ– దుష్టగ్రహాః శనైశ్చరాదయః తజ్జనితో దోషః పీడా సమ్యక్ హితేన కేన్ద్రస్థానస్థితత్వాదనుకూలతరేణ గురుణా బృహస్పతినాపనీయతే, నాపనీయతే చేచ్చిత్రమ్। 'కిం కుర్వన్తి గ్రహాః సర్వే యది కేన్ద్రే బృహస్పతిః' ఇతి జ్యోతిర్విదః। సర్వథా అగ్రహం పరిత్యజ్యేన్ద్రాదిష్వన్యతమం వృణీష్వేతి భావః। అథ చ త్వద్వరణసంబన్ధీ దేవానామాగ్రహో మన్త్రిణా బృహస్పతినా కథం న శామ్యతే ఇతి చిత్రమ్। దివౌకసమితి పృషోదరాదిః। ఆఙ్పూర్వే వృద్ధిర్వా। నవీనమ్, 'నవస్య నూతప్తనప్ఖాశ్చ' (వాం ౩౩౨౮) ఇతి ఖో నూరాదేశః॥౪౧॥

అనుగ్రహాదేవ దివౌకసాం నరో నిరస్య మానుష్యకమేతి దివ్యతామ్।
అయోవికారే స్వరితత్వమిష్యతే కుతోऽయసాం సిద్ధరసస్పృశామపి॥౪౨॥

అన్వితి॥ నరః దివౌకసామనుగ్రహాదేవ అనుగ్రహమాత్రేణ మానుష్యకం మనుష్యత్వం నిరస్య పరిత్యజ్య దివ్యతాం దేవత్వమేతి ప్రాప్నోతి। తత్ర దృష్టాన్తః— సిద్ధరసస్పృశామపి ఔషధసాధితపారదస్పృశాం సువర్ణభూతానామప్యయసాం లోహానామయోవికారే లోహవికారభూతే పదార్థే మధ్యే స్వరితత్వమాక్షిప్తత్వం కుతో హేతోరిష్యతే, అపి తు న కుతోऽపి। సిద్ధరసస్పృష్టాని సువర్ణభూతాని లోహాని అయోవికృతేషు మధ్యే కేన క్షిప్యన్తే, ఏతాని లోహజన్యానీతి లోహ (జన్య) పాతీని కేన క్రియన్తే ? కింతు సువర్ణమధ్య ఏవేత్యర్థః।' అయోధికారే స్వరితత్వమ్' ఇతి పాఠే అధికారే ప్రస్తావే। 'స్వరితేనాధికారః' (౧।౩।౧౧) ఇతి పాణినివచనాత్ స్వరితత్వాభావే కుతస్త్యోऽధికార ఇత్యర్థః। యథా సిద్ధరసస్పృష్టం లోహం సువర్ణత్వేన వర్ణ్యతే, న తు లోహత్వేన, తథా దేవానుగ్రహాత్త్వమపి దేవ్యేవ, న తు మానుషీతి దేవాన్వృణీష్వేతి భావః। స్వరిత ఇతి 'స్వర ఆక్షేపే' ఇతి చౌరాదికాదదన్తాన్నిష్ఠా। 'రస' శబ్దో విశ్వప్రకాశే పారదవాచ్యుక్తః। స్పృశామ్ 'స్పృశోऽనుదకే—'(౩।౨।౫౮) ఇతి క్విన్। అనేన 'మానుష్యకలాఞ్ఛనే జనే' (నైం ౯।౨౬) ఇత్యాదేరుత్తరం దత్తమ్॥౪౨॥

హరిం పరిత్యజ్య నలాభిలాషుకా న లజ్జసే వా విదుషిప్రువా కథమ్ ?।
ఉపేక్షితేక్షోః కరభాచ్చమీరతాదురుం వదే త్వాం కరభోరు ! భోరితి॥౪౩॥

హరిమితి॥ హే భైమి ! త్వం హరిమిన్ద్రం పరిత్యజ్య నలనామకం రాజానం నలాఖ్యతృణవిశేషం చ అభిలాషుకాఽభిలాషిణీ తథా విదుషిబ్రువా ఆత్మానం విదుషీం పణ్డితాం బ్రువాణా సతీ కథం వా న లజ్జసే ? అపి తు త్వయా లజ్జితవ్యమ్। మహేన్ద్రం త్యక్త్వా తృణతుల్యం నరం ప్రియం వాఞ్ఛసి అహం జ్ఞాత్రీతి చ బ్రూషే ఏతన్మహచ్చిత్రమ్।త్వాదృశీ దుర్బుద్ధిర్నిర్లజ్జా చ క్వాపి నాస్తీత్యర్థః। భోః కరభోరు కరస్య కనిష్ఠామణిబన్ధమధ్యదేశవదనువృత్తౌ కోమలౌ ఊరూ యస్యా ఏవంవిధే భైమి ! ఇతి పూర్వార్ధోక్తాత్కారణాత్ అహం త్వాం ఉపేక్షితేక్షోస్త్యక్తస్వాదురసేక్షోః శమీరతాత్కటురసశమీకణ్టకలమ్పటాత్ కరభాదుష్ట్రాదపి ఉరుముత్కృష్టాం వదే జ్ఞానపూర్వం కథయామి। ఉష్ట్రస్యాపి కదాచిత్తారతమ్యజ్ఞానం భవిష్యతీత్యపి సంభావ్యతేఽపి, తవ తు న కదాచిత్। తస్మాదపి త్వం మూర్ఖతరేత్యర్థః। ఇక్షుశమ్యోర్యావదన్తరం, తావదిన్ద్రనలయోరితి జానీహీతి భావః। అయమేవాత్రాభిప్రాయో జ్ఞాతవ్యః। న తు కరభాదురుః కరభోరురితి। అస్మిన్నర్థే 'హ్రస్వస్య గుణః' (౭।౩।౧౦౮) ఇతి గుణప్రాప్తేః కరభోరో ఇతి స్యాత్। 'ఇతి' శబ్దస్యానన్వయాపత్తేశ్చ। తస్మాత్పూర్వార్ధార్థపరామర్శే 'ఇతి' శబ్దో హేత్వర్థో జ్ఞాతవ్యః। 'సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్యః' (పం ౮।౪।౭) ఇతి హ్రస్వ (గుణ) సంజ్ఞామాశ్రిత్య పాక్షికగుణాభావసమాధానం కృత్వా కరభోరు ఇతి సంబుద్ధ్యా జ్ఞానపూర్వం కథయామీతి వా। 'మనుష్యజాతేర్వివక్షావివక్షే' ఇతి వామనాచార్యవచనాత్ కరభాదురుః కరభోరురితి మనుష్యజాతివివక్షయా 'ఊఙుతః' (౪।౧।౬౬) ఇత్యూఙ్। తస్య నదీత్వాత్ ' అమ్బార్థ–' (౭।౩।౧౦౭) ఇతి హ్రస్వే హ్రస్వవిధిసామర్థ్యా-ద్గుణాభావే చ సాధూకృతస్య 'కరభోరు' పదస్య పూర్వవ్యాఖ్యానే యోజనా కార్యేతి వా। కం సుఖం రాతి దదాతీతి కరా। కరా భా యయోస్తౌ కరభౌ దర్శనమాత్రేణ యూనోర్మదనాద్వైతానన్దోదధౌ నిమజ్జయన్తౌ ఊరూ యస్యా ఇతి వ్యుత్పత్త్యా త్వయ్యేతావన్తం కాలం కరభోరు ఇతి ప్రాతిపదికమ్, త్వాం ఇదానీం కరభాదుష్ట్రాదురుం వదే ఇతి వా। నలాభిలాషుకా, 'లషపత–' (౩।౨।౧౫౪) ఇత్యుకఞ్ 'గమ్యాదీనాముపసంఖ్యానమ్' (వాం ౧।౨।౪౭) ఇతి సమాసః। విదుషీ ఇతి జీపః పచాద్యజన్తే 'బ్రువ' శబ్దే పరే 'ఘరూప–' (౬।౩।౪౩) ఇతి హ్రస్వః । పచాదిషు బ్రువ ఇతి పాఠసామర్థ్యాదేవ చ వచిగుణౌ న భవతః। కరభాదురుః ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః। వదే, 'భాసనోపసంభాషా–' (౧।౩।౪౭) ఇతి జ్ఞానే తఙ్॥౪౩॥

విహాయ హా సర్వసుపర్వనాయకం త్వయా ధృతః కిం నరసాధిమభ్రమః।

ముఖం విముచ్య శ్వసితస్య ధారయా వృథైవ నాసాపథధావనశ్రమః॥౪౪॥

విహాయేతి॥ హే భైమి। త్వయా సర్వే సుపర్వాణో దేవాః తేషాం నాయకం స్వామినమిన్ద్రం విహాయ నరే మనుష్యే సాధిమభ్రమః సాధుత్వవిషయః సాధుత్వలక్షణో వా భ్రమః। అథ చ,

నలే సాధిమభ్రమః కిం ధృతః ? హా కష్టమ్, అనుచితమేతత్। ఉక్తమర్థం లోకోక్త్యాహ—
శ్వసితస్య శ్వాసానిలస్య ధారయా పరమ్పరయా ముఖం విముచ్య ముఖమార్గం విహాయ
సుఖరూపానాయాసగమనోపాయభూతం ముఖం పిధాయ నాసాపథేన నాసికామార్గేణ యద్
ధావనం శీఘ్రం గమనం తజ్జనితః శ్రమః క్లేశో వృథైవ యథా ధృతః తథా త్వయేత్యర్థః। అథ
చ, ఇన్ద్రం విహాయ తదపేక్షయా హీనస్య కింనరస్య దేవయోనివిశేషస్య ఇన్ద్రాపేక్షయా
సాధిమభ్రమో వృథా। అథ చ, రలయోరభేదాత్ కుత్సితో నరో మనుష్యో నలశ్చ తస్మిన్ ఇతి।
'వృథా ధృతః' ఇత్యపి పాఠః। తస్మాదేనం భ్రమం పరిత్యజ్య మహేన్ద్రో వరణీయ ఇతి భావః।
సాధుః పృథ్వాదిః॥౪౪॥

తపోనలే జుహ్వతి సూరయస్తనూర్దివే ఫలాయాన్యజనుర్భవిష్ణవే।
కరే పునః కర్షతి సైవ విహ్వలా బలాదివ త్వాం వలసే న బాలిశే !॥౪౫॥

తప ఇతి॥ సూరయో బుధాః అన్యత్ యజ్జనుః జన్మ తత్ర భవిష్ణవే భావినే దివే
స్వర్గలక్షణాయ ఫలాయ తపోనలే చాన్ద్రాయణాదితపోరూపేఽగ్నౌ తనూః శరీరాణి జుహ్వతి
ప్రక్షిపన్తి। యదర్థం శరీరపీడామపి కృత్వా తపోఽర్జయన్తి సైవ ఇన్ద్రాదిస్వరూపా ద్యౌరేవ
పునస్త్వదనురాగవశాద్విహ్వలా సతీ అస్మిన్నేవ జన్మని త్వాం బలాదివ బలాత్కారేణ కరే
ధృత్వా ఆకర్షతి। హే బాలిశేఽజ్ఞే ! త్వం పునః న వలసే నాభిముఖీభవసి। చిత్రమిత్యర్థః।
కర్షతీవేతి వా। జన్మాన్తరభావిఫలార్థం బుధాః శరీరమపి త్యజన్తి, తచ్చ ఫలం ప్రత్యుత
త్వత్ప్రాప్త్యర్థం స్వయమేవ సాభిలాషం సదస్మిన్నేవ జన్మని ఏతచ్ఛరీరసహితామేవ త్వాం
స్వసమీపం నేతుమిచ్ఛతి, త్వం తు తత్సంముఖీ న భవసీతి మూర్ఖతరా 'బాలిశే' ఇత్యనేన
సూచితమ్। ఆగ్రహం త్యక్త్వా ఇన్ద్రాదిష్వన్యతమం వృణీష్వేతి భావః। 'అజ్ఞే చ వాలిశః'
ఇత్యమరః। జుహ్వతి, 'అదభ్యస్తాత్' (౭।౧।౪) ఇతి ఝేరత్, 'హుశ్నువోః–' (౬।౪।౮౭) ఇతి
యణాదేశః।'భువశ్చ' (౩।౨।౧౩౮) ఇతీష్ణుచః ఛన్దస్యేవ విధానమితి
వృత్తికారాదివచనాద్భాషాయాం 'భవిష్ణవే' ఇతి చిన్త్యమ్। యద్వా, 'భూష్ణుర్భవిష్ణుర్భవితా',
(అమరం ౩।౨౯), 'జగత్ప్రభోరప్రభవిష్ణు వైష్ణవమ్' ఇత్యాదిప్రామాణికప్రయోగదర్శనాచ్చ
'భువశ్చ' (౩।౨।౧౩౮) ఇతి చకారం 'భువశ్ఛన్దసి చ' ఇతి సంబధ్య చకారాత్ 'భాషాయామపి
క్వచిద్భవతి' ఇతి వ్యాఖ్యానాత్సమర్థనీయమ్। గత్యన్తరం వా గవేషణీయమ్॥౪౫॥

'హుతాశనోద్బన్ధన -' (నై ౦౯।౩౫) ఇత్యాది యదుక్తం తచ్ఛ్లోకత్రయేణ దూషయతి-

యది స్వముద్బన్ధుమనా వినా నలం భవేర్భవన్తీం హరిరన్తరిక్షగామ్।

దివిస్థితానాం ప్రథితః పతిస్తతో హరిష్యతి న్యాయ్యముపేక్షతే హి కః॥౪౬॥

యదీతి॥ త్వం నలం వినా యది స్వమ్ ఆత్మానం ఉద్బన్ధుమనా భవేః, తతః తర్హి అన్తరిక్షగామన్తరాలస్థాం త్వాం తతోఽన్తరిక్షాత్ హరిరిన్ద్రో హరిష్యతి నేష్యతి। యస్మాద్దివిస్థితానామన్తరిక్షస్థానాం పతిః స్వామీ ప్రథితః ఖ్యాతః। యుక్తమేతత్–కః న్యాయ్యం న్యాయాదనపేతం స్వీయం భాగముపేక్షతే నాఙ్గీకరోతి। అపి తు సర్వోఽప్యఙ్గీకరోతి। 'తత' ఇతి తర్హ్యర్థే వా। న్యాయ్యం, 'ధర్మపథ్యర్థ—' (౪।౪।౯౨) ఇతి యత్॥౪౬॥

నివేక్ష్యసే యద్యనలే నలోజ్ఝితా సురే తదస్మిన్మహతీ దయా కృతా।

చిరాదనేనార్థనయాపి దుర్లభం స్వయం త్వయైవాఙ్గ! యదఙ్గమర్ప్యతే॥౪౭॥

నివేక్ష్యస ఇతి॥ నలేనోజ్ఝితాఽపరిణీతా త్వం యది అనలేఽగ్నౌ నివేక్ష్యసే ఆత్మానం క్షేప్స్యసి। తత్తర్హి అస్మిన్సురే వహ్నౌ త్వయా మహతీ దయా కృతా। యద్యస్మాత్ హే అఙ్గ భైమి! అనేనాగ్నినా చిరాద్బహుకాలమర్థనయా ప్రార్థనయాపి కృత్వా దుర్లభమఙ్గం త్వయైవ స్వయమర్ప్యతే దీయతే; యచ్చిరకాలం యాచితమపి దుష్ప్రాపం, తద్ధాత్రా స్వయమేవ యది దీయతే తత్ర దయైవ నిమిత్తమితి జ్ఞాయతే। స్వయమేవ స్వాఙ్గదానాత్త్వయా గుర్వీ దయా కృతా। తథా చ వహ్నిప్రవేశోఽపి త్వయా కర్తుం న శక్యత ఇతి భావః। కస్మిన్కృతే కిం భవిష్యతీతి న జానాసీత్యుపహాసః 'అఙ్గ' ఇతి సంబుద్ధ్యా సూచితః॥౪౭॥

జితం జితం తత్ఖలు పాశపాణినా వినానలం వారి యది ప్రవేక్ష్యసి।

తదా త్వదాఖ్యాన్బహిరణ్యసూనసౌ పయఃపతిర్వక్షసి వక్ష్యతేతరామ్॥౪౮॥

జితమితి॥ హే భైమి! యది త్వం నలం వినా పూర్వోక్తదోషాదనలమపి వినా వారి ప్రవేక్ష్యసి వారిప్రవేశలక్షణమన్యం మరణోపాయం చేత్కరిష్యసి తత్తర్హి ఖలు నిశ్చితం పాశపాణినా వరుణేన జితం జితమ్। అతితరాం జితమిత్యర్థః। సంభ్రమే ద్విరుక్తిః। అతిదుర్లభస్య చిరేప్సితస్య స్వత ఏవాగమనాత్ సర్వోత్కర్షేణ వృత్తమిత్యర్థః। యతః,—అసౌ పయఃపతిః తదా త్వయి ప్రవిష్టాయాం సత్యాం త్వదాఖ్యాంస్త్వన్నామకాన్స్వీయానసూన్ప్రాణాన్ బహిరపి వక్షసి। హృదయోపర్యపీత్యర్థః। వక్ష్యతేతరాం ధారయిష్యతితరామ్। ఇదానీమన్తః కరణే తావచ్చిరకాలం వహత్యేవ, తదానీమాలిఙ్గనవశాద్బహిరపి వక్ష్యతేతరామ్। అత స్తేన జితమిత్యర్థః। అత్ర పయఃపతిత్వమేవ హేతుః। అయమప్యుపాయః కర్తుం న శక్య ఇత్యర్థః।

వక్షసి వక్ష్యతేతరామిత్యన్వయః। తతో బహిర్యోగాభావాన్న పఞ్చమీ। అర్థాచ్చ వక్షోపేక్షమేవ బహిష్ట్వమ్। వక్ష్యతే, వహేః స్వరితేత్త్వాత్తఙి స్యే 'హో ఢః' (౮।౨।౩౧) ఇతి హస్య ఢత్వే 'షఢోః కః సి' (౮।౨।౪౧) ఇతి కత్వే 'ఆదేశప్రత్యయయోః' (౮।౩।౫౯) ఇతి షత్వమ్॥౪౮॥

మరణోపాయాన్తరం చ దూషయతి—

కరిష్యసే యద్యత ఏవ దూషణాదుపాయమన్యం విదుషీ స్వమృత్యవే।

ప్రియాతిథిః స్వేన గృహాగతా కథం న ధర్మరాజం చరితార్థయిష్యసి ?॥౪౯॥

కరిష్యస ఇతి॥ హే భైమి ! త్వమ్, అత ఏవ దూషణాత్ ఉద్బన్ధనాదిమరణే ఇన్ద్రాద్యధీనా భవిష్యామీత్యస్మాద్దూషణాద్విదుషీ అన్యోపాయస్ఫురణే ప్రతిభావతీ సతీ స్వమృత్యవే అన్యముపాయం కర్పూరభక్షణాదిలక్షణం యది చేత్కరిష్యసే తర్హి స్వేన స్వయమేవ గృహాన్ప్రత్యాగతా ప్రియా ప్రాణేశ్వరీ అతిథిరూపా త్వం ధర్మరాజం యమం కథం న చరితార్థయిష్యసి ? కృతార్థం కరిష్యసీత్యర్థః। యమగృహే సర్వేణాపి గన్తవ్యమేవ। స్వయం గృహాగతాయాశ్చ వరణే న దోషః। తస్మాన్మరణే ఉపాయాన్తరమపి కర్తుం న శక్యత ఇతి భావః। విదుషః పూర్వోక్తపక్షదూషణే ఉపాయాన్తరం స్ఫురతి। 'గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యేవ' ఇత్యమరః॥౪౯॥

తవాభిప్రాయమజానానేనైవ మయా 'ఇన్ద్రాదీన్వృణీష్వ' ఇత్యుక్తమ్, త్వయా తు 'న' ఇతి వచనభఙ్గ్యోక్తమ్। ఇదానీం తవాభిప్రాయో జ్ఞాత ఇత్యాహ—

నిషేధవేషో విధిరేష తేఽథవా తవైవ యుక్తా ఖలు వాచి వక్రతా।

విజృమ్భితం యస్య కిల ధ్వనేరిదం విదగ్ధనారీవదనం తదాకరః॥౫౦॥

నిషేధేతి॥ అథవా ఇన్ద్రాదీన్న వృణే ఇతి ఏష తే తవ నిషేధో వేషో రూపం యస్యైతాదృశో విధిరేవ। న వృణే ఇతి యథాశ్రుతార్థగ్రాహిణా మయా పూర్వం న జ్ఞాతః, ఇదానీం వృణే ఇతి విధిరేవ జ్ఞాతః। లౌకికవచనరీతిరప్యేవమ్। నిషేధే విధిప్రతీతిః కథమిత్యత ఆహ— ఖలు యస్మాత్ తవైవ వాచి వక్రతా యుక్తా। వక్రోక్తిస్త్వద్వచన- విషయైవ యుక్తేత్యర్థః। ఏతదపి కుత ఇత్యాశఙ్క్యాహ— ఖలు యస్మాత్ యస్య ధ్వనేః ధ్వనిసంజ్ఞకస్యోత్తమకావ్యస్య ఇదం

నిషేధవిధిరూపం కింల ప్రసిద్ధం విజృమ్భితం విలసితమ్ తస్య ఆకరః ఖనిః ఉత్పత్తిస్థానం విదగ్ధనారీవదనం చతురవనితాముఖమ్। వక్రోక్త్యాదిధ్వనివిలసితం వక్తుం విదగ్ధా నార్యేవ జానాతి, న త్వన్యా। త్వాదృశీ వక్రోక్త్యాది వక్తుం చతురా నా (అ) స్తీత్యర్థః। 'ఇదముత్తమమతిశయిని వ్యఙ్గ్యే వాచ్యాద్ధ్వనిర్బుధైః కథితః' ఇతి కావ్యప్రకాశః। 'విస్పష్టం క్రియమాణాదక్లిష్టా స్వరవిశేషతో భవతి। అర్థాన్తరప్రతీతిర్యత్రాసౌ కాకువక్రోక్తిః॥' ఇతి, 'వాపీం స్నాతుమితో గతాసి న పునస్తస్య ప్రియస్యాన్తికమ్' ఇత్యత్ర స్నాననిషేధే స్నానవిధిః, ప్రియోపసరణవిధౌ తన్నిషేధ ఇతి। తథా,— 'ప్రాణేశ విజ్ఞప్తిరియం మదీయా తత్రైవ నేయా దివసాః కియన్తః। సంప్రత్యయోగ్యస్థితిరేష దేశః కలా యదిన్దోరపి తాపయన్తి॥' ఇతి। తత్రైవ దివసా నేయాః, నాత్రాగన్తవ్యమితి నిషేధో వ్యజ్యతే, స నిషేధోఽపి భఙ్గ్యా ఆగమనవిధిరేవ। యతస్తయా ఆత్మనో భర్తృవిరహాసహత్వం భఙ్గ్యా సూచితమితి నిషేధవేషో విధిర్జ్ఞాతవ్యః। అన్యదపి గ్రన్థాన్తరాజ్జ్ఞాతవ్యం సుధియా ॥ ౫౦॥

భ్రమామి తే భైమి ! సరస్వతీరసప్రవాహచక్రేషు నిపత్య కత్యదః।

త్రపామపాకృత్య మనాక్కురు స్ఫుటం కృతార్థనీయః కతమః సురోత్తమః॥౫౧॥

భ్రమామీతి॥ హే భైమి ! అహం తే తవ సరస్వత్యా రసో మాధుర్య తత్సంబన్ధిషు వక్రోక్త్యాదిరూపప్రవాహచక్రేషు సమూహేషు। ఆవర్తేష్విత్యర్థః। నిపత్య కతి కియన్తం కాలం కవి వారాన్ వా భ్రమామి భ్రాన్తో భవామి ? నిషేధరూపేణోచ్యతే విధిరూపేణ వేతి నిశ్చయాభావాత్కియత్కాలం మయా భ్రమితవ్యమిత్యర్థః। అన్యోఽపి నదీజలప్రవాహావర్తేషు బహువారం బహుకాలం వా భ్రామ్యతి, కులాలచక్రనిపతితో ఘటాదిర్వా। త్రపాం లజ్జాం మనాక్ ఈషదపాకృత్య ఇన్ద్రాదిషు మధ్యే కతమః సురోత్తమః స్వయంవరేణ త్వయా కృతార్థనీయః। ఇన్ద్రః, అగ్నిః, యమః వరుణో వేతి అద ఏతత్స్ఫుటం కురు। నామగ్రాహమేకం వృణ ఇతి కథయేత్యర్థః। మనాక్ ప్రకటం కుర్వితి వా। కతి, 'కాలాధ్వనోః' (౨।౩।౫) ఇతి కాలవాచిత్వేఽత్యన్తసంయోగే ద్వితీయాబహువచనాన్తమ్। సురోత్తమః పురుషోత్తమవత్। దిక్పతిత్వాచ్చతుర్ణామపి సురోత్తమ త్వమ్। భైమీవరణాభిప్రాయం వా॥౫౧॥

కతమ ఇత్యుక్తం తదేవోపన్యస్యతి—

మతః కిమైరావతకుమ్భకైతవప్రగల్భపీనస్తనదిగ్ధవస్తవ।

సహస్రనేత్రాన్న పృథగ్మతే మమ త్వదఙ్గలక్ష్మీమవగాహితుం క్షమః॥౫౨॥

మత ఇతి ॥ ఐరావతకుమ్భస్థలస్య కైతవేన వ్యాజేన తత్కుమ్భావేవ ప్రగల్భౌ కఠినౌ పీనౌ మాంసలౌ స్తనౌ యస్యా దిశః ప్రాచ్యా ధవః పతిః ఇన్ద్రః తవ మత ఈప్సితః కిమ్ ? ప్రాయేణైవమేవ త్వయా విచారితం స్యాదిత్యర్థః। యుక్తం చైతత్— త్వదఙ్గలక్ష్మీం త్వచ్ఛరీరశోభామవగాహితుం సామస్త్యేనేక్షితుం సహస్రనేత్రాదిన్ద్రాత్పృథక్ అన్యో ద్వినేత్రః మమ మతే క్షమో న। నేత్రద్వయేన తవ సౌన్దర్యం ద్రష్టుం న శక్యతే ఇతి సహస్రనేత్రత్వాదిన్ద్ర ఏవ తవ సౌన్దర్యదర్శన యోగ్య ఇతి మమాప్యయమేవాశయ ఇతి భావః। తవ మతో, మమ మత ఇతి 'క్తస్య చ వర్తమానే' (౨।౩।౬౭) ఇతి కర్తరి షష్ఠీ। 'సహస్రనేత్రాత్, 'పృథగ్వినా—' (౨।౩।౩౨) ఇతి పఞ్చమీ ॥౫౨॥

ప్రసీద తస్మై దమయన్తి ! సంతతం త్వదఙ్గసఙ్గప్రభవైర్జగత్ప్రభుః।

పులోమజాలోచనతీక్ష్ణకణ్టకైస్తనుం ఘనామాతనుతాం స కణ్టకైః॥౫౩॥

ప్రసీదేతి ॥ హే దమయన్తి ! తస్మై ఇన్ద్రాయ ప్రసీద త్వం ప్రసన్నా భవ। తం వృణీష్వేత్యర్థః। అనన్తరం స జగత్ప్రభురిన్ద్రః త్వదఙ్గసఙ్గాత్ప్రభవో యేషాం తైః కణ్టకై రోమాఞ్చైః కృత్వా తనుం శరీరం సంతతం సర్వదా ఘనాం నిబిడాం పరిపూర్ణామాతనుతామ్। కింభూతైః — పులోమజాయా ఇన్ద్రాణ్యా లోచనయోరతితరాం సోఢుమశక్యత్వాత్ తీక్ష్ణకణ్టకైర- సహ్యకణ్టకరూపైః సూచ్యగ్రతుల్యైః క్షుద్రశత్రురూపైర్వా। త్వయా వృతే సతీన్ద్రాణీపరిత్యాగేన త్వయ్యేవానురక్తో భవిష్యతీతి భావః। సపత్నీసుతాన్భర్తురఙ్కగతాన్కీడతో దృష్ట్వాఽన్యస్యా నేత్రయోః కణ్టకవిద్ధవేదనా భవతీత్యుక్తిః। 'సూచ్యగ్రే క్షుద్రశత్రౌ చ రోమహర్షే చ కణ్టకః' ఇత్యమరః। తస్మై, 'క్రియయా యమభిప్రైతి' (వాం ౧౦।౮।౫) ఇతి సంప్రదానమ్॥౫౩॥

వహ్నివరణే కారణమాహ—

అబోధి తత్త్వం దహనేఽనురజ్యసే స్వయం ఖలు క్షత్రియగోత్రజన్మనః।

వినా తమోజస్వినమన్యతః కథం మనోరథస్తే వలతే విలాసిని !॥౫౪॥

అబోధీతి ॥ త్వం స్వయమప్రవర్తితైవ దహనేఽగ్నౌ అనురజ్యసేఽనురక్తాసీతి మయా తత్త్వం పరమార్థోఽబోధి అజ్ఞాయి। హే విలాసిని ! ఖలు యస్మాత్క్షత్రియాణాం గోత్రే వంశే జన్మ

యస్యాస్తస్యాః తే తవ మనోరథః తం ఓజస్వినం తేజస్వినం వహ్నిం వినా పరిహృత్య అన్యతోఽన్యస్మిన్పురుషే కథం వలతే ? అపి త్వయోగ్యత్వాన్న యాత్యేవ। తేజో హి తేజస్యేవానురజ్యతే। త్వం తేజస్వినీ, వహ్నిరపి తేజస్వీతి వహ్నావనురక్తాసీతి యుక్తమితి మయా జ్ఞాతమితి భావః। అన్యస్యాపి క్షత్రియకులోత్పన్నస్య మన ఇవ శీఘ్రగామీ రథః తేజస్వినమన్యం క్షత్రియం విహాయ బ్రాహ్మణాదిషు న వలతే। అనురజ్యసే, శ్యనో జిత్త్వాత్ 'అనిదితామ్—' (౬।౪।౨౪) ఇతి నలోపః। అన్యతః, సప్తమ్యర్థే తసిః॥౫౪॥

త్వయైకసత్యా తనుతాపశఙ్కయా తతో నివర్త్యం న మనః కథంచన।

హిమోపమా తస్య పరీక్షణక్షణే సతీషు వృత్తిః శతశో నిరూపితా॥౫౫॥

త్వయేతి॥ త్వాదృగన్యపతివ్రతాభావాత్ ఏకా చాసౌ సతీ చ తయా ముఖ్యపతివ్రతయా త్వయా తనోః శరీరస్య తాపాద్దాహాత్ దేహదాహమయం కరిష్యతీతి శఙ్కయా భియా సంతాపభియా చ తస్మాదగ్నేః సకాశాత్ కథంచన కేనాపి ప్రకారేణ మనో న నివర్త్యం పరావర్తనీయమ్। యస్మాత్ పరీక్షణక్షణే సాధుత్వాసాధుత్వపరీక్షార్థం దివ్యసమయే, స్త్రీణాం సహగమనాదిసమయే, సీతాదిపతివ్రతాపరీక్షాసమయే, తస్య అగ్నేః వృత్తిః స్థితిః శతశః రామాయణాదౌ హిమోపమా తుషారసదృశీ నిరూపితా దృష్టా చ। త్వం చాపి సతీ। శతశః సతీష్వితి వా॥౫౫ ॥

యమవరణే కారణమాహ—

స ధర్మరాజః ఖలు ధర్మశీలయా త్వయాస్తి చిత్తాతిథితామవాపితః।

మమాపి సాధుః ప్రతిభాత్యయం క్రమశ్చకాస్తి యోగ్యేన హి యోగ్యసంగమః ॥౫౬ ॥

స ధర్మేతి॥ 'ఖలు' నిశ్చయే సంభావనాయాం వా। స ప్రసిద్ధో ధర్మరాజో యమః త్వయా చిత్తస్యాతిథితాం గోచరత్వమవాపితః ప్రాపితోఽస్తి। యతః, — ధర్మప్రధానం శీలం యస్యాః, ధర్మ శీలయత్యభ్యస్యతి వా ఏవంభూతయా। ధర్మశీలో హి ధర్మశీల ఏవానురజ్యత ఇతి। అయం క్రమ ఇయం పరిపాటీ మమాపి సాధుః సమీచీనా ప్రతిభాతి। ఏతన్మమాపి సంమతమ్। హి యస్మాత్ కులశీలాదిభిర్యోగ్యేన ఉత్తమేన సహ యోగస్యైవ సంగమశ్చకాస్తి, న త్వయోగ్యేన యోగ్యస్య। తస్మాద్ ధర్మరాజేన ధర్మశీలాయాః సంబన్ధో యుక్త ఇతి భావః॥౫౬ ॥

అజాతవిచ్ఛేదలవైః స్మరోద్భవైరగస్త్యభాసా దిశి నిర్మలత్విషి।
ధుతావధిం కాలమమృత్యుశఙ్కితా నిమేషవత్తేన నయస్వ కేలిభిః॥౫౭ ॥

అజాతేతి॥ హే భైమి ! త్వమ్ అగస్త్యభాసాఽగస్త్యనక్షత్రదీత్యా నిర్మలత్విషి ఉజ్జ్వలకాన్తౌ సంభోగయోగ్యాయాం దక్షిణస్యాం దిశి తేన యమేన సహ న జాతో విచ్ఛేదలవో వియోగలేశో యేషు తైః స్మరోద్భవైః కేలిభిః కృత్వా యమస్యైవ పతిత్వాత్ అమృత్యుశఙ్కితా మృత్యుభయరహితా సతీ నిమేషవత్, ధుతావధిం నిర్మర్యాదమ్ ఆచన్ద్రార్కం కాలం నయస్వాతివాహయ। అన్యవరణే విచ్ఛేదః సంభావ్యతే, ఏతద్వరణే తు మరణాభావాదాచన్ద్రార్కం కామసుఖమనుభవేతి భావః। 'స్మరోత్సవైః' ఇతి పాఠే స్మరస్య ఉత్సవరూపైః కామసంబన్ధిభిరుత్సవైశ్చుమ్బనాదిభిః కృత్వా అజాతవిచ్ఛేదలవైశుమ్బనాదిభిర్నిరన్తరైరిత్యర్థః। నయస్వేతి, ఇత్త్వాత్కర్తృభిప్రాయే క్రియాఫలే తఙ్। 'నయ' ఇతి వా॥౫౭॥

వరుణవరణే కారణమాహ—

శిరీషమృద్వీ వరుణం కిమీహసే పయఃప్రకృత్యా మృదువర్గవాసవమ్।
విహాయ సర్వాన్వృణుతే స్మ కిం న సా నిశాపి శీతాంశుమనేన హేతునా॥౫౮॥

శిరీషేతి॥ శిరీషమృద్వీ శిరీషపుష్పవత్కోమలాఙ్గీ త్వం వరుణమీహసే ఇచ్ఛసి కిమ్ ? ప్రాయేణైవం సంభావయామి। యతః, — కింభూతమ్—పయః ప్రకృత్యా ఉదకస్వభావేన, పయోలక్షణయా ప్రకృత్యా ఉపాదానకారణేన వా మృదువర్గస్య మృదువస్తుసఙ్ఘస్య వాసవమ్। కించిత్పార్థివావయవసహితస్యాప్యశరీరస్య వరుణలోకే విద్యమానత్వాన్మృదుతమమిత్యర్థః। త్వమపి మృద్వీ, సోఽపి మృదురితి ఉభయోర్యోగ్యత్వమ్। దృష్టాన్తేనైతదేవోపపాదయతి— సా అతిశీతాఽతిమృద్వీ నిశా అప్యనేన మృదుతరత్వేనైవ హేతునా సర్వాన్దేవాన్ విహాయ శీతాంశుం చన్ద్రం కిం న వృణుతే స్మ, అపి తు వవ్రే। యోగ్యత్వాదిత్యర్థః। హేతునా, 'సర్వనామ్నస్తృతీయా చ' (౨।౩।౨౭) ఇతి తృతీయా॥౫౮॥

అసేవి యస్త్యక్తదివా దివానిశం శ్రియః ప్రియేణానణురామణీయకః।

సహాముంనా తత్ర పయఃపయోనిధౌ కృశోదరి ! క్రీడ యథామనోరథమ్ ॥౫౯॥

అసేవీతి ॥ త్యక్తా ద్యౌః ఖర్గో యేన శ్రియః ప్రియేణ నారాయణేన అనణు మహద్ రామణీయకం యస్యైవంభూతో యః క్షీరోదో దివానిశం రాత్రిందివమసేవి। హే కృశోదరి ! త్వం తత్ర పయసో దుగ్ధస్య పయోనిధౌ తత్ప్రితిత్వాదమునా సహ సార్ధం యథామనోరథం స్వేచ్ఛయా క్రీడ। శ్రీసహితో విష్ణుర్యథా తత్ర క్రీడతి తథా త్వమప్యనేన సహేత్యర్థః। దివానిశమ్, 'కాలాధ్వనోః' (౨।౩।౫) ఇతి ద్వితీయా। యథామనోరథమ్, 'యథాసాదృశ్యే' (౨।౧।౭) ఇతి సమాసః॥౫౯॥

ఇతి స్ఫుటం తద్వచసస్తయాదరాత్సురస్పృహారోపవిడమ్బనాదపి।

కరాఙ్కసుప్తైకకపోలకర్ణయా శ్రుతం చ తద్భాషితమశ్రుతం చ తత్ ॥౬౦॥

ఇతీతి ॥ కరాఙ్కే హస్తక్రోడే సుప్తం స్థితమేకం కపోలకర్ణం యస్యా ఏవంవిధయా తయా తత్తస్య దూతస్య ఇతి పూర్వోక్తం భాషితం శ్రుతం చాశ్రుతం చ। ఇన్ద్రియపాటవాచ్ఛ్రుతమ్, అనఙ్గీకారాన్న శ్రుతమితి భావః। 'స్ఫుటమ్ ' ఉత్ప్రేక్షాయామ్। శ్రవణే హేతుః,— తస్య నలాకారస్య దూతస్య ఆదరాచ్ఛ్రుతమ్। అశ్రవణే హేతుః సురేషు ఇన్ద్రాదిషు స్పృహారోపోఽభిలాషారోపః, తద్రూపాద్విడమ్బనాద్దూషణాదశ్రుతమ్। పతివ్రతాయా మమ అన్యాభిలాషారోపవచనం దుష్టమితి నాకర్ణితమిత్యర్థః।

చిరాదనధ్యాయమవాఙ్ముఖీ ముఖే తతః స్మ సా వాసయతే దమస్వసా।

కృతాయతశ్వాసవిమోక్షణాథ తం క్షణాద్వభాషే కరుణం విచక్షణా ॥౬౧॥

చిరాదితి ॥ తతోఽనన్తరం సచిన్తత్వాదవాఙ్ముఖీ విచక్షణా చతురా సా దమస్వసా భైమీ ముఖే చిరకాలమనధ్యాయం వచనాభావం వాసయతే స్మ। ముహూర్తం తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః। అథ పశ్చాత్కృతమాయతం దీర్ఘం శ్వాసవిమోక్షణం యయా ఏవంభూతా సతీ క్షణాన్ముహూర్తాదనన్తరం కరుణం కరుణరసప్రధానం వచనం, కరుణం యథా తథా వా బభాషే। అకరుణమితి వా। నిష్ఠురమువాచేత్యర్థః। 'అన్తకదూతతోచితమ్' (నై౦ ౯।౪।౬౨) ఇత్యాదేర్వక్ష్యమాణత్వాత్। అనాదరసూచకమౌనావాఙ్ముఖత్వదీర్ఘనిఃశ్వాస- కరణాత్ 'విచక్షణా' ఇతి సాభిప్రాయమ్। ప్రచణ్డవాయౌ వాతి సతి తాత్కాలికోఽనధ్యాయః క్రియతే, క్షణానన్తరం పునః పఠ్యతే తద్వదువాచేత్యర్థః। సచిన్తస్య జాతిః స్వభావో వా।

'అధ్యాయన్యాయ–' (౩।౩।౧౨౨) ఇత్యాదినా 'అధ్యాయ' శబ్దః సాధుః। వాసయతే, 'ణిచశ్చ' (౧।౩।౭౪) ఇతి తఙ్। 'అణావకర్మకాత్–' (౧।౩।౮౮) ఇతి న పరస్మైపదమ్, అణౌ చిత్తవత్కర్తృకత్వాభావాత్ అనధ్యాయస్య కర్తృత్వాత్। విచక్షణా, 'అనుదాత్తేతశ్చ హలాదేః' (౩।౨।౧౪౯) ఇతి యుచ్॥౬౧॥

విభిన్దతా దుష్కృతినీం మమ శ్రుతిం దిగిన్ద్రదుర్వాచికసూచిసంచయైః।

ప్రయాతజీవామివ మాం ప్రతి స్ఫుటం కృతం త్వయాప్యన్తకదూతతోచితమ్॥౬౨॥

విభిన్దతేతి॥ త్వయాపి అతిసున్దరేణ నలతుల్యాకారేణాపి సతా మాం ప్రతి స్ఫుటమన్తకదూతతోచితం యమదూతత్వోచితం కర్మ కృతమ్। కింభూతేన ఆరోపితదిక్పాలాభిలాషవాణీసమాకర్ణనాద్దుష్కృతినీం దుష్కర్మకారిణీం మమ శ్రుతిం దిగిన్ద్రా ఇన్ద్రాదిర్దిక్పాలాస్తేషాం దుర్వాచికాని దుష్టసందేశవచనాని తద్రూపైః సూచిసంచయైః సూచిసఙ్ఘైః కృత్వా విభిన్దతా పీడయతా। అత ఏవ—ప్రయాతజీవామివ గతప్రాణామివ। మృతం పాపినం కర్ణే సర్వత్ర చాఙ్గే సూచిసఙ్ఘైర్యమదూతో యథా నిష్ఠురం పీడయతి। చతుర్ణామపి దూతత్వాద్యమదూత్యోచితమేవ త్వయా కృతమిత్యర్థః। అతిసున్దరస్య విశేషతో నలతుల్యాకారస్య సౌమ్యాకారస్య మాం ప్రత్యతిపీడాకారిత్వమయుక్తమితి త్వయాపీత్యపినా సూచితమ్। అన్యోఽపి బౌద్ధాదిరదుష్కృతినీం దోషలేశరహితాం శ్రేయోరూపాం శ్రుతిం వేదం దుష్టవచనైర్దూషయతి। ప్రయాతో యాతుమారబ్ధః, 'ప్ర' శబ్ద ఆదికర్మణి తత్రైవ నిష్ఠా॥౬౨॥

ఉక్తమేవార్థం సోపస్కరమాహ—

త్వదాస్యనిర్యన్మదలీకదుర్యశోమషీమయం సల్లిపిరూపభాగివ।

శ్రుతిం మమావిశ్య భవద్దురక్షరం సృజత్యదః కీటవదుత్కటా రుజః॥౬౩॥

త్వదాస్యేతి॥ అదః భవద్దురక్షరం త్వయోక్తం దుష్టమక్షరం మమ శ్రుతిమావిశ్య కీటవదుత్కటా దుఃసహా రుజః పీడాః సృజతి। కింభూతమ్—తవ ఆస్యాన్నిర్యన్నిర్గచ్ఛన్ ఇన్ద్రాద్యనురాగరూపం మదలీకదుర్యశోరూపం మదీయమిథ్యాపయశోరూపం మషీమయం మషీప్రచురం సత్ భవత్। అత ఏవ లిపిరూపభాగివ లేఖనఖరూపం భజదివ। సతీ చాసౌ

లిపిశ్చ తద్రూపభాగ్ వా। కీటో యథా కర్ణం ప్రవిశ్య దుఃసహం పీడాం కరోతి। అన్యదప్యక్షరం మషీభాజననిర్యన్మషీలిఖితం లిపిరూపం భవతి॥౬౩॥

తమాలిరూచేఽథ విదర్భజేరితా ప్రగాఢమౌనవ్రతయైకయా సఖీ।

త్రపాం సమారాధయతీయమన్యయా భవన్తమాహ స్వరసజ్ఞయా మయా॥౬౪॥

తమితి॥ అథ విదర్భజేరితా భైమీప్రేరితా ఆలిః సఖీ తం ఊచే— హే దూత ! ఇయం సఖీ భైమీ ప్రగాఢమౌనవ్రతయా దృఢతరమౌనలక్షణవ్రతయా ఏకయా స్వస్య రసజ్ఞయా జిహ్వయా త్రపాం సమారాధయతి భజతే, అన్యయా మయా మద్రూపయా స్వస్య రసజ్ఞయా జిహ్వయా, అథ చ స్వరసం భైమ్యభిలాషవిషయం, జానత్యా మయా కృత్వా భవన్తమాహ। ఇయం లజ్జావశాత్స్వాభిప్రాయం త్వాం సాక్షాన్న బోధయతి తస్మాదేతత్ప్రేరితా అహమేతదభిప్రాయమేవ బ్రవీమి తమాకర్ణయేతి భావః। మయా లక్ష్మ్యా సహ వర్తమానః తత్సంబుద్ధిః సమ। ఆవన్తం భైమీవిశేషణం వా। అన్యోఽపి మౌనీ కాంచిద్దేవతామారాధయతి॥౬౪॥

కిమాహేత్యాహ—

తమర్చితుం మద్వరణస్రజా నృపం స్వయంవరః సంభవితా పరేద్యవి।

మమాసుభిర్గన్తుమనాః పురఃసరైస్తదన్తరాయః పునరేష వాసరః॥ ౬౫॥

తదద్య విశ్రమ్య దయాలురేధి మే దినం నినీషామి భవద్విలోకినీ।

నఖైః కిలాఖ్యాయి విలిఖ్య పక్షిణా తవైవ రూపేణ సమః స మత్ప్రియః॥౬౬॥

తమితి॥ తదద్యేతి॥ మద్వరణస్రజా మదీయవరణప్రమధూకమాలయా కృత్వా తం నలనామానం నృపమర్చితుం పరేద్యవి శ్వః స్వయంవరః సమ్యగ్భవితా। ఏష వాసరః పునః తస్య స్వయంవరస్యాన్తరాయో విఘ్నరూపః। ఏతావానేవ విలమ్బోఽస్తి। కింభూతః— పురఃసరైః ఏతద్దివసాత్పూర్వమేవ గన్తుకామైః మమ అసుభిః ప్రాణైః సహ గన్తుమనా జిగమిషుః। అయం దివసః కథం నిర్విఘ్నో యాస్యతీతి చిన్తయా మమ ప్రాణా అతివ్యాకులాః। యస్మాత్

తత్తస్మాదద్య విశ్రమ్య మే మమ త్వం దయాలురేధి భవ। త్వయ్యత్ర స్థితే సతి మమ ప్రాణా అపి స్థాస్యన్తీత్యర్థః। నో చేన్న। తదేవాహ— భవద్విలోకినీ భవన్తమవలోకయన్తీ సతీ వర్తమానం దినం నినీషామ్యతివాహయితుమిచ్ఛామి। త్వదవలోకనవశాత్ప్రాణధారణాత్త్వయా మమ కృపా కృతా భవిష్యతీతి భావః। పరపురుషవిలోకనేన కథం పాతివ్రత్యం తవేత్యత ఆహ కిల యస్మాత్పతత్రిణా రాజహంసేన నలినీదలే నఖైర్విలిఖ్య స మమ ప్రియో నలస్తవైవ రూపేణ సమస్తుల్యః త్వాదృశః సున్దర ఆఖ్యాయి కథితః। తస్మాత్తవ నలాకారత్వాన్నలబుద్ధ్యైవ త్వదవలోకనాన్మమ ప్రాణధారణం, త్వద్దర్శనేన పాతివ్రత్యక్షతిర్మమ నాస్తీత్యర్థః। శ్లోకద్వయమేకాన్వయమ్। అర్చితుమ్, భౌవాదికస్యార్చతే రూపమ్। 'సద్యః పరుత్పరారి—' (౫।౩।౨౨) ఇతి పరేద్యవీతి సాధుః। పురఃసరైః, 'పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు —' (౩।౨।౧౮) ఇతి టః ॥ ౬౫-౬౬॥

అద్య స్థితౌ తవాపి కార్యం స్యాదిత్యాహ —

దృశోర్ద్వయీ తే విధినాస్తి వఞ్చితా ముఖస్య లక్ష్మీం తవ యన్న వీక్షతే।
అసావపి శ్వస్తదిమాం నలాననే విలోక్య సాఫల్యముపైతు జన్మనః॥౬౭॥

దృశోరితి॥ విధినా బ్రహ్మణా దైవేన వా తవ దృశోః ద్వయీ నేత్రద్వయీ వఞ్చితాస్తి। కథమ్—యద్యస్మాత్ తత్రైవాతిసున్దరస్య ముఖస్య లక్ష్మీం శోభాం న వీక్షతే, ఆత్మనా సాక్షాదిత్యర్థః। ఆదర్శాదౌ తు ప్రతిబిమ్బస్యైవ దర్శనాత్। తత్తస్మాదసావపి నేత్రద్వయీ శ్వో నలాననే ఇమాం త్వన్ముఖశోభాం విలోక్య జన్మనః సాఫల్యం కృతార్థత్వముపైతు। సున్దరవస్తుదర్శనేన నేత్రయోః సాఫల్యం భవతి, తస్మాదద్యాత్ర స్థిత్వా శ్వో నలముఖలక్ష్మీవిలోకనాన్నేత్రసాఫల్యం భవిష్యతి। త్వన్ముఖం నలముఖ- సదృశమితి భావః। అథ చ అహమేవ ఇమాం నలాననే దృష్ట్వా జన్మసాఫల్యం లప్స్యే ఇతి న, కిం త్వసావపి లప్స్యతే ఇతి 'అపి' శబ్దార్థః॥౬౭॥

కారణాన్తరమప్యాహ—

మమైవ పాణౌకరణేఽగ్నిసాక్షికం ప్రసఙ్గసంపాదితమఙ్గ! సంగతమ్।
న హా సహాధీతిధృతః స్పృహా కథం తవార్యపుత్రీయమజర్యమర్జితుమ్ ?॥౬౮॥

మమేతి ॥ అఙ్గ దూత ! మమ పాణౌకరణ ఏవ వివాహసమయ ఏవ అగ్నిః సాక్షీ యస్మిన్నగ్నిసాక్షికమగ్నిసమక్షం సంగతం మైత్రమ్ అర్థాన్నలేన సహ త్వయా ప్రసఙ్గసంపాదితమనాయాసమజితం స్యాదితి శేషః। అన్యార్థమాగతేనాపి త్వయాద్యాత్ర స్థితేన ప్రాసఙ్గికీ అగ్నిసాక్షికత్వాద్దృఢా నలేన సహ మైత్ర్యపి సంపాదితా స్యాత్। తదర్థమప్యత్ర స్థాతవ్యమిత్యర్థః। తద్రీయమైత్ర్యా మమ కిం ప్రయోజనమిత్యత ఆహ— 'హా' స్వేదే। సహాధీతిధృతో లక్షణయా కులశీలరూపాదినా సదృశస్య తవ ఆర్యపుత్రీయం విశిష్టకులోత్పన్నవీరసేనసుతసంబన్ధి అజర్యం మైత్రమజితుం సంపాదయితుం స్పృహాభిలాషః కథం న ? అభిలాషః కర్తుం యుక్తః। సదృశయోర్మైత్రీ భవతి, శ్రేష్ఠేన సహ మైత్రీ ప్రయత్నపూర్వకం సంపాదనీయా, ఇయం త్వనాయాసేన లబ్ధా పరిత్యక్తుం న యుక్తేతి భావః। ఇతి భిన్నవాక్యతయాఽన్వయః। ఏకవాక్యత్వే తు సంగతం మైత్రమ్। అజర్యమవినశ్వరమితి అజర్యం విశేషణం 'సంగత' శబ్దస్యేతి వా। వ్యాఖ్యానాన్తరం దుర్యోజత్వాదుపేక్ష్యమ్। పాణౌకరణ ఇతి 'నిత్యం హస్తే పాణావుపయమనే' (౧।౪।౭౭) ఇతి పాణావిత్యేవంరూపస్య నిపాతస్య గతిసంజ్ఞత్వాత్సమాసః। ఆర్యపుత్రీయమ్, 'వృద్ధాచ్ఛః' (౪।౨। ౧౧౪)। అజర్యమ్, నఞ్పూర్వస్య జీర్యతేః సంగతే కర్తరి 'అజర్యం సంగతమ్ ' (౩।౧।౧౦౫) ఇతి నిపాతనాత్సాధుత్వమ్ ॥౬౮॥

పునర్వాగనవసరాయాహ—

దిగీశ్వరార్థం న కథంచన త్వయా కదర్థనీయాస్మి కృతోఽయమఞ్జలిః।

ప్రసద్యతాం నాద్య నిగాద్యమీదృశం దృశౌ దధే బాష్పరయాస్పదే భృశమ్ ॥౬౯॥

దిగితి ॥ త్వయా అస్మీత్యహం దిగీశ్వరార్థం కథంచన కేనాపి ప్రకారేణ తద్వర్ణనాదినా తేషు మదనురాగాధ్యారోపణాదినా చ న కదర్థనీయా న పీడనీయా। అయమఞ్జలిః కృతః। ప్రసద్యతాం మమోపరి త్వయా ప్రసన్నేన భూయతామ్। అద్య ఈదృశం దిక్పాలవిషయం కించిత్ న నిగాద్యం వాచ్యమ్। ఇదమేవ తవ ప్రసన్నత్వమ్। పూర్వోక్తేనైవ వాక్యేన అహం దృశౌ భృశం బాష్పరయస్యాశ్రువేగస్యాస్పదే ఆధారభూతే। అశ్రువేగపరిపూర్ణే ఇత్యర్థః। దధే ధారయామి। వివాహోత్సవే విశేషతోఽమఙ్గలస్యాశ్రుపాతస్య నిషిద్ధత్వాన్మయా చాధఃపతనభీత్యా నేత్రయోరేవ స్తమ్భితత్వాత్। అతః పరమపి త్వయా కిమపి న వక్తవ్యమిత్యర్థః। నిగాద్యమ్, సోపసర్గత్వాత్ 'గదమద—' (౩।౧।౧౦౦) ఇతి యదభావాణ్ణ్యత్ ॥౬౯॥

ప్రాతివ్రత్యప్రౌఢిప్రకాశనేన దూత్యానవసరం వ్యనక్తి—

వృణే దిగీశానితి కా కథా తథా త్వయీతి నేక్షే నలభామపీహయా।
సతీవ్రతేఽగ్నౌ తృణయామి జీవితం స్మరస్తు కిం వస్తు తదస్తు భస్మ యః॥ ౨౦॥

వృణ ఇతి॥ అహం దిగీశాన్వృణే ఇతి కా కథా వార్తా ? త్వయా ప్రవర్తితా స్వతః ప్రవృత్తా వా (దిగీశాన్) వృణే ఇతి మనస్యపి న ధార్యమిత్యర్థః। యాహం నలభాం నలకాన్తిమపి ఇహాస్మిన్పురోవర్తిని త్వయి పరపురుషే వర్తమానామితి కారణాత్ తథా నలే ఇవ న ఈక్షే న పశ్యామి। యద్వా,— త్వయి పరపురుషే నలకాన్తిమపి తథా నల ఇవ ఈహయా కటాక్షవిక్షేపాదిచేష్టయా నేక్షే। తథా, అనిర్వాచ్యయేహయా మహతానురాగేణ। తథా తాదృశీం హంసలిఖితదృష్టాం నలభామపి నావలోకయ ఇతి వా। సా దిగీశాన్వృణే ఇతి కా కథా? ఏవంవిధాయా మమ పురస్తాన్నలసదృశస్యాన్యస్య పురుషస్య కథా కర్తుమయుక్తా, కిం పునర్నలాసదృశస్య? దేవవిషయం కిమపి త్వయా న వాచ్యమిత్యర్థః। కుమారికయా కామిన్యా త్వయా నలప్రాప్త్యభావేఽన్యోఽపి వరణీయ ఇత్యత ఆహ— సతీవ్రతే పతివ్రతావ్రతరూపేఽగ్నౌ, అథ చ తీవ్రతయా- 'సహ వర్తమానేఽతిదారుణే వహ్నౌ జీవితమ్। ప్రాణానిత్యర్థః। తృణయామి తృణవత్కరోమి। నలప్రాప్త్యభావేఽపి పాతివ్రత్యాద్యావదాయుష్యం జీవితం నేష్యామి, న త్వన్యం వృణే ఇతి దిగీశాన్వృణే ఇతి కా వార్తా? వహ్నౌ పతితం తృణం క్షణాదేవ నశ్యతి యథా, తథా నలాలామే పాతివ్రత్యవశాజ్జీవితమపీతి 'తృణ' పదేన సూచితమ్। మదనప్రాబల్యాత్కథమన్యం న వరిష్యసీత్యాశఙ్క్యాహ—స స్మరః తు పునః కిం ను వస్తు అస్తు కీదృగ్వస్తు భవతు? కిమితి—యః కామో హరనేత్రాగ్నిజనితం తత్ప్రసిద్ధం భస్మ। అభావరూపః పదార్థః కిమపి కర్తుం న శక్నోతి। కామస్త్వభావరూపత్వాదన్యస్యాపి కిమపి కర్తుం న శక్నోతి, కిం పునః పతివ్రతాయా మమేతి భావః। యః పునః స్మరో భస్మ, తత్కిం వస్త్వస్తు ఇతి వాఽన్వయః॥౨౦॥

మదనాధీనత్వే దోషమాహ—

న్యవేశి రత్నత్రితయే జినేన యః స ధర్మచిన్తామణిరుజ్ఝితో యయా।
కపాలికోపానలభస్మనః కృతే తదేవ భస్మ స్వకులే స్తృతం తయా॥౨౧॥

న్యవేశీతి ॥ జినేన బుద్ధేన యో ధర్మచిన్తామణిః ధర్మరూపశ్చిన్తామణిః సమ్యగ్దర్శన-సమ్యగ్జ్ఞాన-సమ్యక్చారిత్రలక్షణే రత్నత్రితయే న్యవేశి 'చారిత్ర' శబ్దవాచ్యో యః ప్రక్షిప్తః సః సకలాభిలాషపూరకత్వాత్ పాతివ్రత్యలక్షణధర్మరూపశ్చిన్తామణిః యయా స్త్రియా కపాలీ హరస్తస్య కోపలక్షణోఽనలోఽగ్నిః తస్య భస్మనః కామస్య కృతే కామనిమిత్తం ఉజ్ఝితః పరిత్యక్తః, తయా స్వకులే తద్భస్మ ఏవం స్తృతం విస్తారితమ్। ధర్మత్యాగో నామ స్వకులే భస్మప్రక్షేపతుల్య ఇత్యర్థః। ధర్మద్రోహిణా బాహ్యేనాపి యో ధర్మోఽఙ్గీకృతః స మదనపీడితత్వేన యయా పరిత్యజ్యతే, తయా స్వకులం సకలఙ్కమేవ క్రియత ఇతి మదనభీత్యా పాతివ్రత్యం పరిత్యక్ష్యామీతి దురాశాం మా కృథా ఇతి భావః। ఉన్మత్తేనాపి భస్మార్థం చిన్తామణిర్న త్యజ్యతే, స యయా త్యక్తః తయా స్వవంశే భస్మైవ క్షిప్తమితి యుక్తమ్। 'సదృష్టిజ్ఞానవృత్తాని ధర్మ ధర్మేశ్వరా జగుః' ఇతి బౌద్ధసిద్ధాన్తే రత్నత్రయముక్తమ్ ॥౭౧॥

నిపీయ పీయూషరసౌరసీరసౌ గిరః స్వకందర్పహుతాశనాహుతీః।

కృతాన్తదూతం న తయా యథోదితం కృతాన్తమేవ స్వమమన్యతాదయమ్ ॥౭౨॥

నిపీయేతి ॥ అసౌ నలః పీయూషరసస్యౌరస్యః పుత్ర్యోఽమృతరసోత్పన్నాః తద్వదతిమధురాః, అత ఏవ స్వస్య నలస్య కందర్ప ఏవ హుతాశనోఽగ్నిస్తస్య ఆహుతీరుద్దీపికా గిరో నిపీయ సాదరమాకర్ణ్య స్వమాత్మానం తయా భైమ్యా యథా యేన ప్రకారేణోదితముక్తమ్ కృతాన్తదూతం యమదూతం నామన్యత, కింతు అదయం నిష్కృపం ఖం కృతాన్తం యమమేవామన్యత। అనయోక్తం యమదూతత్వం త్వయా ప్రకటీకృతమితి, తత్స్వల్పముక్తమ్। కింతు నిర్దయత్వాద్యమ ఏవాహమిత్యమన్యత। మాదృశః కోఽపి నిర్దయో నాస్తీతి స్వాత్మానం నిన్దితవానిత్యర్థః। నిర్దయం దూత్యే కృతేఽపి ఇన్ద్రాదిష్వననురాగాత్ స్వస్మింశ్చ తత్సత్త్వాత్కామోద్దీపనత్వం యుక్తమ్। ఔరసీః, ఉరసా నిర్మితా ఇత్యర్థే 'ఉరసోఽణ్ చ' (౪।౪।౧౪) ఇత్యణన్తాన్ఙీప్ ॥౭౨॥

స భిన్నమర్మాపి తదర్తికాకుభిః స్వదూతధర్మాన్న విరన్తుమైహత।

శనైరశంసన్నిభృతం వినిశ్వసన్విచిత్రవాక్చిత్రశిఖణ్డినన్దనః ॥౭౩॥

స ఇతి ॥ తదర్తిః తస్యా వ్యథా తయా వ్యథయా కాకుభిర్దీనవాక్యైః భిన్నమర్మాప్యుత్పన్నకామోఽపి స నలః స్వదూతధర్మాన్న విరన్తుమైహత ఐచ్ఛత్।

ధీరోదాత్తత్వాత్స్వయమేవ వరీతుం నైచ్ఛదిత్యర్థః। కిం తర్హి చకారేత్యాహ— నిభృతం తయా న జ్ఞాతవ్యమితి గుప్తం యథా తథా కామపీడితత్వాద్వినిశ్వసన్ శనైః పీడితత్వాదేవ మన్దమశంసదవోచత్। యతః— విచిత్రవాచి నానావిధస్ఫూర్తియుక్తవాగ్విషయే చిత్రశిఖణ్డినన్దనో బృహస్పతిః బృహస్పతిరివ।' వాచస్పతిశ్చిత్రశిఖణ్డిజః' ఇత్యమరః॥౭౩॥

పూర్వసర్గే భైమ్యాం దేవానురాగప్రతిపాదనేన సామోక్త్వా, అస్మిన్సర్గే 'అహో మనస్త్వామ్—'(నై౦ ౯।౩౯) ఇత్యాదిభిః సప్తభిః శ్లోకైర్దేవానుగ్రహజ్ఞాపనేన దానముక్త్వా, 'యది ఖముద్వ్యన్ధుమ్—'(నై౦ ౯।౪౬) ఇత్యాదిశ్లోకచతుష్కేణ భేదం ప్రదర్శ్య భేదదణ్డౌ ప్రతిపిపాదయిషురుపాయచతుష్టయజ్ఞో నల ఆహ—

దివో ధవస్త్వాం యది కల్పశాఖినం కదాపి యాచేత నిజాఙ్గణాలయమ్।
కథం భవేరస్య న జీవితేశ్వరీ న మోఘయాచ్ఞః స హి భీరు! భూరుహః?॥౭౪॥

దివ ఇత్యాది శ్లోకచతుష్టయేన భేదః ప్రతిపాద్యతే। హే భైమి। దివో ధవ ఇన్ద్రః నిజాఙ్గణమేవ ఆలయః స్థానం యస్య ఏవంభూతం కల్పశాఖినం యది చేత్కదాపి త్వాం భైమీ మహ్యం దాతవ్యేతి యాచేత తదా హే భీరు భయశీలే! అస్యేన్ద్రస్య జీవితేశ్వరా ప్రాణేశ్వరా కథం న భవేః? అభీష్టదః స్వామినా చ యాచితః సదా సంనిహితః సోఽస్మై త్వాం దాస్యత్యేవేతి భావః। హి యస్మాత్ స భూరుహః కల్పవృక్షః మోఘా నిష్ఫలా యాచ్ఞా యస్య ఏవంభూతో న భవతి యాచితమవశ్యం దదాత్యేవ। 'నిజాజిరాలయమ్' ఇతి వా పాఠః। జీవితేశ్వరీతి సమాసో దినేశ్వరవజ్జ్ఞేయః। భీరుః, 'భియః కుక్కుకనౌ' (౩।౨।౧౭౪), 'ఊఙుతః' (౪।౧।౬౬) ఇత్యూఙ్॥౭౪॥

శిఖీ విధాయ త్వదవాప్తికామనాం స్వయంహుతస్వాంశహవిః స్వమూర్తిషు।
క్రతుం విధత్తే యది సార్వకామికం కథం స మిథ్యాస్తు విధిస్తు వైదికః॥

శిఖీతి॥ శిఖీ వహ్నిః త్వదవాప్తికామనాం త్వత్ప్రాప్త్యభిలాషం విధాయ స్వమూర్తిషు స్వావయవేష్వాహవనీయాదిషు స్వయమాత్మనైవ హుతమ్ 'అగ్నయే స్వాహా' ఇత్యాదిమన్త్రేణాన్యైర్యజమానైర్దత్తం స్వస్యాంశభూతం హవిర్యేన ఏవంవిధః సన్ సార్వకామికం సర్వకామప్రయోజనకమ్। సర్వకామదాతారమిత్యర్థః। ఋతుం యది విధత్తే స

వైదికో విధిః తు పునః మిథ్యా అసత్యః కథమస్తు? అన్యేనానుష్ఠితో యజ్ఞస్తస్మై సర్వాన్కామాన్దదాతి, కిం పునర్వహ్నినానుష్ఠితః। తేన వహ్నేస్త్వత్ప్రాప్తిర్భవిష్యతీతి భావః। సార్వకామికమ్, 'ప్రయోజనమ్' (౫।౧।౧౦౯) ఇతి ఠఞ్॥౭౫॥

సదా తదాశామధితిష్ఠతః కరం వరం ప్రదాతుం చలితాద్వలాదపి।

మునేరగస్త్యాద్వృణుతే స ధర్మరాడ్యది త్వదాప్తిం భణ కా తదా గతిః॥౭౬॥

సదేతి॥ స ధర్మరాట్ యమః అగస్త్యాన్మునేః సకాశాద్భైమీం మహ్యం దేహీతి త్వదాప్తిం, యది వృణుతే తదా కా గతిః కః ప్రకారః భణ వద। అపి తు న కోఽపి। కింభూతాత్— సదా తదాశాం యమదిశమధితిష్ఠతః। తథా, అత ఏవ—వరమభీష్టలక్షణం శ్రేష్ఠం కరం రాజగ్రాహ్యభాగం యమాయ ప్రదాతుం బలాదపి స్వయమేవ చలితాత్ప్రవృత్తాత్। యమదిశి వసతాఽస్మై రాజభాగోఽవశ్యం దేయ ఇతి స్వయమేవ విచార్య స్వయమేవ దాతుమాగతేన త్వాం యాచమానాయ యమాయ మునిత్వాద్యత్కించిద్దాతుం సమర్థేనాగస్త్యేన త్వమవశ్యం దాతవ్యా। అగస్త్యనివారకః కోఽపి నాస్తీత్యర్థః। త్వదాప్తిమపి బలాద్యది వృణుతే ఇతి వా। బలాదపి వృణుతే ఇతి వా। తదాశామ్, 'అధిశీఙ్— (౧।౪।౪౬) ఇతి కర్మత్వమ్॥౭౬॥

ఋతోః కృతే జాగ్రతి వేత్తి కః కతి ప్రభోరపాం వేశ్మని కామధేనవః?।

త్వదర్థమేకామపి యాచతే స చేత్ప్రచేతసః పాణిగతైవ వర్తసే॥౭౭॥

క్రతోరితి॥ హే భైమి! అపాం ప్రభోర్వరుణస్య వేశ్మని ఋతోః కృతే యాగహవిరర్థం కతి కతిసంఖ్యాకాః కామధేనవో జాగ్రతి సన్తీతి కో వేత్తి? అపి త్వియత్తయా తాః కోఽపి న జానాతీత్యర్థః। తతః కిమత ఆహ— స వరుణః భైమీ మహ్యం దాతవ్యేతి త్వదర్థం తాసు మధ్యే ఏకామపి చేద్యాచతే తర్హి ప్రచేతసో వరుణస్య పాణిగతైవ హస్తప్రాప్తైవ వర్తసే। సర్వథా చతుర్షు మధ్యే ఏకో వరణీయః, నాన్యః ప్రకారోఽస్తీతి భావః॥౭౭॥

దణ్డమాహ-

న సంనిధాత్రీ యది విఘ్నసిద్ధయే పతివ్రతా పత్యురనిచ్ఛయా శచీ।

స ఏవ రాజవ్రజవైశసాత్కృతః పరస్పరస్పర్ధివరః స్వయంవరః? ॥౭౮॥

నేతి ॥ శచీ ఇన్ద్రాణీ భర్తురన్యాసక్తత్వేఽపి పతివ్రతా పత్యురనిచ్ఛయా త్వత్కృతేన్ద్రానాదరేణ। ఇన్ద్రాజ్ఞావ్యతిరేకేణేత్యర్థః। విఘ్నసిద్ధయే యది న సంనిధాత్రీ సంనిహితా న భవేత్। భైమీస్వయంవరే మమానాగమాద్విఘ్నో భవత్వితి, తర్హి స తవ ఖయంవర ఏవ రాజవ్రజస్య త్వదర్థమన్యోన్యస్పర్ధాయుక్తస్య రాజసమూహస్య వైశసాత్కలహాన్మరణాద్ధేతోః కుతః క్వ? యతః—పరస్పరమన్యోన్యం స్పర్ధినః వరా వరయితారో రాజానో యత్ర। స్వయంవర ఏవ న భవిష్యతి, నలప్రాప్తిస్తు దూరతో నిరస్తేత్యర్థః। వివాహే గౌర్యాః సాంనిధ్యమ్, స్వయంవరే శచ్యా ఇతీతిహాసః ॥౭౮॥

తమేవార్థం సప్రపశ్చమాహ—

నిజస్య వృత్తాన్తమజానతాం మిథో ముఖస్య రోషాత్పరుషాణి జల్పతః।

మృధం కిమచ్ఛత్రకదణ్డతాణ్డవం భుజాభుజి క్షోణిభుజాం దిదృక్షసే ॥౭౯॥

నిజస్యేతి ॥ త్వం క్షోణిభుజాం రాజ్ఞాం భుజాభ్యాం భుజాభ్యాం ప్రహత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తమితి భుజాభుజి భగ్నానాం ఛత్రాణాం అచ్ఛత్రకా యే దణ్డాస్తేషాం తాణ్డవం యస్యాం క్రియాయాం యథా తథా యుద్ధం కిం దిదృక్షసే ద్రష్టుమిచ్ఛసి? కింభూతానాం రాజ్ఞామ్—రోషాత్ మిథోఽన్యోన్యం పరుషాణి జల్పత ఆక్రోశం కుర్వతో నిజస్య స్వీయస్య ముఖస్య వృత్తాన్తం వ్యాపారమజానతాం కం ప్రతి కిమహం బ్రవీమీత్యవిదుషామ్। ప్రాయేణ రాజయుద్ధదర్శనార్థిన్యేవ త్వం న తు స్వయంవరాధినీత్యర్థః। శచీసంనిధానాభావాచ్ఛత్రభఙ్గాచ్ఛ రాజవ్రజవైశసమేవ భవేత్, న తు స్వయంవర ఇత్యర్థః। భుజాభుజి, 'తత్ర తేనేదమితి—'(౨।౨।౨౭) ఇతి సమాసే 'ఇచ కర్మవ్యతిహారే'(౫।౪।౧౨౭) ఇతీచి 'అన్యేషామపి—'(౬।౩।౧౩౭) ఇతి దీర్ఘః। ఇతశ్చ తిష్ఠద్గ్వాదిషు పాఠాదవ్యయత్వమ్। దిదృక్షసే, 'జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాం సనః' (౧।౩।౫౭) ఇతి తఙ్ ॥౭౯॥

అపార్థయన్యాజకపూత్కృతిశ్రమం జ్వలేదుషా చేద్వపుషా తు నానలః।

అలం నలః కర్తుమనగ్నిసాక్షికం విధిం వివాహే తవ సారసాక్షి! కమ్? ॥౮౦॥

అపేతి॥ అనలోఽగ్ని యాజకానాం పురోధసాం వహ్నిసంధుక్షణార్థం ఫూత్కృతిశ్రమమపార్థయన్వ్యర్థీకుర్వన్ సన్ రుషా క్రోధేనైవ చేజ్జ్వలేత్ న తు వపుషా జ్వాలారూపేణ దీప్తో భవేత్। ఫూత్కృతేఽపి త్వయాఽనాదృతత్వాత్క్రోధవశాత్ సధూమ ఏవ భవేత్, న తు జ్వాలాదీప్తః। తర్హి హే సారసాక్షి కమలనయనే! తత్ర వివాహే నలః అనగ్నిసాక్షికం వహ్నిలక్షణసాక్షిరహితం కం విధిం లాజహోమాదికం కర్తుం అలం సమర్థో భవేత్? ఏవంసతి కం వరిష్యసీతి భావః। వైవాహికో విధిరగ్నిసాక్షికః, న తు ధూమసాక్షిక ఇత్యర్థః। 'సారసాక్షి కిమ్' ఇతి పాఠే విధిం కర్తుం కిమలమ్? అపి తు నేత్యర్థః। 'అపిః' ఏవార్థః॥౮౦॥

పతింవరాయాః కులజం వరస్య వా యమః కమప్యాచరితాతిథిం యది।

కథం న గన్తా విఫలీభవిష్ణుతాం స్వయంవరః సాధ్వి! సమృద్ధిమానపి?॥౮౧॥

పతిమితి॥ యమః పతింవరాయాః తవ కమపి కులజం వంశజం బన్ధుం, వరస్య నలస్య వా కులజం యది చేదతిథిమాచరితా కర్తా। మారయేదిత్యర్థః। హే సాధ్వి పతివ్రతే! తర్హి సమృద్ధిమానపి స్వయంవరః విఫలీభవిష్ణుతాం నిష్ఫలీభవనశీలత్వం కథం న గన్తా కథం న ప్రాప్స్యతి? అపి తు ప్రాప్స్యత్యేవ। మృతకాశౌచనిమిత్తాత్ప్రతికూలత్వాచ్చ న భవేదేవ। తతః కం వరిష్యసీతి భావః। పతిం వృణీతే పతింవరా, 'సంజ్ఞాయాం భృతృవృజి—'(3।౨।౪౬) ఇతి ఖచి 'అరుర్ద్విషద్—'(౬।3।౬౭) ఇతి ముమ్। భవిష్ణు, పూర్వవత్॥౮౧॥

అపః ప్రతి స్వామితయాఽపరః సురః స తా నిషేధేద్యది నైషధకుధా।

నలాయ లోభాత్తతపాణయేఽపి తే పితా కథం త్వాం వద సంప్రదాస్యతే?॥౮౨॥

అప ఇతి॥ స అపరోఽన్యః సురో వరుణః అపః ప్రతి లక్షీకృత్య స్వామితయా ప్రభుత్వేన జలపతిత్వేన త్వయా స్వస్యానాదృతత్వాత్ నలస్య చాదృతత్వాత్, త్వన్నిమిత్తేనైవ నలరోషేణ కృత్వా నలస్య త్వయా న భవితవ్యమితి బుద్ధ్యా భవతీభిస్తత్ర న గన్తవ్యమితి తా అపః యది నిషేధేత్ నివారయేత్, (తర్హి) తే పితా భీమః త్వదభిలాషేణ త్వత్ప్రతిగ్రహాయ లోభాత్ తతపాణయే ప్రసారితహస్తాయ నలాయ త్వాం కేన ప్రకారేణ సంప్రదాస్యతే? వద కథయ। నలస్తు లోభేన జలం వినాపి ప్రతిగ్రహీష్యతి, స కథం దాస్యతీతి 'అపి 'శబ్దార్థః। కేనాపి ప్రకారేణ తవ నిస్తారో నేతి భావః। 'అపాం పతిః' ఇత్యపి పాఠః। గాన్ధర్వాదివివాహేషు కన్యాదానే జలపూర్వత్వే స్మృత్యా నిషిద్ధే సత్యపి భైమీప్రతారణార్థమేవముక్తమితి జ్ఞేయమ్॥౮౨॥

ఇదం మహత్తేఽభిహితం హితం మయా విహాయ మోహం దమయన్తి! చిన్తయ।

సురేషు విఘ్నైకపరేషు కో నరః కరస్థమప్యర్థమవాప్తుమీశ్వరః?॥౮౩॥

ఇదమితి॥ హే దమయన్తి। మయా ఇదం తే తవ మహత్ హితమభిహితముక్తమ్। త్వం మోహం విహాయ చిన్తయ అనేన హితముక్తమహితం వేత్యాది విచారయ। ప్రతీకారాభావం వివృణోతి— కః నరః సురేషు విఘ్నైకపరేషు సత్సు కరస్థం హస్తస్థితమప్యర్థం వస్తు అవాప్తుం ఈశ్వరః సమర్థో భవేత్? మనుష్యేఽపి విఘ్నపరేఽన్యేన ప్రతికర్తుం న శక్యతే, కిం పునర్దేవేష్వితి త్వం విచారయేత్యుత్తరార్ధేన వా యోజనా। 'ఏక' శబ్దః కేవలపర్యాయః॥౮౩॥

ఇమా గిరస్తస్య విచిన్త్య చేతసా తథేతి సంప్రత్యయమాససాద సా।

నివారితావగ్రహనీరనిర్ఝరే నభోనభస్యత్వమలమ్భయదృశౌ॥౮౪॥

ఇమ్మ ఇతి॥ సా భైమీ తస్య నలస్య ఇమాః పూర్వోక్తా గిరః చేతసా విచిన్త్య తథేతి 'సురేషు విఘ్నైకపరేషు' (నైం ౯।౮౩) ఇత్యాది సత్యమేవ ఇతి సంప్రత్యయం విశ్వాసమాససాద ప్రాప। పశ్చాత్ దృశౌ నేత్రే నభోనభస్యత్వం
బహులజలత్వాచ్ఛ్రావణభాద్రపదత్వమలమ్భయత్ప్రాపయామాస। కింభూతే—నివారితో నిషిద్ధోఽవగ్రహో వర్షప్రతిబన్ధో యస్యైవంవిధోఽప్రతిహతప్రసరో నీరనిర్ఝరో జలప్రవాహో యయోః। బహు రురోదేత్యర్థః। శ్రావణభాద్రపదయోర్వర్షప్రతిబన్ధే జలవృష్టిర్న భవతి, తదభావే భవతీత్యనేన బహురోదనం సూచితమ్॥౮౪॥

స్ఫుటోత్పలాభ్యామలిదంపతీవ తద్విలోచనాభ్యాం కుచకుడ్మలాశయా।

నిపత్య బిన్దూ హృది కజ్జలావిలౌ మణీవ నీలౌ తరలౌ విరేజతుః ॥౮౫॥

స్ఫుటేతి॥ కజ్జలావిలౌ కజ్జలకలుషితావశ్రుబిన్దూ కుచకుడ్మలాశయా కుచరూపకలికాభిలాషేణాలిదంపతీ ఇవ భ్రమరస్త్రీపుంసావివ స్ఫుటోత్పలాభ్యాం వికసితకమలరూపాభ్యాం తస్యా భైమ్యా విలోచనాభ్యాం సకాశాద్ధ్రది నిపత్య తరలౌ స్ఫురన్తౌ హారమధ్యవర్తిత్వయోగ్యౌ నీలౌ మణీ ఇవ ఇన్ద్రనీలమణీ ఇవ విరేజతుః
కజ్జలకలుషితత్వాద్ధర్తులత్వాత్ స్ఫుటోత్పలనేత్రనిర్గమనాత్ కుచకోరకౌ ప్రత్యాగమనాచ్చ

పూర్వం బిన్ద్వోరలిస్త్రీపుంసతుల్యత్వమ్, హృదిస్థత్వాచ్చ హారసాంనిధ్యాత్పశ్చాన్నీలమణితుల్యత్వం యుక్తమ్। నేత్రయోర్వికసితోత్పలతుల్యత్వం కుచయోశ్చ కుడ్మలతుల్యత్వం స్వభావసిద్ధమ్। అలిస్త్రీపుంసౌ వికసితం కమలముపభుజ్య వికసిష్యత్కలికాభిలాషిణౌ భవతః। అలితుల్యావిన్ద్రనీలతుల్యౌ చాశ్రుబిన్దూ హృది నిపతితావితి భావః। 'ఈదూదేత్—'(౧।౧।౧౧) ఇతి ప్రగృహ్యత్వస్య 'మణీవాదేర్న' ఇతి నిషేధాత్ సంధిః॥౮౫॥

ధుతాపతత్పుష్పశిలీముఖాశుగైః శుచేస్తదాసీత్సరసీ రసస్య సా।

రయాయ బద్ధాదరయాశ్రుధారయా సనాలనీలోత్పలలీలలోచనా॥౮౬॥

ధుతేతి॥ సా భైమీ ఆపతన్తః ఆగచ్ఛన్తః పుష్పశిలీముఖస్య కామస్యాశుగా బాణాస్తైర్ధుతా కమ్పితా, పీడితేతి యావత్। ఏవంభూతా సతీ తదా శుచేః రసస్య విప్రలమ్భ శృఙ్గారస్య సరసీ ఆసీత్। కింభూతా— రయాయ నిరన్తరప్రవృత్తయే బద్ధాదరయా కృతాభినివేశయాశ్రుధారయా కృత్వా సనాలం యత్ నీలోత్పలం తద్వత్ లీలా యయోరేవంభూతే లోచనే యస్యాః సా। అథ చ శుచేః గ్రీష్మసంబన్ధినీ రసస్యోదకస్య సరసీ జాతా। శుచేర్నిర్మలస్య రసస్య జలస్య సరసీ జాతేతి వా। యద్వా,—పతద్భిః పక్షిభిః హంసాదిభిః పుష్పసంబన్ధిభిః పుష్పేషు స్థితైర్వా శిలీముఖైర్భ్రమరైరాశుగేన వాయునా చ ధుతా। తథా, గ్రీష్మర్తావుదకస్యాల్పత్వాద్దృశ్యమాననాలనీలోత్పలా భవతి। అథ చ, శుచేర్నిర్మలస్య రసస్య జలస్య గ్రీష్మకాలీనా సరసీ బభూవ। అథ చ, కామబాణపీడితత్వాచ్ఛుచేః శోకస్య రసస్య నదీ బభూవ। బహు రురోదేతి భావః। నేత్రయోః స్వభావేన చ నీలోత్పలతుల్యత్వమ్। అచ్ఛిన్నాశ్రుధారాయా నాలద్వయతుల్యత్వమ్। గ్రీష్మర్తావల్పజలత్వాద్వాయువశాచ్ఛోద్ధణ్డనీలోత్పలా సరసీ భవతి। 'శుచిః శుద్ధేఽనుపహతే శృఙ్గారాషాఢయోః స్మృతః। గ్రీష్మే హుతవహే వాపి' ఇతి విశ్వః। శుచేః శోకస్య ఇతి పక్షే ఇక్ ధాతునిర్దేశే। రయాయ రయేణ నిర్గన్తుమ్, 'తుమర్థాత్—'(౨।౩।౧౫) ఇతి చతుర్థీ। రయేణ ఆయో నిర్గమనం తత్ర బద్ధాదరయేతి వా॥౮౬॥

అథోద్ధమన్తీ రుదతీ గతక్షమా ససంభ్రమా లుప్తరతిః స్ఖలన్మతిః।

వ్యధాత్ప్రియప్రాప్తివిఘాతనిశ్చయాన్మృదూని దూనా పరిదేవితాని సా॥౮౭॥

అథేతి॥ అథ సా భైమీ మృదూని శ్రోతుః కరుణోత్పాదకాని పరిదేవితాని విలాపవచనాని వ్యధాత్। కింభూతా—ప్రియస్య నలస్య ప్రాప్తేః విఘాతస్య మమ నలప్రాప్తిః సర్వథా న భవిత్రీతి నిశ్చయాత్ దూనా దుఃఖితా। తథా,— ఉద్భ్రమన్తీ ఉన్మాదవతీ। తథా,—రుదతీ। తథా,— గతా క్షమా సహనశక్తిర్యస్యాః సా। కిమపి సోఢుమసమర్థా క్షణమపిజీవితుమసహా। తథా,— ససంభ్రమా అధునా మమ జీవనం న స్యాత్, దుఃఖరూపం వా భవేదితి భయసహితా। తథా,— లుప్తరతిః గతసుఖా। తథా,—స్ఖలన్తీ కింకర్తవ్యతామూఢా మతిర్బుద్ధిర్యస్యాః : సా। విప్రలమ్భాఖ్యశృఙ్గారరసస్య పోషకం వచనమువాచేత్యర్థః॥౮౭॥

త్వరస్వ పఞ్చేషుహుతాశనాత్మనస్తనుష్వ మద్భస్మమయం యశశ్చయమ్।

విధే! పరేహాఫలభక్షణవ్రతీ పతాద్య తృప్యన్నసుభిర్మమాఫలైః॥౮౮॥

త్వరస్వేతి॥ హే అతిసంతాపకత్వాత్పఞ్చేషుహుతాశన కామాగ్నే! త్వం త్వరఖ సవేగో భవ। మాం దగ్ధ్వా మద్భస్మమయమ్ ఆత్మనో యశశ్చయం కీర్తిసమూహం తనుష్వ విస్తారయ శీఘ్రం మారయ। మా స్మ పిపీడ ఇతి భావః। స్త్రీవధేన తవ మహద్యశో భవిష్యతీతి సోపహాసమ్, హే విధే ధాతః! పరస్య ఈహా ఇచ్ఛా తద్విషయే యత్ ఫలమభీష్టం తస్య భక్షణం అన్తరాయకరణాదనిష్పాదనం తదేవ వ్రతమస్యాస్తీతి పరాభిలాషహననే ప్రయత్నశీలస్త్వం అద్య నలప్రాప్తేరభావాదఫలైర్వ్యర్థైః మమాసుభిః తృప్యన్సన్ పత (అధో గచ్ఛ। నరకం యాహీత్యర్థః। తవ పరఫలభక్షణవ్రతం న తు ప్రాణభక్షణవ్రతమ్ ఏతద్వ్రతలోపేన) పతితో భవ। స్త్రీవధజనితాత్పాతకాత్ ఖర్గాత్పతితో భవేత్యాక్రోశః। ఏతచ్చానర్థకత్వాత్ ప్రలాపరూపమ్॥౮౮॥

భృశం వియోగానలతప్యమాన! కిం విలీయసే న త్వమయోమయం యది।

స్మరేషుభిర్భేద్య! న వజ్రమప్యసి బ్రవీషి న స్వాన్త! కథం న దీర్యసే॥౮౯॥

భృశమితి॥ హే భృశం సుతరాం వియోగానలతప్యమాన స్వాన్త హృదయ! త్వం యది అయోమయం లోహరూపం, తర్హి కిం న విలీయసే ద్రవీభవసి। వహ్నినా భృశం తప్యమానం లోహం విలీయతే త్వం చేత్తత్ తర్హి కిమితి న విలీయసే, న చ విలీయసే, తస్మాల్లోహాదపి త్వమతికఠినమిత్యర్థః। హే స్మరేషుభిర్భేద్య! త్వం వజ్రమపి నాసి। త్వం తు పుష్పబాణైర్భేద్యత్వాత్కథం న దీర్యసే న బ్రవీషి, అపి తు కథయేత్యర్థః। త్వం యది

వజ్రమపి నాసి తదా త్వం కథం న స్ఫుటసి తస్మాద్వజ్రమేవ త్వమితి వా। దీర్యసే, కర్మకర్తరి తఙ్॥౮౯॥

విలమ్బసే జీవిత! కిం ద్రవ ద్రుతం జ్వలస్యదస్తే హృదయం నికేతనమ్।

జహాసి నాద్యాపి మృషా సుఖాసికామపూర్వమాలస్యమిదం తవేదృశమ్॥౯౦॥

విలమ్బస ఇతి॥ హే జీవిత జీవ! కిం విలమ్బసే కాలక్షేపం కరోషి। అపి తు మా కాషీః౦। ద్రుతం శీఘ్రం ద్రవ గచ్ఛ। అదః తే తవ నికేతనం నివాసస్థానం హృదయం జ్వలతి మదనాగ్నినా దహ్యతే। అద్యాపి గృహే దహ్యమానేఽపి మృషా సుఖాసికాం సుఖాసనం నిశ్చిన్తత్వేనావస్థానం న జహాసి త్యజసి। అపి తు గృహజ్వలనేఽపి సుఖాసనరూపమపూర్వం లోకోత్తరం తవ ఇదమాలస్యమ్। అత్యలసోఽప్యన్యో గృహే దహ్యమానే సుఖాసనం హిత్వా పలాయ్య గచ్ఛతి, త్వం తు జ్వలత్యపి గృహే బహిర్న నిర్గచ్ఛసి, అన్తరేవ తిష్ఠసి, ఏతత్తవ లోకోత్తరమాశ్చర్యకార్యాలస్యమిత్యర్థః। త్వయి నిర్గతే మమ పీడా న భవేత్, తస్మాచ్ఛీఘ్రం నిర్గచ్ఛేతి భావః। ఆసికామ్, 'ధాత్వర్థనిర్దేశే ణ్వుల్ వక్తవ్యః' (వా౦ ౨౨౨౪) ఇతి ణ్వుల్ ౯౦

దృశౌ! మృషా పాతకినో మనోరథాః కథం పృథూ వామపి విప్రలేభిరే।

ప్రియశ్రియః ప్రేక్షణఘాతి పాతకం స్వమశ్రుభిః క్షాలయతం శతం సమాః॥౯౧॥

దృశావితి॥ హే దృశౌ। పాతకినో లోకానాం సర్వదా ప్రతారకత్వాత్ పాతకయుక్తాః మనోరథాః పృథూ అపి వాం మృషాలీకేన కథం విప్రలేభిరే వఞ్చితవన్తః। యువయోర్నలోఽస్మాభిః ప్రదర్శ్యత ఇత్యసత్యరూపపాతకోపేతా వామపీతి వా। మృషా వ్యర్థా వాం మనోరథా వా। అతివిశాలయోరపి యువయోస్తైః ప్రతారణా కృతేత్యనుచితం కృతమిత్యర్థః। విప్రలమ్భకారణాదపి తేషాం పాతకిత్వమ్। పాతకీ అవశ్యం పరం ప్రతారయతి। అల్పోఽపి ప్రతారయితుమనర్హః కిం పునర్మహానితి, నలదర్శనయోగ్యత్వం చ 'పృథూ' ఇత్యనేన సూచితమ్। అణుత్వాన్మనసో మనోరథైః ప్రతారణా యుక్తా, యువాం తు పృథూ, అతః ప్రతారణాఽనుచితేతి వా। ఇదానీం యువాం ప్రియశ్రియః నలశోభాయాః ప్రేక్షణఘాత్యవలోకనవిఘ్నకారి స్వం స్వీయం సహజం పాతకం మనోరథసంసర్గజనితం చ శతం సమాః। యావజ్జీవమిత్యర్థః। అశ్రుభిః క్షాలయతమ్। యావత్పాతకం తావన్నదర్శనం నేతి పాతకం సర్వథా నిరాకురుతమిత్యర్థః। అన్యదపి మలినముదకేన క్షాల్యతే, నలదర్శనం వినా యావజ్జీవం రోదనమేవ యువయోః ప్రాప్తమితి భావః। మృషా నిష్కారణం క్రీడాదినా వినా

కథం విప్రలేభిరే, క్రీడాయాం విప్రలమ్భో యుక్త ఇతి వా యోజనీయమ్। శతం సమాః, అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా॥౯౧॥

ప్రియం న మృత్యుం న లభే త్వదీప్సితం తదేవ న స్యాన్మమ యత్త్వమిచ్ఛసి।

వియోగమేవేచ్ఛ మనః! ప్రియేణ మే తవ ప్రసాదాన్న భవత్వసౌ మమ॥౯౨॥

ప్రియమితి॥ హే మనః। అహం త్వదీప్సితం ప్రియం నలం న లభే, తదభావే త్వదీప్సితం మృత్యుం చ న లభే। కిమితి త్వం యన్మమేప్సితమిచ్ఛసి తదేవేప్సితం మమ న స్యాత్। నైవ భవేదితి వా। తస్మాత్ త్వం ప్రియేణ నలేన సహ మే వియోగమేవ ఇచ్ఛ। ఏవంసతి తవ ప్రసాదాన్మమాసౌ వియోగో న భవతు। త్వం మమాభిలషితం యద్యద్వాఞ్ఛసి తత్తన్న భవతి। ఏవం సతి వియోగమేవేచ్ఛ యథా స న భవేదితి త్వాం ప్రార్థయే। అసౌ మమ, 'సపూర్వాయాః ప్రథమాయాః—'(౮।౧।౨౬) ఇతి వికల్పాన్మయాదేశో న॥౯౨॥

న కాకువాక్యైరతివామమఙ్గజం ద్విషత్సు యాచే పవనం తు దక్షిణమ్।

దిశాపి మద్భస్మ కిరత్వయం తయా ప్రియో యయా వైరవిధిర్వ్యధావధిః॥౯౩॥

నేతి॥ ద్విషత్సు విరహివైరిషు చన్ద్రాదిషు మధ్యే కాకువాక్యైః దీనవచనైః కృత్వా అఙ్గజం కామం న యాచే నార్థయే। యతోఽతివామమతిసున్దరమ్ అతివక్రం చ, అతిక్రాన్తా వామాః స్త్రియో యేన—స్త్రీవచనాకారిణం చ। వైరిణామనేకత్వేఽప్యతిప్రగల్భత్వాద్వావేతౌ యాచనయోగ్యత్వేన సంభావితౌ కామో దక్షిణవాయుశ్చ। తత్ర యాచనే దక్షిణత్వమేవోపయోగి, న తు సౌన్దర్యం, న చ ప్రతికూలత్వమ్, న చ స్త్రీకృతయాఞ్చాయాం స్త్రీవచనాకారిత్వమితి వైయర్థ్యభియా కామో యాచితుమయోగ్యః। అథ చ రతిర్వామా స్త్రీ యస్య। అథ చ రతౌ ప్రీతౌ వామం చక్రమ్। విరహిత్వాత్ప్రీతివిరోధినమిత్యర్థః। తస్మాత్కామం నార్థయే। తు పునః కింతు దక్షిణం పవనం యాచే। యతః—పరచ్ఛన్దానువర్తినముదారం చ సరలమృజుగామినం చ మలయానిలం దీనవచనైర్యాచే। దానశీలోత్పన్నత్వాత్పరవచనకారిత్వాత్ఛయందాతృత్వాదృజుమార్గగామిఇత్వాత్పవిత్రత్వాచ్చ మలయానిల ఏవ యాచితుం యోగ్య ఇత్యర్థః। అథ చ అఙ్గజః పుత్రోఽపి అతిబక్రో న యాచితుమర్హః। ద్విషన్న ప్యేత్తైర్గుణైర్దక్షిణో యాచితుమర్హః। దక్షిణహస్తస్య దానాఈత్వాద్యాచనయోగ్యత్వమ్, వామహస్తస్య దానానర్హత్వాన్న యాచనయోగ్యత్వం యథా, తథా ప్రకృతేఽపి। యాచ్ఞామాహ— అయం మలయానిలో యయా దిశా ప్రియో నలో లక్షితః

యస్మాం దిశి వర్తతే, తయా దిశా ఉపలక్షితం తస్యాం దిశి మద్భస్మాపి కిరతు క్షిపతు। దక్షిణానిలః కుణ్డినపురాదుత్తరస్యాం వర్తమానాం నలరాజధానీం ప్రతి మద్భస్మ నయత్విత్యర్థః। మరణానన్తరం మద్భస్మనో నలసంబన్ధం కుర్వితి మలయానిలం ప్రార్థయ ఇత్యర్థః। ఏతచ్చ కామేన కర్తుమశక్యమ్। వైరీ త్వద్వచనం కథం స కరిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ— యతో వైరవిధిర్వైరకరణం వధావధిర్మరణవధిః। వైరం మరణపర్యవసాయి, ఏతచ్చ కారణం సర్వత్ర సాధారణమ్। దక్షిణత్వం త్వసాధారణమితి జ్ఞేయమ్। మద్భస్మనో నలదిక్సంబన్ధే సతి మమ ధన్యత్వం స్యాదితి భావః। దిశాపీతి యథాస్థితైవ వా యోజనా। 'అఙ్గజం రుధిరేఽనఙ్గకేశపుత్రమదేఽఙ్గజః' ఇతి విశ్వః।౯౩

అమూని గచ్ఛన్తి యుగాని న క్షణః కియత్సహిష్యే న హి మృత్యురస్తి మే।

స మాం న కాన్తః స్ఫుటమన్తరుజ్ఝితా న తం మనస్తచ్చ న కాయవాయవః॥౯౪॥

అమూనీతి॥ అమూని క్షణరూపాణి యుగాని గచ్ఛన్తి, న త్వయం క్షణలక్షణః కాలః। అమూని యుగాని దుఃఖరూపాణి గచ్ఛన్తి, న క్షణ ఉత్సవరూపాణి గచ్ఛన్తీతి వా। ఏక ఏవ క్షణో బహుయుగరూపతయా గచ్ఛతీత్యర్థః। సోఽపి న గతః, వర్తత ఏవేతి లటా సూచితమ్। కథం యుగరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ— కియత్ కింపరిమాణం దుఃఖమహం సహిష్యే। అపి తు తస్యావధిర్నాస్తీత్యర్థః। జీవితావధి భవిష్యతీత్యత ఆహ—హి యస్మాన్మే మృత్యుర్నాస్తి। తతశ్చ దుఃఖావధేరభావాత్క్షణస్యాపి దుఃఖ (యుగ) రూపత్వం యుక్తమ్। మరణాభావః కథమిత్యత ఆహ—స్ఫుటం యస్మాన్నిశ్చితం వా కాన్తో నలః తు పునరన్తః స్థూలశరీరమధ్యే 'అహం' శబ్దవాచ్యం మాం నోజ్ఝితా న త్యజతి। మనః తం నలం న త్యజతి। ప్రాణాఖ్యాః కాయవాయవః తచ్చ మనో న త్యజన్తి। ఏతావత్యాః పరమ్పరాయా అవిచ్ఛేదే కథం మరణం స్యాదిత్యర్థః। ఉజ్ఝితా ఉజ్ఝిష్యతీతి వా 'బుద్ధీన్ద్రియాణి ఖలు పఞ్చ తథాఽపరాణి కర్మేన్ద్రియాణి మనఆదిచతుష్టయం చ। ప్రాణాదిపఞ్చకమథో వియదాదికం చ కామశ్చ కర్మ చ తమః పునరష్టమీ పూః॥' ఇతి వచనాల్లిఙ్గశరీరస్యోపలక్షకం మనః। తద్యావల్లిఙ్గశరీరమ్ తావత్స్థూలశరీరం న త్యజతి। జీవే హ్యుత్క్రామతీన్ద్రియాణ్యుత్క్రామన్తి, లిఙ్గే చోత్క్రామతి స్థూలశరీరం షాట్కౌశికం విచ్ఛిద్యతే। తథా చ శ్రుతిః—'తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి, ప్రాణముత్కామన్తం సర్వే ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి' (బృహం ౪।౪।౨) ఇతి। తతశ్చ క్షేత్రజ్ఞస్యోత్క్రమణాభావే సర్వేషాముత్క్రమణాభావాన్మరణాభావ ఇత్యర్థః। అన్తరన్తః కరణే విద్యమానః కాన్తో మాం న త్యజతి, అన్తఃకరణం చ తం న త్యజతీతి వా। యావజ్జీవం నలేచ్ఛానపగమాన్నలప్రాప్త్యభావాచ్చ క్షణోఽపి మయా దురతిక్రమ ఇతి భావః। ఉజ్ఝితా, తృచ్ లుఙ్గా॥౯౪॥

మదుగ్రతాపవ్యయశక్తశీకరః సురాః! స వః కేన పపే కృపార్ణవః।

ఉదేతి కోటిర్న ముదే మదుత్తమా కిమాశు సంకల్పకణక్రమేణ వః॥౯౫॥

మదితి॥ హే సురాః। స ప్రసిద్ధో వో యుష్మాకం కృపార్ణవః కేన పపే పీతః। కింభూతః— మమ ఉగ్రతాపః నలవిరహజన్యః తస్య వ్యయే నాశే శక్తః శీకరో బిన్దుమాత్రం యస్య సః। ఏకోఽర్ణవోఽగస్త్యేన పీతః, అయం కేన పీతః, ఏతావన్నిష్కృపత్వం కిమితి కురుథేతి కథయతేతి భావః। వో యుష్మాకం సంకల్పకణక్రమేణేచ్ఛాలేశరూపేణ ఆశు మదుత్తమా మత్సకాశాద్రూపాదిభిరుత్తమా సున్దరీ అర్థాత్స్త్రీణాం కోటిః ముదే యుష్మాకం ప్రీతయే కిం నోదేతి జాయతే? ఉదేష్యతీత్యర్థః। భవతాం సంకల్పమాత్రేణ మత్సదృశ్యో మదుత్తమాశ్చ పరశ్శతాః స్త్రియః సులభా ఇతి కారణాన్మదభిలాషనిర్బన్ధో న కార్యో భవద్భిః। ఇయమేవ చ మహతీ కృపా। స్త్రీలోభాన్మాం కిం సంతాపయథేత్యర్థః॥౯౫॥

మమైవ వాహర్దినమశ్రుదుర్దినైః ప్రసహ్య వర్షాసు ఋతౌ ప్రసఙ్గితే।

కథం ను శృణ్వన్తు సుషుప్య దేవతా భవత్వరణ్యేరుదితం న మే గిరః॥౯౬॥

మమేతి॥ వా అథవా అహర్నిశం ప్రత్యహం మమైవాశ్రుదుర్దినైః (వా) అవిచ్ఛిన్నాశ్రుధారారూపమేఘచ్ఛన్నైర్దివసైః ప్రసహ్య బలాద్వర్షాసు ఋతౌ వర్షర్తౌ ప్రసఙ్గితే ప్రవర్తితే సతి దేవతా ఇన్ద్రాదయో దేవాః ఖనిద్రాకాలత్వాత్ సుషుప్య సుప్త్వా మే గిరః కథం ను శృణ్వన్తు। అత ఏవ— అరణ్యేరుదితం న భవతు, మద్వాక్యమితి శేషః। అపి తు భవత్వితి కాకుః। తేషాం నిద్రితత్వాన్మచ్ఛోకాదివాక్యమరణ్యరుదితతుల్యత్వాద్వ్యర్థమేవేత్యర్థః। 'వర్షర్తుర్దేవరజనీ' ఇతి జ్యోతిఃశాస్త్రమ్। తస్యాం చ నిద్రా యుక్తా। యది మయా రోదనం న కృతం స్యాత్తర్హి దుర్దినత్వాభావాద్వర్షర్తుర్న స్యాత్। తస్మాన్మమైవాపరాధ ఇత్యేవకారేణ సూచితమ్। వర్షాసు ఋతౌ, 'ఋత్యకః' (౬।౧।౧౨౮) ఇతి ప్రకృతిభావః। సుషుప్య, 'సువినిర్దుర్భ్యః—'(౮।౩।౮౮) ఇతి షత్వమ్। అరణ్యేరుదితమివ 'క్షేపే' (౨।౧।౪౭) ఇతి సమాసః। 'తత్పురుషే కృతి బహులమ్' (౬।౩।౧౪) ఇత్యలుక్॥౯౬॥

శ్లోకచతుష్టయేన నలం ప్రతి ప్రలపతి—

'ఇయం న తే నైషధ! దృక్పథాతిథిస్త్వదేకతానస్య జనస్య యాతనా।

హృదే హృదే హా న కియద్గవేషితః స వేధసాఽగోపి ఖగోఽపి వక్తి యః ౯౭

ఇయమితి॥ హే నైషధ నల! త్వదేకనిష్ఠస్య। త్వదేకజీవనోపాయస్యేత్యర్థః। మల్లక్షణస్య జనస్య ఇయం యాతనా తీవ్రవేదనా తే దృక్పథాతిథిర్న దృగ్గోచరో న ఇతి ప్రశ్నకాకుః। హా కష్టం య ఇమాం మదీయాం వేదనాం త్వాం ప్రతి వక్తి స ఖగోఽపి వేధసా బ్రహ్మణాఽగోపి ఆచ్ఛాదితః। గోపనే హేతుమాహ— యతః హృదే హృదే కియత్కతివారం న గవేషితమ్, అపి తు బహువారమన్విష్టోఽపి న దృశ్యతే। కుత్రచిత్త్వయా న గన్తవ్యమితి బ్రహ్మణా నిషిద్ధః। కదాచిన్మదీయామవస్థాం తుభ్యం చేత్కథయేత్ తదా తవ దయోదయో భవేత్, స మాస్త్వితి వేధసో వైధర్మ్యమితి భావః। 'ఏకతానోఽనన్యవృత్తిః' ఇత్యమరః॥౯౭॥

మమాపి కిం నో దయసే దయాఘన! త్వదఙ్ఘ్రిమగ్నం యది వేత్థ మే మనః।

నిమజ్జయన్సంతమసే పరాశయం విధిస్తు వాచ్యః క్వ తవాగసః కథా?౯౮

మమేతి॥ హే దయాఘన నల! త్వం మమ మనో యది త్వదఙ్ఘ్రిమగ్నం త్వచ్చరణశరణం యది వైత్థ జానాసి తర్హి మమాపి కిం నో దయసే మమాప్యుపరి కృపాం కిం న కరోషి? దయాఘనత్వాత్కుర్విత్యర్థః। కృపాఽకరణే తవాపరాధో నాస్తీత్యాహ— తు పునః పరస్యాశయమన్తః కరణం సంతమసేఽజ్ఞానే నిమజ్జయన్బ్రుడ్యన్ విధిః దైవం వాచ్య ఉపాలబ్ధవ్యః। తవ ఆగసోఽపరాధస్య కథా క్వ? తవాపరాధో నాస్తి మమైవాదృష్టం తథావిధమిత్యర్థః। తవాన్తఃకరణం హంసనిషేధద్వారా మమ దుఃఖబోధనమకుర్వన్బ్రహ్మైవోపాలబ్ధవ్యః, న తు త్వమిత్యర్థ ఇతి వా। మమ, 'అధీగర్థ– (౨।౩।౫౨) ఇతి షష్ఠీ కర్మణి। సంతమసమ్, 'అవసమన్ధేభ్యస్తమసః' (౫।౪।౭౯) ఇత్యచ్॥౯౮॥

కథావశేషం తవ సా కృతే గతేత్యుపైష్యతి శ్రోత్రపథం కథం న తే?।

దయానా మాం సమనుగ్రహీష్యసే తదాపి తావద్యది నాథ! నాధునా॥౯౯॥

కథేతి॥ సా భైమీ తవ కృతే కథావశేషం గతా త్వయ్యనురక్తా సతీ త్వత్ప్రాప్త్యభాబాజ్జన్మాన్తరేఽపి త్వత్ప్రాప్త్యర్థం మృతేతి తే శ్రోత్రపథం కథం నోపైష్యతి? జనముఖాత్త్వమపి శ్రోష్యస్యేవ। సదా శ్రుతేఽపి కిమిత్యత ఆహ— హే నాథ ప్రాణేశ! యద్యప్యధునా మాం నానుగృహ్ణాసి తథాపి తదాపి తస్మిన్నపి సమయే తావత్ దయాణునా కృపాలేశేన మాం సమనుగ్రహీష్యసే। 'తావత్

శబ్దః సంభావనాయామ్। సా మదర్థం మృతేతి తదా యద్వదిష్యసి తేనైవ కృపాలేశేనాహం ధన్యా భవిష్యామీతి భావః। అన్యోఽపి స్వామీ స్వీయం పూర్వమననుగృహ్ణన్నపి తదర్థే కష్టాం దశాం ప్రాప్తమనుగృహ్ణాతి। అనుగ్రహీష్యసే, ఖరితేత్త్వాత్తఙ్, 'గ్రహోఽలిటి–'(౭।౨।౩౭) ఇతి దీర్ఘః॥౯౯॥

మమాదరీదం విదరీతుమాన్తరం తదర్థికల్పద్రుమ! కించిదర్థయే।

భిదాం హృది ద్వారమవాప్య మా స మే హతాసుభిః ప్రాణసమః సమం గమః ౧౦౦

మమేతి॥ మమ ఇదమాన్తరం హృదయం విదరీతుం స్ఫుటితుం యస్మాదాదరి సాదరమ్ తత్తస్మాత్ హే అర్థినాం కల్పద్రుమ! అహం కించిదర్థయే యాచే। కల్పవృక్షత్వాత్త్వయా తద్దాతవ్యమిత్యర్థః। కిం తదిత్యాహ— హృది భిదాం విదారణలక్షణం ద్వారం మార్గమవాప్య మే హతైః వినష్టైః అథ చ, నిష్ఫలైరసుభిః ప్రాణైః సమం సార్ధం ప్రాణసమః ప్రాణప్రియః స త్వం మా గమః। ప్రాణా మద్ధదయాద్గచ్ఛన్తు త్వం మా గమః। జన్మాన్తరేఽపి మమ త్వయ్యేవాసక్యా భవితవ్యమితిత్వాం ప్రార్థయ ఇతి భావః। విదరీతుమ్, 'వృతో వా' (౭।౨।౩౮) ఇతి దీర్ఘః॥౧౦౦॥

ఇతి ప్రియాకాకుభిరున్మిషన్భృశం దిగీశదూత్యేన హృది స్థిరీకృతః।

నృపం స యోగేఽపి వియోగమన్మథః క్షణం తముద్భ్రాన్తమజీజనత్పునః॥౧౦౧॥

ఇతీతి॥ దిగీశానాం దూత్యేన హృది అస్థిరోఽప్యేతావత్కాలపర్యన్తం స్థిరీకృతః స దర్శనలక్షణే యోగే సత్యపి భైమీవిషయో నలస్య వియోగమన్మథః ఇతి పూర్వోక్తైః ప్రియాయాః కాకుభిర్దీనవచనైః కృత్వా భృశమున్మిషన్నతితరాముదుద్ధః సన్ క్షణం తం నృపం పునరుద్భ్రాన్తమతిశయేన భ్రాన్తమజీజనఇ్చకార। పూర్వమనేకవారం భ్రాన్తః కృత ఏవేతి 'పునః' శబ్దార్థః। ఉన్మాదవశాత్సోఽపి ప్రలపతి స్మేతి భావః। సంనిహితామపి భైమీం నాజానాదిత్యపి ౧౦౧

పూర్వమేవార్థ సోపస్కారమాహ—

'మహేన్ద్రదూత్యాది సమస్తమాత్మనస్తతః స విస్మృత్య మనోరథస్థితైః।

క్రియాః ప్రియాయా లలితైః కరమ్బితా వితర్కయన్నిత్థమలీకమాలపత్ ౧౦౨

మహేన్ద్రేతి॥ స నలః తతోఽనన్తరమ్ ఆత్మనః సమస్తం మహేన్ద్రదూత్యాది స్వకర్తృకమిన్ద్రదూత్యం 'ఆది' శబ్దాద్వహ్నయాదిదూత్యం విస్మృత్య పూర్వం విప్రలమ్భావస్థాయాం మనోరథస్థితైర్మనోరథకల్పితైః లలితైర్విలాసైః కరమ్బితా మిశ్రితాః ప్రియాయా భైమ్యాః క్రియా విలాపచేష్టా వితర్కయన్నానాప్రకారేణ తర్కయన్సంభావయన్ ఇత్థం వక్ష్యమాణప్రకారేణాలీకమబుద్ధిపూర్వ ఆలపదవోచత్। ఉన్మాదవశాత్ప్రణయకలహాది సంభావయన్ భైమీం ప్రతి ప్రలపతి స్మేతి భావః॥౧౦౨॥

అయి ప్రియే! కస్య కృతే విలప్యతే విలిప్యతే హా ముఖమశ్రుబిన్దుభిః।

పురస్త్వయాలోకి నమన్నయం న కిం తిరశ్చలల్లోచనలీలయా నలః॥౧౦౩॥

అయీతి॥ అయి ప్రియే! కస్య కృతే కిమర్థం త్వయా విలప్యతే? అశ్రుబిన్దుభిః కర్తృభిః కరణైర్వా ముఖం విలిప్యతే వ్యాప్యతే? హా కష్టమ్। అమఙ్గలమేతన్మా కార్షీరిత్యర్థః। తిరశ్చలన్తీ సదా కటాక్షావలోకనాభ్యాసేన వక్రగామినీ లోచనలీళా యస్యా ఏవంభూతయా త్వయా పురోఽగ్రే నమంస్త్వఞ్చరణశరణీభవన్ అయం నలో నాలోకి కిమితి ప్రశ్నః। లోచనయోలీంలయా విలాసేన కటాక్షేణేతి వా। రోదనవశాత్ప్రాయేణ త్వయాహం న జ్ఞాతః కిమిత్యర్థః। ప్రణయకలహం పరిత్యజ్య చరణపతితం మామవలోకనేనానుగృహాణ। రోదనం మా కార్షీరితి భావః। అత్ర కుపితత్వాదేవ రోదనం నేత్రయోర్వక్రగామిత్వం చ॥౧౦౩॥

చకాస్తి బిన్దుచ్యుతకాతిచాతురీ ఘనాస్రుబిన్దుస్రుతికైతవాత్తవ।

మసారతారాక్షి! ససారమాత్మనా తనోషి సంసారమసంశయం యతః॥౧౦౪॥

చకాస్తీతి॥ ఘనా యేఽస్రుబిన్దవః తేషాం స్రుతిశ్చ్యవనం తస్య కైతవాద్వ్యాజాత్తవ బిన్దుచ్యుతకాఖ్యస్య శబ్దాలంకారవిశేషస్య విషయాఽతిచాతురీ మహతీ చాతురీ చకాస్తి। బిన్దుచ్యుతకాఖ్యమలంకారం సమ్యగ్జానాసి। అథ చ బిన్దూనాం చ్యుతమేవ చ్యుతకమ్, తద్విషయాతిచాతురీ ఘనాస్రుబిన్దుస్రుతికైతవాచ్ఛోభతే। త్వాదృశీ కాపి సమ్యగలీకం రోదితుం న జానాతీత్యర్థః। తదేవాహ— హే మసారవదిన్ద్రనీలవన్నీలే స్నిగ్ధే తారే కనీనికే యయోరేవంభూతే అక్షిణీ నేత్రే యస్యాస్తత్సంబుద్ధిః, యతః కారణాత్త్వం అసంశయం నిశ్చితం సంసారం సకలం జగదాత్మనా ససారం తనోషి। బిన్ద్వోరనుఖారస్య

చ్యవనచాతుర్యాద్వినా సానుఖారస్య సంసారస్య ససారత్వమనుఖారరాహిత్యం కథం కర్తుం శక్యమిత్యర్థః। అథ చ— ఆత్మనా ససారం శ్రేష్ఠవస్తుసహితం కరోషి। అస్మిన్సంసారే త్వాదృశీ కాపి కుశలా నాస్తీత్యలీకరోదనం కర్తుం త్వమేవ జానాసి నాన్యేత్యర్థః।
అలీకరోదనేఽప్యతితరాం శోభస ఇత్యర్థః। అనుఖారచ్యవనాద్యత్రార్థాన్తరప్రతీతిః తద్విన్దుచ్యుతకమ్। 'కాన్తో నయనానన్దీ బాలే దుఃఖేన భవతి సదా' ఇతి తదుదాహరణమ్। చ్యుతమ్, 'నపుంసకే భావే క్తః "(3।3।౧౧౪) స్వార్థే కన్।।౧౦౪।।

అపాస్తపాథోరుహి శాయితం కరే కరోషి లీలాకమలం కిమాననమ్।

తనోషి హారం కియదస్రుణః స్రవైరదోషనిర్వాసితభూషణే హృది॥౧౦౫॥

అపాస్తేతి॥ అపాస్తం విరహవశాత్త్యక్తం పాథోరుట్ లీలాకమలం యేన ఏవంవిధే కరే శాయితం చిన్తావశాత్స్థాపితమాననం లీలాకమలం కిమితి కరోషి। ముఖమేవ లీలాకమలస్థానే జాతమిత్యర్థః। తన్మా కురు, లీలాకమలం గృహాణ, చిన్తాం మా కార్షీరితి భావః। తథా,— అదోషాణి త్రాసాదిదోషరహితాని, అథ చ అపరాధేన వినైవ విరహవశాన్నిర్వాసితాని భూషణాని ముక్తాహారాదీని యేన తాదృశే హృది అస్రుణః స్రవైరస్రుబిన్దుభిః కియత్కింపరిమాణం కియన్తం కాలం చ హారం ముక్తాహారం తనోషి? అపి తు మా స్మ తానీః। అస్రుబిన్దవో హారస్థానే భవన్తీత్యర్థః। తన్మా కురు, భూషణాన్యఙ్గీకురు। రోదనం మా కార్షీరితి భావః। అన్యత్ర సాపరాధో నిర్వాస్యత ఇతి దృష్టమ్। కియత్ క్రియావిశేషణమ్॥౧౦౫॥

దృశోరమఙ్గల్యమిదం మిలజ్జలం కరేణ తావత్పరిమార్జయామి తే।

అథాపరాధం భవదఙ్ఘ్రిపఙ్కజద్వయీరజోభిః సమమాత్మమౌలినా॥౧౦౬॥

దృశోరితి॥ హే భైమి। అహం తావత్ప్రథమతః కరేణ కృత్వా తే తవ దృశోర్నేత్రయోః మిలత్సంబద్ధం నిరన్తరం గలత్ ఇదమమఙ్గల్యమశుభరూపం జలం బాష్పం పరిమార్జయామి। ప్రోఞ్ఛామీత్యర్థః। అథ పశ్చాద్భవత్యా అఙ్ఘ్రిపఙ్కజద్వయ్యాః రజోభిః సమం సహ ఆత్మమౌలినా స్వమస్తకేన ఖీయమపరాధమపి ప్రోఞ్ఛామి। మత్కృతాపరాధాద్యది రోదిషి తర్హ్యమఙ్గల్యం రోదనమాదావపనేష్యామి, పశ్చాన్మస్తకే తవ చరణరజో యావల్లగతి తావత్తవ చరణౌ శరణం ప్రవిశ్యాపరాధమపనేష్యామి। ప్రసన్నా భవేతి భావః। మఙ్గల్యమ్, అర్థార్థే యత్। పరిమార్జయామి, వర్తమానసామీప్యే లట్॥౧౦౬॥

మమ త్వదచ్చాఙ్ఘ్రినఖామృతద్యుతేః కిరీటమాణిక్యమయూఖమఞ్జరీ।

ఉపాసనామస్య కరోతు రోహిణీ త్యజ త్యజాకారణరోషణే! రుషమ్॥౧౦౭॥

మమేతి॥ హే భైమి! మమ రోహిణీ రక్తవర్ణా కిరీటమాణిక్యమయూఖానాం మఞ్జరీతుల్యా దీర్ఘాకారా దీప్తిరస్య పురోవర్తినః తవాఙ్ఘ్రినఖలక్షణస్యామృతద్యుతేశ్చన్ద్రస్యోపాసనాం సేవాం కరోతు। హే నిష్కారణం రుష్యసీత్యకారణరోషణే భైమి। రోషం త్యజ త్యజ। సదాహం త్వచ్చరణసేవకోఽస్మి। కోపం ముఞ్చ ముఞ్చేతి భావః। సౌమ్యస్య సేవా కర్తుం శక్యా, న తు రోషణస్య। చన్ద్రప్రియా రోహిణీ తారకా చన్ద్రం సేవతే, సమీపవర్తినీ చ భవతీత్యుచితమేవ। రోహిణీ, 'వర్ణాదనుదాత్తాత్—'(౪।౧।౩౯) ఇతి ఙీబ్నకరౌ। త్యజ త్యజేతి సంభ్రమే, 'నిత్యవీప్సయోః' (౮।౧।౪) ఇతి ద్విరుక్తిః। రోషణే 'క్రుధమణ్డార్థేభ్యశ్చ' (౩।౨।౧౫౧) ఇతి యుచ్॥౧౦౭॥

తనోషి మానం మయి చేన్మనాగపి త్వయి శ్రయే తద్బహుమానమానతః।

వినమ్య వక్రం యది వర్తసే కియన్నమామి తే చణ్డి! తదా పదావధి ౧౦౮

తనోషీతి॥ త్వం మయి మనాగపి అల్పమపి మానం చేత్తనోషి తత్తర్హి ఆనతో నమ్రః సన్ అహం త్వయి బహుమానం మహతీం పూజాం మానాపనయనార్థం శ్రయే కుర్వే। 'స్త్రీణామీర్ష్యాకృతః కోపో మానోఽన్యాసఙ్గిని ప్రియే' (దం రూం ౪।౫౯) ఇతి। హే చణ్డి కోపనే! రోషవశాద్వక్రం కియత్స్వల్పమేవ వినమ్య నమ్రీకృత్య యది చేద్వర్తసే, తదా తర్హి తే తవ పదావధి చరణపర్యన్తం నమామి దణ్డవన్నమస్కారేణ రోషశేషమపనేష్యామి। బహునా మానేనాల్పమానం, బహునా నమనేన చాల్పం నమనమపనేష్యామీతి భావః। వినమ్య వినమయ్యేత్యన్తర్భావితణ్యర్థే ద్రష్టవ్యమ్॥౧౦౮॥

ప్రభుత్వభూమ్నానుగృహాణ వా న వా ప్రణామమాత్రాధిగమేఽపి కః శ్రమః?।

క్వ యాచతాం కల్పలతాసి మాం ప్రతి క్వ దృష్టిదానే తవ బద్ధముష్టితా?॥౧౦౯॥

ప్రభుత్వేతి॥ మజ్జీవితస్య త్వదధీనత్వాన్మాం ప్రతి తవ ప్రభుత్వసద్భావాత్ప్రభుత్వస్య ప్రభుత్వశక్తేః భూమ్నా బహుత్వేనానుగృహాణ మమానుగ్రహం కురు, అథవా నానుగృహాణ।

పరం ప్రణామమాత్రాధిగమేఽపి మదీయకేవలప్రణామాఙ్గీకారేఽపి తవ కః శ్రమః ప్రయాసః! ప్రభుః స్వేచ్ఛయా సేవకం కదాచిదనుగృహ్ణాతి, కదాచిన్నేతి యద్యప్యస్తి తథాపి ప్రణామమఙ్గీకరోతి, త్వం తు నేతి మయా కిమపరాద్ధమితి కథయేతి భావః। త్వం యాచతాం భిక్షుకాణామభిలాషపూరణసమర్థత్వాత్ కల్పలతాసీతి క్వ? మాం ప్రతి దృష్టిదానేఽప్యవలోకనమాత్రేఽపి తవ బద్ధముష్టితా కృపణత్వం క్వ? అపి తూభయమేతన్మిథో విరుద్ధమ్। కటాక్షావలోకనమాత్రేణ మామనుగృహాణేతి భావః॥౧౦౯॥

స్మరేషుమాథం సహసే మృదుః కథం హృది ద్రఢీయఃకుచసంవృతే తవ।

నిపత్య వైసారిణకేతనస్య వా వ్రజన్తి బాణా విముఖోత్పతిష్ణుతామ్ ౧౧౦

స్మరేష్వితి॥ హే భైమి! మృదురతిమృద్వీ త్వం స్మరేషుమాథం కామబాణవ్యథాం కథం సహసే? కామపీడా సహ్యేత్యత్యతిమానం త్యజేతి భావః। 'వా' పూర్వపక్షాపరితోషే। అథవా వైసారిణకేతనస్య మకరధ్వజస్య కామస్య బాణాస్తవ ద్రఢీయాంసౌ కుచౌ తాభ్యాం సంవృతే హృది నిపత్య లగిత్వా తత్రానిమజ్జ్యైవ విముఖాశ్చ తే ఉత్పతిష్ణవశ్చ తేషాం భావస్తత్తా తాం పరాఙ్ముఖోత్పతనశీలత్వం వ్రజన్తి। పాషాణాదీ బాణో నిపత్య తత్రానిమజ్జ్యైవ పరాఙ్ముఖఖస్మాదుచ్ఛలతి, తద్వత్తవ కామబాణపీడా న భవతీతి యుక్తమితి భావః। కృతసంనాహస్య బాణపీడా' న భవతి। 'మీనో వైసారిణోఽణ్డజః' ఇత్యమరః। 'విసారిణో మత్స్యే' (౫।౪।౧౬) ఇత్యణ్॥౧౧౦॥

స్మితస్య సంభావయ సృక్వణా కణాన్విధేహి లీలాచలమఞ్చలం భ్రువః।

అపాఙ్గరథ్యాపథికీం చ హేలయా ప్రసద్య సంధేహి దృశం మమోపరి॥౧౧౧॥

స్మితస్యేతి॥ హే భైమి! త్వం సృక్వణా ఓష్ఠప్రాన్తేన స్మితస్యేషద్ధాసస్య కణాన్లేశాన్ సంభావయ ధన్యాన్కురు। తథా,-భ్రువోఽఞ్చలం ప్రాన్తం లీలయా విలాసేన చలం విధేహి। తథా,— అపాఙ్గరథ్యాయాః నేత్రప్రాన్తమార్గస్య పథికీం నిత్యచారిణీం దృశం చ ప్రసద్య ప్రసన్నీభూయ హేలయా విలాసేన మమోపరి సంధేహి। స్మితభ్రూచలనరూపైః ప్రసద్య మాం సవికాసం కృపాకటాక్షైర్విలోకయేతి భావః। పథికీమ్, 'పథః ష్కన్' (౫।౧।౭౫) షిత్త్వాన్ఙీష్। 'ఉపర్యుపరిష్టాత్' (౫।౩।౩౧) ఇత్యతసర్థత్వాదుపరియోగే షష్ఠ్యతసర్థ' (౨।౩।౩౦) ఇతి మమేతి షష్ఠీ॥౧౧౧॥

సమాపయ ప్రావృషమస్రువిప్రుషాం స్మితేన విశ్రాణయ కౌముదీముదః।

దృశావితః ఖేలతు ఖఞ్జనద్వయీ వికాసి పఙ్కేరుహమస్తు తే ముఖమ్॥౧౧౨॥

సమాపయేతి॥ త్వం అవిచ్ఛిన్నస్రావిత్వాదస్రువిప్రుషామస్రుబిన్దూనాం ప్రావృషం సమాపయ। తథా, అత్యుజ్జ్వలత్వాదత్యాహ్లాదకత్వాచ్చ స్మితేన కౌముదీముదః చన్ద్రికాసంబన్ధినో హర్షాన్ విశ్రాణయ మహ్యం వితర। తథా,— అతిచఞ్చలత్వాత్ఖఞ్జనాకారత్వాచ్చ దృశావేవ ఖఞ్జనద్వయీ ఇతో మల్లక్షణేఽస్మిఞ్జనే ఖేలతు మమోపరి క్రీడతు। తథా,—లక్ష్మీస్థానత్వాద్వర్తులత్వాఞ్చ తే ముఖం వికాసి వికఖరం పఙ్కేరుహం కమలమస్తు భవతు। రోదనం త్యక్త్వా ప్రసన్నా భూత్వా స్మితపూర్వకటాక్షవిలోకనపూర్వం కించిద్బ్రూహీతి భావః। ప్రావృషి గతాయాం శరది కౌముదీముదః ఖఞ్జనక్రీడా కమలవికాసశ్చ భవతి॥౧౧౨॥

సుధారసోద్వేలనకేలిమక్షరస్రజా సృజాన్తర్మమ కర్ణకూపయోః।

దృశౌ మదీయే మదిరాక్షి! కారయ స్మితశ్రియా పాయసపారణావిధిమ్॥౧౧౩॥

సుధేతి॥ హే భైమి! మమ కర్ణకూపయోరన్తర్మధ్యేఽక్షరస్రజా వర్ణమాలయా వాక్యరచనయా కృత్వా సుధారసస్యామృతరసస్యోద్వేలనా నిర్మర్యాదా యా కేలిః క్రీడా తాం సృజ రచయ అతిమధురవాగమృతపూర్ణౌ మమ కర్ణౌ విధేహి। కిమపి బ్రూహీతి భావః। 'కూప'శబ్దోఽత్ర జలాశయాభిప్రాయః। తతశ్చ వాప్యాదౌ ఖాదూదకేన యథా తీరమతిక్రమ్యతే తథా క్రీడా క్రియత ఇతి చోక్తిః। మదయత ఇతి మదిరే ఉన్మాదజనకే అక్షిణీ యస్యాస్తత్సంబుద్ధిర్హే మదిరాక్షి ! మదీయే దృశౌ స్వీయయా స్మితశ్రియా కృత్వా పాయసేన దుగ్ధసంస్కృతపాయసేన కృత్వా యా పారణా ఉపవాసానన్తరభోజనం తస్య విధిం కారయ। స్మితస్య శుభ్రత్వాత్పాయసత్వమ్। ఉపోషితస్య పాయసపారణయా యథా తృప్తిః, తథా త్వదీయస్మితశోభావలోకనేన మన్నేత్రయోరితి స్మితపూర్వం కిమపి బ్రూహి। మామనుగృహాణేతి భావః। ఉద్గతో వేలాముద్వేలః, 'అత్యాదయః—' (వాం ౧౩౩౬) ఇతి సమాసః। తస్య కరణముద్వేలనమ్। మదిర ఇత్యత్ర 'ఇషిమది–'(ఉం సూం ౫౧) ఇత్యాదినౌణాదికః కిరచ్ప్రత్యయః। రామాయణే—'నార్యో మదిరలోచనాః' ఇతి। దృశౌ, 'హృక్రోరన్యతరస్యామ్' (౧।౪।౫౩) ఇత్యణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వమ్। 'పరమాన్నం తు పాయసమ్' ఇత్యమరః। సంస్కృతార్థేఽణ్॥౧౧౩॥

మమాసనార్ధే భవ మణ్డనం న న ప్రియే! మదుత్సఙ్గవిభూషణం భవ।

అహం భ్రమాదాలపమఙ్గ! మృష్యతాం వినా మమోరః కతమత్తవాసనమ్॥౧౧౪॥

మమేతి॥ హే ప్రియే! మమ ఆసనార్ధే సింహాసనార్ధే మణ్డనమలంకరణం భవ। ఆసనస్యేత్యర్థాత్। ఏవం న న। అవిచార్య మయైతదుక్తమ్। కింతు త్వం మదుత్సఙ్గవిభూషణం భవ। మమాఙ్కం మణ్డయేత్యర్థః। అఙ్కాపేక్షయార్ధాసనస్య నికృష్టత్వాత్ తవ చాతిప్రియత్వాన్మమాఙ్క ఏవోపవేశనయోగ్య ఇతి భావః। అఙ్గ భో! అహం ఇత్యేతద్భ్రమాదున్మాదవశాదాలపమ్। త్వయా మృష్యతాం క్షమ్యతామ్। యతః మమ ఉరో వినా కతమత్ అఙ్గం తవ ఆసనం భవితుం యోగ్యమ్, అపి తు న కిమపి। అఙ్కాపేక్షయాపి వక్షస ఉత్కృష్టత్వాత్తత్రైవోపవిశ్యతామితి భావః। భ్రమాత్కృతోఽపరాధః క్షన్తుమర్హః। 'అఙ్గ' ఇతి కోమలామన్త్రణే। 'భ్రమాద్భ్రమాత్' ఇతి చ పాఠః। 'న న, భ్రమాద్భ్రమాద్' ఇతి చ సంభ్రమే ద్విరుక్తిః॥౧౧౪॥

అధీతపఞ్చాశుగబాణవఞ్చనే! స్థితా మదన్తర్బహిరేషి చేదురః।

స్మరాశుగేభ్యో హృదయం బిభేతు న ప్రవిశ్య తత్త్వన్మయసంపుటే మమ॥౧౧౫॥

అధీతేతి॥ హే కామపీడాయా అదర్శనాదధీతాభ్యస్తా పఞ్చాశుగస్య కామస్య బాణవఞ్చనా యయా తత్సంబుద్ధిః, మదన్తః మన్మనసి స్థితా త్వం బహిర్దేశేఽపి ఉరశ్చేదేషి ప్రాప్నోషి తత్ తర్హి కృతమదనబాణవఞ్చనాయాస్తవోభయత్ర వర్తమానత్వాత్త్వంన్మయసంపుటే త్వద్రూపే సంపుటే మమ హృదయం ప్రవిశ్య స్మరాశుగేభ్యో న బిభేతు। చిరకాలం మనసి స్థితాపి హృదయం బహిశ్చేదాలిఙ్గసి తర్హి త్వదాలిఙ్గనవశాన్మమ కామజ్వరోఽపి శాన్తిముపైష్యతీతి భావః॥౧౧౫॥

పరిష్వజస్వానవకాశబాణతా స్మరస్య లగ్నే హృదయద్వయేఽస్తు నౌ।

దృఢా మమ త్వత్కుచయోః కఠోరయోరురస్తటీయం పరిచారికోచితా॥౧౧౬॥

పరీతి॥ హే భైమి! త్వం మాం పరిష్వజస్వాలిఙ్గ। కిమితి– నౌ ఆవయోః గాఢాలిఙ్గనవశాన్నిరన్తరం మిథో లగ్నే మిలితే హృదయద్వయే వేధ్యే స్మరస్య అనవకాశబాణతా నిరవకాశబాణత్వమస్తు। నిబిడసంలగ్నే వస్తుద్వయే హ్యవకాశలేశోఽపి న

లభ్యత ఇత్యర్థః। మమ దృఢాతికఠోరా విశాలా చేయమురస్తటీ వక్షస్తటీ కఠోరయోస్త్వత్కుచయోః పరిచారికా సేవాకర్త్రీ సముచితా। తుల్యయోరేవ సేవ్యసేవకభావో ఘటత ఇత్యర్థః। ఆలిఙ్గనయోగ్యత్వమేవ సూచితమ్। ద్వయోరపి యథా కామపీడా న భవతి తథా విధేయమ్। గాఢాలిఙ్గనం దేహీతి భావః। పరిష్వజఖేతి, 'పరినివిభ్యః–(౮।౩।౭౦) ఇతి షత్వమ్॥౧౧౬॥

తవాధరాయ స్పృహయామి యన్మధుస్రవైః శ్రవఃసాక్షికమాక్షికా గిరః।

అధిత్యకాసు స్తనయోస్తనోతు తే మమేన్దులేఖాభ్యుదయాద్భుతం నఖః॥౧౧౭॥

తవేతి॥ హే భైమి! అహం తవ తస్మై అధరాయ స్పృహయామి త్వదీయమధరమభిలషామి। తవ గిరః యన్మధుస్రవైర్యస్యాధరస్య మధునిర్ఝరైః కృత్వా శ్రవసీ కర్ణౌ సాక్షిణీ యస్య తత్ శ్రవఃసాక్షికం తాదృశం మాక్షికం మధు యాసు ఏవంభూతాః సన్తి। ఓష్ఠస్యామృతరూపత్వాత్తదుత్పన్నా వాణ్యః కర్ణయోరమృతరూపా భవన్తీత్యర్థః। తథా,–మమ నఖః తే స్తనయోరధిత్యకాసూర్ధ్వదేశేషు ఇన్దులేఖాయా అభ్యుదయ ఉదయస్తేన యదద్భుతమాశ్చర్యం తత్ తనోతు కరోతు। నఖక్షతస్యార్ధత్వాచ్చన్ద్రకలాకారత్వాచ్చ ఇయమత్ర చన్ద్రకలోదితేతి సఖ్యాదేర్బుద్ధిర్భవత్విత్యర్థః। ఓష్ఠపాననఖక్షతేచ్ఛురస్మీతి భావః। అధిత్యకేతి స్తనయోరుదయశైలత్వచన్ద్రకలాయాస్తత్రోదయాత్ కలోదయసమయే రక్తా భవతి। అధరాయ, 'స్పృహేరీప్సితః' (౧।౪।౩౬) ఇతి సంప్రదానత్వమ్॥౧౧౭॥

న వర్తసే మన్మథనాటికా కథం ప్రకాశరోమావలిసూత్రధారిణీ।

తవాఙ్గహారే రుచిమేతి నాయకః శిఖామణిశ్చ ద్విజరాడ్విదూషకః॥౧౧౮॥

నేతి॥ హే భైమి! ప్రకర్షేణ కాశతే శోభతే ప్రకాశా శోభమానా రోమావలిరేవ సూత్రం ధారయత్యేవంశీలా త్వం మన్మథనాటికా కామస్యోన్మాదయిత్రీ కథం న వర్తసే? అపి తు కామం సహర్షం కరోషి। 'అఙ్గ' సంబోధనే, తవ హారే ముక్తాహారే నాయకో మధ్యమణిః రుచిమేతి దేదీప్యతే। చ పరం ఉజ్వలతరత్వాద్వర్తులతరత్వాదాహ్లాదకతరత్వాచ్చ ద్విజరావిదూషకః చన్ద్రతిరస్కరణశీలః శిఖామణిర్ముకుటమణిః శిఖాయాం నిబద్ధో వా మణిరపి రుచిమేతి। ద్విజరాజ్ఞిదూషకత్వముభయోరపి వా। తవ విలోకనాన్మదీయః కామః సహర్షో భవతి। వర్ధతేతరామితి భావః। నాటికాపక్షే,— ప్రకాశరోమావలిరేవ సూత్రధారో నాన్దీశ్లోకానన్తరసంచారీ కథాప్రస్తావకః పాత్రవిశేషః సోఽస్యా అస్తీతి। తథా—తవాఙ్గహారేఽఙ్గవిక్షేపే నృత్యే నాయకః

సభాపతీ రుచిం ప్రీతిమేతి। తథా,—ద్విజరాట్ బ్రాహ్మణ ఏవ విదూషకశ్చ పరిహాసకం మిత్రం రుచిమేతి। శిఖాయాం మణిరస్య విదూషకస్య, నాయకస్య వా సః। 'అఙ్గహారోఽఙ్గవిక్షేపః' ఇత్యమరః। 'పీఠమర్దో విటశ్చైవ విదూషక ఇతి త్రిధా', 'హాసకృఞ్చ విదూషకః' ఇత్యాలంకారికాః॥౧౧౮॥

శుభాష్టవర్గస్త్వదనఙ్గజన్మనస్తవాధరేఽలిఖ్యత యత్ర లేఖయా।

మదీయదన్తక్షతరాజిరఞ్జనైః స భూర్జతామర్జతు బిమ్బపాటలః॥౧౧౯॥

శుభేతి॥ హే భైమి। తవ అనఙ్గస్య కామస్య జన్మన ఉత్పత్తేః శుభసూచకోఽష్టవర్గ: జ్యోతిఃశాస్త్రప్రసిద్ధః స లేఖయా యత్ర తవాధరేఽలిఖ్యత। జ్యోతిర్విదా బ్రహ్మణైవేత్యర్థః। బిమ్బఫలవత్పాటలవర్ణః సోఽధరః మదీయా దన్తక్షతరాజిః, తయా కృత్వా రఞ్జనాని, తైః కృత్వా భూర్జతామర్జతు। న అఙ్గజన్మాఽనఙ్గజన్మా మానసః పుత్రః। తస్యోత్తమత్వాత్తజన్మపత్రికా జ్యోతిర్విదా భూర్జపత్ర ఏవ లిఖ్యతే। పుత్రే జాతే జ్యోతిర్విదా తస్య జన్మకాలీనః శుభాష్టకవర్గో లిఖ్యతే। త్వదోష్ఠోష్టరేఖావాన్ దన్తక్షతసున్దరో భూర్జపత్రేణోపమీయతే। అష్టకవర్గస్తు జ్యోతిఃశాస్త్రోక్తో జ్ఞాతవ్యః। లేఖయా। లేఖాభిరిత్యర్థః॥౧౧౯॥

గిరానుకమ్పస్వ దయస్వ చుమ్బనైః ప్రసీద శుశ్రూషయితుం మయా కుచౌ।

నిశేవ చాన్ద్రస్య కరోత్కరస్య యన్మమ త్వమేకాసి నలస్య జీవితమ్ ౧౨౦

గిరేతి॥ త్వం గిరానుకమ్పస్వానుగృహాణ। చుమ్బనైర్దయఖానుకమ్పఖ। మయా ప్రయోజ్యేన కుచౌ శుశ్రూషయితుం ప్రసీద। యద్యస్మాత్త్వం ఏకా కేవలా నలస్య మమ జీవితమసి। కస్య కేవ— చాన్ద్రస్య కరోత్కరస్య కిరణసమూహస్య నిశేవ రాత్రిరివ। తస్య జీవనం నాన్యా తథేతి పూర్వవత్। త్వదధీనజీవిత ఏవాహమ్, చుమ్బనాదినా మామనుగృహాణ, అన్యథా జీవనమేవ న భవిష్యతీతి భావః॥౧౨౦॥

మునిర్యథాత్మానమథ ప్రబోధవాన్ ప్రకాశయన్తం స్వమసావబుధ్యత।

అపి ప్రపన్నాం ప్రకృతిం విలోక్య తామవాప్తసంస్కారతయాసృజద్గిరః॥౧౨౧॥

మునిరితి॥ అథ ప్రబోధవాన్ గతభ్రాన్తిరసౌ నలః 'నలోఽహం' నలత్వేన ప్రకాశయన్తం కథయన్తం స్వమాత్మానమబుధ్యత జానాతి స్మ। ఆత్మానం కథయతా మయా దూతధర్మః పరిత్యక్తః అనుచితం కృత్యమిత్యజానాదిత్యర్థః। నలత్వకథనమాత్రేణ తాం చ భైమీం ప్రకృతిం రోదనాత్పూర్వావస్థాం ప్రపన్నాం ప్రాప్తాం విలోక్య జాతబోధత్వాదూతోఽహమిత్యవాప్తసంస్కారతయా ప్రాప్తబుద్ధితయా వక్ష్యమాణా గిరోఽపి అసృజత్। నలత్వనిశ్చయేన త్యక్తరోదనాం తాం దృష్ట్వా స్వాత్మానమేవోద్దిశ్య దూతధర్మోచితమాహ స్మేత్యర్థః। నలత్వనిశ్చయేన గతమోహత్వమ్, తేన ప్రాప్తబోధతయా ప్రకృతిం ప్రపన్నామితి వాన్వయః। ఉద్బుద్ధదూత్యసంస్కారత్వేన ప్రపన్నాం ప్రాప్తామాగతాం తాం దూతధర్మయుక్తాం స్వామేవ ప్రకృతిం విలోక్య దూతధర్మోచితమేవావోచదితి వా। మునిర్యథా యతిరివ। వేదాన్తాభ్యాసేన శమదమాదిద్వారా ప్రబోధవాన్సంసారవినాశసమర్థప్రకృష్టజ్ఞానయుక్తో యతిః స్వప్రకాశం సచ్చిదానన్దైకరసమాత్మానం 'అహం బ్రహ్మాస్మి' ఇతి బుధ్యతే, బుద్ధ్వా చ ఉద్బుద్ధజన్మాన్తరీయసంస్కారతయా ప్రాప్తబ్రహ్మజ్ఞానతయా వా తాం ప్రసిద్ధాం సంసారజనికాం సత్త్వరజస్తమః సామ్యావస్థారూపాం ప్రకృతిమనాదిమవిద్యాం ప్రకర్షేణ పన్నాం పృథగ్భూతాం జ్ఞాత్వా 'అహం మనురభవం సూర్యశ్చాహం కక్షీవానృషిరస్మి విప్రః। అహం కుత్సమార్జునేయం సృజేఽహం కవిరుశనా పశ్యతామా' ఇత్యాది వామదేవఋషివదిత్యర్థః। మునిరప్యాత్మానం ప్రకృతిం చ వివేకేన జ్ఞాత్వా ముక్తః సన్ వాగాదివ్యవహారాన్సృజతి ముఞ్చతీతి కేచిత్॥౧౨౧॥

అయే! మయాత్మా కిమనిహ్నుతీకృతః కిమత్ర మన్తా స తు మాం శతక్రతుః।

పురః స్వభక్త్యాథ నమన్హ్రియావిలో విలోకితాహే న తదిఙ్గితాన్యపి ౧౨౨

అయే ఇతి॥ మయా నలోఽహమితి ఆత్మా కిమిత్యనిహ్నుతీకృతః ప్రకటీకృతః। 'అయే' ఖేదే। మహదనుచితం కృతమిత్యర్థః। అత్రాత్మప్రకటనవిషయే స శతక్రతుస్తు పునర్మాం కిం కింప్రకారం మన్తా జ్ఞాస్యతి। మామసాధుమేవ బ్రూయాదిత్యర్థః। శాపదానసామర్థ్యద్యోతనాయ 'శతక్రతు'రితి పదమ్। పురః పూర్వం స్వభక్త్యా నమన్సన్ అథ పశ్చాద్ హ్రియా అకృతకార్యస్వాల్లజ్జయా ఆవిలః కలుషితః సన్। సుతరాం నమన్నిత్యర్థః। తదిఙ్గితాన్యపి కోపావిష్టస్యేన్ద్రస్య భ్రూభఙ్గాదీన్యపి న విలోకితాహే విలోకయిష్యామి। ప్రసాదలాభస్తు దూరతః। అన్యోఽప్యపరాధీ ఖామినః కోపచిహ్నం భ్రుకుట్యాది న విలోకయతి॥౧౨౨॥

స్వనామ యన్నామ ముధాభ్యధామహో మహేన్ద్రకార్యం మహదేతదుజ్ఝితమ్।

హనూమదాద్యైర్యశసా మయా పునర్ద్విషాం హసైర్దూత్యపథః సితీకృతః ॥౧౨౩॥

స్వనామేతి ॥ 'నామ' ప్రాకాశ్యే ఖేదే వా। అహం యత్ స్వనామ ముధా వ్యర్థమేవాభ్యధామ్ ఏతత్ మహత్ మహేన్ద్రకార్యముజ్ఝితం త్యక్తమ్। వినాశితమిత్యర్థః। అహో మహదనుచితమేతత్। అనుచితత్వమేవాహ— హనూమదాద్యైః శ్రీరామాదిదూత్యకారిభిర్దూత్యపథో యశసా కీర్త్యా సితీకృతః। కార్యస్య సాధితత్వాత్। మయా పునః ద్విషాం హసైర్హాస్యైః సితీకృతః। తైస్తు యశో లబ్ధమ్। మయా ఇన్ద్రదూత్యార్థం గతో నలః స్వీయమేవ దూత్యం కృతవానిత్యాది వైరిహాస్యరూపమయశో లబ్ధమ్। 'శితీకృతః' ఇతి పాఠే శ్వేతీకృతః, శ్యామీకృతశ్చేతి వ్యాఖ్యేయమ్ ॥౧౨౩॥

ధియాత్మనస్తావదచారు నాచరం పరస్తు తద్వేద స యద్వదిష్యతి।

జనావనాయోద్యమినం జనార్దనం క్షయే జగజ్జీవపిబం శివం వదన్ ॥౧౨౪॥

ధియేతి ॥ అహమాత్మనో ధియా బుద్ధ్యా తావదచారు ఇన్ద్రాదిప్రతికూలం నాచరం న కృతవాన్। కింతు ఉన్మాదాదేవ స్వనామ కథితమిత్యర్థః। స ప్రసిద్ధః పరోఽన్యో దుర్జనో వా తు పునః యద్వదిష్యతి తదహం వేద। దుర్జనో హి యథావృత్తం న వదతి కింతు విపరీతమేవ వదతి, ఇతి జానే ఇత్యర్థః। తదేవ విశేషణేనాహ— కింభూతః పరః—జనానామవనాయ పాలనాయోద్యమినం కృతోద్యమం జనానర్దయతి పీడయతీత్యేవంశీలం వదన్। తథా,— క్షయే ప్రలయే జగజ్జీవపిబం జగత్ప్రాణహరం మహాదేవం శివం మఙ్గలం వదన్। అనర్గలో లోక ఇత్యర్థః। లోకోక్తేర్నివారణే కశ్చన ప్రతీకారో నాస్తీతి భావః। నన్ద్యాదిత్వాజ్జనార్దనః। జీవపిబమ్, 'పాఘ్రా—' (౩।౧।౧౩౭) ఇత్యాదినా శః ॥౧౨౪॥

స్ఫుటత్యదః కిం హృదయం త్రపాభరాద్యదస్య శుద్ధిర్విబుధైర్విబుధ్యతామ్।

విదన్తు తే తత్త్వమిదం తు దస్తురం జనాననే కః కరమర్పయిష్యతి ॥౧౨౫॥

స్ఫుటతీతి ॥ ఆత్మప్రకాశనాదకృతకార్యత్వాచ్చ యస్త్రపాభరో లజ్జాబాహుల్యం తస్మాత్ అదో హృదయం కిమర్థం స్ఫుటతి? యద్యస్మాత్ విబుధైర్దైవైరస్య హృదయస్య శుద్ధిః విబుధ్యతాం జ్ఞాయతామ్। తు పునస్తే విబుధా ఇదం దస్తురం విషమం తత్త్వం మయా బుద్ధిపూర్వకం కృతం, అబుద్ధిపూర్వకం వేతి విదన్తు జానన్తు। లోకా జానన్తు వా మా జానన్తు। అత్ర

లౌకికమాభాణకమాహ— జనాననే కః కరం హస్తమర్పయిష్యతి త్వయైవం న వక్తవ్యమితి ముఖహస్తదానేన లోకం ప్రతిషేద్ధుం కః శక్నోతి? అపి తు న కోఽపి। లోకో యత్కించిద్వదతు నామేతి భావః। హృదయస్ఫోటనాభావేఽపి తే దేవాస్తత్త్వం యథార్థం జానన్తు। అన్యదపి సందిగ్ధం ప్రమేయం పణ్డితైః పరీక్ష్య తత్త్వతో నిర్ణీయతే, న తు సామాన్యలోకైః॥౧౨౪॥

మమ శ్రమశ్చేతనయానయా ఫలీ బలీయసాలోపి చ సైవ వేధసా।

న వస్తు దైవస్వరసాద్వినశ్వరం సురేశ్వరోఽపి ప్రతికర్తుమీశ్వరః॥౧౨౬॥

మమేతి॥ అనయా చేతనయా దూతోఽహమితి ప్రతిపత్త్యా కృత్వా మమ శ్రమ ఇత్థంలక్షణః ఫలీ సఫలో జాతః స్యాత్। బలీయసా వేధసా చ దైవేన సైవ చేతనా అలోపి నాశితా। దైవవశాద్భ్రన్త్యాత్మకథనాచ్ఛ్రమో వ్యర్థ ఏవ జాత ఇత్యర్థః। చేతనారక్షణే త్వయా యత్నః కిమితి న కృత ఇత్యత ఆహ—స్వశ్వాసౌ రసశ్చ స్వరసః స్వేచ్ఛా దేవస్య స్వరసాత్స్వేచ్ఛయా వినశ్వరం వినాశితం వస్తు ప్రతికర్తుం చికిత్సితుం సురేశ్వరోఽపి శక్రోఽపి ఈశ్వరో న సమర్థో న కిం పునరన్యః। మయాఽబుద్ధిపూర్వమేవాత్మప్రకాశనం కృతమితి భావః। తస్మాన్మమాపరాధో నాస్తీత్యర్థః॥౧౨౬॥

ఇతి స్వయం మోహమహోర్మినిర్మితం ప్రకాశనం శోచతి నైషధే నిజమ్।

తథావ్యథామగ్నతదుద్ధిధీర్షయా దయాలురాగాల్లఘు హేమహంసరాట్॥౧౨౭॥

ఇతీతి॥ నైషధే నలే ఖయమాత్మనైవ మోహమహోర్మినిర్మితం భ్రాన్తిబాహుల్యవశాత్కృతం నిజం ఖీయం ప్రకాశనం ప్రకటమితి పూర్వోక్తప్రకారేణ శోచతి నిన్దతి సతి తద్విషయం పశ్చాత్తాపం కుర్వతి సతి దయాలుః హేమహంసానాం రాట్ రాజా తథాఽనిర్వచనీయా వ్యథా పీడా తస్యాం మగ్నశ్వాసౌ స చ తస్యోద్ధిధీర్షయోద్ధరణేచ్ఛయా లఘు శీఘ్రమాగాత్॥౧౨౭॥

నలం స తత్పక్షరవోర్ధ్వవీక్షిణం స ఏష పక్షీతి భణన్తమభ్యధాత్।

నయాదయైనామతి మా నిరాశతామసూన్విహాతేయమతః పరం పరమ్॥౧౨౮॥

నలమితి॥ స హంసః తస్య హంసస్య పక్షరవః పక్షవాతభవః శబ్దస్తేన కిమేతదాయాతీతి బుద్ధ్వా ఊర్ధ్వవీక్షిణముపరివిలోకినమ్, అనన్తరం చ ఇతి భణన్తం తం నలమభ్యధాదవదత్। ఇతి కిమ్—కృతమహోపకారః స ఏవైష పక్షీ హంస ఇతి। హే అదయ నిష్కృప నల! ఏనాం భైమీం నిరాశతామాశారహితతాం అతితరాం మా నయ మా స్మ నైషీః। స్వప్రకాశనకృతఖనిన్దయా మయ్యస్యానురాగో న విద్యత ఇతి ప్రతీత్యా ఏషా నిరాశా భవిష్యతి, తథా మా కార్షీరితి భావః। అస్యా నిరాశత్వే జాతే మమ కిమనిష్టమిత్యాశఙ్కయాహ—యా త్వయా నిన్దా కృతా సా కృతైవ, అతః పరం చేత్కరిష్యసి తర్హీయం భైమీ పరం కేవలమసూన్ప్రాణాన్ విహాతా త్యక్ష్యతి। స్త్రీవధజన్యం పాతకం తవ భవిష్యతి, తస్మాదేవం మా కార్షీరితి భావః। అతేరుపసర్గత్వాత్ 'తే ప్రాగ్ధాతోః' (౧।౪।౮౦) ఇతి నియమాత్పూర్వమేప్రయోగస్యాచిత్యేఽపి మహాకవిప్రయోగాద్వ్యవహితానామపి ప్రయోగః సాధుః। 'ఆవిశ్చక్షుషోఽభచదసావివ రాగః', 'విలోలజిహ్వాయుగలీఢోభయసృక్కభాగమావిః' ఇత్యాదయః ప్రయోగాః। అతిశయితా మా శోభా రాజలక్ష్మీర్వా యస్యాః సా అతిమా ఇయమిత్యస్య విశేషణమ్। ఏనామనిరాశతాం నయేత్యన్వయః। హే అతిమ! అతిశయితా మా శోభా రాజ్యలక్ష్మీర్వా యస్యేతి। 'అతిసున్దరత్వాద్బహుధనత్వాచ్చ త్వమేవాస్యా యోగ్యో నాన్యః' ఇతి సూచితమ్ ఇతి వా। అతిక్రాన్తా మామ్ అతిసున్దరీ కేవలమతః పరం ప్రాణాంస్త్యక్ష్యతి త్వద్వినా। ఏవంవిధం సున్దరం వస్తు వృథైవ యాస్యతీతి సూచితమితి వా। విహాతా, లుట్॥౧౨౮॥

సురేషు పశ్యన్నిజసాపరాధతామియత్ప్రయస్యాపి తదర్థసిద్ధయే।

న కూటసాక్షీభవనోచితో భవాన్సతాం హి చేతఃశుచితాత్మసాక్షికా ౧౨౯

సురేష్వితి॥ హే నల! భవాన్ తేషాం దేవానామర్థసిద్ధయే ప్రయోజనసిద్ధయే ఇయదేతావత్ప్రయస్యాపి బహుతరం ప్రయాసం కృత్వేత్యర్థః। సురేషు దేవవిషయే అనుచితమేతన్మయా కృతమితి నిజసాపరాధతాం ఖీయమనుచితకారిత్వం పశ్యఞ్జానన్ కూటసాక్షీభవనోచితో న భవతి కూటోఽసత్యశ్చాసౌ సాక్షీవ సత్యేఽపి పరకీయేఽర్థేఽలీకం భాషతే స కూటసాక్షీ అకూటసాక్షిణః కూటసాక్షిణో యద్భవనం తత్కూటసాక్షీభవనమ్। తదుచితో న భవతీత్యర్థః। హి యస్మాత్ సతాం చేతఃశుచితా ఆత్మైవ సాక్షీ యస్యామేవంవిధా, న తు పరసాక్షికా మయా నిష్కపటం దూత్యం కృతమితి త్వం తావజ్జానాసి, సన్తశ్చాలీకం భాషితుమపి ఖచేతస ఏవ లజ్జన్తే। తవ చ సత్యత్వం లోకత్రయప్రసిద్ధమ్। దేవా అపి సర్వసాక్షిత్వాత్స్వయమేవ త్వదీయం శుద్ధత్వం జ్ఞాస్యన్తి, కిమనేన లోకేనేతి భావః। ఆత్మసాక్షికా, 'శేషాద్విభాషా' (౫।౪।౧౫౪) ఇతి కప్॥౧౨౯॥

ఇతీరిణాపృచ్ఛ్య నలం విదర్భజామపి ప్రయాతేన ఖగేన సాన్త్వితః।

మృదుర్బభాషే భగినీం దమస్య స ప్రణమ్య చిత్తేన హరిత్పతీన్నృపః॥౧౩౦॥

ఇతీతి॥ స నృపః చిత్తేన హరిత్పతీన్ప్రణమ్య అతః పరం మమ కరణీయమపి నావశిష్టమ్, క్షమ్యతామితి మనసైవ దేవాన్నమస్కృత్య మృదుః సదయః సన్ దమస్య భగినీం బభాషే। కింభూతః— ఇతి పూర్వోక్తమీరిణా బ్రువాణేన నలం విదర్భజామపి ఆపృచ్ఛ్య ప్రయాతేన యాతుమారబ్ధేన ఖగేన హంసేన సాన్త్వితః। ప్రయాతేన, 'ఆదికర్మణి క్తః కర్తరి చ' (౩।౪।౭౧) ఇతి క్తః॥౧౩౦॥

దదేఽపి తుభ్యం కియతీః కదర్థనాః సురేషు రాగప్రసవావకేశినీః।

అదమ్భదూత్యేన భజన్తు వా దయాం దిశన్తు వా దణ్డమమీ మమాగసా ॥౧౩౧॥

దదేఽపీతి॥ హే భైమి! తుభ్యమపి అతినిర్దయదూత్యకరణజనితాః కియతీః కతిసంఖ్యాకాః కదర్థనాః పీడా అహం దదే దదామి, అతః పరం తద్విషయం కిమపి న వదిధ్యామీత్యర్థః। యతః— సురేషు రాగోఽనురాగః, తల్లక్షణః, తస్య వా ప్రసవోఽఙ్కుర ఉత్పత్తిర్వా తస్యావకేశినీర్నిష్ఫలాః। అనురాగానుత్పాదికా ఇత్యర్థః। ఉద్యమః కార్యజనకశ్చేద్భవతి తర్హి దుఃఖమపి దాతుముచితమ్। ప్రకృతే తావతి దూత్యే కృతేఽపి తవ తేష్వనురాగాఙ్కురోఽపి నోత్పన్నః తస్మాత్తవ పీడాకరమతః పరం కిమపి న వదిష్యామీతి భావః। యత్రాఙ్కురోత్పత్తిరపి నోదేతి తత్ర ఫలాశా కుతస్త్యా? తవ పీడాదానే మమాపి పీడా భవతీతి 'అపి' శబ్దార్థః। గర్హాయాం వాఽపిః। అనుచితమేతదిత్యర్థః। ఏవం సతి అమీ దేవా అదమ్భదూత్యేన నిష్కపటదూత్యేన కృత్వా దయాం మమ కృపాం వా భజన్తు కుర్వన్తు। కార్యాసాధనరూపేణాగసా అస్మదీయం కార్యం వినాశ్య స్వీయం కృతమిత్యపరాధేన దణ్డం శాసనం వా దిశన్తు కుర్వన్తు। తత్కృతం దణ్డమపి సహిష్యే, పరం తుభ్యం దుఃఖం దాతుం నోత్సహే ఇతి భావః॥౧౩౧॥

అయోగజామన్వభవం న వేదనాం హితాయ మేఽభూదియమున్మదిష్ణుతా।

ఉదేతి దోషాదపి దోషలాఘవం కృశత్వమజ్ఞానవశాదివైనసః॥౧౩౨॥

అయోగజామితి॥ ఇయం ఉన్మదిష్ణుతా మే మహ్యం హితాయాభూత్। యతః,— అహం అయోగజాం విరహజాం వేదనాం నాన్వభవమ్, కింతు పరమానన్దమన్వభవమ్।

ఉన్మాదేనసుఖవశాన్మయా విరహపీడా విస్మృతా, తస్మాదియమున్మదిష్ణుతా మమ గుణాయైవ జాతేతి భావః। అథ చ న యోగః అయోగః, తజ్జాం సంసారసంబన్ధినీం పీడాం నాన్వభవమ్। కింతు పరమానన్దమన్వభవమిత్యర్థః। తత్రార్థాన్తరన్యాసం సోపమానమాహ— దోషాదపి దోషభూతాదపి ఏకస్మాద్ధేతోః దోషభూతస్యాప్యన్యస్య లాఘవం అల్పత్వలక్షణో గుణ ఉదేతి। కస్మాత్ కస్య కిమివ—అజ్ఞానవశాదజ్ఞానలక్షణదోషవశాద్దోషభూతస్యాప్యేనసః పాతకస్య కృశత్వమల్పత్వమివ అల్పత్వలక్షణో గుణో భవతి। జ్ఞానపూర్వం బ్రహ్మహత్యాదీ 'కామాత్తద్విగుణం భవేత్' ఇతి బహుప్రాయశ్చిత్తమ్నానాత్ పాతకగౌరవమవగమ్యతే, అజ్ఞానకృతే లఘుప్రాయశ్చిత్తామ్రానాత్ పాతకలాఘవమితి। అజ్ఞానలక్షణాద్దోషాద్దోషభూతస్య పాతకస్య లాఘవలక్షణో గుణో యథా లభ్యతే, తథోన్మాదలక్షణాద్దోషాద్విరహవేదనాదోషస్య లాఘవలక్షణో గుణో మయాపి లబ్ధ ఇతి భావః। ఉన్మాదితాయాం కియతోఽపి దుఃఖస్య శేషత్వసూచనార్థ 'వేదనా'పదమ్। మే, హితయోగే చతుర్థీ। భావప్రత్యయాన్తస్య గుణవాచినః శబ్దస్య 'పూరణగుణ—'(౨।౨।౧౧) ఇతి సమాసనిషేధాద్దోషలాఘవమిత్యత్ర సమాసాప్రాప్తేః 'తదశిష్యం సంజ్ఞాప్రమాణత్వాత్' (౧।౨।౫౩) ఇతి జ్ఞాపకాద్బుద్ధిమాన్ద్యం, కరణపాటవమిత్యాదిమహాకవిప్రయోగదర్శనాఞ్చ నిషేధస్యానిత్యత్వాత్ సమాసో ద్రష్టవ్యః। ఏవమేవమాదిషు ప్రయోగేషు జ్ఞాతవ్యమ్॥౧౩౨॥

తవేత్యయోగస్మరపావకోఽపి మే కదర్థనాత్యర్థతయాఽగమద్దయామ్।

'ప్రకాశమున్మాద్య యదద్య కారయన్మయాత్మనస్త్వామనుకమ్పతే స్మ సః॥౧౩౩॥

తవేతి॥ తవ త్వత్సంబన్ధీ త్వద్విషయో మన్నిష్ఠః స ప్రసిద్ధః పూర్వం కృతపీడః అయోగో వియోగస్తజ్జనితః స్మరపావకో మమైవ కదర్థనాత్యర్థతయా పీడాబాహుల్యేనాప్యతిపీడాకారిత్వేనాపి ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ మే మమ దయామగమత్। చకారేత్యర్థః। ఇతి కిమ్—యద్యస్మాద్ అద్య త్వద్విలాపసమయే మామున్మాద్యోన్మాదం ప్రాపయ్య మయా ప్రయోజ్యేనాత్మనో మమైవ నలోఽహమితి ప్రకాశం ప్రాకట్యం కారయన్ త్వామనుకమ్పతే స్మ సేవతే స్మ। తేన మమైవ కృపా కృతేత్యర్థః। త్వద్విషయో వియోగాగ్నిర్యది మమాతిపీడాం నాకరిష్యత్, తదోన్మాదాభావాన్మయాత్మప్రకాశనమపి నాకరిష్యత, తతశ్చ మత్ప్రాప్తివిఘాతనిశ్చయాత్త్వన్మరణమేవ స్యాత్, తద్వియోగాన్మమాపి మరణం స్యాత్; తస్మాత్పీడయోన్మాదాధిక్యాన్మయాత్మనః ప్రాకట్యే కృతే మత్ప్రాప్తినిశ్చయాత్త్వయా ప్రాణా రక్షితాః, తస్మాఞ్చ మత్ప్రాణా అపి తేన రక్షితా ఇతి స స్మరాగ్నిర్మమ దయామేవ చకారేతి భావః। కామాగ్నిః కదర్థనాత్యర్థతయాపి మే దయాం చకార। కుతః— తవేతి త్వదీయోఽహమితి త్వాం పీడయతేవ త్వత్సంబన్ధాన్మామపి పీడయతి।

ఇయం తస్య కృపైవ, భైమీ మామేవ వరిష్యతి, నాన్యమితి నిశ్చయాత్।
యోజనాన్తరముపేక్షణీయమ్॥౧౩౩॥

అమీ సమీహైకపరాస్తవామరాః స్వకింకరం మామపి కర్తుమీశిషే।

విచార్య కార్యం సృజ మా విధాన్ముధా కృతానుతాపస్త్వయి పార్ష్ణివిగ్రహం ౧౩౪

అమీ ఇతి॥ అమీ అమరాస్తవ సమీహైకపరాస్త్వదభిలాషకేవలనిష్ఠాః త్వామేవాభిలష్యన్తీత్యర్థః। తవ తేష్వనురాగో న। త్వం మామపి స్వకింకరం కర్తుం ఈశిషే, మాం స్వీయం దాసం కర్తుం త్వమేవేచ్ఛసీత్యర్థః। మమానురాగోఽప్రయోజకః కింతు తవ మయ్యనురాగః ప్రయోజక ఇతి భావః। ఏవంసతి త్వం కార్యం కరణీయం విచార్య సృజ। విచారే కారణమాహ— కృతో యః పశ్చాత్తాపః స త్వయి పార్ష్ణేః పాశ్చాత్త్యస్య వైరిణో విగ్రహం తద్వత్కలహమ్। దుఃఖమితి యావత్। ముధా వృథా మా విధాన్మా కార్షీత్। అవిచార్య దేవే వృతే నలమహం కిమితి నావరిషమ్, మయి వా వృతే కంచన దేవం కిమితి నావరిషమితి పశ్చాత్తాపస్తవ భవిష్యతి, తస్మాద్విచార్యైవ విధేయం కుర్వితి భావః। సంధిమకృత్వా బహిర్నిర్గతే విజిగీషౌ పార్ష్ణిగ్రాహో వైరాయతే। ఈశిషే, 'ఈశః సే' (౭।౨।౭౭) ఇతీద। మా విధాత్, భవిష్యతి 'మాఙి లుఙ్' (౩।౩।౧౭౫), 'న మాఙ్యోగే ' (౬।౪।౭౪) ఇత్యడభావః॥౧౩౪॥

ఉదాసితేనైవ మయేదముద్యసే భియా న తేభ్యః స్మరతానవాన్న వా।

హితం యది స్యాన్మదసువ్యయేన తే తదా తవ ప్రేమణి శుద్ధిలబ్ధయే ॥ ౧౩౫ ॥

ఉదాసితేనేతి॥ హే భైమి! ఉదాసితేనైవోదాసీనేనైవ మయా 'అమీ సమీహైకపరాః—' (నైం౯।౧౩౪) ఇత్యాదినా విచార్య సృజ ఇత్యేవమిదం మతముద్యసే, తేభ్యో దేవేభ్యో భియా దేవాన్వృణీష్వేతి నోద్యసే। తథా,—స్మరేణ కృతం స్వస్య తానవం కార్శ్యం, తస్మాద్వా 'స్వకింకరమ్' (నైం ౯।౧౩౪) ఇత్యాదినా మాం వృణీష్వేతి న వోద్యసే। 'భియా' ఇత్యుభయత్ర వా యోజ్యమ్। త్వద్ధితార్థమేవ విచార్య కుర్వితి మయోక్తమ్। నత్వన్యేనాశయేనేతి భావః। మయా దేవే వృతే సతి మద్వియోగాత్త్వన్మృతిరేవ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాయామాహ— మదసువ్యయేన మదీయప్రాణనాశేన తే తుభ్యం యది హితం స్యాత్, తర్హి మయ్యేతావన్తం కాలం యస్తవ ప్రేమాఽనురాగః తస్మిన్విషయే ఏతదేవ ప్రాణత్యజనమేవ తవ హితమేవ వా శుద్ధిలబ్ధయ ఆనృణ్యప్రాప్తయే స్యాత్। మమేత్యర్థాత్ తవ హితాయ ప్రాణానపి త్యజామీత్యర్థః।

మత్త్రాణవ్యయేన తవ హితే జాతేఽనృణిత్వేన మమైవ హితమిత్యర్థః। ఉద్యసే, వదేర్యకి యజాదిత్వాత్ సంప్రసారణమ్। 'ఉచ్యతే' ఇతి చ పాఠః॥౧౩౫॥

ఇతీరితైర్నైషధసూనృతామృతైర్విదర్భజన్మా భృశముల్లలాస సా।
ఋతోరధిశ్రీః శిశిరానుజన్మనః పికఖరైరదూరవికఖరైర్యథా॥౧౩౬॥

ఇతీతి॥ సా విదర్భజన్మా 'దదేఽపి తుభ్యమ్–(నైం ౯।౧౩౧) ఇతి ఈరితైః పూర్వోక్తైర్నైషధస్య సూనృతామృతైః సత్యవచనామృతైః కృత్వా భృశముల్లలాస హర్షం ప్రాప। నలత్వనిశ్చయాత్, తేనాత్మన్యనురాగస్య ప్రకాశితత్వాత్, తేభ్యో న బిభేమీత్యుక్తత్వాఇ్చ। 'ఈదృశైః' ఇతి పాఠే పూర్వోక్తైః ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణోల్లలాసేతి యోజ్యమ్। శిశిరం ఋతుమను లక్షీకృత్య జన్మ యస్య ఋతోర్వసన్తస్యాధికా శ్రీః దూరవికఖరైరతివికాసిభిః పికఖరైః కోకిలాలాపైః కృత్వా, 'యథా' ఇవార్థ:। ఉల్లసతి। పికఖరసామ్యేన నలవచసాం మదనోద్దీపకత్వం సూచితమ్। అన్యదపి పీయూషైర్జలైర్వా సోల్లాసం భవతి॥౧౩౬॥

తమేవోల్లాసమాహ—

నలం తదావేత్య తమాశయే నిజే ఘృణాం విగానం చ ముమోచ భీమజా।
జుగుప్సమానా హి మనో ధృతం తదా సతీధియా దైవతదూతధావి సా॥౧౩౭॥

నలమితి॥ సా భీమజా తదా తం దూతం నిజే ఆశయే మనసి నలం నలనామకం రాజానమవేత్య నిశ్చిత్య ఘృణాం జుగుప్సాం విగానం నిన్దాం చ ముమోచ అర్థాన్మనస ఏవ। నిజాశయే విషయే ఘృణాం విగానం చ ముమోచేతి వా యోజ్యమ్। ఏతన్మనః స్వభావతోఽప్రశస్యమితి జుగుప్సా, అనుచితకారి చైతదితి నిన్దా, యద్వా,— నలప్రాప్త్యనాశయా శరీరే ఘృణా, పరపురుషసంవాదశఙ్కయా నిన్దా। కీదృశీ— తదా నలజ్ఞానావసరే సతీధియా పాతివ్రత్యబుద్ధ్యా ఘృతం నియమితం, బలాత్కారేణ తస్మాత్పరావర్తితమిత్యర్థః। దైవతదూతం ప్రతి ధావి మనో హి నిశ్చయేన జుగుప్సమానా నిన్దన్తీ। పతివ్రతయా నియన్త్రితం మనో దూతే ధావతీతి జుగుప్సమానా నిన్దన్తీత్యర్థః। యద్వా,— హి యస్మాత్ సా తదా సతీధియా ధృతం మనో దైవతదూతధావి జుగుప్సమానాఽభూదితి యోజనా।

నలాన్యదేవదూతగామిత్వాదప్రశస్తమేతన్మదీయమన్తఃకరణమనుచితకారి చేతి పూర్వం యతో జుగుప్సితవతీ నిన్దితవతీ చ నలనిశ్చయానన్తరమత్రానురక్తం యన్మదీయం మనస్తత్సాధ్వేవ జాతమితి జహర్షైవేతి భావః॥౧౩౭॥

మనోభువస్తే భవినాం మనః పితా నిమజ్జయన్నేనసి తన్న లజ్జసే।

అముద్రి సత్పుత్రకథా త్వయేతి సా స్థితా సతీ మన్మథనిన్దినీ ధియా ౧౩౮

మనోభువ ఇతి॥ భవినాం ప్రాణినాం మనః మనోభువః తే తవ పితా। యతః— త్వం మన ఏవ భూః ఉత్పత్తిస్థానం యస్య తస్మాన్మనస్తవ పితా। హే కామ! త్వం ఖపితృభూతం తత్ మనః ఏనసి పరపురుషాభిలాషజనితే పాతకే నిమజ్జయన్ న లజ్జసే। కాకుః। త్వయా సత్పుత్రకథా సద్భిః పుత్రైః పితరః పుణ్యాఁల్లోకాన్యాన్తీతి కథా అముద్రి సమాపితా। 'నలత్వనిశ్చయాత్పూర్వం ధియా మనసా ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ మన్మథనిన్దినీ సతీ పవిత్రతా వా సా భైమీ స్థితా నలత్వనిశ్చయానన్తరం కామనిన్దనాదుపరతేత్యర్థః॥౧౩౮॥

ప్రసూనమిత్యేవ తదఙ్గవర్ణనా న సా విశేషాత్కతమత్తదిత్యభూత్।

తదా కదమ్బం తదవర్ణి లోమభిర్ముదస్రుణా ప్రావృషి హర్షమాగతైః॥౧౩౯॥

ప్రసూనమితి॥ పూర్వం సౌకుమార్యాద్భైమీశరీరం పుష్పమితి తదఙ్గవర్ణనా సామాన్యాకారేణాభూత్ పరం తు తత్పుష్పం కతమత్, కింజాతీయమితి సా వర్ణనా విశేషాత్ విశేషాకారేణ భైమీశరీరమేతజ్జాతీయమితి నాభూత్। తదా తదీయనలత్వనిశ్చయసమయే ముదస్రుణా ప్రావృషి హర్షాస్రుజనితవర్షాకాలే హర్షమున్నిద్రత్వమాగతైః ప్రాప్తైః లోమభిః భైమీరోమభిః కర్తృభిః తత్ భైమీశరీరం పుష్పం వా కదమ్బపుష్పమవర్ణి కథితమ్। కదమ్బాని హి ప్రావృట్కాలే వికసన్తి। భైమ్యఙ్గమున్నిద్రై రోమభిః కదమ్బతుల్యమభూదిత్యర్థః। హర్షవశాదస్రురోమాశ్చాది తస్యాం జాతమితి భావః॥౧౩౯॥

మయ్యేవ సంబోధ్య నలం వ్యలాపి యత్స్వమాహ మదుద్ధమిదం విమృశ్య తత్।

అసావితి భ్రాన్తిమసావిమఖసుః స్వభాషితఖోద్బమవిభ్రమక్రమః॥౧౪౦॥

మయేతి॥ ఖేన ఆత్మనా భాషితః సోఽద్భ్రమస్య స్వభ్రాన్తేః విభ్రమాణాం విలాసానాం క్రమో యేన ఖోద్భ్రమవిభ్రమయోః క్రమః 'అయే! మయాత్మా కిమనితీకృతః—' (నై౦౯।౧౨౨) ఇత్యాదిశ్లోకపఞ్చకోక్తో యేన వా సోఽసౌ నలః దమస్వసుః ఇతి ఏతాదృశీం భ్రాన్తిమసాత్ ఖణ్డితవాన్। ఇతి కిమ్— మయ్యైవ నలం సంబోధ్య 'ఇయం న తే' (నై౦౯।౯౭) ఇత్యాదిశ్లోకచతుష్టయేన నలసంబోధనాన్యుక్త్వా యద్యలాపి విలపితమ్। అసౌ నలః తదిదం విలపితం విమృశ్య విచార్యం మద్బుద్ధం మయా జ్ఞాతం స్వమాత్మానమ్ 'అయి ప్రియే! కస్య కృతే విలప్యతే—'(నై౦౯।౧౦౩) ఇత్యాదిసప్తదశభిః శ్లోకైరాహ– అహమనయా జ్ఞాతః, తత్కిమిత్యహం న కథయామీత్యాత్మానం కథితవాన్, న తు స్వైరస్యేనేతి। భ్రాన్తేన మయా ఖనామ కథితం, న తు త్వయా జ్ఞాతమితి స్వభ్రాన్తివర్ణనవ్యాజేన ప్రాపయతి స్మేత్యర్థః। మదభిలాషజనితవేగభరభ్రాన్తేనానేన స్వనామోక్తమితి జ్ఞాత్వా సా భైమీ తుతోషేతి భావః। అసాదితి 'షోఽన్తకర్మణి', 'విభాషా ఘ్రాధేట్—'(౨।౪।౭౮) ఇతి సిచో లుక్। అశాదితి పాఠే— తనూచకారేత్యర్థః। 'శో తనూకరణే' తేనైవ సిచో లుక్॥౧౪౦॥

విదర్భరాజప్రభవా తతః పరం త్రపాసఖీ వక్తుమలం న సా నలమ్।

పురస్తమూచేఽభిముఖం యదత్రపా మమజ్జ తేనైవ మహాహ్నదే హ్నియః॥౧౪౧॥

విదర్భేతి॥ తతః పరం నలనిశ్చయానన్తరం సా విదర్భరాజప్రభవా భైమీ త్రపాసఖీ లజ్జావతీ సతీ నలం వక్తుమలం సమర్థా నాభూత్। లజ్జానుభావవశాత్తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః। యతః— పురః ఆదౌ నలత్వనిశ్చయాత్పూర్వమ్ అత్రపా నిర్లజ్జా సతీ అభిముఖం సమక్షం యత్ తమూచే, తేనైవ సమక్షవచనేన హేతునా నలత్వనిశ్చయానన్తరం హ్నియో మహాహ్నేన సముద్రే మమజ్జ నిమగ్నా। లజ్జాల్పత్వే కించిద్వక్తుం శక్యతే, ఇయం తు లజ్జాసముద్రే మగ్నా వక్తుం సమర్థా నాభూదితి యుక్తమేవేతి భావః। 'సఖీ'పదేన లజ్జాం క్షణమపి న త్యజతీతి సూచితమ్॥౧౪౧॥

'యదాపవార్యాపి న దాతుముత్తరం శశాక సంఖ్యాః శ్రవసి ప్రియస్య సా।

విహస్య సఖ్యేవ తమబ్రవీత్తదా హ్నియాఽధునా మౌనధనా భవత్ప్రియా॥౧౪౨॥

యదేతి॥ సా భైమీ యదా అపవార్యాపి జవనికాదినా వ్యవధాయాపి రహస్యపి తిర్యగ్వలితం కృత్వా సఖ్యాః శ్రవసి కర్ణే ప్రియస్య నలస్యోత్తరం దాతుం న శశాక। సమక్షం వక్తుమశక్తైవ పరం వ్యవధాయాపి ఏనం ప్రత్యేవం వదేతి సఖీకర్ణేఽపి లగిత్వా యస్మిన్కాలే వక్తుమశక్తాభూత్,

తదా తస్మిన్కాలే సఖ్యేవ విహస్య ఇతి తం నలమబ్రవీత్। ఇతి కిమ్— భవత్ప్రియా అధునా హ్రియా మౌనమేవ ధనం యస్యాః సా మౌనినీ వర్తతే। చిత్రలిఖితం పురఃస్థితం చ ప్రతి పూర్వం బహూక్తత్వాదిదానీం మౌనం వ్యర్థమితి అధునేత్యనేన పరిహాసః సూచితః। హాస్యమప్యత ఏవ కృతమ్। అపవార్యాపి సఖీద్వారేణైవ వ్యవధాయాపి పరమ్పరయాపీత్యర్థ ఇతి వా॥౧౪౨॥

పదాతిథేయాఽల్లిఖితస్య తే స్వయం వితన్వతీ లోచననిర్ఝరానియమ్।

జగాద యాం సైవ ముఖాన్మమ త్వయా ప్రసూనబాణోపనిషన్నిశమ్యతామ్॥౧౪౩॥

పదేతి॥ హే నల! ఇయం భైమీ లోచననిర్ఝరానశ్రుప్రవాహాన్ స్వయం స్వహస్తేన చిత్రభిత్తౌ పటే వా లిఖితస్య తే తవ పదాతిథేయాన్ చరణప్రాఘుణికాన్వితన్వతీ కుర్వతీ చరణపతనాదినా వియోగజబాష్పనిర్ఝరేణ క్షాలనం కుర్వతీ యాం ప్రసూనబాణస్య కామస్యోపనిషదం కామాద్వైతప్రకాశికాం జగాద లిఖిత్వా ప్రత్యువాచ సైవ ప్రసూనబాణోపనిషత్ మమ ముఖాత్త్వయా నిశమ్యతామ్। అనయా కామపీడావశాత్ పూర్వముక్తం మయోచ్యతే, న తు స్వస్ఫూర్త్యా। సత్యం మత్వా సమాకర్ణయేత్యర్థః। రహస్యప్రతిపాదకో గ్రన్థవిశేష ఉపనిషత్। 'నిర్ఝర'పదేనాశ్రుబాహుల్యం సూచితమ్॥౧౪౩॥

అసంశయం స త్వయి హంస ఏవ మాం శశంస న త్వద్విరహాప్తసంశయామ్।

క్వ చన్ద్రవంశస్య వతంస! మద్వధాన్నృశంసతా సంభవినీ భవాదృశే॥౧౪౪॥

అసంశయమితి॥ స హంస ఏవ మాం త్వద్విరహేణాప్తః ప్రాప్తః సంశయో జీవసందేహో యయా ఏవంభూతాం త్వయి త్వద్విషయే తవాగ్రేఽసంశయం నిశ్చితం న శశంస ప్రాయశో న కథితవాన్। యతః— హే చన్ద్రవంశస్య వతంసాలంకార నల! భవాదృశే సౌన్దర్యాదిగుణయుక్తేఽతిశూరే మహాకులీనే చ మద్వధాన్నృశంసతా నిర్దయతా ఘాతుకతా క్వ కుతః సంభవినీ యుక్తా? పూర్వోక్తగుణయుక్తో హి నిర్దోషం పురుషమపి న హన్తి, కిం పునః స్త్రియమిత్యర్థః। తస్మాత్ స ఏవ ప్రాణపర్యవసాయినీం త్వద్విరహజన్యాం మదీయామవస్థాం తవ పురస్తాద్ న కథితవానిత్యేవ నిశ్చయః,అన్యథా త్వం మామన్వగ్రహీష్యా ఏవ, తవ న కోఽప్యపరాధ ఇతి భావః। అసంశయమ్, అర్థాభావేఽవ్యయీభావః। వతంస ఇతి 'వష్టి భాగురి—' ఇత్యల్లోపః। భవాదృశే, 'త్యదాదిషు దృశః' (౩।౨।౬౦) ఇతి కఞి 'ఆ సర్వనామ్నః' (౬।౩।౯౧) ఇత్యాత్వమ్॥౧౪౪॥

జితస్త్వయాస్యేన విధుః స్మరః శ్రియా కృతప్రతిజ్ఞౌ మమ తౌ వధే కుతః।

తవేతి కృత్వా యది తజ్జితం మయా న మోఘసంకల్పధరాః కిలామరాః ౧౪౫

జిత ఇతి॥ హే నల! త్వయా ఆస్యేన విధుర్జితః। శ్రియాఽఙ్గకాన్త్యా స్మరో జితః। తౌ చన్ద్రస్మరౌ మమ వధే కుతో హేతోః కృతప్రతిజ్ఞౌ వదేత్యర్థః। త్వదీయముఖకాన్తిభ్యామేవ త్వయైవ వా తయోరపరాద్ధమ్। తౌ త్వాం త్యక్త్వా నిరపరాధాం మాం కిమితి పీడయతః? ఇతి కథయేతి భావః। స్వయమేవ హేతుమాశఙ్క్య వదతి— తయోస్తవ వా కిమపి కర్తుమసమర్థౌ అహం తవ ప్రియేతి కృత్వా బుద్ధ్యా యది చేన్మాం పీడయతః, తర్హి మయా జితమ్। శకునగ్రన్థిరేవ నిబద్ధ ఇతి భావః। కిల యస్మాత్ అమరా మోఘసంకల్పధరా నిష్ఫలమానసకర్మధారిణో న భవన్తి। యన్మనసి ధారయన్తి తత్సత్యమేవ భవతి। తవాహమితి తాభ్యాం యత్ సంకల్పితం, తత్ సఫలం భవిష్యతి ఇతి మయా జితమిత్యర్థః। అతిస్మరాతిచన్ద్రముఖత్వద్విరహాఞ్చన్ద్రకామౌ మాం పీడయత ఇతి భావః। అన్యోఽపి సాక్షాద్వైరిణోఽపకర్తుమశక్తస్తత్సంబన్ధినమన్యమపకరోతి। యౌ త్వదవయవాభ్యాం జితౌ తౌ త్వదర్ధాఙ్గభూతయా మయా జితావేవేత్యర్థ ఇతి వా॥౧౪౫॥

నిజాంశునిర్దగ్ధమదఙ్గభస్మభిర్ముధా విధుర్వాఞ్ఛతి లాఞ్ఛనోన్మృజామ్।

త్వదాస్యతాం యాస్యతి తావతాపి కిం వధూవధేనైవ పునః కలఙ్కితః॥౧౪౬॥

నిజాంశునిర్దగ్ధేతి॥ విధుశ్చన్ద్రో నిజాంశుభిః ఖకిరణైః నిర్దగ్ధం మమాఙ్గం తస్య భస్మభిః కృత్వా లాఞ్ఛనోన్మృజాం స్వీయకలఙ్కప్రోఞ్ఛనం ముధా వృథా వాఞ్ఛతి। వైయర్థ్యమేవాహ— తావతాపి మదఙ్గభస్మభిర్లాఞ్ఛనప్రోఞ్ఛనే కృతేఽపి త్వదాస్యతాం త్వన్ముఖత్వం యాస్యతి కిమ్। అపి తు న। కింతు గతేఽపి లాఞ్ఛనే వధూవధేన స్త్రీవధజనితపాతకేన పునః కలఙ్కిత ఏవ। త్వన్ముఖసాదృశ్యం కలఙ్కిత్వాన్న ప్రాప్నోత్యేవేత్యర్థః। చన్ద్రోఽతితమాం మాం పీడయతీతి భావః। అన్యస్యాప్యాదర్శాదేర్మలినస్య భస్మనా లాఞ్ఛనప్రోఞ్ఛనం క్రియతే। కలఙ్కవాన్కృతః, 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణిచి మతుబ్లోపే నిష్ఠా। వధూవధేన, కర్తరి తృతీయా, కరణే తు తారకాదిః॥౧౪౬॥

'ప్రసీద యచ్ఛ స్వశరాన్మనోభువే స హన్తు మాం త్వైర్ధుతకౌసుమాశుగః।

త్వదేకచిత్తాహమసూన్విముఞ్చతీ త్వమేవ భూత్వా తృణవజ్జయామి తమ్॥౧౪౭॥

ప్రసీదేతి॥ హే నల! త్వం మమోపరి ప్రసీద। స్వశరాన్మనోభువే యచ్ఛ దేహి। స కామో ధుతాస్త్యక్తాః కౌసుమా ఆశుగా బాణా యేనైవంభూతః సన్ త్రైర్భవదీయైః శరైః మాం హన్తు। కామబాణాః పీడయన్తి, నతు ఝుటితి ప్రాణవియోగం కుర్వన్తి, త్వదీయా బాణా లౌహత్వాదతితీక్ష్ణత్వాచ్చ ఝుటితి ప్రాణవియోగం కుర్వన్తి, న తు పీడామ్, తస్మాత్తాన్మదనాయ దేహి ఏతావదేవ తవ ప్రసన్నత్వమ్। త్రైర్బాణైర్మాం మారయిష్యతి। మరణే కో లాభ ఇత్యాశఙ్క్యాహ— త్వదేకచిత్తా అసూన్విముఞ్చతీ అహం త్వమేవ త్వద్రూపైవ భూత్వా తం కామం తృణవత్ తృణమివాప్రయాసేన జయామి। త్వయా సౌన్దర్యేణ కామస్య జితత్వాత్త్వద్రూపలాభాత్స మయా జేతుం శక్యత ఇత్యర్థః। 'మరణే యాదృశీ జన్తోర్భావనా యస్య జాయతే। తాదృశం లభతే జన్మ స భూయో హి ఖకర్మభిః॥' ఇతి వచనాత్। 'యం యం వాపి స్మరన్భావమ్—' (భం గీం ౮।౬) ఇత్యాదిభగవద్వచనప్రామాణ్యాచ్చ మమ త్వద్రూపప్రాప్తిరిత్యర్థః। ముఞ్చతీ, ముచేస్తౌదాదికత్వాత్ 'ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్' (౭।౧।౮౦) ఇతి నుమ్వికల్పాన్నుమభావః॥౧౪౭॥

'శ్రుతిః సురాణాం గుణగాయనీ యది త్వదఙ్ఘ్రిమగ్నస్య జనస్య కిం తతః।

స్తవే రవేరప్సు కృతాప్లవైః కృతే న ముద్వతీ జాతు భవేత్కుముద్వతీ॥౧౪౮॥

శ్రుతిరితి॥ శ్రుతిర్వేదో యది సురాణాం దేవానాం గుణగాయనీ గుణవర్ణనపరా, తతః తర్హి త్వదఙ్ఘ్రిమనస్య త్వచ్చరణానురాగిణో మల్లక్షణస్య జనస్య తతో వేదకృతాద్దేవగుణవర్ణనాదపి కిమ్? అన్యత్రానురక్తస్యోత్తమేనాన్యవర్ణనే కృతేఽపి తత్రానురాగో నోత్పద్యత ఇత్యర్థః। యతః— అప్సు కృతాప్లవైః కృతస్నానైః పురుషే రవేః సూర్యస్య స్తవే కృతేఽపి కుముద్వతీ కుముదినీ జాతు కదాచిదపి ముద్వతీ సూర్యవిషయే హర్షవత్యనురాగిణీ న భవేత్। తస్యాశ్చన్ద్ర ఏవానురాగాత్, తద్వన్మమేత్యర్థః॥౧౪౮॥

'కథాసు శిష్యే వరమద్య న మ్రియే మమావగన్తాసి న భావమన్యథా।

త్వదర్థముక్తాసుతయా సునాథ! మాం ప్రతీహి జీవాభ్యధిక! త్వదేకికామ్॥

కథాస్వితి॥ హే నల! అద్య ఏతావత్యామపి పీడాయాం సత్యాం కథాసు శిష్యే గోష్ఠీశేషీభవాని మ్రియై। వరమేతన్మనాగిష్టమ్। న మ్రియే న తిష్ఠామి। న జీవామీత్యర్థః। అన్యథా మరణేన వినా త్వం మమ భావమనురాగం నావగన్తాసి నావగమిష్యసి। అత ఏవ సునాథ సుఖామిన్! అత ఏవ

జీవాభ్యధిక ప్రాణేభ్యోఽప్యతిప్రియ ! త్వదర్థముక్తాసుతయా త్వదర్థం త్యక్తప్రాణతయా కృత్వా మాం త్వదేకికాం త్వం ఏకః కేవలో యస్యా ఏవంవిధాం త్వదేకశరణాం ప్రతీహి జానీహి। యత్ప్రాణేభ్యోఽధికం తదర్థమేవ ప్రాణాస్త్యజ్యన్తే। త్వం చ మమ ప్రాణాధికః శోభనస్వామీ చ। శోభనశ్చ స్వామీ సేవకం స్వార్థం త్యక్తప్రాణం జ్ఞాత్వాఽనుకమ్పత ఇత్యర్థః। త్వదర్థం భైమ్యా ప్రాణాస్త్యక్తా ఇతి లోకముఖాదాకర్ణ్య స్వస్మిన్మమానురాగం జ్ఞాస్యసి నాన్యథేతి మరణమేవ యుక్తమితి భావః। అసూనాం నాథ అత ఏవ జీవాభ్యధిక ఇతి వా। న సునాథోఽసునాథః। సునాథః కేనచిద్వ్యాపారేణ సేవకం స్వానురాగిణం జానాతి। త్వం తు అసునాథత్వాత్ప్రాణవ్యయేన వినా న జానాసీత్యుపాలమ్భోఽపి సూచితః। 'ఆశునాథ' ఇతి క్వచిత్। శిష్యై, దైవాదికస్య శిషేర్లోడుత్తమైకవచనమ్। ధ్రియే, లడుత్తమైకవచనమ్। త్వదేకికామ్, 'శేషాద్విభాషా' (౫।౪।౧౫౪) ఇతి కప్॥౧౪౯॥

మహేన్ద్రహేతేరపి రక్షణం భయాద్యదర్థిసాధారణమస్త్రభృద్వ్రతమ్।

ప్రసూనబాణాదపి మామరక్షతః క్షతం తదుచ్చైరవకీర్ణినస్తవ॥౧౫౦॥

మహేన్ద్రేతి॥ మహేన్ద్రహేతేరిన్ద్రాయుధాదపి యద్భయం తస్మాద్యద్రక్షణమ్, యద్వా, భయహేతోర్వజ్రాద్రక్షణమ్, తత్ అస్త్రభృతాం శూగణాం వ్రతం అర్థిషు శరణాగతేషు సాధారణమ్। పురుషో రక్షణీయః, న తు స్త్రీతి; స్త్రీ రక్షణీయా, న తు పుమానితి పక్షపాతరహితం క్షత్రియాణాం వ్రతం నియమః। తత్ అవకీర్ణినో భగ్నవ్రతస్య తవ వ్రతముచ్చైరతితరాం క్షతం వినష్టమ్। యతః— ప్రసూనబాణాత్కామాత్, ప్రసూనరూపాద్బాణాద్వా మామరక్షతో రక్షణమకుర్వాణస్య। యః పుష్పాదపి రక్షితుం న శక్నోతి స వజ్రాత్కథం రక్షితుం శక్నోతీతి సంభావనాపి కుతస్త్యేతి 'అపిశబ్దార్థః॥౧౫౦॥

తవాస్మి మాం ధాతుకమప్యుపేక్షసే మృషామరం హా హాఽమరగౌరవాత్స్మరమ్।

అవేహి చణ్డాలమనఙ్గమఙ్గ! తం స్వకాణ్డకారస్య మధోః సఖా హి సః॥౧౫౧॥

తవేతి॥ అహం తవాస్మి। త్వం తు మాం ఘాతుకం హన్తారం మృషామరం మిథ్యాదేవం స్మరమమరగౌరవాత్ దేవత్వబుద్ధ్యా ఉపేక్షసే। హా కష్టమ్। అనుచితమేతత్। దేవత్వబుద్ధిం త్యక్త్వా ఏనం మారయేతి భావః। అన్యోఽపి స్వీయం మారయన్తం నోపేక్షతే, కింతు తం హన్తి। కామస్య మృషామరత్వమాహ— అఙ్గ ప్రియతమ। తం అనఙ్గం చణ్డాలమేవావేహి జానీహి। చణ్డాలే దయా నోచితా। హి యస్మాత్ స కామః ఖకాణ్డకారస్య స్వస్య కాణ్డాః పుష్పలక్షణా

బాణాస్త్వేషాం నిష్పాదకస్య మధోర్వసన్తస్య సఖా। వసన్తే పుష్పబాహుల్యాత్ స ఏవ కామకాణ్డకారః। చణ్డాల ఏవ కాణ్డకారో భవతి। 'తత్సంసర్గీ చ పఞ్చమః' ఇతి వచనాత్కామస్యాపి చణ్డాలత్వమ్, తస్మాన్మృషామరత్వం కామస్య। అఙ్గుల్యాద్యఙ్గకర్తనాచ్చణ్డాలోఽప్యనఙ్గో భవతి। తస్మాన్మారయైనమితి భావః। చణ్డాలోఽపి మారణార్థం విశ్వాసజనకం వేషం గృహ్ణాతి। మాం, 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః। కాణ్డకారః,

'కర్మణ్యణ్ (౩।౨।౧)॥౧౫౧॥

లఘౌ లఘావేవ పురః పరే బుధైర్విధేయముత్తేజనమాత్మతేజసః।

తృణే తృణేఢి జ్వలనః ఖలు జ్వలన్ క్రమాత్కరీషద్రుమకాణ్డమణ్డలమ్॥౧౫౨॥

లఘావితి॥ బుధైః పణ్డితైః లఘౌ లఘౌ అల్పతరే పరే శత్రౌ పురః ప్రథమమాత్మతేజస ఉత్తేజనం సంధుక్షణం విధేయం కరణీయమ్। అల్పవైరిజయాభ్యాసేన మహాన్వైరీ జేతవ్యః, అల్పతరః శత్రుః సర్వథా నోపేక్షణీయ ఇత్యర్థః। ఖలు యస్మాజ్జ్వలనోఽగ్నిః తృణే నిఃసారేఽధికరణే జ్వలన్ క్రమాత్పరిపాట్యా కరీషం శుష్కగోమయచూర్ణం ద్రుమకాణ్డమణ్డలం వృక్షస్కన్ధసమూహం చ తృణేఢి హినస్తి జ్వలయతి। యథా తేజఖినామవధిరగ్నిరప్యాదావల్పం శత్రుం నాశయతి, పశ్చాన్మహాన్తమితి తథా త్వయాపి కర్తవ్యమ్। మదనో నోపేక్షణీయ ఇతి భావః। తృణేఢి, 'తృణహ ఇమ్' (౭।౩।౯౨) ఢత్వాది। హీనతయాపి కామస్యావగణనా న కర్తవ్యేత్యర్థః॥

సురాపరాధస్తవ వా కియానయం స్వయంవరాయామనుకమ్పతా మయి।

గిరాపి వక్ష్యన్తి మఖేషు తర్పణాదిదం న దేవా ముఖలజ్జయైవ తే॥౧౫౩॥

సురేతి॥ 'వా' సంభావనాయామ్। స్వయం ఖానురాగేణైవ యా వృణుతే, న తు కేనచిత్ప్రేరితా తాదృశ్యాం స్వయంవరాయాం మయి మదఙ్గీకారలక్షణా యాఽనుకమ్పతా దయాలుత్వం అయం తవ సురేషు విషయేఽపరాధః కియాన్వా। అపి త్వల్పతరః। మయి ధర్మపత్న్యాం మఖేషు ' త్వత్కృతాత్తర్పణాత్తృప్తేర్హేతోః ముఖలజ్జయైవ ముఖదాక్షిణ్యేనైవ తే దేవా ఇదం త్వయా దూత్యేఽస్మాకమపరాద్ధమితీదం గిరాఽపి న వక్ష్యన్తి। అన్తఃకరణేన ధారయిష్యన్తీతి కిం వాచ్యమ్। మయైవ స్వేచ్ఛావరణాత్స్వల్పోఽపి తవాపరాధో నాస్తీత్యర్థః। సర్వథా త్వయాహమనుగ్రాహ్యేతి భావః। తే తవ ముఖలజ్జయేతి వా। అన్యోఽపి

బహూపకారిణాల్పతరేఽపరాధే కృతేఽపి తన్ముఖదాక్షిణ్యాత్కిమపి న వక్తి। ఖయంవరా,
పచాద్యచ్॥౧౫౩॥

వ్రజన్తు తే తేఽపి వరం స్వయంవరం ప్రసాద్య తానేవ మయా వరిష్యసే।

న సర్వథా తానపి న స్పృశేద్ధయా న తేఽపి తావన్మదనస్త్వమేవ వా॥౧౫౪॥

వ్రజన్త్వితి॥ తే దేవా అపి త్వత్సంబన్ధినం వరం శ్రేష్ఠం స్వయంవరదేశం వరం కామం వా వ్రజన్తు। తానేవేన్ద్రాదీన్ ప్రసాద్య ప్రసన్నాన్కృత్వా మయా త్వం వరిష్యసే। త్వద్వరణార్థమాగతాస్త్వయా ప్రత్యుక్తాః కథం ప్రసన్నాః స్యురిత్యత ఆహ— నేతి। దయా తానిన్ద్రాదీనపి సర్వథా లేశతోఽపి న స్పృశేదితి న, అపి తు స్పృశేదేవ। తే మయ్యల్పామపి దయాం కరిధ్యన్త్యేవేత్యర్థః। యతః— వేఽపి దేవాః తావత్ మదనో న భవన్తి, త్వమేవ వా భవన్తి। జగతి ద్వావేవ యువాం నిష్కృపౌ యువాం వినా సకలం జగత్ సదయమేవ। తే సకృపాః స్వయంవరే కౌతుకావలోకనార్థం సుఖేనాగచ్ఛన్త్వితి భావః। త్వం వా నైవేతి వాఽన్వయ॥౧౫౪॥

ఇతీయమాలేఖ్యగతేఽపి వీక్షితే త్వయి స్మరవ్రీడసమస్యయానయా।

పదే పదే మౌనమయాన్తరీపిణీ ప్రవర్తితా సారఘసారసారణీ॥౧౫౫॥

ఇతీతి॥ హే నల! (ఇతి సఖీవచనమ్) అనయా భైమ్యా ఇయం ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ మయోదితా సరఘాభిర్మధుమక్షికాభిః కృతస్య మధునః సారస్య శ్రేష్ఠవిభాగభూతస్యాతిమధురస్య సారణీ నదీ ప్రవర్తితా। కింభూతా—పదే పదే వచనే వచనేఽన్తరాయకారిత్వాన్మౌనమయాన్తరీపిణీ మౌనరూపద్వీపవతీ। కింభూతయాఽనయా— ఆలేఖ్యగతే పటాదిలిఖితచిత్రప్రాప్తే చిత్రరూపేఽచేతనేఽపి వీక్షితే త్వయి విషయే స్మరవ్రీడయోః కామలజ్జయోః సమస్యా సంక్షేపో మిశ్రీభావో యస్యాం సా తయా। కామలజ్జావత్యేత్యర్థః। కామవశాద్వక్తి, లజ్జావశాచ్చ తూష్ణీమాస్త ఇతి భావః। నద్యపి స్థానే స్థానేఽన్తరీపిణీ భవతి। అనయాపి విషమయా సమస్యయా పదే పదే మౌనం భవతి। చిత్రరూపేఽచేతనేఽపి త్వయి దృష్టేఽనురాగేణోన్మాదవశాద్యయైవముక్తం, తస్యాః సచేతనస్య తవ సాక్షాత్కారే జాతే సత్యన్యవరణే శఙ్కాపి కథంకారం కర్తుమర్హా। అపి తు న కథంచిత్। తస్మాదిన్ద్రాదివరణవిషయమతః పరం త్వయాపి కిమపి న వాచ్యమితి భావః। ' సరఘా మధుమక్షికా' ఇత్యమరః। సరఘాభిః కృతమిత్యర్థే 'మక్షికాదిభ్యోఽణ్' ఇతి ప్రకృతే

'తద్విశేషేభ్యశ్చ' ఇతి వార్త్తికాద్యోగవిభాగాద్వాణ్ । సారయతి పాతయతి తీరమితి సారణీ। బహులవచనాత్కర్త్తరి ల్యుట్ ॥౧౫౫॥

చణ్డాల స్తే విషమవిశిఖః స్పృశ్యతే దృశ్యతే న

ఖ్యాతోఽనఙ్గస్త్వయి జయతి యః కింను కృత్తాఙ్గులీకః।

కృత్వా మిత్రం మధుమధివనస్థానమన్తశ్చరిత్వా

సఖ్యాః ప్రాణాన్హరతి హరితస్త్వద్యశస్తజ్జుషన్తామ్ ॥౧౫౬॥

చణ్డాల ఇతి ॥ విషమవిశిఖః కామః తే తవ త్వత్సంబన్ధీ చణ్డాలః కింతు చణ్డాన్క్రూరాన్ శరాన్ ఆ సమన్తాల్లాతి ఆదత్తే। చణ్డాలోఽపి విషమవిశిఖో భవతి క్రూరవాణః। అథ చ వి షేణ మీయన్తే ఇతి విషమా విశిఖా యస్య। విషలిప్తబాణ ఇత్యర్థః। న స్పృశ్యతే న దృశ్యతే। యతః— త్వయి జయతి సర్వోత్కర్షేణ విద్యమానే। అథ చ సౌన్దర్యేణ పరాభవితరి। సోఽనఙ్గ ఇతి ఖ్యాతః। చణ్డాలత్వాదనఙ్గత్వాచ్చ న స్పృశ్యతేమ దృశ్యతే। అనఙ్గత్వమాహ—యతః, కృత్తా ఛిన్నా కనిష్ఠాఙ్గులీ యస్య ఛిన్నాఙ్గులీకః। చణ్డాలో హి ఛిన్నాఙ్గులీకో భవతీతి చణ్డాలజాతిః। తస్య చణ్డాలకర్మాహ—అధివనస్థానం వనస్థానమధ్యే మధుం వసన్తం మిత్రం కృత్వా వసన్తేనోద్దీపితః అన్తః హృదయం చరిత్వా ప్రవిశ్య, అథ చ వనేషు మధుప్రధానం మద్యపం మిత్రం కృత్వా ఖయం పీత్వా గృహమధ్యే ప్రవిశ్య, సఖ్యా భైమ్యాః ప్రాణాన్హరతి। సఖ్యా అన్తశ్చరిత్వేతి వా। ప్రాణగమనపర్యవసాయినీం పీడాం కరోతి, అథ చ ప్రాణానేవ ముష్ణాతి। తత్తస్మాద్ హరతో దిశః త్వద్యశో జుషన్తాం సేవన్తామ్। త్వద్దాసేన తేనైవం కృతే సర్వదిగ్వ్యాపినీ తవ కీర్త్తిర్భవత్వితి సోల్లుణ్ఠనం వచనమ్। త్వయ్యనురాగబాహుల్యాత్త్వత్ప్రాప్త్యభావాత్త్వద్విషయో మదనః సఖీం పీడయతితరామ్। తతశ్చ తవాకీర్త్తిర్భవతి, తస్మాద్యథాఽస్యాః పీడా శామ్యతి, తవ చాకీర్త్తిర్న భవతి, తథైవం త్వయా విధేయమ్, న త్వన్యథేతి భావః। 'జగతి' ఇతి పాఠే జగతి అనఙ్గః ఖ్యాతః। తు పునః అయి నల, ఇతి పదం (వా)' ॥౧౫౬॥

అథ భీమభువైవ రహోఽభిహితాం నతమౌలిరపత్రపయా స నిజామ్।

అమరైః సహ రాజసమాజగతిం జగతీపతిరభ్యుపగత్య యయౌ ॥౧౫౭॥

అథేతి ॥ అథ స జగతీపతిర్యయౌ జగామ । కిం కృత్వా— దేవైః సహ త్వయా ఆగన్తవ్యమితి భీమభువైవ భైమ్యైవాభిహితాం రహ ఏకాన్తే ఉక్తాం నిజాం ఖీయామమరైః సహ రాజసమాజం స్వయంవరదేశం ప్రతి గతిమభ్యుపగత్యాఙ్గీకృత్య । కింభూతః—అపత్రపయా ఇన్ద్రాదికార్యకరణాల్లజ్జయా నతమౌలిరధోముఖః ॥౧౩౭ ॥

శ్వస్తస్యాః ప్రియమాప్తుముద్ధరధియో ధారాః సృజన్త్యా రయా-

న్నమ్రోన్నమ్రకపోలపాలిపులకైర్వేతస్వతీరస్రుణః ।

చత్వారః ప్రహరాః స్మరార్తిభిరభూత్సాపి క్షపా దుఃక్షయా

తత్తస్యాం కృపయాఖిలైవ విధినా రాత్రిస్త్రియామా కృతా ॥౧౩౮ ॥

శ్వ ఇతి ॥ తస్యా భైమ్యాశ్చత్వారః ప్రహరాః సాపి ఏకాపి క్షపా చతుఃప్రహరరూపా రాత్రిః వియోగస్య దుఃసహత్వాత్స్మరార్తిభిః కామపీడాభిః కృత్వా యస్మాత్ దుఃక్షయాఽతివాహితుమశక్యాభూత్, తత్తస్మాద్ధేతోః విధినా బ్రహ్మణా తస్యాం భైమ్యాం కృపయేవాఖిలా చతుఃప్రహరాపి రాత్రిః, అథ చ ప్రతిదినభావినీ సర్వాపి రాత్రిః, త్రియామా త్రిప్రహరా కృతా । రాత్రేరేకః ప్రహరో హృత ఇత్యర్థః । ఆద్యన్తయోశ్చతసృషు ఘటీషు దినవ్యవహారాత్రియామేతి క్షీరస్వామీ । సా రాత్రిస్తయా మహతా కష్టేనాతిక్రాన్తేతి భావః । కింభూతాయాస్తస్యాః— శ్వః పరేద్యవి ప్రియం నలమాప్తుం ప్రాప్తుముద్ధరోత్కణ్ఠితా ధీర్యస్యా ఉత్సుకాయాః తథా,— అస్రుణో ధారాః (సృజన్త్యాః) వియోగవశాద్బాష్పధారాప్రవాహాన్ రయాద్వేగేన (సృజన్త్యాః) విస్తారయన్త్యాః । కింభూతా ధారాః— నమ్రోన్నమ్రైరున్నతానతైః కపోలపాల్యాః పులకై రోమాఞ్చైః కృత్వా వేతఖతీర్బహువేతసయుక్తాః । రయాద్వా నమ్రోన్నమ్రత్వమ్ । నదీష్వపి నమ్రోన్నమ్రా వేతసా భవన్తి । వేతస్వతీః, 'కుముదనడవేతసేభ్యో డ్మతుప్' (౪।౨।౮౭) ఇతి డ్మతుప్ ॥౧౩౮ ॥

తదఖిలమిహ భూతం భూతగత్యా జగత్యాః

పతిరభిలపతి స్మ స్వాత్మదూతత్వతత్త్వమ్ ।

త్రిభువనజనయావద్వృత్తవృత్తాన్తసాక్షా-

త్కృతికృతిషు నిరస్తానన్దమిన్ద్రాదిషు ద్రాక్ ॥౧౩౯ ॥

తదఖిలమితి॥ జగత్యాః పతిర్నలః ఇహ భైమీవిషయే (సం) భూతం జాతమఖిలం తత్త్వాత్మదూతత్వతత్త్వం స్వీయం దూత్యం తస్య తత్త్వం యాథార్థ్యం భూతస్య పరమార్థస్వరూపభూతస్య వృత్తస్య గత్యా ప్రకారేణ— ప్రథమం మయా నిష్కపటం దూత్యం కృతమ్, అనన్తరమున్మదిష్ణునా మయాత్మప్రకాశనం కృతమిత్యాదిస్వరూపేణ భూతస్య సత్యస్య ప్రకారేణ వా ఇన్ద్రాదిషు ద్రాక్ శీఘ్రం నిరస్తానన్దమకృతకార్యత్వాల్లజ్జావశాచ్చ త్యక్తహర్షం యథా తథాభిలపతి స్మ కథయతి స్మ। యథావృత్తమేవాకథయదిత్యర్థః। కింభూతేష్విన్ద్రాదిషు— త్రిభువనే జనానాం యావాన్వృత్తో నిష్పన్నో వృత్తాన్తః సమాచారస్తస్య సాక్షాత్కృతౌ ప్రత్యక్షీకరణే కృతిషు కుశలేషు। 'త్రిభువన— 'ఇత్యాదినా నిష్కపటం దూత్యం కృతమిత్యాదావేవ త్రైజ్ఞాతమితి సూచితమ్॥౧౫౯॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

సందృబ్ధార్ణవవర్ణనస్య నవమస్తస్య వ్యరంసీన్మహా-

కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥౧౬౦॥

శ్రీహర్షమితి॥ అర్ధం పూర్వవత్। సందృబ్ధో గుమ్ఫితః అర్ణవవర్ణనాఖ్యో గ్రన్థో యేన। అర్ణవవర్ణనాఖ్యోఽపి గ్రన్థస్తేన కృత ఇత్యర్థః। వ్యరంసీత్, 'వ్యాఙ్పరిభ్యో రమః—'(౧।౩।౮౩) ఇతి పరస్మైపదమ్। 'యమరమనమాతాం సక్ చ' (౭।౨।౭౩) ఇతీట్సగాగమౌ॥౧౬౦॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీనరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే నైషధీయప్రకాశే నవమః సర్గః సమాప్తః॥

దశమః సర్గః।

ఇదానీం స్వయంవరస్య పూర్వరఙ్గవర్ణనార్థ దశమం సర్గమారభతే—

రథైరథాయుః కులజాః కుమారాః శస్త్రేషు శాస్త్రేషు చ దృష్టపారాః।
స్వయంవరం శంబరవైరికాయవ్యూహశ్రియః శ్రీజితయక్షరాజాః॥౧॥

రథైరితి॥ అథ కుమారాః ప్రాదుర్భూతతరుణిమానో రాజానో రథైః కృత్వా ప్రారబ్ధవరం స్వయంవరమాయయురాజగ్ముః। కింభూతాః— (పూర్వమాకారితాః) కులజాః కులీనాః శస్త్రేషు ధనురాదిషు, శాస్త్రేషు వేదాదిశాస్త్రేషు చ దృష్టపారాః ప్రాప్తపర్యన్తాః సమన్త్రకశస్త్రప్రయోగోపసంహారవిదో వేదాదిశాస్త్రవిదశ్చ। తథా, శంబరవైరీ కామస్తస్య కాయవ్యూహః శంబరజయార్థం మాయయా గృహీతో యః శరీరసఙ్ఘః తద్వచ్ఛ్రీః శోభా యేషామ్। కామశరీరసఙ్ఘా ఏవ తే యువాన ఇత్యర్థః। తథా,- శ్రియా లక్ష్మ్యా కృత్వా జితో యక్షరాట్ కుబేరో యైస్తే కుబేరాదప్యధికసంపద ఇతి యావత్। స్వయంవరస్థానం కుణ్డినం ప్రాప్తా ఇత్యర్థః। అన్యవాహనసద్భావేఽపి సంపదాధిక్యసూచనార్థం మహారథత్వాదిప్రశంసాసూచనార్థం చ 'రథ'పదమ్। ఏతైర్విశేషణైర్వరోచితా గుణాః కథితాః। యదుక్తమ్—'కన్యా వరయతే రూపం మాతా విత్తం పితా శ్రుతమ్। బాన్ధవాః కులమిచ్ఛన్తి మిష్టాన్నమితరే జనాః॥' ప్రథమతః శస్త్రగ్రహణం క్షత్రియాణాం శాస్త్రాపేక్షయాఽభ్యర్హితతరత్వసూచనార్థమ్। ఆయుః, ఆఙ్పూర్వస్య యాతేర్లఙి॥౧॥

నాభూదభూమిః స్మరసాయకానాం నాసీదగన్తా కులజః కుమారః।
నాస్థాదపన్థా ధరణేః కణోఽపి వ్రజేషు రాజ్ఞాం యుగపద్వ్రజత్సు॥౨॥

నాభూదితి॥ కులజః కులీనః కోఽపి కుమారః స్మరసాయకానామభూమిరగోచరో నాభూత్। కింతు స్వయంవరశ్రవణేన కామబాణపీడిత ఏవాభూత్। తథా, అగన్తా నాసీత్। సర్వోఽపి స్వయంవరే గత ఏవేత్యర్థః। రాజ్ఞాం వ్రజేషు యుగపద్వ్రజత్సు సత్సు ధరణేః పృథివ్యాః కణోఽప్యణురూపోఽపి దేశః అపన్థా నాస్థాన్న స్థితః, కింతు బహుమార్గోఽభూదిత్యర్థః। అస్థాదితి, 'గాతిస్థా—' (౨।౪।౭౭) ఇతి సిచో లుక్॥౨॥

యోగ్యైర్వ్రజద్భిర్నృపజాం వరీతుం వీరైరనర్హైః ప్రసభేన హర్తుమ్।
ద్రష్టుం పరైస్తాన్పరికర్తుమన్యైః స్వమాత్రశేషాః కకుభో బభూవుః॥౩॥

యోగ్యైరితి॥ కులాదినా యోగ్యైర్నృపజాం భైమీం వరీతుం వ్రజద్భిర్నృపైః, తథా,—అనర్హైః కులాదినా అయోగ్యైః ప్రసభేన హఠేన హర్తుం వ్రజద్భిః వీరైః శూరైః, తథా,— స్వయంవరకౌతుకం ద్రష్టుం వ్రజద్భిః పరైరుదాసీనైః, తథా,—తాన్సర్వానపి పరికర్తుం సేవితుం వ్రజద్భిరన్యైః వేతనగ్రాహిభిః దాసీభూతైర్జనైః కృత్వా (త్రైర్నిర్గమితైః) కకుభో దిశః స్వమాత్రశేషాః ఖమాత్రావశిష్టాః బభూవుః। సర్వేఽపి జనాః స్వయంవరే గతా ఇతి భావః। 'అనురోద్ధుమ్' ఇతి పాఠే స ఏవార్థః॥౩॥

పూర్వోక్తమేవార్థమాహ—

లోకైరశేషైరవనిశ్రియం తాముద్దిశ్య దిశ్యైర్విహితే ప్రయాణే।

స్వవర్తితత్తజ్జనయన్త్రణార్తివిశ్రాన్తిమాయుః కకుభాం విభాగాః॥౪॥

లోకైరితి॥ అశేషైః సకలైః దిశ్యైర్దిగ్భవైర్లోకైరవనేః పృథివ్యాః శ్రియం లక్ష్మీం తాం భైమీముద్దిశ్య ప్రయాణే విహితే సతి కకుభాం దిశాం విభాగాః స్వస్మిన్వర్తినో వర్తమానాః తే తే జనా అనేకజాతీయా బహుసంఖ్యాకా యే జనాస్తైః కృత్వా యా యన్త్రణా సంకటజా తయా అర్తిః పీడా తతో విశ్రాన్తిం సుఖావస్థానమాయుః। భారరాహిత్యాత్ సోచ్ఛ్వాసా జాతా ఇత్యర్థః। దిశ్యైః, దిగాదిత్వాద్యత్॥౪॥

తలం యథేయుర్న తిలా వికీర్ణాః సైన్యైస్తథా రాజపథా బభూవుః।

భైమీం స లబ్ధామివ తత్ర మేనే యః ప్రాప భూభృద్భవితుం పురస్తాత్॥౫॥

తలమితి॥ ఊర్ధ్వం వికీర్ణా అతిసూక్ష్మాస్తిలా అపి యథా తలం భూతలం న ఈయురధో న పేతుః, తథా సైన్యైః కృత్వా రాజపథా రాజమార్గా బభూవుః। సైన్యబాహుల్యాదతిసంకీర్ణా జాతా ఇతి భావః। తత్రాతిసంకటేషు రాజపథేషు యో భూభృత్ రాజా పురస్తాదగ్రే భవితుం గన్తుం ప్రాప శశాక స భైమీం లబ్ధామివ లబ్ధప్రాయామివ మేనే। ఏతే యావదాగచ్ఛన్తి తావత్పురోగతం మామేవ భైమీ వరీష్యత ఇతి మేనే ఇత్యర్థః। సర్వోఽప్యహమహమికయాఽగ్రే గన్తుమైచ్ఛదితి భావః। 'తథా పథాఽభావి మహీమహేన్ద్రైః' ఇతి పాఠే రాజభిః ప్రథా మార్గేణ తథా జాతమితి వ్యాఖ్యేయమ్॥౫॥

నృపః పురఃస్థైః ప్రతిబద్ధవర్త్మా పశ్చాత్తనైః కశ్చన నుద్యమానః।

యన్త్రస్థసిద్ధార్థపదాభిషేకం లబ్ధ్వాప్యసిద్ధార్థమమన్యత స్వమ్॥౬॥

నృప ఇతి॥ పురఃస్థైరగ్రే స్థితైః మనుష్యాదిభిః ప్రతిబద్ధవర్త్మా తథా పశ్చాత్తనైః పశ్చాత్స్థితైః నుద్యమానః పురః ప్రేర్యమాణః కశ్చన నృపః యన్త్రస్థాః తైలాకర్షణయన్త్రస్థాః సిద్ధార్థాః సర్షపాస్తేషాం పదే స్థానేఽభిషేకం లబ్ధ్వాప్యూర్ధ్వాధఃస్థితపాషాణనిష్పీడితసర్షపావస్థాం లబ్ధ్వాపి స్వమాత్మానమసిద్ధార్థమకృతకార్యమమన్యత। సర్షపపదాభిషిక్తోఽపి సర్షపో న భవతీతి విరోధద్యోతకః, 'అపి 'శబ్దః। కథంచిదపి పురో గన్తుమశక్తత్వాద్వైమీప్రాప్తిర్మమ న భవిష్యతీతి మృతప్రాయత్వాచ్చాతిదుఃఖితోఽభూదితి భావః। 'దక్షిణాపశ్చాత్పురసస్త్యక్' (౪।౨।౯౮) ఇతి విశేషవిహితేన త్యకా ట్యుట్యులోర్బాధస్య యుక్తత్వాత్ పాశ్చాత్త్యైరితి భావ్యమ్। పశ్చాత్తనైరితి శిష్టప్రయోగదర్శనాన్మహావిభాషానువృత్తేర్వా సమర్థనీయమ్॥౬॥

రాజ్ఞాం పథి స్త్యానతయానుపూర్వ్యా విలఙ్ఘనాశక్తివిలమ్బభాజామ్।

ఆహ్వానసంజ్ఞానమివాగ్రకమ్పైర్దదుర్విదర్భేన్ద్రపురీపతాకాః॥౭॥

రాజ్ఞామితి॥ విదర్భేన్ద్రపురీపతాకా అగ్రకమ్పైః కృత్వా రాజ్ఞామాహ్వానసంజ్ఞానమాహ్వానసంకేతం దదురివ। ఝటిత్యాయాత, విలమ్బం మా కార్ష్టేత్యాదిష్టవత్య ఇవేత్యర్థః। కింభూతానాం రాజ్ఞామ్— పథి స్త్యానతయాఽతిసంకటతయా నిమిత్తభూతయా కృత్వా ఆనుపూర్వ్యా కృత్వా యా విలఙ్ఘనా గతిః, తత్రాశక్త్యాఽసామర్థ్యేన విలమ్బభాజామ్। అన్యోఽపి విలమ్బేన పశ్చాదాయాన్తం హస్తాదినాహ్వయతి। దూరాత్కుణ్డిననగరీపతాకాస్తైర్దృష్టా ఇతి భావః। స్త్యానమ్, 'స్త్యై శబ్దసంఘాతయోః' ఇత్యస్య 'సంయోగాదేరాతో ధాతోః—' ఇతి నిష్ఠానత్వమ్। పూర్వ పూర్వమనుగతోఽనుపూర్వః, తస్య భావ ఆనుపూర్వీ ఔచితీవత్॥౭॥

ప్రాగ్భూయ కర్కోటక ఆచకర్ష సకమ్బలం నాగబలం యదుచ్చైః।

భువస్తలే కుణ్డినగామి రాజ్ఞాం తద్వాసుకేశ్చాశ్వతరోఽన్వగచ్ఛత్॥౮॥

ప్రాగితి॥ కర్కః శ్వేతోఽశ్వః, అటతీత్యటకః హృద్యగతిః సన్ ప్రాగ్భూయ పురో భూత్వా ఉచ్చైరతిశయేన భువస్తలే భూపృష్ఠే కుణ్డినగామి సకమ్బలం నానావర్ణకుథసహితం సప్రావరణం చ యద్ రాజ్ఞాం నాగబలం హస్తిసైన్యమాచకర్ష, తన్నాగబలమశ్వతరో వేసరోఽన్వగచ్ఛత్। కరిసైన్యస్య పురస్తాత్పశ్చాచ్చాశ్వా గచ్ఛన్తీతి సేనారీతిః। అథ చ—కర్కోటకః సర్పవిశేషః ప్రాగ్భూయ పురస్తాత్ భూత్వా ఉచ్చైః సకమ్బలం కమ్బలాఖ్యేన సర్పేణ సహితం భువః తలే పాతాలే స్థితం కుణ్డినగామి వాసుకేః యన్నాగబలం సర్పబలమాచకర్ష పాతాలతః కుణ్డిన-పురమానీతవాన్। అశ్వతరనామా సర్పః తన్నాగబలమన్వగచ్ఛత్। సర్వం సర్పబలం వృద్ధానుక్రమేణ కుణ్డినమాయాతమ్। సర్వేఽపి రాజానో వాసుకిప్రముఖాః సర్పాశ్చ ఖయంవరార్థం ససైన్యాః కుణ్డినమాగతా ఇతి భావః। 'కమ్బలో నాగభేదే స్యాత్కృప్యప్రావారయోరపి' ఇతి విశ్వః। ప్రాగ్భూయ, చ్వ్యన్త (గతి) సమాసత్వాల్లయప్। అశ్వతరః, పక్షే 'వత్సోక్షాశ్వర్షభేభ్యశ్చ తనుత్వే' (౫।౩।౯౧) ఇతి తరప్। 'అధఃఖరూపయోరస్త్రీ తలం స్యాత్' ఇత్యమరః॥౮॥

ఆగచ్ఛదుర్వీన్ద్రచమూసముత్థైర్భూరేణుభిః పాణ్డురితా ముఖశ్రీః।

విస్పష్టమాచష్ట హరిద్వధూనాం రూపం పతిత్యాగదశానురూపమ్॥౯॥

ఆగచ్ఛదితి॥ హరిద్వధూనాం దిగ్వధూనాం ముఖశ్రీః ప్రారమ్భశోభా ముఖశోభా చ పతిభిః కృతస్త్యాగస్తేన యా దశా తస్యా అనురూపం యోగ్యం రూపం విస్పష్టమాచష్ట। కింభూతా—ఆగచ్ఛన్త్యుర్వీన్ద్రచమూస్తయా సముత్థైర్భూరేణుభిః పాణ్డురితా। ఖప్రియత్యాగేనైతాదృశ్యవస్థా స్త్రీణాం భవతీతి। దిగ్వధూనామిన్ద్రాదయో రాజానశ్చ పతయః। సర్వా అపి దిశో రాజశూన్యాః సైన్యబాహుల్యాద్రజోధూసరాశ్చ జాతా ఇతి భావః॥౯॥

పతిత్యాగమేవ వివృణోతి—

ఆఖణ్డలో దణ్డధరః కృశానుః పాశీతి నాథైః కకుభాం చతుర్భిః।

భైమ్యేవ బద్ధ్వా స్వగుణేన కృష్టైః స్వయంవరే తత్ర గతం న శేషైః॥౧౦॥

ఆఖణ్డల ఇతి॥ కకుభాం చతుర్భిరితి ఏతత్సంజ్ఞకైః నాథైః తత్ర స్వయంవరే గతమ్, శేషైరన్యైర్దేవైః న। ఇతి కిమ్—ఆఖణ్డల ఇన్ద్రః, దణ్డధరః యమః కృశానుః అగ్నిః, పాశీ వరుణ

ఇతి। కింభూతైరివేన్ద్రాదిభిః—భైమ్యా సౌన్దర్యాదినా ఖగుణేన బద్ధ్వా కృష్టైరివ। 'యయే తదుద్వాహరసాన్న శేషైః' ఇతి క్వచిత్॥౧౦॥

శేషానాగమనే హేతుమాహ—

మన్త్రైః పురం భీమపురోహితస్య తద్వృద్ధరక్షం విశతి క్వ రక్షః।

తత్రోద్యమం దిక్పతిరాతతాన యాతుం తతో జాతు న యాతుధానః॥౧౧॥

మన్త్రైరితి॥ రక్షో రాక్షసో భీమపురోహితస్య మన్త్రైః వేదోక్తైః బద్ధరక్షం కృతరక్షణం తత్పురం కుణ్డినం క్వ కథం విశతి। అపి తు కథంచిదపి న। తతః తస్మాద్యాతుధానో నైర్‌ఋతో దిక్పతిః జాతు కదాచిత్కథంచిదపి తత్ర యాతుముద్యమం నాతతాన॥౧౧॥

కర్తుం శశాకాభిముఖం న భైమ్యా మృగం దృగమ్భోరుహతర్జితం యత్।

అస్యా వివాహాయ యయౌ విదర్భాస్తద్వాహనస్తేన న గన్ధవాహః॥౧౨॥

కర్తుమితి॥ గన్ధవాహో వాయుస్తేన కారణేనాస్యా భైమ్యా వివాహాయ పరిణేతుం విదర్భాన్న యయౌ। యతః— స మృగో వాహనం యస్య। యత్ యతః కారణాత్ మృగం భైమ్యా అభిముఖం కర్తుం న శశాక। యతః—కింభూతం మృగమ్। భైమ్యాః దృగమ్భోరుహాభ్యాం నేత్రకమలాభ్యాం తర్జితం భర్త్సితమ్। దృగమ్భోరుహాతర్జితత్వాద్భీతస్య మృగస్య గన్తుమసామర్థ్యాదన్యస్య వాహనస్యాభావాత్తేన తత్ర న గతమితి భావః। అన్యోఽపి తర్జితస్తర్జకసంముఖం గన్తుం న శక్నోతి॥౧౨॥

జాతౌ న విత్తే న గుణే న కామః సౌన్దర్య ఏవ ప్రవణః స వామః।

స్వచ్ఛస్వశైలేక్షితకుత్సబేరస్తాం ప్రత్యగాన్న స్త్రితమాం కుబేరః॥౧౩॥

జాతావితి॥ కామో మదనో జాతౌ ప్రవణో న ఆసక్తో న। తథా,— విత్తే ద్రవ్యే ప్రవణో న। తథా,— గుణే ప్రవణో న, కింతు స కామః సౌన్దర్య ఏవ ప్రవణః। యతో వామో వక్రగతిర్మనోహరశ్చేతి

విచార్య ఖచ్చే నిర్మలే ఖరౌలే కైలాసే ఈక్షితం కుత్సం కుత్సితం బేరం వపుః నేత్రం వా యేన ఏవంభూతః కుబేరః తాం స్తితమాం నారీశ్రేష్ఠాం ప్రత్యుద్దిశ్య నాగాత్। 'కన్యా వరయతే రూపమ్' ఇతి కన్యాయా రూప ఏవ తాత్పర్యాత్, స్వస్య రూపాభావాత్, (కామప్రాధాన్యాత్) కన్యాయా జాత్యాదావతాత్పర్యాత్కుబేరః స్వయంవరే నాగత ఇతి భావః॥౧౩॥

భైమీవివాహం సహతే స్మ కస్మాదర్ధం తనుర్యా గిరిజాత్మభర్తుః।

తేనాప్రజన్త్యా విదధే విదర్భానీశానయానాయ తయాన్తరాయః॥౧౪॥

భైమీతి॥ యా గిరిజా పార్వతీ ఆత్మభర్తుర్హరస్యార్ధం తనుః సతీ (సా) హరకర్తృకం భైమీవివాహం కస్మాత్సహతే స్మ। అపి తు న సహతే స్మ। విదర్భాన్ అప్రజన్త్యా తయా పార్వత్యా ఈశానయానాయ హరగమనాయ తేన కారణేనాన్తరాయో విఘ్నో విదధే కృతః। శరీరార్ధత్వాత్ పార్వత్యాః కథం స గచ్ఛతు। 'పుంస్యర్ధోఽర్ధం సర్వేఽశకే' ఇత్యమరః॥౧౪॥

స్వయంవరం భీమనరేన్ద్రజాయా దిశః పతిర్న ప్రవివేశ శేషః।

ప్రయాతు భారం స నివేశ్య కస్మిన్నహిర్మహీగౌరవసాసహిర్యః॥౧౫॥

స్వయంవరమితి॥ అధరదిశః పతిః శేషః భీమనరేన్ద్రజాయాః స్వయంవరం న ప్రవివేశ। కుతః— స శేషః కస్మిన్స్వసదృశే పృథ్వీభారం నివేశ్య ప్రయాతు। యోఽహిః సర్పో మహీగౌరవం భృశం సహత ఇతి మహీగౌరవసాసహిః। సాసహివావదిచాచలిపాపతిప్రభృతయ ఇకారాన్తా నిపాతితాః॥౧౫॥

యయౌ విమృశ్యోర్ధ్వదిశః పతిర్న స్వయంవరం వీక్షితధర్మశాస్త్రః।

వ్యలోకి లోకే శ్రుతిషు స్మృతౌ వా సమం వివాహః క్వ పితామహేన॥౧౬॥

యయావితి॥ వీక్షితం పర్యాలోచితం ధర్మశాస్త్రం యేనైవంవిధ ఊర్ధ్వదిశః పతిర్బ్రహ్మా విమృశ్య ధర్మతత్త్వం విచార్య స్వయంవరం న యయౌ। విచారమేవాహ— పితామహేన, అథ చ పితృపిత్రా సమం వివాహః క్వ లోకే శ్రుతిషు స్మృతౌ వా వ్యలోకి। లోకస్మృతిశ్రుతివిరుద్ధ ఇత్యర్థః। 'అసమానార్షగోత్రజామ్' (యాజ్ఞం ఆ౦౫౩) ఇతి స్మృతినిషేధాత్ పితృపిత్రా సహ

వివాహస్యాననుజ్ఞాతత్వాత్పితామహేన తత్ర న గతమితి భావః। మన్వాదిద్వారా స్వయమేవ ధర్మశాస్త్రం ప్రణీయ కథమేవం కుర్యాదితి భావః॥౧౬॥

భైమీనిరస్తం స్వమవేత్య దూతీముఖాత్కిలేన్ద్రప్రముఖా దిగీశాః।

స్యదే ముఖేన్దౌ చ వితత్య మాన్ద్యం చిత్తస్య తే రాజసమాజమీయుః॥౧౭॥

భైమీతి॥ తే ఇన్ద్రప్రముఖా దిగీశా ఇన్ద్రాదయో దిక్పాలాః దూతీముఖాత్ ఖమాత్మానం భైమ్యా నిరస్తం నిరాకృతం కిల నిశ్చయేనావేత్య జ్ఞాత్వా స్యదే గమనే కిమర్థమస్మాభిస్తత్ర గన్తవ్యమిత్యుత్సాహభఙ్గాన్ముఖేన్దౌ చ చిత్తస్య మాన్ద్యమాలస్యం వితత్య విస్తీర్య రాజసమాజమీయుర్జగ్ముః। 'చిరస్య' ఇతి పాఠే శనైః శనైః। స్యదే మాన్ద్యం శనైస్త్వమ్ ముఖేన్దౌ మాన్ద్యం మలినతా। ఏతన్మాన్ద్యద్వయేన చిత్తస్యాపి మాన్ద్యం ప్రకాశితమితి భావః। 'స్యదో జవే' (౬।౪।౨౮) ఇతి సాధుః॥౧౭॥

నలభ్రమేణాపి భజేత భైమీ కదాచిదస్మానితి శేషితాశా।

అభూన్మహేన్ద్రాదిచతుష్టయీ సా చతుర్నలీ కాచిదలీకరూపా॥౧౮॥

నలేతి॥ సా మహేన్ద్రాదిచతుష్టయీ కాచిదనిర్వచనీయాలీకరూపా మిథ్యాఖరూపా చతుర్నల్యభూత్। కింభూతా—దూతీముఖాత్స్వస్మిన్ భైమీవిరాగమాకర్ణ్యాపి ఇతి శేషితాశాఽవశిష్టాశా। ఇతి కిమ్— భైమీ నలభ్రమేణాప్యస్మాన్ కదాచిద్భజేతేతి సంభావనయేత్యర్థః। నలానురక్తా భైమీ నలభ్రాన్త్యాఽస్మానపి వృణుయాదితి మిథ్యాచతుర్నలీరూపా భూత్వా చత్వారోఽపీన్ద్రాదయస్తత్రాగతా ఇతి భావః॥౧౮॥

ప్రయస్యతాం తద్భవితుం సురాణాం దృష్టేన పృష్టేన పరస్పరేణ।

నైవానుమేనే నలసామ్యసిద్ధిః స్వాభావికాత్కృత్రిమమన్యదేవ॥౧౯॥

ప్రయస్యతామితి॥ న సః అసః స భవితుం తద్భవితుం నలీభవితుం ప్రయస్యతాం ప్రయత్నం కుర్వతాం సురాణాం మధ్యే అయం నలతుల్యో జాతో న వా ఇతి దృష్టేనావలోకితేన। తథా, అహం నలతుల్యో జాతో న వా, ఇతి కథయ ఇతి పృష్టేన

పరస్పరేణాన్యోన్యేన నలసామ్యసిద్ధిః పరస్పరనలతుల్యత్వసిద్ధిః నైవానుమేనే నానుమతా। త్వం నలసదృశో నాభూః, త్వమపి నలసదృశో నాభూరితి పరస్పరమూచురిత్యర్థః। యతః— స్వాభావికాత్సహజాత్ కృత్రిమమన్యదేవ। సహజస్య కృత్రిమస్య చ మహదన్తరం యస్మాత్, తస్మాత్తే నలసదృశా న జాతా ఇతి భావః। సురాణాం నలసామ్యసిద్ధిరితి వాఽన్వయః। 'తద్ద్వైతసిద్ధిర్న బతానుమేనే' ఇతి పాఠే— ద్విత్రైవ ద్వైతమ్, ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేఽణ్। తస్య నలస్య ద్వైతం తద్ద్వైతం తస్య సిద్ధిర్లాభో నానుమేనే। 'బత' ఖేదే॥౧౯॥

పూర్ణేన్దుమాస్యం విదధుః పునస్తే పునర్ముఖీచక్రురనిద్రమబ్జమ్।

స్వవక్రమాదర్శతలేఽథ దర్శం దర్శం బభఞ్జుర్న తథాతిమఞ్జు॥౨౦॥

పూర్ణేన్దుమితి॥ తే దేవాః పూర్ణేన్దుం పూర్ణిమాచన్ద్రం పునః పునః ఆస్యం ముఖం విదధుః చక్రుః। తథా,— అనిద్రం వికసితమబ్జం పునః పునః ముఖీచక్రుః పూర్వం పూర్ణం చన్ద్రం ముఖీచక్రుః। తమయోగ్యమితి జ్ఞాత్వా పశ్చాద్వికసితం కమలమ్, తదప్యయోగ్యం జ్ఞాత్వా పునరపి చన్ద్రమ్, తదనన్తరం పునరపి కమలం ముఖీచకురితి 'పునః' శబ్దయోరర్థః। అథ ఏవం కృతేఽపి ఆదర్శతలే దర్పణమణ్డలే ఖవక్రం దర్శం దర్శమాదరాత్పరీక్షకదృష్ట్యా దృష్ట్వా బభఞ్జుః భగ్రీచక్రుః। యతః— తథా నలముఖవదతిమఞ్జు అతిసున్దరం నాభూత్। పూర్ణచన్ద్రవికసితకమలాభ్యామపి నలముఖమతిసున్దరమితి భావః। దర్శం దర్శమ్ ' ఆభీక్ష్ణ్యే ణముల్చ' (౩।౪।౨౨) ఇతి ణముల్, 'నిత్యవీప్సయోః' (౮।౪।౧) ఇతి ద్విత్వం చ॥౨౦॥

తేషాం తదా లబ్ధుమనీశ్వరాణాం శ్రియం నిజాస్యేన నలాననస్య।

నాలం తరీతుం పునరుక్తిదోషం బర్హిర్ముఖానామనలాననత్వమ్॥౨౧॥

తేషామితి॥ తదా నలరూపనిర్మాణావసరే నిజాస్యేన నలాననస్య శ్రియం నలాననశోభాం లబ్ధుమనీశ్వరాణామసమర్థానాం తేషాం బర్హిర్ముఖానాం దేవానామనలాననత్వమగ్నిముఖత్వం కర్తుం, అథ చ నలాననతుల్యాననత్వరాహిత్యం పునరుక్తిలక్షణం దోషం తరీతుం పరిహర్తుమ్ అలం సమర్థం నాభూత్। 'అగ్నిముఖా వై దేవాః' ఇతి పూర్వం శ్రుతిసిద్ధమ్। ఏవమేషాం వహ్నిముఖత్వే పునర్వహ్నిముఖత్వం పునరుక్తమ్, అథ చ పూర్వమపి నలాననతుల్యాననత్వరాహిత్యే సిద్ధేఽలీకనలీభవనానన్తరం పునరపి నలాననత్వరాహిత్యాత్ పునరుక్తమేవ జాతమ్। శబ్దచ్ఛలాత్ పౌనరుక్త్యమిత్యర్థః। త్వన్ముఖం

నలముఖసదృశం కథంచిదపి నాభూదితి భావః। అన్యస్యాప్యసమర్థస్యాప్రతిభస్యాననం పునరుక్తిదోషం పరిహర్తుం న శక్నోతీత్యుక్తిః। 'బర్హిః కుశహుతాశయోః' ఇతి విశ్వః॥౨౧॥

ప్రియావియోగవ్యథితాదివైలాచ్చన్ద్రాచ్చ రాహుగ్రహపీడితాత్తే।

ధ్మాతాద్భవేన స్మరతోఽపి సారైః స్వం కల్పయన్తి స్మ నలానుకల్పమ్ ॥౨౨॥

ప్రియేతి॥ తే దేవాః ప్రియావియోగేనోర్వశీవిరహేణ వ్యథితాదివ ఐలాత్పురూరవసః, తథా,—రాహుగ్రహపీడితాదివ చన్ద్రాచ్చ, తథా,—ధ్మాతాదివ (ఈశ్వరేణేత్యర్థాత్) దగ్ధాదివ స్మరతోఽపి గృహీతైః సారైః శ్రేష్ఠభాగైః కృత్వా స్వమాత్మానం నలానుకల్పం నలస్య ప్రతినిధిం కల్పయన్తి స్మ। ప్రియావియోగాదయః సారాకర్షణోపాయత్వేనోత్ప్రేక్షితాః। అన్యస్యాపి సారః వ్యథనపీడితాగ్నిదాహాదిభిః సమాకృష్యతే। ప్రియావియోగవ్యథనరహితైల-గ్రహపీడనరహితచన్ద్ర—ఈశ్వరకృతదాహరహితకామ—తుల్యస్య నలస్య త్రిభ్యోఽప్యధికత్వాదితి భావః। 'ముఖ్యః స్యాత్ప్రథమః కల్పోఽనుకల్పస్తు తతోఽధమః' ఇత్యమరః। 'కిలైలాత్' ఇతి 'పాఠే 'కిల' ఉత్ప్రేక్షాయామ్॥౨౨॥

నను భైమ్యా నలే నిరతిశయమనురాగం జ్ఞాత్వా శ్రుత్వా చేన్ద్రాదయో రాజానశ్చ కథం తత్రాగతా ఇత్యత ఆహ—

నలస్య పశ్యత్వియదన్తరం తైర్భైమీతి భూపాన్విధిరాహృతాస్యై।

స్పర్ధాం దిగీశానపి కారయిత్వా తస్యైవ తేభ్యః ప్రథిమానమాఖ్యత్॥౨౩॥

నలస్యేతి॥ విధిః బ్రహ్మా అస్యై భూపాన్ ఇతి మనసి ధృత్వా ఆహృత ఆనీతవాన్। ఇతి కిమ్—భైమీ తైః భూపైః సహ నలస్య ఇయత్ అన్తరం హస్తాద్యభినయమాత్రేణానిర్వచనీయం విశేషతః పశ్యతు। తథా,— దిగీశానపి నలరూపధారణద్వారా నలస్య స్పర్ధాం కారయిత్వా తస్యైవ నలస్యైవ ప్రథిమానం తేభ్యో దిగీశేభ్య ఆఖ్యత్। భైమీం ప్రతీత్యర్థాత్। సాక్షాద్దర్శనాత్తారతమ్యం జ్ఞాయతే, నతు పరోక్షమితి కారణాద్రాజానః సమాహృతాః। అధికేన సహ స్పర్ధా భవతి। యతో దిగీశైర్నలత్వేన వినా భైమీప్రాప్త్యభావాత్తత్ప్రాప్త్యర్థ నలరూపధారణాన్నలాధిక్యమేవ బ్రహ్మణోక్తమిత్యర్థః। ఉభయేభ్యోఽపి నల ఏవాధిక ఇతి

భావః। (నలరూపే ధృతేఽపి తత్తుల్యా న జాతాః।) 'ఇదమన్తరమ్' ఇత్యపి పాఠః। దిగీశాన్, 'హృక్రోః—' (౧।౪।౫3) ఇతి కర్మత్వమ్॥౨3॥

సభా నలశ్రీయమకైర్యమాద్యైర్నలం వినాభూద్ధృతదివ్యరత్నైః।

భామాఙ్గణప్రాఘుణికే చతుర్భిర్దేవద్రుమైర్ద్యౌరివ పారిజాతే॥౨౪॥

సమేతి॥ సా స్వయంవరసభా నలశ్రియో యమకైః ప్రతినిధిభిః యమాద్యైశ్చతుర్భిః నలం వినా ద్యౌరివ అభూత్। కింభూతా ద్యౌః పారిజాతే భామాయాః సత్యభామాయా అఙ్గణస్య ప్రాఘుణికేఽతిథౌ సతి చతుర్భిర్మన్దార-సంతాన-కల్పవృక్ష-హరిచన్దన-సంజ్ఞకైర్దేవద్రుమైరుపలక్షితా। కింభూతైరుభయైః—ఘృతదివ్యరత్నైర్ధృతదివ్యరత్నాభరణైః మూలాదారభ్యాగ్రపర్యన్తం ధృతముక్తాదిదివ్యరత్నైశ్చ। పారిజాతం వినా మన్దారాదిషు సత్స్వపి యథా ద్యౌర్న శోభతే, తథా నలరూపధారిష్విన్ద్రాదిషు సత్స్వపి ముఖ్యం నలం వినా సభా న శుశుభే। ఇన్ద్రాదయః సభాయామాగతాః, నలో నాగత ఇతి భావః॥౨౪॥

తత్రాగమద్వాసుకిరీశభూషాభస్మోపదేహస్పుటగౌరదేహః।

ఫణీన్ద్రవృన్దప్రణిగద్యమానప్రసీదజీవాద్యనుజీవివాదః॥౨౫॥

తత్రేతి॥ వాసుకిస్తత్ర స్వయంవరసభాయామగమత్। కింభూతః— ఈశస్య భూషార్థం భస్మైవ ఉపదేహోఽఙ్గరాగః, తేన స్పుటం ప్రకటం గౌర ఉజ్జ్వలో దేహో యస్య। తథా,— ఫణీన్ద్రవృన్దైః కర్కోటకాదిసర్పశ్రేష్ఠసమూహైః ప్రణిగద్యమాన ఉచ్యమానః ప్రసీద, జీవ ఇత్యాదిశబ్దో యత్ర ఈదృశోఽనుజీవినాం సేవకానాం వాదః కోలాహలో యస్య। 'ప్రాగ్భాయ— '(నైం ౧౦।౮) ఇత్యనేన వాసుకేః పాతాలాఇచ్చలనమాత్రమేవోక్తం, ఇదానీం తు సభాగమనమితి న పౌనరుక్త్యమ్। 'ఈశవాసాత్' ఇతి పాఠే ఈశ్వరశరీరే యోగపట్టాదిభవననిమిత్తవసతేర్వేతోః॥౨౫॥

ద్వీపాన్తరేభ్యః పుటభేదనం తత్ క్షణాదవాపే సురభూమిభూపైః।

తత్కాలమాలమ్బి న కేన యూనా స్మరేషుపక్షానిలతూలలీలా॥౨౬॥

దీ్వపేతి॥ సురభూమిషు దేవభూమిషు ద్వీపాన్తరలక్షణాసు యే భూపా రాజానస్తైర్ద్వీపాన్తరేభ్యః ప్లక్షాదిభ్యః సకాశాత్తత్ పుటభేదనం నగరం కుణ్డినాఖ్యం క్షణాజ్ఝటితి అవాపే ప్రాప్తమ్। క్షణమాత్రాగమనే హేతుమాహ— కేన యూనా తత్కాలం తస్మిన్ భైమీస్వయంవరసమయే స్మరేషుపక్షానిలతూలలీలా కామబాణపక్షవాతసంబన్ధాత్కార్పాసవిలాసో నాలమ్బి నాశీకృతః, అపి తు సర్వేణాపి తూలలీలాఙ్గీకృతా। వాతేరితస్తూలో యథా దూరాజ్ఝటిత్యాయాతి తథా తేఽపి కామపీడితాః సన్తః సర్వేఽపి ఝటిత్యనాయాసేనాయాతా ఇతి భావః।।౨౬॥

రమ్యేషు హర్మ్యేషు నివేశనేన సపంర్యయా కుణ్డిననాకనాథః।

ప్రియోక్తిదానాదరనమ్రతాద్యైరుపాచరచ్చారు స రాజచక్రమ్॥౨౭॥

రమ్యేష్వితి॥ స కుణ్డినమేవ నాకస్తస్య నాథో భీమో రమ్యేషు హర్మ్యేషు నివేశనేన స్థాపనేన, తథా,—సపర్యయాతిథ్యేన, తథా,— ప్రియోక్త్యా ప్రియవచనేన దానేనోపస్కారాదిదానేన ఆదరేణ, నమ్రతయా చ ఆదరకృతయా నమ్రతయా వా ఏతదాద్యైః కృత్వా చారు సమ్యగ్యథా తథా రాజచక్రముపాచరదతూతుషత్॥౨౭॥

సార్వభౌమేన తేన తే కథం పూజితా ఇత్యాశఙ్క్యాహ—

చతుఃసముద్రీపరిఖే నృపాణామన్తఃపురే వాసితకీర్తిదారే।

దానం దయా సూనుతమాతిథేయీ చతుష్టయీ రక్షణసౌవిదల్లా॥౨౮॥

చతురితి॥ చతుర్ణాం సముద్రాణాం సమాహారశ్చతుఃసముద్రీ సా పరిఖా యస్య ఏవంవిధే వాసితా వసతిం కారితాః కీర్తయ ఏవ దారా యత్ర ఏవంభూతే నృపాణామన్తఃపురే భూలక్షణే విషయే దానం, దయా, సూనృతం ప్రియసత్యవచనమ్ ఆతిథేయీ అర్ఘ్యాదిపూజా, ఏవంరూపా చతుష్టయీ రక్షణార్థం సౌవిదల్లాః కఞ్చుకినః। దానాదిచతుష్టయేన రాజ్ఞాం కీర్తిః పరిపాల్యతే, నాన్యథేతి హేతోః ప్రభుణాపి తేన కీర్తిరక్షణాయ సపర్యాదిభిః పరితోషితా ఇతి భావః। 'ఔదార్యదాక్షిణ్యదయాదమానామ్' ఇతి చ పాఠః। అన్యత్రాప్యన్తఃపురే పరిఖా భవతి, దారాశ్చ తిష్ఠన్తి, రక్షకాశ్చ భవన్తి॥౨౮॥

అభ్యాగతైః కుణ్డినవాసవస్య పరోక్షవృత్తేష్వపి తేషు తేషు।

జిజ్ఞాసితస్వేప్సితలాభలిఙ్గం స్వల్పోఽపి నావాపి నృపైర్విశేషః॥౨౯॥

అభ్యాగతైరితి॥ అభ్యాగతైః సమాగతైరతిథిభూతైర్వా నృపైః కుణ్డినవాసవస్య భీమస్య తేషు తేషు పరోక్షేష్వప్రత్యక్షేష్వనిర్వచనీయేషు పరస్పరేణాజ్ఞాతేషు వృత్తేషు ప్రియోక్త్యాద్యాచరణేష్వపి విషయే, పరోక్షం వృత్తేషు నిష్పన్నేషు ప్రియోక్త్యాదిషు వా ఖల్పోఽపి విశేషః ప్రియోక్త్యాదౌ తారతమ్యం నాలమ్భి న ప్రాప్తః। కింభూతః—జిజ్ఞాసితస్య జ్ఞాతుమిష్టస్య ఖేప్సితస్య భైమీలక్షణస్య లాభః ప్రాప్తిః, తస్య చిహ్నమ్। అనేనైతస్య మదపేక్షయా ప్రియోక్త్యాది సాదరం కృతం తర్హి భైమీమేతస్మై దాస్యతీతి విశేషతః కస్యానేన మహానాదరః క్రియత ఇతి జిజ్ఞాసాయాం విశేషస్తైర్న బుద్ధ ఇత్యర్థః। ప్రత్యక్షం యస్య ప్రియోక్త్యాది కృతం తత్ర విశేషో న ప్రాప్తః, కిం పునః పరోక్షవృత్తేష్వితి 'అపి ' శబ్దార్థః। సర్వేషామపి పూజాది సమమేవ కృతమితి భైమీ మమైవ భవిష్యతీతి సర్వేఽప్యమంసతేతి భావః। 'జిజ్ఞాసితః' ఇతి సవిసర్గోఽపి పాఠః క్వచిత్॥౨౯॥

అఙ్కే విదర్భేన్ద్రపురస్య శఙ్కే న సంమమౌ నైష తథా సమాజః।

యథా పయోరాశిరగస్త్యహస్తే యథా జగద్వా జఠరే మురారేః॥౩౦॥

అఙ్క ఇతి॥ పయోరాశిరగస్త్యహస్తే యథా మమౌ, యథా వా మురారేర్జఠరే జగత్త్రైలోక్యం, తథా విదర్భేన్ద్రపురస్యాఙ్కే మధ్యే ఏష సమాజో రాజసఙ్ఘో న సంగమావితి న, కింతు తథైవ సంమమావిత్యహం శఙ్కే మన్యే। ఏతేన నగరస్యాతివిస్తృతత్వముక్తమ్॥౩౦॥

పురే పథి ద్వారగృహాణి తత్ర చిత్రీకృతాన్యుత్సవవాఞ్ఛయేవ।

నభోఽపి కిర్మీరమకారి తేషాం మహీభుజామాభరణప్రభాభిః॥౩౧॥

పుర ఇతి॥ తత్ర పురే పథి రాజమార్గసమీపే ద్వారగృహాణి ముఖ్యపురోభాగే రచితాని ద్వారాణి రాజమార్గముభయతోగృహాణి యద్వా,— పన్థానో రాజమార్గా ద్వారాణి గృహాణి చ। యద్వా, పథిషు ద్వారాణి యేషాం తాని గృహాణ్యుత్సవవాఞ్ఛయా వివాహోత్సవాభిలాషేణ లేఖ్యాదినా కృత్వా లోకేన చిత్రీకృతాన్యేవాశ్చర్యరూపాణి కృతాన్యేవ। తత్రాశ్చర్యం న కింతు తేషాం మహీభృతామాభరణప్రభాభిస్తత్రత్యం నభోఽప్యాకాశమపి కిర్మీరం నానావర్ణమకారి కృతమ్। గృహాదీని చిత్రీకృతానీతి కిం వాచ్యమిత్యర్థః॥౩౧॥

విలాసవైదగ్ధ్యవిభూషణశ్రీస్తేషాం యథాసీత్పరిచారకేఽపి।
అజ్ఞాసిషుః స్త్రీశిశుబాలిశాస్తం తథాగతం నాయకమేవ కంచిత్॥౩౨॥

విలాసేతి॥ విలాసః కటాక్షవిక్షేపాదిశృఙ్గారచేష్టా, తథా వైదగ్ధ్యం వక్రోక్త్యాదిభాషణే చాతుర్యమ్, విభూషణం సువర్ణాద్యలంకారః, ఏతజ్జనితా శ్రీః శోభా తేషాం రాజ్ఞాం పరిచారకే సేవకేఽపి తథాసీత్, యథా యేన ప్రకారేణ స్త్రీశిశుబాలిశాస్తం పరిచారకమపి కంచిదాగతం నాయకమేవ ముఖ్యం రాజానమేవాజ్ఞాసిషుర్బుధ్యన్తే స్మ। సేవకస్య విలాసాదిశోభాం దృష్ట్వా అయం రాజవిశేష ఏవేతి సేవకే స్త్ర్యాదీనాం భ్రాన్తిరభూదితి భావః। 'శిశావజ్ఞే చ బాలిశః' ఇత్యమరః॥౩౨॥

న స్వేదినశ్చామరమారుతైర్న నిమేషనేత్రాః ప్రతివస్తుచిత్రైః।
మ్లానస్రజో నాతపవారణేన దేవా నృదేవా బిభిదుర్న తత్ర॥౩౩॥

నేతి॥ తత్ర రాజసమాజే దేవా నృదేవా రాజానో న బిభిదుః భేదం న ప్రాపుః। కథమ్— స్వభావత ఏవ న స్వేదినశ్చలచ్చామరమారుతైరుపలక్షితాః। తథా,— స్వభావతో న నిమేషనేత్రాః। నిర్నిమేషా ఇత్యర్థః। ప్రతివస్తుచిత్రైః వస్తుని వస్తున్యాశ్చర్యైరుపలక్షితాః। తథా,— న మ్లానస్రజః, ఆతపవారణేన ఛత్రేణ ఉపలక్షితా ఏవంభూతా ఇన్ద్రాదయః। రాజానశ్చ–చలచామరౌఘైః కృత్వా అస్వేదగాత్రాః ప్రతివస్తుచిత్రైరనిమీలనేత్రాః, విధృతాతపత్రైరమ్లానమాలాః। సర్వథా రాజానో దేవతుల్యా బభూవురితి భావః। 'అస్వేదగాత్రా (శ్చలచామరౌఘైః),' 'అమీలనేత్రాః (ప్రతివస్తుచిత్రైః),' 'అమ్లానమాలా (విధృతాతపత్రైః)' ఇత్యపి పాఠః। 'భిదాం న భేజుః' ఇతి చ పాఠః॥౩౩॥

అన్యోన్యభాషానవబోధభీతేః సంస్కృత్రిమాభిర్వ్యవహారవత్సు।
దిగ్భ్యః సమేతేషు నరేషు వాగ్భిః సౌవర్గవర్గో న జనైరచిహ్ని॥౩౪॥

అన్యోన్యేతి॥ జనైః కుణ్డినస్థైర్లోకైః దిగ్భ్యః సమేతేషు సమాగతేషు నరేషు రాజసు మధ్యే సౌవర్గవర్గో దేవసమూహో నాచిహ్ని నాతర్కి। దేవత్వేన న జ్ఞాత ఇత్యర్థః। కింభూతేషు నరేషు—అన్యోన్యభాషానవబోధాత్పరస్పరభాషాబోధాభావాత్ యా భీతిస్తస్యా హేతోః

సంస్కృత్రిమాభిః ప్రకృతిప్రత్యయనిర్వచనరూపేణ సంస్కారేణ నిర్వృతాభిః సర్వసాధారణీభిర్వాగ్భిః కృత్వా వ్యవహారవత్సు పరస్పరం వ్యవహారం కుర్వత్సు। పరస్పరం (దేశ) భాషానవబోధభయాత్ సంస్కృతమేవ వదన్తి। సంస్కృతస్య దేవమనుష్యసాధారణత్వాత్ ఏతే దేవాః, ఏతే మనుష్యా ఇతి తత్రత్యైర్న జ్ఞాతా ఇతి భావః। సంస్కృత్రిమాభిః, 'సంపర్యుపేభ్యః—' ఇతి సుట్। గుణాధానస్య 'భూషణ' శబ్దార్థత్వమత్ర। స్వర్గే భవాః సౌవర్గాః, భవార్థే 'తత్ర భవః' (౪।౩।౫౩) ఇత్యణ్। 'ద్వారాదీనాం చ' (౭।౩।౪) ఇత్యైజాగమో వృద్ధినిషేధశ్చ। 'స్వర్గీయ—' ఇతి పాఠే భవార్థే ' వా నామధేయస్య వృద్ధసంజ్ఞా" (వాం ౫౭౬) ఇతి వృద్ధసంజ్ఞత్వాత్ 'వృద్ధాచ్ఛః' (౪।౨।౧౧౪) ॥౩౪॥

తే తత్ర భైమ్యాశ్చరితాని చిత్రే చిత్రాణి పౌరైః పురి లేఖితాని।

నిరీక్ష్య నిన్యుర్దివసం నిశాం చ తత్స్వప్నసంభోగకలావిలాసైః।।౩౫।।

త ఇతి॥ తే దేవా రాజానశ్చ తత్ర పురి తస్యాం పుర్యాం పౌరైర్లేఖైర్లిపికరైః కృత్వా చిత్రే లేఖితాని చిత్రాణి నానావిధాన్యాశ్చర్యరూపాణి వా భైమ్యాశ్చరితాని నిరీక్ష్య దివసం నిన్యుః। తస్యా భైమ్యాః స్వప్నే యః సంభోగో రతం తత్సంబన్ధిభిః కలావిలాసైశ్చుమ్బనాదికలాకౌశలైశ్చ నిశాం నిన్యురతివాహయాంబభూవుః। స తైరహోరాత్రః కథంచిదతిక్రాన్త ఇతి భావః। అస్వప్నానామపి దేవానాం కామభ్రాన్తిరేవ స్వప్నస్థానే ద్రష్టవ్యా॥౩౫॥

సా విభ్రమం స్వప్నగతాపి తస్యాం నిశి స్వలాభస్య దదే యదేభ్యః।

తదర్థినాం భూమిభుజాం వదాన్యా సతీ సతీ పూరయతి స్మ కామమ్॥౩౬॥

సేతి॥ తస్యాం నిశి స్వయంవరాత్పూర్వదినరాత్రౌ స్వప్నగతా స్వప్నదృష్టాపి సా సతీ సాధ్వీ భైమీ ఏభ్యో దేవేభ్యో రాజభ్యశ్చ స్వలాభస్య స్వప్రాప్తేర్విభ్రమం విలాసమ్। అథ చ విశిష్టం భ్రమం భ్రాన్తిం యత్ దదే దత్తవతీ, తత్ స్వయమేవార్థినామర్థయమానానాం భూమిభుజాం దేవానాం రాజ్ఞాం చ వదాన్యా దానశూరా సతీ కామం మదనమభిలాషం చ పూరయతి స్మ। స్వలాభవిభ్రమదానమేవ కామపూరణమిత్యర్థః। 'యత్ యస్మాత్ తత్ తస్మాత్' ఇతి కేచిత్। పతివ్రతాయాః సర్వకామపూరకత్వం విరుద్ధమ్। భ్రాన్తిదృష్టాయా అలీకత్వాత్ సర్వకామపూరణేఽపి దోషాభావాత్ పరిహారః॥౩౬॥

వైదర్భదూతానునయోపహూతైః శృఙ్గారభఙ్గీరనుభావయద్భిః।

స్వయంవరస్థానజనాశ్రయస్తైర్దినే పరత్రాలమకారి వీరైః॥౩౭॥

వైదర్భేతి॥ తైర్వీరైః శూరై రాజపుత్రైః పరత్ర పరస్మిన్దినే స్వయంవరస్య స్థానం దేశస్తస్య జనాశ్రయో మణ్డపః అలమకారి అలంకృతః। సర్వేఽపి వీరాస్తత్రాగతా ఇతి భావః కింభూతైః— వైదర్భస్య భీమస్య దూతైః కర్తృభిరనునయేన వినయేన కృత్వోపహూతైరాకారితైః। తథా,— శృఙ్గారభఙ్గీః శృఙ్గారప్రకారవిశేషాననుభావయద్భిః ప్రకాశయద్భిః। "భఙ్గీష్వనుభావవిద్భిః' ఇతి పాఠే శృఙ్గారవిచ్ఛిత్తిషు నిపుణైరిత్యర్థః। 'అనుభావః ప్రభావే స్యాన్నిశ్చయే భావసూచనే' ఇతి విశ్వః। ' మణ్డపోఽస్త్రీ జనాశ్రయః' ఇత్యమరః॥౩౭॥

భూషాభిరుచ్చైరపి సంస్కృతే యం వీక్ష్యాకృత ప్రాకృతబుద్ధిమేవ।

ప్రసూనబాణే విబుధాధినాథస్తేనాథ సాఽశోభి సభా నలేన॥౩౮॥

భూషాభిరితి॥ అథ తేన నలేన సా సభాఽశోభి। స కః— విబుధాధినాథ ఇన్ద్రో యం నలం వీక్ష్య, భూషాభిరలంకారైః ఉచ్చైరతితరాం సంస్కృతేఽపి మణ్డితేఽపి ప్రసూనబాణే కామే విషయే ప్రాకృతబుద్ధిమేవ నీచబుద్ధిమేవాకృత। ఉచ్చైః ప్రాకృతబుద్ధిమితి వా। సాలంకృతో మదనోఽప్యేతత్సదృశో నాస్తి, కిమన్య ఇతి। నలోఽపి తత్రాగత ఇతి భావః। పణ్డితోఽపి సంస్కృతే ప్రాకృతబుద్ధిమకృతేతి విరోధాభాసః। 'ప్రాకృతశ్చ పృథగ్జనః' ఇత్యమరః॥౩౮॥

ధృతాఙ్గరాగే కలితద్యుశోభాం తస్మిన్సభాం చుమ్బతి రాజచన్ద్రే।

గతా బతాక్ష్ణోర్విషయం విహాయ వ క్షత్రనక్షత్రకులస్య కాన్తిః॥౩౯॥

ధృతేతి॥ ధృతాఙ్గరాగే కుఙ్కుమచన్దనకృతాఙ్గానులేపనే తస్మిన్ రాజచన్ద్రే నలే కలితా హృతా ద్యుశోభా వర్గశోభా యయా ఏవంవిధాం సభాం చుమ్బతి ప్రాప్తే సతి క్షత్రాణ్యేవ నక్షత్రాణి తేషాం కులస్య సమూహస్య కాన్తిః అక్ష్ణోర్విషయం గోచరం విహాయ విలఙ్ఘ్య క్వ కుత్ర గతా। 'బత' ఖేదే। తన్న జ్ఞాయత ఇత్యర్థః। నక్షత్రాణీతి 'న' శబ్దేన సమాసః। క్షత్రాణి చ నక్షత్రాణి చ। యే క్షత్రియాః, యే చ నక్షత్రియా క్షత్రియవ్యతిరిక్తాశ్చ తేషాం కులమితి వా। ఉదయసమయే ఆరక్తవర్ణే చన్ద్రే సమీపస్థాని నక్షత్రాణి యథా నిఃశ్రీకాణి భవన్తి, తథా నలసమీపే తేఽపీత్యర్థః। అతిసున్దరం నలం దృష్ట్వా భైమీ ఏనమేవ వరిష్యతీతి నిశ్చిత్య

సర్వేఽపి నిఃశ్రీకా జాతా ఇతి భావః। కలితా వ్యాప్తా ద్యౌర్యయా ఏవంవిధా శోభా రత్నాదిదీప్తిర్యస్యా ఇతి వా॥౩౯॥

ద్రాగ్దృష్టయః క్షోణిభుజామముష్మిన్నాశ్చర్యపర్యుత్సుకితా నిపేతుః।

అనన్తరం దన్తురితభ్రువాం తు నితాన్తమీర్ష్యాకలుషా దృగన్తాః॥౪౦॥

ద్రాగితి॥ అతిసున్దరత్వాదాశ్చర్యేణ పర్యుత్సుకితా ఉత్కణ్ఠితాః క్షోణిభుజాం రాజ్ఞాం దృష్టయః అముష్మిన్నలే ద్రాగ్఩టితి నిపేతుః। ప్రథమం దర్శనమాత్రేణోత్కణ్ఠితాః సత్యః తస్మిన్నేవ లగ్నాః స్థితా ఇత్యర్థః। అనన్తరం తు క్రోధవశాద్దన్తురితభ్రువాం కుటిలభ్రువాం తేషాం దృగన్తా నేత్రప్రాన్తా నితాన్తమీర్ష్యయా కలుషాః కషాయితా నిపేతుః। అతిసౌన్దర్యాదీర్ష్యారాహిత్యేన ప్రథమం తం దృష్ట్వానన్తరం భైమ్యస్మాన్విహాయైనం వరిష్యతీతీర్ష్యయా తం దదృశురితి భావః। క్రుద్ధో హి పూర్ణయా దృశా న పశ్యతి। అథవా,—అనన్తరం రాజభిరవలోకితే సతి దన్తురితభ్రువాం నారీణామహమహమికయా పరస్పరేర్ష్యావశాత్కలుషాః కటాక్షా నిపేతుః। సర్వాభిః స్త్రీభిరప్యనురాగవశాత్కటాక్షైర్దృష్ట ఇతి భావః। 'ప్రాగ్దృష్టయః' ఇత్యపి పాఠః॥౪౦॥

సుధాంశురేష ప్రథమో భువీతి స్మరో ద్వితీయః కిమసావితీమమ్।

దస్రస్తృతీయోఽయమితి క్షితీశాః స్తుతిచ్ఛలాన్మత్సరిణో నినిన్దుః॥౪౧॥

సుధాంశురితి॥ ప్రశ్నార్థస్య కాక్వర్థస్య కిమః ప్రత్యేకం సంబన్ధః। భువి ఏష ప్రథమో నూతనోఽవతీర్ణః ద్వితీయః సుధాంశుః కిమితి; తథా— భువి అసౌ ద్వితీయః స్మరః "కిమితి తథా,— భువి అయం తృతీయో దస్రో నాసత్యః కిమితిః స్తుతిచ్ఛలాన్మత్సరిణ ఈర్ష్యాసహితాః క్షితీశా రాజానః (కేచన స్తుతివ్యాజాత్) ఇమం నలం నినిన్దుః। కిమః ప్రశ్నార్థత్వాత్తుష్టువురిత్యర్థః। అపరే మత్సరిత్వాత్ కిమః కాక్వర్థత్వాదయం సుధాంశుః కిమ్। అపి తు న భవతీతి నినిన్దుః। ఏవం సర్వత్ర। ఏకేన భువ్యయం ద్వితీయశ్చన్ద్ర ఇతి స్తుతౌ కృతాయామ్ అపరేణేర్ష్యావశాద్భువి ద్వితీయచన్ద్రస్యాసంభవాన్నాయం చన్ద్ర ఇతి ప్రతిషేధతో నిన్ద్యతే స్మేతి భావః। 'మత్సరోఽన్యశుభద్వేషే' ఇత్యమరః। ప్రశ్నపక్షే, కిం నినిన్దురితి వా యోజనా ౪౧

ఆద్యం విధోర్జన్మ స ఏష భూమౌ ద్వైతం యువాసౌ రతివల్లభస్య।

నాసత్యయోర్మూర్తితృతీయతాయమితి స్తుతస్తైః కృతమత్సరైః సః॥౪౨॥

ఆద్యం విధోరితి॥ ద్వయోర్భావో ద్వితా, ద్వితైవ ద్వైతమ్। అయం శ్లోకో గతార్థత్వాత్పునరుక్తః॥౪౨॥

మాయానలోదాహరణాన్మిథస్తైరూచే సమాః సన్త్యమునా కియన్తః।

ఆత్మాపకర్షే సతి మత్సరాణాం ద్విషః పరస్పర్ధనయా సమాధిః॥౪౩॥

మాయేతి॥ తం నలమసహమానైస్తై రాజభిర్మిథః పరస్పరమిత్యూచే। ఇతి కిమ్— మాయానలోదాహరణాదిన్ద్రాద్యలీకనలదృష్టాన్తేనామునా నలేన సమాస్తుల్యాః కియన్తో బహవః సన్తి। ఏతేన తుల్యా అన్యేఽపి బహవోఽత్ర విద్యన్తే, ఏతమేవ పునః పునః కిమితి వర్ణయథేతి। అన్యేషాం తత్తుల్యత్వే ఖస్యోత్కర్షః కథమిత్యాశఙ్కాయామాహ— మత్సరాణామర్ష్యావతాం ద్విషః సకాశాదాత్మాపకర్షే సతి ఆత్మనో న్యూనత్వే సతి శత్రోః పరేణ కృతా యా స్పర్ధనా తుల్యతా తథా సమాధిః సమాధానం పరిహారో భవతి। మత్సరిణామాత్మాపకర్షమవిచార్య శత్రోః పరేణ తుల్యత్వప్రతిపాదనాత్ స్వీయాపకర్షపరిహారో భవతి। అతిసున్దరతయా తస్యైవ భైమీప్రాప్తిసంభావనయా సర్వేఽపి తం న సహన్తే స్మేతి భావః। 'పరస్పర్ధితయా ఇతి పాఠే పరః స్పర్ధీ యస్య తస్య భావస్తత్తేతి వ్యాఖ్యేయమ్। 'ఇహేదృశాః సన్తి కతీతి దుష్టైర్దృష్టాన్తితాలీకనలావలీ తైః' ఇత్యపి పాఠః స్పష్టార్థః। 'మత్సర'-శబ్దోఽర్శఆదిర్ద్రష్టవ్యః। స్పర్ధనం స్పర్ధేతి ఘఞన్తాత్ 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాత్స్త్రియాం భావే యుచ్॥౪౩॥

గుణేన కేనాపి జనేఽనవద్యే దోషాన్తరోక్తిః ఖలు తత్ఖలత్వమ్।

రూపేణ తత్సంసదదూషితస్య సురైర్నరత్వం యదదూషి తస్య॥౪౪॥

గుణేనేతి॥ రూపేణ సౌన్దర్యేణ కృత్వా తస్యాం సంసది తథా సంసదా సభయా వా అదూషితస్యానిన్దితస్యాతిసున్దరస్య తస్య నలస్య సురైః సున్దరోఽపి మనుష్యోఽయం నతు దేవ ఇతి నరత్వం యదదూషి నిన్దితం, తత్ ఖలత్వం ఖలు। తత్తైర్దౌర్జన్యమేవ కృతమిత్యర్థః। ఖలత్వస్వరూపమేవాహ– కేనాపి లోకోత్తరేణ గుణేన సౌన్దర్యసుశీలత్వాదినా కృత్వా అనవద్యే పూజ్యే పుంసి దోషాన్తరోక్తిః దోషాన్తరారోపణమ్। యద్వా, సురైస్తత్సంసదదూషితస్య తస్య

నరత్వం రలయోరభేదాత్ నలస్య రూపేణ స్వరూపేణ నలత్వమదూషి తత్ఖలత్వమ్। తేషాం దేవానాం దౌర్జన్యం ఖల్వితి యోజనా। తత్ఖలత్వమేకం పదమ్। అతిసున్దరం తం దృష్ట్వా దేవా అపి సేర్ష్యా జాతా ఇతి భావః॥౪౪॥

నలానసత్యానవదత్స సత్యః కృతోపవేశాన్సవిధే సువేషాన్।

నోభావిలాభూః కిము దర్పకశ్చ భవన్తి నాసత్యయుతౌ భవన్తః॥౪౫॥

నలానితి॥ స సత్యో నలః సవిధే సమీపే కృతోపవేశాన్కృతస్థితీన్ సువేషాఞ్శోభనాకారాన్ అసత్యాన్నలానిన్ద్రాదీనిత్యవదత్। ఇతి కిమ్— భవన్తశ్చత్వార ఏవే న భవన్తి కిము। ఏతే కే— ఇలాభూః పురూరవాః, దర్పకః కామశ్చ ఉభౌ కిము। కింభూతావుభౌ—నాసత్యయుతౌ ఆశ్వినేయసహితౌ। పురూరవాః కామః అశ్వినీకుమారౌ చ యూయమితి నలప్రశ్నః। యథా నలం దృష్ట్వాఽన్యేషాం విస్మయస్తథా నలస్యాపి మిథ్యానలదర్శనేన విస్మయో జాత ఇత్యర్థః॥౪౫॥

అమీ తమీదృగ్జగురత్ర మధ్యే కస్యాపి నోత్పత్తిరభూదిలాయామ్।

అదర్పకాః స్మః సవిధే స్థితాస్తే నాసత్యతాం నాత్ర బిభర్తి కశ్చిత్॥౪౬॥

అమీ తమితి॥ అమీ మిథ్యానలాస్తం సత్యం నలమీదృగేతాదృశం జగుః—ఆహుః స్మ వదన్తి స్మ। యద్యస్మాదత్రాస్మాసు మధ్యే ఇలాయాం పృథివ్యామ్, అథ చ,— ఇలాయాం పురూరవసో మాతరి కస్యాప్యుత్పత్తిర్నాభూత్। తథా,— తే తవ సవిధే సమీపే స్థితా వయమదర్పకాః దర్పకాత్కామాత్ అన్యే। అథ చ,-అతిరమణీయత్వాత్కాన్తిదర్శనాద్దర్పో గర్వస్తద్రహితాస్తిష్ఠామః। తథా,— అత్రాస్మాసు మధ్యే కశ్చిత్ నాసత్యతామాశ్వినేయత్వమ్, అథ చ సత్యత్వం న బిభర్తి। అథవా,— అస్మాసు కశ్చిత్ నా నరః సత్యతాం ` న బిభర్తి। వయం త్వద్రూపధారణాదసత్యా ఏవేతి ఛలేన పూర్వోక్తం నలప్రశ్నముత్తరయన్తి స్మేత్యర్థః। నాత్ర పురూరవాః, కామః, దస్రౌ వాస్మాసు సన్తీతి। నాసత్య ఇతి, 'నభ్రాణ్—' (౬।౩।౭౫) ఇతి ప్రకృత్యా॥౪౬॥

తర్హి కే యూయమిత్యాశఙ్క్యాహ—

తేభ్యః పరాన్నః పరికల్పయస్వ శ్రియా విదూరీకృతకామదేవాన్।

అస్మిన్సమాజే బహుషు భ్రమన్తీ భైమీ కిలాస్మాసు ఘటిష్యతేఽసౌ॥౪౭॥

తేభ్య ఇతి॥ త్వం శ్రియా శోభయా విదూరీకృతో జితః కామదేవో యైస్తాన్నోఽస్మాన్ పరికల్పయస్వ జానీహి। స్వశోభయా వా। అత్రాగమనే కారణమాహుః— అస్మిన్సమాజే బహుషు రాజసు విషయే భ్రమన్తీ అసౌ భైమీ। 'కిల' సంభావనాయామ్। (అస్మాసు) ఘటిష్యతే సంయోగం యాస్యతి। అథ చ— సదృశేషు పఞ్చసు భ్రమన్తీ ముహ్యన్తీ భైమీ అస్మాసు మధ్యే కస్మింశ్చిద్ఘటిష్యతే సంయోగం యాస్యతీతి దురాశయాస్మాభిరాగతమితి భావః। 'కిల' హేతౌ వా॥౪౭॥

అసామ యన్నామ తవేహ రూపం స్వేనాధిగత్య శ్రితముగ్ధభావాః।

తన్నో ధిగాశాపతితాన్నరేన్ద్ర ! ధిక్చేదమస్మద్విబుధత్వమస్తు॥౪౮॥

అసామేతి॥ 'నామ' ఇతి సంభావనాయామ్। హే నరేన్ద్ర! సాక్షాత్స్వేన ఆత్మనైవ తవ రూపం సౌన్దర్యమధిగత్య జ్ఞాత్వా దృష్ట్వా వా భైమీప్రాప్తిదురాశావశాచ్ఛ్రితముగ్ధభావా అఙ్గీకృతమౌర్ఖ్యాః సన్తో యద్యస్మాదిహ సభాయామసామ తిష్ఠామ। అథ చ, స్వేనాత్మశరీరేణ కృత్వా తవ రూపం స్వరూపమధిగత్య ప్రాప్య త్వదాకారం స్వశరీరం ధృత్వా శ్రితముగ్ధభావా అఙ్గీకృతసౌన్దర్యాస్త్వదాకారధారణాదేవ శ్రితసౌన్దర్యాః సన్తో యస్మాదసామ తిష్ఠామహే। తత్తస్మాత్ ఆశయా మైమీప్రాప్తిదురాశయా ఆపతితాన్నః అస్మాన్ ధిక్। నిన్ద్యా వయమిత్యర్థః। అథవా,— అస్మాకమాశాపతితాం దిక్పతిత్వం ధిక్ నిన్ద్యమ్। అస్మాకమాశామాత్రేణ పతితాం భైమీపతిత్వం ధిగితి వా। తథా,— అస్మద్విబుధత్వమస్మాకం పణ్డితత్వమ్। అథ చ,— దేవత్వం ధిగస్తు | అథ చ స్వే ఆత్మని స్వీయరూపే పూర్వం తవ రూపం నాధిగత్య న ప్రాప్య కిమిదానీం కర్తవ్యమితి ప్రాప్తమౌర్ఖ్యా భ్రాన్తచిత్తాః సన్తో మత్సరేణ ఇహ స్వయంవరే నల ఏవైకో వరణయోగ్య ఇతి ప్రసిద్ధం తవ నామ సంజ్ఞాం ఖ్యాతిం వా వయమసామ నాశితవన్తః। స్వరూపధారణాఇచ్ఛతుర్ణామస్మాకమపి నలత్వాదిత్యర్థః। తస్మాన్నలభ్రాన్త్యాప్యస్మాన్వరిష్యతీత్యాశయా ఆపతితానాగతానస్మాన్ధిక్, అస్మాకం జ్ఞాతృత్వం దేవత్వం వా ధిగస్తు | అనిశ్చితవ్యాపారకరణాదిత్యర్థః। అథ చ స్వానాం జ్ఞాతీనాం మధ్యే ఇన శ్రేష్ఠ! యద్వా,— ధనానాం స్వామిన్నరేన్ద్ర! అసామ, 'అస గతిదీప్త్యాదానేషు', 'అస భువి' ఇత్యస్య లోడుత్తమబహువచనమ్। పక్షే, 'షోఽన్తకర్మణి' లుఙి॥౪౮॥

సా వాగవాజ్ఞాయితమాం నలేన తేషామనాశఙ్కితవాక్ఛలేన।
స్త్రీరత్నలాభోచితయత్నమగ్నమేనం హి న స్మ ప్రతిభాతి కించిత్॥౪౯॥

సేతి॥ అనాశఙ్కితమననుసంహితం దేవానాం వాక్ఛలం యేన తేన నలేన సా పూర్వోక్తా తేషాం దేవానాం వాక్ అవాజ్ఞాయితమామతిశయేనావగణితా। కథం నాజ్ఞాయీత్యత ఆహ— స్త్రీరత్నం భైమీ తస్యా లాభ ఉచితో యత్న ఉపాయస్తత్ర మగ్నం తత్పరమేనం నలం ప్రతి లక్షీకృత్య హి యస్మాన్న కించిత్ప్రతిభాతి స్మ స్ఫురతి స్మ। భైమీప్రాప్త్యుపాయపరత్వాత్తైః కథితమపి దేవత్వం న జ్ఞాతమితి భావః॥౪౯॥

దేవవాక్యావజ్ఞాయాం హేత్వన్తరమాహ—

యః స్పర్ధయా యేన నిజప్రతిష్ఠాం లిప్సుః స ఏవాహ తదున్నతత్వమ్।
కః స్పర్ధితుః స్వాభిహితస్వహానేః స్థానేఽవహేలాం బహులాం న కుర్యాత్॥౫౦॥

య ఇతి॥ యః పురుషో యేన పురుషేణ సహ స్పర్ధయా నిజప్రతిష్ఠాం స్వస్య గౌరవం లిప్సుః ప్రాప్తుమిచ్ఛుః, స ఏవ పురుషః తస్యోన్నతత్వం స్వస్మాదాధిక్యం యస్మాదాహ బ్రూతే తస్మాత్ ఖేనాత్మనాభిహితా ఉక్తా స్వస్య హానిర్న్యూనతా యేనైవంవిధస్య స్పర్ధితుః స్థానే విషయే బహులామవహేలామవజ్ఞాం కో న కుర్యాత్। అపి తు సర్వోఽపి కరోత్యేవ। యోఽన్యస్పర్ధయా స్వస్య ప్రతిష్ఠాం లిప్సతి స స్వస్య న్యూనతాం తస్య చాధికతాం స్వయమేవ వదతి। అతోఽధికేన హీనస్యావజ్ఞా కర్తుం యుక్తైవేత్యర్థః। ప్రకృతే భైమ్యర్థం నలరూపం దధద్భిర్దేవైర్నలస్యైవాధికతా స్వస్య చ న్యూనతోక్తైవ। తస్మాత్తేన నలేన తేషామవజ్ఞా యుక్తైవ కృతేతి భావః। స్థానేఽవ్యయత్వాదుచితామిత్యర్థ ఇతి వా। అవహేలా ఇతి క్షీరస్వామీ। ప్రతిష్ఠామితి, 'న లోకా—'(౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౫౦॥

గీర్దేవతాగీతయశఃప్రశస్తిః శ్రియా తడిత్త్వల్లలితాభినేతా।
ముదా తదాఽవైక్షత కేశవస్తం స్వయంవరాడమ్బరమమ్బరస్థః॥౫౧॥

గీరితి॥ కేశవస్తదా తస్మిన్సమయే తం స్వయంవరస్యాడమ్బరం సంభ్రమం ముదా హర్షేణావైక్షత। కింభూతః—గీర్దేవతయా సరస్వత్యా గీతా కీర్తితా యశఃప్రశస్తిర్యశోగౌరవం యస్య। తథా— శ్రియా లక్ష్మ్యా దేహశోభయా చ కృత్వా తడిత్త్వతో విద్యుత్సహితసజలమేధస్య లలితం విలాసస్తస్యాభినేతాభినయకారీ। తాదృశమేధతుల్య ఇత్యర్థః। తథా,— అమ్బరస్థో వ్యోమస్థః। స్వయంవరదర్శనార్థం విష్ణురపి తత్రాగత ఇతి భావః॥౫౧॥

అష్టౌ తదాష్టాసు హరిత్సు దృష్టీః సదో దిదృక్షుర్నిదిదేశ దేవః।

లైఙ్గీమదృష్ట్వాపి శిరఃశ్రియం యో దృష్టౌ మృషావాదితకేతకీకః॥౫౨॥

అష్టావితి॥ సదః స్వయంవరసభాం దిదృక్షుర్ద్రష్టుమిచ్ఛుః దేవో బ్రహ్మా తదాష్టాసు హరిత్సు దిక్షు అష్టౌ దృష్టీర్నేత్రాణి నిదిదేశాదిష్టవాన్। కింభూతః—లైఙ్గీం శివసంబన్ధినీం శిరః శ్రియం మస్తకశోభామదృష్ట్వా అవిలోక్యాపి దృష్టౌ లిఙ్గశిరోదర్శనవిషయే మృషావాదితాఽనృతభాషణం కారితా కేతకీ యేన। లిఙ్గరూపస్య శివస్య పాదౌ శిరశ్చావలోకనార్థమహమధికోఽహమధిక ఇతి వివదమానౌ విష్ణుబ్రహ్మాణౌ పాతాలం సత్యలోకం చ గతౌ। విష్ణుః పాతాలే గత్వా శివచరణౌ నాపశ్యత్। బ్రహ్మాపి శిరో నాపశ్యత్। అనన్తరం విష్ణునా చరణౌ నాద్రాక్షమితి సత్యముక్తమ్। బ్రహ్మణా తు శిరో దృష్టమిత్యలీకముక్తమ్। తత్ర సాక్షిత్వేన శివశిరఃస్థాహమానీతేతి కూటసాక్షిణీ కేతకీ కృతేతి పౌరాణికీ కథా॥౫౨॥

ఏకేన పర్యక్షిపదాత్మనాద్రిం చక్షుర్మురారేరభవత్పరేణ।

తైర్ద్వాదశాత్మా దశభిస్తు శేషైర్దిశో దశాలోకత లోకపూర్ణాః॥౫౩॥

ఏకేనేతి॥ ద్వాదశ ఆత్మానో దేహా యస్య ద్వాదశదేహః సూర్య ఏకేనాత్మనా వపుషాద్రిం మేరుం పర్యక్షిపత్ప్రదక్షిణీచకార। పరేణాత్మనా దేహేన మురారేశ్చక్షుర్దక్షిణనేత్రమభవత్। శేషైస్తు దశభిర్దేహైః కృత్వా లోకైః పూర్ణా దశాపి దిశ ఆలోకత। 'విధాతృమిత్రార్యమణో తరుణేన్ద్రభగాంశవః। పూషా వివస్వాన్పర్జన్యస్త్వష్టా విష్ణుర్దినేశ్వరాః॥' ఇతి॥౫౩॥

ప్రదక్షిణం దైవతహర్మ్యమద్రిం సదైవ కుర్వన్నపి శర్వరీశః।

ద్రష్టా మహేన్ద్రానుజదృష్టిమూర్త్యా న ప్రాప తద్దర్శనవిఘ్నతాపమ్॥౫౪॥

ప్రదక్షిణమితి॥ సదైవ దైవతానాం హర్మ్యం వసతిస్థానం అద్రిం మేరుం ప్రదక్షిణం కుర్వన్నపి శర్వరీశచన్ద్రో మహేన్ద్రానుజస్య మురారేర్వృష్టిమూర్త్యా వామనయనరూపేణ ద్రష్టా సన్ తస్య స్వయంవరస్య దర్శనే యో విఘ్న స్తేన తాపం దుఃఖం న ప్రాప॥౫౪॥

ఆలోకమానా వరలోకలక్ష్మీం తాత్కాలికీమప్సరసో రసోత్కాః।

జనామ్బుధౌ యత్ర నిజాననాని వితేనురమ్భోరుహకాననాని॥౫౫॥

ఆలోకేతి॥ రసోత్కా దర్శనరసోత్కణ్ఠితాస్తాత్కాలికీం స్వయంవరసమయజాతాం వరలోకలక్ష్మీం రాజసఙ్ఘశోభామాలోకమానా విలోకయన్త్యోఽప్సరసస్తత్ర జనామ్బుధౌ నిజాననాన్యమ్భోరుహకాననాని కమలవనాని వితేనుశ్చక్రుః। అప్సరసోఽపి తం సమాజం సాదరం పశ్యన్తి స్మేతి భావః। జలాశయేఽపి కమలాని భవన్తి॥౫౫॥

న యక్షలక్షైః కిమలక్షి నో సా సిద్ధైః కిమధ్యాసి సభాప్తశోభా।

సా కింనరైః కిం న రసాదసేవి నాదర్శి హర్షేణ మహర్షిభిర్వా॥౫౬॥

నేతి॥ ఆప్తశోభాతిసున్దరా సా సభా యక్షలక్షైః రసాత్ ప్రీత్యా కిం న అలక్షి దృష్టా। తథా—సిద్ధైర్వా రసాత్కిం నోఽధ్యాసి। తథా—కింనరై రసాత్ న అసేవి। తథా,—మహర్షిభిర్వా హర్షేణ న అదర్శి। రసాదితి సిద్ధే హర్షేణేతి పదమనుప్రాసార్థమ్॥౫౬॥

వాల్మీకిరశ్లాఘత తామనేకశాఖత్రయీ భూరుహరాజిభాజా।

క్లేశం వినా కణ్ఠపథేన యస్య దైవీ దివః ప్రాగ్భువమాగమద్వాక్॥౫౭॥

వాల్మీకిరితి॥ స వాల్మీకిఋషిస్తాం సభామశ్లాఘతాస్తౌత్। స కః—దైవీ వాక్ పద్యమయీ యస్య వాల్మీకేః కణ్ఠపథేన క్లేశం వినా దివః సకాశాత్ ప్రాక్ 'మా నిషాద—'(రామాం ౧।౨।౧౫) ఇత్యాదిరూపేణ భువమాగమదాగతా। ప్రథమం భూమౌ యః సంస్కృతప్రవర్తకః। కింభూతేన కణ్ఠపథేన— అనేకాః శాఖా ఆశ్వలాయనాదయో యస్యాః సా వేదత్రయీ తల్లక్షణా

భూరుహాస్తేషాం రాజిః పఙ్క్తిస్తాం భజతే ఏవంభూతేన। సశాఖవేదత్రయీపాఠకేనేత్యర్థః। అన్యేనాపి బహుస్కన్ధవృక్షయుక్తేన మార్గేణ దూరదేశాదప్యనాయాసేన గమ్యతే॥౫౭॥

ప్రాశంసి సంసద్గురుణాపి చార్వీ చార్వాకతాసర్వవిదూషకేణ।

ఆస్థానపట్టం రసనాం యదీయాం జానామి వాచామధిదేవతాయాః॥౫౮॥

ప్రాశంసీతి॥ చార్వీ సున్దరా సంసత్ సభా గురుణా బృహస్పతినాపి ప్రాశంసి। కింభూతేన— చార్వాకతయా నాస్తికతయా సర్వస్య వేదాదేర్విదూషకేణ ఖణ్డకేన। అహం యదీయాం రసనాం జిహ్వాం వాచామధిదేవతాయాః సరస్వత్యా ఆస్థానపట్టం సింహాసనం జానామి, మన్యే, తస్య జిహ్వాగ్రే సరస్వతీ జాగర్తి। నాస్తికప్రతారణార్థం బృహస్పతినా చార్వాకశాస్త్రం ప్రణీయ వేదాది దూషితమ్॥౫౮॥

నాకేఽపి దీవ్యత్తమదివ్యవాచి వచఃస్రగాచార్యకవిత్కవిర్యః।

దైతేయనీతేః పథి సార్థవాహః కావ్యః స కావ్యేన సభామభాణీత్॥౫౯॥

నాకేఽపీతి॥ స కావ్యః శుక్రః దోషరహితప్రబన్ధరూపేణ కావ్యేన కృత్వా తాం సభామభాణీదవర్ణయత్। స కః—యః కవిః ప్రబన్ధకర్తా దీవ్యత్తమా విరాజమానా దివ్యా సంస్కృతవాగ్యస్మిన్నేవంభూతేఽపి నాకే స్వర్గే వచఃస్రజి వచనమాలాగుమ్ఫనే విషయే ఆచార్యకం సంస్కృతవచనచాతుర్యోపదేశః తం వేత్తీతి విత్। తథా,—దైతేయనీతేః దైత్యనీతిశాస్త్రస్య పథి మార్గే సార్థవాహః మార్గప్రదర్శకః దైత్యనీతిశాస్త్రప్రవర్తకః। సురాసురమధ్యే శ్రేష్ఠతమ ఇత్యర్థః। ఆచార్యకమ్, యోపధాద్వుఞ్। దైతేయ ఇతి, 'కృదికారాత్—' (గం సూం ౫౦) ఇతి జీషన్తాత్ 'స్త్రీభ్యో ఢక్' (౪।౧।౧౨౦) సమర్థనీయః॥౫౯॥

తదేవ సభావర్ణకం కావ్యమాహ—

అమేలయద్భీమనృపః పరం న నాకర్షదేతాన్దమనస్వసైవ।

ఇదం విధాతాపి విచిన్త్య యూనః స్వశిల్పసర్వస్వమదర్శయన్నః॥౬౦॥

అమేలయదితి॥ భీమనృపః పరం కేవలమేతాన్నృపాన్ భైమీఖయంవరార్థం నామేలయత్। తథా— దమనఖసైవ ఏతాన్కేవలం స్వగుణశీలాదినా నాకర్షత్। కింతు విధాతాపి ఇదం స్వయంవరప్రస్తావాదికం విచిన్త్య స్వశిల్పసర్వస్వం స్వీయనిర్మాణకౌశలసారభూతానేతాన్ యూనస్తరుణానేకత్ర స్థానే పుఞ్జీకృత్య నోఽస్మాకమదర్శయత్॥౬౦॥

ఏకాకిభావేన పురా పురారిర్యః పఞ్చతాం పఞ్చశరం నినాయ।

తద్భీసమాధానమముష్య కాయనికాయలీలాః కిమమీ యువానః॥౬౧॥

ఏకేతి॥ యః పురారిః హరః పురా పూర్వమేకాకిభావేనాసహాయత్వేన పఞ్చశరం కామం పఞ్చతాం నినాయ మారయామాస। అముష్య కామస్య కాయనికాయలీలాః శరీరసమూహకాన్తయః అమీ యువానస్తరుణాః తస్మాద్ధరాత్ భియో భయస్య సమాధానం ప్రతీకారః। 'కిం' వితర్కే। అసహాయత్వాత్పూర్వం కామస్య హరాద్భయమభూత్। ఇదానీమేతద్రూపేణ బహుత్వాద్భయం గతమ్। సర్వేఽప్యేతే కామరూపా ఇతి భావః॥౬౧॥

పూర్ణేన్దుబిమ్బాననుమాసభిన్నానస్థాపయత్క్వాపి నిధాయ వేధాః।

తైరేవ శిల్పీ నిరమాదమీషాం ముఖాని లావణ్యమయాని మన్యే॥౬౨॥

పూర్ణేతి॥ విధిర్బ్రహ్మా అనుమాసభిన్నాన్ప్రతిమాసం భిన్నాన్ పూర్ణేన్దుబిమ్బాన్పూర్ణచన్ద్రబిమ్బాన్క్వాపి కుత్రచిత్ప్రదేశే నిధాయ తిరోహితీకృత్యాస్థాపయత్। తైరేవ పూర్ణచన్ద్రబిమ్బైః కృత్వా అమీషాం లావణ్యమయాని ముఖాని స శిల్పీ బ్రహ్మా నిరమాన్నిర్మమే ఇత్యహం మన్యే। చన్ద్రతుల్యాన్యేతేషాం వదనానీతి భావః। అన్యోఽపి శిల్పీ సున్దరవస్తునిర్మాణార్థమపూర్వం వస్తు కుత్రచిద్గుప్తం స్థాపయతి॥౬౨॥

ముధార్పితం మూర్ధసు రత్నమేభిర్యన్నామ తాని స్వయమేత ఏవ।

స్వతఃప్రకాశే పరమాత్మబోధే బోధాన్తరం న స్ఫురణార్థమర్థ్యమ్॥౬౩॥

ముధేతి॥ ఏభిర్నృపైః మూర్ధసు రత్నం హీరకాది ముధా వృథా అర్పితం స్థాపితమ్। యద్యస్మాత్ ఏతే ఏవ స్వయం తాని రత్నాని నామ ప్రసిద్ధాని। రత్నానాం శిరసి రత్నార్పణం

వృథైవేత్యర్థః। అర్థాన్తరన్యాసమాహ—ఖతఃప్రకాశే స్వప్రకాశే పరమాత్మబోధే పరమాత్మజ్ఞానే సతి స్ఫురణార్థం తజ్జ్ఞానార్థం బోధాన్తరం జ్ఞానాన్తరం న అర్థ్యం న యాచనీయమ్। స్వప్రకాశత్వాత్తస్యేత్యర్థః। పరమాత్మజ్ఞానే జాతే జ్ఞానాన్తరం యథా వృథా తథా రత్నానాముపరి రత్నాన్తరారోపణమిత్యర్థః। అతిసున్దరా ఏత ఇతి భావః। పరమాత్మబోధస్య స్వతఃప్రకాశత్వం వేదాన్తేభ్యోఽవసేయమ్॥౬౩॥

ప్రవేక్ష్యతః సున్దరవృన్దముచ్చైరిదం ముదా చేదితరేతరం తత్।

న శక్ష్యతో లక్షయితుం విమిశ్రం దస్రౌ సహస్రైరపి వత్సరాణామ్ ॥౬౪॥

ప్రవేక్ష్యత ఇతి॥ దస్రౌ అశ్వినీకుమారౌ ముదా ఉచ్చైరుత్కృష్టం సహర్షమిత్యర్థః। ఏవంభూతమిదం సున్దరవృన్దం చేత్ప్రవేక్ష్యతః ప్రవిష్టౌ భవిష్యతః తత్తర్హి అనేన రాజవృన్దేన విశేషేణ మిశ్రం మిశ్రితమితరేతరమన్యోన్యం వత్సరాణాం సహస్రైరపి లక్షయితుం చిహ్నితుం న శక్ష్యతః సమర్థో న భవిష్యతః। అయం మే భ్రాతేతి పరస్పరం జ్ఞాతుమసమర్థౌ భవిష్యతః। సర్వేషాం దస్రతుల్యత్వాదితి భావః॥౬౪॥

స్థితైరియద్భిర్యువభిర్విదగ్ధైర్దగ్ధేఽపి కామే జగతః క్షతిః కా।

ఏకామ్బుబిన్దువ్యయమమ్బురాశేః పూర్ణస్య కః శంసతి శోషదోషమ్॥౬౫॥

స్థితైరితి॥ విదగ్ధైశ్చతురైర్దాహరహితైర్వా ఇయద్భిర్బహుసంఖ్యాకైః స్థితైః విద్యమానైరేతైర్యువభిస్తరుణైః హేతుభిః హరేణ ఏకస్మిన్కామే దగ్ధేఽపి జగతః కా క్షతిః కా హానిః? కామసదృశానామేతేషాం బహూనాం స్థితత్వాత్। ఏతదేవార్థాన్తరన్యాసేన సమర్థయతే—కః పూర్ణస్యామ్బురాశేరేవామ్బుబిన్దువ్యయం శోషరూపం దోష శంసతి వదతి। అపి తు ఏకస్మిఞ్జలకణే వ్యయితే సముద్రః శుష్కో జాత ఇతి న కోఽపి వదతీత్యర్థః॥౬౫॥

ఇతి స్తువన్సంకృతివర్గణాభిర్గన్ధర్వవర్గేణ స గాయతైవ।

ఓంకారభూమ్నా పఠతైవ వేదాన్మహర్షివృన్దేన తథాఽన్యమాని॥౬౬॥

ఇతీతి॥ ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ స్తువన్ స శుక్రః గాయత్రైవ గానం కుర్వత్రైవ గన్ధర్వాణాం వర్గేణ సమూహేన హుంకృతివర్గణాభిర్హుకారసమూహైః కృత్వా అన్వమాన్యనుమతః। తథా,—వేదాన్వ్రతా మహర్షివృన్దేన ఓంకారస్య భూమ్నా బాహుల్యేనాన్వమాని అనుమతః। గన్ధర్వవర్గేణ మహర్షివర్గేణ చోభాభ్యామనుమతః సమీచీనం వదతీతి। వర్గణా రాశీకరణమ్॥౬౬॥

న్యవీవిశత్తానథ రాజసింహాన్సింహాసనౌఘేషు విదర్భరాజః।

శృఙ్గేషు యత్ర త్రిదశైరివైభిరశోభి కార్తస్వరభూధరస్య॥౬౭॥

న్యవీవిశదితి॥ అథ విదర్భరాజః తాన్రజసింహాన్ సింహాసనౌఘేషు న్యవీవియన్నివేశయామాస। యత్ర సింహాసనేషూపవిష్టైరేమీ రాజసింహైః కార్తస్వరభూధరస్య స్వర్ణాచలస్య మేరోః శృఙ్గేషూపవిష్టైస్త్రిదశైర్దేవైరివాశోభి అదీపి। అత్యుచ్చత్వం హేమమయత్వం సింహాసనానాం, దేవతుల్యత్వం చ తేషాం సూచితమ్॥౬౭॥

విచిన్త్య నానాభువనాగతాంస్తానమర్త్యసంకీర్త్యచరిత్రగోత్రాన్।

కథ్యాః కథంకారమమీ సుతాయామితి వ్యషాది క్షితిపేన తేన॥౬౮॥

విచిన్త్యేతి॥ తేన క్షితిపేన భీమేన ఇతి పూర్వోక్తేన ప్రకారేణ వ్యషాది విషణ్ణమ్। కిం కృత్వా—నానాభువనేభ్యః స్వర్గమర్త్యపాతాలేభ్య ఆగతాన్ అమర్త్యైర్దేవైః సంకీర్త్యాని వర్ణనీయాని చరిత్రగోత్రాణి శీలకులాని యేషాం తాన్విచిన్త్య విచార్య। ఇతి కిమ్—అమీ పూర్వోక్తా రాజసింహాః సుతాయాం విషయే కథంకారం కేన ప్రకారేణ కథ్యాః వర్ణయితుం శక్యా ఇతి। ఏతేషాం కులశీలాది భైమీ కథం జ్ఞాస్యతీత్యర్థః॥౬౮॥

శ్రద్ధాలుసంకల్పితకల్పనాయాం కల్పద్రుమస్యాథ రథాఙ్గపాణేః।

తదాకులోఽసౌ కులదైవతస్య స్మృతిం తతాన క్షణమేకతానః॥౬౯॥

శ్రద్ధేతి॥ అథ తదా తస్మిన్సమయే ఆకులః సచిన్తోఽసౌ భీమః కులదైవతస్య స్వీయవంశపరమ్పరాపూజ్యస్య రథాఙ్గపాణేః శ్రీవిష్ణోః స్మృతిం క్షణం ముహూర్తమాత్రమ్

ఏకతానోఽనన్యవృత్తిః సన్ తతాన। కింభూతస్య విష్ణోః—శ్రద్ధాలోర్భక్తస్య సంకల్పితం వస్తు తస్య కల్పనాయాం సిద్ధౌ కల్పద్రుమస్య। సకలాభిలాషపూరకకులదైవతస్మరణం వినాన్యః కో వాభిలాషపూరణం కరోతీతి విష్ణుం సస్మారేత్యర్థః। 'ఏకతానోఽనన్యవృత్తిః' ఇత్యమరః॥౧౯॥

తచ్చిన్తనానన్తరమేవ దేవః సరస్వతీం సస్మితమాహ స స్మ।

స్వయంవరే రాజకగోత్రవృత్తవక్త్రీమిహ త్వాం కరవాణి వాణి!॥౨౦॥

తదితి॥ స దేవో విష్ణుః తేన భీమేన కృతస్య స్వచిన్తనస్యానన్తరమేవ సస్మితం సరస్వతీమితి ఆహ స్మ ఉవాచ। ఇతి కిమ్—హే వాణి సరస్వతి। అహం త్వామిహ స్వయంవరే రాజకం రాజవృన్దం తస్య గోత్రవృత్తవక్త్రీం కులనామశీలాదివర్ణయిత్రీం కరవాణి। రాజవర్ణనార్థం త్వయా గన్తవ్యమితి మమ మనీషితమ్। రాజకమ్ 'గోత్ర—' (౪।౩।౧౨౬) ఇతి వుఞ్॥౨౦॥

కులం చ శీలం చ బలం చ యూనాం జానాసి నానాభువనాగతానామ్।

ఏషామతస్త్వం భవ వావదూకా మూకాయితుం కః సమయస్తవాయమ్॥౨౧॥

కులమితి॥ హే సరస్వతి! త్వం నానాభువనేభ్య ఆగతానామేషాం యూనాం కులం చ శీలం చ బలం చ యతో జానాసి అతస్త్వమేవ తేషాం వావదూకా అతితరాం వర్ణనశీలా భవ। తవ మూకాయితుమయం కః సమయోఽవసరః। అపి తు న కోఽపి। ఏషాం కులాది వర్ణయేత్యర్థః। 'చాః' పరస్పరసముచ్చయార్థాః। 'వదేశ్చ' ఇతి వార్తికేన వదేర్యఙ్లుగన్తాదూకః, "వావదూకస్తు వక్తరి' ఇతి క్షీరస్వామీ॥౨౧॥

జగత్త్రయీపణ్డితమణ్డితైషా సభా న భూతా న చ భావినీ చ।

రాజ్ఞాం గుణజ్ఞాపనకైతవేన సంఖ్యావతః శ్రావయ వాఙ్ముఖాని॥౨౨॥

జగదితి॥ హే సరస్వతి। యస్మాజ్జగత్త్రయీసంబన్ధిభిః పణ్డితైర్మణ్డితా ఏషా సభాపూర్వం న చ భూతా, పశ్చాత్ న చ భావినీ జనిష్యతే, తస్మాద్రాజ్ఞాం గుణానాం జ్ఞాపనం బోధనం తస్య కైతవేన వ్యాజేన సంఖ్యావతః పణ్డితాన్ వాఙ్ముఖాని ఉపన్యాసాఞ్శ్రావయ। 'ఉపన్యాసస్తు

వాఙ్ముఖమ్' ఇత్యమరః। 'సంఖ్యావాన్ పణ్డితః కవిః' ఇతి చ। శబ్దకర్మత్వాత్ సంఖ్యావత ఇతి కర్మత్వమ్॥౭౨॥

ఇతీరితా తచ్చరణాత్పరాగం గీర్వాణచూడామణిమృష్టశేషమ్।

తస్య ప్రసాదేన సహాజ్ఞయాసావాదాయ మూర్ధ్నాదరిణీ బభార॥౭౩॥

ఇతీతి॥ ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ విష్ణునా ఈరితోక్తా అసౌ సరస్వతీ గీర్వాణానాం దేవానాం చూడామణయో ముకుటరత్నాని తైర్మృష్టః ప్రోఞ్ఛితశ్చాసౌ శేషోఽవశిష్టశ్చ తమ్, తచ్చరణాద్విష్ణుచరణాత్ పరాగం రేణుం తస్య విష్ణోరాజ్ఞారూపేణ ప్రసాదేన (సహ) మూర్ధ్నా ఆదాయ ఆదరిణ్యాదరయుక్తా సతీ బభార। నమస్కారపూర్వం మహాప్రసాద ఇత్యాజ్ఞామనీచకారేతి భావః। 'పరాగ'పదేన రూఢ్యా చరణస్య పద్మత్వం సూచితమ్॥౭౩॥

మధ్యేసభం సావతతార బాలా గన్ధర్వవిద్యాధరకణ్ఠనాలా।

త్రయీమయీభూతవలీవిభఙ్గా సాహిత్యనిర్వర్తితదృక్తరఙ్గా॥౭౪॥

మధ్యేసభమితి॥ సా సరస్వతీ బాలా సతీ మధ్యేసభం సభామధ్యే అవతతార। బాలస్త్రీరూపం ధృత్వా తత్రాగతేత్యర్థః। కింభూతా—గన్ధర్వవిద్యాయా గీతవిద్యాయా ధరః కణ్ఠనాలో యస్యాః సా। గానప్రవీణకణ్ఠనాలేత్యర్థః। తథా,—త్రయీమయీభూతవలీవిభఙ్గా ఋక్సామయజూరూపత్రిసంఖ్యామయస్త్రయీమయః అత్రయీమయః త్రయీమయీభూతో వలీవిభఙ్గో వలీరచనా యస్యాః। తథా,—సాహిత్యేన మహాకావ్యనాటకచమ్పూప్రభృతినా, శుక్లనీలరక్తవర్ణసాహిత్యేన మేలనేన వా నిర్వర్తితా నిర్మితా అతిసలక్షణా దృక్తరఙ్గాః కటాక్షవిక్షేపా యస్యాః సా। కణ్ఠస్య నాలత్వేన ముఖస్య పద్మత్వం వ్యఙ్గ్యమ్। గన్ధర్వాశ్చ విద్యాధరాశ్చ తద్రూపం కణ్ఠనాలం యస్యా ఇతి వా॥౭౪॥

వేదాదివిద్యామయం సరస్వతీస్వరూపం వర్ణయతి—

ఆసీదధర్వా త్రివలిత్రివేదీమూలాద్వినిర్గత్య వితాయమానా।

నానాభిచారోచితమేచకశ్రీః శ్రుతిర్యదీయోదరరోమరేఖా॥౭౫॥

ఆసీదితి॥ అథర్వా శ్రుతిః యదీయా సరస్వతీసంబన్ధినీ ఉదరరోమరేఖా ఉదరరోమావలీ ఆసీత్। కింభూతా—తిసృణాం వలీనాం సమాహారస్త్రివలి, త్రివలిరూపా యా త్రివేదీ తల్లక్షణాన్మూలాద్వినిర్గల్య బ్రహ్మణా వినిర్గమయ్య వితాయమానా విస్తార్యమాణా। తథా,— నానాభిచారైః అనేకమారణోచ్చాటనాద్యభిచారైః కృత్వా ఉచితా పాపబాహుల్యాత్ యోగ్యా మేచకా శ్రీః శోభా యస్యాః సా। అథ చ,-అనాభిచారోచితమేచకశ్రీర్న భవతి, కిం తు నాభిసంచరణోచితమేచకశ్రీః। అథర్వణః శ్యామత్వం పురాణప్రసిద్ధమ్। అభిచారకర్తృకత్వం చ। వినిర్గత్యేత్యత్రాన్తర్భావితణ్యర్థో జ్ఞేయః। వితాయమానా, ' తనోతేర్యకి' (౬।౪।౪౪) ఇత్యాత్వమ్॥౭౫॥

శిక్షైవ సాక్షాచ్చరితం యదీయం కల్పశ్రియాకల్పవిధిర్యదీయః।

యస్యాః సమస్తార్థనిరుక్తిరూపైర్నిరుక్తివిద్యా ఖలు పర్యణంసీత్॥౭౬॥

శిక్షేతి॥ యదీయం చరితమాచరణం వర్ణానాం స్థానోచ్చారణబోధకం నారదాదిప్రణీతం శిక్షైవ పర్యణంసీత్ పరిణతమ్। యదీయం చరితమ్ (ఇత్యర్థః। అథ) శిక్షైవ। సాక్షాల్లోకస్య హితోపదేశ ఏవేత్యర్థః। కల్ప ఇతికర్తవ్యతాబోధకో గ్రన్థస్తస్య శ్రియా కృత్వా యదీయ ఆకల్పవిధిరలంకారవిధిః పర్యణంసీత్ పరిణతః।యదీయాన్యలంకరణాని కల్పేనైవ రచితానీత్యర్థః। తథా,—యస్యాః సమస్తార్థానాం సకలాభిధేయానాం నిరుక్తిరూపైః నిర్వచనస్వరూపైః కృత్వా వేదశ్రోత్రస్థానీయా నిరుక్తివిద్యా పర్యణంసీత్ పరిణతా। 'ఖలు' నిశ్చయార్థః సర్వత్ర యోజనీయః॥౭౬॥

జాత్యా చ వృత్తేన చ భిద్యమానం ఛన్దో భుజద్వన్ద్వమభూద్యదీయమ్।

శ్లోకార్ధవిశ్రాన్తిమయీభవిష్ణుపర్వద్వయీసన్ధిసుచిహ్నమధ్యమ్ ॥౭౭॥

జాత్యేతి॥ జాత్యా మాత్రావృత్తేన వృత్తేన వర్ణవృత్తేన చ భిద్యమానం ద్విధాభూతం వేదచరణస్థానీయం ఛన్దః యదీయం భుజద్వన్ద్వమభూత్। కింభూతం ఛన్దః—శ్లోకార్ధే విశ్రాన్తిః అవసానం తద్రూపో భవిష్ణుః శ్లోకార్ధవిశ్రాన్తిమయీభవిష్ణుః పర్వద్వయీసన్ధిః పూర్వోత్తరపర్వద్వయసన్ధిః స ఏవ సుచిహ్నం మధ్యే యస్య। యస్యా భుజపర్వద్వయీసన్ధిరేఖాద్వయం శ్లోకార్ధయోర్విచ్ఛేదద్యోతకేన రేఖాద్వయేనైవ రచితమిత్యర్థః॥౭౭॥

అసంశయం సా గుణదీర్ఘభావకృతాం దధానా వితర్తి యదీయా।
విధాయికా శబ్దపరమ్పరాణాం కిం చారచి వ్యాకరణేన కాఞ్చీ॥౭౮॥

అసంశయమితి॥ కిం చ అన్యశ్చ సాతిప్రసిద్ధా యదీయా కాఞ్చీ మేఖలాసంశయం నిశ్చితం వేదముఖభూతేన వ్యాకరణేనారచి రచితా। కింభూతా—గుణస్య పట్టసూత్రస్య దీర్ఘభావేన దైర్ఘ్యేణ కృతాం వితతిం విస్తారం దధానా। తథా,—శిఞ్జితరూపాణాం శబ్దపరమ్పరాణాం విధాయికా। వ్యాకరణమపి—గుణాశ్చ దీర్ఘాశ్చ భావాశ్చ కృతశ్చ ఏతేషాం వితతిం దధానమ్। భావా భావప్రత్యయాః, కృతః కృత్సంజ్ఞకాః ప్రత్యయాశ్చ। తథా, శబ్దానాం రామకృష్ణాదీనాం భవత్యాదిశబ్దపరమ్పరాణాం చ విధాయకం సాధకమ్। అర్థవశాద్విభక్తివచనవిపరిణామః ౭౮

స్థిత్రైవ కణ్ఠే పరిణమ్య హారలతా బభూవోదితతారవృత్తా।
జ్యోతిర్మయీ యద్భజనాయ విద్యా మధ్యేఙ్గమఙ్కేన భృతా విశఙ్కే॥౭౯॥

స్థితేతి॥ జ్యోతిర్మయీ జ్యోతీరూపా గ్రహనక్షత్రాదిచారసహితా విద్యా యద్భజనాయ యస్యా దేవ్యాః సేవనాయ కణ్ఠే స్థిత్రైవ పరిణమ్య రూపాన్తరం ప్రాప్య హారలతా బభూవేత్యహం విశఙ్కే। కింభూతా—ఉదితముక్తం తారం తారాసంబన్ధి వృత్తం శుభాశుభఫలకథనరూపం యస్యామ్। తథా,—మధ్యేఙ్గమఙ్గానాం శిక్షాదీనాం మధ్యేఽఙ్కేన గణనయా భృతా ధృతా। షడఙ్గమధ్యే గణితేత్యర్థః। హారలతాపి,—ఉదితః ప్రకాశీభూతః తారో మధ్యమణిర్యస్యాం ముక్తాశుద్ధిర్వా యస్యాం సా ఏవంభూతా చాసౌ వృత్తా చ। వర్తులమౌక్తికేత్యర్థః। తథా,–మధ్యేఙ్గం శరీరమధ్యే అఙ్కేన క్రోడేన వక్షసా భృతా ధృతా। తారాణామిదం తారం, సంబన్ధేఽణ్। యద్వా, ద్వావింశే సర్గే 'తార'శబ్దస్యాపి నక్షత్రవాచిత్వముక్తమ్। ఉదితం తారాణాం వృత్తం యస్యాం యయా వా॥౭౯॥

అవైమి వాదిప్రతివాదిగాఢస్వపక్షరాగేణ విరాజమానే।
తే పూర్వపక్షోత్తరపక్షశాస్త్రే రదచ్ఛదౌ భూతవతీ యదీయౌ॥౮౦॥

అవైమీతి॥ యదీయౌ రదచ్ఛదావోష్ఠౌ తే ఉభే ప్రసిద్ధే పూర్వపక్షోత్తరపక్షశాస్త్రే భూతవతీత్యహమవైమి। కింభూతే—వాదిప్రతివాదినోర్గాఢో దృఢః స్వపక్షరాగః

స్వస్వసిద్ధాన్తానురాగస్తేన విరాజమానే। అధరావపి,—వదత ఇతి వాదినౌ। ప్రతివదత ఇతి ప్రతివాదినౌ ఉక్తిప్రత్యుక్తిచతురౌ॥౮౦॥

బ్రహ్మార్థకర్మార్థకవేదభేదాద్విధా విధాయ స్థితయాత్మదేహమ్।

చక్రే పరాచ్ఛాదనచారు యస్యా మీమాంసయా మాంసలమూరుయుగ్మమ్॥౮౧॥

బ్రహ్మేతి॥ బ్రహ్మైవార్థః, కర్మైవార్థః ప్రతిపాద్యం ప్రయోజనం యయోర్వేదయోస్తయోర్భేదాద్ద్వైవిధ్యాబ్రహ్మకాణ్డకర్మకాణ్డసంజ్ఞకవేదవిభాగాద్ధేతోరాత్మదేహం ద్విధా విధాయ నిర్మాయ స్థితయా మీమాంసయా యస్యా దేవ్యా ఊరుయుగ్మం చక్రే కృతమ్। కింభూతమాత్మదేహమ్—పరేషాం వైశేషికబౌద్ధాదీనామాచ్ఛాదనేన నిరాకరణేన చారు, తత్ర వా చతురమ్। తథా,—మాంసలం విచారపరిపుష్టమ్। అథ చ—ఉత్తమవస్త్రేణ రమణీయం పరిపుష్టం చ। ఉత్తరమీమాంసయా పూర్వమీమాంసయా చోరుయుగ్మం రచితమిత్యర్థః॥౮౧॥

ఉద్దేశపర్వణ్యపి లక్షణేఽపి ద్విధోదితైః షోడశభిః పదార్థైః।

ఆన్వీక్షికీం యద్దశనద్విమాలీం తాం ముక్తికామాకలితాం ప్రతీమః॥౮౨॥

ఉద్దేశేతి॥ వయం యస్యా దశనద్విమాలీం దన్తపఙ్క్తిద్వయీం తాం ప్రసిద్ధామాన్వీక్షికీం తర్కవిద్యాం ప్రతీమో జానీమహే। అను పునఃపునరీక్షణం ప్రయోజనమస్యాః సా ఆన్వీక్షికీ। కీదృశీమ్—నామతః కథనముద్దేశః, తస్య పర్వణ్యవసరేఽపి సమానాసమానజాతీయవ్యవచ్ఛేదో లక్షణం తస్మిన్నపి, ద్విధా ఉద్దేశతయా లక్షణతయా చోదితైర్నిర్దిష్టైః షోడశభిః పదార్థైః ప్రమాణాదిభిర్నిగ్రహస్థానాన్తైరుపలక్షితామ్। తథా, ముక్తికామైః 'ఏతేషాం తత్త్వజ్ఞానాన్నిఃశ్రేయసాధిగమః' ఇత్యుక్తత్వాన్ముముక్షుభిరాకలితామభ్యస్తామ్। దన్తపఙ్క్తిద్వయీ చ పర్వణ్యుదితోత్తేజితా భవతి। తథా,—లక్షణేఽపి సాముద్రికశాస్త్రేఽప్యుదితోక్తా। ద్విధోదితత్వేన ద్వాత్రింశత్సంఖ్యాకా భవతి। దశనద్విమాలీమాకలితాం గుమ్ఫితాం ముక్తికాం ప్రతీమః, మౌక్తికాన్యేవ జానీమ ఇతి వా। ద్విరుక్తషోడశపదార్థైర్యస్యా ద్వాత్రింశద్దన్తా రచితా ఇతి భావః। ద్విమాలీమితి టాబన్తస్త్రీత్వే 'ద్విగోః' (౪।౧।౨౧) ఇతి జీప్॥౮౨॥

తర్కా రదా యద్వదనస్య తర్క్యా వాదేఽస్య శక్తిః క్వ తథాఽన్యథా తైః।

పత్రం క్వ దాతుం గుణశాలిపూగం క్వ వాదతః ఖణ్డయితుం ప్రభుత్వమ్ ॥౮౩॥

తర్కా ఇతి ॥ 'యద్యయం నిర్వహ్నిః స్యాత్తర్హి నిర్ధూమోఽపి స్యాత్' ఇత్యాదయస్తర్కా యద్వదనస్య రదా దన్తాస్తర్క్యా ఊహ్యాః, తైర్దన్తైః అన్యథా వినా చేత్తర్కా దన్తా నాభవిష్యంస్తర్హి అస్య ముఖస్య వాదే కథావిశేషే, అథ చ భాషణే, తథా శక్తిః క్వ? దన్తైర్వినా వాదః కర్తుం న శక్యతే। తస్మాత్తర్కా ఏవ రదాస్తర్క్యాః। 'కథమన్యథా' ఇతి పాఠో వా। అథ చ వా చ దశ్చ వాదమ్। 'సర్వో ద్వన్ద్వః—' (గం సూం ౩౬) ఇత్యేకవద్భావః వాకార-దకారయోరుచ్చారణే విషయే దన్తైర్వినా శక్తిః కథం స్యాత్? వకారస్య దన్త్యోష్ఠ్యత్వాత్। దకారస్య దన్త్యత్వాదిత్యర్థః। అన్యచ్చ—వాదతో వాదనిమిత్తాత్ప్రతివాదినే పత్రం ప్రతిపత్రం దాతుం తస్యోపరి పత్రాలమ్బనం కర్తుం ప్రతివాదినః ప్రతిజ్ఞాపత్రం దాతుం ఖణ్డయితుమ్। అథ చ—అదతో భక్షయతోఽస్య కటురసత్వాదిగుణశాలి పత్రం నాగవల్లీదలం ఖణ్డయితుం తైర్వినా క్వ శక్తిః ప్రభుత్వం సామర్థ్యమ్? అపి తు న। తర్కబలేన వినా పత్రాదిఖణ్డనం కర్తుమశక్యమిత్యర్థః। గుణైః కషాయాదిభిః శాలతే ఇతి ఈదృశం పూగం ఖణ్డయితుం వా క్వ శక్తిః? నహి దన్తహీనేన పర్ణాని పూగాని చ భక్షయితుం శక్యన్తే। అథ చ,—వాదతో వాదేన గుణశాలినాం విదుషాం పూగం వృన్దం ఖణ్డయితుం క్వ సామర్థ్యమ్? 'పదాదయః పృథక్శబ్దాః' ఇతి మతేన న విద్యన్తే దతో దన్తా యస్య దన్తరహితస్య। నఞా బహువ్రీహిణా ద్వితీయపక్షే వ్యాఖ్యేయమ్। దన్తానాం కర్కశత్వాత్ కర్కశైస్తర్కైర్నిర్మాణస్య యుక్తత్వమ్। 'పూగః క్రముకవృన్దయోః' ఇత్యమరః ॥౮౩॥

సపల్లవం వ్యాసపరాశరాభ్యాం ప్రణీతభావాదుభయీభవిష్ణు।

తన్మత్స్యపద్మాద్యుపలక్ష్యమాణం యత్పాణియుగ్మం వవృతే పురాణమ్ ॥౮౪॥

సపల్లవమితి ॥ పురాణం తత్ప్రసిద్ధం యస్యాః పాణియుగ్మం వవృతే జాతమ్। కింభూతమ్—సపల్లవం కథాఖ్యాయికాదియుక్తమ్। అథ చ సశృఙ్గారమ్। అలక్తకరాగతుల్యమిత్యర్థః। కిసలయసదృశం వా। తథా,—వ్యాసపరాశరాభ్యాం మునిభ్యాం ప్రణీతభావాన్నిర్మితత్వాదుభయీభవిష్ణు పురాణోపపురాణతాం ప్రాప్తం మత్స్యకూర్మపద్మవారాహాదిపదైరుపలక్ష్యమాణం నిర్దిశ్యమానమ్। అథ చ, రేఖారూపమత్స్యపద్మచక్రాదిసాముద్రికలక్షణైర్లక్ష్యమాణమ్। పురాణమేవ కరయుగాకారేణ పరిణతమిత్యర్థః। తత్పురాణమితి వా। సపల్లవమితి పక్షే సాదృశ్యేఽవ్యయీభావః ॥౮౪॥

ఆకల్పవిచ్ఛేదవివర్జితో యః స ధర్మశాస్త్రవ్రజ ఏవ యస్యాః।

పశ్యామి మూర్ధా శ్రుతిమూలశాలీ కణ్ఠస్థితః కస్య ముదే న వృత్తః॥౮౫॥

ఆకల్పేతి॥ య ఆకల్పం విచ్ఛేదవివర్జితః ప్రలయపర్యన్తముచ్ఛేదరహితః। అథ చ, ఆకల్పోఽలంకారః, తత్సహితః సర్వదా సాలంకారః స ధర్మశాస్త్రస్య వ్రజః సమూహ ఏవ యస్యాః సరస్వత్యా మూర్ధా కస్య ముదే ప్రీత్యై న వృత్తః? అథ చ,—వృత్తో వర్తులః కస్య ముదే న। అపి తు సర్వస్యాపి ముదే స్యాదేవేత్యహం పశ్యామి జానే। కింభూతః—శ్రుతిః వేద ఏవ మూలం తేన శాలతే। అథ చ—కర్ణయోర్మూలే శోభతే ఏవంశీలః। శ్రుతిః శబ్దః తస్య గ్రహణే మూలం కారణం కర్ణౌ తాభ్యాం శాలత ఇతి వా। తథా,—కణ్ఠస్యోపరి స్థితః। అథ చ—కణ్ఠే పాఠతో న్యస్తః। ధర్మశాస్త్రమేవ యదీయమూర్ధాకారేణ పరిణతమితి భావః॥౮౫॥

భ్రువౌ దలాభ్యాం ప్రణవస్య యస్యాస్తద్విన్దునా భాలతభాలపత్రమ్।

తదర్ధచన్ద్రేణ విధిర్విపఞ్చీనిక్వాణనాకోణధనుః ప్రణిన్యే॥౮౬॥

భ్రువావితి॥ విధిః ప్రణవస్యోంకారస్య దలాభ్యాం ఖణ్డాభ్యాం యస్యా భ్రువౌ ప్రణిన్యే నిర్మమే। తద్విన్దునా ప్రణవానుస్వారేణ భాలతమాలపత్రం లలాటతిలకమ్। తదర్ధచన్ద్రేణ యస్యా విపఞ్చీ వీణా తస్యా నిక్వాణనాయై వాదనార్థం కోణధనుః కోణసంజ్ఞకం ధనుః ప్రణిన్యే। 'తమాలపత్రతిలకచిత్రకాణి విశేషకమ్' ఇత్యమరః। అత్ర నాగరలిప్యా ఓంకారో జ్ఞాతవ్యః। 'కోణో వీణాదివాదనమ్' ఇతి 'కోణ' శబ్దేనైవ గతార్థత్వాత్ పూర్వపదం ప్రశంసార్థత్వాదపునరుక్తమ్। పూర్వపదేనైవ గతార్థత్వాత్ 'కోణ'పదం ధనుఃప్రశంసార్థమ్॥౮౬॥

ద్వికుణ్డలీ వృత్తసమాప్తిలిప్యాః కరాఙ్గులీ కాఞ్చనలేఖనీనామ్।

కైశ్యం మషీణాం స్మితభా కఠిన్యాః కాయే యదీయే నిరమాయి సారైః॥౮౭॥

ద్వికుణ్డలీతి॥ విధినా యదీయే కాయే వృత్తా వర్తులా యా సమాప్తిజ్ఞాపికా లిపిర్విసర్గలిపిః, మాతృకాగ్రన్థస్య సమాప్తిలిపిర్వా తస్యాః సారైః శ్రేష్ఠభాగైః కృత్వా ద్వికుణ్డలీ నిరమాయి నిర్మితా। తథా,—కాశ్చనలేఖనీనాం సువర్ణమయలేఖనీనాం సారైః కరాఙ్గులీ నిర్మితా। మషీణాం సారైః కేశానాం సమూహః కైశ్యం నిర్మితమ్। తథా,—కఠిన్యాః ఖ (ఘ) టికాయాః సారైః స్మితస్య భా శోభా నిర్మితా। సర్వేషాం తత్తదాకారత్వాత్తదీయైరేవ సారైర్నిర్మితానీత్యర్థః।

'కరాఙ్గులీ' ఇతి జాతావేకవచనమ్। యదుక్తమ్—' శృఙ్గవద్బాలవత్సస్య బాలికాకుచయుగ్మవత్। నేత్రవత్కృష్ణసర్పస్య స విసర్గ ఇతి స్మృతః' ఇతి। 'ఖ (ఘ) టికాయాం తు కరినీ' ఇతి విశ్వః। క్రైశ్యం, సమూహార్థే 'కేశాశ్వాభ్యాం యఞ్ఛావన్యతరస్యామ్' (౪।౨।౪౮) ఇతి యఞ్॥౮౭॥

యా సోమసిద్ధాన్తమయాననేవ శూన్యాత్మతావాదమయోదరేవ।

విజ్ఞానసామస్త్యమయాన్తరేవ సాకారతాసిద్ధిమయాఖిలేవ॥౮౮॥

యేతి॥ యా సరస్వతీ సోమసిద్ధాన్తః కాపాలికదర్శనం తన్మయం తద్రూపమ్। అథ చ, చన్ద్రస్య యాథార్థ్యం పూర్వపక్షభూతస్య పూర్ణిమాజాతస్య వా చన్ద్రస్య సిద్ధాన్తరూపం దూషకరూపమాననం యస్యా ఏవంభూతేవ। తథా,—శూన్యాత్మతావాదో మాధ్యమికదర్శనం తన్మయం తద్రూపముదరం యస్యాః సేవ। ఆత్మానో న సన్తీతి శూన్యాత్మతావాదో బౌద్ధసిద్ధాన్తః। తథా,—విజ్ఞానస్య విశిష్టజ్ఞానస్య సామస్త్యం సంపూర్ణత్వం తన్మయం తత్ప్రచురమాన్తరం చిత్తం యస్యా ఏవంభూతేవ। తథా,—సాకారవిజ్ఞానవాదీ సౌత్రాన్తికః। విజ్ఞానస్య సాకారతాసిద్ధిస్తద్దర్శనమ్। అథ చ—సౌన్దర్యలాభప్రచురమ్। అఖిలం సమస్తం రూపం యస్యా ఏవంభూతేవ। సోమసిద్ధాన్తాదిదర్శనైర్యదీయా ముఖాద్యవయవా నిర్మితాః। చన్ద్రాననా, అతికృశోదరీ, సర్వవిజ్ఞానమయీ అతిసున్దరీ చేతి భావః। ' ఇవ'శబ్ద ఉత్ప్రేక్షాయామ్, వాక్యాలంకారే వా। ఏవంభూతా మధ్యేసభమవతతారేత్యాది కులకమ్। శూన్యాత్మతేత్యాదిషు 'నాసికోదర ' (౪।౧।౫౫) ఇతి వా జీష్॥౮౮॥

భీమస్తయాగద్యత మోదితుం తే వేలా కిలేయం తదలం విషద్య।

మయా నిగాద్యం జగతీపతీనాం గోత్రం చరిత్రం చ విచిత్రమేషామ్॥౮౯॥

భీమ ఇతి॥ తయా దేవ్యా భీమ ఇత్యగద్యత ఉక్తః। ఇతి కిమ్—ఇయం వేలాయం సమయస్తే మోదితుం హర్షం ప్రాప్తుముచితః కిల యస్మాత్ తత్తస్మాద్ విషద్య విషాదం కృత్వాలం దుఃఖం న కార్యమ్। మయా ఏషాం జగతీపతీనాం రాజ్ఞాం విచిత్రం గోత్రం చరిత్రం చ నిగాద్యం గదితుమర్హమ్। మోదితుమ్, 'కాలసమయవేలాసు తుమున్ ' (౩।౩।౧౬౭) ఇతి తుమున్। అలం విషద్య, 'అలంఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్త్వా' (౩।౪।౧౮) ఇతి క్త్వా। తతః క్త్వో ల్యప్॥౮౯॥

అవిన్దతాసౌ మకరన్దలీలాం మన్దాకినీ యచ్చరణారవిన్దే।
అత్రావతీర్ణా గుణవర్ణనాయ రాజ్ఞాం తదాజ్ఞావశగాస్మి కాపి॥౯౦॥

అవిన్దతేతి॥ అసౌ మన్దాకినీ యస్య శ్రీవిష్ణోః చరణారవిన్దే మకరన్దలీలాం పుష్పరసశోభామవిన్దత ప్రాప। కమలే హి మకరన్దో యుక్తః। తస్య శ్రీవిష్ణోరాజ్ఞావశగా నిదేశకారిణీ కాపి రాజ్ఞాం గుణవర్ణనాయాత్ర స్వయంవరేఽవతీర్ణా। తేన ప్రేషితా తదాజ్ఞయా చ మమ సామర్థ్యమపి యుక్తమిత్యర్థః। కాపీత్యనేన మదధికాస్తన్నిదేశకారిణ్యో బహ్వ్యః సన్తీతి స్వనామ్నోఽకథనీయత్వం చ సూచితమ్। 'విన్దత్యసవ్యే' ఇతి పాఠే—అసవ్యే దక్షిణపాదే విన్దతి లభతే॥౯౦॥

తత్కాలవేద్యైః శకునస్వరాద్యైరాప్తామవాప్తాం నృపతిః ప్రతీత్య।
తాం లోకపాలైకధురీణ ఏష తస్యై సపర్యాముచితాం దిదేశ॥౯౧॥

తత్కాలేతి॥ లోకపాలానామేకధురం వహతీతి లోకపాలతుల్య ఏష నృపతిస్తస్యై దేవ్యై ఉచితాం యోగ్యాం సపర్యామర్ఘాదిపూజాం దిదేశాకృత। కిం కృత్వా—తత్కాలవేద్యైః తదాగమజ్ఞేయైః శకునస్వరాద్యైః కాకస్వరాదిశకుననాసికాస్వరదక్షిణచక్షుఃస్పన్దాద్యైః కృత్వా తాం దేవీమాప్తామభీష్టాం అవాప్తాం ప్రాప్తాం ప్రతీత్య జ్ఞాత్వా। ఏకధురీణః, 'ఏకధురాల్లుక్ చ' (౪।౪।౭౯) ఇతి ఖః। ఆప్తాగమనసమయే భుజస్పన్దాదయో భవన్తి॥౯౧॥

దిగన్తరేభ్యః పృథివీపతీనామాకర్షకౌతూహలసిద్ధవిద్యామ్।
తతః క్షితీశః స నిజాం తనూజాం మధ్యేమహారాజకమాజుహావ॥౯౨॥

దిగితి॥ తతో దేవీసపర్యానన్తరం స క్షితీశః నిజాం స్వీయాం తనూజాం భైమీం మధ్యేమహారాజకం రాజసమూహమధ్యే ఆజుహావాకారయతి స్మ। కింభూతాం తనూజామ్—దిగన్తరేభ్యో దిక్ప్రాన్తేభ్యః సకాశాత్పృథివీపతీనామాకర్షే ఆకర్షణం తద్విషయం యత్కౌతూహలం తస్య సిద్ధవిద్యాం జపాదిపురశ్చరణేనాత్మవశీకృతమన్త్రరూపాం స్వసౌన్దర్యేణ సర్వాకర్షణకారిణీమ్। 'రాజన్'శబ్దాద్వుఞి 'మహచ్చ తద్రాజకం చ' ఇతి కర్మధారయ ఏవ। ఆజుహావ, 'అభ్యస్తస్య చ' (౬।౧।౩౩) ఇతి సంప్రసారణమ్॥౯౨॥

దాసీషు నాసీరచరీషు జాతం స్మితం క్రమేణాలిషు వీక్షితాసు।

స్వాఙ్గేషు రూపోత్థమథాద్భుతాబ్ధిముద్వేలయన్తీమవలోకకానామ్॥౯౩॥

దాసీష్వితి॥ నాసీరచరీష్వగ్రేసరీషు దాసీషు చేటీషు విషయే జాతం పూర్వం సముత్పన్నమ్ క్రమేణానన్తరం వీక్షితాస్వాలీషు సఖీషు విషయే స్మితమభివృద్ధిం గతమ్, అథ పశ్చాత్ స్వాఙ్గేషు భైమ్యవయవేషు విషయే రూపోత్థం సౌన్దర్యాదుత్థితం చలితుమారబ్ధం అవలోకకానాం ప్రేక్షకాణామద్భుతాబ్ధిముద్వేలయన్తీమతిక్రాన్తమర్యాదం కుర్వతీమ్। దాస్యాదిక్రమేణ సున్దర-సున్దరతర-సున్దరతమత్వదర్శనేన రాజానోఽతిసాశ్చర్యా జాతా ఇతి భావః। 'భైమీం పపావపాఙ్గైరథ రాజరాజిః' (నైం ౧౦।౧౦౮) ఇతః షోడశేనాన్వయః॥౯౩॥

స్నిగ్ధత్వమాయాజలలేపలోపసయత్నరత్నాంశుమృజాంశుకాభామ్।

నేపథ్యహీరద్యుతివారివర్తిస్వచ్ఛాయసచ్ఛాయనిజాలిజాలామ్॥౯౪॥

స్నిగ్ధేతి॥ కింభూతామ్—స్నిగ్ధత్వం తైలాభ్యక్తాభాసత్వమ్, మాయాజలం కృత్రిమోదకమ్, లేపః అధోభాగే వర్ణోత్కర్షకారీ ద్రవ్యాన్తరసంయోగః, ఏతేషాం త్రయాణాం దోషాణాం లోపే అభావే సయత్నాని కృతప్రయత్నాని। అపనీతదోషాణీత్యర్థః। తేషాం రత్నానామంశుమృజా కిరణశుద్ధిః సైవాంశుకాభా వస్త్రదీప్తిర్యస్యాస్తామ్। స్నిగ్ధత్వాయ నైర్మల్యాయ మాయాజలస్య కృత్రిమోదకస్య లేపః ప్రక్షేపస్తస్య లోపేనాపాకరణేన సయత్నానాం కృతగుణాధానానాం నిర్మలానాం నైర్మల్యార్థపాణిపాదసంజ్ఞకమాయాజలప్రక్షేపేణ వినైవ నిర్మలానామితి యావత్। ఏవంభూతానాం రత్నానామంశవః తద్వన్మృజా శుద్ధిర్యస్యా ఏవంవిధా రత్నకిరణశుద్ధియుక్తా వా అంశుకాభా వస్త్రదీప్తిర్యస్యాః। ఏవంవిధేనాంశుకేనాభాతి, ఏవంవిధా వా। తథా,—నేపథ్యేష్వలంకారేషు హీరాః షట్కోణమణయస్తేషాం ద్యుతిరేవ వారి తత్ర వర్తత ఇతి వర్తి స్వచ్ఛాయం భైమ్యా ఏవ ప్రతిబిమ్బం తస్య సచ్ఛాయం సమానచ్ఛాయం సదృశం తత్తుల్యం నిజం స్వీయమాలిజాలం సఖీవృన్దం యస్యాస్తామ్। ప్రతిబిమ్బతుల్యత్వాద్భైమ్యపేక్షయా హీనాః, అన్యాపేక్షయా చాధికాః సఖ్యో యస్యా ఏవంభూతామిత్యర్థః। స్వచ్ఛాయం, 'విభాషా సేనా—'(౨।౪।౨౫) ఇతి నపుంసకత్వమ్। వ్యాఖ్యానాన్తరం కష్టకల్పనయా గ్రన్థగౌరవభియా చోపేక్ష్యమ్॥౯౪॥

విలేపనామోదముదాగతేన తత్కర్ణపూరోత్పలసర్పిణా చ।

రతీశదూతేన మధువ్రతేన కర్ణే రహః కించిదివోచ్యమానామ్॥౯౫॥

విలేపనేతి॥ విలేపనస్య సకర్పూరచన్దనాద్యఙ్గరాగస్యామోదేన పరిమలేన యా ముత్ హర్షస్తేన హేతునా ఆగతేన। తథా,—తస్యా భైమ్యాః కర్ణపూరోత్పలే సర్పతి ఏవంశీలే సమీపగతేన చ। తథా,—రతీశదూతేన కామసందేశహరేణ మధువ్రతేన భ్రమరేణ రహ ఏకాన్తే నల ఏవ రమణీయో వరణీయశ్చేతి కర్ణే కించిదుచ్యమానామివ। అన్యోఽపి దూతో రహసి కర్ణే కథయేతి॥౯౫॥

విరోధివర్ణాభరణాశ్మభాసాం మల్లాజికౌతూహలమీక్షమాణామ్।

స్మరస్వచాపభ్రమచాలితే ను భ్రువౌ విలాసాద్వలితే వహన్తీమ్॥౯౬॥

విరోధీతి॥ విరోధినోఽన్యోన్యవిరుద్ధాః శుభ్రకృష్ణనీలాదయో వర్ణా యేషామాభరణాశ్మనామలంకారరత్నానాం యా భాసో దీప్తయస్తాసాం మల్లాజికౌతూహలం మల్లయుద్ధకౌతుకమీక్షమాణామ్। పరస్పరోపమర్దం కుర్వతీ రత్నదీప్తీర్విలోకయన్తీమిత్యర్థః। అన్యోఽపి ప్రభుర్మల్లయుద్ధకౌతుకమీక్షతే। తథా,—విలాసాత్కటాక్షవిక్షేపవశాద్వలితే వక్రితే భ్రువౌ వహన్తీం ధారయన్తీమ్। కింభూతే భ్రువౌ—స్మరేణ సాదృశ్యాత్స్వచాపభ్రమాచ్చాలితే। 'ను' వితర్కే॥౯౬॥

సామోదపుష్పాశుగవాసితాఙ్గీం కిశోరశాఖాగ్రశయాలిమాలామ్।

వసన్తలక్ష్మీమివ రాజభిస్తైః కల్పద్రుమైరప్యభిలష్యమాణామ్॥౯౭॥

సామోదేతి॥ తథా,—అతిసున్దరతల్లాభేన సామోదః సహర్షః పుష్పాశుగః కామస్తేన వాసితమధిష్ఠితమఙ్గం యస్యాస్తామ్। అథ చ—సామోదాని సుగన్ధీని పుష్పాణి,ఆశుగో మలయానిలస్తైర్వాసితాఙ్గీం సురభీకృతస్వరూపామ్। తథా,-కిశోరాణి సూక్ష్మాణి శాఖాగ్రాణ్యఙ్గులయో యేషామేవంవిధాః శయా హస్తా యస్యా ఏవంవిధా ఆలిమాలా సఖీసమూహో యస్యాః। యద్వా,-నూతనశాఖాగ్రవద్వాలపల్లవవదతిరక్తాః కరా యస్యా ఏవంభూతా ఆలిమాలా యస్యాస్తామ్। అథ చ-బాలశాఖాకిసలయశయాలిమాలా భ్రమరపఙ్క్తిర్యస్యాం సా తామ్। తథా,—తై రాజభిరభిలష్యమాణామ్। కామివ స్థితామ్—కల్పద్రుమైరప్యభిలష్యమాణాం వసన్తలక్ష్మీమివ స్థితామ్। వాసిత ఇతి మతుబన్తాత్ 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాద్వా స-శబ్దాన్నిష్ఠా॥౯౭॥

పీతావదాతారుణనీలభాసాం దేహోపదేహాత్కిరణైర్మణీనామ్।
గోరోచనాచన్దనకుఙ్కుమైణనాభీవిలేపాన్పునరుక్తయన్తీమ్॥౯౮॥

పీతేతి॥ తథా,—పీతా అవదాతా శ్వేతా అరుణా నీలా భా యేషాం మణీనాం కిరణైః కృత్వా దేహోపదేహాచ్ఛరీరానులేపనాద్ధేతోః యథాక్రమం గోరోచనా చన్దనం కుఙ్కుమం ఏణనాభీ కస్తూరీ ఏతైః కృతాన్విలేపాన్ పునరుక్తయన్తీమ్। నిరర్థకాన్కుర్వతీత్యర్థః। 'బహుష్వనియమః' ఇతి 'నీల'శబ్దస్య పూర్వనిపాతాభావః। గోరోచనేత్యాది చన్దనాదిభిః పూర్వం సమాసః కార్యః॥౯౮॥

స్మరం ప్రసూనేన శరాసనేన జేతారమశ్రద్దధతీ నలస్య।
తస్మై స్వభూషాదృషదంశుశిల్పం బలద్విషః కార్ముకమర్పయన్తీమ్॥౯౯॥

స్మరమితి॥ తథా,—స్మరం ప్రసూనేన కుసుమరూపేణాతిపేశలేన శరాసనేన ధనుషా నలస్య జేతారం జైత్రమశ్రద్దధతీమసంభావయన్తీమ్। అతః కారణాత్తస్మై కామాయాతిదృఢం బలద్విష ఇన్ద్రస్య కార్ముకమర్పయన్తీం దదతీమ్। కింభూతం కార్ముకమ్—స్వభూషాసు స్వీయకర్ణాద్యలంకారేషు దృషదో రత్నాని తేషామంశవస్తేషాం శిల్పం నిర్మాణరూపమ్। భైమీభూషారత్నకిరణైరేవ సాధనైః స్మరేణ నలో జయ్యో నాన్యైరిత్యర్థః। నానావర్ణేన్ద్రధనుర్వద్యదీయా రత్నశోభేతి భావః॥౯౯॥

విభూషణేభ్యోఽవరమంశుకేషు తతోఽవరం సాన్ద్రమణిప్రభాసు।
సమ్యక్పునః క్వాపి న రాజకస్య పాతుం దృశా ధాతృధృతావకాశామ్॥౧౦౦॥

విభూషణేభ్య ఇతి॥ తథా,—విభూషణేభ్యోఽవరమర్వాగ్భాగే వర్తమానేష్వంశుకేషు రాజకస్య రాజసమూహస్య దృశా పాతుం న ధాత్రా ధృతః కృతోఽవకాశోఽన్తరాలం యస్యాం సా। అనేనైవ భూషణేష్వపి న ధృతావకాశామిత్యప్యుక్తమ్। తథా,—తతః అంశుకేభ్యోఽవరం సాన్ద్రమణిప్రభాసు రాజకస్య దృశా పాతుం న ధాతృధృతావకాశామ్। ఏవం క్వాపి కస్మిన్నప్యవయవప్రదేశే పునా రాజకస్య దృశా సమ్యక్సామస్త్యేన యథావస్థితరూపేణ చ ద్రష్టుం ధాతృధృతావకాశామ్। విభూషణాంశుకమణిప్రభాచ్ఛాదితత్వాత్ కిమప్యఙ్గం

రాజదృష్టిగోచరో నాభూదిత్యర్థః। యావద్యావద్వస్తు గోప్యతే తావత్తావదవలోకనార్థముత్కణ్ఠా భవతీతి సర్వేఽపి తదవలోకనార్థం సోత్కణ్ఠా జాతా ఇతి భావః॥౧౦౦॥

ప్రకారాన్తరేణాప్యముమర్థమాహ—

ప్రాక్పుష్పవర్షైర్వియతః పతద్భిర్ద్రష్టుం న దత్తామథ తద్విరేఫైః।

తద్భీతిభుగ్నేన తతో ముఖేన విధేరహో వాఞ్ఛితవిఘ్నయత్నః॥౧౦౧॥

ప్రాగితి॥ తథా,—వియతో గగనాత్పతద్భిరతిసౌన్దర్యదర్శనేన సంతుష్టైర్దేవైః భైమీశిరసి ముక్తైః పుష్పవర్షైః ప్రాక్ప్రథమతః రాజకస్య ద్రష్టుం న దత్తామ్। అథ పశ్చాత్తదనుగామిభిర్విరేఫైర్ద్రష్టుం న దత్తామ్। తతోఽపి పశ్చాత్తేభ్యో భ్రమరేభ్యో భీత్యా భయేన భుగ్నం వక్రీకృతం తేన ముఖేన ద్రష్టుం న దత్తామ్। విధేర్వాఞ్ఛితస్య విఘ్నే యత్నః అహో ఆశ్చర్యరూపః కష్టరూపో వా। బ్రహ్మణా యేన కేనచిత్ప్రకారేణ సర్వాభిలాషం నాశయితుమేవ ప్రయత్యతే। అసాధుర్విధివ్యాపార ఇత్యర్థః॥౧౦౧॥

ఏతద్వరం స్యామితి రాజకేన మనోరథాతిథ్యమవాపితాయ।

సఖీముఖాయోత్సృజతీమపాఙ్గాత్కర్పూరకస్తూరికయోః ప్రవాహమ్॥౧౦౨॥

ఏతదితి॥ తథా,—సఖీముఖాయ అపాఙ్గాన్నేత్రప్రాన్తాత్ కర్పూరకస్తూరికయోః శ్వేతశ్యామకాన్తిపూరముత్సృజన్తీమ్। కటాక్షైరవలోకయన్తీమిత్యర్థః। కింభూతాయ సఖీముఖాయ—అహమేతత్సఖీముఖం వరం మనాగిష్టం స్యాం భూయాసమితి ప్రత్యేకం రాజకేన మనోరథాతిథ్యమభిలాషవిషయమవాపితాయ ప్రాపితాయ। సఖీముఖత్వేన వినా భైమీకటాక్షలాభో న భవతీతి రాజత్వాపేక్షయా భైమీసఖీముఖత్వమేవాస్మాకం వరం న రాజత్వమిత్యర్థః। కటాక్షస్య సితాసితరూపత్వం 'కర్పూరకస్తూరికా' పదేనోక్తమ్॥౧౦౨॥

స్మితేచ్ఛదస్తచ్ఛదుకమ్పకించిద్దిగమ్బరీ భూతరదాంశువృన్దైః।

ఆనన్దితోర్వీన్ద్రముఖారవిన్దైర్మదం నుదన్తీం హృది కౌముదీనామ్॥౧౦౩॥

స్మితేతి॥ స్వస్మిన్ప్రసాదబుద్ధ్యానన్దితాని ఉర్వీన్ద్రాణాం రాజ్ఞాం ముఖారవిన్దాని యైరేవంభూతైః, స్మితేచ్ఛా ఈషద్ధాస్యం కర్తుకామౌ దన్తచ్ఛదావోష్ఠౌ తయోః కమ్పేన కించిచ్చలనేన కించిద్దిగమ్బరీభూతా ఈషత్ప్రకటీభూతా రదా దన్తాస్తేషామంశువృన్దైః కృత్వా కౌముదీనాం జ్యోత్స్నానాం హృది స్థితం మదం నుదన్తీమ్। అథ చ–'అంశుర్లేశే రవౌ రశ్మౌ' ఇత్యభిధానాద్రదా ఏవాంశువృన్దాని సూర్యసఙ్ఘాస్తైః నన్దితారవిన్దత్వాత్ కౌముదీమదహరణం యుక్తమ్। తతోఽప్యధికకాన్తిత్వాచ్చ। సూర్యేణ హి కమలానామానన్దః, చన్ద్రికాణాం చ తదభావః క్రియతే॥౧౦౩॥

ప్రత్యఙ్గభూషాచ్ఛమణిచ్ఛలేన యల్లగ్నతన్నిశ్చలలోకనేత్రామ్।

హారాగ్రజాగ్రద్గరుడాశ్మరశ్మిపీనాభనాభీకుహరాన్ధకారామ్॥౧౦౪॥

ప్రత్యఙ్గేతి॥ ప్రత్యఙ్గం ప్రత్యవయవం భూషాణాం భూషణానామచ్ఛా నిర్మలా మణయో రత్నాని తేషాం ఛలేన వ్యాజేన యస్మిన్నవయవే లగ్నాని తత్రైవ నిశ్చలాని లోకనేత్రాణి యస్యామ్। యస్య యస్యావలోకకస్య నేత్రే యత్ర యత్ర తదీయేఽవయవే లగ్నే తత్రైవ విలోకనవిచ్ఛేదభియా నిమేషం పరిత్యజ్య నిశ్చలీభూతే యస్యామేవంభూతామిత్యర్థః। దర్శనోత్సుకనేత్రాణ్యేవైతాని, న తు రత్నానీత్యర్థః। అతిసున్దరీం ప్రత్యఙ్గం రత్నైరలంకృతామితి భావః। తథా,—హారాగ్రే ముక్తాహారమధ్యే జాగ్రత్స్ఫురన్ గరుడాశ్మా గరుడోద్గారమణిస్తస్య రశ్మిభిః పీనా వర్ధితా ఆభా యస్య స నాభీకుహరాన్ధకారో నాభీదరీతిమిరం యస్యా ఏవంభూతామ్॥౧౦౪॥

తద్గౌరసారస్మితవిస్మితేన్దుప్రభాశిరఃకమ్పరుచోఽభినేతుమ్।

విపాణ్డుతామణ్డితచామరాలీనానామరాలీకృతలాస్యలీలామ్॥౧౦౫॥

తదితి॥ తథా—తస్యా గౌరవస్తుసారభూతమతిగౌరం స్మితం తేన విస్మితా సాశ్చర్యీభూతా ఇన్దుప్రభా తస్యాః శిరఃకమ్పరుచోఽభినేతుం తత్స్మితదర్శనజనితవిస్మయవశాచ్చన్ద్రదీప్తిరేవం శిరఃకమ్పం కరోతీతి దర్శయితుం విపాణ్డుతయా మణ్డితాశ్చామరాల్యశ్చామరపఙ్క్తిరూపా నానామరాల్యోఽనేకా హంస్యస్తాభిః కృతా లాస్యలీలా యస్యాస్తామ్। చన్ద్రికాచామరమరాలతుల్యస్మితాం చామరైర్వీజ్యమానాం చేతి భావః॥౧౦౫॥

తదఙ్గభోగావలిగాయనీనాం మధ్యే నిరుక్తిక్రమకుణ్ఠితానామ్।

స్వయం ధృతామప్సరసాం ప్రసాదం హ్రియం హృదో మణ్డనమర్పయన్తీమ్॥౧౦౬॥

తదితి॥ తథా,—తస్యా అఙ్గానాం భోగావలిః భుజ్యన్త ఇతి భోగాశ్చన్దనాదయస్తత్ప్రతిపాదకో గ్రన్థస్తద్గాయనీనాం ప్రారబ్ధస్తుతీనాం మధ్యే అసమాప్తాయామేవ స్తుతౌ నిరుక్తిక్రమే నిర్వచనపరిపాట్యాం విషయే కుణ్ఠితానాం కతిపయానామేవాఙ్గానాం స్తుతిః కృతా, అనన్తరం స్ఫూర్త్యభావాద్ధతశక్తీనాం తూష్ణీంభూతానాం మేనకాదీనామప్సరసాం స్వయం స్వేన ధృతాం హృదః స్త్రీహృదయస్య మణ్డనం భూషణీభూతాం హ్రియం లజ్జాం ప్రసాదం లజ్జారూపం ప్రసాదమర్పయన్తీం దదతీమ్। అతిసౌన్దర్యస్తుతికరణాశక్తేరప్సరసోఽపి లజ్జితా ఇతి భావః। 'మధ్యే ఉదరే విషయే నిరుక్తిక్రమకుణ్ఠితానాం తద్వర్ణయితుమశక్తానామ్' ఇతి వా। అన్యాపి భోగావలీ పాఠకానాం స్వయం ధృతముత్తమహారాది హృదయమణ్డనమర్పయతి। 'ప్రసాద-మణ్డన' శబ్దావాశ్లిష్టలిఙ్గౌ॥౧౦౬॥

తారా రదానాం వదనస్య చన్ద్రం రుచా కచానాం చ నభో జయన్తీమ్।

ఆకణ్ఠమక్ష్ణోర్ద్వితయం మధూని మహీభుజః కస్య న భోజయన్తీమ్॥౧౦౭॥

తారా ఇతి॥ తథా,—రదానాం రుచా తారాః, వదనస్య రుచా చన్ద్రమ్, కచానాం రుచా నభః, జయన్తీమితి సర్వత్రాన్వయః। కస్య మహీభుజః—అక్ష్ణోర్ద్వితయం నయనద్వయం ఆకణ్ఠముపచారాదతితరాం మధూని న భోజయన్తీమ్। అపి తు సర్వస్యాపి పాయయమానామ్। అతిసున్దరతద్దర్శనేన రాజనేత్రాణామమృతేనేవ తృప్తిర్జాతేతి భావః॥౧౦౭॥

అలంకృతాఙ్గాద్భుతకేవలాఙ్గీం స్తవాధికాధ్యక్షనివేద్యలక్ష్మీమ్।

ఇమాం విమానేన సభాం విశన్తీం పపావపాఙ్గైరథ రాజరాజిః॥౧౦౮॥

అలంకృతేతి॥ తథా,—అలంకృతాదప్యఙ్గాదవయవాదద్భుతమాశ్చర్యరూపం కేవలం అనలంకృతమఙ్గం యస్యాస్తామ్। తథా,—స్తవాత్స్తుతేరధికా అధ్యక్షనివేద్యా ప్రత్యక్షదృశ్యా లక్ష్మీర్యస్యాస్తామ్। స్తూయమానాయా లక్ష్మ్యాః సకాశాదనుభూయమానా లక్ష్మీరధికేత్యర్థః। అథ విమానేన నరవాహ్యచతురస్రయానేన స్వయంవరసభాం విశన్తీమిమాం భైమీం రాజరాజీ రాజపఙ్క్తిరపాఙ్గైః కటాక్షైః పపౌ సాదరం పశ్యతి స్మ। కులకమ్॥౧౦౮॥

ఆసీదసౌ తత్ర న కోఽపి భూపస్తన్మూర్తిరూపోద్భవదద్భుతస్య।
ఉల్లేసురఙ్గాని ముదా న యస్య వినిద్రరోమాఙ్కురదన్తురాణి॥౧౦౯॥

ఆసీదితి॥ తస్యా మూర్తిర్దేహః తస్యా రూపం సౌన్దర్యం తద్విలోకనేనోద్భవజ్జాతమద్భుతమాశ్చర్యం యస్య ఏవంభూతస్య యస్యాఙ్గాని నోల్లేసుః హర్షం న ప్రాపుః, అసౌ ఈదృశః కోఽపి భూపః తత్ర సభాయాం నాసీత్। కింభూతాన్యఙ్గాని—ముదా అనురాగేణ కృత్వా వినిద్రైః రోమాఙ్కురైః దన్తురాణి నతోన్నతాని। సర్వేఽపి తత్సౌన్దర్యదర్శనాత్ సాశ్చర్యాః సానురాగా జాతా ఇతి భావః॥౧౦౯॥

అఙ్గుష్ఠమూర్ధ్నా వినిపీడితాగ్రా మధ్యేన భాగేన చ మధ్యమాయాః।
ఆస్ఫోటి భైమీమవలోక్య తత్ర న తర్జనీ కేన జనేన నామ॥౧౧౦॥

అఙ్గుష్ఠేతి॥ తత్ర కేన నామ కేన పునః జనేన భైమీమవలోక్య తర్జనీ దక్షిణకరప్రదేశినీ నాస్ఫోటి, అపి తు సర్వేణాస్ఫాల్యతే స్మ। కింభూతా—అఙ్గుష్ఠస్య మూర్ధ్నా అగ్రేణ మధ్యమాయా అఙ్గులేర్మధ్యేన భాగేన చ వినిపీడితం నమ్రీకృతమగ్రం యస్యాః సా। లోకరీతిరియమనుభవైకవేద్యా॥౧౧౦॥

అస్మిన్సమాజే మనుజేశ్వరేణ తాం ఖఞ్జనాక్షీమవలోక్య కేన।
పునఃపునర్లోలితమౌలినా న భ్రువోరుదక్షేపితరాం ద్వయీ వా॥౧౧౧॥

అస్మిన్నితి॥ అస్మిన్సమాజే పునః పునః లోలితమౌలినా కమ్పితశిరసా కేన వా కేన పునః మనుజేశ్వరేణ రాజ్ఞా తాం ఖఞ్జనాక్షీం ఖఞ్జరీటతుల్యనేత్రామవలోక్య భ్రువోర్ద్వయీ నోదక్షేపితరామ్। అతిశయేనోత్క్షిప్తైవేత్యర్థః। ఆశ్చర్యవశాచ్ఛిరః కమ్పో భ్రువోరుత్క్షేపశ్చ కృత ఇతి భావః॥౧౧౧॥

స్వయంవరస్యాజిరమాజిహానాం విభావ్య భైమీమథ భూమినాథైః।
ఇదం ముదా విహ్వలచిత్తభావాదవాది ఖణ్డాక్షరజిహ్మజిహ్వమ్॥౧౧౨॥

స్వయంవరస్యేతి॥ అథ భూమినాథై రాజభిః స్వయంవరస్యాజిరమాజిహానామాగతాం భైమీం విభావ్య దృష్ట్వా, అనురాగవశాద్విహ్వలచిత్తభావాద్వికలచిత్తత్వాత్ఖణ్డాక్షరైరర్ధోక్తిరూపైర్వేతుభిః జిహ్మ కుటిలా జిహ్వా యస్యాం క్రియాయాం యథా తథా ముదా హర్షేణ ఇదం వక్ష్యమాణమవాది ఉదితమ్। భైమీదర్శనమాత్రేణ కామపరవశత్వాద్వక్తుమశక్నువన్తోఽపి హర్షవశాద్వర్ణయాంబభూవురిత్యర్థః। ఆజిద్ధానామ్, 'భృఞామిత్' (౭।౪।౭౬)॥౧౧౨॥

రమ్భాదిలోభాత్కృతకర్మభిర్మా శూన్యైవ భూర్భూత్సురభూమిపాన్థైః।

ఇత్యేతయాలోపి దివోఽపి పుంసాం వైమత్యమత్యప్సరసా రసాయామ్॥౧౧౩॥

రమ్భేతి॥ అత్యప్సరసా సౌన్దర్యేణాతిక్రాన్తా అప్సరసో యయా ఏవంభూతయా తయా భైమ్యా ఇతి విచార్య దివః స్వర్గస్య పుంసామిన్ద్రాదీనాం రసాయాం వైమత్యమసంమతిః అనిచ్ఛా। అచారుత్వమితి యావత్। అలోపి లుప్తమ్। ఇతి కిమ్—రమ్భాదిష్వప్సరఃసు లోభాదనురాగాత్కృతం కర్మ జ్యోతిష్టోమసత్రయాగాది యైః సురభూమిపాన్థైః స్వర్గజిగమిషుభిః నరైః భూః శూన్యైవ మా భూదితి। స్వర్గేఽప్యేతాదృశ్యాః సున్దర్యా అభావాదిన్ద్రాదయోఽపి స్వర్గం పరిత్యజ్య భూమిమేవ స్వర్గాధికాం మత్వాఽత్ర సమాగతాః। రాజానస్తు జ్యోతిష్టోమాది పరిత్యజ్య స్వర్గే న గతా ఇతి కిం వాచ్యమితి భావః॥౧౧౩॥

రూపం యదాకర్ణ్య జనాననేభ్యస్తత్తద్దిగన్తాద్వయమాగమామ।

సౌన్దర్యసారాదనుభూయమానాదస్యాస్తదస్మాద్బహు నాకనీయః॥౧౧౪॥

రూపమితి॥ వయం అస్యా యద్రూపం జనాననేభ్య ఆకర్ణ్య తస్మాత్తస్మాదతిదూరాద్దిగన్తాత్ప్రాచ్యాదిదిక్ప్రాన్తాత్సకాశాదాగమామ ఆగతవన్తః, తత్ అస్యాః సౌన్దర్యమనుభూయమానాత్ప్రత్యక్షదృశ్యాదస్మాత్సౌన్దర్యసారాత్ లావణ్యోత్కర్షాద్బహు అతిశయేనాకనీయో న కనీయ ఏవ। అన్యదీయం ఖల్పమపి లోకముఖాద్బహు శ్రూయతే ఏతదీయం యాథాత్మ్యేన వర్ణనాశక్తైర్బహ్వపి సత్ అల్పమేవ శ్రుతమిత్యాశ్చర్యమితి భావః। ఆగమామ ఇతి ఇరిదిత్త్వాదఙ్। కనీయః, 'యువాల్పయోః—' (౫।౩।౬౪) ఇతి కనాదేశః॥౧౧౪॥

రసస్య శృఙ్గార ఇతి శ్రుతస్య క్వ నామ జాగర్తి మహానుదన్వాన్।
కస్మాదుదస్థాదియమన్యథా శ్రీర్లావణ్యవైదగ్ధ్యనిధిః పయోధేః॥౧౧౫॥

రసస్యేతి॥ నవరసమధ్యే శృఙ్గార ఇతి శ్రుతస్య ఖ్యాతస్య రసస్య మహానుదన్వాన్సముద్రః క్వ జాగర్తి కస్మిన్దేశే విద్యతే? 'నామ' ప్రశ్నే అప్యర్థే వా; క్వ నామ కస్మిన్నపి ప్రదేశే సంభావనాయాం వా అస్తి ఇతి। కథమవగతమిత్యత ఆహ—అన్యథా శృఙ్గారరససముద్రాభావే లావణ్యస్య సౌన్దర్యస్య వైదగ్ధ్యస్య నిధిః ఇయం భైమీ శ్రీర్లక్ష్మీః కస్మాత్పయోధేరుదస్థాదుత్పన్నా? శ్రీః సముద్రాదుత్పన్నేతి పురాణాదౌ ప్రసిద్ధమ్। ఇయం తు శ్రియోఽప్యధికా యస్మాచ్ఛృఙ్గారరససముద్రాదుత్పన్నా, స క్వాపి దేశే విద్యత ఏవ ఇతి కార్యాత్కారణానుమానమితి భావః॥౧౧౫॥

సాక్షాత్సుధాంశుర్ముఖమేవ భైమ్యా దివః స్ఫుటం లాక్షణికః శశాఙ్కః।
ఏతద్భ్రువౌ ముఖ్యమనఙ్గచాపం పుష్పం పునస్తద్గుణమాత్రవృత్త్యా॥౧౧౬॥

సాక్షాదితి॥ భైమ్యా ముఖమేవ సాక్షాన్ముఖ్య ఉపమానభూతః సుధాంశురమృతాంశుః కవిసంకేతే ఉపమానత్వేన ప్రసిద్ధశ్చన్ద్రో భైమీముఖలక్షణ ఏవ। అతివృత్తత్వాకలఙ్కత్వాహ్లాదకత్వాదధరలక్షణస్వాదుతమసుధావత్త్వాదినా చన్ద్రాదధికత్వాదిత్యర్థః। అథ చ—సాక్షాత్ ప్రత్యక్షః సంనిహితతర ఇతి యావత్। అథ చ—భైమీముఖమేవ సాక్షాదభిధావృత్త్యా సుధాంశుః। ఓష్ఠలక్షణముఖ్యసుధాసంబన్ధాత్ 'సుధాంశు'పదేన భైమీముఖమేవ ముఖవృత్త్యాభిధేయమితి భావః। దివః గగనసంబన్ధీ శశాఙ్కః స్ఫుటం నిశ్చితం లాక్షణికః లక్షణేన కలఙ్కేన సంస్పృష్టః। అతః సాక్షాన్ముఖ్య ఉపమానభూతో న భవతి, కింతు న్యూనగుణత్వాదుపమేయమేవేత్యర్థః। అథ చ—సాక్షాదస్మదాదిరసనప్రత్యక్షగ్రహణయోగ్యసుధావత్త్వాత్। దివి స్థితస్తు చన్ద్రో లాక్షణిక ఆనుమానికః। తదీయసుధాయా దేవైకభోగ్యత్వాదస్మదాద్య ప్రత్యక్షత్వాత్। ప్రత్యక్షానుమానయోర్మధ్యే ప్రత్యక్షస్యైవ బలవత్త్వాదిత్యర్థః। అథ చ—లాక్షణికో లక్షణావృత్తివశాత్ 'సుధాంశు'పదేనాభిధేయో, న త్వభిధావృత్త్యా। ఏతన్ముఖం 'సుధాంశు'పదేనాభిధావృత్త్యాభిధేయమ్। చన్ద్రస్తు 'శశాఙ్క'పదేనాభిధీయత ఇత్యనయోర్మహదన్తరమితి భావః। ఏతద్ద్యోతనార్థం 'సుధాంశు-శశాఙ్క'పదే। తథా,—ఏతద్భ్రువౌ ముఖ్యమనఙ్గస్య కామస్య చాపమభిధావృత్త్యా। అథ చ,—ముఖే భవం ముఖ్యమ్। భ్రూరూపం కామచాపం ముఖే భవత్వాన్ముఖ్యమ్। యత్ పునః పుష్పమనఙ్గచాపత్వేన వ్యవహ్రియతే తత్తయోర్భ్రువోర్వకత్వోన్మాదకత్వలక్షణో యో గుణః, తన్మాత్రస్య

తదేకదేశభూతస్య ఉన్మాదకత్వస్యైవ వృత్త్యా వర్తనేన। న తు తత్ర వక్రత్వం వర్తతే। తతశ్చైకదేశసాదృశ్యలక్షణాద్గౌణీనిమిత్తాద్గౌణ్యేవ వృత్త్యానఙ్గచాపత్వేన వ్యవహర్తవ్యమ్। అథ చ తత్పుష్పం పునః దోరకమాత్రే యద్వర్తనం తేన కామచాపమిత్యుత్ప్రేక్షతే। మాలారూపస్య కామచాపస్య కవిభిరుక్తత్వాత్। అతస్తస్యానఙ్గచాపత్వం సాపేక్షమ్। భ్రువోస్తు నిరపేక్షమ్। 'భ్రువౌ' ఇతి ద్వివచనేనాసంలగ్నత్వమ్, చాపమిత్యేకవచనేన సముదితయోశ్చాపత్వం న తు ప్రత్యేకమితి చ సూచితమ్। అథ చ—గుణస్తన్తుః సౌగన్ధ్యాదిర్వా। తన్మాత్రస్య యా వృత్తిస్తయా పుష్పస్య గుణవత్త్వసద్భావాచ్చాపస్య గుణవత్త్వాత్పుష్పం కామచాపమిత్యుచ్యత ఇత్యర్థః। అభిధావృత్తేర్లక్షణాపేక్షయాభ్యర్హితత్వాద్గౌణ్యపేక్షయా చాభ్యర్హితతరత్వాన్ముఖ్యత్వమ్। తతశ్చ 'గౌణముఖ్యయోర్ముఖ్యే కార్యసంప్రత్యయః' ఇతి, 'సాపేక్షనిరపేక్షయోర్నిరపేక్షం, బలవత్' ఇతి న్యాయాద్భైమీముఖభ్రూయుగమేవ ముఖ్యం చన్ద్రానఙ్గచాపత్వాభిలాషయోగ్యమ్, అతిసున్దరం మదజనకం చేతి భావః। 'తత్ర ముఖ్యో వ్యాపారోఽస్యాభిధోచ్యతే। అభిధేయావినాభూతప్రవృత్తిలక్షణేష్యతే। లక్ష్యమాణగుణైర్యోగాద్వృత్తేరిష్టా తు గౌణతా॥' ఇతి అభిధాదీనాం లక్షణమ్। 'ముఖ్యార్థవాధే తద్యోగే రూఢితోఽథ ప్రయోజనాత్। అన్యోఽర్థో లక్ష్యతే యత్సా లక్షణారోపితా క్రియా॥' ఇతి। లక్షణయా లక్షణేనైవ సంస్పృష్ట ఇత్యర్థే 'సంస్పృష్టే' ఇతి ఠక్। ముఖ్యమ్, ముఖమివ భవతీతీవార్థే 'శాఖాదిభ్యో యత్' (౫।౩।౧౦౩), పక్షే 'శరీరావయవాచ్చ' (౪।౩।౫౫) ఇతి భవార్థే॥౧౧౬॥

లక్ష్యే ధృతం కుణ్డలికే సుదత్యా తాటఙ్కయుగ్మం స్మరధన్వినే కిమ్।

సవ్యాపసవ్యం విశిఖా విసృష్టాస్తేనానయోర్యాన్తి కిమన్తరేవ॥౧౧౭॥

లక్ష్యే ఇతి॥ సుదత్యా భైమ్యా కర్ణభూషణీభూతం తాటఙ్కయుగ్మం స్మరధన్వినే కామధానుష్కాయ కుణ్డలికే కుణ్డలాకారే లక్ష్యే కృత్వా ధృతం కిమ్। తేన కామేన సవ్యాపసవ్యం విసృష్టా ముక్తా విశిఖా అనయోః కుణ్డలికయోరన్తరేవ మధ్య ఏవ యాన్తి, 'కిం' వితర్కే। భ్రూచాపయోజితాః కటాక్షవాణాః కర్ణతాటఙ్కకుణ్డలాభ్యన్తరేణ నిర్యాన్తీతి భావః। ప్రవీణస్య ధానుష్కస్య బాణా లక్ష్యమన్తరేవ యాన్తి। తాటఙ్కయుగ్మదర్శనమాత్రేణ కామోద్రేకాదేవం సంభావ్యత ఇతి భావః। అన్తః, ఏవ ఇతి పదచ్ఛేదః। సవ్యాపసవ్యం యథాకథంచిత్క్రియావిశేషణమ్॥౧౧౭॥

తనోత్యకీర్తిం కుసుమాశుగస్య సైషా బతేన్దీవరకర్ణపూరౌ।

యతః శ్రవఃకుణ్డలికాపరాద్ధశరం ఖలః ఖ్యాపయితా తమాభ్యామ్॥౧౧౮॥

తనోతీతి॥ సా ఏషా భైమీ కుసుమాశుగస్య కామస్యేన్దీవరయోర్నీలోత్పలయోః కర్ణపూరౌ శ్యామత్వాదకీర్తిం తనోతి। 'బత' ఆశ్చర్యే। ఖలో దుర్జనః పురుష ఆభ్యాం నీలోత్పలకర్ణపూరాభ్యాం కృత్వా శ్రవసోః కర్ణయోః కుణ్డలికారూపాల్లక్ష్యద్వయాత్ అపరాద్ధౌ చ్యుతౌ శూరౌ నీలోత్పలే ఏవ బాణౌ యస్య తం కామం ఖ్యాపయితా కథయిష్యతి। కర్ణద్వయే నీలోత్పలద్వయం కర్ణపూరీకృతం, కుణ్డలికే లక్ష్యే। కామస్య చ పుష్పాశుగత్వాదిన్దీవరయోస్తద్బాణత్వం యుక్తమ్। ధానుష్కస్య బాణాభ్యాం లక్ష్యమన్తరా గన్తవ్యమ్। ఇన్దీవరలక్షణౌ బాణౌ కర్ణయోరుపరి వర్తేతే ఇతి కామో లక్ష్యాచ్చ్యుతసాయక ఇతి ఖలో వదిష్యతీత్యపకీర్తిరూపౌ జాతావిత్యర్థః। కర్ణపూరదర్శనాన్మదనోద్రేకో భవతీతి భావః॥౧౧౮॥

రజఃపదం షట్పదకీటజుష్టం హిత్వాత్మనః పుష్పమయం పురాణమ్।

అద్యాత్మభూరాద్రియతాం స భైమ్యా భ్రూయుగ్మమన్తర్ధృతముష్టి చాపమ్॥౧౧౯॥

రజ ఇతి॥ స ఆత్మభూః కామో భైమ్యాః భ్రూయుగ్మమేవ అన్తః మధ్యే ఆధేయత్వేన ధృతో ముష్టిర్యేన। ముష్టినా మధ్యే ధృతత్వాదదృశ్యమధ్యమ్। ఏవంభూతం చాపమద్య ఆద్రియతాం నూతనం ధనుః కరోతు। కిం కృత్వా—పుష్పమయం పురాణం జీర్ణమాత్మనశ్చాపం హిత్వా। యతః—'రజః 'పదం పరాగస్థానం కాష్ఠచూర్ణస్థానం చ। తథా—షట్పదా ఏవ కీటాస్తైః సేవితం ఘుణాదికీటసేవితం చ। పుష్పచాపాపేక్షయా చాస్యాధికసామర్థ్యాన్నూతనత్వమ్ ॥౧౧౯॥

పద్మాన్హిమే ప్రావృషి ఖఞ్జరీటాన్క్షిప్నుర్యమాదాయ విధిః క్వచిత్తాన్।

సారేణ తేన ప్రతివర్షముచ్చైః పుష్ణాతి దృష్టిద్వయమేతదీయమ్॥౧౨౦॥

పద్మానితి॥ విధిః బ్రహ్మా పద్మేభ్యః, ఖఞ్జరీటేభ్యః యం సారమాదాయ తాన్ప్రసిద్ధాన్నీలోత్పలాదీన్ హిమే శీతకాలే, ఖఞ్జరీటాన్ప్రావృషి వర్షాకాలే క్వచిదనిరూపితస్థానే క్షిప్నుః క్షేపణశీలః సన్ ప్రతివర్షం ప్రతిసంవత్సరం తేన పద్మఖఞ్జనేభ్యో గృహీతేన సారేణ ఏతదీయం దృష్టిద్వయముచ్చైరతితరాం పుష్ణాతి వర్ధయతి। ప్రతివర్షం పద్మాద్యభావాన్నేత్రద్వయే చ శోభాధిక్యాత్తదీయేనైవ సారేణ

శోభావృద్ధిరితి భావః। పద్మానిత్యాదౌ 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః। 'వా పుంసి పద్మం నలినమ్' ఇత్యమరః॥౧౨౦॥

ఏతదృశోరమ్బురుహైర్విశేషం భృఙ్గౌ జనః పృచ్ఛతు తద్గుణజ్ఞౌ।

ఇతీవ ధాతాకృత తారకాలిస్త్రీపుంసమాధ్యస్థ్యమిహాక్షియుగ్మే॥౧౨౧॥

ఏతదృశోరితి॥ ధాతా ఇతీవ హేతోః, అముమర్థం కథయన్నివేతి వా, అనేన కారణేన వా, ఇహాస్మిన్నేత్రయుగే తారకే ఏవాలిస్త్రీపుంసౌ భ్రమరదంపతీ తయోః మాధ్యస్థ్యం మధ్యభాగవర్తిత్వమ్। అథ చ—సాక్షిత్వం అకృత। ఇతి కిమ్—జనః ఏతదృశోర్భైమీనేత్రయోః అమ్బురుహైః పద్మైః సహ విశేషం తారతమ్యం తయోః పద్మనేత్రయోః గుణజ్ఞౌ తారతమ్యవేదినౌ భృఙ్గౌ భృఙ్గీ చ భృఙ్గశ్చ తౌ కమలాని రమణీయాని, భైమీనేత్రే వా ఇతి పృచ్ఛతు। మధ్యస్థో హి సంశయం ఛినత్తి। కమలాని పరిత్యజ్యాలిజాయాపత్యోరత్రాగమాన్నేత్రయోరేవ రమణీయత్వం తాభ్యాం కథితమ్। భైమీదృశౌ కమలాదధికే అతినీలకనీనికే చేతి భావః। భృఙ్గావితి, 'పుమాన్స్త్రియా' (౧।౨।౬౭)। పృచ్ఛిర్ద్వికర్మా। స్త్రీపుంస ఇతి 'అచతుర—'(౫।౪।౭౭) ఇతి సాధుః॥౧౨౧ ॥

వ్యధత్త సౌధే రతికామయోస్తద్భక్తం వయోఽస్యా హృది వాసభాజోః।

తదగ్రజాగ్రత్పృథుశాతకుమ్భకుమ్భౌ న సంభావయతి స్తనౌ కః॥౧౨౨॥

వ్యధత్తేతి॥ తయో రతికామయోః భక్తం వయః యౌవనం కర్తృ అస్యా హృది వాసభాజో రతికామయోః కృతే సౌధే ద్వౌ ప్రాసాదౌ కర్మ వ్యధత్త। ద్వయోః సౌధద్వయం యుక్తమ్। సౌధద్వయకరణే ప్రమాణమాహ—యస్మాత్ కః పురుషో భైమ్యాః స్తనౌ తయోః సౌధయోరగ్రే ఉపరి జాగ్రతౌ ప్రకాశమానౌ, పృథూ పీవరౌ శాతకుమ్భకుమ్భౌ సువర్ణకలశౌ న సంభావయతి న తర్కయతి। అతో వయసా రతికామార్థం పృథక్ సౌధే కృతే ఏవేత్యర్థః। సౌధయోరుపరి సువర్ణకలశాభ్యాం భావ్యమ్। తత్స్థానే కుచౌ జాతావితి భావః। అన్యోఽపి భక్తః స్వర్ణకలశభూషితౌ ప్రాసాదౌ రచయతి। సర్వదా రతికామయుక్తా సువర్ణకుమ్భతుల్యకుచా చేయమితి భావః ౧౨౨

అస్యా భుజాభ్యాం విజితాద్విసాత్కిం పృథక్కరోఽగృహ్యత తత్ప్రసూనమ్।

ఇహేష్యతే తన్న గృహాః శ్రియః కైర్న గీయతే వా కర ఏవ లోకైః॥౧౨౩॥

అస్యా ఇతి॥ అస్యా భుజాభ్యాం పృథక్ప్రత్యేకం విజితాదభిభూతాద్ధిసాత్త్రిప్రసూనం బిసప్రసూనం కమలమేవ కరో బలిరగృహ్యత కిం ప్రత్యేకం దణ్డో గృహీతః కిమ్। అథ చ—కమలమేవ హస్తత్వేనాఙ్గీకృతమితి వితర్కః। కుత ఏతదిత్యాశఙ్క్యాహ—ఇహ లోకే భుజయోః తత్కరభూతం కమలం కైః లోకైః శ్రియో గృహాః వసతిస్థానత్వేన శోభాలయత్వేన చ న ఇష్యతే। కైర్వా లోకైః కర ఏవ 'కర'శబ్దేనైవ న గీయతే కీర్త్యతే। అపి తు సర్వైరపి। భైమీహస్తయోః శ్రీగృహత్వం 'కర'శబ్దవాచ్యత్వం చ విద్యతే, కమలస్య శ్రీగృహత్వం లోకప్రసిద్ధమ్। కరత్వం చ విజితాద్విసాద్దణ్డరూపత్వేన గృహీతం తద్యుక్తమిత్యర్థః। బిస-కమలాభ్యామపి ఏతదీయం బాహుకరమతిసున్దరతరమితి భావః। 'గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యేవ' ఇత్యమరః॥౧౨౩॥

ఛద్మైవ తచ్ఛమ్బరజం బిసిన్యాస్తత్పద్మమస్యాస్తు భుజాగ్రసద్మ।

ఉత్కణ్టకాదుద్గమనేన నాలాదుత్కణ్టకం శాతశిఖైర్న ఖైర్యత్॥౧౨౪॥

ఛద్మేతి॥ తత్ ప్రసిద్ధం శమ్బరాత్ జలాజ్జాతం బిసిన్యాః కమలిన్యాః ఛద్మైవాలీకమేవ। అథ చ,—శమ్బరాద్దైత్యాజ్జాతం ఛద్మ మాయారూపమేవ। అసత్యమిత్యర్థః। తర్హి తత్ కిం సత్యం తత్రాహ—అస్యాస్తు పునః భుజాగ్రే సద్మ యస్య తత్పద్మం ముఖ్యమ్। సత్యమిత్యర్థః। కుత ఏతదిత్యాశఙ్క్యాహ—యద్యస్మాదుత్కణ్టకాదుద్గతరోమాశ్చాత్। అథ చ—ఉత్కృష్టశూకరూపకణ్టకాత్। నాలాద్భుజదణ్డాదుద్గమనేన జాతత్వేన శాతశిఖైస్తీక్ష్ణాగ్రైర్న ఖైః కృత్వా ఉత్కణ్టకమ్। పద్మం తూత్కణ్టకనాలాదుద్గతమపి నోత్కణ్టకమ్। పద్మే కణ్టకాభావాత్। అతో న తత్పద్మమ్। కిం తు భైమీపాణిరేవ। కార్యే హి కారణగతా గుణా దృశ్యన్తే। కమలాధికౌ తీక్ష్ణనఖౌ చైతదీయహస్తావితి భావః। 'శమ్బరో దైత్యభేదే స్యాత్', 'నీరక్షీరామ్బుశమ్బరమ్' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః॥౧౨౪॥

జాగర్తి మర్త్యేషు తులార్థమస్యా యోగ్యేతి యోగ్యానుపలమ్భనం నః।

యద్యస్తి నాకే భువనేఽథ బాధస్తదా న కౌతస్కుతలోకబాధః॥౧౨౫॥

జాగర్తీతి॥ అస్యాః తులార్థం సాదృశ్యార్థం యోగ్యా సముచితా మర్త్యేషు మర్త్యలోకేషు జ్జాగర్తీత్యర్థే నోఽస్మాకం రాజ్ఞాం యోగ్యాయాః సత్యా అనుపలమ్భనమనుపలబ్ధిరేవ

ప్రమాణమ్। యది యోగ్యా విద్యేత తర్హ్యుపలభ్యేత, నోపలభ్యతే తస్మాన్మర్త్యలోకే నాస్తీతి వాచ్యమితి భావః। తర్హి స్వర్గే పాతాలే వా భవేదిత్యత ఆహ—యది నాకే, అథవా అధోభువనే పాతాలే ఏతత్సదృశీ అస్తి, తదా కుతః కుత ఆగతః కౌతస్కుతః తస్య సర్వతః సమాగతస్య లోకస్య స్వర్గపాతాలలోకాభ్యామపి సమాగతస్య దేవనాగలోకస్య బాధోఽతిసంమర్దో న స్యాత్। జాతశ్చ సంమర్దః, తస్మాల్లోకత్రయేఽప్యేతాదృశీ నాస్తి। అన్యథా దేవా నాగాశ్చ నాత్రాగచ్ఛేయురితి భావః। కుతః, కుత ఆగత ఇత్యర్థే 'తత ఆగతః' (౪।౩।౭౪) ఇత్యణి కస్కాదిత్వాత్ సః। ' తాతస్తత—' ఇతి పాఠే తతస్తత ఆగత ఇత్యర్థే తేనైవాణ్॥౧౨౫॥

నమః కరేభ్యోఽస్తు విధేర్న వాస్తు స్పృష్టం ధియాప్యస్య న కిం పునస్తైః।

స్పర్శాదిదం స్యాల్లులితం హి శిల్పం మనోభువోఽనఘతయానురూపమ్॥౧౨౬॥

నమ ఇతి॥ విధేః కరేభ్యో నమః అస్తు, వా అథవా న అస్తు। కుతః—అస్య విధేః ధియా బుద్ధ్యా అపి ఈదృశం శిల్పం న స్పృష్టం తైః హస్తైః న స్పృష్టమితి కిం పునర్వాచ్యమ్। శ్రోత్రియత్వాదీదృశశిల్పనిర్మాణే స్ఫూర్తిరేవ నాభూత్, కిమితి హస్తైః స్పృశేత్। అథ చ,—నిరవయవయా బుద్ధ్యా యన్న స్పృష్టం తత్ సావయవైర్హస్తైః కథం స్పృశ్యేతేత్యర్థః। తైర్న స్పృష్టమిత్యత్ర హేతుః—హి యస్మాదిదమతిమృదు శిల్పం హస్తస్పర్శాల్లులితమతిఘృష్టం స్యాత్। తర్హి కేన నిర్మితమిత్యత్రాహ—ఇదం శిల్పమనఘతయా నిరవయవతయా మనోభువః కామస్యానురూపమ్। కామ ఏవాస్య కర్తా న విధిః, తస్మాత్కామాయైవ నమోఽస్త్విత్యర్థః॥౧౨౬॥

ఇమాం న మృద్వీమసృజత్కరాభ్యాం వేధాః కుశాధ్యాసనకర్కశాభ్యామ్।

శృఙ్గారధారాం మనసా న శాన్తివిశ్రాన్తిధన్వాధ్వమహీరుహేణ॥౧౨౭॥

ఇమామితి॥ వేధా మృద్వీమిమాం కరాభ్యాం నాసృజత్। యతః—కుశాధ్యాసనేన దర్భధారణేన కర్కశాభ్యామ్। తర్హీయం మానసీ స్యాత్తత్రాహ—శృఙ్గారధారాం శృఙ్గారనదీరూపామిమాం మనసాపి నాసృజత్। యతః—శాన్తిరసస్య విశ్రాన్త్యై ధన్వాధ్వా మరుదేశమార్గః తత్ర మహీరుహేణ వృక్షరూపేణ। అతినీరసేనాతికఠినేనేత్యర్థః। అతికఠినేనాతిమృద్వీ శృఙ్గారరసరూపా చ నిర్మాతుమశక్యేత్యర్థః॥౧౨౭॥

ఉల్లాస్య ధాతుస్తులితా కరేణ శ్రోణౌ కిమేషా స్తనయోర్గురుర్వా।

తేనాన్తరాలైస్త్రిభిరఙ్గులీనాముదీతమధ్యత్రివలీవిలాసా॥౧౨౮॥

ఉల్లాస్యేతి॥ ఏషా శ్రోణౌ నితమ్బదేశే గురుః స్తనయోర్వా గురురితి గురుత్వతారతమ్యజ్ఞానార్థం ధాతుః కరేణ ఉల్లాస్యోత్క్షిప్య తులితా కిమితి తర్కః। శ్రోణౌ కిం గురుః స్తనయోర్వా కిం గురురితి వా। తేనైవ హేతునా చతసృణామఙ్గులీనాం త్రిభిరన్తరాలైరవకాశైః కృత్వా ఉదీతో మధ్యదేశే త్రివలీవిలాసో యస్యాః సా। ఉదీతమధ్యత్రివలీవిలాసా కిమితి వా 'కిం'శబ్దో యోజ్యః। గురుశ్రోణీ గురుస్తనీ చేయమితి భావః॥౧౨౮॥

నిజామృతోద్యన్నవనీతజాఙ్గీమేతాం క్రమోన్మీలితపీతిమానమ్।

కృత్వేన్దురస్యా ముఖమాత్మనాభూన్నిద్రాలునా దుర్ఘటమమ్బుజేన॥౧౨౯॥

నిజేతి॥ ఇన్దుః ఏతాం కృత్వా నవనీతేన ఏతాం నిర్మాయ ఆత్మనా స్వేనైవ రూపేణాస్యా ముఖమభూత్। కింభూతామేతామ్—నిజామృతాత్స్వీయామృతాత్ ఉద్యత్సముత్పన్నం తక్రసారభూతం నవనీతం తస్మాజ్జాతం అఙ్గం యస్యాస్తామ్। అత ఏవ దినవృద్ధిక్రమేణోన్మీలితః ప్రకటీకృతః పీతిమా గౌరత్వం యస్యాం తామ్। నవనీతే హి క్రమేణ పీతిమా భవతి। తన్నిర్మితత్వాచ్చాత్రాపి పీతత్వం జాతమ్। యావద్యావత్తారుణ్యం తావదస్యామధికం గౌరత్వం దృశ్యత ఇత్యర్థః। యతః—చన్ద్రకిరణసంబన్ధాన్నిద్రాలునా సంకోచశీలేనామ్బుజేన కమలేన దుర్ఘటం దుష్కరమ్। కమలేన నిర్మాణే సర్వావయవానాం చన్ద్రకిరణైరేవ నిర్మితత్వాత్తత్సంబన్ధాత్ కమలం సంకుచేదేవ। అథ చ,—రాత్రౌ సర్వదా కమలసంకోచాత్స్వేనైవ వదనాకారేణ జాతమ్। చన్ద్ర ఏవాస్యా నిర్మాతేత్యర్థః। అతిసుకుమారా, అతిగౌరీ, చన్ద్రవదనా చేయమితి భావః॥౧౨౯॥

అస్యాః స చారుర్మధురేవ కారుః శ్వాసం వితేనే మలయానిలేన।

అమూని సూనైర్విదధేఽఙ్గకాని చకార వాచం పికపఞ్చమేన॥౧౩౦॥

అస్యా ఇతి॥ స ప్రసిద్ధో మధురేవ వసన్త ఏవాస్యాః కారుః శిల్పీ చారుర్యోగ్యో నాన్యః। యతః—సః అస్యాః శ్వాసం మలయానిలేన వితేనే నిర్మమే। తథా,—అమూని ప్రత్యక్షదృశ్యాన్యతిమృదూన్యఙ్గకాని హ్రస్వాన్యఙ్గాని చమ్పకాదిపుష్పైః విదధే నిర్మమే।

వాచం పికస్య పఞ్చమస్వరేణ చకార। ఏతత్సర్వం వసన్తాధీనమేవేతి తేనైవేయం నిర్మితా। సుగన్ధిశ్వాసా, పుష్పవన్మృద్వఙ్గీ, కోకిలాలాపా చేతి భావః। 'షడ్జం మయూరో వదతి స చేన్మత్తస్తు పఞ్చమమ్। పుష్పసాధారణే కాలే పికః కూజతి పఞ్చమమ్॥౧౩౦॥

కృతిః స్మరస్యైవ న ధాతురేషా నాస్యా హి శిల్పీతరకారుజేయః।

రూపస్య శిల్పే వయసాఽపి వేధా నిజీయతే స స్మరకిఙ్కరేణ॥౧౩౧॥

కృతిరితి॥ ఏషా స్మరస్యైవ కృతిర్నిర్మాణం, న ధాతుః। హి యస్మాదస్యాః శిల్పీ ఇతరకారుభిర్జేయో న। యతః—వేధాః రూపస్య శిల్పే నిర్మాణవిషయే స్మరస్య కిఙ్కరేణ వయసా కామోద్దీపకేన తారుణ్యేన నితరాం జీయతే। బాల్యాపేక్షయా తారుణ్యే రామణీయకస్యాధిక్యాన్మదనేన జీయత ఇతి కిం వాచ్యమిత్యపేరర్థః। తస్మాన్మదనస్యైవ కృతిః, తారుణ్యేన సమదనాతిరమణీయా చ కృతేయమితి భావః॥౧౩౧॥

గురోరపీమాం భణదోష్ఠకణ్ఠం నిరుక్తిగర్వచ్ఛిదయా వినేతుమ్।

శ్రయః స్మరస్యైవ భవం విహాయ ముక్తిం గతానామనుతాపనాయ॥౧౩౨॥

గురోరితి॥ ఇమాం భైమీం భణద్వర్ణయద్గురోర్బృహస్పతేరపి ఓష్ఠకణ్ఠం అతిసౌన్దర్యాద్వర్ణయితుమశక్తత్వాద్వస్తునిర్వచనం కర్తుమహమేవ కుశలం న త్వన్యదితి నిరుక్తౌ నిర్వచనవిషయే గర్వస్య చ్ఛిదయా నిరాకరణేన కృత్వా వినేతుం వినీతం కర్తుం అద్యప్రభృతి త్వయా నిర్వచనం న కార్యమితి శిక్షయితుం భైమీనిర్మాణరూపః స్మరస్యైవ శ్రమో న విధ్యాదేః। తథా,—భవం విహాయ సంసారం త్యక్త్వా ముక్తిం గతానాం పురుషాణామనుతాపనాయ స్మరస్యైవ శ్రమః భైమీసద్భావాత్ సంసార ఏవ మోక్షః, వయం సంసారం త్యక్త్వా కిమితి ముక్తా జాతా ఇతి తేషాం పశ్చాత్తాపః। అతిసౌన్దర్యాద్వాచస్పతేరపి వాగగోచరః। అన్యేనాపి సమర్థేన సగర్వస్య గర్వశాతనం క్రియతే। ఓష్ఠకణ్ఠమ్, ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావః॥౧౩౨॥

ఆఖ్యాతుమక్షిప్రజసర్వపీతాం భైమీం తదేకాఙ్గనిఖాతదృక్షు।

గాథాసుధాశ్లేషకలావిలాసైరలంచకారాననచన్ద్రమిన్ద్రః॥౧౩౩॥

ఆఖ్యాతుమితి॥ ఇన్ద్రస్తస్యా ఏకాఙ్గే ఏకైకస్మిన్నవయవే నిఖాతా సమారోపితా దృక్ దృష్టిర్యైస్తేషు రాజసు మధ్యే అక్షివ్రజైః సర్వాఙ్గేషు పీతాం దృష్టాం నేత్రసహస్రేణ దృష్టసర్వావయవాం భైమీమాఖ్యాతుం వర్ణయితుం గాధా శ్లోక ఏవ సుధా తస్యా ఆశ్లేషాఖ్యాః కలా అలంకారవిద్యాభ్యాసాం విలాసైః శ్లేషాలంకారయుక్తశ్లోకనిర్మాణకౌశలైః। అథ చ—గాథారూపాయాః సుధాయా ఆ సామస్త్యేన యః శ్లేషః సంబన్ధస్తేన పఞ్చదశకలావిలాసైః సుధాసంబన్ధస్య కలానాం చ విలాసైర్వా ఆననచన్ద్రమలంచకార। వక్ష్యమాణప్రకారేణ శ్లేషేణ వర్ణయామాసేత్యర్థః॥౧౩౩॥

స్మితేన గౌరీ హరిణీ దృశేయం వీణావతీ సుస్వరకణ్ఠభాసా।

హేమేవ కాయప్రభయాఙ్గశేషైస్తన్వీ మతిం క్రామతి మేనకాపి॥౧౩౪॥

స్మితేనేతి॥ ఇయం భైమీ స్మితేన కృత్వా గౌరీ అప్సరోవిశేషః పార్వతీ వా, తథా,—దృశా హరిణీ కురఙ్గీ దేవాఙ్గనా చ; తథా—సుస్వరకణ్ఠభాసాతిమధురస్వరకణ్ఠశ్రియా వీణావతీ దేవాఙ్గనా వీణాయుక్తా చ తథా,—కాయప్రభయాఙ్గకాన్త్యా హేమా దేవాఙ్గనా సువర్ణం చ; తథా—అఙ్గానామవయవానాం శేషైర్బాగైః। శిష్టైరవయవైరిత్యర్థః। తైః కృత్వా మేనకాపి తన్వీ సున్దరీ మతిం క్రామతి। బుద్ధిస్థా భవతీత్యర్థః। కాపి తన్వీ మే మతిం న క్రామతి। బుద్ధిస్థా న భవతీత్యర్థః। కేనచిదంశేన కాసాంచిత్సామ్యమ్, న తు సర్వథేతి సర్వాభ్యోఽప్యప్సరోభ్యః సకాశాదియం రమణీయతరా, నిరుపమేయమితి భావః॥౧౩౪॥

ఇతి స్తువానః సవిధే నలేన విలోకితః శఙ్కితమానసేన।

వ్యాకృత్య మర్త్యోచితమర్థముక్తేరాఖణ్డలస్తస్య నునోద శఙ్కామ్॥౧౩౫॥

ఇతీతి॥ ఆఖణ్డల ఇన్ద్రః తస్య నలస్య సమీపే ఇతి ఏవం గౌర్యాద్యప్సరస్త్వేన భైమీం స్తువానో వర్ణయన్ నూనమయం భైమీమప్సరస్త్వేన వర్ణయతి చేన్మదీయం రూపం గృహీత్వా భైమీప్రాప్త్యర్థమాగత ఇన్ద్రోఽయమితి శఙ్కితమానసేన నలేన విలోకితః సన్ తస్య నలస్య ఇన్ద్రోఽయమితీమాం శఙ్కాం నునోద స్ఫోటయామాస। కిం కృత్వా—ఉక్తైర్గౌర్యాద్యప్సరః ప్రతిపాదికాయా అర్థం మర్త్యోచితం మనుష్యయోగ్యం 'స్మితేన ధబలా' ఇత్యాదిరూపమర్థం వ్యాకృత్య వ్యాఖ్యాయ। మమైవాన్యథాబుద్ధిర్జాతా, న త్వయమిన్ద్రః కింతు కశ్చన రాజా ఇతి తస్యేన్ద్రత్వశఙ్కాం దూరీకృతవానితి భావః॥౧౩౫॥

స్వం నైషధాదేశమహో విధాయ కార్యస్య హేతోరపి నానలః సన్।

కిం స్థానివద్భావమధత్త దుష్టం తాదృక్కృతవ్యాకరణః పునః సః॥౧౩౬॥

స్వమితి॥ 'అహో' ఆశ్చర్యే విషాదే వా। స ఇన్ద్రః భైమీప్రాప్తిలక్షణస్య కార్యస్య హేతోః స్వమాత్మానం నైషధాదేశం నైషధరూప ఆదేశో యస్య ఏవంవిధం కృత్వా అనలో నలవ్యతిరిక్తో న సన్। అపి తు నల ఏవ భవన్। అథ చ,—నలో నా మనుష్యో భవన్నపి స్థానివదిన్ద్రవద్ దుష్టం భావమాశయం కిం కిమర్థమధత్త ధృతవాన్। కుతోఽవగతమిత్యత ఆహ—యతః స ఇన్ద్రః పునః పశ్చాన్నలశఙ్కానన్తరం తాదృక్ మర్త్యోచితం కృతం వ్యాకరణం వ్యాఖ్యానం యేన సః। ఇన్ద్రస్వరూపత్వే దుష్టాశయత్వం యుక్తం, సర్వదా తస్య ప్రతారకస్వభావత్వాత్। నలస్వరూపే ధృతేఽపి యత్స్వయం దుష్టాశయత్వమధత్త తదనుచితమ్। నలస్యాదుష్టాశయత్వాత్తత్స్వరూపే ధృతేఽదుష్టాశయత్వస్యైవాఙ్గీకర్తుం యుక్తత్వాదిత్యర్థః। నలరూపధారణేనాన్యథావ్యాఖ్యానేన చ నలం వృథైవ ప్రతారితవానితి భావః। అథ చ—సన్ విద్వాన్ ఏష తాదృక్కృతవ్యాకరణశాస్త్రోఽపి స శక్రః స్వం నిజకర్తృకం ధాదేశం 'నహో ధః' (౮।౨।౩౪) ఇత్యేవమాదిమాదేశం విధాయ న అల్ అనల్, న విద్యతేఽనల్ యస్మిన్కార్యే తన్నానల్ తస్య। అల్సంబన్ధిన ఇత్యర్థః। కార్యస్య కృతే దుష్టం స్థానివద్భావం కిం నాధత్త। అపి తు చకార। ' స్థానివవదాదేశోఽనల్విధౌ' (౧।౧।౫౬) ఇత్యలాశ్రితకార్యే స్థానివద్భావో నిషిద్ధః। తేన 'పథిమథ్యృభుక్షామాత్' (౭।౧।౮౫) ఇత్యాత్వే కృతే ఆకారగతస్థావివద్భావాగతం హల్త్వమాశ్రిత్య 'హల్ఙ్యాబ్భ్యః—' (౬।౧।౬౮) ఇతి సులోపో న భవతి। విద్వానిన్ద్రస్తు తత్రాపి స్థానివద్భావం వ్యధత్తేత్యాశ్చర్యమ్। అథ చ,—స ఇన్ద్రో దుష్టం స్థానివద్భావమాదేశిత్వం కిమధత్త దేవత్వం విహాయ మనుష్యత్వం కిమితి కృతవాన్। కీదృశః—నా పురుషః। తాదృక్ అపూర్వం కృతం విశిష్టమాకరణమాకారో యేన సః। ఇన్ద్రమూర్తిరేబ నలరూపేణ పరిణతేత్యర్థః। కిం కృత్వా—స్వమాత్మానం నైషధాదేశం కృత్వా। దమయన్తీప్రాప్తిలక్షణకార్యస్య హేతోః ప్రయోజనే సత్యప్యయుక్తం న కర్తవ్యమితి భావః। కీదృశః సన్—నలః అనలః సన్। దేవత్వం త్యక్త్వా మనుష్యాకారాదాశ్చర్యమ్। సర్వే దేవత్వాయ యతన్త ఇత్యాది యథాజ్ఞానం జ్ఞాతవ్యమ్॥౧౩౬॥

ఇయమియమధిరథ్యం యాతి నేపథ్యమఙ్గు-

ర్విశతి విశతి వేదీముర్వశీ సేయముర్వ్యాః।

ఇతి జనజనితైః సానన్దనాదైర్విజఘ్నే

నలహృది పరభైమీవర్ణనాకర్ణనాప్తిః॥౧౩౭॥

ఇయమితి॥ జనజనితైః లోకకృతైరితి సానన్దైర్నాద్రైః కర్తృభిః నలహృది నలాన్తః కరణే వర్తమానా పరా శ్రేష్ఠా పరైః కృతా వా యా భైమీవర్ణనా తస్యా ఆకర్ణనేన శ్రవణేన యా ఆప్తిః ప్రాప్తిః సా విజఘ్నే వినితా। ఇతి కిమ్—నేపథ్యమఞ్జుః అలంకారరుచిరా ఇయమియమధిరథ్యం రథ్యాయాం యాతి గచ్ఛతి। సేయమతిప్రసిద్ధా ఉర్వ్యాః ఉర్వశీ దేవాఙ్గనేవాప్తిసున్దరీ వేదీం స్వయంవరభూమిం విశతి విశతి। ఆనన్దయుక్తైర్నాద్రైః సా పరభైమీవర్ణనాకర్ణనాప్తిరితి వా। భైమీదర్శనవిషయే ససంభ్రమం లోకం దృష్ట్వా స్వయమపి ససంభ్రమో భూత్వా భైమీస్తుతిం నాశృణోదితి భావః। 'నలహృది' ఇత్యనేనాకర్ణితమపి హృదయస్యాన్యత్ర గతత్వాదనాకర్ణితప్రాయమేవేతి సూచితమ్। ఇయమియమిత్యాదౌ సంభ్రమాద్ధిరుక్తిః॥౧౩౭॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

తర్కేష్వప్యసమశ్రమస్య దశమస్తస్య వ్యరంసీన్మహా-

కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥౧౩౮॥

శ్రీహర్షమితి॥ న కేవలం కావ్యనిర్మాణ ఏవ కుశలః, కిం తు తర్కశాస్త్రేఽప్యసమః కేనాప్యతుల్యోఽభ్యాసో యస్య॥౧౩౮॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమఞ్చరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే

నైషధీయప్రకాశే దశమః సర్గః సమాప్తః॥

ఏకాదశః సర్గః।

ఇదానీం రాజవర్ణనార్థమేకాదశం సర్గమారభతే—

తాం దేవతామివ ముఖేన్దువసత్ప్రసాదా-
మక్ష్ణా రసాదనిమిషేణ నిభాలయన్తీమ్।
లాభాయ చేతసి ధృతస్య వరస్య భీమ-
భూమీన్ద్రజా తదను రాజసభాం బభాజ॥౧॥

తామితి॥ తదను అనన్తరం భీమభూమీన్ద్రజా భైమీ చేతసి ధృతస్య నలస్య లాభాయ తాం రాజసభాం దేవతామివ ఇష్టదేవతామివ బభాజ వివేశ సిషేవే చ। కింభూతామ్—ముఖేన్దుషు వసన్వర్తమానః ప్రసాదః ప్రసన్నతా యస్యాః। భైమ్యాగమనాత్ సహర్షామ్। అథ చ—ముఖచన్ద్రే వసన్వరదానలక్షణః ప్రసాదో యస్యాః। తాం వరం దాతుముద్యతామ్। తథా,—రసాదనురాగాదనిమేవేణాక్ష్ణా భైమీం నిభాలయన్తీమ్। అథ చ,—దేవతాత్వాత్స్వభావాదేవ నిమేషరహితేన నేత్రేణ రసాత్స్నేహేన భక్తం విలోకయన్తీమ్॥౧॥

తన్నిర్మలావయవభిత్తిషు తద్విభూషారత్నేషు చ ప్రతిఫలన్నిజదేహదమ్భాత్।
దృష్ట్వా పరం న హృదయేన న కేవలం తైః సర్వాత్మనైవ సుతనౌ యువభిర్మమజ్జే॥౨॥

తదితి॥ తైర్యువభిః సుతనౌ భైమ్యాం పరం కేవలం దృష్ట్వా మమజ్జే నిమగ్నమితి న। తథా,—కేవలం హృదయేన నిమగ్రమితి న। కింతు తస్యాః నిర్మలావయవభిత్తిషు నిర్మలాఙ్గకుడ్యేషు తద్విభూషారత్నేషు చ ప్రతిఫలన్ ప్రతిబిమ్బితో నిజదేహః తస్య దమ్భాద్వ్యాజాత్ సర్వాత్మనైవ సర్వేణాపి శరీరేణ నిమగ్నమ్। తేషాం నయనమానసే ఏవ తదాయత్తే జాతే ఇతి న। కింతు సర్వమపి శరీరం తదాయత్తం జాతమ్। తదీయావయవభూషారత్నేషు సర్వేషామపి శరీరాణి ప్రతిఫలితానీతి భావః। సర్వేఽపి సర్వథా తత్పరవశా జాతా ఇత్యర్థః। నిర్మలత్వాదవయవేష్వపి ప్రతిబిమ్బో యుక్తః। 'భిత్తి'శబ్దః ప్రశంసార్థో వా॥౨॥

ద్యామన్తరా వసుమతీమపి గాధిజన్మా
యద్యన్యమేవ నిరమాస్యత నాకలోకమ్।
చారుః స యాదృగభవిష్యదభూద్విమానై-

స్తాదృక్తదభ్రమవలోకితుమాగతానామ్॥౩॥

ద్యామితి॥ గాధిజన్మా విశ్వామిత్రో ద్యాం వసుమతీమపి అన్తరా స్వర్గభూమ్యోర్మధ్యే యది అన్యమేవ నాకలోకం నిరమాస్యతాకరిష్యత తర్హి స స్వర్గలోకో యాదృక్ యాదృశః చారుః సున్దరోఽభవిష్యత్ తర్హి స్వయంవరమవలోకితుమాగతానాం దేవాదీనాం విమానైః కృత్వా తత్ స్వయంవరదేశాత్ ఉపరి వర్తమానం అభ్రం గగనం తాదృక్తాదృశమభూత్। గాధిజో యది స్వర్గమర్త్యమధ్యేఽన్యం స్వర్గమకరిష్యత్తర్హి భువి ఉత్కృష్టాని విమానాని భైమీవరణార్థ భూమిమాగతానాం దేవానాం విమానాని తాని న భవన్తి అమూని విమానాని అన్తరిక్షగాని। తైర్విమానైః కృత్వా తద్గగనం యాదృక్ చారు తాదృగభవిష్యదితి వా। అన్తంరిక్షనిర్మితస్వర్గతుల్యం తదాకాశమభూదితి భావః। పూర్వవ్యాఖ్యానే విశ్వామిత్రోఽభూదిత్యత్ర క్రియాతిపత్తౌ లృఙ్ న, తావన్మాత్రక్రియాతిపత్తేః పర్యవసానాత్॥౩॥

కుర్వద్భిరాత్మభవసౌరభసంప్రదానం

భూపాలచక్రచలచామరమారుతౌఘమ్।

ఆలోకనాయ దివి సంచరతాం సురాణాం

తత్రార్చనావిధిరభూదధివాసధూపైః॥౪॥

కుర్వద్భిరితి॥ తత్ర స్వయంవరదేశే ఆలోకనాయ దివి సంచరతాం సురాణామధివాసార్థంం సౌగన్ధ్యార్థం జ్వాలితైః కామశరాదిరూపైః కృత్వా అర్చనావిధిః పూజావిధానమభూత్। కింభూతైః—భూపాలానాం చక్రం తస్య చలాని చామరాణి తేషాం మారుతౌఘం వాయుసఙ్ఘం ఆత్మభవసౌరభ్యసంప్రదానం దానపాత్రం కుర్వద్భిః। చలచ్చామరవాయువశాద్గగనచారిభిర్ధూపైర్దేవాః పరితుష్టా బభూవురిత్యర్థః॥౪॥

తత్రావనీన్ద్రచయచన్దనచన్ద్రలేపనేపథ్యగన్ధవహగన్ధవహప్రవాహమ్।

ఆలీభిరాపతదనఙ్గశరానుసారీ సంరుధ్య సౌరభమగాహత భృఙ్గవర్గః॥౫॥

తత్రేతి॥ తత్ర స్వయంవరదేశే భృఙ్గవర్గః భ్రమరసఙ్ఘః సౌరభం సౌగన్ధ్యమగాహత బుభుజే। కిం కృత్వా—అవనీన్ద్రచయస్య రాజసమూహస్య చన్దనచన్ద్రః చన్దనయుక్తః కర్పూరః। బహుకర్పూరం చన్దనమితి యావత్। తేన కృతం లేపనేపథ్యమఙ్గరాగభూషణం తస్య

గన్ధవహః సౌగన్ధ్యవాహీ గన్ధవహో వాయుస్తస్య ప్రవాహం సఙ్ఘం ఆలీభిః స్వపఙ్క్తిభిః సంరుధ్య కుత్రచిద్గన్తుమదత్త్వా। కింభూతః—ఆపతన్త ఆగచ్ఛన్తో యేఽనఙ్గశరాస్తాననుసరత్యనుకరోతి ఏవంశీలః। ఆపతన్తః స్వర్గాత్పతన్తః కామశరాః పుష్పాణి తదనుగామీ వా। సౌగధ్యబాహుల్యాత్సర్వత్ర భ్రమరా విచరన్తి స్మేతి భావః। అన్యోఽపి వస్త్రాదినా వాయుం సంరుధ్య సౌరభం గాహతే। బద్ధపఙ్క్తీనాం భ్రమరాణాం దైర్ఘ్యాత్కామోద్దీపకత్వాచ్చ కామబాణతుల్యత్వమ్॥౫॥

ఉత్తుఙ్గమఙ్గలమృదఙ్గనినాదభఙ్గీసర్వానువాదవిధిబోధితసాధుమేధాః।

సౌధస్రజః ప్లుతపతాకతయాభినిన్యుర్మన్యే జనేషు నిజతాణ్డవపణ్డితత్వమ్

ఉత్తుఙ్గేతి॥ సౌధస్రజః ధవలగృహపఙ్క్తయః ప్లుతపతాకతయా చలత్పతాకతయా జనేషు। జనానాం సమీప ఇత్యర్థః। నిజతాణ్డవపణ్డితత్వం స్వీయనృత్యచాతుర్యమభినిన్యురభినయేన దర్శయామాసురిత్యహం మన్యే। కింభూతాః—ఉత్తుఙ్గోఽతితారః మఙ్గలమృదఙ్గనినాదో వివాహమర్దలధ్వనిస్తస్య భఙ్గ్యః ప్రకారవిశేషాస్తాసాం సర్వః సకలోఽనువాదవిధిరనూచ్చారణవిధిః। సకలస్య మృదఙ్గశబ్దస్య యః ప్రతిశబ్దవిధిరితి యావత్। తేన బోధితా జ్ఞాపితా సాధ్వీ మేధా లక్షణయా గమ్భీరతా యాభిః అన్యా అపి నర్తక్యో మఙ్గలమృదఙ్గనినాదభఙ్గీనామనువాదేన స్వీయం నృత్తకౌశలం హస్తాద్యభినయేన లోకేషు ప్రదర్శయన్తిం। అన్యో మేధావీ గురుణా వ్యాఖ్యాతస్యార్థస్యానువాదేన బోధితసాధుమేధః సన్ జనేషు స్వీయం పాణ్డిత్యం ప్రకాశయతి। ఏతచ్ఛ్లోకార్థోఽనుభవైకగమ్యః। నఙ్దుఃసుభ్య ఏవ పరాత్ 'మేధా'శబ్దాదసిచ్ నాన్యేభ్యః పరాదితి నాసిచ్॥౬॥

సంభాషణం భగవతీ సదృశం విధాయ వాగ్దేవతా వినయబన్ధురకన్ధరాయాః।

ఊచే చతుర్దశజగజ్జనతానమస్యా తత్రాశ్రితా సదసి దక్షిణపక్షమస్యాః ౭

సంభాషణమితి॥ భగవతీ షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నా। తథా,—చతుర్దశసు జగత్సు జనతయా నమస్యా పూజ్యా వాగ్దేవతా తత్ర సదసి అస్యా భైమ్యా దక్షిణం పక్షం పార్శ్వమ్। అథ చ,—అనుకూలపక్షమ్। ఆశ్రితా సతీ ఊచే। కిం కృత్వా—సదృశం దేవాదివర్ణనవిషయం భైమ్యా సహ సదృశమనుగుణం సంభాషణం విధాయ। కింభూతాయా అస్యాః—వినయేన బన్ధురా నమ్రా కన్ధరా శిరోధరా యస్యాః। భగవతీ ఇత్యాదివిశేషణైర్దేవాదివర్ణనసామర్థ్యం దక్షిణం పక్షమిత్యనేన భైమీపక్షపాతిత్వం చ సూచితమ్॥౭॥

కిమువాచేత్యాహ—

అభ్యాగమన్మఖభుజామిహ కోటిరేషా

యేషాం పృథక్కథనమబ్దశతాతిపాతి।

అస్యాం వృణీష్వ మనసా పరిభావ్య కంచిద్యం

చిత్తవృత్తిరనుధావతి తావకీనా॥౮॥

అభ్యాగమదితి॥ హే దమయన్తి। ఇహ స్వయంవరే మఖభుజాం దేవానామేషా కోటి: అభ్యాగమదాయయౌ। కోటిసంఖ్యాకా దేవాః సమాగతా ఇత్యర్థః। యేషాం దేవానాం పృథక్కథనం పార్థక్యేన వర్ణనం అబ్దశతం వర్షశతమతిపతత్యతిక్రామతి ఏవంశీలమ్। వర్షశతేనాపి కర్తుం న శక్యత ఇత్యర్థః। తస్మాత్ త్వం మనసా పరిభావ్య విచార్య అస్యాం దేవకోటౌ మధ్యే యం కంచిత్తావకీనా చిత్తవృత్తిరనుధావత్యభిలష్యతి తం వృణీష్వ। మనసా విచార్య వృణీష్వ వా। తావకీనా చిత్తవృత్తిర్మనసా విచార్య ఇత్యనేన సరస్వత్యా అనాదరః సూచితః। తావకీనా, 'యుష్మదస్మదోరన్యతరస్యాం ఖఞ' (౪।౩।౧) ఇతి ఖఞ్, 'తవకమమకావేకవచనే' (౪।౩।౩) ఇతి తవకాదేశః॥౮॥

ఏషాం త్వదీక్షణరసాదనిమేషతైషా

స్వాభావికానిమిషతామిలితా యథాభూత్।

ఆస్యే తథైవ తవ నన్వధరోపభోగైర్ముగ్ధే!

విధావమృతపానమపి ద్విధాస్తు॥౯॥

ఏషామితి॥ నను ముగ్ధే! సున్దరి, ఏషాం దేవానాం త్వదీక్షణే రసాత్ప్రీతేర్హేతోః ఏషా ప్రత్యక్షదృశ్యా అనిమేషతా నిర్నిమేషతా స్వాభావికీ సహజానిమిషతా తయా మిలితా సంయుక్తా సతీ యథా ద్విధా ద్విప్రకారాభూత్, తథైవామృతపానమపి తవాస్యే విధౌ ముఖచన్ద్రేఽధరోపభోగైరధరచుమ్బనైః కృత్వా ద్విధా ద్విప్రకారమస్తు భవతు। యథా దేవా దేవత్వాదనిమిషా అపి త్వదవలోకనప్రసాదాత్పునరప్యనిమిషా జాతాః। తథా దేవత్వాత్ చన్ద్రామృతాదా అపి త్వదధరామృతాస్వాదాదమృతాదాః పునరుక్తా భవన్త్విత్యర్థః।

ఏతేనాస్యాశ్చన్ద్రాస్యయోస్తుల్యత్వం సూచితమ్। ముఖే త్వోష్ఠోపభోగైః చన్ద్రే తు ధరావ్యతిరిక్తోపభోగైః। స్వర్గోపభోగైరిత్యర్థః॥౯॥

ఏషాం గిరేః సకలరత్నఫలస్తరుః స

ప్రాగ్దుగ్ధభూమిసురభేః ఖలు పఞ్చశాఖః।

ముక్తాఫలం ఫలనసాన్వయనామ తత్వ-

న్నాభాతి బిన్దుభిరివ చ్ఛురితః పయోధేః॥౧౦॥

ఏషాం గిరేరితి॥ సకలాని రత్నాన్యేవ ఫలాని యస్య। తాని ఫలతి ఇతి వా। సకలరత్నఫలః స ప్రసిద్ధః తరుః కల్పవృక్ష ఏషాం దేవానాం గిరేః సుమేరోః పశ్చశాఖః ఖలు హస్త ఇవ ఆభాతి శోభతే। కింభూతస్య మేరోః—ప్రాక్ పూర్వం దుగ్ధా భూమిరేవ సురభిర్ధేనుః యేన। ధృతగోరూపా భూమిరేవ రత్నాదీని దుగ్ధా యేన తస్య। కింభూతస్తరుః—పయోధేః క్షీరసముద్రస్య బిన్దుభిః తత ఉత్పన్నత్వాచ్ఛురితః। 'పయోభిః' ఇతి పాఠే దుగ్ధరూపైర్బిన్దుభిరితి వ్యాఖ్యేయమ్। ఉత్ప్రేక్షతే—ముక్తాఫలం ఫలనేన సాన్వయం సార్థకమేతదేవ నామ యస్యైవంవిధం తన్వన్నివ। కస్యచిత్ఫలం హి 'ఫల'శబ్దేన వ్యపదిశ్యతే, తథా ముక్తాఫలస్యాపి ఫలత్వం కల్పవృక్షత్వాదితి భావః। ప్రారబ్ధగోదోహనస్య పాణినా వినా దోగ్ధుమశక్తః కల్పవృక్షో మేరోః కర ఆసీత్। దోహనే దుగ్ధసంపర్కస్యాపి సంభవాత్ తేన చ రత్నానామేవ దుగ్ధత్వాదస్య చ రత్నసహితత్వాత్ప్రాయేణ మేరోః పాణిరేవాయమిత్యర్థః। క్షీరోదాత్తస్యోత్పన్నత్వాన్మక్తాదీని రత్నాని దుగ్ధబిన్దుతుల్యాని శోభన్త ఇత్యర్థః। అథ చ,—పఞ్చ శాఖాః స్కన్ధా యస్య స కల్పవృక్షః కిల పశ్చ (శాఖాః) కరోతి అఙ్గులీభిః పఞ్చశాఖః। పృథూపదిష్టా పృథ్వీ మేరుణా రత్నాని మహౌషధీశ్చ దుగ్ధా ఇత్యాగమః। ఫలనేన ఇష్టసంపాదనేన సాన్వయం సంయోగం నామ యస్య ఏవంవిధం ముక్తాఫలం సంపాదయన్నివేతి వా। గోపాలసహచారిత్వాదత్రాప్యనాదరః సూచితః॥౧౦॥

వక్రేన్దుసంనిధినిమీలదలారవిన్దద్వన్ద్వభ్రమక్షమమథాఞ్జలినాత్మమౌలౌ।

కృత్వాపరాధభయచఞ్చలమీక్షమాణా సాన్యత్ర గన్తుమమరైః కృపయాన్వమాని॥

వక్రేతి॥ అథ సరస్వతీవచనానన్తరమమరైః సా భైమీ అన్యత్ర సర్వరాజాదిసమీపే గన్తుం కృపయా అన్వమాన్యనుజ్ఞాతా। కింభూతా—ఆత్మమౌలావఞ్జలిం కృత్వా దేవాన్నమస్కృత్య

అవరణజన్యోఽపరాధస్తజ్జనితం భయం శాపాది తేన చఞ్చలం యథా తథా దేవానీక్షమాణా। కింభూతమఞ్జలిమ్—వక్త్రేన్దోర్ముఖచన్ద్రస్య సంనిధిః తస్మాన్నిమీలాని సంకుచన్తి దలాని పర్ణాని యస్య తదరవిన్దద్వన్ద్వం తస్య భ్రమే క్షమం సమర్థమ్। సంకుచద్దలయుగతుల్యమ్। స్వేష్వననురాగిణీం తాం జ్ఞాత్వా యత్ర తవానురాగస్తం వృణు, మా భైషీరితి దేవైరనుజ్ఞాతేతి భావః। అన్యోఽప్యేవమీక్షమాణః సకృపైరనుకమ్ప్యతే। నిమీలన్తీతి నిమీలాని। పచాద్యచ్। "నిమీలిదల—' ఇతి పాఠే నిమీలనశీలానీత్యర్థః॥౧౧॥

తత్తద్విరాగముదితం శిబికాధరస్థాః

సాక్షాద్విదుః స్మ న మనాగపి యానధుర్యాః।

ఆసన్ననాయకవిషణ్ణముఖానుమేయ-

భైమీవిరక్తచరితానుమయా తు జజ్ఞుః॥౧౨॥

తదితి॥ యానధుర్యాః శిబికావాహిన ఉదితం సముత్పన్నం తేషు తేషు విరాగమ్। అర్థాద్భైమ్యాః సాక్షాత్ప్రత్యక్షేణ యద్యపి మనాగపి లేశతోఽపి న విదుః స్మ న జానతే స్మ। యతః శిబికాయా అధరేఽధోదేశే తిష్ఠన్తి శిబికాధరస్థాః। తథాపి ఆసన్నాః సంనిహితా నాయకా దేవాదయస్తేషాం విషణ్ణాని మ్లానాని ముఖాని తైః కృత్వానుమేయాని భైమ్యా విరక్తచరితాని నమస్కారాదీని తేషామనుమయానుమానేన తర్కేణ తు పునః జజ్ఞుర్జానతే స్మ। 'తుః' అవధారణే వా, జజ్ఞురేవ। యత ఏతే వివర్ణముఖాస్తస్మాదేతేషు విరక్తిం జ్ఞాత్వా అను పశ్చాద్—యాతేతి వచనం వినైవాన్యత్ర జగ్మురితి తేషాం పణ్డితత్వం సూచితమ్॥౧౨॥

రక్షఃస్వరక్షణమవేక్ష్య నిజం నివృత్తో

విద్యాధరేష్వధరతాం వపుషైవ భైమ్యాః।

గన్ధర్వసంసది న గన్ధమపి స్వరస్య

తస్యా విమృశ్య విముఖోఽజని యానవర్గః॥౧౩॥

రక్షః స్వితి॥ యానవర్గః వాహకసార్థో రక్షఃసు నిజమరక్షణమవేక్ష్య రాక్షసా అస్మాన్ స్వాదిష్యన్తీతి భియా తేభ్యో నివృత్తః పరావృత్తః। తథా,-అశ్వముఖనరాఙ్గేషు నరముఖాశ్వాఙ్గేషు విద్యాధరేషు భైమ్యా వపుషైవ కృత్వా అధరతాం న్యూనతామవేక్ష్య విచార్య నివృత్తః। ఏతే భైమీవరణయోగ్యా న భవన్తీతి। తథా,—గన్ధర్వసంసది గన్ధర్వవర్గే తస్యా భైమ్యాః

స్వరస్య కణ్ఠమాధుర్యస్య గన్ధమపి న విమృశ్య నావేక్ష్య విముఖోఽజని జాతః। అధరతామవేక్ష్యేత్యర్థః। రాక్షసాదీనామయోగ్యత్వాత్తాన్ప్రతి న గచ్ఛతి స్మేతి భావః॥౧౩॥

దీనేషు సత్స్వపి కృతాఫలవిత్తరక్షై-

ర్యక్షైరదర్శి న ముఖం త్రపయైవ భైమ్యామ్।

తే జానతే స్మ సురశాఖిపతివ్రతాం కిం

తాం కల్పవీరుధమధిక్షితి నావతీర్ణామ్॥౧౪॥

దీనేష్వితి॥ యక్షైః త్రపయైవ భైమ్యాం విషయే ముఖం న అదర్శి న దర్శితమ్। యతః—కింభూతైః—దీనేషు దరిద్రేషు జనేషు సత్స్వపి కృతా అఫలా విత్తరక్షా ధనపాలనం యైః। దీనేభ్యో న వితీర్ణధనైః। అతికృపణైరిత్యర్థః। 'భైమ్యాః' ఇతి పాఠే తస్యాః సకాశాల్లజ్జయేతి యోజ్యమ్। యక్షేషు ధనాధిపత్యం ప్రసిద్ధం లజ్జా కిమితి జాతేత్యాశఙ్క్యాహ—తే యక్షాః తాం భైమీమధిక్షితి పృథివ్యామవతీర్ణాం సురశాఖినః పత్యుః కల్పవృక్షస్య పత్యురివ దానశూరత్వలక్షణం వ్రతం యస్యాస్తాం కల్పవీరుధం స్త్రియం కల్పవల్లీమతిబహుదాత్రీమ్। అథ చ—సురశాఖీ నల ఏవ తస్య పతివ్రతాం కల్పవల్లీం కిం న జానతే స్మ। అవివదాన్యాం తాం ప్రతి అతికృపణస్యాత్మనోఽయోగ్యత్వాత్తైర్ముఖం నాదర్శీతి భావః। అన్యోఽపి కృపణో వదాన్యముఖనిరీక్షణేఽపి లజ్జతే'॥౧౪॥

జన్యాస్తతః ఫణభృతామధిపః సురౌఘా-

న్మాఞ్జిష్ఠమఞ్జిమవగాహిపదోష్ఠలక్ష్మీమ్।

తాం మానసం నిఖిలవారిచయాన్నవీనా

హంసావలీమివ ఘనా గమయాంబభూవుః॥౧౫॥

జన్యాస్తత ఇతి॥ తతః జనీం వహన్తీతి జన్యా వాహకాః తాం భైమీం సురౌఘాద్దేవసమూహాత్సకాశాత్ ఫణభృతామధిపం సర్పరాజం వాసుకిం గమయాంబభూవుః ప్రాపయామాసుః। కింభూతామ్—మఞ్జిష్ఠయా రక్తం వస్త్రం మాఞ్జిష్ఠం తస్య మఞ్జిమానం రమ్యతామవగాహతే ఏవంశీలా పదోష్ఠలక్ష్మీః చరణాధరశోభా యస్యాః సా। కే కస్మాత్కాం కిమివ-నవీనా నూతనా ఘనా మేఘా నిఖిలవారిచయాత్కృత్స్నజలౌఘాత్సకాశాద్ధంసావలీం

రాజహంసపఙ్క్తిం మానసం సర ఇవ। 'యాన్యాః' ఇతి పాఠే యానే యానవాహనే సాధురితి। మాఞ్జిష్ఠమ్, 'తేన రక్తమ్—'(४।२।१) ఇత్యణ్॥१७॥

యస్యా విభోరఖిలవాఙ్మయవిస్తరోఽయ-

మాఖ్యాయతే పరిణతిర్మునిభిః పునః సా।

ఉద్గత్వరామృతకరార్ధపరార్ధ్యభాలాం

బాలామభాషత సభాసతతప్రగల్భా॥१८॥

యస్యా ఇతి॥ సా పునః బాలాం భైమీమభాషత। కింభూతా—సభాయాం సతతం ప్రగల్భా। సా కా—వాల్మీకిప్రముఖైర్మునిభిరయం వేదాదిరఖిలవాఙ్మయవిస్తరః విభోః సర్వవ్యాపిన్యాః యస్యా దేవ్యాః పరిణతిః పరిణామ ఆఖ్యాయతే కథ్యతే। తద్రూపేణైవ యా వ్యవస్థితా। కింభూతామ్—ఉద్గత్వర ఉదయాచలస్థోఽమృతకరశ్చన్ద్రః తస్యార్ధం తద్వత్పరార్ధ్య తత్సదృశం భాలం యస్యాస్తామ్। భయా దీప్త్యా సహ వర్తమానేతి భిన్నం వా। వాఙ్మయమ్, 'ఏకాచో నిత్యమ్' (వాం ४०४२) ఇతి మయట్। 'గత్వరశ్చ' (३।२।१६४) ఇతి నిపాతనాదుద్గత్వరః సాధుః॥१८॥

ఆశ్లేషలగ్నగిరిజాకుచకుఙ్కుమేన యః పట్టసూత్రపరిరమ్భణశోణశోభః।

యజ్ఞోపవీతపదవీం భజతే స శంభోః సేవాసు వాసుకిరయం ప్రసితః సితశ్రీః॥

ఆశ్లేషేతి॥ సోఽయం వాసుకిః। కింభూతః—శంభోః సేవాసు ప్రసిత ఆసక్తః। తథా,—సితశ్రీః శ్వేతశోభశ్చ। స కః—యః శంభోర్యజ్ఞోపవీతపదవీం భజతే। కింభూతః—య ఆశ్లేషేణాలిఙ్గనేన లగ్నం యద్గిరిజాకుచకుఙ్కుమం తేన కృత్వా పట్టసూత్రస్య పరిరమ్భణేనేవ సంబన్ధేనేవ శోణశోభో రక్తశోభః। యజ్ఞోపవీతమపి శ్వేతం గ్రన్థిస్థానే పట్టసూత్రేణ శోణశోభం భవతి। సర్వదా శంభుసేవయా సంభోగాభావాదేనం మా వృణీష్వేతి భావః। పురాణే దేవానాం చాతుర్వర్ణ్యాధికారే 'బ్రహ్మా విప్రః, రుద్రః క్షత్రియః, విష్ణుర్వైశ్యః, దస్రౌ శూద్రౌ', 'మాఞ్జిష్ఠం క్షత్రియః' ఇతి వచనాద్యజ్ఞోపవీత స్యారక్తత్వం కథితమితి వా। 'ప్రథితః' ఇతి పాఠే సేవాసు ఖ్యాతః॥१९॥

పాణౌ ఫణీ భజతి కఙ్కణభూయమైశే సోఽయం మనోహరమణీరమణీయముచ్చైః।
కోటీరబన్ధనధనుర్గుణయోగపట్టవ్యాపారపారగమముం భజ భూతభర్తుః॥౧౮॥

పాణావితి॥ హే భైమి। సోఽయం ఫణీన్ద్రో వాసుకిః ఐశే శామ్భవే పాణౌ కఙ్కణభూయం కఙ్కణత్వం భజతి। యాతీత్యర్థః। కింభూతం కఙ్కణత్వమ్—ఉచ్చైః మనోహరరమణీభిః రమణీయమ్। కఙ్కణమపి రత్నైః రమణీయం భవతి। త్వమముం భజ। కింభూతమ్—భూతభర్తుః శివస్య కోటీరబన్ధనం జటాజూటబన్ధనం ధనుర్గుణః ధనుర్జ్యా యోగపట్టశ్చ తేషాం వ్యాపారస్య భవనలక్షణస్య పారగం తత్ర కుశలమ్। కోటీరబన్ధనం ధనుర్గుణయోగపట్టీభూతమ్। మనోహరమణిః సున్దరఫణరత్నమితి వా। హరస్య కోటీరాదివిశేషణేన వరణాభావః సూచితః॥౧౮॥

ధృత్వైకయా రసనయామృతమీశ్వరేన్దోరప్యన్యయా త్వదధరస్య రసం ద్విజిహ్వః।
ఆస్వాదయన్యుగపదేష పరం విశేషం నిర్ణేతుమేతదుభయస్య యది క్షమః స్యాత్ ౧౯

ధృత్వేతి॥ జటాజూటసంబన్ధాదేకయా రసనయా జిహ్వయా ఈశ్వరస్యేన్దోశ్చన్ద్రస్యామృతం ధృత్వా అన్యయా ద్వితీయయా త్వదధరస్య రసమపి ధృత్వా చన్ద్రామృతమోష్ఠామృతం చ యుగపదేకకాలమాస్వాదయన్పిబన్ ఏతదుభయస్య చన్ద్రామృతౌష్ఠరసలక్షణస్య ద్వయస్య పరం విశేషం తారతమ్యం నిర్ణేతుం నిశ్చేతుం యది క్షమః సమర్థః స్యాత్తర్హి అయమేవ వాసుకిరేవ। నాన్య ఇత్యర్థః। యతో ద్విజిహ్వః ద్వే జిహ్వే యస్య। యుగపదాస్వాదనే హేతుః। పరం సూక్ష్మం విశేషం వా, తర్హి పరం కేవలం వా ఇత్యన్వయః। రాజ్ఞాం వరణయోగ్యత్వేఽపి చన్ద్రామృతసంబన్ధస్యాసంభవాద్దేవానాం తత్పానసంభవే ద్విజిహ్వత్వాసంభవాత్ సమకాలం పానాసంభవాత్, సర్పాణాం ద్విజిహ్వత్వసంభవేఽపి చన్ద్రామృతసంబన్ధాభావాత్ ఏతస్య తూభయసంభవాద్దయోర్విశేషనిర్ణయేఽయమేవ క్షమో నాన్య ఇత్యర్థః॥౧౯॥

ఆశీవిషేణ రదనచ్ఛదదంశదానమేతేన తే పునరనర్థతయా న గణ్యమ్।
బాధాం విధాతుమధరే హి'న తావకీనే పీయూషసారఘటితే ఘటతేఽస్య శక్తిః

ఆశీతి॥ 'ఆశీ తాలుగతా దంష్ట్రా తయా విద్ధో న జీవతి' ఇతి వృద్ధాః। ఆశ్యాం విషం యస్యైవంభూతేన ఏతేన వాసుకినా కృతం రదనచ్ఛదదంశదానం త్వదధరఖణ్డనం తే

త్వయానర్థతయాపమృత్యుహేతుతయా పునర్న గణ్యం న సంభావనీయమ్। ఏతస్య వరణే చుమ్బనే విషసంచారాదపమృత్యుభయేనైనం న వృణే ఇతి న శఙ్కనీయమ్। హి యస్మాత్ పీయూషసారఘటితేఽమృతసారసృష్టే త్వదీయేఽధరే బాధాం విధాతుం అస్య దన్తచ్ఛదస్య వాసుకేర్వా శక్తిః సామర్థ్యం న ఘటతే న యుజ్యతే। అమృతే హి విషం న ప్రభవతీత్యర్థః। ఆశిషి దంష్ట్రాయాం విషం యస్యేతి సకారాన్తస్య పృషోదరాదిత్వాత్ సలోపో వా। తే, 'కృత్యానామ్–' (౨।౩।౭౧) ఇతి షష్ఠీ। గణ్యం గణయతేర్యత్॥౨౦॥

తద్విస్ఫురత్ఫణవిలోకనభూతభీతేః

కమ్పం చ వీక్ష్య పులకం చ తతోఽను తస్యాః।

సంజాతసాత్త్వికవికారధియః స్వభృత్యా-

న్నృత్యాన్న్యషేధదురగాధిపతిర్విలక్షః॥౨౧॥

తదితి॥ ఉరగాధిపతిః విలక్షః సలజ్జః సన్ స్వభృత్యాత్స్వసేవకాన్నృత్యాన్నర్తితుమర్ధాద్ధస్త-కాదిపదార్థాత్సకాశాత్ర్యవారయత్। కింభూతాన్స్వభృత్యాన్—తస్య వాసుకేః విస్ఫురతః ఫణస్య విలోకనాద్భూతా సంజాతా యా భీతిః తస్యాః సకాశాత్తస్యాః కమ్పం సమీక్ష్య, తతోఽను అనన్తరమ్। అవిలమ్బితమిత్యర్థః। పులకం చ సమీక్ష్య, సంజాతా సాత్త్వికవికారసంబన్ధినీ ధీర్బుద్ధిః యేషాం తాన్। భైమ్యాః కమ్పం పులకం చ దృష్ట్వా అస్మత్స్వామిన్యనురక్తేయమితి విచార్య నృత్యం కుర్వత ఇత్యర్థః। తద్విస్ఫురత్—' ఇతి తస్యా విశేషణం వా। భూతా భీతిర్యస్యా ఇతి విగ్రహః। స్వామ్యభిలాషే పూర్ణే భృత్యా నృత్యన్తి। భయేనాస్యాః కమ్పాది ప్రవృత్తం న త్వనురాగాదితి నృత్యం మైవం కృధ్వమితి న్యషేధదిత్యర్థః। భృత్యమౌర్ఖ్యాత్ భైమ్యా చావృతత్వాత్సలజ్జత్వమ్। 'ఫణా ద్వయోః' ఇతి 'ఫణ'శబ్దః పుంలిఙ్గేఽపి। తతోఽను, నిపాతసముదాయః। నృత్యాత్, ఋదుపధాత్ క్యప్॥౨౧॥

తద్ధర్మిభిః స్వవరణే ఫణిభిర్నిరాశై-

ర్నిఃశ్వస్య తత్కిమపి సృష్టమనాత్మనీనమ్।

యత్త్రాన్స్రయాతుమనసోఽపి విమానవాహా

హా హా ప్రతీపపవనాశకునాన్న జగ్ముః॥౨౨॥

తద్దర్శిభిరితి॥ తద్దర్శిభిరవృతస్వామివిలోకకైర్వాసుకివైలక్ష్యదర్శిభిర్వా అత ఏవ స్వవరణే నిరాశైః ఫణిభిః కర్కోటకాదిభిః నిఃశ్వస్య ఫూత్కృత్య తత్ కిమప్యపూర్వమనాత్మనీనం స్వీయమహితం సృష్టం కృతమ్। యత్ తాన్సర్వాన్ప్రయాతుమనసోఽపి గన్తుకామా అపి విమానవాహాః ప్రతీపపవనః ప్రతికూలవాతః తద్రూపం యదశకునం తస్మాద్ధేతోః హా హా కష్టం అశుభమేతదితి కృత్వా న జగ్ముః। ప్రతికూలస్య వాయోరశకునత్వాత్సర్వసంముఖం న జగ్ముః। అయోగ్యత్వాన్న గతా ఇతి భావః। ఆత్మనే హితమాత్మనీనమ్, 'ఆత్మన్విశ్వజన–' (౫।౧।౯) ఇతి ఖః॥౨౨॥

హ్రీసంకుచత్పణగణాదురగప్రధానాత్తాం రాజసఙ్ఘమనయన్త విమానవాహాః।

సంధ్యానమద్దలకులాత్కమలాద్వినీయ కహ్లారమిన్దుకిరణా ఇవ హాసభాసమ్

హ్రీతి॥ విమానవాహాః హ్రియా సంకుచత్పణవృన్దం యస్య తస్మాదురగప్రధానాత్సర్పరాజాద్వాసుకేః వినీయాపనీయ తాం రాజసఙ్ఘమనయన్త ప్రాపయామాసుః। కే కస్మాత్కాం కమివ—ఇన్దుకిరణాః సంధ్యాయాం నమన్తి సంకుచన్తి దలకులాని పత్రసమూహా యస్య తస్మాత్కమలాద్వినీయ హాసభాసం వికసన్తీం దీప్తిం కహ్లారం సౌగన్ధికమివ॥౨౩॥

దేవ్యాభ్యధాయి భవ భీరు! ధృతావధానా

భూమీభుజో! భజత భీమభువో నిరీక్షామ్।

ఆలోకితామపి పునః పిబతాం దృశౌనా-

మిచ్ఛాపి గచ్ఛతి న వత్సరకోటిభిర్వః॥౨౪॥

దేవ్యేతి॥ సా భైమీ దేవ్యా అభ్యధాయి వక్ష్యమాణముక్తా। హే భీరు! చలత్పణదర్శనాద్భయశీలే। త్వం ధృతావధానా సావధానా భవ। భయం పరిత్యజ్య రాజ్ఞో విలోకయేత్యర్థః। హే భూమీభుజో రాజానః! యూయం భీమభువో భైమ్యాః నిరీక్షాం దర్శనం భజత భైమీం పశ్యత। దృష్టాయాః పునర్దర్శనేన కిమిత్యత ఆహ—ఆలోకితామప్యేనాం పునర్దృశా పిబతాం సాదరం పశ్యతాం వో యుష్మాకమేతద్దర్శనేచ్ఛా వత్సరాణాం వర్షాణాం కోటిభిరపి న గచ్ఛతి న శామ్యతి। అతః పునర్యథేచ్ఛం విలోకయతేత్యర్థః। 'త్యజత' ఇతి పాఠే భైమీవిలోకనం మా కృద్వమ్। యుష్మాసు పశ్యత్సు లజ్జావశాదియం యుష్మాన్న పశ్యేత్।

తస్మాల్లజ్జాం విహాయ యథా పశ్యతి తథా కురుతేత్యర్థః। వరణే సందేహాద్దర్శనమపి కథం త్యాజ్యమిత్యత ఆలోకితామితి వా॥౨౪॥

లోకేశకేశవశివానపి యశ్చకార శృఙ్గారసాన్తరభృశాన్తరశాన్తభావాన్।

పఞ్చేన్ద్రియాణి జగతామిషుపఞ్చకేన సంక్షోభయన్వితనుతాం వితనుర్ముదం వః ౨౫

లోకేశేతి॥ యో వితనుః కామః లోకేశో బ్రహ్మా, కేశవః, శివశ్చ ఏతానపి త్రీన్ శృఙ్గారేణ రసేన సాన్తరో వ్యవహితః భృశోఽతిశయిత ఆన్తరో మానసః శాన్తభావో విరక్తత్వం యేషాం తాన్విరక్తానప్యనురక్తాంశ్చకార స కామో వో యుష్మాకం ముదం వితనుతాం విస్తారయతు। కిం కుర్వన్—ఇషుపఞ్చకేన జగతాం చక్షురాదీని పఞ్చేన్ద్రియాణి క్షోభయన్వికారం ప్రాపయన్। సృష్టిస్థితిప్రలయకారిణో దేవేశానపి యః స్వవశాంశ్చకార తస్య భవద్వశీకరణే కః ప్రయాస ఇతి తదధీనాః సన్తః పునఃపునర్యథేచ్ఛమేనాం విలోకయతేతి భావః। సృష్ట్యాదిక్రమేణాభ్యర్హితత్వాత్ పూర్వనిపాతః। పఞ్చకేన పఞ్చ పరిమాణమస్య సఙ్ఘస్యేత్యర్థే 'సంఖ్యాయాః సంజ్ఞాసఙ్ఘ—' (౫।౧।౫౮) ఇతి కన్॥౨౫॥

పుష్పేషుణా ధ్రువమమూనిషువర్షజప్తిహుంకారమన్త్రబలభస్మితశాన్తశక్తీన్।

శృఙ్గారసర్గరసికద్వ్యణుకోదరి! త్వం ద్వీపాధిపాన్నయనయోర్నయ గోచరత్వమ్॥

పుష్పేతి॥ శృఙ్గారరసస్య సర్గే నిర్మాణే రసికం ప్రీతిమత్ పునః పునః తన్నిర్మాణశీలం ద్వ్యణుకం తద్వదతికృశం తదేవ వా ఉదరం యస్యాస్తత్సంబుద్ధిః హే కృశోదరి! త్వం అమూన్ద్వీపాధిపాన్పుష్కరాదిసప్తద్వీపేశ్వరాన్రాజ్ఞో నయనయోర్గోచరత్వం నయ ప్రాపయ। అనుగ్రహబుద్ధ్యా విలోకయేత్యర్థః। కింభూతాన్—పుష్పేషుణా ధ్రువం నిశ్చితమ్। ఇషువర్షే బాణమోచనే జప్యత ఇతి జప్తిః జపితో హుంకారరూపో మన్త్రః తస్య బలేన శక్త్యా కృత్వా భస్మితా నాశితా శాన్తశక్తిః ఉష్ణమప్రభావో యేషాం తాన్। 'జప్తిః' ఇత్యేవ యుక్తః పాఠః। అన్యోఽపి హుంఫడాదిమన్త్రబలేన కస్యచిచ్ఛక్తిం దూరీకృత్య వశీకరోతి॥౨౬॥

స్వాదూదకే జలనిధౌ సవనేన సార్ధం

భవ్యా భవన్తు తవ వారివిహారలీలాః।

ద్వీపస్య తం పతిమముం భజ పుష్కరస్య

నిస్తన్ద్రపుష్కరతిరస్కరణక్షమాక్షి ॥౨౭॥

స్వాద్వితి ॥ హే నిస్తన్ద్రస్య వికసితస్య పుష్కరస్య కమలస్య తిరస్కరణే జయే క్షమే అక్షిణీ లోచనే యస్యాస్తత్సంబుద్ధిః హే భైమి! స్వాదూదకే మధురసలిలే జలనిధౌ సముద్రే సవనేన నామ్నాఽనేన రాజ్ఞా సార్ధం తవ వారివిహారలీలా జలక్రీడాః భవ్యా రమ్యాః భవన్తు। తస్మాత్పుష్కరస్య ద్వీపస్య పతిం తం ప్రసిద్ధం సవననామానమముం రాజానం భజ వృణీష్వ। 'తన్ద్రా నిద్రాప్రమీలయోః' ఇత్యమరః॥౨౭॥

సావర్తభావభవదద్భుతనాభికూపే!

స్వర్భౌమమేతదుపవర్తనమాత్మనైవ।

స్వారాజ్యమర్జయసి న శ్రియమేతదీయా-

మేతద్గృహే పరిగృహాణ శచీవిలాసమ్॥౨౮॥

సావర్తేతి॥ ఆవర్తేన దక్షిణావర్తేన సహ వర్తమానః సావర్తస్తస్య భావస్తేన భవదుత్పద్యమానమద్భుతమాశ్చర్యం యస్మాదేవంభూతో నాభికూపో యస్యాస్తత్సంబుద్ధిః సలక్షణగమ్భీరనాభికూపే భైమి। ఏతస్య సవనస్యోపవర్తనం దేశః ఆత్మనైవ భౌమం భూమౌ భవం స్వః స్వర్గేఽస్తి। త్వమేతదీయామేతద్దేశసంబన్ధినీం ఏతద్రాజసంబన్ధినీం వా శ్రియమేవ స్వారాజ్యం స్వర్గరాజ్యం నార్జయసి। అపి త్వర్జయ। త్వమ్ ఏతద్గృహే శచీవిలాసం పరిగృహాణ। ఇన్ద్రతుల్యమేనం శచీవత్ త్వం వృణీష్వేతి భావః। కూపస్య చ సావర్తత్వమాశ్చర్యకారి। 'నీవృజ్జనపదౌ దేశవిషయౌ తూపవర్తనమ్' ఇత్యమరః॥౨౮॥

దేవః స్వయం వసతి తత్ర కిల స్వయంభూ-

ర్న్యగ్రోధమణ్డలతలే హిమశీతలే యః।

స త్వాం విలోక్య నిజశిల్పమనన్యకల్పం

సర్వేషు కారుషు కరోతు కరేణ దర్పమ్॥౨౯॥

దేవ ఇతి॥ తత్ర పుష్కరద్వీపే హిమవచ్ఛీతలచ్ఛాయే న్యగ్రోధమణ్డలతలే మణ్డలాకారవటవృక్షాధఃప్రదేశే యః స్వయంభూర్బ్రహ్మా దేవః స్వయం సాక్షాత్స్వరూపేణ కిల

ప్రసిద్ధం వసతి, స బ్రహ్మా త్వాం త్వల్లక్షణమనన్యకల్పమనన్యసదృశం నిజశిల్పం నిజనిర్మాణం విలోక్య సర్వేషు కారుషు శిల్పిషు విషయే కరేణ దర్పం గర్వం కరోతు। ఏవం సున్దరతరశిల్పనిర్మాణకుశలో మదన్యస్య హస్తో న విద్యేత ఇతి త్వాం వీక్ష్య తస్య బుద్ధిరుదేష్యతీతి భావః। అన్యేన కల్ప్యతే నిర్మీయత ఇత్యన్యకల్పం తన్న భవతి। అన్యేన నిర్మాతుమశక్యమిత్యర్థః। అన్యస్మాదీషదూనమేవం న భవతి। కల్పబన్తం వా॥౨౯॥

న్యగ్రోధనాదివ దివః పతదాతపాదే-

ర్న్యగ్రోధమాత్మభరధారమివావరోహైః।

తం తస్య పాకిఫలనీలదలద్యుతిభ్యాం

ద్వీపస్య పశ్య శిఖిపత్రజమాతపత్రమ్॥౩౦॥

న్యగ్రోధేతి॥ హే భైమి। త్వం తం న్యగ్రోధం వరం తస్య ద్వీపస్యాతపత్రమివాతపత్రం ఛత్రతుల్యం పశ్య। కింభూతం న్యగ్రోధమ్—దివ ఆకాశాత్పతత ఆతపాదేరుష్ణదృష్ట్యాదేః న్యక్ అధోదేశే రోధనాన్నిరాకరణాదివ న్యగ్రోధం 'న్యక్ రుణద్ధి' ఇతి న్యగ్రోధ ఇతి సాన్వయమ్। అతిశీతలచ్ఛాయమిత్యర్థః। తథా,-అవరోహైః శాఖోత్పన్నమూలైః కృత్వా ఆత్మభరం ధారయతి ఏవంభూతమివ స్థితమ్। కింభూతమాతపత్రమ్—పాకీని ఫలాని నీలాని దలాని పర్ణాని చ తేషాం ద్యుతిభ్యాం రక్తనీలశోభాభ్యాం కృత్వా శిఖిపత్రజం రక్తనీలమయూరపత్రవిరచితమ్। సమస్తమపి ద్వీపం తచ్ఛాయే వర్తత ఇతి శేషః। అన్యోఽపి బహుతరం భారం హస్తాదినా ధారయతి। 'న్యగ్రోధస్య చ కేవలస్య' (౭।౩।౫) ఇతి నిపాతాత్ 'న్యగ్రోధ'-శబ్దః సాధుః॥౩౦॥

న శ్వేతతాం చరతు వా భువనేషు రాజ-

హంసస్య న ప్రియతమా కథమస్య కీర్తిః।

చిత్రం తు యద్విశదిమాద్వయమాదిశన్తీ

క్షీరం చ నామ్బు చ మిథః పృథగాతనోతి॥౩౧॥

నేతి॥ అస్య రాజహంసస్య రాజసు శ్రేష్ఠస్య ప్రియతమాఽత్యన్తమభిమతా కీర్తిః శ్వేతతాం శుభ్రతాం కథం న చరతు గచ్ఛతు। అపి తు గచ్ఛత్వేవ। తథా,—భువనేషు లోకత్రయేఽపి కథం న గచ్ఛతు। లోకత్రయమపి వ్యాప్నోత్వేవ। యద్వా,—కథం న శ్వేతతాం శ్వేతా భవతు।

అపి తు శ్వేతా భవత్యేవ। త్రైలోక్యే చరత్యేవ | హంసస్యాపి ప్రియతమా యోషిదపి శ్వేతా భవతి। తథా,—భువనేషూదకేషు వా క్రీడతి విషాది భక్షయతి వా అత్ర నాశ్చర్యమ్। విశదిమ్నా ధవలతాయా అద్వైతం ఐక్యమాదిశన్తీ త్రైలోక్యం శ్వేతీకుర్వతీ క్షీరం దుగ్ధం చామ్బు చ మిథః పరస్పరస్మాత్పృథక్ నాతనోతి భిన్నం న కరోతి ఇదం తు చిత్రమ్ | హంసీ హి మిశ్రం క్షీరనీరం వివిక్తం కరోతి ఇయం తు తయోరమేదం కరోతీత్యాశ్చర్యమ్। అతిశుభ్రా త్రైలోక్యవ్యాపినీ చాస్య కీర్తిః, వదాన్యశ్చాయమితి భావః। అద్వైతే చాభేద ఏవ యుక్తః। 'జీవనం భువనం వనమ్', "విష్టపం భువనమ్' ఇత్యమరః। పక్షే 'శ్వితా వర్ణే' ఇత్యస్మాల్లోటస్తజ్ ॥౩౧॥—

౨'క్షీరం చామ్బు చ మిథోఽన్యోన్యం పృథగ్విభక్తం నాతనోతీతి యత్తచ్చిత్రం హంసానాం క్షీర-నీరవివేకస్య జాతిధర్మత్వాత్తదభావో విరుద్ధ ఇతి భావః। స చావివేకో ధావల్యగుణతో, న స్వరూపత ఇతి విరోధసమాధానాద్విరోధాభాసోఽలంకారః। తథా,—విశదిమాద్వయమాదిశన్తీ ఇత్యనేన సామాన్యాలంకారః। తస్య విశేషణగత్యా క్షీర-నీరావివేకహేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్। పూర్వార్ధే చ శ్వైత్యభువనచారిత్వరాజహంసప్రియతమాత్వాఖ్యశ్లిష్టా శ్లిష్టప్రస్తుతకీర్తివిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతరాజహంసప్రతీతేః శ్లేషసంకీర్ణార్థసమాసోక్తిరిత్యేత్రైస్త్రిభిః సహాఙ్గాఙ్గిభావేన పూర్వోకస్య విరోధాభాసస్య సంకరః' ఇతి జీవాతుః।

—

శూరేఽపి సూరిపరిషత్ప్రథమార్చితేఽపి

శృఙ్గారభఙ్గిమధురేఽపి కలాకరేఽపి।

తస్మిన్నవద్యమియమాప తదేవ నామ

యత్కోమలం న కిల తస్య నలేతి నామ ॥౩౨॥

శూర ఇతి॥ ఇయం భైమీ తస్మిన్రాజ్ఞి తదేవావద్యం దూషణం। 'నామ' ఇతి ప్రసిద్ధౌ। ఆప। తత్కిమ్—యత్తస్య సవనస్య కిలేతి ప్రసిద్ధం నల ఇత్యామన్త్రణయోగ్యం సంయుద్ధ్యన్తం కోమలం మధురాక్షరం నామ నాస్తీత్యేతదేవ దూషణమ్। కింభూతే—శూరేఽపి। తథా,— సూరిపరిషది విద్వత్సభాయాం ప్రథమార్చితేఽపి ప్రథమగణ్యేఽపి। తథా, శృఙ్గారభఙ్గ్యా

శృఙ్గారరచనయా మధురే మనోజ్ఞేఽపి। తథా,—కలానాం గీతాదిచతుఃషష్టికలానామాకరేఽపి। శౌర్యపాణ్డిత్యశృఙ్గారిత్వకలాకౌశలాదిగుణయుక్తేఽపి। వరగుణేషు సత్స్వపి నలేఽనురాగాత్తం నావరీష్టేతి భావః॥౩౨॥

భ్రూవల్లివేల్లితమథాకృతిభఙ్గిమేషా లిఙ్గం చకార తదనాదరణస్య విజ్ఞా।

రాజ్ఞోఽపి తస్య తదలాభజతాపవహ్నిశ్చిహ్నీబభూవ మలినచ్ఛవిభూమధూమః ౩౩

భ్రూవల్లీతి॥ అథ విజ్ఞా జ్ఞాత్రీ ఏషా భైమీ తదనాదరణస్య సవనానాదరణస్య లిఙ్గం చిహ్నం భ్రూవల్లివేల్లితం భ్రూలతాచేష్టితమేవాకృతిభఙ్గిమాకారవిచ్ఛిత్తిమ్। యద్వా, పూర్వం భ్రూవల్లిచేష్టితం అథానన్తరం ఆకృతిభఙ్గిమఙ్గమోటనం చ చకార। భ్రూచలనేనాఙ్గమోటనేన చ తం నిరాచకారేత్యర్థః। తస్య రాజ్ఞోఽపి మలినచ్ఛవేర్మలినకాన్తేః యో భూమా బాహుల్యమేవ ధూమస్తస్యా అలాభాజ్జాతస్తాపస్తల్లక్షణో వహ్నిస్తస్య చిహ్నీబభూవ లిఙ్గమాసీత్। శ్యామశోభాం దృష్ట్వా జనేన తస్య విరహజ్వరోఽనుమిత ఇత్యర్థః। ధూమోఽగ్నేర్లిఙ్గమ్॥౩౩॥

రాజాన్తరాభిముఖమిన్దుముఖీమథైనాం జన్యా జనీం హృదయవేదితయైవ నిన్యుః।

అన్యానపేక్షితవిధౌ న ఖలు ప్రధానవాచాం భవత్యవసరః సతి భవ్యభృత్యే ౩౪

రాజేతి॥ అథ జన్యా యానవాహాః ఇన్దుముఖీమేనాం జనీం వధూం హృదయవేదితయైవ భైమ్యాశయజ్ఞాతృతయైవ 'పురో గచ్ఛత' ఇత్యాదిభైమీవచనమన్తరేణైవ రాజాన్తరస్యాభిముఖం నిన్యుః। యతోఽభిప్రాయజ్ఞాః। ఖలు యస్మాదన్యేన స్వామివచనాదినా స్వీయప్రవర్తనావిషయత్వేనానపేక్షితో విధిర్వ్యాపారో యస్యైవంవిధే స్వామివచనానపేక్షకారిణి భవ్యే కుశలతరే మృత్యే సేవకే సతి ప్రధానవాచాం స్వామివచసామవసరః ప్రస్తావ ఏవ న భవతి। తస్మాత్తదభిప్రాయం జ్ఞాత్వాన్యత్ర నిన్యురితి యుక్తమ్। అనపేక్షితమన్యత్స్వామివచనాది యేన ఏవంవిధో విధిర్యస్యేతి వా। 'అన్య' శబ్దస్యాహితాగ్న్యాదిత్వాత్ పూర్వనిపాతః॥౩౪॥

ఊచే పునర్భగవతీ నృపమన్యమస్మై

నిర్దిశ్య దృశ్యతమతావమతాశ్వినేయమ్।

ఆలోక్యతామయమయే! కులశీలశాలీ

శాలీనతానతముదస్య నిజాస్యబిమ్బమ్ ॥౩౫॥

ఊచ ఇతి ॥ భగవతీ దేవీ దృశ్యతమతయా సున్దరత్వేనావమతౌ జితావాశ్వినేయావశ్వినీకుమారౌ యేన ఏవంభూతమన్యం నృపమస్యై నిర్దిశ్య దర్శయిత్వా పునరూచే। కిమూచే ఇత్యత ఆహ—అయే భైమి! శాలీనతయా లజ్జయా ఆనతం నమ్రం నిజాస్యబిమ్బముదస్యోన్నమయ్య కులశీలాభ్యాం శాలత ఏవంభూతోఽయం రాజా ఆలోక్యతామ్ ॥౩౫॥

ఏతత్పురఃపరదపశ్రమబన్ధివృన్ద-

వాగ్డమ్బరైరనవకాశతరేఽమ్బరేఽస్మిన్।

ఉత్పత్తుమస్తి పదమేవ న మత్పదానా-

మర్థోఽపి నార్థపునరుక్తిషు పాతుకానామ్ ॥౩౬॥

ఏతదితి ॥ హే భైమి! ఏతస్య పురః పరత్ అపశ్రమం గతశ్రమం యద్వన్దివృన్దం తస్యా వాగ్డమ్బరైర్వచనవిలాసైః కృత్వా అనవకాశతరేఽతితరాం నిరవకాశేఽస్మిన్నమ్బర ఆకాశే మత్పదానాం మమ ఏతద్వర్ణనసంబన్ధినాం సుబన్త-విజన్తానాం పదానాముత్పత్తుముదేతుం పదమేవావకాశ ఏవ నాస్తి। ఆకాశాశ్రితా హి శబ్దాస్తైస్తస్య చ నిరవకాశత్వాన్మద్వచనానవకాశః। తథా,—అర్థపునరుక్తిషు పాతుకానాం మత్పదానామర్థోఽపి నాస్తి। మయాభిధేయాః శబ్దాస్తేషామర్థాశ్చైతదీయైర్మాగధైరేవోచ్యన్తే। తతశ్చ శబ్దపౌనరుక్త్యమర్థపౌనరుక్త్యం చ దోషో మమ ఆపత్స్యత ఇత్యర్థః। ఏతద్వర్ణనం మమాపి సంమతమిత్యేనం వృణీష్వేతి భావః। బహుభిర్వ్యాప్తేఽన్యస్మిన్నపి స్థానే చరణావకాశో న భవతి। ఉత్పత్తుమ్, అనిటః పద్యతేస్తుమున్ ॥౩౬॥

నన్వత్ర హవ్య ఇతి విశ్రుతనాని శాక-

ద్వీపప్రశాసిని సుధీషు సుధీభవన్త్యా।

ఏతద్భుజాబిరుదబన్దిజయానయాపి

కిం రాగి రాజని గిరాజని నాన్తరం తే ॥౩౭॥

నన్వితి॥ నను భైమి! తే ఆన్తరం మానసమేతస్య రాజ్ఞో భుజయోర్బిరుదం ప్రతాపః తస్య స్తుతిపాఠకా యే బన్దినస్తేభ్యో జాతా ఏవంభూతయాప్యనయా గిరా హవ్య ఇతి విశ్రుతనామ్ని అత్రాస్మిన్రాజని రాగి అనురాగయుక్తం కిం నాజని। ప్రశ్నకాకుః। కుతో నాజనీతి వా। కింభూతే—శాకద్వీపప్రశాసిని శాకద్వీపాధిపే। కింభూతయా గిరా—సుధీషు పణ్డితేషు సుధీభవన్త్యా అమృతీభవన్త్యా। ఆకర్ణయతాం విదుషామమృతరూపయా। విదుషామేవామృతరూపయా న త్వన్యజనానామితి విరాగసూచనమ్॥౩౭॥

శాకః శుకచ్ఛదసమచ్ఛవిపత్రమాల-

భారీ హరిష్యతి తరుస్తవ తత్ర చిత్తమ్।

యత్పల్లవౌఘపరిరమ్భవిజృమ్భితేన

ఖ్యాతా జగత్సు హరితో హరితో స్ఫురన్తి॥౩౮॥

శాక ఇతి॥ తత్ర ద్వీపే స శాకనామా తరుస్తవ చిత్తం హరిష్యతి। కింభూతః—శుకచ్ఛదైః కీరపక్షైః సమా ఛవిర్యేషామేవంభూతాని పత్రాణి తేషాం మాలాం బిభర్తీతి। స కః—యస్య శాకస్య పల్లవౌఘానాం పరిరమ్భః సంబన్ధస్తస్య విజృమ్భితేన విలసితేన హరితో నీలవర్ణాః సత్యో జగత్సు హరిత ఇతి ఖ్యాతాః స్ఫురన్తి। ఏతత్పత్రసంబన్ధేన దిశాం హరిత ఇతి సాన్వయం నామ జాతమిత్యర్థః। మాలభారీ, 'ఇష్టకేషీకా—' (౬।౩।౬౫) ఇతి హ్రస్వః॥౩౮॥

స్పర్శేన తత్ర కిల తత్తరుపత్రజన్మా యన్మారుతః కమపి సంమదమాదధాతి।

కౌతూహలం తదనుభూయ విధేహి భూయః శ్రద్ధాం పరాశరపురాణకథాన్తరేఽపి ౩౯

స్పర్శేనేతి॥ తత్ర శాకద్వీపే స చాసౌ తరుశ్చ తత్తరుః శాకః తస్య పత్రేభ్యో జన్మ యస్య ఏవంభూతో మారుతః స్పర్శేన కృత్వా కమప్యపూర్వం సంమదం హర్షమాదధాతి కరోతీతి యంత్ కిల భూయతే త్వం తత్ కౌతూహలమనుభూయ భూయః పునః పరాశరపురాణస్య విష్ణుపురాణస్య కథాన్తరేఽప్యాఖ్యానాన్తరేఽపి శ్రద్ధామాస్తిక్యబుద్ధిం విధేహి కురు। ('శాకస్తత్ర మహావృక్షః సిద్ధగన్ధర్వసేవితః।) యత్పత్రవాతసంస్పర్శాదాహ్లాదో జాయతే పరః' ఇతి విష్ణుపురాణవచనమ్। అస్య శ్రవణాత్ సత్యత్వం విద్యతే। అనుభవాదపి సత్యత్వం జానీహీత్యపి 'భూయః'-శబ్దార్థః। భూయసీ చాసౌ శ్రద్ధా చేతి వా॥౩౯॥

క్షీరార్ణవస్తవ కటాక్షరుచిచ్ఛటానా-

మన్వేతు తత్ర వికటాయితమాయతాక్షి!

వేలావనీవనతతిప్రతిబిమ్బచుమ్బి

కిర్మీరితోర్మిచయచారిమచాపలాభ్యామ్ ॥౪౦॥

క్షీరేతి ॥ హే ఆయతాక్షి విశాలనయనే। క్షీరార్ణవః వేలావన్యాం వేలాభూమౌ వనతతిర్వనపఙ్క్తిః తస్యాః ప్రతిబిమ్బచుమ్బి ప్రతిబిమ్బధారీ, అత ఏవ కిమీంరితః నానావర్ణో జాతః విచిత్రిత ఊర్మిచయస్తరఙ్గసఙ్ఘస్తస్య చారిమా సౌన్దర్యం చాపలం చఞ్చలత్వం చ తాభ్యాం కృత్వా తవ కటాక్షస్య రుచీనాం కాన్తీనాం ఛటాః పరమ్పరాస్తాసాం వికటాయితం విలసితమన్వేత్వనుకరోతు। క్షీరమయత్వాత్స్వతః శుభ్రాః దీర్ఘవృక్షప్రతిబిమ్బసంబన్ధాచ్చ నీలాః క్షీరోదతరఙ్గాస్త్వదీయశ్వేతనీలవిశాలకటాక్షకాన్తితుల్యా భవన్త్విత్యర్థః। వికటాయితమ్, లోహితాదేరాకృతిగణత్వాత్క్యషన్తాద్భావే నిష్ఠా ॥౪౦॥

కల్లోలజాలచలనోపనతేన పీవా

జీవాతునానవరతేన పయోరసేన।

అస్మిన్నఖణ్డపరిమణ్డలితోరుమూర్తి-

రధ్యాస్యతే మధుభిదా భుజగాధిరాజః ॥౪౧॥

కల్లోలేతి ॥ అస్మిన్క్షీరోదే మధుభిదా శ్రీవిష్ణునా భుజగాధిరాజః శేషోఽధ్యాస్యతేఽధిష్ఠీయతే। కింభూతః శేషః—అనవరతేన భూయసా పయోరసేన దుగ్ధరసేన కృత్వా పీవా పరిపుష్టః। కింభూతేన—కల్లోలజాలస్య తరఙ్గసఙ్ఘస్య చలనేన కృత్వా ఉపనతేనాన్తికాగతేన। తథా,—జీవాతునా ప్రాణధారణహేతుత్వాజ్జీవనౌషధభూతేన। కింభూతః— అఖణ్డం సర్వదా పరిమణ్డలితా ఉర్వీ మూర్తిః శరీరం యస్య। శ్రీవిష్ణుస్తత్ర పూజ్యో దేవ ఇత్యర్థః। పీవా, క్కనిపి 'ఘుమాస్థా—' (౬।౪।౬౬) ఇతీకారః ॥౪౧॥

త్వద్రూపసంపదవలోకనజాతశఙ్కా

పాదాబ్జయోరిహ కరాఙ్గులిలాలనేన।

భూయాశ్చిరాయ కమలా కలితావధానా

నిద్రానుబన్ధమనురోధయితుం ధవస్య ॥౪౨॥

త్వదితి ॥ హే భైమి! ఇహ క్షీరోదే కమలా శ్రీః పాదాబ్జయోశ్చరణకమలయోః కరాఙ్గులిభిర్లాలనేన సంవాహనేన ధవస్య శ్రీవిష్ణోర్నిద్రానుబన్ధం నిద్రానైరన్తర్యం చిరాయానురోధయితుం వర్ధయితుం కలితావధానాఙ్గీకృతావధానా సావధానా భూయాద్భవతు। కింభూతా—త్వద్రూపస్య యా సంపత్తస్యా అవలోకనేన జాతా శఙ్కా భయం యస్యాః। అయం శ్రీవిష్ణురిమాం చేద్రక్ష్యతి, తర్హి మాం విహాయాస్యామనురక్తో భవిష్యతి, తన్మా భూదితి భియా సుతరాం నిద్రాగమనార్థం కరతలేన చరణసంవాహనపరైవ భవత్విత్యర్థః। భైమ్యా లక్ష్మీతోఽప్యతిసౌన్దర్యం సూచితమ్ ॥౪౨॥

బాలాతపైః కృతకగైరికతాం కృతాం ద్విస్తత్రోదయాచలశిలాః పరిశీలయన్తు।

త్వద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమవారిధారిపాదాఙ్గులీగలితయా నఖలాక్షయాపి ॥

బాలేతి ॥ తత్ర శాకద్వీపే ఉదయాచలాఖ్యస్య పర్వతస్య శిలాః బాలాతపైరుదయాచలస్థసూర్యకిరణైః, తథా, నఖలాక్షయాపి కృతాం కృతకగైరికతాం కృత్రిమగైరికతాం ద్విః పరిశీలయన్త్వనుభవన్తు। ద్వాభ్యాం ప్రకారాభ్యాం గైరికతుల్యా భవన్త్విత్యర్థః। కింభూతయా నఖలాక్షయా—తవ విభ్రమేణ విలాసేన భ్రమణం వనవిహారస్తస్మాజ్జాతం శ్రమవారి ఖేదజలం తద్ధారయన్త్యేవంశీలాభ్యః పాదాఙ్గులీభ్యో గలితయా నిఃసృతయా। ఏతస్మిన్వృతే ఉదయాచలే క్రీడిష్యసీతి భావః ॥౪౩॥

నృణాం కరమ్బితముదాముదయన్మృగాఙ్క-

శఙ్కాం సృజత్వనఘజఙ్ఘే! పరిభ్రమన్త్యాః।

తత్రోదయాద్రిశిఖరే తవ దృశ్యమాస్యం

కశ్మీరసంభవసమారచనాభిరామమ్ ॥౪౪॥

నృణామితి ॥ హే అనఘజఙ్ఘే సున్దరజఙ్ఘే! తత్ర ద్వీపే ప్రసిద్ధే వా ఉదయాద్రిశిఖరే పరిభ్రమన్త్యాస్తవ దృశ్యం దర్శనయోగ్యమాస్యం ముఖం కరమ్బితముదాం సంజాతానన్దానాం

నృణాముదయన్మృగాఙ్క ఉదయావస్థశ్చన్ద్రస్తస్య శఙ్కాం భ్రమం సృజతు కరోతు। కింభూతం ముఖమ్—కశ్మీరసంభవం కుఙ్కుమం తస్య సమారచనయా ఉద్వర్తనేనాభిరామం రమణీయమ్। ఉదయాచలే ఆరక్తత్వదీయముఖదర్శనాత్ చన్ద్ర ఏవాయముదితః కిమితి బుద్ధ్యా సర్వేషాం హర్షో భవిష్యతి। తస్మాదేనం వృణీష్వేతి భావః। అనఘజఙ్ఘే, 'నాసికోదరౌష్ఠ—' (౪।౧।౫౫) ఇతి ఙీష్॥౪౪॥

'ఏతేన తే విరహపావకమేత్య తావత్కామం స్వనామ కలితాన్వయమన్వభావి।

అఙ్గీకరోషి యది తత్తవ నన్దనాద్యైర్లబ్ధాన్వయం స్వమపి నన్వయమాతనోతు॥

ఏతేనేతి॥ హే భైమి! ఏతేన రాజ్ఞా తే తవ విరహపావకమేత్య ప్రాప్య కామం నిశ్చితం తావత్ప్రథమం హవ్య ఇతి స్వనామ కలితాన్వయమనుగతార్థమన్వభావ్యన్వభూయత। హవ్యేనాగ్నిం ప్రాప్య యథానుభూయతే తద్వదనేనానుభూతమిత్యర్థః। అతో హూయతే ఇతి హవ్యమ్। యది అధునా త్వమేనమఙ్గీకరోషి వృణుషే తత్తర్హి అయం తవ నన్దనాద్యైః పుత్రపౌత్రాద్యైః కృత్వా స్వమాత్మానమపి లబ్ధాన్వయం నను నిశ్చితం ప్రాప్తవంశమాతనోతు। 'నను' సంబోధనే వా। అన్వయః సంబన్ధో వంశశ్చ। 'యది' ఇత్యనేన స్వీకారస్య పాక్షికత్వం ద్యోతయతి॥౪౫॥

లక్ష్మీలతాసమవలమ్బభుజద్రుమేఽపి వాగ్దేవతాయతనమఞ్జుముఖామ్బుజేఽపి

సాముత్ర దూషణమజీగణదేకమేవ నార్థీ బభూవ మఘవా యదముష్య దేవః॥

లక్ష్మీతి॥ సా భైమీ అముత్ర హవ్యే ఏకమేవ దూషణమజీగణత్, యత్—మఘవా దేవోఽముష్య అర్థీ యాచకో న బభూవ। కింభూతే—లక్ష్మీరూపాయా లతాయాః సమవలమ్బ ఆధారభూతో భుజలక్షణో ద్రుమో యస్య తస్మిన్సమృద్ధరాజ్యేఽపి। తథా,—వాగ్దేవతాయాః సరస్వత్యా ఆయతనం స్థానం మఞ్జు సున్దరం ముఖామ్బుజం యస్య ఏవంవిధేఽపి చతుఃషష్టికలాప్రవీణేఽపి। ఇన్ద్రో నలస్య యాచకో జాతో న త్వస్య। నలస్యాస్య మహదన్తరమిత్యర్థః॥౪౬॥

లక్ష్మీవిలాసవసతేః సుమనఃసు ముఖ్యా-

దస్మాద్వికృష్య భువి లబ్ధగుణప్రసిద్ధిమ్।

స్థానాన్తరం తదను నిన్యురిమాం విమానవాహాః

పునః సురభితామివ గన్ధవాహాః ॥౪౭॥

లక్ష్మీతి ॥ విమానవాహా అస్మాత్ రాజ్ఞో వికృష్యాపనీయ తదను తదనన్తరం పునః స్థానాన్తరం ఇమాం భైమీం నిన్యురన్యం రాజానం ప్రాపయామాసుః। కే కస్మాత్కామివ—గన్ధవాహా వాయవః సుమనఃసు పుష్పేషు ముఖ్యాత్పద్మాద్వికృష్య సుగన్ధితామివ। స్థానాన్తరం నయన్తి తథేత్యర్థః। కింభూతాదస్మాత్–లక్ష్మీవిలాసస్య వసతేర్గృహాత్। పద్మమపి తథా। తథా,—సుమనఃసు పణ్డితేషు ముఖ్యాత్। కింభూతామిమామ్—భువి లబ్ధా గుణేన సౌన్దర్యాదినా ప్రసిద్ధిర్యయా ॥౪౭॥

భూయస్తతో నిఖిలవాఙమయదేవతా సా

హేమోపమేయతనుభాసమభాషతైనామ్।

ఏనం స్వబాహుబహువారనివారితారిం

చిత్తే కురుష్వ కురువిన్దసకాన్తిదన్తి! ॥౪౮॥

భూయ ఇతి ॥ తతః సా నిఖిలవాఙ్మయదేవతా హేమా నామ దేవాఙ్గనా తదుపమేయా త్తత్సదృశీ తనుభాః కాయకాన్తిర్యస్యాస్తామేనాం సువర్ణసదృశకాయకాన్తిం వా భైమీం భూయోఽభాషత ఊచే। హే కురువిన్దైః మాణిక్యమణిభిః సకాన్తయః సదృశా దన్తా యస్యాస్తత్సంబుద్ధిః, త్వం స్వబాహుభ్యాం బహువారం నివారితా అరయో యేన తమేనం పురోవర్తినం నృపం చిత్తే కురుష్వ। వృణీష్వేత్యర్థః। 'స్వబాహు—' ఇత్యనేన పరానపేక్షం శౌర్యం సూచితమ్। 'కురువిన్ద—'ఇత్యనేన బహుతామ్బూలభక్షణాద్దన్తానామారక్తత్వం సూచితమ్। సకాన్తీత్యత్ర 'సదృశ' శబ్దపర్యాయేణ 'సహ' పదేనాస్వపదవిగ్రహః సమాసః కార్యః। తత్ర 'వోపసర్జనస్య' (౬।౩।౮౨) ఇతి సభావః। దన్తీ ఇత్యత్ర సంయోగోపధత్వేఽపి 'నాసికోదర—' (౪।౧।౫౫) ఇతి జీష్ ॥౪౮॥

ద్వీపస్య పశ్య దయితం ద్యుతిమన్తమేతం

క్రౌఞ్చస్య చఞ్చలదృగఞ్చలవిభ్రమేణ।

యన్మణ్డలే స ఖలు మణ్డలసంనివేశః

పాణ్డుశ్చకాస్తి దధిమణ్డపయోధిపూరః॥౪౯॥

దీ్వపస్యేతి॥ హే భైమి। త్వం క్రౌశ్వస్య ద్వీపస్య దయితం పతిం ద్యుతిమాన్నామానమ్। అథ చ—తేజస్వినం రాజానమేతం చఞ్చలో యో దృగఞ్చలః దృక్ప్రాన్తస్తస్య విభ్రమేణ విలాసేన కటాక్షేణ పశ్య। అనురాగేణ పశ్యేత్యర్థః। యస్య రాజ్ఞో మణ్డలే రాజ్యే క్రౌఞ్చద్వీపం మణ్డలో వర్తులః సంనివేశోఽవస్థానం యస్య స ప్రసిద్ధః పాణ్డుః శుభ్రో దధిమణ్డసంజ్ఞకః పయోధిః తస్య పూరః ప్రవాహశ్చకాస్తి। కిల ఇతి పురాణేషు శ్రూయతే—'క్రౌఞ్చద్వీపః సముద్రేణ దధిమణ్డోదకేన చ। ఆవృతః సర్వతః కౌఞ్చద్వీపతుల్యేన మానతః' ఇతి విష్ణుపురాణమ్। మరీచశర్కరాదిమిశ్రం మస్తు ఇత్యపరపర్యాయం కించిద్ద్రవీభూతదధి మణ్డమిత్యుచ్యతే। 'మణ్డందధిభవం మస్తు' ఇత్యమరః॥౪౯॥

తత్రాద్రిరస్తి భవదఙ్ఘ్రివిహారయాచీ

క్రౌఞ్చః స్ఫురిష్యతి గుణానివ యస్త్వదీయాన్।

హంసావలీకలకలప్రతినాదవాగ్భిః

స్కన్దేషువృన్దవివరైర్వివరీతుకామః॥౫౦॥

తత్రేతి॥ తత్ర ద్వీపే స క్రౌఞ్చోఽద్రిః భవత్యాస్తవాఙ్ఘ్రివిహారశ్చరణవిలాసగతిస్తం యాచతే ఏవంశీలోఽస్తి। స కః—యః త్వదీయాన్గుణాన్సౌన్దర్యాదీన్ హంసావల్యా : కలకలానాం విరుతానాం ప్రతినాదః ప్రతిశబ్దః స ఏవ వాక్ యేషామేవంభూతైర్ముఖతుల్యైః స్కన్దస్య ఇషవో బాణాస్తేషాం వృన్దాని తైః కృతాని వివరాణి ఛిద్రాణి తైః కృత్వా వివరీతుకామ ఇవ వర్ణయితుకామ ఇవ స్ఫురిష్యతి। స్కన్దేన బాణైః పర్వతే ఛిద్రాణి కృతాని తేన క్రౌఞ్చదారణ ఇతి తస్య నామ జాతమితి పురాణమ్॥౫౦॥

వైదర్భి! దర్భదలపూజనయాపి యస్య గర్భే జనః పునరుదేతి న జాతు మాతుః।

తస్యార్చనాం రచయ తత్ర మృగాఙ్కమౌలేస్తన్మాత్రదైవతజనాభిజనః స దేశః ౫౧

వైదర్భీతి॥ హే వైదర్భి భైమి! జనో యస్య దర్భదలేన యా పూజనా తయాపి మాతుగర్భే జాతు కదాచిదపి పునర్నోదేతి నోత్పద్యతే। తన్మాత్రేణైవ ముక్తత్వాత్పునః సంసారం న యాతీత్యర్థః। పుష్పాదిపూజయా పునర్నోదేతీతి కిం వాచ్యమిత్యపేరర్థః। త్వం తత్ర దేవే తస్య

హరస్యార్చనాం పూజాం రచయ। యతః స దేశః స ఏవ తన్మాత్రం శివ ఏవ దైవతం యేషాం తే జనాశ్చ తేషామభిజన ఉత్పత్తిస్థానమ్। తస్మాత్త్వమపి తం పూజయేత్యర్థః। 'కులేఽప్యభిజనో జన్మభూమావప్యథ హాయనాః ' ఇత్యమరః॥౫౧॥

చూడాగ్రచుమ్బిమిహిరోదయశైలశీల స్తేనాః స్తనంధయసుధాకరశేఖరస్య।

తస్మిన్సువర్ణరసభూషణరమ్యహర్మ్యభూభృద్ఘటా ఘటయ హేమఘటావతంసాః॥౫౨॥

చూడాగ్రేతి॥ తస్మిన్ద్వీపే స్తనంధయో బాలః సుధాకరశ్చన్ద్రః శేఖరే మౌలౌ యస్య శివస్య సువర్ణరస ఏవ భూషణమేషామేవంభూతాని, అత ఏవ రమ్యాణి యాని హర్మ్యాణి తాన్యేవ భూభృతః పర్వతాస్తేషాం ఘటాః పరమ్పరాః ఘటయ రచయ। కింభూతాః— హేమఘటావతంసాః ఉపరి సువర్ణకలశభూషితాః, అత ఏవ చూడాగ్రచుమ్బీ శృఙ్గాగ్రే స్థితః సూర్యో యస్య ఏవంభూత ఉదయశైలస్తస్య శీలం స్వభావః స్వరూపం తస్య స్తేనాశ్చౌరాః। శివప్రీత్యర్థముదయాచలతుల్యాన్ప్రాసాదాన్ రచయేతి భావః। ఘటయేతి మిత్త్వాద్ధస్వః॥౫౨॥

తస్మిన్మలిమ్లుచ ఇవ స్మరకేలిజన్మఘర్మోదబిన్దుమయమౌక్తికమణ్డనం తే।

జాలైర్మిలన్దధిమహోదధిపూరలోలకల్లోలచామరమరుత్తరుణి! చ్ఛినత్తు ౫3

తస్మిన్నితి॥ భో తరుణి ప్రాదుర్భూతయౌవనే! తస్మిన్దేశే జాలైర్గవాక్షైః మిలన్నాగచ్ఛన్ దఘ్నో మహోదధిస్తస్య పూరః తస్య లోలాః కల్లోలాస్త ఏవ శుభ్రత్వాద్దైర్ఘ్యాచ్చ చామరాణి తేషాం మరుత్ మలిమ్లుచశ్చౌర ఇవ స్మరకేలేర్జన్మ యేషాం తే ఘర్మోదబిన్దవః తన్మయాని మౌక్తికాని తద్రూపం మణ్డనం ఛినత్త్వపనయతు అపహరతు। శీతలవాయుసంస్పర్శాత్సురతశ్రమజాతం ఘర్మోదకం శామ్యత్విత్యర్థః। చౌరోఽప్యపరద్వారేణ ప్రవిశ్య ముక్తాద్యాభరణం హరతి। ఉదబిన్ద్విత్యత్ర 'మన్థౌదన—' (౬।3।౬౦) ఇత్యుదాదేశః॥౫3॥

ఏతద్యశో నవనవం ఖలు హంసవేషం

వేశన్తసంతరణదూరగమక్రమేణ।

అభ్యాసమర్జయతి సంతరితుం సముద్రా-

గ్గన్తుం చ నిఃశ్రమమితః సకలాన్దిగన్తాన్॥౫౪॥

ఏతదితి॥ హంసస్య వేష ఆకారో యస్య నవనవం ప్రతిదినమపూర్వం భవత్ ఏతస్య యశః వేశన్తస్య పల్వలస్య సంతరణదూరగమనయోః క్రమేణ పరిపాఠ్యా, పల్వలస్య సంతరణే విషయే దూరగమక్రమేణ పూర్వం సరసోఽర్ధం పశ్చాత్కియదధికం తతోఽపి పరతీరం అనయా పరిపాఠ్యా వా సముద్రాన్సంతరీతుముత్తరీతుం ఇతః సముద్రేభ్య ఏతద్దేశాద్వా నిఃశ్రమం శ్రమరహితం యథా తథా సకలాన్దిగన్తాన్దిక్ప్రాన్తాంశ్చ గన్తుం ప్రాప్తుమభ్యాసమర్జయతి। 'ఖలు' నిశ్చయే ఉత్ప్రేక్షాయాం వా। శ్వేతత్వాద్ధంసానాం తద్రూపం యశసా ధృతమ్। హంసా న భవన్తి కిం త్వేతద్యశ 'ఏవ। అన్యోఽపి మహానద్యాదితరణార్థం వాప్యాదౌ తరణేనాభ్యాసం కరోతి। నవం చాభ్యాసయోగ్యం భవతి। బాలాభ్యాసో హి దృఢతర ఇత్యర్థః। నవనవమితి ప్రకారే ద్విరుక్తిః। అర్జయతీతి వర్తమానప్రయోగాద్యశసోఽల్పత్వసూచనాదస్మిన్ననాదరః సూచితః॥౫౪॥

తస్మిన్గుణైరపి భృతే గణనాదరిద్రైస్తన్వీ న సా హృదయబన్ధమవాప భూపే।
దైవే నిరున్ధతి నిబన్ధనతాం వహన్తి హన్త ప్రయాసపరుషాణి న పౌరుషాణి॥౫౫

తస్మిన్నితి॥ సా తన్వీ భైమీ గణనాదరిద్రైరసంఖ్యైర్గుణైః మృతే పూర్ణేఽపి తస్మిభూపే ద్యుతిమతి హృదయబన్ధం మనోఽభిలాషం నావాప। గుణవతి తస్మిన్కథం న ప్రాపేత్యత ఆహ—దైవే నిరున్ధతి కార్యప్రతిబన్ధకే సతి ప్రయాసేన యుద్ధాదియత్నేన పరుషాణి దుఃసహాన్యపి పౌరుషాణి పురుషకారాః కార్యం ప్రతి నిబన్ధనతాం కారణతాం న వహన్తి న ధారయన్తి। 'హన్త' ఖేదే। దైవనిరోధాద్గుణవత్త్వాప్యనురాగహేతుర్నాభూదిత్యర్థః। వాగురాదిగుణేషు హరిణానం ప్రాప్నోతి। అస్యాస్తు హృదయం గుణేషు పతితమపి బన్ధనం న ప్రాపేత్యాశ్చర్యమిత్యర్థః॥౫౫॥

తే నిన్యిరే నృపతిమన్యమిమామముష్మాదంసావతంసశిబికాంశభృతః పుమాంసః।
రత్నాకరాదివ తుషారమయూఖలేఖాం లేఖానుజీవిపురుషా గిరిశోత్తమాఙ్గమ్॥

త ఇతి॥ అంసయోః స్కన్ధయోరవతంసా భూషణీభూతాః శిబికాంశాస్తాన్బిభ్రతి తే పుమాంసో యానవాహాః ఇమాం భైమీమముష్మాద్రాజ్ఞః సకాశాదన్యం నృపతిం నిన్యిరే। తత్ర దృష్టాన్తః—

లేఖా దేవా ఏవానుజీవిపురుషాః సేవకపురుషా రత్నాకరాత్తుషారమయూఖలేఖాం చన్ద్రకలాం గిరిశోత్తమాఙ్గం శంకరమూర్ధానమివ। 'లేఖా అదితినన్దనాః' ఇత్యమరః॥౫౬॥

ఏకైకమద్భుతగుణం ధుతదూషణం చ హిత్వాన్యమన్యముపగత్య పరిత్యజన్తీమ్।

ఏనాం జగాద జగదశ్చితపాదపద్మా పద్మామివాచ్యుతభుజాన్తరవిచ్యుతాం సా॥

ఏకైకమితి॥ జగదశ్చితపాదపద్మా త్రిలోకీపూజితచరణకమలా సా సరస్వతీ ఏనాం భైమీం జగాద। కింభూతామ్—అద్భుతా గుణా యస్య తమ్, తథా,—ధుతదూషణం గతదూషణమేకైకం నృపం హిత్వా అన్యమన్యం తాదృశమేవ నృపముపగత్య ప్రాప్య పరిత్యజన్తీమ్। తథా,—అచ్యుతభుజాన్తరాద్విష్ణువక్షఃస్థలాద్విచ్యుతాం సమాగతాం పద్మాం లక్ష్మీమివ స్థితామ్। లక్ష్మీరపి చాఞ్చల్యాదేకైకం త్యక్త్వాన్యమన్యం ప్రాప్య తమపి త్యజతి। యథా లక్ష్మీర్విష్ణుం వినాన్యత్ర స్థిరా న తథా భైమీ నలం వినాన్యత్ర స్థిరా నేతి సూచితమ్॥౫౭॥

ఈశః కుశేశయసనాభిశయే! కుశేన

ద్వీపస్య లాఞ్ఛితతనోర్యది వాఞ్ఛితస్తే।

జ్యోతిష్మతా సమమనేన వనీఘనాసు

తత్త్వం వినోదయ ఘృతోదతటీషు చేతః॥౫౮॥

ఈశ ఇతి॥ హే కుశేశయం కమలం తస్య సనాభీ తత్తుల్యౌ శయౌ హస్తౌ యస్యాః తత్సంబుద్ధిః, కుశేన కుశస్తమ్బేన లాఞ్ఛితతనోః చిహ్నితవపుషో ద్వీపస్య ఈశః స్వామీ యది తే తవ వాఞ్ఛితోఽభీష్టస్తర్హి త్వం జ్యోతిష్మతానేన రాజ్ఞా సమం సహ వనీభిర్వనైర్ఘనాసు నిబిడాసు ఘృతోదో ఘృతసముద్రస్తస్య తటీషు చేతో వినోదయ హర్షయ। నిబిడచ్ఛాయేషు ఘృతసముద్రతటేషు ఏతేన సార్ధం విహర। ఏనం వృణీష్వేతి భావః। ఘృతోద ఇతి 'ఉదకస్యోదః సంజ్ఞాయామ్' (౬।౩।౫౭) ఇత్యుదాదేశః। కుశేశయ ఇతి, 'శయవాస—' (౬।౩।౧౮) ఇత్యలుక్॥౫౮॥

వాతోర్మిదోలనచలద్దలమణ్డలాగ్ర-

భిన్నాభ్రమణ్డలగలజ్జలజాత సేకః।

స్తమ్భః కుశస్య భవితామ్బరచుమ్బిచూడ-

శ్చిత్రాయ తత్ర తవ నేత్రనిపీయమానః॥౫౯॥

వాతేతి॥ హే భైమి! తత్ర ద్వీపే నేత్రనిపీయమానః నేత్రాభ్యాం సాదరమవలోక్యమానః కుశస్తమ్భః తవ చిత్రాయాశ్చర్యాయ భవితా। కింభూతః—అమ్బరచుమ్బిచూడో గగనలగ్నశిఖః। తథా,—అత ఏవ వాతోర్మీణాం వాతపరమ్పరాణాం యద్దోలనం తేన చలన్తి చఞ్చలాని దలాని పత్రాణి తాన్యేవ మణ్డలాగ్రాః స్వఙ్గాస్తైర్భిన్నం విదారితం యదభ్రమణ్డలం తస్మాద్గలతా స్రవతా జలేన జాతః సేకః సేచనం యస్య। దలమణ్డలస్య దలసమూహస్య అగ్రైరితి వా॥౫౯॥

పాథోధిమాథసమయోత్థితసిన్ధుపుత్రీపత్పఙ్కజార్పణపవిత్రశిలాసు తత్ర।

పత్యా సహావహ విహారమయైర్విలాసైరానన్దమిన్దుముఖి! మన్దరకన్దరాసు॥

పాథోధీతి॥ హే ఇన్దుముఖి। తత్ర కుశద్వీపే త్వం మన్దరకన్దరాసు పత్యా సహ విహారమయైః క్రీడాబహులైః కటాక్షవిక్షేపాదిభిర్విలాసైరానన్దమావహ ధారయ। కింభూతాసు—పాథోధేః : సముద్రస్య మాథసమయే మన్థనకాలే ఉత్థితా యా సిన్ధుపుత్రీ లక్ష్మీస్తస్యాః పత్పఙ్కజార్పణేన పవిత్రాణి శిలాతలాని యాసు। లక్ష్మీవత్త్వమపి శిలాసోపానాన్యలంకుర్విత్యర్థః। 'విహారభవైః' ఇతి పాఠే సురతాదిక్రీడాసముత్పన్నైరిత్యర్థః॥౬౦॥

ఆరోహణాయ తవ సజ్జ ఇవాస్తి తత్ర

సోపానశోభివపురశ్మవలిచ్ఛటాభిః।

భోగీన్ద్రవేష్టశతఘృష్టికృతాభిరబ్ధి-

క్షుబ్ధాచలః కనకకేతకగోత్రగాత్రి !॥౬౧॥

ఆరోహణాయేతి॥ హే కనకకేతకం స్వర్ణకేతకం తస్య గోత్రం సదృశం గాత్రం యస్యాస్తత్సంబుద్ధిః అతిగౌరి! తత్ర ద్వీపే అబ్ధేః క్షుబ్ధాచలో మన్థాచలో మన్దరః తవ ఆరోహణాయ సజ్జః సంనద్ధ ఇవాస్తి। కింభూతః—భోగీన్ద్రో వాసుకిస్తేన కృతం వేష్టశతం తేన

కృతా యా ఘృష్టయః ఘర్షణాని తత్కృతాభిరశ్మవలిచ్ఛటాభిః శిలాభఙ్గీపరమ్పరాభిః కృత్వా సోపానైరివ శోభి వపుః స్వరూపం యస్య। ఆరోహణాయ ఇవేతి వా। 'క్షుబ్ధస్వాన్త—'(౭।౨।౧౮) ఇతి క్షుబ్ధః సాధుః। గాత్రీతి, 'అఙ్గగాత్ర—' ఇతి జీష్॥౬౧॥

మన్థానగః స భుజగప్రభువేష్టఘృష్టిలేఖావలద్ధవలనిర్ఝరవారిధారః।

త్వన్నేత్రయోః స్వభరయన్త్రితశీర్షశేషశేషాఙ్గవేష్టితతనుర్భ్రమమాతనోతు॥౬౨॥

మన్థా ఇతి॥ హే భైమి! స మన్థానగో మన్దరః త్వన్నేత్రయోః స్వస్య మన్దరస్య భరేణ యన్త్రితాన్యాక్రాన్తాని శీర్షాణి మస్తకా యస్య స శేషో నాగరాజస్తస్య శేషేణావశిష్టేనాఙ్గేన వేష్టితా తనుస్తస్య భ్రమమాతనోతు। కింభూతః—భుజగప్రభుర్వాసుకిస్తస్య వేష్టేన ఘృష్టిర్ఘర్షణం తయా కృతాసు వలయాకారాసు లేఖాసు వలయాకారేణ వలన్త్యో ధవలనిర్ఝరవారిధారా యస్మిన్। శేషస్య శుభ్రత్వాద్వారిధారాణాం చ రేఖాసు వలితత్వాద్వాన్తిః। శిరసి గాఢం యేనాక్రాన్తః సర్పోఽవశిష్టేన తస్యైవ జఙ్ఘాది వేష్టయతీతి సర్పజాతిః। మన్థదోరకః శేష ఇతి కేచిత్॥౬౨॥

ఏతేన తే స్తనయుగేన సురేభకుమ్భౌ

పాణిద్వయేన దివిషద్రుమపల్లవాని।

ఆస్యేన స స్మరతు నీరధిమన్థనోత్థం

స్వచ్ఛన్దమిన్దుమపి సున్దరి! మన్దరాద్రిః॥౬౩॥

ఏతేనేతి॥ హే సున్దరి! స మన్దరాద్రిః తే ఏతేన స్తనయుగేన కృత్వా సురేభ ఐరావతస్తస్య కుమ్భౌ, తథా,–తే పాణిద్వయేన దివిషద్రుమః కల్పవృక్షస్తస్య పల్లవాని, తథా,—తే ఆస్యేనేన్దుమపి స్వచ్ఛన్దం యథేచ్ఛం స్మరత్వితి సర్వత్ర సంబన్ధః। కింభూతమేతత్ సర్వమ్—నీరధిమన్థనోత్థం సముద్రమన్థనాదుత్థితమ్। సముద్రమథనసమయే ఏతత్సర్వ దృష్టమాసీత్। ఇదానీం త్వాం దృష్ట్వా తత్సర్వం స్మరతు। ఐరావతకుమ్భసదృశౌ తే స్తనౌ, కల్పవృక్షపల్లవసదృశం తే పాణిద్వయం, చన్ద్రసదృశం తే ముఖమితి భావః। అతః 'సున్దరి' ఇతి సంబోధనమ్। స్వచ్ఛన్దమితి సర్వత్ర సంబన్ధః। 'ఛన్దః పద్యేఽభిలాషే చ' ఇత్యమరః। 'నపుంసకమనపుంసకేన–' (౧।౨।౬౯) ఇత్యేకవద్భావో నపుంసకత్వం చ॥౬౩॥

వేదైర్వచోభిరఖిలైః కృతకీర్తిరత్నే హేతుం వినైవ ధృతనిత్యపరార్థయత్నే।

మీమాంసయేవ భగవత్యమృతాంశుమౌలౌ తస్మిన్మహీభుజి తయానుమతిర్న భేజే॥

వైదేరితి॥ తయా భైమ్యా తస్మిన్మహీభుజి అనుమతిః సంమతిర్న భేజే। కయా కస్మిన్నివ—పూర్వమీమాంసయా భగవత్యమృతాంశుమౌలౌ శివ ఇవ। కింభూతే—అఖిలైర్లోకైర్వేదతుల్యైః సత్యైర్వచోభిః కృత్వా కృతా కీర్తిః స్తుతిర్యస్య స కృతకీర్తిశ్చాసౌ రత్నం చేతి। కృతం కీర్తిరత్నం యస్యేతి వా। తథా,—హేతుం కారణం వినైవ ధృతో నిత్యం పరార్థే పరకార్యే యత్నో యేన। స్వోపకారానపేక్షం కృతోపకారే। కింభూతే శివే। అఖిలైశ్చతుర్భిర్వేదైః వచోభిర్మహావాక్యైః కృత్వా కృతం కీర్తిరత్నం యశోరత్నం యస్యేతి। తథా,—హేతుం కారణమన్తరేణ ధృతనిత్యపరార్థయత్నే। పరమకారుణిక ఇత్యర్థః। మీమాంసాపి వేదం ప్రతి కర్తృత్వమాత్రేణేశ్వరమఙ్గీకృతవతీ న తు సర్వథా నాస్తీతి। 'విశుద్ధజ్ఞానదేహాయ త్రివేదీదివ్యచక్షుషే। శ్రేయఃప్రాప్తినిమిత్తాయ నమః సోమార్ధధారిణే॥' (మార్కం కీం ౧) ఇతి నమస్కారశ్రవణాత్॥౬౪॥

తస్మాదిమాం నరపతేరపనీయ తన్వీం

రాజన్యమన్యమథ జన్యజనః స నిన్యే।

స్త్రీభావధావితపదామవిమృశ్య యాచ్ఞా-

మర్థీ నివర్త్య విధనాదివ విత్తవిత్తమ్॥౬౫॥

తస్మాదితి॥ అథ అనన్తరం స జన్యజనో వాహకలోకః స్త్రీభావేన స్త్రీత్వేన ధావితపదాం చాలితచరణాం గచ్ఛతేతి చరణచాలనేన సంజ్ఞాపయన్తీమిమాం తన్వీం కృశాఙ్గీం భైమీం తస్మాన్నరపతేరపనీయాకృష్య అన్యం రాజన్యం నిన్యే ప్రాపయామాస। తత్ర దృష్టాన్తః—అర్థీ యాచకః అవిమృశ్య దాతుం నిర్ధనత్వమవిచార్య యాఞ్చాం విధనాద్దరిద్రాన్నివర్త్య విత్తేన ధనేన విత్తం ప్రసిద్ధం ధనినమ్। విత్తం ప్రసిద్ధం విత్తం యస్య ఇతి వా। ఏవంభూతమివ ప్రాపయన్తీత్యర్థః। కింభూతాం యాఞ్చామ్—'యజయాచయతవిచ్ఛప్రచ్ఛరక్షో నఙ్' (౬।౩।౯౦) ఇత్యస్మిన్సూత్రే సర్వేషు పుంలిఙ్గేషు పదేషు 'యాఞ్చా'శబ్దో నఙన్తో వృత్త్యాదితః। శక్తిస్వాభావ్యాత్స్త్రియాం వర్తతే ఇతి స్త్రీస్వభావేన స్త్రీలిఙ్గతయా ధావితం పదం రూపం యస్యాస్తామ్॥౬౫॥

దేవీ పవిత్రితచతుర్భుజవామభాగా

వాగాలపత్పునరిమాం గరిమాభిరామామ్।

అస్యారినిష్కృపకృపాణసనాథపాణేః

పాణిగ్రహాదనుగృహాణ గణం గుణానామ్॥౬౬॥

దేవీతి॥ పవిత్రితః శోభితః చతుర్భుజవామభాగో యయా ఏవంభూతా వాగ్రూపా దేవీ పునరిమాం భైమీమాలపదువాచ। కింభూతామ్—గరిమ్ణా కులశీలసౌన్దర్యాదిగౌరవేణ సరస్వత్యాగమనాద్వా గౌరవేణ అభిరామాం మనోజ్ఞామ్। హే భైమి! అరిషు నిష్కృపః కృపాణేన స్వఙ్గేన సనాథో యుక్తః పాణిర్యస్య ఏవంభూతస్యాస్య పాణిగ్రహాత్పరిణయాత్ స్వీయం గుణానాం సౌన్దర్యాదీనాం గణమ్। అస్య గుణసఙ్ఘం వానుగృహాణ। తుల్యగుణస్యాస్య లాభాత్॥౬౬॥

ద్వీపస్య శాల్మల ఇతి ప్రథితస్య నాథః

పాథోధినా వలయితస్య సురామ్బునాయమ్।

అస్మిన్వపుష్మతి న విస్మయసే గుణాబ్ధౌ

రక్తా తిలప్రసవనాసికి! నాసి కిం వా॥౬౭॥

ద్వీపస్యేతి॥ సురా ఏవ మదిరైవామ్బు యస్య ఏవంభూతేన పాథోధినాబ్ధినా వలయితస్య వేష్టితస్య శాల్మల ఇతి ప్రథితస్య ద్వీపస్య పతిరయమ్, హే తిలస్య ప్రసవః పుష్పం తత్సమాననాసికి! త్వం గుణాబ్ధౌ గుణసముద్రే వపుష్మన్మాని। అథ చ సున్దరశరీరేఽస్మిన్రాజని న విస్మయసేఽద్భుతం కిమితి న ప్రాప్నోషి। అపి త్వాశ్చర్యం ప్రాప్తుముచితమ్। ఏవంవిధేఽస్మిన్ రక్తా వా కిం నాసి। అపి తు రక్తా భవ। ఏనం వృణీష్వేత్యర్థః। సురాసముద్రపతిత్వం దోషః। శరీరధారిణి గుణసముద్రే విస్మయో యుక్తః। వపుష్మతి, అతిశాయనే మతుప్। నాసికీతి, 'నాసికోదర—' (౪।౧।౫౫) ఇతి జీష్॥౬౭॥

విప్రే ధయత్యుదధిమేకతమం త్రసత్సు

యస్తేషు పఞ్చసు బిభాయ న సీధుసిన్ధుః।

తస్మిన్ననేన చ నిజాలిజనేన చ త్వం

సార్ధం విధేహి మధురా మధుపానకేలీః ॥౬౮॥

విప్ర ఇతి॥ యః సీధుసిన్ధుః సురాసముద్రః విప్రేఽగస్త్యే ఏకతమం క్షారజలధిం ధయతి పిబతి సతి తేషు పఞ్చసు దధిమణ్డాదిసముద్రేషు అస్మానయం పాస్యతీతి త్రసత్సు సత్సు న బిభాయ తత్రాస। బ్రాహ్మణస్య సురాపాననిషేధాత్ మాం న పాస్యతీతి యో భయం తత్యాజ। త్వం తస్మిన్నక్షయే సీధుసముద్రేఽనేన చ రాజ్ఞా సార్ధం నిజాలిజనేన చ సార్ధం మధురా రస్యా మధుపానకేలీ: మధుపానక్రీడాః విధేహి కురు। ఏతద్వరణే మధుపానం సులభమ్॥౬౮॥

ద్రోణః స తత్ర వితరిష్యతి భాగ్యలభ్య-

సౌభాగ్యకార్మణమయీముపదాం గిరిస్తే।

తీర్ధీపదీప ఇవ దీప్తిభిరోషధీనాం

చూడామిలజ్జలదకజ్జలదర్శనీయః॥౬౯॥

ద్రోణ ఇతి॥ తత్ర ద్వీపే స ప్రసిద్ధః లక్ష్మణవిశల్యీకరణార్థం హనూమతా నీతో ద్రోణనామా గిరిః భాగ్యేన సుకృతవిశేషేణ లభ్యం సౌభాగ్యసంబన్ధి కార్మణం ఓషధీభిర్మూలైః వశీకరణం తద్రూపాముపదాముపాయనం అన్యపరిత్యాగేన స్వయమేవ పతిర్యథోపభుజ్క్తే తథా వశీకరణమౌషధిరూపముపహారం తే తుభ్యం వితరిష్యతి। ఏవంవిధమౌషధం మహతా పుణ్యేన వినా న లభ్యతే తవ తు తత్పతిత్వాదప్రయత్నేన తల్లాభో భవిష్యతి। ధన్యా త్వమిత్యర్థః। కింభూతః—ఔషధీనాం మృతసంజీవన్యాదీనాం దీప్తిభిః తస్య ద్వీపస్య దీప ఇవ స్థితః। యతశ్చుడాసు శిఖరేషు మిలన్తః సంలగ్నా జలదా ఏవ కజ్జలం తేన దర్శనీయః సున్దరః। 'మూలకర్మ తు కార్మణమ్' ఇత్యమరః। వశీకరణే కజ్జలాది భవతి॥౬౯॥

తద్వీపలక్ష్మపృథుశాల్మలితూలజాలైః

క్షోణీతలే మృదుని మారుతచారుకీర్ణైః।

లీలావిహారసమయే చరణార్పణాని

యోగ్యాని తే సరససారసకోశమృద్ధి!॥౭౦॥

తదితి॥ హే సరసం నూతనం సారసం కమలం తస్య కోశో ముకులం రాశిర్వా తద్వన్మృద్వి సుకుమారాఙ్గి! మారుతేన చారు సంనివేశవిశేషేణ నిబిడం వా కీర్ణైః ప్రస్తారితైస్తస్య ద్వీపస్య లక్ష్మ చిహ్నభూతః పృథుర్మహాన్ శాల్మలిర్వృక్షస్తస్య తూలజాలైః కార్పాససమూహైః కృత్వా మృదుని క్షోణీతలే లీలావిహారసమయే విలాసగమనకాలే తే తవ చరణార్పణాని యోగ్యాని। భవన్త్వితి శేషః। అతిమృద్వ్యా హి అతిమృదుని స్థలే గతిర్యుక్తా॥౭౦॥

ఏతద్గుణశ్రవణకాలవిజృమ్భమాణ-

తల్లోచనాఞ్చలనికోచనసూచితస్య।

భావస్య చక్రురుచితం శిబికాభృతస్తే

తామేకతః క్షితిపతేరపరం నయన్తః॥౭౧॥

ఏతదితి॥ తే శిబికాసృతః భావస్య భైమ్యభిప్రాయస్యోచితం యోగ్యం వ్యాపారం చక్రుః। కింభూతస్య—ఏతస్య రాజ్ఞో గుణశ్రవణకాలే విజృమ్భమాణా సా భైమీ తస్యా లోచనాఞ్చలనికోచనేన నేత్రప్రాన్తసంకోచనేన సూచితస్య నృపాలంకరణరత్నేషు దృష్టేన భైమీనేత్రసంకోచేన జ్ఞాపితస్య। కింభూతాస్తే—ఏకతః క్షితిపతేరేకస్మాన్నృపాత్। అస్మాద్వపుష్మత ఇత్యర్థః। తాం భైమీమపరం రాజానం నయన్తః। ప్రాపయన్తః। నయతిర్ద్వికర్మా॥౭౧॥

తాం భారతీ పునరభాషత నన్వముష్మి-

న్కాశ్మీరపఙ్కనిభలగ్నజనానురాగే।

శ్రీఖణ్డలేపమయదిగ్జయకీర్తిరాజి-

రాజద్భుజే భజ మహీభుజి భైమి! భావమ్॥౭౨॥

తామితి॥ భారతీ తాం పునరభాషత—నను భైమి। త్వం అముష్మిన్మహీభుజి భావమనురాగం భజ కురు। కింభూతే—కాశ్మీరపఙ్కనిభేన కుఙ్కుమానులేపనవ్యాజేన లగ్నః జనానామనురాగో యస్మిన్। తథా,—శ్రీఖణ్డలేపనమయీ చన్దనానులేపనరూపా దిగ్జయజనితా కీర్తిరాజిః కీర్తిపరమ్పరా తయా రాజన్తౌ భుజౌ యస్య। రాగస్య లౌహిత్యాత్ కీర్తేశ్చ శుభ్రత్వాత్ కుఙ్కుమత్వం చన్దనత్వం చ యుక్తమ్। జనానురాగేణాతిసమృద్ధిత్వం సూచితమ్॥౭౨॥

దీ్వపం ద్విపాధిపతిమన్థపదే! ప్రశాస్తి
ప్లక్షోపలక్షితమయం క్షితిపస్తదస్య।
మేధాతిథేస్త్వమురసి స్ఫుర స్పృష్టసౌఖ్యా
సాక్షాద్యథైవ కమలా యమలార్జునారేః॥౭౩॥

దీ్వపమితి॥ హే ద్వీపాధిపవన్మత్తమాతఙ్గరాజవన్మన్థపదేఽలసగమనే భైమి। క్షితిపః ప్లక్షాఖ్యేన వృక్షేణోపలక్షితం ద్వీపం ప్రశాస్తి పాలయతితరామ్। తత్తస్మాత్ త్వం అస్య మేధాతిథినామ్నో రాజ్ఞ ఉరసి ఆలిఙ్గనేన స్పృష్టసౌఖ్యా సతీ తథైవ స్ఫుర రాజస్వ। యథా యమలార్జునారేర్విష్ణోరురసి సాక్షాత్కమలా స్పృష్టసౌఖ్యా సతీ స్ఫురతి। మేధా ధారణావతీ బుద్ధిరతిథిర్యస్య। అస్యైవ త్వం యోగ్యేత్యేవకారో యోజ్యః। స్పృష్టసౌఖ్యైవేతి వా॥౭౩॥

ప్లక్షే మహీయసి మహీవలయాతపత్రే
తత్రేక్షితే ఖలు తవాపి మతిర్భవిత్రీ।
ఖేలాం విధాతుమధిశాఖవిలమ్బిదోలా-
లోలాఖిలాఙ్గజనతాజనితానురాగే॥౭౪॥

ప్లక్ష ఇతి॥ తత్ర ద్వీపే మహీవలయస్యాతపత్రరూపే ఛత్రరూపే మహీయస్యతిమహతి ప్లక్షే ఈక్షితే సతి ఖలు నిశ్చితం తవాపి ఖేలాం దోలారూపాం క్రీడాం విధాతుం కర్తుం బుద్ధిర్భవిత్రీ భవిష్యతి। కింభూతే—అధిశాఖం శాఖాసు విలమ్బిన్యో లోలాస్తాభిర్లోలం అఖిలమఙ్గ యస్యాః తయా జనతయా జనితోఽనురాగో యస్మిన్। తస్యాం సముదితోఽనురాగో యేన వా। లోకం దోలారూఢం దృష్ట్వా దోలాక్రీడాయాం తవాపీచ్ఛా సముదేష్యతీత్యర్థః॥౭౪॥

పీత్వా తవాధరసుధాం వసుధాసుధాంశు-
ర్న శ్రద్దధాతు రసమిక్షురసోదవారామ్।
ద్వీపస్య తస్య దధతాం పరివేషవేషం
సోఽయం చమత్కృతచకోరచలాచలాక్షి!॥౭౫॥

పీత్వేతి॥ హే చమత్కృతో భీతశ్చకోరః తద్వఞ్చలాచలే చఞ్చలే అక్షిణీ యస్యాస్తత్సంబుద్ధిః। సోఽయం వసుధాయాం సుధాంశుర్భూచన్ద్రో రాజా తవాధరసుధామోఘామృతం పీత్వా ఇక్షురసోదవారామిక్షురససముద్రోదకానాం రసం స్వాదం న శ్రద్ధధాతు నాభిలషతు। కింభూతానాం చారామ్—తస్య ద్వీపస్య పరివేషవేషం పరివేషాకారం దధతాం బిభ్రతామ్। అన్యత్ర,—చకోరాశ్చన్ద్రస్య సుధాం పిబన్తి, అత్ర చన్ద్ర ఏవ చకోరాక్ష్యాస్తవాధరసుధాం పిబతీతి చమత్కృతేత్యనేన సూచితమ్॥౭౫॥

సూరం న సౌర ఇవ నేన్దుమవీక్ష్య తస్మి

న్నాశ్నాతి యస్తదితరత్రిదశానభిజ్ఞః।

తస్యైన్దవస్య భవదాస్యనిరీక్షయైవ

దర్శేంఽశ్నతోఽపి న భవత్యవకీర్ణిభావః॥౭౬॥

సురమితి॥ తస్మిన్ద్వీపే యశ్చన్ద్రభక్తో జన ఇన్దుమదృష్ట్వా నాశ్నాతి। యతః తస్మాదితరోఽన్యో యస్త్రిదశో దేవస్తస్యానభిజ్ఞశ్చన్ద్రాతిరికదేవతానభిజ్ఞః। కః కమివ—సౌరః సూర్యభక్తో జనః సూర్యవ్యతిరిక్తదేవతానభిజ్ఞః సూరం సూర్యమదృష్ట్వా నేవ నాశ్నాతి। తస్య ఐన్దవస్య ఇన్దుభక్తస్య చన్ద్రలేఖారహితేఽపి దర్శేఽశ్నతోఽపి భుఞ్జానస్యాపి భవదాస్యనిరీక్షయైవ భవన్ముఖచన్ద్రదర్శనేనైవావకీర్ణిభావో న భవతి లుప్తవ్రతత్వం న భవతి। చన్ద్రాధికం భవన్ముఖం దృష్ట్వైవ భోజనాదిత్యర్థః। ఏతదేవ చన్ద్రస్థానే భవిష్యతీతి భావః। సౌరః, ఐన్దవః, ఇత్యత్ర 'భక్తిః' (౪।౩।౯౫) ఇత్యణ్॥౭౬॥

ఉత్సర్పిణీ న కిల తస్య తరఙ్గిణీ యా

త్వన్నేత్రయోరహహ తత్ర విపాశి జాతా।

నీరాజనాయ నవనీరజరాజిరాస్తా-

మత్రాఙ్గసానురజ రాజని రాజమానే॥౭౭॥

ఉత్సర్పిణీతి॥ తస్య ద్వీపస్య యా తరఙ్గిణీ విపాడ్నామ్నీ నదీ ప్రావృట్కాలేఽప్యుత్సర్పిణీ కూలంకషా నేతి అహహ ఆశ్చర్యం కిలేతి। అన్యద్వీపే ప్రసరన్తీ దృశ్యతే, అత్ర తు నేతి

పురాణప్రసిద్ధిః। తత్ర తస్యాం విపాశి నద్యాం జాతా నవా తత్కాలం వికసితా నీరజరాజిః కమలపఙ్క్తిస్త్వన్నేత్రయోర్నీరాజనాయాస్తాం భవతు। త్వం రాజమానే శోభమానేఽత్రాస్మిన్రాజని అఞ్జసా స్వత ఏవానురజ అనురాగం ప్రాప్నుహి। అస్యాం నద్యాం పూరాభావాత్సదా కమలానాం సత్త్వాన్నీరాజనమప్యవిచ్ఛిన్నం భవిష్యతీతి నోత్సర్పిణీత్యనేన సూచితమ్। అత ఏవైనం భజేత్యర్థః। నీరాజనాయేతి నేత్రాపేక్షయా కమలానాం హీనత్వం సూచితమ్। అనురజ ఇతి, 'రఞ్జేశ్చ' (౬।౪।౨౬) ఇతి నలోపః॥౭౭॥

ఏతద్యశోభిరఖిలేఽమ్బుని సన్తు హంసా

దుగ్ధీకృతే తదుభయవ్యతిభేదముగ్ధాః।

క్షీరే పయస్యపి పదే ద్వయవాచిభూయం

నానార్థకోషవిషయోఽద్య మృషోద్యమస్తు॥౭౮॥

ఏతదితి॥ హంసా: అఖిలేఽమ్బుని ఏతద్యశోభిర్దుగ్ధీకృతే సతి తయోరుభయోః క్షీరనీరయోర్వ్యతిభేదః పరస్పరవివేకస్తద్విషయే ముగ్ధా మూఢాః సన్తు। సర్వపయసి దుగ్ధరూపే జాతే సతి ప్రతియోగినోఽభావాత్సర్వం దుగ్ధత్వేన జానన్త్విత్యర్థః। తథా,—నానార్థకోషవిషయః నానార్థకోషసంగ్రాహినిఘణ్టోరమరకోషాదేర్విషయః ప్రతిపాద్యం క్షీరే పదే పయస్యపి పదే విషయే ద్వయవాచిభూయముభయార్థవాచిత్వమ్। 'పయః క్షీరం పయోఽమ్బు చ' ఇతి। అద్య త్వయా ఏతస్మిన్నఙ్గీకృతే సతి మృషోద్యం మిథ్యావాచ్యమస్తు భవతు। అస్య యశసా క్షీరనీరయోరేకత్వే కృతే ప్రతియోగినో జలస్యాభావాద్ద్వితీయస్య అభిధేయస్యాభావాద్ద్వయర్థవాచిత్వమయుక్తమిత్యర్థః। ఏవంవిధం యశోఽన్యస్య కస్యాపి న విద్యత ఇతి భావః॥౭౮॥

బ్రూమః కిమస్య నలమప్యలమాజుహూషోః

కీర్తి స చైష చ సమాదిశతః స్మ కర్తుమ్।

స్వద్వీపసీమసరిదీశ్వరపూరపార-

వేలాచలాక్రమణవిక్రమమక్రమేణ॥౭౯॥

బ్రూమ ఇతి॥ హే భైమి। వయం సర్వోత్కృష్టం నలమపి అలమత్యర్థమాజుహూషోః స్పర్ధమానస్యాస్య సంబన్ధి కిం బ్రూమః। అస్య చరితం వాగగోచరమిత్యర్థః। స్పర్ధామేవాహ—స

చ నలః, ఏష చ మేధాతిథిశ్వోభౌ కీర్తీః స్వయశాంస్యక్రమేణ యుగపత్స్వద్వీపయోర్జమ్బూప్లక్షద్వీపయోః సీమాయాం మర్యాదారూపో వా యః సరిదీశ్వరః సముద్రస్తస్య పూరః ప్రవాహస్తస్య పారవేలాయాం పారతీరమర్యాదాయాం యోఽచలః పర్వతస్తస్యాక్రమణవిక్రమమారోహణలక్షణం పరాక్రమం కర్తుం సమాదిశతః స్మ సందిష్టవన్తౌ। త్వదీయా కీర్తిర్దూరగామినీ మదీయా వేతి నిర్ణేతుం యుగపత్కీర్తిం ప్రేషితవన్తావిత్యర్థః। నలస్పర్ధయైతస్య న్యూనత్వం సూచితమ్। ఆహ్వాతుమిచ్ఛతి, న త్వాహ్వయతే ఇతి వా। 'వేలాబలా—' ఇతి పాఠే వేలాయా బలేనాక్రమణమిత్యర్థః। నలమ్, 'న లోకా–' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౭౯॥

అమ్భోజగర్భరుచిరాథ విదర్భసుభ్రూ-

స్తం గర్భరూపమపి రూపజితత్రిలోకమ్।

వైరాగ్యరూక్షమవలోకయతి స్మ భూపం

దృష్టిః పురత్రయరిపోరివ పుష్పచాపమ్॥౮౦॥

అమ్భోజేతి॥ అథ అమ్భోజస్య గర్భే మధ్యస్తద్వద్రుచిరా సాతిగౌరీ విదర్భసుభ్రూః రూపేణ సౌన్దర్యేణ జితత్రిలోకం గర్భరూపం వయఃసంధౌ వర్తమానం యువానమపి తం భూపం వైరాగ్యేణాననురాగేణ రూక్షం యథా తథావలోకయతి స్మ। అనురక్తా నాసీదిత్యర్థః। కా కమివ— పురత్రయరిపోర్హరస్య దృష్టిః పుష్పచాపం కామమివ। స్వప్రియనలస్పర్ధితయా సక్రోధత్వాత్పరుషేక్షణం జ్ఞేయమ్। 'ద్విగోః' (౪।౧।౨౧) ఇతి జీబ్విధేః సంజ్ఞాపూర్వకత్వేనానిత్యత్వాద్బహువ్రీహిణా వా జితత్రిలోకమితి సమర్థనీయమ్॥౮౦॥

తే తాం తతోఽపి చకృషుర్జగదేకదీపా-

దంసస్థలస్థితసమానవిమానదణ్డాః।

చణ్డద్యుతేరుదయినీమివ చన్ద్రలేఖాం

సోత్కణ్ఠకైరవవనీసుకృతప్రరోహాః॥౮౧॥

త ఇతి॥ తే అంసస్థలే స్థితాః సమానాస్తుల్యా విమానదణ్డా యేషాం తే శిబికాభృతః తాం భైమీం తేజస్విత్వాజ్జగదేకదీపాల్లోకత్రయైకరూపాత్తతోఽపి తస్మాదపి రాజ్ఞః సకాశాచ్చకృషుః

అన్యం ప్రాపయామాసురిత్యర్థః। కే కస్మాత్కామివ—సోత్కణ్ఠా ఉత్సుకా కైరవవనీ కుముదవనీ తస్యాః సుకృతప్రరోహాః పుణ్యాఙ్కురాః చణ్డద్యుతేః సూర్యాద్ధర్శే సూర్యం ప్రవిష్టాముదయినీముదయోన్ముఖాం శుక్లపక్షే ప్రతిపదాదిక్రమేణ చన్ద్రలేఖామివ సమాకర్షన్తి॥౮౧॥

భూపేషు తేషు న మనాగపి దత్తచిత్తా

విస్మేరయా వచనదేవతయా తయాథ।

వాణీగుణోదయతృణీకృతపాణివీణా-

నిక్వాణయా పునరభాణి మృగేక్షణా సా॥౮౨॥

భూపేష్వితి॥ అథ తథా వచనదేవతయా సరస్వత్యా మృగేక్షణా పునరభాణి ఉక్తా। కింభూతా—తేషు భూపేషు మనాగపి న దత్తచిత్తా। అత ఏవ కింభూతయా—విస్మేరయా విస్మితయా। తథా,—వాణ్యాః గుణోదయేన మాధుర్యాదిగుణోదయేన కృత్వా తృణీకృతో జిత: పాణీ స్థితాయా వీణాయా నిక్వాణః స్వనో యయా॥౮౨॥

యన్మౌలిరత్నముదితాసి స ఏష జమ్బూ-

ద్వీపస్త్వదర్థమిలితైర్యువభిర్విభాతి।

దోలాయితేన బహునా భవభీతికమ్ప్రః

కందర్పలోక ఇవ ఖాత్పతితస్త్రుటిత్వా॥౮౩॥

యన్మౌలీతి॥ హే భైమి! యస్య మౌలిరత్నం శిరోరత్నం త్వం ఉదితాస్యుత్పన్నాసి, స ఏష జమ్బూద్వీపః త్వదర్థమిలితైస్త్వదర్థమాగతైర్యువభిః కృత్వా భవాద్ధరాద్భీత్యా కమ్ప్రః కమ్పనశీల: బహునా దోలాయితేన దోలనేన కృత్వా త్రుటిత్వా విచ్ఛిద్య ఖాత్పతితః కందర్పలోక ఇవ విభాతి। సర్వేఽపి యువానః కామతుల్యా ఇత్యర్థః। ద్వీపే రత్నముత్పద్యతే। అన్యదప్యాన్తరాలికం వస్తు బహునా దోలనేన గగనాత్ త్రుటిత్వా పతతి॥౮౩॥

విష్వగ్వృతః పరిజనైరయమన్తరీపైస్తేషామధీశ ఇవ రాజతి రాజపుత్రి!।

హేమాద్రిణా కనకదణ్డమహాతపత్రః కైలాసరశ్మిచయచామరచక్రచిహ్నః ౮౪

విష్వగితి॥ హే రాజపుత్రి। అయం జమ్బూద్వీపః తేషాం శాకద్వీపాదీనామధీశ ఇవ రాజేవ రాజతి। రాజచిహ్నమేవాహ—కింభూతః—అన్తరీపైః సింహలాదిద్వీపైరేవ పరిజనైః సేవకైర్విష్వక్ సర్వతో వృతః। తథా,—హేమాద్రిణా మేరుణా కృత్వా కనకదణ్డం సువర్ణదణ్డం మహాతపత్రం మహచ్ఛత్రం యస్య। తథా,—కైలాసస్య రశ్మిచయః కిరణసమూహరూపం చామరచక్రం చామరసఙ్ఘశ్చిహ్నం యస్య। అన్యోఽపి రాజా పరిజనైః సేవ్యతే। కనకదణ్డాతపత్రశ్చామరచిహ్నితశ్చ భవతి॥౮౪॥

ఏతత్తరుస్తరుణి! రాజతి రాజజమ్బుః

స్థూలోపలానివ ఫలాని విమృశ్య యస్యాః।

సిద్ధస్త్రియః ప్రియమిదం నిగదన్తి దన్తి-

యూథాని కేన తరుమారురుహుః పథేతి॥౮౫॥

ఏతదితి॥ హే తరుణి! ఏతస్య జమ్బూద్వీపస్య చిహ్నం తరూ రాజజమ్బూ రాజతి। ఏష కః—సిద్ధస్త్రియో యస్యా జమ్బ్వాః ఫలాని స్థూలపాషాణతులాని స్థూలపాషాణతుల్యాని విమృశ్య దృష్ట్వా ప్రియం భర్తారం ప్రతి ఇదం ఇతీదృశం నిగదన్తి పృచ్ఛన్తి। ఇతి కిమ్—హే ప్రియ! దన్తియూథాని హస్తిసమూహాః కేన పథా తరుం జమ్బూవృక్షమారురుహురారూఢాః। జమ్బూసంబన్ధాదేవాస్య 'జమ్బూద్వీప' ఇతి నామ। రాజజమ్బూ, రాజదన్తాదిత్వాత్ పరనిపాతః॥౮౫॥

జామ్బూనదం జగతి విశ్రుతిమేతి మృత్స్నా

కృత్స్నాపి సా తవ రుచా విజితశ్రి యస్యాః।

తజ్జామ్బవద్రవభవాస్య సుధావిధామ్బు-

ర్జమ్బూసరిద్వహతి సీమని కమ్బుకణ్ఠి!॥౮౬॥

జామ్బూనదమితి॥ భోః కమ్బుకణ్ఠి శఙ్ఖవద్రేఖాత్రయయుతకణ్ఠి! 'రేఖాత్రయాఙ్కితా గ్రీవా కమ్బుగ్రీవేతి కథ్యతే' ఇతి హలాయుధః। సా జమ్బూసరిత్ అస్య జమ్బూద్వీపస్య సీమని

మర్యాదాయాం వహతి। కింభూతా—తస్యా జమ్బ్వాః జామ్బవాని ఫలాని తేషాం ద్రవో రసః తస్మాద్ భవా జాతా। తథా,—సుధాయా విధా ప్రకారో యస్య తాదృశమమ్బు యస్యాః, పీయూషతుల్యజలా। సా కా—యస్యా జమ్బూనద్యాః కృత్స్నా సకలాపి మృత్స్నా ప్రశస్తా మృత్తికా జగతి తవ రుచా కాన్త్యా విజితశ్రి జితశోభం జమ్బూనద్యా ఇదం జామ్బూనదం సువర్ణమితి విశ్రుతిమేతి। యన్మృత్తికా ఉత్తమం సువర్ణం తదపి త్వదఙ్గకాన్త్యా జితమ్। 'ప్రశస్తా తు మృత్సా మృత్స్నా చ మృత్తికా' ఇత్యమరః। 'మృదస్తికన్' (౫।౪।౩౯), 'సస్నౌ ప్రశంసాయామ్' (౫।౪।౪౦) ఇతి స్నప్రత్యయః। జామ్బవమ్, 'జమ్బ్వా వా' (౪।౩।౧౬౫) ఇత్యణ్। కమ్బుకణ్ఠీ, 'అఙ్గగాత్రకణ్ఠేభ్యః—' ఇతి ఙీష్॥౮౬॥

అస్మిఞ్జయన్తి జగతీపతయః సహస్ర-

మస్రాస్రుసార్ద్రరిపుతద్వనితేషు తేషు।

రమ్భోరు! చారు కతిచిత్తవ చిత్తబన్ధి-

రూపాన్నిరూపయ ముదాహముదాహరామి॥౮౭॥

అస్మిన్నితి॥ అస్మిన్ద్వీపే సహస్రమనేకే జగతీపతయో రాజానో జయన్తి సర్వోత్కర్షేణ వర్తన్తే। హే రమ్భోరు! అస్రాస్రుభ్యాం రక్తనేత్రామ్బుభ్యాం యథాక్రమం సార్ద్రా రిపవస్తేషాం వనితాశ్చ యేషాం తేష్వతిశూరేషు రాజసు మధ్యేఽహం కతిచిద్రాజ్ఞ ఉదాహరామి చారు వదామి। త్వం చారు వా తాన్ ముదా నిరూపయ పశ్య। కింభూతాన్—తవ చిత్తబన్ధిరూపాన్మనోహారిసౌన్దర్యాన్॥౮౭॥

ప్రత్యర్థియౌవతవతంసతమాలమాలో-

న్మీలత్తమఃప్రకరతస్కరశౌర్యసూర్యే।

అస్మిన్నవన్తినృపతౌ గుణసంతతీనాం

విశ్రాన్తిధామని మనో దమయన్తి! కిం తే॥౮౮॥

ప్రత్యర్థీతి॥ హే దమయన్తి। గుణసంతతీనాం సౌన్దర్యాదిగుణసఙ్ఘానాం విశ్రాన్తిధామని విశ్రాన్తిస్థానేఽస్మిన్నవన్తినృపతౌ మనః కిం వర్తత ఇతి శేషః। కింభూతే—ప్రత్యర్థినాం యౌవతం స్త్రీసమూహః తస్య వతంసభూతాస్తమాలమాలా ఏవోన్మీలన్తి ప్రకటీభూతాని

తమాంసి తేషాం ప్రకరః సమూహస్తస్య తస్కరో వినాశకః శౌర్యమేవ సూర్యో యస్య। వైరిణాం మృత్యురూపః। వీరానురాగిణ్యో హి యోషిత ఇతి ప్రాయేణాస్మిన్ననురక్తాసీతి మమ ప్రతిభాతీతి యుక్తమితి భావః॥౮౮॥

తత్రానుతీరవనవాసితపస్విప్రా

శిప్రా తవోర్మిభుజయా జలకేలికాలే।

ఆలిఙ్గనాని దదతీ భవితా వయస్యా

హాస్యానుబన్ధరమణీయసరోరుహాస్యా॥౮౯॥

తత్రేతి॥ తత్ర అవన్త్యాం శిప్రా నదీ తవ వయస్యా సఖీ భవితా భవిష్యతి। (కింభూతా—) అనుతీరం తీరసమీపే వనేషు వాసినస్తపస్వినో విప్రా యస్యాః। తథా,—జలకేలికాలే జలక్రీడాసమయే ఊర్మిభుజయా తరఙ్గబాహునా తవాలిఙ్గనాని దదతీ। తథా—హాస్యస్య వికారస్యానుబన్ధో నైరన్తర్యం తేన రమణీయం సరోరుహం కమలమేవాస్యం యస్యాః। తీరమను సమయా తీరవదాయతాని వేతి 'అనుర్యత్సమయా' (౨।౧।౧౫), 'యస్య చాయామః' (౨।౧।౧౬) ఇతి వావ్యయీభావః॥౮౯॥

అస్యాధిశయ్య పురముజ్జయినీం భవానీ

జాగర్తి యా సుభగయౌవతమౌలిమాలా।

పత్యాఽర్ధకాయఘటనాయ మృగాక్షి! తస్యాః

శిష్యా భవిష్యసి చిరం వరివస్యయాపి॥౯౦॥

అస్యేతి॥ హే మృగాక్షి! యా భవానీ పార్వతీ అస్య ఉజ్జయినీం పురమధిశయ్యాధిష్ఠాయ జాగర్తి స్ఫురద్రూపా వర్తతే। కింభూతా—సుభగం సున్దరం యౌవతం స్త్రీవృన్దం తస్య మౌలిమాలా శిరోమాలా। త్వం తస్యా భవాన్యా వరివస్యయా శుశ్రూషయా ఏతేన పత్యా అర్ధకాయఘటనాయ శిష్యాపి భవిష్యసి। ఏతద్వరణేన ప్రాణేశార్ధశరీరత్వం సులభమిత్యర్థః। రూపేణ శిష్యా జాత్రైవ, సేవయాపి శిష్యా భవిష్యసీతి చాపేరర్థః। స్వీయం ప్రాణేశార్ధత్వం తవాపి కరిష్యతీత్యర్థః। పురమ్, 'అధిశీఙ్—' (౧।౪।౪౬) ఇత్యాధారస్య కర్మత్వమ్। భవానీ, 'ఇన్ద్రవరుణ—' (౪।౧।౪౯) ఇతి పుంయోగే జీషానుక్చ॥౯౦॥

నిఃశఙ్కమఙ్కురితతాం రతివల్లభస్య
దేవః స్వచన్ద్రకిరణామృతసేచనేన।
తత్రావలోక్య సుదృశాం హృదయేషు రుద్ర-
స్తద్దేహదాహఫలమాహ స కిం న విద్మః॥౬౧॥

నిఃశఙ్కమితి॥ తత్రోజ్జయిన్యాం స దేవో రుద్రః స్వచన్ద్రకిరణామృతసేచనేన సుదృశాం హృదయేషు రతివల్లభస్య కామస్య నిఃశఙ్కం నిర్భయమఙ్కురితతాం ప్రాదుర్భావమవలోక్య తద్దేహదాహస్య ఫలం ప్రయోజనం కిమాహ కిం బ్రూతే వయం తత్ న విద్మః। తత్రత్యాః స్త్రియః సర్వదా సకామా దృష్ట్వా మయా కృతః కామదాహో వ్యర్థ ఏవ జాత ఇత్యర్థః। పునః సహస్రధోత్పత్తేః॥౬౧॥

ఆగఃశతం విదధతోఽపి సమిద్ధకామా
నాధీయతే పరుషమక్షరమస్య వామాః।
చాన్ద్రీ న తత్ర హరమౌలిశయాలురేకా-
ఽనధ్యాయహేతుతిథికేతురపైతి లేఖా॥౬౨॥

ఆగ ఇతి॥ వామాః స్త్రియః ఆగఃశతం సపత్నీసంభోగాదినాఽపరాధసహస్రం విదధతోఽపి కుర్వతోఽప్యస్య రాజ్ఞః పరుషం నిష్ఠురమక్షరం నాధీయతే న బ్రువతే। యతః సమిద్ధకామాః। సకామత్వాదస్యాపరాధం న గణయన్తీతి భావః। వామా ఇత్యనేన వక్రస్వభావత్వాత్పరుషభాషణయోగ్యత్వేఽపి సకామత్వాన్నోచురిత్యర్థః। అనధ్యాయే హేతుమాహ—తత్రోజ్జయిన్యాం హరమౌలౌ శయాలుః స్థితా అనధ్యాయహేతుస్తిథిః ప్రతిపత్ తస్యాః కేతుశ్చిహ్నం చాన్ద్రీ ఏకా లేఖా కలా నాపైతి న గచ్ఛతి। సదా తత్ర శంభోః సత్త్వాచ్చన్ద్రకలాయా అపి సత్త్వాచ్చన్ద్రకలాదర్శనాత్సముత్పన్నకామాః సత్యః పరుషం న భాషన్త ఇతి భావః। అథ చ 'ప్రతిపత్పాఠశీలస్య' ఇతి వచనాత్సర్వానధ్యాయాపేక్షయా ప్రతిపదో ముఖ్యత్వమ్। సర్వాస్వపి తిథిషు, శుక్లప్రతిపదుద్దేరక్షరమపి న పఠన్తీతి యుక్తమిత్యర్థః। ఆగఃశతకారిత్వమేవాస్య దోషః॥౬౨॥

భూపం వ్యలోకత న దూరతరానురక్తం

సా కుణ్డినావనిపురందరనన్దినీ తమ్।

అన్యానురాగవిరసేన విలోకనాద్వా

జానామి సమ్యగవిలోకనమేవ రమ్యమ్॥౯౩॥

భూపమితి॥ సా కుణ్డినావనిపురందరస్య భీమస్య నన్దినీ పుత్రీ దూరతరం సుతరామను- రకమ్ (అపి) సానురాగమపి తం భూపం న వ్యలోకయత్। వా యస్మాదన్యస్మిన్న లేఽనురాగేణ తదతిరికే విరసేన విగతేన రసేన అననురాగేణ విలోకనాత్ విలోకనాపేక్షయాఽవిలోకనం సర్వథానవేక్షణమేవ రమ్యం శ్రేష్ఠం జానామి మన్యే। యత్రానురాగో నాస్తి తద్విలోకనేనాపి ప్రయోజనం నాస్తీత్యర్థః॥౯౩॥

భైమీఙ్గితాని శిబికామధరే వహన్తః

సాక్షాన్న యద్యపి కథంచన జానతే స్మ।'

జజ్ఞుస్తథాపి సవిధస్థితసంముఖీన-

భూపాలభూషణమణిప్రతిబిమ్బితేన॥౯౪॥

భైమీతి॥ అధరేఽధోభాగే శివికాం వహన్తో దధానా భైమీఙ్గితాని జృమ్భణాదీని అననురాగచిహ్నాని యద్యపి సాక్షాత్ కథంచన కేనాపి ప్రకారేణ న జానతే స్మ, తథాపి సవిధే సమీపే స్థితాః సంముఖీనా భూపాలాస్తేషాం భూషణమణిషు రత్నాదిషు ప్రతిబిమ్బితేన హేతునా జజ్ఞుః। అననురాగచిహ్నాని ప్రతిబిమ్బవశాజ్జానతే స్మేత్యర్థః। సంముఖం దృదయతేఽస్మిన్నిత్యత్ర ప్రతిబిమ్బాధికరణే రత్నాదౌ 'యథాముఖసంముఖస్య దర్శనః ఖః ' (౫.౨౪౬) ఇతి ఖః। భూషణమణీనాం విశేషణం వా॥౯౪॥

భైమీమవాపయత జన్యజనస్తదన్యం

గఙ్గామివ క్షితితలం రఘువంశదీపః।

గాఙ్గేయపీతకుచకుమ్భయుగాం చ హార-

చూడాసమాగమవశేన విభూషితాం చ॥౯౫॥

భైమీమితి ॥ జన్యజనః వాహకసఙ్ఘః భైమీం తస్మాదన్యం నృపమవాపయత। కః కాం కిమివ— రఘువంశదీపో భగీరథః గఙ్గాం క్షితితలమివ। కింభూతాం భైమీం గఙ్గాం చ–గాఙ్గేయం సువర్ణ తద్వత్పీతం గౌరం కుచకుమ్భయుగం యస్యాః। గాఙ్గేయాభ్యాం స్కన్ద-భీష్మాభ్యాం పీతం కుచకుమ్భయుగం యస్యాః, ఉభయోః పుత్రత్వాత్। తథా,— హారో ముక్తాభూషణం కణ్ఠస్థితమ్, చూడా బాహుభూషణం శిరః స్థితం వా భూషణం తయోః సమాగమవశేన విభూషితాం శోభమానామ్। హరస్యేయం హారీ చూడా శిరోభాగస్తస్యాః సమాగమవశేన విభూషితామలంకృతామ్। విశేషేణ భువి ఉషితాం చ। గాఙ్గేయః, 'స్త్రీభ్యో ఢక్' (౪।౧।౧౨౦)। హారీ చాసౌ చూడా చ। పుంవద్భావః॥౯౫॥

తాం మత్స్యలాఞ్ఛనదరాఞ్చితచాపభాసా

నీరాజితభ్రువమభాషత భాషితేశా

వ్రీడాజడే! కిమపి సూచయ చేతసా చేత్

క్రీడారసం వహసి గౌడబిడౌజసీహ॥౯౬॥

తామితి॥ భాషితస్య వాచ ఈశా వాణీ తాం భైమీమభాషత। కింభూతామ్—మత్స్యలాఞ్ఛనేన కామేన దరం ఈషదాఞ్చితస్యాకృష్టస్య చాపస్య భాసా కాన్త్యా నీరాజితే భ్రువౌ యస్యాస్తామ్। కిమువాచేత్యత ఆహ—హే వ్రీడాజడే లజ్జయాఽప్రగల్భే! ఇహాస్మిన్గౌడబిడౌజసి గౌడదేశాధీశే గౌడేన్ద్రే చేతసా చేత్ కీడారసముపభోగేచ్ఛాం వహసి లజ్జయా సాక్షాచ్ఛేన్న కథయసి తథాపి కిమపి కటాక్షాదినా మాం సూచయ బోధయ। తతోఽహమేనం వర్ణయిష్యామీతి॥౯౬॥

ఏతద్యశోభిరమలాని కులాని భాసాం

తథ్యం తుషారకిరణస్య తృణీకృతాని।

స్థానే తతో వసతి తత్ర సుధామ్బుసిన్ధౌ

రఙ్కుస్తదఙ్కురవనీకవలాభిలాషాత్॥౯౭॥

ఏతదితి॥ హే భైమి! ఏతస్య యశోభిస్తుషారకిరణస్య ఇన్దోః భాసాం కిరణానామమలాని శుభ్రాణి కులాని తృణీకృతానీతి తథ్యం సత్యమ్। తతస్తస్మాదేవ హేతో రఙ్కుః చిహ్నహరిణః

సుధాలక్షణమమ్బు తస్య సిన్ధౌ సముద్రే తత్ర తస్మింశ్చన్ద్రే తేషాం కాన్తితృణానామఙ్కురాస్తేషాం వనీ వృన్దం తస్యాః కవలాభిలాషాద్భసాభిలాషాద్వసతి ఇదం స్థానే ఉచితమ్। మృగో హి ఖాదుజలతృణాఙ్కురబహలే దేశే వసతి చన్ద్రరూపే స్థానే ఇతి వా। అతితరామయం యశస్వీతి భావః॥౯౭॥

ఆలిఙ్గితః కమలవత్కరకస్త్వయాఽయం

శ్యామః సుమేరుశిఖయేవ నవః పయోదః।

కందర్పమూర్ధరుహమణ్డనచమ్పకస్త్ర-

గ్దామత్వదఙ్గరుచికఞ్చుకితశ్చకాస్తు॥౯౮॥

ఆలిఙ్గిత ఇతి॥ హే భైమి! త్వయా ఆలిఙ్గితోఽయం నృపః నవః పయోదో మేఘ ఇవ చకాస్తు భాసతామ్। కింభూతః—భాగ్యచిహ్నం కమలం తద్వాన్కరో యస్య। తథా,—స్వభావాచ్ఛ్యామః। తథా,—కందర్పస్య మూర్ధరుహాః కేశాస్తేషాం మణ్డనం చమ్పకపుష్పస్రగ్దామ తద్వత్ యా త్వదఙ్గరుచిః, స్రగ్దామరూపా మదనోదయకారిణీ, అతిగౌరీ త్వదీయాఙ్గకాన్తిర్వా। తయా కఞ్చుకితః సంవలితః। మేఘోఽపి— కమలం జలం తద్వయః కరకా వర్షోపలా యస్య॥ తథా,—సజలత్వాన్నీలః। తథా, సుమేరుశిఖయా ఆలిఙ్గితః సంబద్ధః। విద్యుతా సంవలితశ్చ । గౌర-శ్యామయోః సంబన్ధః సుతరాం శోభతే। స్రగ్దామేతి సముదితో మాలావాచకః శబ్దః॥౯౮॥

ఏతేన సంముఖమిలత్కరికుమ్భముక్తాః

కౌక్షేయకాభిహతిభిర్విబభుర్విముక్తాః।

ఏతద్భుజోష్మభృశనిః సహయా వికీర్ణాః

ప్రస్వేదవిన్దవ ఇవారినరేన్ద్రలక్ష్మ్యా॥౯౯॥

ఏతేనేతి॥ హే భైమి ఏతేన రాజ్ఞా కౌక్షేయకాభిహతిభిః ఖఙ్గప్రహారైః కృత్వా విముక్తాః కుమ్భస్థలేభ్యో భూమౌ పాతితాః సంగ్రామార్థం సంముఖం మిలతామాగచ్ఛతాం కరిణాం కుమ్భస్థలస్థా ముక్తా ముక్తాఫలాని ఏతస్య రాజ్ఞః భుజోష్మణో బాహుప్రతాపస్య భృశం అతిశయేన నిఃసహయా సోఢుమసమర్థయా అరినరేన్ద్రా ఏతస్య వైరిణో రాజానస్తేషాం లక్ష్మ్యా

వికీర్ణా విసృష్టాః ప్రఖేదబిన్దవః ప్రకృష్టధర్మోదబిన్దవ ఇవ విబభుః। హస్తియోధిత్వాదతిశూరోఽయమితి భావః। 'కౌక్షేయకో మణ్డలాగ్రః' ఇత్యమరః। కుక్షౌ భవః, 'కులకుక్షి— '(౪/౨/౯౬) ఇతి ఖఢ్జేఽభిధేయే ఢకఞ్ ॥౯౯॥

ఆశ్చర్యమస్య కకుభామవధీనవాపదాజానుగాద్భుజయుగాదుదితః ప్రతాపః।

వ్యాపత్సదాశయవిసారితసప్తతన్తుజన్మా చతుర్దశ జగన్తి యశఃపటశ్చ॥

ఆశ్చర్యమితి॥ అస్య ఆజానుగాజ్జానుపర్యన్తగామినో దీర్ఘాద్భుజయుగాత్ ఉదితః ప్రతాపః కకుభాం దిశామవధీన్ప్రాన్తానవాపత్ప్రాప ఏతదాశ్వర్యమ్। తథా, సంశ్చాసావాశయశ్చ తేన శుచినా చిత్తేన విసారితాః కృతాః సప్తతన్తవో మఖాస్తేభ్యో జన్మ యస్య ఏవంభూతో యశః పటః చతుర్దశ జగన్తి వ్యాపత్ ఏతదప్యాశ్చర్యమ్। అస్య రాజ్ఞో దిక్ప్రాన్తగామి—చతుర్దశజగద్వ్యాపినోః ప్రతాప-యశః పటయోర్దర్శనాదేవాశ్చర్యమ్। అథవా, కారణగుణానాం కార్యే సమవాయస్యావశ్యకత్వాజ్జానుపర్యన్తగామినో భుజయుగాదుత్పన్నస్య ప్రతాపస్యాతి దూరదిక్ప్రాన్తగామిత్వాదాశ్చర్యమ్। తథా,—సదా సర్వదా శయేన హస్తేన ప్రసారితాః సప్తసంఖ్యాస్తన్తవస్తేభ్యోఽల్పపరిమాణేభ్యః కారణేభ్యః సముత్పన్నస్య పటస్య చతుర్దశజగద్వ్యా- పిత్వాన్మహదాశ్చర్యమిత్యర్థః। ఏవంవిధః ప్రతాపవాన్యశస్వీ చాన్యః కోఽపి నాస్తీతి భావః। ‘సప్తతన్తుర్మఖః ఋతుః' ఇత్యమరః॥౧౦౦॥

ఔదాస్యసంవిదవలమ్బితశూన్యముద్రా-

మస్మిన్దృశోర్నిపతితామవగమ్య భైమ్యాః।

స్వేనైవ జన్యజనతాన్యమజీగమత్తాం

సుజ్ఞం ప్రతీఙ్గితవిభావనమేవ వాచః॥౧౦౧॥

ఔదాస్యేతి॥ జన్యజనతా జన్యజనసమూహః ఖేనైవ వచనం వినా ఆత్మనైవ తాం భైమీమన్యం నృపమజీగమత్ప్రాపయామాస। కిం కృత్వా—అస్మిన్నృపే నిపతితాం భైమ్యా దృశోరౌదాస్యస్య సంవిత్ బుద్ధిః ఇయతి వర్ణనే కృతేఽప్యనవలోకనేనౌదాస్యజ్ఞానం తయావలమ్బితా శూన్యముద్రా తాం ప్రేమరాహిత్యచిహ్నం (తామ్) అవగమ్య జ్ఞాత్వా। ఆజ్ఞాం వినా కథం నీతవాన్। అత్రార్థేఽర్థాన్తరన్యాసమాహ—సుజ్ఞం పణ్డితం ప్రతి ఇఙ్గితవిభావనం

చేష్టితజ్ఞాపనమేవ వాచ ఉపదేశాః। ఉదాస్త ఇత్యుదాసః పచాద్యజన్తః బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ ॥౧౦౧॥

ఏతాం కుమారనిపుణాం పునరప్యభాణీ-

ద్వాణీ సరోజముఖి! నిర్భరమారభస్వ।

అస్మిన్నసంకుచితపఙ్కజసఖ్యశిక్షా-

నిష్ణాతదృష్టిపరిరమ్భవిజృమ్భితాని ॥౧౦౨॥

ఏతామితి ॥ వాణీ సరస్వతీ కుమారీ చాసౌ నిపుణా చ నలాన్యతారతమ్యజ్ఞా తామేతాం పునరపి ఇత్యభాణీత్। హే సరోజముఖి ! అస్మిన్నృపే అసంకుచితస్య వికసితస్య పఙ్కజస్య సఖ్యశిక్షాయాం సాదృశ్యాభ్యాసే నిష్ణాతా నిపుణా దృష్టిః।వికసితకమలతుల్యేత్యర్థః।తయా తస్యా వా పరిరమ్భవిజృమ్భితాన్యాలిఙ్గనవిలాసాన్నిర్భరం సుతరామారభస్వ।ఏనం సాదరమవలోకయేతి భావః॥౧౦౨॥

ప్రత్యర్థిపార్థివపయోనిధిమాథమన్థ-

పృథ్వీధరః పృథురయం మథురాధినాథః।

అశ్మశ్రుజాతమనుయాతి న శర్వరీశః

శ్యామాఙ్కకర్బురవపుర్వదనాబ్జమస్య ॥౧౦౩॥

ప్రత్యర్థీతి ॥ హే భైమి! అయం పృథునామా మథురాయా అధినాథో రాజా।కింభూతః— ప్రత్యర్థిపార్థివాః శత్రునృపాస్త ఏవ పయోనిధయస్తేషాం మాథే మథనే మన్థపృథ్వీధరః మన్థశైలో మన్దరః।తథా,—శర్వరీశశ్చన్ద్రః అస్యాశ్మశ్రుజాతమనుత్పన్నశ్మశ్రు కచరహితం వదనాబ్జం నానుయాతి నానుకరోతి।యతః—శ్యామేనాఙ్కేన కలఙ్కేన కర్బురం విచిత్రం వపుర్యస్య।సకలఙ్కశ్చన్ద్రః శ్మశ్రురహితైతన్ముఖచన్ద్రతుల్యో న భవతీత్యర్థః।వయఃసంధౌ వర్తత ఇతి భావః।న జాతం శ్మశ్రు యస్మిన్, 'వాహితాగ్న్యాదిషు'(౨।౨।౩౭) ఇతి పరనిపాతః।పార్థివ ఇతి, 'తత్ర విదితః—'(౫।౧।౪౩) ఇత్యణ్ ॥ ౧౦౩॥

బాలేఽధరాధరితనైకవిధప్రవాలే!

పాణౌ జగద్విజయకార్మణమస్య పశ్య।

జ్యాఘాతజేన రిపురాజకధూమకేతు-

తారాయమాణముపరజ్య మణిం కిణేన॥౧౦౪॥

బాల ఇతి॥ హే అధరేణౌష్ఠేనాధరితాని జితాన్యనేకవిధాని నానాజాతీయాని ప్రవాలాని పల్లవా విద్రుమా వా యయా।తథా—బాలే! త్వం అస్య రాజ్ఞః పాణౌ జగద్విజయస్య కార్మణం వశీకరణం మణిం కఙ్కణరత్నం పశ్య।కింభూతం మణిమ్—జ్యాఘాతజేన కిణేనోపరజ్య శ్యామీభూయ రిపురాజకస్య రిపునృపవృన్దస్య తదర్థం ధూమకేతుతారాయమాణం ధూమకేతునక్షత్రవదాచరితమ్।ధూమకేతునక్షత్రముదితం సద్యథా రాజక్షయం కరోతి తథేతి।నైకవిధం వివిధం ప్రవాలం యయేతి వా।రిపవశ్చ తద్రాజకం చ।అన్యథా ఆదివృద్ధిః స్యాత్।సంజ్ఞాపూర్వక విధేరనిత్యత్వాద్వృద్ధ్యభావః॥౧౦౪॥

ఏతద్భుజారణిసముద్భవవిక్రమాగ్ని-

చిహ్నం ధనుర్గుణకిణః ఖలు ధూమలేఖా।

జాతం యయారిపరిషన్మశకార్థయాశ్రు-

విశ్రాణనాయ రిపుదారహగమ్బుజేభ్యః॥౧౦౫॥

ఏతదితి॥ ధనుర్గుణకిణః జ్యాఘాతజః కిణః ఏతస్య భుజ ఏవారణిర్వహ్న్యుత్పత్తికాష్ఠం తస్మాత్సముద్భవవిక్రమాగ్నిః సముత్పన్నప్రతాపవహ్నిస్తస్య చిహ్నం చిహ్నభూతా ధూభలేఖా ఖలు నిశ్చయే। యథా ధూమోఽమేర్లిఙ్గమ్। యయా ధూమలేఖయా రిపూణాం దారాస్తేషాం దృగమ్బుజేభ్యోఽశ్రువిశ్రాణనాయ రోదనవితరణాయ జాతమ్। పతివధాదిత్యర్థః। కింభూతయా— అరిపరిషద్వైరిసఙ్ఘస్తల్లక్షణా మశకాస్తన్నివృత్తిరూపోఽర్థః ప్రయోజనం యస్యాః సా తయా। అత్ర 'అర్థ' శబ్దో నివృత్తివచనః। ధూమలేఖా హి దృశాం చాశ్రూణి జనయతి। అతిశూరోఽయమితి భావః। 'అర్థోఽభిధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తిషు' ఇత్యమరః॥౧౦౫॥

శ్యామీకృతాం మృగమదైరివ మాథురీణాం

ధౌతైః కలిన్దతనయామధిమధ్యదేశమ్।

తత్రాప్తకాలియమహాహ్రదనాభిశోభాం

రోమావలీమివ విలోకయితాసి భూమేః ॥౧౦౬॥

శ్యామీతి ॥ తత్ర మధురాయాం అధిమధ్యదేశం మధ్యదేశే కలిన్దతనయాం యమునాం భూమే రోమావలీమివ త్వం విలోకయితాసి। కింభూతామ్— మాధురీణాం మధురాస్త్రీణాం ధౌతైర్జలక్రీడాక్షాలితైర్మృగమదైః కస్తూరీభిరివ శ్యామీకృతాం, న తు స్వతః శ్యామామిత్యర్థః। తథా,—ఆప్తా ప్రాప్తా కాలియస్య సర్పరాజస్య మహాహ్రదేన కృత్వా నాభిశోభా యయా తామ్। రోమరాజిః స్వతః శ్యామాపి మృగమదైః శ్యామతరా, కాలియమహాహ్రదవద్గభీరయా నాభ్యా ప్రాప్తశోభా చ, మధ్యప్రదేశే చ భవతి। అనేన సహ కాలిన్ద్యాం జలక్రీడాం కుర్వితి భావః॥౧౦౬॥

గోవర్ధనాచలకలాపిచయప్రచార-

నిర్వాసితాహిని ఘనే సురభిప్రసూనే।

తస్మిన్ననేన సహ నిర్విశ నిర్విశఙ్కం

వృన్దావనే వనవిహారకుతూహలాని ॥౧౦౭॥

గోవర్ధనేతి ॥ హే భైమి ! తస్మిన్ శ్రీకృష్ణక్రీడయాతిప్రసిద్ధే స్త్రీసరూపం వృన్దమవతీతి వృన్దావనం మధురాసమీపవనం తస్మిన్। వృన్దస్య గోపాలసఙ్ఘస్య వనే వా। త్వం అనేన రాజ్ఞా సహ నిర్విశఙ్కం సర్పాదిభయరహితం యథా తథా పుష్పావచయాదీని వనవిహారకుతూహలాని వనక్రీడాకౌతుకాని నిర్విశోపభుఙ్క్ష్వ। కింభూతే— గోవర్ధననామాచలో గిరిస్తత్ర వర్తమానాః కలాపిచయా మయూరసఙ్ఘాస్తేషాం ప్రచారేణ సంచరణేన నిర్వాసితా నిష్కాసితా అహయః సర్పా యస్మాత్। తథా,— ఘనే నిబిడచ్ఛాయే। తథా,— సురభీణి సుగన్ధీని ప్రసూనాని పుష్పాణి యస్మిన్। వృన్దావనే, 'వనగిర్యోః సంజ్ఞాయామ్' (౬।౩।౧౧౭) ఇతి కోటరాదిత్వాద్దీర్ఘః ॥౧౦౭॥

భావీ కరః కరరుహాఙ్కురకోరకోఽపి

తద్వల్లిపల్లవచయే తవ సౌఖ్యలక్ష్మ్యః।

అన్తస్త్వదాస్యహృతసారతుషారభాను-

శోకానుకారికరిదన్తజకఙ్కణాఙ్కః॥౧౦౮॥

భావీతి॥ హే భైమి ! తస్య వృన్దావనస్య వల్లిపల్లవచయే లతాకిసలయనృన్దమధ్యే కరరుహా ఏవ నఖా ఏవాఙ్కురాస్తే ఏవ కోరకా యస్య ఏవంభూతస్తవ కరః సౌఖ్యేనానాయాసేన లక్ష్యో జ్ఞేయః భావీ భవిష్యతి। రక్తత్వాదతిమృదుత్వాత్కోరకాకారనస్వరూపకోరకయుక్తత్వాఇచ్చ కిమయం కోరకయుక్తః పల్లవః, అథవా నఖయుక్తో భైమీకర ఇతి సందేహవిషయత్వయోర్యోఽపీతి 'అపి' శబ్దార్థః। యతః—అన్తః మధ్యే త్వదాస్యేన హృతసారస్త్వదీయముఖనిర్మాణార్థే హృతః మధ్యదేశసంబన్ధిశ్రేష్ఠభాగో యస్య ఏవంభూతో వా తుషారభానుశ్చన్ద్రస్తస్య శోభానుకారిత్వాత్తదాకారం కరిదన్తజకఙ్కణం తదేవాఙ్కశ్చిహ్నం యస్య। హస్తిదన్తవలయయుక్తో భైమీకరః, తద్రహితశ్చ పల్లవ ఇతి పల్లవమధ్యే కరః సుఖేన జ్ఞాస్యత ఇత్యర్థః। తత్రత్యాః స్త్రియః ప్రాయశో దన్తవలయాని బిభ్రతి॥౧౦౮॥

తజ్జః శ్రమామ్బు సురతాన్తముదా నితాన్త-

ముత్కణ్టకే స్తనతటే తవ సంచరిష్ణుః।

ఖఞ్జన్ప్రభఞ్జనజనః పథికః పిపాసుః

పాతా కురఙ్గమదపఙ్కిలమప్యశఙ్కమ్॥౧౦౯॥

తజ్జ ఇతి॥ హే భైమి! తజ్జః వృన్దావనే జాతః ప్రభఞ్జనజనో వాయుసఙ్ఘః, వాయులక్షణో వా జనః కురఙ్గమదేన కస్తూరికయా పఙ్కిలం కలుషమపి శ్రమామ్బు సురతశ్రమజనితం ఘర్మోదకం అశఙ్కం నిఃశఙ్కం పాతా పాస్యతి। అపనేష్యతీత్యర్థః। కింభూతః—సురతాన్తముదా సురతావమానహర్షేణ నితాన్తముత్కణ్టకే రోమాఞ్చితే తవ స్తనతటే సంచరిష్ణుః సంచరణశీలః। తథా,—ఖఞ్జన్వృక్షాదిబాహుల్యేన మన్దీభవన్। పథికో నిత్యం మార్గస్థః। అత ఏవ పిపాసుస్తృషార్తః। అన్యోఽపి పాన్థః కణ్టకితే దేశే సంచరిష్ణుః। అత ఏవ భగ్నకణ్టకత్వాత్ఖఞ్జన్పవన్నుదకపానేచ్ఛుర్నిర్మలోదకప్రాత్యభావాత్కర్దమయుక్తమపి జలం నిర్విచారం పిబతి॥౧౦౯॥

పూజావిధౌ మఖభుజాముపయోగినో యే

విద్వత్కరాః కమలనిర్మలకాన్తిభాజః।

లక్ష్మీమనేన దధతేఽనుదినం వితీర్ణై-

స్తే హాటకైః స్ఫుటవరాటకగౌరగర్భాః॥౧౧౦॥

పూజేతి ॥ యే విదుషాం పణ్డితానాం కరా మఖభుజాం దేవానాం పూజావిధావుపయోగినః తత్పరాః। తథా,—కమలేన దానసంబన్ధినా జలేన నిర్మలకాన్తయః। అథ చ—పద్మతుల్యాః। తే విద్వత్కరా అనేన రాజ్ఞాఽనుదినం ప్రతిదినం వితీర్ణైర్దత్తైర్వాటకైః సువర్ణైః కృత్వా లక్ష్మీం దధతే ధారయన్తి। కింభూతాః—సువర్ణధారణాదేవ స్ఫుటః ప్రకటః బీజకోశస్తద్వద్గౌరగర్భా గౌరమధ్యాః। పద్మా అపి దేవపూజావిధావుపయోగినః, స్ఫుటేన బీజకోశేన గౌరమధ్యాః। అతితరాం దాతారమితి భావః। 'బీజకోశో వరాటకః' ఇత్యమరః। కమలమధ్యస్థితా పీతవర్ణా కర్ణికేత్యర్థః॥౧౧౦॥

వైరిశ్రియం ప్రతినియుద్ధమనాప్నువన్యః

కించిన్న తృప్యతి ధరావలయైకవీరః।

స త్వామవాప్య నిపతన్మదనేషువృన్ద-

స్యన్దీని తృప్యతు మధూని పివన్నివాయమ్॥౧౧౧॥

వైరీతి॥ యః రాజా వైరిశ్రియం వైరిరాజ్యలక్ష్మీం ప్రతి లక్షీకృత్య వైరిభిః సహ నియుద్ధం నితరాం యుద్ధమనాప్నువన్న ప్రాప్నువన్ కించిత్కిమపి న తృప్యతి న తుష్యతి। యతః—ధరాబలయే ఏకో వీరః శూరః। యుద్ధమకృత్వైవ వైరిభిర్దత్తాః శ్రియో లబ్ధ్వాపి యుద్ధేచ్ఛామప్రాప్యాతృప్తః। సోఽయం అద్య త్వామవాప్య త్వద్విషయే ఏనముద్దిశ్య నితరాం పతన్తో మదనేషవః పుష్పాణి తేషాం వృన్దాని తేభ్యః స్యన్దీని మధూని పుష్పరసాన్పివన్నివ తృప్యతు। స్వతుల్యమదనయుద్ధలాభాదిత్యర్థః। ఏనం వృణీష్వేతి భావః। 'అవాప్నువన్' ఇతి పాఠే (ప్రతి) నియుద్ధం యుద్ధం యుద్ధం ప్రతి యుద్ధమాత్రే వైరిశ్రియః ప్రాప్నువన్న తృప్యతి స త్వాం ప్రాప్య తృప్యతు। శ్రీభ్యోఽపి త్వమధికేత్యర్థః। అన్యోఽపి మద్యపానేన పూర్వమసంతోషహేతుం విస్మరన్ సంతుష్యేతి॥౧౧౧॥

తస్మాదియం క్షితిపతిక్రమగమ్యమాన-

మధ్వానమైక్షత నృపాదవతారితాక్షీ।

తద్భావబోధబుధతాం నిజచేష్టయైవ

వ్యాచక్షతే స్మ శిబికానయనే నియుక్తాః॥౧౧౨॥

తస్మాదితి॥ తస్మాన్నృపాదవతారితాక్షీ ఇయం భైమీ క్షితిపతిభీ రాజభిః క్రమేణ పరిపాత్యా గమ్యమానం రాజసంబన్ధినం క్రమేణ గమ్యమానం వా అధ్వానమైక్షత। శిబికానయనే నియుక్తా జన్యాః నిజచేష్టయైవాన్యప్రాపణరూపేణ స్వవ్యాపారేణైవ నృపరత్నేషు ప్రతిబిమ్బవశేన తస్యా భైమ్యాః భావోఽభిప్రాయస్తస్య బోధో జ్ఞానం తేన బుధతాం పణ్డితతాం వ్యాచక్షతే స్మ జ్ఞాపితవన్తః। తామన్యం నృపం ప్రాపయామాసురిత్యర్థః। అన్యోఽపి భావబోధేన నిజం పాణ్డిత్యం ప్రకటయతి॥౧౧౨॥

భూయోఽపి భూపమపరం ప్రతి భారతీ తాం

త్రస్యచ్చమూరుచలచక్షుషమాచచక్షే।

ఏతస్య కాశినృపతేస్త్వమవేక్ష్య లక్ష్మీ-

మక్ష్ణోః సుఖం జనయ ఖఞ్జనమఞ్జునేత్రే!॥౧౧౩॥

భూయ ఇతి॥ భారతీ త్రస్యన్ యశ్చమూరుర్మృగః తద్వచ్చలచక్షుషం చఞ్చలనేత్రాం తాం భైమీం ప్రత్యపరం భూయోఽప్యాచచక్షే। హే ఖఞ్జననేత్రవన్మఞ్జునేత్రే సున్దరనేత్రే! త్వం ఏతస్య కాశినృపతేర్లక్ష్మీం కాయకాన్తిమవేక్ష్య అక్ష్ణోః సుఖం జనయ। ఏతదీయాక్షిలక్ష్మీమవేక్ష్యేతి వా। కాశికా ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాద్ధఖోఽపి ' కాశి' శబ్దః॥౧౧౩॥

ఏతస్య సావనిభుజః కులరాజధానీ

కాశీ భవోత్తరణధర్మతరిః స్మరారేః।

యామాగతా దురితపూరితచేతసోఽపి

పాపం నిరస్య చిరజం విరజీభవన్తి॥౧౧౪॥

ఏతస్యేతి॥ హే భైమి। యా కాశీ స్మరారేర్హరస్య భవోత్తరణేఽస్య సంసారసముద్రస్య తరణే మూల్యానపేక్షత్వాద్ధర్మనౌకా, సా ఏతస్యావనిభుజో రాజ్ఞః కులరాజధానీ వంశపరమ్పరానివాసస్థానమ్। సంసారోత్తారణత్వమేవాహ—యాం కాశీమాగతాః ప్రాప్తాః దురితపూరితచేతసోఽప్యతిపాపినోఽపి చిరజం చిరకాలసంచితం పాపం నిరస్య విరజీభవన్తి విగతరజస్కా భవన్తి విగతరజోగుణాః సత్త్వప్రధానా భవన్తి। మోక్షం లభన్త ఇత్యర్థః। ధర్మతరీత్యనేన సర్వస్యాప్యనివారణం సూచితమ్। అవిరజసోఽపి విరజసో భవన్తి। 'అరుర్మనః—' (౫/౧/౫౧) ఇతి చ్విః సలోపశ్చ॥౧౧౪॥

ఆలోక్య భావివిధికర్తృకలోకసృష్టి-

కష్టాని రోదితి పురా కృపయైవ రుద్రః।

నామేచ్ఛ్యేతి మిషమాత్రమధత్త యత్తాం

సంసారతారణతరీమసృజత్పురీం సః॥౧౧౫॥

ఆలోక్యేతి॥ రుద్రః భావీని భవిష్యన్తి విధికర్తృకాయా బ్రహ్మకర్తృకాయా లోకసృష్టేః కష్టాని దుఃఖాన్యాలోక్య విచార్య పురా కృపయైవ రోదితి అరోదీత్। బ్రహ్మలలాదాదుత్పన్నో రుదన్ బ్రహ్మణా కిమితి రోదిషీతి పృష్టః సన్ నామేచ్ఛయా రోదిమీత్యుక్తేన బ్రహ్మణా కృతం నామేతి। నామేచ్ఛయా మిషమాత్రమధత్త। వస్తుతస్తు లోకానాం దుఃఖం దృష్ట్వారుదత్ నతు రుద్రనామేచ్ఛయేత్యర్థః। యత్ యతః స రుద్రః తాం పురీం సంసారసాగరతరీం సంసారసముద్రతారణనౌకాం మోక్షదాయినీమసృజత్। కాశీమాగతస్య సంసారదుఃఖాని పరాభవం కర్తుం న శక్నువన్తి। మోక్ష ఏవ భవతీతి భావః। పురా రోదితి, 'పురి లుఙ్ చాస్మే' (3/౨/౧౨౨) ఇతి లట్॥౧౧౫॥

వారాణసీ నివిశతే న వసుంధరాయాం

తత్ర స్థితిర్మఖభుజాం భువనే నివాసః।

తత్తీర్థముక్తవపుషామత ఏవ ముక్తిః

స్వర్గాత్పరం పదముదేతు ముదే తు కీదృక్॥౧౧౬॥

వారాణసీతి॥ హే భైమి। వారాణసీ వసుంధరాయాం న నివిశతే న విద్యతే। తత్ర మఖభుజాం దేవానాం యా స్థితిః సా భువనే స్వర్గలక్షణే నివాసః। తత్ర యా స్థితిః లోకానాం సా దేవానాం భువనే స్వర్గే నివాస ఇతి వా। స్వర్గ ఏవ కాశీ న తు భూమిరిత్యర్థః। అత ఏవ కాశ్యాః స్వర్గరూపత్వాదేవ హేతోస్తస్మిన్కాశీలక్షణే తీర్థే తత్సంబన్ధినీ మణికర్ణికాదౌ తీర్థే ముక్తవపుషాం త్యక్తకలేవరాణాం నృణాం ముక్తిః మోక్షో భవతి। యది కాశీ తీర్థమాత్రమేవ స్యాత్ న స్వర్గః తర్హి తత్ర వ్యక్తశరీరాణాం నృణాం స్వర్గలక్షణమేవ ఫలం భవేచ తు ముక్తిః। ముక్తిస్తావద్భవతీతి పురాణప్రామాణ్యాదవసీయతే। అన్యథా స్వర్గాత్పరమధికం ముదే ముక్తివ్యతిరిక్తహర్షార్థ కీదృక్ తు పునః పదం స్థానం కీదృగ్వా హేతుః ఉదేతు ఉత్పద్యతామ్। అపి తు ముక్తివ్యతిరిక్తమన్యన్నాస్తీత్యర్థః। భూలోకే తీర్థాదౌ మృతానాం సుఖాయ స్వర్గాప్తిః ఫలమ్।

ఇయమపి అన్యభూతీర్థతుల్యా చేద్భవేత్ తర్హి అత్రాపి మృతానాం స్వర్గ ఏవ, న తు ముక్తిః। ముక్తిస్తావద్భవతి। తస్మాత్స్వర్గరూపైవేయమ్। స్వర్గేఽపి త్యక్తదేహానాం తదధికం ముక్తిలక్షణం ఫలం యుక్తమితి భావః। ఏతన్మహిమా కాశీఖణ్డాదౌ పురాణే జ్ఞాతవ్యః॥౧౧౬॥

సాయుజ్యమృచ్ఛతి భవస్య భవాబ్ధియాద-

స్తాం పత్యురేత్య నగరీం నగరాజపుత్ర్యాః।

భూతాభిధానపటుమద్యతనీమవాప్య

భీమోద్భవే! భవతి భావమివాస్తిధాతుః॥౧౧౭॥

సాయుజ్యమితి॥ హే భీమోద్భవే భైమి! భవాబ్ధిః సంసారసముద్రస్తస్య యాదో జన్తుః నగరాజపుత్ర్యాః పార్వత్యాః పత్యుః భవస్య సాయుజ్యం ఐక్యమిచ్ఛతి ప్రాప్నోతి। కిం కృత్వా—తాం నగరీమేత్య ప్రాప్య। సహ యునక్తీతి సయుక్ తస్య భావః సాయుజ్యమ్। కింభూతామ్—భూతస్య సత్యస్య తారకబ్రహ్మణ అభిధానే ఉపదేశే సమర్థామ్। కః కమివ—అస్తిధాతుః 'అస్ భువి' ఇతి ధాతుః భూతాభిధానపటుమతీతకాలార్థాభిధానసమర్థామద్యతనీం లుఙ్విభక్తి ప్రాప్య భవతిభావమివ। 'అస్తేర్భూః' ఇత్యనుశాసనాద్భూధాతుత్వం యథా ప్రాప్నోతి। అద్యతనీతి లుఙ్విభక్తేః కౌమారాణాం సంజ్ఞా। దేహాన్తే దేవః పరం తారకం బ్రహ్మోపదిశతీతి భవాబ్ధియాదసశ్చ భవసాయుజ్యం యుక్తమ్॥౧౧౭॥

నిర్విశ్య నిర్వృతి కాశినివాసి భోగా-

న్నిర్మాయ నర్మ చ మిథో మిథునం యథేచ్ఛమ్।

గౌరీగిరీశఘటనాధికమేకభావం

శర్మోర్మికఞ్చుకితమఞ్చతి పఞ్చతాయామ్॥౧౧౮॥

నిర్విశ్యేతి॥ కాశ్యాం నిశ్చయేన వసతీత్యేవంశీలం కాశినివాసి మిథునం స్త్రీపుంస యుగ్మం కర్తృ మిథో రహసి పరస్పరం నిర్వృతి వైరాగ్యరహితం సానురాగం యథా తథా యథేచ్ఛం యావదభిలాషం భోగాన్స్రక్చన్దనాదీన్నిర్విశ్యానుభూయ। తథా,—మిథః యథేచ్ఛం నర్మ వచనవిహారాదిక్రీడాం చ యావజ్జీవం నిర్మాయ విధాయ పఞ్చతాయాం దేహాన్తసమయే అర్ధకాయసంయోజనరూపాద్గౌరీగిరీశయోర్ఘటనాదప్యధికం శర్మోర్మికఞ్చుకితం సుఖపరమ్పరాసంవలితమేకభావం తాదాత్మ్యమఞ్చతి ప్రాప్నోతి। శివయోర్హి సంయోగే

శరీరద్వైతం స్ఫురతి, కాశివాసిమిథునస్య శివతాదాత్మ్యాత్తదపి నాస్తీత్యాధిక్యమ్। స్వర్గాదిసుఖపరిత్యాగం ధ్యానాదియోగం చ వినా కాశీనివాసమాత్రేణ పరమానన్దరూపబ్రహ్మసాయుజ్యం భవతి। తస్మాత్ సర్వాభిలాషసిద్ధ్యర్థమేనం వృణీష్వేతి భావః॥౧౧౮॥

న శ్రద్ధధాసి యది తన్మమ మౌనమస్తు

కథ్యా నిజాప్తతమయైవ తవానుభూత్యా।

న స్యాత్కనీయసితరా యది నామ కాశ్యా

రాజన్వతీ ముదిరమణ్డనధన్వనా భూః॥౧౧౯॥

నేతి॥ హే భైమి ! యది కాశ్యాః స్వర్గాపేక్షయాధికవర్ణనేన మద్వచనే న శ్రద్ధధాసి న విశ్వసిషి తర్హి మమ మౌనమస్తు। తర్హి తవ మౌనిత్వే కాశీమహిమానం కా కథయిష్యతీత్యత ఆహ— ముదిరాణాం మేఘానాం మణ్డనం ధన్వ యస్య తేనేన్ద్రేణ రాజన్వతీ సౌరాజ్యవతీ భూః అమరావతీ కాశ్యాః సకాశాద్యది నామ చేత్ కనీయసితరా అల్పీయసితరా హీనతరా న స్యాన్న భవేత్తర్హి తవ నిజయా ఆత్మీయయా ఆప్తతమయాతితరాం హితయా అనుభూత్యానుభవేనైవ కథ్యా కథనీయా। కాశీతః స్వర్గభూమిరతిహీనేత్యస్మిన్నర్థే తవానుభవ ఏవ ప్రమాణమిత్యర్థః। ఏతద్వరణేన కాశీమనుభూయ కాశ్యమరావత్యోర్విశేషం జ్ఞాస్యసి। తస్మాదేనం వృణీష్వేతి భావః।అతిశయేన అల్పా కనీయసీ ఇతి ఈయసుని 'యువాల్పయోః కన్' (౫।౩।౬౪) ఇతి కన్నాదేశేఽతితరాం కనీయసీ కనీయసితరా ఇతి 'ఘరూప '—(౬।౩।౪౩) ఇత్యాదినా హ్రస్వ। కాశ్యాః, 'పఞ్చమీ విభక్తే' (౨।౩।౪౨) ఇతి పఞ్చమీ॥౧౧౯॥

జ్ఞానాధికాసి సుకృతాన్యధికాశి కుర్యాః

కార్యం కిమన్యకథనైరపి యత్ర మృత్యోః।

ఏక జనాయ సతతాభయదానమన్య-

ద్ధన్యే ! వహత్యమృతసత్రమవారితార్థి॥౧౨౦॥

జ్ఞానేతి॥ హే ధన్యే! త్వం జ్ఞానేనాధికా ఉత్కృష్టాసి ఈదృశీ కాచిద్విదుషీ నాస్తి తస్మాత్త్వం అధికాశి కాశ్యాం సుకృతాని పతిపరిచర్యాదీని పుణ్యాని కుర్యాః।అన్యకథనైరపి 'ఏవంవిధా ఏవంవిధా కాశీ' ఇతి ప్రత్యేకం కాశీమాహాత్మ్యకథనేన కిం కార్యం కిం ప్రయోజనమ్?

కాశీమాహాత్మ్యకథనేఽన్యమాహాత్మ్యకారణకథనైః కిమపి ప్రయోజనం నాస్తీత్యర్థః।అన్యస్య వస్తునః కథనైరితి వా। యత్ర కాశ్యాం మృత్యోః సకాశాజ్జనాయ సతతం సర్వదా అభయదానం ఏకమమృతసత్రం మోక్షరూపం సత్రం వహతి వర్తతే।న వారితా అర్థినో జలయాచకా యత్ర ఏవంభూతమన్యద్ద్వితీయమమృతసత్రముదకసత్రం భాగీరథీరూపం వహతి వర్తతే। యత్ర స్థిత్వా యత్రత్యం గఙ్గోదకం పీత్వా చ మృత్యోరపి భయం జనస్య నాస్తీతి।అన్యత్ర మృత్యోర్భయం భవతి, అత్ర తు మరణానన్తరం శివసామ్యప్రాప్తినిశ్చయాత్' కృతకృత్యాః ప్రతీక్షన్తే మృత్యుం ప్రియమివాతిథిమ్' ఇతి వచనాన్మృత్యోరపేక్షితత్వాద్భయాభావః।వహతిరత్రాకర్మా॥౧౨౦॥

భూభర్తురస్య రతిరేధి మృగాక్షి! మూర్తా

సోఽయం తవాస్తు కుసుమాయుధ ఏవ మూర్తః।

భాతం చ తావివ పురా గిరిశం విరాద్ధ-

మారాద్ధుమాశు పురి తత్ర కృతావతారౌ॥౧౨౧॥

భూభర్తురితి॥ హే మృగాక్ష! అస్య భూభర్తుః మూర్తా సాక్షాద్రతిః కామప్రియా ఏధి భవ।సోఽయం నృపస్తవ మూర్తః శరీరధారీ కుసుమాయుధ ఏవాస్తు భవతు। త్వయ్యస్య రతిబుద్ధిర్భవతు అస్మింశ్చ తవ కామబుద్ధిర్భవత్విత్యర్థః।అథ చ,—శరీరధారిణీ ప్రీతిరేవ భవ। అయం చ తవ మదనోదయకారిత్వాన్మూర్తోఽనురాగ ఏవ భవతు।పరస్పరస్మిన్నతితరామనురక్తౌ భవేతామిత్యర్థః। యువాం తావివ రతికామావివ భాతం శోభేతామ్। కింభూతౌ యువామ్—పూర్వం విరాద్ధం ప్రకోపితం గిరిశమాశు ఆరాద్ధుం తదీయం క్రోధం పరిచర్యయా శీఘ్రమపనేతుం తత్ర తస్యాం పురి కాశ్యాం కృతావతారౌ కృతనివాసౌ।అతిసున్దరౌ యువాం దృష్ట్వా కాశీస్థో లోక ఏవమేవ సంభావయత్విత్యర్థః।అవతీర్యతేఽనేనేత్యవతారో దేహః।కృతో ధృతో దేహో యాభ్యామితి వా।'అవే తృస్త్రోః—'(3।3।౧౨౦) ఇతి కరణే ఘఞ్।ఏవమన్యత్రాపి జ్ఞేయమ్॥౧౨౧॥

కామానుశాసనశతే సుతరామధీతీ

సోఽయం రహో నఖపదైర్మహతు స్తనౌ తే।

రుష్టాద్రిజాచరణకుఙ్కుమపఙ్కరాగ-

సంకీర్ణశంకరశశాఙ్కకలాఙ్కకారైః॥౧౨౨॥

కామేతి॥ హే భైమి! కామానుశాసనస్య వాత్స్యాయనాదిశాస్త్రస్య శతే సుతరాం అధీతమధ్యయనమస్యాస్తీత్యధీతీ సోఽయం రాజా రహః నఖపదైస్తే స్తనౌ మహతు పూజయతు। కీదృశైః రుష్టాయాః క్రుద్ధాయా అద్రిజాయాశ్చరణయోః కుఙ్కుమపఙ్కరాగః కుఙ్కుమలౌహితిమా తేన సంకీర్ణాయా మిశ్రితాయాశ్చరణపతితస్య శంకరస్య చరణాఘాతవశేన కుఙ్కుమసంబన్ధాలోహితాయాః శశాఙ్కకలాయాశ్చన్ద్రకలాయా అఙ్కకారైః ప్రతిమల్లైః। అఙ్కం ద్వన్ద్వయుద్ధం కుర్వన్తీత్యఙ్కకారాః వక్రత్వాదారతత్వాఽఽచ్ తత్సదృశైః। ఏనం వృణీష్వేతి భావః। 'కలాఙ్కరాభైః' ఇతి వా పాఠః। అధీతమనేనేత్యధీతీ, 'ఇష్టాదిభ్యశ్చ' (౫।౨।౨౮) ఇతీనిః। తద్యోగే శాసనశతే ఇత్యత్ర 'కస్యేన్విషయస్య కర్మణ్యపి' ఇతి సప్తమీ॥ ౧౨౨॥

పృథ్వీశ ఏష నుదతు త్వదనఙ్గతాప-

మాలిఙ్గ్య కీర్తిచయచామరచారుచాపః।

సఙ్గ్రామసంగతవిరోధిశిరోధిదణ్డ-

ఖణ్డిక్షురప్రశరసంప్రసరన్నృతాపః॥౧౨౩॥

పృథ్వీశ ఇతి॥ ఏష పృథ్వీశస్త్వామాలిఙ్గ్య త్వదనఙ్గతాపం త్వదీయం మదనజ్వరం, త్వద్విషయం స్వీయం వా త్వదితి పృథక్కృత్య త్వద్ధేతుకమితి వా, నుదతు హరతు। కింభూతః—కీర్తేశ్చాపసముత్పన్నత్వాత్కీర్తిచయచామరేణ కీర్తిసమూహరూపచామరేణ చారు చాపం యస్య సః। తథా,—సఙ్గ్రామే సంగతా మిలితా విరోధినో వైరిణస్తేషాం శిరోధిదణ్డాః కంధరాదణ్డాస్తాన్ ఖణ్డయన్త్యేవంశీలాః క్షురప్రాఖ్యాః శరాస్తైః తేభ్యో వా సమ్యక్ప్రసరన్నతితరాం వివృద్ధః ప్రతాపో యస్య। 'వీరానురాగిణ్యో హి యోషితః' ఇతి న్యాయాత్। అతియశస్వినః ప్రతాపవతశ్చాస్య లాభేన తవ మదనజ్వరః శామ్యత్విత్యర్థః। అథ చ—విరుద్ధప్రతాపాలిఙ్గనేన తాపశాన్తిరాశ్చర్యకారిణీ। అతిధనుర్ధరస్య చాపే చామరం భవతి। 'శిరోధిః కంధరేత్యపి ' ఇత్యమరః॥౧౨౩॥

వక్షస్త్వదుప్రవిరహాదపి నాస్య దీర్ణం

వజ్రాయతే పతనకుణ్ఠితశత్రుశస్త్రమ్।

తత్కన్దకన్దలతయా భుజయోర్న తేజో

వహ్నిర్న మత్యరివధూనయనామ్బునాపి ॥౧౨౪॥

వక్ష ఇతి ॥ తవ ఉగ్రో దుఃసహో విరహో వియోగానలస్తస్మాదపి న దీర్ణం అస్య వక్షః వజ్రాయతే వజ్రవదాచరతి అవిదీర్ణత్వాద్వజ్రవదతికఠినం భవతి। యతః—పతనేన కుణ్ఠితాని భగ్నాని శత్రుశస్త్రాణి యస్మిన్। కులిశమపి బహ్నిసంబన్ధాద్విదీర్ణం న భవతి। పతనకుణ్ఠితశత్రుశస్త్రం చ భవతి। తస్మాదేతద్వక్షో వజ్రతుల్యమ్। అథ చ—హీరకవదాచరవి హీరకోఽపి బహిసంబన్ధాన్న స్ఫుటతీతి ప్రసిద్ధిః। శస్త్రాణి చ కుణ్ఠయతి। పృథివ్యాం యాని రత్నాని యే చాన్యే లోహజాతయః। తాని వజ్రేణ లిఖ్యన్తే వజ్రం నాన్యేన లిఖ్యతే॥" ఇత్యాది జ్ఞాతవ్యమ్। సాముద్రికలక్షణయుక్తమేతద్వక్ష ఇత్యర్థః।అత ఏవ ఏతస్య భుజయో స్స్వదుక్షోలక్షణో యః కన్దో మూలం తస్య కన్దలౌ నవాఙ్కురౌ తయోర్భావస్తత్తా తథా వజ్రీభూతవక్షఃస్థలమూలప్రకాణ్డతయా హేతునా భుజసముత్పన్న స్తేజోవహ్నిః ప్రతాపరూపోఽగ్నిః అరిబధూనాం నయనామ్బునా నేత్రవాష్పేణాపి న నమతి న శామ్యతి।విద్యుద్వహేరమ్బునా శాన్త్యభావాత్ కారణగుణానాం చ కార్యే సమవాయాత్ విద్యుద్రూపవక్షఃస్థలలక్షణస్య భుజకారణస్య గుణోఽద్భిః శాన్త్యభావలక్షణః తత్కార్యభూతే ప్రతాపాగ్నావపి వర్తతే। యతః స వైరివనితాస్రుణాపి న శామ్యతీతి యుక్తం వక్షసో వజ్రత్వమ్। అతికఠినవక్షఃప్రభవబాహుసముత్పన్నశోత్యుద్భటో యస్య ప్రతాపో వైరిణో హత్వాపి న శామ్యతి।వైరివిషయే నిష్కృపోఽయమితి భావః। త్వదుగ్రవిరహవిదారిహృదయావస్థమేనమనుగృహాణేతి భావః।' కన్దలం తు కపాలే స్యాదుపరాగే నవాఙ్కురే' ఇతి విశ్వః॥౧౨౪॥

కిం న ద్రుమా జగతి జాగ్రతి లక్షసంఖ్యా-

స్తుల్యోపనీతపికకాకఫలోపభోగాః।

స్తుత్యస్తు కల్పవిటపీ ఫలసంప్రదానం

కుర్వన్స ఏష విబుధానమృతైకవృత్తీన్॥౧౨౫॥

కిమితి॥ తుల్యః సమాన ఉపనీతో దత్తః పికానాం కోకిలానాం కాకానాం చ ఫలైః కృత్వా ఉపభోగో జీవనవృత్తిర్యైరేవంవిధా ఆమ్రాదయో లక్షసంఖ్యా ద్రుమాః జగతి భువనమధ్యే కిం న జాగ్రతి విద్యన్తే, అపి తు విద్యన్త ఏవ; పరం వర్ణనీయా న భవన్తీత్యర్థః। తు పునః అమృతైకవృత్తీనుద్ధైకజీవినో విబుధాన్దేవాన్ఫలసంప్రదానం స్వీయఫలానాం దానపాత్రం కుర్వన్స ఏష కల్పవిటపీ స్తుత్యః స్తోతుమర్హః।అతిప్రసిద్ధత్వేన కల్పవృక్షః పురః స్థిత ఇవ ఏష ఇత్యభినయనిర్దిష్టః। ఉత్తమజాతీయానాముత్తమఫలవృత్తీనాం పికానాం హీనజాతీయానాం

కదర్యవృత్తీనాం కాకానాం చ తుల్యదానాత్ సామ్యాపాదనాతిమూర్ఖత్వాదామ్రాదయో న స్తుత్యాః। కల్పవృక్షస్తు రసాధిక మృతజీవనేభ్యో దేవేభ్య ఏవ స్వఫలాని దదానో విశేషజ్ఞత్వాత్ స్తోతుమర్హ ఇత్యర్థః। అథ చ—పణ్డితేషు మూర్ఖేషు చ
తుల్యదానాస్తారతమ్యాజ్ఞానాదచేతనద్రుమతుల్యా బహవో రాజానః కతి న సన్తి పరం యజ్ఞైకవృత్తీనయాచితవృత్తీన్వా మోక్షైకవృత్తీన్ముముక్షూన్వాన్నాదిదానపాత్రం కుర్వన్నతి వితరణశీలత్వాత్కల్పవృక్షతుల్యః కాశీశ్వర ఏవ విశేషజ్ఞః స్తోతవ్య ఇతి భఙ్గ్యాభిహితమ్। సర్వనృపాధికః సర్వేభ్యో దాతా పణ్డితశ్చాయం తస్మాదేనం వృణీష్వేతి భావః। 'ద్వే యాచితాయాచితయోర్యథాసంఖ్యం మృతామృతే।అమృతం యజ్ఞశేషే స్యాత్' ఇత్యమరః॥౧౨౫॥

అస్మై కరం ప్రవితరన్తు నృపా న కస్మా-

దస్యైవ తత్ర యదభూత్ప్రతిభూః కృపాణః।

దైవాద్యదా ప్రవితరన్తి న తే తదైవ

నేదంకృపా నిజకృపాణకరగ్రహాయ॥౧౨౬॥

అస్మా ఇతి॥ సర్వే నృపాః అస్మై నృపాయ కరం బలిం కస్మాత్కథం న ప్రవితరన్తు ప్రయచ్ఛన్తు । అథ చ,—దాసభూతత్వాత్స్వామినేఽస్మై హస్తం కథం న వితరన్తు? దాసేన హి స్వామినే హస్తో దీయతే। యద్యస్మాత్ తత్ర ద్వివిధేఽపి కరదానే కృపాణః ఖఙ్గః అస్యైవ ప్రతిభూరభూత్। తే రాజానో దైవాద్వినాశకాలే విపరీతదైవవశాద్యాదా న ద్వివిధమపి కరం ప్రవితరన్తి దదతి తదా నిజస్య కృపాణస్య హస్తేన ధారణాయ ఇదంకృపా అస్య కృపా నైవ భవతి, తదా క్రుద్ధః సన్ ఖఙ్గతోలనేన తాన్నిహత్య బలాత్కరం గృహ్ణాత్యేవ। తదైవేత్యవిలమ్బార్థ ఏవకారో వా। హస్తే గృహీతఖఙ్గమేనం దృష్ట్వా భీతాః సన్తస్తే బలిమస్మై ప్రయచ్ఛన్తి। అథ చ—దాసా భూత్వా హస్తదానం ప్రయచ్ఛన్తి। ఉభయవిధకరదానే తవ ఖఙ్గస్య ప్రతిభూత్వాత్తే చేన్న ప్రయచ్ఛన్తి తర్హి త్వత్త ఏవోభయవిధం కరం గృహ్ణామీత్యుక్త్వా బలాత్కరం గృహ్ణాతీతి భావః। లోకే ఋణీ చేన్న ప్రయచ్ఛతి తదా బలాత్కారేణ లగ్నక ఏవ గృహ్యతే। అస్య కృపా ఇతి షష్ఠీసమాసః॥౧౨౬॥

ఏతద్వలైః క్షణికతామపి భూఖురాగ్ర-

స్పర్శాయుషాం రయరసాదసమాపయద్భిః।

దృక్పేయకేవలనభఃక్రమణప్రవాహై-

ర్వాహైరలుప్యత సహస్రదృగర్వగర్వః॥౧౨౭॥

ఏతదితి॥ ఏతద్వలైరేతస్య సైన్యభూతైర్వాహైరశ్వైః సహస్రదృగిన్ద్రః తస్య అర్వాశ్వ ఉచ్చైః—శ్రవాస్తస్య గర్వః ఖురాగ్రైర్భూమిం న స్పృశామి గగనే చరామి వేగవాంశ్వ మాదృశోఽన్యో న విద్యత ఇత్యేవంరూపః అలుప్యత లుప్తో వినాశితః। కింభూతైర్వాహైః—భువః ఖురాగ్రే కృత్వా యః స్పర్శస్తద్రూపాణి యాన్యాయూంషి స్థితయస్తేషాం క్షణికతామపి క్షణమాత్రం యా స్థాపితా తామపి రయరసాద్వేగాభినివేశాదసమాపయద్భిః। క్షణమాత్రమపి ఖురాగ్రైర్భూమిస్పృశద్భిరిత్యర్థః। తథా,—దృగ్భిర్నేత్రైః పేయాః సాదరమవలోకనీయాః కేవలం నభః క్రమణప్రవాహాః గగనగమనపరమ్పరా యేషామ్। వేగవశాదలక్ష్యభూగమనైః। కేవలం నభసి క్రమణం యేషాం తేషాం వాయూనాం ప్రవాహాః సఙ్ఘాః। దృక్పేయా దృశ్యాశ్చ తే వాయుసఙ్ఘాశ్చ తద్రూపైరితి వా। వాయోః సవేగత్వేఽప్యచాక్షుషత్వాదేతేషాం తత్తుల్యవేగత్వేఽపి చాక్షుషత్వాచ్చాక్షుషవాయురూపైః వాయోరప్యధికైరేవంవిధైర్వా। 'సహస్రరుగర్వగర్వః' ఇతి పాఠే సూర్యాశ్వానామిత్యర్థః॥ ౧౨౭॥

తద్వర్ణనాసమయ ఏవ సమేతలోక-

శోభావలోకనపరా తమసౌ నిరాసే।

మానీ తయా గుణవిదా యదనదృతోఽసౌ

తద్భూభృతాం సదసి దుర్యశసేవ మమ్లౌ॥౧౨౮॥

తద్వర్ణనేతి॥ తస్య కాశీశ్వరస్య వర్ణనాసమయ ఏవ సమేతాః సమాగతా లోకా నూతనరాజలోకాస్తేషాం శోభా తస్యా అవలోకనపరా అసౌ భైమీ తం కాశీశ్వరం నిరాసే నిరాచకార। అన్యావలోకనేనైవ నిరాకరణం జాతమిత్యర్థః। తయా గుణవిదాతివిదుష్యా భూభృతాం సదసి రాజసభాయాం యద్యస్మాన్మానీ అభిమానవాన్ అసావనాదృతోఽవజ్ఞాతః, తత్తస్మాత్ దుర్యశసేవాకీర్త్యేవ మమ్లౌ। లజ్జావశాత్కాలిమానం ప్రాప్త ఇత్యర్థః। గుణినా హి

రాజసమక్షం కృతాఽవజ్ఞాభిమానినో దుర్యశసే భవతి, న తు మూర్ఖేణ కృతా। నిరాసే, 'ఉపసర్గాదస్యత్యూహ్యోః' (వా౦ ౯౨౦) ఇతి తజ్। 'పరాసే' ఇతి కచిత్పాఠః॥ ౧౨౮॥

సానన్తానాప్య తేజఃసఖనిఖిలమరుత్పార్థివాన్దిష్టభాజ-

శ్చిత్తేనాశాజుషస్తాన్సమమసమగుణాన్మృజ్ఞతీ గూఢభావా।

పారేవాగ్వర్తిరూపం పురుషమను చిదమ్భోధిమేకం శుభాఙ్గీ

నిఃసీమానన్దమాసీదుపనిషదుపమా తత్పరీభూయ భూయః॥౧౨౯॥

సేతి॥ సా భైమీ ఏవంభూతం నలలక్షణం పురుషమను లక్ష్యీకృత్య భూయోఽతిశయేన బహు అత్యర్థం తత్పరీభూయ నల ఏవ తాత్పర్యం యస్యా ఏవంవిధా భూత్వా ఉపనిషదో రహస్యభూతాయాః శ్రుతేరుపమా యస్యా ఏవంవిధా ఉపనిషత్తుల్యా ఆసీత్। కింభూతా సా—తేజసః సఖాయస్తేజః—సఖాః తేజఖినో నిఖిలాః సకలా మరుతశ్చ దేవాః పార్థివాశ్చ రాజానస్తానాప్య ప్రాప్య ఏతత్సమీపం గత్వా సమం యుగపత్త్యజన్తీ। యతః—గూఢభావా గూఢాశయా నల విషయమనురాగం గోపాయన్తీ। కింభూతాంస్తాన్—అనన్తాననవధీన్గణయితుమశక్యాన్। తథా,—దిష్టభాజః స్వయంవరకాలే సమాగతాన్దైవభాజో బహుసంపదో వా। తథా,—చిత్తేన చేతసా ఆశాజుషో భైమీప్రాప్త్యభిలాషిణః స్వస్మిన్నభిలాషిణః। తథా,—అసమగుణానతుల్యసౌన్దర్యాదిగుణాన్పరస్మాద్గుణైరధికాన్। పునః కింభూతా సా—శుభాఙ్గీ సున్దరీ। కింభూతం పురుషమ్—పారేవాగ్వర్తిరూపమ్। వాచః పారే పరతీరే వర్తమానశీలం వాగగోచరం వర్ణయితుమశక్యం సౌన్దర్యం యస్య। అతిసున్దరమ్। తథా,—చిదమ్భోధిం జ్ఞానసముద్రం సకలశాస్త్రపారగమ్। తథా,—నిఃసీమానన్దమపరిమితానన్దం, సదోత్సాహశక్తియుక్తం, భైమీప్రాప్తినిశ్చయాద్వా నిఃసీమానన్దమ్। ఏకం ముఖ్యమ్। నిఃసీమానన్దం యథా తథా తత్పరీభూయేతి వా। సమం ప్రాప్యేతి వా। సమమాశాజుష ఇతి వా। మయా రాజ్యలక్ష్మ్యా సహ వర్తమానమితి పురుషవిశేషణం వా। ఉపనిషదపిఅనన్తేనాకాశేన సహితాన్సానన్తాన్। తథా,—దిష్టభాజః కాలసహితాన్, చిత్తేన మనసా సమం సార్ధమాశాజుషో దిగ్భాజో దిఙ్మనోనోయుక్తాన్, అసమగుణానతుల్యసంఖ్యరూపరసగన్ధాదిగుణయుక్తాన్। తథా,—వైశేషికాదిప్రక్రియాసిద్ధా ఆప్యా ఉదకజన్యాః పదార్థాః, తేజః తైజసాః పదార్థాశ్చ, ఆప్యతేజసాం సఖాయ ఆప్యతేజః సఖాః ఆప్యతైజసపదార్థసహితా నిఖిలాః సకలా యే మరుతో వాయవః పృథివీసంబన్ధినః పార్థివాశ్చ పదార్థాస్తాన్। యద్వా,—అనన్తాన్వినాశరహితాన్ ఆప్యతేజాంసి చ ఖేనాకాశేన సహితాశ్చ తే నిఖిలమరుత్పార్థివాశ్చ తాన్। పృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశకాలదిఙ్మలక్షణానష్టౌ పదార్థాన్ యుగపదద్వైతప్రతిపాదనేన నిరాకుర్వతీ। అవిద్యమానోఽన్తో వినాశో యేషాం తేఽనన్తా

నిత్యాః సామాన్యవిశేషసమవాయాస్తైః సహితానాప్యాదీనష్టౌ పదార్థాన్। తథా,—న సమమసమం పఞ్చసంఖ్యాయోగిత్వాద్విషమసంఖ్యం కర్మ చ గుణాశ్చ రూపాదయస్తాంశ్చ షడపి పదార్థాన్ హేయత్వేన ప్రతిపాదయన్తీ వా। తథా,—గూఢభావా అతిగహనత్వాద్దుర్జ్ఞేయాభిప్రాయా। గూఢస్తిరస్కృతో భావః సత్తా యయా, కస్యాపి వస్తునః సత్త్వమనఙ్గీకుర్వతీతి వా। గూఢో రక్షితః బ్రహ్మణః సత్తాలక్షణో భావో యయేతి వా। తథా,—శుభాఙ్గీ వ్యాకరణాదిషడఙ్గయుక్తా। ఉపక్రమోపసంహారాదిషడ్విధతాత్పర్యలిఙ్గయుక్తా వా। యమనియమాద్యఙ్గోపేతా వా। 'యతో వాచో నివర్తన్తే' ఇత్యాదిశ్రుతిప్రామాణ్యాద్వాగగోచరఖరూపమ్। తథా,—చితో జ్ఞానస్య సముద్రమ్। చిశ్చాసావమ్భోధిశ్చేతి వా। నిఃసీమశ్చాసావానన్దశ్చ ఏవంభూతం పరమానన్దరూపమాత్మలక్షణనవమద్రవ్యపదార్థరూపమ్। 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ' ఇతి శ్రుతిప్రామాణ్యాదద్వితీయం ఏకం బ్రహ్మరూపం పరమపురుషముద్దిశ్య అత్యర్థం తత్రైవ పరబ్రహ్మఖరూపపరమపురుషే తాత్పర్యం యస్యా ఏవంభూతా భవతి। 'అనన్తం సురవర్త్మ ఖమ్' ఇత్యమరః। ఆప ఏవ ఆప్యమితి చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్ ష్యఞ్। శుభాఙ్గీ, 'అఙ్గగాత్ర—' ఇతి ఙీష్। ఉపనిషత్పక్షే శుభాఙ్గీవ శుభాఙ్గీ॥౧౨౯॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం
శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।
శృఙ్గారామృతశీతగావయమగాదేకాదశస్తన్మహా-
కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గోం నిసర్గోజ్జ్వలః॥౧౩౦॥

శ్రీహర్షమితి॥ శృఙ్గారలక్షణస్యామృతస్య శీతగౌ చన్ద్రరూపే। శీతగౌ భాషితపుంస్కమ్॥౧౩౦॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామక శ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే
నైషధీయప్రకాశే ఏకాదశః సర్గః సమాప్తః॥

ద్వాదశః సర్గః।

ఇదానీం నూతనసమాగతరాజవర్ణనార్థం ద్వాదశం సర్గమారభతే—

ప్రియాహ్రి యాలమ్బ్య విలమ్బమావిలా విలాసినః కుణ్డినమణ్డనాయితమ్।
సమాజమాజగ్మురథో రథోత్తమాస్తమాసముద్రాద పరేఽపరే నృపాః॥౧॥

ప్రియేతి॥ అథో అనన్తరం అపరే అపరే అన్యే అన్యే నృపాః ఆసముద్రాత్సముద్రమవధీకృత్య। దిగన్తేభ్యః సకాశాదిత్యర్థః। కుణ్డినస్య మణ్డనాయితం భూషణవదాచరితం అలంకారకం సమాజం స్వయంవరసభామాజగ్ముః। కింభూతాః– ప్రియాభ్యః స్వనాయికాభ్యః సకాశాద్యా హ్రీః తయా తాసామనురాగజనితముఖదాక్షిణ్యేన కృత్వా విలమ్బం స్థైర్యమాలమ్బ్య ఆవిలా వ్యాకులాన్తఃకరణాః। ప్రియాముఖదాక్షిణ్యానురోధేనాస్మాకం విలమ్బే జాతే భైమీస్వయంవరో జాతో మా భూదితి బుద్ధ్యా నాతిసోత్సాహాః। తథా,—విలాసినః శృఙ్గారభఙ్గీసహితాః। తథా, —రథోత్తమాః శ్రేష్ఠరథాః। ఇత్యనేన విలమ్బే జాతేఽపి శీఘ్రగమనం సూచితమ్। విలాసినః, 'వౌ కషలస–' (3।౨।౧౪3) ఇతి ఘినుణ్। రథైరుత్తమా ఇతి సమాసః। అపరే అపరే, వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః॥౧॥

తతః స భైమ్యా వవృతే వృతే నృపైర్వినిఃశ్వసద్భిః సదసి స్వయంవరః।
చిరాగతైస్తర్కితతద్విరాగితైః స్ఫురద్భిరానన్దమహార్ణవైర్నవైః॥౨॥

తత ఇతి॥ తతః సదసి సమాజే స భైమ్యాః స్వయంవరో వవృతే। కింభూతే సదసి—భైమ్యాః స్వస్మిన్వైరాగ్యేణ వినిఃశ్వసద్భిర్విశేషేణ ముక్తశ్వాసైః చిరాగతైః పూర్వమాయాతైర్నృపైః వృతే। తథా,—తర్కితా ఊహితా తేషు పూర్వాగతేషు రాజసు విరాగితా, అర్థాద్భైమ్యాః యైస్తైః। స్ఫురద్భిః శృఙ్గారభఙ్గ్యా ప్రకాశమానైః। తథా—ఏతే న వృతాః స్వయంవరశేషం ప్రాప్తానస్మానియం ప్రాయేణ వరిష్యతీతి బుద్ధ్యా ఆనన్దస్య మహార్ణవైరగాధసముద్రైః ప్రముదితతరైర్నవైస్తత్కాలాగతైర్నృపైః వృతే॥౨॥

చలత్పదస్తత్పదంయన్త్రణేఙ్గితస్ఫుటాశయామాసయతి స్మ రాజకే।

శ్రమం గతా యానగతావపీయమిత్యుదీర్య ధుర్యః కపటాజ్జనీం జనః॥౩॥

చలదితి॥ చలన్తి పదాని యస్య పురస్తాద్గచ్ఛన్ ధురం వహతీతి ధుర్యః శిబికాదణ్డవాహీ జనః జనీం భైమీం రాజకే రాజసఙ్ఘమధ్యే ఆసయతి స్మ ఆస్థాపయత్। కిం కృత్వా—యానగతౌ అపి శివికారోహణేనాపి గమనే సత్యపి ఇయం భైమీ శ్రమం గతా నిఃసహా జాతేతి కపటాద్వ్యాజాదుదీర్య ఉక్త్వా। కింభూతామ్—శిబికాపటాన్తరితేన తత్పదేన భైమీచరణేన యత్ యన్త్రణం యన్త్రణా వా పీడనం ధుర్యజనస్య తదేవ యద్ ఇఙ్గితమవస్థాపనసూచికా చేష్టా తేన స్ఫుట ఆశయో నవనృపదిదృక్షామాత్రవిషయోఽభిప్రాయో యస్యాస్తామ్। జనీ, జాయతేఽస్యాం గర్భ ఇతి 'జనిఘసిభ్యాం చ' ఇతీణ్ప్రత్యయే 'జనివధ్యోః—'(౭।౩।౩౫) ఇతి వృద్ధినిషేధే 'కృదికారాత్ —'(గం సూం ౫౦) ఇతి ఙీష్॥౩॥

నృపానుపక్రమ్య విభూషితాసనాన్సనాతనీ సా సుషువే సరస్వతీ।

విహారమారభ్య సరస్వతీః సుధాసరఃస్వతీవార్ద్రతనూరనూత్థితాః॥౪॥

నృపానితి॥ సా సనాతనీ నిత్యా సరస్వతీ దేవతా విభూషితం స్వీయసౌన్దర్యేణాలంకృతమాసనం యైస్తాన్నృపానుపక్రమ్య ఉద్దిశ్య సరస్వతీః వాచః సుషువే। ఉవాచేత్యర్థః। కింభూతా వాచః—సుధాసరఃసు అమృతసముద్రేషు విహారం జలక్రీడామారభ్య కృత్వా అతీవాతితరామార్ద్రతనూః। తథా,—అను పశ్చాదవిలమ్బ్యేవోత్థితాః తస్మాన్నిర్గతాః। అతిమధురా ఇత్యర్థః। సనాతనీ, అవ్యయత్వాట్ట్యుస్తుట్ చ॥౪॥

వృణీష్వ వర్ణేన సువర్ణకేతకీప్రసూనవర్ణాదృతుపర్ణమాదృతమ్।

నిజామయోధ్యామపి పావనీమయం భవన్మయో ధ్యాయతి నావనీపతిః॥౫॥

వృణీష్వేతి॥ గౌరవత్త్వలక్షణేన వర్ణేన సువర్ణకేతకీప్రసూనస్య గౌరవత్వలక్షణాద్వర్ణాదాదృతం ప్రేమాస్పదీకృతం తస్మాదధికం వా అతిగౌరం సుకుమారశరీరమృతుపర్ణనామానం నృపం త్వం వృణీష్వ। అయం అవనీపతిః భవన్మయస్త్వదేకచిత్తః సన్ నిజామాత్మీయాం పరమ్పరాయాతాం పావనీ

పవిత్రీకరణశీలామయోధ్యాం ముక్తిపురీమపి న ధ్యాయతి న స్మరతి। పరమానన్దరూపత్వాన్ముక్తేః సకాశాదపి తవ ప్రాప్తిరేతస్యాధికేత్యర్థః। అన్యోఽపి విలాసీ గుణవతీమపి నిజాం ప్రియామచిన్తయన్నన్యామేవ ధ్యాయతీత్యుక్తిః। త్వయ్యతితరామనురక్తోఽయమేనం వృణీష్వేతి భావః। వర్జ్యాత్, 'పఞ్చమీ విభక్తే'(౨।౩।౪౨)ఇతి పఞ్చమీ। భవన్మయః, 'సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే—' (వాం ౧౩౭౬) ఇతి పుంవద్భావః॥౫॥

న పీయతాం నామ చకోరజిహ్వయా కథంచిదేతన్ముఖచన్ద్రచన్ద్రికా।

ఇమాం కిమాచామయసే న చక్షుషీ చిరం చకోరస్య భవన్ముఖస్పృశీ॥౬॥

నేతి॥ హే భైమి! చకోరజిహ్వయా ఏతస్య ఋతుపర్ణస్య ముఖమేవ చన్ద్రస్తస్య చన్ద్రికా ప్రసన్నతారూపా జ్యోత్స్నా కథంచిత్కేనాపి ప్రకారేణ న పీయతాం నామ। చకోరజిహ్వయా సత్యచన్ద్రచన్ద్రికా పీయతే, ఇయం త్వలీకముఖచన్ద్రికేతి పీయతాం మా వా। అత్రాస్మాకమౌదాసీన్యమిత్యర్థః। పరంతు చిరం భవన్ముఖస్పృశీ త్వదీయముఖసేవనతత్పరే చకోరస్య చక్షుషీ ఇమామేతన్ముఖచన్ద్రచన్ద్రికాం కిమితి నాచామయసే పాయయసే। అపి తు పాయయస్వ। అలీకత్వాత్తాదృగ్రసాభావాచ్చకోరజిహ్వయా పానే కృతేఽపి తథా సున్దరత్వాద్వర్ణనాయామస్మదాదీనామశక్యత్వేఽపి తాదృగాహ్లాదకత్వస్య సౌన్దర్యస్య చ ప్రత్యక్షేణ ద్రష్టుం శక్యత్వాదేతన్ముఖచన్ద్రచన్ద్రికాం చక్షుషీ పాయయస్వేత్యర్థః। అథ చ,—చకోరజిహ్వయా భవన్ముఖసేవాయా అకృతత్వాదేతన్ముఖచన్ద్రచన్ద్రికాపానం కర్తుమశక్యమితి యుక్తమ్। తదీయచక్షుర్భ్యాం తు చిరకాలముత్తమస్య భవన్ముఖస్య సేవనాత్తయోరేతన్ముఖచన్ద్రచన్ద్రికాపానం యుక్తమ్। ఉత్తమసేవయా హి దుష్ప్రాపమపి వస్తు సుప్రాపం భవతీత్యాశయః। చిరకాలమేతన్ముఖకాన్తి సాదరం కిం న పశ్యసి। అపి తు పశ్య। ఏనం వృణీష్వేతి భావః। యద్వా—జిహ్వయా అల్ప ఏవ స్వాద్యే సామర్థ్యాదేతన్ముఖచన్ద్రచన్ద్రికాయాశ్చాతిబహుత్వాచ్చకోరజిహ్వయేయం కథంచిన్న పీయతాం నామ। త్వన్ముఖస్పృశోశ్చకోరనేత్రయోస్తు పానం యుక్తమ్। అల్పీయసోరపి నేత్రయోర్భూయసో విషయస్య గ్రహణే సామర్థ్యసద్భావాత్। కిం పునర్విశాలయోరనయోరితి భావః। ఏతే చకోరస్యైవ నేత్రే భవన్ముఖం స్పృశత ఇతి నేత్రయో రమణీయత్వం చన్ద్రికాపానయోగ్యత్వం విలోకనచాతుర్యం చ సూచితమ్। అత్రాచమేః ప్రత్యవసానార్థత్వాత్ 'గతిబుద్ధి—'(౧।౪।౫౨)ఇత్యాదినా చక్షుషోః కర్మత్వమ్। 'ణిచశ్చ' (౧।౩।౭౪) ఇతి కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే వివక్షాయామాత్మనేపదే ప్రాప్తేఽపి 'నిగరణచలనార్థేభ్యశ్చ' (౧।౩।౮౭) ఇతి పరస్మైపదప్రాప్తేః ఆచామయసే ఇతి చిన్త్యమ్। ఏవం సతి చకోరస్య చక్షుషీ చిరం

భవన్ముఖస్పృశీ వర్తేతే। యతస్త్వన్ముఖసేవాం బహుకాలం కుర్వైత (ర్వాతే) ఇత్యర్థః। అత ఏవ ఇమామేతన్ముఖచన్ద్రికాం కిం న ఆచామయసే? సామర్థ్యాత్ చక్షుర్భ్యామితి శేషః। ఇతి సమాధానేమ్। ఆచమనమాచామః, సోఽస్యా అస్తీత్యాచామవతీ కరోతి ఇత్యర్థే 'తత్కరోతి—'(గంసూం౨౦౪)ఇతి ణ్యన్తస్య లక్షణప్రతిపదోక్తపరిభాషయా ప్రతిపదోక్తప్రత్యవసానార్థత్వాభావాత్ పరస్మైపదాభావః। నిగరణాదిసూత్రేణానువృత్తపరస్మైపదసంజ్ఞయా పరస్మైపదస్య విధానాత్ 'సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్యః' (పం ౯౪) ఇతి, పరిభాషయాత్ర పరస్మైపదం న భవతీతి వా। ఆచామ ఇతి, 'న కమ్యమిచమామ్' (గంసూం ౧౯౧) ఇతి మిత్త్వనిషేధాద్రస్వత్వాభావః॥౬॥

అపాం విహారే తవ హారవిభ్రమం కరోతు నీరే పృషదుత్కరస్తరన్।

కఠోరపీనోచ్చకుచద్వయీతటత్రుటత్తరః సారవసారవోర్మిజః॥౭॥

అపామితి॥ హే భైమి! ఆరవేణ సహితాః సారవాః, సరయ్వా ఇమే సారవాః ఏవంభూతా ఊర్మయస్తేభ్యో జాతః పృషదుత్కరో బిన్దుసమూహః అపాం విహారే అనేన సహ జలక్రీడాయాం సత్యాం తవ హారవిభ్రమం త్వత్సంబన్ధిహారవిలాసం కరోతు ।కింభూతః—నీరే తరన్ప్లవమానః। తథా,—కఠోరాఽతికఠినా పీనా ఉచ్చా త్వదీయా కుచద్వయీ తస్యాస్తటే పరిసరే త్రుత్య(ట)త్తరోఽతిశయేన త్రుట్యన్విశీర్యమాణతరః। జలక్రీడావశాద్విచ్ఛిన్నస్త్వదీయో ముక్తాహార ఇవ శోభతామ్ ।అథ చ,—పశ్యతో లోకస్య భైమీహారః కిమయమితి విశిష్టాం భ్రాన్తిం జనయతు। విగతహారే దేశే హారవిలాస ఇతి విరోధశ్చ। అథ చ,—పృషదుత్కరః హరిణసఙ్ఘః క్రీడాప్రదేశే క్రీడాం కరోతు యుక్తమ్ ।సరయూక్రీడాప్రాప్త్యర్థమేనం వృణీష్వేతి భావః। 'ద్రైవికాయాం సరయ్వాం చ భవే దావికసారవౌ' ఇత్యమరః।దాణ్డినాయనాదిసూత్రేణ సాధుః॥౭॥

అఖాని సిన్ధుః సమపూరి గఙ్గయా కులే కిలాస్య ప్రసభం స భన్త్స్యతే।

విలఙ్ఘయతే చాస్య యశః శతైరహో సతాం మహత్సంముఖధావి పౌరుషమ్॥౮॥

అఖానీతి॥ అస్య కులే వంశే పూర్వజైః సగరపుత్రైరిన్ద్రనీతాశ్వహరణార్థం సిన్ధుః సముద్రః పాతాలపర్యన్తమఖాని ఖాతః।కపిలశాపదగ్ధానాం తేషామేవోద్ధరణార్థం భగీరథేనానీతయా గఙ్గయా సమపూరి పూర్ణః కృతః।తథా,—శ్రీరఘునాథేన రావణవధార్థ ప్రసభం హఠేన స సిన్ధుః భన్త్స్యతే బన్ధనం నేష్యతే। కిలేతి పురాణప్రసిద్ధమేతత్ । స ఏవ ఇదానీమస్య యశః

శత్రైర్వ్రీలజ్జతే చ। సర్వే సముద్రమేవ ప్రతిపౌరుషం కిమితి కృతవన్త ఇత్యత ఆహ—అహో యుక్తమేతత్సతాం మహతాం పౌరుషం మహతామేవ సంముఖం ధావతి ప్రసరతీత్యేవంశీలమ్। క్షుద్రాన్కృపయోపేక్షత ఏవేత్యర్థః।ఏవంవిధా అస్య పూర్వజాః, శ్రీరఘునాథశ్చ యస్మిన్వంశే సముత్పత్స్యతే తస్మిన్వంశే సముత్పన్నోఽయమ్। అస్య యశాంసి సముద్రపారగాణీత్యేనం వృణీష్వేతి భావః। భన్త్స్యతే, బన్ధేః కర్మణి లుటి భష్భావే చర్త్వే చ రూపమ్॥౮॥

ఏతద్యశఃక్షీరధిపూరగాహి పతత్యగాధే వచనం కవీనామ్।

ఏతద్గుణానాం గణనాఙ్కపాతః ప్రత్యర్థికీర్తీః ఖటికాః క్షిణోతి॥౯॥

ఏతదితి॥ ఏతస్య యశస ఏవ క్షీరధేర్యః పూరస్తం గాహతే ఏవంశీలం ఏతదీయయశోవర్ణకం కవీనాం అగాధేఽతలస్పర్శే స్థానే పతతి నిమజ్జతి।శ్రోతుమసామర్థ్యాద్వాగగోచరమస్య యశ ఇత్యర్థః। అన్యోఽపి సముద్రప్రవాహావగాహీ అగాధే బ్రుడతి। తథా,—ఏతస్య శౌర్యాదీనాం గుణానాం గణనార్థమఙ్కపాతోఽవిన్యాసః ప్రత్యర్థినాం వైరిణాం కీతీరేవ ఖటికాః క్షిణోతి హినస్తి। బహ్వఙ్కవిన్యాసే హి ఖటికాక్షయో భవతి। ఏతద్గుణా అప్యతిభూయస్త్వాద్గణయితుమశక్యాః। ఏతద్గుణానాం పురస్తాదరికీర్తిర్న ప్రతిభాసత ఇత్యర్థః। ఏనం వృణీమ్వేత్యర్థః।క్షిణోతి, లఘూపధత్వాద్గుణప్రసక్తావపి సంజ్ఞాపూర్వకవిధేరనిత్యత్వాద్గుణాభావః॥౯॥

భాస్వద్వంశకరీరతాం దధదయం వీరః కథం కథ్యతా-

మధ్యుష్టాపి హి కోటిరస్య సమరే రోమాణి సత్త్వాఙ్కురాః।

నీతః సంయతి బన్దిభిః శ్రుతిపథం యన్నామవర్ణావలీ-

మన్త్రః స్తమ్భయతి ప్రతిక్షితిభృతాం దోస్తమ్భకుమ్భీనసాన్॥౧౦॥

భాస్వదితి॥ హే భైమి।భాస్వతః వంశః తస్య కరీరతాం తదఙ్కురత్వం దధద్ధానః సూర్యవంశోత్పన్నః వయఃసంధౌ వర్తమానః। అథ చ—ముక్తాయుక్తత్వాద్భాస్వాన్ యో వంశో వేణుస్తదఙ్కురత్వం దధత్ అతితేజఖీ అయం ఋతుపర్ణనామా వీరః కథం కేన ప్రకారేణ కథ్యతాం వర్ణ్యతామ్। అపి తు వర్ణయితుం న శక్యత ఇత్యర్థః। హి యస్మాత్ సమరే వర్తమానస్యాధ్యుష్టాపి సార్ధత్రయీాతి ప్రసిద్ధాపి కోటిః సార్ధత్రయకోటీని మానుషశరీరే స్థితాని రోమాణి సత్త్వస్యాన్తరవీరరసోత్సేకస్యాఙ్కురా ఇవాఙ్కురాః। వీరరసోత్సాహేన సఙ్గ్రామే

రోమాశ్చయుక్తోఽయం భవతీత్యర్థః।తథా, యస్య నామవర్ణావలీమన్త్రః ఋతుపర్ణ ఇతి నామాక్షరపఙ్క్తిరూపీ మన్త్రః సంయతి బన్దిభిః శ్రుతిపథం కర్ణపథం నీతః ప్రాపితః సన్ ప్రతిక్షితిభృతాం రిపూణాం దోషో బాహవ ఏవ స్తమ్భాస్త ఏవ క్రౌర్యాద్దైర్ఘ్యాచ్చ యే కుమ్భీనసాః సర్పాస్తాన్స్తమ్భయతి। ఏతన్నామమాత్రాకర్ణనాద్భీతానాం శత్రూణాం బాహవో యుద్ధాయ న ప్రసరన్తీత్యర్థః।సిద్ధవైదికమన్త్రశ్రవణాచ్చ ఫణినాం స్తమ్భో భవతి। అధ్యుష్టేతి సార్ధకోటిత్రయస్య సంజ్ఞా। అఙ్కురో నిత్యపుంలిఙ్గః। 'కుమ్భీనసో లేలిహానః' ఇత్యమరః॥౧౦॥

తాదృగ్దీర్ఘవిరఞ్చివాసరవిధౌ జానామి యత్కర్తృతాం

శఙ్కే యత్ప్రతిబిమ్బమమ్బుధిపయః పూరోదరే వాడవః।

వ్యోమవ్యాపివిపక్షరాజకయశస్తారాః పరాభావుకః

కాసామస్య న స ప్రతాపతపనః పారం గిరాం గాహతే॥౧౧॥

తాదృగితి॥ హే భైమి।అస్య రాజ్ఞః స ప్రతాప ఏవ తపనః సూర్యః కాసాం గిరా పారం పరతీరం న గాహతే। కస్యాపి వర్ణయితుమశక్య ఇత్యర్థః। స కః—అహం తాదృక్ దీర్ఘం చతుర్దశమన్వన్తరపరిమితత్వాన్మహాపరిమాణం విరిఞ్చివాసరం బ్రహ్మదినం తస్య విధౌ కరణే యస్య యదీయక్షాత్రతేజోరూపస్య సూర్యస్య కర్తృతాం నిర్మాతృతాం జానామి। సూర్యస్య దినకర్తృత్వాద్బ్రాహ్మమపి దినం దినత్వాత్సూర్యేణ కర్తవ్యమ్। తచ్చతుర్యుగసహస్రపరిమాణత్వాదేతద్దిననిర్మాత్రా సూర్యేణ నిర్మాతుమశక్యమితి తద్విలక్షణేన చిరకాలావస్థాయినాతిదీప్రేణైతదీయప్రతాపతపనేనైవ నిర్మాతుం శక్యం న త్వన్యేనేత్యహముత్ప్రేక్షే ఇత్యర్థః। తథా,—అహం అమ్బుధిపయఃపూరే ప్రవాహమధ్యే వాడవో వడవానలో యస్య ఏతదీయప్రతాపతపనస్య ప్రతిబిమ్బరూప ఇతి శఙ్కే। జలానలయోః సహావస్థానవిరోధాద్వాడవోఽభిర్న భవతి। కింతు ప్రతాపప్రతిబిమ్బం సూర్యస్య సలిలే ప్రతిబిమ్బం భవతి। కింభూతః సః—వ్యోమవ్యాపిన్యో విపక్షరాజకస్య రిపురాజకస్యాల్పత్వాద్యశాంస్యేవ తారా నక్షత్రాణి స్వప్రభావేణ పరాభావుకస్తిరస్కర్తా। సూర్యేణాపి వ్యోమవ్యాపివైరిచన్ద్రస్య చన్ద్రికారూపం యశో నక్షత్రాణి చ పరాభూయన్తే। ఏతత్ప్రతాపసూర్యస్య పురస్తాద్వైరియశాంసి న ప్రసరన్తీత్యర్థః। పరాభావుకః, 'లషపత—'(౩।౨।౧౫౪) ఇత్యుకఞ్। తద్యోగే, 'న లోకా—'(౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాత్తారా ఇతి ద్వితీయా॥ ౧౨॥

ద్వేష్యాకీర్తికలిన్దశైలసుతయా నద్యాస్య యద్దోర్ద్వయీ-

కీర్తిశ్రేణిమయీ సమాగమమగాద్గఙ్గా రణప్రాఙ్గణే।

తత్తస్మిన్నిమజ్జ్య బాహుజభటైరారమ్భి రమ్భాపరీ-

రమ్భానన్దనికేతనన్దనవనక్రీడాదరాడమ్బరః॥౧౨॥

దోర్ద్వయీతి॥ అస్య రాజ్ఞః దోర్ద్వయీ బాహుద్వయం తయా జనితా కీర్తిశ్రేణిః కీర్తిపరమ్పరా తన్మయీ తద్రూపా శ్వేతత్వాద్గఙ్గా ద్వేష్యాణాం రిపూణాం పలాయనాజ్జనితా అకీర్తిః సైవ కలిన్దశైలసుతా యమునా తయా నద్యా సహ యద్యస్మాద్రణప్రాఙ్గణే సఙ్గ్రామభూమౌ సమాగమమగాత్ సంయోగం ప్రాప, తత్తస్మాత్కారణాత్ తస్మిన్ప్రయాగసంజ్ఞకే గఙ్గాయమునాసంగమే బాహుజభటైః క్షత్రియయోద్ధైః విశేషేణ నిమజ్జ్య లక్షణయా దేహం త్యక్త్వా రమ్భాపరీరమ్భానన్దస్య నికేతే నన్దనవనే దేవోద్యానే క్రీడాయాం య ఆదర ఆసక్తిస్తస్య ఆడమ్బరో బాహుల్యమారమ్భి ఆరబ్ధమ్। యోఽపి ప్రయాగే నిమజ్జతి సోఽపి 'సితాసితే సరితే' ఇత్యాదిశ్రుత్యా నన్దనవనే రమ్భాద్యప్సరోభిః : సహ క్రీడతి। 'బాహుజః క్షత్రియో విరాట్' ఇత్యమరః। ఆరమ్భి, 'రభేరశబ్లిటోః' (౭।౧।౬౩) ఇతి నుమ్। పరీరమ్భ ఇతి, 'ఉపసర్గస్య ఘఞి' (౬।౩।౧౨౨) ఇతి దీర్ఘః॥౧౨॥

ఇతి శ్రుతిస్వాదితతద్గుణస్తుతిః సరస్వతీవాఙ్మయవిస్మయోత్థయా।

శిరస్తిరః కమ్పనయైవ భీమజా న తం మనోరన్వయమన్వమన్యత॥౧౩॥

ఇతీతి॥ భీమజా శిరసః తిరః కమ్పనయైవ వక్రచాలనయైవ తం మనోన్వయం సూర్యపుత్రమనువంశసముత్పన్నం ఋతుపర్ణం నాన్వమన్యత నాఙ్గీచకార। కింభూతా—ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ శ్రుతిభ్యాం కర్ణాభ్యాం స్వాదితా సాదరమా కర్ణితా తద్గుణస్తుతిర్యయా। కింభూతయా (కమ్పనయా—)సరస్వత్యా వాఙ్మయేన జనితో విస్మయ ఆశ్చర్యం తస్మాదుత్థయోత్పన్నయా। శిరః కమ్పస్యోభయసూచకత్వాదాశ్చర్యాభినయకృతః కమ్పస్తన్నిరాకరణార్థోం జాత ఇత్యర్థః। అస్య మనువంశత్వాత్ స్వస్య సోమవంశే సాభిలాషత్వాత్ కన్యాభిలషితసౌన్దర్యాద్యవర్ణనాద్వాననురాగః॥౧౩॥

యువాన్తరం సా వచసామధీశ్వరా స్వరామృతన్యక్కృతమత్తకోకిలా।

శశంస సంసకకరైవ తద్దిశా నిశాకరజ్ఞాతిముఖీమిమాం ప్రతి॥౧౪॥

యువేతి॥ సా వచసామధీశ్వరా సరస్వతీ నిశాకరస్య జ్ఞాతిసదృశం ముఖం యస్యాస్తాం చన్ద్రాననామిమాం ప్రతి యువాన్తరమన్యం వరం శశంస వర్ణయామాస। కింభూతా—స్వరామృతేన న్యక్కృతస్తిరస్కృతో మత్తో వసన్తహృష్టః కోకిలో యయా। తథా,—తద్దిశా యస్యాం దిశి వర్ణనీయో యువా తిష్ఠతి తద్దిశా తదీయయా దిశాభిముఖ్యేన సంసక్తకరైవ సంబద్ధహస్తా। హస్తేన తం నిర్దిశ్యేతి యావత్। సరస్వతీవాణీ మాధుర్యేణైవాశృణోన్న తు రాజన్యానురాగేణేతి 'స్వరామృత' పదేన సూచితమ్। ఈశ్వరేతి, 'స్థేశ—'(౩।౨।౧౭౫) ఇతి వరచ్। అథ ప్రాణేశ్వరీత్యాదేః కథం సాధుత్వమ్। 'అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యన్తే'(౩।౨।౭౫) ఇతీశేర్వనిపి జీరయోః సతోరిత్యవేహి॥౧౪॥

న పాణ్డ్యభూమణ్డనమేణలోచనే ! విలోచనేనాపి నృపం పిపాససి।

శశిప్రకాశాననమేనమీక్షితుం తరఙ్గయాపాఙ్గదిశా దృశోత్త్విషః॥౧౫॥

నేతి॥ హే ఏణలోచనే మృగాక్షి ! త్వం పాణ్డ్యభూమణ్డనం పాణ్డ్యదేశస్య చూడామణిం ముకుటరనభూతం నృపం విలోచనేన పిపాసస్యపి న న పశ్యసి తావత్। పరం పాతుమిచ్ఛస్యపి నేత్యపేరర్థః। అనుచితమేతదిత్యర్థః। అధరేణ తావన్న పిపాససి, పరం విలోచనేనాపి న పిపాససీతి। ద్వాభ్యాం నేత్రాభ్యాం న పిపాససి పరమేకేనాపి న పిపాసఖీతి బా। తస్మాత్త్వం శశివత్ప్రకాశం ప్రసన్నమాననం యస్య తం ఏనం నృపమీక్షితుం దృశోస్త్విషో నేత్రరశ్మీనపాఙ్గదిశా నేత్రప్రాన్తదేశేన తరఙ్గయ। అతిసున్దరమేనం కటాక్షైర్విలోకయేతి భావః॥౧౫॥

భువి భ్రమిత్వానవలమ్బమమ్బరే విహర్తుమభ్యాసపరమ్పరాపరా।

అహో మహావంశమముం సమాశ్రితా సకౌతుకం నృత్యతి కీర్తినర్తకీ॥౧౬॥

భువీతి॥ హే భైమి ! మహావంశం మహాకులీనమముం సమాశ్రితా। ఏతదీయేతి యావత్। ఏవంవిధా కీర్తిరూపా నర్తకీ సకౌతుకం యథా తథా ధనాభిలాషరాహిత్యేన నృత్యతి। అహో ఆశ్చర్యమ్। (ఆశ్చర్య) లోకగతం కౌతుకం నర్తకీగతమితి న పౌనరుక్త్యమ్। కింభూతా—పూర్వం భ్రమిత్వా। సకలం భూమణ్డలం వ్యాప్యేత్యర్థః। పశ్చాదనవలమ్బం యథా తథా అమ్బరే గగనే విహర్తుం చరణాయాభ్యాసపరమ్పరాయాం పరా ఆసక్తా। అభ్యాసపరమ్పరాయాం వా పరా ఉత్కృష్టా। ఏతదీయా కీర్తిర్భూలోకం పూర్వమభివ్యాప్య లోకాన్తరం వ్యాప్నోతీత్యర్థః। సేనాద్యనవలమ్బేన సదోత్సాహవన్తమముమితి వా। నర్తక్యపి పూర్వం భూమౌ భ్రమిత్వా

నిరాశ్రయం గగనే నర్తితుమభ్యాసపరా సతీ మహాన్తం వేణుమాశ్రిత్య వేణోరుపరి సకౌతుకం నృత్యతి। అథ చ,–మహాన్తం పృష్ఠవంశమాశ్రితా నర్తకీతి వా। యా హి ఝటితి భూమావపి గన్తుమపి న శక్నోతి సా నిరాలమ్బం మహాన్తం వేణుమాశ్రిత్య నృత్యతీత్య తిచిత్రమిత్యాది జ్ఞాతవ్యమ్। 'వంశో వేణౌ కులే వర్గే పృష్ఠస్యావయవేఽపి చ' ఇతి విశ్వః॥౧౬॥

ఇతో భియా భూపతిభిర్వనం వనాదదిప్రిరుచ్చైరటవీత్వమీయుషీ।

నిజాపి సావాపి చిరాత్పునః పురీ పునః స్వమధ్యాసి విలాసమన్దిరమ్॥

ఇత ఇతి ॥ ఇతః అస్మాద్రాజ్ఞః సకాశాద్భియా భయేన వనాద్వనాన్తరమటద్భిర్గచ్ఛద్భిర్భూపతిభిః ఉచ్చైరతిశయేన అటవీత్వమరణ్యానీత్వమీయుషీ ప్రాప్తా సా ప్రసిద్ధా నిజా స్వీయాపి పురీ చిరాద్వనాన్తరభ్రమాత్పునర (వాపి) ధ్యాసి ప్రాప్తా। తథా,–తత్ర పుర్యాం స్వీయం విలాసమన్దిరం రవిగృహం పునరప్యధిష్ఠితమ్। వనబుద్ధ్యైవేత్యర్థః। రాజ్యభ్రంశదశాపేక్షయాఽనేకవారం తత్రాగత్య పునరన్యత్ర గత్వా పునస్తత్రాగచ్ఛన్తీత్యర్థః। అనేన వైరినగరాణ్యుద్వాసితానీతి భావః। 'ఉపేయివాన్–' (౩।౨।౧౦౯) ఇత్యత్ర సూత్రే ఉపసర్గస్యాతన్త్రత్వాదీయుషీత్యత్ర క్వసు: ॥౧౭॥

ఆసీదాసీమభూమీవలయమలయజాలేపనేపథ్యకీర్తిః

సప్తాకూపారపారీసదనజనఘనోద్గీతచాపప్రతాపః।

వీరాదస్మాత్పరః కః పదయుగయుగపత్పాతిభూపాతిభూయ-

శ్చూడారత్నోడుపత్నీకరపరిచరణామన్దనన్దన్నఖేన్దుః॥౧౮॥

ఆసీదితి॥ హే భైమి! అస్మాద్వీరాత్పర ఉత్కృష్టః అన్యో వా క ఆసీద్వా। అపి తు ఏవంవిధోఽయమేవ, న త్వన్యః కశ్చిదిత్యర్థః। కింభూతః—సీమాం సముద్రలక్షణ ఆ అభివ్యాప్య సీమాసహితం భూవలయం తస్య మలయజాలేపనేపథ్యం చన్దనాఙ్గరాగరూపం నేపథ్యం భూషణం తదివ కీర్తిర్యస్య। యదీయకీర్తిచన్దనధవలిత సముద్రమణ్డితభూమణ్డలమ్। తథా,—సప్తానామకూపారపారాణాం సముద్రపరతీరాణాం సమాహారః సప్తాకూపారపారీ సైవ సదనం నివాసస్థానం యస్య సప్తసముద్రపరతీరవాసీ యో జనో లోకస్తేన ఘనమవిచ్ఛిన్నం ఉద్గీత ఉచ్చైర్గీయమానశ్చాపప్రతాపో యస్య, చాపశ్చ

ప్రతాపశ్చ వా యస్య సః। తథా,—పదయుగే చరణయుగలే యుగపత్సమ కాలమేవ పాతినః పతనశీలా నమస్కారకారిణో భూపాస్తేషాం అతిభూయాంస్యతిబహూని యాని చూడారత్నాని తాన్యేవ వర్తులత్వాదుడుపన్యో నక్షత్రరూపాశ్చన్ద్రస్త్రియస్తాసాం కరాణాం కిరణానాం పరిచరణం సర్వతః సంచరణం తేన। అథ చ,–తాసాం హస్తైర్యత్పరిచరణం చరణసేవా తయా కృత్వా, అమన్దం నన్దన్తోఽతితరాం సమృద్ధకాన్తయో నఖా ఏవేన్దవశ్చన్ద్రా యస్య। చరణపతితసకలరాజశిరోమణికిరణసంవర్ధితనఖకాన్తిః। యశస్వీ ప్రతాపవానత ఏవ సర్వనృపతివన్ద్యచరణ ఏతాదృశః కోఽపి నాస్తి, తస్మాదేనం వృణీష్వేతి భావః। అన్యోఽపి పత్నీ కరకృతచరణసంవాహనేన నన్దతి॥౧౮॥

భఙ్గాకీర్తిమషీమలీమసతమప్రత్యర్థిసేనాభట–

శ్రేణీతిన్దుకకాననేషు విలసత్యస్య ప్రతాపానలః।

తస్మాదుత్పతితాః స్ఫురన్తి జగదుత్సఙ్గే స్ఫులిఙ్గాః స్ఫుటం

భాలోద్భూతభవాక్షిభానుహుతభుగ్జమ్భారిదమ్భోలయః॥౧౯॥

భఙ్గేతి॥ అస్య ప్రతాపానల: భఙ్గేన పరాజయేన జనితా అకీర్తిః సైవ శ్యామత్వాన్మషీ తయా మలీమసతమా అతితరాం మలినీభూతాః ప్రత్యర్థిసేనాభటాః శత్రుసైనికశూరాస్తేషాం శ్రేణీ సమూహః సైవ శ్యామత్వాత్తిన్దుకకాననాని తేషు విలసతి విశేషేణ దీప్యతే। తస్మాదేతదీయాత్ప్రతాపానలాదుత్పతితా ఉత్థితా భాలాలలాటాదుద్భూతం భవాక్షి హరతృతీయనేత్రం, భానుః సూర్యః, హుతభుక్ వహ్నిః, జమ్భారేరిన్ద్రస్య దమ్భోలిర్వజ్రః, ఏతే స్ఫులిఙ్గాః స్ఫుటం అగ్నికణా ఇవ జగదుత్సఙ్గే జగతాం భూమ్యాదీనాం మధ్యే స్ఫురన్తి శోభన్తే। తిన్దుకవనాని హి శ్యామాని భవన్తి। తత్ర పతితో వహ్నిశ్చటచటాశబ్దం కుర్వన్స్ఫులిఙ్గాన్ముఞ్చతి। మహత్స్వపి హరనేత్రాదిషు స్ఫులిఙ్గత్వారోపేణ ప్రతాపానలస్యాతితరాం మాహాత్మ్యం సూచితమ్—యస్య కణా ఏవంభూతాః స కథంభూతో భవతీతి॥౧౯॥

ఏతద్దన్తిబలైర్విలోక్య నిఖిలామాలిఙ్గితాఙ్గీం భువం

సఙ్గామాఙ్గణసీని జఙ్గమగిరిస్తోమభ్రమాధాయిభిః।

పృథ్వీన్ద్రః పృథురేతదుగ్రసమరప్రేక్షోపనమ్రామర-

శ్రేణీమధ్యచరః పునః క్షితిధరక్షేపాయ ధత్తే ధియమ్॥౨౦॥

ఏతదితి॥ హే భైమి ! ఏతస్య పాణ్డ్యస్యోగ్రసమరస్య ప్రేక్షాయై ఉపనమ్రా సమాగతా అమరశ్రేణీ దేవసఙ్ఘః తన్మధ్యచరో మధ్యే వర్తమానః। దేవత్వం ప్రాప్త ఇతి యావత్। ఏవంభూతః పృథుర్వైన్యః పృథ్వీన్ద్రః పునః క్షితిధరాణాం పర్వతానాం క్షేపాయ ప్రోత్సారణాయ ధియం బుద్ధిం ధత్తే। కిం కృత్వా—సఙ్గ్రామాఙ్గణస్య సీమ్ని మర్యాదాయాం జఙ్గమానాం స్థానాత్స్థానాన్తరం గచ్ఛతాం గిరీణాం స్తోమస్య భ్రమమాధాయిభిర్భ్రాన్తిం కుర్వాణైశ్చలదుష్చతరగగిరితుల్యైరేతస్య దన్తిబలైర్నిఖిలాం భువమాలిఙ్గితాశీ వ్యాప్తప్రదేశాం విలోక్య। పూర్వ పృథునా స్వధనుష్కోట్యా జఙ్గమపర్వతానుత్సార్య క్షేత్రాదివిభాగః కృతః, ఏతద్గజాన్దృష్ట్వా సఙ్గ్రామదర్శనార్థమాగతేన ఏతే పర్వతా ఇతి బుద్ధ్యైతదుత్సారణే పునరపి బుద్ధిః కృతేత్యర్థః। ఏతేనోచ్చతరగజబాహుల్యం దారుణరణరసికత్వం చ సూచితమ్॥ ౨౦॥

శశంస దాసీఙ్గితవిద్విదర్భజామితో నను స్వామిని! పశ్య కౌతుకమ్।

యదేష సౌధాగ్రనటే పటాఞ్చలే చలేఽపి కాకస్య పదార్పణగ్రహః॥౨౧॥

శశంసేతి ॥ ఇఙ్గితవిద్వ్యభిప్రాయజ్ఞా కాచిద్దాసీ విదర్భజాం శశంస బభాషే। నను హే స్వామిని। ఇతః అస్యాం దిశి త్వం కౌతుకం పశ్య। కిం తత్—సౌధః సుధాధవలితగృహం తస్యాగ్రమూర్ధ్వదేశస్తత్ర వర్తమానే నటే చలత్వాన్నర్తకతుల్యే వాయుపశాఞ్చలేఽపి పటాశ్చలే పతాకావసనాశ్వలే యత్ ఏష కాకస్య పదార్పణే చరణస్థాపనే గ్రహస్తత్రోపవేశనార్థ పౌనఃపున్యేన ప్రవృత్తినిర్బన్ధః। తత్ కౌతుకం పశ్యేతి సంబన్ధః। అననురక్తాయాం భైమ్యాం శృఙ్గారచేష్టాం భావయతః పాణ్డ్యస్యాయం యథా పటాక్షలే ఉపవేశనార్థం కాకస్యాగ్రహోఽనుచితః, తథైతస్య పాణ్డ్యస్యాయం భైమ్యాం దురభినివేశ ఇతి సూచనార్థం సరఖితీకృతతద్వర్ణననివారణార్థం వేయముక్తిః। ఇత ఏతద్వర్ణనకౌతుకాత్సకాశాదితి వా॥౨౧॥

తతస్తదప్రస్తుతభాషితోత్థితైః సదస్తదశ్వేతి ప్రహాసైః సదఃసదామ్।

స్ఫుటాజని గ్లానిరతోఽస్య భూపతేః సితే హి జాయేత శితేః సులక్ష్యతా।

తత ఇతి ॥ తతస్తస్యా దాస్యాః పూర్వోక్తమప్రస్తుతం భాషితం వచనం తస్మాదుత్థితైః సదఃసదాం సభ్యానాం హసైర్వసితైస్తత్ సదః సా సభా అశ్వేతి శ్వేతీకృతమ్। తద్వచనం శ్రుత్వా సభ్యా హసన్తి స్మేత్యర్థః। అతః సదఃశ్వేతీకరణాద్ధేతోరస్య భూపతేర్మ్లానిః లజ్జా వైవర్ణ్యం

స్ఫుటాజని। అత్రార్థాన్తరన్యాసమాహ—హి యస్మాత్ సితే శుభ్రవస్తుని శితేః కృష్ణవర్ణస్య సులక్ష్యతా ప్రకటతా జాయతే। సభ్యహాస్యవశాత్సోఽధికం వివర్ణో జాత ఇత్యర్థః। స స్వత ఏవ శ్యామః సభ్య హాస్యవశాదధికః శ్యామో జాత ఇతి వార్థః। అశ్వేతి 'శ్వితీఙ్ శౌక్ల్యే' ఇత్యస్మాణ్ణ్యన్తాత్కర్మణి లుఙ్కాత్మనేపదమ్॥౨౨॥

తతోఽను దేవ్యా జగదే మహేన్ద్రభూపురందరం సా జగదేకవన్ద్యయా।

తదార్జవావర్జితతర్జనీకయా జనీ కయాచిత్పరచిత్స్వరూపయా॥౨౩॥

తత ఇతి॥ తతః కయాచిల్లోకోత్తరయాఽనిరూపితరూపయా దేవ్యా వాణ్యా మహేన్ద్రభువో మహేన్ద్రనామకపర్వతసంబన్ధినో దేశస్య పురందరం స్వామినం అను లక్షీకృత్య సా జనీ స్వయంవరా జగదే ఉక్తా। కింభూతయా—జగతః ఏకా దేవతాన్తరపరిత్యాగేన వన్ద్యా తయా। యతః—పరా శ్రేష్ఠా చిత్ జ్ఞానలక్షణం స్వరూపం యస్యాస్తయా। తథా,తస్యా భైమ్యా యదార్జవం ఋజుత్వం తేనావర్జితా వర్ణనార్థమూర్ధ్వకృతా తర్జనీ యయా। తస్మిన్వర్ణనీయే నృపే విషయే వా। దేవ్యా ఏవ వా యదార్జవం కృపా తయా। జగదే కర్మణి తఙ్। 'వాచంయమపురందరౌ చ' (౬।౩।౬౯) ఇతి నిపాతనాత్ పురందరః సాధుః। తర్జనీక ఇతి, నద్యృతశ్చ' (౫।౪।౧౫౩) ఇతి కప్। అనోర్లక్షణే కర్మప్రవచనీయత్వాత్ పురందరమితి ద్వితీయా॥౨౩॥

స్వయంవరోద్వాహమహే వృణీష్వ హే మహేన్ద్రశైలస్య మహేన్ద్రమాంగతమ్।

కలిఙ్గజానాం స్వకుచద్వయశ్రియా కలిం గజానాం శృణు తత్ర కుమ్భయోః॥౨౪॥

స్వయమితి॥ హే భైమి ! స్వయంవరేణ య ఉద్వాహస్తల్లక్షణే మహే ఉత్సాహే ఆగతం మహేన్ద్రశైలస్య మహేన్ద్రం స్వామినం వృణీష్వ। త్వం తత్ర పర్వతోపలక్షితే దేశే కలిఙ్గదేశే జాతానాం గజానాం కుమ్భయోః స్వకుచద్వయశ్రియా సహ కలిం సమానశోభాఖ్యద్రవ్యాభిలాషనిమిత్తం కలహం శృణు। హస్తికుమ్భాస్త్వత్కుచసామ్యమభిలషిష్యన్తి పరం న ప్రాప్స్యన్తీతి భావః। స్వయంవరోద్వాహ ఏవ మహ ఉత్సవో యస్యాస్తత్సంబుద్ధిరితి వా॥౨౪॥

అయం కిలాయాత ఇతీరిపౌరవాగ్భయాదయాదస్య రిపుర్వృథా వనమ్।

శ్రుతాస్తదుత్స్వాపగిరస్తదక్షరాః పఠద్భిరత్రాసి శుకైర్వనేఽపి సః॥౨౫॥

అయమితి॥ అయం కలిఙ్గదేశాధిప ఆయాతః కిల శ్రూయతే ఇతి ఈరయన్తీతి ఈరిణః పౌరాస్తేషాం వాక్ తస్యాః సకాశాద్భయం తస్మాద్ధేతోః అస్య రిపుః యత్ వనమయాత్ పలాయ్య గతవాన్ తద్వృథా। రిపురితి జాత్యేకవచనమ్। వైయర్థ్యే హేతుమాహ—తాన్యేవ అయం సమాయాత ఇత్యేవంరూపాణ్యక్షరాణి యాసు తాః శ్రుతాః శుకైరేవాకర్ణితాస్తస్య ఏతదీయరిపోః ఉత్స్వాపగిరోఽతిశయితనిద్రాప్రలాపవాచః ఏకస్యాప్యక్షరస్య వ్యత్యాసం వినా పఠద్భిః కైర్వనేఽపి స రిపుస్త్రాసి భీషితః। పలాయ్య వనే గతానామపి రిపూణాముత్స్వప్రలపితాస్తా గిరో బహుశః పఠద్భిః శుకైర్వనేఽపి త్రాసితా వైరిణః స్థాతుం న శక్నువన్తీత్యర్థః। అతిశూరోఽయమితి భావ:॥౨౫॥

ఇతస్త్రసద్విద్రుతభూభృదుజ్ఝితా ప్రియాథ దృష్టా వనమానవీజనైః।

శశంస పృష్టాద్భుతమాత్మదేశజం శశిత్విషః శీతలశీలతాం కిల॥౨౬॥

ఇత ఇతి॥ ఇతః అస్మాద్రాజ్ఞః సకాశాత్త్రసన్తో భీతాః అత ఏవ విద్రుతాః పలాయితాః భూభృతో రాజానస్తైః పరిత్యక్తా ప్రియా స్వస్వప్రాణేశ్వరీ వనమానవీజనైర్భిల్లీజనైర్దృష్టా। అథ పశ్చాదాత్మదేశజం అద్భుతం పృష్టా సతీ భవత్యా దేశే కిమపూర్వమితి, శశిత్విషశ్చన్ద్రస్య శీతలశీలతాం కిల ప్రసిద్ధం హిమస్వభావత్వమేవ స్వదేశజాతమాశ్చర్యం శశంసాకథయత్। స్వదేశే వియోగాభావాచ్చన్ద్రకరాణాం శీతలత్వం, వనే చ వియోగాదుష్ణత్వమిత్యర్థః। 'ప్రియా' ఇతి జాత్యేకవచనమ్। భర్తృత్యక్తా వియోగజ్వరభరాక్రాన్తా సతీ వనే చన్ద్రకాన్తిముష్ణామనుభవతీత్యర్థః॥౨౬॥

ఇతోఽపి కిం వీరయసే న కుర్వతో నృపాన్ధనుర్బాణగుణైర్వశంవదాన్।

గుణేన శుద్ధేన విధాయ నిర్భరం తమేనముర్వీవలయోర్వశీ వశమ్॥౨౭॥

ఇత ఇతి॥ హే భైమి। త్వం ఇతోఽపి రాజ్ఞః సకాశాత్ కిమితి న వీరయసే శూరా న భవసి। అపి తు తస్మాదపి శూరా భవ। కిం వీరా న భవసి, అపి తు వీరా భవస్యేవేతి వా। కింభూతాదితః—నృపా శత్రూన్ ధనుశ్చ బాణాశ్చ గుణాశ్చ చాపశరమౌర్వీం రూపైర్బహుభిరుపకరణైః కృత్వా వశంవదాన్వశ్యాన్కుర్వతః। కింభూతా త్వమ్—ఉర్వీవలయే ఉర్వశీరూపాతిసున్దరీ। కిం

కృత్వా—తమేనం బహుభిర్ధనురాదిభిరుపకరణైర్విద్విషాం జైత్రం శుద్ధేన కేవలేన చాపాదిలేశసంస్పర్శరహితేన సౌన్దర్యాదినా గుణేన మౌర్వ్యా చ కృత్వా నిర్భరమతితరామాయాసరహితం వా యథా తథా వశం విధాయ। బహుసాధనైః పరాజ్ఞాయతోఽస్యైకేనైవ సాధనేన జయకరణాదిత్యర్థః। మౌర్వీమాత్రేణ జయాదాశ్చర్య చ। అయం సర్వేభ్యోఽపి వీరః అస్మాదపి త్వమిత్యపేరర్థః। వీరయసే 'శూర వీర విక్రాన్తౌ' ఇతి చురాదిః॥౨౭॥

ఏతద్భీతారినారీ గిరిబిలవిగలద్వాసరా నిఃసరన్తీ

స్వక్రీడాహంసమోహగ్రహిలశిశుభృశప్రార్థితోనిద్రచన్ద్రా।

ఆక్రన్దద్భూరి యత్తన్నయనజలమిలచ్చన్ద్రహంసానుబిమ్బ-

ప్రత్యాసత్తిప్రహృష్యత్తనయవిహసితైరాశ్వసీన్యశ్వసీశ్చ॥౨౮॥

ఏతదితి। ఏతస్మాద్భీతానామరీణాం నారీ, ఏతస్మాద్భీతా అరినారీ వా గిరిబిలే పర్వతకందరాయాం విగలద్వాసరాఽతివాహితదివసా। తథా,— రాత్రౌ నిఃసరన్తీ బిలాద్బహిర్నిర్గచ్ఛన్తీ। తథా,— తదనన్తరం స్వః స్వకీయో మదీయః క్రీడాహంస ఏవాయమితి మోహో భ్రాన్తిస్తయా గ్రహిలో మదీయమేనం హంసం దేహీత్యాగ్రహవాన్ శిశుస్తేన భృశం ప్రార్థితో యాచిత ఉన్నిద్రశ్చన్ద్రో యాం ఏవంభూతా సతీ చన్ద్రదానే సామర్థ్యాభావాత్తదాగ్రహశాన్త్యభావాద్దుఃఖవశాయద్యస్మాద్భూరి బహు ఆక్రన్దద్రురోద। తస్మాద్ధేతోః బహుతరే నయనజలే మిలత్ప్రతిబిమ్బరూపేణ సంఘట్టమానో యశ్చన్ద్రరూపో హంసస్తస్య యోఽనుబిమ్బః, మిలన్యశ్చన్ద్రహంసస్యానుబిమ్బో వా, తస్య ప్రత్యాసత్త్యా సామీప్యేన మదీయః క్రీడాహంసోఽయమాగత ఇతి బుద్ధ్యా ప్రహృష్యతో మోదమానస్య తనయస్య పుత్రస్య విహసితైర్హాస్యైః కృత్వా తదాగ్రహశాన్తైః ఆశ్వసీదాశ్వాసం ప్రాప। పరిత్యక్తస్వీయసంపత్స్మరణాత్క తవ హంసః వృథైవ భ్రాన్తోఽసీతి న్యశ్వసీ (స) చ శోకనిశ్వాసం చాముఞ్చత్। ఆశ్వాసీత్, లఙి 'రుదశ్చ పఞ్చభ్యః' (౭।౩।౯౮) ఇత్యపృక్తసార్వధాతుకస్యేడాగమః। లుఙి వా 'హ్మ్యన్తక్షణ—' ఇతి వృద్ధినిషేధే రూపమ్। న్యశ్వసీ (స) త్, లఙి 'అడ్గార్గ్యగాలవయోః' (౭।౩।౯౯) ఇత్యపృక్తసార్వధాతుకస్యాడాగమః॥౨౮॥

అస్మిన్దిగ్విజయోద్యతే పతిరయం మే స్తాదితి ధ్యాయినీ

కమ్పం సాత్త్వికభావమఞ్చతి రిపుక్షోణీన్ద్రద్వారా ధరా।

అస్యైవాభిముఖం నిపత్య సమరే యాస్యద్భిరుర్ధ్వం నిజః

పన్థా భాస్వతి దృశ్యతే బిలమయః ప్రత్యర్థిభిః పార్థివైః॥౨౯॥

అస్మిన్నితి॥ హే భైమి। అస్మిన్రాజ్ఞి దిగ్విజయోద్యతే సతి రిపవశ్చ తే క్షోణీన్ద్రా రాజానస్తేషాం దారాః ప్రియా వశవర్తినీ ధరా పృథ్వీ అయం రాజా మే పతిః స్వామీ స్యాద్భూయాదితి ధ్యాయినీ చిన్తయన్తీ సతీ సాత్త్వికేషు మధ్యే కమ్పలక్షణం సాత్త్వికభావమఞ్చతి గచ్ఛతి। అన్యస్త్రాభిసూచకం భూకమ్పలక్షణం భౌమముత్పాతం ప్రాప్నోతీత్యర్థః। ఏవమన్యాప్యేవం ధ్యాయన్తీ సతీ సాత్త్వికం భావం ప్రాప్నోతి। తథా,—సమరేఽస్యైవాభిముఖం శస్త్రాఘాతైర్నిపత్య ఊర్ధ్వమూర్ధ్వదేశమ్ । అథ చ,—ఉత్తమం స్వర్గలోకం, యాస్యద్భిర్గమిష్యద్భిః ప్రత్యర్థిభిః పార్థివైః భాఖతి సూర్యమణ్డలమధ్యే నిజః ఖీయో బిలమయః పన్థా దృశ్యతే । 'ద్వావిమౌ పురుషౌ లోకే సూర్యమణ్డలభేదినౌ। పరివ్రాట యోగయుక్తశ్చ రణే చాభిముఖో హృతః॥' ఇతి వచనాత్। అథ చ,—సూర్యే బిలరూపో హ్యుత్పాతశ్చ మ్రియమాణైర్దృశ్యతే। అతిశూరోఽయమితి భావః॥౨౯॥

విద్రాణే రణచత్వరాదరిగణే త్రస్తే సమస్తే పునః

కోపాత్కోఽపి నివర్తతే యది భటః కీర్త్యా జగత్యుద్భటః।

ఆగచ్ఛన్నపి సంముఖం విముఖతామేవాధిగచ్ఛత్యసౌ

ద్రాగేతచ్ఛురికారయేణ రణితి చ్ఛిన్నాపసర్పచ్ఛిరాః॥౩౦॥

విద్రాణ ఇతి॥ త్రస్తే భీతే అత ఏవ రణచత్వరాద్రణాఙ్గణాద్విద్రాణే పలాయితే సమస్తేఽరిగణే మధ్యే కోఽపి భటః శూరః కోపాద్యది పునః నివర్తతే। యతో జగతి కీర్త్యా యశసా ఉద్భటః ఖ్యాతః। అసౌ భటః అస్య సంముఖమాగచ్ఛన్నపి విముఖతామేవ విగతముఖత్వమధిగచ్ఛతి ప్రాప్నోతి। అథ చ,—సంముఖమాగచ్ఛన్నపి పరాఙ్ముఖో జాత ఇతి విరోధాభాసః। యతః—ద్రాక్ శీఘ్రమేతస్య ఛురికాయా రయేణ 'రణ్' ఇతి యథా తథా ఖణ్డితమపసర్పదధఃపతచ్ఛిరో యస్య సః। 'రణ్' ఇతి లోహకణ్ఠాస్థిసంఘట్టజశబ్దానుకరణమ్। అతిశూరోఽయమితి భావః॥౩౦॥

తతస్తదుర్వీన్ద్రగుణాద్భుతాదివ స్వవక్రపద్మేఽఙ్గులినాలదాయినీ।

విధీయతామాననముద్రణేతి సా జగాద వైదర్గ్యమయేఙ్గితైవ తామ్॥౩౧॥

తత ఇతి ॥ తతః సా భైమీ తాం వాణీం ప్రతి వచనమన్తరేణైవ ఇతి జగాద। ఇతి కిమ్— ఆననముద్రణా మౌనం విధీయతామితి। కింభూతా—తస్య ఉర్వీన్ద్రస్య గుణాకర్ణనసముత్పన్నాత్ అద్భుతాదాశ్చర్యాదివ స్వవక్త్రపద్మే అఙ్గులిరూపం నాలం తస్య దాయినీ। అత ఏవ వైదగ్ధ్యమయం ఏతచ్చాతుర్యబహులమిఙ్గితం చేష్టితం యస్యాః సా। వచననిషేధార్థం, ఆశ్చర్యాభినయార్థం చ ముఖే అఙ్గులిదాయతే। వర్ణననిషేధార్థం దత్తాఙ్గులిస్తద్గుణాద్భుతాదివేతి లోకైరుత్ప్రేక్షితమిత్యర్థః। పద్మే చ నాలం భవతి ॥౩౧॥

అనన్తరం తామవదన్నృపాన్తరం తద్ధ్వదృఙ్క్తారతరఙ్గరఙ్గణా।

తృణీభవత్పుష్పారం సరస్వతీ స్వతీవ్రతేజః పరిభూతభూతలమ్ ॥౩౨॥

అనన్తరమితి ॥ అనన్తరం తద్వర్ణననిషేధానన్తరం సరస్వతీ నృపాన్తరం తాం భైమీ ప్రత్యవదత్। కింభూతా—తస్య వర్ణనీయనృపాన్తరస్యాధ్వని తద్దిశి దృశః తారాణామతివిశాలానాం తరఙ్గాణాం దృగ్వ్యాపారాణాం రఙ్గణం గతిర్యస్యాః। దృగ్వ్యాపారదర్శితవర్ణనీయనృపాన్తరా। కింభూతం నృపాన్తరమ్— తృణీభవన్దీనో భవన్పుష్పశరః కామో యస్మాత్। తథా,—స్వతీవ్రతేజసా పరిభూతం వశీకృతం భూతలం భూమణ్డలం యేన। 'రిఙ్గణా' ఇతి చ పాఠః ॥౩౨॥

తదేవ కిం ను క్రియతే న కా క్షతిర్యదేవ తద్దూతముఖేన కాఙ్క్షతి।

ప్రసీద కాఞ్చీమయమాచ్ఛినత్తు తే ప్రసహ్య కాఞ్చీపురభూపురందరః ॥౩౩॥

తదితి ॥ ను భైమి। ఏష కాఞ్చీపురస్య సంబన్ధిన్యా భువః పురందరస్త్వాం ప్రతి ప్రహితస్య దూతస్య ముఖేన సందేశవచనేన కృత్వా యత్త్వదీయవరణాది కాఙ్క్షతి తదేవ కిం న క్రియతే। అపి తు తదేవ క్రియతామ్। ఏతదుక్తం కుర్వత్యాస్తవ కా క్షతిర్గ్లానిః। అపి తు న కాపి। అస్మిన్ప్రసీద। అయం నవరతే లజ్జయా అమన్యమానాయా అపి తే కాఞ్చీ మేఖలాబన్ధం ప్రసహ్య హఠాదాచ్ఛినత్తు శిథిలయతు। అధీరతయా గ్రన్థేరున్మోచనమసహమానస్త్రోటయతు వా। ఏనం వృణీష్వేతి భావః ॥౩౩॥

మయి స్థితిర్న్రమ్రతయైవ లభ్యతే దిగేవ తు స్తబ్ధతయా విలజ్జ్యతే।

ఇతీవ చాపం దధదాశుగం క్షిపన్నయం నయం సమ్యగుపాదిశద్విషామ్ ॥౩౪॥

మయీతి॥ చాపం దధత్, ఆశుగం వైరిషు క్షిపన్ అయం రాజా ఇతి పూర్వోక్తం ద్విషాం నయం నీతిం సమ్యగుపాదిశదివ । ఇతి కిమ్—హే ద్విషః। మయి మత్సమీపే నమ్రతయైవ వినీతతయైవ స్థితిర్నివాసః। అథ చ,—స్వరాజ్యే స్థితిః లభ్యతే। స్తబ్ధతయాఽవినీతతయా తు పునర్దిగేవ విలఙ్ఘ్యతేఽతిక్రమ్యతే। చేన్మయి నమ్రా (అ) భవిష్యథ (త) తర్హి చాపవత్స్థితిం ప్రాప్స్యథ (త)। అన్యథా బాణవద్దిగన్తం (అ) యాస్యథ (త) ఇతి వచనం వినైవోక్తవానిత్యర్థః। నమ్రస్తబ్ధశబ్దయోర్వక్రావక్రవినీతావినీతార్థపరతయోత్ప్రేక్షా॥౩౪॥

అదఃసమిత్సంముఖవీరయౌవతత్రుటద్భుజాకమ్బుమృణాలహారిణీ।

ద్విషగణస్త్రైణదగమ్బునిర్ఝరే యశోమరాలావలిరస్య ఖేలతి॥౩౫॥

అద ఇతి॥ అస్య రాజ్ఞః యశోరూపా మరాలావలిర్హంసపఙ్క్తిః ద్విషతాం భటానాం గణాః సఙ్ఘాస్తేషాం స్త్రైణం స్త్రీవృన్దం తస్య దృగమ్బునిర్ఝరే నేత్రబాష్పప్రవాహే ఖేలతి। కింభూతా—అదః–సమితి అముష్య రణే సంముఖాగతా యే వీరాస్తేషాం యౌవతం స్త్రీసమూహస్తస్య వైధవ్యవశాత్రుటన్తో యే భుజాకమ్బవః శఙ్ఖవలయాని త ఏవ మృణాలాని హరత్యపనయతి భక్షయతి వేత్యేవంశీలా। హంసావలీ హి మృణాలాహారా నిర్ఝరోదకే క్రీడతి। రణే సంముఖాగతానాం శత్రూణాం వధాత్తత్స్త్రియః శఙ్ఖవలయాని స్ఫోటయన్తి రుదన్తి చ, తేన చాస్య కీర్తిర్భవతి॥౩౫॥

సిన్దూరద్యుతిముగ్ధమూర్ధని ధృతస్కన్ధావధిశ్యామికే

వ్యోమాన్తస్పృశి సిన్ధురేఽస్య సమరారమ్భోద్ధురే ధావతి।

జానీమో ను యది ప్రదోషతిమిరవ్యామిశ్రసంధ్యాధియే-

వాస్తం యాన్తి సమస్త బాహుజభుజాతేజఃసహస్రాంశవః॥౩౬॥

సిన్దూరేతి॥ ను భైమి ! సమరస్య ఆరమ్భే ఉద్ధుర ఉద్యుక్తే అస్య సిన్ధురే గజే ధావతి సతి సమస్తా బాహుజాః క్షత్రియాస్తేషాం భుజాతేజాంస్యేవ సహస్రాంశవః సూర్యా యది యత్ అస్తం వినాశం అస్తాచలం చ యాన్తి గచ్ఛన్తి। తత్ ప్రదోషతిమిరేణ రజనీముఖసంబన్ధినా తమసా వ్యామిశ్రా మిలితా యా సంధ్యా తస్యా ధియా బుద్ధ్యా భ్రాన్త్యేవేతి వయం జానీమః।

వాక్యార్థః కర్మ। దివారజన్యోః సంధౌ భవః సాంధ్యో రాగః తద్రాన్త్యేత్యర్థః। కింభూతే సిన్దురే—సిన్దూరద్యుత్యా ముగ్ధో మనోజ్ఞో మూర్ధా యస్య। తథా,—ధృతా స్కన్ధావవధీకృత్య శ్యామికా స్వాభావికీ కజ్జలలేపమణ్డనజా వా కాలతా యేన। తథా,— ఉచ్చతయా వ్యోమాన్తఃస్పృశి గగనమధ్యస్పర్శిని। తథా,—సమరారమ్భాద్రణతుర్యశ్రవణాత్కోపదుః సహో వా। యది అస్తం యాన్తి తర్హి సాయంకాలతిమిరసంపృక్తసంధ్యాధియేతి వా। సంధ్యాపి కించిత్కజ్జలతుల్య తిమిరయుక్తా సిన్దూరవచ్చ స్వతో రక్తా వరుణదిగన్తస్పర్శినీ చేతి పూర్వోక్తవిశిష్టహస్తిదర్శనే సతి ఇయం సాయంసంధ్యేతి బుద్ధ్యైవ తేజః సూర్యాణామస్తగమనం యుక్తమ్। ఏవంవిధం గజం దృష్ట్వా సర్వేऽపి పలాయన్త ఏవేత్యర్థః। 'జానీమోऽథ తదా' ఇతి పాఠే 'అథ'శబ్దో యదిత్యర్థే, తదా తదిత్యర్థే జ్ఞేయః। శ్యామైవ శ్యామికేతి స్వార్థే కప్రత్యయే 'ప్రత్యయస్థాత్' (౭।౩।౪౪) ఇతీత్త్వమ్॥౩౬॥

హిత్వా దైత్యరిపోరురః స్వభవనం శూన్యత్వదోషస్ఫుటా-

సీదన్మర్కటకీటకృత్రిమసితచ్ఛత్రీభవత్కౌస్తుభమ్।

ఉజ్ఝిత్వా నిజసద్మ పద్మమపి తద్వ్యక్తావనజీకృతం

లూతాతన్తుభిరన్తరద్య భుజయోః శ్రీరస్య విశ్రామ్యతి॥౩౭॥

హిత్వేతి॥ శ్రీః లక్ష్మీః అద్యాస్య భుజయోరన్తః మధ్యే విశ్రామ్యతి శోభతే। కిం కృత్వా—దైత్య రిపోర్విష్ణోః ఖభవనం ఖస్య గృహం ఉరః హిత్వా। తథా, తత్ నిజసద్య పద్మమప్యుజ్ఝిత్వా। కింభూతమురః—లక్ష్మ్యా త్యక్తత్వాచ్ఛూన్యత్వలక్షణేన దోషేణ స్ఫుటమాసీదన్తః స్థిరీభవన్తో మర్కటకీటా ఊర్ణనాభకీటాస్తేషాం కరణేన నిర్వృత్తం తైః రచితం కృత్రిమం సితచ్ఛత్రమివ సితచ్ఛత్రం మణ్డలాకారం శ్వేతం గర్భాణ్డ (న్తః) స్థాపనస్థానం తద్ భవంస్తద్రూపీభవన్కౌస్తుభాఖ్యో మణిర్యత్ర। కింభూతం పద్మమ్—లూతాతన్తుభిః మర్కటీసూత్రైః। మర్కటసూత్రసదృశైః కమలసూత్రైరిత్యర్థః। వ్యక్తం ప్రకటమవనద్ధీకృతం బద్ధమ్। బిసతన్తూనామేవ లూతాతన్తుత్వేనోక్తిః। పరస్పరమతిదూరే ద్వే అపి భవనే ప్రతి గతాగతాభ్యాం శ్రాన్తా సతీ గృహద్వయం పరిత్యజ్య అతిసమీపవర్తినోరస్య భుజయోరేవ భవనయోః సుఖేన నిషీదతి। అత్రైవ స్థిరా భవతీత్యర్థః। కౌస్తుభస్య ధవలత్వాల్లూతాచ్ఛనత్వేన, కమలసూత్రాణాం చ సాదృశ్యాల్లూతాతన్తుత్వేనోత్ప్రేక్షా। 'లూతా స్త్రీ తన్తువాయే స్యాత్' ఇత్యమరః॥౩౭॥

సిన్ధోర్జైత్రమయం పవిత్రమసృజత్తత్కీర్తిపూర్వాద్భుతం

యత్ర స్నాన్తి జగన్తి సన్తి కవయః కే వా న వాచంయమాః।

యద్విన్దుశ్రియమిన్దురఞ్చతి జలం చావిశ్య దృశ్యేతరో

యస్యాసౌ జలదేవతాస్ఫటికభూర్జాగర్తి యాగేశ్వరః॥౩౮॥

సిన్ధోరితి॥ అయం సిన్ధోర్జైత్రం సముద్రస్య జేతృ పవిత్రముజ్వలం పావనం చ తత్కీర్తిపూర్వాద్భుతం యశోరూపతడాగాశ్చర్యమసృజన్నిర్మమే। యత్ర కీర్తితడాగే జగన్తి స్నాన్తి ఉజ్వలీభవన్తి స్నానం చ కుర్వన్తి। యద్వర్ణనవిషయే కే వా కవయః స్ఫున్నా (?) రతనార్థసార్థా అపి వాచంయమా మౌనినో న సన్తి। అపి తు సర్వేఽపి మౌనిన ఏవ భవన్తీత్యర్థః। అథ న్య కే వయో జలపక్షిణః కే వా తాపసా న సన్తి। అపి తు తడాగే బహవః పక్షిణస్తాపసాశ్చ విద్యన్తే। ఇన్దుః యస్య కీర్తితడాగస్య బిన్దుశ్రియమఞ్చతి ప్రాప్నోతి। యదపేక్షయా చన్ద్రోఽల్పీయానిత్యర్థః। అథ చ,—మహతస్తడాగస్య జలబిన్దుశోభామిన్దురశ్చతి। యదీయో బిన్దురేవేన్దురిత్యర్థః। యస్య చ జలమావిశ్య ప్రవిశ్యేవ దృశ్యేతరః అస్మదాదినేత్రయోరవిషయభూతః అసౌ జగతి విద్యమానః స్ఫటిక ఏవ భూః యస్య స కైలాస ఏవ జా(యా)గేశ్వరః స్ఫాటికశ్రీశివలిఙ్గరూపీ జలదేవతా జాగర్తి స్ఫురతి। సమచ్ఛాయత్వాజలే క్షిప్తః స్ఫటికో న దృశ్యతే। ఇయమేవ స్ఫటికపరీక్షా। ఉజ్వలతరై తత్కీర్తికల్లోలప్లావిత ఇవ కైలాసో న దృశ్యతే। ఇన్దుర్జలే చావిశ్య జలే ప్రతిబిమ్బితః సన్ యద్విన్దుశ్రియమఞ్చతీతి వా। అసౌ ఇన్దురేవ యస్య జలమావిశ్యాదృశ్యః స్ఫటికనిర్మితో యాగేశ్వరః సన్ జలదేవతా జాగర్తి। కీర్తిమధ్యపాతీ చన్ద్రోఽపి సమచ్ఛాయత్వాన్న దృశ్యత ఇత్యర్థ ఇతి వా। 'యాగేశ్వరః స్ఫాటికః' ఇతి ప్రసిద్ధిః। సముద్రాధిక్యం తు 'సాగరం పర్వణి స్పృశేత్' ఇతి వచనాత్ పర్వాతిరిక్తే కాలే సముద్రస్యాస్పృశ్యత్వాదస్య తు సర్వదా పవిత్రత్వాత్। సముద్రస్య భూలోకస్థస్యైవ కతిపయస్యైవ జనస్య స్నానాఈత్వాదస్య తు లోకత్రయస్య స్నానార్హత్వాత్। తస్య వర్ణయితుం శక్యత్వాదస్య చాశక్యత్వాత్। తస్య చ చన్ద్రైకసర్వస్వత్వాదస్య చ బిన్దురూపచన్ద్రత్వాత్। సముద్రే చ శ్రీవిష్ణురూపాయా జలదేవతాయాః సుప్తత్వాదత్ర చ యాగేశ్వరస్య జాగ్రత్త్వాత్। ఏవంవిధో యశస్వీ కోఽపి నాస్తీతి భావః। యాగేశ్వర ఇతి। అసౌ జలదేవతా జాగర్తి। అసౌ కా—యా స్ఫటికభూరగేశ్వరః కైలాసో జాగతతి వా। 'వాచి యమో వ్రతే (౩।౨।౪౦) ఇతి ఖచి 'వాచంయమపురందరీ చ' (౬।౩।౬౯) ఇతి సాధుః॥౩౮॥

అన్తః సంతోషవాష్పైః స్థగయతి న దృశస్తాభిరాకర్ణయిష్య-

న్నఙ్గేనానస్తిరోమా రచయతి పులకశ్రేణిమానన్దకన్దామ్।

న క్షోణీభఙ్గభీరుః కలయతి చ శిరఃకమ్పనం తన్న విద్మః

శృణ్వన్నేతస్య కీర్తీః కథమురగపతిః ప్రీతిమావిష్కరోతి॥౩౯॥

అన్తరితి॥ యస్మాత్ ఉరగపతిః శేషః అన్తః సంతోషబాష్పైరానన్దాశ్రుభిః కృత్వా దృశో నేత్రాణి న స్థగయత్యాచ్ఛాదయతి। యతః—తాభిర్దృగ్భిః ఏతద్గుణానాకర్ణయిష్యన్సన్। చక్షుఃశ్రవత్వాదనుభిర్నేత్రాచ్ఛాదనేన గుణానాకర్ణనశఙ్కయా ఆనన్దాస్రుభిర్దృశౌ నాచ్ఛాదయతి। తథా,-ఆనన్ద ఏవ కన్దో మూలం యస్యాస్తాం పులకశ్రేణిం రోమాఞ్చపఙ్క్తిమపి అఙ్గేన రచయతి కరోతి। యతః—అనస్తిరోమాఽవిద్యమానరోమా। తథా,—సంతోషాచ్ఛిరఃకమ్పనం న కరోతి। యతః—క్షోణీభఙ్గభీరుః యద్యహం మూర్ధానం కమ్పయిష్యామి తర్హి భూమిః పతిష్యతీతి భియా। తస్మాత్కారణాదేతస్య కీర్తీః శృణ్వన్ శేషోఽన్తఃకరణే సముత్పన్నాం ప్రీతిం కథం కేనాన్యేన ప్రకారేణావిష్కరోతి ప్రకటయతి వయం తత్ న విద్మః। ఆశ్చర్యరూపకీర్తిరయమితి భావః। సహస్రముఖత్వాదృశ ఇతి బహుత్వమ్॥౩౯॥

ఆచూడాగ్రమమజ్జయజ్జయపటుర్యచ్ఛల్యదణ్డానయం

సంరమ్భే రిపురాజకుఞ్జరఘటాకుమ్భస్థలేషు స్థిరాన్।

సా సేవాస్య పృథుః ప్రసీదతి తయా నాస్మై కుతస్త్వత్కుచ-

స్పర్ధాగర్ధిషు తేషు తాన్ధృతవతే దణ్డాన్ప్రచణ్డానపి॥౪౦॥

ఆచూడేతి॥ సంరమ్భే యుద్ధసంభ్రమే సతి జయే పటురయం రాజా రిపవశ్చ తే రాజానశ్చ తేషాం కుఞ్జరఘటాకుమ్భస్థలేషు దూరనిఖాతతయా స్థిరాన్ శల్యస్య అగ్రలోహస్య సంబన్ధినో దణ్డాఙ్కరాన్ప్రాసాన్వా అచూడాగ్రం పుఙ్ఖాగ్రం మర్యాదీకృత్య యదమజ్జయన్నిచఖాన, సా అస్య ఏతత్కర్తృకా త్వదీయా పృథుర్మహతీ సేవా, తయా సేవయా త్వం అస్మై కుతో న ప్రసీదసి। యతః—కింభూతాయ—తవ కుచస్పర్ధాగర్ధిషు కుచసామ్యాభిలాషిషు తేషు కుమ్భస్థలేషు తాన్పూర్వోక్తాన్ప్రచణ్డాన్దణ్డాన్ధృతవతేఽపి కృతవతేఽపి। యేన హి మహతీ సేవా క్రియతే తస్మై ప్రసన్నీభూయతే। అతిశూరోఽయం తస్మాద్వృణీష్వేత్యర్థః॥౪౦॥

స్మితశ్రియా సృక్కణి లీయమానయా వితీర్ణయా తద్గుణశర్మణేవ సా।

ఉపాహసత్కీర్త్యమహత్త్వమేవ తం గిరాం హి పారే నిషధేన్ద్రవైభబమ్॥౪౧॥

స్మితేతి ॥ సా భైమీ స్మితశ్రియా తం రాజానముపాహసదుపహసితవతీ। యతః—కీర్త్యం వర్ణయితుం శక్యం మహత్త్వం యస్య ఏవంభూతమేవ। హి యస్మాత్–నిషధేన్ద్రవైభవం నలసామర్థ్యం గిరాం పారే వాగగోచరః। వర్ణయితుమపి న శక్య ఇత్యర్థః। నలాదేతస్య న్యూనత్వాదుపహాస ఇత్యర్థః। కింభూతయా స్మితశ్రియా–తద్గుణశర్మణా తదీయగుణాకర్ణనసముత్పన్నేన సుఖేన వితీర్ణయేవ దత్తయేవ కృతయేవ। తథా–సృక్కణి ఓష్ఠప్రాన్తే లీయమానయా సంసర్గిణ్యా। కీర్త్యమిత్యసద్గుణారోపణార్థంసూచకం పదమ్॥౪౧॥

నిజాక్షిలక్ష్మీహసితైణశావకామసావభాణీదపరం పరంతపమ్।

పురైవ తద్ధిగ్వలనశ్రియాం భువా భ్రువా వినిర్దిశ్య సభాసభాజితమ్॥౪౨॥

నిజేతి ॥ అసౌ వాణీ అపరమన్యం పరంతపం రాజానం భ్రువా పురైవ పూర్వమేవ వినిదిశ్య దర్శయిత్వా తాం భైమీమభాణీదువాచ। కింభూతా–నిజాక్ష్ణోర్లక్ష్మ్యా నేత్రకాన్త్యా ఇసిత ఏణశావకో మృగశిశుర్యయా। కింభూతయా భ్రువా—తస్య వర్ణనీయస్య రాజ్ఞో దిశా తత్సంముఖం వలనేన దృక్పాతేన కృత్వా యాః శ్రియస్తాసాం భువా స్థానభూతయా। కింభూతమేనమ్—సభయా సభాస్థైః మనోజ్ఞతయా సభాజితం దృష్టం పూజితం వా రిపుతాపకరత్వాదమ్బర్థనామానం వా॥౪౨॥

కృపా నృపాణాముపరి క్కచిన్న తే నతేన హా హా శిరసా రసాదృశామ్।

భవన్తు తావత్తవ లోచనాఇ్చలా నిపేయనేపాలనృపాలపాలయః॥౪౩॥

కృపేతి ॥ హే భైమి ! తే తవ నృపాణాం మధ్యే క్వచిదప్యుపరి కస్యాప్యుపరి కృపా నాస్తి। హా హా కష్టం కష్టమ్। కమప్యవలోకయస్యపి నేతి న యుక్తమిత్యర్థః। కింభూతానామ్—త్వత్కృతావజ్ఞావశాల్లజ్జయా నతేన శిరసా రసాయాం భూమౌ దృగ్యేషామ్। రసాం పశ్యన్తీతి వా। అన్యత్ర కృపా మా భూన్నామ తావత్। కిన్తు తవ లోచనాశ్చలా అపాఙ్గద్ధగంశాః నిపేయః సాదరావలోకనార్హో యో నేపాలానాం దేశానాం నృపాలో రాజా తం పిబన్తి సాదరం పశ్యన్తి ఏవంభూతా అలయో భ్రమరభూతా భవన్తు। ఏనం తావత్కటాక్షైర్విలోకయేత్యర్థః॥౪౩॥

ఋజుత్వమౌనశ్రుతిపారగామితా యదీయమేతత్పరమేవ హింసితుమ్।

అతీవ విశ్వాసవిధాయి చేష్టితం బహుర్మహానస్య స దామ్భికః శరః॥౪౪॥

ఋజుత్వేతి॥ ఋజుత్వమవక్రతా నమ్రత్వప్రియవాదిత్వాదిరూపా వినీతతా చ। తథా,—మౌనం నిఃశబ్దత్వం వాఙ్నియమశ్చ। శ్రుతిపారగామితా ఆకర్ణపూర్ణతా వేదపారగామితా చ। ఏవంరూపం అతీవాతితరాం విశ్వాసకారి విగతశ్వాసకారి మనసి హితప్రత్యయకారకం చ అలీకపవనాభ్యాసవశాద్వా శ్వాసాభావకారి యదీయమేతచ్చేష్టితం పరం శత్రుం స్వవ్యతిరిక్తం చ సర్వం జనం హింసితుమేవ హన్తుమేవ ప్రాణప్రియధనగ్రహణార్థమేవ చ న తు లక్ష్యవ్యధనమాత్రప్రయోజనం, న చార్జవాదిగుణార్జనం ప్రయోజనమ్। సః అస్య బహురసంఖ్యః మహానక్షయోఽతిదీర్ఘశ్చ శరః దామ్భికః। 'దమ్భేన చరతి' ఇతి రూపకమ్। అతిశూరోఽయమితి భావః। దామ్భికే యావద్వృత్తం తత్సర్వమేతస్య శరే విద్యత ఇత్యర్థః। దామ్భికేన యత్క్రియతే తదేతచ్ఛరేణ క్రియత ఇత్యర్థః ఇతి వా। దమ్భో హింసా మాయా చ ప్రయోజనమస్య, 'ప్రయోజనమ్' (౫।౧।౧౦౯) ఇతి ఠక్। తేన చరతి వా 'చరతి' (౪।౪।౮) ఇతి ఠక్॥౪౪॥

రిపూనవాప్యాపి గతోఽవకీర్ణితామయం న యావజ్జనరఞ్జనవ్రతీ।

భృశం విరక్తానపి రక్తవత్తరాన్నికృత్య యత్తానసృజాసృజద్యుధి॥౪౫॥

రిపూనితి॥ యావన్తో జనాస్తావతాం రఞ్జనం తదేవ వ్రతం తదస్యాస్తీతి ఏవంభూతోఽయం రాజా రిపూనప్యవాప్య రిపూన్ప్రాప్యాపి వా। అవకీర్ణితాం క్షత్రవ్రతత్వం న గతః ప్రాప్తః। యత్ యస్మాత్స్వశరీరాదివిషయే భృశం విరక్తాననురాగిణోఽపి। అథ చ,—ఏనం దృష్ట్వా విగతరుధిరానపి తాన్రిపూన్ యుధి నికృత్త్య బాణైశ్ఛిత్త్వా అసృజా రుధిరేణ కృత్వా రక్తవత్తరారక్తవన్తోఽనురాగిణః। అథ చ,-రక్తం విద్యతే యేషు తే రక్తవన్తః, అతిశయేన రక్తవన్తో రక్తవత్తరాః ఏవంభూతాంస్తానసృజచ్చకార। వైరిణామపి రఞ్జనాత్క్షత్రవ్రతత్వం న జాతమిత్యర్థః। రక్తవత్తరాన్, క్తవతుర్మతుప్ చ॥౪౫॥

పతత్యేతత్తేజోహుతభుజి కదాచిద్యది తదా

పతఙ్గః స్యాదఙ్గీకృతతమపతఙ్గాపదుదయః।

యశోఽముష్యేవోపార్జయితుమసమర్థేన విధినా

కథంచిత్క్షీరామ్భోనిధిరపి కృతస్తత్ప్రతినిధిః॥౪౬॥

పతతీతి॥ పతఙ్గః సూర్యః ఏతస్య తేజ ఏవం హుతభుగభిస్తస్మిన్ యది కదాచిత్కస్మిన్నపి సమయే పతతి తదా తర్హి అఙ్గీకృతతమః భృశమఙ్గీకృతః పతఙ్గానాం శలభానం దేహదాహలక్షణాయా ఆపద ఉదయో యేన ఏవంభూత ఏవ స్యాత్। ఏతత్తేజసాతితరాం సంతాపవశాత్పీడితః స్యాత్। ఏతత్తేజోపేక్షయా సూర్యో హీనః, వహ్న్యపేక్షయా శలభతుల్య ఇత్యర్థః। తథా,—అముష్య యశః కథంచిత్కేనాపి ప్రకారేణోపార్జయితుమసమర్థేనేవ విధినా బ్రహ్మణా అతిమహాన్క్షీరామ్భోనిధిరపి తస్య ఏతదీయయశసః ప్రతినిధిరనుకల్పః కృతః। కథంచిత్కృత ఇతి వా। యశ ఏవ యశఃసదృశమితి వా। ముఖ్యాభావే హి ప్రతినిధిరపి క్రియతే। క్షీరాదప్యుజ్జ్వలమస్య యశ ఇత్యర్థః। ఏవంవిధః ప్రతాపవాన్యశస్వీ చ కోఽపి నాస్తీతి భావః। ముఖ్యాపేక్షయా ప్రతినిధేర్న్యూనత్వాదేకద్వీపవ్యాపినః క్షీరోదాదశేషద్వీపవ్యాపిన్యాః కీర్తేరాధిక్యాశ్చ॥౪౮॥

యావత్పౌలస్త్యవాస్తూభవదుభయహరిల్లోమలేఖోత్తరీయే

సేతుప్రాలేయశైలౌ చరతి నరపతేస్తావదేతస్య కీర్తిః।

యావత్ప్రాక్ప్రత్యగాశాపరివృఢనగరారమ్భణస్తమ్భముద్రా-

వద్రీ సంధ్యాపతాకారుచిరచితశిఖాశోణశోభావుభౌ చ ॥౪౯॥

యావదితి ॥ హే భైమి ! సేతుప్రాలేయశైలౌ శ్రీరఘునాథకృతః సేతుః ప్రాలేయశైలశ్చ హిమాచలః తౌ యావత్ యావన్తం దేశమభివ్యాప్య తిష్ఠతః యావత్కాలం తౌ వర్తేతే వా। ఏతస్య నరపతేః కీర్తిస్తావత్పర్యన్తం చరతి భ్రమతి। కింభూతౌ శైలౌ—పులస్త్యగోత్రాపత్యయో రావణకుబేరయోః అవాస్తూ అగృహభూమిభూతే అపి వాస్తూభవన్త్యౌ గృహభూమిత్వం ప్రాప్తే ఉభే ద్వే అపి యే హరితౌ దక్షిణోత్తరే దిశౌ తయోః క్రమేణ శ్యామత్వాచ్ఛుభ్రత్వాశ్చ లోమలేఖా రోమావలీ ఉత్తరీయం పూర్వకాయావరణవస్త్రం తద్రూపౌ। సముద్రబన్ధనశిలాపరమ్పరా దక్షిణదిశో రోమస్థానీయా। హిమాచలశ్చోత్తరదిగ్వస్త్రస్థానీయః। తథా,—ప్రాక్చ ప్రత్యక్చ ఆశే ప్రాచీప్రతీచ్యౌ దిశౌ తయోః పరివృఢౌ స్వామినౌ ఇన్ద్రవరుణౌ తయోః యే నగరే తయోర్యదారమ్భణమారమ్భస్తస్మిన్। స్తమ్భయోరివ సున్దరీ ముద్రా ఆకారో యయోస్తౌ ఉభావద్రీ ఉదయాస్తాచలౌం చ యావన్తం దేశమభివ్యాప్య తిష్ఠతః। పూర్వవత్। కింభూతావద్రీ—ప్రాతఃసాయంసంధ్యే ఏవం రక్తత్వాత్పతాకారుచీ తాభ్యాం రచితా నిర్మితా శిఖాయాం శిఖరే శోణా రక్తా శోభా యయోస్తౌ। పౌలస్త్య ఇతి, గోత్రాపత్యే గర్గాదిత్వాద్యఞ్। వాస్తూభవదితి, 'చ్వౌ చ' (౭।౪।౨౬) ఇతి దీర్ఘః। ఉభౌ అవయవౌ యయోస్తే ఉభయ్యౌ తే చ తే హరితౌ చేతి సమాసే పుంవద్భావ ఇతి వా॥౪౯॥

యువా చాభిముఖం రణస్య చరణస్యైవాదసీయస్య వా

బుద్ధ్వాఽన్తః స్వపరాన్తరం నిపతతాామున్ముచ్య బాణావలీః।

ఛిన్నం వావనతీభవన్నిజభియః ఖిన్నం భరేణాథ వా

రాజ్ఞానేన ఇఠాద్విలోఠితమభూద్భూమావరీణాం శిరః॥౪౮॥

యుద్ధేతి ॥ అనేన రాజ్ఞా అరీణాం శిరః భూమౌ హఠాద్బలాత్కారేణ విలోఠితం ఝటితి ఛేదాత్స్ఫురమణమభూత్। కింభూతానామరీణామ్—అదసీయస్యాముష్యాయం అదసీమస్తస్య రుణస్యాభిముఖం సంముఖమ్। ప్రారమ్భమభి లక్ష్యీకృత్య వా। బాణావలీః శరపఙ్క్తిరున్ముచ్య ముక్త్వా యుద్ధ్వా వా నిపతతామ్। బాణపఙ్క్తివర్షణేన యుద్ధం కృత్వా రణభూమౌ పతతామితి యావత్। అథ చ అన్తఃకరణే స్వపరాన్తరం స్వస్య ఆత్మనః పరస్య చాన్తరం న్యూనాధికత్వతారతమ్యం బుద్ధ్వా వా అదసీయస్య చరణస్యైవాభిముఖం బాణావలీరున్ముచ్య నిరాయుధీభూయ నిపతతామ్। ఏతచ్చరణయోర్దణ్డవన్నమస్కారం కుర్వతామ్। కింభూతం శిరః—(రణసంభుఖపక్షే) ఛిన్నం వా బాణైః ఖణ్డితం సత్ వా అవనతీభవత్ నతగ్రీవం భూమౌ పతితం సత్। తథా,—(చరణపక్షే)—అథవా నిజభియో భరేణ స్వీయభయబాహుల్యేన వా ఖిన్నం సత్ అవనతీభవత్। (ద్వితీయపక్షే—) బలాద్విలోఠితం వామదక్షిణభాగస్పర్శకారీకృతమ్। వైరిణో యది యుధ్యన్తే తర్హి మ్రియన్త ఏవ। యే తు విచారకా భీరవశ్చ తే శస్త్రాణి పరిత్యజ్య ఏనమేవ శరణం గచ్ఛన్తి జీవన్తీతి। ఏవకారేణాన్యః శరణ్యో న విద్యత ఇతి సూచితమ్। అన్యదపి భారాక్రాన్తం నమ్రం భవతి। 'వా' శబ్దః ప్రత్యేకవికల్పే॥ ౪౮॥

న తూణాదుద్ధారే న గుణఘటనే నాశ్రుతిశిఖం

సమాకృష్టౌ దృష్టిర్న వియతి న లక్ష్యే న చ భువి।

నృణాం పశ్యత్యస్య క్వచన విశిస్వాన్కి తు పతిత-

ద్విషద్వక్షఃశ్వభ్రైరనుమితిరమూన్గోచరయతి॥ ౪౯॥

నేతి॥ యుద్ధకౌతుకదర్శినాం నృణాం మనుష్యాణాం దృష్టిః అస్య విశిస్వాన్ క్వచన కస్మిఅపి తూణాదుద్ధారే నిష్కాసనే ఉపాదానకాలే న పశ్యతీతి సర్వత్ర సంబన్ధః। తథా,—కస్మిన్నపి గుణఘటనే మౌర్వ్యా సంధానకాలే న। ఆశ్రుతిశిఖం కర్ణాగ్రే మర్యాదీకృత్య సమాష్టౌ కస్మిన్నపి సమ్యగాకర్షణకాలే న। తథా,—మోచనానన్తరం వియతి కస్మిన్నపి గగనదేశే న। తథా,—

శత్రునిర్భిద్య తతో నిర్గత్య భువి కస్మిన్నపి భూప్రదేశే పతితాన్న పశ్యతి। తర్హి కింతు పతితానాం బాణాఘాతకృతమర్మవేధవశాద్గతప్రాణానాం భూయిష్ఠానాం ద్విషతాం బక్షసః శ్వభ్రైర్దృఢం ప్రహృత్య బహిర్నిర్గతశరకృతచ్ఛిద్రైః కృత్వా యా అనుమితిరనుమానజ్ఞానం అమూన్వాణాన్గోచరయతి జ్ఞాపయతి। చేదనేన బాణా న ముక్తాస్తర్హ్యేతేషాం వక్షసి ఛిద్రాణి కథం భవేయురిత్యాద్యనుమితిః। 'చక్షుఃశ్వభ్రై' ఇతి పాఠే చక్షుష్యేవ విధ్యతీతి భావః॥४౧॥

దమఖసుశ్చిత్తమవేత్య హాసికా జగాద దేవీం కియదస్య వక్ష్యసి।

భణ ప్రభూతే జగతి స్థితే గుణైరిహాప్యతే సంకటవాసయాతనా॥४०॥

దమేతి॥ హాసయతీతి హాసికా అతినీచా చేటీ దమఖసుః చిత్తం తద్వర్ణనబాహుల్యనిరపేక్షం తస్మిన్ననురక్తం చావేత్య జ్ఞాత్వా దేవీం సరస్వతీం జగాద—హే దేవి ! అస్య కిమత్ ఏతదీయం కియచ్చరితం వక్ష్యసి వర్ణయిష్యసి। అపి తు బహుత్వాత్ప్రత్యేకం వర్ణయితుం న శక్యత ఇత్యర్థః। గుణైః సౌన్దర్యాదిభిః ప్రభూతే మహతి జగతి స్థితేఽపి ఇహ నృపే సంకటవాసరూపా సంమర్దవసతిరూపా యాతనా సంకటవాసేన వా యాతనా తీవ్రవేదనా ఆప్యతే ప్రాప్యత ఇతి భణ కథయ। సర్వే గుణాః సర్వ జగత్పరిత్యజ్యాస్మిన్నేవ సంమర్దేన నివసన్తీత్యేకేనైవాకారేణ వర్ణయ। పృథగ్వర్ణనాసామర్థ్యాదిత్యర్థః। వాక్యార్థః కర్మ। అథ చ భూయసి వర్తమానే జగతి మధ్యే గుణైరిహైవ కష్టరూపా వసతిపీడా ప్రాప్యతే, న త్వన్యత్ర। ఏతనివాసే గుణా సద్విజన్త ఏవానర్థత్వాదేకోఽపి గుణోఽత్ర నాస్తీతి భణేత్యుపహాసః। అస్య కియద్వక్ష్యసి కథయ। అతఃపరం మా స్మ వాదీః। తస్మాన్నిర్గుణమేనం గుణిత్వేన కియన్తం కాలం వర్ణయిష్యసీతి కథయేతి వా। 'స్థితైః' ఇతి పాఠే గుణవిశేషణమ్। ప్రభూతైరితి చ॥४०॥

బ్రవీతి దాసీహ కిమప్యసంగతం తతోఽపి నీచేయమతిప్రగల్భతే।

అహో సభా సాధురితీరిణః క్రుధా న్యషేధదేతత్క్షితిపానుగాఞ్జనః॥४౧॥

బ్రవీతీతి॥ జనః ప్రేక్షకః కుధా స్వస్వామివర్ణనవిఘాతసముత్పన్నేన క్రోధేన ఇతీరిణో భాషమాణాన్ ఏతస్య క్షితిపస్యానుగాననుచరాన్ న్యషేధన్నివారయామాస। ఇతి కిమూ—ఇహ సభాయాం భైమ్యా దాసీ కిమపి అసంగతమయుక్తం బ్రవీతి 'చలేఽపి కాకస్య' ఇత్యాది భాషతే। తతోకపి దాస్యా అపి సకాశాన్నీచా ఇయం చేటీ అతిప్రగల్భతే నితరాం పృష్టతయా భాషతే। నియామకః కోఽపి నాస్తి। అహో అయుక్తత్వాదాశ్చర్యం సాధుః సభా। విరుద్ధలక్షణయా కాకా

అకారప్రశ్లేషేణ వాऽసాధురేతాదృశీ సభా న కుత్రాపీతి। బ్రవీతి, వర్తమానసామీప్యే భూతే లట్। 'శశంస' ఇతి వా పాఠః సమీచీనః। గల్భర్ ధృష్టత్వే॥౫౧॥

అథాన్యముద్దిశ్య నృపం కృపామయీ ముఖేన తద్దిఙ్ముఖసంముఖేన సా।

దమస్వసారం వదతి స్మ దేవతా గిరామిలాభూవదతిస్మరశ్రియమ్॥౫౨॥

అథేతి॥ అథ కృపామయీ బహులకృపా సా గిరాం దేవతా ముఖేన అన్యం నృపముద్దిశ్య నిర్దిశ్య దమస్వసారం వదతి స్మ। కింభూతేన—-తస్యోద్దేశ్యస్య నృపస్య దిఘుఖం దిగ్విభాగస్తస్య సంముఖేన। కింభూతం నృపమ్—ఇలాభూవత్పురూరవసమివ అతిక్రాన్తస్మరా శ్రీర్యస్య తమ్॥౫౨॥

విలోచనేన్దీవరవాసవాసితైః సితైరపాఙ్గాధ్వగచన్ద్రికాఞ్చలైః।

త్రపామపాకృత్య నిభాన్నిభాలయ క్షితిక్షితం మాలయమాలయం రుచః॥౫౩॥

విలోచనేతి॥ హే భైమి। త్వం అపాఙ్గాధ్వగాయా నేత్రప్రాన్తరూపమార్గగామిన్యాశ్చన్ద్రికాయా నేత్రమధ్యగనీలగోలకస్య అఞ్చలైరివాఞ్చలైరతి దీర్ఘైర్విలోకనవ్యాపారైః। కటాక్షైరితి యావత్। తైః : కృత్వా నిభాద్వ్యస్త్వన్తరవిలోకనవ్యాజాత్రపామపాకృత్య మాలయం మలయాద్రిఖామినం మాయాః సంపద్రూపాయా లక్ష్మ్యా ఆలయం వా క్షితిక్షితం నిభాలయ విలోకయ। కింభూతైరఞ్చలైః,—విలోచనే ఏవ ఇన్దీవరే నీలోత్పలే నీలోత్పలతుల్యే నేత్రే తయోర్మధ్యే వాసః స్థితిస్తయా వాసితైర్భావితైః। నయననీలిమ్నా నీలీకృతైరిత్యర్థః। తథా,— సితైః శుభ్రైనీలశ్వేతకాన్తిభిః। కటాక్షైర్విలోకయేత్యర్థః। అథ చ,—విలోచనతుల్యానాం నీలోత్పలానాం వాసేన పరిమలేన సుగన్ధీకృతైః సితైస్తిర్యగాయతశీలత్వాదపాఙ్గతుల్య మార్గగామిన్యా జ్యోత్స్నయా అఞ్చలైః కరైరుపలక్షితమ్। తథా,—కాన్తేః స్థానమ్। తథా,—మః శివ ఆలయో యస్య। శివమౌలినివాసినం చన్ద్రమేవైనం రాజానం త్రపామపాకృత్య పశ్యేత్యర్థః। 'మః శివే మా చ పద్మాయామ్' ఇతి విశ్వః। నిభాలయ, చురాదావాత్మనేపదినః పాఠాత్ పరస్మైపదం చిన్త్యమ్। నిభాలనం నిభాలస్తద్వాన్నిభాలవాన్ తాదృశం కుర్వితి 'తస్కరోతి–' (గంసూం౨౦౪) ఇతి ణిచి మతుబ్లోపే సాధనీయమ్॥౫౩॥

ఇమం పరిత్యజ్య పరం రణాదరిః స్వమేవ భగ్నః శరణం ముధావిశత్।

న బేతి యత్త్రాతుమితః కృతస్మయో న దుర్గయా శైలభువాపి శక్యతే॥౫౪॥

ఇమమితి॥ హే భైమి। రణాద్భృభః పలాయితః కృతస్మయః కృతగర్వోఽరిః ఏతస్య శత్రుః పరం శత్రుభూతమ్। అథ చ మహాన్తమ్। ఇమం పరిత్యజ్య స్వీయమేవ శరణం గృహం సుధా వృథా అవిశత్। త్వదీయోఽహం మాం రక్షేత్యుక్త్వా ఏనమేవ శరణం రక్షితారం కృతగర్వత్వాదప్రాప్య స్వగృహం వృథైవ గత ఇత్యర్థః। యద్యస్మాత్ దుర్గయా విషమయా శైలస్య భూస్తయా। గిరిదుర్గేణేత్యర్థః। తయాపి ఇతోఽస్మాన్నృపాత్త్రాతుం న శక్యత ఇతి న వేత్తి। గిరిదుర్గం ప్రవిష్టోఽపి బలాత్తతోఽపకృష్య హన్యతే। స్వగృహం ప్రవిష్టో హన్యత ఇతి కిం వాచ్యమ్। అతః స్వగృహప్రవేశో వ్యర్థం ఇత్యర్థః। అథ చ పర్వతపుత్ర్యా దుర్గయాపి త్రాతుం న శక్యతే, ఘృతదర్పం హన్త్యేవ శరణాగతం రక్షత్యేంవాయమితి భావః। 'శరణం గృహరక్షిత్రోః' ఇత్యమరః॥౫౪॥

అనేన రాజ్ఞార్థిషు దుర్భగీకృతో భవన్ధనధ్వానజరత్నమేదురః।

తథా విదూరాద్విరదూరతాం గమీ యథా స గామీ తవ కేలిశైలతామ్॥౫౫॥

అనేనేతి॥ ఏతద్వరణేన సః అతిప్రసిద్ధో విశేషేణ దూరోఽద్రిః। అథ చ విదూరనామా రోహణాచలః। తథా తేన ప్రకారేణాదూరతాం సామీప్యం గమీ గన్తా। యథా యేన ప్రకారేణ తవ కేలిశైలతాం క్రీడాపర్వతత్వం గమీ గమిష్యతి। కింభూతః—అతివదాన్యేనానేన రాజ్ఞార్థిషు యాచకేషు విషయే దుర్భగీకృత ఉపేక్షావిషయతామయాచనీయతాం ప్రాపితః। అత ఏవ వ్యయాభావాన్నవా ఘనా మేఘాస్తేషాం ధ్వానః శబ్దస్తస్మాజ్జాతై రత్నైర్మేదురః పరిపుష్టో భవన్। విదూరాదౌ హి నవమేఘశబ్దాద్రత్నశలాకా ఉత్పద్యన్తే, తాశ్వ యాచకైర్నీయన్తే। అస్మింస్తు బహుప్రదే సతి తత్ర కస్యాపి యాచకస్యాగమనావ్యయాభావాద్రత్నైః కృత్వా త్వదుపవనం యావన్మేదురో భవతి, స ఏవ రత్నమయత్వాత్తవ క్రీడాపర్వతస్థానే భవిష్యతి। అతివదాన్యోఽయమితి భావః। 'భవద్ధనధ్వాన–' ఇతి పాఠే భవద్భ్య ఉత్పన్నేభ్యో ఘనధ్వానేభ్య ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్। గమీ గామీ ఇతి పూర్వవత్॥౫౫॥

నమ్రప్రత్యర్థిపృథ్వీపతిముఖకమలమ్లానతాభృఙ్గజాత-

చ్ఛాయాన్తఃపాతచన్ద్రాయితచరణనఖశ్రేణిరైణేయనేత్రే!।

దృప్తారిప్రాణవాతామృతరసలహరీభూరిపానేన పీనం

భూలోకస్యైష భర్తా భుజభుజగయుగం సాంయుగీనం బిభర్తి॥౫౬॥

నమ్రేతి ॥ హే ఐణేయో హరిణపోతస్తనేత్రవనేత్రే యస్యాస్తత్సంబుద్ధిః ఏణ్యవయవభూతే నేత్రే వా యస్యాః, భూలోకస్య భర్తా ఏష రాజా సంయుగే సాధు సాంయుగీనం రణరసికం భుజద్వయరూపం భుజగయుగం సర్పద్వయం బిభర్తి। కింభూతః—నమ్రాః ప్రత్యర్థిపృథ్వీపతయః శత్రునృపాస్తేషాం ముఖాన్యేవ కమలాని తేషాం లజయా మ్లానతా తద్రూపా భృఙ్గేభ్యో జాతా ఛాయా భ్రమరసంబన్ధినీ యా శోభా కృష్ణతా తస్యా అన్తఃపాతేన నఖమధ్యే ప్రతిబిమ్బితేన చన్ద్రాయితా చన్ద్రవదాచరితా చరణనఖశ్రేణిర్యస్య। కింభూతమ్—ద్ధప్తానాం సదర్పాణామరీణాం ప్రాణాఖ్యా వాతా ఏవాతిప్రియత్వాదమృతరసఖస్య లహరీణాం తరాఙ్గణాం భూరి అతితరాం పానేన పీనం పీవర సగర్వనృపప్రాణవియోగకరణేనోర్జఖి। సమానాకారత్వాదతిక్రూరకర్మత్వాచం భుజయోః సర్పత్వమ్। సర్పాణాం చ పవనాశనత్వాత్ప్రాణాఖ్యైః పవనైః పీనత్వం యుక్తమ్। దర్పరహితాంశ్చరణపాతినో వైరిణో రక్షతి, సదర్పాననమ్రాన్మారయత్యయమితి భావః। ఐణేయం ఏణ్యా అపవ్యమ్, 'స్త్రీభ్యో ఢక్' (౪।౧।౧౨౦)। ఏణ్యా అవయవా ఇత్యర్థే 'ఏణ్యా ఢక్' (౪।౩।౧౫౯)। సాంయుగీనమ్, సాధ్వర్థే ప్రతిజనాదిత్వాత్ ఖఞ్ ॥౫౬॥

అధ్యాహారః స్మరహరశిరశ్చన్ద్రశేషస్య శేష-

స్యాహేర్భూయః ఫణసముచితః కాయయష్టీనికాయః।

దుగ్ధామ్భోధేర్మునిచులుకనత్రాసనాశాభ్యుపాయః

కాయవ్యూహః క్క జగతి న జాగర్త్యదః కీర్తిపూరః ॥౫౭॥

అధ్యాహార ఇతి ॥ అముష్య కీర్తిపూరః క్వ కస్మిఞ్జగతి లోకే న జాగర్తి ప్రకాశతే। అపి తు స్వర్గపాతాలమర్త్యలోకేషు స్ఫురతి। లోకత్రయవ్యాపిత్వం క్రమేణాహ—కింభూతః—స్మరహరశిరసి యశ్చన్ద్రస్తస్య యః శేష ఏకకలా తస్యా అధ్యాహారో లక్షణయా పఞ్చదశకలాభిః పూరకః। స్వర్గం గత్వా శివశిరః స్థితశ్చన్ద్రో యేన షోడశకలః క్రియత ఇత్యర్థః। అన్యత్రాప్యపూర్ణవాక్యే కిమపి యోగ్యం పదాన్తరమధ్యాహృత్య వాక్యపూరణం క్రియతే। తథా శేషస్యాహేః సర్పరాజస్య భూయాంసః సహస్రసంఖ్యాకాః ఫణాస్తేషాం సముచితో యోగ్యోఽతిదీర్ఘః కాయయష్టినికాయః శరీరదణ్డికాసమూహః। ఫణసహస్రస్య శరీరసహస్రేణ భవితవ్యమ్। పాతాలం గత్వా తదీయశిష్టశరీరపూరణం క్రియతే ఇత్యర్థః। తథా,—మునేరగస్త్యస్య చులుకనం సంకుచితహస్తపానం తస్మాద్యస్త్రాసో భయం తస్య నాశే నిరాసే అభి సామస్త్యేనోపాయః సాధనమ్। దుగ్ధామ్భోధేః కాయవ్యూహః శరీరసఙ్ఘః। పూర్వమేకాకిత్వేన పానాద్భయమభూత్, ఇదానీమేతద్యశరూపానేకశరీరధారణాత్। ఏకస్యానేకపానే

సామర్థ్యాభావాజలమాత్రస్య చ క్షీరతాపాదనాద్దుగ్ధయశసోశ్చ సరూపత్వాద్దుగ్ధే యశోభ్రమః యశసి దుగ్ధభ్రమ ఇతి దుగ్ధయశసోర్నిర్ణతుమశక్యత్వాత్పానాభావాద్భయాభావసాధనభూతః క్షీరోదధేః కాయవ్యూహ ఇత్యర్థః॥౫౭॥

రాశామస్య శతేన కిం కలయతో హేతిం శతఘ్నీం కృతం

లక్షైర్లక్షభిదో దృశైవ జయతః పద్మాని పద్మైరలమ్।

కర్తుం సర్వపరచ్ఛిదః కిమపి నో శక్యం పరార్ధేన వా

తత్సంఖ్యాపగమం వినాస్తి న గతిః కాచిద్వతైతద్విషామ్॥౫౮॥

రాజ్ఞామితి॥ నామ్నా శతఘ్నీం చతుఃశతీలోహకణ్టకసంచితాం హేతిం శస్త్రం కలయతో ధారయతోఽస్య రాజ్ఞా శతేన కిమ్। తేన శస్త్రేణ మారణాత్తైరనేకైరప్యస్య కిమపి కర్తుం న శక్యత ఇత్యర్థః। అథ చ,—యః శతమారణసమర్థ శస్త్రం గృహ్ణాతి తస్య శతసంఖ్యామిత్రై రాజభిః కిమపి కర్తుం న శక్యతే। తథా,—రాజ్ఞాం లక్షైః పూర్యతామ్। యతః—లక్షం వేధ్యం . భినతీతి లక్షభిత్తస్య లక్షభిదః। యో హి కుత్రచిదప్యప్రతిహతసాయకస్తస్య లక్షసంఖ్యైరపి కిమపి కర్తుం న శక్యత ఇత్యర్థః। తథా,—రాజ్ఞాం పద్మైః పద్మసంఖ్యై రాజభిరపి కిమ్। తైరప్యస్య కిమపి కర్తుం న శక్యతే। యత:—దృశైవ పద్మాని కమలాని పద్మసంఖ్యాకాన్వైరిణశ్చ జయతః। యో హి కమలతుల్యనేత్రస్తస్య శత్రుతః పరాభవో న। అథ చ,—భూక్షేపమాత్రేణ పద్మసంఖ్యా పరిమితాన్రాజ్ఞో జయతి తస్య పద్మసంఖ్యైః రాజభిః కిమపి కర్తుం న శక్యతే। తథా,—'వా' సముచ్చయే। రాజ్ఞాం పరార్ధేనాపి పరార్ధసంఖ్యే రాజభిరప్యస్య కిమపి కర్తు నో శక్యమ్। యతః సర్వే చ తే పరే శత్రవశ్చ తాన్ఛినత్తి తస్య। యో హి వైరిమాత్రహననే సమర్థస్తస్య పరార్ధసంఖ్యాః శత్రవః కిం కుర్వన్తు। తత్తస్మాత్ ఏతస్య ద్విషాం సంఖ్యాద్రణాదపగమం పలాయనమ్। అథ చ పరార్ధరూపాయాః సంఖ్యాయా అప్యపగమం పరిత్యాగం అసంఖ్యత్వం వినా కాచిద్గతిః ప్రకారో నాస్తి। 'బత' ఖేదే। అసంఖ్యేయాశ్వేదభవిష్యంస్తర్హ్యజీ విష్యన్। అసంఖ్యేయం నాస్తి తస్మాత్పలాయనమేవ జీవనోపాయః। పలాయితాన్న హన్తీత్యర్థః। 'లక్షం శరవ్యే సంఖ్యాయామ్। శతఘ్నీమ్, 'అమనుష్యకర్తృకే చ' (౩।౨।౫౩) ఇతి టక్ ॥౫॥

వయస్యయాకృతవిదా దమఖసుః స్మితం వితత్యాభిదధేఽథ భారతీ।

ఇతః పరేషామపి పశ్య యాచతాం భవన్ముఖేన ఖనివేదనత్వరామ్॥౫౯॥

వయస్యయేతి॥ అథ దమఖసుః ఆకూతవిదాభిప్రాయజ్ఞయా వయస్యయా సఖ్యా స్మితం వితత్య హసితం కృత్వా భారతీ ఇత్యభిదధే ఉక్తా। ఇతి కిమ్—హే భారతి ! త్వం భవన్ముఖేన త్వన్ముఖేన స్వవర్ణనం యాచతాం ప్రార్థయమానానాం ఇతోఽస్మాన్నృపాత్పరేషామన్యేషాం స్వనివేదనే స్వవర్ణనే ఏవ త్వరాం కాలవిలమ్బాసహనత్వం పశ్య। ఏతద్వర్ణనాద్విరమేతి భావః। అన్యానపి వర్ణయేత్యర్థః॥౫౯॥

కృతాత్ర దేవీ వచనాధికారిణీ త్వముత్తరం దాసి ! దదాసి కా సతీ।

ఇతీరిణస్తన్నృపపారిపార్శ్వికాన్స్వభర్తురేవ భ్రుకుటిర్న్యవర్తయత్॥౬౦॥

కృతేతి॥ ఖభర్తుః ఖఖామిన ఏవ భ్రుకుటిః కోపవశాద్భ్రుభ ఈరిణో భాషమాణాన్ తాన్నృపపారిపార్శ్వికాన్నిజసేవకాన్ న్యవర్తయన్యషేధయత్। భ్రూక్షే తేనైవ తే నివారితా ఇత్యర్థః। ఇతి కిమ్—హే దాసి ! అత్ర రాజవర్ణనే వచనాధికారిణీ భాషణాధికారిణీ దేవీ కృతా, త్వం కా సతీ కా భవన్తీ కేన ప్రయుక్తా సతీ। అథ చ,—అసతీ కులటా కా త్వముత్తరం దదాసి అత్ర వక్తుమయోగ్యేతి। పారిపార్శ్వికాన్ పరిపార్శ్వే వర్తన్తే పారిపార్శ్వికాః 'పరిముఖం చ' (౪।౪।౨౯) ఇతి చకారాట్ఠక్॥౬౦॥

ధరాధిరాజం నిజగాద భారతీ తదున్ముఖేషద్వలితాఙ్గసూచితమ్।

దమఖసారం ప్రతి సారవత్తరం కులేన శీలేన చ రాజసూచితమ్॥౬౧॥

ధరేతి॥ భారతీ దమస్వసారం ప్రతి ధరాధిరాజం నృపం నిజనాద। కథయతి స్మేత్యర్థః। కింభూతమ్—తస్య వర్ణనీయనృపస్యోన్ముఖం సంముఖం ఈషద్వలితేన కించిత్పరివర్తితేనానఙ్గేన కరాదినా సూచితం జ్ఞాపితమ్। తథా,—సారవత్తరమతిబలిష్ఠమ్। తథా,—కులేన శీలేన స్వభావేనాచరణేన వా రాజసు మధ్యే ఉచితం యోగ్యం శ్రేష్ఠమ్। కులశీలాభ్యాం సారవత్తరం శ్రేష్ఠతరం వా॥౬౧॥

కుతః కృతైవం వరలోకభాగతం ప్రతి ప్రతిజ్ఞాఽనవలోకనాయ తే।

అపీయమేనం మిథిలాపురందరం నిపీయ దృష్టిః శిథిలాస్తు తే వరమ్॥౬౨॥

కుత ఇతి॥ హే భైమి। తే త్వయా స్వయంవరార్థమాగతం వరలోకం పరిణేతృవృన్దం ప్రతి లక్షీకృత్య ఏవమమునా దృశ్యమానప్రకారేణ అనవలోకనాయాదర్శనాయ ప్రతిజ్ఞా కుతః కస్మాత్కారణాత్కృతా। అపి స్వయుక్తమేవైతత్। 'వా' ఇతి పాఠే కుతో వేత్యన్వయః। అనవలోకనాయైవేత్యవధారణార్థో వా। న కేవలమవ (ధా) రణాయైవ, కింతు— అనవలోకనాయాపీత్యర్థో వా। కిం తర్హి కర్తవ్యమిత్యత ఆహహే భైమి। తే ఇయం దృష్టిః ఏనం మిథిలానగర్యాః పురందరం స్వామినం నిపీయైవ శిథిలాస్తు। ఏతద్వరమ్। సర్వథానవలోకనాద్విలోకన వరమితి రాజాన్తరవదననురాగేణాప్యేనం విలోకయేత్యర్థః। అన్యే యద్యపి నావలోకితాస్తథాప్యేనం విలోకయ। విలోకనేనాప్యేనం సంభావయేత్యర్థః। పూర్వశ్లోకే సామాన్యత ఉక్తత్వాదన్వాదేశే ఏనమితి సమర్థనీయమ్॥౬౨॥

న పాహి పాహీతి యదబ్రవీరముం మమౌష్ఠ! తేనైవమభూదితి క్రుధా।

రణక్షితావస్య విరోధిమూర్ధభిర్విదశ్య దన్తైర్నిజమోష్ఠమాస్యతే॥౬౩॥

న పాహీతి॥ అస్య విరోధిమూర్ధభిర్వైరిశిరోభిః ఇతి కుధా రణక్షితౌ నిజమోష్ఠం దన్తైర్విదశ్య విశేషేణ దష్టా ఆస్యతే స్థీయతే। ఇతి కిమ్— హే ఓష్ఠ ! త్వం అముం నృపం ప్రతి పాహి పాహీతి యత్ నాబ్రవీః తేన కారణేన మమైవం భూమౌ విలుణ్ఠనపూర్వం మరణమభూదితి। పాహి పాహీతి యో వదతి తమయం రక్షతి। 'పాహి' ఇతి పదోచ్చారణే ప్రథమం తవైవ సామర్థ్యమ్। పకారస్యోష్ఠ్యత్వాత్। త్వయా చ సదర్పత్వాత్తదనుచ్చారణాన్మామయం మారితవానితి త్వమేవాపరాధీత్యర్థః। శవముష్టిన్యాయేనాధరోష్ఠో దష్ట ఏవ తిష్ఠతి న తు ముక్త ఇతి ఆస్యతే ఇత్యనేన సూచితమ్ ॥౬౩॥

భుంజేఽపసర్పత్యపి దక్షిణే గుణం సహేషుణాదాయ పురఃప్రసర్పిణే।

ధనుః పరీరమ్భమివాస్య సంమదాన్మహాహవే దిత్సతి వామబాహవే॥౬౪॥

భుజ ఇతి ॥ మహాహవే మహతి రణసంమదేం దక్షిణేఽపసవ్యే। అథ చ,—సరలేఽనుకూలేఽపి భుజే ఇషుణా సహ గుణం మౌర్వీమప్యాదాయ గృహీత్వా అపసర్పతి కర్ణపశ్చాద్దేశం గచ్ఛతి సతి పురఃప్రసర్పిణే రిపుసంముఖయాయినే దృఢతరముష్టయేఽస్య వామబాహవే సవ్యభుజాయ ధనుః సంమదాదివ దృఢతరత్వజాతాద్ధర్షాదివ పరరమ్భమాలిఙ్గనం దిత్సతి దాతుమిచ్ఛతి। దిత్సతీవేతి వా। అస్మిన్నపి గుణిని విశ్వాసపాత్రే సఙ్గ్రామాత్స్వజనమాదాయ పలాయితే సతి సఙ్గ్రామం కర్తుం సంముఖాయ వామాయ దుష్టాయాపి అయమేవ సాధురితి

మత్వా సువంశజేన కేనచిన్మధ్యస్థేనాలిఙ్గనం దీయతే। దృఢముష్టిరతిశూరోఽయమిత్యర్థః। సఙ్గ్రామే కర్ణాన్తపర్యన్తమాకర్షణాద్ధనుశ్చక్రీకృత్య శరాన్ముఞ్చన్నే వాస్త ఇతి భావః। వామబాహవే, దదాతి యోగాచ్చతుర్థీ॥౬౪॥

అస్యోర్వీరమణస్య పార్వణవిధుద్వైరాజ్యసజ్జం యశః

సర్వాఙ్గోజ్వలశర్వపర్వతసితశ్రీగర్వనిర్వాసి యత్।

తత్కమ్బుప్రతిబిమ్బితం కిము శరత్పర్జన్యరాజిశ్రియః

పర్యాయః కిము దుగ్ధసిన్ధుపయసాం సర్వానువాదః కిము॥౬౫॥

అస్యేతి॥ అస్య ఉర్వీరమణస్య రాజ్ఞో యత్ యశ ఏతాదృశమ్। కీదృశం యశః—పర్వణి భవః పార్వణః పూర్ణో విధుశ్చన్ద్రస్తస్య ద్వైరాజ్యే ద్వయో రాజ్ఞోః కర్మ తత్ర సజ్జం తత్పరమ్। పార్వణచన్ద్రసదృశమిత్యర్థః। తథా,—సర్వేష్వఙ్గేషూజ్వలస్య ధవలస్య శర్వపర్వతస్య హరనివాసభూతకైలాసస్య సితశ్రీః శ్వేతకాన్తిస్తద్విషయే యో గర్వస్తస్య నిర్వాసి నిరాకారకమ్। కైలాసాదపి ధవలతరమ్। ఏవంభూతం యద్యశః। తత్కమ్బుప్రతిబిమ్బితం సముద్రశఙ్ఖప్రతిబిమ్బః కిము। తథా,—శరది పర్జన్యరాజిర్మేఘపఙ్క్తిస్తస్యాః శ్రీః ధవలిమశోభా తస్యాః పర్యాయః కిము। శబ్దస్య శబ్దాన్తరేణోచ్చారః పర్యాయః। తథా,—దుగ్ధసిన్ధోః క్షీరోదస్య పయసాం దుగ్ధానాం సర్వేణ ప్రకారేణానువాదః పునరభిధానం కిము। చన్ద్రాదితుల్యమేతద్యశ ఇతి భావః। అన్యోఽప్యధిష్ఠితద్వైరాజ్యః ప్రతిపక్షం నిరస్యతి॥౬౫॥

నిస్త్రింశత్రుటితారివారణఘటాకుమ్భాస్థికూటావట-

స్థానస్థాయుక్రమౌక్తికోత్కరకిరః కైరస్య నాయం కరః।

ఉన్నీతశ్చతురఙ్గసైన్యసమరత్వఙ్గత్తురంగక్షుర-

క్షుణ్ణాసు క్షితిషు క్షిపన్నివ యశఃక్షోణీజబీజవజమ్॥౬౬॥

నిస్త్రింశేతి ॥ అస్య నృపస్యాయం దృశ్యమానః కరః కైః ఏవంభూత ఇవ నోన్నీతస్తర్కితః। అపి తు సర్వైరప్యేవమేవ తర్కితః। కీదృశః కరః। నిస్త్రింశేన స్వఙ్గేన కృత్వా త్రుటితాయాః ఖణ్డనం ప్రాప్తాయా అరివారణఘటాయా వైరిగజపరమ్పరాయాః కుమ్భానాం గణ్డస్థలానామస్థికూటా అస్థిసమూహాస్తేషామవటస్థానే గర్తలక్షణస్థానే స్థాయుకః స్థితిశీలో మౌక్తికోత్కరో ముక్తాసనస్తస్య కిరః విక్షిపః। తథా,—చత్వారి కరినరరథతురగలక్షనాన్యఙ్గాని యేషామేవంభూతాని సైన్యాని

యేషు తే సమరాః సఙ్గ్రామాస్తేషు త్వఙ్గన్తశ్చిత్రం గచ్ఛన్తః తురంగాస్తేషాం ఖురైః చరణాగ్రనఖతీక్ష్ణభాగైః క్షుణ్ణాసు విదలితాసు కృష్టాసు క్షితిషు రణక్షేత్రభూమిషు యశోలక్షణస్య క్షోణీజస్య వృక్షస్య తదుత్పాదకం బీజవ్రజం బీజస క్షిపన్నివ వపన్నివ। యశోవృక్షస్య శుభ్రత్వాత్తత్కారణేన బీజేన శుభ్రేణైవ భవితవ్యమ్। అరికరికుమ్భస్థముక్తాఫలాని బీజస్థానే జాతానీత్యర్థః। అన్యోఽపి పాత్రస్థం బీజస కరేణాకృష్య హలకృష్టాసు భూమిషు వపతి। వైరికరిణాం హననాదేతస్య బహు యశో జాతమితి తైక్ష్ణ్యాత్రా ఇవ క్షురాః ఖురా ఇతి లక్షణాశబ్దః। నిర్గతత్రింశతోఽఙ్గులిభ్యో నిస్త్రింశః సఙ్గః ఇతి, 'డచ్ప్రకరణే సంఖ్యాయాస్తత్పురుషస్యోపసంఖ్యానం నిస్త్రింశాద్యర్థమ్' ఇతి డచ్। స్థాయుకమ్, 'లషపత—' (౩।౨।౧౫౪) ఇత్యుకన్। కిరతీతి కిరః, 'ఇగుపధ—' (౩।౧।౧౩౫) ఇతి కః ॥౬౬॥

అర్థిభ్రంశబహూభవత్ఫలభరవ్యాజేన కుబ్జాయితః

సత్యస్మిన్నతిదానభాజి కథమధ్యాస్తాం స కల్పద్రుమః।

ఆస్తే నిర్వ్యయరత్నసంపదుదయోదనః కథం యాచక-

శ్రేణీవర్జనదుర్యశోనివిడితవ్రీడస్తు రత్నాచలః॥౬౭॥

అర్థీతి॥ స కల్పద్రుమః ప్రసిద్ధః కేవలం కల్పితప్రదః, అస్మిన్రాజని అతిదానమతిశయితం దానం భజతి సతి అకల్పితమపి దదతి సతి అర్థిభ్రంశాద్యాచకైర్వర్జనాత్పూర్వ అల్పాన్యపి వ్యయాభావాద్బహూభవన్తి బహూని జాయమానాని యాని ఫలాని తేషాం భరవ్యాజేన భారవమిషేణ కుబ్జాయితః స్వర్వవదాచరితోఽతినమ్రః సన్ కథమప్యాస్తాం మహతా క్లేశేన। అథ చ,—గోపనప్రకారేణాపి తిష్ఠతు। కాలం వాఽతివాహయతు। నమ్రత్వేన లజ్జాగోపనం యుక్తమితి భావః। ఉనః రత్నాచలో యాచకశ్రేణ్యా వర్జనాత్పరిత్యాగాజ్జాతేన దుర్యశసాపకీర్త్యా నిబిడితా ఘనీకృత। వ్రీడా లజ్జా యస్య ఏవంభూతోఽపి యాచకాభావాత్ నిర్వ్యయయాక్షయయా రత్నసంపదా కృత్వా య ఉదయనుస్యూతా వృద్ధిస్తేన ఉదగ్ర ఉశ్వశిఖరః। అథ చ,—అనమ్ర ఏవ కథమాస్తే। అపి తు—తస్యానమ్రత్వమయుక్తమేవేత్యర్థః। కల్పవృక్షస్య స్వర్గస్థితత్వాద్దుష్ప్రాపతయా ఫలభరవ్యాజేన నమ్రత్వా వా లజ్జాపరిహారః సంభవీ। రోహణాదేస్తు ఏతల్లోక నివాసాద్దుష్ప్రాపత్వాభావేఽపి యాచకైర్వర్జనాతిశయానమ్రత్వం యుక్తం తత్తు తస్య నాస్తీత్యాశ్చర్యమ్। కల్పవృక్ష మేరుభ్యామప్యధికో దానశూర ఇతి భావః। కుబ్జాయితః, లోహితాదేరాకృతిగణత్వాదాచారే క్యష్॥౬౭॥

సృజామి కిం విఘ్నమిదంనృపస్తుతావితీఙ్గితైః పృచ్ఛతి తాం సఖీజపే।

స్మితాయ వక్రం యదవక్రయద్వ్వధూస్తదేవ వైముఖ్యమలక్షి తన్నృపే॥౯౮॥

సృజామీతి॥ వధూః భైమీ సఖీజనే ఇఙ్గితైర్భ్రూభఙ్గాదిచేష్టితైః కృత్వా తాం భైమీమితి పృచ్ఛతి సతి స్వాభిప్రాయజ్ఞాపనార్థం స్మితాయ వక్రం యత్ అవక్రయద్వక్రం చక్రే, తత్ వదనవక్రణమేవ తన్నృపే తస్మిన్రాజ్ఞి వైముఖ్యం పరాఙ్ముఖత్వమలక్షి లక్షితమ్। అన్యతో విలోకనాదేవాత్రానాదరోఽస్యా ఇతి సఖీభిః లోకేన, తేన రాజ్ఞా వా తర్కితమిత్యర్థః। ఇతి కిమ్—హే భైమి ! అహం అయం చాసౌ నృపశ్చ ఇదంనృపః తస్య స్తుతౌ విఘ్నం సృజామి కిమ్। 'బైలక్ష్యమ్' ఇతి (పాఠే) అసావధానతయా యస్మాన్ముఖమవకయత్। తస్మాదేవ నృపగతమేవ వైలక్ష్యం మాలిన్యం లోకైర్లక్షితమిత్యర్థః। స్మితాయ స్మితం కర్తుమ్, 'క్రియార్థోపపద –' (౨।౩।౧౪) ఇతి చతుర్థీ॥౯౮॥

దృశాస్య నిర్దిశ్య నరేశ్వరాన్తరం మధుస్వరా వక్తుమధీశ్వరా గిరామ్।

అనూపయామాస విదర్భజాశ్రుతీ నిజాస్యచన్ద్రస్య సుధాభిరుక్తిభిః ॥౯౯॥

హశేతి ॥ అథ మధుస్వరా మధురస్వరా గిరామధీశ్వరా వక్తుం వర్ణయితుం దృశా నేత్రవ్యాపారేణ నరేశ్వరాన్తరం నృపాన్తరం నిర్దిశ్య దర్శయిత్వా విదర్భజాశ్రుతీ భైమీకర్ణౌ నిజాస్యం స్వీయం వదనమేవ చన్ద్రస్తస్య సుధాభిరమృతరూపాభిరుక్తిభిః కృత్వా అనూపయామాస పరిపూర్ణ చకార। ఉవాచేత్యర్థః। అనుగతా ఆపో యత్ర అనూపో దేశః, 'ఋక్పూర్—' (౫।౪।౭౪) ఆదినా సమాసాన్తే 'ఊదనోర్దేశే' (౬।౩।౯౮) ఇత్యూకారః। అనూపే జలప్లుతే చకార। 'తత్కరోతి–' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణిచ్। లక్షణయా మధురఖరాకర్ణనస్తిమితే చకారేత్యర్థః। 'అపూపురదీప్రమభువః శ్రుతీ పునః' ఇతి పాఠే 'ణౌ చఙ్యుపధాయాః–' (౭|౪|౧) ఇత్యుపధాహ్రఖః॥౯౯॥

స కామరూపాధిప ఏష హా త్వయా న కామరూపాధిక ఈక్ష్యతేఽపి యః।

త్వమస్య సా యోగ్యతమాసి వల్లభా సుదుర్లభా యత్రప్రతిమల్లభా పరా॥౭౦॥

స ఇతి॥ స ఏష కామరూపస్య దేశవిశేషస్య అధిపః। అథ,—చ మదనరూపస్యాపి ఖామీ తద్రూపధారణాదిత్యర్థః। స కః—యః త్వయా ఈక్ష్యతేఽపి న। న అభిలష్య ఇతి తు కిం వాచ్యమిత్యర్థః। హా కష్టమ్ అనుచితమేతత్। యతః—కామాద్రూపేణాధికోఽతిసున్దరః। అథవా

కామాద్రూపేణాధికో నేతి కాకుర్వా। యతః—కామాదధిక-స్తస్మాదస్య సా త్వం యోగ్యతమా వల్లభాసి నితరాముచితా ప్రేయసీ నవసి। సా కా—పరా ఉత్కృష్టా యస్యాస్తవ ప్రతిమల్లా తుల్యా భా కాన్తిః సుతరాం దుర్లభా। యస్యాః సదృశీ కాన్తిః కస్యాంచిదపి న దృష్టచరీ। అస్యాపి (తి) సున్దరాదిత్యర్థః। అథ చ,—పరాన్యా స్త్రీ యస్యాస్తుల్యకాన్తిర్దుర్లభా, సాతిసున్దరీ మిత్యర్థః। త్వమతిసున్దరీ అస్య సుతరామయోగ్యేత్యర్థం ఇతి వా। వ్యాఖ్యానార క్లిష్టత్వాదుపేక్ష్యమ్। సుదుర్లభా, 'న సుదుర్భ్యాం కేవలాభ్యామ్' (౭|౧|౬౮) ఇతి నుమ్నిషేధః॥౭౦॥

అకర్ణధారాశుగసంభృతాఙ్గతాం గతైరరిత్రేణ వినాస్య వైరిభిః।

విధాయ యావత్తరణేర్భిదామహో నిమజ్య తీర్ణః సమరే భవార్ణవః॥౭౧॥

అక్షణతి॥ అస్య వైరిభిః సమరే నిమజ్య నిపత్య యావాన్సకలస్తరణిః సూర్యస్తస్య। తన్మణ్డలస్యేత్యర్థః। భిదాం భేదం విధాయ కృత్వా భవః సంసార ఏవ దుస్తరత్వాదర్ణవః తీర్ణః। మోక్షప్రాప్తేరపునరావృత్తేరిత్యర్థః। అహో ఆశ్చర్యమ్। శూరతరోఽయమిత్యర్థః। కింభూతైః—అరిభ్యస్త్రాయత ఇత్యరిత్రం కవచం తేన వినా। అథవా,అరేః అస్మాత్సకాశాద్రక్షకేణాన్యేన శూరతరేణ వినా। న విద్యన్తే కర్ణాః కర్ణాకారా లోహకణ్టకా యాసాం ఏవంవిధా ధారా యేషామేవంభూతాః। కర్ణాన్దరన్తి కర్ణధారాః న కర్ణధారా అకర్ణధారా ఏవంభూతా వా। యే ఆశుగా బాణా అదుష్టాః శరాస్తైః సంభృతాని ప్రోతాన్యఙ్గాన్యవయవా యేషాం తేషాం భావస్తత్తాం గతైః ప్రాప్తైః। ప్రత్యవయవం విద్ధైరిత్యర్థః। యావత్ సాకల్యే। అథ చకర్ణధారో నావికః, ఆశుగో వాయుః తాభ్యాం కృత్వా సంభృతాని పరిపుష్టాన్యఙ్గాని రజ్జుస్తమ్భాబీని తరణోపాయభూతాని చ యేషామ్। కర్ణధారానుకూలవాయునా వా సంభృతాన్యఙ్గాని యేషామేవంభూతా యే న భవన్తి తద్భావం గతైః। అరిత్రేణ జలక్షేపణకాష్ఠేన వినా తస్యాప్యభావే యావత్తరణేః సకలాయా నౌకాయా భేదం విధాయ సకలాం నౌకాం స్ఫోటయిత్వా నిమజ్య బ్రుడిత్వాఽర్ణవస్తీర్ణః। హే భవ శివ ! అహో అత్యాశ్చర్యమ్। కర్ణధారాద్యభావే నౌకాయాశ్చ భేదే బ్రుడిత్వా తరణం తత్రాపి సముద్రస్యేత్యత్యాశ్చర్యమ్। అఘటమాన ఘటనే చాశ్చర్యసూచకం శివనామోచారణం క్రియతే। 'కర్ణధారస్తు నావికః', 'నౌకాదణ్డః క్షేపణీ స్యాదరిత్రమ్', 'స్త్రియాం నౌస్తరణిస్తరిః', 'ఘుమణిస్తర ణిర్మిత్రః' ఇత్యమరః॥౭౧॥

యదస్య భూలోకభుజో భుజోష్మభిస్తపర్తురేవ క్రియతేఽరివేశ్మని

ప్రపాం న తత్రారివధూస్తపస్వినీ దదాతు నేత్రోత్పలవాసిభిర్జలైః॥౭౨॥

యదితి ॥ భూలోకభుజో భూపాలస్యాస్య భుజోష్మభిర్బాహుప్రతాపైః అరివేశ్మని అతిసంతాపకారిత్వాతపర్తురేవ గ్రీష్మర్తురేవ యద్యస్మాత్క్రియతే తస్మాత్తత్ర గ్రీష్మర్తౌ తపస్వినీ దీనా అరివధూః నేత్రాణ్యేవోత్పలాని తేషు వాసిభిర్జలైరనుభిః। అథ చ,— నేత్రతుల్యకమలానాం యో వాసః పరిమలః స విద్యతే యేషు తైర్జలైః కృత్వా ప్రపాం పానీయశాలాం న దదాతు। అపి తు దదత్యేవ। తపస్వినీ గ్రీష్మర్తౌ సుగన్ధిభిరుదకైః ప్రపాం కరోతి। అనేన పతిమారణాకవ్యాప్తా సర్వాऽప్యరినారీ రురోదైవేతి భావః। 'ప్రపా పానీయశాలికా' ఇత్యమరః॥౭౨॥

ఏతద్దత్తాసిఘాతస్రవదసృగసుహృద్వంశసార్ద్రేన్ధనైత-

హోరుద్ధామప్రతాపజ్వలదనలమిలద్భూమధూమభ్రమాయ।

పతద్దిగ్జైత్రయాత్రాసమసమరభరం పశ్యతః కస్య నాసీ-

దేతన్నాసీరవాజివ్రజఖురజరజోరాజిరాజిస్థలీషు॥౭౩॥

ఏతదితి॥ ఆజిస్థలీషు సంగ్రామభూమిషు ఏతన్నాసీరస్య ఏతత్సేనాముఖస్య పురో గచ్ఛన్తో వాజివ్రజా అశ్వసంఘాస్తేషాం ఖురేభ్యశ్చరణాగ్రేభ్యో జాతా తైరుద్ధూలితా రజోరాజీ రేణుపఙ్క్తిః ఏతస్య దిగ్జైత్రయాత్రా దిగ్జయకారిణ్యో యా యాత్రా వైరిసంముఖగతయస్తాసు అసమమతుల్యం సమరస్య భరం సంమర్దం పశ్యతః కస్య జనస్య ఏతేన రాజ్ఞా దత్తేభ్యోऽసిఘాతేభ్యః స్రవత్ అసృగ్రక్తం యేషామ్। ఏతేన దత్తోऽసిఘాతో యేభ్యః, అత ఏవ స్త్రవదసృజో వా అసుహృద్వంశా అరిసఙ్ఘాః। అథ చ తద్రూపా వేణవః, త ఏవ సార్ద్రాణీన్ధనాని దాహ్యకాష్ఠాని యస్య ఏవంభూత ఏవ దోర్ష్ణోర్బాహ్వోరుద్ధామప్రతాపస్తీక్ష్ణప్రతాపః స ఏవ జ్వలన్ దేదీప్యమానోऽనలః తస్య మిలన్సంభవన్ భూమా బాహుల్యం యస్య ఏవంభూతో బహుతరో ధూమస్తస్య భ్రమాయ సాదృశ్యాదధూమేऽపి రజసి 'ధూమః' ఇతి బుద్ధయే నాసీత్। అపి తు సర్వస్యాపి। ఆర్ద్రవేణురూపేన్ధనం దహతో వహ్నేర్భూయాన్ధూమో భవతి। సర్వేऽప్యరయ ఏతత్ప్రతాపవహ్నినా దగ్ధాః। అశ్వపతిశ్చాయమితి భావః। ఆర్ద్ర సార్ద్ర పర్యాయః। 'మిలద్ధూమభూమ–' ఇతి పాఠే మిలతో ధూమస్య బాహుల్యం తద్భ్రాన్తయే॥౭౩॥

క్షీరోదన్వదపాః ప్రమథ్య మథితాదేశేऽమరైర్నిర్మితే

స్వాక్రమ్యం సృజతస్తదస్య యశసః క్షీరోదసింహాసనమ్।

కేషాం నాజని వా జనేన జగతామేతత్కవిత్వామృత-

స్త్రోతఃప్రోతపిపాసుకర్ణకలసీభాజాభిషేకోత్సవః॥౭౪॥

క్షీరేతి॥ కేషాం జగతాం భువనానాం సంబన్ధినాం జనేనాస్య రాజ్ఞో యశసోఽభిషేక ఏవోత్సవో నాజని నాకారి। అపి తు స్వర్గాదిస్థితేన సర్వేణాపి లోకేన ఏతదీయయశోభిషేకః కృతః। విశేషణేనాధిష్ఠానమాహ—కింభూతస్య యశసః—క్షీరోదన్వదపాః క్షీరోదన్వాక్షీరసముద్రస్తస్య ఆపో జలాని దుగ్ధరూపాణి ప్రమథ్య మన్దరాచలేన కృత్వా ప్రకర్షేణ విలోచ్య అమరైర్దేవైః మథనక్రియాయోగాత్ మథితమితి ఆదేశే సంజ్ఞాయాం నిర్మితే కృతాయామ్। అథ చ,— నిర్జలం మన్థమథితం దధి మథితమిత్యుచ్యతే। తతశ్చ క్షీరస్యాపి మథనక్రియాయోగాదస్తేర్భావన్మథితరూపే ఆదేశే నిర్మితే సతి। జలే స్థిత్యసంభవాత్క్షీరోదన్వదుదకే దుగ్ధరూపేఽతిఘనే కృతే సతీత్యర్థః। క్షీరోదరూపం సింహాసనం శుభ్రవస్తుమాత్రాపేక్షయా తస్యాతిశుభత్వాద్యపీఠం తత్ స్వేనాత్మనా। అథ చ,— సుఖేనాయాసరహితం యథా తథా। ఆక్రమ్యముపవేశనయోగ్యం సృజతః కుర్వతః। క్షీరోదపదమధితిష్ఠత ఇత్యర్థః। కింభూతేన జనేన—ఏతద్రచితం కవిత్వమ్, ఏతత్సంబన్ధి కవిభిర్నిర్మితం కీర్తివర్ణనరూపం వా కవిత్వం తదేవ స్వాదుతరత్వాదమృతం తస్య స్రోతసి ప్రవాహే ప్రోతౌ స్యూతౌ ఘృతౌ సాదరమాకర్ణనేచ్ఛూ। అథ చ,—జలభరణేచ్ఛూ। కర్ణావేవ కలశ్యౌ మహాన్తౌ భజతీతి భాజా భజతా। లోక ది కస్మింశ్చిద్రాజని కేనచిన్మథితే తదీయం సింహాసనమధితిష్ఠతోఽన్యస్య కేనచిద్వారిపూర్ణేన కలశేనాభిషేకః క్రియతే। ఘనీరూపతయోపవేశనయోగ్యతాం సూచయితుం మథితాదేశే కృతే సతీత్యుక్తమ్। జలోపర్యుపవేశనాసంభవాత్। క్షీరోదాదపి విమలతరం మహీయశ్చైతద్యశో వైదేశికైర్లోకత్రయసంచారి కృతమితి భావః। 'తకం హ్యుదశ్విన్మథితం పాదామ్బ్వర్ధామ్బు నిర్జలమ్' ఇత్యమరః। క్షీరోదన్వదపాః, 'ఉదన్వానుదధౌ చ' (౮।౨।౧౩) ఇతి సాధుః। 'ఋక్పూర్—'(౫।౪।౭౪) ఇత్యప్రత్యయః। స్వాక్రమ్యమ్, 'పోరదుపధాత్' (౩।౧।౯౮) ఇతి యత్। అజని, కర్మణి చిణ్ ॥౭౪॥

సమితి పతినిపాతాకర్ణనద్రాగదీర్ణ-

ప్రతినృపతిమృగాక్షీలక్షవక్షఃశిలాసు।

రచితలిపిరివోరస్తాడనవ్యస్తహస్త-

ప్రఖరనఖరటఙ్కైరస్య కీర్తిప్రశస్తిః॥౭౫॥

సమితీతి ॥ అస్య రాజ్ఞః కీర్తిప్రశస్తిర్వర్ణనపఙ్క్తిః సమితి సఙ్గ్రామే పతీనాం స్వామినాం నిపాతో మరణం తస్య ఆకర్ణనేన ద్రాక్ శీఘ్రం అదీర్ణాని ప్రతినృపతిమృగాక్షీణాం లక్షస్య వక్షాంసి తాన్యేవ తత్క్షణమేవావిదీర్ణత్వాచ్ఛిలాస్తాసు శోకవంశాదురస్తాడనే వ్యస్తయోర్దృఢనివేశితయోర్హస్తయోః ప్రఖరా అతితీక్ష్ణా నఖరా నఖా ఏవ టఙ్కాః పాషాణదారణలోహవికారాస్తై రచితలిపిరివ రచితలేఖనేవ, అస్తీతి శేషః। అన్యస్యాపి కీర్తిప్రశస్తిః శిలాసు టఙ్కికాభిరుత్కీర్య లిఖ్యతే। సర్వేఽప్యరయోఽనేన హతాః తన్నార్యశ్చ శోకవశాదురస్తాడనం కుర్వన్తి। అతిశూరత్వాదస్య కీర్తిర్భవతీత్యర్థః। దృఢశోకేఽప్యదీర్ణత్వాచ్ఛిలాత్వమ్। శోకాతురస్యోరస్తాడనం జాతిః। 'టఙ్కః పాషాణదారణః' ఇత్యమరః,'సమిత్యాజిసమిద్యుధః' ఇతి (చ) ॥౭౫॥

విధాయ తామ్బూలపుటీం కరాఙ్కగాం బభాణ తామ్బూలకరఙ్కవాహినీ।

దమస్వసుర్భావమవేత్య భారతీం నయానయా వక్త్రపరిశ్రమం శమమ్॥౭౬॥

విధాయేతి॥ తామ్బూలస్య కరఙ్కః సువర్ణరచితహంసాద్యాకారం తామ్బూలధారణపాత్రమ్ 'పేటీ' ఇతి లోకే, తస్య వాహినీ ధారిణీ కాచిత్సఖీ దమస్వసుర్భావం తద్వర్ణననిషేధరూపమవేత్య జ్ఞాత్వా ఇతి బభాణ। కిం కృత్వా—తామ్బూలపుటీ పూగీఫలచూర్ణఖదిరపర్ణాని యత్రైకత్ర క్రియన్తే తాం యాం మధ్యదేశే భాషయా 'గులవడా' ఇతి వ్యవహరన్తి తాం దేవ్యై దాతుం కరాడుగాం స్వీయకరతలమధ్యగతాం, దేవీకరతలమధ్యగతాం వా కృత్వా। కరాఙ్కే గృహీత్వేత్యర్థః। ఇతి కిమ్—హే దేవి ! త్వం అనయా వీటికయా ఏతదీయబహువర్ణమజనితం వక్త్రస్య సకలం పరిశ్రమం శమం నయ బహువర్ణనజనితం శోషం శాన్తిం ప్రాపయేతి। ఏతత్స్తుతేర్విరమేత్యర్థః। అన్యోఽపి శుష్కముఖో వీటికయా శ్రమం శమయతి॥౭౬॥

సమున్ముఖీకృత్య బభార భారతీ రతీశకల్పేఽన్యనృపే నిజం భుజమ్।

తతస్త్రసద్బాలపృషద్విలోచనాం శశంస సంసజ్జనరఞ్జనీం జనీమ్॥౭౭॥

సమితి। భారతీ రతీశకల్పే కామతుల్యేఽన్యనృపే నిజం బాహుం సమ్యగున్ముఖీకృత్య బభార భైమ్యై తం దర్శయితుం తదభిముఖం చకార। తతోఽనన్తరం త్రసద్బాలపృషద్విలోచనాం భీతబాలహరిణనేత్రాం సంసజ్జనానాం సభ్యానాం రజనీమనురాగజనికాం జనీం వరార్థినీం

తాం భైమీం శశంసాభాణీత్। 'రతీశతుల్యే' ఇతి వా పాఠః। రజనీం,
మృగరమణాభావాన్నలోపాభావః॥౭౭॥

అయం గుణౌఘైరనురజ్యదుత్కలో భవన్ముఖాలోకరసోత్కలోచనః।

స్పృశన్తు రూపామృతవాపి! నన్వసుం తవాపి దృక్తారతరఙ్గభఙ్గయః॥౭౮॥

అయమితి॥ హే భైమి ! గుణౌఘైః సౌన్దర్యాదిగుణౌఘైః అనురజ్యన్తోఽనురక్తా భవన్తః ఉత్కలా లక్షణయా తద్దేశనివాసినో లోకా యత్ర। అథ చ,—గుణౌఘైః సౌన్దర్యాదిగుణౌఘైరనురజ్యన్త ఉత్కృష్టాశ్చతుఃషష్టికలా యత్ర తైరుపలక్షితో వా అయం నృపః యస్మాద్భవన్ముఖాలోకే రసేనానురాగేణోత్కలోచన ఉత్కణ్ఠితనేత్రః। అస్తీతి శేషః। తస్మాత్ నను హే రూపామృతవాపి సౌన్దర్యామృతదీర్ఘికే సున్దరి ! తవాపి దృశోస్తారా ఉజ్వలా విశాలాః చఞ్చలా వా తరఙ్గాః పునఃపునర్వ్యాపారరూపాః కల్లోలాస్తేషాం భఙ్గయః ప్రకారవిశేషాః అముం స్పృశన్తు। అయం త్వాం పశ్యతి, త్వమప్యేనం కటాక్షైః పశ్య యోగ్యత్వాదితి భావః। అనురజ్యదుత్కల ఇత్యనేన జనానురఞ్జనాత్సంపదాధిక్యం సూచితమ్। అన్యస్యామపి జలవాప్యాం చఞ్చలతరఙ్గభఙ్గయో భవన్తి। అనురజ్యదితి శ్యనో జిత్త్వాన్నలోపః॥౭౮॥

అనేన సర్వార్థికృతార్థతాకృతాహతార్థినౌ కామగవీసురద్రుమౌ।

మిథఃపయఃసేచనపల్లవాశనే ప్రదాయ దానవ్యంసనం సమాప్నుతః॥౭౯॥

అనేనేతి॥ కామగవీసురద్రుమౌ కామధేనుకల్పవృక్షౌ మిథః అన్యోన్యం క్రమేణ పయఃసైచనపల్లవాశనే దుగ్ధసేచనపల్లవభోజనే ప్రదాయ ప్రకర్షేణ దత్త్వా దానస్య వ్యసనమతిథయే ప్రత్యహమవశ్యకరణీయతయా ప్రాప్తస్యాగ్రహం సమాప్నుతః సమాప్తిం నయతః। కస్మాదిత్యత ఆహ—కింభూతీ—సర్వార్థినాం సర్వయాచకానామభీష్టదానాత్ యా కృతార్థంతా జన్మసాఫల్యం కృతార్థత్వం తాం కరోత్యేవంభూతః కృత్ తేన। అనేనాతిదానాత్స్వం ప్రతి ఆహృతా ఆనీతా అర్థినో యాచకా యయోస్తౌ। అర్థ్యన్తరాభావాత్కామగవ్యా కల్పవృక్షస్య దుగ్ధసేకః కృతః, తేన చ స్వపల్లవా భక్షయితుం తస్యై దత్తా ఇత్యర్థః। దానశూరోఽయమితి భావః॥ ౭౯॥

'నృపః కరాభ్యాముదతోలయన్నిజే నృపానయం యాన్వతతః పదద్వయే।

తదీయచూడాకురువిన్దరశ్మిభిః స్ఫుటేయమేతత్కరపాదరఞ్జనా॥౮౦॥

నృప ఇతి॥ భయం నృపః నిజే పదద్వయే ప్రణామవశాత్పతితో నమ్రామ్యాన్నృపాన కరాభ్యాం కృపయా శిరసి ధృత్వా ఉదతోలయదుత్థాపయామాస। తదీయా రాజకీయా యాః చూడా ముకుటాస్తాసాం కురువిన్దరశ్మిభిర్మాణిక్యశోణశోభాభిః కృత్వా ఇయమేతస్య కరపాదయోః రజనా రక్తిమా స్ఫుటా దృశ్యత ఇతి శేషః॥౮౦॥

యత్కస్యామపి భానుమాన్న కకుభి స్థేమానమాలమ్బతే

జాతం యద్వనకాననైకశరణప్రాప్తేన దావాగ్నినా।

ఏష్వైతద్భుజతేజసా విజితయోస్తావత్తయోరౌచితీ

ధిక్తం వాడవమమ్బుసి ద్విషి భియా యేన ప్రవిష్టం పునః॥౮౧॥

యదితి॥ భానుమాన్ సూర్యః కస్యామపి కకుభి దిశి స్థేమానం స్థిరత్వం యత్ నాలమ్బతే నాఙ్గీకరోతి కింతు సర్వదా పరిభ్రమత్యేవ । దావాగ్నినా వనవహ్నినా చ ఘనం అతిమహన కాననం తల్లక్షణం ఏకం కేవలం శరణం రక్షితారం ప్రాప్తేన తదేకాశ్రయేణ యత్ జాతమ్। ఏతస్య భుజతేజసా విశేషేణ జితయోస్తయోః సూర్యదావానలయోః తావన్నిశ్చితం ఏషా ఔచితీ యుక్తతరతా। భీతస్య వ్యాకులతా వనాశ్రయణం చ యుక్తమిత్యర్థః। మానీ హి జితః సన్ లజ్జయా ముఖమదర్శయన్పునర్దర్శనే భయేనైకస్మిన్దేశే వాసం త్యక్త్వా సర్వత్ర పరిభ్రమతి। సర్వథాన్యస్య ప్రవేష్టుమశక్యం ఘనం వనం వా విశతి। తాభ్యాం యుక్తమేవ కృతమిత్యర్థః। తం వాడవం వడవానలం పునః ధిక్। యేన అస్మాద్భియా ద్విషి సహజశత్రౌ అమ్బుసి సముద్రజలే ప్రవిష్టం నిమనమ్। మానీ పరాజితోఽపి వైరిణం శరణం నైతి, అయం తు గత ఇత్యభిమానిత్వాభావాన్నిన్ద్య ఏవేత్యర్థః। అథ చ,—వాడవో బ్రాహ్మణః। తతశ్చ బ్రాహ్మణత్వాచ్ఛత్రావపి భయేన ప్రవేశో ఋతః। శత్రుణా చ తస్య రక్షణం యుక్తమితి సూచితమ్। సూర్యాదేరప్యేతదీయం తేజోఽధికమితి భావః। స్థేమా ఇతి, 'స్థిర' శబ్దాద్భావే పృథ్వాదిత్వాదిమనిచి 'ప్రియస్థిర–' (౬।౪।౧౫౭) ఇతి స్థాదేశః। శరణం ప్రాప్తేన, 'ద్వితీయా శ్రితా–' (౨।౧।౨౪) ఇతి సమాసః॥౮౧॥

అముష్యోర్వీభర్తుః ప్రసృమరచమూసిన్దురభవై–

రవైమి ప్రారబ్ధే వమధుభిరవశ్యాయసమయే।

న కమ్పన్తామన్తః ప్రతినృపభటా మ్లాయతు న త–

వధూవక్త్రామ్భోజం భవతు న స తేషాం కుదివసః॥౮౨॥

అముష్యేతి॥ అముష్య ఉర్వీభర్తు రణసంభవాత్। ప్రసృమరాః ప్రసరణశీలాశ్చమూసిన్ధురాః సేనాగజాస్తేభ్యో భవైః సముత్పన్నై ర్వమథుభిః కరికరాప్రజాతైర్మదజలబిన్దుభిః, జలబిన్దుభిః వా అవశ్యాయసమయే నీహారకాలే వా హిమతౌ ప్రారబ్ధే నిర్మితే సతి ప్రతినృపభటా వీరా అపి రిపునృపా అన్తః తన్మధ్యే స్వీయే మనసి వా న కమ్పన్తామ్। అపి తు అస్మాద్భయేన యుక్త ఏవ కమ్పస్తేషామ్। తథా,—తేషాం వధ్వో రమణ్యస్తాసాం వక్త్రామ్భోజం న మ్లాయతు। అపి తు భావినః ప్రాణేశవధస్య నిశ్చితత్వాత్తాసాం ముఖస్య మ్లానిరుచితైవ। తథా,—స ప్రసిద్ధో రణవాసరస్తేషాం వైరిణాం తత్స్త్రీణాం చ కుత్సితో దివసోఽశుభరూపో వాసరో న భవతు। అపి తు భవత్యేవ। వధనిశ్చయాద్వైరిణాం తత్స్త్రీణాం చ శోకవశాదిత్యహమవైమి। హిమర్తౌ శరీరకమ్పః కమలగ్లానిర్దుర్దినం చ భవతి। శూరతరోఽయం గజపతిరితి భావః। 'సిన్ధురభరైః–' ఇతి పాఠే గజసజ్ఘైః కర్తృభిర్వమథుభిః కృత్వేతి వ్యాఖ్యేయమ్। 'వమథుఃకరశీకరః', 'అవశ్యాయస్తు నీహారః' ఇత్యమరః। ప్రసృమర ఇతి, 'సృఘస్యదః' (౩।౨।౧౬౦) ఇతి క్మరచ్। అవశ్యాయ ఇతి, 'శ్యాద్వ్యధా–' (౩।౧।౧౪౧) ఇతి ణః। తేషాం 'పుమాన్స్త్రియా' (౧।౨।౬౭) ఇత్యేకశేషః॥౮౨॥

ఆత్మన్యస్య సముచ్చితీకృతగుణస్యాహోతరామౌచితీ

యద్గాత్రాన్తరవర్జనాదజనయద్భూజానిరేష ద్విషామ్।

భూయోఽహం క్రియతే స్మ యేన చ హృదా స్కన్ధో న యశ్చానమ–

త్తన్మర్మాణి దలదలం సమిదలంకర్మీణబాణవ్రజః॥౮౩॥

ఆత్మనీతి॥ ఆత్మని స్వీయే స్వరూపే సముచ్చితీకృతగుణస్య మేలితసౌన్దర్యాదిసర్వగుణస్యాస్య అహోతరామతిశయేనౌచితీయమ్। యత్ ఏష భూజానిర్భూపతిః ద్విషాం గాత్రాన్తరాణాం హృత్స్కన్ధేతరాణాం వర్జనాదవయవాన్తరం పరిత్యజ్యేత్యర్థః। యేన చ హృదా భూయః పునఃపునః అతితరాం అహం అహంకారః క్రియతే స్మ। అహంకారిణా జాతమిత్యర్థః। యశ్చ స్కన్ధః నానమత్ నమ్రో న భూతః తస్యైవ హృన్స్కన్ధస్యైవ మర్మాణ్యతిమృదూని జీవస్థానాని ఖణ్డం ఖణ్డమజనయచ్చకార నాన్యేషామ్। కింభూతః—సమితి సఙ్గ్రామే అలం కర్మణే అలంకర్మీణః అరిమారణసమర్థః బాణవ్రజో యస్య। అపరాధీ హి రాజ్ఞా దణ్డ్యః। హృత్స్కన్ధస్యైవాపరాధో నాన్యేషాం తస్యైవ దణ్డం కృతవాన్

నాన్యేషామిత్యతితరామస్యాచితీత్యర్థః। అయం చ సగుణః సదర్పాననస్రమాంశ్చ మారయతి, శరణాగతాంస్తు రక్షతీతి భావః। 'కర్మక్షమోఽలంకర్మీణః' ఇత్యమరః। అలం కర్మణే, 'పర్యాదయో గ్లానాద్యర్థే చతుర్థ్యా' (వాం ౧౩౩౮) ఇతి సమాసే 'అలంకర్మ' శబ్దాత్ 'అషడక్షాశితంగ్వలంకర్మ—' (౫|౪|౭) ఇతి ఖః॥౮౩॥

దూరం గౌరగుణైరహంకృతిభృతాం జైత్రాఙ్కకారే చర–

త్యేతద్దోర్యశసి ప్రయాతి కుముదం బిభ్యన్న నిద్రాం నిశి।

ధమ్మిల్లే తవ మల్లికాసుమనసాం మాల్యం భియా లీయతే

పీయూషస్రవకైతవాద్ధృతదరః శీతద్యుతిః స్విద్యతి॥౮౪॥

దూరమితి॥ గౌరగుణైర్ధవలవర్ణైః కృత్వా దూరం భృశం అహంకృతిభృతామహంకారవతాం వస్తూనాం జైత్రం చ తదఙ్కకారి చ తస్మిఞ్జయకారిణి వామచరణే తృణకాష్ఠాదినిర్మితశత్రుప్రతిమాధారిణి సకలధవలవస్తుషు 'బిరుదావలీధారిణి ఏతద్దోర్యశసి ఏతస్య బాహుయశసి సకలేషు జగత్సు చరతి ప్రసరతి సతి। అథ చ,— స్వప్రతిమల్లగవేషణాయ భువనం పరిభ్రమతి సతి విభ్యత్ భీతం కుముదం నిశి నిద్రామ్। అథ చ,—సంకోచం న ప్రయాతి। తథా,—మల్లికాసుమనసాం మాల్యం మాలా అస్మాద్భియా తే తవ ధమ్మిల్లే కేశపాశగ్రన్థివిశేషే లీయతే ఆత్మానం గోపాయతే। అథ చ,—అదృశ్యం తిష్ఠతి। తథా,—శీతద్యుతిశ్చన్ద్రో ధృతదరః ప్రాప్తభయః సన్ పీయూషస్త్రవకైతవాదమృతస్త్రవణవ్యాజాత్స్విద్యతి స్వేదం ముఞ్చతి। అథ చ,— హిమకణాన్ముఞ్చతి। 'ఏకయోర్ద్వా అడకారః' ఇతి వా। కుముదాదిభ్యోఽభ్యధికం ధవలమేతదీయం యశ ఇతి భావః। 'బహిర్న ధారయేన్మాల్యమ్' ఇతి కేశాన్తర్గతమాల్యధారణాద్వైమ్యాః సదాచారత్వం సూచితమ్॥౮౪॥

ఏతద్గన్ధగజస్తృషామ్బుసి భృశం కణ్ఠాన్తమజ్జత్తనుః

ఫేనైః పాణ్డురితః స్వదిక్కరిజయక్రీడాయశఃస్పర్ధిభిః।

దన్తద్వన్ద్వజలానుబిమ్బనచతుర్దన్తః కరామ్భోవమి–

వ్యాజాదభ్రమువల్లభేన విరహం నిర్వాపయత్యమ్బుధేః॥౮౫॥

ఏతదితి ॥ ఏతస్య గన్ధగజః యః సప్తసు స్థానేషు స్రవతి స గన్ధగజః। స్వదానమలమూత్రాదిగన్ధేన జితాన్యకరీ విరోధకారిగన్ధమసహమాన ఇతి వా గన్ధగజః। కరామ్భోవమివ్యాజాచ్చుణ్డాదణ్డాగ్రేణ ముఖఘృతగణ్డూషజలవమనమిషాదమ్బుధేః సముద్రస్య అభ్రమునామ్న్యాః కరిణ్యాః వల్లభస్య ఐరావణస్య విరహం పుత్రవియోగజనితం శోకం నిర్వాపయతి శమయతి। కింభూతః—భృశం నితరాం తృషా పిపాసయా సఫేనత్వాత్క్షీరబుద్ధ్యా పురః పురః ప్రసర్పణేన కణ్ఠాన్తం గ్రీవాం మర్యాదీ కృత్య మజ్జన్తీ జలే క్రీడన్తీ జలప్రవేశాదదృశ్యమానా తనుర్దేహో యస్య ఏవంభూతః। తథా,ఖకీయా దిక్ ప్రాచీ తస్యాః కరీ ఐరావణః, అన్యే వా తత్రత్యాః కరిణ స్తేషాం జయక్రీడా తథా ఉపార్జితైః యశోభిః సహ స్పర్ధిభిః తద్వదుజ్వలైః ఫేనైః జలావగాహనోద్గతైర్నిమమదేహోర్ధ్వ దేశే పాణ్డురితో ధవలితః। తథా, దన్తద్వన్ద్వస్య దన్తద్వయస్య జలేఽనుబిమ్బనం ప్రతిబిమ్బ స్తేన కృత్వా చత్వారో దన్తా యస్య సః। జలమధ్యే విద్యమానత్వాద్ధవలత్వాచ్చతుర్దన్తత్వాచ్చ ఐరావణ ఏవాయమితి భ్రాన్త్యా సముద్రః సుఖీ భవతీత్యర్థః। ఆసముద్రం దిగ్విజయీత్యర్థః ॥౮౫॥

అథైతదుర్వీపతివర్ణనాద్భుతం న్యమీలదాస్వాదయితుం హృదీవ సా।

మధుస్రజా నైషధనామజాపినీ స్ఫుటీభవద్ధ్యానపురఃస్ఫురన్నలా ॥౮౬॥

అథేతి ॥ అథ సా భైమీ న్యమీలదక్షిపక్ష్మసంకోచం చకార। కింభూతా—అతిప్రీత్యా మధుస్రజా వరణమధూకమాలయా నైషధస్య నామ జపతి తచ్ఛీలా। అత ఏవ స్ఫుటీభవత్ప్రత్యక్షాయమాణః ధ్యానేన చిన్తనాతిశయేన పురః స్ఫురన్నప్రథితతయాఽవభాసమానో నలో యస్యాః సా। తత్రోత్ప్రేక్షతేఏతస్యోర్వీపతేర్వర్ణనయా సముత్పన్నమద్భుతమాశ్చర్యం హృదివిద్యమానం ఆస్వాదయితుమనుభవితుమివ। ఆశ్చర్యస్య చేతసి వర్తమానత్వాత్తదనుభవార్థ నేత్రేఽప్యన్తఃప్రవిష్టే ఇవేత్యర్థః। నలే ఏవానురక్తా సతీ నేత్రనిమీలనేనైవ తం నృపం నిరాచకారేతి భావః। అన్యోఽపి జపమాలయాభీష్టదేవతామన్త్రజపం కుర్వస్తాం సాక్షాత్కర్తుం నేత్రే నిమీల్య ధ్యానేన తాం సాక్షాత్కరోతి ॥౮౬॥

ప్రశంసితుం సంసదుపాన్తరచ్ఛినం శ్రియా జయన్తం జగతీశ్వరం జినమ్।

గిరః ప్రతస్తార పురాయదేవ తా దినాన్తసంధ్యాసమయస్య దేవతా ॥౮౭॥

ప్రశంసితుమితి॥ దినాన్తసన్ధ్యాసమయస్య దేవతా సరస్వతీ పురావదేవ పూర్వవదేవతాః అతిగమ్భీరమధురా గిరః ప్రతస్తార ఉవాచ। కిం కర్తుమ్— సంసదః సభాయా ఉపాన్తావుభయపార్శ్వే రక్షయత్యేవంశీలం శ్రియా శరీరశోభయా కృత్వాతిసున్దరం స్తినం బుద్ధదేవం జయన్తం జగత్యాః పృథివ్యా ఈశ్వరం రాజానం ప్రశంసితుం వర్ణయితుమ్। శ్రియా సంసదుపాన్తరక్షినం జయన్తం జగతి శౌర్యాదినా ఇన్ద్రపుత్రతుల్యం కీకటదేశప్రభుత్వాజ్జినం బౌద్ధం రాజానమితి వా। జయన్తనామానం వా। 'జగదీశ్వరమ్' ఇతి పాఠే జినవిశేషణమ్॥౮౭॥

తథాధికుర్యా రుచిరే! చిరేప్సితా యథోత్సుకః సంప్రతి సంప్రతీచ్ఛతి।

అపాఙ్గరఙ్గస్థలలాస్యలమ్పటాః కటాక్షధారాస్తవ కీకటాధిపః॥౮౮॥

తథేతి॥ హే రుచిరే సున్దరి। త్వం తథా తేన ప్రకారేణ అధికుర్యా అధికారం కుర్యా। తథా కథమ్—యథా యేన ప్రకారేణ కీకటాధిపః మగధదేశస్వామీ త్వత్కటాక్షేషూత్సుకః సన్ చిరేప్సితాః తవ కటాక్షధారాః తిర్యగవలోకన పరమ్పరాః సంప్రతి ఇదానీం సంప్రతీచ్ఛతి అఙ్గీకరోతి। కింభూతా ధారాః—అపాఙ్గో నేత్రప్రాన్తస్తలక్షణం రఙ్గస్థలం నాట్యశాలా తంత్ర లాస్యే సవిలాసమన్దగతౌ లమ్పటాః। చిరేప్సితా త్వమితి వా। 'చిర' ఇత్యకారాన్తమప్యవ్యయం తేన సమాసః। ఏవమేవంజాతీయేఽన్యత్రాపి జ్ఞాతవ్యమ్॥౮౮॥

ఇదయశాంసి ద్విషతః సుధారుచః కిమఙ్కమేతద్విషతః కిమాననమ్।

యశోభిరస్యాఖిలలోకధావిభిర్విభీషితా ధావతి తామసీ మంసీ॥

ఇదమితి॥ అఖిలేషు లోకేషు ధావిభిః ప్రసరణశీలైః లోకత్రయముజ్వలం కుర్వాణైరస్య యశోభిర్విశేషేణ భీపితా లోకత్రయాన్నిర్వాసితా సతీ తామసీ కృష్ణపక్షరాత్రిః ఏవ మేసీ ఇదయశాంసి అస్య కీతిర్ద్విషతః అసమానస్య సుధారుచేశ్చన్ద్రస్య అఙ్కం కలఙ్కమ్, అథ చ—సంనిధిం ధావతి శీఘ్రం గచ్ఛతి ప్రవిశతి కిమ్। కిం వా ఏతద్విషతః ఏతచ్ఛత్రోః ఆననం ప్రాప్నోతీతి సంశయః। ఏతద్యశోభిశ్చన్ద్రాఙ్కశత్రు ముఖాతిరికస్య సకలస్యాపి జగతః శ్వేతీకరణమాశ్రయతీత్యర్థః। అయమతితరాం యశస్వీతి భావః। అన్యోఽపి భీషితః స్వగోత్రం యాతి శ్యామస్య చ శ్యామం వస్తు సగోత్రమితి। తామసీ తమఃసంవన్ధినీ రాత్రిః, మషీ (సీ) శ్యామవస్తుమాత్రగతా శ్యామికా చ యథాక్రమం చన్ద్రముఖం శత్రుముఖం ధావతి కిమితి వా। నిరన్తరోద్ద్యోతకరణాదేతత్కీర్త్యా నిష్కాసితేవ తామసీ స్త్రీ స్వభావ మీ రుర్భర్తుశ్చన్ద్రస్యోత్సఙ్గం గతా అత ఏవ రాత్రికాలిమా చన్ద్రాఙ్కే దృశ్యతే। సర్వస్యాపి శ్వేతీకరణాచ్ఛయామికాపి

నిర్వాసితాన్యత్ర స్థాతుమశక్కతయేవ రిపుముఖం గతా। అత ఏవ వివర్ణీభూతేషు వైరిముఖేషు కాలిమా దృశ్యతే। ఏతద్విషతః, 'ద్విషః శత్రుర్వా' (వా౦౧౪.౨౨) ఇతి షష్ఠ్యా సమాసః॥౮౯॥

ఇదంనృపప్రార్థిభిరుజ్ఝితోఽర్థిభిర్మణిప్రరోహేణ వివృధ్య రోహణః।

కియహినేరమ్బరమావరిష్యతే ముధా మునిర్విన్ధ్యమరున్ధ భూధరమ్॥౯౦॥

ఇదమితి॥ అతివదాన్యస్య అస్య నృపస్య ప్రార్థనశీలైరర్థిభిః యాచకైః అనేనైవ సకలకామానాం పూరితత్వాదుజ్ఝితః పరిత్యక్తః। అత ఏవ రత్నవ్యయాభావాత్ మణిప్రరోహేణ విధ్య అరోత్పత్త్యా విశేషేణ వృద్ధిం ప్రాప్య రోహణే మేరుః కియద్భిః కతిపయైరల్పైరేవ దినైరమ్బరమాకాశం ఆవరిష్యతే ఆచ్ఛాదయిష్యతి యతః, తస్మాత్ మునిరగస్తిః విన్ధ్యనామానం భూధరం ముధైవారున్ధ మదాగమనపర్యన్తం త్వయా న వర్ధితవ్యమితి నియమేన వృథైవ వాగ్వద్ధమకరోత్। తద్వృద్ధ్యభావేఽపి రోహణేనైవ సూర్యగతేః ప్రతిబన్ధస్య కరిష్యమాణత్వాదగస్త్య ప్రయాసస్య వైయర్థ్యమేవ జాతమిత్యర్థః। అగస్త్యేన విన్ధ్యరోధస్తు పురాణప్రసిద్ధః। ఆవరిష్యతే, వికల్పత్వాదిటో దీర్ఘో న। అరున్ధ, లజాత్మనేపదే॥౯౦॥

భూశక్రస్య యశాంసి విక్రమభరేణోపార్జితాని క్రమా-

దేతస్య స్తుమహే మహేభరదనస్పర్ధీని కైరక్షరైః।

లిమ్పద్భిః కృతకం కృతోఽపి రజతం రాజ్ఞాం యశఃపారదై-

రస్య స్వర్ణగిరిః ప్రతాపదహనైః స్వర్ణ పునర్నిర్మితః॥౯౧॥

భూశక్రస్యేతి ॥ వయం విక్రమస్య భరేణ బాహుల్యేన క్రమాత్పరిపాట్యా ఉపార్జితాని ఏతస్య భూస్య పృథ్వీన్ద్రస్య యశాంసి కైరక్షరైర్వర్ణైః స్తుమహే వర్ణయామః। యశసాం భూయస్త్వాద్వర్ణానాం పఞ్చాశత్త్వాత్స్తోతుం న శక్నుమః। సామాన్యాకారేణ కథంచిద్వర్ణ్యన్త ఇత్యర్థః। కింభూతాని—మహేభాః షష్టిహాయనా గజాః, ఐరావతో వా తేషాం దశనైః సహ స్పర్ధన్తే ఏవంశీలాని తద్వగౌరాణి। స్వర్ణగిరిర్మేరుః అన్యేషాం రాజ్ఞాం మేరుమేవ లిమ్పద్భిః యశోలక్షణైః పారదైః రసైః కృతకమసత్యం రజతం రూప్యం కృతోఽపి ప్రలేపనిర్మిత పాణ్డుద్యుతితాం నీతోఽపి సన్ అస్య ప్రతాపరూపైర్దహనైః అభిభిః పునః స్వర్ణ నిర్మితః కృతః। ప్రతాపస్య గీతత్వాత్స్వర్ణరూపతాం ప్రాపితః। పారదలేపేన సువర్ణం శ్వేతీభవతి, వహితాపేన చోడీతే పారదే పునః కాఞ్చనమేవ భవతీత్యర్థః। ఏతత్ప్రతాపాయే పరేషాం యశాంసి న ప్రసరన్తి। యశస్వీ ప్రతాపవాంశ్చాన్యః కోఽపి నాస్తీత్యర్థః॥ ౯౧॥

యద్భర్తుః కురుతేఽభిషేణనమయం శక్రో భువః సా ధ్రువం

దైగ్దాహైరివ భస్మభిర్మఘవతా వృష్టైర్ధృతోద్ధూలనా।

శంభోర్మా బత సాంధివేలనటనం భాజి వ్రతం ద్రాగితి

క్షోణీ నృత్యతి మూర్తిరష్టవపుషోఽసృగ్వృష్టిసంధ్యాధియా॥౯౨॥

యదితి ॥ అయం భువః శక్రో భూమీన్ద్రః యస్యా భూమేర్భర్తుః అభిషేణనం సేనయాభిగమనం కురుతే సా క్షోణీ భూమిః ఇతి మనసి కృత్వా లోహితత్వేనౌత్పాతికీ అసృగ్వృష్టీ రుధిరవృష్టితద్రూపా యా సాయంసంధ్యా తస్యా ధియా భ్రమబుద్ధ్యా ద్రాక్ శీఘ్రం నృత్యతి గాత్రవిక్షేపం కరోతి। కమ్పతే ఇత్యర్థః। 'బత' ఖేదే। 'ధ్రువమ్' ఉత్ప్రేక్షే। కింభూతా సా భూః—దాహాత్ ఇన్ధనజ్వలనాద్భస్మసంభవాద్దైగ్దాహైరివ దిగ్దాహోద్ధిశామౌత్పాతి కే ర్నిర్హేతుకలోహిత దీప్తేః ప్రభవైరివ మఘవతా ఇన్ద్రేణ వృష్టైర్మోచితైర్భస్మభిః కృత్వా ఘృతం కృతముద్ధూలనమఙ్గలేపో యయా సా। ఇతి కిమ్ శంభోః దిన రాత్రిసంధిరూపాయాం వేలాయాం కాలే భవం సాంధివేలం సాయంసంధ్యాకాలసముచితం నటనం నృత్తరూపం వ్రతం నియమో మా భాజి భమో మా భూదితి స్వయం నృత్యతీత్యర్థః। యతః— అష్టమూర్తేర్జలాద్యష్టమూర్తేః శంభోరేకా మూర్తిః పృథివీ। శివో హి సంధ్యాసమయే నృత్యం కరోతి తన్మూర్తిత్వాత్తయాపి నృత్తమారబ్ధమిత్యర్థః। యముద్దిశ్య అయం ప్రయాణం కరోతి తస్మిన్దేశే దిగ్దాహభస్మదృష్టిభూకమ్పరక్తవృష్టిలక్షణాస్తత్పరాజయసూచకా ఉత్పాతా భవన్తి। అయమేవ విజయత ఇత్యర్థః। 'జలార్కేన్ద్వాత్మఖభ్వమివాయవః శివమూర్తయః'। 'యత్సేనయాఽభిగమనమరౌ తదభిషేణనమ్' ఇత్యమరః। యద్భర్తుః 'భర్తృ' శబ్దస్య పత్యర్థత్వాద్యాజకాదిత్వాత్సమాసః। సేనయాభిగమనమభిషేణనమ్, 'సత్యాపపాశ–' (౩।౧।౨౫) ఇతి ణిచి ల్యుట్। 'ఉపసర్గాత్సునోతి–' (౮।౩।౬౫) ఇతి షత్వమ్। దైగ్దాహైరిత్యత్ర 'తస్యేదమ్' (౪।౩।౧౨౦) ఇత్యణ్। సంధివేలాయాం భవం సాంధివేలమ్, 'సంధివేలా–' ఇత్యణ్। ఇన్ద్రః శివస్య భస్మాహరణేఽధికారీ। అత ఏవ దిశాం దాహం కృత్వా భస్మార్పితవానితి కేచిత్॥౯౨॥

ప్రాగేతద్వపురాముఖేన్దు సృజతః స్రష్టుః సమస్తత్విషాం

కోషః శోషమగాదగాధజగతీశిల్పేఽప్యనల్పాయితః।

నిఃశేషద్యుతిమణ్డలవ్యయవశాదీషలబ్ధైరేష వా

శేషః కేశమయః కిమన్ధతమసస్తోమైస్తతో నిర్మితః॥౯౩॥

ప్రాగితి॥ ప్రాక్ సర్గాదౌ అగాధే జగతీశిల్పేఽప్యమర్యాదత్రైలోక్యనిర్మాణవిషయేఽపి యస్త్విషాం సమస్తః సకలః కోషో భాణ్డాగారసంచయః నాల్పాయితోఽల్పవన్నాచరితః, కిం. తు తావానేవాక్షయః స్థితః। ఆముఖేన్దు ముఖచన్ద్రమభివ్యాప్య ఏతస్య వపుః సృజతః స్రష్టుర్బ్రహ్మణః సంబన్ధీ స త్విషాం సమస్తః కోషః శోషం సమాప్తిమగాత్ప్రాప క్షయితః। యతః—చరణప్రభృతిముఖపర్యన్తావయవనిర్మాణార్థమేవ పూర్ణో, న తు కేశనిర్మాణార్థం తతస్తస్మాత్కాన్తిక్షయాద్ధేతోః కేశమయః కేశప్రచురః కేశరూపోఽస్య ఏష శేషో భాగః నిఃశేషం ద్యుతిమణ్డలం సమస్తః తేజోరాశిః తస్య వ్యయవశాన్నాశవశాత్ 'భాభావస్తమః' ఇతి న్యాయాత్। ఈషల్లభైః సుప్రాపైః సులభైరన్ధతమసస్తోమైర్గాఢాన్ధకారసఙ్ఘైః కృత్వా కిం వా నిర్మిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా। సున్దరతరోఽయం కేశాశ్చాస్యాతినీలా ఘనాశ్చేతి భావః। ఈషల్లభైః, అకృచ్ఛ్రార్థే ఖల్। 'ఉపసర్గాదేవ ఖల్ఘఞోః, నాన్యత్ర' ఇతి నియమానుమభావః। అన్ధతమసమ్, 'అవసమన్ధేభ్యస్తమసః' (౫।౪।౭౯) ఇత్యచ్॥౯౩॥

తత్తద్దిగ్జైత్రయాత్రోద్ధురతురగఖురాగ్రోద్ధతైరన్ధకారం

నిర్వాణారిప్రతాపానలజమివ సృజత్యేష రాజా రజోభిః।

భూగోలచ్ఛాయమాయామయగణితవిదున్నేయకాయో భియాభూ-

దేతత్కీర్తిప్రతానైర్విధుభిరివ యుధే రాహురాహూయమానః॥౯౪॥

తదితి॥ ఏష రాజా తాసాం తాసాం ప్రాచ్యాదీనాం సర్వాసాం దిశాం జైత్రా జయకారిణ్యో యాత్రాస్తాసూద్ధురా ఉత్సాహవన్తోఽతిబలినస్తురగాస్తేషాం ఖురాగ్రైరుద్ధతై రజోభిః కృత్వా అన్ధకారం సృజతి। కథంభూతమివ—నిర్వాణః శాన్తోఽరిప్రతాపానలస్తస్మాదనన్తరం జాతమివ। అన్ధకారం సూర్యప్రకాశస్యాచ్ఛాదితత్వాత్తమః సృజతి। అనలే శాన్తే భాభావరూపోఽన్ధకారో భవతి। ఏతస్య దిగ్జయయాత్రాయాం ప్రారబ్ధాయాం సర్వేషామపి వైరిణాం ప్రతాపః శాన్తో భవతీతి భావః। తురంగబాహుల్యం చ। తథా,—ఏతస్య కీర్తిప్రతానైర్యశోవిస్తారైరేవ విధుభిర్బహుభిశ్చన్ద్రైః యుద్ధే యుద్ధార్థమాహూయమానః స్పర్ధాపూర్వమాకారిత ఏవ రాహుః భియేవ భయేనైవ భూగోలస్య భూమణ్డలస్య ఛాయాయాం మాయామయేన మాయారూపేణ వ్యాజేన గణితవిద్భిర్జ్యోతిషికైర్గణిత శాస్త్ర ప్రామాణ్యేనోన్నేయస్తయః కాయః శరీరం యస్య ఏవంభూతోఽభూత్। ఏతత్కీర్తిసమూహచన్ద్రాన్దృష్ట్వా ఏకస్య చన్ద్రస్య జేతుం శక్యత్వాదేషాం తు బహూనాం జేతుమశక్యత్వాద్రాహుణా స్వం గోపాయితుం భూగోలచ్ఛాయరూపం మాయామయం శరీరం ధృతమిత్యర్థః। జ్యోతిఃశాస్త్రే చ భూగోలచ్ఛాయైవ రాహుత్వేనోక్తా। అన్యోఽపి శత్రోర్భీతః ఖం

గోపాయితుం రూపాన్తరం ధారయతి। ఏతాదృశో యశస్వీ కోఽపి నాస్తీతి భావః। నిర్వాణ ఇతి, 'నిర్వాణోఽవాతే' (౮।౨।౫౦) ఇతి నిపాతః। చ్ఛాయమాయా ఇతి, 'విభాషా సేనా-' (౨।౪।౨౫) ఇతి షణ్డత్వమ్ ॥౯౪॥

ఆస్తే దామోదరీయామియముదరదరీం యావలమ్బ్య త్రిలోకీ

సంమాతుం శక్నువన్తి ప్రథిమభరవశాదత్ర నైతద్యశాంసి।

తామేతాం పూరయిత్వా నిరగురివ మధుధ్వంసినః పాణ్డుపద్మ-

చ్ఛద్మాపన్నాని తాని ద్విపదశనసనాభీని నాభీపథేన॥౯౫॥

ఆస్తే ఇతి॥ యేయం త్రిలోకీ లోకత్రయీ దామోదరీయాముదరదరీం శ్రీవిష్ణోర్జఠర కందరామవలమ్బ్యాశ్రిత్య ఆస్తే। అత్రాస్యాం దామోదరోదరస్థితాయాం త్రిలోక్యాం ప్రథిమభరవశాన్మహత్త్వబాహుల్యాదతిసంమర్దాత్ సంమాతుం సుఖేన స్థాతుం న శక్నువన్త్యసమర్థాని సన్తి, తాన్యతిప్రసిద్ధాని ద్విపదశనైః సనాభీని సదృశాన్యతిగౌరాణి ఏతస్య యశాంసి తామేతాం విష్ణూదరదరీస్థితాం తత్సహితాం త్రిలోకీం పూరయిత్వావశిష్టాని తాముదరదరీం తత్స్థాం త్రిలోకీం చ పరిపూర్య అవశిష్టాని వా పాణ్డుపద్మచ్ఛద్మాపన్నాని నాభిసముత్పన్నధవలకమలవ్యాజమాపన్నాని తదాకారాణి సన్తి మధుధ్వంసినో విష్ణోర్నా భీరూపేణ పథా మార్గేణ నిరగురివ నిర్జగ్మురివ। సంకటవాసయాతనాభియా బహిర్నిర్గతానీవ। శ్రీవిష్ణోర్నాభౌ ధవలం కమలమన్యథోత్ప్రేక్షితమ్। పాణ్డురం పద్మం న కింత్వేతద్యశాంస్యేవ। కరిదన్తధవలకమలతుల్యాన్యతిభూయాంసి చాస్య యశాంసీతి భావః। దామోదరీయామ్, 'వృద్ధాచ్ఛః' (౪।౨।౧౧౪)। పృథ్వాదిత్వాత్ప్రథిమా। నాభీపథేన, ఋగాదినా సమాసాన్తః॥౯౫॥

అస్యాసిర్భుజగః స్వకోశసుషిరాకృష్టః స్ఫురత్కృష్ణిమా

కమ్పోన్మీలదరాలలీలవలనస్తేషాం భియే భూభుజామ్।

సత్రాఙ్గమేషు నిజాఙ్గులీమయమహా సిద్ధౌషధీషీరుధః

పర్వాస్యే వినివేశ్య జాఙ్గులికతా యైర్నామ నాలమ్బితా॥౯౬॥

అస్యేతి॥ అస్య అసిరేవ భుజగస్తేషాం భూభుజాం రాజ్ఞాం భియే, భవతీతి శేషః। కింభూతః— స్వకోశ ఏవ చర్మమయం పిధానం తదేవ సుషిరం వల్మీకవివరం తస్మాదాకృష్టో బహిః కృతః

సద్యో ధృతశ్చ। తథా,—స్ఫురన్ప్రకాశమానః ఉత్తమలోహజాతివిశేషత్వాస్కృష్ణిమా శ్యామత్వం యస్య। సర్పోఽపి సద్యోధృతత్వాత్స్ఫురత్కాలిమా। తథా, కమ్పేన తలహస్తాన్దోలనేన కృత్వా ఉన్మీలన్త్యః ప్రకటీభూతా అరాలా వక్రా లీలా యేషు తాదృశాని 'వలనాని గతివిశేషా యస్య। సర్పోఽపి వక్రగతిర్భవతి। తేషాం కేషామ్—యైః సఙ్గ్రామేషు నిజాఙ్గులీమయ్యాః స్వీయాఙ్గులీరూపాయా మహాసిద్ధౌషధ్యా వీరుధో వహయాః స్పర్శమాత్రేణ విషన్యాః పర్వ గ్రన్థిమఙ్గుష్ఠాగ్రపర్వగ్రన్థిద్వయం చాస్యే ముఖే వినివేశ్య జాఙ్గులికతా విషవైద్యతా గారుడకతా నాలమ్బితా నాఙ్గీకృతా। 'నామ' ప్రసిద్ధౌ। సర్పోఽపి యేన స్వముఖే సిద్ధోషధీపర్వ న నిక్షిప్యతే తమేవ యథా మారయతి, తథా ఏతదీయః స్వఢ్గోఽపి యే శస్త్రాణి న త్యజన్తి దైన్యాచ ముఖే అఙ్గులీపర్వ న ధారయన్తి తానేవ హన్తి, నాన్యాన్నీతాన్ శరణాగతాంచ। 'విషవైద్యో జాఙ్గులికః' ఇత్యమరః॥౯౬॥

యః పృష్ఠం యుధి దర్శయత్యరిభటశ్రేణీషు యో వక్రతా-

మస్మిన్నేవ బిభర్తి యశ్చ కిరతి క్రూరధ్వనిం నిష్ఠురః।

దోషం తస్య తథావిధస్య భజతశ్చాపస్య గృహ్ణన్గుణం

విఖ్యాతః స్ఫుటమేక ఏష నృపతిః సీమా గుణగ్రాహిణామ్॥౯౭॥

యి ఇతి॥ అరిభ శ్రేణీషు శూరతరవైరిసఙ్ఘేషు విషయే యః పృష్ఠం దర్శయతి పరాఙ్ముఖః పలాయతే। అథ చ,—యం ప్రత్యాకృష్యతే తస్య స్వభావాత్పృష్ఠం దర్శయతి। యః అస్మిన్నఖామిన్యేవ నృపే వక్రతామనృజుత్వం ఖాశ్రయ ఏవ కృతఘ్నుత్వం బిభర్తి। అథ చ,—అన్యస్త్యైతాహమ్బలాభావాదస్మిన్నేవ వక్రతాం బిభర్తి। నాన్యేన నమ్రీకర్తుం శక్యత ఇత్యర్థః। తథా,—యో నిష్ఠురో నిర్దయో దాక్షిణ్యరహితః సన్ క్రూరధ్వనిమనేన సహాప్రియభాషణం కిరతి। అథ చ,—పరిణతదృఢవంశజన్మా క్రూరం వైరిణాం భయావహం శబ్దం క్రేంకారం క్షిపతి। దోషం దూషణమ్। అథ చ,— బాహుం భజతస్తథావిధస్య తస్య చాపస్య తథావిధస్యాన్యస్య వా కస్యచిగుణం శ్రుతశౌర్యాదికం గృహ్ణన్వర్ణయన్। అథ చ,— మౌవమాకర్షన్ ఏష ఏకో నృపతిః స్ఫుటం నిశ్చితం గుణప్రాహిణాం పరదోషఖ్యాపననివృత్తానాం దోషేఽపి గుణారోపణం కుర్వతాం సజ్జనానామ్। అథ చ,— మౌర్వాప్రాహిణాం ధనుర్ధరాణాం సీమా పర్యన్తావధిః స్ఫుటం విఖ్యాతః ప్రసిద్ధః। ఏవంవిధో ధనుర్ధరః సజ్జనశ్వ కోఽపి నాస్తీత్యర్థః। ధనుఃపృష్ఠదర్శనేనైతస్య పలాయనాభావః సూచితః॥౯౭॥

అస్యారిప్రకరః శరశ్చ నృపతేః సంఖ్యే పతన్తావుభౌ

సీత్కారం చ న సంముఖౌ రచయతః కమ్పం చ న ప్రాప్రుతః।

తద్యుక్తం న పునర్నివృత్తిరుభయోర్జాగర్తి యన్ముక్తయో-

రేకస్త్రత్ర భినత్తి మిత్రమపరశ్చామిత్రమిత్యద్భుతమ్॥౯౮॥

అస్యేతి ॥ అస్య నృపతేః ఉభౌ సంఖ్యే సఙ్గ్రామే క్రమేణ సంముఖౌ ఏతత్సంముఖం వైరిసంముఖం చ పతన్తౌ సన్తౌ సీత్కారం దుఃఖాభివ్యఞ్జకం దన్తమధ్యనిర్గతం పక్షవాతజనితం చ ధ్వనివిశేషం యన్న రచయతః కురుతః। యచ్చ మరణభీతిజనితం దుర్నిర్గతత్వజనితం చ కమ్పం న ప్రాప్నుతః। ఉభౌ కౌ—అరిప్రకరో వైరిసఙ్ఘః, శరశ్చ ఏతౌ ద్వౌ। తథా,—ముక్తయోః ప్రాప్తమోక్షధనుశ్చ్యుతయోః యత్ పునర్నివృత్తిః జన్మ ప్రత్యాగమనం చ న జాగర్తి భవతి తత్సర్వం యుక్తం ఉచితమేవ। ద్వయోరపి తుల్యధర్మత్వాత్ తర్హి విలక్షణం కిమిత్యాశఙ్కయామాహ—తత్ర తయోర్ద్వయోర్మధ్యే ఏకో వైరిసఙ్ఘః మిత్రం సుహృదమ్। అథ చ,—సూర్య భినత్తి। అపరశ్చ శరోఽమిత్రం సూర్యవ్యతిరిక్తమ్। అథ చ,—వైరిణం భినత్తి ద్విధాకరోతీత్యద్భుతమాశ్చర్యమ్। తుల్యకర్మణోరతుల్యకర్మారమ్భకత్వస్య విరుద్ధత్వాదిత్యర్థః। 'చౌ' అన్యోన్యసముచ్చయే। దుఃఖభయరాహిత్యేన రణే సంముఖః పతితః శత్రుసఙ్ఘః 'ద్వావిమౌ పురుషౌ లోకే' (భంగీం ౧౫।౧౬) ఇతి వచనాత్సూర్య మణ్డలం భిత్త్వా ముక్తి ప్రాప్తః। అదృఢముష్టితయా ముక్తో బాణః కమ్పసీత్కారౌ రచయతి। తదకరణాచ్చ దృఢముష్టితాస్య సూచితా। దృఢముష్టిత్వేన ముక్తో వైరిమధ్యే న పునరాయాతి। వైరిణం హన్తీత్యర్థః। శూరతరోఽయం శత్రుమాత్రం హతవానితి భావః। బాణపక్షే,—సమ్యక్ ముఖం పుఙ్ఖమగ్రం వా యస్యేతి॥౯౮॥

ధూలీభిర్దివమన్ధయన్బధిరయన్నాశాః ఖురాణాం రవై

వతిం సంయతి ఖఞ్జయఞ్జవజవైః స్తోతౄన్గుణైర్మూకయన్।

ధర్మారాధనసంనియుక్తజగతా రాజ్ఞామునాధిష్ఠితః

సాన్ద్రోత్పులమిషాద్విగాయతి పదా స్ప్రష్టుం తురంగోఽపి గామ్॥౯౯॥

ధూలీభిరితి॥ ధర్మారాధనే సమ్యక్ నియుక్తం ప్రేరితం జగత్ యేన ఏవంభూతేనామునా రాజ్ఞాధిష్ఠిత ఆరూఢస్తురంగోఽపి పశురపి ధూలీభిః ఖురజరజోభిర్దివం స్వర్గలోకమన్ధయనన్ధం కుర్వన్। చక్షుఃప్రవిష్టాద్రజస ఏవ నిమీలితనయనం కుర్వన్నిత్యర్థః। తథా, ఖురాణాం రవైః సముచ్చలనశబ్దైః కృత్వా ఆశా దిక్ప్రాన్తనివాసినో జనాన్బధిరయన్బధిరతయా శబ్దాన్తరగ్రహణాశక్తాన్కుర్వన్। తథా, సంయతి సంగ్రామే జవస్య వాతవేగస్య

జవైర్వ్వాయోఃసకాశాదతివేగతయా వాతం ఖఞ్జయన్ పఙ్కుం కుర్వన్। తథా,—గుణైర్వ్వేతుభిః స్తోత్ర్యానశ్వజయరూపలక్షణాదివర్ణనకారిణో జనాన్మూకయన్ గుణాధికత్వేన సామస్త్యేన స్తోతుమసమర్థాన్మూకానివ కుర్వన్। ఏవంభూతః సన్ అనన్తరం సాన్ద్రాణాం నిరన్తరాణాముత్పాలానాం చతుర్భిశ్చరణైరుత్పతనానాం మిషాత్పదా ఏకేనాపి చరణేన గాం భువమ్। అథ చ,— ధేనుం స్ప్రష్టుం తస్యాః స్పర్శనం కర్తుం విగాయతి విశేషేణ జుగుప్సతే। ధార్మికో రాజా నిషిద్ధమాచరతః స్వాధీనాన్పాపినో దణ్డయతి। అహం తు తదధిష్ఠితః పదా గోః స్పర్శలక్షణం పాపం కుర్వన్దణ్డ్యః స్యామితి బుద్ధ్యా పదా న స్పృశతీవేత్యర్థః। ధార్మికో జవనాశ్వశ్చాయమేవేత్యర్థః। అన్దయన్నిత్యాదౌ 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణిజన్తాచ్ఛతా॥౯౯॥

ఏతేనోత్కృత్తకణ్ఠప్రతిసుభటనటారబ్ధనాట్యాద్భుతానాం

కష్టం ద్రష్టైవ నాభూద్భువి సమరసమాలోకిలోకాస్పదేఽపి।

అశ్వైరస్వైరవేగైః కృతఖురఖురలీమవిక్షుద్యమాన

క్ష్మాపృష్ఠోత్తిష్ఠదన్ధంకరణరణధురారేణుధారాన్ధకారాత్॥౧౦౦॥

ఏతేనేతి॥ సమరసమాలోకినో యే లోకాస్తేషామాస్పదే స్థానభూతాయామపి భువి సంగ్రామభూమౌ సమరసమాలోకిలోకానాం దేవానామాస్పదే గగనేఽపి వా ఏతేన రాజ్ఞా ఉత్కృత్తకణ్ఠారిఛన్నగ్రీవాః కబన్ధరూపాః ప్రతిసుభటా రిపువీరాస్త ఏవ నటా నర్తకాస్తైరారబ్ధానాం నాట్యాద్భుతానాం నృత్తాశ్చర్యాణాం ద్రష్టా నాభూదేవ। కష్టమతిదుఃఖమేతత్। తత్ర హేతుః—అఖైరవేగైః శీఘ్రజవైరశ్వైః కృతా ఖురైః కృత్వా ఖురలీ అభ్యాసభూమిః పునః పునః న్యాసో వా తయా మనోజ్ఞం శీఘ్రం వా విశేషేణ క్షుద్యమానం చూర్ణీభవత్క్ష్మాపృష్ఠం భూతలం తస్మాదుత్తిష్ఠనుత్పతన్ అనన్ధమన్ధంకరణ ఏవంభూతో రణధురారేణూ రణప్రారమ్భ ఏవ సముత్పన్నో రేణుస్తస్య ధారాః ప్రవాహాస్తజనితాదన్ధకారాత్। రణవిలోకనార్థమాగతైరపి మానవైర్దేవైరప్యశ్వఖురోత్థితరజః పూరితనేత్రైః కబన్ధవృత్తం నాలోకీత్యర్థః। 'మన్దఖచ్ఛన్దయోః స్వైరమ్'। 'ఏతత్కృతోత్తమాఙ్గ—' ఇతి పాఠః సాధీయాన్। ద్రష్టా, తృచ్। రణధురా, ఋగాదినా అః। ధురా భర ఇతి వా॥౧౦౦॥

ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పలదలదలనామోదమేదస్విపూర-

క్రోడక్రీడద్ద్విజాలీగరుదుదితమరుత్పాలవాచాలవీచిః।

ఏతేనాఖాని శాఖానివహనవహరిత్పర్ణపూర్ణద్రుమాలీ-

వ్యాలీఢోపాన్తశాన్తవ్యథపథికదృశాం దత్తగస్తడాగః॥౧౦౧॥

ఉన్మీలదితి॥ ఏతేన రాజ్ఞా ఏతాదృశస్తడాగోఽఖాని నిష్పాదితః। కింభూతః—ఉన్మీలన్తీ వికసన్తీ లీలా విలాసో యేషాం తాని నీలోత్పలాని తేషాం దలాని పత్రాణి తేషాం దలనం వికసనం తదుద్భవేన ఆమోదేన పరిమలేన మేదస్వీ పుష్టో బహులపరిమలః పూరఃప్రవాహస్తస్య క్రోడ ఉత్సఙ్గే క్రీడన్తీ ద్విజాలిర్హంసాదిపఙ్క్తిస్తస్యా గరుద్భ్యః పక్షేభ్య ఉదిత ఉత్పన్నో మరుద్వాయుస్తస్య స్ఫాలః సవేగగమనం సంఘట్టో వా తేన వాచాలాః శబ్దాయమానావీచయస్తరఙ్గా యస్య। తథా,—శాఖానివహేన నవహరిత్పర్ణైర్న్యూతనశ్యామపర్ణైశ్చ పూర్ణాం ద్రుమాల్యో వృక్షపఙ్క్యస్తాభిర్వ్యాలీఢో వ్యాప్త ఉపాన్తస్తీరప్రదేశస్తేన శాన్తా వ్యథా గ్రీష్మోమపీడా యాసాం తాసాం పథికదృశాం,—గ్రీష్మోష్మపీడా యేషాం పథికానాం వా దృశస్తాసాం, దత్తో రాగః సంతోషో యేన। తడాగస్యాతిరమణీయత్వం సుఖజనకత్వమస్య చ ధార్మికత్వం సూచితమ్॥౧౦౧॥

వృద్ధో వార్ధిరసౌ తరఙ్గవలిభం బిభ్రద్వపుః పాణ్డురం

హంసాలీపలితేన యష్టికలితస్తావద్వయోబంహిమా।

బిభ్రచ్చన్ద్రియా చ కం వికచయా యోగ్యస్ఫురత్సంగతం

స్థానే స్నానవిధాయిధార్మికశిరోనత్యాపి నిత్యాహతః॥౧౦౨॥

వృద్ధ ఇతి॥ అసౌ అనేన నిర్మితస్తడాగః వృద్ధో మహాన్వార్ధిః సముద్రః। సముద్రాపేక్షయాపి మహానిత్యర్థః। అథ చ,–అసౌ (వార్) వారి శ్రీయతేఽస్మిన్వార్ధిః వారిస్థానం తడాగ ఏవం వృద్ధోఽతిప్రవయాః। కింభూతః—తరఙ్గైః కృత్వా వలిర్భ వలియుక్తమ్। తరఙ్గా ఏవ వార్ధకసంకుచత్స్థూలశరీరావయవవిశేషస్థానే జాతా యస్యేత్యర్థః తాదృశతరఙ్గరూపాభిర్వలిభిర్భాతీతి వా। హంసాలీ పలితేన హంసపఙ్క్తిరూపేణ జరాశౌక్ల్యేన పాణ్డురం ధవలం ప్రవాహరూపం వపుర్బిభ్రత్। తథా—యష్ట్యా మధ్యనిక్షిప్తకీర్తిస్తమ్భరూపయా కలితో జ్ఞాతపరిమాణః। అలంకృత ఇత్యర్థః। అథ చ,—స్ఖలచ్ఛరీరధారణార్థం దణ్డేన యుక్తః। ధృతశరీర ఇత్యర్థః। తథా,—తావతామతిబహూనాం నానాజాతీయానాం వయసాం పక్షిణాం బంహిమాబాహుల్యం యత్ర। అథ చ—తావతః శతసమీపవర్తినో వయసో వార్ధకస్య బంహిమా యస్య। తథా,—వికచయాఽతిప్రకాశమానయా చన్ద్రికయా యోగ్యం సముచితం స్ఫురత్ప్రకాశమానం సంగతం మైత్రం యస్య। జ్యోత్స్నావన్నిర్మలమ్। అథ చ–సముద్రత్వాదేతజ్జలం జ్యోత్స్నామైత్ర్యాముచితం కం జలం బిభ్రత్। అథ చ,—విగతకేశయా

చన్ద్రికయా ఖాలిత్యేన 'చాందీ' ఇతి కాన్యకుబ్జభాషాయామ్। తయా ఉచితం స్ఫురన్నైత్రం కం శిరో బిభ్రత్। యద్వా,—కేశరహితేన ఖాలిత్యేనోపలక్షితమ్। తథా,—వార్ధకోచితం ప్రకటం సమ్యగ్గతం కమ్పనం యస్య శిరసఃతత్। తథా, స్నానవిధాయిభిర్ధార్మికైః శిరోనత్యాపి యత్ నిత్యమాదృతః తత్ స్థానే ఉచితమ్। ధార్మికైశ్చ స్నానాదౌ తీర్థం నమస్క్రియతే వృద్ధోఽపి। సముద్రస్య పర్వణ్యేవ స్పర్శయోగ్యత్వాదేతస్య సర్వదేత్యాధిక్యం సముద్రాత్। వలిభమితి మత్వర్థే 'తున్దివలి—'(౫।౧।౧౩౯) ఇతి భః। ద్వితీయవ్యాఖ్యానే పచాద్యచ్। బహులస్య భావః, పృథ్వాదిత్వాదిమనిచి 'ప్రియస్థిర—'(౬।౪।౧౫౭) ఇతి బంహిరాదేశః। ధార్మికః, 'ధర్మచరతి' (౪।౪।౪౧) ఇతి ఠక్॥౧౦౨॥

తస్మిన్నేతేన యూనా సహ విహర పయఃకేలివేలాసు బాలే !

నాలేనాస్తు త్వదక్షిప్రతిఫలనభిదా తత్ర నీలోత్పలానామ్।

తత్పాథో దేవతానాం విశతు తచ తనుచ్ఛాయమేవాధికారే

తత్ఫుల్లామ్భోజరాజ్యే భవతు చ భవదీయాననస్యాభిషేకః॥౧౦౩॥

తస్మిన్నితి॥ హే బాలే ! తస్మిన్ తడాగే త్వం ఏతేన యూనా సహ బిహర క్రీడ। తథా,—తత్ర తడాగే పయఃకేలివేలాసు జలక్రీడావసరేషు గ్రీష్మర్తౌ వా తత్రైవ నాలస్య దృశ్యత్వాత్। ప్రతిగ్రీష్మాభిప్రాయం బహువచనమ్। నీలోత్పలానాం తవ అక్షిప్రతిఫలనాన్నేత్రప్రతిబిమ్బాత్సకాశాద్భిదా భేదః నాలేన కమలదణ్డేనాస్తు। అతిసాదృశ్యాత్ ఇదం త్వన్నేత్రం వా నీలోత్పలమ్ ఇదం వా ఇతి సందేహే 'సనాలం యత్తన్నీలోత్పలమ్, అనాలం చ త్వన్నేత్ర' మితి నాలమేవ నిర్ణాయకం భవతీత్యర్థః। తథా,–తస్య పాథో జలం తస్య దేవతానామధికారే వ్యాపారే ఆధిపత్యే వా తవ తనుచ్ఛాయం తవ శరీరప్రతిబిమ్బమేవ విశతు। తజ్జలదేవతాస్థానే త్వచ్ఛరీరప్రతిబిమ్బమేవ భవత్విత్యర్థః। తథా,—తస్య ఫులానాం వికసితానామమ్భోజానాం రాజ్యే ఖణ్డే। అథ చ,—ఆధిపత్యే। భవదీయాననస్య త్వదీయముఖకమలస్య చ జలక్రీడావశాదభిషేకః। అథ చ,—పట్టాభిషేకో భవతు। నీలోత్పలజ్జలదేవతా ఫులకమలాపేక్షయా భైమీనేత్రశరీరాననమధికమితి సూచితమ్। తనుచ్ఛాయమ్, 'విభాషా సేనా–'(౨।౪।౨౫) ఇతి షణ్ఢత్వమ్॥౧౦౩॥

ఏతత్కీర్తివివర్తధౌతనిఖిలత్రైలోక్యనిర్వాసితై

విశ్రాన్తిః కలితా కథాసు జగతాం శ్యామైః సమగ్రైరపి।

జజ్ఞే కీర్తిమయాదహో భయభరైరస్మాదకీర్తిః పునః

సా యన్నాస్య కథాపథేఽపి మలినచ్ఛాయా బబన్ధ స్థితిమ్॥౧౦౪॥

ఏతదితి॥ జగతాం స్థావరజఙ్గమాత్మకానాం భువనానాం సంబన్ధిభిః సమగ్రైరపి శ్యామైః కృష్ణైః కజ్జలాదిపదార్థైర్గుణైర్వా కథాసు వార్తాసు ఏవ విశ్రాన్తిః కలితా ఆశ్రయోఽఙ్గీకృతః। కింభూతైః—శ్యామైః—ఏతస్య కీర్తేర్యశసః వివర్తేన పరిణామేన విశేషేణ వర్తనం వివర్తః స్థితిర్వా తేన ధౌతాద్ధవలీకృతాన్నిఖిలాత్ త్రైలోక్యాత్కందరాదిసహితాత్। నిర్వాసితైర్నిష్కాసితైః కీర్త్యా లోకత్రయస్య శ్వేతీకరణాత్తత్తచ్ఛ్యామగుణానాం సాంప్రతమదర్శనాత్ 'పూర్వం శ్యామాని వస్తూన్యభూవన్' ఇతి వార్తామాత్రశేషాణి శ్యామాని జాతాని సర్వథా న సన్తీత్యర్థః। తథా, కీర్తిమయాత్కీర్తిప్రచురా దస్మాద్రాజ్ఞః అకీర్తేః పునః భయభరైర్భీతిబాహుల్యైర్జజ్ఞే జాతమ్। అహో ఆశ్చర్యమ్। కీర్తేరకీర్తేశ్వ విరోధాత్కీర్తిరూపాదస్మాదకీర్తేర్భయం యుక్తమిత్యర్థః। ఏతత్కుతః—యద్యస్మాత్ మలినచ్ఛాయాఽతికృష్ణా సా అపకీర్తిఃఅస్య కథాపథేఽపి స్థితిమాశ్రయం న బబన్ధ నాకరోత్। ఏతత్కథా ప్రారమ్భేఽకీర్తిలేశస్యాప్యభావాత్ కీర్తిరేవ వర్ణ్యత ఇత్యర్థః। యశ్చ యస్మాద్బిభేతి స తదీయకథాప్రారమ్భ ఏవ మలినో భూత్వాన్యత్రైవ గచ్ఛతి। అవిద్యమానమపి శశవిషాణాది వచనాదిగోచరో భవతి,అకీర్తిస్తు వచనగోచరోఽపి నాభూదిత్యాశ్చర్యమ్। అచేతనాయా అప్యకీర్తేర్భయోత్పాదనాదపి చిత్రమ్। 'జరతామ్' ఇతి పాఠే వృద్ధానాం కథావితి వ్యాఖ్యేయమ్। జజ్ఞే, భావే లకారః॥౧౦౪॥

అథావదద్భీమసుతేఙ్గితాత్సఖీ జనైరకీర్తిర్యది వాస్య నేష్యతే।

మయాపి సా తత్ఖలు నేష్యతే పరం సభాశ్రవఃపూరతమాలవల్లితామ్॥ ౧౦౫॥

అథేతి ॥ అథ సఖీ భీమసుతాయా ఇఙ్గితాదననురాగసూచకాత్ భూవేల్లనాదిచేష్టితాత్సరఖతీమిత్యవదత్। ఇతి కిమ్—హే వాణి ! జనైః అస్యాకీర్తిర్యది నేష్యతే వా నాభిలక్ష్యత ఏవ తత్తర్హి మయాపి సా అస్య అకీర్తిః ఖలు నిశ్చితం నేష్యతే నాభిలష్యతే। యద్యపి తుల్యం తథాపి వరం కశ్చిద్విశేషోఽస్తి సభాయాః సభాలోకస్య శ్రవః పూరతమాలవలితాం కర్ణాభరణతమాలవహ్నిత్వం నేష్యతే ప్రాపయిష్యతే జనానామసంమతాం శశవిషాణాదివదసతీమప్యస్య కీర్తిమేవ సర్వాం సభాం శ్రావయిష్యామీత్యర్థః। వాణ్యాస్తద్వర్ణన నివారణం చకారేతి భావః। అకీర్తేర్నీలత్వాత్తమాలవల్లిత్వమ్। ఇష్యతే, ఇషేః కర్మణి। నేష్యతే, ణీఞః ప్రధానకర్మణి లృట్॥౧౦౫॥

అకీర్తిమేవ వర్ణయత—

అస్య క్షోణిపతేః పరార్ధపరయా లక్షీకృతాః సంఖ్యయా
ప్రజ్ఞాచక్షురవేక్ష్యమాణతిమిరప్రఖ్యాః కిలాకీర్తయః।
గీయన్తే స్వరమష్టమం కలయతా జాతేన వన్ధ్యోదరా-
న్మూకానాం ప్రకరేంణ కూర్మరమణీదుగ్ధోదధే రోధసి ॥౧౦౬॥

అస్యేతి ॥ హే బాణి। మూకానాం ప్రకరేణాస్య క్షోణిపతేరకీర్తయః కిల ప్రసిద్ధం నిశ్చితం వా కూర్మరమణీ కచ్ఛపికా తస్యా దుగ్ధాదుత్పన్నస్యోదధే రోధసి తీరే గీయన్తే। కింభూతాః— పరార్ధాగణితావధేః సకాశాత్ పరయాధికయా సంఖ్యయా లక్షీకృతా గణితా పరార్ధాదప్యధికాః, తథా,— ప్రజ్ఞాచక్షుర్భిః జాత్యన్ధైరవేక్ష్యమాణం దృశ్యమానం తిమిరం తత్ప్రఖ్యాస్తత్తుల్యా అతిశ్యామాః। కింభూతేన ప్రకరేణ—అష్టమం స్వరం నిషాదాదిసప్తస్వరాతిరిక్తం కలయతాఙ్గీకుర్వతా। తథా,—వన్ధ్యోదరాజ్జాతేన। ఏవమస్యాకీర్తయః సన్తీత్యేతదకీర్తిః సభా శ్రావితా। పరార్ధాధికా సంఖ్యా, అన్ధస్య దర్శనశక్తిః, తిమిరస్య చాక్షుషరూపత్వం, స్వరస్యాష్టమత్వం, వన్ధ్యోదరాజ్జన్మ, కచ్ఛపికాదుగ్ధం, ఏతాని సర్వథా యథా న సన్తి, తథైతద్విశేషణయుక్తా అస్యాకీర్తయోఽపి న సన్తీతి విపర్యవసానవృత్త్యా వర్ణనైవకృతా। ఉపహాసార్థం త్వసంగతోక్తిః। ఆ సామస్త్యేన కీర్తయ ఆకీర్తయః పూర్వోక్త విశేషణవిశిష్టా అస్య, సమస్తాః కీర్తయో గీయన్తే కిల। పర్యవసానవృత్త్యా అస్య కీర్తయో న సన్త్యేవేతి నిన్దైవ కృతేతి వా। కచ్ఛపీ చ దర్శనేనైవాపత్యాని పాలయతి, న దుగ్ధేనేతి ప్రసిద్ధిః। ప్రజ్ఞాచక్షుషో యోగినో జ్యోతిర్విలోకననిష్ఠాస్తిమిరం న పశ్యన్తీతి వా। తిమిరవత్ప్రఖ్యాయన్తే। మూలవిభుజాదిత్వాత్ కః ॥౧౦౬॥

తదక్షరైః సస్మితవిస్మితాననాం నిపీయ తామీక్షణభఙ్గిభిః సభామ్।
ఇహాస్య హాస్యం కిమభూన్న వేతి తం విదర్భజా భూపమపి న్యభాలయత్ ॥౧౦౭॥

తదక్షరైరితి ॥ విదర్భజా ఇహాస్యాం సభాయాం ఏతదీయవచనవిషయే వా అస్య వర్ణితస్య నృపస్య హాస్యం కిమభూత్కిం వా నాభూదితి కారణాత్సభావత్తమపి భూపం న్యభాలయదౌదాసీన్యేన సంముఖదృష్ట్యా దదర్శ నత్వనురాగాదిత్యర్థః। కిం కృత్వా— అనురాగాభావేఽపి హాసరసకృతాభిరీక్షణభఙ్గిభిరవలోకనప్రకార విశేషైస్తాం సభాం నిపీయ

సాదరమవలోక్య। కింభూతాం సభామ్—విధ్యుపక్రమైర్ని షేధే పర్యవసితైః పూర్వోక్తైరక్షరైః కృత్వా సస్మితాని సవిస్మితాని సాశ్చర్యాణి వా ఆననాని యస్యాస్తామ్। ఇహ నృపే ఆస్యహాస్యం జాతం న వేతి వా। స్మితసహితానాం విగతస్మితత్వం విరుద్ధమ్। విరోధాభాసః॥౧౦౭॥

నలాన్యవీక్షాం విదధే దమస్వసుః కనీనికాగః ఖలు నీలిమాలయః।

చకార సేవాం శుచిరక్తతోచితాం మిలన్నపాఙ్గః సవిధే తు నైషధే॥౧౦౮॥

నలేతి॥ పతివ్రతాయా భైమ్యా నలాన్యావలోకనమనుచితమిత్యాశఙ్కాం పరిహరన్నుత్తరసర్గే వర్ణయిష్యమాణస్య నలస్య ప్రస్తావనాం కరోతి—దమస్వసుః కనీనికా నేత్రతారా నలాదన్యస్య నృపస్య వీక్షామవలోకనరూపం ఆగః అపరాధం విదధే చక్రే। కింభూతా—ఖలు యస్మాత్ నీలినః కాలిమ్న ఆలయ: స్థానమ్। మలినో హి నిషిద్ధమాచరతి। అపాఙ్గస్తు కటాక్షః పునః సవిధే ద్వితీయపఙ్క్తౌ త్రిచతురేభ్యోఽనన్తరముపవిష్టే నైషధే సత్యనలే మిలన్సంబద్ధః సన్ శుచిరక్తతోచితాం ధవలరకత్వయోగ్యాం సేవాం చకార। ధవలరక్తత్వలక్షణసాముద్రికలక్షణయుక్తోఽపాఙ్గస్తు నల ఏవ సంలమోఽభూదిత్యర్థః। అథ చ—శుచేః పాపభీరోరనురక్తస్య చ భావేన స్వామిభక్త్యోచితామితి వా। స్వామిభక్తో హి స్వామినమేవ సేవతే న త్వన్యమిత్యర్థః। కటాక్షేణాన్యావలోకనే దోషః, ఋజుదృష్ట్యా త్వన్యవిలోకనే దోషో నేతి న పాతివ్రత్యక్షతిః క్వాపి। నలమేవ కటాక్షైర్విలోకయతి స్మేతి భావః। ఇన్ద్రాదిషు చతుర్ష్వసీకనలేషు సత్స్వపి సత్యనలత్వేఽజ్ఞాతేఽపి తత్రైవ సత్యనల ఏవానురాగబాహుల్యాదదృష్టవశాత్ కటాక్షనిరీక్షణం యుక్తమ్॥౧౦౮॥

ఇదానీం శ్లోకచతుష్టయేన పరస్పరానురాగం వర్ణయతి—

దృశా నలస్య శ్రుతిచుమ్బినేషుణా కరేఽపి చక్రచ్చలనమ్రకార్ముకః।

స్మరః పరాఙ్గైరనుకల్ప్య ధన్వితాం జనీమనఙ్గః స్వయమార్దయత్తతః॥౧౦౯॥

హృశేతి॥ తతో భైమీకటాక్షవిలోకనానన్తరం స్వయమనఙ్గోఽఙ్గరహితః। అత ఏవ నలస్య దృశా నేత్ర వ్యాపారేణైవ శ్రుతిచుమ్బినాఽపాఙ్గసంచారిణా కటాక్షరూపేణ కర్ణపూర్ణేనేషుణా కృత్వా స్మరః పరస్య నలస్యైవ దృగాదిభిరఙ్గైరవయవైః ధన్వితాం ధనుర్ధరస్వమనుకల్ప్య జనీం భైమీమార్దయదపీడయత్। కింభూతః స్మరః—కరే నలస్యైవ హస్తే

రేఖామయరాజ్యలక్షణరూపచక్రచ్ఛలేన నమ్రం చక్రాకారం కార్ముకం యస్య సః। నలేక్షితా సతీ కామాతురా జాతేతి భావః। ముఖ్యాఙ్గాభావే చానుకల్పోఽప్యఙ్గీక్రియతే। ఆర్దయత్, 'అర్ద హింసాయామ్' ణ్యన్తాల్లఙ్। 'ఆర్దిదత్' ఇతి పాఠే లుఙ్॥౧౦౯॥

ఉత్కణ్టకా విలసదుజ్జ్వలపత్ర రాజిరామోదభాగనపరాగతరాఽతిగౌరీ।

రుద్రక్రుధస్తదరికామధియా నలే సా వాసార్థితామధృత కాఞ్చనకేతకీవ॥

ఉత్కణ్టకేతి॥ సా భైమీ రుద్రకుమః రుద్రకృతశాపపరిత్యాగసముద్భవాత్కోపాద్ధేతోః తస్య రుద్రస్యారిః కామః తస్య బుద్ధ్యా అయం కామ ఏవేతి బుద్ధ్యా నలే విషయే వాసస్య స్వయంవరేణ స్థితేరర్థితామభిలాషుకత్వమఘృత దధార। నలే సాభిలాషా జాతేతి భావః। స్వశత్రుసమాశ్రయణం చ యుక్తమ్। కేవ—కాఞ్చనకేతకీవ। కింభూతా సా కేతకీ చ—ఉత్కణ్టకా ఉదితరోమాచా ఊర్ధ్వభూతసూచీతుల్యశుక్రామా చ। తథా,—విలసన్తీ శోభమానా నీలపీతాదిభిర్వర్ణైరుజ్జ్వలా ప్రకాశమానా, ఉజ్జ్వలేన శృఙ్గారేణ వా ప్రకాశమానో విలోకకానాం శృఙ్గారో యయా ఏవంభూతా వా, కస్తూర్యాదిరచితా కపోలవక్షోజాదౌ పత్రరాజిః పత్రవల్లీ పత్రపఙ్క్తిర్యస్యాః। శోభమానోజ్జ్వలవర్ణపర్ణపఙ్క్తిశ్చ యస్యాః। తథా,—ఆమోదం విలేపనజం సురభిగన్ధం హర్షం వా, స్వాభావికం పరిమలం చ భజతీతి భాక్। తథా, అపగతోఽనురాగో యస్యాః ఏవంభూతా న భవతి అతితరామనపరాగతరా నలేఽతితరామనురాగిణీ। న విద్యతే పరాగః పుష్పరజో యస్యామ్ ఏవంవిధా న భవతి। నితరామనపరాగా అనపరాగతరా। అతితరాం పరాగసహితా। తథా, అతితరాం గౌరీ గౌరవర్ణా ఉభయ్యపి। గౌరీ పార్వతీమతిక్రాన్తా వా భైమీ। సువర్ణకేతకీ యథా రుద్రకోపస్య వసత్యభిలాషుకత్వం దధార తస్య స్థానం బభూవేత్యర్థః। తథా భైమ్యపి నలవిషయే నలవైరికామబుద్ధ్యా నలశత్రుః కామ ఏవ నలసంబన్ధిత్వేన మాం పీడయతీతి ధియా రుద్రకోపస్యాత్మని యో వాసస్తదర్థితాం దధార రుద్రకోపస్య స్థానం జాతా। నితరాం సకోపా జాతేత్యర్థః। కామసామ్యం నలస్యోక్తమ్। నలేన కటాక్షవీక్షణే కృతే సాఽతితరాం కామపీడితా జాతేతి భావ ఇతి వా। గౌరీమతిక్రాన్తేతి, తత్పురుషే 'గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య' (౧।౪।౪౮) ఇతి హ్రస్వప్రాప్తేరతిగౌరిరితి స్యాత్। తథాపి 'కృదికారాదక్తిన' (గం సూం ౫౦) ఇతి న్యాయేన హ్రస్వాన్తాదపి పక్షే ఙీష అతిగౌరీతి సంగచ్ఛతే॥౧౧౦॥

తేన్నాలీకనలే చలేతరమనాః సామ్యాన్మనాగప్యభూ

దప్యగ్రే చతురః స్థితాన్న చతురా పాతుం దృశా నైషధాన్।

ఆనన్దామ్బునిధౌ నిమజ్జ్య నితరాం దూరం గతా తత్తలా–

లంకారీభవనాజ్జనాయ దదతీ పాతాలకన్యాభ్రమమ్॥౧౧౧॥

తదితి॥ న అలీకో నాలీకః, స చాసౌ నలశ్చ నాలీకనలః సత్యనలః తస్మిన్నదృష్టవశ ఘటితదుర్ఘటదర్శనే సత్యనలే చలేతరత్ నిశ్చలం మనో యస్యాః సా తత్రైవానురక్తా తీ సా భైమీ అగ్రే స్థితానపి చతురశ్చతుః సంఖ్యాకానలీకాన్నైషధాన్నలాన్ సామ్యాత్సత్యనలసామ్యేన దృశా నయనవ్యాపారేణ పాతుం కటాక్షైర్విలోకయితుం మనాగల్పమపి చతురా కుశలా మాభూత్। కింభూతా—ఆనన్దామ్బునిధావానన్దరూపే సముద్రే నిమజ్య బ్రుడిత్వా। నలావలోకనాన్నిశ్చలా భూత్వేతి యావత్। నితరాం దూరం గతా హర్షస్య పరమకాష్ఠాం ప్రాప్తా, తలం గతా చ। తథా,—తస్య ఆనన్దసముద్రస్య తలం తస్యాలంకారీ భవనాజనాయ పాతాలకన్యాభ్రమం అతిసౌన్దర్యాదానన్దవశాచ్చ నిర్నిమేషతయా సముద్రే నిమజ్జ్య తలగమనేన చ కిమియం నాగకన్యేతి భ్రమం బుద్ధిం దదతీ జనయన్తీ। 'అలంకారీభవతే' ఇతి పాఠే తస్య తలస్య భూతలస్యోపవేశనేన అలంకారభూతాయేన్ద్రాదిలోకాయ నలలక్షణాయ జనాయ వా। పాతాలతలస్యాలంకారీభవతే వాసుక్యాదినాగలోకాయ వా। పురస్థితాన్చలాకారానపీన్ద్రాదీనన్యరాజవత్ ఋజుదృష్ట్యైవ విలోకయతి స్మ। అదృష్టవశాఇచ్చ వ్యవహితమపి సత్యనలం కటాక్షైర్విలోకయతి స్మేతి భావః। 'తన్నల–' ఇతి పాఠే తేషామలీకనలానాం స్వీయేన రూపేణాలంకారభూతాయ జనాయ। సత్యనలాయేత్యర్థ॥౧౧౧॥

సర్వస్వం చేతసస్తాం నృపతిరపి దృశే ప్రీతిదాయం ప్రదాయ

ప్రాపత్తద్దృష్టిమిష్టాతిథిమమరదురాపామపాఙ్గోత్తరఙ్గామ్।

ఆనన్దాన్ధ్యేన వన్ధ్యానకృత తదపరాకూతపాతాన్స రత్యాః

పత్యా పీయూషధారావలనవిరచితేనాశుగేనాశు లీఢః॥౧౧౨॥

సర్వస్వమితి॥ స నృపతిః నలోఽపి చేతసః సర్వస్వం ప్రాణవత్ప్రియాం తాం భైమీం దృశేస్వనేత్రాయ ప్రీతదాయం సంతోషజనితం దానం ప్రదాయ ప్రకర్షేణ దత్త్వా కటాక్షేణ తాం సాదరం దృష్ట్వా అమరదురాపామిన్ద్రాదిభిర్దుర్లభాం లోకోత్తరఖరూపామ్। అథ చ,— తేషాం కటాక్షేణానవలోకనాత్తైర్దురాపామ్। అపాఙ్గే నేత్రపాన్తే ఉత్తరఙ్గాం చలత్కల్లోలామతిచఞ్చలా కటాక్షరూపాం తదృష్టిం భైమీదృష్టిమేవ ఇష్టాతిథిం ప్రియమభ్యాగతం ప్రాపలేభే। భైమ్యా పూర్వం కటాక్షైర్విలోకితః, అనన్తరం తేన సాఽవలోకితా, అనన్తరం పునరపి తథా విలోకిత ఇత్యర్థః। అనన్తరం చ రత్యాః పత్యా కామేన పీయూషధారారూపమతి నిర్వాపకత్వాదమృతరూపం యద్వలనం భైమీకృతం

వలితగ్రీవమవలోకనం తేన కృత్వా విరచితేనాశుగేన భైమీకటాక్షరూపేణ బాణేన ఆశు శీఘ్రం లీఢో విద్ధః స నలః తస్యా భైమీదృష్టేరపరేఽన్యే తృతీయాదయో యే ఆకూతపాతా అనేకభావాభివ్యఞ్జకా వ్యాపారవిశేషాస్తాన్ ఆనన్దాన్ధ్యేన హర్షాశ్రుపరిపూర్ణనేత్రతయా యదాన్ధ్యమదర్శనం తేన వన్ధ్యాన్నిష్ఫలానకృత। భైమీద్వితీయకటాక్షవీక్షణేనైవ అతితృప్తః కామవివశః సన్ తస్యాః తృతీయాదికటాక్షనిరీక్షణాని న దదర్శేతి భావః। అన్యోఽపి తుష్టః కస్మైచిత్సర్వస్వం దదాతి ప్రియం చాతిథిం ప్రాప్యానన్దబాష్పామ్బుపూర్ణో భవతి ॥౧౧౨॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

తస్య ద్వాదశ ఏష మాతృచరణామ్భోజాలిమౌలేర్మహా

కావ్యేఽయం వ్యగలన్నలస్య చరితే సర్గోం నిసర్గోవలః॥౧౧౩॥

శ్రీహర్షమితి॥ మాతా వాగీశ్వరీ జననీ చ తస్యాశ్చరణౌ ఏవామ్భోజే తయోరలిరూపో భ్రమరరూపో మౌలిర్యస్య। యద్వా,—మాతృచరణసంబన్ధినీ పూజార్థం చరణయోరుపఢౌకితా అమ్భోజాలి: కమలమాలా తద్యుక్తో మౌలిర్యస్య। వాగీశ్వర్యా జనన్యా వా ప్రసాదరూపేణ ధృతనిర్మాల్య కమలస్యేత్యర్థః। ద్వాదశానాం పూరణః సర్గః వ్యగలత్ సమాప్తః॥౧౧౩॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే

నైషధీయప్రకాశే ద్వాదశః సర్గః సమాప్తః॥

త్రయోదశః సర్గః।

ఇదానీమిన్ద్రాదిపఞ్చనలీసంజ్ఞం త్రయోదశం సర్గమారభత—

కల్పద్రుమాన్పరిమలా ఇవ భృఙ్గమాలా-

మాత్మాశ్రయామఖిలనన్దనశాఖివృన్దాత్।

తాం రాజకాదపగమయ్య విమానధుర్యా

నిన్యుర్నలాకృతిధరానథ పఞ్చ వీరాన్॥౧॥

కల్పద్రుమేతి॥ అథ విమానధుర్యాః శివికావాహినః తాం భైమీం రాజకాద్రాజసమూహాదపగమయ్య నివర్త్య నలాకృతిధరాన్నలవేషధారిణః పఞ్చ వీరాన్నలసహితానిన్ద్రాదీ నిన్యుః ప్రాపయామాసుః। శిబికావాహినాం తేషు పఞ్చసు నలోఽస్తి న వేత్యపరిజ్ఞానాన్నలస్యాపి నలరూపధారకత్వం ఘటతే। యస్య యద్రూపం తద్ధారిత్వం తస్యాపి యుక్తమేవేతి కవ్యపేక్షయాపి యుజ్యతే। 'వీర' పదేన శౌర్యం నాయకగుణః। కే కస్మాత్కాం కానివ—పరిమలా మనోహరగన్ధా అఖిలాః సమస్తా నన్దనశాఖినో దేవోద్యానతరవః తేషాం వృన్దాదాత్మాశ్రయాం పరిమలాశ్రితాం భృఙ్గమాలాంభ్రమరపతి పరావర్త్య అతిశయాత్కల్పద్రుమానివ। కల్పద్రుమా నన్దనస్థిత వృక్షాపేక్షయాధికాః, తథాన్యరాజాపేక్షయా తేఽపీత్యర్థః। సర్వాభిలాషపూర కత్వాత్సామ్యాన్మన్దారాదిష్వపి చతుర్షు 'కల్పద్రుమ' శబ్దప్రయోగః। భైమ్యప్యాత్మాశ్రయా విమానే స్థితత్వాత్। నయతిర్ద్వికర్మా॥౧॥

సాక్షాత్కృతాఖిలజగజ్జనతాచరిత్రా

తత్రాధినాథమధికృత్య దివస్తథా సా।

ఊచే యథా స చ శచీపతిరభ్యధాయి

ప్రాకాశి తస్య న చ నైషధకాయమాయా॥౨॥

సాక్షాదితి॥ సా దేవీ తత్ర తేషు మధ్యే ప్రాధాన్యాన్ని వేశనక్రమాచ్చ దివోఽధినాథమిన్ద్రమధికృత్యోద్దిశ్య తథా తేన ప్రకారేణోచే అచకథత్, యథా యేన ప్రకారేణ స శచీపతిరిన్ద్రశ్చాభ్యధాయి ఉక్తో భవతి। తస్య నైషధకాయస్య మాయా ఛద్మ న చ ప్రాకాశి ప్రకటితం భవతి। కింభూతా—సాక్షాత్కృతం అఖిలజగతాం జనతాచరిత్రం జనసమూహవృత్తాన్తో యయా సా। యథా ఇన్ద్రాదీనాం ప్రాకట్యం న, విష్ణోరాజ్ఞయా వర్ణనం చ మౌనిత్వే ప్రతిభాక్షయో న, తథావోచదితి భావః। సాక్షాదితి విశేషణేన నలరూపం కృత్వాగతానామిన్ద్రాదీనాం జ్ఞానౌచిత్యం సూచ్యతే॥౨॥

బ్రూమః కిమస్య వరవర్ణిని! వీరసేనోద్భూర్తి ద్విషద్వలవిజిత్వరపౌరుషస్య।

సేనాచరీభవదిభాననదానవారివాసేన యస్య జనితాసురభీరణశ్రీః॥3॥

బ్రూమ ఇతి॥ హే వరవర్ణిని ఉత్తమే భైమి! వయం అముష్యేన్ద్రస్య వీరయుక్తాయాః వీరాణాం వా సేనాయాః సైన్యస్యోద్భూతిముత్కృష్టైశ్వర్య సామర్థ్యం బాహుల్యం వా కిం బ్రూమో వర్ణయామః। వర్ణనాశక్యత్వాద్వాగగోచర ఇత్యర్థః। కింభూతస్య—ద్విషన్ అమిత్రో యో బలనామా దైత్యః తస్య విజిత్వరం జయనశీలం పౌరుషం పరాక్రమో యస్య। యస్య రణశ్రీః సేనాచరీభవన్తౌ సైనికో భవన్తౌ యావిభాననదానవారీ గణేశనారాయణౌ తయోర్వా సేనాధిష్ఠానేన కృత్వా జనితా కృతా అసురభీర్దైత్యభయం యయా। అసురేభ్యో దేవానాం యా భీః తస్యా ఈరణం క్షేపణం తేన యా శ్రీః సా యస్య జనితేతి వా। వాగగోచరమస్య చరితమిత్యర్థః॥

నలపక్షే తు—అస్య వీరసేనాఖ్యనృపాదుత్పత్తిం కిం కథయామః। అపి తు న। అకథనేఽపి లోకత్రయే ప్రసిద్ధత్వాత్స్వగుణైరేవాస్య ఖ్యాతత్వాద్వా। యో హి స్వయం న ప్రసిద్ధః, తస్య పిత్రాదిప్రసిద్ధ్యా వర్ణనం క్రియతే। అయం తు న తథేతి భావః। కింభూతస్య—ద్విషతాం బలస్య సైన్యస్య ఆఙ్గికస్య సత్త్వస్య వా జిత్వరం పౌరుషం పరాక్రమో యస్య। యస్య రణశ్రీః సేనాచరీభవన్తః సైనికా ఇభాస్తేషామాననదానవారి ముఖదానోదకం తస్య వాసేన గన్ధేన సురభిర్జనితా। రలయోః సావర్ణ్యాత్ సేనాయామచలీభవతాం పర్వతాయమానానామిభానామితి వా। మత్తగజబాహుల్యమనేన సూచ్యతే। ఏవమిన్ద్రనలయోరభేదబుద్ధిర్యథా తస్యా భవతి తథా దేవ్యోక్తమ్। 'రణ'శబ్దో లక్షణయా రణభూమౌ వర్తతే। ఇతః శ్లోకాదారభ్య 'అత్యాజి–' (నైం ౧౩।౨౮) ఇతి యావత్ ప్రథమమిన్ద్రాదివర్ణనం పశ్చాన్నలవర్ణనమ్। 'అత్యాజి–' (నైం ౧౩।౨౮) ఇత్యాదౌ నలవర్ణనం ప్రాథమ్యేన, దిక్పాలవర్ణనం పశ్చాదితి జ్ఞేయమ్। 'శ్లోకాదిహ ప్రథమతః–' (నైం ౧౩।౩౨) ఇతి శ్లోకేన నలస్య ప్రాధాన్యేన నిర్దేశాత్। 'హరిణా' (నైం ౧౩।౩౨) ఇత్యాదితృతీయయా దిక్పాలానామప్రాధాన్యేన నిర్దేశాత్। 'యౌవనోష్మవతీ శీతే శీతస్పర్శా చ యాఽఽతపే। భర్తృభక్తా చ యా నారీ సోచ్యతేవర'వర్ణినీ' ఇతి వృద్ధాః। 'ఉత్తమా వరవర్ణినీ' ఇత్యమరః। వరో వర్ణో యస్యా ఇత్యతిశాయనే 'ధర్మశీలవర్ణాన్తాచ్చ' (౫।౨।౧౩౨) ఇతీనిః॥3॥

శుభ్రాంశుహారగణహారిపయోధరాఙ్క–

చుమ్బీన్ద్రచాపఖచితద్యుమణిప్రభాభిః।

అమ్వాస్యతే సమితి చామరవాహినీమి-

ర్యాత్రాసు చైష బహులాభరణార్చితాభిః ॥४॥

శుభ్రేతి ॥ ఏష ఇన్ద్రః సమితి చ యాత్రాసు విలాసగతిషు చ దణ్డయాత్రా వా అమరవాహినీభిః సురసేనాభిరన్వాస్యతేఽనుగమ్యతే। కింవిధాభిః శుభ్రాంశుశ్చన్ద్రః, హరసంబన్ధినో హారా ఏకాదశ రుద్రాస్తేషాం గణః సమూహః, హరసంబన్ధినో వా యే గణా వన్ధిప్రభృతయః తాన్సర్వానపి హరన్తి ఆత్మనా సహ నయన్తి। తత్సహితా ఇతి యావత్। ఏవంవిధాః పయోధరా మేఘాః। హరస్యాపత్యం హారిఃస్కన్దో, గణపతిః, మేఘవేతి వా। తేషామహచుమ్బి స్వామిత్వాన్మధ్యవర్తీ య ఇన్ద్రః। శుభ్రాంశుహారగణాన్హరతి ఆత్మనా సహ నయతి ఏవంశీలః, పయోధరాఙ్కచుమ్బి చ ఏవంవిధో వా య ఇన్ద్రస్తస్య చాపం తేన ఖచితా సంబద్ధాద్యుమణిప్రభా సూర్యశోభా యాసు తాభిః। శుభ్రాంశ్వాదిభిః శక్రధనుర్వ్యాప్తేన సూర్యేణ చ భాన్తి తాభిర్వా। తథా, బహుః ప్రచురో లాభో ధనాదిప్రాప్తిర్యేషు తేషు రణేష్వర్చితాభిః పూజితాభిః। దైత్యజయాద్బహులా ఆభా దీప్తిర్యాసాం తాశ్చ తా రణార్చితాశ్చేతి వా। మేఘానామపి కామరూపత్వాత్సైనికత్వం యుజ్యతే। చన్ద్రాదిభిః విశిష్టేన్ద్రచాపేన చ స్వే ఆకాశే చితా వృద్ధిం ప్రాపితా సూర్యశోభా యాస్వితి వా। తైః కృత్వా వృద్ధిం ప్రాప్తా వా, చన్ద్రాదయస్తేజస్వినః తత్తేజఃసంబన్ధేన సూర్యతేజః ప్రచురం యత్ర జాతమిత్యర్థః॥

నలపక్షే—ఏష నలః సభాయాం దణ్డయాత్రాసు చ చామరధారిణీభిరన్వాస్యతే సేవ్యతే కింభూతాభిః—శుభ్రాః సితా అంశవో యస్య తేన హారగణేన ముక్తాహారసమూహేన కృత్వా హారీ సున్దరః పయోధరాఙ్కః స్తనమధ్యః తచుమ్బినీ తత్సంబద్ధా ఇన్ద్రచాపసంబద్ధసూర్యప్రభేవ ప్రభా యాసాం తాభిః। 'చః' అప్యర్థః। యాత్రాస్వపీతి యోజనా। హారమధ్యమణీనామనేకవర్ణత్వాదిన్ద్రచాపసంబద్ధసూర్యప్రభాసామ్యమ్। తథా, అత ఏవ బహులాని ప్రచురాణి ఆభరణాని తైరర్చితాభిరలంకృతాభిః। ప్రాధాన్యాద్ధారాణాం గ్రహణం, ఆభరణగ్రహణం తద్వ్యతిరికాలంకారాణాం, అతో న పౌనరుక్త్యమ్। ఏతేన యథా సభాయాం నిర్భయ ఆస్తే తథా సంగ్రామయాత్రాస్వపీతి వ్యజ్యతే। 'శుభ్ర ఉద్దీప్తశుక్లయోః', 'ద్యుమణిస్తరణిర్మిత్రః', 'సమిద్యుధః' ఇత్యమరః। 'హర'శబ్దాత్ 'తస్యేదమ్' (४।३।१२०) ఇత్యణ్। హారి, తాచ్ఛీల్యే ణినిః। అపత్యే వా 'భత ఇఞ్' (४।१।९५)। యద్వా,— శుభ్రాంశుహారగణేన హారిణః పయోధరాః స్తనా మేఘాస్తేషామఙ్కః పార్శ్వప్రదేశస్తచుమ్బి ఇన్ద్రచాపో నఖపద విశేషః తేన సంబద్ధా దివ్యరత్నప్రభా యాసాం తాభిః। ఇన్ద్రచాపవదాకాశవ్యాప్తా దివ్యమణిప్రభా యాసాం తాభిరితి వా। చిత్రమణిప్రభాసంవలితాః శక్రధనుః సదృశా భవన్తీతి బహులైరాభరణైర్భూషితాభిరిత్యర్థః। 'ఖచ దీప్తిసంవరణయోః' ॥४॥

క్షోణీభృతామతులకర్కశవిగ్రహాణాముద్ధామదర్పహరికుఞ్జరకోటిభాజామ్।

పక్షచ్ఛిదామయముదగ్రబలో విధాయ మగ్నం విపజ్జలనిధౌ జగదుజ్జహార॥౫॥

క్షోణీతి॥ అయం క్షోణీభృతాం పర్వతానాం పక్షచ్ఛిదాం విధాయ కృత్వా విపజ్జలనిధావాపత్సముద్రే మగ్నం జగదుజహార ఉచ్చకర్షేత్యర్థః। పర్వతపక్షచ్ఛేదనాద్విపద్రహితం కృతవానితి భావః। కింభూతానామ్—అతులా అత్యుచ్చాః కర్కశాశ్చ విగ్రహా దేహా యేషామ్ తథా, ఉద్ధామదర్పాణామత్యుద్భటానాం హరికుఞ్జరాణాం సింహహస్తినాం కోటిం భజతామ్। ఏకస్మిన్ప్రదేశేఽనేకసింహానాం అన్యస్మింశ్చాత్యుద్భటానేకకుఞ్జరాణామిత్యర్థః। కింభూతోఽయమ్ బలాదైత్యాదుదన ఉదగ్రబలః। యద్వా, ఉదగ్రం పౌరుషం యస్య సః॥

నలపక్షే—అతులానత్యుచ్చాన్సలక్షణాంశ్చ కర్కాశ్వేతాశ్వాన్ శ్యన్తి మారయన్తి ఏవంవిధా విగ్రహాః శరీరాణి వైరం వా యేషామ్। తథా,—ఉద్ధామదర్పా హరయోఽశ్వా గజాశ్చ తేషాం కోటిం భజతామ్। వైరినృపాణాం పక్షచ్ఛిదాం సహాయచ్ఛేదం కుక్షిచ్ఛేదం వా కృత్వా ఉదగ్రం బలం పౌరుషం సైన్యం వా యస్య, అయం నలో వైరికృతాపత్సముద్రే మమం జగదుజహార। వైరిణో హత్వా విపద్రహితమకరోదిత్యర్థః॥౫॥

భూమీభృతః సమితి జిష్ణుమపవ్యపాయం

జానీహి న త్వమఘవన్తమముం కథంచిత్।

గుప్తం ఘటప్రతిభటస్తని ! బాహునేత్రం

నాలోకసేఽతిశయమద్భుతమేతదీయమ్॥౬॥

భూమీభృత ఇతి॥ హే ఘటస్య ప్రతిభటౌ స్పర్ధినౌ స్తనౌ యస్యాః తత్సంబుద్ధిః భైమి ! త్వం సమితి సంగ్రామే భూమీమృతః పర్వతాన్ జిష్ణుం జేతారమ్। తథా,—న విద్యతే పవేర్వజ్రస్థాపాయో నాశో యస్య తమముం అమఘవన్తమనిన్ద్రం న తు నైవ జానీహి। అపి తు ఇన్ద్ర ఏవాయమ్। ఇన్ద్రస్య సహస్రనేత్రత్వాన్నాయం తథేత్యత ఆహ—త్వం ఏతదీయం శయం పాణిమతిక్రాన్తం ప్రసృతాదపి దీర్ఘమత ఏవాద్భుతమాశ్చర్యకారి కథంచిద్రుప్తం నలరూపధారణాదాచ్ఛాదితం బహునేత్రస్య భావో బాహునేత్రం న ఆలోకసే న పశ్యసి। గుప్తత్వాత్, న త్వవిద్యమానత్వాదిత్యర్థః। శయాదతిక్రాన్తమ్। హస్తతలయోర్నేత్రాణి న

సన్తీత్యర్థ ఇతి వా। బహునేత్రసమూహం వా।
బహునేత్రసంబన్ధినమేతదీయమద్భుతమతిశయముత్కర్షం వా ఆశ్చర్యమితి వా॥

నలపక్షే—త్వం అముం అఘవన్తం సపాపం న జానీహి పుణ్యశ్లోకత్వాత్। రణే రాజ్ఞో జేతారమ్। తథా,—అపగతో విశిష్టోఽపాయో యస్మాత్తం, అపగతో వ్యపాయః పలాయనం యస్య। అపలాయమానమిత్యర్థః।
ఏతదీయమతిశయమపరిమితహస్తపరిమాణమాశ్చర్యరూపం ప్రావరణవశాద్వాహౌ హస్తే స్థితం నేత్రం చీనాంశుకం గుప్తం యథా తథా ద్రవ్యాన్తరవిలోకనవ్యాజేన న ఆలోకసే। అపి తు ఆలోకయేత్యర్థః। బాహూ చ నేత్రే చ బాహునేత్రం శయమతిక్రాన్తమ్। బాహూ హస్తపరిమాణాధికపరిమాణీ, నేత్రే చ ప్రసృతాదప్యధికే ఇత్యర్థః। తగుప్తం యథా తథా నాలోకసే। అపి త్వాలోకయేతి వా। అతిశయం బాహునేత్రమ్। బాహూ అతిశయితౌ వదాన్యౌ శయౌ యయోస్తావతిశయౌ। నేత్రే చ శయమతిక్రాన్తే। అతిశయౌ చ అతిశయే చేతి నపుంసకైకశేషేణ వా వ్యాఖ్యేయమ్। ఏతదీయం గుప్తమనేన పాలితమ్। బహువశ్చ తే నేతారశ్చ బహూనాం వా నేతారస్తేషాం సమూహమ్। అతిశయితః శయో హస్తో యస్య। లక్షణయా వదాన్యముత్కృష్టమాలోకయ। శూరా వదాన్యా అప్యనేన పోషితా ఇత్యస్యోత్కృష్టత్వం వ్యజ్యతే। 'కులిశం భిదురం పవిః' ఇత్యమరః। 'నేత్రం మథిగుణే వస్త్రే' ఇతి। జిష్ణు, 'గ్లాజిస్థశ్చ గ్స్నుః' (3।౨।౧3౯) ఇతి తాచ్ఛీల్యే గ్స్నుః। తద్యోగే భూమీభృత ఇతి, 'న లోకా—(౨।3।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్వితీయా। 'బహునేత్ర'శబ్దాద్భావసమూహసంబన్ధేష్వణ్। పక్షే ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావః॥౬॥

లేఖా నితమ్బిని ! బలాదిసమృద్ధరాజ్య-

ప్రాజ్యోపభోగపిశునా దధతే సరాగమ్।

ఏతస్య పాణిచరణం తదనేన పత్యా

సార్ధం శచీవ హరిణా ముదముద్వహస్వ॥౭॥

లేఖా ఇతి॥ హే నితమ్బిని అతిపృథునిబిడనితమ్బే భైమి। బలవృత్రనముచిప్రభృతీనాం సమృద్ధం సంపూర్ణ రాజ్యం రాజభావస్తస్య ప్రాజ్యో బహురుపభోగస్తస్య పిశునాస్తదసహమానా లేఖా దేవా ఏతస్యేన్ద్రస్య పాణీ చ చరణౌ చ పాణిచరణం సరాగం సానురాగం యథా తథా దధతే ధారయన్తి। హస్తదానాత్పాణిమ్ నమస్కారార్థం చ చరణావిత్యర్థః। తత్తస్మాత్ అనేన హరిణా ఇన్ద్రేణ పయా సార్ధం శచీవ ముదముద్వహస్వ ధారయస్వ॥

నలపక్షే—సరాగమరుణం ఏతస్య పాణిచరణం కర్తృ సైన్యస్వామ్యమాత్యాదిభిః షడ్భేదేన వా బలేన సమృద్ధస్య రాజ్యస్య ప్రాజ్య ఉపభోగస్తస్య పిశునాః సూచకాః సాముద్రికోక్తలక్షణభూతాః

చక్రధ్వజాదిలేఖాః కర్మభూతాః దధతే ధారయతి। 'దధ ధారణే' ఏకవచనాన్తమస్మిన్పక్షే రూపమ్। తస్మాదనేన పత్యా నలేన సహ హర్షం ధారయస్వ। కేన కేవ—-హరిణా ఇన్ద్రేణ శచీ ఇవ। 'లేఖా అదితినన్దనాః', 'పిశునౌ ఖలసూచకౌ' ఇత్యమరః। 'నితమ్బ' శబ్దాదతిశయార్థాదినిః। పాణిచరణమ్, ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావే షణ్ఢత్వమ్ ॥ ౭॥

ఆకర్ణ్య తుల్యమఖిలాం సుదతీ లగన్తీ-

మాఖణ్డలేఽపి చ నలేఽపి చ వాచమేతామ్।

రూపం సమానముభయత్ర విగాహమానా

శ్రోత్రాన్న నిర్ణయమవాపదసౌ న నేత్రాత్॥౮॥

ఆకర్ణ్యేతి॥ అసౌ సుదతీ భైమీ ఏతాం పూర్వోక్తామఖిలాం వాచమాఖణ్డలేఽపి చ నలేఽపి చ తుల్యం లగన్తీం సమానసంబన్ధామాకర్ణ్య ఉభయత్ర ఇన్ద్రే నలే చ సమానం రూపమైక్యరూపం చ విగాహమానా జానతీ విశేషావలోకనాదపి విశేషమనుపలభమానా యథాక్రమం శ్రోత్రాచ్ఛ్రవణేన్ద్రియాత నేత్రాచ్చక్షురిన్ద్రియాచ్చ నిర్ణయం నావాపన్న ప్రాప। అనయోరిన్ద్రః స్తుతః కిం వా నలః, తయోః సరూపత్వాదయమిన్ద్రో నలో వేతి నాజ్ఞాసీదిత్యర్థః। 'అపి చ 'ఇతి' నిపాతసముదాయౌ పరస్పరసముదాయవాచకౌ। అవాపత్, ఌదిత్త్వాదఙ్ ॥౮॥

శక్రః కిమేష నిషధాధిపతిః స వేతి

దోలాయమానమనసం పరిభావ్య భైమీమ్।

నిర్దిశ్య తత్ర పవనస్య సఖాయమస్యాం

భూయోఽసృజద్భగవతీ వచసః స్రజం సా॥౯॥

శక్ర ఇతి॥ సా భగవతీ సరస్వతీ భూయః పునరపి వచసః స్రజం వాఙ్మాలామసుజత్। కిం కృత్వా—తత్ర తేషు మధ్యేఽస్యాం భైమీసమీపే పవనస్య సఖాయమగ్నిం నిర్దిశ్యోద్దిశ్య। పునః కిం కృత్వా—భైమీమితి దోలాయమానం మనో యస్యాస్తాం పరిభావ్య సంచిన్త్య। ఇతి కిమ్—ఏష కిం శక్రః, స దూత్యదృష్టః నిషధాధిపతిః నలో వేతి। దోలా ఇవాచరతి, 'కర్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చ' (౩।౧।౧౧) ఇతి క్యఙి శానచి దోలాయమానమితి। అస్యాం సామీపిక ఆధారః॥

ఏష ప్రతాపనిధిరుద్గతిమాన్సదాఽయం

కిం నామ నార్జితమనేన ధనంజయేన।

హేమ ప్రభూతమధిగచ్ఛ శుచేరముష్మా-

నాస్యేవ కస్యచన భాఖరరూపసంపత్॥౧౦॥

ఏష ఇతి॥ హే భైమి ! ఏష ప్రతాపస్య నిధిః ప్రకృష్టోష్ణస్పర్శస్థానమ్। తథా,— అయం సదా ఉద్గతిమానూర్ధ్వగమనయుక్తః। ఊర్ధ్వజ్వలనోఽయమిత్యర్థః। ధనంజయేన వహినానేన కిం నామ కా సంజ్ఞా నార్జితం న ప్రాప్తా। 'అభిర్వైశ్వానరో వహిః—' ఇత్యాదికం నామ నిర్వచనయోగాత్ ప్రాప్తమిత్యర్థః। సర్వేషాం నామ్నాం నిర్వచనమస్త్యేవ। 'నామ' సంభావనాయామ్। అగ్నినాఽనేన కిం నామ వస్తు న ప్రాప్తమ్। తైజసానాం పరమాణూనాం సర్వత్రావిరలత్వేన విద్యమానత్వాదితి వా। అనేన 'ధనంజయ' శబ్దేన కృత్వా సార్థకం నామ కిం న అర్జితమితి వా। ధనంజయత్వాదేవ శుచేరప్పిత్తాదముష్మాదగ్నేః ప్రభూతం హేమ స్వర్ణమధిగచ్ఛ ప్రాప్నుహి, 'ఘనమిచ్ఛేడుతాశనాత్' ఇత్యుక్తేః। 'అగ్నేరపత్యం ప్రథమం హిరణ్యం' ఇతి శ్రుతేరస్మాత్సువర్ణముత్పన్నమ్। అస్యేవామేరివ కస్యచన కస్యాపి భాస్వరా దేదీప్యమానా రూపసంపన్నాస్తి। తేజోమాత్ర వివక్షయా। తేజోవ్యతిరిక్తస్య కస్యచన శుక్లం భాస్వరం రూపం న దృష్టమిత్యర్థః।

నలపక్షే—ఏష నలః క్షాత్రతేజఃస్థానమ్। తథా,—సదా ఉదయవాన్। తథా, అనేన జయేన కృత్వా కిం నామ ధనం నార్జితమ్। వైరిణో విజిత్య ధనమర్జితమ్। సదా అయః శుభావహో విధిర్యస్మాదితి వా। శుచేః స్వధర్మోపార్జితద్రవ్యాదముష్మాత్ప్రచురం సువర్ణ ప్రాప్నుహి। శుచేః శృఙ్గారరూపాదితి వా। అస్య నలస్యేవ భాఖరా కాయకాన్తిసమృద్ధిః కస్యాపి అన్యస్య నాస్తి। భా దీప్తిః, ఖరః కణ్ఠశబ్దః, రూపం సౌన్దర్య తేషాం సంపద్ అస్యేవ కస్యాపి నాస్తీతి వా। తేజస్వీ మధురస్వరః సున్దర బేత్యుక్తమ్। 'వీతి హోత్రో ధనంజయః', 'శుచిరప్పిత్తమ్' ఇత్యమరః। ధనంజయః, 'సంజ్ఞాయాం భృతవృజి–'(౩।౨।౪౬) ఇతి ఖచ్। 'అరుర్ద్విష–'(౬।౩।౬౭) ఇతి ముమ్। భాస్వరః, 'స్థేశభాస— ' (౩।౨।౧౭౫) ఇతి వరచ్॥౧౦॥

అత్యర్థహేతిపటుతాకవలీభవత్తత్తత్పార్థివాధికరణప్రభవాఽస్య భూతిః।

అప్యఙ్గరాగజననాయ మహేశ్వరస్య సంజాయతే రుచిరకర్ణి ! తపస్వినోఽపి ॥౧౧॥

అత్యర్థేతి॥ హే రుచిరకర్ణి శోభన శ్రవణేన్ద్రియే భైమి ! అస్యామః అత్యర్థాతిశయితా హేతిపటుతా జ్వాలాపాటవం తస్య కవలీభవన్తి గ్రాసీభవన్తి తాని తాని పార్థివాని

పృథివీకార్యాణి తృణకాష్ఠకరీషాదీని తాన్యేవాధికరణం భస్మన ఏవాధారః తతః ప్రభవ ఉత్పత్తిర్యస్యా ఏవంవిధా భూతిర్భస్మ తపఖినోఽపి పాశుపతాదివ్రతనిష్ఠస్య మహేశ్వరస్య శివస్యాఙ్గరాగజననాయోద్ధూలనేనాఙ్గానాం విశిష్టవర్ణోత్పత్త్యయే సంజాయతే సంపద్యతే। ఏతత్సంబన్ధి భస్మాపీశ్వరస్య తపస్వినోఽప్యుపకృత్యై ప్రభవతి। అన్యస్య భవతీతి కిం వక్తవ్యమితి స్తుతిః। రుచిరకర్ణీతి శ్లేషోక్తిచాతురీవిషయే సావధానా భవ ఇతి వ్యజ్యతే। ఏతద్వరణే భస్మైవ కేవలమ్, నాన్యదితి విచార్య వృణీష్వేతి వ్యజ్యతే॥

నలపక్షే—అన రుచిరకర్ణి ! అస్య నలస్య భూతిః సంపత్ మహేశ్వరస్య మహాధనికస్యాపి త్యక్తసర్వసఙ్గస్య మునేరపి చ అభిలాషసముద్భూతయే సంపద్యతే। మమేదృక్ సంపద్భూయాదితి ధనికో ముముక్షుచాప్యస్య భూతయే స్పృహయతీత్యర్థః। ధనికస్య తపస్వినోఽపి ఈర్ష్యాజననాయ సంపద్యత ఇతి వా। కింభూతా సంపత్— అతిశయేనాఖపటుతయా మోక్షోపసంహారాదిమన్త్రప్రయోగసామర్థ్యేన ప్రాసీభవన్తస్తే చ తే పృథ్వీశ్వరాథ తేషామధికో రణస్తస్మాదుత్పన్నా । స ప్రభవ ఉత్పాదకో యస్యా ఇతి వా। క్షత్రతేజసోపార్జితేత్యర్థః। 'రాగోఽనురకే మాత్సర్యే'। హేతిజ్వలా ఆయుధం వ పార్థివేతి, 'ఈశ్వరః' ఇత్యధికారే 'సర్వభూమి–' (౫।౧।౪౧) ఇత్యణ్। పక్షే సంబన్నేఽణు। యచిరకర్ణీతి, 'నాతికోదర–' (౪।౧।౫౫) ఇతి జీఇ్ ॥౧౧॥

ఏతన్ముఖా విబుధసంసదసావశేషా

మాధ్యస్థ్యమస్య యమతోఽపి మహేన్ద్రతోఽపి।

ఏనం మహస్వినముపేహి సదారుణోచ్చై-

ర్యేనామునా పితృముఖి! ధ్రియతే కరశ్రీః॥౧౨॥

ఏతదితి॥ హే పితృముఖి ! అశేషా సర్వా అసౌ విబుధసంసద్దేవసభా ఏష ముఖం యస్యాః సా। 'అగ్నిముఖా వై దేవాః' ఇతి శ్రుతేః। అస్యాగ్నేర్యమతోఽపి మహేన్ద్రతోఽపి మాధ్యస్థ్యమాసనాపేక్షయా దిగపేక్షయా చ మధ్యే విద్యమానత్వమస్తి। త్వం మహస్వినం తేజోయుక్తం మహస్సు తేజస్సు విషయే ఇనం స్వామినం వా ఏనముపేహి। యేన సదారుణా కాష్ఠసహితేనామునా కర శ్రీః కిరణశోభా ఉచ్చైరూర్ధ్వా రక్తా చ ధ్రియతే। పితృముఖీతి సంబుద్ధ్యా ధన్యత్వం వ్యజ్యతే। 'ధన్యా పితృముఖీ కన్యా ధన్యో మాతృముఖః సుతః' ఇతి సాముద్రికోః॥

నలపక్షే—అసౌ జగతి ప్రసిద్ధా పురో దృశ్యమానా చ నిఖిలా విద్వత్సభా ఏతన్ముఖా ఏతత్ప్రధానా। యథా సర్వేష్వఙ్గేషు ముఖం ప్రధానం తథా విద్వత్సభాయామసౌ। 'కే విబుధాః 'ఇతి పృష్టే ప్రథమమసౌ గణ్యత ఇత్యర్థః। పుణ్యశ్లోకత్వాదేష ముఖే యస్యాస్తాదృశీ ఇతి వా।

అస్య యమతః సమవర్తినోఽపి ఇన్ద్రాదప్యధికం మాధ్యస్థ్యం పక్షపాతరహితత్వమ్। శత్రుమిత్రయోస్తుల్యో దణ్డ ఇత్యర్థః। తసేః సార్వవిభక్తికత్వాత్। లోకపాలాంశత్వాదిన్ద్రయమయోరేతన్మధ్యవర్తిత్వమితి కేచిత్। తేజస్వినమేనం ప్రాప్నుహి। యేనానేన సదా సర్వదా హస్తశోభా అతిశయేనారుణా రక్తా ధార్యతే। స్వినం శోభనం పతిమేనం మహ పూజయ। తథా,ఏనముపేహి ఏతత్సమీపం గచ్ఛేతి వా। మహఖినముత్సవవన్తం వా। విశ్వప్రకాశే సకారాన్తస్య 'మహః'శబ్దస్య పాఠాత్। 'ముఖం ముఖ్యే చ వ స్యాత్' ఇత్యజయపాలః। పితా ముఖం యస్యా ఇతి సమాసః। ముఖేనైవ ముఖస్య సాదృశ్యాత్పితృముఖమివ ముఖం యస్యా ఇత్యత్ర పర్యవస్యతి ॥౧౨॥

నైవాల్పమేధసి పటో రుచిమత్త్వమస్య

మధ్యేమిన్నివసతో రిపవస్తృణాని।

ఉత్థానవానిహ పరాభవితుం తరస్వీ

శక్యః పునర్భవతి కేన విరోధినాయమ్॥౧౩॥

నైవేతి॥ ఏషసి కాష్ఠే పటోర్జాజ్వల్యమానస్యాభేః రుచిమత్త్వం దీప్తియుక్తత్వమల్పం నైవ। కింతు బహిత్యర్థః। జాజ్వల్యమానస్యాస్య ఇన్ధనే దీప్తిమత్త్వమల్పం నైవ। తత్సంబన్ధాదధికం దీప్తిమానయం భవతీత్యర్థ ఇతి వా। తథా,—మధ్యేసమిత్ సమిధాం కాష్ఠానాం మధ్యే నివసతో విద్యమానస్యాస్య తృణాని శత్రవః। రిపునాశో యథా వేగేన క్రియతే, తథా సమృద్ధేనానేన క్షణమాత్రేణ తృణాని దయన్త ఇత్యర్థః। ప్రాదేశమాత్రాణాం పలాశశమ్యాదికాష్ఠానం మధ్యే ఇతి వా। ఇహ లోకే సమిన్మధ్యే వోత్థానవానూర్ధ్వజ్వలనవాన్ తరఖీ వేగవానయం విరోధినా కేనోదకేన పునః పరాభవితుం శక్యో భవతి। తేనైవ శాన్తిర్నాన్యేనేత్యర్థః।

జయ్యో భవతి। అపి తు న। వేగేనోత్థితస్యాస్య వారిణాపి శాన్తిః కర్తుమశక్యేత్యర్థం ఇతి వా॥

నలపక్షే—పటోః గ్రహణధారణాదిసమర్థస్యాస్య అల్పమేధసి మన్దప్రజ్ఞే రుచిమత్త్వం ప్రీతియుక్తత్వం నైవ। అయోగ్యత్వాత్తస్యేత్యర్థః। తథా, —సమిన్మధ్యే సఙ్గ్రామమధ్యే నివసతోఽస్య వైరిణస్తృణాని। అకించిత్కరా ఇత్యర్థః। ఇహ రణే భూలోకే వా తరస్వీ ఉత్థానవాన్వేగవాన్బలవాన్వా అయం కేన పునా రిపుణా జేతుం శక్యః। అపి తు న కేనాపి। కస్యాప్యజయ్యోఽయమిత్యర్థః। ఉత్థానముదయః। ఏతత్సదృక్కోఽప్యుదయీ బలవాంశ్చ నాస్తీత్యర్థః। భవతీతి సంబోధనం వా। 'తరో బలే చ వేగే చ', 'ఇధ్మమేధః సమిత్' ఇత్యమరః। అల్పమేధసి 'నిత్యమసిచ్–' (౫।౪।౧౨౨) ఇత్యత్ర నిత్యగ్రహణాదన్యస్మాదపి భవతీతి

వృత్తికారోక్తేః ప్రయోగానుసారేణాసిచ్। మధ్యేసమిత్, 'పారేమధ్యే షష్ఠ్యా వా' (౨।౧।౧౮)ఇత్యవ్యయీభావే నిపాతనాదేత్వమ్। 'ఝయః' (౫।౪।౧౧౧) ఇతి వైకల్పికత్వాదజభావః। పరాభవితుం, 'శకధృష–(౩।౪।౬౫) ఇత్యక్రియార్థత్వేఽపి శకియోగే తుమున్॥౧౩॥

సాధారణీం గిరముషర్బుధనైషధాభ్యా

మేతాం నిపీయ న విశేషమవాప్తవత్యా।

ఊచే నలోఽయమితి తం ప్రతి చిత్తమేకం

బ్రూతే స్మ చాన్యదనలోఽయమితీదమీయమ్॥౧౪॥

సాధారణీమితి॥ ఉషర్బుధనైషధాభ్యామభినలాభ్యాం సాధారణీం సమామేతాం గిరం నిపీయాకర్ణ్య ఇదమీయమనయోః సంబన్ధినం విశేషం తారతమ్యం నావాప్తవత్యా జ్ఞాతవత్యా భైమ్యాః పురోవర్తినం తం ప్రతి ఏకం చిత్తం మనః అయం నల ఇత్యూచే। అన్యదపరం చిత్తం అయమనల ఇతి తే స్మ నలవ్యతిరిక్తో వహ్నిరిత్యకథయత్। యుగపదాలోచన స్మృతిప్రసఙ్గాన్మనసః ప్రతిశరీరమేకత్వస్యాసాధితత్వాదేకస్మిన్నపి మనసి క్రియాభేదాదవస్థాన్తరప్రాప్తేర్భేద ఇవోపచర్యతే। యద్వా,—ఏకమేవ తం పురోవర్తినం క్వ నల ఇతి ప్రత్యూచే। అకారప్రశ్లేషేణానలోఽయమితి బ్రవీతి స్మ మనః। తథా,—అయమన్యాన్వైరిణో యతి అవఖణ్డయతీత్యన్యదః, స చాసౌ నలశ్చ అన్యదనల ఇతి బ్రూతే స్మ। అత్ర వ్యాఖ్యానే ప్రథమక్రమభఙ్గోఽపి న భవతి। ఏకస్య ద్వైరూప్యాద్విరోధాభాసశ్చ। 'శోచిష్కేశ ఉషర్బుధః' ఇత్యమరః। ఉషసి బుధ్యతే ఇతి ఉషర్బుధః। 'ఇగుపధ–' (౩।౧।౧౩౫) ఇతి కః। 'అహరాదీనామ్–' (వా౦ ౪౮౫౧) ఇతి రేఫః। 'తుల్యార్థైః–'(౨।౩।౭౨) ఇతి తృతీయా। 'అన్యద-' ఇతి పక్షే కః। సమానం ధారణమస్య సాధారణమ్। అనేకం ప్రత్యవిశిష్టబన్ధమ్। పృషోదరాదిః। తతః స్త్రియాం 'పాదార్ఘాభ్యాం చ' (౫।౪।౨౫) ఇత్యత్ర 'భాభీఘ్రసాధారణాదన్' (వా౦ ౩౩౩౪) ఇతి వక్తవ్యాదని జీప్। వాప్రకరణాచ్చ సాధారణభూమిరిత్యాద్యపి ఘటతే। ఇదమీయమ్, త్యదాదిత్వాత్ 'వృద్ధాచ్ఛః' (౪।౧।౧౧౪) ॥౧౪॥

ఏతాదృశీమథ విలోక్య సరస్వతీ తాం

సన్దేహచిత్రభయచిత్రితచిత్రావృత్తిమ్।

దేవస్య సూనుమరవిన్దవికాసిరశ్మే–

రుద్దిశ్య దిక్పతిముదీరయితుం ప్రచక్రే॥౧౫॥

ఏతాదృశీమితి॥ అథ సరస్వతీ అరవిన్దవికాసినః కమలవిలాసకరా రశ్మయః కిరణా యస్య దేవస్య రవేః సూనుం దిక్పతిం దక్షిణదిశః పతిం, అన్యేషాం పుత్రాణాం దిక్పతిత్వాభావాద్యమముద్దిశ్య ఉదీరయితుం వక్తుం ప్రచక్రే ఆరేభే। కిం కృత్వా—ఏతాదృశీముక్తసంశయాస్పదీభూతామ్। తథా,—నలనిశ్చయాభావాత్సందేద్ధః, తుల్యరూపదర్శనాద్దేవ్యక్తివైచిత్ర్యాద్వా చిత్రమ్, నలనిశ్చయాభావాన్నలప్రాప్తి విఘ్నాత్త్రాసః, తైః సంశయాశ్చర్యత్రాసైః చిత్రితా నానావిధా కృతా చిత్తవృత్తిర్యస్యాః సా ఏవంవిధాం తాం భైమీం విలోక్య।'౦చిత్తభిత్తిమ్' ఇతి పాఠే చిత్తమేవ భిత్తిర్యస్యాః। భిత్తౌ హి చిత్రం యుక్తమిత్యర్థః। ఏషేవ దృశ్యత ఇతి, 'త్యదాదిషు దృశ–' (౩।౨।౬౦) ఇతి కఞి 'ఆ సర్వనామ్నః' (౬।౩।౯౧) ఇత్యాత్వే 'టిడ్ఢా–' (౪।౧।౧౫) ఇతి జీపి ఏతాదృశీ॥౧౫॥

దణ్డం బిభర్త్యయమహో జగతస్తతః స్యా-

త్కమ్పాకులస్య సకలస్య న పఙ్కపాతః।

స్వర్వైద్యయోరపి మదవ్యయదాయినీభి-

రేతస్య రుగ్భిరమరః కిము కశ్చిదస్తి॥౧౬॥

దణ్డమితి॥ 'అహో' సంబోధనే, అయం యమో దణ్డం స్వాయుధం బిభర్తి। తతస్తస్మాద్ధేతోః పురాణాదిదర్శనేన కమ్పాకులస్య పాపభీరోః సకలస్య జగతో భువనస్య పఙ్కాత్పాపాత్పాతో బ్రుడనం న స్యాద్భవేత్। పఙ్కే మహారౌరవాదౌ నరకే వా। ఏతద్భయాత్పాపం కోఽపి న కరోతీత్యర్థః। అహో ఆశ్చర్యమ్। అన్యో యష్టిం ధారయతి అన్యస్య చ కమ్పమానస్య కర్దమపాతో న భవతీత్యసంగతేః। తథా,—చికిత్సాసమర్థయోః స్వర్వైద్యయోర్దయోరపి మదవ్యయదాయినీభిః గర్వక్షయం కుర్వాణాభిః ఏతస్య రుగ్భిః ప్రాణికర్మవిపాకదర్శనేనానేన ప్రేరితాభిః పీడాభిః న మ్రియత ఇత్యమరః కశ్చిత్కిమస్తి। అపి తు న కోఽప్యస్తి। కర్మజరోగాణాం తాభ్యామప్యచికిత్స్యత్వాదిత్యర్థః। స్వర్వైద్యయోరితి నామ రుజాపనయనసామర్థ్యసంభావనాసూచనార్థమ్॥

నలపక్షే—అయం నలో దణ్డం శాసనం యతో బిభర్తి తస్మాత్కమ్పాకులస్య సకలస్యాపి లోకస్య ఏనఃపాతో న భవేత్పూర్వవదేతస్మాద్భయాత్। అయం దణ్డం చతురఙ్గసైన్యం బిభర్తి తతః శత్రుభయాత్కమ్పాకులస్య లోకస్య దుఃఖపాతో న భవేత్। సైన్యేనైవ వైరిణాం నిహతత్వాల్లోకస్య దుఃఖనాశ ఇతి వా। సౌన్దర్యేణ ప్రసిద్ధయోర్నాసత్యయోరపి

గర్వక్షయకారిణీభిరేతస్య రుగ్భిః కాయకాన్తిభిరుపలక్షితో దేవోఽపి కశ్చిదస్తి కిము। అపి తు నాస్తి। దేవేషు మధ్యే దస్త్రావేవ సున్దరతమౌ తావప్యనేన జితో యతః। యే త్వేతత్సమీపస్థా రమణీయాః, త ఏతద్రూపధారణాదేవ, న తు స్వభావేనేత్యర్థః। 'పఙ్కోఽస్త్రీ శాదకర్దమౌ', 'అస్త్రీ పఙ్కం పుమాన్పాప్మా', 'స్త్రీ రుగుజా', 'స్యుః ప్రభారుగ్' ఇతి చామరః। దాయినీభిరితి తాచ్ఛీల్యే ణినిః॥౧౬॥

మిత్రప్రియోపజననం ప్రతి హేతురస్య

సంజ్ఞా శ్రుతాసుహృదయం న జనస్య కస్య।

ఛాయేదృగస్య చ న కుత్రచిదధ్యగాయి

తప్తం యమేన నియమేన తపోఽమునైవ॥౧౭॥

మిత్రేతి॥అస్య యమస్యోపజననముత్పత్తిం ప్రతి సంజ్ఞానామ్నీ మిత్రప్రియా సూర్యపత్నీ హేతుర్నిమిత్తం శ్రుతా ఆకర్ణితా। ఛాయానామ్నీ తు కుత్రచిత్ కుత్రాపి పురాణాదౌ ఈదృగస్యోత్పత్తి ప్రతి హేతుః నాభ్యగామి (యి) నాశ్రావి। కింతు శనైశ్చరస్యైవేత్యర్థః। 'యమో యమీ శ్రాద్ధదేవః సంజ్ఞాయాస్తనయాస్త్రయః' ఇతి పురాణమ్। అయం యమః కస్య జనస్యాసుహృత్ప్రాణహర్తా న అపితు సర్వస్యాపి ప్రాణహర్తా। అమునా యమేనైవ నియమేన నక్తోపవాసాదివ్రతేన తపః తప్తం ధర్మః కృతః। అత ఏవాస్య సూర్యపుత్రత్వం ధర్మరాజత్వం చేత్యర్థః॥

నలపక్షే—అస్య నలస్య సంజ్ఞా నామ శ్రుతా సతీ మిత్రప్రియస్య సుహృదిష్టస్యోపజననం ప్రత్యుత్పాదనం ప్రతి హేతుః। అస్య సంజ్ఞా సుహృదిష్టజననం ప్రతి హేతుః శ్రుతా ఖ్యాతేతి వా। పుణ్యశ్లోకత్వాత్। అయం కస్య జనస్య సుహృన్మిత్రం న। అపి తు సమ్యక్పరిపాలనాదుపకారిత్వాద్వా సర్వస్యాపి సుహృదేవ। ఈదృక్ప్రత్యక్షదృశ్యా అస్య ఛాయా కాయకాన్తిః కుత్రాపి నరసురోరగేషు నాధ్యగామి (యి) న దృష్టా। సున్దరతరోఽయమిత్యర్థః। ఛాయా రీతిః లోకపరిపాలనమిత్యర్థ ఇతి వా। అస్యేవ జగత్పాలనం కోఽపి న కరోతీత్యర్థః। అమునా నైవ యమేన బ్రహ్మచర్యాదినా, నియమేన నతాదివ్రతేన చ తపః తప్తమ్। త్వదర్థమితి శేషః। 'ఛాయా స్యాదాతపాభావే ప్రతిబిమ్బార్కయోషితో'। 'తపశ్చాన్ద్రాయణాదౌ స్యాద్ధర్మే ఇతి విశ్వః। అధ్యగామీ (యీ) తి ఇజో గాఙాదేశే కర్మణి చిణ్। యమేనేతి పక్షే హేతౌ తృతీయా॥౧౭॥

కిం చ ప్రభావనమితాఖిలరాజతేజా

దేవః పితామ్బర మణీ రమణీయమూర్తిః।

ఉత్క్రాన్తిదా కమను న ప్రతిభాతి శక్తిః

కృష్ణత్వమస్య చ పరేషు గదాన్ప్రియోక్తుః॥౧౮॥

కిం చేతి॥ కేవలం సంజ్ఞాస్య జననీత్యేవ న। కిం చ అన్యచ ప్రభయా దీయావనమితం తిరస్కృతమఖిలం రాజ్ఞశ్చన్ద్రస్య తేజో యేన సః, తథా రమణీయమూర్తిరమ్బరమణిః సూర్యో దేవః అస్య పితా। అస్య యమస్యోత్క్రాన్తినామికా। అథ చ మరణదా శక్తిరాయుధవిశేషః కమను లక్షీకృత్య న ప్రతిభాతి సమర్థా న భవతి। అపి తు సర్వమను సమర్థైవ। పరేష్వన్యేషు జనేషు గదాన్రోగాన్ప్రియోక్తుః ప్రేరయితుః అస్య కృష్ణత్వం శ్యామత్వం చ। పరపీడాజననేనాపయశ ఇత్యర్థః। అస్య కృష్ణత్వం లోహవత్కఠినాన్తఃకరణత్వమిత్యర్థం ఇతి వా॥

నలపక్షే—ప్రభావేణ పరాక్రమేణ నమితసకలభూపప్రతాపః, అమ్బరమణిః సూర్యః, ఇః కామః తద్వద్రమణీయమూర్తిః, దేవో రాజా వీరసేనోఽస్య పితా। దేవో విజిగీషురితి వా। అమ్బరమణీభిర్వ్యఖరనైః కృత్వా రమణీయమూర్తిరితి వా। 'మణీ' శబ్ద ఈబన్తోఽపి। అమ్బేతి సంబోధనమ్। రమణీనాం స్త్రీణాం రమణయోగ్యా మూర్తిర్యస్యేతి వా। అస్య శక్తిరాయుధవిశేషః కం వైరిణమనుత్క్రాన్తిదా మరణప్రదా న ప్రతిభాతి। అస్య శక్తిః సామర్థ్య కం యమమనూత్క్రాన్తిదా మరణప్రదా న ప్రతిభాతి। అపి తు సంభావ్యత ఏవ। యమాదన్యేషాం భయం తస్యాప్యస్మాద్భయమ్। శూరత్వాతిశయో యోత్యత ఇతి వా। తథా శత్రుషు గర్దా శస్త్రవిశేషం ప్రయోక్తరస్య కృష్ణత్వం దేవకీనన్దనత్వమ్। గదాయుద్ధప్రావీణ్యాచ్ఛ్రీకృష్ణసమానత్వమిత్యర్థః।

౧ అధ్యగామీతి పఠిత్వాఽభిగన్తేతి వ్యాఖ్యాతం జీవాతౌ । పరా ఉత్కృష్టా ఇషుసంబన్ధినో గదా రోగాః దుఃసహబాణజనితాః పీడా ఇతి యావత్। తానర్థాద్వైరిషు ప్రయోక్తురస్య కృష్ణత్వమర్జునత్వమ్। బాణయుద్ధప్రవీణార్జునతుల్యోఽయమిత్యర్థం ఇతి వా। 'రాజా ప్రభౌ నృపే చన్ద్రే యక్షే క్షత్రియశక్తయోః', 'కో బ్రహ్మాత్మానిలార్కేషు శమనే సర్వనామ్ని చ', 'శక్తిర్బలే ప్రభావాదౌ శక్తిః ప్రహరణాన్తరే' ఇత్యాది విశ్వః॥౧౮॥

ఏకః ప్రభావమయమేతి పరేతరాజీ

తజ్జీవితేశధియమత్ర నిధత్స్వ ముగ్ధే!।

భూతేషు యస్య ఖలు భూరియమస్య వశ్య–

భావం సమాశ్రయతి దస్రసహోదరస్య॥౧౯॥

ఏక ఇతి॥ అయం ఏకః పరేతాః ప్రేతాస్తేషాం రాజా పఙ్క్తౌ విషయే ప్రభావం సామర్థ్యం ఏతి తత్తస్మాత్ అత్రాస్మిఞ్జీవితేశధియమన్తకబుద్ధిం కురు। హే ముగ్ధే! ఉభయోర్భేదమజానానే సంజ్ఞాగర్భజాతత్వాదస్రసహోదరస్యాశ్విభ్రాతుః యస్య యమస్య భూతేషు భూరి ప్రచురం భూతం వశ్యభావమధీనత్వం సమాశ్రయతి ప్రాప్నోతి। ప్రాణిషు మధ్యే ప్రచురం భూతం యస్య యమస్య వశే వశవర్తి సత్ అభావం వినాశమేవాశ్రయతీతి వా। ముముక్షవః కతిపయే, తదపేక్షయా భూతానాం ప్రాచుర్యమ్। 'ఖలు' నిశ్చయే। సర్వప్రాణినాశ ఏతదధీన ఇతి నిశ్చయేనాయమన్తక ఇతి కిం న జానాసీత్యర్థః॥

నలపక్షే—పరాశ్చ ఇతరే ఆత్మీయాశ్చ తేషామాజిః। పరాశ్రేష్ఠాంస్తేజఖినోఽపి ఇతరయన్తి క్షోదీయసః కుర్వన్తి యే తేషామాజిరితి వా। పరా ఉత్కృష్టా యా ఇతరేషాం వైరిణామాజిరితి వా। తస్యాం అయం నల ఏక ఏవ ప్రభావమేతి। తథా,—భూతేషు పృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశేషు మధ్యే ఇయమిత్యభినయేన సకలా భూః సౌన్దర్యేణ దస్రసహోదరస్యాశ్వితుల్యస్య యస్యాస్య వశ్యత్వమాశ్రయతి। తత్తస్మాన్ముగ్ధే సున్దరి! అస్మిన్ప్రాణేశబుద్ధిం నిధేహి। తథా,—సమా సశ్రీకా త్వం యస్య ఏతద్వరణే ప్రయత్నం కురు। ఏవంవిధః శూరః ప్రభుశక్తియుక్తః। సున్దరశ్చ కోఽపి నాస్తీత్యేనమేవ వృణీష్వేతి భావః। 'ఇతర' శబ్దాత్పక్షే 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణిచి పచాద్యచి ణిలోపః॥౧౯॥

గుమ్ఫో గిరాం శమననైషధయోః సమానః

శఙ్కామనేకనలదర్శనజాతశఙ్కే।

చిత్తే విదర్భవసుధాధిపతేః సుతాయా

యన్నిర్మమే ఖలు తదేష పిపేష పిష్టమ్॥౨౦॥

గుమ్ఫ ఇతి॥ శమననైషధయోర్యమనలయోర్విషయే సమానస్తుల్యః పూర్వోక్తో గిరాం గుమ్ఫో దేవ్యా వాణీసందర్భః విదర్భవసుధాధిపతేః సుతాయా భైమ్యాశ్చిత్తే యచ్ఛఙ్కాం సంశయం నిర్మమే తత్ఖలు నిశ్చితం ఏష పిష్టం పిపేష। చూర్ణమేవ చూర్ణితవానితి దృష్టాన్త ఇత్యర్థః। చూర్ణచూర్ణనం యథా పృథా తథేదమపీత్యర్థః। కింభూతే చిత్తే-అనేకేషాం నలానాం దర్శనేన జాతశకే ఉద్భూతసంశయే। 'గుమ్ఫః స్యాద్గుమ్ఫనే' ఇతి విశ్వః॥౨౦॥

తత్రాపి తత్రభవతీ భృశసంశయాలో-

రాలోక్య సా విధినిషేధనివృత్తిమస్యా:।

పాథః పతిం ప్రతి ధృతాభిముఖాఙ్గలీక-

పాణిః క్రమోచితముపాక్రమతాభిధాతుమ్॥౨౧॥

తత్రేతి॥ తత్రభవతీ పూజ్యా సా భగవతీ సరస్వతీ క్రమోచితం క్రమప్రాప్తం, పరిపాటీయోగ్యం యథా తథా వా, అభిధాతుం వక్తుముపాక్రమత। కిం కృత్వా—తత్ర యమేఽపి భృశమత్యర్థ సంశయాలోః సందిహానాయా అస్యా భైమ్యా విధినిషేధాభ్యాం సకాశాన్నివృత్తిం ప్రవృత్తినివృత్త్యోరభావమాలోక్య। కింభూతా—పాథసాం పయసాం పతిం ప్రభుం వరుణం ప్రతి ధృతోఽవస్థాపితోఽభిముఖాలీకః సంముఖకరశాఖః పాణిర్యయా। 'తత్రభవత్'శబ్దః పూజార్థః। అఙ్గులీక ఇతి, 'నఘృతశ్చ' (౫।౪।౧౫౩) ఇతి కప్। ఉపాక్రమత, 'ప్రోపాభ్యామ్—' (౧।౩।౪౨) ఇతి తజ్। అభిధాతుం, కమియోగే 'శకధృష—' (౩।౪।౬౫) ఇతి తుమున్॥౨౧॥

యా సర్వతోముఖతయా వ్యవతిష్ఠమానా

యాదోరణైర్జయతి నైకవిదారకాయా।

ఏతస్య భూరితరవారినిధిశ్చమూ: సా

యస్యాః ప్రతీతివిషయః పరతో న రోధః॥౨౨॥

యేతి॥ ఏతస్య వరుణస్య భూరితరా వారినిధయః సముద్రా యస్యాం సా చమూర్జయతి సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే। సా కా—యస్యాః పరతో రోధః పరం తీరం ప్రతీతివిషయో దృగ్గోచరో న। సేనాయాం సముద్రాణామపి మిలితత్వాత్పరం పారం న దృశ్యత ఇత్యర్థః। సా కా—యా సర్వతోముఖస్య జలస్య భావేన వ్యవతిష్ఠమానా వ్యవస్థితా। జలమయీత్యర్థః। యా యాదోరణైర్జలజన్తుశబ్దస్తత్సఙ్గ్రామైర్వా ఉపలక్షితా। తథా,—యా నైకవిదారకా అనేకకూపకా। నైకాన్విదారయతి నైకవిదారః కస్య ఉదకస్య ఆయ ఆగమనం యస్యాం సా। స్వవేగేన సర్వనాశకరముదకం యస్యామస్తీత్యర్థం ఇతి వా। యా నైకవిదారం కం యస్యామేవంభూతా వా। యస్యాఃపరతో వైరిణోఽన్యస్మాద్వా రోధ ఆవరణం న జ్ఞానగోచరః। నిమ్నాభిముఖస్య పయసఃకస్యాపి నివారయితుమశక్యత్వాదితి వా। యస్యాః పరతః పరప్రదేశాత్ప్రతి సంముఖమితిర్గమనం తస్య విషయో గోచరో నరో మనుష్య అధోఽధస్తాదేవ। ప్రవాహవేగేనాథ ఏవ గచ్ఛతీతి భావ ఇతి వా

నలపక్షే—ఏతస్య భూరీణాం తరవారీణామేకధారయవనఖడ్గానాం నిధిః స్థానం సా చమూర్విజయతే। యా సర్వస్మాదపి లోకాత్సర్వసేనాభ్యో వా ముఖతయా శ్రేష్ఠతయా వ్యవతిష్ఠతే। 'ముఖ' శబ్దో లక్షణయా శ్రేష్ఠవాచకః। సర్వతః సర్వదిక్షు ముఖం యస్యాస్తద్భావేన వ్యవతిష్ఠత ఇతి వా। అనేకానేకదిగ్వ్యాపిత్వాత్సేనాయాః ప్రాచుర్యం సూచ్యతే। యా దోరణైర్బాహుయుద్ధైర్భుజాస్ఫాలనశబ్దైర్వోపలక్షితాం, దోరణైర్జయతీతి వా। యా అదోరణైరముష్య సఙ్గ్రామేః సింహనాదైర్వా జయతి। సేనాజయేనాస్య వ్యపదేశో న। కింతు స్వయమేవాసౌ యుద్ధం కురుతే। తేనోభయథా నలవర్ణనే తాత్పర్యమ్। తథా,—నైకే విదారకా యోద్ధారో యస్యాం సా, దోరణైః కృత్వా నైకవిదారకః కాయో యస్యాః సేతి వా। యస్యాః పరస్మాచ్ఛత్రోః సకాశాద్రోధ ఆవరణం న జ్ఞానగోచరః। కేనాపి రోద్ధుం న శక్యత ఇత్యర్థః। పరస్మాత్ప్రతీతి విషయః సంముఖమాగచ్ఛన్నరో మనుష్యః అధో హీన ఏవేతి వా। 'పుష్కరం సర్వతోముఖమ్', 'కూపకాస్తు బిదారకాః', 'కాయో దేహః', కూలం రోధశ్చ' ఇత్యమరః। వ్యవతిష్ఠమానేతి, 'సమవప్రవిభ్యః స్థః' (౧।౩।౨౨) ఇతి తఙ్। అత్ర గ్రన్థభూయస్త్వభయాద్వ్యాకరణం న లిఖ్యతే ॥౨౨॥

నాసీరసీమని ఘనధ్వనిరస్య భూయా–

న్కుమ్భీరవాన్సమకరః సహదానవారిః।

ఉత్పద్మకాననసఖః సుఖమాతనోతి

రనైరలంకరణభావమితైర్నదీనః॥౨౩॥

నాసీరేతి॥ నదీనాం ఇనః ఖామీ సముద్రో నాసీరసీమని జలమయసేనాముఖవిభాగే స్థితః సన్ కరణభావం సాధకతమత్వమితైర్గతై రత్నైర్ముక్తాదిభిః అలమతిశయేనాస్య వరుణస్య సుఖమాతనోత్యుత్పాదయతి। సుఖజననే రత్నాని కరణభూతాని। స్వామినేఽస్మై రత్నాని దత్త్వా ప్రీతిముత్పాదయతీత్యర్థః। కరణే దేహే భావం సత్త్వమితైః ప్రాప్తైః। స్వదేహోత్పన్నైరిత్యర్థం ఇతి వా। అలంకరణభూతత్వాద్వరుణదేహస్థితైరితి వా। ఏవంవిధై రత్నైరుపలక్షితో వా। అలంకరణభావమలంకరణత్వం గతైరత ఏవ తైః సుఖమాతనోతీతి వా। కింభూతో నదీనః—ఘనధ్వనిర్నిబిడశబ్దః। తథా,—భూయాన్ప్రచురతరః దీర్ఘపరిమాణత్వాత్, సప్తసంఖ్యాత్వాద్వా। తథా,—కుమ్భీరా నాక్రాస్తద్వాన్। (తథా,—) మకరా మత్స్యవిశేషాస్తద్యుక్తః। తథా,—సహదానవారిః పుణ్డరీకాక్షయుక్తః। (తథా) ఉచ్ఛ్రన్ద ఉదయార్థః। ఉద్గతాని వికసితాని పద్మాని యేషు తాని కాననాని తేషాం సఖా। తద్యుక్త ఇత్యర్థః। ఉత్కృష్టా పద్మా లక్ష్మీర్యేషామేవంవిధైః కాననైర్యుక్త ఇతి వా। ఉత్కృష్టా పద్మా లక్ష్మీః స్వకన్యా యస్మిన్స చాసౌ

వనసఖశ్చేతి వా। శ్రీవిష్ణోస్తత్ర విద్యమానత్వాలక్ష్మీయుక్తత్వమ్। 'నాసీరసీమ' పదేన తీరం లక్ష్యతే, తత్ర నిబిడధ్వనిరితి వా। జలస్య తీరే ప్రతిఘాతాత్

నలపక్షే—భూయాన్బహుతరః కుమ్భీ గజో నాసీరముఖే సేనాముఖవిభాగే సుఖమనాయాసేన వాశబ్దావిస్తారయతి। కింభూతః కుమ్భీ—ఘనవనిర్యస్య। తథా, సమః ఆనుపూర్వ్యా వృత్తః సలక్ష్మీకో వా కరః గుణ్డాదణ్డో యస్య। తథా,—దానవారిణా మదజలేన సహితః। తథా,—ఉద్గతాని పద్మకాని కుమ్భస్థలే పద్మబిన్దుజాలకాని యస్మిఞ్జేవంవిధం యదాననం ముఖం తద్యుక్తః। తథా,—అలంకారత్వం ప్రాప్తైవ రత్నైః దీనో న। కింతు సంభృతః, 'సేనాముఖం తు నాసీరమ్', 'నక్రస్తు కుమ్భీరః', 'పద్మకం బిన్దుజాలకమ్' ఇత్యమరః॥౨౩॥

సస్యన్దనైః ప్రవహణైః ప్రతికూలపాతం

కా వాహినీ న తనుతే పునరస్య నామ।

తస్యా విలాసవతి। కర్కశతాశ్రితా యా

బ్రూమః కథం బహుతయాసికతా వయం తాః॥౨౪॥

సేతి॥ హే విలాసవతి భైమి ! 'నామ' శిరశ్చాలనే। అస్య వరుణస్య కా నామ వాహినీ నదీ సస్యన్దనైః సవేగైర్నిర్ఝరోదకసహితైర్వా ప్రవహణైః ప్రవాహైః కృత్వా కూలం తీరం ప్రత్యనుపాతం గమనం న తనుతే। అపి తు సర్వాపి తనోతి। వయం తస్యాస్తాః సికతా వాలుకా బహుతయా ప్రచురత్వేన కథం కేన ప్రకారేణ బ్రూమః కథయామః। అతిబహుత్వేనేయత్తయా వక్తుం న శక్యత ఇత్యర్థః। తాః కాః–యాః కర్కశతా కాఠిన్యం శ్రితాః। కర్కో జలజన్తువిశేషః తచ్ఛతైరాశ్రితా ఇతి వా॥

నలపక్షే—అస్య నలస్య కా నామ వాహినీ సేనా సస్యన్దనైః సరథైః ప్రకృష్టేర్వాఇనైరశ్వాదిభిః కృత్వా ప్రతికూలా వైరిణస్తాన్ప్రతి పాతం గమనం న కరోతి। అపి తు చతువిధాపి సేనా కరోత్యేవ। ప్రతికూలానాం వైరిణాం పాతం హననమితి వా। కా సేనా అస్ప నామ ఖ్యాతిం ప్రతికూలాశత్రూన్పాతయిత్వా శత్రుమాత్రం హత్వా న తనుతే। సేనాస్య ఖ్యాతిం కరోతీత్యర్థం ఇతి వా। సవేగైః క్రీడారథైః కృత్వా వైరిణాం ప్రతిగమనం కరోతీతి వా। అనేన సేనాయా నిర్భయత్వం రణేఽపి క్రీడారథారోహణాత్। కర్కాః శ్వేతాశ్వాస్తేషాం శతైరాశ్రితాయాస్తస్యా బహుతయా బాహుల్యేన తాః భూయస్త్వేన ప్రసిద్ధా వాలుకా వయం కిం బ్రూమః। తాభ్యోఽపి సేనా ప్రచురతరేత్యర్థః। తస్యాః సకాశాత్తా వాలుకా బహుతయా కిం బ్రూమః। వాలుకాః కథమపి

సంఖ్యాతుం శక్యన్తే, సా తు న కథంచిదిత్యర్థం ఇతి వా। అసిః ప్రహరణమేషాం తే ఆసికాస్తేషాం భావ ఆసికతా। యాః శ్వేతాశ్వశతాధిరూఢాస్తా ఆసికతాః। అసిప్రహరణాన్పురుషానితి యావత్। తాన్బహుతయా కిం వర్ణయామః। అతిబహుత్వేన వక్తుం న శక్యన్త ఇత్యర్థః। బహూన్ తయన్తే గచ్ఛన్తి వా రక్షన్తి వా యే తే బహుతయాః తే చ తే ఆసికాశ్చ తేషాం భావానితి వా। 'కర్ణీరథః ప్రవహణమ్', 'సాంయాత్రికః పోతవణిక్' ఇత్యమరః। 'పోతః ప్రవహణం స్మృతమ్' ఇతి హలాయుధః। ప్రవహణైః, 'కృత్యచః' (౮।౪।౨౯) ఇతి ణత్వమ్। ప్రతికూలపాతమ్, పక్షే ద్రవ్యవీప్సాయాం 'విశిపతి' (౩।౪।౫౬) ఇత్యాదినా ణముల్। 'తృతీయాప్రభృతీని–' (౨।౨।౨౧) ఇతి పాక్షికః సమాసః। అసిః ప్రహరణమేషాం 'ప్రహరణమ్' (౪।౪।౫౭) ఇతి ఠక్। 'అసిభిర్జయన్తీత్యాసికాః', 'తేన దీవ్యతి–' (౪।౪।౨) ఇతి వా ఠక్॥౨౪॥

శోణం పదప్రణయినం గుణమస్య పశ్య
కించాస్య సేవనపరైవ సరస్వతీ సా।
ఏనం భజఖ సుభగే! భువనాధినాథం
కిం వా భజన్తి తమిమం కమలాశయా న॥౨౫॥

శోణమితి॥ హే సుభగే సౌభాగ్యవతి భైమి! త్వం ఏనం భువనస్య జలస్యాధినాథమధిపతిం వరుణం భజస్వ వృణీష్వ। జలపతిత్వమేవాహ—త్వం గుణమప్రధానం సేవకం శోణం నామ నదమ్ అస్య పదప్రణయినం చరణానురాగిణం పశ్య। 'కించ' ఇత్యధికోక్తౌ। శోణోఽస్య చరణప్రణయీ ఇతి కిం వక్తవ్యమ్। సా ప్రసిద్ధా సరస్వతీ నదీ అస్య సేవనపరైవ। చరణసంవాహనాదిపరైవ। పూర్వోక్తాపరితోషే 'వా' శబ్దః। కే కమలస్య జలస్య ఆశయా ఆధారాః సముద్రాదిపల్వలాన్తాః పద్మాకరా వా తమిమం న భజన్తి సేవన్తే। అపి తు సర్వేఽపి క్షీరోదాదయః యస్యానుచరాః, తస్య శోణాద్యనుచరత్వే కా కథా। తస్మాత్ సలిలపతిరయమిత్యర్థః। కమలాశయా జలాభిలాషేణ కే వా లోకా ఇమం న సేవన్తే స్తువన్తీత్యర్థో వా। శోణాదీనాం తత్తదభిమానిన్యో దేవతా లక్ష్యన్తే, అతస్తేషాం సేవకత్వం యుజ్యతే॥

నలపక్షే—త్వం జగత్పతిమేనం నలం పతిత్వేన స్వీకురు। స్వీకారయోగ్యత్వమేవ ద్రఢయతి—త్వం శోణం రక్తం గుణమస్య పదప్రణయినం పశ్య। కించ అమ్యచ సా సరస్వతీ వాగ్దేవతా సకలశాస్త్రాధ్యయనాధ్యాపనరూపా అస్య రాజ్ఞో నలస్య సేవనపరైవ చిత్తమధ్యస్థితైవాస్తి। తమిమం కమలాయాః సంపద ఆశయాభిలాషేణ కే వా లోకా న సేవన్తే।

అపి తు— ధనప్రాప్త్యభిలాషేణ సర్వేఽపి సేవన్త ఇత్యర్థః। 'వా' అప్యర్థే। కమలాశయా లక్ష్మీనిధయో ధనికా అపి లోకాస్తమిమం న భజన్తి, అపి తు భజన్త్యేవేతి వా। అత్ర ప్రథమ-ద్వితీయ-తృతీయ విశేషణైః క్రమేణ సౌన్దర్య-కలా-కౌశలౌదార్యాణి యోత్యన్తే। 'శోణో హిరణ్యవాహః స్యాత్', 'శోణః కోకనదచ్ఛవిః', 'జీవనం భువనం వనమ్', 'విష్టపం భువనం జగత్', 'సలిలం కమలం జలమ్', 'కమలా శ్రీః' ఇత్యమరః। ఆశయాః, 'అధికరణే శేతేః' (౩।౨।౧౫) ఇత్యచ్॥౨౫॥

శఙ్కాలతాతతిమనేకనలావలమ్బాం

వాణీ నవర్ధయతు తావదభేదికేయమ్।

భీమోద్భవాం ప్రతి నలే చ జలేశ్వరే చ

తుల్యం తథాపి యదవర్ధయదత్ర చిత్రమ్॥౨౬॥

శఙ్కేతి॥ ఇయం పూర్వోక్తా వాణీ భీమోద్భవాం ప్రతి లక్షీకృత్య। భైమ్యా ఇతి యావత్। అనేకనలావలమ్బాం నానానైషధవిషయాం శఙ్కాలతాతతిం సంశయవల్లీపరమ్పరాం న వర్ధయతు తావన పూరయతు తావత్। అపి తు పూరయత్యేవ। నవా బుద్ధిర్యస్యాః సా నవర్ధి। నవర్ధి కరోతు నవర్ధయతు। భైమీం ప్రతి సందేహపరంపరాం నూతనసమృద్ధిమతిబద్ధాం కరోత్విత్యర్థ ఇవి వా। తావత్ శబ్దోఽనుమతౌ, అవధారణే వా। యతః—అభేదికా విశేషప్రతిపాదనమకుర్వతీ। సమానధర్మదర్శనాద్ధి సంశయ ఉపచీయతే, విశిష్టధర్మదర్శనాత్తు వ్యావర్తత ఇత్యర్థః। యద్యప్యత్ర విషయే చిత్రం నాస్తి, తథాపి నలే జలేశ్వరే చ తుల్యమేకకాలం యత్ సంశయవల్లీపరమ్పరామవర్ధయత్పూరయతి స్మ। అత్ర విషయే చిత్రమాశ్వర్యమ్। నహి విషయస్యైవ సందిహానత్వముపపద్యతే। యతో లోకే దూరస్థితే పురుషే పురుషత్వం స్థాణుత్వం వాఽనుపలభ్య, ఊర్ధ్వత్వమాత్రం స్థాణుసాధర్మ్యముపలభ్య తటస్థః స్థాణుర్వా పురుషో వేతి సందిగ్ధే। న తు పురుష ఏవాత్మానమూర్ధ్వమవలోక్య అహం వా స్థాణుర్వేతి। తస్మాన్నలజళేశ్వరవిషయో భైమ్యాః సంశయో యుక్తః। విషయభూతయోరేవ తు సంశయో మహదాశ్చర్యమితి భావః। విరోధపరిహారస్తు—తుల్యకాలం యథాక్రమం నలే శం సుఖమ్, జలేశ్వరే కాలతాతతిం కాలిమాతిశయం పూరయతి స్మ। తథా హి—యది దేవీ ఏనం నల ఏవాయమిత్యకథయిష్యత్తదా మయ్యనురక్తా భైమీ మామకశ్రమేణైనమేవావరీష్యత్ తత్తు దేవ్యా న కృతం వరుణశ్లేషేణ వర్ణితత్వాదితి నలే సుఖం జనితమ్। యది బాణీ మాం నల ఏవాయమిత్యకథయిష్యత్తదా నలబుద్ధ్యా భైమీ మామేవావరీష్యత్ తత్తు తయా న కృతం మచ్ఛ్లేషేణైవ వర్ణితత్వాదితి విషాదాద్వరుణే కాలిమాతిశయో జనితః,

కాలతాతతిరప్యనేకనలావలమ్బినీ చతుర్ణామప్యవరణాత్। అథ చ,—మత్సందేహాద్వరుణం భజేత్, నలసందేహాన్మాం భజేదితి క్రమేణ నలవరుణయోః సంశయపరమ్పరాం పూరయతి స్మ। అనేకనలావలమ్బాం భైమ్యాః సంశయవల్లీపరమ్పరాం న వర్ధయతు న ఛినత్తు। 'వర్ధక్ పూర్తిచ్ఛిదోః"। యత—విశేషమప్రతిపాదయన్తీ। యా హి ఛేదాసమర్థాం ఛురికాదిః సాఽనేకతుణవిశేషావలమ్బన లతాతతిం న ఛినత్తి ఇతి నాశ్చర్యమ్। తథాపి భైమీం ప్రతి నళే వ జలేశ్వరే చ సంశయవల్లీపరమ్పరామేకకాలమేవ యదచ్ఛినత్తచిత్రమ్। యా హి న ఛినత్తి సా ఛిన్తీతి చిత్రమితి భావః। మత్సందేహాదేనం భైమీ భజేదితి నలభ్రాన్తిః। నలసందేహాన్మాం భజేదితి వరుణభ్రాన్తిః। వరుణవాచిశబ్దసద్భావాచ్ఛ్లేషవక్రోక్త్యాదిజ్ఞానచతురా భైమీ వరుణం న వరిష్యతీతి నిశ్చయేన నలభ్రమనాశః నలేఽనురక్తా భైమీ మత్ప్రతిపాదకశబ్దసద్భావాన్మాం న వరిష్యతీతి నిశ్చయేన వరుణభ్రమనాశ ఇతి వా। విశేషమప్రతిపాదయన్తీ వాణీ సరస్వతీ వా। దేవ్యా నామగ్రాహమహం వర్ణితః, అతో మాం వరిష్యతి న వేతి వరుణస్య సందేహో గతః। ఇదానీమవశిష్టోఽహమేవ, మధ్యేవానురక్తేతి మాం వరిష్యతి న వేతి నలసందేహో గత ఇతి భావ ఇతి వా। ఇత్యాదివ్యాఖ్యా విశేషో విచార్యాఙ్గీకరణీయః॥౨౬॥

బాలాం విలోక్య విబుధైరపి మాయిభిస్తై-

రచ్ఛద్మితామియమలీకనలీ కృతస్త్వైః।

ఆహ స్మ తాం భగవతీ నిషధాధినాథం

నిర్దిశ్య రాజపరిషత్పరివేషభాజమ్॥౨౭॥

బాలామితి॥ ఇయం భగవతీ సరస్వతీ నిషధాధిరాజముద్దిశ్య తాం బాలాం భైమీమాహ స్మోవాచ। కిం కృత్వా—తాం భైమీం అలీకనలీ కృతస్త్వైర సత్యనైషధీ కృతాత్మభిర్మాయిభిశ్ఛలపరైరపి తైర్విబుధైర్దేవైరచ్ఛద్మితామప్రతారితాం విలోక్య। కింభూతం నలమ్—రాజ్ఞాం పరిషత్సభా తస్యాః పరి సమీపే వేషం శృఙ్గారం భజతి తమ్। 'పరిశేష-' ఇతి పాఠే పరిశేష ఉపాన్తః। బాలామపి, విబుధైరపీత్యపిరుభయత్ర సంబధ్యతే। బాలా హి ప్రతార్యతే, ఇయం బాలాపి న ప్రతారితా తేష్వేకస్యాప్యవరణాత్। యే చ విబుధా జ్ఞాతారస్తే మాయినః ఖలాః। కథం మాయిభిరపి బాలాపి న ప్రతారితేత్యప్యాశ్చర్యమ్। రాజపరిషదః పరివేషరూపణానలస్య చన్ద్రత్వం ధ్వనితమ్। పరిషత్, 'సదిరప్రతేః' (౮।౩।౬౬) ఇతి షత్వమ్॥౨౭॥

అత్యాజిలబ్ధవిజయప్రసరస్త్వయా కిం

విజ్ఞాయతే రుచిపదం న మహీమహేన్ద్రః।

ప్రత్యర్థిదానవశతాహితచేష్టయాసౌ

జీమూతవాహనధియం న కరోతి కస్య॥౨౮॥

అత్యాజీతి॥ త్వయా మహ్యం మహేన్ద్రో నలః కిం న జ్ఞాయతే, అపి తు విశేషేణ ఇన్ద్రాదిభ్యో భేదేన సత్యత్వేన జానీహీత్యర్థః। కింభూతః—అతిశయేన ఆజౌ సఙ్గ్రామే, అతిశయితే వా ఆజౌ లబ్ధః ప్రాప్తో విజయస్యారిపరాభవనస్య ప్రసరో బాహుల్యం యేన। తథా,—రుచేరనురాగస్య కాన్తేర్వా పదం స్థానమ్। తథా,—అసౌ అర్థినమర్థినం ప్రతీతి ప్రత్యార్థీ యా దానవశతా దానపరతా తయా, దానేష్వర్థినం ప్రత్యేవ వా వశతయా జితేన్ద్రియతయా వా ఆహితా కృతా యా చేష్టా యాచకానుకూలవ్యాపారః తేన పరదారదర్శనాదినివృత్తవ్యాపారేణ చ జీమూతవాహనస్య అర్థిహేతోః ప్రాణానపి తృణవద్దదతో రాజవిశేషస్య ధియం బుద్ధిం దానాతిశయేనాధిపరతన్త్రతయా చ జితేన్ద్రియతయా చ కిమయం జీమూతవాహన ఇతి ధియం కస్య న కరోతి, (అనేన) దానశూరత్వాదిత్రయమస్య సూచితమ్। ప్రత్యర్థినో వైరిణో యన్తి ప్రత్యర్థిదా అనాః ప్రాణా యేషాం తే అతిశూరాః తే వశా అధీనా యస్య తస్య భావస్తత్తా తయా కృత్వా కృతాం యా చేష్టా తయా శత్రువశీకరణవ్యాపారేణేన్ద్రబుద్ధిం కస్య న కరోతి। అపి తు సర్వస్యాపి కరోతి। ఇన్ద్రో యథా శత్రూన్వశీకరోతి తథాయమపీతి వా॥

ఇన్ద్రపక్షే—అయం మహేన్ద్రః త్వయా కిం న విజ్ఞాయతే। అపి తు—ఇన్ద్రత్వేన నిశ్చేయః। కింభూతః—అతిశయిత ఆజిః సఙ్గ్రామో యస్య। తథా,—లబ్ధో విజయేనార్జునేన కృత్వా ప్రసరో వంశవిస్తారో యేన। తతః కర్మధారయః। 'ప్రసవః' ఇతి పాఠే నలపక్షే—జయలాభః। ఇన్ద్రపక్షే—లబ్ధో విజయోఽర్జునో, విజయత ఇతి విజయో జయన్తో వా, ప్రసవ: పుత్రో యేన। తథా,—రుచిపదం తేజఃస్థానమ్। తథా,—మహీ ఉత్సవవాన్। తథా,—అయం ప్రత్యర్థినాం దానవానాం శతేష్వహితా ప్రతికూలా చేష్టా, అహితస్య శత్రోర్వా చేష్టా శత్రుత్వకృతః, తన్నాశకరో వ్యాపారస్తేన ఇన్ద్రబుద్ధి కస్య న కరోతి। అథ వా—అయం మహేన్ద్రస్త్వయా కిమిత్యత్యాజి కేన హేతునా త్యక్తః। అయం న విజ్ఞాయతే విజ్ఞ ఇవాచరతి విజ్ఞాయతే ఏవంభూతో న భవతి। అపి తు విద్వానేవేత్యర్థః। తథా,—రుచిపదం కాన్తిస్థానం న తథా,—మహీ నేతి నత్రావృత్త్యా కాక్వా వ్యాఖ్యేయమ్। ఏవంగుణవిశిష్టస్య పరిత్యాగే కించిదపి కారణం న పశ్యామ ఇతి భావః। మహేన్ద్రస్త్వయా విజ్ఞాయ కిమిత్యత్యాజి ఉచితమేవ కృతమిత్యర్థః। 'కిమ్' ప్రశ్నే సంభావనార్యాం వా। త్యాగే కారణమాహ—లబ్ధో వినా పక్షిణా గరుడేనామృతాహరణసమయే జయస్య ప్రసరో విస్తారో యస్య। గరుడేన పరాజిత ఇత్యర్థః। తథా,—అరుచిపదమననురాగస్థానమ్। తథా,—న మహీ ఉత్సవరహితః సదా దైత్యభయాత్। అరుచిస్థానం మహేన్ద్రః త్వయా కిం న విజ్ఞాయతే, అపి తు జ్ఞాత ఏవ। యతః—అత్యాజి త్యక్త ఇతి వా। అస్మిన్పక్షే న మహీత్యత్ర నత్ర ఆవృత్తిః। అతిశయితరణే లబ్ధో వినా జయప్రసరో

యస్యేతి వా। 'విజయస్తు జయే పార్థే' ఇత్యమరః। విజ్ఞాయతే, 'ఉపమానాదాచారే' (౩।౧।౧౦), 'కర్తు: క్యఙ్' (౩।౧।౧౧)॥౨౮॥

యేనాముఉనా బహువిగాఢసురేశ్వరాధ్వరాజ్యాభిషేకవికసన్మహసా బుభూవే।

ఆవర్జనం తమను తే నను ! సాధు నామగ్రాహం మయా నలముదీరితమేవమత్ర ౨౯

యేనేతి॥ యేనాముఉనా నలేన బహ్వతిశయేన విగాఢః సేవితః సురేశ్వరస్యాధ్వా మార్గః త్రిలోకీప్రతిపాలనలక్షణో యేన। తథా,—రాజ్యే యోఽభిషేకో మఙ్గలస్నానం తేన కృత్వా వికసన్మహో యస్య। ఏవంవిధేన బుభూవే జాతమ్। పూర్వేణ కర్మధారయః। బహువారం సేవితో దేవేన్ద్రేణ మార్గో లోకపాలనప్రకారో యస్యేతి వా। పశ్చాత్కర్మధారయః। ఇన్ద్రేణ లోకపరిపాలనమస్మాచ్ఛిక్షితమిత్యర్థః। నను భైమి ! అత్ర పఞ్చసు మధ్యే స్వయంవరే వా నామగ్రాహం నామ గృహీత్వా ఏవమమునా పూర్వోక్తేన ప్రకారేణ మయోదీరితముక్తం తం నలమను లక్షీకృత్య తే తవ ఆవర్జనం పతిత్వేనాఙ్గీకరణం సాధు శుభమ్। సత్యనలమేనం సర్వథా వృణీష్వేతి భావః।

వహ్నిపక్షే—యేనానేన వహ్నినాఽనేకవారమనుభూతో యః సురేశ్వరాధ్వరేషు దేవేన్ద్రయజ్ఞేష్వాజ్యాభిషేకో ఘృతాప్లవస్తేన కృత్వా వికఖరతేజసా జాతమ్। బహు వారంవారం విగాఢ ఆవర్తితః 'ఇన్ద్ర ఆయాహి' ఇత్యాదినా ఆహూతః సురేశ్వరో యత్ర తాదృశేషు యాగేష్వాజ్యాభిషేకస్తేన కృత్వా వికస్వరతేజసా జాతమితి వా। నను భైమి! అత్ర పఞ్చసు మధ్యే నామ గృహీత్వా ఏవం పూర్వోక్తప్రకారేణ మయోక్తం తం అనలమాభం ప్రతి తే వర్జనం సాధు। అపి తు న సాధు। 'ఆ' ఇతి ఖేదే। ఆవర్జనం పతిత్వేనాఙ్గీకరణం సాధ్వితి వా। ను భైమి ! తమను తే వర్జనం న సాధ్వితి వా। పూర్వార్ధేన సర్వదా పరాన్న భోజనేనైవ పరిపుష్టోఽయమితి త్యాగః సూచితః। తథా, నను భైమి! మయా నామ గృహీత్వా కథితమనలం నలాన్యం, అథ చ వహిమను తే వర్జనం సాధు భద్రమ్। 'ఆ' హర్షే। ను భైమి। తమను తే ఆవర్జనం సామస్త్యేన వర్జనం న సాధు, అపి తు సాధ్వేవేతి వా। ఆ ఆవర్జనం సామస్త్యేనాఙ్గీకరణం తవ న సాధు, కింతు వర్జనమేవ సాధ్వితి వా। నామగ్రాహమ్, 'ద్వితీయాయామ్' (౩।४।ᱛ౩) ఇత్యనువృత్తౌ 'నామ్న్యాదిశిగ్రహోః' (౩।४।ᱛ౮) ఇతి ణముల్॥౨౦॥

యచ్చణ్డిమారణవిధివ్యసనం చ తత్త్వం

బువాశయాశ్రితమముష్య వ దక్షిణత్వమ్।

సైషానలే సహజరాగభరాదముష్మి-

న్నాత్మానమర్పయితుమర్హసి ధర్మరాజే॥౩౦॥

యదితి॥ చోఽవధారణే। యస్య చణ్డిమా క్రూరత్వం రణవిధౌ సఙ్గ్రామవిధానే వ్యసనమేవ వైరిణాం విగతాసుకరణమేవేత్యర్థః। సర్వానపి వైరిణో మారయత్యేవేతి భావః। రణవిధౌ వ్యసనమివ వ్యసనమ్। యచ్చణ్డిమా క్రౌర్యమ్, యశ్చ రణకర్మణి వ్యసనమితి వా। సా ఏషా త్వం అముష్యాశయమభిప్రాయమాశ్రితం మనసి స్థితం దక్షిణత్వం సరలత్వం చ తత్ సర్వం బుద్ధా జ్ఞాత్వా (శయం) పాణిం ఆశ్రితం దానశూరత్వం వా జ్ఞాత్వా ధర్మసహితే రాజని ధర్మేణ రాజమానే వా అముష్మిన్నలే సహజ రాగభరాదకృత్రిమానురాగబాహుల్యాదాత్మానమర్పయితుం యోజయితుమర్హసి న। అపి తు యోగ్యా భవస్యేవేతి వా। సర్వథాఽయం వరణీయ ఏవ త్వయేతి భావః। ఏతేన శూరత్వదాతృత్వధార్మికత్వాన్యస్యోక్తాని॥

యమపక్షే—హే చణ్డి కోపనే! యత్ చ అముష్య యమస్య మారణవిధివ్యసనం ప్రాణిప్రాణహరణశీలత్వం ఆశయా దిశా చ దక్షిణత్వమాశ్రితం తత్తత్త్వం నిరుపాధిరూపం జ్ఞాత్వా సైషా త్వం అనలే నలాన్యస్మిన్ నలసదృశే చాస్మిన్ధర్మరాజే యమే అకృత్రిమప్రేమరసబాహుల్యాత్ సంయోజయితుమర్హసి। సర్వప్రాణా ఏతదధీనాః, దక్షిణదిక్పతిశ్చాయం తస్మాదాదరణీయ ఇతి భావః। చణ్డి నలాన్యనామధేయశ్రవణమాత్రాత్కోపనే। సర్వదాసర్వప్రాణిప్రాణహరణమేవ వ్యసనం దోషం అముష్య దిశా దక్షిణత్వం ఛలేన సరలత్వముదారత్వం చాశ్రితం న త్వనేనేత్యర్థః। తత్ సర్వం తాత్త్వికం బుద్ధ్వా సైషా త్వం నలాదన్యస్మిన్ అస్మిన్నాత్మానం యోజయితుం యోగ్యా న భవసి। అముష్య యత్ మారణవిధివ్యసనం తత్ తత్త్వం సత్యం, దక్షిణత్వం తు దిగాశ్రితం దక్షిణదిక్పతిత్వాత్। దక్షిణ ఇతి దేశనిమిత్తాస్య సమాఖ్యా, తదేతద్బుద్ధా సైషా త్వం ఆత్మానమర్పయితుం న అర్హసీతి వా యోజనా। ఏవంవిధో న వరణీయ ఇతి భావః। అన్యశ్చ కారణమ్—అసహజరాగభరాత్ అసహజానురాగబాహుల్యాచేత్యర్థః। యత్రానురాగో నాస్తి స న వరణీయ ఇతి భావః॥౩౦॥

కిం తే తథా మతిరముష్య యథాశయః స్యా-

త్వత్పాణిపీడనవినిర్మితయేఽనపాశః।

కాన్మానవానవతి నో భువనం చరిష్ణూ

న్నాసావముత్ర నరతా భవతీతి యుక్తమ్॥౩౧॥

కిమితి॥ అముష్య నలస్య ఆశయోఽభిప్రాయః తవ పాణిపీడనస్య పాణిగ్రహణస్య వినిర్మితయే నిష్పత్త్యే అనపాశః అపగతా ఆశా యస్మాదపాశః ఏవంవిధో న భవతీత్యనపాశః తత్పరో యథా స్యాత్తథా కిం తే మతిర్బుద్ధిః। కింశబ్దః సంభావనాయామ్। యథార్యవారణాయాభిలాషసహితాన్తఃకరణో భవేత్తథా త్వం ప్రాయేణ కరిష్యసీతి గమ్యత ఇత్యర్థః। అసౌ నలో భువనం జగత్ చరిష్ణూన్సంచరణశీలాన్ కాన్ మానవాన్మనుధ్యాన్ నోఽపతి రక్షతి, అపి తు సర్వానప్యయమేవ రక్షతి మానవానభిమానీ నలః కాన్న రక్షతీతి వా। తస్మాదముత్ర నలే భవతీ రతా నేతి న యుక్తమ్। కింత్వస్మిన్రతా భవేత్యర్థః। అసౌ నా పురుషశ్రేష్ఠః అతో నరతా పురుషశ్రేష్ఠత్వమముత్ర భవతీతి యుక్తం న త్వేతేష్విత్యర్థం ఇతి వా। అసౌ నా, అముత్ర భవతీ రతా నేతి యుక్తం, అపి తు నేతి వా। అసౌ నా పురుషశ్రేష్ఠః, అతోఽముత్ర భవతీ రతానురక్తేతి కిం న యుక్తం, అపి తు యుక్తమేవేతి వా। భవతీతి సంబుద్ధిర్వా॥

వరుణపక్షే— అముష్య వరుణస్య శయః పాణిర్యేన ప్రకారేణ త్వత్పాణిగ్రహణనిష్పత్త్యై నపాశః న విద్యతే పాశో యస్మిన్నేవంవిధః పాశరహితో యథా భవేత్తథా తే బుద్ధిః కిమ్। 'కిం' ప్రశ్నే। పాశం త్యక్త్వా త్వత్పాణిగ్రహణం కరిష్యతీత్యర్థః। త్వత్పాణిగ్రహణనిష్పత్త్యేఽస్యశయః కరః స్యాత్ పాశో న। త్వత్పాణిగ్రహణం శయేన కరిష్యతి పాశం త్యక్ష్యతీతి భయం మా యాసీరిత్యర్థం ఇతి వా। అసౌ భువనముదకం తత్సంచరణశీలాన్మనుష్యాన్ కాన్నోఽవతి। అపి తు జలప్రవిష్టాన్ బ్రుడనాదిప్రమాదాద్వరుణ ఏవ రక్షతి। ఉదకసంచరణశీలాన్మనుధ్యాన్నో అవతి। అపి తు రక్షతీతి వా నోఽస్మాకం భువనం పృథ్వీలోకః తత్ర సంచరణశీలాన్మనుష్యాన్ కాదుదకాద్ధేతుభూతాద్రక్షతి। సర్వేషాం హ్యుదకం జీవనమితి వా। అముత్ర భవతీ న రతా నానురక్తేతి న యుక్తమ్। అముత్ర నరతా మనుష్యత్వం న భవతీతి యుక్తమ్। దేవోఽయమిత్యర్థ ఇతి వా। అముత్ర నరతా నలత్వం న భవతీతి యుక్తమితి వా। అసౌ నా న పురుషో న భవతి, అతోఽముత్ర భవతీ రతేతి యుక్తం అపి తు బేతి వా, అముత్ర భవతీ న రతా నానురక్తేతి న యుక్తం, అపి తు యుక్తమేవేతి వా॥౩౧॥

శ్లోకాదిహ ప్రథమతో హరిణా ద్వితీయా-

ద్ధూమధ్వజేన శమనేన సమం తృతీయాత్।

తుర్యాచ్చ తస్య వరుణేన సమానభావం

సా జానతీ పునరవాది తయా విముగ్ధా॥౩౨॥

శ్లోకాదితి॥ ఇహ చతుర్షు 'అత్యాజి–' ఇత్యాదిశ్లోకేషు మధ్యే 'భలాజి–' (నైం౧౩।౨౮) ఇతి ప్రథమతః శ్లోకాద్ధరిణా ఇన్ద్రేణ సమం సహ, 'యేనామునా—' (నైం౧౩।౨౯) ఇతి ద్వితీయాచ్ఛ్లోకాద్ధూమధ్వజేనాగ్నినా సహ, 'యశ్చణ్డిమా—' (నైం౧౩।౩౦) ఇతి తృతీయాచ్ఛ్లోకాచ్ఛమనేన యమేన సహ, 'కిం తే—' (నైం౧౩।౩౧) ఇతి తురీయాచ్ఛ్లోకాద్వరుణేన సహ, తస్య నలస్య సమానభావం తుల్యరూపత్వం జానసీ అత ఏవ విముగ్ధా విశేషేణ భ్రాన్తా భైమీ తయా దేవ్యా వక్ష్యమాణం పునరవాది॥౩౨॥

త్వం యాఽర్థినీ కిల నలే న శుభాయ తస్యాః

క్వ స్యాన్నిజార్పణమముష్య చతుష్టయే తే।

ఇన్ద్రానలార్యమతనూజపయఃపతీనాం

ప్రాప్యైకరూప్యమిహ సంసది దీప్యమానే॥33॥

త్వమితి॥ యా త్వం కిల నలే విషయేఽర్థినీ సాభిలాషా తస్యాస్తే తబ అముత్ర నలే నిజార్పణం స్వసమర్పణం శుభాయ కల్యాణాయ తుష్టయే చ సంతోషాయ చ క్వ న స్యాత్కుతో న భవేత్, అపి తు స్యాదేవ। కింవిధేఽముత్ర— ఇన్ద్రశ్చానలశ్చార్యమతనూజో యమశ్చ పయఃపతిర్వరుణశ్చైతేషామైకరూప్యం సారూప్యం దిక్పాలాంశత్వాత్సరూపత్వం ప్రాప్య ఇహాస్యాం సంసది సభాయాం దీప్యమానే। తస్మాదయం వరణీయ ఇత్యర్థః। అథ వా— యా త్వం నలే న సాభిలాషా, తస్యాస్తవాముత్ర నలే నిజార్పణం శుభాయ కుతః స్యాత్, అపి తు న కుతోఽపి। కిమిత్యత ఆహ— ఇన్ద్రాగ్నియమవరుణానాం చతుష్టయే ఐకరూప్యం నలసారూప్యం ప్రాప్య ఇహ సభాయాం జ్వలతి సతి। ఏతాన్ప్రసన్నానకృత్వా యన్నలవరణం తచ్ఛుభాయ న భవేదేవ, శాపం దాస్యన్తీత్యర్థ ఇతి వా। యా త్వం నలే విషయేఽర్థినీ ఏవం వర్ణ్యమానమప్యేనం నలం న వృణోషి। యతః— తస్యాస్తే నలసారూప్యం ప్రాప్య ఇహ సభాయాం ప్రకాశమానే ఇన్ద్రాదీనాం చతుష్టయమధ్యే క్వ కస్మిన్ ఇన్ద్రేఽగ్నౌ యమే వరుణే వా నిజార్పణం శుభాయ స్యాత్కథయ। మయా బహుశః ప్రోచ్యమానాఽపి యన్నలం న వృణుషే తర్హ్యేతేషు సున్దరతమేషు చతుర్షు మధ్యే కం వృణుష ఇతి కథయ ఇత్యర్థం ఇతి వా। అనేనాత్రేన్ద్రాదయో వర్తన్తే న వేతి సందేహో నిరస్తః। పరం తు కే తే, కశ్చ నల ఇతి విశేషో నోక్తః। అత్రేన్ద్రాదీనాం చతుర్ణాం త్యాగోఽపి ప్రతీయతే। యా త్వం నలేఽర్థినీ, తస్యాః తే నలస్వరూపతాం ప్రాప్య ఇహ సభాయాం దీప్యమాన ఇన్ద్రాదిచతుష్టయే నిజార్పణం శుభాయ క్వ స్యాత్। అపి తు న కుతోఽపి। యా హ్యన్యత్రానురక్తా, తస్యా అన్యత్ర నిజార్పణే

శుభం కథం భవేత్। అన్యచ్చ నలరూపధారణాదేతే ప్రకాశన్తే, న త్వేషాం సహజం సౌన్దర్యమస్తి। అతోఽప్యేతే న వరణీయా ఇతి భావః॥౩౩॥

దేవః పతిర్విదుషి! నైష ధరాజగత్యా

నిర్ణీయతే న కిము న వ్రియతే భవత్యా।

నాయం నలః ఖలు తవాతిమహానలాభో

యద్యేనముజ్ఝసి వరః కతరః పరస్తే॥౩౪॥

దేవ ఇతి॥ హే విదుషి శ్లేషోక్తిచాతురీపరిజ్ఞానచతురే భైమి। ఏష పురోవర్తీ దేవః స్వర్గే క్రీడాకారీ అమరశ్చ ధరాజగత్యా భూలోకస్య పతిః పాలయితా న, కింతు అర్థాత్స్వర్లోకస్య పతిరిన్ద్రస్త్వయా కిము కిమితి న నిర్ణీయతే ఇన్ద్రత్వేన కిమితి న నిశ్చీయతే। అపి తు నిశ్చేయ ఇత్యర్థః। కిమితి వా న వ్రియతే। అపి తు వరణీయశ్చేత్యర్థః। మయా న నిశ్చిత ఇతి కుతోఽవసితం భవత్యేతి శఙ్కాయాం సత్యామాహ— యతో న వ్రియతే ఇతి హేతూపన్యాసః సరస్వత్యా కృతః, అయమిన్ద్ర ఇతి చేత్త్వ నిశ్చయః స్యాత్తర్హి మనుష్యాపేక్షయాధికత్వాదయం వృత ఏవ స్యాత్తత్తు న కృతమ్। అత ఇన్ద్రత్వేన త్వయాఽయం న నిశ్చిత ఇత్యర్థం ఇతి వా। ధరాణాం పర్వతానామజనం ఆజః క్షేపణం తత్ర గతిరుపాయభూతో వజ్రస్తేన కృత్వాయం నా పురుషః సామర్థ్యవాన్వజ్రాయుధో దేవ ఇన్ద్రః పతిర్భర్తా భర్తృత్వేన కిం న నిశ్చీయతే, నిశ్చితశ్చేత్కిం న వ్రియత ఇతి వా। ధరాజగత్యా వజ్రస్య పతిః ఏష దేవః త్వయా న నిశ్చీయత ఇతి న, అపి తు నిశ్చిత ఏవ జ్ఞాత ఏవ కిము న వ్రియత ఇతి వా। 'ఉ'శబ్దః సంబోధనే। ధరాన్పర్వతానజతి క్షిపతీతి ధరాజ ఇన్ద్రః స ఏవ గతిః శరణం యస్యాః ప్రాచ్యా దిశః పతిర్దేవ ఇన్ద్రో న నిర్ణీయతే ఇతి న, పరం కిం న వ్రియత ఇతి వా। ఇన్ద్రశ్చేనల ఇవ కథం దృశ్యత ఇత్యత ఆహ— అయం ఖలు నిశ్చయేన నలో న భవతి, తవ నలవదాభాతీతి నలాభః। అత్ర హేతుమాహ— యతః అతిశయితం మహస్తేజో యస్య। మనుష్యాపేక్షయా బహుతేజా ఇత్యర్థః। అత ఏవ వరణీయః। అథ వా, -అయం నలస్తృణవిశేషః తత్తుల్యోఽసారభూతో న భవతి। కిం త్వతిబలః, అతోఽపి వరణీయ ఇత్యర్థః। అస్య వరణే నిశ్చితం అతిశయితా యే మహా నన్దనవనక్రీడాదయ ఉత్సవాః, అననం ఆనః ప్రాణనం చ, తేషాం లాభః ప్రాప్తిస్తవ భవిష్యతీతి శేషః। ఇన్ద్రవరణే నన్దనవనక్రీడాః సుధాపానేనామరత్వం చ త్వయా ప్రాప్స్యతే ఇత్యర్థః। అతిమహతశ్చిరకాలస్య ప్రాణనస్య లాభో భవిష్యతీతి వా। ఏవంగుణవిశిష్టమేనం, అస్య విష్ణోర్వా ఇనం జ్యేష్ఠభ్రాతృత్వేన స్వామినమిన్ద్రం చేత్త్యజసి తర్హి పరోఽన్యః కో వరః, అపి తు న కోఽపి। మద్వచనవిశ్వాసాదేనమేవ వృణీష్వేతి భావః। అథ చ,— యద్యేనం త్యజసి, తర్హి తవ కతరోఽభీష్టో భవేత్, న కోఽపి। కింతు పరః శత్రురేవ భవేదిత్యర్థః। అథ చ,—

యద్యేనం త్యజసి, తర్హి తవ పరోఽన్యః ఏతదనన్తరః కేన వాయునా తరతి లవతే, కేన జలేన తీర్యతే శాన్తి ప్రాప్యతే వా యః స కతరోఽగ్నిః వరో భవితేత్యర్థః॥॥ అత్రేన్ద్రత్యాగోఽపి సూచితః। తథా హి— ఏష భూలోకస్య రక్షకో దేవో రాజా నలో నేతి నిర్ణీయ నిశ్చిత్య తేన నలత్వాభావలక్షణేనైవ కారణేన న వ్రియతే కిమ్వితి ప్రశ్నః। యుక్తమేవైతత్కృతమితి శేషః। ధరాజ ఇన్ద్ర ఏవ గతిర్జీవనోపాయో యస్యాః శచ్యాః పతిః దేవో న నిశ్చీయత ఇతి న, అపి తు నిశ్చిత ఏవ న వ్రియతే కిమ్వితి వా।సంశయలేశస్యాపి నిరాసార్థం దేవీ పునస్తత్త్వమాహ— అయం త్వత్సంబన్ధీ త్వచ్చిత్తానురఞ్జకోఽతిమహాన్ నితరాం తేజస్వీ నలో న భవత్యేవ। యత్ త్వయా నిశ్చితం తత్తథ్యమేవేత్యర్థః। కిం తు నలవదాభాసత ఇత్యేవ। నలాకారధారణాదేవాస్యాభా, న తు సహజేత్యర్థః। యద్వా,— యతోఽయం నలాఖ్యతృణవిశేషవన్నిఃసారో భాతి తస్మాన్నితరాం తేజఖీ నలో న భవతీత్యర్థః। యది చైనం త్యజసి తర్హి తే శ్రేష్ఠాః కే సుఖే తరతీతి కతరః సుఖసముద్రరూపో నలో వరో భవితేత్యర్థః। యద్వా,— నైషధరాజో నల ఏవ గతిర్జీవనోపాయో యస్యా ఏవంవిధయా త్వయా దేవ ఇన్ద్రో న నిశ్చీయతే కిమ్। అపి తు నిశ్చిత ఏవ, యతః— పతిర్న వ్రియతే। నలానురాగిణీ త్వమ్, ఇన్ద్రోఽయమితి జ్ఞాత్వైవ పతిత్వేన నాఙ్గీకరోషీత్యర్థః। యస్మాత్— ద్రైత్ర్యైరతిక్రాన్తం మహో యస్య తస్మాదసారభూతః। యది చైనం త్యజసి తర్హి తవ లాభో న। అపి తు లాభ ఏవేతి వా॥

వహ్నిపక్షే— ధరతీతి ధరో వాహనం స చాసావజశ్చ మేషః, ధర ఇవ పర్వతతుల్యో వా యో మేషస్తేన కృత్వా యా గతిః ధరాయాం భూమౌ అజేన కృత్వా యా గతిస్తయోపలక్షితః, పాకాదికరణద్వారా త్రైలోక్యరక్షణాత్ పతిః, దేవో ద్యుతిమానమరశ్చ వహ్నిః న నిశ్చీయత ఇతి న। అపి తు నిశ్చీయత ఏవ। పరం ఏవంగుణవిశిష్టో జ్ఞాత్వాపి న వ్రియతే। అపి తు అగ్నిత్వేన నిశ్చిత్య వరణీయ ఏవేత్యర్థః। ధరో వాహనమజో యస్య స ధరాజో వహ్నిః స ఏవ గతిః శరణం యస్యా ఆగ్నేయ్యా దిశః పతిర్దేవోఽగ్నిః కిం న నిర్ణీయతే। నిర్ణీతశ్చేత్కిము న వ్రియత ఇతి వా। అగ్నిశ్చేన్నలత్వేన కిమితి భాతీత్యత్రాహ— అయం నిశ్చితం నలో న, కిం తు తతోఽప్యతితేజస్వీ తవ నలవదాభాతీతి వా। అయం త్వత్సంబన్ధీ నలో న భవతి, కిన్త్వనల ఏవేత్యర్థ ఇతి వా। ఏవంగుణవిశిష్టమేనం యది త్యజసి, తర్హి అగ్నేః పరో అన్యః శ్రేష్ఠశ్చ తే కో భర్తా భవితా। అపి త్వేతత్సదృశోఽతితేజస్వీ కోఽపి నాస్తీత్యర్థః। అథ చ,— తవ కోఽభీష్టః। అపి తు న కోఽపి। కిం తు పరః శత్రురేవేత్యర్థః॥॥ అత్రాపి త్యాగః సూచితః। తథా హి— ఏష నా మనుష్యో న కిన్తు ధరాజగత్యా ఆగ్నేయ్యా దిశః పతిః దేవో వహ్నిరితి భవత్యా నిర్ణీయతే కిమ్। యతో న వ్రియతే। త్వయా సత్యమేవ నిశ్చితమిత్యాహ— అయం త్వచ్చిత్తానురఞ్జకోఽతితేజస్వీ నలో న, కిన్తు తదాకారధారణాన్నలాభః। సహజేయం కాన్తిర్న భవతీత్యర్థః। నలే తృణవిషయే ఆభా యస్య। యస్య తేజఖిత్వం తృణం ప్రత్యేవ న తు ద్రైత్యాన్ప్రతీత్యర్థ ఇతి వా। నైషధరాజో గతిర్యస్యాస్తయా భవత్యా ఏష దీప్యమానోఽగ్ని కిము న

నిర్ణీయతే, అపి తు నిర్ణీయత ఏవ। యతో న వ్రియతే। అయం తవ పతిర్నలో న భవతి, కింతు దైత్యైరాక్రాన్తతేజాస్తృణవిశేషనలతుల్య ఇతి వా॥

యమపక్షే— ఏష ధరాన్పర్వతాఞ్శృఙ్గాభ్యాం ఖురైర్వా అజతి క్షిపతి ధరాజో మహిషస్తస్య గత్యా తేన వా యా గతిస్తయోపలక్షితః ధర్మరూపత్వాత్ పతిః పాలయితా దేవః క్రీడాపరోఽమరశ్చ యమో న నిర్ణీయత ఇతి న। అపి తు నిశ్చిత ఏవ, పరం కిము న వ్రియతే। ఏష దేవః ఘరాజేన మహిషేణ కృత్వా అర్థాద్యమస్య గతిర్యస్యామేవంభూతాయా దక్షిణదిశః పతిర్న। అపి తు భవత్యేవేతి కిము న నిర్ణీయతే కిం వా న వ్రియతే, అపి తు యమత్వేన నిర్ణేయో వరణీయశ్చేత్యర్థ ఇతి వా। అతితేజస్వ్యయం నిశ్చితం నలో గహనో న। అపి తు ధర్మరూపత్వాద్గహన ఏవ। 'నల గహనే' ఇత్యస్య పచాద్యచి రూపమ్। యది చైనం త్యజసి తర్హి తవ లాభో న, కింతు హానిరేవ। యతః— తవ ఏతదన్యః శ్రేష్ఠశ్చ కతరో వరః, అపి తు నాస్త్యేవేత్యర్థః। అయం నలో న, కింతు తవాతిమహతామనానాం ప్రాణానాం లాభో యస్మాత్సోఽతిమహానలాభః। సర్వేషాం ప్రాణా ఏతదధీనా అతస్త్వయా త్వస్మిన్వృతే తవ చిరకాలం ప్రాణనం భవిష్యతీత్యర్థః। యద్వా,— ధర్మరూపత్వాదతిశయితో మహః పూజా యస్య స చాసౌ అనలభశ్చ తేజస్విత్వాద్వహ్నితుల్య ఇత్యర్థః। యది చైనం త్యజసి, తర్హి తవ వరః శ్రేష్ఠః పరః శత్రుః కతరః। అపి తు ఏతస్మిన్పరిత్యక్తేఽయమేవ మహాఞ్శత్రురిత్యర్థం ఇతి వా। అథ చ,— కే జలే తరతి, కాని జలాని తరన్త్యస్మిన్నితి వా కతరో వరుణో వరో భవితా॥*॥ అత్రాపి త్యాగః సూచితః। తథా హి— ఏష ధరాజగత్యా దక్షిణదిశః పతిర్దేవో యమో న। అపి తు యమ ఏవ ఇతి నిశ్చిత్య తేన కారణేన న వ్రియతే కిమ్। ధర్మరాజబుద్ధ్యా దేవో న నిర్ణీయతే ఇతి న। కింతు నిర్ణీయత ఏవ। అత ఏవ పతిర్న వ్రియతే కిమితి వా। అయం దైత్యైః ఆక్రాన్తతేజా నలః పితృదేవో యమో న। అపి తు యమ ఏవ। పరం తబ నలవదాభాతి నలాకారధారణాదిత్యర్థ ఇతి వా। యది చైనం త్యజసి తర్హి శ్రేష్ఠః సుఖసముద్రో నలో వరో భవితా॥

వరుణపక్షే— ఏష ధరాజగత్యా భూలోకస్య పతిర్న। కింత్వర్థాత్పాతాలస్య అత ఏవ దేవః కాన్తిమానమరశ్చ వరుణః కిం న నిశ్చీయతే కిం వా న వ్రియతే। అయం నలో న, కింతు అతిమహతీ నలవత్కాన్తిర్యస్య సోఽతిమహః తవ నలాభో భాతీతి శేషః। యది చైనముజ్ఝసి, తర్హ్యేతదన్యః శ్రేష్ఠశ్చ తవ కో వరో భర్తా, అపి తు ఏతత్సదృశోఽన్యో నాస్తీత్యర్థః। ధరాయాం జాయన్తే ధరాజాని స్థావరజఙ్గమాని భూతాని తేషాం గతిర్జీవనోపాయో జలం తస్య పతిః న। అపి తు అపాంపతిర్వరుణో దేవః కిం న నిర్ణీయతే, కిం వా న వ్రియతే। అపి తు నిర్ణేయో వరణీయశ్చేత్యర్థః। అతిమహస్య అతిపూజ్యస్యానలస్యాగ్నే రభా కాన్త్యభావో తస్మాద్ధేతోర్వరుణో హి జలరూపత్వాదగ్నివిరోధీత్యర్థ ఇతి వా । యద్యైనం త్యజసి, తదా తవ వరః శ్రేష్ఠః కః పరః

శత్రుః। అపి తు అయమేవ శత్రురిత్యర్థ ఇతి వా। ధరతీతి ధరో ధర్తా జగతః పోషకః స చాసావజశ్చ తస్య ధరాజస్య శ్రీవిష్ణోర్గతిః ప్రథమమయనమాధారో జలం తస్య పతిర్నా, అపి తు తత్పతిర్వరుణః కిం న నిర్ణీయతే। ఉదకమ్ 'ఆపో నారాః' (మనుం ౧।౧౦) ఇత్యాదినా శ్రీవిష్ణోరాశ్రయః। అథ చ,— యది త్వమేనమ్ అః శ్రీవిష్ణుః ఇనః ఖామీ యస్య తం శ్రీవిష్ణుభక్తం త్యజసి, తర్హి తవ లాభో న, కింతు హానిరేవ। తస్మాత్తవ కతరో వరుణ ఏవ పరః శ్రేష్ఠో వర ఇతి వా॥*॥ అత్రాపి త్యాగః సూచితః। తథా హి— ఏష ధరాజగత్యాః పూర్వోక్తప్రకారేణ ఉదకస్య ప్రతీచ్యా దిశో వా పతిర్వరుణో దేవో న। అపి తు స ఏవేతి నిర్ణీయతే కిము। అపి తు నిశ్చిత ఏవ। యతో న వ్రియతే। నాయం నల. ఇత్యాది తుల్యమ్। యద్యేనం త్యజసి తర్హి తవాపి (తి-) మహతామనానాం ప్రాణానాం లాభః జీవితాసీత్యర్థః। యస్మాత్తే సుఖసముద్రరూపః శ్రేష్ఠో నలో వరో భవితా। నలప్రాప్తావేవ తవ ప్రాణనం, నాన్యథేతి భావ ఇత్యాదివ్యాఖ్యా సుధియా యోజనీయా। గ్రన్థవిస్తరభయాన్నాత్ర లిఖితా॥

నలపక్షే— అయం నైషధరాజస్య నిషధదేశసంబన్ధినో రాజ్ఞః, నిషధదేశోద్భవానాం లోకానాం యో రాజా తస్య వా, గత్యా జ్ఞానేన కృత్యా పతిః స్వామీ దేవః క్రీడాదియుక్తః, రాజా వా, నా మనుష్యో నలః కిం న నిశ్చీయతే కిం వా న వ్రియతే। అపి తు నిషధాధిపో మర్త్య ఏవాయం పఞ్చమో నల ఏవాయమితి నిశ్చేతవ్యో వరణీయశ్చేత్యర్థః। ఖలు యస్మాత్ తవాతిమహానలాభో విష్ణులాభః। 'నా విష్ణుః పృథివీపతిః' ఇతి నలస్య విష్ణుత్వాదిత్యర్థః। యది చోత్కృష్టవరాకాఙ్క్షయా ఏనం త్యజసి తర్హి కో వరోఽస్మాత్పరోఽధికః। అపి తు నాస్తీతి నలమేవ వృణీష్వేతి భావః। నలస్యావరణేఽభర్తృకైవ స్థాస్యసీత్యర్థః। ఏష ధరాజగత్యా భూలోకస్య పతిః స్వామీ నా మనుష్యో నలో దేబో రాజా న, అపి తు నల ఏవేతి కిం న నిశ్చీయతే కిం వా న వ్రియతే। అపి తు నిశ్చేయో వరణీయశ్చ। యస్మాన్నలవరణే తవాతిమహతో జీవనస్య లాభః। నలప్రాప్తావేవ తవ జీవనం భవిష్యతీత్యర్థః। యది చ అయం శుభావహదేవరూపమేనం త్యజసి తర్హి తవ కః శ్రేష్ఠో వరః। అపి త్వన్యో నాస్తీత్యర్థం ఇతి వా। నైషధరాజ ఏవ గతిర్యస్యాస్తయా భవత్యా మనుష్యోఽయం నలో రాజా పతిః కిం న నిశ్చీయతే కిం వా న వ్రియతే। అపి తూభయమపి కర్తవ్యమ్। యద్యేనముజ్ఝసి తర్హి తవ నిశ్చితమతి మహానలాభో మహదభాగ్యమ్। యస్మాదేతాదృశోఽన్యః కతరో వరః, అపి తు నాస్త్యేవేత్యర్థం ఇతి వా। ఏష దేవో న ఇన్ద్రాదిరమరో న, కింతు భూలోకస్య పతిర్మనుష్యో నల ఇతి కిం న నిశ్చీయతే, కిం వా న వ్రియతే। యది చ దేవరూపమేనం త్యజసి తర్హి తబ లాభో న, కిం తు హానిరేవ। ధరాయాం జాయన్తే ధరాజా మనుష్యాస్తేషాం గత్యా ప్రకారేణ సనిమేషనేత్రత్వాదిలిఙ్గేన ఏష దేవో నేతి కిము న నిర్ణీయతే। తథా,— పతిరితి కిమితి న వ్రియతే। నిశ్చితం నా మనుష్యో నలోఽయమ్। యది చైనం త్యజసి తర్హి తవ పరోఽన్యో వరః శ్రేష్ఠః కతరో లాభః। అపి తు ఏతద్వరణాత్పరః శ్రేష్ఠో లాభో నాస్తీత్యర్థః। ఏష ధరాయాం భూలోకేఽతిసౌన్దర్యాదజః కామ ఇతి బుద్ధ్యా ప్రాణేశో మనుష్యో నలో న తు దేవః కశ్విదితి కిం న నిర్ణయతే కిం వా న వ్రియతే। నికటస్థానామేషాం చతుర్ణామేతదాకారధారణాత్కృత్రిమం సౌన్దర్యమ్, అస్య తు సహజమితి దర్శనమాత్రేణ తారతమ్యం జ్ఞాత్వా ఏష నలో నిశ్శ్రేయో వరణీయశ్చేత్యర్థః। ఖలు

యస్మాత్తదాకారధారణేనాతిమానామతి(స)లక్ష్మీకాణామిన్ద్రాదీనాం హానే పరిత్యాగే లాభః। తవ కపటసౌన్దర్యాస్తే న వరణీయా ఇత్యర్థః। ఇత్యాదివ్యాఖ్యా యథాబుద్ధి జ్ఞాతవ్యా। 'నలః పోటగలే రాజ్ఞి పితృదేవే కపీశ్వరే' ఇత్యాది విశ్వః ॥౩౪॥

ఇన్ద్రాగ్నిదక్షిణదిగీశ్వరపాశిభిస్తాం
వాచం నలే తరలితాథ సమాం ప్రమాయ।
సా సిన్ధువేణిరివ వాడవవీతిహోత్రం
లావణ్యభూః కమపి భీమసుతాప తాపమ్॥౩౫॥

ఇన్ద్రేతి॥ అథ లావణ్యభూః పరమసౌన్దర్యోత్పత్తిస్థానం సా భీమసుతా నలే విషయే తాం పూర్వోక్తాం 'దేవః పతిః–' (నైం ౧౩।౧౪) ఇత్యాదివాచమిన్ద్రాగ్నిదక్షిణదిగీశ్వరపాశిభిః సమాం సహ తుల్యాం శ్లేషేణ తేషామపి వర్ణయిత్రీం ప్రమాయ నిశ్చిత్య తరలితా సందేహవశాన్నలనిశ్చయాభావాద్దోలాయమానమనాః సతీ కమప్యనిర్వాచ్యమతిదుఃసహం తాపమాప। కా కమివ— సిన్ధువేణిర్గఙ్గాసాగరసంగమో వాడవవీతిహోత్రమివ వడవానలమివ యథా ప్రాప్నోతి। నలనిశ్చయాభావాద్వడవానలమివ దుఃసహం సంతాపం ప్రాపేతి భావః। నలే తరలితా సోత్కణ్ఠేతి వా॥ ౩౫॥

సాప్తుం ప్రయచ్ఛతి న పక్షచతుష్టయే తాం
తల్లాభశంసిని న పఞ్చమకోటిమాత్రే ।
శ్రద్ధాం దధే నిషధరాజ్విమితౌ మతానా-
మద్వైతతత్త్వ ఇవ సత్యతరేఽపి లోకః॥౩౬॥

సాప్తుమితి॥ సా భైమీ నిషధరాజో నలస్య సంబన్ధిన్యాం వివిధాయాం మతౌ బుద్ధౌ సత్యామ్। నలవిషయే సందేహే సతీతి యావత్। పఞ్చమీ చాసౌ కోటిశ్చ పశ్చమకోటావేవ పఞ్చమకోటిమాత్రే పఞ్చమభాగరూపే। పఞ్చమస్థానస్థిత ఇతి యావత్। ఏవంభూతే పఞ్చానాం మధ్యే సత్యతరే అతితరాం సత్యేఽపి నలే విషయే శ్రద్ధామాస్తిక్యం న దధే। సత్యనలేఽపి నలోఽయమేవేతి తస్యా బుద్ధిర్నోదభూదిత్యర్థః। క్వ సతి— తల్లాభశంసిని భైమీప్రాప్త్యభిలాషిణి పక్షచతుష్టయే పక్షాణాం సమీపవర్తినాం సహాయానాం సదృశానామిన్ద్రాదీనాం చతుష్టయే తాం శ్రద్ధాం సత్యనలవిషయం నిశ్చయమాప్తుం ప్రాప్తుం న

ప్రయచ్ఛతి సతి। భైమీప్రాప్త్యభిలాషేణాతిసున్దరరూపధారణాత్కృత్రిమరత్నాదిష్వివ మాయానలేషు బహురూపాతిశయదర్శనాన్నలనిశ్చయం ప్రతిషేధతి సతి। కః కస్మిన్నివ— మతానాం సాంఖ్యాదిషడ్దర్శనానాం మధ్యే 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ', (ఛం౬।౨।౧) 'నేహ నానాస్తి కించన' (వృం౪।౪।౧౯) ఇత్యాదిశ్రుతిభిః సత్యతరే పరమార్థతో విద్యమానేఽప్యద్వైతరూపే తత్త్వే ఖరూపే బ్రహ్మైక్యబోధే వా విషయే లోకోఽవిద్యావాన్యుక్త్యాయుక్తవిచారశూన్యో జనో యథా శ్రద్ధాం న ధత్తే। క సతి— పక్షచతుష్టయే అనేకాత్మవాదిసాంఖ్యాదిదర్శనచతుష్కే తామద్వైతశ్రద్ధాం ప్రాప్తుం న దదతి సతి। నానాత్మత్వసాధకయుక్తిసహస్రైరైకాత్మ్యనిషేధకే సతీతి యావత్। తస్య తత్పదవాచ్యస్య లాభః తచ్చంసినీత్యద్వైతతత్త్వస్య విశేషణమ్॥*॥ సాంఖ్యా హి ప్రతిశరీరం పురుషబహుత్వమఙ్గీకుర్వన్తి। నైయాయికాశ్చ 'నానాత్మానో వ్యవస్థితాః' ఇతి వచనాదాత్మనాం నానాత్వమఙ్గీకుర్వన్తి। ఆర్హతాశ్చ దేహప్రమాణాత్మస్వీకారమఙ్గీకుర్వన్తి। బౌద్ధాశ్చ ఖసిద్ధాన్తసిద్ధానేకయుక్తిభిరనేకాత్మనామేవ చిత్తతతిబాహుల్యమఙ్గీకుర్వన్తి॥*॥ సత్, అసత్, సదసత్, సదసద్విలక్షణమితి పక్షచతుష్టయమ్॥*॥ సద్వాదినః సాంఖ్యాః। అసద్వాదినో బౌద్ధాః। సదసద్వాదినో నైయాయికాః। ప్రపఞ్చానిత్యత్వవాదినో వేదాన్తినః। న సత్ బాధానుపపత్తేః। నహి సద్రజతం గగనాదికం వా బాధ్యతే। నచాసత్ ప్రతిభాసానుపపత్తేః। నహ్యత్యన్తాసచ్ఛశశృఙ్గం కదాచిదప్యవభాసతే। న చ సదసదాత్మకముభయరూపం పరస్పరవిరోధాత్। నహ్యసత్సద్వాఽసద్భవితుమర్హతి। ఉభయరూపమపి న భవతీత్యపి వక్తుమయుక్తమిత్యాద్యపి జ్ఞాతవ్యమ్॥*॥ సాంఖ్యా హి ప్రతిశరీరం భిన్నా ఇఙ్ఘ్యద్ధజ్ఞానస్వభావాన్బహూనాత్మన ఇచ్ఛన్తి। నైయాయికా అపి ప్రతిశరీరం భిన్నాన్సర్వవ్యాపకాన్ జ్ఞానాదినవవిశేషగుణవత ఆత్మన ఇచ్ఛన్తి। ఆర్హతాస్తు ప్రతిశరీరం భిన్నాన్దేహపరిమాణాన్సంకోచవికాసశీలాన్బహూనాత్మనోఽఙ్గీకుర్వన్తి। బౌద్ధాశ్చ ప్రతిదేహం భిన్నాన్క్షణికజ్ఞానసంతతిరూపాన్బహునేవాత్మన ఇచ్ఛన్తి ॥*॥ భౌమీప్రప్త్యభిలాషిణ సత్యతరే నలే నలసంబన్ధిన్యాం విమతౌ సత్యామపి సా శ్రద్ధాం న దధే। అపి తు దధావేవ। అనేకనలదర్శనే సత్యే పఞ్చమకోటిస్థే సత్యే నలే। 'అవిజ్ఞాతేఽపి బన్ధౌ హి బలాత్ప్రహ్లాదతే మనః' ఇతి న్యాయేనాయమేవ ప్రాయేణ సత్యనలో భవిష్యతీతి తస్యా మనసి బుద్ధిరుదభూదిత్యర్థః। మతానాం విమతావపి సత్యతరేఽద్వైతతత్త్వే లోక ఇవ। లోకః పరీక్షకో జనో యథా శ్రద్ధాం ధత్తే తథేతి సంబన్ధః। 'ప్రాప్తుమ్' ఇతి పాఠే నిషంధరాట్ నల ఇన్ద్రాదిచతుష్టయే భైమీప్రతారణార్థం స్వీయస్వరూపధారణాత్తాం స్వస్మై ప్రాతుం న యచ్ఛతి సతి తల్లాభశంసిని భైమీప్రాప్త్యభిలాషిణి పఞ్చమకోటిస్థే అర్థాదాత్మని శ్రద్ధాం నిశ్చయం న దధే। అర్థాద్భైమీం ప్రాప్తుమ్। ఏతస్మింశ్చతుష్టయే ప్రతిబన్ధకే సతి ఇయం మయా కథంకారం ప్రాప్యతే। అపి తు నేతి తస్య బుద్ధిరుదభూదిత్యర్థః। మతానాం విమతౌ సత్యాం సదసదాదిపక్షచతుష్టయే తాం సమ్యక్ప్రతీతిం నిషేధతి సతి అభేదసిద్ధిశంసిని పఞ్చమకోటిమాత్రే చతుష్కోటివినిర్ముక్తే సత్యతరేఽప్యద్వైతతత్త్వే యథా లోకః శ్రద్ధాం న ధత్త ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్। లోకః కౌతుకదర్శీ సభాస్థో జన ఇయమేనం వరిష్యతీతి నిశ్చయమయం

పఞ్చమః సత్యనల ఇతి వా నిశ్చయం న దధే। పఞ్చమకోటిమాత్రే, 'పుంవత్కర్మధారయ—' (౬।౩।౪౨) ఇతి పుంవత్॥౩౬॥

ఉక్తివిశేషేణ పునరపి సందేహజనితం సంతాపం వర్ణయతి—

కారిష్యతే పరిభవః కలినా నలస్య

తాం ద్వాపరస్తు సుతనూమదునోత్పురస్తాత్।

భైమీనలోపయమనం పిశునౌ సహేతే

న ద్వాపరః కిల కలిశ్చ యుగే జగత్యామ్॥౩౭॥

కారిష్యత ఇతి॥ కలినా చతుర్థయుగేన నలస్య పరిభవః కారిష్యతే కరిష్యతే। ద్వాపరస్తు అయం వా నలః, అయం వా నల ఇతి సందేహః పునః। అథ చ,— శబ్దచ్ఛలేన తృతీయం యుగం పునః తాం సుతనూం సున్దరీ పురస్తాత్కలేః పూర్వమేవాదునోదపీడయత్। కలిర్వరణానన్తరం నలపరాభవం కరిష్యతి, ద్వాపరస్తు భైమ్యై నలం వరీతుమేవ నాదాదిత్యర్థః। తమోర్విరోధిత్వే కారణమాహ— కిల యస్మాత్కారణాద్వాపరః కలిశ్చ ద్వాధపి యుగే జగత్యాం భూలోకే మైమీనలయోరుపయమనం వివాహం న సహేతే। జాతం తయోర్వివాహం కలిర్యథా న సోఢా, తథా భావినం ద్వాపరోఽపి న సేహే। యతః— పిశునౌ ఖలౌ। నిశ్చితే నలే వివాహో భవత్యేవ, సందేహస్తు ప్రతిబన్ధకః। తస్మాత్కలివద్వాపరస్యాపి విరోధిత్వాత్తేన సా పీడితేత్యర్థః। ద్వాపరే కలౌ చ భైమీనలయోరభావాత్తయోర్వివాహం న సహేతాం తావిత్యర్థః। నలనిశ్చయాభావాత్ సాఽతితమాం సంతాపమాపేతి భావః। శబ్దశ్లేషబలేనేయముక్తిః। కారిష్యతే, 'స్యసిచ్సీయుట్తాసిషు—' (౬।౪।౬౨) ఇతీటశ్చిణ్వద్భావాత్ 'అచోఽఞ్ణితి' (౭।౨।౧౧౫) ఇతి వృద్ధిః। పరిభవః, 'పరౌ భువోఽవజ్ఞానే' (౩।౩।౫౫) ఇతి ఘఞో వికల్పితత్వాత్ 'ఋదోరప' (౩।౩।౫౭)॥ ౩౭॥

ఉత్కణ్ఠయన్పృథగిమాం యుగపన్నలేషు

ప్రత్యేకమేషు పరిమోహయమాణబాణః।

జానీవహే నిజశిలీముఖశీలిసంఖ్యా-

సాఫల్యమాప స తదా యది పఞ్చవాణః॥౩౮॥

ఉత్కణ్ఠయన్నితి॥ పరిమోహయమాణా మోహజనకా బాణా యస్యైవంభూతః, అత ఏవ ఇమాం భైమీం ప్రత్యేకమ్ ఏష్విన్ద్రాదినలపదేషు యుగపదేకస్మిన్నేవ కాలే పృథక్ పార్థక్యేనోత్కణ్ఠయన్సోత్కణ్ఠాం కుర్వన్, అయం వా నల ఇతి బుద్ధ్యైవైకస్మిన్విషయే తుల్యకాలం పృథక్ప్రకారేణోత్కణ్ఠయన్।' పృథక్ప్రయత్నసాధ్యామన్యాదృశీముత్కణ్ఠామస్యా జనయన్నితి యావత్। ఏవంభూతః స పఞ్చబాణో నిజాః స్వీయాః శిలీముఖా బాణాః తాఞ్శ్లయత్యభ్యస్యతి। స్వీయవాణాశ్రితేతి యావత్। ఏవంభూతా పఞ్చసంఖ్యా తస్యాః సాఫల్యం సప్రయోజనత్వం యద్యాప తర్హి తదా తస్మిన్నేవావసరే, నత్వన్యదేతి వయం జానీమహ ఉత్ప్రేక్షామహే। ఏకస్మిన్నలేఽనురాగస్య పర్యాయేణైకేనైవ బాణేన జననే శేషాణాం చతుర్ణాం వైయర్థ్యమేవ స్యాత్। కిమయం నలః, కిమయం నల ఇతి నలత్వేనోపలక్షితేషు పఞ్చస్వపి ప్రత్యేకం పఞ్చభిరేవ బాణైః పృథక్ప్రయత్నేన యుగపదనురాగజననే పఞ్చానామపి బాణానాం సాఫల్యం తదైవ జాతమిత్యర్థః। పృథగిత్యస్యోత్కణ్ఠావిశేషణత్వాత్, ప్రత్యేకమిత్యస్యేన్ద్రాదివిశేషణత్వాత్సంబన్ధభేదాన్నార్థపౌనరుక్త్యమ్। నలేషు యుగపదిమాం పృథగుత్కణ్ఠయన్ తథా ప్రత్యేకమేషు నలేష్వేవ యుగపత్పరిమోహయమాణా అర్థాద్భైమ్యాం విషయేఽనురాగజనకా బాణా యస్య స మదనః యది నిజబాణసంఖ్యాసాఫల్యమాప తర్హి తదైవ నాన్యదా। పఞ్చస్వపి తస్యా యుగపత్పృథగనురాగజననాత్, తస్యామపి పఞ్చానామపి తేషాం ప్రత్యేకం యుగపదనురాగజననాచ్చ స్వీయబాణసంఖ్యాయాః సాఫల్యమాపేత్యర్థ ఇతి వా। నలేషు తాం పృథక్సోత్కణ్ఠాం కుర్వన్। తథా,— ఏషు నలేష్వేవ ప్రత్యేకముత్కణ్ఠాం జనయన్ అర్థాద్భైమీం ప్రతి। యతః— పరిమోహయమాణబాణ ఇత్యుభయత్రాపి హేతుగర్భ విశేషణమ్। సా భైమీ పఞ్చస్వపి నలబుద్ధ్యైవ సానురాగాఽభూదితి భావః। తేఽపి తస్యామిత్యపి చ భావః। పఞ్చస్వనురాగాత్పాతివ్రత్యభఙ్గప్రసఙ్గ ఇతి నః పఞ్చస్వపి పరపురుషతాపరిహారేణ నలబుద్ధ్యైవానురాగాత్పరిహారః। ఉత్కణ్ఠయన్— ఇయముత్కణ్ఠతే, కామస్త్వేనాముత్కణ్ఠయతి హేతుమణ్ణిచ్ శతా। పక్షాన్తరే తు— ఉత్కణ్ఠాం కుర్వన్నితి, 'తత్కరోతి–' (గంసూం ౨౦౪) ఇతి ణిచ్॥౩౮॥

దేవానియం నిషధరాజరుచస్త్యజన్తీ

రూపాదరజ్యత నలే న విదర్భసుభ్రూః।

జన్మాన్తరాధిగతకర్మవిపాకజన్మ-

వోన్మీలతి క్వచన కస్యచనానురాగః॥౩౯॥

దేవానితి ॥ ఇయం విదర్భసుభ్రూః భైమీ నలే రూపాత్సౌన్దర్యాన్నానురజ్యత నానురక్తా। నలేఽనురక్తా, పరం రూపాద్ధేతోర్నేత్యర్థః। యతః— నిషధరాజరుచో నలతుల్యకాన్తీన్దేవానిన్ద్రాదీన్త్యజన్తీ। యది నలే రూపాద్ధేతోరరజ్యత్, తర్హి తుల్యరూపానిన్ద్రాదీన్నాత్యక్ష్యత్, తే తావత్త్యక్తాస్తస్మాన్నలానురాగే రూపం హేతుర్న భవతీత్యర్థః। తర్హి కథమనురక్తేత్యాశఙ్క్యాహ— జన్మాన్తరేఽధిగతం పూర్వకృతం కర్మ తస్య యో విపాకః ఫలజననోన్ముఖతా తజ్జన్మా తదుత్పన్న ఏవ కస్యచన కస్యాపి ప్రాణినోఽనురాగః క్వచన కస్మింశ్చిత్ప్రాణిన్యుర్మీలత్యుత్పద్యతే। పూర్వకృతకర్మవశాదేవ కోఽపి కస్మింశ్చిత్ప్రీతిం బిభర్తి। తథా చ పూర్వజన్మకృతసుకృతవిశేషాదేవానపేక్షితాన్యకారణవిశేషో నలేఽనురాగస్తస్యాః సమభూదిత్యర్థః। నలనిశ్చయాభావేఽపి రూపసామ్యే సత్యపి నల ఏవానురక్తతయా నలాద్విశిష్టరూపోఽప్యన్యస్తదీయానురాగవిషయో నాభూత్, కింతు నల ఏవేత్యర్థాన్తరన్యాసతాత్పర్యమ్। అనురాగజననే ఉభయోరపి పూర్వకర్మవిపాకో హేతుర్జ్ఞేయః। అరజ్యత, శ్యన్వికరణాద్రజ్యతేర్ణిత్త్వాత్కర్త్రభిప్రాయక్రియాఫలవివక్షాయాం తఙ్ ॥౩౯॥

క్వ ప్రాప్యతే స పతగః పరిపృచ్ఛ్యతే యః

ప్రత్యేమి తస్య హి పురేవ నలం గిరేతి।

సస్మార సస్మరమతిః ప్రతి నైషధీయం

తత్రామరాలయమరాలమరాలకేశీ ॥౪౦॥

క్వేతి ॥ సస్మరా కామతరలాఽధీరా మతిర్యస్యాః సా అరాలకేశీ కుటిలకేశీ భైమీ తత్ర సభాయాం సందేహావసరే వేతి మనసి విచార్య నైషధీయం నలసంబన్ధినం నలదూత్యకారిణమమరాలయం మరాలం ఖర్గనివాసినం దేవాశ్రయం వా హంసం ప్రత్యుద్దిశ్య ఇతి సస్మార। ఇతి కిమ్— స పతగో హంసః క్వ కస్మిన్స్థానే ప్రాప్యతే। స కః— యో హంసః మయా పరితః సామస్త్యేన ఏషు మధ్యే సత్యం నలం మహ్యం కథయేతి విశ్వాస్యతయా పృచ్ఛ్యతే। స ఏవ కిమితి ప్రష్టవ్య ఇతి చేదాహ— హి యస్మాత్తస్య హంసస్య గిరా పురేవ సంఘటనాకాల ఇవ నలం ప్రత్యేమి నిశ్చినోమి। అదృష్టమజ్ఞాతమపి చ నలం దూత్యావసరే యథా హంసవచనేనాహం జ్ఞాతవతీ, తథాధునాపి నలనిశ్చయాభావే పరమాప్తస్య తస్య వచనాన్నలం నిశ్చినోమీతి। మదనపరవశత్వేనాధీరత్వాన్నలస్య నిశ్చయార్థమాప్తతమం హంసం సస్మారేత్యర్థః। ప్రాప్యత ఇత్యాది 'వర్తమానసామీప్యే' (౩।౩।౧౩౧) ఇతి లట్। నిషధసంబన్ధి నైషధీయం నలవరణలక్షణం కార్యముద్దిశ్య హంసం సస్మారేతి వా యోజనా। 'కిల నైషధీయమ్' ఇతి పాఠే నలం కిల నిశ్చితం ప్రత్యేమీతి యోజనా। 'ప్రియదూతభూతమ్' ఇతి పాఠో వా ॥౪౦॥

ఏకైకమైక్షత ముహుర్మహతాదరేణ

భేదం వివేద న చ పఞ్చసు కంచిదేషా।

శఙ్కాశతం వితరతా హరతా పునస్త-

దున్మాదినేవ మనసేయమిదం తదాహ॥౪౧॥

ఏకైకమితి॥ ఏషా భైమీ మహతా ఆదరేణ ప్రయత్నేన ముహురేకైకమిన్ద్రాదీనైక్షతాలోకత। విశేషజిజ్ఞాసయా పునఃపునః సాభిప్రాయం దదర్శేత్యర్థః। అథ చ,— మహతా దరేణ భయేన పతివ్రతేయం పఞ్చాపి సాదరం కథం పశ్యతీత్యవిదితసాదరావలోకనకారణేభ్యో జనేభ్యోఽపవాదభయేనేత్యర్థః। పరం పఞ్చసు మధ్యే కంచిదల్పీయాంసమపి భేదం విశేషం న చ నైవ వివేద। అనన్తరం చ వక్ష్యమాణప్రకారేణ శఙ్కాశతం వితరతా తన్వతా, వితీర్య చ పునః తచ్ఛఙ్కాశతం హరతా వక్ష్యమాణప్రకారానేకయుక్తిభిర్నాశయతా, మనసేయం భైమీ ఇదం వక్ష్యమాణం బభాషే। చేతస్యేవావి (వ వ్య) చారయదిత్యర్థః। ఉత్ప్రేక్షతే— ఉన్మాదినా ఇవ। ఉన్మాదవానపి భూయసా ఆదరేణ భయేన వా ప్రత్యేకమీక్షతే, తారతమ్యం న జానాతీతి శఙ్కాశతం చ కరోతి, పునస్త్యజతి, దదాతి చ పునరాదత్తే చ, ఇత్యేవమవ్యవస్థితచిత్తో భవతి, తథేయమప్యవ్యవస్థితచిత్తాభూదితి భావః। 'వేద స్మ' ఇతి పాఠే భూతే 'లట్ స్మే' (౩।౨।౧౧౮) ఇతి లట్॥ ౪౧॥

తమేవ విచారమాహ—

అస్తి ద్విచన్ద్రమతిరస్తి జనస్య తత్ర

భ్రాన్తౌ దృగన్తచిపిటీకరణాదిరాదిః।

స్వచ్ఛోపసర్పణమపి ప్రతిమాభిమానే

భేదభ్రమే పునరమీషు న మే నిమిత్తమ్॥౪౨॥

అస్తీతి॥ జనస్య ద్విచన్ద్రమతిః ద్వౌ చన్ద్రావితి బుద్ధిః ప్రసిద్ధాస్తి। పరం తత్ర భ్రాన్తౌ ప్రమాణప్రమితైకత్వే ఏకస్మిన్నేవ చన్ద్రే విషయే యోఽనేకత్వప్రత్యయస్తస్మిన్విషయే దృగన్తయోర్నేత్రప్రాన్తయోర్యశ్చిపిటీకరణం అచిపిటయోశ్చిపిటయోః కరణమఙ్గుల్యగ్రేణ

నిపీడనం తదాదిర్యస్య కాచ కామలాదిదోషస్య స దృగన్తచిపిటీకరణాదిదోష ఆదిః ప్రథమో హేతురస్తి। చన్ద్రద్వయభ్రాన్తౌ చిపిటాదిర్హేతుర్యుక్తః। తథా,— ప్రతిమాయా ఆదర్శాదౌ దృశ్యమానస్య ముఖాదిప్రతిబిమ్బస్యాభిమానేఽపి ప్రతిబిమ్బస్ఫురణరూపే భ్రాన్తిజ్ఞానేఽపి స్వచ్ఛస్యాదర్శాదేరుప సమీపే యత్సమర్పణం ప్రాపణం దర్పణసంనిధానం తన్నిమిత్తమస్తీతి శేషః। దర్పణాదిస్వచ్ఛవస్తుసంనిధానాదలీకమపి ప్రతిబిమ్బం భాసత ఇత్యర్థః। మే మమ పునరమీషు దృశ్యమానేషు భేదభ్రమే ఏకస్మిన్నలే విషయే యః పఞ్చత్వసంఖ్యావిశిష్టో బోధస్తస్మిన్విషయే నిమిత్తం కారణం నాస్తి। ద్విచన్ద్రభ్రాన్తౌ కారణమస్తీతి భ్రాన్తిర్యుక్తా, ఏకో నలః పఞ్చధావభాసత ఇతి మదీయా భ్రాన్తిః కారణాభావాన్న యుక్తా। తస్మాదన్య ఏవైతే కేచన భవిష్యన్తీతి స్వయమేవ సంశయం చకార పరిజహార చేతి భావః। 'అభిమానోఽర్థాదిదర్పే జ్ఞానే ప్రణయహింసయోః' ఇతి నిఘణ్టుః॥౪౨॥

పక్షాన్తరమాహ—

కిం వా తనోతి మయి నైషధ ఏవ కాయ-

వ్యూహం విధాయ పరిహాసమసౌ విలాసీ।

విజ్ఞానవైభవభృతః కిము తస్య విద్యా

సా విద్యతే న తురగాశయవేదితేవ॥౪౩॥

కిం వేతి॥ 'వా' పక్షాన్తరే। అసౌ ప్రత్యక్షదృశ్యో నైషధ ఏవ కాయవ్యూహం శరీరసమూహం విధాయ నిర్మాయ మయి పరిహాసం ప్రతారణక్రీడాం తనోతి కిమ్। యతః— విలాసీ। ఏకోఽప్యసౌ నల ఏవ మయి క్రీడావశాత్కాయవ్యూహం తనోతి నత్వన్యే కేచన సన్తీత్యర్థః। 'కిం నో తనోతి' ఇతి పాఠే కాకుః। కాయవ్యూహరచనేఽస్య శక్తిః కథమిత్యత ఆహ— విశిష్టస్య జ్ఞానస్య, విశిష్టం జ్ఞానం యైరేవంవిధా యే కలాగ్రన్థాస్తేషాం వా వైభవం బాహుల్యం తద్విభ్రతస్తస్య నలస్య తురగాశయవేదితేవాశ్వహృదయజ్ఞాతృతేవ సా కాయవ్యూహవిధానరూపా విద్యా కిము న విద్యతే। అపి తు సాపి విద్యత ఏవేతి సంభావనా। 'విజ్ఞానవైభవభువః' ఇతి పాఠే భువః స్థానభూతస్యేత్యర్థః। పరిహాసః, 'ఉపసర్గస్య ఘఞి—' (౬।౩।౧౨౨) ఇతి సూత్రే బహులగ్రహణాద్దీర్ఘాభావః॥౪౩॥

ఏకో నలః కిమయమన్యతమః కిమైలః

కామోఽపరః కిము కిము ద్వయమాశ్వినేయౌ।
కిం రూపధేయభరసీమతయా సమేషు
తేష్వేవ నేహ నలమోహమహం వహే వా॥౪౪॥

ఏక ఇతి॥ 'వా' పక్షాన్తరే। ఇహ ఏషు పఞ్చసు మధ్యే అయమేకో నలః కిమ్, అన్యతమో ద్వితీయ ఐలః పురూరవాః కిమ్, అపరస్తృతీయః కామః కిమ్, శిష్టం ద్వయమాశ్వినేయావశ్వినీకుమారౌ కిము, ఏవముక్తేషు తేషు పఞ్చస్వేవాహం నలమోహం కిం న వహే। అపి తు తేష్వేవ నలబుద్ధిం ధారయామి, న తు కాయవ్యూహరచనాదేక ఏవ నలః పఞ్చధా జాత ఇత్యర్థః। యతః— రూపధేయభరస్య సౌన్దర్యబాహుల్యస్య సీమతయా పరమకాష్ఠాత్వేన సమేషు సదృశేషు। సాదృశ్యాద్ధి మోహో యుక్తః। అన్యతమః, 'ఖార్థే తమప్'। 'సీమ' శబ్దో నాన్తః బీలిఙ్గః ॥౪౪॥

పూర్వం మయా విరహనిఃసహయాపి దృష్టః
సోఽయం ప్రియస్తత ఇతో నిషధాధిరాజః।
భూయః కిమాగతవతీ మమ సా దశేయం
పశ్యామి యద్విలసితేన నలానలీకాన్॥౪౫॥

పూర్వమితి॥ విరహనిఃసహయా వియోగవిహ్వలయా మయా సోఽయం నిషధాధిరాజః ప్రియః ప్రాణేశ ఇతస్తతః సర్వాసు దిక్షు పూర్వమపి స్వయంవరసమయాత్ప్రాగపి దృష్టః। య ఇదానీం హ్యశ్యతే స మోహవశాత్సర్వత్ర పూర్వమపి దృష్ట ఇత్యర్థః। ప్రకృతే కిమిత్యత ఆహ— మమ ఇయం భూయః పునరపి సైవ విరహోద్భ్రాన్తతారూపా దశా ఆగతవతీ కిమ్। యద్విలసితేన యస్యాః సామర్థ్యేనాలీకానసత్యాన్నలాన్పశ్యామి। 'అపిః' పూర్వమిత్యనేన, భూయ ఇత్యనేన వా భోజనీయః॥౪౫॥

ముగ్ధా దధామి కథమిత్థమథాపశఙ్కాం
సంక్రన్దనాదికపటః స్ఫుటమీదృశోఽయమ్।
దేవ్యానయైవ రచితా హి తథా తథైషాం
గాథా యథా దిగధిపానపి తాః స్పృశన్తి॥౪౬॥

ముగ్ధేతి॥ 'అథ' పక్షాన్తరే। అథవా ముగ్ధా మోహవశా సత్యహమిత్థం 'అస్తి ద్విచన్ద్ర–' (నైం ౧౩।౪౨) ఇత్యాద్యనేకరూపామపశఙ్కాం దుఃశఙ్కాం కథం దధామి। అపి త్వేతదయుక్తమిత్యర్థః। యతః— స్ఫుటం నిశ్చితమయమీదృశో నలబాహుల్యజ్ఞానరూపః సంక్రన్దనాదీనామిన్ద్రాదీనాం చతుర్ణాం కపటః। తేషాం మాయైవైషేత్యర్థః। హి యస్మాదనయా దేవ్యైవ సరఖత్యైవ ఏషాం పురోవస్థితానాం సంబన్ధిన్యో గాథాః 'బ్రూమః–' ఇత్యాదివర్ణనశ్లోకాస్తథా తేన తేన ప్రకారేణ రచితాః। యథా యేన యేన ప్రకారేణ తా గాథా దిగధిపానిన్ద్రాదీనపి స్పృశన్తి శ్లిష్టశక్త్యా అభిధావృత్త్యా వదన్తి, న కేవలం నలమిత్యపేరర్థః। తస్మాదిన్ద్రాదిభిరేవ మత్ప్రతారణార్థం మాయయా నలరూపం ధృతమిత్యేవ బుద్ధిర్యుక్తా, న తు పూర్వసంశయరూపేత్యర్థః। 'తథా'శబ్దస్య ద్విరుపాదానాత్ 'యథా' శబ్దోఽపి ద్విర్జ్ఞాతవ్యః। 'కపటోఽస్త్రీ–' ఇత్యమరః॥౪౬॥

ఏతన్మదీయమతివఞ్చకపఞ్చకస్థే
నాథే కథం ను మనుజస్య చకాస్తు చిహ్నమ్।
లక్ష్మాణి తాని కిమమీ న వహన్తి హన్త
బర్హిర్ముఖా ధుతరజస్తనుతాముఖాని॥౪౭॥

ఏతదితి॥ ఏతస్మిన్మదీయాయా బుద్ధేర్వఞ్చకే భ్రామకే పఞ్చకే ఇన్ద్రాదిసమూహే తన్మధ్యే స్థితే నాథే మమ ప్రాణేశే మనుజస్య మనుష్యస్య చిహ్నం స్వేదనిమేషరజఃస్పర్శమ్లానకుసుమత్వాదిలిఙ్గ కథం ను కథమివ చకాస్తు ప్రకాశతామ్। అపి త్విన్ద్రాదిమాయయా నలస్థస్యాపి చిహ్నస్యాచ్ఛాదితత్వాత్తన్న ప్రకాశత ఇతి యుక్తమిత్యర్థః। నలస్య స్వయమవఞ్చకత్వేఽపి 'ఛత్రిణో గచ్ఛన్తి' ఇతి న్యాయాచ్చతుర్ణామేవ వఞ్చకత్వేఽపి తత్సిద్ధిః। పరిహాసవశాద్వా నలస్యాపి వఞ్చకత్వం యుక్తమ్। ఏతద్రాజసు దృశ్యమానం స్వేదాదిచిహ్నమితి భిన్నపదం వా। 'హన్త' ఖేదే। అమీ బర్హిర్ముఖా దేవాః ధుతం త్యక్తం రజో రేణుస్పర్శో యయా ఏవంభూతా తనుర్యేషాం తేషాం భావో ధుతరజస్తనుతా రేణుసంస్పర్శరహితతనుతా ముఖం ఆదిర్యేషాం తాని ఖేదరాహిత్యామ్లానపుష్పత్వనిర్నిమేషత్వాదీని దేవత్వవ్యఞ్జకాని తాని ప్రసిద్ధాని చిహ్నాని కిమితి న వహన్తి ధారయన్తి। మయి కృపయా తావద్వోఢుం యుక్తాని పరంతు నోహ్యన్తే। కష్టమిత్యర్థః। 'బర్హిర్ముఖ'పదం కృపారాహిత్యసూచకమ్। నలచిహ్నానామస్ఫుటత్వేఽపి యది దేవచిహ్నాని స్ఫుటాన్యభవిష్యంస్తర్హి పారిశేష్యాన్నలనిశ్చయోఽప్యభవిష్యత్, తాన్యపి త్వస్ఫుటానీత్యుభయథాపి మయా నలో నిశ్చేతుం న శక్యత ఇతి భావః॥౪౭॥

యాచే నలం కిమమరానథవా తదర్థం
నిత్యార్చనాదపి మమాఫలినైరలం తైః।
కందర్పశోషణశిలీముఖపాతపీత-
కారుణ్యనీరనిధిగహ్వరఘోరచిత్తైః॥౪౮

యాచ ఇతి॥ అహం మహ్యం యూయం నలం ప్రయచ్ఛతేత్యమరానలం యాచే కిమ్। 'అథవా' పూర్వాపరితోషే। తదర్థం నలప్రాప్త్యర్థం తేషాం నిత్యార్చనాదపి మమాఫలినైః ప్రార్థితమదదద్భిస్తైర్దేవైరలం పూర్యతామ్। ఏతావన్తి దినాని నిత్యపూజనాదపి యే నలం న ప్రాయచ్ఛంస్తేఽధునా ప్రార్థనమాత్రేణ కథం దాస్యన్తీతి వృథైవ తత్ప్రార్థనమిత్యర్థః। కింవిధైస్తైః— కందర్పస్య శోషణాఖ్యః శిలీముఖో బాణస్తేన పాతాత్పతనాత్పీతః శోషితః కారుణ్యనీరనిధిః కృపాసముద్రో యేషాం తాని అత ఏవ గహ్వరాణి గభీరబిలరూపాణి ఘోరాణి కఠినాని చిత్తాని యేషామేవంభూతైః। యస్మాత్కృతేఽపి పూజనే కామాయత్తతయా నిష్కృపత్వాద ఫలినైరిత్యర్థః। యాచిర్ద్వికర్మా। 'న దత్తఫలైః' ఇతి వా పాఠః। 'ఫల' శబ్దాదస్త్యర్థే, 'ఫలబర్హాభ్యామినన్' (వాం ౩౨౧౪)। తతో నఞ్సమాసః॥౪౮॥

దేవానుపాలభతే—

ఈశా ! దిశాం నలభువం ప్రతిపద్య లేఖా
వర్ణశ్రియం గుణవతామపి వః కథం వా।
మూర్ఖాన్ధకూపపతనాదివ పుస్తకానా-
మస్తం గతం బత పరోపకృతివ్రతత్వమ్॥౪౯॥

ఈశా ఇతి॥ హే దిశామీశాః దిక్పాలాః। లేఖా దేవాః, నలో భూః స్థానం యస్యాస్తాం నలప్రభవాం వా వర్ణశ్రియం రూపశోభాం ప్రతిపద్య ప్రాప్య గుణవతాం సౌన్దర్యాదిగుణయుక్తానామపి వో యుష్మాకం పరేషాముపకృతిరుపకార ఏవం వ్రతం తద్విద్యతే యేషాం తే వ్రతినస్తేషాం భావస్తత్త్వం కథం వా కుతో వా హేతోరస్తం గతం నష్టమ్। స్వయముపకారకత్వాభావేఽపి స్వాభిలషితాయామపి మయి భవదర్థం దూత్యకారిణో నలస్యాప్యాకారే ధృతే

సౌన్దర్యాదిగుణాగమనాత్పరోపకారిత్వమప్యాగతం తన్మద్విషయే కథం వినష్టమిత్యర్థః। నలాకారధారణాదేతావతీ మత్ప్రతారణా కిమితి క్రియత ఇతి భావః। కేషామివ— మూర్ఖా అశ్రుతశాస్త్రాః పురుషా ఏవాజ్ఞానవశాదన్ధాః త ఏవ కూపా అతిగభీరా మూర్ఖరూపాః కూపాస్తేషు పతనాత్తదధీనత్వాత్తృణవిశేష- లేఖనీభూతనలప్రభవాం రేఖావర్ణశ్రియం లిప్యక్షరశోభాం ప్రాప్య శుద్ధత్వాదిగుణయుక్తానాం దోరకయుక్తానాం వా పుస్తకానాం యథా వాచకపాఠకాద్యుపకారిత్వమస్తం గచ్ఛతి। మూర్ఖస్య మూర్ఖత్వాదేవోపకారాభావాదన్యేషాం చాసమర్పణాదిత్యర్థః। కూపపతితానామపి పుస్తకానామనుపకారిత్వమేవ। 'ప్రతిపద్య స్థితానామ్' ఇతి సమానకర్తృకత్వమ్॥౪౯॥

యస్యేశ్వరేణ యదలేఖి లలాటపట్టే

తత్స్యాదయోగ్యమపి యోగ్యమపాస్య తస్య।

కా వాసనాస్తు బిభృయామిహ యాం హృదాహం

నార్కాతపైర్జలజమేతి హిమైస్తు దాహమ్॥౫౦॥

యస్యేతి॥ ఈశ్వరేణ యస్య ప్రాణినో లలాటపట్టే యదయోగ్యమనుచితమప్యలేఖి లిఖితం తదయోగ్యమపి తస్య యోగ్యముచితమర్థమపాస్య ప్రతిక్షిప్య స్యాద్భవేత్। యోగ్యమర్థ పరిత్యజ్య తత్పరిహారేణ స్వయమేవాయోగ్యమపి భవేదితి యావత్। అతో యోగ్యతయా కార్యకారణాభావే సతి ఇహ నలానేకత్వసందేహేన నిశ్చయార్థ యాం వాసనాం యుక్తిమహం హృదా బిభృయాం ధారయేయం సా కా వాసనా యుక్తిరస్తు భవతు। అపి తు ఏవంవిధా యుక్తిర్నాస్తి। చిత్తేనాన్యథాకర్తుం విచారితేఽపి లలాటపట్టలిఖితాదన్యథా న భవతీత్యర్థః। యోగ్యమప్యపాస్యాయోగ్యమేవ భవతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ— యతః జలజమమ్భోజం అర్కాతపైరుష్ణైరపి సూర్యకిరణైర్దాహం న ఏతి, హిమైస్తు పునర్దాహం గచ్ఛతి। 'ఉష్ణస్పర్శో దాహకః, శీతస్పర్శస్తు దాహశమక' ఇతి లోకే దృష్టం, తదిదం విపరీతం జాతం విరుద్ధకార్యోత్పత్తేర్విషమమ్। నలస్య మమ వా లలాటే యదీశ్వరేణాయోగ్యమేవ లిఖితం, తర్హి పరస్పరయోగ్యం పరస్పరం విహాయ తస్య మమ చాయోగ్యమేవ భవిష్యతీతి కం ప్రకారం చిత్తే ధారయిష్యామి। అపి తు న కమపీతి దేవానాం న కోఽప్యపరాధ ఇతి భావః॥౫౦॥

తర్హి కల్పద్రుమో యాచ్యతామిత్యత ఆహ—

ఇత్థం యథేహ మదభాగ్యమనేన మన్యే

కల్పద్రుమోఽపి స మయా ఖలు యాచ్యమానః।

సంకోచసంజ్వరదలాఙ్గులిపల్లవాగ్ర-

పాణీభవన్భవతి మాం ప్రతి బద్ధముష్టిః॥౫౧॥

ఇత్థమితి॥ ఇహ నలైకత్వేఽపి సమయే వా ఇత్థమనేన నలానేకత్వభవనప్రకారేణ యథా యాదృక్ మమాభాగ్యం నలానిశ్చయాద్యథా ద్వైవాభావో దృశ్యతే అనేన హేతునా ప్రకారేణ వా సోఽవివదాన్యః కల్పద్రుమోఽపి ఖలు నిశ్చితం మయా నలం యాచ్యమానః సన్ మాం ప్రతి బద్ధముష్టిరతికార్పణ్యసంకుచత్కరో భవతీత్యహం మన్యే। కింభూతః— సంకోచ ఏవ సంజ్వరః సంతాపో యేషామేవంవిధాని దలాని కిసలయాన్యేవాఙ్గులయో యేషామేవంభూతాః పల్లవా ఏవాగ్రపాణయో ఇస్తాగ్రాణి యస్య ఏవంభూతోఽనేవంభూత ఏవంభూతో భవన్। అన్యస్యాపి బద్ధముష్టేరఙ్గుల్యః సంకుచితా భవన్తి। కల్పవృక్షః కల్పితదానశీలోఽపి మదభాగ్యవశాన్మాం ప్రత్యదాత్రైవ భవేదితి భావః। అదాతృత్వనిశ్చయాత్ 'భవతి' ఇతి వర్తమానవత్ప్రత్యయః॥౫౧॥

దేవ్యాః కరే వరణమాల్యమథార్పయే వా

యో వైరసేనిరిహ తత్ర నివేశయేతి।

సైషా మయా మఖభుజాం ద్విషతీ కృతా స్యా-

త్స్వస్మై తృణాయ తు విహన్మి న బన్ధురత్నమ్॥౫౨॥

దేవ్యా ఇతి॥ అథవా ఇహ స్వయంవరే ఏతేషు పఞ్చసు మధ్యే వా యో వైరసేనిః సత్యనలః తం త్వం తావజ్జానాసి అతస్తత్ర ఏతాం మాలాం నివేశయ నిక్షిపేత్యుక్త్వా దేవ్యాః సరస్వత్యాః కరే వరణమాల్యం వరణమధూకమాలామర్పయే దదామీతి సంభావనా। స్వయమేవైతద్దూషయతి— ఏవం క్రియమాణే సా ఏషా దేవీ మయా మఖభుజాం దేవానామిన్ద్రాదీనాం ద్విషతీ వైరిణీ కృతా స్యాత్। తన్మాయాప్రకటనాదిత్యర్థః। భవతు నామ సా తద్వైరిణీ స్వకార్యసిద్ధిస్తు సాధ్యేత్యత ఆహ— తు పునః తృణతుల్యాయాతినిఃసారాయ స్వస్మై స్వరూపాయ అకిఞ్చిత్కరాత్మకార్యసిద్ధయే బన్ధురత్నం సుహృన్మధ్యేఽతిశ్రేష్ఠాం దేవీం న విహన్మి। మమ యత్కించిద్భవతు, పరం తు దేవద్వేషరూపం మిత్రవిఘాతం న కరోమీత్యర్థః। అన్యోఽపి సుశస్తృణార్థం రత్నం న వినాశయతి। ద్విషతీ, 'ద్విషోఽమిత్రే' (౩।౨।౧౩౧) ఇతి శతరి ఉగిత్త్వాన్ఙీప్। మఖభుజాం, 'ద్విషః శతుర్వా' (వాం ౧౫౨౨) ఇతి షష్ఠీ॥౫౨॥

యః స్యాదమీషు పరమార్థనలః స మాలా-

మఙ్గీకరోతు వరణాయ మమేతి చైనామ్।

తం ప్రాపయామి యది తత్తు విసృజ్య లజ్జాం

కుర్వే కథం జగతి శుణ్వతి హీ విడమ్బః॥౫౩॥

యఇతి॥ అమీషు పఞ్చసు భవత్సు మధ్యే యః పరమార్థనలః సస్మనలః స్యాత్ స మమ వరణాయ మాలామఙ్గీకరోత్విత్యేవంప్రకారేణ ఇత్యుక్త్వా చేతి వా। యది ఏనాం చ మాలాం తత్ర తేషు మధ్యే తం సత్యనలం ప్రాపయామి, తత్పునర్లజ్జాం విసృజ్య కథం కుర్వే। శ్రపి త్వేవం కర్తుమయుక్తమ్। యతః— జగతి సర్వస్మిన్సభాజనే శృణ్వతి సతి హీ కష్టం విడమ్బః। లజ్జాత్యాగాదతిపరిహాసో భవిష్యతీతి శేషః। సర్వేషాం సమక్షమేవం వచనే లజ్జాత్యాగాత్సర్వేఽప్యుపహసిష్యన్తీత్యర్థః। 'హీ' ఇతి ఖేదే। 'హిః' యస్మాదర్థే, 'ఇః' ఖేదే ఇతి వా। ఇతి చేతి సముదాయః ప్రకారే। యది చేతి వా (?)॥౫౩॥

ఇతరనలతులాభాగేష శేషః సుధాభిః

స్నపయతి మమ చేతో నైషధః కస్య హేతోః।

ప్రథమచరమయోర్వా శబ్దయోర్వర్ణసఖ్యే

విలసతి చరమేఽనుప్రాసభాసాం విలాసః॥౫౪॥

ఇతరేతి॥ ఇతరైశ్చతుర్భిర్నలైస్తులాం సామ్యం భజత ఇతి భాగ్, ఏష శేషః పశ్చసు మధ్యే అన్త్యః పశ్చమో నైషధః మమ చేతః కస్య హేతోః కేన కారణేన సుధాభిరమృతైః స్రపయతి ఆప్లుతమివ కరోతి। రూపసామ్యే సత్యప్యేష ఏవ మమ మనసే యతో రోచతే, తస్మాదయమేవ సత్యనలో భవిష్యతీత్యాశయః। సత్యనలత్వజ్ఞాపకం నిరుపాధికపరమప్రేమసంవాదం దృష్టాన్తేన ప్రథయతి— ప్రథమేతి। వాఽథవా యుక్తమేతత్। ప్రథమచరమయోరాదిమాన్త్యయోః శబ్దయోర్వర్ణైరక్షరైః సఖ్యే మైత్ర్యాం సత్యామపి చరమే పాశ్చాత్త్యే శబ్దేఽనుప్రాసభాసాం ఛేకానుప్రాసవృత్త్యనుప్రాసలాటానుప్రాసాఖ్యశబ్దాలంకారకాన్తీనాం విలాస ఉల్లాసశ్చమత్కారో విలసతి విశేషేణ శోభతే। వర్ణసామ్యే సత్యపి ప్రథమస్యానాయాసగతత్వాత్, ద్వితీయస్య తు సదృశస్య పశ్చాద్భూరిప్రయత్నసాధ్యత్వాచ్చరమే యద్యనుప్రాసత్వం స్ఫురతి, తథాపి

ద్వితీయసాహిస్యే ప్రథమేఽపి యథానుప్రాసత్వమస్తి తథా సున్దరాన్తరవిచ్ఛేదేన పశ్చాదవలోక్యమానతయైవ పఞ్చమశ్చేతసే రోచతే, నత్వత్ర సత్యత్వం ప్రయోజకమ్। అతః సర్వేఽపి తుల్యా ఏవేతి భావః। అత్రాయమేవ శ్లోకో దృష్టాన్తః। అత్రత్యయోరేవ ప్రథమచరమశబ్దయోర్వర్ణసామ్యే సత్యపి చరమే చరమశబ్ద ఏవానుప్రాసాతిశయః న ప్రథమశబ్దే। ప్రథమ ఇత్యుక్తే నానుప్రాసః। ప్రథమచరమయోరిత్యుక్తే తు చరమ ఏవానుప్రాసాతిశయో దృశ్యతే న తథా ప్రథమ ఇత్యర్థం ఇవి వా। యద్వా, — ఆద్యపాదచతుర్థపాదయోర్వర్ణసామ్యే సత్యపి చరమే చతుర్థపాదేఽనుప్రాసభాసాం విలాసో విలసతి। ఉభయోరనుప్రాసత్వే సత్యపి చతుర్థేఽనుప్రాసభాసాం విలాస ఇత్యుక్తేస్తత్రైవానుప్రాసత్వమ్, న తు ప్రథమే। స్నపయతి, ఇతి మిత్వపక్షే హ్రస్వః। కస్య హేతోః, 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' (౨।౩।౨) ఇతి షష్ఠీ॥౫౪॥

ఇతి మనసి వికల్పానుద్యతః సంత్యజన్తీ

క్వచిదపి దమయన్తీ నిర్ణయం నాససాద।

ముఖమథ పరితాపాస్కన్దితానన్దమస్యా

మిహిరవిరచితావస్కన్దమిన్దుం నినిన్ద॥౫౫॥

ఇతీతి॥ ఇత్యుక్తప్రకారేణ మనసి ఉద్యతం ఉత్పద్యమానాన్వికల్పాననేకశఙ్కావలమ్బనబోధాన్ దోషోద్భావనేన సంత్యజన్తీ దమయన్తీ క్వచిదపి నిర్ణయం నిశ్చయం నాససాద। పఞ్చసు మధ్యే కస్మిన్నపి పుంసి నలనిశ్చయం న ప్రాపేతి వా। అథ పశ్చాన్నలనిశ్వయాభావాత్పరితాపేనాస్కన్దితోఽభిభూత ఆనన్దో యస్య। పరితాపేన కృత్వా అస్కన్దితోఽప్రాప్త ఆనన్దో యేనైవంభూతం వాస్యా ముఖం కర్తృ। మిహిరేణ సూర్యేణ రచితోఽవస్కన్దః పరాభవో యస్యైవంవిధమిన్దుం నినిన్ద। నిష్ప్రభచన్ద్రసదృశమభూదిత్యర్థః। ఆస్కన్దనమాస్కన్దః పరాభవః। పరితాపేన య ఆస్కన్దః స సంజాతో యస్య ఏవంవిధ ఆనన్దో యస్యేతి తారకాదిత్వాద్రూపసిద్ధిః॥౫౫॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

స్వాదూత్పాదభృతి త్రయోదశతయాదేశ్యస్తదీయే మహా-

కావ్యేఽయం వ్యరమన్నలస్య చరితే సర్గో రసామ్భోనిధిః॥౫౬॥

శ్రీహర్షమితి॥ అర్థం పూర్వవత్। స్వాదూత్పాదభృతి సహృదయహృదయాహ్లాదదాయిత్వాత్స్వాదురసోత్పత్తిధారకేఽత్యన్తమధురనవార్థసహితే త్రయోదశతయా ఆదేశ్యోఽభిధేయః సర్గే వ్యరమత్। సమాప్త ఇత్యర్థః। వ్యరమత్ 'వ్యాఙ్పరిభ్యో రమః' (౧।౩।౮౩) ఇతి పరస్మైపదమ్॥౫౬॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే

నైషధీయప్రకాశే త్రయోదశః సర్గః సమాప్తః॥

చతుర్దశః సర్గః।

అథాధిగన్తుం నిషధేశ్వరం సా ప్రసాదనామాద్రియతామరాణామ్।

యతః సురాణాం సురభిర్నృణాం తు సా వేధసాసృజ్యత కామధేనుః॥౧॥

అథేతి॥ అథ వికల్పదూషణానన్తరం సా భైమీ నిషధేశ్వరం నలమధిగన్తుం నిశ్చేతుం ప్రాప్తుం చ షోడశోపచారైరమరాణాం ప్రసాదనాం పరితోషణమాద్రియత ఆదరేణ చకార। యతో వేధసా సురాణాం కామధేనురభిలాషప్రసూః సురభిర్గౌరసృజ్యత సృష్టా, నృణాం తు పునః కామప్రసూః సా దేవప్రసాదనా సృష్టా। తస్మాన్నలనిశ్చయార్థం ప్రాప్త్యర్థం చ దేవపరితోషణం చకారేతి యుక్తమిత్యర్థః॥౧॥

అథాధిగన్తుం నిషధేశమేషాం ప్రసాదనం దానవశాత్రవాణామ్।

అచేష్టతాసా మహతీష్టసిద్ధిరారాధనాదేవ హి దేవతానామ్॥

అథేతి। క్షేపకః॥ అచేష్టత అకృత। శత్రవ ఏవ శాత్రవాః। ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేఽణ్॥

పూర్వోక్తార్థసమర్థనార్థమర్థాన్తరన్యాసమాహ—

ప్రదక్షిణప్రక్రమణాలవాలవిలేపధూపాచరణామ్బుసేకైః।

ఇష్టం చ మృష్టం చ ఫలం సువానా దేవా హి కల్పద్రుమకాననం నః॥౨॥

ప్రదక్షిణేతి॥ హి యస్మాత్ దేవా నోఽస్మాకం మనుష్యాణాం కల్పద్రుమకాననం బహవః కల్పవృక్షా ఏవేతి కవేరుక్తిః। కింభూతా దేవాః— ప్రదక్షిణం ప్రక్రమణం వలయాకారం పరిభ్రమణం తదేవాలవాలం వృక్షమూలే జలధారణార్థం వలయాకారః సేతుః స చ విలేపశ్చన్దనాదిలేపశ్చ ధూపో దశాఙ్గాదిస్తేషామాచరణాని కరణాని తాన్యేవామ్బుసేకాః (త్రైః)। ప్రదక్షిణాద్యాచరణం చోదకస్నపనాని చ తైర్వా కృత్వా ఇష్టమభిలషితం మృష్టం చ స్వభావసున్దరం సుఖాదు చ ఫలం మనోరథరూపమామ్రాదికం చ సువానా ఉత్పాదయన్తః। వృక్షా అప్యాలబాలవృక్షాయుర్వేదోక్తతరుదోషనాశక (ని) విడఙ్గాదిలేపదోహదధూపామ్బుసేకైరిష్టం మృష్టం చ ఫలం సువతే। 'ఆవరణ–' ఇతి పాఠే అఙ్గప్రత్యఙ్గదేవతాపూజా కణ్టకావృతిశ్చేతి వ్యాఖ్యేయమ్॥౨॥

పూజాప్రారమ్భార్థం ప్రథమం నమస్కారమాహ—

శ్రద్ధామయీభూయ సుపర్వణస్తాన్ననామ నామగ్రహణాగ్రకం సా।

సురేషు హి శ్రద్ధధతాం నమస్యా సర్వార్థసిద్ధ్యఙ్గమిథః సమస్యా॥3॥

శ్రద్ధేతి॥ సా శ్రద్ధామయీభూయ ఆస్తిక్యప్రచురా భూత్వా తాన్నలవేషధారిణః సుపర్వణో దేవాన్నామగ్రహణాగ్రకమిన్ద్రాయ నమ ఇత్యాదినామగ్రహణపూర్వకం ననామ వవన్దే। హి యస్మాత్సురేషు శ్రద్ధధతాం శ్రద్ధావతాం నమస్యా నమస్కార ఏవ సర్వార్థసిద్ధేః యాన్యఙ్గని సాధకాని తేషాం మిథః సమస్యా పరస్పరపూరణహేతుః। శ్రద్ధాపూర్వ దేవనమస్కార ఏవ కారణసామగ్రీసంపాదకః, తస్మాద్దేవం నమస్కృతవతీత్యర్థః। సమస్యాపి పదానాం పరిపూరణం కరోతి। శ్రద్ధామయీ, 'తత్ప్రకృతవచనే' (౫।౪।౨౧) ఇతి మయట్। అగ్రకమ్,

'శేషాద్విభాషా' (౫/౪/౧౫౪) ఇతి కః (ప)। నమః కరణం నమస్యా, 'నమోవరివః–' (౩।౧।౧౯) ఇతి క్యచ్॥౩॥

దేవపూజాఙ్గధ్యానం ప్రథమమాహ—

యత్తాన్నిజే సా హృది భావనాయా బలేన సాక్షాదకృతాఖిలస్థాన్।
అభూదభీష్టప్రతిభూః స తస్యా వరం హి దృష్టా దదతే పరం తే॥౪॥

యదితి॥ సా అఖిలస్థాన్సర్వగతాన్తానిన్ద్రాదీన్భావనాయా ధ్యానస్య బలేన సామర్థ్యేన నిజే హృది యత్సాక్షాదకృత ప్రత్యక్షీచకార। సర్వగతానపి ధ్యానబలేనైకత్రానీయ దదర్శేత్యర్థః। స సాక్షాత్కార ఏవ తస్యా భైమ్యా అభీష్టస్య నలప్రాప్తిలక్షణస్య ప్రతిభూర్దాననిశ్చయకర్తా అభూత్। హి యస్మాద్దృష్టాస్తే దేవాః పరం శ్రేష్ఠం వరమభీష్టం పరిణేతారం చ దదతే ప్రయచ్ఛన్తి। న హి దేవదర్శనం నిష్ఫలం భవతీత్యర్థః॥౪॥

ఇదానీం దేవపూజామాహ—

సభాజనం తత్ర ససర్జ తేషాం సభాజనే పశ్యతి విస్మితే సా।
ఆముద్యతే యత్సుమనోభిరేవం ఫలస్య సిద్ధ్యై సుమనోభిరేవ॥౫॥

సభాజనమితి॥ సా తత్ర స్వయంవరస్థానే అకస్మాదేవ దేవపూజారమ్భాదత్యాదరేణ పూజనాద్విస్మితే సాధర్యే సభాజనే సభాలోకే పశ్యతి సతి, తమనాదృత్య వా। తేషాం దేవానాం సభాజనం ప్రీత్యారాధనం ససర్జ చక్రే। యద్యస్మాత్ఫలస్యాభీష్టస్య సిద్ధ్యై దానే సుమనోభిఃశోభనచిత్తైరేవంభూతైరేవ సద్భిః సుమనోభిర్దేవైరేవమత్యాదరపూజనేన కృత్వా ఆముద్యతే హృష్టైర్భూయతే। తస్మాదేవమపూజయదిత్యర్థః। ఏవమేవ ఏవం సత్యేవేత్యేవకారయోజనా వా। పుష్పైరపి ఫలసిద్ధ్యర్థమాముద్యతే వికఖరీభూయతే। సభాజనే, 'యస్య చ భావేన' (౨।౩।౩౭) ఇతి, 'షష్ఠీ చానాదరే' (౨।౩।౩౮) ఇతి వా సప్తమీ॥౫॥

వైశద్యహృద్యైర్ప్రదిమాభిరామైరామోదిభిస్తానథ జాతిజాతైః।

ఆనర్చ గీత్యన్వితషట్పదైః సా స్తవప్రసూనస్తబకైర్నవీనైః॥౬॥

వైశద్యేతి॥ అథ సా నవీనైర్నవైః స్తవైః స్తుతిశ్లోకరూపైః ప్రసూనస్తవకైః పుష్పగుచ్ఛైః స్తుతిశ్లోకైః పుష్పగుచ్ఛైశ్చ వా తానిన్ద్రాదీనానర్చ। కింవిధైః— వైశద్యేన స్పష్టతయా ప్రసాదగుణేన హృద్యైః సహృదయప్రియైః। అథ చ,— శుభ్రత్వేన మనోజ్ఞైః। తథా,— ప్రదిన్నా నిష్ఠురటవర్గాదివర్ణరహితశ్రుతిమధురవర్ణరచనజనితేన మాధుర్యేణ। అథ చ,— సౌకుమార్యేణ అభిరామైః। అత ఏవ— ఆమోదిభిర్హర్షజనకైః। అథ చ,— సౌగన్ధ్యసహితైః। తథా,—జాతేః షడ్వింశత్యక్షరజనితచరణాన్తాయాః, అనుష్టుబాదిజాతేర్వా జాత్తైః నిష్పన్నైః। అథ చ,—మాలతీసంభవైః। తథా,— విశేషరూపయా గీత్యా అన్వితా యుక్తాః షట్పదాః షట్చరణాః శ్లోకా యత్ర। అథ చ,— గుఞ్జన్మధుకరైః। వైశద్యం శబ్దార్థాలంకారాపశబ్దభావదోషరాహిత్యం తేన మనోజ్ఞైర్వా। 'జాతిశ్ఛన్దసి సామాన్యే మాలత్యాం గోత్రజన్మనోః,' 'గీతిశ్ఛన్దసి గానే చ' ఇతి విశ్వః। హృద్యేతి, 'హృదయస్య ప్రియః' ఇతి యత్। 'హృదయస్య హృల్లేఖయదణ్లాసేషు' (౬।౩।౫౦) ఇతి హృత్। అభిరమ్యతే యైస్తైరభిరామైః, 'అకర్తరి చ కారకే—' (౩।౩।౧౯) ఇతి చకారాదసంజ్ఞాయామపి కరణే ఘఞ్। జాత్యాదిలక్షణం ఛన్దోగ్రన్థేభ్యో జ్ఞాతవ్యమ్। 'న వా కైః' ఇతి పాఠే కైః వా స్తవస్తబకైః న ఆనర్చ, అపి తు నానాప్రకారైః స్తవప్రసూనస్తబకైరపుపూజదిత్యర్థః॥౬॥

పూజానన్తరం పునరపి ధ్యానమాహ—

హృత్పద్మసద్మన్యధివాస్య బుద్ధ్యా దధ్యావథైతానియమేకతానా।

సుపర్వణాం హి స్ఫుటభావనా యా సా పూర్వరూపం ఫలభావనాయాః॥౭॥

హృదితి॥ అథ పూజానన్తరమియమేకతానాఽనన్యవృత్తిస్తత్పరా సతీ హృదేవ పద్మం తద్రూపే సద్మని గృహే ఏతానిన్ద్రాదీన్బుద్ధ్యాధివాస్యాధిష్ఠాప్య దధ్యౌ। సర్వగతానామపి దేవానాం హృదయే బుద్ధ్యా సమారోపితం రూపం ధ్యానేన సాక్షాదకృతేతి యావత్। హి యస్మాత్సుపర్వణాం దేవానాం యా స్ఫుటా భావనా ధ్యానబలేన ప్రత్యక్షతా సా ఫలభావనాయాః కార్యసిద్ధేః పూర్వరూపం ప్రథమం స్వరూపమ్। కారణస్య కార్యాపేక్షయా నియతప్రాగ్భావిత్వాద్దేవానాం ప్రత్యక్షతాయాః కార్యమాత్రం ప్రతి కారణత్వాత్కారణసామగ్రీరూపాం దేవప్రత్యక్షతాం ధ్యానేనాకృతేత్యర్థః। పూజాయాః పూర్వమనన్తరం చ ధ్యానస్యేష్టత్వాత్ 'యత్తాన్' (నై ౦ ౧౪।౪) ఇత్యస్యాస్య (నైం ౧౪।౭) చశ్లోకస్య న పౌనరుక్త్యమ్। 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః' (౧।౪।౪౮) ఇత్యత్రాణ్యన్తస్య వసేగ్రహణాత్

'స్వహస్తదత్తే మునిమాసనే–' ఇతివణ్ణ్యన్తస్య వసేః ప్రకృత్యన్తరత్వాత్ హృత్పద్మసద్మనీత్యాధారస్య న కర్మత్వమ్॥౭॥

భక్త్యా తయైవ ప్రససాద తస్యాస్తుష్టం స్వయం దేవచతుష్టయం తత్।

స్వేనానలస్య స్ఫుటతాం యియాసోః ఫూత్కృత్యపేక్షా కియతీ ఖలు స్యాత్॥౮॥

భక్తయేతి॥ తస్యాః పాతివ్రత్యాదిగుణైరాదావేవ భక్తినిరపేక్షం ఖయమాత్మనైవ తుష్టంతదిన్ద్రాదిదేవచతుష్టయం తస్యాస్తయైవాల్పీయస్యాపి భక్త్యా పునః ప్రససాద ప్రసన్నమభూత్।అల్పీయస్యా భక్త్యా ప్రసన్నతాయాం దృష్టాన్తమాహ–ఖలు యస్మాత్ స్వేనాత్మనైవ స్ఫుటతాం ప్రాకట్యంయియాసోర్యాతుమిచ్ఛతో లబ్ధబహుసంధుక్షణతయా ఆసన్న ప్రజ్వలనస్యానలస్య వహ్నేః కియతీసంధుక్షణార్థం ఫూత్కృతేర్ముఖపవనస్యాపేక్షా స్యాద్భవేత్। అపి త్వల్పైవ। తాదృశోఽభిర్ద్విత్రైరేవఫూత్కారైః సంధుక్షితో దీప్యతేతరామిత్యర్థః। తస్మాత్స్వతః ప్రసన్నస్యాత్పయాపి భక్త్యా పునఃప్రసన్నత్వం యుక్తమిత్యర్థః। 'తస్యాశ్చరిత్రాదథ తే పవిత్రాత్ప్రాగేవ హృష్టా ఝటితి ప్రసేదుః' ఇత్యపి పాఠః స్పష్టార్థః॥౮॥

ప్రసాదఫలమాహ—

ప్రసాదమాసాద్య సురైః కృతం సా సస్మార సారస్వతసూక్తిసృష్టేః।

దేవా హి నాన్యద్వితరన్తి కింతు ప్రసద్య తే సాధుధియం దదన్తే ॥౯॥

ప్రసాదమితి॥ సా భైమీ సురైః కృతం ప్రసాదమాసాద్య సరస్వత్యా ఇమాః సారస్వత్యస్తాశ్చ తాః సూక్తయశ్చ శోభనోక్తయః శ్లేషవాక్యాని తాసాం సృష్టేర్నిర్మాణస్య, రచనామిత్యర్థః। సస్మార।శ్లేషార్థే సందేహం పరిత్యజ్య గాథాక్రమేణేన్ద్రాదీంశ్చతురోఽపి జ్ఞాత్వా అయం పఞ్చమో నల ఇత్యజానాదిత్యర్థః। దేవీవచనస్మరణరూపః కో నామ ప్రసాద ఇత్యత ఆహ— హి యస్మాదేవా అన్యత్కించిన్న వితరన్తి దదతి కింతు దేవాః ప్రసద్య ప్రసన్నా భూత్వా సాధ్వీం కార్యసాధికాం ధియం బుద్ధిమేవ దదన్తే। తదుక్తం భారతే— 'న దేవా దణ్డమాదాయ రక్షన్తిపశుపాలవత్। యం తు రక్షితుమిచ్ఛన్తి సుబుద్ధ్యా యోజయన్తి తమ్॥' ఇతి।

తస్మాదయమేవ ప్రసాదో యుక్త ఇత్యర్థః। సృష్టేః, 'అధీగర్థ—' (౨।౩।౫౨) ఇతి కర్మణి షష్ఠీ। దదన్తే,'దద దానే' ఇత్యస్య రూపమ్॥౯॥

స్మరణమేవ విశదయతి—

శేషం నలం ప్రత్యమరేణ గాథా యా యా సమార్థా ఖలు యేన యేన।

తాం తాం తదన్యేన సహాలగన్తీం తదా విశేషం ప్రతిసందధే సా॥౧౦॥

శేషమితి॥ శేషం పఞ్చమం సత్యనలం ప్రతి లక్షీకృత్య 'బ్రూమః కిమ్—' (నై ం ౧౩।౩) ఇత్యాదిః 'ఆకర్ణ్య—' (నైం ౧౩।౮) ఇతి యావత్, 'ఏష' (నైం ౧౩।౧౦) ఇత్యాదిః 'సాధారణీమ్—' (నైం ౧౩।౧౪) ఇతి యావత్, 'దణ్డమ్—' (నైం ౧౩।౧౬), ఇత్యాదిః 'గుమ్ఫః—' (నైం౧౩।౨౦) ఇతి యావత్, 'యా సర్వతః—' (నైం ౧౩।౨౨) ఇత్యాదిః 'శఙ్కా—' (నైం ౧౩।౨౬) ఇతి యావత్, యా యా గాథా ప్రసాదాత్పూర్వ యేన యేనేన్ద్రాదిదేవేన సహ సమార్థా తుల్యార్థా ['సరఖత్యోక్తా' ఇతి శేషః] సా భైమీ తాం తాం 'బ్రూమః—' (నైం ౧౩।౩) ఇత్యాదిగాథాం తదా ప్రసాదానన్తరం తదన్యేన తస్మాత్తస్మాదిన్ద్రాదిరూపాన్ముఖ్యాదర్థాదన్యేన శ్లేషశక్త్యా ప్రతిభాసమానేన నలరూపేణార్థేన సహ ఖలు నిశ్చితమలగన్తీమసంబద్ధార్థం విశేషం ప్రతి ఖఖాకారధారణాద్భిన్నమిన్ద్రాదిదేవం ప్రతి సందధే యోజయాభాస। ఇయమేతస్య గాథా ఇయమేతస్య గాథేతి సంబన్ధం చకారేత్యర్థః 'బ్రూమః—' (నైం౧౩।౩) ఇత్యాదౌ 'బాలాం విలోక్య—' (నైం ౧౩।౨౭) ఇతి యావన్నలస్య సర్వత్రానుస్యూతత్వాదిన్ద్రాదీనాం తు చతసృషు చతసృష్వేవ ఖఖగాథాఖనుస్యూతత్వాత్తాం తామిన్ద్రాదిగాథాం తదన్యేన వహ్న్యాదినా సహ అలగన్తీం విశేషమజానాత్। యా ఇన్ద్రేణ నలేన చ సమానార్థా తామిన్ద్రవిషయామేవ సస్మార। ఏవమితరదేవత్రితయేఽపి ప్రత్యేకం గాథామేకవిషయామేవ సస్మార। ఏవం చతసృష్వపి గాథాసు నలస్యానువృత్తేరిన్ద్రాదీనాం చ వ్యావృత్తేరావాపోద్వాపాభ్యాం ఏతే దేవాః, అయమేవ నలః, ఇత్యజ్ఞాసీదిత్యాశయ ఇతి వా ప్రతిశ్లోకం గాథాత్వేఽపి చతుర్భిశ్చతుర్భిః శ్లోకైరేకైకస్య ప్రతిపాదనాదేకగాథాత్వసమారోపాత్ ప్రత్యేకపర్యవసానాద్వైకవచనమ్। యద్వా,— పఞ్చమం నలం ప్రతి యా యా 'అత్యాజి' (నైం౧౩।౨౮), 'యేనామునా' (నై ం ౧౩।౨౯), 'యచ్చణ్డిమా' (నైం ౧౩। ౩౦), 'కిం తే తథా—' (నైం ౧౩।౩౧) ఇత్యాదికా గాథా యేన యేన ఇన్ద్రాదినా సహ సంబద్ధార్థా తదన్యేన వహయాదినా సహాలగన్తీం తాం గాథామేవ విశేషం భేదం జానాతి స్మ। ఏకైకస్యా గాథాయా ఏకైకదేవపర్యవసానాశ్చతసృణామపి గాథానాం నలే పర్యవసానాత్పరిశేషప్రమాణాత్ అయం

పఞ్చమ ఏవ నల ఇతి విశేషమజ్ఞాసీదిత్యర్థః। అస్మిన్పక్షే,— అముమేవార్థముక్తివిశేషేణ ప్రకటయితుమాహ— ఏకైకేతీత్యుత్తరశ్లోకస్యావతారికా కర్తవ్యా॥౧౦॥

ఏకైకవృత్తేః ప్రతిలోకపాలం పతివ్రతాత్వం జగృహుర్దిశాం యాః।

వేద స్మ గాథా మిలితాస్తదాసావాశా ఇవైకస్య నలస్య వశ్యాః॥౧౧॥

ఏకైకేతి॥ యా గాథా ఏకైకవృత్తేరేకైకస్మిన్నేకస్మిన్నిన్ద్రే, అగ్నౌ, యమే, వరుణే చ వర్తమానత్వాత్ప్రతిలోకపాలమేకైకదిక్పాలం ప్రతి దిశామైన్ద్ర్యాదీనాం పతివ్రతాత్వం జగృహురఙ్గీచక్రుః। ప్రాచ్యాదీనామిన్ద్రాదిప్రతినియతదేవవృత్తితయా యత్పాతివ్రత్యం తత్పాతివ్రత్యం, తేనైవాకారేణ యా 'అత్యాజి—' (నై౦౧౩।౨౮) ఇత్యాదిగాథా అఙ్గీచక్రురిత్యర్థః। తా గాథా మిలితాశ్చతస్రోఽపి తదా ప్రసాదానన్తరమసావేకస్య కేవలస్య నలస్య వశ్యా నలైకప్రవణా నలైకాభిధాయినీరేవ వేద స్మ అజ్ఞాసీత్। కా ఇవ— ఆశా ఇవ। మిలితా దిశో యథా నలస్య వశ్యాః। ఐన్ద్ర్యాదీనాం దిశామిన్ద్రాద్యేకైకప్రవణత్వేఽపి సర్వాసాం దిశాం చక్రవర్తినలేకవశ్యత్వం యథా, తథా గాథానామపీత్యర్థః। ఆశా అర్థినాం మనోరథాః వదాన్యతయా నలస్య యథా వశ్యా ఇతి వా। 'దాసాః' ఇతి వా పాఠః। భ్రాన్తిదశాయాముభయార్థత్వమ్। ప్రసాదానన్తరం తు నలైకార్థత్వం వేద స్మేతి భావః। దిశాం పాతివ్రత్యం గాథాభిర్గృహీతమిత్యర్థః॥౧౧॥

యా పాశినైవాశనిపాణినైవ గాథా యమేనైవ సమాగ్నినైవ।

తామేవ మేనే మిలితాం నలస్య సైషా విశేషాయ తదా నలస్య॥౧౨॥

యేతి॥ 'కి తే—' (నై౦ ౧౩।౩౧) ఇత్యాదిర్యా గాథా పాశినైవ వరుణేనైవ సమా తుల్యార్థా నత్వన్యేనేన్ద్రాదితా, యా చ 'అత్యాజి—' (నై౦ ౧౩।౨౮) ఇత్యాదిర్గాథా అశనిపాణినా ఇన్ద్రేణైవ సమా నత్వన్యేన దేవేన, యా చ 'యచ్ఛణ్డిమా—' (నై౦ ౧౩।౨౯) ఇత్యాదిర్గాయా యమేనైవ సమా నత్వన్యేన, యా చ 'యేనామునా'— (నై౦ ౧౩౩౦) ఇత్యాదిరగ్నినైవ తుల్యా నత్వన్యేన, నలస్య సంబన్ధినీం మిలితాం సముదితాం చతుష్టయరూపాం తాం గాథామేవ తదా దేవప్రసాదాదనన్తరం సైషా భైమీ నలస్య విశేషాయేన్ద్రాదిభ్యో మేదజ్ఞానాయ మేనే। ఇన్ద్రాదీనామేకైకస్యామేవ గాథాయాం వర్తమానత్వాత్ నలస్య తు సర్వత్రానుగతత్వాత్, 'అత్యాజి—' (నై౦ ౧౩।౨౮) ఇత్యాదిగాథాచతుష్టయప్రతిపాద్యో యః, స ఏవ నల ఇతి తామేవ గాథాం మిలితాం నలస్య భేదజ్ఞాపికామజ్ఞాసీదితి భావః। యా నలస్య గాథేతి వా సంబన్ధః। యా

పాశినైవేన్ద్రేణైవ, యమేనైవాగ్నినైవ సమా గాథా నలస్య సంబన్ధినీం మిలితాం తామేవానలస్య నలవ్యతిరిక్తస్య ఇన్ద్రాదేర్భేదాయ మేనే। మిలితయా తయా కృత్వా నలే నిశ్చితే సతి నాన్తరీయకత్వాత్తదితరే దేవా అపి తయైవ నిశ్చితా ఇతి భావ ఇతి వా। మిలితాం తామేవ గాథాం నలస్య విశేషాయ తథా నలేతరస్యేన్ద్రాదేర్భేదాయ మేనే ఇతి వా వ్యాఖ్యేయమ్। యా పాశినైవేత్యాదేరేవకారాన్పరస్పరసముచ్చయార్థానప్యఙ్గీకృత్య యా నలసంబన్ధినీ గాథా పాశినాపి, ఇన్ద్రేణాపి, యమేనాపి, అగ్నినాపి తుల్యార్థాభూత్ తాం 'దేవః పతిః—' (నైం ౧౩।౩౪) ఇత్యాదిం మిలితాం పశ్చార్ధీ గాథాం దేవప్రసాదాదనన్తరం నలస్యైవ విశేషాయ మేనే। 'దేవైః ప్రసన్నైః స్వీయఖీయాకారేషు ధృతేషు పూర్వం పఞ్చార్థత్వేన ప్రతిభాతామపీదానీమేకస్య నలస్యైవ ప్రతిపాదికామజ్ఞాసీదితి భావ ఇతి। 'దేవః పతిః—' (నైం ౧౩।౩౪) ఇతీయమేవ గాథా విషయ ఇతి జ్ఞేయమ్। అవధారణార్థేష్వప్యేకా (వ) కారేష్వియమేవ గాథా విషయ ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్। అయం శ్లోకః 'శేషం నలమ్' (నైం ౧౪।౧౦) 'ఏకైకవృత్తేః' (నైం ౧౪।౧౧) ఇతి ద్వాభ్యాం శ్లోకాభ్యాం సమానార్థః। అనలస్యేతి ప్రత్యేకపర్యవసాయిత్వాదేకవచనమ్॥౧౨॥

నిశ్చిత్య శేషం తమసౌ నరేశం ప్రమోదమేదఖితరాన్తరాభూత్।

దేవ్యా గిరాం భాషితభఙ్గిరాఖ్యఇచ్చిత్తేన చిన్తార్ణవయాదసేయమ్॥౧౩॥

నిశ్చిత్యేతి॥ అసౌ భైమీ శేషమవశిష్టం తం పఞ్చమం పూర్వోక్తప్రకారేణ నరేశం నలం నిశ్చిత్య ప్రమోదేన ప్రకృష్టహర్షేణ మేదఖితరమత్యన్తపరిపుష్టం సోల్లాసమాన్తరం మానసం యస్యా ఏవంభూతాభూత్। నలే నిశ్చితే సతి నితరాం హృష్టాభూదిత్యర్థః। రలయోః సావర్ణ్యాన్నలశ్చాసావీశశ్చ తమితి వా। అనన్తరం చ దేవ్యాః సరస్వత్యాః గిరాం వచనానాం భావితా పర్యాలోచితా భఙ్గిః ప్రకారో యయా విజ్ఞాతాశయా। గిరాం దేవ్యాః సరస్వత్యా వా విజ్ఞాతవచోరచనావిశేషా సతీ నలనిశ్చయాత్పూర్వం చిన్తార్ణవయాదసా చిన్తాసముద్రజలజన్తురూపేణ నలనిశ్చయే సత్యపి తత్ప్రాప్త్యుపాయచిన్తాసముద్రజలచరేణ వా చిత్తేన మనసా ఇదం వక్ష్యమాణ-ప్రకారమాఖ్యదూచే। మనస్యేవైవమచిన్తయదితి భావః। 'చిత్రార్ణవ—' ఇతి పాఠే
విచిత్రదేవీవచనానుస్మరణజనితాశ్చర్యసముద్రజలచరేణాతిసాశ్చర్యేణేత్యర్థః॥౧౩॥

కిమాఖ్యదిత్యాహ—

సా భఙ్గిరస్యాః ఖలు వాచి కాపి యద్భారతీ మూర్తిమతీయమేవ।

లిష్టం నిగద్యాత వాసవాదీన్విశిష్య మే నైషధమప్యవాదీత్॥౧౪॥

సేతి॥ ఖలు నిశ్చితం సా ప్రసిద్ధా మూర్తిమతీ భారతీ సరస్వతీ దేవీ ఇయమేవ 'ఇయం మూర్తిమతీ సా భారత్యేవ' ఇతి భారతీత్వం విధేయమ్। యద్యస్మాదస్యా వాచి కాపి లోకోతరా భఙ్గీః రచనాస్తి తస్మాదిత్యర్థః। యస్మాదియమేవ మూర్తిమతీ భారతీ తస్మాదస్యాం వచనే నిశ్చితం సా కాపి భఙ్గీరస్తీతి వా। తామేవ భఙ్గీమాహ— యత్ శ్లిష్టముభయసంబద్ధం వచో నిగద్యాస్పష్టముక్త్వా వాసవాదీనాదృత గౌరవేణావర్ణయత్। విశిష్య విశేషం కృత్వా, తేభ్యో విశిష్య వా। యత్ 'అత్యాజి—' (నైం ౧౩।౨౮) ఇత్యాదిశ్లోకచతుష్టయేన మే మమ మహ్యం వా నైషధమప్యవాదీత్। సర్వలోకపాలాంశస్య నలస్యైవ వర్ణనం యుక్తమితి భావః॥౧౪॥

జగ్రన్థ సేయం మదనుగ్రహేణ వచఃస్రజః స్పష్టయితుం చతస్రః।

ద్వే తే నలం లక్షయితుం క్షమేతే మమైవ మోహోఽయమహో మహీయాన్॥౧౫॥

జగ్రన్థేతి॥ సేయం వాణీ మయి మమ వాఽనుగ్రహేణ కృపయా స్పష్టయితుం నలం స్పష్టం జ్ఞాపయితుం యాః చతస్రః 'అత్యాజి—' (నై ౦ ౧౩।౨౮) ఇత్యాదీర్వచఃస్రజః వచనమాలా జగ్రన్థ ససర్జ, తాసు మధ్యే తే ద్వే వచఃస్రజో 'నామగ్రాహం మయా నలముదీరితమ్' (నైం ౧౩।౨౯) 'నలే సహజరాగభరాత్' (౦ ౧౩౩౦) ఇత్యేవంరూపే, 'మహీమహేన్ద్రః' (నైం ౧౩।౨౮) 'నలముదీరితమ్' (నైం ౧౩।౨౯) ఇత్యేవంరూపే వా నలం లక్షయితుం జ్ఞాపయితుం క్షమేతే సమర్థే భవతః। అహో ఆశ్చర్యే— మమ ఏవాయమేతావన్తం కాలం మహీయాన్మోహః అబోధః। నలే స్పష్టం కథితేఽప్యేతావన్తం కాలం మమ నిశ్చయో నాభూదిత్యాశ్చర్యమిత్యర్థః। పూర్వోక్తా ఏవ చతస్రో వచఃస్రజః స్పష్టయితుం తదర్థం స్పష్టీకర్తుం యే ద్వే తే వచఃస్రజౌ 'త్వం యాఽర్థినీ' (నైం ౧౩।౩౩) 'దేవః పతిః' (నైం ౧౩।౩౪) ఇత్యేవంరూపే సేయం దేవీ జగ్రన్థ, తే ద్వే వచఃస్రజౌ నలం లక్షయితుం క్షమే సమర్థే। 'త్వం యాఽర్థినీ' (నైం౧౩।౩౩) ఇత్యనేన ప్రథమవ్యాఖ్యానే స్ఫుటం నలస్యైవ ప్రతిపాదనాద్వ్యాఖ్యానాన్తరే చ దేవాన్పరితోష్య సంత్యజ్య వా నల ఏవ స్వీకరణీయ ఇతి యావదర్థ నలస్యైవ ప్రతిపాదనాత్ 'దేవః పతిః—' (నైం ౧౩।౩౪) ఇత్యనేనాపి లోకపాలాంశత్వాలస్యైవ
పఞ్చరూపత్వసంభవాదిన్ద్రాదేశ్చాసంభవాన్నలాదన్యస్తవ కతరో వరః అపి తు 'అన్యో నాస్తి' ఇత్యపి నలస్యైవ ప్రతిపాదనాదిత్యర్థం ఇతి వా। అత్ర పూర్వః 'తత్' శబ్దో విశేష్యవచఃస్రక్పరామర్శార్థః। ఉత్తరస్తు తత్పరామర్శకోఽపి విధేయసంస్పర్శీ। యత్తదోశ్చ నిత్యసంబన్ధాద్యచ్ఛబ్దః సంబధ్యతే। 'శ్రన్థిగ్రన్థిదమ్భిస్వఞ్జాం చేతి వక్తవ్యమ్' ఇతి నిత్యమపితో లిటః కిత్త్వవిధానాత్ 'జగ్రన్థ' ఇతి రూపమ్। 'సంయోగాత్పరస్య లిటో వా కిత్త్వమితి

కేచిత్' ఇతి అపితో లిటః కిత్త్వవిధానాద్వా నలోపాభావః సమర్థనీయః। యుక్త్యన్తరేణ వా సమాధాతవ్యమ్॥౧౫॥

శ్లిష్యన్తి వాచో యదమూరముష్యాః కవిత్వశక్తేః ఖలు తే విలాసాః।

భూపాలలీలాః కిల లోకపాలాః సమావిశన్తి వ్యతిభేదినోఽపి॥౧౬॥

శ్లిష్యన్తీతి॥ అముష్యా దేవ్యా అమూః పూర్వోక్తా వాచః యదనేకార్థతయా శ్లిష్యన్తి శ్లేషం భజన్తే ఖలు నిశ్చితం కవిత్వశక్తేః కావ్యనిర్మాణసహప్రతిభాయాః విలాసా విజృమ్భణాని। కవిత్వశక్తిం వినా శ్లేషవచోరచనా నిర్మాతుమశక్యేత్యర్థః। కిల యస్మాద్వ్యతిభేదినోఽపి పరస్పరాపేక్షయా నలాపేక్షయా వా విశేషేణ సహస్రనేత్రత్వాదినాఽతితరాం భిన్నా అప్యమీ లోకపాలా భూపాలస్య నలస్య లీలా విలాసాన్సమావిశన్త్యనుభవన్తి నలాకారం బిభ్రతి। అథ చ,- నలవర్ణకేషు శ్లోకేషు మూర్తీభూయ ప్రతిష్ఠా ఏవ దృశ్యన్త ఇత్యర్థః। అతః శ్లేషవశాన్మమ భ్రమోఽభూదితి భావః। శ్లేషవశాన్నలలీలాః సన్తో లోకపాలా గాథాః సమావిశన్తీతి వా। అన్యోన్యం భిన్నా అపి లోకపాలా నలలీలాః సన్తోంఽశేన నృపత్వం ప్రాప్తాః సన్తః కిల ఏకీభవన్తి। అతో నలస్యైవ లోకపాలాంశతయా తత్ర ప్రయుక్తాని దేవీవచాంసి శ్లేషం వదన్తీతి కవిత్వశక్తివిలాసా ఏవ॥౧౬॥

త్యాగం మహేన్ద్రాదిచతుష్టయస్య కిమభ్యనన్దత్క్రమసూచితస్య।,

కిం ప్రేరయామాస నలే చ తన్మాం సా సూక్తిరస్యా మమ కః ప్రమోహః॥౧౭॥

త్యాగమితి॥ ఇయం దేవీ 'అత్యాజి' (నైం ౧౩।౨౮), 'యేన' (నైం ౨।౩౯), ఇత్యాదినా శ్లోకచతుష్టయేన 'త్వం యాఽర్థినీ' (నైం ౧౩|౩౩), 'దేవః పతిః' (నైం ౧౩।౩౪) ఇత్యాదిగాథాద్వయేనాపి క్రమేణ సూచితస్య ప్రత్యాయితస్యేన్ద్రాదినలచతుష్టయస్య పూర్వవ్యాఖ్యానప్రకారేణ పరిత్యాగం కిం కథమభ్యనన్దత్। యుక్తమేతదితి స్తౌతి స్మేత్యర్థః। నలే మాం పూర్వవ్యాఖ్యానప్రకారేణ ప్రేరయామాస చ కిం కథం ప్రేరయామాస। ఏకేనైవ వాక్యేన ద్వయమపి కథం చకార, ఆశ్చర్యమేతదిత్యర్థః। 'కిం' శబ్దావత్రాశ్చర్యే। నలే చ। నల ఏవేతి చకారోఽవధారణార్థో వా। తత్తస్మాత్కారణాదస్యా దేవ్యాః కా సూక్తిః శోభనవచననిర్మాణచాతురీ। అపి తు లోకోత్తరా। మమ ప్రకృష్టో మోహశ్చ కః, అపి తు సోఽపి లోకోత్తరః। అస్యా ఇయముక్తిః క్వ, మమ మోహశ్చ క్వేత్యర్థః। ఏవం దేవ్యా ఇన్ద్రాదిచతుష్టయస్య స్పష్టం పరిత్యాగేఽభ్యనుజ్ఞాతే నలస్య చ వరణేఽభ్యనుజ్ఞాతే మమైవం మోహో న యుక్త ఇత్యర్థః। పూర్వం మోహోఽభూదిదానీం తు నివృత్త ఇత్యాశయః। ఇన్ద్రాదిత్యాగం కిమర్థమభ్యనన్దత్,

నలే చ మాం కిమర్థం ప్రేరయామాస, ఉభయమపి తావచ్చకార తదేతన్మదనుగ్రహార్థమేవేతి భావ ఇతి వా। త్యాగమ్, 'చజోః—'(౭।౩।౫౨) ఇతి కుత్వమ్॥౧౭॥

ఏవం విచారానన్తరం కిమభూత్తత్రాహ—

పరస్య దారాన్ఖలు మన్యమానైరస్పృశ్యమానామమరైర్ధరిత్రీమ్।

భక్త్యైవ భర్తుశ్చరణౌ దధానాం నలస్య తత్కాలమపశ్యదేషా॥౧౮॥

పరస్యేతి॥ ఏషా భైమీ తత్కాలం దేవప్రసాదసమయే ఏవంభూతాం ధరిత్రీం పృథ్వీమపశ్యత్। కింభూతామ్—పరస్య నలస్య దారాన్పత్నీం మన్యమానైరివ పరనారీబుద్ధ్యైవ అమరైరిన్ద్రాదిభిరస్పృశ్యమానామ్। 'ఖలుః 'ఇవార్థే। తథా,—భూపతిత్వాద్భర్తుర్నలస్య భక్త్యైవ సేవాబుద్ధ్యైవ చరణౌ దధానాం ధారయన్తీమ్। అన్యాపి భక్త్యా భర్తుశ్చరణౌ ధారయతి, దేవత్వాత్సహజో భూమ్యస్పర్శో మనుష్యత్వాత్సహజో భూమిస్పర్శోఽన్యథోత్ప్రేక్షితః। దేవమనుష్యచిహ్నే దర్శితే। 'దారానివ' ఇతి వా పాఠః॥౧౮॥

సురేషు నాపశ్యదవైక్షతాక్ష్ణోర్నిమేషముర్వీభృతి సంముఖీ సా।

ఇహ త్వమాగత్య నలే మిలేతి సంజ్ఞానదానాదివ భాషమాణమ్॥౧౯॥

సురేష్వితి॥ సా భైమీ సంముఖీ సతీ బుద్ధిపూర్వం విలోకయన్తీ సతీ సురేషు అక్ష్ణోర్నిమేషం నేత్రపక్ష్మసంకోచం నాపశ్యత్ ఉర్వీభృతి నలే త్వవైక్షత। దేవానామనిమేషత్వాన్మనుష్యాణాం చ సనిమేషత్వాదిత్యర్థః। తత్రోత్ప్రేక్షతే—కింభూతం నిమేషమ్—సంజ్ఞానదానాదాకారణసూచకాక్షిపక్ష్మచేష్టా కరణాదితి భాషమాణమివ। ఇతి కిమ్—హే భైమి। త్వం ఆగత్య ఇహ మయా చిహ్నితే నలే మిల సంయుక్తా భవేతి॥౧౯॥

నాబుద్ధ బాలా విబుధేషు తేషు క్షోదం క్షితేరైక్షత నైషధే తు।

పత్యే సృజన్త్యాః పరిరమ్భముర్వ్యాః సంభూతసంభేదమసంశయం సా॥౨౦॥

నేతి॥ సా తేషు విబుధేషు దేవేషు క్షితేః క్షోదం భూరేణుం లగ్నం నాబుద్ధ న దదర్శ, నైషధేత్త్వేక్షత దదర్శ। దేవానాం రజః సంబన్ధాభావాన్నరాణాం తత్సంబన్ధాదిత్యర్థః।తత్రాసంశయముత్ప్రేక్షతే—(కింభూతమ్) పత్యే నలాయ పరిరమ్భమాలిఙ్గనం సృజన్త్యా దదత్యా ఉర్వ్యాః సకాశాత్సంభూతసంభేదమివ సంజాతసంబన్ధమివ। ఆలిఙ్గనవశాద్భూరేణుర్నలే లగ్న ఇవేత్యర్థః।

పత్యే, 'క్రియయా యమభిప్రైతి—' (వాం ౧౦౮౫) ఇతి సంప్రదానత్వమ్॥౨౦॥

స్వేదః స్వదేహస్య వియోగతాపం నిర్వాపయిష్యన్నివ సంసిసృక్షోః।

హీరాఙ్కురశ్చారుణి హేమనీవ నలే తయాలోకి న దైవతేషు॥౨౧॥

స్వేద ఇతి॥ తయా నలే స్వేద ఆలోకి, న దైవతేషు దేవేషు। కిం కరిష్యన్నివ—సంసిసృక్షోః భైమ్యాలిఙ్గనం కర్తుమిచ్ఛోః స్వదేహస్య నలశరీరస్య వియోగతాపం భైమీవియోగజనితం జ్వరం నిర్వాపయిష్యన్ (ఇవ) శమయిష్యన్ (ఇవ) భైమ్యాలిఙ్గనోత్సుక నలదేహస్య తాపనాశకరత్వాదిత్యర్థః। ఉదకం హి తాపం శమయతి। నలాలిఙ్గనోత్సుకస్య భైమీదేహస్య వా। దేవేషు స్వేదస్యాభావాత్,నరేషు చ తత్సద్భావాత్ సాత్త్వికస్వేదయుక్తో నలో మయా ప్రాప్త ఏవేతి భైమ్యా విరహజ్వరశాన్తిః। ఉత్ప్రేక్షతే—చారుణ్యత్యుత్తమే హేమని సువర్ణే ఖచితోహీరాఙ్కుర ఇవ। అతి గౌరదేహరోమకూపస్థస్వేదజలకణఝుణత్కారో హేమస్థవజ్రాఙ్కురత్వేనోత్ప్రేక్షితః। దేవతా ఏవ దైవతాని।ప్రజ్ఞాదిత్వాత్ స్వార్థే ణః(ఽణ్)। 'స్వార్థికాః ప్రకృతితోలిఙ్గవచనాన్యతివర్తన్తే' ఇతి షణ్ఢత్వమ్॥౨౧॥

సురేషు మాలామమలామపశ్యన్నలే తు బాలా మలినీభవన్తీమ్।

ఇమాం కిమాసాద్య నలోఽద్య మృద్వీం శ్రద్ధాస్యతే మామితి చిన్తయేవ॥౨౨॥

సురేష్వితి। సా బాలా సురేషు మాలామమలాం నిర్మలామమ్లానాం చాపశ్యత్, నలే తు మలినీభవన్తీం పూర్వ మమ్లానాం కాలక్షేపేణోష్మణా చ మ్లానాం మలినాం చ జాయమానామపశ్యత్।సురాణామమ్లానకుసుమత్వాదిత్యర్థః। ఉత్ప్రేక్షతే—ఇతి చిన్తయేవ మలినీభవన్తీమ్। ఇతి కిమ్—నలోఽద్య స్వయంవరదినేఽతిమృద్వీం మత్సకాశాదప్యతిమృద్వఙ్గీమిమాం భైమీమాసాద్య ప్రాప్య మాం మాలాం శ్రద్ధాస్యతే కిమాదరేణాఙ్గీకరిష్యతి కిమ్। అపి తు నేతి॥౨౨॥.

శ్రియం భజన్తాం కియదస్య దేవాశ్ఛాయా నలస్యాస్తి తథాపి నైషామ్।
ఇతీరయన్తీవ తయా నిరైక్షి సా నైషధే న త్రిదశేషు తేషు॥౨౩॥

శ్రియమితి॥దేవా అస్య నలస్య శ్రియం కియద్భజన్తామాశ్రయన్తు, అపి తు న కించిదపి। యస్మాదేషాం దేవానాం నలస్య సంబన్ధినీ తథా తాదృశీ అతిప్రసిద్ధా ఛాయాపి కాన్తిలేశోఽపి నాస్తి। యేషాం యదీయకాన్తిలేశోఽపి నాస్తి తే తదీయాం శోభాం కథమాశ్రయన్తామ్। అపి తు న కథంచిదిత్యర్థః। అథ చ,—యేషాం నలసంబన్ధినీ ఆదర్శాదిస్థితా ఛాయా ప్రతిబిమ్బమపి నాస్తి। ప్రతిబిమ్బతుల్యాస్తే న భవన్తీతి యావత్।యదీయప్రతిబిమ్బేనాపి న సామ్యం తే తదీయబిమ్బశ్రియం కథం లభన్తామిత్యర్థః।అథ చ,—శ్రియం కించిద్భజన్తాం నటవన్నలరూపధారణాత్కించిచ్ఛోభన్తామ్। తథాపి స్వాభావికీ నలస్య కాన్తిరేషాం నాస్తి। అథ చ,—అస్య సంపదం బహు భజన్తాం తథాపి నలస్య కాన్తిరేషాం నాస్తి। సంపదా తుల్యత్వేఽపి కాన్త్యా తుల్యత్వం నాస్తీత్యర్థః। అథ చ,—అస్య శ్రియం కియద్వహు భజన్తామ్। తథాపి భూమౌ తమః ప్రకృతిశ్ఛాయా దేహవ్యవహితరవిప్రభోపలక్షితః శ్యామాకారో నలస్యాస్తి ఏషాం తేజోరూపత్వేన నాస్తి। తేజోరాహిత్యేన చ నరాణాం విద్యత ఇత్యర్థః। తయా భైమ్యా ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ ఈరయన్తీవ కథయన్తీవ, యత్రాహం వర్తే స ఏవ నల ఇతి ప్రకాశయన్తీవ సా ఛాయా నైషధే నిరైక్షి దృష్టా తేషు త్రిదశేషు న। ఛాయాపి స్వాభావభావాభ్యాం దేవత్వనరత్వవ్యఞ్జికా జాతేత్యర్థః। కియదితి క్రియావిశేషణమ్॥౨౩॥

చిహ్నైరమీభిర్నలసంవిదస్యాః సంవాదమాప ప్రథమోపజాతా।
సా లక్షణవ్యక్తిభిరేవ దేవప్రసాదమాసాదితమప్యబోధి॥౨౪॥

చిహ్నైరితి॥అస్యా భైమ్యాః ప్రథమోపజాతా దూత్యకాలోత్పన్నా, 'ఇతరనలతులాభాక్-' (నైం ౧౩।౫౪) ఇతి పూర్వసర్గోక్తతర్కోత్పన్నా వా, దేవీ శ్లోకానుసంధానోత్పన్నా వా, అయమన్య ఏవ నల ఇతి సంవిద్బుద్ధిరమీభిః పూర్వోక్తైర్భూస్పర్శాదిభిశ్చిహ్నైః సంవాదం స ఏవాయం నల ఇత్యనువ్యవసాయరూపమాప। పూర్వం మమ 'నలోఽయమ్' ఇతి ప్రత్యయో యుక్త ఏవ జాత ఇతి ఏతైశ్చిహ్నైర్నిశ్చితవతీత్యర్థః। అనన్తరం చ సా భైమీ దేవత్వనరత్వజ్ఞాపకానాం లక్షణానాం నిమేషత్వ భూస్పర్శాదిచిహ్నానాం వ్యక్తిభిః ప్రకటైరేవాసాదితం ప్రాప్తం దేవప్రసాదమప్యబోధి। ఏతావత్పర్యన్తం భూస్పర్శాదిచిహ్నాని న దృష్టాని, ఇదానీం తు దృశ్యన్తే, తస్మాన్మమ పూజయా దేవాః ప్రసన్నా ఇత్యప్యజానాదిత్యర్థః॥౨౪॥

నలే నిధాతుం వరణస్రజం తాం స్మరః స్మ రామాం త్వరయత్యథైనామ్।

అపత్రపా తాం నిషిషేధ తేన ద్వయానురోధం తులితం దధౌ సా॥౨౫॥

నల ఇతి॥ అథ స్మరస్తాం వరణస్రజం వరణమధూకమాలాం నలే నిధాతుం నిక్షేప్తుం ఏనాం రామాం భైమీం త్వరయతి స్మ శీఘ్రం ప్రేరయామాస। అపత్రపా అన్యతో లజ్జా చ తాం భైమీం నిషిషేధ నివారయామాస। సర్వస్మిఞ్జనే పశ్యతి సతి కథమహమేనం వృణ ఇతి లజ్జావశాత్తస్యా బుద్ధిరుదభూదిత్యర్థః। తేన కారణేన సా భైమీ ద్వయానురోధం స్మరలజ్జయోరాజ్ఞాం ప్రవృత్తినివృత్తిసందేహం తులితం సమానమేవ దధౌ। భావసంధివశాదుత్కణ్ఠాపత్రపాభ్యాం మాలానిక్షేపానిక్షేప దోలాయిత భూదిత్యర్థః। అన్యోఽపి తుల్యాభ్యాం ద్వాభ్యాం విరుద్ధ కార్యద్వయార్థ ప్రేషితో ద్వయోరనురోధాదౌదాసీన్యమేవావలమ్బతే। తామితి పునరుపాదానం వాక్యాన్తరత్వాత్ సమర్థనీయమ్। నిషిషేధ, 'స్థాదిష్వభ్యాసేన—' (౮|౩|౬౪) ఇతి షత్వమ్॥౨౫॥

స్రజా సమాలిఙ్గయితుం ప్రియం సా రసాదధత్తైవ బహుప్రయత్నమ్।

స్తమ్భత్రపాభ్యామభవత్తదీయే స్పన్దస్తు మన్దోఽపి న పాణిపద్మే॥౨౬॥

స్రజేతి॥సా భైమీ రసాత్ప్రీత్యా స్రజా మధూకమాలయా ప్రియం నలం సమాలిఙ్గయితుం బహుప్రయత్నం భూయాంసముద్యోగమధత్తైవ చకారైవ। తు పునస్తదీయే పాణిపద్మే స్తమ్భత్రపాభ్యాం హేతుభ్యాం మన్దోఽప్యల్పోఽపి స్పన్దశ్చలనం నాభవత్॥౨౬॥

తస్యా హృది వ్రీడమనోభవాభ్యాం దోలావిలాసం సమవాప్యమానే।

స్థితం ధృతైణాఙ్కకులాతపత్రే శృఙ్గారమాలిఙ్గదధీశ్వరశ్రీః॥౨౭॥

తస్యా ఇతి॥ అధీశ్వరీ సమర్థా భూయసీ అధీశ్వరస్య కస్యచిద్రాజ్ఞో వా శ్రీలక్ష్మీస్తస్యా భైమ్యా హృది స్థితం వర్తమానం శృఙ్గారం శృఙ్గారరసమాలిఙ్గత్। కింభూతే హృది—వ్రీడమనోభవాభ్యాం దోలావిలాసమాన్దోలజనితాం క్రీడాం సమవాప్యమానే ప్రాప్యమాణే। కోటిద్వయసంబన్ధాత్ప్రవృత్తినివృత్తిసందేహం ప్రాప్త ఇత్యర్థః। తథా, ఏణాఙ్కశ్చన్ద్రస్తస్య కులం కులోత్పన్నో నల ఇత్యర్థః। స ఏవాతపత్రం, ధృతమేణాఙ్కకులాతపత్రం యేన

తస్మిన్। శృఙ్గారరస ఏవ సమ్రాట్ భైమీహృదయమేవ సింహాసనం నల ఏవ ఛత్రం లజ్జాకామౌ దోలాయా ఉభయపార్శ్వత ఆన్దోలనార్థం స్థితౌ చామరధారిణౌ వా। తస్యా భావసంధిసంవలితః శృఙ్గారో రాజవదుజ్జృమ్భత ఇతి భావః। దోలాన్దోలనే చ భోగస్త్రియః ప్రియమాలిఙ్గన్తి। అధీశ్వరస్య నలస్య శ్రీరితి వా। అత్ర పక్షే హ్రీకామాభ్యాం దోలాయమానాం భైమీం దృష్ట్వా మ్లానో నలః పూర్వం విప్రలమ్భశృఙ్గారం ప్రాప్తః, తతః సాపి తం తాదృశం దృష్ట్వా తదీయశోభాఙ్గీకారాత్స్వయమపి తాదృశీ బభూవేతి భావః। ఆన్దోలికాచ్ఛత్రచామరైరయం ప్రభురితి విజ్ఞాయత ఇత్యర్థః। 'శ్రితమ్' ఇతి పాఠే హృదీతి విషయసప్తమీ॥౨౭॥

కరః స్రజా సజ్జతరస్తదీయః ప్రియోన్ముఖః సన్విరరామ భూయః।

ప్రియాననస్యార్ధపథం యయౌ చ ప్రత్యాయయౌ చాతిచలః కటాక్షః॥౨౮॥

కర ఇతి॥ స్రజా సజ్జతరో నితరాం సజ్జః కణ్ఠే నిక్షేప్తుముచ్చైఃకృతమాలః తదీయః కరః ప్రియోన్ముఖో నలసంముఖం గన్తుం సోద్యోగః సన్ భూయః పునః లజ్జావశాద్విరరామ నివృత్తః। తదీయోఽతిచలః కటాక్షశ్చ ప్రియాననస్యార్ధపథం యయౌ చ ప్రత్యాయయౌ చ।దిదృక్షావశాదర్ధమార్గం గతోఽపి లజ్జావశాన్మధ్యేమార్గం నలకటాక్షసంబన్ధాఙ్చ పునః ప్రత్యావృత ఇతి భావః। అన్యోఽప్యతిబలో గతాగతే కరోతి॥౨౮॥

తస్యాః ప్రియం చిత్తముపేతమేవ ప్రభూబభూవాక్షి న తు ప్రయాతుమ్।

సత్యః కృతః స్పష్టమభూత్తదానీం తయాక్ష్ణి లజ్జేతి జనప్రవాదః॥౨౯॥

తస్యా ఇతి॥ తస్యాశ్చిత్తం ప్రియముపేతమేవ ప్రాప్తమేవ। అక్షి తు పునః నలం ప్రయాతుం ప్రాప్తుం న ప్రభూబభూవ సమర్థం నాభూత్। స్పష్టముత్ప్రేక్షతే—అక్ష్ణి నేత్రే లజ్జేతి జనప్రవాదో లోకాభాణకః తయా తదానీం నలవరణసమయే సత్యః కృతోఽభూత్। అన్యథా లజాయాశ్చిత్తధర్మత్వే చిత్తస్య నలప్రాప్తిరయుక్తా, నేత్రస్య చ నలప్రాప్తిర్యుక్తేత్యర్థః। ప్రీత్యా చిత్తం నల ఏవ వర్తతే పరం లజ్జావశాత్కటాక్షేణ విలోకయితుం నాశకదితి భావః। ప్రభూబభూవ, చ్వౌ దీర్ఘః॥౨౯॥

కథం కథంచిన్నిషధేశ్వరస్య కృత్వాస్యపద్మం దరవీక్షితశ్రి।

వాగ్దేవతాయా వదనేన్దుబిమ్బం త్రపావతీ సాకృత సామిదృష్టమ్॥౩౦॥

కథమితి॥ త్రపావతీ సా భైమీ నిషధేశ్వరస్యాస్యపద్మం ముఖకమలం కథంచిన్మహతా కష్టేన లజ్జావిగమసాహసేన దరవీక్షితత్రి ఈషద్విలోకితశోభం కృత్వా వాగ్దేవతాయా వదనేన్దుబిమ్బం లజ్జయా సామిదృష్టమర్ధదృష్టమకృత। కించిద్దృష్ట్వా పునర్వ్యావృత్తత్వాదదృష్టసకలశోభం చకారేత్యర్థః। 'త్రపావతీ' ఇత్యుభయత్ర హేతుః। ఏతాం మాలాం నలకణ్ఠే స్థాపయేత్యాశయేన దేవీ ముఖమర్ధవీక్షితం చకారేతి భావః॥౩౦॥

అజానతీవేదమవోచదేనామాకూతమస్యాస్తదవేత్య దేవీ।

భావస్త్రపోర్మిప్రతిసీరయా తే న దీయతే లక్షయితుం మమాపి॥౩౧॥

అజానతీతి॥ దేవీ అస్యా భైమ్యాః తత్పూర్వశ్లోకసూచితమాకూతమాశయమవేత్య జ్ఞాత్వా అప్యజానతీవ ఏనాం భైమీం ప్రతి ఇదమవోచత్। ఇదం కిమ్—హే భైమి। త్రపోర్మిప్రతిసీరయా లజ్జాకల్లోలరూపయా జవనికయా తే తవ భావ ఆశయో మమాపి (లక్షయితుం)సరస్వత్యా అథ చ విశ్వాస్యసఖీభూతాయా అపి (లక్షయితుం) జ్ఞాతుం న దీయతే। త్వల్లజ్జావశాదతిమూఢం యత్సూచయసి తన్మయాపి న జ్ఞాయతే। తతః కించిలజ్జాం త్యక్త్వా స్పష్టం కథయేతి పరిహాసబుద్ధ్యా తామేవ స్వాశయం వాదయితుమవోచదిత్యర్థః। అన్యదపి జవనికాచ్ఛాదితం న జ్ఞాయతే। 'వితీర్యతే లక్షయితుం న మేఽపి' ఇతి పాఠే మే మహ్యమ్। 'ప్రతిసీరా జవనికా' ఇత్యమరః॥౩౧॥

దేవ్యాః శ్రుతౌ నేతి నలార్ధనాని గృహీత ఏవ త్రపయా నిపీతా।

అథాఙ్గులీరఙ్గులిభిర్మృశన్తీ దూరం శిరః సా నమయాంచకార॥౩౨॥

దేవ్యా ఇతి॥ దేవ్యాః శ్రుతౌ కర్ణే 'న' ఇతి నలస్యార్ధే నామ్ని గృహీత ఏవ భైమ్యా ఉచ్చారిత ఏవ త్రపయా నిపీతా వ్యాప్తా సా భైమీ 'ల' ఇతి ద్వితీయమక్షరముచ్చారయితుమశక్తా సతీ అథానన్తరం స్వస్యా అఙ్గులీర్దేవ్యా వాఙ్గులీః స్వీయాఙ్గులీభిరేవ మృశన్తీ స్పృశన్తీ నిబిడం పీడయన్తీ శిరో దూరమత్యర్థం నమయాంచకార। అభిలాషప్రతిబన్ధే దుఃఖితస్యాఙ్గులిమేలనం స్వభావోక్తిః॥౩౨॥

కరే విధృత్యేశ్వరయా గిరాం సా పాన్థా పథీన్ద్రస్య కృతా విహస్య।
వామేతి నామైవ బభాజ సార్ధం పురన్ధ్రిసాధారణసంవిభాగమ్॥33॥

కర ఇతి॥ గిరామీశ్వరయా వాగ్దేవ్యా విహస్యాజ్ఞాననాటనాద్ధాస్యం కృత్వా తాం కరే విధుత్య ఇన్ద్రస్య పథి పాన్థా పథికా కృతా ఇన్ద్రం ప్రతి వరణార్థం నీతా సా భైమీ పురన్ధ్రీణామన్యస్త్రీణాం సాధారణః సమానః సంవిభాగోఽశో యస్య। పురంధ్రేేషు వా। ఏవంభూతం సర్వస్త్రీవాచకం 'వామా' ఇత్యేవ నామ వక్రార్థత్వాత్సార్థం బభాజ భేజే। ఇన్ద్రం ప్రతి దేవ్యా నీయమానా వక్రాభూదితి భావః। సార్థమేవేతి వా। పాన్థేతి పూర్వవత్। 'పాథా' ఇతి పాఠే 'పథే గత్యామ్' ఇతి ధాతోర్జ్వలాదిత్వాణ్ణే పథి గన్త్రీ కృతేత్యర్థః। పురన్ధ్రీతి పూర్వవత్॥33॥

తమేవార్థముక్తివిశేషేణ పునరాహ—

విహస్య హస్తేఽథ వికృష్య దేవీ నేతుం ప్రయాతాఽభి మహేన్ద్రమేతామ్।
భ్రమాదియం దత్తమివాహిదేహే తతశ్చమత్కృత్య కరం చకర్ష॥3౪॥

విహస్యేతి॥వామ్యానన్తరం దేవీ విహస్య కించిద్ధసిత్వా ఏతాం భైమీం స్వహస్తేన వికృష్య మహేన్ద్రమభి లక్షీకృత్య నేతుం ప్రయాతా ప్రస్థితా ఇన్ద్రం ప్రాపయితుం నిర్గతా। తత ఇన్ద్రాదిగమనోద్యోగానన్తరమియం భైమీ చమత్కృత్య కిమిన్ద్రవరణే మాం ప్రవర్తయతీతి బుద్ధ్యా భీత్వా కరం స్వహస్తం చకర్ష ఆచకర్ష। కింభూతమివ కరమ్—భ్రమాద్రజ్జుభ్రాన్తేరహిదేహే సర్పశరీరే దత్తమివ స్థాపితమివేత్యుత్ప్రేక్షా। సర్పదేహే భ్రమాద్దత్తం హస్తం యథా కశ్చిత్కర్షతి తథేత్యుపమా వా। తతో దేవీకరాదితి వా॥3౪॥

భైమీం నిరీక్ష్యాభిముఖీం మఘోనః స్వారాజ్యలక్ష్మీరభృతాభ్యసూయామ్।
దృష్ట్వా తతస్తత్పరిహారిణీం తాం వ్రీడం బిడౌజఃప్రవణాభ్యపాది॥3౫॥

భైమీమితి॥ స్వారాజ్యలక్ష్మీర్బిడౌజఃప్రవణా ఇన్ద్రేఽత్యన్తమనురక్తా స్వర్గాధిపత్యశ్రీర్భైమీం మఘోన ఇన్ద్రస్యాభిముఖీం నిరీక్ష్య సపత్నీబుద్ధ్యా భైమ్యామభ్యసూయామసహనత్వమభృత దధార। తతోఽనన్తరం తాం తత్పరిహారిణీమిన్ద్రత్యాగినీం దృష్ట్వా ఇన్ద్రేఽనురక్తా సతీ వ్రీడం

లజ్జామభ్యపాది ప్రాప। ఇయమిన్ద్రం నాభిలషతి వృథైవ మయేర్ష్యా కృతేతి లలజ్జేత్యర్థః। ఇయం భైమీ స్త్రీరత్నభూతా సతీ నిర్గుణతయైనం పరిహరతి, తస్యాహం ప్రియా జాతేతి లజ్జితేత్యర్థః। అభ్యపాది, కర్తరి చిణ్॥౩౫॥

త్వత్తః శ్రుతం నేతి నలే మయాతః పరం వదస్వేత్యుదితాథ దేవ్యా।

హ్రీమన్మథద్వైరథరఙ్గభూమీ భైమీ దృశా భాషితనైషధాభూత్॥౩౬॥

త్వత్త ఇతి॥ అథ దేవ్యా ఇత్యుదితా పరిహాసవశాదుక్తా భైమీ దృశా దృష్ట్యైవ భాషితనైషధాభూత్। ఇతి కిమ్—హే భైమి ! మయా త్వత్తో నలవిషయే 'న' ఇతి శ్రుతం నిధాషేర్థో నకారః శ్రుతః। అతః కారణాత్పరం నలాదన్యదభీష్టం వదస్వ కథయ। అథ— చ, నలవిషయే 'నలః' ఇతి పదే 'న' ఇతి నలనామ్నోఽర్థం శ్రుతమ్। అతో నకారాత్పరమనన్తరమక్షరం కథయేతి। కింభూతా— హ్రీమన్మథయోర్లజ్జాకామయోర్ద్వైరథస్య ద్వాభ్యాం రథాభ్యాం ప్రవృత్తస్య యుద్ధస్య రఙ్గభూమీ నృత్తస్థానం సమబలహ్రీకామవశీకృతా। అస్మిన్నలే మాలాం మయా—క్షేపయేతి దృష్ట్యైవ నలం నిర్దిష్టవతీ న త్వన్యం, న చ సాక్షాల్లకారముచ్చారయతి స్మేత్యర్థః। ఉదితా, అథ పశ్చాదితి వా। వదస్వ, 'భాసన—' ఇతి భాసనే ఉత్సాహే వా తఙ। ద్వైరథం ద్విరథసంబన్ధీతి సంబన్ధేఽణ్॥౩౬॥

హసత్సు భైమీం దివిషత్సు పాణౌ పాణిం ప్రణీయాప్సరసాం రసాత్సా।

ఆలిఙ్గ్య నీత్వాకృత పాన్థదుర్గాం భూపాలదిక్పాలకులాధ్వమధ్యమ్॥౩౭॥

హసత్స్వితి॥ సా దేవీ భైమీమాలిఙ్గయాపాలికయా ధృత్వా భూపాలస్య నలస్య దిక్పాలకులస్య చ ఇన్ద్రాదిచతుష్టయస్య పురఃసరోఽధ్వా మార్గస్తన్మధ్యం నీత్వా ప్రాపయ్య పాన్థదుర్గాం పథికసిన్దూరాదిపూజితశిలామయకల్పితమార్గదేవతామకృత చకార। ఇన్ద్రాదిపఞ్చకమధ్యే నీత్వా ముమోచేత్యర్థః। లజ్జాభరనిశ్చలత్వాదతిసౌన్దర్యాఞ్చ దేవతాత్వమ్। కేషు సత్సు— రసాదుభయాశయపరిజ్ఞానాద్రైమ్యాశ్చ దేవ్యాశయాపరిజ్ఞానాత్ప్రీతేర్వాఽప్సరసాముర్వశీప్రభృతీనాం పాణౌ పాణిం ప్రణీయ నిర్మాయ తాలికాదానపూర్వం దివిషత్స్విన్ద్రాదిషు హసత్సు సత్సు। ఉత్సవాదౌ మఞ్చకే దుర్గామారోప్య రాజవీథిషు భ్రామ్యతే, తథైనామపి చలదుర్గాం చకారేత్యర్థం ఇతి వా। దివిషత్సు, 'సత్సూద్విష—'(౩।౨।౬౧) ఇతి క్విప్, 'హృద్యుభ్యాం చ' (వాం ౩౮౮౫) ఇతి సప్తమ్యా

అలుక్, 'హలదన్తాత్—'(౬।౩।౯) ఇతి వా, సుషామాదిత్వాత్ షత్వమ్। పాన్థానాం దుర్గా, పాన్థా చాసౌ దుర్గా చేతి వా॥౩౭॥

ఆదేశితామప్యవలోక్య మన్దం మన్దం నలస్యైవ దిశా చలన్తీమ్।
భూయః సురానర్ధపథాదథాసౌ తానేవ తాం నేతుమనా ననోద॥౩౮॥

ఆదేశితామితి॥ అథాసౌ దేవీ భూయః పునరర్ధపథాత్సకాశాన్నలం విహాయ తానేవ సురానిన్ద్రాదీన్నేతుమనాః ప్రాపయితుకామా సతీ తాం భైమీం ననోద। ఇతశ్చలేతి ప్రేరయతి స్మేత్యర్థః। కిం కృత్వా—ఇన్ద్రాదిసంముఖమాగచ్ఛేత్యాదేశితామాదిష్టామపి తథా మన్దం మన్దం నలస్యైవ దిశా నలసంముఖమేవ చలన్తీం గచ్ఛన్తీం విలోక్య। ఆదేశః సంజాతోఽస్యాః। 'అదేశితామ్' ఇతి పాఠే నలం ప్రతి గచ్ఛేత్యప్రేరితామపీత్యర్థః॥౩౮॥

ముఖాబ్జమావర్తనలోలనాలం కృత్వాలిహుంహుంరవలక్ష్మలక్ష్యమ్।
భీమోద్భవా తాం నునుదేఽఙ్కపాలీం దేవ్యా నవోఢేవ దృఢాం వివోఢుః॥౩౯॥

ముఖేతి॥ భీమోద్భవా దేవ్యాస్తామఙ్కపాలీం నునుదేఽముఞ్చత్। కేవ—వివోఢుః పరిణేతుర్దృఢాం ప్రథమసురతారమ్భనిర్భరామఙ్కపాలీం నవోఢా నవవధూరివ। అఙ్కపాలీమోచనమాత్రేణ సామ్యం వివక్షితం న తు లిఙ్గమ్। కిం కృత్వా—పరిహాస వశాన్నలసంముఖగమననిషేధికానామాలీనాం సఖీనాం నివారణవ్యఙ్గకో 'హుహుం' ఇతి రవః శబ్దస్తద్రూపైర్లక్ష్మైశ్చిహ్నైర్లక్ష్యం జ్ఞేయం, తేషాం వా లక్ష్యం విషయభూతమ్। యద్వా,—అర్థాన్నలవరణనిషేధికాఖాలిషు కోపవశాద్దేవ్యా ఏవ హుంహుంకారాస్తద్రూపైశ్చిహ్నైర్లక్ష్యమ్। అథ చ,—అలీనాం భ్రమరాణామివ యే హుంహుంరబాః। యద్వా,—పద్మినీత్వాద్భ్రమరాణాం హుంహుంరవైర్లక్ష్యమ్। ఆవర్తనే పరావర్తనే లోలం చఞ్చలం కణ్ఠదణ్డ ఏవ నాలం యస్య ఏవంభూతం ముఖాబ్జం కృత్వా। నవోఢాపి ఆలిఙ్గనాది కుర్విత్యుపదిశసీనాం తాసు వా హుహుంరవచిహ్నలక్ష్యం ముఖాబ్జమావర్తయతి। అబ్జమపి లోలనాలం భ్రమరహుహుంరవలక్ష్యం చ భవతి। 'రవలక్ష' ఇతి పాఠే లక్షసంఖ్యేత్యర్థః॥౩౯॥

దేవీ కథంచిత్ఖలు తామదేవద్రీచీం భవన్తీం స్మితసిక్తసృక్కా।

ఆహ స్మ మాం ప్రత్యపి తే పునః కా శఙ్కా శశాఙ్కాదధికాస్యబిమ్బే ॥౪౦॥

దేవీతి॥ దేవీ తాం భైమీమిత్యాహ స్మ। కింభూతామ్—కథంచిన్మహతాఙ్కపాలీమోచనాదిప్రకారేణ కష్టేన ఖలు నిశ్చితమ్। అదేవద్రీచీం భవన్తీం న దేవానఞ్చతి దేవాన్ప్రతి గచ్ఛతి ఏవంవిధాం భవన్తీం తామ్। కింభూతా—స్మితేన ఈషద్ధాసేన సిక్తసృక్కా సిక్తౌష్ఠప్రాన్తా స్వాభిప్రాయాపరిజ్ఞానాత్కించిత్కృతహాసా। ఇతి కిమ్—హే శశాఙ్కాదధికం సున్దరమాహ్లాదకమాస్యబిమ్బం యస్యా ఏవంభూతే భైమి। సఖీప్రాయాం మామపి ప్రతి ఇయం ప్రతార్య ఇన్ద్రాదివరణార్థం మాం నయతీతి తే తవ పునః కా శఙ్కా। అపి త్వేవం శఙ్కా న కార్యా మా భైషీరితి। దేవానశ్చతి దేవద్రీచీ, 'విష్వగ్దేవయోః—(౬।౩।౯౨) ఇతి టేరద్యాదేశే ఉగిత్త్వాన్ఙీపి 'అచః' ఇత్యకారలోపే 'చౌ' (౬।౩।౧౩౮) ఇతి పూర్వస్యాణో దీర్ఘః। పశ్చాన్నఞ్సమాసః। 'అదేవద్రీచీభవన్తీమ్' ఇతి పాఠః సభ్యః। అదేవద్రీచీం దేవద్రీచీం భవన్తీం చ్విప్రత్యయః। తతో నఞ్సమాసః। శశాఙ్కాత్, 'యస్మాదధికమ్' (౨।౩।౯) ఇతి జ్ఞాపకాత్పఞ్చమీ॥౪౦॥

చేన్న ప్రతారయసి తర్హి పునఃపునరిన్ద్రాదిసంముఖం మాం కిమితి నయసీత్యాశఙ్కయామాహ—

ఏషామకృత్వా చరణప్రణామమేషామనుజ్ఞామనవాప్య సమ్యక్।

సుపర్వవైరే తవ వైరసేనిం వరీతుమీహా కథమౌచితీయమ్॥౪౧॥

ఏషామితి॥ ఏషామిన్ద్రాదీనాం చరణయోః ప్రణామమకృత్వా, తథా,—ఏషాం సమ్యక్ వృథా భవతి తథానుజ్ఞాం నలవరణానుమతిమప్రాప్య నిజచిహ్నప్రకటనమాత్రానుమితప్రసాదేన లబ్ధప్రాయామపి సాక్షాచ్ఛిరఃకమ్పాదిసూచితామనుజ్ఞామలబ్ధ్వా సుపర్వవైరే ఖావజ్ఞానాదిన్ద్రాదిభిః సహ విరోధే సతి యేయం తవ వైరసేనిం నలం వరీతుమీహా చేష్టాభిలాషో వా సా కథమివౌచితీ। అపి తు న కథంచిత్। ఖావజ్ఞానాద్విరుద్ధాః సన్తః శాపం దాస్యన్తీతి తాన్ప్రతి నీయసే న తు వరణార్థమితి భావః। ఇయమౌచితీ వా। 'కతమౌచితీ' ఇత్యపి పాఠః॥౪౧॥

ఇతీరితే విశ్వసితాం పునస్తామాదాయ పాణౌ దివిషత్సు దేవీ।

కృత్వా ప్రణమ్నం వదతి స్మ సా తాన్ భక్తేయమర్హత్యధునానుకమ్పామ్॥౪౨॥

ఇతీతి॥ సా దేవీ పూర్వోక్తమీరితే సతి విశ్వసితాం తాం భైమీం పాణౌ పునరాదాయ ధృత్వా దివిషత్సు దేవేషు విషయే నమస్కారవశాత్ప్రకర్షేణ నమ్రాం కృత్వా తాన్దేవానితి వదతి స్మ। ఇతి కిమ్—భవద్భక్తేయం భైమ్యధునా నలవరణానుమతిరూపామనుకమ్పాం కృపామర్హతీతి॥౪౨॥

ఏతద్వరణార్థమాగతానామస్మాకం నలవరణానుమతిర్దీయతామితి కథముచ్యత ఇత్యాశఙ్కాం పరిహరతి—

యుష్మాన్వృణీతే న బహూన్సతీయం శేషావమానాఞ్చ భవత్సు నైకమ్।

తద్వః సమేతాన్నృపమేనమంశాన్వరీతుమన్విష్యతి లోకపాలాః॥౪౩॥

యుష్మానితి॥ హే లోకపాలాః। ఇయం భైమీ యస్మాత్సతీ పతివ్రతైకభర్తృకైవ తస్మాద్వహూన్యుష్మాన్న వృణీతే పతిత్వేన నాఙ్గీకరోతి। భవత్సు మధ్యే శేషావమానాఞ్చ ఏకం న వృణీతే। తత్తస్మాత్సర్వైకవరణపక్షయోర్దోషదర్శనాద్ధేతోరేకత్ర నలస్వరూపే సమేతాన్మిలితానంశానంశభూతాన్ వో యుష్మానేవ ఏనం నృపం 'అష్టానాం లోకపాలానాం వపుర్ధారయతే నృపః' ఇతి వచనాద్యుష్మద్రూపమేవైనం నలం నృపం వరీతుమన్విష్యతి విచారయతి। నలే వృతే పూర్వోక్తోభయదోషాభావాన్నలమేవ వరీతుం వాఞ్ఛతీత్యర్థః। వో యుష్మాకం సమేతానంశానేనం నృపమితి వా॥౪౩॥

పరదారత్వాదపీయం భవద్భిర్నాభిలషణీయేత్యాహ—

భైమ్యా స్రజః సఞ్జనయా పథి ప్రాక్స్వయంవరం సంజనయాంబభూవ।

సంభోగమాలిఙ్గనయాస్య వేధాః శేషం తు కం హన్తుమియద్యతధ్వే॥౪౪॥

భైమ్యా ఇతి॥ హే లోకపాలాః! వేధాః మాతృసేవానన్తరం స్వమన్దిరాగమనవేలాయాం పథి స్రజో మాలాయాః సఞ్జనయా సఙ్గేన షష్ఠే సర్గే 'ప్రసూప్రసాదాధిగతా—' (నై౦౬।౪౯)

ఇత్యాదికథితప్రకారేణ భ్రాన్తిదృష్టనలేషు మధ్యేఽస్య దూత్యగతస్య సత్యనలస్య కణ్ఠే నిక్షేపణయా కృత్వా భైమ్యాః స్వయంవరం ప్రాక్పూర్వమేవ సంజనయాంబభూవాకృత। తథా తత్రైవ సర్గే తథ్యం మిథస్తీ—' (నేం ౬। ౫౩) ఇత్యాద్యుక్తప్రకారేణాస్య నలస్య ఆలిఙ్గనయాలిఙ్గమేన భైమ్యాః సంభోగం బాహ్యరతమపి వ్యధత్త। అస్య సంభోగమితి వా। అస్య స్వయంవరస్య సంభోగం ఫలమాలిఙ్గనేన చకార। తస్మాత్కం తు పునః శేషం సంభోగం హన్తుం వినాశయితుమియన్నలాకారధారణాదిప్రకారేణ యతధ్వే ప్రయత్నం కురుథ। అపి తు న కోఽప్యవశిష్టోంఽశః। తస్మాద్వృథా ప్రయాసో న కార్యః। కిం త్వాశౌవ దాతవ్యేత్యర్థః। బాహ్యరతస్యైవాభ్యర్థితత్వాత్తత్రాప్యాలిఙ్గనస్యాభ్యర్థితతరత్వాత్తస్య చ సంవృత్తత్వాత్కం పునః శేషం సంభోగం హన్తుమియద్యతధ్వే ఇతి వా। 'కిమ్' ఇతి పాఠే 'శేషా తు లోకస్థితిః' ఇతి కామశాస్త్రోక్తన్యాయేన శేషం లోకస్థితిరూపం సంభోగం పునర్హన్తుమియత్కిం యతప్వే ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్। 'సఙ్గనాలిఙ్గనా—'ఇత్యత్ర ణ్యన్తత్వాద్యుచ్॥౪౪॥

ఇదానీం యుక్త్యన్తరేణ దేవాన్సాన్త్వయతి—

వర్ణాశ్రమాచారపథాత్ప్రజాభిః స్వాభిః సహైవాస్ఖలతే నలాయ।

ప్రసేదుషో వేద్ధశవృత్తభఙ్గ్యా దిత్సైవ కీర్తేర్భువమానయద్వః॥౪౫॥

వర్ణేతి॥ 'వా' పూర్వాపరితోషే। పూర్వమసంభావితమేవోక్తం మయా। కింతు నలాయ కీర్తేర్దిత్సైవ వో యుష్మాన్ భువమానయత్। భైమీస్వయంవరదర్శనవ్యాజేన నలాయ కీర్తిం దాతుమేవాత్రాగమనం యుష్మాకం న తు భైమీవరణార్థమిత్యర్థః। యతః—కింభూతాయ—స్వాభిః ప్రజాభిః సహ వర్ణానాం బ్రాహ్మణాదీనామాశ్రమాణాం బ్రహ్మచర్యాదీనాం స్మృత్యుక్తాదాచారపథాత్సకాశాదస్ఖలతేఽచ్యుతాయ। కింభూతాన్ వః—ఈదృశవృత్తభఙ్గ్యా ప్రసేదుషః ఖాచారాచరణాదేవ నిష్కపటదూత్యకరణాద్వా ప్రసన్నాన్। భైమ్యా ఇన్ద్రాదీన్విహాయ సౌన్దర్యాదినా గుణేన నల ఏవ వృత ఇతి కీర్తిః॥౪౫॥

ఇతి శ్రుతేఽస్యా వచసైవ హాస్యాత్కృత్వా సలాస్యాధరమాస్యబిమ్బమ్।

భ్రూవిభ్రమాకూతకృతాభ్యనుజ్ఞేష్వేతేషు తాం సాథ నలాయ నిన్యే॥౪౬॥

ఇతీతి॥ ఇతి పూర్వోక్తే దేవీవచనే శ్రుతే సత్యస్యా దేవ్యా వచసైవ జాతాద్ధాస్యాత్స్మితాద్ధేతోరాస్యబిమ్బం ముఖచన్ద్రం సలాస్యాధరం చఞ్చలౌష్ఠం కృత్వా ఏతేషు దేవేషు భ్రూవిభ్రమరూపేణాకూతేనాశయజ్ఞాపకేనేఙ్గితేన కృతాఽభ్యనుజ్ఞా నలవరణానుమతిర్యైస్తేషు సత్సు। అథానన్తరం సా దేవీ తౌ నలాయ నలం ప్రాపయితుం నలార్థం వా నిన్యే। పునర్నలసంముఖీం చకారేత్యర్థః॥౪౬॥

మన్దాక్షనిస్పన్దతనోర్మనోభూర్దుప్రేరమప్యనయతి స్మ తస్యాః।

మధూకమాలామధురం కరం సా కణ్ఠోపకణ్ఠం వసుధాసుధాంశోః॥౪౭॥

మన్దాక్షేతి॥ సా దేవీ మధూకమాలయా మధురం సున్దరం తస్యాః కరం వసుధాసుధాంశోః భూచన్ద్రస్య నలస్య కణ్ఠోపకణ్ఠం కణ్ఠసమీపమానయతి స్మ ప్రాపయతి స్మ। కింభూతాయాః— మన్దాక్షేణ లజ్జయా నిస్పన్దా నిశ్చలా తనుర్యస్యాః। సస్తమ్భాయా ఇత్యర్థః। కింభూతం కరమ్— మనోభువా నలవిషయకామేన దుప్రేరమపి కామేనాపి ప్రేరయితుమశక్యమ్। 'నిష్పన్ద'—' ఇతి పాఠే పూర్వవత్ షత్వమ్। 'దుః ప్రేరమపి ప్రేరయతి స్మ' ఇతి విరోధాభాసః॥౪౭॥

అథాభిలిఖ్యేవ సమర్ప్యమాణాం రాజిం నిజస్వీకరణాక్షరాణామ్।

దూర్వాఙ్కురాఢ్యాం నలకణ్ఠనాలే వధూర్మధూకస్రజముత్ససర్జ॥౪౮॥

అథేతి॥అథ కరస్య నలకణ్ఠసమీపనయనానన్తరం వధూర్భైమీ దూర్వాఙ్కురాఢ్యాం మధూకస్రజం నలకణ్ఠనాల ఉత్ససర్జ నిక్షిప్తవతీ। ఉత్ప్రేక్షతే—అభిలిఖ్య సమర్ప్యమాణాం దీయమానాం నిజేనాత్మనా స్వీకరణం తత్సంబన్ధినామక్షరాణామ్ 'మయా త్వం నిశ్చితం వృతోఽసి' ఇత్యేవంరూపాణాం వర్ణానాం రాజిమివ। నిశ్చయజ్ఞాపనార్థం హి పత్రం దీయతే తదివేత్యర్థః। మాలాసఙ్గానానన్తరం వాఽఙ్గీకారే నిశ్చయో జాతః దూర్వాఙ్కురాణాం శ్యామత్వాదక్షరసామ్యమ్। మధూకాని లిఖితాక్షరసంధిస్థానీయాని। కణ్ఠస్య నాలత్వాన్ముఖస్య కమలత్వమ్॥౪౮॥

తాం దూర్వయా శ్యామలయాతివేలం శృఙ్గారభాసంనిభయా సుశోభామ్।

మాలాం ప్రసూనాయుధపాశభాసం కణ్ఠేన భూభృద్విభరాంబభూవ॥౪౯॥

తామితి॥ భూభృన్నలః తాం మాలాం కణ్ఠేన బిభరాంబభూవ దధౌ। కింభూతామ్— శ్యామలయా అత ఏవ శృఙ్గారరసస్య భయా కాన్త్యా సంనిభయా తుల్యయా దూర్వయాఽతివేలమతితరాం సుశోభాం శోభనదీప్తిమ్। తథా,—ప్రసూనాయుధస్య కామస్య పాశభాసం పాశసదృశీమ్। మాలానిక్షేపానన్తరమేవ కామపరవశత్వాన్మాలాయాః కామపాశత్వమ్। 'శ్యామో భవతి శృఙ్గారః' ఇతి భరతవచనాచ్ఛృఙ్గారస్య శ్యామత్వమ్। భూభృత్పర్వతోఽపి। బిభరాంబభూవ, 'భీహ్రీ—'(౩।౧।౩౯) ఇత్యామి 'కృఞ్చా—' (౩।౧।౪౦) ఇతి భువోఽనుప్రయోగః॥౪౯॥

దూర్వాగ్రజాగ్రత్పులకావలిం తాం నలాఙ్గసఙ్గాద్భృశముల్లసన్తీమ్।

మానేన మన్యే నమితాననా సా సాసూయమాలోకత పుష్పమాలామ్॥౫౦॥

దూర్వేతి॥ మానేన ఈర్ష్యాజనితకోపేన నమితాననా సా భైమీ సాసూయం గుణవత్యామపి తస్యాం దోషారోపసహితం యథా తథా। సేర్ష్యమితి యావత్। పుష్పమాలామాలోకతేత్యహం మన్యే శఙ్కే। కింభూతామ్—దూర్వాగ్రాణ్యేవ దూర్వాఙ్కురా ఇవ వా జాగ్రతీ స్ఫురన్తీ పులకావలిర్యస్యాస్తామ్। తథా,—నలాఙ్గసఙ్గాద్భృశముల్లసన్తీం శోభమానాం సహర్షాం చ। లజ్జానమ్రముఖీ సత్యేవ మాలాసహితం నలం చక్షుః—(నలవక్షః) కటాక్షైర్విలోకితవతీ। అన్యాపి నాయికా ఏవంవిధాం సపత్నీం మానేన నమ్రముఖీ సతీ సేర్ష్యమాలోకతే। 'స్త్రీణామీర్ష్యకృతః కోపో మానోఽన్యాసఙ్గిని ప్రియే'॥౫౦॥

కాపి ప్రమోదాస్ఫుటనిర్గిహానవర్ణేవ యా మఙ్గలగీతిరాసామ్।

సైవాననేభ్యః పురసున్దరీణాముచ్చైరులూలుధ్వనిరుచ్చచార॥౫౧॥

కాపీతి॥ ప్రమోదాద్ధర్షవశాత్కణ్ఠస్య సగద్గదత్వాదస్ఫుటా అప్రకటా నిర్గిహానా నిర్గచ్ఛన్తో వర్ణా అక్షరాణి యస్యామేవంవిధైవ యా విలోకయితుమాగతానాం పురసున్దరీణామాననేభ్యః కాపి లోకోత్తరా మఙ్గలరూపా ధవలాదిగీతిరాసీత్। సైవోచ్చైరల్లుధ్వనిరుచ్చచార ఉదలసత్। వివాహాద్యుత్సవే స్త్రీణాం ధవలాదిమఙ్గలగీతివిశేషా గౌడదేశే 'ఉలూలుః' ఇత్యుచ్యతే। సోఽప్యవ్యక్తవర్ణ ఉచ్చార్యతే। స్వదేశరీతిః కవినోక్తా॥౫౧॥

సా నిర్మలే తస్య మధూకమాలా హృది స్థితా చ ప్రతిబిమ్బితా చ।

కియత్యమగ్నా కియతీ చ మగ్నా పుష్పేషువాణాలిరివ వ్యలోకి॥౫౨॥

సేతి॥ తస్య నలస్య నిర్మలే హృది స్థితా చాన్తః ప్రతిబిమ్బితా చ సా మధూకమాలా కియతీ కించిదమగ్నా అత్రుడితా, కియతీ చ మగ్నా త్రుడితా పుష్పేషుః కామస్తస్య బాణాలిః శరపఙ్క్తిరివ వ్యలోకి వీక్షితా। లోకైరితి శేషః। మధూకప్రతిబిమ్బానాం కించిదన్తఃప్రవిష్టపుష్పరూపబాణాంశసామ్యమ్, ఉపరిస్థితానాం చామగ్నబాణాంశసామ్యమ్। మాలాస్పర్శాన్నలోఽపి కామపరవశో జాత ఇత్యర్థః॥౫౨॥

రోమాణి సర్వాణ్యపి బాలభావాద్వరశ్రియం వీక్షితుముత్సుకాని।

తస్యాస్తదా కణ్టకితాఙ్గయష్టేరుద్గ్రీవికాదానమివాన్వభూవన్॥౫౩॥

రోమాణీతి॥ తదా తస్మిన్సమయే కణ్టకితా సంజాతరోమాఞ్చా అఙ్గయష్టిః శరీరం యస్యాస్తస్యా భైమ్యాః బవయోరభేదాద్వాలభావాత్కేశత్వాత్। అథ చ శిశుత్వాత్। వరస్య నలస్య శ్రియం శోభాం వీక్షితుముత్సుకానీవ సర్వాణ్యపి రోమాణి ఉత్ ఉచ్చైః గ్రీవా యస్యాం క్రియాయాం సా ఉద్గ్రీవికా క్రియా తస్యా ఆదానమఙ్గీకరణమన్వభూవన్నివ। సాత్త్వికో రోమాఞ్చః స్తమ్భశ్చ తస్యా జాత ఇత్యర్థః। బాలాశ్చ వరశ్రియం వీక్షితుముత్కణ్ఠితాః ఖర్వత్వాదుద్గ్రీవా భవన్తి। కణ్టకస్తారకాదిః। ఉద్గ్రీవికా, బహువ్రీహౌ కప్॥౫౩॥

రోమాఙ్కురైర్దన్తురితాఖిలాఙ్గీ రమ్యాధరా సా సుతరాం విరేజే।

శరవ్యదణ్డైః శ్రితమణ్డనశ్రీః స్మారీ శరోపాసనవేదికేవ॥౫౪॥

రోమేతి॥ రోమాఙ్కురైర్దన్తురితమున్నతానతీకృతమఖిలాఙ్గం యస్యాః సా రోమాఞ్చయుక్తా। తథా రమ్యాధరా బిమ్బోష్ఠీ సా భైమీ స్మారీ కామసంబన్ధినీ శరోపాసనవేదికేవ బాణాభ్యాసశాళేవ సుతరాం విరేజే। కింభూతా వేదికా—శరవ్యదణ్డైర్వేధ్యభూతైర్దణ్డైః శ్రితా మణ్డనశ్రీరలంకారశోభా యయా సా। రోమాఙ్కురాః శరవ్యదణ్డస్థానీయాః। భైమ్యపి శ్రితమణ్డనశ్రీః। రోమాఞ్చితాం తాం దృష్ట్వా సర్వేఽపి కామపరవశా జాతా ఇతి భావః। 'శరాభ్యాస ఉపాసనమ్' ఇత్యమరః। దన్తురం కృతం దన్తురితమ్॥౫౪॥

చేష్టా వ్యనేశన్నిఖిలాస్తదాస్యాః స్మరేషువాతైరివ తా విధూతాః।

అభ్యర్థ్య నీతః కలినా ముహూర్తం లాభాయ తస్యా బహు చేష్టితుం వా॥౫౫॥

చేష్టా ఇతి॥ తదా తస్మిన్కాలేఽస్యా నిఖిలాశ్చేష్టా వ్యనేశన్వినష్టాః। ఉత్ప్రేక్షతే స్మరేషువాతైః కామబాణపుఙ్ఖవాయుభిర్విధూతా ఇవ భ్రమణవశాన్నీతా ఇవ। 'వా' శబ్ద ఉత్ప్రేక్షాన్తరసముచ్చయే ఇవార్థే వా। తస్యా లాభాయ భైమ్యాః ప్రాప్తయే బహుభిః ప్రకారైశ్చేష్టితుమభ్యర్థ్య భైమీమేవ యాచిత్వా ముహూర్తం ఘటికాద్వయం క్షణమాత్రం వా కలినా యుగేన నీతా ఇవ। భైమ్యాః కాముకేన కలినా స్వస్యాల్పవిలాసితయా భైమీమలభమానేన బహువిలాససంపత్తయే భైమీవిలాసా ఏవ యాచితకమణ్డనార్థం నీతా ఇవేతి భావః। యాచితకమపి క్షణమాత్రమేవ నీయతే। సాత్త్వికస్తమ్భేన కటాక్షాదివ్యాపారరహితా సా జాతేతి భావః। 'వ్యనేశన్' ఇత్యత్ర పుషాదిత్వాదఙి 'నశిమన్యోరలిట్యేత్త్వం వక్తవ్యమ్' ఇత్యేత్త్వమ్। భాష్యకారస్య కైయటస్య పదమఞ్జరీకారస్యాపి మతే ఛన్దస్యేవైత్త్వం నశిమన్యోః, న భాషాయామ్। 'అనేశన్మ స్యేషవః—' ఇత్యుదాహరణాత్ 'నశేరప్యేత్త్వం ఛన్దస్యేవ' ఇత్యవసీయతే। వృత్తికృతా తు నశిమన్యోర్భాషావిషయత్వమఙ్గీకృత్య, అమిపచోశ్ఛన్దోవిషయత్వమఙ్గీకృత్యైత్త్వం సమర్థితమ్॥౫౫॥

ఇదానీం నలస్య సాత్త్వికభావాన్వర్ణయతి—

తన్న్యస్తమాల్యస్పృశి యన్నలస్య ఖేదం కరే పఞ్చశరశ్చకార।
భవిష్యదుద్వాహమహోత్సవస్య హస్తోదకం తజ్జనయాంబభూవ॥౫౬॥

తదితి॥ పఞ్చశరః కామస్తయా భైమ్యా నిక్షిప్తం మాల్యం మాలామనురాగవశాత్పునః పునః స్పృశతీతి స్పృక్ తస్మిన్నలస్య కరే యత్సాత్త్వికం స్వేదం ధర్మజలం చకార, తత్, భవిష్యత ఉద్వాహరూపస్య మహోత్సవస్య సంబన్ధి నియతపరస్వత్వాపాదనహేతుభూతం హస్తోదకం కన్యాదానజలమేవ జనయాంబభూవ। నలస్యాపి సాత్త్వికః ఖేదః ప్రవృత్త ఇతి భావః। ఇదం ఖేదజలం న భవతి, కింతు హస్తోదకమితి॥౫౬॥

తూలేన తస్యాస్తులనా మృదోస్తత్క్రమ్పాఽస్తు సా మన్మథవాణవాతైః।
చిత్రీయితం తత్తు నలో యదుచ్చైరభూత్స భూభృత్పృథువేపథుస్తైః॥౫౭॥

తూలేనేతి॥ మృదోరతిసుకుమార్యాస్తస్యా భైమ్యాస్తూలన కార్పాసేన మృదుతయా యస్మాత్తులనా సామ్యమస్తీతి శేషః। తత్తస్మాత్సా మన్మథవాణవాతైః కామశరపుఙ్ఖవాయుభిః కమ్ప్రా సకమ్పా అస్తు భవతు। కార్పాసో హి లఘుత్వాద్వాతేన సకమ్పో భవతి, సా చ తత్తుల్యా, అతస్తస్యాః కామబాణవాతైః సకమ్పత్వం యుక్తమేవేత్యర్థః। తత్తు పునశ్చిత్రీయితమాశ్చర్యం కృతం యదుచ్చైర్భూభృన్మహారాజో ధీరోఽపి స నలస్తైః కామబాణవాతైః కృత్వా పృథుర్మహాన్వేపథుః కమ్పో యస్యైవంవిధోఽభూత్, తత్తైః కామబాణైశ్చిత్రం కృతమ్। ఆశ్చర్యం కృతమిత్యర్థః। తూలస్య తూలతుల్యస్య వా వాతైః కమ్పో యుక్తః। అత్యుచ్చస్య పర్వతస్య తు వాతైః కమ్పోఽతితరామాశ్వర్యకారీత్యర్థః। ఉభావపి తుల్యానురాగౌ సాత్త్వికకమ్పయుక్తౌ జాతావితి భావః।చిత్రీయితమ్, 'నమోవరివశ్చిత్రజః క్యచ్' (3|౧|౧౯) ఇతి క్యజన్తాత్ క్తః, 'క్యచి చ (౭।౪।33) ఇతీత్వమకారస్య॥౫౭॥

దృశోరపి న్యస్తమివాస్త రాజ్ఞాం రాగాదృగమ్బుప్రతిబిమ్బి మాల్యమ్।

నృపస్య తత్పీతవతోరివాక్ష్ణోః ప్రాలమ్బ్యమాలమ్బనయుక్తమన్తః॥౫౮॥

దృశోరితి॥ దృశోరమ్బుని క్రోధజనితేఽశ్రుణి ప్రతిబిమ్బోఽస్యాస్తీతి ఏవంశీలం మాల్యం సా మధూకమాలా రాగాన్నలవిషయాత్క్రోధాత్।అథ చ తజనితాన్నేత్ర- లౌహిత్యాత్ హేతోః సభాసదాం రాజ్ఞాం దృశోరపి న్యస్తమివ యేన కేనచిన్నిక్షిప్తమివాస్త అతిష్ఠత। నేత్రలౌహిత్యదర్శనాదేవం జ్ఞాతమాసీదితి యావత్। యథా కశ్చిత్క్రుద్ధః సన్ కస్యచిన్నేత్రే బలాదఙ్గుల్యాదిశల్యం నిక్షిపతి, తదీయనేత్రస్య చ లౌహిత్యం భవతి, అశ్రు చ నిర్గచ్ఛతి; తథా క్రోధాద్దర్శనమాత్రేణ తన్మాల్యమేవ తేషాం ద్వయోరపిం నేత్రయోర్నిక్షిప్తం శల్యమివాభవత్। అత ఏవ తయోర్లౌహిత్యమశ్రు చ జాతమిత్యర్థః। అర్థాదయుక్తమేతత్।న కేవలమన్తఃకరణే శల్యం నిక్షిప్తం కింతు దృశోరపీతి 'అపి' శబ్దార్థః। అథ చ—రాగాన్నలప్రీత్యా భైమ్యా మాల్యం యథా నలకణ్ఠే న్యస్తం తథా రాగాత్క్రోధాన్నలస్పర్ధినాం సంముఖం పశ్యతాం రాజ్ఞాం నేత్రయోరపి శల్యమివ క్షిప్తమభూత్।యతో దృగమ్బుప్రతిబిమ్బినలమసహమానాః సర్వేఽపి రాజానో మాల్యదర్శనమాత్రేణక్రోధేర్ష్యావశాః సంకుచితనేత్రాః పరాఙ్ముఖాః సన్తస్తాం న పశ్యన్తి స్మేతి భావః। నృపస్య నలస్యాక్ష్ణోరన్తర్మధ్యః కర్తృభూతః ప్రాలమ్బ్యం ప్రలమ్బత్వం హర్షవిస్ఫారితత్వమాలమ్బతాఙ్గీచకార।ఏతదుక్తమ్।హర్షవశాద్ధి నేత్రయోర్విస్ఫారత్వం భవతి। 'ప్రాలమ్బమ్' ఇతి పాఠే ప్రాలమ్బనం ప్రాలమ్బః। స ఏవార్థః। ఉత్ప్రేక్షతే—కింభూతయోరక్ష్ణోః—తత్పీతవతోరివ మాల్యం సాదరం విలోకమానయోరివ। హర్షజనితం విస్ఫారత్వం విలోకనజత్వేనోత్ప్రేక్షితమ్।యద్వా,—నలనేత్రమధ్యస్తన్మాల్యమేవ ప్రాలమ్బమృజులమ్బినం హారవిశేషమఙ్గీచకార। సాదరవిలోకనాన్నేత్రయోరన్తః

ప్రతిబిమ్బితాయా మాలాయా ఋజులమ్బిత్వం నేత్రయోర్విస్ఫారత్వమన్తరేణ న ఘటత ఇతి తదేవాక్షిపతి—నలస్తు తాం మాలాం విలోకయన్ హర్షవశాద్విస్ఫారితనేత్రో జాత ఇతి భావః। తన్మాల్యం రాగాదృశోర్న్యస్తమివాస్త నేత్రమధ్యే నిక్షిప్తం యచ్ఛల్యాది తదివాభూత్। యుక్తమేతత్।క్రోధాద్ధి దృష్టమాత్రం వస్తు శల్యమివ భవతి, నేత్రయోశ్చ లౌహిత్యమశ్రు చ భవతీతి యుక్తమిత్యర్థః।తన్మాల్యం పీతవతోరివ నలనేత్రయోరన్తః రాగాత్ప్రీతేర్హృష్టత్వం ప్రాప। ఏతదపి యుక్తమ్।ప్రీతేర్హి హర్షో భవతీత్యపి యుక్తమేవేత్యర్థ ఇతి వా। 'ప్రాలమ్బ్యమ్' గుణవచనాదిత్వాత్ ష్యఞ్। 'ప్రాలమ్బమ్' ఇతి పాఠే 'ప్రాలమ్బో హారభేదే స్యాత్' ఇతి విశ్వః। 'రాజ్ఞా' ఇతి పాఠే ఆనన్దాశ్రుణి ప్రతిబిమ్బితం మాల్యం రాజ్ఞా నలేనానురాగాదృశోరపి న్యస్తమివాస్య।న కేవలం హృది, కింతు నేత్రయోరపి ధృతమిత్యర్థః। అత ఏవ తన్మాల్యం పిబతోర్నలనేత్రయోర్మధ్యః ప్రలమ్బత్వమాలమ్బతేతి యుక్తమ్। దీర్ఘాయా మాలాయా అన్తర్ధారణార్థం నేత్రమధ్యేఽపి దీర్ఘో జాత ఇతి భావః॥౫౮॥

స్తమ్భస్తథాలమ్బితమాం నలేన భైమీకరస్పర్శముదః ప్రసాదః।

కందర్పలక్ష్యీకరణార్పితస్య స్తమ్భస్య దమ్భం స చిరం యథాపత్॥౫౯॥

స్తమ్భ ఇతి॥ మాలానిక్షేపసమయజాతో భైమీకరస్య స్పర్శ స్తేన జాతా ముత హర్షస్తస్య ప్రసాదరూపః స్తమ్భః సాత్త్వికభావో నలేన తథాఽలమ్బితమామతితరాం ప్రాప్తః తథా స నలః కందర్పస్య లక్ష్యీకరణార్థం శరవ్యార్థమర్పితస్యారోపితస్య స్తమ్భస్య దమ్భం వ్యాజం వేధ్యకాష్ఠసాదృశ్యం చిరమాపత్ కామవేధ్యస్తమ్భవద్భైమీ-కరస్పర్శజాతసాత్త్వికస్తమ్భవశాన్నితతరాం నిర్వ్యాపారో జాత ఇతి భావః నితరాం కామపీడా సూచితా॥౫౯॥

ఇదానీమిన్ద్రాదిభిః స్వరూపం ఘృతమిత్యాహ—

ఉత్సృజ్య సామ్రాజ్యమివాథ భిక్షాం తారుణ్యముల్లఙ్ఘయ జరామివారాత్।

తం చారుమాకారముపేక్ష్య యాన్తం నిజాం తనూమాదదిరే దిగీశాః॥౬౦॥

ఉత్సృజ్యేతి॥ అథ నలవరణానన్తరమిన్ద్రాదయో దిగీశా దిక్పాలాః యాన్తం గచ్ఛన్తం చారుం సున్దరం తమలీకనలాకారముపేక్ష్యోన్ముచ్య నిజాం సహస్రనేత్రత్వాదిలక్షణాం స్త్రీయాం తనూమారాన్నలసమీప ఏవాదదిరేఽఙ్గీచక్రుః కః కామివ—కశ్చిద్రాజా సామ్రాజ్యముత్సృజ్య

క్షీణపుణ్యతయా చక్రవర్తిపదం త్యక్త్వా భిక్షామివ। తథా,—కాలవశాద్గచ్చతారుణ్యముల్లఘాతిక్రమ్య కశ్చిజ్జరామివ ఉపమాద్వయేనేన్ద్రాద్యాకారాణాం నలాకారాదతిహీనత్వం సూచితమ్। సామ్రాజ్యాదిపరిత్యాగేన భిక్షాద్యఙ్గీకారే యావద్దుఃఖం భవతి తావన్నలాకారపరిత్యాగేన స్వాకారాఙ్గీకారే తేషాం జాతమితి భావః। తత్ర నిజత్వమేవ హేతుః। అన్యోఽపి విద్వానసమీచీనమపి స్వీయమఙ్గీకరోతి, న తు సమీచీనమపి పరకీయమ్ 'యాతుమ్' ఇతి పాఠే స్వర్గమితి శేషః ఆదదిరే, 'ఆఙో దోఽనాస్య—' (౧।౩।౨౦) ఇతి తఙ్ ॥౬౦॥

యథాక్రమం తేషామాకారఖీకారమాహ—

మాయానలత్వం త్యజతో నిలీనైః పూర్వైరహంపూర్వికయా మఘోనః।

భీమోద్భవాసాత్త్వికభావశోభాదిదృక్షయేవావిరభావి నేత్రైః॥౬౧॥

మాయేతి॥ మాయానలత్వమలీకనలత్వం త్యజతో మఘోనో నిలీనైః పూర్వం నిజశక్త్యా గోపితైః పూర్వైర్నేత్రైర్నలాఙ్గసఙ్గజనితా భీమోద్భవాయాః సాత్త్వికభావశోభా రోమాఞ్చాదిలక్ష్మీస్తస్యా దిదృక్షయేవ దర్శనేచ్ఛయేవ అహం పూర్వమహం పూర్వమితి యథా భవతి తథా యద్వా,—అహం పూర్వమహం పూర్వమితి యస్యాం క్రియాయాం సర్వే బ్రువతే సాహంపూర్వికా స్పర్ధౌత్సుక్యాభ్యామావిరభావి వేగేన ప్రకటీభూతమ్ ఇన్ద్రేణ ఖనేత్రసహస్రం ప్రకటితమితి భావః। అన్యోఽపి దర్శనోత్సుకోఽహంపూర్వికయా ప్రకటో భవతి 'అహం పూర్వమహం పూర్వమిత్యహంపూర్వికా స్త్రియామ్' ఇత్యమరః। అహంపూర్వికయా, స్వార్థే కః మత్వర్థీయష్ఠన్వా ॥౬౧॥

గోత్రానుకూలత్వభవే వివాహే తత్రాప్యతికూల్యాదివ గోత్రశత్రుః

పురస్కార ప్రవరం వరం యమాయనన్సఖాయం దద్ధశే తయా సః॥౬౨॥

గోత్రేతి॥ తయా స ఇన్ద్రసఖః ప్రవరో దదృశే దృష్టః స కః—గోత్రశత్రురిన్ద్రో యం వరం శ్రేష్ఠం ప్రవరమేతన్నామానం సఖాయం పురశ్చకార పూజితవాన్। అథ చ అగ్రేసరమకరోత్। కిం కుర్వన్—వసిష్ఠకశ్యపాద్యోర్వంశాదిపురుషయోరనుకూలత్వేనాసమానత్వేన వివాహ్యత్వేన వా భవే జాయమానే। అథ చ,—గోత్రయోర్జన్మకాలీననామ్నోరానుకూల్యేన తృతీయైకాదశచతుర్దశమాదిజ్యోతిఃశాస్త్రోక్తసద్రాశికూటసంభవేన జాయమానే వివాహే

విషయే। వివాహార్థంమితి యావత్।ఆయన్థగ్గాత్స్వయంవరార్థమాయన్నుభవమాగచ్ఛన్।
ఏతావన్తం కాలమదృష్టోఽభూదిదానీం ప్రకటో జాత ఇత్యర్థః।
సఖాయమిన్ద్రమాయన్రాప్నువన్స ప్రవరస్తయా దృష్ట ఇతి వా। 'ప్రవర'-శబ్దచ్ఛలేన
ప్రవరపురస్కార ఉత్ప్రేక్షతే—తస్య గోత్రానుకూలత్వవిశిష్టస్య వివాహస్య
ప్రాతికూల్యాద్విరుద్ధత్వాదివ।యతోఽయం గోత్రశత్రురితి చ్ఛలమ్।
నలభైమీగోత్రయోరనుకూలత్వేన జాయమానే వివాహే స్వయమిన్ద్రస్తత్ప్రాతికూల్యం
కృతవాన్। తతశ్చ విశిష్టస్యాపి ప్రాతికూల్యే గోత్రయోరపి ప్రాతికూల్యం జాతమ్।
దేవత్వాద్గోత్రరాహిత్యాచ్చ స్వగోత్రభైమీగోత్రయోరప్యనుకూ- లత్వాభావాత్ప్రాతికూల్యమ్।
తతశ్చ గోత్రయోః ప్రాతికూల్యేఽపి శ్రేష్ఠప్రవరాఙ్గీకరణేనాపి యథాకథంచిద్వివాహో
ఘటిష్యత ఇతి బుద్ధ్యా ప్రవరమార్షేయం పురశ్చకారేత్యర్థః। యద్వా,—గోత్రానుకూలత్వభవే
వివాహే తస్య ప్రాతికూల్యాద్ధేతోః ప్రవరం పురశ్చకార। సమానప్రవరత్వేనాపి
వివాహనిషేధాదిత్యర్థః। నామ్నోరాద్యాక్షరయో రాశికూటసూచకయోర్గణనాయాం
షడష్టకాద్యసద్రాశికూటాదివ గోత్రశత్రురిత్యాది జ్యోతిఃశాస్త్రాదూహ్యమ్।
ప్రవరమిన్ద్రమిత్రమ్॥౬౨॥

స్వకామసంమోహమహాన్ధకారనిర్వాపమిచ్ఛన్నివ దీపికాభిః।

ఉద్గత్వరీభిశ్చురితం వితేనే నిజం వపుర్వాయుసఖః శిఖాభిః॥౬౩॥

స్వకామేతి॥ వాయుసఖోఽగ్నిః నిజవపురుఙ్గత్వరీభిరుదిత్వరీభిః శిఖాభిర్జ్వలాభిః ఛురితం
వితేనే వ్యాప్తం చకార। భైమ్యభిలాషం పరిత్యజ్య పునరపి జ్వాలావ్యాప్తం
శరీరమఙ్గీచకారేత్యర్థః। కిం కుర్వన్నివ—దీపికాభిర్వస్త్రాగ్నిజ్వలితశిఖాభిః ఖస్య కామేన
సంమోహోఽవివేకరూపస్తల్లక్షణో మహాన్ధకారస్తస్య నిర్వాపం శాన్తిమిచ్ఛన్నివ। ఉద్గత్వరీభిః,
'గత్వరశ్చ' (౩।౨।౧౬౪) ఇతి కరబన్తాత్ 'టిడ్ఢా—' (౪।౧।౧౫) ఇతి జీప్॥౬౩॥

పత్యౌ వృతే భీమజయా న వహ్నివహ్ని స్వమహ్నాయ నిజుహువే యః।

జనాదపత్రప్య స హా సహాయస్తస్య ప్రకాశోఽభవదప్రకాశః॥౬౪॥

పత్యావితి॥ యః ప్రకాశః పూర్వం వహేరలీకనలత్వాఙ్గీకారసమయే ఖమాత్మానమహాయ
శీఘ్రం నిజుహువే గోపితవాన్స తస్య వహ్నేః సహాయః సఖా ప్రకాశో దీప్తిః సద్యోఽహా దివసేన
హేతునాఽప్రకాశోఽప్రకటోఽభవత్। ప్రకటీభూతోఽపి సూర్యప్రభాచ్ఛాదితత్వాదప్రకటో జాత

ఇత్యర్థః। హా కష్టమ్। పత్యౌ ఖస్వామిని వహ్నౌ భీమజయా న వృతే సతి జనాల్లోకాదపత్రప్య లజ్జిత్త్వైవ ప్రకటో నాభూదితి లుప్తోత్ప్రేక్షా। అన్యోఽపి ఖఖామినోపకర్షే లజ్జయా నిలీయతే। జ్వాలాఖఙ్గీకృతాఖపి రాత్రివత్ప్రకాశాభావాద్వహ్నిర్నిష్ప్రభ ఏవాభూదితి భావః॥౬౪॥

సదణ్డమాలక్తకనేత్రచణ్డం తమః కిరం కాయమధత్త కాలః।

తత్కాలమన్తఃకరణం నృపాణామధ్యాసితుం కోప ఇవోపనమ్రః॥౬౫॥

సదణ్డమితి॥ కాలో యమః సదణ్డం లోహయష్ట్యా సహ వర్తమానమలక్తకేన రకం బన్నమాలక్తకం తద్వదారతే నేత్రే తాభ్యాం చణ్డమతిభయంకరమ్, తథా,—తమః కిరమన్ధకారముద్గిరన్తం కాలత్వాత్। యద్వా,—ఖీయశ్యామత్వాతిశయేన తమసో విక్షేపకమ్। ఏవంవిధం కాయం దేహమధత్త। ప్రకటితవానిత్యర్థః। ఉత్ప్రేక్షతే—తత్కాలం తస్మిన్నలవరణానన్తరసమయే నృపాణామన్తఃకరణమధ్యాసితుమధిష్ఠాతుముపనమ్ర ఆసన్నీభూతః కాలః శ్యామః కోప ఇవ। మూర్తః కోప ఏవ రాజ్ఞాం ప్రకటో జాత ఇతి భావః। కుపితోఽప్యేవంవిధో భవతి। ఆలక్తకే, 'తేన రక్తం రాగాత్' (౪। ౨। ౧) ఇత్యణ్। తమః కిరమ్, 'ఇగుపధ—' (౩। ౧। ౧౩౫) ఇతి కః। అన్తఃకరణమ్, 'అధిశీఙ్—' (౧। ౪। ౪౬) ఇతి కర్మత్వమ్॥౬౫॥

దృగ్గోచరోఽభూదథ చిత్రగుప్తః కాయస్థ ఉచ్చైర్గుణ ఏతదీయః।

ఊర్ధ్వం తు పత్రస్య మషీద ఏకో మషేర్దదత్ఞోపరి పత్రమన్యః॥౬౬॥

దృగితి॥ ఏతదీయో యమసంబన్ధీ ఉచ్చైర్నితరామున్నతో వా గుణః సేవకః। ఉచ్చైర్గుణా యస్యైవంవిధో వా। కాయస్థో రాజసేవకో గణకజాతివిశేషశ్చిత్రగుప్తనామా లేఖకో దృగ్గోచరః ప్రకటోఽభూత్। అథ చ,—కాయే దేహే తిష్ఠతీతి కాయస్థ ఏతదీయో నితరాం ప్రసిద్ధః చిత్రేణాశ్చర్యభూతేన నలాకారేణ గుప్తః ఛాదిత ఏవంభూతో గుణః శ్యామవర్ణః ప్రకటోఽభూత్। ఏవం శబ్దశ్లేషసామాన్యేన సూచితయోర్ద్వయోర్విశేషమాహ—తత్ర ఏకో గణకస్తాలపత్రస్యోర్ధ్వం చోపరి మర్షీ ద్రవ్యాన్తరేణ ద్రవీభూతం కజ్జలం దదాతి ఏవంభూతః। ప్రాణినాం శుభాశుభకర్మగణనార్థం సప్యా విలిఖన్నిత్యర్థః। అన్యః కృష్ణగుణస్తు మషేరుపరి పత్రం దదత్ మషేః సకాశాదహం కాల ఇతి పత్రాలమ్బనం కుర్వన్ప్రకటోఽభూదిత్యన్వయః। అతిశ్యామ ఇత్యర్థః। 'చౌ' పరస్పరసముచ్చయే త్వర్థే వా॥౬౬॥

తస్యాం మనోబన్ధవిమోచనస్య కృతస్య తత్కాలమివ ప్రచేతాః।

పాశం దధానః కరబద్ధవాసం విభుర్బభావాప్యమవాప్య దేహమ్॥౬౭॥

తస్యామితి॥ తస్మిన్కాలే నలవరణానన్తరం విభుః స్వామీ ప్రచేతా వరుణ ఆప్యంపార్థివతైజసాద్యవయవోపష్టబ్ధప్రచురతరజలావయవనిర్మితముపభోగయోగ్యమమ్మయం దేహమవాప్య బభౌ। కింభూతః—తస్యాం భైమీవిషయే కృతస్య మనోబన్ధవిమోచనస్యాన్తఃకరణబన్ధోన్మోచనస్య [పూర్వం భైమీవిషయే లే (పా) శేన బద్ధా నిశ్చలీకృత్య యత్క్షిప్తం మనః, తత్తయా నలే వృతే సతి ప్రకృతచేతస్త్వాత్పునస్తత్క్షణమేవోన్మోచితమ్] (తత్) తదీయమోచనస్యైవ (తత్) సంబన్ధినమివ కరే బద్ధవాసం కృతవసతిం పాశం ఖాయుధం దధానః। అన్యస్యాపి తత్కాలమేవ కృతవత్సాదిబన్ధనవిమోచనస్య హస్తే పాశో బన్ధనరజ్జుర్భవతి। ఆప్యం పూర్వవత్॥౬౭॥

సహద్వితీయః స్త్రియమభ్యుపేయాదేవం స దుర్బుధ్య నయోపదేశమ్।

అన్యాం సభార్యః కథమృచ్ఛతీతి జలాధిపోఽభూదసహాయ ఏవ॥౬౮॥

సహేతి॥ స జలాధిపో వరుణః। అథ చ,—జడఖామీ మూర్ఖతమః। ఇతి విచార్యాసహాయ ఏవాభూత్। ఇతి కిమ్—సహద్వితీయః ససహాయః స్త్రియమభ్యుపేయాత్, కిం పునరన్యామిత్యేవంరూపం నయోపదేశం నీతిమార్గం దుర్బుధ్య దుష్టమిదమితి విచార్య। 'మాత్రా ఖస్రా దుహిత్రా వా నో వివిక్తాసనో భవేత్। బలవానిన్ద్రియగ్రామో విద్వాంసమపి కర్షతి॥' తథా,—'కామినీ కామయేదేవ నిర్జనే పితరం సుతమ్। సద్వితీయోఽభ్యుపేయాత్తామతః పరిణతామపి॥' ఇత్యాదివాక్యరూపం స్త్రీపురుషయోరేకాన్తే మదనసంభవాదేకేన స్త్రియం ప్రతి న గన్తవ్యమ్, కింతు ససహాయేనైవేతి ప్రతిపాదనపరం నీత్యుపదేశం ద్వితీయయా సహధర్మిణ్యా వర్తమానః స్త్రియముపేయాదిత్యుపదేశపరం బుద్ధ్వా, సభార్యోఽన్యాం కథమృచ్ఛతి ప్రాప్నోతి, అపి తు న కథంచిత్। నహ్యన్యస్యామనురక్తమన్యానుసరతి, న చాన్యయానుసృతమన్యా వృణోతీతి నయస్య పూర్వమర్థం త్యక్త్వా ద్వితీయమఙ్గీకృత్యాసహాయ ఏవాగత ఇత్యర్థః। అన్యోఽపి జడో నయోపదేశం విపరీతమేవ బుధ్యతే। 'ద్వితీయా సహధర్మిణీ' ఇత్యమరః। సహద్వితీయః వికల్పత్వాత్సత్వాభావః॥౬౮॥

ఇదానీం దేవ్యాపి స్వాకారో ధృత ఇత్యాహ—

దేవ్యాపి దివ్యాఽను తనుః ప్రకాశీకృతా ముదశ్చక్రభృతః సృజన్తీ।

అనిహ్నుతైస్తామవధార్య చిహ్నైస్తద్వాచి వాలా శిథిలాద్భుతాభూత్॥౬౯॥

దేవ్యేతి॥ అన్విన్ద్రాదీనాం స్వాకారధారణానన్తరం దేవ్యా అపి సరస్వత్యా అపి చక్రభృతః శ్రీవిష్ణోః ముదో హర్షాన్సృజన్తీ ప్రేయసితరా దివ్యా తనుః సున్దరా మూర్తిః ప్రకాశీకృతా। దేవ్యాపి స్వాకారో ధృత ఇత్యర్థః। అనన్తరం చ బాలా భైమీ అనిహ్నుతైః ప్రకటితైర్వీణాహంసాదిభిశ్చిహ్నైస్తాం సరస్వతీమవధార్య జ్ఞాత్వా తద్వాచి శ్లేషవక్రోక్త్యాదిరూపాయాం తస్యా వాణ్యాం విషయే శిథిలాద్భుతా పరిత్యక్తాశ్చర్యాభూత్। పూర్వం తు మానుషీయమీదృశం కథం వదతీతి సాశ్చర్యాఽభూత్। సంప్రతి సరస్వతీం దృష్ట్వా అస్యా ఏవముక్తౌ కిమాశ్చర్యమపి తు న కించిదితి త్యక్తాశ్చర్యా జాతేత్యర్థః॥౬౯॥

విలోకకే నాయకమేలకేఽస్మిన్రూపాన్యతాకౌతుకదర్శిభిస్తైః।

బాధా బతేన్ద్రాదిభిరిన్ద్రజాలవిద్యావిదాం వృత్తివధాద్వ్యధాయి॥౭౦॥

విలోకక ఇతి॥ అస్మిన్నానాదేశేభ్యః సమాగతే నాయకమేలకే రాజసఙ్ఘే విలోకకే విలోకయతి సతి రూపాన్యతయా నలాకారం పరిత్యజ్య సహస్రనేత్రాద్యాకారధారణేన కౌతుకం దర్శయితుం శీలమేషామేవంభూతైర్దేవీసహితైరిన్ద్రాదిభిర్నిర్జలే జలదర్శనాదిరూపామిన్ద్రజాలవిద్యాం యే విదన్తి జానన్తి తేషాం వృత్తివధాజ్జీవనోపాయస్య స్వయమఙ్గీకరణేన నాశాద్బాధా వ్యధాయి పీడా విహితా। బతాశ్చర్యం కష్టం వా। స్వయంవరమధ్య ఇన్ద్రజాలం ప్రకటయతామైన్ద్రజాలికానాం విలోకకేఽస్మిన్ రాజసఙ్ఘే తైర్వృత్తివధాత్తేషాం బాధా వ్యధాయి। ఐన్ద్రజాలికాన్పరిత్యజ్యేన్ద్రాదీనామేవ విలోకనాదిత్యర్థం ఇతి తత్త్వార్థో వా। రూపాన్తరం ధారయమాణానిన్ద్రాదీన్దృష్ట్వా సర్వేఽపి సాశ్చర్యా జాతా ఇతి భావః। తైః, సా చ తే చ 'పుమాన్స్త్రియా' (౧।౨।౬౭) ఇత్యేకశేషః॥౭౦॥

విలోక్య తావాప్తదురాపకామౌ పరస్పరప్రేమరసాభిరామౌ।

అథ ప్రభుః ప్రీతమనా బభాషే జామ్బూనదోర్వీధరసార్వభౌమః॥౭౧॥

విలోక్యేతి॥ అథ జామ్బూనదస్య సువర్ణస్యోర్వోధరః పర్వతో మేరుస్తస్య సార్వభౌమశ్చక్రవర్తీ అత ఏవ ప్రభుః సమర్థ ఇన్ద్రః ప్రీతమనాః సన్ తౌ భైమీనలావేతాదృశౌ విలోక్య బభాషే। కింభూతౌ—ఆప్తోఽన్యోన్యప్రాప్తిరూపో దురాపోఽన్యేన ప్రాప్తుమశక్యః కామోఽభిలాషో యాభ్యామ్। అత ఏవ—పరస్పరప్రేమరసేనాభిరామౌ స్తమ్భస్వేదాదిసాత్త్వికభావయుక్తౌ। 'ప్రభుః, జామ్బూనదోవధర—' ఇత్యాదినా వరదానసామర్థ్యం సూచితమ్। 'ప్రీతమనాః' ఇత్యనేన చ ఖేచ్ఛయైవ వరం దాతుమారబ్ధవాన్న తు యాచితః సన్నితి ప్రతారణాభావం సూచయతి। సార్వభౌమః, 'తస్యేశ్వరః' (౫|౧|౪౨) ఇత్యణ్। అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః॥౭౧॥

కిమాహ స్మ, ఇత్యత ఆహ—

వైదర్భి! దత్తస్తవ తావదేష వరో దురాపః పృథివీశ ఏవ।

దూత్యం తు యత్త్వం కృతవానమాయం నల ప్రసాదస్త్వయి తన్మమాయమ్॥౭౨॥

వైదర్భీతి॥ హే వైదర్భి। మయా తావత్ప్రథమమేష పృథివీశ ఏవ నల ఏవ త్వత్సంబన్ధీ వరః। అథ చ,—దేవప్రసాదః। అర్థాత్తుభ్యం దత్తః। కింభూతః—భుయోభిరపి తపోభిదురాపః। దత్తస్తావద్దత్త ఏవేతి వా। ఇతి భైమీముక్త్వా నలమాహ—హే నల ! త్వం తు భైమీవిషయేఽస్మాత్సంబన్ధి దూత్యం యద్యస్మాదమాయం వ్యాజరహితం మనః శుద్ధ్యా కృతవాన్, తత్తస్మాత్త్వయి విషయే మమాయం వక్ష్యమాణః ప్రసాదః। వరదానమిత్యర్థః॥౭౨॥

ప్రత్యక్షలక్ష్యామవలమ్బ్య మూర్తిం హుతాని యజ్ఞేషు తవోపభోక్ష్యే।

సంశేరతేఽస్మాభిరవీక్ష్య భుక్తం మఖం హి మన్త్రాధికదేవభావే॥౭౩॥

ప్రత్యక్షేతి॥ హే నల! అహం ప్రత్యక్షేణ లక్ష్యాం నేత్రదృశ్యాం మూర్తిం తనుమవలమ్బ్య ధృత్వా తవ యజ్ఞేషు హవీంషి పురోడాశాదీన్యుపభోక్ష్యే। ఈదృశేన వరేణ మమ కో లాభ ఇత్యత ఆహ—హి యస్మాద్విద్వాంసో యజమానాదయశ్చ మఖం యజ్ఞమస్మాభిః సాక్షాద్భుతమవీక్ష్య మన్త్రాదధికోఽతిరిక్తో దేవస్తస్య సద్భావే విషయే సంశేరతే। మీమాంసకా మన్త్రాతిరిక్తా కర్మసమవాయినీ దేవతా నాస్త్యేవేతి వేదాన్తిభిః సహ విప్రతిపద్యన్తే। తస్మాత్తద్విప్రతిపత్తినిరాసద్వారా తుభ్యం కీర్తిం దాతుం త్వదీయయజ్ఞేషు హుతం ప్రత్యక్షేణైవ శరీరేణ భోక్ష్య ఇతి భావః। అగ్నౌ ప్రక్షిప్తస్య హవిషో భస్మసాద్భావమాత్రస్య

దర్శనాన్మన్త్రప్రకాశ్యేన్ద్రాదీనాం చాదర్శనాత్క్రమయం యజ్ఞః సత్యోఽసత్యో వేతి సందేహే ప్రత్యక్షశరీరేణ మఖభోజనే త్వయం సందేహో గమివ్యతి। కస్మిన్ సతి—మన్త్రాదధికే దేవేషు భావే విశ్వాసే సతి। 'మన్త్రమయీ దేవతా' ఇత్యేతత్పక్షాపేక్షయా ప్రత్యక్షాయాం దేవతాయామధికస్య మనోవిశ్వాసస్య యుక్తత్వాదిత్యర్థః। సంశయనివృత్తిరేవ మహాంస్తవ లాభో భవిష్యతీతి భావః। ఉపభోక్ష్యే, 'భుజోఽనవనే' (౧।౩।౬౬) ఇతి తఙ్। అస్మాభిరితి బహువచనం దేవతాన్తరాభిప్రాయమ్॥౭౩॥

భవానపి త్వద్ధతాపియి శేషే సాయుజ్యమాసాదయతం శివాభ్యామ్।

ప్రేత్యాస్మి కీదృగ్భవితేతి చిన్తా సంతాపమన్తస్తనుతే హి జన్తోః॥౭౪॥

భవానితి॥ హే నల। భవానపి త్వద్దయితా భైమ్యపి యువాం శేషే భూలోకభోగనిమిత్తస్య కర్మణః శేషేఽస్తమయే సతి శివాభ్యామీశ్వరపార్వతీభ్యాం సాయుజ్యం సహ ఐక్యమాసాదయతం ప్రాప్నుతమ్। భవాన్శివేన, భైమీ చ శివయా సహైక్యం గచ్ఛత్విత్యర్థః। స్వకర్మప్రాప్తమిదం స్వయమేవ భవిష్యతి కిం వరదానేనేత్యత ఆహ—హి యస్మాత్ప్రేత్య మరణం ప్రాప్యాహం కీదృక్ప్రేతో దేవో మనుష్యో వా, స్వర్గస్థో నారకీ వా భవిష్యామీత్యాదిశ్చిన్తా జన్తోః ప్రాణినోఽన్తఃకరణే సంతాపం మహాన్తమాధిం జనయతి। వరదానే చిన్తా నివృత్తేర్మనస్తాపనాశః ఫలమిత్యర్థః। శివాభ్యామ్, 'పుమాన్స్త్రియా' (౧।౨।౬౭) ఇత్యేకశేషః। 'అస్మి' ఇత్యమర్థేఽవ్యయం వా॥౭౪॥

తవోపవారాణసి నామచిహ్నం వాసాయ పారేసి పురం పురాస్తి।

నిర్వాతుమిచ్ఛోరపి తత్ర భైమీసంభోగసంకోచభియాధికాశి॥౭౫॥

తవేతి॥ హే నల! నిర్వాతుమిచ్ఛోరపి ముముక్షోరపి తవ వాసాయ వసత్యర్థముపవారాణస కాశీసమీపే పారేసి అసినద్యాః పరతీరే నామచిహ్నం త్వన్నామాఙ్కితం తత్రప్రసిద్ధం పురమ్। నలపురమితి యావత్। పురాస్తి భవిష్యతి। ఇదానీమన్యత్ర నివాసేఽప్యతః పరం తత్పురం రాజధానీ భవిష్యతి। ముముక్షోరపి తే పురం కాశీమధికృత్య న కృతమిత్యర్థః। కిమితి న కృతమిత్యత ఆహ—భైమ్యా సహ సంభోగః సురతాదిసుఖం తస్య సంకోచోఽల్పత్వం తస్మాద్భియా భయేన అధికాశి పఞ్చకోశపరిమితాయాం కాశ్యాం ముక్తిపుర్యాం బ్రహ్మచర్యాదినియమే భోగసంకోచభియా తత్పురం న కృతమ్, కింతు తత్సమీప ఇతి భావః। ఉపవారాణసి, సామీప్యేఽవ్యయీభావః। పారేసి, 'పారేమధ్యే షష్ఠ్యా వా' (౨।౧।౧౮)

ఇత్యేదన్తత్వం చ తత ఏవ నిపాతనాత్। పురాస్తి, 'యావత్పురా—' (౩।౩।౪) ఇతి లట్। అధికాశి, సప్తమ్యర్థేఽవ్యయీభావః॥౭౫॥

ధూమావలిశ్మశ్రు తతః సుపర్వా ముఖం మఖాస్వాదవిదాం తమూచే।

కామం మదీక్షామయకామధేనోః పయాయతామభ్యుదయస్త్వదీయః॥౭౬॥

ధూమేతి॥ తతో ధూమావలిరేవ శ్మశ్రు యత్రైవంవిధం మఖాస్వాదవిదాం యజ్ఞరసాభిజ్ఞానాం దేవానాం ముఖం సుపర్వా దేవోఽగ్నిరితి తం నలమూచే। ఇతి కిమ్—హే నల! త్వదీయోఽభ్యుదయస్త్వత్సమృద్ధిః కామం నితరాం మమేక్షామయీ విలోకనమయీ విలోకనరూపా కామధేనుస్తస్యాః పయాయతాం దుగ్ధమివాచరతు తద్వదపరిమితో భవత్వితి। మద్విలోకనమాత్రేణ తవ సమృద్ధిరనన్తాస్త్వితి తస్మై వరం దత్తవానిత్యర్థః। అన్యత్రాపి ముఖస్య భూషణం శ్మశ్రు చ యుక్తమ్। కామధేనోః పయో యుక్తమ్। ధూమావలిరూపేణ శ్మశ్రుణా తతో వ్యాప్త ఇతి వా। పయాయతామ్। ఆచారే, 'కర్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చ' (౩।౧।౧౧) ఇతి క్యఙ్సలోపౌ॥౭౬॥

వరాన్తరమాహ—

యా దాహపాకౌపయికీ తనుర్మే భూయాస్త్వదిచ్ఛావశవర్తినీ సా।

తయా పరాభూతతనోరనఙ్గాత్తస్యాః ప్రభుః సన్నధికస్త్వమేధి॥౭౭॥

యేతి॥ హే నల! స్ఫోటాదిజనితో దాహః, తణ్డులాదేః పాకః, తయోరౌపయికీ కారణభూతా మే యా తనుర్మూర్తిః సా తవేచ్ఛాయా వశే వర్తత ఇత్యేవంశీలా భూయాత్। నిరగ్నికేఽపి దేశే యత్ర త్వమభిలషిష్యసి తత్ర దాహపాకయోగ్యా మమ మూర్తిః ప్రకటా భవత్విత్యర్థః। అత ఏవ వశవర్తిత్వాత్తస్యా మదీయమూర్తేః ప్రభుః స్వామీ సంస్త్వం శివనేత్రజ్వాలారూపయా తయా మదీయమూర్త్యా పరాభూతతనోర్దగ్ధశరీరాదనఙ్గాదధిక ఏధి భవ। పూర్వమేవ సున్దరత్వేన కామాదధికః, ఇదానీం తు మత్తన్వాస్త్వద్వశవర్తి- త్వాత్త్వద్దాసీభూతయా కామే పరాభూతే ప్రకారాన్తరేణాప్యధికతరో భవేతి భావః॥౭౭॥

వరాన్తరమాహ—

అస్తు త్వయా సాధితమన్నమీనరసాది పీయూషరసాతిశాయి।

యద్భూప! విద్మస్తవ సూపకారక్రియాసు కౌతూహలశాలి శీలమ్॥౭౮॥

అస్త్వితి॥ హే నల! త్వయా సాధితం రాద్ధమన్నం తణ్డులాది, మీనా మత్స్యాః, రసాః అపానకాదయో దుగ్ధాదయో వా త ఆదయో ముఖ్యా యస్య ఏవంభూతమన్యదపి పాకయోగ్యం భక్ష్యం పీయూషరసమమృతాఖాదమప్యవిశేతేఽతిక్రామతి తచ్ఛీలమేవంభూతమస్తు భవతాత్। యద్యస్మాద్ధే భూప! తవ సూపకారక్రియాసు పాచకనిష్పాదితాన్నరన్ధనకృతిషు కౌతుకేన శాలతే తచ్ఛీలమేవంవిధం శీలం స్వభావం విద్మో జానీమః। తస్మాత్తుభ్యమీదృశో వరో దత్త ఇత్యర్థః। 'చిత్తమ్' ఇత్యపి పాఠః। విద్మః, 'అస్మదో ద్వయోశ్చ' (౧।౨।౫౯) ఇతిబహువచనమ్॥౭౮॥

వైవస్వతోఽపి స్వత ఏవ దేవస్తుష్టస్తమాచష్ట ధరాధిరాజమ్।

వరప్రదానాయ తవావదానైశ్చిరం మదీయా రసనోద్ధురేయమ్॥౭౯॥

వైవస్వతోఽపీతి॥ వైవస్వతః సూర్యపుత్రో యమోఽపి దేవః స్వత ఏవ స్వయమేవ తుష్టః సన్ ధరాధిరాజం నలమిత్యాచష్టావోచత్। ఇతి కిమ్— హే నల! తవావదానైర్ధూత్యాదికర్మభిర్యాగీయపశోరఙ్గభావేర్వా నిమిత్తైరియం మదీయా రసనా జిహ్వా వరప్రదానాయ తుభ్యం వరం దాతుం చిరముద్ధరోత్సుకా కదా వరం దాస్యామీతి సోత్కణ్ఠా విద్యత ఇతి। అహం వరం దదామీత్యర్థః॥౭౯॥

సర్వాణి శస్త్రాణి తవాఙ్గచరైరావిర్భవన్తు త్వయి శత్రుజైత్రే।

అవాప్యమస్మాదధికం న కించిజ్జాగర్తి వీరవ్రతదీక్షితానామ్॥౮౦॥

సర్వాణీతి॥ హే నల! సర్వాణి మన్త్రప్రయోజ్యబ్రహ్మాస్త్రాదిసహితాన్యభ్యాససాధ్యాని కున్తఖడ్గాదీని శస్త్రాణ్యఙ్గానాం మోక్షోపసంహారాదీనాం మన్త్రదేవతాదీనాం చరైః సమూహైః త్వయావిర్భవన్తు ప్రకటీభవన్తు। మన్త్రశస్త్రాదీని త్వమేవ జానీహీతి భావః। యతః—శత్రుజైత్రే శత్రూణాం జేతరి। కిమిత్యేవం వరదానమిత్యాశఙ్కయాహ— సంగ్రామాదపలాయనలక్షణే వీరాణాం వ్రతే దీక్షితానాం గృహీతనియమానాం

శూరాణామస్మాత్సర్వశస్త్రజ్ఞానాదధికముత్కృష్టం కించిదవాప్యం ప్రాప్యం న జాగర్తి న స్ఫురతి నాస్తి। కింత్వేతదేవ తేషాం పరమం ప్రాప్యమ్। తస్మాదయం వరో యుక్త ఏవేత్యర్థః। దీక్షితానామ్, 'కృత్యానాం కర్తరి వా' (౨।౩।౭౧) ఇతి షష్ఠీ॥౮౦॥

కృచ్ఛ్రం గతస్యాపి దశావిపాకం ధర్మాన్న చేతః స్ఖలతు త్వదీయమ్।

అముఞ్చతః పుణ్యమనన్యభక్తేః స్వహస్తవాస్తవ్య ఇవ త్రివర్గః॥౮౧॥

కృచ్ఛ్రమితి॥ హే నల! కృచ్ఛ్రమతికష్టం దశావిపాకమవస్థాపరివర్తం గతస్యాపి ప్రాప్తస్యాపది పతితస్యాపి తవ చేతో ధర్మాన్న స్ఖలతు। కింభూతం చేతః—త్వదీయం త్వదాయత్తమూ। ఆపది సర్వైరప్యధర్మ ఏవ క్రియతే, తవ తు చిత్తమాపద్యపి ధర్మపరమేవ భూయాదితి వరో మయా దీయత ఇత్యర్థః। ఏతస్య వరస్య దానే హేతుమాహ—యస్మాత్పుణ్యమముఞ్చతోఽనన్యభక్తేః పాపానాసక్తస్య కేవలధర్మైంకసేవినః పురుషస్య ధర్మార్థకామలక్షణస్త్రివర్గః స్వహస్తే వసతి ఏవంభూత ఇవ భవతి। అత్యక్తే ధర్మే తదాయత్తావర్థకామావపి ప్రాప్యేతే। కృచ్ఛ్రమిత్యాదినా భవిష్యత్కలిప్రభావః సూచితః। 'స్ఖలతాత్త్వేదమ్' ఇతి పాఠః। అన్యస్య భక్తిర్భజనం తదభావోఽనన్యభక్తిర్ధర్మాతిరిక్తభజనాభావాద్ధేతోరితి వా వసతీతి వాస్తవ్యః, 'వసేస్తవ్యత్కర్తరి ణిచ్చ' (వా० ౧౯౨౦) ఇతి తవ్యత్। వర్గః సఙ్ఘః। 'త్రివర్గో ధర్మకామార్థైః' ఇత్యమరః॥౮౧॥

స్మితాఞ్చితాం వాచమవోచదేనం ప్రసన్నచేతా నృపతిం ప్రచేతాః।

ప్రదాయ భైమీమధునా వరౌ తు దదామి తద్యౌతకకౌతుకేన॥౮౨॥

స్మితేతి॥ ప్రసన్నచేతాః సంతుష్టః ప్రచేతా వరుణ ఏనం నృపతిం ప్రతి స్మితాఞ్చితాం హాసవిశదాం వాచమవోచత్—హే నల ! అహం భైమీం ప్రదాయాధునా తస్యా భైమ్యా యౌతకం యుతకయోర్వధూవరయోః సంబన్ధి పారిబర్హం వస్త్రాభరణాది తస్య కౌతుకేన తు పునః ద్వౌ బరౌ దదామి। 'కన్యాం ప్రదాయ యత్కించిద్వరాయాత్ర ప్రదీయతే। వేదికాయాం స్థితాయైవ తద్యౌతకమితి స్మృతమ్॥' ఇతి। యుతం యుగ్మం యుతమేవ యుతకం యుతకసంబన్ధి దేయం యౌతకమ్। 'దాయజా' ఇతి కాన్యకుబ్జభాషాయామ్॥౮౨॥

యత్రాభిలాషస్తవ తత్ర దేశే నన్వస్తు ధన్వన్యపి తూర్ణమర్ణః।

ఆపో వహన్తీహ హి లోకయాత్రాం యథా న భూతాని తథాఽపరాణి॥౮౩॥

యత్రేతి॥ నను హే నల! యత్ర ధన్వని నిర్జలే మరావపి దేశే తవ జలాభిలాషః, తత్ర దేశే త్వదిచ్ఛామాత్రేణ తూర్ణం శీఘ్రమర్ఘో జలమస్తు భవతు। జలస్యైవ వరదానే హేతుమాహ—హి యస్మాదిహ లోకే పఞ్చసు భూతేషు వా మధ్యే ఆపో జలాని యథా లోకయాత్రాం లోకజీవనహేతుత్వం వహన్తి ప్రాప్నువన్తి, తథాఽపరాణి భూతేజోవాయ్వాకాశలక్షణాని భూతాని లోకజీవనహేతవో న భవన్తి। 'పానీయం ప్రాణినాం ప్రాణా విశ్వమేతచ్చ తన్మయమ్' ఇతి। ఉదకస్యేచ్ఛానుసారిత్వం పరమః పురుషార్థం ఇత్యర్థః। 'యాత్రా తు జీవనోపాయే' ఇతి విశ్వః॥౮౩॥

ప్రసారితాపః శుచిభానునాస్తు మరుః సముద్రత్వమపి ప్రపద్య।

భవన్మనస్కారలవోద్గమేన క్రమేలకానాం నిలయః పురేవ॥౮౪॥

ప్రసారీతి॥ హే నల! మరుర్నిర్జలో దేశో భవతో మనస్కారోఽభిలాషస్తస్య లవో లేశస్తస్యోద్గమేనోదయేన బహూదకాత్సముద్రత్వం ప్రపద్య ప్రాప్యాపి పురేవ నిర్జలత్వదశాయాం యథాసీత్ తథైవాస్తు భవతు। కింభూతః—(పూర్వమ్) శుచిభానునా గ్రీష్మసంబన్ధినా సూర్యేణ ప్రసారి విస్తృతస్తాపః సంతాపో యస్య। (ఇదానీమపి) సముద్రత్వాచ్ఛుభ్రకిరణేన చన్ద్రేణ ప్రసారితా విస్తారితా ఆపో యస్య। శుచేర్వడవాగ్నేః కిరణేన జ్వాలయా విస్తారితః (రీ తాపః) సంతాపో యస్యేతి వా। చన్ద్రోదయే సముద్రవృద్ధిః, సముద్రే వడవాగ్నిర్యుక్తః। తథా,—(పూర్వమ్) క్రమేలకానాముష్ట్రాణాం నిలయః స్థానభూతః। బాహుల్యేన తేషాం తదుద్భవత్వాత్। (ఇదానీమ్) భవన్మనస్కారోఽభిలాషస్తస్య లవో లేశస్తదుద్గమే సతి నక్రాణాం యాదోవిశేషాణాం యే మేలకాః సఙ్ఘాస్తేషాం నిలయః। క్రమేలకానాం నిలయో మరుర్భవన్మనస్కారలవోద్గమే సతి సముద్రత్వం ప్రపద్యాపి పురేవ శుచిభానునా ప్రసారితాపో నాస్తు, అపి తు భవత్యేవేతి వా। ప్రసారితా ఆపో యస్యేతి, 'ఋక్పూర—' (౫।౪।౭౪) ఇత్యప్రత్యయః। మనస ఐకాగ్ర్యకరణం మనస్కారః। చిత్తస్యైకాగ్ర్యేణ చిన్తనమిచ్ఛావిశేషః। 'చిత్తాభోగో మనస్కారః' ఇత్యమరః। 'అతః కృకమి—' (౮।౩।౪౬) ఇతి సత్వమ్॥౮౪॥

వరాన్తరమాహ—

అమ్లానిరామోదభరశ్చ దివ్యః పుష్పేషు భూయాద్భవదఙ్గసఙ్గాత్।

దృష్టం ప్రసూనోపమయా మయాన్యన్న ధర్మశర్మోభయకర్మఠం యత్॥౮౫॥

అమ్లానిరితి॥ హే నల ! భవదఙ్గసఙ్గాద్ధేతోః పుష్పేష్వమ్లానిరసంకుచద్వర్ణావయవత్వమ్, ఆమోదభరశ్చ దివ్యః స్వర్గీయః పరిమలాతిశయశ్చ భూయాత్। యద్యస్మాత్ ప్రసూనోపమయా పుష్పసాదృశ్యేన। పుష్పసదృశమిత్యర్థః। ధర్మస్య పుణ్యస్య శర్మణః సుఖస్య చోభయస్య పుణ్యసుఖలక్షణస్య ద్వయస్య కర్మఠం కరణే సమర్థమన్యత్పుత్రాదికం వస్తు మయా న దృష్టమ్। కింతు పుష్పమేవ। దేవాదిపూజనేన ధర్మం, శిరసి ధారణేన పరిమలేన వా సుఖం చ కరోతి। కర్మణి ఘటతే, 'కర్మణి ఘటోఽఠచ్' (౫।౨।౩౫) ॥౮౫॥

వాగ్దేవతాపి స్మితపూర్వముర్వీసుపర్వరాజం రభసాద్బభాషే।

త్వత్ప్రేయసీసంమదమాచరన్త్యా మత్కిం న కించిద్గ్రహణోచితం తే॥౮౬॥

వాగితి॥ వాగ్దేవతా సరస్వత్యపి స్మితపూర్వమ్। ప్రసన్నత్వాత్కించిత్స్మితం కృత్వేత్యర్థః। ఉర్వ్యాః సుపర్వరాజం భూమీన్ద్రం రభసాద్ధర్షాదితి బభాషే। (ఇతి కిమ్ —) హే నల! తవ ప్రేయసీ భైమీ తస్యాస్త్వత్ప్రాప్తిజనితం సంమదం హర్షమాచరన్త్యాః కుర్వత్యా మన్మత్తః సకాశాత్కిచిత్తే తవ గ్రహణోచితం గ్రహీతుం యోగ్యం కిం న। అపి తు మత్సకాశాదపి కించిద్గృహీతుముచితమేవ। త్వత్ప్రియామిత్రభూతయా మయా యద్దీయతే తదప్యఙ్గీకుర్వితి। 'రభసో హర్షవేగయోః' ఇతి విశ్వః। సంమదమ్, 'ప్రమదసంమదౌ హర్షే' (౩।౩।౬౮) ఇతి సాధుః॥౮౬॥

'గర్వపరిహారపూర్వ స్వవరస్య గ్రహణయోగ్యత్వమేవ సమర్థయతే—

అర్థో వినైవార్థనయోపసీదన్నాల్పోఽపి ధీరైరవధీరణీయః।

మాన్యేన మన్యే విధినా వితీర్ణః స ప్రీతిదాయో బహు మన్తుమర్హః॥౮౭॥

అర్థ ఇతి॥ త్వయా మత్సమీపమాగన్తవ్యమితి యా అర్థనా తయా వినైవ ఉపసీదన్సమీపమాగచ్ఛన్ స్వయమేవ వా భవన్నల్పోఽప్యర్థః। అర్థ్యతేఽర్థః ఫలం స

ధీరైర్మనీషిభిర్నావధీరణీయో నావజ్ఞేయః కిన్త్వఙ్గీకరణీయ ఏవ। యస్మాన్మాన్యేన మానమర్హతా పూజ్యేన విధినా బ్రహ్మణా దైవేన వా వితీర్ణో దత్తో యాజ్ఞామన్తరేణ లబ్ధత్వాత్స ప్రీతిదాయః ప్రీత్యా దానమల్పోఽపి బహు మన్తుం గౌరవేణాఙ్గీకర్తుమహే ఉచిత ఇత్యహం మన్యే। తస్మాత్త్వయాపి మయా యోఽల్పోఽప్యర్థో దీయతే స గ్రహీతవ్య ఏవేతి భావః। ధీరైరల్పోఽప్యర్థో నావజ్ఞాయతే కిం పునర్మహానిత్యపేరర్థః। మహతోఽపి వరస్యాల్పత్వోక్తేర్గర్వపరిహారః। ప్రీత్యా దాయః, 'కర్తృకరణే కృతా—' (౨।౧।౩౨) ఇతి సమాసః। దీయతే దాయః, కర్మణి ఘఞ్॥౮౭॥

తమేవ వరమాహ—

అవామావామార్ధే సకలముభయాకార ఘటనా-

ద్విధాభూతం రూపం భగవదభిధేయం భవతి యత్।

తదన్తర్మన్త్రం మే స్మరహరమయం సేన్దుమమలం

నిరాకారం శశ్వజ్జప నరపతే! సిధ్యతు సతే॥౮౮॥

అవామేతి॥ శశ్వజ్జపో యస్య తత్సంబోధనమ్। తాదృశ భో నరపతే నల! మే మన్త్రం గోప్యం మదీయరహస్యభూతం సేన్దుమమిన్ద్రోర్మా చన్ద్రకాన్తిస్తత్సహితమ్। ఈశభాగే,—చన్ద్రకాన్త్యా యుతం చన్ద్రకలోపేతమ్। పార్వతీభాగే,—భూషణీభూతార్ధచన్ద్రయుతమ్। ఉక్తరీత్యా నిశ్చిత ఆకారః స్వరూపం యస్య। యద్వా,—ఊహామాత్రేణ సాకారమ్, విచారే క్రియమాణే అవిద్యమానాకారమ్। తథా,—స్మరమయం కామతత్త్వరూపమ్, హరమయం శివతత్త్వరూపం క్రమేణ భుక్తిముక్తిదాయి ఏవంభూతం తద్రూపమన్తఃకరణే సతే సాధవే। అర్థాత్తుభ్యమ్। యద్వా,—హే నరప! (స) తే సాధవే తే తుభ్యమ్। అలమత్యర్థ సిధ్యతు। సమాధిదశాయాం సాక్షాద్భవత్విత్యర్థః। మే తద్రూపమితి వా। మే మమ ప్రసాదాదితి శేష ఇతి వా। స్త్రీణాం కామప్రధానత్వాత్ 'స్మర' పదేన స్త్రీభాగో లక్ష్యతే। తథా చ పూర్వోక్తగుణవిశిష్టం స్మరహరమయం శక్తిశివరూపం తన్మే రూపం తవాన్తః సిధ్యత్వితి వా। పూర్వోక్తం హరమయం మే స్వరూపమలమన్తః స్మర చిన్తయ, తద్రూపం సతే తే సిధ్యత్వితి వా। తద్రూపమలమన్తః స్మర, తథా శశ్వజ్జప స్తుహి, తచ్చ సిధ్యత్వితి వా శశ్వజ్జపనం జపో యస్య తాదృశ హే నల! సేన్దుమమలం కర్పూరగౌరం హరమయం శుభావహవిధిభూతం తన్మే విశిష్టం రూపం స్మర, రపతే భాషమాణాయ స్తువతే సతే సాధవే తుభ్యం సిధ్యతు వా। రపతే తే స హరః సిధ్యతు సాక్షాత్కర్మసాధకో భవత్వితి బా। స్తువతే తే తద్రూపం హరో వా సతే శోభమానాయాభీష్టాయ సిధ్యతు। యద్వా,—స్మరహరం శివం శివరూపం శశ్వజ్జప సదా స్తుహి, సోఽయం స్మరహరస్తే

సిధ్యతు సాక్షాద్భవత్వితి వా। అన్తర్మధ్యే మన్త్రాః శైవాః శాక్తాశ్చ యస్య తాదృశమితి వా।
తత్కిం—యద్రూపం శబ్దరూపత్వాద్భగవతీ చ భగవాంశ్చ భగవన్తౌ
పార్వతీపరమేశ్వరావభిధేయం యస్య। యద్వా, భగవచ్ఛబ్దవాచ్యమర్ధనారీశ్వరమ్। భవతి
ఇత్యర్థః। కథమ్— యతః ద్విధా స్త్రీపుంసరూపౌ ద్వౌ భాగౌ రూపం భూతమ్। ప్రాప్తమితి వా।
ఏతత్కుత ఇత్యత ఆహ—యతోఽర్ధే దక్షిణభాగే అవామా న స్త్రీ। కింతు పురుష ఇత్యర్థః। అర్ధే
వామభాగే వామా స్త్రీ చేతి సామర్థ్యాదర్ధ-శబ్దావృత్త్యా యోజ్యమ్। ఏవం ద్విధాభూతమిత్యర్థః।
అవామం దక్షిణమ్, ఆ సామస్త్యేన వామమావామమదక్షిణం చ అవామావామే చ తేఽర్ధే చ
సమౌ భాగౌ భూతం ప్రాప్తం సద్యద్విధా భవతీతి వా। పరముభయోరాకారయోః
స్వరూపయోర్ఘటనాన్మేలనాత్సకలం సంపూర్ణైకరూపమిత్యర్థః। యద్రూపమర్ధే
వామభాగేఽవామా అప్రతికూలా ప్రసాదావదాతకాన్తముఖీ వామా స్త్రీ భవతి। పార్వతీ రూపం
భవతీత్యర్థః। తద్ధరమయం రూపమిత్యుక్తేః సామర్థ్యాద్దక్షిణార్ధే మహేశః పురుషరూపం భవతి।
ఏతేన శక్త్యుద్రేకః సూచ్యతే। కీదృశం హరం, స్మరహరం వా— సేన్దుమ్। తథా,—అమలమ్।
సేన్దుత్వేఽపి కలఙ్కరహితమ్। యతః— సకలం కలామాత్రచన్ద్రయుతమ్ — కలామాత్రం
నిష్కలఙ్కం భవతీత్యర్థం ఇతి వా। కలాభిరణిమాద్యైశ్వర్యైః, చతుఃషష్టికలాభిశ్చోపేతమితి
వా। యద్రూపమర్ధే అశ్వాసౌ వామా చావామా శక్త్యాత్మకో విష్ణుః। అర్ధే మా వా లక్ష్మీశ్చ। 'వా' చార్థే।
యద్వా, —అవతీత్యవా రక్షికా మా లక్ష్మీః। లక్ష్మీనారాయణాత్మకం భవతి।
తద్వామనేత్రస్యేన్దురూపతయా సేన్దుమమ్। ధ్యానే చన్ద్రకలోపేతత్వాత్ సేన్దుమమ్।
లక్ష్మీభాగే చ భూషణీభూతార్ధచన్ద్రయోగాత్ సేన్దుమమ్ ! శివాదభిన్నత్వాద్ధరమయం
లక్ష్మీనారాయణాత్మకం తన్మే రూపం స్మర జప స్తుహి। యద్రూపమరూపా విష్ణురూపధారిణీ
వామా శక్తిర్వామార్ధే సవ్యభాగే భవతి, తద్ధరమయం సామర్థ్యాద్దక్షిణభాగే శివరూపమేవంభూతం
హరిహరాత్మకం మే రూపం స్మర అన్యత్పూర్వవదితి వా। అర్ధే పూర్వభాగే అవా ఓకారేణ
తథా,—అమా అనుస్వారేణ, మా- పవర్గపఞ్చమవ్యజనేన వా, ప్రణవేనేత్యర్థః। తథా, —
ఉత్తరభాగే అవా ఓకారేణ, తథా, — అమా అనుస్వారేణ వ్యఞ్జనమకారేణ వా
ప్రణవేనోపలక్షితమ్। ప్రణవద్వయసంపుటితమిత్యర్థః। హరమయం హర ఇతి నామరూపం
మే మన్త్రం మయా జప్యమానం రహస్యం స్మర చిన్తయ జప। శిష్టం పూర్వవత్। హరస్య పక్షే
తు— తన్మే రూపం మన్త్రమన్తర్మనసి స్మర శశ్వజ్జప చ। స చ తే సిధ్యతు। కీదృశం మన్త్రమ్—
హరమయం హకారరేఫరూపమ్। తథా, — నిరాకారం అశ్చ అశ్చ ఔ తయోః ఆకారః స్వరూపమ్,
స్వరూపే చ ఆకారౌ, నిర్గతావాకారౌ యస్మాత్తన్నిరాకారమ్। హకారరేఫయోరుచ్చారణార్థం
యదకారద్వయం తద్రహితం 'హ్ర' ఇతి వ్యఞ్జనమాత్ర- హకారరేఫమయమిత్యర్థః। తథా,—
సేన్దుం ఈ చ ఇన్దుశ్చ తాభ్యాం సహ వర్తమానమ్। ఈకారేణ, అర్ధచన్ద్రేణ చ యుక్తమ్। తథా,—
సకలం కలా అనుస్వారస్తత్సహితమ్। హ్రీంకారరూపమిత్యర్థః। సకలం చన్ద్రకలోపేతమ్।
సేన్దుం ఈకారబిన్దుయుతమితి వా। అమలం శాక్తాదిదోషరహితమ్। తత్కిమ్। యద్రూపమర్ధే
పూర్వవద్దక్షిణవామభాగయోః అవా మా, అవా మా చ, ఉపలక్షితం ప్రణవద్వయసంపుటితమ్।
తథా,—యత్పూర్వముభయోఈకార- రేఫయోర్ఘటనాత్సంబన్ధాద్ద్విధాభూతం

పృథగ్భూతమసంయుక్తం (అజ్వ్యవహితం) సద్భగవాన్హరోఽభిధేయో వాచ్యో యస్య తాదృగ్భవతి। ప్రత్యేకమకారయోగాత్ హర ఇతి శివనామ యద్భవతి। యద్వా, పూర్వ 'హర' ఇతి ద్విధాభూతమ్, అనన్తరమకారద్వయవ్యతిరేకేణ వ్యఞ్జనరూపతయా సంయోగాత్సకలమ్। ఏకీభూతమిత్యర్థః। తథా,—భగవతీ భువనేశ్వరీ అభిధేయా తస్య తాదృశమితి వా। 'శివాన్త్యో వహ్నిసంయుక్తో బ్రహ్మద్వితయమన్తరా। తురీయస్వరశీతాంశురేఖాతారాసమన్వితః॥ ఏష చిన్తామణిర్నామ మన్త్రః సర్వార్థసాధకః। జగన్మాతుః సరస్వత్యా రహస్యం పరమం మతమ్॥' ఇత్యాగమాత్ప్రణవద్వయసంపుటితభువనేశ్వరీరూపం చిన్తామణ్యాఖ్యం మే సరస్వత్యాః స్వరూపం మన్త్రం స్మర జప। స చ మన్త్రస్తే సిధ్యతు। శైవాదిచిన్తామణిమన్త్రసంభవాన్మన్మన్త్ర ఇతి విశేషణమ్। హశ్చ రశ్చ మశ్చ ఈశ్చ తాదృశం హకారరేఫమకారేకారసమాహారరూపమ్, యద్యపీకారః పశ్చాన్నిర్దిష్టస్తథాపి మకారాత్పూర్వమేవ జ్ఞాతవ్యః। తస్య పశ్చాన్నిర్దేశో మన్త్రగోపనార్థః। తథా,— సేన్దుం సచన్ద్రం నిరాకారం నిర్గతాకార చతుష్టయ స్వరూపం తాదృశం మే మన్త్రం స్మర। ఇతరత్పూర్వవదితి వా అత్ర పక్షే ఆకారరహితో మన్త్రః సకలం కశ్చ లశ్చ కలౌ తాభ్యాం సహితమ్। అత్రాపి నిరాకారం సేన్దుమితి సంబధ్యతే। ఉభయాకారఘటనాదిత్యాది పూర్వవత్। తథా చ 'క్లీమ్ ' ఇతి కామరాజబీజం సిధ్యతి। అస్మిఞ్లోకే టీకాన్తరకృతో బహూనాం శైవవైష్ణవాది- మన్త్రాణాముద్ధారో విజ్ఞేయః। అత్ర గ్రన్థవిస్తరభియా కష్టకల్పనయా చ నోక్తః॥౮౮॥

మన్త్రఫలమాహ—

సర్వాఙ్గీణరసామృతస్తిమితయా వాచా స వాచస్పతిః

స స్వర్గీయమృగీదృశామపి వశీకారాయ మారాయతే।

యస్మై యః స్పృహయత్యనేన స తదేవాప్నోతి కిం భూయసా

యేనాయం హృదయే స్థితః సుకృతినా మన్మన్త్రచిన్తామణిః॥౮౯॥

సర్వేతి॥ అయం పూర్వశ్లోకోపదిష్టో మన్మన్త్రశ్చాసౌ చిన్తామణిశ్చ। చిన్తామణిసంజ్ఞకో మన్మన్త్ర ఇత్యర్థః। సర్వకామదత్వాన్మన్మన్త్ర ఏవ చిన్తామణిః। చిన్తామణితుల్యో మన్మన్త్ర ఇత్యర్థః। స పురశ్చరణాదినా క్షీణపాపేన సుకృతినా యేన సాధకేన జపాదినా హృదయే చిత్తే కృతః, స సాధకః సర్వాఙ్గాని వ్యాప్నువన్తి సర్వాఙ్గీణాని తైః శృఙ్గారాదిరసైరేనాతిస్వాదుత్వాదమృతైః స్తిమితయా ఆర్ద్రయా కావ్యాదిరూపయా వాచా వాచస్పతిర్వాగీశో భవతి। తథా,— స సాధకః స్వర్గీయమృగీదృశాం దివ్యానాం మృగాక్షీణాం రమ్భాదీనామపి వశీకారాయ మారాయతే

కందర్పాయతే। తం దృష్ట్వా ఉర్వశీప్రభృతయో దేవాఙ్గనాః కామపరవశా భవన్తీత్యర్థః। కిం చ—యః పురుషః కృతపురశ్చరణోఽపి యస్మై ఫలాయ స్పృహయతి ఫలమభిలష్యతి, సోఽనేన సకృత్పఠితమాత్రేణ మన్త్రేణ హేతునా తత్ప్రాప్నోత్యేవ। కిం భూయసా కథనేనం మన్త్రవిశేషేణ వా। నాత్ర సందేహః। తస్మాత్త్వయాఽయమేవ మన్త్రో హృదయే ధార్య ఇతి భావః। 'సర్వాఙ్గీణ' ఇత్యత్ర ' తత్సర్వాదేః —' (౫/౨/౭) ఇతి ఖః। వాచస్పతిః, ' షష్ఠ్యాః పతిపుత్ర - ' (౮|3|౫3) ఇత్యాదినా సత్వమ్। 'స్వర్గీయ' ఇతి నామధేయత్వాత్ 'వృద్ధాచ్ఛః ' (౪।౨।౧౧౪)। మారాయతే, 'కర్తుః క్యఙ్' (3।౧।౧౧) ఇతి క్య। యస్మై, 'స్పృహేరీప్సితః' (౧|౪ | 3౬) ఇతి సంప్రదానత్వమ్। 'భూయసా, 'బహోర్లోపో భూ చ బహోః ' (౬।౪।౧౫౮)॥౮౯॥

పుష్పైరభ్యర్చ్య గన్ధాదిభిరపి సుభగైశ్చారుహంసేన మాం చే-

న్నిర్యాన్తీం మన్త్రమూర్తిం జపతి మయి మతిం న్యస్య మయ్యేవ భక్తః।

తత్ప్రాప్తే వత్సరాన్తే శిరసి కరమసౌ యస్య కస్యాపి ధత్తే

సోఽపి శ్లోకానకాణ్డే రచయతి రుచిరాన్కౌతుకం దృశ్యమస్యాః॥ ౯౦॥

పుష్పైరితి॥ యః సాధకశ్చారుణా హంసేన నిర్యాన్తీం గచ్ఛన్తీముహ్యమానామ్। హంసవాహనామిత్యర్థః। మన్త్రమూర్తి యన్త్రమధ్యస్థితమన్త్రవర్ణరూపేణ పరిణమదాకారాం మన్త్రస్థాన్తరశరీరాం వామాం దేవీం సుభగైరతిమనోహరైః సుకుమారైః సుగన్ధిభిశ్చ పుష్పైః గన్ధధూపాదిభిః షోడశోపచారైరప్యభ్యర్చ్య తథా,— మయి మతిం న్యస్య విషయాన్తరాదాకృష్య ధ్యానబలేన స్థిరీకృత్య దేవతాన్తరపరిహారేణ మయ్యేవ భక్తః సర్వాత్మకతయా మామేవ సేవమానః సన్ చేద్యది జపతి, తత్తర్హ్యసౌ జాపకో వత్సరాన్తే వత్సరావసానే ప్రాప్తే జాతే సతి యస్య కస్యాపి స్త్రీబాలమూకాదేరపి శిరసి కరం ధత్తే స్థాపయతి సోఽపి స్త్రీబాలాదిరప్యకాణ్డేఽసమయేఽకస్మాద్వా రుచిరాన్రసభావగుణాలంకారయుతానదోషాశ్లోకాన్రచయతి। యస్తు సిద్ధ- మన్త్రః, స వివిధాఞ్శ్లోకాన్ రచయతీతి కిం వాచ్యమిత్యపేరర్థః। ఏతదస్యాః కౌతుకం దృశ్యమ్। అనుభవేనాయమస్యాశ్చమత్కారో ద్రష్టవ్య ఇత్యర్థః। ఏవం సంపూజ్య హంసవాహనాదిధ్యాన పూర్వమేకాగ్రేణ మనసా చేజ్జపతి, తర్హి వత్సరమాత్రేణ సిద్ధమన్త్రః సన్నేవంవిధం సామర్థ్యం లభత ఇతి భావః॥౯౦॥

గుణానామాస్థానీం నృపతిలకనారీతివిదితాం

రససీృతామన్తస్తవ చ తవ వృత్తే చ కవితుః।

భవిత్రీ వైదర్భీమధికమధికణ్ఠం రచయితుం
పరీరమ్భక్రీడాచరణశరణామన్వహమహమ్॥౯౧॥

గుణానామితి॥ హే నృపతిలక రాజశ్రేష్ఠ నల! అహం వైదర్భీ భైమీమ్। అథ చ— వైదర్భీసంజ్ఞాం రీతిమల్పపదసమాసమసమా వా రచనావిశేషం క్రమేణ తవ చ నలస్య తబ చ వృత్తే త్వత్సంబన్ధిని చరిత్రే విషయే కవితుః కావ్యకరణోద్యుక్తస్య శ్రీహర్షాదేశ్చాధికణ్ఠం కణ్ఠేఽన్వహం సదా పరీరమ్భస్యాలిఙ్గనస్య చుమ్బనాదివిలాసస్య యదాచరణం కరణం తదేవ శరణం జీవనోపాయో యస్యా ఏవంభూతామ్। పరీరమ్భక్రీడయా వా హేతుభూతయా త్వచ్చరణశరణ- మాలిఙ్గనప్రార్థనార్థ త్వచ్చరణయోః పతన్తీమ్। అథ చ— పరీరమ్భస్య శ్లేషాలంకారస్య క్రీడాయా వక్రోక్తివిలాసస్య ఆ సామస్త్యేన యచ్చరణం జ్ఞానం తదేవ శరణం యస్యామేవంవిధామ్। అధికం యథా తథా నితరాం రచయితుం కర్తుం భవిత్రీ భవిష్యామి। కింభూతామ్ — గుణానాం సౌన్దర్యపాతివ్రత్యాదీనామ్। అథ చ—శ్లేషప్రసాదాదీనామ్। ఆస్థానీ సభారూపామవస్థితిభూతామ్। తథా,—నారీ ఇతి స్త్రీ ఇతి విదితాం నారీ చేత్, తర్హి భైమ్యేవ నాన్యేతి ప్రసిద్ధామ్। అథ చ – రీతిషు పాఞ్చాల్యాదిషు విదితా, తథా న ఇత్యరీతివిదితా తథావిధాపి న ఇతి నారీతివిదితా తాదృశీమ్। పాఞ్చాల్యాదిరీతిషు మధ్యేఽతిప్రసిద్ధామితి యావత్। తథా,—తవాన్తః హృదయే రసేన స్వీయసౌభాగ్యేన నలవిషయానురాగేణ స్వస్మిన్నలానురాగేణ వా స్ఫీతామతిపుష్టామ్। అథ చ—అన్తః శ్లోకమధ్యే రసైః శృఙ్గారాదిభిః పరిపుష్టామ్। ఏవంభూతాం భైమీం త్వత్కణ్ఠాలిఙ్గనపరాం త్వచ్చరణశరణాం త్వదేకవశ్యాం ప్రత్యహమహం కరిష్యామి। త్వశ్చరితవర్ణయితుశ్చ కణ్ఠే ఏవంభూతాం వైదర్భీ రీతిమధికం చ రచయిష్యామి। వైదర్భీమేవ రమణీయాం రీతిమవలమ్బ్య త్వచ్చరితవర్ణకో యథా భవతి తథాహం కరిష్యామీతి భావః। ఏతదపి వరదానమ్। 'నర్' ఇతి సంబుద్ధ్యన్తం పృథక్కృత్య రాజశ్రేష్ఠ నః పురుష— ఇతి సంబోధ్య పాతివ్రత్యాదిరీత్యా విదితాం పాఞ్చాల్యాదిరీతిషు చ విదితామితి వా। 'శ్లేషః ప్రసాదః సమతా మాధుర్యం సుకుమారతా। అర్థవ్యక్తిరుదారత్వమోజః కాన్తిసమాధయః॥ఇతి వైదర్భమార్గస్య ప్రాణా దశ గుణాః స్మృతాః।' ఇత్యాలంకారికాః। ' ఆస్థానీ క్లీబమా-స్థానమ్' ఇత్యమరః। ఆతిష్ఠన్త్యస్యామ్ అధికరణే ల్యుట్। టిత్త్వాన్ఙీప్। 'నా రీతి— ' ఇత్యత్ర పక్షే 'ఢ్రలోపే— ' (౬।౩।౧౧౧) ఇతి దీర్ఘః। కవితుః, 'కవృ వర్ణనే', 'కవృఙ్ స్తుతౌ' ఇత్యస్య వా। అధికణ్ఠం, సప్తమ్యర్థేఽవ్యయీభావః॥౯౧॥

వరాన్తరమాహ—

భవద్వృత్తస్తోతుర్మదుపహితకణ్ఠస్య కవితు-

ర్ముఖాత్పుణ్యైః శ్లోకైస్త్వయి ఘనముదేయం జనముదే।

తతః పుణ్యశ్లోకః క్షితిభువనలోకస్య భవితా

భవానాఖ్యాతః, సన్కలికలుషహారీ హరిరివ॥౯౨॥

భవదితి॥ మదుపహితకణ్ఠస్య మయాధిష్ఠితస్య కణ్ఠస్య భవతో వృత్తస్య చరిత్రస్య స్తోతుః కవితుః కవేః ముఖాత్సకాశాత్త్వయి విషయే పుణ్యైశ్చారుభిరమలైశ్చ శ్లోకైః పద్యైర్యశోభిశ్చ ఘనం నివిడం యథా తథా జనానాం ముదే హర్షాయ ఉదేయముదేతవ్యమ్। తతోఽనన్తరం తస్మాద్వా హేతోర్భవాన్ క్షితిభువన లోకస్య భూవిష్టపజనస్య కలియుగ సంబన్ధికలుషహారీ పాతకహరణశీలః సన్ హరిః శ్రీవిష్ణురివ పుణ్యశ్లోకః పుణ్యశ్లోక ఇతి ఖ్యాతో భవితా భవిష్యతి। యద్వా —పుణ్యశ్లోకః సన్ క్షితిభువనలోకస్య కలికలుషహారీ హరిరివ భవితా। పుణ్యౌ చారు నిర్మలౌ శ్లోకౌ పద్యయశసీ యస్యేతి విగ్రహః। ' పుణ్యశ్లోకౌ నలో రాజా' ఇతి పుణ్యశ్లోకత్వమ్। 'కర్కోటకస్య నాగస్య—' ఇత్యాదినా కలినాశకత్వయుక్తమ్ 'పద్యే యశసి చ శ్లోకః' ఇత్యమరః। ఉదేయమ్ 'అచో యత్' (౩।౧।౯౭) ఇతి యత్॥౯౨॥

దేవీ చ తే చ జగదుర్జగదుత్తమాఙ్గ-

రత్నాయ తే కథయ కే వితరామ కామమ్।

కించిత్త్వయా న హి పతివ్రతయా దురాపం

భస్మాస్తు యస్తవ బత వ్రతలోపమిచ్ఛుః॥౯౩॥

దేవీతి॥ దేవీ చ తే చేన్ద్రాదయో భైమీం జగదురితి ఊచుః। ఇతి కిమ్—హే భైమి। వయం జగత్రస్త్రైలోక్యస్యోత్తమాఙ్గం శిరస్తస్య రత్నాయ భూషణమణిభూతాయై అతిసున్దర్యై తే తుభ్యం కం కామం వితరామ దదామ। అపి తు కిమప్యస్మద్దానయోగ్యం నాస్తీత్యర్థః। హి యస్మాద్యద్యపి పతివ్రతయా త్వయా కించిదపి వస్తు దురాపం న, కింతు పాతివ్రత్యాత్సర్వమపి త్వయా సుప్రాపమేవ, తథాపి యస్తవ పాతివ్రత్యలోపం పాతివ్రత్యభఙ్గమిచ్ఛురభిలష్యతి త్వయా సహ రన్తుమిచ్ఛేత్ స భస్మైవాస్తు। బత కష్టమ్। అనుచితకర్మా స ఇత్యర్థః। కామమ్, 'అకర్తరి 'చ కారకే' (౩।౩।౧౯) ఇతి కర్మణి ఘఞ్। త్వయా, ఖలర్థయోగే షష్ఠీనిషేధా తృతీయా। వ్రతలోపమ్, 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్వితీయా॥౯౩॥

వరాన్తరమాహ—

కూటకాయమపహాయ నో వపుర్బిభ్రతస్త్వమసి వీక్ష్య విస్మితా।

అముమాకృతిమతో మనీషితాం విద్యయా హృది తవాప్యుదీయతామ్॥౯౪॥

కూటేతి॥ హే భైమి। త్వం నోఽస్మాన్వీక్ష్య యతో విస్మితాసి, అతో మనీషితామాకృతిమాకారం స్వేచ్ఛాశరీరం ప్రాప్తుం తవాపి హృది మనసి విద్యయా నానాదేహ స్వీకారహేతుభూతయా. మన్త్రాదిశక్త్యా ఉదీయతాముత్పద్యతామ్। అస్మాకం హృది యథోదితం తథా తవాపీతి 'అపి' శబ్దార్థః। 'అపి'శబ్దాన్నలస్యాపీతి కేచిత్। కింభూతాన్నః- కూటకాయం స్వేచ్ఛామాత్రేణ ధృతం మాయానలశరీరమపహాయ త్యక్త్వా పునర్దివ్యం నిజం వపుర్బిభ్రతో ధారయతః। అన్యోఽపి ప్రభుర్యద్వస్తుదర్శనాత్సేవకాదిః సాశ్చర్యో భవతి తద్వస్తు తస్మై ప్రయచ్ఛతి। ఉదీయతామితి భావే లః॥౯౪॥

ఇత్థం వితీర్య వరమమ్బరమాశ్రయత్సు తేషు క్షణాదుదలసద్విపులః ప్రణాదః।

ఉత్తిష్ఠతాం పరిజనాలపనైర్నృపాణాం స్వర్వాసివృన్దహతదున్దుభినాదసాన్ద్రః ॥౯౫॥

ఇత్థమితి॥ ఇత్థం పూర్వోక్తప్రకారేణ నలాయ భైమ్యై చ వరం వితీర్య దత్త్వా దేవీగ్రహితేషు తేష్విన్ద్రాదిష్వమ్బరం స్వర్గం ప్రతి గన్తుముద్యతేషు ప్రారబ్ధగగనగమనోద్యోగేషు సత్సు క్షణారక్షణమాత్రేణోత్తిష్ఠతాం స్వం స్వం శిబిరం ప్రతి గన్తుముత్థితానాం నృపాణాం పరిజనాలపనైః సేవకసంభాషణైర్జయజీవాదిశబ్దైః। రాజ్ఞామేవ వాఽశ్వాద్యానయనార్థం పరిజనాన్ప్రతి భాషణైః కృత్వా విపులో దశదిగ్వ్యాపీ ప్రణాద ఉదలసత్। ఉదిత ఇత్యర్థః। కీదృశః— భైమీనల-వివాహోత్సవదర్శనాత్ ఆగచ్ఛన్నాయకనాయక (కావలోకన) హర్షాద్వా ఖర్వాసివృన్దైర్దేవసఙ్కేర్హతానాం దున్దుభీనాం నాదైః సాన్ద్రో నిబిడీభూతః। దేవేషు నిర్గతేషు రాజానోఽప్యుత్థితాః, తేషాం తత్సేవకానాం చ మహాన్కలకలశ్చ సంజాతః, దేవైశ్చ దివ్యవాద్యాన్యాహతానీత్యర్థః। చరమ జాత్యభిప్రాయేణైకవచనమ్। సా చ తే చ తేషు, 'పుమాన్స్త్రియా' (౧।౨।౬౭) ఇత్యేకశేషః। ఉత్తిష్ఠతామూర్ధ్వకర్మత్వాత్తఙ్ న॥౯౫॥

న దోషం విద్వేషాదపి నిరవకాశం గుణమయే

వరేణ ప్రాప్తాస్తే న సమరసమారమ్భసదృశమ్।

జగుః పుణ్యశ్లోకం ప్రతినృపతయః కింతు విదధుః

స్వనిశ్వాసైర్భైమీహృదయముదయన్నిర్భరదయమ్॥౯౬॥

నేతి॥ ప్రతికూలా నృపతయః పుణ్యశ్లోకే విద్వేషాద్భైమీప్రాప్తిజనితవిశిష్టమత్సరాదపి హేతోరసున్దరదుఃశీలనాదికం దోషం న జగుర్న జగదుః। యతో—నలే నిరవకాశమసన్తమ్। యతః— గుణమయే సౌన్దర్యశీలాదిగుణబహులే పుణ్యశ్లోకే చ వైరిణాపి సన్నేవ దోషః ప్రకాశ్యతే న త్వసన్। సుహృదా తు సన్నపి దోషో గోప్యతే। తథా చ— విద్వేషే సత్యపి గుణమయత్వాద్దోషలేశ సంభావనాయా అప్యభావాద్దోషం నోచురిత్యర్థః। తథా,— బలాద్భైమీహరణార్థ సమరసమారమ్భః, తస్య సదృశం తద్యోగ్యమధిక్షేపపరుషభాషణాదికమపి నోచుః। యతః—యమవరేణ ప్రాప్తాః స్తే లబ్ధదివ్యాగ్నేయాద్యస్త్రే స్వతః శూరే వరేణ చ నితరాం దుర్ధర్షే। తస్మాద- సామర్థ్యాత్కించిన్నోచురిత్యర్థః। కింతు — గత్యన్తరరహితాః సన్తో నిజాసామర్థ్యకృపాస్పదత్వ- సూచకైః స్వనిశ్వాసైః కవోష్ణైర్నిజముఖనాసికానిశ్వసితైః కృత్వా భైమీహృదయం ఉదయన్తీ నిర్భరా బహులా దయా యస్యైవంభూతమతిసకృపం విదధుశ్చక్రుః। అతిదీనాంస్తాన్దృష్ట్వా భైమీ నితరాం సకృపాఽభూదితి భావః। భైమ్యా హృదయభూతం ప్రాణభూతం నలం స్వనిశ్వాసైః సకృపం చక్రురితి వా॥౯౬॥

భూభృద్భిర్లమ్భితాఽసౌ కరుణరసనదీమూర్తిమద్దేవతాత్వం

సాతేనాభ్యర్థ్య యోగ్యాః సపది నిజసఖీర్దాపయామాస తేభ్యః।

వైదర్భ్యాస్తేఽప్యలాభాత్కృతగమనమనఃప్రాణవాఞ్ఛాం విజఘ్నుః

సఖ్యాః సంశిక్ష్య విద్యాః సతతధృతవయస్యానుకారాభిరాభిః॥౯౭॥

భూభృద్భిరితి॥ భూభృద్భీ రాజభిః శోకస్థాయిభావస్య కరుణాఖ్యస్య రసస్య। అథ చ, — జలస్య। నదీ తస్యా మూర్తిమత్యా దేవతాయా భావం లమ్భితా ప్రాపితా జలదేవతాస్థానే స్థాపితా తన్నిశ్వాసైః కరుణరసార్ద్రీకృతచిత్తా సతీ అసౌ భైమీ సపది మామాద్యాప్రాప్తేః ఏతే నితరాం దుఃఖితాః। తస్మాదతిసున్దరీ ర్మత్సఖీరేతేభ్యో దేహీత్యఞ్జలియోజనేన। అర్థాత్తాతమేవ। అభ్యర్థ్య సంప్రార్థ్యం నిజసఖీః స్వసహచరీర్యోగ్యా రూపకుల-శీలాదినా తేషాం భార్యాత్వే సముచితాస్తేన పిత్రా తేభ్యో రాజభ్యో దాపయామాస। తేభ్యః సఖీదానే భీమం ప్రావర్తయదిత్యర్థః। తే రాజానోఽపి వైదర్భ్యా అలాభాత్కృతం గమనే దేహత్యాగవిషయే మనో యైస్తేషాం ప్రాణానాం వాఞ్ఛామాభిః సఖీభిర్విజఘ్నుః। భైమీసఖీలాభాత్ప్రారబ్ధగమనాన్ప్రాణాన్పునః న్యవర్తయన్నిత్యర్థః। యతః—కింభూతాభిః—

భైమ్యాః సకాశాదిన్ద్రాదిదేవేభ్యో వరప్రాప్తాం యాదృచ్ఛికశరీరనిర్మాణాదిరూపాం విద్యాం సంశిక్ష్య సమ్యగభ్యస్య సతతం ప్రత్యహం ధృతో వయస్యాయా భైమ్యా అనుకారో యాభిః। తుల్యశరీరకలా- కౌశలాభిరిత్యర్థః। తతశ్చ భైమీప్రాప్తిబుద్ధ్యైవ స్వప్రాణాన్రక్షితవన్త ఇతి భావః। లమ్భిర్ద్వికర్మా। సఖ్యాః, 'ఆఖ్యాతోపయోగే (౧।౪।౨౯) ఇత్యపాదానత్వమ్॥౯౭॥

అహహ సహ మఘోనా శ్రీప్రతిష్ఠాసమానే

నిలయమభి నలేఽథ స్వం ప్రతిష్ఠాసమానే।

అపతదరభర్తుర్మూర్తిబద్ధేవ కీర్తి-

ర్గలదలిమధుబాష్పా పుష్పవృష్టిర్నభస్తః॥౯౮॥

అహహేతి॥ అథ రాజభ్యః సఖీదానానన్తరం మఘోనా ఇన్ద్రేణ సహ శ్రీ సంపత్ప్రతిష్ఠా- మాహాత్మ్యం తాభ్యాం సమానే స్వం నిజం నిలయం స్థానమభిలక్షీకృత్య ప్రతిష్ఠాసమానే జిగమిషతి నలే నభస్తో గగనాత్పారిజాతాది- దేవవృక్షాణాం పుష్పవృష్టిరపతత్। అహహేతి హర్షే। భైమ్యా నలే వృతే హృష్టైర్దేవైర్నలస్యోపరి పుష్పవృష్టిః కృతేత్యర్థః। ఉత్ప్రేక్షతే—బద్ధా ధృతా మూర్తిర్యయా సా మూర్తిబద్ధా। యద్వా—మూర్త్యా బద్ధా యుతా సాకారా। గలన్తః పతన్తోఽలయో భ్రమరా యత్ర ఏవంవిధం మధు ఏవ బాష్పా (యస్యాః) అధఃపతనజనితదుఃఖముక్త సనిశ్వాస- జలాశ్రుబిన్దవో యస్యాః ఏవంభూతా। అమరభర్తురిన్ద్రస్య కీర్తిరివ। పుష్పాణాం శుభ్రత్వాత్కీర్తిత్వమ్। భైమ్యా చావృతత్వాదిన్ద్రస్య కీర్తిర్గలితేతి యుక్తమ్। స్వర్గాదధఃపాతే దుఃఖాదశ్రు చ యుక్తమ్। స్త్రీణాం చాశ్రు సకజ్జలం భవతి। మకరన్దో బాష్పస్థానే, తదనుగతా భ్రమరాః కజ్జలస్థానే। 'సమాన'శబ్దస్య సమాసాన్తర్గతత్వాత్సాక్షాతుల్యార్థయోగా- భావాత్ 'మఘోనా' ఇతి తృతీయార్థమనుప్రాసార్థం చ సాక్షాత్ 'సహ' శబ్దప్రయోగః। ప్రతిష్ఠాసమానే ఇతి, 'సమవప్ర-'(౧।౩।౨౨) ఇతి తఙో విధానాత్ 'పూర్వవత్సనః' (౧।౩।౬౨) ఇతి తఙ్॥౯౮॥

స్వస్యామరైర్నృపతిమంశమముం త్యజద్భి-

రంశచ్ఛిదాకదనమేవ తదాధ్యగామి।

ఉత్కా స్మ పశ్యతి నివృత్య నివృత్య యాన్తీ

వాగ్దేవతాపి నిజవిభ్రమధామ భైమీమ్॥౯౯॥

స్వస్యేతి॥ తదా స్వర్గగమనసమయే అముం నృపతిం నలం త్యజద్భిరమరైరంశస్య స్వావయవస్య ఛిదా కర్తనం తయా యత్కదనం దుఃఖం తదేవాధ్యగామి ప్రాపి। యతః— స్వస్య ఇన్ద్రాదేరంశమ్। లోకపాలాంశత్వాద్రాజ్ఞః। స్వహస్తాదికర్తనే యాదృగ్దుఃఖం భవతి, తాదృశమేవ తేషాం నలపరిత్యాగే జాతమితి భావః। యాన్తీ స్వర్గం ప్రతి గచ్ఛన్తీ వాగ్దేవతాపి భైమీం నివృత్య నివృత్య పునః పునః వ్యాఘుట్య వలితగ్రీవం యథా తథా పశ్యతి స్మ। కింభూతామ్ — నిజవిభ్రమాణాం స్వీయవచనచాతుర్యాదివిలాసానాం ధామ స్థానభూతామ్। కింభూతా—ఉత్కా కియత్సహవాసమాత్రానుభూతగుణగణ- ప్రేమభరతయా సోత్కణ్ఠా। పరిత్యక్తుమశక్తేత్యర్థః। అన్యోఽప్యన్యత్ర గచ్ఛన్నిజం విలాసగృహముత్కః సన్నివృత్య పశ్యతి। పురుషాణాం పురుషేషు, స్త్రీణాం చ స్త్రీషు సౌహార్దమితి నలపరిత్యాగే తేషామ్, భైమీపరిత్యాగే చ దేవ్యాః సోత్కణ్ఠతా యుక్తా। నిజం సారస్వతం బిలాసగృహం యాన్తీ ఇతి వా। ఛిదా ఇతి 'షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్' (3।3।౧౦౪)॥౯౯॥

సానన్దం తనుజావివాహనమహే భీమః స భూమీపతి-

ర్వైదర్భినిషధేశ్వరౌ నృపజనానిష్టోక్తినిర్మృష్టయే।

స్వాని స్వాని ధరాధిపాశ్చ శిబిరాణ్యుద్దిశ్య యాన్తః క్రమా-

దేకో ద్వౌ బహవశ్చకార సృజతః స్మాతేనిరే మఙ్గలమ్॥౧౦౦॥

సానన్దమితి॥ స భీమ ఏకో భూమీపతీ రాజా తనుజాయా భైమ్యా బివాహనం పాణిగ్రహణం తల్లక్షణే మహే మహోత్సవే విషయే మాఙ్గలికతుర్యవాదనాదికం మఙ్గలం సానన్దం సహర్షం యథా తథా చకార। వైదర్భినిషధేశ్వరౌ చ ద్వౌ క్షణమాత్రం తత్ర స్థితావేవాసూయకా నృపజనా రాజసంఘాః। నృపాణాం వా యే జనాః సేవకాస్తేషామనిష్టోక్తయః కర్ణకఠోరాణి యాని మృషాదోషారోపణవచనాని తాసాం నితరాం మృష్టయే పరిమార్జనాయాశుభవచనానాకర్ణనాయ నృత్తగీత-వాద్యబహులం ప్రేక్షణీయకాదిదర్శనశ్రవణాదిరూపం మఙ్గలం సృజతః స్మ చక్రాతే। 'అమఙ్గలం నాకర్ణనీయమ్' ఇతి వైదర్భినిషధేశ్వరౌ గీతవాద్యాద్యాకర్ణనవ్యాజేనామఙ్గలపరిహారం చక్రతుః। బహవః సర్వే ధరాధిపాశ్చ రాజానోఽపి స్వాని స్వాని శిబిరాణి సేనానివేశానుద్దిశ్య లక్షీకృత్య యాన్తో గచ్ఛన్తః సన్తః ప్రాప్తభైమీసదృశదయితాః పటహనిస్వనాదిరూపం మఙ్గలమాతేనిరే చక్రుః। వాద్యాని వాదయామాసురిత్యర్థః। ఏతచ్చ సర్వ క్రమాత్। పూర్వం భీమశ్చకార, అనన్తరం భైమీనలౌ చక్రాతే, తతో రాజానశ్చక్రురితి క్రమః। కించ,— ఏకః ద్వౌ బహవః, ఇతి క్రమః। తథా,— చకార, సృజతః స్మ, ఆతేనిరే ఇతి చ క్రమః। సానన్దమితి సర్వత్ర వా సంబన్ధనీయమ్। శ్రేష్ఠజామాతృలాభాద్భీమస్య హర్షః, పరస్పరలాభాద్భైమీనలయోః,

సున్దరభైమీసఖీలాభాద్రాజ్ఞామితి జ్ఞేయమ్। వివాహనం, ణ్యన్తాన్నపుంసకే భావే 'ల్యుట్ చ'(౩।౩।౧౧౫) ఇతి ల్యుట్॥౧౦౦॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం
శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।
యాతస్తస్య చతుర్దశః శరదిజజ్యోత్స్నాచ్ఛసూక్తేర్మహా-
కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥౧౦౧॥

శ్రీహర్షమితి॥శరదిజా శరత్కాలీనా జ్యోత్స్నా చన్ద్రికా తద్వదచ్ఛా నిర్మలా నిర్దోషా ప్రసన్నా ఆహ్లాదజనికా చ శోభనా ఉక్తిర్యస్య తస్య శ్రీహర్షస్య కవేః కృతౌ మహాకావ్యే చతుర్దశానాం పూరణః సర్గః సమాప్తః। చతుర్దశానాం పూరణః ఇత్యర్థే 'తస్య పూరణే డట్' (౫।౨।౪౮) ఇతి డట్। శరదిజా ఇతి, 'సప్తమ్యాం జనేర్డః' (౩।౨।౯౭) ఇతి డప్రత్యయే 'ప్రావృట్శరత్కాలదివాం జే' (౬।౩।౧౫) ఇతి సప్తమ్యా అలుక్॥౧౦౧॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే
నైషధీయప్రకాశే చతుర్దశః సర్గః సమాప్తః॥

పఞ్చదశః సర్గః।

అథోపకార్యా నిషధావనీపతిర్నిజామయాసీద్వరణస్రజాఞ్చితః।
వసూని వర్షన్సుబహూని బన్దినాం విశిష్య భైమీగుణకీర్తనాకృతామ్॥౧॥

అథేతి॥ అథ భైమ్యా స్వయంవరే వరణస్రజా మధూకమాలయాశ్రితః పూజితః స నిషధావనీపతిః నలోఽపి (ఏవం దేవాన్ప్రసాద్య భైమ్యా నళే వృతే తాభ్యాం వరాన్దత్త్వా దేవేషు ప్రారబ్ధస్వర్గగమనేషు సత్సు, అనన్తరం) భీమేన స్వనివాసార్థం రచితాం నిజాం స్వీయాం నలేనైవ వా కారితాం పటమయద్రవ్యాదిరూపాం ఉపకార్యామయాసీత్ యయౌ। కిం కుర్వన్— అన్యేషాం నన్దినాం సాధారణ్యేన సుబహూని వసూని వర్షన్। భైమీగుణానాం కీర్తనమ్ ఆ సామస్త్యేన కుర్వన్తీతి కృతః తేషాం తు బన్దినాం విశిష్య విశేషం కృత్వా వర్షన్నన్యాపేక్షయా తేభ్యోఽధికం ప్రయచ్ఛన్। బన్దినాం సంబన్ధసామాన్యే షష్ఠీ॥౧॥

ధనదానస్య సుబహుత్వమేవ వివృణోతి—

తథా పథి త్యాగమయం వితీర్ణవానⁿయథాతిభారాధిగమేన మాగధైః।

తృణీకృతం రత్ననికాయముచ్చకైశ్చికాయ లోకశ్చిరముఞ్ఛముత్సుకః॥౨॥

తథేతి॥ అయం నలః పథి త్యాగం కీర్త్యర్థ సాధారణ్యేన దీయమానం ధనం తథా తేన ప్రకారేణ వితీర్ణవాన్ యథా యేన ప్రకారేణ మాగధైర్బన్దిజాతివిశేషైరతిభారాధిగమేనాతిశయగురుత్వప్రాప్త్యా బహుతరలబ్ధధనస్య వోఢుమశక్తేః పరిపూర్ణత్వాచ్చ నిరపేక్షత్వాత్తృణీకృతం తృణబత్త్యక్తం రత్ననికాయం రత్నసమూహముచ్చకైః నితరాముత్సుకోఽహమహమికయా గ్రహీతుం ప్రవృత్తో లోకః ఉఞ్ఛం భూపతితమణికణగణం చిరం బహుకాలం చికాయ ఉచ్చిత్య ఆదదే। రత్ననికాయమేవ ఉఞ్ఛమితి రూపకమ్। ఉచ్చకైర్బహుమూల్యం రత్ననికాయమితి వా। అనేనాస్య దానశూరత్వముక్తమ్। ఉఞ్ఛో ధాన్యస్య కణశ ఆదానమ్। రత్నాదానే త్వౌపచారికః ప్రయోగః। త్యజ్యతే త్యాగః। యేన (౭) కర్మణి ఘఞ్। 'వితేనివాన్' ఇతి పాఠే త్యాగమితి భావే ఘఞ్। దానం చకారేత్యర్థః। నికాయమితి, 'నివాసచితి -'(౩।౩।౪౧) ఇతి ఘనఞ్, ఆదేశ్చ కః। చికాయేతి, 'విభాషా చేః' (౭।౩।౫౮) ఇతి కుత్వమ్॥౨॥

త్రపాస్య న స్యాత్సదసి స్త్రియాన్వయాత్కృతోఽతిరూపః సుఖభాజనం జనః।

అమూదృశీ తత్కవిబన్దివర్ణనైరవాక్కృతా రాజకరఞ్జిలోకవాక్॥౩॥

త్రపేతి॥ అసావివ దృశ్యత ఇతి అమూదృశీ ఏతత్సదృశీ అన్యాపి భైమ్యవృతాని రాజకాని నృపసఙ్ఘాస్తాని రఞ్జయతీత్యేవంశీలాస్తదనుజీవినో లోకాస్తేషాం మృషావాక్ దోషారోపణరూపా

తస్య నలస్య తయోర్వా భైమీనలయోః కవయః ప్రబన్ధకర్తారః, బన్దినశ్చ ప్రాకృతాదిభాషావర్ణనచతురాః, తేషాం వర్ణనైః కర్తృభిరవాక్కృతా తిరస్కృతా। తేషాం ప్రచురతారఖరవర్ణన తిరోహితత్వాత్సా వాక్ తాభ్యాం నాకర్ణితైవేత్యర్థః। వాక్ అవాక్ కృతా అశబ్దరూపా కృతా ధ్వనిమాత్రం శ్రుతమ్, నత్వర్థవ్యఞ్జకః శబ్దః శ్రుత ఇతి వా। అసౌ కాసదఖి నానాదేశమిలితజనసమాజే తత్సమక్షం స్త్రియా అన్వయాత్సంబన్ధాదస్య నలస్య లజ్జా న స్యాత్। అపి తు లజ్జయా భవితుం యుక్తమ్। న చ తయా జాతమ్ ఇతి నిర్లజ్జోఽయమిత్యేకా వాక్। తథా,— అతిరూపః సున్దరో జనః శ్రీరామచన్ద్రజానకీవత్కుతః సుఖభాజనం సుఖస్థానమ్। అపి తు—రూపవాఙ్గనో దుఃఖ్యేవేతి దృష్టత్వాత్సురూపయోరనయోరపి దుఃఖం భవిత్రై- వేత్యన్యా। వాక్ అవాక్ కృతేతి విరోధాభాసః। సదసి స్త్రియా అన్వయాద్ధేతోర్లజ్జాస్య న స్యాత్, అన్యస్య తు స్యాదేవేత్యయం నిర్లజ్జః। అతిసురూపశ్చ భవాదృశో జనో భైమీప్రాప్తిజనితసుఖభాజనం కుతః, అపి తు న। రూపవాన్ హి రమ్యాం ప్రియాం న లభతే, అతో రూపవన్తో భవన్తోఽపి రమ్యాం ప్రియాం నాలభన్త ఇతి స్వం స్వం ప్రభుం ప్రతి సేవకవచనమితి వా। అతిరూపో భైమీలక్షణో జనః కుతః సుఖభాజనమ్। అపి తు న। ఏవంభూతానాం రాజ్ఞామప్రాప్తేరితి వా। అమూదృశీ, 'అదస్'శబ్దే ఉపపదే 'త్యదాదిషు దృశేః— '(౩।౨।౬౦) ఇతి కమి దృగ్దృశవతుషు 'ఆ సర్వనామ్నః' (౬।౩।౯౧) ఇత్యాత్వే 'అదసోఽసేర్దాదుదోమః' (౮।౨।౮౦) ఇత్యుత్వే మత్వే చ 'టిడ్ఢాణమ్' (౪।౧।౧౫) ఇతి జీప్। అవాక్ కృతా ఇతి పదద్వయమ్॥౩॥

రాజకీయైర్నిన్దాయాం కృతాయామపి తయోర్నిర్దోషత్వమాహ—

అదోషతామేవ సతాం వివృణ్వతే ద్విషాం మృషాదోషకణాధిరోపణాః।
న జాతు సత్యే సతి దూషణే భవేదలీకమాధాతుమవద్యముద్యమః॥౪॥

అదోషతామితి॥ ద్విషాం మృషా అవిద్యమానస్య దోషకణస్య దోషలేశస్య అధిరోపణా ఆరోపాః సతామదోషతామేవ నిర్దోషత్వమేవ వివృణ్వతే ప్రాకట్యేన కథయన్తి। కథమ్—యతః సత్యేన దూషణే సతి విద్యమానే అలీకమసత్యమవద్యం ఆధాతుమారోపయితుం ఖలానాం జాతు కదాచిదపి ఉద్యమః ప్రయత్నారమ్భో న భవేత్। సతి దోషే విద్యమానత్వాదేవ నారోపః। అయం తావదారోప్యతే, తతశ్చాసతి దోషే తదారోపణం నిర్దోషతామేవ వ్యనక్తీత్యుభయథాపి పరదోషోద్ఘాటనమనుచితమిత్యర్థః। సర్వథా తౌ నిర్దోషావేవ ఇతి భావః। సత్యే దూషణే సతి ఖలానామలీకం దోషమాధాతుముద్యమః కదాచిన్న భవేత్। అపి తు సత్యదోషాభావే అలీకమపి దోషం వదన్తి। తతశ్చ నిర్దోషత్వమేవాగతమిత్యర్థ ఇతి వా। అథ చ— సత్యే

పరబ్రహ్మస్వరూపే శ్రీరఘునాథే విషయే అసత్యసాధౌ దూషణాఖ్యే రాక్షసే అవద్యమలీకం దుష్టమప్రియం కర్తుముద్యమః కిం కదాచిన్న భవేత్। అపి తు — శ్రీరామచన్ద్రే విషయేఽపి దూషణాఖ్యేన రాక్షసేనాప్రియం కర్తుముద్యమః కృత ఏవ। తథాపి యథా స నిర్దోషః, తథా త్రైర్నిన్దాయాం కృతాయామపి నిర్దోషావేవ తావిత్యర్థః। యద్వా,—వహ్నౌ సీతాయాః పాతివ్రత్యపరీక్షణాదపరీక్ష్య- పరిగ్రహాదిదోషేఽసత్యపి పరబ్రహ్మస్వరూపే శ్రీరఘునాథే కదాచిత్తమేకం దోషమాధాతుం ప్రయత్నః కిం న స్యాత్। అపి తు లోకః ప్రయతతత ఏవ। తథాపి యథా తత్త్వతః స నిర్దోష ఏవ తథా తావపీతి భావః। వైరిభిః సత్యమప్యుక్తమలీకం భవతి మృషోద్యం తు కిముతేతి సూచితమ్। ద్విషాం కర్తరి షష్ఠీ॥౪॥

విదర్భరాజోఽపి సమం తనూజయా ప్రవిశ్య హృష్యన్నవరోధమాత్మనః।

శశంస దేవీమనుజాతసంశయాం ప్రతీచ్ఛ జామాతరముత్సుకే! నలమ్॥౫ ॥

విదర్భేతి॥విదర్భరాజోఽపి ఉత్తమజామాతృప్రాప్త్యా హృష్యన్సన్ తనూజయా సమం సహ ఆత్మనోఽవరోధమన్తఃపురం ప్రవిశ్య భైమీ నలం వరిష్యతి, అన్యం వేతి అనుజాతః పునః- పునర్జాతః సంశయో యస్యాస్తాం దేవీం భైమీమాతరం శశంస ఇత్యవోచత్। ఇతి కిమ్—హే ఉత్సుకే జామాతరి నలే ఉత్కణ్ఠితే। త్వం నలం జామాతరం భైమీపతిం ప్రతీచ్ఛ జానీహి॥౫॥

నామగ్రహణమాత్రేణ సూచితస్య నలస్య గుణగణం వర్ణయతి—

తనుత్విషా యస్య తృణం స మన్మథః కులశ్రియా యః పవితాస్మదన్వయమ్।

జగత్త్రయీనాయకమేలకే వరం సుతా పరం వేద వివేక్తుమీదృశమ్॥౬॥

తన్వితి॥యస్య తనుత్విషా కాయకాన్త్యా హేతునా స సౌన్దర్యేణ ప్రసిద్ధో మన్మథః తృణమివాకించిత్కరః। తథా,—యః కులశ్రియా వంశపరిశుద్ధ్యా కృత్వా కౌలీన్యాత్ప్రసిద్ధ- తరాణామస్మాకమప్యన్వయం పవితా పావనం కర్తా। అస్మత్తోఽపి మహాకులీన ఇత్యర్థః। జగత్రయ్యా నాయకమేలకే వరసమూహమధ్యే ఈదృశమీదృగ్గుణం నాయకరత్నం వరం పరిణేతారం వివేక్తుం నిర్ణేతుం పరం కేవలం తవ సుతా వేద జానాతి, నాన్యోఽస్మదాదిః। న విద్యతే పరః శ్రేష్ఠో యస్మాదితి వరవిశేషణం వా। పవితా లుట్॥౬॥

సృజన్తు పాణిగ్రహమఙ్గలోచితా మృగీదృశః! స్త్రీసమయస్పృశః క్రియాః।

శ్రుతిస్మృతీనాం తు వయం విదధ్మహే విధీనితి స్మాహ చ నిర్యయౌ చ సః॥౭॥

సృజన్త్వతి॥ స భీమ ఇత్యాహ స్మ చ, నిర్యయౌ చాన్తః పురాన్నిరగాచ్చ। చకారో 'వివాహత్వరాం ద్యోతయతి। ఇతి కిమ్—హే మృగీదృశో హరిణేక్షణాః సువాసిన్యః! భవత్యః పాణిగ్రహో వివాహస్తద్రూపే మఙ్గల ఉచితాః। తథా,— స్త్రీణాం సమయ ఆచారః తం స్పృశన్తి తా యోషిదాచారప్రాప్తా దుర్గాదికులదేవతాపూజా తైలయవారమ్భాదిక్రియాః సృజన్తు కుర్వన్తు। వయం తు పునః శ్రుతిస్మృతీనాం విధీన్ శూర్పేణ జుహోతీత్యాదీన్ మధుపర్కాదికాంశ్చ, వైదికాన్, స్మార్తాంశ్చ విధీన్విదధ్మహే కుర్మహ ఇతి। ఏవమాదిశ్య తదానీమేవ నిర్గత ఇత్యర్థః। పాణిగ్రహమఙ్గలో చితయోషిదాచారజ్ఞా వృద్ధాః, సువాసినీవిశేషణం వా। సమయస్పృశః, 'స్పృశోఽనుదకే —' (౩।౨।౫౮) ఇతి క్విన్। వయం, 'అస్మదో ద్వయోశ్చ' (౧/౨/౫౯) ఇతి బహువచనమ్॥౭॥,

నిరీయ భూపేన నిరీక్షితాననా శశంస మౌహూర్తికసంసదంశకమ్।

గుణైరణైరుదయాస్తనిస్తుషం తదా స దాతుం తనయాం ప్రచక్రమే॥౮॥

నిరీయేతి॥ భూపేన భీమేన నిరీయ అన్తఃపురాన్నిర్గత్య నిరీక్షితాననా మౌహూర్తి కానాం జ్యౌతిషికాణాం సంసత్సభా అంశకం వైవాహికం లభం శశంస। స చ భీమస్తదా తస్మిన్నంశకే తనయాం నలాయ దాతుం ప్రచక్రమే। ముహూర్తవిలమ్బానురోధేన ప్రాకాలికాఙ్గౌతాన్స్మార్తాన్ విధీనచీకరదిత్యర్థః। కింభూతమంశకమ్–అరీణైః సంపూర్ణైః జామిత్రగుణైరుపలక్షితమ్। తథా,— శుక్రగుర్వాద్యుదయాస్తమయ ప్రయుక్తదోషైర్నిస్తుషం రహితమ్। గ్రహాణాం గుణదోషా- దికం జ్యోతిఃశాస్త్రాదవగన్తవ్యమ్। నిరీయ, 'ఈఙ్ గతౌ'। మౌహూర్తికాః, 'ముహూర్త వేద' ఇత్యర్థే 'క్రతూక్థాది—' (౪।౨।౬౦) ఇత్యుక్థాదిత్వాట్ఠక్। అంశమేవ అంశకమ్ స్వార్థే కన్। అరీణైః స్వాదిత్వాత్ 'ఓదితశ్చ' (౮।౨।౪౫) ఇతి నిష్ఠానత్వమ్। నిర్గతం తుషాత్। తుషో దోషలేశః॥౮॥',

అథావదద్ధూతముఖః స నైషధం కులం చ బాలా చ మమానుకమ్ప్యతామ్।

స పల్లవత్వద్య మనోరథాఙ్కురశ్చిరేణ నస్త్వచ్చరణోదకైరితి॥౯॥

అథేతి॥ అథ లగ్నాంశకే సంనిహితే దూత ఏవ ముఖం యస్య స భీమః నైషధమిత్యవదత్। ఇతి కిమ్ — భవతా మమ కులం చ బాలా చ కృపయా అనుకమ్ప్యతామఙ్గీక్రియతామ్।బాలాయామనుగృహీతాయాం సర్వోఽపి మమ వంశోఽనుగృహీతః స్యాదిత్యర్థః। తథా,—చిరేణ చిరంతనో నోఽస్మాకం సర్వేషాం స ప్రసిద్ధః త్వత్సంబన్ధవిషయో మనోరథరూపోఽఙ్కురోఽద్యాస్మిన్దినే త్వచ్చరణోదకైస్త్వదీయచరణక్షాలనోదకైః పల్లవతు పల్లవ ఇవాచరతు। పల్లవితో భవత్విత్యర్థః। పల్లవసహితో భవత్వేకం వా పదమ్। కంచన సందేశహరం ప్రేష్య తం సవినయమాకాశ్యతి స్మేతి భావః। అన్యత్రాపి చిరసంచితోఽఙ్కురో జలైః పల్లవితో భవతి। సపల్లవతు, ఆచారే క్విప్॥౯॥

తథోద్ధితం భీమవచఃప్రతిధ్వనిం నిపీయ దూతస్య స వక్రగహ్వరాత్।

వ్రజామి వన్దే చరణౌ గురోరితి బ్రువన్ప్రదాయ ప్రజిఘాయ తం బహు॥౧౦॥

తథేతి॥ స నలో దూతస్య వక్రాదేవ గహ్వరాత్కందరాత్తథా పూర్వోక్తప్రకారేణ యథా భీమేనోక్తం తథైవోదితం భీమవచసః ప్రతిధ్వనిం ప్రతిశబ్దం నిపీయ సాదరమాకర్ణ్యేతి బ్రువంస్తస్మై దూతాయ బహు ప్రచురం వస్త్రాలంకారాది ప్రదాయ తం ప్రజిఘాయ ప్రాహిణోత్। ఇతి కిమ్—హే దూత ! అహం వ్రజామి ఇదానీమేవ గచ్ఛామి గత్వా చ గురోః శ్వశురస్య చరణౌ వన్దే నమస్కరోమీతి। ప్రతిశబ్దత్వరూపణేన రాజాదేశానువాదస్య న్యూనాధికశఙ్కా పరిహృతా। వ్రజామి వన్దే చ, 'వర్తమానసామీప్యే -' (౩।౩।౧౩౧) ఇతి భవిష్యతి లట్॥౧౦॥

నిపీతదూతాలపితస్తతో నలం విదర్భభర్తాగమయాంబభూవ సః।

నిశావసానే శ్రుతతామ్రచూడవాగ్యథా రథాఙ్గస్తపనం ధృతాదరః॥౧౧॥

నిపీతేతి॥ తతో దూతప్రత్యాగమనానన్తరం నిపీతం సాదరం శ్రుతం దూతాలపితం దూతవచనం యేన స విదర్భభర్తా భీమో ధృతాదరః సాదరః సన్ నలమాగమయాంబభూవ ప్రతీక్షితవాన్। పునరపి దూతైరానాయయతి స్మేతి వా। యథా నిశావసానే బ్రాహ్మే ముహూర్తే శ్రుతా ప్రాభాతికీ తామ్రచూడస్య కుక్కుటస్య వాక్ యేన స రథాఙ్గశ్చక్రవాకో ధృతాదరః సన్ తపనం సూర్యం ప్రతీక్షతే కదా వా ఉదేష్యతీతి। 'కృకవాకుస్తామ్రచూడః' ఇత్యమరః॥౧౧॥

క్వచిత్తదాలేపనదానపణ్డితా కమప్యహంకారమగాత్పురస్కృతా।

అలమ్భి తుఙ్గాసనసంనివేశనాదపూపనిర్మాణవిదగ్ధయాదరః॥౧౨॥

క్వచిదితి॥ తదా నలాగమనసమయే క్వచిత్స్థానే లేపనందానే సుధాలేపచిత్రాది-కర్మణి పణ్డితా కుశలా కాచిద్రమణీ పురస్కృతా తన్నిర్మాణార్థమేవ సంభావితా సతీ స్వప్రార్థనావశాత్కమప్యహంకారమభిమానమగాత్ప్రాప। అనిర్వచనీయం గౌరవం ధృత్వా సుధాలేపాది చకారేత్యర్థః। చతుష్కనిర్మాణార్థం హరిద్రాచూర్ణమిశ్రితం తణ్డులపిష్టం తస్య దానే ఆలేపకరణే -కుశలా। క్వచిద్వ్యజనే రమణీయే వా ప్రదేశే తస్యా భైమ్యా ఆలేపనదానే అఙ్గోద్వర్తనే కుశ- లేతి వా। తయోర్భైమీనలయోర్వా। తథా,—క్వచిత్ప్రదేశేఽపూపనిర్మాణే మణ్డకరచనాయాం విదగ్ధయా చతురయా కయాచిత్తుఙ్గాసన ఉచ్చచతురఙ్గాద్యాసనే సంనివేశనాదుపవేశనాద్ధేతోదరో గౌరవమలమ్భి ప్రాప్తమ్। ఉచ్చాసనసంనివేశనాదదరో వహ్నితాపభయాభావః ప్రాప్త ఇతి వా। జాతావేకవచనమ్। కాశ్చిచ్చిత్రాదికర్మ కాశ్చిచ్చాపూపాదినిర్మాణం చక్రురితి భావః॥

ముఖాని ముక్తామణితోరణోద్గతైర్మరీచిభిః పాన్థవిలాసమాశ్రితైః।

పురస్య తస్యాఖిలవేశ్మనామపి ప్రమోదహాసచ్ఛురితాని రేజిరే॥౧౩॥

ముఖానీతి॥ తస్య పురస్య, తథా తత్సంబన్ధినామఖిలవేశ్మనామపి ముఖాని ద్వారోపాన్తరూపాణ్యాననాని ముక్తాయుక్తానాం మణీనాం రత్నానామ్, ముక్తానాం చ మణీనాం చ వా, తోరణాస్తేభ్య ఉద్గతైర్నిర్గతైరత ఏవ పాన్థవిలాసముత్థాయ దూరం ప్రసర్పణశీలానాం పాన్థానాం విలాసమాశ్రితైర్మరీచిభిః కిరణైః కృత్వా వరాగమనసమయే ప్రమోదహాసేన హర్షజహాస్యేన ఛురితాని మిశ్రితానీవ రేజిరే। సర్వాణ్యపి పురద్వారాణి గృహద్వారాణి చ ముక్తామణితోరణైరలంకృతాని। సర్వం చ పురం సానన్దమభూదితి భావః। హాస్యం ముఖే భవతి। తస్య పురస్య సంబన్ధినాం వేశ్మనామితి వ్యాఖ్యానే న కేవలం పురలోకానాం ముఖాని ప్రమోదహాసచ్ఛురితాని, కింతు గృహాణామపీత్యపేరర్థః। 'తోరణాత్తదా-' ఇతి పాఠే తోరణాత్పాన్థవిలాసమాశ్రితైరుత్థాయ దూరం ప్రసర్పణశీలైరితి వ్యాఖ్యేయమ్॥౧౩॥

పథామనీయన్త తథాధివాసనాన్మధువ్రతానామపి దత్తవిభ్రమాః।

వితానతామాతపనిర్భయాస్తదా పటచ్ఛిదాకాలికపుష్పజాః స్రజః॥౧౪॥

పథామితి ॥ పటచ్ఛిదాభిర్వస్త్రచ్ఛేదైర్నిర్మితాన్యాకాలికాన్యసమయజాని యస్మిన్కాలే యాని న భవన్తి తాదృశాని పుష్పాణి తేభ్యో జాతాస్తన్నిర్మితాః స్రజో మాలాస్తదా వరాగమనసమయే పథాం పురమార్గాణాం వితానతాముల్లోచతామనీయన్త ప్రాపితాః। కింభూతాః— యథా మాలత్యాదిపుష్పాణాం వాసః, తథాఽధివాసనాత్సుగన్ధిద్రవ్యైః పరిమలారోపణాన్మధువ్రతానామపి దత్తో విశిష్టో భ్రమో యాభిః। సర్వదా మధున్యేవ యే నివసన్తి తేషామపి అకృత్రిమణ్యేవైతాని పుష్పాణీతి (తేషామపి) దత్తభ్రాన్తయః కిముతాన్యేషామితి 'మధువ్రత'- పదేన సూచితమ్। తథా, వస్త్రమయత్వాదాతపనిర్భయా ఊష్మజమ్లానిరహితాః। 'అస్త్రీ వితానముల్లోచః' ఇత్యమరః। 'ఛిదా' ఆకాలికేతి చ పూర్వవత్ ॥౧౪॥-

విభూషణైః కఞ్చుకితా బభుః ప్రజా విచిత్రచిత్రైః స్నపితత్విషో గృహాః।

బభూవ తస్మిన్మణికుట్టిమైః పురే వపుః స్వముర్వ్యా పరివర్తితోపమమ్ ॥౧౫॥

విభూషణైరితి ॥ తస్మిన్పురే ప్రజాః పౌరా జానపదాశ్చ విభూషణైరలంకారైః కఞ్చుకితా నానారత్నకాన్తిచ్ఛాదితసర్వావయవాః సన్తో బభుః శుశుభిరే। తథా,— వర్ణమాత్రకల్పితేషు నిర్జీవేష్వపి రూపకేషు జీవద్రూపమాపాదనాదిచమత్కార కరణాద్విచిత్రచిత్రైరాశ్చర్యకారిభిః కుడ్యలిఖితనానావర్ణరూపకైః స్నపితత్విష ఉజ్వలీకృతదీప్తయో గృహా బభుః। ఏవం జంగమస్థావరరూపాన్యతయా తథా మణికుట్టిమైశ్చ మణిబద్ధభూమిభిః కృత్వా ఉర్వ్యాః స్వం సహజం మృన్మయం వపుః కేనాపి బ్రహ్మాదినా పరివర్తితా ఉపమా యస్య తద్రూపాన్తరం ప్రాపితమివ బభూవ। పాతాలస్య రమ్యతరత్వాత్పాతాలముపరి జాతమివేత్యర్థ ఇత్యుత్ప్రేక్షా। పరివర్తితా వినిమయితా ఉపమా ఉపమానం స్వర్గాది యేన। ఉపమానత్వేన ప్రసిద్ధస్య స్వర్గస్యోపమేయత్వం కృతమ్। స్వయం వ తస్యోపమానం జాతమిత్యర్థ ఇతి వా। 'స్వరుర్వ్యాః' ఇతి పాఠే స్వర్గాత్సకాశాత్పరివర్తితోపమమివ బభూవేత్యర్థః। మణికుట్టిమైరుపలక్షితే పురే వా। సర్వమపి తదా సాలంకార జాతమితి భావః। కఞ్చుకస్తారకాదిః ॥౧౫॥

తదా నిసస్వానతమాం ఘనం ఘనం ననాద తస్మిన్నితరాం తతం తతమ్।

అవాపురుశ్చైః సుషిరాణి రాణితామమానమానద్ధమియత్తయాధ్వనీత్ ॥౧౬॥

తదేతి॥ తదా నలాగమనసమయే తస్మిన్పురే ఘనం కాంస్యతాలాదివాద్యం ఘనం నిబిడం యథా తథా నిసస్వాన శబ్దం చకార। తథా,— తతం వీణాదివాద్యం తతం విస్తృతం యథా తథా నితరాం ననాద శబ్దం చకార। తథా,— సుషిరాణి సచ్ఛిద్రాణి వంశాదివాద్యాని ఉచ్చైర్నితరాం రాణితాం శబ్ద (కృ)త్త్వం అవాపుః। తథా,—ఆనద్ధం మురజాదివాద్యమియత్తయా ఇదం పరిమాణత్వేనామానమపరిచ్ఛేద్యం యథా తథాऽధ్వనీత్। ధనం దృఢావయవం బహుసంఖ్యం వేతి ధనవిశేషణం వా। తథా, —తతం స్వరూపేణ విస్తృతం బహుసంఖ్యాకం బేతి తతవిశేషణం వా। తథా,— ఇయత్తయా అమానం బహుసంఖ్యమిత్యానద్ధవిశేషణం వా। చతుర్విధమపి వాద్యం తత్ర నాదితమిత్యర్థః। 'తతం వీణాదికం వాద్యమానద్ధం మురజాదికమ్। వంశాదికం తు సుషిరం కాంస్యతాలాదికం ఘనమ్' ఇత్యమరః। రాణితామ్— అవశ్యం రణన్తీతి 'ఆవశ్యకాధమర్ణ్యయోర్ణినిః' (౩।౩।౧౭౦) ఇతి ణినౌ రాణీని తేషాం భావస్తత్తా తామ్। అధ్వనీత్, 'అతో హలాదేః-' (౭।౨।౭) ఇతి వృద్ధివికల్పః॥౧౬॥

విపఞ్చిరాచ్ఛాది న వేణుభిర్న తే ప్రణీతగీతైర్న చ తేऽపి ఝర్ఝరైః।

న తే హుడుక్కేన న సోऽపి ఢక్కయా న మర్దలైః సాపి న తేऽపి ఢక్కయా॥ ౧౭॥

విపఞ్చిరితి॥ వేణుభిర్వశధ్వనిభిర్విపఞ్చిర్వీణాధ్వనిర్న ఆచ్ఛాది। తే చ వేణుధ్వనయః ప్రణీతం ప్రారబ్ధం గీతం
యైర్ద్రుతమధ్యాదిమూర్ఛనాపూర్వముచ్చైర్గాయద్భిర్గాయకైర్గాయకగీతైర్న ఆచ్ఛాదిషతేతి సర్వత్ర విపరిణామేన వ్యాఖ్యేయమ్। ఝర్ఝరైర్ఝర్ఝరాఖ్యైః కాంస్యమయైర్వాద్యవిశేషైర్ధ్వనిభిః కృత్వా తేऽపి గాయకధ్వనయోऽపి న చ నైవాచ్ఛాదిషత। హుడుక్కేన లఘీయసా కాంస్యమయవాద్యవిశేషేణ తే ఝర్ఝరధ్వనయో నాచ్ఛాదితాః। ఢక్కయా వాదిత్రవిశేషేణ సోऽపి హుడుక్కధ్వనిర్నాచ్ఛాది। మర్దలైర్మృదఙ్గధ్వనిభిః సా ఢక్కాపి నాచ్ఛాది। ఢక్కయ తేऽపి మర్దలా అపి నాచ్ఛాదితాః। అనపేక్షితగౌరవలాఘవం వాద్యమాత్రం తత్ర మిలితమ్। సమశ్రుతితాలమానా అపి విపఞ్చయాదిధ్వనయో వాదకకౌశలాత్ప్రవ్యక్తం భేదేనోపలబ్ధా ఇతి భావః। విపఞ్చ్యతే స్వరోऽస్యాం విపఞ్చిః, ఔణాదిక ఇన్ప్రత్యయః॥౧౭॥

విచిత్రవాదిత్రనినాదమూర్చ్ఛితః సుదూరచారీ జనతాముఖారయః।

మమౌ న కర్ణేషు దిగన్తదన్తినాం పయోధిపూరప్రతినాదమేదురః॥౧౮॥

విచిత్రేతి॥విచిత్రాణి నానావిధాని వాదిత్రాణి తేషాం నినాదైర్మూచ్ఛితో వర్ధితః। తథా, — సుతరాం దూరచారీ దూరసంచరణశీలో జనతా జనసఙ్ఘస్తస్య ముఖారవో ముఖశబ్దః పయోధిపూరే సముద్రప్రవాహే ప్రతినాదేన ప్రతిశబ్దేన। పయోధిపూరస్య తటే ప్రతిశబ్దస్తేన వా। మేదురః పరిపుష్టః సన్ దిగన్తదన్తినాం దిక్ప్రాన్తవర్తిదిక్పాలహస్తినాం కర్ణేషు న మమౌ। తత్కర్ణానపి పరిపూర్య బహిర్నిర్గత ఇత్యర్థః। నానాజాతీయమిశ్రణాదేకీభూతో 'జన' శబ్దో దిగన్తపర్యన్తం సముల్లలాసేతి భావః। ' స దూర—' ఇతి పాఠే సః। అతిమహానిత్యర్థః॥౧౮॥

ఉదస్య కుమ్భీరథ శాతకుమ్భజాశ్చతుష్కచారుత్విషి వేదికోదరే।

యథాకులాచారమథావనీన్ద్రజాం పురన్ధ్రివర్గః స్నపయాంబభూవ తామ్॥౧౯॥

ఉదస్యేతి॥ అథ సర్వవాద్యవాదనానన్తరం పురన్ధ్రివర్గః స్త్రీసమయజ్ఞకులవృద్ధ సువాసినీ-సమూహశ్చతుష్కసంజ్ఞేన నానావర్ణకకల్పిత స్వస్తిక సర్వతోభద్రాదిమణ్డనేన చార్వీ రమణీయా త్విట్ కాన్తిర్యస్య ఏవంభూతే కూర్మపృష్ఠచతురస్రహస్తమాత్రోచ్ఛ్రితత్వాదిసుకల్పితే వేదికాయా ఉదరే మధ్యే శాతకుమ్భజాః సువర్ణఘటితాః కుమ్భీరుదస్య ఉత్క్షిప్య యథాకులాచారం స్త్రీణాం భైమ్యాశ్చ కులాచారానతిక్రమేణాథ మఙ్గలం మఙ్గలగీతపూర్వం యథా తథా తామవనీన్ద్రజాం భైమీం రూపయాంబభూవ। 'మఙ్గలానన్తరారమ్భప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథ' ఇతి వచనాత్ ఏకః 'అథ' శబ్ద ఆనన్తర్యే, ద్వితీయస్తు మఙ్గల ఇతి జ్ఞేయమ్। 'యథావిధానం నరనాథనన్దనీమ్' ఇతి చ పాఠః। స్రపాయాంబభూవ, మిత్వాదుపధాహ్రస్వః॥౧౯ ॥

విజిత్య దాస్యాదివ వారిహారితామవాపితాస్తత్కుచయోర్ద్వయేన తాః।

శిఖామవాక్షుః సహకారశాఖినస్త్రపాభరమ్లానిమివానతైర్ముఖైః॥౨౦॥

విజిత్యేతి॥ తాః కుమ్భ్యస్తస్యా భైమ్యాః కుచయోర్ద్వయేన గౌర (వ)త్వ కాఠిన్యాది-గుణాతిశయేన విజిత్య దాస్యాదివ వారిహారితాం జలవాహిత్వమవాపితాః ప్రాపితాః। ప్రాపితా ఇవ వా। సత్య ఆనతైర్ముఖైః సహకారశాఖిన ఆమ్రవృక్షస్య శిఖాం త్రపాభరేణ జనితాం గ్లానిం వైవర్ణ్యకాలిమానమివావాక్షుర్వహన్తి స్మ। పరాజితోఽపి హ్రీభరేణ మమ్లముఖో వారిహారితాం ప్రాపితః సన్ మ్లానిం ధత్తే। కలశీముఖే మాఙ్గలికా భూతపలచా నిక్షిప్యన్త ఇత్యాచారః। అవాక్షుః, 'వహ ప్రాపణే' లుఙి॥౨౦॥

అసౌ ముహుర్జాతజలాభిషేచనా క్రమాద్దుకూలేన సితాంశునోజ్జ్వలా।

ద్వయస్య వర్షాశరదాం తదాతనీం సనాభితాం సాధు బబన్ధ సంధ్యయా॥౨౧॥

అసావితి॥ ముహుర్జాతం జలాభిషేచనం యస్యా అసౌ భైమీ క్రమాత్సితాంశునా సితతన్తునా దుకూలేన క్షౌమామ్బరేణోజ్జ్వలితా భూషితా సతీ వర్షాశ్చ శరదశ్చ తాసాం ద్వయస్య సంధ్యయా సంధినా తదాతనీం తదాభవాం తాత్కాలికీం సనాభితాం తుల్యతాం సాధు సమ్యక్ బబన్ధ దధౌ। వర్షాశ్చ కృతజలాభిషేకాః, శరచ్చ సితాంశునా చన్ద్రేణోజ్జ్వలా, ద్వయోః సంధిరుభయగుణోపేతః। వస్త్రపరిధానాత్పూర్వం ప్రావృట్సదృశీ, అనన్తరం శరత్సదృశీ జాతేత్యర్థః॥౨౧॥

పురా ప్రభిన్నామ్బుదదుర్దినీకృతాం నినిన్ద చన్ద్రద్యుతిసున్దరీం దివమ్।

శిరోరుహౌఘేణ ఘనేన వర్షతా క్వచిద్దుకూలేన సితాంశునోజ్జ్వలా॥౨౨॥

క్వచిత్ పురా—ఇతి శ్లోకః పఠ్యతే। సా దివం నినిన్ద। తత్తుల్యా జాతేత్యర్థః। కింభూతామ్ — పురా వర్షాసు ప్రభిన్నైరతిఘనైః క్షరద్భిర్వా। అమ్బుదైర్దుర్దినీకృతాం జలప్లావితామ్। అనన్తరం శరదారమ్భే చన్ద్రద్యుతిసున్దరీమ్। కింభూతా—కచిద్వర్షతా శిరోరుహౌఘేణ కేశపాశరూపేణ ఘనేన మేఘేనోపలక్షితా। తథా,—దుకూలేనైవ సితాంశునా చన్ద్రేణోజ్జ్వలా। జలాభిషేకస్థానేఽమ్బుదక్షరణమ్। చన్ద్రచన్ద్రికాస్థానే దుకూలమ్॥౨౨॥

విరేజిరే తచ్చికురోత్కరాః కిరాః క్షణం గలన్నిర్మలవారివిప్రుషామ్।

తమః సుహృచ్చామర నిర్జయార్జితాః సితా వమన్తః ఖలు కీర్తిముక్తికాః॥౨3॥

విరేజిర ఇతి॥ తస్యాశ్చికురోత్కరాః కేశసఙ్ఘా బిరేజిరే। కింభూతాః— గలతాం నిర్మలానాం వారివిప్రుషాముదబిన్దూనాం క్షణం కిరన్తీతి కిరా విక్షేపకాః। ఉదబిన్దూన్ముఞ్చన్త ఇత్యర్థః। కింభూతా ఇవ—తమసః సుహృన్ది సదృశాన్యతిశ్యామాని చామరాణి తేషాం నిర్జయేనార్జితాః స్వీకృత్య సంగృహీతాః సితాః శుభాః కీర్తిరూపా ముక్తికా వమన్తః ఖలు। ఇవార్థే 'ఖలు'శబ్దః। కృష్ణచామరాదప్యతి సున్దరస్తత్కేశపాశ ఇతి భావః। విప్రుషామ్, కర్మణి షష్ఠీ॥౨3॥

మ్రదీయసా స్నానజలస్య వాససా ప్రమార్జనేనాధికముజ్జ్వలీకృతాః।

అదభ్రమభ్రాజత సాశ్మశాణనాత్ప్రకాశరోచిః ప్రతిమేవ హేమజా॥౨౪॥

మ్రదీయసేతి॥ సా భైమీ అదభ్రమధికమభ్రాజతాశోభత। కింభూతా సా—స్నానజలస్య ప్రమార్జనేన ప్రోఞ్ఛనకారిణా మ్రదీయసా కోమలతరేణ వాససా కర్తృణా। స్నానజలస్య ప్రమార్జనేన కరణేన వా। పూర్వాపేక్షయాఽధికం యథా తథా ఉజ్జ్వలీకృతా। కేవ— అశ్మశాణనాత్ శిలోత్తేజనాద్ధేతోః ప్రకాశం పూర్వాపేక్షయాఽతిదీప్రం రోచిర్దీప్తిర్యస్యాః సా హేమజా సౌవర్ణీ దేవాదీనాం ప్రతిమేవ। శిలాఘర్షణాత్ 'ఓపితా' ఇతి సువర్ణకారపరిభాషా। ప్రమార్జనేన, ప్రథమపక్షే నన్ద్యాదిత్వాత్ కర్తరి ల్యుః। ద్వితీయపక్షే భావే ల్యుట్। 'శాణ 'తేజనే' భౌవాదికస్తస్మాల్ల్యుట్॥౨౪॥

తదా తదఙ్గస్య బిభర్తి విభ్రమం విలేపనామోదముచః స్ఫురద్రుచః।

దరస్ఫురత్కాఞ్చనకేతకీదలాత్సువర్ణమభ్యస్యతి సౌరభం యది॥౨౫॥

తదేతి॥ సువర్ణం దరమీషత్స్ఫుటద్వికసత్కాఞ్చనకేతకీదలం తస్మాత్సౌరభం సౌగన్ధ్యం యది అభ్యస్యతి శిక్షతే, తదా తర్హి తదఙ్గస్య భైమీశరీరస్య విభ్రమం విలాసం విశిష్టాం భ్రాన్తిం వా బిభర్తి। కింభూతస్య—విలేపనస్య యక్షకర్దమాదేరఙ్గరాగేణామోదం ముఞ్చతి తస్య। తథా—స్ఫురన్తీ రుగ్ దీప్తిర్యస్య। స్వాభావికగౌరకాన్తినః। అభ్యఙ్గానన్తరమఙ్గరాగః కృత ఇతి భావః। 'యది తర్హి' ఇతి సంబన్ధాత్ 'అభ్యస్యతి బిభర్తి' ఇతి లిఙర్థే లట్। క్రియానిష్పత్తిస్తు న వివక్షణీయా॥౨౫॥

అవాపితాయాః శుచివేదికాన్తరం కలాసు తస్యాః సకలాసు పణ్డితాః।

క్షణేన సఖ్యశ్చిరశిక్షణైః స్ఫుటం ప్రతిప్రతీకం ప్రతికర్మ నిర్మముః॥౨౬॥

అవాపితాయా ఇతి॥ సకలాసు గీతాలంకరణాదిషు కలాసు విద్యాసు పణ్డితాః కుశలాః సఖ్యః శుచి గోమయాద్యనులిప్తం సర్వతోభద్రాదిభూషితం వేదికాయా అన్తరం మధ్యం శృఙ్గారస్థానమవాపితాయాః ప్రాపితాయాస్తస్యా భైమ్యాః ప్రతిప్రతీకం ప్రత్యవయవం చిరశిక్షణాద్బహుకాలాభ్యాసాత్స్ఫుటం నిరతిశయమత ఏవ క్షణేన ప్రతికర్మాలంకరణం నిర్మముశ్చక్రుః॥౨౬॥

వినాపి భూషామవధిః శ్రియామియం వ్యభూషి విజ్ఞాభిరదర్శి చాధికా।
న భూషయైషాధిచకాస్తి కిం తు సానయేతి కస్యాస్తు విచారచాతురీ॥౨౭॥

వినేతి॥ భూషాం మణ్డనం వినాపి శ్రియాం కాన్తీనామవధిః పరమసీమా ఇయం భైమీ విజ్ఞాభిరలంకారచతురాభిః సఖీభిర్వ్యభూషి విశేషేణామణ్డి। అధికా అనలంకృతాఙ్గకాన్తితోఽధికకాన్తిరదర్శి చ। పరమితి విచారచాతురీ ఏకతరనిశ్చయరూపే విచారే ప్రావీణ్యం కస్య అస్తు, న కస్యాపి। ఇతి కిమ్—ఏషా భూషయా పూర్వాపేక్షయాధ్యధికం న చకాస్తి। కింతు సా భూషాఽనయా భైమ్యా కృత్వాఽధికం శోభతే। భైమ్యా భూషణానాం చ పరస్పరసంపర్కాచ్ఛోభాతిశయో దృశ్యతే। తత్ర భూషణైర్భైమ్యాః శోభాతిశయో న జాతః, కిం తు భైమ్యా భూషణానామితి వివేకః కస్యాపి నాభూదిత్యర్థః। పూర్వాపేక్షయాధికం వా శోభతే స్మేతి భావః। భూషాం వినాపి శ్రియామవధిరియం విజ్ఞాభిర్విశేషేణ బహునా ప్రయాసేనాభూషి। పూర్వాపేక్షయా ఇయమధికా కిమితి తారతమ్యజ్ఞానార్థం పునః పునః విలోకితా చ, పరమియం భూషయా నాధిచకాస్తి, కిం తు సానయేతి తాత్త్వికవిచారచాతురీ కస్యాస్తు పునః సఖ్యా జాతా ఇత్యర్థాదపి తు న కస్యాశ్చిత్। ప్రయాసేనాలంకృత్య పునః పునః విలోక్యాపి విజ్ఞాభిరపి అనయా మణ్డనం మణ్డితమ్, మణ్డనైర్వా ఇయం మణ్డితేతి తారతమ్యం న జ్ఞాతమేవ। పరం భూషణానాం వైయర్థ్యమ్, సాధారణత్వం వా, అధికశోభాకారిత్వం వేతి కిమపి న నిశ్చితమ్। కిం తు భ్రాన్తా ఏవ జాతా ఇత్యర్థ ఇతి వా। తస్యా నిరతిశయా కాన్తిర్జాతేతి భాగః। పూర్వోక్తా విచారచాతురీ కస్యాస్తు కస్యాశ్చిదేవ విదుష్యాః, న తు సర్వస్యా ఇతి వా। అలంకృతం తద్వపుషైవ మణ్డనమితి విచారచాతురీ కస్యచిన్మలక్షణస్య మహాప్రాజ్ఞస్య, కస్య బ్రహ్మణో వాస్తు। మయా శ్రీహర్షేణ బ్రహ్మణా వైషా నిర్ణేతుం శక్యతే నాన్యేనేత్యర్థం ఇతి వా। కస్య పునర్న జాతా, అపి తు సర్వస్యాపీతి వా॥౨౭॥

తిలకప్రసాధనం వర్ణయతి—

విధాయ బన్ధూకపయోజపూజనే కృతాం విధోర్గన్ధఫలీబలిశ్రియమ్।
నినిన్ద లబ్ధాధరలోచనార్చనం మనఃశిలాచిత్రకమేత్య తన్ముఖమ్॥౨౮॥

విధాయేతి॥ లబ్ధం ప్రాప్తమధరాభ్యాం లోచనాభ్యాం చార్చనం పూజనం యేన। ఓష్ఠనేత్రేణ రమణీయమితి యావత్। ఏవంవిధం తన్ముఖం భైమీముఖం కర్తృ మాఙ్గలికం

మనఃశిలారూయగౌరధాతువిశేషనిర్మితం చిత్రకం తిలకమేత్య ప్రాప్య బన్ధూకేన పయోజాభ్యాం నీలోత్పలాభ్యాం చ పూజనే పూజాద్వయం కృత్వాఽనన్తరం కృతాం విధోశ్చన్ద్రసంబన్ధినీం గన్ధఫల్యా చమ్పకకలికయా బలిః పూజా తజ్జనితాం శ్రియం కాన్తిం నినిన్ద। యది కోఽపి బన్ధూకోత్పలైశ్చన్ద్రస్య పూజాం కృత్వా చమ్పకకలికాం చన్ద్రస్య శిరసి న్యస్యతి, తదా తాం చన్ద్రలక్ష్మీం న్యక్కరోతీత్యభూతోపమేత్యర్థః। బన్ధూకస్యాధరస్య, నీలోత్పలయోర్లోచనయోః, చమ్పకకలికాయా మనఃశిలాతిలకస్య, చన్ద్రస్య వదనస్య చోపమోపమేయభావః। ' చమ్పకో హేమపుష్పకః। ఏతస్య కలికా గన్ధఫలీ' ఇత్యమరః॥౨౮॥

శ్లోకత్రయేణ కేశప్రసాధనం వర్ణయతి—

మహీమఘోనాం మదనాన్ధతాతమీతమఃపటారమ్భణతన్తుసంతతిః।

అబన్ధి తన్మూర్ధజపాశమఞ్జరీ కయాపి ధూపగ్రహధూమకోమలా॥౨౯॥

మహీతి॥ కయాపి కేశప్రసాధనచతురయా సఖ్యా తస్యా భైమ్యాః మూర్ధజపాశః కేశపాశస్తద్రూపా సౌగన్ధ్యాద్దైర్ఘ్యాచ్చ మఞ్జరీ ప్రథమోద్భిన్నకలికాఙ్కురదణ్డోఽబన్ధి సంయతా। కింభూతా మఞ్జరీ—మహీమఘోనాం భూమీన్ద్రాణాం మదనేన కామవికారేణాన్ధతా వివేకశూన్యతా సైవ తమీ తామసీ రాత్రిస్తస్యాస్తమోరూపస్య పటస్య ఆవరకత్వాదవివేకరూపస్య ఆరమ్భణే నిర్మాణే విషయే తన్తుసంతతిః సూత్రపరమ్పరా తానకరూపా। తథా,—ధూపగ్రహస్య ధూపగ్రహణసాధనస్య సచ్ఛిద్రస్య ధాతుమయస్య కరణ్డకాదేః సంబన్ధినా దహ్యమానకర్పూరాగరుచన్దనాదిపరిమలబహులేన ధూమేన కోమలా ఈషచ్ఛ్యామా తద్వదతిసున్దరీ నితరాం శ్యామా। రాజానో రాత్రౌ నీలం పట్టవస్త్రాదికం పరిధాయ విచరన్తీతి వా। నలపరాయా అపి తస్యాః కేశపాశం దృష్ట్వా రాజ్ఞాం వివేకశూన్యతా భవతీతి భావః॥౨౯॥

పునఃపునః కాచన కుర్వతీ కచచ్ఛటాధియా ధూపజధూమసంయమమ్।

సఖీ స్మితైస్తర్కితతన్నిజభ్రమా బబన్ధ తన్మూర్ధజచామరం చిరాత్॥౩౦॥

పునఃపునరితి॥ కాచన సఖీ తస్యా భైమ్యాః మూర్ధజః కేశపాశస్తలక్షణం సూక్ష్మచనప్రలమ్బకృష్ణత్వసామ్యాశ్చామరం చిరాద్బహునా కాలేన బబన్ధ। చిరకాలే హేతుమాహ— కింభూతా— కచచ్ఛటాధియా భైమీకేశపాశభ్రాన్త్యా సాదృశ్యాద్ధూపజస్య ధూమస్య ముహుః సంయమం బన్ధనం కుర్వతీ। తథా, తద్భ్రాన్తిదర్శినీనాం సఖీనాం

స్మితైరన్యోన్యముఖవిలోకనపూర్వవిలసదీషద్ధాస్యైః కృత్వా తర్కితః స కేశపాశభ్రమేణ ధూపజధూమసంయమనరూపో నిజః స్వీయో భ్రమో యయా॥౩౦।।

బలస్య కృష్టేవ హలేన భాతి యా కలిన్దకన్యా ఘనభఙ్గభఙ్గురా।

తదార్పితైస్తాం కరుణస్య కుడ్మలైర్జహాస తస్యాః కుటిలా కచచ్ఛటా॥౩౧॥

బలస్యేతి॥ కుటిలాతివక్రా తస్యా యా కచచ్ఛటా కున్తలశ్రేణిర్బలస్య బలభద్రస్య ఇలేన ఆకృష్టా సతీ ఘనైర్నిబిడైర్బృస్తరఙ్గైర్భఙ్గురా ఉచ్చావచా కలిన్దస్య పర్వతస్య కన్యా యమునేవ భాతి। సా కచచ్ఛటా తాం యమునాం తదా తస్మిన్సమయేఽర్పితైః శిరసి న్యస్తైః కరుణాఖ్యవృక్షస్య కుడ్మలైః కలికాభిర్జహాస। యమునా పరాకర్షణకృతేన మహీయసా భఙ్గేన పరాభవేన భగ్నా పుష్పరహితా చ। ఇయం తు స్వభావకుటిలా పునరపి కుసుమైరశ్చితా శ్చేతి హాసో యుక్త ఇత్యర్థః। శ్యామాఽతివకా పుష్పాలంకృతా చ తస్యాః కున్తలశ్రేణిర్నితరాం శోభతే స్మేతి భావః। పూర్వం తు తత్తుల్యాభూత్ ఇదానీం త్వధికా జాతేతి భావః। జహాసేవేతి వా। యమునాకర్షణం హరివంశాదౌ జ్ఞేయమ్॥౩౧॥

లలాటప్రసాధనం వర్ణయతి—

ధృతైతయా హాటకపట్టికాలికే బభూవ కేశామ్బుదవిద్యుదేవ సా।

ముఖేన్దుసంబన్ధవశాత్సుధాజుషః స్థిరత్వమూహే నియతం తదాయుషః॥౩౨॥

ధృతేతి॥ ఏతయాలికే లలాటే యా హాటకస్య సువర్ణస్య పట్టికా ధృతా సా కేశామ్బుదానాం కున్తలరూపజలదానాం। తేషు వా। విద్యుదేవ బభూవ। క్షణప్రభాయాస్తస్యాః కథం స్థిరత్వమిత్యత ఆహ—ముఖేన్దోః సంబన్ధవశాద్ధేతోః సుధాజుషోఽమృతం సేవమానస్య తదాయుషో విద్యుదవస్థానస్య స్థిరత్వం నియతం నిశ్చితమహమూహే తర్కయామి। అమృతపానాదమరత్వం తస్యా జాతమిత్యర్థః। సువర్ణపట్టికయా లలాటమలంకృతమితి భావః। యదాయుషః' ఇతి వా పాఠః। ఊహే, 'ఊహ వితర్కే'॥౩౨॥

కున్తలాన్వర్ణయతి—

లలాటికాసీమని చూర్ణకున్తలా బభుః స్ఫుటం భీమనరేన్ద్రజన్మనః।

మనఃశిలాచిత్రకదీపసంభవా భ్రమీభృతః కజ్జలధూమవల్లయః॥౩౩॥

లలాటికేతి॥ లలాటే రచితాయా రేఖాకారాయా లలాటికాయాః పత్రపాశ్యాయా అలంకారవిశేషస్య సీమని పర్యన్తప్రదేశే భీమనరేన్ద్రజన్మనో భైమ్యాశ్చూర్ణకున్తలా వక్రకుణ్డలీభూతాః కేశాః కజ్జలరూపస్య ధూమస్య వల్లయః శ్రేణ్యః స్ఫుటమివ బభుః। కింభూతా వల్లయః—మనఃశిలాయాశ్చిత్రకం తిలకస్తద్రూపో దీపస్తస్మాత్ సంభవో యాసాం తాః। తథా,—భ్రమీః సంకుచ్య వక్రీభావాన్బిభ్రతి తా బిభ్రత్యో ధారయన్త్యః। నలస్య మనఃశిలాతిలకేనైవ కామోద్దీపనాత్తస్య దీపత్వమ్। దీపధూమసంభవా కజ్జలశ్రేణిః కిల భ్రమియుక్తా భవతి। 'పత్రపాశ్యా లలాటికా' ఇతి హలాయుధః। ' కర్ణలలాటాత్కనలంకారే' (౪।౩।౩౫) ఇతి కన్॥౩౩॥

శ్లోకచతుష్టయేన కజ్జలాలంకారం వర్ణయతి—

అపాఙ్గమాలిఙ్గ్య తదీయముచ్చకైరదీపి రేఖా జనితాఞ్జనేన యా।

అపాతి సూత్రం తదివ ద్వితీయయా వయఃశ్రియా వర్ధయితుం విలోచనే॥౩౪॥

అపాఙ్గమితి॥ అఞ్జనేన జనితా యా రేఖా సా తదీయమపాఙ్గమాలిఙ్గ్య స్పృష్ట్వా ఉచ్చకైర్నితరామదీపి శుశుభే। ద్వితీయయా తారుణ్యవయఃశ్రియా కర్త్ర్యా విలోచనే భైమీనేత్రే వర్ధయితుం శైశవాపేక్షయా విశాలే కర్తుం తద్రేఖాదీపనం సూత్రమివ అపాతి। ప్రాచ్యో హి సున్దర్యో విలోచనే నేత్రప్రాన్తనిర్గతయా కర్ణోపాన్తస్పర్శిన్యాఞ్జనరేఖయా భూషయన్తి। శిల్పినశ్చ కిమపి లేఖితుం వర్ధయితుం వా లిఖ్యమానస్య వర్ధ్యమానస్య వాకారవక్రిమపరిహారాయ మషీఖటికాద్యుపదిగ్ధస్య సూత్రాభిఘాతేన రేఖాపాతనం కుర్వన్తి। యద్యపి నేత్రయోర్వృద్ధిర్నాస్తి తథాపి శైశవాపేక్షయా తారుణ్యేన కటాక్షవిక్షేపాదివిలాసవశాద్దైర్ఘ్యప్రతీతేర్దైర్ఘ్యకరణార్థం సూత్రపాతో యుక్తః। నేత్రే కజ్జలాఞ్చితే ఇతి భావః॥౩౪॥

అనఙ్గలీలాభిరపాఙ్గధావినః కనీనికానీలమణేః పునః పునః।

తమిస్రవంశప్రభవేన రశ్మినా స్వపద్ధతిః సా కిమరఞ్జి నాఞ్జనైః॥౩౫॥

అనఙ్గేతి॥ అనఙ్గలీలాభిః కటాక్షవిక్షేపరూపైః కామవిలాసైః కృత్వా పునః పునరపాఙ్గధావినో నేత్రోపాన్తస్పర్శినః కనీనికానీలమణేర్నేత్రతారకారూపస్యేన్ద్రనీలరత్నస్య తమిస్రవంశప్రభవేనాయఃశ్యామాన్వయజేన (?) అతికృష్ణేన రశ్మినా సకజ్జలరేఖారూపా సా స్వపద్ధతిర్నిజగమనసరణిః కిమరఞ్జి అఞ్జనైర్న। సదా తన్మార్గగమనేన స్వసంబన్ధాత్తారకానీలమణికిరణైరేవ నేత్రప్రాన్తో నీలీకృతో, న కజ్జలైరిత్యుత్ప్రేక్షా। కామోల్లసితనిరతిశయకటాక్షశ్రీతుల్యాఞ్జనశోమాలంకారతాం జగామేతి భావః॥౩౫॥

అసేవిషాతాం సుషమాం విదర్భజాదృశావవాప్యాఞ్జనరేఖయాఽన్వయమ్।

భుజద్వయజ్యాకిణపద్ధతిస్పృశోః స్మరేణ బాణీకృతయోః పయోజయోః॥౩౬॥

అసేవిషాతామితి॥ విదర్భజాదృశావఞ్జనరేఖయాఽన్వయం సంబన్ధమవాప్య స్మరేణ బాణీకృతయోర్బాణత్వం ప్రాపితయోర్నీలోత్పలయోః సుషమాం పరమాం శోభామసేవిషాతామలభేతామ్। కింభూతయోః— సవ్యాపసవ్యబాణాకర్షణాద్భుజద్వయేఽధికరణే జ్యాకిణపద్ధతిర్జ్యాభిఘాతవైవర్ణ్యరూపకిణమార్గస్తాం స్పృశత ఇతి స్పృశౌ తయోః। నలముద్దిశ్యాకర్ణవాణాకర్షణాకర్ణాన్తవిశ్రాన్తయోర్నేత్రనీలోత్పలబాణయోర్భుజకిణసంబన్ధసంభావనా యుక్తా। అఞ్జనరేఖే కిణతుల్యే, నేత్రే చ స్మరవృద్ధికరత్వాత్స్మరనీలోత్పలబాణతుల్యే ఇతి భావః॥౩౬॥

తదక్షితత్కాలతులాగసా నఖం నిఖాయ కృష్ణస్య మృగస్య చక్షుషీ।

విధిర్యదుద్ధర్తుమియేష తత్తయోరదూరవర్తిక్షతతా స్మ శంసతి॥౩౭॥

తదక్షీతి॥ విధిర్బ్రహ్మా తదక్ష్ణోర్మృగనేత్రాధికయోర్భైమీనేత్రయోస్తత్కాలే తస్మిన్పాణిగ్రహోచితాఞ్జనప్రసాధనసమయే తులా సామ్యకరణం తద్రూపేణాఽఽగసాఽపరాధేన హేతునా నఖం నిఖాయ కృష్ణస్య మృగస్య కృష్ణసారహరిణస్య చక్షుషీ ఉద్ధర్తుమున్మూలయితుం యదియేష, తయోః కృష్ణసారనేత్రయోరదూరవర్తి సమీపవర్తి యత్క్షతం తస్య భావస్తత్తా సా తన్నఞ్జనిఖననకర్మ శంసతి స్మ। 'క్షతమాఖ్యాత స్ఫుటమ్' ఇతి పాఠే స్ఫుటం ప్రకటమ్, ఉత్ప్రేక్షాయాం వా। అదూరవర్తి క్షతం యయోస్తే అదూరవర్తిక్షతే తయోర్భావ ఇతి వా। మృగనేత్రసమీపే నఖనిఖననాకారం క్షతం భవతి॥౩౭॥

శ్లోకద్వయేనావతంసనీలోత్పలే వర్ణయతి—

విలోచనాభ్యామతిమాత్రపీడితే వతంసనీలామ్బురుహద్వయీం ఖలు।
తయోః ప్రతిద్వన్ద్విధియాధిరోపయాంబభూవతుర్భీమసుతాశ్రుతీ తతః॥౩౮॥

విలోచనాభ్యామితి॥ ఖలు యతో భీమసుతాయాః శ్రుతీ కర్ణౌ విలోచనాభ్యామాకర్ణపూర్ణత్వాదతిమాత్రమతితరాం పీడితే పరాక్రాన్తే, తతస్తస్మాదాత్మపరాభవకారిణోస్తయోర్నేత్రయోః ప్రతిద్వన్ద్వినీ తుల్యబలే ఇమే నీలోత్పలే ఇతి ధియా బుద్ధ్యేవ ఖశిరసి వతంసరూపనీలామ్బురుహద్వయీమధిరోపయాంబభూవతుః ఆరోపితవన్తౌ। దధ్నతురిత్యర్థః। లుప్తోత్ప్రేక్షా। 'ఖలు' వోత్ప్రేక్షాయామ్। అన్యోఽప్యధికేన పరాభూతస్తత్సమానం తద్విరోధినం సంనిధాపయతి। నీలోత్పలకరణీయం నేత్రాభ్యామేవ కృతమ్, న తు నీలోత్పలాభ్యామధికం కించిత్కృతమ్। నీలోత్పలే కర్ణభూషణీకృతే ఇతి చ భావః॥౩౮॥

ధృతం వతంసోత్పలయుగ్మమేతయా వ్యరాజదస్యాం పతితే దశావివ।
మనోభువాన్ధ్యం గమితస్య పశ్యతః స్థితే లగిత్వా రసికస్య కస్యచిత్॥

ధృతమితి॥ ఏతయా కర్ణయోరుపరి ధృతం వతంసోత్పలయుగ్మం భైమీమేతత్కణౌం వా పశ్యతః కస్యచిద్రసికస్య విలాసినో దృశావివ వ్యరాజత్। కింభూతస్య—మనోభువా కామేనావివేకిత్వమేవాఽఽన్ధ్యముద్ధృతనేత్రత్వం గమితస్య ప్రాపితస్య। కింభూతే దృశౌ—అస్యాం భైమ్యాం పతితే నిషణ్ణే। తతో రసికత్వాదేవాపరావృత్య లగిత్వా సంబధ్య స్థితే స్థిరతరే ఇత్యుత్ప్రేక్షా। కశ్చిద్విలాసీ భైమ్యాః కర్ణౌ ప్రథమమేవ దృష్టవాన్। తతస్తస్య నేత్రే కర్ణయోరేవ లగ్నే స్థితే, నోత్పలద్వయమిత్యర్థః। నేత్రగమనాదేవాస్యాన్ధ్యమ్। అన్యదపి పతితం వస్తు కుత్రాపి లగిత్వా తిష్ఠతి॥౩౯॥

రత్నావతంసం వర్ణయతి—

విదర్భపుత్రీశ్రవణావతంసికామణీమహఃకింశుకకార్ముకోదరే।
ఉదీతనేత్రోత్పలబాణసంభృతిర్నలం పరం లక్ష్యమవైక్షత స్మరః॥౪౦॥

విదర్భేతి॥ స్మరః నలం పరం కేవలం శ్రేష్ఠం వా లక్ష్యమవైక్షత। ఆగచ్ఛన్తం ప్రతీక్షితవానిత్యర్థః। కింభూతః—విదర్భపుత్రీ శ్రవణయోరుపర్యవతంసికాయా మణ్యో భూషణభూతా మాణిక్యాదిరత్నఖచితసువర్ణకమ్బికాన్తత్సంబన్ధీని మాణిక్యాదిరనాని తాసాం మహస్తేజస్తదేవ కింశుకకార్ముకం పలాశకుసుమధనుస్తస్యోదరే విషయ ఉదీతా సముత్పన్నా నేత్రయోరవతంసోత్పలయోశ్చ తద్రూపాణాం చతుర్ణాం బాణానాం సంభృతిః సామగ్రీ। నేత్రరూపాభ్యాం వా నీలోత్పకాభ్యాం వాణసామగ్రీ యస్య ఏవంవిధః। చాపే సమారోపితబాణ ఇత్యర్థః। స్వలంకృతకర్ణకజ్జలాశ్చితనేత్రసౌన్దర్యవిలోకనమాత్రేణ నలః కామపరో భవిష్యతీతి భావః। 'అవతంసికా'పదేన శ్రవణలబ్ధావప్యతిసంనిధిసూచనార్థం 'శ్రవణ'పదప్రయోగః। యుక్తలక్ష్యస్య స్మరణాత్స్మరః॥౪౦॥

శ్లోకద్వయేన కుణ్డలప్రసాధనమాహ—

అనాచరత్తథ్యమృషావిచారణాం తదాననం కర్ణలతాయుగేన కిమ్।
బబన్ధ జిత్వా మణికుణ్డలే విధూ ద్విచన్ద్రబుద్ధ్యా కథితావసూయకౌ॥౪౧॥

అనాచరదితి॥ సాదృశ్యాత్సుస్ఫురితయా ద్విచన్ద్రబుద్ధ్యా ద్వౌ చన్ద్రావితి భ్రాన్తిజ్ఞానేన ఏతౌ ద్వౌ చన్ద్రౌ తవోత్కర్షం న సహేతే ఇతి భైమ్యాస్తదాననస్య వా పురస్తాదసూయకౌ స్పర్ధాకారిణౌ కథితౌ ప్రతిపాదితౌ మణికుణ్డలే రత్నఖచితే సువర్ణతాటఙ్కే ఏవ విధూ ద్వౌ చన్ద్రౌ జిత్వా తదాననం కర్తృ కర్ణలతాయుగేన కృత్వా బబన్ధ కిమ్। నను ద్విచన్ద్రబుద్ధేరేవ స్వరూపేణాసత్యత్వాత్రీస్త్రిత్వాచ్చ తదుక్తేఽర్థే కథం తస్య ప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ—కింభూతమ్—తథ్యమృషావిచారణామనయా కథితం సత్యమ్, అసత్యం వేతి విమర్శనమ్ అనాచరదకుర్వాణమ్। శోభాసంపన్మదేన మత్తత్వాదిత్యర్థః। కిం కిమితి బబన్ధ, అపి త్వనుచితమేతత్కృతమ్। యతః సత్యాసత్యవిచారణాభావాదితి భావ ఇతి వా। అన్యోఽపి దుర్మదః సత్యాసత్యవిచారమకుర్వన్ కస్యచిదసూయకస్య వచనాదనపరాధినమపి కంచిత్పాశాదినా బధ్నాతి। చన్ద్రాకారే మణితాటఙ్కే తయా ధృతే ఇతి భావః॥౪౧॥

అవాది భైమీ పరిధాప్య కుణ్డలే వయస్యయాభ్యామభితః సమన్వయః।

త్వదాననేన్దోః ప్రియకామజన్మని శ్రయత్యయం దౌరుధరీం ధురం ధ్రువమ్॥౪౨॥

అవాదీతి॥ కయాచిద్వయస్యయా సఖ్యా కుణ్డలే పరిధాప్య కర్ణయోర్నిక్షిప్య భైమీ అవాది ఇత్యుక్తా। ఇతి కిమ్—భైమి! త్వదాననేన్దోరాభ్యాం కుణ్డలాభ్యామభిత ఉభయపార్శ్వయోరయం సమన్వయః సమీచీనః సంబన్ధః ప్రియస్య నలస్య కామో రత్యభిలాషస్తస్య జన్మన్యుత్పత్తౌ విషయే దౌరుఘరీం పూర్వాపరరాశిస్థగురుశుక్రయోర్మధ్యరాశిస్థచన్ద్రస్య దురుధరాఖ్యస్య మహాయోగస్య సంబన్ధినీం ధురం భారం ధ్రువం నిశ్చితమాశ్రయతీతి। ధ్రువముత్ప్రేక్షాయాం వా। దురుధరాఖ్యే మహాయోగే జాతః పుత్రాదిర్యథా వృద్ధిం ప్రాప్నోతి, తథా కుణ్డలాలంకృతముఖచన్ద్రదర్శనమాత్రేణ నలస్య రమణాభిలాషో వృద్ధిం ప్రాప్స్యతీతి భావః। 'గురుభార్గవయోర్యోగశ్చన్ద్రేణైవ యదా భవేత్। తదా దురుధరాయోగః—' ఇతి జ్యోతిఃశాస్త్రాదవగన్తవ్యమ్॥

అధరప్రసాధనమాహ—

నివేశితం యావకరాగదీప్తయే లగత్తదీయాధరసీమ్ని సిక్థకమ్।

రరాజ తత్రైవ నివస్తుముత్సుకం మధూని నిర్ధూయ సుధాసధర్మణి॥౪౩॥

నివేశితమితి॥ తదీయోఽధరోష్ఠస్తస్య సీమని ఊర్ధ్వదేశే యావకస్యాలక్తకస్య రాగో లోహితిమా తస్యా దీప్తయే ప్రకాశనాయ నివేశితం న్యస్తం యచ్చానేన లగత్సంలగ్నం సిక్థకం మధూచ్ఛిష్టం స్వస్య జనకాని మధూని హీనరసతయా పరిత్యజ్య మాధుర్యాతిశయాత్సుధాయా అమృతస్య సధర్మణి తుల్యాయాం తత్రైవాధరసీమ్ని నివస్తుం నిత్యం స్థాతుముత్సుకముత్కణ్ఠితమివ రరాజ। సుధయా సిక్థకస్య కదాచిదప్యసంబన్ధాత్తదధరలతాం పరిత్యక్తుమశక్తమివ తత్రైవ స్థితమిత్యర్థః। ప్రసాధికా అలక్తకస్య స్థిత్యర్థమధరే సిక్థకం నివేశయన్తి। అధరస్య మధునోఽధికత్వం సూచితమ్। అన్యదపి హీనమాశ్రయం పరిత్యజ్యోత్తమమాక్షయతి। లుతోత్ప్రేక్షా। సధర్మా, 'ధర్మాదనిచ్ కేవలాత్' (౫।౪।౧౨౪) ఇత్యనిచ్ 'సమానస్య 'ఛన్దసి'— (౬।౩।౮౪) ఇత్యత్ర యోగవిభాగాత్సమానస్య సాదేశః। సుధావత్సమానో ధర్మో యస్యాః సా సధర్మా తస్యామ్, 'మనః' (౪।౧।౧౧) ఇతి న జీప్॥౪౩॥

కణ్ఠప్రసాధనమాహ—

స్వరేణ వీణేత్యవిశేషణం పురా స్ఫురత్తదీయా ఖలు కణ్ఠకన్దలీ।
అవాప్య తన్త్రీరథ సప్త ముక్తికాసరానరాజత్పరివాదినీ స్ఫుటమ్॥౪౪॥

స్వరేణేతి॥ తదీయా కణ్ఠ ఏవ కన్దలీ అతిసౌకుమార్యాదిగుణత్వాదుద్భేదోద్గతప్రథమాఙ్కురదణ్డోఽతిమధురేణ స్వరేణ పురా పూర్వమవిశేషణం విశేషణరహితం యథా తథా సామాన్యేన వీణేత్యేవ ఖలు నిశ్చితమస్ఫురదభాసత, న తు రుద్రవీణాదిబహువీణాభేదేషు విశిష్టతయా ఇయమిదం సంజ్ఞేత్యర్థః। అథాలంకారసమయే సప్త ముక్తికాసరాన్సూత్రప్రోత మౌక్తికహారానేవ తర్జనీమధ్యమధ్యమాభిఘాతోత్పద్యమానధ్వనివ్యఞ్జితపఞ్చమాదిరాగాః పట్టసూత్రాదిరచితసప్తతన్త్రీరవాప్య 'విపఞ్చీ సా తు తన్త్రీభిః సప్తభిః పరివాదినీ' ఇత్యమరవచనాత్స్ఫుటం ప్రకటం పరివాదినీ ఇతి విశిష్టసంజ్ఞా సతీ అరాజదశోభత। 'స్ఫుటమ్ ' ఉత్ప్రేక్షాయాం వా। వీణాభ్యోఽపి మధురస్వరా కణ్ఠకన్దలీ సప్తసరముక్తాహారాలంకృతా చేతి భావః॥౪౪॥

భుజప్రసాధనమాహ—

ఉపాస్యమానావివ శిక్షితుం తతో మృదుత్వమప్రౌఢమృణాలనాలయా।
రరాజతుర్మాఙ్గలికేన సంగతౌ భుజౌ సుదత్యా వలయేన కమ్బునః॥౪౫॥

ఉపేతి॥ మఙ్గలం ప్రయోజనమస్య మఙ్గలార్థం రచితేన కమ్బునః శఙ్ఖస్య వలయేన కఙ్కణేన సంగతౌ యుక్తౌ సుదత్యా భైమ్యా భుజౌ రరాజతుః శుశుభాతే। ఉత్ప్రేక్షతే—అప్రౌఢా బాలా మృణాలనాలా తయా బిసదణ్డేన తతో భుజాభ్యాం సకాశాన్మృదుత్వం శిక్షితుముపాస్యమానావివ సేవ్యమానావివ। మృణాలాదపి కోమలతరౌ భుజావిత్యర్థః। గౌడదేశే వివాహకాలే శఙ్ఖవలయధారణమాచారః। బాలేన చాభ్యాసః సుకర ఇతి 'అప్రౌఢ'పదమ్। 'నాలా నాలమథాస్త్రియామ్' ఇత్యపి క్వచిత్పాఠాన్మహాకవిప్రయోగాత్ 'నాలా'శబ్దోఽప్యాబన్తః। తతః, 'ఆఖ్యాతోపయోగే' (౧।౪।౨౯) ఇత్యపాదానత్వమ్। మాఙ్గలికేన, 'ప్రయోజనమ్' (౫।౧।౧౦౯)

ఇతి ఠక్। రరాజతుః, 'ఫణాం చ సప్తానామ్' (౬।౪।౧౨౫) ఇత్యేత్వాభ్యాసలోపౌ వైకల్పికత్వాన్న భవతః। క్వచిత్తు 'విరేజతుః' ఇత్యపి పాఠోఽస్తి॥౪౫॥

శ్లోకద్వయేన పదప్రసాధనమాహ—

పదద్వయేఽస్యా నవయావరఞ్జనా జనైస్తదానీముదనీయతార్పితా।

చిరాయ పద్మౌ పరిరభ్య జాగ్రతీ నిశీవ విశ్లిష్య నవా రవిద్యుతిః ॥౪౬॥

పదేతి॥ తదానీం తస్మిన్ ప్రసాధనసమయే అస్యాః పదద్వయేఽర్పితా రచితా నవా ఆర్ద్రా యావరఞ్జనా అలక్తకరఞ్జనా జనైర్నవోదయసమయే జాతాఽతిరక్తా రవిద్యుతిరివోదనీయతాతర్క్యత। కింభూతా రవిద్యుతిః—నిశి రాత్రౌ సూర్యస్యాస్తమయవశాత్పద్మాభ్యాం సహ విశ్లిష్య దినే పునః పద్మౌ చిరాయ పరిరభ్య జాగ్రతీ తిష్ఠన్తీ రవిద్యుతిర్యథా పద్మేషు శ్రియమధికాం కరోతి తథా యావకరఞ్జనా తత్పదయోరితి భైమీచరణౌ పద్మతుల్యావితి భావః। చిరాయ విశ్లిష్యేతి వా చిరవియుక్తావన్యోన్యం ప్రాప్య గాఢమాలిఙ్గ్య తిష్ఠత ఇత్యుక్తిః॥౪౬॥

కృతాపరాధః సుతనోరనన్తరం విచిన్త్య కాన్తేన సమం సమాగమమ్।

స్ఫుటం సిషేవే కుసుమేషుపావకః స రాగచిహ్నశ్చరణౌ న యావకః॥౪౭॥

కృతేతి॥ పూర్వం విరహావస్థాయాం బహుసంతాపకారిత్వాత్సుతనోర్భైమ్యాః కృతోఽపరాధో యేన స కుసుమేషుః కామ ఏవ పావకోఽగ్నిరనన్తరమధునా కాన్తేన నలేన సమం సహ భైమ్యా సమాగమం విచిన్త్య స్ఫుటం నిశ్చితం చరణౌ సిషేవే। అపరాధమార్జనాయేత్యర్థః। కామస్యాగ్నిత్వే హేతుమాహ—యతః సోఽగ్నీ రాగచిహ్నో రాగో లోహితిమైవ చిహ్నం యస్య। రక్తిమ్నా వహ్నిరయమితి జ్ఞాయతే। అథవాఽనురాగ ఏవ చిహ్నం యస్య। అనురాగ ఏవ హి కామమనుమాపయతి। తస్మాత్ కామాగ్నిరేవాయం, నత్వయం యావకోఽలక్తకః। స యావకో నేతి వా। అన్యోఽపి ప్రోషితభర్తృకాయాః కస్యాశ్చిత్కృతాపరాధః సన్ తత్ప్రియాగమనం విచిన్త్యాపరాధమార్జనాయ తత్పాదయోః పతతి। సాలక్తకతత్పదదర్శనాదేవ నలస్య కామోద్రేకో భవితేతి భావః॥౪౭॥

సహజశోభామాహాత్మ్యం వర్ణయతి—

స్వయం తదఙ్గేషు గతేషు చారుతాం పరస్పరేణైవ విభూషితేషు చ।
కిమూచిరేఽలంకరణాని తాని తద్వ్యథైవ తేషాం కరణం బభూవ యత్॥౪౮॥

స్వయమితి॥ స్వయం భూషణం వినైవ పరస్పరానపేక్షం చ తస్యా భైమ్యా అఙ్గేషు ముఖాద్యవయవేషు ప్రత్యేకం స్వీయస్వీయసౌష్ఠవవశాత్తరుణిమారోహవశాచ్చ చారుతాం గతేషు ప్రాప్తేషు సత్సు పరస్పరేణైవాన్యోన్యేనైవ చ విశేషేణ భూషితేషు ప్రత్యేకం సౌన్దర్యే సత్యప్యన్యోన్యసాహచర్యవశాత్కరానుగుణౌ భుజౌ భుజానుగుణౌ కరావిత్యేకస్యాఙ్గస్యాపరేణ తస్య చ తేనైవ సర్వాఙ్గయోగ్యాఙ్గసామగ్రీసంఘట్టనాత్సున్దరతరేషు సత్సు తాని మనఃశిలాదితిలకాదీన్యలంకరణాని కిమూచిరే, అపి తు—స్వకరణప్రయోజనం న కించిదూచుః। యద్యస్మాత్తేషామలంకరణానాం తత్పూర్వోక్తప్రకారం కరణం నిర్మాణం వ్యథైవ బభూవ। దుఃఖవశాన్న కించిదూచుః, కిమప్యధికం న చక్రురిత్యర్థః। ఆశ్రితత్వాదనిరాకార్యత్వేన స్థితాన్యేవేతి భావః। యత్తేషాం కరణం తదుథైవాభూత్। అత ఏవ కరణమలమిత్యన్వయేన నామ సాన్వయం జాతమితి భావః। అలం వృథా కరణం యేషామితి బహువ్రీహిణాపి సాన్వయం జాతమిత్యర్థః। పూర్వమ్ 'అలం' శబ్దస్య భూషణార్థత్వమ్, పశ్చాదప్రయోజకత్వాన్నిషిద్ధార్థమితి చేత్యర్థః। 'కిమూహిరే' ఇతి పాఠే కిమర్థం ధృతాని న జానే ఇతి శేష ఇతి వా॥౪౮॥

భూషణకాన్త్యుత్కర్షం వర్ణయతి—

క్రమాధికాముత్తరముత్తరం శ్రియం పుపోష యాం భూషణచుమ్బనైరియమ్।
పురః పురస్తస్థుషి రామణీయకే తయా బబాధేఽవధిబుద్ధిధోరణిః॥౪౯॥

క్రమేతి॥ ఇయం దమయన్తీ భూషణచుమ్బనైర్భూషణసంబన్ధైః కృత్వా ఉత్తరముత్తరం యథా స్యాత్తథా అగ్రేఽగ్రే క్రమేణ పూర్వభూషణాపేక్షయా ఉత్తరోత్తరభూషణేనాధికామతిశయితాం యాం శ్రియం పుపోష తయాలంకారశోభయా రామణీయకే సౌన్దర్యే పురః పురస్తస్థుషి స్థిరతరే సతి అవధిబుద్ధేరియత్తాబుద్ధేర్ధోరణిః పరమ్పరా బబాధే బాధితా। ఇతోఽన్యద్రామణీయకం నాస్తీతి యది బుద్ధిర్భవేత్, తదావధిర్భవేత్।

పూర్వపూర్వ రామణీయకేయత్తాబాధేన రామణీయకాన్తరే పురః పురః స్ఫురత్యవధిర్బాధిత ఇత్యర్థః। తస్యా భూషణశోభా నిరవధిరభూదితి భావః। ధోరణిరితి 'దేశ్యశబ్దః॥౪౯॥

మణీసనాభౌ ముకురస్య మణ్డలే బభౌ నిజాస్యప్రతిబిమ్బదర్శినీ।

విధోరదూరం స్వముఖం విధాయ సా నిరూపయన్తీవ విశేషమేతయోః॥౫౦॥

మణీతి॥ మణీసనాభౌ మౌక్తికాదిరత్నతుల్యేఽతిస్వచ్ఛే ముకురస్య మణ్డలే దర్పణతలే పునర్నిజాస్యస్య స్వముఖస్య దర్పణసంక్రాన్తప్రతిబిమ్బం పశ్యతీత్యేవంశీలా దర్శినీ సా భైమీ స్వముఖం విధోర్దర్పణరూపస్య, ప్రతిబిమ్బరూపస్య వా చన్ద్రస్యాదూరం నికటవర్తి విధామ కృత్వా ఏతయోర్ముఖచన్ద్రయోర్విశేషం తారతమ్యం నిరూపయన్తీవ విచారయన్తీవ బభౌ। సంనిధౌ హి విశేషః స్ఫురతి। బిమ్బాపేక్షయా ప్రతిబిమ్బస్య న్యూనత్వాత్తస్యైవ చన్ద్రత్వమితి విశేషో నిరూపిత ఇతి భావః। భూషణానన్తరమాదర్శవిలోకనమితి జాతిః। ప్రతిబిమ్బదర్శినీ, 'బహులమాభీక్ష్ణ్యే' (౩।౨।౮౧) ఇతి ణినిః॥౫౦॥

జితస్తదాస్యేన కలానిధిర్దధే ద్విచన్ద్రధీసాక్షికమాయకాయతామ్।

తథాపి జిగ్యే యుగపత్సఖీయుగప్రదర్శితాదర్శబహూభవిష్ణునా॥౫౧॥

జిత ఇతి॥ తస్యా ఆస్యేన జితః కలానిధిశ్చన్ద్రో నేత్రచిపిటీకరణాదినిమితాద్ధస్తస్థితాదర్శనిమిత్తాద్వా ద్వౌ చన్ద్రావితి ధీర్యస్య పురుషస్య స ఏవ సాక్షీ సాక్షాద్రష్టా యస్యాః సా మాయా యస్యైవంభూతః కాయో యస్య చన్ద్రస్య తస్య భావస్తత్తా తాం దధే బభార। ఏకత్వాదహం భైమీముఖేన జిత ఇతి మాయామయానేకకాయత్వం చన్ద్రేణ ధృతమిత్యర్థః। అత్ర పూర్వోక్తప్రకారద్వయేన సాక్షిణౌ ద్వౌ చన్ద్రావితి బుద్ధిరేవ ప్రమాణమ్। 'కలానిధి' పదేనానేకశిల్పజత్వాన్మాయికకాయవ్యూహనిర్మాణకలామపి వేత్తీతి సూచితమ్। ద్వాభ్యామేకజయస్య సుకరత్వాత్కర స్థితాదర్శచ్ఛలేనానేకకాయత్వం యద్యప్యఙ్గీకృతమ్, తథాపి యుగపత్సమకాలం సఖీయుగేన ప్రకర్షేణ దర్శితాభ్యామాదర్శాభ్యాం కృత్వా తయోర్వా అబహూనా ఏకేనాపి బహుభవిష్ణునా బహుభవనశీలేన సతా తన్ముఖేన చన్ద్రో జిగ్యే జిత ఏవ। హస్తస్థదర్పణసహితసఖీదర్పణద్వయప్రతిఫలితముఖప్రతిబిమ్బైః సహ బిమ్బభూతస్య ముఖస్యానేకత్వాన్ముఖతుల్యదర్పణద్వయేన సహ బిమ్బభూతస్య ముఖస్య స్వసదృశైరాదర్శైః స్వప్రతిబిమ్బైశ్చ సహ వాఽనేకత్వాత్పఞ్చషైర్ద్వయోర్విజయస్య

సుకరత్వాదిత్యర్థః। పూర్వం శోభయా జితోఽపి సంఖ్యాధిక్యేన ముఖం జేతుమారబ్ధవాన్, తథాపి ముఖస్యాధికతరసంఖ్యత్వాన్న శశాకేతి భావః। 'బహూభవిష్ణునా' ఇతి చ్విః॥౫౧॥

కిమాలియుగ్మార్పితదర్పణద్వయే తదాస్యమేకం బహు చాన్యదమ్బుజమ్।

హిమేషు నిర్వాప్య నిశాసమాధిభిస్తదీయసాలోక్యమితం వ్యలోక్యత ॥౫౨॥

కిమితి॥ ఆలియుగ్మేనార్పితే దర్శితే దర్పణద్వయే బహుషు బిమ్బప్రతిబిమ్బేషు మధ్యే ఏకమేకసంఖ్యాయోగ్యమ్, అథ చ ముఖ్యమ్। తదాస్యం భైమీముఖమ్, అన్యఇ్చ హిమేషు శిశిరర్తృషు। అథ చ కామ్యేషు కేదారాదిహిమేషు నిర్వాప్య నిర్వాణం (పం) వినాశమ్। అథ చ మోక్షమ్। కృత్వా ప్రాప్యేతి యావత్। నిశాసమాధిభీ రాత్రిసంబన్ధిభిః సంకోచైః। అథ చ—పరమాత్మదర్శనోపాయైః। కృత్వా తదీయం భైమీముఖసంబన్ధి సాలోక్యం సాదృశ్యమ్। అథ చ—సాలోక్యలక్షణాం ముక్తిమ్। ఇతం ప్రాప్తం బహు అనేకమమ్బుజం కిం లోకైర్వ్యలోక్యత। కిముత్ప్రేక్షాయామ్। భైమీముఖప్రతిబిమ్బాన్నిహీనత్వాత్పద్మైః కేదారాదిహిమచూర్ణనాదితపస్వప్త్వా తన్ముఖప్రతివిమ్బస్య సమీపే స్థితాని కిమిత్యర్థః। పద్మేభ్యో ముఖమధికమితి భావః। అమ్బుజమితి జాత్యైకవచనమ్। నిర్వపణం నిర్వాపస్తత్కరోతీతి ణ్యన్తాల్ల్యపి నిర్వాప్యేతి। హిమేష్వాత్మానం వినాశ్యేత్యర్థః। సాలోక్యం, 'సమానస్య—' (౬।౩।౮౪) ఇతి యోగవిభాగాత్సః॥౫౨॥

పలాశదామేతిమిలచ్ఛిలీముఖైర్వృతా విభూషామణిరశ్మికార్ముకైః।

అలక్షి లక్షైర్ధనుషామసౌ తదా రతీశసర్వస్వతయాఽభిరక్షితా॥౫౩॥

పలాశేతి॥ అసౌ భైమీ పలాశానాం కింశుకానాం దామ మాలా ఇయమితి భ్రామ్త్యా మిలన్త ఆగచ్ఛన్తః శిలీముఖా భ్రమరా యత్రైవంభూతైః। అథ చ కింశుకానాం ధనురాకారస్వాన్మిలద్బాణైః। విభూషామణీనాం విశిష్టాలంకారసంబన్ధిమాణిక్యాదిరలానాం రశ్మిరూపైః కార్ముకైరిన్ద్రధనుర్భిర్వృతా వేష్టితా సతీ తదా భూషణానన్తరకాలే రతీశస్య కామస్య సర్వస్వతయా పరమధనత్వేన హేతునా ధనుషాం లక్షైర్లక్షసంఖ్యైర్ధనుర్భిరభి సామస్త్యేన రక్షితేవ లోకైరలక్షి తర్కితా। కున్తాః ప్రవిశన్తీతివత్ ధనుషాం ధనుర్ధరాణామిత్యర్థః। కాన్తిసామ్యాన్మిత్రతయా నలసర్వస్వం భైమీం కామో రక్షతీత్యర్థః॥౫౩॥

విశేషతీర్థైరివ జహ్నునన్దినీ గుణైరివాజానికరాగభూమితా।

జగామ భాగ్యైరివ నీతిరుజ్జ్వలైర్విభూషణైస్తత్సుషమా మహార్ఘతామ్ ॥౫౪॥

విశేషేతి ॥ తస్యా భైమ్యాః సుషమా స్వాభావికీ పరమా శోభా విభూషణైర్విశిష్టైర్భూషణైః : కృత్వా మహార్ఘతామతిశ్రేష్ఠయం జగామ । కా కైరివ—జహ్నునన్దినీ స్వత ఏవ శ్రేష్ఠాఽపి గఙ్గా విశేషతీర్థైః ప్రయాగాదిభిరివ । తథా,—ఆజానికరాగభూమితా (జననం జనః న జనోఽజనః, అజనేన నిర్వృత్తః స్వభావేన సంభూతః ఆజానికః 'తేన నిర్వృత్తమ్' (౫।౧।౭౯) ఇతి ఠక్ । జనేర్ఞన్మన ఆ ఆజని, ఆజనిం భవః, అధ్యాత్మాదిత్వాట్ఠఞ్ । ఇకాదేశః । అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః।) ఆజానికః సహజో రాగః, తస్య భూమిః స్థానం పుత్రాదిః, తస్య భావస్తత్తా సహజా స్నేహపాత్రతా గుణైః శీలలావణ్యాదిభిరివ । తథా—నీతిః ఉజ్జ్వలైర్నీంతిసాధితఫలప్రతిబన్ధనాశనాత్ప్రకాశైర్భాగ్యైః పూర్వకృతశుభకర్మభిరేవ భాగీరథీ సర్వత్ర శ్రేష్ఠైవ, పరం ప్రయాగాదౌ మాహాత్మ్యాతిశయః । యత్రానురాగస్తత్ర శ్రేష్ఠ్యమ్, పరం శీలాదినాఽనురాగస్య నిరతిశయత్వమ్ । తథా,—నీతిమార్గానుసరణం శ్రేష్ఠమేవ పరం తూజ్జ్వలైర్భాగ్యైరనుగృహీతం శ్రేష్ఠతరం భవతీత్యర్థః। మణ్డనైస్తస్యా నిరతిశయా శోభాఽభూదితి భావః । ఉజ్జ్వలైరిత్యుపమానోపమేయైః సంబన్ధనీయమ్ । అశుభకర్మణోఽపి భాగ్యస్యాభిధాయకత్వాత్తన్నివృత్త్యర్థం భాగ్యవిశేషణమేవ వా । ఉపమానత్రయేణ క్రమేణ పావిత్ర్యం, గుణవత్త్వం, భాగ్యవత్త్వం చ సూచితమ్ । విశిష్యన్తే విశేషాః పచాద్యచ్ (?) ॥౫౪॥

నలాత్స్వవైశ్వస్త్యమనాప్నుమానతా నృపస్త్రియో భీమమహోత్సవాగతాః ।

తదఙ్ఘ్రిలాక్షామదధన్త మఙ్గలం శిరఃసు సిన్దూరమివ ప్రియాయుషే ॥౫౫॥

నలాదితి ॥ నలాత్సకాశాత్స్వస్యాత్మనో వైశ్వస్త్యం వైధవ్యమనాప్నుమప్రాప్నుమానతా భైమీచరణప్రణామప్రవణా భీమస్య కన్యాస్వయంవరరూపే మహోత్సవే ఆకారితాః సత్య ఆగతా నృపస్త్రియోఽన్యరాజమహిష్యః ప్రియాయుషే స్వప్రాణేశచిరంజీవనాయ మఙ్గలరూపం సిన్దూరమివ స్వశిరఃసు తస్యా భైమ్యా అఙ్ఘ్య్రోశ్చరణయోర్లాక్షామలక్తకమాదధన్త అధారయన్ । పత్యురాయుర్వృద్ధయే అన్యాః స్త్రియస్తా ఏవం వా యథా శిరఃసు సిన్దూరం ధారయన్తి తథా ప్రణామప్రసన్నయా భైమ్యా ఏతదీయాః ప్రాణేశా రక్షణీయా ఇతి ప్రార్థితో నలః స్వప్రాణేశాన్ రక్షిష్యతీతి బుద్ధ్యా స్వభర్తృచిరజీవనాయ భైమీచరణయోః ప్రణామం కృతవత్య ఇతి భావః । ప్రణామాదేవ వార్ద్రాం లాక్షా లగ్నా । 'విశ్వస్తావిధవే సమే' ఇత్యమరః । బ్రాహ్మణాదిత్వాద్వైశ్వస్త్యమ్ । అదధన్త, 'దధ ధారణే' లఙ్ । 'హరిద్రాం కుఙ్కుమం చైవ సిన్దూరం కజ్జలం తథా । కూర్పాసకం చ తామ్బూలం మాఙ్గల్యాభరణం శుభమ్ । కేశసంస్కారకబరీకరకర్ణవిభూషణమ్ । భర్తురాయుష్యమిచ్ఛన్తీం దూరయేన్న పతివ్రతా' ఇతి స్కాన్దవచనమ్ ॥౫౫॥

అమోఘభావేన సనాభితాం గతాః ప్రసన్నగీర్వాణవరాక్షరస్రజామ్।

తతః ప్రణమ్రాధిజగామ సా హ్రియా గురుర్గురుబ్రహ్మపతివ్రతాశిషః॥౫౬॥

అమోఘేతి॥ తతో మణ్డనానన్తరం ప్రణమ్రా కృతగుర్వాదిచరణప్రణామా సతీ హ్రియా గురుః। అధికలజ్జేత్యర్థః। సా భైమీ గుర్వోః పూజ్యతమయోః పిత్రోః, బ్రహ్మణాం బ్రాహ్మణానాం, వాఙ్మనఃకాయకర్మభిః పతిమవ్యభిచరన్తీనాం పతివ్రతానాం వృద్ధశోభనసువాసినీనాం చ అవిధవా సుభగా అ (న) ష్టపుత్రా భవేతి ఆశిషోఽధిజగామాలభత। కింభూతా ఆశిషః— అమోఘభావేన సఫలత్వేన ప్రసన్నానాం గీర్వాణానాం దేవానాం పూర్వోక్తా వరాస్తత్సంబన్ధిన్యోఽక్షరస్రజో వర్ణమాలాస్తాసాం సనాభితాం బన్ధుత్వం గతాః ప్రాప్తాః సత్యత్వేన తత్తుల్యాః॥౫౬॥

తథైవ తత్కాలమథానుజీవిభిః ప్రసాధనాసఙ్గనశిల్పపారగైః।

నిజస్య పాణిగ్రహణక్షణోచితా కృతా నలస్యాపి విభోర్విభూషణా॥౫౭॥

తథైవేతి॥ తథైవ భైమ్యా వేదికోదరే యథా మఙ్గలస్నానాది కృతమ్ తేనైవ ప్రకారేణ చ తత్కాలం తస్మిన్నేవ కాలే అథ మఙ్గలస్నానానన్తరం ప్రసాధనాసఅనం భూషణకరణం తత్సంబన్ధి శిల్పం విజ్ఞానకౌశలం తస్య పారగైః (అ)శేషవిశేషజ్ఞైః శృఙ్గారిభిరనుజీవిభిః సేవకైర్నిజస్య స్వస్య విభోః స్వస్వామినో నలస్యాపి పాణిగ్రహణక్షణోచితా వివాహకాలయోగ్యా వివాహరూపోత్సవయోగ్యా వా విభూషణా కృతా రచితా। నిజస్యేతి స్వయం ప్రవృత్తిః సూచితా। విభోరిత్యవిలమ్బః సూచితః। భూషయతిశ్చురాదిః తస్మాద్యుచ్॥౫౭॥

శ్లోకద్వయేన కేశప్రసాధనమాహ—

నృపస్య తత్రాధికృతాః పునః పునర్విచార్య తాన్బన్ధమవాపిపన్కచాన్।

కలాపలీలోపనిధిర్గరుత్యజః స యైరపాలాపి కలాపిసంపదః॥౫౮॥

నృపస్యేతి॥ తత్ర కేశప్రసాధనే అధికృతా నాపితాదయః పునః పునర్విచార్య ధూపజధూమసంశోషణపురఃసరం కఙ్కతికాదినా ప్రసాధనం కృత్వా। అథ చ ధూపజధూమస్యాపి విద్యమానత్వాత్పునఃపునస్తద్భ్రాన్తివశాత్ ఏతే కేశా ఏవ, న ధూమ ఇతి చిరాన్నిశ్చిత్య। కాని పుష్పాణి కుత్ర స్థాపయానీతి యోగ్యాయోగ్యభావం విచార్య వా। నృపస్య తాన్కచాన్మల్లికాదిరచనావిశేషగ్రన్థిరూపం బన్ధమవాపిపన్ప్రాపయామాసుః। తాన్కాన్—యైః కచైః శరది గరుతః పక్షాన్త్యజతి గరుత్త్యక్ తస్య కలాపిసఙ్ఘస్య సంబన్ధీ కలాపలీలోపనిధిః కలాపలీలాయా ఉపనిధిః సామ్యమపాలాపి ఆచ్ఛాదితః। తదపేక్షయాఽధికైర్జాతమిత్యర్థః। కులాపలీలారూపో య ఉపనిధిః కవిసమయసిద్ధః ప్రతినిధిః స యైరాచ్ఛాది। జిత ఇవేత్యర్థ ఇతి వా। నలకేశైర్విలాసస్య గృహీతత్వాన్నిర్విలాసతయా నిరర్థకం బర్హభారం త్యజతీతి సూచనాద్ 'గరుత్త్యజ' ఇతి పదం సాభిప్రాయమ్। యైః కేశైః పక్షత్యాగిన్యా మయూరసంహతేః కలాపశోభానిక్షేప అపాలాపి గృహీత్వా నాస్తీత్యపలాపితః। యః పరస్య నిక్షేపం గృహీత్వా న దత్తే పరం ప్రతారయతి స రాజ్ఞోఽధికృతైః పురుషైః పశ్చాద్వధ్వా శిక్షణీయో భవతి। మయూరాః శరది పక్షాన్ముఞ్చన్తి। 'పుమానుపనిధిర్న్యాసః' ఇత్యమరః। అవాపిపన్, ఆఫ్నోతేర్ణ్యన్తాల్లుఙి ద్వితీయస్యైకాచో ద్విత్వమ్। గత్యర్థత్వాదణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వమ్। 'అలమ్భయన్' ఇతి చ పాఠః॥౫౮॥

పతత్త్రిణాం ద్రాఘిమశాలినా ధనుర్గుణేన సంయోగజుషాం మనోభువః।

కచేన తస్యార్జితమార్జనశ్రియా సమేత్య సౌభాగ్యమలమ్భి కుఙ్మలైః॥౫౯॥

పతత్త్రిణామితి॥ అర్జితా లబ్ధా మార్జనశ్రీరభ్యఙ్గజనితా స్నిగ్ధశోభా యేన। తథా,— ద్రాఘిమ్నాఽతిదీర్ఘత్వేన శాలతే ఏవంశీలేన। తస్య నలస్య కచేన కేశపాశేన సహ సమేత్య సంబన్ధం ప్రాప్య కుఙ్మలైర్మల్లికాదికోరకైః కర్తృభిః, ద్రాఘిమశాలినా తథార్జితమార్జనశ్రియా పునఃపునరఙ్గుల్యాదినా ఘర్షణాల్లబ్ధమార్జనసంబన్ధిస్నిగ్ధశోభేన భ్రమరమాలారూపేణ ధనుర్గుణేన సంయోగజుషాం సహితానాం మనోభువః కామస్య పతత్త్రిణాం బాణానాం సౌభాగ్యం సాహఇయమలమ్భి। కేశపాశస్య భ్రమరమాలారూపేణ కామధనుర్గుణేన సామ్యమ్, కోరకాణాం చ పుష్పరూపైర్బాణైః, నలస్య చ కామేనేత్యర్థః। అతివిశాలనీలతర కలికాలంకృతనలకేశపాశదర్శనమాత్రేణ భైమీ కామవశా భవితేతి భావః। కచేన, జాత్యేకవచనమ్॥౫౯॥

మూర్ధప్రసాధనమాహ—

అనర్ఘ్యరత్నౌఘమయేన మణ్డితో రరాజ రాజా ముకుటేన మూర్ధని।
వనీపకానాం స హి కల్పభూరుహస్తతో విముఞ్చన్నివ మఞ్జుమఞ్జరీమ్॥౯౦॥

అనర్ఘ్యేతి॥ అనర్ఘ్యరత్నౌఘమయేనామూల్యదివ్యమాణిక్యాదిరత్నఘటితేన ముకుటేన మూర్ధ్ని మణ్డితో రాజా స నలో హి యస్మాద్వనీపకానాం యాచకానామతిధనదానాత్కల్పభూరుహః కల్పవృక్షః, తతో హేతోర్మనుమఞ్జరీం కల్పవృక్షత్వోచితాం రమ్యాం రత్నాఙ్కరపరమ్పరాం విముఞ్చన్నుద్గిరన్నివ రరాజ। వృక్షో హి బాలపల్లవపుష్పఫలయుక్తాం మఞ్జరీముద్గిరతి। కల్పవృక్షస్య చ మఞ్జరీ రత్నఫలత్వాద్రత్నమయీ మఞ్జరీస్థానే ముకుటః, తత్కిరణా వా। మఞ్జర్యాకారా ముకుటమణికిరణా ఊర్ధ్వం నిర్గచ్ఛన్తీత్యర్థః। అర్ఘమర్హతీత్యర్థే దణ్డాదిత్వాద్యత్। 'మఞ్జరీః' ఇతి చ పాఠః॥౯౦॥

భాలప్రసాధనమాహ—

నలస్య భాలే మణివీరపట్టికానిభేన లగ్నః పరిధిర్విధోర్బభౌ।
తదా శశాఙ్కాధికరూపతాం గతే తదాననే మాతుమశక్నువన్నివ॥౯౧॥

నలస్యేతి॥ రత్నఖచితాయా వీరసంబన్ధిన్యా వీరపురుషధార్యాయా వీరపట్టికానామ్నా చాఖ్యాతాయాః సువర్ణపట్టికాయాః శ్రవణయుగపశ్చాద్భాగమాత్రవ్యాపిన్యా నిభేన వ్యాజేన నలస్య భాలే లలాటే లగ్నః సన్ విధోశ్చన్ద్రస్య పరిధిః పరివేషో బభౌ। ముఖచన్ద్రేఽపి శ్చేత్పరివేషః, సంపూర్ణమణ్డలః కిమితి న దృశ్యత ఇత్యత ఆహ—కిం కుర్వన్నివ—తదా ప్రియాసంగమకాలే భూషణకాలే చ హర్షవశాద్భూషణవశాఞ్చ శశాఙ్కాధికరూపతాం చన్ద్రాపేక్షయాధికసౌన్దర్యమ్। అథ చ,—అధికపరిమాణత్వం గతే ప్రాప్తే తదాననే మాతుం తుల్యప్రమాణతాం చ ప్రాప్తుమశక్నువన్నివ। అల్పపరిమాణస్య యదలంకరణం తదధికపరిమాణస్యైకదేశ ఏవ తిష్ఠతి న తు సర్వం మణ్డయితుం శక్నోతి। తస్మాన్ముఖైకదేశో భాల ఏవ పరిధిః స్థిత ఇతి యుక్తమితి భావః। మణికిరణానాం మణ్డలాకారత్వేన పట్టికాయాః పరివేషాకారత్వం యుక్తమ్। 'అశక్తిముద్వహన్' ఇతి చ పాఠః॥౯౧॥

శ్లోకత్రయేణ తిలకం వర్ణయతి—

బభూవ భైమ్యాః ఖలు మానసౌకసం జిఘాంసతో ధైర్యభరం మనోభువః।

ఉపభ్రు తద్వర్తులచిత్రరూపిణీ ధనుఃసమీపే గులికేవ సంభృతా॥౬౨॥

బభూవేతి॥ మనోభువో ధనుఃసమీపే సంభృతా సజ్జీకృతా ఉపభ్రు భ్రువోః సమీపే తస్య నలస్య వర్తులం చిత్రం తిలకస్తద్రూపిణీ గులికేవ మృన్మయో గోలక ఇవ బభూవ। కింభూతస్య—భైమ్యా మానసౌకసం మనసి ధైర్యభరం ధైర్యబాహుల్యం అథ చ ధైర్యభరమేవ। మానససరోనివాసినం హంసమ్। పక్షిత్వాన్న విద్యతే ధైర్యభరో యస్యైవంవిధం వా। హంసం జిఘాంసతో హన్తుమిచ్ఛతః। భ్రువోః కామధనుష్ట్వమ్, తిలకస్య చ గులికాత్వమ్। భ్రూసమీపస్థితవర్తులతిలకదర్శనమాత్రేణ భైమీ కామవశా భవిష్యతీతి భావః। అన్యోఽపి హంసం హన్తుమిచ్ఛన్క్షత్రియో ధనుషి గులికాం సంధత్తే। 'రాజ్ఞశ్చ తిలకో వృత్తో వర్తులో నృపవైశ్యయోః' ఇతి వచనాత్। మానసౌకస్త్వోత్ప్రేక్షాయాం 'ఖలు'। 'చిత్రం స్యాదద్భుతాలేఖ్యతిలకేషు' ఇతి విశ్వః। చిత్రం చ తద్రూపం చేతి కర్మధారయాదినిర్వా। 'చిత్రరూపతా' ఇతి పాఠః। తిలకస్వరూపేత్యర్థః॥౬౨॥

అచుమ్బి యా చన్దనబిన్దుమణ్డలీ నలీయవక్త్రేణ సరోజతర్జినా।

శ్రియం శ్రితా కాచన తారకాసఖీ కృతా శశాఙ్కస్య తయాఙ్కవర్తినీ॥౬౩॥

అచ్చుమ్బీతి॥ వృత్తత్వాదినా గుణేన సరోజతర్జినా కమలజైత్రేణ తదధికేన। అథ చ కమలతర్జనవశాదేవ చన్ద్రరూపేణ నలీయేన వక్త్రేణ యా చన్దనబిన్దుమణ్డలీ మణ్డలాకారశ్చన్దనతిలకోఽచుమ్బి ధృతా తయా చన్దనబిన్దుమణ్డల్యా చన్దనస్యైవ సఖీం శ్రియం శ్రితా సలక్ష్మీకా కాచన రోహిణ్యాదిమధ్యే తారకా శశాఙ్కస్యాఙ్కవర్తినీ మధ్యవర్తినీ కృతా। తయా చన్ద్రమధ్యవర్తినీ కాచన సశ్రీకా తారకా స్వస్య సఖీ సహచరీ కృతా। సా తత్తుల్యా జాతేత్యర్థం ఇతి వా। కా చ కాపి తారకా అసఖీ న కృతా, కిం తు యా కాచన చన్ద్రాఙ్కవర్తినీ భవేత్ సా సర్కాపి సఖ్యేవ కృతేతి వా। సరోజతర్జినశ్చన్ద్రస్య మధ్యవర్తినీ రోహిణ్యాదిర్యది భవేత్, తర్హి చన్దనవృత్తతిలకయుక్తః సరోజతర్జీ నలముఖశ్చన్ద్రస్తత్తుల్యో భవేత్, నత్వేవమిత్యర్థః। తదా తన్ముఖం పద్మచన్ద్రాభ్యామధికతమం జాతమితి భావః। 'కాంచన' ఇతి పాఠేఽతిశయితశ్రియం శ్రితా॥౬౩॥

న యావదగ్నిభ్రమమేత్యుదూఢతాం నలస్య భైమీతి హరేర్దురాశయా।

స బిన్దురిన్దుః ప్రహితః కిమస్య సా న వేతి భాలే పఠితుం లిపీమివ ౬౪

నేతి॥ హరేరిన్ద్రస్య ఇతి ఏవంరూపయా దురాశయానుత్పద్యమానాసంభావితచిన్తయా 'అస్య నలస్య భాలే లలాటే సా భైమీ కిమస్తి న వా' ఇతి సందేహరూపాం బ్రాహ్మీం లిపిమక్షరపఙ్క్తిం సందేహనిరాసాయ స్పష్టం పఠితుం వాచయితుం స చన్దనతిలకమిన్దురేవ ఇన్దుశ్చన్ద్రః ప్రహితః ప్రేషిత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా। ఇతి కిమ్—భైమీ యావదగ్నిభ్రమమగ్నిప్రదక్షిణీకరణపర్యన్తం నలస్యోద్ఢూఢతాం పరిణీతతాం భార్యాత్వం న ఏతి న గచ్ఛతీతి। యద్యపి స్వయంబసే జాతః, తథాపి యావత్సప్తపదీ నాస్తి తావద్భైమీ నలస్య భార్యా న భవతీతి దురాశయా స బిన్దుశ్చన్ద్ర ఏవ ప్రహితః కిమ్। 'పతిత్వం సప్తమే పదే' ఇతి స్మృతిప్రామాణ్యాద్యావదగ్నిభ్రమణం నాస్తి తావద్భైమీ నలసత్తాం నైతి। బ్రహ్మలిపేర్నిశ్చయం చన్ద్రద్వారా బుద్ధ్వా తత్ప్రాప్త్యర్థం వయం ప్రయతామహ ఇతి దురాశయా లిపివాచనార్థం ప్రేషితశ్చన్ద్రో లలాటే స్థితః। చన్ద్ర ఇవ తిలకో రేజ ఇతి భావః। యావదగ్నిభ్రమమ్ అవ్యయీభావః। లిపి, 'కృదికారాత్—'(గం సూం ౫౦) ఇతీకారః॥౬౪॥

కర్ణభూషణం వర్ణయతి—

కపోలపాలీజనిజానుబిమ్బయోః సమాగమాత్కుణ్డలమణ్డలద్వయీ।

నలస్య తత్కాలమవాప చిత్తభూరథస్ఫురచ్చక్రచతుష్కచారుతామ్॥౬౫॥

కపోలేతి।। తత్కాలం తస్మిన్మణ్డనసమయే నలస్య కుణ్డలమణ్డలద్వయీ కర్ణభూషణీభూతమణ్డలాకారకుణ్డలద్వయీ కపోలపాల్యాం ప్రశస్తాతిస్వచ్ఛనలకపోలయుగే జాతౌ నిజౌ స్వీయావనుబిమ్బౌ తయోః సమాగమాత్సంబన్ధాద్ధేతోశ్చిత్తభూరథే కామరథే స్ఫురల్లసచ్చక్రచతుష్కం తస్య చారుతాం సౌన్దర్యమవాప। రథశ్చతుశ్చక్రో భవతి। పాలీ ఫలకమ్। చతుష్కం పరిమాణోపాధికే సఙ్ఖ్యార్థే 'సంఖ్యాయాః సంజ్ఞాసఙ్ఘ—'(౫।౧।౫౮) ఇతి కన్। తత్ర ప్రాణిసఙ్ఘే యద్యపి ప్రత్యయః, తథాప్యత్రౌపచారికః ప్రయోగః॥౬౫॥

శ్రితాస్య కణ్ఠం గురువిప్రవన్దనాద్వినమ్రమౌలేశ్చిబుకాగ్రచుమ్బినీ

అవాప ముక్తావలిరాస్యచన్ద్రమఃస్రవత్సుధాతున్దిలవిన్దువృన్దతామ్॥౬౬॥

శ్రితేతి॥ అస్య కణ్ఠే శ్రితా ముక్తావలిర్మౌక్తికహారలతా ఆస్యమేవ చన్ద్రమాస్తస్మాత్స్రవన్తీ సుధా తస్యాస్తున్దిలం స్థూలం బిన్దువృన్దం తస్య భావస్తత్తా తామవాప। కింభూతస్య—గురూణాం పిత్రాదీనాం విప్రాణాం చ వన్దనయా వినమ్రో మౌలిర్యస్య। అత ఏవ కింభూతా హారలతా—చుబుకాగ్రచుమ్బినీ హన్వగ్రస్పర్శినీ ముక్తానాం స్థూలత్వం వర్తులత్వం చ సూచితమ్। పూర్ణచన్ద్రదర్శనవన్నలదర్శనాద్గుర్వాదీనాం ప్రీతిర్జాతేతి భావః॥౬౬॥

శ్లోకత్రయేణ భుజభూషణం వర్ణయతి—

యతోఽజని శ్రీర్బలవాన్బలం ద్విషన్బభూవ యస్యాజిషు వారణేన సః।
అపూపురత్తాన్కమలార్థినో ఘనాన్సముద్రభావం స బభార తద్భుజః॥౬౭॥

యత ఇతి॥ స తద్భుజో నలభుజో ముద్రాభిరఙ్గులీయకైః సహితః సముద్రస్తస్య భావమ్। అథ చ,—దణ్డ్యదణ్డనాదిరాజ ధర్మపరిపాలనాన్ముద్రా నియమస్తత్సాహిత్యమ్। బభార భేజే। ఊర్మికా దధారేతి భావః। స కః—యతో యస్మాద్భుజాద్ధేతోః శ్రీః శోభా రాజ్యలక్ష్మీర్వా! అజన్యుత్పన్నా। తథా,—ఆజిషు యస్య భుజస్య వారణేన యత్కర్తృకేణ శత్రువిమర్దనేన కృత్వా బలం శత్రుసైన్యం ద్విషన్పరాభావుకః సన్ స నలో బలవానుత్సాహయుక్తః శక్తియుక్తో వా బభూవ। యత్కృతనివారణేన బలవాన్సన్ శత్రుసైన్యం పరాభావుకోఽభూదితి నా। 'వా'శబ్దశ్చార్థే। తతశ్చ-ఆజిషు బలం ద్విషన్స నలో యస్య చ యత్కర్తృకేణ రణేన సఙ్గ్రామేణ బలవానభూదితి వా। శత్రుసైన్యం ద్విషన్ స ప్రసిద్ధోఽతిబలోఽపి శత్రుః సఙ్గ్రామేషు యస్య కర్మభూతస్య వారణే నిరాకరణే బలవాన్ బభూవేతి వా। ఆజిషు బలం ద్విషన్స ప్రసిద్ధః శత్రుర్యస్య సఙ్గ్రామే విషయే బలవాన్నాభూదితి వా। వారణానామినః స్వామీ వారణేనశ్చాసౌ స చాతిప్రసిద్ధ ఐరావతః స వారణేనసో యస్య నలభుజస్య బలం ద్విషన్యద్బలేన సహ స్పర్ధమానః సఙ్గ్రామేషు బలవానభూత్। హీనబలోఽప్యుత్తమైతద్భుజబలస్పర్ధయా బలవత్త్వప్రతిష్ఠాం లేభే। 'వరం విరోధోఽపి సమం మహాత్మభిః' ఇతి న్యాయాదితి భావః। సఙ్గ్రామేషు బలం దైత్యం పరాభావుకః స ఇన్ద్రోఽపి యస్యాజిషు యేన భుజేన సహ సఙ్గ్రామే బలవాన్నాభూత్। ఇన్ద్రాదప్యయం బలీతిభావ ఇతి వా। వబయోరభేదాద్వలనం వలః పలాయనం తద్వాన్। సఙ్గ్రామే యత్కృతేన నివారణేన స బలారాతిరపి బలవాన్పలాయనపరోఽభూత్, న తు స్థాతుం శక్త ఇతి వా। యః కరస్తానతిప్రసిద్ధాన్ధనాన్బహూన్కమలాం లక్ష్మీమర్థంయన్త ఏవంశీలాన్యాచకానపూపురత్పూర్ణీచకార। అతివదాన్య ఇత్యర్థః। బహూన్సున్దరవధూకాఙ్క్షిణో వరాన్యః పపార। బహవో బ్రాహ్మణా యేన వివాహితా ఇత్యర్థ ఇతి వా। అథ చ—సాగరత్వం

భేజే। యస్మాత్సాగరాల్లక్ష్మీర్జాతా। యదుత్పన్నేన వారణేనైరావతాఖ్యేన స బలారాతిరాజిషు బలవానభూత్। యశ్చ బృష్ట్యర్థం జలాభిలాషిణో మేఘానుపూరయతి। రామనామాఙ్కితా ముద్రోక్తా। 'యదుద్ధతా', 'పపార యస్తాంన్' ఇతి వా పాఠః। 'సలిలం కమలం జలమ్' ఇత్యమరః। 'కమలా శ్రీవరశ్రియోః' ఇతి విశ్వః। వలనం వలః। ఘఞర్థే కవిధానాత్కః। అపూపురదితి పూరయతేరేర్లుజి 'ణౌ చఙి' (౭।౪।౧) ఇతి హ్రస్వే 'దీర్ఘో లఘోః' (౭।౪।౯౪) ఇత్యభ్యాసస్య దీర్ఘః। పపార, పృధాతోః పూరణార్థాల్లిట్। ఇత్త్వం (ఉత్వం) బాధిత్వా పరత్వాద్వృద్ధిః॥౬౭॥

కృతార్థయన్నర్థిజనాననారతం బభూవ తస్యామరభూరుహః కరః।

తదీయమూలే నిహితం ద్వితీయవద్ధ్రువం దధే కఙ్కణమాలవాలతామ్॥౬౮॥

కృతేతి॥ తస్య కరోఽమరభూరుహః కల్పవృక్షో యతో బభూవ। కిం కుర్వన్— అర్థిజనాన్యాచకలోకాన్ బహుధనదానాదనారతం సదా కృతార్థయన్ప్రాప్తప్రయోజనాన్కుర్వన్। తస్మాన్మణిబన్ధరూపే తదీయకరమూలే నిహితం స్థాపితం ద్వితీయవద్వితీయేన వైవాహికేన సూత్రమయేన మాఙ్గలికేన కఙ్కణేన యుక్తం సౌవర్ణం కఙ్కణమాలవాలతాం దధే। తదీయకరకల్పతరోః కఙ్కణమాలవాలస్థానే జాతమిత్యర్థః। వృక్షమూలే ఆలవాలద్వయం భవతి। మిలితముద్రికాద్వయవద్వయోర్మిలితయోర్ఘటనాద్వితీయవదితి వా। 'ధ్రువమ్' ఉత్ప్రేక్షాయామ్। 'వినివేశితం తదా' ఇతి పాఠః సాధుః॥౬౮॥

రరాజ దోర్మణ్డనమణ్డలీజుషోః స వజ్రమాణిక్యసితారుణత్విషోః।

మిషేణ వర్షన్దశదిఖ్యుఖోన్ముఖౌ యశఃప్రతాపావవనీజయార్జితౌ॥౬౯॥

రరాజేతి॥ స నలో రరాజ। కిం కుర్వన్నివ– దోర్మణ్డనం బాహుభూషణం తస్య మణ్డలీ శ్రేణీ తాం జుషేతే ఇతి జుషౌ తయోరఙ్గదాదివర్తులబాహుభూషణాశ్రయయోర్వజ్రమాణిక్యానాం క్రమేణ సితారుణత్విషోః శ్వేతరక్తదీప్త్యోర్మిషేణ ఊర్ధ్వాధోదిక్సహితప్రాచ్యాదిదశదిభ్భాగునాముమ్నుఖౌ తత్ర ప్రసరన్తావవనీజయేనార్జితౌ క్రమేణ యశఃప్రతాపౌ వర్షన్ప్రసారయన్నివ। హీరకమాణిక్యానాం మణ్డనాశ్రితత్వాత్తద్దీప్త్యోరపి మణ్డనాశ్రితత్వం యుక్తమ్। యశఃప్రతాపౌ సితరక్తశోభావితి కవిసంకేతః। ఇవాధ్యాహారః॥౬౯॥

ఘనే సమస్తాపఘనావలమ్బినాం బిభూషణానాం మణిమణ్డలే నలః।

స్వరూపరేఖామవలోక్య నిష్ఫలీచకార సేవాచణదర్పణార్పణామ్॥౭౦॥

ధన ఇతి॥ నలః సమస్తా యేఽపఘనా హస్తమస్తకాద్యఙ్గాని తానవలమ్బత ఏవంశీలాని తత్ర స్థితాని తేషాం విభూషణానాం ఘనే సాన్ద్రే మణిమణ్డలే రత్నసఙ్ఘే స్వరూపస్య స్వాకారస్య రేఖాం పరమాం శోభాం స్వలావణ్యపరమాం మర్యాదాం వావలోక్య సేవయా విత్తాః ప్రసిద్ధాః సేవాచణా సేవాచతురా నాపితాదయస్తేషాం దర్పణార్పణాం ప్రతిబిమ్బదర్శనార్థం ముకురార్పణాం నిష్ఫలీచకార। ఆదర్శకృత్యస్య రత్నైరేవ కృతత్వాదితి భావః। మఙ్గలమాదర్శ ఇతి బుద్ధ్యా తైర్దర్పణ ఆనీతః। తేన చ విలోకిత ఇతి తేషాం సేవాచాతుర్యమ్। సేవాచణేతి, 'తేన విత్తః—' (౫।౨।౨౬) ఇతి చణమ్॥౭౦॥

వ్యలోకి లోకేన న కేవలం చలన్ముదా తదీయాభరణార్పణాద్యుతిః।

అదర్శి విస్ఫారితరత్నలోచనైః పరస్పరేణేవ విభూషణైరపి॥౭౧॥

వ్యలోకీతి॥ చలన్తీ వ్యాఘుట్యోత్పాద్యమానా ముత్ యస్య తేన నిరన్తరహర్షేణ లోకేన తదీయానాం నలీయానామాభరణానామర్పణాద్యుతిః సంస్థానవిశేషే స్థాపనజనితా శోభా కేవలం న వ్యలోకి కింతు విస్ఫారితాని ప్రసారితకిరణాని రత్నాన్యేవ లోచనాని యేషామేవంవిధైః విస్ఫారితై రత్నలోచనైః కృత్వా వా। అచేతనైర్విభూషణైరపి పరస్పరేణాన్యోన్యస్య ద్యుతిరదర్శీవ విలోకితేవ। అన్యోన్యశోభావిలోకనార్థమచేతనైరపి తైర్నేత్రాణి ప్రసారితానీత్యర్థః। ఆభరణశోభా సర్వైర్విలోకితా। మణ్డనమాత్రం చ ఖచితరత్నమిత్యర్థః॥౭౧॥

తతోఽను వార్ష్ణేయనియన్తృకం రథం యుధి క్షితారిక్షితిభృజ్జయద్రథః।

నృపః పృథాసూనురివాధిరూఢవాన్స జన్యయాత్రాముదితః కిరీటవాన్॥౭౨॥

తత ఇతి॥ తతో భూషణధారణాదను పశ్చాత్స నలో నృపో వార్ష్ణేయనామా నియన్తా సారథిర్యస్య। అథ చ— కృష్ణః సారథిర్యస్య। తం రథం కిరీటవాన్సహజకిరీటయోగాత్కిరీటినామా పృథాసూనురర్జున ఇవారూఢవాన్। కింభూతో నలోఽర్జునశ్చ— యుధి క్షితా భఙ్గం ప్రాపితా అరిక్షితిభృతాం వైరినృపాణాం జయన్తో

జయదాతారోఽపి రథా యేన। క్షితవైరినృపశ్చాసౌ జయద్రథో యస్యేతి వా। క్షితా వైరినృపాణాం జయన్తో రథా లక్షణయా అర్శఆదిత్వాద్వా మహారథాతిరథార్ధరథప్రముఖా యోధా యేనేతి వా। అర్జునపక్షే—యుద్ధే హృతోఽభిమన్యువధాదరిః శత్రుభూతః క్షితిభృద్రాజా జయద్రథో యేన। క్షితోఽరీణాం కౌరవాణాం సంబన్ధీ రాజా జయద్రథో యేనేతి వా। తథా, —జనీం వధూమర్హతి జన్యో వరస్తత్సంబన్ధిన్యాం యాత్రాయాం ముదితో హృష్టః। జన్యా వరపక్షీయాస్తై: సహ యాత్రయా వా హృష్టః। అథ చ— యుద్ధసంబన్ధిన్యాం విజయయాత్రాయాం హృష్టః। తథా,—ముకుటేన మణ్డితః। వరయాత్రార్థం నిర్గత ఇత్యర్థః। వార్ష్ణేయః, వృష్ణేరపత్యమ్, 'ఇతశ్చానిఞః' (౪।౧।౧౨౨) ఇతి ఢక్। నియన్తృకమ్, 'నద్యృతశ్చ' (౫।౪।౧౫౩) ఇతి కప్॥౭౨॥

ఇదానీం వరసందర్శనార్థం పురనారీసంభ్రమమాహ—

విదర్భనామ్నస్త్రిదివస్య వీక్షితుం రసోదయాదప్సరసస్తముజ్జ్వలమ్।

గృహాద్గృహాదేత్య ధృతప్రసాధనా వ్యరాజయవ్రాజపథానథాధికమ్॥౭౩॥

విదర్భేతి॥ అథ రథారోహణానన్తరం విదర్భేతి నామ్నస్త్రిదివస్య కుణ్డినరూపస్య స్వర్గస్యాప్సరసః సున్దరనార్య ఏవ స్వర్వేశ్యా ఉజ్జ్వలం ప్రకాశమానం మూర్తం శృఙ్గారరూపం వా తం నలం రసోదయాద్దర్శనా (ద) నురాగాభివృద్ధిహేతోర్వీక్షితుం విశేషేణ ద్రష్టుం ధృతప్రసాధనా ధృతాలంకారాః సత్యో గృహాద్గృహాదేత్యాగత్య నిసర్గరమ్యాన్రాజపథానధికం నితరాం వ్యరాజయన్। తద్యోగాత్తేఽప్యధికం శుశుభిర ఇత్యర్థః। తాసామతిసౌన్దర్యముక్తమ్। సర్వా అపి తద్దర్శనార్థమాగతా ఇతి భావః॥౭౩॥

అజానతీ కాపి విలోకనోత్సుకా సమీరధూతార్ధమపి స్తనాంశుకమ్।

కుచేన తస్మై చలతేఽకరోత్పురః పురాఙ్గనా మఙ్గలకుమ్భసంభృతిమ్॥౭౪॥

అజానతీతి॥ నలస్య విలోకనోత్సుకా అత ఏవ సమీరణేన ధూతార్ధం కమ్పితార్ధమపి స్తనాంశుకం చోలకాఖ్యం కుచావరణవస్త్రమజానత్యనావృణ్వతీ కాపి పురాఙ్గనా చలతే వరయాత్రోన్ముఖాయ తస్మై నలాయ పురోఽగ్రభాగే కుచేన కృత్వా మఙ్గలకుమ్భస్య శుభసూచకశకునరూపపూర్ణకుమ్భస్య సంమృతిం సంభారముపదామకరోత్। సమీరధూత ఇత్యనేనాచేతనస్యాధ్యనురాగోత్పాదనా, కుచస్యాతిసౌన్దర్యమితి చ వ్యజ్యతే। వరస్య చ పురః

పూర్ణకలశదర్శనం శుభాయ భవతి। తస్మై, 'క్రియయా యమభిప్రైతి స సంప్రదానమ్' (వాం ౧౦౮౫) ఇతి సంప్రదానత్వమ్॥౭౪॥

సఖీం నలం దర్శయమానయాఙ్కతో జవాదుదస్తస్య కరస్య కఙ్కణే।

విషజ్య హారైస్త్రుటితైరతర్కితైః కృతం కయాపి క్షణలాజమోక్షణమ్॥౭౫॥

సఖీమితి॥ సోఽయం నలః సమాగచ్ఛతీత్యేవం కరేణ సఖీం నలం దర్శయమానయా దర్శయన్త్యా కయాపి ప్రదర్శనార్థమేవాఙ్కత ఉత్సఙ్గాత్సకాశాజ్జవాద్వేగాదుదస్తస్యోత్క్షిప్తస్య కరస్య సువర్ణహీరకధారాతీక్ష్ణాగ్రభాగే కఙ్కణాఖ్యే భూషణే విషజ్య వేగాభిఘాతవశాల్లగిత్వా త్రుటితైరిఛన్నైర్హారైర్నలవిలోకనరసాదతర్కితైరజ్ఞాతవిచ్ఛేదాధఃపతనైర్హారైస్తదీయముక్తాఫలైః కృత్వా క్షణం క్షణమాత్రమ్। క్షణ ఉత్సవస్తత్సంబన్ధి వా। లాజమోక్షణం కృతమ్। అన్యరమణీ నిరన్తరక్రియమాణలాజమోక్షణమధ్యే మౌక్తికమోక్షణమపి క్షణం తద్భ్రమకార్యభూదిత్యర్థః। దర్శయమానయా, 'ణిచశ్చ' (౧।౩।౭౪) ఇతి కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే శానచి 'హృక్రోరన్యతరస్యామ్' (౧।౪।౫౩) ఇత్యత్ర 'అభివాదిదృశోరాత్మనేపదే—' (వాం౦౧౧౧౪) ఇతి వక్తవ్యాద్వికర్మకత్వాత్సఖీమితి కర్మత్వమ్। 'సఖీః' ఇతి చ పాఠః॥౭౫॥

లసన్నఖాదర్శముఖామ్బుజస్మితప్రసూనవాణీమధుపాణిపల్లవమ్।

పియాసతస్తస్య నృపస్య జజ్ఞిరే ప్రశస్తవస్తూని తదేవ యౌవతమ్॥౭౬॥

లసదితి॥ తద్యువతీనాం సమూహో యౌవతమేవ యియాసతో వరయాత్రోన్ముఖస్య తస్య నృపస్య ప్రశస్తవస్తూని శుభసూచకమఙ్గలద్రవ్యాణి జజ్ఞిరే। కింభూతమ్— నఖా ఏవాదర్శాః, ముఖాన్యేవామ్బుజాని, స్మితాన్యేవ ప్రసూనాని పుష్పాణి, వాణ్య ఏవ మధూని, పాణయ ఏవ పల్లవాని, ఇతరేతరయోగః సమాహారో వా। లసన్తః స్ఫురత్కాన్తయో నఖాదర్శాదయో యస్య తత్। ఏవంవిధపురనారీదర్శనాద్భైమీపాణిగ్రహో నితరాం మమ శుభాయైవ భవితేతి తస్య బుద్ధిరభూదితి భావః। అతిసౌన్దర్యం తాసాం సూచితమ్। 'దధ్యాజ్యాదర్శాదిదర్శనం శుభావహమ్' ఇతి వసన్తరాజగ్రన్యే జ్ఞాతవ్యమ్। ఆరోప్యమాణస్య ప్రాధాన్యాజ్జజ్ఞిరే ఇతి బహువచనమ్॥౭౬॥

కరస్థతామ్బూలజిఘత్సురేకికా విలోకనైకాగ్రవిలోచనోత్పలా।

ముఖే నిచిక్షేప ముఖద్వీరాజతారుషేవ లీలాకమలం విలాసినీ ॥౭౭॥

కరేతి ॥ ఏకికా కాపి విలాసినీ పురనారీ కరస్థం తామ్బూలం జిఘత్సుర్భక్షయితుమిచ్ఛుః సతీ కరస్థం లీలాకమలం ముఖే నిచిక్షేప। యతో నలవిలోకనే విషయే ఏకాగ్రే తత్పరే విలోచనోత్పలే యస్యాః సా। తామ్బూలభ్రాన్త్యా కమలం ముఖే నిక్షిప్తమిత్యర్థః కయేవ— ముఖలక్షణే రాజని విద్యమానే కమలస్య ద్వితీయా రాజతా తయా జాతా యా రుద్ర క్రోధస్తయేవ। ఉత్తమేన మన్ముఖేన సహైతత్స్పర్ధత ఇతి క్రోధాదివ ముఖే కమలం నిక్షిప్తమిస్యర్థః। నలసౌన్దర్యాతిశయదర్శనేన విమనస్కతోక్తా। జిఘత్సుః, 'లుఙ్సనోర్ఘస్లృ (౨।౪।౩౭) ఇత్యదేర్ఘస్లాదేశే, 'ఘస్లృ అదనే' ఇత్యేతస్మాద్వా సన్నన్తాదుః। 'న లోకా—(౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాత్తామ్బూలం జిఘత్సురితి ద్వితీయాయామ్, 'ద్వితీయా' (౨।౧।౨౪) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః॥౭౭॥

కయాపి వీక్షావిమనస్కలోచనే సమాజ ఏవోపపతేః సమీయుషః।

ఘనం సవిఘ్నం పరిరమ్భసాహసైస్తదా తదాలోకనమన్వభూయత ॥౭౮॥

కయేతి ॥ కయాపి స్వైరిణ్యా వీక్షయా నలదర్శనేన విమనస్కే త్యక్తవిషయాన్తరే లోచనే యస్యాస్తస్మిన్సమాజే జనసఙ్ఘ ఏవ సమీయుషః సమాగతస్యోపపతేర్జారస్య పరిరమ్భ ఆలిఙ్గనవిషయే సాహసైర్నిర్విచారనిర్భయప్రవర్తనైః కృత్వా తదా నలవిలోకనసమయే తదాలోకర్మ నలదర్శనం ఘనం నితరాం సవిఘ్నం యథా తథాన్వభూయతానుభూతమ్। జారకర్తృకైర్జారకమంకైర్వా ఆలిఙ్గనైర్వ్యవధానాత్తయా నలః సమ్యఙ్నాదర్శీత్యర్థః। తదా తదా కదాచిత్కదాచిత్ (ప్రకృతత్వాన్నలస్య) ఆలోకనం కృతమ్, న తు నిరన్తరమితి వా। దేవయాత్రావరయాత్రాదికో జారాదీనాం కామశాస్త్రే సమయ ఉక్తః॥౭౮॥

దిదృక్షురన్యా వినిమేషవీక్షణాం నృణామయోగ్యాం దధతీ తనుశ్రియమ్।

పదాగ్రమాత్రేణ యదస్పృశన్మహీం న తావతా కేవలమప్సరోఽభవత్ ॥౭౯॥

దిదృక్షురితి ॥ నలం దిదృక్షుః, అత ఏవ దర్శనానురాగవశేన విగతపక్ష్మసంకోచే వీక్షణే విశిష్టే నేత్రే యస్యాః సా। తథా— నృణాం భూలోకవాసినామయోగ్యాం దివ్యాం తనుశ్రియం దధతీ అన్యా కాచిన్నారీ ఇత్థం ప్రాప్తదేవాఙ్గనాసామ్యాపి దర్శనౌత్సుక్యాత్పదాగ్రమాత్రేణైవ యద్యస్మాన్మహీమస్పృశత్తావతా కేవలం తావన్మాత్రేణైవ నాప్సరోఽభవత్।

అప్సరసోఽప్యనిమేషనేత్రా మనుష్యానర్హా దేవైకభోగ్యాం కాయకాన్తిం విభ్రాణాః కేవలం పదైకదేశేనాపి భూమిం న స్పృశన్తి। ఇయం తు నిర్నిమేషదర్శనోత్సుకతయాఙ్గుష్ఠాదిమాత్రేణ స్పృశతీ తేనైవ ధర్మేణ తత్తుల్యా నాభూత్ అన్యత్సర్వం సాదృశ్యమేవేత్యర్థః। అప్సరోఽభవదితి చ్విః। 'అప్సరః"- శబ్దస్య బహుత్వేఽపి అన్యా ఇత్యపేక్షయాఽభవదిత్యేకవచనమపి యుక్తమ్। 'ఆపః సుమనసో వర్షా అప్సరః సికతాసమాః। ఏతాః స్త్రియాం బహుత్వే స్యురేకత్వేఽప్యుత్తరం త్రయమ్॥' ఇతి వచనాదేకవచనాన్తాప్సరఃశబ్దావివః। బహుజనపృష్ఠవర్తినో భిత్త్యాదివ్యవహితా వా పాదాఙ్గుష్ఠమాత్రేణ భువం స్పృశన్తః ప్రోన్నమితాఙ్గాః పశ్యన్తీతి దిదృక్షూణాం స్వభావః॥౭౯॥

విభూషణస్రంసనశంసనార్పితైః కరప్రహారైరపి ధూననైరపి।

అమాన్తమన్తః ప్రసభం పురాఽపరా సఖీషు సంమాపయతీవ సంమదమ్॥౮౦॥

విభూషణేతి॥ అపరాన్తఃకరణే శరీరమధ్యేఽమాన్తం సంమదం శరీరమానాదధికమానం బహిరవస్థితం నలదర్శనజం ప్రమోదం విభూషణానాం స్రంసనస్య శంసనే తవ మణ్డనం గలితమ్, తవ మణ్డనం గలితమితి ప్రత్యేకం కథనే విషయేఽర్పితైర్దత్తైః కరప్రహారైరపి ధూననైరపి తచ్ఛరీరకమ్పనైశ్చ కృత్వా ప్రసభం బలాత్కారేణ స్వసఖీషు పురా సంమాపయతీవ ప్రావిశదివ। విచిత్తత్వేన శబ్దమశృణ్వన్ కరేణ తాడ్యతే, పతితవిస్మృతభూషణాదిసంవేదనాయ కమ్ప్యతే చేతి, తథా,— అన్యదపి కుసూలాదావమాద్ధోధూమాది బహిరేవ సంస్థితం సద్బలాత్కారేణ కరతాడనైః కరకృతైర్ధూననైశ్చాన్తర్భావ్యత ఇతి చ లౌకికీ రీతిః। నలదర్శనానురాగాదతివిమనస్కాస్తా జాతా ఇతి భావః। పురా సంమాపయతీతి, 'పురి లుఙ్ చాస్మే' (3।౨।౧౨౨) ఇతి లట్॥౮౦॥

విభూషణభ్రంశః శబ్దేన కిమితి న జ్ఞాపిత ఇత్యత ఆహ—

వతంసనీలామ్బురుహేణ కిం దృశా విలోకమానే విమనీబభూవతుః।

అపి శ్రుతీ దర్శనసక్తచేతసాం న తేన తే శుశ్రువతుర్మృగీదృశామ్॥౮౧॥

వతంసేతి॥ నలదర్శనే సక్తం చేతో యాసాం మృగీదృశాం శ్రుతీ కర్ణావపి వతంసనీలామ్బురుహేణ కర్ణభూషణనీలోత్పలేనైవ దృశా నేత్రేణ నలం విలోకమానే సత్యౌ యస్మాద్విమనీబభూవతుర్వ్యాకులే జాతే తేన తే శ్రుతీ కిం భూషణస్రంసనం న శుశ్రువతుః।

చక్షుషీ కిల శ్రవణానఈత్వాన్నాశ్రృణుతామ్ కర్ణౌ తు శ్రోతుం యోగ్యావేవేత్యపేరర్థః। తాః సుదృశ్యో యథా నలవిలోకనే విమనస్కా జాతాస్తథా కర్ణావపి విమనస్కౌ జాతావితి వాపేరర్థః। విమనీబభూబతుః, 'అరుర్మనశ్చక్షుః—(౫।౪।౫౧) ఇతి చ్విః సలోపశ్చ॥౮౧॥

కాశ్చిన్నిర్మాయ చక్షుఃప్రసృతిచులుకితం తాస్వశఙ్కన్త కాన్తా

మౌగ్ధ్యాదాచూడమోఘైర్నిచులితమివ తం భూషణానాం మణీనామ్।

సాహస్రీభిర్నిమేషాకృతమతిభిరయం దృగ్భిరాలిఙ్గితః కిం

జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞశ్రుతిఫలజగతీసార్వభౌమభ్రమేణ॥౮౨॥

కాశ్చిదితి॥ పశ్యన్తీషు తాసు మధ్యే కాన్తాః సున్దర్యః కాశ్చిత్పురనార్యో భూషణానాం యే మణయస్తేషాం భూషణభూతానాం వా మణీనాం రత్నానామోఘైః సమూహైరాచూడం శిఖామభివ్యాప్య నిచులితమాచ్ఛాదితమితి తత్ర బ్రుడితమివ తం నలం చక్షురూపాభ్యాం ప్రసృతిభ్యామర్ధసంకుచితకరకుజ్యలాభ్యాం చులుకితం పీతం నిర్మాయ కృత్వా ప్రసృతిప్రమాణాభ్యామతివిశాలాభ్యాం చక్షుర్భ్యాం సాదరదృష్టం కృత్వా ఇతి మౌగ్ధ్యాదనైపుణ్యాదశఙ్కన్త తర్కయామాసుః। ఇతి మౌగ్ధ్యం కిమ్— నిమేషే పక్ష్మసంకోచేఽకృతమతిభిరనిమిషాభిః సాహస్రీభిః సహస్రసంఖ్యాభిర్దృగ్భిర్దృష్టిభిర్జ్యోతిష్టోమరాజసూయాదియజ్ఞానాం వేదాచ్చ్యుతం యత్ఫలం సాధ్యం తద్రూపా యా జగతీ భువనం స్వర్గస్తస్యాః సార్వభౌమశ్చక్రవర్తీన్ద్రస్తస్య భ్రమేణాయం నల ఆలిఙ్గితః స్పృష్టః కిమ్। అచేతనైరపి రత్ననేత్రసహస్రైర్వైభవవశాదిన్ద్రోఽయమితి భ్రాన్త్యేన్ద్రస్య సహస్రనేత్రత్వాదనేనాస్మాభిః సంబన్ధం యుక్తమితి బుద్ధ్వా సమాలిఙ్గితాః కిమిత్యుత్ప్రేక్షా। ఏతదేవ మౌర్ఖ్యమ్। సౌన్దర్యం రత్నబాహుల్యం చోక్తమ్। 'సహస్ర'శబ్దః పక్షేఽపరిమితసంఖ్యావాచీ। సహస్రం పరిమాణమాసాం తాః సాహస్ర్యః, 'తదస్య పరిమాణమ్' (౫।౧।౫౭) ఇత్యర్థే' శతమానవింశతికసహస్రవసనాదణ్' ఇత్యణ్॥౮౨॥

భవన్నుద్యుమ్నః స్త్రీ నరపతిరభూద్యస్య జననీ

తముర్వశ్యాః ప్రాణానపి విజయమానస్తనురుచా।

హరారబ్ధక్రోధేన్ధనమదనసింహాసనమసా-

వలంకర్మీణశ్రీరుదభవదలంకర్తుమధునా॥౮౩॥

భవన్నితి ॥ సూర్యనప్తా మనోః పుత్రః సుద్యుమ్నాఖ్యో నరపతీ రాజా పార్వతీవనప్రవేశనిమిత్తేన శివశాసనేన హేతునా ఇలాఖ్యః స్త్రీ భవన్ స్త్రీత్వం ప్రాప్తః సన్ బుధాద్గర్భధారణేన యస్య జనన్యభూత్। ఉర్వశ్యాః ప్రాణాన్రూపాతిశయాత్స్వర్వేశ్యాయాః ప్రాణభూతం ప్రాణవత్ప్రియమతిసున్దరం తం పురూరవసమపి తనురుచా కాయకాన్త్యా విజయమానః పరాభావుకోఽసౌ నలోఽధునేదానీం హరేణారబ్ధః కృతః క్రోధస్తస్యేన్ధనం దాహ్యో మదనస్తస్య సింహాసనం దగ్ధత్వాత్కామేన శూన్యమలంకర్తుం యోగ్యతయా భూషయితుమలంకర్మీణా కర్మక్షమాతిసమర్థా స్వాభావికీ భూషణజనితా చ శ్రీః శోభా యస్యాసౌ ఏవంభూత ఉదభవజ్జాత ఇతి 'పౌరస్త్రియ ఆలేపుః' (నైం ౧౫।౯౨) ఇత్యన్తిమశ్లోకేన సంబన్ధః। జీర్ణః కామో దగ్ధః। పురూరవాస్త్వనేనైవ జితః। తస్మాచ్ఛూన్యం కామసింహాసనం భూషయితుమయం కామ ఏవోత్పన్నః। అతిసున్దరోఽయమితి భావః। కృతయుగాదౌ త్విలో నామ రాజా మృగయాప్రసఙ్గాద్ధరనివారితముమావనమేకాకీ ప్రవిష్టః స్త్రీ బభూవ। తామేకాకినీం సున్దరీం దృష్ట్వా చన్ద్రపుత్రో బుధః కామాతురః సన్ స్వాశ్రమం నీత్వా తస్యాం పురూరవోనామానం పుత్రమజీజనదితి భవిష్యోత్తరాదిపురాణకథా। విజయమానః, 'విపరాభ్యాం జేః—' (౧।౩।౧౯) ఇత్యాత్మనేపదే శానచ్। 'కర్మక్షమోఽలంకర్మీణః' ఇత్యమరః॥౮౩॥

అర్థీ సర్వ సుపర్వణాం పతిరసావేతస్య యూనః కృతే

పర్యత్యాజి విదర్భరాజసుతయా యుక్తం విశేషజ్ఞయా।

అస్మిన్నామ తయా వృతే సుమనసః సన్తోఽపి యన్నిర్జరా

జాతా దుర్మనసో న సోఢుముచితా తేషాం తు సాఽనౌచితీ॥౮౪॥

అర్థీతి॥ విశేషజ్ఞయా గుణానామధికతరత్వం విదుష్యా విదర్భరాజసుతయా అర్థీ మాం వృణీష్వేత్యర్థయమానః సానురాగోఽప్యసౌ సర్వసుపర్వణాం సర్వదేవానాం పతిరిన్ద్రోఽప్యేతస్య ప్రత్యక్షలక్ష్యాతిసౌన్దర్యస్య యూనః పూర్ణతారుణ్యస్య నలస్య కృతే నిమిత్తం పర్యత్యాజి సానురాగత్వే ప్రభుత్వేఽపి సౌన్దర్యాదిగుణానాం న్యూనత్వాద్యత్పరిత్యక్తస్తద్యుక్తముచితమేవ కృతమిత్యర్థః। 'నామ' ప్రాకాశ్యే। తు పునః నిర్జరాః ఇన్ద్రాదయశ్చత్వారోఽపి దేవాః శిష్టా నామ ప్రసిద్ధాః సుమనసః శోభనాన్తఃకరణా అపి। సుమనసః ప్రసిద్ధాః సన్తోఽపి వా। సుమనస ఇతి సఞ్జ్ఞయా ఖ్యాతాః సన్తోఽపి। తయా భైమ్యాస్మిన్నలే వృతే సతి యహుర్మనసః సవిషాదమనసో జాతాః సా తేషామనౌచిత్యనుచితకారితా సోఢుం క్షన్తుం నోచితా న యుక్తా। నహి సాధుభిః కార్యవశాదపి స్వధర్మః పరిత్యజ్యతే, ఏతైస్తు పరిత్యక్తః, తదయం న సహామహ ఇత్యర్థః। కృతేఽవ్యయమ్॥౮౪॥

అస్యోత్కణ్ఠితకణ్ఠలోఠివరణస్రుక్సాక్షిభిర్దిగ్పలైః

స్వం వక్షః స్వయమస్పుటన్న కిమదః శస్త్రాదపి స్ఫోటితమ్।

వ్యావృత్యోపనతేన హా శతమఖేనాద్య ప్రసాద్యా కథం

భైమ్యాం వ్యర్థమనోరథేన చ శచీ సాచీకృతాస్యామ్బుజా॥౮౫॥

అస్యేతి॥ అస్య నలస్య చిరకాలం వరణమాలాశ్లేషార్థముత్కణ్ఠితే కణ్ఠే లోఠిన్యాశ్చలన్త్యా హృదయావలమ్బిన్యా వరణస్రజః సాక్షిభిః ప్రత్యక్షదర్శిభిర్దిగ్పలైశ్చతుర్భిరిన్ద్రాదిభిర్దిక్పాలైస్త్రపాభావాత్స్వయమస్ఫుటదవిదీర్యమాణమపి స్వం వక్షోఽముష్య నలస్య శస్త్రాదపి హేతోః కిమితి న స్ఫోటితం విదారితమ్। నలేన సార్ధం భైమ్యర్థం యుద్ధమపి కృత్వా కిమితి న మృతమ్। శూరాణాం రణే మరణమపి యశసే భవతి, న లజ్జాపరిత్యాగ ఇతి భావః। ఛురికాదిప్రక్షేపేణ స్వయమేవ వా కిమితి న స్ఫోటితమితి వా। అగ్న్యాదయస్తావత్తిష్ఠన్తు। హా సోపహాసం కష్టమ్। అద్య భైమ్యాం విషయే వ్యర్థమనోరథేన సతా వ్యావృత్య పరావృత్య శతమఖేన ఉపనతేన శచీసమీపే ప్రణామవశాన్నమ్రేణ శతమఖేన శతయజ్ఞకరణలబ్ధస్వర్గాధిపత్యేన దేవేన్ద్రేణాపి శచీ చేన్ద్రాణ్యపి కథం ప్రసాద్యానునేతుం శక్యా। యతః— కోపవశాదజ్ఞానవశాద్వా సాచీకృతం వక్రీకృతమాస్యమేవామ్బుజం యయా। సంముఖానవలోకనాత్ప్రసాదనార్థమనేన కృతమపి ప్రణామాజల్యాదికం న ద్రక్ష్యతి, తతః కథం ప్రసాద్యా? భైమీ న లబ్ధా, శచీ చ రుష్టా, అయశోఽపి జాతమితీన్ద్రస్య మహత్కష్టం జాతమితి భావః। దిక్షు భర్తైః శూరైర్నృపైః స్వం వక్షః కిమితి న స్ఫోటితమ్। నృపామనుష్యాస్తిష్ఠన్తు దేవేన్ద్రస్యాపీదృశీ దశా జాతేతి వా। 'ఉపగతేన' ఇతి పాఠే శచీసమీపే గతేనేతి భావః॥౮౫॥

మా జానీత విదర్భజామవిదుషీం కీర్తి ముదః శ్రేయసీం

సేయం భద్రమచీకరన్మఘవతా న స్వం ద్వితీయాం శచీమ్।

కః శచ్యా రచయాంచకార చరితే కావ్యం స నః కథ్యతా-

మేతస్యాస్తు కరిష్యతే రసధునీపాత్రే చరిత్రే న కైః॥౮౬॥

మా జానీతేతి॥ భో సఖ్యః! యూయం విదర్భజాం ముదో హర్షాత్సకాశాత్కీర్తి శ్రేయసీం శ్రేష్ఠతరామవిదుషీమజానతీం మా జానీత। కింతు హర్షాపేక్షయా కీర్తిః ప్రశస్యతరేతి భైమీ

వేత్త్యేవేతి జానీత। యద్యస్మాత్సేయం భైమీ మఘవతా ప్రయోజ్యేన స్వమాత్మానం ద్వితీయాం శచీం భద్రం సాధు నాచీకరత్ న కారయామాస। ఇన్ద్రే వృతే తత్పత్నీత్వాత్ 'శచీ'శబ్దవాచ్యత్వం భవేన్న త్వసౌ వృతస్తస్మాద్వితీయా శచీ నాభవదితి యుక్తమేవానయా కృతమిత్యర్థః। ఇన్ద్రే వృతే కీర్తిర్భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య నేత్యాహ—శచ్యాశ్చరితే కః కవిః సర్గబన్ధాదిరూపేణ వర్ణనాత్మకం కావ్యం ప్రబన్ధం రచయాంచకార స శచీవర్ణనకారీ నోఽస్మాకమగ్రే, అస్మభ్యం వా కథ్యతాం యద్యస్తి, అపి తు— అనిరూపణాన్నాస్త్యేవ। ఏతస్యాస్తు భైమ్యాః పునా రసానాం శృఙ్గారాదీనామేవ రసానాం జలానాం ధునీ నదీ తస్యాః పాత్రే స్థానభూతే। అథ చ,— రసనదీప్రవాహరూపే గుణశీలాదిచరిత్రే విషయే కైః పరాశరవ్యాసశుకాదిభిః కావ్యం న కరిష్యతే, అపి తు తైరపి భారతాదౌ తద్వర్ణనకావ్యం కరిష్యతే, కిం పునః శ్రీహర్షాదికవిభిరిత్యర్థః। ఇన్ద్రవరణేన యద్యపి స్వర్గసుఖప్రాప్తిస్తథాపి తత్పత్నీత్వాచ్ఛచీత్వేఽపి తస్యాః కుత్రచిత్ కేనాప్యవర్ణితత్వాత్, ఇన్ద్రాపేక్షయాధికకీర్తేర్నలస్య వరణే పుణ్యశ్లోకత్వాత్సర్వైరపి వర్ణనీయత్వాత్తత్ప్రసఙ్గాత్స్వస్యాపి వర్ణనీయత్వాన్మహతీ కీర్తిర్భవిష్యతి। సా చ స్వర్గముదః సకాశాచ్ఛ్రేయసీ ఇతి విచార్య ఇన్ద్రపరిత్యాగద్వారా స్వర్గసుఖమపి పరిత్యజ్య భైమ్యా నలో వృత ఇతి యుక్తకారిత్వాదేతాదృశీ కాపి విదుషీ నాస్తీతి భావః। 'దివః' ఇతి పాఠే స్వర్గసుఖాదిత్యర్థః। కరిష్యతే, ఋదన్తత్వాదిట్॥౮౬॥

వైదర్భీబహుజన్మనిర్మితతపఃశిల్పేన దేహశ్రియా

నేత్రాభ్యాం స్వదతే యువాయమవనీవాసః ప్రసూనాయుధః।

గీర్వాణాలయసార్వభౌమసుకృతప్రాగ్భారదుష్ప్రాపయా

యోగం భీమజయానుభూయ భజతామద్వైతమద్య త్విషామ్॥౮౭॥

వైదర్భీతి॥ హే సఖ్యః! అవన్యాం వాసః స్థితిర్యస్య సః ప్రసూనాయుధ ఇవ కామరూపోఽయం నలనామా యువా తరుణో దేహశ్రియా కాయకాన్త్యా కృత్వా పశ్యన్తీనామస్మాకం నేత్రాభ్యాం స్వదతే రోచతే। కింభూతయా—వైదర్భ్యా బహుజన్మభిరనేకజన్మసు వా నిర్మితస్య కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదిజన్యస్య తపసః సుకృతస్య శిల్పేన ఫలభూతయా। అతిసున్దరమముం ప్రీత్యాఽస్మన్నేత్రే పశ్యత ఇత్యర్థః। విశిష్టయా దేహశ్రియోపలక్షితో వా। అశరీరోఽపి భైమీపుణ్యబాహుల్యవశాత్సశరీరః కామ ఇవేతి భావ ఇతి వా। సోఽయం నలః అద్య భీమజయా సహ యోగం దామ్పత్యసంబన్ధమనుభూయ త్విషాం కాన్తిభరాణామన్యత్రాయన్తాసత్త్వేనాద్వైతం సామస్త్యం భజతామాశ్రయతు। ఉభయోరేకత్ర మేలనాదయమేవ కాన్తీనామాశ్రయః కాన్తిస్వరూపో వా భవతు, నాన్య ఇత్యర్థః। కింభూతయా—

గీర్వాణాలయే స్వర్లోకే సార్వభౌమ ఇన్ద్రస్తస్య సుకృతప్రాగ్భారః పుణ్యరాశి స్తేనాపి దుష్ప్రాపయాఽలభ్యయా। శతమఖీజన్యేన పుణ్యేన స్వర్గచక్రవర్తిత్వం యేన లబ్ధం తేనాపి దుష్ప్రాపత్వాద్వైమ్యాః సౌభాగ్యాతిశయో నలస్య చేన్ద్రాపేక్షయా సౌభాగ్యాతిశయః పుణ్యాతిశయశ్చ 'గీర్వాణాలయ—' ఇత్యాదినా సూచితః। అన్యోఽప్యష్టాఙ్గయోగమనుభూయ బహుపుణ్యదుష్ప్రాపయాపి భీమాద్ధరాజ్ఞాతయా ఈశ్వరప్రసాదలబ్ధయా విద్యయాద్వైతం పరమాత్మస్వరూపం భజతి। నేత్రాభ్యామ్, 'రుచ్యర్థానామ్—'(౧।౪।33) ఇతి సంప్రదానత్వమ్। ప్రాగ్భారదుష్ప్రాపయేతి, 'తృతీయా' (౨।౧।30) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః॥౮౭॥

స్త్రీపుంసవ్యతిషఙ్గనం జనయతః పత్యుః ప్రజానామభూ-

దభ్యాసః పరిపాకిమః కిమనయోర్దామ్పత్యసంపత్తయే।

ఆసంసారపురన్ధ్రిపూరుషమిథఃప్రేమార్పణక్రీడయా-

ప్యేతజ్జమ్పతిగాఢరాగరచనాత్ప్రాకర్షి చేతోభువః॥౮౮॥

స్త్రీపుంసేతి॥ స్త్రీపుంసయోః సర్వయోర్వ్యతిషఙ్గనం విశేషేణాతితరాం సంమేలనం జనయతః కుర్వతః ప్రజానాం పత్యుర్బ్రహ్మణః పునః పునః సంయోజనశిక్షణలక్షణోఽభ్యాసోఽనయోర్నలభైమ్యోర్దామ్పత్యసంపత్తయే జాయాపతిభావస్యోత్కర్షాయ పరిపాకిమః పరిపాకేన నిర్వృత్తః స్వారస్యేన పరిణతపాకోఽభూత్కిమ్। సర్వస్త్రీపుంసయోజనాభ్యాసోఽత్యుత్తమానురూపైతదుభయసంఘట్టనే ఫలితః కిమిత్యర్థః। తథా,—చేతోభువః కామస్యాపి ఆసంసారం సంసారం మర్యాదీకృత్య సర్గాదిమారభ్య ప్రలయపర్యన్తం పురన్ధ్రిపూరుషయోః స్త్రీపుంసయోర్మిథః ప్రేమాన్యోన్యమనురాగస్తస్యార్పణమాసఙ్గనం తదేవ సదా మనోవినోదనరూపా క్రీడా లీలా తయాపి ఏతజ్జమ్పత్యోరనయోర్నలభైమీరూపయోర్దమ్పత్యోర్గాఢస్యేన్ద్రేణాప్యనపనేయస్య మిథోఽనురాగస్య రచనాజ్జననాద్ధేతోః ప్రాకర్షి ప్రకృష్టకాష్ఠాపన్నయా జాతమ్। అనురాగజననక్రీడాయాః ప్రకర్షోఽత్రైవ విశ్రాన్తః। ఉత్తరత్రాప్యేవమనురాగస్యాభావాదిత్యర్థః। ఏతాదృశౌ సరూపౌ చాన్యౌ స్త్రీపుంసౌ కాలత్రయే న స్త ఇతి భావః। వ్యతిషఙ్గనమ్, 'ఉపసర్గాత్సునోతి—(౮।3।౬౫) ఇతి షత్వమ్। పరిపాకిమః, 'భావప్రత్యయాన్తాదిమప్' (వాం ౨౯౪౯) ఇతి వక్తవ్యాదిమప్। జమ్పతీ, జాయాయా జమ్భావః॥౮౮॥

తాభిర్దృశ్యత ఏప యాన్పథి మహాజ్యైష్ఠీమహే మన్మహే

యద్దృగ్భిః పురుషోత్తమః పరిచితః ప్రాగ్మఞ్చమఞ్చన్కృతః।

సా స్త్రీరాత్ర పతయాలుభిః శితిసితైః స్యాదస్య దృక్చామరైః

సస్నే మాఘమఘాతిఘాతియమునాగఙ్గౌఘయోగే యయా॥౮౯॥

తాభిరితి॥ మహత్యా అతిప్రసిద్ధాయా జ్యేష్ఠానక్షత్రయుక్తాయా జ్యేష్ఠపూర్ణిమాయాః సంబన్ధిని మహ ఉత్సవే। మహత్యతిప్రసిద్ధే వా జ్యైష్ఠీమహే। యదృగ్భిర్యాసాం నేత్రైః ప్రాగ్జన్మాన్తరే। అథ చ—అన్యాపేక్షయా ప్రథమం మఞ్చం పర్యఙ్కమఞ్చన్ప్రాప్తో మఞ్చస్థో మార్గే గచ్ఛన్ శ్రీపురుషోత్తమః పరిచితో బహువారం దృష్టః కృతస్తాభిరేవ స్త్రీభిః పథి వరయాత్రాయాం యాన్రథస్థ ఆగచ్ఛన్నేష నలో దృశ్యతే। ఏతాదృక్పుణ్యం యాభిరస్మాదృశీభిరర్జితం తాభిరేవాయం ద్రష్టుం శక్యో నత్వన్యాభిరిత్యర్థః। అథ చ,—యాభిః పురుషోత్తమో దృష్టస్తాభిరేవ తత్తుల్యోఽయమపీతి జ్ఞాతుం శక్యతే, నత్వన్యాభిరిత్యర్థః। తాభిరేవ సాభిలాషం కటాక్షైర్దృశ్యతే, యాభిరేవం సుకృతం కృతమ్। అన్యాభిస్తు కౌతుకేనాపి వీక్షితుం న శక్యః, కిం పునః సానురాగం కటాక్షైరితి। 'ఇన్ద్రే గురుః శశీ చైవ ప్రాజాపత్యే రవిస్తథా। పూర్ణిమా జ్యేష్ఠమాసస్య మహాజ్యైష్ఠీతి కీర్తితా' ఇతి। పురుషోత్తమతుల్యోఽయమితి మన్మహే। జానీమహ ఇతి భావః। వాక్యార్థః కర్మ। ఉత్కలదేశే జ్యేష్ఠపూర్ణిమాయామిన్ద్రనీలగిరినివాసినః శ్రీపురుషోత్తమస్య మహోత్సవః క్రియతే। తత్ర శ్రీకృష్ణబలభద్రప్రముఖప్రతిమాధిష్ఠితా విరచితసప్తభూమికా మఞ్చాః పృథక్ నిర్గచ్ఛన్తి। తస్య దర్శనం భూయసే శ్రేయసే భవతీతి పౌరాణికాః। యదాహుః—'దోలారూఢం తు గోవిన్దం మఞ్చస్థం మధుసూదనమ్। రథస్థం వామనం దృష్ట్వా పునర్జన్మ న విద్యతే॥' ఇతి। తథా, —యయా స్త్రియా అఘాతిఘాతిని పాతకవినాశిని యమునాగఙ్గౌఘయోర్యోగే సంగమే ప్రయాగాఖ్యే మాఘం సస్నే మకరస్థే రవౌ మాఘే మాస్యవిచ్ఛేదేన స్నానం కృతం సాస్య నలస్య పతయాలుభిరతిచఞ్చలైః శితిసితైః కృష్ణధవలైర్దృక్చామరైర్నేత్రైరేవ చామరైర్నేత్రవ్యాపారరూపైశ్చామరైః స్త్రీరాట్ స్త్రీరాజైవ స్యాద్భవేదితి మన్మహే। రాజా హి కృష్ణధవలైశ్చామరైర్వీజ్యతే। ప్రయాగే మాఘస్నానజన్యసుకృతాత్స్త్రీ రాజత్వం ప్రాప్నోతి తత్ర స్నానేన–'సితాసితే తు యైః స్నాతం మాఘమాసే యుధిష్ఠిర। న తేషాం పునరావృత్తిః కల్పకోటిశతైరపి॥' ఇతి వచనాత్। స్త్రీషు శ్రేష్ఠా సైవ భవేదిత్యర్థః। అయం చ కటాక్షైర్యా పశ్యతి సా తు సర్వాభ్యోఽప్యధికా। సా చ భైమ్యేవ, నాన్యా। భైమ్యా చ ప్రయాగే సకలమాఘస్నానఫలం లబ్ధమ్। భైమీసదృశీ కాపి కుత్రాపి నాస్తీతి భావః। జ్యైష్ఠీతి, జ్యేష్ఠానక్షత్రయుక్తా పౌర్ణమాసీతి 'నక్షత్రేణ యుక్తః కాలః' (౪।౨।3) ఇత్యణి వృద్ధిః। తద్యుక్తమాసాభిధాయిత్వేఽపి 'సాస్మిన్పౌర్ణమాసీ—' (౪।౨।౨౧) ఇత్యాదినా జ్యైష్ఠ ఇత్యేవ భవతి। 'జ్యేష్ఠీ' ఇతి పాఠే వృద్ధ్యభావశ్చిన్త్యః। సంజ్ఞాపూర్వకస్య విధేరనిత్యత్వాద్వృద్ధ్యభావః కథంచిత్సమర్థనీయః। 'స్త్రీరాట్' ఇతి సంబన్ధషష్ఠ్యా నిర్ధారణసప్తమ్యా వా సమాసః। పృథగ్వా పదమ్—రాజైవ సా స్త్రీత్యర్థః। 'కాలభావాధ్వగన్తవ్యాః

కర్మసంజ్ఞా హ్యకర్మణామ్' ఇతి 'దేశశ్చాకర్మకాణాం కర్మసంజ్ఞో భవతీతి వక్తవ్యమ్' ఇతి వచనాన్మాఘస్య కాలవాచిత్వాత్కర్మత్వే ధాతోః కర్మణి విహితేన తఙా తస్యాభిహితత్వాన్మాఘః సస్నే ఇతి ప్రాప్తే మాఘమితి ద్వితీయ చిన్త్యా। అత్రార్థే హ్యరదత్తమిశ్రైః' 'గతిబుద్ధి—' (౧।౪।౫౨) ఇత్యాదిసూత్రే—'అకర్మకాణామితి కాలభావాధ్వ దేశవ్యతిరిక్తకర్మరహితానామ్' ఇత్యర్థో గ్రాహ్యః' ఇతి సిద్ధాన్తితమ్। ఏవం 'లః కర్మణి చ—'(౩।౪।౬౯) ఇత్యాదావపి యత్రాకర్మకగ్రహణం తత్ర సర్వత్ర ద్రష్టవ్యమ్। తేనాత్ర మాఘస్య కర్మత్వే 'సస్న' ఇతి లిట్ సిద్ధో భవతి। యద్వా, మా అఘం యస్యాం క్రియాయాం యథా తథా స్నాతాయా మమ సర్వపాపక్షయపూర్వకసర్వమనోరథసిద్ధిర్భవత్వితి సంకల్ప్యేత్యర్థః। 'కలుషం వృజినైనోఘమ్' ఇత్యమరః। యమునాగఙ్గేతి పూర్వనిపాతానియమః పూర్వవత్పరిహరణీయః॥౮౯॥

వైదర్భీవిపులానురాగకలనాత్సౌభాగ్యమత్రాఖిల-

క్షోణీచక్రశతక్రతౌ నిజగదే తద్వృత్తవృత్తక్రమైః।

కించాస్మాకనరేన్ద్రభూసుభగతాసంభూతయే లగ్నకం

దేవేన్ద్రావరణప్రసాదితశచీవిశ్రాణితాశీర్వచః॥౯౦॥

వైదర్భ్యతి॥ హే సఖ్యః! తస్య నలసంబన్ధీని వృత్తాన్యధీతాని యాని వృత్తాని పద్యాని తేషాం క్రమైర్నలవిషయే కవిభిః కృతైరస్మదాదిభిశ్చ పఠితైః కావ్యైః। తస్యా భైమ్యా వృత్తైరతీతైః సకలద్వీపాధిరాజేన్ద్రదేవేన్ద్రాదిదిక్పాలపరిత్యాగరూపస్య చరిత్రస్య క్రమైః పరిపాటీభిర్వా। కృత్వా వైదర్భ్యా భైమ్యా విపులస్య నలవిషయానురాగస్య కలనాజ్జ్ఞానాదఖిలక్షోణీచక్రే శతక్రతావిన్ద్రేఽస్మిన్నలే స్త్రీసంబన్ధిసకలవరప్రేమాస్పదత్వాదిలక్షణం సౌభాగ్యం నిజగదే స్పష్టం కథితమ్। నిశ్చితమస్మాభిరితి యావత్। అతిసున్దరీయమిన్ద్రాదీన్పరిత్యజ్య యస్మాదేనమవృత, తస్మాదయమేవ సుభగతమో నాన్య ఇతి సర్వైర్నిశ్చితమిత్యర్థః। భైమీకృతాన్నలవిషయవిపులానురాగస్యాఙ్గీకరణాద్ధేతోస్తస్యా ఏవ వృత్తస్య భూతస్య చక్షుఃప్రీత్యాదికామదశాస్ఫుటవిరహవ్యథానురూపస్య వృత్తస్య చరిత్రస్య క్రమైః। తేఽతిప్రసిద్ధా యే వృత్తకమాస్తైర్వా నిగదితమ్। భైమ్యా అప్యేతద్విషయమహానురాగజనితపూర్వోక్తవిరహవ్యథాభిరేవ అయం సకలసౌభాగ్యనిధానమితి సర్వేషాం పురస్తాత్కథితమితి భావ ఇతి ముఖ్యోఽర్థః। వైదర్భ్యా విపులానురాగేణ నలస్య బన్ధ (వర్ణ) నాదితి వా। కిం చాన్యచ్చ—అస్మాకమయమాస్మాకః, స చాసౌ నరేన్ద్రశ్చ భీమస్తస్మాద్భవతీతి భూః భైమీ తస్యాః సుభగతా సౌభాగ్యం తస్యాః సంభూతయ ఉత్పత్తయే మహాసమృద్ధ్యర్థం వా। ఇన్ద్రస్యావరణేన త్యాగేన సాపన్యాభావేన

ప్రసాదితయా సంతోషితయా శచ్యా విశ్రాణితం దత్తం 'సుభగా పుత్రవత్యవిధవా భవ' ఇత్యాదికమాశీర్వచో లగ్నకం ప్రతిభూరభూత్। శచీదత్తాశీః సహస్రబలాద్భైమ్యపి సుభగేతి నిశ్చితమిత్యర్థః। 'ఆశీఃశ్రుతిః' ఇతి పాఠే ఆశిషాం శ్రవణమ్। అథవా—ఆశిష ఏవ సత్యత్వాచ్ఛ్రుతిర్వేద ఇత్యర్థః। అయం తు పాఠః సాధీయాన్। అనయోరన్యోన్యమనురాగోచితం సౌభాగ్యమపి భవిష్యతీత్యనుమానమ్। వృత్తమ్, ణేరధ్యయనే వృత్తమ్ (౭।౨౬) ఇతి సాధుః। 'ఆస్మాక' ఇతి సంబన్ధేఽణి 'తస్మిన్నణి చ—' (౪।3।౨) ఇత్యస్మాకాదేశః। 'లగ్నక'శబ్దో నపుంసకేఽపి। తస్యా భైమ్యా వృత్తానాం జాతానాం వృత్తానాం హంసప్రేషణాదిచరితానాం క్రమాః పరిపాట్యస్తైర్నిజగద ఇతి వా॥౯౦॥

ఆసుత్రామమపాసనాన్మఖభుజాం భైమ్యైవ రాజవ్రజే,

తాదర్థ్యాగమనానురోధపరయా యుక్తార్జి లజ్జామృజా।

ఆత్మానం త్రిదశప్రసాదఫలతాం పత్యే విధాయానయా

హ్రీరోషాపయశఃకథానవసరః సృష్టః సురాణామపి॥౯౧॥

ఆసుత్రామమితి॥ భైమ్యా ఏవ ఆసుత్రామమిన్ద్రమభివ్యాప్య మఖభుజాం దేవానామపాసనాత్త్యాగాద్ధేతో రాజవ్రజే విషయే లజ్జాయా మృజా పరిమార్జనం యుక్తా ఆర్జి కృతా। యత్కృతం తద్యుక్తమిత్యర్థః। యతః—తస్మై ఇదం తదర్థం తస్య భావస్తాదర్థ్యం తేన భైమీనిమిత్తేన రాజ్ఞామాగమనం తన్నిమిత్తోఽనురోధో దాక్షిణ్యం తత్ర పరయా। యో హి యదర్థమాగచ్ఛతి స తస్య దాక్షిణ్యం కుర్వంల్లజ్జాం మార్ష్టీత్యుచితమేవేత్యర్థః। మదర్థమాగతానామేషాం మత్ప్రాప్తిర్నాభూత్, లజ్జా చ జాతేత్యయుక్తమేతదితి రాజను సకృపత్వేనేన్ద్రాదీనపి భైమీ నావృణోత్। తతశ్చ యత్రేన్ద్రాదయోఽపి త్యక్తాస్తత్ర మానుషాణామస్మాకం కా కథేతి తేషాం లజ్జామార్జనం భైమ్యైవ యుక్తం కృతమితి భావః। స నలోఽర్థః ప్రయోజనం యస్య తస్య భావస్తాదర్థ్యం తేన నలప్రయోజనత్వేన నలవరణార్థం యదాగమనం తత్ర యః పక్షపాతస్తన్నిష్ఠయా నలానురక్తయా। అత ఏవేన్ద్రాదీనాం త్యాగ ఇతి వా। తర్హీన్ద్రాదీనాం లజ్జా రోషోఽకీర్తిశ్చ కృతేతి దేవద్రోహాదశుభాశఙ్కాం పరిహరతి—అనయా భైమ్యా పత్యే నలాయాత్మానం త్రిదశప్రసాదస్య దేవప్రసాదస్య ఫలతాం వరరూపత్వం విధాయ సురాణామిన్ద్రాదీనామపి హీరోషాపయశసాం కథాయాః కథామాత్రస్యాప్యనవసరోఽవకాశాభావః సృష్టః కృతః। అస్మాన్నావృణోదితి సజాతీయాన్ప్రతి స్వస్త్రియశ్చ ప్రతి లజ్జా। అస్మాకం పశ్యతాం నలమవృణోదితి రోషః। నలం స్వీకృత్య దేవానపమానితవతీత్యపయశః। దేవైః ప్రసన్నీభూయ వరత్వేన నలాయ భైమీ దత్తా। ఏతదర్థమేవ భూమ్యామాగతాః, న భైమ్యభిలాషేణేతి లోకప్రతీతేః। భైమ్యా దేవానామపి

లజ్జాదిమార్జనం కృతమితి సర్వానురాగాదనయోః శుభపరమ్పరైవ భవితా నత్వశుభశఙ్కాలేశోఽపీతి భావః। 'పత్యే నయన్త్యా' ఇతి పాఠః సమీచీనః। ఆత్మానం త్రిదశప్రసాదఫలతాం నయన్త్యా ప్రాపయన్త్యేత్యర్థః। ఆసుత్రామమ్, అత్రాభివిధావవ్యయీభావే 'అతశ్చ' (౪।౧।౧౭౭) ఇతి టచ్। మృజా, భిదాదిత్వాదఙ్॥౯౧॥

ఇత్యాలేపురనుప్రతీకనిలయాలంకారసారశ్రియా-

హంకుర్వత్తనురామణీయకమమూరాలోక్య పౌరప్రియాః।

సానన్దాః కురువిన్దసున్దరకరస్యానన్దనం స్యన్దనం

తస్యాధ్యాస్య యతః శతక్రతుహరిత్క్రీడాద్రిమిన్దోరివ॥౯౨॥

ఇతీతి॥ అమూః పౌరాణాం ప్రియా ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ యథాస్ఫూర్తి యథాభిప్రాయమన్యోన్యమాలేపుః సంవాదం చక్రుః। కింభూతాః— కురువిన్దవత్పద్మరాగవత్సున్దరౌ రక్తౌ కరౌ యస్యా ఆనన్దనం వేగవత్త్వాదిగుణయోగాదానన్దకారిణం స్యన్దనం రథమధ్యాస్య యతో గచ్ఛతస్తస్య నలస్యానుప్రతీకం ప్రత్యవయవం నిలయః స్థానం యేషాం తేషామలంకారాణాం సారశ్రియా శ్రేష్ఠశోభయా కృత్వా కరసౌన్దర్యాదహమధికమితి హస్తసౌన్దర్యం వదతి, హస్తసౌన్దర్యాదహమధికమితి కరసౌన్దర్యమిత్యేవం ప్రత్యేకమహంకుర్వదహంకారం కుర్వత్తనురామణీయకం శరీరసౌన్దర్యమాలోక్య సానన్దా హర్షపరాః। కస్యేవ– పద్మరాగవద్రక్తకిరణస్య నన్దనవనమభివ్యాప్య మర్యాదీకృత్య వా స్థితం నన్దనవనసమీపే స్థితం శతక్రతోర్హరిదిక్ ప్రాచీదిక్ తస్యాః క్రీడాద్రిముదయాచలమధిష్ఠాయ గచ్ఛత ఉదిత్వరస్యేన్దోరివ తత్కాయకాన్తిం విలోక్య యథా సానన్దా భవన్తి తథేత్యర్థః। చన్ద్రోదయే స్త్రీణాం హర్షః। స్యన్దనమ్, అధిశీఙ్— (౧।౪।౪౬) ఇత్యాధారస్య కర్మత్వమ్। యతః, ఇణః శతరి రూపమ్॥౯౨॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

యాతః పఞ్చదశః కృశేతరరసస్వాదావిహాయం మహా-

కావ్యే తస్య కృతౌ నలీయచరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥౯౩॥

శ్రీహర్షమితి॥ కృశేతరేణాతిభూయసా రసేన స్వాదావమృతరూపే నలీయచరితే పఞ్చాధికానాం దశానాం పూరణః పఞ్చదశః। 'స్వాదౌ' ఇతి భాషితపుంస్కమ్॥౯౩॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే

నైషధీయప్రకాశే పఞ్చదశః సర్గః సమాప్తః॥

షోడశః సర్గః।

వృతః ప్రతస్థే స రథైరథో రథీ గృహాన్విదర్భాధిపతేర్ధరాధిపః।
పురోధసం గౌతమమాత్మవిత్తమం ద్విధా పురస్కృత్య గృహీతమఙ్గలః॥౧॥

వృత ఇతి॥ అథో రథారోహణానన్తరం రథైః 'కున్తాః ప్రవిశన్తి' ఇతివద్రథిభిః వృతః। తథా,—రథీ ప్రశస్తరథోపేతః స ధరాధిపో నలో విదర్భాధిపతేర్గృహాన్ ప్రతి ప్రతస్థే యయౌ। కింభూతః—ఆత్మవిత్తమం బ్రహ్మజ్ఞానిమధ్యే శ్రేష్ఠం గౌతమం గోతమగోత్రమేతన్నామానం వా పురోధసం ద్విధా ద్వాభ్యాం ప్రకారరాభ్యాం పురస్కృత్యాగ్రే కృత్వా సంపూజ్య చ వివాహకార్యభారం తస్మిన్నారోప్య వా గృహీతాని స్వీకృతాని దధ్యక్షతపూర్ణకలశాదీని మఙ్గలాని యేన। రథైః సహ వర్తమానైః పురుషైర్వా। ప్రతస్థే, 'సమవప్రవిభ్యః స్థః—' (౧।౩।౨౨) ఇతి తఙ్॥౧॥

విభూషణాంశుప్రతిబిమ్బితైః స్ఫుటం భృశావదాతైః స్వనివాసిభిర్గుణైః।
మృగేక్షణానాం సముపాసి చామరైర్విధూయమానైః స విధుప్రభైః ప్రభుః॥౨॥

విభూషణేతి॥ మృగేక్షణానాం చామరధారిణీనాం విధుప్రభైశ్చన్ద్రధవలైః। తథా,—విధూయమానైశ్చాల్యమానైశ్చామరైః స ప్రభుర్నలః సముపాసి వీజ్యతే స్మ। స్ఫుటముత్ప్రేక్షతే—విభూషణానాం రత్నఖచితనిజమణ్డనానామంశుషు కిరణేషు ప్రతిబిమ్బితైః। తథా,—భృశావదాతైరత్యుజ్జ్వలైః స్వస్మిన్నివసన్త్యేవంశీలైః శ్రుతశీలసౌన్దర్యాదిభిర్గుణైరివ। ప్రత్యక్షీభూతైర్నలలగుణైరివ చామరైరుపాసీత్యర్థః। చామరాణ్యపి విభూషణరశ్మిప్రతిబిమ్బితాని। స్ఫుటం నిశ్చితమ్। ఈదృశైశ్చామరైరేవ గుణైరితి వా॥౨॥

పరార్ధ్యవేషాభరణైః పురఃసరైః సమం జిహానే నిషధావనీభుజి।

దధే సునాసీరపదాభిధేయతాం స రూఢిమాత్రాద్యది వృత్రశాత్రవః॥౩॥

పరార్ధ్యేతి॥ నిషధావనీభుజి నలే పరార్ధ్యాని శ్రేష్ఠాని వేషాభరణాని రూపాలకారా యేషాం తైః పురఃసరైః సమం సహ జిహానే చలతి సతి స వృత్రశాత్రవ ఇన్ద్రః సునాసీర ఇతి పదస్యాభిధేయతాం వాచ్యత్వం యది దధార తర్హి రూఢిమాత్రాద్దధార, న తు శోభనం నాసీరం సేనాముఖం యస్యేతి యౌగికతయా ముఖ్యవృత్త్యా, ముఖ్యయా వృత్త్యా నల ఏవ దృశ్యతే, నత్విన్ద్రే త్రివిధాః శబ్దాః —కేవలయౌగికాః, కేవలరౌఢికాః, యోగరూఢాశ్చ। తత్ర—పాచకాదయో యౌగికాః, తైలపాయికాదయో రౌఢికాః, ఆతపత్రాదయో యోగరూఢాః తదేవమేతాదృశాగ్రేసరాభావాదిన్ద్రస్య సునాసీరపదవాచ్యత్వం యద్యస్తి తర్హి రూఢ్యైవ। వ్యుత్పత్త్యా తు నల ఏవోచితమిత్యర్థః। ఇన్ద్రాదప్యధికో నలః, తత్పురఃసరాశ్చేన్ద్రపురఃసరదేవేభ్యోఽప్యధికా ఇతి భావః। పరార్ధే భవాని, 'అర్ధాయత్' (౪।౩।౪), 'పరావరాధమోత్తమపూర్వాచ్చ' (౪।౩।౫) ఇతి యత్। శత్రురేవ శాత్రవః। ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేఽణా। 'వృద్ధశ్రవాః సునాసీర:' ఇత్యమరః॥౩॥

నలస్య నాసీరసృజాం మహీభుజాం కిరీటరత్నైః పునరుక్తదీపయా।

అదీపి రాత్రౌ వరయాత్రయా తయా చమూరజోమిశ్రతమిస్రసంపదా॥౪॥

నలస్యేతి॥ తయా వరస్య భైమీవరస్య నలస్య యాత్రయా। వరా వా యాత్రా తయా। రాత్రావదీపి శుశుభే। కింభూతయా—నలస్య నాసీరసృజాం సేనాయామగ్రేసరీభూతానాం మహీభుజాం రాజ్ఞాం కిరీటరత్నైః స్వైనైవాన్ధకారనిరాకరణాత్పునరుక్తా వ్యర్థీకృతా దీపా యస్యాం తయా। తథా,—చమూరజోభిర్మిశ్రా బహుకృతా తమిస్రసంపత్తిమిరసంఘో

యయా। మహాన్ధకారేఽపి రత్నదీపప్రకాశైర్బ్రాయిష్ఠప్రకాశత్వాదదీపీత్యర్థః। మహాన్ధకార ఏవ హి దీపాః శోభన్త ఇత్యర్థః। రాజ్ఞాం సేనాముఖాగ్రవర్తిత్వేన నలస్య చక్రవర్తిత్వం సూచితమ్। అదీపి, భావే లః॥౪॥

విదర్భరాజః క్షితిపాననుక్షణం శుభక్షణాసన్నతరత్వసత్వరః।

దిదేశ దూతాన్పథి యాన్యథోత్తరం చమూమముష్యోపచికాయ తఙ్చయః॥౫॥

విదర్భేతి॥ విదర్భరాజో యాన్నివిపానేవ దూతాననుక్షణం వారంవారం నలాకారణార్థం దిదేశ ప్రాహిణోత్ తేషాం చ యః పూర్వమేకః ప్రేషితః తదనన్తరమన్యః తదనన్తరం చాన్యః, ఏవముత్తరోత్తరమనతిక్రమ్య పథ్యముష్య నలస్య చమూముపచికాయ భూయసీమకృత। కింభూతః—శుభస్య క్షణస్య లగ్నసమయస్యాసన్నతరత్వేన నైకర్యేన సత్వరో వేగవాన్। భూయాంసో నృపా దూతాః ప్రేషితా ఇత్యనేనాదరాతిశయః సూచితః॥౫॥

హరిద్విపద్వీపిభిరాంశుకైర్నభో నభస్వదాధ్యాపనపీనితైరభూత్।

తరస్వదశ్వధ్వజినీధ్వజైర్వనం విచిత్రచీనామ్బరవల్లిబేల్లితమ్॥౬॥

హరీతి॥ తరస్వతాం వేగవతామశ్వానాం ధ్వజినీ సేనా। తరస్వన్తోఽశ్వా యస్యాం సా వా। తస్యా ధ్వజభూతైరాంశుకైర్వస్త్రనిర్మితైః। తథా,—నభస్వతా వాయునా కృతం యదాధ్మాపనం పరిపూరణం తేన పీనితైః పుష్టీకృతైః సజీవసింహాదితుల్యైర్హరిభిః సింహైః, ద్విపైర్హస్తిభిః, ద్వీపిభిర్వ్యాఘ్రైః కృత్వా తత్సేనాయాముపరితనం నభ ఆకాశం వనం విపినతుల్యమభూదజని। కింభూతం వనమ్—విచిత్రాణి నానావర్ణాని చీనదేశోత్పన్నాని సూక్ష్మాణి ధ్వజసంబన్ధీని చామ్బరాణి వస్త్రాణి తాన్యేవ వల్లయో లతాస్తాభిర్వేల్లితం వేష్టితమ్। వనేఽపి సింహాదయో వృక్షా లతాశ్చ సన్తి। 'ధ్వజ'పదేన వృక్షా అపి లక్ష్యన్తే। తరస్వన్తోఽశ్వా యస్య నలస్య। తరస్వదశ్వా వా। యా ధ్వజినీ ప్రకృతత్వాత్తస్యైవ। సా ధ్వజినీ నభసి నభస్వదాధ్మాపనపీనితేరాంశుకైర్ధ్వజైః పతాకాభిః కృత్వా వనమభూత్। కింభూతా ధ్వజినీ—హరిభిరవైః, ద్విపైర్హస్తిభిః, ద్వీపిభిర్ద్వీపాన్తరవాసిభిః సేనాచరీభూతై రాజభిరుపలక్షితా। వనమపి సింహాదిభిరుపలక్షితమ్। విచిత్రేతి పూర్వవదితి వా। వనపక్షే,—చీనో మృగవిశేషః। ఊర్ధ్వవిస్తృతత్వాదమ్బరగామిన్యో వల్లయః॥౬॥

భ్రువాహ్వయన్తీం నిజతోరణస్రజా గజాలికర్ణానిలఖేలయా తతః।
దదర్శ దూతీమివ భీమజన్మనః స తత్ర్వతీహారమహీం మహీపతిః॥౭॥

భ్రువేతి॥ తతః ప్రస్థానానన్తరం స మహీపతిర్నలస్తస్య భీమస్య ప్రతీహారమహీం ద్వారభూమిం భీమజన్మనో భైమ్యా దూతీమివ దదర్శ। కింభూతామ్-ద్వారే నిబద్ధా గజాస్తేషామాలిః పఙ్క్తిస్తస్యాః కర్ణానిలేన కృత్వా ఖేలతి చలతీతి ఖేలా తయా నిజయా స్వీయయా పుష్పామ్రదలరచితయా తోరణస్రజా తల్లక్షణయా భ్రువానురాగాతిశయోత్సుకతథా ఆహ్వయన్తీం శీఘ్రమాగచ్ఛేతి భ్రసంజ్ఞయాకారయన్తీమ్। దూత్యపి వలన్త్యా భ్రువాహ్వయతి। రాజగృహద్వారదర్శనేనాతిసత్వరోఽభూదితి భావః। 'స్త్రీ ద్వార్ద్వారం ప్రతీహారః' ఇత్యమరః। (ఖేలయా) పచాద్యచ్। ప్రతీహారః, 'ఉపసర్గస్య ఘఞి—' (౬।౩।౧౨౨) ఇతి దీర్ఘః॥౭॥

శ్లథైర్దలైః స్తమ్భయుగస్య రమ్భయోశ్చకాస్తి చణ్డాతకమణ్డితా స్మ సా।
ప్రియాసఖీవాస్య మనఃస్థితిస్ఫురత్సుఖాగతప్రశ్నితతూర్యనిఃస్వనా॥౮॥

శ్లథైరితి॥ సా ద్వారభూమిః రమ్భయోః కదల్యోర్ద్వారమణ్డనార్థం శకునార్థం చ రోపితస్తమ్భయుగస్య చ్ఛేదవశాద్వాయువశాద్వా శ్లథైర్దలైః పత్రైః కృత్వా నీలలమ్బమానచణ్డాతకసంజ్ఞకేన వస్త్రేణ మణ్డితా భూషితాస్య నలస్య ప్రియాయా భైమ్యాః సఖీవ చకాస్తి స్మ। కింభూతా సా—అనురాగవశాన్మనస్యన్తఃకరణే యా నలస్య స్థితిస్తయా స్ఫురన్సదా చిత్తనివాసేనోల్లసన్యః సుఖాగతస్య సుఖేనాగతస్యాగమనస్య సంబన్ధీ ప్రశ్నః సుఖేనాగత ఇత్యేవంరూపః స కృతః ప్రశ్నితః సుఖాగతప్రశ్నితాం ప్రాపితస్తూర్యనిఃస్వనో యయా। చిరప్రోషితే హిం నాయకే సమాగచ్ఛతి సతి ప్రేయస్యాం త్రపయా తూష్ణీం స్థితాయాం చణ్డాతకమణ్డితా తత్సఖీ సుఖాగతప్రశ్నం కరోతీతి స్థితిః। అత్ర దలాని చణ్డాతకస్థానే, తూర్యనిఃస్వనాశ్చ సుఖాగతప్రశ్నస్థానే, కదలీస్తమ్భావూరుస్థానీయౌ। 'అర్ధోరుకం వరస్త్రీణాం స్యాచ్చణ్డాతకమంశుకమ్' ఇత్యమరః। వృత్తోపయుక్తం పురః పశ్చాచ్చ ప్రలమ్బివర్తులభాగద్వయం కదలీసదృశం వస్త్రం నర్తకీభిరన్తః పరిధీయమానం చణ్డాతకమ్। ప్రశ్నితేతి, 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాన్నిష్ఠా, న తారకాదిః॥౮॥

వినేతృభర్తృద్వయభీతిదాన్తయోః పరస్పరస్మాదనవాప్తవైశసః।
అజాయత ద్వారి నరేన్ద్రసేనయోః సమాగమః స్మారముఖారవోద్గమః॥౯॥

వినేత్రితి॥ నరేన్ద్రౌ భీమనలౌ తయోః సేనే తయోః సమాగమో రాజగృహద్వారి ఏవంభూతోఽజాయత జాతః। కింభూతయోః—వినేతృ శాసకం నలభీమలక్షణం భర్తృద్వయం తస్మాద్వృతిస్తయా దాన్తయోః శాన్తయోః। తాభ్యాం నియమితత్వాదకృతకలహాదిసంబన్ధయోః। అత ఏవ పరస్పరస్మాదన్యోన్యస్మాదనవాప్తమలబ్ధం వైశసం మరణం యేన। సైన్యద్వయమేలనే హి కలహో భవతి, పరం సౌహార్దాన్నియమితత్వాత్తయోర్నాభూదిత్యర్థః। తథా,—స్ఫారోఽతిమహాన్ముఖారవస్యాస్ఫుటవర్ణవిశేషస్య ముఖధ్వనేరుద్రమ ఉదయో యత్ర॥౯॥

నిర్దిశ్య బన్ధూనిత ఇత్యుదీరితం దమేన గత్వార్ఘపథే కృతార్హణమ్।

వినీతమా ద్వారత ఏవ పద్గతాం గతం తమైక్షిష్ట ముదా విదర్భరాట్॥౧౦॥

నిర్దిశ్యేతి॥ విదర్భరాట్ భీమో ముదా ఉచితో జామాతేతి హర్షేణ తమైక్షిష్ట నలమద్రాక్షీత్। కింభూతమ్—భీమేనైవ సంముఖం గత్వా బన్ధూన్సుహృదో భ్రాతృూన్వా స్వమాతాపితృసంబన్ధినో నిర్దిశ్యాజ్ఞాప్య ప్రస్థాప్య ఇతోఽనేన పథా ఆగమ్యతామిత్యాదిప్రకారైరుదీరితముక్తమ్। బన్ధుముఖేన జ్ఞాపితమార్గమ్। తథా,—దమాఖ్యేన భైమీభ్రాత్రార్ఘపథే కృతార్హణా అర్ఘ్యాదిపూజా యస్మై తమ్। తథా,—అనుద్ధతవేషస్వాద్వినీతమ్। అత ఏవ—ద్వారత ఆ ద్వారసీమామేవావధీకృత్య రథాదుత్తీర్యం పగతాం పాదచారిత్వం గతం ప్రాప్తమ్। దమేనైవ బన్ధూన్పురః ప్రస్థాప్య ఇత ఇత్యుదీరితమితి వా। ఆ ద్వారతః పదద్వయమ్। పద్గ ఇతి, 'పాదస్య పదాజ్యాతిగోపహతేషు' (౬।౩।౫౨) ఇతి పాదస్య పత్॥౧౦॥

అథాయముత్థాయ విసార్య దోర్యుగం ముదా ప్రతీయేష తమాత్మజన్మనః।

సురస్రవన్త్యా ఇవ పాత్రమాగతం భృతాభితోవీచిగతిః సరిత్పతిః॥౧౧॥

అథేతి॥ అథ నలదర్శనానన్తరమయం భీమ ఉత్థాయ ప్రత్యుత్థానం కృత్వా ఆత్మజన్మనో భైమ్యాః పాత్రం యోగ్యమాగతం తం నలం దోర్యుగం విసార్య ప్రసార్య ముదా ప్రతీయేషాఽఽలిలిఙ్గ। కః కమివ—సరిత్పతిః సురస్రవన్త్యా భాగీరథ్యా ఆగతం పాత్రం ప్రవాహమివ। నౌకాదికం వా। కింభూతః—మృతే ధృతేఽభితః పార్శ్వద్వయే వీచిగతీ తరఙ్గపరమ్పరే యేన। 'వీచితతిః' ఇత్యపి పాఠః॥౧౧॥

యథావదస్మై పురుషోత్తమాయ తాం స సాధులక్ష్మీం బహువాహినీశ్వరః।
శివామథ స్వస్య శివాయ నన్దనాం దదే పతిః సర్వవిదే మహీభృతామ్॥౧౨॥

యథావదితి॥ అథాలిఙ్గనానన్తరం మహీభృతాం రాజ్ఞాం పతిర్బహువాహిన్యా ఈశ్వరః స్వామీ స భీమః సర్వవిదే సర్వవిద్యావిజ్ఞాయ శివాయ శుభశ్రవణకీర్తనాయ అత ఏవ పురుషోత్తమాయ పురుషశ్రేష్ఠాయాస్మై నలాయ సాధులక్ష్మీం సమీచీనకాయకాన్తిమ్, అత ఏవ శివాం శుభరూపాం తాం భైమీం స్వస్య నన్దనాం కన్యాం యథావద్వేదోక్తవిధినా దదే। 'మధుపర్కపూర్వం కన్యాదానమ్' ఇత్యాచారః। మధుపర్కాదివిధిపూర్వం దదే దాతుమారబ్ధవానితి వా। అథ చ—బహునదీశ్వరః సముద్రః పురుషోత్తమాయ తాం స్వకన్యాం లక్ష్మీ యథావద్దదే తత్సాధు। తథా—పర్వతరాజో హిమాలయః సర్వజ్ఞాయ శ్రీమహాదేవాయ స్వపుత్రీం పార్వతీం దదే తదపి సాధు। యద్వా—మైనాకాదిపర్వతానాం పాలయితా సముద్రః శివస్వరూపాయ విష్ణవే శుభరూప లక్ష్మీం దదే తత్సాధు। అథ చ—బహునదీయుక్తో హిమాలయః పురుషోత్తమరూపాయ శ్రీహరాయ శ్రీపార్వతీం దదే। పార్వతీరూపాం లక్ష్మీమ్, లక్ష్మీరూపాం పార్వతీమితి వా। నలాయ పురుషోతమాయేవ శివాయేవ భైమీం లక్ష్మీమివ శివామివ భీమః సముద్ర ఇవ హిమవానివేత్యుపమాలంకారో వ్యజ్యతే। సాధులక్ష్మీమిత్యత్ర సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాత్కబభావః॥౧౨॥

ఇదానీం వివాహవిధిమాహ—

అసిస్వదద్యన్మధుపర్కమర్పితం స తద్వ్యధాత్తర్కముదర్కదర్శినే।
యదేష పాస్యన్మధు భీమజాధరం మిషేణ పుణ్యాహవిధిం తదాకృత॥౧౩॥

అసిస్వదదితి॥ స నలః అర్పితం భీమేన దత్తం సహమిశ్రితకాంస్యపాత్రస్థదధిమధుఘృతరూపం మధుపర్కం యదసిస్వదదాస్వాదితవాన్ తదుదర్కదర్శినే వివాహోత్తరఫలపరిపాకభూతాధరచుమ్బనాదివిచారిణే లోకాయేతి తర్కమూహం వ్యధాశ్చక్రే। ఇతి కిమ్–యద్యస్మాదేవ నలో భీమజాధరరూపం మధు పాస్యన్పాస్యతి తస్మాత్తదా మధుపర్కదానావసరే మధుపర్కాస్వాదనమిషేణ పుణ్యాహవిధిం శుభనక్షత్రాదియుక్తపుణ్యదినకృత్యం మఙ్గలపూర్వముపక్రమమకృత। అన్యోఽపి శుభకార్యం కరిష్యన్శుభవివాహదినాదౌ తదీయమారమ్భం కరోతి। తథా,—అనేనాపి భైమ్యధరపానే

ముహూర్తశ్చక్ర ఇతి జనేన తర్కితమిత్యర్థః। అధరస్యాతిస్వాదుత్వముక్తమ్। 'అసిస్వదత్' ఇతి చౌరాదికాత్స్వదేశ్వజ్। యే తమపి షోపదేశం మన్యన్తే తైః షత్వాభావశ్చిన్త్యః। 'అసిష్వదత్' ఇతి పాఠాభావాద (ణిజ)ర్థస్య దుర్యోజత్వాశ్చ చౌరాదిక ఏవ। పాస్యన్, 'లుటః సద్వా' (౩।౩।౧౪) ఇతి శతా। పుణ్యం చ తదహశ్చ, 'రాజాహః–' (౫।౪।౧౧) ఇతి టచి 'పుణ్యసుదినాభ్యామహ్నః క్లీబతేష్టా' పుణ్యాహం తత్ర విధిరితి విగ్రహః॥౧౩॥

వరస్య పాణిః పరఘాతకౌతుకీ వధూకరః పఙ్కజకాన్తితస్కరః।

సురాజ్ఞి తౌ తత్ర విదర్భమణ్డలే తతో నిబద్ధౌ కిము కర్కశైః కుశైః ॥౧౪॥

వరస్యేతి॥ వరస్య పాణిః పరఘాతకౌతుకీ శత్రుమారణకుతూహలీ వధూకరః పఙ్కజకాన్తితస్కరః కమలశ్రీచోరో యస్మాత్కారణాత్కిము సురాజ్ఞి భీమేన రాజన్వతి తత్ర తస్మిన్విదర్భమణ్డలే విదర్భరాష్ట్రే తౌ వరవధూకరౌ కర్కశైః కుశైర్నితరాం బద్ధౌ। ఉభయహస్తయోః కుశబన్ధనపూర్వం పాణిగ్రహణమభూత్। తత్ర కుశబన్ధనే కారణోత్ప్రేక్షా క్రియతే। ఏకో హింస్రః, అపరశ్చౌర ఇతి సాపరాధత్వాత్కిము బద్ధావిత్యర్థః। అన్యత్రాపి సౌరాజ్యే అన్యఘాతకతస్కరౌ కఠినదోరకైర్బధ్యేతే। పాణిగ్రహణం జాతమితి భావః। కుశైః పాణిబన్ధనం దేశాచారః। యథాక్రమం కరయోః శౌర్యం మార్దవం చ సూచితమ్। సురాజ్ఞి, 'రాజాహః—' (౫।౪।౯౧) ఇత్యస్య నియతతత్పురుషవిషయత్వాత్, అత్ర బహువ్రీహివిషయత్వాదృచ్ప్రాప్త్యభావః॥౧౪॥

విదర్భజాయాః కరవారిజేన యన్నలస్య పాణేరుపరి స్థితం కిల।

విశఙ్క్య సూత్రం పురుషాయితస్య తద్భవిష్యతోఽస్మాయి తదా తదాలిభిః ॥౧౫॥

విదర్భేతి॥ విదర్భజాయాః కరవారిజేన యత్తదా పాణిగ్రహణసమయే నలస్య పాణేరుపరి స్థితమ్। తదుపరిస్థానం కిల నిశ్చితం విపరీతరతే భవిష్యతః పురుషాయితస్య పురుషవదాచరితస్య। విపరీతరతస్యేతి యావత్। సూత్రం సూచనాకారి విశఙ్క్య విశేషేణ సంభావ్య కౌతుకవిలోకనార్థం నికటస్థితాభిస్తదాలిభిర్భైమీసఖీభిరస్మాయి ఈషద్ధసితమ్। విపరీతరతే హి స్త్రీపాణిరుపరి భవతి। వివాహే వధూకరో వరకరస్యోపరి భవతి। 'సూత్రం తు సూచనాగ్రన్థే' ఇతి విశ్వః॥౧౫॥

ఇదానీమిత ఆరభ్య ‘న తేన వాహేషు—' (నైం ౧౬।౩౪) ఇతి యావద్వివాహౌచితం యౌతకం ప్రతిపాదయతి—

సఖా యదస్మై కిల భీమసంజ్ఞయా స యక్షసఖ్యాధిగతం దదౌ భవః।
దదౌ తదేష శ్వశురః సురోచితం నలాయ చిన్తామణిదామ కామదమ్॥౧౬॥

సఖేతి॥ భీమసంజ్ఞయా 'భీమ' ఇతి నామమాత్రేణ సఖా స్వస్యాపి భీమనామత్వాత్। 'కిల' ఉత్ప్రేక్షాయామ్। భవో మహేశ్వరోఽస్మై భీమాయ యక్షేణ కుబేరేణ సహ యత్సఖ్యం మైత్రీ తేనాధిగతం ప్రాప్తం యచ్చిన్తామణీనాం దామ మాలాం దదౌ, ఏష శ్వశురో భీమస్తత్కామదం సకలాభిలషితదాయి సురాణాముచితం దేవధార్యం చిన్తామణిదామ నలాయ దదే। ఉత్ప్రేక్షాయామేవ తాత్పర్యమ్। 'సుతోచితమ్' ఇతి పాఠే భైమ్యుచితమ్॥౧౬॥

తదేవ వర్ణయతి—

బహోర్దురాపస్య వరాయ వస్తునశ్చితస్య దాతుం ప్రతిబిమ్బకైతవాత్।
బభౌ తరామన్తరవస్థితం దధద్యదర్థమభ్యర్థితదేయమర్థినే॥౧౭॥

బహోరితి॥ యచ్చిన్తామణిదామ బభౌ తరామ్। కింభూతమ్—బహోరపరిమితస్య, తథా,—దురాపస్య దుర్లభస్య దివ్యస్య వరాయ జామాత్రే దాతుం చితస్య పురః పుఞ్జీకృతస్య రత్న హేమవసనహస్త్యశ్వాదేర్వస్తునః పదార్థసమూహస్య స్వస్మిన్ప్రతిబిమ్బస్య కైతవాద్వ్యాజాదన్తరవస్థితం స్వస్య మధ్యే స్థితమర్థినే యాచకాయాభ్యర్థితం సత్తదానీమేవ దాతుమర్థమర్థం వస్తుజాతం దధద్ధారయదివ। ‘తద్దదావితి' పూర్వేణాన్వయః। 'యదా యద్యో యాచిష్యతే తదైవ తద్వస్తు తస్మై దాతవ్య'మితి బుద్ధ్యా స్వనామ సార్థకీకర్తుం వస్తుజాతమన్తః స్థాపితమివేత్యర్థః। బహోరితి భాషితపుంస్కమ్॥౧౭॥

అసిం భవాన్యాః క్షతకాసరాసురం వరాయ భీమః స్మ దదాతి భాసురమ్।
దవే హి తస్మై ధవనామధారిణే స శంభుసంభోగనిమగ్నయానయా॥౧౮॥

అసిమితి॥ భీమః క్షతో హతః కాసరాఖ్యో మహిషాఖ్యోఽసురో యేన తం భాసురం దేదీప్యమానం భవాన్యా దుర్గాయా అసిం ఖడ్గం వరాయ దదాతి స్మ। తస్యాః ఖడ్గస్తేన కథం ప్రాప్త ఇత్యత ఆహ—హి యస్మాత్స్ఫుటం వా శంభునా సహ సంభోగస్తత్ర నిమగ్నయా సురతరసాక్తయానయా దుర్గయా ఆత్మవైరిదలనానన్తరం స్వస్య ప్రయోజనాభావాత్సురతాసక్తత్వే ఖడ్గధారణస్య రసభఙ్గజనకత్వాచ్చ ధవనామధారిణే 'భీమ' ఇతి శివనామధారకాయ శంభుసేవకాయ తస్మై భీమాయ దదే। శంభౌ సమ్యగవిచ్ఛేదేన నిరన్తరం భోగాయ నిమగ్నయా దక్షిణార్ధేన ప్రవిష్టయా వా। తత్త్వతస్తు తథా ప్రసాద్య దత్తః। 'లులాయో మహిషో వాహద్విషత్కా సరసైరిభాః 'ఇత్యమరః। భాసురమ్, 'భఞ్జభాస—' (౩।౨।౧౬౧) ఇతి ధురచ్॥౧౮॥

అధారి యః ప్రాఙ్మహిషాసురద్విషా కృపాణమస్మై తమదత్త కూకుదః।

అహోపి తస్యా హి ధవార్ధమజ్జినా స దక్షిణార్ధేన పరాఙ్గదారణః॥౧౯॥

అధారీతి॥ మహిషాసురద్విషా దుర్గయా ప్రాక్ యః ఖడ్గోఽధారి। కూకుదః కన్యాదాతా భీమస్తం కృపాణం ఖడ్గం సత్కారపూర్వం సాలంకారమస్మా అదత్త। కథం తేన లబ్ధ ఇత్యాశఙ్క్యాహ—హి యస్మాదర్ధనారీశ్వరత్వాద్ధవస్య భర్తుః శివస్యార్ధమజ్జినార్ధప్రవిష్టేన తస్యాః పార్వత్యా దక్షిణార్ధేన శరీరదక్షిణభాగేన పరాఙ్గదారణో వైర్యఙ్గదారణః స స్వఙ్గోఽహాయిత్యక్తః। సఖడ్గేన ధవవామార్ధం విశతా మదీయదక్షిణార్ధేన తద్విదారిష్యత ఇతి భియా త్యక్తః। 'అదాయి' ఇతి పాఠేఽనర్థో న। తస్యా దక్షిణార్ధేన తస్మై యస్మాదదాయీత్యర్థః। అయం పాఠః సాధీయాన్। 'సత్కృత్యాలంకృతాం కన్యాం యో దదాతి స కూకుదః' ఇత్యమరః॥౧౯॥

ఉవాహ యః సాన్ద్రతరాఙ్గకాననః స్వశౌర్యసూర్యోదయపర్వతవ్రతమ్।

సనిర్ఝరః శాణనధౌతధారయా సమూఢసంధ్యః క్షతశత్రుజాసృజా॥౨౦॥

ఉవాహేతి॥ యః ఖడ్గః స్వస్య భీమస్య ఖడ్గస్యైవ వా శౌర్యం ప్రతాపరూపో యః సూర్యస్తస్యోదయస్తత్సంబన్ధీ పర్వత ఉదయాచలస్తస్య వ్రతం నియమం సదా సూర్యోదయకారిత్వలక్షణమువాహాధృత। కింభూతః—సాన్ద్రతరాణ్యల్పాని సూక్ష్మాణ్యఙ్గాన్యఙ్గకాని ముగ్ధపత్రీవల్లీరూపాణి తేషామననం జీవనం యత్ర। తదాధార ఇతి యావత్। సాన్ద్రతరాణాం పూర్వోక్తానామేవాఙ్గానాం కాననం సమూహో యత్ర। ఉదయాచలపక్షే,—సాన్ద్రతరాణ్యఙ్గేషూర్ధ్వాధోభాగేషు కాననాని వనాని యస్య। తథా—శాణనేన

లోహకారచక్రఘర్షణేన ధౌతయోజ్జ్వలీకరణేన దత్తపాణీకయాం ధారయా కృత్వా సనిర్ఘరః సప్రవాహః। ధారైవ నిర్ఝరీభూతేత్యర్థః। ఉదయాచలోఽపి సనిర్ఝరో భవతి। తథా, క్షతేభ్యః ఖణ్డితేభ్యః శత్రుభ్యో జావేనాసృజా రక్తేన కృత్వా సమ్యక్ రూఢా ప్రాప్తా సంధ్యా యేన। ప్రాతఃసంధ్యాస్థానే రక్తమేవ యేన ధృతమిత్యర్థః। సమ్యగ్ధృతా సంధ్యా త్సరుఫలకసంధిర్యేన। అతిదృఢసంధిరిత్యర్థం ఇతి వా। యద్వా,—క్షతశత్రుజాసృజా సమూఢః ప్రాప్తః సంధిర్యస్య। త్సరుఫలకసంధిపర్యన్తం శత్రుశరీరే నిమగ్న ఇత్యర్థః। ఉదయాచలోఽప్యూఢప్రాతఃసంధ్యః। ఉదయాచలతుల్యోఽభూదిత్యర్థః। 'తమదత్త' ఇతి పూర్వేణ సంబన్ధః। ‘అఙ్గక-' ఇతి పక్షే 'అల్పే' (౫।౩।౮౫) ఇతి కన్॥౨౦॥

యమేన జిహ్వా ప్రహితేవ యా నిజా తమాత్మజాం యాచితుమర్థినా భృశమ్।

స తాం దదేఽస్మై పరివారశోభినీం కరగ్రహార్హామసిపుత్రికామపి॥౨౧॥

యమేనేతి॥ స భీమస్తామసిపుత్రికాం ఛురికామప్యస్మై దదే। న కేవలం ఖఙ్గమిత్యపేరర్థః। న కేవలం పుత్రీమపి తు ఛురికామపి। తాం కామ్—భృశమర్థినా భైమ్యామనురాగిణా యమేన తం భీమం భైమీం మహ్యం దేహీత్యాత్మజాం యాచితుం దూతీప్రేషణావసరే నిజా స్వీయా హితా ప్రేషితా జిహ్వేవ। నియతం ప్రాణహారిత్వాద్యమజిహ్వాతుల్యాతితీక్ష్ణా। శౌర్యేణ తుష్టో యమో యాం భీమాయ దత్తవాన్। కింభూతామ్—పరివారశాలినీం చర్మకోశేన శోభమానామ్। అథ చ—సఖీలక్షణపరిజనశోభినీమ్। కరమహార్హా హస్తగ్రహణయోగ్యాం సాధుముష్టిదేశామ్। పూర్వ యద్యపి భైమీ దత్తా, తథాపి పరివారసాహిత్యేనేదానీం దత్తేత్యర్థః। ఛురికాం సఖీశ్చ యౌతకత్వేన దదావితి భావః। 'ఛురికా చాసిపుత్రికా' ఇత్యమరః। యాచిద్వికర్మా॥౨౧॥

యదఙ్గభూమీ బభతుః స్వయోషితామురోజపత్రావలినేత్రకజ్జలే।

రణస్థలస్థణ్డిలశాయితావ్రతైర్గృహీతదీక్షైరివ దక్షిణీకృతే।।౨౨॥

యదితి॥ యస్యాః శస్త్ర్యా అఙ్గభూమీ పట్టికాయా ఊర్ధ్వాధోదేశౌ స్వయోషితాం స్వఖస్త్రీణాముురోజపత్రావలిః కస్తూరికా లిఖితస్తనపత్రవల్లీ నేత్రకజ్జలం చ ఏతే ఇవ బభతుః శుశుభాతే। కింభూతే—రణస్థలే యా స్థణ్డిలశాయితా। వ్రతవశాద్యో వేదికాయాం శేతే స స్థణ్డిలశాయీ, తద్భావ ఏవ వ్రతం తత్ర విషయే గృహీతా దీక్షా యైః స్వీకృతనియమవిశేషేణ భూపతిభిః శత్రుభిర్దక్షిణీకృతే వ్రతాఙ్గదక్షిణాత్వేన శస్త్ర్యై దత్తే। దీక్షోపదేశినే హి స్త్రీణామలంకారాది దక్షిణాత్వేన దీయతే। ఛురికయైవ స్వకృతమారణద్వారా శత్రూణాం

రణస్థలస్థణ్డిలశాయితావ్రతముపదిష్టమ్, తస్మాత్తస్యై తే దక్షిణాత్వేన దత్తే పత్రవల్లీకజ్జలే ఇవ। లోహముద్రరశ్యామవర్ణౌ స్తనపత్రవల్లీనేత్రకజ్జలత్వేనోత్ప్రేక్షితౌ। ఇయం ఛురికా నిశ్చితపరవిదారణా। వైరినార్యశ్చ వైధవ్యాత్త్యతక్తకజ్జలపత్రావల్య ఇత్యర్థః। స్థణ్డిల ఏవ వ్రతవశాచ్ఛేత ఇతి। 'సుప్యజాతౌ ణినిస్తాచ్ఛీల్యే' (౩।౨।౭౮) ఇత్యనువృత్తౌ 'వ్రతే' (౩।౨।౮౦) ఇతి ణినిః॥౨౨॥

పురైవ తస్మిన్సమదేశి తత్సుతాభికేన యః సౌహృదనాటినాగ్నినా।

నలాయ విశ్రాణయతి స్మ తం రథం నృపః సులఙ్ఘ్యాద్రిసముద్రకాపథమ్ ॥౨౩॥

పురేతి॥ తస్య భీమస్య సుతాయామభికేనానురాగిణా। తథా,—'భైమీ దాతవ్యేతి బుద్ధ్యాయం న ప్రేషితః, కింతు శత్రుభరాక్రాన్తభూభారనిరాకరణద్వారా త్వమస్మాకం సుహృదితి ప్రేషిత' ఇతి సౌహార్దం స్నేహం నాటయతి ఏవంశీలేనాగ్నినా పురైవ దూతీప్రేరణావసర ఏవ యో రథస్తస్మిన్భీమే సమదేశి ప్రేషితో దత్తః। నృపో నలాయ తం రథం విశ్రాణయతి స్మ। కింభూతమ్—సులఙ్ఘయా అనాయాసేనాతిక్రమణీయా అద్రయోఽత్యుచ్చపర్వతాః, సముద్రాః, కాపథా విషమా నిమ్నగర్తరూపా మార్గాశ్చ యస్య। సర్వత్ర సంచరణసమర్థమ్। 'కదధ్వా కాపథః సమౌ' ఇత్యమరః। కాపథ ఇతి, 'కా పథ్యక్షయోః' (౬।౩।౧౦౪) ఇతి కాదేశః। 'ఋుక్-(౫।౪।౭౪) ఆదినా సమాసాన్తః॥౨౩॥

తమేవ వర్ణయతి—

ప్రసూతవత్తా నలకూబరాన్వయప్రకాశితాస్యాపి మహారథస్య యత్।

కుబేరదృష్టాన్తబలేన పుష్పకప్రకృష్టతైతస్య తతోఽనుమీయతే॥౨౪॥

ప్రసూతేతి॥ అస్యాపి భీమేన నలాయ దత్తస్యాపి మహతో జవాదిగుణయుక్తస్య రథస్య ప్రకృష్టా సూతవత్తా సూతో విద్యతే యస్య స సూతవాన్ తద్భావః సూతవత్తా సారథిమత్తా, ప్రకృష్టశ్చాసౌ సూతశ్చ తద్వత్తా వా। యద్యస్మాన్నలస్య కూబరేణ యుగంధరేణ సహ యోఽన్వయః సంబన్ధః। నలేన సహ వా యః కూబరస్యాన్వయః। తేన ప్రకాశితా ప్రకటీకృతా శోభితా చ। తతస్తస్మాద్ధేతోరేతస్య మహారథస్య పుష్పకవత్కామగామిధనదవిమానవత్ప్రకృష్టతోత్కృష్టగుణయుక్తతా। పుష్పకాత్సకాశాద్వా జవాదిగుణైరధికతా। కుబేరస్య దృష్టాన్త ఉదాహరణం తస్య బలేన

సామర్థ్యేనానుమీయతేఽనుమానజన్యజ్ఞానస్య విషయీక్రియతే। న కేవలం కుబేరస్య మహారథస్య, కింత్వస్యాపీతి సముచ్చయేన వ్యాప్తిప్రదర్శనపురఃసరముపనయనిగమనే సూచయతి 'అపి'శబ్దః। కుబేరస్యాపి మహారథస్యాయుతసంఖ్యయోధస (హ) యుధ్వనః (త్వ) పుష్పకవిమానేన కృత్వా ప్రకృష్టతా ప్రకృష్టవస్తుమత్తా ప్రకృష్టేన కృష్టతా, తేనోహ్యమానతా వా భవతి, ఏవం కుబేరదృష్టాన్తబలేనాగ్ర ఏతస్య పుష్పకప్రకృష్టతా భవిష్యతీత్యనుమీయతే। యతోఽస్యాపి కుబేరస్య నలకూబరాఖ్యేనాన్వయేన సంతానేన పుత్రేణ ప్రకాశితా ప్రకటితా శోభితా ప్రసూతవత్తా జనయితృతా ఇతి సాధర్మ్యదృష్టాన్తః శ్లేషబలేన। అనుమానం త్వేవమ్– విమతో మహారథః పుష్పకప్రకృష్టో భవితుమర్హతి నలకూబరాన్వయప్రకాశితప్రసూతవత్త్వాత్। యో యో నలకూబరాన్వయప్రకాశితప్రసూతవత్తావాన్స స పుష్పకప్రకృష్టః యథా కుబేర ఇత్యనుమానవశాదేతత్సర్వముచ్యత ఇతి యథాకథంచిచ్ఛ్లోకో వ్యాఖ్యేయః। ప్రకృష్టః సూతః పుత్ర ఇతి వా। పుష్పకస్య నలః సారథిర్నాస్తి ఇతి తేన తుల్యతా నాస్తి। కింతు తత్పతినా కుబేరేణేతి। అస్య తు నలః సారథిరిత్యయం రథో రమణీయ ఇతి భావః। ' కూబరస్తు యుగంధరః' ఇత్యమరః॥౨౪॥

మహేన్ద్రముచ్చైఃశ్రవసా ప్రతార్య యన్నిజేన పత్యాఽకృత సిన్ధురన్వితమ్।

స తద్దదేఽస్మై హ్యయరత్నమర్పితం పురాఽనుబన్ధుం వరుణేన బన్ధుతామ్॥౨౫॥

మహేన్ద్రమితి॥ సిన్ధుః సముద్రః నామ్నా ఉచ్చైఃశ్రవసా। అథ చ—ఉన్నతకర్ణేన సలక్షణేన। అథ చ,—దీర్ఘకర్ణేన దుర్లక్షణేన। అశ్వేన మహేన్ద్రం ప్రతార్య యద్ధయరత్నం నిజేన పత్యా స్వస్వామినా వరుణేనాన్వితం యుక్తమకృత। వరుణాయాదత్తేత్యర్థః। స భీమస్తదశ్వరత్నమస్మై నలాయ దదే। అనేన కథం లబ్ధమిత్యత ఆహ—కింభూతమ్— వరుణేన బన్ధుతామలీకమైత్రీమనుబన్ధం వర్ధయితుం పురా దూతీప్రేషణావసరేఽర్పితం భీమాయ దత్తమ్। ఉశ్చైఃశ్రవసోఽప్యధికమశ్వం తస్మై దదావితి భావః॥౨౫॥

జవాదవారీకృతదూరదృక్పథస్తథాక్షియుగ్మాయ దదే ముదం న యః।

దదద్ధిక్షాదరదాసతాం యథా తయైవ తత్పాంసులకణ్ఠనాలతామ్॥౨౬॥

జవాదితి॥ యోఽశ్వో లోకానామక్షియుగ్మాయ నేత్రద్వయాయ దిదృక్షాయాః స్వీయరూపదర్శనేచ్ఛాయా ఆదరస్తస్య దాసతాం వశత్వం దదద్దదానః పారవశ్యం కుర్వన్ జవాద్వేతోరవారీకృతోఽర్వాక్తీరీకృతో దూరో బహుయోజనో దృక్పథో నేత్రపథో యేన। దూరం

గతత్వాన్నేత్రయోరవిషయ ఇతి యావత్। ఏవంవిధః సన్ యథా నేత్రయుగాయ ముదం ప్రీతిం న దదే। దర్శనాభావాత్ప్రీతిం నోత్పాదితవానిత్యర్థః। తథా పునరాగమనసమయేఽపి తయైవ దిదృక్షాదరదాసతయా తస్య నేత్రయుగస్య పాంసులం రేణుయుక్తం కణ్ఠనాలం యస్య భావస్తత్తా తాం లక్షణయా ఉత్కణ్ఠితత్వం దదవ ముదం న దదే। తమశ్వం దద ఇతి పూర్వేణ సంబన్ధః। 'యథా-తథా' శబ్దౌ వ్యత్యస్తౌ యోజ్యౌ। రూపాదివిలోకనకౌతుకిభిః యావదశ్వో ద్రష్టుమారబ్ధః, తావద్వేగవశాద్దూరం గతత్వాన్న దృష్టః। ఇదానీం యద్యపి న దృష్టః, తథాపి వ్యాఘుత్యాగమనేఽవశ్యం ద్రక్ష్యామ ఇతి బుద్ధ్యా వ్యాపారాన్తరత్యాగపురఃసరం తద్రూపాదివిశేషదర్శనాదరాన్నేత్రే ప్రసార్య తత్రైవ యావత్స్థితాః, తావత్పునరాగమనసమయేఽపి ఖురపుటక్షుణ్ణక్షోణీరేణుసంబన్ధాన్న దృష్టః, తథాపి దర్శనాభావాదుత్కణ్ఠాయా అపరిపూర్ణత్వాన్నేత్రయుగస్య హర్షో నాభూదిత్యర్థః। జవాదప్రతిషిద్ధో దూరో దృక్పథో యేన। అతిదూరం నేత్రాభ్యామనుగతమార్గ ఇతి యావత్। ఏవంభూతో యోఽక్షియుగాయ దర్శనహర్షే తథా నాదత్తం యథా దిదృక్షాదరదాసతాం దదానః సన్ తయైవ తస్య నేత్రయుగస్య ద్రష్టుర్వా। శుష్కకణ్ఠత్వం దదే। నిరన్తరదర్శనాభావాత్తాదృశీ ప్రీతిర్న జాతా, కింతు—పూర్వోక్తప్రకారేణ నేత్రయోర్ద్రష్టుర్వా భూరేణుసంబన్ధాచ్ఛుష్కకణ్ఠత్వమేవ జాతమిత్యర్థః। ద్రష్టవ్యదర్శనాద్ధి దృఙ్మార్గస్య ప్రతిషేధో భవతి। అత్ర తు వేగాతిశయాద్దర్శనాభావాదప్రతిషేధస్తస్యేతి వా। అథ చ—జలరహితః కృతో దూరో దృష్టిగోచరో యో మార్గః స పిపాసోర్నేత్రయుగాయ హర్షం న దదాతి। కింతు జలావలోకనే పారవశ్యమ్। తథాపి పిపాసోః శుష్కకణ్ఠత్వం చేత్యుక్తిరితి వా। 'దాశతామ్' ఇతి పాఠే దిదృక్షాదరస్య దానపాత్రత్వం దదావిత్యర్థః। 'దాసూ దానే' 'దాశగోఘ్నౌ సంప్రదానే' ఇతి నిపాతనాద్దాశ్యతేఽస్మై దాశో దానపాత్రమ్। 'పారావారే పరార్వాచీ తీరే' ఇత్యమరః। పక్షే—నాస్తి వారి యస్మిన్నసావవారిః। పక్షే—వారణం వారః ణ్యన్తాద్ఘఞ్, స నాస్త్యస్యాసావవారః। 'అవార' శబ్దాద్, 'అవారి' శబ్దాచ్చ చ్విః॥౨౬॥

దివస్పతేరాదరదర్శినాదరాదఢౌకి యస్తం ప్రతి విశ్వకర్మణా।

తమేకమాణిక్యమయం మహోన్నతం పతద్గ్రహం గ్రాహితవాన్నలేన సః॥౨౭॥

దివస్పతేరితి॥ దివస్పతేరిన్ద్రస్య భైమ్యనురాగవశాద్భీమ ఆదరదర్శినా విశ్వకర్మణా యస్తం భీమం ప్రత్యుద్దిశ్యాఽఽదరాదఢౌకి ఉపదారూపేణ ప్రేషితః స భీమస్తమేకం మహాపరిమాణం మాణిక్యం తన్మయం తద్రూపం తన్నిర్మితం వా మహోన్నతమత్యుచం పతద్గ్రహం పతద్గణ్డూషజలతామ్బూలోద్గారాది గృహ్ణాతీతి తం నలేన ప్రయోజ్యేన గ్రాహితవానఙ్గీకారితవాన్। నలాయ దదే ఇత్యర్థః। ప్రభోర్యస్మిన్నాదరః, తం తదనుజీవినః స్వస్వశిల్పేన సేవన్త ఇతి లోకరీతిః। 'పతద్గ్రాహః పతద్గ్రహః' ఇత్యమరః। దివస్పతేః,

'తత్పురుషే కృతి—' (౬।౩।౧౪) ఇతి బాహులకాత్షష్ఠ్యా అలుకి కస్కాదిత్వాద్విసర్జనీయస్య సః। 'షష్ఠ్యాః పతిపుత్ర'—(౮/3/౫3) ఇతి ఛన్దోవిషయత్వాత్। ఢౌకేర్గత్యర్థత్వాత్సకర్మకత్వాత్కర్మణి చిణ్। గృహ్ణాతీతి పచాద్యచి పతతో గ్రహ ఇతి సమాసః॥౨౭॥

నలేన తామ్బూలవిలాసినోజ్ఝితైర్ముఖస్య యః పూగకణైర్భృతో న వా।

ఇతి వ్యవేచి స్వమయూఖమణ్డలాదుదఞ్చదుచ్చారుణచారుణశ్చిరాత్॥౨౮॥

నలేనేతి॥ ఉదఞ్చదుచ్చారుణచారుణ ఉదిత్వరోన్నతగరుడాగ్రజవత్, ఉదిత్వరోన్నతసూర్యవద్వా సున్దరాదతిరకాత్। ఊర్ధ్వం ప్రసరత్కిరణోఽతిశయితో యః స్వీయో రకరూపగుణస్వేన చారోర్వారక్తతరాత్స్వమయూఖస్య మణ్డలాత్సంఘాద్ధేతోస్తామ్బూలవిలాసినా తామ్బూలరసమాత్రగ్రాహిణా పూగనాగవల్లీదలఖణ్డత్యాగినా నలేన గృహీతరసత్వాదుజ్ఝితైస్త్యక్తైర్మాణిక్యశకలసదృశైర్ముఖోద్గారరూపైః పూగకణైః క్రముకాల్పశకలైరయం భృతః పూరితో న వా పూరితం ఇతి యః పతద్గ్రహశ్చిరాద్భూయసా కాలేన సూక్ష్మేక్షికయా క్రమేణ ముక్తసంశయైర్లోకైర్వ్యవేచి నిశ్చితః। తం గ్రాహితవానితి పూర్వేణ సంబన్ధః। సమీపం గత్వా సూక్ష్మేక్షికయా అయమిదానీం పూగకణైర్భృత ఇతి నిశ్చితః, కదాచిచ్చ ఇదానీం న భృత ఇత్యపి నిశ్చిత ఇత్యర్థః। భృతాభృతత్వసందేహే రక్తమయూఖమణ్డలం హేతుః। మాణిక్యమయత్వాదతిరక్త ఇత్యర్థః। తదానీం తామ్బూలస్యానవసరాద్భావిన్యపి భూతవదుపచారః। యద్వా,— తస్యైవాతిరక్తత్వాజ్జనస్యోద్గారత్యాగభ్రమః। అమీ పూగకణాః కిం వా కిరణసమూహ ఇతి సందేహశ్చిరాన్నిర్ణీత ఇతి వా॥౨౮॥

మయేన భీమం భగవన్తమర్చతా నృపేఽపి పూజా ప్రభునామ్ని యా కృతా।

అదత్త భీమోఽపి స నైషధాయ తాం హరిన్మణేర్భోజమభాజనం మహత్॥౨౯॥

మయేనేతి॥ భగవన్తం షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నం భీమం శివమర్ఘ్యాదిభిరుపచారైరర్చతా పూజయతా శైవేన మయనామ్నాఽసురేణ ప్రభునామ్ని శివనామధారకే నృపేఽపి భీమేఽపి పూజా కృతాఽకారి, స భీమోఽపి తాం పూజాం పూజారూపం హరిన్మణేర్గరుడమణిసంబన్ధివిషాపహారసమర్థమతివిస్తృతం భోజనార్థ భాజనం

నైషధాయాదత్త। మయేన తస్మై దత్తమ్, సోఽపి నలాయాదత్తేతి ‘అపి’ శబ్దః సముచ్చయార్థః। అర్చతిరౌ్పవాదికః॥౨౯॥

ఛదే సదైవ చ్ఛవిమస్య బిభ్రతాం న కేకినాం సర్పవిషం విసర్పతి।

న నీలకణ్ఠత్వమధాస్యదత్ర చేత్ స కాలకూటం భగవానభోక్ష్యత॥౩౦॥

ఛదే ఇతి॥ అస్య భోజనపాత్రస్య ఛవిం నీలాం ద్యుతిం సదైవ ఛదే పిచ్ఛే బిభ్రతాం కేకినాం మయూరాణాం సర్పవిషం న ప్రసర్పతి। తచ్ఛరీరం నాక్రామతీత్యర్థః। స భగవాఞ్ఛివోఽత్ర పాత్ర ఏతదాధారత్వేన కాలకూటం చేదభోక్ష్యత తర్హి నీలకణ్ఠత్వం నాధాస్యత్। అత్ర పాత్రే విషభక్షణే కృతే సతి తజ్జీర్ణతయా నీలకణ్ఠత్వం న స్యాదిత్యర్థః। క్రియాతిపత్తౌ లుఙ్। 'భుజోఽనవనే' (౧।౩।౬౬) ఇతి తఙ్॥౩౦॥

విరాధ్య దుర్వాససమస్ఖలద్దివః స్రజం త్యజన్నస్య కిమిన్ద్రసిన్ధురః।

అదత్త తస్మై స మదచ్ఛలాత్సదా యమభ్రమాతఙ్గతయైవ వర్షుకమ్॥౩౧॥

బిరాధ్యేతి॥ స భీమస్తస్మై నలాయ మదచ్ఛలాద్దానజలవ్యాజాత్సదా వర్షుకం వర్షణశీలం యం హస్తినమదత్త, స దుర్వాససం విరాధ్య రోషయిత్వా తచ్ఛాపాదిన్ద్రసిన్ధుర ఐరావతో దివః సకాశాదస్ఖలత్పతితః కిమ్। భువమాగత ఐరావణః కిమిత్యర్థః। విరాధే హేతుః—అస్య దుర్వాససః స్రజం మాలాం త్యజన్భువి క్షిపన్। అత్ర పౌరాణికీ కథా—
కదాచిదైరావతమారుహ్య గచ్ఛత ఇన్ద్రాయ దుర్వాససా ప్రసాదేన మన్దారపుష్పమాలా దత్తా, సా చేన్ద్రేణ కరీన్ద్రకుమ్భే స్థాపితా, స తాం శుణ్డాదణ్డేనాధశ్చిక్షేప, తతః కుపితేన మునినా త్వమపి మాలావదధః పతేతి శప్తః। తన్మాలేయముత్ప్రేక్షా। వర్షుకత్వేన పునరుత్ప్రేక్షతే— అభ్రమాతఙ్గతయా ఐరావతత్వేనేవ। ఐరావతో హి సదా మదజలం వర్షతి, అయమపి తావత్స్వర్గాద్భ్రష్టః స ఏవ ఇతి సదా దానజలం ముఞ్చతీత్యర్థః। అభ్రవన్మాతఙ్గస్తత్తయా వా। శ్యామత్వాత్సజలధనతుల్య ఇత్యర్థః। అస్య భీమస్య సంబన్ధిత్వేన అస్ఖలత్ కిమితి వా। వర్షుకమ్, 'లషపత—'(౩।౨।౧౫౪) ఇత్యుకఞ్॥౩౧॥

మదాన్మదగ్రే భవతాథవా భియా పరం దిగన్తాదపి యాత జీవత।

ఇతి స్మ యో దిక్కరిణః స్వకర్ణయోర్వినైవ వర్ణస్రజమాగతైర్గతైః॥౩౨॥

మదాదితి॥ యో గజః స్వకర్ణయోరాగతైర్గతైరాగమనైర్గమనైశ్చ కృత్వా వర్ణస్రజం వర్ణమాలాం వినైవ దిక్కరిణో దిగ్గజాన్ప్రతి ఇత్యాహ స్మేవ। ఇతి కిమ్—భో దిగ్గజాః! భవతాం బలాభిమానశ్చేదస్తి తర్హి మదాద్యుద్ధం కర్తుం యూయం మదగ్రే భవత మమ పురస్తాతిష్ఠత। అథవా చేన్మదో నాస్తి, తర్హి భియా దిగన్తస్థా యూయం దిగన్తాదపి పరం దూరం యాత గచ్ఛత, పలాయితాశ్చ సన్తస్తత్రైవ సుఖేన జీవత స్వప్రాణాన్రక్షతేతి। ఇయం లుప్తోత్ప్రేక్షా॥౩౨॥

బభార బీజం నిజకీర్తయే రదౌ ద్విషామకీర్త్యై ఖలు దానవిప్లుషః।

శ్రవఃశ్రమైః కుమ్భకుచాం శిరఃశ్రియం ముదే మదస్వేదవతీముపాస్త యః॥౩౩॥

బభారేతి॥ యో గజో నిజకీర్తయే రదౌ దన్తౌ బీజం కారణం బభార। ద్విషామకీర్త్యై దానవిప్లుషో దానోదబిన్దూనేవ కారణం బభార। 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షాయామ్। దన్తాభ్యాం పరవిదారణాత్స్వయశః సముత్పత్తేస్తయోః కీర్తికారిత్వమ్। అథ చ,— కీర్తిలక్షణస్య కార్యస్య శుభ్రత్వాత్కారణేనాపి తాదృశేనైవ భవితుం యుక్తమితి కీర్తిబీజభూతకన్దావివ। మదజలగన్ధాఘ్రాణమాత్రేణ పరగజానాం భఙ్గాద్దానబిన్దూనాం తదకీర్తికారణత్వమ్। కార్యస్య శ్యామస్వాత్కారణేనాపి తాదృశేనైవ భవితుం యుక్తమితి శ్యామదానబిన్దవ ఏవాకీర్తేర్బీజమివేత్యుత్ప్రేక్షా। తథా,— ముహుర్ముహుర్గతాగతైః శ్రవఃశ్రమైః కర్ణప్రయాసైరేవ వ్యజనచాలనైః కృత్వా కుమ్భావేవ కుచౌ యస్యాస్తాం మదస్వేదవతీం దానరూపధర్మోదకయుక్తాం శిరఃశ్రియం ధర్మజలాగ్రహరణద్వారా తస్యా ఏవ ముదే హర్షాయోపాస్త సిషేవే। ఏవంభూతం శిరో దధానః ప్రీతిముదమాదయదిత్యర్థః। కామకేలిఖిన్నాం కుమ్భకుచాం కామినీం స్వేదమపనయన్కామీ తాలవృన్తచాలనేన బీజయతీతి మదస్య స్వేదరూపేణ శిరఃశ్రియః స్త్రీత్వరూపణమ్। అథత్తేతి, 'ముదా' ఇత్యపి పాఠః॥౩౩॥

న తేన వాహేషు వివాహదక్షిణీకృతేషు సంఖ్యానుభవేఽభవత్క్షమః।

న శాతకుమ్భేషు న మత్తకుమ్భిషు ప్రయత్నవాన్కోఽపి న రత్నరాశిషు॥౩౪॥

నేతి॥ తేన భీమేన నలాయ వివాహే దక్షిణీకృతేషు కన్యాదానదక్షిణాత్వేన దత్తేషు వాహేషు రథాదిషు తురగేషు వా సంఖ్యానుభవే సంఖ్యాజ్ఞానే ప్రయత్నవానపి కోఽపి కశ్చిదపి క్షమ ఇయన్తో వాహా దత్తా ఇత్యేవం సంఖ్యాపరిచ్ఛేదే సమర్థో నాభవత్। తథా,— శాతకుమ్భేష్వనేకభూషణభూతఘటితాఘటితకాఞ్చనేషు న। తథా,—మత్తకుమ్భిషు

గలన్మదమాతఙ్గేషు చ న। తథా,—రత్నరాశిషు న। క్షమోఽభవదితి సర్వత్ర, వివాహదక్షిణీకృతేష్వితి చ। బహుతరం యౌతకం దత్తమితి భావః॥౩౪॥

కరగ్రహే వామ్యమధత్త యస్తయోః ప్రసాద్య భైమ్యాను చ దక్షిణీకృతః।

కృతః పురస్కృత్య తతో నలేన స ప్రదక్షిణస్తత్క్షణమాశుశుక్షణిః॥౩౫॥

కరేతి॥ య ఆశుశుక్షణిరగ్నిస్తయోః కరగ్రహే వివాహే విషయే వామ్యం వక్రత్వమధత్త భేజే। భైమ్యభిలాషాన్నలాకారధారణాదిద్వారా పూర్వం విరుద్ధోఽభూత్ అను పశ్చాన్నలవరణావసరే భైమ్యా స్తుతిధ్యానాదినా ప్రసాద్య సంతోష్య దక్షిణీకృత ఆనుకూల్యం నీతః సోఽగ్నిస్తతః పాణిగ్రహణానన్తరం నలేన పురస్కృత్యోల్లేఖనాదిసంస్కారపూర్వమగ్రే ప్రతిష్ఠాప్య తత్క్షణం తస్మిన్వివాహసమయే ప్రదక్షిణః ప్రకర్షేణాపసవ్యః కృతో దక్షిణభాగేన వలయాకారేణ వేష్టితః। అథ చ,—యః పూర్వం యౌతకదానకాలే వామభాగేఽభూత్, పశ్చాద్భైమ్యా ఫూత్కారాదినా ప్రబోధ్యానుకూలః కృతః। అథ చ,—దక్షిణభాగే కృతః సోఽర్చనాదిభిః సంపూజ్య నలేన సుతరామనుకూలః కృతః। అథ చ,—ప్రదక్షిణే ప్రకర్షేణ దక్షిణభాగే కృతః। అన్యోఽపి యో మహాన్పూర్వ విరోధ్యతే స వివాహాదౌ ప్రసాద్యానుకూలః క్రియత ఇత్యుక్తిః। అత్ర క్వచిత్క్వచిద్విధిక్రమభఙ్గో దేశాచారాచ్ఛాఖాభేదాత్కులాచారవిశేషాద్వా బోద్ధవ్యః। న పునః శ్రీహర్షకవేరజ్ఞానలేశోఽపి। అత ఏవ పూర్వం యథావిధీతి ప్రాయుఙ్క్త। ఆశోష్టుమిచ్ఛతి, 'ఆజి శుషేః సనశ్ఛన్దసి' (ఉం సూం ౨౬౦) ఇత్యనిః। శిష్టప్రయుక్తత్వాద్భాషాయామపి సాధుత్వం జ్ఞేయమ్॥౩౫॥

స్థిరా త్వమశ్మేవ భవేతి మన్త్రవాగనేశదాశాస్య కిమాశు తాం హ్రియా।

శిలా చలేత్ప్రేరణయా నృణామపి స్థితేస్తునాచాలి బిడౌజసాపి సా॥౩౬॥

స్థిరేతి॥ హే భైమి! 'ఇమమశ్మానమారోహ' ఇత్యుచ్చార్య 'మత్వశ్మేవ స్థిరా భవ' ఇతి నలేనోచ్చారితా మన్త్రరూపా వాక్తాం భైమీమాశాస్య శిలావన్నిశ్చలా భవేతి తస్యై ఆశిషం దత్త్వా ఆశ్వనేశన్ననాశ। వర్ణా ఉచ్చారితాః ప్రధ్వస్తా భవన్తి। తత్రోత్ప్రేక్షతే—హ్రియా కిమ్। కిమితి తస్యా లజ్జేత్యత ఆహ—శిలా అల్పతేజసాం నృణామపి ప్రేరణయా కరచరణవ్యాపారమాత్రేణ చలేత్స్వస్థానాదన్యత్ర గచ్ఛేత్। సా తు భైమీ పునరతిప్రభాబిణా విడౌజసేన్ద్రేణాపి స్థితేర్మనోవ్యాపారమాత్రస్వీకృతనలపతిత్వరూపాయా మర్యాదాయాః సకాశాన్నాచాలి పతివ్రతాసీమాం న త్యాజితేతి। స్థిరతరత్వేనాధికాయా భైమ్యా అహం హీనేతి స్వదోషం విచిన్త్య

లజ్జయైవ నష్టేత్యర్థః। వైధమశ్మారోహణం తేన కారితమితి భావః। 'నశ అదర్శనే' అస్మాల్లుజి పుషాదిత్వాదజి 'నశిమన్యోరలిట్యేత్వమ్' ఇత్యేత్వే రూపమ్॥౩౬॥

ప్రియాంశుకగ్రన్థినిబద్ధవాససం తదా పురోధా విదధే విదర్భజామ్।

జగాద విచ్ఛిద్య పటం ప్రయాస్యతో నలాదవిశ్వాసమివైష విశ్వవిత్॥౩౭॥

ప్రియేతి॥ తదా వహ్నిసంనిధికాలే పురోధా గౌతమో విదర్భజాం భైమీం ప్రియస్య నలస్యాంశుకేన సహ గ్రన్థినా నిబద్ధం వాసో యస్యాస్తామేవంవిధాం విదధే చకార। ఉత్ప్రేక్షతే— పటం విచ్ఛిద్య కర్తిత్వాఽరణ్యే భైమీం విహాయ ప్రయాస్యతో గమిష్యతో నలాత్సకాశాదేష పురోధా అవిశ్వాసం విశ్వాసాభావం జగాదేవ। వస్త్రం ఛిత్త్వా త్వాం హిత్వాయం గమిష్యతీత్యేతస్య విశ్వాసో న కార్య ఇత్యస్య వస్త్రేణ సహ స్వవస్త్రస్య గ్రన్థిం దత్త్వైవానేన సహ విచారణీయమిత్యువాచేవేత్యర్థః। కథమేతజ్జ్ఞాతమత ఆహ—యతో విశ్వం సర్వం వేత్తీతి। కాలత్రజ్ఞ ఇత్యర్థః। తస్మాద్భవిష్యదపి తేన జ్ఞాతమిత్యర్థః। కలినా పరాభూతో నలో ద్యూతహారితసర్వస్వః స్వీయైస్త్యక్తో ద్వాపరేణ కలినా పక్షిరూపేణ తద్ధారణార్థ క్షిప్తస్య వస్త్రస్యాపహారాద్వస్త్రాన్తరాభావాద్భైమీవస్త్రార్ధధారీ సన్నిద్రాణాయాస్తస్యా వస్త్రార్ధం విచ్ఛిద్య తాం మహారణ్యే తత్యాజేతి మహాభారతే కథా। వైధముభయవస్త్రగ్రన్థిబన్ధనం తేన కృతమితి భావః। 'విదధత్' ఇతి పాఠే కుర్వన్సన్నితి యోజనా॥౩౭॥

ధ్రువావలోకాయ తదున్ముఖభ్రువా నిర్దిశ్య పత్యాభిదధే విదర్భజా।

కిమస్య న స్యాదణిమాక్షిసాక్షికస్తథాపి తథ్యో మహిమాగమోదితః॥౩౮॥

ధ్రువేతి॥ తస్య ధ్రువస్య దర్శనార్థమున్ముఖీ భ్రూర్యస్య తేన పత్యా నలేన విదర్భజా నిర్దిశ్యాజ్ఞాప్య ధ్రువస్యావలోకనార్థమభిదధే ఉక్తా। తదున్ముఖ్యా భ్రువా కృత్వా సంజ్ఞాప్యేతి వా। నను స్థూలస్య ధ్రువస్య స్వయందర్శనయోగ్యత్వాత్ సా స్వయమేవ తం పశ్యేత్, తేన కిమితి దర్శనం కారితమిత్యాహ—అస్య ధ్రువస్యాణిమా సూక్ష్మప్రమాణత్వమక్షిసాక్షికో నేత్రగోచరః కిం న స్యాత్, అపి తు స్యాదేవ యద్యపి, తథాపి స్వయందర్శనయోగ్యత్వేఽప్యాగమోదితో మహిమా వేదోక్తం గౌరవం సత్యః। అస్త్వితి శేషః। శ్రుత్యుక్తం హి ప్రమాణమిత్యర్థః। శ్రుతిర్హి తతో వధూం 'సూర్యముదీక్షస్వ' ఇతి ధ్రువే దర్శితే 'ధ్రువం పశ్యామి ప్రజాం విన్దేయ' ఇతి సా బ్రూయాత్। తస్మాత్స్వయం ద్రష్టుం శక్యత్వేఽపి నల ఏవాదర్శయదితి యుక్తమిత్యర్థః। వైధం ధ్రువదర్శనం కారితమితి భావః। ఏతత్సర్వం కవివచః। అథ చ,—యద్యప్యణుత్వం

స్వయం ప్రత్యక్షదృశ్యం తథాపి జ్యోతిఃశాస్త్రోక్తం ధ్రువమణ్డలస్య మహాపరిమాణత్వం సత్యమేవ॥౩౮॥

ధవేన సాదర్శి వధూరరున్ధతీం సతీమిమాం పశ్య గతామివాణుతామ్।

కృతస్య పూర్వం హృది భూపతేః కృతే తృణీకృతస్వర్గపతేర్జనాదితి॥౩౯॥

ధవేనేతి॥ సా వధూర్ధవేన నలేనాణుతామతిసూక్ష్మత్వం గతామిమాం సతీం పతివ్రతామరున్ధతీం త్వం పశ్యేత్యుక్త్వాఽదర్శి దర్శితా। తత్రాణుత్వే ఉత్ప్రేక్షతే— వరణాత్పూర్వమేవ హృది కృతస్య మనోరథమాత్రేణ హృదయే కృతస్య భూపతేః కృతే తృణీకృతస్వర్గపతేస్తృణవల్లాఘవేన త్యక్త ఇన్ద్రో యేన ఏవంభూతాజ్జనాదివ। లజ్జయేతి శేషః। అహం హి పరిణీతా సతీన్ద్రం తృణప్రాయమకరవమ్, భైమీ తు హృది ధారణమాత్రాదేవేతి మత్తోఽపీయమేవాధికా సతీతి భైమ్యాః సకాశాల్లజ్జయేవ కృశామిత్యర్థః। స్వతః కృశత్వమేవముత్ప్రేక్షితమ్। భూపతేః, జనాదితి శబ్దద్వయం సామాన్యవాచ్యపి నలభైమీలక్షణే విశేషే పర్యవస్యతి। వైధమరున్ధతీవిలోకనం కారితమితి భావః। అదర్శి, ణ్యన్తాచ్చిణ్। 'అభివాదిదృశోః—' (వాం ౧౧౧౪) ఇతి అణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వమ్। తస్య చాభిహితత్వాద్వితీయాభావః॥౩౯॥

ప్రసూనతా తత్కరపల్లవస్థితైరుడుచ్ఛవిర్వ్యోమవిహారిభిః పథి।

ముఖేఽమరాణామనలే రదావలేరభాజి లాజైరనయోజ్ఝితైర్ద్యుతిః॥౪౦॥

ప్రసూనతేతి॥ తస్యా భైమ్యాః కరయోరేవ పల్లవయోః స్థితైర్వర్తమానైర్లాజైః ప్రసూనతా పుష్పత్వమభాజి ప్రాప్తా। పల్లవేషు చ పుష్పాణి యుక్తాని। తథా,— అనయా భైమ్యోజ్ఝితైః కరాన్ముక్తైర్వ్యోమ్ని విహరణశీలైః సద్భిః పథి కరాగ్న్యన్తరాలరూపే మార్గే ఉడుచ్ఛవిర్నక్షత్రశోభా భేజే। వ్యోమ్ని నక్షత్రాణి యుక్తాని। తథా,—అమరాణాం ముఖేఽనలేఽగ్నావనయా హుతై రదావలేర్దన్తపఙ్క్తేర్ద్యుతిః శోభా భేజే। ముఖే చ దన్తపఙ్క్తిర్యుక్తా। వైధో లాజహోమస్తయా కృత ఇతి భావః॥౪౦॥

తయా ప్రతీష్టాహుతిధూమపద్ధతిర్గతా కపోలే మృగనాభిశోభితామ్।

యయౌ దృశోరఞ్జనతాం శ్రుతౌ శ్రితా తమాలలీలామలికేఽలకాయితా॥౪౧॥

తయేతి॥ తయా భైమ్యా ప్రతీష్టా కరకుడ్మలాభ్యాం స్వీకృతా ఆహుతిధూమపద్ధతిర్ధ్మాయమానలాజాదిద్రవ్యసంబన్ధినీ ధూమపరమ్పరా కపోలే మృగనాభిశోభితాం కస్తూరీశోభాం గతా ప్రాప్తా। తత ఊర్ధ్వం గచ్ఛన్తీ దృశోశ్చక్షుషోరఞ్జనతాం యయౌ ప్రాప। తతోఽప్యూర్ధ్వం గచ్ఛన్తీ శ్రుతౌ కర్ణయోస్తమాలలీలాం వర్తసభూతతమాలదలసాదృశ్యం శ్రితా। తతోఽప్యూర్ధ్వతరం గచ్ఛన్తీ అలికే లలాటేఽలకాయితా చూర్ణకున్తలవదాచరితా। తత్తుల్యా జాతేత్యర్థః। కపోలే కస్తూరీ, దృశోరఞ్జనమ్, శ్రుతౌ తమాలమ్, లలాటే చాలకా ఇతి యుక్తమ్। వైధం ధూమగ్రహణం కృతమితి భావః। మృగనాభిశోభినీతి, 'కర్తర్యుపమానే' (౩।౨।౭౯) ఇతి ణినౌ మృగనాభిశోభినీ తస్యా భావస్తత్తా, 'త్వతలోః' (వాం ౩౯౨౭) ఇతి పుంవత్॥౪౧॥

అపహ్నుతః స్వేదభరః కరే తయోస్త్రపాజుషోర్దానజలైర్మిలన్ముహుః।

హశోరపి ప్రస్రుతమస్ర సాత్త్వికం ఘనైః సమాధీయత ధూమలజ్జనైః॥౪౨॥

అపహ్నుత ఇతి॥ త్రపాజుషోర్లజ్జావతోస్తయోః కరే వర్తమానః స్వేదభరః సాత్త్వికధర్మజలసఙ్ఘో దానజలైర్బ్రాహ్మణేభ్యో దక్షిణాదానార్థముత్సృష్టైః సంకల్పజలైర్ముహుర్వారంవారం మిలన్సంబన్ధం ప్రాప్నువన్సన్ అపహ్నుతోఽపలపితః। దానజలయోగాత్సాత్త్వికః స్వేదోఽయమితి లోకేన న జ్ఞాత ఇత్యర్థః। కరే ముహుర్మిలన్పునఃపునరుద్భవన్ దానజలైరపహ్నుత ఇతి వా। తత్రాపి కామవికారవశాత్స్వేదం లోకో జ్ఞాస్యతీతి భియా వా। దృశోరపి ప్రస్రుతం గలితం సాత్త్వికం కామవికారజమస్ను ఘనైః సాన్ద్రైర్ధూమలజ్జనైర్ధూమాక్రమణైః కృత్వా సమాధీయత పరిహృతం తాభ్యామిత్యర్థాత్। త్రైరేవ కర్తృభిరపలపితం వా। పరస్పరసంస్పర్శాత్తయోః స్వేదాదయః సాత్త్వికా భావాః ప్రవృత్తా ఇతి భావః॥౪౨॥

బహూని భీమస్య వసూని దక్షిణాం ప్రయచ్ఛతః సత్త్వమవేక్ష్య తత్క్షణమ్।

అనేషు రోమాఞ్చితేషు మిశ్రతాం యయుస్తయోః కణ్టకకుడ్మలశ్రియః॥౪౩॥

బహూనీతి॥ బహూని వసూని దక్షిణాం ప్రయచ్ఛతో దక్షిణాశ్వేన దదతో భీమస్య సత్త్వం దానశౌణ్డత్వమవేక్ష్య తత్క్షణం తస్మిన్నేవ క్షణే ఆశ్చర్యాతిశయాద్రోమాఞ్చితేషు ప్రాప్తేషు జనేషు మధ్యే తయోర్భైమీనలయోః కణ్టకకుజ్మలశ్రియః కణ్టకకలికాశోభా మిశ్రతామైక్యం

యయుః ప్రాపుః। సావికోఽపి రోమాఞ్చోఽన్యజనవదాశ్చర్యాదయం జాత ఇత్యపలపిత ఇతి॥౪౩॥

బభూవ న స్తమ్భవిజిత్వరీ తయోః శ్రుతిక్రియారమ్భపరమ్పరాత్వరా।

న కమ్పసంపత్తిమలుమ్పదగ్రతః స్థితోఽపి వహ్నిః సమిధా సమేధితః॥౪౪॥

బభూవేతి॥ శ్రుతిక్రియాయా వేదవిహితలాజహోమాగ్నిపరిభ్రమణాదికాయా ఆరమ్భస్య పరమ్పరా ఏకస్మాదనన్తరమన్యస్యారమ్భః, తస్మాదనన్తరమన్యస్య, ఏవమవ్యవహితో య ఉత్తరోతరభావస్తద్విషయా త్వరా వేగితా తయోః సాత్త్వికభావజనితస్యాఙ్గాచలనాత్మకస్య స్తమ్భస్య విజిత్వరీ జయనశీలా న బభూవ। తం నాపలలాపేత్యర్థః। అవశ్యాపేక్షితాయామపి కర్మవేగితాయాం సాత్త్వికస్తమ్భవశాత్తౌ కిమపి కర్మ శీఘ్రం కర్తుం సమర్థౌ నాభూతామితి భావః। తథా,—సమిధా కాష్ఠైః సమేధితః సంవర్ధితద్యుతిరప్యగ్రతః స్థితోఽపి వహ్నిః తయోః కమ్పసంపత్తిం సాత్త్వికం కమ్పబాహుల్యం నాలుమ్పన్న శమయతి స్మ। శీతజం హి కమ్పం విశిష్టోఽగ్నిః శమయతి, న తు సాత్త్వికమ్। తస్య తత్రాసమర్థత్వాదిత్యర్థః। తయోరన్యసాత్త్వికాపలాపేఽపి స్తమ్భకమ్పౌ లోకైర్జ్ఞాతావేవేతి భావః। 'అవర్తతాస్తమ్భ—' ఇతి పాఠే న స్తమ్భవిజిత్వరీతి నఞ్సమాసః। అలుమ్పత్, 'శే ముచాదీనామ్' (౭।౧।౫౯) ఇతి నుమ్॥౪౪॥

దమస్వసుః పాణిమముష్య గృహ్ణతః పురోధసా సంవిదధేతరాం విధేః।

మహర్షిణేవాఙ్గిరసేన సాఙ్గతా పులోమజాముద్వహతః శతక్రతోః॥౪౫॥

దమేతి॥ దమస్వసుః పాణిం గృహ్ణతోఽముష్య నలస్య సంబన్ధినో వైవాహికస్య శ్రౌతస్య విధేః సాఙ్గతా అఙ్గసాహిత్యం పురోధసా సంవిదధేతరాం నితరాం సాకల్యేన చక్రే। ప్రధానమాత్రం నలేన కృతమ్, అఙ్గాని తు పురోధసా కృతానీతి భావః। కస్య కేనేవ—పులోమజాముద్వహతః పరిణయతః శతక్రతోః సంబన్ధినో విధేః సాఙ్గతా ఆఙ్గిరసేన మహర్షిణా బృహస్పతినేవ॥౪౫॥

సకౌతుకాగారమగాత్పురంధ్రిభిః సహస్రరధ్రీకృతమీక్షితుం తతః।

అధాత్సహస్రాక్షతనుత్రమిత్రతామధిష్ఠితం యత్ఖలు జిష్ణునామునా॥౪౬॥

స ఇతి ॥ తతో వైవాహికవిధేరనన్తరం స నలః పురంధ్రిభిరన్తఃపురాఙ్గనాభిరీక్షితుం వధూవరచేష్టాదిదర్శనార్థం సహస్రరన్ధ్రీకృతం తృణకాష్ఠాదిరచితబహుచ్ఛిద్రగవాక్షం వధూవరసంవేశార్థం రచితశృఙ్గారవేదికం కౌతుకాగారం కుతూహలావహం దూర్వాయవాఙ్కురాదినవమఙ్గలద్రవ్యసహితం గృహమగాద్యయౌ। యద్గృహం జిష్ణునా జయశీలేనామునా నలేనాధిష్ఠితం సద్విలోకితుం మైత్రసహస్రావకాశరన్ధ్రధారిణా సహస్రాక్షస్య తనుత్రేణ కవచేన సహ మిత్రతాం సాభ్యమధాద్వభార। తదపి జిష్ణునేన్ద్రేణాధిష్ఠీయతే। 'ఖల' ఉత్ప్రేక్షాయాం నిశ్చయే వా॥౪౬॥

తథాశనాయా నిరశేషి నో హ్రియా న సమ్యగాలోకి పరస్పరక్రియా।

విముక్తసంభోగమశాయి సస్పృహం వరేణ వధ్వా చ యథావిధి త్ర్యహమ్॥౪౭॥

తథేతి॥ వరేణ వధ్వా చాశనాయా బుభుక్షా హ్రియా కృత్వా తథా పూర్వవచో పూర్వవశో నిరశేషి న నిఃశేషితా। ఆతృప్తి న భుక్తమిత్యర్థః। తథా,—పరస్పరక్రియాన్యోన్యం చేష్టాదివ్యాపారోఽపి హ్రియైవ సమ్యక్సంముఖదర్శనేన నాలోకి న విలోకితః। కింతు దృగన్తమాత్రేణేత్యర్థః। తథా,—త్ర్యహం దినత్రయం యథావిధి విముక్తసంభోగం త్యక్తసురతం యథా తథా పరం సస్పృహం సురతేచ్ఛాసహితం యథా తథాఽశాయి శయితమ్। త్ర్యహమితి సర్వత్ర యోజ్యమ్। విధ్యతిక్రమభయాద్దినత్రయం తాభ్యాం సహ భుక్తమ్, అన్యోన్యం విలోకితమ్, సహ నిద్రితం చ। పరం లజ్జయా న యావత్తృప్తి భుక్తమ్, నాశేషాఙ్గం దృష్టమ్, న చ చుమ్బనాలిఙ్గనాదిపూర్వ శయితమిత్యర్థః। 'ఏకత్ర శయనం త్రిరాత్రం బ్రహ్మచర్యం చ' ఇతి విధిః। అశనాయా, 'అశనాయోదన్యధనాయా బుభుక్షాపిపాసాగర్ధేషు' (౭।౪।౩౪) ఇతి సాధుః। త్ర్యహం సమాహారే ద్విగౌ 'రాజాహః—' (౫।౪।౯౧) ఇత్యాదినా టచ్। 'న సంఖ్యాదేః సమాహారే' (౫/౪/౮౯) ఇత్యహ్నాదేశాభావః। 'రాత్రాహ్నాహాః పుంసి' (౨।౪।౨౯) ఇతి పుంస్త్వమ్। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। త్ర్యహం విముక్తసంభోగమితి యోజనా॥౪౭॥

కటాక్షణాజ్జన్యజనైర్నిజప్రజాః క్వచిత్పరీహాసమచీకరత్తరామ్।

ధరాప్సరోభిర్వరయాత్రయాగతానభోజయద్భోజకులాఙ్కురః క్వచిత్॥౪౮॥

కటాక్షేతి॥ భోజకులస్య భీమపూర్వజభోజాఖ్యక్షత్రియవంశస్యాఙ్కుర ఇవాఙ్కురో బాలో దమః క్వచిద్భీమదృక్పథాగోచరే కస్మింశ్చిద్దేశే జన్యజనైర్వారయాత్రికైర్నలపక్షీయైః సహ

నిజాః ప్రజాః పరిహాసపాత్రభూతపౌరవారస్త్రీముఖ్యాస్తాభిః। ప్రయోజ్యాభిరిత్యర్థః। కటాక్షణాన్నేత్రసంజ్ఞయా పరీహాసం శ్లేషవక్రోక్త్యాదినార్థాన్తరోపదర్శనరూపముపహాసమచీకరత్తరామతితరాం కారయామాస। తథా,—క్వచిచ్చ వరయాత్రయా నిమిత్తేనాగతాన్నలపక్షీయానన్యాన్ రాజలోకాన్థరాప్సరోభిర్దాసీస్వైరిణీసైరన్ధ్రీప్రభృతిభిః పురసున్దరీభిర్వారాఙ్గనాభిరభోజయద్భోజనమకారయత్। పరివేషణార్థం కాశ్చిత్సహభోజనార్థం కాశ్చిదాదిష్టవానిత్యర్థః। వివాహే కనీయసామేవోపహాసకారణయోగ్యత్వాత్ 'అఙ్కుర' పదప్రయోగో యుక్తః। 'కటాక్ష'శబ్దాత్ 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాల్ల్యుట్। నిజప్రజాః, 'హృక్రోః—' (౧/౪/౫౩) ఇతి కర్మత్వమ్। ఆగతాన, భుజేః ప్రత్యవసానార్థత్వాత్ 'గతిబుద్ధి—' (౧/౪/౫౨) ఇతి కర్మత్వమ్। అభోజయత్, 'నిగరణచలనార్థేభ్యశ్చ' (౧/౩/౮౭) ఇతి పరస్మైపదమ్॥౪౮॥

తమేవ ప్రకారమాహ—

స కంచిదూచే రచయన్తు తేమనోపహారమత్రాఙ్గ! రుచేర్యథోచితమ్।

పిపాసతః కాశ్చన సర్వతోముఖం తవార్పయన్తామపి కామమోదనమ్॥౪౯॥

స ఇతి॥ స దమః కంచిత్ నలపక్షీయమేవమూచే। స్వజనముఖేనేతి శేషః। అఙ్గ హే వారయాత్రిక! అత్ర పాత్రే। ఆసు పరివేషికాసు మధ్యే వా। కాశ్చన స్త్రియస్తవ రుచేరభిలాషస్య యథోచితముచితమనతిక్రమేణ తేమనాఖ్యస్య వ్యఞ్జనస్యోపహారమానయనం రచయన్తు కుర్వన్తు యావదభిలాషం తేమనమానయన్తు కిమితి ప్రశ్నకాలః (కుః), ఏతా ఏవం కుర్వన్తు స్వం భుఙ్క్ష్వేతి భోజనోపదేశో వా। ఏవముత్తరత్రాపి। తథా,—పిపాసతస్తుషాకోస్తవ పానార్థం సర్వతోముఖం జలమప్యర్పయన్తాం దదతు। తథా,—ఓదనమపి కామం యథేచ్ఛమర్పయన్తామ్॥

పరిహాసస్తు— అత్ర ఆసు మధ్యే। వివిక్తే స్థానే వా। అఙ్గరుచేః స్తనజఘనాద్యఙ్గానాం రుచేర్దర్శనాద్యభిలాషస్యోచితం యథా భవతి తథా తవ మనసోఽపహారమపహరణం రచయన్తు। స్తనాదిదర్శనాదినాఽన్తఃకరణహరణం కుర్వన్త్విత్యర్థః। కాయకాన్తేర్వేతోః సౌన్దర్యాతిశయాన్మనోహరణం కుర్వన్త్వితి వా। తథా,—పిపాసతశ్చుమ్బనేచ్ఛోస్తవ సర్వతో నేత్రాదిచుమ్బనస్థానే దర్శనమాత్రేణ కామస్య హర్షకరం ముఖమర్పయన్తామ్। బహూనాం చుమ్బనస్థానానామేకత్ర ముఖే వర్తమానత్వాన్ముఖమేవ తవ దదత్విత్యర్థః। అథ చ,—కామస్య

హర్షకరం వరాఙ్గమపి చుమ్బనార్థమర్పయన్తామ్। అథ చ,—ముఖం పిపాసతస్తవ సర్వదా వరాఙ్గమేవ దదతు। 'స్యాత్తేమనం తు నిష్ఠానమ్' ఇత్యమరః। పూర్వవ్యాఖ్యానే 'తవ' ఇత్యుభయత్ర యోజ్యమ్। ముఖం సర్వత ఇతి, 'ఉభసర్వతసోః—' (వా౦ ౧౪౪౪) ఇతి ద్వితీయా। తవ తే ఇతి న్య సంబన్ధసామాన్యే షష్ఠీ॥౪౯॥

ముఖేన తేఽత్రోపవిశత్వసావితి ప్రయాచ్య సృష్టానుమతిం ఖలాహసత్।

వరాఙ్గభాగః స్వముఖం మతోఽధునా స హి స్ఫుటం యేన కిలోపవిశ్యతే॥౫౦॥

ముఖేనేతి॥ కాచిత్ఖలా వక్రోక్త్యాదిభాషిణీ। హే వారయాత్రిక! అసౌ మత్సఖీ పురుషో వాత్ర స్థానే తే తవ ముఖేనోపలక్షితత్వాత్। సంముఖమితి యావత్। త్వదుపాయేన వా। త్వదాజ్ఞయేతి యావత్। త్వయా సహ భోజనార్థం తవ పురస్తాద్వా। భోజనార్థముపవిశత్వితి ప్రయాచ్య సంప్రార్థ్య ముఖేనోపవిశత్వితి సృష్టా దత్తానుమతిరనుజ్ఞా యేన తం వారయాత్రికం పశ్చాదహంసత్। హాసే కారణమాహ—హి యస్మాద్యేన సాధనేన కిలోపవిశ్యతే స హి వరాఙ్గభాగో గుహ్యదేశః। అమునా జనేన స్వస్యాత్మనో ముఖం స్ఫుటం నిశ్చితం మతః। ముఖేన కరణేనోపవిశత్విత్యేవమర్థపరం తద్వచనమజ్ఞాత్వా తేనానుజ్ఞాయాం దత్తాయాం కటిదేశాధఃప్రదేశేన కిలోపవిశ్యతే ఇత్యేవం వదతానేన స్వముఖం వరాఙ్గత్వేన మతం యస్మాత్ తస్మాద్ధాస్యం యుక్తమిత్యర్థః। సర్వజనబోధపురఃసరం జహాసేతి వా। అథ చ,—తే ముఖేనోపవిశతు, అపి తు పురీషోత్సర్గార్థముపవిశత్వితి ప్రయాచ్య తదీయం జుగుప్సితమర్థమగృహీత్వా సృష్టానుమతిం తమహసత్। 'ముఖం నిఃసరణే వక్రే ప్రారమ్భోపాయయోరపి' ఇతి విశ్వః॥౫౦॥

యువామిమే మే స్త్రితమే ఇతీరిణౌ గలే తథోక్తా నిజగుచ్ఛమేకికా।

న భాస్యదస్తుచ్ఛగలో వదన్నితి న్యధత్త జన్యస్య తతః పరాకృషత్॥౫౧॥

యువామితి। ఇమే పురోవర్తిన్యౌ యువాం మే మమ (తేన) స్త్రితమే ఉత్తమే స్త్రియౌ భవాదృశే స్త్రీరత్నే న దృష్టే ఇతీరిణో వదతః స్తువతః। అథ చ,—మత్సంబన్ధిన్యౌ ప్రియతమే భవేతామితి వా పరిహాసాద్వదతః। కదాచిజ్జనస్య వరపక్షీయస్య గలే తథా యథా త్వయోచ్యతే తథేత్యుక్త్వా తయోర్ద్వయోర్మధ్యే ఏకికా ఏకైవ నిజగుచ్ఛం రజ్జుస్థానే హారవిశేషమేవేత్యుక్త్వా న్యధత్త। ఇతీతి కిమ్—హే జన్య! త్వం అదః పూర్వోక్తం ఇమే మే ఇతి శబ్దం వదన్కుర్వన్, తు పునశ్ఛగలశ్ఛాగో న భాసి। అపి తు ఏవం శబ్దం కుర్వఞ్ఛాగ ఏవ స్ఫురసి। అథ చ,—తుచ్ఛః

స్తనశూన్యో గలః కణ్ఠో యస్య ఏవంభూతో న భాసి। అజస్య గలే స్తనా తిష్ఠతః, త్వం తు తాదృక్షబ్దోఽపి స్తనశూన్య ఇతి కారణాన్న శోభసే। అథ చ,—రజ్జురహితకణ్ఠో న భాసీతి రజ్జుస్థానే హారం ధత్తే స్మేత్యుభయతో లమ్బమానో హార ఏవ గలస్తనస్థానే భవతీత్యర్థః। తతోఽనన్తరం పరా ద్వితీయా రజ్జువద్ధారమేవ ధృత్వాఽజమివ తమాకృషత్ కణ్ఠే బద్ధ్వా దూరం నినాయ। అజో హి 'మిమేమే' శబ్దో రజ్వా కణ్ఠే బద్ధ్వా కృష్యతే ఇతి పరిహాసః। అథ చ,— రిక్తకణ్ఠో గ్రాసరహితో న భాసీతి నిజగుచ్ఛం స్వహస్తస్థితం పల్లవస్తబకం గలే ముఖాన్తః న్యధత్త నితరాం బలాచిక్షేప, ద్వితీయా చ దత్తపల్లవగ్రాసం ఛాగమివ చకర్షేతి పరిహాసః। అథ చ,— ఏవమస్మత్సు_తిం కుర్వన్ తుచ్ఛగలో హారరహితకణ్ఠో న భాసీతి వదన్తీ గలే హారం పరితోషవశాచ్చిక్షే పేతి వా। యద్వా,—అస్మత్రేష్వష్టా భవత్యౌ మే ప్రియతమే ఇతి వదన్ త్వం శూన్యకణ్ఠో న భాసి, మయాపి త్వం వరణీయ ఇతి మాలాస్థానే హారమేవ చిక్షేప। పరా చ య(త)త్రైవ ధృత్వా పరిహాసమిషేణ సంభోగార్థమేవ చకర్షేతి భావః। మిమేమే ఇతి పరిహాసపక్షే యువామితి బిన్దుచ్యుతకేన ఏవం వదన్ యువా తరుణశ్ఛగల ఇతి వా యోజ్యమ్। అకృషత్ లజ్ ॥౫౧॥

నలాయ వాలవ్యజనం విధున్వతీ దమస్య దాస్యా నిభృతం పదేఽర్పితాత్।

అహాసి లోకైః సరటాత్పటోజ్ఝినీ భయేన జఙ్ఘాయతిలఙ్ఘిరంహసః॥౫౨॥

నలాయేతి॥ నలాయ నలార్థం వాలవ్యజనం మయూరపిచ్ఛతాలవృన్తం చామరం వా విధున్వతీ కమ్పయన్తీ నలసేవాపరా కాచిత్సున్దరీ దమస్య దాస్యా నిభృతం గుప్తం యథా తథా పశ్చాదాగత్య పదే చరణసమీపేఽర్పితాన్ముక్తాత్సరటాత్కృకలాసాద్భయేన పటముజ్ఝత్యేవంశీలా త్యక్తవస్త్రా దిగమ్బరీభూతా సతీ లోకైరహాసి హసితా। జనహాసే హేతురభూదిత్యర్థః। కింభూతాత్సరటాత్—జఙ్ఘాయా ఆయతిర్దైర్ఘ్యం తల్లఙ్ఘయత్యేవంశీలం రంహో వేగో యస్య తస్మాత్। అత ఏవ భయహేతోః। సరటస్యోర్ధ్వారోహణం జాతిస్వభావః॥౫౨॥

పురఃస్థలాఙ్గూలమదాత్ఖలా వృసీముపావిశత్తత్ర బుజుర్వరద్విజః।

పునస్తదుత్థాప్య నిజామతేర్వ్యదాఽహసచ్చ పశ్చాత్కృతపుచ్ఛతత్ప్రదా॥౫౩॥

పుర ఇతి॥ కాచిత్ఖలా ధూర్తా సమాగతాయ కస్మైచిద్ద్విజాయ పురఃస్థమగ్రే స్థితం లాఙ్గూలం పుచ్ఛం యస్యాం క్రియాయాం తద్యథా తథా కూర్మాకారాం

వృసీమృషీణామాసనమదాద్దత్తవతీ। వరః శ్రేష్ఠః। వరస్య నలస్య వా। ద్విజస్తత్ర తస్యాం పురఃస్థలాఙ్గూలాయామేవ వృస్యాముపావిశదుపవిష్టః। యతః—ఋజుస్తస్యాః కౌటిల్యమజానానః। సా చ ఖలా నిజామతేః స్వీయాజ్ఞానస్య ఆసనం మయా భ్రాన్త్యాఽన్యథా స్థాపితమ్ ఇతి వదా। స్వాజ్ఞానం నాటయన్తీత్యర్థః। తం పునరుత్థాప్య పశ్చాత్కృతం పుచ్ఛం యస్యాః సా ఏవంభూతా చాసౌ సా చ వృసీ తాం ప్రదదాతి ప్రదదత్యేవంభూతా సత్యహసత్। ఉపవిష్టస్యోరుద్వయమూలాన్తరే స్థితమాసనపుచ్ఛం శిశ్నమివ భవిష్యతి ఇతి బుద్ధ్యా మయా పురోలాఙ్గూలమాసనం క్షిప్తమ్, అయం తు మదభిప్రాయమజానానోఽచతురః పశుతుల్యః। పశోశ్చ పశ్చాదేవ పుచ్ఛేన భవితవ్యమితి జ్ఞాపయితుం పరిహాసబుద్ధ్యైవ తాం పశ్చాత్పుచ్ఛం దదానాఽహసదితి భావః। అజ్ఞయా మయోపహాసానర్హస్యోపహాసాయ ప్రవృత్తమితి కేచిత్। ఆసనస్థాపనానభిజ్ఞాయా నిజాయాః స్వసఖ్యా అమతేర్వృద్ధేతి వా। 'ఋషీణామాసనం వృసీ' ఇత్యమరః॥౫౩॥

స్వయం కథాభిర్వరపక్షసుభ్రువః స్థిరీకృతాయాః పదయుగ్మమన్తరా।

పరేణ పశ్చాన్నిభృతం న్యధాపయద్దదర్శ చాదర్శతలం హసన్ఖలు॥౫౪॥

స్వయమితి॥ కశ్చిత్ఖలః పరిహాసచతురః స్వయం స్వేనైవ కథాభిర్వసదూత్యాదివార్తాభిః స్థిరీకృతాయాః కథాశ్రవణప్రవణీకృతాయా వరపక్షసుభ్రువో నలపక్షీయాయాః సున్దర్యాః। వరస్య పక్షే పార్శ్వే స్థితాయా వా। పదయుగ్మమన్తరా చరణద్వయమధ్యే పరేణ స్వసఖేన ప్రయోజ్యేన నిభృతం గుప్తం యథా తథా పశ్చాద్భాగేనాదర్శతలం దర్పణం న్యధాపయదస్థాపయత్। హసన్సన్ ప్రతిబిమ్బితోరుజఘనకామసదనం తం దర్పణం దదర్శ చ। భగాదిదర్శనాదేవ హాసః, పశ్చాదనన్తరం దదర్శేతి వా। పదయుగ్మమ్, 'అన్తరాన్తరేణ' (౨।౩।౪) ఇతి ద్వితీయా॥౫౪॥

అథోపచారోద్ధురచారులోచనా విలాసనిర్వాసితధైర్యసంపదః।

స్మరస్య శిల్పం వరవర్గవిక్రియా విలోకకం లోకమహాసయన్ముహుః॥౫౫॥

అథేతి॥ అథ కామరహితకేవలపరిహాసానన్తరం వరవర్గాణాం నలపక్షీయరాజసఙ్ఘానాం విక్రియా మనోవికారో యాభ్యస్తాః। యాసాం దర్శనేన నలపక్షీయాణాం కామవికారో భవతి తా వరాఙ్గనా విలోకకం ద్రష్టారం లోకం ముహురహాసయన్। తద్రూపాదిదర్శనసముత్పన్నకామవికారం వరలోకం దృష్ట్వా లోకోఽహసదితి భావః।

కీదృశ్యః— ఉపచారే కటాక్షక్షేపాదినా స్వానురాగజ్ఞాపకే ప్రీతివిలోకనే విషయే ఉద్ధురాణ్యుత్సుకాని చారూణ్యతివిశాలాని చతురాణి లోచనాని యాసాం తాః। తథా,—విలాసైః కటాక్షవిక్షేపాదిభిః కృత్వా నిర్వాసితాస్త్యాజితా ధీరాణాం విలాసినాం ధైర్యసంపదో యాభిస్తాః। తథా,—స్మరస్య శిల్పం కృతిరతిసున్దర్యః। ఉపచారే పరివేషణాదావుద్ధురాశ్చ తాశ్చారునేత్రాశ్చేతి వా। ఉపచారోద్ధురచారులోచనానాం విలాసైస్త్యాజితా ధైర్యసంపద్యేన తస్య స్మరస్య శిల్పం విలసితం కర్తృ వరవర్గవికారదర్శినం లోకం ముహురహాసయదితి వా। స్వాశయజ్ఞాపనోత్సుకాని చారూణి నేత్రాణి యాసు। తథా, —విలాసైః పూర్వోక్తైరేవ త్యాజితా ధైర్యసంపద్యాభిః, యాసు వా। తథా,—కామజనితా వరవర్గస్య విక్రియా వికారాః కర్త్ర్యో విలోకకం లోకం ముహురహాసయన్నితి వా। ఇదానీం కామచేష్టాపురఃసరం పరిహాసః ప్రవృత్త ఇతి భావః॥౫౫॥

తదేవాహ—

తిరోవలద్వక్రసరోజనాలయా స్మితే స్మితం యత్ఖలు యూని బాలయా।

తయా తదీయే హృదయే నిఖాయ తద్వ్యధీయతాసంముఖలక్ష్యవేధితా॥౫౬॥

తిర ఇతి॥ కస్మింశ్చిద్యూని తరుణే స్మితే సానురాగం హసితే సతి కయాచిద్బాలయా తిరో వక్రం యథా తథా వలద్వక్త్రసరోజనాలయా బలితః వలన్ ముఖకమలస్య దణ్డో గ్రీవా య(స్యాః)యా ఏవంభూతయా సత్యా యత్స్మితమీషదహాసి, తయా బాలయా తదీయే హృదయే హసితుర్వక్షసి తత్స్మితమేవ నిఖాయ ఖనిత్వా ఆరోప్యాసంముఖస్య లక్ష్యస్య వేధ్యస్య వేధితా వ్యధీకతా వ్యధీయత కృతా। 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షే। పరాముఖలక్ష్యవేధకత్వం ధనుర్విద్యాయాం నిపుణస్యైవ భవతి। యః పరాసుఖః సఽలక్ష్యం విధ్యతి। పరాఙ్ముఖ్యాపి తస్మిన్నాత్మానురాగో నివేశిత ఇత్యర్థః। స్మితం లజ్జా చానురాగసూచికా। మయా స్వానురాగద్యోతనార్థ హాస్యే కృతేఽనయా హాస్యపూర్వం లజ్జితం చేత్తహీయం మయ్యనురక్తేతి నిశ్చితవన్తం తత్స్మితమేవ కామబాణీభూయ న్యపీడయదితి భావః। బాలత్వాదపి వలితగ్రీవత్వమ్। ప్రౌఢా తు సంముఖమేవ హసతి। స్మితే, స్మితమితి కర్తరి భావే చ క్తః। వేధితా, విధేస్తౌదాదికాత్తాచ్ఛీల్యే ణినిః॥౫౬॥

కృతం యదన్యత్కరణోచితత్యజా దిదృక్షు చక్షుర్యదవారి బాలయా।

హృదస్తదీయస్య తదేవ కాముకే జగాద వార్తామఖిలాం ఖలం ఖలు॥౫౭॥

కృతమితి ॥ కరణస్య కర్తవ్యస్యోచితం పరివేషణాది త్యజతి తయా బాలయా యదన్యదప్రస్తుతం వ్యాపారాన్తరం కృతమ్। తథా,—పునః పునః దిదృక్షు దర్శనేచ్ఛు కించిద్ధృగన్తమాత్రేణ ద్రష్టుం ప్రవృత్తమపి చక్షుర్యదవారి అర్థాత్పరావర్తితమ్, తదేవాన్యకరణచక్షుర్వారణరూపం ద్వయమేవ కాముకే విషయే తదీయస్య హృదో బాలాసంబన్ధినో మనసోఽఖిలాం వార్తామాశయం జగాద। యతః—ఖలం సూచకమ్। 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షే నిశ్చితం వా। దుర్జనో హ్యన్యదీయమనోగతమన్యస్మై నివేదయతి। లజ్జానుభావవశాదియం మయ్యనురక్తేతి సోఽజ్ఞాసీదితి భావః। 'ఖలే' ఇతి పాఠే స్వాశయద్యోతనపరేఙ్గితజ్ఞానచతురే ఇతి కాముకవిశేషణమ్॥౫౭॥

జలం దదత్యాః కలితానతేర్ముఖం వ్యవస్యతా సాహసికేన చుమ్బితమ్।

పదే పతద్వారిణి మన్థపాణినా ప్రతీక్షితోఽన్యేక్షణవఞ్చనక్షణః॥౫౮॥

జలమితి॥ కంచిత్పిపాసుం జలం పాయయమానాయాః, పాదప్రక్షాలనార్థం వా కస్మైచిజ్జలం దదత్యాః। అత ఏవ కలితానతేర్నమ్రీభూతాయాః కస్యాశ్చిత్సున్దర్యాః సమీపవర్తి ముఖం జనమధ్యే చుమ్బితుం వ్యవస్యతా కృతోద్యమేన। అత ఏవ సాహసికేనావిచార్యకారిణా కేనచికాముకేన పతద్వారిణి పదే మన్థపాణినా విలమ్బార్థం విరలాఙ్గులిస(ష)ఙ్గగలజ్జలపాణినా సతా। పాదప్రక్షాలనాలసపాణినా వా సతా। అన్యస్యాం చుమ్బనసామగ్ర్యాం సత్యామేకపఙ్క్త్యుపవిష్టానామన్యేషాం తత్ర విచరతాం వా। ఈక్షణస్య దర్శనస్య, ఈక్షణానాం నేత్రాణాం వా వఞ్చనార్థం ప్రతారణార్థమనీక్షణార్థం క్షణోఽవసరః ప్రతీక్షితో విలమ్బేన గవేషితః। పానపక్షే—పదే చరణే విరలాఙ్గులిభ్యః పతద్వారి యస్మిన్నేవంభూతే। పాదప్రక్షాలనపక్షే—పతద్వారిణి పదే మన్థపాణినేతి యోజ్యమ్। అన్యానిరీక్షణావసరం ప్రతీక్ష్య తన్ముఖం చుచుమ్బేతి భావః॥౫౮॥

యువానమాలోక్య విదగ్ధశీలయా స్వపాణిపాథోరుహనాలనిర్మితః।

శ్లథోఽపి సఖ్యాం పరిధిః కలానిధౌ దధావ హో తం ప్రతి గాఢబన్ధతామ్॥౫౯॥

యువానమితి॥ విదగ్ధశీలయా చతురయా కయాచిత్సున్దర్యా యువానం కంచిత్తరుణమాలోక్య కలానాం సకలవిద్యాచాతుర్యాణాం నిధౌ స్థానభూతాయాం స్వాశయజ్ఞాయాం ప్రియసఖ్యామ్, అథ చ,—సఖీరూపే చన్ద్రే స్వపాణిభ్యామేవ

పాథోరుహనాలాభ్యాం కమలనాలాభ్యాం నిర్మితో రచితః కణ్ఠాశ్లేషరూపః పరిధిః శ్లథోఽపి శిథిలబన్ధోఽపి తం నేత్రలక్ష్యం యువానం ప్రతి లక్ష్యీకృత్య గాఢబన్ధతాం దృఢబన్ధనత్వం దధౌ బభార। 'అహో' ఆశ్చర్యే। కలానిధౌ చ పరివేషో యుక్తః। శ్లథస్య గాఢత్వవిరోధాత్ సఖ్యాం చన్ద్రే వా కృతస్యాలిఙ్గనస్య పరిధేశ్చ బన్ధనస్వరూపత్వాదాశ్చర్యమ్। మదాలిఙ్గనేచ్ఛురియం స్వాశయజ్ఞాపనాయ సఖీమాలిఙ్గితవతీ మామేవాలిలిఙ్గేతి తదాశయమజ్ఞాసీదితి భావః॥౮౯॥

మతభ్రువః స్వచ్ఛనఖానుబిమ్బనచ్ఛలేన కోఽపి స్ఫుటకమ్పకణ్టకః।

పయో దదత్యాశ్చరణే భృశం క్షతః స్మరస్య బాణైః శరణే న్యవిక్షత॥౯౦॥

నతేతి॥ స్మరస్య వాణైర్భృశం క్షతో నితరాం పీడితః। అత ఏవ స్ఫుటః ప్రకటః సాత్త్వికః కమ్పః కణ్టకా రోమాఞ్చాశ్చ యస్య స కోఽపి కామీ స్వచ్ఛనఖేషు తదీయనిర్మలనక్షేష్వనుబిమ్బనచ్ఛలేన ప్రతిబిమ్బవ్యాజేన పయో దుగ్ధం జలం వా దదత్యాః పరివేషయన్త్యాః పాయయమానాయాః కస్యాఞ్చిన్నతభ్రువశ్చ రణే ఏవ శరణే రక్షితృణీ న్యవిక్షత ప్రావిశత్। కామపీడాశాన్త్యర్థం చిరం చరణావలోకనవ్యాజేన ప్రార్థనప్రణతిసంజ్ఞామకార్షీదితి భావః। భీతః సకమ్పో బాణైః సశల్యః సన్ కంచిచ్చరణం విశతి, క్షత ఇవేతి లుప్తోత్ప్రేక్షా వా। 'చరణోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరోక్తేశ్చరణే ద్వితీయాద్వివచనాన్తమ్। 'చరణౌ' ఇతి చ పాఠః। 'శరణమ్' ఇతి పాఠే చరణరూపద్వయం రక్షితారమితి వ్యాఖ్యేయమ్। న్యవిక్షత, 'నేర్విశః" (౧।౩।౧౭) ఇతి తఙ్॥౯౦॥

ముఖం యదస్మాయి విభుజ్య సుభ్రువా హ్రియం యదాలమ్బ్య నతాస్యమాసితమ్।

అవాది వా యన్మృదు గద్గదం యువా తదేవ జగ్రాహ తదాప్తిలగ్నకమ్॥౯౧॥

ముఖమితి॥ తయైవాన్యయా వా సుభ్రువా విభుజ్య ముఖం వక్రీకృత్య యదస్మాయిాపదహాసి తథా,—హియమాలమ్బ్య లజ్జామాశ్రిత్య నతాస్యం నమ్రముఖం యథా తథా యదాసితం స్థితమ్। మృదు మఞ్జులం గద్గదమస్పష్టవర్ణం యథా తథా యదవాది। యువా తదేవ త్రయం తస్యా అప్తిస్తస్యా లగ్నకమ్। ప్రాప్తినిశ్చాయకమిత్యర్థః। జగ్రాహ। జ్ఞాతవానిత్యర్థః। స్మితాద్యనుభావవశాదియం మయా లబ్ధైవేతి నిశ్చికాయేతి భావః। 'వా' సముచ్చయే॥౯౧॥

విలోక్య యూనా వ్యజనం విధున్వతీమవాప్తసత్త్వేన భృశం ప్రసిష్విదే।

ఉదస్తకణ్ఠేన మృషోష్మనాటినా విజిత్య లజ్జాం దదృశే తదాననమ్॥౬౨॥

విలోక్యేతి॥ యూనా వ్యజనం విధున్వర్తీ చాలయన్తీం సున్దరీమకస్మాద్విలోక్య తద్దర్శనాదేవాప్తసత్త్వేన ప్రాప్తసాత్త్వికభావేన సతా భృశం ప్రసిష్విదే। సాత్త్వికః ఖేదః ప్రాప్త ఇత్యర్థః। ఆనన్దోద్రిక్తో మనోవికారః సత్త్వమ్। తమేవ ప్రఖేదం నిహ్నోతుం మృషా అలీకమూష్మాణం ప్రస్వేదనిమిత్తం సంతాపం నాటయతి ఏవంశీలేనాభినయతా స్వేదాపాకరణవ్యాజేనోదస్తకణ్ఠేనోర్ధ్వంకృతముఖేన సతా లజ్జాం విజిత్య పరిత్యజ్య తదాననం తస్యా ముఖం దదృశే। స్వకామపీడాజ్ఞాపనార్థం తథాఽపశ్యదితి భావః। ప్రసిష్విదే, షోపదేశత్వాత్ షత్వమ్। 'ప్రసిస్విదే' ఇతి పాఠశ్చిన్త్యః॥౬౨॥

స తత్కుచస్పృష్టకచేష్టిదోర్లతాచలద్దలాభవ్యజనానిలాకులః।

అవాప నానానలజాలశృఙ్ఖలానిబద్ధనీడోద్భవవిభ్రమం యువా॥౬౩॥

స ఇతి॥ స పూర్వోక్తో యువా వ్యజనం చాలయన్త్యాస్తస్యాః పూర్వోక్తాయాః స్త్రియాః కుచయోః స్పృష్టకాఖ్యమాలిఙ్గనం చేష్టతే కరోతి ఏవంశీలా దోర్లతా బాహువల్లీ తస్యాః సంబన్ధి చలద్దలాభం చపలపర్ణతుల్యం వ్యజనం తాలవృన్తం తస్యానిలేన కమ్పనసంజాతవాయునా ఆకులో వివశీకృతః స్తనస్పర్శిభుజచాలితవ్యజనవిలోకనమాత్రసంజాతానురాగతరలః సన్ నానానలానామనేకశరకాణ్డానాం జాలస్య సఙ్ఘస్య (నలనాలానాం నలదణ్డానాం వా) యా శృఙ్ఖలా నిర్బన్ధనహేతుత్వాత్తేషాం పరస్పరగ్రథననిర్మితః పఞ్జరస్తయా నితరాం బద్ధః సంకుచితప్రచారీకృతో యో నీడోద్భవః పక్షీ తస్యేవ విభ్రమః పఞ్జరమధ్య ఏవ యద్విశిష్టం భ్రమణమ్। అథ చ,—తస్య విలాససామ్యమవాప। జనసంమర్దేఽప్యనురాగాతిశయాద్వ్యజనచాలనచలద్భుగుజాన్తర్వర్తితత్కుచయోః పరమ్పరయాపి సంస్పర్శే సాంసర్గికప్రీత్యా సాక్షాదివ తత్కుచస్పృశకాలిఙ్గనమనుభవన్ జనశఙ్కయా యథేష్టం చేష్టితుమశక్తః కామాతురః పఞ్జరబద్ధపక్షినిర్బన్ధమివాహుబభూవేతి భావః। లతాయాశ్చఞ్చలదలత్వం యుక్తమ్। వ్యజనచాలనవ్యాజాఞ్చలతో భుజస్యాపి స్తనసంస్పర్శే స్పృష్టకాలిఙ్గనత్వం యుక్తమ్। 'నలజాల—' ఇతి పాఠః। 'గలనాల—' ఇతి పాఠే నానావిధాః కణ్ఠనాలసంబన్ధిన్యః కణ్ఠబన్ధనకారిణ్యః శృఙ్ఖలా ఇత్యర్థః॥౬౩॥

అవచ్ఛటా కాపి కటాక్షణస్య సా తథైవ భఙ్గీ వచనస్య కాచన।

యయా యువభ్యామనునాథనే మిథః కృశోఽపి దూతస్య న శేషితః శ్రమః॥౬౪॥

అవేతి॥ సా కాపి వర్ణయితుమశక్యా భావోల్లసనచతురా కటాక్షణస్య నేత్రప్రాన్తవక్రవీక్షణస్యావచ్ఛటా భఙ్గీపరమ్పరా వా। తథైవ తదుచితైవ సా కాచన కాపి వక్రోక్త్యాదిరూపా వచనస్య భఙ్గీ రచనాప్యభూదితి శేషః। సా కా—యయా కటాక్షావచ్ఛటయా వచనభఙ్గ్యా చ కర్త్ర్యా యువాభ్యాం మిథః పరస్పరమనునాథనేఽన్యోన్యప్రార్థనే విషయే కృశోఽప్యల్పోఽపి దూతస్య శ్రమః ప్రయాసో న శేషితోఽవశిష్టీకృతః। యయా కృత్వా యువభ్యాం న శేషిత ఇతి వా। ఆత్మనైవ చేష్టావిశేషరచనాద్వారా త్వం కిమేష్యసి, అహం వైష్యామీత్యాదిప్రశ్ననిశ్చయాద్దూతస్యానవసర ఇతి భావః। యూనో వైదగ్ధ్యం సూచితమ్। 'యువతిశ్చ యువా చ' ఇత్యత్ర 'పుమాన్ స్త్రియా (౧।౨।౬౭) ఇత్యేకశేషః। కర్తరి తృతీయా చతుర్థీ వా। శేషితః, 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాన్నిష్ఠా॥౬౪॥

పపౌ న కోఽపి క్షణమాస్యమేలితం జలస్య గణ్డూషముదీతసంమదః।

చుచుమ్బ తత్ర ప్రతిబిమ్బితం ముఖం పురః స్ఫురత్యాః స్మరకార్ముకభ్రువః॥౬౫॥

పపావితి॥ కశ్చిత్కోఽపి యువా ఆస్యేన ముఖేన మేలితం యోజితం కరపుటే పానార్థ ధృతం జలస్య గణ్డూషం పేయం జలం క్షణమాత్రం న పపౌ। యతః ఉదీతసంమద ఉత్పన్నానురాగః। తథాపి కిమితి న పపావిత్యత ఆహ—తత్రాధరసంపృక్తే కరపుటే ధృతే ప్రతివిమ్బితం పురః స్ఫురత్యా విలసన్త్యాః స్మరకార్ముకవద్భ్రువౌ యస్యాస్తస్యా ముఖం చుచుమ్బ ఉదీతసంమదః సన్వా చుమ్బితవాన్। జలే పీతే ప్రతిబిమ్బాసంభవాత్పానార్థ గృహీతే జలే తస్యా ముఖప్రతిబిమ్బే ప్రతిబిమ్బితనిజముఖచుమ్బనదర్శనకౌతూహలవశాత్తస్యా యావదవస్థానం తావన్న పపౌ। గతాయాం తు ప్రతిబిమ్బాభావాత్పపావితి భావః। పఙ్క్తిస్థాన్వే(న్యే)క్షణవఞ్చనం యావన్న పపౌ, తైరీక్షితే తు జలం పపౌ। పురః స్ఫురత్యా జలం దదత్యా ఏవ ముఖమితి వా॥౬౫॥

హరిన్మణేర్భోజనభాజనేఽర్పితే గతాః ప్రకోపం కిల వారయాత్రికాః।

భూతం న శాకైః ప్రవితీర్ణమస్తి వస్త్విషేదమేవం హరితేతి బోధితాః॥౬౬॥

హరిదితి॥ హరిన్మణేర్నీలమణేర్భోజనార్థం భాజనే పాత్రేఽర్పితే పురఃస్థాపితే సతి పత్రావలీభ్రాన్త్యా శాకపూర్ణత్వభ్రాన్త్యా వా కిల స్ఫుటం ప్రకోపం నితరాం రోషం ప్రాప్తా బారయాత్రికా వరపక్షీయా రాజానో భీమసంబన్ధిభిర్లోకైరితి బోధితాః। ఇతి కిమ్—ఇదం యో

యుష్మభ్యం ప్రవితీర్ణం పాత్రం శాకైః పలాశాదివృక్షపలాశైర్వాస్తుకాదిశ్యామవ్యఞ్జనైరేవ వా న మృతం తత్రచితం పూర్ణం వా। కింత్వోదనాదియుక్తమపి హరితా నీలయా త్విషా మృతమ్, న పత్రావలీ, నాపి శాకేత్యేవం జ్ఞాపితాః। తతస్తుష్టా ఇత్యర్థః। వారయాత్రికాః వరయాత్రా ప్రయోజనమేషామ్, 'ప్రయోజనమ్' (౫।౧।౧౦౯) ఇతి ఠక్॥౬౬॥

ధ్రువం వినీతః స్మితపూర్వవాగ్యువా కిమప్యపృచ్ఛన్న విలోకయన్ముఖమ్।

స్థితాం పురః స్ఫాటికకుట్టిమే వధూం తదఙ్ఘ్రియుగ్మావనిమధ్యబద్ధదృక్॥౬౭॥

ధ్రువమితి॥ వినీతో ధ్రువమాచారవానివ స్మితపూర్వవాఙ్ముఖం న విలోకయన్నపశ్యన్ యువా తస్యా అఙ్ఘ్రియుగ్మస్యావనిమధ్యే భూమిభాగే బద్ధదృగ్యోజితనేత్రః సన్ పురః స్ఫటికనిబద్ధభూమౌ స్థితాం వధూం కిమప్యపృచ్ఛత్। అగ్రే స్ఫటికకుట్టిమప్రతిబిమ్బితతద్భగదర్శనసంజాతస్మితః పునరపి భగదర్శనార్థమేవ గోష్ఠీమిషేణ తాం స్థిరీచకారేతి భావః। అధోదర్శనార్థమేవ ముఖం న విలోకితమ్। అయం శ్లోకః క్వచిత్॥౬౭॥

అమీ లసద్బాష్పమఖణ్డితాఖిలం వియుక్తమన్యోన్యమముక్తమార్దవమ్।

రసోత్తరం గౌరమపీవరం రసాదభుఞ్జతామోదనమోదనం జనాః॥౬౮॥

అమీ ఇతి॥ అమీ జనా రసాత్స్వాదవిశేషానురాగాదోదనమభుఞ్జత। కింభూతమ్—లసద్బాష్పం విద్యమానోష్మాణమీషదుష్ణమ్। తథా,—అఖణ్డితశ్చాసావఖిలః సంపూర్ణశ్చ తమ్। పాకేఽప్యవిచ్ఛిన్నతణ్డులమితి యావత్। అభగ్నమఖిలం స్వరూపం యస్యేతి వా। తథా,—పాకసమయే నవనీతక్షేపాద్వియుక్తమసంలగ్నసిక్థకమ్। తథా,—అముక్తమత్యక్తం మార్దవం యేన సుజాతిశాలిబీజత్వాదతికోమలమ్। తథా,—రసోత్తరం స్వాదుబహులమ్। తథా,—గౌరం చన్ద్రధవలమ్। తథా,—అపీవరం జీరకాదిసుజాతిశాలిబీజత్వాత్సూక్ష్మదీర్ఘతణ్డులమ్। అత ఏవ—ఆమోదనం హర్షహేతుమ్। పరిమలబాహుల్యాద్వా ఆమోదనమ్। అణుత్వే చాగలద్బాష్పత్వమ్, మార్దవత్యాగేఽన్యోన్యం వియుక్తత్వమ్, అన్తఃకరణమార్దవే పరస్పరవిరోధ ఇతి చ విరోధాభాసః॥౬౮॥

వయోవశస్తోకవికస్వరస్తనీం తిరస్తిరధుమ్భతి సున్దరే దశా।

స్వయం కిల స్రస్తమురః స్థమమ్బరం గురుస్తనీ హీణతరాఽపరాదదే॥౬౯॥

వయ ఇతి॥ సున్దరే జన్యజనే దృశా వయోవశేన నిర్గచ్ఛదాగచ్ఛచ్ఛైశవతారుణ్యపారతరూయేణ స్తోకమీషద్వికస్వరావుల్లసితమణ్డలౌ స్తనౌ యస్యాస్తాం వయఃసంధౌ వర్తమానాం ముక్త(గ్ధాం) తిరస్తిరో వక్రం యథా తథా (హశా) చుమ్బతి పశ్యతి సతి సానురాగకటాక్షమాత్రేణాపి చుమ్బనజన్యం సుఖమనుభవతి। గురుస్తనీ తారుణ్యభరపీవరదృఢతరకుచా అపరాఽన్యా స్త్రీ తదనురాగాద్ధీణతరాతిసలజ్జా సతీ యథాస్థానస్థితమపి స్వయమాత్మనైవ స్రస్తం స్థానచ్యుతం జాతమివోరఃస్థమమ్బరం హృదయావరణవస్త్రం బలాద్విగలితం కృత్వా పునస్తదాచ్ఛాదనాయాదదేఽఙ్గీచకార। ముగ్ధాం ప్రత్యనక్షరం హృదయావరణసంజ్ఞానం చకార। విదగ్ధస్త్రీరీతిరీదృశీ। అథ చ,— త్వమిమామల్పస్తనీం ముగ్ధాం త్వత్సంభోగాసహనాం కిం పశ్యసి। కింతు పీనఘనస్తనీం త్వత్సంభోగక్షమాం మాం పశ్యేతి స్వాశయజ్ఞాపనాయాదృష్టమపి పీనధన—స్తనయుగమదర్శయదితి భావః। హ్రీణతరా, 'తసిలాదిషు—' (౬।౩।౩౫) ఇతి పుంవద్భావః॥౬౯॥

యదాదిహేతుః సురభిః సముద్భవే భవేద్యదాజ్యం సురభిర్ధ్రువం తతః।

వధూభిరేభ్యః ప్రవితీర్య పాయసం తదోఘకుల్యాతటసైకతం కృతమ్॥౭౦॥

యదితి॥ సురభిః కామధేనుర్గౌర్వా। అథ చ,—సౌరభ్యయుక్తః పదార్థః। సముద్భవ ఉత్పత్తివిషయే యస్యాదిహేతుర్దుగ్ధాదిద్వారా పరమ్పరయా మూలకారణం తతో ధ్రువం తస్మాదివ సౌరభ్యధర్మయుక్తకారణాదివ యదాజ్యం సురభి భవేత్స్యాత్ 'కారణగుణా హి కార్యే సమవయన్తి' ఇతి సురభి భవితుమర్హతి। తదాజ్యమేభ్యో జన్యజనేభ్యో వధూభిః ప్రవితీర్య పరివేష్య పాయసం క్షీరపక్కతణ్డులమన్నం తదోఘకుల్యానాం ధృతప్రవాహరూపాణాం కృత్రిమాల్పసరితాం తటయోః సైకతం కృతమ్। పూర్వం పాయసం పరివేష్య తస్యోపరి ధారాప్రవాహరూపే ఘృతే క్షిప్తే ద్విధాభూయ ఘృతమభితః స్థితం పాయసం శుభ్రత్వాద్ధృతకుల్యాసైకతమివ శోభతే స్మేతి భావః। ఆజ్యసౌరభ్యబాహుల్యముక్తమ్। 'యదాజ్యమ్' ఇత్యేవ పాఠః॥౭౦॥

యదప్యపీతా వసుధాలయైః సుధా తదప్యదః స్వాదు తతోఽనుమీయతే।

అపి క్రతూషర్బుధదగ్ధగన్ధినే స్పృహాం యదస్మై దధతే సుధాన్ధసః॥౭౧॥

యదపీతి॥ యదపి యద్యపి వసుధాలయైర్మనుష్యైః సుధామృతం న పీతా తదపి తథాపి సుధారసాజ్ఞానేఽపి అదః ఆజ్యం తతోఽమృతాదపి సకాశాత్స్వాదు మిష్టమిత్యనుమీయతే। యద్యస్మాత్సుగన్ధాన్ధసోఽమృతాన్నా దేవా అపి క్రతావుషర్బుధేనాగ్నినా దగ్ధగన్ధినే వినాశితసౌరభాయాప్యస్మై ఘృతాయ స్పృహామిచ్ఛాం దధతే। యాగే హి హుతం ఘృతం దేవా భుఞ్జతే। యద్యమృతాదధికరసం నాభవిష్యత్ తర్హ్యమృతాదా అపి దేవా యాగానలవికృతగన్ధమప్యేతత్సానురాగం కథమభ్యవాహరిష్యన్। అభ్యవహరన్తి తావత్। తస్మాదమృతాదపి వికృతగన్ధమపి ఘృతమధికరసమ్, కిముత స్పష్టసౌరభమితి భావః। మనుష్యైరపి సుధా యస్మాన్న పీతా, అమృతాన్ధసోఽపి విశిష్టా (ష్య) అస్మై యస్మాత్స్పృహయన్తి, తస్మాదపి హేతోరదో ఘృతం సుధాయాః స్వాదుతరమనుమీయతే। ఏకేఽల్పరసత్వాదుద్బుద్ధిపూర్వమమృతం నాస్వాదయన్త్యేవ, అన్యే చ నిత్యప్రాప్తామృతా అపి యస్మాద్ధృతాయ స్పృహయన్తి, తస్మాద్ధేతుద్వయాదమృతాదప్యధికమేతదప్యనుమీయత ఇతి వా క్రతూషర్బుధేన గన్ధశ్చాసౌ గన్ధశ్చ సోఽస్త్యస్యేతి కర్మధారయాదినిః। 'స్పృహేరీప్సితః' (౧।౪।౩౬) ఇతి సంప్రదానత్వమ్॥౭౧॥

అబోధి నో హ్రీనిభృతం మదిఙ్గితం ప్రతీత్య వా నాదృతవత్యసావితి।

లునాతి యూనః స్మ ధియం కియద్గతా నివృత్య బాలాందరదర్శనేషుణా॥౭౨॥

అబోధీతి॥ అసౌ బాలా హ్రీనిభృతం బాలత్వాల్లజ్జావశాదవిస్పష్టమితీవ హేతోర్భావబోధకం భ్రూవిక్షేపాది మమ చేష్టితం నో అబోధ్యజ్ఞాసీత్కిమ్। వాథవా ప్రతీత్య జ్ఞాత్వాప్యననురాగాన్నాదృతవతీత్యేవంరూపాం పునఃపునర్జాయమానాం యూనో ధియం సంశయబుద్ధిం కియన్తం మార్గ గతా అపి బాలా నివృత్య పరావృత్యాదరదర్శనం సాదరకటాక్షవిలోకనం తద్రూపేణేషుణా లునాతి స్మ చిచ్ఛేద। తదిఙ్గితజ్ఞానపురఃసరం స్వానురాగం ప్రకటీచకారేత్యర్థః। తాదృగ్విలోకనాన్మదిఙ్గితం జ్ఞాత్వా ఇయం మయ్యనురక్తేతి యువా నిశ్చికాయేతి భావః। కియద్గతేతి, 'ద్వితీయా శ్రితా—' (౨।౧।౨౪) ఇతి సమాసః। కియద్యథా తథా గవేతి క్రియావిశేషణం వా॥౭౨॥

న రాజికారాద్ధమభోజి తత్ర కైర్ముఖేన సీత్కారకృతా దధద్ధధి।

ధుతోత్తమాఙ్గైః కటుభావపాటవాదకాణ్డకణ్డూయితమూర్ధతాలుభిః॥౭౩॥

నేతి॥ యుగ్మమ్। తత్ర భీమగృహే భోజనావసరే వా రాజికాభీ రాద్ధం సాధితం దధి దధద్ధధిమిశ్రితం వ్యఞ్జనం తైక్ష్ణ్యాతిశయాత్సీత్కారకృతా ముఖేన కైర్జన్యజనైర్నాభోజి, అపి తు సర్వైరపి తు భుక్తమ్। కింభూతైః కైః—కటుభావపాటవాత్కటుత్వాతిశయాద్ధుతోతమాఙ్గైః కమ్పితశిరోభిః। తథా,—భోజనకాలే శిరఃకణ్డూయనస్య స్మార్తవచనైర్నిషిద్ధత్వాదకాణ్డేఽకాలే కణ్డూయితే మూర్ధతాలునీయైస్తైః। ముఖస్యైవ భోజనసాధనత్వే సిద్ధేఽపి సీత్కారాదివిశిష్టత్వద్యోతనార్థం ముఖేనేత్యుక్తమ్। రాజికారాద్ధభోజినామియం జాతిః॥౭౩॥

వియోగిదాహాయ కటూభవత్త్విషస్తుషారభానోరివ ఖణ్డమాహృతమ్।

సితం మృదు ప్రాగథ దాహదాయి తత్ఖలః సుహృత్పూర్వమివాహితస్తతః॥౭౪॥

వియోగీతి॥ వియోగినాం స్త్రీపుంసానాం పీడార్థ కటూభవన్త్యస్త్విషో దీప్తయో యస్యాసహ్యదీప్తేస్తుషారభానోశ్చన్ద్రస్యాహృతం ఖణ్డమివ సితం శ్వేతమ్। తథా ప్రాక్ప్రథమం మృదు ప్రథమస్పర్శసమయే కోమలమథ పశ్చాన్ముఖప్రక్షేపానన్తరం తాలుజిహ్వాదేస్తైక్ష్ణ్యాతిశయాద్దాహదాయి దాహకారి ఆనీతమ్। తద్రాజికారాద్ధమభోజీతి పూర్వేణాన్వయః। తుషారభానోః సకాశాదాహృతమితి వా। క ఇవ—ఖల ఇవ। కింభూతః— పూర్వ సుహృదాపాత (ఆప్తో) రమణీయః, తతోఽనన్తరమహితో వైరీ। 'రాయీ' ఇతి కాన్యకుఞ్జ (బ్జ) భాషాయామ్॥౭౪॥

నవౌ యువానౌ నిజభావగోపినావభూమిషు ప్రాగ్విహితభ్రమిక్రమః।

దృశోర్విధత్తః స్మ యదృచ్ఛయా కిల త్రిభాగమన్యోన్యముఖే పునః పునః॥౭౫॥

నవావితి॥ వయఃసంధౌ వర్తమానౌ నవావప్రగల్భావత ఏవ నిజభావగోపినౌ స్వానురాగాపహ్నవపరౌ కౌచిద్యువానావభూమిషు లోకవ్యవహారాయోగ్యేషు స్వాయోగ్యేషు వానుద్దేశ్యేషు వా వస్తుషు ప్రాక్పూర్వ విహితః కృతో భ్రమేర్నిరర్థకభ్రమణస్య క్రమః పరమ్పరా యత్ర యేన వా ఏవంభూతం దృశోర్నేత్రయోస్త్రిభాగం తృతీయాంశరూపం కటాక్షమన్యోన్యముఖే పునః పునర్విధత్తః స్మ చక్రతుః। యదృచ్ఛయా కిల। అన్యవిలోకనవత్స్వేచ్ఛామాత్రేణ క్రమప్రాప్తమన్యోన్యముఖవిలోకనం కురుతః, నత్వనురాగేణేతి లోకప్రతీతిర్యథా స్యాదేవం వస్త్వన్తరవిలోకనవ్యాజేనాన్యోన్యముఖం పునఃపునః కటాక్షైర్వీక్షాంచక్రాతే ఇతి భావః। త్రిభాగమితి పూర్వవత్సమర్థనీయమ్॥౭౫॥

వ్యధుస్తమాం తే మృగమాంససాధితం రసాదశిత్వా మృదు తేమనం మనః।

నిశాధవోత్సఙ్గకురఙ్గజైరదః పలైః సపీయూషజలైః కిమశ్రపి ॥౭౬॥

వ్యధురితి॥ తే జన్యజనా మృగమాంసైః సాధితం రాద్ధం సంస్కృతం మృదు తేమనాఖ్యం వ్యఞ్జనవిశేషం రసాత్ప్రీత్యా భుక్త్వేతి మనో వ్యధుస్తమాం నితరాం చక్రుః। ఇతి కిమ్—అదస్తేమనం నిశాధవశ్చన్ద్రస్తస్యోత్సఙ్గే వర్తమానః కురఙ్గో హరిణస్తస్మాజ్జాతైః పీయూషజలైరమృతరూపైర్జలైః సహ వర్తమానైః పలైర్మాంసైరశ్రపి కిమపాచి కిమ్। రసాతిశయాన్మనసైవం తర్కితవన్త ఇత్యర్థః। తేమనస్యాతితరాం స్వాదుత్వముక్తమ్। అశ్రపి, 'శ్రా పాకే' ఇత్యస్మాత్ కర్మణి చిణి ఘటాదిత్వాన్మిత్త్వాద్ధ్రస్వః॥౭౬॥

పరస్పరాకూతజదూతకృత్యయోరనఙ్గమారాద్ధుమపి క్షణం ప్రతి।

నిమేషణేనైవ కియచ్చిరాయుషా జనేషు యూనోరుదపాది నిర్ణయః॥౭౭॥

పరస్పరేతి॥ పరస్పరస్యాకూతాచ్చేష్టావిశేషాదేవ జాతం దూతకృత్యం సంభోగసంమతిర్యయోః కయోశ్చిద్యూనోః స్త్రీపుంసయోరనఙ్గమారాద్ధుం సురతం కర్తుం యః క్షణః సమయస్తం ప్రత్యుద్దిశ్య సదా క్రియమాణనిమేషాపేక్షయా కియచ్చిరాయుషా కించిదధికకాలమాయుర్వర్తమానతా యస్యైవంభూతేన కియచ్చిరకాలస్థాయినా నిమేషణేనైవాక్షిపక్ష్మసంకోచనేనైవ కర్తృణా కరణేన వా జనేషు మధ్యే బహుషు జనేషు వర్తమానేషు సత్స్వపి నిర్ణయో నిశ్చయ ఉదపాది కృతః జాతో వా। కదా సంభోగ ఇతీఙ్గితేన పృష్టే సతి నేత్రే నిమీల్య కంచిత్కాలం స్థిత్వా జనే నిద్రాణే సత్యాగన్తవ్యమితి రాత్రిసంకేతసమయ ఇతి నిరణాయీతి భావః। ఉదపాది, 'చిణ తే పదః' (౩|౧|౬౦) ఇతి కర్తరి కర్మణి వా చిణ్॥౭౭॥

అహర్నిశా వేతి రతాయ పృచ్ఛతి క్రమోష్ణశీతాన్నకరార్పణాద్విటే।

ప్రియా విదగ్ధా కిల తన్నిషేధినీ న్యధత్త సంధ్యామధురేఽధరేఽఙ్గులిమ్॥౭౮॥

అహరితి॥ విటే కాముకే రతాయ ఆవయోః సంభోగం కర్తుమహః, నిశా వేతి ఉష్ణకరధర్మోపలక్షితం దినం వా, శీతాంశుకరశైత్యోపలక్షితా రాత్రిర్వా సమయ ఇతి క్రమేణ ఉష్ణశీతయోరన్నయోరుపరి కరార్పణాదేవ చేష్టితాత్కామపి పృచ్ఛతి సతి విదగ్ధా చతురా

తత్రప్రశ్నాశయం జ్ఞాత్వా హ్రియా ఉపలక్షితా అనక్షరమిఙ్గితేనైవ తన్నిషేధినీ తయోర్దిననిశయోర్నిషేధం కుర్వాణా సంధ్యావన్మధురే రమణీయేఽధరే స్వీయౌష్ఠే అఙ్గులిం న్యధత్తాస్థాపయత్। అనభిమతమర్థం నిషేధన్త్యః స్త్రియో 'మాతః కిమిత్యేవం జాతమ్' ఇత్యాద్యభిధాయాధరేఽఙ్గులిం స్థాపయన్తీతి జాతిః। కిల ప్రసిద్ధమ్। లోకే చైవమేవ ప్రతీతిర్జాతా, సా తు తన్నిషేధవ్యాజేన దినే రాత్రౌ చానవసరః, సంధ్యైవ రతసమయ ఇత్యకథయదితి భావః। యద్వా,—దినే సూర్యాలోకాత్, రాత్రౌ చన్ద్రాలోకాత్, తద్ద్వయమనుచితమ్, కింతు సదాన్ధకారమలినా సంధ్యైవ రన్తుం యోగ్యేతి భావః॥౭౮॥

క్రమేణ కూరం స్పృశతోష్మణః పదం సితాం చ శీతాం చతురేణ వీక్షితా।

దధౌ విదగ్ధారుణితేఽధరేఽఙ్గులీమనౌచితీచిన్తనవిస్మితా కిల॥౭౯॥

క్రమేణేతి॥ అయం శ్లోకః క్షేపకః। కూరం భక్తమ్। సితాం శర్కరామ్। కిమిదమనేనానుచితం క్రియత ఇత్యనౌచితీచిన్తనేన విస్మితా కిల విస్మితేవ। అరుణితే। యావకేనేత్యర్థః। భావః స ఏవ॥౭౯॥

కియత్త్యజన్నోదనమానయన్కియత్కరస్య పప్రచ్ఛ గతాగతేన యామ్।

అహం కిమేష్యామి కిమేష్యసీతి సా వ్యధత్త నమ్రం కిల లజ్జయాననమ్॥౮౦॥

కియదితి॥ కృతసురతకాలనిర్ణయః స ఏవ యువా కియదల్పమోదనం పురఃస్థాం తాం వీక్ష్య త్యజన, పాత్రే స్థాపయన్ కియద్ధోదనం స్వం ప్రతి పునరానయన్సన్, కరస్య భక్తపురస్త్యాగవశాత్పురోగమనేన స్వం ప్రతి భక్తానయనవశాదాగమనేన చ క్రమేణ త్వాం ప్రత్యహం కిమేష్యామి, త్వం వా మాం ప్రతి కిమేష్యసీతి యాం పప్రచ్ఛ సా ఆననం నమ్రం వ్యధత్త లజ్జయా కిల। 'కిల' ఇత్యలీకే। లోకప్రతీతౌ అనయా లజ్జయా ముఖం నమ్రీకృతమితి। తత్త్వతస్తు ముఖనమ్రీకరణేనాహమాగమిష్యామీతి స్వం దర్శితవతీతి భావః। తం వీక్ష్య ముఖం నమ్రీకృత్య స్వచరణౌ పశ్యన్తీ త్వమేవాగత్య మచ్చరణయోః పతేతి వా భావః। భోజనసమయే భోక్తా కియన్తమోదనమగ్రే విభజ్య స్థాపయతి, కియన్తం దధ్యాదినా సహ భోక్తుం గృహ్ణాతీతి జాతిః। కియన్తం త్యజన్బహుత్వాత్పునర్దదానః, కియన్తం చ పునః పాత్రం ప్రత్యానయన్నితి వా॥౮౦॥

యథామిషే జగ్మురనామిషభ్రమం నిరామిషే చామిషమోహమూహిరే।

తథా విదగ్ధైః పరికర్మనిర్మితం విచిత్రమేతే పరిహస్య భోజితాః॥౮౧॥

యథేతి॥ వారయాత్రికా యథా యేన ప్రకారేణాఽఽమిషే మాంసేఽప్యమాంసస్య మాషాద్యన్నస్య భ్రమం జగ్ముః, యథా యేన ప్రకారేణ నిరామిషే మాంసలేశవర్జితేఽపి తేమనాదౌ రూపస్వాదాదిభిః ఆమిషమోహం మాంసభ్రమమూహిరే తర్కితవన్తః, తథా తేన ప్రకారేణ విదగ్ధైః నితరాం కుశలైః సూపకారైః కర్తృభిరేతే వారయాత్రికాః పరికర్మభిః సాధనద్రవ్యైర్నిర్మితం విచిత్రమన్నం పరిహస్య విహస్య పూర్వోక్తభ్రమనిమిత్తపరిహాసం భోజితాః॥౮౧॥

నఖేన కృత్వాధరసన్నిభాం నిభాద్యువా మృదువ్యఞ్జనమాంసఫాలికామ్।

దదంశ దన్తైః ప్రశశంస తద్రసం విహస్య పశ్యన్పరివేషికాధరమ్॥౮౨॥

నఖేనేతి॥ కశ్చిద్యువా మృద్వీం వ్యఞ్జనమాంసస్య ఫాలికాం ఖణ్డం నఖేన కృత్వా నిభాద్వ్యాజాదధరసంనిభామోష్ఠాకారాం (ద్విధా) కృత్వా, పూర్వమధరసదృశీమపి (నఖేన ద్విధా కృత్వా) మధ్యే నఖేన రేఖాకరణాన్నితరాం మధ్యస్థితరేఖాధరసదృశీం వా కృత్వా, దన్తైర్దదంశ। పరివేషికాధరం మాంసవ్యఞ్జనదాయిన్యా అధరం పశ్యన్విహస్య ఏతాదృశీ స్వాదుతరా మాంసఫాలికా కదాపి నోపభుక్తేత్యాదిప్రకారైస్తస్యాః ఫాలికాయా రసం స్వాదుతాం ప్రశశంసాస్తావీచ్చ। స్వాదుతరం త్వదీయాధరమేవ దశామీతి హసంస్తస్మిన్మాంసఖణ్డే తదధరతామారోపయన్ స్వాశయం తామజ్ఞాపయదితి భావః॥౮౨॥

అనేకసంయోజనయా తథాకృతేర్నికృత్య నిష్పిష్య చ తాదృగర్జనాత్।

అమీ కృతాకాలికవస్తువిస్మయం జనా బహు వ్యఞ్జనమభ్యవాహరన్॥౮౩॥

అనేకేతి॥ అమీ జనా వారయాత్రికా బహు మూలకన్దపుష్పపత్రఫలాదిరూపం శాకాదివ్యఞ్జనమభ్యవాహరన్బుభుజిరే। కింభూతమ్—అనేకేషాం నానావిధమరీచాదిద్రవ్యాణాం సంయోజనయా సంబన్ధేన తథాకృతేర్వస్త్వస్యైవ(స్యేవ) గన్ధరసాదికరణాత్తాదృగ్రసాదినిర్మాణాత్తద్యథాతథా నికృత్య నితరాం కర్తిత్వా నిష్పిష్య చూర్ణీకృత్య చ ఆకారసామ్యాదినా తాదృగర్జనాత్తద్వస్త్వన్తరసాదృశ్యసంపాదనాద్రూపాన్తరగన్ధాన్తరాదికరణాద్ధేతోః కృత అకాలికే అసమయప్రభవే వస్తుని విస్మయ ఆశ్చర్యం యేన। క్రియావిశేషణం వా। తథా

ఆకృతేరాకారాదితి వా। ఫలాని కర్తిత్వా రాజికాదధ్యాదిసంయోగాద్రసాన్తరాపత్తిః, తథా రూపాన్తరాపత్తిశ్చ। గోధూమాదిపిష్టశర్కరాసంయోగాద్రసాన్తరోత్పత్తిరిత్యాదివైదగ్ధ్యాద్భోక్తౄణాం విస్మయః। అధివాసనావిశేషాచ్చాకాలికత్వభ్రమో యుక్తః॥౮౩॥

పిపాసురస్మీతి విబోధితా ముఖం నిరీక్ష్య బాలా సుహితేన వారిణః।

పునః కరే కర్తుమనా గలన్తికాం హసాత్సఖీనాం సహసా న్యవర్తత॥౮౪॥

పిపాసురితి॥ వారిణామ్బునా సుహితేన తృప్తేన విశేన ముఖం నిరీక్ష్య అహం పిపాసుః పాతుమిచ్ఛురస్మీతి బోధితా విజ్ఞాపితా బాలాబుద్ధవక్రోక్త్యాద్యభిప్రాయవిశేషాఽప్రౌఢా పునరపి కరే గలన్తికాం సువర్ణభాజనం కర్తుమనాః ధర్తుమనాః సతీ తదాశయజ్ఞానామతిచతురాణాం సఖీనాం హసాద్ధాస్యాద్ధేతోః సహసా ఝటితి సుప్తప్రబుద్ధవజ్జలపాయనారమ్భసంభ్రమాన్న్యవర్తత పరావృత్తా। సహసా సస్మితా సతీతి వా। కర్మాన్తరపరిత్యాగేన సామాన్యేన పిపాసురస్మీతి వదన్ అయమేతదీయాధరం పిపాసురస్తీత్యేతదాశయమియం నాజానాదితి కృతాద్ధాస్యాదియమపి తదాశయం జ్ఞాత్వా గలన్తికాం పునరస్థాపయదితి భావః। 'పూరణగుణ—'(౨।౨।౧౧) ఇత్యాదినా సుహితార్థయోగే షష్ఠీసమాసనిషేధాదేవం వారిణ ఇతి షష్ఠీ॥౮౪॥

యువా సమాదిత్సురమత్రగం ఘృతం విలోక్య తత్రైణదృశోఽనుబిమ్బనమ్।

చకార తన్నీవినివేశినం కరం బభూవ తచ్చ స్ఫుటకణ్టకోత్కరమ్॥౮౫॥

యువేతి॥ అమత్రగం పాత్రస్థం ఘృతం సమాదిత్సుర్గ్రహీతుకామః కశ్చిద్యువా తత్ర ఘృతే ఏణదృశః పురఃస్థాయా మృగాక్ష్యాః పరివేషికాయా అనుబిమ్బనం ప్రతిబిమ్బం విలోక్య కరం స్వహస్తం తస్య బిమ్బస్య నీవిషు భఙ్గీనిబద్ధనాభిచుమ్బితవివస్త్రవిచ్ఛిత్తిషు నివేశనశీలం చకార। తత్రాస్థాపయదిత్యర్థః। తచ్చ తస్యాః ప్రతిబిమ్బం స్ఫుటాః కణ్టకోత్కరా యస్మిన్। సరోమాఞ్చమభూదిత్యర్థః। స్వప్రతిబిమ్బనీవీగ్రన్థివిమోచనార్థం నాభినీవిసవిధే స్పర్శకారిణస్తత్కరస్య చేష్టాం దృష్ట్వా తస్య స్వసంభోగవాసనాం జ్ఞాత్వా తదానీమేతస్మిన్ననురాగాద్రోమాఞ్చితాభూత్, తాదృశ్యాశ్చ ప్రతిబిమ్బితత్వాత్ప్రతిబిమ్బమపి రోమాఞ్చితమభూదితి భావః। ద్వయోరప్యనురాగస్తుల్యో జాత ఇతి భావః॥౮౫॥

ప్రలేహజస్నేహధృతానుబిమ్బనాం చుచుమ్బ కోఽపి శ్రితభోజనచ్ఛలః।
ముహుః పరిస్పృశ్య కరాఙ్గులీముఖైస్తతో ను రక్తైః స్వమవాపితైర్ముఖమ్॥౮౬॥

ప్రలేహేతి॥ కోఽపి విటో లిహ్యత ఇతి లేహః, ప్రకృష్టో లేహః ప్రలేహః సూరణాదిద్రవ్యయుక్త ఆర్ద్ర కాదిసంస్కృతతక్రాదినిర్మితో ద్రవద్రవ్యవిశేషస్తస్మాజ్జాతే స్నే హే తైలాదౌ ధృతమనుబిమ్బనం యయా। ధృతం స్థితమనుబిమ్బనం యస్యా వా। ఏవంవిధాం పురస్థాం సున్దరీం శ్రితం భోజనచ్ఛలం యేన ఏవంవిధః సన్ ప్రతిబిమ్బితాం తామేవ కరాఙ్గులీనాం ముఖైరగ్రైర్ముహుః పరిస్పృశ్య స్పృష్ట్వా చుచుమ్బ। కీదృశైః—స్వముఖం సమవాపితైః ప్రాపితైః। తథా,—రక్తైః అరుణైః స్వభావాత్, ఉష్ణస్య తస్య స్పర్శాద్వా। తతో ను తస్మాదనురాంగాత్కిమ్, అఙ్గుల్యగ్రై రక్తత్వాదనురాగాచ్చుమ్బితా కిమిత్యుత్ప్రేక్షా। 'రిక్తైః' ఇతి పాఠే ముహుః పరిస్పృశ్య తతో ను తదనన్తరమేవ రిక్తైః ప్రలేహశూన్యైః స్వముఖం ప్రాపితైః కరాఙ్గులీముఖైశ్చుచుమ్బేత్యర్థః। ప్రలేహే వటకాదినిక్షేపాత్తైలాదిబిన్దవస్తరన్తి తత్ర జాతం ప్రతిబిమ్బమఙ్గల్యా స్పృశతి ప్రలేహచలనాత్ప్రతిబిమ్బభఙ్గభయాదఙ్గుల్యగ్రైర్లేహనచ్ఛలాత్పరమ్పరయా చుమ్బితవానితి భావః। తాం ప్రతి స్వానురాగమదర్శయదితి చ భావః॥౮౬॥

అరాధి యన్మీనమృగాజపత్త్రిజైః పలైర్మృదు స్వాదు సుగన్ధి తేమనమ్।
అశాకి లోకైః కుత ఏవ జేమితుం న తత్తు సంఖ్యాతుమపి స్మ శక్యతే॥౮౭॥

అరాధీతి॥ మీనేభ్యో మత్స్యేభ్యః, చిత్రకాదిమృగేభ్యః, అజేభ్యశ్ఛాగేభ్యః పత్త్రిభ్యస్తిత్తిరిలావకాదిభక్ష్యపక్షిభ్యశ్చ జాతైః పలైర్మాంసైర్మృదు స్వాదు సుగన్ధి పాకేన పరిమలవిశేషయుక్తం చ యత్తేమనాఖ్యం వ్యజనం సూపకారైరరాధి సాధితమ్। తద్బాహుల్యాల్లోకైః సంఖ్యాతుమపి న శక్యతే స్మ। జేమితుం తు పునః కుత ఏవాశాకి। అపి తు భోక్తుం శక్యం నాభూదేవ। జేమితుమ్, 'జిము అదనే '॥౮౭॥

కృతార్ధనశ్చాటుభిరిఙ్గితైః పురా పరాసి యః కించనకుఞ్చితభ్రువా।
క్షిపన్ముఖే భోజనలీలాఙ్గులీః పునః ప్రసన్నాననయాన్వకమ్పి సః॥౮౮॥

కృతేతి॥ కించన కించిత్కుఞ్చితే వక్రీకృత్యోత్క్షిప్తే భ్రువౌ యయా కయాచిదిఙ్గితైరఞ్జలిబన్ధాదిచేష్టితైశ్చాటుభిః ప్రియవచనైశ్చ కృతా అర్థనా సంభోగప్రార్థనా యేన తథావిధో యో విటః పురా పూర్వ పరాసి నిరస్తః, ప్రసన్నాననయా సరసదృష్టివ్యఞ్జితప్రసాదముఖ్యా తథా భోజనలీలయా గ్రాసమిషేణ ముఖేఽఙ్గులీః క్షిపన్నఙ్గులీసంస్పర్శన తాం ప్రతి దీనత్వం సూచయన్స పునరన్వకమ్ప్యనుగృహీతః। తద్దైన్యం దృష్ట్వా సంభోగస్తయానుమత ఇతి భావః॥౮౮॥

అకారి నీహారనిభం ప్రభఞ్జనాదధూపి యచ్చాగురుసారదారుభిః।

నిపీయ భృఙ్గారకసఙ్గి తత్ర తైరవర్ణి వారి ప్రతివారమీదృశమ్॥౮౯॥

అకారీతి॥ యద్వారి ప్రభఞ్జనాద్వ్యజనాదివాయుసంయోగాద్ధేతోర్నీహారనిభం తుషారతుల్యమకారి, యచ్చాగురుసారస్య కృష్ణాగురోర్దారుభిరధూపి ధూపితమ్, భృఙ్గార కే సువర్ణపానపాత్రే సఙ్గః స్థితిర్యస్యాస్తీతి తద్వారి తత్ర భోజనావసరే, భీమగృహే వా। నిపీయ నితరాం పీత్వా తైర్జనైః ప్రతివారం పునఃపునరీదృశం వక్ష్యమాణప్రకారేణావర్ణ్యస్తావి। ప్రతివారం నిపీయేతి వా। 'అగురుః' ఇత్యేవ పాఠః। 'భృఙ్గారః కనకాలుకా' ఇత్యమరః। అల్పత్వే కన్॥౮౯॥

జలవర్ణనమేవాహ—

త్వయా విధాతర్యదకారి చామృతం కృతం చ యజ్జీవనమమ్బు సాధు తత్।

వృథేదమారమ్భి తు సర్వతోముఖస్తథోచితః కర్తుమిదంపిబస్తవ॥౯౦॥

త్వయేతి॥ హే విధాతః! త్వయా చామ్బూదకం యదమృతసంజ్ఞం, యచ్చ జీవనసంజ్ఞమకారి కృతం తద్వయమపి సాధూచితమేవ కృతమ్। అమృతతుల్యరసత్వాత్ ప్రాణధారణహేతుత్వాచ్చాన్వర్థత్వాద్యుక్తమేవైతత్తస్య సంజ్ఞాద్వయమిత్యర్థః। తు పునరిదం సర్వతోముఖసంజ్ఞం వృథా ఆరమ్భి కృతమ్। అన్వర్థత్వాభావాన్నిరర్థకమేతత్కృతమ్। యస్మాదిదం జలం పిబతీతీదంపిబోఽస్మదాదిః పురుషస్తథా సర్వతః సర్వదిక్షు ముఖాని యస్య ఏవంవిధస్తవ కర్తుముచితః। అస్మదాదేర్బహూని ముఖాని సర్వేష్వప్యవయవేషు త్వం చేదకరిష్యః, తర్హ్యస్మదాదిరిదమాతృప్తి పాతుమశక్యత్, నత్వేకేన ముఖేనేతి। నితరాం శైత్యమాధుర్యాదిగుణయుక్తమేతదితి భావః। 'చౌ' తుల్యయోగత్వద్యోతకౌ। 'పయః

కీలాలమమృతం జీవనమ్', 'పుష్కరం సర్వతోముఖమ్' ఇత్యమరః। ఇదంపిబః, 'పాఘ్రాధ్మా— ' (౭/3/౭౮) ఇత్యాదినా శః॥౯౦॥

సరోజకోశాభినయేన పాణినా స్థితేఽపి కూరే ముహురేవ యాచతే।

సఖి! త్వమస్మై వితర త్వమిత్యుభే మిథో న వాదాద్దదతుః కిలౌదనమ్॥౯౧॥

సరోజేతి॥ ఉభే సఖ్యౌ ఇతి మిథో వాదాద్వైమత్యాత్కిలౌదనం న దదతుః। కిలేతి బ్యాజే। ఇతి కిమ్— హే సఖి! త్వం పాత్రమధ్యే కూరే ఓదనే స్థితేఽపి ముహురేవ వారంవారమ్ సరోజకోశవదభినయ ఆకారో యస్య స్తనవరాఙ్గప్రార్థనాసూచకేన పాణినా కూరం యాచతేఽస్మై కాముకాయ కూరం వితర దేహి। ద్వితీయా వదతి— త్వం వితర ఇతి వివదమానే। తత్రాత్ప్రార్థితస్తనవరాఙ్గదానేఽన్యోన్యం ప్రవర్తయన్త్యోర్మధ్యేఽన్యోన్యలజ్జావశాదేకతరా రిరంసురపి నాఙ్గీచకారేతి భావః। 'అనువాదాత్' ఇతి పాఠే ఉక్తరూపాదనువాదాదుభే అపి స్వల్పమోదనం కిల దదతురిత్యర్థః। ఓదనదానవ్యాజేన తత్రాత్ప్రార్థితదానమఙ్గీచకురితి భావః॥౯౧॥

ఇయం కియచ్చారుకుచేతి పశ్యతే పయఃప్రదాయా హృదయం సమావృతమ్।

ధ్రువం మనోజ్ఞా వ్యతరద్యదుత్తరం మిషేణ భృఙ్గారధృతేః కరద్వయీ॥౯౨॥

ఇయమితి॥ పయఃప్రదాయాః సమావృతం వస్త్రాచ్ఛన్నమపి హృదయమితి విచార్య పశ్యతే పృచ్ఛతే కాముకాయ ధ్రువం నిశ్చితం మనోజ్ఞా। అథ చ— పరాశయజ్ఞేవ। తస్యాః కరద్వయీ భృఙ్గారస్య ధృతేర్ధారణస్య మిషేణ యద్ యస్మాదుత్తరం తదీయప్రశ్నస్య ప్రతివచనం వ్యతరద్దదౌ। ఇతి కిమ్— ఇయం స్త్రీ కియన్తౌ కింప్రమాణౌ చారూ సున్దరౌ చ కుచౌ యస్యాః సేతి। స్వర్ణకలశీపరిమాణౌ స్వర్ణవర్ణౌ చైతస్యాః కుచావితి తం ప్రత్యసూచయదిత్యర్థః। ఉభావపి మిథోఽనురాగాదన్యోన్యవిలోకనపరావేవ తస్థతురితి భావః। అన్యోఽప్యభిప్రాయజ్ఞః కేనచిన్మిషేణ ప్రశ్నస్యోత్తరం దదాతి॥౯౨॥

అమీభిరాకణ్ఠమభోజి తద్గృహే తుషారధారామృదితేవ శర్కరా।

హయద్విషద్బష్కయణీపయఃసుతం సుధాహ్రదాత్పఙ్కమివోద్ధృతం దధి॥౯3॥

అమీభిరితి॥అమీభిర్జన్యజనైస్తద్గృహే భీమగృహే ఆకణ్ఠమతిబహు యథా తథా శర్కరాఽభోజి భుక్తా। తుషారధారయా హిమోదకేన మృదితేవ మిశ్రితేవ। తథా,— హయం ద్విషత్యా అశ్వవైరిణ్యా మహిష్యా బష్కయణ్యాశ్చిరప్రసూతాయాః పయో దుగ్ధం తస్మాత్సృతం జాతం దుగ్ధపరిణామభూతం దధ్యప్యభోజి। సుధాహ్రదాదమృతస్యాగాధజలాశయాదుద్ధృతం పఙ్కమివేత్యుత్ప్రేక్షా। శర్కరాతిశీతా శుభ్రా చ, దధ్యప్యమృతవత్ స్వాదు శుభ్రం ధనం చేతి భావః। తద్గృహేఽమీభిర్విశిష్టం దధ్యభోజి। తుషారధారయా మృదితాఽల్పకణత్వం ప్రాపితా శర్కరేవ, సుధాహ్రదాదుద్ధృతం పఙ్కమివ ఇతి దధివిషయమేవోత్ప్రేక్షాద్వయం వా। దధ్నః శైత్యం శౌక్లయం స్వాదుత్వం ఘనత్వం చ సూచితమేతేన। 'పయః శృతమ్' ఇతి పాఠే శర్కరాఽభోజి। శృతం పక్వం తప్తం మహిషీపయశ్చాభోజి। దధి చాభోజీతి సంబన్ధః। 'చిరసూతా బష్కయణీ' ఇత్యమరః। మహిష్యా దపి స్వాదుతరం భవతి। 'ద్విషః శతుర్వా' (వాం ౧౫౨౨) ఇతి వచనాత్ 'హయం ద్విషతి' ఇతి ద్వితీయయా 'ద్వితీయా శ్రితా—' (౨।౧।౨౪) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః। ద్విషద్బష్కయణీతి 'పుంవత్కర్మధారయ—' (౬।౩।౪౨) ఇతి పుంవద్భావః। శృతమ్ ఇతి, 'శృతం పాకే' (౬।౧।౨౭) ఇతి సాధు॥౯౩॥

తదన్తరన్తః సుషిరస్య బిన్దుభిః కరమ్బితం కల్పయతా జగత్కృతా।

ఇతస్తతః స్పష్టమచోరి మాయినా నిరీక్ష్య తృష్ణాచలజిహ్వతాభృతా॥౯౪॥

తదన్తరితి॥ తద్దధి నిరీక్ష్య రసాతిశయాత్తృష్ణయా గ్రాసవాసనయా చలా చఞ్చలావరప్రన్తలేహినీ గలజ్జలా జిహ్వా యస్య తస్య భావస్తత్తా తో బిభ్రతా। తథా,— అన్తరన్తర్మధ్యే మధ్యే సుషిరస్య ఛిద్రస్య బిన్దుభిః కరమ్బితం మిశ్రితం వ్యాప్తం తద్దధి కల్పయతా కుర్వతా జగత్కృతా ఇతస్తతః సర్వప్రదేశేభ్యః తద్దధి స్పష్టమచోరి ప్రకటమపహృతమ్। 'స్పష్టం' సంభావనాయామ్। అపహృతమివేత్యర్థః। అపహరన్కథం న దృష్ట ఇత్యత ఆహ— యతో మాయినా। అదృశ్యతయాపహృతమిత్యర్థః। సఫేనక్షీరస్య దధ్యాకారేణ పరిణామే దధని ఛిద్రాణి దృశ్యన్తే। బ్రహ్మణాదృశ్యతయా దధని వర్తమానః సారో భోక్తుమిచ్ఛయా గృహీతః। అన్యథా ఛిద్రాణి కథం దృశ్యన్తే। అన్యేన గ్రహీతుం న శక్యతే। తత్రోత్ప్రేక్షా—యేన నిర్మితం తస్య బ్రహ్మణోఽపి జిహ్వాచాఞ్చల్యనిర్మాణాత్ స్వాదుతమం దధీతి ధ్వన్యతే॥౯౪॥

దదాసి మే తన్న రుచేర్యదాస్పదం న యత్ర రాగః సితయాపి కిం తథా।

ఇతీరిణే బిమ్బఫలం పలచ్ఛలాదదాయి బిమ్బాధరయారుచచ్ఛ తత్॥౯౫॥

దదాసీతి॥ బిమ్బఫలతుల్యోఽధరో యస్యాస్తయా సున్దర్యా పలచ్ఛలాన్మాంసవ్యాజాద్బిమ్బసంజ్ఞం ఫలం పరివేషితం మాంసఖణ్డమేవ బిమ్బాకారం కృత్వా ఇతీరిణేఽధరచుమ్బనవాసనయా భాషమాణాయ విటాయాదాయి దత్తమ్। తద్బిమ్బాకారం ఫలం తస్మై అరుచచ్చ। స్వాదితమిత్యర్థః। మదభిలాషం జ్ఞాత్వా స్వీకారపురఃసరం పలరూపబిమ్బవ్యాజాన్నిజాధరదానమేవానయా ప్రతిజ్ఞాతమితి సంతుష్టోఽభూదితి భావః। ఇతి కిమ్— హే బిమ్బోష్ఠి! యద్రుచేః ప్రీతేరాస్పదం యత్ర వస్తుని మమ ప్రీతిః, తన్మే మహ్యం న దదాసి। యద్వా,— యద్రుచేః ప్రీతేరాస్పదం న భవతి, తన్మహ్యం దదాసి। తథా,— మమ యస్యాం రాగః ప్రీతిర్నాస్తి తయా సితయాపి శర్కరాపి కిమ్। అపి తు న కించిత్ప్రయోజనమ్। మాధుర్యమర్యాదయా శర్కరయాపి ప్రయోజనం నాస్తి, అభిలాషాభావాత్। అన్యేన నాస్తీతి కిం వాచ్యమిత్యపినా సూచ్యతే। అథ చ,— యత్ర లౌహిత్యం నాస్తి తయా శ్వేతయా ప్రకరణాచ్ఛర్కరయాపి కిమ్। తస్మాద్యత్ర మేఽనురాగో రక్తిమకాన్తిశ్చ తన్మహ్యం దేహీతి। 'కృతం తయా' ఇతి పాఠే తయా పూర్యతామ్। 'ఫలచ్ఛలాత్' ఇతి పాఠే ఫలదానప్రసఙ్గవ్యాజాత్। బిమ్బాకారోఽధరో యస్యా ఇతి 'సప్తమ్యుపమాన—' ఇత్యాదినోత్తరపదలోపీ సమాసః। అరుచత్, పుష్పాదిత్వాదఙ్ 'ద్యుద్భ్యో లుఙి' (౧।౩।౯౧) ఇతి పరస్మైపదమ్॥౯౫॥

సమం యయోరిఙ్గితవాన్వయస్యయోస్తయోర్విహాయోపహృతప్రతీఙ్గితామ్।

అకారి నాకూతమవారి సా యయా విదగ్ధయాఽరఞ్జి తయైవ భావవిత్॥౯౬॥

సమమితి॥ యో యయోర్వయస్యయోః సఖ్యోర్విషయే స్వాభిప్రాయజ్ఞాపనార్థం సమం యుగపదిఙ్గితవాన్భ్రూక్షేపాది చేష్టితవానభూత్, స తయోర్మధ్య ఉపహృతం కృతం ప్రతీఙ్గితం తదభిలాషస్వీకారసూచకప్రతిచేష్టితం యయా తామేకాం విహాయ స్థితః సన్ తయైవారఞ్జి ద్వితీయయైవ ప్రత్యనురఞ్జితః। తథా కయా— యయా విదగ్ధయా చతురయా ఆకూతం ప్రతీఙ్గితం నాకారి। ప్రతీఙ్గితం కుర్వాణా సైవ సఖీ జనసమక్షమిఙ్గితకరణమయుక్తమిత్యవారి నిషిద్ధా। యతో భావవిద్వైదగ్ధ్యస్య వేత్తా। ద్వితీయా తదిఙ్గితదర్శనాత్తస్మిన్ననురాగాల్లజ్జిత్వా ప్రతీఙ్గితం నాకరోత్। జనసమక్షమేతదనుచితమితి వ్యాజేన మత్ప్రియం ప్రతీయమిఙ్గితం కిమితి కరోతీతి సాపత్న్యేర్ష్యయా చ తాం వారితవతీ ఇతి తస్యా వైదగ్ధ్యమ్। స చ తదీయగుప్తభావజ్ఞానాద్భావవిత్। సహచరీసమక్షమిఙ్గితం కుర్వాణేయమచతురా, ద్వితీయా ఇఙ్గితం నాకరోత్, తాం చ న్యవారయదితీయమేవ చతురా మయ్యనురక్తా చేతి చతురో ద్వితీయస్యామేవానురక్తోఽభూదితి భావః। విహాయ స్థితః సన్ ఇతి యోజనా। అన్యథా హానస్య పురుషః కర్తా, రఞ్జనస్య స్త్రీ, ఇతి భిన్నకర్తృకత్వాత్ క్త్వా న స్యాదితి। అరఞ్జి, ణ్యన్తాచిణ్॥౯౬॥

సఖీం ప్రతి స్మాహ యువేఙ్గితేక్షిణీ క్రమేణ తేఽయం క్షమతే న దిత్సుతామ్।

విలోమ తద్వ్యఞ్జనమర్ప్యతే త్వయా వరం కిమస్మై న నితాన్తమర్థినే॥౯౭॥

సఖీమితి॥ యూన ఇఙ్గితం చేష్టామీక్షతే ఏవంశీలా కాచిత్స్వసఖీం ప్రత్యాహ స్మ ఇత్యవోచత్— హే సఖి! యస్మాదయం క్రమేణ పరిపాట్యా తే దిత్సుతాం త్వత్కర్తృకాం వ్యఞ్జనస్య దాతుమిచ్ఛుతాం న క్షమతే। తస్మాత్త్వయా నితాన్తమతిచఞ్చలతయాఽర్థినే యాచమానాయాస్మై యూనే వరం శ్రేష్ఠమభీష్టం తత్తేమనాదివ్యఞ్జనం విలోమ విపరీతం క్రమరహితం యథా తథా కిం నార్ప్యతే దీయతే। అపి తు లలజ్జిహ్వయాస్మై యుగపత్త్రిప్యతామితి ఛలోక్తిః। అయమాలిఙ్గనచుమ్బనాదిబాహ్యరతపరిపాట్యా తవ వరాఙ్గదానేచ్ఛుతాం న సహతే। తస్మాదతితరలతయార్థినే సంభోగవిలమ్బమసహమానాయాస్మై వరం కేవలం। శ్రేష్ఠం వా న విద్యతే వరం శ్రేష్ఠం యస్మాత్తదవరమతిశ్రేష్ఠం వా। అవరమధోదేశే వర్తమానం వా। రోమరహితం తద్భగలక్షణం వ్యఞ్జనమవయవః కిమితి త్వయా నార్ప్యతే। అపి త్వర్ప్యేయేత్యుపహాసః। అతిసంభోగాన్నితరాం తాన్తం గ్లానమితి వ్యఞ్జనవిశేషణం వా। 'వ్యజనం లాఞ్ఛనశ్మశ్రునిష్ఠానావయవేష్వపి' ఇత్యమరః। నితరాం తాన్తమితి పక్షే 'అనునాసికస్య క్వి' (౬।౪।౧౫) ఇతి దీర్ఘః॥౯౭॥

సమాప్తిలిప్యేవ భుజిక్రియావిధేర్దలోదరం వర్తులయాలయీకృతమ్।

అలంకృతం క్షీరవటైస్తదశ్నతాం రరాజ పాకార్పితగైరికశ్రియా॥౯౮॥

సమాప్తీతి॥ క్షీరవటైః దుగ్ధమధ్యక్షిప్తైర్మాషసాధితైర్వటకాఖ్యైః పక్వాన్నవిశేషః స్వసంబన్ధాదలంకృతం తత్పూర్వోక్తం వటకవ్యతిరికం వ్యజనం వర్తులయా వృత్తాకారయా పాకేన తప్తస్నేహద్వారకాగ్నిసంయోగేనార్పితయా నిర్మితయా గైరికశ్రియా శైలరక్తధాతోరివ శ్రియా వటకానామేవ శోభయా రరాజ। విశిష్టవటకసంబన్ధాద్వ్యఞ్జనాన్తరం రేజే ఇత్యర్థః। విశిష్టయా శ్రియోపలక్షితైః క్షీరవటైరలంకృతం సత్ రేజే ఇతి వా। క్షీరవటైః కర్తృభిః శ్రియా కృత్వా అలంకృతం సత్ రేజే ఇతి వా। కిమివ— అశ్నతాం భుఞ్జానానాం తేషాం భుజిక్రియా విధేర్భోజనవిధేః సమాప్తేః వటకదర్శనమాత్రేణాన్యత్ర రుచ్యభావాద్వ్యఞ్జనాన్తరవిరతేః సంబన్ధిన్యా లిప్యా సమాప్తిసూచికయా ఛకారరూపపుష్పికారూపయా ఆలయీకృతం ఆస్పదీకృతం దలోదరం శ్రీతాలాదిపత్రమధ్యమివ ఇత్యుపమోత్ప్రేక్షా వా। వృత్తయా సమాప్తిలిప్యా శ్రితం పాకేన బాలకేనార్పితయా గైరికశ్రియాఽలంకృతం దలోదరమితి వా యోజ్యమ్। 'పోతః పాకోఽర్భకః' ఇత్యమరః। గ్రన్థలేఖనసమాప్తిపత్రే సమాప్తిసూచకం

ఛకారాదివర్తులమక్షరం క్రియతే, గైరికచిహ్నితం చ క్రియతే। ఏవం భోజన సమాప్తిసూచకం క్షీరవటకాది॥౯౮॥

చుచుమ్బ నోర్వీవలయోర్వశీం పరం పురోఽధిపారి ప్రతిబిమ్బితాం విటః।

పునఃపునః పానకపానకైతవాచ్చకార తచ్చుమ్బనచుంకృతాన్యపి॥౯౯॥

చుచుమ్బేతి॥ కశ్చిద్విటః పురోఽగ్రేఽధిపారి పానకరసపూర్ణే సువర్ణాదిపానపాత్రే ప్రతిబిమ్బితాముర్వీవలయే ఉర్వశీంమివాతిసున్దరీం కాంచిత్పరం కేవలం చుచుమ్బేతి న, కింతు పునఃపునః పానకస్య ద్రాక్షాదిసాధితమధురరసప్రధానపేయద్రవ్యరూపస్య యత్పానం తస్య కైతవాత్ప్రతిబిమ్బితాయాస్తస్యాశ్చుమ్బనస్య సంబన్ధీని చుంకృతాని 'చుమ్' ఇతి పానకానుకరణశబ్దస్తస్య కరణాన్యుచ్చారణాని తాన్యపి చకార। చుమ్బనాదినా తస్యాం స్వానురాగం ప్రకటీచకారేతి భావః। 'ఝల్లరీ వర్వరీ పారీ పానపాత్రమ్' ఇతి క్షీరస్వామీ। సప్తమ్యర్థేఽవ్యయీభావః। చుంకృతాని, 'నపుంసకే భావే కః' (౩।౩।౧౧౪)॥౯౯॥

ఘనైరమీషాం పరివేషకైర్ఘనైరవర్షి వర్షోపలగోలకావలీ।

చలద్భుజాభూషణరత్నరోచిషా ధృతేన్ద్రచాపైః శ్రితచాన్ద్రసౌరభా॥౧౦౦॥

ఘనైరితి॥ ఘనైర్బహుభిః పరివేషకైరనేకవ్యఞ్జనదాయిభిర్ఘనైః। తైరేవ ఘనైర్మేఘైరభీషాం భుఞ్జానానాం రాజ్ఞాం కృతే వర్షోపలాః కరకాస్తత్తుల్యానామేలాకర్పూరశర్కరాలవఙ్గతణ్డులపిష్టరచితానాం గోలకానామతివృత్తానాం లడ్డుకవిశేషాణామ్। అథ చ,— కరకారూపాణాం గోలకానామ్। ఆవలీ పఙ్క్తిరవర్షి వితీర్ణా వృష్టా చ। కీదృశైః—పరివేషణకర్మవశాచ్చలన్త్యో యా భుజాస్తాసాం భూషణేషు రత్నాని తేషాం రోచిషా కాన్త్యా ధృతమిన్ద్రచాపం యైః। నానాప్రకారకాన్తిభిరిత్యర్థః। అథ చ,—తదేవేన్ద్రచాపో యేషు। కీదృశీ— శ్రితం చాన్ద్ర కర్పూరసంబన్ధి సౌదభం సౌగన్ధ్యం యయా। అథ చ,— చన్ద్ర ఏవ చాన్ద్రః, సూర ఏవ సౌరః, తయోర్భా చాన్ద్రసౌరభా, శ్రితా చాన్ద్రసౌరభా యయా సా। శీతత్వ-దీప్తత్వాభ్యాం చన్ద్రసూర్యసదృశీత్యర్థః। రాత్రిదినయోర్ధాయమానత్వాద్వా క్రమేణ తత్కాన్తిసదృశీ। చన్ద్రసంబన్ధినశ్చాన్ద్రాశ్చన్ద్రకాన్తాః, ఏవం సౌరాః సూర్యకాన్తాః, తేషాం భా శ్రితా యయా వా। చన్ద్రసంబన్ధి మనోజ్ఞత్వం సాదృశ్యం శ్రితం యయేతి వా। విశ్వప్రకాశే 'సురభి' శబ్దో మనోజ్ఞవాచీ॥౧౦౦॥

కియద్బహు వ్యఞ్జనమేతదర్ప్యతే మమేతి తృప్తేర్వదతాం పునఃపునః।

అమూని సంఖ్యాతుమసావఢౌకి తైశ్చలేన తేషాం కఠినీవ భూయసీ॥౧౦౧॥

కియదితి॥ ఏతత్తేమనాదివ్యఞ్జనం మమ కియత్కింపరిమాణం బహ్వర్ప్యతే। అపి తు తృప్తా వయమితి నార్పణీయమితి తృప్తేర్హేతోః పునఃపునః వదతాం తేషాం జన్యానాం 'కియత్సంఖ్యం బహు ఏతద్వ్యఞ్జనమర్ప్యతే ఇతి ఏతద్బహుత్వసంఖ్యేయత్తా భవద్భిః పృచ్ఛ్యతే కిమ్' ఇతి ఛలేనామూని వ్యఞ్జనాని సంఖ్యాతుం గణయితుమసా గోలకావలీ భూయసీ బహుతరా కఠినీ ఖటికా ఇవ తైః పరివేషకైరఢౌకి అర్పితా। భవద్భిర్వ్యఞ్జనసంఖ్యా పృష్టా, తర్హ్యనయా కఠిన్యా ఏతాని గణయేతి కఠినీవార్పితేత్యుత్ప్రేక్షితా। ఇతి వదతామమూని సంఖ్యాతుమివ వ్యాజేనాసౌ బహుతరా కఠిన్యర్పితేతి వా యోజ్యమ్। కఠిన్యా చ సంఖ్యాయతే। ఏతద్వ్యఞ్జనమ్, అమూనీతి, మమేతి, అమీషామితి చైకవచనబహువచనాని జాతివ్యక్తివివక్షయేతి జ్ఞాతవ్యాని॥౧౦౧॥

విదగ్ధబాలేఙ్గితగుప్తిచాతురీప్రవహ్లికోత్పాటనపాటవే హృదః।

నిజస్య టీకాం ప్రబబన్ధ కాముకః స్పృశద్భిరాకూతశతైస్తదౌచితీమ్॥౧౦౨॥

విదగ్ధేతి॥ కశ్చిత్కాముకః విదగ్ధాయాశ్చతురాయా బాలాయా ముగ్ధాయా ఇఙ్గితగుప్తౌ చేష్టితగోపనవిషయే చాతురీ యత్కౌశలం సైవ దుర్జ్ఞేయత్వాత్ప్రవహ్లికా గుప్తాభిప్రాయః ప్రబన్ధవిశేషస్తస్యా ఉత్పాటనే భేదనే జ్ఞానవిషయే యత్పాటవం సామర్థ్యం ప్రావీణ్యం తత్ర విషయే తదౌచితీం విదగ్ధబాలేఙ్గితానామానుగుణ్యం స్పృశద్భిః గతైస్తదనురూపైరాకూతశతైర్బహుభిరిఙ్గితైః కృత్వా నిజస్య హృదః స్వీయాభిప్రాయస్య టీకాం వివరణం ప్రబబన్ధ ప్రకర్షేణ కృతవాన్। గుప్తాన్యపి మదిఙ్గితాని జ్ఞాతవాన్, అతిచతురోఽయం మయ్యనురక్తశ్చేతి తదనుగుణైః స్వీయచేష్టితైస్తాం స్వాశయం బోధితవానితి భావః। బాలాయా అపి విదగ్ధసఖీశిక్షయా వైదగ్ధ్యాదిఙ్గితకరణమ్, సహజమౌగ్ధ్యాత్ సలజ్జయా తద్గోపనం చ యుక్తమ్। విదగ్ధః కశ్చన యువా, బాలా చ కాచన, తయోరిఙ్గితగుప్తిర్వా। యద్వా,— విదగ్ధస్యేఙ్గితం బాలాయాశ్చ గుప్తిః అర్థాదిఙ్గితస్యైవ। తయోర్విషయే యా చాతురీ తత్ర, ప్రవహ్లికోత్పాటనపాటవే విషయే, తయోరౌచితీం స్పృశద్భిః। అత్ర ద్వయోరపి భవతోరాశయో మయా జ్ఞాత ఇతీఙ్గితైస్తజ్జ్ఞాపనద్వారాతిచతురోఽహమేవ త్వయా భజనీయ ఇతి బాలాం ప్రతి స్వాశయం జ్ఞాపితవానితి భావః। అన్యోఽపి విదగ్ధోఽతిగహనాయాః ప్రవహ్లికాయా భేదనే విషయేఽనేకైరాశయైర్వ్యాఖ్యాం

కరోతి॥౧౦౨॥

ఘృతప్లుతే భోజనభాజనే పురః స్ఫురత్పురంధ్రిప్రతిబిమ్బితాకృతేః।
యువా నిధాయోరసి లడ్డుకద్వయం నఖైర్లిలేఖాథ మమర్ద నిర్దయమ్॥౧౦౩॥

ఘృతేతి॥ కశ్చిద్యువా ఘృతప్లుత ఆజ్యపూర్ణే ప్రసృతఘృతే వా భోజనభాజనే పురః స్ఫురన్త్యా విలసన్త్యాః పురన్ధ్ర్యాః ప్రతిబిమ్బితా యా ఆకృతిస్తస్యా ఉరసి లడ్డుకద్వయం మోదకయుగం నిధాయ నఖైర్లిలేఖ। అథ పశ్చాన్నిర్దయం మమర్ద। యదావయోః సంయోగో భావీ, తదైవం తవ కుచావుపచరిష్యామీతి త్వత్కుచనఖక్షతవిమర్దేచ్ఛురస్మీతి వా, స్వాశయం బోధితవానితి భావః। ఘృతేన ప్లుతమ్, ఘృతం ప్లుతం యస్మిన్నితి వా। 'వాహితాగ్న్యాదిషు' (౨।౨।౩౭) ఇతి పరనిపాతః॥౧౦౩॥

విలోకితే రాగితరేణ సస్మితం హ్రియాథ వైముఖ్యమితే సఖీజనే।
తదాలిరానీయ కుతోఽపి శార్కరీం కరే దదౌ తస్య విహస్య పుత్రికామ్॥౧౦౪॥

విలోకిత ఇతి॥ రాగితరేణ కేనచిత్కాముకేన సఖీరూపే జనే సస్మితం విలోకితే సతి అథ విలోకనానన్తరం హ్రియా వైముఖ్యం పరాఙ్ముఖత్వమితే గతే సతి తస్య సఖీజనస్యాలిః సఖీ కుతోఽపి కస్మాదపి స్థానాచ్ఛార్కరీం శర్కరాబన్ధనిర్మితాం పుత్రికామానీయ విహస్య వైముఖ్యాత్సందిహానస్య తస్య కరే దదౌ। అధరాదిచుమ్బనాయాఙ్గేషు శర్కరాతుల్యరసామేనామప్యహమేవ దాస్యామి। స్వహస్తస్థితామేనాం జానీహీతి సంజ్ఞాం చకారేతి భావః। సఖీసమూహే వైముఖ్యమితే సతి తాసాం సఖీనాం కాచిత్సఖీ తదన్తర్వర్తినీ, అన్యా వా, శార్కరీం పుత్రికాం దదౌ। శర్కరాపుత్రికాపరివేషణమిషేణ అహం త్వాం భజామీతి స్వదానసంజ్ఞానమకరోదితి భావః। ఇతి వా। శార్కరీమితి వికారప్రత్యయః। పుత్రికా, 'పుత్రాత్కృత్రిమే' (గం సూం ౧౩౮) ఇతి కన్॥౧౦౪॥

నిరీక్ష్య రమ్యాః పరివేషికా ధ్రువం న భుక్తమేవైభిరవాప్తతృప్తిభిః।
అశక్నువద్భిర్బహుభుక్తవత్తయా యదుజ్ఝితా వ్యఞ్జనపుఞ్జరాశయః॥౧౦౫॥

నిరీక్ష్యేతి॥
బహుభుక్తవత్తయాఽత్యాహారేణాశక్నువద్భిర్భోక్తుమసమర్థైరేభిర్వ్వారయాత్రికైర్యద్యస్మాద్వ్యఞ్జ

నపుఞ్జానాం రాశయః పరమ్పరా ఉజ్ఝితాస్త్యక్తాః, తస్మాద్రమ్యాః పరివేషికా నిరీక్ష్యావాప్తతృప్తిభిర్గతబుభుక్షైరేతైర్భుక్తమేవ నేతి ధ్రువమహం మన్యే। యావత్క్షిప్తం తావతస్తశ్చైయ దర్శనాదియముత్ప్రేక్షా। ఏతా నిరీక్ష్యావాప్తతృప్తిభిరేతైర్ధ్రువం నిశ్చితం నైవ భుక్తమితి వా। యథా లోకో మన్యత ఇతి శేషః। యథా వ్యఞ్జనపుఞ్జపరమ్పరాస్త్యక్తాః, యథైభిర్న భుక్తమితి లోకో మన్యత ఇత్యర్థ ఇతి వా॥౧౦౫॥

పృథక్ప్రకారేఙ్గితశంసితాశయో యువా యయోదాసి తయాపి తాపితః।

తతో నిరాశః పరిభావయన్పరామయే తయాతోషి సరోషయైవ సః॥౧౦౬॥

పృథగితి॥ పృథక్ప్రకారైర్నానావిధైరిఙ్గితైశ్చేష్టితైః కృత్వా శంఖితః కథిత ఆశయోఽభిప్రాయో యేన స యువా యయా స్త్రియా ఉదాస్యుదాసీనః ప్రతీఙ్గితేన న సంభావితః, తయా తాపితో వ్యథితః। ఉదాసీనో హి దుఃఖం న జనయతి। అనయాపి తు తాదృశ్యాపి దుఃఖం జనితమితి విరోధార్థః 'అపి' శబ్దః। తతోఽనన్తరం తస్యాం నిరాశః, తస్యాః సకాశాన్నిరాశో నిర్గతాభిలాషః సన్ పరాం తదన్యాం పరిభావయన్నిఙ్గితేనానుకూలయన్సానురాగం పశ్యన్స యువా సరోషయా తయైవ పూర్వముదాసీనయైవాతోషి పరితోషితః, న తు ద్వితీయయేత్యర్థః। 'అయే' ఆశ్చర్యే। సరోషో హి దుఃఖం జనయతి న సుఖమ్। తయాపి తాదృశ్యాపి సుఖం జనితమితి విరోధాదాశ్చర్యమ్। జనసమక్షమిఙ్గితకరణమయుక్తమితి తయేఙ్గితం పూర్వం న కృతమ్। స తు తదాశయమజానానోఽననురాగేణేయం ప్రతీఙ్గితం నాకరోదితి బుద్ధ్వాన్యామపశ్యత్। తతశ్చ సా సపత్నీబుద్ధ్యా సేర్ష్యా జాతేతి మయ్యనురక్తైవేయమ్। పూర్వం తు గామ్భీర్యాదిఙ్గితం నాకరోత్। సానురాగైవ చ సరోషా భవతీతి రోషాదనురాగమనుమాయ సంతుష్ట ఇతి భావః। 'ఉపేతయా' ఇతి పాఠే రోషాత్తదపసారణార్థం సమీపమాగతయేత్యర్థః॥౧౦౬॥

పాయఃస్మితా మణ్డకమణ్డనామ్బరా వటాననేన్దుః పృథులజ్జుకస్తనీ।

పదం రుచేర్భోజ్యభుజాం భుజిక్రియా ప్రియా బభూవోజ్జ్వలకూరహారిణీ॥౧౦౭॥

పయ ఇతి॥ భుజిక్రియా భోజనక్రియా భోజ్యభుజాం భక్ష్యం భుఞ్జానానాం తేషాం ప్రియా తృప్తిజననీ। అథ చ స్త్రీ బభూవ। కింభూతా— పయో దుగ్ధమేవ స్మితం హాసో యస్యాః। తథా,— క్వచిన్మృదుసూక్ష్మాః క్వచిదత్యన్తాగ్నిసంయోగేన శోణబిన్దవో మణ్డకా అపూపా ఏవ పట్టసూత్రాదిరచితరూపకరూపమణ్డనయుక్తాన్యలంకారభూతాని వాఽమ్బరాణి వస్త్రాణి

యస్యాః। తథా,—అతివృత్తమాషసాధితవటకరూపః కుఙ్కుమోద్వర్తనరక్తభావేనాష్టోదక ఆననేన్దుర్ముఖచన్ద్రో యస్యాః। తథా,—పృథులడ్డుకస్తనీ స్థూలాతికఠినమోదకరూపౌ స్తనౌ యస్యాః సా। తథా,—ఉజ్జ్వలకూరహారిణీ వివిక్తశుభ్రౌదనరూపమౌక్తికమాలావతీ। అథ చ,—ఉజ్జ్వలకూరేణ మనోహారిణీ। యతః రుత్తేర్గ్రాసాభిలాషస్య। అథ చ,— కాన్తేః, అనురాగస్య చ। పదం స్థానమ్। ప్రియాపి పూర్వోక్తగుణసహితా రుచేః పదం బభూవ। యతః ప్రియా ఇతి వా। 'భోజ్యం భక్ష్యే' (౭।౩।౬౯) ఇతి సాధుః॥౧౦౭॥

చిరం యువాంకూతశతైః కృతార్థనశ్చిరం సరోషేఙ్గితయా చ నిర్ధుతః।

సృజన్కరక్షాలనలీలయాఞ్జలీనసేచి కించిద్విధుతామ్బుధారయా॥౧౦౮॥

చిరమితి॥ కయాచిచ్చేత్యా కశ్చిద్యువా కించిద్విధుతయా వక్రచాలితయాఽమ్బుధారయా కృత్వాఽసేచి సిక్తః। కింభూతః— ఆకూతశతైరిఙ్గితసహస్రైశ్చిరం కృతార్థమః కృతప్రార్థనః సన్, చిరం సరోషం కోపవ్యఞ్జి ఇఙ్గితం యస్యాస్తయైవ వారంవారం నిర్ధుతో నిరాకృతః సన్నపి। తథా,— కరక్షాలనస్య లీలయా వ్యాజేన ప్రసాదప్రార్థనాసూచకానఞ్జలీన్కరయుగసంపుటాన్ సృజన్రచయన్। అఞ్జలీనితి వచనేన వారంవారమఞ్జలేః కరణం సూచితమ్। వారిధారాకమ్పనేన త్వత్ప్రార్థనా మయాఙ్గీకృతా, కరయుగయోజనాద్విరమేతి సూచితమ్। ఇయం స్వీకారచేష్టా। కరక్షాలనం భుజిక్రియాసమాప్తిం ద్యోతయతి॥౧౦౮॥

న షడ్విధః షిఙ్గజనస్య భోజనే తథా యథా యౌవతవిభ్రమోద్భవః।

అపారశృఙ్గారమయః సమున్మిషన్భృశం రసస్తోషమధత్త సప్తమః॥౧౦౯॥

నేతి॥ షడ్విధో మధురామ్లలవణతిక్తకటుకషాయాస్వాదరూపః షట్ప్రకారో రసః షిఙ్గజనస్య రసికకాముకసఙ్ఘస్య భోజనే విషయే తథా తోషం నాధత్తోదపాదయత్। యథా,— యౌవతం స్త్రీసఙ్ఘస్తస్య విభ్రమో విలాసస్తస్మాదుద్భవో యస్య స భృశం సమున్మిషన్వర్ధమానోఽపారశృఙ్గారమయో నిర్మర్యాదానేకవిధవిభావానుభావవ్యభిచారిసంయోగజన్యశృఙ్గారరూపః సప్తమో రసః తోషమధత్త। సప్తమత్వం మధురాద్యపేక్షయా జ్ఞేయం, న తు నాట్యరసాపేక్షయా। షడ్భ్యో రసేభ్యోఽన్యస్యాభావాద్భోజనే సప్తమరసస్య సద్భావాదాశ్చర్యమ్॥౧౦౯॥

ముఖే నిధాయ క్రముకం నలానుగైరథోజ్ఝి పర్ణాలిరవేక్ష్య వృశ్చికమ్।

దమార్పితాన్తర్ముఖవాసనిర్మితం భయావిలైః స్వభ్రమహాసితాఖిలైః॥౧౧౦॥

ముఖే ఇతి॥ అథ హస్తక్షాలనానన్తరం నలానుగైస్తై రాజభిః క్రముకం పూగఫలం ముఖే నిధాయ వృశ్చికమవేక్ష్య దమేనార్పితా దత్తా పర్ణాలిర్నాగవల్లీదలపఙ్క్తిరౌజ్ఝి త్యక్తా। కింభూతం వృశ్చికమ్—అన్తర్ముఖవాసేన కర్పూరకస్తూరీఖదిరసారాదిరూపేణ ముఖసౌగన్ధ్యకారిణా నిర్మితమ్। కింభూతైః—భయేన దశనభియా ఆవిలైర్వ్యాప్తైః। అత ఏవ స్వభ్రమేణావిశ్చికే వృశ్చికబుద్ధ్యా హాసితా హాసం ప్రాపితా అఖిలా ద్రష్టారో యైః। దమేనార్పితః పర్ణమధ్యే వర్తమానో యోఽన్తర్ముఖవాసస్తేన నిర్మితమితి వా॥౧౧౦॥

అమీషు తథ్యానృతరత్నజాతయోర్వరాటరాట్చారునితాన్తచారుణోః।

స్వయం గృహాణైకమిత్యుదీర్య తద్ద్వయం దదౌ శేషజిఘృక్షవే హసన్॥౧౧౧॥

అమీష్వితి॥ వరాటరాట్ రాజా దమో వా క్రమేణ చారు సున్దరం నితాన్తచార్వతిసున్దరం చ తయోరిహైతయోస్తథ్యానృతయోః సత్యాసత్యయో రత్నజాతయోర్మధ్యే ఏకం తవ ప్రియం రత్నజాతం త్వం స్వయమేవ గృహాణేతి అమీషు వారయాత్రికేషు విషయే ఉదీర్య కృత్రిమత్వాదతిరమణీయకాన్తివిశేషమలీకరత్నజాతం జిఘృక్షవే గ్రహీతుమిచ్ఛవే వారయాత్రికాయ హసంస్తదజ్ఞానహేతోః కించిద్ధాస్యం కుర్వంస్తయోః సత్యాసత్యయో రత్నజాతయోర్ద్వయం యుగం తద్రూపం వా ద్వయం దదౌ। అమీషు మధ్యే శేషజిఘృక్షవే ఇతి వా। ఇహ ద్వయోర్మధ్యే శేషజిఘృక్షవే ఇతి వా। శేషజిఘృక్షవే, 'ద్వితీయా' (౨।౧।౨౪) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః॥౧౧౧॥

ఇతి ద్వికృత్వః శుచిమృష్టభోజినాం దినాని తేషాం కతిచిన్ముదా యయుః।

ద్విరష్టసంవత్సరవారసున్దరీపరీష్టిభిస్తుష్టిముపేయుషాం నిశి॥౧౧౨॥

ఇతీతి॥ ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ ద్వికృత్వో ద్వివారం దివా రాత్రౌ చ శుచి అదోషం భృష్టం స్వాదు చ భోజినాం భుఞ్జానానాం తేషాం వారయాత్రికాణాం కతిచిత్పఞ్చషాణి దినాని ముదా యయుః। పఞ్చషాణి దినాని సహర్షాస్తత్రోషురిత్యర్థః। కింభూతానామ్— నిశి ద్విః ద్వౌ వారావష్టౌ ద్విరష్టౌ షోడశ సంవత్సరా యాసాం తాః వారస్య సఙ్ఘస్య సున్దర్యో వేశ్యాదాస్యాదయస్తాసాం పరీష్టిభిశ్చుమ్బనాదిసేవాభిస్తుష్టిం సంతోషముపేయుషాం ప్రాప్తవతామ్। 'ద్విరష్ట' ఇతివత్సుచః కృత్వసుచో బాధకత్వాత్ 'ద్విః' ఇతి ప్రాప్తే 'ద్వికృత్వ'

ఇత్యత్ర 'అపవాదవిషయే కచిదుత్సర్గస్యాపి సమావేశః' ఇతి పరిభాషయా యథాకథంచిత్పరిహర్తవ్యమ్॥౧౧౨॥

ఉవాస వైదర్భగృహేషు పఞ్చషా నిశాః కృశాఙ్గీం పరిణీయ తాం నలః।
అథ ప్రతస్థే నిషధాన్సహానయా రథేన వార్ష్ణేయగృహీతరశ్మినా॥౧౧౩॥

ఉవాసేతి॥ నలః కృశాఙ్గీం తాం పరిణీయ వైదర్భగృహేషు పఞ్చ వా షడ్ వా ప్రమాణమాసాం తా నిశా ఉవాస। పఞ్చషాణి దినాని తత్ర స్థితవానిత్యర్థః। అథ సప్తమే దినేఽనయా భైమ్యా సహ రథేన నిషధాన్ ప్రతస్థే। కింభూతేన— వార్ష్ణేయనామ్నా సారథినా గృహీతా రశ్మయో యస్య। పఞ్చషాః, 'సంఖ్యయాఽవ్యయా—' (౨/౨/౨౫) ఇతి సమాసే 'బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే—' (౫/౪/23) ఇతి డచ్, టిలోపః। నిశాః, అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా॥౧౧౩॥

పరస్య న స్ప్రష్టుమిమామధిక్రియా ప్రియా శిశుః ప్రాంశురసావితి బ్రువన్।
రథే స భైమీం స్వయమధ్యరూరుహన్న తత్కిలాశ్లిక్షదిమాం జనేక్షితః॥౧౧౪॥

పరస్యేతి॥ ఇతి బ్రువన్ స నలో భైమీం స్వయమాత్మనైవ రథేఽధ్యరూరుహదధ్యారోపయామాస। ఇతి కిమ్—ఇమాం పతివ్రతాం భైమీం స్ప్రష్టుం స్పర్శనేన్ద్రియవిషయీకర్తుం పరస్య మదన్యస్య నాధిక్రియాఽధికారః, ప్రియా భైమీ శిశురల్పప్రమాణా, అసౌ రథశ్చ ప్రాంశుః ఉచ్చతర ఇతి స్వయమారోఢుమసమర్థేతి। తత్తస్మాద్ధేతోర్జనేక్షితో లోకైర్విలోకితః సన్నిమాం భైమీం నాలిలిఙ్గ। 'కిల' ఇతి వ్యాజే। తత్త్వతస్తు జనసమక్షమాలిలిఙ్గైవ, కింత్వేవం బ్రువన్ ధార్ష్ట్యం పరిజహారేతి భావః। కర్మత్వస్యావివక్షితత్వాద్రథే ఇత్యధికరణే సప్తమీ। అధ్యరూరుహత్, 'ణౌ చఙి—' (౭/౪/౧) ఇత్యుపధాహ్రస్వత్వే' దీర్ఘో లఘోః' (౭/౪/౯౪) ఇత్యభ్యాసదీర్ఘత్వమ్। అశ్లిక్షత్, 'శ్లిష ఆలిఙ్గనే' (3|౧|౪౬) ఇతి క్సః। 'అశ్లిష్యత్' ఇతి పాఠే లఙ్॥౧౧౪॥

ఇతి స్మరః శీఘ్రమతిశ్చకార తం వధూం చ రోమాఞ్చభరేణ కర్కశౌ।
స్వలిష్యతి స్నిగ్ధతనుః ప్రియాదియం మదీయసీ పీడనభీరుదోర్యుగాత్॥౧౯౫॥

ఇతీతి ॥ ఇతి హేతోః శీఘ్రమతిస్త్వరితబుద్ధిః శీఘ్రముచితోపాయస్ఫురణశీలస్తయోరన్యోన్యవిషయః స్మరస్తం నలం వధూం భైమీం చోభౌ రోమాఞ్చానాం భరేణ బాహుల్యేన కర్కశత్వచౌ చకార। అన్యోన్యసంస్పర్శాదుత్పన్నసాత్త్వికరోమాఞ్చౌ తౌ జాతావితి భావః। ఇతి కిమ్— మదీయసీ స్నిగ్ధతనుర్నితరాం కోమలా ససేన్నహాఙ్గీ చేయం భైమీ। అతః ప్రియాన్నలాత్సకాశాత్ స్ఖలిష్యతి నిఃసరిష్యతి। యతః పీడనే నిబిడధారణే భీరు దోర్యుగం బాహుయుగం యస్య తస్మాచ్ఛిథిలధారిణః ఇతి ॥'ఇతీవ తం శీఘ్రమతిః స్మరోఽకరోద్వధూమ్' ఇతి పాఠః ॥౧౧౫॥

తథా కిమాజన్మనిజాఙ్కవర్ధితాం ప్రహిత్య పుత్రీం పితరౌ విషేదతుః।

విసృజ్య తౌ తం దుహితుః పతిం యథా వినీతతాలక్షగుణీభవద్గుణమ్ ॥౧౧౬॥

తథేతి ॥ తౌ పితరౌ తం దుహితుః పతిం జామాతరం నలం విసృజ్య సంప్రేష్య యథా విషేదతుః విషణ్ణౌ బభూవతుః, తథా ఆజన్మ జన్మప్రభృతి నిజాఙ్కయోః స్వీయోత్సఙ్గయోర్వర్ధితాం వృద్ధిం ప్రాపితాం ప్రహిత్య ప్రస్థాప్య విషేదతుః కిమ్। అపి తు నేతి వైధర్మ్యోపమా। యతః— కింభూతమ్—వినీతతయా స్వవినయత్వేన లక్షగుణీభవన్తః శౌర్యాదయో గుణా యస్య తమ్। సుతావియోగాదపి సగుణజామాతృవియోగో నితరాం తయోర్దుఃసహో జాత ఇత్యర్థః। ప్రహిత్య, 'హి గతౌ' క్త్వో ల్యపి తుక్। విషేదతుః, సదేరేత్వాభ్యాసలోపౌ। సదిరప్రతేః' (౮।౩।౬౬) ఇతి షత్వమ్ ॥౧౧౬॥

నిజాదనువ్రజ్య స మణ్డలావధేర్నలం నివృత్తౌ చటులాపతాం గతః।

తడాగకల్లోల ఇవానిలం తటాద్ధృతానతిర్వ్యావవృతే వరాటరాట్ ॥౧౧౭॥

నిజాదితి ॥ స వరాటరాద భీమో నలమనువ్రజ్యానుగమ్య నిజాన్మణ్డలావధేః సకాశాన్నివృత్తౌ పరావృత్తిసమయే చటు ప్రియవచనం లపతి భాషత ఇతి చటులాపస్తద్భావం గతః ప్రాప్తః ప్రియం భాషమాణో ధృతాఙ్గీకృతా నలకృతా ఆనతిర్నమస్కారో యేన స ఏవంభూతః సన్ వ్యావవృతే నిజగృహాన్ప్రతి పరావృత్తః। క ఇవ— తడాగకల్లోల ఇవ। యథానిలం వాయుమనువ్రజ్య తటాన్నివృత్తో చటులా ఆపో యస్య తద్భావం గతః సన్ తీరాత్సకాశాత్తడాగతరఙ్గో వ్యావర్తత ఇత్యుపమా। చటులాప ఇత్యత్ర 'కర్మణ్యణ్' (౩।౨।౧)। పక్షే 'ఋక్పూ' (౫।౪।౭౪) ఆదినా సమాసాన్తః। స తు తత్పురుష ఏవేతి కశ్చిత్తదుపేక్ష్యమ్ ॥౧౧౭॥

పితాత్మనః పుణ్యమనాపదః క్షమా ధనం మనస్తుష్టిరథాఖిలం నలః।

అతః పరం పుత్రి! న కోఽపి తేఽహమిత్యుదస్రురేష వ్యసృజన్నిజౌరసీమ్॥౧౧౮॥

పితేతి॥ ఇత్యుక్త్వా ఉద్ధతాన్యస్రూణి యస్య స ఏష భీమో నిజామౌరసీం స్వీయక్షేత్రబీజాభ్యాముత్పాదితాం భైమీం వ్యసృజత్ప్రాహిణోత్। ఇతి కిమ్— హే పుత్రి! ఆత్మనస్తవ పుణ్యం ధర్మ ఏవ పితా హితకారిత్వాత్, అహితనివారకత్వాచ్చ। తథా,—తవ క్షమాః సహనశక్తయోఽనాపదో న విద్యన్త ఆపదో యాభ్యస్తాః। ఆపన్నాశికా ఇత్యర్థః। తవ మనసస్తుష్టిః సంతోషోఽలుబ్ధత్వమేవ ధనమ్। అథానన్తరమఖిలమపి తవేష్టం నల ఏవ। కిం బహునా— ఏతదతిరిక్తసకలాభీష్టదత్వాత్సర్వం నల ఏవేత్యర్థః। అతః పరమద్యతనదినప్రభృత్యహం భీమస్తే కోఽపి సంబన్ధీ బాన్ధవో న భవామీతి॥౧౧౮॥

ప్రియః ప్రియైకాచరణాశ్చిరేణ తాం పితుః స్మరన్తీమచికిత్సాధిషు।

తథాస్త తన్మాతృవియోగవాడవః స తు ప్రియప్రేమమహామ్బుధావపి॥౧౧౯॥

ప్రియ ఇతి॥ ప్రీణాతి హర్షం జనయతీతి ప్రియో నలః పితుః స్మరన్తీం తాం భైమీం ప్రియస్య మనీషితస్య ఏకస్య వస్తున ఆచరణాత్కరణాన్మనీషితస్య యదేకం ముఖ్యం కేవలం వా కరణం తస్మాదాధిషు పితృవియోగజమానసపీడాసు సత్సు చిరేణ బహునా కాలేనాచికిత్సదుపచచార। కస్యచిదిష్టస్య మేలనాత్పితృవియోగజన్యదుఃఖం చిరేణాత్యాజయదిత్యర్థః। చిరకాలం పితుః స్మరన్తీమితి వా। స సర్వజనప్రసిద్ధస్తస్యా మాతృవియోగ ఏవాంసహ్యతరత్వాద్వాడవో వడవానలః। తు పునః ప్రియస్య నలస్య ప్రేమా నిరుపాధికః స్నేహస్తద్రూపే మహామ్బుధౌ సత్యపి తథాఽప్రచ్యుతప్రాచ్యరూప ఏవాస్త స్థితవాన్। తస్మిన్నతిప్రియం కుర్వత్యపి స స్తోకమపి న శాన్త ఇత్యర్థః। పితృవియోగదుఃఖాన్మాతృవియోగస్య గౌరవం సూచితమ్। 'విశేషతశ్చ కన్యానామ్'। 'అపిః' ఔచిత్యే। జలానలయోర్విరోధేఽపి వాడవస్యామ్బుధావేవ స్థితిర్యుక్తేత్యర్థః। శశామ (తృతీయచరణే), 'న తు ప్రియ–' ఇత్యపి చ పాఠః స్పష్టార్థౌ। పితుః, 'అధీగర్థం—' (౨।౩।౫౨) ఇతి షష్ఠీ। అచికిత్సత్, 'కిత నివాసే రోగాపనయనే చ' ఇత్యస్మాత్ 'గుప్తిజ్కిద్భ్యః' (౩।౧।౫) ఇతి రుక్ప్రతీకారే స్వార్థే సన్ కితేశ్చోదాత్తేత్సు పాఠాత్ సన్నన్తాదపి పరస్మైపదమేవ, న త్వాత్మనేపదమితి సిద్ధాన్తః॥౧౧౯॥

అసౌ మహీభృద్బహుధాతుమణ్డితస్తయా నిజోపత్యకయేవ కామపి।

భువా కురఙ్గేక్షణదన్తిచారయోర్బభార శోభాం కృతపాదసేవయా॥౧౨౦॥

అసావితి॥ అసౌ భూమృన్నలస్తు పునర్బహుధాऽనేకప్రకారం మణ్డితో నానారత్నాదిభిరలంకృతస్తయా భైమ్యా కామప్యతిశయితాం శోభాం బభార। కింభూతయా—కురఙ్గబద్ధరిణవదీక్షణం విలోకనమ్, దన్తివద్ధస్తివచ్చారో గతిః, తయోర్భువా స్థానభూతయా హరిణాక్ష్యా గజమత్యా చ। తథా,—కృతా భర్తుః పాదసేవా యయా। కయా క ఇవ—నిజోపత్యకయా పర్వతాసన్నభూమ్యా మహీభృత్పర్వత ఇవ। బహుభిర్గైరికాదిధాతుభిర్మణ్డితః। కింభూతయోపత్యకయా—హరిణానామీక్షణస్య, హస్తినాం భక్షణస్య గమనస్య వా స్థానభూతయా। తథా,—కృతా ప్రత్యన్తపర్వతానాం సేవా ఆశ్రయణం యయా। కృతా ప్రత్యన్తపర్వతైః సేవా యస్యా ఇతి వా॥౧౨౦॥

తదేకతానస్య నృపస్య రక్షితుం చిరోఢయా భావమివాత్మని శ్రియా।

విహాయ సాపఢ్యమరఞ్జి భీమజా సమగ్రతద్వాఞ్ఛితపూర్తివృత్తిభిః॥౧౨౧॥

తదితి॥ చిరోఢయా చిరకాలం ధ్రియమాణయా। అథ చ,— చిరపరిణీతయా శ్రియా రాజ్యలక్ష్మ్యా తదేకతానస్య తదేకనిష్ఠస్య భైమీతత్పరస్య నృపస్యాత్మని స్వవిషయే భావమనురాగం రక్షితుం స్థిరీకర్తుమివ సాపత్న్యమేకభర్తృకస్త్రీద్వయాన్యోన్యేర్ష్యాం విహాయ సమగ్రాణాం తస్యా భైమ్యా వాఞ్ఛితానాం పదార్థానాం పూర్తిః పూరణం తస్యాం వృత్తిభిర్వర్తనైరుపాయైః కృత్వా భీమజాऽరఞ్జి ప్రీణితా। సంపద్వైభవేన దుర్లభాన్యపి తద్వాఞ్ఛితాని నలేన పూరితాని, తతశ్చ సా పరితుష్టేతి భావః। అన్యాపి చిరపరిణీతా విదుషీ నవోఢాయామనురక్తస్వామిన ఆత్మన్యనురాగరక్షణార్థం సాపత్న్యం త్యక్త్వాత్మనో జ్యైష్ఠ్యం రక్షయన్తీ సతీ నవోఢాయా హితకరణేన ప్రీతిం జనయతి॥౧౨౧॥

మసారమాలావలితోరణాం పురం నిజాద్వియోగాదివ లమ్బితాలకామ్।

దదర్శ పశ్యామివ నైషధః ప్రియామథాశ్రితోద్గీవికమున్నతైర్గృహైః॥౧౨౨॥

మసారేతి॥ అథ బహుమార్గలఙ్ఘనానన్తరం నైషధః పురం ప్రియామివ దదర్శ। కింభూతాం పురమ్—మసారమాలావలిరిన్ద్రనీలమాలాపరమ్పరా ఏవామ్రదలాదిరచితమాలారూపాణి

తోరణాని యస్యామ్। ఇన్ద్రనీలమాలావలియుక్తాని తోరణాని వహిర్ద్వారాణి యస్యాస్తామ్। తథా,—అత ఏవ—నిజాద్వియోగాల్లమ్బితాలకామివ ప్రసాధితచూర్ణకున్తలామివ। తథా,—ఉన్నతైరత్యుచ్చైర్గృహైః కృత్వా ఆశ్రితాఙ్గీకృతా ఉద్గ్రీవికామూర్ధ్వీకృతకణ్ఠతయా బిలోకనం యథా స్యాదేవం పశ్యామివ విలోకికామివ। ఉచ్చగృహత్వాద్దూరత ఏవ దృష్టవానిత్యర్థః। 'పథామ్' ఇతి పాఠే మార్గాణాం పశ్యామివ। అన్యాపి నాయికా ప్రోషితే నాయకేఽప్రసాధితాలకా సతీ ఉద్గ్రీవికయా ప్రియాగమనమార్గాన్పశ్యతి। మతారాణాం నీలత్వాదలకత్వమ్। పథామితి, 'కర్తృకర్మణోః–' (౨।౩।౬౫) ఇతి కర్మణి షష్ఠీ॥౧౨౨॥

పురీనిరీక్షాన్యమనా మనాగితి ప్రియాయ భైమ్యా నిభృతం విసర్జితః।

యయౌ కటాక్షః సహసా నివర్తినా తదీక్షణేనార్ధపథే సమాగమమ్॥౧౨౩॥

పురీతి॥అయం మత్ప్రియో మనాక్ ఈషత్పురీనిరీక్షణయా అన్యమనా దుశ్చిత్త ఇతి హేతోరస్మిన్నవసరేఽయం సమ్యగ్నిరీక్షితుం శక్యత ఇతి బుద్ధ్యా భైమ్యా ప్రియాయ ప్రియం వీక్షితుం నిభృతం గుప్తం యథా తథా విసర్జితః ప్రేషితః నిజః కటాక్షః సకలాం పురీమవిలోక్యైవ కించిన్నిరీక్ష్య భైమ్యనురాగబాహుల్యాత్సహసా అసమయ ఏవ పురీనిరీక్షణాన్నివర్తినా శీఘ్రం పరావృత్తేన తదీక్షణేన నలకటాక్షేణ సహార్ధపథ ఏవ సమాగమం సంబన్ధం యయౌ। ఉభావపి పరస్పరానురాగేణ క్షణమాత్రమప్యవలోకనాన్తరాయం న సహేతే స్మేతి భావః। నితరామనురాగః, సూచితః। 'పురీం నిరీక్ష్య' ఇతి పాఠే పురీం నిరీక్ష్య ఈషదన్యమనాః కిమితి బుద్ధ్యా ప్రేషితః। రహస్యం జ్ఞాతుం దూతోఽపి గుప్తం ప్రేష్యతే। ప్రియాయ, 'క్రియార్థోపపదస్య—' (౨।౩।౧౪) ఇతి చతుర్థీ॥౧౨౩॥

అథ నగరధృతైరమాత్యరత్నైః పథి సమియాయ స జాయయాభిరామః।

మధురివ కుసుమశ్రియా సనాథః క్రమమిలితైరలిభిః కుతూహలోత్కైః॥ ౧౨౪॥

అథేతి॥అథ పురసమీపప్రాప్త్యనన్తరం జాయయా కృత్వాభిరామో మనోహరః స నలో నగరే ధృతైః స్థాపితైరమాత్యరత్నైః సహ పథి సమియాయ మేలనం ప్రాప। కింభూతైః— కుతూహలే భైమీసహితనలదర్శనకౌతుకే విషయే ఉత్కైరుత్కణ్ఠితైః। తేన వా ఉదూర్ధ్వం కం శిరో యేషామ్। ఊర్ధ్వీకృతశిరోభిః। కః కైరివ— కుసుమశ్రియా చమ్పకాదిపుష్పశోభయా సనాథో రమణీయో మధుర్వసన్తః క్రమేణ వసన్తాగమపరిపాట్యా

మిలితైర్మధ్వాస్వాదకౌతుకేనోత్కణ్ఠితైరలిభిర్భ్రమరైరివ యథా సంయుజ్యతే తథేత్యుపమా॥౧౨౪॥

కియదపి కథయన్స్వవృత్తజాతం శ్రవణకుతూహలచఞ్చలేషు తేషు।

కియదపి నిజదేశవృత్తమేభ్యః శ్రవణపథం స నయన్పురీం వివేశ॥౧౨౫॥

కియదితి॥స నలః పురీం వివేశ। కిం కుర్వన్—స్వయంవరవృత్తాన్తశ్రవణకుతూహలచఞ్చలేషు తేషు మన్త్రిప్రవరేషు కియదపి స్వసంబన్ధి వృత్తజాతం స్వదూత్యేన్ద్రాదిమాయాప్రభృతిరూపం ముఖ్యం వృత్తాన్తం సంక్షేపేణ కథయన్। తథా,—కియదపి నిజదేశవృత్తం స్వరాష్ట్రే జాతమేభ్యోఽమాత్యేభ్యః సకాశాచ్ఛ్రవణపథం నయన్నాకర్ణయన్। గ్రామగతజాతిః। 'అముత్ర—' ఇతి పాఠే 'అదః పరస్మిన్నత్రాపి' ఇతి వచనాదముత్రేత్యనేన వ్యవహితోఽపి స్వయంవరః పరామృశ్యతే॥౧౨౫॥

అథ పథి పథి లాజైరాత్మనో బాహుబల్లీ-

ముకులకులసకుల్యైః పూజయన్త్యో జయేతి।

క్షితిపతిముపనేముస్తం దధానా జనానా-

మమృతజలమృణాలీసౌకుమార్యం కుమార్యః॥౧౨౬॥

అథేతి॥అథ పురప్రవేశానన్తరం జనానాం కుమార్యోఽకృతవివాహాః కన్యాస్తం క్షితిపతిముపనేముః సమీపమాగత్య నమశ్చక్రుః। కింభూతాః—పథి పథి ప్రతిమార్గమాత్మనో బాహువల్లీనాం భుజరూపలతానాం ముకులకులేన కలికావృన్దేన సకుల్యైస్తత్తుల్యైర్లాజైర్మఙ్గలద్రవ్యతయా శకునదర్శనేన జయ సర్వోత్కర్షేణ వర్తస్వేతి శబ్దపూర్వం పూజయన్త్యః। తథా,— అమృతజలైః జ్ఞాతాయా మృణాల్యా బిసస్యేవ సౌకుమార్యం మార్దవం దధానాః। పురప్రవేశే శకునార్థం కుమార్య ఇత్యుక్తమ్। సకుల్యైః, దిగాదిత్వాద్యత్॥౧౨౬॥

అభినవదమయన్తీకాన్తిజాలావలోక-

ప్రవణపురపురన్ధ్రీవక్రచన్ద్రాన్వయేన।

నిఖిలనగరసౌధాట్టావలీచన్ద్రశాలాః

క్షణమివ నిజసంజ్ఞాం సాన్వయామన్వభూవన్॥౧౨౭॥

అభీతి॥నిఖిలానాం నగరసంబన్ధినాం సౌధానాం సుధాధవలితగృహాణామట్టావల్య ఉపరితనగృహవిశేషపఙ్క్తయస్తాసామప్యుపరి చన్ద్రశాలాస్తృతీయశిరోగృహాః। అట్టావలీనాం గవాక్షవివరాణి వా। తా అభినవా నవోఢా దమయన్తీ తస్యాః కాన్తిజాలస్యాదృష్టపూర్వస్యావలోకే ప్రవణానాముత్సుకానాం పురపురన్ధ్రీణాం వక్త్రచన్ద్రస్యాన్వయేన సమ్బన్ధేన కృత్వా క్షణమివ క్షణమాత్రం యావత్తన్ముఖసంబన్ధస్తావత్పర్యన్తం నిజసంజ్ఞాం స్వీయం నామ ముఖచన్ద్రసంబన్ధతయా సాన్వయాం చన్ద్రయుక్తాః శాలాః గృహాణి చన్ద్రశాలాః, చన్ద్రాణాం వా సంబన్ధిన్యః శాలాః ఇతి యోగసహితామన్వభూవన్। సాన్వయామివేతి వోత్ప్రేక్షా। సర్వా అపి పురనార్యో గవాక్షవివరైర్భైమీమపశ్యన్। తాని చ తన్ముఖచన్ద్రసంబన్ధేన యౌగికత్వేన కవినోత్ప్రేక్షితాని॥౧౨౭॥

నిషధనృపముఖేన్దుశ్రీసుధాం సౌధవాతా-

యనవివరగరశ్మిశ్రేణినాలోపనీతామ్।

పపురసమపిపాసాపాంసులత్వోత్పరాగా-

ణ్యఖిలపురపురన్ధ్రీనేత్రనీలోత్పలాని॥౧౨౮॥

నిషధేతి॥అఖిలానాం సకలానాం పురపురన్ధ్రీణాం నగరస్త్రీణాం నేత్రాణ్యేవ నీలోత్పలాని నిషధనృపస్య ముఖేన్దుశ్రీస్తల్లక్షణాం సుధామమృతం పపుః సాదరమాలోకన్త। కింభూతాం సుధామ్—సౌధవాతాయనానాం వివరేభ్యశ్ఛిద్రేభ్యో గచ్ఛన్త్యో బహిర్నిర్గచ్ఛన్త్యో రశ్మిశ్రేణయో నయనకిరణపఙ్క్తయస్తద్రూపా యే నాలా బిసయుక్తత్వాదల్పజలపానసాధనభూతాః కమలనాలదణ్డాస్తైరుపనీతాం నేత్రసమీపం ప్రాపితామ్। కింభూతాని నీలోత్పలాని—అసమయాతుల్యయాఽతిభూయస్యా పిపాసయా పానేచ్ఛయా పాంసులత్వం శుష్కత్వం సోత్కణ్ఠతరత్వం చ తేనైవోత్కృష్టా ఉత్పతన్తో వా పరాగాః కౌసుమరజాంసి యేషు తాని। గవాక్షవివరైః కృత్వా నలముఖశోభాం సర్వా అపి సాదరం దదృశురిత్యర్థః। కుమారీణాం సమీపగత్యా, పౌరస్త్రీణాం చ గవాక్షాన్తర్గత్యా, కౌతుకమాత్రేణ దృష్టేరార్జవేన కనీనికానీలరశ్మీనాం నాలరూపాణాముచితతరత్వముక్తమ్। అన్యోఽపి పిపాసాత్యన్తశుష్కకణ్ఠో దూరస్థం కూపాద్యుదకం సచ్ఛిద్రకమలనాలాదినా పిబతి। నత్వేకవారమేవ బహు పిబత్యన్తర్హృదయపీడాభియా॥౧౨౮॥

అవనిపతిపథాట్టస్త్రైణపాణిప్రవాల-

స్ఖలితసురభిలాజవ్యాజభాజః ప్రతీచ్ఛన్।

ఉపరికుసుమవృష్టీరేష వైమానికానా-

మభినవకృతభైమీసౌధభూమిం వివేశ॥౧౨౯॥

అవనీతి॥ఏష నలోఽభినవకృతస్య నూతననిర్మితస్య భైమీసంబన్ధినః సౌధస్య శాన్తిహోమాద్యలంకృతాం భూమిముపరితనీం వా భూమిం వివేశ। కిం కుర్వన్— కౌతుకవిలోకనార్థం గగనే స్థితానాం వైమానికానాం దేవానాం కుసుమదృష్టీరుపరి శిరస్యాదరేణ ప్రతీచ్ఛన్స్వీకుర్వన్। కింభూతా వృష్టీః—అవనిపతిపథే రాజమార్గేఽట్టేషు విపణిస్థేష్వట్టాలకేషు వర్తమానానాం స్త్రైణానాం స్త్రీవృన్దానాం పాణిప్రవాలేభ్యః స్ఖలితాః సురభయః పఙ్కజపరిమలవిశేషయుక్తా లాజాస్తేషాం వ్యాజం మిషం భజన్తి। శకునార్థం వికీర్యమాణానాం లాజానాం శుభ్రత్వాదూర్ధ్వదేశస్రంసనాచ్చ పుష్పవృష్టిత్వమ్। తా అపి పల్లవేభ్యో నిర్గచ్ఛన్తి। వైమానికాః, చరత్యర్థే ఠక్॥౧౨౯॥

ఇతి పరిణయమిత్థం యానమేకత్ర యానే

దరచకితకటాక్షప్రేక్షణం చానయోస్తత్।

దివి దివిషదధీశాః కౌతుకేనావలోక్య

ప్రణిదధురివ గన్తుం నాకమానన్దసాన్ద్రాః॥౧౩౦॥

ఇతీతి॥దివిషదాం దేవానామధీశా ఇన్ద్రాదయశ్చత్వారో దేవా నాకం స్వర్గం ప్రతి గన్తుం ప్రణిదధురివ గన్తుమచిన్తయన్నివ। తత్త్వతస్తద్విహాయ వాఞ్ఛా నాస్త్యేవేతి 'ఇవ' శబ్దః సూచయతి। కింభూతాః—అనయోర్భైమీనలయోరితి పూర్వోక్తప్రకారం పరిణయం వివాహమిత్థముకరీత్యా చ ఏకత్రైకస్మిన్యానే రథే యానం స్థిత్యా గమనమ్, తథా,— దరచకితమీషత్సభయం సలజ్జం యత్కటాక్షైరన్యోన్యవిలోకనం, తచ్చ ఏతత్సర్వం దివ్యాకాశే స్థిత్వా కౌతుకేనావలోక్యానన్దేన పరమహర్షేణ సాన్ద్రాః పూర్ణాః। 'ప్రణిదధురథ–' ఇతి పాఠే (అథ) తయోర్గృహప్రవేశానన్తరమిత్యర్థః। స్వయంవరానన్తరమేవ దేవా నిర్గతా ఇతి చతుర్దశే సర్గే యద్యప్యుక్తం తథాపి భూమేనిర్గత్య నలపురప్రవేశపర్యన్తం నలభైమీకౌతుకవిలోకనార్థం గగనే స్థితా ఇతి 'దివి' పదేన సూచితమ్। ఇదానీం పునః స్వర్గం

ప్రతి నిర్గతా ఇత్యుక్తేర్న కోఽపి విరోధః। కించానన్తరసర్గసంగత్యై కలినలద్వేషారమ్భస్యాప్రస్తుతతాం పరిహర్తుం నలః పురం ప్రవిష్టః, దేవాశ్చ స్వర్గం జగ్ముః। గచ్ఛతాం చ తేషాం మధ్యేమార్గం కలేరుత్తరప్రత్యుత్తరదానాదిప్రసక్తానుప్రసక్త్యవతరశాయ యుక్తముక్తమ్॥౧౩౦॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

కాశ్మీరైర్మహితే చతుర్దశతయీం విద్యాం విదద్భిర్మహా-

కావ్యే తద్భువి నైషధీయచరితే సర్గోఽగమత్షోడశః॥౧౩౧॥

శ్రీహర్షమితి॥ పూర్వార్ధః పూర్వవత్। కింభూతే కావ్యే—చతుర్దశతయీం విద్యాం విదద్భిర్జానద్భిః సరస్వతీజాప్రదధిష్ఠానకాశ్మీరదేశోద్భవైరపి విద్వద్భిః పరీక్షాపూర్వం మహితే పూజితే। దోషలేశేనాపి రహితే సర్వగుణపూర్ణే। తథా, —తద్భువి తస్మాచ్ఛ్రీహర్షాద్భవతీతి తద్భు। తస్మాద్భూరుత్పత్తిర్యస్యైవంవిధే వా। 'నైషధేశ–' ఇతి పాఠే నైషధశ్చాసావీశశ్చేతి వ్యాఖ్యేయమ్। కాశ్మీరైరితి పూజార్థక్తయోగే 'క్తస్య చ వర్తమానే' (౨|౩|౬౭) ఇతి షష్ఠీవిధానాత్తృతీయా చిన్త్యా। 'పూజితో యః సురైరపి' ఇత్యాదివిశిష్టప్రయోగదర్శనాద్ 'వర్తమానేఽర్థే విహితస్య క్తస్య యోగే షష్ఠీ భవతి, చకారాత్ప్రయోజనానురోధేనాన్యాపి' ఇతి సూత్రార్థం నిర్వర్ణ్య, 'చతుర్థ్యర్థే బహులం ఛన్దసి' (౨|౩|౬౨) ఇత్యతో బహులగ్రహణం వానువర్త్య, కాశ్మీరైః కరణభూతైః, మహః పూజా సంజాతాస్యేతి మహిత ఇతి తారకాదేరాకృతిగణత్వాత్ క్తాన్తత్వాభావం వా సంపాద్య, క్తాన్తత్వేఽపి 'కలహంసరామమహితః' (భట్టిం ౧౦|౧) ఇత్యాదిభట్టిప్రయోగే సమాసదర్శనాత్ 'మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ' (౩|౨|౧౮౮) ఇతి చకారాద్భూతేఽపి శిష్టప్రయోగానుసారేణ క్తప్రత్యయమఙ్గీకృత్య, "క్తస్య చ వర్తమానే' (౨|౩|౬౭) ఇతి షష్ఠీప్రాప్త్యభావాత్కర్తరి తృతీయైవేతి వా యథాకథంచిత్సమర్థనీయమ్। చతుర్దశతయీమితి, 'సంఖ్యాయా అవయవే—' (౫|౨|౪౨) ఇతి తయపి 'టిడ్ఢాణఞ్–' (౪|౧|౧౫) ఇతి ఙీప్। విద్యాం విదద్భిః, 'న లోకా—' (౨|౩|౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః। తద్భువి, భాషితపుంస్కత్వాన్నుమభావః। షోడశః పూర్వవత్॥౧౩౧॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే నైషధీయప్రకాశే షోడశః సర్గః సమాప్తః॥

సప్తదశః సర్గః।

అథారభ్య వృథాప్రాయం ధరిత్రీధావనశ్రమమ్।
సురాః సరస్వదుల్లోలలీలా జగ్ముర్యథాగతమ్॥౧॥

అథేతి॥అథ స్వర్గగమనచిన్తనానన్తరం ధరిత్రీం ప్రతి ధావనేన జనితం ప్రయాసం వృథేవ వృథాప్రాయం వ్యర్థమివారభ్య విధాయాగాధత్వేనానుపలక్షితహర్షవిషాదతయా! అథ చ— తటభూమిం ప్రతి నిష్ప్రయోజనభావగమనేన తతః పునర్యథాగతం వ్యావర్తనేన చ। సరస్వతః సముద్రస్యోల్లోలాస్తరఙ్గాస్తద్వల్లీలా యేషాం తత్తుల్యాః సురా ఆగతమనతిక్రమ్య యథాగతం స్వర్గం జగ్ముః। భైమీమప్రాప్యైవ జగ్మురిత్యర్థః। భైమ్యలాభాచ్ఛ్రమస్య వైయర్థ్యమ్। నలభైమీవరదానద్వారాత్మగౌరవరక్షణాత్ 'ప్రాయ' శబ్దః ప్రాయోజి, న తు వృథైవేత్యుక్తమ్। వృథా వృథాత్వం ప్రాయతే ప్రాప్నోతి వా వృథాప్రాయమ్। యథాగతమ్, అవ్యయీభావః। యథా ఆగతం తథా జగ్మురితి వా॥౧॥

తదేవాహ —

భైమీం పత్యే భువస్తస్మై చిరం చిత్తే ధృతామపి।
విద్యామివ వినీతాయ న విషేదుః ప్రదాయ తే॥౨॥

భైమీమితి॥తే దేవాశ్చిరం చిత్తే ధృతామపి భైమీం తస్మై భువః పత్యే నలాయ ప్రదాయ దత్త్వా న విషేదుః। పశ్చాత్తాపం న ప్రాప్తా ఇత్యర్థః। కస్మై కామివ—వినీతాయ శిష్యాయ చిరం చిత్తే ధృతామభ్యస్తాం విద్యామివ। దత్తాపి విద్యా చిత్తాద్యథా నోపరమతి, తథా తస్మై దత్తాపి సా సగుణతయా తేషాం చిత్తాన్నోపరతేతి॥౨॥

కాన్తిమన్తి విమానాని భేజిరే భాసురాః సురాః।

స్ఫటికాద్రేస్తటానీవ ప్రతిబిమ్బా వివస్వతః॥౩॥

కాన్తీతి॥భాసురా స్తేజోరూపాః సురాః కాన్తిమన్తి రత్నైర్దీప్రాణి విమానాని యదృచ్ఛయా గామినో రథాన్భేజిర ఆరురుహుః। కే కానీవ—వివస్వతః సూర్యస్య భాసురాః ప్రతిబిమ్బాః స్ఫటికాద్రేః కైలాసస్య తటానీవ। ప్రతితటం ప్రతిఫలితత్వాత్ప్రతిబిమ్బానాం బహుత్వమ్। భాసురాః, 'భఞ్జభాస—' (౩।౨।౧౬౧) ఇతి ఘురచ్॥౩॥

జవాజ్జాతేన వాతేన బలాకృష్టబలాహకైః।

శ్వసనాత్స్వస్య శీఘ్రత్వం రథైరేషామివాకథి॥౪॥

జవాదితి॥జవాన్ని జవేగాజ్జాతేన వాతేన కృత్వా బలాదాకృష్టాః సహచరీకృతా మేఘా యైరేషాం దేవానాం రథైః శ్వసనాద్వాయోః సకాశాత్స్వస్యాత్మనః శీఘ్రగామిత్వం ద్రష్టౄణామగ్రేఽకథీవ కథితమివ। ఆకృష్టబలాహకస్య వాయోః పశ్చాద్గామిత్వాత్పురశ్చలితానాం రథానాం శీఘ్రత్వమిత్యర్థః। 'శీఘ్ర' శబ్దోఽత్ర ధర్మివచనః। వేగజేన వాతేన గమనేనేతి వా। 'వా' ధాతోర్భావే క్తః। శ్వసనాత్, 'పశ్చమీ విభక్తే' (౨।౩।౪౨) ఇతి పఞ్చమీ॥౪॥

క్రమాద్దవీయసాం తేషాం తదానీం సమదృశ్యత।

స్పష్టమష్టగుణైశ్వర్యాత్పర్యవస్యన్నివాణిమా॥౫॥

క్రమాదితి॥క్రమాద్గమనాద్దవీయసాం దూరతరాణాం తేషాం తదానీమణిమాఽణుత్వం స్పష్టం ప్రకటం సమదృశ్యత। కింభూత ఇవ—అష్టానాం గుణానామణిమాదీనామైశ్వర్యాదాధిపత్యాత్పర్యవస్యన్నివ పృథగ్భూత ఇవ। సర్వేభ్యో మహిమాదిభ్యో గుణేభ్యః పృథగ్భూతత్వాదివ స్పష్టం దృష్ట ఇత్యర్థః। స్థూలమపి వస్తు దూరత్వాత్సూక్ష్మం దృశ్యతే। తేషామష్టౌ గుణా విద్యన్తే తన్మధ్యేఽణిమైవ తస్మిన్సమయే స్పష్టో దృష్టః, నత్వన్య ఇత్యర్థః। తస్మిన్కాలే పర్యవస్యన్స్ఫుటీభవన్నితి వా। 'స్పష్టమ్' ఉత్ప్రేక్షే। తేషాం రథానామితి వా, దేవానామష్టగుణైశ్వర్యాత్తత్సంబన్ధాద్రథేష్వప్యణిమా

సమాగత ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్। దవీయసామతితరాం దూరాణామ్, ఈయసుని ‘స్థూలదూర—’ (౬।౪।౧౫౬) ఇతి పరయణాదిలోపే పూర్వస్య గుణః। అణిమా పృథ్వాదిః॥౫॥

తతాన విద్యుతా తేషాం రథే పీతపతాకతామ్।

లబ్ధకేతుశిఖోల్లేఖా లేఖా జలముచః క్వచిత్॥౬॥

తతానేతి॥క్వచిత్కస్మింశ్చిదాకాశప్రదేశే లబ్ధః కేతుశిఖయా ధ్వజాగ్రేణోల్లేఖో యోగో యయా। తత్సంబన్ధాత్కృతవిద్యుత్ప్రాకవ్యేతి యావత్। ఏవంవిధా జలముచో మేఘస్య లేఖా పఙ్క్తిస్తేషాం దేవానాం రథే విద్యుతా కృత్వా పీతా పతాకా యస్య తద్భావం తతాన। ధ్వజాగ్రసంబన్ధాత్ప్రకటితా విద్యుద్ధ్వజాగ్రే పీతా పతాకేవాభూదిత్యర్థః॥౬॥

పునఃపునర్మిలన్తీషు పథి పాథోదపఙ్క్తిషు।

నాకనాథరథాలమ్బి బభూవాభరణం ధనుః॥౭॥

పునరితి॥ ఇతస్తతో గమనవశాత్పథి పునఃపునః మిలన్తీషు సంబధ్యమానాసు పాథోదా మేఘాస్తేషాం పఙ్క్తిషు వర్తమానం ధనురిన్ద్రధనుర్మార్గసంబన్ధవశాన్నాకనాథరథమాలమ్బతే ఏవంశీలం సంబద్ధం సదిన్ద్రరథస్యేవాభరణం భూషణం బభూవ। ఇన్ద్రరథే వర్తమానం ధనురాగచ్ఛన్తీషు మేఘపఙ్క్తిషు క్షణం భూషణమభూదితి వా। మేఘా హి సేన్ద్రచాపాః శోభన్తే॥౭॥

జలే జలదజాలానాం వజ్రివజ్రానుబిమ్బనైః।

జానే తత్కాలజైస్తేషాం జాతాశనిసనాథతా॥౮॥

జల ఇతి॥జలదజాలానాం జలే తస్మిన్కాలే ఇన్ద్రాదిగమనసమయే జాతైర్వజ్రిణో వజ్రస్తస్యానుబిమ్బనైః ప్రతిబిమ్బైః కృత్వా తేషాం మేఘజాలానామశనినా వజ్రేణ సనాథతా సఖామికతా జాతేతి జానే। తదాప్రభృతి ప్రాయేణ మేఘానాం సవజ్రత్వమిత్యుత్ప్రేక్షా॥౮॥

స్ఫుటం సావర్ణివంశ్యానాం కులచ్ఛత్రం మహీభుజామ్।

చక్రే దణ్డభృతశ్చుమ్బన్దణ్డఇచ్ఛణ్డరుచిం క్వచిత్॥౯॥

స్ఫుటమితి॥ దణ్డభృతో యమస్య దణ్డః క్వచిదాకాశదేశే చణ్డరుచిం సూర్యం చుమ్బన్స్పృశన్సన్ తం సూర్యమేవ సావర్ణేర్మనోర్వంశే జాతానాం మహీభుజాం కులచ్ఛత్రం కులశ్రేష్ఠమ్। అథ చ,—కులక్రమాయాతం రాజచిహ్నం స్ఫుటమివ చక్రే। స్వయం వృత్తత్వాత్, అధో దణ్డసంబన్ధాత్, ఛత్రమివేత్యుత్ప్రేక్షా। తే సూర్యమణ్డలం ప్రాప్తా ఇతి భావః। ఉదయే అస్తమయే చ సమానో వర్ణోఽస్య స సవర్ణః సూర్యస్తస్యాపత్యం సావర్ణిః, 'అత ఇఞ్' (౪।౧।౯౫)। వంశ్యః, దిగాదిః॥౯॥

నలభీమభువోః ప్రేమ్ణి విస్మితాయా దధౌ దివః।

పాశిపాశః శిరఃకమ్పస్రస్తభూషశ్రవఃశ్రియమ్॥౧౦॥

నలేతి॥పాశిపాశో వరుణపాశో నలభీమభువోరనన్యతుల్యే ప్రేమ్ణి విషయే విస్మితాయా దివో విస్మయవశాదేవ శిరఃకమ్పేన స్రస్తా భూషా భూషణం యస్మాదేవంవిధస్య శ్రవసః కర్ణస్య శ్రియం లక్ష్మీం దధౌ। తస్యాస్తాటఙ్కరహితః కర్ణ ఇవ శుశుభ ఇత్యర్థః। అనేన దివో నాయికాత్వం వ్యజ్యతే॥౧౦॥

పవనస్కన్ధమారుహ్య నృత్యత్తరకరః శిఖీ।

అనేన ప్రాపి భైమీతి భ్రమం చక్రే నభఃసదామ్॥౧౧॥

పవనేతి॥ పవనస్య చన్ద్రసూర్యాద్యాధారేష్వావహాదిషు సప్తసు స్కన్ధేషు మధ్యే తారాచక్రాధారభూతం స్కన్ధమారుహ్య నృత్యత్తరా ఉద్గచ్ఛన్తః కరాః కిరణా జ్వాలారూపా యస్య స శిఖీ వహ్నిరనేనాగ్నినా భైమీ ప్రాపీతి నభఃసదాం దేవానాం భ్రమం చక్రే। భైమీప్రాప్తిహర్షాదయం నృత్యతి కిమితి సర్వేషాం దేవానాం భ్రాన్తిర్జాతేత్యర్థః। అన్యోఽపి నవవధూలాభే కస్యచిన్మిత్రస్య స్కన్ధమారుహ్య నృత్యత్కరో భవతి॥౧౧॥

తత్కర్ణౌ భారతీ దూనౌ విరహాద్భీమజాగిరామ్।

అధ్వని ధ్వనిభిర్వైణైరనుకల్పైర్వ్యనోదయత్॥౧౨॥

తత్కర్ణావితి॥భారతీ వాణీ భీమజాగిరాం భైమీవాణీనాం విరహాద్ధూనీ సంతప్తౌ తేషాం దేవానాం కర్ణావధ్వని మార్గేఽనుకల్పైర్భైమీవాణ్యాః సకాశాన్మ్యూనైర్వైణైర్వీణాసంబన్ధిభిర్ధ్వనిభిర్వ్యనోదయత్సుఖినౌ చకార। ముఖ్యాభావేఽనుకల్పోఽపి కార్యార్థమఙ్గీక్రియతే। 'స్తనాదీనాం ద్విత్వవిశిష్టా జాతిః ప్రాయేణ' ఇతి వచనాత్ కర్ణావితి ప్రతినియతాపేక్షం ద్వివచనమ్॥౧౨॥

అథాయాన్తమవైక్షన్త తే జనౌఘమసిత్విషమ్।

తేషాం ప్రత్యుద్గమప్రీత్యా మిలద్వ్యోమేవ మూర్తిమత్॥౧౩॥

అథేతి॥అథ వాణీవీణాక్వణితశ్రవణానన్తరం తే దేవీదేవా అసిత్విషం ఖఙ్గతుల్యకాన్తిమాయాన్తం సంముఖమాగచ్ఛన్తం జనౌఘమవైక్షన్తాపశ్యన్। ఉత్ప్రేక్షతే—తేషాం దేవానాం ప్రత్యుద్గమస్య ప్రీత్యా వాఞ్ఛయా మిలద్యుజ్యమానం మూర్తిమత్ సశరీరం వ్యోమాకాశమివ। యతః—సశరీరస్య క్రియావత్త్వం యుక్తమ్। 'జనౌఘం మషీత్విషమ్' ఇత్యపి పాఠః॥౧౩॥

అద్రాక్షురాజిహానం తే స్మరమగ్రేసరం సురాః।

అక్షావినయశిక్షార్థం కలినేవ పురస్కృతమ్॥౧౪॥

అద్రాక్షురితి॥తే సురా అగ్రేసరం పురఃసరమాజిహానమాగచ్ఛన్తం స్మరమద్రాక్షుః। ఉత్ప్రేక్షతే—తజ్జనౌఘస్వామినా కలినాక్షాణామిన్ద్రియాణామ్, అథ చ,—ద్యూతపాశకానామ్, సంబన్ధినోఽవినయస్యావినీతత్వస్య శిక్షార్థం పురస్కృతమివాగ్రేకృతమివ, అథ చ,—పూజితమివ। స్మరో హీన్ద్రియవైకృతం కర్తుం జానాతీతీన్ద్రియార్థాక్షశబ్దచ్ఛలేన ద్యూతే పాశకేషు విషయే నలమవినయం శిక్షయితుం పాశకాజ్ఞానద్వారా నలం నిగ్రహీతుం కలినా పూజితః పురఃప్రేషితశ్చ ప్రాయేణేత్యుత్ప్రేక్షా॥౧౪॥

అగమ్యార్థం తృణప్రాణాః పృష్ఠస్థీకృతభీహ్రియః।

శమ్బలీభుక్తసర్వస్వా జనా యత్పారిపార్శ్వకాః॥౧౫॥

అగమ్యేతి॥ఏవంభూతా జనా యస్య కామస్య పరితః పార్శ్వయోశ్వరన్తీతి పారిపార్శ్వికాః। వయస్యా ఇత్యర్థః। సేవకా వా। కింభూతాః—గన్తుమశక్యానామనర్ఘాణాం రాశ్యాదీనాం మాత్రాదీనాం చ సంభోగార్థం తృణమివానాయాసత్యాజ్యాః ప్రాణా యేషాం తే। అత ఏవ—పృష్ఠస్వీకృతే పశ్చాత్కృతే పరిత్యక్తే భీహ్రియౌ యైస్తే। వధభయం పాపభయం లోకలజ్జా చ, తత్సర్వం యైస్త్యక్తం తే తాదృశాః। నిర్భయా నిర్లజ్జాశ్చేత్యర్థః। తథా,—అప్రాప్యాభేద్యస్త్రీభేదనకృతప్రతిజ్ఞాభిః శమ్భలీభిః కుట్టనీభిర్భుక్తం సర్వస్వం యేషాం తే, సన్తీతి శేషః। పారిపార్శ్వికః పూర్వవత్॥౧౫॥

బిభర్త్తి లోకజిద్భావం బుద్ధస్య స్పర్ధయేవ యః।
యస్యేశతులయేవాత్ర కర్తృత్వమశరీరిణః॥౧౬॥

బిభర్త్తీతి॥ యః స్మరో లోకాఞ్జయతీతి లోకజిత్తస్య భావం సర్వజనవిజయితాం బిభర్త్తి। ఉత్ప్రేక్షతే—బుద్ధస్య స్పర్ధయేవ। జినో హి మారజిదితి స్వశత్రుస్పర్ధయేవ 'మారజిల్లోకజిజ్జినః' ఇత్యభిధానాల్లోకజిత్పదవాచ్యత్వం బిభర్త్తీత్యర్థః। తథా,—యస్యాశరీరిణః శరీరరహితస్య దగ్ధదేహత్వాదనఙ్గస్యాత్ర లోకే కామినాం మనోవికారం ప్రతి మైథునద్వారా సర్వజనాన్ప్రతి వా కర్తృత్వం స్రష్టృత్వమ్। అత్రాప్యుత్ప్రేక్షతే—విశ్వకర్తురీశస్య తులయేవ స్పర్ధయేవ। ఈశ్వరో హి స్మరహరత్వాత్స్మరస్య శత్రుః, తస్మాత్తత్స్పర్ధయేవ తస్యాశరీరకర్తృత్వం స్వయమవినయేనాఙ్గీకృతమిత్యర్థః। యథా,—అశరీరిణ ఏవేశ్వరస్య కర్తృత్వమితి న్యాయవిదః, తథా,—అయమప్యనఙ్గ ఏవ సన్ కార్యకారీత్యర్థః। జినమహేశాభ్యాం జితోఽపి లోకజిత్త్వేనాశరీరకర్తృత్వేన చ యః పునస్తాభ్యాం సమః। ఏవంవిధోఽతిబలవానితి భావః॥౧౬॥

ఈశ్వరస్య జగత్కృత్స్నం సృష్టిమాకులయన్నిమామ్।
అస్తి యోఽస్త్రీకృతస్త్రీకస్తస్య వైరం స్మరన్నివ॥౧౭॥

ఈశ్వరస్యేతి॥ అస్త్రీకృతాః శస్త్రీకృతాః స్త్రియో యేన ఏవంవిధో యః కామ ఈశ్వరస్య ఇమాం సృష్టిమీశ్వరేణ నిర్మితం కృత్స్నం జగదాకులయన్నన్యవృత్తి చేతః స్వవశం కుర్వన్। అథ చ,—పీడయన్। అస్తి। ఉత్ప్రేక్షతే—తస్యేశ్వరస్య దేహదాహజనితం వైరం స్మరంశ్చిన్తయన్నివ। దేహదాహో మమానేన కృతః, తస్మాదేతేన రచితమేతదీయం జగత్

పీడయిష్యామీతి బుద్ధ్యేశ్వరస్య కించిదపకర్తుమసమర్థః, తదా జగత్ స్త్రీరూపేణ శస్త్రేణ పీడయంస్తేన సహ స్పర్ధతే ఇత్యర్థః। ప్రత్యనీకాగ్రే ఆయుధనిష్కృతా స్త్రీ యేనేతి। స్త్రియా అస్త్రీత్వకరణే విరోధాభాసశ్చ। అథవా,—యా ఈశ్వరేణ స్త్రీ కృతా సానేనాస్త్రీ కృతేత్యపి ప్రతికూలాచరణేనేశ్వరేణ సహ స్పర్ధతే। అథవా,— ఈశ్వరేణాపి త్రిపురవధే మోహినీ స్త్రీ శస్త్రీకృతానేనాపి స్త్రీ శాస్త్రీకృతేత్యేకవిషయతయా స్పర్ధా। శక్తిరూపో హి శ్రీవిష్ణుస్త్రిపురవధే భగవతా శరతాం నీత ఇత్యాగమః। 'అనుస్మరన్' ఇతి పాఠే లుప్తోత్ప్రేక్షా। 'సృష్టి' శబ్దో నియతస్త్రీలిఙ్గః। తత్పరామర్శాశ్చ ఇమామితి నిర్దేశః। అస్త్రీకృతేత్యత్రానస్త్రమస్త్రం కృతాఽస్త్రీకృతేతి 'చ్వౌ' (౭।౪।౨౬) ఇతీకారః। పక్షే—న స్త్రీ అస్త్రీ, అస్త్రీకృతా స్త్రీ యేనేతి సమాసః। 'నద్యృతశ్చ' (౫/౪/౧౫౩) ఇతి కప్। కులకమ్॥౧౭॥

చక్రే శక్రాదినేత్రాణాం స్మరః పీతనలశ్రియామ్।

అపి దైవతవైద్యాభ్యామచికిత్స్యమరోచకమ్॥౧౮॥

చక్ర ఇతి॥ స్మరః కామః పీతనలశ్రియాం సాదరదృష్టనలశోభానాం శక్రాదినేత్రాణామిన్ద్రాగ్న్యాదినేత్రాణాం దైవతవైద్యాభ్యాం నాసత్యాభ్యామపి న చికిత్స్యం ప్రతికర్తుమశక్యమరోచకం రుచ్యభావం చక్రే। అధికరూపస్య నలస్య దృష్టత్వాత్, తదూనరూపే స్మరే దృష్టే తన్నేత్రాణాం ప్రీతిర్న జాతా। న కేవలం స్మరం దృష్ట్వా న ప్రీతాస్తే, కింతు దస్రావపి। తయోరపి నలాదూనత్వాదిత్యర్థః। స్మరదస్రేభ్యోఽపి నలోఽధిక ఇతి ధ్వన్యతే। స్మరమనాదృత్య పురశ్చలితా ఇతి భావః। అథవా,—అరోచకం సర్వథాన్నాదిరుచ్యభావో రోగవిశేషః। స కర్మజత్వాద్దేవవైద్యాభ్యామపి చికిత్సితుమశక్యః, కిం పునర్నృవైద్యైరితి సమాసోక్తిః। భఙ్గ్యన్తరేణ నలరూపాతిశయప్రకాశే తాత్పర్యముక్తమ్।
ఉపమానతిరస్కారాత్ప్రతీపం చ। పీతనలశ్రియామితి, 'తృతీయాదిషు—' (౭।౧।౭౪) ఇతి పుంవద్భావాన్నపుంసకహస్వత్వాభావానుడభావః। అచికిత్స్యమితి శక్యార్థే 'అచో యత్' (౩।౧।౯౭) ఇతి యత్। 'దుశ్చికిత్సమ్' ఇతి పాఠే కర్మణి ఖల్। దుర్నఞర్థః। ఖలర్థయోగాత్ 'న లోకా–' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాత్ 'వైద్యాభ్యామ్' ఇతి తృతీయా। అరోచకమితి 'రోగాఖ్యాయాం–'(౩।౩।౧౦౮) (ఇతి) బాహులకాదస్త్రియామపి ణ్వుల్॥౧౮॥

యత్తత్క్షిపన్తముత్కమ్పముత్థాయుకమథారుణమ్।

బుబుధుర్విబుధాః క్రోధమాక్రోశాక్రోశఘోషణమ్॥౧౯॥

యత్తదితి॥ అథ స్మరదర్శనానన్తరం యత్తత్కించిల్లోష్టకాష్ఠపాషాణాది పరప్రహారార్థం ముఞ్చన్తమ్, నితరాం సర్వాఙ్గకమ్పినమ్, జనైర్వార్యమాణమథా (ప్యా) వేశాతిశయాత్కేశాకేశి యోద్ధుం పౌనఃపున్యేనోత్తిష్ఠన్తమ్, లోహితీభూతసర్వాఙ్గమ్, క్రోశం మర్యాదీకృత్యాభివ్యాప్య వా పరనిన్దావాక్యస్య ఉచ్చైర్ఘుష్టం యస్య। అతిదూరశ్రూయమాణపరుషభాషిణమితి యావత్। ఏవంభూతం సశరీరం క్రోధం తత్ర జనౌఘే తే దేవా బుబుధిరే। ఏతైశ్చిహ్నైః క్రోధోఽయమితి జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః। క్రోధాక్రాన్తస్య జాతిరియమ్। 'ఆక్రోశాక్రోశభూషణమ్' ఇతి పాఠే ఆక్రోశం య ఆక్రోశః స భూషణం యస్యేత్యర్థః। ఉత్థాయుకమితి పూర్వవత్॥౧౯॥

యముపాసన్త దన్తౌష్ఠక్షతాసృక్శిష్యచక్షుషః।

భ్రుకుటీఫణినీనాదనిభనిఃశ్వాసఫూత్కృతః॥౨౦॥

యమితి॥ దన్తైరోష్ఠయోర్యో వ్రణస్తజ్జం యద్రక్తం తస్య శిష్యభూతే తస్మాదివ సంక్రాన్తలౌహిత్యే లక్షణయా తత్తుల్యే నేత్రే యేషాం తే। తథా,— భ్రుకుటీ భ్రువోరాక్షేపః సంకోచః సైవ భుజగీ తస్యా నాదః ఫూత్కారస్తత్తుల్యాః సంరమ్భనిర్గచ్ఛన్నాసాపవనానాం ఫూత్కారా యేషామేవంభూతా జనా యం సేవన్తే। తం బుబుధిరే ఇతి పూర్వేణ సంబన్ధః। క్రోధవశాద్దన్తైరోష్ఠౌ దశ్యేతే। నేత్రే రక్తే జాయేతే। తేన శ్వాసఫూత్కారాశ్చ నిర్గచ్ఛన్తి। యస్య సేవకా ఏవంవిధా ఇత్యర్థః। రూపకమ్। క్షతశోణితస్య చక్షుః స్థితేస్తద్గుణాః॥౨౦॥

దుర్గం కామాశుగేనాపి దుర్లఙ్ఘ్యమవలమ్బ్య యః।

దుర్వాసోహృదయం లోకాన్సేన్ద్రానపి దిధక్షతి॥౨౧॥

దుర్గమితి॥ యః క్రోధో మదనబాణేనాపి లఙ్ఘయితుమశక్యమత ఏవ దుర్గమ్। అథ చ,— గిర్యాదివిషమదుర్గరూపమ్। ఏవంభూతం రుద్రరూపస్య దుర్వాససో మునేర్మానసమాశ్రిత్య శక్రాదిసహితాన్సప్తాపి లోకాఞ్ఛాపాగ్నినా దగ్ధుమిచ్ఛతి। దుర్వాసా హి సర్వదా క్రోధావిష్టః సర్వమపి శాపాగ్నినా దగ్ధుమిచ్ఛతి। అన్యోఽపి క్షుద్రో బాణేనాప్రాప్యమతివిషమం గిర్యాదిదుర్గమాశ్రిత్య సర్వానపి పీడయతి। రూపకం, సమాసోక్తిశ్చ॥౨౧॥

వైరాగ్యం యః కరోత్యుచ్చై రఞ్జనం జనయన్నపి।

సూతే సర్వేన్ద్రియాచ్ఛాది ప్రజ్వలన్నపి యస్తమః॥౨౨॥

వైరాగ్యమితి॥ యః క్రోధో నితరాం ముఖాదిలౌహిత్యం కుర్వన్ యావత్స్వకార్యం కరోతి తావదుద్వేగమపి జనయతి। తథా నితరాం ప్రదీప్తోఽభివృద్ధోఽభిభవేచ్చక్షురాదీని సర్వాణి బాహ్యాభ్యన్తరేన్ద్రియాణ్యాచ్ఛాదయత్యేవంశీలమజ్ఞానమప్యుత్పాదయతి। ప్రసిద్ధం తమ ఆలోకాభావాచ్చక్షురిన్ద్రియమేవాచ్ఛాదయతి రూపాగ్రహణాత్, న తు రసాదీని। తమస్యపి రసగన్ధాదీనాం గ్రహణస్య సర్వసాక్షికత్వాత్। ఇదం తు క్రోధవశాన్మనసోఽనవస్థానాత్ సహకారిసంనిధానాభావాచ్చక్షురాదీనాం రూపాదిస్వవిషయగ్రహణాసామర్థ్యజననాత్ సర్వేన్ద్రియాచ్ఛాది। ఏవమాశ్చర్యజనకం తమశ్చ యః సూత ఇత్యర్థః। 'అపి' పరస్పరసముచ్చయార్థౌ। అథ చ,— యో హింసాదౌ ప్రీతిం జనయన్ మహానిష్టోత్పాదనానుశయాత్ప్రాయశ్చిత్తార్థత్వనిదానభూతం వైరాగ్యం జనయతి। అథ చ,— పూర్వోక్తప్రకారేణ వైరాగ్యం ఫలభూతం జనయితుం రఞ్జనం కరోతి। ప్రజ్వలితుం చ తమః సూత ఇతివా యథాకథంచిద్ధేతౌ శత్రా వ్యాఖ్యేయమ్। అథ వా— 'అపి' విరోధార్థౌ। యో లౌహిత్యం చ జనయతి, యశ్చ ప్రీతిముత్పాదయతి స ఏవాప్రీతిమితి (?) కథమ్। యశ్చ ప్రకర్షేణ దీపస్తేజోరూపః సోఽన్ధకారం రఞ్జనం చ కథం సూతే, తథాపి సర్వేన్ద్రియాచ్ఛాదినమితి విరోధాభాసౌ। 'వైరాగ్య' శబ్దస్య లౌహిత్యాభావప్రీత్యభావార్థశ్లేషాత్, 'తమః' శబ్దస్య చాన్ధకారార్థంశ్లేషాత్ తత్పరిహారస్తూక్తప్రకారేణ॥౨౨॥

పఞ్చేషువిజయాశక్తౌ భవస్య క్రుధ్యతో జయాత్।

యేనాన్యవిగృహీతారిజయకాలనయః శ్రితః॥౨౩॥

పఞ్చేష్వితి॥ పఞ్చేషువిజయాశక్తౌ కామజయవిషయే అభినివేశాభావాదశక్తౌ సత్యాం కుప్యతో మహేశ్వరస్య జయాత్స్వవశీకరణాద్ధేతోర్యేన క్రోధేన పరేణ ప్రారబ్ధవిగ్రహే శత్రౌ స్వజయస్య సమయః, తత్పరాభవారమ్భసమయః స ఇత్యేవంరూపో నీత్యుపదేశోఽఙ్గీకృతః। అన్యదా యో జేతుమశక్యః సోఽన్యేన విగృహీతో యదా భవతి తదా జయ్యో భవతీతి నీత్యుపదేశః। అన్యదా జేతుమశక్యస్య భవస్య స్మరేణ సహ విగ్రహసమయే జితత్వాచ్చిత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా। మహేశ్వరోఽపి యేన స్వవశీకృతః, తస్య క్రోధస్య మాహాత్మ్యమశక్యవర్ణనమితి భావః। విగృహీతారిజయ ఇతి సప్తమీసమాసః। అరేర్జయకాల ఇతి షష్ఠీసమాసో వా। పఞ్చభిః కులకమ్॥౨౩॥

హస్తౌ విస్తారయన్నిభ్యే విభ్యదర్ధపథస్థవాక్।

సూచయన్కాకుమాకూతైర్లోభస్తత్ర వ్యలోకి తైః॥౨౪॥

హస్తావితి॥ ఇభ్యే ధనిని విషయే ద్వావపి పాణీ లోభాత్ప్రసారయన్, దాస్యతి న వేతి హేతోర్భయం ప్రాప్నువన్ అత ఏవార్ధపథస్థవాక్ హృదయాన్నిర్గత్య కణ్ఠమాగత్య ముఖాదనిఃసరన్తీ వాణీ యస్యైవంభూతః, తథా,—ఆకూతైర్నిజ- దైన్యజ్ఞాపకైశ్చేష్టితైః కాకుం శోకభయాదిజన్యం ధ్వనివికారం సూచయఞ్జ్ఞాపయన్। ఖణ్డోక్తిం వదన్నితి యావత్। తథా,—అఙ్గులీముఖనిక్షేపాదిచేష్టితైర్దేహి దేహీత్యాదిభయదైన్యాదివక్రితాం వాణీం వదన్, ఏవంభూతో మూర్తో లోభస్తత్ర జనౌఘే తైర్దైవైర్దృష్టః। యత్తు—ధనిని విభ్యదితి। తదవ్యాఖ్యానమ్। 'భీత్రార్థానాం భయహేతుః' (౧।౪।౨౫) ఇతి పఞ్చమీప్రసఙ్గాత్। 'ఇభ్య ఆఢ్యో ధనీ స్వామీ', 'కాకుః స్త్రియాం వికారో యః శోకభీత్యాదిభిర్ధ్వనేః' ఇతి చామరః। లుబ్ధస్యేయం జాతిః॥౨౪॥

దైన్యస్తైన్యమయా నిత్యమత్యాహారామయావినః।

భుఞ్జానజనసాకూతపశ్యా యస్యానుజీవినః॥౨౫॥

దైన్యేతి॥ నిత్యం దైన్యస్తేన్యమయాః సదా దీనత్వచౌరస్వే ప్రచురే యేషు తాదృశా దైన్యచౌర్యరూపా వా, తథా,— జాఠరవహ్న్యయననురూపాహారగౌరవాదజీర్ణరసత్వాన్నిత్యం దీర్ఘరోగిణః; తథా,—అయమేవ సకలం భోక్ష్యతే మహ్యం భోక్తుం న దాస్యతి, కీదృగ్ఘృతం దధి చ, మహ్యం కిం వితీర్యమ్, అస్మై చ కిమ్ ఇత్యాదిదుష్టదృష్ట్యాశయాదినాభ్యవహరతో లోకస్య సాభిప్రాయం విలోకకా ఏవంభూతా యస్య లోభస్య సేవకాః స వ్యలోకీతి పూర్వేణ సంబన్ధః। ఇయమపి జాతిః।(సైన్యేతి 'స్తేనాద్యన్నలోపశ్చ' (౫।౧।౧౨౫) ఇత్యత్ర 'స్తేనాత్' ఇతి యోగవిభాగాత్ష్యఞ్)। ఆమయావీతి, 'సర్వత్రామయస్యోపసంఖ్యానమ్' ఇతి దీర్ఘశ్చ॥౨౫॥

ధనిదానామ్బువృష్టేర్యః పాత్రపాణావవగ్రహః।

స్వాన్దాసానివ హా నిఃస్వాద్విక్రీణీతేఽర్థవత్సు యః॥౨౬॥

ధనీతి॥ సంప్రదానభూతబ్రాహ్మణహస్తే విషయే సమృద్ధధనానాం నరాణాం సంకల్పసంబన్ధిజలవర్షణస్య యో లోభః ప్రతిబన్ధకః, వృష్టేశ్చావగ్రహః సంభావ్యతే। మహాధనికోఽపి యద్వశాత్పాత్రపాణౌ జలం న వితరతీత్యర్థః। తథా,— నిఃస్వాన్నిర్ధనాత్ (హేతోః) స్వానాత్మనః, స్వీయాన్పుత్రదారాదీన్వా। ధనికేషు విషయే నిర్గతస్నేహాభిమానః కశ్చన వినిమయే స్వవశవర్తినో దాసీపుత్రానివ యో విక్రీణీతే వితరతి। 'హా' ఖేదే। నిఃస్వేన చ

లోభవశాదాత్మనో దాసా యథా స్వేచ్ఛయా ధనార్థం విక్రీయన్తే తథేత్యర్థః। అవగ్రహః పూర్వవత్॥౨౬॥

ఏకద్వికరణే హేతూ మహాపాతకపఞ్చకే।

న తృణే మన్యతే కోపకామౌ యః పఞ్చ కారయన్॥౨౭॥

ఏకేతి॥ బ్రహ్మవధాదిపఞ్చమహాపాతకసఙ్ఘమధ్యే ఏకస్య మహాపాతకస్య ద్వయోశ్చ కరణే క్రమేణ కారణభూతో యస్మాద్, అత ఏవ తయోరల్పకార్యకారిత్వాదుభౌ కోపకామౌ యో లోభస్తృణతుల్యావపి న మన్యతే, యతః— స్వయం పఞ్చాపి మహాపాతకాని నరాదినా కారయన్। కోపాచ్చ యోఽపి బ్రాహ్మణో హన్యతే, తస్యైకం బ్రహ్మవధం ప్రతి హేతుత్వమ్। కామాత్—గురుతల్పగమనమ్, స్త్రీకామాచ్చ తద్భర్తుర్బ్రాహ్మణస్య వధశ్చేతి మహాపాతకద్వయం ప్రతి తస్య హేతుత్వమ్। ధనాదిలోభాత్తు—బ్రహ్మవధః, సువర్ణస్తేయం చ। రసలోభాత్ సురాపానమ్। కామలోభాత్స్త్రీజాతిప్రదర్శితధనలోభాద్వా గురుతల్పగమనమ్ ఇష్టసంగ్రహలోభాదేతైశ్చతుర్భిరపి సహ సంసర్గం ఇత్యేవం లోభస్య పఞ్చాపి మహాపాతకాని ప్రతి హేతుత్వాదధికత్వాత్కోపకామావప్యకించిత్కరౌ మన్యతే। తాభ్యామప్యధికో లోభ ఇతి భావః। 'ఏకద్వి–' ఇతి ద్వన్ద్వత్వాడ్డజభావః। 'సంఖ్యాయా అల్పీయస్యాః' (వాం ౧౪౧౭) ఇత్యేకశబ్దస్య పూర్వనిపాతః। యదా తు ఏకం వా ద్వౌ వా ప్రమాణం యేషామితి సమాసే 'బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే డజబహుగణాత్' (౫।౪।౭౩) ఇతి డచ్ప్రసఙ్గస్తదా 'ఏకద్వ–' ఇతి పాఠో యుక్తః। తృణే ఇతి, "మన్యకర్మణ్యనాదరే విభాషాప్రాణిషు' (౨।౩।౧౭) ఇతి చతుర్థ్యాం వైకల్పికత్వాత్పక్షే ద్వితీయా॥౨౭॥

యః సర్వేన్ద్రియసద్మాపి జిహ్వాం బహ్వవలమ్బతే।

తస్యామాచార్యకం యాచ్ఞాబటవే పాటవేఽర్జితుమ్॥౨౮॥

యః సర్వేతి॥ యో లోభః సర్వేన్ద్రియాణి షడిన్ద్రియాణి సద్మాని యస్య ఏవంవిధః। ఘ్రాణం గన్ధలుబ్ధమ్, చక్షూ రూపలుబ్ధమిత్యాదిప్రకారేణేత్యర్థః। అపి బహు యథా భవతి తథా। జిహ్వామవలమ్బతే। కిం కర్తుమ్—తస్యాం జిహ్వాయాం యాచ్ఞాబటవే యాచ్ఞాబటుర్బ్రహ్మచారీ శిష్యస్తస్మై పాటవే పటుత్వవిషయే యాచ్ఞాచాటూక్తికౌశలే ఆచార్యకం గురుత్వమర్జితుమ్। లుబ్ధస్యైషా రీతిః। అయమత్ర తాత్పర్యార్థః— యో లోభో దుర్వాచే విప్రియవాక్యవచనాయ యత్సామర్థ్యం నైపుణ్యం తద్విషయే గురుతాం విధాతుమివాస్యాః

సకాశాత్ప్రియవచనసంభాషణాభ్యాసం కర్తుమివ శిష్యభూతః। తామతితరాం సేవత ఇత్యర్థః। లోభవశాత్సర్వోఽపి యాచ్ఞాప్రియవాక్యాని బ్రూత ఇతి భావః। 'యాచ్ఞావ (చ) టవే పటవే' ఇతి పాఠే పటునే దృఢాయ యాచ్ఞావ (చ) టవ ఇత్యర్థః। యాచ్ఞా చాటుపాటవే విషయే స్వస్యాగురుతాం విధాతుమివోత్ప్రేక్షా। 'యోపధాత్–' (౫।౧।౧౩౨) ఇతి వుఞ్ 'ఆచార్యకమ్' ఇతి సాధు। 'వ (చ) టవే పటవే' ఇతి భాషితపుంస్కమ్। పఞ్చభిః కులకమ్॥౨౮॥

పథ్యాం తథ్యామగృహ్ణన్తమన్ధం బన్ధుప్రబోధనామ్।

శూన్యమాశ్లిష్య నోజ్ఝన్తం మోహమైక్షన్త హన్త తే॥౨౯॥

పథ్యామితి॥ హితాం సత్యాం బన్ధునా మాతాపిత్రాదినా కృతాం ప్రబోధనాం సత్కర్మ కురు, అసన్మాకార్షీరిత్యా- దిరూపాం ప్రవర్తనామఙ్గీకుర్వాణమ్। యతః—అన్ధమజ్ఞానబహులమ్। తథా—(శూన్యమ్) అలీకమప్రామాణిక-మపి .... రజతత్వేన, అనాత్మభూతాని జడాన్యపి దేహేన్ద్రియాదీన్యవిద్యావిలాసవశాదాత్మత్వేన, ఆశ్లిష్య ప్రతిపద్య సహస్రశో బోధ్యమానమపి న త్యజన్తం ఏవంభూతం మోహం తే దేవాస్తత్ర జనౌఘే దదృశుః। హితస్య ప్రియస్య చానఙ్గీకరణాత, ఆశ్లిష్టశూన్యాపరిత్యాగాచ్చ। 'హన్త' ఇత్యాశ్చర్యే ఖేదే వా। మూఢస్యేయం జాతిః॥౨౯॥

శ్వః శ్వః ప్రాణప్రయాణేఽపి న స్మరన్తి స్మరద్విషః।

మగ్నాః కుటుమ్బజమ్బాలే బాలిశా యదుపాసినః॥౩౦॥

శ్వఃశ్వ ఇతి॥ యస్య మోహస్య సేవకా బాలిశా మూర్ఖాః। అథవా స్వయంప్ర (స్య ప్ర) - జ్ఞత్వాభిమానాత్, పరోపదేశానఙ్గీకారాచ్చ శిశుభూతాః। ఏవంభూతా జనాః పుత్రకలత్రాదిరూపకుటుమ్బరూపే కర్దమే బ్రుడితా అపి మృతోఽహమ్, అయం పుత్రః కిం కరిష్యతి, ఇదం కలత్రం వా కిం కరిష్యతి, అస్య క్షేత్రాదేః కిం భవిష్యతీత్యాదిప్రకారేణ పుత్రాదియోగక్షేమవిచారణామాత్రపరాః శిశ్నోదరపరాయణాః సన్తః పరేద్యవి। అతిసంనిహిత ఇతి యావత్। 'జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యుః' (నీం శం ౨౭) ఇత్యాదివచనప్రామాణ్యాదనాతురత్వేఽపి సంనిహితే ప్రాణగమనే జ్ఞాతే, సంనిపాతాదినాతురత్వేఽపి వా శ్వః ప్రాణప్రయాణే నిశ్చితే సత్యపి సంసారసముద్రతారకం స్మరహరం న ధ్యాయన్తి। కిన్తూక్తప్రకారేణ భరణసమయేఽపి కుటుమ్బచిన్తామేవ కుర్వన్తీత్యర్థః। ఇదమపి మూఢలక్షణమ్। జమ్బాలే నిమగ్నోఽన్యోఽపి కిమపి న స్మరతి।

'శ్వఃశ్వః' ఇతి వీప్సాయాం ద్విః। 'శ్వః స్వప్రాణ-' ఇతి (పాఠే) స్వస్య ప్రాణానామిత్యర్థః। స్మరద్విషః ఇతి, 'అధీగర్థ-' (౨।౩।౫౨) ఇతి కర్మణి షష్ఠీ। 'ద్విషమ్' ఇతి పాఠే కర్మత్వవివక్షయా ద్వితీయా॥౩౦॥

పుంసామలబ్ధనిర్వాణజ్ఞానదీపమయాత్మనామ్।

అన్తర్మ్లాపయతి వ్యక్తం యః కజ్జలవదుజ్జ్వలమ్॥౩౧॥

పుంసామితి॥ యో మోహో న లబ్ధం నిర్వాణం వినాశో యేన స జ్ఞానరూపీ దీపస్తన్మయస్తత్ప్రచుర ఆత్మా మనో యేషాం వసిష్ఠాదీనాం జ్ఞానినాం పుంసాముజ్జ్వలమప్యన్తో నిర్మలమప్యన్తఃకరణం వ్యక్తం ప్రకటం మ్లాపయతి మలసహితం కరోతి। మోహమోహితాః కామాధీనాః సన్తో జ్ఞానినోఽపి విశ్వామిత్రాదయః స్వమనో మేనకాదిదేవాఙ్గనాప్రవణం చక్రుః। పూర్వముజ్జ్వలస్యాపి మనసో మోహేన మాలిన్యం కృతమ్, 'జ్ఞానినామపి చేతాంసి—' (దేంమాం౧।౫౫) ఇత్యాది మార్కణ్డేయవచః ప్రమాణమ్। న లబ్ధః సాక్షాత్కృతో నిర్వాణోపయోగీ మోక్షోపయోగీ జ్ఞానదీపకరూపః స్వప్రకాశజ్ఞానరూప ఆత్మా యైస్తేషామద్వైతజ్ఞానరహితానామితి వా। కిమివ— కజ్జలవత్। యథా మధ్యే స్థాపితస్య దీపస్య కజ్జలం సుధాధవలితానాం ఘటాదీనాం మధ్యం మలినయతి॥౩౧॥

బ్రహ్మచారివనస్థాయియతయో గృహిణం యథా।

యో యముపజీవన్తి క్రోధలోభమనోభవాః॥౩౨॥

బ్రహ్మేతి॥ బ్రహ్మచారీ, వనస్థాయీ వానప్రస్థః, యతిః సంన్యాసీ, ఏతే త్రయోఽపి ఆశ్రమిణో గృహిణం గృహస్థం యథాఽశనాచ్ఛాదనార్థముపజీవన్తి సేవన్తే। 'యస్మాన్త్రయోఽప్యాశ్రమిణో జ్ఞానేనాన్నేన చాన్వహమ్। గృహస్థైరేవ ధార్యన్తే తస్మాజ్జ్యేష్ఠో గృహాశ్రమీ॥' (మనుం ౩।౭౮) ఇతి స్మార్తవచనాత్। తం లక్ష్యీకృత్య వా ప్రాణధారణం కుర్వన్తి, తథా,—క్రోధలోభమనోభవా యం మోహం సేవన్తే, యం లక్ష్యీకృత్య వా స్వరూపం లభన్తే। మూఢ ఏవ క్రుద్ధో లుబ్ధః కామీ చ భవతి॥౩౨॥

జాగ్రతామపి నిద్రా యః పశ్యతామపి యోఽన్ధతా।

శ్రుతే సత్యపి జాడ్యం యః ప్రకాశేఽపి చ యస్తమః॥౩౩॥

జాగ్రతామితి॥ యో మోహో జాగ్రతాం సావధానానామపి నిద్రాऽవివేకరూపం నిశ్చైతన్యమ్। తథా,— యః పశ్యతాం చాక్షుషజ్ఞానవతామప్యన్ధతా చక్షురాచ్ఛాదనాద్ద్రష్టవ్యదర్శనాభావరూపం సదసద్వస్త్వగ్రహణమ్। సంసారస్యానిత్య-దుఃఖరూపతాం జానతామపి తదపరిత్యాగహేతుత్వాదజ్ఞానరూప ఇత్యర్థః। తథా,— యః శ్రుతే శాస్త్రాధిగమే సత్యపి మూఢత్వేన జ్ఞేయానురూపం జాడ్యమ్। విధినిషేధాద్యనిర్ణయరూప ఇత్యర్థః। తథా,— యశ్చ ప్రకాశే సౌరాగ్నేయచాక్షుషా- ద్యాలోకే సత్యపి ద్రష్టవ్యఘటపటాద్యాచ్ఛాదనరూపతయాన్ధకారరూపః ప్రకటేऽప్యర్థే ప్రతీతిప్రతిబన్ధక ఇత్యర్థః॥౩౩॥

కురుసైన్యం హరేణేవ ప్రాగలజ్జత నార్జునః।

హతం యేన జయన్కామస్తమోగుణజుషా జగత్॥౩౪॥

కుర్వితి॥ తమోగుణజుషాऽజ్ఞానరూపతమోగుణసేవినా యేన మోహేన హతం జగజ్జయన్కామో నాలజ్జత। క ఇవ— తమోగుణజుషా ఆశ్రితతమోగుణేన హరేణ సంహారకారకేణ రుద్రేణ ప్రాప్తకాలతయా ప్రాక్ హతం గ్రస్తం కురుసైన్యం పశ్చాద్వినాశయన్నర్జున ఇవ। మయా హతమిత్యభిమానేన లజ్జాం నాప। అన్యేన హతస్య పశ్చాత్స్వేన హననే హి లజ్జా యుక్తా। సా తు కామస్య న జాతేత్యర్థః। మూఢ ఏవ కామపరవశో భవతీత్యర్థః। ఈశ్వరః ప్రాక్కురుసైన్యం శూలేన హన్తి, పశ్చాచ్ఛరేణార్జున ఇతి ద్రోణపర్వకథా। కులకమ్॥౩౪॥

చిహ్నితాః కతిచిద్దేవైః ప్రాచః పరిచయాదమీ।

అన్యే న కేచనాచూడమేనఃకఞ్చుకమేచకాః॥౩౫॥

చిహ్నితా ఇతి॥ అమీ కామాదయః కతిచిత్కతిపయైర్దేవైరిన్ద్రాదిభిః ప్రాచః పూర్వజాతాత్పరిచయాత్పటుతరా- త్సంసర్గాచ్చిహ్నితాః చిహ్నైర్నిశ్చితాః, దేవానామపి కామాద్యాయత్తత్వాత్ ప్రాచీనః పరిచయః। అన్యే తదుపజీవినో బౌద్ధాదయః కేచన విశేషేణ న జ్ఞాతాః। యతః— ఆచూడం శిఖామభివ్యాప్య మర్యాదీకృత్య వా ఏనసా పాపరూపేణ కఞ్చుకేన మేచకాః శ్యామవర్ణాః। యో హి నీలవస్త్రాదినావృతదేహః, స విశేషతో న లక్ష్యతే। శ్యామత్వాన్న బుద్ధా ఇత్యర్థః॥౩౫॥

తత్రోద్ఘూర్ణ ఇవార్ణోధౌ సైన్యేऽభ్యర్ణముపేయుషి।
కస్యాప్యాకర్ణయామాసుస్తే వర్ణాన్కర్ణకర్కశాన్॥౩౬॥

తత్రేతి॥ ఉద్ఘూర్ణే త్యక్తమర్యాదేऽర్ణోధౌ సముద్ర ఇవాతిగభీరే తత్ర తస్మిన్కలిసైన్యేऽభ్యర్ణముపేయుషి సామీప్యం గతే సతి తే దేవాః కస్యాప్యనుపలక్షితాకారస్య చార్వాకస్య కర్ణకర్కశాన్వర్ణానాకర్ణయామాసుః। అభ్యర్ణమ్, 'అభేశ్చావిదూర్యే' (౭।౨।౨౫) ఇతి నేట్। 'గురీ ఉద్యమే'। మర్యాదాధారణే ఉద్యమత్యాగినీత్యర్థః॥౩౬॥

తానేవ వర్ణానాహ—

గ్రావోన్మజ్జనవద్యజ్ఞఫలేऽపి శ్రుతిసత్యతా।
కా శ్రద్ధా తత్ర ధీవృద్ధాః! కామాధ్వా యత్ఖిలీకృతః॥౩౭॥

గ్రావేతి॥ గ్రావోన్మజ్జనవత్ 'గ్రావాణః ప్లవన్తే' ఇతి ప్రతిపాదితపాషాణతరణవజ్జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞానాం సాధ్యే స్వర్గాదౌ ఫలేऽపి 'జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజేత' ఇత్యాదిశ్రుతీనాం సత్యతా యథార్థతా। గ్రావోన్మజ్జనవాక్యస్య ప్రత్యక్షబాధితత్వాత్, యాగానన్తరమేవ స్వర్గాదేరదృష్టత్వాజ్జ్యోతిష్టోమాదియాగప్రతిపాదికా శ్రుతిరపి ప్రత్యక్షబాధితా। తథా చ 'యాగశ్రుతిరప్రమాణమ్, ప్రత్యక్షవిరుద్ధత్వాద్గ్రావోన్మజ్జనశ్రుతివత్' ఇతి ప్రయోగాద్యాగశ్రుతేరపి స్వర్గాదావసత్యతేతి చ వ్యాఖ్యేయమ్। అత్ర విరుద్ధలక్షణయా సత్యతేత్యస్యాऽసత్యతేత్యర్థః। ఏవమన్యేషామపి వేదవాక్యానాం శ్రుతిత్వావిశేషాదప్రమాణత్వే హే ధీవృద్ధాః బుద్ధిమన్తో దేవాః! తత్ర ఫలే శ్రుతౌ వా యుష్మాకం కా శ్రద్ధా కథమాస్తిక్యమ్? అపి త్వప్రామాణికేऽర్థే శ్రద్ధా న కార్యా। యద్యేన కారణేన యద్వశాద్వేదోక్తవిద్యాతిక్రమభియా కామాధ్వా యదృచ్ఛాచారమార్గః ఖిలీకృతో బద్ధః। త్యక్త ఇత్యర్థః। శ్రుతిమాత్రస్యాప్రమాణత్వాద్యజ్ఞే యజమానర్త్విజాం కతిచిదహాని యద్బ్రహ్మచర్యం తదప్యప్రామాణికత్వాత్త్యజతేతి భావః। 'ధీవృద్ధాః' ఇత్యుపహాసే। అతిమూర్ఖా భవన్త ఇత్యర్థః॥౩౭॥

కేనాపి బోధిసత్త్వేన జాతం సత్త్వేన హేతునా।

యద్వేదమర్మభేదాయ జగదే జగదస్థిరమ్ ॥౩౮॥

కేనేతి ॥ కేనాప్యజ్ఞాతనామ్నా బోధిసత్త్వేనాతిప్రాజ్ఞేన జినభట్టారకేణ వేదస్య మర్మభేదాయ రహస్యభఙ్గాయ జాతముత్పన్నమ్। వేదమర్మభేదః కర్తుమారబ్ధ ఇతి యావత్। కథమత ఆహ– యద్యస్మాత్ సత్త్వేన హేతునా సత్త్వరూపేణ లిఙ్గేన యత్సత్ తత్క్షణికమ్, యథా ఘట ఇత్యాదిరూపేణ జగదస్థిరం క్షణికం జగదే ప్రత్యపాది। సత్త్వలిఙ్గేన విశ్వస్య క్షణికత్వసిద్ధావుభయలోకగతం స్థిరమేకం కర్తారమధికారిణమాశ్రిత్య వేదైర్విహితానాం విధినిషేధానాం నిరాశ్రయతయా వేదస్యాప్రామాణ్యాపాదనాద్వేదమర్మభేదః కృత ఇత్యర్థః। బౌద్ధసిద్ధాన్తస్తు గ్రన్థాన్తరాద్బోద్ధవ్యః, విస్తరభయాదత్ర నోక్తః। అయం వక్తా పూర్వస్మాద్భిన్నః। చార్వాక ఏవ వా స్వమతం వేదాప్రామాణ్యం బౌద్ధసంవాదేన ద్రఢయతి– కేనేతి। సత్త్వేన హేతునా యస్మాజ్జగదస్థిరం జగదే। తస్మాత్ కేనాపి లోకోత్తరప్రజ్ఞేన తేనైవ చార్వాకేణ వేదమర్మభేదాయ బౌద్ధేన జాతమ్। తదీయ మతాఙ్గీకరణాత్తద్రూపేణైవ జాతమిత్యర్థః। 'జగాద' ఇతి పాఠే యద్బోధిసత్త్వం జగదస్థిరం జగాదేతి వ్యాఖ్యేయమ్। క్షణికత్వే సిద్ధే యేన పాపం కృతం, స నష్ట ఏవేతి కిమితి పాపాద్భయమిత్యాది ప్రకరణాజ్జ్ఞేయమ్॥౩౮॥

అగ్నిహోత్రం త్రయీతన్త్రం త్రిదణ్డం భస్మపుణ్డ్రకమ్।

ప్రజ్ఞాపౌరుషనిఃస్వానాం జీవో జల్పతి జీవికా॥౩౯॥

అగ్నీతి॥ నిత్యం కామ్యం చ సాయంప్రాతర్హోమరూపమగ్నిహోత్రాఖ్యం కర్మ, త్రయీతన్త్రం చ మీమాంసా, వేదత్రయసంబన్ధి వా యత్తన్త్రం వేదవిహితోఽన్యోఽపి కర్మకలాపః, తథా,— త్రయో దణ్డా యత్ర తత్ పాశుపతవ్రతమ్, తథా,— భస్మనః పుణ్డ్రకః తిలకో యత్రైవంవిధం శైవాదివ్రతం ఏతత్సర్వం ప్రజ్ఞాయా బుద్ధేః పౌరుషేణ సామర్థ్యేన తీక్ష్ణయా ప్రజ్ఞయా నిఃస్వానాం హీనానాం, ప్రజ్ఞయా పౌరుషేణ చ వా హీనానాం బఞ్చకేన ధైర్యేణ చ బలాద్వా గ్రహీతుమసమర్థానాం పురుషాణాం జీవికా జీవనోపాయః। తద్వేదధారణా ధర్మేణ ద్రవ్యమర్జయితుమేవ। న తు తాత్త్వికో ధర్మః పరలోకసాధనమ్। ఏవం వేదప్రామాణ్యవాదినాం భవతి। జీవో వృహస్పతిర్జల్పతి వదతి। వాక్యార్థః కర్మ। తదుక్తం తేనైవ—'అగ్నిహోత్రం త్రయో వేదాస్త్రిదణ్డం భస్మపుణ్డ్రకమ్। వుద్ధిపౌరుషహీనానాం జీవికేతి వృహస్పతిః॥' ఇతి, తస్మాదగ్నిహోత్రాద్యప్రమాణమేవేతి ఖవః। 'జీవికా' ఇతి ధాత్వర్థనిర్దేశే ణ్వుల్॥౩౯॥

ఇదానీం బ్రాహ్మణ్యాదిజాతిధర్మానసమానో జాతిం దూషయతి—

శుద్ధిర్వంశద్వయీశుద్ధౌ పిత్రోః పిత్రోర్యదేకశః।

తదానన్తకులాదోషాదదోషా జాతిరస్తి కా॥౪౦॥

శుద్ధిరితి॥ విశుద్ధమాతాపితృజన్యత్వం బ్రాహ్మణ్యాదేర్లక్షణమ్। సా శుద్ధిర్దుర్నిరూపా। యద్యస్మాత్ పిత్రోర్మాతా- పిత్రోర్యౌ పితరౌ మాతామహపితామహౌ, మాతామహీపితామహ్యౌ చ, తయోరేకశః ప్రత్యేకం వంశద్వయీశుద్ధౌ సత్యామ్, ఏవం తయోరపి పితృపితామహీమాతృపితామహ్యాదిమాతామహమాతుః పితామహాదిమాతామహీమాతుః పితామహ్యాదిశుద్ధౌ సత్యామ్। ఏవం బ్రహ్మాణం యావత్ ప్రత్యేకం శుద్ధౌ సత్యాం శుద్ధిః పరీక్షణీయా। తతస్మాదనన్తకులా ఏవమపరిమితవంశభేదా అత ఏవ దోషాద్దుర్విజ్ఞేయశుద్ధిసంతానస్త్రీపుంసపారమ్పర్యతయా శుద్ధేః సందేహాత్, ఇన్ద్రచన్ద్రాదీనాం చ పురాణప్రామాణ్యేన వ్యభిచారదర్శనాదశుద్ధేర్నిశ్చయాచ్చ జాతిసంకరరూపాద్దోషాత్కా జాతిర్నిర్దోషాస్తి। అపి తు న కాపి। యదాహుః– 'అప్యేకపఙ్క్త్యాం నాశ్నీయాత్సంయతైః స్వజనైరపి। కో హి జానాతి కిం కస్య ప్రచ్ఛన్నం పాతకం భవేత్॥' ఇతి। తథా,— 'అనాదావిహ సంసారే దుర్వారే మకరధ్వజే। కులే చ కామినీమూలే కా జాతిపరికల్పనా॥' ఇతి। తస్మాత్ సంకీర్ణయోనిత్వాత్సర్వా అపి జాతయో దుష్టా ఏవేతి జాతిధర్మాన్విహాయ స్వేచ్ఛాచారం కురుతేతి భావః। యద్వా,—తస్మాదా బ్రహ్మణమనన్తానాం కులానామదోషాద్దోషాభావాద్వ్యభిచారాదిదోషరహితా జాతిః స్యాత్, సా కాప్యస్తి, అపి తు న కాపి। పూర్వపూర్వపిత్రాదివ్యభిచారాదిదోషాత్ సర్వాపి జాతిర్దుష్టేతి వ్యాఖ్యా। 'యదా తదా' ఇతి పాఠః సమ్యక్। తయోః పిత్రోరనన్తకులానాం దోషాభావేన కృత్వాఽదోషా జాతిరస్తి। అపి తు మహతి కులే కస్యచిద్దోషసంభవాత్సర్వాపి జాతిర్దుష్టైవేత్యర్థ ఇతి వ్యాఖ్యా। యచ్ఛబ్దసామర్థ్యాత్తచ్ఛబ్దాధ్యాహారః। ఏకశః, 'సంఖ్యైకవచనాత్' (౫।౪।౪౩) ఇతి శస్॥౪౦॥

అన్యదప్యాహ—

కామినీవర్గసంసర్గైర్న కః సంక్రాన్తపాతకః।

నాశ్నాతి స్నాతి హా మోహాత్కామక్షామవ్రతం జగత్॥౪౧॥

కామినీతి॥యస్మాత్ 'ఆహారో ద్విగుణః స్త్రీణాం బుద్ధిస్తాసాం చతుర్గుణా। షడ్గుణో వ్యవసాయశ్చ కామశ్చాష్టగుణః స్మృతః॥' ఇతి వచనాత్స్త్రీణాం

పురుషాపేక్షయాష్టగుణకామానాం కామినీనాం నానాజాతీయానాం వర్గః సజ్ఘస్తస్య సంసర్గైర్యోనైః సంబన్ధైః కృత్వా కః పురుషః సంక్రాన్తం ప్రవిష్టం పాతకం యత్ర ఏవంవిధో న। అపి తు,— 'సంవత్సరాత్తు పతతి పతితేన సహాచరన్' ఇతి శాస్త్రాత్కృతపాతకస్త్రీసంసర్గాత్సర్వోఽపి ప్రాణీ సంక్రాన్తపాతక ఏవ। తస్మాత్కామ్యతే కామః ఫలమ్, తేన క్షామం రహితమేకాదశ్యుపవాసాదివ్రతం నియమో యస్య, మదనేన కృత్వా క్షీణం నిష్ఫలం వ్రతం యస్య వా। తజ్జగత్ సర్వోఽపి లోకః మోహాద్విచారాభావాత్। వృథా ఇతి యావత్। న అశ్నాతి న భుఙ్క్తే ఏకాదశ్యాదౌ, వృథైవ చ స్నాతి తీర్థాదౌ, హా కష్టమ్। స్వయం శుచిత్వేఽపి స్త్రీవ్యభిచారాదిదోషసంసర్గాత్, స్త్రీణాం శుచిత్వేఽపి దుష్టసంసర్గాత్, సర్వేషాం పాతకిత్వాదుపవాసాది వృథైవ కరోతి, కేవలం ప్రయాస ఏవ తస్య భవతీత్యర్థః। తస్మాత్స్వేచ్ఛాచార ఏవ కార్య ఇతి భావః। చార్వాకమతే విధినిషేధాభావాన్నైష దోష ఇత్యర్థః। తేషాం సదోషత్వాజ్జాతిరపి సదోషైవేత్యుక్తం భవతి। అభిలాషేణ కృత్వా నష్టం వ్రతం యస్య। ఏకాదశ్యాం భోజనాభిలాషే సత్యపి న భుఙ్క్తే, అభిలాషే సత్యేవా(త్యప్య)మావాస్యాదౌ స్త్రీనివృత్తిః, స్నాతి చ తీర్థాదౌ, వృథైవ కామోపహృతత్వాదిత్యర్థః। వహిః శోధయన్తు, అన్తరశుద్ధమ్। క్షామేతి, 'క్షాయో మః' (౮/౨/౫౩) ॥౪౧॥

ఈర్ష్యయా రక్షతో నారీర్ధిక్కులస్థితిదామ్భికాన్।

స్మరాన్ధత్వావిశేషేఽపి తథా నరమరక్షతః॥౪౨॥

ఈర్ష్యయేతి॥ ఈర్ష్యయాఽసహనత్వమాత్రేణ నారీ రక్షతస్తాసాం పరపురుషదర్శనమపి కర్తుమప్రయచ్ఛతః కులస్థితిః బ్రాహ్మణ్యాదిజాతేరసాంకర్యేణావస్థానం తద్రూపేణ దమ్భేన చరన్తి యే తాన్పురుషాన్ స్త్రీరక్షణ ఏవ కులస్థితిం మన్యమానాన్ ధిక్ తే నిన్ద్యాః। నిన్ద్యత్వే దామ్భికత్వమేవ హేతుః। కింభూతాన్— స్త్రియః పురుషాశ్చ వివేకశూన్యా యతః, అతః— స్మరాన్ధత్వస్యావిశేషే సాధారణ్యే సత్యపి తథా నారీవన్నిర్బన్ధేన నరమరక్షతః పరదారసఙ్గాదనివారయతః। నహి జాతిసంకరో నారీణామేవ వ్యభిచారేణ, యతః తా ఏవ రక్షణీయాః, కింతు పురుషాణామపి వ్యభిచారేణ। యది రక్షణీయమ్, తర్హి ద్వయమపి న చైవం క్రియతే। తస్మాదన్యతరస్యైవ రక్షణే జాతిసంకరస్య తాదవస్థ్యాత్ కులస్థిత్యభావాన్నారీమాత్రరక్షణం తేషాం దమ్భ ఏవేత్యర్థః। తస్మాదీర్ష్యాం త్యక్త్వా నరస్య వేశ్యాన్తరాదావివ, స్త్రీణామపి నరాన్తరే ప్రవృత్తిప్రతిషేధం మా కృధ్వమితి భావః। ఈర్ష్యయా ఇత్యనేన ఈర్ష్యైవాత్ర హేతుర్న తు ధర్మ ఇతి సూచితమ్। అథ చ,—స్మరాన్ధత్వావిశేషేఽపి నారీ రక్షతోఽనేకపతిభ్యః, కింత్వేకమేకస్యాః కుర్వతః। నరం తు స్త్రీవదరక్షతః। స్త్రియా యథా ఏక ఏవ పతిః తథా నరస్యైకైవ స్త్రీతి న, కిం తు బహ్వీః కుర్వన్తి, తస్మాన్నిన్ద్యాస్తే। అత్రాపీర్ష్యైవ హేతుః॥౪౨॥

పరదారనివృత్తిర్యా సోఽయం స్వయమనాదృతః।

అహల్యాకేలిలోలేన దమ్భో దమ్భోలిపాణినా॥౪౩॥

పరేతి॥ పరదారేభ్యో యా నివృత్తిః, 'తాః సాదరం న ద్రష్టవ్యాః, కిం పునః స్ప్రష్టవ్యాః" ఇత్యేతదర్థప్రతిపాదకం శాస్త్రమ్, 'సోఽయం పరవఞ్చనరూపో దమ్భః అహల్యయా గౌతమస్త్రియా సహ కేలిః కామక్రీడా తత్ర లోలేన తత్పరేణ దమ్భోలిపాణినేన్ద్రేణ స్వయమాత్మనైవానాదృత ఉపేక్షితః, పరదారగమనప్రాయశ్చిత్తవిభాగోఽప్యేతేన దూషితః। అన్యం ప్రతి తన్న కార్యమిత్యుపదిశన్తి, స్వయం తు తదేవ కుర్వన్తీత్యుపహాసోఽపి సూచితః। అహల్యాసంభోగలమ్పట ఇన్ద్ర ఏవాదామ్భికః। అన్యే పరదారపరాఙ్ముఖాః సర్వేఽపి దామ్భికా ఏవేతి భావః। వజ్రహస్తత్వాత్పరదారమర్శనం కృతవాన్। తస్మాదపి శాస్త్రీయనిషేధో న భవతి, కిం త్వశక్తత్వాద్ధమ్భ ఏవేత్యపి॥౪౩॥

అన్యచ్చాహ—

గురుతల్పగతౌ పాపకల్పనాం త్యజత ద్విజాః!।

యేషాం వః పత్యురత్యుచ్చైర్గురుదారగ్రహే గ్రహః॥౪౪॥

గుర్వితి॥భో ద్విజాః! యూయం గురుతల్పగతౌ పిత్రాదిభార్యాసంభోగే విషయే పాపకల్పనామ్ 'బ్రహ్మహా మద్యపః స్తేనస్తథైవ గురుతల్పగః। ఏతే మహాపాతకినః—' (యాం స్మృం ౩।౧౨౭) ఇత్యాదివచనానురోధేన మహాపాతకసంభావనాం త్యజత। యస్మాద్యేషాం వో యుష్మాకం పత్యుః స్వామినో ద్విజరాజస్య చన్ద్రస్య దేవానాం గురోః వేదాదిపాఠయితుః బృహస్పతేః దారాః తారా తేషాం గ్రహే సంభోగే అత్యుచ్చైరతితరాం గ్రహోఽభినివేశః। శ్రూయత ఇతి శేషః। వేదాదిపాఠనాద్బృహస్పతేర్దేవగురుత్వమ్। తస్మాత్తద్భార్యాగమనే దేవస్య చన్ద్రస్య దోషలేశోఽపి న। తత్సేవకా యూయమపి గురుతల్పగమనం కామం కురుతేతి భావః। యథోక్తమ్— 'రాజ్ఞి ధర్మిణి ధర్మిష్ఠాః పాపే పాపాః సమే సమాః। రాజానమనువర్తన్తే యథా రాజా తథా ప్రజాః॥' ఇతి। అయమప్యుపహాసః। 'గురు' శబ్దచ్ఛలేనైవముక్తమ్। 'మహః' ఇతి పాఠే ఉత్సవః। అథ చ,— తేజఃసమూహః। గురుతల్పగమనేఽపి ప్రత్యహముదేత్యేవ, న తు పతిత ఇత్యర్థః। ఇన్ద్రాదినికటే వాల్మీకిప్రముఖా ద్విజాస్తిష్ఠన్తి తేషాం సంబోధనమ్। బృహస్పతిభార్యాయాం గర్భముత్పాద్య తత్సుతస్వీకారార్థం సోద్యమానిన్ద్రాదీన్ప్రతి చన్ద్రేణ

మహారణారమ్భసంరమ్భేణ తేజః ప్రకటితమ్। అనన్తరం బ్రహ్మణా గురుభార్యాం త్యాజితోఽపి గర్భజం పుత్రం గృహీతవానితి పురాణకథా। 'తల్పం చ శయనీయే స్యాత్తల్పమట్టకలత్రయోః' ఇతి విశ్వః॥౪౪॥

'పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా, పాపః పాపేన' (బృం ౩।౨।౧౩) ఇత్యాదిశ్రుతిం దూషయత—

పాపాత్తాపా ముదః పుణ్యాత్పరాసోః స్యురితి శ్రుతిః।

వైపరీత్యం ద్రుతం సాక్షాత్తదాఖ్యాత బలాబలే॥౪౫॥

పాపాదితి॥ పరాగతా అసవః ప్రాణా యస్య। మృతస్యేత్యర్థః। తస్య ప్రాణినః ఇహ కృతాన్నిషిద్ధాచరణజాత్పాపాత్తాపాః దుఃఖాని, పుణ్యాదిహ కృతాద్విహితాచరణజాద్ధర్మాన్ముదః సుఖాని స్యుః భవన్తీతి శ్రుతిరాహ। సాక్షాత్ప్రత్యక్షేణ ద్రుతం శీఘ్రం వైపరీత్యమ్। దృశ్యత ఇతి శేషః। ప్రయాగాదౌ ప్రాతర్మాఘస్నానం కుర్వతో భవదభిమతసుకృతకారిణః పురుషస్య తదానీమేవ దుఃఖం భవతి। భవదనభిమతపరదారసంగమాదిపాపకారిణస్తదానీమేవ సుఖం భవతీతి వైపరీత్యమనుభూయతే। అథ చ,—ఏవం శ్రుతిః శ్రవణమాత్రమ్, న తు తత్ర కించిత్ప్రమాణమ్। కిం చ మృతస్య కిం వా భవిష్యతీతి కో వేద। జీవతా తావద్వైపరీత్యమనుభూయతే। తత్తస్మాచ్ఛ్రుతిప్రత్యక్షయోర్విషయే యూయం బలాబలే స్వయమేవ ఆఖ్యాత కథయత। భవన్త ఏవ విచారయన్త్విత్యర్థః। ప్రమాణయోః పరస్పరవిరోధే సబలత్వేన దుర్బలత్వేన చ వ్యవస్థా క్రియతే। తతశ్చ యథా—ప్రత్యక్షానుమానవిరోధే ప్రత్యక్షం బలీయః, తథా,— శ్రుతిప్రత్యక్షవిరోధే ప్రత్యక్షమేవ బలీయ ఇతి నిశ్చిత్య పాపాత్సుఖమనుభూయత ఇతి పాపం సర్వైః కార్యమితి భావః। ప్రబలదుర్బలత్వవ్యవస్థాపకస్య న్యాయస్యాప్యయముపహాసః॥౪౫॥

'సందిగ్ధేఽపి పరే లోకే త్యాజ్యమేవాశుభం బుధైః' ఇత్యాది ప్రతిబన్ద్యా దూషయతి—

సందేహేఽప్యన్యదేహాప్తేర్వివర్జ్యం వృజినం యది।

త్యజత శ్రోత్రియాః! సత్రం హింసాదూషణసంశయాత్॥౪౬॥

సందేహ ఇతి॥ తత్ర తత్ర వ్యభిచరితత్వాచ్ఛ్రుతిప్రామాణ్యానిశ్చయాత్, 'పాపం న కార్యం జన్మాన్తరే నిరయాదిదుఃఖభయాత్' ఇత్యేకే వదన్తి, అన్యే చ— యేన కృతం స తు దగ్ధః అన్యదేద్ధప్రాప్తిస్తస్య స్యాదిత్యత్ర కా ప్రత్యాశా ఇతి వాదివిప్రతిపత్తేశ్చ అన్యదేహాప్తేః దేహాన్తరప్రాప్తేః సందేహే సత్యపి పాక్షికోఽపి దోషః పరిహర్తవ్య ఇతి న్యాయేన యది దేహాన్తరం స్యాత్ తర్హి పాపఫలం దుఃఖమనుభూయేతేతి బుద్ధ్యా యది వృజినం పాపం వర్జ్యం సర్వథా న కార్యం తర్హి హే శ్రోత్రియాశ్ఛన్దోధ్యాయినో వసిష్ఠాదయః! యూయం సత్రమనేకకర్తృకం యాగం మైవ కృధ్వమ్। కుతః— పశుహింసాయాః సంబన్ధినో దోషస్య సంశయాత్సందేహాత్। 'న హింస్యాత్సర్వా భూతాని' ఇతి, 'అహింసా పరమో ధర్మః' (గీం ౧౦/౫) ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతివశాద్యాగేఽపి హింసా న కార్యేత్యేకే। విధిబలాదశఙ్కితపాపోత్పత్తిః సా కార్యైవేత్యన్యే, ఇతి సందేహే యాగీయపశుహింసా చేత్పాపహేతుః స్యాత్, తదా నేష్టప్రాప్తిః కింత్వనిష్టమేవ స్యాదితి 'పాక్షికోఽపి దోషః పరిహరణీయః' ఇత్యనేనైవ న్యాయేన యాగమపి త్యజత। న చేదేవం పాపమపి కురుతేతి భావః। 'సంశ్రయాత్' ఇతి పాఠే సంబన్ధాదిత్యర్థః। 'కలుషం వృజిన—' ఇత్యమరః॥౪౬॥

'త్యాజ్యమేవాశుభం బుద్ధైః' ఇత్యపి సవ్యభిచారమాహ—

యస్త్రివేదీవిదాం వన్ద్యః స వ్యాసోఽపి జజల్ప వః।

రామాయా జాతకామాయాః ప్రశస్తా హస్తధారణా॥౪౭॥

య ఇతి॥ యః త్రివేదీవిదాం వేదత్రయవేదినాం వో యుష్మాకం వన్ద్యో నమస్కరణీయః స వ్యాసోఽపి ఇతి భారతాదౌ జజల్ప ఉక్తవాన్। ఇతి కిమ్—జాతకామాయాః కామార్తాయారిరంసో రామాయా అజ్ఞాతకులశీలాయా అపి రమణ్యా హస్తధారణా పాణిగ్రహణమఙ్గీకరణం చ ప్రశస్తా యుక్తైవ। న కేవలం వాల్మీకిః, కింతు వ్యాసోఽపీతి 'అపి' శబ్దార్థః। తద్వచనం పూజ్యత్వాద్భవద్భిరఙ్గీకర్తవ్యమిత్యపి సూచ్యతే। 'స్మరార్తాం విహ్వలాం దీనాం యో న కామయతే స్త్రియమ్। బ్రహ్మహా స తు విజ్ఞేయో వ్యాసో వచనమబ్రవీత్॥' ఇత్యాద్యర్జునతీర్థయాత్రాయాం నాగాఙ్గనాసంబన్ధావసరే ఉర్వశ్యాదిప్రసఙ్గే స్వర్గగమనావసరే చ భారతాదౌ, రామాయణే చ శూర్పణఖాద్యుక్తౌ ప్రసిద్ధమ్। తతశ్చ పాపం వర్జ్యమ్, కార్యమిత్యప్యుచ్యతే। ఉభయథాపి దోష ఇతి భావః। వేదవిదామితి, 'కృత్యానామ్—' (౨।౩।౭౧) ఇతి షష్ఠీ॥౪౭॥

యుక్త్యన్తరేణ పూర్వోక్తమాహ—

సుకృతే వః కథం శ్రద్ధా సురతే చ కథం న సా।

తత్కర్మ పురుషః కుర్యాద్యేనాన్తే సుఖమేధతే॥౪౮॥

సుకృత ఇతి॥ సుకృతే చాన్ద్రాయణాదౌ వో యుష్మాకం కథం కేన హేతునా శ్రద్ధా ఆస్తికతా। అపి త్వనుచితమేతత్। సా చ శ్రద్ధా సురతే కామినీరతివిషయే కథం న కిమితి న। అపి తు తయా తత్ర భవితుం యుక్తమ్। యస్మాత్పురుషః తత్కర్మ వ్యాపారం కుర్యాత్ యేన కర్మణా కృత్వా అన్తే కర్మావసాన ఏవ సుఖమేధతే। అనుభూయతే పురుషేణేత్యర్థః। జన్మాన్తరే వ్రతాదిజన్యం సుఖం సందిగ్ధమ్; సురతజన్యం చ సర్వస్య స్వానుభవసాక్షికమ్। తస్మాచ్చాన్ద్రాయణాది సుకృతం త్యక్త్వా సురతమేవాఙ్గీకర్తవ్యమితి భావః। ఏతేన 'మాసైరష్టభిరహ్నా చ పూర్వేణ వయసాయుషా। ప్రాజ్ఞస్తత్కర్మ కుర్వీత యేనాన్తే సుఖమేధతే॥' ఇత్యాది విడమ్బితమ్। 'దురితే చ' ఇతి పాఠే పరదారగమనాదావిత్యర్థః। పరదారగమనాద్యనన్తరమేవ సుఖం దృశ్యతే యతః॥౪౮॥

వలాత్కురుత పాపాని సన్తు తాన్యకృతాని వః।

సర్వాన్వలకృతాన్థోపానకృతాన్మనురబ్రవీత్॥౪౯॥

బలాదితి॥ భో ద్విజాః। యూయం పాపాని పరస్త్రీగమనాదీని బలాదనుమతౌ అసత్యామపి కురుత। తాని పాపాని వః సంబన్ధీని కృతాన్యప్యకృతాని సన్తు। ఫలదాయీని మా భూవన్నిత్యర్థః। యతః—మనుః బలేన కృతాన్సర్వానర్థాన్వ్యాపారానకృతానేవాబ్రవీత్। 'బలాద్దత్తం బలాద్భుక్తం బలాన్న్యాసీకృతం చ యత్' (మను౦ ౮।౧౬౮) ఇత్యన్యార్థమపి మనువచనం ఛలేనార్థాన్తరపరికల్పనయా ప్రకృతే నిదర్శయన్ప్రతిబన్ద్యా విడమ్బయతి॥౪౯॥

స్వాగమార్థేऽపి మా స్థాస్మింస్తీర్థికా! విచికిత్సవః।

తం తమాచరతానన్దం స్వచ్ఛన్దం యం యమిచ్ఛథ॥౫౦॥

స్వాగమేతి॥ భోస్తీర్థికాః సంప్రదాయాగతవిద్యాః! యూయమస్మిన్పూర్వోక్తమనువచనరూపస్వీయాగమప్రతిపాద్యేఽర్థే ప్రమేయే 'ఆత్మారామః స్యాత్' ఇతి శ్రుత్యర్థే వా విషయే విచికిత్సవః సంశయాలవః మా స్థ భవథ। ఇదం కార్యం న వేతి సంశయః పరిత్యాజ్య ఇత్యర్థః। మనునా శ్రుత్యా వా ఈదృక్ కథం ప్రతిపాదితమిత్యుభయత్రాప్యనాదరపరా వా మా భవత। తర్హి కిం కార్యమిత్యత ఆహ— యూయం యం యమానన్దం పరదారగమనాదీచ్ఛథ, తం తం స్వచ్ఛన్దం స్వేచ్ఛయా నిఃసంశయమాదరేణ చాచరత। ఆత్మారామః స్యామితి శ్రుతిప్రామాణ్యాత్పూర్వోక్తస్మృతిప్రామాణ్యాచ్చ సంశయం పరిత్యజ్యాదరేణ యదృచ్ఛయా సుఖముపభుఙ్గ్ధ్వమితి భావః। అస్మదాగమే నిన్దాపరాః, తథాపి స్వాగమే నిన్దా న యుక్తేత్యపినా సూచితమ్। మా నిరనుబన్ధకః, తతో న లుఙ్। తీర్థేన ఆగమేన చరతి ఠక్। సదుపాధ్యాయో వా తీర్థమ్, తస్మాదస్త్యర్థే ఠన్॥౫౦॥

పూర్వోక్తశ్రుతిస్మృతీనామర్థమజ్ఞాత్వా త్వయైవముక్తం వ్యాఖ్యానమప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ—

శ్రుతిస్మృత్యర్థబోధేషు క్వైకమత్యం మహాధియామ్।

వ్యాఖ్యా బుద్ధిబలాపేక్షా సా నోపేక్ష్యా సుఖోన్ముఖీ॥౫౧॥

శ్రుతీతి॥ శ్రుతిస్మృత్యర్థబోధేషు మహాధియామప్యైకమత్యమవిసంవాదః క్వాస్తి, అపి తు— సర్వత్రాపి విసంవాద ఏవ, బుద్ధిబలేన పరస్పరవిజయాత్। ఏవం సతి వ్యాఖ్యా పదార్థవాక్యార్థనిరూపణం బుద్ధిబలం ప్రజాబలమపేక్షతే ఏవంభూతా। యస్య యథా స్ఫురతి, స తథా వ్యాఖ్యాతి। అత ఏవాద్వైతవాదినః శ్రుతీరభేదపరత్వేన, ద్వైతవాదినస్తు భేదపరత్వేన వ్యాచక్షతే, సా వ్యాఖ్యా సుఖోన్ముఖ్యనాయాససాధ్యా। అథ చ,—సుఖపర్యవసాయినీ నోపేక్ష్యా నానాదరణీయా। సైవాఙ్గీకార్యేత్యర్థః। స్వేచ్ఛాచారమేవ కురుతేతి భావః। ఏకా సమానా అవిసంవాదినీ మతిః, చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్॥౫౧॥

త్వన్మతాఙ్గీకారే నిరయాదిప్రాప్తిః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ—

యస్మిన్నస్మీతి ధీర్దేహే తద్దాహే వః కిమేనసా।

క్వాపి తత్కిం ఫలం న స్యాదాత్మేతి పరసాక్షికే॥౫౨॥

యస్మిన్నితి॥ యస్మిన్దేహే అహమస్మి ఇతి ధీః, గౌరః కృశ ఇత్యాద్యాకారః ప్రత్యయస్తస్య శరీరస్య దాహే సతి వో యుష్మాకమేవ ఏనసా పాపేన కిమ్। అపి తు పాపేన నిరయపాతాది కించిదపి న కార్యతే। అయమాశయః—అయం దేహ ఏవాత్మా, దేహాతిరిక్తో వా? యద్యాద్యః కల్ప్యస్తర్హి యేన దేహేన పాపం కృతం తస్య వినష్టత్వాద్దేహాత్మవాదినాం వః పాపేన కిం కర్తుం శక్యతే। అపి తు న కించిదిత్యర్థః। అథ దేహాతిరిక్త ఏవ దేహే వినష్టేఽపి దేహాన్తరే దేశాన్తరే కాలాన్తరే చ పుణ్యపాపఫలానాం భోక్తాస్తి। తత్రాప్యేవం వక్తవ్యమ్। స కిం స్వసాక్షికః పరసాక్షికో వా? నాద్యః—అహంప్రత్యయస్య దేహవిషయత్వేనైవ సిద్ధేః, తదతిరిక్తాలమ్బనకల్పనానవకాశాత్। తతశ్చ 'తద్దాహే వః కిమేనసా' ఇతి పునరాయాతమ్। ద్వితీయం దూషయతి– పరో వేదాదిః సాక్షీ యస్య తస్మిన్దేహాన్తరే దేశాన్తరే కాలాన్తరే చ ఫలభోక్తరి దేహాతిరిక్తే వేదప్రతిపాదిత ఆత్మని తస్య పాపస్య నిరయాది ఫలం చేత్। స చేత్ఫలస్య భోక్తా, తర్హి ఆత్మేతి హేతోః। ఆత్మత్వావిశేషాదితి యావత్। తస్మాత్క్వాప్యాత్మాన్తరేఽపి తత్కిం న స్యాత్। అపి తు భవితవ్యమేవ। తేన దేహేన పాతకే కృతే తదతిరిక్తేనాత్మనా చేత్ఫలం భోక్ష్యతే తర్హి దేవదత్తేన పాపే కృత ఆత్మత్వావిశేషాద్యజ్ఞదత్తేనాపి తత్ఫలముపభోక్తవ్యమిత్యాపద్యతే। కించ పాపఫలదుఃఖానుభవే తస్య దేహస్య నాశే తత్పాతకఫలం దేహవ్యతిరిక్తే పరప్రత్యయవేద్య ఆత్మని చేద్భవేత్, తథాపి న దోషః। దుఃఖం హ్యుపభుజ్యమానం ప్రతికూలం భవతి, ఉపభోక్తా చాహంకారాస్పదం దేహో వినష్టః, ఆత్మా తు నోపభోక్తేతి ఫలసంబన్ధేఽపి న దోషః। తతశ్చ పాపకారిణో దేహస్య వినష్టత్వాన్మృత్యోరేవ చాపవర్గత్వాన్న కశ్చిత్ఫలభోక్తేతి। స్వేచ్ఛాచారమేవ కురుతేతి భావః। యద్వా,—పరశ్చాసౌ సాక్షీ చ పరసాక్షీ స ఏవ పరసాక్షిక ఆత్మేత్యాత్మలక్షణే పరే దేహాతిరిక్తే సాక్షిణి తటస్థే చేత్తత్ఫలమ్ తర్హి క్వాపి పాషాణాదౌ వా తత్ఫలం కిం న స్యాత్, అపి తు స్యాదేవాత్మత్వావిశేషాత్। తస్మాద్దేహాతిరిక్త ఆత్మా నాస్త్యేవ, దేహశ్చ నష్టః, కస్య పాపఫలం స్యాదితి భావః। యద్వా,— క్వాపి జన్మాన్తరీయదేహాన్తరే ఆత్మాస్తీతి పాపఫలం చేత్స్యాత్, తర్హి పరో దేవదత్తాద్యాత్మా సాక్షీ యస్య తస్మిన్నాత్మాన్తరాధిష్ఠితే దేవదత్తాదిదేహేఽపి। పరస్య వా దేవదత్తాదిదేహస్య సాక్షిణ్యాత్మని కిం న స్యాత్। అపి త్వవిశేషాత్స్యాదేవేత్యలమతిప్రసఙ్గేన॥౩౨॥

పునరపి దేహాతిరిక్తాత్మవాదినముపహసతి—

మృతః స్మరతి జన్మాని మృతే కర్మఫలోర్మయః।

అన్యభుక్తైర్మృతే తృప్తిరిత్యలం ధూర్తవార్తయా॥౩౩॥

మృత ఇతి ॥ గతప్రాణో నష్టశరీరత్వాన్నిరన్వయధ్వస్తపూర్వానుభవసంస్కారోద్భోధోఽపి పూర్వజన్మాన్యనేకజన్మ- తత్కర్మజాత్యాదీని పూర్వమహం బ్రాహ్మణోఽభూవమిత్యాదీని స్మరతి। మృతే చ కర్మణాం సుకృతదుష్కృతకర్మణాం ఫలాని సుఖదుఃఖరూపాణి తేషామూర్మయః పరమ్పరా భోగా వా భవన్తి। తదధికరణా భవన్తీత్యర్థః। తథా,— అన్యేషాం బ్రాహ్మణానాం భుక్తైర్భోజనైః కృత్వా మృతే ధ్వస్తదేహే ప్రేతే తృప్తిర్భవతీతి ధూర్తానాం పరవఞ్చనమాత్రేణ స్వోపజీవినాం వార్తయా అప్రామాణికేన వార్తామాత్రేణాలమ్। సా న కార్యేత్యర్థః। సర్వమప్యేతద్వ్యధికరణత్వాదనుపపన్నమ్। స్వభోజనాదిలాభాయ పరం ప్రతారయన్తి। తస్మాద్దేహ ఏవాత్మేతి భావః। 'అన్యభుక్తాని' ఇతి పాఠే 'అన్యేషాం భుక్తాని' ఇతి శేషషష్ఠీసమాసః॥౫౩॥

దేహాతిరిక్తాత్మప్రతిపాదికాం శ్రుతిమప్యుపహసతి—

జనేన జానతాస్మీతి కాయం నాయం త్వమిత్యసౌ।

త్యాజ్యతే గ్రాహ్యతే చాన్యదహో శ్రుత్యాతిధూర్తయా॥౫౪॥

జనేనేతి॥ అతిధూర్తయా నితరాం పరవఞ్చనపరయా 'తత్త్వమసి' ఇతి 'స వా ఏష మహానజ ఆత్మా' ఇత్యాదిశ్రుత్యా ప్రయోజకకర్త్ర్యా కాయమ్ ' అస్మి' ఇతి అహం ప్రత్యయం జానతా 'స్థూలోఽహమ్, కృశోఽహమ్' ఇత్యాద్యహంప్రత్యయవిషయో దేహ ఏవ, న తు తదతిరిక్తః కశ్చిదితి దేహమేవాత్మానం జానతా జనేన ప్రయోజ్యేన అయమ్ 'అస్మి' ఇతి ప్రత్యయవిషయః (కాయః) త్వం న భవసీతి అసౌ దేహః త్యాజ్యతే అహం ప్రత్యయవిషయత్వేనేతి శేషః। జనేన స్వయం కాయః అహంప్రత్యయవిషయత్వేన త్యజ్యతే, శ్రుత్యా తు తేన త్యాజ్యత ఇత్యర్థః। అన్యశ్చానుభవవిరుద్ధమిత్థంతయా వక్తుమశక్యమప్రామాణికమహంప్రత్యయవిషయమాత్మలక్షణం వస్తు గ్రాహ్యతేఽఙ్గీకార్యతే। అహో ఆశ్చర్యమ్, కష్టం వా। మహదనుచితమేతదిత్యర్థః। 'దేహ ఆత్మభావం పరిత్యజ్య తదన్యస్మిన్నాత్మని నిత్యతాం గృహీత్వా దీక్షాతప ఆదిభిర్దేహం కర్శయ, తదతిరిక్తాత్మవేదనం కురు' ఇతి శ్రుత్యా లోక ఉపదిశ్యత ఇత్యర్థః। విప్రలమ్భకవాక్యత్వేన, శ్రుతిమాత్రమప్రమాణమ్। వార్తామాత్రేణాలమ్। సా న కార్యేత్యర్థః। అన్యోఽపి ధూర్తోఽన్యేన రత్నాది త్యాజయతి, కాచాది గ్రాహయతి। కర్తృద్వయస్యానభిహితత్వాదుభయత్ర తృతీయా॥౫౪॥

నను పుత్రేష్ట్యా పుత్రస్య ప్రత్యక్షోపలమ్భాజ్జ్యోతిష్టోమాదేరపి ఫలస్యానుమానాచ్ఛ్రుతిమాత్రప్రామాణ్యాత్కథం శ్రుతేర్ధూర్తత్వమిత్యాశఙ్క్య దూషయతి—

ఏకం సందిగ్ధయోస్తావద్భావి తత్రేష్టజన్మని।

హేతుమాహుః స్వమన్త్రాదీనసఙ్గానన్యథా విటాః॥౫౫॥

ఏకమితి॥ భవనాభవనాభ్యాం సందిగ్ధయోరర్థయోః పుత్రాదిలాభాలాభయోర్మధ్యే ఏకమిష్టమనిష్టం వా తావన్నిశ్చితం భావి భవిష్యతి। తత్ర తయోర్మధ్యే। తథా సతి వా। ఇష్టస్య పుత్రాదేర్జన్మని లాభే సతి విటా ధూర్తాః పరవఞ్చనచతురాః స్వమన్త్రాదీన్హేతుం కారణభూతానాహు:। అస్మాభీ రుద్రజపాది త్వదర్థం కృతమ్, తేన త్వయా పుత్రాది లబ్ధమితి వదన్తీత్యర్థః। అన్యథా పుత్రాద్యలాభే తు తానేవ మన్త్రానసాఙ్గానఙ్గవికలతయా ఫలస్యాసాధకాన్ప్రాచీనపుత్ర- వియోగాదివిపరీతఫలకారిణశ్చాహుః। సామగ్రీసాకల్యాభావాద్యథోక్తదక్షిణాభావాత్ఫలం న జాతమ్, విపరీతం చ జాతమిత్యర్థః। తస్మాద్దృష్టఫలపుత్రేష్ట్యాదిదృష్టాన్తేనాదృష్టఫలేష్వపి ఫలకల్పనా నిరవకాశేతి శ్రుతిరప్రమాణైవేతి భావః॥౫౫॥

శ్రుతిప్రామాణ్యమభ్యుపగమవాదేనాఙ్గీకృత్యాప్యేకాత్మవాదిమతమనిష్టాపత్త్యా దూషయతి—

ఏకస్య విశ్వపాపేన తాపేఽనన్తే నిమజ్జతః।

కః శ్రౌతస్యాత్మనో భీరో ! భారః స్యాద్దురితేన తే॥౫౬॥

ఏకస్యేతి॥ విశ్వేషాం సర్వేషాం పరదారగమనజనితేన పాపేన హేతునానన్తేఽక్షయే తాపే నిరయాదిదుఃఖే నిమజ్జతోఽనన్తదుఃఖమనుభవతః సతః శ్రౌతస్య 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ' (ఛాం ౬।౨।౧)' నేహ నానాస్తి కించన' (వృం ౪।౪।౧౯) ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధస్యైకస్యాద్వితీయస్యాత్మనః హే భీరో పాపాద్భయశీల! తే తవ ఏకస్య దురితేన కో భారో గౌరవం స్యాత్, అపి తు పూర్ణస్య శకటస్య శూర్పేణేవ న కశ్చిద్భారో భవేత్। ఏకాత్మవాదిమతే ప్రామాణికస్యైవాత్మనో యది సకలశరీరోపాధికృతపాపసంబన్ధః, తదా తత్ఫలాననన్తాన్నిరయాదిదుఃఖానుభవావసరే తవైకపాపేన కృత్వా పాపాక్షయరాశికృతస్తస్య న కోఽపి భారః స్యాత్। కించ త్రైర్యస్పుణ్యం కృతం, తత్త్వయైవ కృతమితి పాపే కృతేఽపి తవ దోషో నేతి యథేచ్ఛం పాపం కుర్విత్యర్థః। అపి చాత్మైక్యాత్స్వపరవ్యవహారాభావే

పరదారత్వపరస్వత్వాద్యభావాత్పరదారగమనాదౌ పాపలేశస్యాప్యభావాత్స్వేచ్ఛాచారమేవ కుర్విత్యర్థః। భీరో తాత్పర్యపర్యాలోచనయా వినా భయశీల, ఇత్యుపహాసః। తస్మాదేకాత్మశ్రుతిరుపాసనపరా జ్ఞేయా, న తు తాత్త్వికీతి భావః॥౩౬॥

దేవపూజాదిబుద్ధిం నిరాకరోతి—

కిం తే వృన్తహృతాత్పుష్పాత్తన్మాత్రే హి ఫలత్యదః।

న్యస్య తన్మూర్ధ్న్యనన్యస్య న్యాస్యమేవాశ్మనో యది॥౩౭॥

కిమితి॥ భో దేవపూజక! వృన్తాత్ప్రసవబన్ధనాత్సకాశాద్ధృతమవచితం చమ్పకాది— పుష్పం తస్మాద్ధేతోస్తే తవ కిం ప్రయోజనమ్। ప్రత్యుత దోష ఏవేత్యర్థః। హి యస్మాదదః పుష్పం తన్మాత్రే వృక్షాగ్రవృన్త ఏవ వర్తమానమేవ ఫలతి ఫలరూపేణ పరిణమతే, నతు తేన వినా। పుష్పేఽవచితే ఫలోత్పత్తిప్రతిబన్ధ ఏవ భవతి, నత్వన్యత్ఫలమిత్యర్థః। అథ దేవపూజాదౌ వినియోగాత్సాఫల్యమితి చేత్। తదప్యసత్। అశ్మనః శాలగ్రామశివలిఙ్గాదేః పాషాణస్యైవ మూర్ధ్ని న్యాస్యం యది చేత్తత్ర న్యస్తం సత్ఫలాయ భవిష్యతీత్యాశయః, తర్హ్యనన్యస్య శిలాతోఽభిన్నస్య పాషాణసదృశస్య స్వస్య మూర్ధ్ని తత్పుష్పం న్యస్య నిధేహి। అనన్యస్యైవేతి వా। నాస్యమేవేతి వా। కిం చ భవన్మతే భేదస్య ప్రాపఞ్చికత్వాత్పరమేశ్వరస్య సర్వత్ర సత్త్వాచ్ఛాలగ్రామాదేస్త్వచ్ఛిరసశ్చైక్యాద్దేవపూజాపి పృథగ్వృథేతి స్వశిరస్యేవ పుష్పాణి క్షిపేత్యుపహాస ఇతి భావః। న్యాస్యం, హలన్తత్వాణ్ణ్యత్॥౩౭॥

వైరాగ్యజననార్థమన్యదప్యాహ—

తృణానీవ ఘృణావాదాన్విధూనయ వధూరను।

తవాపి తాదృశస్యైవ కా చిరం జనవఞ్చనా॥౩౮॥

తృణానీతి॥ హే పురుష! 'ముఖం శ్లేష్మాగారం, స్తనౌ మాంసగ్రన్థీ' (వైం శం ౧౮) రను స్త్రీరుద్దిశ్య ఘృణావాదాఞ్జుగుప్సావచనాని నిఃసారత్వేన తృణానీవ విధూనయ త్యజ। ఇత్యాదీని వధూయతః—తాదృశస్య మాంసాదిమయస్యైవ తవాపి గర్వితస్యాపి స్త్రియోఽనేన

ప్రకారేణ నిన్ద్యా ఇతి చిరం జనవఞ్చనా లోకప్రతారణా కా। అపి తు న కార్యేతి భావః। స్త్రియో వ్యభిచారిణ్యః పాపనిరతా ఇతి నిన్దావాక్యాని తవాపి వ్యభిచారిణో న యుక్తా ఇతి వా॥౫౮॥

కురుధ్వం కామదేవాజ్ఞాం బ్రహ్మాద్యైరప్యలఙ్ఘితామ్।

వేదోఽపి దేవకీయాజ్ఞా తత్రాజ్ఞాః ! కాధికార్హణా॥౫౯॥

కురుధ్వమితి॥ హే అజ్ఞా మూర్ఖా బ్రాహ్మణాః! యూయమ్ ' అహల్యాయై జారః సురపతిరభూదాత్మతనయాం ప్రజానాథోఽయాసీత్' ఇత్యాదిస్మరణాద్బ్రహ్మవిష్ణుమహేశాదిభిరప్యలఙ్ఘితాం కామ ఏవ దేవః, తస్య స్త్రీపారవశ్యలక్షణామాజ్ఞాం కురుధ్వమ్। యస్మాద్వేదోఽపి 'శ్రుతిస్మృతీ మమైవాజ్ఞా' ఇతి శ్రీభగవద్వచనాద్దేవకీయా ఆజ్ఞా। అతః–తత్ర వేదరూపాయాం దేవాజ్ఞాయాం కామాజ్ఞాతోఽధికా అర్హణా పూజా మాన్యతా కా। అపి తు—దేవత్వావిశేషాద్వేదాజ్ఞేవ కామాజ్ఞాపి మాననీయైవేత్యర్థః। ఆజ్ఞాద్వయమపి సమానమ్, తస్మాత్కామాజ్ఞామపి కురుధ్వమ్, న త్వేకత్ర పక్షపాతః కార్య ఇతి భావః। యద్వా,—తత్ర ద్వయోరాజ్ఞయోర్మధ్యేఽధికమర్హణం యస్యాః సా కా ఆజ్ఞా। అపి తు పూర్వవదవిశేషాద్వే అపి సమే ఏవేత్యర్థః। ద్వయోర్మధ్యే అధికార్హణా కా ఇతి యూయమేవ కథయతేతి బ్రహ్మాదిభిరప్యఙ్గీకృతత్వాచ్ఛిష్టపరిగృహీతత్వలక్షణప్రామాణ్యాత్, ప్రత్యక్షసుఖహేతుత్వాచ్చ కామదేవాజ్ఞైవాధికార్హణా। వేదో హి బ్రహ్మాదీనామేవాజ్ఞా, బ్రహ్మాదయశ్చ కామదేవాజ్ఞాకారిణః, తతశ్చ యదీయాజ్ఞా భవద్భిరనుష్ఠీయతే, తైరపి యాఽనుష్ఠీయతే సా భవతాం సుతరామనుష్ఠేయేతి భావ ఇతి వా। పక్షపాతాత్తారతమ్యాజ్ఞానాచ్చ మూర్ఖత్వమ్। 'వేదో హి' ఇతి చ పాఠః। కామదేవాజ్ఞామేవ కురుధ్వమ్, యస్మాద్వేదోఽపి దేవాజ్ఞా। తత్ర వేదే అధికా పూజా। అపి తు— కామదేవాజ్ఞైవానుష్ఠేయా బ్రహ్మాదిభిరప్యనుష్ఠితత్వాదితి వా। 'కా విగర్హణా' ఇతి పాఠే తత్ర కామాజ్ఞాయాం కా నిన్దా। కోఽనాదర ఇత్యర్థః। దేవకీయా గహాదిషు 'జనపరయోః కుక్చ' (గం సూం ౮౯) ఇత్యత్ర 'దేవస్యేతి చ వక్తవ్యమ్' (గం సూం ౯౦) ఇతి వక్తవ్యాచ్ఛః కుక్చ॥౫౯॥

శ్లోకత్రయేణ మీమాంసకాన్ పరిహతి—

ప్రలాపమపి వేదస్య భాగం మన్యధ్వ ఏవ చేత్।

కేనాభాగ్యేన దుఃఖాన్న విధీనపి తథేచ్ఛథ॥౬౦॥

ప్రలాపమితి॥ మహతా ప్రయాసేన యస్య ప్రామాణ్యముపపాదితమ్, తస్య వేదస్యైవ కంచన భాగమంశం 'సోఽరోదీత్, యదరోదీత్' ఇత్యాద్యర్థవాదమన్త్రనామధేయాత్మకం ప్రలాపమివానర్థకవచోరూపం చేన్మన్యధ్వే కురుధ్వే 'ఆమ్నాయస్య క్రియార్థత్వాదానర్థక్యమతదర్థానామ్' ఇత్యాదినా పూర్వపక్షసూత్రేణ ప్రతిపాదితస్యానర్థంక్యస్య 'విధినా త్వేకవాక్యత్వాత్' ఇత్యాదినా సిద్ధాన్తసూత్రేణ స్తుత్యర్థత్వాదినాఽర్థంవాదాదేరుపయోగేఽభిహితేఽపి సార్థక్యాభావాదనిరాకృతత్వాదర్థవాదాదివేదభాగమనర్థకవచనప్రాయం చేన్మన్యధ్వే, తర్హి బహుధనవ్యయాయాససాధ్యత్వాత్, దుఃఖజనకాన్ 'జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజేత' ఇత్యాదీన్ విధిభాగానపి కేన భాగ్యాభావేన తథా ప్రలాపరూపాన్న ఇచ్ఛథ నాఙ్గీకురుథ। అపి తు తానపి ప్రలాపరూపానేవ స్వీకురుథ ఇత్యర్థః। సర్వోఽపి వేదో విధిరూపః ప్రలాపరూపో వా అస్తు। నత్వర్ధజరతీయన్యాయః సమాశ్రయితుం యుక్త ఇతి భావః। వేదత్వావిశేషేఽప్యభాగ్యమేవ వైషమ్యహేతురిత్యర్థః। 'దుఃఖ' శబ్దస్య నపుంసకత్వేఽపి దుఃఖం కరోతీతి ణ్యన్తాత్పచాద్యచి దుఃఖానితి జ్ఞేయమ్॥౯౦॥

ప్రకారాన్తరేణాపి మీమాంసకానుపహసతి—

శ్రుతిం శ్రద్ధత్థ విక్షిప్తాః ప్రక్షిప్తాం బ్రూథ చ స్వయమ్।

మీమాంసామాంసలప్రజ్ఞాస్తాం యూపద్విపదాపినీమ్॥౯౧॥

శ్రుతిమితి॥ హే మీమాంసాయాం వేదవిచారే మాంసలా పరిపుష్టా ప్రజ్ఞా బుద్ధిర్యేషాం తే యూయం శ్రుతిం వేదం ప్రత్యక్షం శ్రద్ధత్థ ఆదరేణ స్వీకురుథ అక్షరమాత్రమపి సార్థకం మన్యధ్వే। తథా—విక్షిప్తా వాదిభిర్నిరాకృతా భ్రాన్తచిత్తాః పూర్వాపరానుసంధానవికలాః సన్తః తామేవ శ్రుతిం యూపసంబన్ధినం ద్విపం దాపినీం దాపయన్తీం స్వయమాత్మనైవాఙ్గీ-కృతప్రామాణ్యామపి ప్రక్షిప్తాం కేనచిద్వ్యాఘ్చకేన ఖిలరూపాం నిక్షిప్తాం చ బ్రూథ। చకారః పూర్వాపరవిరోధద్యోతనార్థః। పూర్వాపరానుసంధానవికలత్వాద్వేదవిచారచతురా సాధ్వీ భవతాం బుద్ధిరిత్యుపహాసార్థం 'మీమాంసా-'ఇత్యాది సంబోధనమ్। 'మాంసలా—' ఇత్యనేన చ స్థూలదృష్టయ ఆపాతగ్రాహిణో యూయమ్, న తు కుశాగ్రబుద్ధయ ఇతి సూచితమ్। ఋత్విజో యజ్ఞమధ్యే యజమానం యజ్ఞసమాపనాగ్రహశీలం సమాప్త్యుత్తరకాలభావి స్వాచ్ఛన్ద్యం విదిత్వా కార్యవత్తావేలాయామేవ స్వయం 'యూపే యూపే హస్తినో బద్ధ్వా ఋత్విగ్భ్యో దద్యాత్' ఇత్యేతత్ప్రతిపాదకాని వేదవాక్యాని యజమానస్య శ్రద్ధాజననార్థం పఠిత్వా యాచన్తే। ప్రత్యక్షశ్రుతివిహితదేయాన్తరనిదర్శనవ్యామోహితశ్చ స యజమానః శ్రద్దధానతయా తథైవ

ప్రతిపద్య తేభ్యః ప్రయచ్ఛతీతి తైరేవైషా స్మృతిః ప్రవర్తితా స్యాదిత్యాశఙ్క్య 'నేయం వేదమూలా' ఇతి 'లోభపూర్వకమేభిరుక్తం' ఇతి వేదవాక్యానామర్థవాదత్వమఙ్గీకరోతి। తతశ్చ కానిచిద్వాక్యాని ప్రధానాని కానిచిదప్రధానానీత్యర్ధజరతీయన్యాయస్తదవస్థ ఏవేత్యర్థః। 'యూపహస్తినో దానమాచరన్తి' ఇతి స్మృతేర్మూలభూతా శ్రుతిరభిధీయతే। కల్పితశ్రుతిమూలత్వాత్స్మృతిరేవ వా శ్రుతిత్వేనోచ్యతే। యూపవద్ అత్యుచ్చా ద్విపా యూపద్విపాః, తాన్ దాపయతీతి। వాజపేయాదౌ హి సప్తదశ హస్తినో రథా దాస్యశ్చ దక్షిణాః। ఇత్యుపలక్షణమేతదిత్యన్యే॥౬౧॥

కో హి వేదాస్త్యముష్మిన్వా లోక ఇత్యాహ యా శ్రుతిః।

తత్ప్రామాణ్యాదముం లోకం లోకః ప్రత్యేతు వా కథమ్॥౬౨॥

కో హీతి॥ 'కో హి తద్వేద యద్యముష్మింల్లోకేఽస్తి వా న వా' ఇతి 'దిక్ష్వతీకాశాన్కరోతి' ఇత్యాదిర్యా శ్రుతిః, అముష్మిఁల్లోకే పరలోకే విషయే సుఖాదికమస్తి వాస్త్యేవ నాస్త్యేవ ఇతి వా హి నిశ్చితం కో వేద। అపి తు న కోఽపి। ఇత్యాహ బ్రవీతి। తస్యాః శ్రుతేః ప్రామాణ్యాదముం లోకం పరలోకం లోకః పరీక్షకోఽస్మదాదిః కథం వా కథమివ ప్రత్యేతు విశ్వాసేన నిశ్చినోతు। అపి తు న కోఽపి। యదీయాస్తిత్వ-నాస్తిత్వయోః శ్రుతేరేవ సందేహస్తత్ప్రామాణ్యాత్పామరో భవాదృశ ఏవ పరలోకం మన్యతే నతు ప్రామాణికః కశ్చిదితి భావః॥౬౨॥

స్మృతిప్రామాణ్యమపి దూషయతి—

ధర్మాధర్మౌ మనుర్జల్పన్నశక్యార్జనవర్జనౌ।

వ్యాజాన్మణ్డలదణ్డార్థీ శ్రదధాయి ముధా బుధైః॥౬౩॥

ధర్మేతి॥ బహుధనవ్యయాయాససాధ్యత్వాత్ శీతభయాత్తీర్థస్నానాద్యశక్తత్వాత్, అగ్నౌ చరణసంతాపనాదిరూపతయా తత్తదిన్ద్రియవేగస్య పరిహర్తుమశక్యత్వాత్ సుఖానుభవమూలత్వాచ్చ, క్రమేణాశక్యమర్జనం కరణం, వర్జనం చ యయోస్తౌ ధర్మాధర్మౌ బుద్ధిపూర్వం జల్పన్బహుధా ప్రతిపాదయన్ మన్వన్తరాధిపతిరాదిరాజో మనుర్ముఖ్యస్మృతికర్తా బ్రహ్మపుత్రః స్వాయంభువః వ్యాజాద్ధర్మాధర్మోపదేశకస్మృతిప్రణయనమిషేణ విధినిషేధాతిక్రమనిమిత్తప్రాయశ్చిత్తద్వారా మణ్డలస్య రాష్ట్రస్య లోకస్యాపరాధం

నిమిత్తీకృత్య దణ్డార్థీ ద్రవ్యమభిలాషుకో యతః,-తస్మాద్బుద్ధైః పణ్డితంమన్యైర్ముధా వృథైవ శ్రదధాయి ఆదృతా। అధర్మాచరణం సుకరమిత్యధర్మమేవ సర్వః కరోతి। తతశ్చ యేన కేనాప్యుపాయేనార్థగ్రహణోపాయ ఏవ దణ్డో మనునాభిహితః, నతు ధర్మ ఇత్యర్థః। అబుద్ధైరితి వా। మనువచనమూలత్వాత్స్మృతిమాత్రస్యాప్రామాణ్యముక్తమ్॥౬౩॥

పురాణప్రామాణ్యం దూషయతి—

వ్యాసస్యైవ గిరా తస్మిన్శ్రద్ధేత్యద్ధా స్థ తాన్త్రికాః।

మత్స్యస్యాప్యుపదేశ్యాన్వః కో మత్స్యానపి భాషతామ్॥౬౪॥

వ్యాసస్యేతి॥ దాశదారికావ్యభిచారజాతస్య భ్రాతృజాయాయాం పుత్రోత్పాదిన ఇత్యాదిశీలస్య వ్యాసస్యైవ కవిత్వరూపయా గిరా తస్మిన్ధర్మే। పరలోకే వా। వ్యాస ఏవ వా। శ్రద్ధా భావనా ఆస్తిక్యబుద్ధిరితి ఇత్యేతస్మాద్ధేతోరద్ధా నిశ్చితం యూయం తాన్త్రికా యుక్తిజ్ఞా వాక్యవిచారచతురాః స్థ భవథ। విరుద్ధలక్షణయా— ఏవం విగీతేన వ్యాసేన ప్రతిపాదితే ధర్మే పరలోకే తస్మిన్వా యేషామాస్తిక్యబుద్ధిః, తే యూయం మూర్ఖతమా ఇతి భావః। అథ చ — తాన్త్రికాః కువిన్దతుల్యా మూర్ఖా ఇత్యర్థః। వ్యాసస్యేత్యేకవచనేన, ఏవకారేణ విగీతత్వం సూచితమ్। మూలాపరిశుద్ధ్యా భారతాదీనాం పురాణానాం చోపహాసః కృతః। మత్స్యపురాణం తు మత్స్యరూపధారిణా శ్రీవిష్ణునా మనవే ప్రోక్తమితి తత్పృథగుపహసతి —మత్స్యస్య ఉపదేశ్యాన్వః యుష్మాన్మను- ప్రభృతీన్కో భాషతాం యుష్మాభిః సహ సంవాదం కః కరోతు। యతః— మత్స్యానపి కో భాషతామ్। మత్స్యా అపి సంవాదార్హా న భవన్తి। తదుపజీవినస్తచ్ఛిష్యా భవన్తస్తు దూరే ఇతి కో భాషతామ్। యుష్మాన్మన్వాదీన్మత్స్యాన్ కో వదతు। అపి తు న కోఽపి। యతో మత్స్యస్యోపదేశ్యాన్। జలస్థలచారిభ్యో యో హీనో మత్స్యః, తస్యాపి శిష్యాస్తన్నిదేశకారిణః। తతశ్చోపదేశకాపేక్షయోపదేశ్యస్య హీనత్వాన్మత్స్యశబ్దేనాపి నాభిధేయా ఇతి భావః। ఏవం కూర్మపురాణాదీనాముపహాసః। అథ చ,— మనుసంబన్ధిత్వేన సర్వేఽపి మానవశబ్దవాచ్యా యథా, తథా మత్స్యసంబన్ధినో మాత్స్యశబ్దాభిధేయత్వమేవ యుక్తమ్, నతు మత్స్యశబ్దాభిధేయత్వమితి కో మత్స్యానపి భాషతామితి యుక్తముక్తమితి వ్యాఖ్యేయమ్। తాన్త్రికా ఇతి, 'తన్త్రమధీతే వేద వా' ఇత్యర్థే వసన్తాదేరాకృతిగణత్వాట్ఠక్। మత్స్యస్యేతి 'కృత్యానామ్–' (౨।౩।౭౧) ఇతి కర్తరి షష్ఠీ॥౬౪॥

పూర్వోక్తమేవ వ్యాసస్యాప్రమాణత్వం శ్లోకద్వయేనాహ —

పణ్డితః పాణ్డవానాం స వ్యాసశ్చాటుపటుః కవిః।

నినిన్ద తేషు నిన్దత్సు స్తుబత్సు స్తుతవాన్న కిమ్॥౬౫॥

పణ్డిత ఇతి॥ పణ్డితో బుద్ధిమాన్, అత ఏవ కవిరౌత్ప్రేక్షికస్యార్థస్య వర్ణకః, తథా,— పాణ్డవానాం యుధిష్ఠిరాదీనాం చాటుని ప్రియవచనే పటుః ఏవంభూతః స భవద్భిరాప్తతమత్వేనాఙ్గీకృతో వ్యాసస్తేషు పాణ్డవేషు దుర్యోధనాదీన్నిన్దత్సు సత్సు న నినిన్ద కిమ్। తథా,—తేషు శ్రీకృష్ణాదీన్స్తువత్సు సత్సు న స్తుతవాన్కిమ్। తేషు నిన్దత్సు స్వయమపి నినిన్ద, తేషు స్తువత్సు స్వయమపి తుష్టావేతి పూర్వ విశేషణయుక్తస్యాపి వ్యాసస్య పరాధీన-త్వాదనాప్తత్వాచ్చ తత్ప్రణీతం భారతాద్యప్రమాణమేవేతి భావః। అన్యోఽపి పణ్డితః ప్రభుచిత్తానుగుణమేవ వ్యవహరతి, తద్వదయమపీత్యర్థః॥౬౫॥

న భ్రాతుః కిల దేవ్యాం స వ్యాసః కామాత్సమాసజత్।

దాసీరతస్తదాసీద్యన్మాత్రా తత్రాప్యదేశి కిమ్॥౬౬॥

నేతి॥ స భవదీయో వ్యాసో భ్రాతుర్విచిత్రవీర్యస్య దేవ్యాం మహిష్యాం కామాత్స్మరపరవశత్వాదనురాగాన్న సమాసజద్వ్యవహరతి స్మ। 'కిల' ఇత్యుపహాసే శ్రుతౌ వా। అస్మద్బుద్ధ్యా తావత్కామాదేవ సంగతః। పౌరాణికాస్తు— దేవరాత్సుతోత్పత్తేర్ధర్మ్యత్వాత్తస్యాం సుతోత్పాదనార్థం మాత్రాజ్ఞప్తస్తస్యాం సక్త ఇతి వదన్తి। తస్మాత్తద్యథా, తథాస్త్విత్యర్థః। తదా పుత్రోత్పాదనోపలక్షితే కాలే దాస్యాం రత ఆసీదితి యత్ప్రసిద్ధమ్। తత్ర దాసీరతేఽపి మాత్రా సత్యవత్యా అదేశి ఆదిష్టః కిమ్। కథయతేతి ప్రశ్నకాకురుపహాసార్థా, అపి తు తత్ర తావన్నాదిష్టః, తస్మాదుభయత్రాపి స్మరపరవశత్వాదేవ ప్రవృత్తః। ఏవంవిధస్యానాప్తత్వాత్తద్వచనమప్రమాణమేవేతి భావః। సమాసజత్, 'దంశసఞ్జ–' (౬।౪।౨౫) ఇతి నలోపః॥౬౬॥

ఇదానీం దేవద్విజగోభజనం దూషయతి—

దేవైర్ద్విజైః కృతా గ్రన్థాః పన్థా యేషాం తదాదృతౌ।

గాం నతైః కిం న తైర్వ్యక్తం తతోఽప్యాత్మాధరీకృతః॥౬౭॥

దేవైరితి॥ దేవైర్బ్రహ్మాదిభిః, ద్విజైర్యాజ్ఞవల్క్యాదిభిశ్చ కృతా గ్రన్థాః పురాణాని స్మృతయశ్చ త ఏవ యేషాం భవాదృశాం వైదికానాం తదాదృతౌ తేషాం దేవానాం ద్విజానాం చాదృతావాదరే విషయే పన్థాః। దేవా బ్రాహ్మణాశ్చావశ్యం భజనీయా ఇత్యుపదేశపరాః ప్రమాణమితి యావత్। స్వపూజార్థమేవ తైర్గ్రన్థా నిర్మితాః, తద్వచనప్రామాణ్యాద్దేవాదీనాద్రియన్తే ఏవంభూతా మూర్ఖా యే, తైర్యుష్మాభిస్తద్గ్రన్థప్రామాణ్యాదేవ గాం పశురూపాం సురభిం నతైః సద్భిస్తతః పశోర్గోరపి సకాశాదాత్మా స్వరూపం వ్యక్తం స్పష్టం నాధరీకృతః కిమ్। నమ్రః అధ చ, — హీనః। న కృతః కిమ్। అపి తు—కృత ఏవ నమస్కార్యాపేక్షయా నమస్కర్తుర్హీనత్వాత్ పశోరపి సకాశాద్భవన్తో మూర్ఖతమా ఇత్యర్థః। వ్యక్తం మన్యే ఇతి యావదితి వా। స్వార్థంపరపరవచనస్యాప్రమాణత్వాద్దేవబ్రాహ్మణసురభిభజనం నిర్మూలత్వాత్త్యాజ్యమితి భావః। దేవైర్ద్విజైః కృతా గ్రన్థా యేషాం వః పన్థాః ప్రమాణమ్, తైర్భవద్భిస్తస్య పథస్తేషాం దేవాదీనాం వా, గ్రన్థాదీనాం వా, ఆదరణనిమిత్తం గాం నతైః। తతోఽప్యాత్మేతి పూర్వవత్॥౬౭॥

ఇదానీం పరలోకమఙ్గీకృత్యాపి యజ్వనాం బ్రహ్మచర్యాది పరిహరతి—

సాధుకాముకతాముక్తా శాన్తస్వాన్తైర్మఖోన్ముఖైః।

సారఙ్గలోచనాసారాం దివం ప్రేత్యాపి లిప్సుభిః॥౬౮॥

సాధ్వీతి॥ శాన్తం విషయభోగపరాఙ్ముఖం స్వాన్తం చిత్తం యేషాం తైర్మఖోన్ముఖైర్గృహీతదీక్షైరపి యజ్ఞేషు సోత్సాహం ప్రవృత్తైర్యాజ్ఞికైః కాముకతా సంభోగలోభితా యదముక్తా న త్యక్తా, తత్సాధు యుక్తమ్। యద్వా,— సాధ్వీ సుఖకారిణీ సా చాసౌ కాముకతా చ సా న ముక్తా। శాన్తస్వాన్తైర్యజ్వభిః కాముకతా సాధు ముక్తా త్యక్తా। సాధ్వీతి కాక్వా విరుద్ధలక్షణయా నైవ ముక్తా, కింతు సంభోగైకనిష్ఠా ఏవ త ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్। సర్వత్రాపి హేతుగర్భ విశేషణమాహ— కింభూతైః— సారఙ్గలోచనాభిః సున్దరీభిః సారాం శ్రేష్ఠామ్। తా ఏవ సారః శ్రేష్ఠః పదార్థో యస్యాం తాదృశీం వా। దివం ప్రేత్యాపి మృత్వాపి లిప్సుభిః। రమ్భాదికామాయైవ బహుధనవ్యయాయాససాధ్యాన్యజ్ఞాన్ యే కుర్వన్తి తైః కాముకతా నైవ త్యక్తా। అన్యేషాం తు యావజ్జీవమేవాకాముకత్వమ్। యజ్వనాం తు మరణానన్తరమపీతి 'ప్రేత్యాపి' ఇత్యనేన సూచితమ్। తస్మాద్దీక్షాసమయేఽపి బ్రహ్మచర్యాఙ్గీకరణేనాత్మా న వఞ్చనీయ ఇతి భావః। దివం, 'న లోకా -' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్వితీయా॥౬౮॥

ఏతదేవోపజీవ్యాహ—

కః శమః క్రియతాం ప్రాజ్ఞాః! ప్రియాప్రీతౌ పరిశ్రమః।

భస్మీభూతస్య భూతస్య పునరాగమనం కుతః॥౬౯॥

క ఇతి॥ హే ప్రాజ్ఞాః ప్రకర్షేణాజ్ఞా భో మూర్ఖాః। తస్మాచ్ఛమః శాన్తిః కః। అపి తు న కోఽపి। శమాఙ్గీకరణేన పరలోకసాధనేఽపి కామ్యమానకమనీయకామినీసంభోగఫలత్వావ్ద్యర్థైవ శాన్తిః। తస్మాన్న కార్యేత్యర్థః। తర్హి కిం కార్యమిత్యత ఆహ—ప్రియాయాస్తరుణరమణీయరమణ్యాః ప్రీతౌ ప్రేమ్ణి తస్యాః సుఖోత్పాదనే విషయే పరిశ్రమః భూయాన్ప్రయాసః కార్యః క్రియతాం కర్తవ్యః। శాన్తిః కా, అపి తు న కాపి। భోః ప్రాజ్ఞాః బుద్ధిమన్తస్తారతమ్యవిచారచతురాః। ప్రియాప్రీతౌ ప్రయాసః కార్యః సద్యః సుఖహేతుత్వాదితి వా। పరస్త్రీగమనే లోకాన్తరే నిరయాదిభయం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ—భస్మీభూతస్య మృతస్య భూతస్య జాతస్య దేహినో వా। పునరాగమనం లోకాన్తరే క్రిమ్యాదిదేహప్రాప్తిరితి యత్, స భ్రమః పరలోకస్యైవాభావాత్, తాసద్భావేఽపి చ దేహస్యైవాత్మత్వాత్ తస్య చ భస్మీభూతత్వాత్ కేన నరకాది భుజ్యతే। తస్మాద్యావజ్జీవం యథేచ్ఛం సుఖం భోక్తవ్యమితి భావః। 'ప్రియాప్రాప్తౌ' ఇతి చ పాఠః॥౬౯॥

మోక్షేఽధికారాభావాద్ బ్రహ్మచర్యపరిత్యాగేన కామ ఏవ సేవనీయ ఇతి శబ్దచ్ఛలేనం వృద్ధసమస్యా స్వీయం మతం ద్రఢయతి----

ఉభయీ ప్రకృతిః కామే సజ్జేదితి మునేర్మనః।

అపవర్గే తృతీయేతి భణతః పాణినేరపి॥౭౦॥

ఉభయీతి॥ 'అపవర్గే తృతీయా' (పాంసూం ౨।౩।౬) ఇతి భణతః పాణినేరపి మునేరుభయీ ప్రకృతిః స్త్రీపుంసలక్షణా ద్వయీ వ్యక్తిః కామలక్షణే పురుషార్థే మైథునే మిథునధర్మే సజ్జేదాసక్తా భవేదితి మనోఽన్తఃకరణాభిప్రాయః। లక్ష్యత ఇతి శేషః॥ అయమాశయః—'అపవర్గే తృతీయా' (పాంసూం ౨।౩।౬) ఇతి వదతః పాణినేర్మైథునధర్మేఽశకేన నపుంసకేన తీర్థయాత్రాబ్రహ్మచర్యాదిద్వారా మోక్షే ప్రయతితవ్యమ్, స్త్రీపుంసలక్షణా వ్యక్తిర్మైథునే శక్తత్వాత్ కామభోగేఽధికారిణీ, న తు తీర్థయాత్రాదిద్వారా మోక్షే ఇతి। తస్మాత్కామాఙ్గైవ కార్యేత్యర్థః। న కేవలమస్మదాచార్యస్యైవ సంమతమ్, కింతు భవదీయస్య పాణినేరపీతి 'అపి'

శబ్దార్థః। అథ చైవం వదతః పాణినేరప్యయమాశయః—ధర్మార్థలక్షణా వ్యక్తిః। అథ చ,—పూర్వప్రయోజ్యత్వాత్ ప్రకృతిః కామే సంబద్ధా భవేత్। 'ధర్మార్థకామమోక్షాః స్యుః—' ఇత్యాదౌ కామాదవ్యవహితపూర్వత్వేన తస్యా ఉక్తత్వాత్। తృతీయా తు కామలక్షణా వ్యక్తిః। అథ చ,—పూర్వప్రయోజ్యప్రకృతిరపవర్గే సంబన్ధుమర్హా। అపవర్గాదవ్యవహితపూర్వత్వేన తస్యా ఉక్తత్వాత్। తస్మాదపవర్గే నిమిత్తే కామాఖ్యా తృతీయైవ వ్యక్తిర్యుక్తేత్యుక్తత్వాత్, మోక్షమార్గం ప్రతి కామస్యైవ హేతుత్వాత్ప్రియాప్రీతిరేవ సుతరాం కార్యేతి భావః। అపవర్గః ఫలప్రాప్తిరితీమం సూత్రార్థం శబ్దచ్ఛలేనాన్యథోత్ప్రేక్ష్య వృద్ధసంమతిః స్వీయమతసమర్థనార్థం దర్శితా। 'తృతీయాప్రకృతిః షణ్ఢః' ఇత్యమరః। ఉభయీత్యత్రాయచః స్థానివత్త్వాత్తయగ్రహణాన్ఙీప్। సజ్జేత్, అర్హార్థే లిఙ్ ॥౭౦॥

గఙ్గాస్నాయినో దూషయతి—

బిభ్రత్యుపరియానాయ జనా జనితమజ్జనాః।

విగ్రహాయాగ్రతః పశ్చాద్గత్వరోరభ్రవిభ్రమమ్ ॥౭౧॥

బిభ్రతీతి॥ ఉపరి యానాయ స్వర్గం గన్తుమ్। అథ చ,— ఊర్ధ్వం దేశం గన్తుమ్। జనితమజ్జనాః కృతగఙ్గాస్నానాః అథ చ,— కృతాధోగమనాః జనా అగ్రతః విగ్రహాయ యుద్ధాయ పశ్చాద్గత్వరః పశ్చాద్గమనశీల ఉరభ్రో మేషస్తస్య విభ్రమం సాదృశ్యం బిభ్రతి ధారయన్తి। మజ్జనాదూర్ధ్వం గమనం విరుద్ధమితి విపరీతార్థకారిత్వాన్మేషవన్మూర్ఖా ఏవేతి। గఙ్గాస్నానేన స్వర్గో భవతీతి భ్రాన్తిరేవేతి భావః। 'విగ్రహస్య' ఇతి పాఠే ఉపరియానాయ కృతగఙ్గాస్నానా జనా మార్గే గచ్ఛతో మేషస్య భ్రాన్తిం సాదృశ్యం వా ధారయన్తి। శీతబాధయా నీచగ్రీవతయా గమనాచ్ఛరీరస్యాగ్రతః శిరోదేశే పశ్చాత్కటిదేశే చ హస్తయోర్ధారణాత్కృతగఙ్గాస్నానానాం గఙ్గాస్నానసమయేఽపి మేషతుల్యత్వమ్। తథా,—జలమధ్యేఽఘమర్షణవశాద్దక్షిణకరేణ ప్రాణానాయచ్ఛతః పృష్ఠస్థితవామహస్తస్య నీచగ్రీవతయా పురః సాదృశ్యమ్, పశ్చాత్స్థితహస్తస్య చ పుచ్ఛసాదృశ్యమితి మేషతుల్యాస్తే జనాః। ఉచ్చైర్జిగమిషోర్నీచైర్భావస్య విరుద్ధస్య కారణాదుపహాస ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్। యానాయ విగ్రహాయేతి చ 'తుమర్థాచ్చ—' (౨।౩।౧౫) ఇతి చతుర్థీ ॥౭౧॥.

పరలోకసద్భావేఽపి దేహాన్తరప్రాప్తావపి చ న కించిదనిష్టమిత్యాహ—

ఏనసానేన తిర్యక్త్వాదిత్యాదిః కా బిభీషికా।
రాజిలోఽపి హి రాజేవ స్వైః సుఖీ సుఖహేతుభిః॥౭౨॥

ఏనసేతి॥ అనేన లోకైః క్రియమాణేన బ్రహ్మహత్యాద్యేనసా పాతకేన తిర్యక్క్రిమిపక్ష్యాది స్యాద్భవేదిత్యా- దిరేవంప్రకారికా విభీషికా భయోపదర్శనం కిమ్। అపి త్వనిష్టహేతుత్వాభావాన్న కించిదేతత్। హి యస్మాద్రాజిలోఽపి తిర్యక్త్వతిహీనః సర్పవిశేషో జలవ్యాలోఽపి స్వైః స్వీయైః సుఖహేతుభిర్భేకభక్షణ- జలాహారసజాతీయతరుణీసంభోగాదిభిః సుఖకారణై రాజేవ సుఖీ। స్వజాత్యనుగుణాహారవిహారసంభోగాదీని విచిత్రాణ్యేవ సర్వేషాం సుఖసాధనాని, న తు నియతాని కానిచిత్। తతశ్చ పాపఫలభూతే తిర్యగ్యోనిత్వే జాతేఽపి సుఖసద్భావాన్న కించిదనిష్టమిత్యర్థః। 'సమౌ రాజిలడుణ్డుభో' ఇత్యమరః। బిభీషికా, 'ధాత్వర్థనిర్దేశే ణ్వుల్' (వాం ౨౨౨౫) ఇతి ణ్వుల్। 'భియో హేతుభయే షుక్' (౭।౩।౪౦) ఇతి షుక్। ' ప్రత్యయస్థాత్– ' (౭।౩।౪౪) ఇతీత్వమ్॥౭౨॥

యుద్ధే హతానాం స్వర్గప్రాప్తిరిత్యాది భారతాదివచనం దూషయతి—

హతాశ్చేద్దివి దీవ్యన్తి దైత్యా దైత్యారిణా రణే।
తత్రాపి తేన యుధ్యన్తాం హతా అపి తథైవ తే॥౭౩॥

హతా ఇతి॥ సఙ్గ్రామే హతాః సంముఖం పతితా దివి దీవ్యన్తి క్రీడన్తి ఇతి చేద్యది తర్హి దైత్యారిణా శ్రీవిష్ణునా రణే హతా హిరణ్యకశిపుప్రభృతయో దైత్యాస్తత్రాపి స్వర్గేఽపి తేన సహ యుధ్యన్తాం యుద్ధం కుర్వన్తు। యస్మాద్ధతా మారితా అపి తే దైత్యా భవదీయమతే తథైవ రణే సంముఖపతనాత్స్వర్గే జీవన్త ఏవ। తతశ్చ 'యం యం వాపి స్మరన్భావం— '(గీం ౮।౬) ఇత్యాదివచనప్రామాణ్యాన్మరణసమయేఽపి దైత్యైర్దైత్యారిణా సహ విరోధస్య చిత్తే ధృతత్వాత్ స్వర్గప్రాప్తావప్యసురభావస్య తథైవ వర్తమానత్వాత్తత్రాపి తేన సహ యోద్ధవ్యమేవ। తత్రాపి యుధ్యన్త ఏవేతి కుత్రచిత్పురాణాదౌ నాకర్ణ్యతే। తస్మాద్రణే పతితానాం మరణాదధికం కించిదపి నాస్తీతి 'రణాదపలాయనాత్స్వర్గః' ఇత్యాదిక్షాత్రధర్మప్రతిపాదకం వాక్యజాతమప్రమాణమేవేతి భావః। 'హృతా అపి ' ఇత్యత్ర 'హతౌ, అపి' ఇతి పదేన హతౌ హింసాయాం కృతాయామపి మరణే ప్రాప్తేఽపి। అన్యత్పూర్వవత్। 'హతావపి' ఇతి వా పాఠః॥౭౩॥

ఇదానీం మాయావేదాన్తసిద్ధాన్తం దూషయతి—

స్వం చ బ్రహ్మ చ సంసారే ముక్తౌ తు బ్రహ్మ కేవలమ్।

ఇతి స్వోచ్ఛిత్తిముక్తయుక్తివైదగ్ధీ వేదవాదినామ్॥౭౪॥

స్వమితి॥ సంసారే సంసరణావసరే స్వం జీవాత్మస్వరూపః ప్రపఞ్చశ్చ, తథా,— అనాద్యవిద్యావిలాసవాసనా- విద్యమానభేదం బ్రహ్మ చ, ఇతి ద్వయమప్యస్తి। 'చౌ' సమప్రాధాన్యద్యోతనార్థౌ। ముక్తౌ తు మోక్షే సంజాతే పునరావిద్యకజీవవ్యవహారనివృత్తేః కేవలం స్వప్రపఞ్చరహితం బ్రహ్మైవ వర్తతే। ఘటోపాధినివృత్తేర్ఘటాకాశనివృత్తావాకాశమాత్రస్యావస్థానవత్సంసారోపాధినివృత్తేః స్వనివృత్తౌ 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ' బ్రహ్మాత్మనా సంపత్తిర్భవతీత్యర్థః। తథాపి ప్రపఞ్చస్య శుక్తిరజతవన్మిథ్యాదృశ్యత్వాదిత్యేవం స్వస్యోచ్ఛిత్తిరేవ ముక్తిస్తస్యా ఉక్తిర్వచనం తత్ర వైదగ్ధీ నానారూపోక్తినిరూపణకౌశలం వేదవాదినాం వేదాన్తమతానుసారిణామ్। ఆత్మార్థం సర్వమ్, తస్యోచ్ఛేదః ప్రతిపాదిత ఇతి మహత్కౌశలమ్ ఇతి మాయావేదాన్తమతోపహాసః। వేదవాదినామితి ఛాన్దసాస్తే కించిదపి న జానన్తీతి సూచితమ్। అపి చ సంసారే ద్వయమ్, ముక్తౌ త్వేకమ్, తతశ్చ ద్వయం పరిత్యజ్యాత్మోచ్ఛేదపురఃసరమేకం మూర్ఖాదన్యః కోఽపి నేహతే। తస్మాన్మూర్ఖా ఏవ త ఇతి భావః। 'వేదవేదినామ్' ఇతి చ పాఠః। పూర్వ ఏవ భావః। 'వేదవేదితా' ఇతి పాఠే స్వోచ్ఛిత్తిముక్తయుక్తివైదగ్ధీరూపా వేదార్థజ్ఞాతృతా। ఆత్మవినాశోక్తిర్వేదార్థపరిజ్ఞానం నామేత్యుపహాసః॥౭౪॥

న్యాయవైశేషికసిద్ధాన్తాభిమతం ముక్తిం దూషయతి—

ముక్తయే యః శిలాత్వాయ శాస్త్రమూచే సచేతసామ్।

గోతమం తమవేక్ష్యైవ యథా విత్థ తథైవ సః॥౭౫॥

ముక్తయ ఇతి॥ యః సచేతసాం చైతన్యవతాం సుఖదుఃఖాద్యనుభవాభావాచ్ఛిలాత్వాయ పాషాణావస్థారూపాయై ముక్తయే ముక్తిం ప్రతిపాదయితుం శాస్త్రమూచే న్యాయదర్శనం నిర్మమే 'తదత్యన్తవిమోక్షోఽపవర్గః' ఇత్యనేన సకలవిశేషగుణోచ్ఛేదో ముక్తిరితి ముక్తస్య శిలాతుల్యత్వం ప్రత్యపాదయత్। యూయం తం స్వయమేవావేక్ష్య విచార్యైవ గోతమమేతన్నామానం మునిం యథా విత్థ జానీథ స ఏవ తథా, నాన్య ఇత్యర్థః। ఏవం

యేనోక్తం స గోతమ ఇతి యథా యుష్మాకం సంమతః, తథా మమాపీత్యర్థః। వైశేషికాస్తు తదీయమతానుసారిణ ఇతి భావః। అథవా,— నాయం పరం నామ్నా గోతమః। కింతు ప్రకృష్టో గౌర్గోతమః పశురేవ సచేతసాం శిలారూపముక్తిప్రతిపాదనాదిత్యర్థతోఽపి గోతమ ఏవేతి భావః। ఆత్యన్తికీ దుఃఖనివృత్తిర్మోక్ష ఇతి, సుఖమపి దుఃఖానుషఙ్గిత్వాద్ధేయమేవేతి వదతామ్ 'అశరీరం వా వ సన్తం ప్రియాప్రియే న స్పృశతః' ఇతి చ తత్ర ప్రమాణముదాహరతాం వైశేషికాణామపీయమేవ ముక్తిః సంమతేతి న్యాయవైశేషికసిద్ధాన్తోపహాసోఽనేన కృత ఇతి ॥౭౫॥

హరిహరాదిధ్యానాన్ముక్తిరితి వచనాని దూషయతి—

దారా హరిహరాదీనాం తన్మగ్నమనసో భృశమ్।

కిం న ముక్తాః కుతః సన్తి కారాగారే మనోభువః॥౭౬॥

దారా ఇతి॥ హరిహరాదీనాం లక్ష్మ్యాదయో దారాః స్త్రియః భృశం నిరన్తరం తేష్వేవ మగ్నం ధ్యాననిశ్చలం మనో యాసామేవంవిధా అపి కిం కస్మాద్ధేతోః న ముక్తాః। ప్రత్యుత కస్మాద్ధేతోః మనోభువః కారాగారే సన్తి। సదైవ కామపరవశాస్తిష్ఠన్తీత్యర్థః। తస్మాన్న ముక్తా ఇతి భావః। ఏతేన ' సకృదుచ్చరితం యేన శివ ఇత్యక్షరద్వయమ్', తథా— 'మయ్యర్పితమనోబుద్ధిర్యః స మామేతి పాణ్డవ' ఇత్యాదివచనైర్హర్యాదిధ్యానమాత్రం మోక్షకారణమితి ప్రతిపాదయతః శైవాదిశాస్త్రస్య ముక్త్యభావేన సవ్యభిచారత్వాదప్రామాణ్యమ్॥౭౬॥

ఈశ్వరవాదినో నైయాయికాన్ దూషయతి—

దేవశ్చేదస్తి సర్వజ్ఞః కరుణాభాగవన్ధ్యవాక్।

తత్కిం వాగ్వ్యయమాత్రాన్నః కృతార్థయతి నార్థినః॥౭౭॥

దేవ ఇతి॥ 'భూమ్యాదికం సకర్తృకం కార్యత్వాద్ఘటవత్' ఇత్యాదినా విచిత్రస్య కార్యజాతస్యాస్మదాదివిలక్షణేన కర్త్రా భవితవ్యమితి సర్వజ్ఞస్య పరమకారుణికస్య సత్యవచసః సర్వకర్తుః ప్రభోరీశ్వరస్య సాధితత్వాత్సర్వజ్ఞః కాలత్రయవర్తివస్తువిజ్ఞానవాన్, తథా,— కరుణాభాక్కృపావాన్, తథా,— అవన్ధ్యా సత్యా వేదరూపా వాగ్ యస్య। నైయాయికాదిమతే ఈశ్వరప్రణీతత్వాదాప్తవచనత్వాద్వేదానాం ప్రామాణ్యాత్

స్వతఃప్రామాణ్యస్య దూషితత్వాదిత్యర్థః। అథ చ,—సఫలా యథోక్తార్థసాధికా వాగ్ యస్య స సత్యవాక్। భవత్సిద్ధాన్తేన దేవశ్చేదస్తి, తర్హ్యర్థినో భుక్తిముక్త్యాద్యభిలాషిణో నోఽస్మాన్ భవన్తః ప్రాప్తమనోరథా భవన్త్వితి వాగ్వ్యయమాత్రాద్వాఙ్నిర్గమమాత్రేణ వ్యయేన కిం కస్మాన్న కృతార్థయతి పూర్ణ మనోరథాన్కరోతి। కథయతేత్యర్థః। సర్వజ్ఞాదివిశేషణత్రయేణ యుక్తోఽపి చేన్న దదాతి, తస్మాన్నాస్త్యేవ। యద్యభవిష్యత్తర్హ్యకృతార్థయిష్యత్, న చ కృతార్థయతి తస్మాన్నాస్తీతి భావః। అనేనాప్యుపహాసః సూచితః॥౭౭॥

ఇదానీం కర్మమీమాంసకమతావలమ్బినాయోగ్యోపలమ్భనమాహ—

భవినాం భావయన్దుఃఖం స్వకర్మజమపీశ్వరః।

స్యాదకారణవైరీ నః కారణాదపరే పరే॥౭౮॥

భవినామితి॥ భవినాం సంసారిణాం స్వకర్మజం స్వకృతపాపఫలభూతం దుఃఖం భావయన్కుర్వన్ స్వయం భవదపి భవనే పునః స్వయం ప్రవర్తయన్నీశ్వరో నోఽస్మాకమకారణవైరీ దాయాదత్వాదిహేతుం వినైవ శత్రుః స్యాత్। అపరేఽన్యే పునః కారణాద్ధారక్షేత్రాద్యపహారబన్ధువధాదేర్వైరహేతోః (పరే) వైరిణో భవన్తి। భవినాం న ఇతి వా సంబన్ధః। 'ఈశ్వరప్రేరితో గచ్ఛేత్స్వర్గం వా శ్వభ్రమేవ వా।' కర్మఫలదాతేశ్వర ఇతి మతే కర్మానుగుణం ఫలం భవేత్ తర్హీశ్వరేణ కర్తవ్యం న కించిదస్తి, తాదృశాత్కర్మణ ఏవ దుఃఖోత్పత్తేః। ఏవం సతి స చేదనుభావయతి తర్హ్యస్మదాదీనాం ద్వేష ఏవ తేన కృతః స్యాత్। యస్మాత్తస్య దయాలుత్వాదయో గుణా గతాః తస్మాత్కర్మణ ఏవ ప్రాధాన్యాదీశ్వరో నాస్త్యేవేతి భావః। 'పఞ్చమీ' (౨।౩।౪౨) ఇతి యోగవిభాగాత్ 'కారణాద్వైరీ' ఇతి సమాసం కృత్వా పశ్చాన్నఞ్సమాసః॥౭౮॥

అన్యదప్యాహ—

తర్కాప్రతిష్ఠయా సామ్యాదన్యోన్యస్య వ్యతిఘ్నతామ్।

నాప్రామాణ్యం మతానాం స్యాత్కేషాం సత్ప్రతిపక్షవత్॥౭౯॥

తర్కేతి॥ ప్రమాణానుగ్రాహకయుక్తిసంఘరూపస్య తర్కస్యాప్రతిష్ఠయానన్తతయాఽపర్యవసానేన కృత్వా యత్సామ్యం తుల్యత్వం తస్మాత్తుల్యత్వాద్ధేతోః సున్దోపసున్దన్యాయేన వినిమయేనాన్యోన్యస్య పరస్పరం వ్యతిఘ్నతాం దూషయతాం కేషాం మతానాం ప్రమాణత్వేన సమానానామనుమానాదీనామ్। అథ చ,— సత్త్వాసత్త్వైకాత్మ్యనానాత్మ్యసేశ్వరత్వానీశ్వరత్వాది ప్రతిపాదయతాం దర్శనానామప్రామాణ్యం న స్యాత్। అపి తు— తుల్యబలత్వేన పరస్పరవిరోధాదప్రమాణత్వమేవ స్యాత్। కిం చ,— సన్ ప్రతిపక్షో విరుద్ధసాధ్యసాధకో హేతుర్యస్య తదనుమానం సత్ప్రతిపక్షం తద్వత్త్స్యేవాప్రామాణ్యం స్యాదితి సంబన్ధః। వైశేషికాదయో యథా కృతకత్వాద్ఘటవదనిత్యం శబ్దం వదన్తి। మీమాంసకా నిరవయవత్వాదాత్మవన్నిత్యం శబ్దం వదన్తి। తత్రోత్తరేణ పూర్వప్రదర్శితే దోషవిశేషే పూర్వస్య యథాఽప్రామాణ్యం తథేత్యర్థః। సత్ప్రతిపక్షానుమానే యథాఽప్రామాణ్యం ద్వయోరపీత్యర్థః। సప్తమ్యర్థే వతిః। తర్క్యతే నిశ్చీయతేఽర్థో యైస్తే తర్కా అనుమానాని తేషామప్రతిష్ఠయా సమ- బలద్వితీయసద్భావేనానిశ్చితస్వరూపతయేత్యర్థం ఇతి వా వ్యాఖ్యేయమ్। గగనం నిత్యమమూర్త్తత్వాదాత్మవత్; గగనమనిత్యమస్మదాదిబాహ్యేన్ద్రియగ్రాహ్యగుణాధారభూతత్వాద్ఘటవదితి సత్ప్రతిపక్షానుమానయోరివేత్యర్థః॥౭౯॥

అన్యచ్చాహ—

అక్రోధం శిక్షయన్త్యన్యైః క్రోధనా యే తపోధనాః।

నిర్ధనాస్తే ధనాయైవ ధాతువాదోపదేశినః॥౮౦॥

అక్రోధమితి॥ క్రోధనా అకారణరోషణా యే తపోధనాః తపఃసర్వస్వా దుర్వాసఃప్రభృతయస్తే 'క్రోధో బహ్వనర్థ- కారిత్వాత్సర్వథా త్యాజ్యః' ఇత్యక్రోధం క్రోధాభావమన్యైః ప్రయోజ్యైః శిక్షయన్తి। అయే క్రోధాభావం శిక్షన్తే, తాన్ క్రోధో న కార్య ఇతి ప్రయోజయన్త్యుపదిశన్తీతి యావత్। స్వయం తు క్రుద్ధా యత్కించిదాచరన్తి అన్యాంస్త్వేతదుప- దిశన్తీత్యుపహాసః। తథా,— యేఽతినిర్ధనాస్తే ధనాయైవ స్వస్య ధనప్రాప్త్యర్థమేవ లోహాదిధాతూనాం సంబన్ధినం వాదం స్పష్టం వచనమన్యోన్యరిపుమిత్రభావజ్ఞానేన ధాతూనాం సంయోగాత్స్వర్ణరూప్యాది మయా కర్తుం శక్యతే, మదుపదేశాత్త్వమపి కుర్విత్యేవంరూపం ధాతువాదముపదిశన్తి ఏవంశీలా భవన్తి। పరం తు స్వస్మై కించిత్తేన దాతవ్యమిత్యేవం పరప్రతారణబుద్ధ్యైవ నతు తత్త్వతః। యతః స్వయం నిర్ధనాః। ఇతి హేతుః। తాదృక్సామర్థ్యసద్భావే తేషామధనత్వం న యుజ్యతే। తతశ్చ ' 'యః స్వయమతీర్ణః స కథం పరాంస్తారయతి' ఇత్యనేన

ధాతువాదినామప్యుపహాసః। అన్యైః ప్రయోజ్యకర్తురనభిహితత్వాత్కర్తరి తృతీయా। క్రోధనాః, 'క్రుధమణ్డార్థేభ్యశ్చ' (౩।౨।౧౫౧) ఇతి యుచ్॥౮౦॥

ఇదానీం దానధర్మం దూషయతి—

కిం విత్తం దత్త తుష్టేయమదాతరి హరిప్రియా।

దత్త్వా సర్వం ధనం ముగ్ధో బన్ధనం లబ్ధవాన్బలిః॥౮౧॥

కిమితి॥ భో జనాః। యూయం విత్తం స్వర్ణాది యజ్ఞాదౌ దక్షిణాత్వేన పాత్రేభ్యః కిమితి దత్త। అపి తు— కస్మైచిదపి న దేయమ్। యస్మాద్ ఇయం హరిప్రియా విష్ణోః ప్రేయసీ సంపద్రూపా లక్ష్మీరదాతరి అకృతదానోపభోగే కృపణే తుష్టా ప్రీతిం ప్రాప్నోతి। తత్రైవ బసతీత్యర్థః। దానే బాధకమాహ—యస్మాత్ ముగ్ధో మూర్ఖో దానవ్యసనపరః, తథోదర్కవిచారశూన్యః స్మృతిపురాణాదౌ శ్రద్ధావాంశ్చ బలిః సర్వం ధనం శ్రీవామనాయ దత్త్వా బన్ధనం లబ్ధవాన్। వాక్పాశేన బద్ధః సన్పాతాలప్రవేశరూపం బన్ధనం ప్రాప్తవానితి పురాణకథా। దానం కర్తవ్యమిత్యత్ర స్మృత్యాదికమేవ ప్రమాణమ్। దానమశుభోదర్కం జాతమిత్యత్రాపి తదేవ ప్రమాణమ్। తథా చ— కర్తృద్రవ్యపాత్రశుద్ధ్యాదియుక్తేఽపి దానవిధౌ సతి విరుద్ధఫలదర్శనాత్ అదాతరి చ లక్ష్మ్యాః స్థైర్యదర్శనాదన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం దానధర్మః సర్వథా త్యాజ్య ఏవేత్యుక్తమితి భావః। 'హరిప్రియా' ఇత్యనేన శ్రీహరిణాపి యాచకత్వాఙ్గీకారాల్లక్ష్మీప్రీత్యర్థంమదాతృత్వమేవాఙ్గీ-కృతమితి చ సూచితమ్॥౮౧॥

పాత్రాభావాద్దానం న కర్తవ్యమిత్యాహ—

దోగ్ధా ద్రోగ్ధా చ సర్వోఽయం ధనినశ్చేతసా జనః।

విసృజ్య లోభసంక్షోభమేకదా్వ యద్యుదాసతే॥౮౨॥

దోగ్ధేతి॥అయం ప్రత్యక్షగ్రహణయోగ్యః సర్వోఽపి జనో ధనిన ఆఢ్యాన్నరాన్ దోగ్ధా దోహనశీలః। స్వామిభక్తదానాదివిధ్యుపదేశాదినా యేన కేనాప్యుపాయేన ధనికేభ్యో ధనమాకర్షతీత్యర్థః। తథా,— ద్రోగ్ధా మనసా తద్విషయే ద్రోహకరణశీలశ్చ। కథమేనం హన్యామ్, ఏతస్య ధనాది చ కథం గృహ్ణీయామిత్యాదిప్రకారేణ తద్విషయే ద్రోహమేవ చిన్తయతీత్యర్థః। నను

సర్వోఽప్యేవమితి కథముచ్యత ఇత్యత ఆహ— లోభసంక్షోభం ద్రవ్యాద్యభిలాషజనితం మనసో నితరాం క్షోభం కార్పణ్యపారవశ్యలక్షణం వికారమభిలాషాతిరేకం వా విసృజ్య యద్యుదాసత ఉదాసీనా భవన్తి పరస్వాపకర్షణాదేరుపరతా భవన్తి తర్హి ఏకద్వా ఏకో ద్వౌ వా, న తు తృతీయః। తాదృశస్త్వల్పీయాన్ తస్మాద్యుక్తమేవోక్తమిత్యర్థః। తస్మాత్ పరప్రతారణప్రయోజనక ఏవ దానధర్మాద్యుపదేశ ఇతి భావః। పరప్రతారకత్వాత్పాత్రత్వాభావాద్దానం న కర్తవ్యమిత్యర్థః। 'విషహ్య' ఇతి పాఠే లోభాతిరేకం బలాన్నిరుధ్యేత్యర్థః। దోగ్ధా, ద్రోగ్ధా, తాచ్ఛీల్యే తృన్। తద్యోగే చ 'న లోకా -'(౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్ధనిన ఇతి ద్వితీయా। ఏకో ద్వౌ వా ఏకద్వాః, 'సంఖ్యయావ్యయా—' (౨।౨।౨౫) ఇత్యాదినా బహువ్రీహౌ 'బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే' (౫।౪।౭౩) ఇతి డచ్ సమాసాన్తః॥౮౨॥

ఇదానీం విధినిషేధజాతం దూషయన్నుపసంహరతి—

దైన్యస్యాయుష్యమస్తైన్యమభక్ష్యం కుక్షివఞ్చనా।

స్వాచ్ఛన్ద్యమృచ్ఛతానన్దకన్దలీకన్దమేకకమ్॥౮౩॥

దైన్యస్యేతి॥అస్తైన్యం చౌర్యాభావో దైన్యస్య నిర్ధనత్వస్యాయుష్యమ్। వర్ధకమిత్యర్థః। చౌర్యం యావన్న క్రియతే తావద్దైన్యం నాపయాతి। తస్మాత్తత్కర్తవ్యమేవేతి భావః। తథా,— అభక్ష్యం లశునగృఞ్జనగ్రామ్యసూకరాది। తద్వర్జనమితి యావత్। తత్కుక్షివఞ్చనా స్వోదరవిప్రలమ్భనమేవ స్వాదుతమభక్ష్యపరిహారే జఠరవఞ్చనైవ భవతి, న తు స ధర్మః। తస్మాత్కిం బహునా— ఆనన్దస్య సకలసుఖస్య కన్దలీకన్దం ప్రరోహమూలభూతమేకమసహాయం కేవలం స్వాచ్ఛన్ద్యం స్వేచ్ఛాచారిత్వమృచ్ఛత ఆశ్రయత। శ్రౌతస్మార్తసకలనిషేధాన్పరిత్యజ్య సర్వసుఖహేతుత్వాత్స్వేచ్ఛాచారమేవ కురుతేత్యుపదేశానస్మత్సమాకర్ణయతేతి భావః। ఆయుష్యం, 'తస్మై హితమ్' (౫।౧।౫) ఇతి యత్। అస్తైన్యం, 'స్తేన' శబ్దాత్ 'స్తేనాద్యన్నలోపశ్చ' (౫।౧।౧౨౫) ఇత్యత్ర 'స్తేనాద్' ఇతి యోగవిభాగాత్ష్యఞి అర్థాభావేఽవ్యయీభావః। ఏవమభక్ష్యమిత్యత్రాపి। 'విన్దత' ఇతి వా పాఠః। 'విద్లృ లాభే' లోట్॥౮౩॥

ఇత్థమాకర్ణ్య దుర్వర్ణం శక్రః సక్రోధతాం దధే।

అవోచదుచ్చైః కస్కోయం ధర్మమర్మాణి కృన్తతి॥౮౪॥

ఇత్థమితి॥ శక్ర ఇత్థం పూర్వోక్తం దుర్వర్ణం వేదాదిదూషకం చార్వాకస్య దుష్టవర్ణవాక్యమాకర్ణ్య సక్రోధతాం దధే। సకోపోఽభూదిత్యర్థః। అనన్తరముచ్చైర్నితరాం తారస్వరమిత్యవోచత్। ఇతి కిమ్— ఏతేషు మధ్యే అనిశ్చితరూపోఽయం కస్కః శ్రుత్యాదిమూలాని ధర్మరహస్యభూతాని మర్మాణి వేదదూషణాత్కృన్తతి ఛినత్తి। కోఽయం కోఽయమేవం భాషత ఇతి వక్తృవిశేషనిశ్చయాయ కోపాభివ్యఞ్జకసంభ్రమోక్తౌ। 'కస్క' శబ్దః కస్కాదిత్వాత్ సాధుః॥౮౪॥

క్రోధమేవ ద్యోతయన్వేదప్రామాణ్యం ప్రతిజానీతే—

లోకత్రయీం త్రయీనేత్రాం వజ్రవీర్యస్ఫురత్కరే।

క ఇత్థం భాషతే పాకశాసనే మయి శాసతి॥౮౫॥

లోకేతి॥ పాకశాసనే పాకాసురమర్దనే మయి త్రయీనేత్రాం ప్రసిద్ధచక్షుర్ద్వయాగోచరార్థగోచరీకరణసమర్థ- వేదత్రయరూపనేత్రాం వేదవిహితాచరణవేదనిషిద్ధవర్జనకారిణీం లోకత్రయీం ధర్మస్థాపనపూర్వం శాసతి పరిపాలయతి సతి క ఇత్థమేవం సకలధర్మదూషణప్రకారేణ భాషతే। కింభూతే— వజ్రవీర్యేణ స్ఫురన్ప్రకాశమానః కరో యస్య తస్మిన్। వజ్రేత్యాదినా వేదాదినిన్దకస్య కణ్ఠచ్ఛేదసామర్థ్యం స్వస్య సూచితమ్। మయీతి కరేణ హృదయస్పర్శనపూర్వం క్రోధాహంకారావిష్కారాభినయః। 'వజ్రహస్తః పురందరః' ఇత్యాదివాక్యప్రతిపాద్యే మయి ప్రత్యక్షదృశ్యే సతి శ్రుతిప్రామాణ్యం కో వాఽన్యథాకర్తుం సమర్థ ఇతి 'వజ్రవీర్య—' ఇత్యనేన విగ్రహవత్త్వం సూచితమ్। 'ప్రావోన్మజ్జనవత్—', (నైం౧౭।౩౭), 'అగ్నిహోత్రం త్రయీ' (నై ం ౧౭।౩౯) ఇత్యాదివేదాప్రామాణ్యప్రతిపాదనం చార్వాకవాక్యం దూషితమితి జ్ఞేయమ్। శాసతి మయి శాసన్తం మామనాదృత్యేత్యనాదరసప్తమీ వా॥౮౫॥

శ్లోకద్వయేన 'శుద్ధిర్వంశద్వయీ –' (నైం ౧౭।౪౦) ఇత్యాది యజ్ఞాతిదూషణం కృతం, తత్పరిహరతి—

వర్ణసంకీర్ణతాయాం వా జాత్యలోపేఽన్యథాపి వా।

బ్రహ్మహాదేః పరీక్షాసు భఙ్గమఙ్గ! ప్రమాణయ॥౮౬॥

వర్ణేతి ॥ అఙ్గ రే చార్వాక! బ్రాహ్మణాదివర్ణానామసంకీర్ణతాయాం సత్యామన్యోన్యయోనిసంకరాభావే సతి యో జాత్యలోపో బ్రాహ్మణాదిజాతేర్లోపాభావః సద్వ్యవహారవిషయత్వం తస్మిన్వా విషయేఽన్యథాపి వర్ణసంకరాజ్ఞాత్యభావే వా విషయే పరీక్షాసు శుద్ధత్వాదిజ్ఞాపకేషు స్మృత్యాద్యుక్తేషు జలానలాదిదివ్యేషు విషయే బ్రహ్మదేర్బ్రాహ్మణక్షత్రియా- దివధకారిణోఽభియోజ్యస్య భఙ్గం పరాజయం ప్రమాణయ సందిగ్ధస్యార్థస్య కోఽత్యన్తరనిరాసననిశ్చాయకం కురు। యది బ్రాహ్మణత్వాదిశుద్ధిర్న స్యాత్, తర్హి బ్రహ్మవధాదౌ కృతేఽపి బ్రహ్మదా నాస్మీతి ప్రతిజ్ఞాతే చ లిఙ్గభూతో భఙ్గో న స్యాత్। భవతి చ తావత్, తస్మాద్భఙ్గేనైవ హన్యమానస్య తత్పిత్రాదిపరమ్పరాయాశ్చాసంకీర్ణత్వాద్బ్రాహ్మణ్యాదిజాతేరస్తిత్వం కథితమ్। యత్ర చ సంకరాజ్జాతిశుద్ధిర్నాస్తి తస్యవధాదౌ కృతేఽపి బ్రహ్మహత్యాదిప్రతిజ్ఞాకృతో భఙ్గో నాస్త్యేవేతి వర్ణసంకరాజ్జాతిలోపే వ్యతిరేకముఖేన భఙ్గ ఏవ ప్రమాణం ధూమ ఇవ వహ్న్యభావేఽపీత్యర్థః। అఙ్గేతి ప్రాతికూల్యద్యోతి సంబోధనమ్। మిథ్యాతత్త్వపరీక్షాయామభియోక్తుర్భఙ్గేఽభియోజ్య (స్య) జాతిశుద్ధిః పాతిత్యాభావశ్చ। అభియోజ్యభఙ్గే తు హన్యమానాదేర్జాతిశుద్ధౌ సత్యామప్యభియోజ్యస్యైవ సంకీర్ణజాతిత్వం పాతిత్యం చేతి నిశ్చయసిద్ధేర్భఙ్గమేవ ప్రమాణయేత్యర్థం ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్। యథామతి వ్యాఖ్యా జ్ఞాతవ్యా ॥౮౬॥

పూర్వోక్తమేవ ద్రఢయతి—

బ్రాహ్మణ్యాదిప్రసిద్ధాయా గన్తా యన్నేక్షతే జయమ్।

తద్విశుద్ధిమశేషస్య వర్ణవంశస్య శంసతి ॥౮౭॥

బ్రాహ్మణ్యేతి ॥ బ్రాహ్మణ్యమాదిర్యస్య క్షత్రియత్వాదిజాతివిశేషస్య తేన ప్రసిద్ధా। యద్వా,— బ్రాహ్మణీ ఆదిర్యస్యాః క్షత్రియాదిస్త్రియాః సా బ్రాహ్మణ్యాదిః సా చాసౌ ప్రసిద్ధా చ, తస్యాః ఇయముత్తమా బ్రాహ్మణీ ఇత్యాదిప్రకారేణ రూఢాయాః స్త్రియాః గన్తా కాముకస్తాం భుఞ్జానో నరోదివ్యే జయం న ఈక్షతే పశ్యతీతి యత్। న ప్రాప్నోతీత్యర్థః। తజ్జయానీక్షణమేవ కర్త్రశేషస్య వర్ణవంశస్య బ్రాహ్మణాదివర్ణసఙ్ఘస్య మాతాపిత్రాదిపరమ్పరయా విశుద్ధిం నితరాం నిర్దోషత్వం శంసతి కథయతి। బ్రాహ్మణీవ్యభిచారీ నరో బ్రాహ్మణోఽహం బ్రాహ్మణీం నాగమమితి ప్రతిజ్ఞాయ యదా దివ్యం కరోతి తదా స పరాజయత ఏవేతి తావత్ప్రత్యక్షమ్, తథా చ గమ్యాయా గన్తుశ్చ పారదార్యాదిదోషదూషితత్వేఽపి తన్మాతాపిత్రాదిపరమ్పరాయా బ్రాహ్మణ్యాదివిశుద్ధిస్తత్పరాజయేనైవ స్పష్టం కథితా। యది జాతేః శుద్ధిర్నాభవిష్యత్ తర్హ్యేవం

ప్రతిజ్ఞాయాం కృతాయామపి తయోర్బ్రాహ్మణత్వాభావాద్భఙ్గో నాభవిష్యత్। స తు దృశ్యత ఇతి భఙ్గ ఏవాన్యథానుపపత్త్యా జాతిశుద్ధౌ ప్రమాణమిత్యర్థః। బ్రాహ్మణాదివ్యభిచారిణ్యపి పరాజయత ఏవేతి తస్యా అప్యేతదుపలక్షణం జ్ఞేయమ్। ప్రసిద్ధాయా ఇత్యనేన జాతేరనపలాపనీయత్వం సూచితమ్। బ్రాహ్మణ్యాదిప్రసిద్ధాయా గన్త్రా నా పురుషో యదజయం భఙ్గమీక్షతే తద్భఙ్గేక్షణమితి వా వ్యాఖ్యా। గన్త్రేతి తృచ్। అన్యథా 'న లోకా—'(౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠ్యభావః స్యాత్। 'ప్రసిద్ధాయామ్' ఇతి పాఠే విషయసప్తమీ। అన్యా వ్యాఖ్యా క్లిష్టత్వాదుపేక్ష్యా॥౮౭॥

ఇదానీం సంవాదాదపి వేదస్య ప్రామాణ్యమిత్యాహ—

జలానలపరీక్షాదౌ సంవాదో వేదవేదితే।

గలహస్తితనాస్తిక్యాం ధిగ్ధియం కురుతేఽనతే॥౮౮॥

జలేతి॥ హే చార్వాక! వేదేన వేదితే బోధితే వేదమూలే జలానలయోః, తాభ్యాం వా, యా పరీక్షా శుద్ధత్వనిశ్చయః స ఆదిర్యస్య తులాదివ్యాదేస్తాదృశేఽర్థే సంవాదో యథోక్తదర్శనరూపః స తే తవ ధియం బుద్ధిం గలహస్తితం బలాన్నిర్వాసితం నాస్తిక్యం యస్యాస్తాం న కురుతే ధిక్। వాక్యార్థః కర్మ। అనుచితమేతదిత్యర్థః। జలదివ్యే హి జలమగ్నః పురుష ఆకర్ణపూర్ణపురుషముక్తశరప్రత్యానయనమపేక్షమాణో యద్యనానీతే శరే ఉన్మజ్జతి, తర్హ్యేవాశుద్ధః। ఆనీతే తు శుద్ధ ఇతి వేదోక్తజలదివ్యమ్। తచ్చ తథైవ దృశ్యత ఇతి సంవాదః। వహ్నిదివ్యే తు తప్తలోహాదౌ దాహాదాహాభ్యామశుద్ధిశుద్ధీ ఇత్యప్యుక్తం వేదేన। తత్రాపి సంవాదః। తస్మిన్ప్రామాణ్యహేతౌ సంవాదే సత్యపి నాస్తిక్యం న జహాసీత్యాశ్చర్యమ్। మూర్ఖతరోఽసీతి భావః। తవ ధిగ్ధియం నిన్ద్యాం బుద్ధిం నిరాకృతనాస్తిక్యాం న కురుతే ఇతి వా। తవ ధియం ధిక్ నిన్ద్యాం న కురుతే అపి తు కరోత్యేవ। దూషయతీత్యర్థః। తవ ధియం న ధిక్కరోతి, అపి తు ధిక్కరోత్యేవేతి వా। యతో నిరాకృతనాస్తిక్యామిత్యుభయత్రాపి హేతుగర్భమ్। సంవాదేన నాస్తిక్యాపనయాత్ స్వరూపహానేర్ధిక్కార ఏవ కృత ఇత్యర్థః। జలానలపరీక్షాదౌ తే తవాపి యతః సంవాదః సంప్రతిపత్తిరస్తి। తేన కారణేన సంజాతగలహస్తమాలిఙ్గితకణ్ఠం నాస్తిక్యం యస్యాం తాం స్వీకృతనాస్తిక్యాం బుద్ధిం త్వం ధిక్కుర్విత్యర్థం ఇతి వా। అత్ర 'గలహస్త' శబ్దః పరిరమ్భపరః। యతస్తవాపి సంవాదోఽస్తి। తేన స్వీయాం ధిగ్ధియం నాస్తిక్యవాదాద్దుష్టాం బుద్ధిం నిర్వాసితనాస్తిక్యాం కుర్వితి వా। కుత్సితా రుతిః శబ్దో యస్య తత్సంబోధనం కష్టద। తథా,—అవిద్యమాననతేఽవినీత చార్వాక వైదికే జలానలపరీక్షాదౌ యస్మాత్సంవాదోఽస్తి తస్మాదాశ్లిష్టనాస్తిక్యాం నాస్తికమతిం ధిక్। సా నిన్ద్యేత్యర్థం ఇతి యత్తదోః సంబన్ధేన వా

వ్యాఖ్యేయమ్। నాస్తి మతిరస్యేత్యర్థే 'అస్తి నాస్తి దిష్టం మతిః। (౪।౪।౬౦) ఇతి ఠకి నాస్తికః। మతిః పరలోకవిషయా। తద్భావో నాస్తిక్యమ్' బ్రాహ్మణ్యాదిత్వాత్ ష్యఞ్ ॥౮౮॥

ఇదానీం 'మృతే కర్మఫలోర్మయః' (నైం ౧౭।౫౩) ఇత్యాదీని వాక్యాని దూషయతి—

సత్యేవ పతియోగాదౌ గర్భాదేరధ్రువోదయాత్।

ఆక్షిప్తం నాస్తికాః కర్మ న కిం మర్మ భినత్తి వః॥౮౯॥

సతీతి॥ పతియోగ ఋతౌ స్త్రియా భర్తృసంబన్ధః శుక్రశోణితసంనిపాతలక్షణః, అయుగ్మాసు గమనం నిషిద్ధతిథ్యాదివర్జనమేతదాదిర్యస్యైతాదృశే బీజక్షేపాదౌ కర్షణజలసేకాదౌ చ వర్తమాన ఏవ దృష్టకారణసామగ్ర్యాం సర్వదా సత్యామపి గర్భాదేరధ్రువోదయాదనిశ్చితాదుద్భవాత్కస్మింశ్చిత్కాలేఽనుత్పత్తేర్హేతోరాక్షిప్తమలౌకికస్య పరలోకసాధనస్యాభావే దృష్టకారణసామగ్రీత ఏవ సదా స్యాత్, న చైవమస్తి, తస్మాద్ధర్మాధర్మరూపమదృష్టం కారణాన్తరమప్యస్తీత్యర్థాపత్తిప్రమాణకం కర్మ శుభాశుభఫలకమదృష్టం భో నాస్తికా అవైదికత్వాద్రష్టుమనర్హాః, వో యుష్మాకం మర్మ హృదయం కిం న భినత్తి, అపి తు విదారయత్యేవ। కుతో హేతోర్న భిన్నత్తీతి వా। ఏతన్నిదర్శనేన సచేతసో హృదయేన విదరీతుం యుక్తమ్। తన్న జాతమిత్యాశ్చర్యమ్। మూర్ఖతమా భవన్త ఇత్యర్థః। కర్మ వో మర్మ దర్శనరహస్యరూపం న కిం దూషయతి, కిం తు దూషయత్యేవేతి వా। సర్వోద్దేశేన నాస్తికా ఇతి బహువచనమ్। గృహస్థాస్త్రిచతురాసు పత్నీషు సతీష్వపి పుత్రాద్యసంభవే ఏవం వదన్తి—అస్మాభిరపత్యప్రాప్తిహేతుకం కర్మ ప్రాజ్ఞకృతమ్। అజాతసమ్యక్ప్రేతకృత్యేనాస్మద్వంశ్యేన కేనచిత్ప్రేతేన ప్రతిబన్ధః కృతః, తస్మాదపత్యం న భవతీత్యాది వా కథయన్తి। తస్మాల్లోకప్రవాదపారమ్పర్యాదర్థాపత్తిరదృష్టం కారణాన్తరమఙ్గీకరణీయమ్। ఆదిశబ్దాభ్యాం కృషివాణిజ్యస్వామిసేవాదివ్యవసాయాస్తత్ఫలావాప్తయశ్చ వ్యాఖ్యాతాః॥౮౯॥

'మృతః స్మరతి—' (నైం౧౭।౫౩) 'అన్యభుక్తైర్మృతే తృప్తిః-' (నైం ౧౭।౫౩) ' సందేహేఽప్యన్యదేహాప్తేః-' (నైం ౧౭।౪౩) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ—

యాచతః స్వగయాశ్రాద్ధం ప్రేతేస్యావిశ్య కంచన।

నానాదేశజనోపజ్ఞాః ప్రత్యేషి న కథాః కథమ్ ॥౯౦॥

యాచత ఇతి ॥ పాపవశాదప్రాప్తసద్గతేః పిశాచత్వాదియోనిం ప్రాప్తస్య స్వసంబన్ధినమ్, ఉదాసీనం వా, యం కంచనావిశ్య సూక్ష్మరూపేణ తచ్ఛరీరమధిష్ఠాయ స్వసంబన్ధి గయాశ్రాద్ధం నిజదుర్గతిపరిజిహీర్షయా గయాయాం శ్రాద్ధం ప్రయాగే మాఘస్నానాదిజన్యం పుణ్యవిశేషం యాచతో మమ సద్గతిప్రాప్త్యర్థమిదం కరణీయమితి ప్రార్థయమానస్య ఏవం కృతే ఏనం మోక్ష్యామీతి వదతః ప్రేతస్య సంబన్ధినీర్నానాదేశేభ్య ఆగతా జనాస్తేభ్య ఉపజ్ఞాః శ్రుతాః, తైర్వా జ్ఞాతాః సత్యత్వేన సర్వేషాం సంమతాః కథాః కథం న ప్రత్యేషి తాసు కథం న విశ్వసిషి, అపి తు నానావిధప్రామాణికజనసంవాదసిద్ధత్వాత్పూర్వజన్మకథనాత్పూర్వం మయాత్రైతావత్సువర్ణాది నిక్షిప్తం తత్పశ్యతేతి నిధ్యాదిదర్శనసంవాదాద్దేశాన్తరకాలాన్తరప్రవృత్తికథనాద్గయాశ్రాద్ధాదౌ కృతే తస్య సద్గతేరనుమానాచ్చ తాః సర్వథా విశ్వసితుం యోగ్యా ఇత్యర్థః। ఏతేన తీర్థాదిప్రభావవిశేష-పరలోకదేహాన్తరప్రాప్తిధర్మాధర్మమూలస్వర్గనరకాదిప్రాప్తీనాం ప్రామాణ్యం సమర్థితమ్। నానాదేశజన ఉపజ్ఞోఽను- భవితా యాసాం తాః। సర్వసాక్షికా ఇత్యర్థః ॥౯౦॥

'కో హి వేద-' (నేం ౧౭।౬౨) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ—

నీతానాం యమదూతేన నామభ్రాన్తేరుపాగతౌ।

శ్రద్ధత్సే సంవదన్తీం న పరలోకకథాం కథమ్ ॥౯౧॥

నీతానామితి ॥ ప్రాణాపకర్షణార్థం యమేనైవ ప్రేషితేన యమదూతేన దేవదత్తమానయేత్యాదిష్టే సమాననామతయా భ్రాన్తేర్హేతోః స్థూలశరీరాల్లైఙ్గికం శరీరమాకృష్య యో దేవేనానాయితః సోఽయమానీత ఇతి యమసామీప్యం నీతానాం మారణీయాదన్యేషాం జనానాముపాగతౌ సత్యామానాయితో యః సోఽయం న భవతి, పునరయం మర్త్యలోకం నేయ ఇతి ఏతత్సదృశమన్యమానయేతి యమచిత్రగుప్తాభ్యాముక్తే సతి ప్రాత్యావృత్తౌ భౌతికశరీరమధ్యే లైంఙ్గికశరీరే పునః ప్రవిష్టే సతి తద్బాన్ధవైరేతావత్పర్యన్తం కిం జాతమ్, త్వం కుత్ర గతః, కిం వా తత్ర దృష్టమిత్యాది ప్రశ్నే కృతే యమదూతైర్యమం ప్రాపితః, తేన చ పునరాయుఃశేషాదత్ర పాతితోఽహమ్, స్వర్గో నరకశ్చైవంవిధ ఇతి ప్రకాశకశ్రుతిస్మృతిప్రమాణేషు యథా స్వర్గాదిరూపం శ్రుతమ్ తాదృశస్యైవ తస్య కథనాత్ సంవదన్తీం సంవాదం కుర్వతీం పరలోకసంబన్ధినీమస్తిత్వకథాం కథం కుతో హేతోస్త్వం న

శ్రద్ధత్సే పరలోకాస్తిత్వే ప్రమాణరూపాం న మన్యసే వద। న కించిదవిశ్వాసే కారణమస్తి। తస్మాత్ పరలోకోఽస్త్యేవేతి భావః॥౯౧॥

జజ్వాల జ్వలనః క్రోధాదాచఖ్యౌ చాక్షిపన్నముమ్।

కిమాత్థ రే ! కిమాత్యేదమస్మదగ్రే నిరర్గలమ్॥౯౨॥

జజ్వాలేతి॥ అథ జ్వలనోఽగ్నిః క్రోధాజ్జజ్వాల। అముం చార్వాకమాక్షిపన్పరుషభాషణైరధిక్షిపన్నిత్యాచ- ఖ్యావూచే చ। ఇతి కిమ్—రే చార్వాక నీచ ! త్వమస్మాకం వైదికానామగ్రే నిరర్గలం నిర్భయం యథా తథా ఇదం పూర్వోక్తప్రకారం కిమాత్థ కిమాత్థ కిం బ్రూషే కిం బ్రూష ఇతి। (అతఃపరం చేద్వక్ష్యసి, తర్హి తవ కణ్ఠోష్ఠమేవ కుణ్ఠయిష్యామీత్యర్థః।) క్రోధావిష్టస్య జాతిరియమ్। క్రోధావేశద్యోతనార్థమేవ వీప్సయా పునరుక్తిః॥౯౨॥

ఇదానీం 'నాశ్నాతి స్నాతి–' (నైం ౧౭।౪౧) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ—

మహాపరాకిణః శ్రౌతధర్మైకవలజీవినః।

క్షణాభక్షణమూర్చ్ఛాల ! స్మరన్విస్మయసే న కిమ్॥౯౩॥

మహేతి॥ హే క్షణం క్షణమాత్రమభక్షణేనాభోజనేన మూర్చ్ఛాలాతివిహ్వాల రే నాస్తిక ద్వాదశాదిబహుదివసోపవాససాధ్యమహాపరాకాఖ్యవ్రతస్తద్వ్రతచారిణః శ్రౌతధర్మరూపేణైవైకైన బలేన జీవినః ప్రాణధారణశీలానేవంభూతాన్మనుష్యాన్స్మరంశ్చిన్తయన్కిం న విస్మయసే? ఏతావన్తి దినాన్యేతేఽభోజనాః కథమాసత ఇత్యాశ్చర్య న ప్రాప్నోషి ఏతన్మహాశ్చిత్రమ్। క్షణమాత్రమప్యభోజనే పీడాయాః ఖేనైవానుభవే, మాసోపవాసాదికారిణాం జీవితధారణస్య ప్రత్యక్షదర్శనే చ సత్యపి భవాదృశ ఏవ మూర్ఖో న విస్మయత ఇత్యర్థః। తస్మాచిరమభోజనేఽపి జీవితధారణసామర్థ్యాద్ధర్మోఽస్త్యేవేతి। ఏకాదశ్యుపవాసాదికం ధర్మమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం జానీహీతి భావః। పరాకిణః శేషత్వావివక్షాయాం ద్వితీయాబహువచనమ్। శేషత్వవివక్షాయామ్ 'అధీగర్థం–' (౨।౩।౫౨) ఇతి షష్ఠ్యేకవచనం

వా। మూర్చాచ్ఛలోఽస్త్యర్థే సిధ్మాదిషు 'క్షుద్రజన్తూపతాపాభ్యాం చేష్యతే' (గంసూం ౧౧౭) ఇతి వచనాదుపతాప కారిత్వాల్లచ్। 'విస్మయసేఽపి న' ఇతి చ పాఠః॥౯౩॥

ఇదానీం 'గ్రావోన్మజ్జనవత్'(నైం ౧౭।౩౭), 'ఏకం సందిగ్ధయోస్తావత్--' (నై ం ౧౭।౫౫) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ —

పుత్రేష్టిశ్యేనకారీరీముఖా దృష్టఫలా మఖాః।

న వః కిం ధర్మసందేహమన్దేహజయభానవః॥౯౪॥

పుత్రేతి॥ భో నాస్తికాః! పుత్రప్రాప్త్యర్థం విహితః పుత్రఫలకో యాగః పుత్రేష్టిః, 'శ్యేనేనాభిచరన్ యజేత' ఇతి వేదవాక్యవిహితః శ్యేనసాధనకోఽభిచారఫలకో యాగః శ్యేనః, తథా,—' కారీరీం నిర్వపేద్వృష్టికామః' ఇతి వంశాఙ్కురసాధనకో వృష్టిఫలకో యాగః కారీరీత్యుచ్యతే, ఏతే యాగా ముఖమాదిర్యేషాం తే తథా దృష్టం ప్రత్యక్షానుభూయమానసుతసంభూతివైరిభారణజలవర్షణాదిరూపం ఫలం ప్రయోజనం యేషాం తే మఖాః వో నాస్తికానాం యుష్మాకం ధర్మోఽస్తి నాస్తి వేతి ధర్మసంబన్ధీ సందేహో వేదవాక్యవిహితాదృష్టఫలకయాగాదిరూపో ధర్మస్తత్సంబన్ధీ చా, అదృష్టఫలకయాగాదివిధాయకవేదవాక్యాన్యేవ వా ధర్మహేతుత్వాద్ధర్మస్తత్సంబన్ధీ వా యః ప్రామాణ్యాప్రామాణ్యసందేహ ఏవ మన్దేహాః సంధ్యాద్వయే సూర్యగ్రాసార్థముత్పద్యమానాః షష్టిసహస్రా (ధికా): సార్ధాస్తిస్రః కోటయో రాక్షసాస్తేషాం జయే వినాశే భానవః సూర్యరూపా వినాశకాః కిం న భవన్తి। ఏవం దృష్ట్వాపి ధర్మం న మన్యసే చిత్రమిత్యర్థః। కిం న, అపి తు భవన్త్యేవేతి వా। 'తిస్రః కోట్యోఽర్ధకోటీ చ మన్దేహా నామ రాక్షసాః। ఉదయన్తం సహస్రాంశుమభియుధ్యన్తి తే సదా। గాయత్ర్యా చాభిమన్త్రయోర్ధ్వ 'జలం త్రిః సంధ్యయోః క్షిపేత్। తేన శామ్యన్తి తే దైత్యా బజ్రీభూతేన వారిణా' ఇత్యాదివచనప్రామాణ్యాద్గాయత్ర్యాభిమన్త్రితజలప్రక్షేపేణ తన్నాశపురఃసరమేవ సూర్యోదయాత్సూర్య ఏవ తాన్వినాశయతీత్యుచ్యతే। తథా చ,— సూర్యో యథా తాన్నాశయతి, తథా మఖైరపి భవదీయః సందేహో వినాశ్య ఏవేతి ప్రామాణికమేవ సర్వం జానీహి॥౯౪॥

దణ్డతాణ్డవనైః కుర్వన్నుల్లిఙ్గాలిఙ్గితం నభః।

నిర్మమేఽథ గిరామూర్మిర్భిన్నమర్మేవ ధర్మరాట్॥౯౫॥

దణ్డేతి ॥ అథాగ్నివచనానన్తరం ధర్మరాడ్ యమః స్వాయుధస్య దణ్డస్య తాణ్డవనైరితస్వతశ్చాలనైర్నభః స్ఫులిఙ్గాలిఙ్గితమగ్నికణాకీర్ణం కుర్వన్రచయన్ చార్వాకవాకూశరైర్భిన్నమర్మేవ విదారితజీవస్థాన ఇవాసహమానో గిరామూర్మీర్వాక్యపరమ్పరా నిర్మమే । ఊచ ఇత్యర్థః । 'ఊర్మి' పదేన వాచామప్రతిహతప్రసరత్వం సూచితమ్ । 'ఊర్మిర్వా స్త్రియామ్' ఇతి స్త్రీలిఙ్గోఽపి ॥౯౫॥

తదేవాహ—

తిష్ఠ భోస్తిష్ఠ కణ్ఠోష్ఠం కుణ్ఠయామి హఠాదయమ్ ।

అపష్ఠ పఠతః పాఠ్యమధిగోష్ఠి శఠస్య తే ॥౯౬॥

తి ష్ఠేతి ॥ భో నాస్తిక ! తిష్ఠ తిష్ఠ క్షణం సహస్వ సహస్వ । ధర్మదూషణాద్విరమ విరమేతి వా । అయమహమధిగోష్ఠి గోష్ఠ్యామిన్ద్రాదిసభాయామపష్ఠ ప్రతికూలం పాఠ్యం పఠనార్హం వచనం పఠతో భాషమాణస్య శఠస్య వాక్ఛలమాత్ర- నిష్ఠస్య నాస్తికాధమస్య తే తవ కణ్ఠోష్ఠం కణ్ఠనాలమోష్ఠౌ చ హఠాద్బలాత్కారేణేదానీమేవ కుణ్ఠయామి వర్ణోచ్చారణాశక్తం కరోమి । దణ్డేన చూర్ణయామీత్యర్థః । సర్వాణి విశేషణాని దణ్డ్యత్వజ్ఞాపనే హేతవః । అథ చ,—ఏవంవిధస్య తేఽధిగోష్ఠి కథామధికృత్య వాచోయుక్తౌ కణ్ఠోష్ఠం కుణ్ఠయామి యుక్త్యా ప్రతిహతత్వాద్వక్తుమసమర్థం కరోమి । సర్వమపి భవచ్ఛాస్త్రం దూషయిష్యామీత్యర్థః । వాగ్వ్యాపారం ప్రతి కణ్ఠోష్ఠస్యైవ దణ్డో యుక్తః । అయమితి క్రోధాహంకారావిష్కారః । తిష్ఠ తి ష్ఠేతి క్రోధాతిశయద్యోతనార్థా పునరుక్తిః । కణ్ఠోష్ఠం, ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవత్ । కుణ్ఠయామి, వర్తమానసామీప్యే భవిష్యతి లట్ ॥౯౬॥

ఇదానీం శ్లోకత్రయేణ పరలోకం ధర్మం చ సాధయన్ ' కో హి వేద-' (నైం ౧౭ ।౬౨) 'తర్కాప్రతిష్ఠయా— ' (నైం ౧౭ ।౭౯) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ—

వేదైస్తద్వేషిభిస్తద్వత్స్వైరం మతశతైః కృతమ్ ।

పరం కస్తే పరం వాచా లోకం లోకాయత ! త్యజేత్ ॥౯౭॥

వేదైరితి ॥ చతుర్భిఋగ్వేదాదివేదైర్యథా స్థిరీకృతమ్, తద్వత్తస్య వేదస్య వేషశ్చాయా తద్యుక్తైస్తదంశోపజీవి- భిర్వేదానుసారిభిర్మతానాం శతైః స్మృతిపురాణాదిభిర్వాదిప్రతివాదిభేదైర్మీమాంసాశాస్త్రైశ్చ తథా స్థిరం కృతం నిశ్చయేన వ్యవస్థాపితం పరం శ్రేష్ఠమ్, అన్యం చ స్వర్గాదిలక్షణం లోకం హే లోకాయత నాస్తికాధమ! పరం కేవలం తే వాచా నిర్యుక్తికేన వచనమాత్రేణ కో విద్వాంస్త్యజేత్। అపి తు న కోఽపి। కింతు సర్వైరపి తద్యుక్తిభిః పరలోకః స్వీకృత ఏవేత్యర్థః। తదస్తిత్వసందేహాపాదినీ ' కో హి వేద—' (నైం ౧౭।౬౨) ఇత్యాది-శ్రుతిస్త్వన్యపరేతి భావః॥౯౭॥

సమజ్ఞానాల్పభూయిష్ఠపాన్థవైమత్యమేత్య యమ్।

లోకే ప్రయాసి పన్థానం పరలోకే న తం కుతః॥౯౮॥

సమేతి ॥ ఏకస్మిన్మార్గాదావర్థే సమజ్ఞానాస్తుల్యమతయోఽల్పేఽల్పసంఖ్యా భూయిష్ఠా బహుతరసంఖ్యాశ్చ పాన్థాస్తేషాం వైమత్యం మార్గాన్యత్వవిరోధమేత్యం ప్రాప్య జ్ఞాత్వా వా, ఇహలోకే యం పన్థానం త్వమేవ ప్రయాసి పరలోకేఽపి విషయే తమేవ తాదృశమేవ మార్గం కుతో హేతోర్న గచ్ఛసీతి ప్రశ్నః। అపి తు తమేవ గచ్ఛేత్యుపదేశో వా। యథా కేనచిత్ 'వామో దక్షిణో వా కాశీమార్గః' ఇతి మధ్యేమార్గం పథికేషు కేషుచిత్పృష్టేషు పఞ్చషైర్వామమార్గే కథితే సతి, పఞ్చాశద్భిర్దక్షిణమార్గే కథితే ద్వైధే 'బహూనాం వచనం గ్రాహ్యమ్' ఇత్యాదిన్యాయాత్ కుశలేన పఞ్చాశదుక్తమార్గేణైవ గమ్యతే। ఏవం పరలోకేఽప్యల్పవిమతిం నిరస్య బహ్వనుగత ఏవ మార్గః కిమితి నాశ్రీయత ఇత్యర్థః। పరలోకమార్గశ్చ లక్షణయా ధర్మః, తం కథం న మన్యసే? అపి తు తమేవాఙ్గీకురు। పరలోకసత్తానిశ్చయమపి గన్తవ్యగ్రామవత్ కుర్వితి భావః। 'తర్కాప్రతిష్ఠయా—' (నైం ౧౭।౭౯) ఇత్యస్యాప్యేతదుత్తరం జ్ఞేయమ్॥౯౮॥

బహుసంమతిమేవ దర్శయతి —

స్వకన్యామన్యసాత్కర్తుం విశ్వానుమతిదృశ్వనః।

లోకే పరత్ర లోకస్య కస్య న స్యాద్దృఢం మనః॥౯౯॥

స్వకన్యామితి ॥ స్వకన్యామాత్మపుత్రీమన్యసాత్కర్తుమన్యస్మై వరాయాధీనాం దేయాం కర్తుం విశ్వేషాం సర్వేషాం శ్రుతిస్మృతిపురాణాదీనాం లోకానాం చానుమతిం దృష్టవతోఽనుభవతః,

తథా కుర్వతశ్చ కస్య లోకస్య జనస్య పరత్ర లోకే స్వర్గాదౌ మనో దృఢం నిఃసందేహం నిశ్చలం న స్యాత్। అపి తు సర్వస్యాపి స్యాదేవ। న కేవలమన్యస్యైవ, కింతు చార్వాకస్య తవాపీత్యర్థః। సర్వేఽపి పరలోకబాధభియా స్వకన్యామన్యస్మై దదతి। యది పరలోకో నాభవిష్యత్, తర్హి స్వపుత్రీమప్యన్యస్మై కథమదాస్యత్? అయమాచారః సర్వేషాం సంమతః। స చ త్వయాప్యన్యస్మై పుత్రీదానాదఙ్గీకృత ఏవ। అన్యథా స్వపుత్ర్యాః స్వేనైవ గ్రహణమాపద్యేత। తస్మాదన్యేషామనుమతిం గృహీత్వైవ యథా కన్యాఽన్యస్మై దీయతే, తథా బహుసంమతిదర్శనాత్పరలోకమప్యఙ్గీకుర్వితి భావః। అన్యసాత్, 'దేయే త్రా చ' (౫।౪।౫౫) ఇతి సాతిః। దృశ్వేతి పూర్వవత్॥౯౯॥

శ్లోకద్వయేన 'శ్రుతిస్మృత్యర్థబోధేషు -' (నైం౧౭౭।౫౧), 'తర్కాప్రతిష్ఠయా-' (నైం౧౭౭।౭౯) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ—

కస్మిన్నపి మతే సత్యే హతాః సర్వమతత్యజః।

తద్దృష్ట్యా వ్యర్థతామాత్రమనర్థస్తు న ధర్మజః॥౧౦౦॥

కస్మిన్నితి॥ ధర్మపరలోకాదిప్రతిపాదనపరాణాం బహూనాం మతానాం మధ్యే కస్మిన్నేకస్మిన్నపి మతే సత్యే సత్యత్వేనాఙ్గీకృతే సతి సర్వమతత్యజః సర్వమతత్యాగినః పరస్పరవిరోధాత్ సర్వమతాసత్యత్వవాదినో నాస్తికా యూయం హతా మారితాః। తత్రాయమభిసంధిః— మతానామసత్యత్వవాదిభిః కించిన్మతం సత్యమఙ్గీక్రియతే న వా? చేదఙ్గీక్రియతే తర్హి కస్యాపి కన్యాదానాదిప్రతిపాదకస్యాన్యమతస్య స్వీయమతస్యైవ వాఽసత్యత్వాఙ్గీకారాత్ 'సర్వమప్రమాణమ్' ఇతి సర్వాసత్యత్వవాదినో వ్యాఘాతాపసిద్ధాన్తాభ్యాం దూషితా ఏవేతి వైదికసిద్ధాన్తో నిర్దోష ఇత్యాయాతం న వేతి। పక్షే— నాస్తికమతస్యాప్యసత్యత్వాదసత్యభూతస్య దూషకత్వాభావాన్నిర్దోషో వైదికః పక్షః సిద్ధ ఏవేత్యపి నాస్తికా దూషితాః। నిర్దోషత్వేఽపి వైదికపక్షానఙ్గీకారే స్వపక్షోఽపి త్రైర్నాఙ్గీకార్య ఇతి జ్ఞేయమ్। ఏవం చ తస్యైకస్య మతస్య దృష్ట్యా సత్యతాజ్ఞానేనోభయవాదిసిద్ధతయా పుత్రేష్ట్యాదౌ పుత్రజన్మాదిఫలసిద్ధౌ సత్యాం యత్ర క్వచిత్కలవ్యభిచారః, తత్ర కర్మణో వైకల్యాద్వ్యర్థతామాత్రం వైయర్థ్యమాత్రం ఫలసాధనత్వరాహిత్యమాత్రమ్। తు పునః అధర్మః ప్రాచీనపుత్రవియోగాదిరనర్థో దుఃఖరాశిర్ధర్మజో న పుత్రేష్ట్యాదిధర్మజన్యో న భవతి। విపరీతం తు ధర్మేణ న జన్యతే, కింతు ప్రాచీనదుష్కర్మనిమిత్తమేవ। కేవలం తు కాకతాలీయన్యాయేన తస్య పుత్రేష్ట్యనన్తరభావిత్వమ్। న చ తావతైవ తత్కార్యత్వమతివ్యాప్తేరిత్యర్థం ఇత్యాది జ్ఞాతవ్యమ్। కస్మిన్నపి మాతృగమనాదినిషేధే స్వకన్యాదానాదౌ చ విషయే వైదికే మతే సత్యే

సతి తస్మిన్నంశే సత్యత్వేఽఙ్గీకృతే సతి సర్వమతమసంగతమితి వదన్తో నాస్తికా హతాః। మాతృగమననిషేధాదేరంశస్య భవద్భిరపి పరిపాలనాదిత్యర్థః। తథా చ తద్దృష్ట్యా కన్యాదానమాతృగమననిషేధరూపాణాం సత్యానాం విధినిషేధాంశానాం దృష్టాన్వేనాన్యత్రాంశే వ్యర్థతామాత్రం వచనమాత్రేణ వ్యర్థమిత్యుచ్యతే। న తు ధర్మజో వాస్తవోఽనర్థః ప్రయోజనాభావః। తదృష్టాన్తేన వ్యర్థతామాత్రమ్, అన్యత్రావ్యర్థత్రైవేత్యలమతిప్రసఙ్గేన॥౧౦౦॥

ఉపసంహరతి—

క్వాపి సర్వైరవైమత్యాత్పాతిత్యాదన్యథా క్వచిత్।

స్థాతవ్యం శ్రౌత ఏవ స్యాద్ధర్మే శేషేఽపి తత్కృతేః॥౧౦౧॥

క్వాపీతి॥ సర్వైర్నాస్తికైరపి క్వాపి కస్మిన్నప్యహింసాకన్యాదానాదౌ శ్రౌతే వేదోక్త ఏవ ధర్మే స్థాతవ్యం వర్తితవ్యమ్। కుతః—అవైమత్యాత్। సర్వేషామితి శేషః। శ్రౌతానాం బౌద్ధమాధ్యమికాదీనామపి సంప్రతిపత్తేః। అహింసాదేస్తైరప్యనిషిద్ధత్వాదఙ్గీకృతత్వాచ్చేత్యర్థః। స్థాతవ్యమేవేతి వా। తథా,— క్వచిద్వర్ణాశ్రమాధికార- విహితేఽన్యథాకరణే నిషిద్ధాచరణే చ పాతిత్యదోషాద్విహితాకరణనిషిద్ధాచరణప్రత్యవాయభయాదపి శ్రౌత ఏవ ధర్మే స్థాతవ్యమ్। అన్యథా వైమత్యేఽపి శ్రౌత ఏవ క్వచిత్కస్మింశ్చిద్ధర్మే స్థాతవ్యమ్। కుతః—పాతిత్యాత్। యత్ర తు శ్రౌతే ధర్మే తేషాం విప్రతిపత్తిస్తదనఙ్గీకారేఽపి ప్రత్యవాయః స్యాదిత్యఙ్గీకార్య ఏవేత్యర్థం ఇతి వా। ఏవం శేషేఽపి నిత్యనైమిత్తికాభ్యామతిరిక్తే కామ్యే జ్యోతిష్టోమాదావపి స్థాతవ్యమ్। కుతః—తత్కృతేస్తస్య వేదస్య కృతేః కరణాత్। వేదవిహితత్వావిశేషాదిత్యర్థః। యద్వా, తత్కృతేర్వేదమూలత్వాచ్ఛేషే స్మార్తేఽపి ధర్మే స్థాతవ్యమ్। సదాచారానుమితస్మృత్యా శ్రుతేరనుమానాత్ స్మార్తధర్మా అపి వేదమూలా ఇతి తేఽప్యఙ్గీకర్తవ్యా ఇత్యర్థః। ఏతేన 'జనేన జానతా-' (నైం ౧౭।౫౪) ఇతి, 'ఏకస్య విశ్వపాపేన–' (నైం ౧౭।౫౬), 'స్వం చ బ్రహ్మ చ–' (నైం ౧౭।౭౪) ఇత్యాదేః సర్వస్యాప్యుత్తరం దత్తమ్। ధాతువాదాదికం ప్రామాణికమేవ, అసిద్ధిస్తు సాధనవైగుణ్యాదితి సమర్థితమితి జ్ఞేయమ్। 'తత్కృతే' ఇతి పాఠే హేతుగర్భవిశేషణమ్। తస్మాన్న మతానామప్రామాణ్యమ్। శ్రుతిస్మృత్యోశ్చైకమత్యమప్యవిరుద్ధమితి శ్లోకద్వయతాత్పర్యార్థః। అహింసాదయః స్మృత్యుక్తాః సర్వసాధారణా ధర్మాః, తేషు క్వాపి శ్రౌతే చ ధర్మే స్థాతవ్యమ్। పాతిత్యాదిత్యుభయత్రాపి హేతుః। సర్వేషామనుమతే విహితే చేన్న స్థీయతే తర్హి 'విహితస్యాననుష్ఠానాత్' (యాజ్ఞం౩।౨౧౯) ఇతి స్మృతేః పాతిత్యమ్। సర్వేషాం

విమతే నిషిద్ధే చేత్ స్త్రీయతే తథాపి 'నిన్దితస్య చ సేవనాత్ ' (యాజ్ఞం ౩।౨౧౯) ఇతి స్మృతేః పాతిత్యమిత్యర్థః। తథా చ విహితానాం కేషాంచిద్భవద్భిరప్యనుష్ఠానాత్ నిషిద్ధానాం కేషాంచిద్భవద్భిరపి వర్జనాత్తద్దృష్టాన్తేనాన్యేష్వపి విధినిషేధాంశేషు తత్కృతేః శ్రౌతత్వావిశేషాదేవ హేతోః స్థాతవ్యమ్। తేఽపి ప్రామాణికత్వేన స్వీకార్యా ఇత్యాది జ్ఞాతవ్యమ్॥౧౦౧॥

బభాణ వరుణః క్రోధాదరుణః కరుణోజ్ఝితమ్।

కిం న ప్రచణ్డాత్పాఖణ్డపాశ ! పాశాద్విభేషి నః॥౧౦౨॥

బభాణేతి॥ క్రోధాదరుణో రక్తకాయకాన్తిర్వరుణః కరుణయోజ్ఝితం వచో నితరాం పరుషం యథా తథా బభాణ। హే పాఖణ్డపాశ నాస్తికాధమ ! త్వం నోఽస్మాకం ప్రచణ్డాద్దుఃసహాత్పాశాన్న బిభేషి కిమ్ ? కుత్సాయాం 'యాప్యే పాశప్' (౫।౩।౪౭) ఇతి పాశప్ప్రత్యయః॥౧౦౨॥

మానవాశక్యనిర్మాణా కూర్మాద్యఙ్కబిలా శిలా।

న శ్రద్ధాపయతే ముగ్ధాస్తీర్థికాధ్వని వః కథమ్॥౧౦౩॥

మానవేతి॥ మానవైర్మనుష్యైరశక్యం నిర్మాణం యస్యాః, తథా,— కూర్మవరాహనరసింహాదయోఽఙ్కాశ్చిహ్నాని యేషామేవంవిధం బిలం వివరం యస్యాః సా శిలా గణ్డకారఖ్యతీర్థవిశేష సంభవా శాలగ్రామశిలా భో ముగ్ధా మూర్ఖాః! తీర్థికాధ్వని సేశ్వరమార్గే వైదికాధ్వని వా వో యుష్మాన్కథం న శ్రద్ధాపయతే ఆస్తిక్యం న ప్రాపయతి? చిత్రమేతత్। భవతాం మూర్ఖతరత్వమిత్యర్థః। మనుష్యైరశక్యరచనం సావయవత్వేన కార్యం శిలాది స్వనిర్మాణశక్తమిచ్ఛామాత్రేణ కర్తారం మనుష్యాద్విలక్షణమీశ్వరమాక్షిపతి। 'విమతం సకర్తృకం కార్యత్వాత్, ఘటవత్ ఇత్యనుమానాత్పక్షధర్మతాబలాద్విలక్షణే కర్తరీశ్వరే సిద్ధేఽపి కథమనాశ్వాస ఇత్యాశయః। ఏతేన 'దేవశ్చేదస్తి సర్వజ్ఞః -' (నైం ౧౭।౭౭) ఇత్యాదేరుత్తరం దత్తమితి జ్ఞేయమ్॥౧౦౩॥

శతక్రతూరుజాద్యాఖ్యావిఖ్యాతిర్నాస్తికాః కథమ్।

శ్రుతివృత్తాన్తసంవాదైర్న వశ్చమదచీకరత్॥౧౦౪॥

శతేతి ॥ భో నాస్తికాః ! శతక్రతుశ్చ శ్రీవిష్ణోరూరుభ్యాం జాయత ఇత్యూరుజో వైశ్యః. స ఆదిరాద్యో వా యేషాం తే బ్రాహ్మణాదివర్ణాశ్చ తేషామాఖ్యా శతక్రతుః, ముఖజో బాహుజ ఊరుజ ఇత్యాదీని నామాని తేషాం సర్వత్ర విశేషేణ ఖ్యాతిః కర్త్రీ శ్రుతివృత్తాన్తసంవాదైర్వేదోక్తేతిహాసైః కరణైర్వో యుష్మాన్కథం న చమదచీకరచ్చమత్కారం నాకారయత్ ? అపి త్వాశ్చర్యం భవతాం త్వయోత్పాద్యమ్ I 'చమత్' ఇత్యవ్యయమాశ్చర్యార్థే I 'శతాశ్వమేధక్రతుకారీన్ద్రో భవతి" ఇతీన్ద్రస్యైవ శతక్రతుత్వం వేదేనోక్తమ్ I లోకేనాపీన్ద్ర ఏవ శతక్రతుత్వేన వ్యవహ్రియతే, న తు వహ్న్యాదిరితి I తథా,-' బ్రాహ్మణోఽస్య ముఖమాసీత్–' (ఋ ౧ సం ౧౮ I౪ I౧౯) ఇత్యాదిశ్రుత్యా బ్రాహ్మణక్షత్రియాదీనాం ముఖజత్వబాహుజత్వాద్యుక్తమ్ I లోకేనాపి బ్రహ్మక్షత్రాదయ ఏవ ముఖజత్వబాహుజత్వాదిభిర్వ్యవహ్రియన్తే, న తు విపర్యయేణేతి వేదోక్తేన సహ లోకస్యానుభూయమానాత్సంవాదాదపి వేదే యథోక్తం తథైవ లోకో వ్యవహరత్యాశ్చర్యమేతదిత్యాశ్చర్యపూర్వం వేదప్రామాణ్యం కథం న విశ్వసిథేతి, అపి తు విశ్వసనీయం తత్రేత్యాశయః I ' ఊరుజ' పదం వృత్తానురోధాత్ప్రాయోజి I తథా చ సర్వేఽపి వర్ణాః సంగృహీతాః I విఖ్యాతిః ప్రయోజికా సంవాదైః ప్రయోజ్యైర్వో యుష్మాకం చమదాశ్చర్యం కథం న కారయామాసేతి వా I శతక్రతుశ్చ ఊరుజోర్వశీ చ తదాదివైహ్నిర్మేనకేత్యాదిరాఖ్యా యేషాం యాసాం చ వహ్న్యాదీనాం మేనకాదీనాం చ తేషాం ప్రసిద్ధిర్వేదవృత్తాన్తసంవాదైర్హేతుభిర్యుష్మాకం కథమాశ్చర్యం నాచీకరత్? లోకవేదప్రసిద్ధా-నిన్ద్రాదీనుర్వశ్యాద్యప్సరసశ్చైతాన్సర్వాన్ ప్రత్యక్షేణాత్రైవ పశ్యతేత్యర్థః I తతశ్చ వేదః, తన్మూలం పరలోకాది చ, ప్రామాణికమేవేతి భావ ఇతి వా I ప్రథమవ్యాఖ్యానే వ ఇతి 'హృక్రోః–' (౧ I౪ I౫౩) ఇత్యణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వమ్, చమదితి చ కర్మాన్తరమ్, సంవాదైరితి కరణే తృతీయా I పక్షాన్తరే తు తేనైవ సూత్రేణాణౌ కర్తుః కర్మత్వస్య వైకల్పికత్వేన కర్మత్వాభావాదనభిహితే కర్తరి సంవాదైరితి తృతీయా, వ ఇతి షష్ఠీ ॥౧౦౪॥

తత్తజ్జనకృతావేశాన్గయాశ్రాద్ధాదియాచినః I

భూతాననుభవన్తోఽపి కథం శ్రద్ధత్థ న శ్రుతీః ॥౧౦౫॥

తదితి ॥ తేషు తేషు జనేషు కృతావేశాన్కృతసంచారాన్, తథాః,— గయాశ్రాద్ధాదియాచినో గయాపిణ్డదానాదిపుణ్యే యాచతః ప్రాప్తప్రేతభావాన్భూతాన్ప్రాణినోఽనుభవన్తోఽపి పశ్యన్తోఽపి యూయం శ్రుతీః కథం న శ్రద్ధత్థ సత్యత్వేన న మన్యధ్వ ఇతి I పౌనరుక్త్యం న శఙ్కనీయమ్, భిన్నవక్తృత్వాత్ I ఏవముత్తరత్రాపి జ్ఞేయమ్ ॥౧౦౫॥

నామభ్రమాద్యమం నీతానథ స్వతనుమాగతాన్ I

సంవాదవాదినో జీవాన్వీక్ష్య మా త్యజత శ్రుతీః॥౧౦౬॥

నామేతి॥ నామభ్రమాద్యమదూతైర్యమం నీతాన్ప్రాపితానథ ముక్తత్వాత్ప్రత్యావృత్య స్వతనుమాగతాన్ప్రాప్తాన్ సంవాదం 'చన్ద్రః క్షయీ–' ఇత్యాదివేదసంవాదం వదన్త్యేవంశీలాఞ్జీవాన్వీక్ష్య శ్రుతీర్వేదాన్ మా త్యజతాప్రామాణికాన్మా బ్రూత। ఏవం వేదప్రామాణ్యోపసంహారాత్స్మృత్యాదేరపి వేదమూలత్వాత్తదుక్తసర్వధర్మాణాం ప్రామాణ్యం వ్యవస్థాపితమ్॥౧౦౬॥

సంరమ్భైర్జమ్భజైత్రాదేస్తభ్యమానాద్వలాద్వలన్।
మూర్ధబద్ధాఞ్జలిర్దేవానథైవం కశ్చిదూచివాన్॥౧౦౭॥

సంరమ్భైరితి॥ అథ దేవవచనానన్తరం జమ్భజైత్రః శక్ర ఆదిర్యస్య ఇన్ద్రానలాదీనాం సంరమ్భైర్భ్రూభఙ్గాద్యాకార- వికారైర్భీతేన కలినా పురశ్చలితుం స్తభ్యమానాన్నిషిధ్యమానాదిన్ద్రాదిసంరమ్భాన్దృష్ట్వా భయాత్తత్సంముఖం పదమపి చలితుమశక్తాద్బలాత్కలిసైన్యాద్వలన్పృథగ్భవన్ కించిద్ధార్ష్ట్యమవలమ్బ్య ద్విత్రాణి పదాని సంముఖమాగచ్ఛన్ దీనత్వద్యోతనపురఃసరం శకాదినమస్కారార్థం మూర్ధ్ని బద్ధాఞ్జలిః కశ్చిదజ్ఞాతనామా పాపరూపత్వేనాజ్ఞాతనామా వా చార్వాకో దేవానేవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ ఊచే॥౧౦౭॥

నాపరాధీ పరాధీనో జనోఽయం నాకనాయకాః!।
కాలస్యాహం కలేర్బన్దీ తచ్చాటుచటులాననః॥౧౦౮॥

నేతి॥ హే నాకనాయకా ఇన్ద్రాదయః! అయం మల్లక్షణో జనోఽపరాధీ న। యతః పరాధీనః। తదేవాహ— కలేః కలినామ్నః కాలస్యాహం బన్దీ స్తుతిపాఠకః। అత ఏవ—తస్య చాటుని ప్రియవచనవిషయే చటులం ప్రియవాది వావదూకం వా ఆననం యస్యైవంభూతః। అథ చ,— కాలస్య కృతాన్తరూపస్య। బన్దినో హి యమాశ్రయన్తి తత్ప్రియం వదన్తి, న చ దణ్డార్హాః, తస్మాదేతత్ప్రియం వేదాదిభూషణం మయా కృతమ్। యది న కరోమి తర్హ్యయం దణ్డయిష్యతీతి పరప్రయుక్తత్వాన్నాహం దణ్డ్యః శ్రీమద్భిరితి॥౧౦౮॥

ఇతి తస్మిన్వదత్యేవ దేవాః స్యన్దనమన్దిరమ్।

కలిమాకలయాంచక్రుర్ద్వాపరం చాపరం పురః॥౧౦౯॥

ఇతీతి॥ దేవాస్తస్మింశ్చార్వాకే ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ వదతి భాషమాణే సత్యేవ స్యన్దనమన్దిరం రథస్థం కలిమ్, అపరం ద్వితీయం ద్వాపరం చ పురోఽగ్ర ఆకలయాంచక్రుర్దదృశుః॥౧౦౯॥

సందదర్శోన్నమద్గ్రీవః శ్రీబహుత్వకృతాద్భుతాన్।

తత్తత్పాపపరీతస్తాన్నాకీయాన్నారకీవ సః॥౧౧౦॥

సమితి॥ తైస్తైః ప్రసిద్ధైర్బ్రహ్మహత్యాదిభిర్యాస్తైః పాపైః, తత్కారిభిః పురుషైర్వా పరీతః సమన్తాద్వ్యాప్తః, తథా,—ఉన్నమన్తీ దర్శనార్థముచ్చా గ్రీవా యస్యైవంభూతః స కలిః శ్రీబహుత్వేన కాయకాన్తిబాహుల్యేన సంపద్బాహుల్యేన వా కృతాద్భుతాన్కృతాశ్చర్యాన్నాకీయాన్స్వర్గహితాన్స్వర్గభవాన్వా తానిన్ద్రాదీన్ సందదర్శ। క ఇవ— నారకీవ। యథా బ్రహ్మహత్యాదికారీ ఆకణ్ఠం నరకే మగ్న ఊర్ధ్వగ్రీవో నరకస్థః పురుష ఇవ। పాపకారిత్వాదహమేవంరూపః, పుణ్యకృత్త్వాచ్చైతే దీప్రస్వరూపా ఇతి జ్ఞాతవాంశ్చ। నరకస్థోఽపి దేవకాయకాన్తిదర్శనాజ్జాయమానసుఖోఽనుష్ఠిత- పాపకృతపశ్చాత్తాపః సురానార్తతయా పశ్యతీత్యుపమా। 'ఉన్నతగ్రీవః' ఇత్యపి పాఠః। నాకీయానితి హితార్థే 'తస్మై హితమ్ ' (౫।౧।౫) ఇతి, వృద్ధత్వాద్భవార్థే 'వృద్ధాచ్ఛః' (౪।౨।౧౧౪) ఇతి వా ఛః। నారకీ, 'నారక' శబ్దాత్ 'అత ఇనిః' (౫।౨।౧౧౫)॥౧౧౦॥

గురురీఢావలీఢః ప్రాగభూన్నమితమస్తకః।

స త్రిశఙ్కురివాక్రాన్తస్తేజసేవ బిడౌజసః॥౧౧౧॥

గుర్వితి॥ ప్రాగ్దర్శనాత్పూర్వం ఇన్ద్రాదయః కే నామ వరాకా ఇత్యాదిరూపయా గుర్వ్యా మహత్యా రీఢయావజ్ఞయావలీఢో వ్యాప్తస్తేషు కృతావజ్ఞోఽపి దర్శనానన్తరం బిడౌజస ఇన్ద్రస్య తేజసా ఆక్రాన్తః పరాభూతస్తిరస్కృతతేజస్కః సన్ అవజ్ఞాం త్యక్త్వా స కలిరనమన్నపి బలాత్తేనైవ శక్రతేజసైవ వా నమితో నమ్రీకృతో మస్తకో యస్యైవంభూతోఽభూత్। ఇన్ద్రాదీన్నమశ్చకారేత్యర్థః। క ఇవ—త్రిశఙ్కునామా సూర్యవంశ్యో నృప ఇవ। స హి

స్వయాజనే ప్రార్థితేన పురోధసా వసిష్ఠేన నిరస్తో గురోర్వసిష్ఠస్యావజ్ఞయా వ్యాప్తస్తస్మిన్కృతావజ్ఞః సంస్నభిమానాద్విశ్వామిత్రేణ సార్వకామికం క్రతుం యాజితస్తత్ప్రభావాత్సశరీర ఏవ స్వర్గ గచ్ఛన్నిన్ద్రేఽపి కృతావజ్ఞః సంస్తత్తేజసా పరాభూతః స్వర్గాద్భ్రంశిత ఇత్యేవం నమితమస్తకోఽభూదితి పురాణేతిహాసః। 'రీఢావమాననావజ్ఞా–' ఇత్యమరః॥౧౧౧॥

విముఖాన్ద్రష్టుమప్యేనం జనంగమ ఇవ ద్విజాన్।

ఏష మత్తః సహేలం తానుపేత్య సమభాషత॥౧౧౨॥

విముఖానితి॥ మత్తః సగర్వోఽయం కలిః సహేలం సవిలాసముపేత్య సమీపమాగత్య ఏవం తాన్దేవాన్ సమభాషత। కింభూతాన్— ఏనం కలిం ద్రష్టుమపి న కేవలం భాషితుం స్ప్రష్టుం కింతు వీక్షితుమపి విముఖాననర్హాన్సావజ్ఞాన్। కః కానివ—మత్తో నిరర్గలో మదిరామత్తో వా జనంగమశ్చణ్డాలో ద్విజానివ। కింభూతాన్—ఏనం చణ్డాలం ద్రష్టుమప్యనర్హాన్। 'చణ్డాలప్లవమాతఙ్గదివాకీర్తిజనంగమాః' ఇత్యమరః। 'గమశ్చ' (౩।౨।౪౭) ఇతి ఖచ్ ఖిత్త్వాన్ముమ్॥౧౧౨॥

స్వస్తి వాస్తోష్పతే! తుభ్యం శిఖిన్నస్తి న ఖిన్నతా।

సఖే కాల! సుఖేనాసి పాశహస్త! ముదస్తవ॥౧౧౩॥

స్వస్తీతి॥ హే వాస్తోష్పతే ఇన్ద్ర! తే తుభ్యం స్వస్తి క్షేమమస్తి క్వచిత్? తథా,— హే శిఖిన్నగ్నే। తవ ఖిన్నతా చిత్తక్లేశో నాస్తి క్వచిత్? హే సఖే కాల యమ! సుఖేనాసి కిమ్? హే పాశహస్త వరుణ! తవ ముదః సన్తి కశ్చిత్? గృహమాత్రస్యాధిపత్యాదసామర్థ్య, వృథైవ జ్వాలాజటిలత్వమ్, కుత్సితరూపత్వమ్, ఆయుధధారణవైయర్థ్యం చ సంబుద్ధిభిః సూచితమ్। ఉత్తమానాం కుశలప్రశ్నస్తైః సహ సామ్యం, తేభ్యోఽధికత్వం సూచయతి। ఇన్ద్రాయ స్వస్తిప్రయోగః స్వామిభావం బ్రాహ్మణ్యం వా కలేర్ద్యోతయతి। వర్ణసామ్యేన యమే 'సఖి' శబ్దప్రయోగః। అయమేవ చ గర్వోఽవజ్ఞా చేతి జ్ఞేయమ్। 'స్వస్త్యాశీఃక్షేమపుణ్యాదౌ' ఇత్యమరః। 'వాస్తోష్పతిగృహమేధాచ్ఛ చ' ఇతి లిఙ్గాత్ 'వాస్తోష్పతి' శబ్దః సాధుః। తుభ్యమితి, 'నమః స్వస్తి–' (౨।౩।౧౬) ఇతి చతుర్థీ। ఇతరత్ర తవేతి సంబన్ధనీయమ్॥౧౧౩॥

స్వయంవరమహే భైమీవరణాయ త్వరామహే।

తదస్మాననుమన్యధ్వమధ్వనే తత్ర ధావినే॥౧౧౪॥

స్వయమితి॥ హే దేవాః! వయం స్వయంవరరూపే మహ ఉత్సవే భైమీవరణాయ యస్మాత్త్వరామహే సవేగాః స్మః తత్తస్మాత్తత్ర ధావినే స్వయంవరస్థానం ప్రతి ఋజుగామినేఽధ్వనేఽస్మాననుమన్యధ్వమాజ్ఞాపయత। త్వరావశాదన్యా గోష్ఠీ న క్రియతే, ఆజ్ఞైవ దీయతామిత్యర్థః। అధ్వనే, తాదర్థ్యే చతుర్థీ॥౧౧౪॥

తేఽవజ్ఞాయ తమస్యోచ్చైరహంకారమకారణమ్।

ఊచిరేఽతిచిరేణైనం స్మిత్వా దృష్టముఖా మిథః॥౧౧౫॥

త ఇతి॥ తే దేవాః పూర్వోక్తమకారణం నిర్హేతుకముచ్చైరవిశాయితమస్య కలేరహంకార దర్పమవజ్ఞాయ మిథోఽన్యోన్యం దృష్టముఖాః సన్తః మూర్ఖోఽయం స్వయంవరవార్తాం కరోతీతి స్మిత్వా హాస్యం కృత్వాతిచిరేణ పాపీయసానేన సహ కథం వా వక్తవ్యమితి బుద్ధ్యా భూయాంసం కాలం విలమ్బ్య ఏనం కలిం ప్రత్యుచిరే వక్ష్యమాణం బభాషిరే॥౧౧౫॥

పునర్వక్ష్యసి మా మైవం కథముద్వక్ష్యసే తు సః।

సృష్టవాన్పరమేష్ఠీ యం నైష్ఠికబ్రహ్మచారిణమ్॥౧౧౬॥

పునరితి॥ హే కలే! త్వం స్వయంవరార్థం గమిష్యామీత్యేకవారమజ్ఞానాద్యదుక్తమ్, తదిదమతః పరం పునర్మా మా ఏవం వక్ష్యసి మా మా వోచః। యస్మాత్ పరమేష్ఠీ యం త్వామామరణం గురుకులనివాసినం నైష్ఠికబ్రహ్మచారిణం సృష్టవాన్। స తు పునస్త్వం కథముద్వక్ష్యసే పరిణేష్యసి? కృతయుగాదయో నిష్కలత్రా ఏవ సృష్టాః। తస్మాత్తవ స్వయంవరవార్తాఽనుచితా, అవకీర్ణిత్వాపాతాత్। తస్మాదేవం పునర్మా స్మ వోచ ఇత్యర్థః। పాపరూపం ప్రత్యుపహాసవచనమేతత్। 'మా'-శబ్దస్య నిరనుబన్ధకత్వాద్వక్ష్యసీతి వచేర్లృట్। మామేతి నిషేధాతిశయార్థం వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః। పరమే స్థానే తిష్ఠతీతి 'పరమే స్థః కిత్' (ఉం సూం ४౫౦) ఇతీనిః, స చ కిత్, తత ఆలోపః। 'అమ్బామ్బ -' (౮।౩।౯౭) ఇతి సూత్రేణ షత్వమ్। తత్రైవ 'పరమే బర్హిర్–' ఇతి నిపాతనాదేదన్తత్వమ్। 'నైష్ఠికో బ్రహ్మచారీ తు

వసేదాచార్యసంనిధౌ। తదభావేఽస్య తనయే పత్న్యాం వైశ్వానరేఽపి వా॥' (యాజ్ఞం ౨।౪౯) ఇతి స్మృతేః॥౧౧౬॥

ద్రోహిణం దుహిణో వేత్తు త్వామాకర్ణ్యావకీర్ణినమ్।

త్వజ్జనైరపి వా ధాతుః సేతుర్లఙ్ఘ్యస్త్వయా న కిమ్॥౧౧౭॥

ద్రోహిణమితి॥ ద్రుహిణో బ్రహ్మా త్వామవకీర్ణినం క్షతవ్రతమాకర్ణ్య నిజాజ్ఞాభఙ్గాద్రోహిణం గురుద్రోహకారిణం వేత్తు। ఏవం త్వయా కృతే బ్రహ్మా ఏవం జ్ఞాస్యతీతి యావత్। వాథవా తేన జ్ఞాతేఽపి తవ కిం భయమితి సోపహాసమాహ—త్వజ్జనైస్త్వదుపజీవిభిః కామక్రోధాదిభిరపి ధాతుః సేతుర్బ్రహ్మకృతా ధర్మమర్యాదా లఙ్ఘ్యః। త్వయా (పునః) కిం న లఙ్ఘ్యః। త్వదీయాః సేవకా అపి బ్రహ్మాజ్ఞాం లఙ్ఘయన్తి, త్వం లఙ్ఘయసీతి కిమాశ్చర్యమిత్యర్థః। యద్వా— త్వజ్జనైరపి సేతుర్న లఙ్ఘ్యః, త్వయా న లఙ్ఘ్యః ఇతి కిం వాచ్యమ్, తదాజ్ఞాలఙ్ఘనమనౌచిత్యాన్న కార్యమిత్యర్థం ఇతి కాక్వా। 'ధాతాబ్జయోనిర్ద్రుహిణః–' ఇత్యమరః। ద్రుహ్యత్యసురేభ్యః। ఔణాదికః కిన్॥౧౧౭॥

స్వయంవరం ప్రత్యంగమనే హేత్వన్తరమపి బ్రువతే—

అతివృత్తః స వృత్తాన్తస్త్రిజగద్యువగర్వనుత్।

ఆగచ్ఛతామపాదానం స స్వయంవర ఏవ నః॥౧౧౮॥

అతీతి॥ ఏకం వినా సర్వపరిత్యాగస్త్రీజగత్సు వర్తమానానాం తరుణానాం సౌన్దర్యాదివిషయం గర్వ నుదతీతి నుత్ నాశకః స వృత్తాన్తో భైమీస్వయంవరోఽతివృత్తోఽతిక్రాన్తః। సంజాత ఇత్యర్థః। భవద్భిః కథం జ్ఞాతమిత్యత ఆహుః— స స్వయంవర ఏవాగచ్ఛతాం నోఽస్మాకమపాదానం నిశ్చలోఽవధిభూతోఽర్థం ఇత్యర్థః। వయమపి తత్ర గతాస్తత ఏవాగచ్ఛామ ఇతి సర్వోఽపి వృత్తాన్తోఽస్మాభిర్జ్ఞాయత ఇత్యతోఽపి త్వయా న తత్ర గన్తవ్యమితి భావః। విశ్లేషే చఞ్చలం స్థిరం వా యదుదాసీనం తదపాదానమితి వైయాకరణాః॥౧౧౮॥

కథం యూనాం గర్వనోదః, కో వా తయా వృత ఇత్యాశఙ్కాయామాహుః—

నాగేషు సానురాగేషు పశ్యత్సు దివిషత్సు చ।

భూమిపాలం నరం భైమీ వరం సాऽవవరద్వరమ్॥౧౧౯॥

నాగేష్వితి॥ నాగేషు వాసుకిప్రభృతిషు సానురాగేష్వస్మదాదిషు దివిషత్సు దేవేషు చ పశ్యత్సు సానురాగాం భైమీం స్వీయార్త్తిద్యోతనపూర్వం విలోకయత్సు సత్సు। అథవా,— అస్మదన్యేషు దేవేషు సానురాగేష్వంస్మదాదిషు కౌతుకవశాదేవ పశ్యత్సు తాన్సర్వాననాదృత్య సా భైమీ నాగాద్యపేక్షయా వరం సర్వగుణాశ్రయత్వాచ్ఛ్రేష్ఠం భూమిపాలం సార్వభౌమం నరం నృవరం వరం పరిణేతారమవవరద్వరయామాస। సర్వానాదరేణ మలవరణాత్సర్వేషాం సౌన్దర్యాదిదర్పో గత ఇత్యర్థః। పశ్యత్సు దివిషత్స్విత్యనేనాస్మాభిః కౌతుకార్థం వరదానార్థమేవ చ గతమ్, న తు తద్వరణార్థమితి చ వ్యాఖ్యాన్తరేణ సూచితమితి జ్ఞేయమ్। నాగేష్విత్యాదౌ 'షష్ఠీ చానాదరే' (౨।౩।౩౮) ఇతి సప్తమీ। అవవరత్, 'వర ఈప్సాయామ్' ఇతి చురాదావదన్తపాఠాత్ స్వార్థణిజన్తాద్వరయతేశ్చఙయగ్లోపిత్వాత్సమ్వద్భావాభావాదిత్వదీర్ఘత్వాభావః॥౧౧౯॥

కిమితి తే పరిత్యక్తా ఇత్యాశఙ్కాయాం కారణమాహుః—

భుజగేశానసద్వేశాన్వానరానితరాన్నరాన్।

అమరాన్పామరాన్భైమీ నలం వేద గుణోజ్జ్వలమ్॥౧౨౦॥

భుజగేశానితి॥ భైమీ భుజగేశాన్వాసుకిప్రముఖాన్ఫణాగణజిహ్వాలాలనాదివైరుప్యాదసద్వేశానమనోహరా- కారాన్ వేద జానాతి। తథా,– ఇతరాన్నలాదన్యాన్నరాన్మనుజాధీశాంశ్చాపల్యనిర్గుణత్వాభ్యాం బానరాన్ వేద। తథా,— అమరానచతురత్వాత్పామరాన్నీచాన్ వేద। కేవలం నలమేవ గుణోజ్జ్వలం శ్రుతవీర్యౌదార్యసౌన్దర్యాదిభిః ప్రకాశమానం వేద। సర్వగుణాకరత్వాన్నల ఏవ తయా వృతః, అన్యే తు పరిత్యక్తా ఇత్యర్థః। 'వివర్ణః పామరో నీచః' ఇత్యమరః।వేదేతీదానీమపి తథైవ ప్రతీతేః సత్త్వాద్వర్తమానతా, విభక్తిప్రతిరూపకో నిపాతో వా। తథా చాజ్ఞాసీదిత్యర్థః॥౧౨౦॥

ఇతి శ్రుత్వా స రోషాన్ధః పరమశ్చరమం యుగమ్।

జగన్నాశనిశారుద్రముద్రస్తానుక్తవానదః॥౧౨౧॥

ఇతీతి॥ చరమమన్త్యం యుగం స కలిః ఇతీన్ద్రాదివచనం శ్రుత్వా పరమోఽత్యుత్కృష్టే రోషాన్ధో రోషాన్నితరాం నిర్విచారతయా పురఃస్థమపి వస్త్వజానన్, అత ఏవ— జగన్నాశసంబన్ధినీ నిశా। యస్యాం నిశి జగన్నాశో భవతీతి యావత్। తత్సంబన్ధీ ప్రలయకాలే సకలభూతగ్రాసలాలసాసంపన్నో రుద్రస్తద్వన్ముద్రా ఆకారో యస్య। క్రోధవశాన్నితరాం వికృతాకార ఇతి యావత్। ఏవంభూతః సంస్తాన్సురాన్ అదో వక్ష్యమాణముక్తవాన్॥౧౨౧॥

'పునర్వక్ష్యసి మా మైవమ్' (నై౦౧౭।౧౧౬) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ—

కయాపి క్రీడతు బ్రహ్మ దివ్యాః స్త్రీర్దీవ్యత స్వయమ్।

కలిస్తు చరతు బ్రహ్మ ప్రైతు వాతిప్రియాయ వః॥౧౨౨॥

కయేతి॥ హే దేవాః! బ్రహ్మ కయాప్యతిసున్దర్యా గాయత్ర్యాదిపదవాచ్యయా। అజ్ఞాతనామజాతిగోత్రయా వా। అథ చ,— అగమ్యత్వాద్యస్యా నామకథనేఽప్యస్మాకం లజ్జా భవతి తయా సుతయా సహ సుఖేన క్రీడతు। తథా,—యూయం స్వయమాత్మనా దివ్యాః స్త్రీః స్వర్గభవా రమ్భాదీః। అహల్యాముఖ్యా వా। రమణీర్దీవ్యత స్వేచ్ఛయా తాభిః సహ సురతక్రీడాం కురుత। 'ప్రజాపతిః స్వాం దుహితరమభ్యధావత్' ఇతి శ్రుత్యా బ్రహ్మణః స్వాచ్ఛన్ద్యాద్భవతాం సుతరాం స్వాచ్ఛన్ద్యమితి స్వయమిత్యనేనోక్తమ్। కలిస్తు పునర్బ్రహ్మచర్యాఖ్యం వ్రతం యావజ్జీవం చరతు। వా అథవా జీవన్కలిరస్మానుపహసిష్యతీత్యనేన న జీవితవ్యమితి వో యుష్మాకమతిప్రియాయ నితరాం తుష్ట్యై ప్రైతు మ్రియతామ్। స్వయం సర్వైః స్వేచ్ఛాచారః క్రియతే, మయా తు స్వేచ్ఛాచారో న కర్తవ్యః, మర్తవ్యమేవేతి కీదృశీయం భవతాం పరప్రద్వేషరీతిరితి లోకరీత్యోపహాసః। అథ చ,— యూయం బ్రహ్మదయః సర్వేఽపి స్వేచ్ఛాచారిణః స్వాచ్ఛన్ద్యం కురుత నామ, కలిస్తు న తాదృగితి బ్రహ్మైవ చరతు, యుష్మాకమప్యతిప్రియాయ భైమీలక్షణాయ వస్తునే మ్రియతామ్। భవద్వత్స్వేచ్ఛాచారం న కరోమి కింతు భైమీప్రాప్తయే ప్రవృత్తస్య మమ మరణం చేత్స్యాత్, తదప్యస్త్వితి భావః। అత్రాప్యుపహాస ఏవ తాత్పర్యమ్। క్రీడార్థత్వేతి (పి) "దివః కర్మ చ' (౧।౪।౪3) ఇతి కరణస్యాపి కర్మత్వాత్స్త్రీభిరిత్యర్థే ద్వితీయా॥౧౨౨॥

ఉపహాసమేవ ప్రకటయతి—

చర్యేవ కతమేయం వః పరస్మై ధర్మదేశినామ్।

స్వయం తత్కుర్వతాం సర్వం శ్రోతుం యద్విభితః శ్రుతీ॥౧౨౩॥

చర్యేతి॥ హే దేవాః! పరస్మా అన్యస్మై జనాయ 'స్వసుతాదిగమనం న కార్యమ్' ఇతి ధర్మదేశినాం ధర్మముపదిశతాం స్వయం తద్బ్రహ్మహత్యాస్వసుతాదిగమనం సర్వం నిషిద్ధం కర్మ కుర్వతాం వో యుష్మాకమియం కతమైవ కైవ చర్యా ఆచారరీతిః। అపి తు న కాపీత్యాక్షేపః। అచేతనే అపి శ్రుతీ కర్ణౌ యద్భవదీయమహల్యాదిగమనం కర్మ శ్రోతుం బిభితః త్రస్యతః స్వేచ్ఛాచారిణాం భవతాం పరపీడాయామేవ తాత్పర్యమితి భావః। చర్యా, భావే 'గదమద— (౩।౧।౧౦౦) ఇతి యత్॥౧౨౩॥

తత్ర స్వయంవరేఽలమ్భి భువః శ్రీర్నైషధేన సా।

జగతో హ్రీస్తు యుష్మాభిర్లాభస్తుల్యాభ ఏవ వః॥౧౨౪॥

తత్రేతి॥ తత్ర స్వయంవరే నైషధేన భువః శ్రీః సౌన్దర్యాతిశయాద్భూలక్ష్మీః సా భైమీ అలమ్భి ప్రాప్తా। యుష్మాభిస్తు పునర్జగతో హ్రీస్త్రైలోక్యే యావత్త్రపా వర్తతే సా లజ్జా, జగతః సకాశాద్వా, భైమ్యనాదృతత్వాద్యా లజ్జా సా లబ్ధా। ఇతి వో నలస్య యుష్మాకం చ లాభోఽపూర్వవస్తు ప్రాప్తిస్తుల్య ఏవాభాసతే తుల్యాభ ఏవ। శకార-హకారమాత్ర- వైరూప్యమ్, ఇతరత్తుల్యమేవేతి। భవద్భిర్లజ్జైవ లబ్ధా, న తు భైమీతి రూపదర్పో వృథైవేతి భావః। అయం చ యూయం చ యూయం తేషాం వః। ఏకశేషః॥౧౨౪॥

దూరాన్నః ప్రేక్ష్య యౌష్మాకీ యుక్తేయం వక్రవక్రతా।

లజ్జయైవాసమర్థానాం ముఖమాస్మాకమీక్షితుమ్॥౧౨౫॥

దూరాదితి॥ ఆగచ్ఛతో నోఽస్మాన్ దూరాద్దూరత ఏవ ప్రేక్ష్య యౌష్మాకీయం వక్రవక్రతా ముఖకౌటిల్యకరణం యుక్తైవ। కింభూతానాం యుష్మాకమ్— [గుణీభూతస్య విగ్రహాన్తర్గతస్య యుష్మచ్ఛబ్దస్య విశేషణమ్] యతో భైమ్యవృతత్వాత్సంజాతయా లజ్జయైవ హేతునా

ఆస్మాకం ముఖమీక్షితుమసమర్థానామ్। లజ్జాశీలో హ్యన్యం దూరాదేవ దృష్ట్వా లజ్జయా ముఖం న దర్శయతి। తస్మాత్సలజ్జా భవన్త ఇతి। యుక్తమేవైతదితి భావః। అయమప్యుపహాసః।' లజ్జయేవ' ఇతి పాఠే ఉత్ప్రేక్షా। ప్రేక్ష్యేతి వక్రణాపేక్షయా సమానకర్తృకత్వమ్। యౌష్మాకీతి 'తస్మిన్నణి చ–' (४।3।౨) ఇతి యుష్మాకాదేశః। ' యుష్మాకమ్' ఇతి పాఠః సాధుః। ఏవమేవాస్మాకమిత్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్। వక్రణేతి నామధాతోర్యచ్॥౧౨౫॥

స్థితం భవద్భిః పశ్యద్భిః కథం భోస్తదసాంప్రతమ్।

నిర్దగ్ధా దుర్విదగ్ధా కిం సా దృశా న జ్వలత్క్రుధా॥౧౨౬॥

స్థితమితి॥ హే దేవాః! తన్నలవరణం పశ్యద్భిర్భవద్భిః కథం స్థితమ్? ఔదాసీన్యేనేతి శేషః। అసాంప్రతమ్। అనుచితమేతదిత్యర్థః। దుర్విదగ్ధా భవదవజ్ఞానాదచతురాచారా సా భైమీ జ్వలన్తీ దేదీప్యమానా క్రుత్క్రోధో యస్యాం తయా దృశా కృత్వా కిమర్థం న నిర్దగ్ధా సుతరాం న భస్మసాత్కృతా। అపి తు తాదృక్సామర్థ్యసద్భావే తస్యాశ్చ సాపరాధత్వే దగ్ధుముచితమ్, తదపి న కృతమిత్యేతదప్యనుచితమేవేత్యర్థః। 'యుక్తే ద్వే సాంప్రతం స్థానే' ఇత్యమరః। 'భోః' ఇతి ప్రత్యేకం సంబుద్ధిః॥౧౨౬॥

మహావంశాననాదృత్య మహాన్తమభిలాషుకా।

స్వీచకార కథంకారమహో సా తరలం నలమ్॥౧౨౭॥

మహేతి॥ కులశీలాదినా మహాన్తమత్యుత్కృష్టం నలం (వరం) అభిలాషుకా సా భైమీ కశ్యపసుతత్వాన్మహావంశా- న్దివ్యవస్త్రాదిభూషితాన్యుష్మాన్పరిత్యజ్య తరలం చలస్వభావమనిశ్చితబుద్ధిం నలం కథంకారం కథమివ స్వీచకార। అహో ఆశ్చర్యమ్। మహాన్తం కామయమానయా దేవపరిత్యాగేన మనుష్యవరణాన్మహచ్చిత్రమిత్యర్థః। అథ చ,— యా మహాపరిమాణం వాఞ్ఛతి సాతివిశాలాన్దృఢాన్వేణూన్పరిత్యజ్య తరఙ్గస్పర్శమాత్రేణాపి చఞ్చలం హ్రస్వం నలాఖ్యం తృణమఙ్గీకరోతీతి చిత్రమేవ। అత ఏవ సా కిం న భవద్భిర్దగ్ధేతి భావః। అభిలాషుకా, 'లషపత–' (3।౨।౧౫४) ఇత్యుకఞ్। మహాన్తమితి, 'న లోకా–' (౨।3।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్వితీయా। కథంకారం పూర్వవత్॥౧౨౭॥

ఇదానీం నలః కథం సోఢ ఇత్యాహ—

భవాదృశైర్దిశామీశైర్మృగ్యమాణాం మృగేక్షణామ్।
స్వీకుర్వాణః కథం సోఢః కృతరీఢస్తృణం నలః॥౧౨౮॥

భవాదృశైరితి॥ భో దేవాః! దిశామీశైర్మహాసమృద్ధిభిర్భవాదృశైర్మృగ్యమాణాం కామ్యమానాం మృగేక్షణాం భైమీం స్వీకుర్వాణః సముద్వహన్, అత ఏవ భవత్సు కృతరీఢః కృతావజ్ఞః, తృణతుల్యోఽవినిఃసారః, అథ చ,—'నల' శబ్దవాచ్యత్వాత్తృణభూతః, స నలో భవద్భిః కథం కేన ప్రకారేణ సోఢః క్షాన్తః? సా భవద్భిరభిలాషితా తయా భవన్తోఽనాదృతా ఇత్యుపహాసః। మృగేక్షణాం, 'న లోకా–' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః। సోఢః, 'తీషసహ—' (౭।౨।౪౮) ఇతీడ్వికల్పాద్ 'యస్య విభాషా' (౭।౨।౧౫) ఇతి నిష్ఠాయా నేట్॥౧౨౮॥

దారుణః కూటమాశ్రిత్య శిఖీ సాక్షీభవన్నపి।
నావహత్కిం తదుద్వాహే కూటసాక్షిక్రియామయమ్॥౧౨౯॥

దారుణ ఇతి॥ అయం శిఖీ వహ్నిర్దారుణః కూటం కాష్ఠరాశిమాశ్రిత్యాగ్నిసాక్షికే వివాహే సాక్షీభవన్నపి తత్ర ప్రకాశమానోఽపి తయోర్భైమీనలయోః తస్య, తస్యా వా, ఉద్వాహే వివాహే విషయే కూటసాక్షిణో అలోకసాక్షిణః క్రియాం సత్యాపలాపలక్షణాం కిం నావహత్? అపి తు ఏతదప్యనుచితం కృతమ్। కూటసాక్షీ తు పరకీయం వస్త్వన్యస్మై దాపయతి। తదనేన ప్రాయశస్తత్ర న స్థితమిత్యగ్నిసాక్షికో వివాహ ఏవ న భవతీతి। భైమీ నలేన నోఢేతి భైమీ నలాదన్యస్మై భవత్స్వేవ మధ్యే కస్మైచిత్కిమితి న దాపితేత్యర్థః। అథ చ,—దారుణః పాపకారిత్వాదతిక్రూరః పురుషః కపటమాశ్రిత్య వ్యవహారే సాక్షీభవన్నపి తస్య చిచే ధృతస్య కార్యస్యోద్వాహే నిర్వాహే కూటసాక్షిత్వం ధత్తే। అత్ర తు నేత్యాశ్చర్యమ్॥౧౨౯॥

అహో మహాసహాయానాం సంభూతా భవతామపి।
క్షమైవాస్మై కలఙ్కాయ దేవస్యేవామృతయుతేః॥౧౩౦॥

అహో ఇతి॥ భో దేవాః! మహఃసహాయానాం తేజఖినాం దివ్యమూర్తీనాం భవతామపి క్షమైవాస్మై కలఙ్కాయ ఇన్ద్రాదిషు సత్స్వపి భైమీ నలం వృతవతీత్యయశసే। అథ చ,—నలకృతానాదరరూపాయ। అథ చ,—లజ్జావశాదన్యవదన- వీక్షణాశక్తిముఖమాలిన్యరూపాయ కలఙ్కాయ సంభూతా। అహో మహదాశ్చర్యమ్। గుణభూతా క్షమా దోషాయ జాతేత్యర్థః। మహః సహాయస్య తేజఖినోఽమృతపతేర్దేవస్య దీప్యమానస్య చన్ద్రస్యేవ। యథా చన్ద్రస్య క్షమా భూమిః కలఙ్కాయ జాతా। భవతామపీతి 'అపి' శబ్దేన యత్ర కలఙ్కశఙ్కాపి నాస్తీతి సూచితమ్। 'భూశ్చన్ద్రకలఙ్కః' ఇతి జ్యోతిర్విదః। మహఃసహాయానామపీతి వా। చన్ద్రస్య యథా తథా భవతామపీతి సముచ్చయార్థో వా। క్షమాం పరిత్యజ్య భవద్భిరన్యతరస్య చేద్దణ్డోఽకరిష్యత తర్హ్యయశో నాభవిష్యదితి భావః॥౧౩౦॥

సా వవ్రే యం తముత్సృజ్య మహ్యామీర్ష్యాజుషః స్థ కిమ్।

బ్రూతాగఃసద్మనస్తస్మాచ్ఛద్మనాద్యాచ్ఛినద్మి తామ్॥౧౩౧॥

సేతి॥ హే దేవాః! సా భైమీ యం వవ్రే తం నలముత్సృజ్య యూయం మహ్యం కలయే కిమితీర్ష్యాజుషోఽక్షాన్తిపరాః స్థ భవథ। అపరాధినస్తస్యాపకర్తుమశక్తాః సన్తోఽనపరాధాయ మహ్యం కిమితీర్ష్యాయుక్తాః స్థేత్యుపహాసః। తస్మాద్యూయం బ్రూత కథయత—అహం తస్మాన్నలాత్సకాశాచ్ఛద్మనా కపటేన కథమపి వఞ్చయిత్వా తామాచ్ఛినద్మి ఆహరామి। యతః— ఆగసో భవదనాదరరూపాపరాధస్య సద్మాశ్రయభూతః, తస్మాదవిలమ్బేనైవ తామాహరామి। గచ్ఛేతి మామనుమన్యధ్వమిత్యర్థః। అన్యేనాపరాధే కృతేఽన్యస్మై ద్రుహ్యత ఇతి యుక్తమితి లోకరీత్యోపహాసః। బ్రూత నో యుష్మాకమస్మాకం చాగఃసద్మానాదరణాదపరాధినీం తాం నలాదానయామీతి వా। మహ్యం, 'క్రుధద్రుహ'-(౧।౪।౩౭) ఇతి చతుర్థీ। ఆచ్ఛినద్మి, వర్తమానసామీప్యే లట్॥౧౩౧॥

యతధ్వం సహకర్తుం మాం పాఞ్చాలీ పాణ్డవైరివ।

సాపి పఞ్చభిరస్మాభిః సంవిభజ్యైవ భుజ్యతామ్॥౧౩౨॥

యతధ్వమితి॥ యూయం మాం సహకర్తుం సహకారిణం కర్తుం యతధ్వం యత్నం కురుత। భైమీమానేతుమహం గచ్ఛామి, యూయం మమ సహాయార్థమాగచ్ఛతేత్యర్థః। తవ సాహాయ్యకేఽస్మాకం కిం ఫలమిత్యత ఆహ— అస్మాభిరిన్ద్రాగ్నియమవరుణైర్మయా సహ పఞ్చభిః సా భైమ్యపి సంవిభజ్య సంభోగకాలం సమానభాగమేవ కృత్వైవోపభుజ్యతామ్। తథా

చ భవతామపి ఫలమస్తీతి భావః। కైః కేవ–పఞ్చభిః పాణ్డవైః పాఞ్చాలీ ద్రౌపదీవ। పాఞ్చాలీదృష్టాన్తేనైకస్యాః పతివ్రతాయా బహుభిరుపభోగో న దృష్టచర ఇత్యలౌకికత్వం పరిహృతమ్। పాణ్డవానామప్రభావిత్వాతదానీం దృష్టాన్తత్వేన కలేర్యోగికత్వాద్భవిష్యదర్థజ్ఞానసామర్థ్యాద్వచనం యుక్తమ్। జగత్ప్రవాహానాదితయా పాణ్డవపాఞ్చాలీ- వృత్తాన్తానామతీతత్వాత్తదుదాహరణీకృత్యైతదుక్తమితి వా। పాఞ్చాలీ। జనపదవాచినః క్షత్రియాభిధాయినః 'పఞ్చాల' శబ్దాత్ ' జనపదశబ్దాత్- ' (౪।౧।౧౬౮) ఇత్యపత్యేఽఞ్ ॥౧౩౨॥

అథాపరివృఢా సోఢుం మూర్ఖతాం ముఖరస్య తామ్।

చక్రే గిరా శరాఘాతం భారతీ సారతీవ్రయా॥౧౩౩॥

అథేతి॥ అథ పూర్వోక్తకలివచనాకర్ణనానన్తరం తాముక్తప్రకారాం ముఖరస్యానుచితభాషణశీలస్య కలేర్మూర్ఖతాం సోఢుం క్షన్తుమపరివృఢాఽసమర్థా భారతీ సరస్వతీ అర్థంగామ్భీర్యాత్సారయా శ్రేష్ఠయా, పరుషత్వాచ్చ తీవ్రయా దుఃసహయా గిరా కలేః శరాఘాతం బాణవ్యధమివ చక్రే। బాణవత్పీడాకరం పరుషం వచనమూచ ఇత్యర్థః। 'భారతీవ్రయా' ఇతి పాఠే—అర్థగామ్భీర్యేణ దుఃసహయా॥౧౩౩॥

కీర్తి భైమీం వరం చాస్మై దాతుమేవాగమన్నమీ।

న లీఢే ధీరవైదగ్ధీం ధీరగమ్భీరగాహినీ॥౧౩౪॥

కీర్తిమితి॥ హే కలే! అభీ దేవా అస్మై నలాయ భైమీం దాతుమేవ తథా—భైమీం కామయమానోఽపీన్ద్రాద్యర్థం భైమ్యా ఏవ దూత్యం కృతవాన్, ఏవంవిధోఽతిధీరః కోఽపి నాస్తీతి కీర్తి యశః, తథా,— భైమీం చ ప్రత్యక్షలభ్యామ్, తథా,—ఉక్తప్రకారాన్వరాంశ్చ అస్మై నలాయ దాతుమేవాగమన్స్వయంవరం గతవన్తః। న తు భైమీం వరీతుమితి త్వం నో వేత్సీతి శేషః। దేవా హి కేనాపి ప్రకారేణ పరీక్ష్య పరితుష్టాః సన్తో వరం దదతే। కుతోఽహం న వేద్మీత్యత ఆహ— యస్మాదగమ్భీరస్యోత్తానస్యార్థస్య గాహినీ స్పర్శినీ గమ్భీరార్థగ్రాహిణీ న భవతీత్యర్థః। ఏవంభూతా మూఢానాం బుద్ధిధరాణాం మహాశయానాం వైదగ్ధీం చాతురీం న లీఢే, న వేత్తీత్యర్థః। త్వం తు మూర్ఖత్వాదేతేషామభిప్రాయమజ్ఞాత్వోపహసితవానితి భావః। అధీరేత్యకారప్రశ్లేషేణ సంబోధ్య, అగమ్భీరగాహినీ తే ధీః వైదగ్ధీమ్। అర్థాదేతేషాం న లీఢ ఇతి వా। హే అధీర్బుద్ధిరహిత మన్దబుద్ధే కలే! అగమ్భీరగాహినీ తే ధీః అవైదగ్ధీమచాతుర్యం

నాస్వాదయతి। అపి తు ప్రాప్నోత్యేవేతి కాక్వా వా వ్యాఖ్యేయమ్। లీఢే, లిహేః స్వరితేత్త్వాత్తజ్। క్వచిత్ 'లేటి' ఇతి పాఠః॥౧౩౪॥

వాగ్మినీం జడ జిహ్వస్తాం ప్రతివక్తుమశక్తిమాన్।

లీలావహేలితాం కృత్వా దేవానేవావదత్కలిః॥౧౩౫॥

వాగ్మినీమితి॥ కలిర్వాగ్మినీం వాచోయుక్తిపరమ్పరాచతురాం తాం దేవీం ప్రతివక్తుం ప్రత్యుత్తరం దాతుమశక్తిమాన- సమర్థో యతః—ప్రత్యుత్తరాస్ఫురణాజ్జడజిహ్వః కుణ్ఠితవదనశక్తిః, అత ఏవ తాం లీలయా విలాసవ్యాజేనా- వహేలితామవజ్ఞాతాం కృత్వా స్త్రియం త్వాం ప్రతివక్తుమయుక్తమిత్యేవంప్రకారం పరిహస్య దేవానేవావదత్॥౧౩౫॥

ప్రొఞ్ఛి వాఞ్ఛితమస్మాభిరపి తాం ప్రతి సంప్రతి।

తస్మిన్నలే న లేశోఽపి కారుణ్యస్యాస్తి నః పునః॥౧౩౬॥

ప్రొఞ్ఛీతి॥ హే దేవాః! సంప్రత్యస్మాభిరపి తాం భైమీం ప్రతి వాఞ్ఛితమభిలాషః ప్రొఞ్ఛి పరిమార్జితః। త్యక్తమిత్యర్థః। నోఽస్మాకం పునః కారుణ్యస్య లేశోఽపి తస్మిన్నలే నాస్తి। నలమపకర్తుం ప్రవర్తామహ ఇత్యర్థః। ప్రొఞ్ఛి, ఉఞ్ఛేర్వర్జనార్థాత్కర్మణి చిణ్॥౧౩౬॥

వృత్తే కర్మణి కుర్మః కిం తదా నాభూమ తత్ర యత్।

కాలోచితమిదానీం నః శృణుతాలోచితం పునః॥౧౩౭॥

వృత్త ఇతి॥ హే దేవాః! స్వయంవరలక్షణే కర్మణి వృత్తే జాతే సతి కిం కార్యం కుర్మః, అపి తు కించిదిదానీం కర్తుం న శక్యమ్। పశ్చాత్తాపమాత్రం భవతి, న తు తల్లాభః పరదారత్వాత్, గతశోకో న కర్తవ్య ఇతి చ। తస్మాత్తాం ప్రతి వాఞ్ఛితం త్యక్తమిత్యర్థః। యతో యస్మాత్తదా స్వయంవరసమయే వయం తత్ర నాభూమ స్థితాః। తదానీం చేత్తత్రాభవిష్యామ, తర్హి తథైవాకరిష్యామ, తన్నాభూదిత్యర్థః। హే దేవాః! యూయమిదానీం పునర్భైమ్యా నలే వృతే సత్యపి కాలోచితం, నోఽస్మాకమాలోచితం విచారం శృణుతాకర్ణయత। నలే కృపాలేశోఽపి

నాస్తీతి మయోక్తమ్, తత్ప్రకారమాకర్ణయతేత్యర్థః। నః, 'అస్మదో ద్వయోశ్చ' (౧।౨।౫౯) ఇతి బహుత్వమ్। ఆలోచితం, భావే క్తః॥౧౩౭॥

తదేవాహ—

ప్రతిజ్ఞేయం నలే విజ్ఞాః! కలేర్విజ్ఞాయతాం మమ।

తేన భైమీం చ భూమిం చ త్యాజయామి జయామి తమ్॥౧౩౮॥

ప్రతిజ్ఞేతి॥ హే విజ్ఞాః! కలేర్మమేయం ప్రతిజ్ఞా విజ్ఞాయతామ్। భవద్భిరితి శేషః। ఇయమితి కిమ్—అహం తేన నలేన ప్రయోజ్యేన భైమీం చ భూమిం చ త్యాజయామి శీఘ్రం మోచయామి। అత ఏవ తం జయామీతి ప్రతిజ్ఞా। మమ చేతస్యేవం వర్తత ఇతి భవద్భిర్జ్ఞాయత ఏవ, తథాపి స్పష్టం మయా కథ్యతే తదాకర్ణ్యతామిత్యర్థః। కలేర్మమేత్యహంకారః సూచితః। తేన, అనుక్తే కర్తరి తృతీయా, త్యాజయామి, జయామీతి వర్తమానసామీప్యే భవిష్యతి లట్॥౧౩౮॥

నైషధేన విరోధం మే చణ్డతామణ్డితౌజసః।

జగన్తి హన్త గాయన్తు రవేః కైరవవైరవత్॥౧౩౯॥

నైషధేనేతి॥ చణ్డతయా భూభైమీపరిత్యాజనద్వారాతిపీడాకారిత్వాన్నిర్దయత్వేన మణ్డితౌజసోఽలంకృతతేజసో మే మమ నైషధేన సహ విరోధం జగన్తి త్రయోఽపి లోకా గాయన్తు కీర్తయన్తు। కస్య కిమివ—చణ్డతామణ్డితౌజసో రవేః సూర్యస్య కేరవేః కుముదైః సహ వైరవద్విరోధమివ। 'హన్త' ఖేదే। అయోగ్యేన హీనతేజసా నలేన సహ విరోధారమ్భాత్త్రైలోక్యే యద్యప్యయశో భవిష్యతి, తథాపి కిం కుర్మ ఇతి ఖేదః। అయశఃసముదయేఽపి సూర్యేణ కైరవవైరవన్మయాపి నలవైరం కరిష్యత ఏవేతి భావః। ఏతేన దర్పః సూచితః॥౧౩౯॥

ద్వాపరః సాధుకారేణ తద్వికారమదీదిపత్।

ప్రణీయ శ్రవణే పాణిమవోచన్నముచే రిపుః॥౧౪౦॥

ద్వాపర ఇతి॥ ద్వాపరస్తృతీయయుగరూపః సహచరస్తస్య కలేర్వికారం నలేన సహ విరోధరూపం సాధుకారేణ సాధ్వితిశబ్దోచ్చారణేనాదీదిపత్ సాధు, ఉచితమేతత్త్వయా విచారితమిత్యుద్దీపయామాస। తస్య ప్రోత్సాహనం చకారేత్యర్థః। అథ నముచేర్దైత్యస్య రిపురిన్ద్రో యుష్మాభిః సాహాయ్యం కర్తవ్యమితి కలినోక్తస్య వచస ఉత్తరత్వేనైతద్వ్యాపారమధ్యేఽస్మాభిర్న స్థీయత ఇతి లౌకికాభినయవ్యఞ్జనవశాచ్ఛ్రవణే పాణిం ప్రణీయ యత్త్వయా విచారితం తదస్మాభిః శ్రోతుమప్యనర్హమితి వా పాణిభ్యాం కర్ణౌ పిధాయ కలిమవోచత్। అదీదిపత్, దీపేర్ణ్యన్తాచ్చఙి 'భ్రాజభాసభాషదీప –' (౩।౨।౧౨౭) ఇత్యాదినోపధాహ్రస్వవికల్పః॥౧౪౦॥

విస్మేయమతిరస్మాసు సాధు వైలక్ష్యమీక్షసే।

యద్దత్తేఽల్పమనల్పాయ తద్దత్తే హ్రియమాత్మనః॥౧౪౧॥

విస్మేయేతి॥ హే కలే! త్వం విస్మేయాశ్చర్యహేతుర్మతిర్యస్యైవంవిధోఽసి। యస్మాత్త్వమస్మాసు వర్తమానం వైలక్ష్యం సలజ్జత్వం సాధు సమ్యక్ప్రకారేణేక్షసే జానాసి। పరాశయవేదితయా తవ తీక్ష్ణబుద్ధిత్వాద్వయం విస్మితాః స్మేత్యుపహాసః। సాధూచితం యద్వైలక్ష్యం తదస్మాదీక్షస ఇతి వా। కథం భవత్సు వైలక్ష్యస్యౌచిత్యమిత్యాశఙ్క్య సమర్థయతే— యః పురుషోఽనల్పాయ మహతే పురుషాయాల్పమతితుచ్ఛం వస్తు దత్త ఇతి యత్, స పురుషస్తదల్పవస్తుదానం కర్మాత్మనే స్వస్మై హ్రియమేవ దత్తే। మహతే యదల్పం దీయతే తదల్పదానమేవ కర్తృ దాత్రే పురుషాయ లజ్జామేవ దత్తే। తేన తస్య లజ్జైవ భవతీత్యర్థం ఇతి వా। తథా చ మహతే నలాయాస్మాభిరల్పమేవ దత్తమితి లజ్జా యుక్తైవేతి భావః। అతితరాం నలమాహాత్మ్యం సూచితమ్। ఏతేన 'దూరాన్నః ప్రేక్ష్య' —(నై౦౧౭।౧౨౫) ఇత్యస్యోత్తరమ్। యద్యది, తత్తహీతి వా యోజ్యమ్। యద్వా,— అనల్పాయ న విద్యతేఽల్పో యస్మాద్। అతిహీనాయేత్యర్థః। యదస్మదాదిరల్పం 'కస్కోఽయం ధర్మమర్మాణి కృన్తతి' ఇత్యాద్యుపాలమ్భవచనం దత్తే కరోతీతి తత్స్వస్మై హ్రియమేవ దత్తే। అధమస్య మహోపాలమ్భయోగ్యస్య తవాల్ప ఏవోపాలమ్భః కృత ఇతి విషాదాదస్మాకం వైలక్ష్యం యుక్తమేవేతి వ్యాఖ్యేయమ్। అధమాయాల్పమప్యుపాలమ్భాది యద్దతే తత్స్మస్మై హియం దత్తే। అధమేన సహ సంభాషణనిషేధాత్తస్యోపాలమ్భోఽపి న కార్యః। స త్వస్మాభిః కృతః। తథా చ పాపరూపేణ భవతా సహ సంభాషణమస్మాభిరనుచితం కృతమితి విషాదాదస్మాసు వైలక్ష్యం యుక్తమేవేతి వా। ఇయమపి వక్రోక్తిః॥౧౪౧॥

దానాల్పత్వనలమహత్త్వప్రకటనపూర్వం వైలక్ష్యస్యౌచితీం సమర్థయతే—

ఫలసీమాం చతుర్వర్గం యచ్ఛతాంశోఽపి యచ్ఛతి।
నలస్యాస్మదుపఘ్నా సా భక్తిర్భూతావకేశినీ॥౧౪౨॥

ఫలేతి॥ యస్యా నలభక్తేః శతాంశోఽపి శతతమో భాగః ఫలస్య సీమాం మర్యాదాభూతం నిరతిశయఫలరూపం చతుర్వర్గం ధర్మార్థకామమోక్షరూపం యచ్ఛతి నలాయ దాతుం శక్నోతి, సాస్మదుపఘ్నాఽస్మదాశ్రయాఽస్మద్విషయా నలస్య భక్తిరవకేశినీ నిష్ఫలా భూతా జాతా। యస్యాః శతతమాంశేన వశీకృతైరస్మాభిః సంతుష్య ఫలరూపత్వేన చతుర్వర్గోఽపి నలాయ దాతుం శక్యతే, తస్యా నిరతిశయాయాః పరిపూర్ణాయాశ్చతుర్వర్గాదధికతమస్య ఫలస్యాభావా- దస్మాకం దాతుమసామర్థ్యాత్ సా నిష్ఫలైవ జాతేత్యర్థః। నిరతిశయభక్తేర్యుక్తత్వాన్మహతే నలాయ చతువర్గోఽప్య- ల్పతరఫలత్వాద్దాతుమయుక్తః। తాదృశాయ భైమీలక్షణాల్పతమఫలదానే కృతేఽస్మాకం లజ్జా యుక్తైవేతి భావః। యచ్ఛతతమాంశవశీకృతైరస్మాభిర్దత్తసామర్థ్యో నలోఽప్యన్యస్మై జనాయ ఫలావధిచతుర్వర్గ దాతుం శక్నోతీతి యావత్ సా భక్తిరపూర్ణా నిష్ఫలా జాతేతి వా వ్యాఖ్యేయమ్। 'సోఽపి' ఇతి పాఠే చతుర్వర్గం దదతామస్మాకం స నలోఽపి క్రియమాణకర్మఫలమర్యాదాం బ్రహ్మార్పణరూపేణ దదాతి తస్యాః పునః ప్రత్యర్పణాత్తస్యాస్మాకం చ సామ్యమేవ। కింతు నలస్యాస్మద్విషయా సా నిరతిశయా కర్మమాత్రస్యాపి బ్రహ్మణ్యేవార్పణాత్ఫలాభిసంధానరహితా భక్తిర్వన్ధ్యా జాతా, తాదృగ్భక్తిఫలాదానేఽస్మాకమసామర్థ్యాత్। తథా చ వైలక్ష్యం యుక్తమేవేతి వ్యాఖ్యేయమ్। యచ్ఛతామ్, సంబన్ధే షష్ఠీ। శతం చాసావంశశ్చేతి విగృహ్య లక్షణయా శతతమోశ ఇతి, 'ఉపఘ్న ఆశ్రయే' (౩।౩।౮౫) ఇతి సాధుః॥౧౪౨॥

నలో వైరార్హో న భవతీత్యాహ—

భవ్యో న వ్యవసాయస్తే నలే సాధుమతౌ కలే!।
లోకపాలవిశాలోఽయం నిషధానాం సుధాకరః॥౧౪౩॥

భవ్య ఇతి॥ హే కలే! రాగద్వేషాదిరాహిత్యేన సాధ్వీ నిర్మలా మతిర్యస్య తస్మిన్ నలే విషయే తే వ్యవసాయో వైరకరణోద్యమో భవ్యః శుభోదర్కో న। కించ నిషధదేశానామాహ్లాదకత్వాత్సుధాకరశ్చన్ద్రోఽయం నలో లోకపాలా దిక్పాలాస్తద్వద్విశేషేణ శాలతే శోభతే స్వాభావికేన శౌర్యాదినా। తదంశత్వాద్వా లోకపాలవన్మహాశయః। అత స్తేన సహ

వైరం తవ శుభోదకం న భవతీతి న తత్కార్యమిత్యర్థః। 'మతే' ఇతి పాఠే అసాధ్వీ మతిర్యస్యేతి కలివిశేషణమ్। 'మతః కలే' ఇతి పాఠే - అసాధోర్ద్వాపరాదేరనుమత ఇతి వ్యవసాయవిశేషణమ్॥౧౪౩॥

ఏతదేవ స్ఫుటయతి—

న పశ్యామః కలేస్తస్మిన్నవకాశం క్షమాభృతి।

నిచితాఖిలధర్మే చ ద్వాపరస్యోదయం వయమ్॥౧౪౪॥

నేతి॥ వయం తస్మిన్క్షమాభృతి రాజ్ఞి నలే కలేస్తుర్యయుగస్య తవావకాశం ప్రవేశావసరం న పశ్యామః సంభావయామః। తథా,— భవన్మిత్రస్య ద్వాపరస్య చోదయం నలపరాభవనసామర్థ్యం న సంభావయామః। యతః— నితరాం చితా అర్జితా అఖిలా ధర్మా యేన। శ్రౌతస్మార్తధర్మానుష్ఠాతరీత్యుభయత్ర హేతుః। తస్య ధర్మమయత్వాత్, యువయోః పాపరూపత్వాత్తత్రా- వకాశలేశోఽపి న సంభావ్యత ఇత్యర్థః। యద్యపి దేవా నలపరాభవస్య భవిష్యత్తాం జానన్తి, తథాప్యుత్సాహభఙ్గద్వారా కలినిషేధ ఏవ తాత్పర్యాదవకాశం న పశ్యామ ఇత్యూచుః। యద్వా,—పశ్యామ ఇతి వర్తమానసామీప్యే భవిష్యతి లట్ప్రయోగాత్ ప్రస్తుతమవకాశో నాస్తి, విలమ్బేన భవిష్యతీతి సూచితమితి జ్ఞేయమ్। అథ చ— యథాసంఖ్యేన తితిక్షాశీలే కలహావకాశో న, నిశ్చితసకలధర్మరహస్యే చ సందేహస్యోదయో న భవతీతి యుక్తమ్॥౧౪౪॥

భైమ్యపి న బాధ్యేత్యాహ—

సా వినీతతమా భైమీ వ్యర్థానర్థగ్రహైరహో।

కథం భవద్విధైర్బాధ్యా ప్రమితిర్విభ్రమైరివ॥౧౪౫॥

సేతి॥ పాతివ్రత్యాదిధర్మనిష్ఠత్వాద్వినీతతమా సా భైమీ వ్యర్థో నిర్హేతుకో వైరాచరణలక్షణోఽనర్థస్తత్ర గ్రహోఽభి- నివేశో యేషాం తైర్భవద్విధైః కథమివ బాధ్యా పీడనీయా। అపి తు అనుచితమేతత్। అహో కష్టం, సంబుద్ధిర్వా,ఆశ్చర్యే వా। కైః కేవ—

విశిష్టైర్భ్రమైర్విపర్యయజ్ఞానైర్వినీతం సుతరామపాకృతం తమోఽజ్ఞానం యయైవంభూతా భ్రాన్తిజ్ఞానవిరోధినీ ప్రమితిః, సమ్యగనుభూతిస్తాత్త్వికీ రజతాదిధీరివ। కథం బాధ్యేత్యర్థః। కింభూతైర్విభ్రమైః—వ్యర్థో నిష్ఫలోఽనర్థస్య శుక్తిరజతాదేర్గ్రహో జ్ఞానం యేషాం తైః। 'అవినీతతమ ఆః' ఇతి పదచ్ఛేదః। 'ఆః' కోపే। నితరామవినీత అధమ కలే ఇతి వా॥౧౪౫॥

ఉక్తివిశేషేణ షడ్భి శ్లోకైః పునరపి తౌ న బాధ్యావిత్యాహ—

తం నాసత్యయుగం తాం వా త్రేతా స్పర్ధితుమర్హతి।

ఏకప్రకాశధర్మాణం న కలిద్వాపరౌ యువామ్॥౧౪౬॥

తమితి॥ న అసత్యం నాసత్యం కింతు సత్యమేవ యుగం సత్యయుగమ్। కృతయుగమితి యావత్। తత్ తం నలం తాం భైమీం వా స్పర్ధితుం తులయితుమర్హతి। తథా,— త్రేతాయుగమపి స్పర్ధితుమర్హతి, న తు జేతుమిత్యర్థః। యథాసంఖ్యేన వా యోజ్యమ్। యస్మాదేకో ముఖ్యః స చాసౌ ప్రకాశధర్మా చ తమ్, తాం బా। ప్రకాశః ప్రసిద్ధో ధర్మో యస్య యస్యాశ్చ। పశ్చాత్ 'ఏక' శబ్దేన కర్మధారయః। లోకత్రయస్త్రీపుంసమధ్యే తావేవ ధర్మప్రధానౌ। యతః, తస్మాత్సత్యయుగస్యాపి చతుశ్చరణధర్మత్వాదేక- ప్రకాశధర్మత్వాత్సత్యయుగం స్పర్ధితుమర్హతి। త్రేతాయాస్తు త్రిచరణధర్మత్వేఽపి కలిద్వాపరాపేక్షయా ధర్మబాహుల్యా- త్కృతయుగసాధర్మ్యాదేకప్రకాశధర్మత్వసంభవాత్మాపి స్పర్ధితుమర్హతీత్యర్థః। కలిద్వాపరౌ యుగే యువాం పునస్తౌ స్పర్ధితుం నార్హథ ఇతి విభక్తివిపరిణామః కార్యః। తయోర్ధర్మైకప్రధానత్వాత్ యువయోశ్చాధర్మబాహుల్యాద్యువాం తౌ తులయితుమప్యసమర్థౌం, కిం పునర్జేతుమిత్యర్థః। ఆ సామస్త్యేన సత్యం యత్ర తదాసత్యమ్। తచ్చ తద్యుగం చ, చతుశ్చరణధర్మయుక్తం కృతయుగం, తథా,— త్రేతాయుగం, తౌ స్పర్ధితుం నార్హతః, అపి త్వర్హత ఏవేతి కాకుః। ఉక్తాదేవ హేతోర్నాసత్యయుగం, కృతయుగం తో స్పర్ధితుమర్హతి తత్రైవ తయోః సత్త్వాద్ధర్మప్రధానత్వాచ్చ। త్రేతాయుగం చ నార్హతి త్రయాణామప్యధర్మసంస్పర్శాత్; తత్ర తయోరసత్త్వాచ్చేతి వా। కలిద్వాపరయోః పురుషత్వాన్నలేన సహ, త్రేతాయాశ్చ స్త్రీత్వాద్భైమ్యా సహ, స్పర్ధాసంభావనాయాం పార్థక్యేన నిషేధో యుక్త ఇతి వా। కృతయుగం తం స్పర్ధితుం నార్హతి। యువామపి నాఈతః। సత్యయుగేఽధర్మం లేశసంస్పర్శసంభావనాపి సంభవేత్, న తు నలే। తథా,— త్రేతాయామపి, నతు భైమ్యామ్। తథా చాద్యం యుగద్వయం తాభ్యాం స్పర్ధితుమపి న శక్తమ్, యువాం పునర్న శక్తావితి కిం వాచ్యమిత్యర్థం ఇతి నా। అథ చ – దస్రయోర్యుగం నలం స్పర్ధితుమర్హతి। గాఈపత్యాహవనీయ దక్షిణాగ్నిత్రయరూపా చ భైమీం స్పర్ధితుమర్హతి।

యతః—ఏకః కేవలః ప్రకాశ ఉజ్జ్వలః ప్రసిద్ధో వా ధర్మః స్వభావః సౌన్దర్యాదిగుణో వా యయోర్భైమీనలయోః, ప్రకాశః శోభాలక్షణో ధర్మో యయోరితి వా। అగ్నిత్రయపక్షేఽప్యేకః కేవలః ప్రకాశస్తేజ ఏవ ధర్మః స్వభావో యస్యా ఇతి। సౌన్దర్యాద్దీప్తత్వాత్పావిత్ర్యాచ్చ దత్రయయుగమగ్నిత్రయం చ తాభ్యాం తుల్యం భవితుమర్హతీత్యర్థః। కలిద్వాపరౌ యువాం పునర్న, అసున్దరత్వాత్పాపప్రధానత్వాశ్చేత్యర్థః। అథ చ— ఏకో విరుద్ధధర్మరహితః ప్రకాశో నిశ్చితశ్చ ధర్మో యత్ర తం చ తాం చ కలహసందేహౌ స్పర్ధితుం నార్హతః। విరుద్ధధర్మత్వే హి కలహసంభవో విశేషధర్మాంప్రకాశే చ సందేహసంభవః। అత్ర త్వేకధర్మత్వాత్ప్రకాశమానధర్మత్వాచ్చ కలహసందేహౌ న సంభవత ఇతి యుక్తమితి భావః। 'త్రేతాఽగ్నిత్రితయే యుగే', 'ప్రకాశశ్చ ప్రసిద్ధే స్యాత్, 'సందేహద్వాపరౌ చాథ' ఇత్యమరః। 'ప్రకాశ–ధర్మ' శబ్దయోః పూర్వం బహుబ్రీహౌ 'ధర్మాదనిచ్— (౫।౪।౧౨౪) ఇతి సమాసాన్తః। పశ్చాత్ పూర్వేణ సమాసః॥౧౪౬॥

కరిష్యేఽవశ్యమిత్యుక్తిః కరిష్యన్నపి దుష్యసి।

దృష్టాదృష్టా హి నాయత్తాః కార్యయా హేతవస్తవ॥౧౪౭॥

కరిష్య ఇతి॥ హే కలే! అవశ్యం నిశ్చితం కరిష్యే। అర్థాన్నలపరాభవమిత్యుక్తిః ప్రతిజ్ఞావచో యస్యైవంభూతస్త్వం కరిష్యన్నపి కర్తుకామోఽపి దుష్యసి దుష్టో భవసి। అపకారస్య భవిష్యత్త్వాదిదానీం సాక్షాత్కాయవ్యాపారా- భావేఽపి మనస్యపకారకరణవాసనాయా ధృతత్వాద్వచనేన చానువాదాద్ద్వివిధపాతకసద్భావాత్। బ్రహ్మహత్యాయా అకరణేఽపి బ్రహ్మహత్యాం కరిష్యామీత్యాదావివేత్యర్థః। కుర్వాణో దుష్టో భవిష్యసీతి కిం వాచ్యమితి 'అపి' శబ్దార్థః। అథ చ అకర్తా దుష్యస్యేవ ప్రతిజ్ఞాభఙ్గాదితి కిం వాచ్యమ్। కింతు యద్యపి నలస పరాభవం కరిష్యసి తథాపి దుష్యసి, ప్రతిజ్ఞాతార్థసంపాదనేఽప్యేవంప్రతిజ్ఞాకరణస్యాయుక్తత్వాత్। హి యస్మాత్ కార్యయాః కార్యసాధనసమర్థా దృష్టాశ్చక్రచీవరాదయః, అదృష్టా దేశకాలే-శ్వరేచ్ఛాదయో హేతవః కారణాని తవాయత్తాస్త్వదధీనా (న) భవన్తి। కార్యసాధికా దృష్టాహృష్టసామగ్రీ తావత్త్వయా సంపాదయితుమశక్యా। కింతు సా తస్య తస్య తత్తత్కర్మవశాత్స్వయమేవ సంపద్యత ఇత్యర్థాన్తరన్యాసః। తథా చైవం త్వయా చిత్తే ధృతేఽనూదితే చ ద్వివిధం పాతకమేవ భవతి। న తు తం పరాభవితుం శక్నోషీతి। యద్యపి తం పరాభవితుం శక్ష్యసే, తథాపి నలీయదృష్టాదృష్టసామగ్ర్యేవ తత్ర ప్రయోజికా, న తు త్వమితి। మయైవం కరిష్యతే, మయైవం కృతమిత్యాదిరూపాం ప్రతిజ్ఞాం ప్రతి స్వమాత్రస్య కరణత్వాభావాదృష్టాదృష్టకారణవైగుణ్యేన ప్రతిజ్ఞాభఙ్గస్యాపి శఙ్కితత్వాదిన్ద్రోఽపి కర్తుమశక్తః, త్వం తు కో నామ వరాక ఇతి చ భావః। యద్వా,—దృష్టాదృష్టరూపా హేతవః, (తత్ర)

దృష్టసామగ్రీ యథాకథంచిద్యద్యపి సంపాదయితుం శక్యతే తథాప్యదృష్టసామగ్రీ త్వయా న శక్యతే। తథా చ నలేన యది పరమో ధర్మః కృతః, తర్హి స త్వయా పరాభవితుమశక్యః। అథాఽధర్మః కృతః తర్హ్యధర్మవశాదేవ తాదృశీ దశా భవిష్యతి త్వయా కిం క్రియత ఇత్యుభయథాపి దోషాత్ 'మయైవం కరిష్యతే, కృతమ్' ఇత్యాది వల్గనా న కార్యేతి భావః। 'ఇత్యుక్త్వా' ఇతి పాఠే అవశ్యం వశ్యం వా కరిష్యే ఇత్యుక్త్వాఽకారప్రశ్లేషేణాకరిష్యన్నపి దుష్యసి వాఙ్మాత్రేణాపి పాపసిద్ధేః। కిం పునః కరిష్యన్నితి। క్షమ్యతాత్పూర్వవత్। కార్యయాః, 'తస్యేదమ్' (౪।౩।౧౨౦) ఇత్యర్థే 'వృద్ధాచ్ఛః' (౪।౨।౧౧౪)। హితార్థే 'తస్మై హితమ్' (౫।౧।౫) ఇతి వా॥౧౪౭॥

ద్రోహం మోహేన యస్తస్మిన్నాచరేదచిరేణ సః।

తత్పాపసంభవం తాపమాప్నుయాదనయాత్తతః॥౧౪౮॥

ద్రోహమితి॥ యః పురుషో మోహేనాజ్ఞానేనాపి తస్మిన్పుణ్యశ్లోకేఽనపకారిణి ద్రోహమపకారమాచరేత్, స పురుషః తతస్తస్మాదనయాదన్యాయాద్ధేతోరచిరేణ తస్మాత్తాదృశాపకారేణ జాతాత్పాపాత్సంభవో యస్య తం పాపం దుఃఖమాప్నుయాత్। బుద్ధిపూర్వకారీ లభత ఇతి కిం వాచ్యమిత్యర్థః। నలద్రోహస్తస్మాత్త్వయా సర్వథా త్యాజ్య ఇతి భావః। అనేన శాపోఽపి దత్త ఇతి జ్ఞేయమ్। మోహేనేత్యత్రార్థాత్ 'అపి' శబ్దో యోజ్యః। హే మోహస్యేన స్వామిన్నజ్ఞానాశ్రయ మూర్ఖతమేతి వా సంబోధనమ్॥౧౪౮॥

యుగశేష తవ ద్వేషస్తస్మిన్నేష న సాంప్రతమ్।

భవితా న హితాయైతద్వైరం తే వైరసేనినా॥౧౪౯॥

యుగేతి॥ హే యుగానాం సత్యాదీనాం శేష కలే! తస్మిన్నలే తవైష ద్వేషో న సాంప్రతమయుక్తః। యస్మాద్వైరసేనినా నలేన సహ ఏతత్త్వారబ్ధం వైరం తే తుభ్యం హితాయ న భవితా శుభోదర్కం న భవిష్యతి। యుగేషు శేష ఇతి నిర్ధారణసప్తమీసమాసః। సాంప్రతమవ్యయమ్। 'హితయోగే చ' (వాం ౧౪౬౧) ఇతి చతుర్థీ॥౧౪౯॥

తత్ర యామీత్యసజ్జ్ఞానం రాజసం సదిహాస్యతామ్।

ఇతి తత్ర గతో మా గా రాజసంసది హాస్యతామ్॥౧౫౦॥

తత్రేతి॥ హే కలే! తత్ర నలసమీపే పరాభవార్థం యామి గచ్ఛామీత్యేవంరూపం రాజసం రజోగుణజనితం విచారాసహమ్। అత ఏవాసదశోభనం సద్వర్తమానమిహాస్మిన్కాలే దేశే వాఽస్యతాం త్యజ్యతామితి। సద్భద్రమితి వా। ఇతి విచార్యేతి యావత్। ఇతి కిమ్—తత్ర రాజసంసది తస్యాం నలసభాయాం గతః సన్ హాస్యతాం పరిహాస్యతాం త్వం మా గాః। ఏవం విచార్య తత్ర గతః సభ్యైరుపహాస్య ఏవ భవిష్యసి, న తు నలం పరాభవితుం లక్ష్యసీత్యేవంవిధో విచారః పరిత్యాజ్య ఏవేత్యర్థః। అసత్సదితి చ విరోధాభాసః। తత్ర యామీతి జ్ఞానమసదయుక్తమ్—యతో రాజసమ్। తర్హి కిం కర్తవ్యం తత్రాహ—ఇహాస్మిన్నేవ దేశ ఆస్యతాం స్థీయతామ్। ఇత ఏవ పరావర్తనీయమిత్యర్థః। ఇత్యస్మదీయం జ్ఞానం సద్భద్రమితీతిశబ్దమావర్త్య వ్యాఖ్యేయమ్। విపక్షే బాధకమాహోత్తరార్ధేన— తత్ర స్వయంవరే గతో రాజసభాయాం స్వయంవరే వృత్తే కిమర్థమాగత ఇతి హాస్యతామేవ గమిష్యసి॥౧౫౦॥

గత్వాన్తరా నలం భైమీం నాకస్మాత్త్వం ప్రవేక్ష్యసి।

షణ్ణాం చక్రమసంయుక్తం పఠ్యమానం డకారవత్॥౧౫౧॥

గత్వేతి॥ హే కలే! నిషధదేశాన్గత్వా ప్రాప్య నలం భైమీమన్తరా నలభైమ్యోర్మధ్యేఽకస్మాచ్ఛీఘ్రం దురిత లక్షణకారణమన్తరేణ వా త్వం న ప్రవేక్ష్యసి? నలస్య పుణ్యశ్లోకత్వాత్, భైమ్యాశ్చ పాతివ్రత్యాదిధర్మయుక్తత్వాత్ తౌ పరాభవితుం న శక్ష్యసీత్యర్థః। క ఇవ—అసంయుక్తం పూర్వం విసంధితయా పృథక్కృతప్రకృతిప్రత్యయవిభాగం పశ్చాత్పఠ్యమానం సంహితయా ప్రయోగార్హమ్। ఉచ్చార్యమాణమితి యావత్। ఏవంభూతం షణ్ణాం చక్రం షణ్ణామితి శబ్దరూపస్థవర్ణవృన్దమన్తరా మధ్యే డకారవత్। డకారో వర్ణో యథాఽకస్మాద్విధిమన్తరేణ న ప్రవిశతీతి సాధర్మ్యోపమా। 'షష్' శబ్దాత్షష్ఠీబహువచనే 'షట్చతుర్భ్యశ్చ' (౭।౧।౫౫) ఇతి నుటి తత్సహిత ఆమి 'స్వాదిష్వసర్వనామస్థానే' (౧।४।౧౭) ఇతి పూర్వపదస్య పదత్వాత్ 'ఝలాం జశోఽన్తే' (౮।౨।౩౯) ఇతి జశ్త్వేన షకారస్య డకారే 'న పదాన్తాత్–' (౮।४।४౨) ఇతి నిషేధస్య 'అనామ్నవతి–' (వాం ౫౦౧౬) ఇతి నిషేధాత్ 'ష్టునా ష్టు' (౮।४।४౧) ఇతి ష్టుత్వేన నామ్నకారస్య ణకారాదేశే 'యరోఽనునాసికే–' (౮।४।४౫) ఇతి డకార - స్యాప్యనునాసికస్య వ్యవస్థితవికల్పత్వాదనునాసికస్యాత్ర నిత్యత్వేన ణకారే జాతే సర్వథాపి స్వేన రూపేణ 'షణ్ణామ్' ఇతి పదమధ్యే డకారో యథా ప్రవేశం న లభతే, తథా తయోర్మధ్యే త్వమపీత్యాశయః। అన్యథా వికల్పత్వాత్పక్షే షడ్ణామితి స్యాత్, తన్మా భూదిత్యత్ర వ్యవస్థితవిభాషాఽఙ్గీకరణీయా। షణ్ణాం చేతి చకారో భైమీం చేతి యోజ్యః। తథా చ- - క్రమేణ పరిపాట్యా సంయుక్తం షణ్ణామితి కర్మభూతం శబ్దరూపమన్తరా డకారో యథా న

ప్రవిశతి। అసంయుక్తావస్థాయాం యద్యపి ఖేన రూపేణావస్థానం వర్తతే, తథాపి సంయుక్తావస్థాయాం నాస్తీత్యర్థం ఇతి వా। షణ్ణామిత్యత్ర ప్రకృతిప్రత్యయదశాయామకస్మాదాగన్తుకాదేశరూపతయా డకారో యథా ప్రవిశతి, తథా త్వం న ప్రవిశసీతి వైధర్మ్యోపమయా యా వ్యాఖ్యేయమ్। 'టకారవత్' ఇతి పాఠే– 'వావసానే' (౮।౪।౫౬) ఇత్యవసాన ఏవ చర్త్వవికల్పాత్ ఖరశ్చాభావాత్ షట్, షట్భిత్యాదివత్। షణ్ణామిత్యత్ర ఖరవసానజోరభావాట్టకారో యథా న ప్రవిశతీతి సాధర్మ్యోపమైవ। క్షేపకోఽయమ్। నలం భైమీం, 'అన్తరాన్తరేణ–' (౨।౩।౪) ఇతి ద్వితీయా॥౧౫౧॥

అపరేఽపి దిశామీశా వాచమేతాం శచీపతేః।

అన్వమన్యన్త కింత్వేనాం నాదత్త యుగయోర్యుగమ్॥౧౫౨॥

అపరే ఇతి॥ అపరే దిశామీశా వహ్న్యాదయః శచీపతేరేనాం పూర్వోక్తాం వాచమన్వమన్యన్త। 'ఇన్ద్రో యుక్తమాజ్ఞా- పయతి' ఇత్యేవమభ్యనన్దన్। కిన్తు పునర్మూర్ఖ యుగయోః కలిద్వాపరయోర్యుగమేనామిన్ద్రగిరం నాదత్త నాఙ్గీచక్రే।దిగీశానామపి సంమతాయాం వాచి తయోరసమతేః కింతు శబ్దేన మూర్ఖతరత్వమాగ్రహిత్వం చోక్తమ్। ఏనామ్ అన్వాదేశే ఏనాదేశః। ఆదత్త, అనాస్యవిహరణత్వాత్తఙ్॥౧౫౨॥

కలిం ప్రతి కలిం దేవా దేవాన్ప్రత్యేకశః కలిః।

సోపహాసం సమైర్వ్యర్థైరిత్థం వ్యరరచన్మిథః॥౧౫౩॥

కలిమితి॥ దేవాః కలిం యుగం ప్రతి లక్షీకృత్య, కలిర్దేవాన్ప్రత్యేకశ ఏకైకముద్దిశ్య మిథోఽన్యోన్యం సమైర్వ్యర్థైస్తుల్యైరక్షరైః శ్లిష్టైః శబ్దైః సోపహాసముపహాసవాక్యసహితం కలిం కలహం వాగ్యుద్ధమిత్థం వక్ష్యమాణ- ప్రకారేణ వ్యరరచన్, వ్యరరచచ్చ కృతవన్తః కృతవాంశ్చేత్యర్థః। బ్యరరచత్, రచయతేశ్చౌరాదికస్యాదన్తత్వాదగ్లో పిత్వాన్న సన్వద్భావః। 'వ్యరచయత్' ఇత్యపి పాఠః॥౧౫౩॥

ఇన్ద్రః కలిం ప్రత్యాహ—

తవాఽగమనమేవార్హం వైరసేనౌ తయా వృతే।

ఉద్వేగేన విమానేన కిమనేనాపి ధావతా॥౧౫౪॥

తవేతి॥ హే కలే! తయా వైరసేనౌ నలే వృతే సతి తవాగమనం గమనాభావోఽహం యుక్తమ్। ఉద్వేగేనోత్కృష్టజవేన, అత ఏవ—ధావతా శీఘ్రగామినాఽనేన ప్రత్యక్షదృశ్యేన విమానేనాకాశగామినా రథేన కిమ్ అపి తు— న కించిత్ప్రయో- జనమస్తి। అన్యస్య వృతత్వాదిత్యర్థః। వైరసేనావుత్తరేణ వా సంబన్ధనీయమ్। అనయా నలేఽవృతే ఏవ తవ ఖపురాద్గమనం యుక్తమ్। నలవరణానన్తరమిదానీం సర్వథా గమనం న కార్యమిత్యర్థం ఇతి వా। ఏతాబత్పర్యన్తం కిం కృతమ్ ఇదానీం కిమర్థం గమ్యత ఇత్యుపహాసః॥

ఏతదేవ వాక్యం కలిరిన్ద్రం ప్రత్యాహ— హే శక్ర! భైమ్యా నలే. వృతే సతి తవ యథాగతమాగమనమేవాకృతకార్య- త్వాదిదానీం స్వర్గం ప్రత్యగమనమేవ యుక్తమ్। నిర్లజ్జత్వమఙ్గీకృత్యేన్ద్రాణ్యాదీనామగ్రే కథం ముఖం దర్శయిష్యసి ? అపి తు— అనుచితమేతత్। సర్వథా స్వర్గ ప్రతి న గన్తవ్యమేవ యుక్తమిత్యర్థం ఇతి వా। విమానేనాహంకారరహితేనాపిధా తిరోధానం 'తద్యుకేన నితరాం గోపితేనానేన ముఖదర్శనానుమితేనోద్వేగేన నిర్వేదేన కిమ్? అపి తు—తద్గోపనం వ్యర్థమ్। ధైర్యమవలమ్బ్య నిర్వేదో యద్యపి త్వయా గోప్యతే, తథాపి మయా జ్ఞాత ఏవ। అథ చ— భైమీనలాభ్యాం వరదానార్థమేవ మయాగతమిత్యాదివ్యాజేన నిర్వేదగోపనం క్రియతే, తథాపి స నిర్వేదో జ్ఞాత ఏవ। అభిమానశూన్యత్వాన్న కించిదనేన నివేదన సాధయితుం శక్యతే, తస్మాత్సర్వథా దుఃఖం మా కార్షీరిత్యుపహసిత్తవానిత్యర్థః। విమానేనాన్యవరనాదపమానేన హేతునా మ ఉద్వేగస్తేన ప్రకటేన కిమ్ ? అపి తు తం గోపాయేతి వా। విగతమానానామిన స్వామిన్నితరామభిమానశూన్య ఇన్ద్ర। గోపివేన చానేన నిర్వేదేన కిమితి వా ఉద్వేగేన కిమ్? అనేన ధావతా విమానేనాపి కిమితి వా। అపిధా, 'ఆతశ్చోపసర్గే' (౩।౩।౧౦౬) ఇత్యఙ్ ప్రత్యయః॥౧౫౪॥

బహిః కలిమాహ—

పురా యాసి వరీతుం యామగ్ర ఏవ తయా వృతే।

అన్యస్మిన్భవతో హాస్యం వృత్తమేతత్త్రపాకరమ్॥౧౫౫॥

పురేతి॥ హే కలే! త్వం యాం వరీతుమితోఽపి పురా యాసి గమిష్యసి తయాఽగ్ర ఏవ త్వదాగమనాత్పూర్వమేవాన్య- స్మిన్వృత ఏతదిదానీం గమనం భవతస్త్రపాకరం హాస్యం హాస్యకరణం వృత్తం జాతమ్। వర్తిష్యమాణమపి వృత్తప్రాయ- త్వాద్వృత్తమిత్యుక్తమ్। సర్వోఽపి లోకస్త్వాముపహసిష్యతీత్యర్థః। ఏతత్తవ వృత్తం గమనాచరణం హాస్యహేతుభూతం త్రపాకారి చ భవిష్యతీతి శేష ఇతి వా। ఏతల్లోకైః క్రియమాణం హాస్యం తవ త్రపయాఽకం దుఃఖం రాతి ఏవంవిధం వృత్తం జాతప్రాయమేవేతి వా। అత్రాప్యుపహాసః॥

ఇదానీం కలిరగ్నిమాహ— హే వహ్నే! త్వం యాం వరీతుం పురా యాస్యయాసీః, తయా తవ సమక్షమేవ త్వామనాదృత్యాఽన్య- స్మిన్నలే వృతే తవైతత్ప్రత్యక్షదృశ్యం వృత్తం వర్తులమాస్యం ముఖం త్రపాం ఆ సామస్త్యేన కరోతి నితరాం లజ్జావహం జాతమితి శేషః। హా కష్టమ్। త్రపయాఽకం దుఃఖం రాత్యాదత్తే లజ్జాస్పదం వృత్తం జాతమితి వా। హే వహ్నే। పురాఽస్మద్గమనాత్పూర్వం యాం వరీతుమయాసి త్వయా ప్రయత్నోఽకారి స్వయంవరం ప్రతి గతమ్, నలరూపం ధృతమితి యావత్। యద్వా,—స్వస్య గమనాత్పూర్వం దూతీహస్తేనోపదాప్రదానాదిద్వారా యాం వరీతుం ప్రయత్నోఽకారి, తయా తవ సమక్షమేవ నలే వృతే ఏతత్స్వర్గం ప్రత్యాగమనలక్షణమాచరణం తవ త్రపాం న కరోతీతి త్రపాఽకరం లజ్జాం నావహతి। ఏవం వృత్తేఽపి నిర్లజ్జః సన్ స్వగృహం గచ్ఛన్ స్వాం వనితాం ముఖం కథం దర్శయితాస ఇతి భావ ఇతి। తయా వినైతత్స్వర్గగమనాచరణం లజ్జావహం సత్ అహాస్యం హాసయోగ్యం న, అపి తు— సర్వైర్హాస్యమేవేతి కాకుర్వా। ముఖం లజ్జాకరమ్, వృత్తమాచరణమపి లజ్జాకరమితి వా। (పురా) యాసీతి 'యావత్పురా—' (౩।౩।౪) ఇతి భవిష్యతి లట్। పక్షే 'పురి లుఙ్ చా—' (౩।౨।౧౨౨) ఇతి భూతే లట్। పక్షే 'యసు ప్రయత్నే భావే చిణ్॥౧౫౫॥

యమః కలిమాహ—

పత్యౌ తయా వృతేఽన్యస్మిన్యదర్థం గతవానసి।
భవతః కోపరోధః స్తాదక్షమస్య వృథారుషః॥౧౫౬॥

పత్యావితి॥ హే కలే! త్వం యదర్థం యస్యా నిమిత్తేన గతవాన్గమనయుక్తోఽసి యాం వరీతుమేవ గచ్ఛసి తయా పూర్వమేవాన్యస్మిన్పత్యౌ వృతే స్వభర్తృత్వేనాఙ్గీకృతే సతి భవతః కోపస్య రోధో నివారణం స్తాద్భవతు। యతోఽక్షమస్యాసమర్థస్య అత ఏవ— వృథా రుట్ కోపో

యస్య। తస్మాదిదానీం కోపో రోద్ధవ్యః, న కార్య ఇత్యర్థః। నలద్వేషే కారణాభావాద్వా నిష్కారణరోషస్య। యస్మాదసహనస్యాసమర్థస్య వా రుషో వృథా కోపో నిష్ఫలః, తస్మాత్కోపో నివార్య ఇతి వా॥ కలిరేతదేవ యమమాహ—హే యమ ! యాం వరీతుం గతవానసి తయా నలే పత్యౌ వృతే భవతః సకాశాదన్యోఽధస్తాదధరో హీనః కః, అపి తు త్వమేవ। త్వత్సకాశాదన్యోఽధో హీనః కః స్యాత్, అపి తు—త్వమేవ హీన ఇతి వా। అపరోఽర్థాత్త్వదన్యో భవముత్పత్తిం తస్యత్యుపక్షయం ప్రాపయతీతి భవతో నిరర్థకజన్మా, అత ఏవ అధో హీనః కః స్యాత్, అపి తు—త్వమేవ హీన ఇతి వా। సంబుద్ధ్యన్తం వా నిరర్థకజన్మన్నిత్యర్థః। అక్షమస్య భూస్పర్శరహితస్య దేవస్య రుషో వృథా। అస్మాదృశానామేవ రోషాః సఫలాః, న తు భవాదృశానామిత్యర్థం ఇతి వా। అక్షమాసహనాసమర్థ యమ వృథా నిష్కారణమస్మాన్ప్రతి రుషః కోపాన్ స్య మా కుర్విత్యర్థ ఇతి వా। యస్యై యదర్థం 'చతుర్థీ తదర్థా—' (౨।౧।౩౬) ఇతి సమాసః। గతవాన్క్తుప్। పక్షే భూతే క్తవతుః। భవతః షష్ఠీ పఞ్చమీ చ దిగ్యోగే। పక్షే ప్రథమా 'అధాతోః' ఇతి ప్రతిషేధాత్ 'అత్వసన్తస్య—'(౬।౪।౧౪) ఇతి న దీర్ఘః। అధస్తాదితి దిక్శబ్దత్వాదధరశబ్దాదస్తాతిః, 'అస్తాతి చ' (౫।౩।౪౦) ఇత్యధరస్యాధాదేశః। అధ ఇతి। తస్మాదేవ 'పూర్వాధరా—'(౫।౩।౩౯) ఇత్యసిరధరస్యాదేశశ్చ। స్యేతి 'షోఽన్తకర్మణి' ॥౧౫౬॥

వరుణః కలిమాహ—

యాసి స్మరజ్జయన్కాన్త్యా యోజనౌఘం మహార్వతా।

సమూఢస్తం వృతేఽన్యంస్మిన్కిం న హ్రీస్తేఽత్ర పామర! ॥౧౫౭॥

యాసీతి॥ హే కలే! కాయకాన్త్యా స్మరం జయన్విరుద్ధలక్షణయాఽతికురూపస్త్వం మహాన్తోఽర్వన్తోఽశ్వా యస్మిన్రథే తేన రథేన కృత్వా యోజనౌఘం చతుఃకోశరూపయోజనసమూహమతిదూరమిదానీమపి యాసి స త్వం మూఢో మూర్ఖః। యస్మాత్—హే పామర నీచ! భైమ్యాఽన్యస్మిన్నలే వృతే సతి అత్రాస్మిన్నర్థే వర్తమానస్య తే తవ హ్రీ కిం న? అపి తు భవిష్యత్యేవ। భావినీం వర్తమానాం వా లజ్జామవగణయ్యాపి గచ్ఛసి, తస్మాన్మూర్ఖ ఏవేత్యర్థః। సేనాపురఃసరమతిగౌరం కామం కజ్జలతుల్యయా స్వకాయకాన్త్యా పరాభావుకః। తథా,-జనౌఘం స్వసేనాసమూహమపి పరాభావుకః। ప్రసరన్త్యా శ్యామకాయకాన్త్యా సర్వసేనామగ్రేసరం స్మరం చ శ్యామీకుర్వన్నతికురూపః ఏవంభూతో రథేన సమూఢః సమ్యగ్ధృతో యస్త్వం తయాఽన్యస్మిన్వృతే సత్యపి యాసి। అర్థాత్స్వయంవరమ్। తస్య తేఽత్రార్థే స్వయంవరే వా హ్రీ కిం న భవేత్। అపి తు భవేదేవేతి వా॥

ఏతదేవ కలిర్వరుణమాహ—హే అమర దేవ వరుణ! కాన్త్యా దివ్యదేహదీప్త్యా యోజనౌఘం దూరం దేశం రఞ్జయన్నీప్రం కుర్వన్। జనౌఘం స్వయంవరస్థలోకసమూహం వా రఞ్జయన్నత్యాశ్చర్యదివ్యరూపదర్శనాన్నలాకారధారణాద్వాత్మని సానురాగం కుర్వన్నతిజవనహయయుతేన విమానేన మహతా శ్యావకర్ణాదినాఽర్వతా హయేన వా సమూఢస్తమారూఢో యస్త్వం యాసి స్మ స్వయంవరమయాసీః, తస్య తవాన్యస్మింస్తయా త్వత్సమక్షం వృతే హ్రీః కిమితి న భవతి। అత్రప నిర్లజ్జేతి ధిక్కారః। అహం తు తదా నాసం, త్వం తు గతోఽపి న వృత ఇత్యపమానాల్లజ్జయా భవితుం యుక్తమ్। పరం సా న జాయత ఇతి చిత్రమ్। అత ఏవ చాత్రపత్వమిత్యర్థః। అత్రప (సన్) న మ్రియసే ఇత్యమరః। అన్యోఽప్యేవమనాదరే కృతే లజ్జయా మ్రియతే, త్వం తు నిర్లజ్జో న మ్రియస ఇతి చిత్రమిత్యర్థం ఇతి వా। అత్రపయా లజ్జాభావేనామరేత్యేకం పదం వా। త్రపాయాం సత్యామప్యమరేతి వా। అత్రపయా లజ్జాభావేనామం రోగం పీడామస్మాదృశాం రాసి దదాస్రీత్యత్రపామర। తవ నిర్లజ్జత్వేన వయమతిదుఃఖినో భవామ ఇత్యర్థం ఇతి వా। ఏతే చత్వారోఽపి శ్లోకా యథాక్రమమిన్ద్రాదిదేవవచనత్వేన జ్ఞేయాః। కలికలహస్తు సర్వత్రానుస్యూతః। తత్రాపి పూర్వ దేవవచః, పశ్చాత్కలివచః। మహార్వతా, 'అర్వణస్త్రసౌ—' (౬।౪।౧౨౭) ఇతి త్రన్తాదేశః, 'ఆన్మహతః—' (౬।౩।౪౬) ఇత్యాకారః। యాసి స్మేతి పక్షే 'లట్ స్మే' (౩।౨।౧౧౮) ఇతి భూతే లట్॥౧౩౭॥

నలం ప్రత్యనపేతార్తి తార్తీయీకతురీయయోః।

యుగయోర్యుగలం బుద్ధ్వా దివి దేవా ధియం దధుః॥౧౩౮॥

నలమితి॥ దేవా ఇన్ద్రాదయస్తార్తీయీకతురీయయోస్తృతీయచతుర్థయోర్యుగయోర్ద్వాపరస్య కలేశ్చ యుగలం ద్వయం నలం ప్రత్యుద్దిశ్యానపేతార్త్యనపగతవ్యథం 'సర్వథా నలః పీడనీయః' ఇతి నలేఽనివృత్తాపకారవాఞ్ఛం బుద్ధ్వా దివి ధియం దధుః। 'యుగద్వయమస్మద్వచనం న శృణోతి ఇతఃపరం యత్కించిద్భవతు, కిమస్మాకమ్' ఇతి విచార్య స్వర్గం గన్తుమీషురిత్యర్థః। తార్తీయీకః పూర్వవత్। తురీయః, 'చతురశ్ఛయతావాద్యక్షరలోపశ్చ' (వాం ౩౧౩౮) ఇతి ఛశ్వ లోపశ్చేతి॥౧౩౮॥

ద్వాపరైకపరీవారః కలిర్మత్సరమూర్చ్ఛితః।

నలనిగ్రాహిణీం యాత్రాం జగ్రాహ గ్రహిలః కిల॥౧౩౯॥

ద్వాపరైకేతి॥ కామాదిసైన్యం పరావర్త్య ద్వాపర ఏవైకః సహాయో యస్య। తథా,— మత్సరేణ నలశుభద్వేషేణ మూర్చ్ఛితో వినష్ట ఇవ, అతిమత్సరేణ ప్రవృద్ధో వా। తథా,—గ్రహిలో నివారణస్యానాకర్ణనాదాగ్రహవాన్కలిరవశ్యం నలం నిగ్రహీష్యామీత్యేవంరూపాం నలనిగ్రాహిణీం యాత్రాం జగ్రాహ, నిషధాన్ప్రతస్థ ఇత్యర్థః। కిల యస్మాత్–గ్రహిలః, తస్మాత్ప్రతస్థే। ఉపహాసే వా। ఏకః పరివారో యస్యేతి విగృహ్య ద్వాపరేణైకపరీవార ఇతి సమాసః, పరీవారః, 'ఉపసర్గస్య ఘఞి–' (౬।౩।౧౨౨) ఇతి దీర్ఘత్వమ్। నిగ్రాహిణీమ్। ఆవశ్యకే ణినిః॥౧౪౯॥

నలేష్టాపూర్తసంపూర్తేర్దూరం దుర్గానముం ప్రతి।

నిషేధన్నిషధాన్గన్తుం విఘ్నః సంజఘటే ఘనః॥౧౬౦॥

నలేతి॥ నలస్య ఇష్టాపూర్తానాం యాగతడాగాదిధర్మాణాం సంపూర్తేః సంపూర్ణత్వాద్ధేతోర్నితరాం ధర్మబాహుల్యాత్పాపరూపం ప్రస్థితమముం ప్రత్యను దూరం దుర్గాన్దుర్గమాననేన ప్రవేష్టుమశక్యాన్నిషధాన్ గన్తుం మమనాయాముం నిషేధన్వారయన్ఘనో మహాన్నిరన్తరశ్చ విఘ్నో వక్ష్యమాణప్రకారేణ సంజఘటే సంజజ్ఞే। ధర్మబాహుల్యం దృష్ట్వా సహసా తాన్ప్రవేష్టుం శఙ్కిత ఇత్యర్థః। అథ చ,—ఘనో మేఘో జలపూర్తేర్దుర్గమం దేశం గన్తుం విఘ్నరూపో భవన్నిషేధతి। ఇష్టం చ పూర్తం చేతి ద్వన్ద్వే అన్యేషామపి దృశ్యతే దీర్ఘః॥౧౬౦॥

మణ్డలం నిషధేన్ద్రస్య చన్ద్రస్యేవామలం కలిః।

ప్రాప మ్లాపయితుం పాపః స్వర్భానురివ సంగ్రహాత్॥౧౬౧॥

మణ్డలమితి॥ పాపః కలిః, పాపగ్రహమధ్యే గణితత్వాత్పాపః స్వర్భానురివామలం నిష్పాపం నిషధేన్ద్రస్య మణ్డలం రాష్ట్రమ్, అమలం పరిపూర్ణప్రకాశం చన్ద్రస్య మణ్డలం బిమ్బమివ సమ్యగ్గ్రహాద్ధఠాగ్రహణయోగవశాచ్చ మ్లాపయితుం వినాశయితుం ప్రసితుం చ ప్రాప॥౧౬౧॥

కియతాపి చ కాలేన కాలః కలిరుపేయివాన్।

భైమీభర్తురహంమానీ రాజధానీం మహీభుజః॥౧౬౨॥

కియతేతి॥ కాలో యుగలక్షణః సమయరూపః। అథ చ,—పాపరూపత్వాచ్ఛయామవర్ణః। అథ చ,—దారుణత్వాత్కృతాన్తతుల్యః। తథా,— అహంమానీ నలపీడనేఽహంకారవాన్కలిః కియతాపి భూయసా కాలేన భైమీభర్తుర్మహీభుజో నలస్య రాజధానీం చోపేయివాన్ప్రాప్తవాన్। పూర్వం దేశం ప్రావిశత్, ఇదానీం తు రాజధానీమితి వార్థః। భూమీభైమీత్యాజనే కలేరభినివేశాభిప్రాయో విశేషణద్వయేన సూచ్యతే। కియతాఽల్పీయసేతి వా। అహమితి మననమహంమానః, సోఽస్యాస్తీతి, సర్వకార్యేష్వహమేవేతి మన్యతే తచ్ఛీల ఇతి వా॥౧౬౨॥

ఇదానీం పురప్రవేశవిఘ్నానాహ —

వేదానుద్ధరతాం తత్ర ముఖాదాకర్ణయన్పదమ్।

న ప్రసారయితుం కాలః కలిః పద్మపారయత్॥౧౬౩॥

వేదానితి॥ తత్ర పురే వేదానృగాదీనుద్ధరతాం గుణనికాం కుర్వతాం శ్రోత్రియాణాం ముఖాత్పదం పదకారకల్పితం సంహితావిభాగరూపం పదసంజ్ఞమాకర్ణయకఞ్శృణ్వన్ కాలః సమయరూపః, అథ చ,—పాపరూపః కలిః పదమేకమపి చరణన్యాసం ప్రసారయితుం నాపారయత్। పాపరూపత్వాదిత్యర్థః। ఏతేన నలపురస్య ధర్మపూర్ణత్వముక్తమ్। వేదాన్, శతృయోగే 'న లోకా'— (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౧౬౩॥

శ్రుతిపాఠకవక్త్రేభ్యస్తత్రాకర్ణయతః క్రమమ్।

క్రమః సంకుచితస్తస్య పురే దూరమవర్తత॥౧౬౪॥

శ్రుతీతి॥ తత్ర పురే శ్రుతిపాఠకా వేదాధ్యాపయితారస్తేషాం వక్త్రేభ్యః సకాశాత్క్రమం పూర్వపదపరిత్యాగేనోత్తరపదగ్రహణాదికం క్రమసంజ్ఞం గ్రన్థమాకర్ణయతః శృణ్వతోఽస్య కలేః క్రమశ్చరణో గతిర్వా దూరం నితరాం సంకుచితోఽవర్తత। క్రమాకర్ణనాద్భయేన పాపః పదమపి పురశ్చలితుమశక్తస్తతో దేశాద్ద్రుతం న్యవృతదిత్యర్థః॥౧౬౪॥

తావద్గతిర్ధృతాటోపా పాదయోస్తేన సంహితా।

న వేదపాఠికణ్ఠేభ్యో యావదశ్రావి సంహితా॥౧౬౫॥

తావదితి॥ తేన కలినా వేదపాఠినాం కణ్ఠేభ్యో ముఖేభ్యో యావత్సంహితా పద— క్రమరూపావస్థాద్వయవిలక్షణా ఋగాదిరూపా నాశ్రావి నాకర్ణితా తావత్కాలం తావద్దేశపర్యన్తం చ ప్రతిబన్ధరాహిత్యాద్ధృతాటోపా ధృతసంరమ్భా సత్వరా పాదయోర్గతిః సంహితా సంయోజితా। యావత్కాలం యావతి చ దేశే సంహితా నాకర్ణితా, తావత్కాలం తావద్దేశపర్యన్తం చ ప్రతిబన్ధరాహిత్యాచ్ఛీఘ్రగతిరభూత్। యదా యస్మింశ్చ దేశే సా శ్రుతా తదైవ తస్య గతిభఙ్గోఽభూదిత్యర్థః। యావత్సంహితాఽశ్రావి, తావత్పదయోః సత్వరా గతిర్న యోజితా, అపి తు తావదేవ యోజితా। సంహితాశ్రవణపర్యన్తమేవ సత్వరగతిః సోఽభూత్, జ్ఞానన్తరమిత్యర్థం ఇతి వా॥౧౬౫॥

తస్య హోమాజ్యగన్ధేన నాసా నాశమివాగమత్।

తథాఽతత దృశౌ నాసౌ ఋతుధూమకదర్థితః॥౧౬౬॥

తస్యేతి॥ తస్య నాసా అగ్నిహోత్రాదిహోమాజ్యం హోమసంబన్ధి ఘృతం తస్య గన్ధేన పరిమలేన హేతునా నాశమివ మరణవేదనామివాగమదన్వభూదిత్యుత్ప్రేక్షా। 'ఇవ' శబ్ద ఏవకారార్థో వా। తథా తేనైవ ప్రకారేణాసౌ కలిః క్రతుధూమేన కదర్థితే పీడితే దృశౌ నేత్రే అపి నాతత న ప్రసారితవాన్, కించిన్న దదర్శేత్యర్థః। ఆజ్యగన్ధక్రతుధూమసంబన్ధమాత్రేణ వివ్యథ ఇత్యర్థః। అతతేతి తనోతేర్లుఙి సిచి 'తనాదిభ్యస్తథాసోః' (౨।౪।౭౯) ఇతి పాక్షికే సిజ్లోపే తకారస్య ఝలాదిఙిత్త్వాద్ 'అనుదాత్తోపదేశవనతి—' (౬।౪।౩౭) ఇత్యనునాసికలోపః॥౧౬౬॥

అతిథీనాం పదామ్భోభిరిమం ప్రత్యతిపిచ్ఛిలే।

అఙ్గణే గృహిణాం తత్ర ఖలేనానేన చస్ఖలే॥౧౬౭॥

అతిథీనామితి॥ తత్ర పురేఽనేన ఖలేన కలినా గృహిణామఙ్గణే చస్ఖలే। యస్మాదతిథీనాం పదామ్భోభిశ్చరణక్షాలనోదకైరిమం పాపరూపం కలిం ప్రత్యుద్ధిశ్యాతిపిచ్ఛిలేఽతితరాం కర్దమయుక్తే। ఏవంవిధమతిపవిత్రమఙ్గణం ప్రవేష్టుం నాశకదిత్యర్థః। అన్యోఽపి పిచ్ఛిలే దేశే పతతి॥౧౬౭॥

పుటపాకమసౌ ప్రాప ఋతుశుష్మమహోష్మభిః।

తత్రప్రత్యఙ్గమివాకర్తి పూర్తోర్మివ్యజనానిలైః॥౧౬౮॥

పుటేతి॥ అసౌ కలిః క్రతుశుష్మా యాగసంబన్ధీ వహ్నిస్తస్య మహోష్మభిః ప్రకృష్టతాపః కృత్వా పుటాభ్యాం పుటయోర్వా పాకముభయపార్శ్వయోః పాత్రాద్విసాన్తరమగ్నిసంయోగమివ ప్రాప। ప్రతిగృహం యాగబాహుల్యాద్వామదక్షిణపార్శ్వయోర్వహ్నితాపైర్నితరాం పీడామన్వభూదిత్యర్థః। తథా,—పూర్తానాం ధార్మికనిర్మితవాపీకూపతడాగాదీనామూర్మయస్తరఙ్గాస్తద్రూపాణి వ్యజనాని తేషామనిలైర్వాయుభిస్తస్య ప్రత్యఙ్గం సర్వాఙ్గమకర్తీవ ఛిన్నమివాభూదిత్యుత్ప్రేక్షా। ప్రత్యవయవకర్తనేన చ పీడాతిశయాద్వాప్యాదితరఙ్గవాయుస్పర్శమాత్రేణ నితరాం వ్యథితోఽభూదిత్యర్థః। 'బర్హిః శుష్మా కృష్ణవర్త్మా' ఇత్యమరః॥౧౬౮॥

పితౄణాం తర్పణే వర్ణైః కీర్ణాద్వేశ్మని వేశ్మని।

కాలాదివ తిలాత్కాలాద్దూరమత్రసదత్ర సః॥౧౬౯॥

పితౄణామితి॥ అత్ర పురే వేశ్మని వేశ్మని ప్రతిగృహం బ్రాహ్మణాదిచతుర్వర్ణైః పితౄణాం తర్పణే జలసమర్పణే విషయే కీర్ణాత్క్షిప్తాత్పితృప్రియాత్కాలాత్కృష్ణవర్ణాత్తిలాత్సకాశాత్ స కలిః కాలాత్కృతాన్తాదివ దూరం నితరామత్రసద్భయమాప। 'తర్పణైః' ఇతి పాఠే— తర్పయన్తీతి తర్పణైరితి వర్ణవిశేషణమ్। తిలాదపి జాతావేకవచనమ్॥౧౬౯॥

స్నాతౄణాం తిలకైర్మేనే స్వమన్తర్దీర్ణమేవ సః।

కృపాణీభూయ హృదయం ప్రవిష్టైరివ తత్ర తైః॥౧౭౦॥

స్నాతౄణామితి॥ స కలిః స్నాతౄణాం స్నానం కుర్వతాం వైదికానాం త్రైస్తాదృశైర్గోపీచన్దనాదిరచితైర్లలాటాదిస్థానస్థైర్ద్వాదశభిస్తిలకైః కృపాణీభూయ స్వఙ్గతామఙ్గీకృత్య తస్య కలేర్హృదయం విదార్య ప్రవిష్టైరివ స్వం స్వకీయమన్తః శరీరమధ్యం దీర్ణమేవ శకలీభూతమేవ మేనే। కృపాణైర్హి విదారణం భవతీతి యుక్తమ్। స్వఙ్గాకారాంస్తిలకాన్దృష్ట్వా వివ్యథ ఇత్యర్థః॥౧౭౦॥

పుమాంసం ముముదే తత్ర విదన్మిథ్యావదావదమ్।

స్త్రియం ప్రతి తథా వీక్ష్య తమథ మ్లానవానయమ్॥౧౭౧॥

పుమాంసమితి॥ తత్ర పురేఽయం పుమాంసం మిథ్యావదావదం మృషాభాషిణం విదజ్ఞానన్ స్వమిత్రలాభాన్ముముదే। అథ పశ్చాత్తం నరం స్వస్త్రియం ప్రత్యుద్దిశ్య తథాఽలీకభాషిణం వీక్ష్య జ్ఞాత్వా మిత్రనాశాదివ దుఃఖవశాన్మ్లానవాన్మ్లానతాం గతః। పత్నీం ప్రతి క్రీడాయామసత్యదోషాభావాద్వ్యథితోఽభూదిత్యర్థః। 'న నర్మయుక్తం వచనం హినస్తి స్త్రీపుంసయోః—' ఇతి భారతాదౌ। విదన్, 'విదేః శతుర్వసుః' (౭।౧।౩౬) ఇత్యత్ర వికల్పానువృత్తేర్వసోరభావః। ఏవం 'చతుర్దశతయీం విద్యాం విదద్భిః—' ఇత్యత్రాపి జ్ఞేయమ్। వదావదం, 'చరిచలి—' (వా౦ ౩౪౩౦) ఇత్యాదినా ద్విత్వమభ్యాసస్యాక్చ। మ్లానవాన్, క్తవతోస్తకారస్య 'సంథోగాదేరాతః—' (౮।౨।౪౩) ఇతి నః॥౧౭౧॥

యజ్ఞయూపఘనాం జజ్ఞౌ స పురం శఙ్కుసంకులామ్।

జనైర్ధర్మధనైః కీర్ణాం వ్యాలక్రోడీకృతాం చ తామ్॥౧౭౨॥

యజ్ఞేతి॥ స యజ్ఞయూపైః ఖాదిరౌదుమ్బరపశుబన్ధస్తమ్భైర్ఘనాం నితరాం వ్యాప్తాం తాం పురం శఙ్కుభిస్తీక్ష్ణాగ్రకీలైః సంకులాం వ్యాప్తామివ జజ్ఞౌ మేనే। తథా,—ధర్మధనైర్జనైః కీర్ణాం తాం పురం వ్యాలైః సర్పైర్దుష్టశ్వాపదైర్వా దుష్టగజైర్వా కోడీకృతాం సర్వత్ర పూర్ణాం వ్యాలాః క్రోడే మధ్యే యస్యాస్తామేతాదృశీం కృతామివ మేనే। కీలసర్పాదిభిర్వ్యాప్తం స్థానం యథా ప్రవేష్టుమశక్యమ్, తథా సా పురీ తస్య ప్రవేష్టుమశక్యా జాతేత్యర్థః। 'వ్యాలో భుజంగమే క్రూరే శ్వాపదే దుష్టదన్తిని' ఇతి విశ్వః। రేఫాన్తః 'పూః' శబ్దః స్త్రీలిఙ్గః। 'చః' సముచ్చయార్థం ఇవార్థో వా॥౧౭౨॥

స పార్శ్వమశకద్గన్తుం న వరాకః పరాకిణామ్।

మాసోపవాసినాం ఛాయాలఙ్ఘనే ఘనమస్ఖలత్॥౧౭౩॥

స ఇతి॥ వరాకః క్వచిదపి స్థానాలాభాద్దీనః స కలిః పరాకిణాం ద్వాదశరాత్రోపవాసరూపపరాకాఖ్యకృచ్ఛ్రవిశేషవ్రతచారిణాం పార్శ్వం గన్తుం నాశకత్। తథా,—మాసోపవాసినాం కాయప్రతిచ్ఛాయాయా అపి లఙ్ఘనేఽతిక్రమణే తస్యా అపి సమీపే

గన్తుం ఘనం నితరామస్ఖలద్భ్రమత్పదోఽభూత్। తచ్ఛాయామపి ద్రష్టుం నాశకదిత్యర్థః। వరాకః, 'జల్పభిక్ష—'(౩।౨।౧౫౫) ఇతి షాకన్॥౧౭౩॥

ఆవాహితాం ద్విజైస్తత్ర గాయత్రీమర్కమణ్డలాత్।

స సంనిదధతీం పశ్యన్దృష్టనష్టోఽభవద్భియా॥౧౭౪॥

ఆవాహితామితి॥ తత్ర పురే స ద్విజైః స్త్రైవర్ణికైః 'ఆగచ్ఛ వరదే—'ఇత్యాదిమన్త్రైరావాహితాం అనన్తరమర్కమణ్డలాద్భక్త్యతిశయసామర్థ్యాత్సూర్యబిమ్బాన్నిర్గత్య దివ్యరూపేణ సంనిదధతీం తత్సమీపమాగచ్ఛన్తీం ప్రాతః సంధ్యాధిదేవతాం గాయత్రీం పశ్యన్ గాయత్ర్యాః సకాశాద్భయేన గాయత్ర్యైవాదౌ దృష్టః పశ్చాత్తదానీమేవ నష్టోఽదృశ్యోఽభవత్। సంధ్యావన్దనం కుర్వతో ద్విజాన్దృష్ట్వా గాయత్రీ మాం వినాశయిష్యతీతి తతః స్థానాత్పలాయ్య గత ఇయర్థః। 'గాయత్రీ సూర్యబిమ్బస్థా—' ఇతి ధ్యానమ్। అర్కమణ్డలాదావాహితామితి వా। దృష్టనష్టః, 'పూర్వకాల—' (౨।౧।౪౯) ఇతి సమాసః॥౧౭౪॥

స గృహే గృహిభిః పూర్ణే వనే వైఖానసైర్వనే।

యత్యాధారేఽమరాగారే క్వాపి న స్థానమానశే॥౧౭౫॥

స ఇతి॥ స గృహిభిర్గృహస్థైః పూర్ణే గృహే, తథా,—వైఖానసైర్వానప్రస్థైర్వనే వ్యాప్తే వనే తథా,—యతీనాం పరమహంసానాం సంన్యాసినామాధార ఆశ్రయభూతైర్వ్యాప్తేఽమరాగారే। క్వాపి కస్మిన్నపీతి సర్వత్ర యోజ్యమ్। దేవాలయే స్థానం న ఆనశే ఆశ్రయం న ప్రాప। గృహిభిర్గృహే పూర్ణే సతీతి సతిసప్తమీ వా సర్వత్ర॥౧౭౫॥

క్వాపి నాపశ్యదన్విష్యన్హింసామాత్మప్రియామసౌ।

స్వమిత్రం తత్ర న ప్రాప్నోదపి మూర్ఖముఖే కలిమ్॥౧౭౬॥

క్వాపీతి॥ అసౌ కలిస్తత్ర పుర ఆత్మనః ప్రియామిష్టాం నిషిద్ధాం హింసామ్। అథ చ,—స్త్రియమ్। అన్విష్యన్నపి క్వాపి కస్మిన్నపి దేశే నాపశ్యత్। తథా,—కలహప్రియత్వాన్నామసామ్యాచ్చ స్వస్య మిత్రం కలిం కలహం మూర్ఖాణామపి ముఖే

సంభావితే స్థలే నాప్నోత్। మూర్ఖా అపి తత్ర న కలహాయన్తే హింసాకలహయోరభావాత్తత్ర స్థితిం న లేభ ఇత్యర్థః। అన్యోఽపి యత్ర స్వస్త్రీమిత్రాద్యభావస్తత్ర క్షణమపి న తిష్ఠతీత్యుక్తిః॥౧౭౬॥

హింసాగవీం మఖే వీక్ష్య రిరంసుర్ధావతి స్మ సః।

సా తు సౌమ్యవృషాసక్తా స్వరం దూరాన్నిరాస తమ్॥౧౭౭॥

హింసేతి॥ మఖే గోమేధాఖ్యే యజ్ఞే హింసాగవీం హింసాసంబన్ధినీం గవీం వీక్ష్య రిరంసుర్హృష్టచిత్తః సః 'నిషిద్ధగోహింసా మత్ప్రియా' ఇతి ధావతి స్మ। సా తు హన్యమానా గౌః పునః సౌమ్యే సోమదేవతాకద్రవ్యసాధ్యే వృషే ధర్మ ఆసక్తా తత్సంబన్ధినీ తత్సాధికా సతీ। అభిచారాదిదుష్టకర్మరాహిత్యాత్సౌమ్యో రమణీయః పారలౌకికో ధర్మస్తత్సాధికా వా। స్వరం పాపరూపత్వాహుఃసహమ్। రలయోరభేదాత్ ఖలం వా। పాపరూపం దూరాదేవ నిరాస నిరాచకార। అధర్మసాధనం గోహింసాది దృష్ట్వా ప్రవృత్తేః పశ్చాద్ధర్మసాధనమగ్నీషోమీయవైదికపశుహింసాది దృష్ట్వా మత్ప్రియా హింసా న భవతీతి దూరాత్పరావృత్త ఇత్యన్వయః। 'ముఖే' ఇతి పాఠే—హింసాప్రతిపాదికాం గాం వాణీం యజ్వనాం ముఖే వీక్ష్య। శ్రుత్వేతి యావత్। రిరంసురధావత్। సా తు వాణీ సౌమ్యప్రతిపాదికా సతీ తమఖరమ్ 'అగ్నీషోమీయం పశుమ్—' ఇత్యాదివాక్యాకర్ణనమాత్రేణ దుఃఖవశాన్నిస్తేజస్కం దూరాన్నిరాసేతి వా। అథ చ,— కామాతురః సురతేచ్ఛుః ఖరో గర్దభో గాం వీక్ష్య యద్యపి ధావతి, తథాపి సా రమణీయవృషభానురక్తా సతీ విజాతీయత్వాద్గర్దభం దూరాన్నిరాచకారేతి। ముఖే యజ్ఞప్రారమ్భ ఇతి వా। అథ చ,— గౌర్యథా సౌమ్యం వృషభమనుసరన్తీ క్రూరం వృషభం త్యజతి। 'సుకృతే వృషభే వృషః' ఇత్యమరః। హింసాగవీతి 'గోరతద్ధిత—'(౫/౪।౯౨) ఇతి టచ్॥౧౭౭॥

మౌనేన వ్రతనిష్ఠానాం స్వాక్రోశం మన్యతే స్మ సః।

వన్ద్యవన్దారుభిర్జజ్ఞౌ స్వశిరశ్చ పదాహతమ్॥౧౭౮॥

మౌనేనేతి॥ స కలిర్వ్రతనిష్ఠానాం వాగ్యమవ్రతినాం సంధ్యాదిజపమౌనినాం వా మౌనేన వాఙ్నియమేన కృత్వా స్వస్యాత్మన ఆక్రోశం గాలిప్రదానమేవ మన్యతే స్మ। తథా,—వన్ద్యేషు నమస్కారార్హేషు గుర్వాదిషు వన్దారుభిర్నమస్కుర్వద్భిర్నరైః స్వశిరశ్చ పదాహతం

చరణతాడితమివ జజ్ఞావజ్ఞాసీత్। 'చః' ఇవార్థో వా। వన్దారుః, 'శృవన్ద్యోరారుః' (3।౨।౧౭3) ఇత్యారుః॥ 'వన్ద్యాన్' ఇతి పాఠే—తద్యోగే 'న లోకా—'(౨।3।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్వితీయా॥

ఋషీణాం స బృసీః పాణౌ పశ్యన్నాచామతామపః।

మేనే ఘనైరమీ హన్తుం శప్తుం మామద్భిరుద్యతాః॥౧౭౯॥

ఋషీణామితి॥ స కలిః ఋషీణాం పాణౌ హస్తే బృసీః కుశాసనాని పశ్యన్ 'అమీ ఋషయో ఘనైర్లోహముద్గరైర్మాం హన్తుముద్యతాః' ఇతి మేనే। తథా,—ఆచామతాం తేషామేవ హస్తే ఆచమనార్థం గృహీతా అపః పశ్యన్ అమీ మామద్భిశ్చ 'త్వం భస్మసాద్భవ' ఇతి శప్తుముద్యతా ఇతి మేనే। తతోఽప్యతిభయేనాపాసరదిత్యర్థః। కేషాంచిద్ధస్తే బృసీః, కేషాఞ్చిద్ధస్తేఽపః పశ్యన్నితి వా। హన్తుమివ, శప్తుమివేతి ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। 'స కుశాన్' ఇతి పాఠే—కుశాన్ అపశ్చ పశ్యన్నిత్యర్థః। అత్ర దైర్ఘ్యాత్కుశా ఏవ ఘనతుల్యాః। ఆచామతాం, 'ష్ఠివుక్లము—' (౭।3।౭౫) ఇతి దీర్ఘః॥౧౭౯॥

మౌఞ్జీభృతో ధృతాషాఢానాశశఙ్కే స వర్ణినః।

రజ్జ్వామీ బన్ధుమాయాన్తి హన్తుం దణ్డేన మాం తతః॥౧౮౦॥

మౌఞ్జీతి॥ స కలిర్మౌఞ్జీభృతో ముఞ్జతృణమేఖలాధారిణః। తథా,— ధృత ఆషాఢః పాలాశదణ్డో యైస్తాన్వర్ణినో బ్రహ్మచారిణః ఏవంభూతానాశశఙ్కే మేనే। అభీ పురుషా రజ్జ్వా మాం బన్ధుం తతో బన్ధానన్తరం చ దణ్డేన మాం హన్తుమాయాన్తీతి। మౌఞ్జీభృతో ధృతాషాఢా ఏతే బ్రహ్మచారిణో న భవన్తి, కింతు మాం రజ్జ్వా బన్ధుమ్, దణ్డేన హన్తుమాయాన్తీత్యాశశఙ్క ఇతి వా। 'ధృతాషాఢాన్నా—' ఇతి పాఠే—ఏవంభూతా బ్రహ్మచారిణ ఇతి నాశశఙ్కే, కింత్విత్యుత్తరార్ధమ్। 'పాలాశో దణ్డ ఆషాఢః', 'వర్ణినో బ్రహ్మచారిణః' ఇత్యమరః। మౌఞ్జీ వికారేఽఞ్। వర్ణోఽస్త్యేషామ్, 'వర్ణాద్బ్రహ్మచారిణి' (౫।౨।౧3౪) ఇతీనిః॥౧౮౦॥

దృష్ట్వా పురః పురోడాశమాసీదుత్త్రాసదుర్మనాః।

మన్వానః ఫణినీస్తత్ర స ముమోచాస్రు చ స్రుచః॥౧౮౧॥

దృష్ట్వేతి॥ స తత్ర పురి పురోఽగ్రేఽశ్వశఫమాత్రం పురోడాశమష్టాదశకపాలాదిసంస్కృతం పశుశరీరావయవం దృష్ట్వా ఉన్నా సేనోత్కృష్టభయేన దుర్మనా దుఃఖిత ఆసీత్। తథా,— స్రుచః సర్పఫణాకారపురోభాగా వైకఙ్కతాదీర్ఘహూః ఫణినీః సర్పిణీర్మన్వానోఽస్రు ముమోచ। దంశన-భియా రురోదేత్యర్థః। పురోడాశోఽకారాన్తః। 'పురోడాశభుజామిష్టమ్' (మాం ౨।౧౦౬) ఇతి మాఘే॥౧౮౧॥

ముముదే మదిరాదానం విదన్నేష ద్విజన్మనః।

దృష్ట్వా సౌత్రామణీమిష్టిం తం కుర్వన్తమదూయత॥౧౮౨॥

ముముద ఇతి॥ ఏష ద్విజన్మనో బ్రాహ్మణస్య మదిరాదానం మదిరాస్వీకారం విదఞ్జానన్పశ్యన్ 'అయం మహాపాతకీ' ఇతి బుద్ధ్వా ముముదే। అనన్తరం చ సౌత్రామణీమిష్టిమిన్ద్రదేవతాకం యాగం కుర్వన్తం తం ద్విజం దృష్ట్వాఽదూయత। 'సౌత్రామణ్యాం సోమప్రహాన్సురాగ్రహాంశ్చ గృహ్ణన్తి' ఇతి శ్రుతేర్మదిరాదానస్య వైధత్వాల్లబ్ధాశ్రయవినాశాదివ వివ్యథ ఇత్యర్థః। సౌత్రామణీ, దేవతార్థే సంబన్ధమాత్రే వాణ్, 'అన్' (౬।౪।౧౬౭) ఇతి ప్రకృతిభావః॥౧౮౨॥

అపశ్యద్యావతో వేదవిదాం బ్రహ్మాఞ్జలీనసౌ।

ఉదడీయన్త తావన్తస్తస్యాస్రాఞ్జలయో హృదః॥౧౮౩॥

అపశ్యదితి॥ అసౌ వేదవిదాం యావతో యావత్సంఖ్యాకాన్బహూన్బ్రహ్మాఞ్జలీన్బ్రహ్మయజ్ఞసమయే క్రియమాణాన్, హస్తస్వరకల్పనార్థం సంయోజితాన్కరపుటాన్ వా, సూర్యోపస్థాయినాం గాయత్రీమన్త్రజపాఞ్జలీన్ 'వ్రతారమ్భేఽవసానే చ పాదౌ గ్రాహ్యౌ గురోః సదా। సంహృత్య హస్తావధ్యేయం స హి బ్రహ్మాఞ్జలిః స్మృతః' (మను౦౨।౭౧) ఇతి మనూక్తలక్షణాన్కరసంపుటానపశ్యత్। తావన్తస్తస్య కలేర్హృదః సకాశాదస్రాఞ్జలయో రక్తపూర్ణా అఞ్జలయ ఉదడీయన్త ఉత్పతితా నిర్గతాః। తద్దర్శనమాత్రేణ నితరాం విదీర్ణహృదయోఽభూదిత్యర్థః। 'తదస్ర—' ఇతి పాఠ ఉపేక్ష్యః॥౧౮౩॥

స్నాతకం ఘాతకం జజ్ఞే జజ్ఞౌ దాన్తం కృతాన్తవత్।

వాచంయమస్య దృష్ట్యైవ యమస్యేవ విభాయ సః॥౧౮౪॥

స్నాతకమితి॥ స విద్యాస్నాతకమ్, వ్రతస్నాతకమ్, ఉభయస్నాతకం చ స్వస్య ఘాతకం విశ్వాసఘాతినం జజ్ఞే మేనే। తథా,— దాన్తం తపఃక్లేశసహం జితేన్ద్రియం నరం కృతాన్తవత్ యమమివ భయహేతుం జజ్ఞౌ జ్ఞాతవాన్। తథా,— వాచంయమస్య మౌనినో దృష్ట్యైవ దర్శనమాత్రేణ మౌనికర్తృకస్వకర్మక-స్వకర్తృకమౌనికర్మకదర్శనేనైవ వా బిభాయాత్రసత్। కస్యేవ—యమస్యేవ। యమకర్తృకస్వకర్మక-స్వకర్తృకయమకర్మకదర్శనేనేవ। యమేన దృష్టే, యమే వా దృష్టే, యథా భయం, తథా మౌనిన ఇత్యర్థః। 'స్నాతకస్త్వాప్లుతో వ్రతీ', 'తపఃక్లేశసహో దాన్తః' ఇత్యమరః। 'గురవే తు వరం దత్త్వా స్నాయాచ్చ తదనుజ్ఞయా। వేదవ్రతాని వా పారం నీత్వా హ్యుభయమేవ వా ' (యాజ్ఞం ౩।౫౧) ఇతి యాజ్ఞవల్క్యః। స్నాతీతి స్నాతకః యాజకాదిత్వాత్సాధుర్ణ్వులన్తః। ఘాతకం, హన్తేర్ణ్వులి 'హనస్తః' (౭।౩।౩౨)। జజ్ఞౌ జజ్ఞ ఇతి జానాతేః కర్త్రభిప్రాయక్రియాఫలావివక్షయా 'శేషాత్కర్తరి—' (౧।౩।౭౮) ఇతి పరస్మైపదమ్। తద్వివక్షయా తు 'అనుపసర్గాజ్జ్ఞః' (౧।౩।౭౬।) ఇతి తఙ్। దృష్ట్యేతి భయహేతుత్వావివక్షయానపాదానత్వమ్॥౧౮౪॥

స పాఖణ్డజనాన్వేషీ ప్రాప్నువన్వేదపణ్డితాన్।

జలార్థీవానలం ప్రాప్య పాపస్తాపాదపాసరత్॥౧౮౫॥

స ఇతి॥ స పాఖణ్డజనాన్వేషీ స్వపక్షీయాన్వేదదూషకాన్విచారయన్సన్ వేదేషు పణ్డితాన్ఛ్రౌతస్మార్తకర్మఠాన్ప్రాప్నువన్పశ్యన్ తాపాదతిదుఃఖాద్ధేతోరపాసరత్పలాయితః। యతః—పాపరూపః। క ఇవ—అనలం ప్రాప్య జలార్థీవ। తృషితో జలం విచిన్వన్నగ్నిం ప్రాప్యాప్యాద్దూరం పలాయతే॥౧౮౫॥

తత్ర బ్రహ్మహణం పశ్యన్నతిసంతోషమానసే।

నిర్వర్ణ్య సర్వమేధస్య యజ్వానం జ్వరతి స్మ సః॥౧౮౬॥

తత్రేతి॥ స తత్ర బ్రహ్మహణం నరం పశ్యన్ మహాపాతకిత్వాదాత్మాశ్రయాదతితరాం సంతోషమానసే ప్రాప। అనన్తరం సర్వమేధాఖ్యస్య యజ్ఞస్య యజ్వానం తం ప్రోక్షణావదానాదిసంస్కారాదికర్మణా నిర్వర్ణ్య నిర్ధార్య జ్వరతి స్మ నితరాం సంతప్తోఽభూత్।

సర్వమేధే హి తత్తజ్జాతీయైకైకప్రాణిహింసాధికారాత్ 'బ్రాహ్మణో బ్రాహ్మణమాలభేత' ఇతి బ్రహ్మవధస్య వైధత్వాన్నిరాశ్రయత్వాత్సంతప్త ఇత్యర్థః। బ్రహ్మహణమ్, 'బ్రహ్మభ్రూణ—' (౩।౨।౮౭) ఇతి క్విప్। జ్వరతిర్భ్వాదిః॥౧౮౬॥

యతిహస్తస్థితైస్తస్య రామ్భైరారమ్భి తర్జనా।

దుర్జనస్యాజని క్లిష్టగృహిణాం వేదయష్టిభిః॥౧౮౭॥

యతీతి॥ యతీనాం సంన్యాసినాం హస్తస్థితై రామ్భైర్వేణుదణ్డైస్తస్య కలేస్తర్జనా భర్త్సనా ఆరమ్భ్యకారి। తథా,—గృహిణాం గృహస్థానాం వేదైరేవ యష్టిభిర్దణ్డైర్వేదానాం క్రమజటారూపాభిర్వా యష్టిభిస్తస్య దుర్జనస్య క్లిష్టిః క్లేశోఽజని। రామ్భయష్టీర్దృష్ట్వా భీత ఇత్యర్థః 'రామ్భస్తు వైణవః' ఇత్యమరః। రమ్భో వేణుః, 'తస్యేదమ్' (౪।౩।౧౨౦) ఇత్యణ్। క్లిష్టిః, 'తితుత్ర—' (౭/౨/౯) ఇతీణ్నిషేధః॥౧౮౭॥

మణ్డలత్యాగమేవైచ్ఛదీక్ష్య స్థణ్డిలశాయినః।

పవిత్రాలోకనాదేష పవిత్రాసమవిన్దత॥౧౮౮॥

మణ్డలేతి॥ ఏష స్థణ్డిలశాయినో వేదికాశయనవ్రతచారిణో నరానీక్ష్య మణ్డలస్య తద్రాష్ట్రస్య త్యాగమేవైచ్ఛత్। తథా,—పవిత్రాణాం యజ్ఞాద్యుప్రకరణాదీనామాలోకనాత్ పవేర్వజ్రాద్యుస్త్రాసస్తమవిన్దత ప్రాప। తతోఽపి మహద్భయమాపేత్యర్థః। ' అగరౌ సాగ్రౌ దర్భౌ పవిత్రమ్' ఇతి కాత్యాయనః। స్థణ్డిల ఏవ శేతే వ్రతవశాత్స స్థణ్డిలశాయీ। 'వ్రతే' (౩।౨।౮౦) ఇతీనిః॥౧౮౮॥

అపశ్యజ్జినమన్విష్యన్నజినం బ్రహ్మచారిణా।

క్షపణార్థీ సదీక్షస్య స చాక్షపణమైక్షత॥౧౮౯॥

అపశ్యదితి॥ స జినం బోద్ధవిశేషం స్వమిత్రమన్విష్యన్బ్రహ్మచారిణామజినం కృష్ణమృగచర్మోత్తరాసఙ్గమపశ్యత్। క్షపణేన దిగమ్బరేణ వేదబాహ్యేనార్థీ (వ) ప్రయోజనార్థీ తమపి గవేషయన్ యజ్ఞదీక్షాసహితస్య యజ్వనోఽక్షపణం దీక్షాఙ్గధర్మపరిత్యాగాభావమైక్షత।

యద్వా,—అక్షాభ్యాం పాశకాభ్యాం పణం క్రీడాం పాశకసంబన్ధిజయపరాజయదేయం రాశీకృతం ధనం దదర్శ। 'రాజసూయే యజమానోఽక్షైర్దీవ్యతి' ఇతి శ్రుతేర్విహితత్వాద్ధపూతం యుక్తమ్। వైధం సర్వం దుఃఖదం స్వస్యామిత్రమేవ జ్ఞాతవాన్, నతు మిత్రమిత్యర్థః। పణం, 'నిత్యం పణః—'(3।3।౬౬) ఇత్యప్॥౧౮౯॥

జపతామక్షమాలాసు బీజాకర్షణదర్శనాత్।

స జీవాకృష్టికష్టాని విపరీతదృగన్వభూత్॥౧౯౦॥

జపతామితి॥స జపతాం నరాణామక్షమాలాసు పద్మాక్షరుద్రాక్షాదిమణినిర్మితజపమాలికాసు వర్తమానానాం పద్మాక్షాదిబీజానాం జపగణనార్థమాకర్షణం తస్య దర్శనాద్ధేతోర్జీవానాం ప్రాణానామాకృష్టిరాకర్షణం తయా జాతాని కష్టాని దుఃఖాన్యన్వభూత్। యస్మాద్విపరీతదృక్ విరుద్ధదర్శీ సర్వహితం ధర్మమహితత్వేన జానానస్తాదృగ్ధర్మదర్శనమాత్రేణ మహద్దుఃఖమన్వభూదిత్యర్థః। అథ చ,—విపరీతదర్శనశీలత్వాద్వీజేత్యత్ర వ్యఞ్జనమాత్రవ్యత్యయేన, బవయోః సావర్ణ్యేన చ జీవేతి భవతీతి జీవాకృష్టికష్టానుభవనం యుక్తమ్॥౧౯౦॥

త్రిసంధ్యం తత్ర విప్రాణాం స పశ్యన్నఘమర్షణమ్।

వరమైచ్ఛదృశోరేవ నిజయోరపకర్షణమ్॥౧౯౧॥

త్రిసంధ్యమితి॥ స తత్ర త్రిసంధ్యం ప్రాతర్మధ్యాహ్నసాయాహ్నరూపం సంధ్యాత్రయమభివ్యాప్య విప్రాణామఘమర్షణమ్। 'ఋతం చ—' (ఋ౧౦।౮।౪౮) ఇతి ఋగ్భిర్నాసాస్పర్శాభిమన్త్రితం చులుకోదకం తత్ప్రక్షేపోదకం వా పశ్యన్నిజయోర్దృశోరపకర్షణమున్మూలనమేవ వరం శ్రేష్ఠమిత్యైచ్ఛత్। మదీయనేత్రే యది కోఽప్యుదమూలయిష్యత్ తర్హ్యేతద్దుఃఖమూలం నాద్రక్ష్యత। తస్మాన్నేత్రోన్మూలనమేవ వరమితి మేన ఇత్యర్థః। తదపి దృష్ట్వా దుఃఖితోఽభూదితి భావః। అఘమర్షణదర్శనవ్యథా నేత్రాపకర్షణవ్యథాతుల్యా। త్రిసంధ్యమ్, అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా॥౧౯౧॥

అద్రాక్షీత్తత్ర కించిన్న కలిః పరిచితం క్వచిత్।

భైమీనలవ్యలీకాణుప్రశ్నకామః పరిభ్రమన్॥౧౯౨॥

అద్రాక్షీదితి॥భైమీనలయోర్వ్యలీకస్యానృతస్యాణు దోషలేశమపి ప్రశ్నకామః ప్రష్టుం వాఞ్ఛన్। అత ఏవ తత్ర పురే కథకస్వమిత్రగవేషణార్థం పరిభ్రమన్నరితో విచరన్ స కలిః క్వచిదపి స్థానే కించిదపి స్వస్య పరిచితం జినక్షపణాదిమిత్రం నాద్రాక్షీత్। నలేన భైమ్యా వా తత్రత్యేన జనేన వా కృతేషు క్వచిదపి కేషుచిదపి మహాపాతకోపపాతకాదిషు మధ్యే కించిదపి పరిచితపాతకం నాద్రాక్షీత్। 'త్వయా భైమీ నలోఽత్రత్యలోకో వా స్పృష్టః కిమ్' ఇతి కలిర్యత్పృచ్ఛతి, తదేకమపి పాపం నాస్త్యేవేతి భావ ఇతి వా॥౧౯౨॥

తపఃస్వాధ్యాయయజ్ఞానామకాణ్డద్విష్టతాపసః।

స్వవిద్విషాం శ్రియం తస్మిన్పశ్యన్నుపతతాప సః॥౧౯౩॥

తప ఇతి॥ పఞ్చాగ్నిసాధనాది తపః, వేదపాఠరూపః స్వాధ్యాయః, దేవతోద్దేశేన ద్రవ్యత్యాగో యాగో యజ్ఞః, ఏషాం స్వస్య పాపరూపత్వాద్విద్విషాం వైరిణాం తస్మిన్పురే శ్రియం సమృద్ధిం బాహుల్యం పశ్యన్నకాణ్డం నిష్కారణమేవ ద్విష్టాస్తాపసా యేన స కలిరుపతతాప అతిదాహమాప। అతిదుఃఖితోఽభూదిత్యర్థః। అన్యోఽపి స్వవైరిలక్ష్మీం పశ్యన్నుపతప్యతే। యజ్ఞాపేక్షయా స్వాధ్యాయస్యాభ్యర్హితత్వాత్ పూర్వనిపాతః॥౧౯౩॥

క్రమం తత్రోపనమ్రాయా విశ్వస్యా వీక్ష్య తుష్టవాన్।

స మమ్లౌ తం విభావ్యాథ వామదేవ్యాభ్యుపాసకమ్॥౧౯౪॥

క్రమమితి॥ స తత్ర పురే ఉపనమ్రాయా ఉపాసకస్య సమీపమాగత్య స్థితాయాః స్వజాతీయాయా విజాతీయాయా గమ్యాయా అగమ్యాయా వా విశ్వస్యాః సర్వస్యాః స్త్రియాః క్రమం కాముకం తాం సంభుఞ్జానం కంచన నరం వీక్ష్య అయం మహాపాతకీ మమాశ్రయో భవిష్యతీతి బుద్ధ్యా తుష్టవాన్। అథ పశ్చాద్విచారణాయాం క్రియమాణాయాం తం క్రమం వామదేవేన మునినా దృష్టం బ్రహ్మసామ 'కయానశ్చిత్ర—' (౩।౬।౨౪) ఇత్యాది వామదేవ్యం నామ సామ తస్య బ్రహ్మవిద్యాయా అభ్యుపాసకం విభావ్య మత్వా మమ్లౌ దుఃఖితోఽభూత్। 'వామదేవ్యోపాసనే సర్వాః స్త్రియ ఉపసీదన్తి' ఇతి శ్రుతిః। 'దృష్టం సామ' (౭/౨/౭) ఇత్యర్థే 'వామదేవాడ్డ్యడ్డ్యౌ' (౪/౨/౯) ఇతి డ్యః॥౧౯౪॥

వైరిణీ శుచితా తస్మై న ప్రవేశం దదౌ భువి।
న వేదధ్వనిరాలమ్బమమ్బరే వితతార వా॥౧౯౫॥

వైరిణీతి॥ శుచితా లోకానాం బాహ్యాభ్యన్తరశుచితా మనఃశుద్ధిర్గోమయాద్యనులేపనజనితా చ శుచితా భువి ప్రవేశం తస్మై న దదౌ। యస్మాదశుచేస్తస్య వైరిణీ। నగరమధ్యే సర్వేషాం జనానాం భూమేశ్చ శుచిత్వాత్స్థాతుం నాశకదిత్యర్థః। తథా,—వేదధ్వనిరమ్బరే శబ్దాశ్రయే నగరసంబన్ధ్యుపరితనాకాశదేశే ఆలమ్బమాశ్రయం న వితతార। అమ్బరస్య వేదధ్వన్యాశ్రయత్వాత్తత్రాపి స్థాతుం నాశకదిత్యర్థః। 'వా' సముచ్చయే। అన్యోఽపి వైరిణే స్థానం న దదాతి॥౧౯౫॥

దర్శస్య దర్శనాత్కష్టమగ్నిష్టోమస్య చానశే।
జుఘూర్ణే పౌర్ణమాసేక్షీ సోమం సోఽమన్యతాన్తకమ్॥౧౯౬॥

దర్శస్యేతి॥ స దర్శస్యాగ్నిష్టోమస్యామావాస్యాయాగస్య దర్శనాత్కష్టం మహద్దుఃఖమానశే ప్రాప। తథా,—పౌర్ణమాసం యాగమీక్షతే ఏవంశీలః సన్ జుఘూర్ణే బభ్రామ। తద్దర్శనేన ముమూర్చ్ఛేత్యర్థః। సోమయాగం త్వన్తకమేవామన్యత। తద్దర్శనాన్మరణమేవాన్వభూదిత్యర్థః। అన్యస్యాపి జ్వరాదిపీడా, పశ్చాన్మూర్చ్ఛా, అనన్తరం చ మరణం భవతి॥౧౯౬॥

తేనాదృశ్యన్త వీరఘ్నా న తు వీరహణో జనాః।
నాపశ్యత్సోఽభినిర్ముక్తాఞ్జీవన్ముక్తానవైక్షత॥౧౯౭॥

తేనేతి॥ తేన కలినా వీరాఞ్ఛూరాన్ఘ్నన్తీతి క్షాత్రధర్మజీవినో ధార్మికా అదృశ్యన్త। వీరాఞ్శ్రేష్ఠానాచారవతో ఘ్నన్తీతి వీరహణో జనా న దృష్టాః। శూరా ఏవ యైర్హన్యన్తే, న తు సదాచారాః। తాదృశా మహావీరా ఏవ తత్ర తేన దృష్టా ఇత్యర్థః। యద్వా,—వీరయతే శూరో భవతి వీరోఽతితేజస్వీ వహ్నిస్తం ఘ్నన్త్యుపేక్షయా నాశయన్తీతి వీరహణో నష్టాగ్రయస్తే పునర్న దృష్టాః। సర్వోఽపి గృహస్థః సాగ్నిక ఏవ తత్రేత్యర్థః। తథా,—సోఽభినిర్ముక్తాన్ యేషు సుప్తేషు సూర్యోఽస్తమేతి తాదృశాన్సూర్యాస్తమయసమయే నిద్రితాననాచారాంస్తత్ర నాపశ్యత్। కింతు—జీవన్తశ్చ తే ముక్తాశ్చ తాన్విషయపరిత్యాగినో బ్రహ్మజ్ఞానినోఽవైక్షత। వీరఘ్నా

వీరహననయోగ్యా దృష్టాః, న తు యే వీరాన్హతవన్తస్తే దృష్టాః। వీరమారణమపి తత్ర రాష్ట్రే న క్రియత ఇత్యర్థ ఇతి వా। 'సుప్తే యస్మిన్నస్తమేతి సుప్తే యస్మిన్నుదేతి చ। అంశుమానభినిర్ముక్తాభ్యుదితౌ చ యథాక్రమమ్' ఇత్యమరః। వీరఘ్నః, మూలవిభుజాదిత్వాత్ కః॥౧౯౭॥

స తుతోషాశ్నతో విప్రాన్దృష్ట్వా స్పృష్టపరస్పరాన్।

హోమశేషీభవత్సోమభుజస్తాన్వీక్ష్య దూనవాన్॥౧౯౮॥

స ఇతి॥ స విప్రాన్స్పృష్టం పరస్పరం యైస్తానన్యోన్యస్పర్శినోఽశ్నతో భుఞ్జానాన్ దృష్ట్వా తుతోష। ఉచ్ఛిష్టానాం మిథః స్పర్శనిషేధాత్తదతిక్రమకారిణః స్వాశ్రయత్వేన సంభావ్య హృష్ట ఇత్యర్థః। అనన్తరం హోమశేషీభవన్ హోమావశిష్టః సోమస్తం భుఞ్జతే సోమలతాచూర్ణం భుఞ్జానాంస్తాన్వీక్ష్య విచార్య దూనవాన్వ్యథితోఽభూత్। 'న సోమేనోచ్ఛిష్టో భవతి' ఇతి శ్రుతేః। 'ఇక్షుదణ్డే తిలే సోమే నోచ్ఛిష్టం మనురబ్రవీత్' ఇతి స్మృతేశ్చ సోమభక్షణేఽనుచ్ఛిష్టత్వాదన్యోన్యస్పర్శేఽపి పాపాభావాద్దుఃఖితోఽభూదిత్యర్థః॥౧౯౮॥

శ్రుత్వా జనం రజోజుష్టం తుష్టిం ప్రాప్నోజ్ఝటిత్యసౌ।

తం పశ్యన్పావనస్నానావస్థం దుఃస్థస్తతోఽభవత్॥౧౯౯॥

శ్రుత్వేతి॥ అసౌ కంచన జనం రజోజుష్టం ధూలిమలినం శ్రుత్వా నిషిద్ధస్త్రీ రజః స్పర్శబుద్ధ్యా ఖరాదినిషిద్ధరజఃస్పర్శబుద్ధ్యా దృష్ట్వా స్వాశ్రయాశయా ఝటితి శీఘ్రం తుష్టిం ప్రాప్నోత్। తతోఽనన్తరం విచారావసరే పవనసంబన్ధి పవిత్రం చ యద్గోరజఃస్నానం తత్ర తేన వాఽవస్థా స్థితిర్యస్య తత్ర వాఽవతిష్ఠతే తం పశ్యన్ దుఃస్థో దూనోఽభవత్। 'వారుణం తు జలస్నానమాపోహిష్ఠేతి మాన్త్రికమ్। వాయవ్యం గోరజఃస్నానమాగ్నేయం భస్మనోదితమ్। యత్తు సాతపవర్షేణ దివ్యం తదితి పఞ్చధా' ఇతి మనుః (?)। పావనస్నానస్య ధర్మ్యత్వాద్దూనోఽభూదిత్యర్థః। ప్రాప్నోత్, లఙ్। 'ప్రాప్తః' ఇతి చ పాఠః॥౧౯౯॥

అధావత్క్వాపి గాం వీక్ష్య హన్యమానామయం ముదా

అతిథిభ్యస్తథా బుద్ధ్వా మన్దో మన్దం న్యవర్తత॥౨౦౦॥

అధావదితి॥ అయం క్వాపి యజ్ఞశాలాయాం గృహే వా హన్యమానాం గాం వీక్ష్య స్వాశ్రయాశయా ముదాఽధావత్। అనన్తరం తు పునస్తాం గామతిథిభ్యోఽభ్యాగతార్థం హన్యమానాం బుద్ధ్వా మన్దో మూర్ఖోఽసౌ దుఃఖవశాన్మన్దం శనైర్న్యవర్తత పరావృత్తః। క్షణమపి తత్ర స్థాతుమశక్తః సన్న మన్దం శీఘ్రం పరావృత్త ఇతి వా। 'మహోక్షం వా మహాజం వా శ్రోత్రియాయోపకల్పయేత్' (యాజ్ఞం ౧।౧౦౯) ఇతి స్మృతేః॥౨౦౦॥

హృష్టవాన్స ద్విజం దృష్ట్వా నిత్యనైమిత్తికత్యజమ్।

యజమానం నిరూప్యైనం దూరం దీనముఖోఽద్రవత్॥౨౦౧॥

హృష్టవానితి॥ స ద్విజం నిత్యాని సంధ్యాస్నానాదీని, నైమిత్తికాని గ్రహణస్నానాదీని త్యజతి తమకుర్వాణం దృష్ట్వా హృష్టవాన్స్వాశ్రయాశయా జహర్ష। అనన్తరమేనం యజమానం యాగే కృతదీక్షం నిరూప్య నిశ్చిత్య నిరాశత్వాద్దీనముఖః సన్ అద్రవత్తస్మాత్ప్రదేశాద్దూరం పలాయాంచక్రే। 'దీక్షితో న దదాతి న జుహోతి' ఇత్యాదిశ్రుతేర్నిత్యనైమిత్తికకర్మత్యాగస్య వైధత్వాద్దోషాభావాత్తతోఽపి పలాయిత ఇత్యర్థః। నైమిత్తికః ఆగతార్థే భవార్థే వా ఠక్॥౨౦౧॥

ఆననన్ద నిరీక్ష్యాయం పురే తత్రాత్మఘాతినమ్।

సర్వస్వారస్య యజ్వానమేనం దృష్ట్వాథ వివ్యథే॥౨౦౨॥

ఆనన్దేతి॥ అయం తత్ర పుర ఆత్మఘాతినం కంచన నిరీక్ష్యానన్ద। 'సర్వత ఏవాత్మానం గోపాయేత్' ఇతి విధ్యతిక్రమాత్పాపకార్యయం మమాశ్రయః స్యాదితి బుద్ధ్యా జహర్షేత్యర్థః। అథ విచారణాయాం సత్యామేనమాత్మఘాతినం నామ్నా సర్వస్వారస్య యజ్ఞస్య యజ్వానం యజమానం దృష్ట్వా జ్ఞాత్వా వివ్యథే। ఆసన్నమరణో హ్యవిచికిత్స్యరోగాదిస్తత్రాధికారీ। 'సోఽన్త్యేష్టౌ సర్వస్వారాఖ్యే యజ్ఞే ఆత్మానమేవ పశుమన్త్రైః సంస్కృతం ఘాతయిత్వా యజ్ఞభాగమర్పయతి' ఇతి శ్రుతిః। వైధత్వాదాత్మఘాతదోషాభావాద్వ్యథిత ఇత్యర్థః। ఆత్మఘాతినం, తాచ్ఛీల్యే ణినిః॥౨౦౨॥

ఋతౌ మహావ్రతే పశ్యన్బ్రహ్మచారీత్వరీరతమ్।

జజ్ఞే యజ్ఞక్రియామజ్ఞః స భణ్డాకాణ్డతాణ్డవమ్॥౨౦౩॥

క్రతావితి॥ స మహావ్రతాఖ్యే ఋతౌ బ్రహ్మచారీ చేత్వరీ చ తయో రతం మైథునం పశ్యన్ యజ్ఞక్రియాం భణ్డానామసత్యభాషణాదివ్యాపారశీలానామకాణ్డతాణ్డవమసమయోద్ధతనృత్తమివ జజ్ఞే మేనే। యతోఽజ్ఞో మూర్ఖః। భణ్డా యథా బహుజనసమక్షం గుహ్యాది ప్రకాశయన్తి, తథా,—దివైవ బహుజనసమక్షమశ్లీలవ్యాపారకరణాద్యాగకర్మ భణ్డవ్యాపారతుల్యమితి యజ్వానః సర్వేఽప్యసభ్యా ఇతి మేన ఇత్యర్థః। 'మహావ్రతే బ్రహ్మచారిపుంశ్చల్యోః సంప్రవాదః' ఇత్యుపనిషత్। ఏతి తచ్ఛీలేత్వరీ స్వైరిణీ, 'ఇణ్నశ–' (౩।౨।౧౬౩) ఇతి క్వరపి తుకి చ 'టిడ్ఢాణఞ్–' (౪।౧।౧౫) ఇతి జీప్॥౨౦౩॥

యజ్వభార్యాశ్వమేధాశ్వలిఙ్గాలిఙ్గివరాఙ్గతామ్।

దృష్ట్వాచష్ట స కర్తారం శ్రుతేర్భణ్డమపణ్డితః॥౨౦౪॥

యజ్వేతి॥ స యజ్వనో యజమానస్య భార్యాయా అశ్వమేధాఖ్యస్య యజ్ఞస్యాశ్వస్తస్య లిఙ్గమాలిఙ్గత్యేవంశీలం వరాజం గుహ్యం యస్యాస్తస్యా భావస్తత్తా తాం దృష్ట్వా శ్రుతేర్వేదస్య కర్తారం భణ్డమాచష్టాఽకథయత్। ద్వాపరస్యాగ్ర ఇత్యర్థః। ఉన్మత్తత్వాదాత్మానం ప్రత్యేవ వా। యతోఽపణ్డితః శాస్త్రానుసారిబుద్ధిరహితః। 'పురాణం మానవో ధర్మః సాఙ్గో వేదశ్చికిత్సితమ్। ఆజ్ఞాసిద్ధాని చత్వారి న హాతవ్యాని హేతుభిః' (మను౦ ౧౨।౧౧౦) ఇతి రాజాజ్ఞావన్నిర్విచార వేదార్థోఽనుష్ఠేయః। అశ్వమేధప్రకరణే 'అశ్వస్య శిశ్నం మహిష్యా ఉపస్థే నిధత్తే' ఇత్యాదిశ్రుతేః। 'కర్తా భణ్డః' ఇతి శ్రుతికర్తుర్భణ్డత్వాభిధానాన్మూర్ఖః॥౨౦౪॥

అథ భీమజయా జుష్టం వ్యలోకత కలిర్నలమ్।

దుష్టదృగ్భిర్దురాలోకం ప్రభయేవ ప్రభాప్రభుమ్॥౨౦౫॥

అథేతి॥ అథైవం పురపరిభ్రమక్రమవశా (త్సకలనగరే ధర్మాత్మనామేవ దర్శనేన చిత్తఖేదా) దనన్తరం కలిర్భీమజయా భైమ్యా జుష్టం ప్రీత్యా సేవితం నలం వ్యలోకత। కమివ—ప్రభయా సంజ్ఞాదేవ్యా, అథ చ,—అసహ్యతేజసా జుష్టం ప్రభాప్రభుం సూర్యమివ। కింభూతముభయమ్—దుష్టా మత్సరాదిదోషోపహతా దృగ్ బుద్ధిర్యేషాం తైః పాపరూపైర్దురాలోకం పుణ్యశ్లోకత్వాత్పతివ్రతయా తయా చ యుక్తత్వాత్కలిప్రభృతిభిః సుఖేన ద్రష్టుమశక్యమ్, కాచకామలాదిదోషదృగ్భిర్దుర్దర్శ్య చ। ప్రకృష్టా భా కాయకాన్తిర్యస్యా ఇతి

భైమీవిశేషణం చ। ప్రకృష్టయా కాయకాన్త్యా పాపిభిర్దురాలోకం నలమితి వా। దురాలోకం ఖల్, తద్యోగే చ 'న లోకా–' (౨/3/౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్దుష్టదృగ్భిరితి తృతీయా॥౨౦౫॥

తయోః సౌహార్దసాన్ద్రత్వం పశ్యఞ్శల్యమివానశే।

మర్మచ్ఛేదమివానర్చ్ఛ స తన్నర్మోర్మిభిర్మిథః॥౨౦౬॥

తయోరితి। స తయోర్భైమీనలయోః సౌహార్దం సాన్ద్రత్వమన్యోన్యానురాగోత్కర్షం పశ్యన్ శల్యమివ హృది నారాచవ్యధమివానశే ప్రాప। తత్తుల్యదుఃఖోఽభూదిత్యర్థః। తథా,—మిథోఽన్యోన్యం తయోర్నర్మోర్మిభిః క్రీడాకల్లోలైః ప్రీత్యాలిఙ్గనచుమ్బనాదిభిరనుభావైః కృత్వా మర్మచ్ఛేదమివ ప్రాణహరణశరీరావయవకర్తనమివానర్చ్ఛ ప్రాప। సౌహార్దసాన్ద్రత్వస్య కారణత్వాదాలిఙ్గనాదినర్మణశ్చ కార్యత్వాన్న పౌనరుక్త్యాశఙ్కా। సౌహార్దమ్, యువాదిత్వాద్భావేఽణి 'హృద్భగ—' (౭।3।౧౯) ఇత్యుభయపదవృద్ధిః॥౨౦౬॥

అమర్షాదాత్మనో దోషాత్తయోస్తేజస్వితాగుణాత్।

స్ప్రష్టుం దృశాప్యనీశస్తౌ తస్మాదప్యచలత్కలిః॥౨౦౭॥

అమర్షాదితి॥ కలిరమర్షాద్భైమీనలప్రీతినర్మాసహనశీలత్వరూపాద్దోషాత్, తథా,—ఆత్మనో మహాపాతకాదిరూపాద్దోషాద్ధార్మికాశ్రయణాశక్తేః, తథా,—తయోర్భైమీనలయోస్తేజస్వితాగుణాత్కాయకాన్తింరూ-పాద్గుణాత్సౌన్ద-ర్యాతిశయాత్క్షాత్రతేజసశ్చాధర్షణీయత్వరూపాద్గుణాదిత్యేవం హేతుత్రయాత్తౌ భైమీనలౌ న పరం మనసా కిం తు దృశాపి నయనరశ్మినాపి స్ప్రష్టుమనీశోఽసమర్థః। కిం పునర్హస్తాదినా ఏవంభూతో యతోఽతస్తస్మాన్నలావాసాత్ప్రాసాదాదపి సకాశాత్స కలిరచలన్నిర్గతః। ఏవంవిధౌ తౌ దృష్ట్వా తత్రాపి ప్రవేష్టుమశక్తస్తతోఽపి ప్రస్థిత ఇత్యర్థః। అన్యోఽపి మలినస్తేజస్వినం దృశా వీక్షితుమప్యశక్తస్తతః పలాయతే॥౨౦౭॥

అగచ్ఛదాశ్రయాన్వేషీ నలద్వేషీ స నిఃశ్వసన్।

అభిరామం గృహారామం తస్య రామసమశ్రియః॥౨౦౮॥

అగచ్ఛదితి॥ నలద్వేషీ నలద్వేషపరః, అత ఏవ తత్పరాభవార్థమాశ్రయాన్వేషీ నివాసం మృగయమాణః కుత్రచిదపి తదలాభాద్దుఃఖాదమర్షేణ చ నిఃశ్వసన్ స కలిః రామేణ శ్రీరామేణ సమా తుల్యా శ్రీః శోభాసంపద్యస్య తస్య నలస్యభిరామం వృక్షాదిసమృద్ధిమత్త్వాద్రమణీయం గృహారామం ప్రాసాదసమీపవర్తి క్రీడావనమగచ్ఛత్। సమీపే స్థితౌ క్రియమాణాయాం నలదోషవిచారః సుశక ఇతి గృహారామం ప్రాప్తవానిత్యర్థః। శ్రీరామసామ్యేన నలస్య పావిత్ర్యం సౌన్దర్యం సంపదాధిక్యం భావిరాజ్యపరిత్యాగశ్చేతి సూచితమ్। తదానీం రామస్య భావిత్వే కవ్యపేక్షయాభూతత్వాత్ప్రవాహస్యానాదితయా వా భూతత్వాదుపమా యుక్తైవేతి జ్ఞేయమ్॥౨౦౮॥

రక్షిలక్షవృతత్వేన బాధనం న తపోధనైః।

మేనే మానీ మనాక్తత్ర స్వానుకూలం కలిః కిల॥౨౦౯॥

రక్షీతి॥ కలిస్తత్ర పురే రక్షిణాం రక్షకాణాం లక్ష సంఘ్రస్తేన యద్వృతత్వం పరివేష్టితత్వం తేన హేతునా ప్రవేష్టుమప్యశక్యత్వాత్తపోధనైః కృత్వా న బాధనం బాధయతీతి బాధనమేవంవిధం న భవతి తాపసానాం తత్ర ప్రవేశాభావాత్తాపసనిమిత్తస్వబాధారహితమ్, అత ఏవ—మనాక్ ఈషత్స్వానుకూలం స్వస్మై హితమ్, ఏవంవిధం మేనే। విశేషణబలాద్విశేష్యాక్షేపాత్తమారామం స్వహితం మేన ఇత్యర్థః। యతః—మానీ అభిమానవాన్। నలపరాభవార్థం తత్రైవ నివాసవాఞ్ఛాం దధారేత్యర్థః। 'కిల' ప్రసిద్ధౌ। రక్షిలక్షవృతత్వేనైవ బాధకమ్, న పునస్తపోధనైర్బాధకమ్।అతస్తత్ర పురే తమారామమేవ మనాక్ స్వహితం మేన ఇత్యర్థః। రక్షకబాధనే సత్యప్యదృశ్యతయాపి స్వస్య ప్రవేష్టుం శక్యత్వాన్నతు తపోధనబాధన ఇతి మనాగిత్యుక్తమ్। ఏవం సంకటే కిమిత్యవాత్సీదిత్యత ఆహ—యతో మానీ। అభిమానసాధనాయ సంకటమపి మానినః సహన్త ఇత్యర్థం ఇతి వా। రక్షకవృతత్వేన మునికర్తృకం బాధనం మనాగపి తత్రారామే నాస్తీతి తం స్వానుకూలం మేన ఇతి వా॥౨౦౯॥

దలపుష్పఫలైర్దేవద్విజపూజాభిసంధినా।

స నలేనార్జితాన్ప్రాప తత్ర నాక్రమితుం ద్రుమాన్॥౨౧౦॥

దలేతి॥ స కలిస్తత్రోద్యానవనే దలైః పత్రైః పుష్పైః ఫలైశ్చ కృత్వా దేవానాం ద్విజానామతిథీనాం చ పూజాతద్విషయేణాభిసంధినాశయేన కృత్వా

దేవద్విజపూజైవాభిసంధిరాశయో యస్యైవంవిధేన వా దలాదిభిర్దేవపూజాం కర్తుకామేన నలేనార్జితానారోపితానామ్రాదిద్రుమానాక్రమితుమారోఢుమాశ్రయితుం చ న ప్రాప। తేషాం ధర్మోపయోగిత్వాత్, స్వస్య చ పాపరూపత్వాత్తానాశ్రయితుం నాశకదిత్యర్థః॥౨౧౦॥

అథ సర్వోద్భిదాసత్తిపూరణాయ స రోపితమ్।

బిభీతకం దదర్శైకం కుటం ధర్మేఽప్యకర్మఠమ్॥౨౧౯॥

అథేతి॥ అథ స కలిర్ధర్మే ధర్మకార్యే విషయేఽకర్మఠమకర్మశూరమపి పత్రాదీనాం దేవాద్యనుపయోగాద్ధర్మకార్యానర్హమపి సర్వేషాముద్భిదాం వృక్షాణామాసత్తేః సాంనిధ్యస్య పూరణాయ వృక్షలతాగుల్మాదిజాతమత్రాస్తీతి కీర్తిపూర్తిమాత్రాయ తత్రోద్యానే నలేనారోపితమేకం సర్వవృక్షాసత్తిపూరణస్యైకేనైవ కృతత్వాదేకసంఖ్యం బిభీతకం కుటం వృక్షం దదర్శ। 'అనోకహః కుటః శాలః' ఇత్యమరః। కర్మణి ఘటత ఇతి, 'కర్మణి ఘటోఽఠచ్' (౩।౨।౩౫)। 'కర్మశూరస్తు కర్మఠః', 'ఉద్భిదస్తరుగుల్మాద్యాః' ఇత్యమరః॥౨౧౧॥

స తం నైషధసౌధస్య నికటం నిష్కుటధ్వజమ్।

బహు మేనే నిజం తస్మిన్కలిరాలమ్బనం వనే॥౨౧౨॥

స ఇతి॥ స తస్మిన్వనే నైషధసౌధస్య నికటం సమీపవర్తినం నిష్కుటస్య గృహారామస్య ధ్వజం లాఞ్ఛనభూతమ్ ; అథ చ,— ఉచ్చైచ్చతరత్వాద్ధ్వజమివ తదపగ్రస్థిత్వా నలదర్శనవశాత్తదీయదోషవిచారోపాయభూతం తం బిభీతకం నిజం స్వీయమాలమ్బనమాధారం బహు మేనే 'గృహారామాస్తు నిష్కుటాః' ఇత్యమరః॥౨౧౨॥

నిష్పదస్య కలేస్తత్ర స్థానదానాద్విభీతకమ్।

కలిద్రుమః పరం నాసీదాసీత్కల్పద్రుమోఽపి సః॥౨౧౩॥

నిష్పదస్యేతి॥ తత్ర పురే వనే చ నిష్పదస్యాశ్రయరహితస్య కలేః స్థానదానాత్స్వేనైవ తదాధారభూతత్వాత్స బిభీతకః కేవలనివాసభూతత్వాత్కలిద్రుమః కలిసంబన్ధీ ద్రుమః పరం కేవలమాసీదితి న। కింతు కలిం ప్రత్యభిలాషపూరణాత్కల్పద్రుమోఽప్యాసీత్।

అన్యోఽపి నిరాశ్రయస్యాశ్రయదానాత్ కల్పద్రుమత్వేన వ్యపదిశ్యతే। 'భూతావాసః కలిద్రుమః ' ఇత్యమరః॥౨౧౩॥

పాపినాపి కలినా బిభీతకః స్థానం ప్రాప్తమిత్యత్ర హేతుముత్ప్రేక్షతే—

దదౌ పదేన ధర్మస్య స్థాతుమేకేన యత్కలిః।

ఏకః సోఽపి తదా తస్య పదం మన్యేఽమిలత్తతః॥౨౧౪॥

దదావితి॥ యద్యస్మాద్ధేతోః కలిః ప్రవాహానాదితయాఽతీతే కలియుగసమయే ధర్మస్యై—కేన పదేన చతుర్థాంశేన స్థానం దదౌ। తతస్తస్మాత్తదా నలరాజ్యసమయే కృతయుగే స బిభీతకోఽప్యేక ఏవ తస్య కలేః పదం చరణః అథ చ,—స్థానమ్, అమిలత్సంజాత ఇత్యహం మన్యే। 'కృతం కర్మ యుజ్యతే' ఇతి న్యాయేన కాలాన్తరే యావద్దత్తం తావదేవ తదానీం తేన లబ్ధమిత్యహం మన్య ఇత్యుత్ప్రేక్షా। ధర్మస్య సంబన్ధమాత్రవివక్షయా షష్ఠీ॥౨౧౪॥

ఉద్భిద్విరచితావాసః కపోతాదివ తత్ర సః।

రాజ్ఞః సాగ్నేర్ద్విజాదస్మాత్సంత్రాసం ప్రాప దీక్షితాత్॥౨౧౫॥

ఉద్భిదితి॥ తత్రోద్యాన ఉద్భిది వృక్షే బిభీతకే విరచిత ఆవాసః స్థితిర్యేన స కలిః సాగ్నేరగ్నిహోత్రవతో ద్విజాత్క్షత్రియాత్, తథా,—
దీక్షితాత్స్వీకృతాగ్నిహోత్రదీక్షాదస్మాద్రాజ్ఞోఽభిషేకాదిగుణయుక్తాన్నలాత్సకాశాత్సమ్యక్ త్రాసం మహాశాపనిగ్రహం ప్రాప। 'రాజ్ఞో ద్విజాత్' ఇత్యేతాభ్యాం స్వాభావికం నిగ్రహే సామర్థ్యం సూచితమ్। 'సాగ్నేర్దీక్షితాత్' ఇత్యేతాభ్యాం చ తపోజనితం శాపే సామర్థ్యం సూచితమ్। ఏవంవిధోఽయం సమీపస్థితం మాం నిశ్చయేన జ్ఞాస్యతి, శాపం చ దాస్యతీత్యన్తర్మహద్భయం ప్రాపేత్యర్థః। అగ్నిహోత్రిణో నలస్య సంబన్ధినః కృతయజ్ఞదీక్షా-
త్తస్మాదతిప్రసిద్ధాద్విజాద్బ్రాహ్మణాద్గౌతమాత్పురోధసః సకాశాద్భయం ప్రాప।
నలాగ్నిహోత్రపరిచర్యార్థం తత్ర వర్తమానాత్స్వయమప్యగ్నిహోత్రాదిదీక్షాయుక్తాచ్చ గౌతమాత్పురోధసః సకాశాద్భీత ఇత్యర్థం ఇతి వా। కస్మాదివ— కపోతాదివ। యథా,—
అగ్నిసహితాదఙ్గారభక్షిణః, తథా,— ఈక్షితాత్కపోతనామ్నో ద్విజాత్పక్షిణః సకాశాద్వృక్షే విరచితావాసః కాకాదిః పక్షీ పురుషో వా వృక్షారూఢో వృక్షాధఃస్థాయీ వా భయం ప్రాపత్పూర్వం

కదాచిత్, తథేత్యుపమా స యథా ప్రాప్నోతి తథేత్యర్థః। అగ్నిః కపోతజఠరమన్తఃప్రవిష్టోఽత ఏవ తద్భక్షితా పాషాణకణికాపి జీర్యత ఇత్యైతిహ్యమ్। సాగ్నేర్జ్ఞారభక్షిణః కపోతవిశేషో హ్యఙ్గారాన్భక్షయతి। ఉద్భిదా తృణకాష్ఠాదినా నిర్మితగృహః పురుషోఽగ్న్యుద్గారినేత్రాతోప్యపవేశనమాత్రేణ గృహదాహాద్యనిష్టసూచకాద్గృహోపరి విలోకితాత్కపోతాద్ధూకాత్పక్షిణః సకాశాద్యథా భయం ప్రాప్నోతి తథాసావపి। .... కపోతో హి గృహం ప్రవిష్టోఽనిష్టసూచకః। ఏవమద్భుతకర్మణోఽతిస్థూలాచ్చ వృక్షాదిరోహిణో దృష్టాత్కపోతాత్తద్వృక్షవాసీ పక్షీ నరో వా స్వస్యాపి భక్షణశఙ్కయా శాఖాపతనశఙ్కయా వా యథా బిభేతి తథేత్యర్థః। ఏవం యథామతి వ్యాఖ్యాతవ్యమ్॥౨౧౫॥

బిభీతకమధిష్ఠాయ తథాభూతేన తిష్ఠతా।

తేన భీమభువోఽభీకః స రాజర్షిరధర్షి న॥౨౧౬॥

విభీతకమితి॥ బిభీతకమధిష్ఠాయాశ్రిత్య తథాభూతేన తిష్ఠతా తస్య ధర్మోపయోగాభావాద్భయరాహిత్యేన స్థితవతా; అథ చ,— తాదృశనలదర్శనాత్పూర్వోక్తప్రకారేణ బిభ్యతా సతా స్థితేన కలినా భీమభువోఽభీకః భైమ్యాః కాముకః స రాజా చాసావృషిశ్చ రాజత్వేఽపి ధర్మప్రధానత్వాన్మునితుల్యో నలః నాధర్షి న పరాభూతః। అపరాభవే రాజర్షిత్వమేవ హేతుః। అథ చ,— బిభీతకతుల్యం తరుమాశ్రిత్య తిష్ఠతా; తథా,—అతిమహతా భూతేన భూతత్వం ప్రాప్తేన కేనచిత్ప్రేతేన పిశాచేన భీమాయా భయానకాయా భూమే రణభూమేః, రుద్రభూమేర్వా హేతోరభీకో భయరహితో రాజర్షిర్ధార్మికో న పరాభూయత ఇత్యుచితమ్। భీమాం భూమిమనాదృత్య నిర్భయ ఇత్యనాదరే షష్ఠీ॥౨౧౬॥

తమాలమ్బనమాసాద్య వైదర్భీనిషధేశయోః।

కలుషం కలిరన్విష్యన్నవాత్సీద్వత్సరాన్బహూన్॥౨౧౭॥

తమితి॥ కలిః తం బిభీతకమాలమ్బనమాశ్రయమాసాద్య ప్రాప్య వైదర్భీనిషధేశయోః కలుషం పాపాచరణ- మన్విష్యన్, గవేషయితుమిత్యర్థః। బహూన్వత్సరానవాత్సీత్। దోషసంస్పర్శనేన వినా తయోః పరాభవేఽశక్తత్వాద్దో- షపరీక్షార్థం బహుకాలం తత్రైవ స్థిత ఇత్యర్థః। అన్విష్యన్, హేతౌ శతా। అవాత్సీత్, వసేర్లుఙి సిచి 'వదవ్రజ-'(౭।౨।౩) ఇతి వృద్ధౌ 'సః స్యార్ధధాతుకే' (౭।౪।౪౯) ఇతి తత్త్వమ్। వత్సరాన్, అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా॥౨౧౭॥

యథాసీత్కాననే తత్ర వినిద్రకలికా లతా।

తథా నలచ్ఛలాసక్తివినిద్రకలికాలతా॥౨౧౮॥

యథేతి॥ తత్ర కాననే తస్మిన్నుద్యానే యథా యేన ప్రకారేణ వినిద్రకలికా వికసితకోరకా లతా వల్లీ ఆసీత్, తథా తేన ప్రకారేణ నలస్య ఛలే ఆసక్తిరభినివేశస్తద్వశాద్విగతనిద్రో జాగరూకః సావధానః కలిలక్షణః కాలః సమయో యత్ర తద్భావస్తత్తా సాపి వనే ఆసీత్। వికసితకోరకవల్లీసంబన్ధస్తస్యోద్యానస్య యథాఽభూత్, తథా సదా (జాగ్రత్) కలిసంబన్ధోఽప్యభూదిత్యేతావన్మాత్రేణ శ్లేషమాత్రేణ చౌపమ్యమ్। నలచ్ఛలనార్థ, నలదోషాన్వేషణార్థం చ జాగరూకః స కలిస్తత్రావాత్సీదిత్యర్థః॥౨౧౮॥

ఏవం కలేరవస్థానం నిరూప్య ద్వాపరస్యావస్థానమాహ—

దోషం నలస్య జిజ్ఞాసుర్బభ్రామ ద్వాపరః క్షితౌ।

అదోషః కోఽపి లోకస్య ముఖేఽస్తీతి దురాశయా॥౨౧౯॥

దోషమితి॥ లోకాపవాదరూపమభిశస్తిరూపం వా నలస్య దోషం జిజ్ఞాసుర్ద్వాపర ఇత్యఘటమానయా దురాశయా క్షితౌ బభ్రామ। ఇతి కిమ్—లోకస్య ముఖే జనవార్తాయామదోషో దోషరహితః కోఽపి నరో నాస్తి, సర్వో జనో యం నిర్దోషమాహ తాదృశః పురుష ఏవ నాస్తీతి నలస్యాపి కంచిద్దోషం కోఽపి వదిష్యతీతి। 'న దోషః' ఇతి పాఠే— లోకోక్తావల్పోఽపి దోషో నాస్తి, అపి తు ప్రాయేణ భవిష్యతీతి దురాశయేతి కాకా సంభావనపరత్వేన వ్యాఖ్యేయమ్। దోషం, 'న లోకా –' (౨।3।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౨౧౯॥

అముష్మిన్నారామే సతతనిపతద్దోహదతయా

ప్రసూనైరున్నిద్రైరనిశమమృతాంశుప్రతిభటే।

అసౌ బద్ధాలమ్బః కలిరజని కాదమ్బవిహగ-

చ్ఛదచ్ఛాయాభృఙ్గోచితరుచితయా లాఞ్ఛనమృగః॥౨౨౦॥

అముష్మిన్నితి॥ అసౌ కలిః శ్యామపక్షహంసజాతీయాః కాదమ్బవిహగాః కలహంసాఖ్యాః పక్షివిశేషాస్తేషాం ఛదాః పక్షాస్తేషాం ఛాయాయాః కాన్తేరభ్యఙ్గ ఉచితా యోగ్యా తైలాభ్యఙ్గేనేవ స్వసంస్పర్శమాత్రేణ స్నైగ్ధ్యాతిశయకారిణీ శ్యామతరా రుచిః కాన్తిర్యస్య తస్య భావస్తత్తా తయా కృష్ణవర్ణతయా చ చన్ద్రలాఞ్ఛనమృగః కలఙ్కమృగోఽభూత్। కింభూతః— సతతం సదా నిపతన్నిక్షిప్యమాణో ధూపాదిర్దోహదో యత్ర తస్య భావస్తత్తా తయాఽనిశం సదా ఉన్నిద్రైర్వికసితైః ప్రసూనైర్మాలత్యాదిసితపుష్పైః కృతోజ్జ్వలత్వాదానన్దదాయిత్వాచ్చామృతాంశోశ్చన్ద్రస్య ప్రతిభటే ప్రతిస్పర్ధిని చన్ద్రతుల్యేఽముష్మిన్పూర్వోక్త ఆరామే నలోద్యానే బద్ధః కృత ఆలమ్బో వాసో యేన సః। చన్ద్రే హి కలఙ్కేన భవితవ్యమ్। తత్స్థానే కలిరేవాభూదితి। ఏతేన నిర్దోషే నలోద్యానే కలిరేవ దూషకోఽభూదిత్యుక్తమ్। తత్ర న్యవాత్సీదిత్యర్థః। పుష్పఫలానామాకాలికసమృద్ధయే వృక్షేషు వృక్షాయుర్వేదోక్తో ధూపాదిదోంహృదః క్రియతే। యథా,—చమ్పకే పిణ్యాకాదిజలక్షేపః, బకులే సున్దరీగణ్డూషజలమదిరాసేకః, రక్తాశోకే చ తరుణీచరణప్రతాడనమిత్యాదిః॥౨౨౦॥

స్ఫారే తాదృశి వైరసేనినగరే పుణ్యైః ప్రజానాం ధనం

విఘ్నం లబ్ధవతశ్చిరాదుపనతిస్తస్మిన్కిలాభూత్కలేః।

ఏతస్మిన్పునరన్తరేఽన్తరమితానన్దః స భైమీనలా-

వారాద్ధుం వ్యధిత స్మరః శ్రుతిశిఖావన్ధారుచూడం ధనుః॥౨౨౧॥

స్ఫార ఇతి॥ స్ఫారే విశాలతరే తాదృశి ఉక్తప్రకారేణ ధర్మబహులే స్ఫారత్వేఽపి సర్వత్ర ధర్మపూర్ణే వైరసేని- ర్నలస్తస్య నగరే ప్రజానాం పుణ్యైర్హేతుభిర్ఘనం భూయాంసం విఘ్నం లబ్ధవతః ప్రాప్తవతో నిరాశ్రయస్య కలేస్తస్మిన్నలోద్యానే చిరాద్బహుకాలం నలదోషగవేషణార్థముపనతిరవస్థితిః కిలాభూత్। కిలేతి పురాణాదౌ శ్రూయత ఇత్యర్థః। ప్రజానాం పుణ్యైః స్ఫారే వ్యాప్త ఇతి వా హేతుగర్భం విశేషణమ్। ఏతస్మిన్నన్తరేఽవసరే పునరన్యోన్యయోగ్యమేలనాదన్తర్మనస్య- మితానన్దః ప్రాప్తనిఃసీమహర్షః స ప్రసిద్ధ ప్రభావః స్మరో భైమీనలావారాద్ధుం సేవితుం సుతరాం పీడయితుం వా ధనుః శ్రుతిశిఖా కర్ణోర్ధ్వదేశస్తాం వన్ధారుః స్పర్శినీ చూడా అగ్రభాగో యస్యైవంవిధమాకర్ణపూర్ణం వ్యధిత చకార। భైమీనలౌ నగరం ప్రాప్తౌ సురేషు స్వర్గతేషు కలౌ చ వనాలమ్బిని సతీతరేతరానురాగాతిశయేన చిరవిరహిణావివ సస్పృహౌ స్మరారాధనం చక్రతురితి భావః। అనేనోత్తరసర్గే సంభోగారమ్భవర్ణనరూపా సంగతిః సూచితా। కలికర్తృకపరాభవస్య భవిష్యత్త్వాన్నాయకాపకర్షస్యావర్ణనీయత్వాచ్చ స నోక్తః॥౨౨౧॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం
శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।
యాతః సప్తదశః స్వసుః సుసదృశి ఛిన్దప్రశస్తేర్మహా-
కావ్యే తద్భువి నైషధీయచరితే సర్గోం నిసర్గోజ్జ్వలః॥౨౨౨॥

శ్రీహర్షమితి॥ ఏకకర్తృకత్వాత్స్వసుర్భగిన్యాశ్ఛిన్దస్య రాజవిశేషస్య ప్రశస్తేర్వర్ణనాప్రన్థస్య సుసదృశి తత్తుల్యే తద్భువి శ్రీహర్షరచితే సప్తదశానాం పూరణః స్వభావసున్దరః సర్గః సమాప్తః। ఛిన్దప్రశస్తిరపి గ్రన్థో మయా కృత ఇతి సూచితమ్। సోదర్యాశ్చ తుల్యా భవన్తి। 'ఛన్దఃప్రశస్తేః' ఇతి పాఠే—ఛన్దోబన్ధక్రమస్వరూపనిరూపణపరస్య గ్రన్థస్యేత్యర్థః। సప్తదశ ఇతి 'తస్య పూరణే–' (౫।౨।౪౮) ఇతి డట్। తద్భువి భాషితపుంస్కమ్॥౨౨౨॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణవిరచితే
నైషధీయప్రకాశే సప్తదశః సర్గః సమాప్తః॥

అష్టాదశః సర్గః।

సోఽయమిత్థమథ భీమనన్దినీం దారసారమధిగమ్య నైషధః।
తాం తృతీయపురుషార్థవారిధేః పారలమ్భనతరీమరీరమత్॥౧॥

సోఽయమితి॥ సర్గసంగతిరుచైవ। సోఽయముక్తసౌన్దర్యాదిగుణప్రభావో నల ఇత్థముక్తప్రకారేణ త్రైలోక్యనాయకసమక్షం దారసారం స్త్రీరత్నభూతాం తామిన్ద్రాదిభిరప్యభిలష్యమాణాం భీమనన్దినీమధిగమ్య తృతీయపురుషార్థవారిధేః కామరూపదురవగాహజలధేః సంబన్ధినీం పారలమ్భనతరీ పరతీరప్రాపణనౌకారూపాం తాం భైమీమరీరమద్రమయామాస। తాదృశ్యా వినా కామపురుషార్థపారం

కామశాస్త్రోక్తనానారతపారం న ప్రాప్యత ఇత్యనేన సౌన్దర్యాతిశయః సూచితః। అన్యాపి తరీ వారిధేః పారం ప్రాపయతి। 'తారణతరీమ్' ఇత్యపి పాఠః। అరీరమత్, రమేర్ణ్యన్తాల్లుఙి చఙి సన్వద్భావాదిత్వాది॥౧॥

అనురాగాతిశయాదహోరాత్రం తత్సంభోగే దోషమాశఙ్క్య పరిహరతి—

ఆత్మవిత్సహ తయా దివానిశం భోగభాగపి న పాపమాప సః।

ఆహృతా హి విషయైకతానతా జ్ఞానధౌతమనసం న లిమ్పతి॥౨॥

ఆత్మవిదితి॥ స నలస్తయా సహ దివానిశం భోగభాక్ సన్నపి దివామైథుననిషేధాతిక్రమజనితం పాపం నాప। యతః—ఆత్మవిజ్జీవబ్రహ్మాభేదబుద్ధిమాన్। ఉక్తమర్థ యుక్త్యన్తరేణ ద్రఢయతి—హి యస్మాదాహృతా కృత్రిమా విషయైకతానతా సక్చన్దనాదివిషయపరతా జ్ఞానేన పరమాత్మజ్ఞానేన ధౌతం క్షాలితం కామక్రోధాదిమలినం మనో యస్య తం పురుషం న లిమ్పతి పాపసంస్పర్శినం న కరోతి। స్వాభావికీ హి విషయపరతా పాపాసఙ్గినీ, పరమాత్మజ్ఞానవతశ్చ సా న భవతి, కింతు భోగాత్పూర్వకర్మక్షయార్థమేవ సా (స) విషయపరతామఙ్గీకరోతి। ఆహార్యా విషయపరతా బ్రహ్మజ్ఞానినం పాపినం న కరోతీత్యాత్మవిత్ స పాపం నాపేతి యుక్తమేవోక్తమిత్యర్థః। విషయపరతాయా ఆహార్యత్వే దోషాభావాద్దివారాత్రం తయా సహ చిక్రీడేత్యర్థః। దివానిశమ్, అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా॥౨॥

దివానిశం భోగే రాజ్యరక్షణం కథం జాతమిత్యత ఆహ—

న్యస్య మన్త్రిషు స రాజ్యమాదరాదారరాధ మదనం ప్రియాసఖః।

నైకవర్ణమణికోటికుట్టిమే హేమభూమిభృతి సౌధభూధరే॥3॥

న్యస్యేతి॥ స నలో మన్త్రిషు రాజ్యం న్యస్య నైకవర్ణమణికుట్టిమే నానావర్ణరత్నసమూహబద్ధభూమికే, తథా,— హేమభూమిభృతి సువర్ణభూమిధారిణి సౌధభూధరే ప్రాసాదరూపాత్యుచ్చే పర్వతే ప్రియాసఖః సన్ మదనమాదరాదాసక్త్యా ఆరరాధ సిషేవే। ప్రియాసఖ ఇత్యాలమ్బనవిభావః, కామస్య ధర్మవిషయత్వం చ ప్రస్తౌతి।

నైకవర్ణేత్యాదివిశేషణసామర్థ్యాద్భూధరో హేమాద్రిః సౌధభువం ధరతి। నలప్రాసాదాకారేణ పరిణతేఽనేకవర్ణమణికుట్టిమే హేమ్నః సువర్ణస్య భూమిభృతి పర్వతే హేమాద్రౌ ప్రాసాదసౌన్దర్యముచ్చత్వం చ సూచితమ్। ఇత ఆరభ్య 'తత్ర సౌధ–' (నై౦౧౮।౨౯) ఇతి యావన్మహాకులకమ్॥౩॥

వీరసేనసుతకణ్ఠభూషణీభూతదివ్యమణిపఙ్క్తిశక్తిభిః।

కామనోపనమదర్థతాగుణాద్యస్తృణీకృతసుపర్వపర్వతః॥౪॥

వీరసేనేతి॥ యః సౌధభూధరో వీరసేనసుతస్య నలస్య కణ్ఠభూషణీభూతా దివ్యా మణయస్తేషాం పఙ్క్తిర్యౌతక- లబ్ధోత్తమచిన్తామణిమాలా తస్యాః శక్తిభిరలౌకికసామర్థ్యైః కృత్వా కామనయాఽభిలాషమాత్రేణోపనమన్తః సంనిహితీభవన్తో నలేనాన్యేన వా లభ్యమానా ఇష్టా అర్థాః పదార్థా యత్ర తద్భావస్తత్తా సైవ గుణస్తస్మాద్ధేతో- స్తృణీకృతః సుపర్వణాం దేవానాం పర్వత మేరుర్యేన సః। సర్వార్థదాయిచిన్తామణిరత్నస్య మేరావత్ర చ విద్యమానత్వాద్యో మేరుతుల్య ఇత్యుపమా। అత్ర బహూనాం చిన్తామణీనాం సద్భావాత్తతోఽప్యాధిక్యం వా॥౪॥

ధూపితం యదుదరాన్తరం చిరం మేచకైరగరుసారదారుభిః।

జాలజాలధృతచన్ద్రచన్దనక్షోదమేదురసమీరశీతలమ్॥౫॥

ధూపితమితి॥ మేచకైః శ్యామలైరగరసంజ్ఞకైః సారైః శ్రేష్ఠైర్దారుభిః కాష్ఠైశ్చిరం యదుదరాన్తరం యదీయో గర్భభాగః ధూపితం వాసితమ్ | యదుదరాన్తరధూపార్థం దహ్యమానైస్తైరర్పిత పరిమలమిత్యర్థః। తథా,-ధూపజసంతాపత్యాజనాయ జాలప్రకారేషు జాలజాలేషు సర్వేషు గవాక్షేషు జాలానాం వా జాలేషు గవాక్షసఙ్ఘేషు ధృతః స్థాపితః చన్ద్రచన్దనక్షోదః కర్పూరచన్దనచూర్ణ తేన మేదురః పుష్టస్తత్స్పర్శవశాచ్ఛిశిరతరః పరిమలబహులశ్చ యః సమీరో వాయుస్తేన శీతలం శీతతరమ్। సర్వేఽప్యేత ఉద్దీపనవిభావాః, జాలజాలేతి ప్రకారే ద్విరుక్తిః, షష్ఠీసమాసో వా॥౫॥

క్వాపి కామశరవృత్తవర్తయో యం మహాసురభితైలదీపికాః।

తేనిరే వితిమిరం స్మరస్ఫురద్దోఃప్రతాపనికరాఙ్కురశ్రియః॥౬॥

క్వేతి ॥ మహాసురభి చమ్పకాదిద్రవ్యసుగన్ధి తైలం యాసు ఏవంవిధా దీపికా యం సౌధభూధరం క్వాపి భైమీనలాలంకృతే దేశే వితిమిరం విగతాన్ధకారం తేనిరే ప్రకాశమానగర్భ చక్రుః। కింభూతాః— కామశరవృత్తాః కామబాణవర్తులాః కామశరేణ కర్పూరేణ ధూపవిశేషేణ వా వృత్తా నిర్వృత్తా ధూపకర్పూరగర్భా వర్తయస్తన్తుసజ్ఘరచితా దీపాధారభూతా దశా యాసాం తాః। తథా— స్మరస్య భైమీనలవ్యధార్థం స్ఫురన్తోః ప్రతాపనికరస్తస్యాఙ్కురాణాం ప్రథమోద్భేదానామివ శ్రీః శోభా యాసాం తాః। ఏతాదృగ్దీపికాదర్శనమాత్రేణ కామోత్పత్తేస్తుల్యరూపత్వాచ్చ దీపికాః కామప్రతాపాఙ్కురా ఇవేత్యుపమోత్ప్రేక్షా। రాజనికటస్థా దీపాః కర్పూరాదివృత్తవర్తయః క్రియన్తే। 'పురసర్జాభయాలాక్షానఖాబ్జాదిజటాగదైః। సమైః సమధుభిర్ధూపో మతః కామశరాభిధః ' ఇతి। కామశరో ధూపః॥౬॥

కుఙ్కమైణమదపఙ్కలేపితాః క్షాలితాశ్చ హిమవాలుకామ్బుభిః।

రేజురధ్వతతశైలజస్రజో యస్య ముగ్ధమణికుట్టిమా భువః॥౭॥

కుఙ్కమైణేతి॥ యస్య ముగ్ధాని రమణీయాని మణికుట్టిమాని యాసు తా భువో రేజుః। కింభూతాః— కుఙ్కమం చైణమదః కస్తూరీ చ తయోః పజ్కేన కర్దమేన లేపితాః। తథా,— జలమధ్యే నిక్షేపాద్ద్రవీ- భూతహిమవాలుకామ్బుభిః కర్పూరవాసితోదకైః క్షాలితాశ్చ। తథా,— అధ్వని నలాగమనమార్గే తతా విస్తారితాః శైలజా హిమవత్సముద్భూతమాలత్యాదిమాలా యాసు। అతి స్నైగ్ధ్యసౌగన్ధ్యార్థం పూర్వం కుఙ్కమకస్తూరీలేపః కృతః, అనన్తరం చ తత్పఙ్కస్పర్శభియా కర్పూరజలైః క్షాలనం కృతమ్ తేన పఙ్కో గతోఽధికం చ సౌగన్ధ్యం జాతమ్, అనన్తరం చ భైమీనలచరణయోర్మృదుతరత్వాన్మణిబద్ధభూకాఠిన్యపరిహారార్థం మృదుతరశైలజప్రక్షేప ఇతి। పాఠక్రమాదర్థక్రమో బలీయానితి పూర్వం కర్పూరోదకైః క్షాలితాః పశ్చాద్ధోమయస్థానీయకుఙ్కమకస్తూరీపజ్కేన కృతాఙ్గోద్వర్తనాః, అనన్తరం చ ధృతశైలేయమాలా ధృతసున్దరమణిఖచితమణిభూషణాః సత్యః శుశుభిర ఇతి వా। 'యత్ర' ఇత్యపి పాఠః। 'వాలుకాంశుభిః' ఇవి పాఠే—శుభ్రకర్పూరచూర్ణైః క్షాలితాశ్చురితాః కృతరఙ్గమాలికా ఇత్యర్థః। అత్ర శాబ్దోఽపి క్రమో ఘటతే। లేపితాః, ణ్యన్తాన్నిష్ఠా॥౭॥

నైషధాఙ్గపరిమర్దమేదురామోదమార్దవమనోజ్ఞవర్ణయా।

యద్భువః క్వచన సూనశయ్యయాభాజి భాలతిలకప్రగల్భతా॥౮॥

నైషధేతి॥ క్వచన నలనిద్రాస్థానదేశే సూనశయ్యయా పుష్పరచితాస్తరణేన యస్య సౌధభూధరస్య సంబన్ధిన్యా భువో భూమేర్భాలస్య లలాటస్య తిలకస్తస్య ప్రగల్భతా రమణీయతాఽభాజి ధృతా। పుష్పశయ్యా యద్భూమేర్లలాటతిలక ఇవ రేజ ఇత్యర్థః। కీదృశ్యా— నలాఙ్గస్య పరిమర్దేన సంస్పర్శేన వరుణస్య వరదానసామర్థ్యాన్మేదురో నితరామధికీభూత ఆమోదః సౌరభం మార్దవం మనోజ్ఞః సదైవామ్లానత్వాత్సున్దరో వర్ణశ్చ యస్యాస్తయా। తిలకోఽపి కస్తూర్యాదినిర్మితత్వాత్సుగన్ధిః సువర్ణశ్చ భవతి। అథ చ,— యద్భూసంబన్ధిని క్వచనదేశే నలాఙ్గసంబన్ధేనామోదాదియుక్తయా పుష్పశయ్యాతుల్యయాఽతిమృద్వ్యా భైమ్యా భాలతిలకేన యా ప్రగల్భతా ప్రకాశమానతా సా అభాజి భఞ్జితా। సంభోగవశాత్తిలకస్య మృష్టత్వాదిత్యర్థం ఇతి వా। అభాజి, పక్షే 'భఞ్జేశ్చ చిణి' (౬।౪।33) ఇతి నలోపః॥౮॥

క్వాపి యన్నికటనిష్కుటస్ఫుటత్కోరకప్రకరసౌరభోర్మిభిః।

సాన్ద్రమాద్రియత భీమనన్దనానాసికాపుటకుటీకుటుమ్బితా॥౯॥

క్వాపీతి॥ క్వాపి క్వచిత్ప్రదేశే యస్య సౌధస్య నికటే నిష్కుటే గృహారామే స్ఫుటన్తో వికసన్తః కోరకప్రకరా మల్లికాదికలికాసమూహాస్తేషాం సౌరభోర్మిభిః సౌగన్ధ్యపరమ్పరాభిర్భీమనన్దనాయా నాసికాపుటకుటీ నాసికాపుటరన్ధ్రరూపమల్పగృహం తత్ర కుటుమ్బితా పుత్రకలత్రాదిసహావస్థాయితా సాన్ద్రం నితరామాద్రియతాఙ్గీకృతా। అల్పగృహే బహుకుటుమ్బో యథా సంమర్దేన వసతి తథా భైమీనాసికాయాం తైరుషితమిత్యర్థః। వనోపాన్తేషు దత్తదృష్టిర్భైమీ సకలపుష్పపరిమలం యత్ర ప్రత్యహమన్వభూదితి భావః। అథ చ— భైమీనాసాపుటకుట్యా కుటుమ్బితాసాదృశ్యం ధృతమ్। కుటుమ్బినో హి సజాతీయా భవన్తి। భైమీనాసాశ్వాససౌరభతుల్యతా యన్నికటవర్తివనపుష్పసౌరభైర్ధృతేత్యర్థః॥౯॥

ఋద్ధసర్వఋతువృక్షవాటికాకీరకృత్తసహకారశీకరైః।

యజ్జుషః స్మ కులముఖ్యమాశుగః ప్రాణవాతముపదాభిరఞ్చతి॥౧౦॥

ఋద్ధేతి॥ ఆశుగో వాయుః ఋద్ధాః ఫలపల్లవాదిసమృద్ధిమన్తః సర్వఋతువృక్షా వసన్తాదిసకలర్తుసంబన్ధిన ఆమ్రాదయో వృక్షా యస్యాం సా, ఋద్ధాః సర్వే ఋతవః సర్వే వృక్షాశ్చ యస్యాం వా తస్యాం వాటికాయాం కీరైః శుకైశ్చఞ్చుపుటైః కృత్వా కృత్తాని ఖణ్డితాని యాని సహకారాణామామ్రవృక్షాణాం పుష్పాణి ఫలాని వా తేషాం శీకరైర్మకరన్ద-

బిన్దుభిర్నిర్యాసబిన్దుభిర్వోపదాభిస్తద్రూపైరుపహారైః కృత్వా యజ్జుషో యత్సౌధసేవినో నలస్య భైమ్యా వా యస్య కస్యాపి వా ప్రాణవాతం నాసాశ్వాసరూపం ప్రాణాఖ్యం వాయుం, యజ్జుషో యత్సంబన్ధీ వా వాయురర్థాద్భైమీనలయోరన్యతరస్య వాఞ్ఛతి స్మాఽపూపుజత్। ఉపహారైరుపతిష్ఠతే స్మేతి వా। యస్మాత్కులముఖ్యం పఞ్చవాయుమధ్యే ప్రాణస్యాదిభూతత్వాత్కులవృద్ధమ్। కులవృద్ధశ్చ తదీయైః పూజ్యతే। ఆమ్రశీకరానానయన్వాయుర్యత్సేవినం జనం సుఖయతి స్మేత్యర్థః। సహకారశీకరైరిత్యనేన వాయోః శైత్యసౌగన్ధ్యే, అఞ్చతీత్యనేన చ మాన్ద్యం సూచితాని। సర్వఋుత్వేత్యత్ర 'ఋుత్యకః' (౬।౧।౧౨౮) ఇతి ప్రకృతిభావః। సహకారేత్యత్ర పుష్పే ఫలే వా ప్రత్యయస్య 'పుష్పమూలేషు –' (వాం ౨౯౫౦) ఇతి లుప్। 'ఫలే లుక్' (౪।౩।౬౩) ఇతి వా లుక్। యజ్జుష ఇతి క్విబన్తాత్షష్ఠీ, పక్షే ఇగుపధాత్కః॥౧౦॥

కుత్రచిత్కనకనిర్మితాఖిలః క్వాపి యో విమలరత్నజః కిల।

కుత్రచిద్రచితచిత్రశాలికః క్వాపి చాస్థిరవిధైన్ద్రజాలికః॥౧౧॥

కుత్రేతి॥ యః సౌధః కుత్రచిత్క్వచిత్ప్రదేశే కనకేన నిర్మితమఖిలం మూర్ధాధోభాగాది యస్యైవంవిధః। క్వాపి విమలై రత్నైర్జాతో రచితః। తథా,— కుత్రచిద్రచితాశ్చిత్రశాలా ఉపరితనోత్తమగృహవిశేషాః పుత్రికా వా యత్ర। రచితేన చిత్రేణ శాలతే తచ్ఛీలో వా। క్వాపి చాస్థిరాభిరవ్యవస్థితాభిర్విధాభిః ప్రకాశాన్ధకారాదిరూపైః ప్రకారైః కృత్వా ఐన్ద్రజాలికోఽనేకచమత్కారకారీ। శాలికేతి 'శాలా' శబ్దాత్ స్వార్థే సంజ్ఞాద్యర్థే వా కని 'ప్రత్యయస్థాత్కాత్ -' (౭।౩।౪౪) ఇతీత్త్వమ్। పక్షే—తాచ్ఛీల్యణిన్యన్తాత్స్వార్థే కన్। ఐన్ద్రజాలికః, 'శిల్పమ్ ' (౪।౪।౫౫) ఇతి ఠక్। 'విధా విధౌ ప్రకారే చ' ఇత్యమరః॥౧౧॥

చిత్రతత్తదనుకార్యవిభ్రమాధాయ్యనేకవిధరూపరూపకమ్।

వీక్ష్య యం బహు ధువఞ్శిరో జరావాతకీ విధిరకల్పి శిల్పిరాట్॥౧౨॥

చిత్రేతి॥ యం సౌధం వీక్ష్యాశ్చర్యాతిశయాద్బహు వారంవారం శిరః ధ్రువన్కమ్పయన్ శిల్పినామవిచమత్కారినానావస్తు- నిర్మాణనిపుణానాం రాట్ రాజా శ్రేష్ఠో విధిర్బ్రహ్మా విశ్వకర్మా వా జరయా వృద్ధత్వేన వాతకీ వాతరోగ్యకల్పి తర్కితః। దేవాదిభిరితి శేషః। కింభూతమ్— చిత్ర ఆలేఖ్యే చిత్రాణ్యాశ్చర్యరూపాణి వా తేషాం తేషామనుకార్యాణామభినేయానాం దేవర్షిమనుష్యాదీనాం విభ్రమం విలాసం విశిష్టాం తత్తద్భ్రాన్తిం

వాధాయియాన్యుత్పాదయన్త్యేవంభూతాని శుక్లనీలపీతాదివర్ణవశాత్కాష్ఠపాషాణరూప్యస్వర్ణాదిఘటితత్వాద్వానేకవిధరూపాణి నానాప్రకారస్వరూపాణి రూపకాణి ప్రతిమా యత్ర। చిత్రమాశ్చర్యం తన్వన్తి విస్తారయన్తి చిత్రయన్తి తాదృశానీతి పూర్వవత్। అచేతనాఖలీ కాఖపి ప్రతిమాసు చేతనత్వాదిభ్రమోత్పాదినిర్మాణనైపుణ్యాద్భుతభరకమ్పితశిరాః శిల్పిరాడపి బ్రహ్మా విశ్వకర్మా కిమయం జరయా నిమిత్తోద్భూతవాతాధిక్య- ప్రచలితగ్రీవ ఇత్యుత్ప్రేక్షిత ఇత్యర్థః। రమణీయతమోఽయమితి భావః। 'వాతకీ వాతరోగీ స్యాత్' ఇత్యమరః। వాతకీ, మత్వర్థే 'వాతాతీసారాభ్యాం కుక్చ' (౫।౨।౧౨౯) ఇతీనిః కుక్చ॥౧౨॥

భిత్తిగర్భగృహగోపితైర్జనైర్యః కృతాద్భుతకథాదికౌతుకః।

సూత్రయన్త్రజవిశిష్టచేష్టయాశ్చర్యసఞ్జిబహుశాలభఞ్జికః॥౧౩॥

భిత్తేతి॥ యః సౌధో భిత్తిగర్భే యే గృహా భిత్తిభిరాచ్ఛాదితాన్యదృశ్యమానవివరాణి గర్భాగారాణి తేషు తైర్వా గోపితైరదృశ్యత్వేన స్థాపితైర్జనైః కృత్వా కృతమద్భుతకథాదికౌతుకమాశ్చర్యజనకరమణీయగోష్ఠీగీతనృత్త- వాదిత్రాదిసంబన్ధికౌతూహలం యేన సః। గర్భగృహస్థానామదృశ్యమానత్వాద్భిత్తయ ఏవ గోష్ఠ్యాది కుర్వన్తి చిత్రమేతదితి వహిర్వర్తమానానాం జనానాం కౌతూహలం యః కరోతీత్యర్థః। తథా,—సూత్రాణాం తత్తత్ప్రతిమాదిసంచారితతన్తూనాం యన్త్రాన్నియమనాదనుపలక్షితస్థానరచనావిశేషాత్సూత్రరూపాద్వా యన్త్రాజ్జాతయా విశిష్టయాఽద్భుతయా చేష్టయాఽన్యో- న్యచుమ్బనాలిఙ్గనతాలవృన్తవాలవ్యజనాదిచాలనక్రియయాకృత్వాశ్చర్యసఞ్జిన్యోఽతిచమత్కారకరిణ్యో బహ్వ్యయః శాలభఞ్జికాః సువర్ణగజదన్తాదినిర్మితాః పుత్రికా యత్ర సః। గోపితైః, ణ్యన్తాన్నిష్ఠా॥౧౩॥

తామసీష్వపి తమీషు భిత్తిగై రత్నరశ్మిభిరమన్దచన్ద్రికః।

యస్తపేఽపి జలయన్త్ర పాతుకాసారదూరధుతతాపతన్ద్రికః॥౧౪॥

తామసీష్వితి॥ యః సౌధస్తామసీష్వపి తమీషు తమోబహులకృష్ణపక్షరాత్రిషు భిత్తిగై రత్నరశ్మిభిః కుడ్యఖచితరత్నకిరణైః సువర్ణాదిషు ప్రతిఫలితైర్మణిబద్ధభూమికిరణైర్వాఽమన్దా భూయసీ చన్ద్రికా జ్యోత్స్నా యత్ర। తమోలేశస్యాప్యభావాత్। తథా,—తపేఽప్యుష్ణబహులే గ్రీష్మర్తావపి

జలధారాసంచారిమణ్డపస్తమ్భాది- రచితజలయన్త్రేభ్యః
పాతుకైనిర్గమనశీలైరాసారైర్ధారాసంపాతైర్దూరం నితరాం ధుతా నిరాకృతా తాపజనితా తన్ద్రికా మూర్చ్ఛా నిఃసంజ్ఞతా యేన సః। శీతత్వాత్సుఖకర ఇత్యర్థః। తామసీ, మత్వర్థీయప్రకరణే 'జ్యోత్స్నాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్' (వాం ౩౧౯౭) ఇత్యణ్। తన్ద్రికా, 'తన్ద్రీ' శబ్దాత్ స్వార్థే కని 'కేఽణః' (౭।౪।౧౩) ఇతి హ్రస్వః॥౧౪॥

యత్ర పుష్పశరశాస్త్రకారికాసారికాధ్యుషితనాగదన్తికా।

భీమజానిషధసార్వభౌమయోః ప్రత్యవైక్షత రతే కృతాకృతే॥౧౫॥

యత్రేతి॥ యత్ర సౌధేఽధ్యుషితోఽధిష్ఠితో నాగదన్తః శయనస్థానే గృహావయవభూతగజదన్తనిర్మితః పఞ్జరో యయా సా। తథా,—పుష్పశరస్య కామస్య వాత్స్యాయనాదిప్రణీతం శాస్త్రం తస్య కారికాఽభ్యాసబాహుల్యాత్కామశాస్త్ర- నిర్మాణసమర్థశబ్దం కరోతి ఏవంభూతా సారికా పక్షిణీ భీమజానిషధసార్వభౌమయోర్భైమీనలయో రతే విషయే చుమ్బనాలిఙ్గనాదీనాం కృతాకృతే విహితావిహితే కర్మభూతే ప్రత్యవైక్షతానుకారేణానుసందధే। ఆలిఙ్గనాదీనాం బహవో భేదాః కామశాస్త్రే నిరూపితాః। తత్ర కించిదాలిఙ్గనం కృతమ్, కించిన్న కృతమిత్యాద్యపశ్యదిత్యర్థః। అనువదతి స్మ చ। అనుచకార చేత్యర్థః। శాస్త్రే శ్లోకరూపాః కారికా భవన్తి। యజ్ఞాదౌ బ్రహ్మాపి కృతాకృతావేక్షకో భవతి। నాగదన్తికా, 'శేషాద్విభాషా' (౫।౪।౧౫౪) ఇతి కంపి 'ప్రత్యయస్థాత్–' (౭।౩।౪౪) ఇతీత్త్వమ్॥౧౫॥

యత్ర మత్తకలవిఙ్కశీలితాశ్లీలకేలిపునరుక్తవత్తయోః।

క్వాపి దృష్టిభిరవాపి వాపికోత్తంసహంసమిథునస్మరోత్సవః॥౧౬॥

యత్రేతి॥ యత్ర సౌధే మత్తైః కలవిఙ్కైర్గృహచటికైః శీలితానాం ముహుః క్రియమాణానాం చుమ్బనాదిరరాహిత్యాజ్జన- సమక్షం కరణాచ్చాశ్లీలానాం గ్రామ్యాణాం కేలీనాం సురతక్రీడానాం పునరుక్తం వర్తతే యత్ర, తైర్వా కృత్వా పునరుక్తియుక్తం యథా తథా క్వాపి కస్మింశ్చిత్ప్రదేశే వాపికాయా ఉత్తంసభూతాని భూషణీభూతాని తత్ర వర్తమానాని హంసమిథునాని తేషాం స్మరోత్సవః సురతక్రీడా తయోర్భైమీనలయోర్దృష్టిభిస్తద్వ్యాపారైర్వా అవాప్యలమ్భి అదర్శీత్యర్థః। ఆదౌ కలవిఙ్కకేలిర్దృష్టా, అనన్తరం చ హంసకేలిరితి పునః పునః

సురతదర్శనాత్పునరుక్తిః। 'రతాన్తే శ్లథీభూతగాత్రాణాం కామినాం తిర్యగాదిసంభోగదర్శనం పునః కామోద్దీపకం భవతి' ఇతి కామశాస్త్రాత్తిర్యక్సంభోగం పశ్యతః స్మేతి భావః॥౧౬॥

యత్ర వైణరవవైణవస్వరైర్హుంకృతైరుపవనీపికాలినామ్।

కఙ్కణాలికలహైశ్చ నృత్యతాం కుఞ్జితం సురతకూజితం తయోః॥౧౭॥

యత్రేతి॥ యత్ర సౌధే సంభోగం కుర్వతోస్తయోః భైమీనలయోః సురతకూజితం కణ్ఠమాత్రస్థావ్యక్తమధురస్వరరూపం వైణరవైర్వీణాశబ్దైః; తథా— వైణవస్వరైర్వేణుసంబన్ధిభిర్గీతైః; తథా,— ఉపవనీపికాలినామారామవర్తినాం కోకిలషట్పదానాం హుంకృతైః కూజితైః సంభుఞ్జానాభ్యాం తాభ్యాం నృత్యన్తో యత్ర దృశ్యన్తే తైశ్చ తౌ న దృశ్యేతే తాదృశే దేశే నృత్యతాం స్త్రీపురుషాణాం కఙ్కణాదీనాం కేయూరనూపురాదిభూషణగణానాం కలహైరన్యోన్యోపమర్దోదితశిఞ్జితైశ్చ కుబ్జితం మన్దీకృతమ్। ఆచ్ఛాదితమిత్యర్థః। నృత్యన్త్యశ్చ నృత్యన్తశ్చ 'పుమాన్స్త్రియా' (౧।౨।౬౭) ఇత్యేకశేషః। కుబ్జితం, 'తత్కరోతి-' (గంసూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాన్నిష్ఠా॥౧౭॥

సీత్కృతాన్యశృణుతం విశఙ్కయోర్యత్ర్పతిష్ఠితరతిస్మరార్చయోః।

జాలకైరపవరాన్తరేఽపి తౌ త్యాజితైః కపటకుడ్యతాం నిశి॥౧౮॥

సీత్కృతానీతి॥ అపవరాన్తరే గర్భగృహమధ్యే రతిస్మరప్రతిమాగృహాపేక్షయాఽన్యస్మిన్వా గృహే స్థితావపి తౌ భైమీనలౌ దివా గవాక్షేష్వపి భిత్తిభ్రమాదచ్ఛిద్రగృహనివాసవశాదన్యానాకర్ణనబుద్ధ్యా విశఙ్కయోః శఙ్కారహితయోః ససంభ్రమం కూజనాది కుర్వతోర్యస్మిన్సౌధే ప్రతిష్ఠితయోః పురోధసా మన్త్రసామర్థ్యాచ్చైతన్యమవలమ్బ్య ప్రతిమాయాం కృతాధిష్ఠానయోః రతిస్మరయోర్యే అర్చే సువర్ణాదిరచితప్రతిమే తయోః సీత్కృతాని నఖదన్తజపీడానుభావసూచకాని సీచ్ఛబ్దాభినేయాని శబ్దితాని నిశి రాత్రౌ కపటకుడ్యతామలీకభిత్తిభ్రమం త్యాజితైర్జాలకైర్గవాక్షైః కృత్వా అశ్రృణుతామ్। దినే రజతాదిభిత్తీనాం మణీనాం వా భాసా ఛాదితాని జాలాని భిత్తితుల్యాని భవన్తి, రాత్రౌ తు రజతాదిభిత్తీనాం తాదృశప్రకాశాభావాత్తాభిరేవ కపటకుడ్యత్వం త్యాజితాని జాలరూపేణైవ ప్రతీయన్తే। తతశ్చ ప్రతిష్ఠాసామర్థ్యాస్సచేతనౌ సురతలోలుపౌ రతిస్మరావపి గవాక్షేషు దివా జాతభిత్తిభ్రమావుభావపి కుడ్యభ్రమేణావిచార్యైవ విశఙ్కౌ యత్ర సురతం చక్రతుః, జలమార్గేణ శబ్దసంచారాచ్చ

తత్కూజితాని తౌ శుశ్రువతురితి భావః। పురోధసో మన్త్రప్రభావశ్చ సూచితః। తణ్డులచూర్ణాదిమణ్డలిప్తం చిత్రమయం వస్త్రం కపటకుడ్యమ్। దివోష్మప్రవేశమియా గవాక్షేషు చిత్రపటా ధ్రియన్తే, రాత్రౌ చ పంవనాగమనార్థంమప- నీయన్తే తథా చ దినవద్రాత్రావపి కుడ్యబుద్ధ్యా విశఙ్కం మణితాని చక్రతురితి వా। అపవృణోత్యాచ్ఛాదయతీ- త్యపవరో గృహగర్భః, పచాద్యచ్। 'ప్రతికృతిరర్చా పుంసి–' ఇత్యాద్యమరః॥౧౮॥

కృష్ణసారమృగశృఙ్గభఙ్గురా స్వాదురుజ్జ్వలరసైకసారిణీ।

నానిశం త్రుటతి యన్ముఖే పురా కిన్నరీవికటగీతిఝంకృతిః॥౧౯॥

కృష్ణేతి॥ కృష్ణో వర్ణః సారః శ్రేష్ఠో యస్య తస్య మృగస్య శృఙ్గవద్భఙ్గురాఽతివక్రా బహుభఙ్గీయుక్తా, తథా — స్వాదుః శ్రుతిమధురా, అత ఏవ ఉజ్జ్వలాః ప్రకాశమానాః శృఙ్గారాదయో రసాస్తేషాముజ్వలస్య శృఙ్గారరూపస్యైవ వా రసస్య ఏకాఽద్వితీయా ముఖ్యా వా సారిణీ కృత్రిమనదీ। శృఙ్గారరసపరిపూర్ణేత్యర్థః। ఏవంభూతా గాననిపుణానాం కిన్నరీణాం వికటా షడ్జాదిసప్తస్వరాణామారోహావరోహరీత్యా విషమా గీతిర్గానం తస్యా ఝంకృతిధ్వనివిశేషో యస్య సౌధస్య ముఖే పురోదేశేఽనిశం సర్వదా న త్రుటతి కదాచిదపి విచ్ఛిన్నా నాభూత్। భైమ్యాః సకాశాద్గానకలా శిక్షాహేతోరుచ్చతరస్య తస్య సున్దరే ద్వారి ఆగత్య గన్ధర్వకన్యా అపి యత్ర సర్వదా జగురితి భావః। వక్త్రే చ ఙ్గా (గా) నసద్భావాద్యః సర్వదా గాయతీవేత్యుత్ప్రేక్షా చ ('ముఖ' శబ్దేన) సూచ్యతే। అథ చ — మృగశృఙ్గవద్వక్ర- గామినీ, తథా, స్వాదూదకా, తథా,— కిన్నర్య ఇవ కిన్నర్యో భ్రమర్యః కమలబాహుల్యాత్తాసాం శ్రేష్ఠా గుఞ్జనహుంకృతిర్యస్యా ఏవంవిధా వికసత్కమలభ్రమరీమఞ్జుగుఞ్జనయుతా నిర్మలజలా ఏకా కుల్యా యస్య సౌధస్య పురోభాగే కదాచిద్గ్రీష్మర్తావపి నాత్రుటత్। బహుజలైవ స్థితేత్యర్థః। ఏకవింశే సర్గే (౧౪౪ శ్లో౦) 'తుఙ్గప్రాసాదవాసాత్' ఇత్యనేన కుల్యాయా అపి వర్ణయిష్యమాణత్వాత్ ప్రకృతే సౌధవర్ణనోపయోగిత్వాదయమర్థః కవినా వివక్షిత ఇతి ప్రతీయతే। 'వికటః సున్దరే ప్రోక్తో విశాలవికరాలయోః' ఇతి విశ్వః। త్రుటతి, భూతే 'పురి లుఙ్ చాస్మే' (౩।౨।౧౨౨) ఇతి లట్॥౧౯॥

భిత్తిచిత్రలిఖితాఖిలక్రమా యత్ర తస్థురితిహాససంకథాః।

పద్మనన్దనసుతారిరంసుతామన్దసాహసహసన్మనోభువః॥౨౦॥

భిత్తీతి॥ యత్ర సౌధే పద్మనన్దనస్య బ్రహ్మణః సుతాయాం సరస్వత్యాం రిరంసుతా సంభోగాభిలాషస్తద్రూపమమన్దం మహత్సాహసం అవిచార్యకారిత్వం తేన హసన్ స్వసామర్థ్యదర్పేణ సోల్లాసో మనోభూర్యాసు తాః, బ్రహ్మణః సునారిరంసుతాయాం భోగోత్పాదనే విషయే తద్రూపే వా మహత్సాహసం కామస్యైవ, తేన పౌరుషదర్పేణ సోల్లాసస్య కామస్య సంబన్ధిన్యో వా ఇతిహాససంకథాః పురావృత్తాఖ్యాయికాః భిత్తిషు చిత్రరూపేణ చిత్రకారలిఖితోఽఖిలః క్రమః పరిపాటీ యాసామేవంభూతాః సత్యః తస్థుః। బ్రహ్మపరాభవాదికామప్రభావాశ్చిత్రరూపేణ యద్భిత్తిషు లిఖితా వర్తన్తే స్మేత్యర్థః। బ్రహ్మణః సుతారిరంసుతాదికం మత్స్యపురాణాదవగన్తవ్యమ్॥౨౦॥

పుష్పకాణ్డజయడిణ్డిమాయితం యత్ర గౌతమకలత్రకామినః।

పారదారికవిలాససాహసం దేవభర్తురుదటఙ్కి భిత్తిషు॥౨౧॥

పుష్పేతి॥ యత్ర సౌధే గౌతమకలత్రమహల్యాం కామయతే స కామీ తస్య సంభుఞ్జానస్య దేవభర్తురిన్ద్రస్య పుష్పకాణ్డస్య కామస్య లోకత్రయజయే డిణ్డిమాయితం వాద్యవిశేషవదాచరితం పారదారికస్య పరస్త్రీగామినో విలాససాహసం సువర్ణాదిభిత్తిషు రచితాసు ఉదటఙ్కి టఙ్కైరుత్కీర్యం లిఖితమ్। యేనేన్ద్రోఽపి పరాభూతః తాదృశస్య మహాప్రభావస్య స్మరస్య సేవా యువాభ్యామపి నియతం కార్యేతి సువర్ణేష్టకచితభిత్తిషు కామోద్దీపనార్థమిన్ద్రపారదారికవిలాసా యత్ర టఙ్కైరుల్లిఖితా ఇత్యర్థః। డిణ్డిమాయితమ్, ఉపమానాత్కర్తుః క్యఙన్తాన్నిష్ఠా। పరదారాన్ గచ్ఛతి పారదారికః, 'గచ్ఛతౌ పరదారాదిభ్యష్ఠగ్వక్తవ్యః' (వాం ౪౯౫౪) ఇతి

ఠక్। ఉదటఙ్కి, 'టకి బన్ధే' ఇత్యస్మాత్కర్మణి చిణ్॥౨౧॥

ఉచ్ఛలత్కలరవాలికైతవాద్వైజయన్తవిజయార్జితా జగత్।

యస్య కీర్తిరవదాయతి స్మ సా కార్తికీతిథినిశీథినీస్వసా॥౨౨॥

ఉచ్ఛలదితి॥ ఉచ్చత్వసౌన్దర్యాదినా వైజయన్తాఖ్యస్యేన్ద్రప్రాసాదస్య విజయేన యాఽర్జితా లబ్ధా సా కార్తికీ కృత్తికానక్షత్రయుక్తా తిథిః పూర్ణిమా తస్యా నిశీథినీ రాత్రిస్తస్యాః స్వసా తద్వదత్యుజ్జ్వలా యస్య ప్రాసాదస్య కీర్తిః కాన్తిరుచ్ఛలతాముడ్డీయమానానాం కలరవాణాం పారావతానామాలిః పఙ్క్తిస్తస్యాః కైతవాద్- జాజ్జగదవదాయతి స్మ శోధయతి స్మ। ఉజ్జ్వలం చకారేత్యర్థః। ఏతే కలరవా న భవన్తి, కిన్తు శరచ్చన్ద్రచన్ద్రికాతుల్యా కీర్తిరేవైత స్యేత్యర్థః।

'పారావతః కలరవః', 'స్యాత్ప్రాసాదో వైజయన్తః' ఇత్యమరః। దాయతి, 'దేప్ శోధనే' ఇతి భ్వాదిరవపూర్వః సకర్మకః, 'లట్ స్మే' (౩।౨।౧౧౮) ఇతి లట్। కార్త్తికీ, 'నక్షత్రేణ యుక్తః కాలః' (౪।౨।౩) ఇత్యణి ఙీప్। అత్ర కృత్తికాయుకో దివసః కార్తిక ఇతి భాషితపుంస్కత్వసంభవేఽపి 'తిథయో ద్వయోః' ఇత్యభిధానాత్పుంలిఙ్గేన 'తిథి' శబ్దేన సమాసే స్త్రీలిఙ్గస్య సమానాధికరణస్యోత్తరపదస్యాభావాత్ 'పుంవత్కర్మధారయ—' (౬।౩।౪౨) ఇతి సూత్రేణ న పుంవత్। తతశ్చ కార్త్తికీ చాసౌ తిథిశ్చేతి సమాసః॥౨౨॥

గౌరభానుగురుగేహినీస్మరోద్వృత్తభావమితిద్వృత్తమాశ్రితాః।

రేజిరే యదజిరేఽభినీతిభిర్నాటికా భరతభారతీసుధా॥౨౩॥

గౌరేతి॥ గౌరభానోశ్చన్ద్రస్య గురుగేహిన్యాం బృహస్పతిభార్యాయాం తారాయాం విషయే స్మరజనితో య ఉద్వృత్తభావో గురుతల్పగామిత్వాదాచారత్యాగిత్వం చన్ద్రతారయోర్విషయే స్మరస్యోద్వృత్తభావః కామజనితసామర్థ్యాతిశయస్తల్లక్షణం వా, ఇతివృత్తం పురావృత్తమాశ్రితాః ప్రతిపాదయన్త్యః; తథా,— భరతేన మునినా ప్రణీతా భారతీ భరతాఖ్యో నాట్యవేదస్తస్మిన్సుధా అమృతరూపాః। భరతోక్తనాట్యరీత్యాఽభినీయమానాః సత్యః, సుధాప్రాయా ఇతి యావత్। ఏవంభూతా నాటికా దశరూపకాన్తర్గతచతురఙ్కబన్ధవిశేషా యస్య సౌధస్యాజిరేఽఙ్గణేఽభినీతిభిః సాత్త్వికాఙ్గికవాచికాహార్యభేదభిన్నైశ్చతుర్విధైర్నటాభినీయమానైరభినయైః కృత్వా రేజిరే। తయోః స్మరోద్వృత్తభావస్య మితిః సమ్యక్పరిచ్ఛిత్తిః సైవ వృత్తం వ్యాపారోఽతీతం వా ప్రమేయం యత్రైవంవిధనాటకాదిప్రబన్ధమాశ్రితా ఇతి వా॥౨౩॥

శంభుదారువనసంభుజిక్రియామాధవవ్రజవధూవిలాసయోః।

గుమ్ఫితైరుశనసా సుభాషితైర్యస్య హాటకవిటఙ్కమఙ్కితమ్॥౨౪॥

శంభ్వితి॥ యస్య సౌధస్య హాటకవిటఙ్కం సువర్ణఘటితకపోతపాలికా శంభోర్దారువనే మన్దరకన్దరాయాం దేవదారువనే గౌర్యా సహ దివ్యసహస్రవర్షపర్యన్తం యా సురతక్రీడా, మాధవస్య శ్రీకృష్ణస్య వ్రజవధూభిర్గోపికాభిః సహ విలాసో రాసక్రీడాదిః, తయోర్విషయ ఉశనసా శుక్రాచార్యేణ గుమ్ఫితైః శ్లోకరూపేణ గ్రథితైః సుభాషితైరతిచమత్కారకారినవీనార్థశబ్దవిశేషైః కరణైః కర్తృభిర్వాఙ్కితం చిహ్నితమ్। హరకృష్ణకామవిలాసవర్ణకకావ్యరచితకావ్యశ్లోకాః కామోద్దీపనార్థం యదీయహాటకవిటఙ్కే

టఙ్కైరుట్టఙ్కితా ఇత్యర్థః। 'కపోతపాలికాయాం తు విటఙ్కం పుంనపుంసకమ్' ఇత్యమరః। విశేషేణ టఙ్క్యతే బధ్యత ఇతి విటఙ్కం పక్షివిశ్రమార్థం కుడ్యాద్బహిర్నిర్గతం దారు॥౨౪॥

అహ్ని భానుభువి దాశదారికాం యచ్చరః పరిచరన్తముజ్జగౌ।

కాలదేశవిషయాసహాత్స్మరాదుత్సుకం శుకపితామహం శుకః॥౨౫॥

అహ్నీతి॥ యస్మిన్సౌధే చరతీతి యచ్చరః శుకః పక్షీ శుకపితామహం పరాశరముజ్జగౌ తారస్వరం గాయతి స్మ। కింభూతమ్—అహ్ని దినే భానుభువి సూర్యపుత్ర్యాం యమునాయాం విషయే దాశదారికాం కైవర్తకుమారీ యోజనగన్ధాం పరిచరన్తం సంభుఞ్జానమ్। అత ఏవ— యథాక్రమం కాలస్య రాత్ర్యాదేరనిషిద్ధస్య, దేశస్య తీర్థదేవస్థానాది- వ్యతిరిక్తస్యా నిషిద్ధస్య నిజశయనాగారాదేః, విషయస్య పరదారాది వ్యతిరిక్తస్య స్వభార్యాలక్షణస్య, అసహాత్కాలాదీనసహ మానాదధైర్యజనకాత్ స్మరాద్ధేతోరుత్సుకం కామాతిరేకం సోఢుమసమర్థమిత్యర్థః। పౌరాణికకథ్యమాన భారతాదికథాశ్రవణమాత్రేణ ప్రాజ్ఞః శిక్షాతిశయాదతిముఖరో యద్విహారీ కీరస్తాదృశీం భారతాద్యుక్తాం కథాముచ్చైరనూదితవానితి భావః। అహ్నీత్యాదినా కామాతురస్య కాలాద్యసహనత్వం సమర్థితమ్। అన్యోఽపి సాధురేవంభూతం స్వపితామహమపి నిన్దతి। 'కైవర్తే దాశధీవరౌ' ఇత్యమరః। యచ్చరః। అధికరణే చరేష్టః॥౨౫॥

నీతమేవ కరలభ్యపారతామప్రతీర్య మునయస్తపోర్ణవమ్।

అప్సరఃకుచఘటావలమ్బనాత్స్థాయినః క్వచన యత్ర చిత్రగాః॥౨౬॥

నీతమితి॥ మునయః పరమాత్మజ్ఞానచతురా ఋషయో యత్ర సౌధే క్వచన కస్మిన్నపి భిత్తిభాగే చిత్రగాశ్చిత్రే లిఖితా వర్తన్తే। కింభూతాః— కరలభ్యం పారం పరతీరం యస్య తద్భావస్తత్తాం నీతమేవ లక్షణయా సంనిహితభావిఫలత్వా- త్సమాప్తిం ప్రాపితప్రాయమేవ। అథ చ,— సంనిహితపరతీరమపి తపోరూపం దుస్తరమర్ణవం సముద్రమ- ప్రతీర్యాపరిసమాప్యాంనుత్తీర్య చ తపోవిఘ్నార్థమిన్ద్రేణ ప్రేషితానామప్సరసాం రమ్భాదీనామత్యుచ్చ కఠినకుచలక్షణానాం ఘటానామవలమ్బనాద్ధారణాదాధారాద్ధేతోః స్థాయినః స్థాతుం శక్తాః। కుచమర్దనాదిసంభోగకారిణ ఇత్యర్థః। యోఽపి ప్రతీర్యమాణం సముద్రం నద్యాది వా తీరే సంనిహితేఽపి శ్రాన్తివశాదుత్తరీతుమశక్తః స జలమధ్య ఏవ

ఘటాదికమవలమ్బనమాసాద్య చిత్రలిఖిత ఇవ నిశ్చలస్తిష్ఠతి। 'కుట–' ఇతి పాఠే - 'కుటః కోటే ఘటే గేహే' ఇతి విశ్వః॥౨౬॥

స్వామినా చ వహతా చ తం మయా స స్మరః సురతవర్ధనాజ్జితః।

యోఽయమీదృగితి నృత్యతే స్మ యత్కేకినా మురజనిస్వనైర్ఘనైః॥౨౭॥

స్వామినేతి॥ యస్య సౌధస్య సంబన్ధినా కైకినా క్రీడామయూరేణేతి హేతోర్ఘనైర్నిబిడైర్మురజనిస్వనైర్మృదఙ్గ-ధ్వనిభిః, అథ చ,— తైరేవ మేఘైర్నృత్యతే స్మ। ఇతి కిమ్— యోఽయమీదృగ్బ్రహ్మాదివశీకారకారీ స మహాప్రభావః స్మరః స్వామినా కార్తికేయేన ప్రభుణా చ తదీయయానత్వేన తం వహతా పృష్ఠేన ధారయతా మయా మయూరేణ చ సురతవర్ధనాజ్జిత ఇతి। 'చౌ' అన్యోన్యసముచ్చయే। కుమారస్య నైష్ఠికబ్రహ్మచారిత్వాన్మయూరాణాం చ వర్షర్తుకామభాజాం నేత్రోపాన్తరన్ధ్రమార్గేణ నిర్గచ్ఛతామశ్రుమయశుక్రబిన్దూనాం మయూరీముఖగ్రహణమాత్రేణ గర్భసంభూతేర్లిఙ్గసంఘర్షణరూపరతపరిత్యాగో జయహేతుః। మయూరాశ్చ మేఘశబ్దభ్రాన్త్యా మృదఙ్గశబ్దైర్నృత్యన్తి॥౨౭॥

యత్ర వీక్ష్య నలభీమసంభవే ముహ్యతో రతిరతీశయోరపి।

స్పర్ధయేవ జయతోర్జయాయ తే కామకామరమణీబభూవతుః॥౨౮॥

యత్రేతి॥ యత్ర సౌధే సంభోగపరే నలభీమసంభవే నలభైమ్యౌ వీక్ష్య ముహ్యతోః సురతాభిలాషిణోః, అథ చ,— భ్రాన్తి ప్రాప్నువతోః, తథా,—జయతోః సర్వోత్కర్షేణ వర్తమానయోః, అథ చ,— నలభైమ్యౌ స్వవశే కుర్వతోః, రతిరతీశయో రతికామయోః స్పర్ధయేవ ఈర్ష్యయేవ జయాయ తౌ పరాభవితుం తే నలభైమ్యౌ కామకామరమణీబభూవతుః స్మరరతీ అభూతామ్। సంభోగయుక్తౌ స్త్రీపుంసౌ దృష్ట్వాఽన్యావపి స్త్రీపుంసావుద్దీప్తస్మరౌ భవత ఇతి తాదృశౌ భైమీనలీ దృష్ట్వా ప్రతిష్ఠావశాత్తత్ర కృతావాసౌ చేతనౌ రతికామౌ సంజాతసురతేచ్ఛౌ జాతౌ, తథా,— సౌన్దర్యాతిశయాద్రతేర్నలే కామ ఇతి, కామస్య చ భైమ్యాం రవిరితి సంజాతభ్రమౌ చ జాతీ। ఏవంభూతావతిశయితాన్యోన్యరాగజననాద్వశీకృత భైమీనలౌ యత్ర మూర్తౌ రతికామావేవాభూతామితి రతికామయోర్ద్వన్ద్వద్వయం జాతమిత్యర్థః। అయమేవ చ తయోర్జయః। అథ చ,— స్వసంభోగదర్శనాత్తయోరపి సంభోగవాఞ్ఛోత్పాదనాజ్జయః। తజ్జయార్థ బుద్ధిపూర్వవ్యాపారాభావాత్స్పర్ధయేవేత్యుత్ప్రేక్షా।

స్పర్ధాకారణం తూకమ్। అథ చ— రతికామసంనిధానే యథా స్త్రీపుంసయోః సంభోగవాఞ్ఛాసముదయః, తథాఽనయోరపి రతికామసంనిధానమేవ ప్రేమరసాతిశయాదన్యోన్యసంనిధానమాత్రేణైవ కామసంమోహః ప్రాదురాసీదితి భావః। నలభైమ్యౌ దృష్ట్వా మోహం భజతోః, అతఏవ నలభైమీభ్యామావాం జితావిత్యపి తే జేతవ్యే ఇతి స్పర్ధయేవ జయతోరితి యథాశ్రుత ఏవ వా సంబన్ధః। అత్ర సర్వత్రాల్పాన్తరత్వాన్న్యాయప్రాప్తోఽపి పూర్వనిపాతో రతేర్నలే కామప్రమోదయాన్నలరతికామపదానాం ప్రాక్ప్రయోగస్య, రతీశస్య భైమ్యాం రతిప్రమోదయాదీప్రమసంభవారతీశకామరమణీపదానాం పశ్చాత్ప్రయోగస్య, ఔచితీం సూచయతీతి జ్ఞేయమ్। రవిరతీశయోర్విషయే స్పర్ధయేతి కేచిత్। తే ప్రథమాద్వివచనాన్తమ్। కామకామరమణీబభూవతురితి చ్విః। కులకమ్॥౨౮॥

తత్ర సౌధసురభూధరే యయోరావిరాసురథ కామకేలయః।

యే మహాకవిభిరప్యవీక్షితాః పాంసులాభిరపి యే న శిక్షితాః॥౨౯॥

తత్రేతి॥ అథ తత్రోక్తగుణే సౌధరూపే సురభూధరే మైరౌ యయోస్తే కామకేలయ ఆవిరాసుః స్పష్టం దిదీపిరే। తే కే కామకేలయః— మహాకవిభిర్వ్యాసకాలిదాసాదిభిర్నిగూఢభావదర్శిభిరప్యవీక్షితా న బుద్ధిగోచరీకృతాః। తేషామపి న స్ఫురితా ఇతి యావత్। తథా,— అనేకనరసంభోగచతురాభిః పాంసులాభిః ఖైరిణీభిరపి యే న శిక్షితా అభ్యస్తా నానాజారశిక్షోపదేశాదపి న జ్ఞాతాః। ఏతేనాలౌకికాః కామవిలాసా వర్ణయిష్యన్త ఇతి సూచితమ్। 'ద్రవకేలిపరీహాసాః' ఇతి 'కేలి 'శబ్దః పుంలిఙ్గోఽపి॥౨౯॥

పౌరుషం దధతి యోషితా నలే స్వామిని శ్రితతదీయభావయా।

యూని శైశవమతీర్ణయా కియత్రాపి భీమసుతయా న సాధ్వసమ్॥౩౦॥

పౌరుషమితి॥ ఏవంభూతయా భీమసుతయా ఏవంభూతే నలే విషయే కియత్కింపరిమాణం సాధ్వసం భయం న ప్రాపి, అపి తు బహు భయం ప్రాప్తమ్। అధాష్టర్యం ప్రాపేత్యర్థః। కింభూతే నలే— పౌరుషం దధతి బలిని। కింభూతయా—స్వయం తు—యోషితాఽబలయా। తథా,— స్వామిని ఆత్మనః ప్రభౌ రాజని చ। స్వయం తు — శ్రితోఽఙ్గీకృతస్తదీయభావస్తదీయత్వం యయా నలదాసీభూతయా। తథా, యూని తరుణే। స్వయం తు — శైశవం

బాల్యమతీర్ణయానతిక్రాన్తయా వయఃసంధౌ వర్తమానయా। బలినః స్వామినో రాజ్ఞస్తరుణాశ్చాబలయా దాసీభూతయా బాలయా భయం ప్రాప్యత ఇతి యుక్తమితి। అత్ర చ ప్రథమసంభోగే కిం వా భావీతి ఈదృశే నలే ఈదృశ్యా తథా మహద్భయం ప్రాపీతి భావః। సర్వాణ్యపి విశేషణాని హేతుగర్భాణి। అథ చ — శ్రితో నలవిషయో భావో రమణాభిలాషో యయైతాదృశ్యాపి స్వామిని భర్తరి నలే మహద్భయం ప్రాపి। యతః— పూర్వోక్తగుణవిశిష్టే పూర్వోక్తగుణవిశిష్టయా చేతి। ఏవంభూతేఽపి నలే ఏవంభూతయా తయా సాధ్వసం కియదల్పమేవ ప్రాప్తమ్। బహు సాధ్వసం వర్తత ఏవ, తథాపి కించిత్సాధ్వసం పరిత్యక్తమ్। యస్మాత్ — శ్రితో నలవిషయో రమణాభిలాషో యయేతి బా। అథ చ,— శ్రితః పరిశీలితో జ్ఞాతో నలాశయో యయా బాల (లా) యా మమ కణ్ఠోపభోగం న కరిష్యతీతి నిశ్చితనలాభిప్రాయా భయం న ప్రాపేతి భావ ఇతి వా। శ్రితోఽనుష్ఠితో నలాశయో యయా నలభావానుకూలవర్తిన్యా ప్రథమసంభోగే పౌరుషమవలమ్బ్య క్రీడాకౌతుకకారీ భవతి, కాన్తా చానుత్తీర్ణశైశవా కిమత్ర భావీతి సభయా కించిదప్య- జానానాఽల్పభయం విహాయ ప్రియభావానుకూల్యమాశ్రయతీతి। ఏతదనుభవసాక్షికమితి భావః॥౩౦॥

ఇదానీం లజ్జానుభావపూర్వం కామశాస్త్రానురోధేన ప్రథమసంభోగక్రమమాహ—

దూత్యసంగతిగతం యదాత్మనః ప్రాగశిశ్రవదియం ప్రియం గిరః।

తం విచిన్త్య వినయవ్యయం హ్రియా న స్మ వేద కరవాణి కీదృశమ్॥౩౧॥

దూత్యేతి॥ ఇయం ప్రాక్ వివాహాత్పూర్వం దూత్యేన దేవదూతవ్యాపారేణ సంగతిం గతం సంబన్ధం ప్రాప్తం సాక్షాదృష్టం నలం ప్రియమాత్మనో విరహప్రకాశినీర్నవమసర్గోక్తా గిరో వాణీరశిశ్రవదాశ్రావయామాసేతి యత్, తం ప్రియస్య స్వవచనశ్రావణలక్షణం వినయస్య వ్యయం నాశం ధార్ష్ట్యం విచిన్త్య విశేషేణ స్మృత్వా హ్రియా కృత్వా కీదృశం కరవాణీతి న వేద స్మ నాజ్ఞాసీత్। తదానీం మయా యదుక్తం తన్మహదనుచితం కృతం తత్ప్రతిక్రియా కీదృశీ, ప్రకృతే చార్థే కిం కార్యమితి వినయవ్యయస్మరణాజ్జాతయా హియా కింకర్తవ్యతామూఢాఽభూదిత్యర్థః। ఉత్తమత్వం సూచితమ్। ఉత్తమా హి పూర్వానుచితస్మరణాజ్జన్తే। అతీతస్మరణేనాపి సలజాఽభూత్ ప్రారబ్ధసంభోగానుభవదశాయాం తు సలజ్జత్వం కిం వాచ్యమితి భావః। అశిశ్రవత్ శృణోతేర్ణౌ చఙి ద్విర్వచనే ఉపధాహ్రస్వత్వే 'సన్వల్లఘుని-'(౭।౪।౩) ఇతి సన్వద్భావే 'స్రవతిశృణోతి—' (౭।౪।౮౧) ఇత్యభ్యాసస్య వేత్త్వమ్। ప్రియం, శృణోతేః శబ్దకర్మత్వాణ్ణౌ కర్మత్వమ్॥౩౧॥

యత్తయా సదసి నైషధః స్వయం ప్రాగ్వృతః సపది వీతలజ్జయా।
తన్నిజం మనసికృత్య చాపలం సా శశాక న విలోకితుం నలమ్॥౩౨॥

యదితి॥ తయా సదసి మిలితలోకత్రయసమక్షం వీతలజ్జయా నిర్లజ్జయా సత్యా సపది స్వయం పరప్రవర్తనాద్యభావేఽప్యాత్మనైవ వరణమాలయా కృత్వా ప్రాక్ నైషధో వృత ఇతి యత్, సా తత్తథా నలవరణలక్షణం నిజం చాపలం ధాష్టర్యం మనసికృత్య విచార్య తదానీం లజ్జాం త్యక్త్వా మయా మహద్వాష్టర్యమవలమ్బితమేతదనుచితమితి స్మృత్వా లజ్జాతిశయవశాత్తదానీం నలం విలోకితుమపి న శశాక। అత్రాప్యుత్తమత్వం సూచితమ్। తచ్చాపలం మనసికృత్య విశేషేణేతా ప్రాప్తా చాసౌ లజ్జా చ తయా కృత్వా నలం వీక్షితుం నాశకదితి వా। మనసికృత్య పూర్వవత్॥౩౨॥

ఆసనే మణిమరీచిమాంసలే యాం దిశం స పరిరభ్య తస్థివాన్।
తామసూచితవతీవ మానినీ న వ్యలోకయదియం మనాగపి॥౩౩॥

ఆసన ఇతి॥ అనురాగాతిశయాదేకాసనే వర్తమానయోస్తయోర్మధ్యే స నలో మణిమరీచిభిః స్వచితోత్తమరత్న- ప్రసారికిరణైర్మాంసలే వ్యాప్త ఆసనే సింహాసనే (స నలః) యాం దిశం పరిరభ్య యం సింహాసనప్రదేశమాశ్రిత్య తస్థివాన్ ఇయం భైమీ తాం దిశం మనాగపి న వ్యలోకయత్। ఉత్ప్రేక్షతే— అసూయితవతీవ ఈర్ష్యావతీవ। దిశః స్త్రీత్వాదియం మద్భర్త్రాలిఙ్గితేతి సపత్నీబుద్ధ్యాఽసూయాం కృతవతీవ తాం నాపశ్యదిత్యర్థః। యతో మానినీ లజ్జాభయాభ్యాం నాపశ్యత్, తత్రేయముత్ప్రేక్షా। అసూయితవతీ, కణ్డ్వాదియగన్తాత్ క్తవతుః, ఉగిత్త్వాన్ఙీప్॥౩౩॥

హ్రీసరిన్నిజనిమజ్జనోచితం మౌలిదూరనమనం దధానయా।
ద్వారి చిత్రయువతిశ్రియా తయా భర్తృహూతిశతమశ్రుతీకృతమ్॥౩౪॥

హ్రీతి॥ నిరన్తరప్రవాహరూపత్వాత్ హ్రీరూపాయాం సరితి నిజస్యాత్మనో నిమజ్జనం తస్యోచితం యోగ్యం మౌలేః శిరసో దూరం నితరాం నమనమానాభేర్నమ్రీభావం దధానయా, తథా,— ద్వారి గృహద్వారదేశే చిత్రలిఖితయువతివత్ శ్రీః శోభా యస్యాస్తయా లజ్జాభయాభ్యామన్తఃప్రవేష్టుమశక్తతయాఽతినిశ్చలయా తత్రైవ స్థితయా భైమ్యాపి

భైమ్యాగచ్ఛేతి భర్తుర్నలస్య హూతీనామాహ్వానానాం శతమశ్రుతీకృతం శ్రుతమశ్రుతం కృతమ్। శ్రుతం లజ్జాభయాభ్యామనుత్తరాద- నాగమనాశ్చాశ్రుతమివ కృతమిత్యర్థః। నవోఢాజాతిరియమ్॥౩౪॥

వేశ్మ పత్యురవిశన్న సాధ్వసాద్వేశితాపి శయనం న సాఽభజత్।

భాజితాపి సవిధం న సాస్వపత్స్వాపితాపి న చ సంముఖాభవత్॥౩౫॥

వేశ్మేతి॥ సా కిమగ్రే భవిష్యతీతి సాధ్వసాద్భయాత్పత్యుర్వేశ్మ న స్వయమవిశత్। అనన్తరం సఖ్యా నలేన వా వేశితాపి గృహమధ్యం ప్రాపితాపి శయనం నాభజత్। తతోఽపి సఖ్యా నలేన వా శయనం భాజితాపి సా సవిధం నలసమీపం యథా తథా నాస్వపత్, కింతు దూరత ఏవ నిద్రాతి స్మ। తతోఽపి సఖ్యా నలేనైవ వాఙ్కపాల్యాదినా సవిధం స్వాపితాపి న చ సంముఖాఽభవత్, కింతు శయ్యాపార్శ్వపట్టికావలమ్బినీ పరాఙ్ముఖ్యేవాభూదిత్యర్థః। ప్రథమసంభోగే ముగ్ధాయా జాతిరియమ్। సాధ్వసాదితి సర్వత్ర। అస్వపత్, 'అడ్గార్గ్య—' (౭।౩।౯౯) ఇతి లఙ్యట్। సంముఖా, 'స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాత్–' (౪।౧।౫౪) ఇతి వికల్పాన్న జీష్॥౩౫॥

కేవలం న ఖలు భీమనన్దినీ దూరమత్రపత నైషధం ప్రతి।

భీమజాహృది జితః స్త్రియా హ్రియా మన్మథోఽపి నియతం స లజ్జితః॥౩౬॥

కేవలేతి॥ భీమనన్దినీ కేవలం నైషధం ప్రత్యుద్దిశ్య దూరం నితరామత్రపత లజ్జాం ప్రాపేతి న, కింతు భీమజాహృది వర్తమానయా హ్రియా లజ్జారూపయా స్త్రియా జితః ఖలు జిత ఏవ సోఽతిప్రసిద్ధపరాక్రమః హృద్యేవ వర్తమానో మన్మథోఽపి నియతం బహుకాలం లజ్జితః। అథ చ,— మనో మథ్నాతి పీడయతీతి మన్మథః పృషోదరాదిః। ఏవంవిధోఽపి జితో లజ్జితః సంకుచితశ్చేతి చిత్రమ్। హ్రీవశాన్నలవిషయోఽతిపీడాకరోఽపి కామో బహుకాలం తామభిభవతి స్మేతి భావః। అన్యోఽపి స్త్రియా జితో లజ్జతే॥౩౬॥

ఆత్మనాపి హరదారసున్దరీ యత్కిమప్యభిలలాష చేష్టితుమ్।

స్వామినా యది తదర్థమర్థితా ముద్రితస్తదనయా తదుద్యమః॥౩౭॥

ఆత్మనేతి॥ హరదావద్గౌరీవత్సున్దరీ సా ఆత్మనాపి స్వయమేవ యత్కిమపి యత్కించిచేష్టితుం తదవసరోచితం కటాక్షవీక్షణతామ్బూలదానతాలవృన్తచాలనాద్యభిలలాష కర్తుమైచ్ఛత్। తదర్థం తస్మై ప్రయోజనాయ తద్వస్తుదానాయ ఇఙ్గితజ్ఞేన స్వామినా నలేన తామ్బూలం దేహీతి యది అర్థితా యాచితా తర్హ్యనయా భైమ్యా తస్య నలస్యోద్యమో యాచనప్రయత్నో ముద్రితః తామ్బూలాదీనామదానాద్వ్యర్థీకృతః। తేన యాచితా సతీ న దదావితి భావః। 'అపిః' ఏవార్థే। 'స్వామినా' ఇత్యనేనావశ్యకర్తవ్యతాయాం సత్యామపీతి సూచితమ్। గౌర్యపి ప్రథమసంభోగే హరేణార్థితా సత్యేవమే- వాకరోదితి ధ్వనిః॥౩౭॥

హ్రీభరాద్విముఖయా తయా భియం సజ్ఞితామననురాగశఙ్కిని।

స స్వచేతసి లులోప సంస్మరన్దూత్యకాలకలితం తదాశయమ్॥౩౮॥

హ్రీభరాదితి॥ దూత్యకాలే కలితం పరీక్షితం తదాశయం భైమ్యభిప్రాయం సమ్యగ్దృఢసంస్కారతయా స్మరణపథారూఢం సంస్మరన్విచారయన్ స నలో హ్రీభరాద్విముఖయా తయా విముఖత్వాదేవాననురాగశఙ్కిని కిమస్యా మయ్యనురాగో నాస్తీతి శఙ్కాశీలే స్వచేతసి సఞ్జితాం జనితామనురాగాభావసంభావనాం భీతిం లులోప నిరస్యతి స్మ। దూత్యావసరే మయ్యనురాగాతిశయాదిన్ద్రాదీనపి పరిత్యజ్య మదలాభే కృతమరణనిశ్చయేయమిదానీమనురాగం న త్యక్ష్యతీతి నిశ్చిత్య జాతాం శఙ్కాం తత్యాజ। ముగ్ధా లజ్జాభరాదేవ విముఖీయం నత్వననురాగాదితి నిశ్చికాయేత్యర్థః। తదాశయం, శేషత్వావివక్షయా షష్ఠ్యభావః॥౩౮॥

పార్శ్వమాగమి నిజం సహాలిభిస్తేన పూర్వమథ సా తయైకయా।

క్వాపి తామపి నియుజ్య మాయినా స్వాత్మమాత్రసచివావశేషితా॥౩౯॥

పార్శ్వమితి॥ తేన నలేన భయవశాదేకాకినీ నలస్య సవిధమనాగచ్ఛన్తీ సా ఆలిభిర్వయస్యాభిః సహ నిజం పార్శ్వమాగమి ప్రాపితా। భవతీభిరపి కించిత్కాలమనయా సార్ధమాగన్తవ్యమిత్యాదిష్టాభిస్తాభిస్తాం స్వసంనిధిం ప్రాపితవానిత్యర్థః। అథానన్తరం కియతాపి కాలేన కించిద్విశ్వాసప్రాప్త్యనన్తరమేకయైకాకిన్యైవ తయా సఖ్యా సహ సఖ్యన్తరపరిహారేణ సంనిధిం ప్రాపితా। అథానన్తరం కియతాపి కాలేన తామపి సఖీం క్వాపి గన్ధమాల్యతామ్బూలాద్యాహరణే విషయేఽలీకం నియుజ్య గన్ధాద్యానయేతి వ్యాజాత్ప్రేష్య యతో మాయినా కామశాస్త్రోక్తకన్యావిసమ్భణకపటపటునా చతురేణ తేన స్వాత్మమాత్రో నల

ఏవ సచివః సఖా యస్యాః స్వసహాయైవైకాకినీ అవశేషితా స్వసమీపే స్థాపితా। విజనోచితం స్వీయమిఙ్గితమదర్శయత్, తదీయం చాపశ్యదితి భావః। కన్యావిస్రమ్భణప్రకారోఽయమ్। ‘ఆగమి,'ణ్యన్తాత్కర్మణి చిణ్' (విభాషా) చిణ్ణములోః-' (౭।౧।౬౯) ఇతి దీర్ఘవికల్పాత్పక్షే హ్రస్వః॥౩౯॥

సంనిధావపి నిజే నివేశితామాలిభిః కుసుమశస్త్రశాస్త్రవిత్।

ఆనయద్వ్యవధిమానివ ప్రియామఙ్కపాలివలయేన సంనిధిమ్॥౪౦॥

సంనిధావితి॥ స నల ఆలిభిః స్వయమేవ నిజే సంనిధౌ నివేశితాం తేనైవ ప్రయోజకేన స్వసమీపే ప్రయోజ్యాభిః సఖీభిః స్థాపితామపి ప్రియామఙ్కపాలేర్భైమీపృష్ఠభాగస్పర్శినః స్వీయైకభుజాలిఙ్గనవిశేషస్య వలయాకారేణ వేష్టనేన కృత్వా సంనిధిమానయత్। యతః— కుసుమశస్త్రః కామస్తస్య వాత్స్యాయనాదిప్రణీతం శాస్త్రం వేత్తీతి విత్। ఉత్ప్రేక్షతే— వ్యవధిమానివ దూరస్థో యథా ప్రియాం సంనిధిమానయతి। కామశాస్త్రే—'ఆదౌ రతం వాహ్యమిహ ప్రయోజ్యం తత్రాపి చాలిఙ్గనమేవ పూర్వమ్' ఇతి। 'తథా సామీప్యగాం భీరుం నవోఢాం సంనిధాపయేత్। విశ్వాసచ్ఛద్మనా గాఢాలిఙ్గనాత్త్యాజయేద్భయమ్' ఇత్యాది। సంనిధిస్థాపనవ్యాజేన గాఢమాలిఙ్గ్య భయం త్యాజితవానితి భావః॥౪౦॥

ప్రాగచుమ్బదలికే హ్రియానతాం తాం క్రమాద్ధరనతాం కపోలయోః।

తేన విశ్వసితమానసాం ఝుటిత్యాననే స పరిచుమ్బ్య సిష్మియే॥౪౧॥

ప్రాగితి॥ స హ్రియా ఆనతామతినమ్రాం తాం ప్రాగలికే లలాట ఏవాచుమ్బత్। అతినమ్రత్వాత్తదానీం కపోలాది- చుమ్బనస్యాశక్యత్వాదిత్యర్థః। తతః— కించిద్గతచుమ్బనభయత్వాత్పూర్వాపేక్షయా దరమీషన్నతాం కించిదున్నతముఖీం క్రమాత్పరిపాట్యా తదానీమేవాన్యదా వా కియతా ద్వయోరపి కపోలయోశ్చుచుమ్బ। తేన కపోలచుమ్బనేన తతోఽపి విశ్వసితం మానసం యస్యాస్తాం తతోఽప్యున్నతముఖీమాననే ఝుటితి ముఖవక్రణాభయాచ్ఛీఘ్రం పరిచుమ్బ్య దుర్లభాధరచుమ్బనలాభజనితానన్దవశాత్సిష్మియ ఈషదవ్యక్తమహసత్। స్ఫుటహాసే పునర్లజ్జా స్యాదితి భయాదీషజ్జహాసేత్యర్థః। అథ చ,— యదేతావత్పర్యన్తం త్వయా వఞ్చితం తదపీదానీం మయా లబ్ధమితి హాసః। లలాటాదీని కామశాస్త్రోక్తాని చుమ్బనస్థానాని। ఇయమపి విస్రమ్భణరీతిః॥౪౧॥

లజ్జయా ప్రథమమేత్య హుంకృతః సాధ్వసేన బలినాథ తర్జితః।

కించిదుచ్ఛ్వసిత ఏవ తద్ధృతిది న్యగ్బభూవ పునరర్భకః స్మరః॥౪౨॥

లజ్జయేతి॥ లలాటాదిచుమ్బనక్రమానుభవజాతసుఖవిశేషోల్లసితకామోదయాయాస్తస్యా హృది మానసే కించిదుచ్ఛ్వసిత ఏవ వికసిత ఏవార్భకో ముగ్ధత్వాదప్రౌఢః స్మరః ప్రథమం చుమ్బనజనితయా లజ్జయా ఏత్యాగత్య హుంకృతో హుంకారేణ నిషిద్ధః। అథ పశ్చాద్బలినా ప్రబలేన చుమ్బనజన్యేన సాధ్వసేన సాత్త్వికభయేన తర్జితో భర్త్సితోఽస్మదీయం భైమీహృదయలక్షణం స్థానం త్వయా ప్రవిష్టం తిష్ఠేత్యాక్షేపపూర్వం లజ్జాభయాభ్యాం భర్త్సిత ఇత్యర్థః। ఏవకారో విలమ్బద్యోతనార్థః। అర్భకోఽపి కించిచ్చేష్టితుముద్యుక్తో మాత్రా పూర్వమాగత్య హుంకృత్య పశ్చాత్ప్రభుణాపి వాచా తర్జితః సన్సంకుచితో భవతి। హుంకృత ఇవ తర్జిత ఇవేతి చ ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా॥౪౨॥

వల్లభస్య భుజయోః స్మరోత్సవే దిత్సతోః ప్రసభమఙ్కపాలికామ్।

ఏకకశ్చిరమరోధి బాలయా తల్పయన్త్రణనిరన్తరాలయా॥౪౩॥

వల్లభస్యేతి॥ స్మరోత్సవే సురతోత్సవారమ్భేఽఙ్కపాలికాం కృతపృష్ఠవేష్టనబాహువలయాలిఙ్గనం ప్రసభం హఠాద్దిత్సతోః కర్తుమిచ్ఛతోర్వల్లభస్య నలస్య భుజయోర్మధ్యే ఏకకో భుజః వాలయా సురతాప్రౌఢయా తయా చిరమరోధి ప్రతిబద్ధః। కీదృశ్యా— తల్పస్య శయ్యాయా యన్త్ర-ణేన స్వపృష్ఠదృఢపీడనేన నిరన్తరాలయా నిరవకాశయా। ఆలిఙ్గనార్థం పృష్ఠదేశే నలభుజప్రవేశో యథా న భవతి తథా దృఢం శయ్యాసంలీనయన్త్రణేన నిరవకాశత్వాద్భుజరోధనాశ్చాలిఙ్గనవిఘ్నం సమాచరదిత్యర్థః। అబలత్వాదేకద్రైవ ద్వయోర్భుజయోః ప్రతిరోద్ధుమశక్యత్వాద్వాభ్యామపి నిజభుజాభ్యామేకైకస్య నలభుజస్య పర్యాయేణ రోధనాదేకక ఇత్యుక్తేఽపి ద్వావపి భుజౌ నిరుద్ధావితి జ్ఞేయమ్। ఏకక ఇతి పర్యాయాశయేనోక్తమ్। ద్వాభ్యామేకస్యైవ నిరోధేఽపి ద్వితీయేన స్పర్శమాత్రం కర్తుం శక్యతే, న తు ద్విభుజసాధ్యమఙ్కపాల్యాలిఙ్గనమిత్యేకక ఇత్యుక్తమితి వా। అన్యోన్యాభిముఖ్యేన సుప్తయోస్తయోరధస్తనబాహూ శయ్యాసంలగ్నత్వాచ్ఛయ్యయైవ నియన్త్రితౌ। ఆలిఙ్గనోద్యుక్తః శయ్యాసంలగ్నో నలబాహుస్తల్పయన్త్రణనిరవకాశత్వాత్పృష్ఠదేశే ప్రవేష్టుమశక్యత్వాదవరుద్ధః। ఉపరితనస్తూపరితనేన భైమీబాహునా చిరం ప్రతిరుద్ధ ఇత్యాశయః॥౪౩॥

హారచారిమవిలోకనే మృషాకౌతుకం కిమపి నాటయన్నయమ్।

కణ్ఠమూలమదసీయమస్పృశత్పాణినోపకుచధావినా ధవః॥౪౪॥

హారేతి॥ హారస్య ఏకావల్యాదిముక్తాహారస్య చారిమా సౌన్దర్యం తస్య విలోకనే విషయేఽతివృత్తస్థూలముక్తా- యుక్తోఽత్యద్భుతోఽయం త్వదీయో హారో దర్శయ దర్శయైనమిత్యాది కిమపి లోకోత్తరం మృషాకౌతుకం నాటయన్నభినయన్నయం ధవో భర్తా నలః స్పర్శలోభవశాదుపకుచం స్తనసమీపం ధావతి, ఏవంశీలేన పాణినాఽదసీయం భైమ్యాః సంబన్ధి కణ్ఠమూలం కణ్ఠాధోభాగమస్పృశత్। సార్వభౌమస్య తస్యాపూర్వస్య వస్తుజాతస్య దృష్టత్వాత్కుచస్పర్శ ఏవ తాత్పర్యాచ్చ తాత్త్వికకౌతుకాభావేఽపి సాక్షాత్కరస్పర్శమసహమానాయాస్తస్యా హారసౌన్దర్యదర్శనే మృషాకౌతుకనాటనేన కణ్ఠమూలస్పర్శవ్యాజేన కుచావేవ స్పృశతి। ముగ్ధావిస్రమ్భణజాతిః॥౪౪॥

పునః స్తనస్పర్శ ఉపాయాన్తరమాహ—

యత్త్వయాస్మి సదసి స్రజాఞ్చితస్తన్మయాపి భవదర్హణార్హతి।

ఇత్యుదీర్య నిజహారమర్పయన్నస్పృశత్స తదురోజకోరకౌ॥౪౫॥

యదితి॥ స ఇత్యుదీర్యోక్త్వా భైమీకణ్ఠే నిజముక్తాహారమర్పయన్ సన్ హారార్పణమిషేణ తస్యా ఉరోజావేవ కాఠిన్యాదిగుణత్వేన కోరకౌ పస్పర్శ। ఇతి కిమ్— హే భైమి ! సదసి సభామధ్యే త్వయాఽహం స్రజా మధూకమాలయా కృత్వా యద్యస్మాదఞ్చితః సర్వేషాం సమక్షం పూజితోఽస్మి। తత్తస్మాన్మయాపి మత్కర్తృకా భవత్యా అర్హణా పూజా అర్హతి। ఉపకారస్య ప్రత్యుపకర్తవ్యమితి న్యాయయుక్తేతి। 'అర్హణా కృతా' ఇత్యపి పాఠః॥౪౫॥

నీవిసీమ్ని నిహితం స నిద్రయా సుభ్రువో నిశి నిషిద్ధసంవిదః।

కమ్పితం శయమపాస యన్నయం దోలనైర్ఘనితబోధయాఽనయా॥౪౬॥

నీవీతి॥ జాగ్రదవస్థాయాం కరం నిరాకరిష్యతీతి బుద్ధ్యా నిశి నిద్రయా నిషిద్ధా వారితా సంవిజ్ఞానం యస్యాస్తస్యాః సుభ్రువో భైమ్యా నీబిసీమ్ని రసనాకలాపమోచనార్థం

వసనపట్టికాపరిసరే నిహితే స్థాపిత ఏవ నీవిస్పర్శమాత్రేణ కమ్పితం సాత్త్వికకమ్పయుక్తం శయం హస్తం స నలో దోలనైః సముద్భూతస్వగతసాత్త్విక-కమ్పనిమిత్తహస్తచాలనైర్జనితబోధయా వ్యాజితనిద్రయాఽనయా భైమ్యా కరణభూతయాఽపాస నిరాకృతవాన్। కీదృశః— అయం శుభా-వహవిధిమ్। సంభోగానన్దమితి యావత్। తం యన్ ప్రాప్నువన్। 'అపాసయన్నిజమ్' ఇతి పాఠే— భైమ్యా ప్రయోజ్యయా స ప్రయోజకో నలో నిజం కరమపాసయదమోచయదిత్యర్థః। కమ్పమానకరసంస్పర్శమాత్రేణ జాతబోధయా తదీయః కరో నిరాకృత ఇత్యర్థః। అనయేతి కరణే తృతీయా। పాఠాన్తరే తు ప్రయోజ్యకర్తరి ॥౪౬॥

స ప్రియోరుయుగకఞ్చుకాంశుకే న్యస్య దృష్టిమథ సిష్మియే నృపః।

ఆవవార తదథామ్బరాఞ్చలైః సా నిరావృతిరివ త్రపావృతా ॥౪౭॥

స ఇతి ॥ స నృపః ప్రియాయా ఊరుయుగస్య కఞ్చుకాంశుకే ఆవరణభూతే వస్త్రే దృష్టిం న్యస్య అథానన్తరమేవ సిష్మియే ఈషదహసత్। సూక్ష్మవస్త్రావృతత్వాత్సర్వం మయా ద్రష్టుం శక్యత ఏవేత్యాశయేనేత్యర్థః। ల్యపా పూర్వకాలత్వేఽభిహితే స్మితస్యానన్తర్యేఽప్యవ్యవహితేతరత్వద్యోతనార్థమ్ 'అథ' శబ్దః। నీవిస్థాపితకరాపాసనానన్తరమితి వా। అథ నలస్మితానన్తరం నిరావృతిరివ వస్త్రరహితేవ త్రపావృతా సతీ సా తదూరుయుగవస్త్రం వస్త్రస్య తస్యైవాఞ్చలైరగ్రభాగైరావవారాచ్ఛాదయామాస। వస్త్రస్యాతిసూక్ష్మత్వాద్వృథాసంభావితనిజగోప్యాఙ్గదర్శనా సతీ ఘనావయవత్వసంపాదనార్థం తద్వస్త్రం తదఞ్చలైరేవ ప్రావృణోదితి భావః। కామినోరియం జాతిః। అఞ్చలైరితి బహుత్వం పునఃపునరావరణక్రియాభేదాత్ ॥౪౭॥

బుద్ధిమాన్వ్యధిత తాం క్రమాదయం కించిదిత్థమపనీతసాధ్వసామ్।

కించ తన్మనసి చిత్తజన్మనా హ్రీరనామి ధనుషా సమం మనాక్ ॥౪౮॥

బుద్ధిమానితి ॥ బుద్ధిమాన్ కామశాస్త్రోక్తకన్యావిస్రమ్భణప్రకారచతురోఽయమిత్థం పూర్వోక్తరీత్యా క్రమాత్పరిపాట్యా తామపనీతసాధ్వసాం త్యాజితాకస్మికసంభోగభయాం వ్యధితాకృత్। 'కించ' ఇత్యధికోక్తౌ। న పరమేతావదేవ, కిన్త్వన్యచ్చ—తస్యా మనసి వర్తమానా హ్రీస్తత్రైవ స్థితేన చిత్తజన్మనా స్వధనుషా సమం సహ మనాక్ అనామి శిథిలితా। కామేన

ధనుషి కించిదారోప్యమాణే లజ్జాప్యల్పా జాతేత్యర్థః। పూర్వ కామో భయలజ్జాభ్యాం త్యాజితః, ఇదానీం తు భైమీభయం నలేన నిరాకృతమ్, ఏకా స్త్రీవ హ్రీరవశిష్టా, సా కామేన సుఖేనాల్పితేతి భయలజ్జయోః కించిదపాసనేన పూర్వం మన్దీభూతోఽపి కామః స్తోకం పునరుల్లలాసేతి భావః। అనామి, 'జ్వలహ్వల –' (గం సూం ౧౮౯) ఇతి వార్తికాన్మిత్త్వస్య పాక్షికత్వాన్మిత్త్వాభావే హ్రస్వాభావః। మిత్త్వేఽపి వా 'చిణ్ణములోః—' (౬।౧।౬౯) ఇతి పాక్షికో దీర్ఘః॥౪౮॥

సిష్మియే హసతి న స్మ తేన సా ప్రీణితాపి పరిహాసభాషణైః।

స్వే హి దర్శయతి తే పరేణ కానర్ఘ్యదన్తకురువిన్దమాలికే॥౪౯॥

సిష్మియ ఇతి॥ తేన పరిహాసభాషణైః పరిహాసప్రధానైః సప్రేమవచనైః ప్రీణితా జనితప్రీతిరపి సా తస్మిన్హసత్యపి వికసత్కపోలనయనమలక్షితదన్తం సిష్మియే స్మితం చకార। దర్శితదన్తం ప్రసరద్ధాస్యం తు న చకార। అన్యా తు పరిహాసప్రీణితా హసతి, ఇయం తు నేతి చిత్రమితి 'అపి శబ్దార్థః। హి యస్మాత్తే ప్రసిద్ధే అనర్ఘ్యా నిర్మూల్యాః సులక్షణా దన్తాస్త ఏవ తామ్బూలరాగత్వాత్కురువిన్దాని మాణిక్యాని తేషాం మాలికే అల్పే హ్రస్వే వా మాలే వే ఆత్మీయే సర్వస్వరూపే కా కులీనా స్త్రీ పరేణాన్యేన హాస్యేన యేన కేనచిత్పురుషేణ చ దర్శయతి దర్శనవత్యౌ కరోతి। అపి తు హాస్యం స్త్రీణాం దోషాయేత్యుత్తమస్త్రీత్వాత్ప్రకటితదశనం హాస్యం న చకారేతి యుక్తమ్। నహ్యనర్ఘ్యవస్త్వన్యస్మై ప్రదర్శ్యతే। తేన స హసతి స్మేతి వా। స్మితహసితవిహసితోపహాసాట్టహాసప్రకారైర్హాస్యరసో భరతేన పఞ్చధా నిరూపిత ఇతి స్మితహసితయోర్భేదః। 'అణౌ యః కర్తా' ఇతి కర్తృసంజ్ఞానువాదేన కర్మత్వవిధానాత్సంజ్ఞాపూర్వకవిధేరనిత్యత్వాత్పరేణేత్యత్ర దృశేర్బుద్ధ్యర్థత్వాద్ 'గతిబుద్ధి—'(౧।౪।౫౨) ఇతి ప్రాప్తకర్మత్వాభావః॥౪౯॥

వీక్ష్య భీమతనయాస్తనద్వయం మగ్నహారమణిముద్రయాఙ్కితమ్।

సోఢకాన్తపరిరమ్భగాఢతా సాన్వమాయి సుముఖీ సఖీజనైః॥౫౦॥

వీక్ష్యేతి॥ సఖీజనైః సా సుముఖీ సోఢా కాన్తస్య పరిరమ్భాణామాలిఙ్గనానాం గాఢతా దృఢపీడనం యయా ఏవంభూతాఽన్వమాయ్యనుమితా। కిం కృత్వా— భీమతనయాయాః స్తనద్వయం స్తనద్వయే మమానాం హారమణీనాం ముద్రయా

కించిద్ధమ్మీరరక్తీభూతస్థానశ్రియాఽఙ్కితం చిహ్నితం వీక్ష్య। స్తనయోర్మగ్నహారమణిదర్శనాదన్యథానుపపత్త్యా గాఢా లిఙ్గనమనయా సోఢమితి సఖీభిర్జ్ఞాతమిత్యర్థః। సుముఖీత్యనేనాలిఙ్గనసంజాతహర్షోఽపి సూచితః॥౫౦॥

యాచతే స్మ పరిధాపికాః సఖీః సా స్వనీవినిబిడక్రియాం యదా।

అన్వమిన్వత తదా విహస్య తా వృత్తమత్ర పతిపాణిచాపలమ్॥౫౧॥

యాచత ఇతి॥ సా యదా యస్మిన్సమయే పరిధాపయన్తీతి పరిధాపికాః సఖీః స్వనీవ్యా ఆత్మీయవస్త్రమేఖలాబన్ధస్య నిబిడకియాం గాఢబన్ధనం యాచతే స్మ ప్రార్థితవతీ తదా తాః సఖ్యోఽన్యోన్యవిలోకనపూర్వం విహస్యాత్ర నీవిబన్ధశ్లథీకరణార్థం వృత్తం జాతం పత్యుః పాణిచాపలం బలాదున్మోచనవ్యాపారమన్వమిన్వత అనుమితివిషయాన్యథానుపపత్త్యైవం ప్రార్థనం యుజ్యత ఇతి పూర్వవృత్తం నిశ్చితవత్య ఇత్యర్థః। యాచిర్ద్వికర్మా। అన్వమిన్వత, మినోతిః, స చానుపూర్వో జ్ఞానార్థః॥౫౧॥

కుర్వతీ నిచులితం హ్రియా కియత్సౌహృదాద్వివృతసౌరభం కియత్।

కుడ్మలోన్మిషితసూనసేవినీం పద్మినీం జయతి సా స్మ పద్మినీ॥౫౨॥

కుర్వతీతి॥ కామశాస్త్రోక్తలక్షణా పద్మినీ సా భైమీ పద్మినీం కమలినీం జయతి స్మ। కింభూతా— కియత్కించిచ్చుమ్బనాది సంభోగకర్మ హ్రియా నిచులితం స్థగితమప్రకటం కుర్వతీ (తథా,—) కియదాలిఙ్గనాదికం సౌహృదాచ్చిత్తసౌఖ్యాద్వివృతం ప్రకటితం సౌరభం కామశాస్త్రోక్తకౌశలం యత్ర ఏవంభూతం కుర్వాణా। కింభూతాం పద్మినీమ్— కుడ్మలోన్మిషితాని ముకులాన్యేవ ప్రఫుల్లాని సూనాని పుష్పాణి సేవతే భజత్యేవంశీలామ్। అర్ధవికసితపుష్పవతీమ్। నిచులితం కలికాస్థానీయమ్, వివృతసౌరభం వికసితపుష్పస్థానీయమ్। కియత్కలికారూపా కియద్వికసితకమలా కమలినీవ సాఽభూదిత్యర్థః। వివృతం సౌరభం మనోజ్ఞత్వం సౌగన్ధ్యం వా యస్యేతి వా॥౫౨॥

నావిలోక్య నలమాసితుం స్మరో హ్రీర్న వీక్షితుమదత్త సుభ్రువః।

తద్దృశః పతిదిశాచలన్నథ వ్రీడితాః సమకుచన్ముహుః పథః॥౫౩॥

నేతి॥ స్మరః సుభ్రువో భైమ్యా నలమవిలోక్యాఽఽసితుం స్థాతుం నాదత్త। హ్రీశ్చ తమీక్షితుం నాదత్త। యస్మాత్, తస్మాత్తస్యా దృశః కటాక్షవిక్షేపా నేత్రవ్యాపారాః క్రమేణ పతిదిశా నలాధిష్ఠితదేశముద్దిశ్య వలితగ్రీవం వారంవారమచలన్। అథ పశ్చాదభిముఖం నలనేత్రసంమీలనే సత్యనన్తరం వ్రీడితాః సత్యో నలమప్రాప్య పథో మార్గాదేవ ముహుః పునః సమకుచన్పరావృత్తాః। కామప్రేరితత్వాదీక్షితుమారేభే, లజ్జయా నిషిద్ధత్వాచ్చ తదీక్షణాన్నివృత్తేతి భావః। లజ్జాకామయోః సమబలత్వాద్భావసంధిః। దృశః వ్యాపారాపేక్షయా బహుత్వమ్॥౫౩॥

నానయా పతిరనాయి నేత్రయోర్లక్ష్యతామపి పరోక్షతామపి।

వీక్ష్యతే స ఖలు యద్విలోకనే తత్ర తత్ర నయనే దదానయా॥౫౪॥

నేతి॥ అనయా పతిః ప్రియో నేత్రయోర్లక్ష్యతాం గోచరత్వమపి నానాయి, పరోక్షతామగోచరత్వమపి న ప్రాపి। నన్వేకస్య వస్తునః పరోక్షతా వా భవేదపరోక్షతా వా భవేత్, న తూభయథా, విరోధాదిత్యాశఙ్క్యోపపాదయతి— ఖలు యస్మాద్ధేతోర్యస్య హారముకురరత్నస్తమ్భాదేర్విలోకనే సతి స నలో వీక్ష్యతే తత్ర తత్ర హారాదివస్తుని విషయే నయనే దదానయా ప్రేరయన్త్యా। ముకురాదేర్విలోకనే తత్ర తత్ర ప్రతిబిమ్బితో నలోఽనుపలక్షితదర్శనేన దృష్టో మామియం పశ్యతీతి తేనాజ్ఞాతత్వాత్ ఉద్దేశ్యతయా బిమ్బరూపస్తు న దృష్ట ఇతి విషయాన్తరవిలోకనవ్యాజేన ప్రసఙ్గాత్సంజాతదర్శనస్య నలస్యోభయరూపతాకారేణ వైచిత్ర్యాదికస్యాపి విరుద్ధోభయరూపసంభవే సంస్కారేన్ద్రియాభ్యాం సహోత్పాదనాచ్ఛాస్త్రే ప్రత్యభిజ్ఞావత్, లోకే చ ఖరతురగోభయోద్భూతత్వాద్వేసరవచ్చ యుక్తేత్యర్థః। లజ్జావశాత్సాక్షాద్యద్యపి నాపశ్యత్, తథాపి కామప్రేరితత్వాద్దర్పణాదిద్వారాఽపశ్యదితి భావః। 'వీక్ష్యతే స్మ' ఇతి పాఠః సుయోజ్యః। యద్యస్మాద్విలోకననిమిత్తం తత్ర తత్ర వస్తుని నేత్రే దదత్యా స వీక్ష్యతే స్మైవ, తస్మాల్లక్ష్యతాం పరోక్షతాం చ నానాయీతి వా॥౫౪॥

బాసరే విరహనిఃసహా నిశాం కాన్తసఙ్గసమయం సమైహత।

సా హ్రియా నిశి పునర్దినోదయం వాఞ్ఛతి స్మ పతి కేలిలజ్జితా॥౫౫॥

వాసర ఇతి॥ సా యస్మాద్వాసరే దినే విరహనిఃసహా సంభోగవిచ్ఛేదం సోఢుమశక్తా, తస్మాత్కాన్తస్య సఙ్గసమయం సంభోగసమయరూపాం నిశాం సమైహత—రాత్రిః కదా వా

సమేష్యతీతి। నిశి ప్రాప్తాయాం పత్యుః కేలిభిర్నవనవకామక్రీడార్భిర్లజ్జితా, అత ఏవ హ్రియా కృత్వా పునార్దనోదయం వాఞ్ఛతి స్మ,- ప్రభాతం కదా వా సమేష్యతీతి।
హేతుహేతుమద్భావాన్న పౌనరుక్త్యమ్। సహజయా హ్రియా యుక్తా తతోఽపి పతికేలిభిర్విశేషేణ లజ్జితేతి వాఽపౌనరుక్త్యమ్॥౫౫॥

తత్కరోమి పరమభ్యుపైషి యన్మా హ్రియం వ్రజ భియం పరిత్యజ।

ఆలివర్గ ఇవ తేఽహమిత్యభూం శశ్వదాశ్వసనమూచివాన్నలః॥౫౬॥

తదితి॥ నలోఽమూం భైమీం శశ్వన్నిరన్తరమిత్యాశ్వసనం విశ్వాసహేతుం వచ ఊచివాన్। ఇతి కిమ్—హే భైమి! బహువిధేష్వాలిఙ్గనచుమ్బనాదిషు మధ్యే యత్త్వమభ్యుపైషి మన్యసే తత్పరం కేవలం కరోమి, నాన్యత్। తస్మాద్ధియం మా వ్రజ పుమఙ్గసఙ్గేన కిం వా భావీతి చిత్తే ధృతాం భియం పరిత్యజ। యతోఽహం త ఆలివర్గ ఇవ సఖీసమూహతుల్యః। తస్మాత్తస్మిన్యథా విశ్వసిషి తథా మయ్యపి విశ్వసిహి। భయం మా యాసీరితి। ‘ఇహ త’ ఇతి పాఠే— ఇహ చుమ్బనాదౌ విషయేఽహం తవాలివర్గ ఏ (ఇ) వ। సఖీకర్తృకే చుమ్బనాదౌ యథా కాపి న భీతిస్తథాత్రాపీత్యర్థః॥౫౬॥

యేన తన్మదనవహ్నినా స్థితం హ్రీమహౌషధినిరుద్ధశక్తినా।

సిద్ధిమద్భిరుదతేజి తైః పునః స ప్రియప్రియవచోభిమన్త్రణైః॥౫౭॥

యేనేతి॥ యేన తస్యా మదనరూపేణ వహ్నినా హ్రీరేవ మహౌషధిర్దివ్యౌషధిస్తయా నిరుద్ధా శక్తిః సామర్థ్య యస్య తేన లజ్జయా నిలీనేన స్థితం స కామాగ్ని పునః సిద్ధిమద్భిః ప్రకృతార్థసాధనసమర్థైస్తైరుక్తరూపైః ప్రియస్య ప్రియవచాంసి తద్రూపాణ్యనుమన్త్రణాని రహస్యమన్త్రజపాస్తైరుదతేజి అదీపి, ప్రకాశీకృతసామర్థ్యోఽకారీత్యర్థః। పూర్వోక్తాశ్వాసనవచనైః పునరుద్దీప్తకామా జాతేతి భావః। అన్యోఽపి వహ్నిరౌషధప్రతిబద్ధశక్తిః సుసిద్ధైరగ్ని-ప్రకాశకైర్మన్త్రైః పునరుదతేజి ఉద్దీప్యతే స్మ। 'తిజ నిశానే' నిశానముద్దీప్తకరణమ్। అత్ర క్షమార్థాభావాన్న సన్॥౫౭॥

యద్విధూయ దయితార్పితం కరం దోర్ద్వయేన పిదధే కుచౌ దృఢమ్।

పార్శ్వగం ప్రియమపాస్య సా హ్రియా తం హృది స్థితమివాలిలిఙ్గ తత్॥౫౮॥

యదితి॥ సా దయితేన మర్దనార్థం కుచయోరుపర్యర్పితం కరం కరాభ్యాం విధూయ నిరాకృత్య స్వదోర్ద్వయేన కరరూపేణ దృఢం కుచౌ యత్పిదధే తత్తేన కుచపిధానప్రకారేణ పార్శ్వగం పురః సమీపే స్థితం ప్రియం హియాఽపాస్య హృది స్థితం తమేవాలిలిఙ్గేవేత్యుత్ప్రేక్షా। స్త్రీణాం యాచనే యన్నివారణం తదేవ కామస్య పరమాయుధమ్। ఆలిఙ్గనేన యథా కామః ప్రదీప్తో భవతి, తథా కుచమర్దననిషేధపరేణ కుచపిధానేనాపి నలః ప్రదీప్తకామో జాత ఇతి భావః। ముగ్ధా-జాతిరియమ్॥౫౮॥

అన్యదస్మి భవతీం న యాచితా వారమేకమధరం ధయామి తే।

ఇత్యసిస్వదదుపాంశుకాకువాక్సోపమర్దహతవృత్తిరేవ తమ్॥౫౯॥

అన్యదితి॥ ఇతి ఏవంప్రకారా ఉపాంశుర్మన్దా భీత్యా ప్రార్థనాదైవ (న్య) వశాత్, కాకుర్ధ్వనివికారయుక్తా వాక్ యస్య స నలో దీనప్రార్థనవశాత్కించిదనుమతౌ సత్యాముపమర్దే దన్తదశనౌష్ఠపీడనగాఢాలిఙ్గనాదౌ యో హఠస్తేన సహితా వృత్తిరధరపానాదివ్యాపారో యస్య, సోపమర్దా కరధూననాదినా సవిఘ్నాఽధరపానహఠవృత్తిర్యస్య వా ఏవంభూత ఏవ సన్ తమధరమసిస్వదదపాత్। ఏవమాలిఙ్గనాద్యపి। ఇతి కిమ్— హే భైమి! అహం భవతీం త్వామన్యదపరం కిమపి కుచమర్దనాది న యాచితాస్మి యాచిష్యే, కిం తర్హి— అహమేకవారం తేఽధరం ధయామి పిబామీతి। ఆశయా దీనవచనమ్, పానే తు బలాత్కారః। ఏకవారాధరపానానుమతేరుపమర్దేన భఙ్గేన సహితా హఠవృత్తిరననుమతద్వితీయాద్యధరపానవ్యాపారో యస్యేతి వా। ఏకవారాధరపానమాత్రానుమతౌ లబ్ధాయామాలిఙ్గనాద్యపి ద్వితీయాద్యధరపానమప్యకరోత్,అపరాధమార్జనం త్వనన్తరం కరిష్యామీతి బుద్ధ్యేతి భావః। పూర్వమోష్ఠపానమాత్రమకరోత్, అనన్తరం నఖక్షతాద్యపీతి కేచిత్। 'అన్యదా' ఇతి పాఠే– క్షణాన్తరే పునరధరపానమపి న యాచిష్య ఇత్యర్థః। 'సోఽయమర్ద-' ఇతి పాఠే- సోఽయమర్ధః కించిన్మాత్రో హఠో యత్రైవంవిధో వ్యాపారో యస్య। పూర్వపాఠే స ఇతి జ్ఞేయమ్। యాచితా, తృచ్। వారం కాలే ద్వితీయా॥౫౯॥

పీతతావకముఖాసవోఽధునా భృత్య ఏష నిజకృత్యమర్హతి।

తత్కరోమి భవదూరుమిత్యసౌ తత్ర సంన్యధిత పాణిపల్లవమ్॥౬౦॥

పీతేతి॥ అసౌ నల ఇత్యుక్తివ్యాజేన తత్రోరౌ పాణిపల్లవం మృదుసుఖస్పర్శతయా పల్లవతుల్యం పాణిం సంన్యధిత స్ప్రష్టుం సంనివేశితవాన్। ఇతి కిమ్— హే భైమి! ఏష భృత్యో మల్లక్షణో దాసః। పీతస్తావకముఖమేవాసవో మద్యం యేన, అథ చ— పీతస్త్వదీయముఖస్య సురాగణ్డూషో యేన ఏవంభూతః సన్నధునా నిజకృత్యం చరణసంవాహనాదిరూపం భృత్యసంబన్ధికార్యం కర్తుమర్హత్యుచితో భవతి। తత్తస్మాద్గృహారామపుష్పావచయాదినా ఖిన్నం భవదూరుం త్వదీయమూరుం కరోమి సంవాహయామి। అథ చ,— సామర్థ్యాదూర్ధ్వం కరోమీతి। అనేకార్థత్వాత్కరోతిః సంవాహనార్థః। అన్యోఽపి భృత్యో భుక్తముఖోచ్ఛిష్టశ్చరణసంవాహనం కరోతి॥౬౦॥

చుమ్బనాదిషు బభూవ నామ కిం తద్వృథా భియమిహాపి మా కృథాః।

ఇత్యుదీర్య రసనావలివ్యయం నిర్మమే మృగదృశోఽయమాదిమమ్॥౬౧॥

చుమ్బనేతి॥ ఇత్యుదీర్య అయం మృగదృశస్తదానీమతితమాం చఞ్చలదృశో భైమ్యా ఆదిమం కదాచిదప్యకృతపూర్వత్వా- త్ప్రథమం రసనావలివ్యయం మేఖలాకలాపమోచనం నిర్మమే చక్రే। ఊరుస్పర్శాదౌ వామ్యం భయం చ భజన్త్యా భైమ్యా ఏవం విస్రమ్భణపూర్వకం వసనమాచకర్షేతి భావః। ఇతి కిమ్– హే భైమి ! 'నామ' ఇత్యనుభూతవిషయప్రశ్నాభినయే। హే భైమి ! చుమ్బనాలిఙ్గనాదిషు కిం నామ విరుద్ధం బభూవ, అపి తు న కించిత్। తత్తస్మాదిహాప్యస్మిన్క్రియమాణే సురతారమ్భేఽపి ఊరుపీడనే వా, మేఖలామోచనే వా వృథా అకారణాం భియం మా కృథాః॥౬౧॥

అస్తివామ్యభరమస్తి కౌతుకం సాస్తిధర్మజలమస్తివేపథు।

అస్తిభీతి రతమస్తివాఞ్ఛితం ప్రాపదస్తిసుఖమస్తిపీడనమ్॥౬౨॥

అస్తీతి॥ సా ఏవంభూతం రతం ప్రాపత్। కింభూతమ్— ఆరమ్భసమయేఽస్తి వర్తమానో వామ్యభరో రతిప్రాతికూల్యాచరణబాహుల్యం యత్ర, ఆరమ్భానన్తరం చాస్తి కౌతుకమననుభూతచరత్వాదస్త్యాశ్చర్యం యత్ర। తతోఽపి— సాత్త్వికోత్పత్తేః శ్రాన్తేశ్చాస్తి ధర్మజలం యత్ర। తథా,— అస్తి వేపథుర్యత్ర। తతః — సంభోగే ప్రారబ్ధే భయే నివృత్తేఽపి కిమన్తే భావీత్యస్తి భీతిర్యత్ర। తథా—సుఖహేతుత్వాదస్తి వాఞ్ఛితమభిలాషో యత్ర। తథా,— లిఙ్గక్రమసంమర్దాదస్తి సుఖం యత్ర। సమరససురతావసానసంజాతసుఖమితి యావత్। తతోఽప్యస్తి పీడనం సంభోగావసానే సర్వాఙ్గగాఢాలిఙ్గనం యత్ర। ఏవంభూతం

ప్రథమసంభోగమన్వభూదితి భావః। అస్తీతి విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయమ్। 'అస్తిక్షీరాదయశ్చ' ఇతి సమాసః॥౬౨॥

హ్రీస్తవేయముచితైవ యన్నవస్తావకే మనసి మత్సమాగమః।

తన్తు నిస్త్రపమజస్రసంగమాహ్రీడమావహతి మామకం మనః॥౬౩॥

ఇత్యుపాలభత సంభుజిక్రియారమ్భవిఘ్నఘనలజ్జితైర్జితామ్।

తాం తథా స చతురోఽథ సా యథా త్రప్తుమేవ తమను త్రపామయాత్॥౬౪॥

హరితి॥ ఇతీతి॥ యుగ్మమ్। చతురః కామకలాకుశలః స నలః సంభుజిక్రియాయాః సురతస్యారమ్భే విఘ్నభూతైర్ఘనైర్నిబిడైర్లజ్జితైర్లజ్జానిర్మితైరఙ్గసంకోచాదిభిర్జితామతిలజ్జితాం తామితి పూర్వోక్తప్రకారేణో- పాలభత సోల్లుణ్ఠమూచే। సా భైమీ యథా యేన ప్రకారేణాథోపాలమ్భానానన్తరం తమనులక్షీకృత్య త్రప్తుమేవ లజ్జితుమేవ త్రపామయాలజ్జాం ప్రాప। లజ్జాగుప్తివిషయేఽపి లజ్జా యథా జాయతే తథేయముపాలబ్ధేత్యర్థః। మమ లజ్జావశాదన్యథాస్య చేతసి స్ఫురితమితి భియా లజ్జాం విహాయ విస్రమ్భేణ తేన సహ చిక్రీడేతి భావః। ఇతి కిమ్— హే భైమి ! తవేయం వర్తమానా హ్రీర్యుక్తా ఉచితైవ। యద్యస్మాన్మత్సమాగమస్తావ కే మనసి నవో నూతనో జాతః। నవసంభోగే హి స్త్రియా లజ్జా యుక్తైవేత్యర్థః। తత్రప్రసిద్ధం వివాహాత్పూర్వమప్యజస్రసంగమాత్సదాస్వప్నసంజాతసంభోగవశాన్నిస్త్రపం నిర్లజ్జమపి మామకం మనస్తు పునః వ్రీడం లజ్జామావహతి ధారయతి యత్ సేయమనౌచితీ సామర్థ్యాల్లభ్యోఽర్థః। నిర్లజ్జస్య లజ్జావిరోధాదయుక్తా। బహువాస (ర) సంజాత సంగమస్యాప్యతిపరిచయాలజ్జా న యుక్తేత్యర్థః। యద్వా,—లజ్జాయా ఔచిత్యే కారణాన్తరమాహ— 'తుః' అప్యర్థః। అజస్రసంగమాన్నిస్త్రపం మామకమపి మనో లజ్జితాం త్వాం దృష్ట్వా యస్మాల్లజ్జతే కిము వక్తవ్యం। ప్రథమసంభోగే తే మనో లజ్జత ఇతి వ్యాఖ్యా॥౬౩-౬౪॥

బాహువక్రజఘనస్తనాఞ్చితద్వన్ద్వగన్ధరతసంగతానతీః।

ఇచ్ఛురుత్సుకజనే దినేఽస్మి తే వీక్షితేతి సమకేతి తేన సా॥౬౫॥

బాహ్వితి॥ తేన వీక్షితా సా భైమీ ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ సమకేతి సంకేతితా। ఇతి కిమ్— హే భైమి ! ఉత్సుకాః స్వస్వకార్యసాధనోత్సాహవన్తో జనా యత్ర, రాత్రివృత్తాకర్ణనాద్యర్థముత్సుకః సఖీజనో యత్రైవంవిధే వా దినే దివసేఽపి తే సంబన్ధినీః బాహూ చ వక్త్రం చ జఘనం చ స్తనౌ చాఙ్ఘ్రీ చ తస్య బాహ్వాదేః కామశాస్త్రప్రసిద్ధా యే బన్ధా నాగపాశాదీని కరణాని తేషాం గన్ధో లేశో విద్యతే యత్ర తాదృశం రతం తేన సంగతా మిలితాశ్చ తా ఆనతయశ్చ నితరాం నమ్రత్వాని కౌశలాతిశయనిర్మితానవయవనమ్రీభావాన్। సంగతా ఇతి పృథగ్వా। నతీరిచ్ఛురభిలాషుకోఽస్మీతి। స్మితే ఇతి భైమీసంబోధనం వా। రాత్రికృతబన్ధరతప్రత్యభిజ్ఞానం యథా భవతి వీక్షణమాత్రేణేఙ్గితం కృత్వాఽనురాగాతిశయాద్దినేఽపి స్వీయం తాదృశతాభిలాషం తాం ప్రతి జ్ఞాపితవానితి భావః। యద్వా,— బాహ్వాదేస్తాః ప్రసిద్ధాః క్రమేణ బన్ధశ్చ, గన్ధశ్చ, రతం చ, సంగతం చ, ఆనతిశ్చ తాః। బాహ్వోర్నాగపాశాదిబన్ధః, వక్త్రస్య గన్ధః పద్మినీత్వాత్సౌరభమ్ జఘనస్య రతమ్, స్తనయోః సంగతం శ్లేషః, చరణయోః పతనమానతిశ్చేత్యర్థః। త్వత్సంబన్ధినీస్తాః స్వస్వవ్యాపారకరణమాత్రనిరతా దుశ్చిత్తా జనా యత్రైవంభూతే దినేఽపి ఇచ్ఛురస్మీతి వీక్షితా సాఽనేన స్వాశయం జ్ఞాపితేతి భావః। యద్వా,— స్వాం పశ్యామి తదైవ మమైవం వాచ్ఛోదేతి త్వద్దర్శనమేవ సంభోగసమయ ఇతి చ జ్ఞాపితేతి భావః। 'ఉత్సుకసఖీజనేఽస్మితే వ్రీడితా' ఇతి పాఠే— రాత్రివృత్తప్రశ్నవాఞ్ఛాగోపనార్థం తస్మాల్లజ్జా మా భూదిత్యస్మితే స్మితరహిత ఏవంవిధే జ్ఞాతుమేవోత్సుకే సఖీజనే సఖీజనసంనిధౌ పూర్వోక్తప్రకారేణ సా తేన సమకేతి సంకేతితా శబ్దితా। యద్రాత్రావాచరితం బాహుబన్ధాది తదిదానీమిచ్ఛురస్మీతి రాత్రివృత్తజ్ఞాపనార్థం సఖీసంనిధావేవమువాచేత్యర్థః। అత ఏవ సా వ్రీడితా। ఉత్సుకే సఖీజనే స్మితే ప్రారబ్ధహాస్యే సతి వ్రీడితేతి వా। హే భైమి ! వే బాహ్వాదిబన్ధాదీన్ దినే వీక్షితా ద్రష్టా ఏవంభూతోఽభిలాషుకోఽస్మి। రాత్రౌ యద్యపి కృతాః, తథాపి న దృష్టాః, తస్మాద్దినే తద్దర్శనేచ్ఛురస్మీత్యేవం సా తేన శబ్దితా। న పరమహమేవ, కింతు త్వత్సఖీజనోఽపీతి 'ఉత్సుక' పదేన సూచితమితి వా। వ్యాఖ్యానాన్తరం గ్రన్థగౌరవభయాన్నోక్తమ్। నతీరిత్యత్ర ఇచ్ఛుర్వీక్షితేత్యేతాభ్యాం యోగే 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౬౫॥

ప్రాతరాత్మశయనాద్వినిర్యతీం సంనిరుధ్య యదసాధ్యమన్యదా।

తన్ముఖార్పణముఖం సుఖం భువో జమ్భజిత్క్షితిశచీమచీకరత్॥౬౬॥

ప్రాతరితి॥ భువో జమ్భజిద్భూమీన్ద్రో నలః ప్రాతరాత్మశయనాదుత్థాయ వినిర్యతీం శీఘ్రం బహిర్నిర్గన్తుకామాం సంనిరుధ్య చేలాఞ్చలాదౌ సమ్యగ్ధృత్వా క్షితిశచీం భూమీన్ద్రాణీం సున్దరీం సౌభాగ్యవతీం చాన్యదాఽన్యస్మిన్కాలే రాత్రౌ ప్రాగేవ హీభయవశాయద్యదసాధ్యమప్రాప్యం తత్తస్యా ముఖార్పణం ముఖమాదిర్యస్య తత్సుఖం

సురతమచీకరత్। రాత్రిప్రాన్తసమయే త్వం మదుక్తం చేత్కరిష్యసి తర్హి దుష్కరమప్రాప్యం తుభ్యం దాస్యామి నాన్యథేతి తాం సంనిరుధ్యాలిఙ్గనాది కారితవాన్। సా గన్తుకామాపి చేదేతదుక్తం న కరిష్యామి తర్హ్యయం గన్తుం న దాస్యతి, సఖీనాం చాయమత్రాగమనసమయ ఇతి విచార్య చుమ్బనాది దత్త్వా శీఘ్రం నిర్గతేతి భావః। సుఖమనాయాసేనాచీకరదితి క్రియావిశేషణం వా। 'ప్రభాతప్రహరే పద్మినీ రన్తవ్యా' ఇతి కామశాస్త్రమ్। క్షితిశచీమితి, 'హృకోః—' (౧।౪।౫౩) ఇతి కర్మత్వమ్॥౬౬॥

నాయకస్య శయనాదహర్ముఖే నిర్గతా ముదముదీక్ష్య సుభ్రువామ్।

ఆత్మనా నిజనవస్మరోత్సవస్మారిణీయమహృణీయత స్వయమ్॥౬౭॥

నాయకస్యేతి॥ అహర్ముఖే ప్రాతర్నాయకస్య శయనాన్నిర్గతా ఇయం భైమీ సుభ్రువాం ప్రౌఢానాం సున్దరీణాం సఖ్యాదీనాం స్వస్వప్రాణేశసురతజనితాం ముదమానన్దముదీక్ష్యాత్మనైవ నిజః స్వీయః నవః స్మరోత్సవః సంభోగస్తస్య స్మారిణీ స్మరణశీలా సతీ స్వయమేవాహృణీయత లజ్జితా। అనతిప్రౌఢోత్తమస్త్రీజాతిః శయనాన్నిర్గతా సఖీనామోష్ఠయా- వకకపోలపత్రవల్లీమార్జనాది దృష్ట్వా స్వసంభోగచిహ్నేన స్వస్వరూపేణ కృత్వా నిజనవస్మరోత్సవం సఖీః స్మరయత్యేవంశీలా సతీ స్వయం లలజ్జే। 'నిజధవ–' ఇత్యపి పాఠః। హృణీఙ్ కణ్వాదిః॥౬౭॥

తాం మిథోఽభిదధతీం సఖీం ప్రియస్యాత్మనశ్చ స నిశావిచేష్టితమ్।

పార్శ్వగః సురవరాత్పిధాం దధద్దృశ్యతాం శ్రుతకథో హసన్గతః॥౬౮॥

తామితి॥ స నలస్తాం భైమీం హసన్ సన్ దృశ్యతాం గతః స్వేచ్ఛయైవ నయనగోచరత్వం ప్రాప్తః। కింభూతామ్— ప్రియస్య నలస్యాత్మనః స్వస్య చ స్వసఖీం ప్రతి మిథో రహసి నిశావిచేష్టితం సంభోగాదిరాత్రివృత్తాన్తమభిదధతీం కథయన్తీమ్। కింభూతః— సురాణాం వరాత్పిధామదృశ్యత్వం దధత్। అత ఏవ— పార్శ్వగో నికటస్థః। అత ఏవ— శ్రుతా భైమ్యాఽభిధీయమానా రాత్రివృత్తాన్తకథా యేన। అదృశ్యేన మయాఽత్రైవ స్థిత్వా సర్వం శ్రుతమితి ప్రత్యక్షో భూత్వా హసన్, న చాకథయదిత్యర్థః। 'హసద్గత–' ఇతి పాఠే— శ్రుతకథో దృశ్యతాం గతస్తామహసదిత్యర్థః। పిధేతి, 'ఆతశ్చోపసర్గే' (౩।౩।౧౦౬) ఇత్యఙ్॥౬౮॥

చక్రదారవిరహేక్షణక్షణే బిభ్యతీ ధవహసాయ సాభవత్।

క్వాపి వస్తుని వదత్యనాగతం చిత్తముద్యదనిమిత్తవైకృతమ్॥౯౯॥

చక్రేతి॥ సా భైమీ చక్రాణాం చక్రవాకాణాం దారైశ్చక్రవాకీభిః సహ విరహస్తస్యేక్షణక్షణే దర్శనకాలే సంధ్యాయాం మమాపి ప్రియేణ సహైతద్వియోగో మా భూదితి క్షణమాత్రమపి వియోగాద్బిభ్యతీ ధవస్య నలస్య హసాయ హాస్యార్థమభవత్। సంధ్యావన్దనమాత్రజన్యేన వియోగేన చక్రవియోగదర్శనమాత్రేణ చ కిమితి బిభేషీత్యేవం సా ప్రియేణ హసితేత్యర్థః। తావత్రైవ వియోగేన తద్వియోగదర్శనమాత్రేణ చ కిమితి భీతేత్యాశఙ్క్యాహ— క్వాపి కస్మించిద్వస్తుని విషయ ఉద్యదుత్పద్యమానమనిమిత్తమకారణం వైకృతం హర్షశోకభయాది యస్మిన్నేవంభూతం చిత్తం కర్తృ అనాగతం భావినమర్థం శుభమశుభం వా వదతి। తస్మాద్భావివియోగసూచికా సాధారణీ తస్యా భీతిర్యుక్తేత్యర్థః। భావీ విరహః సూచితః। ఇయం జ్ఞాతాస్వాదా మయ్యనురక్తా చేతి సంతోషవశాత్సా తేన హసితేతి భావః। 'బిభ్యతీం స పరిరభ్య నాముచత్' ఇతి పాఠే— భయమోచనార్థం గాఢమాలిఙ్గ్యైవ తస్థావిత్యర్థః। వికృతిరేవ వైకృతం, ప్రజ్ఞాదిత్వాదణ్॥౯౯॥

చుమ్బితం న ముఖమాచకర్ష యత్పత్యురన్తరమృతం వవర్ష తత్।

సా నునోద న భుజం తదర్పితం తేన తస్య కిమభూన్న తర్పితమ్॥౭౦॥

చుమ్బితమితి॥ సా క్రమేణ గతభీర్గతలజ్జా చ సతీ చుమ్బితం ప్రియేణ చుమ్బితుమారబ్ధం ముఖం యన్నాచకర్ష వక్రీచక్రే, తచ్చుమ్బ్యమానముఖానాకర్షణం కర్తృ పత్యురన్తశ్చేతస్యమృతం వవర్ష। తదీయం మనః సుధావృష్ట్యేవ పరితుష్టం చక్ర ఇత్యర్థః। తథా,— తేన స్తనాదావర్పితం భుజం యన్న నునోద నిరాచకార, తేన భుజస్వీకారేణ ప్రయోజకేన తస్య కిమఙ్గం తర్పితం నాభూత్, అపి తు సర్వాఙ్గం తేన ప్రీణితమభూత్॥౭౦॥

నీతయోః స్తనపిధానతాం తయా దాతుమాప భుజయోః కరం పరమ్।

వీతబాహుని తతో హృదంశుకే కేవలేఽప్యథ స తత్కుచద్వయే॥౭౧॥

నీతయోరితి॥ స నలస్తయా భర్తృకృతపాణిపీడనభియా స్తనపిధానతాం కుచాచ్ఛాదనతాం నీతయోః ప్రాపితయోస్తదీయభుజయోః పరం కేవలం కరం దాతుం స్థాపయితుం పూర్వమాప।

శక్తోఽభూదిత్యర్థః। తతోఽనన్తరం వీతబాహున్యపనీతభైమీకరే హృదంశుకే హృదయావరణవస్త్రే కరం దాతుమాప। అథ తతోఽపి పశ్చాత్కేవలే నిరంశుకే తత్కుచద్వయే కరం దాతుమాప। ముగ్ధాజాతిః। లజ్జాపచయకామోపచయౌ క్రమేణోక్తౌ॥౭౧॥

యాచనాన్న దదతీం నఖక్షతం తాం విధాయ కథయాఽన్యచేతసమ్।

వక్షసి న్యసితుమాత్తతత్కరః స్వం విభిద్య ముముదే స తన్నఖైః॥౭౨॥

యాచనాదితి॥ త్వమపి నఖోల్లేఖం కుర్వితి ప్రేమభరేణ యాచనాదపి నఖక్షతం న దదతీం కయాపి కథయాఽన్యస్మిన్గోష్ఠీరస ఏవ చేతో యస్యాస్తాం విచిత్తాం విధాయ గోష్ఠీసంవాదముఖాభినయవ్యాజేన స్వవక్షసి న్యసితుం స్థాపయితుమాత్తః స్వహస్తేన గృహీతస్తస్యాః కరో యేనైవంభూతః సన్ తస్యాః స్వహస్తధృతహస్తనఖైః స్వం స్వశరీరం విభిద్యోల్లిఖ్య ముముదే॥౭౨॥

స ప్రసహ్య హృదయాపవారకం హర్తుమక్షమత సుభ్రువో బహిః।

హ్రీమయం తు న తదీయమాన్తరం తద్వినేతుమభవత్ప్రభుః ప్రభుః॥౭౩॥

స ఇతి॥ స ప్రభుః స్వామీ సుభ్రువో భైమ్యా బహిర్హృదయాపవారకం వక్షఃస్థలాదివసనం ప్రసహ్య హఠాద్ధర్తుమక్షమత। తు పునర్హ్రీమయమాన్తరమన్తఃస్థం భైమీసంబన్ధి తత్కామక్రీడానివారకం కులస్త్రీహృదయభూషణీభూతమపవారకమపనేతుం ప్రభుః సమర్థో నాభవత్। ఏవం విస్రమ్భణక్రమేణ యద్యపి లజ్జాం త్యాజితా తథాపి హృదయాచ్ఛాదివస్త్రాపాకరణపూర్వకుచస్పర్శాదినా పునరపి లజ్జితైవేతి భావః॥౭౩॥

సా స్మరేణ బలినాఽప్యహాపితా హ్రీక్షమే భృశమశోభతాబలా।

భాతి చాపి వసనం వినా నతు వ్రీడధైర్యపరివర్జనైర్జనః॥౭౪॥

సేతి॥ బలినా ప్రభావవతా, అథ చ,— ఉద్దీప్తేనాపి స్మరేణ హ్రీక్షమే లజ్జాధైర్యే అహాపితాఽత్యాజితా సాఽబలా స్త్రీ, అథ చ,— స్త్రీత్వాద్దుర్బలా భృశమశోభత। యుక్తోఽయమర్థః— యతో జనో వసనం వినాపి భాతి చ శోభత ఏవ। తు పునర్వ్రీడధైర్యయోః

పరివర్జనే పరిత్యాగే నైవ శోభతే। తస్మాద్యుక్తమర్థాన్తరన్యాసః। ఉద్దీప్తేఽపి కామే లజ్జాధైర్యాపరిత్యాగాన్నితరాం నలస్య స్పృహణీయత్వాచ్చుశుభ ఇతి భావః॥౭౪॥

ఆత్థ నేతి రతయాచినం న యన్మామతోఽనుమతవత్యసి స్ఫుటమ్।

ఇత్యముం తదభిలాపనోత్సుకం ధూనితేన శిరసా నిరాస సా॥౭౫॥

ఆత్థేతి॥ సా ఇత్యేవం భఙ్గ్యా స్వనిషేధార్థమపి తస్యా అభిలాపనే మఞ్జులవాణీశ్రవణ ఉత్సుకం కౌతుకినమముం ధూనితేన కమ్పితేన శిరసా కృత్వా నిరాస నిషిషేధ। ఇతి కిమ్— హే భైమి! త్వం మహ్యం సురతం దేహి ప్రసీదేతి సురతయాచినం మాం యద్యస్మాన్నేతి న ఆత్థ అతో హేతోః 'అప్రతిషిద్ధమనుమతం భవతి' ఇతి న్యాయేన సురతం కుర్వితి మామనుమతవత్యసి అనుజ్ఞాతవతీ త్వమసీతి। ఇయం సురతం నానుమన్యతే పరం మయా సహ న వదత్యపీత్యేవం పరిహాసభాషణే క్రియమాణే నిషేధార్థమపి కించిద్వదిష్యతీత్యాశయా నలేన తద్వాచనార్థమేవం యత్నే కృతేఽపి కుశలా లజ్జాధైర్యవశాచ్ఛిరోధూననైవ తం న్యషేధత్, నతు సాక్షాదక్షరమప్యువాచేతి భావః॥౭౫॥

యా శిరోవిధుతిరాహ నేతి తే సా మయా న కిమియం సమాకలి।

తన్నిషేధసమసంఖ్యతా విధిం వ్యక్తమేవ తవ వక్తి వాఞ్ఛితమ్॥౭౬॥

యేతి॥ హే భైమి! తే యా శిరోవిధుతిః శిరఃకమ్పః నేత్యాహ నిషేధార్థం బ్రూతే, మయా సేయం కిం న సమాకలి న సమ్యగ్జ్ఞాతా, అపి తు సమ్యగ్జ్ఞాతైవ। కథమిత్యాహ— తయోః శిరోవిధుతియుగరూపయోర్నిషేధయోర్యా సమసంఖ్యతా తుల్యతా సా తవ వాఞ్ఛితం సురతరూపం విధిం వ్యక్తమేవ వక్తి వదతి। సురతం తవేష్టమిత్యాహేత్యర్థః। ద్వయోరేవ నిషేధయోః సున్దోపసున్దన్యాయేనాన్యోన్యఘాతాత్ 'ద్వౌ నఞౌ ప్రకృతమర్థం గమయతః' ఇతి న్యాయేన చ సురతం త్వయా విధేయమేవేతి మాం ప్రతి విధావేవ తాత్పర్యమితి మయా త్వదాశయో జ్ఞాత ఇతి భావః। ఇతి పునరపి భైమీవాదనార్థం వక్రోక్తిః। 'విధిః' ఇతి పాఠే— తస్య మత్ప్రార్థితస్య శిరోధూనతి(న)ద్వయరూపౌ నిషేధౌ తయోః సమసంఖ్యత్వైవ విధిస్తే తవాభిలాషం స్పష్టమేవ వక్తీతి వ్యాఖ్యేయమ్॥౭౬॥

నాత్థ నాత్థ శృణవాని తే న కిం తేన వాచమితి తాం నిగద్య సః।

సా స్మ దూత్యగతమాహ తం యథా తజ్జగాద మృదుభిస్తదుక్తిభిః॥౭౭॥

నేతి॥ స నలః తామితి పూర్వోక్తం నిగద్యోక్త్వా సా దూత్యం గతం దూత్యేన హేతునా వా భైమీసవిధం గతం తం నలం 'తదద్య విశ్రమ్య వృణే–' ఇతి యథా ఆహ స్మ బ్రూతే స్మ తదేవ మృదుభిరతిమఞ్జులాభిస్తస్యా భైమ్యా ఉక్తిభిస్తద్భాషణానుకారిణీభిః జగాద। తాదృగేవానూదితవానిత్యర్థః। ఇతి కిమ్— హే భైమి! అహం తే వాచం న శృణవాని, తేన మదశ్రవణేన హేతునా మయా నాకర్ణనీయమితి బుద్ధ్యా త్వం నాత్థ నాత్థ న బ్రూషే న బూషే కిమ్। త్వద్వాక్యాని మయా పూర్వమేవాకర్ణితాని, ఇదానీం తవ భాషణం మయా న శ్రోతవ్యమితి వృథైవేయం ముఖముద్రణేతి త్వయా వక్తవ్యమిత్యవదదితి భావః। త్వం నాత్థేతి స్వరభఙ్గ్యా మా వాదీరిత్యర్థః। 'కిమ్' ఇత్యాక్షేపే వా। యుగ్మమ్॥౭౭॥

నీవిసీమ్ని నిబిడం పురాఽరుణత్పాణినాఽథ శిథిలేన తత్కరమ్।

సా క్రమేణ న న నేతివాదినీ విఘ్నమాచరదముష్య కేవలమ్॥౭౮॥

నీవీతి॥ సా పురా ప్రథమసంభోగారమ్భే నీవిసీమ్ని వర్తమానం తస్య కరం స్వపాణినా నిబిడమతిగాఢం యథా తథాఽరుణత్। అథానన్తరం క్రమేణ భయభఙ్గానన్తరం దినాన్తరే నితమ్బజఘనస్పర్శకారిణం నలకరం శిథిలేన పాణినా రురోధ। తతోఽపి లజ్జావిజయానన్తరం న న నేతివాదినీ సతీ అముష్య నలకరస్య నలస్యైవ వా కేవలం విఘ్నమాచరత్। న న నేత్యుక్తే యది న నివర్తేత, (తర్హి) మా నివృతత్, వదామి తావదేవమితి వచోమాత్రేణ విఘ్నమాచరత్, న తు కర్మణేతి భావః। ముగ్ధాజాతిః। భయలజ్జాత్యాగః సూచితః॥౭౮॥

రూపవేషవసనాఙ్గవాసనాభూషణాదిషు పృథగ్విదగ్ధతామ్।

సాన్యదివ్యయువతిభ్రమక్షమాం నిత్యమేత్య తమగాన్నవా నవా॥౭౯॥

రూపేతి॥ సా రూపేషు దేవవరదానాత్కాయధారణానిర్మితేషు సౌన్దర్యవిశేషేషు, వేషేషు మహారాష్ట్రలాటగుర్జరాదిస్త్రీధృతవస్త్రాలంకారాదిశృఙ్గారభఙ్గీషు, వసనేషు నీలపీతదుకూలాదివస్త్రేషు, అఙ్గవాసనాసు చన్దనకస్తూరీకర్పూరాద్యఙ్గరాగైరగురుచన్దనాదిధూపైశ్చ కృతేషు దేహామోదేషు, భూషణేషు సౌవర్ణేషు ముక్తామాణిక్యహీరకాదిఖచితేష్వలంకారేషు తదాదిషు చ భాషాన్తరేషు విషయే పృథక్ ప్రత్యేకం ప్రతిదినమన్యస్యా దివ్యయువతే రమ్భాదిస్వర్గస్త్రియా భ్రమే క్షమాం

సమర్థాం రమ్భాదిరియమేవేతి భ్రాన్తికారిణీం విదగ్ధతాం చాతురీమేత్య ప్రాప్యాత ఏవ నవా నవా నూతనా నూతనా సతీ నిత్యం తమగాత్। సంబుభుజ ఇత్యర్థః। అన్వహమన్యైవేయమితి తస్య చేతసి స్ఫురితేత్యర్థః। 'వా' ఇవార్థః। నిత్యం నవేవ నాగాత్, అపి తు నవీనేవ జగామేతి కాకుర్వా। అన్వహం నూతనత్వాదనురాగాతిశయాదన్యావరోధాఙ్గనాసంభోగవిముఖో నలో జాత ఇతి భావః। '°క్షమా' ఇతి పాఠే— భైమీవిశేషణమ్॥౭౯॥

ఇఙ్గితేన నిజరాగనీరధిం సంవిభావ్య చటుభిర్గుణజ్ఞతామ్।

భక్తతాం చ పరిచర్యయానిశం సాధికాధికవశం వ్యధత్త తమ్॥౮౦॥

ఇఙ్గితేనేతి॥ సా అధికా సర్వగుణైరుత్కృష్టా చతురా చ తమధికమతితరాం వశమాత్మన్యనురాగిణం వ్యధత్త చకార। కించిత్ప్రౌఢాऽభూదిత్యర్థః। కిం కృత్వా— ఇఙ్గితేన 'సఖ్యాదిషు భర్తృగుణవర్ణనపూర్వం భాషణమ్, తద్దోషాపలాపః, పశ్చాదాభిముఖ్యేన శయనమ్, పూర్వముత్థానమ్, ఆగమనే తుష్టిః, ప్రవాసే వైమనస్యమ్, సదా సమసుఖదుఃఖతా' ఇత్యాద్యనురాగద్యోతకేన చేష్టితేన నిజమ్ అగాధత్వాదనురాగమేవ నీరధిం నలం సంవిభావ్య సమ్యగ్జ్ఞాపయిత్వా, తథా,— చటుభిః 'భవాదృశోऽతిసున్దరోऽతితేజస్వీ వదాన్యః సర్వకలాకుశలః కః, అపి తు— న కోऽపి' ఇత్యాదిప్రియభాషణైర్గుణజ్ఞతాం చ స్వీయగుణగ్రాహిత్వం వైదగ్ధ్యం చ జ్ఞాపయిత్వా, తథా,— అనిశం సర్వదా పరిచర్యయా చరణాదిసంవాహనతాలవృన్తచాలనాదిరూపయా సేవయా నిజాం భక్తతాం భక్తియుక్తతాం చ జ్ఞాపయిత్వా। ఆనిశం నిశామభివ్యాప్య మర్యాదీకృత్య। అహోరాత్రమిత్యర్థ ఇతి వా॥౮౦॥

స్వాఙ్గమర్పయితుమేత్య వామతాం రోషితం ప్రియమథానునీయ సా।

ఆతదీయహఠసంబుభుక్షుతాం నాన్వమన్యత పునస్తమర్థినమ్॥౮౧॥

స్వాఙ్గమితి॥ సా సంభోగార్థినే నలాయ స్వాఙ్గం స్తనాదికం నిజమఙ్గమర్పయితుం దాతుం కించిద్వామతాం ప్రాతికూల్యమేత్య కించిదఙ్గమదత్త్వా, అథానన్తరం తేనైవ వ్యాపారేణ రోషితముత్పాదితరోషమౌదాసీన్యం ప్రాప్తం ప్రియం నలం చుమ్బనాలిఙ్గనచరణపతనాదినాऽనునీయ ప్రసాదానన్తరమియం మాం ప్రసాదయతి చేత్తర్హి మదీప్సితం కరిష్యతీతి బుద్ధ్యా పునరర్థినం తదఙ్గం యాచమానం తం తదీయాం నలీయాం హఠాద్బలాత్కారేణ సంబుభుక్షుతాం సంభోగేచ్ఛుతామ్ ఆ మర్యాదీకృత్య నాన్వమన్యత తావన్నానుమేనే। పూర్వం యాచ్ఞాపూర్వం సంభోగే ప్రవృత్తః, అనన్తరం

తదీయవామత్వాద్రోషవశాదౌదాసీన్యం గతః స్త్ర్యన్తరం ప్రతి గమిష్యతీతి బుద్ధ్యా తయాఽనన్తరమనునీతః సన్ పునరర్థయమానోఽపి యావద్బలాత్సంభోగం కరోతి తావన్నానుమతః, అనన్తరం త్వనుమత ఇత్యర్థః। యాచ్ఞానన్తరమేవానుమననే తాదృశోఽనురాగో న వర్ధతే। తదీయమనురాగమాత్మని పరాం కోటిం ప్రాపయితుం హఠసంభోగమేవైచ్ఛదితి భావః। అనునయానన్తరం సంభోగే కృతేఽప్యనురాగాతిశయాత్పునః సురతాభిలాషిణం నానుమేన ఇతి 'పునః' శబ్దార్థో వా। రోషితం, ఇ్యన్తాన్నిష్ఠా। ఆతదీయేతి, మర్యాదాయామవ్యయీభావో నపుంసకత్వాద్ధ్రస్వత్వమ్॥౮౧॥

ఆద్యసంగమసమాదరాణ్యధాద్వల్లభాయ దదతీ కథంచన।

అఙ్గకాని ఘనమానవామతావ్రీడలమ్భితదురాపతాని సా॥౮౨॥

ఆద్యేతి॥ సా అఙ్గకాని హ్రస్వాని సౌకుమార్యాతిశయాదనుకమ్ప్యాని నిజాన్యఙ్గాన్యాద్యసంగమేన ప్రథమసంభోగేన సమస్తుల్య ఆదరః ప్రాప్త్యుపాయాసక్తిర్యేషు ప్రథమసంభోగే భయలజ్జాత్యాగపూర్వం విశ్వాసార్థం యావాన్ ప్రతారణాద్యుపాయః కృతః, తావానేవ పాశ్చాత్యేష్వపి సంభో- 'గేషు యత్ప్రాప్తయే నలేనోపాయః కృతః, తాదృశీం నీతిం యావదధాద్ధధార। యతః— వల్లభాయాతిప్రేయసే నలాయ కథంచన భూయసా ప్రయాసేన తాన్యేవ దదతీ। తత్రాపి హేతుః— యతః— ఘనైర్దృఢైర్మానవామతావ్రీడైః మానః ప్రీతికలహజోదాసీనతా, వామతా స్వాఙ్గసమర్పణప్రాతికూల్యమ్, వ్రీడో లజ్జా, తైః పక్షే ఘనేన మానేన యా వామతా తయా లజ్జయా చ, లమ్భితా ప్రాపితా దురాపతా దుర్లభతా యేషాం తాని। ఆదౌ వివాహాత్పూర్వం యః సంగమస్తత్కాలీనేనాదరేణ తుల్యాదరాణీతి వా। మానాదినా తదఙ్గానాం దుష్ప్రాపత్వాదిచ్ఛావివృద్ధేర్నలీయోఽనురాగః ప్రత్యహం పరాం కోటిమధ్యారోహదితి భావః। అఙ్గకాని, 'హ్రస్వే' (౫।౩।౮౬) 'అనుకమ్పాయామ్' (౫।౩।౭౬) ఇతి వా కన్। వామతాయుక్తో వ్రీడ ఇతి సమాసః॥౮౨॥

పత్యురాగిరిశమాతరు క్రమాత్స్వస్య చాగిరిజమాలతం వపుః।

తస్య చార్ధమఖిలం పతివ్రతా క్రీడతి స్మ తపసా విధాయ సా॥౮౩॥

పత్యురితి॥ సా పతివ్రతా ధర్మేణ కార్యే కారణోపచారాత్తపసా తపఃఫలేనేన్ద్రాదివరదానేన వా పత్యుర్నలస్య వపురాగిరిశం హరమారభ్య ఆతరు వృక్షపర్యన్తం, తరుమారభ్య గిరిశపర్యన్తం, వా తం, తథా,— స్వస్య చాత్మనః శరీరమాగిరిజం గిరిజాం పార్వతీమారభ్య ఆలతం

లతాపర్యన్తమ్, లతామారభ్య పార్వతీపర్యన్తం వారోహావరోహక్రమేణ ప్రథమం ప్రియస్య, పశ్చాదాత్మన ఇత్యేవంరూపేణ, గిరిశరూపే గిరిజారూపం, తరురూపే లతారూపమిత్యేవం వా క్రమేణ విధాయ తత్తద్రూపం విరచయ్య తస్యావలమ్బితశరీరాన్తరస్య సంబన్ధ్యఖిలం యద్భాషాది క్రీడాది చార్హం యోగ్యం తదపి విధాయ క్రీడతి స్మ। యతః— పతివ్రతా। నహి పతివ్రతానాం కించిదసాధ్యమస్తి। 'చః' అవధారణే। అఖిలం భాషావేషాది తస్యైవార్హం యథా తథా రేమే ఇతి వా॥౮౩॥

న స్థలీ న జలధిర్న కాననం నాద్రిభూర్న విషయో న విష్టపమ్।

క్రీడితా న సహ యత్ర తేన సా సా విధైవ న యయా యయా న వా॥౮౪॥

నేతి॥ సా తేన సహ యత్ర న క్రీడితా సంభోగం నాకృత సా స్థలీ అకృత్రిమా భూరేవ నాస్తి। తథా,— జలధిః కూపమారభ్య సముద్రపర్యన్తం స జలాశయో నాస్తి। తథా,— కాననం తద్దుర్గమం వనం నాస్తి। సాఽద్రిభూర్నాస్తి। స విషయః కర్ణాటాదిరూపో దేశవిశేష ఏవ సుఖహేతుః స్రక్చన్దనాదిర్వా నాస్తి। తద్విష్టపం భూర్భువఃస్వరాద్యేవ నాస్తి। యస్యాం యస్మిన్వా తేన సహ చిక్రీడేతి ప్రత్యేకం యోజ్యమ్। 'వా' సముచ్చయే। తథా,— సా విధైవ పురుషాయితాదిరూపః కామశాస్త్రోక్తః ప్రకార ఏవ నాస్తి। యయా యయా యేన యేన ప్రకారేణ సా న క్రీడితా। జలాన్తఃసంభోగనిషేధే పూర్వశ్లోకే నానారూపధారణోక్తేర్మత్స్యాదిరూపత్వాన్నిషేధో న, మనుష్యాధికారత్వాచ్చాస్త్రస్యేతి జ్ఞేయమ్। క్రీడితా, 'గత్యర్థాకర్మక—' (౩।౪।౭౨) ఇతి కర్తరి నిష్ఠా॥౮౪॥

నమ్రయాంశుకవికర్షిణి ప్రియే వక్త్రవాతహతదీప్తదీపయా।

భర్తృమౌలిమణిదీపితాస్తయా విస్మయేన కకుభో నిభాలితాః॥౮౫॥

నమ్రయేతి॥ ప్రియేంఽశుకవికర్షిణి సతి లజ్జావశాద్గుప్తావయవానవలోకనార్థం నమ్రయా, అత ఏవ వక్త్రవాతేన హతో నిర్వాపితో దీప్తః ప్రకాశమానో దీపో యయా తయా భర్తృమౌలౌ మణయో ముకుటరత్నాని తైర్దీపితాః ప్రకాశితాః కకుభో దిశః విస్మయేన నిర్వాపితేఽపి దీపే కథమయం ప్రకాశ ఇత్యాశ్చర్యేణ నిభాలితా విలోకితాః। రత్నప్రకాశాజ్ఞానాద్విస్మయః, రత్నప్రభాతిశయాద్వా॥౮౫॥

కాన్తమూర్ధ్ని దధతీ పిధిత్సయా తన్మణేః శ్రవణపూరముత్పలమ్।

రన్తుమర్చనమివాచరత్పురః సా స్వవల్లభతనోర్మనోభువః॥౮౬॥

కాన్తేతి॥ తస్య పూర్వోక్తస్య దిక్షు దీప్తస్య ముకుటమణేః పిధిత్సయా ఆచ్ఛాదితుమిచ్ఛయా శ్రవణపూరం కర్ణభూషణీకృతం నీలోత్పలం కాన్తమూర్ధ్ని దధతీ స్థాపయన్తీ సా రన్తుం స్వవల్లభస్యేవ తనుః శరీరం యస్య నలదేహవ్యాజం ధారయన్తీ మనోభువః పుర ఆదౌ సురతారమ్భేఽర్చనమివాచరత్పూజామివ చకార। పుష్పపూజా శిరసి కర్తుముచితా। రతారమ్భే చ స్మరః సముచితా దేవతేతి తత్పూజా యుక్తా। ప్రకాశాభావార్థం కర్ణోత్పలేన ముకుటమణిం పిదధావితి భావః॥౮౬॥

తం పిధాయ ముదితాథ పార్శ్వయోర్వీక్ష్య దీపముభయత్ర సా స్వయోః।

చిత్తమాప కుతుకాద్భుతత్రపాతఙ్కసంకటనివేశితస్మరమ్॥౮౭॥

తమితి॥ సా తం నలీయం ముకుటమణిం పిధాయ కర్ణోత్పలేనాచ్ఛాద్య ముదితా సతీ అథ పశ్చాత్స్వయోర్నిజయోరుభయత్ర ద్వయోర్వామదక్షిణయోః పార్శ్వయోర్దీపం వీక్ష్యార్థాద్ద్వౌ దీపౌ దృష్ట్వా స్వచిత్తమఘటమానఘటనాత్కుతుకం తద్దర్శనజాతం ఆః కిమేతదితి చమత్కరణమద్భుతమాశ్చర్యం, లజ్జా త్రపా, ఆకస్మికదీపదర్శనాదాతఙ్కో భయం గోప్యాన్యపి మదీయాఙ్గాని ప్రియేణ దృష్టానీతి శఙ్కాతిశయే వాతఙ్కః, తేషాం సంకటే సంమర్దే మధ్యే నివేశితః స్మరో యత్ర తదేవంభూతమాప। విశేషణవిధౌ తాత్పర్యమ్। దీపౌ దృష్ట్వా కౌతుకాదిసహితాభూదితి భావః॥౮౭॥

ఏకకస్య శమనే పరం పునర్జాగ్రతం శమితమప్యవేక్ష్య తమ్।

జాతవహ్నివరసంస్మృతిః శిరః సా విధూయ నిమిమీల కేవలమ్॥౮౮॥

ఏకకస్యేతి॥ ద్వయోర్దీపయోర్మధ్య ఏకకస్య దీపస్య ముఖచేలాఞ్చలాదినా శమనే నిర్వాణే క్రియమాణే సతి పూర్వశమితమపి తం ద్వితీయం దీపం నలేచ్ఛామాత్రేణ పునరపి జాగ్రతం ప్రదీప్తమవేక్ష్య జాతా వహ్నివరసంస్మృతిర్యస్యాః సా స్మరణాభినయవశాద్వా శిరో విధూయ కేవలం నిమిమీల నిమీలితవతీ। లజ్జాభినయః కౌతుకవశాత్తదీయగోప్యావయవవిలోకనార్థం తస్యా నిరుపాయత్వార్థం పునః పునః శామితానపి దీపానిచ్ఛామాత్రేణాజిజ్వలదితి భావః। ఏకస్య శమనే కృతేఽపరదీపం జాగ్రతం దృష్ట్వా శమితమపి పునర్జాగ్రతం దృష్ట్వేతి వ్యాఖ్యేయమ్। ఏకకః పూర్వవత్॥౮౮॥

పశ్య భీరు! న మయాపి దృశ్యసే యన్నిమీలితవతీ హశావసి।

ఇత్యనేన పరిహస్య సా తమః సంవిధాయ సమభోజి లజ్జితా॥౮౯॥

పశ్యేతి॥ అనేనేతి పరిహస్య సోపహాసముక్త్వా తదీయలజ్జాపాకరణార్థం దీపాభావేచ్ఛామాత్రేణ తమః సంవిధాయాన్ధకారం నిర్మాయ సా సమభోజి సంభుక్తా। తతో లజ్జితా। ఇతి కిమ్— హే భీరు లజ్జాభయకాతరే! యద్యస్మాత్త్వం దృశౌ నిమీలితవత్యసి, తస్మాత్త్వం మయాపి న దృశ్యసే పశ్య నేత్రనిమీలనాత్త్వయా యథా స్వీయమఙ్గం న నిరీక్ష్యతే, తథా మయాపి త్వదఙ్గమిత్యర్థః। అథ చ,— త్వయా నేత్రే నిమీలితే, మయా తు త్వం న దృశ్యసే చిత్రమేతత్। యస్మాన్మయా న ద్రష్టవ్యమితి హేతోస్త్వయా నేత్రే నిమీలితే, తావతైవ మయా న దృశ్యసే, అపి తు దృశ్యస ఏవ। అన్యా హి గోప్యమఙ్గం వస్త్రాదినాచ్ఛాదయతి, త్వయా తు నేత్రే ఏవ నిమీలితే। తథా చ మయా త్వదీయగోప్యమఙ్గం కామం దృష్టమేవేతి కిం నేత్రనిమీలనేన పశ్యేతి। అమునా నలేన లజ్జితా సా తమః సమ్యగ్విధాయానన్తరం చైవం పరిహాసపూర్వముక్తా। భీరు, ఊజన్తత్వాన్నదీత్వాద్ధ్రస్వః। తత్సామర్థ్యాన్న గుణః॥౮౯॥

చుమ్బ్యసేఽయమయమజ్యసే నఖైః శ్లిష్యసేఽయమయమర్ప్యసే హృది।

నో పునర్న కరవాణి తే గిరం హుం త్యజ త్యజ ఇవాస్మి కింకరా॥౯౦॥

ఇత్యలీకరతకాతరా ప్రియం విప్రలభ్య సురతే హ్రియం చ సా।

చుమ్బనాది వితతార మాయినీ కిం విదగ్ధమనసామగోచరః॥౯౧॥ యుగ్మమ్

చుమ్బ్యసే ఇతి॥ ఇతీతి॥ యుగ్మమ్। హే ప్రియ! మయాఽయం త్వం చుమ్బ్యసే, అయం త్వం నఖైరజ్యసే చిహ్న్యసే, అయం త్వం శ్లిష్యస ఆలిఙ్గ్యసే, అయం త్వం హృది అర్ప్యసే హృదయోపరి ధార్యసే। తే తవ పునరహం గిరం నో కరవాణీతి న, అపి తు కరోమ్యేవ। యత్త్వయా చుమ్బనాది యాచితం తత్సర్వం కరోమ్యేవ। యత ఇత్యర్థః। 'హుమ్' ఇతి సురతసంమర్దాసహత్వేన పూర్యతామిత్యర్థే। 'త్యజ త్యజ' ఇతి పీడానటనే। ముఞ్చ ముఞ్చ మామిత్యర్థః। 'అహం తవ కింకరాస్మి' ఇతి దైన్యనటనే। ఇత్యేవంప్రకారేణాలీకరతే మిథ్యైవ సురతే కాతరా భీరుః। సురతే విషయే బలాత్కారభీతా సతీ ఆత్మానం యథాకథంచిన్మోచయితుమేవేయం వదతి, న తు హేలయేతి। తథా,—

అద్యాపీయమప్రౌఢేతి ప్రియం విప్రలభ్య ప్రతార్య ఏతాదృశీం వృథాబుద్ధిం తస్యోత్పాద్య, తథా హ్రియమపి ప్రతార్య మామియమద్యాపి న ముఞ్చతి। బలాత్కారభయాచ్చుమ్బనాది కరోతి, న తు స్వేచ్ఛయేతి లజ్జాత్యాగమప్యప్రకటీకృత్య చుమ్బనాది పూర్వోక్తం సకలమపి సురతసంభారం ప్రౌఢతయైవ వితతార ప్రియాయ దదౌ। యతో మాయినీ మాయావతీ। ఉక్తప్రకారేణ కపటేనాచ్ఛాదితనిజకామోన్మాదప్రౌఢిరితి యావత్। యస్మాత్— విదగ్ధం వ్యవహారచతురం మనో యేషాం మానవానాం కిం వస్తు అగోచరో విషయో న భవతి, అపి తు,— సర్వమపి సాధ్యమేవ। చతురా హి అసాధ్యమపి సాధయన్తి। 'అలీకతరకాతరా' ఇతి పాఠే— అలీకతరం కాతరేతి సమాసః। త్యజ త్యజ, వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః। కింకరేతి, 'దివావిభా—' (3।౨।౨౧) ఇతి టప్రాప్తావపి 'కింయత్తద్బహుషు కృఞోఽజ్విధానమ్' (వాం ౨౦౦౨) ఇత్యచ్। తతష్టాప్॥౯౦-౯౧॥

స్వేప్సితోద్గమితమాత్రలుప్తయా దీపికాచపలయా తమోఘనే।

నిర్విశఙ్కరతజన్మతన్ముఖాకూతదర్శనసుఖాన్యభుఙ్క్త సః॥౯౨॥

స్వేతి॥ స తమసా ఘనే తస్మిన్సౌధే, అథ చ,— తమస్తుల్యే ఘనే మేఘే తమోరూపే మేఘే స్వేప్సితేన స్వేచ్ఛామాత్రేణోద్గమితమాత్రా ప్రకాశితా చాసౌ తదానీమేవ లుప్తా శమితా చ, తథా,— దీపికయైవ చపలయా విద్యుతా దృష్టనష్టయా నిర్విశఙ్కం యద్రతం తస్మాజ్జన్మ యేషాం తాని చ తాని తస్యా ముఖాకూతాని వదనేఙ్గితాని తేషాం దర్శనాని తజ్జన్యాని సుఖాన్యభుఙ్క్తాన్వభూత్। అన్ధకారవశాద్భైమీ స్వేచ్ఛావిరచితముఖాకూతదర్శనసుఖానుభవార్థం వహ్నివరదానవశాత్తదానీమేవ దీపికాం ప్రకాశితవాన్, తదానీమేవ చ లజ్జావతీ స్యాదితి భియా పునస్తాం శమితవానితి భావః। విద్యుదప్యేవంభూతా భవతి। లుప్తేత్యన్తర్భావితణ్యర్థే జ్ఞేయః॥౯౨॥

యద్భ్రువౌ కుటిలితే తయా రతే మన్మథేన తదనామి కార్ముకమ్।

యత్తు హుంహుమితి సా తదా వ్యధాత్తత్స్మరస్య శరముక్తిహుంకృతమ్॥౯3॥

యదితి॥ తయా రతే భ్రువౌ కుటిలితే వక్రితే ఇతి యత్, తన్మన్మథేన కార్ముకమేవానామి। యత్తు పునః సా తదా సురతసమయే సురతసంమర్దనిఃసహతావారణవ్యాజేన హుంహుమితి రతిక్లృప్తశబ్దం వ్యధాత్, తత్స్మరస్య శరముక్తిహుంకృతం బాణమోచనకాలీనం

హుంకారమేవాకృత హుంకార ఏవాభూత్। తస్యా హుంకరణం కామస్య చాపనమనమిత్యర్థః। కామస్య వామత్వాద్భ్రూవక్రణాదినా కామః పునరుజ్జృమ్భిత ఏవాభూదితి భావః॥౯౩॥

ఈక్షితోపదిశతీవ నర్తితుం తత్క్షణోదితముదం మనోభువమ్।

కాన్తదన్తపరిపీడితాధరా పాణిధూననమియం వితన్వతీ॥౯౪॥

ఈక్షితేతి॥ చుమ్బనరసాత్కాన్తదన్తైః పరిపీడితాధరా దష్టాధరా, అత ఏవ— పాణిధూననం వితన్వతీ ఇయం తత్క్షణే సురతసమయే ఉదితముదం సంజాతహర్షం మనోభువం నర్తితుముపదిశతీవ నృత్యం శిక్షయన్తీవ ప్రియేణేక్షితా। యాపి నృత్యం శిక్షయతి సాపి హస్తకాభినయవశాత్కరకమ్పనం కరోతి। ఉపదిశతీ, 'ఆచ్ఛీనద్యోః–' (౭।౧।౮౦) ఇతి పాక్షికత్వాన్నుమభావః॥౯౪॥

సా శశాక పరిరమ్భదాయినీ గాహితుం బృహదురః ప్రియస్య న।

చక్షమే చ స న భఙ్గురభ్రువస్తుఙ్గపీనకుచదూరతాం గతమ్॥౯౫॥

సేతి॥ పరిరమ్భదాయినీ సా ప్రియస్య బృహదురో గాహితుం సామస్త్యేన స్ప్రష్టుం న శశాక। యతో బృహదతివిశాలమ్। సా చ కృశాఙ్గీత్యర్థః। స చ నలోఽపి భఙ్గురే భ్రువౌ యస్యాస్తస్యా వక్షః సర్వమపి స్ప్రష్టుం న చక్షమే। యతః— తుఙ్గాభ్యాం పీనాభ్యాం కుచాభ్యాం దూరతాం వ్యవహితతాం గతం ప్రాప్తమ్। కుచమాత్రమేవాలిఙ్గితమ్, న తు సర్వం వక్ష ఇత్యర్థః। ఉభావపి సంపూర్ణాలిఙ్గనాప్రాప్తేర్నితరాం సస్పృహత్వాదుజ్జృమ్భితకామౌ జాతావితి భావః॥౯౫॥

బాహువల్లిపరిరమ్భమణ్డలీ యా పరస్పరమపీడయత్తయోః।

ఆస్త హేమనలినీమృణాలజః పాశ ఏవ హృదయేశయస్య సః॥౯౬॥

బాహ్వితి॥ తయోర్బాహవ ఏవ దైర్ఘ్యకార్శ్యాభ్యాం వల్లయో లతాతుల్యాస్తాసాం పరిరమ్భ ఆలిఙ్గనవిషయే యా మణ్డలీ వృత్తాకారాఙ్కపాలీ పరస్పరమపీడయద్గాఢమాలిఙ్గత్। స హృదయేశయస్య కామస్య హేమనలినీమృణాలాజ్జాతస్తేన నిర్మితః పాశ ఏవ ఆస్త బభూవ।

అతిగౌరత్వాన్మార్దవత్వాచ్చ బాహూనాం సౌవర్ణమృణాలతుల్యత్వమ్। పాశబద్ధో యథా వశ్యో భవతి, తథాఽఙ్కపాలీపాశేన దృఢం బద్ధౌ కామవశం యాతావితి భావః॥౯౬॥

వల్లభేన పరిరమ్భపీడితౌ ప్రేయసీహృది కుచావవాపతుః।

కేలతీమదనయోరుపాశ్రయే తత్ర వృత్తమిలితోపధానతామ్॥౯౭॥

వల్లభేనేతి॥ ప్రేయసీహృది వల్లభేన పరిరమ్భపీడితౌ గాఢాలిఙ్గనేన వామనీకృతౌ కుచౌ కేలతీమదనయో రతికామయోరుపాశ్రయే విశ్రాన్తిస్థానే తత్ర వక్షసి వృత్తమిలితోపధానతాం వర్తులసంగతోచ్ఛీర్షకభావమవాపతుః। ప్రభోర్హి విశ్రాన్తిస్థానే శయ్యాదౌ గణ్డోపధానం వృత్తముచ్ఛీర్షకం భవతి, రతికామౌ చ ప్రభూ తత్ర వర్తేతే, అతస్తత్రైవ వర్తమానౌ వృత్తౌ వామనీభూతౌ కుచౌ ద్వయోరుచ్ఛీర్షకే ఇవ బభూవతురిత్యర్థః। ఇత్యుత్ప్రేక్షా। కేలతీ రతిపర్యాయః॥౯౭॥

భీమజోరుయుగలం నలార్పితైః పాణిజస్య మృదుభిః పదైర్బభౌ।

తత్ప్రశస్తి రతికామయోర్జయస్తమ్భయుగ్మమివ శాతకుమ్భజమ్॥౯౮॥

భీమజేతి॥ భీమజోరుయుగలం నలార్పితైర్మృదుభిః పాణిజస్య నఖస్య పదైః స్తోకత్వఙ్మాత్రోల్లేఖిభిర్నఖక్షతైః కృత్వా రతికామయోః శాతకుమ్భజం సౌవర్ణం తయోర్యశఃప్రశస్తిర్లిపిరూపా యత్ర, సైవ నఖస్వరూపైవ యశఃప్రశస్తిర్యత్రైవంభూతం వా, నిజజయప్రకాశకం స్తమ్భయుగ్మమివ బభౌ। రతికామయోరియమేవ యశఃప్రశస్తిర్యన్నఖక్షతాదికరణం నామ। సువర్ణతుల్యత్వాదూర్వోః సువర్ణస్తమ్భత్వమ్। అన్యస్యాపి ప్రభోర్యశఃప్రశస్తిర్జయస్తమ్భే లిఖ్యతే॥౯౮॥

బహ్వమాని విధినాపి తావకం నాభిమూరుయుగమన్తరాఙ్గకమ్।

స వ్యధాదధికవర్ణకైరిదం కాఞ్చనైర్యదితి తాం పురాహ సః॥౯౯॥

బహ్వితి॥ స తాం పురేత్యాహ అవోచత్। ఇతి కిమ్— హే భైమి! నాభిమూరుయుగమన్తరా నాభ్యూరుద్వయమధ్యేఽఙ్గకం కోమలతాతిశయాన్మర్దనాసహతయాల్పం హ్రస్వం వా మదనసదనాఖ్యం తావకమఙ్గం న కేవలం మయా, కింతు వీతరాగేణ విధినా బ్రహ్మణాపి

బహు నితరామమాన్యాదృతమ్। యద్యస్మాత్కారణాత్స బ్రహ్మాధికో వర్ణో యేషాం త్రైరతిగౌరవర్ణైరత్యుత్తమైః కాఞ్చనైరిదం కామగృహం వ్యధాదకృత। నిరన్తరావృతత్వాదుష్ణశీతవాతాదిసంబన్ధాభావాదలోమత్వాచ్చాఙ్గాన్తరాపేక్షయాఽధికవర్ణం వరాఙ్గం దృష్ట్వా ప్రదీప్తకామః సన్నేవముమువాచేత్యర్థః। అశ్లీలమప్యేతన్మైథునాదన్యత్ర నిషేధాద్వరాఙ్గదర్శనం యుక్తమితి జ్ఞేయమ్। నాభిమిత్యాదౌ, 'అన్తరాన్తరేణ—' (౨।౩।౪) ఇతి ద్వితీయా। అఙ్గకమ్, 'అల్పే' (౫।౩।౮౫) 'హ్రస్వే' (౫।౩।౮౬) ఇతి వా కన్। పురాహేతి, భూతే 'పురి లుజ్ చాస్మే' (౩।౨।౧౨౨) ఇతి లట్॥౯౯॥

పీడనాయ మృదునీ విగాహ్య తౌ కాన్తపాణినలినే స్పృహావతీ।

తత్కుచౌ కలశపీననిష్ఠురౌ హారహాసవిహతే వితేనతుః॥౧౦౦॥

పీడేతి॥ కలశవత్పీనౌ పీవరౌ నిష్ఠురౌ కఠినౌ చ తావతిప్రసిద్ధగుణౌ తస్యాః కుచౌ కర్తృభూతౌ కాన్తస్య పాణినలినే కరకమలే కర్మభూతే హారస్య హాసః ప్రకాశస్తేన విహతే ఆచ్ఛాదితే వితేనతుశ్చక్రతుః। స్పృశన్తావపి నలకరౌ హారదీప్త్యా పిహితావిత్యర్థః। అథవా హార ఏవ హాసస్తేన పరాభూతే కృతోపహాసే చక్రతుః। యతః— విగాహ్య తావేవాభితః స్పృష్ట్వా పీడనాయ మర్దనాయ స్పృహావతీ సాభిలాషే ధృతేచ్ఛే। యతః— మృదునీ మర్దయితుమసమర్థౌ। స్వయం మృదుర్హి మహతః కఠినస్య చ పీడనాయ న ప్రభవతీతి మృదుభ్యాం యువాభ్యాం విశాలౌ కఠినౌ చావాం మర్దయితుమశక్యావితీయం వాఞ్ఛా వృథా ధార్యతే స్వపరతారతమ్యం న జ్ఞాయతే భవద్భ్యామితి తత్కుచాభ్యాం నలకరౌ హారహాస్యేన విడమ్బితావిత్యర్థః। సర్వతః స్పృష్టావేవ న తు పీడితావితి భావః। 'అకర్మకఠినౌ హస్తౌ–' ఇతి లక్షణాత్కాఠిన్యమేవ రాజకరస్య గుణః, తథాపి నలినరూపణాత్కఠినత్వేఽపి కుచాపేక్షయా మార్దవాన్మృదునీ ఇత్యుక్తమ్। పీడనాయ స్పృహావతీ తే మృదునీ విశేషేణ జ్ఞాత్వా హాసవిహతే చక్రతురితి వా। అన్యోఽపి నిష్ఠురో మృదుముపహసతి॥౧౦౦॥

యౌ కురఙ్గమదకుఙ్కుమాఞ్చితౌ నీలలోహితరుచౌ వధూకుచౌ।

స ప్రియోరసి తయోః స్వయంభువోరాచచార నఖకింశుకార్చనమ్॥౧౦౧॥

యావితి॥ యౌ వధూకుచౌ కురఙ్గమదేన కస్తూర్యా కుఙ్కుమేన చాఞ్చితౌ పూజితౌ కృతవిలేపనావత ఏవ క్రమేణ నీలా లోహితా రుక్కాన్తిర్యయోః, అథ చ,— నీలలోహితో హరస్తత్కాన్తీ ఏవంభూతౌ స నలస్తయోర్యౌవనారమ్భే ప్రియోరసి భైమీవక్షసి స్వయమేవ

భవతోః ప్రాదుర్భవతో రక్తతీక్ష్ణాగ్రత్వాన్నఖైరేవ కింశుకైః పలాశపుష్పైరర్చనం పూజామాచచార। కృతాఙ్గరాగయోః కుచయోర్నఖపదాని రచితవానిత్యర్థః। అల్పనఖోల్లేఖస్య వ్యథారాహిత్యేన శోభామాత్రహేతుత్వాపాదనమివేత్యుత్ప్రేక్షా। కస్తూర్యా అభ్యర్హితత్వాత్పూర్వనిపాతః॥౧౦౧॥

అమ్బుధేః కియదనుత్థితం విధుం స్వానుబిమ్బమిలితం వ్యడమ్బయత్।

చుమ్బదమ్బుజముఖీముఖం తదా నైషధస్య వదనేన్దుమణ్డలమ్॥౧౦౨॥

అమ్బుధేరితి॥ సురతావసరేఽమ్బుజముఖ్యా భైమ్యా ముఖం చుమ్బద్ధయన్నైషధస్య వదనేన్దుమణ్డలం కర్తృ ప్రతిదినముదయసమయేఽమ్బుధేః సముద్రాత్కియత్స్తోకమనుత్థితమ్, తథా,— సముద్రజలే జాతేన స్వానుబిమ్బేనాత్మీయప్రతిబిమ్బేన మిలితం నిరన్తరసంబద్ధం విధుం చన్ద్రం వ్యడమ్బయదనుచకార। భైమీముఖం కర్తృ నలముఖం కర్మీభూతం చుమ్బదితి వా। అనేన విపరీతరతం సూచితమ్। బిమ్బప్రతిబిమ్బభావనిరూపణేనాత్యన్తం తన్ముఖయోః సాదృశ్యం సూచితమ్। కామసుహృచ్చన్ద్రోదయనిరూపణాచ్చ కామోజ్జృమ్భణం వ్యజ్యతే॥౧౦౨॥

పూగభాగబహుతాకషాయితైర్వాసితైరుదయభాస్కరేణ తౌ।

చక్రతుర్నిధువనేఽధరామృతైస్తత్ర సాధు మధుపానవిభ్రమమ్॥౧౦౩॥

పూగేతి॥ పూగఫలఫాలికానాం భాగోంఽశస్తస్య బహుతయా కషాయితైస్తువరరసం ప్రాపితైః, 'కషాయః సురభావపి–' ఇత్యభిధానాత్సురభితైర్వా। తథా పక్వేనోదయభాస్కరాఖ్యేన తామ్బూలమధ్యే గృహీతేన కర్పూరేణ వాసితైః, సురభితైరన్యోన్యాధరామృతైర్వా, అధరరసైరేవామృతైః కృత్వా తౌ దమయన్తీనలౌ తత్ర నిధువనే సురతే మధుపానస్య విభ్రమం మద్యపానరూపం విలాసం సాధు సమ్యగ్యథా తథా అథ చ,— మద్యపానజన్యం విభ్రమం చక్రతుః। మద్యపానస్థానేఽన్యోన్యాధరపానమేవ చక్రతుస్తేనైవ చ నితరాం సోన్మాదౌ జాతావితి భావః। అన్యోఽపి కషాయరసం కర్పూరవాసితం శీతలం మధు పిబతి। సాధ్వనిషిద్ధం మధ్వితి వా। సురతే మధుపానవిభ్రమమధరామృతైః సాధు యథా తథా చక్రతుః। ఉపదంశస్థానేఽధరామృతాని జాతానీత్యర్థః। '°భోగ°' ఇతి పాఠే— అనుభవః। '°రాగ°' ఇతి పాఠే— బహుతామ్బూలచర్వణక్రమవివర్ధమానరక్తిమబాహుల్యేనేత్యర్థః। కషాయితైః, 'తత్కరోతి–' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాన్నిష్ఠా॥౧౦౩॥

ఆహ నాథవదనస్య చుమ్బతః సా స్మ శీతకరతామనక్షరమ్।
సీత్కృతాని సుదతీ వితన్వతీ సత్త్వదత్తపృథువేపథుస్తదా॥౧౦౪॥

ఆహేతి॥ తదా సురతచుమ్బనావసరే సీత్కృతాని వితన్వతీ కుర్వతీ, తథా కామావస్థావికారవిశేషేణ సత్త్వేన దత్తః పృథుర్వేపథుః కమ్పో యస్యాస్తాదృశీ సతీ చుమ్బనే(తో) నాథవదనస్యానక్షరం వర్ణైర్వినా తత్కార్యకారిత్వేన శీతకరతాం చన్ద్రతామాహ స్మ। చన్ద్రస్పర్శాద్యథా సుఖం భవతి, తథా నలముఖస్పర్శాత్తస్యా అభూదిత్యర్థః। శీతేఽపి సీత్కారః కమ్పశ్చ భవతి, ముఖాదక్షరం చ న నిర్గచ్ఛతి। శీతం కర్తుం శీలమస్య శీతకరః, కృఞో 'హేతుతాచ్ఛీల్య—' ఇతి టః॥౧౦౪॥

చుమ్బనాయ కలితప్రియాకుచం వీరసేనసుతవక్త్రమణ్డలమ్।
ప్రాప భర్తుమమృతైః సుధాంశునా సక్తహాటకఘటేన మిత్రతామ్॥౧౦౫॥

చుమ్బనాయేతి॥ చుమ్బనాయ కలితః స్పృష్టః ప్రియాకుచో యేన తద్వీరసేనసుతస్య వక్త్రమణ్డలం సుధాంశునా చన్ద్రేణ మిత్రతాం సామ్యం ప్రాప। కింభూతేన చన్ద్రేణ— స్వైరేవామృతైరాత్మానం భర్తుం పూరయితుం సక్తః సంగతో హాటకఘటః సువర్ణకలశో యేన। ముఖం చన్ద్రసమమమృతభరణార్థం చన్ద్రసంబద్ధస్వర్ణఘటసమో భైమీకుచః। ముఖేన్దునా స్వీయమమృతం కుచకలశే నిక్షిప్తమ్, న తు తత్రత్యం గృహీతమితి అనౌచితీ నాశఙ్కనీయా। ముఖచుమ్బనాదమృతాంశుయోగాదివ భైమీకుచః శాన్తతాపో జాతసుఖశ్చాభూదితి భావః। 'ముఖనేత్రస్తనబాహుమూలకపోలౌష్ఠద్వయవరాఙ్గాన్యష్టౌ చుమ్బనస్థానాని, రాగతః సర్వాణ్యపి చ' ఇతి వాత్స్యాయనః। నయనగల్లకపోలదన్తవాసోముఖాన్తస్తనయుగలలాటం వా చుమ్బనస్థానమ్। స్తనే చూచుకం పరిహృత్యేతి విశేషః। 'మిత్ర' శబ్దస్య తుల్యార్థత్వాత్ సుధాంశునేతి 'తుల్యార్థైః—' (౨।3।౭౨) ఇతి తృతీయా॥౧౦౫॥

వీక్ష్య వీక్ష్య పునరైక్షి సా ముదా పర్యరమ్భి పరిరభ్య చాసకృత్।
చుమ్బితా పునరచుమ్బి చాదరాత్తృప్తిరాపి న కథంచనాపి చ॥౧౦౬॥

వీక్ష్యేతి॥ అమునా సా వీక్ష్య వీక్ష్య పునరైక్షి। తథా,— అసకృద్వారంవారం పరిరభ్య చ పునః పర్యరమ్భి పునరాలిఙ్గి। తథా,— ఆదరాద్వారంవారం చుమ్బితాపి పునరచుమ్బి చ। తథాపి కథంచనాపి కేనాపి ప్రకారేణానేన తృప్తికారణసద్భావేఽపి తృప్తిర్నాపి న ప్రాప్తా॥౧౦౬॥

ఛిన్నమప్యతను హారమణ్డలం ముగ్ధయా సురతలాస్యకేలిభిః।

న వ్యతర్కి సుదృశా చిరాదపి స్వేదబిన్దుకితవక్షసా హృది॥౧౦౭॥

ఛిన్నమితి॥ సుదృశా నిరీక్షణే నితరాం చతురయాపి ముగ్ధయా సున్దర్యా, అథ చ,— బాలయా భైమ్యా సురతలాస్యకేలిభిః సురతసంబన్ధిభిర్నృత్తవిలాసైః కరధూననాద్యఙ్గవిక్షేపవిలాసవిశేషైః కృత్వా హృది ఛిన్నం త్రుటితగుణమప్యతను ఆనాభిలమ్బిత్వాద్విశాలం హారమణ్డలం ముక్తాహారదామ చిరాదపి భూయసాపి కాలేన న వ్యతర్కి। యతః— స్వేదబిన్దుకితం సంజాతస్వేదబిన్దుకం వక్షో యస్యాస్తయా। సురతాయాససంజాతస్వేదబిన్దుమణ్డలస్య హారసాదృశ్యాన్మౌగ్ధ్యాచ్చ త్రుటితోఽపి హారో నాబోధీత్యర్థః। స్వార్థికకప్రత్యయాన్తాత్ 'స్వేదబిన్దుక'శబ్దాత్తారకాదిత్వాదితచ్॥౧౦౭॥

యత్తదీయహృది హారమౌక్తికైరాసి తత్ర గుణ ఏవ కారణమ్।

అన్యథా కథమముత్ర వర్తితుం తైరశాకి న తదాగుణచ్యుతైః॥౧౦౮॥

యదితి॥ హారమౌక్తికైస్తదీయే హృది వక్షసి, అథ చ,— చిత్తే, యదాసి స్థితం లగ్నమ్, తత్ర గుణో దోరకస్తారత్వాదిరేవ కారణం హేతుః। అన్యథా న చేదేవం తర్హి తదా సురతసమయే గుణచ్యుతైః సూత్రభ్రష్టైస్తైర్మౌక్తికైరముత్ర తదీయే హృది వర్తితుం స్థాతుం కథం కస్మాన్నాశాకి సమర్థైర్న జాతమ్। అథ చ,— తారత్వాదిగుణహీనైర్మౌక్తికైస్తదీయహృదయే న స్థీయతే కింతూత్తమైరేవ। తస్మాదుభయవిధేఽపి భైమీహృదయే స్థాతుం మౌక్తికానామన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ద్వివిధోఽపి గుణో హేతురిత్యనుమానమ్। సురతసంమర్దాన్ముక్తాహారస్త్రుటిత ఇతి భఙ్గ్యన్తరేణోక్తమ్। అన్యస్యాపి విదగ్ధహృదయగామిత్వే గుణ ఏవ హేతుః, గుణహీనేన తు చిత్తే స్థాతుం న శక్యతే ఇతి భఙ్గ్యా సూచితమ్। గుణచ్యుతైః, 'పఞ్చమీ' ఇతి (౩।౧।౩౭) యోగవిభాగాత్సమాసః॥౧౦౮॥

ఏకవృత్తిరపి మౌక్తికావలిశ్ఛిన్నహారవితతౌ తదా తయోః।

ఛాయయాఽన్యహృదయే విభూషణం శ్రాన్తివారిభరభావితేఽభవత్॥౧౦౯॥

ఏకేతి॥ తదా సంభోగసమయే తయోర్ద్వయోర్మధ్య ఏకస్మిన్నల ఏవ వృత్తిర్యస్యా ఏవంభూతాపి మౌక్తికావలిరన్యస్యా భైమ్యా హృదయే ఛాయయా విభూషణమభవత్। కింభూతేఽన్యహృదయే— ఛిన్నా హారస్య వితతిర్విస్తారో యస్య। యతః— శ్రాన్తివారీణి స్వేదబిన్దవస్తేషాం భరః పూరస్తేన భావితే వ్యాప్తే। ద్వయోః సమీపే సంముఖస్థితయోర్మధ్యే భైమ్యా హారే త్రుటితేఽపి స్వేదజలపూరితే హృదయే ప్రతిబిమ్బితో నలస్య హార ఏవాభరణం బభూవేత్యర్థః। అన్యహృదయ ఇతి సర్వనామత్వాత్పుంవద్భావః॥౧౦౯॥

వామపాదతలలుప్తమన్మథశ్రీమదేన ముఖవీక్షిణానిశమ్।

భుజ్యమాననవయౌవనామునా పారసీమని చచార సా ముదామ్॥౧౧౦॥

వామేతి॥ వామపాదతలేన లుప్తో మన్మథశ్రీమదః కామసౌన్దర్యగర్వో యేనాతిసున్దరేణాప్యనిశం భైమీముఖవీక్షిణా కేవలభైమ్యధీనేనామునా నలేన భుజ్యమానం నవం నూతనం యౌవనం తారుణ్యం యస్యాః సా భైమీ ముదాం సంతోషాణాం పారసీమని పరతీరమర్యాదాయాం పరమోత్కర్షే చచారావర్తత। భావావసానసమయం ప్రాపేత్యర్థః। 'వామపాదతల—', 'ముఖవీక్షి—', ఇతి పదద్వయం లౌకికోక్తిః। ఏవంభూతేన చ భుజ్యమానత్వాన్ముదాం పరమోత్కర్షం ప్రాపేతి యుక్తమ్। ముఖవీక్షణం దినే రాత్రావపి వరదానప్రకాశితదీపవశాజ్జ్ఞేయమ్॥౧౧౦॥

ఆన్తరానపి తదఙ్గసంగమైస్తర్పితానవయవానమన్యత।

నేత్రయోరమృతసారపారణాం తద్విలోకనమచిన్తయన్నలః॥౧౧౧॥

ఆన్తరానితి॥ నలః స్వీయానాన్తరాఞ్శరీరమధ్యవర్తినః స్పృశ్యమానానప్యవయవాన్ తదఙ్గసంగమైః సుకుమారభైమ్యవయవస్పర్శైరతివేధకతయా తర్పితాన్సుఖితానమన్యత। తథా,— తద్విలోకనం చ స్వీయనేత్రయోరమృతస్య సారేణ శ్రేష్ఠభాగేన పారణాం తద్రూపం తృప్తీకరణమచిన్తయదుబ్బుధే। పునఃపునర్భైమీగాఢాలిఙ్గనదర్శనాదన్తర్బహిశ్చ ప్రీణితోఽభూదిత్యర్థః। 'అన్తర'శబ్దాద్వా భవార్థేఽణ్। తర్పితాన్, ణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః॥౧౧౧॥

భూషణైరతుషదాశ్రితైః ప్రియాం ప్రాగథ వ్యషదదేష భావయన్।
తైరభావి కియదఙ్గదర్శనే యత్పిధానమయవిఘ్నకారిభిః॥౧౧౨॥

భూషణైరితి॥ ఏష నలః ప్రియామాశ్రితైః స్వశరీరం మణ్డయద్భిస్తాటఙ్కాదిభిర్భూషణైర్దృష్టైః ప్రాగతుషత్పూర్వం సంతోషమగాత్। అథ తోషానన్తరం భావయన్విచారయన్ వ్యషదద్విషణ్ణోఽభూత్। యద్యస్మాత్తైర్భూషణైరస్యాః కియతోఽలంకృతస్యాల్పస్యాఙ్గస్య దర్శనే విషయే పిధానమయానామాచ్ఛాదనరూపాణాం దర్శనాన్తరాయాణాం కారిభిస్తద్ధేతుభూతైరభావి జాతమ్। అనలంకృతం చేత్తర్హి సర్వం దర్శనగోచరోఽభవిష్యత్, నత్వేవమ్, తస్మాద్వ్యషదదిత్యర్థః। భైమీసౌన్దర్యం తస్యాం నలానురాగాతిశయశ్చ సూచితః। రతసమయే భూషణమోచనస్యైవ యుక్తత్వాద్భూషణసద్భావవర్ణనం యద్యప్యనుచితమ్, తథాపి యావద్భూషణాని మోచయతి, తావదపి విలమ్బాసహిష్ణుతయా హఠసురతసూచనాద్భూషణవర్ణనౌచితీ న దోషాయేతి, తదాప్యత్యన్తాపరిహార్యభూషణాభిప్రాయేణ వేతి జ్ఞేయమ్। ‘బహ్వమన్యత దృశా న చేతసాం భూషణాని స విదర్భసుభ్రువః' ఇతి వా పాఠః సుగమః। అతుషత్, పుషాదిత్వాదఙ్॥౧౧౨॥

యోజనాని పరిరమ్భణేఽన్తరం రోమహర్షజమపి స్మ బోధతః।
తౌ నిమేషమపి వీక్షణే మిథో వత్సరవ్యవధిమధ్యగచ్ఛతామ్॥౧౧౩॥

యోజనానీతి॥ తౌ రోమహర్షజం సాత్త్వికభావోత్థరోమాఞ్చాజ్జాతమత్యల్పమప్యన్తరం పరిరమ్భణ ఆలిఙ్గనే విషయే బహూని యోజనాని బోధతః స్మ అజాన(నీ)తామ్। తథాపి మిథో వీక్షణే ప్రారబ్ధేఽన్యోన్యవిలోకనేఽత్యల్పం నిమేషమక్షిపక్ష్మసంకోచసమయమపి వత్సరేణ వర్షేణ వ్యవధిం వ్యవధానం బహువర్షదర్శనవిచ్ఛేదకాలమధ్యగచ్ఛతామజ్ఞాసిష్టామ్। అల్పీయసాఽపి దేశకాలవ్యవధానేన ప్రేమభరాదన్యోన్యవిచ్ఛేదస్తాభ్యామమానీత్యర్థః। బోధతః, 'బుధ అవగమనే' భౌవాదికః। స్మయోగే లట్॥౧౧౩॥

వీక్ష్య భావమధిగన్తుముత్సుకాం పూర్వమచ్ఛమణికుట్టిమే మృదుమ్।
కోఽయమిత్యుదితసంభ్రమీకృతాం స్వానుబిమ్బమదదర్శత్రైష తామ్॥౧౧౪॥

వీక్ష్యేతి॥ ఏష నలో మృదుం బాలత్వాత్సురతభరాసహాం లఘుద్రవాం పద్మినీమ్, అత ఏవ స్వస్మాత్పూర్వమేవ బిన్దుపతనరయరూపం భావమధిగన్తుం ప్రాప్తుం నేత్రనిమీలనగాఢాలిఙ్గనాదిచిహ్నైనోత్సుకాం సత్వరాం వీక్ష్య జ్ఞాత్వా తద్బిన్దుస్తమ్భనార్థం కోఽయమపూర్వః పురుష ఇతి ప్రశ్నేన పూర్వమసంజాతభయామపి నలరూపధారిణాన్యేనాహం భుక్తేతి బుద్ధ్యా సురతసమయసమాగతజనాన్తరదర్శనాద్వా ఉదితసంభ్రమీకృతాం సముత్పాదితభయాం విమనస్కతయా ప్రతిబద్ధభావోదయామ్, అనన్తరం కా కుత్ర, తిష్ఠతీతి కృతప్రశ్నాం తాం భైమీమచ్ఛమణికుట్టిమే నిర్మలే మణిబద్ధభిత్తిభాగే స్వానుబిమ్బం స్వప్రతిబిమ్బమదదర్శత దర్శయామాస। నాయమపూర్వః కశ్చిత్, కింతు మదీయమేవేదం ప్రతిబిమ్బమ్, తత్ర మమాన్య ఇతి భ్రాన్తిర్జాతేతి స్వప్రతిబిమ్బం తామదర్శయదిత్యర్థః। అన్యతరస్య పూర్వం బిన్దుపతనే విషమరతత్వాద్వైరస్యం స్యాదితి బిన్దుస్తమ్భార్థమ్ 'అన్యచిత్తతయా సంభ్రమజననేన చ భావబన్ధం కుర్యాత్' ఇతి కామశాస్త్రాత్తస్యా బిన్దుపాతప్రతిబన్ధమకరోదితి భావః। అదదర్శత, 'ణిచశ్చ' (౧।౩।౭౪) ఇతి తఙ్। ('బుధదృశోఽజి గుణః' [౭।౪।౧౬])। తామ్, బుద్ధ్యర్థత్వాత్కర్మత్వమ్॥౧౧౪॥

ఏవం భైమ్యా భావలాభవేగభఙ్గోపాయముక్త్వా నలస్య భావలాభవేగభఙ్గభఙ్గీమాహ—

తత్క్షణావహితభావభావితద్వాదశాత్మసితదీధితిస్థితిః।

స్వాం ప్రియామభిమతక్షణోదయాం భావలాభలఘుతాం నునోద సః॥౧౧౫॥

తత్క్షణేతి॥ స ప్రియాయా అభిమతే క్షణే స్వేష్టసమయే భైమీభావలాభౌత్సుక్యాత్పూర్వమేవోదయ ఉత్పత్తిః సమయో యస్యాస్తాం భావలాభే స్వాం నిజాం బిన్దుచ్యుతౌ లఘుతాం శీఘ్రతాం నునోద। అన్యచిత్తీకరణేన వ్యలమ్బయదిత్యర్థః। తదేవాహ— కింభూతః— తస్మిన్నేవ క్షణే నిజభావౌత్సుక్యసమయేఽవహితభావేనైతస్యా ఇవ మమాపి భావలాభశ్చేత్స్యాత్, తర్హి విషమరతత్వాద్వైరస్యమేవ స్యాత్, అతస్తుల్యకాలమేవోభయోర్భావలాభం కరవాణీతి సావధానతయోక్తప్రకారేణైవ సావధానే వా భావే చిత్తే భావితా ధ్యానవాసనాదిభిశ్చిన్తితా ద్వాదశాత్మనః సూర్యస్య, సితదీధితేశ్చన్ద్రస్య స్థితిర్మర్యాదా గగనగమనాదిప్రకారో యేన సః। తద్ధ్యానేన నిజబీజస్తమ్భనార్థం స్వస్యైవ సంపాదితవైచిత్త్యః సన్నితి యావత్। అథ చ,— సావధానతయా కృతా సూర్యచన్ద్రాపరపర్యాయేడాపిఙ్గలాఖ్యదక్షిణవామనాడీస్థయోర్మరుతోః స్థితిః స్థైర్యం యేన। కుమ్భితపవన ఇత్యర్థః। అన్యచిత్తతాసంపాదనేన నాసావాయుస్తమ్భనేన చోపాయేనైకసమయోభయభావప్రాప్తిపర్యన్తం స్వీయం భావం స్థిరీచకారేతి భావః। ఏతేన

భఙ్గ్యా నలస్య యోగాభ్యాసోఽపి సూచితః, అన్యేన తథా కర్తుమశక్యత్వాత్। 'దక్షిణనాసాముద్రణే పురుషస్య, వామనాసికాముద్రణే యోషితో బిన్దుస్తమ్భో భవతి' ఇతి కామశాస్త్రాత్స్వీయం తదీయం చ భావం స్థిరీచకారేతి వా। విస్తరేణాలమ్॥౧౧౫॥

ఇదానీం సమరతమాహ—

స్వేన భావజననే స తు ప్రియాం బాహుమూలకుచనాభిచుమ్బనైః।

నిర్మమే రతరహఃసమాపనాశర్మసారసమసంవిభాగినీమ్॥౧౧౬॥

స్వేనేతి॥ స తు నలః పునః స్వేన స్వయమేవ భావజనన ఉభయోర్భావప్రాప్తిసమయే స్వేన సహ వా స్వేనాత్మనైవ కర్త్రా యద్భావజననం తస్మిన్సతి వా। స్వస్య భావజనకసమయ ఇతి యావత్। తత్ర బాహుమూలం కక్షా, కుచౌ, ఏతేషాం చుమ్బనైః కృత్వా రతస్య రహసి సమాపనా తజ్జనితం పరమకాష్ఠాపన్నం శర్మ సుఖం, సమాపనారూపో వా శర్మసారస్తస్య సమస్తుల్యో యః సంవిభాగోంఽశస్తద్వతీం సమరతప్రాపణేన సుఖినీం నిర్మమే చకార। స్వేనేత్యస్య ప్రథమద్వితీయవ్యాఖ్యయోః కక్షాదిచుమ్బనం జాతిః। తృతీయాయాం తు— కక్షాదేర్నిరన్తరం కామాధిష్ఠానత్వాత్తచ్చుమ్బనైరుపాయైః స్వస్య భావప్రాప్తిసమయే తామపి భావమలమ్భయదితి భావః। 'భావభజనేన తు—' ఇతి పాఠే— స్వీయేన భావభజనేన నిమిత్తేన బాహ్వాదిచుమ్బనైరితి వ్యాఖ్యా॥౧౧౬॥

పునరపి భఙ్గ్యన్తరేణ తదేవాహ—

విశ్లథైరవయవైర్నిమీలయా లోమభిర్ద్రుతమితైర్వినిద్రతామ్।

సూచితం శ్వసితసీత్కృతైశ్చ తౌ భావమక్రమకమధ్యగచ్ఛతామ్॥౧౧౭॥

విశ్లథైరితి॥ తౌ భావలాభశ్రమవశాత్స్వేద్వహనేఽపి విశ్లథైః శిథిలీభూతైరవయవైరఙ్గైః, తథా,— నిద్రాభావేఽపి నిమీలయా శ్రమజనితనయనసంకోచత(న)యా, తథా,— తస్మిన్క్షణే ద్రుతం శీఘ్రం వినిద్రతాముల్లాసమితైర్గతైర్లోమభీ రోమాఞ్చైః, తథా,— శ్వసితేః శ్రమ-జముఖనాసికాశ్వాసైః సీత్కృతైశ్చ తైః సర్వైః సూచితమక్రమకం యుగపత్సంజాతం

బిన్దుచ్యుతిజన్యసుఖరూపం భావమధ్యగచ్ఛతామ్। సమరతం ప్రాప్తావిత్యర్థః। భోగినోః సంభోగాన్తే శ్లథావయవత్వాది జాతిః। క్రమకం, 'క్రమాదిభ్యో వున్' (౪।౨।౬౧) ఇతి వున్॥౧౧౭॥

ఆస్త భావమధిగచ్ఛతోస్తయోః సంమదేషు కరజక్షతార్పణా।

ఫాణితేషు మరిచావచూర్ణనా సా స్ఫుటం కటురపి స్పృహావహా॥౧౧౮॥

ఆస్తేతి॥ ఏవం భావమధిగచ్ఛతోః సురతాన్తసుఖమనుభవతోస్తయోః కరజక్షతానాం నఖక్షతానామర్పణా దానం సంమదేషు పరమానన్దేషు మధ్యే ఆస్తాభూత్। ఆనన్దదాయికైవాభూదిత్యర్థః। నను క్షతస్య సుఖదాయిత్వం కథమిత్యత ఆహ— స్ఫుటం యస్మాత్ఫాణితేషు దుగ్ధవికారరూపేషు ఖణ్డవికారేషు వా పానకేషు మధ్యే సా సూపశాస్త్రప్రసిద్ధా మరిచావచూర్ణనా కటురసాపి స్పృహావహా మధురరసజన్యారుచిపరిహారేణ దృఢామిచ్ఛామావహతి, తథా,— కటుః పీడాజనికాపి నఖక్షతార్పణా సుఖకారిణ్యేవాభూదిత్యర్థః। సంమదేషు నానాప్రకారేషు సురతేషు భావం ప్రాప్నువతోస్తయోస్తస్మిన్నేవ సమయే సా కామశాస్త్రప్రసిద్ధా కటుః పీడాజనికాపి నఖక్షతార్పణా స్పృహావహాఽభూత్। 'స్ఫుట'శబ్ద ఇవార్థః। కేషు కేవ— ఫాణితేషు కటురసా మరిచావచూర్ణనేవ। సురతాన్తే కృతాఽపి పునః సురతేచ్ఛామేవోదదీపదితి భావ ఇతి వా। భావమధిగచ్ఛతోస్తయోః కటురపి సురతేషు స్పృహావహా యా నఖక్షతార్పణా సా స్ఫుటం నిశ్చితేషు ఫాణితేషు మరిచావచూర్ణనాఽభూత్ తద్రూపైవ తద్రూపేవ వాఽభూదిత్యర్థ ఇతి వా। 'మత్స్యణ్డీ ఫాణితం ఖణ్డవికారః శర్కరా సితా' ఇత్యమరః। చూర్ణనా, 'సత్యాపపాశ–' (౩।౧।౨౫) ఇతి ణిజన్తాద్యుచ్॥౧౧౮॥

అర్ధమీలితవిలోలతారకే సా దృశౌ నిధువనక్లమాలసా।

యన్ముహూర్తమవహన్న తత్పునస్తృప్తిరాస్త దయితస్య పశ్యతః॥౧౧౯॥

అర్ధేతి॥ నిధువనక్లమేన సురతశ్రమేణాలసా। సురతాయాసనిఃసహాఙ్గీత్యర్థః। సా దృశౌ ముహూర్తం క్షణమాత్రమర్ధనిమీలితే ఈషత్సంకుచితే విలోలే తారకే యయోస్తాదృశే(శౌ) యదవహద్దధార, తత్తాదృగ్నిమీనేత్రావస్థానం పశ్యతో దయితస్య పునస్తృప్తిర్నాస్త నాభూత్। పునః పునః పశ్యత ఇతి వా (భావః)। పౌనఃపున్యదర్శనాభిలాషస్యానివృత్తత్వాత్పశ్యన్నేవ స్థిత ఇత్యర్థః। తాదృశీ తస్య సుతరాం సుఖాయాభూదితి భావః॥౧౧౯॥

తత్క్లమస్తమదిదీక్షత క్షణం తాలవృన్తచలనాయ నాయకమ్।

తద్విధా హి భవదైవతం ప్రియా వేధసోఽపి విదధాతి చాపలమ్॥౧౨౦॥

తదితి॥ ఇదానీంతనస్తస్యాః క్లమః సురతజః శ్రమో నాయకం సైన్యస్వామినం రాజానమపి తం క్షణమాత్రం తాలవృన్తచలనాయాదిదీక్షతోపదిదేశ। సురతశ్రాన్తాం తాం దృష్ట్వా వ్యజనవీజనేన శ్రమాపనయనం చకారేత్యర్థః। హి యతః— భవస్య సంసారస్య కామసుఖసర్వస్వస్య దైవతమిష్టదేవతా తద్విధా భైమీసదృశీ అతిసున్దరీ ప్రియసౌభాగ్యవతీ ప్రియా వేధసో బ్రహ్మణోఽపి స్వవిషయే చాపలమనురాగతరలతాం విదధాతి కరోతి, కిం పునర్మనుష్యస్య నలస్యేత్యర్థః। పునరపి సానురాగో జాత ఇతి భావః। 'వ్యజనం తాలవృన్తకమ్' ఇత్యమరః। అదిదీక్షత, నియమార్థాద్దీక్షేర్హేతుమణ్ణిచ్, చఙ్॥౧౨౦॥

స్వేదబిన్దుకితనాసికాశిఖం తన్ముఖం సుఖయతి స్మ నైషధమ్।

ప్రోషితాధరశయాలుయావకం సామిలుప్తపులకం కపోలయోః॥౧౨౧॥

స్వేదేతి॥ తస్యా ముఖం నైషధం సుఖయతి స్మ। కింభూతమ్— స్వేదబిన్దుకాః సంజాతా యస్యాస్తాదృశీ నాసికాశిఖా నాసాగ్రం యస్య। తథా,— ప్రోషితో గతోఽధరశయాలురోష్ఠస్థితో యావకో యస్య। తథా,— పరిచుమ్బనవశాత్కపోలయోః సామ్యర్థం లుప్తాః పులకా రోమాఞ్చా యస్య ఏవంభూతం దృష్ట్వా స సుఖీ జాతః, సంజాతకామశ్చ జాత ఇత్యర్థః। అత్ర పూర్వోత్తరార్ధే వ్యత్యస్తే పఠనీయే, అన్యథా సమాప్తపునరాత్తదోషాపాతః। సుఖయతి, మతుబన్తాత్ 'తత్కరోతి–' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణిచి 'ణావిష్ఠవత్–' ఇతి మతుబ్లోపః॥౧౨౧॥

హ్రీణమేవ పృథు సస్మరం కియత్క్లాన్తమేవ బహు నిర్వృతం మనాక్।

కాన్తచేతసి తదీయమాననం తత్తదాలభత లక్షమాదరాత్॥౧౨౨॥

హ్రీణమితి॥ తదతిసున్దరం తదీయమాననం తదా సురతాన్తసమయే కాన్తచేతసి విషయ ఆదరాతిశయాల్లక్షం లక్షసంఖ్యం ద్రవ్యమలభత। మూల్యరహితేఽత్యుత్కృష్టే వస్తుని 'ఏతల్లక్షం లభతే' ఇతి లోకోక్త్యా పరమోత్కర్షస్యాభివ్యఞ్జనాత్పరమత్యుత్కర్షం ప్రాపేత్యర్థః। కింభూతమ్—
సురతసుఖానుభవవేగసంజాతస్వీయస్మరచాపలస్మరణాత్పురుషాయితస్మరణాద్వా

బహుతరం హ్రీణం లజ్జితమేవ। తథా,— పునః
సురతాభిలాషధారణాత్కియదీషత్సస్మరముద్దీప్తకామమ్। తథా,—
సౌకుమార్యాతిశయాయాసబాహుల్యాద్బహు సుతరాం క్లాన్తం మ్లానమేవ। తథా,—
ప్రలయాఖ్యయా కామావస్థయా
సాధ్యసాధనభేదావగమరాహిత్యాదేకీభావాత్పరబ్రహ్మానన్దానుభవాదివ
మహాసుఖానుభవవిషయసుఖాపలాపాన్మనాఙ్నిర్వృతమల్పం సుఖితమ్।
విస్మృతానుభూతసుఖమితి యావత్। 'రతాన్తసమయే యోషిన్ముఖమత్యాదరకారి భవతి' ఇతి కామశాస్త్రమ్। తదా తాదృక్తదాననం దృష్ట్వా పునః సమదనోऽభూదితి భావః। అథ చ,— లక్ష్యం విషయతామలభతేత్యర్థః॥౧౨౨॥

స్వేదవారిపరిపూరితం ప్రియారోమకూపనివహం యథా యథా।

నైషధస్య దృగపాత్తథా తథా చిత్రమాపదపతృష్ణతాం న సా॥౧౨౩॥

స్వేదేతి॥ నైషధస్య దృక్స్వేదవారిణా సురతశ్రమజలేన పరిపూర్ణం ప్రియారోమకూపనివహం యథా యథా యావదపాత్సాదరం వ్యలోకయత్, సా నలదృక్ తథా తథా తావత్తావదపతృష్ణతాం తృప్తిం నాపదితి చిత్రమ్। పునఃపునరవలోకనే హి తృప్తిర్భవతి, అత్ర తు న జాతేత్యాశ్చర్యమిత్యర్థః। అథ చ,— పిపాసోరఞ్జలిజలేనాపి పిపాసా శామ్యతి, అస్యాస్త్వాకణ్ఠవారిపూరితకూపసఙ్ఘస్య పునఃపునః పానేऽపి పిపాసా న శాన్తేతి చిత్రమిత్యర్థః। ఏవంభూతభైమీరోమకూపదర్శనమాత్రేణ పునః సకామోऽభూదితి భావః॥౧౨౩॥

వీతమాల్యకచహస్తసంయమవ్యస్తహస్తయుగయా స్ఫుటీకృతమ్।

బాహుమూలమనయా తదుజ్జ్వలం వీక్ష్య సౌఖ్యజలధౌ మమజ్జ సః॥౧౨౪॥

వీతేతి॥ స సురతసంమర్దాద్వీతమాల్యాశ్చ్యుతకుసుమాః కచహస్తాస్తేషాం సంయమాయ గ్రన్థిబన్ధనాయ వ్యస్తమూర్ధ్వవ్యాపారితం హస్తయుగం యయా తయా భైమ్యా స్ఫుటీకృతం తదతిరమణీయం కామవసతిస్థానముజ్జ్వలమతిగౌరం బాహుమూలం వీక్ష్య సౌఖ్యజలధో మమజ్జ। నిరవధి సుఖమన్వభూదిత్యర్థః। 'వాన్త–' ఇతి వా పాఠః। కచహస్త ఇతి 'హస్త'శబ్దః ప్రశంసావాచీ। సుఖమేవ సౌఖ్యం, చతుర్వర్ణాదిత్వాత్ష్యఞ్॥౧౨౪॥

వీక్ష్య పత్యురధరం కృశోదరీ బన్ధుజీవమివ భృఙ్గసంగతమ్।

మఞ్జులం నయనకజ్జలైర్నిజైః సంవరీతుమశకత్స్మితం న సా॥౧౨౫॥

వీక్ష్యేతి॥ సా కృశోదరీ నేత్రచుమ్బనవశాత్సంలగ్నైర్నిజైర్నయనకజ్జలైర్భిన్నవర్ణతయా మఞ్జులం శోభమానం పత్యురధరం భృఙ్గేణ భ్రమరేణ సంగతం మిలితం పీయమానమకరన్దం బన్ధుజీవపుష్పమివ వీక్ష్య సముత్పద్యమానం స్మితమీషద్ధాస్యం సంవరీతుం గోపాయితుముత్పద్యమానమేవ నిరోద్ధుం వా నాశకత్సమర్థా నాభూత్। ఉత్తమస్త్రీత్వాత్సలజ్జత్వాత్వాత్ప్రాణేశస్య సవిధే స్మితం కర్తుమయుక్తం యద్యపి, తథాపి స్వీయసంభోగసౌభాగ్యవశాదుత్పన్నస్య స్మితస్య సంవరీతుమశక్యత్వాత్సపత్నీదర్శనే చ సలజ్జత్వేఽపి ప్రాగల్భ్యాగమనశఙ్కయా సిష్మియ ఇతి॥౧౨౫॥

తాం విలోక్య విముఖశ్రితస్మితాం పృచ్ఛతో హసితహేతుమీశితుః।

హ్రీమతీ వ్యతరదుత్తరం వధూః పాణిపఙ్కరుహి దర్పణార్పణామ్॥౧౨౬॥

తామితి॥ వధూర్భైమీ విముఖం తిర్యఙ్ముఖం యథా తథా పరాఙ్ముఖీభూయ శ్రితస్మితా కృతేషద్ధాస్యా విముఖీ చాసౌ శ్రితస్మితా చ తాదృశీం బాలాం విలోక్య హసితహేతుం పృచ్ఛత ఈశితుర్నలస్య పాణిరేవ పఙ్కరుట్ కమలం తస్మిన్కరకమలే దర్పణస్యార్పణామేవోత్తరం వ్యతరద్దదౌ స్మితహేతుమాచష్ట। యతః— హ్రీమతీ। స్వనేత్రచుమ్బనవశాత్త్వోష్ఠే నేత్రకజ్జలం లగ్నమితి లజ్జావశాత్సాక్షాదుత్తరం దాతుమశక్తా కజ్జలాఙ్కితం స్వాధరం పశ్యేతి భావేన దర్పణార్పణామేవోత్తరం దదావిత్యర్థః॥౧౨౬॥

లాక్షయాత్మచరణస్య చుమ్బనాచ్చారుభాలమవలోక్య తన్ముఖమ్।

సా హ్రియా నతనతాననాఽస్మరచ్ఛేషరాగముదితం పతిం నిశః॥౧౨౭॥

లాక్షయేతి॥ కుపితభైమీప్రసాదనార్థం చరణే పతనాద్భైమ్యాః పద్మినీత్వాత్పఙ్కజాసనబన్ధేన సురతారమ్భవశాద్వాత్మచరణస్య లాక్షయా చుమ్బనాత్సంబన్ధాద్ధేతోశ్చారు భాలం లలాటం యస్యైవంభూతం తస్య నలస్య ముఖమవలోక్య నిజసురతధార్ష్ట్యస్మరణజాతయా హ్రియా హేతునా నతనతం నతప్రకారమాననం యస్యాః సైవంభూతా సతీ ఉదితం ప్రాప్తోదయమ్, ఉదయానన్తరం చ కాలక్రమాపచీయమానః శేషః కియదవశిష్టో రాగో లౌహిత్యం యస్య తం నిశో రాత్ర్యాః పతిం చన్ద్రమస్మరత్। తన్ముఖం తాదృగభూదిత్యర్థః। ఈషదవశిష్టరక్తిమచన్ద్రదర్శనే యథా

ప్రీతిర్భవతి, తథా తాదృఙ్ముఖదర్శనేఽపి తస్యాః ప్రీతిర్జాతేతి భావః। నతనతేతి ప్రకారే ద్విరుక్తిః। పతిం, కర్మత్వవివక్షయా షష్ఠ్యభావః॥౧౨౭॥

స్వేదభాజి హృదయేఽనుబిమ్బితం వీక్ష్య మూర్తమివ హృద్గతం ప్రియమ్।

నిర్మమే ధుతరతశ్రమం నిజైర్హ్రీనతాతిమృదునాసికానిలైః॥౧౨౮॥

స్వేదేతి॥ లలాటలాక్షాదర్శనసంజాతనిజసురతధార్ష్ట్యస్మరణవశాద్ధ్రియా నతా సా స్వేదభాజి శ్రమజలయుతే స్వహృదయేఽనుబిమ్బితం ప్రియం నలం మూర్తం సాకారం హృద్గతం చిత్తస్థమివ వీక్ష్య నిజైరతిమృదుభిర్విశ్రాన్తిక్లమమన్దీభూతైర్నాసికానిలైః కృత్వా ధుతోఽపనీతో రతశ్రమో యస్యైతాదృశం నిర్మమే చకార। లజ్జానమ్రత్వాన్నాసాశ్వాసానాం హృదయప్రతిబిమ్బితప్రియసంబన్ధాచ్ఛ్రమాపనోదనం యుక్తమ్। నిర్మమ ఇవోత్ప్రేక్షా వా। తాదృశీం తాం దృష్ట్వా స గతశ్రమః సహర్షః సంజాతః, సాపి తం తాదృశం దృష్ట్వా హర్షవశాన్మన్దతరాన్నాసాశ్వాసాన్ముమోచేతి భావః॥౧౨౮॥

సూననాయకనిదేశవిభ్రమైరప్రతీతచరవేదనోదయమ్।

దన్తదంశమధరేఽధిగాముకా సాస్పృశన్మృదు చమచ్చకార చ॥౧౨౯॥

సూనేతి॥ సూననాయకస్య కామస్య నిదేశ ఆజ్ఞా తస్య విభ్రమైర్విలాసైర్హేతుభిరప్రతీతచరః పూర్వం సంభోగవేలాయామజ్ఞాతో వేదనోదయః పీడోద్భవో యస్మాత్తం దన్తదంశమధరేఽధిగాముకాధునా పీడాకారిణం జ్ఞాతవతీ సా మృద్వనిష్ఠురాఙ్గులిస్పర్శం యథా తథా దన్తదష్టాధరమేవాస్పృశత్। అనన్తరం చ స్పర్శజపీడానుభవాచ్చమచ్చకార ససీత్కారమఙ్గకమ్పమపి చకార। ఆకస్మికతయైవ కిమేతత్ కదా జాతమితి సాశ్చర్యా చాభూత్। దన్తదంశం, 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౧౨౯॥

వీక్ష్య వీక్ష్య కరజస్య విభ్రమం ప్రేయసార్జితమురోజయోరియమ్।

కాన్తమైక్షత హసస్పృశం కియత్కోపకుఞ్చితవిలోచనాఞ్చలా॥౧౩౦॥

వీక్ష్యేతి॥ ఇయం ప్రేయసా నలేన ఉరోజయోరుపరి బుద్ధిపూర్వమర్జితం కృతం కరజస్య నఖస్య విభ్రమం కోపసంభ్రమవశాద్వీక్ష్య వీక్ష్య వారం వారం విలోక్య, అనన్తరమేవ

కియత్కించిత్కోపేన కుఞ్చితావున్మీల్య ముకులితౌ పర్యాయేణ విలోచనాఞ్చలౌ నేత్రపల్లవౌ యయా ఏవంభూతా సతీ స్వయంకృతత్వాత్సంభోగసమయే తయా జ్ఞాతత్వాచ్చ హసస్పృశం శ్రితస్మితం కాన్తమైక్షత। కోపేన వక్రమపశ్యదిత్యర్థః। కోపస్యాల్పత్వేనోత్తమత్వం ధీరత్వం చ బైమ్యా వ్యజ్యతే। వీక్ష్య వీక్ష్య, సంభ్రమే ద్విరుక్తిః। హసస్పృశం, 'స్పృశోఽనుదకే—' (3।౨।౫౮) ఇతి క్విన్॥౧౩౦॥

రోషరూషితముఖీమివ ప్రియాం వీక్ష్య భీతిదరకమ్పితాక్షరామ్।

తాం జగాద స న వేద్మి తన్వి! తం కశ్చకార తవ కోపరోపణామ్॥౧౩౧॥

రోషేతి॥ స రోషరూపితం కోపయుక్తం ముఖం యస్యాస్తామివ దన్తదంశాదేః సుఖకారిత్వేన తత్త్వతః కోపరహితత్వేఽపి కృత్రిమకోపేన భ్రుకుటితముఖీం ప్రియాం వీక్ష్య భీత్యా దరమీషత్కమ్పితాని సగద్గదాన్యక్షరాణి యస్యాం క్రియాయాం తద్యథా తామితి జగాద। ఇతి కిమ్— హే తన్వి! అహం తం న వేద్మి, కస్తవ కోపరోపణాం చకార। 'బ్రూహి శాస్మి తవ కోపరోపిణమ్' ఇతి పాఠే— కోపస్య రోపిణమాధాయకమ్। 'న వేద్మి' ఇత్యాత్మనః కోపరోపిత్వం గోపయతి॥౧౩౧॥

రోషకుఙ్కుమవిలేపనాన్మనాఙ్మన్వవాచి కృశతన్వవాచి తే।

భూదయుక్తసమయైవ రఞ్జనా మాననే విధువిధేయమాననే॥౧౩౨॥

రోషేతి॥ పునరపి, ఇతి కిమ్— నను కృశతను అవాచి కోపవశాదభాష్యభాషణే, తథా అవాచి నమ్రీభూతే, తథా,— విధునాపి విధేయా గుణాధిక్యవశాత్కార్యా మాననా పూజా యస్యైవంభూతే చన్ద్రాధికే తవాననే రోషరూపేణ కుఙ్కుమేన విలేపనాద్ధేతోర్మనాగల్పీయసీ ఇయం రఞ్జనా రక్తిమసంపాదనా మా భూత్ న కార్యా। యస్మాదయుక్తసమయైవాప్రస్తావసముద్భూతైవ। కిమపి మయా నాపరాద్ధమితి నిర్హేతుకేయమనుచితా కోపరఞ్జనా త్యజ్యతామిత్యర్థః। అథ చ,— అయం సంభోగసమయో రాత్రిరియం, న తు కోపరఞ్జనాసమయః, తస్మాదన్యదా కోపః కార్యః, అధునా తు త్యజ్యతామిత్యర్థః। అథ చ,— చన్ద్రాధికం తవ ముఖమ్, ఇదానీం రోషరూషితం సన్న్యూనం భవిష్యతీత్యయుక్తసమయా రఞ్జనా న కార్యా కోపస్త్యజ్యతామిత్యర్థః। అథ చ,— కోపకుఙ్కుమవిలేపనరఞ్జనాఽయుక్తసమయా। యతః, తస్మాన్నైవ కార్యా। శీతకాలే హ్యుష్ణవీర్యతయా వదనప్రసాధనం కుఙ్కుమవిలేపనం యుక్తమ్, ఇదానీం వసన్తజేన శ్రమజేనోష్మణా శ్రీఖణ్డపాణ్డిమైవాననప్రసాధనాయాలమ్, న కుఙ్కుమరఞ్జనేత్యర్థః॥౧౩౨॥

క్షిప్రమస్యతు రుజా నఖాదిజాస్తావకీరమృతసీకరం కిరత్।

ఏతదర్థమిదమర్థితం మయా కణ్ఠచుమ్బి మణిదామ కామదమ్॥౧౩౩॥

క్షిప్రమితి॥ హే భైమి! కణ్ఠచుమ్బి మమ కణ్ఠే స్థితం, తథా,— కామదమిచ్ఛాదాయి, అత ఏవ ఏతదర్థం త్వదీయకరజరదనక్షతజపీడాపాకరణార్థం భైమీకరజాదిక్షతపీడాపనోదనం కుర్విత్ మయాఽర్థితం ప్రార్థితం సదిదం చిన్తామణిరత్నానాం దామ మాలామృతసీకరం సుధాబిన్దుం కిరత్స్రవత్సత్ తావకీస్త్వదీయా నఖాదిజా నఖక్షతాదిసముద్భవా రుజాః పీడాః క్షిప్రమస్యతు। శమయత్విత్యర్థః। తస్మాత్కోపం మా కార్షీరితి భావః। 'అర్పితమ్' ఇతి పాఠే— పీడాశాన్త్యర్థం మయా త్వదీయకణ్ఠే క్షిప్తం సత్ త్వదీయకణ్ఠచుమ్బీతి వ్యాఖ్యేయమ్। రుజా, భిదాదిత్వాదఙ్॥౧౩౩॥

స్వాపరాధమలుపత్పయోధరే మత్కరః సురధనుష్కరస్తవ।

సేవయా వ్యజనచాలనాభువా భూయ ఏవ చరణౌ కరోతు వా॥౧౩౪॥

స్వాపరాధమితి॥ హే భైమి! మత్కరస్తవ పయోధరే స్తనే సురధనుష్కర ఇన్ద్రచాపాఖ్యనఖక్షతవిశేషకారీ సన్ నఖక్షతపీడాకరణజం స్వాపరాధం వ్యజనస్య చాలనా తస్యాః సకాశాద్భవతీతి భూస్తయా వ్యజనవీజనసముద్భూతయా సేవయాఽలుపత్। వాఽథవా ఏతావత్యాపి సేవయా యది న తుష్యసి తర్హి భూయ ఏవ పునరప్యయం కరస్తవ చరణౌ కరోతు సంవాహయతు। చరణసంవాహనే హ్యపరాధమార్జనం భవతి, తస్మాత్తదయం కరోత్విత్యర్థః। అథ చ,— చరణౌ సంభోగార్థమూర్ధ్వీకరోత్విత్యర్థోఽవసేయః। అథ చ,— నానావర్ణముద్రికాయుక్తత్వాత్త్వత్కుచే సురధనుష్కరః। తథా చాపరాధో నాస్త్యేవ। అథ చ,— మేఘే సురధనుర్యుక్తమేవేతి పయోధరే తత్కారిణాం న కోఽప్యపరాధః। యద్యపి భవేత్, తథాపి వ్యజనసేవయాఽవలోపితః। చరణసంవాహనమపి కరోత్విత్యర్థః। 'భూయ ఏషః' ఇతి పాఠే— ఏష మత్కరః। అలుపత్, లృదిత్త్వాదఙ్। ధనుష్కరః, 'దివావిభా—' (౩।౨।౨౧) ఇతి టః, 'ఇసుసోః సామర్థ్యే' (౮।౩।౪౪) ఇతి పక్షే విసర్జనీయస్య సః। కరోతీతి కరః పచాద్యచ్। సురధనుషః కర ఇతి షష్ఠీసమాసః। చాలనా, ణ్యన్తాద్యుచ్। మిత్వస్య పాక్షికత్వాద్వృద్ధిః॥౧౩౪॥

ఆననస్య మమ చేదనౌచితీ నిర్దయం దశనదంశదాయినః।

శోధ్యతే సుదతి! వైరమస్య తత్కిం త్వయా వద విదశ్య నాధరమ్॥౧౩౫॥

ఆననస్యేతి॥ హే సుదతి! మమాననస్య చేద్యద్యనౌచితీ। యతః,— నిర్దయం యథా తథా దశనదంశదాయినో దన్తక్షతదానశీలస్య। తస్మాత్తస్య యద్యపరాధితా తత్తర్హి అపరాధకారిణోఽస్య మన్ముఖస్యాధరం విదశ్యాతితరాం ఖణ్డయిత్వా త్వయా కిమితి తద్దన్తదశనరూపం వైరం న శోధ్యతే త్వం వద కథయ, అపి త్వపరాధినోఽస్యావయవమోష్ఠం దన్తైః ఖణ్డయిత్వా వైరనిర్యాతనం కురు। తథా చ సమః సమాధిరిత్యర్థః॥౧౩౫॥

దీపలోపమఫలం వ్యధత్త యస్త్వత్పటాహృతిషు మచ్ఛిఖామణిః।

నో తదాగసి పరం సమర్థనా సోఽయమస్తు పదపాతుకస్తవ॥౧౩౬॥

దీపేతి॥ హే భైమి! యో మచ్ఛిఖామణిస్త్వత్పటాహృతిషు త్వదీయవసనకర్షణేషు సతీషు లజ్జావశాన్ముఖవాయ్వాదినా త్వయా కృతం దీపలోపం స్వకిరణైరేవ తిమిరనిరాకరణాదఫలం వ్యర్థం వ్యధత్త। తస్య మణేరాగస్యపరాధే పరం కేవలం కరాదివత్సమర్థనా పరిహారో నో అస్తి, తస్మాదుపాయాన్తరాభావాత్సోఽయం మౌలిమణిస్తవ పదయోః పాతుకో వన్దారురస్తు। ఉపాయాన్తరాభావే హి నమస్కారేణాప్యపరాధమార్జనం క్రియతే, తస్మాదయమపి నమస్కారం కరోత్విత్యర్థః॥౧౩౬॥

ఇత్థముక్తిముపహృత్య కోమలాం తల్పచుమ్బిచికురశ్చకార సః।

ఆత్మమౌలిమణికాన్తిభఙ్గినీం తత్పదారుణసరోజసఙ్గినీమ్॥౧౩౭॥

ఇత్థమితి॥ స ఇత్థముక్తప్రకారేణ కోమలాం సామయుక్తాముక్తిం వాచముపహృత్యోపహారీకృత్య ప్రణామకరణవశాత్తల్పచుమ్బినః శయ్యాస్పర్శినశ్చికురాః కేశా యస్య స ఆత్మమౌలిమణికాన్తిర్నిజశిఖామణిద్యుతిస్తద్రూపా భఙ్గినీ నదీ తాం తత్పదే భైమీచరణౌ తద్రూపే అరుణసరోజే తత్సఙ్గినీం సంబద్ధాం చకార। ప్రణనామేత్యర్థః। నద్యాశ్చ రక్తోత్పలసంబన్ధో యుక్త ఏవ। 'తల్పచుమ్బి' ఇత్యనేన శయ్యాయామేవ ప్రణామః సూచితః। భఙ్గాస్తరఙ్గాః సన్త్యస్యాం సేతి విగ్రహః॥౧౩౭॥

తత్పదాఖిలనఖానుబిమ్బనైః స్వైః సమేత్య సమతామియాయ సః।

రుద్రభూమవిజిగీషయా రతిస్వామినోపదశమూర్తితాభృతా॥౧౩౮॥

తదితి॥ కృతప్రణామః స నలః స్వైర్నిజైస్తస్యాః పదయోరఖిలేషు దశస్వపి నఖేషు జాతైరనుబిమ్బనైః ప్రతిబిమ్బైః సమేత్య మిలిత్వా రుద్రస్య భూమా బహుత్వమేకాదశత్వం తస్యాపి స్పర్ధావశాద్విజిగీషయా జేతుమిచ్ఛయోపదశమూర్తితాం ధారయతా రతిస్వామినా కామేన సమతాం సామ్యమియాయ మదీయః శత్రుర్యద్యేకాదశత్వం ధారయతి తర్హి మయాపి తావత్సంఖ్యాకేన భవితుం యుక్తమితి। ఏకాదశత్వం యది కామో ధారయేత్, తర్హి భైమీదశనఖసంజాతస్వప్రతిబిమ్బసంబన్ధాదేకాదశమూర్తిధారీ నలస్తేనోపమీయేతేత్యభూతోపమా। 'రుద్రభీతి–' ఇతి పాఠే— ఏకాదశభ్యో రుద్రేభ్యో భీతేర్విజిగీషయా తదపాకరణాద్ధేతోర్యద్యేకాదశమూర్తితాం మదనో ధారయేత్తర్హి స్వప్రతిబిమ్బయోగాదేకాదశమూర్తిస్తేనోపమీయేతేత్యర్థః। ప్రణామవశాత్తన్నఖేషు ప్రతిబిమ్బిత ఇతి భావః। దశానాం సమీపే ఉపదశాః, 'సంఖ్యయాఽవ్యయా—' (౨।౨।౨౫) ఇతి సమాసః। 'బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే' (౫।౪।౭౩) ఇతి డచ్। ఉపదశా మూర్తయో యస్యేతి సమాసః॥౧౩౮॥

ఆఖ్యతైష కురు కోపలోపనం పశ్య నశ్యతి కృశా మధోర్నిశా।

ఏతమేవ తు నిశాన్తరే వరం రోషశేషమనురోత్స్యసి క్షణమ్॥౧౩౯॥

ఆఖ్యతేతి॥ ఏష తామిత్యాఖ్యతావోచత్। ఇతి కిమ్— హే భైమి! త్వం కోపలోపనం కురు। మధోర్వసన్తస్య కృశా దినాపేక్షయా స్వభావత ఏవాల్పపరిమాణా, అథ చ,— ప్రతిక్షణమపచీయమానా, నిశా నశ్యతీతి పశ్య। కోపాపరిత్యాగే ఏవంప్రకారేణావశిష్టా రాత్రిర్గమిష్యతి, తస్మాత్కోపం ముఞ్చ। తు పునస్త్వమేతమేవ రోషశేషం నిశాన్తర ఆగామిరాత్ర్యన్తరే దినాపేక్షయాఽధికపరిమాణాయాం శిశిరర్తురాత్రౌ క్షణమాత్రమనురోత్స్యసి కామయిష్యసే వరమేతన్మనాగిష్టమ్। శిష్టం కోపం తదా కురు, ఇదానీం సంభోగార్థం ప్రసన్నా భవ। సర్వం కోపమిదానీమేవ చేత్కరిష్యసి, తర్హి తదా కిం కరిష్యసి, తస్మాదల్పం రోషం నిశాన్తరార్థం స్థాపయేతి లౌకికరీత్యాఽధునా తావత్కోపం త్యజేతి భైమీం ప్రార్థయతి స్మేత్యర్థః। ఆఖ్యత్, 'చక్షిఙః ఖ్యాఞ్' (౨।౪।౫౪), 'అస్యతివక్తి–' (౩।౧।౫౨) ఇత్యఙ్, జిత్త్వాత్తఙ్॥౧౩౯॥

సాథ నాథమనయత్కృతార్థతాం పాణిగోపితనిజాఙ్ఘ్రిపఙ్కజా।

తత్ప్రణామధుతమానమాననం స్మేరమేవ సుదతీ వితన్వతీ॥౧౪౦॥

సేతి॥ అథ ప్రణామభాషణానన్తరం ప్రణామం మా కార్షీరిత్యాదివచనపూర్వం పాణిభ్యాం గోపితే నిజాఙ్ఘ్రిపఙ్కజే యయా తయా తస్య ప్రణామేన ధుతో నిరస్తో మానః కోపజమౌదాసీన్యం యస్యైవంభూతమాననం ప్రసాదాత్స్మేరం సస్మితమేవ వితన్వతీ కుర్వాణా సతీ సా సుదతీ నాథం కృతార్థతాం కృతకృత్యతామనయత్ప్రాపయామాస। తావన్మాత్రేణ ప్రసన్నాఽభూదితి భావః॥౧౪౦॥

తౌ మిథో రతిరసాయనాత్పునః సంబుభుక్షుమనసౌ బభూవతుః।

చక్షమే నతు తయోర్మనోరథం దుర్జనీ రజనిరల్పజీవనా॥౧౪౧॥

తావితి॥ తౌ మిథోఽన్యోన్యం రతిరసస్యాయనాత్ప్రాప్తేః పరస్పరానురాగవివృద్ధేర్హేతోః, అథ చ,— ప్రీ(ర)తిరేవ రసాయనం ప్రశాన్తసురతేచ్ఛాయాః పునరుజ్జీవనౌషధం తస్మాద్ధేతోః, పునః సంబుభుక్షుమనసౌ సురతాభిలాషిచిత్తౌ చ బభూవతుః। ద్వితీయసురతేచ్ఛూ జాతావిత్యర్థః। తు పునః రజనిస్తయోర్మనోరథం ద్వితీయసురతవాఞ్ఛాం న చక్షమే న విషేహే। యతః— దుష్టా జనిర్జన్మ యస్యాః। తథా,— అల్పం జీవితం సత్త్వం యస్యాస్తాదృశీ సంజాతప్రభాతసమయా। అథ చ,— అల్పాయుష్టో జన్మ దుష్టమేవేతి। యద్వా,— ప్రభాతస్యాసన్నత్వాద్విరహసంభావనావశాద్వా దుష్టా వ్యాకులా జన్యో నవోఢా యస్యాం సా దుర్జనీ। సంభోగేచ్ఛా తు న నివృత్తా, పరం ప్రభాతసమయస్య జాతత్వాత్సంభోగం న చక్రతురితి భావః। అన్యోఽపి సురతవిషయే యద్రసాయనం వీర్యవృద్ధ్యర్థమౌషధం సేవమానః పునః పునః సురతేచ్ఛుర్భవతి। అల్పచిత్తాఽన్యాపి దుష్టా వధూః సపత్న్యాదిస్త్రీపురుషయోః సంభోగం న క్షమతే। జననం జనిః, 'జనిఘసిభ్యామిఞ్' (ణ్) (ఉం సూం ౫౬౯) 'జనివధ్యోశ్చ' (౭।౩।౩౫) ఇతి వృద్ధిర్న। 'ఢ్రలోపే-' (౬।౩।౧౧) ఇతి దీర్ఘః। పక్షే— సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాత్ కబభావః॥౧౪౧॥

స్వప్తుమాప్తశయనీయయోస్తయోః స్వైరమాఖ్యత వచః ప్రియాం ప్రియః।

ఉత్సవైరధరదానపానజైః సాన్తరాయపదమన్తరాన్తరా॥౧౪౨॥

స్వప్తుమితి॥ స్వప్తుమాప్తం శయనీయం శయ్యా యాభ్యాం తయోర్మధ్యే ప్రియః ప్రియాం ప్రతి స్వైరం రహసి స్థితత్వాత్స్వచ్ఛన్దం యథా తథా వచ ఆఖ్యతావోచత్। కింభూతం వచః— పరస్పరమధరస్య దానం ఖణ్డనం పానం చ తాభ్యాం జాతైరుత్సవైః

పరమానన్దకారణైర్నిమిత్తైరన్తరాన్తరా మధ్యే మధ్యే సాన్తరాయాణి సవిఘ్నాని కియన్తం కాలమనుచ్చారితాని సుప్తిఙన్తాని పదాని యత్ర తత్॥౧౪౨॥

కిమువాచేత్యాహ—

దేవదూత్యముపగమ్య నిర్దయం ధర్మభీతికృతతాదృశాగసః।

అస్తు సేయమపరాధమార్జనా జీవితావధి నలస్య వశ్యతా॥౧౪౩॥

దేవదూత్యమితి॥ దేవదూత్యముపగమ్యాఙ్గీకృత్య నిర్దయం యథా తథా ధర్మాద్భీత్యా చిత్తశుద్ధ్యా దూత్యాకరణే ప్రతిశ్రుతాపరిపాలనాద్ధర్మో లుప్యేతేతి లుప్యమానాద్ధర్మాద్భీత్యా ధర్మస్యైవ వా భీతిర్లోపలక్షణా తయా హేతుభూతయా కృతం తాదృశమనిర్వాచ్యం భవత్పీడనరూపముక్తప్రకారమాగోఽపరాధో యేన తస్యాపరాధినో నలస్య మమ జీవితావధి యావజ్జీవం యా వశ్యతా భవదధీనతా సేయమపరాధస్య మార్జనా శోధయిత్ర్యస్తు। అద్యప్రభృతి యావదహం జీవామి తావత్తవ వశ్యః కింకర ఏవేతి ప్రతిజ్ఞాం తథ్యాం మత్వా తమపరాధం క్షమస్వేత్యవోచదితి భావః। మార్జనా ణ్యన్తాద్భావే యుచ్॥౧౪౩॥

స క్షణః సుముఖి! యత్త్వదీక్షణం తచ్చ రాజ్యమురు యేన రజ్యసి।

తన్నలస్య సుధయాభిషేచనం యత్త్వదఙ్గపరిరమ్భవిభ్రమః॥౧౪౪॥

స ఇతి॥ హే సుముఖి! యత్త్వదీక్షణం స ఏవ నలస్య క్షణో మహానుత్సవః, శోభనవదనత్వాదేవేత్యర్థః। అథ చ,— యత్ర మహత్యపి కాలే భవదీక్షణం స మహానపి కాలః సుఖరూపత్వాత్క్షణతుల్యః। సుఖేనాతివాహితుం శక్య ఇత్యర్థః। తథా,— యేన త్వద్విషయే మదీయేన మద్విషయే త్వదీయేన వ్యాపారేణ త్వం రజ్యసి ప్రీతా భవసి తచ్చ తదేవ మమ ఉరు మహద్రాజ్యం త్వదనురాగహేతువ్యాపార ఏవ సామ్రాజ్యమ్, నతు సకలభూమణ్డలాధిపత్యమిత్యర్థః। తథా,— యస్త్వదఙ్గస్య పరిరమ్భవిభ్రమ ఆలిఙ్గనవిలాసస్త్వచ్ఛరీరేణ మదఙ్గే కృతో వా పరిరమ్భవిభ్రమస్తదేవ నలస్య మమ సుధయాఽమృతేనాభిషేచనమభితః స్నానమ్। సుధాభిషేకాదపి భవదఙ్గపరిరమ్భః సుఖకర ఇత్యర్థః। సర్వథా త్వమేవ మమ సకలపురుషార్థసర్వస్వభూతాసీత్యర్థః॥౧౪౪॥

శర్మ కిం హృది హరేః ప్రియార్పణం కిం శివార్ధఘటనం శివస్య వా।

కామయే తవ మహేషు తన్వి! తం నన్వయం సరిదుదన్వదన్వయమ్॥౧౪౫॥

శర్మేతి॥ హరేః శ్రీవిష్ణోర్హృది ప్రియార్పణం లక్ష్మ్యాః స్థాపనం కిం నామ శర్మ సుఖమ్। తథా— వాఽథవా శివస్య శివాయాః పార్వత్యా అర్ధేన ఘటనం కిం శర్మ, తదప్యల్పీయః। తర్హి కిం నామ పరమం సుఖమిత్యాశఙ్క్యాహ— నను తన్వి భైమి! మహేషు సురతోత్సవేషు తవ తమతిప్రసిద్ధం సరిదుదన్వతోర్నదీసముద్రయోరివాన్వయమభిన్నజలోపలమ్భేన తాదాత్మ్యలక్షణమయమహమయం శుభావహవిధిరూపం వా సంబన్ధం కామయే వాఞ్ఛామి। ఇష్టదేవతాభ్య ఇతి శేషః। మహేపూత్సవేషు మధ్యే తవ సరిదుదన్వదన్వయమేకం కామయే నత్వన్యమితి వా। హరేర్హృది ప్రియార్పణే, శివస్య చ శివార్ధఘటన ఆలిఙ్గనాదీనాం పృథక్సి్థతభిన్నదేహసాధ్యత్వాదాలిఙ్గనాదిజన్యం సుఖం తావన్నాస్త్యేవ కింత్వేకదేశస్పర్శమాత్రజన్యమేవాస్తి, తస్మాదావయోర్యది పృథక్త్వమ్, తర్హి తదా సురతసమయే క్షీరవదేకీభావోఽస్తు। యద్యపృథక్త్వమిష్టమ్, తర్హి నదీసముద్రజలవత్తాదాత్మ్యమేవ భవతు, నతు హరిలక్ష్మ్యాదివద్భేదోల్లేఖ ఇతి భావః। 'నన్వహమ్' ఇత్యపి పాఠః। 'తవ మయేహ–' ఇతి పాఠే— అయమహమిహ భూలోకే మయా సహ తవ తం తాదృశం సరిదుదన్వదన్వయం కామయ ఇత్యర్థః॥౧౪౫॥

ధీయతాం మయి దృఢా మమేతి ధీర్వక్తుమేవమవకాశ ఏవ కః।

యద్విధూయ తృణవద్దివస్పతిం క్రీతవత్యసి దయాపణేన మామ్॥౧౪౬॥

ధీయతామితి॥ హే భైమి! మయి త్వం దృఢా మమేతి ధీర్నిశ్చితా బుద్ధిర్ధీయతాం న్యస్యతామ్। మయి స్వత్వబుద్ధిరాసంసారం త్వయా క్రియతామితి వక్తుమేవాభిధాతుమప్యవకాశోఽవసర ఏవ కః, అపి తు— తాత్త్వికేఽర్థే ఏవం వక్తుమవకాశలేశోఽపి నాస్తి, యద్యస్మాద్ధేతోర్దివస్పతిమిన్ద్రం తృణవత్తృణేన తుల్యం వర్తతే తృణవదేవ యథా తథా తృణమివ పరిత్యజ్య దయారూపేణ పణేన మూల్యేన మాం క్రీతవత్యసి। ఉదాసీనే హి మమత్వబుద్ధిః కార్యేత్యారోపః ప్రార్థ్యతే। విక్రీయ మూల్యేన గృహీతే వస్తుని తు స్వత్వం న్యాయ్యమస్త్యేవేతి తదారోపో న ప్రార్థ్యత ఇత్యర్థః। యది మయి స్వత్వం నాభవిష్యత్తర్హి ఇన్ద్రం పరిత్యజ్య మాం నావరిష్యః। వృతవత్యసి తావత్, తస్మాదేవమపి మయా యాచితుమయుక్తమేవేతి తవ కింకరోఽస్మీతి భావః। దివస్పతిం, దయాపణేనేత్యేతాభ్యామిన్ద్రాపేక్షయా త్వదపేక్షయా చాహమతితరాం గుణవానితి వృత ఇతి న, కింతు మద్వరణే తవ కృపైవ హేతుః, సా యావజ్జీవం కార్యేత్యర్థః॥౧౪౬॥

శృణ్వతా నిభృతమాలిభిర్భవద్వాగ్విలాసమసకృన్మయా కిల।
మోఘరాఘవవివర్జ్యజానకీశ్రావిణీ భయచలాసి వీక్షితా॥౧౪౭॥

శృణ్వతేతి॥ కిల కదాచిత్సమయే ఆలిభిః సహ అసకృద్భవత్యా వాగ్విలాసం కథాసంవాదం నిభృతం పశ్చాదాగత్యాజ్ఞాతం యథా తథా వరదానాదదృశ్యత్వేన వా గుప్తం యథా తథా శృణ్వతా, నిభృతం రహసి స్థితత్వాన్మచ్ఛ్రావణశఙ్కాభావాత్స్పష్టం స్వచ్ఛన్దం సఖీభిః సహ భవత్సంవాదం కిల శనైః పశ్చాదాగమనాదదృష్టీకరణాదినా కపటేన శృణ్వతా సతా వా, మయా త్వం వీక్షితా ఏవంభూతా దృష్టాఽసి। కింభూతా— మోఘం వహ్నౌ పరీక్ష్యాప్యకారణం శ్రీరాఘవేణ వివర్జ్యాం త్యక్తాం స్వస్మిన్నేవానురక్తామపి జానకీం శృణోతీతి తచ్ఛీలా, సీతేవ భయేన స్వత్యాగశఙ్కాభీత్యా చలా వ్యాకులా। (తస్మాత్కింకరభూతే మయ్యన్యథా ధీర్న కార్యేతి భావః।) యద్వా,— యస్మాద్భీతా దృష్టాసి, తస్మాదవశ్యం మయి తవానురాగోఽస్తీతి నిశ్చిత్య 'ధీయతాం మయి–' ఇతి వక్తుమయుక్తమితి భావః। రాఘవః గోత్రాపత్యే బిదాదేరాకృతిగణత్వాదఞ్। బహుత్వే తు 'యఞఞోశ్చ' (౨।౪।౬౪) ఇత్యఞో లుక్। తేన 'రఘూణామన్వయం వక్ష్యే' (రఘుం ౧।౯) ఇతి సాధుః॥౧౪౭॥

ఛుప్తపత్రవినిమీలితాత్క్షుపాత్కచ్ఛపస్య ధృతచాపలాత్పలాత్।
త్వత్సఖీషు సరటాచ్చిరోధుతః స్వం భియోఽభిదధతీషు వైభవమ్॥౧౪౮॥

త్వం మదీయవిరహాన్మయా నిజాం భీతిమీరితవతీ రహఃశ్రుతా।
నోజ్ఝితాస్మి భవతీం తదిత్యయం వ్యాహరద్వరమసత్యకాతరః॥౧౪౯॥

ఛుప్తేతి॥ త్వమితి॥ యుగ్మమ్। అయం నలస్తాం ప్రతీతి వరమభీష్టం వ్యాహరదువాచ। అభయదానం ప్రాదాత్। ఇతి కిమ్— హే భైమి! కదాచిత్సఖీసమూహేన సహ గోష్ఠ్యాం ప్రసృతాయాం ప్రసఙ్గాత్కా కస్మాద్బిభేతి, కా కస్మాదితి తథ్యం కథ్యతామిత్యన్యోన్యం భయహేతుప్రశ్నే కృతే ఛుప్తాని స్పృష్టాని పత్రాణి యస్యైవంభూతోఽఙ్గుల్యాదినా స్పృష్టమాత్రః సన్విశేషేణ నిమీలితః సంకుచితః, తస్మాత్క్షుపాల్లజ్జాలుసంజ్ఞకాదోషధివిశేషాత్సకాశాదహం సుతరాం బిభేమీతి కయాచిదుక్తమ్, ధృతం చాపలం యేన స్వభావత ఏవ చలతః కచ్ఛపస్య పలాన్మాంసాదహమిత్యన్యయా

కథితమ్, అనిశం శిరోధుతో మూర్ధానం కమ్పయతః ప్రతిక్షణమన్యవర్ణాత్సరటాత్కృకలాసాత్సకాశాదహమిత్యపరయా, ఇత్యేవం త్వత్సఖీషు స్వం నిజం భియో భయస్య వైభవం హేతుమభిదధతీషు భాషమాణాసు సతీషు కయాచిదస్మాభిర్నిజభయహేతురుక్తస్త్వయాపి కథ్యతామితి త్వాం ప్రత్యుక్తే సతి నలవియోగాద్ధేతోరహం బిభేమి క్షణమాత్రమపి తేన న భావ్యమితి తస్మాదేవ బిభేమి న త్వన్యస్మాదితి మదీయవిరహాన్నిజాం భీతిం రహసి ఈరితవతీ త్వం మయా శ్రుతాసి యస్మాత్ తస్మాన్మా భైషీరహం భవతీం కదాచిదపి నోజ్ఝితాస్మీతి। యతః— అసత్యే నారీప్రలోభనవచనవిషయే కాతరో భీరుః। భావినస్త్యాగస్య దైవాధీనత్వాన్నాసత్యవాదిత్వమితి భావః। యద్వా,— అసతీష్వకాతరః, సతీషు విషయే భీరురేవ। తద్భయనిరాకరణార్థమేవమవదదిత్యర్థః। ఛుప్తేతి, 'ఛుప స్పర్శే' ఇతి తౌదాదికాదనిటో నిష్ఠా। శిరోధుత ఇతి క్విబన్తమ్॥౧౪౮-౧౪౯॥

సంగమయ్య విరహేఽస్మి జీవికా యైవ వామథ రతాయ తత్క్షణమ్।

హన్త దత్థ ఇతి రుష్టయావయోర్నిద్రయాఽద్య కిము నోపసద్యతే॥౧౫౦॥

సంగేతి॥ హే భైమి! ఇత్యతో హేతో రుష్టయా కుపితయేవ నిద్రయాఽద్యాస్యాం రాత్రావావయోర్నోపసద్యతే ఆసన్నయా న భూయతే। 'కిము' ఇతి వితర్కే। ఇతి కిమ్— హే భైమీనలౌ! యైవాహం నిద్రా విరహే వివాహాత్పూర్వం వియోగసమయే వాం యువాం స్వప్నదర్శనాదివశాత్సంగమయ్య సంయోగం ప్రాపయ్య యువయోర్జీవికాస్మి ప్రాణధారణహేతురభూవమిత్యర్థః। తత్క్షణం తస్యా మమ సంబన్ధినం క్షణం రాత్రిలక్షణం సమయమవసరం వా, అథ వివాహానన్తరం స్వకార్యార్థం రతాయ యువాం దత్థః। రాత్రిలక్షణే మదీయసమయ ఏవ సురతస్య క్రియమాణత్వాత్। హన్త కష్టమనుచితమ్। కృతముపకారం న స్మరథ ఇత్యర్థః। ఆపది కృతోపకారా హి తదీయేఽవసరేఽన్యస్మై దత్తే సతి కోపాత్స్వామిసమీపం నాగచ్ఛన్తీత్యాపది కృతోపకారాయా మమ రాత్రిరూపోఽవసరః సురతాయ దత్తో యువాభ్యామ్, మహ్యం తు మదీయావసరస్య లేశోఽపి న దత్తః, ప్రభాతపర్యన్తం సురతస్యైవ కరణాదితి కోపవశాదివ ఆవయోర్నిద్రా నాయాతీతి నలస్తామవోచదిత్యర్థః। ఆప్రభాతం తాభ్యాం కామకేలయః కృతా ఇతి భావః। 'న క్షణమ్' ఇతి పాఠే— యైవ జీవికా తస్యా మమ రతాయ ప్రీతయే క్షణమల్పమపి సమయం న దత్థ ఇతి రుష్టయేతి వ్యాఖ్యేయమ్। సంగమయ్య, 'ల్యపి లఘుపూర్వాత్' (౬।౪।౫౬) ఇతి ణేరయాదేశః। జీవికా, కర్తరి ణ్వుల్। వాం, షష్ఠీద్వితీయాద్వివచనే వామాదేశః॥౧౫౦॥

ఈదృశం నిగదతి ప్రియే దృశం సంమదాత్కియదియం న్యమీలయత్।

ప్రాతరాలపతి కోకిలే కలం జాగరాదివ నిశః కుముద్వతీ॥౧౫౧॥

ఈదృశమితి॥ ఇయం ప్రియే ఈదృశమేవంప్రకారమన్యదపి నిగదతి సత్యేవ సంమదాద్ధర్షాత్। సురతానన్దజశ్రమాదితి యావత్। తస్మాద్ధేతోర్దృశం నేత్రే కియత్కించిన్న్యమీలయన్నిమీలితవతీ। శ్రమసంజాతయా నిద్రయా ప్రయోజికయేతి శేషః। నిదద్రావిత్యర్థః। శ్రాన్తో హి నిద్రాతి। సంమదాదేవం గదతి సతీతి వా। దృశం న్యమీలయత్। సంమదాదివ ప్రియప్రియోక్తిశ్రవణసంజాతహర్షవశాదివేత్యర్థః। ఆనన్దాతిశయసుఖమనుభవన్ హి నిమీలితదృగ్భవతీతి ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా వా। కియదిత్యనేన దృశోఽర్ధనిమీలనస్య సూచితత్వాద్ధన్యతమత్వమస్యాః సూచితమ్। కేవ— ప్రాతః కోకిలే కలం మధురాస్ఫుటధ్వనిం శ్రోత్రసుఖమాలపతి సతి కుముద్వతీవ। కుముదినీ యథా నిమీలితోత్పలా భవతి తథేయమపి। కస్మాదివ— నిశో రాత్రిసంబన్ధినో జాగరాదివ। రాత్రావనిద్రో హి ప్రాతర్దృశం ఘూర్ణనేన నిమీలయతి। కుముదిన్యపి రాత్రావనిద్రావశాదివ ప్రాతర్నిమీలయతి, తస్మాదియమపి। ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। 'న్యమీమిలత్' ఇతి పాఠే— ణౌ చఙి 'భ్రాజభాస—' (౭।౪।౩) ఇతి పాక్షిక ఉపధాహ్రస్వః। జాగరాద్భావే ఘఞి 'జాగ్రోఽవిచిణ్ణల్ఙిత్సు' (౭।౩।౮౫) ఇతి వృద్ధ్యపవాదో గుణః॥౧౫౧॥

మిశ్రితోరు మిలితాధరం మిథః స్వప్నవీక్షితపరస్పరక్రియమ్।

తౌ తతోఽను పరిరమ్భసంపుటే పీడనాం విదధతౌ నిదద్రతుః॥౧౫౨॥

మిశ్రితేతి॥ తతోఽను తాదృక్ప్రియభాషణమధ్య ఏవ భైమీసంభోగరసానన్తరం పరిరమ్భరూపే సంపుటే। సంశ్లేషపేటికాయామితి యావత్। తత్ర పునరపి పీడనాం గాఢాలిఙ్గనాం విదధతౌ కుర్వాణౌ తౌ మిశ్రితే పరస్పరాన్తరాలఘటితే ఊరూ యస్యాం క్రియాయాం తద్యథా తథా, మిథః పానవశాదన్యోన్యమిలితావధరౌ యస్యాం క్రియాయాం తద్యథా తథా, స్వప్నే వీక్షితా పరస్పరక్రియాఽన్యోన్యచుమ్బనాదివ్యాపారో యస్యాం క్రియాయాం తద్యథా తథా నిదద్రతుః। క్షీరనీరాలిఙ్గనం కృత్వా నిద్రితావిత్యర్థః। పీడనాం, ణ్యన్తత్వాద్యుచ్॥౧౫౨॥

తద్యాతాయాతరంహశ్చలకలితరతశ్రాన్తినిశ్వాసధారా-

జస్రవ్యామిశ్రభావస్ఫుటకథితమిథఃప్రాణభేదవ్యుదాసమ్।

బాలావక్షోజపత్రాఙ్కురకరిమకరీముద్రితోర్వీన్ద్రవక్ష-

శ్చిహ్నాఖ్యాత్రైకభావోభయహృదయమయాద్ద్వన్ద్వమానన్దనిద్రామ్॥౧౫౩॥

తదితి॥ తద్ద్వన్ద్వం స్త్రీపుంసమిథునమానన్దేన సంభోగసుఖభరేణ నిద్రామయాత్ప్రాప। కింభూతమ్— నిద్రాసంబన్ధిశ్వాసానాం యాతాయాతయోర్నిర్గమప్రవేశయోః సంబన్ధినో రంహసో వేగస్య ఛలేన వ్యాజేన కలితాఽఙ్గీకృతా యా రతశ్రాన్తినిశ్వాసధారాః సురతశ్రమసంజాతనిశ్వాసపరమ్పరాస్తాసామన్యోన్యమజస్రమనవరతం సుతరాం యో వ్యామిశ్రభావః నిద్రావశభైమీనాసానిర్గతశ్వాసపరమ్పరాసు నిద్రావశనలనాసానిర్గతనిశ్వాసపరమ్పరాః ప్రవిష్టాః, ఏవం వైపరీత్యేనాపి జ్ఞాతవ్యమ్। భైమీనిశ్వాసధారా నిర్గత్య నలనిశ్వాసధారయా సహ మిలిత్వా నలనాసికాం ప్రవిశతి, అత్రాపి వైపరీత్యం జ్ఞాతవ్యమ్। ఇతి మిశ్రీభావార్థమివ యాతాయాతే। తథా చ— జలే జలప్రవేశవదన్యోన్యస్య నిశ్వాసపరమ్పరాణామతితరామభేదోపలమ్భ ఇతి యావత్। తేన కర్తృభూతేన స్ఫుటం స్పష్టం కథితః మిథోఽన్యోన్యస్య ప్రాణానాం భేదవ్యుదాసో భేదనాశః ప్రాణైక్యం యస్య। తథా,— బాలాయా వక్షోజౌ స్తనౌ తత్ర పత్రాఙ్కురాః పత్రవల్లీభూతాః, తత్పత్రవల్లీషు వర్తమానాః కరిమకర్యః కస్తూర్యాదిరచితా హస్తిమకర్యస్తాభిర్ముద్రితం చిహ్నితం నిద్రాసమయకృతగాఢాలిఙ్గనవశాత్సంలగ్నప్రతిరూపకం కృతముర్వీన్ద్రవక్షస్తద్రూపం చిహ్నం తేనాఖ్యాతోఽతితరాం స్పష్టం కథిత ఏకభావ ఏకత్వమభేదో చస్యైవంభూతముభయోర్భైమీనలయోర్హృదయం వక్షఃస్థలమ్, అథ చ,— చిత్తం యత్ర। యాతేత్యాది, బాలేత్యాది చ ద్వయం క్రియావిశేషణత్వేన వా యోజ్యమ్। ఆత్మైక్యం శరీరైక్యం చ క్రమేణ వర్ణితమితి జ్ఞేయమ్। ఉభయోరపి మిశ్రితశ్వాసత్వాదేకప్రాణశబ్దశ్లేషాదుత్ప్రేక్షితమ్॥౧౫౩॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

యాతోఽస్మిఞ్శివశక్తిసిద్ధిభగినీసౌభ్రాత్రభవ్యే మహా-

కావ్యే తస్య కృతౌ నలీయచరితే సర్గోఽయమష్టాదశః॥౧౫౪॥

శ్రీహర్షమితి॥ శివస్య శక్తేశ్చ సిద్ధిర్యత్ర (శివశక్తిసాధనం యత్ర కృతం) స శివశక్తిసిద్ధినామా గ్రన్థః। 'శివభక్తి–' ఇతి పాఠే— శివస్య భక్తేః సిద్ధిర్యత్ర శివభక్తిప్రతిపాదకో గ్రన్థవిశేషః। తస్య (సైవ) భగినీ ఏకకర్తృకత్వాత్, తస్యాం సౌభ్రాత్రేణ శోభనభ్రాతృభావేన భవ్యే ప్రశస్తే

తత్తుల్యసరసశబ్దార్థన్యాసే నలీయచరితేఽష్టాదశానాం పూరణః సర్గః సమాప్తః। శివశక్తిసిద్ధిరపి మయా కృతేతి సూచితమ్। సౌభ్రాత్రమితి భావే యువాదిత్వాదణ్। అష్టాదశః, 'తస్య పూరణే డట్' (౫।౨।౪౮)॥౧౫౪॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణవిరచితే

నైషధీయప్రకాశేఽష్టాదశః సర్గః సమాప్తః॥

ఏకోనవింశః సర్గః।

నిశి దశమితామాలిఙ్గన్త్యాం విబోధవిధిత్సుభి-

ర్నిషధవసుధామీనాఙ్కస్య ప్రియాఙ్కముపేయుషః।

శ్రుతిమధుపదస్రగ్వైదగ్ధీవిభావితభావిక-

స్ఫుటరసభృశాభ్యక్తా వైతాలికైర్జగిరే గిరః॥౧॥

నిశీతి॥ సర్గసంగతిః స్పష్టా। వైతాలికైర్బన్దిభిర్గిరో జగిరే। కింభూతైః— నిశి రాత్రౌ, 'బాల్యం వృద్ధిర్వపుఃపుష్టిః ప్రజ్ఞోత్సాహౌ బలం మహః। దశకేన నివర్తన్తే మనః పఞ్చేన్ద్రియాణి చ' ఇతి వచనాద్దశదశకస్య శతాయుషః పురుషస్యావసానోపలక్షకోఽవస్థావిశేషో దశమః స విద్యతే యేషాం దశమినో వృద్ధాస్తేషాం భావో దశమితా తామాలిఙ్గన్త్యామవసానం ప్రాప్తాయాం సంజాతప్రాయప్రభాతాయాం సత్యాం ప్రియాఙ్కం భైమీసమీపముపేయుషః ప్రాప్తవతస్తయా సహ నిద్రితస్య నిషధదేశవసుధాయాం మీనాఙ్కస్య కామస్య నలస్య విబోధం జాగరాం విధిత్సుభిః కర్తుమిచ్ఛుభిః। కీదృశ్యో గిరః— శ్రోతౄణాం శ్రుత్యోః శ్రవణయోర్మధు అమృతరూపాఽతిమధురా పదస్రక్ సుప్తిఙన్తపదమాలా తస్యా వైదగ్ధ్యా వక్రోక్త్యాదిరచనాచాతుర్యేణ విభావితా ధ్వనివృత్త్యా వ్యఞ్జనావ్యాపారేణ ప్రకాశితా భావికా రత్యాదిస్థాయివ్యభిచారిసహచారిరూపైర్భావైర్యుక్తా। జ్ఞాపితా ఇతి యావత్। తాదృశాః స్ఫుటాః ప్రసన్నతరత్వేన బాలిశైరపి ప్రతీతా యే రసాః శృఙ్గారాదయస్తైర్భృశం నితరామభ్యక్తాః

సర్వతః సిక్తాః। ఏకమపి పదం నీరసం యాసు నాస్త్యతిరసికాః। నలప్రబోధార్థం మాగధైర్మధురం ప్రాతర్వర్ణనమారబ్ధమిత్యర్థః। రత్యాదయః స్థాయిభావాః, నిర్వేదాదయస్త్రయస్త్రింశద్భావాః। 'వైతాలికా బోధకరాః' ఇత్యమరః। దశమోఽవస్థావిశేషో విద్యతే యస్యాసౌ దశమీ వృద్ధః। అత ఇనిః। యోగరూఢోఽయం శబ్దః। దశమిన్యా వృద్ధాయా భావో దశమితేతి వా। విశిష్టస్తాలో వితాలః, స శిల్పం యేషాం వైతాలికాః। 'శిల్పమ్ ' (౪।౪।౫౫) ఇతి ఠక్। సౌఖశాయికా ఇత్యర్థః।

తదుక్తమ్— 'వైతాలికాస్తు కథ్యన్తే కవిభిః సౌఖశాయికాః। రాజ్ఞః ప్రబోధసమయే ఘణ్టాశిల్పాస్తు ఘాణ్టికాః।' జగిరే 'గై శబ్దే', కర్మణి తజ్। అస్మిన్సర్గే 'బ్రూమః–' (నైం ౧౯।౫౬) ఇతి యావత్ హరిణీఛన్దః॥౧॥

జయ జయ మహారాజ! ప్రాభాతికీం సుషమామిమాం

సఫలయతమాం దానాదక్ష్ణోర్దరాలసపక్ష్మణోః।

ప్రథమశకునం శయ్యోత్థాయం తవాస్తు విదర్భజా

ప్రియజనముఖామ్భోజాత్తుఙ్గం యదఙ్గ! న మఙ్గలమ్॥౨॥

జయేతి॥ భో మహారాజ! త్వం జయ జయ సర్వోత్కర్షేణ వర్తస్వ। త్వమిమాం ప్రత్యక్షదృశ్యాం ప్రాభాతికీం ప్రాతఃకాలసంధ్యాదిజనితాం సుషమాం పరమాం శోభాం దరమీషదలసే తత్కాలమేవ నిద్రాత్యాగాదీషద్ఘూర్ణనయుతే అర్ధోన్మిషితే పక్ష్మణీ యయోరక్ష్ణోర్నేత్రయోర్దానాద్విషయీకరణాద్ధేతోః సఫలయతమామతితరాం సఫలాం కురు। త్వత్కృతదర్శనేనేయం ధన్యా భవిష్యతి, తస్మాచ్ఛీఘ్రముద్బుధ్యస్వేతి భావః। విదర్భజా శయ్యోత్థాయం శయ్యాయాః సకాశాదుత్థాయ తవ ప్రథమం పూర్వం ప్రాతఃకాలభవం చ శకునం శుభసూచకం వస్త్వస్తు। తత్స్నానే భైమ్యేవ భూయాదుత్థితః సన్ ప్రథమోత్థితభైమీముఖమేవ ప్రథమం పశ్యేత్యర్థః। యద్యస్మాత్— హే అఙ్గ స్వామిన్! ప్రియజనస్య ముఖామ్భోజాదన్యత్తుఙ్గముత్కృష్టం మఙ్గలం శుభావహం వస్తు నాస్తి। ప్రాతరుత్థాయ ప్రథమం ప్రియజనముఖం ద్రష్టవ్యమితి లౌకికీ స్థితిః। త్వత్తః పూర్వం భైమ్యుత్తిష్ఠత్వితి భావః। దరాలసపక్ష్మత్వం తత్కాలముద్బుద్ధస్య జాతిః। 'పశ్చాచ్ఛయనం పూర్వముత్థానమ్' ఇతి స్మృతిః, ఉత్తమకులస్త్రీజాతిశ్చ। జయ జయేతి వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః। ప్రభాతే భవేతి 'కాలాట్ఠఞ్' (౪।౩।౧౧)। సఫలయతమామ్, 'తత్కరోతి–' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాల్లోటి తమపి 'కిమేత్తిఙ్–' (౫।౪।౧౧) ఇత్యాముః। శయ్యోత్థాయమ్, 'అపాదానే

పరీప్సాయామ్' (౩।౪।౫౨) ఇతి ణముల్। పరీప్సా త్వరా। 'తృతీయాప్రభృతీని–' (౨।౨।౨౧) ఇతి సమాసః॥౨॥

వరుణగృహిణీమాశామాసాదయన్తమముం రుచీ-

నిచయసిచయాంశాంశభ్రంశక్రమేణ నిరంశుకమ్।

తుహినమహసం పశ్యన్తీవ ప్రసాదమిషాదసౌ

నిజముఖమితః స్మేరం ధత్తే హరేర్మహిషీ హరిత్॥౩॥

వరుణేతి॥ హే రాజన్! హరేరిన్ద్రస్య మహిషీ రాజ్ఞీ అసౌ ప్రాచీ హరిద్దిక్ ఇతః ప్రాగ్భాగేఽహ్నః ప్రారమ్భభాగ ఏవ నిజముఖం తిమిరత్యాగే ప్రసాదమిషాన్నైర్మల్యవ్యాజాత్స్మేరం సహాసం ధత్తే బిభర్తి। ఉత్ప్రేక్షతే,— కథంభూతేవ— వరుణస్య గృహిణీం భార్యాం ప్రతీచీమాశామాసాదయన్తమభిగచ్ఛన్తమ్। అత ఏవ— రుచీనిచయస్య కాన్తిసమూహరూపస్య సిచయస్య వస్త్రస్యాంశా భాగాస్తేషామప్యంశేన లేశేన భ్రంశస్తస్య క్రమేణైకైకభాగాపగమక్రమేణ నిర్గతా అంశవో యస్య తం నిరంశుకమ్; అథ చ,— వివస్త్రమముం తుహినమహసం పశ్యన్తీవ। మయ్యనురక్తస్త్వభ్యుదయభాగభూత్, ఇదానీమన్యస్యామనురక్త ఇమాం దశామాపన్నోఽయమితీవ హసతీత్యర్థః। అన్యాపి నార్యనురాగాతివిహ్వలం గలద్వస్త్రం పరస్త్రీం సేవమానం విటం దృష్ట్వా ముఖం స్మేరం కరోతి। ప్రాచ్యామరుణోదయోఽభూత్, ప్రతీచ్యాం త్వరుణకిరణప్రసరణవశాచ్చన్ద్రో నిష్ప్రభోఽస్తం జిగమిషురస్తి, తస్మాచ్చీఘ్రం బుధ్యస్వేతి। అంశేన భ్రంశః, 'తృతీయా—' (౨।౧।౩౦) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః, తతః పూర్వేణ షష్ఠీసమాసః। ఇతః సప్తమ్యర్థే తసిః। ఏవంభూతం చన్ద్రం పశ్యన్తీ ఇతోఽస్మాద్ధేతోరివేతి। ఇతో దృశ్యమానాదస్మాత్ప్రసాదమిషాదితి వా సంబన్ధే పఞ్చమ్యేవ॥౩॥

అమహతితరాస్తాదృక్తారా న లోచనగోచరా-

స్తరణికిరణా ద్యామఞ్చన్తి క్రమాదపరస్పరాః।

కథయతి పరిశ్రాన్తిం రాత్రీతమస్సహయుధ్వనా-

మయమపి దరిద్రాణప్రాణస్తమీదయితస్త్విషామ్॥౪॥

అమహతీతి॥ భో రాజన్! అమహతితరాః స్వరూపేణైవ సూక్ష్మతరా ధ్రువారున్ధత్యాదయస్తారా ఇదానీం తాదృక్ పూర్వవల్లోచనగోచరా న భవన్తి। స్వరూపేణ సూక్ష్మత్వాత్పూర్వమపి చక్షుష్మతామపి మహతా యత్నేన యా దృశ్యన్తే తా ఇదానీం సర్వథా న దృశ్యన్త ఏవేత్యర్థః। తాదృశ్యో బహుసంఖ్యాః పూర్వం ప్రకాశమానాశ్చ యాస్తారకాః స్వాత్యార్ద్రాదయస్తాః సంప్రతి సుతరామల్పాః సూక్ష్మాశ్చ సత్యో నేత్రగోచరా న భవన్తీతి వా। యస్మాత్తరణేః సూర్యస్య కిరణా అపరస్పరా అహమహమికయా సతతమవిచ్ఛేదేన ప్రవృత్తాః సన్తః క్రమాద్ద్యాం గగనమఞ్చన్తి గాహన్తే। సూర్యకరస్పర్శాన్నిష్ప్రభత్వాత్తారా న దృశ్యన్త ఇత్యర్థః। తథా,— దరిద్రాణాః క్షీణాః ప్రాణా అసవో యస్యైవంభూతోఽస్తం జిగమిషురయం తమీదయితో నిశానాథశ్చన్ద్రోఽపి రాత్రీతమసా సహయుధ్వనాం సంగ్రామం కుర్వతీనాం నిజత్విషాం పరిశ్రాన్తిం సామస్త్యేన మ్లానిం రణపాతం చ కథయతి। న కేవలం త్విష ఏవ దరిద్రాణప్రాణాః కింతు చన్ద్రోఽపీతి 'అపి'శబ్దార్థః। అతిశయేన మహత్యో మహతితరాః 'ఘరూప—' (౬।౩।౪౩) ఇతి హ్రస్వః, తతో నఞ్సమాసః। గోచరః పుమాన్। అపరే చ పరే చ 'అపరస్పరాః క్రియాసాతత్యే' (౬।౧।౧౪౪) ఇతి సుట్। ద్యాం సతతమవిచ్ఛేదేనాఞ్చన్తీత్యర్థః। సహయుధ్వనాం, 'సహే చ' (౩।౨।౯౬) ఇతి యుధేః క్వనిపి 'వనో ర చ' (౪।౧।౭) ప్రాప్తౌ జీబ్రౌ 'వనో న హశః' (వాం ౨౪౦౫) ఇతి నిషేధాన్న భవతః। దరిద్రాణేతి, 'దరిద్రాతేరార్ధధాతుకే—' (వాం ౪౧౪౬) ఇత్యాదినా ప్రాప్తోఽప్యాలోపో 'న దరిద్రాయకే లోపో దరిద్రాణే చ నేష్యతే' ఇత్యాదినిషేధాన్న భవతి॥౪॥

స్ఫురతి తిమిరస్తోమః పఙ్కప్రపఞ్చ ఇవోచ్చకైః

పురుసితగరుచ్చఞ్చచ్చఞ్చూపుటస్ఫుటచుమ్బితః।

అపి మధుకరీ కాలింమన్యా విరాజతి ధూమల-

చ్ఛవిరివి రవేర్లాక్షాలక్ష్మీం కరైరతిపాతుకైః॥౫॥

స్ఫురతీతి॥ హే రాజన్! తిమిరస్య స్తోమః సమూహః లాక్షాలక్ష్మీమతిపాతుకైరతిక్రామద్భిస్తతోఽప్యధికం రక్తతరై రవేః కరైః కృత్వా పురూణాం బహూనాం సితగరుతాం శ్వేతపక్షాణాం చఞ్చద్భిశ్చపలైః, అరుణిమ్నా విలసద్భిర్వా చఞ్చూపుటైః స్ఫుటం యథా తథా చుమ్బితః స్పృష్టః పఙ్కస్య ప్రపఞ్చః సమూహ ఇవోచ్చకైరతితరాం స్ఫురతి శోభతే। తిమిరస్తోమోఽన్తరాప్రవిష్టసూర్యకిరణస్పర్శాద్బిసఖననార్థం పఙ్కప్రవిష్టహంసారుణచపలచఞ్చూపుటశబలపఙ్కవత్ శోభతేతరామిత్యర్థః। తథా,— ఆత్మానం కాలీం మన్యతే కాలింమన్యా అతికృష్ణా భ్రమర్యప్యరుణతరైః

సూర్యకిరణైర్ధూమలచ్ఛవిరివ చ కృష్ణారుణకాన్తిరివ శోభతేతరామ్। సూర్యకరాః ప్రసృతాః, తిమిరం చాల్పీభూతమితి భావః। 'ధూమలౌ కృష్ణలోహితౌ' ఇత్యమరః। ఉచ్చకైః, అవ్యయత్వాదకచ్। మధుకరీ, జాతివాచిత్వాన్ఙీష్। కాలింమన్యా, 'ఆత్మమానే ఖశ్చ' (౩।౨।౮౩) ఇతి ఖశ్, దివాదిత్వాచ్ఛ్యన్, 'ఖిత్యనవ్యయస్య' (౬।౩।౬౬) ఇతి హ్రస్వః, 'అరుర్ద్విషద్—' (౬।౩।౬౭) ఇతి ముమ్। లాక్షాలక్ష్మీం, 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౫॥

రజనివమథుప్రాలేయామ్బుఃకణక్రమసంభృతైః

కుశకిశలయస్యాచ్ఛైరగ్రేశయైరుదబిన్దుభిః।

సుషిరకుశలేనాయఃసూచీశిఖాఙ్కురసంకరం

కిమపి గమితాన్యన్తర్ముక్తాఫలాన్యవమేనిరే॥౬॥

రజనీతి॥ రజన్యాః వమథువత్కరిణీవదననిర్గతజలవత్ప్రాలేయామ్బునో హిమజలస్య కణా లేశాస్తేషాం గలనక్రమేణ సంభృతైః సంచితైః కుశకిశలయస్యాగ్రేశయైరగ్రస్థితైః సూచీతీక్ష్ణాగ్రభాగే స్థితైరచ్ఛైర్నిర్మలతరైరుదబిన్దుభిర్హిమజలకణైః కర్తృభిర్ముక్తాఫలాన్యవమేనిరేఽవగణితాని। మౌక్తికతుల్యైర్జాతమిత్యర్థః। కింభూతాని ముక్తాఫలాని— సుషిరే వివరకరణే కుశలేన మణికారేణ మధ్యే కిమపి లోకోత్తరం, స్తోకం వా, అయఃసూచ్యా లోహసూచ్యా వేధనశలాకాయాః శిఖైవ సూక్ష్మత్వాదఙ్కురస్తేన సంకరం సంయోగం గమితాని ప్రాపితాన్యర్ధవిద్ధాని। 'వమథుః కరిశీకరః' ఇత్యమరః। 'ట్వితోఽథుచ్' (౩।౩।౮౯)। అగ్రేశయైః, 'అధికరణే శేతేః' (౩।౨।౧౫) ఇత్యజన్తే 'శయ'శబ్దే 'శయవాస—' (౬।౩।౧౮) ఇతి సప్తమ్యా అలుక్। సూచీ 'కృదికారాత్—' (గం సూం ౫౦) ఙీష్। సంకరం, 'ఋదోరప్' (౩।౩।౫౭)॥౬॥

రవిరుచిఋచామోంకారేషు స్ఫుటామలబిన్దుతాం

గమయితుమమూరుచ్చీయన్తే విహాయసి తారకాః।

స్వరవిరచనాయాసాముచ్చైరుదాత్తతయా హృతాః

శిశిరమహసో బిమ్బాదస్మాదసంశయమంశవః॥౭॥

రవీతి॥ రవేః పౌర్వాహ్ణిక్యో రుచయ ఏవ ఋచస్తాసాం [ప్రాతఃకాలే రవికిరణానామృగ్రూపత్వాత్। 'ఋగ్భిః పూర్వాహ్ణే దివి దేవ ఈయతే యజుర్వేదే తిష్ఠతి మధ్యే అహ్నః' ఇత్యాదిశ్రుతేః] ఋగ్వేదవాక్యానామోంకారేషు ప్రారమ్భప్రణవేషు; అథ చ,— లక్షణయా ప్రారమ్భేషూదయసమయేషు స్ఫుటాం ప్రకటామమలాం స్వరోచ్చారణాదిదోషరహితాం బిన్దుతామనుస్వారరూపాం గమయితుమమూర్విహాయసి స్థితాస్తారకాః కేనాప్యుచ్చీయన్తేఽవచయేన సంగృహ్యన్త ఏవ। వృత్తామలత్వాద్యోగ్యత్వాచ్చ ఋక్ప్రణవబిన్దునిర్మాణార్థమేతా గృహ్యన్త ఇవ తతో న దృశ్యన్త ఇత్యర్థః। ప్రత్యృచమోంకారసద్భావాత్తద్బాహుల్యాత్తారాబిన్దూనామపి బహుత్వమ్। అథ చ,— ఉత్ ఊర్ధ్వం చీయన్తే, నీయన్త ఇతి యావత్। సూర్యప్రభోదయ ఏవ తారకా నశ్యన్తీతి భావః। తథా— అస్తమయోన్ముఖాదస్మాచ్ఛిశిరమహసశ్చన్ద్రస్య బిమ్బాత్సకాశాదంశవోఽప్యాసామృచాముచ్చైర్నితరాముదూర్ధ్వమాత్తతయా గృహీతతయా; అథ చ,— లక్షణావశాద్విశాలతయోపరిస్థితతయా వా; అథ చ,— 'ఉచ్చైరుదాత్తః' (౧।౨।౨౯) ఇత్యుదాత్తలక్షణయోగాదుచ్చైరుదాత్తత్వేన యోగ్యత్వాదుదాత్తస్వరస్య విరచనాయ నిర్మాణాయ అసంశయం నిశ్చితం కేనాపి హృతా ఇవ। ఉదాత్తస్య శిరస్యుపలభ్యమానత్వవ్యఞ్జికోర్ధ్వా రేఖా లిఖ్యతే। యజుర్వేదే చరకశాఖాయాముపనిషది 'ఉచ్చైరుదాత్తః', ('నీచైరనుదాత్తః',) 'సమాహారః స్వరితః' ఇతి లక్షణం ద్రష్టవ్యమ్। చన్ద్రకిరణానామప్యస్తమయే ఉపరిగామిత్వాత్పూర్వోక్తోపరితనరేఖాతుల్యత్వాదేవముత్ప్రేక్షితమ్। సూర్యప్రభోద్గమక్రమేణ చన్ద్రకిరణా అపి కృశీభూతా ఇతి భావః। 'వృతా' ఇతి పాఠే— స్వీకృతాః। అసంశయముభయత్రాపి యోజ్యమ్। రుచిఋచామ్, 'ఋత్యకః' (౬।౧।౧౨౮) ఇతి ప్రకృతిభావః॥౭॥

వ్రజతి కుముదే దృష్ట్వా మోహం దృశోరపిధాయకే

భవతి చ నలే దూరం తారాపతౌ చ హతౌజసి।

లఘు రఘుపతేర్జాయాం మాయామయీమివ రావణి-

స్తిమిరచికురగ్రాహం రాత్రిం హినస్తి గభస్తిరాట్॥౮॥

వ్రజతీతి॥ గభస్తిరాట్ సూర్యః తిమిరమేవ చికురాస్తిమిరతుల్యాః కేశాస్తేషు గృహీత్వేతి గ్రాహం రాత్రిం హినస్తి లఘు శీఘ్రం వినాశయతి। కః కామివ— రావణిరిన్ద్రజిన్మాయామయీం మాయానిర్మితాం రఘుపతేర్జాయాం సీతామివ। కస్మిన్సతి— వాక్యార్థస్య కర్మత్వాత్తదీయం రాత్రిహింసనరూపం కర్మ దృష్ట్వా కుముదే కైరవే మోహం సంకోచం వ్రజతి సతి। అథ చ,—

సీతాహింసనరూపం కర్మ దృష్ట్వా కుముదాఖ్యే వానరే మూర్చ్ఛాం గచ్ఛతి। తథా,— నలే చ భవతి త్వయి దృష్ట్వా సూర్యోదయసమయం జ్ఞాత్వా దృశోరపిధాయకే ఉన్మీలితనేత్రే సతి। యద్వా,— నలే త్వయి నేత్రయోరాచ్ఛాదకే భవతి సతి। అథ చ,— వానరసేనాపతౌ దారుణం తదీయం కర్మ దృష్ట్వా కిమపి కర్తుమశక్యత్వాద్దుఃఖవశాద్వా తారాపతౌ చ సుగ్రీవే దృశోరపిధాయకే హతౌజసి చ నిస్తేజస్కే మ్లానవదనే చ సతి। రాత్రిర్గతా, రవిరుదితః, కుముదం చ నిమీలితమ్, కమలం చోన్మీలితమ్, చన్ద్రశ్చ నిష్ప్రభో జాత ఇత్యర్థః। మాయామయ్యాః సీతాయా వధ ఇన్ద్రజితా కృత ఇతి రామాయణే। మాయామయీం, ప్రాచుర్యే మయటి జీప్। రావణిః, అపత్యార్థే బాహ్వాదిత్వాదిఞ్। చికురగ్రాహం, సప్తమ్యన్త ఉపపదే 'సమాసత్తౌ' (౩।౪।౫౦) ఇతి గ్రహేర్ణముల్। గభస్తిభీ రాజతే గభస్తిరాట్, 'సత్సూద్విష–' (౩।౨।౬౧) ఇతి క్విప్॥౮॥

త్రిదశమిథునక్రీడాతల్పే విహాయసి గాహతే

నిధువనధుతస్రగ్భాగశ్రీభరం గ్రహసంగ్రహః।

మృదుతరకరాకారైస్తూలోత్కరైరుదరంభరిః

పరిహరతి నాఖణ్డో గణ్డోపధానవిధాం విధుః॥౯॥

త్రిదశేతి॥ గ్రహసంగ్రహః శుక్రాదిస్థూలతారాసమూహః త్రిదశా దేవాస్తేషాం మిథునం తస్య క్రీడాసంబన్ధిని తల్పే మఞ్చరూపే విహాయసి గగనే నిధువనం సురతసంమర్దస్తేన ధుతా వికీర్ణాః స్రజః పుష్పమాలాస్తాసాం భాగ ఏకదేశస్తస్య శ్రీభరం శోభాతిశయం గాహతే। తథా,— విధురఖణ్డః పూర్ణో వృత్తశ్చన్ద్రో గణ్డోపధానవిధాం కపోలతలాధఃస్థాప్యమానవృత్తం శుభ్రతరోచ్చీర్షకప్రకారం న పరిహరతి న త్యజతి, అఙ్గీకరోత్యేవ, తద్వచ్ఛోభత ఇత్యర్థః। కింభూతో విధుః— మృదుతరకరాకారైరతిమృదురశ్మిరూపైస్తూలోత్కరైః కార్పాససమూహైరుదరంభరిః పరిపూరితమధ్యః। గణ్డోపధానం మృదుతరకార్పాసపూరితమధ్యం వృత్తం శుభ్రం చ భవతి। స్థూలతరాస్తారాస్తల్పవికీర్యమాణకుసుమతుల్యా ఇతస్తతో దృశ్యన్తే। చన్ద్రోఽపి సౌరప్రకాశస్యాసన్నత్వేన సంకుచితాభిః స్వకాన్తిభిర్మధ్యమేవ పూరయన్మర్దితగణ్డోపధానవన్నిఃశోభోఽస్తమయోన్ముఖో జాత ఇతి భావః। సంగ్రహః, 'గ్రహవృదృనిశ్చిగమశ్చ' (౩।౩।౫౮) ఇత్యప్। ఉత్కరః, 'ఋదోరప్' (౩।౩।౫౭)। ఉదరంభరిః, 'ఫలేగ్రహిరాత్మంభరిశ్చ' (౩।౨।౨౬) ఇతి చకారస్యానుక్తసముచ్చయార్థకత్వాదిన్ నుమాగమశ్చ॥౯॥

దశశతచతుర్వేదీశాఖావివర్తనమూర్తయః

సవిధమధునాఽలంకుర్వన్తి ధ్రువం రవిరశ్మయః।

వదనకుహరేష్వధ్యేతౄణామయం తదుదఞ్చతి

శ్రుతిపదమయస్తేషామేవ ప్రతిధ్వనిరధ్వని॥౧౦॥

దశేతి॥ దశ శతాని యాసాం తా ఏకసహస్రసంఖ్యాశ్చతుర్ణామృగ్వేదాదివేదానాం సమాహారశ్చతుర్వేదీ తస్యాః శాఖానామాశ్వలాయనతైత్తిరీయకాదిసంజ్ఞానాం తత్తద్వేదభాగానాం వివర్తనరూపా అతాత్త్వికా అన్యథాభావరూపాః శాఖారూపతాం ప్రాప్తా మూర్తయః స్వరూపాణి యేషాం తాదృశా రవిరశ్మయో ధ్రువం యస్మాదధునా ప్రాతఃసమయే సవిధమస్మదాదిసమీపదేశం భూషయన్తి సర్వేఽపి సమీపదేశమాగచ్ఛన్తి। తత్తస్మాదయమధ్యేతౄణాం వేదం పఠతాం వదనలక్షణేషు కుహరేషు దరీషు విషయ ఆకర్ణ్యమానవర్ణానురూపస్తేషాం వేదశాఖీభవన్మూర్తీనాం సూర్యకరాణామేవ శ్రుతిపదమయో వేదపదరూపః ప్రతిధ్వనిః ప్రతిశబ్దోఽధ్వని గగన ఉదఞ్చత్యూర్ధ్వం ప్రసరతి। దరీషు ప్రతిశబ్దో యుక్తః। అధ్వని మధ్యతారధ్వనిరహితం యథా తథేతి। అధ్యేతారో హి ప్రాతర్మన్ద్రధ్వనినా వేదానధీయతే। 'ధ్రువమ్' ఉత్ప్రేక్షాయాం వా। సూర్యోదయో జాతః, అధ్యేతారశ్చ వేదానధీయత ఇత్యర్థః। దశశతేతి మూర్తివిశేషణమ్। చతుర్వేదీ, సమాహారే ద్విగోర్ఙీప్। పదమయః, తాద్రూప్యే మయట్॥౧౦॥

నయతి భగవానమ్భోజస్యానిబన్ధనబాన్ధవః

కిమపి మఘవత్ప్రాసాదస్య ప్రఘాణముపఘ్నతామ్।

అపసరదరిధ్వాన్తప్రత్యగ్వియత్పథమణ్డలీ-

లగనఫలదశ్రాన్తస్వర్ణాచలభ్రమవిభ్రమః॥౧౧॥

నయతీతి॥ అమ్భోజస్య కమలకులస్యానిబన్ధనబాన్ధవోఽకారణమిత్రం తదానన్దకారీ భగవాన్ షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నః శ్రీసూర్యో మఘవత ఇన్ద్రస్య వైజయన్తాఖ్యస్య ప్రాసాదస్య ప్రఘాణమలిన్దం కిమపి స్తోకం యథా తథోపఘ్నతామాశ్రయతాం నయతి ప్రాపయత్యాశ్రయతి। తావత్పర్యన్తమూర్ధ్వమాగత ఇత్యర్థః। అథ చ,— తం శ్లిష్యతి। పరాఙ్ముఖశత్రోః శూరస్య పరస్పరాశ్లేషో యుక్తః। కింభూతః— అపసరత్పరః పలాయమానమరిరూపం ధ్వాన్తం తస్య ప్రతీచః పశ్చిమాశాయాః సంబన్ధిని వియత్పథే గగనమార్గే మణ్డల్యా సంఘీభావేన యల్లగనం సంశ్లేషః ప్రత్యగ్దిగన్తగామిత్వమ్, 'లయనమ్'

ఇతి పాఠే— సంఘీభావేన యత్తిరోధానం సామస్త్యేనాదర్శనం తేన ఫలన్సఫలో భవన్నశ్రాన్తో నిరన్తః స్వర్ణాచలస్య మేరోః ప్రదక్షిణలక్షణో భ్రమః స ఏవ విభ్రమో విలాసో యస్య। సద్వస్తుపరిపాలనాయ రాత్రౌ భ్రమతో యామికస్య చౌరపలాయనేన యథా సాఫల్యం భవతి తథా స్వర్ణాచలరక్షణాయ సూర్యస్య భ్రమణవిలాససాఫల్యం యుక్తమిత్యర్థః। అత ఏవ స్వర్ణాచలపదం ప్రాయోజి। అత్రాపి పూర్వోత్తరార్ధవిపర్యాసో జ్ఞాతవ్యః। 'ప్రఘాణప్రఘణాలిన్దాః' ఇత్యమరః। బాన్ధవః, ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేఽణ్। మఘవప్రాసాదస్య ప్రాతిపదికాన్తత్వాన్నలోపః। 'అగారైకదేశే ప్రఘణః ప్రఘాణశ్చ' (౩।౩।౭౯) (ఇతి) 'ఉపఘ్న ఆశ్రయే' (౩।౩।౮౫) ఇతి చ 'ప్రఘాణోపఘ్న'శబ్దౌ సాధూ। ప్రత్యక్, 'దిక్శబ్దేభ్యః—' (౫।౩।౨౭) ఇత్యస్తాతేః 'అఞ్చేర్లుక్' (౫।౩।౩౦) ఇతి లుక్। 'తసిలాదిస్తద్ధితః' (?) ఇత్యవ్యయత్వమ్॥౧౧॥

నభసి మహసాం ధ్వాన్తధ్వాఙ్క్షప్రమాపణపత్రిణా-

మిహ విహరణైః శ్యైనంపాతాం రవేరవధారయన్।

శశవిశసనత్రాసాదాశామయాచ్చరమాం శశీ

తదధిగమనాత్తారాపారాపతైరుదడీయత॥౧౨॥

నభసీతి॥ శశీ నిజాఙ్కవర్తిశశాఖ్యపశువిశేషస్య విశసనం మారణం తస్మాద్యస్త్రాసో భయం తస్మాచ్చరమామాశాం పశ్చిమాం దిశమయాద్యయౌ। తథా,— తారా నక్షత్రాణి తద్రూపైః పారాపతైస్తస్య చన్ద్రపలాయనవృత్తాన్తస్య సూర్యస్య మృగయారమ్భవృత్తాన్తస్య చాధిగమనాత్పరిజ్ఞానాదుదడీయత పలాయితమ్। కింవిధః శశీ— నభసి గగనే ధ్వాన్తమన్ధకారస్తద్రూపాణాం ధ్వాఙ్క్షాణాం కాకానాం ప్రమాపణే మారణే విషయే పత్రిణాం శ్యేనాఖ్యపక్షిరూపాణాం మహసాం సూర్యతేజసామిహ ప్రాగ్భాగే విహరణైః క్రీడనైః రవేః శ్రీసూర్యస్య ఇయైనంపాతాం మృగయామవధారయన్నిర్ధారయన్। అన్యస్మిన్నపి రాజ్ఞి మృగయాశ్యేనపాతేన కాకాదీన్ హింసతి సతి శశయుక్తః పురుషో మదీయం శశమపి మాంసార్థమేతదీయాః శ్యేనా హనిష్యన్తీతి భియా పలాయ్య గచ్ఛతి। పారాపతా అప్యుడ్డీయ యాన్తి। సూర్యకిరణా గగనే ఖేలన్తి, చన్ద్రః ప్రతీచీం గతః, తారాశ్చ న దృశ్యన్త ఇతి భావః। ఇహ నభసీతి వా। శశేన నిత్యయుక్తః శశీ। త్రాసాదివ, తదధిగమనాదివేతి చ ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। 'అథ శశాదనః। పత్రీ శ్యేనః', 'శ్యైనంపాతా చ మృగయా', 'పారాపతః కలరవః' ఇత్యమరః। పతనం పాతః। భావే ఘఞ్, శ్యేనానాం పాతః శ్యేనపాతః, సోఽస్యాం క్రియాయాం వర్తతే శ్యైనంపాతా మృగయేతి 'ఘఞః సాస్యాం క్రియా—' (౪।౨।౫౮) ఇతి ఞః, 'శ్యేనతిలస్య—' (౬।౩।౭౧) ఇతి ముమ్॥౧౨॥

భృశమబిభరుస్తారా హారాచ్చ్యుతా ఇవ మౌక్తికాః
సురసురతజక్రీడాలూనాద్ద్యుసద్వియదఙ్గణమ్।
బహుకరకృతాత్ప్రాతఃసంమార్జనాదధునా పున-
ర్నిరుపధినిజావస్థాలక్ష్మీవిలక్షణమీక్ష్యతే॥౧౩॥

భృశమితి॥ సురసురతం దేవమిథునరతం తస్మాజ్జాతా క్రీడా విలాససంమర్దః, అథ చ,— సురతుల్యరాజాదిరతక్రీడాసంమర్దః, తేన లూనాత్త్రుటితాద్ధారాచ్చ్యుతా ముక్తా ఇవ వృత్తతరాస్తారా ద్యుసద్వియదఙ్గణం సురాణామజిరభూతం యద్గగనం భృశం నితరామబిభరురపూపురన్। తద్గగనమధునా పునః బహవః సహస్రం కరా యస్య స సూర్యస్తేన, అథ చ,— రజఃశోధకేన ఖలప్వా కృతాత్ప్రాతఃసంమార్జనాత్ప్రాభాతికాత్సమ్యఙ్మార్జనాత్తిమిరనిరాకరణద్వారా శోధనాత్, అథ చ,— శోధన్యా రజోపనయనేన శోధనాన్నిరుపధిరహితా స్వాభావికీ నిజావస్థా సహజదశా తస్యాః శ్రియా కృత్వా తమీసంబన్ధిశోభాత్యాగాత్, అథ చ,— రజః పుష్పమాలాముక్తాద్యుపాధిత్యాజనాత్, సహజశ్రియా విలక్షణమన్యాదృశమీక్ష్యతే విలోక్యతే। సూర్యకరైర్గగనం భూషితమ్, తారాశ్చ సర్వథా న దృశ్యన్త ఇత్యర్థః। 'ఇయత్' ఇతి పాఠే— హస్తాభినయాదతిమహదిత్యర్థః। 'ఖలపూః స్యాద్బహుకరః' ఇత్యమరః। అవిభరుః, 'సిజభ్యస్త—' (౩।౪।౧౦౯) ఇతి ఝేర్జుస్। దివి సీదన్తీతి ద్యుసదః, 'సత్సూద్విష—' (౩।౨।౬౧) ఇతి క్విప్ 'హృద్ద్యుభ్యాం జేరుపసంఖ్యానమ్' ఇత్యలుక్ప్రాప్తావపి 'తత్పురుషే కృతి బహులమ్' (౬।౩।౧౪) ఇతి బాహులకాన్నేర్లుక్, 'దివ ఉత్' (౬।౧।౧౩౧), సాత్పదాద్యోః' (౮।౩।౧౧౧) ఇతి షత్వనిషేధః। బహుకరః, ఖలపూపక్షే 'దివావిభా—' (౩।౨।౨౧) ఇతి టః। ఉపధిః, ఉపసర్గే ఘోః కిః' (౩।౩।౯౨)॥౧౩॥

ప్రథమముపహృత్యార్ఘ్యం తారైరఖణ్డితతణ్డులై-
స్తిమిరపరిషద్దూర్వాపర్వావలీశబలీకృతైః।
అథ రవిరుచాం గ్రాసాతిథ్యం నభః స్వవిహారిభిః
సృజతి శిశిరక్షోదశ్రేణీమయైరుదసక్తుభిః॥౧౪॥

ప్రథమమితి॥ నభః కర్తృ రవిరుచాం తిమిరపరిషత్తమఃసమూహస్తద్రూపా దూర్వాపర్వావల్యో దూర్వాగ్రన్థిపరంపరాస్తాభిః శబలీకృతైః

కర్పురీకృతైర్మిశ్రితైస్తారైర్నక్షత్రరూపైరుజ్జ్వలైశ్చాఖణ్డితతణ్డులైరభగ్ననిస్తుషశాలిబీజైః కృత్వాఽర్ఘం పూజాం ప్రథమముపహృత్య దత్త్వా, అథానన్తరమేవ స్వవిహారిభిః స్వస్మిన్వర్తమానైః స్వసత్తాకైశ్చ శిశిరస్య హిమస్య క్షోదశ్చూర్ణబిన్దవస్తేషాం శ్రేణీమయైః పరమ్పరారూపైరుదసక్తుభిర్జలమిశ్రయవచూర్ణైర్గ్రాసాతిథ్యం భోజ్యాన్నదానలక్షణమతిథిపూజనం సృజతి కరోతి। అన్యోఽపి తణ్డులదూర్వాదలయుతేన జలేన పూర్వమర్ఘం దత్త్వా సక్త్వాదినా స్వగృహప్రాప్తాయాతిథయే భోజ్యం దదాతి। సూర్యదీప్తయః పూర్వం తారాస్తిమిరం చ హిమజలకణానప్యపనయన్తి స్మేతి భావః। 'మూల్యే పూజావిధావర్ఘః', 'ముక్తాశుద్ధౌ చ తారః స్యాత్' ఇత్యమరః। అత్ర 'తార'శబ్దః పుంలిఙ్గః। తారయతి సాంయాత్రికానితి ణ్యన్తాత్తరతేః పచాద్యచ్। రవిరుచాం, సంబన్ధసామాన్యవివక్షయా షష్ఠీ। ఉదకయుక్తాః, సక్తవః మధ్యమపదలోపీ, ఉదకాని చ సక్తవశ్చేతి వా సమాసః। 'మన్థౌదన—' (౬।3।౬౦) ఇత్యుదాదేశః॥౧౪॥

అసురహితమప్యాదిత్యోత్థాం విపత్తిముపాగతం

దితిసుతగురుః ప్రాణైర్యోక్తుం న కిం కచవత్తమః।

పఠతి లుఠతీం కణ్ఠే విద్యామయం మృతజీవనీం

యది న వహతే సంధ్యామౌనవ్రతవ్యయభీరుతామ్॥౧౫॥

అస్వితి॥ దితిసుతా దైత్యాస్తేషాం గురుః శుక్ర ఆదిత్యేభ్యో దేవేభ్యో హేతుభ్య ఉత్థాం జాతామ్, అథ చ,— సూర్యాత్సంజాతాం విపత్తిం మరణం నాశం చ కచవద్బృహస్పతిపుత్రవదుపాగతం ప్రాప్తమసురేభ్యో హితమాప తేషాం రాత్రించరత్వాదనుకూలమపి తమః ప్రాణైర్యోక్తుం సంయోజయితుం కణ్ఠే లుఠతీం జాగ్రద్రూపాం మృతానాం జీవనీమిత్యనుగతార్థాం విద్యాం కిం న పఠతి, అపి తు స్పష్టం పఠేదేవ। పరం చేదయం శుక్రాచార్యః ప్రాతఃకాలీనసంధ్యాయాం మౌనవ్రతం మౌనలక్షణో నియమస్తస్య వ్యయో భఙ్గస్తస్మాద్భీరుతాం భయశీలత్వం యది న వహతే న ధారయేత్, తర్హీతి సంబన్ధః। పఠతి వహతే, కాలసామాన్యే లట్। లుఠతీమ్, వైకల్పికత్వాన్నుమభావః॥౧౫॥

ఉదయశిఖరిప్రస్థాన్యహ్నా రణేఽత్ర నిశః క్షణే

దధతి విహరత్పూషాణ్యాష్మద్రుతాశ్మజతుస్రవాన్।

ఉదయదరుణప్రహ్వీభావాదరాదరుణానుజే

మిలతి కిము తత్సఙ్ఘాచ్ఛఙ్క్యా నవేష్టకవేష్టనా ॥౧౬॥

ఉదయేతి॥ అహ్నా దినేన సహ నిశో రాత్రే రణే సఙ్గ్రామరూపేఽత్రాస్మిన్క్షణే। ప్రాతఃకాల ఇత్యర్థః। తత్రోదయశిఖరీ ఉదయాచలస్తస్య ప్రస్థాని శిఖరాణి కర్తౄణ్యూష్మభిః ప్రాతఃకాలీనాతపసంతాపైః ద్రుతానామశ్మజతూనాం శిలాజతూనాం స్రవాన్ప్రవాహాన్దధతి। యద్వా,— క్షణ ఉత్సవతుల్యే రాత్రివినాశకారిత్వాత్సఙ్గ్రామ ఇవ సఙ్గ్రామే విహరంస్తయోర్యుద్ధకౌతుకదర్శనేన పరిక్రీడమానః పూషా సూర్యో గ్రహరాజో యత్రైవంభూతాన్యుదయాచలసానూని బాలాతపసంతాపవిలీనశిలాజతుస్రవత్ప్రవాహానేవ కియత్కాలవిలమ్బధూమలీభూతరుధిరప్రవాహాన్ధారయన్తి। రణభూమిషు హి కాలవిలమ్బేన ధూమలా రుధిరప్రవాహా భవన్తి। అత ఏవ— ఉదయమ్నుదయం ప్రాప్నువన్నరుణోఽగ్రజస్తత్సంబన్ధిని ప్రహ్వీభావే నమస్కారే విషయే య ఆదరో భక్త్యతిశయస్తస్మాద్ధేతోరరుణానుజే మిలతి సంగమం ప్రాప్నువతి సతి తయోరరుణగరుడయోః సఙ్ఘాన్మేలనాద్ధేతోః రక్తప్రదీప్త్యా నవాస్తత్కాలమాపాకాదాకృష్టా ఇష్టకా యత్ర తాదృశీ నూతనేష్టకానిర్మితా వేష్టనా, నవా ఇష్టకా యత్ర శిల్పే తన్న వేష్టకం తేన (వా) వేష్టనా ప్రాకారః కిము న శఙ్క్యా న తర్క్యా, అపి తు సైవ తర్క్యేత్యర్థః। పరివారభూతే దినప్రకాశే యుధ్యమానే తద్దర్శినో లీలావిహారిణో గ్రహరాజస్య స్వామినో మహారాజోచితగైరికసువర్ణభూషితనవేష్టకానిర్మితప్రాకారోర్ధ్వస్థితిరుచితా సంభావ్యతే। అథ చ,— దినరాత్ర్యోః సేనానీభూతయోః సఙ్గ్రామ ఉదయాచలసానూని తద్భటతుల్యాని రుధిరం ధారయన్తి। భటాః ప్రహారవశాద్రక్తసిక్తా భవన్తి। తత్ర చ దినపక్షీయప్రస్థానాం జయిత్వాత్సువర్ణమయగరుడసంపర్కాద్వేష్టకస్య వేష్టనా సువర్ణపట్టికాయా ధారణా న తర్క్యా కిము, అపి తు జయినాం తయా భవితవ్యమేవేతి। గరుడస్తేషాం సువర్ణమయవీర(విరుద)పట్టికాస్థానే జాత ఇత్యుచితమిత్యర్థః। నవేష్టకవేష్టనేతి, 'స్త్రియాః పుంవత్—' (౬।౩।౩౪) ఇతి పుంవత్। వేష్టకః, కర్తరి ణ్వుల్ ॥౧౬॥

రవిరథహయానశ్వస్యన్తి ధ్రువం వడవా బల-

ప్రతిబలబలావస్థాయిన్యః సమీక్ష్య సమీపగాన్।

నిజపరివృఢం గాఢప్రేమా రథాఙ్గవిహంగమీ

స్మరశరపరాధీనస్వాన్తా వృషస్యతి సంప్రతి ॥౧౭॥

రవీతి॥ భో రాజన్! సంప్రతి ప్రాతఃకాలే బలస్య దైత్యస్య ప్రతిబలః శత్రుః ప్రాచీవర్తీన్ద్రస్తస్య బలం సైన్యం తత్రావస్థాయిన్యో మధ్యవర్తిన్యో వడవాస్తురఙ్గ్యో గాఢప్రేమాః సూర్యాశ్వేషు

దృఢానురాగాః సత్యో రవిరథహయాన్సమీపగాన్సమీక్ష్య మైథునార్థమాత్మనోఽశ్వానిచ్ఛన్తి, 'ధ్రువమ్' ఉత్ప్రేక్షాయామ్, నిశ్చితం వా ఇచ్ఛన్తీవేత్యర్థః। యతః— స్మరశరపరాధీనం స్వాన్తం చిత్తం యాసామ్। తథా,— రథాఙ్గవిహంగమీ చక్రవాక్యపి నిజం స్వీయం పరివృఢం చక్రవాకమిదానీం ప్రాతః, సమీపమాగతం దృష్ట్వా కామబాణవశచిత్తా, అత ఏవ— రాత్రివియోగేన దృఢానురాగా సతీ మైథునవాఞ్ఛయా వృషస్యతి। వషవద్బలవన్తం తం మైథునార్థం కామయత ఇత్యర్థః। సూర్యాశ్వాః పూర్వస్యామాగతాః, చక్రవాకయోశ్చ సంగమో జాత ఇతి భావః। అశ్వస్యతి వృషస్యతి ఆత్మనోఽశ్వానిచ్ఛతి వృషమిచ్ఛతి చ, క్యచి 'అశ్వవృషయోర్మైథునేచ్ఛాయామ్' (వాం ४०३०) ఇతి మైథునేచ్ఛాయామసుగాగమః। వ్యుత్పత్తిమాత్రం చైతత్। రూఢ్యా తు మైథునార్థమిచ్ఛన్తీత్యేవార్థః। తథా చ— 'వృషస్యన్తీ తు కాముకీ' ఇత్యమరః। 'ఇతి రామో వృషస్యన్తీమ్' (రఘుం ౧౨।౩४) ఇతి చ కాలిదాసః। 'ప్రభౌ పరివృఢః' (౭।౨।౨౧) ఇతి నిపాతః। గాఢప్రేమేతి, 'డాబుభాభ్యామ్–' (४।౧।౧౩) ఇతి పక్షద్వయేఽపి డాప్। డాపో వైకల్పికత్వాదేకత్ర నాన్తతాపి। విహంగమీ, జాతిత్వాన్ఙీప్। రథాఙ్గం చాసౌ విహంగమీ చేతి సమాసః॥౧౭॥

నిశి నిరశనాః క్షీరస్యన్తః క్షుధాఽశ్వకిశోరకా

మధురమధురం హేషన్తే తే విలోలితవాలధి।

తురగసమజః స్థానోత్థాయం క్వణన్మణిమన్థభూ-

ధరభవశిలాలేహాయేహాచణో లవణస్యతి॥౧౮॥

నిశీతి॥ భో రాజన్! నిశి రాత్రౌ నిరశనా నిరాహారాః, అత ఏవ— క్షుధా క్షీరస్యన్త ఆత్మనోఽత్యర్థం క్షీరం దుగ్ధమిచ్ఛన్తః తే అశ్వకిశోరకా అతిప్రసిద్ధా అశ్వబాలకాః మధురమధురం యథా తథాఽతికలశబ్దం, తథా,— విలోలితాః పునఃపునశ్చాలితా వాలధయః పుచ్ఛాని యస్యాం క్రియాయాం తద్యథా తథా హేషన్తే హేషారవం కుర్వన్తి। తథా,— తవ మన్దురాయాం స్థితస్తురగాణాం సమజః సమూహః స్థానోత్థాయం శయ్యాస్థానాచ్ఛీఘ్రముత్థాయ క్వణన్ హేషమాణః మణిమన్థనామకే భూధరే భవానాం జాతానాం శిలానాం సైన్ధవశిలానాం లేహాయాస్వాదనాయ ఈహయా ఇచ్ఛయా పునఃపునర్ముఖాదిచాలనచేష్టయా వా చణః ఖ్యాతః సన్ లవణస్యత్యాత్మనో లోలుపత్వేన లవణమిచ్ఛతి। అశ్వకిశోరకాః ప్రాతః క్షీరపానార్థం హేషన్తే, అశ్వాస్తు ప్రాతః సైన్ధవాస్వాదనాయ హేషన్త ఇతి జాతిః। సూర్యోదయో జాత ఇత్యర్థః। క్షీరస్యన్తో, లవణస్యన్తీత్యత్ర చాత్మేచ్ఛాయాం క్యచి 'అశ్వక్షీర–' (౭।౧।౫౧) ఇత్యాదినా 'క్షీరలవణయోర్లాలసాయామ్' (వాం ४३౧౫) ఇతి వచనాల్లాలసాయామసుక్। కిశోరకాః, 'అల్పే' (౫।౩।౮౫) ఇతి కన్। మధురమధురం, ప్రకారే ద్విః। 'హేషజ్ స్వనే'। సమజః

పశువిషయత్వాత్ 'సముదోరజః పశుషు' (౩।౩।౬౯) ఇత్యప్। స్థానోత్థాయమ్, 'అపాదానే పరీప్సాయామ్' (౩।౪।౫౨) ఇతి ణముల్। లేహః, భావే ఘఞ్॥౧౮॥

ఉడుపరిషదః కిం నార్హత్వం నిశః కిము నౌచితీ

పతిరిహ న యద్దృష్టస్తాభ్యాం గణేయరుచీగణః।

స్ఫుటముడుపతేరాశ్మం వక్షః స్ఫురన్మలినాశ్మన-

శ్ఛవి యదనయోర్విచ్ఛేదేఽపి ద్రుతం బత న ద్రుతమ్॥౧౯॥

ఉడ్వితి॥ హే రాజన్! ఉడుపరిషదో నక్షత్రపరమ్పరాయా అర్హత్వం కిం న, అపి త్వౌచిత్యమేవైతత్। తథా,— నిశో రాత్రేరౌచితీ న కిము, అపి త్వౌచిత్యమేవ। యద్యస్మాత్తాభ్యాం తారాపఙ్క్తివిభావరీభ్యాం గణేయోఽల్పో రుచీగణో దీప్తిసమూహో (యస్య సః) క్షీణతేజాః పతిః ప్రాణేశశ్చన్ద్ర ఇహాస్మిన్సమయే న దృష్టః। తస్మాత్తయోరౌచిత్యమేవేత్యర్థః। 'ధన్యాస్తాత! న పశ్యన్తి పతిభఙ్గం కులక్షయమ్' ఇతి వచనాత్ పతివిపదమదృష్ట్వైవ ద్వయోరపి ధ్వస్తత్వాదౌచిత్యేవ జాతేత్యర్థః। స్ఫురన్తీ ప్రకాశమానా కలఙ్కవ్యాజేన మలినా కృష్ణా ఆశ్మనీ పాషాణసంబన్ధినీ ఛవిః కాన్తిర్యస్యైవంభూతముడుపతేర్వక్షో మధ్యమ్, అథ చ,— హృదయమ్, స్ఫుటం నిశ్చితమాశ్మం పాషాణవికారరూపమ్। పాషాణఘటితమివాతికఠినం మలినం చేత్యర్థః। యద్యస్మాదనయోస్తారారాత్ర్యోర్విచ్ఛేదే వియోగే, అథ చ,— వినాశే సత్యపి ద్రుతం శీఘ్రం న ద్రుతం స్ఫుటితమ్। పాషాణనిర్మితమేవేత్యర్థః। 'బత' ఖేదే। యత్। వక్షోవిశేషణం వా। స్వస్యాపి విలయే నికటే సత్యపి తత్పతినా చన్ద్రేణ స్వప్రేయస్యోః ప్రేమ న దర్శితమితి తస్యానౌచితీత్యర్థః। తారాపరమ్పరా రాత్రిశ్చ వినష్టా। చన్ద్రోఽపి క్షీణతేజా ఆసన్ననాశో జాత ఇత్యర్థః। 'ఆర్హన్తీ' ఇతి పాఠే— 'అర్హః ప్రశంసాయామ్' (౩।౨।౧౩౩) ఇతి శతరి, అర్హతో భావ ఇతి బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ష్యఞి షిత్వాన్ఙీషి 'అర్హతో నుమ్ చ' (వా౦ ౩౯౨) ఇతి నుమ్। ఆశ్మం, వికారేఽణి 'అశ్మనో వికారే టిలోపః' (వా౦ ౪౧౮౫) ఇతి టిలోపః। ఆశ్మనేతి సంబన్ధేఽణి వికారాభావాట్టిలోపాభావే ఆశ్మనీ చాసౌ ఛవిశ్చేతి సమాసే 'పుంవత్కర్మధారయ–' (౬।౩।౪౨) ఇతి పుంవత్॥౧౯॥

అరుణకిరణే వహ్నౌ లాజానుడూని జుహోతి యా

పరిణయతి తాం సంధ్యామేతామవైమి మణిర్దివః।

ఇయమివ స ఏవాగ్నిభ్రాన్తిం కరోతి పురా యతః

కరమపి న కస్తస్యైవోత్కః సకౌతుకమీక్షితుమ్ ॥౨౦॥

అరుణేతి ॥ భో రాజన్! యా సంధ్యా అరుణస్య కిరణరూపే వహ్నౌ ఉడూని నక్షత్రాణ్యేవ లాజాఞ్జుహోతి, దివో మణిస్తామేతాం ప్రాతఃసంధ్యాం పరితో నయతి ప్రాపయతి వివాహయతీత్యహమవైమి మన్యే। యత ఇయమివ సంధ్యా యథా రక్తవర్ణత్వాదగ్నిభ్రాన్తిం వహ్నివిపర్యయజ్ఞానం పురా కరోత్యకరోత్। యద్వా,— యథేయం కరోతి, తథా స ఏవ సూర్యోఽపి రక్తతరత్వాదుష్ణకరత్వాచ్చ వహ్నిబుద్ధిం పురా కరోత్యుదితమాత్ర ఏవ కరిష్యతి। అథ చేయం సంధ్యా పురా ప్రథమం వహ్నిప్రదక్షిణపరిభ్రమణం యథా కరోతి, తథైవాస్యా అనన్తరమేవ సూర్యోఽపి వహ్నిప్రదక్షిణపరిభ్రమణమిదానీమేవ కరిష్యతి। ఏవకారోఽప్యర్థః। యతశ్చ సకౌతుకం యథా తథా తస్య సూర్యస్యైవ కరం కిరణమపీక్షితుం కః పురుషో నోత్కః నోత్క్షిప్తజలః, అపి తు మన్దేహరాక్షసనిరాకరణద్వారాఽస్య కిరణమీక్షితుం సర్వోఽప్యర్ఘ్యదానం కరోతీత్యర్థః। అథ చ,— సకౌతుకం మాఙ్గలికసూత్రకఙ్కణేన సహ తస్య వివోఢుః సూర్యస్యైవ హస్తమపి వీక్షితుం కః పురుషో నోన్మనాః, అపి తు,— సకఙ్కణం వరకరం సర్వోఽపి ద్రష్టుముత్కణ్ఠిత ఏవ। యా చ వధూః పరిణీయతే, సా ప్రదీప్తే వహ్నౌ లాజాఞ్జుహోతి। సా చ వహ్నిం పూర్వం ప్రదక్షిణీకరోతి; వరోఽపి తయా సహ పశ్చాత్ప్రదక్షిణీకరోతీతి సంధ్యాసూర్యయోర్వధూవరత్వముక్తమ్। అరుణోదయో జాతః, తత్ప్రభయా చ తారా న దృశ్యన్తే, సంధ్యాసమయశ్చ జాతః, అధునా రవిరుదేతీతి భావః। 'కౌతుకం కుతుకే ఖ్యాతం హస్తసూత్రేఽపి కథ్యతే' ఇతి విశ్వః। కిరణ ఇతి పక్షే, జాతావేకవచనమ్। పరిణయతి, ణోపదేశత్వాణ్ణత్వమ్। ఇయమివ పురా కరోతీతి పక్షే 'పురి లుఙ్ చాస్మే' (౩।౨।౧౨౨) ఇతి లట్। పక్షాన్తరే తు 'యావత్పురానిపాతయోర్లట్' (౩।౩।౪) ఇతి భవిష్యతి లట్॥౨౦॥

రతిరతిపతిద్వైతశ్రీకౌ ధురం బిభృమస్తరాం

ప్రియవచసి యన్నగ్నాచార్యా వదామతమాం తతః।

అపి విరచితో విద్మః పుణ్యద్రుహః ఖలు నర్మణః

పరుషమరుషే నైకస్యై వాముదేతి ముదేఽపి తత్॥౨౧॥

రతీతి॥ రతిరతిపత్యో రతికామయోర్ద్వితైవ ద్వైతమ్। రతిద్వైతం కామద్వైతం చేతి యావత్। తస్యేవ శ్రీర్యయోస్తత్సంబోధనం హే భైమీనలౌ! నగ్నానాం బన్దినామాచార్యా వైతాలికా వయం ప్రియేఽనుకూలే వచసి యద్యస్మాద్ధురం భారం బిభృమస్తరాం చాటువచనేషు వయమేవ ప్రగల్భతరాస్తతస్తస్మాద్వదామతమామ్ అతితమాం బ్రువామ। సూర్యోదయో జాతః, తస్మాత్క్రీడాం త్యక్త్వా శీఘ్రం శయ్యాయా ఉత్థితమితి వచనేఽస్మాకం ప్రాప్తః కాల ఇతి

ధార్ష్ట్యేన బ్రూమ ఇత్యర్థః। యద్యూయం ప్రియవచనచతురాస్తర్హ్యేవం పరుషం కిమితి వదథేత్యాశఙ్క్యాహ— తదస్మదుక్తం పరుషం వచ ఏవ పుణ్యద్రుహః ప్రాతఃకాలీనస్నానసన్ధ్యాదిధర్మవిరోధినో నర్మణః ప్రాతఃకాలీనాలిఙ్గనచుమ్బనాదివిలాసస్య పునః ప్రబోధపూర్వముత్థాపనాద్విరచితః పరుషరూపో విఘ్నోఽపి వాం యువయోరేకస్యై అరుషే కేవలాయ క్రోధాభావాయ ఉదేత్వితి న, కింతు ఖలు నిశ్చితం ముదేఽపి హర్షాయాప్యుదేతు। యద్యప్యేతత్పరుషముక్తమ్, తథాపి రోషో న కార్యః, పరుషస్యాపి పుణ్యహేతుత్వాద్ధర్షోఽపి యస్మాద్భవిష్యతి। తథా చ హితవాదిత్వ ఏవ తాత్పర్యాత్ప్రియవచనచాతుర్యమవ్యాహతమేవేత్యర్థః। క్రీడాం విహాయ శీఘ్రముత్తిష్ఠతమితి భావః। రతీత్యాదివిశేషణేన ద్వయోరౌచితీ సూచితా। వాం యువయోర్మధ్యేఽరుషే రోషహీనాయై ఏకస్యై భైమ్యై ముదే నోదేతు। భైమ్యాః సంభోగప్రియత్వాన్నర్మవిఘ్నే యద్యపి సంతోషో న భవేత్, తథాపి తవ ప్రియపుణ్యత్వాదేవాస్మాభిరుచ్యత ఇత్యర్థ ఇతి వా। భైమ్యై కోపాభావాయాపి నోదేతు ముదేఽపి నోదేతు। భైమ్యా రోషో వాస్తు హర్షోఽపి వా మా భూత్, తథాపి సమయోచితముచ్యత ఏవేతి వా। తత్తస్మాదవసరోచితభాషిత్వాత్పుణ్యద్రుహో నర్మణః పరుషం యథా తథా విరచితో విఘ్నోఽపి నిశ్చితమకోపాయ కేవలముదేత్వితి న, కింతు ముదేఽప్యుదేతు। సదా స్వోపజీవినాభిహితేఽపి పరుషే రోషో న భవతి, కింతు హర్ష ఏవ భవతీత్యర్థ ఇతి వా। కించ ప్రియవచఃప్రవీణా అపి వయం యతో నగ్నాచార్యా జితలజ్జాః, అతః స్వచ్ఛన్దం వదామ ఇతి భావః। 'నగ్నో బన్దిక్షపణయోర్వివస్త్రే చ–' ఇతి విశ్వః। ద్వైతం పూర్వవత్। 'శేషాద్విభాషా' (౫।౪।౧౫౪) ఇతి కప్। వదామతమాం, 'ప్రైషాతిసర్గ–' (౩।౩।౧౬౩) ఇతి ప్రాప్తకాలే లోట్। 'తిఙశ్చ' (౫।౩।౫౬) ఇత్యతిశయే తమప్। పుణ్యద్రుహః, 'సత్సూద్విష–' ఇతి (౩।౨।౬౧) క్విప్। 'ఉదేతి' ఇతి పాఠే— 'వర్తమానసామీప్యే–' (౩।౩।౧౩౧) ఇతి లట్। ఏకస్యై, తాదర్థ్యమాత్రవివక్షయా చతుర్థీ॥౨౧॥

భవ లఘుయుతాకాన్తః సంధ్యాముపాస్స్వ తపోమల!

త్వరయతి కథం సంధ్యేయం త్వాం న నామ నిశానుజా।

ద్యుతిపతిరథావశ్యంకారీ దినోదయమాసితా

హరిపతిహరిత్పూర్ణభ్రూణాయితా కియతః క్షణాన్॥౨౨॥

భవేతి॥ హే రాజన్! త్వం తస్మాల్లఘు శీఘ్రం యుతా పృథగ్భూతా కాన్తా యస్మాదేవంభూతో భవ। ఇదానీం భైమ్యా సహ క్రీడాం త్యజ, తతః సంధ్యాం నిత్యకృత్యోపాసనాముపాస్స్వ కురు। హే తపసా నిత్యకర్మాద్యనుష్ఠానరూపేణామలోజ్జ్వల నిర్దోష! నిశానుజా రాత్ర్యనన్తరజాతా ప్రాభాతికీయం సంధ్యా త్వాం కథం నామ న త్వరయతి, అపి తు త్వరయత్యేవ। అథ

ముహూర్తానన్తరక్షణే ద్యుతిపతిః సూర్యో దినోదయం దివసప్రారమ్భమవశ్యంకారీ అవశ్యం కరిష్యతి। ఉదేష్యతీత్యర్థః। యతః— హరిరిన్ద్రః పతిర్యస్యాస్తస్యా హరితో దిశః ప్రాచ్యాః పూర్ణభ్రూణో దశమాసగర్భ ఇవాచరితో రక్తతరః కియతస్త్రిచతురానేవ క్షణానాసితా స్థాతా। ప్రాతఃసంధ్యాయాః సూర్యోదయాత్ప్రాగేవ విధానాచ్ఛీఘ్రముత్థాయ ప్రాతఃసంధ్యాముపాస్స్వేత్యర్థః। యుతేతి, 'యు మిశ్రణేఽమిశ్రణే చ' క్తః। త్యక్తాదిపదత్యాగేనామఙ్గలప్రతీతిపరిహారార్థం యుతేతి శ్లిష్టపదం ప్రాయోజి। 'సంధ్యా'పదేన కర్మానుష్ఠానపర్యన్తమేవ కాన్తారహితో భవ, తదనన్తరం పునరపి యుతా సంయుక్తా కాన్తా యేనేతి మిశ్రణమపి వివక్షితమ్, ఏతదర్థమేతత్ప్రాయోజి వా। 'కాన్తా'శబ్దస్య ప్రియాదిత్వాత్ యుతేత్యస్య న పుంవత్। త్వరయతి, హేతుమణ్ణిచ్। కారీతి భవిష్యత్యావశ్యకే ణినిః। తద్యోగే చ 'అకేనోః–' (౨।౩।౭౦) ఇతి నిషేధాద్దినోదయమితి షష్ఠ్యభావః। ఆసితా, లుట్। భ్రూణాయితః, ఆచారక్యజన్తాత్ క్తః। క్షణాన్, కాలవాచిత్వాద్ద్వితీయా॥౨౨॥

ముషితమనసశ్చిత్రం భైమి! త్వయాద్య కలాగృహై-

ర్నిషధవసుధానాథస్యాపి శ్లథశ్లథతా విధౌ।

అజగణదయం సన్ధ్యాం వన్ధ్యాం విధాయ న దూషణం

నమసితుమనా యన్నామ స్యాన్న సంప్రతి పూషణమ్॥౨౩॥

ముషితేతి॥ హే భైమి! చతుఃషష్టికలానాం గృహైర్నివాసభూతయాద్య ముషితం చోరితం మనో యస్యాపహృతచిత్తస్య త్యాజితస్వభావస్య వా నిషధవసుధానాథస్య నలస్యాపి విధౌ శ్రుతివిహితసంధ్యాదినిత్యకర్మణి విషయే శ్లథశ్లథతా శ్లథప్రకారతా ఆలస్యాతిశయోఽనాదరాతిశయో వా వర్తత ఇతి చిత్రమ్। పరమధార్మికోఽప్యనేకకలాభిజ్ఞత్వాత్త్వయా స్వవశీకారేణ ధర్మవిముఖః కృత ఇత్యాశ్చర్యమ్। అనుచితమేతదిత్యర్థః। అథ చ,— కలానిధిభూతయా త్వయా ముషితమనస్కత్వాత్కలానిధౌ విధావప్యనాదర ఇతి చిత్రమ్। కథం శైథిల్యమిత్యత ఆహ— యద్యస్మాత్పరమధార్మికోఽప్యయం సంధ్యాం సంధ్యోపలక్షితం ప్రాతఃకాలం వన్ధ్యాం నిత్యస్నానాదిప్రాతఃకృత్యరహితం విధాయ కృత్వా విహితాకరణజన్యం దూషణం నాజగణత్। యచ్చ సంప్రతి పూషణం సూర్యం నమసితుమనా నమస్కర్తుకామోఽపి న స్యాద్భవతి। 'నామ' అప్యర్థే। పరిత్యక్తనిత్యకర్మా సూర్యస్య నమస్కారమపి న కరోతీత్యుపాలమ్భః। అన్యోఽపి కామీ కస్యాంచిదాసక్తో నిజధర్మపత్నీమసంభుఞ్జానో వన్ధ్యాం విధత్తే, దోషం న గణయతి, సంభోగవిఘ్నభూతత్వాద్దినకరమపి నాద్రియతే, తథాయమపి। సంధ్యాదినిత్యకర్మానుష్ఠానార్థం క్షణమిమం ముఞ్చేతి భావః। గృహస్య

పుంస్త్వాద్బహువచనాన్తత్వేఽపి 'త్వయా' ఇత్యనేన సామానాధికరణ్యం యుక్తమ్। స్యాత్, సంభావనే లిఙ్॥౨౩॥

న విదుషితరా కాపి త్వత్తస్తతో నియతక్రియా-

పతనదురితే హేతుర్భర్తుర్మనస్విని! మా స్మ భూః।

అనిశభవదత్యాగాదేనం జనః ఖలు కాముకీ-

సుభగమభిధాస్యత్యుద్దామా పరాఙ్కవదావదః॥౨౪॥

నేతి॥ భో మనస్విన్యతిధైర్యయుక్తే సావధానే వా, త్వత్సకాశాద్విదుషితరాఽతితరాం పణ్డితా సర్వలోకశాస్త్రరహస్యం విదుషీ కాప్యన్యా యద్యస్మాన్నాస్తి తతస్తస్మాద్భర్తుర్నలస్య నియతక్రియాపతనాన్నిత్యసంధ్యాదికర్మలోపాద్యద్దురితం తత్ర త్వం హేతుర్మా స్మ భూః। సంధ్యాద్యనుష్ఠానార్థం శీఘ్రమేనం ముఞ్చేత్యర్థః। కించ— ఖలు యస్మాదుద్దామా నిరఙ్కుశోఽత ఏవ పరాఙ్కవదావదోఽన్యదీయకలఙ్కభాషణశీలో జనోఽనిశం భవత్యా అత్యాగాత్, భవత్యా కర్తృభూతయా వాఽమోచనాద్ధేతోరేనం నలం కాముక్యామతితరాం మైథునేచ్ఛావత్యాం సుభగం తత్పరవశం కాముకీ పూర్వోక్తా సుభగా సౌభాగ్యవతీ భవాదృశీ స్త్రీ యస్య ఏవంభూతం వా అభిధాస్యతి వదిష్యతి। స్త్రీపరవశత్వాదయం నిత్యకర్మాపి త్యజతీతి నిన్దాం కరిష్యతి తస్మాద్విహితాకరణప్రత్యవాయలోకగర్హాదిపరిహారార్థమేనం ముఞ్చేతి భావః। విదుషితరా, ఉగిత్త్వాన్ఙీపి తరపి 'ఉగితశ్చ' (౬।౩।౪౫) ఇతి పక్షే హ్రస్వః। భవదత్యాగాత్సర్వనామత్వాత్పుంవత్। పూర్వేణ సహ మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః। 'సుభగా'శబ్దస్య ప్రియాదిత్వాత్పూర్వస్య న పుంవత్। వదతీతి వదావదః, పచాద్యచ్ 'చరిచలి—' (వా० ౩౪౩౦) ఇత్యాదినా ద్విత్వమభ్యాసస్యాగాగమశ్చ॥౨౪॥

రహ సహచరీమేతాం రాజన్నపి స్త్రితమాం క్షణం

తరణికిరణైః స్తోకాన్ముక్తైః సమాలభతే నభః।

ఉదధినిరయద్భాస్వత్స్వర్ణోదకుమ్భదిదృక్షుతాం

దధతి నలినం ప్రస్థాయిన్యః శ్రియః కుముదాన్ముదా॥౨౫॥

రహేతి॥ హే రాజన్! త్వం సహచరీం సదా సహచరణశీలామ్, తథా,— స్త్రితమాం స్త్రీషు శ్రేష్ఠామేవంభూతామప్యేనాం క్షణమాత్రం రహ ముఞ్చ। యతః— నభః

స్తోకాన్ముక్తైరల్పనిర్గతైర్బాలైస్తరణేః సూర్యస్య కిరణైః సమాలభత ఆత్మనః కుఙ్కుమానులేపనం కరోతి। తథా,— సంకుచతః కుముదాత్సకాశాద్వికాసోన్ముఖం నలినం కమలవనం ప్రతి ముదా ప్రస్థాయిన్యః ప్రస్థాస్యన్త్యే తచ్ఛ్రీలాః శ్రియ ఉదధేః సకాశాన్నిరయన్నిర్గచ్ఛన్బాస్వాన్స ఏవ స్వర్ణస్యోదకుమ్భో జలపూర్ణః కలశస్తం దిదృక్షుతాం దర్శనేచ్ఛుతాం దధతి ధారయన్తి। కుముదాన్నిర్గతాః సత్యః కమలవనం ప్రతి గన్తుం సూర్యోదయం ప్రతీక్షన్త ఇత్యర్థః। జిగమిషవో హి జలపూర్ణం కుమ్భం దిదృక్షన్తే। ప్రభాతం జాతమిత్యర్థః। తస్మాన్నిత్యకర్మానుష్ఠానార్థమమోచనీయామప్యేతాం క్షణమాత్రం ముఞ్చేతి భావః। రహేతి 'రహ త్యాగే'। స్త్రీతమాం పూర్వవత్। స్తోకాన్ముక్తైః 'స్తోకాన్తిక—' (౨।౧।౩౯) ఇతి పఞ్చమీసమాసః। అత ఏవ పఞ్చమీ। 'పఞ్చమ్యాః స్తోకాదిభ్యః' (౬।౩।౨) ఇత్యలుక్। నిరయత్, 'ఇ గతౌ' ఇత్యస్మాచ్ఛతా। ఉదకుమ్భః, 'ఏకహలాదౌ పూరయితవ్యే—' (౬।౩।౫౯) ఇత్యుదకస్యోదాదేశః। దిదృక్షురిత్యుప్రత్యయాన్తత్వాత్ 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్ద్వితీయా, ('ద్వితీయా' ౨।౧।౨౪) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః॥౨౫॥

ప్రథమకకుభః పాన్థత్వేన స్ఫుటేక్షితవృత్రహా-

ణ్యనుపదమిహ ద్రక్ష్యన్తి త్వాం మహాంసి మహస్పతేః।

పటిమవహనాదూహాపోహక్షమాణి వితన్వతా-

మహహ యువయోస్తావల్లక్ష్మీవివేచనచాతురీమ్॥౨౬॥

ప్రథమేతి॥ హే రాజన్! మహస్పతేః సూర్యస్య మహాంసి తేజాంసి ప్రథమకకుభః ప్రాచ్యాః పాన్థత్వేన పథికతయా తేనైవ మార్గేణ గమనవశాత్స్ఫుటం సవిశేషమీక్షితో వృత్రహా యైస్తాదృశాని సన్త్యనుపదమనన్తరం సవిధమాగత్య ఇహ ప్రాసాదే వర్తమానం త్వాం ద్రక్ష్యన్తి విలోకయిష్యన్తి। అనన్తరం పటిమ్నోఽతితైక్ష్ణ్యస్య, అథ చ,— ప్రజ్ఞాతిశయస్య వహనాద్ధారణాదసతః ప్రకాశాదేః ప్రకటీకరణమూహా, సతశ్చ తిమిరాదేరపోహో నిరాకరణం, తయోః క్షమాణి సమర్థాని సామాన్యవిశేషభావాదినిర్ణయనిపుణాని తాని రవితేజాంసి యువయోరిన్ద్రనలయోస్తావతీనామనేకప్రకారాణాం శోభాసంపద్రూపాణాం లక్ష్మీణాం వివేచనచాతురీం తారతమ్యవిచారకౌశలం వితన్వతాం విస్తారయతు। అహహ చిత్రమ్। అన్యత్రైవంవిధస్య చాతుర్యస్యాదర్శనాదాశ్చర్యమ్। ఇన్ద్రోఽతిశయశోభాసంపత్తిమాన్నలో వేతి సంశయే ప్రథమ(మిన్ద్ర)దర్శనాదిన్ద్రే శోభాసంపత్తిమత్త్వసామాన్యబుద్ధిః, అనన్తరం చ నలదర్శనాన్నలే శోభాసంపత్తిమత్త్వవిశేషబుద్ధిరితి సామాన్యాపేక్షయా విశేషస్య బలవత్తరత్వాదుభయదర్శిభిః సూర్యకిరణైరిన్ద్రాపేక్షయా శోభాసంపత్తిభ్యాం నల ఏవాధిక ఇతి నిర్ణీయతామితి భావః। అన్యోఽపి ప్రాజ్ఞ ఊహాపోహక్షమః సామాన్యవిశేషభావాదిచాతురీం

తనోతి। 'అన్వగన్వక్షమనుగేఽనుపదం క్లీబమవ్యయమ్' ఇత్యమరః। పటిమా పృథ్వాదిః। ఊహా, స్త్రీత్వవివక్షాయాం 'గురోశ్చ హలః' (౩।౩।౧౦౩) ఇత్యప్రత్యయః॥౨౬॥

అనతిశిథిలే పుంభావేన ప్రగల్భబలాః ఖలు

ప్రసభమలయః పాథోజాస్యే నివిశ్య నిరిత్వరాః।

కిమపి ముఖతఃకృత్వానీతం వితీర్య సరోజినీ-

మధురసముషోయోగే జాయాం నవాన్నమచీకరన్॥౨౭॥

అనతీతి॥ హే రాజన్! ఖలు యస్మాత్పుంభావేన పౌరుషేణ ప్రగల్భబలా ఉత్కటశక్తయోఽతిధృష్టాః, అత ఏవ— అనతిశిథిలే వికాసోన్ముఖేఽత్యక్తకలికాబన్ధకఠినేఽపి పాథోజాస్యే కమలముఖే మకరన్దగ్రహణార్థే ప్రసభం హఠాన్నివిశ్య ప్రవిశ్య నిరిత్వరా నిర్గమనశీలా ఏవంభూతా అలయో భ్రమరాః కిమపి కియదర్థం ముఖతో ముఖే కృత్వాఽఽనీతం కిమప్యపూర్వరసం స్వాదుతరం సరోజినీమధురసం కమలినీమకరన్దరూపం రసమాస్వాద్యం వస్తు ఉషోయోగే ప్రభాతకాలే వితీర్య దత్త్వా నవాన్నం నూతనమపూర్వమ్, అథ చ,— ప్రేమభరాత్స్వయమభుక్తమనుచ్ఛిష్టమ్, అన్నం జాయాం మధుకర్యాం అచీకరన్కారయామాసుః। అవికసితే కఠినే కమలేఽబలత్వాత్ప్రవేష్టుమశక్తా ఏతా ఇతి కృత్వా పౌరుషేణ స్వయం తత్ర ప్రవిశ్య మకరన్దం ముఖే కృత్వా సమానీయ మధుకరీభ్యో దత్త్వా తాభిస్తదోభజయామాసురిత్యర్థః। కించిదాసన్నసౌరప్రకాశత్వాత్కమలాని వికాసోన్ముఖాని జాతానీతి భావః। అన్యేనాపి ప్రాతః శుభయోగే వాన్నప్రాశనం కార్యతే। 'ఉషాయోగే' ఇతి పాఠే—' విభావరీ నక్తముషా చ శర్వరీ–' ఇతి హలాయుధః। ఉషాయా అర్ధాద్దినేన సహ సంయోగే। ప్రాతరిత్యర్థః। నిరిత్వరాః, 'ఇణ్నశ–' (౩।౨।౧౬౩) ఇతి క్వరపి తుక్। ముఖతఃకృత్వేతి 'స్వాఙ్గే తస్ప్రత్యయే' (౩।౪।౬౧) ఇతి కృఞః క్త్వా। జాయామ్, 'హృక్రోః–' (౧।౪।౫౩) ఇతి కర్మత్వమ్। 'జాయా' ఇత్యపి పాఠః॥౨౭॥

మిహిరకిరణాభోగం భోక్తుం ప్రవృత్తతయా పురః

కలితచులుకాపోశానస్య గ్రహార్థమియం కిము।

ఇతి వికసితేనైకేన ప్రాగ్దలేన సరోజినీ

జనయతి మతిం సాక్షాత్కర్తుర్జనస్య దినోదయే॥౨౮॥

మిహిరేతి॥ సరోజినీ కమలినీ దినోదయే ప్రాతఃకాలే ప్రాగన్యదలాపేక్షయా పూర్వవికసితేనైకేన దలేన పత్రేణోపలక్షితా సాక్షాత్కర్తురాత్మానం పశ్యతో జనస్యేతి మతిం జనయతి। ఇతి కిమ్— ఇయం మిహిరస్య సూర్యస్య కిరణానామాభోగం పరిపూర్ణతాం భోక్తుమనుభవితుమ్, అథ చ,— భక్షయితుం ప్రవృత్తతయా కృతప్రారమ్భతయా హేతుభూతయా పురో
భోజనాదావన్నా(ల)గ్రామృతకరణార్థస్యాపోశానస్యామృతోపస్తరణమన్త్రోదకస్య గ్రహార్థం కలితో బద్ధశ్చులుకః ప్రసృతివిశేషో యయా ఏవంభూతా కిము। 'భోజనే ప్రవృత్తేనాపోశానక్రియాపూర్వమాదావన్తే చ భోక్తవ్యమ్' ఇతి స్మృతేః। అపోశానగ్రహీతా కరకమలే ఏకాం కనిష్ఠామఙ్గులిం ప్రసారయతి, అన్యాశ్చ సంకోచయతీతి సంప్రదాయః। కమలవికాససమయో జాతః, తస్మాదుద్బుధ్యస్వేతి భావః॥౨౮॥

తటతరుఖగశ్రేణీసాంరావిణైరివ సాంప్రతం

సరసి విగలన్నిద్రాముద్రాజనిష్ట సరోజినీ।

అధరసుధయా మధ్యే మధ్యే వధూముఖలబ్ధయా

ధయతి మధుపః స్వాదుంకారం మధూని సరోరుహామ్॥౨౯॥

తటేతి॥ సాంప్రతం సరసి సరోజినీ సరసస్తటే తరుషు వర్తమానానాం ఖగశ్రేణీనాం సాంరావిణైర్మిలితైః కలకలశబ్దైరివ విగలన్తీ భ్రశ్యన్తీ నిద్రేవ ముద్రా కోరకబన్ధో యస్యాః, యద్వా,— విగలన్తీ నిద్రాయాః సంకోచస్య ముద్రా భఙ్గీ యస్యాః సా త్యక్తనిద్రా, ఉన్మీలితకమలలోచనేవాజనిష్ట జాతా। కలకలేన చ నిద్రితస్య నిద్రాపయాతి। తథా,— మధుపో భ్రమరః సరోరుహాం మధూని కమలమకరన్దాన్ వధ్వా భ్రమర్యా ముఖాల్లబ్ధయాఽధరసుధయా ఓష్ఠగతపీయూషేణ మధ్యే మధ్యే స్వాదుంకారం స్వాదూని మాధుర్యాతిశయయుక్తాని కృత్వా ధయతి పిబతి। కమలాని వికసితాని, భ్రమరాశ్చ తన్మధూని భ్రమర్యధరం చ పిబన్తీత్యర్థః। మధుప ఇతి సాభిప్రాయమ్। మద్యపా అప్యేతాదృశా భవన్తి। సమన్తాద్రావాః సాంరావిణాని, 'అభివిధౌ భావ ఇనుణ్' (3।3।४४) ఇతీనుణన్తాత్ స్వార్థే 'అణినుణః' (౫।४।౧౫) ఇత్యణ్। స్వాదుంకారం, 'స్వాదుమి ణముల్' (3।४।౨౬) మాన్తత్వం చ పూర్వస్య 'స్వాదుమి' ఇతి నిర్దేశాత్॥౨౯॥

గతచరదినస్యాయుర్భ్రంశే దయోదయసంకుచ-

త్కమలముకులక్రోడానీడప్రవేశముపేయుషామ్।

ఇహ మధులిహాం భిన్నేష్వమ్భోరుహేషు సమాయతాం

సహ సహచరైరాలోక్యన్తేఽధునా మధుపారణాః॥౩౦॥

గతేతి॥ గతచరదినస్యాతీతానన్తరదినస్యాయుర్భ్రంశేఽవసానకాలే సాయంసమయే దయాయా ఉదయాదివ సంకుచతాం మ్లానానాం కమలానాం ముకులాని కలికాస్తేషాం క్రోడాన్మధ్యాద్ధేతోర్నీడేషు ప్రవేశముపేయుషాం ప్రాప్తానామ్। మకరన్దాస్వాదలామ్పట్యాత్సాయంసన్ధ్యాసమయేఽపి కమలేషు స్థితానామ్, అనన్తరం చ తేషు సంకుచితేషు బహిర్నిర్గన్తుమశక్తత్వాత్సంకుచత్కమలమర్మరూపేషు నీడేషు స్థితానామితి యావత్। 'క్రోడమ్' ఇతి పాఠే విశిష్టకమలక్రోడమేవ నీడప్రవేశం గతానామ్, అనన్తరం చ రాత్రావతీతాయామిహ ప్రాతఃసన్ధ్యాసమయే భిన్నేషు ఈషద్వికసితేష్వమ్భోరుహేషు సమాయతాం స్థితానామ్। యద్వా,— ఇహ పూర్వదినాన్తసంకుచితేష్వీషదున్మిషితేషు సత్సు సుఖేన నిర్గన్తుం శక్తత్వాత్తేభ్యః సకాశాదర్థాన్నవీనకమలాని ఉద్దిశ్య సమాగచ్ఛతామ్। మధులిహామధునా సహచరైః పూర్వదినాన్తే కమలసంకోచాత్పూర్వమేవ కమలక్రోడాన్నిర్గతైః సహచరైః సహచరీభిశ్చ మిత్రకలత్రాదిభిః సహ మధునా మకరన్దేన కృత్వా పారణా ఉపోషితసంబన్ధీని భోజనాన్యాలోక్యన్తే। లోకైరితి శేషః। యే రాత్రౌ కమలబద్ధాస్తే తత్ర మకరన్దాభావాన్నిర్బన్ధవశాచ్చ కృతోపవాసాః, అనిబద్ధాః సహచరాస్తు రాత్రౌ నిద్రావశాత్తద్వియోగాద్వా కృతోపవాసాః, అతః సర్వేఽపి ప్రాతర్మిలిత్వా వికసితకమలమధునా పారణాం కుర్వన్తీత్యర్థః। పూర్వదినాన్తే సంకుచితాని కమలాని ప్రాతః పునః కించిద్వికసితానీతి ప్రసిద్ధమ్। భ్రమరాశ్చ మధు పివన్తి, భూయాన్సమయో జాతః, తస్మాదుద్బుధ్యస్వేత్యర్థః। అన్యేఽపి కస్మింశ్చిన్మహీయసి మృతే వన్ద్యాదౌ వా నిబద్ధే కృపయా సంకుచితహర్షా భవన్తి। కేచిచ్చ మహాగురునిపాత ఉపవాసం కుర్వాణా గృహమధ్యం ప్రవిశ్య దినాన్తరే జ్ఞాతిభిః సహ భుఞ్జతే। 'జ్ఞాతిభిః సహ భోక్తవ్యమేతత్త్వేతేషు దుర్లభమ్' ఇతి శాస్త్రార్థః 'సహచర'పదేన సూచితః। నిగడబద్ధోఽపి కారాగృహేషు భిన్నేషూన్మోచితః సమాగచ్ఛన్సన్ స్వస్య బన్ధనవశాన్నిరాహారైర్జ్ఞాతిభిః సహ మధురైరన్నైః పారణాం కరోతి। క్రోడాదితి యథాయథం హేతౌ ల్యబ్లోపే చ పఞ్చమీ। సమాయతామ్, ఇణః శతా। సహచరైః, 'పుమాన్స్త్రియా' (౧।౨।౬౭) ఇత్యేకశేషః॥౩౦॥

తిమిరవిరహాత్పాణ్డూయన్తే దిశః కృశతారకాః

కమలహసితైః శ్యేనీవోన్నీయతే సరసీ న కా।

శరణమిలితధ్వాన్తధ్వంసిప్రభాదరధారణా-

ద్గగనశిఖరం నీలత్యేకం నిజైరయశోభరైః॥౩౧॥

తిమిరేతి॥ ప్రాచ్యాదయో దిశస్తిమిరస్య విరహాన్నాశాత్పాణ్డూయన్తే శుభ్రా ఇవాచరన్తి। అత ఏవ— కృశా అప్రకాశాః కించిద్దృశ్యాస్తారకాః కతిపయనక్షత్రాణి యాసు। అన్యాపి ప్రియవియోగాత్పాణ్డురా నిమగ్నాతికృశనేత్రకనీనికా చ భవతి। తథా,— కా సరసీ కమలానాం హసితైర్వికాసైః కృత్వా శ్యేనీవ శ్వేతవర్ణేవ నోన్నీయతే న తర్క్యతే, అపి తు— సర్వా అపి సరస్యస్తైః శుభ్రాయన్తే। అన్యాపి ప్రియప్రాప్తేః కమలతుల్యముఖహసితైః శ్వేతా భవతి। ఏకం గగనశిఖరం గగనమధ్యభాగః శరణార్థం స్వపరిత్రాణార్థం గగనం ప్రతి మిలితస్య ప్రత్యాగతస్య ధ్వాన్తస్య ధ్వంసినీ వినాశినీ యా సూర్యప్రభా తస్యా ఆదరధారణాద్ధేతోర్నిజైరయశోభరైః స్వీయైరకీర్తిసమూహైర్నీలతి శ్యామ ఇవాచరతి, అన్యోఽపి శరణాగతం పరిత్యజ్య తద్వైరిణమాదరేణాఙ్గీకుర్వన్ దుర్యశసా శ్యామో భవతి। దిశః సరాంసి చ ప్రసేదుః, గగనం చ నక్షత్రాహార్యశోభాపగమాన్నిజం నీలిమానం ప్రాప్తమితి భావః। పాణ్డూయన్తే, ఉపమానాదాచారేఽర్థే 'కర్తుః క్యఙ్—' (౩।౧।౧౧) ఇతి క్యఙ్, 'అకృత్సార్వధాతుకయోః—' (౭।౪।౨౫) ఇతి దీర్ఘః। శ్యేనీ, 'శ్యేత'శబ్దాద్వర్ణవాచినో 'వర్ణాదనుదాత్తాత్—' (౪।౧।౩౯) ఇతి ఙీష్, తస్య నశ్చ। నీలతి, 'నీల వర్ణే' ఇతి ధాతుః। ఆచారక్విబన్తాత్ 'నీల'శబ్దాత్తిబ్వా॥౩౧॥

సరసిజవనాన్యుద్యత్పక్షార్యమాణి హసన్తు న

క్షతరుచిసుహృచ్చన్ద్రం తన్ద్రాముపైతు న కైరవమ్।

హిమగిరిదృషద్దాయాదశ్రి ప్రతీతమదః స్మితం

కుముదవిపినస్యాథో పాథోరుహైర్నిజనిద్రయా॥౩౨॥

సరసిజేతి॥ సరసిజవనాని న హసన్తు, అపి తు,— వికసన్త్యేవ। యద్యస్మాదుద్యన్నుదిత్వరః పక్షః సహాయభూతః అర్యమా సూర్యో యేషామ్। వికస్వరాణీత్యర్థః। అథ చ,— యది మిత్రస్యోదయో భవతి, తదా సర్వోఽపి హర్షవశాద్విహసత్యేవ। తథా కైరవం కుముదం తన్ద్రాం సంకోచం నోపైతు, అపి తు,— ప్రాప్నోత్యేవ। యతః— క్షతరుచిర్గతలక్ష్మీకః సుహృచ్చన్ద్రో యస్య తాదృశమ్। చన్ద్రోదయవికాసినః కుముదస్య చన్ద్రక్షయే సంకోచో యుక్త ఏవేత్యర్థః। అన్యోఽపి సుహృత్క్షయే మూర్చ్ఛావశాన్నిమీలతి। అథో అథవా పాథోరుహైర్వికసితకమలైః రాత్రిసంబన్ధిన్యా నిద్రయా కృత్వా కుముదవనస్యాదః ప్రత్యక్షదృశ్యం స్మితం వికసితం ప్రతీతం వినిమయేన గృహీతమ్। కింభూతం స్మితమ్— హిమగిరేర్హిమాచలస్య దృషదాం శిలానాం దాయాదాంశభాగినీ సదృశీ శ్రీః శోభా యస్య। శుభ్రతరమిత్యర్థః। కమలానాం రాత్రౌ

నిద్రాఽభూత్, కుముదానాం వికాసః। ప్రాతస్తు కమలానాం వికాసః, కుముదానాం చ సంకోచో దృశ్యతే, తతః స్వీయాం నిద్రాం కుముదేభ్యో దత్త్వా కమలైస్తద్వికాసః పరివర్త్య గృహీత ఇతి సంభావ్యత ఇత్యర్థః। సూర్య ఉదితః, కమలాని వికసితాని, కుముదాని చ సంకుచితానీతి భావః। ప్రతీతమ్, ప్రతిపూర్వాదిణో నిష్ఠా। 'ప్రతీష్టమ్' ఇతి చ పాఠః। అర్థః పూర్వోక్త ఏవ॥౩౨॥

ధయతు నలినే మాధ్వీకం వా న వాభినవాగతః

కుముదమకరన్దౌఘైః కుక్షింభరిర్భ్రమరోత్కరః।

ఇహ తు లిహతే రాత్రీతర్షం రథాఙ్గవిహంగమా

మధు నిజవధూవక్త్రామ్భోజేఽధునాధరనామకమ్॥౩౩॥

ధయత్వితి॥ అభినవో నూతనః ప్రభాత ఆగతో భ్రమరోత్కరో నలినే వర్తమానం మాధ్వీకం మకరన్దం ధయతు పిబతు వా న వా। యతః— రాత్రౌ కుముదమకరన్దౌఘైః కుక్షింభరిః పరిపూర్ణోదర ఆకణ్ఠతృప్తః। రాత్రౌ కుముదమకరన్దవృన్దైః పూరితోదరత్వాత్ప్రాతర్మధు పిబతు వా మా పిబతు వా। న తత్రాస్మాకమాగ్రహ ఇత్యర్థః। అన్యోఽప్యాకణ్ఠతృప్తోఽతిథిర్భుఙ్క్తే న వా, న తత్రాదరః। రథాఙ్గవిహంగమాస్తు రాత్రీతర్షం సకలాం రాత్రిం తర్షిత్వా వియుక్తత్వాత్కుముదమకరన్దం పరిత్యజ్య పిపాసయైవ స్థిత్వా ఇహ ప్రత్యక్షదృశ్యే నిజవధూవక్త్రలక్షణేఽమ్భోజే వర్తమానమధరనామకమోష్ఠసంజ్ఞం మధు అధునా ప్రాతఃసమయే లిహత ఆస్వాదయన్తి। ఏతదుక్తమ్, తావతైవ చామ్భోజస్యాపి కృతార్థత్వం జాతమిత్యర్థః। అన్యత్రాపి తృప్తాపేక్షయోపోషితభోజనం యుక్తతరం భవతి। భ్రమరా మకరన్దమాస్వాదయన్తి, చక్రవాకాశ్చ ప్రాతర్వియోగాపగమాత్కమలమకరన్దమనాదృత్య నిజసహచరీశ్చుమ్బన్తీతి భావః। 'ఫలేగ్రహిరాత్మంభరిశ్చ' (౩।౨।౨౬) ఇతి చాత్ కుక్షింభరిః। రాత్రీతర్షమ్, 'అస్యతితృషోః—' (౩।౪।౫౭) ఇతి ణముల్, 'తృతీయాప్రభృతీని—' (౨।౨।౨౧) ఇతి సమాసః॥౩౩॥

జగతి మిథునే చక్రావేవ స్మరాగమపారగౌ

నవమివ మిథః సంభుఞ్జాతే వియుజ్య వియుజ్య యౌ।

సతతమమృతాదేవాహారాద్యదాపదరోచకం

తదమృతభుజాం భర్తా శంభుర్విషం బుభుజే విభుః॥౩౪॥

జగతీతి॥ జగతి త్రైలోక్యమధ్యే చక్రావేవ మిథునే స్త్రీపుంసౌ స్మరాగమపారగౌ కామశాస్త్రపారగామినౌ తద్రహస్యవేదినౌ నాన్యౌ। యద్వా,— స్మరాగమపారగౌ చక్రవాకావేవ జగతి మిథునే। నాన్యే ఏతాదృశే చతురే మిథునే స్త ఇత్యర్థః। కుత ఏతజ్జ్ఞాతమిత్యత ఆహ— యౌ చక్రవాకస్త్రీపుంసౌ వియుజ్య వియుజ్య పునఃపునరన్యోన్యేన సహ రాత్రౌ వియోగం ప్రాప్య మిథోఽన్యోన్యం నవమివాతిపరిచయజన్యావజ్ఞాశూన్యం సాతిస్పృహమివ సంభుఞ్జాతే సురతసుఖమనుభవతః। అజస్రకామసేవనాద్విరాగో భవేదితి వియుజ్య సంభోగః ప్రత్యగ్రసంభోగవద్రసాతిశయచమత్కారకారీ భవతి, కామశాస్త్రరహస్యం జ్ఞాత్వైవ తావేవం కురుత ఇత్యర్థః। అత్ర దృష్టాన్తః— యద్యస్మాదమృతభుజాం కేవలపీయూషాహారాణాం సురాణాం భర్తా స్వామీ। సులభతరామృత ఇతి యావత్। విభుర్వ్యాపకః సమర్థః। విషభక్షణేఽప్యసంభావితోపద్రవ ఇతి యావత్। స శంభుర్నీరోగకరణద్వారా సర్వేషామారోగ్యసుఖకార్యసంభావితరోగోఽపీశ్వరః సతతమమృతలక్షణాదేవాహారాద్బుక్ష్యాదరోచకమమృతాత్యన్తానభిలాషరూపం రోగమాపత్ప్రాప। తత్తస్మాత్తత్పరిహారార్థం విషం బుభుజే। సతతమధురతరాస్వాదజన్యారుచిపరిహారార్థమేవ స కాలకూటం భక్షితవాన్, అనన్తరం చ పునరమృతభక్షణే ప్రత్యగ్రైవ రుచిస్త(ర్య)థా జాయతే తథా వియోగపూర్వః సంభోగో నితరాం రుచిముత్పాదయతీతి బుద్ధ్వా చక్రవాకాభ్యాం క్రియత ఇతి తావేవ కామశాస్త్రరహస్యజ్ఞావితి భావః। పారగౌ, 'అన్తాత్యన్తా—' (౩।౨।౪౮) ఇతి డః। సంభుఞ్జాతే, 'భుజోఽనవనే' (౧।౩।౬౬) ఇతి తఙ్। అనేన సంభోగస్య వియోగాదేవ నూతనత్వం భవతీతి సూచ్యతే॥౩౪॥

విశతి యువతిత్యాగే రాత్రీముచం మిహికారుచం

దినమణిమణిం తాపే చిత్తాన్నిజాచ్చ యియాసతి।

విరహతరలజ్జిహ్వా బహ్వాహ్వయన్త్యతివిహ్వలా-

మిహ సహచరీం నామగ్రాహం రథాఙ్గవిహంగమాః॥౩౫॥

విశతీతి॥ యువతిత్యాగే చక్రవాకనిష్ఠే స్త్రీవియోగే మిహికారుచం శీతాంశుం విశతి సతి, యతో— రాత్రీముచం రాత్రీలక్షణప్రియాత్యాగినమ్, తథా,— వియోగజన్యే తాపే పరితాపే ఔష్ణ్యే చ నిజాచ్చిత్తాచ్చక్రవాకహృదయాత్సకాశాద్దినమణిమణిం సూర్యకాన్తం యియాసతి జిగమిషతి సతి విరహేణ తరలన్తీ తరలేవాచరన్తీ విహ్వలీభవన్తీ స్ఖలన్తీ జిహ్వా యేషాం తే రథాఙ్గవిహంగమాః విరహేణాతివిహ్వలాం సహచరీం చక్రవాకీం నామగ్రాహం స్వసంకేతేన నామ గృహీత్వేహ ప్రభాతే క్రీడాసరసి వా బహు వారంవారం ఆహ్వయన్త్యాకారయన్తి। అన్యోఽప్యతివిహ్వలో వారంవారమాకార్యతే। శ్వసితి న వేతి సందేహాత్। ప్రాతశ్చక్రవాకానాం

సంయోగః పరితాపత్యాగః పరస్పరాహ్వానమ్, చన్ద్రే ధూసరత్వమ్, సూర్యకాన్తే తాపశ్చ। 'ప్రాలేయం మిహికా' ఇత్యమరః। రాత్రీముచమ్ 'క్విప్చ' (౩।౨।౭౬) ఇతి క్విప్। రుగితి సంపదాదిత్వాత్। మిహికా రుగ్యస్యేతి సమాసః। తరలజ్జిహ్వ, తరలేవాచరతీత్యాచారక్విబన్తాచ్చతరి (జీప్యపి) పుంవత్। ఆహ్వయన్తి, స్పర్ధాభావాత్తజభావః॥౩౫॥

స్వముకులమయైర్నేత్రైరన్ధంభవిష్ణుతయా జనః

కిము కుముదినీం దుర్వ్యాచష్టే రవేరనవేక్షికామ్।

లిఖితపఠితా రాజ్ఞో దారాః కవిప్రతిభాసు యే

శృణుత శృణుతాసూర్యంపశ్యా న సా కిల భావినీ॥౩౬॥

స్వేతి॥ జనో లోకః స్వముకులమయైరాత్మీయకలికారూపైర్నేత్రైః కృత్వాన్ధంభవిష్ణుతయా అనన్ధాయా అప్యన్ధత్వాఙ్గీకారాద్ధేతోః రవేరనవేక్షికామనవలోకికాం కుముదినీం కిము కిమర్థం దుర్వ్యాచష్టే దుష్టాం కథయతి। అవశ్యదర్శనీయపవిత్రసూర్యాదర్శననియమాదియం మిత్రోదయం న సహత ఇతి లోకః కిమితి నిన్దతి, అపి త్వయుక్తేయం నిన్దేత్యాక్షేపః। ను అహో కిం నిన్దతీతి వా। అన్ధంభవిష్ణుతయాఽవిచారతయా రహస్యమజానన్నేవ కిమితి నిన్దతీతి జనవిశేషణం వా। కథమయుక్తమిత్యత ఆహ— హే శ్రోతారః! యూయం శృణుత తస్యాః సూర్యాదర్శనే హేతుమాకర్ణయత। యే రాజ్ఞో నృపస్య దారాః కవీనాం పాణిన్యాదీనాం ప్రతిభాసముత్పన్నేషు వ్యాకరణాదిగ్రన్థేషు విషయే లిఖితాస్తచ్ఛిష్యైః పఠితాశ్చ, అతోఽవశ్యదర్శనీయం సూర్యమపి న పశ్యన్తీత్యసూర్యంపశ్యా రాజదారా ఇత్యేవ లిఖితాః, తచ్ఛిష్యైశ్చ తథైవ పఠితాః। నను ప్రకృతే కిమిత్యాశఙ్క్యాహ— సా కుముదినీ కిల ప్రసిద్ధం న భావినీ భవిష్యతి, అర్థాద్రాజ్ఞో దారాః, అపి తు రాజ్ఞశ్చన్ద్రస్య, అథ చ,— నృపస్య దారా భవత్యేవ। రాజమహిష్యో హ్యతిసురక్షితత్వాదసూర్యంపశ్యాః, ఇయమపి తథా। తస్మాదేతస్యా అప్యసూర్యంపశ్యతా యుక్తేతి రహస్యానభిజ్ఞో జనో వృథైవైతా నిన్దతీత్యర్థః। 'కిల'శబ్దః కిమర్థో వా। అత్ర య ఇతి కుముదినీపరామర్శేఽపి దారైః సామానాధికరణ్యాద్బహువచనమ్। 'యా' ఇతి పాఠః సమీచీనః। పఠితా, ఏకవచనం బహువచనం వా। సూర్యోదయవశాత్కుముదినీ సంకుచితేతి భావః। అన్ధంభవిష్ణుతయా, 'కర్తరి భువః ఖిష్ణుచ్—' (౩।౨।౫౭) ఇతి చ్వ్యర్థే 'అన్ధ'శబ్ద ఉపపదే భువః ఖిష్ణుచ్, ఖిత్త్వాన్ముమ్। అవేక్షికా, ణ్వులి 'ప్రత్యయస్థాత్–' (౭।౩।౪౪) ఇతి కాత్పూర్వస్యేత్త్వమ్। లిఖితపఠితాః, కర్మధారయో ద్వన్ద్వో వా। అసూర్యంపశ్యాః, 'అసూర్యలలాటయోః—' (౩।౨।౩౬) ఇతి ఖశ్, ఖిత్త్వాన్ముమ్। అత ఏవ జ్ఞాపకాత్క్రియాయోగినోఽపి నఞః సమాసః॥౩౬॥

చులుకితతమఃసిన్ధోర్భృఙ్గైః కరాదివ శుభ్యతే

నభసి బిసినీబన్ధో రన్ధ్రచ్యుతైరుదబిన్దుభిః।

శతదలమధుస్రోతఃకచ్ఛద్వయీపరిరమ్భణా-

దనుపదమదఃపఙ్కాశఙ్కామమీ మమ తన్వతే॥౩౭॥

చులుకితేతి॥ గగనే గచ్ఛద్భిర్భృఙ్గైరుదబిన్దుభిరివ నభసి శుభ్యతే దీప్యతే। కింభూతైరుదబిన్దుభిః— చులుకః కృతశ్చులుకే ధృత్వా పీతస్తమఃసిన్ధుస్తిమిరసముద్రో యేన తస్య బిసినీబన్ధోః పద్మినీమిత్రస్య సూర్యస్య కరాత్కిరణాదేవ హస్తాద్రన్ధ్రేభ్యోఽఙ్గుల్యన్తరాలవివరేభ్యశ్చ్యుతైర్గలితైః। చులుకేన పీతతమఃసిన్ధోరుపరివర్తమానస్య రవేః కరాఙ్గులీవివరేభ్యోఽధో గలితాః కృతాస్స జలబిన్దవ ఇవ భృఙ్గా గగనే శోభన్త ఇత్యర్థః। చులుకితేతి కరవిశేషణం వా। అనుపదం గగనాత్సకాశాత్కమలాని ప్రతి పాతానన్తరం శతదలాఖ్యాన్యతిస్థూలాని కమలాని తేషాం మధుస్రోతసో మకరన్దప్రవాహస్య కచ్ఛద్వయీ మకరన్దార్ద్రభాగద్వయం యత్తటద్వయం తస్యాః పరిరమ్భణాత్సంశ్లేషాదుభయతస్తత్ర లగనాద్ధేతోరమీ భృఙ్గా అదః— పఙ్కాశఙ్కామముష్య పీతస్య తమఃసిన్ధోరధఃస్థితావశిష్టకర్దమసంభావనా మమ వైతాలికస్య తన్వతే విస్తారయన్తి। సకలేఽపి తమోజలే పీతేఽవశిష్టతదీయపఙ్క ఇవ భృఙ్గాః శోభన్త ఇత్యర్థః। అముష్యా మకరన్దప్రవాహకచ్ఛద్వయ్యాః పఙ్క ఇతి వా। ప్రవాహతటద్వయే పఙ్కో యుక్తః। భృఙ్గాశ్చ మకరన్దస్యోపరి నోపవిశన్తి; కింతు అభిత ఇతి తేషాం జాతిః। ప్రాతఃకాలో జాతః, అన్ధకారః సాకల్యేన వినష్టః, భ్రమరాస్తరునీడేభ్యో నిర్గత్య గగనముడ్డీయ మధుపానార్థం కమలాన్యుద్ధిశ్యాయాన్తీతి భావః। చులుకిత ఇతి, 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాత్ క్తః। శుభ్యతే, 'శుభజ్ దీప్తౌ' భావే యక్॥౩౭॥

ఘుసృణసుమనఃశ్రేణీశ్రీణామనాదరిభిః సరః-

పరిసరచరైర్భాసాం భర్తుః కుమారతరైః కరైః।

అజని జలజామోదానన్దోత్పతిష్ణుమధువ్రతా-

వలిశబలనాద్ధుఙ్గాపుఙ్గశ్రియం గృహయాలుభిః॥౩౮॥

ఘుసృణేతి॥ ఘుసృణసుమనసః కుఙ్కుమకుసుమాని తాసాం శ్రేణిస్తస్యాః శ్రీణాం కాన్తీనామనాదరిభిరనాదరణశీలైస్తాభ్యోఽపి రక్తతరైః సరసః పరిసరచరైస్తీరసంచరణశీలైః కుమారతరైరతిబాలైర్భాసాం భర్తుః కరైః సూర్యకిరణైర్జలజామోదో గగనావగాహికమలపరిమలస్తద్విషయ ఆనన్దస్తేనోత్పతిష్ణురుత్పతనశీలా మధువ్రతావలిస్తయా శబలనాన్మిశ్రణాద్ధేతోర్గుఞ్జాపుఞ్జశ్రియమర్ధరక్తార్ధకృష్ణగుఞ్జారాశిశోభాం గృహయాలుభిర్గ్రహణశీలైరజని। తత్సదృశైర్జాతమిత్యర్థః। బాలా అపి సుమనసాం ధీరాణామప్యనాదరిణో భవన్తి, బాలా అపి రక్తకరా భవన్తీతి కేచిత్। అజని, భావే చిణ్। ఉత్పతిష్ణుః, 'అలంకృఞ్—' (౩।౨।౧౩౬) ఇతీష్ణుచ్। శబలనం, 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాన్నపుంసకే భావే ల్యుట్॥౩౮॥

రచయతి రుచిః శోణీమేతాం కుమారితరా రవే-

ర్యదలిపటలీ నీలీకర్తుం వ్యవస్యతి పాతుకా।

అజని సరసీ కల్మాషీ తద్ధ్రువం ధవలస్ఫుట-

త్కమలకలికాషణ్డైః పాణ్డూకృతోదరమణ్డలా॥౩౯॥

రచయతీతి॥ యద్యస్మాద్రవేః కుమారితరాఽతిబాల్యా రుచిరేతాం సరసీం శోణీం రక్తవర్ణాం రచయతి। యస్మాచ్చ కమలమకరన్దాస్వాదార్థం పాతుకా అలిపటలీ భృఙ్గశ్రేణీ స్వసంబన్ధాదేతాం నీలీకర్తుం వ్యవస్యతి। యతశ్చేయం ధవలానాం స్ఫుటన్తీనాం వికసన్తీనాం కమలకలికానాం షణ్డైః సమూహైః పాణ్డూకృతముదరమణ్డలం మధ్యదేశో యస్యాః సైతాదృశీ। తస్మాద్ధ్రువం నిశ్చితమియం సరసీ కల్మాషీ కర్బురేవాజని జాతా। రక్తకృష్ణశ్వేతవర్ణమిశ్రణాత్కర్బురతోత్ప్రేక్షా। 'ధ్రువమ్' ఉత్ప్రేక్షాయామ్। బాలాతపో జాతః, భ్రమరాః పరితో భ్రమన్తి, కమలాని వికసితానీతి భావః। 'చిత్రం కిర్మీరకల్మాష–' ఇత్యమరః। శోణీం, 'శోణాత్ప్రాచామ్' (౪।౧।౪౩) ఇతి ఙీష్। కుమారితరా, 'ఘరూప–' (౬।౩।౪౩) ఇతి హ్రస్వః। పటలకల్మాషౌ గౌరాదీ॥౩౯॥

కమలకుశలాధానే భానోరహో పురుషవ్రతం

యదుపకురుతే నేత్రాణి శ్రీగృహత్వవివక్షుభిః।

కవిభిరుపమానాదప్యమ్భోజతాం గమితాన్యసా-

వపి యదతథాభావాన్మఙ్క్షుత్యులూకవిలోచనే॥౪౦॥

కమలేతి॥ కమలమాత్రస్య కుశలాధానే ఆనుకూల్యాచరణే భానోరహో అత్యాశ్చర్యరూపం పురుషసంబన్ధి వ్రతం నియమః। అఙ్గీకృతపరిపాలనశీలత్వమితి యావత్। యం దృష్ట్వా అహో ఆశ్చర్యరూపః పురుష ఇతి సర్వే వదన్తి। కుతో జ్ఞాతమత ఆహ— యద్యస్మాత్త్వాని కమలాని వికాసయతీతి కిం వాచ్యమ్। కిన్తు శ్రియోః కాన్తిలక్ష్మ్యోర్గృహత్వం స్థానతాం వివక్షుభిర్వక్తుమిచ్ఛుభిర్వ్యాసవాల్మీకికాలిదాసాదిభిః కవిభిరుపమానాత్కించిచ్ఛ్రీగృహత్వాదిగుణసాదృశ్యాదప్యమ్భోజతాం కమలత్వం గమితాని ప్రాపితాన్యారోపితకమలత్వాన్యపి నేత్రకమలానీతి నిర్దిష్టాని లోకనేత్రాణ్యసౌ రవిరుపకురుతే ఉన్మీలయతి। ఉదిత్వరే హి సూర్యే లోకనేత్రాణ్యున్మీలన్తి। అథ చ,— ఘటాద్యర్థగ్రహణసమర్థాని కరోతి। యత ఆలోకసహకృతమేవ చక్షుః పదార్థగ్రహణసమర్థమ్। యదప్యతథాభావాచ్ఛ్రీగృహత్వాభావాత్ కవిభిః కమలత్వేనానుక్తత్వాదులూకవిలోచనే నోన్మీలయతి, న చ పదార్థాన్గ్రాహయతి। యత్రోలూకస్య దృష్టిస్తత్రాలక్ష్మీరితి లోకప్రసిద్ధేస్తన్నేత్రయోః శ్రీగృహత్వం దూరం నిరస్తమ్। సూర్యేణ కమలాని కమలతుల్యాని లోకనేత్రాణి వికాస్యోలూకనేత్రాణి కమలగుణయోగాభావాదవికాస్యాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం స్వప్రతిజ్ఞా సత్యా కృతా। ఏవంవిధః సత్యప్రతిజ్ఞః కోఽపి నాస్తీత్యర్థః। కమలాని వికసితాని, సర్వోఽపి లోకః ప్రబుద్ధః, కౌశికనేత్రే చ నిమీలితే। ప్రాతఃకాలో జాత ఇతి భావః। శ్రీగృహత్వవివక్షుభిః, 'ద్వితీయా' (౨।౧।౨౪) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః। ఉపమితిరుపమానమ్। నపుంసకే భావే ల్యుట్। ఉపమీయతేఽనేనేత్యుపమానం సాదృశ్యమితి వా॥౪౦॥

యదతిమహతీ భక్తిర్భానౌ తదేనముదిత్వరం

త్వరితముపతిష్ఠస్వాధ్వన్య! త్వమధ్వరపద్ధతేః।

ఇహ హి సమయే మన్దేహేషు వ్రజన్త్యుదవజ్రతా-

మభి రవిముపస్థానోత్క్షిప్తా జలాఞ్జలయః కిల॥౪౧॥

యదితి॥ యద్యది త్వం భానావతిమహతీ భక్తిర్యస్యైవంభూతో వర్తసే తత్తర్హి హే అధ్వరపద్ధతేర్యజ్ఞమార్గస్యాధ్వన్య మహాయాజ్ఞిక నల! ఉదిత్వరముదయశీలమేనం సూర్యం త్వరితముపతిష్ఠస్వ పూజయ। శీఘ్రముపస్థానే హేతుమాహ— హి యస్మాదిహ సమయే ప్రభాతే కిల ప్రసిద్ధం రవిమభి లక్షీకృత్యోపస్థానమన్త్రేణోర్ధ్వం క్షిప్తా జలాఞ్జలయో మన్దేహాఖ్యేషు రాక్షసేషూదవజ్రతాం జలరూపాశనిభావం వ్రజన్తి వజ్రీభూయ తాన్భస్మీకుర్వన్తీతి శ్రుతావుక్తమిత్యర్థః। 'తిస్రః కోట్యోఽర్ధకోటీ చ మన్దేహా నామ రాక్షసాః' ఇతి

పురాణం చ। తస్మాదుదయాత్పూర్వం శీఘ్రముపతిష్ఠస్వేత్యర్థః। 'అధ్వన్యమ్' ఇతి పాఠే— అధ్వరపద్ధతేరధ్వానమలంగామినమ్। 'భక్తి'శబ్దస్య ప్రియాదిత్వాత్పుంవద్భావాభావః। అధ్వన్యమ్, అలంగామ్యర్థే 'అధ్వనో యత్ఖౌ' (౫।౨।౧౬) ఇతి యత్। ఉదవజ్రేతి, 'మన్థౌదన–' (౬।౩।౬౦) ఇత్యుదకస్యోదాదేశః। 'అభిరభాగే' (౧।౪।౯౧) ఇత్యభేః కర్మప్రవచనీయత్వాద్ద్వితీయా॥౪౧॥

ఉదయశిఖరిప్రస్థావస్థాయినీ ఖనిరక్షయా

శిశుతరమహోమాణిక్యానామహర్మణిమణ్డలీ।

రజనిదృషదం ధ్వాన్తశ్యామాం విధూయ పిధాయికాం

న ఖలు కతమేనేయం జానే జనేన విముద్రితా॥౪౨॥

ఉదయేతి॥ ఇయమహర్మణిః సూర్యస్తస్య మణ్డలీ ఉదయశిఖరిణ ఉదయాచలస్య ప్రస్థే సానున్యవస్థాయినీ వర్తమానాఽక్షయా భూయసీ శిశుతరాణి మహాంసి తేజాంసి తాన్యేవ మాణిక్యాని తేషాం ఖనిరుత్పత్తిభూమిర్ధ్వాన్తేన తిమిరేణ ధ్వాన్తవచ్చ శ్యామాం పిధాయికామాకరద్వారాచ్ఛాదికాం రజనిరూపాం దృషదం శిలాం విధూయాపనీయ కతమేన కేన జనేన విముద్రితోద్ఘాటితేతి న ఖలు నైవ జానే। రాత్రివిగమే యతో దృశ్యత ఇత్యర్థః। వాక్యార్థః కర్మ। న జానే। అర్థాత్తం జనమిత్యర్థ ఇతి వా। అన్యాపి మాణిక్యాదిఖనిః పర్వతప్రస్థావస్థాయినీ కృష్ణతరశిలాపిహితా కేనాపి భాగ్యవతోద్ఘాట్యతే। అతిశయితః కః కతమో బ్రహ్మా తేన విముద్రితేత్యహం న జానే, అపి త్వేవమేవ జానామి। కాలపరివర్తకారిణా బ్రహ్మణైవోద్ఘాటితేత్యర్థ ఇతి కాకుర్వా। ఖనిః ఖలు, ఖనిరేవేత్యుత్ప్రేక్షా వా। కతమః, డతమచ్, అతిశయే స్వార్థే వా తమబ్వా॥౪౨॥

సురపరివృఢః కర్ణాత్ప్రత్యగ్రహీత్కిల కుణ్డల-

ద్వయమథ ఖలు ప్రాచ్యై ప్రాదాన్ముదా స హి తత్పతిః।

విధురుదయభాగేకం తత్ర వ్యలోకి విలోక్యతే

నవతరకరస్వర్ణస్రావి ద్వితీయమహర్మణిః॥౪౩॥

సురేతి॥ సురపరివృఢః శక్రః కర్ణాత్కుణ్డలద్వయం కర్ణభూషణయుగం బ్రాహ్మణవేషం ధృత్వా ప్రతిగ్రహరూపేణాగ్రహీత్। 'కిల' ఇతి పురాణాదౌ। అథ ప్రతిగ్రహానన్తరం ముదా

తత్కుణ్డలద్వయం ఖలు నిశ్చితం ప్రాచ్యై దిశే ప్రాదాత్। హి యస్మాత్ స శక్రస్తస్యాః ప్రాచ్యాః పతిర్దేవో రక్షితా చ। ప్రేయాన్ప్రియాయై ప్రీత్యా నిజకర్ణాదిభూషణం ప్రయచ్ఛతి। తస్యై దత్తమితి కుతో జ్ఞాతమత ఆహ— తత్ర ప్రాచ్యాం తయోర్ద్వయోర్మధ్యే వా సాయముదయభాగుదిత్వర ఆరక్తకిరణరూపమేకం కుణ్డలం వ్యలోకి దృష్టమ్। ప్రాతరహర్మణిర్నవతరాస్తత్కాలనిర్గతాః కరా రక్తతరకిరణాస్తద్రూపస్వర్ణస్రావి సువర్ణస్రవణశీలం తాదృశమేవ ద్వితీయం కుణ్డలం విలోక్యతే। తస్మాత్తస్యై తద్ద్వయం తేన ప్రత్తమిత్యహం శఙ్కే ఇత్యర్థః। సూర్యస్య కుణ్డలసమ(ర్థ)త్వమవశ్యం వక్తవ్యమ్, ప్రసఙ్గాచ్చన్ద్రస్య కుణ్డలత్వముక్తమ్। బాలతరకిరణః సూర్య ఉత్తమసువర్ణస్రావికర్ణకుణ్డలమివ శోభత ఇతి భావః। కర్ణేనేన్ద్రాయ కుణ్డలద్వయం దత్తమిశ్యారణ్యకే పర్వణి కథా॥౪౩॥

దహనమవిశద్దీప్తిర్యాస్తం గతే గతవాసర-

ప్రశమసమయప్రాప్తే పత్యౌ వివస్వతి రాగిణీ।

అధరభువనాత్సోద్ధృత్యైషా హఠాత్తరణేః కృతా-

మరపతిపురప్రాప్తిర్ధత్తే సతీవ్రతమూర్తితామ్॥౪౪॥

దహనమితి॥ యా దీప్తీ రాగిణ్యారక్తా సతీ వివస్వతి సూర్యలక్షణే పత్యౌ గతవాసరప్రశమే పూర్వదినావసానే సాయంకాలే ప్రశమసమయమస్తమయకాలం ప్రాప్తే, అత ఏవ— అస్తం వినాశమస్తాచలం వా గతే ప్రాప్తే సతి। 'అగ్నిర్జ్యోతిః–' ఇత్యాద్యగ్నిహోత్రమన్త్రాదిప్రామాణ్యాద్దహనమవిశత్। సైషా దీప్తిరధరభువనాత్పాతాలాత్సకాశాద్ధఠాద్బలాత్కారేణార్ధాత్తర-ణిమేవోద్ధృత్యోదయం ప్రాపయ్య తరణేరగ్రే కృతామరపతిపురస్య స్వర్గస్య ప్రాచ్యా వా ప్రాప్తిర్యయా ఏవంభూతా తీవ్రతయా తీక్ష్ణతయా సహ వర్తమానా మూర్తిర్యస్యాస్తత్తాం ధత్తే। సూర్యే ఊర్ధ్వదేశం ప్రాప్తే దీప్తిః ఖరతరా జాతేతి భావః। యా నారీ భర్తరి వినాశసమయం ప్రాప్తే వినష్టే సతి తస్మిన్ననురాగిణీ సతీ జన్మాన్తరేఽపి తత్ప్రాప్త్యర్థమగ్నిప్రవేశం కురుతే సా దుష్కృతైః పాతాలప్రాప్తమపి నిరయపతితం 'వ్యాలగ్రాహీ యథా వ్యాలమ్–' ఇత్యాదివచనప్రామాణ్యాన్నిరయాద్బలాదుద్ధృత్య తస్య కృతస్వర్గప్రాప్తిః సతీ సతీనాం పతివ్రతానాం వ్రతమేవ మూర్తిః శరీరం యస్యాః, సతీ గౌరీ తస్యా వ్రతయుక్తా మూర్తిర్యస్యాస్తాం ధత్తే। గౌరీవదియమపీత్యర్థః। సమయప్రాప్తే, 'ప్రాప్తాపన్నే చ ద్వితీయయా' (౨।౨।౪) ఇతి సమాసః॥౪౪॥

బుధజనకథా తథ్యైవేయం తనౌ తనుజన్మనః

పితృశితిహరిద్వర్ణాద్యాహారజః కిల కాలిమా।

శమనయమునాక్రోడైః కాలైరితస్తమసాం పిబా-

దపి యదమలచ్ఛాయాత్కాయాదభూయత భాస్వతః॥౪౫॥

బుధేతి॥ తనుజన్మనోఽపత్యస్య తనౌ వర్తమానః కాలిమా శ్యామత్వం కిల ప్రసిద్ధం నిశ్చితం వా పితుః పిత్రోర్వా శితిహరిద్వర్ణాదీనాం కృష్ణనీలవర్ణపత్రశాకాదీనాం య ఆహారో భక్షణమ్। శితి హరిద్వర్ణం యదాద్యమదనీయం పత్రశాకాది వా। తస్మాజ్జాతః 'స శ్యామో మైత్(మి)త్రాతనయత్వాత్' ఇత్యాది బుధానాముదయనాచార్యాదీనామియం కథా గోష్ఠీ తథ్యైవ సత్యైవ। యద్యస్మాద్ధేతోర్భాస్వత ఇతః ప్రత్యక్షదృశ్యాదమలచ్ఛాయాదుజ్జ్వలకాన్తేః శుక్లభాస్వరాదపి తమసాం పిబాత్తమిస్రైకాహారాత్కాయాచ్ఛమనయమునాక్రోడైర్యమయమునాశనైశ్చరైః కాలైః శ్యామైరభూయతోత్పన్నమ్। సూర్యకాయస్యోజ్జ్వలత్వేఽపి శ్యామతమతమీతమిస్రాహారపరిణతివశాద్యమాదిభిరపత్యైః శ్యామైర్యతో జాతమ్। తస్మాదియం పణ్డితకథా సత్యైవేత్యర్థః। సర్వమపి తమః సూర్యేణ నాశితమితి భావః। ఆద్యమ్, అదేః 'ఋహలోర్ణ్యత్' (౩।౧।౧౨౪)। కాలీ చ కాలౌ చేతి 'పుమాన్స్త్రియా' (౧।౨।౬౭) ఇత్యేకశేషః। తమసాం, కర్మణి షష్ఠీ। అభూయత, భావే తఙ్। 'క్రోడః కాలోఽసితః పఙ్గుర్మన్దశ్ఛాయాసుతః శనిః' ఇత్యమరశేషః॥౪౫॥

అభజత చిరాభ్యాసం దేవః ప్రతిక్షణదాత్యయే

దినమయమయం కాలం భూయః ప్రసూయ తథా రవిః।

న ఖలు శకితా శీలం కాలప్రసూతిరసౌ పురా

యమయమునయోర్జన్మాధానేఽప్యనేన యథోజ్ఝితుమ్॥౪౬॥

అభజతేతి॥ అయం రవిర్దేవః క్షణదా రాత్రిస్తస్యా అత్యయే ప్రత్యూషం ప్రతి। రాత్ర్యవసాన ఇత్యర్థః। దినరూపం కాలం త్రుట్యాదిలక్షణసమయమ్, అథ చ,— తద్రూపం శ్యామం వస్తు భూయో బహుతరం యథా తథా పౌనఃపున్యేన వా ప్రసూయోత్పాద్య చిరం బహుకాలమభ్యాసం తథా తేన ప్రకారేణాభజతాశిశ్రియత్। యథా యేన ప్రకారేణ పురా పూర్వం కాలః ప్రసూతిర్యస్య; అథ చ,— కాలీ శ్యామా ప్రసూతిర్యస్యైవంభూతోఽసౌ సూర్యః। యమయమునయోరపి ప్రసవిష్యతోర్జన్మాధానే జన్మార్థం బీజక్షేపసమయేఽప్యనేన

చిరాభ్యాసేన హేతునా శీలం కాలోత్పాదనస్వభావముజ్ఝితుం ఖలు నిశ్చితం న శకితా న సమర్థో భవితా। కాలప్రసూతిస్వభావః సూర్యః స్వభావస్య దురతిక్రమత్వాత్తావపి కాలావుదపాదయదిత్యర్థః। ఉదయమానేన సూర్యేణ దివసః కృత ఇతి భావః। ప్రాతఃకాలే క్రియమాణోఽభ్యాసః పటుతరో భవతి। చిరాభ్యాసమ్, మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః। యద్వా,— అకారాన్తస్య 'చిర'శబ్దస్య 'అత్యన్తసంయోగే చ' (౨।౧।౨౯) ఇతి సమాసః। ప్రతిక్షణదాత్యయే, వీప్సాయామవ్యయీభావే 'నావ్యయీభావాత్–' (౮।౪।౮౩) ఇతి సుపో న లుక్। 'అత్యయమ్' ఇతి పాఠే 'తృతీయాసప్తమ్యోః–' (౨।౪।౮౪) ఇత్యమ్। కాలప్రసూతిః, పక్షే పుంవత్॥౪౬ ॥

రుచిరచరణః సూతోరుశ్రీస్వనాథరథః శనిం

శమనమపి స త్రాతుం లోకానసూత సుతావితి।

రథపదకృపాసిన్ధుర్బన్ధుర్దృశామపి దుర్జనై-

ర్యదుపహసితో భాస్వాన్నాస్మాన్ హసిష్యతి కః ఖలః॥౪౭॥

రుచిరేతి॥ సుజనైరేవంభూతో యో భాస్వానితి సంస్తుతః దుర్జనైర్యద్యస్మాదేవముపహసితః, తస్మాదతితుచ్ఛాన్పరవర్ణనోపజీవినః కో నామ ఖలో నోపహసతి। అపి తు,— సర్వోఽప్యుపహసత్యేవ। యథా ఉదితే సూర్యే సద్భిః సూర్యస్యార్చనా క్రియతే, తథా ఖలైర్న। ఏవం తుచ్ఛా ఏతే స్వోదరభరణార్థం యత్కించిద్వదన్తీత్యస్మాకం ఖలైర్నిన్దాయాం కృతాయాం భవాదృశై రాజశిరోమణిభిరస్మాకమర్చనా క్రియత ఏవేత్యర్థః। ఏవం కథం స్తుతః కథముపహసిత ఇత్యత ఆహ— స సూర్యః రుచిరాశ్చరణా లక్షితలక్షణయా కిరణా యస్య; తథా,— సూతస్యారుణస్యోర్వ్యా మహత్యా శ్రియా, సూతా సూర్యేణైవ ప్రసూతా ఉర్వీ శ్రీస్తయా సనాథోఽలంకృతో రథో యస్య సః। తథా,— శనిం శమనమపి శనైశ్చరదణ్డధరౌ సుతౌ లోకాంస్త్రాతుమసూత। శనిర్హి శ్రుత్యాదిసిద్ధయా గ్రహేషు లోకపాలతయా లోకాన్రక్షతి, యమోఽపి దుష్టాదుష్టయోర్నిగ్రహానుగ్రహౌ కుర్వన్ ధర్మాధర్మాచరణప్రవృత్తినివృత్తిజననద్వారా రక్షతి। ఏతాదృశౌ పరోపకారపరౌ పుత్రౌ ప్రాసూత। తథా,— రథపదానామనాథానాం చక్రవాకానాం కృపాసిన్ధుర్దయాసముద్రః, రథస్య పదేన వ్యవసాయేన గత్యా జగతో దయాసముద్రో వా। తథా,— సకలపదార్థగ్రహణసహకార్యాలోకసంపాదనద్వారా దృశాం సర్వజననేత్రాణాం బన్ధుర్మిత్రమ్। ఏవంభూతః సున్దరః పరోపకారకరణైకస్వభావోఽపీతి స్తుతిపక్షః ॥

రుచిస్తేజోరూపః॥ తాపకర ఇతి యావత్। తథా,— అచరణశ్చరణరహితః, యద్వా,— విపరీతలక్షణయా రుచిరౌ చరణౌ యస్య, పురాణాదౌ చరణాఙ్గుల్యాదిధ్యానే కుష్ఠాదిదుష్టఫలశ్రవణాత్। ధ్యానేఽప్యచరణ ఏవ సూర్యః, విశ్వకర్మణా కున్ద ఆరోపితస్య సూర్యస్య తేజసాం దుఃసహత్వాచ్చరణాకారో న నిర్మిత ఇతి వా। అన్ధం ప్రతి సునేత్ర(త్వ)వచనవదచరణస్యాపి రుచిరచరణత్వోక్త్యోపహాసః। తథా,— సూతస్యానూరోః సారథేరురుశోభయా సనాథో రథో యస్య స ఇత్యపి విరుద్ధలక్షణా। తథా,— శనేః క్రూరగ్రహత్వాచ్చిరకాలభోగ్యదుఃఖదత్వాత్, యమస్యాపి జగత్ప్రాణహరణశీలత్వాత్, పరపీడాహరణైకస్వభావౌ శనిశమనౌ పుత్రౌ లోకాంస్త్రాతుమసూతేత్యపి విరుద్ధలక్షణా। తథా,— తిర్యగ్యోనిపక్షివిశేషచక్రవాకాణామేవ దయాసిన్ధుః నాన్యేషాం తాపకరత్వాత్। తథా,— దృశామేవ బన్ధుః, నాన్యేషామ్। యద్వా,— తేజోభరేణ దృష్టిం ప్రతి ఘాతకారిత్వాదబన్ధురపి దృశాం బన్ధురిత్యపి విరుద్ధలక్షణేత్యుపహాసపక్షః। ఏవంభూతః సూర్యః సముదేతీతి భావః॥౪౭॥

శిశిరజరుజాం ధర్మం శర్మోదయాయ తనూభృతా-

మథ ఖరకరశ్యానాస్యానాం ప్రయచ్ఛతి యః పయః।

జలభయజుషాం తాపం తాపస్పృశాం హిమమిత్యయం

పరహితమిలత్కృత్యావృత్తిః స భానురుదఞ్చతి॥౪౮॥

శిశిరేతి॥ సోఽయం భానురుదఞ్చత్యుదేతి। స కః— యః శిశిరర్తౌ శిశిరం హిమం తస్మాజ్జాతా రుక్ పీడా యేషాం తేషాం తనూభృతాం జనానాం శర్మణః సుఖస్యోదయాయ ప్రాప్తయే వసన్తనిదాఘసంబన్ధినం ధర్మముష్ణం క్రమేణ ప్రయచ్ఛతి, అథానన్తరం చ వసన్తనిదాఘసంబన్ధినః ఖరాస్తీక్ష్ణతరాః కరాః సూర్యకిరణాస్తైః శ్యానం శుష్కం మ్లానమాస్యం ముఖం యేషాం తేషాం దేహినాం సుఖాయ పయో వర్షాసంబన్ధ్యుదకం దత్తే, తతో జలభయజుషాం వర్షాసంబన్ధిజలభీతానాం తాపం దత్తే, తతః— తాపస్పృశాం శారదతాపవతాం దేహినాం హేమన్తే హిమం దత్తే, ఏవంప్రకారేణ పరేభ్యో యద్ధితం తస్మిన్విషయే మిలన్తీ పౌనఃపున్యేన ఘటమానా కృతేః శీతతాపహిమదానరూపపురుషవ్యాపారస్యావృత్తిరావర్తనం యస్య। యద్వా,— కృత్యానాం శీతాదిదానరూపాణాం కార్యాణామావృత్తిర్యస్యైవంభూతః। పరోపకారపరః సూర్య ఉదేతీత్యర్థః। శ్యానేతి ద్రవమూర్తిస్పర్శవాచిత్వాభావాత్సంప్రసారణాభావః। 'శ్యోఽస్పర్శే' (౮।౨।౪౭) ఇతి నిష్ఠానత్వమ్। పరహితేతి, 'చతుర్థీ తదర్థార్థ—' (౨।౧।౩౬) ఇతి సమాసః। 'కృఞః శ చ'

(౩।౩।౧౦౦) ఇతి యోగవిభాగాత్ క్తిని కృతిః, చకారాత్క్యపి తుకి చ కృత్యా। పక్షే— అర్థార్థే 'విభాషా కృవృషోః' (౩।౧।౧౨౦) ఇతి క్యపి తుక్॥౪౮॥

ఇహ న కతమశ్చిత్రం ధత్తే తమిస్రతతీర్దిశా-

మపి చతసృణాముత్సఙ్గేషు శ్రితా ధయతాం క్షణాత్।

తరుశరణతామేత్య చ్ఛాయామయం నివసత్తమః

శమయితుమభూదానైశ్వర్యం యదర్యమరోచిషామ్॥౪౯॥

ఇహేతి॥ పూర్వాదీనాం చతసృణామపి దిశాముత్సఙ్గేషు ప్రాన్తదేశేషు శ్రితా వర్తమానాస్తమిస్రతతీస్తిమిరపరమ్పరాః క్షణాద్ధయతాం వినాశయతామప్యర్యమ్ణః సూర్యస్య రోచిషాం తేజసాం తరవః శరణం యస్య తద్భావం వృక్షతలవాసిత్వమేత్య ప్రాప్య నివసద్వర్తమానం ఛాయామయం ఛాయా-రూపం తమః శమయితుం వినాశయితుమానైశ్వర్యమసామర్థ్యమభూదితి యత్, ఇహాత్రాసామర్థ్యవిషయే కతమః కో నామ జనశ్చిత్రం విస్మయం న ధత్తే। అపి తు సర్వోఽప్యాశ్చర్యం ప్రాప్నోత్యేవ। దిగన్తగతాయా అపి తిమిరపరమ్పరాయాః సంహారే యేషాం శక్తిస్తేషాం రవితేజసాం తరుతలమాత్రస్థితం ఛాయారూపం సమీపవర్త్యపి తమః శమయితుమపి శక్తిర్నాభూదిత్యాశ్చర్యమిత్యర్థః। 'తనుః' ఇతి పాఠే— తనురల్పః శరీరం వా శరణం యస్య తద్భావం ప్రాప్య నివసత్। మహదాశ్రయేణ స్థితమపి యో వినాశయితుం శక్నోతి సోఽల్పాశ్రయేణ వర్తమానం శమయితుమపి న శక్నోతీత్యాశ్చర్యమేవ। తరుచ్ఛాయామయం దేహచ్ఛాయామయం వా తమో విహాయ సర్వమపి తమః సూర్యేణ వినాశితమితి భావః। ఆనైశ్వర్యమ్, అనీశ్వరస్య భావ ఇత్యర్థే 'న నఞ్పూర్వాత్—' (౫।౧।౧౨౧) ఇతి భావప్రత్యయనిషేధేఽపి బ్రాహ్మణాదిషు 'అనీశ్వరశబ్దస్య పాఠాత్ ష్యఞి 'నఞః శుచీశ్వర—' (౭।౩।౩౦) ఇతి పక్షే ఉభయపదవృద్ధిః॥౪౯॥

జగతి తిమిరం మూర్చ్ఛమబ్జవ్రజేఽపి చికిత్సతః

పితురివ నిజాద్ధస్రావస్మాదధీత్య భిషజ్యతః।

అపి చ శమనస్యాసౌ తాతస్తతః కిము నౌచితీ

యదయమదయః కహ్లారాణాముదేత్యపమృత్యవే॥౫౦॥

జగతీతి॥ దస్రౌ నాసత్యౌ నిజాత్స్వియాదస్మాత్పితుః సూర్యాదధీత్యేవాయుర్వేదం పఠిత్వేవ భిషజ్యతః స్వర్లోకచికిత్సాం కురుతః। కింభూతాత్పితుః— జగతి వర్తమానం తిమిరమ్, అథ చ,— వస్తుదర్శనాసామర్థ్యజనకం నేత్రరోగవిశేషం చికిత్సతో నాశయతః। ఆయుర్వేదోక్తప్రతీకారేణ శమయతః। తథా,— అబ్జవ్రజే కమలఖ(ప)ణ్డే వర్తమానాం మూర్చ్ఛాం సంకోచమపి నాశయతః, అథ చ,— 'అప ఏవ ససర్జాదౌ—' ఇతి వచనాదపాం మూలభూతత్వాదబ్జవ్రజే లోకసమూహే వర్తమానాం మూర్చ్ఛాం వైచిత్త్యధ్వస్తచైతన్యభావరూపం మోహమపాకుర్వతః। ఉపచారచతురాత్కల్యాణపాణోర్వైద్యాదధీత్యైవ హి రాజవైద్యో భవతి, తస్మాద్వైద్యాత్స్వపితురేవ వైద్యకమధీత్య తాభ్యామిన్ద్రవైద్యత్వం ప్రాప్తమిత్యర్థః। అపి చ కించ సర్వభూతాని శమయతి నాశయతీతి శమనో యమస్తస్యాసౌ సూర్యో యస్మాత్త్రాతః పితాऽతస్తస్మాత్కహ్లారాణాం కుముదానామపమృత్యవే సంకోచాయ; అథ చ,— అకాలమరణాయోదేతి। యతోऽయం సూర్యోऽదయో నిష్కృపః, సాऽస్య సూర్యస్య నౌచితీ కిము, అపి త్వేషాऽస్యాచిత్యేవ। కారణగుణప్రక్రమేణైవ కార్యే గుణారమ్భాదదయతాऽపమృత్యుదాయితా చ యమేనాప్యస్మాత్స్వపితురేవ సకాశాత్ప్రాప్తేత్యర్థః। ఉదయతా సూర్యేణ తమో నాశితమ్, కమలాన్యున్మీలితాని, కుముదాని ముకులితానీతి భావః। పితుః, 'ఆఖ్యాతోపయోగే' (౧।౪।౨౯) ఇత్యపాదానత్వమ్। భిషజ్యతః కణ్డ్వాదిః। 'తపతి' ఇతి వా పాఠః॥౫౦॥

ఉడుపరివృఢః పత్యా ముక్తామయం యదపీడయ-

ద్యదపి బిసినీం భానోర్జాయాం జహాస కుముద్వతీ।

తదుభయమతః శఙ్కే సఙ్కోచితం నిజశఙ్కయా

ప్రసరతి నవార్కే కర్కన్ధూఫలారుణరోచిషి॥౫౧॥

ఉడ్వితి॥ అయమిదానీమస్తం జిగమిషురుడుపరివృఢశ్చన్ద్రః సాయముదితః సన్ అస్తం గతేన పత్యా సూర్యేణ ముక్తాం వియోగినీం భానోర్భార్యాం బిసినీం పద్మినీం యద్యస్మాద్గతరాత్రావపీడయత్సంకోచితవాన్। అథ చ,— కరైర్ధూషితవాన్। యదపి యస్మాచ్చన్ద్రే పద్మినీం పీడయతి సతి కుముద్వతీ కుముదవికాసవ్యాజేన రాత్రౌ జహాస। అత ఏవ హేతోస్తదుభయం చన్ద్రకుముదినీరూపం ద్వయమిదానీం కర్కన్ధూఫలవత్పక్వబదరవత్ కోపాదివారుణరోచిషి రక్తకాన్తౌ నవార్కే తరుణాదిత్యే ప్రసరతి ప్రకర్షేణాగచ్ఛత్యుదయతి సతి నిజశఙ్కయా స్వకృతానాచారనిమిత్తభయేనేవ ప్రయోజకేన సంకోచితం సంకోచం ప్రాపితమ్। నిష్ప్రభీకృతమిత్యర్థః। ఇత్యహం శఙ్కే మన్యే। సూర్య ఉదితః, పద్మినీ చ వికసితా, చన్ద్రో

నిష్ప్రభోఽస్తమేతి, కుముదినీ సంకుచితేతి భావః। అన్యత్రాప్యుక్తం ప్రమేయం బోద్ధవ్యమ్। సంకోచితమితి ణ్యన్తాత్కర్మణి నిష్ఠా। అన్యథా వ్యాఖ్యానే సంకుచితమిత్యేవ స్యాత్। తదుభయం నిజశక్త్యా కరణభూతయా స్వయమేవ సంకుచితుం కృతారమ్భమితి వా వ్యాఖ్యేయమ్। కర్కన్ధూకు(క)ణేతి పాఠశ్చిన్త్యః। గ్రన్థవిస్తరభయాత్ సాధ(ని)కాది నోక్తమ్। సుబుద్ధిభిర్వివిచ్య బోద్ధవ్యమ్॥౫౧॥

శ్రుతిమయతనోర్భానోర్యానేఽవనేరధరాధ్వనా

విహరణకృతః శాఖాః సాక్షాచ్ఛతాని దశ త్విషామ్।

నిశి నిశి సహస్రాభ్యాం దృగ్భిః శృణోతి సహస్వరాః

పృథగహిపతిః పశ్యత్యస్యాక్రమేణ చ భాస్వరాః॥౫౨॥

శ్రుతీతి॥ అహిపతిః శేషో జ్యోతిఃశాస్త్రానుసారేణావనేర్భూమేరధరాధ్వనాఽధస్తనేన మార్గేణ పాతాలమార్గేణ రాత్రౌ విహరణకృతః పరిభ్రమతః, తథా,— శ్రుతిమయీ వేదరూపా తనుర్దేహో యస్య తస్యాస్య భానోస్త్విషాం దశ శతాని ఏకసహస్రమేవ దశ శతాని కఠకణ్వాదిశాఖాః నిశి రాత్రౌ సహస్రఫణత్వాత్ప్రతిఫణం చ నేత్రద్వయసద్భావాద్ద్వాభ్యాం సహస్రాభ్యాం దృగ్భిః సహస్రద్వయపరిమితాభిర్దృష్టిభిరక్రమేణ యుగపత్పృథక్చక్షుఃశ్రవస్త్వాత్సాక్షాచ్ఛృణోతి పశ్యతి చేత్యహం జానే। క్రియాద్వయే క్రమేణ హేతుద్వయమ్— యతః సహస్వరాః స్వరూపేణోదాత్తతయోదాత్తాదిస్వరైః సహ వర్తమానాః। స్వరాణాం శబ్దరూపత్వాచ్ఛృణోతి। తథా,— భాస్వరాః శుక్లభాస్వరరూపాః। తతః సాక్షాత్పశ్యతి చ। రాత్రౌ పాతాలగామిత్వాత్తత్ర చ శేషస్య వర్తమానత్వాద్వేదమయశరీరస్య కిరణసహస్రరూపం శాఖాసహస్రం శేషో నేత్రసహస్రద్వయస్య సత్త్వాద్యుగపత్పృథగేకేన నేత్రసహస్రేణ శృణోతి, ద్వితీయేన చ పశ్యతీతి యుగపత్పృథక్ శ్రవణదర్శనాభ్యామేవ శేషనేత్రసహస్రద్వయస్య సార్థక్యమభూదిత్యర్థః। 'శ్రుతిమయతరోః' ఇతి పాఠే— వేదవృక్షరూపస్య వృక్షస్య శాఖా యుక్తాః। 'అధ్వనా బలిసద్మనా' ఇతి పాఠే— 'బలిసద్మ రసాతలమ్' ఇత్యభిధానాత్స ఏవార్థః। దశశతానీతి కాకాక్షివదుభయత్రాపి సంబధ్యతే। సహస్వరాః, 'వోపసర్జనస్య' (౬।3।౮౨) ఇతి పాక్షికత్వాత్సభావాభావః॥౫౨॥

బహునఖరతా యేషామగ్రే ఖలు ప్రతిభాసతే

కమలసుహృదస్తేఽమీ భానోః ప్రవాలరుచః కరాః।

ఉచితముచితం జాలేష్వన్తఃప్రవేశిభిరాయతైః

కియదవయవైరేషామాలిఙ్గితాఙ్గులిలఙ్గిమా॥౫౩॥

బహ్వీతి॥ యేషాం కరాణాం ఖరతా తీక్ష్ణతాఽగ్రే పూర్వం పూర్వాహ్ణసమయే బహ్వాతితరాం న ప్రతిభాసతే స్ఫురతి। సర్వథా నోపలక్ష్యత ఇత్యర్థః। యద్వా,— నసమాసేన నఖరతాఽతీక్ష్ణతా। పూర్వాహ్ణే యేషామతితరాం తీక్ష్ణత్వాభావ ఉపలభ్యతే। ఖలు నిశ్చితమ్। అథ చ,— యేషాముపరిభాగే బహవో నఖరా నఖా యేషాం తత్తోపలభ్యతే। తేఽమీ ప్రత్యక్షదృశ్యా వికాసహేతుత్వాత్కమలానాం సుహృదో వన్ధోర్భానోః కమలవన్ధవో వా కరాః కిరణా ఏవ పాణయః ప్రవాలరుచో విద్రుమవద్రక్తకాన్తయః, అథ చ,— ప్రకృష్టబాలకాన్తయోఽతిబాలాః, అథ చ,— బాలపల్లవవద్రక్తకాన్తయః। దృశ్యన్త ఇతి శేషః। తథా,— జాలేష్వన్తఃప్రవేశిభిర్గవాక్షాదివివరమధ్యప్రవిష్టైః, అత ఏవ— ఆయతైస్తద్వశాదేవ దణ్డవద్దీర్ఘీభూతైరేషామేవ కియదవయవైః కతిపయైరవయవైః కరణైరేషాం కిరణానాం పాణినాం చ య ఆలిఙ్గితః సంబద్ధశ్చాసావఙ్గులిలఙ్గిమా చ, అఙ్గులివల్లఙ్గిమా భఙ్గిమా, అథ చ,— అఙ్గులిభిర్లఙ్గిమా ఆలిఙ్గితాఙ్గులిలఙ్గిమా తదుచితముచితమ్। ఇయమతిశయేనౌచితీ। గవాక్షవివరప్రవిష్టైః కిరణావయవైః కిరణానామఙ్గులితుల్యత్వాదాశ్రితాఙ్గులివచ్చారుతా యుక్తైవ। పాణీనామపి దీర్ఘైః కతిపయైరఙ్గులికృతా చారుతా భవతీత్యపి యుక్తమేవేత్యర్థః జాలేష్వన్తఃప్రవేశిభిరాయతైరేషాం కియదవయవైః కర్తృభిరఙ్గులిలఙ్గిమా ఆలిఙ్గితా గవాక్షవివరప్రవేశానన్తరం సమాలిఙ్గిష్యత ఇత్యుచితమ్। 'అఙ్గులిచారుతా' ఇతి పాఠః స్పష్టార్థః। 'నఖోఽస్త్రీ నఖరః' ఇత్యమరః। ఉచితముచితమ్ వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః। ప్రవేశిభిస్తాచ్ఛీల్య ఆవశ్యకే వా ణినిః। ఆలిఙ్గితా, లిగిధాతోః పక్షే కర్మణి లుట్ పక్షే నిష్ఠా। లఙ్గతి రమణీయతయా చిత్తం ప్రాప్నోతీతి గత్యర్థాల్లగిధాతోః పచాద్యచి పృథ్వాదేరాకృతిగణత్వాదిమనిచ్ సమర్థనీయః॥౫౩॥

నయ నయనయోర్ద్రాక్పేయత్వం ప్రవిష్టవతీరమూ-

ర్భవనవలభీజాలాన్నాలా ఇవార్కకరాఙ్గులీః।

భ్రమదణుగణక్రాన్తా భాన్తి భ్రమన్త్య ఇవాశు యాః

పునరపి ధృతా కున్దే కింవా న వర్ధకినా దివః॥౫౪॥

నయేతి॥ భో రాజన్! త్వం భవనస్యాధోగృహస్యోపరి వర్తమానానాం వలభీనాం గృహవిశేషాణాం జాలాద్గవాక్షవివరాద్ధేతోర్వలభీమేవార్ధాత్ప్రవిష్టవతీరమూరర్కకరరూపా అఙ్గులీర్జాలప్రవేశాదఙ్గులితుల్యాన్సూర్యకరాన్ అథ చ,— కరేష్వఙ్గులీనాం యుక్తత్వాదర్కకరాణామఙ్గులీర్నాలా ఇవ కమలదణ్డసదృశీర్నయనయోః పేయత్వం

గోచరత్వం (ద్రాక్ శీఘ్రమ్) నయ ప్రాపయ సాదరం పశ్య। త్వన్నేత్రయోః కమలత్వాజ్జాలమార్గప్రవిష్టాస్త్వయా విలోక్యమానా ఏతాస్త్వన్నేత్రకమలనాలా ఇవ జనైర్లక్ష్యన్త ఇత్యర్థః। జాలానాం వా కమలతుల్యత్వాత్తన్నాలా ఇవ త్వం పశ్యేతి వా। అమూః కాః— యా భ్రమతాం జాలప్రవిష్టకిరణమధ్యే పరిభ్రమతామణూనాం త్రసరేణ్వాదిరూపరజఃకణానాం గణేన సమూహేనాక్రాన్తా వ్యాప్తాః, అత ఏవ— దివో వర్ధకినా స్వర్లోకతక్ష్ణా శ్వశురేణ విశ్వకర్మణా పునరపి కున్దే శాణచక్రే ధృతా ఆరోపితాః సత్య ఆశు భ్రమన్త్య ఇవ కింవా న భాన్తి, అపి తు,— తథైవ శోభన్తే। యద్వా,— భ్రమన్తః శాణఘర్షణవశాత్పరితః పతన్తో యేఽణవః శాతితతేజసః కణాస్తేషాం గణైరాక్రాన్తత్వం యుక్తమ్। విశ్వకర్మణా సూర్యః శాణమారోపిత ఇతి పురాణమ్। 'నయనయోరాధేయత్వమ్' ఇతి పాఠే— గుణేన వశేనేత్యర్థః। జాలాత్, జాతావేకవచనమ్॥౫౪॥

దినమివ దివాకీర్తిస్తీక్ష్ణైః క్షురైః సవితుః కరై-

స్తిమిరకబరీలూనాం కృత్వా నిశాం నిరదీధరత్।

స్ఫురతి పరితః కేశస్తోమైస్తతః పతయాలుభి-

ర్ధ్రువమధవలం తత్తచ్ఛాయచ్ఛలాదవనీతలమ్॥౫౫॥

దినమితి॥ దివాకీర్తిరివ నాపిత ఇవ దినం దివసస్తీక్ష్ణైః సవితుః కరైరేవ క్షురైర్నిశాం తిమిరకబరీలూనాం తమోరూపాం వేణీం ఛిన్నమూలాం కృత్వా నిరదీధరన్నిర్ధారితవాన్। ముణ్డయిత్వా క్వాపి కశ్చిత్కేశోఽవశిష్టః స్యాదితి గవేషితవానిత్యర్థః। అథ చ,— బహిర్నిష్కాసయామాస। నాపితోఽపి వ్యభిచారాదిదుష్టాం స్వీయాం పరకీయాం వా స్త్రియం క్షురైర్ముణ్డయిత్వా దేశాద్బహిర్నిష్కాసయతి। తతోఽనన్తరం, తస్మాన్ముణ్డనాద్వా పరితస్తత్ర తత్ర పతయాలుభిరధఃపతనశీలైః కేశస్తోమైః కృత్వావనీతలం తేషాం తేషాం వృక్షాదిపదార్థానాం ఛాయా ప్రతిబిమ్బం తస్య ఛలాద్వ్యాజేన ధ్రువం నిశ్చితమధవలం శ్యామం స్ఫురతి శోభతే। వృక్షాద్యధోభాగే కృష్ణత్వం ముణ్డితకబరీపతయాలుకేశసంబన్ధకృతమ్, న తు ప్రతిబిమ్బకృతమిత్యర్థః। ఛాయావ్యతిరిక్తం సర్వమపి తమో దివసేన సూర్యకరైర్నాశితమితి భావః। 'దివాకీర్తిస్తు నాపితః' ఇత్యమరః। కబరీ, 'జానపద–' (౪।౧।౪౨) ఇతి జీష్। లూనామ్, ల్వాదిత్వాన్నిష్ఠానత్వమ్। నిరదీధరత్, ధారేశ్చజి 'ణౌ చఙి–' (౭।౪।౧) ఇత్యుపధాహ్రస్వత్వేఽభ్యాసస్య సన్వద్భావాదిత్వమ్, 'దీర్ఘో లఘోః' (౭।౪।౯౪) ఇతి దీర్ఘః। తత్తచ్ఛాయేతి, 'విభాషా సేనా–' (౨।౪।౨౫) ఇతి వా నపుంసకత్వమ్॥౫౫॥

ఇదానీం శాఙ్ఖికానాం శఙ్ఖశబ్దం శ్రుత్వా తద్వ్యాజేన నలయశోవర్ణనం కుర్వన్తిం—

బ్రూమః శఙ్ఖం తవ నల! యశః శ్రేయసే సృష్టశబ్దం
యత్సోదర్యం స దివి లిఖితః స్పష్టమస్తి ద్విజేన్ద్రః।
అద్ధా శ్రద్ధాకరమిహ కరచ్ఛేదమప్యస్య పశ్య
మ్లానిస్థానం తదపి నితరాం హారిణో యః కలఙ్కః॥౫౬॥

బ్రూమ ఇతి॥ హే నల! వయం శ్రేయసే మఙ్గలాయ సృష్టః కృతః శబ్దో యస్య తం శఙ్ఖం తవ

---

3 'నిశాం శర్వరీం తిమిరకబరీం ధ్వాన్తలక్షణాం వేణీం లూనాం కృత్వా ఛిన్నమూలాం విధాయ। 'తిమిరకవరీలూనామ్' ఇతి పాఠస్తు లూనశబ్దస్య క్తాన్తత్వేన పూర్వనిపాతప్రాప్తేరుపేక్ష్యః' ఇతి సుఖావబోధా। '-"జాతికాలసుఖాదిభ్యః పరవచనమ్" (౬।౨।౧౭౦) ఇతి లూనేతి నిష్ఠాయాః (న్తస్య) పరనిపాతః। '-"బహువ్రీహేశ్చాన్తోదాత్తాత్" (౪।౧।౫౨) ఇతి ఙీష్' ఇతి జీవాతుః। ఏవం చ 'లూనీమ్' ఇతి పాఠో మల్లినాథసంమతః ప్రతిభాతి।

యశ ఏవ బ్రూమః త్వత్కీర్తిమేవ శఙ్ఖరూపతయా వర్ణయామః। శాఙ్ఖికైర్యః శఙ్ఖో వాద్యతే తత్త్వద్యశ ఏవ। తద్వదుజ్జ్వలతరం తవ యశ ఇత్యర్థః। శఙ్ఖస్వనో హి మఙ్గలదాయకః। త్వద్యశోఽపి లోకానాం శుభాయ తవ పుణ్యశ్లోకత్వాద్భవతి। యస్య శఙ్ఖస్య యశసశ్చ సముద్రప్రభవత్వాచ్ఛుభ్రతరత్వాచ్చ సోదర్యః సమానోదర్యో భ్రాతా స ప్రసిద్ధో ద్విజేన్ద్రశ్చన్ద్రో దివి స్పష్టం లిఖితోఽస్తి। నిష్ప్రభత్వాచ్చిత్రలిఖిత ఇవ నిర్వ్యాపారః స్ఫుటో దృశ్యత ఇత్యర్థః। త్వమిహ గగనే ప్రత్యూషసమయే వాస్య చన్ద్రస్యాద్ధా నిశ్చితం శ్రద్ధాకరం

శఙ్ఖసహోదరత్వాస్తిక్యబుద్ధిజనకం కరచ్ఛేదం కిరణవినాశమపి పశ్య। శఙ్ఖేఽపి కిరణా న సన్తి, అస్యాపీదానీం న సన్తి। కిం చ,— అస్య హరిణసంబన్ధీ హారిణో యః కలఙ్కస్తద్రూపం నితరామతిశయితం మ్లానేః శ్యామతాయాః స్థానమపి పశ్య। శఙ్ఖస్యాప్యుదరభాగే నితరాం శ్యామతాస్తి, సా చన్ద్రేఽపి। తస్మాదపి చన్ద్రస్య శఙ్ఖసోదర్యత్వం నిశ్చితం, తథా చన్ద్రమపి తవ యశో బ్రూమ ఇత్యర్థః। ఉక్తప్రకారేణ శఙ్ఖసోదర్యత్వం చన్ద్రస్య యద్యప్యస్తి (తదపి) తథాపి హరిణసంబన్ధీ యః కలఙ్కస్తదస్య సుతరాం మ్లానిస్థానం పశ్య। చన్ద్రస్య శ్రద్ధేయశఙ్ఖభ్రాతృత్వేఽపి నిష్కలఙ్కం శఙ్ఖమేవ తవ యశో బ్రూమః, న తు సకలఙ్కం చన్ద్రమితి భావ ఇతి వా। అథ చ,— హే రాజన్! తవ యశఃశ్రేయసే యశోవివృద్ధయే సృష్టశబ్దం విరచితస్మృతివాక్యం శఙ్ఖనామానం మునిం బ్రూమః। శఙ్ఖస్తవ యశోవివృద్ధయే స్మృతిం చకారేత్యర్థః। యస్య శఙ్ఖమునేః సోదర్యో భ్రాతా స లిఖితనామా ద్విజేన్ద్రో బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠో దివి స్పష్టమస్తి। ఇహ లిఖితే శ్రద్ధాకరం సత్యవిశ్వాసకారకమద్ధా సాక్షాన్నిశ్చితం వా కరయోః పాణ్యోశ్ఛేదం కర్తనమపి పశ్య। అథ చ,— శ్రేయసే లోకానాం కల్యాణాయ సృష్టః పుణ్య(శ్లోకో) నల ఇతి శబ్దో యస్మిన్నేవంభూతం తవ యశః శఙ్ఖనామానమృషిం బ్రూమః సమానధర్మత్వాత్, న తు తద్భ్రాతరం కలఙ్కిత్వాత్। సోఽపి ధర్మార్థస్మృతివాక్యాని సృష్టవాన్। యస్య భ్రాతేతి పూర్వవత్। లిఖితస్య చౌర్యం హస్తచ్ఛేదశ్చ భారతే జ్ఞాతవ్యః। శాఙ్ఖికాస్త్వత్ప్రబోధార్థం శఙ్ఖం వాదయన్తి, తస్మాచ్ఛీఘ్రముత్తిష్ఠేతి భావః। లిఖితమునిరేవ దివి తారాశఙ్ఖో జాత ఇతి కేచిత్। సమానోదరే శయిత ఇత్యర్థే 'సోదరాద్యత్'(?) ఇతి యత్। అస్మాదేవ నిర్దేశాద్యత్ప్రత్యయవివక్షాయామేవ 'విభాషోదరే' (౬।౩।౮౮) ఇతి పాక్షికః సమానస్య సః। హారిణః, సంబన్ధేఽణ్, పక్షే ఆవశ్యకే ణినిః॥౫౬॥

తారాశఙ్ఖవిలోపకస్య జలజం తీక్ష్ణత్విషో భిన్దతః

సారమ్భం చలతా కరేణ నిబిడాం నిష్పీడనాం లమ్భితః।

ఛేదార్థోపహృతామ్బుకమ్బుజరజోజమ్బాలపాణ్డూభవ-

చ్ఛఙ్ఖచ్ఛిత్కరపత్రతామిహ వహన్నస్తంగతార్ధో విధుః॥౫౭॥

తారేతి॥ విశాఖానక్షత్రరూపస్య మాతృమణ్డలసంజ్ఞస్య శఙ్ఖాకారత్వాచ్ఛఙ్ఖస్య విలోపకః స్వప్రభయా వినాశకస్తస్య, తథా,— జలజం కమలాని భిన్దతో వికాసయతః। అథ చ,— యతస్తారాశఙ్ఖవిలోపకస్య, అత ఏవ జలజం శఙ్ఖం ఖణ్డయతః। తీక్ష్ణత్విషః సూర్యస్యైవ శాఙ్ఖికశిల్పినా సారమ్భం సోద్యోగం చలతా ప్రసరతా। అథ చ,— ఘర్షణవశాత్సాటోపం గమనాగమనే కుర్వతా। కరేణ రశ్మినా పాణినా చ నిబిడాం నిష్పీడనాం బాధాం దృఢాం యన్త్రణాం చ లమ్భితః ప్రాపితః। అస్తంగతమర్ధం యస్య స విధుశ్చన్ద్రః శఙ్ఖచ్ఛేదసౌకర్యార్థముపహృతమానీతం యదమ్బు జలం తస్య

కమ్బుజరజోజమ్బాలశ్ఛిద్యమానశఙ్ఖసంజాతరజశ్చయకర్దమః। ఉదకసంబన్ధాద్రజః కర్దమీ భవతి। తేన పాణ్డూభవల్లోహమయత్వాదధవలమపి ధవలపఙ్కవశాద్ధవలం భవద్యచ్ఛఙ్ఖచ్ఛేదకారి కరపత్రం తద్భావమిహ ప్రాతఃసమయే వహతి। శాఙ్ఖికశిల్పినో హి ఛేదసౌకర్యార్థం ఛిద్యమానశఙ్ఖాదిదేశే జలం క్షిపన్తి। దృఢతరగ్రన్థిచ్ఛేదాదౌ చ కరపత్రం కరేణ నిబిడం పీడయన్తి। శఙ్ఖాదిచ్ఛేదకకరపత్రం చార్ధచన్ద్రాకారం సంజాతరజఃపఙ్కపాణ్డురం చ భవతి। అస్తమితార్ధశ్చన్ద్రస్తాదృక్కరపత్రతుల్యో దృశ్యత ఇత్యర్థః। సూర్యోదయో జాతః, తారా లుప్తాః, కమలాని వికసితాని, చన్ద్రశ్చార్ధేనాస్తమిత ఇతి భావః। జలజం, కరేణేతి చ పక్షే జాత్యేకవచనమ్। పాణ్డూభవదితి చ్విః॥౫౭॥

జలజభిదురీభావం ప్రేప్సుః కరేణ నిపీడయ-

త్యశిశిరకరస్తారాశఙ్ఖప్రపఞ్చవిలోపకృత్।

రజనిరమణస్యాస్తక్షోణీధరార్ధపిధావశా-

ద్ధధతమధునా బిమ్బం కమ్బుచ్ఛిదః కరపత్రతామ్॥

జలజేతి॥ జలజం కమలం శఙ్ఖశ్చ। కరేణాంశునా పాణినా చ। అయం శ్లోకః పూర్వేణ సమానార్థత్వాత్క్షేపకః॥

యత్పాథోజవిముద్రణప్రకరణే నిర్నిద్రయత్యంశుమా-

న్దృష్టీః పూర్ణయతి స్మ యజ్జలరుహామక్ష్ణా సహస్రం హరిః।

సాజాత్యం సరసీరుహామపి దృశామప్యస్తి తద్వాస్తవం

యన్మూలాద్రియతేతరాం కవినృభిః పద్మోపమా చక్షుషః॥౫౮॥

యదితి॥ అంశుమాన్ పాథోజానాం కమలానాం విముద్రణప్రకరణ ఉన్మీలనప్రస్తావ ఏవ యద్యస్మాద్దృష్టీర్లోకనేత్రాణి నిర్నిద్రయతి విగతనిద్రాణి కరోత్యున్మీలయతి। యస్మాచ్చ హరిః శ్రీవిష్ణుః శివపూజాసమయే ఏకకమలన్యూనం జలరుహాం కమలానాం సహస్రం స్వీయేనాక్ష్ణా పూర్ణయతి స్మ తత్తస్మాత్సరసీరుహాం దృశామపి వాస్తవమబాధితం సాజాత్యం తుల్యజాతీయత్వమస్తి। యత్సాజాత్యం మూలమారోపకారణం యస్యాస్తాదృశీ యన్నిబన్ధనా చక్షుషః పద్మేన సహ ఉపమా సాదృశ్యం కవినృభిః కాలిదాసాదిభిః కవిభిరాద్రియతేతరామత్యాదరేణోపనిబధ్యతే। యది నేత్రాణి కమలసజాతీయాని

నాభవిష్యన్, తర్హి రవిః కమలోన్మీలనప్రస్తావే తాని నోదమీలయిష్యత్। శ్రీవిష్ణుశ్చ కమలసహస్రం నేత్రేణ నాపూరయిష్యత్। న హ్యన్యప్రస్తావేఽన్యస్య యోగ్యతాఽస్తి। తస్మాద్దృశాం కమలానాం చ సాజాత్యం వాస్తవమస్త్యేవేత్యర్థః। ఉదితః సూర్యః, కమలాని వికసితాని, సర్వోఽపి జనః ప్రబుద్ధః, తస్మాత్త్వమపి ప్రబుధ్యస్వేతి భావః। విష్ణుః స్వచక్షుషా కమలసహస్రం పూరితవానితి లిఙ్గపురాణాదౌ ద్రష్టవ్యమ్। విముద్రణేతి, విగతముద్రం కరోతీతి ణ్యన్తాద్భావే ల్యుట్। నిర్నిద్రయతి, 'తత్కరోతి' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణిచ్। పూర్ణయతీత్యత్రాపి సమానా జాతిః సాజాత్యమితి విగ్రహే చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్, (స తు) 'సమానస్య–' (౬।౩।౮౪) ఇతి యోగవిభాగాత్సమానస్య సః। వాస్తవమ్, ఆగతార్థే సంబన్ధే వాఽణ్। తత్త్వపర్యాయావ్యయవస్తుశబ్దాత్ ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థే వా। పద్మోపగా, షష్ఠీసమాసః॥౪౮॥

అవైమి కమలాకరే నిఖిలయామినీయామిక-

శ్రియం శ్రయతి యత్పురా వితతపత్రనేత్రోదరమ్।

తదేవ కుముదం పునర్దినమవాప్య గర్భభ్రమ-

ద్ద్విరేఫరవఘోరణాఘనముపైతి నిద్రాముదమ్॥౪౯॥

అవైమీతి॥ యత్ కుముదం కమలానామాకరే ఖ(ష)ణ్డే సరసి వా। అథ చ,— కమలాయాః సంపద్రూపాయా లక్ష్మ్యా ఆకరే గృహే కోశాగారే, వితతం విస్తారితం పత్రరూపనేత్రాణాముదరం యేన, వితతాని పత్రాణ్యేవ నేత్రమధ్యాని యేన, తద్వికస్వరమ్। అథ చ,— ప్రసారితపక్ష్మనేత్రోదరమ్ ఉన్మీలితనేత్రమ్। సత్ (సా) నిఖిలయామిన్యాః సకలరాత్రిసంబన్ధినో యామికస్య రాత్రిచతుఃప్రహరప్రాహరికస్య సకలరాత్రిజాగరూకస్య శ్రియం శోభాం పురా శ్రయత్యశిశ్రియత్। సాయమారభ్య సూర్యోదయావధి యద్వికసితమభూత్। అథ చ,— సకలాం రాత్రిం జజాగార, తదేవ కైరవం పునరిదానీం దినమవాప్య గర్భే భ్రమన్తః సూర్యకిరణసంబన్ధసంజాతశీఘ్రసంకోచవశాన్నిర్గన్తుమశక్తేరన్తఃసంచారిణో ద్విరేఫాస్తేషాం నిర్వన్ధసంజాతో రవస్తద్రూపా యా ఘోరణా ప్రసుప్తఘర్ఘరారవాడమ్బరస్తస్యా ఘనం నివిడం యథా తథా నిద్రాముదం నిద్రాసంబన్ధిసుఖముపైతి। అన్తర్గతభ్రమరః సన్ సంకుచతీత్యర్థః। అథ చ,— యః కోశాగారే సకలాం రాత్రిం జాగర్తి స దివసే ఘోరణాఘనం యథా తథా నిద్రాతీత్యర్థః। ఇత్యహమవైమి। పురా శ్రయతీతి, 'పురి లుఙ్ చాస్మే' (౩।౨।౧౨౨) ఇతి భూతే లట్। 'భీమ'శబ్దార్థాద్ఘురేర్ణిజన్తాత్ 'ణ్యాసశ్రన్థః—' (౩।౩।౧౦౭) ఇతి యుచ్॥౪౯॥

ఇహ కిముషసి పృచ్ఛాశంసికింశబ్దరూప-

ప్రతినియమితవాచా వాయసేనైష పృష్టః।

భణ ఫణిభవశాస్త్రే తాతజః స్థానినౌ కా-

వితి విహితతుహీవాగుత్తరః కోకిలోఽభూత్॥౬౦॥

ఇహేతి॥ ఇహ ప్రభాతే పృచ్ఛాశంసినః ప్రశ్నవాచినః కింశబ్దస్య ప్రథమాన్తం రూపం తేనైవ ప్రతినియమితా ప్రతిక్షణం శబ్దాన్తరభాషణాద్వ్యావర్తితా వాగ్యేన కౌ కౌ ఇతి నియతభాషిణా వాయసేన కాకేన ఫణినః శేషాద్భవముత్పన్నం మహాభాష్యలక్షణశాస్త్రమ్। పాణినీయమితి యావత్। తత్ర తాతజ్లక్షణాదేశస్య స్థానినౌ ఆదేశినౌ కౌ భణ కథయేతి పృష్టః కృతప్రశ్న ఏష కోకిలో విహితా కృతా యా తుహీతివాక్ సైవోత్తరం యస్యైవంభూతోఽభూత్ కిమ్। కాకః ప్రాతః స్వభావతః 'కౌ కౌ' ఇతి వదతి। కోకిలశ్చ 'తుహీ తుహీ' ఇతి। కాకః స్వభావాత్ 'కౌ కౌ' ఇతి ప్రథమాద్వివచనాన్తం ప్రశ్నశబ్దం బ్రూతే, కోకిలశ్చ 'తుహీ తుహీ' ఇతి। తత్రోత్ప్రేక్షా। తుశ్చ హిశ్వ తుహీ, 'తుహ్యోస్తాతఙ్ఙాశిష్యన్యతరస్యామ్' (౭।౧।౩౫) ఇతి పాణినిసూత్రస్మరణశీలః సన్ తుహిస్థానే తాతజో విధానాత్తుహీతి తాతజః స్థానినావిత్యుత్తరం కోకిలో దత్తవాన్ కిమ్। ప్రభాతం జాతం, కాకాదయః శబ్దాయన్తే ఇతి భావః। సూత్రవార్తికయోర్మహాభాష్యేణైవార్థసంపాదనాత్ఫణిభవేత్యుక్తమ్। స్థానం ప్రసఙ్గః సోఽస్త్యనయోరితి స్థానినౌ, అత ఇనిః॥౬౦॥

దాక్షీపుత్రస్య తన్త్రే ధ్రువమయమభవత్కోఽప్యధీతీ కపోతః

కణ్ఠే శబ్దౌఘసిద్ధిక్షతబహుకఠినీశేషభూషానుయాతః।

సర్వం విస్మృత్య దైవాత్స్మృతిముషసి గతాం ఘోషయన్ఘుసంజ్ఞాం

ప్రాక్సంస్కారేణ సంప్రత్యపి ధువతి శిరః పట్టికాపాఠజేన॥౬౧॥

దాక్షీతి॥ అయమాకర్ణ్యమానశబ్దః కోఽపి కశ్చిత్కపోతో ఘూకలక్షణః పక్షీ దాక్షీపుత్రస్య దక్షగోత్రసంజాతమాతృకస్య పాణినేస్తన్త్రే పాణినీయవ్యాకరణేఽధీతం పఠనమస్యాస్తీతి పఠితపాణినీయవ్యాకరణోఽభవత్। అనేకేషు పాణినిశిష్యేషు మధ్యే కోఽపి కపోతరూపః శిష్యోఽభూత్। 'ధ్రువమ్' ఇత్యహముత్ప్రేక్షే। కింభూతః— తదధ్యయనవశాదేవ కణ్ఠే దేవాదిశబ్దౌఘానాం సిద్ధయే ఉదాహరణసాధనాయ క్షతా ఘృష్టా బహ్వీ కఠినీ ఖటికా తస్యాః శేషోఽఙ్గులీలగ్నోఽవశిష్టభాగస్తద్రూపయా భూషయానుయాతః సంబద్ధః। ఖటికాశేషరేఖయా కణ్ఠేఽలంకృత ఇత్యర్థః। బాలా హి పట్టికాదౌ ఖటికయా లిఖితం పఠిత్వా సరస్వతీబుద్ధ్యా

సాయం లిపిప్రోఞ్ఛనాఙ్గులిలగ్న ఖటికాదిరజసా కణ్ఠే రచయన్తీతి। కపోతస్య ధూసరే కణ్ఠే స్వభావేనైవ ధవలా రేఖా భవతి। యః కపోతః సర్వమపి శాస్త్రం విస్మృత్య దేవాత్స్మృతిం గతాముషసి ప్రాతః స్మృతాం 'దాధా ఘ్వదాప్' (౧।౧।౨౦) ఇతి పాణినికృతాం ఘుసంజ్ఞాం పునర్విస్మరణభియా ఘోషయన్పునః పునః పఠన్సన్ భూయసి కాలేఽతీతేఽపి సంప్రత్యపి ప్రాక్ కాష్ఠఘటితపట్టికాలిఖితసూత్రపాఠాదిపాఠజేన సంస్కారేణ పటుతరాభ్యాసాహితవాసనయా శిరో ధువతి। విస్మృతస్య ప్రాతః స్మృతిర్భవతి। కపోతాశ్చ ప్రాతః(ఘు)శబ్దం కుర్వన్తి, శిరశ్చ కమ్పయన్తి, తస్మాదియముత్ప్రేక్షా। బాలాశ్చ శ్యామాసు కాష్ఠఘటితపట్టికాసు ఖటికాదిలిఖితం ధవలాక్షరం సూత్రపాఠాద్యావేశేన ఘోషయన్తః శిరః కమ్పయన్తి। యోఽపి విస్మృతం పునః స్మరతి సోఽపి శిరః కమ్పయతి। దక్షస్యాపత్యమ్, 'అత ఇఞ్' (౪।౧।౯౫) ఇతీఞి 'ఇతో మనుష్యజాతేః' (౪।౧।౬౫) ఇతి ఙీష్। తన్త్రే 'క్తస్యేన్విషయస్య కర్మణి' (వాం ౧౪౮౫) ఇతి కర్మణి సప్తమీ। అధీతమనేనేత్యధీతీ ఇష్టాదేరాకృతిగణత్వాదినిః। ఘోషయన్, చౌరాదికాద్ఘుషేః శతా। ధువతి, దీర్ఘాత్తౌదాదికాత్ 'ధూ కమ్పే' ఇత్యస్మాచ్ఛస్య ఙిత్వాద్గుణనిషేధే ఉవఙ్॥౬౧॥

పౌరస్త్యాయాం ఘుసృణమసృణశ్రీజుషో వైజయన్త్యాః

స్తోమైశ్చిత్తం హరతి హరితి క్షీరకణ్ఠైర్మయూఖైః।

భానుర్జామ్బూనదతనురసౌ శక్రసౌధస్య కుమ్భః

స్థానే పానం తిమిరజలధేర్భాభిరేతద్భవాభిః॥౬౨॥

పౌరస్త్యాయామితి॥ జామ్బూనదతనురుత్తమస్వర్ణతుల్యస్వరూపోఽత ఏవ శక్రసౌధస్య వైజయన్తాఖ్యస్యోపరివర్తీ సువర్ణకలశరూపోఽసౌ భానుః పౌరస్త్యాయాం హరితి ప్రాచ్యాం దిశి ఘుసృణేన కుఙ్కుమేన కుఙ్కుమవద్వా మసృణా స్నిగ్ధరక్తా యా శ్రీః శోభా తాం జుషో భజన్త్యా వైజయన్త్యాః పతాకాయాః స్తోమైః సంఘరూపైః క్షీరయుక్తకణ్ఠైర్లక్షణయాతిబాలైర్మయూఖైః కృత్వా చిత్తం హరతి। ఇన్ద్రసౌధస్యోపరివర్తమానా బాలతరాః సూర్యకిరణాస్తదీయరక్తపతాకాసమూహా ఇవ, సూర్యశ్చ స్వర్ణకలశ ఇవ శోభత ఇత్యర్థః। రాజాదిప్రాసాదేషు హి రక్తా భూయస్యః పతాకాః సువర్ణకలశాశ్చ వర్తన్తే। యతోఽయమిన్ద్రసౌధస్య స్వర్ణకుమ్భరూపః, అత ఏవ— ఏతస్మాద్భవాభిరుత్పన్నాభిర్భాభిః కర్త్రీభిః తిమిరరూపోఽతిశ్యామో జలధిస్తస్య పానం గ్రాసేన తిరోధాపనం తత్స్థానే నితరాముచితమ్। కుమ్భోద్భవో హ్యగస్త్యః పూర్వం సముద్రమధాత్। అత ఏతాసామపి భానురూపకుమ్భోద్భవత్వాత్సముద్రపానం యుక్తమిత్యర్థః। సూర్య ఊర్ధ్వమాగతః, తిమిరం చ సర్వం నిరస్తమితి భావః। 'ఘుసృణసుమనః–' ఇతి పాఠే— కుఙ్కుమకేసరశ్రీజుష ఇత్యర్థః।

'తోకైః' ఇతి పాఠే— తోకమపత్యమ్, పతాకాయా అపత్యరూపైస్తత్సదృశైరిత్యర్థః। పురోదేశే భవా, 'దక్షిణాపశ్చాత్పురసస్త్యక్' (౪।౨।౯౮) 'కితి చ' (౭।౨।౧౧౮) ఇతి వృద్ధిః। 'కర్తృకర్మణోః కృతి' (౨।౩।౬౫) ఇతి కర్తరి ప్రాప్తాపి షష్ఠీ 'ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణి' (౨।౩।౬౬) ఇతి నియమేన వ్యావర్తితత్వాత్ తిమిరజలధేరిత్యత్రైవ భవతి, భాభిరిత్యత్ర తు కర్తరి తృతీయైవ॥౬౨॥

ద్విత్రైరేవ తమస్తమాలగహనగ్రాసే దవీభావుకై-

రుస్రైరస్య సహస్రపత్రసదసి వ్యశ్రాణి ఘస్రోత్సవః।

ఘర్మాణాం రయచుమ్బితం వితనుతే తత్పిష్టపిష్టీకృత-

క్ష్మాదిగ్వ్యోమతమోఘమోఘమధునా మోఘం నిదాఘద్యుతిః॥౬౩॥

ద్విత్రైరితి॥ తమస్తమాలానాం తిమిరరూపాతిశ్యామలతరూణాం గహనస్య గామ్భీర్యస్యైవ వనస్య వా గ్రాసే వినాశే దవీభావుకైర్వనవహ్నితాం వ్రజద్భిర్ద్విత్రైరల్పసంఖ్యైరేవాస్య సూర్యస్యోస్రైః కిరణైః సహస్రపత్రాణాం సదస్యాకరే ఘస్రోత్సవో దినసంబన్ధీ హర్షో వికాసో యస్మాద్వ్యశ్రాణి వితీర్ణః। తత్తస్మాత్కారణాన్నిదాఘద్యుతిః సూర్యః ఘర్మాణాముష్ణానాం కిరణానామోఘం సమూహమధునా ద్విత్రైరేవ కరైస్తభోవినాశే పద్మవికాసే చ జాతే రయచుమ్బితం వేగవత్తరం మోఘం నిష్ఫలం వితనుతే విస్తారయతి। కింభూతమ్— అత ఏవ— పిష్టస్య పిష్టం పిష్టపిష్టమతత్తత్కృతం పిష్టపిష్టీకృతమత్యన్తచూర్ణీకృతం క్ష్మాదిగ్వ్యోమ్నాం భూదిగ్గగనానాం తమ ఏవాఘం మాలిన్యాత్పాతకం యేన। తిమిరవినాశస్య కమలవికాసస్య చ ద్విత్రైరేవ కిరణైః కృతత్వాదన్యకిరణైస్తత్కరణే పిష్టపేషణాత్తద్వైయర్థ్యమిత్యర్థః। 'దవదావౌ వనారణ్యవహ్నీ', 'కిరణోస్రమయూఖ–' ఇత్యాది, 'ఘస్రో దినాహనీ–' ఇత్యాద్యమరః। ద్వౌ వా త్రయో వా ద్విత్రాః, 'సంఖ్యయాఽవ్యయా–' (౨।౨।౨౫) ఇతి బహువ్రీహౌ 'బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే–' (౫।౪।౭౩) ఇతి డచ్। దవీభావుకైః, భువో 'లషపతపద–' (౩।౨।౧౫౪) ఇతి తాచ్ఛీల్యాదావుకఞి అదవా దవా భావుకా ఇత్యర్థే చ్విః। వ్యశ్రాణి, దానార్థాచ్ఛ్రణతేః చౌరాదికాచ్ఛ్రాణయతేర్వా కర్మణి చిణ్। చుమ్బితమ్, పిష్టీకృతమితి చ కర్మణి భావే చ నిష్ఠా॥౬౩॥

దూరారూఢస్తిమిరజలధేర్వాడవశ్చిత్రభాను-

ర్భానుస్తామ్యద్వనరుహవనీకేలివైహాసికోఽయమ్।

న స్వాత్మీయం కిమితి దధతే భాస్వరశ్వేతిమానం

ద్యామద్యాపి ద్యుమణికిరణశ్రేణయః శోణయన్తి ॥౬౪॥

దూరేతి ॥ అయం భానుస్తిమిరజలధేస్తమఃసముద్రస్య శోషకత్వాద్వాడవో వడవానలః చిత్రభానుర్విభావసుః। తథా,— తామ్యన్త్యాః ఖిద్యన్త్యా వనరుహవన్యాః కమలవన్యా ఏవ కాన్తాయాః కేల్యా క్రీడయా వైహాసికః పరిహాసకః క్రీడానర్మకారీ హేలామాత్రేణ వికాసకశ్చ। తథా,— దూరం గగనమార్గమారూఢ ఊర్ధ్వమాగతః, ఏవంభూతః సన్ స్వాత్మీయం స్వీయం తేజోరూపత్వాత్సహజం భాస్వరశ్వేతిమానం స్వపరప్రకాశకశుక్లభాస్వరరూపత్వమద్యాపి దూరారూఢత్వేఽపి కిమితి కుతో న దధతే ధారయతి? తథా,— ద్యుమణేః సూర్యస్య కిరణశ్రేణయశ్చాద్యాపి ద్యాం గగనం కిమితి శోణయన్తి రక్తీకుర్వన్తీతి ప్రశ్నద్వయమ్। యద్వా,— స్వీయం రూపం రవిర్న ధత్త ఇతి। కుతో జ్ఞాతమిత్యాశఙ్క్య ప్రత్యక్షం ప్రమాణయతి— యద్యస్మాదద్యాపి సూర్యకిరణపఙ్క్తయో ద్యాం శోణయన్తి, తస్మాద్భాస్వరశ్వేతిమా సూర్యేణ న ఘృత ఇతి జ్ఞాయత ఇత్యర్థః। ఏవంవిశిష్టః సూర్యో దూరారూఢః సంజాతః, తస్మాదద్యాపి సూర్యకిరణాః స్వీయం శుక్లభాస్వరత్వం కిమితి న దధతే న ధారయన్తి? ఊర్ధ్వమాగతః సూర్యః, కమలాని చ వికసితాని, తస్మాచ్ఛీఘ్రముత్తిష్ఠేతి భావః। 'చిత్రభానుర్విభావసుః' ఇత్యమరః। దూరారూఢః, గమ్యాదిదర్శనాత్సమాసః। విహాసే నియుక్తః స ప్రయోజనమ్, శిల్పం వాస్యేతి 'తత్ర నియుక్తః' (౪।౪।౬౯) ఇతి, 'శిల్పమ్' (౪।౪।౫౫) ఇతి వా ఠక్। 'ప్రయోజనమ్' (౫।౧।౧౦౯) ఇతి వా ఠఞ్। స్వాత్మీయం, 'వృద్ధాచ్ఛః' (౪।౨।౧౧౪) దధతే 'దధ ధారణే' ఏతస్యైకవచనాన్తమ్, ధాఞశ్చ బహువచనాన్తమ్। శ్వేతిమా, పృథ్వాదిః। శోణీం కుర్వన్తీతి, 'తత్కరోతి—' (గంసూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాత్ 'ణావిష్ఠవత్' ఇతి పుంవద్భావష్టిలోపో వా॥౬౪॥

ప్రాతర్వర్ణనయానయా నిజవపుర్భూషాప్రసాదానదా-

ద్దేవీ వః పరితోషితేతి నిహితామన్తఃపురీభిః పురః।

సూతా మణ్డనమణ్డలీం పరిదధుర్మాణిక్యరోచిర్మయ-

క్రోధావేగసరాగలోచనరుచా దారిద్ర్యవిద్రావిణీమ్॥౬౫॥

ప్రాతరితి॥ సూతా మాగధా మణ్డనమణ్డలీం భూషణశ్రేణీం పరిదధుః తత్తద్ధస్తకర్ణాద్యవయవేషు ధారయామాసుః। కింభూతామ్— అన్తఃపురీభిరవరోధసంచారిణీభిః సఖీభిరిత్యుక్త్వా పురో మాగధానామగ్రే నిహితాం స్థాపితామ్। ఇతి కిమ్— హే మాగధాః! అనయా ప్రాతర్వర్ణనయా ప్రయోజికయా పరితోషితా నితరాం సంతోషం ప్రాపితా దేవీ కృతాభిషేకా

రాజ్ఞీ భైమీ నిజవపుర్భూషాః స్వీయశరీరాలంకారభూతా అనేకవిధసువర్ణమణిప్రభృతీని భూషణాన్యేవ ప్రసాదాన్పారితోషికాణి వో యుష్మభ్యమదాత్ ఇతి। పునః కింభూతామ్— మాణిక్యరోచిర్మయ్యా పద్మరాగప్రభారూపయా క్రోధస్యావేగ ఆడమ్బరస్తేన సరాగలోచనరుచాఽరుణనేత్రరుచా కృత్వా దారిద్ర్యస్య విద్రావిణీం పలాయనకారిణీమ్। మయి స్థితాయామప్యత్ర దారిద్ర్య! త్వం కథం నామ స్థాతుమిచ్ఛసీతి క్రుద్ధయా యయా మాణిక్యప్రభారూపనేత్రారుణకాన్త్యా కృత్వా దారిద్ర్యం దూరాదపసారితమ్। ఏవం ప్రభాతవర్ణనే క్రియమాణే భైమ్యా నిజశరీరభూషణైస్తే సంమానితా ఇత్యర్థః। అన్యోపి రోషారుణలోచనరుచా కించిద్విద్రావయతి। 'ఆన్తఃపురీభిః' ఇతి బహుత్వేన మాణిక్యేత్యాదినా చ భూషణానాం బహుత్వమమూల్యత్వం చ సూచితమ్। 'దేవీ ప్రాదాత్' ఇత్యనేన చ నలః స్నానార్థం గతః ప్రాసాదే నాస్తీతి సూచితమ్। ప్రాతర్లుప్తషష్ఠీకమవ్యయమ్। పరితోషితా, ణ్యన్తాన్నిష్ఠా। ఆన్తఃపురీభిః, సంబన్ధేఽణ్। 'ఆన్తఃపురిక్యా' ఇతి పాఠే— 'అన్తఃపుర'శబ్దాత్ 'అన్తఃపూర్వపదాట్ఠఞ్' (౪।౩।౬౦) ఇతి భవార్థే ఠఞ్। రోచిర్మయేతి, 'స్త్రియాః పుంవత్—' (౬।౩।౩౪) ఇతి పుంవత్॥౬౫॥

ఆగచ్ఛన్భణతాముషః క్షణమథాతిథ్యం దృశోరానశే

స్వర్గఙ్గామ్భుని బన్దినాం కృతదినారమ్భాప్లుతిర్భూపతిః।

ఆనన్దాదతిపుష్పకం రథమధిష్ఠాయ ప్రియాయౌతకే

ప్రాప్తం తైరవరాగతైరవిదితప్రాసాదతో నిర్గమః॥౬౬॥

ఆగచ్ఛన్నితి॥ అథ భూపతిర్నలో బన్దినాం దృశోరాతిథ్యం ప్రేక్షణవిశేషద్యోతితప్రేమభక్తిబాహుల్యనేత్రగోచరత్వమానశే లేభే। కింభూతానామ్— క్షణమాత్రముషః ప్రభాతసమయం భణతాం వర్ణయతామ్। కింభూతః— స్వర్గఙ్గామ్భుని మన్దాకినీజలే కృతదినారమ్భాప్లుతిః కృతప్రాతఃస్నానః। తథా,— అవరాగతైర్నలబహిర్గమనానన్తరమాగతైస్తైర్మాగధైరవిదితోఽజ్ఞాతః ప్రాసాదతో నిర్గమో రాజగృహాద్బహిర్నిర్గమో యస్య। తథా,— ప్రియాయౌతకే భైమీపాణిగ్రహణసమయే కన్యాదానప్రతిష్ఠాఙ్గతయా దీయమానే వస్తుని మధ్యే ప్రాప్తమతిపుష్పకమతిక్రాన్తపుష్పకాఖ్యకువేరవిమానమతిరమణీయవేగవత్తరం సర్వత్రాప్రతిహతగమనం చ రథమధిష్ఠాయారుహ్యానన్దాత్తజ్జవాతిశయసంజాతవర్షాదాగచ్ఛన్। మాగధాగమనాత్పూర్వమ్, న తు వర్ణనానన్తరం ప్రబుద్ధః ప్రాసాదాన్నిర్గచ్ఛన్నిత్యర్థః। అత ఏవ భైమ్యైవ తే సంభావితా ఇతి పూర్వశ్లోక ఉక్తమ్। తస్య పరమధార్మికత్వం సూచితమ్।

కృతదినారమ్భాప్లుతిరాగచ్ఛన్నిత్యనేన వక్ష్యమాణభైమీప్రత్యుద్గమనమ్, ఉత్తరసర్గసంగతిశ్చ సూచితా। నలస్య పుణ్యశ్లోకత్వాత్సర్వత్రాప్రతిహతగతిత్వాత్తస్య చ రథస్య పూర్వమేవ 'సులఙ్ఘ్యాద్రిసముద్రకాపథమ్' ఇత్యాదినా సర్వత్రాప్రతిహతగతిత్వోక్తేశ్చాతిపుష్పకత్వోక్తేశ్చ స్వర్గగమనోక్తిర్యుక్తైవ। ఆనశే, 'అశ్నోతేశ్చ' (౭।౪।౭౨) ఇతి నుట్। అతిపుష్పకమ్, 'అత్యాదయః కాన్తాద్యర్థే—' (వాం ౧౩౩౬) ఇతి సమాసః। రథమ్, 'అధిశీఙ్—' (౧।౪।౪౬) ఇత్యాధారస్య కర్మత్వమ్। 'యౌతకప్రాప్తమ్' ఇతి పాఠే— 'కర్తృకరణే—' (౨।౧।౩౨) ఇతి సమాసః। అవరాగతైః, 'కాలాః' (౨।౧।౨౮) ఇతి ద్వితీయాసమాసః। ప్రాసాదతో నిర్గమః, పఞ్చమీ—' (౨।౩।౪౨) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః, పశ్చాద్బహువ్రీహిః॥౬౬॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

ఏకామత్యజతో నవార్థఘటనామేకాన్నవింశో మహా-

కావ్యే తస్య కృతౌ నలీయచరితే సర్గోఽయమస్మిన్నగాత్॥౬౭॥

శ్రీహర్షమితి॥ ముఖ్యాం నవార్థఘటనామపూర్వార్థనిర్మితమత్యజతోఽముఞ్చతో నూతనమేవ ప్రమేయం సర్వత్ర వదతః శ్రీహర్షస్య। ఏకాన్నవింశః వింశతేః పూరణ ఇత్యర్థే డటి 'తి వింశతేర్డితి' ఇతి తిలోపే చ వింశః। తత ఏకేన న వింశ ఇతి 'తృతీయా' (౨।౧।౩౦) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసే 'ఏకాదిశ్చైకస్య చాదుక్' (౬।౩।౭౬) ఇతి నఞః ప్రకృతిభావః, 'ఏక'శబ్దస్యాదుగాగమః॥౬౭॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే నైషధీయప్రకాశ ఏకాన్నవింశః సర్గః సమాప్తః॥

వింశః సర్గః।

సౌధాద్రికుట్టిమానేకధాతుకాధిత్యకాతటమ్।

స ప్రాప రథపాథోభృద్వాతజాతజవో దివః॥౧॥

సౌధేతి॥ సర్గసంగతిరుక్తైవ। స రథ ఏవ పాథోభృన్మేఘః దివః స్వర్గాద్గగనాచ్చ సౌధో రాజసదనమేవాద్రిస్తస్య కుట్టిమో నానావర్ణానేకమణిబద్ధభూమిః సైవానేకధాతుకా నానావిధగైరికాదిధాతుయుక్తా అధిత్యకోర్ధ్వభూమిస్తస్యాస్తటం పర్యన్తప్రదేశం ప్రాప। కింభూతః — వాతాత్సకాశాద్ (అర్థాదధికో) జాతో జవో వేగో యస్య। యద్వా,— జాతో జవో యస్య స జాతజవః, వాతో జాతజవో యస్మాద్ధేతోః, తేనాపి యస్మాద్రథాత్సకాశాద్వేగః శిక్షితః। అథవా,— (వా) తేన జాతః। మేఘోఽప్యుక్తవిశేషణవిశిష్టః పర్వతోర్ధ్వదేశం గగనాత్పతతి। ధాతుకేతి, 'శేషాద్విభాషా' (౫।౪।౧౫౪) ఇతి కప్॥౧॥

తతః ప్రత్యుదగాద్భైమీ కాన్తమాయాన్తమన్తికమ్।

ప్రతీచీసిన్ధువీచీవ దినోంకారే సుధాకరమ్॥౨॥

తత ఇతి॥ తతః సౌధోపరిభూమిప్రాప్త్యనన్తరం దినోంకారే దినప్రారమ్భే ప్రభాతేఽన్తికమాయాన్తం సుధాకరం చన్ద్రం ప్రతీచీసిన్ధువీచీవ పశ్చిమదిక్సముద్రలహరీవ భైమీ రథాదవతీర్యాన్తికం గృహపరిసరప్రదేశమాగచ్ఛన్తం కాన్తం నలం ప్రతి లక్షీకృత్యోదగాత్ప్రత్యుజ్జగామ। ఏతేన భైమ్యా నల ఆదరాతిశయః సూచితః। 'అన్తికే' ఇత్యపి పాఠః। '—అధికరణే చ' (౨।౩।౩౬) ఇతి చాత్సప్తమీ। వీచీ, 'కృదికారాత్—' (గం సూం ౫౦) ఇతి ఙీష్। ఇతి దినోంకారే, 'ఓమాఙోశ్చ' (౬।౧।౯౫) ఇతి పరరూపమ్॥౨॥

స దూరమాదరం తస్యా వదనే మదనైకదృక్।

దృష్టమన్దాకినీహేమారవిన్దశ్రీరవిన్దత॥౩॥

స ఇతి॥ దృష్టా మన్దాకిన్యా హేమారవిన్దశ్రీర్యేన స నలస్తస్యా వదనే దూరం స్వర్ణకమలాదపి నితరామాదరమవిన్దత లేభే। అత ఏవ మదనే ఏకా కేవలా ముఖ్యా వా దృగ్యస్య సః। స్వర్ణకమలాదప్యధికం తద్దృష్ట్వా సంభోగవాసనయాపశ్యదిత్యర్థః। ఏకా దృగ్యస్యేతి ఏకదృక్, మదనే ఏకదృక్। 'సప్తమీ—' (౨।౩।౩౬) ఇతి యోగవిభాగాత్ సమాసః। మాద్యతి సహర్షా భవతీతి మదనా, నన్ద్యాదిత్వాల్ల్యుః, తతః సమానాధికరణో వా బహువ్రీహిః॥౩॥

తేన స్వర్దేశసందేశమర్పితం సా కరోదరే।

బభ్రాజే బిభ్రతీ పద్మం పద్మవోన్నిద్రపద్మదృక్ ॥౪॥

తేనేతి ॥ సా పద్మేవ శ్రీరివ బభ్రాజే। కింభూతా— స్వర్దేశస్య స్వర్గదేశస్య గమనసమయే మన్దాకినీస్వర్ణకమలం మమ క్రీడార్థమానేయమితి సందేశరూపం తేన నలేనార్పితం దత్తం (పద్మం) కరోదరే బిభ్రతీ। తథా,— హర్షాదున్నిద్రపద్మదృక్ వికసితకమలతుల్యనేత్రా। లక్ష్మీరపి కరే పద్మం ధారయతి, ప్రసాదాద్వికసితపద్మదృగ్భవతి। సందేశః, కర్మణి ఘఞ్ ॥౪॥

ప్రియేణాల్పమపి ప్రత్తం బహు మేనేతరామసౌ।

ఏకలక్షతయా దధ్యౌ యత్తమేకవరాటకమ్ ॥౫॥

ప్రియేణేతి ॥ అసౌ భైమీ ప్రియేణ ప్రేమ్ణా ప్రత్తం దత్తమేకకమలరూపత్వాదల్పమపి బహు మేనేతరాం నితరాం బహ్వమన్యత। యద్యస్మాద్ధేతోరేకో ముఖ్యః శ్రేష్ఠో వరాటకో బీజకోశో యస్య తం పద్మమేకమేవ లక్షం నయనవిషయో యస్య యస్యా వా తద్భావేనాన్యవస్తువిలోకనపరిత్యాగేన తదేకపరతయాఽత్యాదరేణ దధ్యావచిన్తయత్। శోభాం పునఃపునరపశ్యదిత్యర్థః। అథ చ,— యద్యల్పమపి దత్తం బహుతరం న మన్యేత తద్రైకశ్చాసౌ వరాటకశ్చ తమేకం కపర్దకమపి ఏకలక్షసంఖ్యాపరిమితద్రవ్యత్వేన న ధ్యాయేదితి శ్లేషప్రతిభోత్థార్థాపత్తిః। తేన ప్రేమ్ణా స్వర్ణకమలదానాత్ 'వసన్తి హి ప్రేమ్ణి గుణా న వస్తుని' ఇతి న్యాయేన తత్స్వర్ణకమలం లక్షకోటిపరార్ధద్రవ్యాదపి నితరామధికం మేన ఇతి భావః। ప్రియపదేన ప్రేమభరః సూచితః। పద్మస్య పుంలిఙ్గత్వాత్తమితి పుంనిర్దేశః ॥౫॥

ప్రేయసాఽవాది సా తన్వి! త్వదాలిఙ్గనవిఘ్నకృత్।

సమాప్యతాం విధిః శేషః క్లేశశ్చేతసి చేన్న తే ॥౬॥

ప్రేయసేతి ॥ ప్రేయసా నలేన సా భైమీ ఇత్యవాద్యుక్తా। ఇతి కిమ్— హే తన్వి కృశాఙ్గి! తవాలిఙ్గనవిఘ్నం కరోతీతి కృత్ శేషః స్నానసంధ్యానన్తరకరణీయత్వేనావశిష్టః శ్రుతిస్మృత్యుక్తోఽనతిక్రమణీయో నిత్యాగ్నిహోత్రాదిరూపో విధిర్మయా సమాప్యతాం పరిపూర్ణీక్రియతాం వదేతి సామప్రశ్నః। పరం యది తే చేతస్యాశ్లేషవిలమ్బవశాత్క్లేశః ఖేదశ్చేన్న భవేత్। సమాగతేనాశ్లేషలోలుపేన మయా భవదాశ్లేషః కర్తవ్యః, పరమన్తరాయస్తపఃశేషో విధిరస్తి స పునః ప్రసన్నచిత్తత్వేన యద్యనుజానాసి తర్హ్యేవ సమాప్తిం

నేష్యతే, నాన్యథేత్యర్థః। భైమీకర్మకాలిఙ్గనవిషయమేతత్। భైమీకర్తృకాలిఙ్గనవిషయే అనాలిఙ్గనఖిన్నాం తాం ప్రత్యేవం తేన ప్రార్థనా కృతేతి భావః। 'విధేః శేషః' ఇత్యపి పాఠః॥౬॥

క్వైతావాన్నర్మమర్మావిద్విద్యతే విధిరద్య తే।

ఇతి తం మనసా రోషాదవోచద్వచసా న సా॥౭॥

క్వేతి॥ సా భైమీ ఇతి రోషాదీర్ష్యయా తం మనసైవావోచన్మనస్యేవైవమచిన్తయత్, న వచసా సాక్షాన్న వాచా। ఇతి కిమ్— హే ప్రియ! నర్మమర్మావిదాలిఙ్గనాదికేలిరహస్యభేదీ ఏతావానతిబహురద్యాపి తే తవ విధిః క్వ కుతః, కియతి వా కాలే విద్యతే, అపి తు నాస్త్యేవ, సర్వోఽపి విధిస్త్వయా కృత ఏవ కేవలం మమాలిఙ్గనార్థమ్। జాత్యుత్తరమేతత్। యద్వా,— అద్యైతావాన్క్వ విద్యతే, అపి తు నాస్త్యేవ। పూర్వం కదాప్యేతావతో విధేరదర్శనాత్। ఇదమపి జాత్యుత్తరమేవేత్యర్థః। రోషవశాల్లజ్జావశాద్వా సాక్షాన్న బభాష ఇత్యర్థః। ప్రతారణమేవ మమ కరోషీతి రుష్టాభూదితి భావః। నర్మమర్మ విధ్యతీతి వ్యధేః క్విపి సంప్రసారణే చ 'నహివృతి—' (౬।౩।౧౧౬) ఇతి పూర్వపదస్య దీర్ఘః॥౭॥

క్షణవిచ్ఛేదకాదేవ విధేర్ముగ్ధే! విరజ్యసి।

విచ్ఛేత్తా న చిరం త్వేతి హృదాహ స్మ తదా కలిః॥౮॥

క్షణేతి॥ తదా భైమీచిన్తావసరే గృహారామస్థబిభీతకనివాసీ కలిః హృదా మనసా ఇత్యాహ స్మావోచత్। ఇతి కిమ్— హే ముగ్ధే మూఢే భైమి! క్షణవిచ్ఛేదకాత్క్షణమాత్రమేవ వియోగకారిణో విధేర్నిత్యకర్మణ ఏవ హేతోస్త్వం విరజ్యస్యుద్విగ్నా భవసీతి కాకుప్రశ్నః। ఏతావతైవోద్వేగో న కార్య ఇత్యర్థః। యతోఽహం కలిస్త్వాం చిరం న విచ్ఛేత్తా విచ్ఛేదనశీలో భవామి, అపి తు వియోజయిష్యామ్యేవేతి। ఏవమహం కరిష్యామి న జానాసీతి సప్రతిభం మనోరథమకరోదిత్యర్థః। భావీ వియోగః సూచితః। విచ్ఛేత్తా, తాచ్ఛీల్యే తృన్। త్వేతి, 'త్వామౌ—' (౮।౧।౨౩) ఇతి త్వాదేశః॥౮॥

సావజ్ఞేవాథ సా రాజ్ఞః సఖీం పద్మముఖీమగాత్।

లక్ష్మీః కుముదకేదారాదారాదమ్భోజినీమివ॥౯॥

సావజ్ఞేతి ॥ అథైవం నలవాక్యశ్రవణోద్వేగానన్తరం సా భైమీ నలేనానాలిఙ్గనాత్స్వయ-మారబ్ధాలిఙ్గనానఙ్గీకారాద్వా సావజ్ఞేవ సాపమానేవ సతీ పద్మముఖీం నలాత్సకాశాద్భైమ్యాగమనసంజాతహర్షత్వాద్వికసితకమలతుల్యవదనాం సఖీమగ్రాత్ప్రతిజగామ। కా కస్మాత్కామివ—లక్ష్మీః కుముదానాం కేదారాత్క్షేత్రాదారాన్నికటే పద్మరూపవదనామమ్భోజినీం కమలినీమివేత్యుపమా। లక్ష్మీనిర్గమే చ కుముదక్షేత్రస్య యథా మ్లానత్వం, తథా భైమీనిర్గమే నలస్య, అమ్భోజిన్యాశ్చ లక్ష్మ్యాగమనానన్తరం యథా హర్షః, తథా భైమ్యాగమనానన్తరం సఖ్యాః, ఇతి సూచితముపమయా॥౯॥

మమాసావపి మా సంభూత్కలిద్వాపరవత్పరః।

ఇతీవ నిత్యసత్రే తాం స త్రేతాం పర్యతూతుషత్॥౧౦॥

మమేతి॥ స నల ఇతీవ హేతోర్నిత్యసత్రే నిత్యాగ్నిహోత్రే విషయే తామాహవనీయగార్హపత్యదక్షిణాగ్నిరూపేణ ప్రసిద్ధాం త్రేతామ్। అథ చ,— త్రేతారూపం ద్వితీయం యుగమ్। ఆజ్యాదినా పర్యతూతుషత్పరితోషితవాన్పూజితవాంశ్చ। ఇతి కిమ్— అసౌ త్రేతాపి కలిద్వాపరవన్మమ పరః శత్రుర్మా సంభూదితి। అగ్నిత్రయమప్యపూజనేఽహితకారిత్వాచ్ఛత్రురేవ భవతి। ఏతేన చాకరణే ప్రత్యవాయభియైవ నిత్యాగ్నిహోత్రమకరోత్, తత్త్వతస్తు భైమీపర(వశ) ఏవాభూదితి భావః। 'త్రేతా త్వగ్నిత్రయే యుగే' ఇత్యమరః। అతూతుషత్, 'ణౌ చఙి—' (౭।౪।౧) ఇత్యుపధాహ్రస్వః॥౧౦॥

క్రియాం ప్రాహ్ణేతనీం కృత్వా నిషేధన్పాణినా సఖీమ్।

కరాభ్యాం పృష్ఠగస్తస్యా న్యమిమీలదసౌ దృశౌ॥౧౧॥

దమయన్త్యా వయస్యాభిః సహాస్యాభిః సమీక్షితః।

ప్రసృతిభ్యామివాయామం మాపయన్ప్రేయసీదృశోః॥౧౨॥

క్రియామితి॥ దమయన్త్యా ఇతి॥ యుగ్మమ్। అసౌ నలః పృష్ఠగః సన్ కరాభ్యాం తస్యా దృశౌ న్యమీమిలత్పిదధౌ। కిం కృత్వా— ప్రాహ్ణేతనీం ప్రాభాతికీమగ్నిహోత్రాదిక్రియాం కృత్వా। కిం కుర్వన్— పాణినాహమాగత ఇతి తస్యా అగ్రే న కథనీయమితి కరసంజ్ఞయైవ సఖీం నిషేధన్।

తథా,— అత ఏవ సహాస్యాభిర్నలస్య సంముఖీభిర్ధమయన్త్యా వయస్యాభిః సమీక్షితః। తథా కిం కుర్వన్నివ— ప్రసృతిభ్యాం కరద్వయచులుకాభ్యాం ప్రేయసీదృశోరియత్పరిమాణమేతయోర్దైర్ఘ్యమాయామం మాపయన్నివ। క్రీడాకారిణామియం జాతిః। ప్రసృతిప్రమాణే దృశావితి సూచితమ్। ప్రాప్ఘ్నాతనీం, 'సాయంచిరమ్—' (౪।౩।౨౩) ఇతి ట్యుస్తుట్ చ, టిత్వాన్ఙీప్। మీలేరకర్మకత్వాత్ 'గతిబుద్ధి—' (౧।౪।౫౨) ఇత్యాదినాఽణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వాద్దృశావితి ద్వితీయా। మాపయన్, 'మా మానే' అస్మాద్ధేతుమణ్ణిచి శతా॥౧౧-౧౨॥

తర్కితాలి! త్వమిత్యర్ధవాణీకా పాణిమోచనాత్।

జ్ఞాతస్పర్శాన్తరా మౌనమానశే మానసేవినీ॥౧౩॥

తర్కితేతి॥ హే ఆలి సఖి! మయా నేత్రపిధాయినీ త్వం తర్కితా జ్ఞాతాసీత్యేవంరూపాఽర్ధా మాం ముఞ్చేత్యాద్యవచనాదపరిపూర్ణపదా వాణీ యస్యాః సా; తథా,— స్వకరాభ్యాం నలపాణ్యోర్మోచనాద్ధేతోః జ్ఞాతం స్పర్శాన్తరం స్వీయస్పర్శాద్విలక్షణో నలస్పర్శ ఇతి యయా। జ్ఞాతస్పర్శమాన్తరం చేతో యస్యా ఇతి వా। సా మౌనమానశే ప్రాప, యతో మానసేవినీ మానినీ। స్పర్శేన నలం జ్ఞాత్వా మామవజ్ఞాయ త్రేతాయామనురక్తోఽధునా వృథైవ కిమిత్యాగత ఇత్యభిమానాత్కిమపి నావదదిత్యర్థః। వాణీకేతి, నద్యన్తత్వాత్కమ్॥౧౩॥

సావాది సుతనుస్తేన కోపస్తే నాయమౌచితీ।

త్వాం ప్రాపం యత్ప్రసాదేన ప్రియే! తన్నాద్రియే తపః॥౧౪॥

సేతి॥ తేన నలేన సుతనుః శుభాఙ్గీ సా ఇత్యవాద్యుక్తా। (ఇతి కిమ్—) అయి ప్రియే భైమి! తే తవాయం మయి కోపో నౌచితీ। 'ఔచితీ' శబ్దస్యావిష్టలిఙ్గత్వాదుచితోఽయం నేత్యర్థః। అహం యస్య తపసః ప్రసాదేన త్వాం ప్రాపం ప్రాప్తవానస్మి, తతపోఽగ్నిహోత్రాది నాద్రియ ఆదరేణ న కుర్యామిత్యాక్షేపకాకుప్రశ్నః। ఏవంవిధమహాఫలస్య తపసోఽత్యాదరో యుక్త ఏవేత్యర్థః। త్వత్ప్రాపకత్వాదేవాస్యాదరః క్రియతే, న త్వన్యథా, తస్మాత్కోపం మా కార్షీరితి భావః॥౧౪॥

నిశి దాస్యం గతోఽపి త్వాం స్నాత్వా యన్నాభ్యవీవదమ్।

తం ప్రవృత్తాసి మన్తుం చేన్మన్తుం తద్వద వన్ద్యసే॥౧౫॥

నిశీతి ॥ హే భైమి! అహం నిశి తవ దాస్యమాలిఙ్గనచుమ్బనాది చరణపర్యన్తసేవాకారిత్వం గతోఽపి సన్ ప్రాతః స్నాత్వా త్వాం నాభ్యవీవదం న నమస్కృతవానితి యత్, తం మన్తుమపరాచం మన్తుమఙ్గీకర్తుం త్వం ప్రవృత్తాసి చేత్, తత్తర్హి వద తదపరాధమార్జనాయేదానీమేవ వన్ద్యసే నమస్త్రియసే। రాత్రౌ దాస్యం ప్రాప్త ఇత్యనేన సఖీషు భైమీరాత్రివృత్తమపి సూచితమ్। అభ్యవీవదమ్, అభిపూర్వాన్నమస్కారార్థాచ్చౌరాదికాద్వదేః ఖార్థణిచి చఙి చ 'ణౌ చఙి—' (౭।౪।౧) ఇత్యుపధాహ్రస్వః॥౧౫॥

ఇత్యేతస్యాః పదాసత్త్యై పత్త్యైష ప్రేరితౌ కరౌ।

రుద్ధ్వా సకోపం సాతఙ్కం తం కటాక్షైరమూముహత్॥౧౬॥

ఇతీతి॥ ఏష ఇత్యేవముక్తప్రకారేణైతస్యా భైమ్యాః పదాసత్త్యై చరణనికటీభావాయ ప్రణామార్థం పత్యా ప్రేరితౌ కరౌ నమస్కారారమ్భానౌచిత్యాద్రాత్రివృత్తస్య ప్రకటనేన వా సరోషం పతిత్వాత్స్వీయచరణయోః పతికరస్పర్శస్యానౌచిత్యాద్వా ఆతఙ్కో భయం తేన చ సహ యథా తథా చరణస్పర్శాత్పూర్వమేవ స్వకరాభ్యాం రుద్ధ్వా నివార్య తం కటాక్షైరమూముహత్కామాధీనం చకార। ఏవం తయా విలోకిత ఏవ కామవశో జాత ఇతి భావః। పదాసత్త్యై, తాదర్థ్యమాత్రే చతుర్థీ। ముహేరకర్మకత్వాత్ 'గతిబుద్ధి—' (౧।౪।౫౨) ఇత్యాదినాఽణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వాత్తమితి ద్వితీయా। అమూముహత్, హేతుమణ్ణిచి చఙ్యుపధాహ్రస్వాది॥౧౬॥

అవోచత తతస్తన్వీం నిషధానామధీశ్వరః।

తదపాఙ్గచలత్తారఝులత్కారవశీకృతః॥౧౭॥

అవోచతేతి॥ తతస్తస్యాస్తాదృశకటాక్షవిలోకనానన్తరం నిషధానామధీశ్వరస్తన్వీం వక్ష్యమాణమవోచత। కింభూతః— 'తార' శబ్దస్య కనీనికావాచిత్వే నపుంసకలిఙ్గత్వాత్తస్యా అపాఙ్గే చలతస్తారస్య కనీనికాయాః కిరణోల్లాసలక్షణదర్శనచమత్కారరూపో ఝులకారస్తేన వశీకృతః। యద్వా,— చలన్తీ తరలా తారా యత్ర తాదృశశ్చాసౌ ఝులత్కారశ్చ, తతః పూర్వేణ షష్ఠీసమాసః। ఝులత్కార ఇతి దేశ్యపదమ్॥౧౭॥

కటాక్షకపటారబ్ధదూరలఙ్ఘనరంహసా।

దృశా భీత్యా నివృత్తం తే కర్ణకూపం నిరూప్య కిమ్॥౧౮॥

కటాక్షేతి॥ హే ప్రియే! కటాక్షకపటేన నేత్రప్రాన్తవక్రవిలోకనవ్యాజేనారబ్ధం కర్తుం వ్యవసితం దూరలఙ్ఘనేఽతిదూరదేశాతిక్రమణే రంహో వేగో యయా ఏతాదృశ్యా తే దృశా కర్ణరూపం కూపమగ్రే నిరూప్య విలోక్య భీత్యా పునర్నివృత్తం పరావృత్తం కిమిత్యుత్ప్రేక్షా। దూరం గన్తుముపక్రాన్తా హి మహాన్తం కూపం పురో దృష్ట్వా భయేన శీఘ్రం పరావర్తన్త ఏవ। దృశేత్యనేన స్త్రీత్వం యుజ్యతే। స్త్రియా హి భీతిర్యుక్తా॥౧౮॥

సరోషాపి సరోజాక్షి! త్వముదేష ముదే మమ।

తప్తాపి శతపత్రస్య సౌరభాయైవ సౌరభా॥౧౯॥

సరోషేతి॥ హే సరోజాక్షి! సరోషాపి త్వం మమ ముదే హర్షాయైవోదేషి భవసి। అఙ్గానామాలిఙ్గనాద్యర్థం దురాపత్వేన స్పృహణీయతరత్వాత్సౌన్దర్యాతిశయాచ్చేత్యర్థః। యస్మాత్తప్తాప్యుష్ణస్పర్శాపి సూరః సూర్యస్తత్సంబన్ధినీ సౌరీ భా దీప్తిః శతపత్రస్య కమలస్య వికాసపూర్వం సౌరభాయైవ భవతి, న తు మ్లాన్యై। సౌరభేత్యత్ర 'పుంవత్కర్మధారయ–' (౬।3।౪౨) ఇతి పుంవత్॥౧౯॥

ఛేత్తుమిన్దౌ భవద్వక్త్రబిమ్బవిభ్రమవిభ్రమమ్।

శఙ్కే శశాఙ్కమానఙ్కే భిన్నభిన్నవిధిర్విధిః॥౨౦॥

ఛేత్తుమితి॥ హే భైమి! విధిర్బ్రహ్మా పూర్వం నిష్కలఙ్కేఽపీన్దౌ విషయేఽతిసాదృశ్యాత్ప్రతిక్షణం భవన్ముత్పద్యమానో భవత్యా వా వక్త్రబిమ్బస్య విభ్రమో విశిష్టా భ్రాన్తిస్తస్య విభ్రమం విలాసం ఛేత్తుం శశాఙ్కమానఙ్కే శశరూపేణ కలఙ్కేన చిహ్నితవానిత్యహం శఙ్కే। యతో భిన్నభిన్నో భిన్నప్రకారః కించిద్భేదయుక్తో విధిర్ఘటపటాదివిధానం యస్య తాదృశః। తస్మాద్భవన్ముఖమృగాఙ్కయోరుత్పద్యమానసాదృశ్యభ్రాన్తినిరాసాయ చన్ద్రం కలఙ్కేన చిహ్నితవానిత్యర్థః। ఇత్యహం మన్యే। నిష్కలఙ్కం భవన్ముఖం చన్ద్రాదప్యధికమితి భావః। ఆనఙ్కే, చౌరాదికాల్లక్షణార్థాదఙ్కేర్లిట్ భిన్నభిన్నేతి ప్రకారే ద్విరుక్తిః॥౨౦॥

తామ్రపర్ణీతటోత్పన్నైర్మౌక్తికైరిన్దుకుక్షిజైః।

బద్ధస్పర్ధతరా వర్ణాః ప్రసన్నాః స్వాదవస్తవ॥౨౧॥

తామ్రపర్ణీతి॥ తవ వర్ణాస్త్వద్వదననిర్గతా వర్ణాః ప్రసన్నాః స్పష్టతరా నిర్దోషత్వాదుజ్జ్వలాశ్చ, తథా,— స్వాదవో మధురాః సుశ్రావ్యాః క్రమేణ మలయనిర్గతదక్షిణసముద్రగామితామ్రపర్ణ్యాఖ్యనద్యాస్తటే ఉత్పన్నైః, తథా,— అమృతమయస్యేన్దోః కుక్షౌ జాతైర్మౌక్తికైః సహ బద్ధ్వా ధృతా స్పర్ధా సాదృశ్యదర్పో యైస్తేఽతిశయేన బద్ధస్పర్ధా బద్ధస్పర్ధతరాః। 'ఇక్షుకుక్షిజైః' ఇతి పాఠే - ఇక్షుకుక్షేర్జాతైర్మౌక్తికైః। తామ్రపర్ణీజాతస్య మౌక్తికస్య సౌన్దర్యమ్, న మాధుర్యమ్। ఇక్షుకుక్షౌ యది మౌక్తికాని జాయేరన్, తదా మాధుర్యాతిశయాత్తైః సహ బద్ధస్పర్ధతరా ఇత్యభూతోపమా। ఇక్షుర్వంశవిశేషః, తత్రోత్పన్నస్య మౌక్తికస్య వైద్యకనిఘణ్టౌ శైత్యం మాధుర్యం పిత్తోపశమకత్వం చోక్తమ్। వంశాన్మౌక్తికోత్పత్తిః ప్రసిద్ధా పూర్వముక్తా చ॥౨౧॥

త్వద్గిరః క్షీరపాథోధేః సుధయైవ సహోత్థితాః।

అద్యయావదహో ధావద్దుగ్ధలేపలవస్మితాః॥౨౨॥

త్వదితి॥ తవ గిరః క్షీరపాథోధేః క్షీరసముద్రాత్సకాశాత్ సుధయైవ సహోత్థితా ఉత్పన్నాః। యస్మాత్—అద్యయావదద్యతనమవధీకృత్యాద్యాప్యహో చిత్రం ధావత్ప్రసరద్దుగ్ధలేపలవరూపం స్మితం హాస్యం యాసు తాదృశ్యః। అమృతేన సహ నిర్గతత్వాదమృతవన్మధురాః, క్షీరసముద్రాచ్చ నిర్గతత్వాత్స్మితవ్యాజేన తద్దుగ్ధలేపలేశ ఏవాద్యాప్యనువర్తతే। తద్వద్ధవలస్మితాశ్చేతి భావః। ధావత్, 'ధావు గతిశుద్ధ్యోః' ఇత్యస్మాచ్ఛతా॥౨౨॥

పూర్వపర్వతమాశ్లిష్టచన్ద్రికశ్చన్ద్రమా ఇవ।

అలంచక్రే స పర్యఙ్కమఙ్కసంక్రమితప్రియః॥౨౩॥

పూర్వేతి॥ స నలః పర్యఙ్కమలంచక్రే। కింభూతః— అఙ్కే సంక్రమితా సమారోపితా ప్రియా యేన సః। కః కమివ— ఆశ్లిష్టా చన్ద్రికా కౌముదీ యేన స చన్ద్రమాః పూర్వపర్వతమివ॥౨౩॥

ప్రావృడారమ్భణామ్భోదః స్నిగ్ధాం ద్యామివ స ప్రియామ్।

పరిరభ్య చిరాయాస విశ్లేషాయాసముక్తయే॥౨౪॥

ప్రావృడితి॥ స ప్రియాం విశ్లేషః ప్రాతఃస్నానాదినిత్యకర్మానుష్ఠానవశేన తావన్మాత్రభిన్నదేశావస్థాయితయా వా వియోగస్తజ్జనితో (య) ఆయాసః ఖేదస్తస్యోభయోర్వా ముక్తయే నివృత్తయే పరిరభ్య చిరాయాస తస్థౌ శుశుభే వా। కః కామివ— ప్రావృడారమ్భణే వర్షారమ్భేఽమ్భోదో మేఘో ద్యామివ। (కింభూతో మేఘః—) స్నిగ్ధః సజలత్వాదరూక్షః శ్యామః। మేఘో యథా వీనాం శ్లేషో యోగః శరదాదౌ సదా గగనే క్రీడద్భిః పక్షిభిర్యః శ్లేషః సంబన్ధస్తజ్జనితదుఃఖపరిహారాయ జలభియా పక్షిణాం నీడనివేశిత్వాత్తద్యోగే క్లేశముక్తయే దివమాలిఙ్గ్య చిరం తిష్ఠతి। కింభూతః సః— స్నిగ్ధోఽతిప్రీతిమాన్। ఆస, 'అస గతిదీప్త్యాదానేషు'॥౨౪॥

చుచుమ్బాస్యమసౌ తస్యా రసమగ్నః శ్రితస్మితమ్।

నభోమణిరివామ్భోజం మధుమధ్యానుబిమ్బితః॥౨౫॥

చుచుమ్బేతి॥ అసౌ రసమగ్నః ప్రేమభరపరవశః సన్ తస్యా గతరోషత్వాదాలిఙ్గనసుఖాచ్చ శ్రితస్మితమాస్యం చుచుమ్బ। కః కిమివ— మధుమధ్యేఽనుబిమ్బితః ప్రతిఫలితః, అత ఏవ రసమగ్నో నభోమణిః సూర్యోఽమ్భోజమివ। తదపి శ్రితవికాసమ్। సూర్యపద్మయోర్దూరదేశత్వాత్ కథం చుమ్బనమితి ప్రశ్నే 'మధుమధ్యానుబిమ్బిత' ఇత్యుత్తరమ్॥౨౫॥

అథాహూయ కలాం నామ పాణినా స ప్రియాసఖీమ్।

పురస్తాద్వేశితామూచే కర్తుం నర్మణి సాక్షిణీమ్॥౨౬॥

అథేతి॥ అథ చుమ్బనానన్తరం స పాణినా హస్తసంజ్ఞయా కలాం నామ ప్రియాయాః సఖీమాహూయ ఊచే। కింభూతామ్— నర్మణ్యన్యోన్యరహః క్రీడాహాసే సాక్షిణీం కర్తుం పురస్తాదగ్రే వేశితాం స్థాపితామ్। వేశితామ్, ణ్యన్తాన్నిష్ఠా॥౨౬॥

కస్మాదస్మాకమబ్జాస్యా వయస్యా దయతే న తే।
ఆసక్తా భవతీష్వన్యం మన్యే న బహు మన్యతే॥౨౭॥

కస్మాదితి॥ హే కలే! అబ్జాస్యా పద్మముఖీ తే వయస్యా భైమీ కస్మాత్కారణాదస్మాకం న దయతే కృపాం న కరోతి, కథయ పృచ్ఛ వేతి శేషః। స్వయమేవ కారణమాశఙ్కతే— భవతీషు భవాదృశీషు సఖీషు మధ్య ఆసక్తా సామస్త్యేనానురక్తా సతీ హితకారిణమప్యన్యం మాదృశం బహు యథా తథా నితరాం న మన్యత ఇత్యహం మన్యే। తేన మయి కృపాం న కరోతీత్యర్థః। రాత్రావాత్మానం మమ హస్తేన స్ప్రష్టుమపి నాదాదితి తాం ప్రతి సూచ్యతే। భవదాసక్తేరస్మాకమియం దశాఽనయా కృతేతి కలాం ప్రత్యపి సోల్లుణ్ఠమ్। అథ చ,— నవపరిచయేఽప్యస్మాకం దయతే, చిరపరిచయేఽపి తే తుభ్యం న దయతే। కుతః— భవతీషు నాసక్తా సతీ అన్యం మల్లక్షణం బహు మన్యతే యత ఇత్యుత్తరానురోధేన వ్యాఖ్యేయమ్। అస్మాకమ్, 'అధీగర్థ—' (౨।౩।౫౨) ఇతి షష్ఠీ, 'అస్మదో ద్వయోశ్చ' (౧।౨।౫౯) ఇత్యేకత్వేఽపి బహువచనమ్॥౨౭॥

అన్వగ్రాహి మయా ప్రేయాన్నిశి స్వోపనయాదితి।
న విప్రలభతే తావదాలీరియమలీకవాక్॥౨౮॥

అన్వితి॥ అలీకాఽసత్యా వాగ్యస్యాః సేయం ఇత్యుక్త్వాఽతివిశ్వాసస్థానభూతా భవాదృశీరాలీః సఖీస్తావన్న విప్రలభతే ప్రతారయతి। ఇతి కిమ్— మయా నిశి ఆలిఙ్గనచుమ్బనాదినా స్వస్యాత్మశరీరస్యోపనయాద్ధానాదానుకూల్యేన రమణాన్మయా ప్రేయాన్నలోఽన్వకమ్పీతి (విప్రలభతే ప్రతారయతి)। మాదృశాన్ యద్యపి వఞ్చయతి, తథాపి భవాదృశీః కథం వఞ్చయేదితి 'తావత్' శబ్దార్థః। అలీకవాఙ్మ ప్రతారయతీతి విపరీతలక్షణయా సోల్లుణ్ఠభాషణాద్విప్రలభత ఏవేత్యర్థః। ఆలీస్తావన్న విప్రలభతే, అపి తు తా అపి వఞ్చయత్యేవ, అస్మాదృశాం తు కా కథేతి కాకుర్వా। తస్మాదియమస్మాకం న దయత ఇత్యేవ తథ్యం జానీత, సర్వథా వాస్యా వచసి భవతీభిర్న విశ్వసనీయమితి భావః। ఏతేన భేదోపాయప్రయోగః కృత ఇతి సూచితమ్॥౨౮॥

పునరప్యలీకతామేవాహ—

ఆహ స్మైషా నలాదన్యం న జుషే మనసేతి యత్।
యౌవనానుమితేనాస్యాస్తన్మృషాభూన్మనోభువా॥౨౯॥

ఆహేతి॥ ఏషా భవాదృశీనాం పుర ఇతి యదాహ స్మ। ఇతి కిమ్— అహం నలాదన్యం మనసాపి న జుషే భజ ఇతి తదేతస్యాః ప్రతిజ్ఞావాక్యం యౌవనే ప్రస్తుతే సత్యనుమితేన ప్రకటీభూతేన మన ఏవ భూః స్థానం యస్య తేన కామేన కృత్వా మృషా మిథ్యాభూత్। మదనస్య కామస్య మనసి ధారణాదసత్యప్రతిజ్ఞేయమితి నిన్దా। వస్తుతస్తు తారుణ్యమారభ్య మయ్యేవానురక్తేతి స్తుతిరేవాస్యాః కృతా। వ్యాజస్తుతిః॥౨౯॥

ఆస్యసౌన్దర్యమేతస్యాః శృణుమో యది భాషసే।
తద్ధి లజ్జానమన్మౌలేః పరోక్షమధునాపి నః॥౩౦॥

ఆస్యేతి॥ హే కలే! త్వమేతస్యా ఆస్యసౌన్దర్యం చిరపరిశీలనజ్ఞాతాశేషవిశేషత్వాద్యది భాషసే తర్హి వయం శృణుమః। ఆదర్శే హస్తకఙ్కణదర్శనవదసంగతమేతదిత్యాశఙ్క్య హేతుమాహ— హి యస్మాత్తదేతదాస్యసౌన్దర్యమధునాపి వివాహమారభ్యా- ద్యతనక్షణపర్యన్తం నోఽస్మాకం పరోక్షమప్రత్యక్షమ్। నేత్రవిషయో న జాతమిత్యర్థః। యతః— లజ్జయా నమన్మౌలేర్న్రమ్రమస్తకాయాః। నమ్రమౌలిత్వాదేతన్ముఖం కదాపి మయా న దృష్టమ్। తస్మాదేతదాస్యసౌన్దర్యం త్వం కథయేత్యర్థః। ఏతస్యా ముఖమపి న దృష్టం సంభోగకథా తు దూరాపాస్తా। తస్మాదేతదీయవచనే సర్వథా న విశ్వసనీయమితి భావః। అధునేత్యస్య వర్తమానార్థత్వాత్పరోక్షస్య భూతార్థత్వాద్వర్తమానస్య భూతత్వవిరోధాత్ 'పరోక్షాధునా' శబ్దయోరర్థాన్తరపరిగ్రహాద్విరోధాభాసోఽపి॥౩౦॥

పూర్ణయైవ ద్విలోచన్యా సైషాలీరవలోకతే।
ద్రాగ్దృగన్తాణునా మాం తు మన్తుమన్తమివేక్షతే॥౩౧॥

పూర్ణయేతి॥ సైషా ఆలీర్భవాదృశీః పూర్ణయైవ ద్విలోచన్యా నేత్రద్వయేనావలోకతే, మాం తు పునః మన్తుమన్తమివ సాపరాధమివ ఏకస్యా అపి దృశోఽన్తః ప్రాన్తదేశస్తస్యాప్యణుర్లేశస్తేనాపి ద్రాక్ ఝటితి క్షణమాత్రమేవేక్షతే। పూర్ణద్విలోచన్యా చిరకాలవిలోకనస్య కా కథేత్యర్థః।

సాపరాధోఽపి సరోషయా దృశా విలోక్యతే। ప్రియయా చ ప్రేయాన్స్వగన్తేనైవ విలోక్యతే। సఖ్యాదిబాన్ధవజనస్తు సరలైః సకలైర్నేత్రైః। ద్విలోచన్యా, సమాహారద్విగౌ 'ద్విగోః' (౪।౧।౨౧) ఇతి జీప్॥౩౧॥

న లోకతే యథేదానీం మామియం తేన కల్పయే।

యోఽహం దూత్యేఽనయా దృష్టః సోఽపి వ్యస్మారిపీదృశా॥౩౨॥

నేతి॥ హే సఖి! యథా యేన ప్రకారేణ। యత ఇతి యావత్। యస్మాదిదానీమియం మాం న లోకతే తేన హేతునా యోఽహం దూత్యావసరేఽనయా దృష్టోఽప్యహమీదృశా సర్వథానవలోకిన్యాఽనయైవ వ్యస్మారిషి విస్మృత ఇతి కల్పయే సంభావయామి। సంప్రతి జిజ్ఞాసితాశేషవిశేషం మాం ద్రక్ష్యతీతి తు కథా దూరే। కింతు సర్వథా నావలోకయత్యపీత్యర్థః। స ఏవాయమితి ప్రత్యభిజ్ఞానం యద్యభవిష్యత్, తర్హి తాదృగేవ వ్యలోకయిష్యదపి, నత్వేవం, తస్మాద్విస్మృత ఏవాహమనయేతి కల్పనా యుక్తేతి సోల్లుణ్ఠమ్। పూర్వవద్వక్రోక్తిః। కల్పయే, చిన్తార్థాచ్చౌరాదికాత్కృపేః 'ణిచశ్చ' (౧।౩।౭౪) ఇతి తజ్। వ్యస్మారిషి, స్మరతేః కర్మణి లుఙుత్తమైకవచన ఇటి 'స్యసిచ్సీయుట్—' (౬।౪।౬౨) ఇత్యాదినాం సిచ ఇడాగమే తస్య చిణ్వద్భావే 'అచో ఞ్ణితి'(౭।౨।౧౧౫) ఇతి వృద్ధిః॥౩౨॥

రాగం దర్శయతే సైషా వయస్యాః సూనృతామృతైః।

మమ త్వమితి వక్తుం మాం మౌనినీ మానినీ పునః॥౩౩॥

రాగమితి॥ హే కలే! సైషా వయస్యా భవాదృశీః సూనృతాని ప్రియసత్యాని వచనాని తద్రూపైరమృతైః కృత్వా రాగం నిజాం ప్రీతిం దర్శయతే బోధయతే। భవతీష్వతితమాం మమ ప్రీతిరితి జ్ఞాపయతీత్యర్థః। మాం పునః త్వం మమేత్యేతావన్మాత్రమపి వక్తుం మౌనినీ। తూష్ణీం భవతీత్యర్థః। యతో వృథైవ మానినీ ధృతాభిమానా। నహి మయా కిమప్యపరాద్ధమిత్యర్థః। త్వం మదీయ ఇత్యేతావత్రైవ వచనేనాహం సనాథః, పరం తావదపి న వదతి, మయ్యస్యాః కృపా నాస్త్యేవేతి సోల్లుణ్ఠమ్। లజ్జావశాన్న వదతీతి వ్యాజేన స్తుతిర్వా। దర్శయతే, 'ణిచశ్చ' (౧।౩।౭౪) ఇతి తజ్। వయస్యాః, దృశేర్బుద్ధ్యర్థత్వాత్ 'గతిబుద్ధి–' (౧।౪।౫౨) ఇతి అణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వమ్॥౩౩॥

కాం నామన్త్రయతే నామ నామగ్రాహమియం సఖీమ్।

కలే! నలేతి నాస్మాకీం స్పృశత్యాహ్వం న జిహ్వయా॥౩౪॥

కామితి॥ హే కలే! ఇయం కాం నామ సఖీం నామగ్రాహం నామ గృహీత్వా నామన్త్రయతే సంబోధనపూర్వం నాహ్వయతి। అపి తు సర్వామపి। 'నామ' శిరశ్చాలనే। ఆస్మాకీమస్మత్సంబన్ధినీం తు పునర్నలేతి సంబుద్ధ్యన్తామాహ్వాం సంజ్ఞాం జిహ్వయా న స్పృశతి నోచ్చారయత్యపి। రహస్యభాషణం తు దూరాపాస్తమిత్యర్థః। స్త్రీణాం భర్తృనామగ్రహణస్య నిషిద్ధత్వాదనౌచిత్యారోపేణోపాలమ్భాద్వ్యాజస్తుతిః। ఆహ్వానమాహ్వా, 'ఆతశ్చోపసర్గే' (౩।౩।౧౦౬) ఇత్యఙ్॥౩౪॥

అస్యాః పీనస్తనవ్యాప్తే హృదయేఽస్మాసు నిర్దయే।

అవకాశలవోఽప్యస్తి నాత్ర కుత్ర బిభర్తు నః॥౩౫॥

అస్యా ఇతి॥ అస్యాః పరిదృశ్యమానేఽత్ర హృదయే అవకాశలవః స్థాపనలేశోఽపి నాస్తి। తస్మాన్నోఽస్మాన్ కుత్ర కస్మిన్స్థానే బిభర్తు ధారయతు। అవకాశలేశాభావే హేతుమాహ— యస్మాత్పీనాభ్యామాబాహుమూలప్రసృతాభ్యాం స్తనాభ్యాం వ్యాప్తే సమన్తాదావృతేఽతిసంకటే। సంకటేఽపి దయయా సమావేశో భవతీత్యాశక్య సాపి నాస్తీత్యాహ— అస్మాసు నిర్దయేఽస్మద్విషయే కృపారహితే। ఏతేన నాస్యాః కశ్చిదపరాధ ఇతి సోల్లుణ్ఠమ్। ఉచ్చకుచాభ్యామహ- ముపయైవ ప్రియే, న తు మమ హృదయస్పర్శః కదాపి దీయత ఇత్యౌచిత్యేఽప్యనౌచిత్యారోపాద్వక్రోతిర్వ్యాజస్తుతిర్వా॥౩౫॥

అధిగత్యేదృగేతస్యా హృదయం మృదుతాముచోః।

ప్రతీమ ఏవ వైముఖ్యం కుచయోర్యుక్తవృత్తయోః॥౩౬॥

అధిగత్యేతి॥ హే కలే! వయమీదృగేవం పూర్వోక్తప్రకారేణ కఠినమేతస్యా హృదయమధిగత్య ప్రాప్య జ్ఞాత్వా వా మృదుతాముచోః కఠినాశ్రయవశాత్కాఠిన్యం భజతోః। కదాప్యనాలిఙ్గనాన్మయి విషయే నిర్దయయోరితి యావత్। తథా యుక్తముచితం వృత్తమాచరణం యయోః। కదాచిదప్యాలిఙ్గనాకరణాద్విరుద్ధలక్షణయాఽనాచారశీలయోరితి యావత్। ఏవంభూతయోరస్యాః స్తనయోః కదాచిదప్యాలిఙ్గనాదానాద్వైముఖ్యం పరాఙ్ముఖత్వమేవ ప్రతీమో జానీమః। ఆలిఙ్గనే కుచౌ సంముఖౌ భవతః, నిర్దయహృదయత్వాదేతస్యాః పరాఙ్ముఖత్వాదేవంభూతావేతత్కుచావపి సదా మమ

పరాఙ్ముఖావేవ జాతావిత్యర్థః। అథ చ,— స్త్రీణాం హృదయస్యాతిమృదుత్వాదేతస్యా హృదయమీదృగతిమృదు జ్ఞాత్వాపి సర్వస్య తస్యావరణాన్నిర్దయత్వం భజతోః। అత ఏవ విపరీతలక్షణయా యుక్తవృత్తయోరనాచారశీలయోః। మృదుం ప్రతి మృదునైవ భవితవ్యమ్, విశేషతస్తు స్త్రీం ప్రతి। తథా చ విపరీతాచరణాదనాచారయోః। అత ఏవ వైముఖ్యం పరాఙ్ముఖత్వమ్। అథ చ,— విరుద్ధముఖత్వం జానీమ ఏవ। అనాచారశీలో హి కస్మైచిదపి స్వముఖం న దర్శయతి మలినముఖశ్చ భవతి। ఏతయోరప్యుక్తప్రకారేణ పరాఙ్ముఖత్వం చూచుకయోః శ్యామత్వాన్మలినముఖత్వం జానీమ ఇతి సోల్లుణ్ఠమ్। అథ చ,— ఏతస్యా హృదయం కఠినం జ్ఞాత్వా 'ఆర్జవం హి కుటిలేషు న నీతిః' ఇతి న్యాయేన నిష్ఠురత్వమఙ్గీకుర్వతోః। యస్మాదుచితం వృత్తం స్థితిర్యయోః। అథ చ,— యుక్తాచారయోః, పరాఙ్ముఖత్వం ప్రతీమ ఏవ। హృదయస్యోపర్యూర్ధ్వముఖేన వర్తమానత్వాద్ధృదయం ప్రతి కుచౌ సదా పరాఙ్ముఖావేవేత్యర్థః। యుక్తాచారో హి కఠినహృదయం ప్రతి నిర్దయో భూత్వా తస్మాత్పరాఙ్ముఖ ఏవ భవతి, తం న పశ్యతి। అథ చ,— ఈదృక్సున్దరతరం స్త్ర్యన్తరపరిత్యాగేనాస్యా హృదయం ప్రాప్య కఠినతరత్వం గుణం భజతోః; తథా,— పీవరత్వాదన్యోన్యసంశ్లిష్టయోర్వర్తులయోశ్చ విగతముఖత్వం నిమగ్నచూచుకత్వం గౌరత్వవిరుద్ధశ్యామముఖత్వం చ జానీమ ఏవ। అథ చ,— ఈదృగతికోమలమేతదీయం హృదయం జ్ఞాత్వా ప్రాప్య వా మూఢతామముఞ్చతోరాలిఙ్గనాదినా మయి విషయే సకృపయోః, అత ఏవ యుక్తాచారయోర్విశిష్టమత్యున్నతం ముఖమగ్రం యయోస్తాదృక్త్వం ప్రసన్నముఖం చ జానీమ ఏవేతి। ఇత్యాది జ్ఞాతవ్యమ్॥౩౬॥

ఇతి ముద్రితకణ్ఠేఽస్మిన్సోల్లుణ్ఠమభిధాయ తామ్।

దమయన్తీముఖాధీతస్మితయాఽసౌ తయా జగే॥౩౭॥

ఇతీతి॥ అస్మిన్నలే ఇత్యుక్తప్రకారేణ సోల్లుణ్ఠం వక్రోక్త్యాదిసహితం యథా తథా తాం భైమీం కలాం వాఽభిధాయోక్త్వా ముద్రితకణ్ఠే మౌనిని సతి దమయన్తీముఖాదధీతం స్మితం యయా నలవక్రోక్తిమాకర్ణ్య హసద్భైమీముఖం దృష్ట్వా సంజాతహాసయా, భైమీముఖేనాధీతం స్మితం యస్యాః సకాశాత్। నలీయసోత్ప్రాసవచనాత్స్వయం హసన్తీం భైమీమపి హాసయతి స్మేత్యర్థః। తాదృశ్యా వా తయా కలయా అసౌ నలో జగేఽభాణి। 'సోల్లుణ్ఠనం తు సోత్ప్రాసమ్' ఇత్యమరః। ఉల్లుణ్ఠనముల్లుణ్ఠః, భావే ఘఞ్। తేన సహ యథా స్యాదితి క్రియావిశేషణమ్। ముఖాధీతేతి, 'పఞ్చమీ' (౨।౩।౪౨) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః। '(స్మితయా) ఽస్మై తయా' ఇతి పాఠే— 'క్రియయా యమభిప్రైతి–' (వా౦ ౧౦౮౫) ఇతి సంప్రదానత్వమ్॥౩౭॥

'కస్మాదస్మాకమ్—' (నైం ౨౦।౨౭) ఇత్యస్యోత్తరమాహ—

భావితేయం త్వయా సాధు నవరాగా ఖలు త్వయి।

చిరంతనానురాగార్హం వర్తతే నః సఖీః ప్రతి॥౩౮॥

భావితేతి॥ హే రాజన్! త్వయేయం సాధు సమ్యగ్భావితా తర్కితా। యా త్వయి విషయే ఖలు నిశ్చితం నవరాగా నవప్రీతిర్వర్తతే। నవోఢత్వాదధార్ష్ట్యేన సలజ్జా వర్తత ఇత్యర్థః। త్వయి నవరాగా సతీ నః సఖీః ప్రతి చిరంతనో యోఽనురాగస్తస్యార్హం యోగ్యం యథా తథా వర్తతే। బహుకాలీనస్నేహవశాన్నిఃశఙ్కం వర్తత ఇత్యర్థః। త్వయి నవరాగా సతీ నః ప్రతి చిరంతనానురాగార్హమతిదృఢప్రీతి (యథా తథా) వర్తతే, న తు త్వయీత్యేకవాక్యతా వా। తస్మాల్లజ్జావశాదధార్ష్ట్యాన్మయ్యుదాసీనా, భవతీషు తు ప్రీతిమతీతి తవ బుద్ధిరుత్పన్నేత్యర్థః। అథ చ,—త్వయేయం సాధు తర్కితా। సాధ్వితి కాక్వా విపరీతలక్షణయా వా సాధ్వేవ విపరీతమేవ తర్కితేత్యర్థః। యద్వా,— అకారప్రశ్లేషేణాసాధు తర్కితా। ఖలు యస్మాత్త్వయీయం నూతనానురాగాఽతిదృఢప్రీతిర్వర్తతే, అస్మాసు తు జీర్ణానురాగయోగ్యం యథా తథాఽతిశిథిలప్రీతిర్వర్తతం నతు త్వయి। 'అతిపరిచయాదవజ్ఞా' ఇతి న్యాయాదిత్యర్థః। యతో మహ్యం దయతే తుభ్యం న దయతే ఇతి వదతా త్వయా సత్యముక్తమిత్యర్థః। యద్వా,— సమ్యగ్భావితా భావం ప్రాపితా। ద్రావితేత్యర్థః। యస్మాత్త్వయి నవరాగత్వాదృఢప్రీతిః సతీ అస్మాన్ప్రతి పురాణప్రీతిసదృశమతిశిథిలప్రీతి (యథా తథా) వర్తతే, న తు త్వయి। తథా సమ్యగ్భావితా యథా త్వయ్యేవ దృఢప్రీతిః సత్యస్మాన్సర్వథా న గణయత్యపీత్యర్థః। తస్మాదస్మాన్వృథైవోపహససీతి భావః। ఇతి సోల్లుణ్ఠమ్॥౩౮॥

'అన్వప్రాహి—' (నైం ౨౦।౨౮) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ—

స్మరశాస్త్రవిదా సేయం నవోఢా నస్త్వయా సఖీ।

కథం సంభుజ్యతే బాలా కథమస్మాసు భాషతామ్॥౩౯॥

స్మరేతి॥ 'బాలాం బలాన్న భుఞ్జీత విరాగోత్పత్తిశఙ్కయా। భుఞ్జీత చేత్త్రపాభీతిత్యాజనకైమసంగతామ్॥' ఇత్యాదిస్మరశాస్త్రవిదా కామశాస్త్రరహస్యజ్ఞేన త్వయా నవోఢా నవపరిణీతా సేయం బాలా నోఽస్మాకం సఖీ కథం సంభుజ్యతే। అపి తు

విరాగోత్పత్తిభియా బలాదుపమర్ద్య న కథంచిద్రమ్యతే, అత ఏవ త్వయా సంభుక్తత్వాదేవాస్మాసు కథం కేన ప్రకారేణ భాషతాం కథయతు, అపి తు— త్వత్కృతరతత్వాదేవ కించిదపి న కథయతీతి స్పష్టోఽర్థః। అథ చైవం వక్రోక్తిః। కామశాస్త్రజ్ఞేన త్వయేయం నవోఢా బాలా కథం కింవా సంభుజ్యతే, అపి తు సామస్త్యేన భోగో న క్రియత ఏవ, కింతు స్మరశాస్త్రవిత్త్వాత్స్వల్పమేవ భుక్త్వా ముచ్యత ఇత్యర్థః। అత ఏవాస్మాసు కిం భాషతామ్ అపి తు— అతిపీడనాభావాన్న కించిదప్యస్మాసు భాషతే। యా హి బాలా సురతే నితరాం పీడ్యతే, సైవ సఖీషు 'మమాతిపీడా భవతి, మయా సోఢుం న శక్యతే' ఇత్యాది వదతి, నతు సామిభుక్తముక్తేత్యర్థః। అథ చ,— కామశాస్త్రజ్ఞేన త్వయా బాలాపీయమేతన్మనోనుకూలమేవ భుక్తా, అతః కథమస్మాసు భాషతామ్, అపి తు న కథంచిద్భాషతే। బాలా హి కామశాస్త్రకౌశలవశాద్యథానురాగం భుక్తా యద్యపి భోగం సహతే, తథాప్యతీవ లజ్జాలుత్వాత్సంభోగరహస్యం కస్యాప్యగ్రే న కథయతీత్యర్థః। తస్మాదుభావపి వఞ్చకౌ యువామస్మాన్వఞ్చయథ ఇతి భావః। అథ చ,— సామర్థ్యాచ్ఛాస్త్రవిదా కామశాస్త్రజ్ఞేన త్వయా నవోఢేయం బాలా కేన ప్రకారేణ సంభుజ్యతే స్మర చిన్తయ। తం ప్రకారమిత్యర్థాత్। రాత్రౌ కృతమేవ సంభోగమకృతమేవ కథయతి సంభోగః ప్రాయేణ విస్మృతః, అతః స్మరేతి కాకూక్తిః। కథం చేయమస్మాసు భాషతామ్, అపి తు నాస్మాసు కథయతీత్యర్థః। అథ చ,— విపరీతలక్షణయా త్వయేయం భుక్తా, అనయా రహస్యమస్మాసు కథితమ్, కిమితి నః ప్రతారయసీత్యర్థః। అథ చ,— త్వయేయం బాలా పరిణీతా కథం సమన్తాద్భుజ్యతే, అపి త్వనుచితమేతత్ విదుషాపి త్వయా క్రియతే అస్మాసు కథం నాభాషత ఏవేత్యాది జ్ఞాతవ్యమ్॥౩౯॥

'ఆలీరియమలీకవాక్—' (నై ం ౨౦।౨౮) ఇత్యంశస్య 'ఆహ స్మ—' (నైం ౨౦।౨౯) ఇత్యత్ర 'తన్మృషాభూత్—' (నైం ౨౦।౨౯) ఇత్యంశస్య చోత్తరమాహ—

నాసత్యవదనం దేవ! త్వాం గాయన్తి జగన్తి యమ్।

ప్రియా తస్య సరూపా స్యాదన్యథాలపనా న తే॥౪౦॥

నాసత్యేతి॥ హే దేవ రాజన్! జగన్తి త్రయోఽపి లోకా యం త్వామసత్యం వదనం భాషణం యస్య తాదృశం న గాయన్తి, కింతు సత్యవాదినమేవ వదన్తి। యద్వా,— న అసత్యం నాసత్యం సత్యమేవ భాషణం యస్య తమ్। తస్య తాదృశస్య సత్యభాషిణస్తే తవ ప్రియా అన్యథా విపరీతార్థంమలీకమాలపనం భాషణం యస్యాస్తాదృశ్యసత్యవాదినీ సరూపా తుల్యస్వభావా యోగ్యా న స్యాత్। కిం తు సత్యవాదిన్యేవ ప్రియా తవ యోగ్యా స్యాదిత్యర్థః। తస్మాదస్మాసు

యదనయా కథితం తత్సత్యమేవేతి భావః। అథ చ,— వక్రోక్తిః। త్రయో లోకా యం త్వామసత్యం భాషణం యస్య తం సదానృతవాదినం త్వాం వదన్తిం తస్యానృతవాదినస్తవాన్యథాలపనాऽసత్యవాదినీ సదృశీ యోగ్యా న స్యాత్ కింత్వసత్యవాదిన్యేవోచితా। కృతమపి సంభోగమహం న కృతవానితి వదసి, తథేయమపి రాత్రౌ కృతమపి సంభోగం నేతి వదతి। 'యోగ్యం యోగ్యేన సంబధ్యతే' ఇతి న్యాయో యుక్తః। ఇతి ద్వావపి ప్రతి సోల్లుణ్ఠమ్। భో రాజన్! త్రయోऽపి లోకా నాసత్యవదశ్వినీకుమారవన్ముఖం యస్య తమతిసున్దరముఖం వదన్తి తస్య తవ ప్రియాऽన్యథా కురూపం లపనం ముఖం యస్యాస్తాదృశీ తుల్యరూపా న స్యాత్, కింతు సున్దరతరవదనైవ యోగ్యా స్యాత్। తథా చ త్వన్ముఖవదేవైతస్యా అపి ముఖం సున్దరమితి జానీహీతి భావః॥౪౦॥

'ఆహ స్మ—' (నైం ౨౦।౨౯) ఇత్యాదేః శ్లోకత్రయేణోత్తరమాహ—

మనోభూరస్తి చిత్తేऽస్యాః కింతు దేవ! త్వమేవ సః।

త్వదవస్థితిభూర్యస్మాన్మనః సఖ్యా దివానిశమ్॥౪౧॥

మనోభూరితి॥ అస్యాశ్చిత్తే మనోభూః కామోऽస్తి సత్యమ్। హే దేవ! కింతు త్వమేవ స మనోభూః। న తు త్వదన్యః కశ్చిదిత్యర్థః। కుతః— యస్మాత్కారణాత్ సఖ్యా భైమ్యా మనో దివానిశం తవావస్థితేర్భూః స్థానమ్। కామపరత్వే మనసి భవతి, నలపరత్వే మనో భూః స్థానం యస్య అస్యాశ్చేతసి సున్దరతరో మనోభూస్త్వమేవ వర్తసే నాన్య ఇతి॥౪౧॥

యద్యహమేవ కామస్తర్హి మద్విషయేऽస్యాః కామో నాస్తీతి మలీయావాన్తరచ్ఛలాశఙ్కానిరాకరణవ్యాజేన ప్రకారాన్తరేణ తస్యైవోత్తరమాహ—

సత స్తేऽథ సఖీచిత్తే ప్రతిచ్ఛాయా స మన్మథః।

త్వయాస్య సమరూపత్వమతనోరన్యథా కథమ్॥౪౨॥

సత ఇతి॥ అథాథవా స మన్మథో (థః) సఖ్యా భైమ్యాశ్చిత్తే సతో వర్తమానస్య తవ ప్రతిచ్ఛాయా ప్రతిబిమ్బ ఏవ, న తు స్వతన్త్రో బిమ్బరూపః। ప్రతివిమ్బశ్చ స్వచ్ఛ ఏవ ముకురాదౌ భవతీతి భైమీమనసః స్వచ్ఛతరత్వం ద్యోతితమ్। కుత ఏతదిత్యాశఙ్క్యాన్యథానుపపత్తిం

ప్రమాణయతి— అన్యథా యది ప్రతిచ్ఛాయా న భవేత్, తర్హ్యతనోరశరీరస్యాస్య కామస్య త్వయా సహ సమరూపత్వం కథం స్యాత్, అపి తు న కథంచిత్। ఏతేనాసత్యాదీనాం సశరీరత్వాత్త్వయా సహ సారూప్యం (న) యుజ్యతే। అయం త్వతనుః తస్మాదస్య ప్రతిబిమ్బత్వ ఏవ త్వత్సారూప్యం యుజ్యతే। ప్రతిబిమ్బమేవ హ్యశరీరమపి తుల్యరూపం భవతి తస్మాత్ప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బం వినా స్థాతుమశక్తత్వాన్మనసి తవ ధారణాత్సారూప్యమ్। త్వత్ప్రతిబిమ్బభూతం త్వదేకవిషయం కామం నాన్తరీయకతయా ధారయతీత్యర్థః। బిమ్బత్వేఽనఙ్గత్వేన సారూప్యానుపపత్తేః ప్రతిబిమ్బ ఏవాయమిత్యనుమానమ్॥౪౨॥

కః స్మరః కస్త్వమత్రేతి సందేహే శోభయోభయోః।

త్వయ్యేవార్థితయా సేయం ధత్తే చిత్తేఽథవా యువామ్॥౪౩॥

క ఇతి॥ అథవా భయోర్ద్వయోర్భవతోస్తుల్యయా శోభయా కృత్వాత్ర ద్వయోర్మధ్యే స్మరః కః, త్వం నలశ్చ కః, ఇతి సాదృశ్యాత్సందేహే సతి అత్రాస్మిన్సందేహే సతి వా త్వయ్యేవ విషయేఽర్థితయా సాభిలాషతయా సేయం భైమీ యువాం ద్వావపి స్మరనలౌ చిత్తే ధత్తే। సర్వో హ్యతిసదృశయోః కాచమణ్యాదిపదార్థయోః సందేహే ఏకతరపరిత్యాగే మణిరేవ పరిత్యక్తః స్యాత్, తన్మా భూదితి మణ్యర్థిత్వేనైవ యావన్నిర్ణయం కాచమపి న ముఞ్చతి, తథా తుల్యశోభత్వేన నిశ్చేతుమశక్యత్వాత్స్మరపరిత్యాగే భవానేవ పరిత్యక్తః స్యాత్ తన్మా భూదితి త్వయ్యేవ సాభిలాషతయా ద్వావపి న ముఞ్చతీత్యర్థః। త్వదర్థమేవ కామం ధారయతి, న తు కామార్థం త్వామితి భావః। 'త్వయా' ఇతి పాఠే— త్వయా హేతునా యార్థితా తయేత్యర్థః॥౪౩॥

'పూర్ణయా—' (నైం ౨౦౩౧) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ—

త్వయి న్యస్తస్య చిత్తస్య దురాకర్షత్వదర్శనాత్।

శఙ్కయా పఙ్కజాక్షీ త్వాం దృగంశేన స్పృశత్యసౌ॥౪౪॥

త్వయీతి॥ పఙ్కజాక్షీ అసౌ త్వయి న్యస్తచిత్తస్య దురాకర్షత్వస్యాప్రత్యావర్తమానత్వస్య దర్శనాద్ధేతోః శఙ్కయా చిత్తవత్ పునరప్రత్యావృత్తిభియా త్వాం దృగంశేన నేత్రప్రాన్తేన స్పృశతి పశ్యతి, న తు పూర్ణయా ద్విలోచన్యా। త్వయి న్యస్తస్యేతి అనురాగాతిశయః,

పఙ్కజాక్షీతి చ దృశోరతిసౌన్దర్యం సూచితమ్। సున్దరస్య వస్తునః పునరప్రత్యావృత్తౌ మహద్భయమితి చ సూచితమ్। శఙ్కయేవేతి ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా॥౪౪॥

'న లోకతే—' (నైం ౨౦।౩౨) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ—

విలోకనాత్ప్రభృత్యస్యా లగ్న ఏవాసి చక్షుషోః।

స్వేనాలోక్య శఙ్కా చేత్ప్రత్యయః పరవాచి కః॥౪౫॥

విలోకనాదితి॥ విలోకనాత్ప్రభృతి అనయా త్వం యదా దృష్టోఽసి తదారభ్య త్వమస్యాశ్చక్షుషోః సంలగ్న ఏవాసి। త్వామేవేయం సదా పశ్యతి నాన్యత్కించిదపీత్యస్యాస్త్వయి మహతీ నేత్రప్రీతిరిత్యర్థః। ఏవం సతి మద్వచనే ఇయం మిథ్యా వదతీతి శఙ్కాఽవిశ్వాసశ్చేత్, తర్హి ఏతదీయచక్షుషోర్మధ్యేఽహం వర్తే న వేతి నిశ్చేతుం స్వేనాత్మనైవాలోకయ। ఏతదీయచక్షుషీ పశ్య, అహమత్ర వర్త ఇత్యనుభవేనైవ నిర్ధారయిష్యసీత్యర్థః। స్వేనాలోకనే హేతుమాహ— పరవాచి కో నామ ప్రత్యయో విశ్వాసః, అపి త్వనుభవయోగ్యేఽర్థే పరవచనమప్రమాణమేవేత్యర్థః। దృశ్యకనీనికాయాం సంముఖం ద్రష్టురవశ్యం ప్రతిబిమ్బో భవత్యేవేతి ఛలోక్తిః। అథ చ,— నేత్రలగ్నత్వాదేవ నేత్రకజ్జలవదీక్షితుమసామర్థ్యానాలోకత ఇతి త్వయా సత్యమేవోక్తమిత్యర్థః। అథ చేత్ శఙ్కా తర్హి స్వనేత్రగతమేవ గోలకాది స్వయమాలోకయ, తదా జ్ఞాస్యసి పరవాచి కః ప్రత్యయః। విలోకనాత్, 'ఆరభ్యార్థయోగేఽపి' ఇతి పఞ్చమీ॥౪౫॥

'రాగం దర్శయతే—' (నైం ౨౦।౩౩) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ—

పరీరమ్భేఽనయారభ్య కుచకుఙ్కుమసంక్రమమ్।

త్వయి మే హృదయస్యైవం రాగ ఇత్యుదితైవ వాక్॥౪౬॥

పరీతి॥ అనయా పరీరమ్భే గాఢాలిఙ్గనే క్రియమాణే తవ హృదయే కుచకుఙ్కుమస్య సంక్రమమారభ్యోపక్రమ్య తద్వ్యాజేన మే హృదయస్య మనసః। అథ చ,— వక్షసః। త్వయ్యేవమనేన ప్రకారేణ రాగః। అథ చ,— రక్తిమా। ఏతాదృశీ వాగుదితైవ। సాక్షాద్యద్యపి నోక్తం తథాప్యుక్తప్రాయమేవేత్యర్థః। గాఢాలిఙ్గనం త్వనురాగం వినా న ఘటత ఇతి గాఢాలిఙ్గనే

కుచకుఙ్కుమాఙ్గరాగలేపనవ్యాజేన మమ త్వయ్యేవమనురాగో వర్తత ఇత్యన్తర్గతోఽనురాగభర ఏవ ప్రకటీకృత ఇతి భావః। 'హృదయస్యైవ' ఇతి పాఠే త్వయ్యేవేతి యోజనా। త్వయి మే హృదయస్యైవ రాగో న తు వాచికః, సఖ్యాదౌ తు వాఙ్మాత్రేణైవ రాగో న తు హృదయస్యేతి వా। 'ఉదితేవ' ఇతి పాఠే— ఉత్ప్రేక్షా। అనయా గాఢాలిఙ్గనేన తవ హృదయే లగ్నమిదం పరిదృశ్యమానం కుచకుఙ్కుమాదికమేవ సర్వమపి రాత్రివృత్తాన్తమస్మాన్బోధయతీతి వృథైవ వఞ్చయసీతి సూచితమ్॥౪౬॥

'కాం నామన్త్రయతే—' (నైం ౨౦।౩౪) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ—

మనసాయం భవన్నామకామసూక్తజపవ్రతీ।

అక్షసూత్రం సఖీకణ్ఠశ్చుమ్బత్యేకావలిచ్ఛలాత్॥౪౭॥

మనసేతి॥ అయం సఖ్యా భైమ్యాః కణ్ఠో మనసైవ భవతో నలేతి నామ తదేవ కామసూక్తం స్మరరహస్యప్రకాశకో మన్త్రస్తస్య జపః స ఏవ వ్రతమస్యాస్తీతి తాదృశః సన్ ఏకావలిచ్ఛలాదేకయష్టికముక్తాహారవిశేషవ్యాజాదక్షసూత్రం పద్మాక్షాదిరచితాం జపమాలాం చుమ్బతి। భర్తృనామగ్రహణనిషేధాత్ 'సాహస్రో మానసో జపః' ఇతి మానసజపే ఫలవిశేషశ్రవణాచ్చ ముక్తాహారజపమాలికయా త్వన్నామైవ మనసా జపతీతి భావః। నలేతి స్మరణమాత్రేణైవ కామోద్రేకాన్నామ్నః కామసూక్తత్వమ్॥౪౭॥

'అస్యాః పీనస్తన' (నైం ౨౦।౩౫) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ —

అధ్యాసితే వయస్యాయా భవతా మహతా హృది।

స్తనావన్తరసంమాన్తౌ నిష్క్రాన్తౌ బ్రూమహే వహిః॥౪౮॥

అధ్యాసిత ఇతి॥ మహతా నితరాం గౌరవయుక్తేన। అథ చ,— మహాపరిమాణేన భవతా త్వయా వయస్యాయా భైమ్యా హృది అధ్యాసితే సమావృతే సతి అన్తర్హృదయమధ్యేఽసంమాన్తౌ స్థాతుమశక్తౌ స్తనౌ హృదయాద్బహిర్దేశే నిష్క్రాన్తౌ ఇతి వయం బ్రూమహే సంభావయామః। యదాప్రభృతి త్వం చిత్తే లగ్నః తదాప్రభృత్యేవైతౌ బహిర్దృశ్యేతే తస్మాత్పూర్వమన్తరేవ స్థితత్వాద్బహిర్న దృశ్యేతే। త్వదధిష్ఠానానన్తరం తు బహిర్నిర్గతౌ ఇతి

తవైవావకాశోఽభూత్ న తు కుచయోః, తస్మాదస్మానేవ ప్రతారయసీతి భావః। అన్యోఽపి మహతాధిష్ఠితే స్థానే స్థాతుమశక్తో బహిర్నిర్గచ్ఛత్యేవ। బహిరపి యదాది త్వయా హృదయం స్పృష్టం తదాది సాటోపం నిర్గతావిత్యర్థః। అధ్యాసితే హృద్యన్తరసంమాన్తావితి వాన్వయః॥౪౮॥

'అధిగత్య—' (నైం ౨౦।౩౬) ఇత్యాదేరుత్తరమాహ—

కుచౌ దోషోజ్ఝితావస్యాః పీడితౌ వ్రణితౌ త్వయా।

కథం దర్శయతామాస్యం బృహన్తావావృతౌ హ్రియా॥౪౯॥

కుచావితి॥ దోషేణోజ్ఝితౌ నిర్దోషౌ, అథ చ,— దోషాయాం రాత్ర్యాం (అర్థాత్) కూర్పాసకేన త్యక్తౌ, తథా,— బృహన్తావతిపీవరౌ, అత ఏవ— త్వయా పాణిభ్యాం పీడితౌ మర్దితౌ వ్రణితౌ నఖైశ్చ క్షతయుక్తౌ కృతౌ అస్యాః కుచౌ దినే హ్రియా హేతునా ఆవృతౌ వస్త్రేణాచ్ఛాదితౌ ఆస్యం చూచుకాగ్రం కథం దర్శయతామ్ అపి తు న కథంచిత్। రాత్రౌ హి సంభోగసమయే నిర్విఘ్నం స్తనదర్శనం భవేత్, దివా తు నఖక్షతాదిసంభోగచిహ్నదర్శనభియా వస్త్రావృతత్వాత్కథం నామ చూచుకాగ్రస్యాపి దర్శనం స్యాత్, న కథంచిదిత్యర్థః। దోషయా రాత్ర్యా త్యక్తౌ రాత్రేర్గతత్వాద్దినప్రకాశసంబద్ధౌ, అత ఏవ హ్రియా వస్త్రావృతత్వాద్దివా వైముఖ్యమేవ తయోర్యుక్తమిత్యర్థం ఇతి వా। బహిఃస్థితం త్వాం ప్రతి వైముఖ్యాసంభవాదదయస్థితస్య తవ ఖముఖం కథం దర్శయతామితి హ్రియా భైమ్యాః పరాఙ్ముఖత్వాద్వా కుచౌ ఖముఖం నలస్య న దర్శయతః। స్వాశ్రయభూతస్య భైమీహృదయస్య వా కుచౌ ఖముఖం న దర్శయతః। న హి కుచౌ హృదయస్య సంముఖౌ భవతః। అన్యోఽపి దోషోజ్ఝితో నిరపరాధో లబ్ధప్రతిష్ఠో ధనాదిగ్రహణేన పీడితో నాసాదికర్తనేన కృతవ్రణో లజ్జితః కస్యాప్యగ్రే ముఖం న దర్శయతి। వ్రణితౌ, తారకాదిత్వాదితచ్॥౪౯॥

ఇత్యసౌ కలయా సూక్తైః సిక్తః పీయూషవర్షిభిః।

ఈదృగేవేతి పప్రచ్ఛ ప్రియామున్నమితాననామ్॥౫౦॥

ఇతీతి॥ కలయా పీయూషవర్షిభిరమృతం క్షరద్భిరతిమధురైః సూక్తైః శోభనవక్రోక్త్యాదిరూపైర్వాక్యైః సిక్తః సంజాతగాఢప్రేమభరోఽసౌ నలః ఉన్నమితం పాణినా చిబుకం ధృత్వోర్ధ్వీకృతమాననం యస్యాస్తాం ప్రియాం భైమీమ్, హే భైమి! ఇదం

కలావచనమీదృగేవమేవేతి సత్యమితి పప్రచ్ఛ। ఉన్నమితేతి 'జ్వలహ్వల—' (గం సూం ౧౪౯) ఇతి మిత్త్వపక్షే హ్రస్వ॥౫౦॥

బభౌ చ ప్రేయసీవక్త్రం పత్యురున్నమయన్కరః।
చిరేణ లబ్ధసంధానమరవిన్దమివేన్దునా॥౫౧॥

బభావితి॥ పత్యుః కరోఽరవిన్దమివ వభౌ చ। కింభూతః— ప్రేయసీవక్త్రమున్నమయన్। కింభూతమరవిన్దమ్— చిరేణ కాలేన వైరం విస్మృత్య నివృత్తవైరతయా ఇన్దునా సహ లబ్ధం సంధానం యేన। అభూతోపమా। చన్ద్రకమలయోః సదా వైరమ్॥౫౧॥

హ్రీణా చ స్మయమానా చ నమయన్తీ పునర్ముఖమ్।
దమయన్తీ ముదే పత్యురుచ్చైరప్యభవత్తదా॥౫౨॥

హీణేతి॥ నలోక్తేః కలోక్తవక్రోక్తిప్రత్యుక్తిపరిహాసేన హ్రీణా చ స్మయమానా చ, అత ఏవ లజ్జావశేన స్మితం చ నలేన ద్రష్టవ్యమితి బుద్ధ్యాఽత్యుచ్చైర్నితరామున్నమితమపి ముఖం పునర్నమయన్తీ దమయన్తీ సదా తస్మిన్ముఖోన్నమనసమయే పత్యుర్ముదేఽభవత్। అత్యుచ్చైర్ముదేఽభూదితి వా తాదృశీం తాం దృష్ట్వా హృష్టోఽభూదితి భావః॥౫౨॥

భూయోఽపి భూపతిస్తస్యాః సఖీమాహ స్మ సస్మితమ్।
పరిహాసవిలాసాయ స్పృహయాలుః సహప్రియః॥౫౩॥

భూయ ఇతి॥ సహ ప్రియయా వర్తమానో భూయోఽపి పునరపి వక్రోక్త్యాదిపరిహాసవిలాసాయ స్పృహయాలురభిలాషుకో భూపతిస్తస్యాః సఖీం కలాం సస్మితం యథా తథా ఆహ స్మ। విలాసాయ, 'స్పృహేరీప్సితః' (౧।౪।౩౬) ఇతి సంప్రదానత్వమ్। సహప్రియః, 'వోపసర్జనస్య' (౬।౩।౮౨) ఇతి పాక్షికత్వాత్సాదేశాభావః॥౫౩॥

క్షన్తుం మన్తుం దినస్యాస్య వయస్యేయం వ్యవస్యతాత్।

నిశీవ నిశి-ధాత్వర్థం యదాచరతి నాత్ర నః॥౫౪॥

క్షన్తుమితి॥ హే కలే! ఇయం తవ వయస్యాఽస్య వర్తమానస్య దినస్య మన్తుమపరాధం క్షన్తుం సోఢుం వ్యవస్యతాత్ప్రయతతాత్। కోఽపరాధో దినస్యేత్యత ఆహ— యద్యస్మాదియం భైమీ నిశీవ రాత్రావివ నోఽస్మాకం 'నిశి చుమ్బనే' ఇతి పఠితస్య ధాతోరర్థమత్ర దినే నాచరతి। రాత్రౌ యథా నిఃశఙ్కం మాం చుమ్బతి తథా భవతీభ్యో లజ్జయా దినే నేతి దినస్యైవాపరాధః, తస్మాత్తస్యాపరాధం క్షమస్వేతి ప్రార్థ్యత ఇత్యర్థః। 'వ్యవస్యతామ్' ఇతి పాఠే ఆత్మనేపదం చిన్త్యమ్॥౫౪॥

దినేనాస్యా ముఖస్యేన్దుః సఖా యది తిరస్కృతః।

తత్కృతా శతపత్రాణాం తన్మిత్రాణామపి శ్రియః॥౫౫॥

దినేనేతి॥ దినేనాస్యా ముఖస్య సఖా ఇన్దుర్యది తిరస్కృతః నిష్ప్రభీకృత్య పరాభూతః। ఏనమపరాధం చేన్మన్యేత తత్తర్హి తస్య భైమీముఖస్య సాదృశ్యాన్మిత్రభూతానాం బహూనాం శతపత్రాణాం కమలానాం శ్రియో వికాసలక్ష్మ్యః, అథ చ,— సంపదోఽపి, కృతాః। అనేకాపకారకారిణ్యేకస్మిన్పరాభూతే యది బహూనాం క్షేమం భవతి తదా మహానుపకార ఏవేతి। త్వన్ముఖమిత్రభూతానాం కమలానాం ప్రకాశకరత్వాద్దినేనోపకార ఏవ కృతః, నాపకారః। తస్మాదేతస్యాపరాధో నాస్తీతి మన్ముఖచుమ్బనం దినేఽపి కుర్వితి భావః। 'ఏకస్మిన్నర్థితే పాపే బహూనామపకారిణి। బహూనాం భవతి క్షేమం తస్య పుణ్యప్రదో వధః॥' ఇత్యాద్యుక్తేః। 'కృత్తా' ఇతి పాఠే — దినస్య మిత్రభూతానాం తత్సంబన్ధాత్సలక్ష్మీకాణాం కమలానామ్, అథ చ,— శతసంఖ్యాకాని బహూని పత్రాణి వాహనాని యేషాం మిత్రాణాం శ్రియోఽపి తేన చన్ద్రేణ కృత్తాశ్ఛిన్నాః రాత్రౌ సంకోచకరణాత్। దినేన తు త్వన్ముఖమిత్రం చన్ద్రో ధర్షితః, చన్ద్రేణ తు దినమిత్రాణి బహూని కమలాని ధర్షితానీతి చన్ద్రేణ స్వయం వరనిర్యాతనం కృతమేవేతి దినస్యాపరాధోఽనయా న గణనీయ ఇత్యర్థః। త్వన్ముఖమిత్రాణాం కమలానాం శ్రియోఽపి ఛిన్నాః, అపి తు,— న। కింత్వభివృద్ధిమేవ ప్రాపితాః। తస్మాత్పూర్వవదేవాపరాధో నాస్తీతి కాకుర్వా। త్వన్ముఖమిత్రం చన్ద్రో యది తిరస్కృతః, తర్హి దినమిత్రాణాం కమలానాపి శ్రియస్తేన త్వన్ముఖేన ఛిన్నాః ఖకాన్త్యా తేషాం నిష్ప్ర (శో) భీకరణాత్। వైరం నిర్యాతితమేవేతి దినస్యాపరాధో న గణనీయ ఇతి భావ ఇతి వా॥౫౫॥

లజ్జితాని జితాన్యేవ మయి క్రీడితయాఽనయా।

ప్రత్యావృత్తాని తత్తాని పృచ్ఛ సంప్రతి కం ప్రతి ॥౫౬॥

లజ్జితానీతి ॥ హే కలే! అనయా మయి విషయే తావల్లజ్జితాని లజ్జావిశేషా జితాన్యేవ నిరస్తాన్యేవ। యతో రాత్రౌ క్రీడితయా కృతసురతక్రీడయా మయి ప్రదర్శితబహువిధసురతచాతుర్యయా తత్ తస్మాత్సంప్రతి తాని లజ్జితాని యత్పునః ప్రత్యావృత్తాని తత్కం ప్రత్యుద్దిశ్యేతి త్వమేనాం పృచ్ఛ। మయాస్యాః సురతచాతుర్యధార్ష్ట్యం బహు బహువారం దృష్టమేవ త్వామేవ ప్రతీయం లజ్జత ఇతి జానీహీతి భావః॥౫౬॥

ఇదానీం శ్లోకచతుష్టయేన స్వాపరాధమాశఙ్క్య పరిహరతి—

నిశి దష్టాధరాయాపి సైషా మహ్యం న రుష్యతు।
క్వ ఫలం దశతే బిమ్బీలతా కీరాయ కుప్యతి ॥౫౭॥

నిశీతి ॥ సైషా నిశి దష్టోఽధరో యేన తస్మా అపి మహ్యం న రుష్యతు కుప్యతు। యస్మాత్ బిమ్బీలతా ఫలం పక్వం బిమ్బీఫలం దశతే ఆఖాదితవతే కీరాయ క్వ కుప్యతి, అపి తు న కుతోఽపి। కింతు స్వసంబన్ధేన శోభాహేతవే తస్మై స్త్రియత్యేవేత్యర్థః। దన్తక్షతే కృతేఽపి వ్రణసంబన్ధవశాన్నితరామధరశోభాకారిత్వేన మహ్యం ప్రసాద ఏవ యుక్తః, న తు కోప ఇతి భావః। 'రుష్యతి' ఇతి పాఠే— సిద్ధవత్కారేణోక్తిః। మహ్యం కీరాయ చ, 'క్రుధద్రుహ—' (౧।౪।౩౭) ఇతి (సంప్రదానత్వే) చతుర్థీ॥౫౭॥

సృణీపదసుచిహ్నా శ్రీశ్చోరితా కుమ్భికుమ్భయోః।
పశ్యైతస్యాః కుచాభ్యాం తన్నృపస్తౌ పీడయాని న ॥౫౮॥

సృణీతి ॥ ఏతస్యాః సృణీపదమఙ్కుశాఘాతక్షతమేవ శోభనం చిహ్నం యస్యాః, అథ చ,— అఙ్కుశాకారనఖపదవిశేష ఏవ శోభనం చిహ్నం యస్యాః సా కుమ్భినః కరిణః కుమ్భయోః శ్రీః శోభా సంపచ యస్మాచ్చోరితా। పశ్య ఏతత్కుచయోరఙ్కుశాకారం నఖం నాస్తి తర్హి త్వమేవ విలోకయ। తత్తస్మాన్నృపో దణ్డ్యదణ్డకరణాధికారీ అహం తౌ స్తేయకారిణావేతత్కుచౌ న పీడయాని, అపి తు,— పీడయామ్యేవ। తయోః పీడనం దణ్డరూపం నఖక్షతాదిరూపం

చోచితమిత్యర్థః। రాజ్ఞా హి చోరస్య దణ్డః క్రియతే, మమాపరాధో నాస్తీతి భావః। 'అఙ్కుశోఽస్త్రీ సృణిర్ద్వయోః' ఇత్యమరః। సృణీ, 'కృదికారాత్—' (గం సూం ४ం) ఇతి ఙీష్॥४౮॥

అధరామృతపానేన మమాస్యమపరాధ్యతు।

మూర్ధ్నా కిమపరాద్ధం యః పాదౌ నాప్నోతి చుమ్బితుమ్॥४౯॥

అధరేతి॥ మమాస్యం ముఖమేతస్యా అధరామృతస్య పానేన కృత్వాఽపరాధ్యతు। అయం ముఖస్యాపరాధోఽఙ్గీకృత ఇత్యర్థః। మమ మూర్ధ్నా పునః కిమపరాద్ధమ్, యో మస్తకః ప్రణామహేతునాస్యాః పాదౌ చుమ్బితుం స్ప్రష్టుమపి నాప్నోతి నమస్కర్తుమపి న దదాతి। కోఽపరాధోఽనేన కృతః పృచ్ఛేత్యర్థః॥४౯॥

అపరాద్ధం భవద్వాణీశ్రావిణా పృచ్ఛ కిం మయా।

వీణాహ పరుషం యన్మాం కలకణ్ఠీ చ నిష్ఠురమ్॥౬ం॥

అపరాద్ధమితి॥ భవద్వాణీశ్రావిణా త్వద్వచనాకర్ణనశీలేన మయా వీణాయాః కోకిలాయాశ్చ తవ వా కిమపరాద్ధమ్ కో వాపరాధః కృత ఇతి కలే। త్వం భైమీమనేన కిమపరాద్ధమితి పృచ్ఛ। యద్యస్మాద్వీణా సాంప్రతం పరుషమాహ, కలకణ్ఠీ కోకిలా చ మాం ప్రతి నిష్ఠురం బ్రూతే। తస్మాదపరాధః సంభావ్యతే। యేన హి యస్యాః కశ్చిదపరాధః క్రియతే తం ప్రతి సా తదీయో వా తత్సదృశః కశ్చిత్పరుషం భాషతే। అథ చ,— వీణాకోకిలయోః స్వరే యస్మాన్మాధుర్యం నాస్తి తస్మాత్పశ్చాదాగత్య నిభృతం మయాఽసమక్షభాషమాణాయా భవత్యా భారతీ శ్రుతా, న త్వన్యేన కేనాప్యాశయేనేతి సోఽప్యపరాధో న భవతీత్యర్థః। వీణాకోకిలాలాపాపేక్షయా భైమీవాణీ మధురతరా, రాత్రౌ ఏతద్వాణీమాధుర్యం మయా బహ్వనుభూతమ్। ఇదానీం తు త్వాం దృష్ట్వా మాం ప్రతి తూష్ణీమాస్తే ఇతి। పరుషం నిష్ఠురం చ, క్రియావిశేషణమ్। పరుషం నిఃస్నేహమ్, నిష్ఠురం సతిరస్కారమ్। కలకణ్ఠీ, 'అఙ్గగాత్ర—' ఇతి ఙీష్॥౬ం॥

సేయమాలిజనే స్వస్య త్వయి విశ్వస్య భాషతామ్।

మమతాఽనుమతాఽస్మాసు పునః ప్రస్మర్యతే కుతః॥౬౧॥

సేతి॥ హే కలే! సేయం స్వస్యాలిజనే త్వయి విషయే విశ్వస్య (విశ్వాసమధిగమ్య) భాషతాం కథయతు। అస్మాసు విషయేఽనుమతాఙ్గీకృతా మమతా స్వీయతామతిః పునః కుతః ప్రస్మర్యతే విస్మర్యతే ఇతి త్వం పృచ్ఛ, ఇయం చ త్వయి విశ్వస్య కథయత్విత్యర్థః। రాత్రౌ రతానుకూల్యమాచరితమనయా, ఇదానీం తు తవ సమక్షం ప్రాతికూల్యం కిమిత్యాచరతీతి భావః। ఇత్యుపాలమ్భనభఙ్గిః। 'ప్ర' శబ్దస్య గతార్థతయా విస్మరణార్థతా॥౬౧॥

అథోపవదనే భైమ్యాః స్వకర్ణోపనయచ్ఛలాత్।

సంనిధాప్య శ్రుతౌ తస్యా నిజాస్యం సా జగాద తామ్॥౬౨॥

అథేతి॥ అథైవం నలోక్త్యనన్తరం సా కలా భైమ్యా ఉపవదనే వదనసమీపే స్వకర్ణస్య ఉపనయచ్ఛలాత్సమీపనయనవ్యాజాత్ తస్యా భైమ్యాః శ్రుతౌ కర్ణే నిజాస్యం సంనిధాప్య సంనిహితం (కృత్వా) తాం జగాద। అవదన్త్యా అపి భైమ్యా వచనం శృణ్వతీవ స్వకర్ణం భైమీముఖసమీపే కృత్వాఽనన్తరం చ తద్వచఃప్రతివచనమేకాన్తే వితరన్తీవ భైమీకర్ణసమీపే నిజముఖం కృత్వా భైమీం జగాదేత్యర్థః। కథకానుకథకజాతిః। ఉపవదనే, అవ్యయీభావే సప్తమ్యా అమ్భావాభావః। సంనిధాప్య, హేతుమణ్ణ్యన్తాల్ల్యప్॥౬౨॥

అహో మయి రహోవృత్తం ధూర్తే! కిమపి నాభ్యధాః।

ఆస్స్వ సభ్యమిమం తత్తే భూపమేవాభిధాపయే॥౬౩॥

అహో ఇతి॥ హే ధూర్తే వచనచతురే! త్వం మయి విషయే రహోవృత్తమేకాన్తే నిష్పన్నమాలిఙ్గనాది కిమప్యేకమప్యల్పమపి చ నాభ్యధాః। అహో ఆశ్చర్యమ్। ఏతాదృశీ ధూర్తా కాపి న దృష్టేత్యర్థః। త్వమ్ ఆస్స్వ తిష్ఠ తిష్ఠ। యద్యపి త్వం నాచకథః, తథాపి తే తవ తద్రహోవృత్తం సభ్యం మధ్యస్థం సత్యవాదినమిమం భూపం నలమేవాభిధాపయే వాదయామి। అహమపి త్వయా యతో వఞ్చితా తథా కించిద్రచయిష్యామి యథా నల ఏవ స్వయం త్వదీయసురతప్రాగల్భ్యం ప్రకటయతి మాం వఞ్చయిత్వా కథంకారం స్థాస్యతి క్వ యాస్యతి క్షణమాత్రం స్థిరా భవేతి సరోషోక్తిః। 'సత్యమ్' ఇతి పాఠే— అభిధాపయే సత్యం జానీహీత్యర్థః। ' ఆశ్వసభ్యమ్' ఇతి పాఠే ఇమం భూపమేవ తవేదమసభ్యం సభాయాం జనసమక్షం వక్తుమనర్హం తద్రహోవృత్తమాశ్విదానీమేవాభిధాపయే తిష్ఠ తిష్ఠేత్యర్థః। భూపమ్, 'అకథితం చ' (౧।౪।౫౧) ఇతి కర్మత్వం బ్రూ ఇత్యర్థగ్రహణాత్। అభిధాపయే, అభిపూర్వాద్భాషణార్థాద్ధధాతేర్హేతుమణ్ణించి, 'ణిచశ్చ' (౧।౩।౭౪) ఇతి తఙ్॥౬౩॥

స్మరశాస్త్రమధీయానా శిక్షితాసి మయైవ యమ్।
అగోపి సోఽపి కృత్వా కిం దామ్పత్యవ్యత్యయస్త్వయా॥౬౪॥

స్మరేతి॥స్మరశాస్త్రం వాత్స్యాయనాదిప్రణీతమధీయానా పఠ (న్తీ) తీ త్వం తత్ర ప్రతిపాదితం యం దామ్పత్యవ్యత్యయం విపరీతసంభోగం మయైవ శిక్షితాసి స దామ్పత్యవ్యత్యయస్త్వయా కృత్వాపి నిష్పాద్యాపి మమ పురస్తాత్కిం కిమర్థమగోపి గోపితః కథయేతి ప్రశ్నః। నితరాం ధార్ష్ట్యమవలమ్బ్య మయా శిక్షితం విపరీతసురతం కృత్వాపి మమైవ పురస్తాదకృతమేవ కథయసీతి నితరాం వఞ్చనచతురాసీతి భావః। స్మరశాస్త్రం, 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః। దమ్పత్యోర్భావః, సంభోగ ఇతి యావత్। 'పత్యన్తపురోహితాదిభ్యో యక్' (౫।౧।౧౨౮) ఇతి యక్॥౬౪॥

మౌనిన్యామేవ సా తస్యాం తదుక్తీరివ శృణ్వతీ।
వాదం వాదం ముహుశ్చక్రే హుంహుమిత్యన్తరాన్తరా॥౬౫॥

మౌనిన్యామితి॥ సా కలా తస్యాం భైమ్యాం మౌనిన్యామవదన్త్యామేవ సత్యాం తదుక్తీర్భైమీవచనాని శృణ్వతీవ భైమ్యామవదన్త్యామపి భైమీ మాం ప్రతి కిమపి వదతి అహం శృణోమీతి నలం ప్రతి ప్రకటయన్తీ వాదం వాదం భైమీవచనప్రతివచనవ్యాజేన స్వయమేవ కించిదుక్త్వోక్త్వా అన్తరాన్తరా మధ్యే మధ్యే హుంహుమితి శబ్దం చక్రే। 'వదత్యచిహ్నా—' (నైం ౨౦।౬౮) ఇత్యాదేర్వక్ష్యమాణస్య సత్యత్వవుద్ధిజననార్థం పూర్వరఙ్గమలీకమేవ శ్రవణోత్తరదానరీతిప్రకటనమకరోదితి భావః। వాదం వాదమ్, ఆభీక్ష్ణ్యే ణముల్, ఆభీక్ష్ణ్య ఏవ ద్విర్వచనమ్॥౬౫॥

అథాసావభిసృత్యాస్యా రతిప్రాగల్భ్యశంసినీ।
సఖ్యా లీలామ్బుజాఘాతమనుభూయాలపన్నృపమ్॥౬౬॥

అథేతి॥ అథ శ్రవణప్రకారప్రకటనానన్తరమసౌ కలా నృపమభిసృత్య భైమ్యాః సకాశాన్నలం ప్రతి గత్వా వక్ష్యమాణమవోచత్। కింభూతా— అస్యా భైమ్యా రతిప్రాగల్భ్యం శంసతి వర్ణయతి తచ్ఛీలా। విపరీతసురతమపి కరోషి సాంప్రతం నితరాం ధృష్టా జాతాసీతి భైమీకర్ణే

ప్రేమభాషణం కుర్వాణా। అత ఏవ కిం కృత్వా— సఖ్యా భైమ్యా లీలామ్బుజేనాఘాతమనుభూయ ప్రాప్య। రతిప్రాగల్భ్యం నలేన శంసయతి తచ్ఛీలేతి వా। శంసినీ, కేవలాద్ధేతుమణ్ణ్యన్తాద్వా శంసేస్తాచ్ఛీల్యే ణినిః॥౬౬॥

దృష్టం దృష్టుం మహారాజ! త్వదర్థాభ్యర్థనక్రుధా।

యత్తాడయతి మామేవం యద్వా తర్జయతి భ్రువా॥౬౭॥

దృష్టమితి॥ హే మహారాజ సార్వభౌమ! ఇయం నలాయ సంభోగం వితరేతి త్వదర్థం త్వత్సంభోగసంబన్ధి మయా క్రియమాణమభ్యర్థనం తస్మాజ్జాతయా కుధా కోపేన హేతునా మామేవం లీలాకమలాఘాతప్రకారేణ యత్తాడయతి। యద్వా,— యచ్చ భ్రువా కటాక్షేణ తర్జయతి భీషయతే తత్త్వయా దృష్టం దృష్టం త్వం పశ్య పశ్యేత్యర్థః। త్వయి పరపురుషవృద్ధిం కృత్వా తత్ర మాం కథం ప్రవర్తయసీతి మాం తాడయతి, భ్రూక్షేపేణ చేతః పరం మా వాదీరితి తర్జయతి చ, తత్త్వం పశ్యేతి భావః। దృష్టం దృష్టం, సంభ్రమే ద్విరుక్తిః॥౬౭॥

వదత్యచిహ్నా చిహ్నేన త్వయా కేనైష నైషధః।

శఙ్కే శక్రః స్వయం కృత్వా మాయామాయాతవానియమ్॥౬౮॥

వదతీతి॥ హే రాజన్। ఇయమితి వదతి। ఇతి కిమ్— హే కళే! యదర్థమర్థనాం త్వం కరోషి ఏష నైషధః త్వయా కేన చిహ్నేనాచిహ్నా నిర్ధారితః। తర్హి కః— అయం శక్రః స్వయం వరణకాల ఇవ మార్యాం నలరూపాం కృత్వా స్వయమాయాతవానిత్యహం శఙ్కే। త్వదర్థమర్థనాం కుర్వత్యా మమ కర్ణే ఇతి వదతి। చిహ్నవాన్కృత ఇతి, ణిచి మతుబ్లుక్॥౬౮॥

భైమీ త్వదిన్ద్రత్వ ఇదం ప్రమాణమాహ—

స్వర్ణదీస్వర్ణపద్మిన్యాః పద్మదానం నిదానతామ్।

నయతీయం త్వదిన్ద్రత్వే దివశ్చాగమనం చ తే॥౬౯॥

స్వర్ణదీతి॥ ఇయం స్వర్ణద్యాం మన్దాకిన్యాం స్వర్ణపద్మిన్యాః పద్మస్యాత్మనే దానం, దివః స్వర్గాత్తే భూమిం ప్రతి ఆగమనం చ, తవేన్ద్రత్వే నిదానతాం ప్రథమకారణతాం నయతి ప్రాపయతి। న హి మనుష్యస్య స్వర్ణదీస్వర్ణపద్మినీసువర్ణకమలానయనే స్వర్గాదాగమనే చ, సామర్థ్యం దృష్టమ్। తస్మాన్నలరూపం ధృత్వా పూర్వవదిన్ద్ర ఏవాయమాగత ఇతి ఏతదర్థం ప్రత్యర్థనా త్వయా కర్తుమయుక్తేతీయం మత్కర్ణే కథయతీతి భావః। స్వర్ణదీతి, 'పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః' (౮।౪।౩) ఇతి ణత్వమ్॥౯౯॥

భాషతే నైషధచ్ఛాయామాయామాథి మయా హరేః।

ఆహ చాహమహల్యాయాం తస్యాకర్ణితదుర్నయా॥౨౦॥

భాషత ఇతి॥ హరేరిన్ద్రస్య నైషధస్య ఛాయాయాః కాన్తేర్మాయా కాపట్యం మయా స్వయంవరకాలేఽమాయి జ్ఞాతేతీయం మాం భాషతే। స్వయంవరకాలే తవ పరస్త్రీత్వాభావాన్నలరూపం ధృతమ్, ఇదానీం తు పరస్త్రీత్వభియైవం న కరిష్యతీతి మయా ప్రయుక్తా సతీయం భైమీ అహల్యాయాం గౌతమపత్న్యాం తస్యేన్ద్రస్యాకర్ణితో వ్యభిచారలక్షణో దుష్టో నయో యయా, ఏవంవిధాహమితి చ బ్రూతే। పరస్త్రీత్వభీతిరపి తస్య నాస్తి, తస్మాదిన్ద్ర ఏవాయమితి త్వయాఽభ్యర్థనా న కార్యేతి మాం ప్రతి భాషత ఇతి భావః। నైషధస్యేవ ఛాయా యస్యామితి మాయావిశేషణత్వేన పృథగ్వా॥౨౦॥

సంభావయతి వైదర్భీ దుర్భాగ్రాభమతిస్తవ।

జమ్భారిత్వం కరామ్భోజాద్దమ్భోలిపరిరమ్భిణః॥౨౧॥

సమితి॥ కుశాగ్రాభా మతిర్యస్యాః సా వైదర్భీ దమ్భోలిః సార్వభౌమత్వసూచకం వజ్రం తత్పరిరమ్భిణస్తద్యుక్తాత్కరామ్భోజాద్ధేతోస్తవ జమ్భారిత్వమిన్ద్రత్వం సంభావయతి తర్కయతి। న హ్యనిన్ద్రో వజ్రహస్తః। రేఖారూపాదపి వజ్రాదేవమనుమానాత్కుశాగ్రబుద్ధిత్వమస్యాః॥౨౧॥

అనన్యసాక్షికాః సాక్షాత్తదాఖ్యాయ రహఃక్రియాః।

శఙ్కాతఙ్కం తుదైతస్యా యది త్వం తత్త్వనైషధః॥౨౨॥

అనన్యేతి ॥ తస్మాద్భో రాజన్! త్వం యది తత్త్వేన నైషధో భవసి, నతు ఛద్మనా తత్తర్హి న విద్యతేఽన్యో భైమీభవద్వ్యతిరిక్తః సాక్షీ యాసు। యువాభ్యామేవ యా జ్ఞాయన్త ఇత్యర్థః। తాదృశీ రహః క్రియా ఏకాన్తక్రీడాః సాక్షాత్ స్వయమేవ, అథ చ,— వ్యఙ్గ్యవృత్తిం వినా ఆఖ్యాయ ప్రకటం కథయిత్వా ఏతస్యాః శఙ్కాతఙ్కమిశ్రమాయాసంశయామయం త్వం తుద నిరాకురు। ఏతత్రప్రత్యాయికాం క్రీడాసమయచేష్టాముక్త్వాఽస్మాకమేతస్యాశ్చ సందేహమపనుదేత్యర్థః। 'సత్యనైషధః' ఇతి చ పాఠః॥౭౨॥

ఇతి తత్సుప్రయుక్తత్వనిహ్నుతీకృతకైతవామ్।

వాచమాకర్ణ్య తద్భావే సంశయాలుః శశంస సః॥౭౩॥

ఇతీతి॥ ఇత్యుక్తప్రకారేణ తథా కలయా సుప్రయుక్తత్వేన కైతవద్యోతకహాస్యాదివికారవ్యతిరేకేణ సువర్ణకమల- దానాదీన్ద్రత్వనిశ్చాయకోపపత్తిమత్తయా చ సమ్యక్ప్రయుక్తత్వేన నిహ్నుతీకృతమాచ్ఛన్నం కైతవం ఛద్మ యస్యాస్తాం కలావాచమాకర్ణ్య తద్భావే మయ్యిన్ద్రభ్రాన్త్యైవేయం చుమ్బనాది న కరోతి కిమితి భైమ్యాశయే సంశయాలుః సందిహానః స నలో భైమీభ్రాన్తినిరాసార్థం శశంస। రహోవృత్తమిత్యర్థః॥౭౩॥

స్మరసి ఛద్మనిద్రాలుర్మయా నాభౌ శయార్పణాత్।

యదానన్దోల్లసల్లోమా పద్మనాభీభవిష్యసి॥౭౪॥

స్మరసీతి॥ హే భైమి! ఛద్మనా నిద్రాలురలీకమేవాఙ్గీకృతనిద్రా త్వం మయా నాభౌ శయస్య కరకమలస్యార్పణాద్ధేతోరానన్దేన సాత్త్వికభావేనోల్లసన్తి లోమాని యస్యాస్తాదృశీ మత్కరనాభిస్పర్శేన జాతరోమాఞ్చా సతీ పద్మయుక్తా నాభిర్యస్యాస్తాదృశీ భవిష్యసి సంజాతాసీస్తత్స్మరసి। పాణిరోమాఞ్చసంబన్ధాత్సకణ్టకకమలసంబన్ధసంభావనయా పద్మనాభీత్వం తవ యజ్జాతం తత్స్మరేత్యర్థః। నలపాణిః పద్మస్థానీయః, రోమాఞ్చశ్చ తత్కణ్టకస్థానీయః। అథ చ,— వికసితకమలదలతుల్యరోమాఞ్చోద్గమాత్పద్మమివ నాభిర్యస్యాస్తాదృశీ జాతాసి తత్స్మర। శయార్పణం రోమాశ్చోద్గమే హేతుః। అథ చ,— నాభౌ శయార్పణాదపద్మనాభః పద్మనాభః శ్రీవిష్ణుర్భవిష్యసి పద్మనాభీభవిష్యసీతి చ్విః। తత్స్మరసి, నాభౌ కరకమలధారణాచ్ఛ్రీవిష్ణురూపా జాతాసి। న హి విష్ణుం వినాఽన్యస్య నాభౌ కమలమస్తీత్యర్థః। నిద్రితాసీతి బుద్ధ్యా వసనస్రంసనార్థం నాభిసమీపే మయా కరేఽర్పితే తత్సంస్పర్శాజ్జాతసాత్త్వికరోమాఞ్చా జాతాసి తత్స్మరేతి భావః। ఆనన్దోల్లాసిలోమేతి నిద్రాయా అలీకత్వం ద్యోతితమ్। న హి నిద్రాయాః సత్యత్వే కరస్పర్శాద్రోమాఞ్చోద్గమో

భవతి। భైమీపక్షే పద్మనాభీతి ఙ్వీః। స్మరతియోగే త్వ (నద్యతన) భూతేఽపి 'అభిజ్ఞావచనే లృట్' (౩।౨।౧౧౨) ఇతి లృట్। 'తదానన్ద–' ఇతి పాఠః సభ్యః॥౭౪॥

జానాసి హ్రీభయవ్యగ్రా యన్నవే మన్మథోత్సవే।

సామిభుక్త్వైవ ముక్తాసి మృద్వి! ఖేదభయాన్మయా॥౭౫॥

జానాసీతి॥ హే మృద్వి సుకుమారాఙ్గి శీఘ్రద్రావిణి చ భైమి। మయా నవే మన్మథోత్సవే హ్రీభయాభ్యాం వ్యగ్రా వ్యాకులచిత్తా త్వం అతిమృదుత్వాత్సంపూర్ణసంభోగోపమర్దాసహతయా తవ స్వేదో భవిష్యతీతి భయాత్సామి అర్ధం భుక్త్వైవాప్రాప్తసురతావసానైవ యన్ముక్తాసి తజ్జానాసి స్మరసి। సామిభుక్తా, 'సామి' (౧।౨।౨౭) ఇతి సమాసః॥౭౫॥

స్మర జిత్వాజిమేతస్త్వాం కరే మత్పదధావిని।

అఙ్గులీయుగయోగేన యదాశ్లిక్షం జనే ఘనే॥౭౬॥

స్మరేతి॥ హే భైమి! ఆర్జి సఙ్గ్రామం జిత్వా త్వామా సాంముఖ్యేనేతః ప్రాప్తోఽహం నమస్కారార్థం క్షాలనార్థం వా మత్పదధావిని మచ్చరణస్పర్శిని తవ కరేఽఙ్గులీయుగయోగేన మదీయచరణాఙ్గులీద్వయసంబన్ధేన దర్శనార్థం సమాగతే ఘనే భూయసి జనే మధ్యే యదాశ్లిక్షమాలిఙ్గితబాన్ తత్ స్మర। జనసమక్షం సాక్షాదాలిఙ్గనస్యానౌచిత్యాత్త్వవాసోత్కణ్ఠాభరతరలతయా చరణాఙ్గులిద్వయేన త్వత్పాణిపీడనవశాత్త్వదాలిఙ్గనవాఞ్ఛాం త్వాం ప్రతి ద్యోతితవాంస్తత్స్మరేత్యర్థః। ఆశ్లిక్షం, 'శ్లిష ఆలిఙ్గనే' ఇతి లుఙుత్తమైకవచనే చ్లేః క్సః। 'విభాషా సాకాఙ్క్షే' (౩।౨।౧౧౪) ఇతి వైకల్పికత్వాల్లృడభావః॥౭౬॥

వేత్థ మానేఽపి మత్త్యాగదూనా స్వం మాం చ యన్మిథః।

మద్వృష్ఠాలిఖ్య పశ్యన్తీ వ్యవాధా రేఖయాఽన్తరా॥౭౭॥

వేత్థేతి॥ హే భైమి! మానే ప్రీతికలహే సత్యపి రోషాత్త్వయా కృతేన మత్కర్మకత్యాగేన దూనా ఖిన్నా క్షణమాత్రమపి మద్విరహం సోఢుమశక్తా సతీ మిథ ఏకాన్తే స్త్రీరూపం స్వం, పుంరూపం మాం చాలేఖ్యే ఆలిఖ్య పశ్యన్తీ సంయుక్తపరస్పరదర్శన- సుఖమనుభవన్తీ త్వం మయా దృష్టా సతీ యచ్చిత్రలిఖితయోరావయోరన్తరా మధ్యే తూలికాదిలిఖితయా రేఖయా వ్యవాధాః వ్యవధానం కృతవత్యసి వేత్థ జానాసి। తత్స్మరేత్యర్థః। వ్యవాధాః, వ్యవపూర్వాద్ధాఞో లుఙ్మధ్యమః॥౭౭॥

ప్రస్మృతం న త్వయా తావద్యన్మోహనవిమోహితః।

అతృప్తోఽధరపానేషు రసనామపిబం తవ॥౭౮॥

ప్రస్మృతమితి॥ హే భైమి! మోహనేన సురతేన విశేషేణ మౌహితః సురతపరవశః, అథ చ,— మోహనకారిణా కామబాణేన మోహితో నిరస్తవివేకోఽహం తవాధరపానేషు అతృప్తః సంస్తవ రసనాం జిహ్వామపి యదపిబం తత్తావత్సాకల్యేన త్వయా న ప్రస్మృతమ్। జిహ్వాగ్రలేహనమపి కామశాస్త్రోక్తమ్। 'ప్ర' శబ్దః ప్రగతార్థః। 'అధరపానానామ్' ఇతి పాఠే— తృప్త్యర్థానాం కరణే షష్ఠీ వా॥౭౮॥

త్వత్కుచార్ద్రనఖాఙ్కస్య ముద్రామాలిఙ్గనోత్థితామ్।

స్మరేః స్వహృది యత్స్మేరసఖీః శిల్పం తవాబ్రవమ్॥౭౯॥

త్వదితి॥ అహం స్వహృదయే తవాలిఙ్గనోత్థితాం తవ కుచే తాత్కాలికత్వాదార్ద్రస్యాశుష్కరుధిరస్య మయా కృతస్య నఖాఙ్కస్య ముద్రాం నఖక్షతదర్శనాదేవ స్మేరసఖీః హాస్యపరాస్తవ సఖీః ప్రతి తవ శిల్పం భవత్సఖ్యా భైమ్యేదం నఖక్షతం కృతం పశ్యతేతి త్వన్నిర్మాణం యదబ్రవం తత్స్మరేశ్చిన్తయేః। 'స్మేరః' ఇతి పాఠే— స్మేరః సన్నహ్మామిత్యర్థః। సఖీః, ముఖ్యం కర్మ। శిల్పమితి, 'అకథితం చ' (౧।౪।౫౧) ఇతి కర్మత్వమ్॥౭౯॥

త్వయాన్యాః క్రీడయన్మధ్యేమధుగోష్ఠి రుషేక్షితః।

వేత్సి తాసాం పురో మూర్ధ్నా త్వత్పాదే యత్కిలాస్థలమ్॥౮౦॥

త్వయేతి॥ మధుగోష్ఠ్యా మద్యశాలాయా మధ్యే మద్యసహపానావసరే అన్యాః సపత్నీః క్రీడయన్ త్వయా రుషా రోషరూషితయా దృశా ఈక్షితోఽహం తాసాం సపత్నీనాం పురః సమక్షమేవ కిల మద్యమత్తత్వాత్స్ఖలన వ్యాజేన త్వత్పాదే మూర్ధ్నా యదస్ఖలం స్ఖలిత్వా యదపతం తద్వేత్సి జానాసి। స్ఖలనవ్యాజేన ప్రణామేన త్వాం ప్రసాదితవానస్మి తత్స్మరేతి భావః। మధ్యేమధుగోష్ఠి, 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యా వా' (౨।౧।౧౮) ఇతి సమాసః॥౮౦॥

వేత్థ మయ్యాగతే ప్రోష్య యత్త్వాం పశ్యతి హార్దిని।

అచుమ్బీరాలిమాలిఙ్గ్య తస్యాం కేలిముదా కిల॥౮౧॥

వేత్థేతి॥ మయి ప్రోష్య విజయయాత్రాం కృత్వా ఆగతే, అత ఏవ హార్దిని ప్రేమభరతరలే త్వాం పశ్యతి సతి ఆలిం స్వసఖీమాలిఙ్గ్య అన్యాః ప్రతి తస్యాం కేలిముదా క్రీడాహర్షేణ కిల విలాసప్రకటనవ్యాజేన యత్త్వామచుమ్బీః తద్వేత్థ స్మరసి। కామశాస్త్రాభ్యాసకౌశలవశాత్సఖ్యాలిఙ్గనచుమ్బనవ్యాజేన మాం ప్రత్యాలిఙ్గనచుమ్బనద్వారా స్వప్రేమభరం యత్సూచితవత్యసి తత్స్మరేతి భావః। హే హార్దినీతి భైమీసంబుద్ధిర్వా। ప్రోష్య, ప్రపూర్వాద్వసేః క్త్వో ల్యపి యజాదిత్వాత్సంప్రసారణమ్। హార్దిని, (యువాదిత్వాదణి) 'హృదయస్య హృల్లేఖ–' (౬।౩।౫౦) ఇతి హృద్భావే చ 'అత ఇని—' (౫।౨।౧౧౫)॥౮౧॥

జాగర్తి తత్ర సంస్కారః స్వముఖాద్భవదాననే।

నిక్షిప్యాయాచిషం యత్తా న్యాయాత్తామ్బూలఫాలికాః॥౮౨॥

జాగర్తీతి॥ అహం తామ్బూలస్య చర్వితపూగఫలనాగవల్లీదలస్య ఫాలికాః శకలాని స్వముఖాత్సకాశాద్భవత్యా ఆననే నిక్షిప్య నిధాయ 'యదీయో నిక్షేపః స తస్మై దాతవ్యోఽన్యథా దణ్డ్యః' ఇతి న్యాయాచ్ఛాస్త్రోక్తయుక్తేర్యత్తాస్తామ్బూలఫాలికాః (యదహమయాచిషం) పునర్మహ్యం దేహీతి యాచితవాన్, తత్ర విషయే స్మరణభూతో భావనాఖ్యః సంస్కారో జాగర్తి స్ఫురద్రూపో వర్తతే తత్స్మరసి కిమిత్యర్థం ఇతి ప్రశ్నః॥౮౨॥

చిత్తే తదస్తి కచ్చిత్తే నఖజం యత్రుక్ధా క్షతమ్।

ప్రాగ్భావాధిగమాగఃస్థే త్వయా శమ్బాకృతం క్షతమ్॥౮౩॥

చిత్త ఇతి॥ మయి ప్రాక్ త్వయ్యప్రాప్తసురతాన్తసుఖాయామేవ సత్యాం యో భావాధిగమః సురతాన్తసుఖప్రాప్తిస్తద్రూపే ఆగస్యపరాధే తిష్ఠతి ఏవంభూతే సతి మయి విషయే వా సమరతస్యైవ సుఖహేతుత్వాద్విషమరతస్యాసుఖహేతుత్వాత్త్రుట్కధా మధ్య ఏవ సుఖజన్యాద్రోషాద్ధేతోర్నఖజం క్షతం త్వయా శమ్బాకృతం ప్రథమం ఫాలకృష్టే క్షేత్రే పునరపి సా (సీ) రావదారణవత్ప్రథమకృతనఖక్షతమధ్య ఏవ పునరపి గాఢతరం నఖక్షతం యదారోపితం తత్తే చితేఽస్తి కచ్చిత్? తత్స్మరేత్యర్థః। 'శమ్బాకృతం ద్వితీయం స్యాత్' ఇతి నిఘణ్టుః। శమ్బాకృతం, 'కృఞో ద్వితీయ—' (౫।౪।౫౮) ఇతి డాచ్। లక్షణయా ప్రయోగః॥౮౩॥

స్వదిగ్వినిమయేనైవ నిశి పార్శ్వవివర్తినోః।

స్వప్నేష్వప్యస్తవైముఖ్యే సఖ్యే సౌఖ్యం స్మరావయోః॥౮౪॥

స్వేతి॥ స్వీయస్వీయదిశో వినిమయేనైవ పరివర్తనేనైవ నిశి పార్శ్వవివర్తినోర్వామదక్షిణకుక్షిపరివర్తనశీలయోః న తు యథావస్థితయోః సంముఖయోరేవైవంభూతయోరావయోస్తవ మమ చ స్వప్నేష్వపి నిద్రాస్వపి మధ్యే అస్తం త్యక్తం వైముఖ్యం పరాఙ్ముఖత్వం యత్ర తాదృశే సఖ్యే మైత్రే యత్సౌఖ్యం సుఖం సుఖిత్వం వా తత్స్మర। సంముఖయోర్హి యథావస్థితయోరేవ పార్శ్వపరివర్తనే ద్వయోరపి పృష్ఠభాగ-ఘటనాత్పరాఙ్ముఖత్వమేవ స్యాదితి స్వస్వదిగ్వినిమయపూర్వకమేకదైవ పార్శ్వపరివర్తనే వైముఖ్యాభావాన్నిద్రాసమయేఽపి సాంముఖ్యేన యదావయోర్మైత్రీసౌఖ్యం తత్స్మరేత్యర్థః। స్వస్వదిగ్వినిమయేన పార్శ్వపరివర్తనే చాన్యోన్యం సాంముఖ్యమేవ భవతీతి సర్వసాక్షికమ్। సౌఖ్యమ్, స్వార్థే భావే వా ష్యఞ్॥౮౪॥

క్షణం ప్రాప్య సదస్యేవ నృణాం విమనితేక్షణమ్।

దర్శితాధరమహంశా ధ్యాయ యన్మామతర్జయః॥౮౫॥

క్షణమితి॥ సదస్యేవ సభాయామేవ వర్తమానాపి త్వం సభాస్థానాం నృణాం విమనితాని కార్యాన్తరదర్శనపరాణి కృతానీక్షణాని యత్ర యేన వా తాదృశం క్షణమవసరం నృత్తాద్యుత్సవం వా ప్రాప్య మహ్యమఙ్గుల్యాదినా దర్శితోఽధరే వర్తమానో మద్దంశో మత్కృతో దన్తవ్రణో యయైవంభూతా సతీ తర్జన్యాదినా మాం యదతర్జయః, తద్ధ్యాయ స్మర। విమనితేతి, 'తత్కరోతి–' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణిచి ' ణావిష్ఠవత్' ఇతి టిలోపః॥౮౫॥

తథావలోక్య లీలాబ్జనాలభ్రమణవిభ్రమాత్।
కరౌ యోజయతాధ్యే (ధీ) హి యన్మయాసి ప్రసాదితా॥౮౬॥

తథేతి॥ తథా అధరదన్తక్షతదర్శనపూర్వం తర్జనీతర్జనాప్రకారమవలోక్య లీలాబ్జనాలస్య కరాభ్యాం భ్రమణరూపాద్విభ్రమాత్త- ద్వ్యాజాత్త్వణామప్రసాదాఞ్జలిబన్ధనరూపేణ కరౌ యోజయతా సంయుక్తౌ కుర్వతా మయా కోపత్యాజనపూర్వం యత్త్వప్రసాదితాసి తదధ్యే (ధీ) హి। స్మరేత్యర్థః। 'ఇక్ స్మరణే'॥౮౬॥

తామ్బూలదానమన్యస్తకరజం కరపఙ్కజే।
మమ న స్మరసి ప్రాయస్తవ నైవ స్మరామి తత్॥౮౭॥

తామ్బూలేతి॥ త్వం త్వదీయకరపఙ్కజే మమ తామ్బూలదానమన్యస్తకరజమక్షిప్తనఖక్షతం ప్రాయో బాహుల్యేన న స్మరసి। అహమపి మదీయపాణిపద్మే త్వత్కృతం తృషాచ్ఛేదకం యథా తామ్బూలదానమక్షిప్తనఖక్షతం బాహుల్యేన నైవ స్మరామి। కింతు, అన్యోన్యవీటికాదానక్షణే ప్రేమభరాత్పాణిపద్మగర్భారోపితనఖక్షతమేవ సదా తామ్బూలదానమావయోః, తత్స్మరేతి భావః॥౮౭॥

తదధ్యే (ధీ) హి మృషోద్యం మాం హిత్వా యత్త్వం గతా సఖీః।
తత్రాపి మే గతస్యాగ్రే లీలయైవాచ్ఛినస్తృణమ్॥౮౮॥

తదితి॥ కమప్యపరాధం కృత్వాప్యహమేతన్నాకార్షమిత్యాదిమృషోద్యమలీకభాషిణం మాం కోపేన హిత్వా సఖీః ప్రతి గతా త్వం తత్రాపి సఖీసమీపే భవదీయపృష్ఠదేశానువర్తిత్వేన గతస్య మేఽగ్రే లీలయైవ స్వభావేనైవ యత్తృణమచ్ఛినశ్ఛిచ్ఛేద (దిథ), తదధ్యే (ధీ) హి ఇతి పూర్వవత్। అద్యప్రభృత్యలీకభాషిణస్తవాహం న కాపి, త్వం మమ న కోఽపీతి మైత్రీవిచ్ఛేదసూచకం తృణచ్ఛేదం యథా బాలకాః కుర్వన్తి, తద్వత్త్వయాపి కృతమితి స్మరేత్యర్థః। మృషోద్యమ్, 'రాజసూయ—' (౩।౧।౧౧౪) ఇతి నిపాతః॥౮౮॥

స్మరసి ప్రేయసి! ప్రాయో యద్ద్వితీయరతాసహా।

శుచిరాత్రీత్యుపాలబ్ధా త్వం మయా పికనాదినీ॥౮౯॥

స్మరసీతి॥ హే ప్రేయసి! బాలత్వాత్సౌకుమార్యవిశేషాచ్చ ద్వితీయరతాభిలాషిణో మమ ద్వితీయస్య రతస్యాసహా, తథా, —పికవన్నదతి తచ్ఛీలా కోకిలతుల్యకూజనా త్వం మయా శుచిరాత్రి గ్రీష్మర్తుసంబన్ధినీ రాత్రీత్యుపాలబ్ధా సోపాలమ్భమామన్త్రితాసి తత్త్వాయః స్మరసి కథయేత్యర్థః। శుచిరాత్రిరపి ఖల్పప్రమాణత్వాదేకవారసురతనిర్మాణనైవ జాతప్రభాతత్వాద్ద్వితీయసురత- నిర్మాణాసహా వసన్తనైకట్యాచ్చ పికనాదోఽస్యాం వర్తత ఇతి తత్రాపి ప్రభాతే కోకిలాలాపో భవతీత్యర్థః। యద్వా,— వసన్తస్యాతీతత్వాత్కోకిలానామభావాత్పికవ్యతిరిక్తాః పక్షిణోఽపికాః, తన్నాదయుక్తా॥౮౯॥

భుఞ్జానస్య నవం నిమ్బం పరివేవిషతీ మధౌ।

సపత్నీష్వపి మే రాగం సంభావ్య స్వరుషః స్మరేః॥౯౦॥

భుఞ్జానస్యేతి॥ మధౌ వసన్తే నవం నూతనసమాగతపత్రపుష్పాదికం నిమ్బం భుఞ్జానస్య మే సపత్నీష్వపి రాగం ప్రీతిం సంభావ్యానుమాయ కోపవశాత్ పునఃపునః నిమ్బమేవ మమ భోజనార్థం పరివేవిషతీ పాత్రే పరితః క్షిపన్తీ త్వం స్వరుషః స్వీయాన్కోపాన్ స్వకోపస్య వా స్మరేః। మధురతరశర్కరాదిపరిత్యాగేనాతికటురసేఽపి చేదస్యైవం రుచిస్తర్హి మదీయాపేక్షయాఽతిహీనాసు మత్సపత్నీష్వప్యస్య రుచిః స్యాదితి సంభావ్య బహుతరం నిమ్బమేవ భుఙ్క్ష్వేతి వారంవారమతికటునిమ్బాతిదానేన యత్కోపాన్మాం ప్రతి వ్యఞ్జితవత్యసి తత్స్మరేతి భావః। వసన్తే చ జనా నిమ్బం భుఞ్జతే। పరివేవిషతీ, పరివేషణార్థాత్ పరిపూర్వాద్విషేః శతా 'శ్లో' (౬।౧।౧౦) ఇతి ద్విర్వచనమ్। స్వరుషః, 'అధీగర్థ— ' (౨।౩।౫౨) ఇతి షష్ఠీ, కర్మత్వవివక్షయా ద్వితీయా వా॥౯౦॥

స్మర శార్కరమాస్వాద్య త్వయా రాద్ధమితి స్తువన్।

స్వనిన్దారోషరక్తాత్తు యదభైషం తవాధరాత్॥౯౧॥

స్మరేతి॥ శార్కరం శర్కరావికారభూతం శర్కరాసంస్కృతం వా కిమపి భక్ష్యమాస్వాద్య ఏతత్సర్వాతిశాయిరసమమృతస్రావిహస్తయా త్వయా సాధితం కిమితి

స్వాదాతిశయానతిస్తువన్ వారం వారం తదేవ వర్ణయన్నహం సర్వాతిశాయిరసమేతచ్ఛార్కరమితి స్తుతౌ అధరస్యాపి సర్వమధురవర్గాన్తఃపాతితయా నిన్దాపర్యవసానాన్మదపేక్షయాప్యేతదధికరసమిత్యయం వర్ణయతి। నను తర్హి అద్యప్రభృతి అయమేతదేవ రసయతు, మమ తు కథాప్యనేన న కార్యేతి స్వనిన్దయా రోషస్తేన రక్తాత్త్వాధరాత్పునర్యదభైషం భీతవానస్మి తత్స్మర। కోపేన లౌహిత్యం యుక్తమ్। త్వదధరకల్పశార్కరవర్ణనయా కుపితయా త్వయాధరస్ఫురణాదినా వ్యఞ్జితాత్కోపాద్యదభైషం తత్స్మరేతి భావః। శార్కరమ్, వికారే సంస్కృతార్థే వాఽణ్। అధరాత్, 'భీత్రా—' (౧।౪।౨౫) ఇత్యపాదానత్వమ్॥౯౧॥

ముఖాదారభ్య నాభ్యన్తం చుమ్బం చుమ్బమతృప్తవాన్।

న ప్రాపం చుమ్బితుం యత్తే ధన్యా తచ్చుమ్బతు స్మృతిః॥౯౨॥

ముఖాదితి॥ ముఖాదారభ్య నాభ్యన్తం నాభిపర్యన్తం త్వదఙ్గం చుమ్బం చుమ్బం చుమ్బిత్వా చుమ్బిత్వా అతృప్తవాన్ అసమాప్తచుమ్బనేచ్ఛుః (చ్ఛః) సన్నహం స్మరమన్దిరం యత్త్వదఙ్గం పాణ్యాదినా ప్రతిబన్ధాలజ్జాతిశయాద్వా గోపితత్వాచ్చుమ్బితుం న ప్రాపం తత్స్మరమన్దిరం ధన్యా స్మృతిశ్చుమ్బతు। తత్స్మరమన్దిరం స్మృతివిషయీభవతు। అతిరాగాత్స్మరమన్దిరమపి చుమ్బితుం ప్రవృత్తస్య మమ తన్న దత్తవతీ తత్స్మరేతి భావః। చక్రవర్తినాపి మయా యచ్చుమ్బితుం న ప్రాప్తం తత్స్మృత్యా ప్రాప్తమ్, అత ఏవ సా ధన్యేతి భావః। ముఖాక్షికక్షాకుచనాభిమూలవరాఙ్గభాగాశ్చుమ్బనస్థానాని॥౯౨॥

కమపి స్మరకేలిం తం స్మర యత్ర భవన్నితి।

మయా విహితసంబుద్ధిర్వ్రీడితా స్మితవత్యసి॥౯౩॥

కమితి॥ త్వం కమపి తమనిర్వచనీయం లోకోత్తరపురుషాయితాఖ్యం స్మరకేలిం స్మర। (తం కమ్—) యత్ర కామకేలౌ పుంస్త్వారోపేణ భవన్నిత్యేవం పుంలిఙ్గోచితసంబుద్ధ్యా మయా విహితా సంబుద్ధిర్యస్యాః సా త్వం వ్రీడితా స్మితవత్యసి। కామశాస్త్రాభ్యాసకౌశలాద్యద్విపరీతసురతమకార్షీః, తత్స్మరేత్యర్థః। కేలేః పుంస్త్వం పూర్వం దర్శితమ్॥౯౩॥

నీలదాచిబుకం యత్ర మదాక్తేన శ్రమామ్బునా।

స్మర హారమణౌ దృష్టం స్వమాస్యం తత్క్షణోచితమ్ ॥౯౪॥

నీలదితి ॥ తత్రోక్తరూపే పురుషాయితే లలాటకపోలలిఖితపత్రవల్లీసంబన్ధినా మదేన కస్తూర్యాక్తేన మిశ్రితేన కలుషితేన గచ్ఛతా శ్రమామ్బునా ఆచిబుకం హనుభాగమభివ్యాప్య నీలన్నీలవర్ణం భవదుపరిస్థితత్వాదధోవిలోకయతో ముఖస్య కస్తూరీమిలితేన గలతా శ్రమజలేన చిబుకసంబన్ధస్యౌచిత్యాన్నీలం భవత్ ఏవంభూతమ్, అధోభాగే వర్తమానస్య మమ హృది వర్తమానే ముక్తాహారమధ్యమణౌ తత్క్షణే విపరీతరతాచరణసమయే తల్లక్షణ ఉత్సవే వోచితముక్తరీత్యా యోగ్యమ్, అథ చ,— పురుషాయితక్షణే తాదృశస్య శ్రమజలా కూర్చకాన్తిదాయిత్వేనోచితమ్, దృష్టం స్వమాస్యం స్మర। 'మదో రేతసి కస్తూర్యాం గర్వే హర్షేభదానయోః' ఇత్యభిధానాత్ 'మద' శబ్ద ఏకదేశలక్షణయా మృగమదవాచీ నీలద్, ఆచారక్విబన్తాచ్ఛతా। 'నీల వర్ణే' ధాతురితి కేచిత్ ॥౯౪॥

స్మర తన్నఖమత్రోరౌ కస్తేఽధాదితి తే మృషా।

హ్రీదైవతమలుమ్పం యద్వ్రతం రతపరోక్షణమ్ ॥౯౫॥

స్మరేతి ॥ అహం అత్రాస్మింస్తే తవోరౌ కో నఖమధాద్దత్తవానితి మృషా అసత్యభాషీ సన్ హ్రీరేవ దైవతం యస్య తత్, అత ఏవ రతస్య పరోక్షణం పరోక్షకరణం బ్రహ్మచర్యరూపం సురతప్రతిబన్ధకం వ్రతం నియమం యదలుమ్పం నివర్తితవాన్ తత్స్మర। పరపురుష-సంబన్ధశఙ్కోత్పాదనార్థం మృషాభాషణేన రసాన్తరముత్పాద్య లజ్జాకృతం సురతప్రతిబన్ధకమనుద్యోగం యన్నివర్తితవాంస్తత్స్మరేత్యర్థః। వ్రతం సదైవతం భవతీతి హ్రీదైవతమిత్యుక్తమ్ ॥౯౫॥

వనకేలౌ స్మరాశ్వత్థదలం భూపతితం ప్రతి।

దేహి మహ్యముదస్యేతి మదిరా వ్రీడితాసి యత్ ॥౯౬॥

వనేతి ॥ త్వమ్ ఇతి మదిరా యద్వ్రీడితాసి తత్స్మర। ఇతి కిమ్— హే భైమి! త్వం వనకేలో ఆరామవిహారసమయే భువి పతితమశ్వత్థదలం ప్రతి ఉద్దిశ్య ఇదమ్ ఉదస్య పాణినోత్క్షిప్య మహ్యం దేహీతి। 'అశ్వత్థపత్రసదృశం విపులం చ గుహ్యమ్' ఇతి కామశాస్త్రవచనాద్భూపతితాశ్వత్థదలయాచనేన వరాఙ్గయాచనస్య సూచితత్వాద్యద్వ్రీడితాసి తత్స్మరేతి భావః ॥౯౬॥

ఇతి తస్యా రహస్యాని ప్రియే శంసతి సాన్తరా।

పాణిభ్యాం పిదధే సఖ్యాః శ్రవసీ హ్రీవశీకృతా॥౯౭॥

ఇతీతి॥ సా భైమీ ప్రియే ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ తస్యా భైమ్యా రహస్యాని ఏకాన్తరతవృత్తాని శంసతి సతి హ్రీవశీకృతా లజ్జితా సతీ అన్తరా మధ్య ఏవాసమాప్త ఏవ వచనే పాణిభ్యాం సఖ్యాః కలాయాః శ్రవసీ కర్ణౌ పిదధే ఆచ్ఛాదితవతీ। ఇతః పరమప్య(తి) సంగుప్తమపి రహస్యమస్యై కథయిష్యతి, తదనయా నాకర్ణనీయమితి బుద్ధ్యా తస్యాః కర్ణావప్యధత్తేత్యర్థః॥౯౭॥

కర్ణపిధాన ఏవోత్ప్రేక్షతే—

కర్ణౌ పీడయతీ సఖ్యా వీక్ష్య నేత్రాసితోత్పలే।

అప్యపీడయతాం భైమీకరకోకనదే తు (ను) తౌ॥౯౮॥

కర్ణావితి॥ భైమీకరావేవ కోకనదే రక్తోత్పలే అపి కర్తారౌ (?) సఖ్యాః కలాయా నేత్రే ఏవాసితోత్పలే తస్యా ఏవ కర్ణౌ పీడయతీ యన్త్రయన్తీ వీక్ష్య తౌ కలాకర్ణౌ కర్మభూతౌ అపీడయతాం ను। కలానేత్రనీలోత్పలయోరాకర్ణపూర్ణతయా కర్ణాక్రమణాత్పీడాకరణమివ। భైమీ— కరరక్తోత్పలే అపి సాజాత్యాన్నేత్రనీలోత్పలసాహాయకాచరణవద్వైవ స్పర్ధయేవ వా (భైమీకరకోకనదే అపి) తత్కర్ణౌ పీడయామాసతుః కిమితి భావః। సవర్ణయోః సాహాయకం స్పర్ధా చ యుక్తా। పీడయతీ, 'వా నపుంసకస్య' (౭।౧।౭౯) ఇతి నుమభావః॥౯౮॥

పునరప్యన్యథోత్ప్రేక్షతే—

తత్రప్రవిష్టం సఖీకర్ణౌ పత్యురాలపితం హ్రియా।

పిదధావివ వైదర్భీ స్వరహస్యాభిసంధినా॥౯౯॥

తదితి॥ వైదర్భీ సఖీకర్ణౌ ప్రవిష్టం తత్పూర్వోక్తం రహస్యరూపం పత్యురాలపితం స్వరహస్యమేతత్కర్ణాభ్యాం సకాశాద్బహిర్మా గాదిత్యభిసంధినాభిప్రాయేణేవ హ్రియా పిదధౌ ఆచ్ఛాదితవతీ। అన్యదపి గోప్యం వస్తు భాణ్డే నిక్షిప్యాన్యో మా స్మ జ్ఞాసీదితి తద్ద్వారం పిధీయతే॥౯౯॥

తమాలోక్య ప్రియాకేలిం నలే సోత్ప్రాసహాసిని।

ఆరాత్తత్త్వమబుద్ధ్వాపి సఖ్యః సిష్మియిరేఽపరాః॥౧౦౦॥

తమితి॥ ఆరాద్దురే స్థితా అప్యపరాః సఖ్యస్తత్త్వం నలహాసకారణమబుద్ధ్వాపి సిష్మియిరే జహసుః। కస్మిన్సతి— నలే తం పూర్వోక్తం ప్రియాయాః కేలిమాలోక్య సోత్ప్రాసహాసిని ఉత్ప్రాసేనోచ్చైస్త్వేన సహ యథా తథా హసతి సతి। నలాట్టహాసశ్రవణమాత్రేణ సిష్మియిర ఇత్యర్థః॥౧౦౦॥

దమ్పత్యోరుపరి ప్రీత్యా తా ధరాప్సరసస్తయోః।

వవృషుః స్మితపుష్పాణి సురభీణి ముఖానిలైః॥౧౦౧॥

దమ్పత్యోరితి॥ తాః సఖ్య ఏవ ధరాయాముర్వశ్యాద్యప్సరసస్తయోర్దమ్పత్యోరుపరి ప్రీత్యా ప్రేమాతిశయేన సురభీణి స్మితాన్యేవ పుష్పాణి వవృషుః। సర్వా అపి సఖ్యస్తావుభౌ క్రీడావశాజ్జహసురిత్యర్థః। ముఖానిలసురభిత్వేన తాసాం పద్మినీత్వం సూచితమ్। తయోః, 'షష్ఠ్యతసర్థ—' (౨।3।30) ఇతి షష్ఠీ॥౧౦౧॥

తదాస్యహసితాజ్జాతం స్మితమాసామభాసత।

ఆలోకాదివ శీతాంశోః కుముదశ్రేణిజృమ్భణమ్॥౧౦౨॥

తదితి॥ తస్య నలస్యాస్యహసితాజ్జాతమాసాం సఖీనాం స్మితం శీతాంశోరాలోకాత్ప్రకాశాజ్జాతం కుముదశ్రేణ్యా జృమ్భణం వికాసనమివాభాసత। 'తదస్య' ఇతి క్వచిత్పాఠః॥౧౦౨॥

ప్రత్యభిజ్ఞాయ విజ్ఞాఽథ స్వరం హాసవికస్వరమ్।

సఖ్యాస్తాసు స్వపక్షాయాః కలా జాతబలాఽజని॥౧౦౩॥

ప్రతీతి॥ అథ సఖీసమూహహాసానన్తరం విజ్ఞాఽతిచతురా కలా తాసు సఖీషు మధ్యే స్వపక్షాయా నిజమిత్రభూతాయాః కస్యాశ్చిత్సఖ్యాః స్వరం హాసేన వికస్వరం సువ్యక్తమ్, అత ఏవ సోఽయం మత్సఖ్యా ఏవ స్వర ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞాయ పరోక్షప్రత్యక్షోభయాంశాత్మకజ్ఞానవిషయం కృత్వా జాతం బలం యస్యాస్తాదృశీ భైమీ ప్రతారణార్థం ససహాయోత్సాహశక్తియుక్తా వాఽజని। మత్పక్షీయాఽత్ర విద్యతేఽతోఽస్యాః సకాశాన్మాం మోచయిష్యతి, శిష్టం వాకర్ణయిష్యతీతి సాశ్వాసాభూదితి భావః। అన్యోఽపి కేనచిత్ప్రతిబద్ధః స్వపక్షీయం దృష్ట్వా జాతబలో భవతి। సఖీస్వరశ్రవణం తు కర్ణపిధానాత్పూర్వమేవ జ్ఞాతవ్యమ్। అన్యథా స్వరశ్రవణానుపపత్తేః। భైమీకరయోః కోమలతరతయా కర్ణనిబిడపీడనే సామర్థ్యాభావేన వా శ్రవణోపపత్తిః॥౧౦౩॥

సాహయోచ్చైరథోచే తామేహి స్వర్గేణ వఞ్చితే!।

పిబ వాణీః సుధావేణీర్నృపచన్ద్రస్య సున్దరి!॥౧౦౪॥

సేతి॥ అథ స్వపక్షీయస్వరప్రత్యభిజ్ఞానానన్తరం సా కలా తాం ఖసఖీముచ్చైస్తారఖరం యథా తథాహూయ ఇతి ఊచే। ఇతి కిమ్— దూరస్థత్వాత్ హే స్వర్గసుఖేన వఞ్చితే సున్దరి! ఏహి సమీపమాగచ్ఛ, ఆగత్య త్వం నృప ఏవాహ్లాదకత్వాచ్చన్ద్రస్తస్య సుధావేణీరమృతప్రవాహరూపా వాణీః పిబ సాదరమాకర్ణయేతి। స్వర్గేఽపి చన్ద్రామృతపానమేవ విశిష్టం నలపరిహాసాకర్ణనసుఖం స్వర్గసుఖమేవ తదనుభవేత్యర్థః॥౧౦౪॥

సాఽశృణోత్తస్య వాగ్భాగమనత్యాసత్తిమత్యపి।

కల్పగ్రామాల్పనిర్ఘోషం బదరీవ కృశోదరీ॥౧౦౫॥

సేతి॥ కలయా ఆహూతా అనత్యాసత్తిమత్యపి అత్యన్తనైకట్యరహితాపి యత్ర స్థితౌ కించిచ్ఛ్రూయతే కించిన్నేతి తత్ర స్థితా కృశోదరీ సా కలాసఖీ తస్య వాచో భాగం శిష్టమంశమశృణోత్। కలాకర్ణయోర్భైమ్యా పిహితత్వాదాహూతా సఖీ

నలకథ్యమానరహస్యకథాశేషమశృణోదిత్యర్థః। కా కమివ— కృశోదరీ కృశమధ్యా। అల్పజనేతి యావత్। ఏవంభూతా బదరీ కల్పగ్రామనామ్నో గ్రామస్యాల్పనిర్ఘోషం లోకకలకలం తత్ర పతతాం వేదధ్వనిం వా తమివ। బదరికాశ్రమస్థో లోకః మునిజనస్థానభూతకల్పగ్రామనివాసినో జనస్య కోలాహలం శృణోతీతి తీ(త్రై) ర్థికప్రసిద్ధిః॥౧౦౫॥

అథ స్వపృష్ఠనిష్ఠాయాః శృణ్వత్యా నైషధాభిధాః।

నలమౌలిమణౌ తస్యా భావమాకలయత్కలా॥౧౦౬॥

అథేతి॥ అథ కలాసఖ్యా నలవాక్యశేషశ్రవణానన్తరం కలా స్వపృష్ఠే నిష్ఠా స్థితిర్యస్యాః కర్ణపిధానపరతయా కలాపశ్చాద్భాగే స్థితాయాః, తథా,— కలాసఖీం ప్రతి రహస్యం బ్రువతో నైషధస్యాభిధా వచనాని శృణ్వత్యాస్తస్యా భైమ్యా భావం రహస్యకథనాద్వా సకోపాద్యభివ్యఞ్జకముఖచేష్టావిశేషం నలస్య మౌలిమణౌ శిరోరత్నే ప్రతిబిమ్బవశాదాకలయదజ్ఞాసీత్। దదర్శేత్యర్థః। నలేన కలాసఖీం ప్రతి రహస్యే ఉక్తే భైమ్యా హాస్యకోపాదిచేష్టాం నలమౌలిరత్నే ప్రతిబిమ్బితం సా కలా దదర్శ, న త్వశృణోదిత్యర్థః॥౧౦౬॥

ప్రతిబిమ్బేక్షితైః సఖ్యా ముఖాకూతైః కృతానుమా।

తద్వ్రీడాద్యనుకుర్వాణా శృణ్వతీవాన్వమాయి సా॥౧౦౭॥

ప్రతిబిమ్బేతి॥ ప్రతిబిమ్బే ఈక్షితైః సఖ్యాః పృష్ఠస్థితాయా భైమ్యాః స్వపక్షసఖ్యా ముఖాకూతైర్వ్రీడాహాస్యాదిసూచక- ముఖసంకోచవికాసాదిచేష్టితైః కృత్వా కృతాऽనుమితిర్యయా తాదృఙ్ముఖవికారదర్శనాత్ప్రాయేణ నలేనైవముక్తం స్యాదిత్యేవంకృతా నలవాక్యార్థసంభావనా యయా స్రా; తథా,— తస్యా భైమ్యాః స్వపక్షసఖ్యా వా నలవాక్యానురూపం వ్రీడాద్యనుకుర్వతీ ప్రతిబిమ్బదర్శనాదేవాఙ్గసంకోచాద్యభినయేనానుకుర్వాణా దర్శయన్తీ సా కలా భైమీపాణిపిహితకర్ణాऽపి తద్వ్రీడాద్యనుకరణాదేవ భైమీవత్, సఖీవద్వా నలవచనం శృణ్వతీవాన్వమాని (యి) భైమీనలాభ్యాం సంభావితా। తద్వ్రీడాది, 'న లోకా' (౨।౩।౬౯) ఇతి నిషేధాద్ద్వితీయా। అనుకుర్వాణా, 'అనుపరాభ్యాం కృఞః' (౧।౩।౭౯) ఇతి

పరస్మైపదవిధానాచ్చానజభావే 'తాచ్ఛీల్యవయోవచనశక్తిషు చానశ్' (౩।౨।౧౨౯) ఇతి తాచ్ఛీల్యే శక్తౌ వా చానశ్ ॥౧౦౭॥

కారం కారం తథాకారమూచే సాఽశృణవంతమామ్।

మిథ్యా వేత్థ గిరశ్చేత్తద్వ్యర్థాః స్యుర్మమ దేవతాః॥౧౦౮॥

కారమితి॥ సా కలా తథా పూర్వోక్తం భైమ్యాః స్వపక్షసఖ్యా వా నలమౌలిమణిదృష్టం ముఖవ్రీడాహర్షాద్యాకారం కారం కారం కృత్వా కృత్వా అనయా సర్వం శ్రుతమితి యథా ప్రతీతిర్భవతి తథాభినయం కృత్వా ఇతి ఊచే। ఇతి కిమ్— అహం భవదీయం సర్వం వృత్తాన్తమశృణవంతమాం నితరామాకర్ణితవత్యస్మి। హే భైమి! త్వం భవద్వచనశ్రవణసూచికా మమ గిరో మిథ్యా చేద్వేత్థ జానీషే। అనాకర్ణితమప్యాకర్ణితమియం వదతీతి మన్యసే చేత్తర్హి అభీష్ట— సిద్ధ్యర్థం ప్రత్యహం పూజ్యమానా మమ గౌర్యాదీష్టదేవతా నిష్ఫలాః స్యురిష్టదాయిన్యో మా భూవన్నితి మయా శపథః క్రియత ఇతి నలం ప్రత్యవోచద్వా। అశ్రృణవంతమామ్, 'తిహశ్చ' (౫।౩।౫౬) ఇసి తమప్॥౧౦౮॥

మత్కర్ణభూషణానాం తు రాజన్నిబిడపీడనాత్।

వ్యథిష్యమాణపాణిస్తే నిషేద్ధుముచితా ప్రియా॥౧౦౯॥

ఇతి సా మోచయాంచక్రే కర్ణౌ సఖ్యాః కరగ్రహాత్।

పత్యురాశ్రవతాం యాన్త్యా ముధాయాసనిషేధినః॥౧౧౦॥

మదితి॥ ఇతీతి॥ యుగ్మమ్। సా కలా ఇతి పూర్వోక్తం నలం ప్రత్యుక్త్వా సఖ్యా భైమ్యాః కరగ్రహాత్ పాణిభ్యాం పీడనాత్సకాశాత్కర్ణౌ మోచయాంచక్రే। అర్థాద్భైమ్యైవ ప్రయోజ్యయా। తృతీయాన్త (పాఠ) స్తు స్పష్టార్థః। కింభూతాయాః— కర్ణపిధానరూపాన్ముధాయాసాద్వ్యర్థప్రయాసాన్నిషేధినో నివారయితుః పత్యురాశ్రవతాం వచనకారిత్వం యాన్త్యా గచ్ఛన్త్యాః। తద్వచనకారిణ్యా ఇత్యర్థః। శపథరూపం కలావచనమాకర్ణ్య కర్ణపిధానప్రయాసో వ్యర్థ ఇతి నిబిడపీడనాత్తవ పాణిపీడైవ భవిష్యతీతి తత్కర్ణౌ ముఞ్చేతి నలవచనాద్భైమీ తత్కర్ణావముఞ్చదిత్యర్థః। ఇతి కిమ్— హే రాజన్! మత్కర్ణపిధానవశాన్మత్కర్ణభూషణానాం నిబిడపీడనాద్ధేతోస్తు పునః సౌకుమార్యాతిశయాదితః

పరమపి వ్యథిష్యమాణౌ పీడాం ప్రాప్స్యన్తౌ పాణీ యస్యాస్తాదృశీ తే తవ ప్రియా నిషేద్ధుముచితేతి। కర్ణపిధానఫలం నాస్తి పిధానప్రయాసో వ్యర్థః, ప్రత్యుతాస్యాః పాణిపీడా భవిష్యతీతీయం త్వయా నిషేధ్యేత్యర్థః॥౧౦౯-౧౧౦॥

శ్రుతిసంరోధజధ్వానసంతతిచ్ఛేదతాలతామ్।

జగామ ఝటితి త్యాగస్వనస్తత్కర్ణయోస్తతః॥౧౧౧॥

శ్రుతీతి॥ తతః కర్ణమోచనానన్తరం తతో విస్తృతో వా తస్యాః కలాయాః కర్ణయోః ఝటితి శీఘ్రం త్యాగస్తస్మాచ్ఛీఘ్ర- హస్తమోచనాజ్జాతో యష్టాదిఖనః స శ్రుత్యోః సంరోధాన్నిబిడపీడనాజ్జాతో యో ధ్వానః శబ్దస్తస్య సంతతిరవిచ్ఛిన్నతా నిరన్తరసముత్పన్నో గుముగుమారవ ఇతి యావత్, తస్య చ్ఛేదే విరతౌ తాలతాం హస్తతాలద్వయవాద్యపరిచ్ఛేద్యగీతాది- క్రియామానభూతకాలతాం జగామ। ఝటితిముద్రితకర్ణమోచనాదనుభూయమానష్టాదిశబ్దః, కర్ణపిధానసమయేఽనుభూయమానగుముగుమార- వవిరామజ్ఞాపకోఽభూదిత్యర్థః। ఏతచ్చ స్వప్రత్యక్షసిద్ధమ్॥౧౧౧॥

సాపసృత్య కియద్దూరం ముముదే సిష్మియే తతః।

ఇదం చ తాం సఖీమేత్య యయాచే కాకుభిః కలా॥౧౧౨॥

సేతి॥ సా కలా తతోఽనన్తరం తస్మాద్భైమ్యుపవేశనస్థానాద్వా సకాశాత్కియత్కించిద్దూరమపసృత్య గత్వా ముముదే సిష్మియే। ప్రతారణకౌశలర్వశాజ్జహాస చ। తాం స్వసఖీం శ్రుతనలవచనామేత్యేదం వక్ష్యమాణం కాకుభిరర్థవిశేషవ్యఞ్జకైరుచ్చనీచైర్ధ్వ- నివికారైః కృపణభాషణైర్యయాచే చ। అవోచదితి యావత్॥౧౧౨॥

అభిధాస్యే రహస్యం తే యదశ్రావి మయానయోః।

వర్ణయాకర్ణితం మహ్యమేహ్యాలి! వినిమీయతామ్॥౧౧౩॥

అభిధాస్య ఇతి॥ హే సఖి! మయాఽనయోర్యద్రహస్యమశ్రావి, అహం తద్రహస్యం తుభ్యమభిధాస్యే మత్కర్ణపిధానానన్తరమనయో రహస్యం త్వయా ఆకర్ణితం తత్త్వం మహ్యం వర్ణయ కథయ ఏహి శీఘ్రమాగచ్ఛ వినిమీయతాం పరివృత్తిః క్రియతామ్। మహ్యమ్, 'క్రియయా యమభిప్రైతి—' (వాం ౧౦౮౫) ఇతి సంప్రదానత్వమ్। భిన్నవాక్యత్వాదన్వాదేశాభావాన్న మయాదేశః॥౧౧౩॥

వయస్యాభ్యర్థనేనాస్యాః ప్రాక్చ్యుటశ్రుతినాటనే।

విస్మితౌ కురుతః స్మైతౌ దమ్పతీ కమ్పితం శిరః॥౧౧౪॥

వయస్యేతి॥ అశ్రుతరహస్యశ్రవణార్థమాహూతాయా వయస్యాయా అభ్యర్థనేన స్వాశ్రుతశ్రవణప్రార్థనేన హేతునాస్యాః కలాయాః 'అశృణవంతమామ్' ఇత్యాది ప్రాక్చ్కుటశ్రుతిః పూర్వం కృతం మిథ్యాశిరఃకమ్పాదిపూర్వం శ్రవణం తస్యా నాటనేఽభినయే విస్మితౌ అనయా కథమావాం ప్రతారితో ఖః దృష్టం దృష్టమితి మిథోవచనపూర్వం సాశ్చర్యౌ తౌ దమ్పతీ శిరః కమ్పితం కురుతః స్మ। నాటనే, చౌరాదికాన్నా ఁటేర్నపుంసకే భావే ల్యుట్॥౧౧౪॥

తథాలిమాలపన్తీం తామభ్యధాన్నిషధాధిపః।

ఆస్స్వ తద్వఞ్చితౌ స్వశ్చేన్మిథ్యాశపథసాహసాత్॥౧౧౫॥

తథేతి॥ నిషధాధిపః తథా రహస్యవినిమయకథనప్రార్థనరూపేణ స్వపక్షభూతామాలిం ప్రత్యాలపన్తీం తాం కలామభ్యధాదవోచత్। హే కలే! మిథ్యాశపథరూపాత్సాహసాదవిచారితకారిత్వాద్ధేతోశ్చేద్యద్యావాం కర్ణమోచనార్థమేవ తయాలీకవచనోక్త్యా వఞ్చితౌ ప్రతారితౌ స్వో భవావస్తర్హి ఆస్స్వ విష్ఠ। తత్తర్హి ఆస్వేతి భిన్నం వా। ప్రతారణనిమిత్తాం తర్జనోక్తిమూచే ఇత్యర్థః॥౧౧౫॥

ప్రత్యాలాపీత్కలాపీమం కలఙ్కః శఙ్కితః కుతః।

ప్రియాపరిజనోక్తస్య త్వయైవాద్య మృషోద్యతా॥౧౧౬॥

ప్రతీతి॥ కలాపీమం నలం ప్రతి ఉద్దిశ్యాలాపీదవోచత్। హే రాజన్! త్వయా ప్రియాయా భైమ్యాః పరిజనస్య సేవకభూతాయా మమోక్తస్య వచనస్యైతావత్సు దినేషు మధ్యేఽయైవ మృషోఽద్యతా మిథ్యాభాషణతారూపః కలఙ్కో దోషః కుతః కస్మాద్ధేతోః శఙ్కితః సంభావితః, తత్కారణం కథయేతి। సత్యవాదిన్యా భైమ్యాః పరిచారికాయా మమాలీకభాషిత్వం సంభావయితుమప్యశక్యమిత్యర్థః। భైమీ రాత్రివృత్తమపి సురతమస్మదగ్రేఽవృత్తమితి కథయతి। పరిజనశ్చ ప్రభుసదృశో యుక్తః। తథాలీకభాషణం మమ గుణ ఇవ న తు కలఙ్క ఇత్యపి। 'పరిజనస్యోక్తౌ' ఇతి చ పాఠః॥౧౧౬॥

స్వవచనస్య సత్యతాం ప్రతిపాదయతి—

సత్యం ఖలు తదాశ్రౌషం పరం గుముగుమారవమ్।

శృణోమీత్యేవ చావోచం న తు త్వద్వాచమిత్యపి॥౧౧౭॥

సత్యమితి॥ అహం తదా శ్రవణపిధానకాలే ఖలు నిశ్చితమశ్రౌషమితి సత్యమ్, పరం కేవలం గుముగుమారఖం న తు త్వద్వచనమ్। తథా చ,— శ్రవణమాత్రం సత్యమేవేత్యర్థః। శపథకరణసమయే ధాతోః సకర్మకత్వేఽపి కర్మావివక్షయాహం శృణోమీత్యేవ చావోచమ్, న తు త్వద్వాచమితి విశేషణమప్యవోచమ్। శపథోఽపి సాధారణశ్రవణమాత్రవిషయత్వాత్సత్య ఏవేతి న కథంచిదపి మమాలీకభాషిత్వం త్వయా శఙ్కనీయమిత్యర్థః। అశృణవంతమామితి తత్రోక్తత్వాదత్ర శృణోమీతి శ్రవణమాత్రోపలక్షణపరం న తు భూతవర్తమానపరమితి జ్ఞాతవ్యమ్॥౧౧౭॥

'వ్యర్థాః స్యుర్మమ దేవతాః' (నై ౦౨౦।౧౦౮) ఇత్యత్ర 'దేవతా' శబ్దస్యాన్యార్థత్వేన 'శపథో మయా న కృత ఏవ' ఇతి సమర్థయతే—

ఆమన్త్ర్య తేన దేవ! త్వాం తద్వ్యైయర్థ్యం సమర్థయే।

శపథః కర్కశోదర్కః సత్యం సత్యోఽపి దైవతః॥౧౧౮॥

ఆమన్త్ర్యేతి॥ హే రాజన్! అహం తేన 'వ్యర్థాః స్యుః—' (నైం ౨౦।౧౦౮) ఇత్యాదివాక్యేన దేవేతి త్వామామన్త్ర్య సంబోధ్య తాః శ్రవణప్రతిపాదకా 'అశృణవంతమామి' త్యాదయో మమ గిరో

వ్యర్థా అలీకాః స్యుః, యథా త్వం మిథ్యాభూతా వేత్థ తాదృశ్య ఏవ కామం స్యురితి అశృణవంతమామిత్యాదీనాం త్వద్వచనప్రతిపాదికానామపి గిరాం వైయర్థ్యమేవ సమర్థయే సిద్ధాన్తత్వేన ప్రతిపాదయామి। అథ చ,— యా గుముగుమారవరూపా అశ్రౌషమ్, యాశ్చ త్వం మిథ్యా వేత్థ తాసాం గిరామనుకరణశబ్దత్వాదర్థశూన్యత్వాన్నిరర్థకత్వాద్వైయర్థ్యం సమర్థయే। పూర్వం కృతస్య శపథస్యాన్యమర్థం కృత్వా కథమపలపసీత్యత ఆహ— 'సత్యేనాపి శపేద్యస్తు దేవాగ్నిగురుసంనిధౌ। తస్య వైవస్వతో రాజా ధర్మస్యార్ధం నికృన్తతి॥' ఇత్యాదిమన్వాది(?) వచనప్రామాణ్యాద్దేవతాసంబన్ధీ సత్యోఽపి శపథః సత్యం నిశ్చితం యస్మాత్కర్కశోదర్కః దారుణపరిణామః, కిం పునరసత్యః తస్మాదితి జ్ఞాత్వా మయా శపథో న కృత ఏవ, పర దేవస్యైవ శపథభ్రాన్తిర్జాతేత్యర్థః। అత ఏవ త్వాం దేవేత్యామన్త్రితవతీ। దైవతః సత్యోఽపి శపథః కర్కశోదర్క ఇతి యన్మన్వాదిభిరుక్తమ్, తత్సత్యం, యస్మాచ్ఛపథభ్రాన్త్యా సంప్రత్యేవ త్వయా, మయి కలఙ్క ఆరోపిత ఇత్యర్థ ఇతి వా॥౧౧౮॥

ఇదానీమ్ 'ఆర్జవం హి కుటిలేషు న నీతిః' ఇతి న్యాయాదలీకభాషణేఽప్యదోషత్వమాహ—

అసంభోగకథారమ్భైర్వఞ్చయేథే కథం ను మామ్।

హన్త సేయమనర్హన్తీ యన్న విప్రలభే యువామ్॥౧౧౯॥

అసంభోగేతి॥ హే భైమీనలౌ। యువాం 'భైమీ మహ్యం స్ప్రష్టుమపి న దదాతి, నలేనాహం కదాచిదపి న స్పృష్టాపి' ఇత్యసంభోగ-కథారమ్భైరన్యోన్యసంభోగాభావవిషయవృత్తాన్తారమ్భైర్మిథోనుభూతసురతభరనిహ్నవైః కృత్వా మాం కథం ను కథమివ వఞ్చయేథే ప్రతారయథః ? యత్ తు పునః అహం కర్మీభూతో యువాం విప్రలభే ప్రతారయామి సేయమనర్హన్తీ అయోగ్యా అనుచితకారిణీ హన్త కష్టం చిత్రం వేతి కాకుః। భవద్భ్యామహం వఞ్చనీయా మయా తు భవన్తౌ న వఞ్చనీయౌ కా వా రీతిరియమ్, వఞ్చనకరణసామ్యాత్సమదోషగుణౌ, 'యువామహం' చేతి భావః। అర్హన్తీతి 'అర్హః ప్రశంసాయామ్' (౩।౨।౧౩౩) ఇతి శతరి ఉగిత్త్వాన్ఙీపి నుమ్। యువాం కర్తృత్వేన (కర్మత్వేన) చావృత్త్యా యోజ్యమ్॥౧౧౯॥

కర్ణే కర్ణే తతః సఖ్యౌ శ్రుతమాచఖ్యతుర్మిథః।

ముహుర్విస్మయమానే చ సమయమానే చ తే బహు॥౧౨౦॥

కర్ణ ఇతి॥ తతః స్వవఞ్చకత్వదోషపరిహారానన్తరం భైమీసురతప్రాగల్భ్యే ముహుర్విస్మయమానే ఆశ్చర్యం కుర్వాణే చ బహు నితరాం స్మయమానే హసన్త్యౌ చ తే కలాకలాసఖీలక్షణే సఖ్యౌ మిథో భైమ్యా వా సహచర్యో మిథోఽన్యోన్యస్య కర్ణే కర్ణే స్వస్వశ్రుతం స్వరహస్యమాచఖ్యతుః। 'చౌ' అన్యోన్యసముచ్చయే। అన్యోన్యకర్ణాపేక్షయా వీప్సాయాం ద్విర్వచనమ్॥౧౨౦॥

అథాఖ్యాయి కలాసఖ్యా కుప్య మే దమయన్తి! మా।

కర్ణాద్ద్వితీయతోఽప్యస్యాః సంగోప్యైవ యదబ్రవమ్॥౧౨౧॥

అథేతి॥ అథాన్యోన్యకర్ణే తద్రహస్యకథనానన్తరం కలాయాః సఖ్యా కలయైవ సఖ్యా వా భైమీ ఆఖ్యాయి ఇతి ఉక్తా। హే దమయన్తి! త్వం మే మహ్యం మా కుప్య। అహం యదబ్రవం తదస్యాః ద్వితీయతోఽపి కర్ణాత్సంగోప్యైవాబ్రవమ్। అస్యా ఏకేన కర్ణేన శ్రుతం న తు ద్వితీయేనేతి లౌకికాదాభాణకాత్పరిహాసోఽపి। 'ఏవమ్' ఇతి పాఠే— ఏవంప్రకారేణ సంగోప్యేతి। కుప్య మే, 'కుధద్రుహ—' (౧।౪।౩౭) ఇతి సంప్రదానత్వమ్। మా నిరనుబన్ధకః। అబ్రవమ్, లఙ్॥౧౨౧॥

ప్రియః ప్రియామథాచష్ట దృష్టం కపటపాటవమ్।

వయస్యయోరిదం తేఽస్మాన్మా సఖీష్వేవ విశ్వసీః॥౧౨౨॥

ప్రియ ఇతి॥ అథ సఖ్యుక్త్యనన్తరం ప్రియః ప్రియామాచష్ట ఇత్యూచే। ఇతి కిమ్— హే భైమి! త్వం వయస్యయోః కపటపాటవమిదం వచనచాతుర్యం దృష్టమనుభూతం యతః, తస్మాత్సఖీష్వేవ మా విశ్వసీః, కింతు మయి కదాచిద్విశ్వసిహి। సఖీషు మైవ విశ్వసీః, కింతు మయ్యేవేతి వా। యద్వా,— మా విశ్వసీరేవ॥౧౨౨॥

ఆలాపి కలయాపీయం పతిర్నాలపతి క్వచిత్।

వయస్యేఽసౌ రహస్యం తత్సభ్యే విస్రభ్యమీదృశీ॥౧౨౩॥

ఆలాపీతి॥ కలయాపీయం భైమీ మధురకాకూక్త్యా ఆలాపి ఇత్యుక్తా। ఇతి కిమ్— హే వయస్యే! అసౌ తవ పతిః క్వచిదపి దేశే జనే వా త్వద్రహస్యం నాలపతి, కింతు గోపాయత్యేవ। తత్తస్మాదీదృశి ఏతతత్సదృశేఽన్యస్మిన్నపి సభ్యే సాధౌ విస్రభ్యం విశ్వసనీయం త్వయా కిం పునరేతస్మిన్నితి విరుద్ధలక్షణయా— అయం సర్వస్యాగ్రే త్వద్రహస్యం ప్రకటయత్యేవ, అసభ్యశ్చాయమిత్యస్మిన్నేతత్తుల్యేఽన్యస్మిన్నపి మైవ విశ్వసీరితి। నాలపతి, అపి త్వాలపతి। విస్రభ్యమపి తు నేతి కాకుర్వా। 'అలాపి' ఇత్యపి క్వచిత్పాఠః॥౧౨౩॥

ఇతి వ్యుత్తిష్ఠమానాయాం తస్యామూచే నలః ప్రియామ్।

భణ భైమి! బహిః కుర్వే దుర్వినీతే గృహాదమూ॥౧౨౪॥

ఇతీతి॥ నలః తస్యాం కలాయాం ఇత్యుక్తప్రకారేణ ప్రతిబన్ధా వ్యుత్తిష్ఠమానాయాం ప్రతిరోధకారిణ్యాం సత్యాం ప్రియాం ప్రతీత్యూచే। ఇతి కిమ్— హే భేమి! అహం దుర్వినీతే దుష్టే నితరాం విశ్వాసఘాతిన్యో అమూ సఖ్యౌ గృహాద్బహిః కుర్వే నిష్కాసయామి భణాజ్ఞాపయ। ఏతేన నలస్య సంభోగేచ్ఛుతా వ్యజ్యతే। తదర్థమేవ కుర్వ ఇతి లట్। 'వ్యుత్థానం ప్రతిరోధే చ విరోధాచరణేఽపి చ' ఇత్యభిధానాదూర్ధ్వకర్మత్వాభావాత్ 'ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణి' (౧।౩।౨౪) ఇతి తఙ్। వ్యుత్తిష్ఠమానాయాం విరోధాచరణే కృతోద్యమాయాం వా॥౧౨౪॥

శిరఃకమ్పానుమత్యాథ సుదత్యా ప్రీణితః ప్రియః।

చులుకం తుచ్ఛముత్సర్ప్య సఖ్యోః సలిలమక్షిపత్॥౧౨౫॥

శిర ఇతి॥ అథోక్తవిషయప్రశ్నానన్తరం సుదత్యా భైమ్యా శిరఃకమ్పేన యా సఖీనిష్కాసనస్యానుమతిరనుజ్ఞా తయా కృత్వా ప్రీణితో జనితానన్దః ప్రియః సఖ్యోర్విషయే తుచ్ఛం రిక్తం చులుకముత్సర్ప్యోద్యమ్య వరుణవరేణ ప్రాప్తం సలిలం తన్నిష్కాసనార్థమక్షిపత్। సఖ్యోర్ధృష్టత్వాచ్ఛిరః కమ్పేన భైమ్యా తద్బహిఃకరణమఙ్గీకృతమ్। నలస్తు ఖాశయానుసారేణ భైమ్యపి సంభోగేచ్ఛయేవైతా బహిఃకర్తుమిచ్ఛతి మత్సంభోగోఽనుమతోఽస్యా ఇతి సంతుష్టః, అత ఏవ తన్నిర్గమనార్థం జలం నిక్షిప్తవానితి భావః। శిరఃకమ్ప ఏవానుమతిర్యస్యాస్తయా సుదత్యేతి వా॥౧౨౫॥

తచ్ఛిద్రదత్తచిత్తాభ్యాముచ్చైః సిచయసేచనమ్।

తాభ్యామలమ్భి దూరేఽపి నలేచ్ఛాపూరిభిర్జలైః॥౧౨౬॥

తదితి॥ తుచ్ఛచులుకమోచనమాత్రేణ జలసేచనాత్ తేన నలేన చిత్రే ఆశ్చర్యే దత్తం స్థాపితం చిత్తం యయోస్తాభ్యాం సఖీభ్యాం తుచ్ఛం చులుకం నలేచ్ఛామాత్రేణ పూరయన్తి సర్వమాప్లావయన్తి తచ్ఛీలైః పరిపూర్ణతరైర్జలైః కృత్వా ఉచ్చైర్నితరాం సిచయస్య వస్త్రస్య సేచనమార్ద్రీభావః అలమ్భి ప్రాపి॥౧౨౬॥

వరేణ వరుణస్యాయం సులభైరమ్బుసాం భరైః।

ఏతయోః స్తిమితీచక్రే హృదయం విస్మయైరపి॥౧౨౭॥

వరేణేతి॥ అయం నలః వరుణస్య వరేణ సులభైరనాయాసలభ్యైరమ్బుసాం భరేః పూరైః, తథాకస్మికతద్దర్శనప్రభవై- ర్విస్మయైరాశ్చర్యైరపి కృత్వా ఏనయోః సఖ్యోః క్రమేణ హృదయమురఃస్థలమాన్తరం చ స్తిమితీచక్రే పూర్వమనార్ద్రమప్యార్ద్రం చక్రే; తథా,— అనిశ్చలమపి నిశ్చలీచక్రే। నీరపూరసేకేనాతితరాం సాశ్చర్యే జాతే ఇత్యర్థః। 'తిమ ష్టిమ ఆర్ద్రీభావే'॥౧౨౭॥

తేనాపి నాపసర్పన్త్యౌ దమయన్తీమయం తతః।

హర్షేణాదర్శయత్పశ్య నన్విమే తన్వి! మే పురః॥౧౨౮॥

క్లిన్నీకృత్యామ్బుసా వస్త్రం జైనప్రవ్రజితీకృతే।

సఖ్యౌ సక్షౌమభావేఽపి నిర్విఘ్నస్తనదర్శనే॥౧౨౯॥

తేనేతి॥ క్లిన్నీకృత్యేతి। యుగ్మమ్। తతో జలసేకానన్తరమయం నలస్తేన తావతా జలసేకేనాపి గృహాద్బహిర్నాపసర్పన్త్యౌ నిర్గచ్ఛన్త్యౌ తే సఖ్యౌ కుచదర్శనాజ్జాతేన హర్షేణ దమయన్తీమదర్శయత్। నను తన్వి! త్వం మే పురః ఇమే సఖ్యౌ పశ్య। కింభూతే సఖ్యౌ— అమ్బుసా కర్తృభూతేన, కరణభూతేన కర్తృభూతేన మయా వా వసనం క్లిన్నీకృత్యార్ద్రీకృత్య జైనప్రవ్రజితీకృతే దిగమ్బరపరివ్రాజికాత్వం ప్రాపితే। యతః— సక్షౌమభావే దుకూలసాహిత్యే సత్యపి నిర్విఘ్నమన్తరాయరహితం స్తనదర్శనం యయోస్తే। సూక్ష్మతరే వస్త్రే జలసిక్తే

నిరన్తరమఙ్గదర్శనం భవతి। నగ్నప్రాయే ఏతే సఖ్యౌ మమాగ్రే విలోకయేతి తయోర్లజ్జాత్యాజనద్వారా బహిర్నిర్గమనార్థం కుచదర్శనోపలక్షకపాణిచేష్టాభినయేనాదర్శయదిత్యర్థః। దృశేర్బుద్ధ్యర్థత్వాత్ దమయన్తీమిత్యణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వమ్। జైనానాం దిగమ్బరాణాం ప్రవ్రజితా ప్రవ్రాజికా। అతాదృశ్యౌ తాదృశ్యౌ కృతే ఇతి చ్విః॥౧౨౮-౧౨౯॥

అమ్బునః శమ్బరత్వేన మాయైవావిరభూదియమ్।

యత్పటావృతమప్యఙ్గమనయోః కథయత్యదః॥౧౩౦॥

అమ్బున ఇతి॥ అదో జలం కర్తృ అనయోః సఖ్యోః పటావృతమప్యఙ్గం స్తనజఘనాది కర్మ యత్కథయతి ప్రకటయతి సేయం అమ్బునః 'నీరక్షీరామ్బుశమ్బరమ్' ఇత్యభిధానాచ్ఛమ్బరసంజ్ఞత్వేన, అథ చ శమ్బరాఖ్యదైత్యభావేన మాయైవావిరభూత్ ప్రకటా అజని। శామ్బరీ హి మాయాఽవిద్యమానమపి వస్తు ప్రకాశయతి। అత్రాపి నిర్జలే జలదర్శనాదననే నగ్నీకరణాచ్చేయం శామ్బరీ మాయైవ ప్రకటాభూదితి నలవచః। కవివచో వా। ఏవముత్తరశ్లోకేఽపి జ్ఞేయమ్॥౧౩౦॥

అత్రైవ పక్షాన్తరమాహ—

వాససో వామ్బరత్వేన దృశ్యతేయముపాగమత్।

చారుహారమణిశ్రేణితారవీక్షణలక్షణా॥౧౩౧॥

వాసస ఇతి॥ వాంఽథవా స్తనాద్యఙ్గానామియం దృశ్యతా ప్రత్యక్షగోచరతా వాససోఽమ్బరత్వేనాతిసూక్ష్మవస్త్రవిశేషత్వేన, అథ చామ్బరశబ్దవాచ్యత్వసాదృశ్యాదాకాశత్వేనోపాగమత్సమాగతా జాతా। నిరావరణమమ్బరే స్థితం వస్తు యథా ప్రకటం దృశ్యతే తథైవ వస్త్రావృతమపి చేద్దృశ్యతే తర్హి తత్రామ్బరత్వమేవ హేతురిత్యర్థః। కింభూతా— చారవః స్థూలతరనిర్మలమనోహరా హారమణయః మౌక్తికాని తేషాం శ్రేణయః పఙ్క్తయ ఏవ తారా నక్షత్రాణి తేషాం వీక్షణమేవ లక్షణం స్వరూపం చిహ్నం వా యస్యాః సా। అమ్బరే హి నక్షత్రదర్శనం భవతి। తదేవ చాస్య లక్షణం తద్వదత్రాపి వస్త్రావృతత్వేఽపి జలసేకద్వారా ముక్తాఫలాని స్ఫుటాని దృశ్యన్తే।

తస్మాదమ్బరత్వమేవ హేతుర్యుక్త ఇత్యర్థః। 'తార' శబ్దస్య నక్షత్రవాచిత్వం బహుధా దర్శితమ్॥౧౩౧॥

తే నిరీక్ష్య నిజావస్థాం హ్రీణే నిర్యయతుస్తతః।

తయోర్వీక్షారసాత్సఖ్యః సర్వా నిశ్చక్రముః క్రమాత్॥౧౩౨॥

తే ఇతి॥ తే సఖ్యౌ నితరాం జలసేకాద్ధేవ్యాఙ్గదర్శనరూపాం నిజావస్థాం నిరీక్ష్య హ్రీణే లజ్జితే సత్యౌ తతస్తస్మాద్రతిగృహాన్నిర్యయతుర్బహిర్నిర్జగ్మతుః। అన్యా అపి సర్వాః సఖ్యస్తయోర్జలార్ద్రీకృతవస్త్రయోః సఖ్యోర్వీక్షా- రసాద్దర్శనకౌతుకాతిశయాత్తయోః పశ్చాత్క్రమాన్నిశ్చక్రముః॥౧౩౨॥

తా బహిర్భూయ వైదర్భీమూచుర్నీతావధీతిని!।

ఉపేక్ష్యే తే పునః సఖ్యౌ మర్మజ్ఞే నాధునాప్యమూ॥౧౩౩॥

తా ఇతి॥ తాః సఖ్యః బహిర్భూయ గృహాద్బహిః స్థిత్వా వైదర్భీమూచుః। హే నీతౌ నీతిశాస్త్రే అధీతిని సుతరాం కృతాభ్యాసే భైమి! తే త్వయా మర్మజ్ఞే త్వద్రహస్యవేదిన్యావమ్ సఖ్యౌ అధునాపి పూర్వం యత్కృతం తత్కృతమేవ, ఇతః పరమపి యావద్దూరం న గమిష్యతః, తావత్పునర్నోపేక్ష్యే। 'విరోధయేన్న సర్వజ్ఞం నోపేక్షేత విరోధినమ్। ప్రసాదయేదశక్యం తు—' ఇత్యాద్యుశనఃస్మరణాన్మర్మజ్ఞయోరేతయోస్త్వయా నీతిశాస్త్రప్రవీణయోపేక్షా నైవ కార్యా కింత్వేతే పునః ప్రసాదనీయే ఆకారణీయే చేత్యర్థః। 'మర్మజ్ఞో హ్యుపేక్షితో వికరోతి' ఇతి నీతిజ్ఞా త్వమ్। తస్మాదేతే ఆకారయ ప్రసాదయ చేత్యర్థః। నీతౌ, 'క్తస్యేన్విషయస్య—' (వా౦ ౧౪౮౫) ఇతి కర్మణి సప్తమీ। తే 'కృత్యానామ్—' (౨।౩।౭౧) ఇతి షష్ఠీ॥౧౩౩॥

ఉచ్చైరూచేఽథ తా రాజా సఖీయమిదమాహ వః।

శ్రుతం మర్మ మమైతాభ్యాం దృష్టం తత్తు మయానయోః॥౧౩౪॥

ఉచ్చైరితి॥ అథ రాజా తాః సఖీరుచ్చైర్దూరాదాకర్ణనయోగ్యం తారస్వరం వక్ష్యమాణప్రకారేణోచే। హే సఖ్యః! వో యుష్మాకమియం సఖీ యుష్మానిదం

వక్ష్యమాణమాహ— ఏతాభ్యాం మమ మర్మ రహస్యం శ్రుతమిత్యేతావత్ మయా తు పునరనయోః సఖ్యోస్తన్మర్మ గుహ్యమఙ్గం దృష్టమ్। 'శ్రుతాదృష్టం బలవత్—' ఇతి న్యాయాదేతాభ్యామహమేవ బలవతీతి న కాపి మే భీతిరితి వక్ష్యమాణ-భైమీవచనానువాదరూపేణ నలోఽవోచదిత్యర్థః। 'రాజ్ఞా' ఇతి పాఠే— తాః ప్రతి రాజ్ఞా ఊచే ఇత్యర్థః। వ ఇత్యావృత్త్యా షష్ఠీద్వితీయాన్తమ్॥౧౩౪॥

మద్విరోధితయోర్వాచి న శ్రద్ధాతవ్యమేతయోః।

అభ్యషిఞ్చదిమే మాయామిథ్యాసింహాసనే విధిః॥౧౩౫॥

మదితి॥ హే సఖ్యః! బహిర్నిష్కాసనాద్యనుమతిద్వారా మయా విరోధితయోః కృతవైరయోరేతయోః సఖ్యోర్వాచి న శ్రద్ధాతవ్యం సత్యత్వబుద్ధిర్న కార్యా। విరోధినో హి ప్రాయేణాసత్యమేవ వదన్తీత్యర్థః। కించ విధిర్బ్రహ్మా ఇమే సఖ్యౌ మాయానాం కపటానాం మిథ్యా అసత్యానాం చ సింహాసనే కపటాసత్యసర్వాధిపత్యేఽభ్యషిఞ్చత్। యోఽనయోర్జలసేకో దృశ్యతే స బ్రహ్మకృతో మాయామిథ్యాసింహాసనాభిషేక ఏవేతి భైమీ మన్యత ఇత్యర్థః। తస్మాద్భవతీభిరేతయోర్వచసి న విశ్వసనీయమితి భావః। శ్రద్ధాతవ్యమ్, అపి తు న కథంచిదితి వార్థః॥౧౩౫॥

శత్రువచసి న విశ్వసనీయమిత్యేతదేవార్థాన్తరన్యాసేన సమర్థయతే—

ధౌతేఽపి కీర్తిధారాభిశ్చరితే చారుణి ద్విషః।

మృషామషీలవైర్లక్ష్మ లేఖితుం కే న శిల్పినః॥౧౩౬॥

ధౌతేఽపీతి॥ కీర్తిధారాభిః కీర్తిపూరైర్ధతే అత ఏవ చారుణి మనోజ్ఞే ధవలే ఏవంవిధేఽపి ద్విషశ్చరితే మృషామషీలవైరసత్యలక్షణమషీలేశైః కృత్వా లక్ష్మ కలఙ్కం లేఖితుం కే జనాః శిల్పినశ్చతురా న భవన్తి। అపి తు సర్వేఽప్యలీకదోషారోపం కుర్వన్త్యేవేతి మద్విరోధితయోరేతయోర్వచసి న విశ్వసనీయమిత్యర్థః। అన్యేఽపి శిల్పినో జలధారాక్షాలితే రమణీయే కుడ్యాదౌ మష్యాదివర్ణకైశ్చిత్రం లిఖన్తి। కే ద్విషః శిల్పినో నేతి వా॥౧౩౬॥

తే సఖ్యావాచచక్షాతే న కించిద్ బ్రూవహే బహు।

వక్ష్యావస్తత్పరం యస్మై సర్వా నిర్వాసితా వయమ్॥౧౩౭॥

తే ఇతి॥ తతస్తే సఖ్యౌ ఇతి ఆచచక్షాతే ఊచతుః। ఇతి కిమ్—ఆవామన్యత్కించిద్వహ్వాధికం న బ్రూవహే, కింతు యస్మై ప్రయోజనాయ సర్వా వయం యువాభ్యాం గృహాద్బహిర్నిష్కాసితాస్తదేవ పరం కేవలమావాం వక్ష్యావో వదిష్యావః సర్వేషామగ్రే 'సురతార్థం వయం నిష్కాసితాః' ఇతి కథయిష్యావో న త్వన్యత్కించిదితి॥౧౩౭॥

స్థాపత్యైర్న స్మ విత్తస్తే వర్షీయస్త్వచలత్కరైః।

కృతామపి తథావాచి కరకమ్పేన వారణామ్॥౧౩౮॥

స్థాపత్యైరితి॥ తే సఖ్యౌ తథాఽవాచి సురతార్థం వయం నిష్కాసితా ఇతి వచనే విషయే స్థాపత్యైః సౌవిదల్లైర్నపుంసకైః కరకమ్పేన కృతామపి వారణాం నిషేధం న విత్తః స్మ న జానీతః స్మ, యస్మాద్వర్షీయస్త్వేనాతివార్ధకేన చలన్తః కరా యేషాం తైః। వార్ధకాతిశయజనితవాతదోషవశేన స్వాభావికకర కమ్పనభ్రాన్త్యా కృతమపి నిషేధం న విత్తః స్మేత్యర్థః। 'సౌవిదల్లాః కఞ్చుకినః స్థాపత్యాః సౌవిదాశ్చ తే' ఇత్యమరః। అతిశయేన వృద్ధో వర్షీయాన్। ఈయసుని 'ప్రియస్థిర–' (౬।౪।౧౫౭) ఇతి వర్షాదేశః॥౧౩౮॥

అపయాతమితో ధృష్టే! ధిగ్వామశ్లీలశీలతామ్।

ఇత్యుక్తే చోక్తవన్తశ్చ వ్యతిద్రాతే స్మ తే భియా॥౧౩౯॥

అపేతి॥ హే ధృష్టే అతినిర్లజ్జే! సఖ్యౌ యువామితో గృహాదపయాతం నిర్గచ్ఛతమ్। యస్మాద్వాం యుబయోరశ్లీలశీలతాం గ్రామ్యభాషణస్వభావత్వం ధిక్ నిన్ద్యమితి తైః స్థాపత్యైరుక్తే గదితే తే సఖ్యౌ తేభ్యో మారణభియా వ్యతిద్రాతే స్మ పలాయాం- చక్రతుః। ఏవముక్తవన్తస్తే కఞ్చుకినశ్చ వ్యతిద్రాతే స్మ పలాయాంచక్రుః। తయోః పలాయమానయోః పశ్చాల్లగన్తి స్మ। తయోః సంభోగేచ్ఛుతాం జ్ఞాత్వా సఖీతర్జనవ్యాజేన తేఽపి నిర్గతా ఇతి భావః। తే ఇతి, వ్యతిద్రాతే ఇతి చ ద్వివచనబహువచనశ్లేషః। ఇత్యుక్తే సతీతి వా। వ్యతిద్వాతే వచనత్రయేఽపి తుల్యం రూపమ్। ద్రాతేః పరస్మైపదిత్వాదాత్మనేపదం చిన్త్యమ్। వ్యతిద్రాన్తి స్మేతి పఠనీయమ్। ఇత్యుక్తే తే తే ఉక్తవన్తశ్చ సర్వే వ్యతిద్రాన్తి స్మేత్యర్థః॥౧౩౯॥

ఆహ స్మ తద్గిరా హ్రీణాం ప్రియాం నతముఖీం నలః।

ఈదృగ్భణ్డసఖీ కాపి నిస్త్రపా న మనాగపి॥౧౪౦॥

ఆహేతి॥ నలః సురతార్థం సర్వే వయం నిర్వాసితా ఇతి సఖ్యోర్గిరా హ్రీణాం లజ్జితామ్, అత ఏవ— నతముఖీం ప్రియామిత్యాహ స్మ। ఇతి కిమ్— ఈదృశ్యోఽశ్లీలభాషణశీలా భణ్డా నిర్లజ్జాః సఖ్యో యస్యాస్తాదృశీ కాపి (శ్యపి కా) మనాగపి నిస్త్రపా నిర్లజ్జా న, అపి తు సఖీయుక్తా త్వమేవ। 'సమానశీలవ్యసనేషు సఖ్యమ్' ఇతి న్యాయాదనురూపయోర్హి సఖ్యం యుక్తమితి త్వమపి లజ్జాం ముఞ్చేతి సకామస్య నలస్య వచః। భణ్డసఖీ కాపి ఈదృక్ కలాసదృశీ న। త్వం తు మనాగపి నిస్త్రపా నాసీతి వా। భణ్డస్య నిర్లజ్జత్వం భవత్యేవ। సఖీకా, నద్యన్తత్వాత్కప్। 'మనాగసి' ఇతి పాఠః। తదావృత్త్యా 'అపి' శబ్దో యోజ్యః॥౧౪౦॥

అహో! నాపత్రపాక తే జాతరూపమిదం ముఖమ్।

నాతితాపార్జనేఽపి స్యాదితో దుర్వర్ణనిర్గమః॥౧౪౧॥

అహో ఇతి॥ అహో భైమి! తే ఇదం ముఖం జాతం రూపం సౌన్దర్యం యస్యైవంవిధం సత్ అపత్రపాక గతలజ్జం న భవతి కింతు సలజ్జమేవ। స్త్రీణాం తు లజ్జేవ మహద్భూషణమిత్యర్థః। నాపత్రపాకమితి నసమాసేనైకపద్యం వా। అథ చ— పత్రాణాం నాగవల్లీదలానాం పాకః ఫలభూతః పూగాదియోగసంజాతో రాగః స నాస్తి యస్య తదపత్రపాకం తాదృశం న భవతి, తామ్బూలరాగసహితమితి యావత్। అత ఏవ— నితరాం జాతలావణ్యమ్। అథ చ,— సున్దరమపి నాపత్రపాకం సలజ్జమ్। అహో చిత్రమ్। అసున్దరం హి సలజ్జం భవతి స్వం న దర్శయతి, ఇదం తు సున్దరమపి స్వం న దర్శయతీత్యాశ్చర్యమ్। అథ చ,— త్రపైవాకం దుఃఖమ్, అపగతం త్రపాకం యస్మాత్తదపత్రపాక, తాదృగ్ న భవతి లజ్జారూపదుఃఖసహితమ్। అత ఏవ న జాతం రూపం యస్య। సురతార్థం సర్వనిర్వాసనే తాభ్యాముక్తే లజ్జాతిశయాన్ముఖం నితరాం మలినం జాతం చిత్రమేతదిత్యర్థః। అథ చ,— పత్రయోర్మృత్పుటయోర్మధ్యే యః పాకః స నాస్తి యస్య తాదృశమపి న భవతి యత్తన్నాపత్రపాకమ్। కృతపుటపాకమితి యావత్। ఏవంభూతం సువర్ణమేవ తవ ముఖమహో చిత్రమ్। ముఖస్య సువర్ణత్వమాశ్చర్యకారీత్యర్థః। యతః సలజ్జమ్, అత ఏవాతితరాం తాపస్య క్రోధాగ్నేరర్జనే సంపాదనే సత్యపి సమక్షమశ్లీలభాషణాదినా సఖీభిః కోపే సముత్పాదితే సత్యపీతో ముఖాత్సకాశాద్దుర్వర్ణానాం పరుషాక్షరాణాం నిర్గమో న స్యాత్। కోపే సత్యపి లజ్జాబాహుల్యాత్సఖీః ప్రత్యక్షరమపి పరుషం న భాషసే ఏతదపి చిత్రమిత్యర్థః। అథ చ,— కృతపుటపాకసువర్ణసురూపం యతోఽత ఏవ పుటరహితమ్। నితరామగ్నిదాహే

సత్యప్యస్మాత్సువర్ణాద్దుర్వర్ణస్య రజతస్య నిర్గమో న స్యాత్। పుటపాకాదేవ మిశ్రితరజతనిర్గమే సతి నిర్ధుష్టస్య శుద్ధతరస్య సువర్ణస్య పశ్చాత్సుతరామగ్నిదాహే కృతేఽపి దుష్టాశయస్య పూర్వమేవ గతత్వాత్తస్మాద్రజతనిర్గమో న భవత్యేవ। తథాతితాపార్జనేఽపి తే ముఖాద్దుర్వర్ణనిర్గమో నాస్త్యేవేత్యాశ్చర్యమిత్యర్థః। అత్యుత్తమషోడశవర్ణకసువర్ణవర్ణాఽపరుషభాషిణీ చాసీతి భావః। అపత్రపాకమ్, పక్షే 'న కపి' (౭।౪।౧౪) ఇతి హ్రస్వనిషేధః॥౧౪౧॥

తామథైష హృది న్యస్య దదౌ తల్పతలే తనుమ్।

నిమిష్య చ తదీయాఙ్గసౌకుమార్యమసిస్వదత్॥౧౪౨॥

తామితి॥ అథైష నలః తాం హృది న్యస్య తల్పతలే శయ్యాయాం తనుం శరీరం దదౌ। పృష్ఠేన శయ్యాం పస్పర్శేత్యర్థః। తదాలిఙ్గనసుఖవశాదేవ నిమిష్య నేత్రే నిమీల్య తదీయాఙ్గసౌకుమార్యమసిఖదదనుబభూవ చ॥౧౪౨॥

న్యస్య తస్యాః కుచద్వన్ద్వే మధ్యేనీవి నివేశ్య చ।

స పాణేః సఫలం చక్రే తత్కరగ్రహణశ్రమమ్॥౧౪౩॥

న్యస్యేతి॥ స తస్యాః కుచద్వన్ద్వే స్వకరం న్యస్య నిక్షిప్య, తథా నీవీనాం మధ్యే చ నాభిమూళే నివేశ్య స్థాపయిత్వా పాణేః స్వకరస్య తస్యాః కరగ్రహణే (పాణి) వివాహనే విషయే జాతం శ్రమం సఫలం చక్రే। స్తనజఘనాదిస్పర్శసుఖానుభవాదిత్యర్థః। ఏతదేవ వివాహఫలమ్। యత్స్తనాదిస్పర్శసుఖానుభవనమ్। అథ చ,— తత్ప్రసిద్ధం కరస్య రాజోపదాయా గ్రహణం తజ్జనితం స్వపాణేః శ్రమం సఫలం చక్రే। స్తనాదిమర్దనరాజదణ్డ ఇత్యర్థః। అథ చ,— స్వపాణేర్భైమ్యాః కరేణ యద్గ్రహణం నిరోధనం తజ్జనితం శ్రమం సఫలం చక్రే। కుచనీవిస్పర్శమాత్రేణ నిర్వృత్తో, న త్వఙ్గాన్తరే కరం నివేశితవాన్ న చ సంబుభుజే। ఏతచ్చోత్తరత్ర సంభోగనిషేధాల్లభ్యతే॥౧౪౩॥

స్థాపితాముపరి స్వస్య తాం హృదా స ముదా వహన్।

తదుద్వహనకర్తృత్వమాచష్ట స్పష్టమాత్మనః॥౧౪౪॥

స్థాపితామితి॥ స ముదా కామాభిలాషేణ స్వస్యోపరి స్థాపితాం వక్షసి నివేశితాం తాం వహన్ సుఖాతిశయాజ్జహర్ష స్పష్టముత్ప్రేక్షే। ఆత్మనస్తస్యా భైమ్యా ఉద్వహనం వివాహం ప్రతి, అథ చ,— ఊర్ధ్వధారణం ప్రతి కర్తృత్వమాచష్టే చేతి శబ్దచ్ఛలేనోత్ప్రేక్షా॥౧౪౪॥

స్విద్యత్కరాఙ్గులీలుప్తకస్తూరీలేపముద్రయా।

పూత్కార్యపీడనౌ చక్రే స సఖీషు ప్రియాస్తనౌ॥౧౪౫॥

స్విద్యదితి॥ స ప్రియాస్తనౌ స్విద్యన్తీభిః సంజాతసాత్త్వికస్వేదాభిః కరాఙ్గులీభిర్లుప్తయా కస్తూరీలేపసంబన్ధిన్యా ముద్రయా పత్రవల్లీరచనావిశేషేణ కృత్వా సఖీషు విషయే పూత్కార్యం మహాకలకలకథనీయం పీడనం మర్దనం యయోర్యాభ్యాం వా తౌ చక్రే। భైమీకుచయుగలే స్వరచితాం కస్తూరీపత్రవల్లీరచనాం ప్రోఞ్ఛితాం దృష్ట్వా ప్రియేణ గాఢమేతౌ పీడితావితి అన్యోన్యముచ్చైః కలకలం సఖ్యో యథా కుర్వన్తి వృత్తం కుచమర్దనం స్వయమేవ జానన్తి తథా తత్కుచౌ మమర్దేతి భావః। లోకేఽపి స్వకృతాం ముద్రాం లుప్తాం దృష్ట్వాఽన్యథాభావశఙ్కయోచ్చైః పూత్కారం కుర్వన్తీతి॥౧౪౫॥

తత్కుచే నఖమారోప్య చమత్కుర్వంస్తయేక్షితః।

సోఽవాదీత్తాం హృదిస్థం తే కిం మామభినదేష న॥౧౪౬॥

తదితి॥ తస్యాః కుచే నఖమారోప్య నిఖాయ స్వయమేవ చమత్కుర్వన్నఙ్గసంకోచాభినయపూర్వం శఙ్కమానః నఖక్షతపీడావిశేషాదేవ తయా కించిత్కోపేనేక్షితః స తామవాదీత్— హే భైమి ! ఏష నఖస్తే హృదిస్థం మాం కిం నాభినదత్, అపి తు,— మామపి వ్యదారయదేవ। అన్యథా కథం త్వదీయే హృది నఖే క్షిప్తే మమాఙ్గచమత్కార ఇతి॥౧౪౬॥

అహో ! అనౌచితీయం తే హృది శుద్ధేఽప్యశుద్ధవత్।

అఙ్కః ఖలైరివాకల్పి నఖైస్తీక్ష్ణముఖైర్మమ॥౧౪౭॥

అహో ఇతి॥ హే భైమి ! తీక్ష్ణముఖైర్నాపితకల్పితశితాగ్రైర్మమ నఖైః శుద్ధే నిష్కపటే హృది అశుద్ధం రుధిరం వర్తతే (కల్ప్యతే) యత్ర తద్యథా తథాఽఙ్కే మయూరపదాదిచిహ్నమకల్పి అకారీతి యత్, సేయం మహతీ అనౌచితీ అహో చిత్రమ్ ! కైరివ— దోషారోపరూపపరుషభాషణవశాత్తీక్ష్ణముఖైర్దుఃసహవదనైః ఖలైరివ। యథా— ఖలైః శుద్ధేఽపి పురుషే అశుద్ధవత్ సదోషపురుష ఇవాఙ్కో దోషారోపః కల్ప్యతే, సా యథానౌచితీ। నఖక్షతేన రుష్టాయాః స్వేనైవ నఖానామనౌచిత్య- ప్రకటనవ్యాజేన ప్రసాదనామకరోదిత్యర్థః। అశుద్ధవదితి, పక్షే సప్తమీసమర్థాద్వతిః॥౧౪౭॥

యచ్చుమ్బతి నితమ్బోరు యదాలిఙ్గతి చ స్తనౌ।

భుఙ్క్తే గుణమయం తత్తే వాసః శుభదశోచితమ్॥౧౪౮॥

యదితి॥ హే భైమి ! గుణమయం సూక్ష్మశ్లక్ష్ణతరతన్తుకం తే వాసః నితమ్బోరు జఘనమూరూ చ యద్యస్మాచ్చుమ్బతి స్పృశతి, తథా యస్మాచ్చ తే స్తనౌ ఆలిఙ్గతి తత్తస్మాత్కారణాచ్ఛుభానాం రమణీయానాం దశానాం ప్రాన్తతన్తూనాం యద్యోగ్యముచితం తద్భుఙ్క్తే తాదృశం భోగమనుభవతీత్యర్థః। యత్తదౌ వాసోవిశేషణే వా। అథ చ,— యో గుణమయః శౌర్యౌదార్యాదిగుణపూర్ణః నిర్దోషశ్చ శుభాయా దశాయాః పూర్వాచరితపుణ్యపాకోపనతశుభగ్రహయోగానుకూలసమయవిశేషస్యోచితం భోగం లభతే స ఏవ సున్దరతరరమణీనితమ్బోరుచుమ్బనం తత్కుచాలిఙ్గనం చ లభతే నాన్య ఇతి। త్వన్నితమ్బాదిచుమ్బనకారిణో మత్తోఽపి వసనమేవ ధన్యమితి। నితమ్బోరు, ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావః॥౧౪౮॥

లీనచీనాంశుకం స్వేది దరాలోక్యం విలోకయన్।

తన్నితమ్బం స నిశ్వస్య నినిన్ద దినదీర్ఘతామ్॥౧౪౯॥

లీనేతి॥ సాత్త్వికస్వేదవశాదతిసూక్ష్మత్వాత్స్వమచ్ఛవీభూయ లీనం సంలగ్నం చీనం నేత్రాఖ్యమంశుకం యత్ర, తథా,— స్వేది సాత్త్వికస్వేదయుక్తమ్, అత ఏవ— దరాలోక్యమీషదృశ్యం తస్యా నితమ్బం విలోకయన్ స కామోన్మత్తో భూత్వా నిశ్వస్య దినే సురతనిషేధాన్నిరాశతయా నిశ్వాసమోచనేన దుఃఖమభివ్యజ్య దినస్య దీర్ఘతాం కథం వా దినం శీఘ్రం గమిష్యతీతి నినిన్ద। సురతార్థం దినావసానమభిలలాషేత్యర్థః।

కామపరవశత్వాత్సంభోగేచ్ఛురభూత్, దివా తన్నిషేధాచ్చ సురతే సహసా న ప్రవృత్త ఇతి భావః॥౧౪౯॥

దేశమేవ దదంశాసౌ ప్రియాదన్తచ్ఛదాన్తికమ్।

చకారాధరపానస్య తత్రైవాలీకచాపలమ్॥౧౫౦॥

దేశమితి॥ అసౌ ప్రియాయా దన్తచ్ఛదోఽధరస్తస్యాన్తికం సమీపవర్తినం దేశం కపోలచిబుకాదిభాగమేవ పూర్వం దశనైర్దదంశ। అనన్తరం తత్రైవాధరసమీపదేశ ఏవ అధరోపాన్తస్థాపితముఖ ఏవాధరపానస్యాలీకమేవ చాపలం (పునః) పునరోష్ఠచాలనచుంకారాదిత్వరాం చకార। చాపలస్యాలీకత్వం చ తాదృగభినయమాత్రకరణాత్తా- త్త్వికచాపలకరణేఽప్యధరసంబన్ధాభావాజ్జ్ఞేయమ్। సంబుభుక్షాతిశయాద్యావతా క్షణేనాధరశ్చుమ్బితుం ప్రాప్యతే తావన్తమపి విలమ్బం సోఢుమశక్తః సన్నయమధర ఏవేతి భ్రాన్త్యా వాఽధరోపాన్తదేశ ఏవ దంశాది చకారేతి భావః। అతిరిరంసోరియం జాతిః॥౧౫౦॥

న క్షమే చపలాపాఙ్గి! సోఢుం స్మరశరవ్యథామ్।

తత్ప్రసీద ప్రసీదేతి స తాం ప్రీతామకోపయత్॥౧౫౧॥

నేతి॥ స పరిహాసాదివశాదాలిఙ్గనాదివశాచ్చ పూర్వం ప్రీతాం ప్రసన్నామపి తామిత్యుక్త్వాఽకోపయత్। ఇతి కిమ్— హే చపలాపాఙ్గి! అహం స్మరశరవ్యథాం సోఢుం న క్షమే న శక్తఽస్మి యతః, తత్తస్మాత్త్వం మమ ప్రసీద ప్రసీద మహ్యం సురతం దేహి దేహి। దినే రన్తుమనుచితత్వాత్కోపవ్యాజేనాపి దినం గమయితుం తామకోపయదిత్యర్థః। ప్రసాదనమపి కోపం వినా న సంభవతీతి కోపసంపాదనమ్। 'శరవ్యతామ్' ఇతి చ పాఠః। చపలాపాఙ్గి, 'అఙ్గగాత్ర—' ఇతి జీష్॥ ౧౫౧॥

నేత్రే నిషధనాథస్య ప్రియాయా వదనామ్బుజమ్।

తతః స్తనతటౌ తాభ్యాం జఘనం ఘనమీయతుః॥౧౫౨॥

నేత్రే ఇతి॥ నిషధనాథస్య నేత్రే పూర్వం ప్రియాయా వదనామ్బుజమ్, తతోఽనన్తరం స్తనతటౌ, తతోఽనన్తరం చ తాభ్యాం స్తనతటాభ్యాం సకాశాత్ ఘనం పీవరం జఘనమీయతుః ప్రాపతుః। సురతౌత్సుక్యాత్సాదరం వదనాదిక్రమేణాలోకయదితి భావః। అమ్బుజతటఘనపదైః సాదరావలోకనార్హత్వం సూచితమ్। 'ఘన' పదం సాదరావలోకనద్యోతనార్థం క్రియావిశేషణత్వేన సర్వత్ర వా యోజ్యమ్॥౧౫౨॥

ఇత్యధీరతయా తస్య హఠవృత్తివిశఙ్కినీ।

ఝటిత్యుత్థాయ సోత్కణ్ఠమసావన్వసరత్సఖీః॥౧౫౩॥

ఇతీతి॥ ఇత్యేవం వదనాదివిలోకనపూర్వం జఘనే చిరకాలం సాదరదృష్టిస్థాపనద్వారాఽధీతయా రతోత్సుకతయా హఠవృత్తౌ బలాత్సురతారమ్భే విశఙ్కినీ విశేషతః శఙ్కమానా సంభావయన్తీ అసౌ ఝటితి మఞ్చాదుత్థాయ చిరనిర్గతసఖీగవేషణాయ సోత్కణ్ఠం యథా తథా కలాద్యాః సఖీరన్వసరత్। సఖ్యనుసరణోత్కణ్ఠావ్యాజేన ప్రియసురతారమ్భం పర్యహార్షీదితి భావః। అతితరాం రసపరవశతా దోషాయ, రసత్యాగశ్చ నాయకస్య నీరసతామేవాపాదయతీతి తదుభయపరిజిహీర్షయా రసాన్తరద్వారేణ సంభోగశృఙ్గారం పరాం కాష్ఠాం ప్రాపయితుం శ్రీహర్షేణ భైమీనలయోర్భిన్నదేశావస్థాయిత్వకథనోపక్రమః కృతః॥ ౧౫౩॥

న్యవారీవ యథాశక్తి స్పన్దం మన్దం వితన్వతా।

భైమీకుచనితమ్బేన నలసంభోగలోభినా॥౧౫౪॥

న్యవారీవేతి॥ నలసంభోగలోభినా భైమీకుచనితమ్బేన మన్దం శనైః స్పన్దం గమనం వితన్వతా స్వీయపీవరతాతిశయేన శీఘ్రం గన్తుమదదతా సతా భైమీ శక్తిమనతిక్రమ్య శీఘ్రగమనప్రతిబన్ధకత్వరూపనిజశక్త్యనుసారేణేతో రతిగృహాద్బహిస్త్వయా న నిర్గన్తవ్యమితి న్యవారీవ న్యషేధీవ। నిర్గతాపి స్తననితమ్బభరాక్రాన్తత్వాచ్ఛీఘ్రం గన్తుం న శశాకేతి భావః। కుచనితమ్బేన, ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావః। లోభినా, అత ఇనిః॥౧౫౪॥

అపి శ్రోణిభరస్వైరాం ధర్తుం తామశకన్న సః।

తదఙ్గసఙ్గజస్తమ్భో గజస్తమ్భోరుదోరపి॥౧౫౫॥

అపీతి॥ స శ్రోణిభరేణ నితమ్బభారాక్రాన్తత్వేన స్త్రైరాం మన్థగామినీమపి సమీపే గచ్ఛన్తీమపి తాం స్వయం గజబన్ధనస్తమ్భవదూరూ దీర్ఘౌ పీవరౌ చ దోషా బాహూ యస్యైవంభూతోఽపి సన్ అఙ్కపాల్యా ధర్తుం నాశకత్। యతః— తస్యా అఙ్గసఙ్గాఙ్ఘనాద్యఙ్గస్పర్శాజ్జాతో నిష్క్రియత్వరూపసాత్త్వికభావః స్తమ్భో యస్య సః। సాత్త్వికస్తమ్భవశాత్తాం ధర్తుం నాశకదిత్యర్థః। 'భరాస్త్రైరామ్' ఇతి పాఠే— శ్రోణిభరనిమిత్తమస్త్రైరా స్వాధీనా న భవతి తదధీనైవ తాదృశీమిత్యర్థః॥౧౫౫॥

ఆలిఙ్గ్యాలిఙ్గ్య తన్వఙ్గి! మామిత్యర్ధగిరం ప్రియమ్।

స్మిత్వా నివృత్య పశ్యన్తీ ద్వారపారమగాదసౌ॥౧౫౬॥

ఆలిఙ్గ్యేతి॥ అసౌ భైమీ ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణార్ధగిరం వాక్యశేషం వక్తుమసమర్థం ప్రియం నలం స్మిత్వాఽధీరతరత్వేన హసిత్వా నివృత్య పరావృత్య వలితగ్రీవం పశ్యన్తీ సతీ ద్వారస్య పారం దేహలీబహిఃప్రదేశమగాత్। ఇతి కిమ్— హే తన్వఙ్గి! ప్రియం మామాలిఙ్గ్యాలిఙ్గ్య (ఙ్గ్యేత్యర్ధాఽ) పరిపూర్ణా వాణీ యస్య తమిత్యర్థః। కామోన్మాదబాహుల్యేన గద్గదభిన్నస్వరతయా ఆలిఙ్గ్యాలిఙ్గ్య మాం సుఖయ పశ్చాద్గచ్ఛేతి వాక్యశేషః। స్మితాదయః సంభోగశృఙ్గారరసాఙ్గీభూతతయాఽలంకారాః॥౧౫౬॥

ప్రియస్యాప్రియమారభ్య తమన్తర్దూనయాఽనయా।

శేకే శాలీనయాలిభ్యో న గన్తుం న నివర్తితుమ్॥ ౧౫౭॥

ప్రియస్యేతి॥ ప్రియస్య తత్సంభోగప్రాతికూల్యలక్షణమప్రియమారభ్య కృత్వా తద్వశాదేవాన్తర్హృదయే దూనయోపతప్తయా। ప్రాప్తపశ్చాత్తాపయేతి యావత్। ద్వారబహిర్దేశం ప్రాప్తయాఽప్యనయా ప్రియస్యానభీప్సితాచరణానన్తరం తస్య ప్రసాదమకృత్వైవ సఖీః ప్రతి గన్తుమయుక్తమితి విచార్యాలీభ్యః సఖీః ప్రతి గన్తుం న శేకే న సమర్థీభూతమ్। తత్రైవ తస్థావిత్యర్థః। సఖీభ్యః సకాశాన్నివర్తితుం నలం ప్రతి పరావర్తితుమపి న శేకే। యతః— శాలీనయాఽధృష్ట్యాఽతిసలజ్జయా అస్మదుద్దేశేనాగతాపి సురతార్థం ప్రియం ప్రతి పునర్గతేతి సఖ్యో వదిష్యన్తి, తథా చ లజ్జా స్యాదితి భియా పునర్న నివృత్తేత్యర్థః। నలవిషయైవ వా లజ్జా క్షణమాత్రం మార్గమధ్యే చిన్తావశాత్తూష్ణీం స్థితేతి భావః। ఆలిభ్యః, 'గత్యర్థకర్మణి-'(౨।౩।౧౨) ఇతి చతుర్థీ, నివృత్తిం ప్రత్యపాదానత్వాత్పఞ్చమీ చ॥౧౫౭॥

అచకథదథ బన్దిసున్దరీ ద్వాఃసవిధముపేత్య నలాయ మధ్యమహ్నః।

జయ నృప ! దినయౌవనోష్మతప్తాప్లవనజలాని పిపాసతి క్షితి స్తే॥౧౫౮॥

అచకథదితి॥ అథ పరిహాసపూర్వం భైమీబహిర్నిర్గమనానన్తరం పురుషస్యాన్తః ప్రవేష్టుమశక్తత్వాదవసరజ్ఞాపకవచనస్యావశ్యం శ్రావణీయత్వాద్బన్దిసున్దరీ విదగ్ధమాగధవనితా ద్వాఃసవిధం ద్వారదేశసమీపముపేత్య ఇతి అహ్నో మధ్యం మధ్యాహ్నమచకథత్। వ్యజ్ఞాపయదిత్యర్థః। ఇతి కిమ్— హే నృప ! జయ సర్వోత్కర్షేణ వర్తస్వ। దినస్య యౌవనం మధ్యాహ్నస్తత్సంబన్ధినోష్మణా తప్తా ఆతపసంతాపేన కృత్వా సంతాపవతీ క్షితి స్తే ఆప్లవనజలాని మాధ్యాహ్నికస్నానజలాని పిపాసతి పాతుమిచ్ఛతి। అచకథత్, ణ్యన్తాచ్చఙ్। 'అకథయత్' ఇతి పాఠే— లఙ్। నలాయ, 'క్రియయా యమభిప్రైతి- (వాం ౧౦।౮।౫) ఇతి సంప్రదానత్వమ్॥౧౫౮॥

ఉపహృతమధిగఙ్గమమ్బు కమ్బుచ్ఛవి తవ వాఞ్ఛతి కేశభఙ్గిసఙ్గాత్।

అనుభవితుమనన్తరం తరఙ్గాసమశమనస్వసృమిశ్రభావశోభామ్॥౧౫౯॥

ఉపేతి॥ అధిగఙ్గం గఙ్గామధికృత్య వర్తమానముపహృతం భాగీరథ్యాః సకాశాదానీతం కమ్బుచ్ఛవి శఙ్ఖధవలమమ్బు తవ కృష్ణతరకుటిలకేశపాశస్య భఙ్గీభిః కుటిలభావైః సహ సఙ్గాత్సంబన్ధాదనన్తరం సంబన్ధే జాతే తరఙ్గైః కృత్వాఽసమా అతుల్యరూపా విషమా వాఽతికృష్ణా శమనస్వసా యమభగినీ యమునా తయా సహ మిశ్రభావేన మిలితత్వేన సంగమే యా శోభా తాం గఙ్గాయమునాసంభూతప్రయాగకామనీయకమనుభవితుం ప్రాప్తుం వాఞ్ఛతి। శుభ్రతరజలస్య కృష్ణతరకేశపాశసఙ్గే సతి ప్రయాగజలశోభా భవిష్యతీతి గఙ్గాజలేచ్ఛాం పూరయ। మాధ్యాహ్నికస్నానం కుర్వితి భావః। అధిగఙ్గమ్, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః॥౧౫౯॥

తపతి జగత ఏవ మూర్ధ్ని భూత్వా రవిరధునా త్వమివాద్భుతప్రతాపః।

పురమథనముపాస్య పశ్య పుణ్యైరధరితమేనమనన్తరం త్వదీయైః॥౧౬౦॥

తపతీతి॥ హే రాజన్ ! అద్భుతోఽసహ్యః ప్రకృష్టస్తాపః కరౌష్ణ్యం యస్య స రవిరధునా మధ్యాహ్నసమయే జగత ఏవ విశ్వస్యాపి మూర్ధ్ని భూత్వా తపతి। క ఇవ— త్వమివ। యథాఽద్భుతః ప్రతాపః క్షాత్రం తేజో యస్య స త్వం విశ్వస్య మూర్ధ్ని చరణమారోప్య తపసి రాజలక్ష్మ్యా దీప్యసే తథేత్యర్థః। మధ్యాహ్నసమయో నిశ్చితో వర్తత ఇత్యర్థః। అత ఏవ పురమథనం హరముపాస్యారాధ్య। ఉపార్జితైరితి శేషః। ఏవంభూతైస్త్వదీయైః పుణ్యైర్దేవపూజానన్తరం త్వమేనం సూర్యమధరితం మస్తకోపరిభాగాచ్చ్యావితం తిర్యగ్గగనభాగే వర్తమానమేనం సూర్యం పశ్య। దేవపూజానన్తరం హి సూర్యో నమస్క్రియత ఇత్యాచారాత్త్వమప్యపరాహ్ణే సూర్యం నమస్కుర్వితి భావః। అధునా తు త్వత్సదృశః, హరపూజాజనితపుణ్యైస్త్వయా జితోఽధోగతో భవిష్యతీత్యర్థః॥౧౬౦॥

ఆనన్దం హఠమాహరన్నివ హరధ్యానార్చనాదిక్షణ-

స్యాసత్తావపి భూపతిః ప్రియతమావిచ్ఛేదఖేదాలసః।

పక్షద్వారదిశం ప్రతి ప్రతిముహుర్ద్రాఙ్నిర్గతప్రేయసీ-

ప్రత్యాసత్తిధియా దిశన్దృశమసౌ నిర్గన్తుముత్తస్థివాన్॥౧౬౯॥

ఆనన్దమితి॥ అసౌ భూపతిః స్నానాద్యర్థం బహిర్నిర్గన్తుం శయ్యాయాః సకాశాదుత్తస్థివాన్। కింభూతః— ద్రాక్ ఝటితి బహిర్నిర్గతాయాః ప్రేయస్యా భైమ్యాః ప్రత్యాసత్తిధియా పరావృత్త్యాగమనస్య బుద్ధ్యా పునరప్యాగమిష్యతి కిమితి సంభావనయా తద్విలోకనార్థం పక్షద్వారదిశం పార్శ్వద్వారప్రదేశం ప్రతి లక్షీకృత్య ప్రతిముహుర్ముహుర్ముహుర్దృశం దిశన్ దదానః, తథా,— ప్రియతమాయా విచ్ఛేదో వియోగస్తజ్జన్యేన ఖేదేన దుఃఖేనాలసోఽపి। తథా,– హరధ్యానార్చనాదేః క్షణస్య మధ్యాహ్నస్యా- సత్తావతినైకట్యే సత్యామపి హఠం యథా స్యాదేవం బలాత్కారేణ గతమప్యానన్దమాహరన్నివ పరావర్తయన్నివ। అర్చనాదిరేవ క్షణ ఉత్సవస్తదాసత్తావపీతి వా। విరహఖేదాయాసే సత్యపి నిత్యాహ్నికకాలలోపభియా శివభక్త్యా చ సానన్దం బలాద్బహిర్నిర్గత ఇత్యర్థః। శ్లోకచతుష్టయేనోత్తరసర్గసంగతిః సూచితేతి జ్ఞేయమ్। ప్రతిముహుర్, ముహురిత్యర్థే ప్రతేః 'ముహుః'శబ్దేన 'సహ సుపా' (౨।౧।౪) ఇతి సమాసః। ముహుర్ముహురిత్యర్థః॥౧౬౧॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

అన్యాక్షుణ్ణరసప్రమేయభణితౌ వింశస్తదీయే మహా-

కావ్యేఽయం వ్యగలన్నలస్య చరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥౧౬౨॥

శ్రీహర్షమితి॥ అన్యైః శ్రీహర్షవ్యతిరిక్తైః కవిభిరక్షుణ్ణా రసస్య శృఙ్గారాదేః ప్రమేయస్య సమాసోక్త్యుత్ప్రేక్షాదేశ్చ భణితిర్గుమ్ఫనా యత్ర తాదృశేఽపూర్వరసాదిమతి మహాకావ్యే వింశః సర్గో వింశతేః పూరణః వ్యగలత్సమాప్తిమితః। భణితౌ, భాషితపుంస్కమ్। పూరణే డటి 'తి వింశతేః—' (౬।౪।౧౪౨) ఇతి తిలోపః॥౧౬౨॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే

నైషధీయప్రకాశే వింశః సర్గః సమాప్తః॥

ఏకవింశః సర్గః।

ఇదానీం పూర్వసర్గాన్తప్రస్తావితమధ్యాహ్నస్నానదేవపూజాదివర్ణనార్థమేకవింశం సర్గమారభతే—

తం విదర్భరమణీమణిసౌధాదుజ్జిహానమనుదర్శితసేవైః।

అర్పణాన్నిజకరస్య నరేన్ద్రైరాత్మనః కరదతా పునరూచే॥౧॥

తమితి॥ విదర్భరమణ్యా భైమ్యా మణిసౌధాన్మణిబద్ధసుధాధవలితప్రాసాదాదుజ్జిహానం బహిర్నిర్గచ్ఛన్తం నలమను లక్షీకృత్య దర్శితా అన్తఃపురద్వారి ప్రణామాదినా జ్ఞాపితా సేవా యైరవసరపర్యన్తం బహిఃస్థితైరన్తరఙ్గైర్నరేన్ద్రైర్నలహస్తావలమ్బనార్థం నిజకరస్యార్పణాద్ధేతోరాత్మనః స్వస్య కరదతా పునరూచే పునరుక్తా, చక్రే ఇత్యర్థః। పూర్వం సర్వేఽపి రాజానో బలిరూపకరసమర్పణాత్కరదా అభూవన్, ఇదానీం తు సోపానమార్గేణావరోహతో నలస్య హస్తావలమ్బనార్థం నిజపాణిసమర్పణాత్కరదా జాతా ఇతి చ్ఛలేనోత్ప్రేక్షా। ఏతేన నలస్య చక్రవర్తిత్వం ద్యోత్యతే॥౧॥

తస్య చీనసిచయైరపి బద్ధా పద్ధతిః పదయుగాత్కఠినేతి।

తాం వ్యధత్త శిరసాం ఖలు మాల్యైరాజరాజిరభితః ప్రణమన్తీ॥౨॥

తస్యేతి॥ ఖల్వితీవ హేతోరభితః పార్శ్వద్వయేఽపి ప్రణమన్తీ రాజరాజిర్నృపపరమ్పరా తాం సిచయైర్బద్ధామపి పద్ధతిం శిరసాం మాల్యైః శిరసి ధృతాభిః పుష్పమాలాభిః వ్యధత్త ఆచ్ఛాదయతి స్మ। ఇతి కిమ్— చీనసిచయైర్దేశవిశేషోద్భవైః సూక్ష్మమృదుభిర్వస్త్రైర్బద్ధా సజ్జితా ఛాదితాపి సతీ పద్ధతిస్తస్య నలస్య పదయుగాత్సకా- శాత్కఠినేతి। మృదుతరయోర్హి చరణయోర్మృదుతరపుష్పబద్ధాయాం భువి గమనం యుక్తమ్। శిరోధృతపుష్పస్రంసనం యావద్భవతి తావత్పర్యన్తం మధ్యేమార్గం తస్య సాదరం దణ్డవత్ప్రణామం సర్వేఽపి చక్రురిత్యర్థః॥౨॥

ద్రాగుపాహ్రియత తస్య నృపైతద్దృష్టిదానబహుమానకృతార్థైః।

స్వస్య దిశ్యమథ రత్నమపూర్వం యత్నకల్పితగుణాధికచిత్రమ్॥3॥

ద్రాగితి॥ అథ ప్రణామానన్తరం తేన కృతం దృష్టిదానం నేత్రనిరీక్షణం తల్లక్షణేన బహుమానేన కృతార్థైః సఫలశ్రమైర్నృపైర్దిశి భవం దిశ్యం స్వస్య దిశ్యం స్వీయదేశభవం తత్రాన్యత్ర వా పూర్వం దుర్లభమత్యుత్తమమ్, తథా,— యత్నేనం బుద్ధిపూర్వం శిక్షావశేన కల్పితైరారోపితైర్వృతత్వోజ్జ్వలత్వాతిరమణీయగత్వా (కత్వా)దిగుణవిశేషైరధికం నితరాం చిత్రమాశ్చర్యరూపం సహజైరాహితైశ్చ
గుణైరతితరామాశ్చర్యకారిమణిముక్తాకరితురగాదిరత్నం వస్తు తస్య ద్రాక్ శీఘ్రం ప్రణామానన్తరమవ్యవహితమేవోపాహ్రియతోపదీకృతమ్। తత్రోపదీకృతే రత్నజాతే దృష్టిదానమేవ బహుమాన ఇతి వా। కేనేదమానీతమిత్యాదరప్రశ్నపూర్వం తేషు రాజస్వపి దృష్టిదానమేవేతి వా। 'స్వస్వ—' ఇతి పాఠే— స్వం స్వం చ తద్దిశ్యం చేత్యర్థః। 'యన్న' ఇతి పాఠే— యత్కల్పితగుణాధికచిత్రం న భవతి, కింతు స్వాభావికగుణాధికచిత్రమేవ, తద్రత్నమితి సంబన్ధః। దిశ్యమ్, భవార్థే దిగాదిత్వాద్యత్। 'దేశ్యమ్' ఇతి పాఠేఽపి। రత్నం జాతావేకవచనమ్। ఏవముత్తరశ్లోకేఽపి॥3॥

అఙ్గులీచలనలోచనభఙ్గీభ్రూతరఙ్గవినివేదితదానమ్।

రత్నమన్యనృపఢౌకితమన్యే తత్ప్రసాదమలభన్త నృపాస్తత్॥४॥

అఙ్గులీతి॥ అన్యే చిరకాలసేవినస్తదానీమేవాగతా వా నృపా అన్యనృపైర్ఢౌకితముపదీకృతం తత్పూర్వోక్తం మణిముక్తాదిరత్నజాతమేవ తస్య నలస్య ప్రసాదం పారితోషికం దానమలభన్త। కింభూతమ్— అఙ్గులీచలనేన లోచనభాఙ్గ్యా ప్రసాదసూచకనేత్రవీక్షణవిశేషేణ భ్రూతరఙ్గేణ చ ఏతస్మై ఏతత్, ఏతస్మై ఏతద్దేహీతి సేవకాన్ ప్రతి ఏతత్త్వం గృహాణ, ఏతత్త్వం గృహాణేతి రాజ్ఞః ప్రత్యేవ వా విశేషేణ నివేదితం దానం యస్య। అన్యైరానీతమన్యేభ్యో దత్తవాన్, న తు కోశాగారే నివేశితవానిత్యనేనౌదార్యాతిశయశ్చాతుర్యం చ సూచ్యతే। చతురో హి తదీయమేవ తస్మై న దదాతి। అఙ్గుల్యాదిచాలనేన దాననివేదనమీశ్వరజాతిః॥४॥

తానసౌ కుశలసూనృతసేకైస్తర్పితానథ పితేవ విసృజ్య।

అస్త్రశస్త్రఖురలీషు వినిన్యే శైష్యకోపనమితానమితౌజాః॥ ५॥

తానితి॥ అథ నూతనాగతరాజకృతోపదాదానానన్తరం చిరాగతరాజభ్యో వితరణానన్తరమసౌ అమితౌజా అతుల్యపరాక్రమో నలో నూతనాగతాన్రాజ్ఞః కుశలసూనృతసేకైః కుశలప్రశ్నసంబన్ధిసత్యప్రియవచనామృతసేచనైః 'భవతాం రాష్ట్రే దేహే చ కుశలం, భవతాం కార్యం కరిష్యామి' ఇత్యేవంరూపైః కృత్వా తర్పితాన్ ప్రీణితాన్ సబహుమానం స్వశిబిరం ప్రతి విసృజ్య శైష్యకేణ శిష్యభావేన ప్రయోజకేనోపనమితాన్సమీపమాగతానస్త్రాదిశిక్షార్థం సమీపమాగతానన్యాన్నృపానస్త్రాణ్యాగ్నేయాదీని, శస్త్రాణి బాణాదీని తేషాం ఖురలీషు హస్తచరణాదిసంస్థానచాతురీవిశేషేషు వినిన్యే। తద్విషయకౌశలమశిక్షయదిత్యర్థః। క ఇవ— పితేవ। శైష్యకేతి, భావే యోపధాద్వుఞ్। 'శిష్యతా-' ఇతి చ పాఠః॥५॥

మర్త్యదుష్ప్రచరమస్త్రవిచారం చారుశిష్యజనతామనుశిష్య।

స్వేదబిన్దుకితగోధిరధీరం స శ్వసన్నభవదాప్లవనేచ్ఛుః॥६॥

మర్త్యేతి॥ స నల ఆప్లవనేచ్ఛుః జలావగాహనాయ సాభిలాషోఽభవత్। కింభూతః— మర్త్యేషు దుష్ప్రచరమవిద్యమానప్రసరం మర్త్యైర్దుఃప్రచర్యతే దుఃప్రచరం నలవ్యతిరిక్తైర్మర్త్యమాత్రైరజ్ఞాతాశేషవిశేషమాగ్నేయాద్యస్త్రాణాం విచారం మోక్షోపసంహారోపాయప్రకారవిశేషం చారుః ప్రౌఢప్రతిభః శిష్యజనస్తత్సమూహం, చారు

సమ్యగ్వాఽనుశిష్య శిక్షయిత్వా స్థితః, అనన్తరం శ్రమవశాజ్జాతా యే స్వేదబిన్దుకాస్తే సంజాతా యస్య తాదృశో గోధిర్లలాటం యస్య, అత ఏవ— ధీరం దీర్ఘం న ధీరమధీరమల్పం శ్వసన్। బిన్దుకేత్యల్పార్థే కన్। తారకాదిత్వాదితచ్। 'లలాటమలికం గోధిః' ఇత్యమరః॥౬॥

యక్షకర్దమమృదూన్మృదితాఙ్గం ప్రాక్కురఙ్గమదమీలితమౌలిమ్।

గన్ధవార్భిరనుబన్ధితభృఙ్గైరఙ్గనాః సిషిచురుచ్చకుచాస్తమ్॥౭॥

యక్షేతి॥ ఉచ్చకుచా అఙ్గనాస్తం బహలపరిమలేన అనుబన్ధితా మిలన్తో భృఙ్గా యేషు తైర్గన్ధవారిభిః కర్పూరవాసితజలైః సిషిచుః। అభ్యఙ్గస్నానమకారయన్నిత్యర్థః। కింభూతమ్— ప్రాక్ పూర్వం కర్పూరాగరుకస్తూరీచన్దనకక్కోలచూర్ణరూపేణ యక్షకర్దమేన సుగన్ధిద్రవ్యేణ కృత్వా మృదు యథా తథా శనైర్మృదితమఙ్గం యస్య పశ్చాత్కురఙ్గమదేన కస్తూరికయా మీలితః సంబన్ధం ప్రాపితో మౌలిర్యస్య। కస్తూరికానిర్వాసితతైలశిరసమితి యావత్। 'తథా కర్పూరమగురుః కస్తూరీ చన్దనం తథా। కక్కోలం చ భవేదేభిః పఞ్చభిర్యక్ష- కర్దమః॥' ఇతి గరుడపురాణమ్॥౭॥

భూభృతం పృథుతపోధనమాప్తస్తం శుచిః స్నపయతి స్మ పురోధాః।

సందధజ్జలధరస్ఖలదోఘస్తీర్థవారిలహరీరుపరిష్టాత్॥౮॥

భూభృతమితి॥ అభ్యఙ్గస్నానానన్తరం శుచిః సాచారః ఆప్తో హితః పరమ్పరాయాతః పురోధాః జలధరాజ్జలపూర్ణాత్స్వర్ణకలశాత్స్ఖలన్ పతన్ ఓఘః సంతతధారాపరమ్పరా యాసాం తాః ప్రయాగాదితీర్థవారీణాం లహరీస్తరఙ్గానుపరిష్టాత్సందధత్ ప్రక్షిపన్సన్ పృథునా తపసా చాన్ద్రాయణాదిజన్యేన పుణ్యేన ఘనం పూర్ణ తం భూభృతం నలం స్నపయతి స్మ। పూర్వముష్ణోదకస్నానేన శరీరశుద్ధిం కారయిత్వా సంకల్పపూర్వం శీతలోదకేన వేదోక్తమన్త్రస్నానమకారయదితి భావః। శుచిరాషాఢః పృథునా తపసా మాఘమాసేనాఘనం మాఘమారభ్య వృక్షాణాం గలితపత్రత్వాదగహనమ్, ఏవంభూతం పర్వతమభిషిఞ్చతీతి వా। 'తపా మాఘే (ఽథ)' ఇత్యమరః। 'శుచిస్త్వయమ్। ఆషాఢే' ఇతి చ॥౮॥

స్నానక్రమమాహ—

ప్రేయసీకుచవియోగహవిర్భుగ్జన్మధూమవితతీరివ బిభ్రత్।
స్నాయినః కరసరోరుహయుగ్మం తస్య గర్భధృతదర్భమరాజత్॥౯॥

ప్రేయసీతి॥ స్నాయినో మన్త్రవత్తీర్థజలావగాహనస్నానవిధినా స్నానం కుర్వాణస్య తస్య కరసరోరుహయుగ్మం గర్భయోస్తర్జనీకనిష్ఠాన్తరాలయోర్ధృతౌ దర్భౌ యేనైవంభూత- మరాజత్ శుశుభే। కింభూతమివ— ఉత్ప్రేక్షతే— ప్రేయస్యాః కుచవియోగ ఏవ హవిర్భుక్ తస్మాజ్జన్మ యాసాం తా ధూమవితతీర్బిభ్రదివ। దర్భాణాం శ్యామత్వాద్ధూమతతిత్వం యుక్తమ్॥౯॥

కల్ప్యమానమమునాచమనార్థం గాఙ్గమమ్బు చులుకోదరచుమ్బి।
నిర్మలత్వమిలితప్రతిబిమ్బద్యామయచ్ఛదుపనీయ కరే ను॥౧౦॥

కల్ప్యేతి॥ అమునా ఆచమనమర్థః ప్రయోజనం యస్య ఆచమనం కర్తుం వా కల్ప్యమానం స్వీక్రియమాణం చులకోదరచుమ్బి చులుకమధ్యవర్తి గాఙ్గమమ్బు కర్తృ నిర్మలత్వేన మిలితః స్వస్మిఞ్జాతః ప్రతిబిమ్బో యస్యాస్తాం ద్యాం స్వర్గముపనీయ సమీపాం కృత్వా హస్తప్రాప్యాం కృత్వా కరేఽయచ్ఛత్। 'దాణ్ దానే'। 'ను' ఉత్ప్రేక్షాయామ్। స్నానప్రారమ్భాచమనం చకారేత్యర్థః। అన్యదపి దుర్లభం వస్తు హస్తే ఆనీయ దీయతే॥౧౦॥

ముక్తమాప్య దమనస్య భగిన్యా భూమిరాత్మదయితం ధృతరాగా।
అఙ్గమఙ్గమనుకం పరిరేభే తం మృదో జలమృదుర్గృహయాలుమ్॥౧౧॥

ముక్తమితి॥ భూమిరాత్మనో భూపతిత్వాద్దయితం ప్రియం భర్తారం నలం స్నానకాలే దమనస్య భగిన్యా భైమ్యా ముక్తం విరహితమాప్య లబ్ధ్వా ధృతో రాగో లౌహిత్యం యయా; అథ చ,— సానురాగా సతీ ఊషరాదిమృత్తికానిషేధాత్తత్పరిహారాయ జలస్పర్శమాత్రేణ మృదుః శిథిలావయవాః మృదుతరస్పర్శాః స్నానార్థమానీతా మృదో గఙ్గాదిమృత్తికా గృహయాలుం గృహ్ణన్తమనుకమాత్మనః కాముకం తమఙ్గమఙ్గం పరిరేభే ఆలిలిఙ్గ। శ్రౌతమార్గేణ లలాటాద్యఙ్గేషు రక్తమృత్తికాలగనవ్యాజేనాన్యదా దుష్ప్రాపం స్వవల్లభం భూమిరాలిలిఙ్గేతి భావః। ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। అన్యాపి సపత్నీముక్తం వల్లభం చిరాత్ప్రాప్య సానురాగా సతీ ప్రత్యఙ్గమాలిఙ్గతి। కం సుఖం (అను) లక్ష్యీకృత్య సుఖోద్దేశేనాలిలిఙ్గేతి వా। 'శుక్లా విప్రస్య, రక్తా క్షత్రియస్య, మిశ్రా విశః, కృష్ణా శూద్రస్య' ఇతి స్మృతిః। అనుకమ్, 'అనుకాభికాభీకః కమితా'

(౫।౨।౭౪) ఇతి సాధుః। 'అను కిమ్' ఇతి పాఠే— సర్వాణ్యఙ్గాని లక్ష్యీకృత్య పరిరేభే కిమిత్యర్థః॥౧౧॥

మూలమధ్యశిఖరస్థితవేధఃశౌరిశంభుకరకాఙ్ఘ్రిశిరఃస్థైః।

తస్య మూర్ధ్ని చకరే శుచి దర్భైర్వారి వాన్తమివ గాఙ్గతరఙ్గైః॥౧౨॥

మూలేతి॥ సాగ్రమూలైస్త్రిభిరగర్భైర్దర్భైస్తస్య మూర్ధ్ని శుచి నిర్మలం కుత్రాప్యసంబన్ధాత్పవిత్రతరం చ మార్జనమన్త్రం తత్సంబన్ధి వారి చకరే విక్షిప్తమ్। 'కౄ విక్షేపే'। కింభూతైః (కింభూతమివ)— 'కుశమూలే స్థితో బ్రహ్మా కుశమధ్యే జనార్దనః। కుశాగ్రే శంకరం విద్యాత్త్రయో దేవాః కుశస్థితాః॥' ఇతి వచనాన్మూలే మధ్యే శిఖరేఽగ్రే చ స్థితానాం వేధఃశౌరిశమ్భూనాం బ్రహ్మవిష్ణుహరాణాం క్రమేణ కరకే కమణ్డలౌ, అఙ్ఘ్రౌ పాదామ్బుజే, శిరసి చ గఙ్గా సర్వదేతి పురాణప్రామాణ్యాత్స్థితైరేవంప్రకారేణ దర్భేషు సంభవద్భిర్గఙ్గాసంబన్ధిభిస్తరఙ్గైర్వాన్తమివోద్గీర్ణమివ। కుశమూలస్థితబ్రహ్మాదిదేవత్రయకారకాదినిష్ఠగఙ్గాతరఙ్గభ్రష్టైరివ పవిత్రైర్దర్భాగ్రజలైః స్నానాఙ్గభూత- మార్జనమకరోదిత్యర్థః। 'కమణ్డలౌ చ కరకః' ఇత్యమరః। వాన్తమ్, ఉదిత్త్వాత్ క్త్వాయాం వేట్ ఇతి 'యస్య విభాషా' (౭।౨।౧౫) ఇతి నిష్ఠాయా ఇణ్నిషేధః॥౧౨॥

ప్రాణమాయతవతో జలమధ్యే మఞ్జిమానమభజన్ముఖమస్య।

ఆపగాపరివృఢోదరపూరే పూర్వకాలముషితస్య సితాంశోః॥౧౩॥

ప్రాణమితి॥ సువర్ణఘటితమహాపాత్రస్థతీర్థత్వోపకల్పితసమన్త్రకకరకృతావగాహనజలమధ్యే 'గాయత్రీం శిరసా సార్ధం జపేద్వ్యాహృతిపూర్వికామ్। ప్రతిప్రణవసంయుక్తాం త్రిరయం ప్రాణసంయమః' (ఆచాం ౨।౨౩) ఇతి యాజ్ఞవల్క్యోక్తలక్షణలక్షితం ప్రాణం ప్రాణాయామమాయతవతః కృతవతః। జలమధ్యే ముఖం నమ్రీకృత్య కనిష్ఠాఙ్గుష్ఠనా- సాముఖశ్వాసనిరోధపూర్వమఘమర్షణం కృతవత ఇతి యావత్। ఏవం భూతస్య నలస్య జలాన్తర్వర్తిముఖమాపగానాం పరివృఢస్య స్వామినః సముద్రస్యోదరపూరే గర్భప్రవాహమధ్యే మన్థనాత్పూర్వకాలముషితస్య కృతవాసస్య సితాంశోశ్చన్ద్రస్య మఞ్జిమానం సౌన్దర్యమభజత్। సాగరోదరస్థచన్ద్రసదృశమభూదిత్యర్థః। పుంసి భూమ్న్యసవః ప్రాణాః' ఇత్యమరోక్తేః। 'ప్రాణ'

శబ్దస్య బహువచనాన్తత్వనియమాదేకవచనం చిన్త్యమ్। ఆయతవతః, యమేః క్తవతుః। పూర్వకాలమ్, అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా॥౧౩॥

మర్త్యలోకమదనః సదశత్వం బిభ్రదభ్రవిశదద్యుతితారమ్।

అమ్బరం పరిదధే విధుమౌలేః స్పర్ధయేవ దశదిగ్వసనస్య॥౧౪॥

మర్త్యేతి॥ మర్త్యలోకే మదనో నలః దశ దిశ ఏవ వసనం యస్య దిగమ్బరస్య విధుమౌలేశ్చన్ద్రశేఖరస్య స్పర్ధయేవామ్బరం వస్త్రమ్, అథ చ,— గగనం పరిదధే। అత్ర కృతదశదిగ్రూపవిభాగం గగనముచ్యతే, తేన గగనవసనస్యేత్యర్థః। కింభూతమ్–సదశత్వం దశాభిర్దీర్ఘప్రాన్తతన్తుభిః సహ వర్తతే తద్భావమ్, అథ చ,— దశభిః సహ వర్తమానం తద్భావం దశత్వసంఖ్యాయోగిదిగ్విభాగోపాధిభిరేవ దశత్వసంఖ్యాయోగిత్వం బిభ్రత్। సదశత్వముదితభాగ్యత్వం బిభ్రదితి నలవిశేషణం వా। తథా,— అభ్రవదౌచిత్యాచ్ఛరన్మేఘస్యేవ, అభ్రకాపరపర్యాయస్య శుభ్రతరద్రవ్యవిశేషస్యేవ వా విశదా శుభ్రతరా ద్యుతిర్యస్య। అత ఏవ— తారం సూక్ష్మతరమ్। ధవలద్యుతి చ తత్తారం చేత్యేకపద్యం వా। అభ్రవద్విశదా ద్యుతిర్యస్య తద్భావస్తత్తా తామారాత్యాదత్తే తద్ధవలతరం వా। శరన్మేఘవదభ్రకద్రవ్యవద్వా నిర్మలా ద్యుతిర్యాసాం తాదృశ్యస్తారకా యత్ర తద్వా। అభ్రాణి మేఘాన్విశన్తి, అత ఏవ మేఘాచ్ఛాదితత్వాద్ అద్యుతయః కాన్తిరహితాస్తారకా యత్రేతి వా। అచ్ఛిన్నం ధౌతం వస్త్రం పరిదధే ఇత్యర్థః। ఈశ్వరోఽపి విశిష్టమాకాశమేవ వస్తే। శివకామయోర్విరోధాత్స్పర్ధా యుక్తా। అభ్రాణి విశన్తీతి పక్షే 'ద్వితీయా-' (౨।౧।౨౪) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః। ఆరాతీత్యాదన్తత్వాత్ కః॥౧౪॥

భీమజామను చలత్ప్రతివేలం సంయియంసురివ రాజఋషీన్ద్రః।

ఆవవార హృదయం న సమన్తాదుత్తరీయపరివేషమిషేణ॥౧౫॥

భీమజామితి॥ రాజర్షీణాం సదాచారనృపాణాం మధ్యే ఇన్ద్రో నల ఉత్తరీయస్యోపరితనవస్త్రస్య పరివేషమిషేణ వేష్టనవ్యాజేన హృదయం మనః, అథ చ,— వక్షఃస్థలం, సమన్తాత్ నావవార న బబన్ధ పిదధే వా, అపి తు బబన్ధ పిదధే వా। కింభూతమ్— యతః ప్రతిబేలం వారంవారం భీమజామను లక్షీకృత్యానురాగాతిశయాచ్చలదభిముఖం ధావత్, అత ఏవ— కింభూత ఇవ— తద్ధృదయం సంయియంసురివ సమ్యక్ నితరాం నియన్తుమిచ్ఛురివ। క్షణమాత్రం త్వయా న గన్తవ్యమితి గాఢం సంయతం కర్తుమిచ్ఛన్నివ।

స్మృత్యాదావేకవాససః కర్మానధికారోక్తేరుత్తరీయవస్త్రధారణముక్తమ్। అన్యోఽప్యన్యత్ర గమనోత్సుకో బలాద్రజ్జ్వాదినా బద్ధ్వా స్థాప్యతే। 'స సమన్తాత్' ఇతి చ పాఠః। రాజఋషిః, 'ఋత్యకః' (౬।౧।౧౨౮) ఇతి ప్రకృతిభావః॥౧౫॥

స్నానవారిఘటరాజదురోజా గౌరమృత్తిలకబిన్దుముఖేన్దుః।

కేశశేషజలమౌక్తికదన్తా తం బభాజ సుభగాప్లవనశ్రీః॥౧౬॥

స్నానేతి॥ సుభగా మనోహరా, అథ చ,— సౌభాగ్యవతీ, ఆప్లవనశ్రీః స్నానలక్ష్మీస్తం బభాజ సిషేవే। స్నానేన నితరాం శుశుభే ఇత్యర్థః। కింభూతా— స్నానార్థం వారి తద్యుక్తాః సువర్ణఘటాస్త ఏవ రాజన్తావురోజౌ కుచౌ యస్యాః సా। తథా— 'ఊర్ధ్వవృత్తతిర్యగర్ధచన్ద్రాకారా వర్ణానాం క్రమాత్తిలకాః, ఇతి దక్షవచనాల్లలాటే ధృతో గౌరమృత్తిలకబిన్దుర్గఙ్గాతీరగోపీచన్దనాదిరచితో వర్తులస్తిలకః స ఏవ గౌరవృత్తత్వాన్ముఖేన్దుర్యస్యాః సా। తథా,— 'హస్తవస్త్రైర్న మార్జయేత్' ఇతి వ్యాసవచనేన వైధస్నానానన్తరం వస్త్రాదినా కేశపరిమార్జనస్య నిషేధాత్కేశేషు శేషం జలం కేశప్రాన్తేభ్యో గలద్యజ్జలం జలబిన్దవస్త ఏవ మౌక్తికాని దన్తాశ్చ యస్యాః సా। యద్వా,— జలమౌక్తికాని ముక్తావత్స్వచ్ఛజలబిన్దవస్త ఏవ దన్తా యస్యాః సా। ఏవంభూతా రమణీయదశనా తిలకం దధారేతి భావః। అన్యాప్యేవంవిధా తరుణీ కంచిద్భజత ఇతి॥౧౬॥

శ్వైత్యశైత్యజలదైవతమన్త్రస్వాదుతాప్రముదితాం చతురక్షీమ్।

వీక్ష్య మోఘధృతసౌరభలోభం ఘ్రాణమస్య సలిలఘ్రమివాసీత్॥౧౭॥

శ్వైత్యేతి॥ శ్వైత్యేన శైత్యేన చ జలం దైవతం యేషాం తైరాప్యైః, జలదైవతం వరుణస్తత్సంబన్ధిభిర్వా వారుణైః, మన్త్రైః శబ్దాత్మకైః స్వాదుతయా మధురరసతయా చ జలగతవిశిష్టరూపస్పర్శశబ్దరసలక్షణస్వీయస్వీయవిషయలాభేన ప్రముదితామతితరాం సంతుష్టాం చతురక్షీం క్రమేణ చక్షుస్త్వక్ఛ్రోత్రరసనసమాహారరూపాం నేత్రాదిచతుష్టయీం వీక్ష్య అస్య ప్రాణేన్ద్రియం సహజగన్ధస్య పృథివ్యసాధారణగుణత్వాజ్జలే తదసంభవాత్కర్పూరాదివాసితస్య చ జలస్య దేవస్నపనాదిధర్మకర్మసు ప్రతిషేధాదౌపాధికస్యా- ప్యసంభవాన్మోఘో నిష్ఫల ఏవ ధృతః సౌరభే శోభనగన్ధే లోభో యేన, లోభసజాతీయస్పర్ధావిగలితవివేకం సత్ 'ఋతం చ-' (ఋం సం౦ ౮।౮।౪౮) ఇత్యాదిసంధ్యాఘమర్షణచులుకోదయస్పర్శమిషేణ సలిలం జిఘ్రతీతి సలిలఘ్రం

జలాఘ్రాణం కుర్వదివాభూత్। లోభస్పర్ధాభ్యాం విగలితవివేకో హ్యవిషయేఽపి ప్రవర్తతే। సంధ్యాఘమర్షణం చకారేతి భావః। శైత్యం, వర్ణవాచిత్వాత్ ష్యఞ్। చతురక్షీం, సమాహారద్విగౌ 'ద్విగోః',(౪।౧।౨౧) ఇతి ఙీప్। సలిలఘ్రమ్, ఆదన్తత్వాత్ కః॥ ౧౭॥

రాజ్ఞి భానుమదుపస్థితయేఽస్మిన్నాత్తమమ్బు కిరతి స్వకరేణ॥

భ్రాన్తయః స్ఫురతి తేజసి చక్రుస్త్వష్టృతర్కుచలదర్కవితర్కమ్॥౧౮॥

రాజ్ఞీతి॥ అస్మిన్ రాజ్ఞి భానుమతః సూర్యస్యోపస్థితయే ఉపస్థానార్థమాత్తం గృహీతమర్ఘ్యదానసంబన్ధి అర్ఘ్యదానానన్తరం వా। 'అసావాదిత్యః—' ఇత్యాదిమన్త్రపూర్వం జలం శిరఃపరితః స్వపాణినా స్ఫురతి ప్రకాశమానే తేజసి సౌరప్రభాప్రసరే మధ్యే గలద్బిన్దుక్రమేణ కిరతి సతి భ్రాన్తయః క్షిప్తోదకస్యైవ ప్రాదక్షిణ్యపరిభ్రమణాని లోకస్య త్వష్టుర్విశ్వకర్మణః తర్కుః శాణచక్రం తత్ర ఘర్షణవశాచ్చలతో భ్రామ్యతో విష్వక్పతనశీలతేజఃకణస్యార్కస్య వితర్కం తద్విషయం విశిష్టమూహం చక్రుః। ప్రకాశమానసౌరప్రభాప్రదక్షిణప్రక్షిప్తగలద్బిన్దుజలభ్రమణదర్శనేన విశ్వకర్మణా సూర్యః పునరపి శాణచక్రే ధృతః కిమ్, అత ఏవైతేఽణవః కణాః పతన్తీతి లోకస్య తదానీం బుద్ధిరభూదిత్యర్థః। భానుమదుపస్థితయే గృహీతమమ్బు స్వకరేణ విక్షిపత్యస్మిన్రాజ్ఞి విషయే లోకస్య భ్రాన్తయో నలాఙ్గప్రభాప్రసరే ప్రకాశమానే సతి నిశాణచక్రపరిభ్రమత్సూర్యసంభావనాం లోకస్య చక్రురితి వా। రాజ్ఞా యదమ్బు గృహీతం తస్మిన్నుత్క్షిప్తే జలే స్ఫురతి ప్రతిఫలతి రవితేజసి జాయమానా భ్రాన్తయో భ్రమణాని త్వష్టృతర్కుచలదర్కవితర్కం చక్రుః। ఉత్క్షిప్తా ఆపో వియతి భ్రమన్త్యః పతన్తి, తత్ప్రతిబిమ్బితే తేజస్యపి భ్రమణాని జాయన్తే, తత్రోత్ప్రేక్షేతి వా। అర్ఘ్యదానం సూర్యోపస్థానం చ కృతవానితి భావః। 'స్ఫురితతేజసి' ఇతి పాఠే నలవిశేషణమ్॥౧౮॥

సమ్యగస్య జపతః శ్రుతిమన్త్రాః సంనిధానమభజన్త కరాబ్జే।

శుద్ధబీజవిశదస్ఫుటవర్ణాః స్ఫాటికాక్షవలయచ్ఛలభాజః॥౧౯॥

సమ్యగితి॥ శ్రుతిమన్త్రాః సమ్యగ్జపతః సావిత్ర్యాదిమన్త్రమావృత్త్యోపాంశూచ్చారయతోఽస్య కరాబ్జే సంనిధానమలభన్త। కింభూతాః— శుద్ధైరాగమోక్తక్రమోచ్చారణ-నిర్మలైర్వహ్నివారుణాదిబీజైః కృత్వా విశదాః స్ఫుటా మాత్రాదిసాకల్యోచ్చారణేనాసందిగ్ధా వర్ణా అక్షరాణి యేషు, అథ చ,— శుద్ధేషు త్రాసాదిదోషరహితేషు బీజేషు స్ఫటికగుటికాసు విశదో

ధవలః ప్రకటో వర్ణః కాన్తిర్యేషామ్। యద్వా,— నిర్దోషస్ఫాటికబీజాన్యేవ ధవలాః ప్రకటా వర్ణా అక్షరాణి యేషు। తథా,— స్ఫాటికాక్షాణాం వలయస్య మాలాయాశ్చలం భజన్తి తే, తదాకారేణ పరిణతాః। భక్త్యతిశయాన్మూర్తీభూయ తత్పాణిపద్మే వసన్తి స్మేత్యర్థః। ఉపస్థానానన్తరం సావిత్రీజపం చ కృతవానితి భావః॥౧౯॥

పాణిపర్వణి యవః పునరాఖ్యద్దేవతర్పణయవార్పణమస్య।

న్యుప్యమానజలయోగితిలౌఘైః స ద్విరుక్తకరకాలతిలోఽభూత్॥౨౦॥

పాణీతి॥ అస్య పాణిపర్వణి హస్తాఙ్గులీనాం గ్రన్థౌ కాణ్డే వర్తమానో యవాకారః సాముద్రికలక్షణభూతశుభరేఖావిన్యాసరూపో యవో దేవతర్పణజలే యవార్పణం కర్మీభూతం పునరుక్తమాఖ్యత్। అకరోదిత్యర్థః। దేవతర్పణం హి యవైః క్రియతే, తే చాఙ్గులీపర్వసు పూర్వమేవ వర్తన్తే, ఏతావతైవ పౌనరుక్త్యమ్। తథా న్యుప్యమానేన పితృభ్యో దీయమానేన జలేన యోగిభిః సహ క్షిప్యమాణైః కృష్ణతిలౌఘైః కృత్వా స నలో ద్విరుక్తః పునరుక్తః, కరకాలతిలః కరకమలమధ్యవర్తీ సాముద్రిక- లక్షణభూతః సూక్ష్మకాలతిలాకారోఽఙ్కో యస్య తాదృశోఽభూత్। పితృతర్పణం హి తిలైః క్రియతే। స చ తిలో హస్తమధ్యే వర్తత ఏవేతి పౌనరుక్త్యమ్। బ్రహ్మయజ్ఞోఽపి తేనాకారీతి భావః। ఆద్యన్తయోర్దేవపితృతర్పణోక్తేర్మధ్యే వర్తమానమృషితర్పణం కృతమితి జ్ఞేయమ్। న్యుప్యమానం, యజాదిత్వాత్సంప్రసారణమ్॥౨౦॥

పూతపాణిచరణః శుచినోచ్చైరధ్వనానితరపాదహతేన।

బ్రహ్మచారిపరిచారి సురార్చావేశ్మ రాజఋషిరేష వివేశ॥౨౧॥

పూతేతి॥ ఏష రాజా చాసౌ ఋషిర్మునిధర్మాచరణశీలో నలో దేవపూజాగృహప్రవేశౌచిత్యార్థం పూతం జలక్షాలితం పాణిచరణం యేనైవంభూతః సన్ శుచినా గోమయోపలిప్తేన పవిత్రేణ, తథా,– న(ఇ)తరస్య నలాతిరిక్తస్య పాదేన హతేన, అన్యచరణస్పర్శాద్దూషితేనేత్యర్థః। ఉచ్చైరూర్ధ్వమధ్వనా సోపానబద్ధమార్గేణ, యద్వా,— అనితరపాదహ- తేన, అత ఏవోచ్చైర్నితరాం శుచినా, బ్రహ్మచారిణ ఉపనీతా ద్విజాః పరిచారిణో దేవసేవాకారిణో యత్రైవంభూతం సురార్చావేశ్మ సువర్ణాదినిర్మితమన్త్రసంస్కృతప్రతిమాగృహం దేవపూజాసంబన్ధి వా గృహం వివేశ॥౨౧॥

క్వాపి యన్నభసి ధూపజధూమైర్మేచకాగురుభవైర్భ్రమరాణామ్।
భూయతే స్మ సుమనఃసుమనఃస్రగ్దామధామపటలే పటలేన॥౨౨॥

క్వేతి॥ యస్య దేవపూజాగృహస్య నభసి అన్తరావకాశే క్వాపి కస్మిన్నపి ప్రదేశే సుమనసాం దేవానాం పూజార్థమానీతాః సుమనసః పుష్పాణి తాసాం స్రగ్దామాని మాలాపరమ్పరాః, యద్వా,— స్రజః కణ్ఠమాలాః, దామాని శిరోమాల్యాని, తేషాం ధామాని స్థానాని మధ్యస్థాపితపుష్పవేణుసువర్ణాదిపాత్రాణి తేషాం పటలేషు సమూహే విషయే తేషాముపరిష్టాన్మేచకాగురుభవైః కృష్ణాగురుసముద్భవైర్ధూపజైః సౌగన్ధ్యార్థం రచితైర్ధూపోత్పన్నైర్ధూమైరేవ భ్రమరాణాం పటలేన గణేన భూయతే స్మ జాతమ్। పుష్పాణాముపరి భ్రమరైర్భావ్యమ్, తథా చ,— ధూపజధూమా ఏవ తత్స్థానే జాతా ఇత్యర్థః। సుమనసో మాలత్యాః పుష్పాణాం మాలా పరమ్పరాః, తాసాం స్థానం। తద్రచితమితి యావత్। ఏవం (భూతం) పటలం వితానం యత్ర తాదృశే వా। దేవానాముపరి పుష్పవితానమపి యత్రేత్యర్థః। దేవపూజార్థముపహృతపుష్పమాలాపరమ్పరాణాం స్థానభూతం పటలం గృహప్రాన్తచ్ఛదిర్యత్ర తాదృశే యదన్తరప్రదేశే। దేవతాగారే హి ఛదిఃప్రాన్తే సౌరభరామణీయకార్థం పుష్పమాలా బధ్యన్తే, తాసాముపరి ధూమా ఏవ భృఙ్గా జాతా ఇత్యర్థం ఇతి వా। బహుతరా ధూపాః పుష్పమాలాశ్చ యత్ర సన్తీతి భావః। 'సుమనా మాలతీ జాతిః' ఇత్యమరః। 'పటలం ఛదిః–' (ఇతి చ)। 'నైకవర్ణ–' (నైం ౨౧।౩౧) ఇతి యావదాదికులకమ్॥౨౨॥

సాఙ్కురేవ రుచిపీతతమా యైర్యైః పురాస్తి రజనీ రజనీవ।
తే ధృతా వితరితుం త్రిదశేభ్యో యత్ర హేమతిలకా ఇవ దీపాః॥౨౩॥

సాఙ్కురేతి॥ యత్ర గృహే తే దీపా హేమతిలకా ఇవ త్రిదశేభ్యో వితరితుం సమర్పయితుం ధృతాః స్థాపితాః సన్తి। తే కే— యైర్దీప్తై రుచ్యా దీప్త్యా పీతం గ్రస్తం తమో యస్యాస్తాదృశీ సతీ సా భూతా భవిష్యన్తీ వా రజనీ రాత్రిః సాఙ్కురేవోద్భిన్నప్రత్యగ్రతేజోఙ్కురసహితేవ పురాఽస్తి అభూత్ భవిష్యతి వా। తథా, — యైః కృత్వా కాన్త్యా పీతతమా అతితరాం పీతవర్ణాఽత్యన్తగౌరీ రాత్రిరుద్భిన్నప్రత్యగ్రాఙ్కురా రజనీవ హరిద్రేవాభూద్భవిష్యతి వా। రాత్రిః ప్రీతీభూతతయా హరిద్రేవ, ప్రదీపకలికాశ్చ తదఙ్కురా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షోపమా వా। 'నిశాఖ్యా కాఞ్చనీ పీతా' ఇత్యమరః। పీతతమా పక్షే సాన్తమ్, పక్షే తమబన్తమ్। పురాస్తీతి 'పురి లుఙ్ చాస్మే' (౩।౨।౧౨౨) ఇతి (భూతే) 'యావత్పురా—' (౩।౩।౪) ఇతి భవిష్యతి వా లట్॥౨౩॥

యత్ర మౌక్తికమణేర్విరహేణ ప్రీతికామధృతవహ్నిపదేన।

కుఙ్కుమేన పరిపూరితమన్తః శుక్తయః శుశుభిరేఽనుభవన్త్యః॥ ౨౪॥

యత్రేతి॥ యత్ర దేవాగారే మౌక్తికమణేః ప్రియతమస్య విరహేణ కర్త్రా కుఙ్కుమస్య స్వోద్దీపనహేతుతయా ప్రీతిస్తయా కామం దత్తం కామేన కర్త్రా వా దత్తం వహ్నేః పదం దాహకత్వాదిరూపోఽధికారస్తద్రూపం చిహ్నం వా యస్య తేన కుఙ్కుమకేసరేణ పరిపూరితమన్తర్మధ్యభాగమనుభవన్త్యో బిభ్రాణాః శుక్తయః శుశుభిరే। వియోగిన్యో హి విరహాగ్నితప్తం హృదయమనుభవన్తి। కుఙ్కుమపూర్ణాః శుక్తయో వియోగినీరూపకేణ వర్ణ్యన్తే। యద్వా,— మౌక్తికమణివిరహేణోపలక్షితాః శుక్తయః కుఙ్కుమస్య కామోద్దీపనహేతుతయా యా ప్రీతిస్తయా యుక్తేన కామేన। అన్యత్ పూర్వవత్। ప్రీతో హి కించిత్పదం దదాతి శుక్తయో విశిష్టేన కుఙ్కుమేనోపలక్షితాః సత్యో మౌక్తికమణివిరహేణ పూర్ణం మధ్యమనుభవన్త్య ఇవ శుశుభిర ఇతి ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా వా। 'ప్రీత-' ఇతి పాఠే– స్వోద్దీపకత్వేన ప్రీతాత్కామాద్ధృతం వరేణ లబ్ధం వహ్నిపదం యేనేత్యర్థః। ముక్తాఫలోత్పత్తిహేతుభూతాః శుక్తయః పుత్రవిరహేణ మాతరో యథా హృదయాన్తర్దహన్తి, తథా కుఙ్కుమరూపమన్తర్దాహం వహన్త్యః శుశుభిర ఇతి వా॥౨౪॥

అఙ్కచుమ్బిఘనచన్దనపఙ్కం యత్ర గారుడశిలాజమమత్రమ్।

ప్రాప కేలికవలీభవదిన్దోః సింహికాసుతముఖస్య సుఖాని॥౨౫॥

అఙ్కతి॥ యత్ర దేవాగారే అఙ్కచుమ్బీ మధ్యవర్తీ ఘనశ్చన్దనపఙ్కో యస్య తస్య గారుడశిలాజమతినీలస్థూలగరుడోద్గారమణిఘటితమమత్రం పాత్రం కేల్యా లీలామాత్రేణ కవలీభవన్ గ్రాసీభవన్ ముఖమధ్యవర్త్యర్ధభాగ ఇన్దుర్యస్య సింహికాసుతముఖస్య రాహువదనస్య శీతాన్నభోజనసుఖాని ప్రాప। తత్సమమభూదిత్యర్థః। గారుడమణి- పాత్రాణి యత్ర చన్దన- మృతాని సన్తీతి భావః। అమత్రమితి జాత్యేకవచనమ్। భవదిన్దోః భాషితపుంస్కమ్॥౨౫॥

గర్భమైణమదకర్దమసాన్ద్రం భాజనాని రజతస్య భజన్తి।

యత్ర సామ్యమగమన్నమృతాంశోరఙ్కరఙ్కుకలుషీకృతకుక్షేః॥౨౬॥

గర్భమితి॥ యత్ర దేవాగారే ఏణమదః కస్తూరీ తస్య కర్దమస్తేన సాన్ద్రం పూర్ణం గర్భం మధ్యం భజన్తి బిభ్రాణాని రజతఘటితాని భాజనాని అఙ్కరఙ్కుః కలఙ్కమృగస్తేన కలుషీకృతో మలినీకృతః కుక్షిర్యస్య తస్యామృతాంశోశ్చన్ద్రస్య సామ్యమగమత్। దేవపూజార్థం రజతపాత్రాణి కస్తూరీపూర్ణాని యత్ర సన్తీతి భావః॥౨౬॥

ఉజ్జిహానసుకృతాఙ్కురశఙ్కా యత్ర ధర్మగహనే ఖలు తేనే।

భూరిశర్కరకరమ్బబలీనామాలిభిః సుగతసౌధసఖానామ్॥౨౭॥

ఉజ్జిహానేతి॥ ధర్మేణ గహనే నిబిడే, అథ చ,— పుణ్యకాననరూపే యత్రోచ్చవర్తులధవలతరాణాం సుగతసౌధానాం బౌద్ధదేవాలయానాం సఖాయః సదృశాస్తేషాం భూరిః శర్కరా యేషు తేషాం కరమ్బబలీనాం దధిసక్తూపహారాణాం దధ్యోదనోపహారాణాం వా ఆలిభిః పఙ్క్తిభిరుజ్జిహాన ఉద్గచ్ఛన్ సుకృతాఙ్కరస్తస్య శఙ్కా సంభావనా ఖలు నిశ్చితం తేనే వ్యరచి। ఆమ్రాదివనే హ్యామ్రాద్యఙ్కురా ఏవోద్గచ్ఛన్తి, తథా ధర్మకాననే ధర్మాఙ్కురా ఏవేతి। యత్ర శర్కరామిశ్రదధ్యోదనబలిశ్రేణయ ఉపకల్పితాః సన్తీతి భావః। సఖానీ, 'రాజాహః— '(౫।౪।౯౧) ఇతి టచ్॥౨౭॥

ఖర్వమాఖ్యదమరౌఘనివాసం పర్వతం క్వచన చమ్పకసంపత్।

మల్లికాకుసుమరాశిరకార్షీద్యత్ర చ స్ఫటికసానుమనుచ్చమ్॥౨౮॥

ఖర్వమితి॥ యత్ర క్వచన ప్రదేశే వికసితచమ్పకకుసుమానాం సంపదుచ్చతరపుఞ్జోఽమరౌఘానాం నివాసభూతపర్వతం మేరుం ఖర్వం హ్రస్వమాఖ్యత్। సువర్ణమేరువర్ణశ్చమ్పక- రాశిర్మేరోరప్యుచ్చతరో యత్రాస్తీత్యర్థః। తథా,– మల్లికాకుసుమరాశిః స్ఫటికా ఏవ శిఖరాణి యస్య తం కైలాసపర్వతమనుచ్చం ఖర్వమకార్షీత్। శుభ్రతరస్ఫటిక- వర్ణమల్లికాపుష్పరాశిః కైలాసాదప్యుచ్చతరో యత్రాస్తీత్యర్థః। పృథగన్వయాత్ 'ఖర్వానుచ్చ' పదద్వయం భిన్నమితి జ్ఞేయమ్॥౨౮॥

స్వాత్మనః ప్రియమపి ప్రతి గుప్తిం కుర్వతీ కులవధూమవజజ్ఞౌ।

హృద్యదైవతనివేద్యనివేశాద్యత్ర భూమిరవకాశదరిద్రా॥౨౯॥

స్వాత్మన ఇతి॥ యత్ర హృద్యానాం వర్ణరసాదినా మనోహారిణాం దేవతాసంబన్ధినాం నివేద్యానా పఞ్చస్వాద్యాద్యుపహారాణాం నివేశాదవస్థాపనాద్ధేతోస్తిలమాత్రావకాశే- నాపి దరిద్రా రహితా భూమిః స్వాత్మనః ప్రియం ప్రత్యపి లక్షీకృత్య గుప్తిం సర్వాఙ్గసంవరణరూపం గోపనం కుర్వతీ శోభనస్య స్వస్య వా దేహస్య గోపనం కుర్వతీ వా తిలమాత్రమపి ప్రదేశం ద్రష్టుమదదానా సతీ కులవధూమవజజ్ఞౌ అవమేనే। కులస్త్రీతుల్యాఽభూదిత్యర్థః॥౨౯॥

యత్ర కాన్తకరపీడితనీలగ్రావరశ్మిచికురాసు విరేజుః।

గాతృమూర్ధవిధుతేరనువిమ్బాత్కుట్టిమక్షితిషు కుట్టిమితాని॥౩౦॥

యత్రేతి॥ యత్ర వర్తమానాసు కుట్టిమక్షితిషు చన్ద్రకాన్తాదిమణిబద్ధభూమిషు దేవపూజావసరే గాతౄణాం గాయకానాం గానవశాన్మూర్ధవిధుతేః శిరఃకమ్పస్యానుబిమ్బాత్ప్రతి- బిమ్బాద్ధేతో- స్తద్వ్యాజేన కుట్టిమితాని హఠక్రియమాణచుమ్బనాదిపరిహారార్థం కామినీశిరఃకమ్పవిలసితానీవ విరేజుః। కింభూతాసు— భీమో భీమసేనవత్ కాన్తా సూర్యకాన్తాశ్చన్ద్రకాన్తా వా తేషాం కరైః కిరణైః పీడితాః పురస్తాద్గన్తుం ప్రతిబద్ధాః। తత్రైవ ఘనీభూతా ఇతి యావత్। నీలగ్రావరశ్మయో నీలమణికిరణా ఏవ చికురాః సునీలాః కేశా యాసాం తాసు। కామిన్యో హఠపరిచుమ్బ్యమానాః ప్రియపాణిగృహీతా నీలమణిరశ్మితుల్యాః సునీలాః కేశా యాసాం కృతకచగ్రహాః సత్యశ్చుమ్బనాది- పరిహారాయ శిరఃకమ్పనరూపాన్ విలాసాన్ కుర్వన్తి। నానామణిబద్ధా భూమయో దేవ సేవకా గాయకాశ్చ యత్ర సన్తీతి భావః॥౩౦॥

నైకవర్ణమణిభూషణపూర్ణే స క్షితీన్దురనవద్యనివేద్యే।

అధ్యతిష్ఠదమలం మణిపీఠం తత్ర చిత్రసిచయోచ్చయచారౌ॥౩౧॥

నేతి॥ స క్షితీన్దుర్భూచన్ద్రో నలస్తత్రోక్తరూపే దేవపూజాగృహే అమలం మణిభీ రత్నైః ఖచితం పీఠమధ్యతిష్ఠత్। కింభూతే— నైకవర్ణా మణయో యేషు దేవార్థం కల్పితైర్నానావర్ణైర్భూషణైః పూర్ణే। తథా,— అనవద్యాని మోదకాదినివేద్యాని యస్మిన్। తథా,— చిత్రాణాం నానావర్ణానామాశ్చర్యకారిణాం వా దేవార్థమానీతానాం సిచయానాం వస్త్రాణాముచ్చయేన రాశినా చారౌ రమణీయే పూర్ణే। మణిపీఠమ్, 'అధిశీఙ్-' (౧।౪।౪౬) ఇతి కర్మత్వమ్। 'చారు' ఇతి పాఠే— పీఠవిశేషణమ్॥౩౧॥

పఞ్చాయతనపూజాయాం ప్రాథమ్యేన సూర్యపూజాయా విహితత్వాత్ప్రథమం సూర్యపూజామాహ—

సమ్యగర్చతి నలేఽర్కమతూర్ణం భక్తిగన్ధిరమునాకలి కర్ణః।
శ్రద్ధధానహృదయప్రతి చాతః సామ్బమమ్బరమణిర్నిరచైషీత్॥౩౨॥

సమ్యగితి॥ నలే సూర్యకాన్తమణిరూపం సువర్ణాదిఘటితప్రతిమారూపం వాఽర్కం సమ్యక్ శ్రౌతస్మార్తమార్గేణ అతూర్ణం త్వరారహితం సావధానతయా చిరకాలమర్చతి సతి అమునా సూర్యేణ కర్ణో రాధేయో భక్తిగన్ధిః అల్పా భక్తిర్యస్య తాదృశోఽకలి వ్యజ్ఞాపి। సూర్యభక్తోఽపి కర్ణో నలాపేక్షయాఽతిహీన ఏవేతి సూర్యేణాన్తర్నిశ్చిత ఇత్యర్థః। తథా,— నలేఽర్కం శనైరర్చతి సతి అమ్బరమణిః సూర్యః శ్రీకృష్ణపుత్రం సామ్బమన్తఃకరణే శ్రద్ధధానహృదయప్రతి శ్రద్ధధానహృదయమాత్రం నిరచైషన్నిశ్చితవాన్। సామ్బోఽపి భక్తతయా ప్రసిద్ధోఽప్యల్పశ్రద్ధావాన్, న తు నలవదత్యన్తం భక్త ఇతి నిశ్చికాయేత్యర్థః। ఉభాభ్యామపి సకాశాన్నలస్య సూర్యే మహతీ భక్తిరభూదితి భావః। అర్చతీత్యచౌరాదికాదర్చతేః శతా। భక్తిగన్ధి, అల్పాఖ్యాయాం గన్ధస్యేత్। హృదయప్రతీతి, 'సుప్ ప్రతినా మాత్రార్థే' (౨।౧।౯) ఇత్యవ్యయీభావః॥౩౨॥

తత్తదర్యమరహస్యజపేషు స్రజ్మయః శయమముష్య బభాజ।
రక్తిమానమివ శిక్షితుముచ్చై రక్తచన్దనజబీజసమాజః॥౩౩॥

తదితి॥ తేషాం తేషామర్యమసంబన్ధినాం సూర్యసంబన్ధినాం రహస్యానాం శ్రౌతస్మార్త-మన్త్రాణాం జపేషు ఉపాంశ్వావృత్తిషు విషయే స్రజ్మయో జపమాలికారూపః రక్తచన్దనకాష్ఠజానాం బీజానాం కృతచ్ఛిద్రమణీనాం ఫలమధ్యవర్తిబీజానాం వా సమాజః సమూహో జపతోఽముష్య శయం హస్తం బభాజ సిషేవే। ఉత్ప్రేక్షతే— తత్కరే వర్తమానముచ్చైరతిశయితం రక్తిమానం రక్తత్వం రక్షితుమివ। అన్యోఽపి శిష్య ఉపాధ్యాయం సేవత ఏవ। రక్తచన్దనబీజజపమాలికాజపేన సౌరమన్త్రాణాం శీఘ్రఫలదత్వాత్సౌరమన్త్రాన్ రక్తచన్దనమాలికయా జజాపేత్యర్థః। స్రజ్మయః, ఏకాచ్త్వాన్మయట్॥౩౩॥

ఇదానీం శ్లోకాష్టకేన హరపూజామాహ—

హేమనామకతరుప్రసవేన త్ర్యమ్బకస్తదుపకల్పితపూజః।

ఆత్తయా యుధి విజిత్య రతీశం రాజితః కుసుమకాహలయేవ॥ ౩౪॥

హేమేతి॥ హేమనామకస్య ధత్తూరస్య తరోః ప్రసవేన వికసితకుసుమేన కృత్వా తేన నలేనోపకల్పితా పూజా యస్య స త్ర్యమ్బకో రాజితః శుశుభే। ఉత్ప్రేక్షతే— రతీశం యుధి విజిత్య బలాదాత్తయా గృహీతయా కుసుమరూపకాహలయా ధత్తూరపుష్పాకారవాద్యవిశేషేణేవ। కుసుమకాహలయోపలక్షిత ఇవేతి వా। శరాణాం కౌసుమత్వాద్వాదిత్రాణా- మపి కౌసుమతయా యుక్తత్వాత్కామకాహలాయాః కౌసుమత్వముచితమేవ। పరాభూతాత్కామాద్బలాద్గృహీతయా కౌసుమకాహలయేవ ధత్తూరపుష్పేణ రఞ్జిత ఇత్యర్థః। అన్యోఽపి శత్రుం జిత్వా బలాద్గృహీతేన తచ్ఛత్రవాదిత్రాదినా శోభతే। సౌన్దర్యేణ స్వస్పర్ధితయా స్వస్య శివభక్తత్వాత్కామస్య చ శివవిరోధిత్వాత్స్వవిరోధినం స్వస్వామివిరోధినం చ స్మరం రణే జిత్వా తస్మాద్బలాన్నలేనైవ గృహీతయా కుసుమకాహలయేవ ధత్తూరపుష్పేణ కృత్వా నలేన కృతోపదః, అథ చ,– కృతపూజః శుశుభే। సేవకో హి స్వవిరోధినం స్వస్వామివిరోధినం వా రణే జిత్వా తచ్ఛత్రవాదిత్రాది బలాద్గృహీత్వా స్వామిన ఉపదాకరోతి। తేన చ స్వామీ శోభతే ఇతి వా। ప్రియతరేణ ధత్తూరపుష్పేణ స నలః శివమపూపుజదితి భావః। 'ధత్తూరః కనకాహ్వయః' ఇత్యమరః। 'వాద్యభాణ్డబిశేషే తు కాహలా' ఇతి విశ్వః॥౩౪॥

అర్చయన్హరకరం స్మితభాజా నాగకేసరతరోః ప్రసవేన।

సోఽయమాపయదతిర్యగవాగ్దిక్పాలపాణ్డురకపాలవిభూషామ్॥౩౫॥

అర్చయన్నితి॥ స్మితం వికాసం భజతే స్మితభాక్ తేన వికసితేన నాగకేసరాఖ్యస్య తరోః ప్రసవేన పుష్పేణ కృత్వా హరకరం సువర్ణాదిఘటితదక్షిణామూర్త్యాది- శివప్రతిమాపాణిమర్చయన్ పూజార్థం స్థూలతరం శుభ్రతరం కేసరతరుకుసుమం తత్పాణౌ స్థాపయన్ సోఽయం నలస్తిరశ్చ్యో దిశః ప్రాచ్యాదిదిగష్టకాద్ అవాచ్యా అధో దిశః సకాశాదన్యాఽతిర్యగవాగ్దిక్ ఊర్ధ్వా దిక్ తస్యాః పాలో రక్షకో బ్రహ్మా తస్య చిరకాలఘర్షణాద్గతకృత్తి పాణ్డురం ధవలతరం కపాలం శిరస్తేన బ్రహ్మకపాలేన కృత్వా విభూషామలంకృతిం కపాలరూపాం విభూషామాపయదలమ్భయత్। హరేణ బ్రహ్మణః పఞ్చమం శిరశ్ఛిన్నం ప్రాయశ్చిత్తం కుర్వతో హరస్య భిక్షార్థం కరే తిష్ఠతి। తతశ్చ తత్ప్రతిమాయామపి తేన భవితుం యుక్తమితి కేసరపుష్పరూపేణ బ్రహ్మకపాలేన

తత్కరమలఞ్చకారేత్యర్థః। 'చామ్పేయః కేసరో నాగకేసరః కాఞ్చనాహ్వయః' ఇత్యమరః। హరకరమ్, అర్చనాపేక్షయా కర్మత్వమ్। పక్షే ఆప్నోతేర్గత్యర్థత్వాదణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వమ్। తిర్యగవాగితి వాఽవ్యయమ్, అతిర్యగవాక్ చాసౌ దిక్ చేతి సమాసః॥౩౫॥

నీలనీరరుహమాల్యమయీం స న్యస్య తస్య గలనాలవిభూషామ్।

స్ఫాటికీమపి తనుం నిరమాసీన్నీలకణ్ఠపదసాన్వయతాయై॥౩౬॥

నీలేతి॥ స నలస్తస్య హరస్య స్ఫటికనిర్మితామపి తనుం హరప్రతిమాం నీలనీరరుహాణాం మాల్యం మాలా తన్మయీం గలనాలః కణ్ఠస్తస్య విభూషాం విభూషణం న్యస్య ఆబధ్య నీలకణ్ఠవాచకం పదం తస్య సాన్వయతాయై అన్వయసాహిత్యాయ నీలః కణ్ఠోఽస్యేతి సంబన్ధసార్థక్యాయ నిరమాసీన్నిర్మితవాన్। నీలోత్పలమాలాం కణ్ఠే బద్ధ్వా స్ఫాటికీమపి శివప్రతిమాం నీలకణ్ఠపదసహితామకరోదిత్యర్థః। కణ్ఠ ఏవ నీలోత్పలపూజాం చకార, అన్యత్ర తు చన్దనశ్వేతపుష్పాదిభిః పూజితవానితి భావః॥౩౬॥

ప్రీతిమేష్యతి కృతేన మమేదృక్కర్మణా పురరిపుర్మదనారిః।

తత్పురః పురమతోఽయమధాక్షీద్ధూపరూపమథ కామశరం చ॥౩౭॥

ప్రీతిమితి॥ పురాణాం దైత్యవిశేషాణాం రిపుః, తథా,— మదనస్యారిః శివో మమ కృతేన ఈదృశా కర్మణా పురకామశరదాహరూపవ్యాపారేణ ప్రీతిమేష్యతి ప్రసన్నో భవిష్యతి। అతో హేతోరివ ఇతి బుద్ధ్యేవాయం నలస్తస్య పురరిపోః కామారేః పురో ధూపరూపం ధూపస్వరూపమ్, అథ చ,— ధూపవేషధారిణం పురం గుగ్గులుమధాక్షీత్ దదాహ। అథ తద్దాహానన్తరం ధూపవిశేషరూపం కామశరం కామబాణం చ దదాహ। యస్యారిర్యద్రిపుశరశ్చ యదగ్రే యేన దహ్యతే స తస్మిన్ ప్రయి (యా)త ఏవ। శివభయేన వేషాన్తరధారిణం పురం దైత్యం కామబాణం చ మోహనాఖ్యం దదాహేత్యర్థః। ధూపసమర్పణాన్తాం శివపూజామకరోదితి భావః। ఈదృశా పుష్పపూజాన్తేన భక్తియుక్తేనాపి కర్మణా పురరిపుః కామారిః శివో మమ కృతే మదర్థం మయి విషయే ప్రీతిం న యాస్యతి ఏతావతాపి సంతుష్టో న భవిష్యతి, అతః కారణాదివ తదగ్రే పురం కామశరం చ దదాహ। ఏవం కృతే శంకరస్తుష్టో భవిష్యతీతి భావ ఇతి వా। పురరిపుర్మదనారిరితి చ యోగస్యైవాత్ర ప్రాధాన్యాన్న పౌనరుక్త్యమ్। 'గుగ్గులౌ కథితః పురః' ఇతి విశ్వః। తత్పురః, శేషషష్ఠీసమాసః। అన్యథా,— అవ్యయేన సహ షష్ఠీసమాసనిషేధః స్యాత్। తదితి లుప్తషష్ఠీకం విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం పృథక్పదం వా॥ ౩౭॥

తన్ముహూర్తమపి భీమతనూజావిప్రయోగమసహిష్ణురివాయమ్।

శూలిమౌలిశశిభీతతయాఽభూద్ధ్యానమూర్చ్ఛననిమీలితనేత్రః॥౩౮॥

తదితి॥ స చాసౌ ముహూర్తశ్చ తమపి తస్మిన్దేవపూజాక్షణేఽపీత్యర్థః। భీమతనూజావిప్రయోగం వియోగమసహిష్ణురయం నలః శూలిమౌలౌ వర్తమానాచ్ఛశినో భీతతయేవ నేత్రధ్యానేన యన్మూర్చ్ఛనమేకాగ్రతాలక్షణః ప్రలయస్తేన హేతునా నిమీలితే సంకోచితపక్ష్మీకృతే నేత్రే యేనైవంభూతోఽభూత్। విరహిత్వాద్ధరశిరశ్చన్ద్రదర్శనస్య నితరాం సంతాపకారిత్వభియా ధ్యానమూర్చ్ఛనవ్యాజేన నేత్రే నిమీలితవానిత్యర్థః। పూజానన్తరం శివస్య ధ్యానం చకారేతి భావః। శూలధారిణాపి యః శిరసి ధృతః, తస్మాదధికం భయం యుక్తమితి సూచయితుం శూలిపదం ప్రాయోజి। తన్ముహూర్తమ్, అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। విప్రయోగం, 'న లోకా—'(౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధాద్ద్వితీయా॥౩౮॥

దణ్డవద్భువి లుఠన్స ననామ త్ర్యమ్బకం శరణభాగివ కామః।

ఆత్మశస్త్రవిశిఖాసనబాణాన్న్యస్య తత్పదయుగే కుసుమాని॥౩౯॥

దణ్డవదితి॥ స నలో దణ్డేన తుల్యం సాష్టాఙ్గపాతేన భువి లుఠన్ సన్ త్ర్యమ్బకం ననామ। కిం కృత్వా— తస్య హరస్య పదయుగే పుష్పాఞ్జలిదానార్థమఞ్జలిదానాయ ధృతాని కుసుమాని న్యస్య సమర్ప్య। తత్రోత్ప్రేక్షతే— తాన్యేవ కుసుమాని ఆత్మనః ఖడ్గాది శస్త్రం విశిఖాసనం ధనుః, బాణాన్ స్వశస్త్రభూతాని పుష్పాణి హరపదయుగే సమర్ప్య 'అద్యప్రభృతి శస్త్రం న ధారయామి దాసోఽస్మి మాం రక్ష' ఇత్యాది వదన్ శరణం రక్షితారం శివమేవ భజమానో రూపసామ్యాత్కామ ఇవ ధ్యానానన్తరం పుష్పాఞ్జలిదానపూర్వకం భక్త్యతిశయేన దణ్డవత్ప్రణామమప్యకరోదిత్యర్థః। విశిఖాసనం తూణీరం వా। అన్యోఽపి శరణాగతే ఏవమేవ కరోతి॥౩౯॥

త్ర్యమ్బకస్య పదయోః కుసుమాని న్యస్య సైష నిజశస్త్రనిభాని।

దణ్డవద్భువి లుఠన్కిము కామస్తం శరణ్యముపగమ్య ననామ॥

త్ర్యమ్బకస్యేతి॥ (క్షేపకః।) సైష ఇత్యత్ర 'సోఽచి లోపే చేత్-' (౬।౧।౧౩౪) ఇతి సులోపః। పూర్వశ్లోకోక్త ఏవార్థః॥

వ్యాపృతస్య శతరుద్రియజప్తౌ పాణిమస్య నవపల్లవలీలమ్।

భృఙ్గభఙ్గీరివ రుద్రపరాక్షశ్రేణిరశ్రయత రుద్రపరస్య॥౪౦॥

వ్యాపృతస్యేతి॥ రుద్రశబ్దాత్పరేషాం పశ్చాదుచ్చార్యమాణానామక్షాణాం। రుద్రాక్షాణామిత్యర్థః। రుద్రః పరః పరం దైవతం యేషాం వా రుద్రపరాః శివభక్తాస్తత్సంబన్ధినామ్। త్రైర్ధార్యమాణానామితి యావత్। తాదృశానాం వా మణీనాం శ్రేణిర్మాలా భృఙ్గభఙ్గీర్భ్రమరపఙ్క్తిరివాస్య నలస్య నవపల్లవవల్లీలా యస్య తత్సదృశమిత్యర్థః। ఏవంవిధం పాణిం కరమశ్రయత సిషేవే। కింభూతస్య— రుద్రపరస్య శివభక్తస్య, అత ఏవ శతం రుద్రా దేవతా అస్య శతరుద్రసంబన్ధినః శతరుద్రియసంజ్ఞకస్య 'నమస్తే—' ఇత్యాదిశివసూక్తస్య జప్తౌ జపే విషయే వ్యాపృతస్య సవ్యాపారస్య రుద్రాక్షాణాం రుద్రపరత్వాత్ 'నమస్తే-' ఇత్యాదిషడఙ్గజపం రుద్రాక్షజపమాలయా చకారేత్యర్థః। భృఙ్గమాలాపి నవపల్లవం సేవతే। 'శతరుద్రాద్ఘశ్చ' (వాం ౨౭౦౨) ఇతి వక్తవ్యాద్ఘః। జప్తౌ, 'తితుత్ర–' (౭।౨।౯) ఇతీణ్నిషేధః। 'పద్మాక్షైశ్చైవ రుద్రాక్షైః' ఇత్యాదిహారీతోక్తో హరోక్తశ్చ జపమాలావిధిర్ద్రష్టవ్యః। అణిమాదిసిద్ధయే పాద్మే రౌద్రాక్షశ్చేతి జ్ఞాతవ్యః॥౪౦॥

ఉత్తమం స మహతి స్మ మహీభృత్పూరుషం పురుషసూక్తవిధానైః।

ద్వాదశాపి చ స కేశవమూర్తీర్ద్వాదశాక్షరముదీర్య వవన్దే॥౪౧॥

ఉత్తమమితి॥ స మహీభృన్నల ఉత్తమం పరమం పూరుషం పురుషోత్తమం పురుషసూక్తస్య 'సహస్రశీర్షా పురుషః–' (ఋుంసం౦ ౮।౪।౧౭) ఇత్యాదిషోడశర్చస్య సూక్తస్య విధానైరనుష్ఠానప్రకారవిశేషైః। 'దద్యాత్పురుషసూక్తేన యః పుష్పాణ్యప ఏవ వా। అర్చితం స్యాజ్జగదిదం తేన సర్వం చరాచరమ్। ఆనుష్టుభస్య సూక్తస్య త్రిష్టుబన్తస్య దేవతా। పురుషో యో జగద్బీజమృషిర్నారాయణః స్మృతః॥' తథా— 'ఓంకారపూర్వకైశ్చైవ షోడశర్భిః పృథక్పృథక్। ఆవాహనాసనం పాద్యమర్ఘ్యమాచమనీయకమ్। స్నానం వస్త్రోపవీతం చ గన్ధమాల్యాని చ క్రమాత్। ధూపం దీపం చ నైవేద్యం నమస్కారం ప్రదక్షిణమ్। షోడశోద్వాసనం కుర్యాదేష నారాయణో విధిః॥' ఇతి స్మృతివాక్యవిహితం ప్రత్యృచక్రమనిర్దిష్టైః షోడశోపచారైర్మహతి స్మాపూపుజత్। స నలః 'యవాదేసువా తేవగభ

మోన ఓమ్' ఇతి వ్యుత్క్రమోక్తద్వాదశాక్షరం వాసుదేవమన్త్రం వైష్ణవాగమోక్తక్రమేణోదీర్య సమ్యగుచ్చార్య ద్వాదశాపి కేశవసంబన్ధినీర్మూర్తీర్వైష్ణవీర్ద్వాదశశాలగ్రామశిలామూర్తీర్వవన్దే తుష్టావ ప్రణనామ వా। తా అప్యపూజయదితి భావః। 'శిలా ద్వాదశ భో వైశ్య శాలగ్రామసముద్భవాః। విధివత్పూజితా యేన తస్య పుణ్యం వదామి తే॥ కోటిద్వాదశలిఙ్గైస్తు పూజితైః స్వర్ణపఙ్కజైః। యత్స్యాద్ద్వాదశకల్పేషు దినేనైకేన తద్భవేత్॥' ఇతి పద్మపురాణమితి భావః। పూర్వోక్తద్వాదశాక్షరముచ్చార్య ద్వాదశసంఖ్యాకా అపి కేశవసంబన్ధినీర్మూర్తీః సామర్థ్యాదేతన్మన్త్రాక్షరసూచితాః 'ఓంకేశవాయ ధాత్రే నమః' ఇతి ప్రకారేణ 'ద్వాదశాదిత్యసహితా మూర్తీర్ద్వాదశ విన్యసేత్। కేశవాద్యాః క్రమాద్దేహే వక్ష్యమాణవిధానతః॥ లలాటే కేశవం ధాత్రా కుక్షౌ నారాయణం పునః। అర్యమ్ణా హృది మిత్రేణ మాధవః కణ్ఠదేశతః॥ వరుణేన చ గోవిన్దం పునర్దక్షిణపార్శ్వకే। అంశునా విష్ణుమంసస్థం భగేన మధుసూదనమ్॥ గలే వివస్వతా యుక్తం త్రివిక్రమమనన్తరమ్। వామపార్శ్వస్థమిన్ద్రేణ వామనాఖ్యమథాంసకే॥ పూష్ణా శ్రీధరనామానం గలే పర్జన్యసంయుతమ్। హృషీకేశాహ్వయం పృష్ఠే పద్మనాభం తతః పరమ్॥ త్వష్ట్రా దామోదరం పశ్చాద్విష్ణునా కకుది న్యసేత్। ద్వాదశార్ణం మహామన్త్రం తతో మూర్ధ్ని ప్రవిన్యసేత్॥' ఇతి ద్వాదశాక్షరగర్భితమితి జ్ఞాతవ్యమ్। ప్రకారాన్తరమాగమోక్తం ద్రష్టవ్యమ్। 'మహీయాన్' ఇతి పాఠే— నితరామాగమశాస్త్రకోవిదః పరమభక్తశ్చేత్యర్థః। 'పురుషాః పూరుషా నరః' ఇత్యమరః॥౪౧॥

కథమపూపుజదిత్యాహ—

మల్లికాకుసుమదుణ్డుభకేన స భ్రమీవలయితేన కృతే తమ్।

ఆసనే నిహితమైక్షత సాక్షాత్కుణ్డలీన్ద్రతనుకుణ్డలభాజమ్॥౪౨॥

మల్లికేతి॥ స నలః భ్రమీభిర్భ్రమణైర్వేష్టనైర్వలయితేన వలయాకారీభూతేన మల్లికాకుసుమసంబన్ధినా దుణ్డుభకేన నిర్విషవిఫణస్థూలరాజిలతుల్యేన ఘనస్థూలతరదామ్నా కృత్వా నలేనైవ కృతే రచితే ఆసనే నిహితం స్థాపితం తం పురుషోత్తమం సాక్షాత్తత్త్వతః కుణ్డలినాం చక్షుఃశ్రవసామిన్ద్రః శేషస్తస్య తనుః శరీరం తస్య కుణ్డలం పుచ్ఛవేష్టితవలయాకారశరీరభాగం తద్భజతే ఇతి కుణ్డలాకారశేషశరీరే వర్తమానమివ ఐక్షత। దుణ్డుభస్య విఫణతయా సామ్యాత్స్థూలఘనతరే పుష్పదామ్ని దుణ్డుభపదం లాక్షణికమ్। దుణ్డుభప్రతికృతిర్దుణ్డుభకః 'ఇవే ప్రతికృతౌ' (౫।౩।౯౬) ఇతి కన్। 'దుడి నిమజ్జనే' దుణ్డతీతి దుణ్డుభ ఇత్యౌణాదికః పృషోదరాదిర్వా॥౪౨॥

మేచకోత్పలమయీ బలిబన్ధుస్తద్వలిస్రగురసి స్ఫురతి స్మ।

కౌస్తుభాఖ్యమణికుట్టిమవాస్తుశ్రీకటాక్షవికటాయితకోటిః॥౪౩॥

మేచకేతి॥ మేచకోత్పలాని నీలోత్పలాని తన్మయీ తద్వలిస్రక్ తేన నలేన సమర్పితా వలిస్రక్ పూజామాలా బలిబన్ధుర్బలేర్బన్ధనకారిణః శ్రీవిష్ణోరురసి స్ఫురతి స్మాశోభత। ఉత్ప్రేక్షతే - కౌస్తుభాఖ్యమణేః సంబన్ధి కుట్టిమం కౌస్తుభమణిబద్ధా భూర్వక్షోలక్షణా తద్వాస్తు వసతిస్థానం యస్యాస్తస్యాః శ్రియః కటాక్షాణాం వికటాయితాని విస్తారాన్నీలతరనేత్రగోలకవంక్రవిస్ఫురితకిరణాస్తేషాం కోటిః పరమ్పరేవ। నీలోత్పలమాలాయా వక్షస్యేవ వర్తమానత్వాత్తత్రైవ చ లక్ష్మ్యా అపి వర్తమానత్వాత్సామ్యాత్కటాక్షవికటాయితం కోటిరివాశోభతేతి ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। బలిబన్ధుః, తృని పూర్వేణ 'ద్వితీయా-' (౨।౧।౨౪) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః। వికటాయితమ్, ఆచారక్యఙన్తాద్భావే నిష్ఠా॥౪౩॥

స్వర్ణకేతకశతాని స హేమ్నః పుణ్డరీకఘటనాం రజతస్య।

మాలయారుణమణేః కరవీరం తస్య మూర్ధ్ని పునరుక్తమకార్షీత్॥౪౪॥

స్వర్ణేతి॥ స నలస్తస్య పురుషోత్తమస్య మూర్ధ్ని హేమ్నః సువర్ణఘటితపుష్పాణాం మాలయా కృత్వా స్వర్ణకేతకీపుష్పాణాం శతాని, తథా,— రజతస్య రూప్యఘటితపుష్పాణాం మాలయా కృత్వా పుణ్డరీకాణాం సితామ్భోజానాం ఘటనాం సమర్పణాం, తథా,— అరుణమణేః సమర్పితమాణిక్యపద్మరాగాదిరక్తవర్ణమణీనాం మాలయా చ కృత్వా కరవీరపుష్పాణి, ఏతత్సర్వం పునరుక్తమకార్షీత్। సవర్ణేనాన్యేనైవ పూజాయాః సిద్ధత్వాత్స్వర్ణకేతకాది నిరర్థకం చకారేత్యర్థః। స్వర్ణకేతకాదిభిః సువర్ణ- ఘటితపుష్పాదిభిశ్చ శ్రీపురుషోత్తమమపూపుజదితి భావః। విష్ణుపూజాయాం కమలకరవీరజపాబాణపుష్పవ్యతిరిక్తానాం రక్తపుష్పాణాం నిషేధః, గృహారోపితకర- వీరకుసుమపూజానిషేధః, ఇత్యవిరోధః। పునరుక్తం, 'నపుంసకమనపుంసకేన– ' (౧।౨।౬౯) ఇత్యేకశేషైకవద్భావౌ॥ ౪౪॥

నాల్పభక్తబలిరన్ననివేద్యైస్తస్య హారిణమదేన స కృష్ణః।

శఙ్ఖచక్రజలజాతవదర్చ్యః శఙ్ఖచక్రజలపూజనయాభూత్॥ ౪౫॥

నాల్పేతి॥ స పురుషోత్తమస్తస్య నలస్యాన్ననివేద్యైస్తేన సమర్పితైర్నానావిధౌదనానాముపహారైః కృత్వా నాల్పోఽతిమహాన్ భక్తబలిరోదనోపహారో యస్య, అథ చ,— అతిమహాన్ భక్తః శ్రద్ధాపరో బలిర్వైరోచనిర్యస్య, ఏవంభూతోఽభూత్। తథా,— నలసమర్పితేన హారిణమదేన కస్తూర్యా కృష్ణవర్ణః, అథ చ,— కృష్ణనామా అభూత్। తథా,— హేమరూప్యాదిబద్ధదక్షిణావర్తాదిశఙ్ఖానాం చక్రం సమూహస్తత్ర స్థితేన జలేన కృత్వా యా పూజా అభిషేకార్ఘదానాదిరూపా తయా కృత్వా శఙ్ఖచక్రజలేన జాతవతీ సంపన్నార్చా పూజా యస్య, అథ చ,— శఙ్ఖః పాఞ్చజన్యః, చక్రం సుదర్శనః, జలాజ్జాతం పద్మం, తాని విద్యన్తే యస్యాస్తాదృశీ శఙ్ఖచక్రపద్మయుక్తా అర్చా ప్రతిమా యస్యైవంవిధోఽభూత్। పురుషోత్తమసంబన్ధినామేతేషాం శబ్దానామన్వర్థత్వమేవ తత్కృతాన్ననైవేద్యాదిసమర్పణేనేదానీమభూదిత్యర్థః। ఏతన్నిబన్ధనా ఏవాస్యైతాః సంజ్ఞా ఇతి వా। అత్ర ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। 'ప్రతికృతిరర్చా పుంసి—' ఇత్యమరః। నాల్పేవి నకారసమాసః। హారిణేతి, సంబన్ధేఽణ్॥ ౪౫॥

రాజ్ఞి కృష్ణలఘుధూపనధూమాః పూజయత్యహిరిపుధ్వజమస్మిన్।

నిర్యయుర్భవధృతా భుజగా భీదుర్యశోమలినితా ఇవ జాలైః॥౪౬॥

రాజ్ఞీతి॥ కృష్ణలఘుః కృష్ణగురుస్తస్య ధూపనధూమా ధూపకరణసంబన్ధినో ధూమా అస్మిన్ రాజ్ఞి నలే అహిరిపుర్గరుడో ధ్వజే యస్య తం గరుడధ్వజం పురుషోత్తమం ధూపోపచారేణ పూజయతి సతి జాలైర్గవాక్షైర్బహిర్నిర్యయుః। ఉత్ప్రేక్షతే— భీరేవ దుర్యశో (?) గరుడాసత్తిభయజన్యేనాయశసా స్వతో ధవలతరా అపి మలినితాః శ్యామీకృతాః దేవతాగారస్థితేన భవేన హరేణ స్వదేహే భూషణత్వేన ధృతా వాసుకిప్రముఖా భుజగా ఇవ। అయమస్మద్రిపుకేతుం పూజయతి, అతో రిపునికటే స్థాతుమశక్యమితి హరాశ్రితాః శబలా అపి సర్పా భీదుర్యశోమలినితా ఇవ దణ్డాయమానకృష్ణధూమవ్యాజేన జాలైర్నిర్యయురిత్యర్థః। అన్యోఽపి భీతిమలినో జాలాదిద్వారేణ బహిర్నిర్గచ్ఛతి। 'ధూపజ—' ఇత్యపి పాఠః। అగురుపర్యాయో 'లఘు' శబ్దః। తేన కృష్ణాగురురిత్యర్థః॥౪౬॥

అర్ఘనిఃస్వమణిమాల్యవిమిశ్రైః స్మేరజాతిమయదామసహస్రైః।

తం పిధాయ విదధే బహురత్నక్షీరనీరనిధిమగ్నమివైషః॥౪౭॥

అర్ఘేతి॥ ఏష నలః అర్ఘేణ మూల్యేన నిఃస్వా దరిద్రాస్తేషామత్యుత్తమానాం మణీనాం మాల్యైర్మాలాభిర్విమిశ్రైః స్మేరజాతిమయదామసహస్రైర్వికసితమాలతీకుసుమమాలా-సహస్రైస్తం పురుషోత్తమం పిధాయాచ్ఛాద్యైవ బహూని రత్నాని యస్మిన్నేవంభూతో యః క్షీరనీరనిధిర్దుగ్ధసముద్రస్తత్ర మగ్నమివ విదధే చకార। మధ్యే మధ్యే మణిమాలాభిర్మధ్యే మధ్యే పుష్పమాలాభిః సంవేశ్య బహురత్నక్షీరసముద్రశాయినమివ చకారేత్యర్థః। రత్నస్థానే రత్నాన్యేవ, క్షీరస్థానే చ తాని దామాని, త్రైరాశిఖం పర్యపూపుజదితి భావః। సమృద్ధ్యతిశయో భక్త్యతిశయశ్చ సూచితః। బహూని రత్నాని క్షీరాణి చ యస్మిన్, స చాసౌ నీరనిధిశ్చేతి వా॥౪౭॥

అక్షసూత్రగతపుష్కరబీజశ్రేణిరస్య కరసంకరమేత్య।

శౌరిసూక్తజపితుః పునరాపత్పద్మసద్మచిరవాసవిలాసమ్॥౪౮॥

అక్షేతి॥ అక్షసూత్రం జపమాలాం గతాని ప్రాప్తాని తత్ర వర్తమానాని పుష్కరబీజాని కమలబీజాని తేషాం శ్రేణిః పద్మాక్షరచితా జపమాలికా శౌరిసూక్తజపితుః 'విష్ణోర్ను కమ్—' (ఋ౦సం౦ ౨।౨।౨౪) ఇత్యాదివిష్ణుసూక్తజపశీలస్యాస్య నలస్య కరసంకరం పాణిపద్మసంబన్ధమేత్య ప్రాప్య పునరపి పద్మరూపే సద్మని స్వగృహే చిరం వాసః స్థితిస్తేన కృత్వా యో విలాసః శోభా తమాపత్ప్రాప। విష్ణుమన్త్రా హి పద్మాక్షమాలయా జప్యన్తే, నలకరశ్చ పద్మసదృశః, తత్సంబన్ధాత్పద్మాక్షమాలా పునరపి పద్మసద్మనివాసం ప్రాప్తా వేతి ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। 'పుష్కరామ్భోరుహాణి చ' ఇత్యమరః। జపితుః, తాచ్ఛీల్యే తృని 'ద్వితీయా –'(౨।౧।౨౪) ఇతి యోగవిభాగాత్పూర్వేణ సమాసః॥౪౮॥

కైటభారిపదయోర్నతమూర్ధ్నా సఞ్జితా విచకిలస్రగనేన।

జహ్నుజేవ భువనప్రభుణాఽభాత్సేవితానునయతాయతమానా॥౪౯॥

కైటభేతి॥ అనునయతా అర్ఘాన్మామేవం చరణసమీపం ప్రాపయతా భువనప్రభుణా లోకనాథేన నతమూర్ధ్నా నమ్రశిరసా ప్రణామలక్షణం షోడశముపచారం కుర్వతాఽనేన నలేన కైటభారేః శ్రీవిష్ణోః పదయోః సఞ్జితా పుష్పాఞ్జలిత్వేన సమర్పితా ఆయతమానాఽతిదీర్ఘా విచకిలస్రక్ మల్లికామాలా జహ్నుజా గఙ్గేవాభాత్। చరణసంబన్ధాదతిదైర్ఘ్యాద్ధవలతరత్వాచ్చ గఙ్గేవ శుశుభ ఇత్యర్థః। సాఽప్యేవంవిధా। (అథ చ,—) అన్యాపి మానినీ నాయికా ఏవంవిధా ప్రియేణైవమనునీయతే। అథ చ,— భూలోకం ప్రతి గమనార్థం యతమానా సప్రయత్నా,అత

ఏవ— అను పశ్చాన్నయతా పరావర్త్య పునరపి బ్రహ్మలోకం ప్రాపయతా పునరత్రాగన్తవ్యమితి ప్రార్థయమానేన నతమూర్ధ్నా లోకనాథేన బ్రహ్మణా సేవితా జాహ్నవీవ। భువనప్రభుణా రుద్రేణ వా। ఉక్తవిశేషణవిశిష్టేన జలప్రభుణా వరుణేన సముద్రేణ వా సేవితేతి వా। ప్రణామాన్తాం షోడశోపచారపూజాం సమాపయదితి భావః। 'స్మృతో విచకిలో మల్లీప్రభేదే మదనేఽపి చ' ఇతి విశ్వః॥ ౪౯॥

స్వానురాగమనఘః కమలాయాం సూచయన్నపి హృది న్యసనేన।

గౌరవం వ్యధిత వాగధిదేవ్యాః శ్రీగృహోర్ధ్వనిజకణ్ఠనివేశాత్॥౫౦॥

ఇత్యవేత్య వసునా బహునాపి ప్రాప్నువన్న ముదమర్చనయా సః।

సూక్తిమౌక్తికమయైరథ హారైర్భక్తిమైహత హరేరుపహారైః॥౫౧॥

స్వేతి॥ ఇతీతి॥ యుగ్మమ్॥ స నల ఇతి పూర్వోక్తం శ్రీవిష్ణోరభిప్రాయమవేత్య జ్ఞాత్వా బహునాపి వసునా స్వర్ణమణివసనాదినా లక్ష్మీస్థానీయేన సమర్పితేన కృతయాఽర్చనయా ముదం న ప్రాప్నువన్ హర్షమలభమానః సన్, అథ పశ్చాత్సూక్తయః సరసశోభనపదబన్ధాస్తద్రూపాణి మౌక్తికాని తన్మయైర్హారైరేకావల్యాదిహారైరేవోపహారైః పూజనైః కృత్వా హరేర్భక్తిమైహతాకృతేత్యర్థః। సమ్యగ్వ్యాదికం పూజనం కృత్వా శ్రీపురుషోత్తమదశావతారాదిస్తుతిం ప్రారేభ ఇతి భావః। ఇతి కిమ్— న విద్యతే అఘం దుఃఖం పాపం దారిద్ర్యం చ యస్మాద్ధేతోః సోఽనఘః పుణ్యశ్లోకః శ్రీవిష్ణుః హృది న్యసనేన స్థాపనేన కృత్వా కమలాయాం లక్ష్మ్యాం విషయే స్వస్యానురాగం ప్రేమభరం తాం ప్రతి లోకం ప్రతి వా సూచయన్నపి శ్రీగృహాన్నిజహృదయాదూర్ధ్వ ఉపరిభాగే వర్తమానో నిజకణ్ఠస్తత్ర నివేశాత్స్థాపనాద్ధేతోర్వాగధిదేవ్యాః సరస్వత్యా గౌరవం వ్యధిత బహు సంమానమకృత। అన్యోఽపి రాజాదిరేకాం ప్రియామధోభాగే స్థాపయన్నాలిఙ్గనాదినా సంభావయన్నన్యాం తత్సపత్నీం ప్రియతమాం తదీయగృహస్యోర్ధ్వదేశే స్థాపయన్ కణ్ఠాశ్లేషం చ కుర్వన్తస్యా గౌరవం కరోతి। తథా విష్ణోర్వక్షసి లక్ష్మీస్తిష్ఠతి, తదుపరిభాగే కణ్ఠే సరస్వతీతి విష్ణోః సరస్వత్యాం గౌరవమధికమితి జ్ఞాత్వా సరస్వత్యా కృత్వా స్తుతిం చక్ర ఇత్యర్థః। మౌక్తికరూపణేన సూక్తేర్నైర్మల్యం సూచ్యతే స్తుత్యా నలస్య భక్త్యతిశయశ్చ॥౫౦-౫౧॥

స్వమౌద్ధత్యం పరిహరన్స్తుతిమాహ—

దూరతః స్తుతిరవాగ్విషయస్తే రూపమస్మదభిధా తవ నిన్దా।

తత్క్షమస్వ యదహం ప్రలపామీత్యుక్తిపూర్వమయమేతదబోచత్॥౫౨॥

దూరత ఇతి॥ అయం నల ఇతి ఉక్తిపూర్వం యథా తథా పూర్వమేవముక్త్వా ఏతద్వక్ష్యమాణమవోచత్। ఇతి కిమ్— హే స్వామిన్! తే తవ స్తుతిర్దూరతో నితరామవాగ్విషయో వాచామగోచరః। యతస్తవ రూపం 'యతో వాచో నివర్తన్తే–' (తైం ౨।౪) ఇత్యాదిశ్రుతేః। అర్థాద్గోచరో నేతి త్వదీయా స్తుతిః కథంకారం కర్తుం శక్యా? స్వరూపకథనేఽప్య-శక్యత్వాత్తవ స్తుతిరప్యశక్యకరణైవేత్యర్థః। అత ఏవ అస్మాభిః కృతా అభిధా భవద్గుణవర్ణనవిషయా వాణీ తవ నిన్దైవ। అత్యన్తాల్పకస్తావకత్వాత్ అవాగ్గోచరస్యాపి వాగ్గోచరకరణాచ్చేత్యర్థః। ఏవంసత్యపి మూర్ఖతయా యదహం ప్రలపామి స్వరూపాజ్ఞానాన్నిరర్థకం వదామి తత్ క్షమస్వేతి। ప్రలపామీత్యనేన నితరామనౌద్ధత్యం సూచితమ్॥౫౨॥

స్వప్రకాశ! జడ ఏష జనస్తే వర్ణనం యదభిలష్యతి కర్తుమ్।

నన్వహర్పతిమహః ప్రతి స స్యాన్న ప్రకాశనరసస్తమసః కిమ్॥౫౩॥

స్వేతి॥ హే స్వప్రకాశ! సూర్యాదివత్ప్రకాశాన్తరనిరపేక్ష పరమాత్మన్! ఏష మల్లక్షణో జడోఽవిద్యాచ్ఛాదితచైతన్యో జనస్తే వర్ణనం కర్తుం యదభిలష్యతి సోఽహర్పతేః సూర్యస్య మహస్తేజః ప్రతి లక్షీకృత్య సూర్యతేజోఽహం ప్రకాశయిష్యామీతి తమసోఽన్ధకారస్య ప్రకాశనే రసోఽనురాగః కిం న స్యాత్, అపి తు స్వప్రకాశస్య తవ వర్ణనే జడస్య మమాభిలాషః సూర్యతేజఃప్రకాశనే తమసోఽభిలాష ఇవాత్యన్తమనుచిత ఏవేత్యర్థః। ఆత్మా స్వప్రకాశ ఇతి వేదాన్తసిద్ధాన్తః॥౫౩॥

నను యది త్వం జడో మదీయస్వరూపం న జానాసి, తర్హి త్వదీయే వాఙ్మనసే కథం మత్పరాయణే ఇత్యాశఙ్కాం పరిహరన్ స్తుత్యవసరం దాతుమాహ—

మైవ వాఙ్మనసయోర్విషయో భూస్త్వం పునర్న కథముద్దిశతాం తే।

ఉత్కచాతకయుగస్య ఘనః స్యాత్తృప్తయే ఘనమనాప్నువతోఽపి॥ ౫౪॥

మైవేతి॥ హే భగవన్! త్వం 'యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహ' (త్రైం ౨।౪) ఇత్యాదిశ్రుతిప్రామాణ్యాద్వాఙ్మనసయోర్విషయో గోచరో మైవ భూః తాభ్యాం గ్రహీతుం న శక్యః స ఏవ యద్యపి, తథాపి తే వాఙ్మనసే పునస్త్వాం కథం నోద్దిశతామ్, అపి తు అవిషయమపి త్వాముద్దిశ్య ప్రవర్తేతామిత్యర్థః। దృష్టాన్తమాహ— అతిదూరవర్తిత్వాత్ ఘనం మేఘమనాప్నువతోఽలభమానస్యాప్యుత్కస్యోత్కణ్ఠితస్య చాతకస్త్రీపుంసయుగస్య ఘనో మేఘో జలదానేన తృప్తయే స్యాదేవేతి దృష్టాన్తేనావిషయోఽపి భవాన్ స్తుతో ధ్యాతశ్చ మోక్ష హేతుః। స్వయమేవానుగ్రహీష్యతీతి తవ స్తుతిః కర్తుం యుక్తైవేతి భావః। వాఙ్మనసయోః, 'అచతుర— (౫।౪।౭౭) ఇత్యాదినా సాధుః॥౫౪॥

ఇదానీం ప్రథమం మత్స్యావతారం స్తోతుమాహ—

ఛద్మమత్స్యవపుషస్తవ పుచ్ఛాస్ఫాలనాజ్జలమివోద్ధతమబ్ధేః।

శ్విత్యమేత్య గగనాఙ్గణసఙ్గాదావిరస్తి విబుధాలయగఙ్గా॥౫౫॥

ఛద్మేతి॥ హే హరే! శఙ్ఖాసురాపహృతవేదోద్ధరణరూపచ్ఛద్మనా మత్స్య ఏవ వపుర్యస్య తస్య తవ పుచ్ఛేనాస్ఫాలనాదాఘాతాదూర్ధ్వముద్ధతం క్షిప్తముచ్ఛలితం సాగరజలమివ గగనాఙ్గణస్య సఙ్గాత్సంబన్ధాచ్ఛ్విత్యం ధవలతామేత్య ప్రాప్య విబుధాలయస్య స్వర్గస్య గఙ్గా మన్దాకినీ ఆవిరస్తి ప్రకటీభవతి। తదేవ జలం మన్దాకినీభూయ గగనే స్ఫురతీత్యర్థః। వేదసంరక్షణద్వారా లోకానుగ్రహార్థమేవ త్వయా తత్తచ్ఛరీరం ధార్యతే ఇతి భావః। ఏవముత్తరత్రాపి జ్ఞేయమ్। శ్విత్యమేత్యేవేతి వాన్వయః। 'యదా యదా హి ధర్మస్య గ్లానిర్భవతి భారత' (భం గీం ౪।౭) ఇత్యాది శ్రీకృష్ణవచనమేవ 'ఛద్మ' పదేన సూచితమ్। సాగరోదకస్యాశ్రయౌపాధికతయా ప్రతిభాసమాన- స్యాపి గగనే క్షిప్తతయా నిరుపాధికం శుక్లమేవాపాం రూపం ప్రకటితమిత్యనేనాతిస్థూలతరశరీరవత్త్వం సూచితమ్। నదీ చాద్యాపి తత్రైవ తిష్ఠతి, న త్వధః పతతీతి సామర్థ్యాతిశయః సూచ్యతే। యద్యపి నలః శైవ ఇతి ప్రథా తథాపి శివస్య విష్ణుభక్తత్వాద్విష్ణుస్తుత్యైవ శివస్య ప్రీతిసంభవాదైకరూప్యాచ్చ నలస్య విష్ణుస్తుతి- కరణమ్। శ్రీహర్షస్య చ పరమవైష్ణవత్వాత్పురుషోత్తమస్తుతినిబన్ధనం యుక్తమేవేతి న కాచిదనుపపత్తిః। అత ఏవోపసంహారేఽపి 'హరిహరం పరిపూజ్య' ఇత్యుక్తమ్॥౫౫॥

కూర్మం వర్ణయతి—

భూరిసృష్టిధృతభూవలయానాం పృష్ఠసీమని కిణైరివ చక్రైః।
చుమ్బితావతు జగత్క్షితిరక్షాకర్మఠస్య కమఠస్తవ మూర్తిః॥౫౬॥

భూరితి॥ హే భగవన్! తవ కమఠసంజ్ఞా మూర్తిర్జగద్ అవతు। కింభూతా— భూరిషు సృష్టిషు ప్రతిసర్గం ధృతానాం భూవలయానాం కిణైరతిఘర్షణనిష్ఠురీభూతసంజాతవైవర్ణ్యత్వగ్వ్రణైరివ చక్రైశ్చక్రాకారరేఖావిన్యాసవిశేషైః పృష్ఠస్య సీమని స్థలే చుమ్బితా స్పృష్టా। కింభూతస్య— క్షితౌ క్షయే ప్రలయే రక్షాయాం చ కర్మఠస్య కర్మశూరస్య పృష్ఠే ధారణేన క్షివిరక్షణక్షమస్య। పృథ్వీధారణద్వారా లోకానుగ్రహార్థమేవ కమఠరూపం త్వయా ధృతమితి భావః। సప్తపాతాలాన్తేఽధస్తాత్ఫణామణ్డలేన శేషో భువం బిభర్తి, తతోఽప్యధో బ్రహ్మాణ్డాధఃకటాహస్య భారం పృష్ఠే వహన్ బ్రహ్మాణ్డావరణ (జలావరణ)రూపే జలే కూర్మరాజో వర్తత ఇతి పురాణమ్। ఏతేన ప్రతిసర్గమనన్తభూమణ్డలధారణేనానిర్వాచ్యమహిమత్వం సూచితమ్। కమఠపృష్ఠే చ స్వభావతశ్చక్రాణి భవన్తి॥౫౬॥

శ్లోకద్వయేన వరాహం వర్ణయతి—

దిక్షు యత్ఖురచతుష్టయముద్రామభ్యవైమి చతురోఽపి సముద్రాన్।
తస్య పోత్రివపుషస్తవ దంష్ట్రా తుష్టయేఽస్తు మమ వాస్తు జగత్యాః॥౫౭॥

దిక్ష్వితి॥ అహం చతసృషు ప్రాచ్యాదిదిక్షు చతురోఽపి సముద్రాన్ యస్య వరాహస్య ఖురాణాం చతుష్టయస్య ముద్రాం విన్యాసం స్థాపితచరణాతిభారసంజాతభూగర్తమేవాభ్యవైమి జానే, తస్య పోత్రివపుషో మహావరాహదేహస్య తవ దంష్ట్రా మమ తుష్టయే కామపూర్త్యానన్దాయాస్తు। కింభూతా దంష్ట్రా— జగత్యాః పాతాలాదుద్ధరణాద్భూమేర్వాస్తు వసతిగృహమ్। ధృతభూమిరిత్యర్థః। 'కోలః పోత్రీ కిరిః కిటిః' ఇత్యమరః। పిత్త్వప్రాప్తస్య జీషోఽనిత్యత్వాద్దంష్ట్రా॥౫౭॥

ఉద్ధృతిస్థలదిలాపరిరమ్భాల్లోమభిర్బహిరితైర్బహుహృష్టైః।
బ్రాహ్మమణ్డమభవద్వలినీపం కేలికోల! తత్ర తత్ర న మాతః॥౫౮॥

ఉద్ధృతీతి॥ హే కేల్యా క్రీడామాత్రేణ కోల ధృతవరాహరూప భగవన్! హిరణ్యాక్షం దైత్యం హత్వా పాతాలాత్సకాశాదుద్ధృతావుద్ధరణసమయే స్ఖలన్త్యాః పతన్త్యా ఇలాయా భువః పరిరమ్భాత్సమారమ్భేణ ధారణాదాలిఙ్గనాచ్చ హేతోర్బహు నితరాం హృష్టైరున్నతీభూతైః, అత ఏవ బ్రహ్మాణ్డం నిర్భిద్య బహిరితైర్నిర్గతైర్లోమభిః కృత్వా బ్రాహ్మమణ్డం తవ బలేః పూజాయాః సంబన్ధి నీపం తత్కాలవికసితకదమ్బకుసుమమివాభవత్। కింభూతస్య— తత్ర బ్రహ్మాణ్డే స్థూలతరదేహత్వాన్న మాతః సంమాతుమశక్తస్య। ఏవంవిధ-కుసుమపూజాయోగ్యస్త్వమేవ భవసీత్యర్థః। అన్యోఽపి యోషిదాలిఙ్గనాదుదితరోమాఞ్చో భవతి। 'బ్రాహ్మోఽజాతౌ' (౬।౪।౧౭౧) ఇతి సాధుః। మాతః, 'మా మానే' ఇత్యస్మాచ్ఛతా॥౫౮॥

శ్లోకద్వయేన శ్రీనృసింహం వర్ణయతి—

దానవాద్యగహనప్రభవస్త్వం సింహ! మామవం రవైర్ఘనఘోరైః।

వైరిదారిదివిషత్సుకృతాస్త్రగ్రామసంభవభవన్మనుజార్ధః॥౫౯॥

దానవేతి॥ హే సింహ! దానవానామాద్యస్య ప్రథమస్య హిరణ్యకశిపోర్గహనం మరణరూపం సంకటం తదర్థం ప్రభవ ఉత్పత్తిః ప్రాకట్యం యస్య తన్మారణార్థం కృతావతారః, అథ చ,— దానవో హిరణ్యకశిపుస్తద్రూపమాద్యం పురాతనం యద్గహనం వనం తత్ర ప్రభవో యస్య। పురాతనే హి వనే సింహసంభవో యుక్తః, అథ చ,— దానవానామాద్యః శ్రీహరిభక్తత్వాన్ముఖ్యః ప్రహ్లాదస్తస్య గహనే పితృకారితతాడనాదిదుఃఖనిమిత్తే హిరణ్యకశిపువిదారణద్వారా భక్తప్రహ్లాదసంరక్షణార్థం ధృతోత్పత్తిర్యేన తాదృశస్త్వం ఘనవన్మేఘవద్ఘోరైర్గమ్భీరైర్నిబిడైర్భీషణైశ్చ వా రవైః సింహనాదైర్మామవ। కింభూతః— వైరిణః శత్రూన్దారయన్తి తచ్ఛీలాని దివిషదాం మునీనాం దేవానాం చ సుకృతాని అస్త్రాణి చ తేషాం గ్రామః సమూహస్తస్మాత్ సంభవ ఉత్పత్తిర్యస్య తాదృశో భవన్ సంపద్యమానో మనుజో మనుష్య ఏవార్ధ ఏకదేశో యస్య। 'దానవాఘ-' ఇతి పాఠే— దానవానాం పాపాని తేషాం గహనం లక్షణయా బాహుల్యం తేన ప్రభవో యస్య। దానవదురితోద్రేకాత్తిర్యగ్యోనిసింహరూపత్వం, దివిషత్పుణ్యోద్రేకాచ్చోత్తమయోని- మనుష్యరూపత్వమిత్యర్థః। దానవానామాద్యస్య హిరణ్యకశిపోర్గహనే సభామహోద్యానే ప్రభవః ప్రకటనం యస్య వా। ఏతేన స్వర్గవాసినాం పుణ్యైరస్త్రైశ్చ కృతమనుష్యార్ధదేహః స్వతేజోనిర్మితసింహార్ధశ్చ నరహరిర్హిరణ్యకశిపోర్మహాసభోపవనే ఏవావతతారేతి సకలపురాణసంవాదః ప్రకటితః। స్తమ్భాదితి తు ప్రవాదమాత్రమితి భాగవత- విరోధాదుపేక్ష్యమ్॥౫౯॥

దైత్యభర్తురుదరాన్ధునివిష్టాం శక్రసంపదమివోద్ధరత స్తే।

పాతు పాణిశృణిపఞ్చకమస్మాఞ్ఛిన్నరజ్జునిభలగ్నతదన్త్రమ్॥౬౦॥

దైత్యేతి॥ హే శ్రీనృసింహ! తే పాణిసంబన్ధినాం శృణీనాం తీక్ష్ణతరనఖరూపాణామఙ్కుశానాం పఞ్చకమస్మాన్ పాతు। కింభూత స్యేవ తవ— దైత్యభర్తుర్హిరణ్యకశిపో- రుదరలక్షణేఽన్ధౌ కూపే నివిష్టాం పతితాం శక్రసంపదముద్ధరత ఇవ తస్మాద్బహిర్నిర్గమయత ఇవ। కింభూతం పఞ్చకమ్— ఛిన్నరజ్జునిభాని మధ్యత్రుటితపూర్వపతితదోర- కతుల్యాని లగ్నాని తస్య దైత్యరిపోరుదరస్య చాన్త్రాణి యత్ర యస్య వా యథా కూపపతితం వస్తు సముద్ధర్తుం లోహనిర్మితాఙ్కుశపఞ్చకం కూపమధ్యే నిక్షిప్య చాలయిత్వా పూర్వనిమగ్నరజ్జుఖణ్డసహితం తదాదాయ నిర్గచ్ఛతి తథా తవ రజ్జుస్థానీయభుజదణ్డకపాణిజశృణిపఞ్చకం దైత్యరాజోదరకూపపతితామిన్ద్రసంపదముద్ధరఞ్ఛిన్నరజ్జుని- భలగ్నతదన్త్రం సన్మామవత్విత్యర్థః। శృణాతి హినస్తి, శ్రృణిరౌణాదికః। 'అస్మదో ద్వయోశ్చ' (౧।౨।౫౯) ఇతి బహుత్వమ్॥౬౦॥

శ్లోకచతుష్టయేన వామనం వర్ణయతి—

స్వేన పూర్యత ఇయం సకలాశా భో బలే! న మమ కిం భవతేతి।

త్వం బటుః కపటవాచి పటీయాన్దేహి వామన! మనఃప్రమదం నః॥౬౧॥

స్వేనేతి॥ హే వామన! ఇతి పూర్వార్ధోక్తా కపటవాక్ తస్యాం విషయే పటీయానతినిపుణో బటుర్బ్రహ్మచారివేషధారీ చపలస్త్వం నోఽస్మదాదీనాం మమ వా మనసః ప్రమదం హర్షం ధేహి, సర్వాభిలాషపూరణం కుర్విత్యర్థః। బటవశ్చ కపటవాచో భవన్తి। ఇతి కిమ్— పాదత్రయమాత్రస్థలయాచిని వామనే 'కిమేతదల్పీయస్త్వయా యాచితం సకలమేతద్భువనం గృహాణ, అహం దదామి' ఇతి దానశూరత్వాద్బలిచక్రవర్తిని భాషమాణే శ్లేషవక్రోక్తిచ్ఛలేన వామనస్య ప్రత్యుత్తరమేతత్— భో బలే చక్రవర్తిన్! భవతా స్వేనాత్మనా హేమరత్నాదినా ద్రవ్యేణ వా ఇయం మదీయా సకలాశా సర్వోఽప్యభిలాషో న పూర్యతే, అపి తు పరిపూర్ణా కరిష్యత ఏవ, పరం మమ (యతస్య) భిక్షోః నిఃస్పృహస్య వా కిం ప్రయోజనమితి శేషః। త్వం సమర్థ ఏవ పరం తావతా మమ ప్రయోజనం నాస్తి। కుటీనిర్మాణార్థం పదత్రయమితం స్థలమేవ దేహీత్యర్థః। స్వేనాత్మీయేన బలేన చ సైన్యేన చ నిజశక్త్యా వా

సకలా దిక్ భవతా పూర్యతే ప్రియత ఏవ, తథాపి మమ కిం తేన ? యో యద్యాచతే తస్మై తద్దదాసీతి ప్రత్యక్షదర్శనాద్ధస్తాభినయదర్శనీయేయం సకలానాం జనానాం తృష్ణా భో వలే ! త్వయా పరిపూర్ణా క్రియతే యతః, అతో మమ కలయా లేశేన సహితా। అల్పీయసీతి యావత్। ఏవంభూతా పదత్రయమితా తృష్ణా కిం న పూర్యతే, అపి తు పూరయిష్యత ఏవ। అథ చ,— భో బలే ! ఇయం సకలాపి దిశా మమ స్వేనాత్మనా న పూర్యతే, అపి త్వావరిష్యత ఏవ। భవతా కిం కర్తుం శక్యతే, అపి తు న కించిదిత్యర్థ ఇతి వా। మయా సకలాప్యాశా సకలా దిగాత్మనా పూర్యతే, భవతా బలేన మమ కిం కర్తుం శక్యత ఇతి వా। అథ చ,— భో బలే ! పాదత్రయయాచనవిషయా మమ సకలా తృష్ణా భవతా స్వేనాత్మస్వరూపేణ స్వదేహేన కిం న పూర్యతే, అపి తు పూరయిష్యత ఏవ। మహీయః శరీరధారణేన లోకద్వయే పదద్వయేన మయా వ్యాప్తే ప్రతిశ్రుతం తృతీయం పాదమదాతుర్నిరయో భవిష్యతీతి భియా శిష్టపదస్థాపనార్థం స్వశరీరమేవ త్వయా దాస్యతే ఇత్యర్థః। త్వాం పాతాలే పాతయిష్యామీతి భావః। భూస్వర్గరూపం లోకద్వయమేవ బలేః స్వమ్। నరకపతనభియా స్వశరీరమేవ తృతీయపదత్వేన దత్తమితి శ్రీభాగవతే (౮।౨౨।౨) 'పదం తృతీయం కురు శీర్ష్ణి మే నిజమ్' ఇతి వచనాత్। ఇత్యాదికపటవాగ్జ్ఞయా। 'ప్రమదసంమదౌ హర్షే' (3।3।౬౮) ఇతి సాధుః॥౬౧॥

ఏవం వామనేనోక్తే బలిరుత్తరమాహ—

దానవారిరసికాయవిభూతేర్వశ్మి తేఽస్మి సుతరాం ప్రతిపత్తిమ్।
ఇత్యుదగ్రపులకం బలినోక్తం త్వాం నమామి కృతవామనమాయమ్॥౬౨॥

దానేతి॥ అహం కృతా వామనస్య హ్రస్వపురుషస్య మాయా యేన తథాహమనేన జ్ఞాత ఇతి జ్ఞాత్వా జాతాశ్చర్యవశాదుదగ్రపులకం సంజాతరోమాఞ్చం బలినా ఇతి పూర్వార్ధోక్తప్రకారేణ బలిచక్రవర్తినోక్తం భాషితం త్వాం నమామి। ఇతి కిమ్— హే బ్రహ్మన్ ! అస్మి అహం దానవారిణి రసికాయ కృతాభిలాషాయ తే తుభ్యం విభూతేః స్వీయసంపదః సుతరాం ప్రతిపత్తిం సంకల్పేన దానం వశ్మి ఇచ్ఛామి సర్వాం సంపదం తుభ్యం దాతుమిచ్ఛామి। అథ చ,— త్వం దానవానామరిః శత్రురసి, తే తవ కాయవిభూతేః శరీరవైభవస్య ప్రతిపత్తిం జ్ఞానం నితరామహమిచ్ఛామి। కీదృశం మహచ్ఛరీరం ధారయిష్యసి తద్ద్రష్టుమిచ్ఛామీత్యర్థః। యద్వా,– తవ కాయవైభవస్య ప్రతిపత్తిం రూపాన్తరప్రాప్తిం వశ్మి। రూపాన్తరం ధారయిష్యామీతి త్వయా సూచితమ్। తత్సుఖేన ధారణీయమిత్యహం కామయ ఇత్యర్థః। 'అస్మి' ఇత్యహమర్థేఽవ్యయమ్॥౬౨॥

ఏవం బలినోక్తే వామనః ప్రాహ—

భోగిభిః క్షితితలే దివి వాసం బన్ధమేష్యసి చిరం ధ్రియమాణః।

పాణిరేష భువనం వితరేతి ఛద్మవాగ్భిరవ వామన ! విశ్వమ్ ॥౬౩॥

భోగిభిరితి ॥ హే వామన ! ఇతి ఏవంరూపాభిశ్ఛద్మవాగ్భిః కపటవచనైరుపలక్షితస్త్వం విశ్వమవ రక్ష। ఇతి కిమ్— బలే ! చిరం చిరాయుషేణ బహుకాలం క్షితితలే భూలోకే దివి వా ధ్రియమాణోఽవతిష్ఠమానస్త్వం భోగిభిర్మిత్రభ్రాత్రాతిథిభిః సహ సంయోగం ప్రాప్స్యసి యది। యది భూలోకేఽవస్థితిమిచ్ఛసి తర్హి తత్ర, యది దివి తర్హి తత్ర వా, మిత్రాదిభిః సహ సుఖేన చిరకాలమవస్థితిం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః। ఇత్యాశీః। ఏష ప్రతిగ్రహార్థం ప్రసార్యమాణః ప్రత్యక్షదృశ్యో మమ కరోఽస్తి తస్మాదత్ర పాణౌ పదత్రయదానసంబన్ధి భువనం జలం బితర దేహీతి। అథ చ,— క్షిత్యాస్తలే పాతాలలక్షణే దివి రమణీయత్వాత్స్వర్గే భోగిభిః సర్పైర్ధ్రియమాణో బధ్యమానః సన్ చిరకాలం వాసం దుఃఖబహులత్వాద్వసతిరూపం బన్ధం బన్ధనం ప్రాప్స్యసి। యద్వా— చిరం జీవన్ పాతాలే సర్పైః సహ వాసం బన్ధనం చైష్యసి। యద్వా,— సర్పైః క్రియమాణం బన్ధనం ధ్రియమాణో ధారయన్సన్ పాతాలే వాసమేష్యసి వా। ఇవార్థే వా। దివి వేత్యర్థః। యథా సుఖిభిః సహ స్వర్గే తిష్ఠన్ సంబన్ధం ప్రాప్నోషి తథేదానీమేవ పాతాలే సర్పైః సహ సంబన్ధమేష్యతి। యద్వా,— అదివి స్వర్గవ్యతిరిక్తే పాతాలే తృతీయపాదార్థం స్వర్గాత్సకాశాత్త్వామస్వర్గరూపే పాతాలే పాతయిష్యామీత్యర్థః। ఏష చక్రవిక్షేపతత్పరో మమ కరోఽస్తి, ఇన్ద్రాద్గృహీతం భువనం త్రైలోక్యం దేహి పునస్తస్మై సమర్పయేతి। భువనం వితరేత్యవతారప్రయోజనం సూచ్యతే। 'జీవనం భువనం వనమ్', 'విష్టపం భువనమ్—' ఇత్యమరః॥౬౩॥

ఏవం వామనేనోక్తే బలిః పునరాహ—

ఆశయస్య వివృతిః క్రియతే కిం దిత్సురస్మి హి భవచ్చరణేభ్యః।

విశ్వమిత్యభిహితో బలినాస్మాన్వామన ! ప్రణతపావన ! పాయాః॥౬౪॥

ఆశయస్యేతి ॥ హే వామన ! ప్రణతపావన ! బలినా ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణాభిహిత ఉక్తస్త్వమస్మాన్ పాయా రక్ష। ఇతి కిమ్— భో వామన ! త్వయా శయస్య పాణేర్వివృతిః

ప్రసారణం కిం క్రియతే, అపి తు తన్న కర్తవ్యమ్। 'ఆ' శబ్దోఽయోగ్యతయా శిరఃకమ్పపూర్వవారణాభినయే। అనుచితమేతన్న కర్తవ్యమిత్యర్థః। ఆ సామస్త్యేన నితరాం శయస్య వివరణం కిం క్రియతే, అపి తు తన్న కర్తవ్యమితి వా। వాక్యపూరణే వా। హి యస్మాద్భవచ్చరణేభ్యః పూజ్యేభ్యో భవద్భ్యో విశ్వం సకలం హేమరత్నాది వా దిత్సుర్దాతుమిచ్ఛురస్మి। 'చరణ'శబ్దః పూజ్యార్థః। అహం సర్వమిదానీమేవ దదామి కిమితి పాణిప్రసారణేనైతదధైర్యం ప్రకటీక్రియత ఇత్యర్థః। అథ చ,— సహస్రపాత్త్వాద్బహుభ్యో భవదీయపాదేభ్యః సర్వం దిత్సురస్మి సర్వస్వదానేన భవచ్చరణాన్ పూజయిష్యామి। తస్మాత్కరప్రసారణం కిం క్రియతే॥౬౪॥

శ్లోకత్రయేణ పరశురామం స్తౌతి—

క్షత్త్రజాతిరుదియాయ భుజాభ్యాం యా తవైవ భువనం సృజతః ప్రాక్।

జామదగ్న్యవపుషస్తవ తస్యాస్తౌ లయార్థముచితౌ విజయేతామ్॥౬౫॥

క్షత్త్రేతి॥ హే భగవన్! తవ తౌ భుజౌ విజయేతాం సర్వోత్కర్షేణ వర్తేతామ్। తౌ కౌ– ప్రాక్ సృష్ట్యాదౌ భువనం సృజతో బ్రహ్మరూపిణస్తవైవ 'బాహూ రాజన్యః కృతః' (ఋం సం౦ ౮।౪।౧౯) ఇతి శ్రుతిప్రామాణ్యాద్భుజాభ్యాం సకాశాద్యా క్షత్రజాతిః క్షత్త్రియమాత్రముదియాయోత్పన్నమ్। తస్యాః క్షత్త్రజాతేర్లయార్థం క్షయార్థం జామదగ్న్యవపుషస్తవ తౌ (యౌ) భుజౌ ఉచితౌ। కారణే కార్యలయస్యౌచిత్యాత్। 'అద్భ్యోఽగ్నిర్బ్రహ్మతః క్షత్త్రమశ్మనో లోహముత్థితమ్। ఏషాం సర్వత్రగం తేజః స్వాసు యోనిషు శామ్యతి॥' ఇతి భారతవచనాచ్చ। అవతారప్రయోజనముక్తమ్। జాతేర్నిత్యత్వాదుత్పత్తివినాశావయుక్తావితి యే ఆక్షిపన్తి, తే ఆవిర్భావతిరోభావయోర్వివక్షితత్వేనోత్తరణీయాః। వేదాన్తసిద్ధాన్తే 'జాతేర్నిత్యత్వాభావ ఇత్యపి। జామదగ్న్యేతి గర్గాదిషు పాఠసామర్థ్యాద్యఞితి జ్ఞేయమ్। విజయేతాం, 'విపరాభ్యాం జేః' (౧।౩।౧౯) ఇతి తఙ్॥౬౫॥

పాంసులా బహుపతిర్నియతం యా వేధసారచి రుషా నవఖణ్డా।

తాం భువం కృతవతో ద్విజభుక్తాం యుక్తకారితరతా తవ జీయాత్॥౬౬॥

పాంసులేతి॥ నియతం సర్వదా పాంసులా ధూలిబహులా బహవో మన్వాదయః పతయో యస్యాః సా మన్వాదిభిః పాలితా చ యా భూర్వేధసా రుషేవ నవఖణ్డా భరతాదినవసంఖ్యావిభాగా అరచి నిర్మితా, తాం నవఖణ్డామపి సకలాం భువం ద్విజభుక్తాం కాకాదిపక్షిభిః కృతోపభోగాం వ్యాప్తామ్। అథ చ,— బ్రాహ్మణైర్గృహీతఫలాం కృతవతస్త్రిఃసప్తకృత్వః క్షత్త్రియమాత్రం హత్వా నిష్కణ్టకీకృత్య ప్రతివారం బ్రాహ్మణేభ్యో దదతస్తవ యుక్తకారితరతా నితరాముచితకరణశీలతా జీయాత్ సర్వోత్కర్షేణ వర్తతామ్। ఏవంవిధమతిశూరం దానశూరం చ త్వాం ప్రతి ప్రణతోఽస్మీత్యర్థః। 'నియతమ్' ఇత్యుత్ప్రేక్షాయాం వా। రుషా నియతం రుషేవేత్యర్థ ఇతి వా। అథ చ,— యా స్వైరిణీ అత ఏవ బహుభిర్జారైర్భుక్తా సతీ తద్భర్త్రా కోపేన కరచరణాదిసంధిషు పృథక్ఛేదేన తత్కాలం నవాని ప్రత్యగ్రాణి ఖణ్డితాని యస్యాస్తాదృశీ కృతానాం ఖణ్డానామగ్నిసంస్కారనివారణాద్ధేతోః కాకాదిభిః పక్షిభిర్భక్షితాం కుర్వతో భర్తుర్యుక్తకారితా సర్వైః కీర్త్యతే। 'స్వైరిణీ పాంసులా సమా' ఇత్యమరః॥౬౬॥

కార్తవీర్యభిదురేణ దశాస్యే రైణుకేయ ! భవతా సుఖనాశ్యే।

కాలభేదవిరహాదసమాధిం నౌమి రామపునరుక్తిమహం తే॥౬౭॥

కార్తవీర్యేతి॥ హే రైణుకేయ రేణుకాపుత్ర ! కార్తవీర్యభిదురేణ యదీయకారాగారే నిబద్ధో రావణోఽపి బహూని వర్షాణ్యతిష్ఠత్, తం కార్తవీర్యం సహస్రార్జునం హతవతా భవతా దశాస్యే సుఖేన క్లేశరహితమనాయాసేన నాశ్యే హన్తుం శక్యే సతి కాలభేదస్య విరహాదుభయోరవతారయోరేకకాలావస్థానత్వాదసమాధిం పరిహారరహితాం మనుష్యాంవతారేణ క్షత్రియేణ త్వయైవ రావణే హన్తుం శక్యే సతి మనుష్యావతారేణ క్షత్రియేణ దాశరథినా రామేణ విధేయాన్తరాభావాదహం తస్మిన్నేవ కాలే కిమర్థమవతీర్ణమితి వక్తుమశక్యత్వాత్ప్రయోజనాభావాదహం తే రామపునరుక్తిం దాశరథిరూపాం వా జామదగ్న్యరూపాం వా నౌమి స్తౌమి। అన్యత్ర తు పునరుక్తేః కార్యభేదాత్కాలభేదాద్వా పరిహారః కర్తుం శక్యతే। వీప్సాయామప్యేకకాలప్రయుక్తస్యాపి శబ్దస్య భయాదరసంభ్రమాదినా పరిహారోఽస్త్యేవ। అత్ర తు పూర్వేణైవోత్తరావతారకార్యస్యాపి కర్తుం శక్యత్వాత్కార్యభేదాభావాచ్చ పరిహారో నాస్తీత్యర్థః। స్వతన్త్రస్య తవ కేనాప్యనుపయోగః కర్తుం న శక్యతే ఇతి భావః। జామదగ్న్యస్య మానుషత్వేఽపి దైవజ్ఞాన (భావ) స్య తథైవ తద్భావాత్, దేవాచ్చావధ్యత్వస్య రావణేన వృతత్వాత్, తస్య తేన హన్తుమశక్యత్వాత్ రావణవధపర్యన్తం చ శ్రీరామస్య దైవజ్ఞానాభావాన్మానుషత్వేన తేనైవ హన్తుం శక్యత్వాత్కార్యభేదాదేకస్మిన్నపి కాలేఽవతారాన్తరస్య యుక్తత్వాత్సూక్ష్మః పరిహారోఽస్త్యేవ తథాపి స్థూలదృష్ట్యా పరిహారాభావ

ఉక్త ఇతి జ్ఞేయమ్। నర్మదాయాం జలక్రీడాం కుర్వతా సహస్రార్జునేన రావణః కారాగారే నిక్షిప్త ఇతీతిహాసః। రేణుకేయేతి క్షత్రియత్వసూచనమ్। అపత్యార్థే 'స్త్రీభ్యో ఢక్' (౪।౧।౧౨౦)॥౬౭॥

అథ దశభిః శ్లోకైర్దాశరథిం రామం స్తౌతి—

హస్తలేఖమసృజత్ఖలు జన్మస్థానరేణుకమసౌ భవదర్థమ్।

రామ! రామమధరీకృతతత్తల్లేఖకః ప్రథమమేవ విధాతా॥౬౮॥

హస్తేతి॥ భో రామ దాశరథే! అసౌ విధాతా భవదర్థం త్వాదృశోత్తమశిల్పనిర్మాణార్థం జన్మస్థానం రేణుకా ఏకవీరా యస్య తాదృశం రామం ప్రథమం త్వదపేక్షయా ఆద్యం జామదగ్న్యం ఖలు నిశ్చితం హస్తలేఖమేవాసృజత్ చక్రే। త్వన్నిర్మాణార్థం జామదగ్న్యం హస్తాక్షరాభ్యాసమేవాకరోదిత్యర్థః। 'ఖలు' ఇవార్థో వా। హస్తలేఖమివ చక్రే। కింభూతః– అధరీకృతా ఏతాదృశనిర్మాణాసమర్థత్వాన్నిహీనాః కృతాస్తే తే ప్రసిద్ధా లేఖా దేవా ఇన్ద్రాదయో దక్షప్రభృతయోఽష్టౌ ప్రజాపతయో వా యేన తాదృశః। అథవా,– అనధరాః స్వర్గస్థా అప్యధరాః కృతా భూమావవతారితాస్తే తే హనుమత్సుగ్రీవాదిరూపా ఇన్ద్రాదయో దేవా యేన సః। ప్రథమస్యైవ హస్తలేఖరూపేణ నిహీనత్వం నతు ద్వితీయస్యేత్యత్రోక్తమ్। ప్రథమమేవాద్యమేవ రామం న తు ద్వితీయం త్వామితి వా। ఉత్తమశిల్పనిర్మాణార్థం హి హస్తలేఖః పూర్వం క్రియతే। నిహీనాః కృతాస్తే తేఽతిప్రసిద్ధా లేఖకా లిపికరా యేన స ఇతి వా। అక్షరాభ్యాసేఽప్యేవం క్రియతే। జన్మస్థానే రేణుఘృష్టేష్టకాదిచూర్ణరూపః పాంసుర్యస్యైతాదృశం హస్తలేఖమ్। (అధరీకృతతత్తల్లేఖకః) 'శేషాద్విభాషా' (౫।౪।౧౫౪) ఇతి కప్॥౬౮॥

ఉద్భవాజతనుజాదజ! కామం విశ్వభూషణ! న దూషణమత్ర।

దూషణప్రశమనాయ సమర్థం యేన దేవ! తవ వైభవమేవ॥౬౯॥

ఉద్భవేతి॥ హే అజ జన్మరహిత శ్రీరామచన్ద్ర! అజస్య రఘుపుత్రస్య తనుజాద్దశరథాత్సకాశాత్ కామం స్వేచ్ఛయా ఉద్భవోత్పద్యస్వ। భో విశ్వభూషణ జగదలంకారభూత! అత్ర దశరథాదపి జన్మవిషయే, అజస్యాపి జన్మవిషయే దూషణం దోషలేశోఽపి నాస్తి। యస్య పితామహోఽప్యజో నోత్పన్నః, తత్పుత్రః స్వపితా కుతస్తరాముత్పన్నః, తత్పుత్రపుత్రః స్వయం కుతస్తమాముత్పత్స్యతే, తథా

స్వయమప్యజః కథం జాయతే ఇత్యాశఙ్కాయాం స్వేచ్ఛామాత్రవిలసితమిత్యాశఙ్కాపరిహారః। 'బ్రహ్మైవ హి స్వావిద్యయా సంసరతి, ముచ్యతే చ' ఇతి న్యాయాత్। విశ్వభూషణస్య తవ దూషణరూపత్వాభావాదపి దూషణలేశోఽపి తవ నాస్తీత్యర్థః। అథ చ,— అజతనుజాదజస్యోత్పత్తిర్యుక్తైవ। అజో హి ఛగలస్తస్య పుత్రోఽప్యజ ఏవ, జాతినామత్వాత్ 'అజ' శబ్దస్యేత్యపి దూషణాభావః। దూషణాభావే హేత్వన్తరమప్యాహ— యేన కారణేన హే దేవ శ్రీరామ ! తవ వైభవమేవ ప్రభావ ఏవ దోషాణాం ప్రకర్షేణ శమనాయ నాశాయ సమర్థమ్। యత్స్మరణాదివైభవాద్వాన్యేషామపి భక్తానాం దోషా నశ్యన్తి, తత్స్వరూపే దోషలేశసంస్పర్శోఽపి కథంకారం స్యాత్, అపి తు న కథంచిదిత్యర్థః। అథ చ,— దూషణాఖ్యరాక్షసవినాశాయ తవైవ సామర్థ్యం యతః, తస్మాదత్ర తవైవోత్పత్తౌ సత్యాం దూషణాభావో యుక్త ఏవేతి ఛలమ్। అథ చ,— పరశురామే సత్యపి తస్మిన్నేవ కాలే త్వం దశరథాత్సుఖేనోత్పద్యస్వ, అత్ర తవోత్పత్తౌ విషయే దూషణం పునరుక్తదోషో నాస్తి యతో దూషణాదిరావణాన్తరాక్షసవినాశాయ తవైవ సామర్థ్యం, నతు పరశురామస్యేత్యత్ర 'దూషణ' శబ్ద ఉపలక్షణపరః। తస్మాదేకకాలీనత్వేఽపి కార్యభేదాన్న పునరుక్తిదోష ఇత్యర్థః। ఏతేనావతారప్రయోజనముక్తమ్। 'అనుకామమ్' ఇతి పాఠే— కామం లక్షీకృత్య యథేచ్ఛమిత్యర్థః॥౬౯॥

నో దదాసి యది తత్త్వధియం మే యచ్ఛ మోహమపి తం రఘువీర !।

యేన రావణచమూర్యుధి మూఢా త్వన్మయం జగదపశ్యదశేషమ్॥౭౦॥

నో దదాసీతి॥ హే రఘువంశ్యానాం మధ్యే వీర ఈశ్వరతమ శ్రీరఘునాథ ! త్వం తత్త్వధియం మోక్షోపయోగినమాత్మతత్త్వసాక్షాత్కారం యది మే మహ్యం నో దదాసి తర్హి తం మోహమపి తాం విశిష్టాం భ్రాన్తిమేవ యచ్ఛ దేహి। తం కమ్— యేన మోహేన భయేన సంజాతభ్రాన్తివిలాసేన బుద్ధిమూఢా రావణచమూరశేషం సకలం జగత్ త్వన్మయం శ్రీరామచన్ద్రరూపమపశ్యత్। రావణ సేనయా చ మోహేన జగద్రామాత్మకం దృష్టమితి సర్వపురాణే (?)॥౭౦॥

ఆజ్ఞయా చ పితురజ్ఞభియా చ శ్రీరహీయత మహీప్రభయా ద్వి:।

లజ్జితశ్చ భవతా కిము న ద్విర్వారిరాశిరుదకాఙ్కగలఙ్కః॥౭౧॥

ఆజ్ఞయేతి॥ హే శ్రీరామచన్ద్ర! భవతా మహీప్రభవా కృష్యాద్యుపాయైర్భూలోకోత్పన్నా శ్రీ రాజ్యలక్ష్మీః; అథ చ,— భూమేరుత్పన్నా లక్ష్మ్యవతారరూపా జానకీ, క్రమేణ పితురాజ్ఞయా చ అజ్ఞేభ్యో భియా చ మూర్ఖజనాపవాదభయేన చ ద్విర్ద్వివారమహీయత త్యక్తా। వనవాసాఙ్గీకారాద్రాజ్యలక్ష్మీః, జనాపవాదభయాచ్చ వహ్నౌ విశుద్ధాఽపి సీతా త్యక్తేత్యేవం ద్విప్రకారం త్యక్తేత్యర్థః। ఏవం పితురాజ్ఞాకారీ లోకాపవాదభీరుశ్చ కోఽపి నాస్తీతి భావః। 'చౌ' అన్యోన్యసముచ్చయే। తథా,— వారిరాశిః, అరిరాశిర్వా ద్విర్ద్వివారం ద్విధా చ న లఙ్ఘితః కిము, సేతుం బధ్వా సముద్రోఽపి లఙ్ఘిత ఏవ; తథా,— రావణాదిః శత్రుసమూహోఽపి పరాభూత ఏవ। 'వా' చార్థ ఇవార్థే చా, అరిరాశిశ్చారిరాశిరివ వా। గన్ధనార్థాద్వాతే క్విపి వాతీతి వాః, స చాసావరిరాశిశ్చ సకలో వైరిసంఘ ఇత్యర్థః। కింభూతః— ఉదకాఙ్కగా జలమధ్యగా లఙ్కా యస్య। యదీయజలమధ్యే లఙ్కాస్తీత్యర్థః। అరిరాశిరపి— సముద్రజలమధ్యవర్తినీ లఙ్కా యస్య। సముద్రపక్షే— యస్యేత్యస్యోదకేన సంబన్ధః। అరిపక్షే తు— లఙ్కాయాః ఏతావాన్విశేషః। ఉత్కృష్టమకం దుఃఖం యస్యాస్తాదృశీ అఙ్కగా లఙ్కా యస్యేతి వా। సాగరస్యాపి బన్ధనాద్రావణస్యాపి వధాచ్చైతాదృశో మహాప్రభావః శూరతరశ్చ త్వదన్యః కోఽపి నాస్తీతి భావః॥౭౧॥

కామదేవవిశిఖైః ఖలు నేశం మార్పయఙ్జనకజామితి రక్షః।

దైవతాదమరణే వరవాక్యం తథ్యయత్స్వమపునాద్భవదస్త్రైః॥౭౨॥

కామేతి॥ రక్షో రావణ ఇతీవ హేతోర్దైవతాదమరణే మరణాభావవిషయే దేవాద్ధేతోర్న మరిష్యసీతి బ్రహ్మణో వరవాక్యం తథ్యయత్ సత్యం కుర్వత్ స్వమాత్మానం భవదస్త్రైరపునాద్ ధుతకల్మషం చకార। ఇతి కిమ్— జనకజాం సీతాం రామాయార్పయద్ధదహం రక్షః కామదేవస్య మోహనశోషణాదిభిర్విశిఖైః ఖలు నిశ్చితం మా నేశం తద్విరహసంతాపవశాన్మృతో మా భూవమితి। సీతాప్రత్యర్పణే కామస్య దేవత్వాత్తద్బాణైర్మరణే వరవాక్యమసత్యం స్యాదితీవ తామదద్వరవాక్యసత్యత్వార్థం మానుషావతారకామరూపభవద్బాణైరాత్మానం నాశితవానిత్యర్థః। కామబాణాచ్ఛరీరవినాశమాత్రమ్, తద్బాణాన్తు మరణే సంసారహేతునిఃశేషకల్మషక్షయ ఇతి మహాన్విశేషః 'అపునాత్' ఇత్యనేన సూచ్యతే। నేశమ్, మాఙ్యోగాదజభావః। తథ్యయత్, 'తత్కరోతి–' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాచ్ఛతా॥౭౨॥

తద్యశో హసతి కమ్బుకదమ్బం శమ్బుకస్య న కిమమ్బుధిచుమ్బి।

నామశేషితససైన్యదశాస్యాదస్తమాప యదసౌ తవ హస్తాత్॥౭౩॥

తదితి॥ హే రఘునాథ ! నామశేషితః కథాశేషీకృతో హతః సేనయా సహితో దశాస్యో యేన తస్మాత్తవ హస్తాత్ అసౌ శమ్బుకో యదస్తం వినాశమాప, తచ్ఛమ్బుకనామ్నః శూద్రస్య అమ్బుధిచుమ్బి సముద్రమధ్యవర్తి యశః కమ్బుకదమ్బం శఙ్ఖవృన్దం ధవలతయా కిం న హసతి, అపి తు— హసత్యేవ, తత్తుల్యం భవతీత్యర్థః। యేన త్వత్కరేణాతిశూరో రావణో హత స్తేనైవాన్త్యవర్ణోఽధమో దుర్బలః శమ్బుకోఽపి హత ఇతి మహత్తస్య భాగ్యమిత్యర్థః। యో హ్యుత్కృష్టం బలినం హన్తి, తేనైవ హీనే దుర్బలే హతే దుర్బలస్య మహద్యశో భవతి। బాలబ్రాహ్మణపుత్రమరణనిమిత్తం శూద్రాణామవిహితం ధూమ్రపానం కుర్వన్తం శమ్బుకశూద్రం శ్రీరఘునాథో హతవానితీతిహాసః। అథ చ,— శమ్బుకస్య జలశుక్తేః శ్వైత్యరూపం యశః సముద్రమధ్యస్థం శఙ్ఖవృన్దం హసతి తత్తుల్యం భవతీతి యుక్తమేవ। నామశేషితేతి, 'తత్కరోతి–' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాన్నిష్ఠా॥౭౩॥

మృత్యుభీతికరపుణ్యజనేన్ద్రత్రాసదానజముపార్జ్య యశస్తత్।

హ్రీణవానసి కథం న విహాయ క్షుద్రదుర్జనభియా నిజదారాన్॥౭౪॥

మృత్యుభీతీతి॥ యస్మాన్మృత్యోర్యమాదన్యేషాం భీతిః, మృత్యోర్భీతికరః పుణ్యజనేన్ద్రో రాక్షసేన్ద్రో రావణస్తస్యాపి మరణపర్యన్తం త్రాసదానాద్భయోత్పాదనాద్ధేతోర్జాతం తదతిప్రసిద్ధం లోకత్రయే గీయమానం యశ ఉపార్జ్య క్షుద్రోఽత్యల్పకో దుర్జనస్తస్మాద్భియా భయేన పామరలోకాపవాదభియా నిజదారానాత్మనః ప్రియాం సీతాం విహాయ పరిత్యజ్య కథం న హ్రీణవాన్ లజ్జితవానసి। లజ్జితవ్యం తావత్త్వయేత్యర్థః। యో రావణాయ భయం దత్తవాంస్తస్య దుర్జనభీత్యా నిర్దుష్టజనప్రియాపరిత్యాగే హి లజ్జైవ యుక్తా। అతిమాననిజస్త్రీహర్తా రావణో నాశితో లోకాపవాదభయాచ్చ సాపి పరిత్యక్తేతి। ఏతాదృశః శూరోఽభిమానీ లోకాపవాదభీరుశ్చ కోఽపి నాస్తీతి భావః। 'యాతుధానః పుణ్యజనః–' ఇత్యమరః। భీతిం కరోతీతి తాచ్ఛీల్యే టః॥౭౪॥

ఇష్టదారవిరహౌర్వపయోధిస్త్వం శరణ్య ! శరణం స మమైధి।

లక్ష్మణక్షణవియోగకృశాపో యః స్వజీవితతృణాహుతియజ్వా॥౭౫॥

ఇష్టేతి॥ హే శరణ్య శరణాగతభక్తరక్షణ రఘునాథ ! స త్వం మమ శరణం రక్షకః ఏధి భవ। స కః— యస్త్వమ్ ఇష్టదారాణాం సీతాయా విరహ ఏవ దుఃసహత్వాదౌర్వో వడవానలస్తస్య

పయోధిరాశ్రయః ఏవంవిధః సన్ లక్ష్మణస్య క్షణమాత్రమపి వియోగః స ఏవ దుఃసహతరత్వాత్కృశానుస్తత్ర స్వజీవితానామాత్మ- ప్రాణానామేవ తృణానామాహుతేస్తద్రూపహోమద్రవ్యస్య యజ్వా హోతా, యో హి లక్ష్మణవియోగం క్షణమాత్రం సోఢుమశక్తస్తృణబద్ధేలామాత్రేణ స్వప్రాణాంస్తత్యాజ, స యావజ్జీవం సీతావిరహానలం కథం సోఢవానితి క్రియయోర్విరోధాదాశ్చర్యమ్। యజ్వనా చాహుతిరగ్నౌ హూయతే। సీతావిరహసహనేన జితేన్ద్రియధుర్యత్వముక్తమ్। ఇన్ద్రజితా శక్త్యా మూర్ఛితే లక్ష్మణే స్వయమపి ముమూర్ఛ, తథా మునిరూపకాలకృతసమయభఙ్గభఙ్గప్రతిజ్ఞే లక్ష్మణే రఘునాథాజ్ఞయా సరయూజలప్రవేశేన కృతదేహత్యాగే సతి తద్వియోగమసహమానస్తత్క్షణమేవ రఘునాథోఽపి గోప్రతారతీర్థే జలప్రవేశేన స్వయమపి స్వస్థానం ప్రాపేతి యుద్ధకాణ్డోత్తరకాణ్డరామాయణకథా। ఏతేన స్త్రీవియోగదుఃఖాదపి భ్రాతృవియోగదుఃఖం దుఃసహమితి సూచితమ్। పరమకారుణికస్త్వం శరణాగతం మామపి రక్షేతి సూచితమ్॥౭౫॥

క్రౌఞ్చదుఃఖమపి వీక్ష్య శుచా యః శ్లోకమేకమసృజత్కవిరాద్యః।

స త్వదుత్థకరుణః ఖలు కావ్యం శ్లోకసిన్ధుముచితం ప్రబబన్ధ॥౭౬॥

క్రౌఞ్చేతి॥ దైవీ వాక్ యేన భువం ప్రతి ప్రథమమానీతా స ఆద్యః ప్రథమః కవిర్వర్ణకో యో వాల్మీకిః క్రౌఞ్చయోః పక్షివిశేషయోర్మధ్యే రిరంసావేకస్మిన్ వ్యాధేన హతేఽన్యస్య దుఃఖం వీక్ష్య తిర్యగ్యోనేరపి తస్య దుఃఖం దృష్ట్వా ఉత్పన్నయా శుచా శోకేన హేతునా 'మా నిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వమ్–' (రామాం ఉం ౨।౫) ఇత్యాదికం శ్లోకమసృజత్। స కవిస్త్వయి ఉత్పన్నః కరుణారసో యస్య సీతావిరహవిహ్వలమహానుభావభవద్దర్శనోత్పన్నశోక ఇవ శ్లోకానాం సిన్ధుం సాగరభూతం చతుర్వింశతిసహస్రమితం రామాయణాఖ్యం కావ్యముచితం యోగ్యం ప్రబబన్ధ। తిర్యగ్యోనివిషయే శోకేన యేన శ్లోకః కృతః, తస్య ఉత్తమపురుషవిషయే మహాకావ్యనిర్మాణముచితమేవ। అథ చ,– త్వయా సిన్ధుర్బద్ధః, అయమపి త్వదేకచిత్తః సిన్ధుం బబన్ధేత్యుచితమ్। పరిత్యక్తసర్వసఙ్గో మునిరపి త్వద్వర్ణనాం కృతవానేతాదృశః పరమపురుషోఽసీతి ఖల్విత్యర్థః॥౭౬॥

విశ్రవఃపితృకయాప్పమనర్థం సశ్రవస్త్వమనయేత్యుచితజ్ఞః।

కిం చకర్తిథ న శూర్పణఖాయా లక్ష్మణేన వపుషా శ్రవసీ వా॥౭౭॥

విశ్రవ ఇతి॥ హే రఘునాథ! ఇతి హేతోరుచితం జానాతి స ఉచితకారీ త్వం చతుర్థావతీర్ణత్వాల్లక్ష్మణలక్షణేన స్వీయేనైవ వపుషా శూర్పణఖాయాః శ్రవసీ కర్ణౌ కిం వా న చకర్తిథ కర్తితవాన్, అపి తు కర్తితవానేవ। ఇతి కిమ్-విశ్రవా మునిః పితా యస్యాః, అథ చ,— కర్ణరహితః పితా యస్యాస్తస్యాః శూర్పణఖాయాః సశ్రవస్త్వం సకర్ణత్వమాప్తుమనర్హమయోగ్యమితి। స్త్రీవధస్యానౌచిత్యాత్కర్ణచ్ఛేద ఏవోచితో యతః, అకర్ణపితృకాయా అకర్ణత్వస్యౌచిత్యాత్కర్ణౌ లక్ష్మణేన కర్తయామాసిథేత్యేవ వివిధః సముచితకారీ మహాప్రభావోఽసీతి భావః। 'వా' ఇవార్థో వా। ఇతీవ హేతోరితి యోజనా। విశ్రవః పితృకయా, 'నద్యృతశ్చ' (౫।౪।౧౫౩) ఇతి కప్। శూర్పణఖా, 'పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామ్–' (౮।౪।౩) ఇతి ణత్వమ్। నఖస్య స్వాఙ్గత్వేఽపి 'నఖముఖాత్సంజ్ఞాయామ్' (౪।౧।౫౮) ఇతి జీబభావః। అన్వర్థా చేయం సంజ్ఞా॥౭౭॥

నవభిః శ్లోకైః శ్రీకృష్ణం వర్ణయతి—

తే హరన్తు దురితవ్రతతిం మే యైః స కల్పవిటపీ తవ దోర్భిః।

ఛద్మయాదవతనోరుదపాటి స్పర్ధమాన ఇవ దానమదేన॥౭౮॥

త ఇతి॥ కంసాదితత్తద్దైత్యమారణరూపఛద్మనా యాదవసంజ్ఞా తనుర్యస్య; అథ చ,— ఛద్మ యాతి ఛద్మయాః ఏవంభూతశ్చాసౌ దవతనుశ్చ మాయావాన్ కంసాదివంశవనవహ్నిరూపశరీరశ్చ, శ్రీకృష్ణరూపస్య తవ యైర్దోర్భిర్భుక్తిముక్తిప్రదైశ్చతుర్భిర్భుజైస్తైః సోఽతిప్రసిద్ధః కల్పవిటపీ కల్పితఫలదానసమర్థః పారిజాతవృక్ష ఉదపాటి ఉన్మూలితః। కిం కుర్వన్నివ— మాదృశః కల్పితదానసమర్థః కోఽపి నాస్త్యేవేతి దానస్య మదేన దర్పేణ తైర్భుజైః సహ స్పర్ధమాన ఇవ తే బాహవో మే దురితానాం వ్రతతిం లతాం దైన్యసంతతిం హరన్తు ఉన్మూలయన్తు। యే పారిజాతలక్షణమహావృక్షోన్మూలనే సమర్థాస్తేషాం లతోన్మూలనే సురతాం సామర్థ్యమ్। కపటదావానలదేహస్య చ భుజానాం వృక్షలతాద్యున్మూలనే సామర్థ్యం యుక్తమేవేత్యర్థః। దానశూరో మహాప్రభావశ్చ త్వాదృశః కోఽపి నాస్తీతి భావః। సత్యభామయా యాచితః పారిజాత ఇన్ద్రం జిత్వోన్మూల్య సత్యభామాఙ్గణే శ్రీకృష్ణేన స్థాపిత ఇతి హరివంశోక్తిః। 'నిర్ఋతివ్రతతిమ్' ఇతి పాఠే— 'స్యాదలక్ష్మీస్తు నిర్ఋతిః' ఇత్యమరః॥౭౮॥

వాలకేలిషు తదా యదలావీః కర్పరీభిరభిహత్య తరఙ్గాన్।

భావిబాణభుజభేదనలీలాసూత్రపాత్ర ఇవ పాతు తదస్మాన్॥౭౯॥

బాలేతి॥ హే కృష్ణ ! త్వం తదా కృష్ణావతారసమయే భూయసీషు బాలకేలిషు మధ్యే కర్పరీభిః స్ఫుటితఘటశకలైః కృత్వా యమునాజలతరఙ్గాన్ అభిహత్య తేషామభిఘాతం కృత్వా తానేకప్రయత్నేనాలావీరచ్ఛైత్సీరితి యత్, తత్కర్పరీభిస్తరఙ్గలవనం కర్తృ ఉషాహరణావసరే భావి కరిష్యమాణం బాణాసురభుజభేదనం తల్లక్షణా లీలా విలాసస్తత్సంబన్ధీ సూత్రపాత ఇవ ప్రథమమార్ధవచ్ఛేదనాభ్యాసరూపమివాస్మాన్ రక్షతు। అక్షరపఙ్క్తేర్ఋజుత్వార్థం ప్రథమం ఖటికాదిమ్రక్షితసూత్రపాతనం క్రియతే। తక్షాదిభిరపి కాష్ఠస్యార్ధవచ్ఛేదనార్థం గైరికాదిమ్రక్షితసూత్రపాతనం క్రియతే। తద్వద్బాణాసురభుజార్ధవచ్ఛేదనార్థం కర్పరీభిరభిహత్య తరఙ్గలవనం యదకారి తత్తవ బాలక్రీడనమస్మానవత్విత్యర్థః। కర్పర్యాఘాతేన తరఙ్గచ్ఛేదనం బాలజాతిః। అవతారప్రయోజనం చోక్తమ్॥౭౯॥

కర్ణశక్తిమఫలాం ఖలు కర్తుం సజ్జితార్జునరథాయ నమస్తే।

కేతనేన కపినోరసిశక్తిం లక్ష్మణం కృతవతా హృతశల్యమ్॥౮౦॥

కర్ణేతి॥ హే శ్రీకృష్ణ ! తే నమోఽస్తు। కింభూతాయ తే— ఉరసి లగ్నా ఇన్ద్రజిన్ముక్తా శక్తిర్యస్య తం లక్ష్మణం ద్రోణపర్వతానీతవిశల్యౌషధిప్రక్షేపేణ హృతం నిష్కాసితం శక్తిలక్షణం శల్యం యస్య తాదృశం కృతవతా కేతనేన ధ్వజాస్తమ్భపతాకారూపేణ కపినా హనూమతా కృత్వా కర్ణస్య శక్తిమాఙ్గికం బలం; అథ చ,— ఇన్ద్రదత్తాం శక్తిమ్, అఫలాం కర్తుమివ సజ్జీకృతో యోజితోఽర్జునరథో యేన తస్మై, నరనారాయణరూపాయ। యో హి యత్ర కర్మణి దృష్టశక్తిః స ఏవ తత్ర నియోక్తుముచితః। హనూమాంశ్చ శక్తివిఫలీకరణే దృష్టప్రభావస్తస్మాత్కర్ణశక్తివిఫలీకరణార్థమివార్జునరథే తం స్థాపితవానసీతి భక్తవత్సలాయ తుభ్యం నమ ఇత్యర్థః। యో మర్మభూతామురఃస్థాం శక్తిం విఫలీకరోతి స శ్రవణస్థాం సురతాం విఫలీకరోత్యేవేతి చ్ఛలేనోక్తిః। 'ఖలు' ఇవార్థః। ఉరసిశక్తిః 'అమూర్ధమస్తకాత్—(౬।౩।౧౨) ఇత్యలుక్॥౮౦॥

నాపగేయమనయః సశరీరం ద్యాం వరేణ నితరామపి భక్తమ్।

మా స భూత్సురవధూసురతజ్ఞో దివ్యపి వ్రతవిలోపభియేతి॥౮౧॥

నేతి॥ హే కృష్ణ ! త్వం నితరాం భక్తమపి ఆపగేయం భీష్మం సశరీరం వరేణ ప్రసాదేన కృత్వా ఇతి విచార్య కారణాద్వా ద్యాం స్వర్గం నానయః న ప్రాపితవానసి। ఇతి కిమ్— స భీష్మః అనేన శరీరేణ సురతం న కరిష్యామి, అద్యప్రభృతి మమ బ్రహ్మచర్యమేవేతి వ్రతవిలోపాద్ భియా హేతునా దివ్యపి స్వర్గేఽపి సురవధూనాం రమ్భాదీనాం సురతజ్ఞో మా భూత్ ఇతి। భక్తతమస్య వరదానేన యద్యపి తేనైవ శరీరేణ స్వర్గప్రయాణముచితమ్, తథాపి తస్య శరీరస్య స్వర్గప్రాణేఽపి న కోఽప్యుపయోగః, తేన తచ్ఛరీరస్యాతితుచ్ఛత్వాత్తచ్ఛరీరం వినాశ్య తం స్వర్గమనయత్, న తు తచ్ఛరీరసహితస్య ప్రాపణే తవాశక్తిరితి భావః। యద్వా,— ముక్త్యపేక్షయా స్వర్గభుక్తేరప్యతితుచ్ఛత్వాత్తచ్ఛరీరం వినాశ్య తం ముక్తిమేవ ప్రాపితవానితి హేతుః। ఆపగేయమ్, అపత్యార్థే 'స్త్రీభ్యో ఢక్' (౪।౧।౧౨౦)॥౮౧॥

ఘాతితార్కసుతకర్ణదయాలుర్జైత్రితేన్దుకులపార్థకృతార్థః।

అర్ధదుఃఖసుఖమభ్యనయస్త్వం సాస్రుభానువిహసద్విధునేత్రః॥౮౨॥

ఘాతితేతి॥ అర్జునేన ప్రయోజ్యేన సమరే ఘాతితోఽర్కసుతః కర్ణస్తస్మిన్విషయే దయాలుః సకరుణః। తథా,— స్వసామర్థ్యేన జైత్రితో జేతా కృతో దత్తజయ ఇన్దుకులం సోమవంశభూతః పార్థోఽర్జునస్తేన కృత్వా కృతార్థః సంపాదితావతారప్రయోజనః కృతకృత్యత్వాత్సహర్షః। అత ఏవ క్రమేణ పుత్రశోకవశాత్సాస్రు సబాష్పో రుదన్ యః భానుః సూర్యః, పుత్రవిజయాచ్చ విశేషేణ హసన్ హర్షానుభవం కుర్వన్ విధుశ్చన్ద్రస్తావేవ దక్షిణవామే నేత్రే యస్యైతాదృశస్త్వం యథాక్రమమ్ అర్ధదుఃఖం అర్ధసుఖం చ అభ్యనయః అభినయేన యుగపద్దర్శితవానసి। పరమార్థతో విద్యమానమప్యవిద్యావిలాసాద్బహిర్నాటితవానసీత్యర్థః। సూర్యచన్ద్రయోర్విష్ణునేత్రత్వాత్ కర్ణస్య చ సూర్యపుత్రత్వాత్తన్నాశే శోకాత్సూర్యస్య సాశ్రుత్వాత్, అర్జునస్య చ సోమవంశస్థత్వాద్విజయే చన్ద్రస్య హర్షేణ విహసితత్వాత్, తాభ్యామర్ధదుఃఖసుఖాభినయాదద్భుతరూపోఽసీతి భావః। ఘాతితేతి హేతుమణ్ణ్యన్తాన్నిష్ఠా। జైత్రితేతి, 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాన్నిష్ఠా। పార్థేతి కురుత్వాత్ 'ఋష్యన్ధక—' (౪।౧।౧౧౪) ఇత్యణ్। అర్ధం చ తద్దుఃఖసుఖం చేతి ద్వన్ద్వగర్భః కర్మధారయః॥౮౨॥

ప్రాణవత్ప్రణయిరాధ ! న రాధాపుత్రశత్రుసఖితా సదృశీ తే।

శ్రీప్రియస్య సదృగేవ తవ శ్రీవత్సమాత్మహృది ధర్తుమజస్రమ్॥౮౩॥

ప్రాణేతి॥ ప్రాణవత్ ప్రాణ ఇవ ప్రణయినీ నిరుపాధిపరప్రేమాస్పదం రాధాఖ్యా గోపికా యస్యైవంభూత శ్రీకృష్ణ ! తే తవ రాధాపుత్రః కర్ణస్తస్య శత్రురర్జునస్తస్య సఖితా మైత్రీ సదృశీ యోగ్యా న। రాధావల్లభస్య హి రాధాపుత్రశత్రుమైత్రీ కథంకారముచితా, అపి త్వయుక్తైవ విరోధాదిత్యర్థః। ఏకత్ర రాధా గోపికా, అన్యత్ర తు కర్ణపాలనకారిణీ కైవర్తవధూరితి పరిహారః। శ్రియః ప్రియస్య శ్రీర్వల్లభా యస్య తస్య తవ శ్రీవత్సం బ్రాహ్మణపదన్యాసరూపం లాఞ్ఛనమ్, అథ చ,— శ్రియో వత్సం పుత్రమ్ ; అజస్రమాత్మహృది ధర్తుం సదృగేవ ఉచితమేవ। యస్య హి శ్రీర్వల్లభా, స తత్పుత్రం స్వవక్షసి సదా బిభర్తీతి యుక్తమేవేత్యర్థః। ఏతాదృశః స్వపక్షపాతదక్షో లోకశిక్షార్థం బ్రాహ్మణభక్తిపరశ్చ కోऽపి నాస్తీతి భావః। ప్రణయిరాధేతి 'స్త్రియాః పుంవత్' (౬।౩।౩౪)॥౮౩॥

తావకాపరతనోః సితకేశస్త్వం హలీ కిల స ఏవ చ శేషః।

సాధ్వసావవతరస్తవ ధత్తే తజ్జరచ్చికురనాలవిలాసః॥౮౪॥

తావకేతి॥ హే కృష్ణ ! హలీ లాఙ్గలధరో బలభద్రః స ఏవ చ శేషోऽనన్తస్త్వమేవ। శేషావతారరూపోऽపి బలభద్రో భవానేవ, నతు స త్వత్తో భిన్న ఇత్యర్థః। త్వం బలభద్రః స ఏవ శేషః। త్వత్తో హలీ న భిద్యతే, హలినశ్చ శేషో న భిద్యతే ఇతి వా। యతః– కాయస్య సంబన్ధాజ్జరసా సితకేశో ధవలితకచః 'కిల' ఇత్యాగమే। విష్ణుపురాణాదౌ చ యదుక్తమ్— 'ఉజ్జహారాత్మనః కేశౌ సితకృష్ణౌ తతః ప్రభుః' ఇతి। న విద్యతే పరోత్కృష్టాన్యా యస్యాః సా తావకీ అపరా తనుస్త్వత్సంబన్ధినీ సర్వోత్కృష్టా సత్త్వమూర్తిస్తస్యాః సితకేశః శ్వేతకేశరూపో హలీ తవావతారోంऽశావతారరూపోऽసౌ హలీ త్వం కిల। త్వదవయవభూతకేశరూపత్వాత్తస్య। స చ హల్యేవ శేష ఇతి వా। శేషరూపబలదేవలక్షణోऽసావవతరో మూర్తిః। అత ఏవ తస్యా భవదీయాపరతనోర్జరతో జరసా ధవలీకృతస్య చికురనాలస్య కేశదణ్డస్య విలాసం వర్ణసారూప్యం సాధు యథా తథా ధత్తే। అతిగౌరో బలదేవస్త్వదీయాపరతనుర్ధవలకేశ ఇవ భాతీత్యర్థః। శేషస్యాపి దీర్ఘత్వధవలత్వాభ్యాం జరాధవలదీర్ఘకేశసా- రూప్యధారణం యుక్తమేవ। 'కారణగుణా హి కార్యే గుణానారభన్తే' ఇతి న్యాయాచ్చ యుక్తమేవ। 'అంశావతారో బలభద్రః' ఇతి చోక్తమ్। అత్ర శ్వేతకేశః సహజ ఏవ, నతు జరాయోగాత్। ఇతి వా। యతో హరిర్నిత్యతరుణ ఇతి పురాణాదిప్రసిద్ధిః। వస్తుతస్తు– కస్య బ్రహ్మసుఖస్యేశౌ సుఖరూపావిత్యర్థః। ప్రకాశకత్వేన సత్త్వస్య 'సిత' శబ్దవాచ్యత్వాత్, మోహకత్వేన చ తమసః కృష్ణశబ్దవాచ్యత్వాత్సితకృష్ణౌ సత్త్వతమోగుణద్వయాత్మకావేతావవతారౌ భూభారోత్తారణార్థం ప్రభురాదినారాయణః స్వస్మాత్ప్రకటీచకారేతి విష్ణుపురాణస్థసితకృష్ణపదస్యార్థః। 'కృష్ణస్తు భగవాన్స్వయమ్' ఇతి భాగవతవచనేన కృష్ణస్తు లీలావిగ్రహధారీ పరబ్రహ్మైవ। 'సమోऽహం సర్వభూతేషు న మే ద్వేష్యోऽస్తి న ప్రియః' (భం గీం ౯।౨౯) ఇతి భగవద్వచనాత్।

బలభద్రస్త్వవతారః 'రామో రామశ్చ రామశ్చ' ఇతి వచనాత్। అన్యథా బలభద్రస్య సత్త్వమూర్తిత్వమ్, కృష్ణస్య తమోగుణమూర్తిత్వమాపద్యేత, న చ తథాస్తీతి బలభద్రస్య తమఃప్రధానత్వదర్శనాదిత్యాశయః। 'శితికేశః—' ఇతి పాఠే- 'శితీధవలమేచకౌ' ఇత్యభిధానాత్త్వదీయపురాణతనోః సంబన్ధీ శితికేశః శ్యామకేశరూపస్త్వం, హలీ చ ధవలకేశరూపః, స ఏవ చ హలీ శేషః బలభద్రః శేషావతారః, ఇతి పురాణాదౌ। స త్వదీయధవలకేశవిలాసం ధత్తే తత్సాధు। కృష్ణస్య కృష్ణవర్ణత్వాద్బలినశ్చాతిగౌరత్వాద్యథాక్రమం శ్యామసితకేశత్వ- మౌత్ప్రేక్షికత్వేనైవ వ్యాఖ్యేయమిత్యలమతివిస్తరేణ। 'తావకాపర—' ఇతి పాఠః సాధీయాన్। యతః 'యుష్మదస్మదోః–' (౪।౩।౧) ఇత్యణి తవకాదేశే వృద్ధౌ చ 'వృద్ధినిమిత్తస్య—' (౬।౩।౩౯) ఇత్యాదినా పుంవద్భావప్రతిషేధే ప్రసక్తేఽపి కర్మధారయత్వాత్ 'పుంవత్కర్మధారయ–' (౬।౩।౪౨) ఇతి ప్రతిప్రసవాత్పుంవద్భావః। అవతరః పూర్వవత్॥౮౪॥

హృద్యగన్ధవహ ! – భోగవతీశః శేషరూపమపి బిభ్రదశేషః।

భోగభూతిమదిరారుచిరశ్రీరుల్లసత్కుముదబన్ధురుచిస్త్వమ్॥౮౫॥

హృద్యేతి॥ హే హృద్యో హృదయానన్దకారీ గన్ధశ్చన్దనాదిసౌరభం తం వహసి ధారయస్యేవంవిధ సౌరభధారిన్ శ్రీకృష్ణ ! త్వం శేషరూపం బలభద్రరూపమ్, అథ చ,— నాగాధీశరూపం బిభ్రద్ధారయన్నప్యశేష ఉభయవిధోఽప్యశేషః శేషో న భవసీతి విరోధః। అథ చ,— న విద్యతే శేషః శిష్టం భిన్నం యస్మాదసావశేషః సకలజగదాత్మకస్త్వమితి పరిహారః। అథ చ,–బలభద్రోఽప్యతిశృఙ్గారిత్వాద్ధృద్యగన్ధవహః। అత ఏవ భోగవతీనాం సుఖినీనాం గోపికాదీనామీశః ప్రాణప్రియః, అథ చ,— భోగవత్యా అతితరాం సుఖిన్యా రేవత్యా ఈశః పతిః। శ్రీకృష్ణోఽపి హృద్యం గన్ధం శారీరం స్వాభావికం చన్దనాదిజన్యం చ గన్ధం వహన్తీనాం సుఖినీనాం భోగవతీనాం గోపికాదీనామీశః। శేషోఽపి జలక్రీడాక్షాలితచన్దనకర్పూరాద్యఙ్గరాగసంబన్ధిహృద్యసౌరభధారిణ్యా భోగవత్యాః పాతాలనద్యాః పతిః। కర్పూరాదిబహులసౌరభయుక్తాయా నాగనగర్యా వా। తృప్తిహేతుత్వాద్ధృద్యో గన్ధవహో వాయుర్యస్య స చాసౌ నాగపుర్యా నద్యా వా పతిః। తథా,– కృష్ణరూపస్త్వం భోగస్య సుఖస్య భూతేర్వైతోర్మదిరావద్రుచిం సుఖం రాతి జనయతి తాదృశీ శ్రీః కాయకాన్తిర్యస్య సః। భోగః శేషఫణః, తత్కాయో వా స ఏవ భూః స్థానం తస్యా ఊతిరవనం స్వాధిష్ఠానేన రక్షణం తేన మాద్యతి హృష్యతీతి భోగభూతిమత్। తథా,— ఇరాయా భూమేరివ రుచిరా రమణీయా కాన్తిర్యస్మాదితి వా। తయోరుభయోః సపత్న్యోరపి ప్రీతిం దదానా సమవర్తినీ శ్రీర్హృదిస్థా లక్ష్మీర్యస్యేతి వా। భోగానాం కాలీయఫణానాం భూతిరైశ్వర్యజనితో దర్పస్తం మథ్నాతి తాదృశో వా। పృథగ్వా పదమ్।

గోపికాదిసంభోగసుఖసమృద్ధిర్భోగభూతిస్తద్వాంశ్చాసావుక్తరీత్యా ఇరారుచిరశ్రీశ్చేతి వా। అథ చ బలభద్రరూపస్త్వం భోగస్య సుఖస్య భూతిరుత్పత్తిహేతుస్తాదృశీ మదిరా తయా కృత్వా రమణీయా సరాగా కాన్తిః శోభా యస్య। బలదేవో హి సర్వదా మదిరామత్తః। అథ చ,— శేషరూపస్త్వం భోగస్య స్వకాయస్య ఫణానాం వా భూతిః సమృద్ధిస్తద్వానతిదీర్ఘమహాకాయః సహస్రఫణో వా తేన మాద్యతి వా। స చాసౌ స్వశిరఃసు ధారణాద్భూమే రుచిం దదానా కాయకాన్తిర్యస్య సః। తథా,— కృష్ణరూపస్త్వమ్ ఉల్లసన్తీ కుముదబన్ధోశ్చన్ద్రస్య సంబన్ధినీ రుచిః ప్రీతిర్యస్మిన్ సర్వాహ్లాదకారిత్వాచ్చన్ద్ర ఇవ సర్వప్రేమాస్పదభూతమిత్యర్థః। కుముద్ శ్వేతం కైరవం తస్యాబన్ధుస్తద్విరోధినీ కృష్ణా రుచిః శ్రీర్యస్య జలదశ్యామ ఇత్యర్థ ఇతి వా। ఉల్లసన్తీ కుముదాఖ్యే వానరరూపే సుహృది ప్రీతిర్యస్య రామావతారే ఇతి వా। ఉల్లసన్తీ పృథ్వే దంష్ట్రాయాం వా కుః పృథ్వీ యస్మిన్, మోదత ఇతి ముదః, స చాసౌ స చ। తథా,— బన్ధుషు బన్ధౌ బలభద్రే వా ప్రీతిర్యస్యేతి వా, ఉల్లసన్తీ కుముదతుల్యే అతిగౌరే బన్ధౌ బలే ప్రీతిర్యస్య వా। ఉల్లసన్తి కుముదాని యేన స చన్ద్ర ఏవోద్దీపకత్వాద్బన్ధుర్యస్య, అథ చ— ప్రద్యుమ్నావతారః కామస్తత్ర ప్రీతిర్యస్మిన్పుత్రత్వాదితి వా। అథ చ,— బలభద్రరూపస్త్వమ్ ఉల్లసన్తీ కుముదస్య బన్ధుః కైరవసదృశీ గౌరతరా, కుముదబన్ధోశ్చన్ద్రస్యేవ వా గౌరతరా కాన్తిర్యస్య। ఉల్లసన్తీ కుః పృథ్వీ యస్మాత్తస్మిన్ ముదే సహర్షే బన్ధావనుజే శ్రీకృష్ణే ప్రీతిర్యస్య వా। ఉల్లసత్కుముదబన్ధావుక్తప్రకారేణ ప్రద్యుమ్నే ప్రీతిర్యస్య వా। అథ చ,— శేషరూపస్త్వమ్ ఉల్లసన్తీ కుముదనామ్ని సర్పే సుహృది ప్రీతిర్యస్య। ఉల్లసన్తీ చన్ద్రస్యేవ ధవలా కాన్తిర్యస్య వా। ఉల్లసన్తీ కుముదస్య చన్ద్రస్య బన్ధుః సదృశీ కాన్తిర్యస్య వా। ఉల్లసత్పృథ్వీకః సహర్షః సుహృత్సు ప్రీతిర్యస్య వా। 'కుముదేఽపి కుముత్ ప్రోక్తమ్' ఇతి విశ్వః। 'గోత్రా కుః పృథివీ' ఇత్యమరః। 'భోగః సుఖే వధే చాహేః శరీరఫణయోర్మతః' ఇతి విశ్వః। 'ఇరా వారిసురాభూమిభారతీషు' ఇతి చ। ఊతిః, అవతేః క్తిని 'జ్వరత్వర–' (౬।౪।౨౦) ఇతి వస్యోపధయాశ్చోట్। మదితి మాద్యతేర్మథ్నాతేశ్చ క్విప్। పక్షే మతుప్। ముదః, ఇగుపధాత్ కః॥౮౫॥

రేవతీశ ! సుషమా కిల నీలస్యామ్బరస్య రుచిరా తనుభాసా।

కామపాల ! భవతః కుముదావిర్భావభావితరుచేరుచితైవ॥౮౬॥

రేవేతి॥ హే రేవతీనామ్న్యా ప్రియాయా ఈశ ! తథా హే కామపాల ! (కామపూరక, కుః పృథ్వీ తస్యా ముదో హర్షస్యావిర్భావేన ప్రాదుర్భావేన భావితా సంచారితా రుచిః ప్రీతిరిచ్ఛా వా యస్య తస్య భవతః శ్రీకృష్ణస్య తనుభాసా కాయకాన్త్యా కృత్వా నీలస్యామ్బరస్య। తత్తుల్యస్యేత్యర్థః। తవ రుచిరా శోభనా, లోకానాం రుచిం ప్రీతిం దదానా వా। రేవతీశసుషమా చన్ద్రసంబన్ధినీ పరమా శోభా ఉచితైవ కిల। ఆకాశస్య చన్ద్రశోభోచితైవ। అథ చ,–

బలభద్రస్వరూపత్వాద్రేవతీశసుషమా బలభద్రస్య పరమా శోభోచితైవ। కింభూతస్య— కుః పృథ్వీ తస్యా ముదస్య(దో) హర్షస్యావిర్భావేన ప్రకటనేన భావినీ(తా) త్రిలోకానాం రుచిః ప్రీతిర్యేన। కుముదస్య చన్ద్రస్యావిర్భావేన వా। అథ చ,- రేవతీనామ్నీ ప్రియాసదృశీ। తథా- హే కామపాల) బలభద్ర ! కుః పృథ్వీ తస్యా ముదో హర్షస్యావిర్భావేన ప్రాదుర్భావేన భావితా సంచారితా రుచిః ప్రీతిరిచ్ఛా వా యస్య తస్య భవతస్తవ తనుభాసా కాయకాన్త్యా నీలస్యామ్బరస్య వస్త్రస్య రుచిం దీప్తిం రాతి దదాతి ఏవంవిధా సుషమా ఉత్కృష్టా శోభోచితా యోగ్యైవ కిల। ధవలవస్తుసంపర్కాన్నీలమతిశయేన శోభతే। అథ చ,— హే కామపాల కందర్పపోషక రేవతీశ చన్ద్ర ! కైరవవికాసస్ఫుటితకాన్తేస్తవ బిమ్బతేజసా నీలస్య నభసః పరమా శోభా యుక్తైవేతి ధ్వనిః॥౮౬॥

చతుర్భిః శ్లోకైర్బుద్ధం వర్ణయతి—

ఏకచిత్తతతిరద్వయవాదిన్నత్రయీపరిచితోఽథ బుధస్త్వమ్।

పాహి మాం విధుతకోటిచతుష్కః పఞ్చబాణవిజయీ షడభిజ్ఞః॥ ౮౭॥

ఏకేతి॥ హే అద్వయవాదిన్ ద్వైతబాహ్యఘటపటాదిభేదానామసత్యతాప్రతిపాదనేనైకస్యా జ్ఞానాకారతాయా ఏవ సత్యతాఙ్గీకారాదద్వైతవాదిన్ ! త్వం మాం పాహి। కింభూతః— ఏకైవ చిత్తతతిర్జ్ఞానసంతతిర్యస్య దీపకలికాన్యాయేన క్షణికజ్ఞానప్రవాహ ఏవైకో యస్య మతే, నతు తదతిరిక్తం కించిదప్యస్తి, తాదృశః, అత ఏవ— అద్వయవాదిన్ ఇతి యోజనా। తథా,— త్రయ్యా పరిచితో జ్ఞాతస్తాదృశో న భవసీత్యత్రయీపరిచితః। నసమాసో వా। నేతి పృథగ్వా। వేదత్రయీగమ్యోఽపి న భవసీత్యర్థః। అథ చ,— వేదత్రయ్యాం పరిచితః కృతపరిచయః వేదత్రయీ పరిచితాఽభ్యస్తా యేన తాదృశో వా న భవతి। సర్వస్య క్షణికతాఙ్గీకారాద్ధర్మాధర్మ-భోగవ్యవస్థాయా నిరాసాదనఙ్గీకృతవేదప్రామాణ్య ఇత్యర్థః। అత ఏవ బుధః పణ్డితః। న హి పణ్డితం వినా వేదాదిసర్వదూషణసమర్థాఽన్యస్య బుద్ధిః సంభవతి। అథ చ, — అత్రయీపరిచితోఽపి బుధ ఇతి విరోధాభాసః। న హి వేదత్రయమజానానస్యాపి పణ్డితత్వం సంభవతి। అథ చ,— యః పణ్డితః 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ' ఇతి మన్యమానో వేదాన్తీ స వేదత్రయీం న మన్యత ఇతి విరోధః। వేదాన్తినా హి వేదప్రామాణ్యస్య స్వీకృతత్వాత్, అథ చ,— అద్వయవాదాద్ద్విత్వసంఖ్యామపి నాఙ్గీకరోతి। స త్రిత్వసంఖ్యాం న మన్యత ఇతి యుక్తమేవేత్యర్థః। తథా,— మాధ్యమికానామపి కియన్మాత్రమతభేదేన బౌద్ధసిద్ధా (న్తా) న్తఃపాతిత్వాత్। 'న సన్నాసన్న సదసన్న చాప్యనుభయాత్మకమ్। చతుష్కోటివినిర్ముక్తం తత్త్వం మాధ్యమికా విదుః॥' ఇతి అనిర్వచనీయప్రపఞ్చవాదిత్వాద్విధుతం నిరాకృతం

సదసత్సదసద్వైలక్షణ్యలక్షణం కోటిచతుష్కం ప్రకారచతుష్టయం యేన। అథ చ,— త్రిత్వనిషేధాన్నిరస్తచతుష్టయః। తథా,— విరక్తత్వాద్ధిగమ్బరత్వాత్పఞ్చబాణః కామస్తద్విజయీ మారజిత్। అథ చ,— 'వణ శబ్దే' ఇత్యస్మాద్ఘఞి వాణః శబ్దస్తం పఞ్చసంఖ్యావాచినం 'పఞ్చ' శబ్దం న సహత ఇత్యర్థః। యో హి చతుష్టయం న సహతే స పఞ్చాపి న సహతే ఇతి యుక్తమేవేత్యర్థః। తథా,— దేశాదివ్యవహితవస్తుదర్శనమ్, దేశాదివ్యవహితశబ్దశ్రవణమ్, అతీతజన్మస్థితిస్మరణమ్, పరచిత్తజ్ఞానమ్, అవిద్యాస్మితారాగద్వేషాభి- నివేశాఖ్యపఞ్చక్లేశక్షయః, అణిమాదిసిద్ధిశ్చేతి షడభిజ్ఞా జ్ఞానప్రకారా యస్య। వేదానుసారిభిర్దైత్యైః పరాభూతా దేవా బ్రహ్మణః(హ్మాణం శరణం గతాః, బ్రహ్మణా ప్రసాదితో నారాయణో బుద్ధరూపేణావతీర్య దైత్యబుద్ధిం వేదార్థేభ్యశ్చ్యావయిత్వా బౌద్ధమతముపదిదేశ, అత స్తే దేవానాం జయ్యాః సంపన్నా ఇతి। అత ఏవచైతదీయమత- పరిభాషయై వస్తుతిరకారి। 'పరిచితాథ బుధస్త్వమ్–' ఇతి పాఠే— నేతి పదం భిత్త్వా త్వయా వేదత్రయీ న పరిచితా న స్వీకృతప్రామాణ్యా। 'అథ' విరోధే। తథాపి బుధస్త్వమిత్యర్థః। 'పరిచితాధ్వవుధః–' ఇతి పాఠే— త్రయీపరిచితానాం వైదికానాం మార్గే పణ్డితో న భవతి। అవైదికమార్గమేవ జానాన ఇత్యర్థః॥౮౭॥

తత్ర మారజయిని త్వయి సాక్షాత్కుర్వతి క్షణికతాత్మనిషేధౌ।

పుష్పవృష్టిరపతత్సురహస్తాత్పుష్పశస్త్రశరసంతతిరేవ॥౮౮॥

తత్రేతి॥ తత్ర తస్మిన్ బుద్ధావతారరూపే సౌన్దర్యాజ్జితేన్ద్రియత్వాచ్చ మారజయిని కామస్య జైత్రే త్వయి క్షణికతా సర్వం క్షణికం సత్త్వాత్, తథా,— ఆత్మనిషేధశ్చ 'సమనస్కేన్ద్రియజన్యనీలపీతాద్యాకారసవికల్పకనిర్వికల్పకవాసనోపబృంహితచిత్సంతతి రేవాత్మా, భూతాన్యేవ చేతయన్తే, మనసా సంయోగే జ్ఞానముత్పద్యతే, తస్మాద్దేహ ఏవాత్మా, నతు నిత్యోఽన్యః కశ్చిత్' ఇత్యాదిప్రకారేణ సర్వభావానాం క్షణమాత్రావస్థాయితా నైరాత్మ్యం చ స్వదర్శనోక్తం సమాధినా సాక్షాత్కుర్వతి సతి పుష్పశస్త్రస్య కామస్య శరసంతతిర్బాణపరమ్పరారూపా సురహస్తాత్పుష్పవృష్టిరేవాపతత్। అతిబలే హి శత్రౌ కరాదాయుధాని పతన్తి। కామోఽపి త్వత్తో భీతః పుష్పశరశ్చ। తథా చ తస్య కరాత్త్వద్భయేన పతితా పుష్పరూపబాణపరమ్పరా క్షణికతాత్మనిషేధౌ సాక్షాత్కుర్వతి త్వయి విషయే సురముక్తా పుష్పవృష్టిరివాపతదిత్యుత్ప్రేక్షా। కామేఽపి దేవత్వమేవ పుష్పవృష్టిమోచనే హేతుః। యో హి లోకోత్తరం వస్తు ప్రత్యక్షగోచరం కరోతి, యశ్చ కంచన విజయతే, తయోరుపరి దేవైః పుష్పవృష్టిః క్రియత ఇత్యాది జ్ఞాతవ్యమ్॥౮౮॥

తావకే హృది నిపాత్య కృతేయం మన్మథేన దృఢధైర్యతనుత్రే।
కుణ్ఠనాదతితమాం కుసుమానాం ఛత్రమిత్రముఖతైవ శరాణామ్॥౮౯॥

తావక ఇతి॥ మన్మథేన దృఢమభేద్యం ధైర్యమేవ తనుత్రం కవచం యస్య తస్మింస్తావకే హృది మనసి, అథ చ,— వక్షసి అర్థాచ్ఛరాన్నిపాత్య నితరాం దృఢాఘాతపూర్వం యథా తథా పాతయిత్వా దృఢతనుత్రత్వాదేవాతితమాం కుణ్ఠనాత్తైక్ష్ణ్యత్యాగాద్ధేతోః కుసుమరూపాణాం స్వీయశరాణాం ఛత్రం మిత్రం యేషాం తాని, ఛత్రస్య వా మిత్రాణి, ముఖాని యేషాం తేషాం భావస్తత్తా సూచీముఖతాపరిత్యాజనేన ఛత్రతుల్యవృత్తముఖేనేయం ప్రత్యక్షదృశ్యా కృతా। దృఢతనుత్రే హి పాతితో బాణః కుణ్ఠితత్వాద్వృత్తముఖో భవతి। స్మరశరాః శరత్వాత్పూర్వం సూచీముఖా ఆసన్, ఇదానీం తు ధైర్యకఞ్చుకే త్వదీయే హృది నిపత్య నితరాం కుణ్ఠనాదివ తేషాం పుష్పరూపాణాం ఛత్రాకారముఖతా జాతేత్యుత్ప్రేక్షోపమే। వికసితాని పుష్పాణి ఛత్రతుల్యాని భవన్తి। అథ చ,— ఛత్రం ఛాయాకారిత్వాత్సుఖదమేవ యథా నతు దుఃఖదమ్, తథా కామశరా అపి త్వద్ధృదయస్యానిర్వాపకా ఏవ జాతాః, నతు త్వాం జేతుమశకన్నిత్యర్థః। ఏతాదృశో జితేన్ద్రియః కోఽపి నాస్తీతి భావః। నిపాత్య, ణ్యన్తాత్క్త్వో ల్యప్॥౮౯॥

యత్తవ స్తవవిధౌ విధిరాస్యే చాతురీం చరతి తచ్చతురాస్యః।
త్వయ్యశేషవిది జాగ్రతి శర్వః సర్వవిద్ధ్రువతయా శితికణ్ఠః॥౯౦॥

యదితి॥ విధిస్తవ స్తుతివిధౌ బహుభిర్ముఖైశ్చాతురీ వైదగ్ధ్యం యద్యది చరతి ప్రాప్నోతి నానాప్రకారైర్యది త్వద్వర్ణనం కరోతి తత్తర్హ్యేవ చతురాణి వర్ణననిపుణాన్యాస్యాని యస్యైతాదృశో భవేత్, నాన్యథా। అథ చ,– త్వద్వర్ణనవిధౌ యస్మాచ్చాతురీం ప్రాప్నోతి తస్మాదేవ హేతోశ్చతురాణ్యాస్యాని యస్యేతి చతురాస్యో, న తు చత్వార్యాస్యాని యస్యేతి విగ్రహేణ చతురాస్యః। ఆస్యానాం చతుష్ట్వే సత్యపి తత్రార్థే గౌరవాభావాత్, అత్ర తు గౌరవసద్భావాత్తథైవోచ్యత ఇత్యర్థః। త్వదీయస్తుతిపరత్వాద్బ్రహ్మణో లోకత్రయేఽప్యేవం కీర్తిరజనీతి భావః। తథా,— శర్వో హరస్త్వయి బుద్ధ ఏవాశేషవిది సర్వజ్ఞే జాగ్రతి సతి సర్వవిదం సర్వజ్ఞమాత్మానం బ్రూతే స సర్వవిద్ధ్రువస్తత్తయేవ పరగుణస్యాత్మన్యారోపణేన హేతునా కలఙ్కేన శితికణ్ఠో నీలకణ్ఠః, నతు కాలకూటభక్షణేన నీలకణ్ఠః త్వత్స్పర్ధితయా లోకత్రయేఽపి మహేశస్యైవమయశో జాతమిత్యర్థః। బ్రహ్మమహేశాభ్యామపి త్వమేవ పరమపురుషః। సర్వజ్ఞ ఇతి భావః। అన్యస్యాప్యాత్మస్తుత్యా సర్వసంనిధౌ లజ్జయా మాలిన్యం భవతి। సర్వవిద్ధ్రువేతి విదుషిబ్రువేతివత్॥ ౯౦॥

శ్లోకద్వయేన కల్కినం స్తౌతి—

ధూమవత్కలయతా యుధి కాలం మ్లేచ్ఛకల్పశిఖినా కరవాలమ్।

కల్కినా దశతయం మమ కల్కం త్వం వ్యుదస్య దశమావతరేణ॥౯౧॥

ధూమవదితి॥ త్వం ధూమవత్ కాలం కరవాలం ఖడ్గం యుధి మ్లేచ్ఛైః సహ యుద్ధే కలయతా ధారయతా, మృత్యురూపం ఖడ్గం ధూమమివ ధారయతా వా, అత ఏవ మ్లేచ్ఛానాం కల్పశిఖినా ప్రలయకాలానలరూపేణ, మ్లేచ్ఛా ఇవ మ్లేచ్ఛాః పాపినస్తేషాం వా, మ్లేచ్ఛప్రాయాణాం వా, ఏవంభూతేన కల్కిసంజ్ఞేన దశమావతరేణ కృత్వా మమ దశతయ దశావయవం కల్కం పాపం వ్యుదస్య నిరాకురు। సమూలమున్మూలయేత్యర్థః। అథ చ,— యః స్వయం కల్కీ, సోఽన్యకల్కం వినాశయతీతి విరోధః। 'కల్కి' శబ్దస్య విష్ణునామత్వాత్పరిహారః। మ్లేచ్ఛకల్పశిఖినేత్యవతారప్రయోజనముక్తమ్। అదత్తస్య వస్తునః స్వయం గ్రహణమ్, యాగీయాతిరిక్తా హింసా, పరస్త్రీగమనం చ, త్రివిధం కాయికమ్। పారుష్యమ్, అనృతమ్, పైశున్యమ్, అసంబద్ధప్రలాపశ్చేతి చతుర్విధం వాచికమ్। పరద్రవ్యగ్రహణేచ్ఛా, పరానిష్టచిన్తా, వృథైవ పరేషు దోషాభిధ్యానం, చేతి త్రివిధం మానసమ్। ఇతి దశవిధం పాపమ్। చక్షుస్త్వక్శ్రోత్రఘ్రాణజిహ్వాపాణిపాదపాయూపస్థమనోజన్యం వా। దశసు మాసేషు భవత్వాద్గర్భవాసలక్షణం దుఃఖమితి వా। 'కల్కః పాపాశయే పాపే' ఇతి విశ్వః॥౯౧॥

దేహినేవ యశసా భ్రమతోర్వ్యాం పాణ్డురేణ రణరేణుభిరుచ్చైః।

విష్ణునా జనయితుర్భవతాభూన్నామ విష్ణుయశసశ్చ సదర్థమ్॥౯౨॥

దేహేనేతి॥ విష్ణుయశసస్తన్నామకస్య జనయితుః పితుః విష్ణురితి నామ భవతా చ త్వయైవ కృత్వా సదర్థం సాన్వయమభూత్। కింభూతేన భవతా— రణరేణుభిరుచ్చైః పాణ్డురేణ ధవలతరేణ; తథా,— దుష్టగవేషణార్థముర్వ్యాం భ్రమతా విష్ణునా వ్యాపకేన విష్ణుసంజ్ఞకేన చ పాణ్డురత్వాద్వ్యాపిత్వాచ్చ దేహినా శరీరధారిణా యశసేవ యశోరూపేణ విష్ణు వ్యాపకం యశో యస్య త్వయా పుత్రేణేతి యావత్। తస్య తవ పితుర్నామ సాన్వయమభూత్, జాతప్రాయమేవేతి భావిన్యపి భూతవదుపచారః। అతీతకలియుగాన్తావతారాపేక్షయాఽభూదితి నిర్దేశో వా పూర్వం తు డిత్థాదివత్తన్నామాభూత్ త్వయ్యుత్పన్నే తు తతాన్సర్థకమభూదిత్యర్థః॥౯౨॥

దత్తాత్రేయం స్తౌతి—

సన్తమద్వయమయేఽధ్వని దత్తాత్రేయమర్జునయశోర్జనబీజమ్।

నౌమి యోగజయితానఘసంజ్ఞం త్వామలర్కభవమోహతమోర్కమ్॥౬౩॥

సన్తమితి॥ అహం దత్తాత్రేయనామానం త్వాం నౌమి। కింభూతమ్— అద్వయమయేఽధ్వని అద్వైతమార్గే ఐకాత్మ్యవాదే సన్తం వర్తమానం, తథా,— అర్జునస్య కార్తవీర్యార్జునస్య యశసో యదర్జనం తస్య బీజం మూలమ్। కార్తవీర్యేణారాధితో దత్తాత్రేయస్తవ యశో లోకవ్యాపి భవిష్యతీతి వరం దత్తవాన్ 'అర్జున–' ఇతి పాఠే— అర్జునయశ ఏవార్జునో వృక్షః, తస్య బీజమ్। వృక్షస్యోత్పత్తిర్బీజాదేవ యుక్తా। అథ చ,– అర్జునం ధవలం యశో యస్యైవంవిధోఽర్జునః కార్తవీర్యస్తస్య బీజమ్। తథా,— అష్టాఙ్గయోగేన జనితోత్పాదితా పాపాదిరాహిత్యాదనఘ ఇత్యపరా సంజ్ఞా యస్య। తదా హి దేవైర్యోగబాహుల్యాదనఘేతి సంజ్ఞా కృతా। తథా అలర్కనామ్నః శత్రుధ్వజమదాలసాపుత్రస్య రాజ్ఞో భవమోహో మమతాదిరూపః సంసారమోహః స ఏవ తమోఽన్ధకారః తస్య వినాశహేతుత్వాదర్కస్తమ్। యోగమార్గోపదేశేన తస్య మోహం చిచ్ఛేదేతి పురాణకథా॥౬౩॥

ఏవం దశావతారాన్నిర్వర్ణ్య భక్త్యతిశయేన పునరపి కియతస్తానేవావతారాంస్త్రివిక్రమం హరిహరౌ బాలముకున్దం చ సంక్షేపేణ చతుర్వింశత్యా శ్లోకైర్వర్ణయతి—

భానుసూనుమనుగృహ్య జయ త్వం రామమూర్తిహతవృత్రహపుత్రః।

ఇన్ద్రనన్దనసపక్షమపి త్వాం నౌమి కృష్ణ ! -నిహతార్కతనూజమ్॥౬౪॥

భానుసూనుమితి॥ హే విష్ణో ! భానుసూనుం సూర్యపుత్రం సుగ్రీవమనుగృహ్య వాలిహృతాం తద్వధూం తారాం తస్మై దత్త్వా రాజ్యాభిషేకద్వారా కృతార్థీకృత్య రామమూర్త్యా రామావతారేణ హతో మారితో వృత్రహణః(ఘ్నః) ఇన్ద్రస్య పుత్రో వాలీ యేన స త్వం రామో జయ సర్వోత్కర్షేణ వర్తస్వ। నమస్యోఽసీత్యర్థః। తథా,— భోః కృష్ణావతార ! అహం ఇన్ద్రనన్దనస్యార్జునస్య సపక్షం మిత్రభూతమ్, అత ఏవ— నిహతో మారితోఽర్కతనూజో యేనేతి వా। యో భానుసూనుమనుగృహ్ణాతి స నిహతార్కతనూజః కథమ్ ? తథా,— యో

హతేన్ద్రపుత్రః స ఇన్ద్రపుత్రమిత్రం కథమితి విరోధార్థః 'అపి' శబ్దః।
నిగ్రాహ్యానుగ్రాహ్యయోస్తత్పుత్రయో రామకృష్ణావతారయోశ్చ భేదాత్తు విరోధపరిహారః।
ఏతాదృగ్విరుద్ధచరితత్వాద్దుర్విజ్ఞేయః పరమపురుషోఽసీతి భావః॥౯౪॥

వామనాదణుతమాదను జీయాస్త్వం త్రివిక్రమతనూభృతదిక్కః।

వీతహింసనకథాదథ బుద్ధాత్కల్కినా హతసమస్త ! నమస్తే॥౯౫॥

వామనాదితి॥ హే విష్ణో ! అణుతమాద్ హ్రస్వతమశరీరాద్వామనావతారాదను పశ్చాత్త్రివిక్రమావతారస్య తన్వా శరీరేణ త్రివిక్రమావతారరూపయా వా తన్వా భృతా వ్యాప్తా దిశో యేన స త్వం జీయాః సర్వోత్కర్షేణ వర్తస్వ। తథా,— వీతా నివృత్తా హింసనకథా ప్రాణివధవార్తాపి యస్మాత్ ఏవంభూతాద్బుద్ధావతారాత్, అథ పశ్చాత్ కల్కినా దశమావతారేణ కృత్వా హతం మారితం కలిమలదూషితం సమస్తం ప్రాణిజాతం యేన తాదృశ విష్ణో ! తే తుభ్యం నమః। యో హ్యణుతమః స ఏవ తనూభృతదిక్కో వ్యాపకదేహః కథమ్ ? తథా,— యశ్చ వీతహింసనకథః స ఏవ హతసమస్త ఇతి విరోధః, అవతారభేదేన పరిహారః। దుర్విజ్ఞేయచరితోఽసీతి భావః। వామనత్రివిక్రమౌ వర్ణితౌ॥౯౫॥

మాం త్రివిక్రమ ! పునీహి పదే తే కిం లగన్నజని రాహురుపానత్।

కిం ప్రదక్షిణనకృద్భ్రమిపాశం జామ్బవానదిత తే బలిబన్ధే॥౯౬॥

మామితి॥ హే త్రివిక్రమ ! త్వం మాం పునీహి। తథా,— గగనవ్యాపిన్యూర్ధ్వీకృతే తే పదే విష్ణుపదే లగన్ నక్షత్రమాలామధ్యవర్తీ శ్యామరూపో రాహురుపానద్ అజని కిం పాదరక్షికైవ జాతా కిమ్। ఏతావదతిమహచ్ఛరీరం ధృతమ్, యస్య చరణస్థానే గగనస్థో రాహురుపానదివ జాత ఇత్యర్థః। సాపి హి శ్యామా, చరణే చ లగతి। తథా,— ప్రదక్షిణనం ప్రదక్షిణాఖ్యం పఞ్చదశముపచారం కుర్వన్ జామ్బవాన్ ఋక్షరాజో బ్రహ్మావతారో బలినిబన్ధననిమిత్తం తే తుభ్యం భ్రమిపాశం పరిభ్రమణరూపం వలయాకారవేష్టనమేవ పాశం బన్ధనరజ్జుమేవాదిత దత్తవాన్ కిమ్ ? యో హి కంచిద్బన్ద్ధుముపక్రమతే తస్మై కేనచిత్పాశో దీయతే। యద్యపి దేవేన బలిర్వాగ్బన్ధమేవ ప్రాపితః, నతు రజ్జ్వాదిబన్ధమ్। తథాపి లోకే బద్ధ ఇతి ప్రసిద్ధివశాత్ 'బన్ధ' శబ్దచ్ఛలేన కవిః 'పాశ' శబ్దం ప్రాయుఙ్క్త। జామ్బవాన్ కిల తదా త్రివిక్రమస్య షోడశోపచారపూజామకృతేతి ప్రవాదః। అత్రాపి త్రివిక్రమో వర్ణితః। 'బన్ధే' ఇతి పాఠే తృన్నన్తాద్బన్ధేశ్చతుర్థీ 'తే' ఇత్యస్య విశేషణమ్। 'బన్ధః' ఇతి తస్మాదేవ సంబుద్ధిః॥౯౬॥

అర్ధచక్రవపుషార్జునబాహున్యోऽలునాత్పరశునాథ సహస్రమ్।

తేన కిం సకలచక్రవిలూనే బాణబాహునిచయేఽఞ్చతి చిత్రమ్॥౯౭॥

అర్ధేతి॥ యో జామదగ్న్యో భవాన్ చక్రస్యార్ధం సమో భాగస్తస్యైవ వపుః స్వరూపం యస్య తదాకారేణ పరశునా కృత్వా సహస్రమ్ అర్జునబాహూన్ శీఘ్రమేవాలునాత్ చిచ్ఛేద। తేనైవ భవతా సకలేన సుదర్శనచక్రేణ విలూనే బాణాసురస్య బాహునిచయే విషయే లోకశ్చిత్రమాశ్చర్యమఞ్చతి కిమ్, అపితు న ప్రాప్నోతి। అథ చ- కిమితి ప్రాప్నోతి, అపి తు వృథైవ తత్। యేన పూర్వమేకస్య బాహుసహస్రం ఛిన్నం తేనైవాన్యస్య బాహుసహస్రే ఛిన్నే న కించిచ్చిత్రమ్, తత్ క్లృప్తశక్తిత్వాదిత్యర్థః। యేన చార్ధేన చక్రేణ బాహుసహస్రం ఛిన్నమ్, తేనైవ సమగ్రేణ చక్రేణ బాహుసహస్రే ఛిన్నే సుతరాం న చిత్రమిత్యర్థః। పరశురామకృష్ణౌ వర్ణితౌ॥౯౭॥

పాఞ్చజన్యమధిగత్య కరేణాపాఞ్చజన్యమసురానితి వక్షి।

చేతనాః స్థ కిల పశ్యత కిం నాచేతనోఽపి మయి ముక్తవిరోధః॥౯౮॥

పాఞ్చజన్యమితి॥ హే విష్ణో! త్వం వామకరేణ పాఞ్చజన్యనామానం శఙ్ఖమధిగత్య ధృత్వా, తథా,— అపాం (జలానాం) చ జన్యముత్పాద్యం కమలం చ దక్షిణకరేణ ధృత్వాऽసురాన్దైత్యానితి వక్షీవ ప్రతివదసీత। ఇతి కిమ్— హే దైత్యాః! అచేతనోఽప్యయం శఙ్ఖో మయి ముక్తవిరోధః కిం న, అపి తు త్యక్తవిరోధ ఏవ। కిల యస్మాత్పాఞ్చజన్యత్వే సత్యపి అపాఞ్చజన్యత్వమఙ్గీకరోతి। యూయం పశ్యత, యతః సచేతనాః స్థ చైతన్యయుక్తా వర్తధ్వే, కస్మాన్మయి విషయే విరోధం కురుథేతి। అచేతనా అపి మయి విరోధం నాచరన్తి, కిముత మరణభీతాః సర్వజ్ఞాః। తస్మాన్మయి విరోధం మా స్మ కృధ్వమ్। శబ్దత ఏవ విరోధః। అర్థద్వయేన తత్పరిహారః। అథవా,— అచేతన ఏవ మయి ముక్తవిరోధః శఙ్ఖవత్। యూయం తు సచేతనాః స్థ, తస్మాన్మయి విరోధమాచరథేతి శఙ్ఖవద్భవతోऽపి యావదచేతనాన్న కుర్వే, తావద్విరోధో న త్యజ్యత ఇతి, అథవా,— అచేతనోऽపి శఙ్ఖో మయాద్యాపి న మోచ్యతే, సచేతనాస్తు శఙ్ఖాదయో భవన్తః కథం వా మయా మోచ్యేరన్। అపి తు మారయిష్యామ్యేవేతి వక్షీత్యర్థః। అధిగత్య చ అధిగత్యైవేతి వా పక్షే సంబన్ధః। అచేతనోऽపి మయి ముక్తవిరోధః కిం న పశ్యతేతి వా। అపామితి, కర్తరి 'కృత్యానామ్-' (౨।౩।౭౧) ఇతి షష్ఠీ॥౯౮॥

తావకోరసి లసద్వనమాలే శ్రీఫలద్విఫలశాఖికయేవ।

స్థీయతే కమలయా త్వదజస్రస్పర్శకణ్టకితయోత్కుచయా చ॥౯౯॥

తావకేతి॥ కమలయా లక్ష్మ్యా లసన్తీ పత్రపుష్పఫలమయీ వనమాలా యస్మింస్తస్మింస్తావకోరసి శ్రీఫలస్య బిల్వవృక్షస్య ద్విఫలశాఖికయేవ ఫలద్వయయుక్తయా హ్రస్వకోమలశాఖయేవ స్థీయతే। కింభూతయా శ్రియా— తవాజస్రమనవరతం స్పర్శ ఆశ్లేషస్తేన కణ్టకితయా సంజాతసాత్త్వికరోమాఞ్చయా, తథా— ఉత్కుచయా చోన్నతపీవరస్తనయా చ। యత్ర హి వనానాం మాలా పఙ్క్తిర్విలసతి తత్ర సకణ్టకయా ఫలసహితయా చ బిల్వశాఖయా స్థీయతే, తథాత్రాపి లసద్వనమాలత్వాద్వి- శిష్టయా లక్ష్మ్యా విశిష్టబిల్వశాఖయేవ స్థీయతే ఇత్యుపమోత్ప్రేక్షా వా। శాఖికా, అల్పత్వే హ్రస్వత్వే వా కన్॥౯౯॥

త్యజ్యతే న జలజేన కరస్తే శిక్షితుం సుభగభూయమివోచ్చైః।

ఆననం చ నయనాయితబిమ్బః సేవతే కుముదహాసకరాంశుః॥౧౦౦॥

త్యజ్యత ఇతి॥ జలజేన శఙ్ఖేన, అథ చ,— పద్మేన, తే కరః కదాచిదపి న త్యజ్యతే, సశఙ్ఖచక్రగదాపద్మత్వాత్తవేత్యర్థః। తత్రోత్ప్రేక్షతే— ఉచ్చైరత్యన్తం సుభగభూయం త్వత్కరకమలరక్తిమాదిసౌభాగ్యం శిక్షితుమివ। గురుశుశ్రూషా హి విద్యాప్రాప్తిహేతుః। తథా,— కుముదహాసకరాః కైరవవికాసకారిణోంఽశవో యస్య స చన్ద్రః నయనాయితం నేత్రమివాచరితం బిమ్బం యస్య తథాభూతః సన్ త్వదీయవామనయనీభవంశ్చన్ద్రః పరమం నిష్కలఙ్కత్వాది త్వన్ముఖసౌభాగ్యం శిక్షితుమివ త్వదాననం గురుం చ సేవతే। త్యజ్యతే సేవతే ఇతి లటా— అనయోః సౌభాగ్యం పద్మచన్ద్రయోరద్యాపి నాగతమితి సూచ్యతే। 'పాఞ్చజన్య—' (నైం ౨౧।౮౭) ఇత్యాదిశ్లోకత్రయేణ మూలప్రకృతిరేవ వర్ణితా। నయనాయితేతి ఆచారక్య (జ) జన్తాన్నిష్ఠా। 'హాసకర—' ఇతి తాచ్ఛీల్యే టః॥౧౦౦॥

యే హిరణ్యకశిపుం రిపుముచ్చై రావణం చ కురువీరచయం చ।

హన్త హన్తుమభవంస్తవ యోగాస్తే నరస్య చ హరేశ్చ జయన్తి॥౧౦౧॥

యి ఇతి॥ హే విష్ణో! యే తవ క్రమేణ నరస్య మనుష్యస్య చ హరేః సింహస్య చ। తథా,— నరస్య శ్రీరామచన్ద్రస్య, హరేః సుగ్రీవస్య। తథా,— నరస్య అర్జునస్య, హరేః శ్రీకృష్ణస్య చ। సంయోగా ఉచ్చైరధికం రిపుం హిరణ్యకశిపుం హన్తుమ్, తథా రావణం చ హన్తుమ్, తథా,— కురువీరాణాం భీష్మాదీనాం చయం చ హన్తుమభవన్। తే తవ నరస్య హరేశ్చ యోగా జయన్తి సర్వోత్కర్షేణ వర్తన్తే। హన్తాశ్చర్యమ్। అవతారత్రయమపి నరహరియోగావలమ్బనాత్। యోగః సంశ్లేషో మైత్రీ చ॥౧౦౧॥

కేయమర్ధభవతా భవతోహే మాయినా నను భవః సకలస్త్వమ్।

శేషతామపి భజన్తమశేషం వేద వేదనయనో హి జనస్త్వామ్॥౧౦౨॥

కేతి॥ హే విష్ణో! తవ ఇయం పురాణాదిషు దృశ్యమానా అర్ధం భవో మహేశో యస్య తాదృశోఽర్ధభవస్తత్తా హరిహరమూర్తితా కాప్యపూర్వాశ్చర్యకారిణీ మాయినా భవతా ఊహే (ఊఢా)। ముఖాత్ప్రభృతి చరణపర్యన్తం శ్యామత్వాదితత్తదసాధారణచిహ్నయుక్తతార్ధస్య, అర్ధస్య చ ధవలత్వాద్యసాధారణచిహ్నయుక్తతా, ఏతాదృశీ లోకోత్తరా తవ మాయాశ్చర్యకారిణీత్యర్థః। అథ చ,— కేయమ్, అపి త్వనుచితైవ। నను అహొూ యస్మాత్త్వం సకలః సమగ్రో భవో మహేశః, అథ చ,— చన్ద్రకలాసహితో యో మహేశః స్వతన్త్రమూర్తిః స త్వమేవ। తథా చ సకలభవరూపస్యార్ధభవరూపతా విరోధాదయుక్తా। ఆశ్చర్యకారిత్వేఽప్యయమేవ హేతుః। హరిహరాత్మకతా చావతారాన్తరమిత్య- వతారభేదేన తు విరోధపరిహారః। భవతేయమర్ధభవతా కా ఊహే ఊఢేత్యర్థ ఇతి వా। అథ చ,— తవేయమర్ధసంసారతా కా, అపి తు— విరుద్ధా చిత్రరూపా వా। యతః—సమగ్రః కలాభిరవయవైః సహ వర్తమానశ్చ సంసార ఉత్పత్తిధర్మా త్వమేవేతి వా। హి యస్మాద్వేదా ఏవ నయనాని యస్య సకలవేదార్థనిశ్చయదృఢప్రత్యయో జనో లోకస్త్వాం శేషతామేకదేశభూతతాం పృథగ్భూతతాం భజన్తమపి అశేషం చరాచరజగద్రూపం చ వేద జానాతి। 'సర్వం విష్ణుమయం జగత్' ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతిభిస్తవ చరాచరరూపత్వ- ప్రతిపాదనాత్త్వయి సకలభవత్వం యుక్తమేవేత్యర్థః। కిం పునర్హరిహరాదివిచిత్రరూపధారణమ్। అథ చ,— శేషోఽపి విష్ణోరేవ మూర్తిరనన్తతాం భజతి, స ఏవ కథమశేషోఽనన్తో న భవతీతి చ విరోధః। వ్యాఖ్యాన్తరేణ తత్పరిహారః॥౧౦౨॥

ప్రాగ్బవైరుదగుదగ్బవగుమ్ఫాన్ముక్తియుక్తివిహతావిహ తావత్।

నాపరః స్ఫురతి కస్యచనాపి త్వత్సమాధిమవధూయ సమాధిః॥౧౦౩॥

ప్రాగ్భవేతి॥ ప్రాగ్భవేః ప్రాక్తనైః పూర్వజన్మోపార్జితైః కర్మభిర్హేతుభిరుదగుదగ్భవస్యోత్తరోత్తరస్య సంసారస్య జన్మనో వా గుమ్ఫ్యాగ్రథనాద్ధేతోః 'ఆత్యన్తికీ దుఃఖనివృత్తిః, అవిద్యాస్తమయో (వా) మోక్షః' ఇత్యేవంలక్షణాయా ముక్తేర్యుక్తిర్యోగః। ప్రాప్తిరితి యావత్। తస్యా విహతావనేకజన్మసు తత్తత్సుకృతదుష్కృతరూపకర్మార్జ- నాన్మూలసద్భావాత్సంసారానివృత్తౌ కథం నామ ముక్తిః సంభవతీత్యాదిభిర్యుక్తిభిరనుపపద్యమానతాయాం తావన్నిశ్చయేన సత్యామిహైవం పూర్వపక్షే విషయే కస్యచనాపి వాదినస్త్వయి సమాధిశ్చిత్తైకాగ్ర్యం ధ్యానం సంతతానుచిన్తనమవధూయ పరిహృత్యాపరోఽన్యః సమాధిః పరిహారః సిద్ధాన్తరూపో న స్ఫురతి ప్రకాశతే। ఉక్తరీత్యా యద్యపి ముక్తివిహతిస్తథాపి తవ ధ్యానాదిద్వారా ప్రాప్తపరమాత్మరూపసాక్షాత్కారేణైవ ప్రాచీనతత్తజ్జన్మార్జితకర్మణాం సమున్మూలనాదిదానీ- మన్యకర్మారమ్భే ప్రారబ్ధకర్మణాం భోగాదేవ క్షయాన్నైష్కర్మ్యే సంపన్నే యుక్తిర్యుజ్యత ఏవేతి సర్వేషామపి వాదినాం త్వత్సమాధిరేవ సిద్ధాన్త ఇత్యర్థః। ముక్తిహేతుస్త్వమేవేతి భావః। న తావత్స్ఫురతీతి వా॥౧౦౩॥

ఊర్ధ్వదిక్కదలనాం ద్విరకార్షీః కిం తనుం హరిహరీభవనాయ।

కిం చ తిర్యగభినో నృహరిత్వే కః స్వతన్త్రమను నన్వనుయోగః॥౧౦౪॥

ఊర్ధ్వేతి॥ హే విష్ణో! త్వం హరిహరీభవనాయ హరేర్హరస్యాపి భవనాయ హరిహరమూర్తిభవితుమూర్ధ్వా దిక్ యస్మిన్దలనే తదూర్ధ్వదిక్కమేవంభూతం దలనం విభాగో యస్యాస్తాదృశీం తనుం ద్విఃప్రకారాం కిమకార్షీః? హరిహరమూర్తౌ చరణాదికమూర్ధ్వపర్యన్తం తత్తద్విసదృశవర్ణాదిధారణాదధోభాగమారభ్యోర్ధ్వభాగపర్యన్తం కిమకార్షీః? నృహరిత్వ ఇవ తిర్యగ్విభాగామేవ కిమితి నాకార్షీరిత్యర్థః। చరణాదేవారభ్య దేవతావర్ణనస్య కర్తుం యుక్తత్వాదూర్ధ్వదిక్కేత్యుక్తమ్। యది చ హరిహరత్వే తనుమూర్ధ్వదిక్కవిభాగామకార్షీస్తర్హి నృహరిత్వే నరహరీభవితుం తనుం తిర్యగ్యథా తథా కిమితి అభినః విభక్తవానసి? కణ్ఠాదధోభాగే నరత్వేన, ఊర్ధ్వభాగే సింహత్వేనైవ తిర్యగ్దిక్కవిభాగం కిమిత్యకార్షీః? హరిహరత్వ ఇవోర్ధ్వదిక్కవిభాగమేవ కిమితి నాకార్షీరిత్యర్థః। ఏవమాక్షేపద్వయం స్వయమేవ పరిహరతి— నను విష్ణో! స్వతన్త్రం త్వామను ప్రతి అనుయోగః ప్రశ్నః కః? అపి తు— న యుక్తోఽయం ప్రశ్నద్వారక ఆక్షేపః। సమర్థో హి స్వేచ్ఛయా యత్కించిత్కరోతి, పరం కిమర్థమేవం కరోషీత్యాక్షేపార్హః స న భవతీత్యర్థః। 'న ఖలు పరతన్త్రాః ప్రభుధియః' ఇతి న్యాయేన స్వేచ్ఛామాత్రేణ తథా తథా రూపం కరోషీతి భావః। అత్ర హరిహర–నరహరివర్ణనమ్। ఊర్ధ్వదిక్కేతి బహువ్రీహౌ కప్॥౧౦౪॥

ఆప్తకామ ! సృజసి త్రిజగత్కిం కిం భినత్సి యది నిర్మితమేవ।

పాసి చేదమవతీర్య ముహుః కిం స్వాత్మనాపి యదవశ్యవినాశ్యమ్॥ ౧౦౫॥

ఆప్తేతి॥ హే ఆప్తకామ అవాప్తసకలాభిలాష విష్ణో ! త్వం త్రిజగత్ కిం సృజసి ? యదీదం నిర్మితమేవ, తర్హి నిష్ప్రయోజనమేవ కిం భినత్సి ? యది చేదం స్వయమాత్మనాపి నిశ్చయేన సంహరణీయమేవ తర్హి ముహుర్వారంవారం తేన తేన ప్రకారేణావతీర్య జన్మాదిక్లేశమనుభూయేదం జగత్ కిమర్థం పాసి చ ? యదవశ్యం వినాశ్యమ్, తత్కోఽపి న హి స్వాత్మనా స్వయమేవ పాలయతి। ప్రయోజనాభావాత్ సృష్టిపాలనసంహారాన్కిమర్థం కరోషీత్యర్థః। అత్రాపి 'కః స్వతన్త్రమ్—' (నైం ౨౧।౧౦౪) ఇత్యాదిః పూర్వ ఏవ పరిహారః। బ్రహ్మాదిరూపస్త్వమేవేతి భావః। ఇష్టప్రాప్తిరనిష్టనివృత్తిశ్చేతి ద్వయం ప్రయోజనం సర్వస్య। తతశ్చ— ఇష్టప్రాప్తావనిష్టనివృత్తేరన్తర్భావం మన్యమానః శ్రీహర్షః 'ఆప్తకామ' ఇత్యేవ సంబుద్ధిమకృతేతి జ్ఞేయమ్॥౧౦౫॥

జాహ్నవీజలజకౌస్తుభచన్ద్రాన్పాదపాణిహృదయేక్షణవృత్తీన్।

ఉత్థితాబ్ధిసలిలాత్త్వయి లోలా కిం స్థితా పరిచితాన్పరిచిన్త్య॥౧౦౬॥

జాహ్నవీతి॥ అబ్ధిసలిలాత్ ఉత్థితా నిర్గతా లోలా స్వభావతశ్చపలాపి లక్ష్మీః యథాక్రమం జాహ్నవీ చ జలజం పాఞ్చజన్యశ్చ కౌస్తుభశ్చ చన్ద్రస్య తాన్ పాదే పాణౌ హృదయే ఈక్షణే వామనేత్రే చ వృత్తిరవస్థానం యేషామేవంభూతాన్పరిచితాన్ సముద్రైకాశ్రయతయా సహవాస-సంజాతస్నేహాన్ సుహృదస్త్వయి విష్ణౌ పరిచిన్త్య విచార్య దృష్ట్వైవ త్వయి స్థితా కిమ్ ? చాఞ్చల్యం పరిత్యజ్య త్వయి నిత్యావస్థితిరభూత్ కిమ్ ? జాహ్నవ్యాదయో లక్ష్మీశ్చ తవ సేవాం కుర్వన్తి, ఏతాదృశః పరమపురుషోఽసీతి భావః॥౧౦౬॥

వస్తు వాస్తు ఘటతే న భిదానా యౌక్తనైకవిధబాధవిరోధైః।

తత్త్వదీహితవిజృమ్భితతత్తద్భేదమేతదితి తత్త్వనిరుక్తిః॥ ౧౦౭॥

వస్త్వితి॥ హే విష్ణో ! ఘటపటాదివస్తుజాతం యౌక్తైర్యుక్తిసంబన్ధిభిర్యుక్తికృతైర్వ్యాఘాతైర్నైకవిధైర్బహుప్రకారైర్బాధైః సాధారణదూషణైః, తథా,— విరోధైర్బ్రహ్మాద్వైతప్రతిపాదకసర్వోపనిషద్వాక్యవైపరీత్యరూపైరసాధారణదూషణైః,

యద్వా,— నైకవిధాన్ భిన్నాన్ ఘటపటాదీన్ బాధన్తే ఇతి నైకవిధబాధాస్తథాభూతైర్విరోధైర్హేతుభిరిదమస్మాద్భిన్నమిత్యేవం విశేషణత్వేన ప్రతీయమానానాం భిదానా వాస్తు ఆధారో (వస్తు పదార్థో) న ఘటతే న ప్రయుజ్యతే। కింత్వభిన్నం బ్రహ్మాద్వైతమేవ ఘటత ఇత్యర్థః। తర్హి భేదప్రతీతేః కా గతిరిత్యత ఆహ— తదితి। తస్మాదుక్తహేతుభిర్భేదస్తద్విశిష్టం వస్తు వా న ఘటతే తస్మాదనిర్వాచ్యానాద్యవిద్యారూపేణ త్వదీహితేన, అనిర్వచనీయత్వాదినాతిప్రసిద్ధేన త్వదీహితేన వా కరణేన కర్తృణా వా విజృమ్భితః ప్రకటీభూతః కృతో వాఽవిద్యమానోఽప్యారోప్యత్వేన ప్రత్యాయితః స స ఘటాదిరూపో భేదో యస్య తాదృశమేతద్వస్తుజాతమిత్యేవం తత్త్వస్య ప్రామాణికస్యార్థస్య నిరుక్తిర్నిర్వచనం నిశ్చితోక్తిః। అభేదదర్శనోక్తయుక్తిశతబాధాత్తత్త్వశ్రుతివిరోధాచ్చ తత్త్వతో వస్తుభేదాభావే ప్రతిభాసమానస్య చ భేదస్య ద్విచన్ద్రబుద్ధివదప్రామాణికత్వే సకలమిదం జగదభిన్నమితి శ్రవణమననాదిక్రమేణ సంజాతభవత్సాక్షాత్కారస్య సచ్చిదానన్దఘనస్త్వమేకః, నతు త్వదతిరిక్తం కించిదితి బోధః సముదేతీతి తత్త్వనిర్ణయ ఇతి భావః। ఏతేన 'తత్త్వమసి' (ఛాం౦ ౬।౮।౭) ఇత్యాద్యుపనిషదర్థోఽపి సంగృహీత ఇతి జ్ఞేయమ్। యౌక్తేతి సంబన్ధేఽణ్। యుక్త్యన్తరం గ్రన్థాన్తరాత్సుధియా బోద్ధవ్యమ్। విస్తరభయాదత్ర న లిఖితమ్॥౧౦౭॥

వస్తు విశ్వముదరే తవ దృష్ట్వా బాహ్యవత్కిల మృకణ్డుతనూజః।

స్వం విమిశ్రముభయం న వివిఞ్చన్నిర్యయౌ స కతమస్త్వమవైషి॥ ౧౦౮॥

వస్త్వితి॥ 'కిల' ఇత్యాగమే। హే విష్ణో! మృకణ్డుతనూజో మార్కణ్డేయః బాహ్యవత్ బాహ్యే త్రిజగతి యథా వర్తతే తథైవ తవోదరే వర్తమానం విశ్వం త్రైలోక్యసంబన్ధి ఘటపటాది సర్వం వస్తు దృష్ట్వా విశేషేణ మిశ్రమేకత్రైవోదరే ద్వయోరపి స్థితత్వాదవివిక్తముభయం పూర్వం బహిరన్తశ్చ వర్తమానత్వాద్ద్వివిధం స్వమాత్మానం న వివిఞ్చన్ అనిశ్చిన్వన్ 'బహిశ్చరో యోఽహముదరం ప్రవిష్టః స కః, యశ్చ పూర్వమేవోదరే వర్తతే స కః' ఇతి భవన్మాయోపబృంహితత్వాద్విశేషేణాజానన్ స కతమో ద్వయోరన్తర్బహిశ్చరయోర్మధ్యే క ఇతి వివేక్తుమశక్నువన్ నిర్యయౌ। మాయాబాలకో భవన్నిశ్వాసేన సహోదరం ప్రవేశ్య తత్ర చ లోకత్రయం ప్రదర్శ్య మార్కణ్డేయస్తస్య వక్త్రాచ్చనైర్వినిర్గ (మి) తః స కతమ ఇతి త్వమేవావైషి జానీషే, నాన్య ఇత్యర్థః। అయమితిహాసో హరివంశాదవసేయ ఇత్యలమ్। బాలముకున్దరూపోఽపి త్వమేవాసీతి భావః। యద్వా,– యస్య తవోదరే బాహ్యం సర్వం వస్తు దృష్ట్వా మార్కణ్డేయో జఠరస్థేన స్వేనైవ విమిశ్రముభయం స్వమజానన్సన్నిర్యయౌ స కతమోఽనేకేష్వవతారేషు మధ్యే స కో వా విశిష్టస్తవావతార ఇతి త్వమేవ జానీషే, నాన్యః

కశ్చిత్త్వాం జానాతి స్వప్రకాశత్వాదిత్యర్థ ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్। అత్ర బహుజాతిపరిప్రశ్నవిషయత్వాదుతమచ్॥౧౦౮॥

బ్రహ్మణోఽస్తు తవ శక్తిలతాయాం మూర్ధ్ని విశ్వమథ పత్యురహీనామ్।

బాలతాం కలయతో జఠరే వా సర్వథాసి జగతామవలమ్బః॥౧౦౯॥

బ్రహ్మణ ఇతి॥ భో విష్ణో! స్థావరజఙ్గమాత్మకం విశ్వం బ్రహ్మణః పరమాత్మస్వరూపస్య తవ శక్తిరూపాయాం సామర్థ్యరూపాయాం లతాయాం సృష్టేః ప్రాక్ అస్తు వర్తతామ్। 'సృష్టేః ప్రాగమూర్తే బ్రహ్మణి విశ్వం లీయతే' ఇతి పురాణోక్తేః। తథా చ త్వన్మాయాలతాయాం విశ్వం వర్తతే అథ సృష్ట్యనన్తరం సృష్టం విశ్వం త్వదంశస్య అహీనాం పత్యుః శేషస్య మూర్ధ్ని వర్తతామ్। ప్రలయే చ సంహారార్థం బాలతాం మాయాశిశుత్వం కలయతోఽఙ్గీకుర్వతస్తవైవ జఠరే చాస్తు సమస్తమాస్తామిత్యేవ సర్వథా సర్వప్రకారేణ త్వం జగతామవలమ్బోఽసి। 'వా' సముచ్చయార్థః। ఏతేన సృష్టిస్థితిలయకర్తా త్వమేవేతి సూచితమ్। 'అస్తి' ఇత్యపి క్వచిత్పాఠః॥౧౦౯॥

ధర్మబీజసలిలా సరిదఙ్ఘ్రావర్థమూలమురసి స్ఫురతి శ్రీః।

కామదైవతమపి ప్రసవస్తే బ్రహ్మ ముక్తిదమసి స్వయమేవ॥౧౧౦॥

ధర్మేతి॥ హే విష్ణో! ధర్మస్య ప్రథమపురుషార్థస్య బీజం ప్రరోహకారణం సలిలం యస్యాః సా సరిద్గఙ్గా తవాఙ్ఘ్రౌ చరణే స్ఫురతి శోభతే। తథా,— అర్థస్య ద్వితీయపురుషార్థస్య మూలమాదికారణం శ్రీస్తవోరసి స్ఫురతి। తథా,— కామరూపం దైవతం కామరూపస్తృతీయపురుషార్థోఽపి తే ప్రసవః కృష్ణరూపస్య తవ ప్రద్యుమ్నరూపతయా పుత్ర ఏవ। సోఽపి పుత్రత్వాదదధీన ఏవేత్యర్థః। తథా,— ముక్తిదం చతుర్థపురుషార్థభూతమోక్షదానసమర్థం బ్రహ్మ పరమాత్మరూపం స్వయమేవ స్వరూపేణైవ త్వం భాసి। చతుర్విధపురుషార్థహేతుతయా ధర్మార్థకామమోక్షార్థినాం త్వదుపాసనైవోచితేతి భావః॥౧౧౦॥

ఇదానీం కతిచిద్భిః శ్లోకైర్భగవన్నామసంకీర్తనమాహాత్మ్యం వర్ణయతి—

లీలయాపి తవ నామ జనా యే గృహ్ణతే నరకనాశకరస్య।

తేభ్య ఏవ నరకైరుచితా భీస్తే తు బిభ్యతు కథం నరకేభ్యః॥౧౧౧॥

లీలయేతి॥ హే విష్ణో! యే జనా నరకస్య భౌమాసురస్య నాశకరస్తస్య, అథ చ,— పుణ్యశ్లోకత్వాన్నిరయనాశకారిణస్తవ నామ రామ, విష్ణో, ఇత్యాది సంజ్ఞా సఙ్కేతపరిహాసాదిప్రసఙ్గాన్తరరూపయా లీలయా విలాసమాత్రేణాపి గృహ్ణతే ఉచ్చారయన్తి తేభ్య ఏవ త్వన్నామగ్రాహిభ్యో నరేభ్య ఏవ సకాశాత్ పాతకియాతనాస్థానభూతైర్మహారౌరవాదినరకైర్భీస్తత్కర్తృకా తదధికరణికా వా భీతిరుచితా యోగ్యా। తేభ్య ఏవ తైర్భయం ప్రాప్తుముచితమిత్యర్థః। తే తు నరకనాశకారిభవన్నామగ్రాహిణః క్షీణపాపా నరాః పునః కథం నామ బిభ్యతు భయం ప్రాప్నువన్తు, అపి తు న కథంచిత్। తదుక్తం శ్రీభాగవతే— 'సాఙ్కేత్య పారిహాస్యం వా స్తోభం హేలనమేవ వా। వైకుణ్ఠనామగ్రహణమశేషాపహరం విదుః॥' ఇతి। లీలయాపీతి 'అపి'శబ్దేన యే తు బుద్ధిపూర్వం భవన్నామజపమేవ కుర్వన్తి తేభ్యో నరకా బిభ్యతీతి కిము వక్తవ్యమితి సూచితమ్। నరకైర్భీరితి 'కర్తృకర్మణోః కృతి' (౨।౩।౬౫) ఇతి షష్ఠీప్రాప్తావపి సంపదాదిత్వాత్క్విపః స్త్ర్యధికారవిహితత్వాత్స్త్రీప్రత్యయత్వే 'శేషే స్త్రీప్రత్యయే వా' ఇతి వార్తికాత్పక్షే 'కర్తృకరణయోః–' (౨।౩।౧౮) ఇతి తృతీయా॥౧౧౧॥

మృత్యుహేతుషు న వజ్రనిపాతాద్భీతిమర్హతి జనస్త్వయి భక్తః।

యత్తదోచ్చరతి వైష్ణవకణ్ఠాన్నిష్ప్రయత్నమపి నామ తవ ద్రాక్॥౧౧౨॥

మృత్యుహేతుష్వితి॥ హే విష్ణో! త్వయి విషయే భక్తో జనః అనేకేషు మృత్యుహేతుషు మధ్యే వజ్రనిపాతరూపాన్మృత్యుకారణాత్సకాశాద్భీతిం నార్హతి భయం ప్రాప్తుం యోగ్యో న భవతి। యద్యస్మాత్కారణాత్తదా వజ్రపాతసమయే తస్య వైష్ణవస్య కణ్ఠాన్నిష్ప్రయత్నం నిరన్తరహరిస్మరణాభ్యాసబలేన తస్మిన్కాలే విశిష్టముద్యమం వినాపి తవ శ్రీరామకృష్ణాదినామ ద్రాక్ శీఘ్రముచ్చరతి నిర్గచ్ఛతి। వజ్రనిపాతాన్మరణే సంజాతేఽపి తస్మిన్సమయే ఉక్తరీత్యా నామోచ్చారణసద్భావాత్తావన్మాత్రేణ మోక్షప్రాప్తేః పునర్జన్మాభావాన్మృత్యోర్భయం వైష్ణవస్య నాస్తీతి భావః। మృత్యుహేతుషు మధ్యేఽన్యాపేక్షయా దారుణాన్మృత్యుహేతోర్వజ్రనిపాతాదపి సకాశాద్వైష్ణవో భయం నార్హతి, అన్యేభ్యో నార్హతీతి కిం వాచ్యమిత్యర్థః। తస్మాన్మృత్యుసమయే వైష్ణవకణ్ఠాన్నిష్ప్రయత్నమపి తవ నామ ద్రాఙ్నిర్గచ్ఛతి। వ్యాఘ్రాద్యనేకమృత్యుహేతుషు హరిస్మరణాదేవ మృత్యుభయం

నాస్తీతి జ్ఞాతవ్యమ్। ఉచ్చరతి, సకర్మకత్వాభావాత్ 'ఉదశ్చరః సకర్మకాత్ ' (౧।౩।౫౩) ఇతి న తఙ్॥౧౧౨॥

అథ స్మరణమాహాత్మ్యమాహ—

సర్వథాపి శుచిని క్రియమాణే మన్దిరోదర ఇవావకరా యే।
ఉద్భవన్తి భవినాం హృది తేషాం శోధనీ భవదనుస్మృతిధారా॥౧౧౩॥

సర్వథేతి॥ హే విష్ణో! సర్వథా మనోవాక్కాయనియమనాద్యనేకప్రకారైర్నిర్ధూతపాపతయా శుచిని శుద్ధే, బ్రహ్మార్పితఫలత్వేన బన్ధకకర్మరహితే వా క్రియమాణేఽపి భవినాం సంసారిణాం హృది మనసి యేఽజ్ఞానప్రమాదకృతా అవకరా రాగాదిదోషా ఉద్భవన్తి తేషాం దోషాణాం భవతోఽనుస్మృతిర్ధ్యానం తస్యా ధారా పరమ్పరా శోధనీ ప్రక్షాలనహేతుః, నాన్యః కశ్చిత్। కస్మిన్నివ— మన్దిరోదరే గృహమధ్య ఇవ। యథా పునఃపునర్మార్జనేన విరజస్యే క్రియమాణే గృహమధ్యే యే తృణరజఃపుఞ్జా నవా నవా ఉద్భవన్తి తేషాం శోధనీ సంమార్జనీ భవతి తథేత్యర్థః। భవదనుస్మృతిరేవ చిత్తశుద్ధిసంపాదనద్వారా నైష్కర్మ్యసంపాదనేన మోక్షహేతురితి భావః। 'భువి' ఇతి పాఠే— చేతస్యేవ భువి స్థానే ఇత్యర్థః। 'సంమార్జనీ శోధనీ స్యాత్సంకరోఽవకరస్తయా। క్షిప్తే' ఇత్యమరః॥౧౧౩॥

పునరపి నామాన్తరాపేక్షయా రామనామ్నో మాహాత్మ్యమాహ—

అస్మదాద్యవిషయేఽపి విశేషే రామనామ తవ ధామ గుణానామ్।
అన్వబన్ధి భవతైవ తు కస్మాదన్యథా నను జనుస్త్రితయేఽపి॥ ౧౧౪॥

అస్మదితి॥ అత్రైతే గుణాః సన్తీతి విశేషాకారేణ విశేషేఽస్మదాదీనామజ్ఞానామవిషయే బుద్ధ్యగోచరే సత్యపి తవ సహస్రనామసు మధ్యే రామేతి నామ గుణానాం ధామ స్థానమ్। యద్వా,— హే రామ! తవ నామ గుణానాం స్థానమ్। అజ్ఞాతేఽపి విశేషే కుత ఏతన్నిర్ణీతమిత్యాశఙ్క్యార్థాపత్తిం ప్రమాణయతి — అన్యథా తు పునర్యద్యేవం న స్యాత్తర్హి నను జనుస్రితయేఽపి జామదగ్న్య– దాశరథి- బలభద్రరూపజన్మత్రయేఽపి భవతైవ కస్మాద్ధేతోరాగ్రహేణ పౌనఃపున్యేన వా రామేత్యేవ నామ అన్వబన్ధి అఙ్గీకృతమ్ ?

అనేకజన్మస్వేతస్య త్వయైవ స్వీకారాత్తవాప్యేతత్ప్రియతమమితి జ్ఞాయతే। తస్మాద్రామనామ గుణగణస్థానమిత్యర్థాపత్తిః। తథా చ శివేనాపి 'రామ రామేతి రామేతి–' (రామం శ్లో౦ ౩౮) ఇత్యాది పార్వతీం ప్రత్యుక్తమ్॥౧౧౪॥

భక్తిభాజమనుగృహ్య దృశా మాం భాస్కరేణ కురు వీతతమస్కమ్।

అర్పితేన మమ నాథ ! న తాపం లోచనేన విధునా విధునాసి॥౧౧౫॥

భక్తీతి॥ హే నాథ ! త్వం భాస్కరేణ సూర్యరూపయా దక్షిణదృశా త్వయి భక్తిభాజం మామనుగృహ్య మయి ప్రసాదదృష్టిపాతం కృత్వా వీతతమస్కం గతాజ్ఞానం కురు। ప్రసాదదృష్టిపాతాన్మమ సకలామప్యవిద్యాం వినాశయేత్యర్థః। సూర్యేణ చ తిమిరం నిరస్యతే తథా మయి అర్పితేన ప్రసాదనిహితేన విధునా చన్ద్రరూపేణ వామలోచనేన కృత్వా మమ త్రివిధమపి తాపం న విధునాసి న దూరీకరోషి, అపి తు నిరాకుర్వితి కాకుః। చన్ద్రేణ చ శీతత్వాత్తాపశాన్తిః క్రియతే। ఏవం స్తువన్తం మాం ప్రసాదదృష్ట్యా విలోక్య కృతార్థీకుర్వితి భావః॥౧౧౫॥

లఙ్ఘ్యన్నహరహర్భవదాజ్ఞామస్మి హా విధినిషేధమయీం యః।

దుర్లభం స తపసాపి గిరైవ త్వత్ప్రసాదమహమిచ్ఛురలజ్జః॥౧౧౬॥

లఙ్ఘయన్నితి॥ హే స్వామిన్ ! యోఽహం 'సంధ్యావన్దనాది కుర్యాత్' ఇతి విధిః, 'బ్రహ్మహననాది న కుర్యాత్' ఇతి నిషేధః, తన్మయీం తద్రూపాం భవదాజ్ఞాం 'శ్రుతిస్మృతీ మమైవాజ్ఞే' ఇతి వచనాచ్ఛ్రుతిస్మృతిరూపామహరహః ప్రతిదినం లఙ్ఘ్యన్నతిక్రామన్ యత్ కర్తవ్యతయా త్వయోపదిష్టం తన్న కరోమి, యచ్చ న కర్తవ్యమిత్యుపదిష్టం తత్కరోమ్యేవేతి త్వదాజ్ఞాం లఙ్ఘ్యన్సన్ అస్మి వర్తే। హా కష్టమనుచితకారీ। సోఽహం మహీయసాపి తపసా దుర్లభం త్వత్ప్రసాదమిచ్ఛుః 'ప్రసీద' ఇతి గిరైవ ప్రార్థయమానః సన్నలజ్జో నిర్లజ్జోఽస్మి। యో హి ఏకదాపి ప్రభోరాజ్ఞాం కరోతి సోఽపి కథంచిత్స్వామిప్రసాదం లభతే। యస్తు కదాపి స్వామ్యాజ్ఞాం న కరోతి స దణ్డ్యోఽపి వాఙ్మాత్రేణ ప్రసాదమిచ్ఛన్నిర్లజ్జ ఏవ, ప్రసీదేతి భావః। త్వత్ప్రసాదమితి, 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౧౧౬॥

విశ్వరూప ! కృతవిశ్వ ! కియత్తే వైభవాద్భుతమణౌ హృది కుర్వే।

హేమ నహ్యతి కియన్నిజచీరే కాఞ్చనాద్రిమధిగత్య దరిద్రః॥౧౧౭॥

విశ్వేతి॥ హే విశ్వరూప స్థావరజఙ్గమాత్మక! తథా,— కృతవిశ్వ స్థావరజఙ్గమకారిన్ విష్ణో! అహం తే తవ వైభవాద్భుతం సామర్థ్యాతిశయజన్యం తద్రూపం వాశ్చర్యమణౌ పరమాణురూపే హృది మనసి కియత్ కింపరిమాణం కుర్వే। అపి తు— ఆధారస్యాల్పీయస్త్వాత్, ఆధేయస్య చ మహీయస్త్వాత్సర్వం వైభవాద్భుతమణౌ హృది ధారయితుం న శక్నోమీత్యర్థః। యద్యపి తే సామర్థ్యం మహత్, తథాపి కియదల్పమేవ ధారయామీతి వా। యుక్తమేతత్। యస్మాద్దరిద్రోఽకించనో జనః కాఞ్చనాద్రిం సుమేరుమధిగత్య ప్రాప్య స్ఫురదురుసువర్ణగ్రహణాభిలాషోఽపి సన్ శతధా శకలీభూతేఽత్యన్తజీర్ణే నిజచీరే స్వీయే వస్త్రే కియత్కింపరిమాణం హేమ నహ్యతి బధ్నాతి, అపి త్వల్పమేవ గ్రన్థౌ బధ్నాత్యసామర్థ్యాత్, తథా సకలగుణవర్ణనాభిలాషే సత్యపి సామర్థ్యాభావాత్కియన్మాత్రగుణవర్ణనా కృతేతి భావః। ఇతి స్తుత్యుపసంహారః॥౧౧౭॥

ఇత్యుదీర్య స హరిం ప్రతి సంప్రజ్ఞాతవాసితతమః సమపాది।

భావనాబలవిలోకితవిష్ణౌ ప్రీతిభక్తిసదృశాని చరిష్ణుః॥౧౧౮॥

ఇతీతి॥ స నలః హరిం ప్రతి ఇత్యుక్తప్రకారేణోదీర్య ప్రసాదం సంప్రార్థ్య ద్వివిధసమాధిమధ్యే సంప్రజ్ఞాతాఖ్యేన సమాధినా తత్ర వాసితతమః అతితరాం సంభావితమనాస్తదేకతానః సమపాది జాతః। అత ఏవ భావనాబలేన సంప్రజ్ఞాతధ్యానబలేన విలోకితే సాక్షాత్కృతే విష్ణో విషయే ప్రీతేః సహజప్రేమ్ణః భక్తేశ్చ సదృశాని యోగ్యాని కర్మాణి ఆనన్దబాష్పగీతనృత్యాదీని చరితుం కర్తుం శీలమస్య సః। తదుక్తం శ్రీభాగవతే— 'శృణ్వన్సుభద్రాణి రథాఙ్గపాణేర్జన్మాని కర్మాణి చ యాని లోకే। గీతాని నామాని తదర్థకాని గాయన్విలజ్జో విచరేదసఙ్గః॥' ఇతి। ఏవం సంప్రార్థ్య ప్రతిమాదిసాకారధ్యానేన విష్ణుం సాక్షాదకృతేతి భావః। 'విష్ణుః' ఇతి పాఠే— భావనాబలేన విలోకితో విష్ణుర్యేన సః। అత ఏవ— ప్రీతిభక్తిసదృశాని చరిష్ణుః। ఏకపద్యే— విష్ణుప్రీత్యర్థం భక్తియోగ్యాన్యుపహారాదీని। ధ్యానసమాధిర్ద్వివిధః— సంప్రజ్ఞాతోఽసంప్రజ్ఞాతశ్చ। తత్ర ధ్యేయధ్యాతృభావయుక్తసాకారధ్యానసమాధిః సంప్రజ్ఞాతః, సంవిత్సంవేద్యవిలోపేన నిరాకారస్వప్రకాశపరమానన్దలక్షణాత్మసామ్రాజ్యధ్యానసమాధిరసంప్రజ్ఞాత ఇతి యోగశాస్త్రమ్॥౧౧౮॥

విప్రపాణిషు భృశం వసువర్షీ పాత్రసాత్కృతపితృక్రతుకవ్యః।

శ్రేయసా హరిహరం పరిపూజ్య ప్రహ్వ ఏష శరణం ప్రవివేశ॥౧౧౯॥

విప్రేతి॥ ఏష నలః ప్రహ్వః సన్ శరణం భోజనగృహం ప్రవివేశ। నమ్రత్వం గృహప్రవేశినో జాతిః। కింభూతః - విప్రపాణిషు భృశం నిత్యదానసంబన్ధి వసు గోభూహిరణ్యాది వర్షత్యేవంశీలః। తథా పాత్రసాత్కృతం విద్యాతపోవృత్తయుక్తపాత్రభూతబ్రాహ్మణాధీనం దేయం కృతం పితృఋతుకవ్యం నిత్యశ్రాద్ధపితృయజ్ఞసంబన్ధి కవ్యం యేన। తథా,– శ్రేయసా స్నానదేవపూజాదినిత్యదాననిత్యశ్రాద్ధాన్తకర్మానుష్ఠానజన్యేన పుణ్యేన పుష్పాదినా చ హరిహరమభేదబుద్ధ్యా విష్ణుశివరూపం నారాయణం పరిపూజ్య తస్మింస్తదర్పణేన తం పరితోష్య భక్తినమ్రః సన్నమస్కారం కృత్వా నిత్యశ్రాద్ధాన్తం బ్రహ్మార్పణం కృత్వా భోజనార్థం గృహం ప్రావిశదితి భావః। 'హవ్యకవ్యే దైవపిత్ర్యే' ఇత్యమరః। పాత్రసాత్, 'దేయే త్రా చ' (౪।౪।౫౫) ఇతి సాతిః॥౧౧౯॥

మాధ్యందినాదను విధేర్వసుధాసుధాంశు-

రాస్వాదితామృతమయౌదనమోదమానః।

ప్రాఞ్చం స చిత్రమవిదూరితవైజయన్తం

వేశ్మాచలం నిజరుచీభిరలంచకార॥౧౨౦॥

మాధ్యందినాదితి॥ స వసుధాసుధాంశుర్భూచన్ద్రో నలో మాధ్యందినాన్మధ్యదినే విధేయాద్విధేరను పశ్చాత్పఞ్చమహాయజ్ఞనిర్వపణానన్తరమాస్వాదితోఽమృతమయః శాకసూపాదివ్యఞ్జనాదినామృతరూప ఓదనః, తేన శాలితణ్డులప్రభవేణౌదనేన కృత్వా మోదమానః, ఆస్వాదితోఽమృతమయ ఓదనో యేన అత ఏవ మోదమానో హృష్యత్తమః। ఏవంభూతః సన్ ప్రాచ్చం యత్ర భైమ్యా సహ పరిహాసవిలాసం కృతవాంస్తం పూర్వమ్। అథ చ,— వాస్తుశాస్త్రే 'శయనస్థానం ప్రాచ్యాం కర్తవ్యమ్' ఇత్యుక్తత్వాన్ముఖ్యరాజప్రాసాదాత్పూర్వదిక్స్థమ్, చిన్నం చిత్రలేఖ్యయుక్తమద్భుతరూపం వా। తథా,— అత్యుచ్చత్వాచ్ఛోభాసామ్యాచ్చావిదూరీకృతో నికటీకృతో మహేన్ద్రప్రాసాదో యేన వైజయన్తతుల్యం వేశ్మాచలం ప్రాసాదరూపం పర్వతం నిజరుచీభిః స్వీయకాయకాన్తిభిరలంచకార। భోజనం కృత్వా తం ప్రాసాదమారూఢవానిత్యర్థః। చన్ద్రోఽపి ఉదయన్నాస్వాదితామృతరూపేణౌదనేన మోదమానః సుధాపూర్ణోఽద్భుతరూపం ప్రాచ్యాం వర్తమానత్వాదుచ్చత్వాచ్చ సంనిహితబైజయన్తం ప్రాచ్యాం వర్తమానముదయాచలం నిజకిరణైరలంకరోతి। అథ చ,— చిత్రమితి విరోధాదాశ్చర్యమ్। చన్ద్రో హి మధ్యందినే వర్తమానం మధ్యందినసమయానన్తరమస్తాచలమేవ రుచిభిరలంకరోతి, నతు

ప్రాచ్యమచలమ్। అయం తు చన్ద్రోఽపి మధ్యాహ్నానన్తరమపి ప్రాఞ్చమచలమలంకారేత్యాశ్చర్యమిత్యర్థః। 'వివస్వాన్—' ఇతి పాఠే— పూర్వవదన్యత్। ఆస్వాదితం సర్వేభ్యో గృహీతం యదమృతం జలం తద్రూపేణౌదనేన మోదమానః। సూర్యోఽప్యేవంభూతముదయాచలం నిజదీప్తిభిరలంకరోతి। అథ చ,— సూర్యోఽపి మధ్యాహ్నానన్తరమస్తాచలమేవాలంకరోతి, నతు ప్రాఞ్చమచలమ్। అయం తు సూర్యః ప్రాఞ్చమచలమలంకృతవానితి చిత్రమిత్యర్థః। ప్రాఞ్చమ్, 'ఋత్విగ్–' (౩।౨।౫౯) ఇత్యాదినా క్విని 'ఉగిదచామ్—' (౭।౧।౭౦) ఇతి నుమి శ్చుత్వమ్॥౧౨౦॥

భీమాత్మజాపి కృతదైవతభక్తిపూజా

పత్యౌ చ భుక్తవతి భుక్తవతీ తతోఽను।

తస్యాఙ్కమఙ్కురితతత్పరిరిప్సుమధ్య-

మధ్యాస్త భూషణభరాతిభరాలసాఙ్గీ॥౧౨౧॥

భీమేతి॥ తతోఽను నలప్రాసాదారోహణానన్తరం భీమాత్మజాపి తస్యాఙ్కమధ్యాస్త। కీదృశీ — కృతా గౌర్యాదిదైవతానాం భక్త్యా షోడశోపచారపూజా యయా। తథా,— పత్యౌ చ భుక్తవతి సతి స్వయమపి భుక్తవతీ। అనన్తరం చ భూషణభరేణ అలంకారబాహుల్యేన యోఽతిభరో గౌరవం తేనాలసమఙ్గం యస్యాః సా। భూషణబాహుల్యేనాతిభరం యథా తథా వా భూషణభరమపి వోఢుమసమర్థాఽతిమృద్వీ తద్వశాన్మన్థగతిర్వా। కీదృశమఙ్కమ్— అఙ్కురితా సముదితా తత్పరిరిప్సా భైమ్యాలిఙ్గనవాఞ్ఛా యస్య తాదృశో మధ్యదేశో యస్య। ఉక్తవిశేషణవిశిష్టా సతీ నలాజ్ఞయా తదఙ్కే సముపావిశదితి భావః। 'అపి' నలదేవపూజాపేక్షయా సముచ్చయార్థః। పత్యౌ భుక్తవతీతి పతివ్రతాజాతిః। '°పరిరిప్సుమధ్యమ్' ఇతి పాఠే భైమీస్పర్శసంజాతసాత్త్వికరోమాఞ్చం తదాలిఙ్గనేచ్ఛు మధ్యం యస్య। 'భరాతిభరా' ఇత్యేవ పాఠః సాధీయాన్। పాఠాన్తరం చిన్త్యమ్। అఙ్కమ్, 'అధిశీఙ్స్థాసామ్—' (౧।౪।౪౬) ఇతి కర్మత్వమ్॥౧౨౧॥

తామన్వగాదశితబిమ్బవిపాకచఞ్చోః

స్పష్టం శలాటుపరిణత్యుచితచ్ఛదస్య।

కీరస్య కాపి కరవారిరుహే వహన్తీ

సౌన్దర్యపుఞ్జమివ పఞ్జరమేకమాలీ॥౧౨౨॥

తామితి॥ కాప్యనిర్దిష్టనామాతిసున్దరీ ఆలీ సఖీ తాం భైమీమను లక్షీకృత్య పశ్చాదగాత్ జగామ। కీదృశీ– కీరస్య శుకస్యైకం పఞ్జరం కరవారిరుహే పాణిపద్మే వహన్తీ। ఉత్ప్రేక్షతే— శుకస్యాత్మనో వా సువర్ణాదిఘటితత్వాత్పఞ్జరస్యైవ వా మూర్తం సౌన్దర్యపుఞ్జమివ పృథక్కరే పఞ్జరరూపేణ వహన్తీతి సంబన్ధః। కింభూతస్య కీరస్య– అశితస్య భక్షితస్య పక్వస్య బిమ్బస్య బిమ్బీఫలస్య విపాకః పరిణామస్తద్రూపా చఞ్చుర్యస్య। అతిప్రియభుక్తపక్వబిమ్బఫలమేవ యదీయచఞ్చ్వాకారేణ పరిణతమితి యావత్। తాదృశస్యాతిరక్తచఞ్చోః। తథా స్పష్టం సర్వథాపి శలాటురపక్వం యత్కించిత్ఫలం భుక్తం బిమ్బీఫలమేవ వా, తస్య పరిణతిరతినీలతా తస్యా ఉచితాస్తద్యోగ్యా అతినీలాశ్ఛదాః పక్షా యస్య। అపక్వాని శ్యామాని భక్షితాని ఫలాన్తరాణి బిమ్బీఫలాన్యేవ వా యదీయచ్ఛదాకారేణ పరిణతానీతి యావత్। తాదృశస్యాతిహరితపక్షస్య కీరస్య రక్తచఞ్చుత్వం నీలపక్షత్వం జాతిః। పాఠితశుకాదిపఞ్జరాదిధారిణ్యాః సఖ్యా అపి నాయికానుగమనం జాతిః। భోజనానన్తరం పాఠితశుకసారికాదిశబ్దానాం గీతస్య చ శ్రవణేన నృత్తాదివీక్షణేన చ క్రీడనం రాజ్ఞామపి జాతిః। 'ఆభే ఫలే శలాటుః స్యాత్' ఇత్యమరః॥౧౨౨॥

కూజాయుజా బహులపక్షశితిమ్ని సీమ్నా

స్పష్టం కుహూపదపదార్థమిథోఽన్వయేన।

తిర్యగ్ధృతస్ఫటికదణ్డకవర్తినైకా

తామన్వవర్తత పికేన మదాధికేన॥౧౨౩॥

కూజేతి॥ ఏకా సఖీ పికేన కోకిలేన సహోపలక్షితా వా తాం భైమీమన్వవర్తత లక్ష్యీకృత్య జగామ। కింభూతేన పికేన— కూజయా మధురావ్యక్తేన శబ్దేన సహాత్మానం యునక్తి యుక్, తేన। 'కుహూ' శబ్దం కుర్వతా। తథా,— బహులో భూయాన్ యః పక్షాణాం శితిమా కృష్ణత్వం తస్మిన్సీమ్నాఽవధిభూతేన। అత ఏవ విశేషణక్రమేణ (విశేషేణ) 'కుహూః' ఇతి పదస్య శబ్దస్య, తథా,– పదార్థస్య తత్పదవాచ్యస్యామావాస్యారూపస్య చ మిథోఽన్వయోఽన్యోన్యసంబన్ధో యత్ర తాదృశేన చ స్పష్టముత్ప్రేక్షాయామ్। 'కుహూ' పదయోగిత్వాత్కృష్ణతమత్వాచ్చామావాస్యా(వాచి)విషయే 'కుహూ' పదపదార్థయోస్తాదాత్మ్యరూపేణేతి యావత్। అమావాస్యాపి కృష్ణపక్షసంబన్ధినీ మర్యాదా భవతి, అత ఏవ కుహూశబ్దవాచ్యా చ। తథా,— తిర్యక్ తిరశ్చీనం (యథా తథా) కరే ధృతః స్ఫటికదణ్డకస్తత్ర వర్తినా స్థితేన। తథా,— మదాధికేన మదోన్మత్తేన। దణ్డకేతి, 'హ్రస్వే' (౫।౩।౮౬) ఇతి కన్। హస్వే దణ్డే ఇత్యర్థః॥౧౨౩॥

శిష్యాః కలావిధిషు భీమభువో వయస్యా
వీణామృదుక్వణనకర్మణి యాః ప్రవీణాః।
ఆసీనమేనముపవీణయితుం యయుస్తా
గన్ధర్వరాజతనుజా మనుజాధిరాజమ్॥౧౨౪॥

శిష్యా ఇతి॥ యా భీమభువో భైమ్యా వయస్యాః సఖ్యః కలావిధిషు చతుఃషష్టికలాకర్మసు విషయే భైమ్యా ఏవ శిష్యాః। తథా,— వీణాయాః మృదుక్వణనకర్మణి మధురశబ్దరూపే వ్యాపారే ప్రవీణాస్తా గన్ధర్వరాజో విశ్వావసుస్తస్య తనుజాః కన్యాస్తత్తుల్యా వా ప్రాసాదే ఆసీనమేనం మనుజాధిరాజమేనముపవీణయితుం వీణయోపపాతుం యయుః ప్రాపుః। ఉపవీణయితుం పూర్వవత్॥౧౨౪॥

తాసామభాసత కురఙ్గదృశాం విపఞ్చీ
కించిత్పురః కలితనిష్కలకాకలీకా।
భైమీతథామధురకణ్ఠలతోపకణ్ఠే
శబ్దాయితుం ప్రథమమప్రతిభావతీవ॥౧౨౫॥

తాసామితి॥ తాసాం కురఙ్గదృశాం విశ్వావసుకన్యానాం విపఞ్చీ వీణా అభాసత శుశుభే। కింభూతా— కించిత్ పురః ఈషత్పూర్వం ప్రారమ్భసమయే కలితాఙ్గీకృతా నిష్కలా గమ్భీరమన్ద్రస్వరశ్రుతివర్ణవిశేషాభివ్యక్తిరహితా కాకలీ సూక్ష్మమధురావ్యక్తరాగవిశేషో యయా। అత ఏవ- ఉత్ప్రేక్షతే— భైమ్యాస్తథాఽనిర్వచనీయ- మధురస్వరయుక్తాయాః కణ్ఠలతాయా ఉపకణ్ఠే నికటే శబ్దాయితుం తస్యాః పురస్తాచ్ఛబ్దమపి కర్తుం ప్రథమం ప్రారమ్భేఽప్రతిభావతీవ ప్రతిభారహితేవాధృష్టేవ। అన్యోఽప్యధికవిద్యస్య పురస్తాద్భాషితుం గాతుం వాఽధృష్టః సన్ ప్రథమం మన్దమేవ భాషతే గాయతి చేతి। సంగీతవిద్యావిదామియం జాతిః। ప్రథమం గాయనాః గానప్రారమ్భే కాకలీమారచయన్తి। కాకల్యాది సంగీతశాస్త్రాదవగన్తవ్యమ్। కాకలీకేతి, 'నద్యృతశ్చ' (౫।౪।౧౫౩) ఇతి కప్। శబ్దాయితుం, 'శబ్దవైర–' (౩।౧।౧౭) ఇతి క్యఙ్॥౧౨౫॥

సా యద్ధృతాఖిలకలాగుణభూమభూమీ-

భైమీతులాధిగతయే స్వరసంగతాసీత్।

తం ప్రాగసావవినయం పరివాదమేత్య

లోకేఽధునాపి విదితా పరివాదినీతి॥౧౨౬॥

సేతి॥ సా విపఞ్చీ ధృతానామఖిలానాం గీతనృత్తాదిచతుఃషష్టికలానాం సౌన్దర్యాదిగుణానాం చ భూమ్నో బాహుల్యస్య భూమీ స్థానభూతా భైమీ తస్యాస్తులాధిగతయే సామ్యప్రాప్తయే స్వయమపి పూర్వోక్తప్రకారేణ తాదృశీ సతీ భైమీస్వరతుల్యత్వప్రాప్తయే యత్ స్వరైః షడ్జాదిభిః సంగతా సంబద్ధా ఆసీత్। అథ చ, – భైమ్యా సార్ధం సామ్యప్రాప్తయే స్వరసం స్వాచ్ఛన్ద్యాభిలాషం గతాభూత్। అసౌ విపఞ్చీ తం భైమీసామ్యస్వాచ్ఛన్ద్యాభిలాషలక్షణమవినయమత్యుత్తమావమాననామేవ పరివాదం స్ఫుటం దోషం ప్రాక్ పూర్వమేత్య ప్రాప్య, అథ చ,— పరివాదం వీణావాదనసాధనం తద్రూపమవినయం ప్రాప్య అధునాపి అద్యయా వదపి లోకే పరివాదినీతి విదితా ఖ్యాతా। పరివాదయోగాత్పరివాదినీత్యద్యాపి గీయత ఇత్యర్థః। అథ చ,— వీణావాదనసాధనయుక్తా। యద్వా,— సప్తతన్త్రీయుక్తా వీణా పరివాదినీ। 'భీతో భయాని పశ్యతి' ఇతి న్యాయేన పూర్వమపి లోకే దుష్టతాం ప్రాప్తా పునరపి చోత్తమస్య పురస్తాత్ప్రాగల్భ్యే దోషాన్తరం శఙ్కమానేవాప్రతిభావతీతి ప్రాచీనశ్లోకార్థహేతుతయా యోజ్యమ్। 'పరివాదః కలఙ్కే స్యాద్వీణావాదనవస్తుని' ఇతి విశ్వః॥౧౨౬॥

నాదం నిషాదమధురం తతముజ్జగార

సాభ్యాసభాగవనిభృత్కులకుఞ్జరస్య।

స్తమ్బేరమీవ కృతసశ్రుతిమూర్ధకమ్పా

వీణా విచిత్రకరచాపలమాభజన్తీ॥౧౨౭॥

నాదమితి॥ అవనిభృతాం కులం వంశస్తత్ర కుఞ్జరః శ్రేష్ఠస్తస్య నలస్యాభ్యాసభాక్ సమీపవర్తినీ సా తన్త్రీ వీణావాద్యరూపా నిషాదస్వరేణ మధురం శ్రవ్యం తతమత్యుచ్చం నాదముజ్జగారోద్గీర్ణవతీ। కింభూతా— కృతః సశ్రుతీనాం ద్వావింశతిశ్రుతియుతానాం షడ్జాదీనాం మూర్ధని నాదప్రాన్తే కమ్పః కమ్పితస్వరో యయా। కృతః సహ శ్రుతిభిర్యథా తథా మూర్ధని వీణాయా ఏవోపరితనభాగే కమ్పితస్వరో యయా, వీణోర్ధ్వం సమగ్రాఙ్గులీసంయోగాద్ధి

నిషాదస్వరో జాయతే తాదృశీ వా। కృతః సశ్రుతీనాం ద్వావింశతివిదాం (ధ) సంగీతశాస్త్రవిదాం మూర్ధకమ్పో యయా వా। తథా,— విచిత్రం కరచాపలం నానారూపమారోహావరోహాదిక్రమేణాఙ్గులీప్రాన్తస్పర్శవశేన వాదకపాణిచాఞ్చల్యం తత్క్షణమేవానేకస్థానావస్థానలక్షణమా సామస్త్యేన భజన్తీ నిషాదప్రధానం లలితాదిమఙ్గలగీతం ప్రకటీచకారేత్యర్థః। కేవ— స్తమ్బేరమీ హస్తినీవ। సాపి అవనిభృత్ పర్వతః కులం వంశః ఉత్పత్తిస్థానం యస్య తాదృశస్య పర్వతభవస్య హస్తిశ్రేష్ఠస్య రాజసంబన్ధినో వా హస్తినః సమోపవర్తినీ సకామా। తథా,— జాతిస్వభావాత్కృతసకర్ణశిరఃకమ్పా కృతశబ్దశిరఃకమ్పా వా। తథా,— నానాప్రకారం శుణ్డాదణ్డతాణ్డవం భజమానా సతీ తతమత్యుచ్చం 'నిషాదం చ గజో బ్రూతే' ఇతి శాస్త్రప్రామాణ్యాన్నిషాదస్వరేణ మఞ్జులం నాదముద్గిరతీ। 'చాపలభాగ్భవన్తీ' ఇత్యపి పాఠః। స్తమ్బేరమీ, 'స్తమ్బకర్ణయో రమిజపోః' (౩।౨।౧౩) ఇత్యచి 'హలదన్తాత్–' (౬।౩।౯) ఇత్యలుకి జాతివాచిత్వాన్ఙీష్॥౧౨౬॥

ఆకృష్య సారమఖిలం కిము వల్లకీనాం

తస్యా మృదుస్వరమసర్జి న కణ్ఠనాలమ్।

తేనాన్తరం తరలభావమవాప్య వీణా

హ్రీణా న కోణమముచత్కిము వాలయేషు॥౧౨౭॥

ఆకృష్యేతి॥ బ్రహ్మణా వల్లకీనాం వీణానామఖిలమాన్తరం సారం శ్రేష్ఠ భాగమాకృష్య తస్యా భైమ్యాః కణ్ఠనాలం గ్రీవాదణ్డః కిము నాసర్జి సృష్టమ్। అపి తు తమేవ సారమాహృత్య తదీయం కణ్ఠనాలం సృష్టమ్। యతో మృదుస్వరసకలవీణాసారనిర్మితత్వాదేవ భైమీకణ్ఠస్య మధురతమత్వం జాతమిత్యర్థః। యస్మాదేవం తేనైవ హేతునా హృతసారతయైవాన్తరం వీణాదణ్డమధ్యగతం తరలభావం లక్షణయా మన్దశబ్దత్వమవాప్య హ్రీణా కిము లజ్జితేవ వీణాలయేషు స్వరవిశ్రాన్తిరూపాసు మూర్చ్ఛనాసు విషయే కోణం వా లీలాధనుఃసదృశాకారం వీణావాదనసాధనం నాముచత్। గృహీతసారోఽన్యోఽపి నిఃసారతయైవాగమ్భీరాన్తఃకరణతాం ప్రాప్య హ్రీణః సన్నాలయేషు గృహేషు కోణం కుడ్యభాగద్వయసంయోగస్థానం న ముఞ్చతి। పుష్కలచ్ఛిద్రస్య వీణాదణ్డస్య స్వరోఽతిగమ్భీరః ప్రశస్తతరో భవతి। మధురతరం వీణా క్వణతి స్మేతి భావః। వీణాస్వరస్యాపేక్షయా భైమీస్వరస్యాధిక్యమేతేన సూచితమ్। వీణాదణ్డస్య సచ్ఛిద్రత్వేన నిఃసారత్వోత్ప్రేక్షా। 'వీణాదివాదనే కోణోఽప్యేకదేశో గృహస్య చ' ఇతి విశ్వః॥౧౨౭॥

తద్ధమ్పతిశ్రుతిమధూన్యథ చాటుగాథా

వీణాస్తథా జగురతిస్ఫుటవర్ణబన్ధమ్।

ఇత్థం యథా వసుమతీరతిగృహ్యకస్తాః

కీరః కిరన్ముదముదీరయతి స్మ విశ్వాః॥౧౨౯॥

తదితి॥ అథ కాకల్యుద్గిరణానన్తరం గన్ధర్వరాజకన్యానాం వీణాః తయోర్దమ్పత్యోః శ్రుతీనాం కర్ణానాం మధుని అమృతతుల్యా భైమీనలప్రియస్తుతికారిణీశ్చాటుగాథాః శ్లోకాన్ తథా తేన ప్రకారేణాతిస్ఫుటో వర్ణబన్ధస్తన్త్రీనిబద్ధాక్షరవిన్యాసో యస్మింస్తద్యథా తథా జగుః। యథా యేన ప్రకారేణ వసుమత్యాం భూమౌ రతిరూపాయా భైమ్యా గృహ్యకః పఞ్జరేఽవరుద్ధః శుకః ముదం కిరన్ శ్రోతౄణాం హర్షముత్పాదయన్ విశ్వాః సర్వాస్తత్తద్వర్ణమాత్రాదిసహితాస్తాస్తా గాథా ఇత్థం వక్ష్యమాణరీత్యా ఉదీరయతి స్మ, తిర్యగ్యోనిః శుకోఽపి యథా శ్రవణమాత్రేణ సర్వా అపి గాథా అనువదితుం శక్నోతి తథా తన్త్రీషు స్ఫుటతరాక్షరబన్ధా నైమీనలస్తావకశ్లోకాన్ వీణాః స్ఫుటం గాయన్తి స్మేతి భావః। ఏతేన గన్ధర్వరాజకన్యానాం వీణాప్రావీణ్యమ్, శుకస్యాపి ప్రజ్ఞాతిశయశ్చ సూచితమ్। 'గృహాసక్తాః పక్షిమృగాశ్ఛేకాస్తే గృహ్యకాశ్చ తే' ఇత్యమరః॥౧౨౯॥

'ఇత్థమ్—' (నైం ౨౧।౧౨౯) ఇతి యదుక్తం తదేవాహ—

అస్మాకముక్తిభిరవైష్యథ ఏవ బుద్ధే-

ర్గాధం యువామతిమతీ స్తుమహే తథాపి।

జ్ఞానం హి వాగవసరావచనాద్భవద్భ్యా-

మేతావదప్యనవధారితమేవ న స్యాత్॥౧౩౦॥

అస్మాకమితి॥ యద్యపి అతిశయితా మతిర్యయోస్తౌ యువామస్మాకముక్తిభిర్గాధా-రూపాభిరేవాస్మద్వాగ్రచనాభిరస్మాకం బుద్ధేర్గాధముత్తానార్థత్వమవైష్యథ ఏవం జ్ఞాస్యథ ఏవ, తథాపి వయం యువాం స్తుమహే స్తుమ ఏవ। హి యస్మాద్భవద్భ్యాం వాగవసరే స్తావకాదివచనావసరే సత్యపి అవచనాదభాషణాద్ధేతోరేతావదత్యున్నతార్థ-మత్యల్పమప్యస్మదీయం జ్ఞానమనవధారితమేవ న స్యాత్, అజ్ఞాతమేవ న స్యాత్ తన్మాస్తు ఇత్యర్థః। తస్మాత్సు్తమహ ఏవ। వర్ణనాయాం క్రియమాణాయామయమల్పజ్ఞానో బహుజ్ఞాన ఇతి వా జ్ఞాతురగ్రే ప్రసిద్ధో భవతి। తస్మాద్వర్ణయామ ఇతి భావః। ఇత్యేవం

వీణానిబద్ధగన్ధర్వపుత్రీవచనం శుకోఽన్వవదదిత్యర్థః। ఏవముత్తరత్రాపి జ్ఞేయమ్। ఏతేన గన్ధర్వపుత్రీభిః స్వమౌగ్ధత్యం పరిహృతమ్॥౧౩౦॥

భూభృద్భవాఙ్కభువిరాజశిఖామణేః సా

త్వం చాస్య భోగసుభగస్య సమః క్రమోఽయమ్।

యన్నాకపాలకలనాకలితస్య భర్తు-

రత్రాపి జన్మని సతీ భవతీ స భేదః॥౧౩౧॥

భూభృదితి॥ సా భూభృద్భవా హిమాచలసుతా పార్వతీ భోగైర్వాసుక్యాదిసర్పశరీరైః సుభగస్య భూషితస్య రాజా చన్ద్రః శిఖామణిర్యస్య చన్ద్రమౌలేరఙ్కభువి ఉత్సఙ్గదేశే। వర్తత ఇతి శేషః। ప్రియతమత్వాత్। త్వం చ త్వమపి భీమపుత్రీ చన్దనాదిభోగైర్మనోహరస్య రాజ్ఞాం ముకుటమణేః శ్రేష్ఠతమస్యాస్య నలస్యోత్సఙ్గదేశే వర్తస ఇత్యయం క్రమః సమః పరిపాటీ ఉచితా। పార్వత్యా మహేశస్య చ, తవ నలస్య చ, రాజకన్యాయా రాజశ్రేష్ఠస్యాన్యోన్యసంబన్ధః సముచిత ఏవేత్యర్థః। అథ చ,— సమస్తుల్యః। యథా తయోః సంబన్ధస్తథా యువయోరపీత్యర్థః। అథ చ,— అయం శబ్దశ్లేషరూపః సంబన్ధస్తుల్యః। ఏవం యద్యపి క్రమః సమః, తథాపి స పునర్భేదో విసదృశత్వమ్, యత్ నాకపాలస్యేన్ద్రస్య కలనాంశత్వేనైకీభవనం తయా కలితస్య వ్యాఖ్యాతస్య రాజత్వాదిన్ద్రాంశత్వేన ప్రసిద్ధస్య భర్తుర్నలస్య సంబన్ధినీ అత్రాప్యస్మిన్నపి జన్మని భవతీ సతీ పతివ్రతా। 'అపి' శబ్దాన్న కేవలమత్రైవ కింతు జన్మాన్తరేఽపి త్వం సత్యేవ, అన్యథాఽత్రాపి సతీత్వానుపపత్తేః। పార్వతీ తు బ్రహ్మకపాలస్య కలనయా కరేణ ధారణయా కలితో విదితో న భవతి అకపాలకలనాకలితః, తాదృశోఽపి న భవతి కపాలిత్వేన ఖ్యాతస్య భర్తుర్మహేశస్య సంబన్ధినీ, పూర్వజన్మని దక్షాపత్యత్వ ఏవ సతీ నతు హిమవదపత్యత్వేఽపీతి మహద్వైషమ్యమ్। హరస్య నలస్య చోక్తసకలశ్లేషసామ్యేఽపి పార్వత్యాస్తవ చ కించిదేవ శబ్దశ్లేషసామ్యం నతు సర్వముక్తరీత్యా తవాధికత్వాదిత్యర్థః। హిమవదపత్యత్వే పార్వత్యా అసతీత్వోక్తేర్నిన్దా నాశఙ్కనీయా, భైమీస్తుతిపరస్య 'సతీ' శబ్దస్య పార్వత్యా నామపరత్వమాత్రవ్యార్తకత్వేనోక్తేర్నిన్దాపర్యవసానాభావాత్॥౧౩౧॥

ఏషా రతిః స్ఫురతి చేతసి కస్య యస్యాః

సూతే రతిం ద్యుతిరథ త్వయి వా తనోతి।

త్రైయక్షవీక్షణఖిలీకృతనిర్జరత్వ-

సిద్ధాయురధ్వమకరధ్వజసంశయం కః॥౧౩౨॥

ఏషేతి॥ ఏషా భైమీ కస్య వా చేతసి రతిః కామప్రియేతి స్ఫురతి, అపి తు— న కస్యాపి। యతః— యస్యా ఏతస్యా ద్యుతిః కాయకాన్తిః రతిం కామప్రియాం సూతే। అథ చ,— అనురాగం ప్రసూతే, అర్థాత్త్వయి। అఙ్గజత్వాత్కాన్తిః పుత్రీ, రతిశ్చ తత్పుత్రీ, సా యస్యా నప్త్రీ, సేయం స్వయం రతిరితి కస్య వా చేతసి మతిః స్యాత్, న కస్యాపీత్యర్థః। అథవా,— త్వయ్యపి విషయే త్రైయక్షేణ హరసంబన్ధినా వీక్షణేన తృతీయనేత్రేణ ఖిలీకృతో న్యూనీకృతో నిర్జరత్వేన దేవత్వేన సిద్ధోఽమరత్వరూప ఆయుషోఽధ్వా మార్గో యస్య తాదృశస్య మకరధ్వజస్య కామస్య సంశయం రూపసాదృశ్యాత్కిమయం కామ ఇతి సందేహం కో వా తనోతి, అపి తు న కోఽపి కరోతి। కామస్య హరేణ దగ్ధత్వాత్సందేహనివృత్తేరిత్యర్థః। 'ఆః' ఇత్యాశ్చర్యే। యస్య తవాఙ్గజా కాన్తిర్యతో రతిం సూతే తతో రతిస్తవాపి నప్త్రీ సా కామస్య స్త్రీ। తస్మాత్ త్వయి కామసంశయం కోఽపి న కరోతీత్యర్థః। ఇతి నలం ప్రతి తద్వచనం శుకేనాన్వవాది ఇతి వా। రతికామాభ్యామపి యువామతితమాం సున్దరావితి భావః। త్రైయక్షేతి సంబన్ధేఽణి 'న య్వాభ్యామ్—' (౭।౩।౩) ఇతి వృద్ధినిషేధే పూర్వమైజాగమః॥౧౩౨॥

ఏతాం ధరామివ సరిచ్ఛవిహారిహారా-

ముల్లాసితస్త్వమిదమాననచన్ద్రభాసా।

బిభ్రద్విభాసి పయసామివ రాశిరన్త-

ర్వేదిశ్రియం జనగనఃప్రియమధ్యదేశామ్॥౧౩౩॥

ఏతామితి॥ హే నల! త్వం విభాసి। కింభూతః— ఏతాం భైమీం బిభ్రత్ అఙ్కే ధారయన్। కింభూతామ్— సరితాం నదీనాం ఛవిం కాన్తిం హరన్తి తచ్ఛీలా ఉజ్జ్వలతరా మౌక్తికహారా యస్యాస్తామ్। తథా,— వేద్యామన్తర్వేది వేదికామభ్యం తద్వదతికృశా శ్రీః శోభా యస్యాః। అన్తర్మధ్యే వేదివదతికృశా శ్రీర్యస్యా వా। తథా,— జనమనసాం ప్రియ ఆనన్దదాయీ మధ్యదేశః శరీరమధ్యభాగో యస్యాస్తామ్। కింభూతః– అస్యా భైమ్యా ఆనన్దమిదమాననం తల్లక్షణశ్చన్ద్రస్తస్య భాసా కాన్త్యా ఉల్లాసితో హర్షం ప్రాపితః। క ఇవ— చన్ద్రభాసా వృద్ధిం ప్రాపితః పయస రాశిః సముద్ర ఇవ। కామివ— ధరాం భూమిమివ। యథా పృథ్వీమఙ్కే ధారయన్ సముద్రః శోభతే। కింభూతాం ధరామ్— సరితో నద్య ఏవ ఛవ్యా కాన్త్యా హారిణో మనోహరా హారా యస్యాస్తామ్। తథా అన్తర్వేద్యాఖ్యయా గఙ్గాయమునామధ్యభువా శ్రీర్యస్యాస్తామ్। తథా,— జనమనసాం ప్రియో మధ్యదేశో విన్ధ్యహిమాచలాన్తర- భూభాగారూప ఆర్యావర్తాపరపర్యాయః పుణ్యభూతో మధ్యదేశో యస్యాస్తామ్। 'హిమవద్విన్ధ్యయోర్మధ్యం

యత్రా్వక్కనఖలాదపి। ప్రత్యగేవ ప్రయాగాచ్చ మధ్యదేశః ప్రకీర్తితః॥' ఇతి మనుః (౨।౨౧)। ఇదమాననమ్, షష్ఠీసమాసః॥౧౩౩॥

దత్తే జయం జనితపత్రనివేశనేయం

సాక్షీకృతేన్దువదనా మదనాయ తన్వీ।

మధ్యస్థదుర్బలతమత్వఫలం కిమేత-

ద్భుక్తిర్యదత్ర తవ భర్త్సితమత్స్యకేతోః॥౧౩౪॥

దత్త ఇతి॥ జనితాని సఖీభిః కస్తూర్యాదివిరచితాని పత్రనివేశనాని మకరాద్యాకారపత్రవల్లోలేఖనాని యస్యాః సా, పత్రవల్లీభూషితా। తథా,— అక్షిభ్యాం సహ వర్తమానః సాక్షః అసాక్షః సాక్షః కృతః సనేత్రతాం ప్రాపితః సాక్షీకృతః స చాసావిన్దుశ్చ స ఏవ వదనం యస్యాః సా, చన్ద్రాధికవదనా। తన్వీ కృశాఙ్గీ భైమీ మదనాయ జయం దత్తే। ఏవంవిధభైమీదర్శనేన కామో నితరాముల్లసతీత్యర్థః। అథ చ,— కామాయ జయం దత్తే। ఏవంవిధభైమీదర్శనవశీకృతస్త్వం కామేన జీయస ఇత్యర్థః। యచ్చ కార్యకాన్త్యా భర్త్సితో జితో మత్స్యకేతుః కామో యేన తస్య తవాత్ర భైమ్యాం విషయే భుక్తిరేవ తచ్ఛరీరోపభోగ ఏతన్మధ్య ఉదరభాగే స్థితస్య వర్తమానస్య దుర్బలతమత్వస్యాతికార్శ్యస్య ఫలం పరిపాకః కిమితి ప్రశ్నః, సంభావనా వా। అతిసున్దరస్య తవైవైతచ్ఛరీరభోగేఽతికృశైతదుదరరామణీయకమేవ ప్రయోజకమిత్యర్థః। అథ చ,— మధ్యదేశవర్తినోఽతికార్శ్యస్య ఫల (త్వ) మేతదేవ, యదతిసున్దరస్య తవాత్ర భుక్తిర్నామేత్యర్థః। కామేన తవ విజయే ఏతన్ముఖచన్ద్రస్య చ సాక్షాద్ద్రష్టృత్వాత్ సాక్షిత్వం యుక్తమ్। అథ చ,— కామేన జితమితి కామస్య జయదానే సాక్షీకృతా ఇన్దువదనాః స్వసఖ్యో యయా। తా అపి హి కామేన నలో భైమీవశః కృత ఇతి జానన్తి। ఏవం సత్యపి క్రూరోక్త్యాదినా తర్జితః కామో యేన తస్య తవాన్యస్మిన్భైమీవిషయే వా వివాదవిషయే యో భోగః। లబ్ధజయం కామం క్రూరోక్త్యా సంతర్జ్య తదీయమపి విషయం వలాదన్యాయేనైవ భుఙ్క్ష ఇత్యర్థః। అథ చ,— మధ్యస్థానాం సభ్యానాం దుర్బలతమత్వస్య జ్ఞానదౌర్బల్యస్య నియన్తుమసామర్థ్యస్య స్వదత్తజయనిర్వహణాశక్తత్వస్య వా ఫలం పరిపాకః కిమయమితి సంభావనా। అన్యత్రాపి వివాదపదే సాక్షివాదనం కృత్వా జయపత్రదానపురఃసరమేకస్మై జయపత్రం దీయతే, తత్ర నిర్ణయే కృతే మధ్యస్థాశ్చేద్దుర్బలా భవన్తి తర్హి పరాజితోఽప్యేకో లబ్ధజయమపి ద్వితీయం తిరస్కృత్య తదీయం వివాదపదం క్షేత్రాదికం బలాద్భుఙ్క్తే। కథమన్యథా ససాక్షికజయపత్రహస్తం నిర్భర్త్స్యాన్యోన్యదీయభుక్తిం కరోతీత్యర్థాపత్తిః। సాక్షికృతేతి 'తేన సహేతి తుల్యయోగే' (౨।౨।౨౮) ఇతి బహువ్రీహిః

'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః—' (౫।౪।౧౧౩) ఇతి షచి చ్విః। పక్షే, 'సాక్షాద్రష్టరి—' (౫।౭/।౯౧) ఇతీనౌ చ్విః॥౧౩౪॥

చేతోభవస్య భవతీ కుచపత్రరాజ-

ధానీయకేతుమకరా నను రాజధానీ।

అస్యాం మహోదయమహస్పృశి మీనకేతోః

కే తోరణం తరుణి ! న బ్రువతే భ్రువౌ తే॥౧౩౫॥

చేత ఇతి॥ నను భైమి। భవతీ చేతోభవస్య రాజధానీ నగరీ। కీదృశీ— కుచపత్రేషు రాజానః శ్రేష్ఠాః పత్రవల్ల్య ఇత్యర్థః। తేషు ధానీయః స్థాపనీయః। యద్వా,— కుచపత్రమేవ రాజధానీయో రాజధానీసంబన్ధీ కేతుర్ధ్వజశ్చిహ్నభూతో మకరో మత్స్యో యస్యాం సా। రాజ్ఞో ముఖ్యావస్థాననగర్యాం రాజధాన్యాం సాభిజ్ఞానశ్చిహ్నరూపః పతాకాదిధ్వజో భవతి। తథా చ కేతుభూతస్య మకరస్య త్వత్కుచయోర్వర్తమానత్వాత్త్వం కామరాజస్య రాజధానీ। సాక్షాన్మదనస్త్వయ్యేవ వర్తత ఇత్యర్థః। అత ఏవ హే తరుణి ఆరూఢయౌవనే భైమి ! కే జనా మీనకేతోర్మకరధ్వజస్య సంబన్ధినం మహోదయరూపం మహముత్సవం మహానభ్యుదయో యస్మింస్తాదృశం వోత్సవం స్పృశన్త్యాం స్వస్వామికామోదయోత్సవవత్యామస్యాం భవద్రూపాయాం రాజధాన్యాం తే తవ భ్రువౌ తోరణం న బ్రువతే। అపి తు— సర్వేఽపి జనాస్త్వద్భ్రూయుగం కామాభ్యుదయోత్థితబక్రితశిఖం వంశద్వయనిబద్ధమామ్రాదిమాఙ్గలికసునీలపల్లవరూపం తోరణమేవ వదన్తి। కామస్త్వదేకాశ్రయః సన్ సర్వోత్కర్షేణ వర్తత ఇతి భావః। 'పత్రరాజీ–' ఇత్యపి పాఠః స్పష్టార్థః। 'రాజ—' ఇతి పాఠో ముఖ్యః। 'రాజా—' (౫।౪।౯౧) ఇత్యాదినా సమాసాన్తః॥౧౩౫॥

అస్యా భవన్తమనిశం భవతస్తథైనాం

కామః శ్రమం న కథమృచ్ఛతి నామ గచ్ఛన్।

ఛాయైవ వామథ గతాగతమాచరిష్ణో-

స్తస్యాధ్వజశ్రమహరా మకరధ్వజస్య॥౧౩౬॥

అస్యా ఇతి ॥ హే నల ! అస్యా భైమ్యాః సకాశాద్భవన్తం గచ్ఛన్ । తథా,— భవతః సకాశాదేనాం భైమీం గచ్ఛన్ ప్రాప్నువన్ కామః కథం నామ శ్రమం న ఋచ్ఛతు గచ్ఛతు, అపి తు సదా యాతాయాతే కుర్వన్ శ్రమం గచ్ఛత్యేవ । అథవా,— యస్మాద్వాం యువయోశ్ఛాయా కాయకాన్తిరేవోక్తరీత్యా గతాగతమాచరిష్ణోస్తస్య మకరధ్వజస్యాధ్వని జాతం శ్రమం హరతి ఏవంభూతా భవతీతి శేషః । దృశ్యమానభవచ్ఛోభాలోభాదేవ యాతాయాతశ్రమం న వేత్తీత్యర్థః । అథ చ,— వృక్షచ్ఛత్రాదినిర్మితా ఛాయా మార్గే గతాగతే కుర్వతః పురుషస్య శ్రమం హరత్యేవ । భైమ్యాస్త్వయ్యేవ కామః తవ చ భైమ్యామేవ నాన్యత్రేత్యేవం పరస్పరానురాగః కుత్రాపి నాస్తీతి భావః ॥౧౩౬॥

స్వేదాప్లవప్రణయినీ నవరోమరాజీ

రత్యై యదాచరతి జాగరితవ్రతాని ।

ఆభాసితేన నరనాథ ! మధూత్థసాన్ద్ర-

మగ్నాసమేషుశరకేశరదన్తురాఙ్గః ॥౧౩౭॥

స్వేదేతి ॥ హే నరనాథ ! స్వేదో ఘర్మజలం తస్మింస్తేన వా ఆప్లవః స్నానం తత్ర ప్రణయినీ ప్రీతిమతీ సాత్వికసంజాతస్వేదపూరవ్యాప్తా తవ రోమరాజీ రత్యై సురతార్థం జాగరితా స్యోద్బుద్ధస్య వ్రతాని ఉద్గతరోమాఞ్చనియమాన్యదాచరతి । ఉన్నిద్రా భవతీతి యావత్ । తేన కారణేన రోమాఞ్చేన వా త్వం మధునః పుష్పరసస్యోత్థానేనోదయేన సాన్ద్రాః పుష్పరసపూరేణ నిరన్తరవ్యాప్తా మగ్నాః త్వచ్ఛరీరాన్తఃప్రవిష్టా అసమేషోః కామస్య పుష్పరూపాః శరాస్తేషాం కేసరైః పిచ్ఛప్రాయైర్దన్తురముచ్చావచీకృతమఙ్గం యస్య, స్వేదరోమాఞ్చో (భయ) యుక్తత్వాత్త్వత్యఙ్గమన్తర్మగ్నసమధుకామబాణసంబన్ధిబహిరవస్థితపతత్రపత్రరాగవ్యాప్తాఙ్గ ఇవాభాసి । భైమీయోగాత్త్వం స్వేదరోమాఞ్చో రిరంసుః కామశాస్త్ర (యోజితః) సుతరాం శోభస ఇత్యర్థః । అథ చ,— రోమరాజిర్దూతీస్థానీయా, తథా చ,— తవ దూతీవ రోమరాజిః కృతతీర్థస్నానా రత్యై కామప్రియాం త్వదధీనాం కర్తుం యస్మాజ్జాగరణాదినియమాన్ కరోతి తేన కారణేన విశిష్టనిమగ్నకామబాణా పిచ్ఛసంభృతాఙ్గవచ్ఛోభసే । అన్యాపి తరుణీ కృతస్నానా రత్యర్థం కాన్తేన సహ

సహస్వేదా సకలాం రాత్రిం జాగర్తి ॥౧౩౭॥

ప్రాప్తా తవాపి నృప ! జీవితదేవతేయం

ఘర్మామ్బుశీకరకరమ్బనమమ్బుజాక్షీ ।

తే తే యథా రతిపతేః కుసుమాని బాణాః

స్వేదస్తథైవ కిము తస్య శరక్షతాస్రమ్ ॥౧౩౮॥

ప్రాప్తేతి ॥ హే నృప ! అమ్బుజాక్షీ తవ జీవితదేవతా ప్రాణేశ్వరీ ఇయం భైమ్యపి ఘర్మామ్బుశీకరకరమ్బనం స్వేదజలబిన్దుమిశ్రణం ప్రాప్తా। ఇయమపి త్వదీయస్పర్శవశాత్ సాత్త్వికస్వేదయుక్తాఽభూదిత్యర్థః। న కేవలం త్వమేవ స్విన్నః, అపి త్వియమపీత్యపేరర్థః। అథ చ,- దేవతాయాః స్వేదో నాస్తి, ఇయం తు దేవతాపి సస్వేదేతి విచిత్రమితి 'అపి' శబ్దార్థః। అతశ్చ కుసుమాన్యేవ యథా యేన ప్రకారేణ తే తే భైమీకరచరణాదిరూపేణ ప్రసిద్ధపరాక్రమా మోహనశోషణాదికామబాణాస్తథైవ తేనైవ ప్రకారేణాయం స్వేదస్తస్య కామస్య సంబన్ధి కామేన రచితం శరక్షతాస్రం స్వీయబాణవ్రణరుధిరం కిము। ఏతస్యాః కామబాణవిద్ధత్వాత్స్వేదస్తజ్జన్యవ్రణరుధిరత్వేనైవ సంభావయితుం యుక్తః। 'యాదృశో యక్షస్తాదృశో బలిః' ఇతి న్యాయేన పుష్పబాణానాం ధవలత్వాత్తజ్జన్యం రుధిరమపి తాదృగేవ యుక్తమ్। స్వేదజలస్య రుధిరత్వం యుక్తమిత్యర్థః। కుఙ్కుభాఙ్గరాగలగనాద్వా రక్తత్వాత్స్వేదజలస్య రుధిరత్వం యుక్తమ్। ఇయమపి కామవిద్ధా రిరంసురస్తీతి భావః॥౧౩౮॥

రాగం ప్రతీత్య యువయోస్తమిమం ప్రతీచీ

భానుశ్చ కిం ద్వయమజాయత రక్తమేతత్।

తద్వీక్ష్య వాం కిమిహ కేలిసరిత్సరోజైః

కామేషుతోచితముఖత్వమధీయమానమ్ ॥౧౩౯॥

రాగమితి ॥ ప్రతీచీ దిక్ భానుశ్చైతద్ద్వయం యువయోస్తం సాత్త్వికస్వేదరోమాఞ్చసూచితమిమం ప్రత్యక్షదృశ్యమివానురాగం ప్రతీత్య కిం జ్ఞాత్వేవ రక్తమజాయత లోహితవర్ణమభూత్। భైమీనలావిదానీం రిరంసూ అపి దివా మైథుననిషేధభియా సాశఙ్కౌ వర్తేతే। తస్మాద్రాత్రిం కరిష్యామీతి సూర్యమస్తం ప్రాపయితుమివ ప్రతీచీ రక్తవర్ణాభూత్। ఇదానీం మయాప్యస్తం గన్తుం యోగ్యమితీవ సూర్యోఽపి రక్తవర్ణోఽభూదిత్యర్థః। అథ చ,— యువయోరేవ కేలిసరితః సరోజైః కమలైస్తద్భానుప్రతీచీరూపం రక్తం మిథునం వీక్ష్య వాం భైమీనలౌ చ రక్తౌ వీక్ష్య కిం దృష్ట్వేవేహ సంధ్యాసమయే కామస్య ఇషుతోచితం శరత్వయోగ్యం ముఖమగ్రం యేషాం తద్భావస్తీక్ష్ణాగ్రత్వమధీయమానమభ్యస్యమానం, విద్యతే ఇతి శేషః। తద్వాం చ సానురాగౌ

దృష్ట్వా కమలైర్ముకులీభవనవ్యాజేన పుష్పబాణతీక్ష్ణాగ్రత్వమనుభూయతే కిమ్। కామో హి రిరంసూ స్త్రీపుంసౌ దృష్ట్వా తీక్ష్ణముఖైః శరైర్విధ్యతీత్యర్థః। అథ చ,— ఏతౌ భైమీనలౌ ప్రతీచీభాస్కరౌ చ యది సరాగౌ జాతౌ తర్హీదానీం రాత్రిః సంనిహితాఽస్తీత్యస్మాభిర్ముకులీభావః ప్రాప్తుముచిత ఇతి తైరపి ముకులీభూతమ్। పద్మానాం సంకుచితముఖత్వం కామశరయోగ్యతీక్ష్ణముఖీభావేనోత్ప్రేక్షితమ్। సంధ్యాకాలో జాతః, కమలాని ముకులితానీతి భావః॥౧౩౯॥

అన్యోన్యరాగవశయోర్యువయోర్విలాస-

స్వచ్ఛన్దతాచ్ఛిదపయాతు తదాలివర్గః।

అత్యాజయన్నిచయమాజిమకారయన్వా

దన్తైర్నఖైశ్చ మదనో మదనః కథం స్యాత్॥౧౪౦॥

అన్యోన్యేతి॥ ఆలివర్గః అన్యోన్యరాగేణ పరస్పరానురాగేణ రమణాభిలాషేణ వశయోర్వశ్యయో రిరంసయాఽన్యోన్యాధీనయోర్యువయోర్విలాసస్య కామవిలాసస్య స్వచ్ఛన్దతాం నిఃశఙ్కప్రవృత్తిం ఛినత్తి కామక్రీడావిఘ్నకారీ స్యాత్, తస్మాదపయాతు గృహాద్బహిర్నిర్గచ్ఛతు। యస్మాన్మదనః కామః సిచయం వసనమత్యాజయన్నపరిహారయన్నర్థాత్స్త్రీపుంసౌ, తథా,— దన్తైర్నఖైశ్చ కరణభూతైరాజిం సంగ్రామమ్, ఏతైరుపలక్షితాం వా నానాబన్ధసురతమల్లయుద్ధం చ స్త్రీపుంసావకారయన్ సన్ మాదయతీతి మదనః మదకారీ కథం వా స్యాత్, అపి త్వేవమేవ కారయన్మదనో హర్షకారీ భవేదేవ। తస్మాత్సఖీవర్గో గృహాద్బహిర్గచ్ఛత్విత్యర్థః। మదనః, నన్ద్యాదిత్వాల్ల్యుః॥౧౪౦॥

ఇతి పఠతి శుకే మృషా యయుస్తా బహు నృపకృత్యమవేత్య సాంధివేలమ్।

కుపితనిజసఖీదృశార్ధదృష్టాః కమలతయేవ తదా నికోచవత్యా॥౧౪౧॥

ఇతీతి॥ తా గన్ధర్వపుత్ర్యః సఖ్యశ్చ శుకే ఇతి పఠతి వ్యక్తం భాషమాణే సతి గన్ధర్వపుత్రీవీణానిబద్ధా గాథాః స్పష్టమనువదతి సతి సాంధివేలం దినరాత్రిసంధివేలాభవం బహు నృపకృత్యం సంధ్యావన్దనసాయంహోమాదికం నలస్య నిత్యం కర్మావేత్య జ్ఞాత్వా మృషాలీకమేవాత్రేదానీం భవతీభిర్న స్థాతవ్యమితి శుకోఽస్మాన్నిష్కాసయతి తర్హి వయం యామ ఇతి మిషమాత్రేణ యయుః గృహాద్బహిర్నిర్జగ్ముః। రిరంసురపి నలః సంధ్యాసమయే నిత్యకర్మాతిక్రమ్య సంభోగం న కరోతి, రిరంసుర్భైమ్యపి స్వయం గ్రహం న కరోతీతి యద్యపి

తా జానన్తి తథాపి భైమీపరిహాసార్థం తాదృశం శుకవచనమేవ వ్యాజీకృత్య బహిర్నిర్గతా ఇత్యర్థః। కింభూతాస్తాః— కమలతయేవ కమలరూపత్వేనేవ తదా సంధ్యాసమయే నికోచవత్యా సంకుచన్త్యా। కమలాని సంధ్యాయాం సంకుచన్తి తాదృశ్యా వృథాగమనారమ్భేణ వ్రీడాశ్లీలాసంజననాత్కుపితాయా నిజసఖ్యా భైమ్యా దృశా అర్ధేనైకదేశేన దృష్టా విలోకితాః। సకోపత్వాన్నేత్రతృతీయభాగతిర్యగ్వ్యాపారేణేషదృష్టాః। కుపితా హి మానినీ దృగన్తేన పశ్యతి। నికోచః, భావే ఘఞ్ ॥౧౪౧॥

అకృత పరభృతః స్తుహి స్తుహీతి శ్రుతవచనస్రగనూక్తిచుఞ్చుచఞ్చుః।

పఠితనలనుతిం ప్రతీవ కీరం తమివ నృపం ప్రతి జాతనేత్రరాగః॥౧౪౨॥

అకృతేతి॥ సఖ్యా పూర్వమానీతః పరభృతః కోకిలోఽప్యున్మత్తత్వాత్స్వభావాచ్చ జాతో క్షేత్రయో రాగో లౌహిత్యం యస్యైవంవిధః సన్ స్తుహి స్తుహి ఇత్యేవంరూపం శబ్దమకృత। పికః స్వభావాదేవ స్తుహి స్తుహీత్యేవంరూపం శబ్దం చుకూజేత్యర్థః। తత్రోత్ప్రేక్షతే— పఠితా సమాప్తిం ప్రాపితా నలస్య నుతిః స్తుతిర్యేన తం స్తుతిం కృత్వా తూష్ణీంభూతం తం కీరం శుకం ప్రతీవోద్దిశ్యేవ స్తుహి స్తుహీత్యకృత। రే కీర ! కిమితి తూష్ణీంభూతోఽసి, ఇతః పరమపి నలస్య స్తుతిం కుర్వితి నలస్తుతౌ బుద్ధిప్రకారం ప్రావర్తయదివేత్యర్థః। ఏవంవచనే పికస్య కథం సామర్థ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ— శ్రుతా వీణానిబద్ధశుకానూదితవచనస్రక్ తస్యా అనూక్తిః సర్వానువాదః తయా చుఞ్చుర్విత్తా ప్రవీణా చఞ్చూర్యస్య। తాదృశం శుకానూదితం సర్వమప్యనూద్యేతః పరమపి స్తుహి స్తుహీత్యాహేత్యర్థః। నేత్రరాగేఽప్యుత్ప్రేక్షతే— తం నృపం ప్రతీవ లక్షీకృత్యేవ జాతనేత్రప్రీతిః సున్దరతరనయనానన్దకారిణం నలం దృష్ట్వా జాతనేత్రప్రీతిః స్తుహీత్యకృతేత్యర్థ ఇతి 'రాగ' శబ్దేనోత్ప్రేక్షా। అనూక్తిచుఞ్చురితి 'తేన విత్తః–' (౫।౨।౨౬) ఇతి చుఞ్చుప్॥౧౪౨॥

తుఙ్గప్రాసాదవాసాదథ భృశకృశతామాయతీం కేలికుల్యా-

మద్రాక్షీదర్కబిమ్బప్రతికృతిమణినా భీమజా రాజమానామ్।

వక్రం వక్రం వ్రజన్తీం ఫణియువతిమితి త్రసున్భిర్వ్యక్తముక్తా-

న్యోన్యం విద్రుత్య తీరే రథపదమిథునైః సూచితామర్త్తిరుత్యా॥౧౪౩॥

తుఙ్గేతి॥ అథైవం వీణాక్వాణానువాదిశుకాలాపానన్తరం భీమజా కేలికుల్యాం క్రీడాకృత్రిమనదీమద్రాక్షీత్। కింభూతామ్— భైమ్యాస్తుఙ్గే ఉచ్చతరే ప్రాసాదే వాసాత్స్థితేర్హేతోర్కృశకృశతామాయతీం ప్రాప్నువతీమ్, అధోదేశే స్థితా స్వయం మహీయస్యుచ్చతరదేశే స్థితాం భైమీం ప్రతి అణీయస్త్వేన ప్రతిభాసమానా తామ్। తథా,— అస్తగామినోఽర్కస్య బిమ్బప్రతికృత్యా ప్రతిబిమ్బరూపేణ మహాప్రకాశేన మణినా రాజమానాం ప్రతిబిమ్బితాస్తగామిసూర్యబిమ్బామ్। తథా,— వక్రం వక్రం స్వభావకుటిలం వ్రజన్తీం గచ్ఛన్తీమ్। అత ఏవ— ఫణియువతిః కృష్ణసర్పిణీయమితి త్రసున్భిస్త్రాసశీలై రథపదమిథునైశ్చక్రవాకస్త్రీపుంసయుగలైర్వ్యక్తం స్పష్టం ముక్తం త్యక్తమన్యోన్యం పరస్పరం యథా తథా తీరే విషయే విద్రుత్య పలాయ్య కర్మభూతే వా ద్వే తీరే ప్రతి గత్వా అర్తిరుత్యా విరహపీడాసంబన్ధినా రుతేన కృత్వా సూచితాం ప్రకటీకృతామ్।సాంధ్యతమసావృతత్వాచ్చ స్పష్టతరమదృశ్యమానామపి నదీయమితి చక్రవాకశబ్దేన జ్ఞాపితాం ఫణియువతిరితి సూచితామితి వా। కృష్ణసర్పిణ్యపి కృశా భవతి సూర్యబిమ్బతుల్యేన శిరఃస్థేన మణినా శోభతే। వక్రం వక్రం చ వ్రజతి। తాం చ దృష్ట్వా జనాః పక్షిణో వా పలాయ్య దీనస్వరోపలక్షితాః పరస్పరం సహవాసం ముఞ్చన్తి। సూర్యమస్తం జిగమిషుం దృష్ట్వా చక్రవాకమిథునాని సాంధ్యవిరహపీడయా రుతం కృత్వాన్యోన్యం ముక్త్వా పలాయ్య కేలికుల్యాపారావారే తీరే తిష్ఠన్తీతి భైమీ దదర్శేత్యర్థః। ఉష్యతేఽస్మిన్నితి వాసః। తుఙ్గప్రాసాదవాసమారుహ్యాద్రాక్షీదితి ల్యబ్లోపే వా॥౧౪౩॥

అథ రథచరణౌ విలోక్య రక్తావతివిరహాసహతాహతావివాస్త్రైః।

అపి తమకృత పద్మసుప్తికాలం శ్వసనవికీర్ణసరోజసౌరభం సా॥౧౪౪॥

అథేతి॥ అథ కేలికుల్యాదర్శనానన్తరం సా భైమీ రక్తౌ పరస్పరానురక్తౌ స్వభావేన రక్తవర్ణౌ చ అతివిరహాసహతయా నితరాం వియోగాసహిష్ణుతయా హతౌ కామశరవిద్ధౌ స్మరశరాఘాతే సతి అస్త్రైరుధిరైరివ రక్తౌ రథచరణౌ చక్రవాకౌ విలోక్య తం పద్మానాం సుప్తికాలం సంకోచసమయం సాయంసంధ్యాసమయమపి విరహపీడితకోకదర్శనాద్దుఃఖసంజాతః శ్వసనో నిఃశ్వాసభరస్తన్నిర్గమనేన కృత్వా వికీర్ణం సరోజసౌరభం యస్మింస్తాదృశమకృత। సంధ్యాసమయే పద్మసంకోచాత్సౌరభాసంభవేఽపి నిశ్వాసమోచనేన పద్మినీత్వాత్పద్మ-సౌగన్ధ్యం తదానీమపి విస్తారయతి స్మేత్యర్థః। కోకౌ తాదృశౌ దృష్ట్వా భృశం నిశశ్వాసేత్యర్థః। అన్యోఽప్యస్త్రక్షతం రక్తవ్యాప్తం దృష్ట్వా భృశం నిశ్వసితి। 'విరహాసహనౌ హతావివాస్త్రైః' ఇతి పాఠః సుయోజనః। అస్త్రైః కామస్య రథచరణౌ, 'పుమాన్స్త్రియా' (౧।౨।౬౭) ఇత్యేకశేషః॥౧౪౪॥

అభిలపతి పతిం ప్రతి స్మ భైమీ

సదయ ! విలోకయ కోకయోరవస్థామ్।

మమ హృదయమిమౌ చ భిన్దతీం హా

క ఇవ విలోక్య నరో న రోదితీమామ్॥౧౪౫॥

అభీతి॥ భైమీ పతిం ప్రతి ఇతి అభిలపతి స్మ అవోచత్। ఇతి కిమ్— హే సదయ సకరుణ ! త్వం కోకయోరవస్థాం విరహవిహ్వలత్వం విలోకయ। హా కష్టమిమౌ కోకౌ భిన్దతీం పృథగ్దేశావస్థితౌ కుర్వతీమ్, అత ఏవ— మమ భైమ్యా అపి హృదయం చ ఏతచ్చోకేన విదారయన్తీమిమాం కోకయోరవస్థాం విరహవిహ్వలత్వం విలోక్య క ఇవ నరః సచేతా మనుష్యో న రోదితి, అపి తు సర్వోఽపి పరిదేవనం కరోత్యేవ। సదయత్వాత్త్వ దుఃఖం భవిష్యతీతి కిం వక్తవ్యమిత్యర్థః॥౧౪౫॥

కుముదముదముదేష్యతీమసోఢా

రవిరవిలమ్బితుకామతామతానీత్।

ప్రతితరు విరువన్తి కిం శకున్తాః

స్వహృది నివేశితకోకకాకుకున్తాః॥౧౪౬॥

కుముదేతి॥ హే ప్రియ ! రవిరుదేష్యతీముత్పత్స్యమానాం కుముదానాం ముదం వికాసరూపం హర్షమసోఢేవాశక్నువన్నివావిలమ్బితుం సత్వరం గన్తుం కామో యస్య తద్భావస్తత్తామతానీత్ విస్తారితవాన్। ఆసన్నాస్తమయో వర్తత ఇత్యర్థః। తథా,— శకున్తాః పక్షిణః ప్రతితరు విరువన్తి విశేషేణ రుతం కుర్వన్తి। ఆసన్న నేత్ర- నిమీలనా వాసార్థినో విరువన్తః సన్తః స్వస్వనివాసవృక్షం ప్రతి గచ్ఛన్తీత్యర్థః। తత్రోత్ప్రేక్షతే— స్వహృది నివేశితాః కోకానాం కాకవః శోకవికృతా విరావా ఏవాతిపీడాకారిత్వాత్కున్తా భల్లా యైస్తాదృశాః కిమ్। చక్రవాకశోకపీడితా ఇవ పక్షిణః క్రన్దన్తీత్యుత్ప్రేక్షా। అన్యోఽపి వైరిణాముదేష్యతీమభివృద్ధిమసహమానః సత్వరం కుత్రచిద్గచ్ఛతి। తథా,— అపరః సకృపః కశ్చిద్దుఃఖితం కంచిద్దృష్ట్వా క్రన్దతి। సోఢా, తృన్। ముదమ్, 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః। ఉదేష్యతీమ్, 'ఆచ్ఛీనద్యోః—' (౭।౧।౮౦) ఇతి వైకల్పికత్వాన్నుమభావః॥౧౪౬॥

అపి విరహమనిష్టమాచరన్తావధిగమపూర్వకపూర్వసర్వచేష్టౌ।

ఇదమహహ నిదర్శనం విహంగౌ విధివశచేతనచేష్టనానుమానే॥౧౪౭॥

అపీతి॥ హే ప్రియ ! స్వస్యానిష్టమపి విరహమాచరన్తౌ స్వయమేవ కుర్వాణౌ। తర్హి సదా స్వానిష్టాచరణస్వభావావేవ భవిష్యత ఇత్యత ఆహ— అధిగమో జ్ఞానం తత్పూర్వికాః పూర్వా విరహాచరణాత్ప్రాచీనాః సర్వాశ్చేష్టాః కర్తవ్యతా యయోస్తౌ। అధిగమో లాభో హితమితి యావత్। తత్పూర్వికాస్తదుద్దేశ్యాః పూర్వాః సర్వాశ్చేష్టా యయోస్తాదృశౌ వా। బుద్ధిపూర్వకారీ హి స్వాహితే న ప్రవర్తతే। కోకయోశ్చ దినే భోజనాదయః సకలాశ్చేష్టా జ్ఞానపూర్వికాః స్వహితాశ్చ। ఏవంసత్యనేనైవంస్వభావావప్యేతౌ సంధ్యాయామకస్మాదేవాన్యోన్యవిరహం స్వయమేవ యస్మాదాచరతస్తస్మాద్ విధివశ దైవాధీనం చేతనానాం ప్రాణినాం చేష్టితం పూర్వకర్మాధీనం ప్రాణినామాచరణమిత్యేవంరూపేఽనుమానే కార్యాత్కారణవిశేషజ్ఞానే విషయే యావేతౌ విశిష్టౌ విహంగౌ కోకౌ ఇదమేవ నిదర్శనమయమేవ దృష్టాన్తః। 'అహహ' అద్భుతే ఖేదే వా। తస్మాత్ప్రాచీనకర్మానుసారేణైవ ప్రాణీ కదాచిద్ధితం కదాచిచ్చాహితమాచరతీతి భావః। 'ప్రాణినో దైవాధీనచేష్టితాః ప్రతికూలతయా జ్ఞాతేఽపి ప్రవర్తమానత్వాచ్చక్రవాకవత్' ఇత్యనుమానమ్॥౧౪౭॥

అద్రిక్షిప్తారుణిమేష్టకావిసరణైః శోణే కృపాణః స్ఫుటం

కాలోఽయం విధినా రథాఙ్గమిథునం విచ్ఛేత్తుమన్విచ్ఛతా।

రశ్మిగ్రాహిగరుత్మదగ్రజసమారబ్ధావిరామభ్రమౌ

దణ్డభ్రాజిని భానుశాణవలయే సంసజ్య కిం నిజ్యతే॥౨౪౮॥

అద్రిక్షీతి॥ స్ఫుటముత్ప్రేక్ష్యతే— హే ప్రియ ! రథాఙ్గమిథునం విచ్ఛేత్తుం వియోక్తుమ్, అథ చ,— విశేషేణ విదారయితుమన్విచ్ఛతా విధినా బ్రహ్మణా దైవేన వాఽయం కాలః సాయంసంధ్యాసమయ ఏవ స్ఫుటం ఖడ్గగుణయోగాత్కాలః కృష్ణః లోహమయః కృపాణః భానుశాణవలయే సూర్యరూపే శాణచక్రే సంసజ్య సంయోజ్య నిజ్యతే కిమ్, తీక్ష్ణీక్రియతే కిమిత్యర్థః। కింభూతే వలయే— అస్తమయకాలసాంనిధ్యాదద్రిక్షిప్తః కిరణస్థోఽరుణిమా స ఏవ ఇష్టకావిసరణాని ఇష్టకాచూర్ణప్రసారణాని తైః శోణే రక్తవర్ణే। తథా,— రశ్మిగ్రాహిణా గరుత్మతోఽగ్రజేనారుణేన సమారబ్ధాఽవిరామా నిరన్తరా భ్రమిర్భ్రమణం యస్య తస్మిన్, సదాఽరుణేన కృతభ్రమణే। అథ చ, —
ఆకర్షణరజ్జుగ్రాహిభిరరుణసమైస్తద్వత్తేజస్విభిర్బలిభిః పురుషైరారబ్ధనిరన్తరభ్రమణే। తథా,—

దణ్డసంజ్ఞకేన పారిపార్శ్వకేన భ్రాజిని శోభమానశీలే, అథ చ,—
శాణచక్రాధారభూతేనాకర్షణరజ్జుసంయుక్తేన దారుమయేన దణ్డేన శోభమానే।
సంనిహితాస్తమయసూర్యసాయంసంధ్యాసమయసాంనిధ్యాచ్చక్రవాకయుగం తీక్ష్ణతరఖఢ్గ-
విదారితమివ విధివశాద్వియుక్తం సద్వ్యథత ఇతి భావః। అన్యోఽపి కించిచ్ఛేత్తుం
ఖఢ్గముక్తవిశేషణవిశిష్టే శాణచక్రే తీక్ష్ణం కరోతి। 'కిరణప్రగ్రహౌ రశ్మీ', 'మాఠరః పిఙ్గలో
దడశ్చణ్డాశోః పారిపార్శ్వికాః' ఇత్యమరః। భ్రమావితి భాషితపుంస్కమ్। నిజ్యతే, 'ణిజిర్ శౌచే'
ఇత్యస్మాత్కర్మణి యక్। నకారే తకారభ్రాన్త్యైవ 'తిజ్యత' ఇతి పఠన్తి, తదసత్॥౧౪౮॥

ఇతి స విధుముఖీముఖేన ముగ్ధాలపితసుధాసవమర్పితం నిపీయ।

స్మితశబలవలన్ముఖోఽవదత్తాం స్ఫుటమిదమీదృశమీదృశం యథాత్థ॥౧౪౯॥

ఇతీతి॥ స నలోఽపి తాం భైమీమితి అవదత్। ఇతి కిమ్— హే ప్రియే ! త్వం యథాత్థ,
తదిదం స్ఫుటం నిశ్చితమీదృశమీదృశం సత్యమేవేత్యర్థః। కింభూతః— ఇతి పూర్వోక్తరీత్యా
విధుముఖ్యా భైమ్యా ముఖేనార్పితం దత్తం ముగ్ధం మనోహారి ఆలపితం మఞ్జుభాషితమేవ
సుధాసర్వరసబాహుల్యాదమృతం ఉన్మాదకత్వాచ్చ మద్యం నిపీయాస్వాద్య సాదరమాకర్ణ్య
చ స్మితేన శబలం మిశ్రితం వలత్ భైమీసంముఖం ముఖం యస్య సః। కామినో హి
కామినీముఖార్పితమద్యం సానురాగం పిబన్తి, అనన్తరం వలితముఖాః సహాసం
కించిద్వదన్తి॥౧౪౯॥

స్త్రీపుంసౌ ప్రవిభజ్య జేతుమఖిలావాలోచితౌచిత్యయో-

ర్నమ్రాం వేద్మి రతిప్రసూనశరయోశ్చాపద్వయీం తద్భ్రువౌ।

త్వన్నాసాచ్ఛలనిహ్నుతాం ద్వినలికీం నాలీకముక్త్యైషిణో-

స్త్వన్నిశ్వాసలతే మధుశ్వసనజం వాయవ్యమస్త్రం తయోః॥౧౫౦॥

స్త్రీతి॥ అయి ప్రియే ! అహం వక్రతరే త్వద్భ్రువౌ రతిశ్చ ప్రసూనశరః కామశ్చ తయోః నమ్రాం
స్త్రీజయాయ రత్యా పుంజయాయ చ కామేనాకర్ణమాకృష్య వక్రితాం చాపద్వయీం వేద్మి,
త్వద్భ్రువావేవ ద్వయోర్ధనుషీ ఇత్యర్థః। కింభూతయోః— అఖిలౌ త్రిజగతి వర్తమానౌ
తత్తజ్జాతీయౌ స్త్రీపుంసౌ ప్రవిభజ్య విభాగం కృత్వా పృథక్పృథక్ జేతుమాలోచితం
విచారితమౌచిత్యం యాభ్యాం తయోః। స్త్రియః స్త్రేవ జేతుం యోగ్యా, పుంసశ్చ

పుమానేవేత్యాలోచితౌచిత్యయోరిత్యర్థః। తథా,— నాలీకానాం వితస్తిమాత్రనాలీకాఖ్య-శరవిశేషాణాం ముక్తిం మోక్షణమిచ్ఛతః ఏవంశీలయో రతికామయోః సంబన్ధినీం ద్వినలికీం నాలీకమోచనోపాయభూతసరన్ధ్రవంశపర్వద్వయం త్వన్నాసాచ్ఛలేన త్వదీయవామదక్షిణనాసాపుటద్వయవ్యాజేన నిహ్నుతాం గోపితాం జానామి। త్వన్నాసాపుటద్వయమేతన్న భవతి, కింతు నాలీకద్వయముక్త్యుపాయభూతా ద్వినలికీత్యేవాహం శఙ్క ఇత్యర్థః। తథా,— త్వన్నిశ్వాసలతే తవ వామదక్షిణనాసానిశ్వాసధారాద్వయం తయో రతికామయోః ప్రత్యేకం మధుశ్వసనజం వసన్తకాలీనమలయానిలప్రభవం వాయవ్యం వాయుదేవతాకమస్త్రమేవ వేద్మి। సున్దరత్వాద్భ్రూనాసాద్యవయవదర్శనమాత్రేణ కామవశత్వం భవతీతి భావః। ద్వినలికీ, సమాహారద్విగౌ జీప్। వాయవ్యమ్, 'సాస్య దేవతా' (౪।౨।౨౪) ఇత్యర్థే 'వాయ్వృతుపిత్రుషసో యత్' (౪।౨।3౧) ఇతి యత్॥౧౫౦॥

పీతో వర్ణగుణః స చాతిమధురః కాయేఽపి తేఽయం యథా

యం బిభ్రత్కనకం సువర్ణమితి కైరాదృత్య నోత్కీర్త్యతే।

కా వర్ణాన్తరవర్ణనా ధవలిమా రాజైవ రూపేషు య-

స్తద్యోగాదపి యావదేతి రజతం దుర్వర్ణతాదుర్యశః॥౧౫౧॥

పీత ఇతి॥ హే భైమి ! వర్ణేషు శుక్లాదిరూపేషు మధ్యే గుణో వైశేషికాదిభిర్గుణపదార్థత్వేన నిర్దిష్టః పీతో హరిద్రాభో వర్ణః, స చ స ఏవాతిమధురో రమణీయతరః, నతు వర్ణాన్తరం మధురమిత్యర్థః। యథా యేన కారణేనాయం పీతో వర్ణస్తేఽపి కాయే దేహే వర్తతే। అత్యుత్తమయా త్వయాపి శరీరే ధార్యతే తస్మాదయమత్యుత్తమ ఇత్యర్థః। అథ చ,— రూపాన్తరాపేక్షయా శుక్లరూపస్యైవ ప్రధానత్వాదన్యేషాం చాప్రధానత్వాద్వర్ణేషు మధ్యే గుణోఽప్రధానభూతోఽపి యో హరిద్రాభో వర్ణః స ఏవాతిమధురః। ప్రధానభూత ఇత్యర్థః। యస్మాదయం తే కాయే వర్తతే। అప్రధానస్యాపి కేనచిదత్యుత్తమేనాఙ్గీకృతత్వాద్ధి ప్రాధాన్యం భవతి, తథా త్వయాఙ్గీకృతత్వాదప్రధానస్యాప్యస్య ప్రాధాన్యం యుక్తమేవేత్యర్థః। అథ చ,— గుణః పీత ఏవ, నాన్యే గుణాః, పీతవర్ణ ఏవ గుణరూపః, అన్యే తు దోషరూపా ఇత్యర్థః। స ఏవ చాతిమధురః। ఉభయత్రాపి హేతుః— యతోఽయం తవ కాయే వర్తతే తస్మాద్గుణోఽతిమధురశ్చేత్యర్థః। అథ చ,— తే తవ కాయే వర్తమానోఽయం ప్రత్యక్షగమ్యోఽతిమధురో రసో యథా మయా పీతస్తత్తచ్చుమ్బనస్థానచుమ్బనవశేనాస్వాదితః, తథా తవ కాయే సోఽతిప్రసిద్ధో వర్ణగుణో గౌరిమాపి పీతః సాదరం నిరీక్షితః। అథ చ,— హరిద్రాభ ఇత్యర్థః। 'చః', 'అపి'

శ్చాన్యోన్యసముచ్చయే। సోఽతిమధురో రసో యథా మయా పీతః, తథాయం వర్ణగుణోఽపి పీత ఏవేతి వా సంబన్ధః। అథ చ,— తవాతిమధురో వర్ణగుణో వర్ణాత్మకశబ్దలక్షణో గుణో యథా పీత ఆస్వాదితః, అతిమధురా తవ వాణీ యథా పీతేత్యాది జ్ఞాతవ్యమ్। ఏవం ఛలేనోక్త్వా ప్రకృతపీతరూపవర్ణ ఏవ యుక్తిమాహ— త్వచ్ఛరీరాశ్రయం పీతవర్ణం బిభ్రత్ కనకం చమ్పకం శోభనో వర్ణోఽస్య తత్సువర్ణమితి కైర్జనైరాదృత్యాదరేణ నోత్కీర్త్యతే నోద్ఘాష్యతే, అపి తు,— త్వదఙ్గధృతవర్ణతుల్యవర్ణధారణాదేవ చమ్పకం సువర్ణమిత్యుచ్చైః కీర్త్యతే। అథ చ,— త్వచ్ఛరీరాశ్రయం పీతవర్ణం ధారయచ్చామీకరం శోభనో వర్ణోఽస్యేతి వ్యుత్పత్త్యా సువర్ణమితి కైర్జనైరాదరేణ నోద్ఘోష్యతే, అపి తు— త్వచ్ఛరీరాశ్రితపీతవర్ణతుల్యవర్ణధారణాదేవ సువర్ణమితి కీర్తిం లేభే ఇత్యర్థః। అథ చ,— శోభనో వర్ణః స్తుతిర్యస్య। త్వదఙ్గవర్ణం బిభ్రదతితరాం స్తుత్యం, నతు స్వత ఇతి। ముఖ్యయా వృత్త్యా సువర్ణమితి త్వదీయమఙ్గమ్, కనకం తు త్వద్వ్యుత్తివర్ణసామ్యధారణాద్గౌణ్యా వృత్త్యా లోకేన కథ్యత ఇత్యర్థః। అత ఏవ పీతవర్ణస్య పురస్తాదప్రధానానాం వర్ణాన్తరాణాం నీలరక్తాదీనాం వర్ణానాం వర్ణనా కా, అపి తు,— సా నైవ కుత్రాప్యుపయుజ్యతే తత్కథా న కార్యైవ। యావత్ యతః కారణాద్ యో ధవలిమా శుక్లగుణః షడ్విధేషు రూపేషు మధ్యే రాజైవ శ్రేష్ఠతమ ఏవ। నిర్మలత్వాదభ్యర్హితత్వాద్రూపవిభాగవేలాయాం వైశేషికైః ప్రథమోచ్చారితత్వాచ్చ ప్రధానభూత ఏవ। తస్య ప్రధానభూతస్యాపి యోగాత్సంబన్ధాద్రజతం దుష్టోఽసమీచీనో వర్ణో యస్య తస్య భావస్తత్తా దుర్వర్ణశబ్దవాచ్యతా తద్రూపం దుర్యశోఽకీర్తిమేతి। నీలాదివర్ణాన్తరయుక్తం తు దుర్వర్ణతాం ప్రాప్నోతీతి కిం వాచ్యమిత్యర్థః। యావత్సకలం రజతమితి వా। అప్రధానస్యాపి పీతరూపస్య భైమీశరీరేణాఙ్గీకృత్వాదేవోత్తమత్వమ్। తద్యోగాత్కాఞ్చనే సువర్ణమితి కీర్తిః। భైమీశరీరేణానఙ్గీకృతత్వాదేవ చోత్తమస్యాపి ధవలిమ్నోఽనుత్తమతా। ధవలిమా, వర్ణవాచిత్వాద్గుణవచనత్వాద్వేమనిచ్॥౧౫౧॥

ఇదానీం నవభిః శ్లోకైర్భైమీవాణీం వర్ణయతి—

ఖణ్డక్షోదమృది స్థలే మధుపయఃకాదమ్బినీతర్పణా-

త్కృష్టే రోహతి దోహదేన పయసాం పిణ్డేన చేత్పుణ్డ్రకః।

స ద్రాక్షాద్రవసేచనైర్యది ఫలం ధత్తే తదా త్వద్గిరా-

ముద్దేశాయ తతోఽప్యుదేతి మధురాధారస్తమప్రత్యయః॥౧౫౨॥

ఖణ్డేతి॥ హే భైమి ! పుణ్డ్రకః స్థూలేక్షువిశేషః పయసాం పిణ్డేన దుగ్ధానామత్యన్తాగ్నిపాకఘనీభూతేన గోలకేనైవ దోహదేన ఏవంభూతే స్థలే క్షేత్రే చేద్రోహతి

సాఙ్కురో భవతి। కింభూతే స్థలే— ఖణ్డః శర్కరాచూర్ణమేవ మృన్మృత్తికా యస్మిన్। తథా,— మధు అమృతం మాక్షికమేవ వా పయో యస్యాస్తయా కాదమ్బిన్యా మేఘమాలయా తర్పణాత్ పూర్ణజలత్వకరణాద్ధేతోర్ద్విగుణాకృష్టే। మేఘమాలావృష్టజలం హి క్షేత్రం పునః కృష్యతే, తాదృశే సమీకృతే ఉప్తం హి బీజమఙ్కురార్థం పునః పయోఽపేక్షతే। తత్సాధనేఽత్ర దుగ్ధగోలకః। దోహదేనేత్యనేన నిరాతఙ్కమభివృద్ధిః సూచితా। అనన్తరం చ ప్రరూఢాఙ్కురః సన్ పుణ్డ్రకః ఫలోత్పత్తిసమయపర్యన్తం ద్రాక్షాణాం ద్రవః పక్వఫలనిష్పీడితరసస్తస్య సేచనైః కృత్వా ఇక్షుదణ్డాదపి పరిణతమాధుర్యాతిశయఫలం యది ధత్తే తదా తర్హి తతోఽపి విశిష్టేక్షుఫలాదపి సకాశాత్త్వద్గిరాం తవ వాణీనాముద్దేశాయ నిర్దేశార్థం 'మధుర' శబ్ద ఆధారో మూలప్రకృతిర్యస్య తాదృశస్తమప్ప్రత్యయ ఉదేతి ఉత్పద్యతే। కీదృగ్రమ్యా వాణీతి పృష్టే ఉక్తవిశేషణవిశిష్టాదిక్షుఫలాదపి మధురతమేతి తదా నిర్దేష్టుం శక్యతే ఇత్యతిశాయనే తమప్ తద్రైవ సంగచ్ఛత ఇత్యర్థః। ఏవంవిశిష్టం ఫలం యది భవేత్, తర్హి తదేవ తావదతిమధురం తస్మాదప్యతిమధురం వస్తు విద్యతే కిమితి పృష్టే నిఃసీమమధురతమస్యాన్య-స్యాభావాత్తమప్ప్రత్యయాన్తమధుర' శబ్దేన భవద్వాణ్యేవోత్తరత్వేన దాతుం యోగ్యా నతు విశిష్టమపీక్షుఫలం, నిఃసీమమాధుర్యాభావాత్తమప్ప్రత్యయానుపపత్తేః, కిముత మధురాణి ద్రవ్యాన్తరాణీతి భవద్వాణీవన్మధురతమం వస్తు కించిదపి న దృష్టమితి భావః। ఏవంవిధే క్షేత్రే యది పుణ్డ్రకో రోహతి, స చ పయసాం పిణ్డేన దోహదేన, ద్రాక్షాద్రవసేచనైశ్చ దోహదేన, యది ఫలం ధత్త ఇతి వా। 'కాదమ్బినీ మేఘమాలా' ఇత్యమరః। 'పుణ్డ్రో ద్రైత్యవిశేషేక్షుభేదయోః—' ఇతి విశ్వః। తతః స్వార్థే కన్॥౧౫౨

ఉన్మీలద్గుడపాకతన్తులతయా రజ్వా భ్రమీరర్జయన్

దానాన్తఃశ్రుతశర్కరాచలమథః స్వేనామృతాన్ధాః స్మరః।

నవ్యామిక్షురసోదధేర్యది సుధాముత్థాపయేత్సా భవ-

జ్జిహ్వాయాః కృతిమాహ్వయేత పరమాం మత్కర్ణయోః పారణామ్॥౧౫౩॥

ఉన్మీలదితి॥ అమృతమేవాన్ధోఽన్నం యస్య దేవత్వాత్, తాదృశో భవన్స్మరో యది ఇక్షురస ఏవోదధిస్తస్మాత్సకాశాన్నవ్యాం నూతనాం దేవాసురోత్థాపితపూర్వసుధాయా అన్యాదృశీం సుధామాత్మనైవోత్థాపయేన్నిర్గమయేత్, తర్హి సా మధురతమా సుధా మత్కర్ణయోః పరమాం పారణామద్వితీయతృప్తిహేతుం భవత్యా జిహ్వాయాః కృతిం త్వద్రసనానిర్మితాం వాణీమాహ్వయేత। స్పర్ధాపూర్వమాకారయేత్। కింభూతః స్మరః— ఉన్మీలన్నతిప్రకాశమానోఽతిశయితో గుడస్యేక్షురసవికారస్య పాకస్తజ్జన్యా యే తన్తవ ఇవ తన్తవ ఊర్ధ్వోర్ధ్వప్రసారితగుడనిర్గతదోరకాస్త ఏవ ద్రైర్ఘ్యాల్లతా తయేవ రజ్వా

మన్థభ్రమణదోరకేణ కృత్వా దానాన్తస్తులాపురుషదానాదిమధ్యే ఆయురారోగ్యాదిఫలకః శ్రుతః శర్కరాచలః స ఏవ మన్థా మన్దరస్తస్య భ్రమీర్భ్రమణాని అర్జయన్ కుర్వన్। తథా రజ్జ్వా శర్కరాచలరూపం మన్థానం చాలయన్। అతిమధురసామగ్రీసంపాదితం హి మధురతమం భవతీత్యేవంవిధమధురసామగ్రీకత్వాన్మధురతమాపి సుధా భవద్వాణీతుల్యా భవేన్న వా, అన్యా తు నైవేత్యర్థః। 'అథాతః సంప్రవక్ష్యామి శర్కరాచలముత్తమమ్। యస్య ప్రదానాద్విష్ణ్వర్కరుద్రాస్తుష్యన్తి సర్వదా॥' ఇతి దానఖణ్డే। ఆహ్వయేత, 'స్పర్ధాయామాఙః' (౧।౩।౩౧) ఇతి తఙ్॥౧౫౩॥

ఆస్యే యా తవ భారతీ వసతి తల్లీలారవిన్దోల్లస-

ద్వాసే తత్కలవైణనిక్వణమిలద్వాణీవిలాసామృతే।

తత్కేలిభ్రమణార్హగైరికసుధానిర్మాణహర్మ్యాధరే

తన్ముక్తామణిహార ఏవ కిమయం దన్తస్రజౌ రాజతః॥౧౫౪॥

ఆస్యేతి॥ అయి ప్రియే! తవాస్యే యా భారతీ సరస్వతీ వసతి। కింభూతే ఆస్యే— తస్యా భారత్యా ఏవ హస్తస్థితస్య లీలారవిన్దస్యైవోల్లసన్ ప్రసరన్ వాసో గన్ధో యస్మిన్। పద్మినీత్వాత్పద్మతుల్యపరిమలే। తథా,— తస్యా ఏవ కలో వైణో నిక్వణః మధురాస్ఫుటో బీణాసంబన్ధీ నాదస్తద్రూపం మిలత్సంబధ్యమానం వాణీవిలాసరూపం వక్రోక్త్యా-దినానావిధవాగ్విలాసరూపమమృతం యస్మిన్। తథా,— తస్యా ఏవ కేలిభ్రమణార్హం లీలాగమనయోగ్యం గైరికేణ రక్తధాతువిశేషేణ రఞ్జితయా సుధయా ధవలనసాధనచూర్ణద్రవ్యేణ చ చిత్రాదినిర్మాణం యత్ర తాదృశం యద్ధర్మ్యం గృహం తద్రూపస్తత్తుల్యోఽధరోష్ఠో యస్మిన్ తాదృశే ఆస్యే పురో దృశ్యమానే యే దన్తస్రజౌ ద్వే దన్తమాలే రాజతః శోభతే తద్రూపోఽయం పురోదృశ్యమానః తస్యా భారత్యా ముక్తామణిరచితో హార ఏవ కిమ్, తద్వత్తే రేజాతే ఇత్యర్థః। సరస్వతీవీణాక్వణితతుల్యా తవ వాణీత్యర్థః। అత్ర ప్రాధాన్యేన వాణీవర్ణనమ్, అన్యత్త్వాసఙ్గికమ్। పద్మగన్ధాదిభిర్ముఖే భారతీవాసోఽనుమీయతే। ఈశ్వరాణాం గృహం గైరికాదివిచిత్రం భవతి। గైరికయుక్తా సుధేతి వా॥౧౫౪॥

వాణీ మన్మథతీర్థముజ్జ్వలరసస్రోతస్వతీ కాపి తే

ఖణ్డః ఖణ్డ ఇతీదమీయపులినస్యాలప్యతే వాలుకా।

ఏతత్తీరమృదైవ కిం విరచితాః పూతాః సితాశ్చక్రికాః

కిం పీయూషమిదంపయాంసి కిమిదంతీరే తవైవాధరౌ॥౧౫౫॥

వాణీతి॥ హే భైమి ! తే వాణీ కాపి వర్ణయితుమశక్యత్వాల్లోకోత్తరా, అథ చ,— అనిర్దిష్టనామా, ఉజ్జ్వలరసస్రోతస్వతీ శృఙ్గారససమ్బన్ధినీ నదీ, అథ చ,— నిర్మలజలా నిర్మలజలసంబన్ధినీ వా నదీ। అత ఏవ— మన్మథస్య తీర్థం కామోద్దీపికా। తథా,— ఇదమీయస్య అస్యా నద్యాః సంబన్ధినః పులినస్య సంబన్ధినీ వాలుకైవ ఇక్షువికారరూపః ఖణ్డం ఖణ్డమిత్యాలప్యతే గీయతే। తథా,— పూతా నిర్మలాః సితాః శుభ్రాశ్చక్రికాః శర్కరాకృతచక్రాణి ఏతస్యాస్తీరస్య మృద్రైవ ధవలమృత్తికయైవ విరచితాః కిమ్। తథా,— పీయూషమమృతమస్యాః సంబన్ధీని పయాంసి ఇదంపయాంసి కిమ్। అస్యా జలాన్యేవామృతత్వేనాలప్యన్తే కిమిత్యర్థః। తథా,— తవాధరావేవ ఇదంతీరే అస్యా నద్యాస్తీరే ఉభౌ తటౌ కిమ్। శృఙ్గారరసప్రధానా కామోద్దీపికా భవద్వాణీ మధురతమేతి భావః॥౧౫౫॥

పరభృతయువతీనాం సమ్యగాయాతి గాతుం

న తవ తరుణి ! వాణీయం సుధాసిన్ధువేణీ।

కతి న రసికకణ్ఠే కర్తుమభ్యస్యతేఽసౌ

భవదుపవిపినామ్రే తాభిరామ్రేడితేన॥౧౫౬॥

పరేతి॥ హే తరుణి ప్రాదుర్భూతయౌవనే ! సుధాసిన్ధువేణీ సుధానదీప్రవాహరూపా తవేయం వాణీ పరభృతయువతీనాం సమ్యగ్యాథాత్మ్యేన గాతుం భాషితుం నాయాతి, యస్మాద్ధేతోస్తాభిః కోకిలాభిరసౌ త్వద్వాణీ భవత్యా ఉపవిపినే స్థితో య ఆమ్రవృక్షస్తస్మిన్స్థిత్వా రసాలాఙ్కురాస్వాదేన రసికేఽతిమధురే, అథ చ,— మమాప్యేవంవాణీ భవత్వేవంసాభిలాషే, కణ్ఠే కర్తుం కణ్ఠస్థాం కర్తుమామ్రేడితేన పున పునర్ఘోషణేన కతి వారాన్నాభ్యస్యతే, అపి తు బహువారమభ్యస్యత ఏవ। తస్మాదద్యాపి తాసాం భవద్వాణీ సమ్యఙ్నాయాతీతి జ్ఞాయత ఇత్యర్థః। కోకిలాలాపాదపి త్వద్వాణీ మధురతమేతి భావః। భిక్షాటనేన విద్యాభ్యాసః సుకర ఇతి సూచనార్థం 'పరభృత' పదమ్। పుమపేక్షయా స్త్రీణాం విశేషతస్తరుణీనామితి సూచనార్థం 'యువతి' పదమ్॥౧౫౬॥

ఊర్ధ్వస్తే రదనచ్ఛదః స్మరధనుర్బన్ధూకమాలామయం

మౌర్వీ తత్ర తవాధరాధరతటాధఃసీమలేఖాలతా।

ఏషా వాగపి తావకీ నను ధనుర్వేదః ప్రియే ! మాన్మథః

సోఽయం కోణధనుష్మతీభిరుచితం వీణాభిరభ్యస్యతే ॥౧౫౭॥

ఊర్ధ్వ ఇతి ॥ హే ప్రియే ! తే ఊర్ధ్వే రదనచ్ఛద ఓష్ఠ ఏవ బన్ధూకమాలామయం స్మరధనుః। తవాధరాధరతటస్యాధస్తనౌష్ఠభాగస్యాధఃసీమాయాం పర్యన్తమర్యాదాయాం వర్తమానా లేఖా సైవ దైర్ఘ్యాల్లతా తత్ర కామచాపే మౌర్వీ। ఏషా తావకీ వాగపి మాన్మథః కామసంబన్ధీ కామాద్వైతప్రతిపాదకో ధనుర్వేద ఏవ। సోఽయం విశిష్టస్త్వద్వాణీరూపో మాన్మథో ధనుర్వేద ఉచితం యోగ్యం యథా తథా కోణధనుష్మతీభిర్వీణావాదనధనుర్యుక్తాభిర్వీణాభిరభ్యస్యతే పరమద్యాపి నాయాతీత్యర్థః। త్వద్వాణీ వీణాక్వణితాదపి మధురతమేతి భావః। ధనుర్వేదశ్చ ధనుర్ధరైరేవాభ్యస్యతే ఇత్యౌచిత్యమ్। అభ్యస్యతే, ఏతదుచితమితి వా। యత్త్వస్య నాయాతి తదాగమనార్థమభ్యాసో హ్యుచిత ఏవేత్యర్థః॥ ౧౫౭॥

స గ్రామ్యః స విదగ్ధసంసది సదా గచ్ఛత్యపాఙ్క్తేయతాం

తం చ స్ప్రష్టుమపి స్మరస్య విశిఖా ముగ్ధే ! విగానోన్ముఖాః।

యః కిం మధ్వితి నాధరం తవ కథం హేమేతి న త్వద్వపుః

కీదృఙ్నామ సుధేతి పృచ్ఛతి న తే దత్తే గిరం చోత్తరమ్॥౧౫౮॥

స ఇతి ॥ హే ముగ్ధే సున్దరి ! యః పురుషః మధు కిం నామేతి పృచ్ఛతి ప్రశ్నం కుర్వాణే జనే విషయే తవాధరమేవోత్తరం న దత్తే, స గ్రామ్యః పామరోఽచతురః, నతు నగరనివాసయోగ్య ఇత్యర్థః। తథా,— హేమ కింప్రకారకమితి ప్రశ్నం కుర్వాణే యస్త్వద్వపురేవోత్తరం న దత్తే, స విదగ్ధానాం చతురాణాం సంసది సభాయాం సదాఽపాఙ్క్తేయతాం పఙ్క్తిబహిర్భూతత్వం పాతిత్యం గచ్ఛతి। తేషాం పఙ్క్తౌ నోపవేశ్యతే, సోఽప్యచతుర ఇత్యర్థః। తథా,— సుధా నామ కీదృక్ ఇతి చ ప్రశ్నం కుర్వాణే తే గిరం చోత్తరం న దత్తే, స్మరస్య విశిఖాస్తం చ పురుషం స్ప్రష్టుమపి విగానోన్ముఖా జుగుప్సాయై కృతోద్యమాః, 'నీరసోఽయమ్' ఇతి జుగుప్సయా తం న స్పృశన్తి న భిన్దన్తీతి కిం వాచ్యమ్, సోఽప్యచతుర ఇత్యర్థః। త్వద్వాణీ సుధాయా అపి మధురతమేతి భావః। అధరాదివర్ణనం తు ప్రాసఙ్గికమ్। గ్రామ్యః, 'గ్రామాద్యఖఞౌ' (౪।౨।౯౪) ఇతి భవార్థే యః। పాఙ్క్తేయః, నద్యాదిత్వాడ్ఢక్॥౧౫౮॥

మధ్యే బద్ధాణిమా యత్నగరిమమహిమశ్రోణివక్షోజయుగ్మా

జాగ్రచ్చేతోవశిత్వా స్మితధృతలఘిమా మాం ప్రతీశిత్వమేషి।
సూక్తౌ ప్రాకామ్యరమ్యా దిశి విదిశి యశోలబ్ధకామావసాయా
భూతీరష్టావపీశస్తదదిత ముదితః స్వస్య శిల్పాయ తుభ్యమ్॥౧౫౯॥

మధ్యే ఇతి॥ హే ప్రియే ! త్వం యస్మాద్ధేతోర్మధ్యే ఉదరభాగే బద్ధో ధృతః అణిమా సౌక్ష్మ్యాతిశయో యయా సా కృశోదరీ, తథా,— గరిమమహిమభ్యాం గురుత్వమహత్త్వాభ్యాం సహ వర్తమానం శ్రోణిర్నితమ్బః, వక్షోజయుగ్మం చ యస్యాః సా గురుస్థూలనితమ్బా మహోచ్చకుచా చ। తథా,— జాగ్రత్ స్ఫురద్రూపం చేతసి వశిత్వం జితేన్ద్రియతా యస్యాః సా పతివ్రతా। తథా,— స్మితే ఈషద్ధాస్యేఽపి ధృతో లఘిమాఽల్పత్వం యయా సా, అల్పహాసా। తథా,— మాం ప్రత్యుద్దిశ్య ఈశిత్వం స్వామితామేషి మమ ప్రాణేశ్వరా। తథా,— సూక్తౌ వచనచాతుర్యే విషయే ప్రాకామ్యేన ప్రకారబాహుల్యేన రమ్యా వక్రోక్త్యాదినానాప్రకారాం వాణీం వక్తుం యో యథా వాఞ్ఛతి తం ప్రతి తథా వక్తుం త్వమేవ జానాసి, నాన్యా। తథా,— దిశి ప్రాచ్యాదౌ విదిశి ఆగ్నేయ్యాదౌ చ యశసః సౌన్దర్యాదివిషయే కీర్తేః కీర్త్యా వా కృత్వా లబ్ధః కామేన స్వేచ్ఛయాఽప్రతిహతప్రసరోఽవసాయో గతిర్యయా సా త్రైలోక్యప్రసరకీర్తిరేవంవిధా యస్మాత్, తత్తస్మాత్కారణాన్ముదితో హృష్ట ఈశ ఈశ్వరస్త్వాం నిర్మాయ సౌన్దర్యాదినా పరితుష్టః సన్ అణిమాదీరష్టావపి భూతీర్మహాసిద్ధీస్తుభ్యం స్వస్య శిల్పాయ త్వద్రూపాయ నిజనిర్మాణాయ అదిత ప్రాయచ్ఛత్। సంతుష్టో హి పిత్రాదిరపత్యాదేః స్వయంధృతమలంకారాది దదాతి, తథా,— ఈశ్వరేణ సంతుష్య స్వయం ధృతమ్ 'అణిమా, మహిమా, గరిమా, లఘిమా, ఈశిత్వమ్, వశిత్వమ్, ప్రాకామ్యమ్, కామావసాయితా చ' ఇత్యేవమష్టవిధమైశ్వర్యం తుభ్యం దత్తమ్। అన్యథైతత్త్వయి కథం స్యాదిత్యర్థః। ఏవం సూక్తిః కస్యాశ్చిదపి నాస్తీతి భావః। శబ్దశ్లేషశక్తిచ్ఛలేనైతత్సర్వముక్తమితి జ్ఞేయమ్। వాణీవర్ణన ఏవ తాత్పర్యమ్, మధ్యాదివర్ణనం ప్రాసఙ్గికమ్। అణిమాదౌ, గుణవచనత్వాదిమనిచ్। వశ ఇన్ద్రియాణాం స్వాధీనత్వమ్, తదస్యాస్తీతి వశీ, తద్భావో వశిత్వం జితేన్ద్రియత్వమ్। ఈశనమీశ ఐశ్వర్యం తదస్యాస్తీతి ఈశీ తద్భావః॥౧౫౯॥

త్వద్వాచః స్తుతయే వయం న పటవః పీయూషమేవ స్తుమ-
స్తస్యార్థే గరుడామరేన్ద్రసమరః స్థానే స జానేఽజని।
ద్రాక్షాపానకమానమర్దనసృజా క్షీరే దృఢావజ్ఞయా
యస్మిన్నామ ధృతోఽనయా నిజపదప్రక్షాలనానుగ్రహః॥౧౬౦॥

త్వదితి॥ హే ప్రియే ! వయం త్వద్వాచః స్తుతయే న పటవః, తస్మాత్పీయూషమమృతమేవ స్తుమః। తస్యామృతస్యార్థేఽమృతనిమిత్తం స పురాణాదిప్రసిద్ధో గరుడస్యామరేన్ద్రస్య చ సమరః అజని స్థానే యుక్తం తదిత్యహం జానే మన్యే నామ। యస్మాద్ధేతోరనయా తవ వాణ్యా యస్మిన్నమృతే నిజపదయోః ప్రక్షాలనైవానుగ్రహో ధృతః కృతః। కింభూతయా— ద్రాక్షాపానకస్య పక్వద్రాక్షాసంబన్ధినః సంస్కృతరసవిశేషస్య మానోఽహంకారః తస్య మర్దనం ఖణ్డనం సృజతి తయా। తథా,— క్షీరే దుగ్ధే విషయే దృఢా అన్యేన త్యాజయితుమశక్యాఽవజ్ఞా యస్యాస్తయా। అథ చ,— యస్మిన్పీయూషే భవద్వాక్యభూతయాం వాణ్యా స్వీయసుప్తిజన్తరూపాణాం పదానాం ప్రక్షాలనాదను పశ్చాద్గ్రహణం గ్రహః కృతోఽస్త్యేవ। అమృతక్షాలితతయేవ నిర్దోషం మధురం చ త్వం వదసీత్యర్థః। ద్రాక్షాక్షీరే తిష్ఠతాం, పీయూషాదపి త్వద్వాణీ మధురతమేతి భావః। ప్రభోర్యస్మిన్ననుగ్రహాతిశయః స ఏవ చరణక్షాలనాది కరోతి॥౧౬౦॥

శోకశ్చేత్కోకయోస్త్వాం సుదతి ! తుదతి తద్వ్యాహరాజ్ఞాకరస్తే

గత్వా కుల్యామనస్తం వ్రజితుమనునయే భానుమేతజ్జలస్థమ్।

బద్ధే యద్యఞ్జలావప్యనునయవిముఖః స్యాన్మమైకగ్రహోఽయం

దత్త్వైవాభ్యాం తదమ్భోఞ్జలిమిహ భవతీం పశ్య మామేష్యమాణమ్॥౧౬౧॥

శోక ఇతి॥ హే సుదతి ! కోకయోర్విరహజనితః శోకః సదయత్వాత్త్వాం చేత్తుదతి తర్హి వ్యాహర ఆజ్ఞాపయ। తే ఆజ్ఞాకరోఽహం కుల్యాం గత్వా ఏతస్యాః కుల్యాయా జలస్థముదకప్రతిబిమ్బితం భానుం సూర్యమనస్తమస్తాభావం వ్రజితుం ప్రాప్తుమ్ అస్తమగన్తుమ్, యద్వా,— అనస్తమస్తాచలప్రతియోగిభూతముదయాచలం గన్తుమనునయే ప్రార్థయే। ఇదానీం త్వయాఽస్తో న ప్రాప్తవ్యః పునరుదయాచలో వా గన్తవ్య ఇత్యేవం సూర్యం కరసంపుటయోజనపూర్వం సంప్రార్థ్య పునః ప్రాచీం నేష్యామీతి యావత్। యది మయాఞ్జలౌ బద్ధేఽప్యయం సూర్యో మమానునయే ప్రార్థనాయాం విముఖః స్యాత్, యతః— ఏకః కేవలో గ్రహోఽభినివేశో యస్య; అథ చ,— ముఖ్యో గ్రహో గ్రహరాజః, తర్హి సూర్యార్ఘ్యదానసంబన్ధినమమ్భోఞ్జలిమాభ్యాం కోకాభ్యామేవ దత్త్వా ఇహ ప్రాసాదే భవతీం ప్రతి పునరేష్యమాణమాగమిష్యన్తం మాం పశ్య। ఏవం కోక (శోకాప) నోదనవ్యాజేన 'బహిః సంధ్యాముపాసీత' ఇతి వచనాత్సాయంసంధ్యోపాసనానిమిత్తం బహిర్నిర్గమనార్థమనుజ్ఞయాచితవానితి భావః। సుదతీత్యనేనోక్త్యనన్తరమీషద్దశనకిరణప్రకాశేన మమ మహానానన్దో జనిష్యతే తదర్థం

వ్యాహరేతి ప్రార్థ్యస ఇతి సూచ్యతే। 'దత్త్వేవ' ఇతి పాఠే— ఉత్ప్రేక్షా। ఏష్యమాణమ్, గత్యర్థాదీజో లటః శానచ్॥ ౧౬౧॥

తదానన్దాయ త్వత్పరిహసితకన్దాయ భవతీ
నిజాలీనాం లీనాం స్థితిమిహ ముహూర్తం మృగయతామ్।
ఇతి వ్యాజాత్కృత్వాలిషు చలితచిత్తాం సహచరీం
స్వయం సోఽయం సాయంతనవిధివిధిత్సుర్బహిరభూత్॥౧౬౨॥

తదితి॥ సోఽయం నలః స్వయం సాయంతనం విధిం సంధ్యాగ్నిహోత్రాదికం కర్మ విధిత్సుః కర్తుకామః సన్ ప్రాసాదాద్బహిరభూత్, నిరగాదిత్యర్థః। కిం కృత్వా— ఇతి వ్యాజాదేవంప్రకారేణ సూర్యానునయసఖీగవేషణమిషేణ సహచరీం భైమీమాలిషు సఖీషు చలితం గవేషణోత్సుకం చిత్తం యస్యాస్తాదృశీం కృత్వా। ఇతి కిమ్— హే ప్రియే ! అహం సూర్యానునయార్థం నదీం ప్రతి గమిష్యామి, భవతీ చ నిజాలీనాం నిజసఖీనామిహాత్రైవ కస్మింశ్చిత్ప్రదేశే త్వయా న ద్రష్టవ్యమితి లీనాం గుప్తాం స్థితిం త్వత్కర్తృకం త్వత్కర్మకం వా పరిహసితం పరిహాసక్రీడైవ కన్దో మూలముత్పత్తిహేతుర్యస్య తాదృశం యత్తజ్జనితాయ తాసాం సఖీనామానన్దాయ ముహూర్తం మృగయతాం గవేషయత్విత్వి। ఏవం తద్వచనాద్భైమీ క్వచిల్లీనాః సఖీర్గవేషయితుం నిర్గతా, నలోఽపి సాయంసంధ్యాం కర్తుం బహిర్నిరగాదిత్యర్థః। సాయంతనేత్యాదినోత్తరసర్గసంగతిః సూచితా। విధివిధిత్సుః, 'ద్వితీయా—' (౨।౧।౨౪) ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః॥౧౬౨॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం
శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।
తస్యాగాదయమేకవింశగణనః కావ్యేఽతినవ్యే కృతౌ
భైమీభర్తృచరిత్రవర్ణనమయే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥౧౬౩॥

శ్రీహర్షమితి॥ తస్య కృతౌ శ్రీహర్షకృతే అతిశయేన నవ్యేఽపూర్వతరప్రమేయపరిపూర్ణే భైమీభర్తుశ్చరిత్రవర్ణనం ప్రాచుర్యేణ ప్రస్తుతం యత్ర తాదృశే కావ్యే ఏకవింశతేః పూరణం ఏకవింశం గణనం సంఖ్యానం యస్య, యద్వా,— ఏకవింశతేః పూరణీ ఏకవింశీ గణనా సంఖ్యా యస్య స సర్గోఽగాత్ సమాప్తః॥౧౬౩॥

ఇతి శ్రీవేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే
నైషధీయప్రకాశ ఏకవింశః సర్గః సమాప్తః॥

ద్వావింశః సర్గః।

ఇదానీం పూర్వసర్గాన్తప్రస్తావితం సాయంకాలం వర్ణయిష్యన్కవిర్ద్వావింశం సర్గముపక్రమతే—

ఉపాస్య సాంధ్యం విధిమన్తిమాశారాగేణ కాన్తాధరచుమ్బిచేతాః।
అవాప్తవాన్సప్తమభూమిభాగే భైమీధరం సౌధమసౌ ధరేన్ద్రః॥౧॥

ఉపాస్యేతి॥ అసౌ ధరేన్ద్రో నలః సాయంసంధ్యాప్రాన్తభవేనాన్తిమాశాయాః ప్రతీచ్యా ఆశాయా దిశో రాగేణ రక్తవర్ణేన హేతునా కాన్తాయా అధరచుమ్బి అధరోష్ఠస్మారి చేతో యస్య తాదృశః సంధ్యారాగసదృశభైమ్యధరస్మారీ సన్ తద్విరహాసహిష్ణుతయా బహిరవస్థాతుమశక్తో యత్ర సా విద్యతే తం సప్తమే భూమిభాగే కక్షాయాం స్థితం భైమ్యాః ధరం పర్వతరూపం సౌధం హర్మ్యం ప్రాసాదస్య సప్తమీముపకారికామవాప్తవాన్। కిం కృత్వా— సాంధ్యం సంధ్యాసంబన్ధినం సంధ్యాజపాదివిధిముపాస్య కృత్వా॥౧॥

ప్రత్యుద్వ్రజన్త్యా ప్రియయా విముక్తం పర్యఙ్కమఙ్కస్థితసజ్జశయ్యమ్।
అధ్యాస్య తామప్యధివాస్య సోఽయం సంధ్యాముపశ్లోకయతి స్మ సాయమ్॥౨॥

ప్రతీతి॥ సోఽయం నలః సాయంకాలసంవన్ధినీం సంధ్యాం రాత్రిదినసంబన్ధినం ముహూర్తం భైమ్యాః పుర ఉపశ్లోకయతి స్మ శ్లోకైః స్తౌతి స్మ। కిం కృత్వా— ప్రత్యుద్వ్రజన్త్యా

సంముఖమాగచ్ఛన్త్యా ప్రియయా విముక్తమ్। అఙ్కే మధ్యే స్థితా సజ్జా ఆస్తృతా శయ్యా తూలికా యత్ర తం పర్యఙ్కమధ్యాస్య స్వయమధిష్ఠాయ తాం భైమీమప్యధివాస్య తత్రోపవేశ్య। పర్యఙ్కమ్, 'అధిశీఙ్–' (౧।౪।౪౬) ఇతి కర్మత్వమ్। అధివాస్య, ణ్యన్తాద్వసవేర్ల్యప్। తస్య ధాత్వన్తరత్వాత్ 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః (౧।౪।౪౮) ఇతి కర్మత్వాప్రాప్తేస్తామధివాస్యేత్యత్ర సామర్థ్యాత్తత్రైవేతి జ్ఞేయమ్। ఉపశ్లోకయతి, 'సత్యాపపాశ—' (౩।౧।౨౫) ఇతి ణిచ్। స్మయోగే భూతే లట్॥౨॥

విలోకనేనానుగృహాణ తావద్దిశం జలానామధిపస్య దారాన్।

అకాలి లాక్షాపయసేవ యేయమపూరి పఙ్క్తైరివ కుఙ్కుమస్య॥౩॥

విలోకనేనేతి॥ హే ప్రియే ! త్వం జలానామధిపస్య వరుణస్య దారాన్ భార్యాం పశ్చిమాం దిశం విలోకనేనానుగృహాణ కృతార్థీకురు, తావదాదౌ విలోకనేనానుగృహాణ, వర్ణనయా తు పశ్చాదిత్యర్థః। యావచ్చన్ద్రోదయాదినా ప్రాచ్యాం రామణీయకం భవతి తావత్సంధ్యారాగేణ కృతరామణీయకాం పశ్చిమాం దిశం విలోకయేతి వా 'తావత్' శబ్దార్థః। జడాధిపస్య చ భార్యా దుఃఖితా విలోకనాదినాఽనుగ్రహీతుమర్హా భవతీత్యుక్తిః। యేయం పశ్చిమా దిక్ లాక్షాపయసాలక్తకరసేన కృత్వా కేనాప్యక్షాలీవ క్షాలితేవ। తథా,— కుఙ్కుమస్య పఙ్క్తైః కృత్వా కేనాప్యపూరీవ పూరితేవ। ఏవంవిధా రక్తా దృశ్యతే, యతస్తస్మాద్రమణీయామేతాం విలోకయేత్యర్థః॥౩॥

ఉచ్చైస్తరాదమ్బరశైలమౌలేశ్చ్యుతో రవిర్గైరికగణ్డశైలః।

తస్యైవ పాతేన విచూర్ణితస్య సంధ్యారజోరాజిరిహోజ్జిహీతే॥౪॥

ఉచ్చైరితి॥ హే ప్రియే ! రవిరేవ గైరికాఖ్యధాతువిశేషసంబన్ధీ గణ్డశైలః ఉచ్చతరాదత్యున్నతాచ్చతాదమ్బరశైలస్య గగనగిరేర్మౌలేః శిఖరాత్సకాశాచ్చ్యుతః పతితః స్థూలపాషాణ ఏవాధః పతితః ; అథ చ,— సంనిహితః, పాతేనోచ్చతరగిరిశిఖరాదధఃపతనేన హేతునా విచూర్ణితస్య విశేషేణ సూక్ష్మచూర్ణీకృతస్య తస్యైవ గైరికగణ్డశైలస్య సంబన్ధినీ సంధ్యైవ రజోరాజిః। సంధ్యాసంబన్ధీ రాగ ఇత్యర్థః। ఇహ సాయంకాలే పశ్చిమదిశి వా ఉజ్జిహీతే ఉపరిష్టాత్ప్రసరతి। అస్తసమయే సూర్యస్య రక్తత్వాద్గగనగిరిశిఖరాచ్చ్యు- తత్వాచ్చ గైరికగణ్డశైలత్వమ్। ఉచ్చతరాత్ప్రదేశాత్పతితో గణ్డశైలశ్చూర్ణీభవతి, చూర్ణీభూతస్య చ రజోరాజిరూర్ధ్వం ప్రసరతి, తద్రజోరాజిరేవ సంధ్యారాగః ప్రాయేణోర్ధ్వం ప్రసరతీత్యర్థః॥౪॥

అస్తాద్రిచూడాలయపక్కణాలిచ్ఛేకస్య కిం కుక్కుటపేటకస్య।
యామాన్తకూజోల్లసితైః శిఖౌఘైర్దిగ్వారుణీ ద్రాగరుణీకృతేయమ్॥౫॥

అస్తేతి॥ హే ప్రియే ! కుక్కుటానాం పేటకస్య సమూహస్య యామాన్తే ప్రహరాన్తే యా కూజా శబ్దితం తద్వశాదుల్లసితైః ప్రకాశమానైః కించిదుచ్చీభూతైరుత్ఫుల్లజపా- కుసుమతుల్యైః శిఖానాం శిరసి రక్తచర్మమయకేసరాణామోఘైర్వృన్దైః కిమియం వారుణీ దిక్ ద్రాక్ అకస్మాదరుణీకృతా రక్తీకృతా। ఉత్ప్రేక్షా। కింభూతస్య— అస్తాద్రేశ్చూడా శిఖరం సైవాలయః స్థానం యస్య స పక్కణః శబరగృహం తస్యాలిః సమూహస్తత్ర చ్ఛేకస్యాసక్తస్య శబరైర్గృహేషు సంగృహీతస్య। కుక్కుటానాం కూజనేనోన్నమితశిఖరత్వం జాతిః। తే చ యామాన్తే కూజన్తి। సాయంసమయే కూజనాదుత్ఫుల్లశిఖావృన్దసంబన్ధాదరుణీభవనసంభవార్థం యామాన్తేత్యాద్యుక్తమ్। 'పక్కణః శబరాలయః', 'గృహాసక్తాః పక్షిమృగాశ్ఛేకాస్తే గృహ్యకాశ్చ తే' ఇత్యమరః। 'పేటకం పుస్తకాదీనాం మఞ్జూషాయాం కదమ్బకే' ఇతి విశ్వః॥౫॥

పశ్య ద్రుతాస్తంగతసూర్యనిర్యత్కరావలీహైఙ్గులవేత్రయాత్ర।
నిషిధ్యమానాహని సంధ్యయాపి రాత్రిప్రతీహారపదేఽధికారమ్॥౬॥

పశ్యేతి॥ సంధ్యయా అత్ర సాయంసమయే చన్ద్రస్య నాయికాయా రాత్రేః సంబన్ధినః ప్రతీహారస్య దౌవారికస్య పదే అధికారమాస్పదమపి పశ్య విలోకయ। కింభూతయా— ద్రుతం శీఘ్రమస్తంగతస్య సూర్యస్య నిర్యతీ బహిర్నిర్గచ్ఛన్తీ కరావలీ కిరణపరమ్పరైవ హైఙ్గులం హిఙ్గులాఖ్యేన రఞ్జకరక్తద్రవ్యవిశేషేణ రక్తం వేత్రం దణ్డవిశేషో యస్యాస్తయా। కింభూతే పదే— నిషిధ్యమానం నివార్యమాణప్రవేశమహో దినం యస్మిన్। స్త్రియా హి దౌవారికీ స్త్ర్యేవ యుక్తేతి సంధ్యైవ రాత్రేర్దైవారికీ జాతేత్యర్థః। సూర్యోఽస్తమితః, దినం గతమ్, రాత్రిరాగతేతి సాయంసంధ్యయా జ్ఞాప్యత ఇతి భావః। దౌవారిక్యపి హైఙ్గులవేత్రపాణిః సతీ ప్రవిశన్తం కమపి ప్రతిషేధయతి। 'తిర్యక్కరా—' ఇతి (పాఠే -) తిర్యఞ్చస్తిరఃప్రసారిణశ్చ తే కరాశ్చేతి। అహనీత్యత్ర తత్పురుషత్వాభావాట్టజభావః॥౬॥

ఇదానీం సంధ్యానక్షత్రసంయోగం వర్ణయతి—

మహానటః కిం ను సభానురాగే సంధ్యాయ సంధ్యాం కునటీమపీశామ్।

తనోతి తన్వా వియతాపి తారశ్రేణిస్రజా సాంప్రతమఙ్ఘ ! హారమ్ ॥౭॥

మహానట ఇతి ॥ అఙ్గ హే భైమి ! మహాన్ సంధ్యోపాసనాదివిషయేఽతిప్రశస్తః, తథా,— అటతి గచ్ఛతీత్యేవంభూతః కాలః స ప్రకృతః సాయంతనః, యద్వా,— మహాన్పరమేశ్వరో నటో నర్తకో యస్మిన్। సంధ్యాకాలే హీశ్వరో నృత్యతి। స ప్రకృతః సాయంసంధ్యాసమయో భానోః సూర్యస్య రాగే లోహితిమని సతి అస్తమయానన్తరం సూర్యస్య రాగమాత్రేఽవశిష్టే సతి (సంధ్యాం) సంధ్యాకాన్తిం కించిత్పీతరక్తవర్ణత్వాత్కునటీం 'నేపాలీ కునటీ గోలా' ఇత్యాద్యభిధానాత్ మనఃశిలారూపామ్, తథా,— ఈశామపి స్వకాలస్వామినీం చ, అథ చ,— పితృప్రసూరూపత్వాద్బ్రహ్మతనుత్వాద్దేవతారూపామ్, అథ చ,— సమృద్ధిమతీం సంధ్యాయ సమ్యగ్విచిన్త్య సాంప్రతమిదానీం తన్వా కించిదుద్గతతయా సంధ్యారాగతిరోహితకాన్తితయా వా కృశయా కించిద్దృశ్యయా। తథా,— వియతాపి గగనరూపయా లక్షణయా యావద్గగనం విస్తీర్ణయా, యద్వా,— ఆ సామస్త్యేన వ్యాప్తం వియద్యయా గగనవ్యాపిన్యా చ, తారశ్రేణ్యా నక్షత్రపరమ్పరారూపయా స్రజా పుష్పాదిమాలయా హారం తనోతి విరచయతి కిం ను। యద్వా,— తారాణాం శుద్ధమౌక్తికానాం శ్రేణిర్యత్ర తాదృశ్యా గ్రథితమౌక్తికయా మాలయా హారవిరచనం యుక్తమితి సంధ్యాకాలః సంధ్యామేవంవిధాం సంచిన్త్య నక్షత్రపరమ్పరామేవ హారం విరచయతి కిమిత్యర్థః। సంధ్యారాగః కియానవశిష్టోఽస్తి, ముక్తాతుల్యాని నక్షత్రాణి చ కించిదృశ్యాని జాతానీతి భావః। తన్వా తారశ్రేణిస్రజోపలక్షితేన తద్యుక్తేన వియతా గగనేనైవ హారం తనోతీతి వా। సంధ్యామేవంవిధాం విజ్ఞాయ తూష్ణీంభూత ఇతి న కింత్వౌచిత్యాద్విశిష్టయా తారశ్రేణిస్రజా హారమపి విరచయతీత్యర్థ ఇతి వా 'అపి' శబ్దార్థః। అథ చ,— స ప్రసిద్ధో మహానటస్తాణ్డవనృత్తకర్తా శివో భానోః సూర్యస్య రాగే సతి। అస్తమితార్ధే సూర్యే సతీతి యావత్। తత్ర సంధ్యాసమయే మనఃశిలాతుల్యవర్ణామచిరస్థాస్నుత్వాత్కుత్సితనర్తకీరూపాం వా ఈశాం దేవీం సంధ్యాం సమ్యగ్ధ్యాత్వా సాయంసంధ్యావన్దనం కృత్వాఽష్టాసు మూర్తిషు మధ్యే తారాపరమ్పరైవ మాలా యస్యాం తయా గగనరూపయాపి అమూర్తయాపి మూర్త్యా కృత్వా ఇదానీం సంధ్యావన్దనానన్తరమఙ్గహారం ముఖకరపార్శ్వాద్యఙ్గానాం సమతాలమానం విక్షేపం కరోతి కిన్న్వితి వితర్కః। అమూర్తస్యాఙ్గహారకరణం చిత్రమితి విరోధార్థః 'అపి' శబ్దః। న కేవలం చన్ద్రసర్పభోగాదిభూషితయైవ తన్వాఙ్గహారం కరోతి, కింతు వియతాపి తన్వేతి సముచ్చయార్థో వా। ఈశ్వరో హి సాయంసమయే నృత్యతి। భానురాగే మనఃశిలాతుల్యవర్ణాం సంధ్యామపీశాం స్వసహచరీం పార్వతీం విచిన్త్య విశిష్టయా వియద్రూపయాపి తన్వాఙ్గహారం తనోతి। పార్వతీసమీపేఽపీశ్వరో నృత్యతి॥ ॥అథ చ,— మహానతిప్రవీణో నటః కుత్సితాం నటీం నృత్తేఽనతిచతురామపి సంధ్యాం వయఃసంధౌ వర్తమానాం తరుణీం రసభావసంధౌ వర్తమానాం వా రసభావజ్ఞామ్, అత ఏవ— సభాయా అనురాగే ఈశాం సభ్యానురాగజననే

సమర్థాం సంచిన్త్య వియత్తుల్యయాఽతివిశాలయా శుద్ధమౌక్తికపరమ్పరారూపయా మాలయోపలక్షితయా తన్వ్యాఙ్గహారం తనోతి తదసాంప్రతం కిమ్, అపి తు— రసభావాది జనయన్త్యా తయా సభ్యానురాగే సముత్పాదితేఽపి నృత్తకర్మకౌశలేనాపి సభ్యానురాగార్థం స్వయమఙ్గహారం తనోతీతి యుక్తమేవేత్యర్థః॥ ॥ అథ చ,— మహాన్నర్తకో వయఃసంధౌ రసాదిసంధౌ వా వర్తమానాం తథా సమృద్ధిమతీమపి స్త్రియం కుత్సితాం నటీం నృత్తానభిజ్ఞాం జ్ఞాత్వా సభానురాగే నిమిత్తే విశిష్టయా తన్వా స్వయమఙ్గహారం తనోతి తదసాంప్రతం కిం ను, అపి తు తస్యా నృత్యకౌశలాభావాన్నృత్తేన సభానురఞ్జనే సామర్థ్యాభావాత్సభానురఞ్జనార్థం స్వయమేవ నిపుణం నృత్యతీతి యుక్తమేవేత్యర్థః॥ ॥ అథ చ,— అన్యోఽపి మహానతిసమృద్ధోఽటతి సర్వత్ర గచ్ఛతి తాదృశోఽతిచఞ్చలోఽతిప్రసిద్ధో విటః కునటీమపి నృత్తవిద్యాయామచతురామపి భయా కాయకాన్త్యా కృత్వా యోఽనురాగస్తద్విషయే ఈశా సౌన్దర్యాతిశయేనైవ రాగముత్పాదయన్తీమ్, తథా,— శైశవతారుణ్యయోః సంధౌ వర్తమానాం ప్రాదుర్భూతయౌవనాం రసభావసంధిస్థత్వాద్రసభావజ్ఞాం వా సంచిన్త్య కాయకాన్త్యానురాగే సతి కునటీమపి తరుణీం రసభావజ్ఞాం వా తథేశాం సపన్నాం చ విచిన్త్య తదీయశరీరస్యాతివిస్తృతతయా శుద్ధమౌక్తికమాలయా హారం విరచయతి, తత్రానురక్తః సంస్తస్యై ముక్తాహారం వితరతీత్యర్థః। ఏవమన్యా అపి యోజనాః సుధియోహనీయాః। 'సభానురాగైః సంధాయ' ఇతి పాఠో బహుషు పుస్తకేష్వదృష్టత్వాదుపేక్ష్యః। అటః, పచాద్యచ్। సంధ్యామ్, దిగాదిత్వాద్యత్। 'తార' శబ్దస్య నక్షత్రకనీనికాభిధాయిత్వం దశమసర్గ ఏవోక్తమ్॥౭॥

భూషాస్థిదామ్నస్త్రుటితస్య నాట్యాత్పశ్యోడుకోటీకపటం వహద్భిః।

దిగ్మణ్డలం మణ్డయతీహ ఖణ్డైః సాయంనటస్తారకరాట్కిరీటః॥౮॥

భూషేతి॥ హే భైమి ! తారకరాట్ చన్ద్రః కిరీటో యస్య స శంభుః సాయం నటతీతి సాయంనటో నర్తక ఉద్ధతాన్నాట్యాన్నృత్తాద్ధేతోస్త్రుటితస్య భూషాస్థ్నాం దామ్నో మాలాయా ఉచ్ఛలితైః ఖణ్డైః శకలైస్తైరేవ ఉడుకోటీకపటం కోటిసంఖ్యనక్షత్రవ్యాజం వహద్భిర్ధారయద్భిః సద్భిరిహ సాయంసమయే దిగ్మణ్డలం మణ్డయతి పశ్య। ఏతాని నక్షత్రాణి న, కింతు తాణ్డవత్రుటితాస్థిమాలోచ్ఛలచ్ఛకలాన్యేవ దిక్షు శోభన్త ఇత్యర్థః। అన్యోఽపి చన్ద్రతుల్యకిరీటో నృత్యంస్త్రుటితహారఖణ్డైః స్త్రీవృన్దం మణ్డయతి। 'మణ్డయతీవ' ఇతి పాఠే— ఉత్ప్రేక్షా॥౮॥

కాలః కిరాతః స్ఫుటపద్మకస్య వధం వ్యధాద్యస్య దినద్విపస్య।

తస్యైవ సంధ్యా రుచిరాస్రధారా తారాశ్చ కుమ్భస్థలమౌక్తికాని॥౯॥

కాల ఇతి॥ హే ప్రియే ! కాలః సంధ్యాసమయ ఏవ కిరాతః, అథ చ,— కృష్ణవర్ణో హింసకత్వాన్మృత్యురూపో వా కాలో గిరిమహారణ్యసంచారీ శబరః స్ఫుటాని వికసితాని పద్మాని యస్మిన్।' యద్వా,— వికసితకమలం కం జలం యస్మిన్, అథ చ,— ప్రకటీభూతం శుణ్డాదణ్డాగ్రే ప్రకాశమానం పద్మకం రక్తబిన్దువృన్దం యస్మింస్తాదృశస్య దినరూపస్య ద్విపస్య వధం వ్యధాదకరోత్। తస్యైవ హతస్య కరిణో రుచిరా రమ్యా సంధ్యాస్రధారా రుధిరధారా। తారాశ్చ నక్షత్రాణి విదారితతదీయకుమ్భస్థలమౌక్తికాని। సంధ్యారాగో రక్తధారా తారాశ్చ స్థూలముక్తా ఇవ శోభన్త ఇత్యర్థః। స్ఫుటపద్మకస్యేతి బహువ్రీహౌ కప్॥౯॥

సంధ్యాసరాగః కకుభో విభాగః శివావివాహే విభునాయమేవ।

దిగ్వాససా పూర్వమవైమి పుష్పసిన్దూరికాపర్వణి పర్యధాయి॥౧౦॥

సంధ్యేతి॥ విభునా ప్రభుణా హరేణ పూర్వం శివాయాః పార్వత్యా వివాహావసరే సంధ్యయా సరాగో రక్తవర్ణోఽయమేవ కకుభః పశ్చిమాశాయా విభాగః ప్రదేశః పుష్పవర్ణయుక్తా సిన్దూరికా రక్తవస్త్రం తత్సంబన్ధిని తద్యోగాత్ పుష్పసిన్దూరికాఖ్యే పర్వణ్యుత్సవే పర్యధాయి పరిహితః। యతో దిగ్వలయమేవ వాసో యస్య తేన రక్తవస్త్రపరిధానావసరేఽపి దిగ్వాససా ఔచిత్యాద్రక్తదిగ్భాగ ఏవ పరిహిత ఇత్యవైమి శఙ్కే। వివాహస్య చతుర్థే దినే ప్రథమదినపరిహితాని వస్త్రాణి ప్రక్షాలనార్థం పరిత్యజ్య పుష్పసిన్దూరికాఖ్యపర్వణి కౌసుమ్భాదిరక్తవస్త్రాణి వధూవరేణ పరిధీయన్త ఇతి వృద్ధాచారః। తత్రేశస్య దిగ్వసనత్వాద్రక్తపశ్చిమభాగ ఏవానేన పరిహిత ఇత్యర్థః। వర్ణకభూతపుష్పస్థానే తారాః, సిన్దూరికాస్థానే సంధ్యాసరాగః పశ్చిమదిగ్భాగ ఇతి భావః॥౧౦॥

ప్రాతఃసాయంసంధ్యయోః ప్రాచీప్రతీచ్యోర్ద్వయోరపి తుల్యవర్ణత్వాత్సాయంసంధ్యారక్తపశ్చిమదిశ ఏవ పుష్పసిన్దూరికాత్వం కథం వర్ణ్యత ఇత్యాక్షేపే తత్పరిహారార్థం ప్రాచ్యా అపి తద్భావమాహ—

సతీముమాముద్వహతా చ పుష్పాసిన్దూరికార్థం వసనే సునేత్రే !।

దిశౌ ద్విసంధీమభి రాగశోభే దిగ్వాససోమే కిమలమ్భిషాతామ్॥౧౧॥

సతీమితి॥ హే సునేత్రే! సతీం దాక్షాయణీముమాం పార్వతీం చోద్వహతా పరిణయతా దిగ్వాససా హరేణ పూర్వోక్తపుష్పసిన్దూరికార్థం ద్విసంధీం అభి ద్వే అపి ప్రాతఃసాయంసంధ్యే లక్షీకృత్య ద్వే ప్రాచీప్రతీచ్యౌ దిశావేవ రాగేణ రక్తవర్ణేన శోభా యయోస్తే, రక్తవర్ణేన శోభేతే ఇతి వా, తాదృశే రక్తే ఉభే ద్వే వసనే అలమ్భిషాతాం ప్రాప్తే కిమ్। వివాహద్వయే సంధ్యాద్వయరక్తదిగ్ద్వయమేవ దిగ్వసనత్వాద్రక్తవస్త్రద్వయం శివేన లబ్ధమిత్యహం మన్య ఇత్యర్థః। శివేన ద్వే దిశావేవ వస్త్రే ద్వే సంధ్యే లక్షీకృత్య రాగేణ రఞ్జకద్రవ్యేణ కృత్వా యే శోభే కర్మభూతే తే ప్రాపితే కిమ్। వివాహే వస్త్రం రఞ్జనాయ కస్యచిత్కరే సమర్ప్యతే, తస్మాచ్ఛివేన దిగ్వలయరూపే మమ ద్వే వస్త్రే భవతీభ్యాం రక్తశోభే ప్రాపణీయే ఇతి సంధ్యాద్వయమాజ్ఞప్తం సద్దిగ్ద్వయం రక్తశోభం చకారేత్యర్థ ఇతి వా। 'సునేత్రి' ఇతి పాఠే— 'అసంయోగోపధాత్' ఇతి నిషేధాన్ఙీష్ చిన్త్యః। ద్విసంధీమ్, సమాహారద్విగోరేకత్వే 'ఆబన్తో వా' (వాం ౧౫౫౭) ఇతి స్త్రీత్వే చ 'ద్విగోః' (౪।౧।౨౧) ఇతి ఙీపి 'సంధ్యా' శబ్దస్య తద్ధితయదన్తత్వాత్ 'హలస్తద్ధితస్య' (౬।౪।౧౫౦) ఇతి యలోపః। 'అభిరభాగే' (౧।౪।౯౧) ఇత్యభేః కర్మప్రవచనీయత్వాత్తద్యోగే ద్వితీయా। గత్యర్థత్వాదణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వం పక్షే॥౧౧॥

ఆదాయ దణ్డం సకలాసు దిక్షు యోఽయం పరిభ్రామ్యతి భానుభిక్షుః।

అబ్ధౌ నిమజ్జన్నివ తాపసోఽయం సంధ్యాభ్రకాషాయమధత్త సాయమ్॥౧౨॥

ఆదాయేతి॥ యోఽయం భానురేవ భిక్షుః పరివ్రాట్ దణ్డం పారిపార్శ్వకమేవ వైణవయష్టిమాదాయ సకలాసు దిక్షు పరిభ్రామ్యతి, సోఽయం తాపసః పరివ్రాట్ సాయంకాలే అబ్ధౌ నిమజ్జన్ పాతాలం ప్రవిశన్, అథ చ,— బహుజలే జలాశయే స్నానం కుర్వన్ సంధ్యాయామభ్రం గగనం తదేవ కషాయరక్తం వస్త్రమధత్తేవ ఉపరి స్వస్యోర్ధ్వభాగే, అథ చ,— ఉచ్చతటస్యోపరి దణ్డస్యోపరి వా నిజమస్తకోపరి వా ఘృతవానివ। ఏవం యతిరపి బహుకాలావస్థానస్య నిషిద్ధత్వాదుక్తలక్షణః సన్ పరిభ్రమణే కాషాయం వస్త్రం ధారయతి। కాషాయమివ సంధ్యా శోభత ఇత్యర్థః। 'మాఠరః పిఙ్గలో దణ్డః (చణ్డాంశోః పారిపార్శ్వకాః)', 'భిక్షుః పరివ్రాట్ కర్మన్దీ' ఇత్యమరః। కాషాయమ్, 'తేన రక్తమ్—' (౪।౨।౧) ఇత్యణ్॥౧౨॥

అస్తాచలేఽస్మిన్నికషోపలాభే సంధ్యాకషోల్లేఖపరీక్షితో యః।

విక్రీయ తం హేలిహిరణ్యపిణ్డం తారావరాటానియమాదిత ద్యౌః॥౧౩॥

అస్తేతి॥ యః సూర్యః అస్మిన్ప్రతీచ్యాం వర్తమానే నికషోపలాభే సువర్ణపరీక్షాపాషాణతుల్యేఽస్తాచలే సంధ్యారాగ ఏవ కషోల్లేఖః ఘర్షణోల్లేఖస్తేన పరీక్షితః। ఇయం ద్యౌస్తం హేలిం సూర్యమేవ హిరణ్యపిణ్డం విక్రీయ వినిమయేన కస్మైచిద్దత్త్వా తారారూపాన్వరాటాన్ కపర్దకానాదిత జగ్రాహ। ఉత్తమం సువర్ణం రక్తపీతం భవతి। తథాచ రక్తపీతసువర్ణగోలకస్య నికషపరీక్షితసువర్ణరేఖేవ సంధ్యా దృశ్యతే, తారాశ్చ వరాటా ఇవ దృశ్యన్త ఇత్యర్థః। ద్యౌరితి లోకవ్యవహారానభిజ్ఞత్వద్యోతనార్థం స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః। స్త్రీ హి సువర్ణం దత్త్వా మూర్ఖతయా వరాటకాన్గృహ్ణాతి, ధూర్తేన వఞ్చ్యతే చ। వరాటకవ్యవహారే దేశే సువర్ణమపి దత్త్వా వరాటకా ఏవ గృహ్యన్తే॥౧౩॥

పచేలిమం దాడిమమర్కబిమ్బముత్తార్య సంధ్యా త్వగివోజ్ఝితాస్య।

తారామయం బీజభుజాదసీయం కాలేన నిష్ఠ్యూతమివాస్థియూథమ్॥౧౪॥

పచేలిమమితి॥ దాడిమబీజభుజా కాలేన రక్తమర్కబిమ్బమేవ పచేలిమం తరోరుపర్యేవ స్వయం పక్వం దాడిమం ఫలముత్తార్య గగనతరోస్త్రోటయిత్వా బీజగ్రహణార్థం భిత్త్వా వా సంధ్యారుచిస్త్వగివ అస్య దాడిమస్య పక్వత్వాద్రక్తకృత్తిరివోజ్ఝితా పరిత్యక్తా। తద్బీజభక్షణార్థముపరితనబీజకోశవత్సంధ్యా పృథక్కృతా। తథా,— బీజభక్షణానన్తరం తారామయం తారారూపమదసీయమముష్య దాడిమస్య అమీషాం బీజానాం వా, సంబన్ధి అస్థ్నాం బీజమధ్యస్థశ్వేతకణానాం యూయం వృన్దం నిష్ఠ్యూతమివోద్గీర్ణమివ బీజాని భక్షయిత్వా గృహీతరసం తదన్తర్గతశ్వేతకణవృన్దం పునస్థూత్కృతమివ। న హి కాలాదన్యః సూర్యదాడిమం భక్షితుం సమర్థః। అన్యోఽపి దాడిమముత్తార్య తత్త్వచం పరిత్యజ్య బీజాన్యాస్వాద్య గృహీతరసాన్బీజకణాంస్థూత్కృత్య త్యజతి॥౧౪॥

తారాతతిర్బీజమివాదమాదమియం నిరష్ఠేవి యదస్థియూథమ్।

తన్నిష్కులాకృత్య రవిం త్వగేషా సంధ్యోజ్ఝితా పాకిమదాడిమం వా॥

తారేతి॥ సామర్థ్యాత్కాలేన కర్త్రా రవిమేవ తత్ పక్త్రిమం దాడిమం నిష్కులాకృత్య నిర్గతబీజకులం కృత్వా బీజరూపం సారం గృహీత్వా తదీయా త్వగేవైషా సంధ్యా ఉజ్ఝితా। 'వా' శబ్దః సంభావనాయామ్। ఉజ్ఝితా కిమిత్యాశఙ్క్యాహ— బీజాని ఆదమాదం భక్షయిత్వా భక్షయిత్వా యస్య సూర్యరూపస్య పక్వదాడిమస్య సంబన్ధి అస్థియూథమివేయం తారాతతిర్నిరష్ఠేవి నిష్ఠయూతా। జగ్ధ్వా జగ్ధ్వా ఇత్యాదమాదమ్, అదేరాభీక్ష్ణ్యే ణముల్

ద్విర్వచనం చ। నిరష్ఠేవి, కర్మణి చిణ్। నిష్కులాకృత్య, 'నిష్కులాన్నిష్కోషణే' (౫।౪।౬౨) ఇతి డాచ్। క్షేపకోఽయం శ్లోకః॥

సంధ్యావశేషే ధృతతాణ్డవస్య చణ్డీపతేః పత్పతనాభిఘాతాత్।

కైలాసశైలస్ఫటికాశ్మఖణ్డైరమణ్డి పశ్యోత్పతయాలుభిర్ద్యౌః॥౧౫॥

సంధ్యేతి॥ హే ప్రియే! సంధ్యావశేషే సంధ్యావన్దనాన్తే ధృతం తాణ్డవనృత్యం యేన తస్య చణ్డీపతేః పదోశ్చరణయోర్దృఢం యత్పతనం తేనాభిఘాతాద్ధేతోరుత్పతయాలుభిరుత్పతన-శీలైరుచ్చలితైః కైలాసశైలసంబన్ధిస్ఫటికాశ్మనాం ఖణ్డైః శకలైర్ద్యౌరమణ్డి అలంకృతా పశ్య। కైలాసస్ఫటికఖణ్డా ఏవ గగనే తారారూపేణ శోభన్తే। ఉత్పతయాలుభిః, 'స్పృహిగృహి–' (౩।౨।౧౫౮) ఇత్యాలుచ్॥౧౫॥

ఇత్థం హ్రియా వర్ణనజన్మనేవ సంధ్యామపక్రాన్తవతీం ప్రతీత్య।

తారాతమోదన్తురమన్తరిక్షం నిరీక్షమాణః స పునర్బభాషే॥౧౬॥

ఇత్థమితి॥ స నలః పునర్భైమీం బభాషే। కింభూతః— ఇత్థముక్తప్రకారేణ వర్ణనజన్మనా స్తుతిజాతయా హ్రియేవాపక్రాన్తవతీం నిర్గతాం సంధ్యాం ప్రతీత్య నిశ్చిత్యాన్తరిక్షం గగనం తారాతమోభ్యాం దన్తురితం మిశ్రితం నిరీక్షమాణః। అన్యోఽప్యుత్తమో నిజవర్ణనజాతలజ్జయాపక్రామతి॥౧౬॥

రామేషుమర్మవ్రణనార్తివేగాద్రత్నాకరః ప్రాగయముత్పపాత।

గ్రాహౌఘకిర్మీరితమీనకమ్బు నభో న భోః కామశరాసనభ్రు!॥౧౭॥

రామేతి॥ హే కామశరాసనమేవ భ్రువౌ యస్యాః, భ్రూదర్శనమాత్రేణ కామోదయకారిణి భైమి! రామస్య జామదగ్న్యస్య వా ఇషుణా మర్మణో వ్రణనాద్భేదనాద్ధేతోరుత్పన్నా ఆర్తిః పీడా తస్యా వేగాదాధిక్యాద్ధేతోర్నిజస్థానే స్థాతుమశక్తః సన్ భీత్యా రత్నాకర ఏవాయం ప్రాక్ తస్మిన్నవసరే ఉత్పపాతోర్ధ్వమగాత్। నేదం నభః। యః పూర్వముత్పతితః స శ్యామజలః స్ఫుటరత్నగర్భో రత్నాకర ఏవాయం న త్వేతన్నభ ఇత్యర్థః। కీదృశః— గ్రాహాణాం జలచారిణాం జన్తూనాం

వొధస్తేన కిర్మీరితా మిశ్రితా మీనాః కమ్బవః శఙ్ఖాశ్చ యస్మిన్। నభస్తు గ్రహసంబన్ధీ ఓఘః శుక్రబృహస్పత్యాఖ్యతారాగ్రహసమూహః ధ్రువమణ్డలగ్రహసంబన్ధీ సమూహో వా తేన మిశ్రితో మీనాఖ్యో రాశిః కమ్బుః శఙ్ఖాకారవిశాఖానక్షత్రం చ యస్మిన్। రఘునాథేన కిల సేతుబన్ధసమయే శరేణ సముద్రో భేత్తుమారబ్ధ ఇతి తావన్మాత్రేణ పీడాతిశయాదుత్పతిత ఇత్యుచ్యతే। పరశురామేణాపి నిజవసత్యర్థం సముద్రో బాణేన పరాస్తః సన్నుత్పతితః। సముద్రజలస్యైవాయం కాలిమా, న తు గగనస్య। ఉత్పతితస్య సముద్రస్యాధోదేశే స్థితాని రత్నగ్రాహాదీని అధఃస్థితేన జనేన సుఖేన ద్రష్టుం శక్యన్తే। మకరకర్కటాదయః సాక్షాన్మీనాదయ ఏవ, నతు రాశ్యాదిభూతాః; శిప్తాశ్చ తారాః సాముద్రికమౌక్తికాన్యేవ, నతు తారా ఇత్యాది జ్ఞాతవ్యమ్। శరాసనభ్రూరితి ఉవఙ్ఙనత్వాన్నదీత్వాభావాద్ధ్రస్వత్వాభావః। హ్రస్వపాఠస్తు 'సహైకవంశప్రభవభ్రు' ఇతివత్సమర్థనీయః। యద్వా, శిష్టకవిప్రయోగదర్శనాజ్జ్ఞాతవ్యః॥౧౭॥

మోహాయ దేవాప్సరసాం విముక్తాస్తారాః శరాః పుష్పశరేణ శఙ్కే।

పఞ్చాస్యవత్పఞ్చశరస్య నామ్ని ప్రపఞ్చవాచీ ఖలు పఞ్చశబ్దః॥౧౮॥

మోహాయేతి॥ హే భైమి ! పుష్పశరేణ కామేన దేవానామప్సరసాం చ మోహాయాన్యోన్యమనురాగసంజననార్థం దేవాదీనాముపరి వర్తమానత్వాద్విముక్తా ఊర్ధ్వం క్షిప్తాః శుభ్రపుష్పరూపాః శరా ఏవ తారా ఇత్యహం శఙ్కే। నను కామస్య పుష్పశరత్వేఽపి పఞ్చబాణత్వాత్తారాణాం బహుతరత్వాత్కథం కామబాణత్వమిత్యాశఙ్క్య సమర్థయతే— ఖలు యస్మాత్ పఞ్చశరస్య నామ్ని పూర్వపదత్వేన వర్తమానః 'పఞ్చ' శబ్దః ప్రపఞ్చవాచీ, ప్రకృష్టః పఞ్చో విస్తారస్తద్వాచకః, నతు సంఖ్యావాచకః। 'పచి విస్తారవచనే' ఇతి 'స్వార్థణిజన్తాద్ధాతోః పచాద్యచి పఞ్చయన్తి విస్తృతా భవన్తి పఞ్చాః శరా యస్యేతి విగ్రహః, నతు పఞ్చసంఖ్యాకాః శరా యస్యేతి। తస్మాత్పుష్పబాణత్వం తారాణాం యుక్తమేవేత్యర్థః। కస్యేవ— పఞ్చాస్యవత్ 'సింహో మృగేన్ద్రః పఞ్చాస్యః' ఇతి సింహాభిధాయిని 'పఞ్చాస్య' శబ్దే సింహస్య పఞ్చసంఖ్యముఖత్వాభావాత్ పఞ్చయతి విస్తృతం భవతి పఞ్చం విస్తృతమాస్యం యస్యాసౌ పఞ్చాస్య ఇతి వ్యుత్పత్త్యా 'పఞ్చ' శబ్దో యథా విస్తారవాచీ తథేతి। 'వ్యాసః ప్రపఞ్చో విస్తారః' ఇతి హలాయుధః॥౧౮॥

నభోనదీకూలకులాయచక్రీకులస్య నక్తం విరహాకులస్య।

దృశోరపాం సన్తి పృషన్తి తారాః పతన్తి తత్సంక్రమణాని ధారాః॥౧౯॥

నభ ఇతి। నక్తం విరహేణాకులస్య పీడితస్య నభోనద్యా మన్దాకిన్యాః కూలమేవ కులాయః స్థానం యస్య తస్య చక్రీకులస్య చక్రవాకీసమూహస్య దృశోర్నేత్రయోరపామశ్రుజలానాం పృషన్తి యే బిన్దవః సన్తి త ఏవ తారకా అధఃస్థితైర్జనైర్దృశ్యన్తే। తథా,— తాసాం తారాణాం సంక్రమణాని పుణ్యక్షయవశాద్భూమిం ప్రత్యాగమనాని గలద్బాష్పజలానాం ధారా ఏవ పతన్తి। దృశోః సన్తి చిరస్థితిమన్తి యాని బాష్పపృషన్తి తాని తారా ఇతి వా। తత్సంక్రమణాని స్థితతారాప్రతిబిమ్బభూతాని తత్తుల్యాని పతన్తి అధఃపాతీని యాని పృషన్తి తాని ధారా అశ్రుప్రవాహాః। తాసాం తారాణాం సంక్రమణాని వీథయో మేషాదిసంక్రాన్తయో బా ధారా అశ్రూణాం ప్రవాహా ఇతి వా। స్త్రియో హి విరహమసహమానా రుదన్తి। సన్తి, పతన్తీతి చ తిఙన్తమ్, పృషద్విశేషణం వా॥౧౯॥

అమూని మన్యేఽమరనిర్ఝరిణ్యా యాదాంసి గోధా మకరః కులీరః।

తత్పూరఖేలత్సురభీతిదూరమగ్నాన్యధః స్పష్టమితః ప్రతీమః॥౨౦॥

అమూనీతి॥ హే ప్రియే ! గోధాఖ్యాస్తారా గోధా, మకరరాశిసంబన్ధిన్యస్తారా మకరః, కులీరః కర్కరాశిస్తత్సంబన్ధిన్యస్తారాః కులీరః, అమూని ప్రత్యక్ష దృశ్యాన్యమరనిర్ఝరిణ్యా మన్దాకిన్యా యాదాంసి జలజన్తవ ఏవ ఇత్యహం మన్యే। గోధా మత్స్యాః కర్కటకా అపి జలే వర్తన్తే ఉపరి చ దృశ్యన్తే। తస్మాద్దేవనద్యా యాదాంస్యేవైతానీత్యర్థః। తర్హ్యుపరివర్తమానేన ద్రష్టుం యోగ్యాః, నత్వధఃస్థితేనేత్యత ఆహ— తస్యా నాకనద్యాః పూరే ఖేలన్తః క్రీడన్తః సురాస్తేభ్యః సకాశాద్భీత్యా దూరం తలపర్యన్తం మగ్నాని అత ఏవ జలతలగామిత్వాదధోభాగే ఇతో భూదేశాదపి స్పష్టం సుఖేన జానీమః।భూభాగే స్థితా అపి జలతలగామిత్వాద్గోధాదియాదాంసి వ్యక్తం పశ్యామ ఇత్యర్థః। గోధాకారం ధ్రువమణ్డలం, గోధా జ్యేష్ఠా వా॥౨౦॥

స్మరస్య కమ్బుః కిమయం చకాస్తి దివి త్రిలోకీజయవాదనీయః।

కస్యాపరస్యోడుమయైః ప్రసూనైర్వాదిత్రశక్తిర్ఘటతే భటస్య॥౨౧॥

స్మరస్యేతి॥ త్రిలోకీజయే 'వాదనీయో వాదనార్హః స్మరస్య సంబన్ధీ అయం ప్రత్యక్షదృశ్యో విశాఖానక్షత్రరూపః కమ్బుః శఙ్ఖః దివి చకాస్తి కిమ్। ఉచ్చతరప్రదేశే వాదితం వాద్యం సర్వత్రాకర్ణ్యత ఇతి గగనే స్థాపితో లోకత్రయవిజయవాదనార్హః కామస్యైవ కమ్బుః కిమిత్యర్థః। యస్మాదపరస్య కస్య భటస్యోడుమయైస్తారారూపైః ప్రసూనైః కృత్వా వాదిత్రశక్తిర్వాద్యనిర్మాణం ఘటతేఽపి। స్మరస్యైవ ధనుర్బాణానాం

పుష్పరూపత్వదర్శనాత్తదీయస్యైవ వాద్యస్య పుష్పరూపత్వ- సంభావనాయా యుక్తత్వాత్ తారాకుసుమరూపః కామశఙ్ఖ ఏవాయం గగనే శోభతే, న త్వన్యదీయ ఇత్యర్థః॥౨౧॥

కిం యోగినీయం రజనీ రతీశం యాజీజివత్పద్మమమూముహచ్చ।

యోగర్ద్ధిమస్యా మహతీమలగ్నమిదం వదత్యమ్బరచుమ్బి కమ్బు॥౨౨॥

కిమితి॥ యేయం రజనీ యోగినీ స్త్రీపుంసయోగవతీ, అథ చ,— శాక్తమన్త్రసిద్ధా మారణోచ్చాటనాద్యభిజ్ఞా స్త్రీ కిమ్। యా రతీశం దివా నిర్జీవమివ నిజసంనిధేః అజీజివత్ సజీవం చక్రే। పద్మమమూముహత్ పద్మాని చ సమకోచయత్। రాత్రౌ హి స్త్రీపుంసయోగే కామ ఉద్దీప్తో భవతి, పద్మాని చ సంకుచన్తి। అలగ్నం నిరాధారమమ్బరచుమ్బి ఆకాశవర్తి తారామాత్రాత్మకత్వాదలగ్నమరాశిభూతం వా ఇదం ప్రత్యక్షదృశ్యం కమ్బు తారారూపః శఙ్ఖోऽస్యా రాత్రియోగిన్యా మహతీం యోగర్ద్ధిం యోగసమృద్ధిం వదతి। దివాదర్శనాభావాదిదానీం దృశ్యమానః శఙ్ఖో రాత్రిర్జాతేతి కథయతి। యోగశక్తిం వినా నిరాధారం వస్తు కథం స్థాపయేత్। యోగిన్యపి హి మృతమపి కంచిజ్జీవయతి। కంచిచ్చ మోహయతి మూర్చ్ఛాం ప్రాపయతి భ్రాన్తం కరోతి వా। తస్మాద్యోగినీ కిమిత్యుత్ప్రేక్షా। 'కమ్బు' శబ్దస్య నపుంసకత్వమప్యస్తీతి పూర్వమేవోక్తం స్మర్తవ్యమ్। అజీజివత్, అమూముహదితి, 'ణౌ చఙి— ' (౭।౪।౧) ఇత్యుపధాహ్రస్వః॥౨౨॥

ప్రబోధకాలేऽహని బాధితాని తారాః స్వపుష్పాణి నిదర్శయన్తీ।

నిశాహ శూన్యాధ్వని యోగినీయం మృషా జగదదృష్టమపి స్ఫుటాభమ్॥౨౩॥

ప్రబోధేతి॥ హే ప్రియే ! ప్రబోధకాలే జాగరణసమయే, అథ చ,— సమ్యగ్జ్ఞానోత్పత్తిసమయే, అహని దినే బాధితాని సూర్యదీప్తిధ్వస్తకాన్తీని, అథ చ,— భ్రాన్తికారణనాశాన్నిరుపపత్తీని, తారా నక్షత్రరూపాణి ఖపుష్పాణి గగనసంబన్ధీని కుసుమాని నితరాం దర్శయన్తీ, అథ చ,— దృష్టాన్తీకుర్వన్తీ, శూన్యాధ్వని బౌద్ధాదిశూన్యవాదిదర్శనే విషయే యోగినీ తద్దర్శనరహస్యం జానతీ కాచిత్ప్రవ్రజితైవేయం నిశా స్ఫుటమాభాతి తాదృశం దృష్టమపి ప్రత్యక్షేణ ప్రతీయమానమపి స్థావరజఙ్గమాత్మకం సకలం జగన్మృషాऽసత్యమాహ బ్రూతే। బౌద్ధాదిదర్శనే హి జ్ఞానస్యైవ బహిర్ఘటాద్యాకారత్వాజ్జ్ఞానాతిరిక్తం సర్వం మిథ్యేతి తజ్జ్ఞా యోగిన్యపి ప్రపఞ్చం మిథ్యేతి దర్శయతి, తథేయమపి రాత్రిరహన్యదృశ్యాన్యపి

పుష్పతుల్యాని నక్షత్రాణి నిజయోగాద్గగనే దర్శయతీతి భావః। నిదర్శనం కరోతీవేతి ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా ॥౨౩॥

ఏణః స్మరేణాఙ్కమయః సపత్రాకృతో భవద్భ్రూయుగధన్వనా యః।

ముఖే తవేన్దౌ లసతా స తారాపుష్పాలిబాణానుగతో గతోఽయమ్॥౨౪॥

ఏణ ఇతి॥ హే భైమి ! తవ ముఖ ఏవేన్దావాహ్లాదకత్వాదిగుణయోగాచ్చన్ద్రే లసతా ప్రకాశమానేన, తథా,— భవద్భ్రూయుగమేవ ధనుర్యస్య తేన స్మరేణ తవ ముఖేన్దౌ 'వివుతో మృగవాంశ్చన్ద్రత్వాత్సంప్రతిపన్నవత్' ఇత్యనుమానప్రసిద్ధో యోఽఙ్కమయః కలఙ్కరూప ఏణో మృగః సపత్రాకృతః। ముఖే తచ్చాపదర్శనాజ్జరావస్థితపత్రస్యైవ బాణస్యాపరపార్శ్వే నిర్గమనం యథా భవతి తథా వ్యథితః స ఏవ మృగస్తారాపుష్పాలిర్నక్షత్రరూపపుష్పపఙ్క్తిస్తల్లక్షణో బాణస్తేనానుగతః సన్ సహిత ఏవ పలాయ్య గతోఽయం గగనే దృశ్యతే కిమ్ ? చన్ద్రే మృగేణ భావ్యమ్, స చాత్ర నాస్తి, సచాపః కామశ్చ ముఖే లసతి, గగనే మృగశిరో నక్షత్రం మృగాఖ్యం బాణాకారపుష్పతుల్యతారానుగతం దృశ్యతే। తర్హి కామేన విద్ధోఽన్తర్గతపత్రపార్శ్వవహిర్నిర్గతబాణసహితో వ్యథితః పలాయ్య గతః, స ఏవాయం మృగో దృశ్యతే కిమితి ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। 'సపత్రనిష్పత్రాదతివ్యథనే' (౫।౪।౬౧) ఇతి డాచ్॥౨౪॥

లోకాశ్రయో మణ్డపమాదిసృష్టి బ్రహ్మాణ్డమాభాత్యనుకాష్ఠమస్య।

స్వకాన్తిరేణూత్కరవాన్తిమన్తి ఘుణవ్రణద్వారనిభాని భాని॥౨౫॥

లోకేతి॥ హే భైమి ! బ్రహ్మాణ్డమాదౌ సర్వస్మాదపి పూర్వం సృష్టిర్నిర్మాణం యస్య, అథ చ,— చిరకాలనిర్మితం పురాణమ్, మణ్డపమితి ఆభాతి తదివ శోభత ఇత్యర్థః। యతః— లోకానాం త్రయాణామపి ఆశ్రయః బ్రహ్మాణ్డాధారత్వాజ్జగతామ్। మణ్డపోఽపి లోకానామాశ్రయః, తచ్ఛాయానివాసిత్వాల్లోకానామ్, ఆశ్రయనామత్వాచ్చ। అత ఏవ— అస్య బ్రహ్మాణ్డమణ్డపస్య అనుకాష్ఠం దిశి దిశి ఏతత్సంబన్ధినీషు సర్వాసు దిక్షు, అథ చ,— ఏతత్సంబన్ధీని కాష్ఠాని దారూణి లక్ష్మీకృత్య తేషు భాని నక్షత్రాణి స్వకాన్తిరూపస్యోత్ఖాతరేణూత్కరస్య సంబన్ధినీ వాన్తిరుద్గారస్తద్వన్తి ఘుణాఖ్యకీటనిర్మితో వ్రణశ్ఛిద్రం తస్య ద్వారం ముఖం తన్నిభాని తత్తుల్యాని ఘుణోత్కీర్ణదారురజోయుక్తాని దారుచ్ఛిద్రముఖానీవ దృశ్యన్త ఇత్యర్థః।

జనాశ్రయనామా మణ్డపోఽప్యతిజీర్ణో యదా భవతి తదా తదీయకాష్ఠేషు ఘుణాః పతన్తి ఘుణోత్కీర్ణగలద్రజోయుక్తాని ఘుణకృతచ్ఛిద్రముఖాని వృత్తాని శ్వేతాని చ దృశ్యన్తే, తానీవ భాని భాన్తీతి భావః। 'మణ్డపోఽస్త్రీ జనాశ్రయః' ఇత్యమరః। అనుకాష్ఠమ్, వీప్సాయామవ్యయీభావః, పక్షాన్తరే విభక్త్యర్థే॥౨౫॥

ఇదానీం సర్వదిగ్వ్యాపితమోవర్ణనం ప్రాచ్యాదిక్రమేణోపక్రమతే—

శచీసపత్న్యాం దిశి పశ్య భైమి ! శక్రేభదానద్రవనిర్ఝరస్య।

పోప్లూయతే వాసరసేతునాశాదుచ్ఛృఙ్ఖలః పూర ఇవాన్ధకారః॥౨౬॥

శచీతి॥ హే భైమి ! అన్ధకారః శచ్యాః సపత్నీ దిక్ ప్రాచీ తస్యా వాసరరూపస్య సేతోః సూర్యప్రభామర్యాదాయా నాశాత్ ఉచ్ఛృఙ్ఖలో నిరర్గలః శక్రేభస్య దానద్రవో దానోదకం తస్య నిర్ఝరః ప్రవాహస్తస్య శ్యామః పూర ఇవ పోప్లూయతే భృశం ప్రసరతి। ప్రాచ్యాం వ్యాప్నోతీత్యర్థః। త్వం పశ్య। ప్రాచ్యామేవ చైరావతదానజలప్రవాహపూరసంభవః। జలపూరోఽపి బన్ధాపగమాదప్రతిహతప్రసరః సన్నతితరాం ప్రసరతి, 'ప్లుఙ్ సర్పణే' ఇత్యస్మాద్భృశార్థే యఙ్ ద్వివచనమ్॥౨౬॥

దక్షిణదిగ్వ్యాపి తమో వర్ణయతి—

రామాలిరోమావలిదిగ్విగాహి ధ్వాన్తాయతే వాహనమన్తకస్య।

యద్వీక్ష్య దూరాదివ బిభ్యతః స్వానశ్వాన్గృహీత్వాపసృతో వివస్వాన్॥౨౭॥

రామేతి॥ శ్రీరామస్యాలిః సేతుః సేతుబన్ధ ఏవ శ్యామత్వాద్రోమావలిర్యస్యాస్తస్యా దక్షిణస్యా దిశో విగాహి నితరాం వ్యాపకమ్ అన్తకస్య దిక్పతిత్వాద్దక్షిణదిక్స్థం తద్వాహనం మహిష ఏవ ధ్వాన్తాయతే కజ్జలనీలోఽన్ధకార ఇవాచరతి। వివస్వాన్ సూర్యః యద్యమవాహనం దూరాద్వీక్ష్య సహజాశ్వమహిష- వైరస్మరణాద్బిభ్యతః సభయాన్ స్వానశ్వాన్ గృహీత్వాపసృతః పలాయిత ఇవ దక్షిణదిశి తిమిరం యమమహిషవచ్ఛోభత ఇత్యర్థః। అన్తకపదేన తద్వాహనస్య దారుణత్వం సూచితమ్, అత ఏవ తతోఽప్యశ్వానాం భయం

యుక్తమ్। ధ్వాన్తాయతే, 'ఉపమానాదాచారే' (౩।౧।౧౦), 'కర్తుః క్యఙ్—' (౩।౧।౧౧) ఇతి క్యఙన్తాత్తఙ్। 'సేతురాలౌ స్త్రియాం పుమాన్' ఇత్యమరః॥౨౭॥

ప్రతీచీవ్యాపి తమో వర్ణయతి—

పక్వం మహాకాలఫలం కిలాసీత్ప్రత్యగ్గిరేః సానుని భానుబిమ్బమ్।

భిన్నస్య తస్యైవ దృషన్నిపాతాద్బీజాని జానామితమాం తమాంసి॥౨౮॥

పక్వమితి॥ భానుబిమ్బం ప్రత్యగ్గిరేః ప్రతీచ్యాం వర్తమానస్యాస్తాచలస్య సానుని కాలవశాత్పక్వం మహాకాలస్యైన్ద్రవారుణ్యాః ఫలమాసీత్ కిల, అహం మన్య ఇత్యర్థః। తథా,— అహమతిపక్వత్వాద్వృన్తశ్లథత్వాదుచ్చతరప్రదేశాదధస్తాద్ దృషది శిలాయాం నిపాతాత్తదభిఘాతాద్ధేతోర్భిన్నస్య విదీర్ణస్య తస్య భానుబిమ్బరూపస్య మహాకాలఫలస్య కృష్ణతమాని బీజాన్యేవ తమాంసీతి జానామితమాం నితరాం మన్యే। పర్వతాదికఠినభూసముద్భవం జమ్బీరవర్తులం పక్వం సదతిరక్తం కృష్ణబీజం మహాకాలఫలం గ్రహోపసర్గనివారణార్థం గృహద్వారే వృద్ధైర్బధ్యతే। అస్తమయసమయసంబన్ధాత్పరిణతకాలం రక్తం మహతః కాలస్య ఫలభూతం చ భానుబిమ్బం మహాకాలఫలమివ, తమాంసి చ విదీర్ణస్య తస్య కృష్ణతమాని బీజానీవ ప్రసరన్తీత్యర్థః। అన్యదిగపేక్షయా ప్రతీచ్యాం సాయంసమయే సూర్యసంధ్యాసంబన్ధినః ప్రకాశస్యాసన్నత్వాదల్పాన్ధకారసూచనార్థం తమసాం బీజత్వేన నిరూపణమ్॥౨౮॥

ఉదీచీవ్యాపి తమో వర్ణయతి—

పత్యుర్గిరీణామయశః సుమేరుప్రదక్షిణాద్బాహ్యవదనాదృతస్య।

దిశస్తమశ్చైత్రరథాన్యనామపత్రచ్ఛటాయా మృగనాభిశోభి॥౨౯॥

పత్యురితి॥ చైత్రరథం కుబేరవనం తదేవాన్యన్నామ యస్యాస్తాదృశీ పత్రచ్ఛటా పత్రవల్లీ యస్యాశ్చైత్రరథాఖ్యవనరూపపత్రవల్లీకాయా ఉత్తరస్యా దిశో మృగనాభిః పత్రవల్లీరచనాసాధనభూతా కస్తూరీ తద్వచ్ఛోభతే ఏవంశీలం కృష్ణతమం తమో గిరీణాం పత్యుర్హిమాచలస్యాయశ ఏవ। యతః— సుమేరోః ప్రదక్షిణీకరణాద్బాహ్యతా

సూర్యేణానాదృతస్యావజ్ఞాతస్య। హిమాద్రిర్యద్యపి గిరీణాం పతిః, తథాపి సూర్యానాదృతత్వాద్ధీన ఏవ, మేరురేవ మహాన్। 'అస్యోద్యానం చైత్రరథమ్' ఇత్యమరః॥౨౯॥

ఊర్ధ్వదిగ్వ్యాపి తమో వర్ణయతి—

ఊర్ధ్వం ధృతం వ్యోమ సహస్రరశ్మేర్దివా సహస్రేణ కరైరివాసీత్।

పతత్తదేవాంశుమతా వినేదం నేదిష్ఠతామేతి కుతస్తమిస్రమ్॥౩౦॥

ఊర్ధ్వమితి॥ తమాలశ్యామలం యద్వ్యోమ దివా సహస్రరశ్మేః సహస్రసంఖ్యైః కరైః కిరణైః, అథ చ,— హస్తైః ఊర్ధ్వం దూరోచ్చప్రదేశే ధృతమివాసీత్, తన్నభ ఏవేదం తమాలశ్యామలమంశుమతా వినా సాయంసమయే సూర్యవినాశాద్ ధారకేణ తేన వినాధఃపతత్సత్ నేదిష్ఠతామతితమాం నైకట్యమేతి। తమిస్రం కుతః కస్మాదాగతమ్, అపి తు తిమిరం నామ కిమపి నాస్తి, కింతు నికటీభవద్గగనమేవ తమిస్రమిత్యర్థః। పతద్వ్యోమైవ తమిస్రం కుతో భూమౌ నికటతామేతి, నతు తదతిరిక్తం తమోఽస్తీతి వా, అన్యదపి ప (త) త్కస్యచిత్కరాభ్యామూర్ధ్వం ధార్యతే, తదభావేఽధః పతత్యేవ। నేదిష్ఠతామ్, అతిశాయనే ఇష్ఠని 'అన్తికవాఢయోః–' (౫।౩।౬౩) ఇతి నేదాదేశః। కుతః, పక్షే సార్వవిభక్తికస్తసిః॥౩౦॥

అధోదిగ్వ్యాపి తమో వర్ణయతి—

ఊర్ధ్వార్పితన్యుబ్జకటాహకల్పే యద్వ్యోమ్ని దీపేన దినాధిపేన।

న్యధాయి తద్భూమమిలద్గురుత్వం భూమౌ తమః కజ్జలమస్థలత్కిమ్॥౩౧॥

ఊర్ధ్వేతి॥ సామర్థ్యాద్విధినా ఊర్ధ్వం సూర్యదీపస్యైవోపరి భాగే అర్పితో న్యుబ్జః కజ్జలధారణార్థమధోముఖో మహాన్ కటాహః కర్పరం తత్కల్పే తత్తుల్యే కృష్ణతమే వ్యోమ్ని అధికరణే ప్రకాశకారిణా కజ్జలధారణార్థేన దినాధిపేనైవ దీపేన కరణేన యత్కజ్జలం న్యధాయి న్యస్తమ్, తత్కజ్జలమేవ తమో భూమ్నా క్రమసంజాతబాహుల్యేన కృత్వా మిలద్ యుక్తం పతనాఖ్యకర్మకారణం గురుత్వం యస్య తాదృశం సద్భూమావస్థలత్ కిమ్। అతిభారేణ పతితం కిమ్ ? గురుత్వాద్ధి పతనం యుక్తం, తత్కజ్జలమేవ భూమౌ పతితం కిమ్ ? అపి తు

తమో నామ న కించిదిత్యర్థం ఇతి వా। కజ్జలమపి కర్పరే ధృతం క్రమేణ బహు భవద్గురుత్వాదధః పతతి। 'కటాహః కర్పరే తథా' ఇతి నిఘణ్టుః। ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్॥౩౦॥

ధ్వాన్తైణనాభ్యా శితినామ్బరేణ దిశః శరైః సూనశరస్య తారైః।

మన్దాక్షలక్ష్మ్యా నిశి మామనిన్దౌ సేర్ష్యా భవాయాన్త్యభిసారికాభాః॥౩౨॥

ధ్వాన్తేతి॥ ధ్వాన్తేనైవైణనాభ్యా కస్తూర్యా। తథా,– శివినా నీలేనామ్బరేణ గగనేన, అథ చ,— వస్త్రేణ యద్వా,— ధ్వాన్తైణనాభ్యా కృత్వా నీలేన గగనేనోపలక్షితాః। తథా,— నిశితత్వాత్పుష్పతుల్యరూపత్వాచ్చోజ్జ్వలైః తారైర్నక్షత్రైరేవ సూనశరస్య కామస్య శరైరుపలక్షితాః, అథ చ,— తారైరుజ్జ్వలైః పుష్పైరుపలక్షితాః। తథా,— ప్రకాశాభావాన్మన్దాక్షైర్మన్దనయనైర్నరైర్లక్ష్మ్యా లక్షణీయాః, అథ చ,— మన్దాక్షస్య లజ్జాయా విషయభూతాః సలజ్జాః। అత ఏవాభిసారికాభాః స్వైరిణీతుల్యా దిశోఽనిన్దౌ చన్ద్రరహితాయామనుదితచన్ద్రత్వాచ్ఛ్యామాయాం నిశి మామాయాన్తి ప్రత్యాగచ్ఛన్తి। తస్మాత్సపత్నీభ్రాన్త్యా త్వం సేర్ష్యా భవ। అభిసారికా అపి శుభ్రాయాం రాత్రౌ శుభ్రవస్త్రాద్యాభరణాః, కృష్ణాయాం చ రాత్రౌ కృష్ణవస్త్రాద్యాభరణాః సమాయాన్తి, తా అపి కస్తూరీకృతాఙ్గరాగా నీలవసనాః ప్రచ్ఛన్నధృతపుష్పాః కామబాణపీడితాః సలజ్జాః సత్యః కాముకం ప్రతి సమాయాన్తి, తదీయనాయికా చ సేర్ష్యా భవతి, తథా దిశోఽపీత్యర్థః। సర్వా అపి దిశ ఏకత్ర మిలితా ఇతి ప్రతీతిః। తిర్యగ్వ్యాపి తమో వర్ణితమనేన। 'కాన్తార్థినీ తు యా యాతి సంకేతం సాభిసారికా' ఇతి। 'మన్దాక్షమన్దాః' ఇతి పాఠే మన్దనయనానామల్పదృశ్యాస్తమోబాహుల్యాత్। అథ చ,— తమోబాహుల్యాన్మన్దాక్ష్యః, అత ఏవ మన్దగమనా ఇత్యర్థః। 'తార' శబ్దః పూర్వవత్। మన్దాక్షేతి పుంవద్భావః॥౩౨॥

భాస్వన్మయీం మీలయతో దృశం ద్రాఙ్మిథోమిలద్వ్యఞ్చలమాదిపుంసః।

ఆచక్ష్మహే తన్వి! తమాంసి పక్ష్మ శ్యామత్వలక్ష్మీవిజితేన్దులక్ష్మ॥౩౩॥

భాస్వదితి॥ హే తన్వి కృశాఙ్గి! భాస్వన్మయీం రవిరూపాం దక్షిణాం దృశమస్తమయవ్యాజేన ద్రాక్ శీఘ్రం మీలయతః సంకోచయతః ఆదిపుంసః శ్రీవిష్ణోర్మిథోఽన్యోన్యం మిలన్తౌ ద్వావప్యఞ్చలావూర్ధ్వాధఃపుటే యస్య నిమీలనవశాదన్యోన్యసంలగ్నపుటత్వాన్నిబిడరోమకమ్, అత ఏవ శ్యామత్వలక్ష్మ్యా విజితం నితరాం పరాభూతమిన్దులక్ష్మ యేన తాదృశం పక్ష్మ

నేత్రసంబన్ధ్యూర్ధ్వాధఃపుటపఙ్క్తీభూతరోమాణ్యేవ తమాంసి వయమాచక్ష్మహే బ్రూమః, నతు తతోఽన్యాని తమాంసీత్యర్థః। తిమిరవ్యాప్తత్వాత్కిమపి న దృశ్యత ఇతి భావః। పక్ష్మేతి జాత్యేకవచనమ్॥౩౩॥

వివస్వతానాయిషతేవ మిశ్రాః స్వగోసహస్రేణ సమం జనానామ్।

గావోఽపి నేత్రాపరనామధేయాస్తేనేదమాన్ధ్యం ఖలు నాన్ధకారైః॥౩౪॥

వివస్వతేతి॥ వివస్వతా నేత్రమిత్యపరం నామధేయం యాసాం తాశ్చక్షూరూపా జనానాం గావోఽపి స్వస్య గవాం కిరణానాం సహస్రేణ సమం సహ మిశ్రా దినే మిలితాః సత్యోఽనాయిషతేవ నీతా ఇవ। యస్మాత్తేన ఖలు తేనైవేదమాన్ధ్యం ప్రకాశాభావాన్నేత్రాపగమాచ్చ రూపాగ్రహణం, నత్వన్ధకారైః కృత్వేదమాన్ధ్యమ్। తమోవశాత్కిమపి న దృశ్యత ఇతి భావః। అన్యేనాపి గోపాలేన స్వగోసహస్రేణ మిశ్రితాః పరేషామపి గావో నీయన్త ఇతి॥౩౪॥

ధ్వాన్తస్య వామోరు ! విచారణాయాం వైశేషికం చారు మతం మతం మే।

ఔలూకమాహుః ఖలు దర్శనం తత్క్షమం తమస్తత్త్వనిరూపణాయ॥౩౫॥

ధ్వాన్తస్యేతి॥ హే వామోరు అతిసున్దరోరు ! ధ్వాన్తస్య విచారణాయాం తమఃస్వరూపనిరూపణవిషయే వైశేషికం మతం షట్పదార్థసాధర్మ్యవైధర్మ్యనిరూపణాత్మకం కాణాదం దర్శనం చారు సదుపపత్తికం, నత్వన్యదితి మే మతం సంమతమ్। ఖలు యస్మాత్కారణాత్ (సంప్రదాయవిదః) తద్దర్శనం వైశేషికం శాస్త్రం ఔలూకమాహుర్వదన్తి। అత ఏవ తమసస్తత్త్వనిరూపణాయానారోపితస్వరూపనిరూపణాయ క్షమం సమర్థమ్। ఉలూకస్య ఘూకస్య సంబన్ధి దృశ్యతేఽనేనేతి దర్శనం నేత్రం హి తమస్యపి ఘటపటాదిస్వరూపాణాం యాథాత్మ్యదర్శనే సమర్థ భవతి। వైశేషికమప్యులూకాపరనామ్నా కణాదమునినా ప్రోక్తమిత్యౌలూకం దర్శనమ్। తతశ్చైతదపి తమస్తత్త్వనిరూపణాయం సమర్థమితి యుక్తమిత్యర్థం ఇతి శబ్దచ్ఛలమ్। వైశేషికదర్శనే చ కిమిదం తమో భావరూపమ్ అభావరూపం వేతి సందేహే 'భాసామభావ ఏవ తమః' ఇతి సూత్రావిరోధేన వ్యోమశివాచార్యాదయః షట్పదార్థవైధర్మ్యేణాభావరూపమేవ తమో న్యరూపయన్। శ్రీధరాచార్యాస్త్వారోపితం భూరూపమేవ తమ ఇతి నిర్వర్ణ్య భాసామభావే సత్యేవ తమఃప్రతీతేర్భాభావ ఏవ తమ ఇత్యుక్తమితి సూత్రవిరోధం పర్యహార్షుః। ఏతదసహమానాః శ్రీమదుదయనాచార్యాదయః పునర్భాసామభావమేవ తమస్త్వేన నిరణైషుః।

యస్మాత్తదౌలూకం దర్శనం వైశేషికాదిశాస్త్రం తమస్తత్త్వనిరూపణాయాం క్షమం సమర్థమాహురితి వాన్వయః। మహత్యన్ధకారే సత్యపి ఘటాదిపదార్థజాతం కో వా పశ్యతీతి ధ్వాన్తనిరూపణాయాం క్రియమాణాయాం ఘూకనేత్రమేవ చారు సర్వేభ్యోఽప్యధికమితి మమ మతం మతం పునఃపునః సంమతమిత్యర్థః। ఉలూకనేత్రమేవ మహాన్ధకారే ఘటాది విలోకయితుం సమర్థమ్। అన్యదీయనేత్రాణాం త్వాన్ధ్యమేవ జాతమితి భావః। యతో వైశేషికం ఘటాదీన్విశేషాన్వేత్తి తాదృశమ్। మహాన్ధకారే ఘూకనేత్రమేవ ఘటాదీన్భేదేన జానాతి, నత్వన్యదీయం నేత్రమ్, తస్మాత్తదేవ చార్వితి। తత్ర వృద్ధసంమత్యర్థముత్తరార్ధమ్। ఉలూకవృత్త్యా కణానత్తీతి కణాదః, తస్య కణాదస్యైవోలూక ఇతి నామ, తేన ప్రోక్తత్వాదౌలుకమ్। 'వామం సవ్యే ప్రతీపే చ ద్రవిణే చాతిసున్దరే' ఇతి విశ్వః। వామోరు, 'సంహితశఫ—' ఇత్యాదినోఙీ నదీత్వాద్ధ్రస్వః। ఔలుకమ్ 'తేన ప్రోక్తమ్' (౪।౩।౧౦౧) ఇత్యణ్। పక్షే 'తస్యేదమ్' (౪।౩।౧౨౦) ఇతి॥౩౫॥

మ్లానిస్పృశః స్పర్శనిషేధభూమేః సేయం త్రిశఙ్కోరివ సంపదస్య।

న కించిదన్యత్రపతి కౌశికీయే దృశౌ విహాయ ప్రియమాతనోతి॥౩౬॥

మ్లానీతి॥ మ్లానిస్పృశః కాలిమస్పర్శినః శ్యామస్య, అథ చ,— చణ్డాలత్వాన్మాలిన్యయుక్తస్య నిఃశ్రీకస్య। తథా,— అభావరూపత్వాత్స్పర్శగుణ- నిషేధశ్చ భూమేః స్థానస్య, అథ చ,— చణ్డాలత్వాదేవాస్పృశ్యస్యాస్య తమసః రాజ్ఞస్త్రిశఙ్కోరివ సేయం ప్రసిద్ధా ప్రత్యక్షేణ గృహ్యమాణా చ సంపత్ బాహుల్యేన స్వరూపలాభః, అథ చ,— రాజ్యసమృద్ధిః కౌశికీయే ఔలూకే, అథ చ,— వైశ్వామిత్రే దృశౌ నేత్రే విహాయాన్యాత్కించిత్రపతి అపరం కిమపి వస్తు లక్షీకృత్య ప్రియం హితం నాతనోతి కరోతి కింతు తదీయే ఏవ నేత్రే లక్ష్యీకృత్య హితం కరోతి। అన్యత్రపతి కించిదల్పమపి ప్రియం నాతనోతీతి వా, అన్ధకారే హ్యులూకనేత్రే ఏవ పదార్థాన్పశ్యత ఇతి తత్సంపత్తయోః ప్రియా। త్రిశఙ్కోశ్చ సంపద్విశ్వామిత్రస్యైవ నేత్రయోః ప్రియా, నాన్యస్య। ఏతదుపాఖ్యానం రామాయణాదౌ ప్రసిద్ధమ్। కోశికీయే, 'వృద్ధాచ్ఛః' (౪।౨।౧౧౪)॥౩౬॥

మూర్ధాభిషిక్తః ఖలు యో గ్రహాణాం తద్భాసమాస్కన్దితఋక్షశోభమ్।

దివాన్ధకారం స్ఫుటలబ్ధరూపమాలోకతాలోకములూకలోకః॥౩౭॥

మూర్ధేతి॥ యో రవిః నవానాం గ్రహాణాం మధ్యే ఖలు నిశ్చితం మూర్ధాభిషిక్తో రాజా। ఉలూకానాం లోకః సఙ్ఘస్తస్య రవేర్భయా దీప్త్యా సమాస్కన్దితా నితరాం పరాభూతా ఋక్షశోభా నక్షత్రకాన్తిర్యస్మింస్తత్। తథా,— స్ఫుటముపలబ్ధాని అన్యేన జనేన దృష్టాని ఘటాదిస్వరూపాణి యస్మింస్తాదృశమపి దివా కర్మీభూతం దినమన్ధకారమేవాలోకత। దినే తస్య దర్శనాశక్తేర్దినమన్ధకారరూపత్వేనైవ మేనే ఇత్యర్థః। తథా,— వ్యక్తం లబ్ధాని ఘటాదిరూపాణి యత్ర తాదృశమన్ధకారమేవాలోకమపశ్యద్దర్శనసహకారిప్రకాశరూపత్వేనైవ మేనే। (అర్థాద్రాత్రావిత్యర్థః।) అన్ధకారం స్ఫుటలబ్ధరూపమిత్యావృత్త్యా యోజ్యమ్। తేన తమసా విపరీతదృశ ఏవ భవన్తీతి వ్యజ్యతే। ఏవంవిధమన్ధకారం చ స్ఫుటమతిప్రసిద్ధం శుక్లభాస్వరాత్మకం లబ్ధం రూపం యేన తాదృశమాలోకమేవాపశ్యత్। కృష్ణరూపమపి తమః శుక్లభాస్వరాలోకత్వేనాపశ్యదితి విరుద్ధమిత్యర్థః। అథ చ,— యో గ్రహరాజః సూర్యః, ఆక్రాన్తనక్షత్రలక్ష్మీకాం తద్భాసం సూర్యదీప్తిమేవాయములూకలోకో దివా దినేఽన్ధకారమపశ్యత్। రాత్రౌ చాన్ధకారమాలోకమపశ్యత్। దినే సూర్యాలోక ఏవ తమః, రాత్రౌ చ తమ ఏవ సూర్యాలోక ఇతి దదర్శేత్యర్థః। కీదృశీం తద్భాసమ్— కీదృశమన్ధకారమ్— స్ఫుటముపలబ్ధాని ఘటాదిరూపాణి యస్యామన్యజనేన తాదృశీమ్, స్ఫుటం సంజాతస్వరూపలాభం చేత్యన్ధకారస్య నపుంసకత్వాన్నపుంసకైకశేషైకవద్భావేన వా వ్యాఖ్యేయమ్। సూర్యదీప్త్యాఽసమాస్కన్దితాఽపరాభూతా నక్షత్రలక్ష్మీర్యత్ర తమ్, అన్ధకారవిశేషణం వా। రాత్రౌ సూర్యదీప్తేరభావాదతిరస్కృతనక్షత్రశోభమిత్యర్థః। సూర్యదీప్తేరేవ సమాస్కన్దనసామర్థ్యాత్తమసైవ రాత్రౌ యతిరస్కరణం తేన నక్షత్రశోభా యస్మిన్నితి వా ఇత్యాదివ్యాఖ్యానాని జ్ఞాతవ్యాని। '°లక్ష్మీమ్' ఇతి పాఠే— నదీత్వేఽపి సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాత్కబభావః। 'మూర్ధాభిషిక్తో రాజన్యః", 'అన్ధకారోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః॥౩౭॥

దినే మమ ద్వేషిణి కీదృగేషాం ప్రచార ఇత్యాకలభాయ చారీః।

ఛాయా విధాయ ప్రతివస్తులగ్నాః ప్రావేశయత్ప్రష్టుమివాన్ధకారః॥౩౮॥

దిన ఇతి॥ అన్ధకార ఇత్యాకలనాయ సామస్త్యేన జ్ఞానార్థం ప్రతివస్తులగ్నాః పదార్థమాత్రసంబద్ధాః ప్రతిచ్ఛాయా ఏవ చారీర్గూఢార్థవేదికాశ్చరనారీః విధాయ చారపదం తాభ్యో దత్త్వా దినం ప్రతి సంప్రేష్య సమాగతాస్తాస్తత్రత్యవృత్తాన్తం ప్రష్టుమివ పునః ప్రావేశయత్। నిజనైకట్యమిత్యర్థాత్। ఇతి కిమ్— మమాన్ధకారస్య ద్వేషిణి మామసహమానే దినే విషయే ఏషాం వస్తూనాం కీదృక్ ప్రచారో విహరణం స్నేహాదివ్యవహారశ్చేతి। దివా ప్రతిపదార్థసంబద్ధాశ్ఛాయా ఏవ రాత్రౌ సమాగత్య మిలితా నిజస్వామినమన్ధకారం ప్రావిశన్। రాత్రౌ హి ప్రకాశాభావే ఛాయా అన్ధకారేణ సహైకీభవతీతి తత్సంబన్ధాదేవ మహానన్ధకారః

ప్రతీయత ఇతి భావః। ఏతేన ప్రతిచ్చాయాపి తమ ఏవేతి వర్ణితమ్। అన్యోఽపి రాత్రౌ లోకస్థితిం జ్ఞాతుకామః స్త్రీణాం సర్వత్ర ప్రవేష్టుం శక్యత్వాచ్చారనారీః సంప్రేష్య తత్రత్యం వృత్తాన్తం విచార్య సమాగతాస్తాః ప్రష్టుమాత్మసవిధం ప్రవేశయతి। ఛాయా ఏవ చారీః ప్రతివస్తులగ్నా విధాయేతి వా। చారపదం దత్త్వా పదినః ప్రత్యేకం ప్రేషయామాస। అత ఏవ తా దినే ప్రతివస్తులగ్నా దృశ్యన్త ఇతి వా। చారీః, పుంయోగాన్ఙీష్॥౩౮॥

ఇదానీం చన్ద్రోదయం వర్ణయితుముపక్రమతే—

ధ్వాన్తస్య తేన క్రియమాణయేత్థం ద్విషః శశీ వర్ణనయాఽథ రుష్టః।

ఉద్యన్నుపాశ్లోకి జపారుణశ్రీర్నరాధిపేనానునయేచ్ఛయేవ॥౩౯॥

ధ్వాన్తస్యేతి॥ తేన నరాధిపేన నలేన ఇత్థం క్రియమాణయా ద్విషః శత్రుభూతస్య ధ్వాన్తస్య వర్ణనయా రుష్టః క్రుద్ధ ఇవ జపాకుసుమవదరుణా శ్రీర్యస్య స ఉద్యన్నుదయం ప్రాప్నువన్ శశీ తేనైవ రాజ్ఞాథానన్తరమనునయేచ్ఛయేవ ప్రసాదనవాఞ్ఛయేవోపాశ్లోకి శ్లోకైః స్తోతుమారమ్భి। అన్యోఽపి వైరివర్ణనయా రుష్టః సన్నరుణో భవతి, తత్పరిహారార్థముదితః సన్ వర్ణకేన ప్రసాదనార్థం స్తూయతే। ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। 'ఇవ' శబ్దస్యోభయత్ర యోజనా వా। ఉపాశ్లోకి, 'సత్యా–' (౩।౧।౨౫) ఇతి ణిజన్తాత్కర్మణి ణిచ్॥౩౯॥

పశ్యావృతోఽప్యేష నిమేషమద్రేరధిత్యకాభూమితిరస్కరిణ్యా।

ప్రవర్షతి ప్రేయసి ! చన్ద్రికాభిశ్చకోరచఞ్చూచులుకప్రమిన్దుః॥౪౦॥

పశ్యేతి॥ హే ప్రేయసి ప్రాణప్రియే ! ఏష ఇన్దుశ్చన్ద్రికాభిశ్చకోరాణాం చన్ద్రికాస్రవదమృతపాయినాం పక్షిణాం చఞ్చ్వ ఏవ చులుకాస్తాన్పూరయిత్వా ప్రకర్షేణ వర్షతి సుధామిత్యర్థాత్। యావతా చకోరచఞ్చూపూరణం భవతి తావత్ప్రమాణం వర్షతీత్యర్థః। త్వం పశ్య। కింభూతః— అద్రేరుదయాచలస్యాధిత్యకాభూమ్యోర్ధ్వశిఖరేణైవ తిరస్కరిణ్యా జవనికయా నిమేషలక్షణమత్యల్పకాలమావృతోఽపి సన్। సంపూర్ణానుదితోఽపి ప్రథమచన్ద్రికాభిరేవ చకోరాణామానన్దం కరోతి, కిం పునరుదితః సన్నితి భావః। అన్యోఽప్యుపకారీ దూరస్థోఽప్యుదయోన్ముఖోఽన్యేషాముపకరోతి। చులుకప్రమ్, 'వర్షప్రమాణే—' (౩।౪।౩౨) ఇత్యాదినా పూరేర్ణముల్, ఊకారలోపశ్చ॥౪౦॥

ధ్వాన్తే ద్రుమాన్తానభిసారికాస్త్వం శఙ్కస్వ సఙ్కేతనికేతమాప్తాః।

ఛాయాచ్ఛలాదుజ్ఝితనీలచేలా జ్యోత్స్నానుకూలైశ్చరితా దుకూలైః॥౪౧॥

ధ్వాన్త ఇతి॥ హే ప్రియే! త్వం చన్ద్రోదయాత్పూర్వం ధ్వాన్తే సతి ద్రుమాన్తాన్ తరునికటదేశానేవ వృక్షాధోభాగానేవ సంభోగార్థం కాముకదత్తం సంకేతనికేతమాప్తాః ప్రాప్తా అభిసారికాః స్వైరిణీః శఙ్కస్వ సంభావయ। తథా,— ఇదానీం చన్ద్రోదయే సతి వృక్షాధోభాగవర్తిఛాయాచ్ఛలాదుజ్ఝితం పూర్వం ధృతం తమోనుకూలం నీలం చేలం వస్త్రం యాభిస్తాదృశీః సతీః సవర్ణత్వాజ్జ్యోత్స్నానుకూలైశ్చన్ద్రికానుగుణైర్ధవలతరైర్దుకూలైరుపలక్షితాః సతీశ్చలితాః సంభోగం కృత్వా స్వగృహం ప్రతి పునః పరావృత్తాస్త్వం సంభావయ। తమసి సత్యేవ కేనాపి న జ్ఞాతవ్యమితి బుద్ధ్వా నీలం వస్త్రం పరిధాయ సంకేతస్థానమాగతాః, చన్ద్రోదయే పునర్నీలవస్త్రపరిధానే పూర్వవద్భీత్యా తత్త్రైవ విహాయ శ్వేతం దుకూలం సవర్ణత్వాత్పరిధాయ పరావృత్తాః కేనాపి న జ్ఞాతాః। 'నీలచోలాః–' ఇతి పాఠే— చోలః కూర్పాసః॥౪౧॥

త్వదాస్యలక్ష్మీముకురం చకోరైః స్వకౌముదీమాదయమానమిన్దుమ్।

దృశా నిశేన్దీవరచారుభాసా పిబోరు రమ్భాతరుపీవరోరు!॥౪౨॥

తదితి॥ హే రమ్భాతరువదతిపీవరావూరూ యస్యాస్తత్సంబుద్ధిః, త్వం నిశాయామిన్దీవరం నీలోత్పలం తద్వచ్చావీం భా యస్యాస్తయా దృశా ఉరు సాదరమిన్దుబిమ్బం విలోకయ। కింభూతమ్– తవాస్యలక్ష్మ్యా ముఖశోభాయా అవలోకనార్థం ముకురం దర్పణమివ। తథా,– చకోరైః ప్రయోజ్యైః కౌముదీమాదయమానం నిజకౌముదీం చకోరాన్ పాయయమానమ్। ఉదితే చన్ద్రే చకోరాః సానన్దా జాతాః, నీలోత్పలాని చ వికసితానీతి భావః। ఏతేనేన్దోః పరోపకారిత్వం సూచితమ్। వికసితేన్దీవరతుల్యయా దృశా పిబేత్యనేన చన్ద్రోదయే హీన్దీవరం వికసతి, త్వం చైవంభూతయా దృశా యదా చన్ద్రమవలోకయిష్యసి, (తదా) జనస్త్వద్దృశం చన్ద్రావలోకనవికసిత- మిన్దీవరమేవైతదితి జ్ఞాస్యతీతి సూచితమ్। దివా సంకోచాదసాదృశ్యమితీన్దీవరస్య వికసితత్వద్యోతనార్థం 'నిశా' పదమ్। చకోరైః, 'గతిబుద్ధి–' (౧।౪।౫౨) ఇతి కర్మత్వప్రాప్తావపి 'ఆదిఖాద్యోర్న (వాం ౧౧౦౯) ఇతి ప్రతిషేధాత్కర్తరి తృతీయా। ఆదయమానం, నిగరణార్థత్వాత్పరస్మైపదప్రాప్తావపి 'అదేః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః' ఇతి నిషేధాత్ 'ణిచశ్చ' (౧।౩।౭౪) ఇతి తఙ్॥౪౨॥

అసంశయం సాగరభాగుదస్థాత్పృథ్వీధరాదేవ మథః పురాయమ్।

అముష్య యస్మాదధునాపి సిన్ధౌ స్థితస్య శైలాదుదయం ప్రతీమః॥౪౩॥

అసంశయమితి॥ పురా పూర్వం సాగరభాక్ సముద్రగర్భస్థోఽయం చన్ద్రః మథో దణ్డభూతాత్పృథ్వీధరాత్పర్వతాన్మన్దరాద్రేరేవ హేతోరుదస్థాదుత్పన్న ఇతి అసంశయం నిశ్చితమ్। పురాణాదౌ యదేవం శ్రూయతే తత్సత్యమిత్యర్థః। పురా ఉదస్థాత్ప్రథమసంభవావసరే తస్మాదేవ సముత్థిత ఇతి వా। తత్ర హేతుమాహ— యస్మాద్ధేతోరధునాపి సంభవాన్తరావసరేఽపి సిన్ధౌ స్థితస్య సాగరగర్భస్థస్యాప్యముష్య చన్ద్రస్య శైలాదుదయాచలాదేవోదయముత్పత్తిం ప్రతీమో జానీమః। ప్రత్యహం సాగరస్థస్యాప్యస్యా- చలోత్పత్తిశీలత్వరూపలిఙ్గదర్శనాత్సముద్రమథనే ప్రథమసంభవావసరేఽప్యయమచలాదేవోత్పన్న ఇతి నిశ్చినుమ ఇత్యర్థః। ఉదయాచలశిఖరం చన్ద్రోఽతిక్రామతీతి భావః॥౪౩॥

నిజానుజేనాతిథితాముపేతః ప్రాచీపతేర్వాహనవారణేన।

సిన్దూరసాన్ద్రే కిమకారి మూర్ధ్ని తేనారుణశ్రీరయముజ్జిహీతే॥౪౪॥

నిజేతి॥ నిజానుజేన ఏకస్మాత్సిన్ధోరుత్పన్నతయాఽస్మాచ్చన్ద్రాత్ పశ్చాజ్జాతేన కనీయసా భ్రాత్రా ప్రాచీపతేరిన్ద్రస్య వాహనవారణేన ప్రాచ్యాం స్థితేనైరావతేనా- తిథితాముపేతః ప్రాప్తః। ప్రాచ్యాముదితత్వాత్తత్సవిధం ప్రాప్తః సన్నయం చన్ద్రోఽగ్రజత్వాత్సిన్దూరేణ సాన్ద్రే మూర్ధ్ని అకారి కృతః కిమ్। గౌరవాన్నమస్కారపూర్వం శిరస్యారోపితః కిమిత్యర్థః। తేన సాన్ద్రసిన్దూరశిరఃస్థాపనేన హేతునా లగ్నసిన్దూరవశాదయమరుణశ్రీరారక్తశోభః ఉజ్జిహీతే ఉదేతి। ఉజ్జిహీతే కిమితి వా। ఉదితశ్చన్ద్రః సిన్దూరరక్తో దృశ్యత ఇత్యర్థః॥౪౪॥

యత్త్రీప్తిమద్భిర్వదనైః స్వసామ్యాదచుమ్బి నాకాధిపనాయికానామ్।

తతస్తదీయాధరయావయోగాదుదేతి బిమ్బారుణబిమ్బ ఏషః॥౪౫॥

యదితి॥ వృత్తత్వాదిగుణయోగేన స్వసామ్యాత్త్రీప్తిమద్భిర్నాకాధిపస్యేన్ద్రస్య నాయికానాం వదనైర్యద్యస్మాత్స్వసవిధమాగత ఏష చన్ద్రోఽచుమ్బి చుమ్బితః,

తస్మాద్ధేతోస్తస్మాచ్చుమ్బనాద్వా తదీయానాం దేవేన్ద్రనాయికానామధరేషు న్యస్తో యావోఽలక్తస్తస్య యోగాత్సంబన్ధాద్ధేతోర్బిమ్బవత్పక్వబిమ్బీఫలవదరుణం బిమ్బం మణ్డలం యస్య తాదృశ ఉదేతి। అన్యోఽపి సమానః సఖా సవిధమాగతః సన్ సఖ్యా ప్రీత్యా చుమ్బ్యతే। ముఖైరితి బహువచనేన తత్ర ప్రదేశే యుగపదేవ చుమ్బనాద్బహులయావక-యోగాత్సకలస్యాపి చన్ద్రబిమ్బస్య రక్తత్వం యుక్తమితి సూచితమ్॥౪౫॥

విలోమితాఙ్కోత్కిరణాద్దురూహదృగాదినా దృశ్యవిలోచనాది।

విధిర్విధత్తే విధునా వధూనాం కిమాననం కాఞ్చనసఞ్చకేన॥౪౬॥

విలోమితేతి॥ విధిర్బ్రహ్మా విధునా చన్ద్రేణైవ కాఞ్చనస్య సఞ్చకేన బిమ్బకేన కృత్వా వధూనామతిరమణీయమాననం విధత్తే కిమ్? యతః కింభూతేన— విలోమితః పరాఙ్ముఖః కృతః స్వప్రభయా జితః అఙ్కః కలఙ్కో యేన తాదృశాదుత్కృష్టాదతితేజస్వినః కిరణాద్ధేతోర్దురూహో దుస్తర్క్యో దృగాదిర్నేత్రాద్యవయవో యస్య, అథ చ,— విపరీతీకృతానామఙ్కానాం నేత్రాదినిర్మాణార్థం నిమ్నోన్నతాంశచిహ్నస్థానానాముత్కిరణం సంఘటనం తస్మాద్ధేతోః సాక్షాదలక్ష్యనేత్రకర్ణనాసికాద్యవయవేన। ఆననం తు సాక్షాద్దృశ్యా విలోచననాసాకర్ణాద్యవయవా యస్య తాదృశమ్। తస్మాద్బ్రహ్మా స్త్రీముఖం చన్ద్రరూపేణ మహారాష్ట్రభాషయా ఠసాఖ్యేన స్వర్ణస్య సఞ్చకేన నిర్మమే। సఞ్చకే హి నిష్పాద్యస్య వస్తునో నిమ్నోన్నతభాగా విపరీతా ఏవోత్కీర్యన్తే। తత్ర చ నేత్రాద్యవయవా దుర్జ్ఞేయా భవన్తి, తన్నిర్మితే ముఖాదౌ చ దృశ్యా భవన్తి, తస్మాదేవం తర్క్యన్త ఇత్యర్థః। ఉదితమాత్రశ్చన్ద్రోఽత్యుత్తమసువర్ణసఞ్చకవద్రక్తో దృశ్యత ఇతి భావః। ఉత్తమం సువర్ణం రక్తవర్ణం భవతి। ఆననమితి జాత్యేకవచనమ్॥౪౬॥

అనేన వేధా విపరీతరూపవినిర్మితాఙ్కోత్కిరణాఙ్గకేన।

త్వదాననం దృశ్యదృగాద్యలక్ష్యదృగాదినైవాకృత సఞ్చకేన॥

అనేనేతి॥ వేధాః విపరీతరూపం యథా తథా వినిర్మితముక్తవిధమఙ్కోత్కిరణం యత్ర తాదృశమఙ్గం యస్య తేన। తథా,— అలక్ష్యదృగాదినానేన చన్ద్రేణైవ సఞ్చకేన దృశ్యం సున్దరతరమ్, అథ చ,— ప్రత్యక్షదర్శనయోగ్యం దృగాది యస్య తాదృశం త్వదాననమకృత। త్వదాననమేవాకృత న త్వన్యాననమితి వా। అయమేవాత్ర శ్లోకే విశేషః। అయం శ్లోకః క్షేపకః॥

అస్యాః సురాధీశదిశః పురాసీద్యదమ్బరం పీతమిదం రజన్యా।

చన్ద్రాంశుచూర్ణవ్యతిచుమ్బితేన తేనాధునా నూనమలోహితాపి॥౪౭॥

అస్యా ఇతి॥ హే భైమి ! అస్యాః సురాధీశస్యేన్ద్రస్య దిశః యదిదమమ్బరం గగనం వస్త్రం చ పురా చన్ద్రోదయాత్ పూర్వం రజన్యా రాత్ర్యా హరిద్రయా చ పీతం తమోవ్యాప్తత్వాదదృశ్యం పీతవర్ణం చాసీత్, తేనామ్బరేణ గగనేన వస్త్రేణ చాధునా చన్ద్రోదయే చన్ద్రాంశూనాం చూర్ణైః శ్లక్ష్ణసూక్ష్మతేజోలేశైః కర్తృభిర్వ్యతిచుమ్బితేనాతితరాం స్పృష్టేన సతా చన్ద్రాంశువచ్ఛుభ్రతరేణ చూర్ణేన తామ్బూలసాధనచూర్ణద్రవ్యేణ స్పృష్టేన సతా నూనమలోహితాయి ఆరక్తీభూతమ్। యత్తమసా పూర్వం నీలమభూత్తదేవేదానీముద్యచ్చన్ద్రా-లోహితకరసంస్పర్శాద్రక్తం జాతమిత్యర్థః। హరిద్రయా పీతవర్ణం వస్త్రం చూర్ణేన యుక్తం సద్రక్తం భవతి। దేవేన్ద్రస్త్రియాశ్చ వస్త్రాణి నానావర్ణాని యుక్తాని। చన్ద్రాంశవ ఏవ చూర్ణమితి వా। అలోహితాయి, లోహితాదిక్యషన్తాద్భావే ణిచ్॥౪౭॥

తానీవ గత్వా పితృలోకమేనమరఞ్జయన్యాని స జామదగ్న్యః।

ఛిత్త్వా శిరోఽస్రాణి సహస్రబాహోర్విస్రాణి విశ్రాణితవాన్పితృభ్యః॥౪౮॥

తానీతి॥ సోఽతివీరో జామదగ్న్యః సహస్రబాహోః శిరశ్ఛిత్త్వా విస్రాణ్యామగన్ధీని యాన్యస్రాణి రక్తాని పితృభ్యో జమదగ్న్యాదిభ్యో విశ్రాణితవాన్దత్తవాన్। యై రక్తైః ప్రతిజ్ఞాతం పితృతర్పణం కృతవాన్। తాన్యేవ రక్తాని మన్త్రబలాత్పితృలోకం గత్వా ప్రాప్య పితృలోకాధీన (శ) మేనం చన్ద్రమరఞ్జయన్ రక్తం చక్రురివ। 'చన్ద్రో వై పితృలోకః' ఇతి శ్రుతేః। చన్ద్రో రక్తవర్ణో దృశ్యత ఇతి భావః। పరశురామః సహస్రార్జునం హత్వా తదీయై రక్తైః పితృతర్పణం కృతవానితీతిహాసః। 'విస్రం స్యాదామగన్ధి యత్' ఇత్యమరః॥౪౮॥

అకర్ణనాసస్త్రపతే ముఖం తే పశ్యన్న సీతాస్యమివాభిరామమ్।

రక్షోస్రవర్ణీ బత లక్ష్మణాభిభూతః శశీ శూర్పణఖాముఖాభః॥౪౯॥

అకర్ణేతి॥ హే ప్రియే ! శశీ సితాస్యమివాభిరామం కర్ణాదికృతశోభం తే ముఖం పశ్యన్నన్న త్రపతే న లజ్జతే బత చిత్రమ్। కింభూతః— న విద్యతే కర్ణనాసం స్వభావాదేవ యస్య సః।

తథా రక్తా ఆరక్తా ఉస్రాః కిరణాస్తద్వర్ణణశీలః, శోణశ్చాసౌ కిరణవర్ణీ చ తాదృశో వా। తథా,— లక్ష్మణా కలఙ్కేనాభిభూత ఆక్రాన్తమధ్యః, అత ఏవ శూర్పణఖాయా రావణభగిన్యా ముఖవదాభా యస్య స తద్వదనతుల్యః। ఏషు లజ్జాకారణేషు సత్స్వపి న లజ్జతే తచ్చిత్రమిత్యర్థః। త్వన్ముఖం పశ్యన్నప్యుదయత్యేవ, స్వం ప్రకాశయతి చ, తస్మాదేవ న లజ్జతే ఇతి జ్ఞాయతే। అన్యో హ్యకర్ణనాసో లజ్జతే, అయం తు తాదృశోఽపి న లజ్జత్ ఇత్యపి చిత్రమేవ। శూర్పణఖాముఖమపి లక్ష్మణేన పరాభూతం ఛిన్నకర్ణనాసత్వాద్రుధిరవర్షి సద్రామమభి లక్షీకృత్య వర్తమానమ్, అత ఏవాభి భయరహితం చ, సీతాముఖం పశ్యదపి న లజ్జతే, తదనన్తరమపి ప్రౌఢివాదప్రకటనాత్ 'అభి 'శబ్దస్యావృత్తిః కార్యా। 'లక్ష్మ'-శబ్దో నాన్తః, పక్షేఽకారాన్తః॥౪౯॥

ఆదత్త దీప్రం మణిమమ్బరస్థ దత్త్వా యదస్మై ఖలు సాయధూర్తః।

రజ్యత్తుషారద్యుతికూటహేమ తత్పాణ్డు జాతం రజతం క్షణేన॥౫౦॥

ఆదత్తేతి॥ హే భైమి ! సాయంకాలరూపో ధూర్తో యద్ రజ్యన్నుదయకాలే రక్తీభవంస్తుషారద్యుతిశ్చన్ద్ర ఏవ లేపవశాద్రజ్యత్ కూటహేమ కృత్రిమం సువర్ణమస్మై గగనాయ మూల్యరూపేణ దత్త్వా దీప్రం ప్రకాశమానమమ్బరస్య మణిం సూర్యమాదత్త జగ్రాహ। తదలీకం హేమ క్షణమాత్రేణ పాణ్డు శుభ్రం రజతం ఖలు రూప్యమివ జాతమ్। ధూర్తో హి రూప్యం లేపాదిభిరుపలిప్తం సువర్ణీకృత్య దదాతి, వస్త్రాన్తరస్థమపి ప్రసరద్దీప్తికం రత్నం చ గృహ్ణాతి। ఉదయానన్తరమతిక్రాన్తకియత్కాలత్వాద్రక్తిమానం పరిత్యజ్య చన్ద్రో రూప్యవద్ధవలో జాత ఇతి భావః। ఘఞన్తోఽత్ర 'సాయ'-శబ్దః ' సాయం'శబ్దసమానార్థః॥౫౦॥

బాలేన నక్తంసమయేన ముక్తం రౌప్యం లసద్బిమ్బమివేన్దుబిమ్బమ్।

భ్రమిక్రమాదుజ్ఝితపట్టసూత్రనేత్రావృతిం ముఞ్చతి శోణిమానమ్॥౫౧॥

బాలేనేతి॥ హే ప్రియే ! రౌప్యం రాజతం రజతమయం లసద్విలసమానం డిమ్బం బాలక్రీడాసాధనం భ్రమరకమివేన్దుబిమ్బం కర్తృ భ్రమిక్రమాద్భ్రమణపరిపాట్యా, అథ చ,— ఊర్ధ్వదేశగమనక్రమేణోజ్ఝితా త్యక్తా యా పట్టసూత్రస్య నేత్రం దోరకస్తత్కృతా ఆవృతిర్వేష్టనం తద్రూపమ్, అథ చ,— పట్టసూత్రజాలికావత్ చన్ద్రావరణం యేన తం శోణిమానం రక్తిమానం ముఞ్చతి। కింభూతముభయమ్— నక్తంసమయరూపేణ బాలేన, అథ చ,— బాలేన ప్రదోషరూపేణ, రాత్రిసమయేన ముక్తం భ్రమణార్థం కరాత్ కృతమోచనమ్, అథ చ,—

ఉద్గీర్ణం జనితోదయమ్। శిశుక్రీడాసాధనం హి భ్రమరకం కాష్ఠమయం భవతి। ఈశ్వరాణాం చ డిమ్బం సమృద్ధ్యతిశయాద్రాజతం పట్టసూత్రబలితదోరకస్రంసనాత్తత్సంబన్ధజాతం రక్తిమానం ముఞ్చతి। తథేదం చన్ద్రబిమ్బమపీత్యర్థః। ఇదానీం చన్ద్రో ధవలో జాత ఇతి భావః। 'నేత్రావృతేః—' ఇతి పాఠే— భ్రమిక్రమాద్ధేతోరుజ్ఝితా యా పట్టసూత్రనేత్రావృతిస్తస్యా హేతోః శోణిమానం ముఞ్చతి। ఉజ్ఝితా డిమ్బేనైవ పట్టసూత్రనేత్రావృతిర్యత్ర తాదృశాద్భ్రమిక్రమాద్ధేతోరితి వా డిమ్బం లలడిమ్బమితి వా గౌడదేశభాషాయాం భ్రమరకస్య సంజ్ఞా। మహారాష్ట్రభాషాయాం కాన్యకుబ్జభాషాయాం చ 'భవరా' ఇతి సంజ్ఞా। రౌప్యం, సంబన్ధే వికారే వాణ్। 'నేత్రం మన్థగుణే వస్త్రే' ఇత్యభిధానాత్ 'నేత్ర'శబ్దో యద్యపి మన్థవేష్టనగుణే ముఖ్యః తథాప్యత్ర గుణమాత్రపర ఇతి జ్ఞేయమ్॥౫౧॥

తారాక్షరైర్యామసితే కఠిన్యా నిశాలిఖద్వ్యోమ్ని తమఃప్రశస్తిమ్।

విలుప్య తామల్పయతోఽరుణేఽపి జాతః కరే పాణ్డురిమా హిమాంశోః॥౫౨॥

తారేతి॥ నిశాఽసితే శ్యామే వ్యోమ్ని గగన ఏవ కజ్జలాదిలిప్తశ్యామలపట్టికాయాం కఠిన్యాః శుభ్రధాతువిశేషస్య సంబన్ధిభిస్తారాక్షరైః శుభ్రైరక్షరైరివ నక్షత్రరూపైరక్షరైః కృత్వా యాం తమఃప్రశస్తిం తమోవర్ణనశ్లోకాదిలిపిమలిఖత్। తారాక్షరైరుపలక్షితాం యాం తమఃప్రశస్తిం రాత్రిః కఠిన్యాలిఖదితి వా। తాం లిపిం విలుప్య ప్రోఞ్ఛ్యాల్పయతః పరిమేయతారాక్షరాం కుర్వతో హిమాంశోరరుణేఽపి కరే కిరణే, అథ చ,— పాణౌ, పాణ్డురిమా జాతః। గ్రరూఢకిరణే హి చన్ద్రే నక్షత్రాణామల్పతా భవతీతి ఖటికాలిఖితాక్షరాణి మార్జయతశ్చారక్తోఽపి కరః ఖటికాసఙ్గాద్ధవలో భవతీతి। తమసి నక్షత్రాణి బహూన్యుజ్జ్వలతరాణి చ దృష్టాని, చన్ద్రే తూదితేఽల్పాని నిష్ప్రభాణి చ జాతాని, చన్ద్రశ్చ ధవలో జాత ఇతి భావః॥౫౨॥

సితో యదాత్రైష తదాన్యదేశే చకాస్తి రజ్యచ్ఛవిరుజ్ఝిహానః।

తదిత్థమేతస్య నిధేః కలానాం కో వేద వా రాగవిరాగతత్త్వమ్॥౫౩॥

సిత ఇతి॥ ఏష చన్ద్రో యదా యస్మిన్కాలే అత్ర దేశే సితో ధవలశ్చకాస్తి, తదా తస్మిన్నేవ కాలే అన్యదేశే రజ్యచ్ఛవీ రక్తకాన్తిరుజ్ఝిహాన ఉదయన్ శోభతే। ఏవమత్రోదయన్రక్తః, అన్యత్ర చ శ్వేత ఇత్యపి సామర్థ్యాల్లభ్యమ్। ఏతద్దేశస్థం ప్రతీదానీం సితో దృశ్యతే, ద్వీపాన్తరస్థం ప్రతి తూదయన్నిదానీమేవ దృశ్యతే యస్మాత్, తస్మాత్కలానాం నిధేః పూర్ణస్య చన్ద్రస్య రాగవిరాగయోర్లోహితత్వాలోహితత్వయోస్తత్త్వం యాథాత్మ్యమిత్థమమునా ప్రకారేణ కో వా

వేద, అపి తు— కోఽపి నిశ్చేతుం న శక్నోతీత్యర్థః।
ఉదయాస్తమయయోరతాత్త్వికత్వాద్వ్యవహితస్య యత్ర యదా ప్రథమదర్శనం తదా తత్రోదయ ఇతి దూరస్థస్య ప్రథమం రక్తత్వప్రత్యయః, క్రమసామీప్యాత్తు ధావల్యప్రత్యయ ఇతి తత్త్వమ్। అన్యస్యాపి చతుఃషష్టికలాభిజ్ఞస్యానురాగాననురాగయోర్యాథాత్మ్యం కుత్రానురక్తః కుత్ర వా నేతి కోఽపి న జానాతి॥౫౩॥

కశ్మీరజై రశ్మిభిరౌపసన్ధ్యైర్మృష్టం ధృతధ్వాన్తకురఙ్గనాభి।

చన్ద్రాంశునా చన్దనచారుణాఙ్గం క్రమాత్సమాలమ్భి దిగఙ్గనాభిః॥౫౪॥

కశ్మీరజైరితి॥ దిగ్భిరేవాఙ్గనాభిః సంధ్యాయాః సమీపముపసంధ్య తత్ర జాతైరరుణై రశ్మిభిరేవ కశ్మీరజైః కుఙ్కుమైః కృత్వా మృష్టం పూర్వం కృతోద్వర్తనం తతః సంధ్యాయామపగతాయాం ధృతా ధ్వాన్తరూపా మృగనాభిః కస్తూరీ యేన తాదృశమఙ్గం క్రమాత్కస్తూరీలేపానన్తరం చన్ద్రాంశునైవ చన్దనేషు మధ్యే చారుణోత్తమేన చన్దనేన కృత్వా సమాలమ్భి అలేపి। అన్యా అపి హ్యఙ్గనాః కుఙ్కుమాదిభిః క్రమేణాఙ్గమనులిమ్పన్తి। చన్దనధవలైశ్చన్ద్రకరైః సర్వా అపి దిశో వితమస్కాః కృతా ఇతి భావః। ఔపసన్ధ్యైః సామీప్యేఽవ్యయీభావాద్భవార్థేఽణ్॥౫౪॥

విధిస్తుషారర్తుదినాని కర్తం కర్తం వినిర్మాతి తదన్తభిత్తైః।

జ్యౌత్స్నీర్న చేత్త్రత్పతిమా ఇమా వా కథం కథం తాని చ వామనాని॥౫౫॥

విధిరితి॥ విధిస్తుషారర్తోః శిశిరర్తోర్దినాని కర్తం కర్తం ఛిత్త్వా ఛిత్త్వా తేషాం దినానామన్తభిత్తైర్మధ్యసంబన్ధిభిః సారభూతైః శకలైః శుభ్రైః ఖణ్డైః కృత్వా జ్యౌత్స్నీర్నిశా వినిర్మాతి। న చేదేవం యది నాఙ్గీక్రియతే, తదేమా రాత్రయశ్చన్ద్రికాయుక్తాస్త్రత్పతిమాస్తైర్దినైస్తుల్యాః శీతలత్వప్రకాశవత్త్వాభ్యాం తత్సదృశ్యః కథమ్ ? తాని చ దినాని వామనాని న్యూనపరిమాణాని న్యూనశీతత్వాదిగుణాని కథం వా ? అపి తు— దినవామనతా రాత్రిదీర్ఘతాన్యథానుపపత్తేః శిశిరర్తుదినాపేక్షయా చ జ్యౌత్స్నానామతితమాం శీతత్వప్రకాశవత్త్వానుపపత్తేశ్చ శిశిరర్తుదినాని ఛిత్త్వాఛిత్త్వైవ తత్సారభూతైశ్చ శకలైశ్చన్ద్రికాన్వితా రాత్రయో బ్రహ్మణా వర్ధితా ఇత్యర్థః। చన్ద్రచన్ద్రికయా రాత్రిః శీతలా ధవలతరా చ కృతేతి భావః। కర్తకర్తమ్ 'కృతీ ఛేదనే' ఇత్యస్మాదాభీక్ష్ణ్యే ణముల్ ద్విర్వచనం చ। జ్యౌత్స్నః, జ్యోతిరస్యామస్తీత్యర్థే 'జ్యోత్స్నాతమిస్రా—' (౫।౨।౧౧౪) ఇతి

సాధుకృతాత్ 'జ్యోత్స్నా' శబ్దాద్ అణ్ప్రకరణే 'జ్యోత్స్నాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్' (వాం ౩౧౯౭) ఇత్యస్త్యర్థేఽణి జీప్ ॥౫౫॥

ఇత్యుక్తిశేషే స వధూం బభాషే సూక్తిశ్రుతాసక్తినిబద్ధమౌనామ్।

ముఖాభ్యసూయానుశయాదివేన్దౌ కేయం తవ ప్రేయసి ! మూకముద్రా॥౫౬॥

ఇతీతి॥ స నలః ఇత్యుక్తిశేషే ఏవం చన్ద్రవర్ణనావసానే సూక్తీనాం ప్రసాదాదిగుణయుక్తానాం శోభనవచనానాం శ్రుతే శ్రవణే విషయే ఆసక్త్యా రసాతిశయాత్తదేకతానతయా బద్ధం స్వీకృతం మౌనం యయా తాం తూష్ణీంభావమాస్థితాం వధూం భైమీం ప్రతీదం బభాషే। ఇతి కిమ్— హే ప్రేయసి ! ఇన్దౌ విషయే తవేయం మూకస్యేవ ముద్రా వాగ్నిరోధరీతిః కా కింకారణికా ? త్వమపి కిమితి న చన్ద్రం వర్ణయసీత్యర్థః। మౌనే స్వయమేవ హేతుముత్ప్రేక్షతే— ముఖస్య చన్ద్రకృతవదనసామ్యస్యాభ్యసూయా స్పర్ధా తజ్జన్యాన్మహతోఽనుశయాన్మనోద్వేషాదివ। స్వస్పర్ధాకారిణో హి వర్ణనేఽన్యేన క్రియమాణేఽన్యోఽపి కోపాత్తూష్ణీం తిష్ఠతి, నానుమోదతే, స్వయం చ న తం వర్ణయతి। తథా,— త్వన్ముఖస్పర్ధాకరణసంజాతకోపాదివేన్దుం న వర్ణయసి నానుమోదసే చ కిమితి ప్రశ్నః। నలసూక్తిశ్రవణాదరకృతం మౌనం కోపాదివేత్యుత్ప్రేక్షితమ్॥౫౬॥

శృఙ్గారభృఙ్గారసుధాకరేణ వర్ణస్రజానూపయ కర్ణకూపౌ।

త్వచ్చారువాణీరసవేణితీరతృణానుకారః ఖలు కోషకారః॥౫౭॥

శృఙ్గారేతి॥ హే ప్రియే ! త్వం శృఙ్గారరససంబన్ధీ భృఙ్గారః స్వర్ణకలశస్తద్రూపేణ సుధాకరేణ చన్ద్రేణ హేతునా వర్ణస్రజా కృత్వా మమ కర్ణకూపౌ అనూపయ జలపూర్ణౌ కురు। వర్ణస్రజః సరసత్వాత్కర్ణకూపయోర్జలపూర్ణత్వకరణం యుక్తమ్। అథ చ,— శృఙ్గారరససంబన్ధిస్వర్ణకలశస్య భవన్ముఖస్య సంబన్ధి యత్పీయూషం తస్యాకరేణ ఖనిభూతయా సరసయా వర్ణస్రజా కర్ణకూపావనూపయ। ఖలు యస్మాత్ కోషకార ఇక్షువిశేషస్తవ చారువాణ్యా వక్రోక్త్యాదిరూపాయా వాచః సంబన్ధినః శృఙ్గారాదయో రసాస్తేషాం వేణిః ప్రవాహస్తస్యాస్తీరే సముద్యద్యత్తృణం తస్యానుకారస్తత్సదృశః। అతిస్వాదురసోఽపీక్షువిశేషో యదీయసరసవాణీతీరతృణమనుకరోతి, నతు సమో జాతః। తాం వాణీం శ్రావయ, చన్ద్రం వర్ణయేతి భావః। 'కోషకారాద్యా ఇక్షువిశేషాః' ఇతి క్షీరస్వామీ। అనూపయ, 'అనూప'శబ్దాత్ 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణిచి లోట్॥౫౭॥

అత్రైవ వాణీమధునా తవాపి శ్రోతుం సమీహే మధునః సనాభిమ్।
ఇతి ప్రియప్రేరితయా తయాథ ప్రస్తోతుమారమ్భి శశిప్రశస్తిః॥౫౮॥

అత్రైవేతి॥ ఇతి ప్రియేణ ప్రేరితయా తయా భైమ్యాథానన్తరం శశినః ప్రశస్తిర్మాహాత్మ్యం ప్రస్తోతుమారమ్భి ప్రారబ్ధా। ఇతి కిమ్— హే భైమి ! అహమత్రైవ చన్ద్రవర్ణన ఏవ విషయే మధునోఽమృతస్య సనాభిం తుల్యాం తవాపి వాణీమధునా శ్రోతుం సమీహే ఇచ్ఛామీతి॥౫౮॥

పూరం విధుర్వర్ధయితుం పయోధేః శఙ్కేఽయమేణాఙ్కమణిం కియన్తి।
పయాంసి దోగ్ధి ప్రియవిప్రయోగసశోకకోకీనయనే కియన్తి॥౫౯॥

పూరమితి॥ హే ప్రియ ! అయం విధుః పయోధేః పూరమాగన్తుకజలప్రవాహం వర్ధయితుమేణాఙ్కమణిం చన్ద్రకాన్తం కియన్తి పయాంసి దోగ్ధి తస్మాద్గృహ్ణాతి। తథా,— ప్రియస్య చక్రవాకస్య విప్రయోగేన సశోకాయాః కోక్యా నయనే అపి కియన్తి జలాని దోగ్ధి, తాభ్యామపి సకాశాజ్జలం కియద్గృహ్ణాతీత్యహం శఙ్కే మన్యే। ఇతి భైమీ ప్రియమవదత్। ఉదితే చన్ద్రే సాగరపూరో వృద్ధిం ప్రాప్తః, చన్ద్రకాన్తాః స్రవన్తి, చక్రవాకీ భృశం రోదితీతి భావః। దుహిర్ద్వికర్మా॥౫౯॥

జ్యోత్స్నామయం రాత్రికలిన్దకన్యాపూరానుకారేఽపసృతేఽన్ధకారే।
పరిస్ఫురన్నిర్మలదీప్తిదీపం వ్యక్తాయతే సైకతమన్తరీపమ్॥౬౦॥

జ్యోత్స్నేతి॥ హే ప్రాణేశ ! తమోవసరేఽతిశ్యామా రాత్రిరేవ కలిన్దకన్యా యమునా తస్యాః పూర ఆగన్తుకాతినీలజలప్రవాహస్తదనుకారే తత్సదృశే తద్వదతికృష్ణేఽన్ధకారేఽపసృతే గతే సతి పరిస్ఫురన్తీ నిర్మలా దీప్తిర్యస్య। ప్రకాశమానశ్చాసౌ ధవలద్యుతిశ్చ తాదృశో వా యశ్చన్ద్రః స ఏవ దీపో యత్ర తాదృశం చన్ద్రికారూపం సైకతం ధవలతరవాలుకామయం రాత్రియమునాయా ఏవ జలమధ్యస్థితమన్తరీపం ద్వీపం వ్యక్తాయతే స్ఫుటమివ భవతి ప్రకటం దృశ్యతే। పూరావసరేఽస్ఫుటమపీదానీం స్ఫుటీభవతీతి శఙ్కే। చన్ద్రచన్ద్రికయా సకలం ధవలీకృతమితి భావః। వ్యక్తాయతే వ్యక్తమివ భవతి, 'కర్తుః క్యఙ్–' (౩।౧।౧౧) ఇతి

క్యఙ్। అవ్యక్తం వ్యక్తం భవతీత్యర్థః। సైకతమ్, 'సికతాశర్కరాభ్యాం చ' (౫।౨।౧౦౪) ఇత్యస్త్యర్థేఽణ్॥౬౦॥

హాసత్విషైవాఖిలకైరవాణాం విశ్వం విశఙ్కేఽజని దుగ్ధముగ్ధమ్।

యతో దివాబద్ధముఖేషు తేషు స్థితేఽపి చన్ద్రే న తథా చకాస్తి॥౬౧॥

హాసేతి॥ అఖిలకైరవాణాం సకలకుముదానాం హాసత్విషైవ వికాసదీప్త్యైవ విశ్వం సకలం జగత్ దుగ్ధవత్ ముగ్ధం ధవలం శీతలం చాజని జాతమ్, నతు చన్ద్రేణేత్యహం విశఙ్కే విశేషేణ మన్యే। యతో హేతోర్దివా తేషు సకలకైరవేషు బద్ధముఖేషు సంకుచితేష్వవికస్వరేషు చ సత్సు చన్ద్రే స్థితే విద్యమానేఽపి సకలకుముదవికాసాభావాత్సకలం జగత్తథా రాత్రావివ శీతలధవలతయా న చకాస్తి। తస్మాదిదం జగత్ కుముదహాసత్విషైవ శీతలం ధవలం చ కృతమ్, నతు చన్ద్రేణేత్యర్థః। కుముదవద్దుగ్ధవచ్చ శీతలా ధవలా చన్ద్రచన్ద్రికాస్తీతి భావః॥౬౧॥

మృత్యుంజయస్యైష వసఞ్జటాయాం న క్షీయతే తద్భయదూరమృత్యుః।

న వర్ధతే చ స్వసుధాప్తజీవస్రగ్ముణ్డరాహూద్భవభీరతీవ॥౬౨॥

మృత్యుమితి॥ మృత్యుంజయస్య మృత్యుం జితవతః శివస్య జటాయాం వసన్నేష చన్ద్రః షోడశాంశభూతో న క్షీయతే నాల్పపరిమాణో భవతి, కలామాత్రస్వరూపేణైవ తత్ర సదా వసంస్తన్నోఽపి న్యూనపరిమాణో న భవతీత్యర్థః। అథ చ,— న క్షీయతే న మ్రియతే యస్మాత్, తస్మాన్మృత్యుంజయాత్సకాశాద్భయేన దూరో మృత్యుర్మరణహేతుర్దేవతా యస్య సః మృత్యుంజయజటాజూటనివాసాన్మృత్యునా స్ప్రష్టుమపి న శక్యతే తస్మాన్న క్షీయతేఽయమిత్యర్థః। తర్హి తత్ర వసన్వర్ధతే కిమితి నేత్యాశఙ్క్యాహ— వర్ధతే చ న। ఉపచితోఽపి న భవతీత్యర్థః। యతః— స్వస్య సుధయా ఆప్తో జీవశ్చైతన్యం యైస్తాని స్రజో ముణ్డాని శిరోమాలాయాః శిరఃకపాలాని తాన్యేవ రాహవస్తేభ్య ఉద్భవా సముత్పన్నా భీర్యస్య। కథమ్— అతీవ। నితరాం భీత ఇత్యర్థః। సజీవముణ్డేషు బహవో రాహవ ఏవైతే ఇతి ధియా భియా న వర్ధతే। భీతో హి సౌఖ్యాభావాత్కృశతర ఏవ భవతి। అథ చ,— పూర్ణస్య రాహోః సకాశాద్భయమ్। అతః కారణద్వయాన్న క్షీయతే, న చ వర్ధతే ఇత్యేకకల ఏవ శివశిరశ్చన్ద్ర ఇత్యర్థః। ఏతేన చన్ద్రస్య షోడశీ కలా వర్ణితా। శివశిరసి వర్తమానత్వాదస్య మాహాత్మ్యమపి

వర్ణితమ్। మృత్యుంజయేతి, 'సంజ్ఞాయాం భృతౄవృజి–' (3।౨।౪౬) ఇతి ఖశ్, 'అరుర్ద్విషద్-'(౬।3।౬౭) ఇతి ముమ్॥౬౨॥

త్విషం చకోరాయ సుధాం సురాయ కలామపి స్వావయవం హరాయ।

దదజ్జయత్యేష సమస్తమస్య కల్పద్రుమభ్రాతురథాల్పమేతత్॥౬3॥

త్విషమితి॥ ఏష చన్ద్రో జయతి సర్వోత్కర్షేణ ప్రకాశతే। యతః కింభూతః— చకోరాయ స్వావయవం త్విషం నిజాంశభూతాం చన్ద్రికాం దదత్। తథా,—సురాయ అగ్న్యాదిదేవేభ్యో నిజాంశభూతాం సుధాం దదత్। తథా,— హరాయ నిజాంశభూతాం కలాం దదత్। అథాపి అస్య చన్ద్రస్యైతత్సమస్తం పరోపకారకరణమల్పమేవ। అతిచమత్కారకారి న భవతీత్యర్థః। యతః—సముద్రోత్పన్నత్వాత్కల్పద్రుమస్య భ్రాతుః। కల్పద్రుమస్తు కల్పితం సర్వం సర్వేభ్యో దదాతి, అయం తు న తథేత్యల్పమేవేత్యర్థః। ఏవంవిధః పరోపకారీ కోఽపి నాస్తీతి భావః। చకోరాయేతి సురాయేతి చ జాత్యేకవచనమ్॥౬3॥

అఙ్కేణనాభేర్విషకృష్ణకణ్ఠః సుధాప్తశుద్ధః కటభస్మపాణ్డుః।

అర్హన్నపీన్దోర్నిజమౌలిధానాన్మృడః కలామర్హతి షోడశీం న॥౬౪॥

అఙ్కేతి॥ మృడః శివో నిజమౌలౌ ధానాత్స్థాపనాద్ధేతోరిన్దోః షోడశీం కలామర్హన్ప్రాప్నువన్, అథ చ,— పూజయన్ అపి షోడశీం కలాం నార్హతి న ప్రాప్నోతి, న పూజయతి చ। నిజశిరసి ధారణాదేవ తస్యాః ప్రాప్తిః పూజా చ సంభవినీ। యో హ్యతితరాం పూజ్యతే స శిరసి ధార్యతే। తథా చైతస్య షోడశీం కలాం మృడః ప్రాప్నువన్పూజయన్నపి చ తాం ప్రాప్నోతీతి విరోధపరిహారః। యతః— కింభూత స్యేన్దోః, కింభూతశ్చ మృడః — అఙ్కభూతో య ఏణో హరిణస్తద్యుక్తా నాభిర్మధ్యభాగో యస్య; అథ చ,— అఙ్కరూపా కలఙ్కరూపా ఏణనాభిః కస్తూరీ యత్ర। మృడస్తు— విషేణ కృష్ణకణ్ఠః। తథా,— సుధయాంమృతేనాప్తా శుద్ధిర్ధావల్యం యేన, మృడస్తు— కటభస్మనా చితాభస్మనా పాణ్డుః। తస్మాచ్చన్ద్రస్యాల్పమపి సామ్యం శివో న ప్రాప్నోతి। కించ చన్ద్రాదధికః శివశ్చేదభవిష్యత్ తర్హి తదీయకలాం మౌలౌ నాధారయిష్యత్, సా మౌలౌ ధృతా, తేన తస్మాచ్చన్ద్ర ఏవ తదధిక ఇత్యర్థః। శుభస్యాశుభస్య చ మహదన్తరమితి భావః। షోడశీమపి కలాం నార్హతీత్యనేన పూర్ణచన్ద్రం నార్హతీతి కిం వాచ్యమిత్యపి సూచితమ్। హరస్యాపకర్షే విషం, చితాభస్మ చ హేతుః,చన్ద్రోత్కర్షే మృగమదోఽమృతం చ॥౬౪॥

పుష్పాయుధస్యాస్థిభిరర్ధదగ్ధైః సితాసితశ్రీరఘటి ద్విజేన్ద్రః।

స్మరారిణా మూర్ధని యద్ధృతోఽపి తనోతి తత్తౌష్టికపౌష్టికాని ॥౬౫॥

పుష్పేతి॥ బ్రహ్మణా ద్విజేన్ద్రశ్చన్ద్రః పుష్పాయుధస్య కామస్యార్ధదగ్ధైరస్థిభిః కృత్వాఽఘటి నిర్మితః। అత ఏవ సితాసితశ్రీరుపాన్తధవలమధ్యశ్యామలకాన్తిః। స్మరాస్థిభిరేవ నిర్మిత ఇత్యత్ర హేతుమాహ- స్మరారిణా మూర్ధని ధృతోఽపి, అథ చ,— కృతసంమానోఽపి తస్య స్మరస్యైవ తౌష్టికాని హర్షకారీణి, పౌష్టికాని అభివృద్ధికారీణి చ యద్యస్మాత్తనోతి। కామారిణా పూజ్యమానోఽపి కామహితమేవ యస్మాత్కరోతి, తస్మాత్తదస్థిభిరేవ ఘటిత ఇత్యర్థః। ఏతాదృక్కామోద్దీపకం కిమపి నాస్తీతి భావః। అస్థిభిరివేతి ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। అన్యాశ్రితోఽపి తదీయశత్రుహితం యః కరోతి స తదస్థిభిర్ఘటిత ఇతి లౌకికుక్తిః। తౌష్టికపౌష్టికాని, 'ప్రయోజనమ్' (౫।౧।౧౦౯) ఇతి ఠక్॥౬౫॥

మృగస్య లోభాత్ఖలు సింహికాయాః సూనుర్మృగాఙ్కం కవలీకరోతి।

స్వస్యాపి దానాదముమఙ్కసుప్తం నోజ్ఝన్ముదా తేన చ ముచ్యతేఽయమ్॥౬౬॥

మృగస్యేతి॥ సింహికాయాః సుతో రాహుర్మృగాఙ్కం చన్ద్రం యత్కవలీకరోతి తదఙ్కమృగస్య లోభాత్ ఖలు గ్రాసాభిలాషాదివ। సింహికాసుతః సింహో మృగైరఙ్కితం స్థలం మృగగ్రాసాభిలాషాదేవ స్వాధీనం కరోతి। తర్హి కిమర్థం ముఞ్చతీత్యత ఆహ— అఙ్కసుప్తం మధ్యవర్తినమ్, అథ చ,— ఉత్సఙ్గే విశ్వాసాత్సుఖేన నిద్రితమ్, అముం మృగం స్వస్యాపి దానాద్రాహుదన్తకృతఖణ్డనాదపి నోజ్ఝన్న త్యజన్, అథ చ,— స్వశరీరస్యాపి వితరణాదత్యజన్, అయం చన్ద్రస్తేన రాహుణా తేన పుణ్యేన చ హేతునా ముదా శరణాగతరక్షణనిమిత్తహర్షేణ కృత్వా ముచ్యతే త్యజ్యతే। అన్యోఽపి శరణాగతం మృగం జిఘాంసోః సింహాద్రక్షితుమాత్మానమపి దదానో హి తేన పుణ్యేన సింహాన్ముచ్యత ఏవ। 'నౌజ్ఝత్' ఇతి పాఠే— స్వస్యాపి దానాఙ్కసుప్తమముం యతో నాముఞ్చత్తేన హేతునాఽయం విముచ్యతే, అర్థాద్రాహుణేత్యర్థః॥౬౬॥

సుధాభుజో యత్పరిపీయ తుచ్ఛమేతం వితన్వన్తి తదర్హమేవ।

పురా నిపీయాస్య పితాపి సిన్ధురకారి తుచ్ఛః కలశోద్భవేన॥౬౭॥

సుధేతి॥ సుధాభుజో దేవా ఏనం చన్ద్రం పరిపీయ సాకల్యేన పీత్వా తుచ్ఛం రిక్తం యద్వితన్వన్తి కుర్వన్తి తదర్హముచితమేవ, యతోఽస్య పితా సిన్ధురపి కలశోద్భవేనాగస్త్యేన పురా నిపీయ తుచ్ఛో రిక్తః అకారి, తస్మాత్కులక్రమాగతం తుచ్ఛత్వమిత్యర్థః। ఏతస్య పూర్వేఽపి పరోపకారనిరతాః, తస్మాదయమపి తథైవేతి భావః। కలశాదుత్పన్నేనాపి సాగరస్య పానమిత్యాశ్చర్యమ్॥౬౭॥

చతుర్దిగన్తీం పరిపూరయన్తీ జ్యోత్స్నేవ కృత్స్నా సురసిన్ధుబన్ధుః।

క్షీరోదపూరోదరవాసహార్దవైరస్యమేతస్య నిరస్యతీయమ్॥౬౮॥

చతురితి॥ చతుర్ణాం దిగన్తానాం సమాహారస్తామ్। చతుర్దిక్ప్రాన్తానిత్యర్థః। (తాం) పరిపూరయన్తీ సామస్త్యేన వ్యాప్నువతీ, తథా,— శ్వైత్యాత్సురసిన్ధోర్మన్దాకిన్యా బన్ధుః సదృశీ। తథా కృత్స్నం పూర్ణా ఇయం జ్యోత్స్నైవైకా క్షీరోదపూరోదరే వాసః స్థితిస్తస్య హానాద్బహుకాలపరిత్యాగాద్ధేతోరేతస్య చన్ద్రస్య వైరస్యం క్షీరసాగరవిరహజనితం దుఃఖం నిరస్యతి నాశయతి। అసౌ చన్ద్రికాయామేవ క్షీరసాగరబుద్ధ్యా పితృవియోగదుఃఖం పరిత్యజతీత్యర్థః। సకలదిగన్తవ్యాపిధవలచన్ద్రికామధ్యవర్తీ చన్ద్రః క్షీరసాగరమధ్యస్థ ఇవ శోభత ఇతి భావః। గఙ్గావద్దుగ్ధవచ్చేయం కౌముదీతి। చతుర్దిగన్తీమ్, సమాహారే ద్విగోర్ఙీప్॥౬౮॥

పుత్రీ విధోస్తాణ్డవికాస్తు సిన్ధోరశ్యా చకోరస్య దృశోర్వయస్యా।

తథాపి సేయం కుముదస్య కాపి బ్రవీతి నామ్నైవ హి కౌముదీతి॥౬౯॥

పుత్రీతి॥ ఇయం చన్ద్రికా యద్యపి చన్ద్రాత్ప్రసూతత్వాద్విధోః పుత్రీ అస్తు। సిన్ధోః సముద్రస్య తాణ్డవికా నృత్తోపదేశికా నాటయిత్రీ అస్తు। చన్ద్రికయా హి సిన్ధురుల్లాస్యతే, సా చ తస్య నర్తకీ భవతి। యద్వా, – ఇయం విధోః పుత్రీ సిన్ధోస్తాణ్డవికా భవతు। తథా,— చకోరస్య అశ్యా పేయా భవతు। తథా,— సకలలోకస్య దృశోః ప్రేమపాత్రతయా వయస్యా సఖీ భవతు। తథాపి సేయం చన్ద్రికా కుముదస్య కాపి అనిర్వచనీయా సంబన్ధినీ భవతు। పూర్వనిర్దిష్టసర్వాపేక్షయా కుముదస్యైవ నిరతిశయానన్దకారిత్వాత్కేనాప్యనిర్వచనీయేన సంబన్ధినీ భవత్విత్యర్థః। హి యస్మాత్కౌముదీతి నామ్నైవ కర్తృ బ్రవీతి। సర్వేషాం తత్తత్సంబన్ధసంభవేఽపి కుముదానామియం కౌముదీతి, 'తస్యేదమ్' (౪।౩।౧౨౦) ఇతి సంబన్ధేఽణ్। కుముదానామేవ ప్రీత్యతిశయేన సంబన్ధం వదతీత్యర్థః। కౌముదీతి నామ్నైవ హి స్పష్టం బ్రవీతీతి వా। చన్ద్రికయా సర్వేషామప్యానన్దః కృతః। కుముదానాం తు విశేషత ఇతి

భావః। కార్యేణ కారణానుమానమ్। తాణ్డవికా, అర్శఆద్యజన్తాన్మతుబన్తాద్వా 'తాణ్డవ'శబ్దాత్ 'తత్కరోతి—' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాణ్ణ్వుల్। అశనమశిః, 'ఇక్కృష్యాదిభ్యః' (వాం ౨౨౩౨) ఇతీకి అశిమర్హతీతి దణ్డాదిత్వాద్యత్। 'ఆశ్యా' ఇతి చ పాఠః॥౯౯॥

జ్యోత్స్నపయఃక్ష్మాతటవాస్తువస్తుచ్ఛాయాఛలచ్ఛిద్రధరా ధరాయామ్।

శుభ్రాంశుశుభ్రాంశకరాః కలఙ్కనీలప్రభామిశ్రవిభా విభాన్తి॥౭౦॥

జ్యోత్స్నేతి॥ శుభ్రాంశోశ్చన్ద్రస్య శుభ్రాంశా ధవలభాగాశ్చ తే కరాశ్చ కిరణాస్తే ధరాయాం భూమ్యాం కలఙ్కస్య నీలీభిః ప్రభాభిర్మిశ్రా విభా కాన్తిర్యేషాం తే కలఙ్కనీలకాన్తిచ్ఛురితా ఇవ విభాన్తి। యతః కీదృశాః— జ్యోత్స్నైవ పయో జలం దుగ్ధం వా యస్మింస్తాదృశం క్ష్మాతటం దుగ్ధధవలచన్ద్రికాధవలీకృతం భూతలం తదేవ వాస్తు వసతిగృహం యేషాం తాని వస్తూని వృక్షాదిపదార్థాస్తేషాం ఛాయా ఛలం యేషాం తాదృశాని ఛిద్రాణి ప్రకాశేన రిక్తత్వాద్బిలాని పదార్థప్రతిచ్ఛాయారూపాణి తాని ధరన్తీతి తాదృశాః। చన్ద్రికాధవలితాః పదార్థాశ్చన్ద్రరశ్మయ ఏవ, వృక్షాదిప్రతిచ్ఛాయాశ్చన్ద్రకలఙ్కనీలరశ్మయ ఏవేతి ధరాయామపి నిపతితాశ్చన్ద్రకిరణా నీలధవలా ఏవ శోభన్త ఇత్యర్థః। అన్యస్య కరా హస్తాః కలఙ్కవన్నీలస్య నీలమణేః ప్రభయా మిశ్రకాన్తయో నీలమణియుక్తాఙ్గులీయకప్రభామిశ్రా విభాన్తి। 'శుభ్రాంశుశుభ్రాంశు—' ఇతి పాఠేఽపి 'అంశుర్లేశే రవే రశ్మౌ' ఇత్యభిధానాత్ 'అంశు'శబ్దస్య లేశవాచిత్వాత్స ఏవార్థః। జ్యోత్స్నైవ పయో జలం తస్య క్ష్మా భూమిస్తస్యాస్తటం తదేవ వాస్తు నివాసస్థానం యేషాం తేషాం వస్తూనాం ఛాయాయా వ్యాజేన ఛిద్రాణి ధరన్తీతి వా॥౭౦॥

కియాన్యథానేన వియద్విభాగస్తమోనిరాసాద్విశదీకృతోఽయమ్।

అద్భిస్తథా లావణసైన్ధవీభిరుల్లాసితాభిః శితిరప్యకారి॥౭౧॥

కియానితి॥ ఉదితమాత్రేణానేన చన్ద్రేణ తమోనిరాసద్ధితోః కియాన్ కించిన్మాత్రోఽయం వియద్విభాగః పూర్వాకాశదేశో యథా విశదీకృతః తథా చన్ద్రకిరణై- రుల్లాసితాభిర్వృద్ధిం ప్రాపితాభిర్లావణసైన్ధవీభిరద్భిః కియానయం వియద్విభాగః శితిః శ్యామోఽప్యకారి। అప్రౌఢప్రభే చన్ద్రే పూర్వాకాశదేశస్తిమిరనిరాసాద్ధబలో భవతి, తతో నిరతస్య చ తమసః ప్రతీచ్యాం ఘనీభూతత్వాత్పశ్చిమాకాశదేశః శ్యామలో భవతీతి తత్రేయముత్ప్రేక్షా। సముద్రజలం చ నీలం, పూర్వాకాశదేశ ఏవ నీలైః సముద్రజలైః పునర్నీలోఽప్యకారీతి వా।

లావణ సైన్ధవీభిః, లవణసిన్ధోరిమాః 'తస్యేదమ్' (౪।౩।౧౨౦) ఇత్యణి 'హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్య చ' (౭।౩।౧౯) ఇత్యుభయపదవృద్ధిః॥౭౦॥

గుణౌ పయోధేర్నిజకారణస్య న హానివృద్ధీ కథమేతు చన్ద్రః।

చిరేణ సోఽయం భజతే తు యత్తే న నిత్యమమ్భోధిరివాత్ర చిత్రమ్॥౭౨॥

గుణావితి॥ చన్ద్రో నిజకారణస్య పయోధేర్హానివృద్ధిరూపౌ గుణౌ కథం నైతు ప్రాప్నోతు, అపి తు కార్యగుణానాం కారణగుణపూర్వకత్వనియమాదవశ్యమపచయోపచయౌ చన్ద్రం ప్రాప్నుత ఇతి యుక్తమేవేత్యత్ర న కించిచ్చిత్రమిత్యర్థః। తర్హి కుత్ర చిత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ— సోఽయం చన్ద్రస్తే హానివృద్ధీ యచ్చిరేణ పక్షాన్తపరిమితేన బహునా కాలేన భజతే, నతు అమ్భోధిరివ నిత్యం ప్రత్యహం భజతే, అత్ర విషయే చిత్రమిత్యాశ్చర్యమ్। సముద్రో యథా ప్రత్యహం హానివృద్ధీ భజతే, తథా పుత్రోఽపి చన్ద్రో నేత్యాశ్చర్యమిత్యర్థః॥౭౨॥

ఆదర్శదృశ్యత్వమపి శ్రితోఽయమాదర్శదృశ్యాం న బిభర్తి మూర్తిమ్।

త్రినేత్రభూరప్యయమత్రినేత్రాదుత్పాదమాసాదయతి స్మ చిత్రమ్॥౭౩॥

ఆదర్శేతి॥ అయం చన్ద్ర ఆదర్శవద్దృశ్యత్వవృత్తత్వాదినా రమణీయత్వం శ్రితో భజమానోఽప్యాదర్శవద్దృశ్యాం (రమణీయాం) మూర్తిం న బిభర్తి చిత్రమ్। యో హ్యాదర్శవద్దృశ్యో భవతి స ఏవాదర్శవద్దృశ్యాం మూర్తిం న బిభర్తి తద్వద్దృశ్యో న భవతీతి విరోధాశ్చర్యమిత్యర్థః। అథ చ,— దర్పణవద్దృశ్యత్వం శ్రితోఽప్యాదర్శం దర్శమభివ్యాప్య దృశ్యామమావాస్యాయాం దర్శనయోగ్యాం మూర్తిం న బిభర్తి। ఇదానీం పూర్ణత్వేన దృశ్యమానోఽపి దర్శే లేశేనాపి న దృశ్యతే ఇత్యర్థ ఇతి విరోధపరిహారః। దర్పణవద్దృశ్యత్వం శ్రితోఽపి ఆదర్శం దర్శం మర్యాదీకృత్య కృష్ణచతుర్దశీమభివ్యాప్య దృశ్యాం మూర్తిం న బిభర్తి, అపి తు తావత్పర్యన్తం దృశ్యో భవత్యేవేతి వా। తథా,— అయం చన్ద్రస్త్రినేత్రాద్భవతి తాదృశస్త్రినేత్రాదుత్పన్నోఽపి న త్రినేత్రోఽత్రినేత్రః। తస్మాత్త్రినేత్ర-వ్యతిరిక్తాత్సకాశాదుత్పాదముత్పత్తిమాసాదయతి స్మ ప్రాపేత్యేతదపి చిత్రమ్। త్రినేత్రాదుత్పన్నోఽపి త్రినేత్రాదుత్పన్నో న భవతీత్యాశ్చర్యమిత్యర్థః। అథ చ,— త్రినేత్రాదుత్పన్నోఽప్యత్రేర్నేత్రాదుత్పత్తిమాపేత్యేతదపి విరుద్ధమ్। అథ చ,— త్రినేత్రో భూర్వసతిస్థానం యస్య తాదృశః, తథా,— అత్రేర్మునేర్నేత్రాజ్చిత్రమాశ్చర్యరూపముత్పాదం ప్రాపేతి విరోధపరిహారః।

సహజసౌన్దర్యమాశ్రయమాహాత్మ్యం కులస్య మాహాత్మ్యం చానేన చన్ద్రస్య వర్ణితమ్। చన్ద్రస్యాత్రినేత్రసముద్భూతత్వం పురాణప్రసిద్ధమ్॥౬౩॥

ఇజ్యేవ దేవవ్రజభోజ్యఋద్ధిః శుద్ధా సుధాదీధితిమణ్డలీయమ్।

హింసాం యథా సైవ తథాఙ్గమేషా కలఙ్కమేకం మలినం బిభర్తి॥౬౪॥

ఇజ్యేతి॥ దేవానాం బ్రజైః సమూహైర్భోజ్యా పేయా ఋద్ధిః సమృద్ధిర్యస్యాః సా శుద్ధా ధవలా ఇయం సుధాదీధితేరమృతకరస్య చన్ద్రస్య మణ్డలీ ఇజ్యేవ యాగ ఇవ, శోభత ఇతి శేషః। ఇజ్యాపి దేవవ్రజభోజ్యపురోడాశాదిసమృద్ధిః శుద్ధా పవిత్రా చ భవతి। తథైషా చన్ద్రమణ్డలీ కలఙ్కాఖ్యమేకం మధ్యవర్తినమఙ్గమవయవం మలినాకారం తథా బిభర్తి, యథా సైవ ఇజ్యైవ పూర్వోక్తగుణవిశిష్టా సత్యప్యేకం పశుహింసాత్మకమఙ్గం కర్మసాధనం మలినం పాపహేతుం బిభర్తి। పరోపకారశీలాయాః సర్వాత్మనా శుద్ధాయా అపి చన్ద్రమణ్డల్యా దైవాదేకమఙ్గం మలినం జాతమిత్యర్థః। యాగే హి హింసామాత్రమేవ మాలిన్యమ్। 'ముధాఙ్గమ్—' ఇతి పాఠే— కలఙ్కరూపమేకమఙ్గం మలినం వృథైవ బిభర్తి। శుద్ధాయా మాలిన్యయోగస్యానౌచిత్యాదిత్యర్థః। శుద్ధస్యాపి శ్రౌతధర్మస్య సాంఖ్యైర్దోషారోపణాన్మాలిన్యం ముధైవేత్యర్థః। ఇజ్యా, 'వ్రజయజోః—' (౩।౩।౯౮) ఇతి క్యప్॥౬౪॥

ఏకః పిపాసుః ప్రవహానిలస్య చ్యుతో రథాద్వాహనరఙ్కురేషః।

అస్త్యమ్బరేఽనమ్బుని లేలిహాస్యః పిబన్నముష్యామృతబిన్దువృన్దమ్॥౬౫॥

ఏక ఇతి॥ ఏష మృగాఙ్కే దృశ్యమానః ప్రసిద్ధః ఏకః పిపాసుస్తృషాక్రాన్తః సప్తవాయుస్కన్ధమధ్యవర్తినః ప్రవహాఖ్యస్యానిలస్య మృగవాహనస్య గగనచారిణో రథాచ్చ్యుతో వాహనభూతో రఙ్కుర్మృగోఽనమ్బుని నిర్జలేఽమ్బరే లేలిహాస్యో నితరాం పౌనఃపున్యేన వాస్వాదనకారి ముఖం యస్య తాదృశో భవన్నముష్య చన్ద్రస్యామృతబిన్దువృన్దం పిబన్సన్నస్తి। తృషాక్రాన్తో రథం పరిత్యజ్య పతితో నిర్జలేఽపి గగనే చన్ద్రామృతబిన్దువృన్దమాస్వాదయన్ వాయువాహనమృగ ఏవాయమ్, నతు కశ్చిత్కలఙ్కమృగో నామేత్యర్థః। అస్తీతి వర్తమానప్రత్యయేనామృతాస్వాదనేన చన్ద్రం పరిత్యజ్య గన్తుమశక్తోఽద్యాపి వర్తత ఇతి సూచితమ్। ఏవమన్యోఽపి తృషాక్రాన్తో నిర్జలే దేశే ప్రస్రవణాదేః పతజ్జలవిన్దువృన్దం పిబన్ననుపశాన్తపిపాసో లేలిహాస్యః సన్ తత్రైవ చిరం

తిష్ఠతి। సప్తవాయుస్కన్ధాః పురాణప్రసిద్ధాః। లేలి హేతి, నితరాం పునఃపునర్వా లేఢీత్యర్థే యజి పచాద్యచి 'యజోఽచి చ' (౨।౪।౭౪) ఇతి యజో లుక్॥౭౫॥

అస్మిఞ్శిశౌ న స్థిత ఏవ రఙ్కుర్యాని ప్రియాభిర్విహితోపదాయమ్।

ఆరణ్యసందేశ ఇవౌషధీభిరఙ్కే స శఙ్కే విధునా న్యధాయి॥౭౬॥

అస్మిన్నితి॥ శిశౌ బాలే ఏకకలాత్మకేఽస్మింశ్చన్ద్రే రఙ్కుర్మృగో న స్థితః నాసీదేవ తస్యాం దశాయామదర్శనాత్। కింతు ప్రియాభిరోషధీభిర్యాని తరుణే పూర్ణావయవేఽస్మింశ్చన్ద్రేఽయం రఙ్కురుపదేవ విహితా ప్రేషితా। కీదృశీ— అరణ్యే భవః సందిశ్యతే ప్రస్థాప్యతే సందేశస్తద్రూపా। అరణ్యభవానాం సందేశరూపా వా। వయం భవత్ప్రియా నిర్జనే వనే మృగైః సహ వసామః, త్వం తు స్వర్గే విజయీ సుఖేన వర్తసే ఇతి గూఢార్థోప(పా)లమ్భసూచికేతి యావత్। అనన్తరం విధునా ప్రేయసీసందేశరూపః స రఙ్కురఙ్కే మధ్యే, అథ చ,— ఉత్సఙ్గే, ప్రియాప్రేమభరేణ న్యధాయి స్థాపిత ఇత్యహం శఙ్కే। అన్యాపి ప్రియా తరుణం ప్రియం ప్రతి కంచిత్సందేశముపదారూపేణ ప్రేషయతి, స చ తం హృదయాదౌ ధారయతి। ఓషధ్యో హి వనవాసిన్యస్తదనురూపమేవ సందేశం మృగం స్వప్రియే చన్ద్రే ప్రేషితవత్యః। ఆరణ్యసందేశ ఇవాయముపదా ప్రహితేతి వా। 'యదా—' ఇతి పాఠే— యదాప్రభృతి ప్రేషితః, తదాప్రభృతి తారుణ్యదశాయాం చన్ద్రేణాయమఙ్కే న్యధాయి, నను పూర్వమిత్యర్థః। ఆరణ్యః, భవార్థేఽణ్॥౭౬॥

అస్యైవ సేవార్థముపాగతానామాస్వాదయన్పల్లవమోషధీనామ్।

ధయన్నముష్యైవ సుధాజలాని సుఖం వసత్యేష కలఙ్కరఙ్కుః॥౭౭॥

అస్యేతి॥ ఏష కలఙ్కరఙ్కుర్విరహపీడితత్వాదస్యైవ చన్ద్రస్య సేవార్థముపాగతానామోషధీనాం పల్లవమాస్వాదయన్। తథా,— అముష్యైవ సుధారూపాణి జలాని ధయన్ పిబన్ సుఖమనాయాసలబ్ధావృత్తిరివ వసతి। ఆహారలోభాదత్రైవ వసతీత్యర్థః। అన్యోఽపి మృగో జలకిసలయయుతే దేశే సుఖేన వసతి కదాచిదపి న త్యజతి। పల్లవమ్, జాత్యేకవచనమ్॥౭౭॥

రుద్రేషువిద్రావితమార్తమారాత్తారామృగం వ్యోమని వీక్ష్య బిభ్యత్।

మన్యేఽయమన్యః శరణం వివేశ మత్వేశచూడామణిమిన్దుమేణః ॥౭౮॥

రుద్రేతి ॥ దక్షయజ్ఞే వీరభద్రావతారస్య రుద్రస్యేషుణా విద్రావితమ్ । అత ఏవ— ఆర్తం తారారూపం మృగం వ్యోమని ఆరాత్సమీపే దూరే వా వీక్ష్య బిభ్యత్ త్రస్యన్ అయమన్యోఽపర ఏణ ఇన్దుమీశస్య చూడామణిం జ్ఞాత్వా శరణం వివేశ । శివేన శిరసి స్థాపితత్వాదయం మాన్య ఇత్యేతదాశ్రయేణ రుద్రాన్మామయం రక్షిష్యత్యేవేత్యాశయేనాన్యో మృగశ్చన్ద్రం శరణం ప్రవిష్ట ఇత్యర్థ ఇత్యహం మన్యే । అన్యోఽపి సజాతీయం కస్మాచ్చిదీభ్వితం దృష్ట్వా స్వయమపి భీతః సన్కమపి శరణం యాతి । 'గత్వా—' ఇత్యపి పాఠః । తారామృగస్య రుద్రేషువిద్రావణం కాశీఖణ్డాదౌ జ్ఞాతవ్యమ్ ॥౭౮॥

పృష్ఠేఽపి కిం తిష్ఠతి నాథ నాథ ! రఙ్కుర్విధోరఙ్క ఇవేతి శఙ్కా ।

తత్త్వాయ తిష్ఠస్వ ముఖే స్వ ఏవం యద్ద్వైరథే పృష్ఠమపశ్యదస్య ॥౭౯॥

పృష్ఠ ఇతి ॥ హే నాథ ! విధోరఙ్క ఇవ యథా చన్ద్రస్యోత్సఙ్గే కలఙ్కమృగో వర్తతే, తథా రఙ్కుః పృష్ఠేఽపి పశ్చాద్భాగే కిం తిష్ఠతి, అథ న తిష్ఠతి ఇతి తవాశఙ్కా చేద్వర్తతే ఇతి శేషః । తర్హి త్వం తత్త్వాయ యాథాత్మ్యజ్ఞానార్థం స్వే నిజే ముఖే ఏవ విషయే తిష్ఠస్వ । నిజముఖమేవ నిర్ణయం పృచ్ఛేత్యర్థః । యత్త్వన్ముఖం ద్వైరథే సమానశోభాభిలాషాద్ద్వైరథసంబన్ధిని ద్వన్ద్వయుద్ధేఽస్య త్వన్ముఖాద్భజ్యమానత్వాత్పలాయమానస్య చన్ద్రస్య పృష్ఠం పశ్చాద్భాగమపశ్యత్ । తస్మాత్తత్స్వముఖమేవ నిర్ణేతృత్వేన పృచ్ఛేత్యర్థః । త్వన్ముఖం చన్ద్రాదధికమితి భఙ్గ్యా నలముఖవర్ణనం మే కృతమ్ । తత్త్వాయ తత్త్వం జ్ఞాతుం, 'క్రియార్థోపపదస్య చ కర్మణి స్థానినః' (౨।౩।౧౪) ఇతి చతుర్థీ, తాదర్థ్యమాత్రే వా । తిష్ఠస్వ, స్థేయాఖ్యాయాం తఙ్ । స్వే, వైకల్పికత్వాత్స్మిన్నభావః ॥౭౯॥

ఉత్తానమేవాస్య వలక్షకుక్షిం దేవస్య యుక్తిః శశమఙ్కమాహ ।

తేనాధికం దేవగవేష్వపి స్యాం శ్రద్ధాలురుత్తానగతౌ శ్రుతాయామ్ ॥౮౦॥

ఉత్తానమితి ॥ యుక్తిరర్థాపత్తిరనుమానం వాస్య దేవస్య చన్ద్రస్య మధ్యవర్తినమఙ్కం కలఙ్కరూపం శశముత్తానం స్వర్గసంముఖమస్మదాదిదృశ్యమానపృష్ఠభాగమాహ బ్రూతే । యతో వలక్షకుక్షిం ధవలోదరమ్ । యద్యయం శశకోఽస్మత్సంముఖోదరోఽనుత్తానోఽభవిష్యత్, తర్హి మధ్యవర్తిశశకోదరస్య

ధవలత్వాచ్చన్ద్రమధ్యభాగోఽపి ధవలోఽభవిష్యత్, న చ తథా దృశ్యతే, కింతు మలినః। తస్మాదుత్తాన ఏవ శశకశ్చన్ద్రేఽస్తీతి యుక్తిరాహేత్యర్థః। తేన చన్ద్రశశకనిశ్చితోత్తానత్వేనైవ హేతునాహం దేవగవేష్వపి సురభీప్రభృతిషు విషయే వేదే శ్రుతాయాముత్తానగతౌ సురలోకసంముఖచరణతయా గమనే విషయే పూర్వాపేక్షయాధికమతితరాం శ్రద్ధాలురాస్తిక్యయుక్తా స్యామ్। 'ఉత్తానా వై దేవగవాశ్చరన్తి' ఇతి శ్రుతిర్న్యాయోపపన్నార్థతయా సత్యైవేత్యహమిదానీమధికం మన్య ఇత్యర్థః। దేవగవేషు 'గోరతద్ధితలుకి' (౫।౪।౯౨) ఇతి టచ్। 'దేవగవీషు' ఇతి పాఠే టిత్త్వాన్ఙీప్॥౭౦॥

ఉక్తరీత్యోత్తానగతౌ సిద్ధాయామపి శశకస్య రక్తపృష్ఠత్వాన్నీలత్వేన ప్రతీతిః కథమిత్యత ఆహ—

దూరస్థితైర్వస్తుని రక్తనీలే విలోక్యతే కేవలనీలిమా యత్।

శశస్య తిష్ఠన్నపి పృష్ఠలోమ్నాం తన్నః పరోక్షః ఖలు రాగభాగః॥౭౧॥

దూరేతి॥ దూరస్థితైర్ద్రష్టృభీ రక్తనీలే మిశ్రితోభయవర్ణే వస్తుని కేవలస్త్యక్తరాగభాగో నీలిమైవ యద్యస్మాద్విలోక్యతే తత్తస్మాత్కారణాచ్ఛశస్య పృష్ఠవర్తిరోమ్ణాం తిష్ఠన్నపి రాగభాగో రక్తిమాంశః నోఽస్మాకమతిదూరస్థితానాం ఖలు నిశ్చితం పరోక్షో దృగ్గోచరో న భవతి, కింతు నీలిమైవ దృశ్యత ఇత్యర్థః। తిష్ఠన్వర్తమానోఽపి పరోక్ష ఇతి విరోధాభాసః। దూరస్థత్వాన్న దృశ్యత ఇతి తత్పరిహారః। 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షాయాం వా॥౭౧॥

భఙ్క్తుం ప్రభుర్వ్యాకరణస్య దర్పం పదప్రయోగాధ్వని లోక ఏషః।

శశో యదస్యాస్తి శశీ తతోఽయమేవం మృగోఽస్యాంస్తి మృగీతి నోక్తః॥౭౨॥

భఙ్క్తుమితి॥ ఏష కవిర్లోకః పదానాం సుప్తిఙన్తానాం ప్రయోగాధ్వని విషయే వ్యాకరణస్య ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగపూర్వం శబ్దవ్యుత్పాదనకారిణః శాస్త్రస్య మదధీన ఏవ సకలశబ్దప్రయోగ ఇతి దర్పం గర్వం, యద్వా,— లక్షణయా వైయాకరణస్య వ్యాకరణాధీన ఏవ ‘సకల’శబ్దప్రయోగ ఇతి గర్వం భఙ్క్తుం త్యాజయితుం ప్రభుః సమర్థః। యద్యస్మాద్ధేతోరయం చన్ద్రః శశోఽస్యాస్తి తతో హేతోః శశీ యథోక్తః, లోకేనేతి శేషః। ఏవమమునైవ ప్రకారేణ మృగోఽస్యాస్తి మృగీతి నోక్తః। శశోఽస్యాస్తీతి మతుబర్థే 'అత ఇనిఠనౌ' (౫।౨।౧౧౫) ఇతీనౌ యథాయం శశీత్యుచ్యతే, తథా తేనైవ సూత్రేణ మృగోఽస్యాస్తీత్యత్రేనేః

ప్రాప్తౌ సత్యామపి మృగీతి నోక్తః। తస్మాదతివ్యాప్త్యాదిదోషాద్వ్యాకరణమూల ఏవ లోకప్రయోగ ఇతి నియమో న యుక్తః, కింతు కృత్తద్ధితసమాసానామభిధానం నియామకమ్। లక్ష్యముద్దిశ్య లక్షణప్రవృత్తిః, నతు లక్షణముద్దిశ్య లక్ష్యప్రవృత్తిరితి। తస్మాత్ప్రయోగమూలం వ్యాకరణమితి వ్యాకరణాల్లోక ఏవ ప్రయోగే బలీయానితి భావః। అప్రస్తుతప్రశంసా॥౮౨॥

యావన్తమిన్దుం ప్రతిపత్ప్రసూతే ప్రాసావి తావానయమబ్ధినాపి।

తత్కాలమీశేన ధృతస్య మూర్ధ్ని విధోరణీయస్త్వమిహాస్తి లిఙ్గమ్॥౮౩॥

యావన్తమితి॥ శుక్లప్రతిపద్యావన్తం యత్ప్రమాణమేకకలమిన్దుం ప్రసూతే, అబ్ధినాపి తావాంస్తత్ప్రమాణ ఏకకల ఏవాయం ప్రాసావి, నతు పూర్ణ ఇత్యర్థః। ఏతత్కథం జ్ఞాతమిత్యత ఆహ— తత్కాలం తస్మిన్కాలే సముద్రాదుత్పత్తేరవసర ఏవ ఈశేన మూర్ధ్ని ధృతస్య విధోరణీయస్త్వం నితరాం కార్శ్యమేవేహైకకలత్వే లిఙ్గం జ్ఞాపకమనుమాపకో హేతురస్తి। యది సముద్రేణ సంపూర్ణోऽయమజనిష్యత, తర్హి శివేనాపి తదానీమేవ శిరసి తావానేవాధాస్యత, నతు తథా, తస్మాత్ప్రతిపద్వైకకలః ప్రసూతః, తావాన్సముద్రేణాపీతి ప్రతిపదుత్పన్నోऽప్యయమేకకలత్వాదేవ న దృశ్యత ఇతి భావః॥౮౩॥

ఆరోప్యతే చేదిహ కేతకత్వమిన్దౌ దలాకారకలాకలాపే।

తత్సంవదత్యఙ్కమృగస్య నాభికస్తూరికా సౌరభవాసనాభిః॥౮౪॥

ఆరోప్యత ఇతి॥ కేతకత్వమిహేన్దౌ చేద్యది ఆరోప్యతే యతో దలాకారః కేతకీపత్రసదృశః ధవలః కలానాం కలాపః సమూహో యస్య తస్మిన్। తత్తస్మాత్కేతకదలవచ్ఛుభ్రకలాకలాపత్వాచ్చన్ద్రః కేతకమేవేతి రూప్యత ఇత్యర్థః। తత్తర్హి అఙ్కమృగస్య మృగత్వేన నాభికస్తూరికా కర్త్రీ ఆరోపితం తత్కేతకత్వం కర్మీభూతం సౌరభవాసనాభిః కృత్వా సంవదతి। చన్ద్రే కేతకత్వం యుక్తమిత్యనుమన్యత ఇత్యర్థః। 'నాభిః' ఇతి పాఠే— అఙ్కమృగస్య నాభిః కర్త్రీ కస్తూరికాసంబన్ధిసౌరభవాసనాభిః కృత్వా సంవదతీతి వా। కేతక్యాం కస్తూరీపరిమలో వర్తతే, చన్ద్రే కలఙ్కమృగనాభిరూపా కస్తూరీ వర్తతే। తస్మాచ్చన్ద్రే కేతకత్వమారోపయితుం యుక్తమిత్యర్థః। తత్కేతకత్వమఙ్కమృగస్య నాభికస్తూరికాయాః పరిమలస్య వాసనాభిః సంక్రమణైః కృత్వా సంవదతి యుక్త్యా సంవాదం ప్రాప్నోత్యేవేతి వా। 'తాభిః' ఇతి పాఠే— అతిప్రసిద్ధాభిర్వాసనాభిః॥౮౪॥

ఆసీద్యథాజ్యౌతిషమేష గోలః శశీ సమక్షం చిపిటస్తతోఽభూత్।

స్వర్భానుదంష్ట్రాయుగయన్త్రకృష్టపీయూషపిణ్యాకదశావశేషః॥౮౫॥

ఆసీదితి॥ ఏష శశీ యథాజ్యౌతిషం గర్గాదిమునిప్రణీతగ్రహగణితశాస్త్రానతిక్రమేణ గోలః కపిత్థఫలవద్వర్తులోపరితనభాగ ఏవ పూర్వమాసీత్। తర్హీదానీం కథమన్యథా దృశ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ— తతోఽనన్తరం కాలక్రమేణ స్వర్భానో రాహోరూర్ధ్వాధోభాగస్థితదంష్ట్రాయుగమేవ యన్త్రం నిష్పీడనచక్రం తేన కృష్టం నిష్కృష్య గృహీతం పీయూషమమృతం యస్య, యస్మాద్వా, స చాసౌ పిణ్యాకశ్చ తస్య దశా గృహీతరసనీరసతిలాదిపిణ్డీమాత్రరూపతావశేష ఉద్ధృతో భాగో యస్యైవంభూతః సన్ చిపిటః పర్పటప్రాయోఽభూదితి సమక్షమిదానీం ప్రత్యక్షేణానుభూయత ఏవేత్యర్థః। జ్యోతిరధికృత్య కృతో గ్రన్థో జ్యోతిషమ్, 'అధికృత్య కృతే గ్రన్థే'(౪।3।౮౭) ఇత్యణ్। తతో యథార్థేఽవ్యయీభావః। జ్యోతిఃశాస్త్రాదౌ త్రయోదశాఙ్గులశ్చన్ద్రః షోడశాఙ్గులస్య సూర్యస్యాధోభాగస్థో జలపూర్ణకాచకూపికాప్రాయో యథోదితః, తథైవ పూర్వమాసీదిత్యుక్తమ్॥౮౫॥

అసావసామ్యాద్వితనోః సఖా నో కర్పూరమిన్దుః ఖలు తస్య మిత్రమ్।

దగ్ధౌ హి తౌ ద్వావపి పూర్వరూపాద్యద్వీర్యవత్తామధికాం దధాతే॥౮౬॥

అసీవితి॥ అసౌ చన్ద్రో వితనోరనఙ్గస్య సఖా నో భవతి। కుతః— అసామ్యాదసాదృశ్యాత్। 'వివాహమైత్రీవైరాణి భవన్తి సమశీలయోః' ఇతి శాస్త్రాదనయోః సాఙ్గానఙ్గయోః సాదృశ్యాభావాన్మైత్రీ న సంగచ్ఛత ఇత్యర్థః। తర్హ్యనయోర్లోకప్రసిద్ధా మైత్రీ కథమిత్యత ఆహ— ఖలు నిశ్చితం కర్పూరాపరనామైవేన్దుస్తస్యానఙ్గస్య మిత్రమ్, తావతైవ లోకప్రసిద్ధిరితి విరోధాభావ ఇత్యర్థః। తత్ర హేతుమాహ— యద్యస్మాత్తౌ ద్వావపి కామకర్పూరౌ దగ్ధౌ సన్తౌ పూర్వరూపాదదగ్ధదశాయాః సకాశాదధికాం వీర్యవత్తాం హి స్పష్టం దధాతే। పక్వో హి కర్పూరో వీర్యవత్తరో భవతి, కామోఽపి దాహానన్తరమధికం వీర్యవాననుభూయతే। తదుక్తమ్— 'కర్పూర ఇవ దగ్ధోఽపి శక్తిమాన్యో జనే జనే। నమోస్త్వవార్యవీర్యాయ తస్మై కుసుమధన్వనే॥' ఇతి। తస్మాత్కామకర్పూరయోర్మైత్రీ యుక్తా। 'అథ కర్పూరమస్త్రియామ్। ఘనసారశ్చన్ద్రసంజ్ఞః' ఇత్యమరః। అస్త్రియామిత్యమరవచనాత్ 'కర్పూర'శబ్దో నపుంసకోఽపి॥౮౬॥

స్థానే విధోర్వా మదనస్య సఖ్యం స శంభునేత్రే జ్వలతి ప్రలీనః।

అయం లయం గచ్ఛతి దర్శభాజి భాస్వన్మయే చక్షుషి చాదిపుంసః॥౮౭॥

స్థాన ఇతి॥ వాథవా విధోర్మదనస్య సఖ్యం స్థానే। యుక్తమేవేత్యర్థః। తత్ర హేతుః— స కామః జ్వలతి దేదీప్యమానే శంభునేత్రే ప్రలీనః ప్రకర్షేణ లీన ఏకతాం ప్రలయం గతః। వినష్ట ఇత్యర్థః। అయం చన్ద్రశ్చ దర్శభాజి దర్శనం దర్శస్తద్వ్యాపారయుక్తే, అథ చ,— అమావాస్యాం గతే, భాస్వన్మయే సూర్యరూపే ఆదిపుంసో విష్ణోశ్చక్షుషి లయమేకతాం గచ్ఛతి। దర్శే హి చన్ద్రః సూర్యం గచ్ఛతి, అత ఏవ దర్శస్య సూర్యేన్దుసంగమ ఇతి నామ। సూర్యో విష్ణోర్దక్షిణం చక్షుః। తథా చ తుల్యయోర్హరిహరయోర్నేత్ర- యోర్ద్వయోరపి చన్ద్రకామయోః ప్రలీనత్వాద్ధర్శే చన్ద్రస్యాప్యనష్టతయా చ సమశీలత్వాదుచితైవ మైత్రీత్యర్థః। తథా చ కామస్య చన్ద్రసఖితాప్రసిద్ధిర్ముఖ్యైవ యుక్తేతి భావః॥౮౭॥

నేత్రారవిన్దత్వమగాన్మృగాఙ్కః పురా పురాణస్య యదేష పుంసః।

అస్యాఙ్క ఏవాయమగాత్తదానీం కనీనికేన్దిన్దిరసున్దరత్వమ్॥౮౮॥

నేత్రేతి॥ పురా పూర్వం యదా యస్మిన్కాలే ఏష మృగాఙ్కః పురాణస్య పుంసః శ్రీవిష్ణోర్నేత్రారవిన్దత్వం నయనకమలత్వమగాత్। తదా తస్మిన్కాలే అస్య విష్ణునేత్రారవిన్దభూతస్యాస్య చన్ద్రస్యాయమఙ్కః కలఙ్క ఏవ కనీనికాయా ఇన్దిన్దిరస్య భ్రమరస్య సున్దరత్వమగాత్ప్రాపత్। 'అదాత్' ఇతి పాఠే— అయం శ్రీవిష్ణురస్య చన్ద్రస్యాఙ్కే విషయే కనీనికేన్దిన్దిరసున్దరత్వమదాత్। నేత్రే హి కనీనికయా భావ్యమ్, అరవిన్దే చ భ్రమరేణ। తథా చాస్య నేత్రారవిన్దరూపత్వాదఙ్కమేవోభయం శ్రీవిష్ణుః కృతవానిత్యర్థః। అఙ్క ఏవ కనీనికా కర్త్రీ భ్రమరేణ సున్దరత్వమస్యాదాదితి వా। 'ఇన్దిన్దిరాలిషట్చరణచఞ్చరీకాలినో ద్విరేఫాః స్యుః' ఇతి హలాయుధః॥౮౮॥

దేవేన తేనైష చ కాశ్యపిశ్చ సామ్యం సమీక్ష్యోభయపక్షభాజౌ।

ద్విజాధిరాజౌ హరిణాశ్రితౌ చ యుక్తం నియుక్తౌ నయనక్రియాయామ్॥౮౯॥

దేవేనేతి॥ తేన దేవేన శ్రీవిష్ణునా ఏష చన్ద్రః కాశ్యపిర్గరుడశ్చైతౌ ద్వావపి సామ్యం సమానధర్మతాం సమీక్ష్య తుల్యాయాం నయనక్రియాయాం క్రమేణ నేత్రవ్యాపారే వాహనవ్యాపారే చ యన్ని యుక్తౌ, తద్యుక్తముచితమిత్యర్థః। 'చౌ' అన్యోన్యసముచ్చయే। సామ్యమేవాహ— ఉభయపక్షౌ శుక్లపక్షకృష్ణపక్షౌ భజతి చన్ద్రః, గరుడస్తు ద్వౌ ఛదౌ భజతి, తాదృశౌ ద్వావపి। తథా,— ద్విజానాం బ్రాహ్మణానాం రాజా చన్ద్రః। గరుడస్తు పక్షిణాం రాజా,

తాదృశౌ। తథా,— హరిణేన కలఙ్కమృగేణాశ్రితశ్చన్ద్రః, గరుడస్తు హరిణా విష్ణునా వాహనార్థేనాశ్రితః, తాదృశౌ। ఏవముభయోః సామ్యాత్సమ ఏవ వ్యాపారే యన్నియుక్తౌ తదుచితం కృతమితి భావః। కాశ్యపిః, బాహ్వాదిత్వాదిఞ్ ॥౭౯॥

యైరన్వమాయి జ్వలనస్తుషారే సరోజినీదాహవికారహేతోః।

తదీయధూమౌఘతయా హిమాంశౌ శఙ్కే కలఙ్కోఽపి సమర్థితస్తైః॥౮౦॥

యైరితి॥ యైః పణ్డితైః సరోజిన్యాః దాహరూపాద్వికారాద్ధేతోస్తుషారే జ్వలనోఽగ్నిరన్వమాయి। తుషారః సాగ్నిర్భవితుమర్హతి, సంబన్ధే సతి దాహకారిత్వాత్, సాగ్నిభూదేశవత్, తప్తోదకవద్వేతి హిమే విషయే వహ్నిరనుమిత ఇత్యర్థః। తైః పణ్డితైర్హిమాంశౌ తుషారమయే చన్ద్రే, వర్తమానః కలఙ్కోఽపి తదీయధూమౌఘతయా హిమాగ్నిసంబన్ధిధూమసమూహరూపత్వేన సమర్థిత ఇత్యహం శఙ్కే। వహ్నౌ హి ధూమేన భావ్యమ్, చన్ద్రశ్చ తుషారమయత్వాదుక్తరీత్యా వహ్నిమాన్, తథా చ కలఙ్కో ధూమసమూహ ఏవేతి తైః సమర్థితమిత్యహం సంభావయామీత్యర్థః॥౮౦॥

స్వేదస్య ధారాభిరివాపగాభిర్వ్యాప్తా జగద్భారపరిశ్రమార్తా।

ఛాయాపదేశాద్వసుధా నిమజ్జ్య సుధామ్బుధావుజ్ఝతి ఖేదమత్ర॥౮౧॥

స్వేదస్యేతి॥ వసుధా ఛాయాపదేశాత్స్వీయప్రతిబిమ్బవ్యాజేన సుధామ్బుధావత్ర చన్ద్రే నిమజ్జ్యాన్తః ప్రవిశ్య ఖేదం జగద్భారపరిశ్రమపీడాముజ్ఝతీవ। కింభూతా— జగద్భారవహననిమిత్తః పరిశ్రమస్తేనార్తా నితరాం పీడితా। అత ఏవ— స్వేదస్య ధారాభిరివాపగాభిర్వ్యాప్తా సమన్తాత్పూరితా। అమృతసముద్రనిమజ్జనే హి ఖేదో గచ్ఛత్యేవ। యస్యాశ్చ తత్తన్నదీరూపః స్వేదః, తస్యాః శ్రమహరణే సుధాసముద్ర ఏవోచితః। ఏతేన కలఙ్కస్య మృగశశభూచ్ఛాయాప్రభృతి మతభేదా వర్ణితాః॥౮౧॥

మమానుమైవం బహుకాలనీలీనిపాతనీలః ఖలు హేమశైలః।

ఇన్దోర్జగచ్ఛాయమయే ప్రతీకే పీతోఽపి భాగః ప్రతిబిమ్బితః స్యాత్॥౮౨॥

మమేతి॥ హేమశైలో మేరుః ఖలు నిశ్చితం సర్గమారభ్యాద్యయావదతిక్రాన్తేన బహునా కాలేన కృత్వా నీలీనిపాతః శ్యామికాలగనం తేన కృత్వా వా నీలః బహుకాలీనత్వాన్నీలమలసంబన్ధాన్నీలవర్ణః సంజాతోఽస్తీతి, ఏవంప్రకారా మమానుమాఽనుమానమ్, ఏవమహం సంభావయామీత్యర్థః। అన్యథా యది స్వర్ణాచలః కాలభూయస్త్వేన న నీలీభూతః కింతు హేమమయత్వాత్పీత ఏవ స్యాత్, తర్హి ఇన్దోర్జగచ్ఛాయమయే జగత్ప్రతిబిమ్బభూతే కలఙ్కరూపే ప్రతీకేఽవయవే మేరోః పీతోఽపి భాగః ప్రతిబిమ్బితః స్యాత్పీతోంఽశోఽపి దృశ్యేత, తస్మాత్స్వర్ణాచలో నీల ఏవ జాతః। తథా చ సకలాయా అపి భూమేర్నీలవర్ణత్వాత్తత్ప్రతిబిమ్బరూపః కలఙ్కోఽపి నీల ఏవ యుక్త ఇత్యర్థః। జగచ్ఛాయే, 'విభాషా సేనా—' (౨।౪।౨౫) ఇతి షణ్ఢత్వమ్॥౯౨॥

మావాపదున్నిద్రసరోజపూజాశ్రియం శశీ పద్మనిమీలితేజాః।

అక్షిద్వయేనైవ నిజాఙ్కరఙ్కోరలంకృతస్తామయమేతి మన్యే॥౯౩॥

మేతి॥ శశీ ఉన్నిద్రైర్వికసితైః సరోజైః కృత్వా యా పూజా తజ్జనితాం శ్రియం మా అవాపత్ మా స్మ లభత। యతః— పద్మనిమీలి కమలసంకోచకం తేజో యస్య సః। వికసితానామపి కమలానాం పూజార్థం చన్ద్రసవిధే క్రియమాణానాం చన్ద్రతేజసాం సంకోచస్యైవ సంభవాదున్నిద్రసరోజపూజాశ్రియం కథం ప్రాప్నోతి। ప్రకారాన్తరేణ ప్రాప్నోతీత్యాహ– నిజాఙ్కభూతస్య రఙ్కోర్మృగస్యాక్షిద్వయేనైవాలంకృతోఽయం చన్ద్రస్తామున్నిద్రసరోజపూజాశ్రియమేతి ప్రాప్నోతి తన్నయనయోరున్నిద్రకమలరూపత్వాదిత్యర్థ ఇత్యహం మన్యే। అఙ్కమృగనేత్రాభ్యాం కృత్వాయం చన్ద్రో వికసితకమలాభ్యాం పూజామివ శోభాం ప్రాప్నోతీతి భావః। ఏత్యేవేతి వా॥౯౩॥

య ఏష జాగర్తి శశః శశాఙ్కే బుధో విధత్తే క ఇవాత్ర చిత్రమ్।

అన్తః కిలైతత్పితురమ్బురాశేరాసీత్తురఙ్గోఽపి మతఙ్గజోఽపి॥౯౪॥

య ఇతి॥ య ఏష ప్రత్యక్షదృశ్యః శశః శశాఙ్కే జాగర్తి స్ఫురతి, అత్ర విషయే క ఇవ బుధశ్చిత్రమాశ్చర్యం విధత్తే, అపి తు న కోఽపి। కిల యస్మాదేతత్పితురమ్బురా- శేరన్తర్మధ్యే ఉచ్చైఃశ్రవఃసంజ్ఞకస్తురఙ్గోఽప్యాసీత్। ఐరావతాఖ్యో మతఙ్గజోఽప్యాసీత్।

యదీయపితుర్మధ్యేఽశ్వగజాదికం భవతి, తద్రీయ(పుత్ర)మధ్యే శశమాత్రసంభవే కిమాశ్చర్యమిత్యర్థః॥౯౪॥

గౌరే ప్రియే భాతితమాం తమిస్రా జ్యోత్స్నా చ నీలే దయితా యదస్మిన్।

శోభాప్తిలోభాదుభయోస్తయోర్వా సితాసితాం మూర్తిమయం బిభర్తి॥౯౫॥

గౌర ఇతి॥ తమిస్రా తమోబహులాస్య దయితా రాత్రిర్గౌరే ప్రియే చన్ద్రే విషయే భాతితమామ్। తథా,— జ్యోత్స్నా చ చన్ద్రికాయుక్తా ధవలాఽస్య దయితా రాత్రిర్నీలే ప్రాణేశేఽస్మింశ్చన్ద్రే నితరాం శోభతే। భిన్నవర్ణే హి శోభేతే ఇత్యర్థః। తస్మాద్ధేతోస్తయోస్తమిస్రాజ్యోత్స్న్యోరుభయోరపి విషయే స్వస్య శోభాప్రాప్తేర్లోభాదభిలాషా- త్తయోరేవ వా పత్యోర్యా శోభాప్రాప్తిస్తదభిలాషాద్ధవలశ్యామలవత్సంబన్ధాత్తమిస్రాజ్యోత్స్న్యోః శోభయా భవితవ్యమితి। అయం చన్ద్రః సితాసితాం ధవలాం శ్యామలాం చ మూర్తిం బిభర్తి। 'వా' ఇవార్థః। శోభాప్తిలోభాదివేత్యన్వయః। నీలభాగే జ్యోత్స్నాం ప్రియాం ధారయితుం ధవలే చ తామసీమితి యథాసంఖ్యమ్॥౯౫॥

వర్షాతపానావరణం చిరాయ కాష్ఠౌఘమాలమ్బ్య సముత్థితేషు।

బాలేషు తారాకవకేష్వి హైకం వికస్వరీభూతమవైమి చన్ద్రమ్॥౯౬॥

వర్షేతి॥ అహం బాలేషు తనుషు సూక్ష్మరూపేష్వవికసితేషు చేహ ప్రత్యక్షదృశ్యేషు తారాసు నక్షత్రేష్వేవ కవకేషు ఛత్రాకేషు మధ్యే చిరకాలోత్పన్నత్వాద్వికస్వరీభూతం వికసితమేకం ఛత్రాకమేవ చన్ద్రమవైమి మన్యే। కింభూతేషు తారాకవకేషు— చిరాయ బహుకాలం వర్షాస్వృతౌ తపే గ్రీష్మర్తౌ చ వర్షేషు జలవృష్టిషు ఆతపేషూష్ణేషు చ సత్సు అనావరణమనాచ్ఛాదితం కాష్ఠౌఘం దిక్సమూహమేవ దారుసమూహమాలమ్బ్య సముత్థితేషూత్పన్నేషు। వర్షాకాలే హ్యనావృతేషు జలస్తిమితేషు పశ్చాదుష్ణతప్తేషు చ కాష్ఠేషు సూక్ష్మస్థూలాని చ్ఛత్రాకాణి భవన్తి। తథా చ తారా అల్పకవకాని, చన్ద్రస్తు స్థూలకవకమివేత్యుత్ప్రేక్షా॥౯౬॥

దినావసానే తరణేరకస్మాన్నిమజ్జనాద్విశ్వవిలోచనాని।

అస్య ప్రసాదాదుడుపస్య నక్తం తమోవిపద్ద్వీపవతీం తరన్తి॥౯౭॥

దినేతి॥ విశ్వస్య జగతో విలోచనాని దినావసానే తరణేః సూర్యస్యాకస్మాదసంభావిత హేతోర్నిమజ్జనాత్ప్రతీచీసాగరనీరప్రవేశాద్ధేతోర్నక్తం రాత్రౌ తమోనిమిత్తాం స్ఖలనాదిరూపాం విపదమేవ ద్వీపవతీం మహానదీమస్యోడుపస్య చన్ద్రస్య ప్రకాశరూపాత్ప్రసాదాత్తరన్తి। చన్ద్రేణ తమో నిరస్య సర్వం ప్రకాశితమితి భావః। అన్యేఽపి రాత్రౌ తరణేర్నౌకాయా అకస్మాన్మజ్జనాద్ధేతోర్బ్రుడనరూపామాపన్నదీముడుపస్యాకస్మాదాగతస్యాల్పయానపాత్రస్య ప్రసాదాత్తరన్తి॥౯౭॥

కిం నాక్ష్ణి నోఽపి క్షణికోఽణుకోఽయం భానస్తి తేజోమయబిన్దురిన్దుః।

అస్తు నేత్రే ఘటతే యదాసీన్మాసేన నాశీ మహతో మహీయాన్॥౯౮॥

కిమితి॥ నోఽస్మాకమమహతాం పామరాణామపి అక్ష్ణి నేత్రవిషయే తేజోమయస్తేజోరూపో బిన్దురేవాయమిన్దురఙ్గుల్యా నయనప్రాన్తచిపిటీకరణే ధవలవర్తులాకారేణ భాన్ శోభమానః కిం నాస్తి, అపి త్వస్మదాదినేత్రేఽపీన్దుర్వర్తత ఏవ, పరమ్— అణుకోఽల్పీయాన్, తథా క్షణికః క్షణమాత్రావస్థాయీ। యావచ్చిపిటీకరణమేవ దృశ్యత ఇత్యర్థః। తర్హ్యస్మాచ్చన్ద్రాత్తస్య వైలక్షణ్యం కథమత ఆహ— అత్రేర్మునేర్నేత్రే తు పునస్తేజోమయబిన్దురయమిన్దుర్మహీయానితరాపేక్షయా నితరాం మహాపరిమాణ ఆసీత్। తథా మాసేన కృత్వా నాశీ ప్రాప్తవినాశశ్చాభూదితి యత్, తద్ఘటతే। ఏతద్యుజ్యత ఇత్యర్థః। యతః— కీదృశస్యాత్రేః— మహతో మహానుభావస్య। 'సర్వం హి మహతాం మహత్' ఇతి న్యాయేన మహతోఽత్రేస్తేజోమయబిన్దురప్యయమిన్దుర్మహాపరిమాణశ్చిరకాలస్థాయీ చేత్యస్మన్నేత్రవర్తితేజోమయ- బిన్ద్వోరిన్ద్వోర్వైలక్షణ్యం యుక్తమేవేతి భావః। అణుకః, 'అల్పే' (౫।౩।౮౫) ఇతి కన్। నాశీతి, అస్త్యర్థే ఇనిః॥౯౮॥

త్రాతుం పతిం నౌషధయః స్వశక్త్యా మన్త్రేణ విప్రాః క్షయిణం న శేకుః।

ఏనం పయోధిర్మణిభిర్న పుత్రం సుధా ప్రభావైర్న నిజాశ్రయం వా॥౯౯॥

త్రాతుమితి॥ మృతసంజీవిన్యాదయ ఓషధయః స్వశక్త్యా స్వసామర్థ్యేన నిజరసవీర్యవిపాకాభ్యాం కృత్వా ఓషధీశత్వాత్పతిమేనం చన్ద్రం క్షయిణం ప్రతిదినం కలాక్షయవన్తమ్, అథ చ,— క్షయరోగిణం సన్తం త్రాతుం న శేకుః। తథా,— విప్రా

ద్విజరాజత్వాన్నిజస్వామినం క్షయిణం మన్త్రేణ శ్రుతిసామర్థ్యేన కృత్వా రక్షితుం న శేకుః। తథా,— పయోధిరపి పుత్రం క్షయిణమేనం మణిభిరనేకప్రకారైరన్తఃస్థైః స్త్రైః కృత్వా రక్షితుం న శశాకేతి వచనవిపరిణామః। తథా,— సుధాపి స్వాధారభూతం క్షయిణమేనమజరామరత్వజనకైః ప్రభావైః కృత్వా త్రాతుం న శశాక। 'వా' సముచ్చయే। ఓషధ్యాదయః స్వశక్త్యాదిరక్షణసాధనే సత్యపి పతిత్వాత్పుత్రత్వాన్నిజాశ్రయత్వాచ్చ క్షయాద్రక్షితుం సమర్థా న బభూవురితి విశేషోక్త్యా పూర్వకర్మజో రోగో మహానుభావైరప్యపనేతుం న శక్యత ఇతి వ్యజ్యతే। 'అచిన్త్యో హి మణిమన్త్రౌషధీనాం ప్రభావ' ఇత్యోషధ్యాదీనాం సామర్థ్యం ప్రసిద్ధమ్॥౯౯॥

మృషా నిశానాథమహః సుధా వా హరేదసౌ వా న జరావినాశౌ।

పీత్వా కథం నాపరథా చకోరా విధోర్మరీచీనజరామరాః స్యుః॥౧౦౦॥

మృషేతి॥ నిశానాథస్య చన్ద్రస్య మహస్తేజః సుధా వా పీయూషమేవేతి లోకవాదో మృషా అసత్య ఏవ వా భవేత్। వా అథవా। యది చన్ద్రతేజః సుధైవేతి లౌకికప్రవాదః సత్య ఏవ, తర్హ్యసౌ చన్ద్రతేజోరూపా సుధా జరావినాశౌ జరామరణే న హరేద్వినాశయేదిత్యఙ్గీకార్యమ్। చన్ద్రతేజః సుధా నైవేతి వాఙ్గీకార్యమ్। అథ చైతద్రూపా సుధాపి జరామరణే న నాశయతీత్యఙ్గీకార్యమిత్యర్థః। అపరథాన్యథా యది చన్ద్రతేజః సుధేతి ప్రవాదః సత్యః, తద్రూపా సుధా జరామరణే వినాశయేత్, తర్హి చకోరాఖ్యాః పక్షిణో విధోర్మరీచీన్పీత్వాపి కథం కిమితి న అజరామరాః స్యుర్జరామరణరహితా భవేయుః। చన్ద్రతేజసః సుధాత్వే, ఏతస్యాశ్చ సుధాయా జరామరణవినాశే సామర్థ్యసద్భావే, తత్పానే చకోరైరప్యజరామరైర్భావ్యమ్, న చ తే తథా, తస్మాత్తత్తేజసః సుధాత్వం వా మృషా భవేత్, సుధాభూతస్యాపి వా జరామరణాపహారే సామర్థ్యం నాస్తీత్యన్యతరదఙ్గీకార్యమ్। తథా,— 'సుధా ప్రభావైర్న నిజాశ్రయం వా' ఇతి పూర్వశ్లోకాంశసమాధానమిత్యాశయః। 'అజరామరీస్యుః–' ఇతి పాఠే— చ్విః॥౧౦౦॥

వాణీభిరాభిః పరిపక్రిమాభిర్నరేన్ద్రమానన్దజడం చకార।

ముహూర్తమాశ్చర్యరసేన భైమీ హైమీవ వృష్టిః స్తిమితం చ తం సా॥౧౦౧॥

వాణీభిరితి॥ సా భైమీ ఆభిః పూర్వోక్తాభిః పరిపాకేన నిర్వృత్తాభిః పరిణతకవిత్వశక్తితయా ప్రసాదాదిగుణయుతాభిర్వాణీభిః కృత్వా తం నరేన్ద్రమానన్దజడం హర్షపరవశం చకార। తథా,— ముహూర్తమద్భుతాపరనామ్నాశ్చర్యేణ రసేన, అథ చ,— తద్రూపేణ జలేన, హైమీ

తుషారసంబన్ధినీ వృష్టిరివ భైమీ స్తిమితమతి స్నేహాత్ప్రాప్త- స్తమ్భం చ, అథ చ,— ఆర్ద్రం చకార। హిమవృష్టిర్యథాన్యం జడమార్ద్రం చ కరోతి, తథేయమప్యానన్దజడం సాతి స్నేహం చ చకారేత్యర్థః। పరిపక్రిమాభిః, డ్విత్త్వాన్నిర్వృత్తేఽర్థే క్త్రిః, క్త్రేర్మప్॥౧౦౧॥

ఇతో ముఖాద్వాగియమావిరాసీత్పీయూషధారామధురేతి జల్పన్।

అచుమ్బదస్యాః స ముఖేన్దుబిమ్బం సంవావదూకశ్రియమమ్బుజానామ్॥౧౦౨॥

ఇత ఇతి॥ ఇత్యేవం జల్పన్ వదన్ స నలోఽమ్బుజానాం సంవావదూకా నితరాం సంవాదినీ శ్రీః శోభా యస్య తాదృశం కమలతుల్యశోభమస్యా ముఖేన్దుబిమ్బమచుమ్బత్। చన్ద్రకమలతుల్యం భైమీముఖం ప్రీత్యతిశయాదచుమ్బదిత్యర్థః। ఇతి కిమ్— హే భైమి! ఇయముక్తప్రకారా పీయూషధారావన్మధురా వాక్ ఇతః ప్రత్యక్షదృశ్యాద్భవన్ముఖాదావిరాసీత్ నిఃసృతేతి। ఇత ఇత్యనేన సామీప్యాభినయకారిణా కరేణ భైమీముఖం చిబుకే ధృతమితి ధ్వన్యతే। ముఖస్యేన్దుబిమ్బత్వేన చ పీయూషధారాసంవన్ధౌచితీ సూచ్యతే। తథా చ పీయూషధారయా మధురేత్యపి వ్యాఖ్యేయమ్। సంవావదూకేత్యాదినా చ భైమ్యాః పద్మినీత్వం ప్రసిద్ధమ్। చన్ద్రబిమ్బస్య కమలైః సహ విసంవాదో విరోధిత్వాత్, ఏతన్ముఖచన్ద్రబిమ్బస్య తు కమలైః సహ సంవాదః కమలసౌభాగ్యభాక్త్వాదితి ప్రసిద్ధచన్ద్రబిమ్బాదేతన్ముఖబిమ్బమధికమితి సూచ్యతే। అత్యర్థం సంవదతి సంవావదూకా, సంపూర్వోఽయం వదతిర్యైఙ్త్ర్యాం వర్తతే॥౧౦౨॥

ప్రియేణ సాథ ప్రియమేవముక్తా విదర్భభూమీపతివంశముక్తా।

స్మితాంశుజాలం వితతార తారా దివః స్ఫురన్తీవ కృతావతారా॥౧౦౩॥

ప్రియేణేతి॥ ప్రియేణ ఏవమ్ 'ఇతో ముఖాత్–' (నై ౦ ౨౨।౧౦౨) ఇత్యాదిరూపం ప్రియం వచనముక్తా భాషితా విదర్భభూమీపతేర్వశేన కులేన ముక్తా జనితా। తథా,— స్ఫురన్తీ దీప్యమానకాన్తిః సోల్లాసా సా భైమీ అథ నలవచనానన్తరం స్మితాంశుజాలం వితతార। తదేవ నలాయ ప్రీతిదానమివ దదావిత్యర్థః। కేవ— దివః సకాశాత్ క్షీణపుణ్యతయా స్వేచ్ఛయా వా కృతావతారా భూలోకమాగతా రోహిణీ తారేవ స్ఫురన్తీ కిరణజాలం వితతారేవేతి ఉత్ప్రేక్షోపమా వా। వంశః కులమేవ వంశో వేణుస్తత్ర జాతా దేవధార్యా ముక్తా మౌక్తికరూపా। కృతావతారేత్యత్ర తరణం తరః 'ఋదోరప్' (౩।౩।౫౭) తదన్తాత్ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేఽణి పశ్చాత్ 'అవ'శబ్దేన సహ 'సహ సుపా' (౨।౧।౪) ఇతి సమాసః॥౧౦౩॥

స్వవర్ణనా న స్వయమర్హతీతి నియుజ్య మాం త్వన్ముఖమిన్దురూపమ్।

స్థానేఽత్యుదాస్తే శశినః ప్రశస్తౌ ధరాతురాసాహమితి స్మ సాహ॥౧౦౪॥

స్వేతి॥ సా ధరాతురాసాహం భూమీన్ద్రమిత్యాహ స్మ। ఇతి కిమ్— హే ప్రియ ! ఇన్దురూపం త్వన్ముఖమితి హేతోశ్చన్ద్రరూపాత్మస్తుతౌ మాం నియుజ్యాజ్ఞాప్య శశినః ప్రశస్తౌ వర్ణనవిషయేఽత్యుదాస్తేఽతితరాముదాసీనం భవతి। ఏతత్స్థానే యుక్తమ్। హేతుమేవాహ— ఇతి కిమ్— 'సతామేతదకర్తవ్యం పరనిన్దాత్మనః స్తుతిః' ఇత్యాదివచనాత్స్వయమాత్మనైవ స్వస్య వర్ణనా స్తుతిర్నార్హతి న యుక్తేతి। ఇయత్పర్యన్తం మయా చన్ద్రో వర్ణితః, ఇదానీం త్వయా వర్ణనీయః, తూష్ణీంభావో వా యుక్త ఇత్యాశయేన భైమీ చన్ద్రస్తుతౌ తం సోత్ప్రాసం ప్రావర్తయదితి భావః। తురాసాహమిత్యత్ర తృతీయసర్గే 'ధరాతురాసాహి—' (నం ౩।౯౫) ఇత్యేతచ్ఛ్లోకస్థా శఙ్కా జ్ఞాతవ్యా, తత్రోత్తరమ్— ఇన్దురూపం త్వన్ముఖం, చన్ద్రరూపాత్మస్తుతో మాం నియుజ్య శశినః ప్రశస్తౌ అత్యుదాస్తే। సాహం ధరావదతురాఽనుత్తాలాఽవేగా వా। పృథ్వీవద్ధమీప్సురేత్యర్థః। అర్థాత్తమాహ స్మేతి జ్ఞాతవ్యమ్॥౧౦౪॥

తయేరితః ప్రాణసమః సుముఖ్యా గిరం పరీహాసరసోత్కిరాం సః।

భూలోకసారః స్మితవాక్ తుషారభానుం భణిష్యన్సుభగాం బభాణ॥౧౦౫॥

తయేతి॥ స భూలోకే సారః శ్రేష్ఠతమో నలః స్మితవాక్ తుషారభానుం చన్ద్రం భణిష్యన్ వర్ణయిష్యన్ సన్ సుభగాం సౌభాగ్యవతీం భైమీం బభాణ। కింభూతః— తయా సుముఖ్యా భైమ్యా పరిహాసరసస్యోత్కిరాముద్భావయిత్రీం గిరమీరిత ఉక్తః। తథా,— ప్రాణసమోఽతిప్రేయాన్। తయా చన్ద్రవర్ణనే ఈరితః ప్రేరితః సన్పరిహాసరసోత్కిరాం గిరం సుభగాం యథా తథా బభాణేతి వా। ఉత్కిరామ్, 'ఇగుపధ–' (౩।౧।౩౫) ఇతి కః। పూర్వేణ షష్ఠీసమాసః। భణిష్యన్, హేతౌ లృటః శతా॥౧౦౫॥

తవాననే జాతచరీం నిపీయ గీతిం తదాకర్ణనలోలుపోఽయమ్।

హాతుం న జాతు స్పృహయత్యవైమి విధుం మృగస్త్వద్వదనభ్రమేణ॥౧౦౬॥

తవేతి॥ హే ప్రియే ! అయం మృగః తవాననే జాతచరీం భూతపూర్వాం గీతిం స్వరమాధురీం నిపీయ సాదరమాకర్ణ్యేదానీమపి తస్యా భవద్గీతేరాకర్ణనలోలుపోఽతితరాం లుబ్ధోఽతిసాదృశ్యాత్త్వద్వదనభ్రమేణ విధుం హాతుం జాతు కదాచిదపి న స్పృహయతీత్యహమనైమి। మృగ హి గానప్రియా భవన్తీతి ++ త్వన్ముఖభ్రాన్త్యా త్యక్తుం నేచ్ఛతీత్యహం శఙ్క ఇత్యర్థః। జాతచరీం, 'భూతపూర్వే చరట్' (౫।౩।౫౩)। లోలుపః, యజన్తాత్ప+++ 'యజోఽచి చ' (౨।౪।౭౪) ఇతి యజో లుక్॥౧౦౬॥

ఇన్దోర్భ్రమేణోపగమాయ యోగ్యే జిహ్వే తవాస్యే విధువాస్తుమన్తమ్।

గీత్యా మృగం కర్షతు భన్త్స్యతా కిం పాశీబభూవే శ్రవణద్వయేన॥౧౦౭॥

ఇన్దోరితి॥ అతిసాదృశ్యాదిన్దురేవేదమితీవేన్దోర్భ్రమేణ మృగస్యోపగమాయ యోగ్యే ప్రాప్తుమర్హే తవాస్యే వర్తమానా జిహ్వే కర్త్రీ గీత్యా వర్ణస్వరమాధుర్యా కృత్వా విధురూపం వాస్తు వసతిగృహం తద్విద్యతే యస్య తం విధువాస్తుమన్తం చన్ద్రమధ్యస్థాయినమపి మృగం కర్షతు। గీతేర్మధురతమత్వాన్మృగస్య చ ప్రియగానత్వాత్స్వసమీప- మానయత్విత్యర్థః। తదాకర్షణసాధనముత్ప్రేక్షతే— భన్త్స్యతా ఆగమిష్యతో మృగస్యాత్రైవ నివాసార్థం బన్ధనం కరిష్యతా శ్రవణద్వయేన పాశీబభూవే కిమ్ ? తద్రూపయా బన్ధనరజ్జ్వా సమాకర్షత్విత్యర్థః। అన్యాపి శబరీ గీత్యా మృగమాకృష్య పాశేన బధ్నాతి। భవన్ముఖం నిష్కలఙ్కమమృతాధికగీతియుక్తం చ, చన్ద్రస్తు సకలఙ్క ఇతి భావః। చన్ద్రవర్ణనాబసరేఽపి మధ్యే మధ్యే భైమీముఖవర్ణనానురాగాతిశయసూచనార్థాః। అయం శ్లోకః క్షేపక ఇతి కేచిత్॥౧౦౭॥

గగనస్థోఽపి మృగో భైమీముఖగీతిం కథమశృణోదిత్యాశఙ్క్యాహ—

ఆప్యాయనాద్వా రుచిభిః సుధాంశోః శైత్యాత్తమఃకాననజన్మనో వా।

యావన్నిశాయామథ ధర్మదుఃస్థస్తావద్వ్రజత్యహ్ని న శబ్దపాన్థః॥౧౦౮॥

ఆప్యాయనాదితి॥ శబ్దరూపః పాన్థో నిత్యపథికో నిశాయాం యావద్వ్రజతి తావదథ పశ్చాత్సాకల్యేన వా అహ్ని న గచ్ఛతి, యస్మాద్దినే ధర్మేణాతపేన దుఃస్థః సంతప్తః, తస్మాద్దినేఽల్పమేవ గచ్ఛతీత్యర్థః। రాత్రౌ దూరాగమనే హేతుమాహ—

సుధాంశోరమృతరూపాభీ రుచిభిరాప్యాయనాదుజ్జీవితబలత్వాద్వా తమ ఏవ కాననం వనం తస్మాజ్జన్మ యస్య గాఢాన్ధకారజాతాచ్చైత్యాద్వా తేజసోఽభావే తమసః సంభవాదౌష్ణ్యాభావాచ్చైత్యమ్। అత ఏవ రాత్రౌ బహు గచ్ఛతి, దినే చోష్ణేన శ్రాన్త ఇవ బహు న గచ్ఛతి। శబ్దో హి రాత్రౌ స్వభావాదతిదూరేఽపి శ్రూయతే, దివా తు న తథా। పథికోఽపి రాత్రౌ శైత్యాద్దూరం గచ్ఛతి, దినే చాల్పమ్। దూరశ్రవణప్రతిపాదకోఽయం శ్లోకః॥౧౦౮॥

దూరేఽపి తత్తావకగానపానాల్లబ్ధావధిః స్వాదురసోపభోగే।

అవజ్ఞయైవ క్షిపతి క్షపాయాః పతిః ఖలు స్వాన్యమృతాని భాసః॥౧౦౯॥

దూరేఽపీతి॥ హే ప్రియే ! ఖలు నిశ్చితం క్షపాయాః పతిశ్చన్ద్రో భాసశ్చన్ద్రికా ఏవ స్వాన్యమృతాని క్షిపతి అధో ముఞ్చతి। కింభూతః— దూరేఽప్యతితరాం దేశవ్యవధానేఽపి తత్ర్పసిద్ధం మధురతరం తావకం గానం తస్య పానాత్సాదరశ్రవణాద్ధేతోః స్వాదురసోపభోగే మాధుర్యాతిశయానుభవే విషయే లబ్ధావధిః ప్రాప్తమర్యాదః। ఉత్ర్పేక్షతే—అవజ్ఞయేవ అనుభూతభవద్గీతమాధుర్యాపేక్షయాల్పమాధుర్యతయావమాననయేవేత్యర్థః। అయం శ్లోకో భిన్న ఏవ, నతు యుగ్మమ్॥౧౦౯॥

అస్మిన్న విస్మాపయతేఽయమస్మాంశ్చక్షుర్బభూవైష యదాదిపుంసః।

తదత్రినేత్రాదుదితస్య తన్వి ! కులానురూపం కిల రూపమస్య॥౧౧౦॥

అస్మిన్నితి॥ హే తన్వి ! ఏష చన్ద్రః ఆదిపుంసః శ్రీవిష్ణోర్వామం చక్షుర్బభూవేతి యత్। అస్మిన్నేత్రభవనవిషయేఽయం నేత్రభూతశ్చన్ద్రోఽస్మాన్న విస్మాపయతే ఆశ్చర్యం న ప్రాపయతి। అత్రార్థేఽస్మాకమాశ్చర్య న భవతీత్యర్థః। కిల యస్మాద్ధేతోరత్రినేత్రాదుదితస్యోత్పన్నస్యాస్య తచ్చక్షుర్భవనం కులానురూపం కులోచితం స్వరూపమ్। నేత్రరూపాత్కారణాజ్జాతస్య నేత్రీభవనముచితమేవ। తస్మాదస్య పురాణపురుషనేత్రభవనే న కించిదస్మాకం చిత్రమిత్యర్థః। విస్మాపయతే, 'నిత్యం స్మయతేః' (౬।౧।౫౭) ఇత్యాత్త్వమ్, 'భీస్మ్యోర్హేతుభయే' (౧।౩।౬౮) ఇతి తఙ్। అస్మాన్, జనాన్తరాపేక్షయా బహుత్వమ్॥౧౧౦॥

ఆభిర్మృగేన్ద్రోదరి ! కౌముదీభిః క్షీరస్య ధారాభిరివ క్షణేన।

అక్షాలి నీలీ రుచిరమ్బరస్థా తమోమయీయం రజనీరజక్యా॥౧౧౧॥

ఆభిరితి॥ హే మృగేన్ద్రోదరవత్కృశముదరం యస్యాస్తాదృశి ! రజన్యేవ రజకీ తయా క్షీరస్య దుగ్ధస్య ధారాభిరివ దృశ్యమానాభిర్ధవలతరాభిరాభిః కౌముదీభిః కృత్వాఽమ్బరస్థా గగనస్థా తమోమయీయం నీలీ కజ్జలవత్కాలీ రుచిః క్షణమాత్రేణాక్షాలి నిరస్తా। యథా రజక్యా వసనస్థా కాలీ కాన్తిర్దుగ్ధధారాభిః క్షణేన క్షాల్యతే। తదుక్తం కలాకోషే— 'తైలం ఘృతేన, తచ్చోష్ణజలైర్దుగ్ధేన కజ్జలమ్। నాశయేదమ్బరస్థం తు మలం క్షారేణ సోష్మణా॥' ఇతి। చన్ద్రికాభిర్గగనం నిర్మలీకృతమితి భావః। మృగేన్ద్రోదరి, 'నాసికోదర—' (౪।౧।౫౫) ఇతి జీష్। ఓషధిప్రాణివాచిత్వాభావాన్నీలీవ నీలీతి జీప్ సమర్థనీయః। రజకీ, ష్వునః షిత్వాన్జీష్॥౧౧౧॥

పయోముచాం మేచకిమానముచ్చైరుచ్చాటయామాస ఋతుః శరద్యా।

అపారి వామోరు ! తయాపి కిఞ్చిన్న ప్రోఞ్ఛితుం లాఞ్ఛనకాలిమాస్య॥౧౧౨॥

పయ ఇతి॥ హే వామోరు ! యా శరదృతుః పయోముచాం మేఘానాం వర్షాకాలీనముచ్చకైరతిశయితమపి మేచకిమానం కాలిమానముచ్చాటయామాస। తయా కాలిమాపనయనే దృష్టసామర్థ్యయా శరదాప్యస్య చన్ద్రస్య లాఞ్ఛనరూపః కాలిమా కిఞ్చిదల్పమపి ప్రోఞ్ఛితుం స్ఫోటయితుం నాపారి। శరదచ్ఛే చన్ద్రే మలినః కలఙ్కోఽతితరాం శోభత ఇతి భావః। మేచకిమానం, వర్ణవాచిత్వాదిమనిచ్॥౧౧౨॥

ఏకాదశైకాదశరుద్రమౌలీనస్తం యతో యాన్తి కలాః కిమస్య।

ప్రవిశ్య శేషాస్తు భవన్తి పఞ్చపఞ్చేషుతూణీమిషవోఽర్ధచన్ద్రాః॥౧౧౩॥

ఏకేతి॥ అస్తం యతో గచ్ఛతోఽస్య చన్ద్రస్యైకాదశ కలా ఏకాదశానాం రుద్రాణాం మౌలీన్ ప్రతి యాన్తి కిల గచ్ఛన్తీవ। శేషాః పఞ్చ కలాస్తు పునః పఞ్చేషోః కామస్య తూణీమల్పామిషుధిం ప్రవిశ్యార్ధచన్ద్రాకారత్వాదర్ధచన్ద్రాఖ్యా ఇషవో భవన్తి। వినాశసమయేఽప్యయం పరాపకారనిరత ఇతి ధ్వన్యతే। తూణీమ్, అల్పత్వవివక్షయా స్త్రీత్వే గౌరాదిత్వాన్జీష్, 'అర్ధచన్ద్ర'శబ్దో రూఢః॥౧౧౩॥

నిరన్తరత్వేన నిధాయ తన్వి ! తారాసహస్రాణి యది క్రియేత ।

సుధాంశురన్యః స కలఙ్కముక్తస్తదా త్వదాస్యశ్రియమాశ్రయేత ॥౧౧౪॥

నిరన్తరేతి ॥ హే తన్వి ! తారాణాం నక్షత్రాణాం సహస్రాణి నిరన్తరత్వేనాన్యోన్యసంబన్ధితయా విధాయైకీకృత్య యది అన్యః సుధాంశుః క్రియేత నిర్మీయేత తదా తర్హి స చన్ద్రస్తారాణామకలఙ్కత్వాత్తన్మయత్వాత్కలఙ్కేన ముక్తః సంస్త్వదాస్యస్య శ్రియం శోభామాశ్రయేత । క్రియాతిపత్తేరవివక్షితత్వా++జభావః ॥౧౧౪॥

యత్పద్మమాదిత్సు తవాననీయాం కురఙ్గలక్ష్మా చ మృగాక్షి ! లక్ష్మీమ్ ।

ఏకార్థలిప్సాకృత ఏష శఙ్కే శశాఙ్కపఙ్కేరుహయోర్విరోధః ॥౧౧౫॥

యదితి ॥ హే మృగాక్షి ! యత్పద్మం తవాననీయాం ముఖసంబన్ధినీం లక్ష్మీమాదిత్సు గ్రహీతుకామమ్, కురఙ్గలక్ష్మా చన్ద్రశ్చ తవ ముఖశోభాం గ్రహీతుకామః, తయోః శశాఙ్కపఙ్కేరుహయోరేష విరోధస్త్వన్ముఖశోభాలక్షణ ఏకోఽర్థస్తస్య లిప్సాకృతః ప్రాప్తివాఞ్ఛానిమిత్త ఏవేత్యహం శఙ్కే । ఏకద్రవ్యాభిలాషిత్వేన విరోధః సుప్రసిద్ధః । చన్ద్రపద్మయోరపి విరోధః ప్రసిద్ధ ఏవ । చన్ద్రపద్మాభ్యాం సకాశాత్తే ముఖమధికమితి భావః । ఆదిత్సు, చన్ద్రపక్షే లిఙ్గవిపరిణామః । లక్ష్మీం, 'న లోకా—' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః ॥౧౧౫॥

లబ్ధం న లేఖప్రభుణాపి పాతుం పీత్వా ముఖేన్దోరధరామృతం తే ।

నిపీయ దేవైర్విఘసీకృతాయాం ఘృణాం విధోరస్య దధే సుధాయామ్ ॥౧౧౬॥

లబ్ధమితి ॥ హే ప్రియే ! అహం సర్వైరపి దేవైర్విఘసీకృతాయాం నిఃశేషం పీత్వా భుక్తశేషీకృతాయామ్, అస్య విధోః సుధాయాం ఘృణాం జుగుప్సాం దధే ధారయామి । కిం కృత్వా— లేఖానాం దేవానాం ప్రభుణేన్ద్రేణాపి పాతుం న లబ్ధం, కృతప్రయత్నస్యాపి తస్యావరణాత్తేన దుష్ప్రాపం కేనాప్యనుచ్ఛిష్టం తే ముఖేన్దోరధరరూపమమృతం నిపీయ పీత్వా । చన్ద్రసుధాయాః సకాశాత్త్వదధరామృతం స్వాదుతరమితి భావః । అన్యోఽప్యుచ్ఛిష్టభోజనే జుగుప్సాం ధారయతి ॥౧౧౬॥

ఏనం స బిభ్రద్విధుముత్తమాఙ్గే గిరీన్ద్రపుత్రీపతిరోషధీశమ్।
అశ్నాతి ఘోరం విషమబ్ధిజన్మ ధత్తే భుజఙ్గం చ విముక్తశఙ్కః॥౧౧౭॥

ఏనమితి॥ స గిరీన్ద్రపుత్రీపతిః శంభురేనమోషధీశం విధుముత్తమాఙ్గే శిరసి బిభ్రద్ధారయన్ సన్నబ్ధిజన్మ సముద్రోత్పన్నం ఘోరం దారుణమపి విషమశ్నాతి, విముక్తశఙ్కో భుజఙ్గం సర్పరాజం వాసుకిం చ ధత్తే। శంభోరప్యుపకారకత్వేన పూజ్యః శ్రేష్ఠోఽయమితి భావః। ఓషధిస్వామినోఽస్య శిరసి ధారణాదివ నిఃశఙ్కం విషం భక్షయతి, సర్పాంశ్చ ధారయతీత్యుత్ప్రేక్షా। భుజఙ్గమ్, జాత్యభిప్రాయేణైకవచనం వా॥౧౧౭॥

నాస్య ద్విజేన్ద్రస్య బభూవ పశ్య దారాన్గురోర్యాతవతోఽపి పాతః।
ప్రవృత్తయోఽప్యాత్మమయప్రకాశాన్నహ్యన్తి న హ్యన్తిమదేహమాప్తాన్॥౧౧౮॥

నేతి॥ హే ప్రియే ! ద్విజేన్ద్రస్య అస్య చన్ద్రస్యాస్య గురోర్బృహస్పతేర్దారాన్ భార్యాం యాతవతో గచ్ఛతోఽపి గురుతల్పగామినోఽపి పాతః స్వర్గాద్భ్రంశః, అథ చ,— పాతిత్యమ్, న బభూవ పశ్య। చిత్రమేతద్విలోకయేత్యర్థః। అథవా యుక్తమేతత్। ప్రవృత్తయో ధర్మాధర్మహేతుకర్మారమ్భా అపి ఆత్మమయ ఆత్మస్వరూపమేవ ప్రకాశో యేషాం తాన్ప్రకాశాన్తరనిరపేక్షాన్ప్రకాశరూపాన్, అథ చ,— పరమాత్మైవ ప్రకాశో యేషాం తాన్ పరమాత్మస్వరూపాతిరిక్తప్రకాశానభిజ్ఞాన్స్వప్రకాశాత్మవాదినో బ్రహ్మజ్ఞాని- నోఽన్తిమదేహం తేజోరూపశరీరం పూర్ణతాం వా ప్రాప్తాన్, అథ చ,— అనన్తరభావిమోక్షత్వాత్ప్రాచీనశరీరప్రవాహాపేక్షయా శేషం శరీరం ప్రాప్తాన్ జీవన్ముక్తాన్పురుషాన్హి యస్మాన్న నహ్యన్తి, శుభాశుభఫలబన్ధేన న సంబధ్నన్తీత్యర్థః। 'తేషాం తేజోవిశేషేణ ప్రత్యవాయో న విద్యతే' ఇతి ప్రామాణికవచనాత్తేజోరూపస్యాస్య చన్ద్రస్య పాతో నాభూదితి యుక్తమేవ, నాత్ర చిత్రమితి భావః। చన్ద్రోఽప్యాత్మమయప్రకాశః అన్తిమదేహం సంపూర్ణతాం ప్రాప్తశ్చ॥౧౧౮॥

స్వధాకృతం యత్తనయైః పితృభ్యః శ్రద్ధాపవిత్రం తిలచిత్రమమ్బుః।
చన్ద్రం పితృస్థానతయోపతస్థే తదఙ్కరోచిఃఖచితా సుధైవ॥౧౧౯॥

స్వధేతి॥ తనయైః పుత్రైః శ్రద్ధయా పరలోకాస్తిత్వబుద్ధ్యా వితీర్ణత్వాత్పవిత్రం కృష్ణతిలైశ్చిత్రం మిశ్రితం పితృభ్యః స్వధాకృతం యదమ్బు పితృస్థానతయా 'చన్ద్రో వై పితృలోకః' ఇతి శ్రుతేః పితృలోకతయా చన్ద్రముపతస్థే చన్ద్రేణ సంగతమభూత్। తత్కృష్ణతిలమిశ్రం జలమేవాఙ్కస్య కలఙ్కస్య యద్రోచిః కాన్తిస్తయా ఖచితా మిశ్రితా సుధా పీయూషమ్। కృష్ణతిలా ఏవ కలఙ్కః, తత్సంలగ్నం జలమేవ పీయూషమ్, నత్వన్యః కలఙ్కో న చాన్యత్పీయూషమిత్యర్థః। శ్రద్ధేతి, పితృలోకప్రాప్తౌ హేతుగర్భమ్। ఉపతస్థే, సంగతకరణే తఙ్॥౧౧౯॥

పశ్యోచ్చసౌధస్థితిసౌఖ్యలక్ష్యే త్వత్కేలికుల్యామ్బుని బిమ్బమిన్దోః।

చిరం నిమజ్జ్యేహ సతః ప్రియస్య భ్రమేణ యచ్చుమ్బతి రాజహంసీ॥౧౨౦॥

పశ్యేతి॥ హే ప్రియే! త్వముచ్చసౌధే స్థిత్యా కృత్వా సౌఖ్యేన నిరన్తరాయం లక్ష్యే దృశ్యే త్వత్కేలికుల్యాయా అమ్బుని తదిన్దోర్బిమ్బం పశ్య। తత్కిమ్— రాజహంసీ ఇహ కుల్యాజలే నిమజ్జ్య చిరం సతోఽన్తర్వర్తమానస్య ప్రియస్య రాజహంసస్య భ్రమేణ యచ్చన్ద్రబిమ్బం చుమ్బతి। సౌఖ్యమ్, స్వార్థే సుఖినో భావ ఇతి భావే వా ష్యఞ్। 'సౌక్ష్మ్య-' ఇతి పాఠే— సూక్ష్మత్వేన లక్ష్యే। ఉచ్చతరప్రదేశస్థితం ప్రతి హ్యధోదేశస్థితం వస్తు సూక్ష్మం ప్రతిభాతి॥౧౨౦॥

సౌవర్గవర్గైరమృతం నిపీయ కృతోఽహ్ని తుచ్ఛః శశలాఞ్ఛనోఽయమ్।

పూర్ణోఽమృతానాం నిశి తేఽత్ర నద్యాం మగ్నః పునః స్యాత్ప్రతిమాచ్ఛలేన॥౧౨౧॥

సౌవర్గేతి॥ స్వర్గే భవాః సౌవర్గా దేవాస్తేషాం వర్గైర్వృన్దైరమృత నిపీయాహ్ని తుచ్ఛో రిక్తః కృతోఽయం శశలాఞ్ఛనో నిశి దే తవాత్ర క్రీడానద్యాం ప్రతిమాచ్ఛలేన ప్రతిబిమ్బవ్యాజేన మగ్నః సన్పునరమృతానాం జలైః, అథ చ,— పీయూషైః పూర్ణః స్యాద్భవేదిత్యహం సంభావయామీత్యర్థః। ఏతేన నదీజలస్యామృతత్వం సూచితమ్। అహ్ని తుచ్ఛః కృతోఽపి పునః క్రమేణామృతైః పూర్ణః సన్ రాత్రౌ తవ క్రీడానద్యాం ప్రతిమావ్యాజేన మగ్నః స్యాత్ పునః పానభయాదివ పలాయ్య నిలీనః స్యాదిత్యహం శఙ్కే ఇత్యర్థ ఇతి వా। పూర్ణోఽమృతానామ్, తృప్త్యర్థత్వాత్కరణే షష్ఠీ॥౧౨౧॥

సమం సమేతే శశినః కరేణ ప్రసూనపాణావిహ కైరవిణ్యాః।

వివాహలీలామనయోరివాహ మధుచ్ఛలత్యాగజలాభిషేకః॥౧౨౨॥

సమమితి॥ ఇహ తవ క్రీడానద్యాం కైరవిణ్యాః కుముదిన్యాః ప్రసూనరూపే పాణౌ శశినః కరేణ రశ్మినా, అథ చ,— పాణినా, సమం సహ సమేతే సంగతే సతి మధు పుష్పరస ఏవ చ్ఛలం యస్య స తద్వ్యాజస్త్యాగజలస్య కన్యాదానసంకల్పోదకస్యాభిషేకః కర్తా, అనయోశ్చన్ద్రకుముదిన్యోర్వివాహలీలామాహేవ సూచయతీవ। చన్ద్రకరస్పర్శమాత్రేణ కుముదాని వికసితాని, మకరన్దపూర్ణాని చ జాతానీతి భావః। వివాహే ఉభయోః పాణిమేలనం, పాణౌ దానజలాభిషేకోఽపి భవతి॥౧౨౨॥

వికాసినీలాయతపుష్పనేత్రా మృగీయమిన్దీవరిణీ వనస్థా।

విలోకతే కాన్తమిహోపరిష్టాన్మృగం తవైషాననచన్ద్రభాజమ్॥౧౨౩॥

వికాసీతి॥ హే ప్రియే ! ఇహ తవ కేలినద్యాం వనస్థా జలనివాసినీ ; అథ చ,— కాననస్థా, తథా,— వికాసి నీలమాయతం విస్తృతం పుష్పమేవ నేత్రం యస్యాస్తత్తుల్యనేత్రా చేయం ప్రత్యక్షదృశ్యా ఇన్దీవరిణీ, యస్మాన్మృగీ వనస్థత్వాద్వికాసినీలాయ- తపుష్పనేత్రత్వాచ్చ యతో హరిణీ, తత్తస్మాదిన్దీవరిణీరూపా మృగీ, ఆననమివ యశ్చన్ద్రః సామర్థ్యాత్త్వదాననతుల్యో యశ్చన్ద్రస్తద్భాజం తత్స్థం కాన్తం సున్దరమ్, అథ చ,— తుల్యజాతీయం స్వప్రియం, మృగముపరిష్టాద్విలోకతే। వికసితకుసుమనేత్రాణి ఊర్ధ్వం ప్రసారితాని దృశ్యన్తే తర్హి ప్రాయేణ చన్ద్రస్థముపరివర్తమానం నిజభర్తారం మృగం (మృగీ) పశ్యతీత్యర్థః। త్వదాననమేవ యశ్చన్ద్రస్తత్రస్థం చన్ద్రత్వాదనుమేయం మృగముపరిష్టాత్పశ్యతి। త్వం ప్రాసాదోపరి వర్తసే, ఇయం చాధోదేశే వర్తతే। 'న న' ఇతి పదచ్ఛేదం కృత్వా చన్ద్రభాజం నిజప్రాణేశం మృగముపరిష్టాన్న పశ్యతీతి న, కింతు పశ్యత్యేవేతి వా వ్యాఖ్యేయమ్। వనస్థా మృగీ హి ప్రసారితనీలాయతనేత్రా సతీ స్వకాన్తం మృగమితస్తతో విలోకయతి। 'శశమ్' ఇత్యపపాఠః। మృగపర ఏవ వా వ్యాఖ్యేయః॥౧౨౩॥

తపస్యతామమ్బుని కైరవాణాం సమాధిభఙ్గే విబుధాఙ్గనాయాః।

అవైమి రాత్రేరమృతాధరోష్ఠం ముఖం మయూఖస్మితచారు చన్ద్రమ్॥౧౨౪॥

తపస్యతామితి॥ హే ప్రియే ! అమ్బుని సదా నివాసాత్తత్ర తపస్యతాం కైరవాణాం కుముదానాం సమాధేర్దివా సంకోచస్యైవ ధ్యానస్య భఙ్గే త్యాజనే విషయే నిమిత్తే వా

విబుధాఙ్గనాయా అప్సరోరూపాయా రాత్రేశ్చన్ద్రం ముఖమేవాహమవైమి మన్యే। కింభూతం ముఖమ్— అమృతమేవాధరోఽనూర్ధ్వ ఓష్ఠో యస్య ; అథ చ, –అమృతతుల్యోఽధరోష్ఠో యస్య ; యద్వా,— అమృతమధరం యస్మాత్ప్రియూపాదధికరస ఓష్ఠో యస్య। తథా,— మయూఖాః కిరణా ఏవ స్మితమ్, అథ చ,— తత్సమాధిభఙ్గాదేవ చన్ద్రకరవదుజ్జ్వలం యత్స్మితం, తేన చారు। చన్ద్రవిశేషణే లిఙ్గవిపరిణామః। దేవాఙ్గనానామప్యేవంవిధం ముఖం రాత్రౌ జలే తపస్యతాం దుశ్చరం తపశ్చరతామపి మునీనాం సమాధిభఙ్గం కరోతి। తపస్యతామితి, తపశ్చరతీత్యర్థే 'కర్మణో రోమన్థతపోభ్యాం వర్తిచరోః' (౩।౧।౧౫) ఇతి క్యఙ్, 'తపసః పరస్మైపదం చ' (వాం ౧౭౩౩) ఇతి శతా॥౧౨౪॥

అల్పాఙ్కపఙ్కా విధుమణ్డలీయం పీయూషనీరా సరసీ స్మరస్య।

పానాత్సుధానామజలేఽప్యమృత్యుం చిహ్నం బిభర్త్యత్రభవం స మీనమ్॥౧౨౫॥

అల్పేతి॥ అల్పోఽఙ్క ఏవ పఙ్కో యస్యాం, తథా,— పీయూషమేవ నీరం యస్యాం సేయం విధుమణ్డలీ స్మరస్య సరసీ విశాలం సర ఏవ। అత ఏవ— స స్మరః అత్ర భవమస్యాం చన్ద్రసరస్యాం సముత్పన్నం సుధానామేతదీయామృతానాం పానాదజలే జలరహితేఽపి స్థలే జలాభావేఽపి వాఽమృత్యుం మరణరహితం మీనం చిహ్నమ్, అథ చ,— సుధాసరోజాతత్వానుమాపకం లిఙ్గం బిభర్తి। మీనా హి జలాద్బహిర్భూతా మ్రియన్త ఏవ, అయం తు న మ్రియతే, తస్మాచ్చన్ద్రామృతసరసీభవత్వాత్సదామృతపానా- జ్జలాభావేఽపి మృత్యురహిత ఇతి సర్వం యుక్తమిత్యర్థః॥౧౨౫॥

తారాస్థిభూషా శశిజహ్నుజాభృచ్చన్ద్రాంశుపాంశుచ్ఛురితద్యుతిర్ద్యౌః।

ఛాయాపథచ్ఛద్మఫణీన్ద్రహారా స్వం మూర్తిమాహ స్ఫుటమష్టమూర్తేః॥౧౨౬॥

తారేతి॥ ద్యౌః స్వమాత్మానమష్టమూర్తేర్హరస్య మూర్తిం శరీరం స్ఫుటం వ్యక్తమాహ బ్రవీతి। యతః— కింభూతా— తారా ఏవాస్థీని భూషా యస్యాః। తథా,— శశినమేవ జహ్నుజాం, చన్ద్రం గఙ్గాం చ, బిభర్తీతి భృత్। తథా,— చన్ద్రాంశవ ఏవ పాంసవో భస్మాని తైశ్చురితా కృతాఙ్గరాగా ద్యుతిర్యస్యాః। తథా,— ఛాయాపథో గగనే దణ్డాకారా దక్షిణోత్తరస్థా ధవలా రేఖా ఛద్మ యస్య ఛాయాపథచ్ఛద్మరూపః ఫణీన్ద్రో వాసుకిః స ఏవ ముక్తాహారో యస్యాః సా। హరమూర్తిరప్యుక్తవిశేషణవిశిష్టా। ద్యౌరప్యేతాదృశీతి మూర్త్యన్తరాపేక్షయా వ్యక్తమేవ మహేశస్య మూర్తిం గగనం కథయతీవేత్యర్థః॥౧౨౬॥

ఏకైవ తారా మునిలోచనస్య జాతా కిలైతజ్జనకస్య తస్య।
తాతాధికా సంపదభూదియం తు సప్తాన్వితా వింశతిరస్య యత్తాః॥౧౨౭॥

ఏకేతి॥ ఏతస్య చన్ద్రస్య జనకస్య తస్య ప్రసిద్ధస్యాత్రిమునిలోచనస్య తారా కనీనికా కిలైకైవ జాతాభూత్ కిల పురాణాదౌ। అస్య తత్పుత్రస్య తు పునరియం దృశ్యమానా సంపత్ తాతాన్నిజపితురత్రినేత్రాత్సకాశాదధికా। యద్యస్మాదస్య చన్ద్రస్య తాస్తాః కనీనికాః, అథ చ,— నక్షత్రాణి, సప్తభిరన్వితా వింశతిరభూదితి చ్ఛలమ్। పితుః సకాశాదధికసంపత్తిత్వాత్సభాగ్యోఽయమితి భావః। 'సప్తవింశతిమిన్దవే' ఇతి దక్షః సప్తవింశతికన్యాః అశ్విన్యాదికాశ్చన్ద్రాయ దదావితి పురాణమ్॥౧౨౭॥

మృగాక్షి ! యన్మణ్డలమేతదిన్దోః స్మరస్య తత్పాణ్డురమాతపత్రమ్।
యః పూర్ణిమానన్తరమస్య భఙ్గః స చ్ఛత్రభఙ్గః ఖలు మన్మథస్య॥౧౨౮॥

మృగాక్షీతి॥ హే మృగాక్షి హరిణీనేత్రే ! యదేతత్ప్రత్యక్షదృశ్యమిన్దోర్మణ్డలం తత్స్మరస్య పాణ్డురం శ్వేతం సామ్రాజ్యసూచకమాతపత్రమేవ। శ్వేతచ్ఛత్రదర్శనే సతి సమ్రాజో వశ్యా భవన్తి। పూర్ణధవలచన్ద్రమణ్డలస్య చోద్దీపకత్వాత్తద్దర్శనే సర్వేఽపి కామస్య వశ్యా భవన్తి। తస్మాదేతత్కామస్య శ్వేతాతపత్రమేవేతి భావః। యశ్చ పూర్ణిమానన్తరమస్య చ్ఛత్రభూతస్యేన్దుమణ్డలస్య భఙ్గో మోటనం కలాక్షయశ్చ స మన్మథస్య చ్ఛత్రభఙ్గః ఖలు। ఛత్రస్య మోటనం రాజక్షయం సూచయతి। కృష్ణపక్షే చోద్దీపకమిత్రచన్ద్రక్షయే కామః క్షీణ ఏవ భవతితస్మాత్కృష్ణపక్షే యోఽస్య భఙ్గః స కామస్య ఛత్రభఙ్గ ఇవ స ఏవ వేతి భావః। 'ఖలు' ఉత్ప్రేక్షాయాం నిశ్చయే వా॥౧౨౮॥

దశాననేనాపి జగన్తి జిత్వా యోఽయం పురాపారి న జాతు జేతుమ్।
మ్లానిర్విధోర్మానిని ! సంగతేయం తస్య త్వదేకాననిర్జితస్య॥౧౨౯॥

దశేతి॥ దిగ్విజయోద్యతేన దశాననేనాపి జగన్తి జిత్వాపి యోఽయం చన్ద్రః పురా పూర్వం జాతు కదాచిదపి జేతుం నాపారి। హే మానిని స్వముఖస్పర్ధినం చన్ద్రమసహమానే భైమి ! తస్య విధోరియం ప్రత్యక్షదృశ్యా కలఙ్కరూపా మ్లానిర్లజ్జా సంగతా లగ్నా, అథ చ యుక్తైవ।

యతస్తవైకేనాననేన నితరాం జితస్య। యో హి దశాననేన దశభిర్ముఖైర్జేతుం నాశకి, తస్య స్త్రియాస్తవైకేన ముఖేన విజితత్వేన లజ్జయా మాలిన్యముచితమేవేత్యర్థః। త్వన్ముఖమేతస్మాదధికమితి భావః। ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। లజ్జయాపి మ్లానిర్భవతి। రావణశ్చన్ద్రం జేతుం ప్రవృత్తస్తత్తుషారాగ్నినా దహ్యమానః కమ్పమానతనుస్తమజిత్వైవ పరావృత్త ఇత్యుత్తరకాణ్డే కథా॥౧౨౯॥

దృష్టో నిజాం తావదియన్త్యహాని జయన్నయం పూర్వదశాం శశాఙ్కః।

పూర్ణస్త్వదాస్యేత తులాం గతశ్చేదనన్తరం ద్రక్ష్యసి భఙ్గమస్య॥౧౩౦॥

దృష్ట ఇతి॥ అయం శశాఙ్క ఇయన్త్యేతావన్తి అహాని శుక్లపక్షదినాని తావదవధీకృత్య నిజాం పూర్వదశాం పూర్వపూర్వదినావస్థాం జయన్ నికామముత్తరోత్తరదినేషు కలావృద్ధ్యాధికీభవంస్త్వయా దృష్టః। ఇయన్తి దినాని జయంస్తావత్ జయన్నేవ దృష్ట ఇత్యవధారణార్థో వా 'తావత్' శబ్దః। అనయైవ పరిపాట్యా పూర్ణబిమ్బోఽయం త్వదాస్యేన సహ తులాం సామ్యమ్, అథ చ,— తోలకాష్ఠం, ప్రాప్త ఆరూఢంశ్చేత్, తర్హ్యనన్తరం నికటం త్వమేవ శ్వఃప్రభృత్యేవాస్య భఙ్గం పరాజయం కలాక్షయం చ ద్రక్ష్యసి। ఉత్తమేన సహ స్పర్ధమానో హి భఙ్గం ప్రాప్నోత్యేవ। తులాదివ్యే హి హీనస్య పరాజయః సర్వైర్దృశ్యతే। అహాని, అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। త్వదాస్యేన, '-అతులోపమాభ్యామ్—' (౩।౨।౭౨) ఇతి నిషేధేఽపి సహయోగే తృతీయా। తథా చ కాలిదాసః (కుమారం ౫।౩౪)— 'తులాం యదారోహతి దన్తవాససా' ఇత్యాది॥౧౩౦॥

క్షత్త్రాణి రామః పరిభూయ రామాత్క్షత్త్రాద్యథాభజ్యత స ద్విజేన్ద్రః।

తథైవ పద్మానభిభూయ సర్వాంస్త్వద్వక్త్రపద్మాత్పరిభూతిమేతి॥౧౩౧॥

క్షత్త్రాణీతి॥ ద్విజేన్ద్రో జమదగ్న్యపత్యత్వాత్సోఽతిప్రసిద్ధపరాక్రమో రామః పరశురామః సర్వాణి క్షత్త్రాణి పరిభూయాపి క్షత్త్రాదేవ రామాద్దాశరథేః సకాశాద్యథాభజ్యత పరాభవం ప్రాప, తథా తేనైవ ప్రకారేణాయమపి ద్విజరాజః సర్వాన్పద్మానభిభూయ సంకోచకరణాత్పరాభూయాపి త్వద్వక్త్రపద్మాత్సకాశాత్పరిభూతిం పరాభవమేతి। సకలక్షత్త్రియాధిక్యం యథా శ్రీరామస్య తథా సర్వపద్మాధిక్యం త్వన్ముఖపద్మస్యేతి భావః। 'వా పుంసి పద్మమ్' ఇత్యమరః॥౧౩౧॥

అన్తః సలక్ష్మీక్రియతే సుధాంశో రూపేణ పశ్యే ! హరిణేన పశ్య।

ఇత్యేష భైమీమదదర్శదస్య కదాచిదన్తం స కదాచిదన్తః॥౧౩౨॥

అన్తరితి॥ హే పశ్యే చన్ద్రదర్శనప్రవృత్తే భైమి ! హరిణేన పాణ్డురేణ రూపేణ వర్ణేన కర్త్రా సుధాంశోరన్తః ప్రాన్తభాగః పూర్వమశ్రీకోఽపీదానీం సలక్ష్మీక్రియతే సశ్రీః క్రియతే త్వం పశ్య। అథ చ,— చన్ద్రస్య మధ్యం హరిణేన మృగేణ కర్త్రా రూపేణ స్వీయనీలవర్ణేన కృత్వా అసలక్ష్మ సలక్ష్మ క్రియతే సలక్ష్మీక్రియతే। సకలఙ్కం క్రియత ఇత్యర్థః। పశ్య। ఏష స నల ఇత్యమునా ప్రకారేణాస్య చన్ద్రస్యాన్తం పర్యన్తభాగం కదాచిత్క్షణమాత్రం భైమీమదదర్శత్ దర్శయామాస, కదాచిచ్చాన్తర్మధ్యభాగం దర్శయామాస। అఙ్గుల్యాదినా చన్ద్రశ్వేతనీలప్రాన్తమధ్యభాగప్రదర్శనపూర్వం శ్లిష్టపద్రైస్తయా సహ క్రీడాం చకారేతి భావ ఇతి మధ్యే కవేరుక్తిః। 'హరిణః పాణ్డురః పాణ్డుః' ఇత్యమరః। 'అన్తః' ఇత్యకారాన్తమేకత్ర, 'అన్తః' ఇత్యవ్యయమపరత్ర మధ్యవాచి। 'లక్ష్మీ' శబ్దస్య సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాత్కబభావే 'సలక్ష్మీ' శబ్దాచ్చ్విః। పక్షే 'సలక్ష్మ' శబ్దాచ్చ్విః। పశ్యే, 'పాఘ్రా-' (౩।౧।౧౩౭) (ఇత్యా)దినా కర్తర్యేవ శః। దృశేర్బుద్ధ్యర్థత్వాత్ 'గతిబుద్ధి-' (౧।౪।౫౨) ఇత్యణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వాద్భైమీమితి ద్వితీయా॥౧౩౨॥

సాగరాన్మునివిలోచనోదరాద్యద్ద్వయాదజని తేన కిం ద్విజః।

ఏవమేవ చ భవన్నయం ద్విజః పర్యవస్యతి విధుః కిమత్రిజః॥౧౩౩॥

సాగరాదితి॥ అయం చన్ద్రః సాగరాత్ మునివిలోచనోదరాచ్చైత్రద్రూపాద్ద్వయాత్సకాశాద్యయస్మాదజని ఉత్పన్నః, తేన కారణేన ద్వాభ్యాం జాతత్వాద్ద్విజః కిమ్ ? ఏవమేవ చానయైవ రీత్యా ద్వాభ్యాం జాతత్వాదేవ ద్విజో భవన్నప్యయం విధురత్రేర్మునేర్జాతః కిం కథం పర్యవస్యతి ? ద్వాభ్యాం జాతత్వే సత్యపి అత్రిమునేరేవ జాత ఇతి తాత్పర్యవృత్త్యా కథముచ్యత ఇత్యర్థః। అథ చ,— ఏవమేవ యథానేన ప్రకారేణ ద్విజత్వం, తథైవాత్రిమునిజో భవన్నయం ద్విజః పర్యవస్యతి కిమ్ ? ద్వాభ్యాం జాతత్వాద్యథా ద్విజ ఉచ్యతే, తథా ద్విజాదత్రిమునేర్జాతత్వాదపి ద్విజ ఉచ్యతే కిమ్ ? ద్విజోత్పన్నో హి ద్విజ ఏవ భవతీత్యర్థః। అథ చ,– ద్వాభ్యాం జాతత్వాద్ద్విజో భవన్నేవ న త్రిభ్యో జాయత ఇత్యత్రిజ ఇత్యేవం తాత్పర్యవృత్త్యా కథ్యతే కిమ్ ? యో హి ద్వాభ్యాం జాయతే స త్రిజో న భవతి, ఏవమేవాయమత్రిజః కథ్యతే కిమిత్యర్థః। అన్యోఽపి ద్విజస్త్రిజో న భవత్యేవ॥౧౩౩॥

తారావిహారభువి చన్ద్రమయీం చకార

యన్మణ్డలీం హిమభువం మృగనాభివాసమ్।

తేనైవ తన్వి ! సుకృతేన మతే జినస్య

స్వర్లోకలోకతిలకత్వమవాప ధాతా॥౧౩౪॥

తారేతి॥ హే తన్వి కృశాఙ్గి ! ధాతా తారాణాం నక్షత్రాణాం విహారభువి గగనే చన్ద్రమయీం మణ్డలీం బిమ్బం జినస్య పురాణపురుషస్య శ్రీవిష్ణోర్మతేఽనుమతౌ సత్యాం తదాదిష్టః సన్ యచ్చకార నిర్మమే తేనైవ సుకృతేన శోభనేన లోకోత్తరవ్యాపారేణ కృత్వా స్వర్లోకః స్వర్గభువనం తత్సంబన్ధినాం లోకానాం సురాణాం మధ్యే తిలకత్వం శ్రైష్ఠ్యమవాప। కింభూతాం మణ్డలీమ్— హిమస్య తుషారస్య భువం స్థానభూతామతిశీతలామ్। తథా,— మృగస్య నాభౌ మధ్యే వాసో యస్యాస్తాం, యస్యా మధ్యే మృగోఽస్తీతి యావత్, తాదృశీమ్। అన్యేషాం సురాణామేతాదృగ్వ్యాపారకరణే సామర్థ్యాభావాద్బ్రహ్మైవ శ్రేష్ఠోఽభూదిత్యర్థః। అథ చ,— తారాయా బుద్ధదేవస్య విహారస్థానే పూజాస్థానే హిమభువం శీతలాం, శుభ్రత్వాద్ధిమాచలరూపాం వా, తథా,— మృగనాభేః కస్తూర్యా వాసః పరిమలోఽవస్థానం వా యస్యాం తాం కస్తూరీమిశ్రితాం చన్ద్రమయీం కర్పూరమయీం మణ్డలీం రాశి యచ్చకార తేనైవ పుణ్యేన జినస్య మతే బౌద్ధదర్శనే బ్రహ్మా సురశ్రేష్ఠత్వమధత్త। బౌద్ధా హి బుద్ధదేవప్రాసాదే యస్తత్పూజార్థం కర్పూరకస్తూరీరాశిం కరోతి స సర్వలోకమధ్యే శ్రేష్ఠో భవతీతి స్వదర్శనే ప్రత్యపాదయన్। బ్రహ్మా చైవమకృత తస్మాదేవ సర్వశ్రేష్ఠో జాత ఇత్యర్థః। 'తేనేవ' ఇతి పాఠే— ఉత్ప్రేక్షా। 'బుద్ధదేవ్యాం మతా తారా'॥౧౩౪॥

ఇన్దుం ముఖాద్బహుతృణం తవ యద్గృణన్తి

నైనం మృగస్త్యజతి తన్మృగతృష్ణయేవ।

అత్యేతి మోహమహిమా న హిమాంశుబిమ్బ-

లక్ష్మీవిడమ్బిముఖి ! విత్తిషు పాశవీషు॥౧౩౫॥

ఇన్దుమితి॥ హే హిమాంశుబిమ్బస్య లక్ష్మ్యాః శోభాయా విడమ్బి స్వస్మాన్న్యూనత్వాత్పరిహాసకారి తతోఽప్యధికశోభం ముఖం యస్యాస్తాదృశి భైమి ! పణ్డితా ఇన్దుం తవ ముఖాత్సకాశాత్త్వన్ముఖమపేక్ష్య వా బహుతృణమీషదసమాప్తం తృణం, తృణత్వమపి యస్య పూర్ణం న సంపన్నం, తృణాదపి నిఃసారమితి యావత్, అథ చ,—

బహ్వాధికం తృణం యస్మాత్ తృణాదపి నిఃసారం యద్యస్మాద్ఘృణన్తి, తత్తస్మాద్ధేతోర్మృగ ఏనం చన్ద్రం మృగసంబన్ధిన్యా తృష్ణయా కోమలతృణకవలనాభిలాషేణైవ, అథవా,— చన్ద్రే ప్రయుక్తస్య 'బహుతృణ' శబ్దస్య బహు చ తత్తృణం చ, బహూని తృణాని యస్మింస్తాదృశమితి వేత్త్యేవంరూపార్థగ్రహణరూపయా భ్రాన్త్యైవ న త్యజతి। మృగో హి బహు యత్తృణం బహుతృణం దేశం వా న ముఞ్చతి। నన్వనుభవే సత్యప్యాసంసారం కథం భ్రాన్తిరిత్యాశఙ్క్యార్థాన్తరన్యాసమాహ— పాశవీషు పశుసంబన్ధినీషు విత్తిషు జ్ఞానేషు విషయే మోహమహిమా భ్రాన్తిబాహుల్యం నాత్యేతి బహుకాలాతిక్రమేఽపి నాపయాతి। పశవో హి సర్వదా మూఢా ఏవేత్యద్యాపి మృగస్య భ్రాన్తిర్నాపయాతి, తస్మాదేనం న త్యజతీతి యుక్తమిత్యర్థః। 'వృత్తిషు' ఇతి పాఠే— వ్యాపారేషు। ముఖాత్, ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ। బహుతృణం, పక్షే ఈషదసమాప్తౌ 'విభాషా సుపో బహుచ్–' (౫।౩।౬౮) ఇతి బహుచ్॥౧౩౫॥

స్వర్భానునా ప్రసభపానవిభీషికాభి-

ర్దుఃఖాకృతైనమవధూయ సుధా సుధాంశుమ్।

స్వం నిహ్నుతే శితిమచిహ్నమముష్య రాగై-

స్తామ్బూలతామ్రమవలమ్బ్య తవాధరోష్ఠమ్॥౧౩౬॥

స్వర్భానునేతి॥ హే ప్రియే ! సుధా ఏనం సుధాంశుమవధూయ త్యక్త్వా తవాధరోష్ఠమవలమ్బ్యాముష్య రక్తస్యోష్ఠస్య రాగై రక్తవర్ణైః కృత్వా సితస్య భావః సితిమా ధావల్యమేవ చిహ్నం యస్య తాదృశం ధవలరూపమపి స్వమాత్మానం నిహ్నుతే పునః పునః స్వర్భానుపానభియా తిరోదృధాతి। యతః— స్వర్భానునా వారంవారం ప్రసభపానేన విభీషికాభిర్భయోత్పాదనైః కృత్వా దుఃఖాకృతా ప్రాతిలోమ్యాచరణేనోత్పాదితదుఃఖా। కింభూతమధరోష్ఠమ్— ప్రసిద్ధస్య తామ్బూలస్యేవ తామ్రో వర్ణో యస్య, తామ్బూలేనైవ వా తామ్రం రక్తవర్ణమ్। పునా రాహుపానభియా త్వదధరమేవ స్థానాన్తరమాశ్రిత్య రూపాన్తరేణాత్మానం గోపాయతీత్యర్థః। అన్యోఽపి సభయం స్థానం స్థిత్వా స్థానాన్తరమాశ్రిత్య తత్రాపి రూపాన్తరం ధృత్వా స్వం నిహ్నుతే। సుధయా చన్ద్రస్య పరిత్యాగాత్త్వన్ముఖాశ్రయణాత్త్వన్ముఖం చన్ద్రాదధికమితి భావః। తామ్బూలతామ్రమిత్యుక్త-రీత్యోపమోత్ప్రేక్షా వా। దుఃఖాకృతా, 'దుఃఖాత్ప్రాతిలోమ్యే' (౫।౪।౩౪) ఇతి డాచ్॥౧౩౬॥

హర్యక్షీభవతః కురఙ్గముదరే ప్రక్షిప్య యద్వా శశం

జాతస్ఫీతతనోరముష్య హరితా సూతస్య పత్యా హరేః।

భఙ్గస్త్వద్వదనామ్బుజాదజని యత్పద్మాత్తదేకాకినః
స్యాదేకః పునరస్య స ప్రతిభటో యః సింహికాయాః సుతః॥౧౩౭॥

హర్యక్షీతి॥ హే ప్రియే ! మతభేదేన కలఙ్కరూపం కురఙ్గం యద్వా,— శశముదరే మధ్యే ప్రక్షిప్య జాతా స్ఫీతా పూర్ణా తనుర్యస్య, హరేరిన్ద్రస్య పత్న్యా హరితా ప్రాచ్యా దిశా సూతస్య తత్రోదితస్య పూర్ణస్య, అత ఏవ హరేః శ్రీవిష్ణోర్వామాక్షీభవతః, యద్వా,— సంజాతపూర్ణశరీరస్య మృగం, యద్వా,— శశం, కలఙ్కం మధ్యే నిక్షిప్య మధ్యస్థితకలఙ్కస్య కనీనికాతుల్యత్వాచ్ఛ్రీవిష్ణోర్వామనేత్రీభవతోఽముష్య చన్ద్రస్య త్వద్వదనామ్బుజాత్సకాశాద్యద్భఙ్గః పరాజయోఽజని తదేకాకినః సర్వదాఽసహాయాదేకస్మాత్పద్మాత్, నత్వన్యస్మాత్కమలాత్, న హ్యన్యైః పద్మైరయం పరాజీయతే యత్పునరయమేవ పద్మాన్పరాభవతీత్యర్థః। అథవా,— అమ్బుజతుల్యత్వాద్వనాదేవ పద్మాద్, అథ చ,— పద్మసంఖ్యాకాత్త్వద్వదనరూపాదమ్బుజాద్యదస్య భఙ్గో జాతః, తదేకాకినోఽసహాయస్య స్యాద్భవేత్। బహుభిరేకః పరాజీయత ఇతి యుక్తమేవేత్యర్థః। యః సింహికాయాః సుతో రాహుః స పునరేకోఽన్యోఽస్య ప్రతిభటః ప్రతిమల్లః పరాభావుకో రాహురేవ నత్వన్య ఇతి। 'సంప్రతి' ఇతి పాఠే— అద్య పునరస్యైకః ప్రతిభటః, యః సింహికాయాః సుతః స్యాత్। ఏకాకినోఽస్య త్వన్ముఖపద్మః ప్రతిద్వన్ద్వీ న భవతి, అతుల్యత్వాత్, కిం త్వేకాకీ రాహురేవాస్య ప్రతిభటో యుక్త ఇత్యర్థః। కించ స్వశత్రుభూతాద్రాహోరప్యస్యాన్యః పరాజయ ఇతి మహదస్య కష్టం ప్రాప్తమిత్యర్థః। అథ చ,— హరిద్వర్ణయా హరేః సింహస్య పత్న్యా సింహికయా ప్రసూతస్య, తథా,— మృగం శశం వా యం కంచన పశుం జఠరే నిక్షిప్య భక్షయిత్వా స్థితస్య, అత ఏవ సంజాతపుష్టశరీరస్య, అత ఏవ హర్యక్షీభవతః సింహతాం ప్రాప్నువతోఽస్య త్వన్ముఖాద్యః పరాజయోఽజని స ఏకాకినః కేవలాత్పద్మాద్రజాదేవ పరాజయః। సింహస్య గజాద్భఙ్గో యథా తద్వదేతన్మహచ్చిత్రమిత్యర్థః। అథ చ,— పద్మసంఖ్యాకాదేకస్య పరాజయః। సింహోఽప్యేకో బహుసంఖ్యైః పరాజీయత ఏవేత్యర్థః। అథ చ,— పద్మాచ్ఛరభాదష్టాపదాదేవ భఙ్గః సింహస్య కేవలమష్టాపదాదేవ భఙ్గః। పద్మచన్ద్రాభ్యాం సకాశాత్త్వన్ముఖమధికమితి భావః। 'హర్యక్షః కేసరీ హరిః' ఇత్యమరః। 'గజాబ్జశరభాః పద్మాః' ఇత్యనేకార్థే భోజః। ప్రథమపక్షే 'హర్యక్షి' శబ్దాచ్చ్విః, ద్వితీయపక్షే 'హర్యక్ష' శబ్దాదేవ॥౧౩౭॥

యత్పూజాం నయనద్వయోత్పలమయీం వేధా వ్యధాత్పద్మభూ-
ర్వాక్పారీణరుచిః స చేన్ముఖమయం పద్మః ప్రియే ! తావకమ్।
కః శీతాంశురసౌ తదా మఖమృగవ్యాధోత్తమాఙ్గస్థల-

స్థాస్నుస్వస్తటినీతటావనివనీవానీరవాసీ బకః॥౧౩౮॥

యదితి॥ హే ప్రియే ! వేధా నయనద్వయమేవోత్పలం తన్మయీం తద్రూపాం తద్రచితాం యస్య పద్మస్య పూజాం వ్యధాద్వ్యరచయత్। యతః శ్రీవిష్ణోర్నాభౌ వర్తమానాత్పద్మాద్భవతీతి పద్మభూః। స్వజనకస్య యస్య పద్మస్య పితృభక్త్యా నేత్రద్వయేనైవ నీలోత్పలయుగేన మహతీం పూజామకృత। వాక్పారీణా వాచః పరతీరే భవా వాచా వర్ణయితుమశక్యా రుచిర్యస్య సోఽయం పద్మశ్చేత్తావకం ముఖం స ఏవ భవన్ముఖరూపో జాతః, అనన్తరం బ్రహ్మణా స్వపితృబుద్ధ్యా నేత్రనీలోత్పలాభ్యాం కృతపూజత్వాదత్ర తవ ముఖే నేత్రనీలోత్పలే దృశ్యేతే ఇత్యర్థం ఇతి చేత్। తదా తర్హి అసౌ శీతాంశుః కో నామ, అపి తు న కశ్చిత్। త్వన్ముఖస్య పురస్తాదయం వరాకః। స్మరణార్హోఽపి నేత్యర్థః। తర్హ్యసౌ క ఇతి చేత్తత్రాహ— అయం బకః। కింభూతః— దక్షమఖ ఏవ మృగస్తస్య వ్యాధో హరస్తస్యోత్తమాఙ్గం శిరస్తల్లక్షణే స్థలే స్థాస్నుః స్థితిశీలా స్వస్తటినీ గఙ్గా తస్యాస్తటావన్యాం తీరభూమ్యాం యా వనీ మహదల్పం వా యత్కాననం తత్ర యే వానీరా బేతసాస్తన్మధ్యవాసీ। చన్ద్రశ్చ హరజటాజటవాసీతి ప్రసిద్ధమ్। వాక్పారీణరుచిరితి బ్రహ్మవిశేషణం వా। అత్ర యదపత్యస్య బ్రహ్మణోఽపి సౌన్దర్యం వాగగోచరః, తత్పితుః పద్మస్య సౌన్దర్యం మనసోఽపి గోచరో న భవతీత్యర్థః। త్వన్ముఖస్య చన్ద్రస్య చ మహదన్తరమ్, సామ్యసంభావనాపి నాస్తీతి భావః। ఏతేన చన్ద్రాదిసున్దరవృన్దం బ్రహ్మణా సృష్టమ్, భవదీయముఖపద్మం తు బ్రహ్మణోఽపి స్రష్టృత్వాత్సర్వాధికమితి సూచితమ్। మఖమృగేత్యాదినా చన్ద్రస్యాతిదైన్యం సూచితమ్, త్వన్ముఖసామ్యప్రాప్త్యర్థం తపశ్చరణం చ సూచితమ్। అన్యోఽపి విశిష్టవస్తుప్రాప్తయే శిష్టస్థానయుక్తనదీతీరవానీరవాసీ తపస్యతి। నదీతీరవానీరవాసిత్వం బకజాతిః। వాక్పారీణా, భవార్థే 'రాష్ట్రావారపారాద్ఘఖౌ' (౪।౨।౯౩) ఇత్యత్ర 'అవారపారాద్విపరీతాదపి విగృహీతాదపి' (వాం ౨౭౭౧-౭౨) ఇతి వచనాత్ఖః॥౧౩౮॥

జాతం శాతక్రతవ్యాం హరితి విహరతః కాకతాలీయమస్యా-

మశ్యామత్ర్యేకమత్యస్థితసకలకలానిర్మితేర్నిర్మలస్య।

ఇన్దోరిన్దీవరాభం బలవిజయిగజగ్రామణీగణ్డపిణ్డ-

ద్వన్ద్వాపాదానదానద్రవలవలగనాదఙ్కమఙ్కే విశఙ్కే॥౧౩౯॥

జాతమితి॥ అహమిన్దోరఙ్కే బలవిజయిన ఇన్ద్రస్య గజగ్రామణీర్హస్తిషు మధ్యే ప్రధానం ప్రాచ్యామేవ వర్తమానో య ఐరావతస్తస్య గణ్డయోః కపోలయోః పిణ్డయోః శిరఃస్థితకుమ్భస్థలయోశ్చ యే ద్వన్ద్వే గణ్డద్వన్ద్వం పిణ్డద్వన్ద్వం చ త ఏవాపాదానం

నిర్గమనస్థానం యేషాం తే చ తే దానద్రవలవా మదజలలేశాస్తేషాం లగ్నాత్సంపర్కాత్ కాకతాలీయమాకస్మికం దైవాత్సిద్ధమిన్దీవరాభం నీలోత్పలతుల్యం జాతమఙ్కం కలఙ్కం విశఙ్కే మన్యే। కింభూత స్యేన్దోః— అస్యామఙ్గులీనిర్దిష్టాయాం పురోదృశ్యాయాం శతక్రతోరియం శాతక్రతవీ తస్యాం హరితి దిశి విహరత ఉద్గచ్ఛతః। తథా,— అశ్యామత్వే విషయే ఐకమత్యం సర్వసంవాదస్తేన తత్ర వా స్థితాభిర్వర్తమానాభిః సకలాభిః పఞ్చదశభిరపి కలాభిః కృత్వా నిర్మితిర్యస్య। అశ్యామత్వైకమత్యేన స్థితా సకలకలానిర్మితిర్యస్య తాదృశస్య వా। అత ఏవ— నిర్మలస్య ప్రత్యేకం కలానాం ధావల్యస్య దృష్టత్వాద్ధవలసకలకలానిర్మితత్వాత్కారణధావల్యాద్ధవలస్య, అశ్యామత్వైకమత్యే స్థితా యాః సకలాః కలాస్తాభిర్యా నిర్మితిస్తస్యా వా హేతోర్ధబలస్య। పూర్వం కారణధావల్యాత్సకాలోఽప్యయం ధవల ఏవాభూత్, పశ్చాత్తు పూర్వదిగ్భ్రమణవశాత్తత్రైవ భ్రమత ఐరావతస్య కపోలకుమ్భస్థలగలన్మదజలం దైవవశాల్లగ్నం తేనాయం మధ్యే కాలః ప్రతిభాతీత్యర్థః। తాలతరుతలే యద్దైవ కాకస్యోపవేశనమ్, తద్దైవ దైవాత్కాకస్యోపరి తాలఫలపాత ఇతి కాకతాలమివ 'సమాసాచ్చ తద్విషయాత్' (౫।౩।౧౦౬) ఇతి ఛః। నిర్మితేః, పక్షే హేతౌ పఞ్చమీ॥౧౩౯॥

అంశం షోడశమామనన్తి రజనీభర్తుః కలాం వృత్తయ-

న్త్యేనం పఞ్చదశైవ తాః ప్రతిపదాద్యారాకవర్ధిష్ణవః।

యా శేషా పునరుద్ధృతా తిథిమృతే సా కిం హరాలంకృతి-

స్తస్యాః స్థానవిలం కలఙ్కమిహ కిం పశ్యామి సశ్యామికమ్॥

అంశమితి॥ హే ప్రియే ! లోకా రజనీభర్తుః షోడశమంశం కలామామనన్తి సత్యం కథయన్తి, తాశ్చ షోడశాంశరూపాః ప్రతిపదాదిర్యస్మిన్కర్మణి రాకాం పూర్ణిమామభివ్యాప్య వర్ధిష్ణవః ప్రతితిథి ఏకైకకలాభివృద్ధ్యా వర్ధమానాః పఞ్చదశసంఖ్యాకా ఏవ కలా ఏనం చన్ద్రం వృత్తయన్తి వర్తులం కుర్వన్తి। తిథిసంఖ్యాసామ్యాత్పూర్ణమణ్డలం కుర్వన్తీత్యర్థః। యా పునః కలా షోడశీ తిథిమృతే ఉద్ధృతా ప్రయోజనాభావాచ్చన్ద్రాద్బహిః కృతా సా షోడశీ కలా శేషా పఞ్చదశకలాభ్యోఽవశిష్టా సతీ; యద్వా,-షోడశీం తిథిం బినా ప్రయోజనాభావాద్వ్యవశిష్టా సా నిష్ప్రయోజనత్వాదుద్ధృత్య చన్ద్రాద్బహిర్నిష్కాసితా సతీ హరాలంకృతిః శివశిరోభూషణం జాతా కిమ్ ? చన్ద్రే ప్రయోజనాభావాద్ధరాలంకృతిరివాభూత్కిమిత్యర్థః। అహం తచ్చాశ్వోద్ధృతాన్తః షోడశ్యాః కలాయాః సశ్యామికం నభో నీలిన్నం సహ వర్తమానం స్థానస్య పూర్ణావస్థితేః సంబన్ధి +++ వివరం తత్కలానవస్థిత్వా కృత్వా +++ మీలం నభోభాగమేవేహ +++ కలఙ్కం పశ్యామి కిమ్ ? మధ్యవర్తిశీలం తత్స్థానం ++++ కలఙ్కశ్చేవ శఙ్కే ఇత్యర్థః। 'శేష'

శబ్దస్యాభిధేయలిఙ్గత్వం పూర్వమేవ దర్శితమ్। 'పూర్ణే రాకా నిశాకరే' ఇత్యమరః।వృత్తయన్తి, 'తత్కరోతి-' (గంసూం ౨౦ ౪) ఇతి ణిచ్। వర్ధిష్ణవః, 'అలంకృఞ్-' (౩।౨।౧౩౬) ఇతీష్ణుచ్। తిథిమృతే, 'ఋతే నలాశామ్' ఇతివత్। శ్యామికా, మనోజ్ఞాదేరాకృతిగణత్వాద్భావే వుఞ్॥౧౪౦॥

జ్యోత్స్నామాదయతే చకోరశిశునా ద్రాఘీయసీ లోచనే

లిప్సుర్మూలమివోపజీవితుమితః సంతర్పణాత్మీకృతాత్।

అఙ్కే రఙ్కుమయం కరోతి చ పరిస్ప్రష్టుం తదేవాదృత-

స్త్వద్వక్త్రం నయనశ్రియాప్యనధికం ముగ్ధే! విధిత్సుర్విధుః॥౧౪౧॥

జ్యోత్స్నామితి॥ హే ముగ్ధే సున్దరి! త్వద్వక్త్రం వృత్తత్వాదిగుణైః సమానమపి నయనశ్రియాపి కృత్వానధికం సమానమేవ విధిత్సుః, అత ఏవ— స్వస్య ద్రాఘీయసీ అతిదీర్ఘే లోచనే లిప్సుర్లబ్ధుమిచ్ఛుర్విధుశ్చకోరశిశునా ప్రయోజ్యేన స్వీయాం జ్యోత్స్నామాదయతే భక్షయతి। తత్రోత్ప్రేక్షతే— చన్ద్రికామృతపాయనకృతసమ్యక్తర్పణేనాత్మీ-కృతాత్స్వవశీకృతాదితశ్చకోరబాలకాత్సకాశాన్మూలం స్వచన్ద్రికాపాయనహేతుభూతమేతదీయాతిదీర్ఘనేత్రద్వయముపజీవితుమాదాతుమివ। యద్వా,— యత్కించిత్స్వస్య చన్ద్రికాం పాయయిత్వా తతో నేత్రద్వయలక్ష్మీప్రాప్త్యా మూలం చన్ద్రికారూపధనం వర్ధయితుమివ। అన్యోఽప్యుత్తమర్ణోఽధమర్ణస్య కించిద్దత్త్వా తం వశీకృత్యోత్తమమిష్టం వస్తు తతో గృహ్ణాతి। తథా,— అయం చన్ద్ర ఆదృత ఆదరయుక్తః సన్నఙ్కే మధ్యే, అథ చ,— ఉత్సఙ్గే, రఙ్కుం చ కరోతి। ఉత్సఙ్గధారణేన లాలయతీత్యర్థః। కిమర్థమిత్యా- శఙ్క్యాహ— తన్మూలభూతమతివిశాలం తదీయనయనయుగలం పరిస్ప్రష్టుమివ స్వలగ్నం కర్తుమివ। త్వన్ముఖసామ్యనిమిత్తరమణీయనేత్రద్వయసంపాదనాయాయం చన్ద్రశ్చకోరహరిణౌ వఞ్చయతీత్యర్థః। చన్ద్రాదుత్కృష్టం త్వన్ముఖమితి భావః। 'పరిప్రష్టుమ్' ఇతి పాఠే ఏతన్నేత్రరామణీయకప్రాప్త్యుపాయం ప్రష్టుమివేత్యర్థః। శిశుః సుప్రతార్య ఇతి సూచయితుం 'శిశు' పదమ్। ఆదయతే, అదేర్నిగరణార్థత్వేఽపి 'అదేః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః' (వాం ౯౫౯) ఇతి వక్తవ్యాత్ 'నిగరణ-' (౧।౩।౮౭) ఆది (సూత్రేణ) పరస్మైపదాభావే, 'ణిచశ్చ' (౧।౩।౭౪) ఇతి తఙ్। శిశునా, 'ఆదిఖాద్యోర్న' (వాం ౨౧౦౯) ఇత్యణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వాభావః। ద్రాఘీయసీ అతిశాయనే ఈయసుని 'ప్రియస్థిర-' (౬।౪।౧౫౭) ఇతి ద్రాఘాదేశః। లిప్సుః, విధిత్సురితి చ, 'న లోకా-' (౨।౩।౬౯) ఇతి షష్ఠీనిషేధః॥౧౪౧॥

లావణ్యేన తవాస్యమేవ బహునా తత్పావమాత్రస్పృశా

చన్ద్రః ప్రోఞ్ఛనలబ్ధతార్ధమలినేనారమ్భి శేషేణ తు।

నిర్మాయ ద్వయమేతదప్సు విధినా పాణీ ఖలు క్షాలితౌ

తల్లేశైరధునాపి నీరనిలయైరమ్భోజమారభ్యతే॥౧౪౨॥

లావణ్యేనేతి॥ హే ప్రియే ! బహునా క్వచిత్పాత్రే సంచితేనాఖిలేన లావణ్యేన కృత్వా తవాస్యమేవారమ్భి నిర్మితమ్। చన్ద్రస్తు పునస్తస్య లావణ్యస్యాధారపాత్రం స్పృశతీతి స్పృక్ తేన లావణ్యస్థాపనపాత్రమాత్రలగ్నేన, అత ఏవ ప్రోఞ్ఛనేన పాత్రనిఘర్షణేన కృత్వా యా లబ్ధతోపార్జితత్వం తేనార్ధం కియత్ఖణ్డం మలినం యస్య తేన కించిన్మలినేన శేషేణ భవన్ముఖనిర్మాణావశిష్టేనాంశేన కృత్వారమ్భి నిర్మితః। అత ఏవ శబలమణ్డలోఽయం శోభత ఇత్యర్థః। శేషేణ తు నిర్మిత ఇతి వా। విధినా ఏతత్త్వన్ముఖమృగాఙ్కలక్షణం ద్వయం నిర్మాయ సృష్ట్వాఽప్సు పాణీ క్షాలితౌ ఖలు లావణ్యలేపకృతజలక్షాలనావివ। తస్మాత్తస్య క్షాలనరజోమిలితలావణ్యలేపస్య లేశైరల్పైరంశైరేవ కర్తృభిరధునాపి నీరనిలయైర్జలస్థాయిభిః సద్భిరమ్భోజమారభ్యతే నిర్మీయతే। కమలనిర్మాణే బ్రహ్మణః కోఽపి ప్రయాసో నేత్యర్థః। కమలాచ్చన్ద్రోఽధికః, తస్మాదపి త్వన్ముఖం లావణ్యసాకల్యేన నిర్మితత్వాదధికమితి భావః। అమ్భోజమ్, జాత్యేకత్వమ్॥౧౪౨॥

లావణ్యేన తవాఖిలేన వదనం తత్పాత్రమాత్రస్పృశా

చన్ద్రః ప్రోఞ్ఛనలబ్ధతార్ధమలినేనారమ్భి శేషేణ యః।

తల్లేఖాపి శిఖామణిః సుషమయాహంకృత్య శంభోరభూ-

దక్షం తస్య పదం యదస్పృశదతః పద్మం చ సద్మ శ్రియః॥౧౪౩॥

లావణ్యేనేతి॥ అఖిలేన లావణ్యేన తక వదనమారమ్భి। తతో భవద్వదనకామనీయకవర్ణనాతిచిన్తాపి దూరే తిష్ఠతు, అశక్యకరణత్వాదిత్యర్థః। ఉక్తరీత్యా తత్పాత్రమాత్రస్పృశా ప్రోఞ్ఛనలబ్ధతార్ధమలినేన శేషేణ తు యశ్చన్ద్రో విధినా నిరమాయి తస్య లేఖాపి లావణ్యపాత్రమాత్రస్థలావణ్యనిర్మితస్య చన్ద్రస్య షోడశాంశరూపా కలాపి కలామాత్రత్వాదేవ నిష్కలఙ్కత్వాత్ సుషమయా పరమయా శోభయా కృత్వా అహంకృత్య అస్యాపేక్షయాఽహమేవ రమణీయేతి దర్పమవలమ్బ్య శంభోః శిఖామణిః శిరోభూషణమభూచ్ఛివశిరోఽధ్యరోహత్। అన్యదపి సదర్పముత్తమశిరోఽధిరోహతి। అబ్జం కుముదం కర్తృ యద్యస్మాత్తస్య చన్ద్రస్య పదం ప్రతిబిమ్బస్థానం జలమస్పృశత్। అతః

శ్రియః సద్మాభూత్। చన్ద్రకరస్పర్శాదేవ హి కుముదం సశ్రీకం భవతి। పద్మం చ శ్రియః సద్మాభూత్। జలస్య చన్ద్రకిరణసంస్పర్శాత్ పద్మస్య చ తత్రోత్పన్నత్వాద్వర్త- మానత్వాత్కుముదసాహచర్యాచ్చ పద్మమపి లక్ష్మ్యాః స్థానమభూత్। యద్వా,— పద్మం యాతః కుముదాద్ధేతోః శ్రియః సద్మాభూత్। అబ్జత్వజాతియోగాత్కుముదా- ధారజలయోగాచ్చ కుముదాదేవ పరమ్పరయా పద్మాభాం లక్ష్మీగృహత్వమభూదిత్యర్థః। యద్వా,— యా తల్లేఖా శంభోః శిఖామణిరభూత్, తస్య శిఖామణేశ్చన్ద్రస్య పదం స్థానం శివమస్తకం పూజాసమయే యస్మాత్కుముదం పద్మం చాస్పృశత్, అతస్తదుభయం శ్రియః సద్మాభూత్। చన్ద్రసంబద్ధశిరఃసంబన్ధాదుభయం శ్రీగృహమభూదిత్యర్థః యద్వా,— తస్య శంభోః పదం చరణం పూజావశాద్యస్మాత్కుముదం పద్మం చాస్పృశత్ తస్మాదుభయం శ్రీసద్మాభూత్, తస్య లావణ్యస్య స్థానం విధిహస్తలేపక్షాలనజలం యస్మాత్కుముదం పద్మం చాస్పృశత్। యద్వా, పద్మమేవాస్పృశత్। యతోఽబ్జం తస్మాత్కుముదమ్ పద్మం చ పద్మమేవ వా శ్రీసద్మాభూదితి వా। త్వన్ముఖలావణ్యలేశపరమ్పరాసంస్పర్శప్రాప్తశోభాని చన్ద్రాదీనీతి త్వన్ముఖలావణ్యం వాఙ్మనసగోచరో న భవతీతి భావః। అర్థాన్తరస్య స్పష్టత్వాత్, పూర్వార్ధస్య త్వర్థాన్తరప్రతిపాదనార్థమనువాదరూపత్వాన్నాయం శ్లోకః పునరుక్తః। 'అహమ్' ఇతి విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం, తస్య క్తాన్తేన 'సహ సుపా' (౨।౧।౪) ఇతి సమాసే క్త్వో ల్యప్॥౧౪౩॥

సపీతేః సంప్రీతేరజని రజనీశః పరిషదా

పరీతస్తారాణాం దినమణిమణిగ్రావమణికః।

ప్రియే! పశ్యోత్ప్రేక్షాకవిభిరభిధానాయ సుశకః

సుధామభ్యుద్ధర్తుం ధృతశశకనీలాశ్మచషకః॥౧౪౪॥

సపీతేరితి॥ హే ప్రియే! సంప్రీతేస్తారాణామేవాన్యోన్యం సమ్యగ్యా ప్రీతిః సౌహార్దం తస్మాద్ధేతోర్యా సపీతిః సహ పానం, సుహృదో హి సహ పానం కుర్వన్తి, తస్మాద్ధేతోః; యద్వా,— సహపానాద్ధేతోర్యా సమ్యక్ ప్రీతీ రుచ్యభివృద్ధిః, తస్మాద్ధేతోస్తారాణాం పరిషదా సఙ్ఘేన పరీతః సమన్తాద్వ్యాప్తోఽయం రజనీశో దినమణిమణిః సూర్యకాన్తమణిస్తస్య గ్రావా శిలా తయా ఘటితోఽతిధవలః స్థూలః పేయద్రవ్యాధారభూతో మణికోఽలిఞ్జర ఏవాజని సంభూతః, విధినా తారాపరిషదా వా వ్యరచీతి పశ్య। కీదృశః— సాదృశ్యేన వస్త్వన్తరసంభావనారూపాయాముత్ప్రేక్షాయాం విషయే కవిభిర్విశిష్టసంభావనాచతురైః శ్రీహర్షాదిభిర్మహాకవిభిస్తారాపరిషదైవ సుధామభ్యుద్ధర్తుం ధృతో యో మధ్యస్థితః శశకః కలఙ్కః స ఏవ నీలాశ్మా నీలమణిస్తేన ఘటితం చషకం పానపాత్రం యస్మిన్నేవంభూత ఇవాయమితి అభిధానాయ వర్ణనాయ వర్ణయితుం సుశకః సుఖేన శక్యః। చన్ద్రో ధావల్యాద్వృత్తత్వాచ్చ

పీయూషపూర్ణః సూర్యకాన్తమణిక ఇవ, కలఙ్కశ్చ నీలమణిఘటితం చషకమివ దృశ్యతే పశ్యేత్యర్థః। యథా మణికస్థోదకాద్యుద్ధరణాయ మణికముఖే చషకః స్థాప్యతే, తథా తారాభిః పరస్పరం మిలిత్వా సుధాపానం కర్తుం పరివేష్టితస్య సుధాపూరితస్యాస్యాపి చన్ద్రమణికస్య ముఖే సుధోద్ధరణాయ శశనామా నీలమణిచషకో నిక్షిప్త ఇత్యుత్ప్రేక్షితుం శక్యత ఇత్యర్థః। 'చషకోఽస్త్రీ పానపాత్రమ్' ఇత్యమరః। సపీతేః, 'వోపసర్జనస్య' (౬।౩।౮౨) ఇతి వా 'సహస్య సః సంజ్ఞాయామ్' (౬।౩।౭౮) ఇత్యత్ర 'సహస్య సః-' (౬।౩।౭౮) ఇతి యోగవిభాగాద్వా సహస్య సః। కవిభిః, ఖలర్థయోగాన్న షష్ఠీ, సుశక ఇతి ఖల్॥౧౪౪॥

ఆస్యం శీతమయూఖమణ్డలగుణానాకృష్య తే నిర్మితం

శఙ్కే సున్దరి ! శర్వరీపరివృఢస్తేనైష దోషాకరః।

ఆదాయేన్దుమృగాదపీహ నిహితే పశ్యామి సారం దృశౌ

త్వద్వక్త్రే సతి వా విధౌ ధృతిమయం దధ్యాదనన్దః కుతః॥౧౪౫॥

ఆస్యమితి॥ హే సున్దరి ! విధినా శీతమయూఖస్య మణ్డలం బిమ్బం తస్య వృత్తత్వాహ్లాదకత్వాదిగుణానాకృష్య గృహీత్వా తే ఆస్యం యతో నిర్మితం తేన గుణగణోత్కర్షేణ హేతునా శర్వర్యాః పరివృఢః ప్రభుశ్చన్ద్రో దోషాణామాకర ఉత్పత్తిస్థానం, న తు దోషా రాత్రిస్తత్కారిత్వాద్దోషాకర ఇత్యర్థ ఇత్యహం శఙ్కే। తథా,— ఇన్దోర్మృగాత్సకాశాత్సారం దృశావాదాయ అతిశ్రేష్ఠే నేత్రే గృహీత్వా ఇహ భవన్ముఖే నిహితే ఇత్యహం జానే। కుతో జ్ఞాతమిత్యత ఆహ— సున్దరతరే త్వద్వక్త్రే జాగరూకే సాత అనన్దశ్చక్షుష్మానుభయతారతమ్యవిచారచతురోఽయం మృగో విధౌ చన్ద్రే ధృతిం స్థితిమ్, అథ చ,— సమీచీనాధారపరితోషం, కుతో వా దధ్యాద్ధారయేత్, అపి తు న కథంచిత్ ; తస్మాన్నేత్రోద్ధరణాదనన్దత్వేనైవ త్వన్ముఖరామణీయకాదర్శనాదన్యత్ర గన్తుమశక్తేశ్చ త్వన్ముఖం త్యక్త్వాత్రైవాయం స్థిత ఇత్యర్థః। త్వన్ముఖం చన్ద్రాదధికమ్, నేత్రే చ మృగనేత్రాభ్యామధికే ఇతి భావః। 'సారే' ఇతి క్వచిత్పాఠః॥౧౪౫॥

శుచిరుచిముడుగణమగణనమముమతి-

కలయసి కృశతను ! న గగనతటమను।

ప్రతి నిశశితలవిగలదమృతభృత-

రవిరథహయచయఖురవిలకులమివ॥౧౪౬॥

శుచీతి॥ హే కృశతను ! త్వం గగనతటం నభఃస్థలమను లక్షీకృత్య శుచిరుచిం శ్వేతకాన్తిం, తథా,— బహుత్వాదగణనం సంఖ్యాతుమశక్యమముమఙ్గుల్యా నిర్దేశ్యం ప్రత్యక్షగమ్యముడుగణం ప్రతినిశం రాత్రౌ రాత్రౌ శశితలాచ్చన్ద్రాధోభాగాద్విగలతా స్రవతాఽమృతేన భృతం పూర్ణం రవిరథస్య హయచయస్తస్య ఖురాణాం యాని బిలాని న్యాసస్థానవివరాణి తేషాం కులం వృన్దమివ నాతిశయేన కలయసి, అపి తు తదివాతితరాం జానీహీత్యర్థః। ప్రతినిశం చన్ద్రాద్గలతా ధవలేనామృతేన పూర్ణాః సూర్యాశ్వఖురగర్తా ఇవ తారకాః శోభన్త ఇతి భావః। గగనతటమ్, కర్మప్రవచనీయయోగాద్ద్వితీయా। ప్రతినిశమ్, వీప్సాయామవ్యయీభావః। సర్వలఘుః॥౧౪౬॥

ఉపనతముడుపుష్పజాతమాస్తే భవతు జనః పరిచారకస్తవాయమ్।

తిలతిలకితపర్పటాభమిన్దుం వితర నివేద్యముపాస్స్వ పఞ్చబాణమ్॥౧౪౭॥

ఉపనతమితి॥ హే ప్రియే ! 'రక్తో భౌమః, శనిః కృష్ణో, గురుః పీతః, సితః కవిః' ఇత్యాదిజ్యోతిఃశాస్త్రాదిప్రామాణ్యాన్నానావర్ణాకృతీన్యుడూని నక్షత్రాణ్యేవ పుష్పజాతముపనతముపసంపన్నమాస్తే అయం మల్లక్షణో జనః ప్రారబ్ధకామదేవపూజాయాస్తవ పరిచారకశ్చన్దనాద్యుపచారోపనాయకః, అథ చ,— సంభోగకారీ భవతు। త్వం తిలైః సంజాతతిలకః, తిలైరేవ తిలకవాన్కృతో వా యః పర్పటః శాలితణ్డులపిష్టరచితశ్చిపిటస్తిలసంకులీసంజ్ఞ ఉపదంశవిశేషస్తద్వదాభా యస్య తత్తుల్యం సకలఙ్కమధ్యత్వాద్విశిష్టపర్పటసదృశమిన్దుమేవ నివేద్యం కామాయ వితర, ఏవం పఞ్చబాణం కామదేవముపాస్స్వ పూజయ। అన్యోఽపి దేవపూజకః పుష్పాదిసామగ్ర్యా దేవం పూజయతి, కశ్చిత్పరిచారకోఽపి తస్య భవతి। ఏవమత్రాపి। సర్వాణి నక్షత్రాణ్యుదితాని కామోద్దీపకశ్చన్ద్రోఽప్యుదితః, సురతాన్తరాయకారీ నిషిద్ధః సంధ్యాసమయోఽతిక్రాన్తః, తస్మాత్కామముపాస్స్వ, సురతేచ్ఛురస్మీతి భావః। 'పఞ్చబాణమ్' ఇత్యనేన కామస్యాతిపీడాకారిత్వం సూచ్యతే। 'జాతిర్జాతం చ సామాన్యమ్' ఇత్యభిధానాత్ 'జాత'-శబ్దః సామాన్యవాచీ పుష్పమాత్రే పర్యవస్యతి। తిలకితేతి తారకాదిః, మతుబన్తాత్ 'తత్కరోతి–' (గం సూం ౨౦౪) ఇతి ణ్యన్తాన్నిష్ఠా॥౧౪౭॥

ఇదానీం కావ్యసమాప్తిం చికీర్షుః శ్రీహర్షో నాయకముఖేనాశిషమాశాస్తే—

స్వర్భానుప్రతివారపారణమిలద్దన్తౌఘయన్త్రోద్భవ-

శ్వభ్రాలీపతయాలుదీధితిసుధాసారస్తుషారద్యుతిః।

పుష్పేష్వాసనతత్ప్రియాపరిణయానన్దాభిషేకోత్సవే

దేవః ప్రాప్తసహస్రధారకలశశ్రీరస్తు నస్తుష్టయే॥౧౪౮॥

స్వర్భానురితి॥ హే ప్రియే! దేవః ప్రకాశమానస్తుషారద్యుతిర్హిమకరః, అథ చ,— హిమకర ఏవ దేవః, వర్ణనాం పూజాం చ కుర్వతాం నోఽస్మదాదీనామ్, ఆవయోర్వా తుష్టయే పరమానన్దాయాస్తు। కింభూతః— స్వర్భానో రాహోః ప్రతివారం పౌనఃపున్యేన యత్పారణం చన్ద్రస్యైవ గిలనం తేన తత్ర వా మిలన్ సంలగ్నో యో దన్తౌఘస్తద్రూపం యన్త్రం ఛిద్రకరణసాధనం తస్మాదుద్భవో యస్యాః సా శ్వభ్రాలీదన్తదశనకృతవివరపరమ్పరా తథా తస్యాః సకాశాద్వా పతయాలుః పతనశీలా దీధితిసుధా కిరణామృతం తద్రూపః, దీధితిసుధాయా వా సారః శ్రేష్ఠభాగో యస్య, దీధితిసుధాయా ఆసారో ధారాసంపాతో దీధితిసుధారూపో వా ఆసారో యస్య సః। అత ఏవ— పుష్పమేవేష్వాసనం ధనుర్యస్య తస్య కామస్య తత్ప్రియాయా రత్యాశ్చానయోర్యః పరిణయో వివాహో లక్షణయా పరస్పరసంమేలనం తద్రూపో య ఆనన్దః సంతోషస్తత్సంబన్ధిని 'సముద్రజ్యేష్ఠా–' (ఋం సం౦ ౫।౪।౧౬) ఇత్యాదిశ్రౌతేఽభిషేకాఖ్యే ఉత్సవే మహాభిషేకార్థం సహస్రసంఖ్యా ధారా లోహశలాకానిర్మితజలప్రవాహమార్గా యస్య స తాదృశో యః కలశస్తస్య శ్రీః, ప్రాప్తా సహస్రచ్ఛిద్రగలజ్జలధారకలశస్యేవ శ్రీః శోభా యేన సః। మహోత్సవే హి సహస్రధారేణ సువర్ణకలశేన మహాభిషేకః క్రియతే। తథా చ రాహుదన్తకృతచ్ఛిద్ర-పరమ్పరాగలదమృతధారశ్చన్ద్రో గలజ్జలధారసహస్రచ్ఛిద్రసువర్ణకలశ ఇవ శోభమానః పూర్వోక్తవర్ణనయోక్తవిధత్వాత్కృతపూజయా చ సురతప్రవృత్తయోరావయోరుద్దీపకతయా పరమానన్దం కుర్యాదితి భావః। ఏతేన తత్సమయోచితరతికామవివాహోత్సవాభిధానేన 'చన్ద్రోఽస్తు నస్తుష్టయే' ఇత్యనేన చ విలాసినా నలేన స్వనిర్వర్త్యతృతీయపురుషార్థ-పయోధిపీయూషరసాస్వాదనలాలసాభివ్యజ్యతే। 'సుధాధార-' ఇత్యపి పాఠే— దీధితిసుధాయా ధారా యస్య సుధాయా ఆధార ఇతి వా।'ఆనన్ద' పదేన 'తుష్టయేఽస్తు' ఇత్యాశిషా చ గ్రన్థసమాప్తిం ద్యోతయతి। మహాభారతాదౌ వర్ణితస్యాప్యుత్తరనలచరిత్రస్య నీరసత్వాన్నాయకానుదయవర్ణనేన రసభఙ్గసద్భావాచ్చ కావ్యస్య చ సహృదయాహ్లాదనఫలత్వాచ్చాత్రోత్తరచరిత్రం శ్రీహర్షేణ న వర్ణితమిత్యాది జ్ఞాతవ్యమ్। న ఇతి పక్షే 'అస్మదో ద్వయోశ్చ' (౧।౨।౫౯) ఇతి ద్విత్వేఽపి బహువచనమ్॥౧౪౮॥

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

ద్వావింశో నవసాహసాఙ్కచరితే చమ్పూకృతోఽయం మహా-

కావ్యే తస్య కృతౌ నలీయచరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥౧౪౯॥

శ్రీహర్షమితి॥ ద్వావింశతేః పూరణః సర్గో గతః సమాప్తిం ప్రాప। కింభూతస్య శ్రీహర్షస్య— నవో యః సాహసాఙ్కో నామ రాజా తస్య చరితే విషయే చమ్పూం గద్యపద్యమయీం కథాం కరోతీతి కృత్ తస్య నిర్మితవ్రతః। సోఽపి గ్రన్థో యేన కృత ఇతి సూచ్యతే। 'నృపసాహసాఙ్క-' ఇతి పాఠే– నృపశ్చాసౌ సాహసాఙ్కశ్చ తస్య గౌడేన్ద్రస్య చరితే విషయే చమ్పూకృతః భోజరాజస్య విక్రమార్కస్య వేతి కేచిత్। ద్వావింశ ఇతి పూరణే డటి 'తి వింశతేర్డితి' (౬।౪।౧౪౨) ఇతి తిలోపః॥౧౪౯॥

యథా యూనస్తద్వత్పరమరమణీయాపి రమణీ

కుమారాణామన్తఃకరణహరణం నైవ కురుతే।

మదుక్తిశ్చేదన్తర్మదయతి సుధీభూయ సుధియః

కిమస్యా నామ స్యాదరసపురుషానాదరభరైః॥౧౫౦॥

యథేతి॥ యథా పరమరమణీయాపి రమణీ యూనస్తరుణస్య కామినోఽన్తఃకరణహరణం కురుతే, తద్వత్తథా కుమారాణాం బాలిశానాం క్షీరలాభమాత్రేణ పరమపురుషార్థప్రాప్తిమభిమన్యమానానామననుభూతకామసుఖానాం చిత్తం స్వవశం నైవ కురుతే, అపి తు— న కాపి। తథేయం కావ్యరచనారూపా పరమరమణీయా మదుక్తిరపి శ్రవణమననాదివశాత్సుధీభూయామృతత్వం ప్రాప్య సుధియః సకలదర్శనరహస్యవేదినోఽతిసరసస్య పణ్డితస్య చేతశ్చేద్యది మదయతి ఆనన్దయతి, 'తర్హ్యస్యాః సుధియాఽత్యాదృతాయా మదుక్తేరరసానాం నీరసానాం సర్వథైవాసంస్పృష్టరసశబ్దార్థానామపి చలదుపలప్రాయాణా-మతృణాదాపుచ్ఛపశూనామనాదరభరైస్తత్కృతావజ్ఞాసమూహైః కిం నామ స్యాత్, అపి తు న కించిదప్యస్యాస్తైరపకర్తుం శక్యతే। సుధీభిరాదృతే సతి నీరసైరకృతే కృతే వాప్యాదరే న కించిదిత్యర్థః। సుధీభిరాదృతత్వాత్సకలగుణపూర్ణాతిసరసేయం మదుక్తిరితి భావః। మదుక్తేః సుధారూపత్వాభావాత్తోదానన్తరం చ సరసత్వప్రతీతేః సుధాత్వాత్సుధీభూయేతి చ్విః। సుధియ ఇతి జాత్యభిప్రాయేణ। ఏకేనాపి సుధియాదరే కృతే మహద్గౌరవమ్,

బహుభిరప్యజ్ఞైరనాదరేషు కృతేష్వపి న కించిల్లాఘవమిత్య- భిప్రాయేణ వా। యూన ఇతి ప్రతియోగిన ఏకవచనాన్తత్వాచ్చైకవచనమ్। కవేః స్వగ్రన్థముద్దిశ్యేయముక్తిః॥౧౫౦॥

కవిరర్థాన్తరోక్త్యా స్వీయాముక్తిం వర్ణయతి—

దిశి దిశి గిరిగ్రావాణః స్వాం వమన్తు సరస్వతీం

తులయతు మిథస్తామాపాతస్ఫురద్ధ్వనిడమ్బరామ్।

స పరమపరః క్షీరోదన్వాన్యదీయముదీయతే

మథితురమృతం ఖేదచ్ఛేది ప్రమోదనమోదనమ్॥౧౫౧॥

దిశీతి॥ గిరిగ్రావాణోఽద్రిపాషాణా దిశి దిశి స్వాం నిజాం సరస్వతీం నదీమన్తర్గతజలప్రస్రవణం వమన్తు ముఞ్చన్తు। ఆపాతః సామస్త్యేన పతనం స్ఫురత్ప్రకాశమానో ధ్వనిడమ్బరః శబ్దాడమ్బరో యస్యాం తాం చ నదీం మిథస్తులయతు మిథోఽన్యనద్యా సమీకరోతు। అవిసర్గాన్తపాఠే— ఆపాతేన సమన్తాదూర్ధ్వదేశాదధఃపతనేన ప్రకాశమానః శబ్దాడమ్బరో యస్యాం తామన్యనద్యా సమం సమీకరోతు। జన ఇత్యర్థః। అథ చ,— ఆపాతే ప్రథమారమ్భ ఏవ స్ఫురత్ప్రపాతఘోషాం తాం జనో మిథస్తులయతు। ఉభయవ్యాఖ్యానేఽపి పరిణామే తు న నదీ న చ తస్యాః శబ్దాడమ్బరశ్చిరంతన ఇత్యర్థః। స క్షీరోదన్వాన్ పరం కేవలం, అపరః న విద్యతే పర ఉత్కృష్టో యస్మాదత్యుత్కృష్టః। అథ చ,— అన్య ఏవ। యతో యస్య క్షీరోదస్యేదం యదీయమమృతమేతాదృశముదీయతే ఉత్పద్యతే। కీదృశమ్— మథితుర్దేవాదేః ఖేదచ్ఛేది మథనజనితక్లేశాపహమ్। తథా,— ప్రమోదనం నితరామానన్దదాయి। తథా,— ఓదనం భక్తమాస్వాద్యం సిద్ధాన్నరూపమ్। అథ చ,— ఏవంభూతం పరముత్కృష్టమమృతం యదీయముదీయతే స క్షీరోదన్వానపరః పరోఽన్యో నాస్తి, కింత్వేక ఏవ। అథ చ,— ప్రతిదిశం సర్వదేశేషు గిరి వాణ్యాం విషయే పాషాణతుల్యా జడా అన్యే కవయః స్వీయాం వాణీముద్గిరన్తు। ఆపాతేన ప్రతిభామాత్రేణ స్ఫురన్ ధ్వన్యాఖ్యకావ్యవిశేషస్యాడమ్బరో యస్యాం, ప్రథమారమ్భ ఏవ స్ఫురన్ శబ్దాడమ్బరోఽనుప్రాసో యత్ర తాం వా, వాణీమన్యోన్యం జనః సమీకరోతు యస్య కవేరక్తిరస్యేవ, అస్య చ తస్యేవ ఇత్యేషం తులయతు। 'ఆపాతః' ఇతి విసర్జనీయాన్తపాఠే— ఆపాతః ప్రతిభాసస్తాం తులయత్విత్యర్థః। ఏవంవిధం పరం కావ్యామృతం యదీయముత్పద్యతే స క్షీరసముద్రతుల్యః శ్రీహర్షకవిరపరో(ఽన్యో) నాస్తి, కిం త్వేక ఏవ। అన్యే కవయః పర్వతగ్రావతుల్యాః, అహం శ్రీహర్షస్తు క్షారసముద్రతుల్య ఇత్యర్థః। యథా క్షీరసాగరో

నీరార్థినోఽపి తీరమాత్రస్థాన్నీరేణ తర్పయతి। లక్ష్మీకౌస్తుభామృతాదిభిః పరమానన్దదాయిభిః కృతార్థయతి, (తథా) మదీయకావ్యవిచారకస్యైవ ఖేదచ్ఛేది ప్రమోదనం వచనామృతముత్పద్యతే, నాన్యకావ్యవిచారకస్యేతి, అన్యే గ్రావతుల్యాః, క్షీరోదతుల్యశ్చాహమితి భావః॥౧౫౧॥

ఇదానీం ప్రసాదరూపముఖ్యగుణాభావాదతిదుర్బోధత్వాదకావ్యమితి యే వదన్తి, తచ్ఛఙ్కామపనుదన్ బలదర్పదలనార్థం గురుసంప్రదాయేన వినా దుర్బోధమిత్యతిగామ్భీర్య- ప్రతిపాదనార్థం చ బుద్ధిపూర్వమేవ మయేదం కావ్యం తత్ర తత్ర దుర్బోధం వ్యరచీత్యాహ—

గ్రన్థగ్రన్థిరిహ క్వచిత్క్వచిదపి న్యాసి ప్రయత్నాన్మయా

ప్రాజ్ఞంమన్యమనా హఠేన పఠితీ మాస్మిన్ఖలః ఖేలతు।

శ్రద్ధారాద్ధగురుశ్లథీకృతదృఢగ్రన్థిః సమాసాదయ-

త్వేతత్కావ్యరసోర్మిమజ్జనసుఖవ్యాసజ్జనం సజ్జనః॥౧౫౨॥

గ్రన్థేతి॥ ఆత్మానం ప్రాజ్ఞం మన్యన్తం ప్రాజ్ఞంమన్యం మనో యస్యైవంవిధోఽస్మిన్కావ్యే హఠేన స్వీయప్రజ్ఞాబలేన పఠితమస్యాస్తీతి పఠితీ ఇదంకావ్యస్య పాఠకః ఖలో మా ఖేలతు 'కిమత్రాస్తి, అశ్రుతమేవ వ్యాకర్తుం శక్యతే' ఇత్యవజ్ఞాపూర్వాం దర్పాభివ్యక్తిం మా కార్షీదిత్యేవమర్థమిహ కావ్యే క్వచిత్క్వచిదపి తత్ర తత్ర స్థలే మయా ప్రయత్నాద్బుద్ధిపూర్వం గ్రన్థగ్రన్థిర్గ్రథ్యమానశబ్దార్థకుటిలికా న్యాసి విన్యస్తా ఖలముఖభఙ్గార్థం బుద్ధిపూర్వమేవేదం కావ్యం మయా దుర్బోధం వ్యరచి, నతు ప్రసన్నకావ్యకరణాశక్త్యేత్యర్థః। 'క్వచిత్క్వచిదపి' ఇత్యనేన తత్ర తత్ర ప్రసన్నతాప్యస్తీతి న కావ్యత్వహానిరితి సూచ్యతే। సజ్జనస్య తు గ్రన్థవివేచనోపాయమాహ— శ్రద్ధేతి। శ్రద్ధయా గురౌ దైవతైకబుద్ధ్యా ఆరాద్ధేన పూజితేన గురుణా పూర్వమశ్లథా అపి శ్లథాః కృతా వ్యాఖ్యయా సుబోధాః కృతా దృఢా స్వరూపతో దుర్బోధా గ్రన్థయో యస్మై స గురుసంప్రదాయావగతార్థః, అత ఏవ దర్పరాహిత్యాత్సజ్జనః సాధురేతత్కావ్యస్య రసోర్మిరమృతలహరీ తస్యాం మజ్జనమవస్థానం సమాసాదయతు ప్రాప్నోతు। గురుపరమ్పరయా వినైకస్యాపి పద్యస్యార్థో బోద్ధుం న శక్యతే, తస్మాద్గురుపరమ్పరాయా ఏవాధ్యేయమిదం కావ్యమిత్యర్థః। యశ్చేదం గురుపరమ్పరాయా అధీతే స సతతం సుఖీ భవత్వితి మహాకవిస్తస్మా ఆశిషం దదాతి। అస్మిన్పఠితీ, 'క్తస్యేన్విషయస్య-' (వాం ౧౪౦౫) ఇతి కర్మణి సప్తమీ। ఆరాద్ధేతి రాధేరనుదాత్తత్వాదిడభావః॥౧౫౨॥

ఇదానీం పణ్డితానన్దజననద్వారా స్వకృతేరభ్యుదయమాశాస్తే—

తామ్బూలద్వయమాసనం చ లభతే యః కాన్యకుబ్జేశ్వరా-

ద్యః సాక్షాత్కురుతే సమాధిషు పరం బ్రహ్మ ప్రమోదార్ణవమ్।

యత్కావ్యం మధువర్షి ధర్షితపరాస్తర్కేషు యస్యోక్తయః

శ్రీశ్రీహర్షకవేః కృతిః కృతిముదే తస్యాభ్యుదీయాదియమ్॥౧౪౩॥

తామ్బూలేతి॥ యః కాన్యకుబ్జేశ్వరాత్సకాశాత్సకలపణ్డితాధిక్యవ్యఞ్జనం తామ్బూలద్వయం విద్వద్యోగ్యమాసనం చ లభతే। న కేవలం రాజపూజ్య ఏవ, కింతు యః సమాధిషు అష్టాఙ్గయోగేషు ధ్యానేషు వా విషయే ప్రమోదార్ణవం పరమానన్దస్వరూపం పరం వాగాద్యగోచరం బ్రహ్మ సాక్షాత్కురుతే। న పరం పూర్వోక్తగుణవిశిష్టో బ్రహ్మవిదేవ, కింతు యదీయం కావ్యం మధువర్షి అతిసరసత్వాదమృతవర్షి। న పరం పూర్వవిశేషణవిశిష్టోఽతిసరసో మహాకవిరేవ, కింతు తర్కశాస్త్రేష్వపి యస్యోక్తయో ధర్షితాః పరాభూతాః పరే ప్రతివాదినో యాభిస్తాదృశ్యః। తస్య విద్వచ్చక్రచూడామణేః శ్రీహర్షకవేరియం కావ్యరచనారూపా కృతిః కృతినాం సుధియాం ముదే ఆనన్దాయాభ్యుదీయాత్, కృతినామానన్దం కుర్వతీ సత్యాకల్పమతివృద్ధిం ప్రాప్నుయాదిత్యాశీః। సర్వత్ర 'యత్'శబ్దనిర్వాహో గుణ ఏవ। అభ్యుదీయాదితి, 'ఈ గతౌ' ఇత్యస్య రూపమ్॥౧౪౩॥

సన్తః సన్తు పరప్రయోజనకృతః కల్పద్రుమన్తః సదా

స్వస్మిన్నేవ పథి ప్రవర్తనపరాః సత్కీర్తయశ్చాపరే।

అన్యే నిస్పృహణాః శ్రితశ్రుతిపథా దీవ్యన్తు భవ్యాశయా

కాకన్తః కలహప్రియాః ఖలజనా జాయన్తు జీవన్తు వా॥

వాసనామస్య రామస్య కింకరస్య జగత్పతే!।

నో చేత్పూరయ, కల్పేశకల్పస్య తవ కింకరః॥

ఇతి శ్రీబేదరకరోపనామకశ్రీమన్నరసింహపణ్డితాత్మజనారాయణకృతే

నైషధీయప్రకాశే ద్వావింశః సర్గః సమాప్తః॥

సమాప్తశ్చాయం గ్రన్థః॥

శుభమ్
